ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ

ಕನ್ನಡ ವಿಷಯ ವಿಶ್ವಕೋಶ

ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ

ಅಂಗಡಿ: ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮೂಡಿಗೆರೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಒಂದು ಹಳ್ಳಿ. ಘಟ್ಟದಿಂದ ಕರಾವಳಿಗೆ ಹೋಗುವ ಮಾರ್ಗಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಂಗಡಿಗಳಿಂದಾಗಿ ಇದಕ್ಕೆ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆಯೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಸೊಸವೂರು ಎಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಬುಕ್ಕರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲೂ (1359) ಇದೇ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ಕಾಲದ ಹೊತ್ತಿಗೆ (1539) ಅಂಗಡಿ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಿತ್ತು. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಕಾಲದ ಶಶಪುರ, ಶಶಕಪುರ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳೂ ಈ ಊರನ್ನೇ ನಿರ್ದೇಶಿಸುತ್ತವೆ. ಇದು ಹೊಯ್ಸಳರ ಮೂಲಸ್ಥಾನವಾಗಿತ್ತು. ಸಳ ಇಲ್ಲಿ ಹುಲಿಯನ್ನು ಕೊಂದು ಹೊಯ್ಸಳ ವಂಶದ ಹೆಸರಿಗೆ ಕಾರಣನಾದ ಎಂದು ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ನೃಪಕಾಮ ಸೊಸವೂರಿನಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನ ಮಗ ವಿನಯಾದಿತ್ಯ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು

ಹೊಯ್ಸಳರ ದೇವಾಲಯ

ದೋರಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಬದಲಾಯಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಬಂದ ಹಲವು ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರು ತಮ್ಮ ಪೂರ್ವಜರ ಹುಟ್ಟೂರಾದ ಅಂಗಡಿಗೆ ಹೋಗಿಬರುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಅವರ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕುಲದೇವತೆಯಾದ ವಾಸಂತಿಕಾ ದೇವಿಯೇ ಇಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ದೇವತೆಯಾದ ವಸಂತಮ್ಮ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅನೇಕ ಜೈನಯತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿದ್ದು ಬಸದಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೂ ಶಾಸನಾಧಾರಗಳಿವೆ. ಅಂಗಡಿಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಉಗ್ಗೇನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಹರ ಎಂಬ ಪ್ರದೇಶವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಶಾಸನ ರಾಚಮಲ್ಲ ಪೆರ್ಮಾನಡಿಕಾಮ ಹೊಯ್ಸಳನ ಕಾಲದ್ದು.

ಇಲ್ಲಿರುವ ವಾಸಂತಿಕಾ ಗುಡಿ ಹೆಂಚು ಹೊದಿಸಿರುವ ಈಚಿನ ಕಟ್ಟಡ. ಒಳಗೆ ಐವರು ದೇವಿಯರ ಮಣ್ಣಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಇವಕ್ಕೆ ಪಂಚಮುಖ ಅಥವಾ ತ್ರಿಮುಖಗಳಿವೆ. ಇವು ಶಕ್ತಿದೇವತೆಗಳಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಆಯುಧಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸು. 10–11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಎರಡು ಜೈನಬಸದಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳುಂಟು. ಇಲ್ಲಿರುವ ಕೇಶವ, ವೀರಭದ್ರ ಮತ್ತು ಶಿವ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಶಿಥಿಲವಾಗಿವೆ. ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ ಮೂರ್ತಿ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪ. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ಅಂಡಮಾನ್ ಮತ್ತು ನಿಕೋಬಾರ್: ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಸು.223 ದ್ವೀಪಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವ ಈ ಸ್ತೋಮ ಬಂಗಾಲಕೊಲ್ಲಿಯ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿದೆ. ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 5360 ಚ. ಕಿಮೀ. ಅಂಡಮಾನ್ ದ್ವೀಪ ಸ್ತೋಮದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಅಂಡಮಾನ್, ಮಧ್ಯ ಅಂಡಮಾನ್, ದಕ್ಷಿಣ ಅಂಡಮಾನ್ ಮತ್ತು ಪುಟ್ಟ ಅಂಡಮಾನ್‌ಗಳೆಂಬ ನಾಲ್ಕು ದ್ವೀಪಗಳಿವೆ. ನಿಕೋಬಾರ್ ಸ್ತೋಮದಲ್ಲಿ ಕಾರ್‌ನಿಕೋಬಾರ್, ಪುಟ್ಟನಿಕೋಬಾರ್ ಮತ್ತು ಗ್ರೇಟ್ ನಿಕೋಬಾರ್ ಎಂಬ ಮೂರು ದ್ವೀಪಗಳಿವೆ. ಈ ಎರಡು ಸ್ತೋಮಗಳನ್ನು ಹತ್ತನೆಯ ಡಿಗ್ರಿಯ ಕಡಲುಗಾಲುವೆ ಬೇರ್ಪಡಿಸಿದೆ. ಪ್ರಧಾನ ರೇವುಪಟ್ಟಣ ಪೋರ್ಟ್ ಬ್ಲೇರ್ (ಸ್ಥಾಪನೆ 1858). ಚೆನ್ನೈಗೆ 1120 ಕಿಮೀ, ರಂಗೂನಿಗೆ 624 ಕಿಮೀ ಹಾಗೂ ಕೋಲ್ಕತಕ್ಕೆ 1170 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ.

ಈ ದ್ವೀಪಸ್ತೋಮ ಬಹಳ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಇತ್ಸಿಂಗ್, ಮಾರ್ಕೊಪೋಲೊ, ನಿಕಾಲೊ ಕಾಂಟಿ ಮತ್ತು ಇತರ ಪ್ರವಾಸಿಗರು ಇವುಗಳ ವಿಷಯವಾಗಿ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. 1789 ರಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಆರ್ಕಿಬಾಲ್ಡ್ ಬ್ಲೇರ್ ಎಂಬುವನು ಇಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸಾಹತುವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಬಹಳಕಾಲ ಈ ದ್ವೀಪಗಳು ದುಷ್ಕರ್ಮಿಗಳ, ಕೊಲೆಪಾತಕಿಗಳ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಬಂಧಿಗಳ ನಿವಾಸವಾಗಿದ್ದವು. 1858ರಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದ ಬಂಧಿಗಳ ರವಾನೆಯ ಕಾನೂನು 1945ರಲ್ಲಿ ರದ್ದಾಯಿತು. 1942ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನರು ಈ ದ್ವೀಪವನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿದರು. 1956ರಿಂದ ಈಚೆಗೆ ಇದು ಭಾರತದ ಕೇಂದ್ರಾಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದೆ.

ಈ ದ್ವೀಪಗಳು ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡಗಳಿಂದ ತುಂಬಿವೆ; ಇವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಹವಳ ದ್ವೀಪಗಳು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಭೂಮಿಯ ಮೇಲ್ಮೈ ಲಕ್ಷಣ ಬಹಳ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗೊಂಡಿದೆ. ಉತ್ತರ ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಹಬ್ಬಿರುವ 304.5ರಿಂದ 762ಮೀ ಎತ್ತರದ ಬೆಟ್ಟಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಉಂಟಾಗಿರುವ ಕಣಿವೆಗಳು ಮೇಲ್ಮೈ ಲಕ್ಷಣದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೊಲ್ಲಿಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವು ಬ್ಲೇರ್, ಕಾಲ್‌ಪಾಂಗ್, ಕಾಲಾರ ಮತ್ತು ಕಾಂಗೊ. ನದಿಗಳೆಲ್ಲ ಸಣ್ಣವು; ಮಳೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಹ ಬರುವುದುಂಟು. ಇಲ್ಲಿನ ವಾಯುಗುಣ ಸಾಗರಿಕ ಉಷ್ಣವಲಯದ ಮಾದರಿಯದು. ಸರಾಸರಿ ಸಾಪೇಕ್ಷ ಆರ್ದ್ರತೆ ಶೇ.80. ವಾರ್ಷಿಕ ಮಳೆ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ 75 ಮಿಮೀ, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ 120 ಮಿಮೀ. ಇಲ್ಲಿನ ಸಸ್ಯವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾದವು ದಟ್ಟವಾದ ಉಷ್ಣವಲಯದ ಕಾಡುಗಳು; ನಿತ್ಯಹರಿದ್ವರ್ಣದ, ಚಳಿಗಾಲದಲ್ಲಿ ಎಲೆಯುದುರುವ ಮತ್ತು ಮ್ಯಾನ್‌ಗ್ರೋವ್

ಎಂಬ ಜಾತಿಯ ಮರಗಳಿಂದ ತುಂಬಿ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಹಬ್ಬಿವೆ. ನಿತ್ಯಹರಿದ್ವರ್ಣದ ಕಾಡುಗಳು ನದಿ ಕಣಿವೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಬರುವವು. ಬೆಟ್ಟಗಳ ಇಳಿಜಾರುಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ತಗ್ಗು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಗಲವಾದ ಎಲೆಯುಳ್ಳ ಮರಗಳು ಬೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಮ್ಯಾನ್‌ಗ್ರೋವ್ ಕಾಡುಗಳು ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು.

ಈ ದ್ವೀಪಗಳ ಆರ್ಥಿಕ ಸಂಪತ್ತು ಅರಣ್ಯ, ಮೀನುಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ವ್ಯವಸಾಯಗಳನ್ನ ವಲಂಬಿಸಿದೆ. ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಜಾತಿಯ ಮರಗಳು ಇಲ್ಲಿಂದ ರಫ್ತಾಗುತ್ತವೆ. ಮೀನುಗಾರಿಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬೆಳೆಯಲವಕಾಶವಿದ್ದರೂ ಈಗ ಇಲ್ಲಿನ ಜನರ ಅವಶ್ಯಕತೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಪೂರೈಸುವಷ್ಟಿದೆ. ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಅಪರಾಧಿಗಳ ನೆಲೆಸುನಾಡಾದಾಗಲೇ ಇಲ್ಲಿ ಭೂ ವ್ಯವಸಾಯ ಪ್ರಾರಂಭ ವಾಯಿತು; ಈಗ ಕೇವಲ ಶೇಕಡ ಒಂದರಷ್ಟು ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕೃಷಿಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಉಷ್ಣವಲಯದ ಬೆಳೆಗಳಾದ ಎಣ್ಣೆ ಕಾಳುಗಳು, ಕಬ್ಬು, ಬತ್ತ, ಸಿಹಿ ಆಲೂಗೆಡ್ಡೆ, ಬಾಳೆ, ಪರಂಗಿ, ಮಾವು, ಸೇಬು, ತೆಂಗು, ರಬ್ಬರ್, ಚಹ ಇವೇ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯ ಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕೋಳಿ ಸಾಕಣೆ ಎಲ್ಲೆಡೆಯೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮರ ಕಡಿಯುವುದು ಮತ್ತು ಮರ ಕೊಯ್ಯುವ ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವುದು ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ಯೋಗ. ಜಾತಂ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಮರ ಕೊಯ್ಯುವ ಕಾರ್ಖಾನೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ದೊಡ್ಡದು. ಪೋರ್ಟ್‌ಬ್ಲೇರ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬೆಂಕಿಪೊಟ್ಟಣದ ಕಾರ್ಖಾನೆ ಇದೆ. ವಿವಿಧ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಅನುಕೂಲಗಳಿವೆ.

ಸು.400 ಹಳ್ಳಿಗಳಿವೆ. ಈ ದ್ವೀಪಸ್ತೋಮದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಟ್‌ಬ್ಲೇರ್ ಒಂದೇ ಜನನಿಬಿಡವಾದ ಪಟ್ಟಣ. 1951–61ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಬಂಗಾಲದಿಂದ ನಿರಾಶ್ರಿತರನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದುದರಿಂದ ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಶೇ.105ಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಸ್ಥಳೀಯ ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ಒಟ್ಟು ಜನಸಂಖ್ಯೆ 20,000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ. ಇದು ಒಟ್ಟು ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ಶೇ.25 ರಷ್ಟಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಜಾರಾವಾಸ್, ಒಂಗೇಸ್, ಅಂಡಮಾನೀಸ್ ಮತ್ತು ಸೆಂಟಿನಲೀಸ್ ಪಂಗಡದವರು ಪ್ರಪಂಚದ ಅತ್ಯಂತ ಪುರಾತನ ಜನಾಂಗಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವರು. ದಟ್ಟವಾದ ಕಾಡುಗಳು, ಅನಾಗರಿಕ ಜನ, ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಅಸಾಧ್ಯವಾದ ಭೂಸ್ಥಿತಿ–ಇವುಗಳಿಂದ ಈ ದ್ವೀಪಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ವಿಚಿತ್ರವಾದೊಂದು ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ. ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೆ ಈ ದ್ವೀಪಗಳು ದಂಡನೆಗೊಳಗಾದ ಅಪರಾಧಿ ಗಳನ್ನಿಡುವ ಸ್ಥಳವಾಗಿದ್ದವು. ಇಂದು ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಅರಣ್ಯ ಮತ್ತು ಮೀನುಗಾರಿಕೆಯ ಸಂಪತ್ತುಗಳನ್ನು ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡರೆ ಈ ದ್ವೀಪಗಳ ಭವಿಷ್ಯ ಉತ್ತಮವಾಗುತ್ತದೆ. (ಎ.ಬಿ.ಎಂ.; ಎಚ್.ಆರ್.)

ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳು: ಪರಸ್ಪರ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಯುಳ್ಳ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಒಂದೆಡೆ ಸೇರಿ ವಿಚಾರ ವಿಮರ್ಶೆ ಮಾಡುವ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಿಗೆ ಸಮ್ಮೇಳನವೆನ್ನಬಹುದು. ಇದು ರೂಢಿಗೆ ಬಂದದ್ದು ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಿಂದೀಚೆಗೆ. 1964ರಲ್ಲಂತೂ ಇಂಥ ನೂರಾರು ಸಮ್ಮೇಳನಗಳು ಜರುಗಿದುವು. ಇವುಗಳನ್ನು ಸರ್ಕಾರಿ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳು (ಉದಾ : ಕೈರೋ ನಗರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅಲಿಪ್ತ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸಮ್ಮೇಳನ) ಮತ್ತು ಖಾಸಗಿ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳು (ಉದಾ : ಜರ್ಮನಿಯ ಹೋಹೆನ್ ಬೀಸ್ಟೀನ್‌ನಲ್ಲಿ ಜರುಗಿದ ಕ್ರೈಸ್ತವಿದ್ಯಾ ಸಮ್ಮೇಳನ) ಎಂದು ಎರಡು ವಿಭಾಗ ಮಾಡಬಹುದು. ಅಂತಹ ಸರ್ಕಾರಿ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ತಪ್ಪಾಗುತ್ತದೆ. ಮೂರು ಅಥವಾ ಹೆಚ್ಚು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡು, ಧ್ಯೇಯ ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ರೂಪು ಪಡೆದಿರುವ ಎಲ್ಲ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳನ್ನೂ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳೆಂದು ಕರೆಯುವುದು ಸೂಕ್ತ.

ಆದರೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರ ಭಾವನೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳೆಂದರೆ: 1. ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಸಮಾನವಾಗಿ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಷಯ ಹಾಗೂ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಿ ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಆ ದೇಶಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳು. 2. ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು. ಇಂಥ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳನ್ನು ಕರೆಯಲು ಕಾರಣವಾದ ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯಗಳೆಂದರೆ, ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಯುದ್ಧವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸುವುದು, ನಡೆಯಬಹುದಾದ ಯುದ್ಧವನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುವುದು. 1919ರಲ್ಲಿ ಮಹಾಯುದ್ಧವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸುವುದಕ್ಕೆಂದು ಆಹ್ವಾನಿಸಿದ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಶಾಂತಿ ಸಮ್ಮೇಳನ ಮೊದಲನೆಯದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ. ಶಾಂತಿಯುತವಾಗಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಿವಾದಗಳನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ 1907ರಲ್ಲಿ ಕರೆದ ಹೇಗ್ ಸಮ್ಮೇಳನ ಎರಡನೆಯದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಇತರ ವಿಷಯಗಳೆಂದರೆ ವಾಣಿಜ್ಯ, ಆರೋಗ್ಯ, ಕಾರ್ಮಿಕರ ಸ್ಥಿತಿ, ಶಿಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಶಿಶುಪೋಷಣೆ.

ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಬೇಕಾದರೆ, ಎರಡು ವಿಧದ ಸಿದ್ಧತೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. 1. ಆಡಳಿತ ವರ್ಗದ ಸಂಘಟನೆ, ವಾಹನಸೌಕರ್ಯ, ವಾಸಸ್ಥಳದ ಅನುಕೂಲತೆಗಳು, ಆಡಳಿತ ಶಾಖೆಗೆ, ಸಮ್ಮೇಳನಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಸ್ಥಳಾವಕಾಶಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದು, ಸಮಾಚಾರ ಸಾಗಣೆ, ಭಾಷಾಂತರಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಸೌಲಭ್ಯಗಳು, ಅವಶ್ಯ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ಸರಬರಾಜು, ಬ್ಯಾಂಕು ವ್ಯವಸ್ಥೆ. ಸಮ್ಮೇಳನದ ಕಾರ್ಯಕಲಾಪಗಳು ಸೌಹಾರ್ದದಿಂದ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಪೂರೈಸಬೇಕಾದರೆ ಈ ಸೌಲಭ್ಯಗಳು ದೋಷರಹಿತವಾಗಿರಬೇಕು. ಉದಾ: ಸಮಿತಿಗಳ ಕೊಠಡಿಗಳಲ್ಲಿ ನಿರಾಳವಾಗಿ ಕೂಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ತಾಂತ್ರಿಕ ರೀತಿಯ ಏರ್ಪಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಬಗೆಹರಿಸಬೇಕಾದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ನಿಷ್ಕೃಷ್ಟ ನಿರೂಪಣೆ, ಸಮ್ಮೇಳನ ಸಾಧಿಸಬೇಕಾದ ಧ್ಯೇಯಗಳು (ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಜೆಂಡ ಅಥವಾ ಕಾರ್ಯಸೂಚಿ), ಕಾರ್ಯಕ್ರಮದ ಸ್ವರೂಪ ಮತ್ತು ಸಾಧನಗಳ ನಿರ್ಣಯ ಅಂದರೆ ಸರ್ವಸದಸ್ಯ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳು ಎಷ್ಟು ಬಾರಿ ಸೇರಬೇಕು, ಸಮಿತಿಗಳೆಷ್ಟಿರಬೇಕು ಎಂಬುದು ಮತ್ತು ಚರ್ಚೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುವವರಿಗೆ ಬೇಕಾದ ಆಧಾರ ಕಾಗದ ಪತ್ರಗಳನ್ನೊದಗಿಸುವುದು–ಇತ್ಯಾದಿ.

ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳು ಮೂರು ವಿಧಗಳಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಾಯಗೊಳ್ಳಬಹುದು: 1. ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಅಥವಾ ಔಪಚಾರಿಕ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲರೂ ಸಹಿ ಹಾಕಬಹುದು; ಉದಾ: 1919ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಫಲವಾಗಿ ಎಲ್ಲರ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಪಡೆದ ವರ್ಸೆಲ್ಸ್ ಕರಾರು. 2. ಕಾರ್ಯಕಲಾಪಗಳ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ವರದಿ ಮಾತ್ರ ಹೊರ ಬೀಳಬಹುದು. 3. ಸದಸ್ಯರ ಒಟ್ಟು ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡು ಅಧಿಕಾರಯುತ ಪ್ರಕಟಣೆ ಯನ್ನು ಕೊಡಬಹುದು; ಉದಾ: 1953ರ ಬಾಂಡುಂಗ್ ಸಮ್ಮೇಳನದ ವರದಿ. (ಎ.ಎ.)

ಅಂತಿಚಕ್: ಬಿಹಾರ ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗಲ್ಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೌದ್ಧವಿಹಾರ. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಪಾಲ ದೊರೆ ಧರ್ಮಪಾಲನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಾಶವಾಯಿತು. ಗಂಗಾ ನದಿ ದಡದ ಮೇಲೆ ಈ ವಿಹಾರವಿದೆಯೆಂದೂ ಇದು ವಿಶಾಲವಾದ ಪೌಳಿ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿದೆಯೆಂದೂ ಇದರ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಬೌದ್ಧ ಅಧ್ಯಯನ ಸಭಾಂಗಣವಿದೆಯೆಂದೂ ಟಿಬೆಟ್ ಆಕರಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಭಾರತದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಿಂದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಈ ನೆಲೆಗೆ 1811ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಬುಕನನ್ ಭೇಟಿನೀಡಿದ್ದ. ವಿಕ್ರಮಶೀಲ ಇಲ್ಲಿರುವ ಹತ್ತಿರದ ಪತರ್‌ಘಟ್ಟಾಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಪಟಣ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಬಿ.ಪಿ.ಸಿನ್ಹ ಅಂತಿಚಕ್‌ನಲ್ಲಿ 1960–69ರವರೆಗೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಇದರ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ವಿಕ್ರಮಶೀಲದೊಂದಿಗೆ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಚೈತ್ಯ ತ್ರಿಕೂಟ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದೆ. 9–13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ 3 ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಚೈತ್ಯದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಭೂಮಿಯ ತಳಮಟ್ಟದಿಂದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ 15ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದು, ಅದರ ಸುತ್ತಳತೆ 100ಮೀ ಇದೆ. ಈ ಚೈತ್ಯ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಹಾಗೂ ಸಣ್ಣ ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ಚೈತ್ಯದ ನಡುವೆ ದಾರಿಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳ ನಡುವೆ ಓಡಾಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಮೇಲಿನ ದಾರಿ ಕೆಳಗಿನ ದಾರಿಗಿಂತ 2ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದೆ. ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದ ಪಹರಪುರ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಸೋಮಪುರ ಮಹಾ ವಿಹಾರದಂತಿರುವ ಈ ವಿಹಾರದ ಗೋಡೆಗಳು ಸುಂದರವಾದ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕಗಳಿಂದ ಶೋಭಿತವಾಗಿವೆ. 1972ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 330 ಚ.ಮೀ ನ ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರ ಲಭ್ಯವಾಗಿದ್ದು, ಇದು 208 ಸಣ್ಣ ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ವಿಹಾರದ ಉತ್ತರ ದ್ವಾರದಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ಮತ್ತು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ರಚನೆಗಳು ಒಳ ಹಾಗೂ ಹೊರ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ರಚಿತಗೊಂಡಿವೆ. ಈ ಕೋಣೆಗಳ ನಡುವೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಅಂಗಳವಿದೆ. ಮುಖ್ಯದ್ವಾರದ ಚಾವಣಿಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿ 7.8ಮೀ ಎತ್ತರದ ಏಕಶಿಲಾ ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ವಿಹಾರದ ದ್ವಾರವನ್ನೂ ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಈಶಾನ್ಯದ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಚರಂಡಿಯೂ ತಳಪಾಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕೋಣೆಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ವಿಕ್ರಮಶೀಲದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ವೈದಿಕಧರ್ಮದ ದೇವತೆಗಳು, ಪ್ರಾಣಿ ಪಕ್ಷಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಬುದ್ಧ, ಮೈತ್ರೇಯ, ವಜ್ರಪಾಣಿ, ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮಂಜುಶ್ರೀ ಮೊದಲಾದ ಹಿತ್ತಾಳೆಯ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಕಲ್ಲು, ಕಬ್ಬಿಣ, ತಾಮ್ರ, ಬೆಳ್ಳಿ, ಹಿತ್ತಾಳೆಯ ವಸ್ತುಗಳೂ ಕೆಲವು ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಇಲ್ಲಿವೆ. (ಎನ್‌ಆರ್.)

ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊನೆಯ ಹಂತ. ಸು. 40,000 ದಿಂದ 10,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ, ಹಿಮಯುಗದ ಮುಕ್ತಾಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನೈರುತ್ಯ ಏಷ್ಯ, ಯುರೋಪ್, ಆಫ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯ ಖಂಡಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಹುಟ್ಟಿಬೆಳೆದವು. ಈ ಹಂತದ ಜನರು ದೈಹಿಕವಾಗಿ ಈಗಿನ ಮಾನವರಂತೆ ಇದ್ದರು. ಅಂದರೆ ಇವರು ಸಹ ಹೋಮೋ ಸೇಪಿಯನ್ಸ್ ಮಾನವ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದರು. ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೆ ಈಗ ಉಳಿದಿರುವ ಏಕೈಕ ಮಾನವವಂಶವಿದು.

ಪ್ರಪಂಚ: ನೈರುತ್ಯ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಡೊರ್‌ಡೊನೆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಕ್ರೋ–ಮ್ಯಾಗ್ನನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಯುಗದ ಮಾನವನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು 1868ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ದೊರೆತವು. ಹೀಗಾಗಿ ಇವರನ್ನು ಕ್ರೋ–ಮ್ಯಾಗ್ನನ್ ಜನರೆಂದೇ ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಈ ಜನ ಲಂಬಕಾಯದವರೂ ಸದೃಢ ದೇಹದವರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇವರ ಅಂಗರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ರಷ್ಯ, ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಆಫ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಚೀನಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಈ ಜನರ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ದೈಹಿಕ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ವಿಕಾಸ ಚರಿತ್ರೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಾನವನ ಸಾಧನೆಗಳು ಶೃಂಗವನ್ನು ತಲುಪಿದ ಪ್ರಥಮ ಹಂತವಿದು. ಈ ಹಂತದ ಶಿಲೋಪಕರಣ ತಯಾರಿಕಾ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಸತನ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಸಮಾನಾಂತರ ಅಂಚಿನ ನೀಳ, ತೆಳು ಅಲಗುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ತಂತ್ರವನ್ನು ಈ ಜನ ಕಂಡುಕೊಂಡರು. ಇಂತಹ ಅಲಗುಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಇಂತಹ ಒಂದು ಹೊಸ ನಮೂನೆ ಬದಿ ಮೊಂಡಾಗಿಸಿದ ಅಲಗುಗಳು (ಬ್ಯಾಕ್ಡ್ ಬ್ಲೇಡ್ಸ್). ಇವುಗಳ ಅಂಚನ್ನು ಮರದ ಹಿಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿಸಲು ನೆರವಾಗುವಂತೆ ಮೊಂಡುಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವನ್ನು ಪ್ರಾಯಶಃ ಈಟಿಗಾಳಗಳ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮುಳ್ಳಿನಂತೆ (ಬಾರ್ಬ್) ಸಿಕ್ಕಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮತ್ತೊಂದು ಹೊಸ ನಮೂನೆ ಉಳಿಯಂತೆ ಚೂಪು ತುದಿಯುಳ್ಳ ಕೊರಗ/ಕೊರೆಯುಳಿ (ಬ್ಯೂರಿನ್). ಮೂಳೆ ಮತ್ತು ಜಿಂಕೆಯ ಕೊಂಬುಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಇವು ಪ್ರಾಯಶಃ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದವು. ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಮೊನೆಗಳೂ ಒಂದು ಅಥವಾ ಎರಡೂ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮುಳ್ಳಿರುವ ಜಿಂಕೆಕೊಂಬಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಈಟಿಗಾಳಗಳೂ ನೈರುತ್ಯ ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ, ಅಲ್ಲದೆ ಯುರೋಪಿನ ಇತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಉಪಕರಣಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ (ಫ್ಲಿಂಟ್) ಮಾಡಿದವು.

ಕಲೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಮಹತ್ತ್ವವಾದ ಹಂತವಿದು. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಆರಿಗ್ನೇಷಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಕಲೆಯ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಮ್ಯಾಗ್ಡಲೇನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಟ್ಟದ ಪರಿಪಕ್ವತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಬಹುವರ್ಣದ ಗುಹಾಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಸೊಗಸಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ದಿನಬಳಕೆಯ ವಸ್ತುಗಳು– ಇವೆರಡೂ ಈ ಜನರ ಕಲಾಭಿರುಚಿಗೆ ಹಿಡಿದ ಕನ್ನಡಿಯಾಗಿದೆ. ಫ್ರಾನ್ಸ್ **(ನೋಡಿ–ಲ್ಯಾಸ್ಕೊ)** ಮತ್ತು ಸ್ಪೇನಿನ **(ನೋಡಿ–ಅಲ್ತಮೀರ)** ನೈಸರ್ಗಿಕ ಗುಹೆಗಳ ಸೂರು–ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಿಭಿನ್ನ ವಸ್ತುವಿಷಯಗಳ ಹಲವಾರು ಬಹುವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲಿನ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳೂ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಹುಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಕಲೆಯ ಮತ್ತೊಂದು ರೂಪಣವೆಂದರೆ ವೀನಸ್ ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಗಳು, ಹಿಮಆನೆಯ ದಂತ, ಕಲ್ಲು ಅಥವಾ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸ್ಥೂಲಕಾಯದ ಗರ್ಭಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುವ ನಗ್ನ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಈ ಪುಟ್ಟ ಮೂರ್ತಿಗಳು ವಂಶಾಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಅಥವಾ ಸುಭದ್ರತೆ–ಯಶಸ್ಸಿನ ಸಂಕೇತಗಳಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಭಾಷೆ ಹುಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ಸಂವಹನ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿ ಈ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಗತಿಗಳಾದವು ಎಂದು ಹಲವು ತಜ್ಞರು ತರ್ಕಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯ ಎಲ್ಲ ಹಂತಗಳು ದಾಖಲಾಗಿರುವ ಮಾದರಿ ಪ್ರದೇಶ ನೈರುತ್ಯ ಫ್ರಾನ್ಸ್. ಸು.40,000–12,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಅವಧಿಗೆ ಸೇರುವ ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಚಾಟೆಲ್‌ಪೆರ್ರೋನಿಯನ್ (35,000–29,000), ಆರಿಗ್ನೇಷಿಯನ್ (34,000–29,000), ಗ್ರಾವೆಟ್ಟಿಯನ್ (28,000–22,000), ಸಲೂತ್ರಿಯನ್ (21,000–19,000) ಮತ್ತು ಮ್ಯಾಗ್ಡಲೇನಿಯನ್ (18,000–12,000) ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ನೈರುತ್ಯ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಉಪಸಂಸ್ಕೃತಿ ಚಾಟೆಲ್‌ಪೆರ್ರೋನಿಯನ್. ಇದನ್ನು ಆದಿ ಪೆರಿಗೋರ್ಡಿಯನ್, ಪೆರಿಗೋರ್ಡಿಯನ್ I, ಆದಿ ಆರಿಗ್ನೇಷಿಯನ್ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇದರ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಬೆಳೆದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಚಾಟೆಲ್‌ಪೆರ್ರೋನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸ್ಥಾನ ಮತ್ತು ಕಾಲಮಾನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿಲ್ಲ. ನಿಯಾಂಡರ್ತಲ್ ಮಾನವವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ, ನೈರುತ್ಯ ಫ್ರಾನ್ಸ್–ಉತ್ತರ ಸ್ಪೇನ್ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತಗೊಂಡಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇದಾಗಿತ್ತೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಬಹುಮತವಿದೆ. ಚಾಟೆಲ್ ಪೆರ್ರೋನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆರಿಗ್ನೇಷಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೇ ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದರೂ ಇವೆರಡೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಕೆಲಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಒಟ್ಟೊಟ್ಟಿಗೆ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಚಾಟೆಲ್‌ಪೆರ್ರೋನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಅಪರೂಪದ ಉಪಕರಣ ನಮೂನೆ ಬದಿಮೊಂಡಾಗಿಸಿದ ಚೂರಿ/ಅಲಗು. ಚಾಟೆಲ್‌ಪೆರ್ರೋನಿಯನ್ ಚೂರಿ ಎಂದೇ ಕರೆಯಲಾಗುವ ಈ ಉಪಕರಣಗಳ ಒಂದು ತುದಿ ಚೂಪಾಗಿದ್ದು ಬದಿ ಮೊಂಡಾಗಿರುತ್ತದೆ ಇವು ಇಂದಿನ ಪುಟ್ಟ ಮಡಚುವ ಚೂರಿಯನ್ನು (ಪೆನ್‌ನೈಫ್) ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಚಾಟೆಲ್‌ಪೆರ್ರೋನಿಯನ್ ಮೊನೆ ಎಂದು ಕರೆಯುವ, ಚೂಪು ಮೊನೆಯಿದ್ದು ಡೊಂಕಾಗಿರುವ ಅಲಗುಗಳು, ಕೊರೆಯುಳಿ ಮತ್ತು ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ ಈ ಹಂತದ ಇತರ ಉಪಕರಣ ನಮೂನೆಗಳು, ಮೂಳೆಯ ದಬ್ಬಳಗಳು, ತೂತುಳ್ಳ ಹಲ್ಲುಗಳು, ಮೂಳೆಯ ಪದಕಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಇವುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ನಗಣ್ಯ.

ಆರಿಗ್ನೇಷಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ದಕ್ಷಿಣ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿರುವ ಆರಿಗ್ನಾಕ್ ಎಂಬ ವಸತಿನೆಲೆಯಿಂದ ತನ್ನ ಹೆಸರನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಚಾಟೆಲ್‌ಪೆರ್ರೋನಿಯನ್ ಮತ್ತು ಗ್ರಾವೆಟ್ಟಿಯನ್ ಹಂತಗಳ ಸ್ತರಗಳ ನಡುವಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಅಪರೂಪದ ಮಾದರಿಯ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳೇ ಆರಿಗ್ನೇಷಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣ. ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯಿಂದ ತೆಗೆದ ನೀಳ ಆದರೆ ಕಿರಿದಾಗಿರುವ ಅಲಗುಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ಛಾಪು. ಇದಲ್ಲದೆ, ಸಾಮಾನ್ಯ ನಮೂನೆಯ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು, ಬದಿ ಮೊಂಡಾಗಿಸಿದ ಅಲಗುಗಳು, ಬಗೆಬಗೆಯ ಕೊರೆಯುಳಿಗಳು ಮತ್ತು ಚಕ್ಕೆಯ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಇವೆ. ದಬ್ಬಳ, ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ, ಸೀಳಿದ ತೊಟ್ಟಿನ ಮೂಳೆಯ ಮೊನೆ (ಸ್ಪ್ಲಿಟ್ ಬೇಸ್ಡ್), ಜಿಂಕೆ ಕೊಂಬಿನ ತೂತುಳ್ಳ ಉದ್ದ ತುಂಡುಗಳು ಮೊದಲಾದ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೂ ತೂತುಳ್ಳ ಹಲ್ಲು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪುಗಳು, ಕೆತ್ತನೆಯುಳ್ಳ ಮೂಳೆಯ ಪದಕ, ಕೈಕಡಗಗಳು, ದಂತದಮಣಿ ಮೊದಲಾದ ಆಭರಣಗಳಿಗೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹೆಸರುವಾಸಿ. ದಂತದ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಿದ ಪ್ರಾಣಿ ಮತ್ತು ಮಾನವ ಆಕೃತಿಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಮೂಳೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಕೊಳಲು ಅಥವಾ ಸೀಟಿಗಳೂ ಕೆಲವೊಂದು ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಶೀತಲವೂ ಶುಷ್ಕವೂ ಆದ ಹವಾಮಾನವಿದ್ದ ಈ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹಿಮಸಾರಂಗ, ಹಿಮಆನೆ, ರೋಮವುಳ್ಳ ಖಡ್ಗಮೃಗ, ಕುದುರೆ, ಕಾಡೆಮ್ಮೆ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಹಿಂಡಿನಲ್ಲಿ ಜೀವಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಜನರು ಈ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೂಳೆ ಮತ್ತು ದಂತದ ಮೇಲೆ ಈ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಯುರೋಪ್, ಲೆವಂಟ್ (ಟರ್ಕಿ ಮತ್ತು ನೆರೆಹೊರೆಯ ದೇಶಗಳು), ಬಾಲ್ಕನ್, ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೀನ್, ಇರಾನ್, ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನಗಳಲ್ಲಿ ಆರಿಗ್ನೇಷಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ. ಸೈಬೀರಿಯದವರೆಗೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಬ್ಬಿತ್ತು.

ಲೆವಂಟಿನಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಆದಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಮಿರನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಇದು ಆದಿ ಆರಿಗ್ನೇಷಿಯನ್‌ಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿತ್ತು. ಮೌಂಟ್ ಕಾರ್ಮಲ್ ಮತ್ತು ಜಾಬ್ರುದ್ ಪರ್ವತಗಳಲ್ಲಿರುವ ಗುಹಾನೆಲೆಗಳು ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಮೊಂಡಾಗಿಸಿದ ಬದಿಯ ಅಲಗುಗಳು, ಕೊರೆಯುಳಿ ಮತ್ತು ನಾನಾಬಗೆಯ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು ಎಮಿರನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಕಿರೆನೈಕದಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ್ದೇ ಆದ ಡಬ್ಬ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿತ್ತು.

ಆರಿಗ್ನೇಷಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ತರುವಾಯದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾವೆಟ್ಟಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಲಾ ಗ್ರಾವೆಟ್ ಹೆಸರಿನ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲಾಯಿತು. ಗ್ರಾವೆಟ್ ಮೊನೆ ಎಂದು ಹೆಸರಾದ ಮೊನೆಯುಳ್ಳ ಪುಟ್ಟ ಅಲಗು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹೆಗ್ಗುರುತು. ಇದರ ಒಂದು ಬದಿಯು ಮೊಂಡಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಗ್ರಾವೆಟ್ಟಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ಕಾಡೆಮ್ಮೆ, ಕುದುರೆ, ಹಿಮಸಾರಂಗ, ಹಿಮಆನೆ ಮೊದಲಾದ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುವಾಗ ಭರ್ಜಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಲೆಯ ಆವಿಷ್ಕಾರವಾದದ್ದು ಇವರಿಂದಲೇ. ಸಣ್ಣ ಸ್ತನಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಮೀನು ಹಾಗೂ ಹಕ್ಕಿಗಳನ್ನು ಹಿಡಿಯುವಲ್ಲಿ ಬಲೆಗಳು ಉಪಯುಕ್ತ ಎಂಬುದನ್ನು ಇವರು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಹಿಡಿದರು. ಬುಟ್ಟಿ ಹೆಣೆಯುವ ಕಲೆಯೂ ಇವರಿಗೆ ಗೊತ್ತಿತ್ತು. ಶೀತಲ ಹವಾಮಾನಕ್ಕೆ ಒಗ್ಗಿಕೊಳ್ಳಲು ಅನೇಕ ಉಪಾಯಗಳನ್ನು ಈ ಜನರು ಹುಡುಕಿಕೊಂಡರು. ಮೊಲ–ನರಿ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ತೊಗಲನ್ನು ದಂತದ ಸೂಜಿಯಿಂದ ಹೊಲಿದು ಬೆಚ್ಚಗಿನ ಉಡುಪುಗಳನ್ನು ಇವರು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಿಮ ಆನೆಯ ಮೂಳೆಗಳ ಹಂದರದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಾಣಿ ಚರ್ಮವನ್ನು ಹೊದಿಸಿ ಮಾಡಿದಂತಹ ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮರಗಳು ವಿರಳವಾಗಿರುವ ಸ್ಟೆಪಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಇವರು ಇಂತಹ ಅಳವಡಿಕೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಕೆಲವೊಂದು ಪಂಗಡಗಳು ಅರೆ–ಸ್ಥಾಯಿ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದವು. ಗ್ರಾವೆಟ್ಟಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವೀನಸ್ ಮೂರ್ತಿಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಇಟಲಿ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯ ಮತ್ತು ಉಕ್ರೇನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪಸರಿಸಿದ್ದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಎರಡು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ – ಪಶ್ಚಿಮ ಗ್ರಾವೆಟ್ಟಿಯನ್ (ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಗುಹಾನೆಲೆಗಳು) ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಗ್ರಾವೆಟ್ಟಿಯನ್ (ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತು ರಷ್ಯದ ಬಯಲು ನೆಲೆಗಳು).

ಗ್ರಾವೆಟ್ಟಿಯನ್ ಅನಂತರ ಬೆಳೆದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಲೂತ್ರಿಯನ್. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಪೂರ್ವ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಸಲೂತ್ರೆ ನೆಲೆಯಿಂದ ತನ್ನ ಹೆಸರನ್ನು ಪಡೆದಿರುವ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಿಂದಿನ ಎಲ್ಲಾ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಸ್ಪೇನ್ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಕೆಲಭಾಗಗಳಲ್ಲಷ್ಟೇ ಹರಡಿದ್ದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಛಾಪು ಆಕರ್ಷಕ ಮೊನೆಗಳು, ತೆಳ್ಳಗೆ, ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿ ಎಲೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಮೊನೆಗಳನ್ನು ಲಾರೆಲ್ ಎಲೆಯಾಕಾರದ ಮೊನೆ ಮತ್ತು ವಿಲ್ಲೋ ಎಲೆಯಾಕಾರ ಮೊನೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅದುಮಿಕೆ ಅಥವಾ ಒತ್ತಡ ವಿಧಾನದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ, ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಮಟ್ಟದ ಕುಶಲತೆಯನ್ನು ತೋರುವ ಮೊನೆಗಳಿವು. ಹಿಡಿಕೆಯೊಳಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸುವಂತೆ ತೊಟ್ಟುಳ್ಳ ಭರ್ಜಿ ಮೊನೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಗುರುತು. ತೊಟ್ಟಿರುವ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಎರಡೂ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮುಳ್ಳುಗಳುಳ್ಳ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಚೂರಿಯಂತಹ ಅಲಗು ಮತ್ತು ಗರಗಸದಂತಹ ಅಂಚುಳ್ಳ ಉಪಕರಣಗಳು ಗ್ರಾವೆಟ್ಟಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಕುದುರೆ, ಹಿಮಸಾರಂಗ, ಹಿಮಆನೆ, ಸಿಂಹ, ಖಡ್ಗಮೃಗ, ಕರಡಿ ಮತ್ತು ಕಾಡೆತ್ತು (ಔರೆಕ್ಸ್)ಗಳನ್ನು ಈ ಜನರು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗಳ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಹಂತವನ್ನು ಮ್ಯಾಗ್ಡಲೇನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆ. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಡೊರ್‌ಡೊನೆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಲಾ ಮ್ಯಾಡೆಲೀನ್ ನೆಲೆಯಿಂದ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ನೈರುತ್ಯ ಫ್ರಾನ್ಸ್,

ಈಶಾನ್ಯ ಸ್ಪೇನ್, ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತು ಸೈಬೀರಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಮುಕ್ತಾಯದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗಲ್‌ನಿಂದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಪೋಲೆಂಡ್‌ವರೆಗೆ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಬದಿ ಮೊಂಡಾಗಿಸಿದ ಬಗೆಬಗೆಯ ಅಲಗುಗಳು, ಕೊರೆಯುಳಿ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಕೊರಗ ಮತ್ತು ಈಟಿಮೊನೆಗಳನ್ನು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗುಹೆ, ಕಲ್ಲಾಸರೆ ಮತ್ತು ಬಿಡಾರಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಜನರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಹಿಮಸಾರಂಗ ಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಂಪು ಜಿಂಕೆ, ಕುದುರೆ, ಕಾಡೆಮ್ಮೆ ಮೊದಲಾದ ದೊಡ್ಡ ಸ್ತನಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೂಳೆಗಳೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶೇಷತೆ ಮೂಳೆ, ಜಿಂಕೆಕೊಂಬು ಮತ್ತು ಆನೆ ದಂತದಿಂದ ಮಾಡಿದ ಉಪಕರಣಗಳು. ಕಲಾವಂತಿಕೆ ಮತ್ತು ಕ್ರಿಯೋದ್ದೇಶಗಳೆರಡೂ ಮೇಳೈಸುವಂತೆ ರಚಿಸಿರುವ ಉಪಕರಣಗಳಿವು. ಒಂದು ಅಥವಾ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ

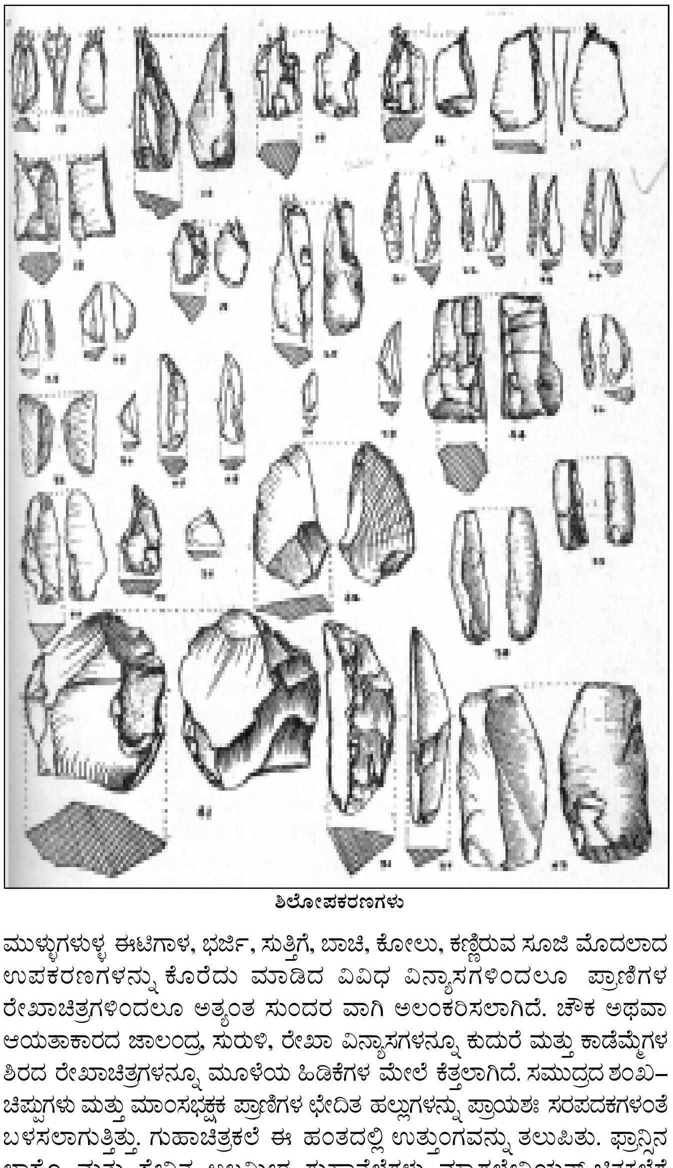

ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು

ಮುಳ್ಳುಗಳುಳ್ಳ ಈಟಿಗಾಳ, ಭರ್ಜಿ, ಸುತ್ತಿಗೆ, ಬಾಚಿ, ಕೋಲು, ಕಣ್ಣಿರುವ ಸೂಜಿ ಮೊದಲಾದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ಮಾಡಿದ ವಿವಿಧ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದಲೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿಂದಲೂ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರ ವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚೌಕ ಅಥವಾ ಆಯತಾಕಾರದ ಜಾಲಂದ್ರ, ಸುರುಳಿ, ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನೂ ಕುದುರೆ ಮತ್ತು ಕಾಡೆಮ್ಮೆಗಳ ಶಿರದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಮೂಳೆಯ ಹಿಡಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಸಮುದ್ರದ ಶಂಖ–ಚಿಪ್ಪುಗಳು ಮತ್ತು ಮಾಂಸಭಕ್ಷಕ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಛೇದಿತ ಹಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಯಶಃ ಸರಪದಕಗಳಂತೆ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಗುಹಾಚಿತ್ರಕಲೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಉತ್ತುಂಗವನ್ನು ತಲುಪಿತು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಲಾಸ್ಕೊ ಮತ್ತು ಸ್ಪೇನಿನ ಅಲ್ತಮೀರ ಗುಹಾನೆಲೆಗಳು ಮ್ಯಾಗ್ಡಲೇನಿಯನ್ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಈ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಕುದುರೆ – ಕಾಡೆಮ್ಮೆಗಳ ಮತ್ತು ಪುರುಷ–ಸ್ತ್ರೀಯರ ಬಹುವರ್ಣದ ನೈಜ ಚಿತ್ರಗಳೊಂದಿಗೆ ಹಸ್ತದ ಮುದ್ರೆಗಳು, ಸರಳ ರೇಖೆಗಳು ಮತ್ತು ಬಿಂದುಗಳ ಬಹುಸುಂದರ ವರ್ಣ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ.

ಮ್ಯಾಗ್ಡಲೇನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾದ ಮತ್ತು ತರುವಾಯದ ಕೆಲವೊಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇವು ಕೊನೆಯ ಹಿಮಘಟ್ಟವಾದ ವೂರ್ಮ್‌ನ ಅಂತ್ಯ ಅವಧಿಗೆ ಸೇರುವ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗೋತ್ತರ (ಎಪಿ–ಪೇಲಿಯೋಲಿತಿಕ್) ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು; ಅಂದರೆ ಇವು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ನಡುವಿನ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ ಹಂತದವು. ಇಂತಹ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಹಂಬರ್ಗಿಯನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 12,400–12,000) ಉತ್ತರ ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಹಾಲೆಂಡ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿತ್ತು. ಬೇಸಗೆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಯಲು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬು ಹಿಮಸಾರಂಗಗಳ ಬೇಟೆ. ಇವರ ವಿವಿಧ ಈಟಿಗಾಳಗಳು ಮ್ಯಾಗ್ಡಲೇನಿಯನ್ ಈಟಿಗಾಳಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತವೆ.

ಅಹ್ರೆನ್ಸ್‌ಬರ್ಗಿಯನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 10,700–9,600) ಹಂಬರ್ಗಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ, ಆದರೆ ಅದರ ತರುವಾಯದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿಬಂದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಜರ್ಮನಿಯ ಸ್ಟೆಲ್‌ಮೂರ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಅಹ್ರೆನ್ಸ್‌ಬರ್ಗಿಯನ್ ಜನರೂ ಹಿಮಸಾರಂಗಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಈಟಿಗಾಳಗಳು, ತೊಟ್ಟಿರುವ ಮೊನೆಗಳು, ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳನ್ನು ಸಿಕ್ಕಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಮರದ ಕೋಲುಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೂ ಉತ್ತರ ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಹಾಲೆಂಡ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು.

ಪೋಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಉಕ್ರೇನಿನಲ್ಲಿ ಉಪಸ್ಥಿತವಿದ್ದ, ತೊಟ್ಟಿರುವ ಮೊನೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಮತ್ತೊಂದು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗೋತ್ತರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸ್ವಿಡೇರಿಯನ್. ಇದಕ್ಕೂ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ, ಅಂದರೆ ವಾಯವ್ಯ ಯುರೋಪಿನ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿರುವ ಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗೋತ್ತರ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ನಾನಾ ಸ್ವರೂಪದ ಶಿಲೋಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ. ಇವನ್ನು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಫೆಡೆರ್‌ಮೆಸ್ಸೆರ್–ಗ್ರುಪ್ಪೆನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 10,000–8,700) ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಫೆಡೆರ್‌ಮೆಸ್ಸೆರ್ ಎಂದರೆ ಜರ್ಮನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಮಡಚುವ ಚೂರಿ ಎಂದರ್ಥ. ಫೆಡೆರ್‌ಮೆಸ್ಸೆರ್–ಗ್ರುಪ್ಪೆನ್ ಸಮೂಹದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಚೂರಿಯ ಅಲಗುಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಇವು ಒಂದು ಅಂಚು ಮೊಂಡಾಗಿದ್ದು ಮತ್ತೊಂದು ಅಂಚು ಹರಿತವಾಗಿರುವ ಅಲಗುಗಳು. ತೊಟ್ಟಿರುವ ಮೊನೆಗಳೂ ಈ ಸಮೂಹಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಬ್ರಿಟನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಮತ್ತೊಂದು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗೋತ್ತರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕ್ರೆಸ್‌ವೆಲ್ಲಿಯನ್. ಡರ್ಬಿಷೈರ್, ದಕ್ಷಿಣ ವೇಲ್ಸ್, ಸಾಮರ್‌ಸೆಟ್ ಮತ್ತು ಡೆವನ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಗುಹಾನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಹಲವು ಬಗೆಯ ಬದಿ ಮೊಂಡಾಗಿಸಿದ ಅಲಗು, ಮೊನೆ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಕೊರಗ, ವಿಷಮ ಚತುರ್ಭುಜಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಚಿಹ್ನೆಗಳು. ಅವೆಲೈನ್ ಹೋಲ್ಸ್, ಕೆಂಟ್ ಗುಹೆ ಮೊದಲಾದ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಗುಹಾನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಗ್ಡಲೇನಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಈಟಿಗಾಳಗಳು ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ವೇಲ್ಸ್‌ನ ಕ್ಯಾಟ್‌ಹೋಲ್ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಇದೇ ಮಾದರಿಯ ಮೂಳೆಯ ಸೂಜಿಗಳು ಕ್ರೆಸ್‌ವೆಲ್ಲಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗೋತ್ತರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಹಿಮಯುಗ ಮತ್ತು ಈಗಿನ ಯುಗದ ಸಂಧಿಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಕ್ರಮೇಣ ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡವು. ಈಗಿನ ಯುಗದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ಧಿಸಿದ ಅರಣ್ಯ ಪರಿಸರಕ್ಕೆ ತನ್ನನ್ನು ಒಗ್ಗಿಸಿಕೊಂಡ ಮೊದಲ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮ್ಯಾಗ್ಲೆಮೋಶಿಯನ್. ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಮೀನುಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಮುಖ್ಯ ಕಸಬಾಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಈ ಪಂಗಡಗಳು ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ಬಳಸತೊಡಗಿದವು.

ಭಾರತ: ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅನಂತರ ಹಾಗೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ಪೂರ್ವದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಂತ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವು 3 ಭಿನ್ನ ಪ್ರಕಾರದ ನೆಲೆಗಳಾದ ನದಿಯ ಸ್ತರಗಳು, ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದ ನೆಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಗುಹಾ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ನೆಲೆಗಳು ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ಅಲಗು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ. ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಶಿಲೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಅಲಗುಗಳು ಹಾಗೂ ಅಲಗನ್ನು ಮಾರ್ಪಡಿಸಿ ಮಾಡಲಾದ ಉಪಕರಣಗಳು ಈ ಕಾಲದ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಹಕಾರಿಯಾಗುತ್ತವೆ. ಬಿಹಾರಿನ ಪಲಮಾವ್ ಮತ್ತು ಸಿಂಗ್‌ಭೂಮ್ ಜಿಲ್ಲೆ, ಅಸ್ಸಾಮಿನ ಗಾರೋ ಬೆಟ್ಟಗಳು, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಅಲಹಾಬಾದ್, ಬಾಂದ ಮತ್ತು ಮಿರ್ಜಾಪುರ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು, ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಮಂಡ್ಲ ಮತ್ತು ರೈಸನ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು, ರಾಜಸ್ತಾನದ ಅಜ್ಮೀರ್ ಜಿಲ್ಲೆ, ಗುಜರಾತಿನ ಬರೋಡ ಜಿಲ್ಲೆ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಅಹಮದ್‌ನಗರ್, ಧುಳೆ, ಪುಣೆ, ಜಳಗಾಂವ್ ಮತ್ತು ನಾಂದೇಡ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು, ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಾಲ್ವಡಗಿ – ಮಸ್ಕನಾಳ್, ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ ಹುಣಸಗಿ–ಬೈಚಬಾಳು ಬಯಲುಗಳು, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಕರೀಂನಗರ, ಗುಂಟೂರು, ನೆಲ್ಲೂರು, ಪ್ರಕಾಶಂ, ಕಡಪ, ಚಿತ್ತೂರ್ ಮತ್ತು ಕರ್ನೂಲು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಹಂತದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ.

ಭೇಡಾಘಾಟ್, ಧರಮ್‌ಪುರಿ, ಚಂದ್ರೆಸಲ್, ಮೆಹ್ತಖೇಡಿ, ನಾಗದ, ಬೇಲನ್ ಬಯಲು, ನಂದಿಪಲ್ಲೆ, ಇನಾಂಗಾಂವ್ ಮತ್ತು ಪಾಟ್ನೆಗಳಿಂದ ದೊರೆತಿರುವ ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲಮಾನಗಳಿಂದ ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 40,000–8,000ದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿದ್ದುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಕರ್ನೂಲಿನ ಕೆಲವು ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ತಂತ್ರಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಇದರಿಂದ ದೊರೆತ ಕಾಲಮಾನಗಳೂ ಇದೇ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ.

ಉಪಕರಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ: ಸಮಾನಾಂತರ ನೀಳ ಅಲಗುಗಳು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಗುರುತುಗಳಾಗಿವೆ. ಇವನ್ನು ಒತ್ತಡ ಅಥವಾ ಪರೋಕ್ಷ ವಿಧಾನದಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಲಗುಗಳ ಒಂದು ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಅವನ್ನು ತ್ರಿಕೋನ, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾ

ಕೃತಿ, ಕೊರಗ, ಕೊರೆಯುಳಿ, ಮೊನೆ ಮೊದಲಾದ ಉಪಕರಣಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಲೆವಾಲ್ವ ಮತ್ತು ಬಿಲ್ಲೆಯಾಕಾರದ ಮೂಲಶಿಲಾ ವಿಧಾನದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ವಿವಿಧ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಮೊನೆಗಳನ್ನೂ ಈ ಜನ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಉಪಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಉಪಕರಣ ನಮೂನೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಅಸ್ಸಾಂಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ, ಮಂದ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಲಾದ ಮೊನೆ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಕೊರೆಯುಳಿ, ಕೊರಗ ಮೊದಲಾದ ಉಪಕರಣಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇವನ್ನು ಚಕ್ಕೆ–ಅಲಗು ಸಮುಚ್ಚಯಗಳೆಂದು (ಫ್ಲೇಕ್–ಬ್ಲೇಡ್ಸ್) ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಣ್ಣ ಗಾತ್ರದ ಕೊಚ್ಚುವ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ರಾಜಸ್ತಾನ, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ, ಒರಿಸ್ಸ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಆಂಧ್ರದ ಕೆಲಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಅಲಗು ಸಮುಚ್ಚಯ ವೆನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಉಪಕರಣಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ ಬಗೆಯವೇ ಆದರೂ ಅವು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಸಮಾನಾಂತರ ಅಲಗುಗಳಿಂದ ತಯಾರಾ ದಂತಹವು. ಚರ್ಟ್, ಅಗೇಟ್, ಜಾಸ್ಪರ್, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ ಮೊದಲಾದ ವಿವಿಧ ಶಿಲೆಗಳಿಂದ ಇವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಭೀಂಬೇಟ್ಕದ 3–ಎಫ್–23 ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್ ನಿಂದ ತಯಾರಾದ ಉಪಕರಣಗಳು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಸಾಗಿಲೇರು, ಚೆಯ್ಯೂರು ಮತ್ತು ಪಾಲೇರು ನದಿಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್‌ನೊಂದಿಗೆ ಚರ್ಟ್‌ಯುಕ್ತ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಕರ್ನೂಲಿನ ಮುಚ್ಚಟ್ಲ ಚಿಂತಾಮನು ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಅಂತ್ಯ ಹಿಮಯುಗದ ಪ್ರಾಣಿ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಗೋದಾವರಿ ನದಿ ತೀರದಲ್ಲಿರುವ ವಾಂಕ್ಡಿ ಮತ್ತು ಮಾಣಿಕಗುಡೆಮ್‌ಗಳಲ್ಲಿಯೂ (ಅದಿಲಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆ) ಅಲಗಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಸಸ್ತನಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೂಳೆಯ ತುಂಡುಗಳಿದ್ದವು. ಅಳಿದುಳಿದ ಆಹಾರ ಅವಶೇಷಗಳು ಇವಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಮುಚ್ಚಟ್ಲ ಚಿಂತಾಮನು ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಅರೆಯುವ ಗುಳಿಗಳಿದ್ದು ಇವು ವನ್ಯ ಧಾನ್ಯ ಸಂಸ್ಕರಣೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಬೇಲನ್ ಮತ್ತು ಸೋನ್ ಬಯಲುಗಳಲ್ಲೂ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಪೂರ್ವಘಟ್ಟ ಶ್ರೇಣಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ಮೊಂಡಾಗಿಸಿದ ಅಲಗುಗಳು ಮತ್ತು ಕೊರೆಯುಳಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಅಲಗು–ಕೊರೆಯುಳಿ ಸಮುಚ್ಚಯವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಬೇಲನ್ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಲೋಹಂಡ್ ನಾಲಾದಲ್ಲಿ ಈ ಹಂತದ ಮುಳ್ಳುಗಳಿರುವ ಮೂಳೆಯ ಈಟಿಗಾಳ ದೊರೆತಿರುವುದು ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ಬೇಲನ್, ಅದ್ವಾ ಮತ್ತು ಲಿಲ್ಜಿ ನದಿಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗೋತ್ತರ ನೆಲೆಗಳು ಅವುಗಳ ಮೂಲಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇಂತಹ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಮಿಶ್ರಣವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕೈಮೂರ್ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿರುವ ಬಾಘೈಖೋರ್, ಲೇಖಾನಿಯ, ಲಹರಿಯದಿಹ್ ಮೊದಲಾದ ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳೂ ಚೋಪನಿ–ಮಾಂಡೊ, ಮೈಹರ್ (ಲಿಲ್ಜಿ ಬಯಲು) ಮೊದಲಾದ ಬಯಲು ನೆಲೆಗಳೂ ಮುಖ್ಯ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾ ಯುಗೋತ್ತರ ನೆಲೆಗಳಾಗಿವೆ. ಪೂರ್ವಘಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶ ಗಳಲ್ಲಿ ರಲ್ಲಕಳವ ಮತ್ತು ರಂಜನ ಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿರುವ ವೇದುಲಚೆರುವು, ನಲ್ಲಗುಂಡ್ಲು, ಬೆಳ್ಳು ಮೊದಲಾದ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಬದಿ ಮೊಂಡಾಗಿಸಿದ ನೇರ ಹಾಗೂ ವಕ್ರ ಅಲಗುಗಳು, ಅಲಗಿನ ತುಂಡುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮೊನೆಗಳು, ಕಿತ್ತಳೆ ತೊಳೆಯಷ್ಟು ದೊಡ್ಡದಾದ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾ ಕೃತಿಗಳು, ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ತ್ರಿಕೋಣ ಮತ್ತು ಅಸಮ ಚತುರ್ಭುಜಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ಸಮುಚ್ಚಯ ಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇವು ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತು ನೈರುತ್ಯ ಏಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿರುವ ಚಾಟೆಲ್‌ಪೆರ್ರೋನಿಯನ್/ ಆರಿಗ್ನೇಷಿಯನ್/ಗ್ರಾವೆಟ್ಟಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್ ಮತ್ತು ಲಿಡಿಯನೈಟ್ ಶಿಲೆಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅರೆಯುವ ಗುಳಿಗಳು ಮತ್ತು ತೂತಿರುವ ಸಣ್ಣ ಚಪ್ಪಟೆ ಕಲ್ಲುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ತೂತುಳ್ಳ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಮೀನಿನ ಬಲೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರಕ್ಕಾಗಿ ಸಿಕ್ಕಿಸುವ ಕಲ್ಲುಗಳಂತೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಗಳು ನೀರಿನ ಸೆಲೆಗೆ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಸೋನ್ ನದಿಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಬಾಘೋರ್–1 ರಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ದೇವತಾ ಆರಾಧನೆಯ ಕುರುಹುಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮಾತೃದೇವತೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾದ ಶಿಲೆಯೊಂದರ ಸುತ್ತಲೂ ಸಮಾಂತರದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ತ್ರಿಕೋನ ವಿನ್ಯಾಸ ರಚನೆಗೊಂಡಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂತು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಅನತಿ ದೂರದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಹೋಲುವ ಮತ್ತೊಂದು ರಚನೆಯಿದ್ದು ಅದನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯ ಬುಡಕಟ್ಟು ಇಂದಿಗೂ ಪೂಜಿಸುತ್ತದೆ.

ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು: ಕರ್ನೂಲಿನ ಗುಹಾನೆಲೆಗಳು ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿವೆ. ಬ್ರೂಸ್‌ಫುಟ್ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗ ಹೆನ್ರಿ ಫುಟ್ ಬಿಲ್ಲಾಸರ್ಗಮ್ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ (1880) ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಿಮಯುಗದ ಪ್ರಾಣಿ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಗಣನೀಯ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತವು. ಮಾನವನ ಕೈವಾಡದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿರುವ ಸು.1700 ಮೂಳೆಯ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ಇವರು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 200 ಸಿದ್ಧ ಉಪಕರಣಗಳಾಗಿದ್ದವು. ದಬ್ಬಳ/ ಕೊರಗ, ಮುಳ್ಳು ಸಹಿತ ಅಥವಾ ರಹಿತ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಉಳಿ, ರಂಧ್ರಕ, ಬೆಣೆ, ಸಾಕೆಟ್ಟುಗಳು ಈ ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಇದ್ದವು. ಇವು ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಮ್ಯಾಗ್ಡಲೇನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆಂದು ಬ್ರೂಸ್‌ಫುಟ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿರುವನು. 1970ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಕೆ. ತಿಮ್ಮಾರೆಡ್ಡಿಯವರು ಈ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿಯೂ ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿಯವರು ಮುಚ್ಚಟ್ಲ ಚಿಂತಾಮನು ಗವಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿಯೂ ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ (1652) ಕಂಡುಬಂದವು. ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಉಳಿ, ರಂಧ್ರಕ, ತೊಟ್ಟಿರುವ ಮೊನೆ, ದಬ್ಬಳ, ಮುಳ್ಳು, ಚಪ್ಪಟೆ ಚಮಚ ಮೊದಲಾದ ನಮೂನೆಗಳಿದ್ದವು. ಉಪಕರಣಗಳು ಒರಟಾಗಿ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಂತಹವು. ಈ ಗುಹೆ ಅರೆಕಾಲಿಕ ಬಿಡಾರ ತಾಣವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಕುಶಲ ಕಲೆಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ತೋರುವ ಉಪಕರಣಗಳಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಉಪಕರಣಗಳಿಗಾಗಿ ದೊಡ್ಡ ಮೂಳೆಗಳನ್ನೇ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಆರಿಸಿ ಬೇಕಾದ ಉದ್ದಕ್ಕೆ ಇವನ್ನು ತುಂಡರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಇಂತಹ ತುಂಡುಗಳಿಂದ ಒಂದೇ ಉದ್ದದ ಚಕ್ಕೆಯನ್ನು ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಇಲ್ಲವೇ ಉದ್ದುದ್ದಕ್ಕೆ ಅವನ್ನು ಪಟ್ಟಿಯಂತೆ ಸೀಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂತಹ ಚಕ್ಕೆ ಅಥವಾ ಪಟ್ಟಿಗಳ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಬೇಕಾದ ಆಕಾರಕ್ಕೆ ಅವನ್ನು ಮಾರ್ಪಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೊನೆಯದಾಗಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಆಹಾರ ಪದ್ಧತಿ: ಅಲಗು ಮತ್ತು ಬದಿ ಮೊಂಡಾಗಿಸಿದ ಅಲಗುಗಳನ್ನು ಮರ ಅಥವಾ ಮೂಳೆಯ ಹಿಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿಸಿ ಸಂಯುಕ್ತ ಉಪಕರಣಗಳಂತೆ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಬಾಣ, ಈಟಿಗಾಳ, ಈಟಿ ಅಥವಾ ಮುಳ್ಳಿರುವ ಮೊನೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಕೊರಗ, ಕೊರೆಯುಳಿಗಳು ಮೂಳೆ ಮತ್ತು ಮರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕೆಲಸಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದವು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊಡ್ಡ ಹಾಗೂ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಮೀನುಗಾರಿಕೆಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ರೂಪಿಸಿದ ಸಾಧನ ಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಕಾಡು ಬೆಕ್ಕು, ಮುಳ್ಳುಹಂದಿ, ಮೊಲ, ಕಾಡುದನ, ಕಾಡೆಮ್ಮೆ, ನೀಲಗಾಯ್, ಚಿಂಕಾರ (ಸಣ್ಣ ಜಾತಿಯ ಜಿಂಕೆ), ಕೃಷ್ಣಮೃಗ, ಸಾಂಬಾರ, ಕಾಡುಹಂದಿ, ವಿವಿಧ ಜಾತಿಯ ಜಿಂಕೆಗಳು, ಉಡ, ಹಕ್ಕಿ ಹಾಗೂ ಆಮೆಯ ಮೂಳೆಗಳು ಕರ್ನೂಲಿನ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಹಂತದ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು ಇವು ಬೇಟೆಯ ಪ್ರಾಣಿಗಳಾಗಿದ್ದವು ಎಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಚುರುಕು ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡಲು ಸಾಕಷ್ಟು ಪರಿಣತಿ ಬೇಕು. ಅಲ್ಲದೆ ಇವುಗಳ ಬೇಟೆಯಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರದ ಬಲೆ, ಬೋನು, ಬಿಲ್ಲು–ಬಾಣ ಮೊದಲಾದ ತಂತ್ರಗಳ ನೆರವನ್ನೂ ಇವರು ಪಡೆದಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇಂದಿಗೂ ಬೇಟೆ–ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯನ್ನು ಜೀವನಕ್ರಮವಾಗಿ ಹೊಂದಿರುವ ಚೆಂಚು, ಯನಡಿ, ಬೋಯ, ಯೆರುಕುಲ ಮೊದಲಾದ ಬುಡಕಟ್ಟು ಪಂಗಡಗಳು ಸಣ್ಣ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಬಲೆ–ಬೋನಿನಿಂದ ಹಿಡಿಯುತ್ತಾರೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೆನಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಇದೇ ಸಾದೃಶ್ಯದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗೆಡ್ಡೆ, ಗೆಣಸು, ಹೂವು, ಸೊಪ್ಪು–ಸದೆ, ನಾರು–ಬೇರು, ಅಣಬೆಗಳನ್ನು ಜನ ಸಂಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಹುಳ–ಹುಪ್ಪಟೆಗಳು ಮತ್ತು ಜೇನು ಸಹ ಪೂರಕ ಆಹಾರವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಮಧ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿರುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಬೇಟೆ, ಮೀನುಗಾರಿಕೆ, ಸಸ್ಯ ಮತ್ತು ಜೇನು ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಮೊದಲಾದ ದೃಶ್ಯಗಳು ಭಿತ್ತಿಗೊಂಡಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಕಲೆಯ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯ ಮೊದಲ ನಿದರ್ಶನವೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಉಷ್ಟ್ರಪಕ್ಷಿಯ ಮೊಟ್ಟೆಯ ಚೂರುಗಳಿಂದ ಮಾಡಲಾದ ಮಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ರೇಖಾಚಿತ್ರ ಗಳುಳ್ಳ ಮೊಟ್ಟೆಯ ಚೂರುಗಳು ಭೀಂಬೇಟ್ಕದ 3–ಎಫ್–28 ಗುಹೆ, ಚಂಬಲ್ ಕಣಿವೆ ಯಲ್ಲಿರುವ ರಾಮ್‌ಗಡ್, ನರ್ಮದಾ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಕಾಪರ್‌ಖೇಡ, ರಾಜಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ಕೋಟ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರೆಸಲ್ ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಪಾಟ್ನೆ ಮೊದಲಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಭೀಂಬೇಟ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಗುಹೆ–ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬಹುದಾದ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿರುವ ಖಡ್ಗಮೃಗ, ಕಾಡೆಮ್ಮೆ, ಕಾಟಿ, ಆನೆ ಮತ್ತು ಹಂದಿಗಳ ಕೆಲವು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾ ಯುಗದ್ದೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವನ್ನು ಹಸುರು ಮತ್ತು ಕಡುಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಡ್ಡಿಯ ದೇಹದ ಮನುಷ್ಯರ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. (ಎಂ.ಎಲ್.ಕೆ.ಎಂ.)

ಅಂಬಾರಿ: ಅಸ್ಸಾಮ್ ರಾಜ್ಯದ ಕಾಮರೂಪ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಗುವಹಾಟಿ ನಗರದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಪುತ್ರ ನದಿಯ ಪಶ್ಚಿಮದ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆ ಪುರಾತನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಿಗೆ ಕೇಂದ್ರಬಿಂದುವಾದ ಸ್ಥಳ. ಪ್ರಾಗ್‌ಜ್ಯೋತಿಷ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಪ್ರಖ್ಯಾತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಮಗಧ ಮತ್ತು ಚೀನ ದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ಹಾದು ಹೋಗುವ ವ್ಯಾಪಾರದ ಹಾದಿಯ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಾಗಿತ್ತು. 1969–71ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಎರಡು ಹಂತಗಳನ್ನು

ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತ 7 ರಿಂದ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನದು. ಎರಡನೆಯ ಹಂತ 13 ರಿಂದ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನದು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಕೆಲವು ವಿಗ್ರಹಗಳು 8–9ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ಮೇಲಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಇದ್ದಿಲು ಚೂರುಗಳನ್ನು ಇಂಗಾಲ–14ರ ತಂತ್ರದಿಂದ 1030±130 ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಗೊತ್ತುಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಗ್‌ಜ್ಯೋತಿಷ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರು ಇದನ್ನು 7ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಹಲವಾರು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಈ ಕಾಲದವು. ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಧದ (21X21X4 ಸೆಂಮೀ ಮತ್ತು 26X26X6 ಸೆಂಮೀ) ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸ ಲಾಗಿದೆ. ಹೆಂಚುಗಳು, ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಬಚ್ಚಲ ಮೋರಿಯ ಕೊಳವೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ದಿಂಡುಗಳು ಮುಂತಾದವು ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವ ಬೇರೆ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು. ಗಟ್ಟಿಯಾದ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳುಳ್ಳ ಹಾಸುಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟ ಚರಂಡಿಗಳು, ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ದಪ್ಪನಾದ ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಉಂಗುರಾಕಾರದ ಮಂಡಲಗಳೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ವಿಷ್ಣು, ಸೂರ್ಯ, ದುರ್ಗೆ, ಹತ್ತುಕೈಗಳ ನರ್ತನ ಶಿವ, ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಆಕಾರ ಮತ್ತು ಅಳತೆಗಳ ಲಿಂಗಗಳೂ ಯೋಗಪೀಠಗಳೂ ನಂದಿ, ಅಗ್ನಿ, ಸರ್ಪದ ಹೆಡೆಯ ಪ್ರಭಾವಳಿ ಇರುವ ಯಾಮುನ ಮುನಿಗಳ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ದೊಡ್ಡ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಬಳಪದಕಲ್ಲಿನಿಂದಲೂ ಸಣ್ಣವಿಗ್ರಹಗಳು ಅಬ್ರಕ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದಲೂ ನಿರ್ಮಿತಗೊಂಡಿವೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಬಿಳಿಯ ಅಥವಾ ಮಾಸಲು ಹಳದಿಬಣ್ಣದ ಚೀನಿಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಯಾವರೀತಿಯ ಅಲಂಕಾರವೂ ಇಲ್ಲದ ಚೀನಿ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸ ಲಾದ ಹಲವಾರು ತಂಬಿಗೆಗಳು ಮತ್ತು ನುಣುಪಾದ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸುಟ್ಟ ಕೆಂಪುಮಣ್ಣಿನ ಮಡಕೆಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಮಡಕೆಗಳಿಗೆ ಯಾವ ರೀತಿಯ ಬಣ್ಣದ ಲೇಪವಾಗಲಿ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಿಯಾಗಲಿ ಇಲ್ಲ. ತಿಗುರಿ ಮೇಲೆ ತಯಾರಿಸಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಕೆಲವು ತಟ್ಟಿದ ಮತ್ತು ಮುದ್ರಿಸಿದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿರುವ ಒರಟು ಆಕಾರದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕೈಯಿಂದ ತಯಾರಾಗಿವೆ. ಹೊಳೆಯುವ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಮತ್ತು ಗಾಢವಾದ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಚಾಕೊಲೇಟ್ ಬಣ್ಣದಿಂದ ಲೇಪಿತವಾದ ಕೆಲವು ತಟ್ಟೆಗಳು, ಸೆಲೆಡಾನ್ ಮತ್ತು ಹಸುರುಬಣ್ಣವನ್ನು ಲೇಪಿಸಿರುವ ಮಡಕೆಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಗೋಲಾಕಾರದ ಜಾಡಿ, ತಟ್ಟೆ, ಚೂಪಾದ ಅಂಚುಳ್ಳ ಬಟ್ಟಲು, ತಾಂಬಾಳ, ನಳಿಕೆಯುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ಕಂಠವುಳ್ಳ ಮುಚ್ಚಳ ಮತ್ತು ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ ಇವೇ ಮೊದಲಾದವು ದೊರಕಿವೆ. ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಂಠದ ಮತ್ತು ಹೊರ ಮೈಮೇಲೆ ಮಾವಿನಕಾಯಿ, ಸೂರ್ಯ, ಗುಲಾಬಿಯ ಆಕಾರಗಳು ಮತ್ತುಬಿಲ್ಲೆಗಳ ಆಕಾರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ. ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಮಲದಾಕಾರ ವನ್ನು ಕೆತ್ತಿ ಬಿಂಬಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದ ಮುಚ್ಚಳದಂತಿರುವ ಮಸಿಕುಡಿಕೆಯ ಆಕಾರದ ಮುಚ್ಚಳ ಮತ್ತು ಕೊಂಬುಗಳಂಥ ಚಾಚುಗಳುಳ್ಳ ಗ್ರೀಕ್ ಪಾತ್ರೆಯಂತಿರುವ ಕೊಂಬಿನಂಥ ಪಾತ್ರೆ ಅಪರೂಪದ್ದಾಗಿವೆ. ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆರಕೆಯಾಗಿವೆ. ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಸುಂದರವಾದ ಅಪ್ಸರೆ ಮತ್ತು ನರ್ತನ ಸುಂದರಿಯರ ಬೊಂಬೆಗಳು ಶ್ರೇಷ್ಠ ನಮೂನೆಗಳಾಗಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಸಣ್ಣ ಮುಖಲಿಂಗ, ಗಣೇಶ ಮತ್ತು ಪಕ್ಷಿಗಳೂ ಇವೆ. ಒಂದು ಮುದ್ರೆಯ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಕಿರೀಟವನ್ನು ಧರಿಸಿರುವ ಕೆತ್ತಿದ ಮಾನವನ ಆಕಾರವಿದೆ. ಹಲವಾರು ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಬಳೆಗಳು, ಕಿವಿಯ ಆಭರಣಗಳು ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕ ಚೆಂಡುಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ತಾಮ್ರದ ಬಳೆಗಳು ಮತ್ತು ಬಂಗಾರದ ಮುದ್ರೆ ಮೊದಲಾದವು ಲೋಹದ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ.

ಎರಡನೆಯ ಹಂತದ ಎಲ್ಲಾ ಪದರಗಳೂ ಬೆರಕೆಯಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಹಂತದ ಬಗೆಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಮಾಹಿತಿಯಿಲ್ಲ. ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದ ಏಳಿಗೆಯ ಸ್ಥಿತಿ ಮತ್ತು ಸಮೃದ್ಧಿಯ ಅವನತಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ಶೈಲಿಯಿಂದ ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿರಬಹುದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಗಾಜುಮೆರುಗಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬಹುದು. ಇಂಡೊ–ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಂಪನಿಯ ಒಂದು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯವೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. 18–19ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಭೂಕಂಪದಿಂದ ಈ ಸ್ಥಳವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಲಾಯಿತು. (ಸಿ.ಕೆ.ಎಂ.)

ಅಂಬೇಡ್ಕರ್, ಬಿ.ಆರ್.: ಭಾರತ ಸಂವಿಧಾನದ ಪಿತಾಮಹ ಹಾಗೂ ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ಪ್ರಥಮ ಕಾನೂನು ಮಂತ್ರಿ. ಇವರು 1891 ಏಪ್ರಿಲ್ 14 ರಂದು ಮ್ಹಾವು ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ ಮಹರ್ ಸಮುದಾಯದ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ರಾಮಜಿ ಮಲೋಜಿ ಸಂಕಪಾಲ್. ತಾಯಿ ಭೀಮಾಬಾಯಿ. ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರು ತುಳಿತಕ್ಕೊಳಗಾದ ಜಾತಿಗಳು ಮತ್ತು ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರಷ್ಟೆ ದಮನಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಭಾರತೀಯ ಸ್ತ್ರೀ ಸಮೂಹದ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ನಡೆಸಿದ ಹೋರಾಟ ಬಹು ದೀರ್ಘವಾದದ್ದು. ಈ ಮಾನವತಾ ವಾದಿಯ ಪಯಣದಲ್ಲಿ ಜಾತಿವಿನಾಶ, ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆ ನಿವಾರಣೆ, ಸ್ತ್ರೀಯರ ಸಮಾನ ಹಕ್ಕುಗಳಿಗಾಗಿ ಹೋರಾಟ, ಪ್ರಜಾಸತ್ತೆಯ–ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ಸ್ಥಾಪನೆ, ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆ, ರಾಷ್ಟ್ರದ ಕಲ್ಪನೆಗಳಂಥ ಮೈಲುಗಲ್ಲುಗಳಿವೆ. ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ತಳಹದಿಯಲ್ಲಿ ಅವರ ಹೋರಾಟದ ಫಲಗಳನ್ನು ದೀನದಲಿತರಿಗೆ, ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಹಂಚಿಕೊಡಲು ಅವರೇ ರೂಪಿಸಿದ ಸಂವಿಧಾನವಿದೆ.

ಆಧುನಿಕ ಭಾರತದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕ್ರಾಂತಿಯ ನೇತಾರರಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಗಣ್ಯ, ದಲಿತಜನಾಂಗದ ಭಾಗ್ಯ ವಿಧಾತ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರು ಹಲವು ಮಹನೀಯರ ಚಿಂತನೆಗಳಿಂದ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಪಡೆದಿದ್ದಾರೆ, ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರು ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂತ ಕಬೀರರ ದೋಹಾಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾದರು. ಇಹದ ಹಚ್ಚಡವನ್ನು ಇಳೆಯ ಮೇಲಿನ ಮಗ್ಗದಲ್ಲೆ ನೈತಿಕತೆಯ ಎಳೆಗಳಿಂದ ನೇಯಬೇಕೆಂದು ಇಹ ಸತ್ಯವೆಂದು ಹಾಡಿದ್ದ ಕಬೀರರ ದೋಹಾಗಳೇ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಅವರ ತಂದೆ–ತಾಯಿಯರ ಹಾಡು, ಪಾಡು, ಪ್ರಾರ್ಥನೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಶೋಷಿತ ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಮಾರ್ಗದ ಮೂಲಕ ಅರಿವಿನ ಬೆಳಕನ್ನು ಹೊತ್ತಿಸಿದ್ದ ಕಬೀರರ ಚಿಂತನೆಗಳು ಅಂಬೇಡ್ಕರರಿಗೆ ಎಳೆ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೆ ಅವರ ಮುಂದಿನ ದಾರಿ ಯಾವುದೆಂದು ತೋರಿಸಿದ್ದವು.

ಬಾಲ್ಯಾವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಯೌವನಕ್ಕೆ ಕಾಲಿಟ್ಟ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರಿಗೆ ಮನುಷ್ಯ ವಿಧಿಯ ಕೈಗೊಂಬೆಯಲ್ಲ, ಅವನ ಭವಿಷ್ಯವನ್ನು ಅವನೇ ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಲ್ಲ ಮತ್ತು ರಾಜಯೋಗ್ಯ ಅಥವಾ ಹಿರಿಯ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿ ದೊಡ್ಡವನಾಗಲಾರ ಎಂದು

ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಸಾರಿ ಸಾರಿ ಹೇಳಿದ್ದ ಬುದ್ಧನ ತತ್ತ್ವಗಳು ಪ್ರಿಯವಾದವು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಜಾತಿಗಳು ಅವುಗಳ ರಚನೆ, ಉತ್ಪತ್ತಿ ಮತ್ತು ಬೆಳವಣಿಗೆ ಎಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸುವ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಅವರು ಅಪಾರವಾದ ಬೌದ್ಧ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಿದ್ದರು. ಬುದ್ಧ ಮಾರ್ಗ ಅವರಿಗೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಜಾತಿ ಆಧಾರಿತ ಸಮಾಜವನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲು ಒಂದು ಸಮರ್ಥವಾದ ದಿಕ್ಕನ್ನು ಸೂಚಿಸಿತು. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಅವರು ಮುಂಬಯಿಯ ಎಲ್‌ಫಿನ್‌ಸ್ಟನ್ ಕಾಲೇಜಿನಿಂದ ಪದವೀಧರರಾಗಿದ್ದರು. ಮುಂದೆ ಹಿಂದುಧರ್ಮ, ಸಮಾಜದ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗೆ ಬುದ್ಧನ ಚಿಂತನೆಯ ಅನರ್ಘ್ಯ ರತ್ನಗಳಾದ ಅನಿಚ್ಚ (ನಶ್ವರತೆ) ಮತ್ತು ಅನಕ್ತ (ಅನಾತ್ಮ)ಗಳನ್ನೇ ನೀಡಿದ್ದ.

ಭಾರತಕ್ಕೆ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಿಂತ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಹುದೊಡ್ಡದೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದ ಜ್ಯೋತಿಬಾಪುಲೆ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರ ಮೇಲೆ ಬೀರಿದ ಪ್ರಭಾವ ಅಪಾರ. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರನ್ನೇ ಮಿಸ್ಟರ್ ಗಾಂಧಿ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರು ಜ್ಯೋತಿ ಬಾಪುಲೆಯವರನ್ನು ಮಹಾತ್ಮ ಎಂದು ಸಂಭೋದಿಸಿದ್ದರು. ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಿಂದಿ, ಕುಂಬಾರ, ನಾವಿದ, ಕೋಳಿ, ಮಹಾರ್, ಮಾಂಗ್, ಮಾಲಿ, ಚಮ್ಮಾರ ಸಮುದಾಯಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದ್ದ ಮತ್ತು ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಶಾಲೆಯನ್ನೇ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ ಜ್ಯೋತಿಬಾಪುಲೆಯನ್ನು ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರು ಬಹುವಾಗಿ ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದ್ದರು. ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರನ್ನು ಪ್ರಭಾವಿತಗೊಳಿಸಿದ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಭಾರತೀಯ ಚಿಂತಕರೆಂದರೆ ಎಂ.ಜಿ. ರಾನಡೆ. ರಾನಡೆಯವರ ರಾಜಕೀಯ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ, ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರು ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತವಿಕೆಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸುವ ಮತ್ತು ಅವುಗಳನ್ನು ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿ ಪರಿಹಾರ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ನೆರವಾಯಿತು. ಬುದ್ಧ, ಕಬೀರ, ಜ್ಯೋತಿಬಾಪುಲೆ, ರಾನಡೆಯವರ ಚಿಂತನೆಗಳೊಂದಿಗೆ ತಮ್ಮ ಮುಂದಿನ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರು ವಿದೇಶಕ್ಕೆ ತೆರಳಿದರು. ಕೊಲಂಬಿಯಾ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ವ್ಯಾಸಂಗಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಜಾನ್‌ಡ್ಯೂಯಿಯವರ ವಿಚಾರಸರಣಿಯಿಂದ ಬಹಳವಾಗಿ ಆಕರ್ಷಿತರಾದರು. ವರ್ತಮಾನದ ವಾಸ್ತವಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಚರಿತ್ರೆ, ಮತಧರ್ಮ, ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ, ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರಗಳಂಥ ಶಿಸ್ತುಗಳ ಅಂತರ್ ಅಧ್ಯಯನದ ಮೂಲಕ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿ ಪರಿಹಾರ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲು ಅವರಿಗೆ ಡ್ಯೂಯಿ ದಾರಿ ತೋರಿಸಿದರು. ಕೊಲಂಬಿಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಎಂ.ಎ. ಪದವಿಯನ್ನು ಪಡೆದರು.

ಹೀಗೆ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮಗಳ ಅಪೂರ್ವ ಚಿಂತನೆಗಳಿಂದ ಪಕ್ವವಾದ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮರಳಿ 1919ರಲ್ಲಿ ಸೌತ್ ಬರೋ ಸಮಿತಿಯ ಮುಂದೆ ಹಾಜರಾಗಿ, ದೇಶದ ರಾಜಕೀಯ ರಂಗಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರು. ಅದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಳಿಕೆಯ ವಿರುದ್ಧ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಆಂದೋಳನ ಪ್ರಖರವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲ. ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳುವಳಿಯ ಚುಕ್ಕಾಣಿ ಹಿಡಿದಿತ್ತು. ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರು ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಿಂದ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ನಾಯಕರಾಗಿದ್ದರು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ಸ್ಥಾಪನೆ ತನ್ನ ಕಾರ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಗುರಿಯೆಂದು ಹೋರಾಡುತ್ತಾ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನತೆಯನ್ನು ತನ್ನ ಕಕ್ಷೆಯೊಳಕ್ಕೆ ಸೆಳೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂಥ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲೆ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರು ರಾಜಕೀಯ ಅಥವಾ ಇನ್ನಾವುದೇ ಬಗೆಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಿಂತಲೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆವಶ್ಯಕವಾಗಿರುವುದು ಸಮಾನತೆ

ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ಸ್ಥಾಪನೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದು. ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಾನತೆ ಮತ್ತು ಸಮಾನ ಭಾಗಿತ್ವಕಾಗಿ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ ವರ್ಗದವರಿಗೆ ಮತದಾನದ ಹಕ್ಕನ್ನು ನೀಡಬೇಕೆಂಬ ತಮ್ಮ ಮನವಿಯನ್ನು ಸೌತ್ ಬರೋ ಸಮಿತಿಯ ಮುಂದೆ ಮಂಡಿಸಿದರು. ಜೀವನ ನಿರ್ವಹಣೆಗಾಗಿ ಸಿಡೇನ್ ಹ್ಯಾಮ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಅಹ್ವಾನವನ್ನು ಒಪ್ಪಿ ವಾಣಿಜ್ಯ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದರು. ಸಾರ್ವಜನಿಕ ರಂಗದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ದಿಟ್ಟವಾಗಿ ಸಂವಹನಗೊಳಿಸುವುದು ಮತ್ತು ತಮ್ಮ ಹೋರಾಟದ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಸಮಾಜದ ಮುಂದಿಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಅವರು ಮೂಕನಾಯಕ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. 1923ರಲ್ಲಿ ಡಿ.ಎಸ್‌ಸಿ ಪದವಿ ಪಡೆದು ಬ್ಯಾರಿಸ್ಟರ್ ಆಗಿ ನೇಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟರು. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ರೂಪಾಯಿ ಒಳಗೊಂಡ ಸಮಸ್ಯೆ ಕೃತಿ ರಚಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಶಾಹಿಯ ಒಳಹೊಕ್ಕು ಅದು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಜಾತಿ ಪದ್ಧತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಅನುಸರಿಸಿದ ತಟಸ್ಥ ನೀತಿ ಮತ್ತು ಜಾತಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದರ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಅದರ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಮನಗಂಡರು. ಬ್ರಿಟಿಷರಿಂದ ದಲಿತ–ಶೋಷಿತರಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗುವುದಿಲ್ಲ, ಬದಲಾಗಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿ ಶೋಷಕರಿಗೆ ಬೆಂಗಾವಲಾಗಿದೆ ಎನ್ನುವ ಖಚಿತ ನಿಲುವಿಗೆ ಬಂದರು. ಮುಂದೆ ಎಂದಿಗೂ ಅವರು ಈ ನಿಲುವಿನಿಂದ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಸರಿಯಲಿಲ್ಲ. ಸಮುದಾಯವನ್ನು ಸಂಘಟಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಬಹಿಷ್ಕೃತ ಹಿತಕಾರಿಣಿ ಸಭಾವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಈ ಸಭಾದ ಮೂಲಕ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗಾಗಿ ವಸತಿ ನಿಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಬಹಿಷ್ಕೃತ ಸಭಾ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಅನಂತರ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರ ಮುಂದಿನ ಮಹತ್ತ್ವದ ಹೆಜ್ಜೆಯೇ ಮಹಾಡ್ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ. ಅವರ ಮಾತಿನಲ್ಲಿಯೇ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ಈ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಮಾನತೆಯ ಯುಗವನ್ನು ಉದ್ಘಾಟಿಸಿತು. ಸಾವಿರಾರು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರು ಇತರೇ ಸ್ಪೃಶ್ಯ ಸಮುದಾಯದವರು ಬಳಸುವ ಕೆರೆ, ಬಾವಿ, ನದಿ, ಇನ್ನಿತರ ಜಲ ಮೂಲಗಳನ್ನು ಸ್ಪರ್ಶಿಸಬಾರದೆಂಬ ಹಿಂದು ಧರ್ಮದ ಕಟ್ಟಪ್ಪಣೆಯ ಶೃಂಖಲೆಯನ್ನು ಮುರಿದು ಹಾಕಲು ಅವರು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದರು. ಈ ಕೆಲಸಕ್ಕಾಗಿ ಅವರು ಮಹಾಡ್ ಎನ್ನುವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿದ್ದ ಚಾವುದರ್ ಎನ್ನುವ ಕೆರೆಯನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಂಡರು. ಆ ಕೆರೆಯೊಳಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಕೆರೆಯ ನೀರನ್ನು ಮುಟ್ಟಬೇಕೆಂದು 1927ರ ಡಿಸೆಂಬರ್ 25–27ರ ವರೆಗೆ ಚಾವುದರ್ ಬಳಿ ತಮ್ಮ ಸಾವಿರಾರು ಅನುಯಾಯಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಹೂಡಿದರು. ಸವರ್ಣೀಯ ಹಿಂದುಗಳು ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರು ಕೆರೆಯ ನೀರನ್ನು ಮುಟ್ಟುವುದನ್ನು ತಡೆಯಲು ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಸಜ್ಜುಗೊಂಡರು. ಜಾತಿ ಪದ್ಧತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ತಟಸ್ಥ ನೀತಿ ಅನುಸರಿಸಿ ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಯಥಾಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಳ್ಳುವುದನ್ನೇ ನೀತಿಯನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರ ಮೇಲೆ ಅತೀವ ಒತ್ತಡವನ್ನು ಹೇರಿ ಉದ್ದೇಶಿತ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಗುರಿ ಮುಟ್ಟದ ಹಾಗೆ ನೋಡಿಕೊಂಡಿತು. ಡಿಸೆಂಬರ್ 25 ರಂದು ಜಿಲ್ಲಾ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರು ಮಹಾಡ್‌ನಲ್ಲಿದ್ದ ತಮ್ಮ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಕಛೇರಿಗೆ ಅಂಬೇಡ್ಕರರನ್ನು ಅಹ್ವಾನಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಕಛೇರಿಗೆ ಬಂದ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರಿಗೆ ಸೌಮ್ಯ ಆದರೆ ಖಚಿತವಾಗಿ ಕೆರೆಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಕೂಡದೆಂಬ ಸರ್ಕಾರದ ಆದೇಶವನ್ನು ತಿಳಿಸಿದರು. ಈ ಬಿಗುವಿನ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೆ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸಿ ಮಾತಾಡಬಹುದು ಮತ್ತು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಶಿಬಿರದಲ್ಲಿ ಕಲಾಪಗಳನ್ನು ನಡೆಸಬಹುದೆಂಬ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಬರಲಾಯಿತು. ಸರ್ಕಾರ ಮತ್ತು ಸವರ್ಣೀಯರ ವಿರೋಧದ ನಡುವೆ ಒಂಟಿಯಾದ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ನಾಗರಿಕರೆನಿಸಿಕೊಂಡ ಸವರ್ಣೀಯರಿಂದ ಮತ್ತು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಾಗರಿಕ ಸರಕಾರದ ಸ್ಥಾಪನೆಯೇ ತನ್ನ ಗುರಿಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ಸಂಭವಿಸಬಹುದಾದ ಹಿಂಸೆ, ಹಲ್ಲೆಗಳಿಂದ ತನ್ನ ಅಸಹಾಯಕ ಸಮುದಾಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆದರು. ನಾವು ಈ ಕೆರೆಯ ನೀರನ್ನು ಕುಡಿಯದಿದ್ದರೆ ನಾಶವಾಗಿಯೇನು ಹೋಗುವುದಿಲ್ಲ, ಬದಲಿಗೆ ನಾವು ಈ ಕೆರೆಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಬೇಕೆನ್ನುವುದು, ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರು ಸಹ ಮನುಷ್ಯರೇ ಎನ್ನುವುದನ್ನು ಸಾಬೀತುಮಾಡಲು ಮಾತ್ರವೇ ಎಂದು ಸಾರಿದರು. ಇಲ್ಲೆ ಮನುಸ್ಮೃತಿಯನ್ನು ಸುಟ್ಟು ಮನುಸ್ಮೃತಿ ಅನ್ಯಾಯದ ಗುರುತೆಂದು ಮತ್ತು ಅದರ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಯುಗ ಯುಗಾಂತರಗಳಿಂದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರನ್ನು ಸದೆಬಡಿಯಲಾಗಿದೆ. ದಮನಕ್ಕೀಡುಮಾಡಿ ಧ್ವನಿಯೆತ್ತಲಾಗದ ಬಡತನಕ್ಕೀಡು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ ಎಂದೂ ಸಾರಿದರು. ಮಹಾಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಜಲಮೂಲಗಳ ಮೇಲಿನ ನಿರ್ಬಂಧವನ್ನು ತೊಡೆದು ಹಾಕಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ ಅನಂತರ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ 1930ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಚರ್ಚೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರವೇಶದ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನು ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಂಡರು. ದೇವಾಲಯಗಳು ಯಾವುದೇ ಒಂದು ಸಮುದಾಯದ ಅಥವಾ ಯಾವುದೇ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸ್ವತ್ತುಗಳಲ್ಲ. ಅವು ಇಡಿ ಶಹಿಂದು ಸಮುದಾಯಗಳ ಒಟ್ಟು ದುಡಿಮೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವುಗಳು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಆಸ್ತಿ, ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಅಲ್ಲಿ ಸಮಾನ ಅವಕಾಶವಿರಬೇಕು ಎಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. ನಾಸಿಕದಲ್ಲಿರುವ ಕಾಲಾರಾಮ್ ದೇವಾಲಯದೊಳಕ್ಕೆ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಅನುವು ಮಾಡಿಕೊಡಬೇಕೆಂದು ಸವರ್ಣೀಯರ ಮನಃ ಪರಿವರ್ತನೆಗಾಗಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ನಡೆಸಿದರು. ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರವೇಶಾತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರಿಗೆ ಅಂಥ ಒಲವೇನೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಅವರ ಗುರಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಸಮಾನತೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆನ್ನುವುದೇ ಆಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಅವರು ಸವರ್ಣೀಯರಿಂದ ಅಪಾರವಾದ ವಿರೋಧ, ಪ್ರಾಣಬೆದರಿಕೆಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರವಂತೂ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಯಥಾಸ್ಥಿತಿ ವಾದವನ್ನೆ ಮುಂದುವರೆಸಿತು. ಈ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರಿಗೆ ಹಿಂದುಗಳ ಮನಃ ಪರಿವರ್ತನೆಯ ಮೂಲಕ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರ ಏಳಿಗೆಯ ಕನಸು ನನಸಾಗಲಾರದೆಂಬ ವಿಷಯ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಅರಿವಾಯಿತು. ದೇವಾಲಯ ಪ್ರವೇಶಾತಿಯಂಥ ವಿಷಯಗಳು ಅನಗತ್ಯವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಸಮಯವನ್ನು ಹಾಳು ಮಾಡುತ್ತಿವೆ. ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ ಸಮುದಾಯಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಬೇಕಾಗಿರುವುದು ವಿದ್ಯೆ, ಸರಕಾರಿ ನೌಕರಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೀಸಲಾತಿ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಹಕ್ಕುಗಳೇ ಹೊರತು ದೇವಾಲಯಗಳ ಪ್ರವೇಶ ಮುಖ್ಯವಲ್ಲವೆಂದರಿತು ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟರಿ ಪ್ರಜಾಸಕ್ತಿಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯತ್ತ ತೀವ್ರ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದರು.

ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟರಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಆಂತರಿಕವಾಗಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಾನತೆಯ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲಿರಬೇಕು ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ಮೇಲೆ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬರಬೇಕೆನ್ನುವುದು ಅವರ ದೃಢ ನಿಲುವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಆಶಯಗಳನ್ನು ಹೊತ್ತು ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ 1930ರ ಅನಂತರ ಒಬ್ಬ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಯಾಗಿ ತಮ್ಮ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಮುಂದಿನ ಒಂದು ದಶಕದವರೆಗೆ ಭಾರತದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಇವರ ಪ್ರಭಾವ ಗಾಢವಾಗಿ ಅಚ್ಚೊತ್ತಿದೆ.

ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಆಂದೋಳನದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಕಳೆದ ಶತಮಾನದ 4ನೆಯ ದಶಕ ಬಹಳ ನಿರ್ಣಾಯಕವಾದ ಕಾಲ. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಮುನ್ನುಗ್ಗುತ್ತಿತ್ತು. ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿದ್ದ ದಲಿತ–ಶೋಷಿತರು, ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರು ಎಚ್ಚರಗೊಂಡು ತಮ್ಮ ವಿಮೋಚನೆಗೆ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಹಮ್ಮದ್ ಆಲಿ ಜಿನ್ನಾ ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಮುದಾಯಕ್ಕೆ ಕೋಮು ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯ ಕೊಡಬೇಕೆಂದು ತಮ್ಮ ವಾದವನ್ನು ಸರ್ಕಾರದ ಮುಂದೆ ಮಂಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೂ ತಮ್ಮ ಯೂನಿಯನ್ ಜಾಕ್ ಧ್ವಜ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಭಾರತದ ಬಾನಂಗಳದಲ್ಲಿ ಹಾರಾಡಲಾರದೆಂಬ ಸತ್ಯ ಸಹ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೆ ಅರಿವಾಗಿ ಹೋಗಿತ್ತು. ಆದರೂ ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ಒಡೆದು ಆಳುವ ನೀತಿಯನ್ನೇನೂ ಕೈ ಬಿಟ್ಟಿರಲಿಲ್ಲ. ತಾವು ನಿರ್ಗಮಿಸುವ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕೊನೆಯ ಪಕ್ಷ ದೇಶವನ್ನು ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳನ್ನಾಗಿ ಒಡೆಯಬೇಕೆನ್ನುವುದು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಲೋಚನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಒಂದೇ ಸಮನೆ ಏರುತ್ತಿದ್ದ ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಜನಪ್ರಿಯತೆ ಮತ್ತು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಚಳವಳಿ ಜನಸಮೂಹದ ಚಳವಳಿಯಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಅಂಶ ಬ್ರಿಟಿಷರಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿರತೆಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಿತ್ತು. ಬಲಿಷ್ಠವಾಗುತ್ತಿರುವ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿಗೊಂದು ತಡೆಹಾಕಲು ಬ್ರಿಟಿಷರು, ದೇಶಿಯ ರಾಜರ ಸ್ಥಾನಮಾನ, ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಮುದಾಯ, ದಲಿತ–ಶೋಷಿತರ ಮತ್ತು ಅಲ್ಪ ಸಂಖ್ಯಾತರ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳ ಬಗೆಗಿನ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜಕಾರಣದಲ್ಲಿ ಬೆರೆಸಿದರು. ದೇಶದ ರಾಜಕೀಯ ರಂಗ ಗೊಂದಲದ ಗೂಡಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಇಷ್ಟಾರ್ಥ ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಿದ್ಧಿಸಿತು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಸಹ ದಂಡಿಯ ಯಾತ್ರೆಯ ಅನಂತರ ಈ ಗೊಂದಲಗಳನ್ನು ಎಲ್ಲ ಸಮುದಾಯಗಳ ನಾಯಕರೊಂದಿಗೆ ಕುಳಿತು ಮಾತುಕತೆ ಸಂಧಾನದ ಮೂಲಕ ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಆಶಯವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದರು. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದುಂಡುಮೇಜಿನ ಪರಿಷತ್ತನ್ನು ಕೂಡಿಸಬೇಕೆಂಬ ಆಲೋಚನೆ ಬಂದಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರಕಾರ 1931–33ರವರೆಗೆ ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಮೂರು ದುಂಡು ಮೇಜಿನ ಸಭೆಗಳಿಗೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿತು.

ಈ ಮೂರು ಸಭೆಗಳಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಅವರನ್ನು ಆಹ್ವಾನಿಸಿ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ ಶೋಷಿತ ಸಮುದಾಯಗಳ ಪರವಾಗಿ ಅವುಗಳ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳು, ಹಕ್ಕು ಬಾಧ್ಯತೆ ಬಗ್ಗೆ ಚರ್ಚಿಸಿ ಸಲಹೆ ನೀಡಲು ಸೂಚಿಸಿತು. ಈ ಆಹ್ವಾನವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡರೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಎಲ್ಲ ಕುತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿಯ ಒಡೆದು–ಆಳುವ ನೀತಿಯ ಎಲ್ಲ ಮಗ್ಗಲುಗಳನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಬಲ್ಲವರಾಗಿದ್ದ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಒಬ್ಬ ಅಪೂರ್ವ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾದಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಅನನ್ಯ ದೇಶಭಕ್ತರಾದ ಇವರಿಗೆ ಒಂದೇ ಒಂದು ಬಲವಾದ ಅನುಮಾನವೆಂದರೆ ಸವರ್ಣೀಯ ಹಿಂದುಗಳು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತದಿಂದ ತೆರಳಿದ ಮೇಲೆ ಶೋಷಿತ ಸಮುದಾಯಗಳನ್ನು ಬಗ್ಗು ಬಡಿಯುತ್ತಾರೆ ಎನ್ನವುದೇ ಆಗಿತ್ತು. ಇದು ಸಕಾರಣೀಕವಾದದ್ದೂ ಆಗಿತ್ತು. ಆದುದರಿಂದಲೇ ಬ್ರಿಟಿಷರಿದ್ದಾಗಲೇ ಸಂವಿಧಾನಿಕ ಪಟ್ಟುಗಳಿಂದ ಸವರ್ಣೀಯ ಹಿಂದುಗಳನ್ನು ಮಣಿಸಿ ಅವರಿಂದ ಶೋಷಿತ ವರ್ಗಗಳ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಾನತೆಗೆ ಮಾನ್ಯತೆ ಪಡೆಯಬೇಕೆನ್ನುವುದು ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಅವರ ಆಲೋಚನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ನವಭಾರತದ ನಿರ್ಮಾಣದ ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಾನತೆ–ಸಾಮಾಜಿಕ ನ್ಯಾಯಗಳಂತಹವು ಇದ್ದೇ ಇರಬೇಕು. ಸಮಾನತೆಯಿರದೆ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಹುಕಾಲ ಬಾಳಲಾರದು ಎಂಬುದು ಇವರ ಖಚಿತ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಅಂಶಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲೆ ಇವರು ಆಗ ದೇಶದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಸಾಂವಿಧಾನಿಕ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಶೋಷಿತ ಸಮುದಾಯಗಳ ಸಮಾನತೆಯ ವಿಷಯವನ್ನು ಅತ್ಯಾವಶ್ಯಕವಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಲೇಬೇಕಾದ ಒಂದು ಸಂವಿಧಾನಿಕ ಅಂಶವನ್ನಾಗಿ ಸೇರಿಸಲು ದುಂಡುಮೇಜಿನ ಪರಿಷತ್‌ಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಯೋಚಿಸಿದರು. ಇದೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಸಂದರ್ಭ. ಒಂದು ಕಡೆ ಜಾತೀಯತೆಯನ್ನನುಸರಿಸುವ ಮನಃ ಪರಿವರ್ತನೆಗಾಗಿ ನಿಂತ ಗಾಂಧಿ ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಗಾಂಧಿಯವರ ಕರೆಗೆ ಅರೆ ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ

ಮುಖ ತಿರುಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಜೊತೆಗೆ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಭಕ್ಷಿಸಲು ಕಾದು ಕುಳಿತಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷರು, ಇಲ್ಲೆ ಈ ಎಲ್ಲವುಗಳ ಮಧ್ಯೆಯೇ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ತಮ್ಮ ಹಾದಿಯನ್ನು ಸುಗಮಗೊಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಮೊದಲನೆಯ ದುಂಡುಮೇಜಿನ ಸಮ್ಮೇಳನ ಹೆಚ್ಚಿನದ್ದೇನನ್ನೂ ಸಾಧಿಸಲಿಲ್ಲ. ಇದು ಮುಂದಿನ ಸಮ್ಮೇಳನಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ತಯಾರಿಯಂತಿತ್ತು. ಎರಡನೆಯ ದುಂಡುಮೇಜಿನ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ದಲಿತರಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮತದಾನದ ಹಕ್ಕನ್ನು ನೀಡಬೇಕೆಂದು ಪುರಾವೆಗಳ ಸಮೇತ ತಮ್ಮ ವಾದವನ್ನು ಮಂಡಿಸಿ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಧಾನಿ ರಾಮ್ಸೆ ಮೆಕ್‌ಡೊನಾಲ್ಡ್‌ರಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಬುದ್ಧಿಜೀವಿ ವರ್ಗದಲ್ಲೂ ಭಾರತದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರ ದಯನೀಯ ಸ್ಥಿತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಸಹಾನುಭೂತಿ, ಅನುಕಂಪಗಳನ್ನು ಗಳಿಸಿದರು. ಈ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿನ ಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಅವರನ್ನು ಬಹುವಾಗಿ ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದವು. ಅವರನ್ನು ಅಪ್ರತಿಮ ಮೇಧಾವಿ, ಅಪಾರ ಬದ್ಧತೆಯುಳ್ಳ, ಶುದ್ಧಾಂತಃಕರಣದಿಂದ ತುಳಿತಕ್ಕೊಳಗಾದ ಸಮುದಾಯಗಳನ್ನು ಮುನ್ನಡೆಸುತ್ತಿರುವ ಮಹಾನ್ ನಾಯಕ, ನಂಬಿರುವ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಎಂದೂ ಬಿಡದ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವುಳ್ಳ ತೇಜಸ್ವಿನಾಯಕನೆಂದು ಸಂಡೆ ಕ್ರಾನಿಕಲ್ ಪತ್ರಿಕೆ (1931 ಜುಲೈ) ಅನಂತರ ಪ್ರಕಟಿಸಿತು.

ದುಂಡುಮೇಜಿನ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಅಲ್ಪ ಸಂಖ್ಯಾತ ಸಮಿತಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಬ್ರಿಟನ್ ಪ್ರಧಾನಿ ರಾಮ್ಸೆ ಮೆಕ್ ಡೋನಾಲ್ಡ್ 1932 ಆಗಸ್ಟ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ–ಶೋಷಿತ ಸಮುದಾಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮತದಾನದ ಹಕ್ಕನ್ನು ನೀಡಿ 71 ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ ಶೋಷಿತರಿಗೆ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಮತ್ತು ಕೇಂದ್ರ ಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೀಸಲಾಗಿರಿಸಿದರು. 71 ಸ್ಥಾನಗಳು ಅಂದರೆ ಮತಕ್ಷೇತ್ರಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ ಶೋಷಿತರೇ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿರಿಸಿಕೊಂಡು ರಚಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮತದಾನದ ಹಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ–ಶೋಷಿತರು ಎಂದು ಮತಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡರು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರು ಸಾಮಾನ್ಯ ಕ್ಷೇತ್ರದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆ ಅವರು ಅಲ್ಲಿಯೇ ಸ್ಪರ್ಧೆಯಲ್ಲಿರುವ ಉಮೇದುವಾರನಿಗೆ ಮತ ಚಲಾಯಿಸುವ ಹಕ್ಕು, ಇನ್ನೊಂದು ಹಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ ಶೋಷಿತರು ಉದ್ದೇಶಿತ ಮೀಸಲು ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸ್ಪರ್ಧಿಸುವ ತಮ್ಮ ಸಮುದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಯನ್ನು ತಾವೇ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು. ಈ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮತದಾನದ ಹಕ್ಕಿನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯತೆಯೆಂದರೆ ಮೀಸಲು ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸ್ಪರ್ಧಿಸುವ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಯನ್ನು ಮತದಾನಕ್ಕೆ ಅರ್ಹರಾದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ–ಶೋಷಿತರು ಮಾತ್ರವೇ ಚುನಾಯಿಸುವಂತಹದ್ದು ಸಾಂವಿಧಾನಿಕ ಮಾರ್ಗೋಪಾಯಗಳಿಂದ ಶೋಷಿತ ಸಮುದಾಯಗಳನ್ನು ಸವರ್ಣೀಯರಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳ ಬೇಕು ಎನ್ನುವ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಆಶಯ ಫಲಿಸಿತು. ಆದರೆ ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಈ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳಿಂದ ಅಸಮಾಧಾನ ಗೊಂಡು, ಬ್ರಿಟಿಷರ ತೀರ್ಮಾನವನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಇವರು 1932 ಮಾರ್ಚಿನಲ್ಲಿಯೇ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ ಶೋಷಿತ ಸಮುದಾಯಗಳಿಗೇನಾದರೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮತದಾನದ ಹಕ್ಕನ್ನೇನಾದರೂ ಕೊಟ್ಟರೆ ಅದನ್ನು ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಣವನ್ನೆ ಪಣಕ್ಕಿಟ್ಟು ವಿರೋಧಿಸುತ್ತೇನೆ ಎಂದೇ ಸಾರಿದ್ದರು. ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮತದಾನದ ಹಕ್ಕನ್ನು ಪಡೆದು ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ–ಶೋಷಿತ ಸಮುದಾಯಗಳು ಒಟ್ಟು ಹಿಂದು ಸಮಾಜದಿಂದ ದೂರ ಸರಿದರೆ ಅವುಗಳು ಒಂಟಿಯಾಗಿ ಮತ್ತಷ್ಟು ಹಿಂಸೆ, ಶೋಷಣೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗುತ್ತವೆ ಎನ್ನುವುದು ಇವರ ಆತಂಕವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಹಕ್ಕಿನ ಮೂಲಕ ಹಿಂದು ಸಮಾಜದ ಸವರ್ಣೀಯರು ಮತ್ತು ಶೋಷಿತ ಸಮುದಾಯಗಳು ಪರಸ್ಪರ ದೂರ ಸರಿಯುತ್ತವೆ. ಇದರಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಒಡೆದು ಆಳುವ ನೀತಿ ಫಲಿಸಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿಗೆ ಪೆಟ್ಟು ಬೀಳುತ್ತದೆ ಎನ್ನುವುದು ಅವರ ಆಲೋಚನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆ ಹಿಂದು ಸಮಾಜಕ್ಕಂಟಿದ ಶಾಪ ಅದನ್ನು ಸವರ್ಣಿಯರೇ ತೊಡೆದು ಹಾಕಬೇಕು, ಇದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಬೇಕಾದರೆ ಸವರ್ಣೀಯರು ಮತ್ತೆ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ ಸಮುದಾಯಗಳು ದೂರಸರಿಯಕೂಡದು ಎನ್ನುವುದು ಇವರ ಧೃಡವಾದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಈ ವಿರೋಧದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಚರ್ಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಾವಿರಾರು ಪುಟಗಳಷ್ಟು ಸಾಹಿತ್ಯ ರಚಿತವಾಗಿದೆ.

ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಯರವಾಡ ಜೈಲಿನಲ್ಲಿ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಅಮರಣಾಂತ ಉಪವಾಸ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ದೇಶದ ಮೂಲೆ ಮೂಲೆಗಳಿಂದ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಜೀವವುಳಿಸಬೇಕೆಂದು ಕಾಳಜಿಪೂರ್ವಕವಾದ ಒತ್ತಾಯಗಳು ಮತ್ತು ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರ ವಿರುದ್ಧ ವ್ಯಕ್ತಿಗತ ನಿಂದನೆ, ಅಪಮಾನ, ಬೆದರಿಕೆಗಳು ಬಂದವು. ಉಪವಾಸ ಮುಂದುವರೆದಂತೆ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರ ಮೇಲೆ ವಿಪರೀತ ಒತ್ತಡಗಳು ಹೇರಿಕೊಂಡವು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಾಯಕರಂತೂ ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ದೇಶವ್ಯಾಪಿಯಾಗಿ ಪ್ರಸಾರ ಮಾಡಿದರು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಆರೋಗ್ಯ ವಿಷಮಿಸತೊಡಗಿತು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಪ್ರಾಣಕ್ಕೇನಾದರೂ ಆಪತ್ತು ಸಂಭವಿಸಿದರೆ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ ಸಮುದಾಯಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಅಪಾಯಕಾರಿ ಸನ್ನಿವೇಶಕ್ಕೀಡಾಗುವುದು ವಾಸ್ತವ ಸಂಗತಿಯಾಗಿತ್ತು. ಜೊತೆಗೆ ಆಳದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಮಾನವೀಯ ಅಂತಃಕರಣಿಯಾಗಿದ್ದ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್‌ರವರಿಗೆ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಪ್ರಾಣಕ್ಕೆ ಅಪಾಯವುಂಟು ಮಾಡುವುದು ಇಷ್ಟವಾದ ಸಂಗತಿಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಉಭಯ ನಾಯಕರು ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಬರಲು ಸಮ್ಮತಿಸಿದರು. 1932 ಸೆಪ್ಟಂಬರ್ 24 ರಂದು ಪೂನ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿ ಹಾಕಲಾಯಿತು. ಈ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮತದಾನದ ಹಕ್ಕು, ಅಂದರೆ ದುಂಡುಮೇಜಿನ ಪರಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಶೋಷಿತ ಸಮುದಾಯ ಗಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ ಎರಡು ಮತಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರಕಾರ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ 71 ಸ್ಥಾನಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ಅಂದರೆ 148 ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೀಸಲಾಗಿಡಲು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿತು. ಇಂಥ ಸಂದಿಗ್ಧ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿ ಹಾಕಿದ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್, ದಲಿತರಿಗೆ ಕೈಕೊಳ ಹಾಕಿ ನಿರ್ದಯಿ ಸವರ್ಣೀಯ ಹಿಂದುಗಳ ಕೈಗೆ ಕೊಟ್ಟಂತೆ ಎಂದು ಮರುಗಿದರು. ಪೂನಾ ಒಪ್ಪಂದದ ಅನಂತರ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ದೀನದಲಿತ, ಕಾರ್ಮಿಕ–ಕೃಷಿ ಕೂಲಿಗಾರರನ್ನು ಸಂಘಟಿಸುವತ್ತ ಮುನ್ನಡೆದರು. 1935ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಭಾರತೀಯ ರೈತ ಕಾರ್ಮಿಕರು ಕಡುಕಷ್ಟಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದರು. ಜಾಗತಿಕ ಆರ್ಥಿಕ ಕುಸಿತದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದರು. ಇವರ ಪರವಾಗಿ ಹೋರಾಟ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಿರಿವಂತ ರೈತರ ಅಪ್ಪುಗೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ, ಬಿಹಾರ, ಮದರಾಸು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಾಯಕರು, ಜಮೀನ್ದಾರರು ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ರೈತರ ವಿರುದ್ಧವೇ ನಿಂತಿದ್ದರು. ಇಂಥ ಶೋಚನೀಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ರೈತ ಕಾರ್ಮಿಕರ ನೆರವಿಗಾಗಿ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಧಾವಿಸಿದರು.

1936ರಲ್ಲಿ ದಲಿತರನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಎಲ್ಲ ಜಾತಿಯ ಬಡವರನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಸ್ವತಂತ್ರ ಕಾರ್ಮಿಕ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಗ್ರಾಮೀಣ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ– ಶೋಷಿತರು ಜಾತಿ–ಪಾಳೆಗಾರಿಕೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ನರಳುತ್ತಿರುವ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಅರಿವಿದ್ದ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಖೋಟಿ ಮತ್ತು ವತನ್ ಪದ್ಧತಿಗಳ ರದ್ದತಿಗಾಗಿ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಬಾಂಬೆ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಸಂಚರಿಸಿದ ಅವರು ರೈತ ಕೃಷಿ ಕೂಲಿಗರನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದರು ಈ ಪದ್ಧತಿಗಳ ರದ್ದತಿಗಾಗಿ ಒತ್ತಾಯಿಸಿ ಕರಡು ಶಾಸನವನ್ನೂ ಬರೆಸಿದರು. ಇವರು ಸರಕಾರದ ಮುಂದಿಟ್ಟಿದ್ದ ಬೇಡಿಕೆಗಳಾದ ಕೃಷಿ ಕಾರ್ಮಿಕರಿಗೆ ಕನಿಷ್ಠ ಕೂಲಿ, ಗೇಣಿ ವಾಪಾಸಾತಿ, ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಕಟ್, ವತನ್ ಪದ್ಧತಿಗಳ ರದ್ದತಿ ಮತ್ತು ಸಣ್ಣ ಹಿಡುವಳಿದಾರರಿಗೆ ನೀರಿನ ತೆರಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಶೇ. 50 ರಿಯಾಯಿತಿ ಇವು ಅಂದಿನ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಕ್ರಾಂತಿಯಾಗಿದ್ದವು. 1937ರ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ 15 ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದ ಸ್ವತಂತ್ರ ಕಾರ್ಮಿಕರ ಪಕ್ಷ ಬಾಂಬೆ ವಿಧಾನ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ವಿರೋಧ ಪಕ್ಷವಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿತು. ರೈತ ಕಾರ್ಮಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ 1940ರ ಅನಂತರ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಹೆಚ್ಚು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಇವರು ಮಂತ್ರಿಯಾದದ್ದು ಮತ್ತು ಮಂತ್ರಿ ಪದವಿಯ ಮೂಲಕ ಸಿಕ್ಕುವ ಅಧಿಕಾರ ಬಲದಿಂದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ–ಶೋಷಿತ ಸಮುದಾಯಗಳ ಏಳಿಗೆಗೆ ಅವಶ್ಯಕವಾದ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ಸರ್ಕಾರ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಪಡೆಯುವ ಬಗ್ಗೆಯೇ ಮಗ್ನರಾಗಿರಬೇಕು. ಈ ದಿನಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಇವರು ಬಾಂಬೆ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಸರಕಾರಿ ಸೇವೆಗಳಲ್ಲಿ ದಲಿತರಿಗೆ ಮೀಸಲಾತಿಯನ್ನು ದೊರಕಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಮುಂದಕ್ಕೆ 1946ರಲ್ಲಿ ಮೀಸಲಾತಿಯನ್ನು ಎಲ್ಲ ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸರಕಾರಿ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಯಿತು. ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ದುಡಿಯದ ವರ್ಗಗಳೊಂದಿಗೆ ಅವರು 1940ರ ಅನಂತರ ಕಾಣದಿದ್ದರೂ ಅವರು ಕಾರ್ಲ್ ಮಾರ್ಕ್ಸರ ವಾದವನ್ನು ಎಂದೂ ಟೀಕಿಸಿಲ್ಲ. ವಿರೋಧವೆನಿಸಿದರೂ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರ ಬಗ್ಗೆ ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ವಾದವನ್ನು ಅವರು ಚೈತನ್ಯಶೀಲ ವಾದದ್ದು ಎಂದೇ ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಸಮಾಜದ ಆರ್ಥಿಕ ರಚನೆ ಮತ್ತು ವ್ಯಕ್ತಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಒಂದೇ ನಾಣ್ಯದ ಎರಡು ಮುಖಗಳೆಂದು ದೃಢವಾಗಿ ನಂಬಿದ್ದ ಅವರ ಆರ್ಥಿಕ ಚಿಂತನೆಗಳು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಮರುಚಿಂತನೆಯನ್ನು ನಿರೀಕ್ಷಿಸುವಷ್ಟು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಯಾಗಿವೆ. ಭೂಮಿ ರಾಜ್ಯದ ಸ್ವಾಮ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿರಬೇಕು, ವಿಮೆ ಪ್ರಮುಖ ಮತ್ತು ಅತ್ಯಾವಶ್ಯಕವಾದ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ರಾಜ್ಯದ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿರಬೇಕು, ಸಾಮೂಹಿಕ ಬೇಸಾಯ ಪದ್ಧತಿಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಅರ್ಥವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ತಳಹದಿಯಲ್ಲಿರಬೇಕು ಎನ್ನುವುದು ಇವರ ಆಶಯವಾಗಿತ್ತು.

ಭಾರತೀಯ ಸ್ತ್ರೀ ಸಮೂಹದ ದಾಸ್ಯವನ್ನು ತೊಡೆದು ಹಾಕಲು ಇವರು ಮಾಡಿದ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಜಾತಿ ವಿನಾಶ ಮತ್ತು ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆ ನಿರ್ಮೂಲನೆಗಾಗಿ ನಡೆಸಿದ ಹೋರಾಟದಷ್ಟೇ ಮಹತ್ತ್ವವಾಗಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಪಾಳಿ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಉದ್ದಾಮ ಪಂಡಿತರಾಗಿದ್ದ ಅವರು ವೇದಗಳು, ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು, ಸ್ಮೃತಿಗಳು ಮತ್ತು ಇನ್ನಿತರ ವೇದ ವಾಙ್ಮಯಗಳನ್ನು ಸ್ವತಃ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದವರಾಗಿದ್ದರು. ಭಾರತದ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿದ್ದ ಚಾತುರ್ವರ್ಣದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಕ್ರಮಬದ್ಧ ಮಾಡಿದ ಮನುವನ್ನು ಉಗ್ರವಾಗಿ ಟೀಕಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಯುಗದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಸಾಮಾಜಿಕ ತತ್ತ್ವಗಳಾಗಿದ್ದ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಮೇಲಿನ ನಿರ್ಬಂಧಗಳನ್ನು ಮನು ಪ್ರ.ಶ. ಯುಗಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಎಂದು ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಸ್ತ್ರೀ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಅರ್ಹಳಲ್ಲ, ಈ ನಿರ್ಬಂಧದಿಂದ ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸದಿದ್ದರೆ ನವ ಭಾರತ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಲಾರದು ಎನ್ನುವುದು ಅವರ ಬಲವಾದ ನಂಬಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಮನುವನ್ನು ಕುರಿತ ತಮ್ಮ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಪೂರ್ಣ ಟೀಕೆಗಳಿಂದಷ್ಟರಿಂದಲೇ ತೃಪ್ತರಾಗಲಿಲ್ಲ. ಹಿಂದು ಕಾನೂನು ಮಸೂದೆಯ ಕರಡು ಪ್ರತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿ ಸಂವಿಧಾನ ರಚನಾ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಮಂಡಿಸಿದರು. ವಿವಾಹ, ವಿವಾಹ ವಿಚ್ಛೇದನಾ ಜೀವನಾಂಶ ಸೂತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ದತ್ತು ಸ್ವೀಕಾರದಂಥ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಗರಿಷ್ಠ ಪ್ರಮಾಣದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮತ್ತು ಹಕ್ಕುಗಳು ದೊರೆಯುವಂತೆ ನೋಡಿ ಕೊಂಡರು. ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳಿಗೆ ತವರಿನ ಆಸ್ತಿಯಲ್ಲೂ ಪಾಲು ಸಿಕ್ಕಬೇಕೆನ್ನುವುದು ಇವರು ಮಂಡಿಸಿದ ಕಾನೂನಿನ ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳು. ಈ ಮಸೂದೆಯನ್ನು ಶ್ಯಾಮಪ್ರಸಾದ್ ಮುಖರ್ಜಿ ಮತ್ತು ಮದನ ಮೋಹನ ಮಾಳವೀಯರಂಥ ನಾಯಕರೇ ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಶಿಕ್ಷಣ ದೊರಕಬೇಕು, ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ ಸುರಕ್ಷಿತ ಮಹಿಳೆ ತನ್ನ ವಿಮೋಚನೆಗೆ ತಾನೇ ದಾರಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾಳೆ ಮತ್ತು ಉಳಿದ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಮುಂದಾಳಾಗುತ್ತಾಳೆ

ಎನ್ನುವುದು ಇವರ ಆಶಯವಾಗಿತ್ತು. ಮುಂದೆ ಇವರು ನೆಹರೂ ಮಂತ್ರಿ ಮಂಡಲದಿಂದ ಹೊರಬಿದ್ದುದೂ ಈ ಹಿಂದು ಕಾನೂನು ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿದ್ದ ನ್ಯಾಯಬದ್ಧವಾದ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳು, ಹಕ್ಕುಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಎದ್ದ ಭಿನ್ನಮತದಿಂದಲೇ ಎನ್ನುವುದು ಮಹಿಳಾ ವಿಮೋಚನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಇವರಿಗಿದ್ದ ಬದ್ಧತೆಯ ಹೆಗ್ಗುರುತು.

1940 ರ ಅನಂತರ ಇವರು ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಕಳೆಗುಂದಿದ್ದರು. ಇವರ ಜನಪ್ರಿಯತೆಯ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮತ್ತು ಎಡಪಂಥೀಯರು ಕಸಿದುಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಇವರ ಪಕ್ಷ 1946ರಲ್ಲಿ ಸೋಲನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿತು. ಕ್ರಿಪ್ಸ್ ನಿಯೋಗ ಕೂಡಾ ಇವರ ಯಾವ ಬೇಡಿಕೆಯ ಬಗೆಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಗಮನ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಇವರ, ಶಕ್ತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಅರಿವಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ರಕ್ಷಣಾ ಸಲಹೆ ಸಮಿತಿಗೂ ಅನಂತರ ಕಾರ್ಮಿಕ ಮಂತ್ರಿಯನ್ನಾಗಿಯೂ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿತು. ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದಿದ್ದ ದಲಿತ ಮುಂದಾಳುಗಳು ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿಗಳಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನತ್ತ ವಾಲುತ್ತಿದ್ದುದ್ದು ಅತಿಯಾದ ವ್ಯಥೆಯನ್ನು ತಂದಿತ್ತು. 1942 ಜುಲೈ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಸ್ವತಂತ್ರ ಕಾರ್ಮಿಕ ಪಕ್ಷವನ್ನು ವಿಸರ್ಜಿಸಿ ಅಖಿಲಭಾರತ ಪರಿಶಿಷ್ಟ ವರ್ಗಗಳ ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು.

ರಾಜಕೀಯದ ಏಳು ಬೀಳುಗಳಲ್ಲಿ ಜರ್ಝರಿತರಾದರೂ ಇವರು ಬೌದ್ಧಿಕವಾಗಿ ಪ್ರಜ್ವಲಿಸುತ್ತಲೇ ಇದ್ದರು. 1943 ರಲ್ಲಿ ರಾನಡೆ, ಗಾಂಧಿ ಮತ್ತು ಜಿನ್ನಾ ಎನ್ನುವ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿ, ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ದಲಿತ–ಶೋಷಿತರಿಗೆ ಮಾಡಿದ್ದೇನು ಎಂದು ಅವರನ್ನು ತರಾಟೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡರು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತವನ್ನು ಬನಿಯಾ–ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕೂಟಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ದೂರಿದರು. 1946ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೃತಿ ಶೂದ್ರರು–ಯಾರು? ಎಂಬುದನ್ನು ರಚಿಸಿ, ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಜಾತಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ವಿವರಿಸಿದರು. ಜಾತಿ ಪದ್ಧತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಶೋಧಿಸುತ್ತಲೆ ಈ ಜಾತಿಗಳನ್ನು ವರ್ಣಗಳ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿರಿಸಿದ್ದು ಮತ್ತು ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆಯನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ್ದನ್ನು ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದರು. ಋಗ್ವೇದ ಕಾಲದಿಂದ ಕೌಟಿಲ್ಯನವರೆಗೆ ಭಾರತದ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆ ಇರಲಿಲ್ಲ, ದಾಸ್ಯತ್ವಕ್ಕೂ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆಗೂ ಸಂಬಂಧವಿರಲಿಲ್ಲ.

ಪ್ರ.ಶ.ದ ಆರಂಭದ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಯಿತು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಈ ಕಾಲದ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಅಳಿದುಳಿದಿದ್ದ ಬೌದ್ಧರ ಮೇಲೆ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೇರಿ ಅವರನ್ನು ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರೆಂದು ಕರೆದರು ಎನ್ನುವುದನ್ನು ಸಾದರ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಿದರು. ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರು ಮೂಲತಃ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮೀಯರು ಎಂದು ಸಾಬೀತು ಪಡಿಸಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರಿಂದ ಅಧಿಕಾರ ಹಸ್ತಾಂತರವಾಗಲು ಭೂಮಿಕೆ ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ತೀವ್ರ ಹಿನ್ನಡೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಸಂವಿಧಾನ ರಚನಾ ಸಭೆಗೆ ಬಂಗಾಳದಿಂದ ಮುಸ್ಲಿಂ ಲೀಗ್ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಆಯ್ಕೆಯಾಗಿದ್ದರೂ ದೇಶ ವಿಭಜನೆಯಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಸದಸ್ಯತ್ವ ಕಳೆದುಕೊಂಡರು. ಅನಂತರ ಬಾಂಬೆ ವಿಧಾನಸಭೆ ಇವರನ್ನು ಆರಿಸಿ ಕಳುಹಿಸಿತು. ಆದರೆ ಈ ಮಧ್ಯೆ ಸಂವಿಧಾನ ರಚನಾ ಸಭೆಗೆ ನಾಮಕರಣಗೊಂಡು ನೆಹರೂ ಮಂತ್ರಿ ಮಂಡಳದಲ್ಲಿ ಕಾನೂನು ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರು. ಭಾರತದ ಸಂವಿಧಾನದ ಕರಡು ಪ್ರತಿಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಮಿತಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾದರು. ನವಭಾರತ ಚಿರಕಾಲ ಬಾಳಬೇಕೆನ್ನುವುದು ಇವರ ಆಶಯವಾಗಿತ್ತು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಅದನ್ನು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ, ಸಮಾನತೆ ಮತ್ತು ಭ್ರಾತೃತ್ವದ ಭದ್ರ ಬುನಾದಿಯ ಮೇಲೆ ನಿಲ್ಲಿಸಲು ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಇವರಿಗೆ ಕೇವಲ ಆಡಳಿತ ಕ್ರಮವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ, ಬದಲಾಗಿ ಅದು ಒಂದು ಜೀವನ ಕ್ರಮವಾಗಿತ್ತು. ಸಂವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ನ್ಯಾಯ ದಲಿತ ಶೋಷಿತರಿಗೆ–ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಆವಶ್ಯಕವಾಗಿದ್ದ ಮೀಸಲಾತಿ, ಕಾನೂನಿನ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಳನ್ನು ವಿಧಿವತ್ತಾಗಿ ಹಕ್ಕುಗಳೆಂದು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಮತ್ತು ನೈಪುಣ್ಯಗಳಿಂದ ನೆಹರೂ ಮಂತ್ರಿ ಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಗಾಮಿ ಧೋರಣೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಹಲವು ಮಂತ್ರಿಗಳ ವಿರೋಧದ ನಡುವೆಯೇ ಸಂವಿಧಾನದ ಕರಡು ಪ್ರತಿಯನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದರು. ಮುಂದೆ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಭಾರತವನ್ನು ಗಣರಾಜ್ಯವೆಂದು ಘೋಷಿಸಲಾಯಿತು. ಇವೆಲ್ಲದರ ಮಧ್ಯೆ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಅವರು ತೀವ್ರ ತುಮುಲಕ್ಕೊಳಗಾಗಿದ್ದರು. ಅಂತರಾಳದಲ್ಲಿ ವಿರೋಧವನ್ನು ತುಂಬಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಸಹೋದ್ಯೋಗಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಇವರು ನೆಹರು ಮಂತ್ರಿ ಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಕಾಲ ಮುಂದುವರಿಯಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಇವರು ಜೀವನದುದ್ದಕ್ಕೂ ವಿರೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಶೋಷಿತವರ್ಗದವರಿಗೆ ಅಧಿಕಾರ ಹಸ್ತಾಂತರವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ಸಫಲತೆಗೆ ಅವಶ್ಯಕವಾದ ನೈತಿಕತೆ, ಒಂದು ಬಲವಾದ ವಿರೋಧ ಪಕ್ಷ, ರಾಜಕೀಯ ಇಚ್ಛಾಶಕ್ತಿ ಗಳಂತಹವುಗಳ ಕೊರತೆ ಇವರಿಗೆ ಕಾಣತೊಡಗಿತು. ಮಂತ್ರಿ ಪದವಿಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ಕೊಟ್ಟು ಮಂತ್ರಿ ಮಂಡಲದಿಂದ ಹೊರ ಬಂದು ನಿರಾಳವಾದರು. 1953 ರಲ್ಲಿ ಚುನಾವಣೆಗೆ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಿ ಪರಾಭವಗೊಂಡರಾದರೂ ಈ ಸೋಲೇನೂ ಇವರನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಕಂಗೆಡಿಸಲಿಲ್ಲ. ಇವರು ತಮ್ಮ ಜೀವನದ ಸಂಕಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿದ್ದ ಜಾತಿ ವಿನಾಶದ ಕಡೆಗೆ ಯೋಚಿಸ ತೊಡಗಿದರು. ಹಿಂದು ಧರ್ಮದಲ್ಲಿದ್ದುಕೊಂಡೇ ಜಾತಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮೂಲನ ಮಾಡುವುದು ಅಸಾಧ್ಯವೆಂದು ಇವರಿಗೆ ಮನವರಿಕೆಯಾಯಿತು. ಹಿಂದುಗಳು ಎಂದಿಗೂ ಮನಃಪರಿವರ್ತನೆ ಹೊಂದಿ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರು ಮತ್ತು ಇನ್ನಿತರ ತುಳಿತಕ್ಕೊಳಗಾದ ಸಮುದಾಯಗಳನ್ನು ಸಮಾನರೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾರರು ಎಂಬ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಇವರಿಗೆ ವಿಮೋಚನೆಯ ದಾರಿಯಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿತು. ಈ ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಬುದ್ಧನ ಉಪದೇಶಗಳು ಇವರ ದಾರಿದೀಪಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಅಲ್ಲದೆ ಬಹು ಹಿಂದೆಯೇ ಇವರು ಹಿಂದುವಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿದ್ದೇನೆ, ಆದರೆ ಹಿಂದುವಾಗಿ ಸಾಯಲಾರೆ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಿದರು. 1956 ನವೆಂಬರ್ 14 ರಂದು ನಾಗಪುರದ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಸಮಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಸಾವಿರಾರು ಅನುಯಾಯಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮವನ್ನು ಸೇರಿದರು. ಬುದ್ಧನ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ ಅನಂತರ ಹೆಚ್ಚುಕಾಲ ಇವರು ಬದುಕಲಿಲ್ಲ. ಶೋಷಿತ ಸಮುದಾಯಗಳ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ಶ್ರೀಗಂಧದಂತೆ ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವೇ ತೇಯ್ದುಕೊಂಡ ಇವರು ಅದೇ ವರ್ಷ ಡಿಸೆಂಬರ್ 6 ರಂದು ಮಹಾನಿರ್ವಾಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದರು. ಭೌತಿಕವಾಗಿ ಅವರಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಇವರ ಅಪರೂಪದ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ, ಸಾಧನೆಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಖರವಾದ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಅವರನ್ನು ಅಮರ ಗೊಳಿಸಿವೆ.

(ಎ.ಎನ್.;ಎಂ.ಟಿ.ಕೆ.)

ಅಕಾಲಿ ಚಳವಳಿ: ಸಿಖ್ಖರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಯಾದ ಶಿರೋಮಣಿ ಅಕಾಲಿ ದಳ ಸಿಖ್ಖರಿಗಾಗಿ ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಿಖ್ಖ್ ರಾಜ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡಲು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದಸಂಸ್ಥೆ. ಸಿಖ್ಖರ ಹಕ್ಕುಬಾಧ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡುವುದೇ ಇದರ ಮುಖ್ಯ ಧ್ಯೇಯ. ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬಿ ಭಾಷೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನೊಡ್ಡಿತು. ಅಕಾಲಿದಳ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಲ್ಲಿದೆ.

ಈ ಆಂದೋಲನ ಗುರುದ್ವಾರ ಸುಧಾರಣ ಚಳವಳಿ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಅದಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಇದ್ದ ರಾಜಕೀಯ ಸಭಾಪಕ್ಷವನ್ನು ಮುಂದೂಡಿತು. ಸಿಖ್ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ತತ್ತ್ವಗಳು ಒಂದನ್ನೊಂದು ಅವಲಂಬಿಸಿರುವುದೆಂದೂ ಸಿಖ್ಖರು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಜನಾಂಗವೆಂದೂ ತೋರಿಸುವುದೇ ಇದರ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶ. ಈ ಚಳವಳಿಯ ಉಗಮ 1920ರ ಗುರುದ್ವಾರ ಸುಧಾರಣಾ ಚಳವಳಿ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಇದು ಭಾಗಶಃ ಒಂದು ಸೈನಿಕಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಿದ್ದು ಅಕಾಲಿದಳ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಇತಿಹಾಸ ಇದರ ಶ್ರೇಷ್ಠನಾಯಕನಾದ ಯಜಮಾನ ತಾರಾಸಿಂಗನ ರಾಜಕೀಯ ಜೀವನದೊಂದಿಗೆ ಬೆಸೆದಿತ್ತು.

ಅಮೃತಸರದಲ್ಲಿರುವ ಸುವರ್ಣದೇವಾಲಯ ಅಕಾಲಿದಳದ ಕಾರ್ಯಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಕೇಂದ್ರಸ್ಥಾನವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಸಿಖ್ಖರ ಮೆಕ್ಕಾ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅಕಾಲಿದಳದ ಸದಸ್ಯತ್ವ ಸಿಖ್ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿದೆ. ದಳದ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಗಾಗಿ ಒಬ್ಬ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಿರುವನು. 1930ರಿಂದಲೂ ಯಜಮಾನ ತಾರಾಸಿಂಗ್ ತಾನು ನಿಧನನಾಗುವವರೆಗೂ (1988) ಈ ದಳದ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿದ್ದ. ಅಕಾಲಿದಳ ಪಂಜಾಬಿ ಸುಭಾ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಹೋರಾಟ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಹಣಕಾಸಿನ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಂದ ಸಹಾಯವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಜಕೀಯ ಹೋರಾಟ, ಕ್ರಮೇಣ ಆಕ್ರಮಣ ನೀತಿ ಮತ್ತು ಚಳವಳಿಗಳು ಇದರ ಗುರಿ ಸಾಧನೆಯ ಮಾರ್ಗಗಳಾದವು. ಇಂಥ ಚಳವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬಿ ಸುಭಾ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಿ 1955 ಮತ್ತು 1960–61ರಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಘೋಷಣೆಗಳು ಬಹು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಅಕಾಲಿದಳ ತನ್ನ ಅನೇಕ ಕಾರ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಯಶಸ್ಸು ಸಾಧಿಸಿತು. ಅಖಿಲ ಭಾರತ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಕಾರ್ಯಕಾರಿ ಸಮಿತಿ 1966ರಲ್ಲಿ ಅಕಾಲಿದಳದವರ ಪಂಜಾಬಿ ಸುಭಾ ಬೇಡಿಕೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಪಂಜಾಬಿ ಭಾಷೆಯನ್ನೇ ಆಡಳಿತ ಭಾಷೆಯನ್ನಾಗಿ ಹೊಂದಿರುವ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪಂಜಾಬ್ ರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಅನುಮೋದನೆ ನೀಡಿತು. ಅಂತೆಯೆ 1967ರಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬ್ ರಾಜ್ಯ ವಿಭಜಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಹರಿಯಾಣ ಮತ್ತು ಪಂಜಾಬುಗಳೆಂಬ ಎರಡು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಾಜ್ಯಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದುವು. (ಆರ್.ಜಿ.ಎಸ್.;ಎಸ್.ಎಂ.ಎಸ್.)

ಅಕ್ಕಮಹಾದೇವಿ: ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡನಾಡಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಶಿವಶರಣೆ ಹಾಗೂ ಅನುಭಾವಿ. ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಳ್ಳಿಗಾವೆಗೆ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಉಡುತಡಿ ಎಂಬ ಊರಿನಲ್ಲಿ ಸುಮತಿ ಮತ್ತು ನಿರ್ಮಲಶೆಟ್ಟಿಯರಿಗೆ ಮಗಳಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿ ಅಪೂರ್ವ ಸುಂದರ ತರುಣಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆದಳು. ಊರಿನ ರಾಜ ಕೌಶಿಕನ ಮೋಹದೃಷ್ಟಿ ಈ ಯುವತಿಯ ಮೇಲೆ ಬಿತ್ತು. ಆತ ಜೈನ. ಈಕೆ ವೀರಶೈವ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವಳು. ಹೀಗಾಗಿ ಇವರಿಬ್ಬರ ನಡುವೆ ವಿವಾಹ ಸಾಧ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ಮದುವೆಗೆ ಮತ್ತೂ ಒಂದು ಅಡ್ಡಿಯಿತ್ತು – ಮೊದಲನೆಯದಕ್ಕಿಂತ ದೊಡ್ಡದು. ಕೌಶಿಕ ಲೌಕಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿ, ಅಕ್ಕಮಹಾದೇವಿ ಅಲೌಕಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿ. ಅವನ ವ್ಯವಹಾರವೆಲ್ಲ ಪ್ರಾಪಂಚಿಕ, ಇವಳದೋ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ. ಆದರೆ ರಾಜನ ಬಲ, ದರ್ಪಕ್ಕೆ ಅಕ್ಕಮಹಾದೇವಿಯ ತಾಯಿ–ತಂದೆಗಳು ಮಣಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಮಹಾದೇವಿಗೆ ಮದುವೆ ಆಯಿತು ಎಂದು ಕೆಲವರೂ ಆಗಲಿಲ್ಲ ಎಂದು ಕೆಲವರೂ ವಾದಿಸುತ್ತಾರೆ. ಫಲಿತಾಂಶ ಮಾತ್ರ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಅಕ್ಕ ಸಾಂಸಾರಿಕ ಜೀವನ ನಡೆಸಲಿಲ್ಲ. ಉಟ್ಟ ಉಡಿಗೆಯನ್ನೂ ತೊಟ್ಟ ತೊಡಿಗೆಯನ್ನೂ ಕಿತ್ತೆಸೆದು ನಗ್ನಳಾಗಿ, ತಲೆಗೂದಲನ್ನು ಮಾತ್ರ ಬಟ್ಟೆಯಾಗಿ ಹೊದೆದು ತನ್ನ ಇಷ್ಟದೈವವಾದ ಚನ್ನಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನನನ್ನು ಹುಡುಕುತ್ತ ನಡೆದಳು. ಬಸವಣ್ಣನವರ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಕೇಳಿ ಕಲ್ಯಾಣವನ್ನು ಸೇರಿದಳು. ಇವಳ ತೀವ್ರವೈರಾಗ್ಯವನ್ನು, ಭಗವತ್ತರವಾದ ಹಂಬಲವನ್ನು ಬಸವಣ್ಣ, ಅಲ್ಲಮಪ್ರಭು ಮತ್ತಿತರ ಉನ್ನತಶ್ರೇಣಿಯ

ಅನುಭಾವಿಗಳು ಹಾಡಿ ಹೊಗಳಿದರು. ಅಕ್ಕಮಹಾದೇವಿ ಕಲ್ಯಾಣದಿಂದ ಶ್ರೀಶೈಲಕ್ಕೆ ನಡೆದು ಅಲ್ಲಿ ಕದಳಿಯಲ್ಲಿ ಬಯಲಾದಳು ಎಂಬುದು ಐತಿಹ್ಯ. ಅಕ್ಕಮಹಾದೇವಿ ಅನೇಕ ವಚನಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾಳೆ. ಚನ್ನಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಎಂಬುದು ಈಕೆಯ ವಚನಗಳ ಅಂಕಿತ. ಕಾವ್ಯ ಸೌಂದರ್ಯದಲ್ಲಿ, ಭಾವ ನಿರ್ಭರತೆಯಲ್ಲಿ, ಸೂಕ್ತಿ ಸದೃಶವಾದ ಪದಪುಂಜಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಈಕೆಯ ವಚನಗಳಿಗೆ ಸರಿದೂಗುವ ವಚನಗಳು ಇಡೀ ವಚನಸಾಹಿತ್ಯ ರಾಶಿಯಲ್ಲಿ ಬಹಳವಾಗಿಲ್ಲ. ಲೋಕವೆಂಬ ಮಾಯೆಗೆ ಶರಣಚಾರಿತ್ರ ಮರುಳಾಗಿ ತೋರುವುದು, ಮನವೆಂಬ ಸಖಿಯ ಪ್ರಸಾದದಿಂದ ಅನುಭಾವವ ಕಲಿತೆನು ಶಿವನೊಡನೆ, ಸಂತೆಯೊಳ ಗೊಂದು ಮನೆಯ ಮಾಡಿ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ನಾಚಿದೊಡೆಂತಯ್ಯ, ಅತ್ತಲಿತ್ತ ಹರಿವ ಮನದ ಶಿರವನರಿದಡೆ ಬಚ್ಚ ಬರಿಯ ಬಯಲು ಚನ್ನಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ –ಇವು ಅಕ್ಕಮಹಾದೇವಿಯ ಅಪೂರ್ವರೀತಿಯ ಮಾತಿಗೆ ಕೆಲವು ನಿದರ್ಶನಗಳು. (ಸಿ.ಪಿ.)

ಅಕ್ಕಿ ಆಲೂರು: ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಾನಗಲ್ಲು ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಗ್ರಾಮ. ಇಲ್ಲಿ 1977ರಲ್ಲಿ ರೋಂ ಅರಸರ 46 ಬೆಳ್ಳಿನಾಣ್ಯಗಳು ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಸಿಕ್ಕಿದವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಮುಲ್ತಾನ ಕಟ್ಟೆ ಹೊಲದಲ್ಲಿ ಉಳುತ್ತಿರುವಾಗ ಈ ಬೆಳ್ಳಿನಾಣ್ಯಗಳಿದ್ದ ಒಂದು ಮಣ್ಣಿನ ತಂಬಿಗೆ ನೀಲಪ್ಪ ಮತ್ತು ರಾಮಪ್ಪ ಇವರಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಅವುಗಳನ್ನು ಜಿಲ್ಲಾ ಖಜಾನೆ ನಿರ್ದೇಶಕ ಎ.ಎಲ್. ಸಾಲಗಾಂವ್ಕರ್ ಅವರು ತಮ್ಮ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಮತ್ತು ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ಇಲಾಖೆಗೆ ಕೊಟ್ಟರು. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅಗಸ್ಟಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.29–ಪ್ರ.ಶ. 14) (ಎರಡು), ಆಂಟೋನಿಯಸ್ ಪಯಸ್ (161, ಒಂದು), ಎರಡನೆಯ ಥಿಯೋಡೊಸಿಯಸ್ (408, ಹತ್ತು), ಮಾರ್ಸಿಯನ್ (450, ಐದು), ಮೊದಲನೆಯ ಲಿಯೊ (457, ಆರು), ಜೆನೊ (474–90) (4), ಅನಸ್ಟಸಿಯಸ್ (491–518) (ಹದಿನೈದು) ಮತ್ತು ಒಂದನೆಯ ಜಸ್ಟಿನಸ್ (519–271, ಒಂದು) ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಕಾಲದವು. ಇನ್ನುಳಿದ ಎರಡು ನಾಣ್ಯಗಳು ಯಾವ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ವೆಂಬುದು ತಿಳಿಯದು. ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಹೆಸರು ಇನ್ನೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್‌ನಲ್ಲಿ (ಈಗಿನ ಇಸ್ತಾಂಬುಲ್) ಅಚ್ಚು ಹಾಕಲಾಗಿದೆ.

ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೂ ಕರ್ನಾಟಕದ ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಹಲವಾರು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಚಿನ್ನ ಹಾಗೂ ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳು ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಅಗಸ್ಟಸ್ ಮತ್ತು ಟೈಬಿರಿಯಸ್ ಕಾಲದವು. 1891ರಲ್ಲಿ ಯಶವಂತಪುರ ರೈಲ್ವೆ ನಿಲ್ದಾಣದ ಬಳಿ ಪ್ರಸಕ್ತಶಕದ ಆರಂಭದ ಅಗಸ್ಟಸ್, ಟೈಬಿರಿಯಸ್, ಕ್ಲಾಡಿಯಸ್ ಮತ್ತು ಆಂಟೋನಿಯ ಇವರ ಕಾಲದ 163 ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತವು. ತಿರುವನಂತಪುರದ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಪುದನ್ಕರು ಮತ್ತು ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಮದುರೈ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಿರುಮಂಗಲಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಕಾಲೀನ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. 1965ರಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಎಚ್.ಎ.ಎಲ್. ವಿಮಾನ ನಿಲ್ದಾಣದಲ್ಲಿ ವಿಮಾನ ಹಾರುವ ಹಾದಿಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಉದ್ದನೆ ಕುತ್ತಿಗೆಯ ಒಂದು ಹೂಜಿಯಲ್ಲಿ ಅಗಸ್ಟಸ್ ಮತ್ತು ಟೈಬೀರಿಯಸ್ ಕಾಲದ 256 ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಿಕ್ಕಿದವು.

ಅಕ್ಕಿ ಆಲೂರಿನ ಶೋಧವಿಶೇಷ. ಇದು ಹಾನಗಲ್ಲು–ಬನವಾಸಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದೆ. ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಬನವಾಸಿಯಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಸಾತವಾಹನ–ಆದಿ ಕದಂಬರ ಆಳಿಕೆಯ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಈ ಪ್ರದೇಶ ರೋಂ ದೇಶದೊಡನೆ ಬಿರುಸಿನಿಂದ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಇದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲೆಲ್ಲ 1–2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ಚಿನ್ನ–ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳೆ ಮೊದಲಾದ ನಗರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಗೋಚರಿಸುತ್ತವೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಅಕ್ಬರ್: 1542–1605. ಮೊಗಲ್ ಸಂತತಿಯ ಸಾಮ್ರಾಟರಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯವ. ಭಾರತದ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದ ಸಾಮ್ರಾಟರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ. ಹುಮಾಯೂನನ ಮಗ. ಷೇರ್‌ಷಹನಿಂದ ಸೋತು ರಾಜ್ಯಭ್ರಷ್ಟನಾಗಿ ಸಹಾಯವನ್ನರಸುತ್ತ ಹುಮಾಯೂನ್ ಅಲೆದಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಅಮರಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ 1542ರಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರ್ ಜನಿಸಿದ. ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಇವನು 14 ವರ್ಷದ ಬಾಲಕ. ತಂದೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಾದ ರಾಜಕೀಯ ವಿಪ್ಲವಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಾನಾ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ರೋಹಿಗಳು ಬಲಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಅವರ ಹಾವಳಿಯನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಹತೋಟಿಗೆ ತಂದುಕೊಂಡು ಸುಭದ್ರ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಬಹುಕಾಲ ಹಿಡಿಯಿತು. ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಲೆತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಾಮಂತರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಹೊಸ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು, ದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಅರಾಜಕತೆಯನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿ, ಬಹಳ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಇಲ್ಲದೇ ಇದ್ದ ರಾಜಕೀಯ ಐಕ್ಯತೆಯನ್ನೂ ಆಡಳಿತ ಭದ್ರತೆಯನ್ನೂ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆ, ಐಕ್ಯತೆ ಮತ್ತು ಹಿಂದು–ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಪರಸ್ಪರ ಸ್ನೇಹ ಸೌಹಾರ್ದ– ಈ ಮೂರು ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಟ್ಟ. ಅವನ ರಾಜಕೀಯ ಧೋರಣೆ ಮತೀಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಈತ ರಜಪೂತ ಕನ್ಯೆಯೊಬ್ಬಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಹಿಂದು ಯಾತ್ರಿಕರ ಮೇಲೆ ಈ ಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ತಲೆಗಂದಾಯ ವನ್ನೂ ರದ್ದುಗೊಳಿಸಿದ. ಮುಸಲ್ಮಾನ್ ಪ್ರಜೆಗಳಿಂದಲೇ ಕೂಡಿದ್ದ ಕಾಬೂಲ್ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಮಾನಸಿಂಗನನ್ನು ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ. ಆವರೆಗೂ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಲು ಮುಸಲ್ಮಾನರು ಮಾತ್ರ ಅರ್ಹತೆ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಅಕ್ಬರನು ಅರ್ಹತೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಹಿಂದು ಮುಸಲ್ಮಾನರಲ್ಲಿ ಭೇದವನ್ನೆಣಿಸದೆ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ. ನ್ಯಾಯವಾದಿಯೂ ಗುಣಗ್ರಾಹಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ ಇವನು ಪ್ರಜೆಗಳಲ್ಲಿ ಭೇದವನ್ನೆಣಿಸದೆ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ನ್ಯಾಯವನ್ನು ದೊರಕಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಈತ ದೊಡ್ಡ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದುದು ಕುಶಲತೆ ಮತ್ತು ಸಾಮರ್ಥ್ಯದ ಆಧಾರದಮೇಲೆ. ತನ್ನ ನೀತಿಯಿಂದ ಪ್ರಜೆಗಳ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ, ಆ ಮೂಲಕ ಮೊಗಲರಲ್ಲಿ ತಾವು ಪರಕೀಯರೆಂಬ ಭಾವನೆಯನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿದ. ಹಿಂದುಗಳಿಗೆ ಇವನ ಆಡಳಿತ ಪರಕೀಯವೆನಿಸಲಿಲ್ಲ. ಇದಲ್ಲದೇ ಇವನು ಹಿಂದುಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದ್ದ ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಶುಹತ್ಯೆ, ಸಹಗಮನ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಬಲಿ ಮುಂತಾದ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲು ಮತ್ತು ವಿಧವಾವಿವಾಹವನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ. ಇವನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿ ಮುಂದೆ ಬ್ರಿಟಿಷರೂ ಅನುಕರಿಸು ವಂಥದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಅಕ್ಬರನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೂ ರೈತರಿಗೂ ನೇರವಾದ ಸಂಪರ್ಕವಿದ್ದು ಮಧ್ಯಸ್ಥಗಾರರಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿರಲಿಲ್ಲ.

ಅಕ್ಬರನ ಮತೀಯನೀತಿ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಣೀಯವಾಗಿದೆ. ಉನ್ನತ ಧ್ಯೇಯಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ ಭಾವಜೀವಿಯಾಗಿದ್ದ ಈತ ಎಲ್ಲ ಮತಗಳ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನೂ ಗ್ರಹಿಸಿ ಮತೀಯ ಐಕ್ಯತೆಯನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುವ ಗುರಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ. ಈ ಗುರಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು

ಅಕ್ಬರ್, ಸಮಾಲೋಚನ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ (ವರ್ಣಚಿತ್ರ)

1581ರಲ್ಲಿ ದೀನ್–ಇಲಾಹಿ ಎಂಬ ಹೊಸ ಮತವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಅದು ಪ್ರಗತಿಪರ ವಿಚಾರ ಶೀಲರ ಸಂಘವಾಗಿತ್ತು; ಸರ್ವಧರ್ಮ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯ ಆದರ್ಶವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಹೊಸ ಮತದ ಪ್ರಕಾರ ಸರ್ವಶಕ್ತನಾದ ದೇವರು ಒಬ್ಬನೇ. ಎಲ್ಲರೂ ದುರ್ಗುಣಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಸದ್ಗುಣಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ವಿವೇಚನೆಗೆ ತಲೆಬಾಗಬೇಕು. ಪೂಜೆ–ಪುನಸ್ಕಾರ ಮತ್ತು ಪುರೋಹಿತರ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇಲ್ಲ. ದೀನ್–ಇಲಾಹಿ ಸರ್ವ ಮತಗಳ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಸಂಗ್ರಹವಾಗಿತ್ತು. ಧರ್ಮೋಪದೇಶಕರಿಗಾಗಲೀ ಮೌಢ್ಯ ಮತ್ತು ಕಂದಾಚಾರಗಳಿಗಾಗಲೀ ಈ ಮತದಲ್ಲಿ ಅವಕಾಶವಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಮತಕ್ಕೆ ಸೇರಲು ಯಾರನ್ನೂ ಬಲಾತ್ಕರಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ವಿಚಾರಶೀಲರಾದ 18 ಜನರು ಮಾತ್ರ ಅದನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ರಾಜ ಬೀರಬಲ್ಲನೂ ಒಬ್ಬ. ಅಕ್ಬರ್ ವೈಯಕ್ತಿಕವಾಗಿ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಜೀವನದ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ಅರಿಯಲು ಕುತೂಹಲಿಯಾಗಿದ್ದ. ಇವನು ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಏಕಾಂಗಿಯಾಗಿ ತನ್ನ ಅರಮನೆಯ ಪ್ರಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಮಧ್ಯರಾತ್ರಿಯವರೆಗೂ ನಭೋಮಂಡಲವನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸುತ್ತ ಜೀವನದ ಸತ್ಯಾಸತ್ಯಗಳ ವಿಚಾರವಾಗಿ ದೀರ್ಘಾಲೋಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಗ್ನನಾಗುತ್ತಿದ್ದ. ಜನರ ಮತೀಯ ಮೌಢ್ಯಗಳನ್ನು ಕಂಡು ಮರುಗುತ್ತಿದ್ದ. ಸರ್ವಧರ್ಮ ಸಮನ್ವಯವಾದ ದೀನ್–ಇಲಾಹಿಯ ಮುಖಾಂತರ ಜನರ ಭಿನ್ನಭಾವಗಳನ್ನು ತೊಡೆದು ಹಾಕುವ ಗುರಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ. ಈ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳು ಇವನಿಗೆ ಸಹಕಾರಿಯಾದುವು. ಮೊದಲನೆ ಯದಾಗಿ ಈತನ ತಂದೆ ಮತ್ತು ತಾತ ಸಂಪ್ರದಾಯಶರಣರಾಗಿರದೆ ಉದಾರ ಪಂಥಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಎರಡನೆಯದಾಗಿ ಈತ ರಜಪೂತ ಸ್ತ್ರೀಯೊಡನೆ ಏರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧ ಇವನ ವಿಚಾರಧಾರೆಯನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿತು. ಕೊನೆಯದಾಗಿ ನಿಕಟವರ್ತಿಗಳಾದ ಶೇಕ್ ಮುಬಾರಕ್, ಫೈಜಿ ಮತ್ತು ಅಬುಲ್ ಫಜ಼ಲ್ ಅವರ ಭಾವನೆಗಳು ಮತ್ತು ವಿಚಾರಧಾರೆಗಳು ಅಕ್ಬರನ ಮೇಲೆ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿದುವು. ಜೀವಾತ್ಮಗಳು ಪರಮಾತ್ಮನ ಅಂಶಗಳು ಮತ್ತು ಕೊನೆಗೆ ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲೇ ಐಕ್ಯವಾಗುತ್ತವೆ ಎಂಬ ಸೂಫಿ ತತ್ತ್ವದಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಬಹಳ ನಂಬಿಕೆ. ಅಕ್ಬರ್ 1575ರಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ರಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಇಬದತ್‌ಖಾನವನ್ನು (ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಮಂದಿರ) ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಿಂದಲೂ ಹಿಂದು, ಜೈನ, ಪಾರಸಿ,

ಕ್ರೈಸ್ತ ಮತ್ತು ಮಹಮದೀಯ ಧರ್ಮದ ಪಂಡಿತರು ಸಭೆ ಸೇರಿ ಅಕ್ಬರನ ಸಂದೇಹಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಬೇಕಾಗಿದ್ದಿತು. ಆದರೆ ನಾನಾ ಪಂಥಗಳ ವಿದ್ವಾಂಸರು ತಮ್ಮಲ್ಲಿನ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಮುಂದುಮಾಡಿಕೊಂಡು ವಾದ ವಿವಾದದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನೇ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಕ್ಬರ್ ತಾನೇ ಸರ್ವಧರ್ಮಗಳ ಮುಖಂಡತ್ವವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡು ಮತೀಯ ಕಚ್ಚಾಟಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿ ತನ್ನ ತೀರ್ಪನ್ನು ಅವರು ಒಪ್ಪುವಂತೆ ವಿಧೇಯಕ ಮಾಡಿದ. ಅಕ್ಬರ್ ತಾನೊಬ್ಬ ಪ್ರವಾದಿ ಎಂದು ನಂಬಿಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಹಾಗೆ ಪ್ರಚಾರವನ್ನೂ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ವಿಭಿನ್ನ ಮತೀಯರನ್ನು ಸಮತೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಒಂದುಗೂಡಿಸಲು ಸತತವಾಗಿ ಪ್ರಯತ್ನಪಟ್ಟ. ಅಲ್ಲದೇ ಅವನ ಆಳಿಕೆ ಅನೇಕ ಮಹಾ ಘಟನಾವಳಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಉಜ್ವಲ, ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲವಾಗಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಚರಿತ್ರಕಾರರು ಅಕ್ಬರನನ್ನು ಮಹಾಶಯ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. (ಬಿ.ಎಸ್.ಎ.)

ಮನ್ಸಬ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿ: ಅಕ್ಬರ್ ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಅನೇಕ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದೂ ಒಂದು. ಮನ್ಸಬ್ ಇದೊಂದು ಅಧಿಕಾರ ಸೂಚಕಪದ. ಪರ್ಷಿಯದಲ್ಲಿ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಮಾದರಿಯ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೂ ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಯಶಸ್ಸು ಅಕ್ಬರನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಈ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ನಾಗರಿಕರೂ ಸೈನಿಕ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ಸೇರಿದ್ದರು. ಮನ್ಸಬ್ದಾರರು ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಇತರೆ ಜವಾಬ್ದಾರಿಗಳನ್ನೂ ವಹಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಾಕ್ರಮಣದಂತ ಸೈನಿಕ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯೂ ಸೇರಿತ್ತು. ರಾಜ ಭಗವಾನ್‌ದಾಸ್, ರಾಜ ತೋದರಮಲ್ಲ ಮೊದಲಾದ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಸೈನ್ಯದಲ್ಲೂ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಿಸಬಹುದು.

ಈ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ಗಗಳಿದ್ದವು: ಅವು 1. ಉಮ್ರಾ (ಶ್ರೇಷ್ಠದರ್ಜೆ) 2. ಸಾಮಾನ್ಯ ದರ್ಜೆ 3. ಕನಿಷ್ಠ ದರ್ಜೆ. ಉಮ್ರಾಗಳು 12,000 ಕುದುರೆಗಳ ಒಡೆಯರಾಗಿದ್ದರಲ್ಲದೆ ಈ ಪದವಿಯನ್ನು ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಹತ್ತಿರದ ಸಂಬಂಧಿಗಳಿಗೆ, ಆಪ್ತರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಾಮಾನ್ಯ ಮನ್ಸಬ್ದಾರರು 1000 ಕುದುರೆಗಳ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಕನಿಷ್ಠ ದರ್ಜೆಯ ಮನ್ಸಬ್ದಾರ 10 ಕುದುರೆಗಳ ಉಸ್ತುವಾರಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಿದ್ದ. ಅಬುಲ್‌ಫಜಲ್‌ನ ಪ್ರಕಾರ ಒಟ್ಟು 66 ಶ್ರೇಣಿಗಳಿದ್ದಾಗ್ಯೂ 33 ಶ್ರೇಣಿಗಳು ಮಾತ್ರ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಮನ್ಸಬ್ದಾರರು ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತದ ಆಧಾರ ಸ್ಥಂಭಗಳಂತಿದ್ದರು. ಪ್ರತಿವರ್ಷ ಇವರು ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ಕುದುರೆಗಳ ಮತ್ತು ಸೈನಿಕರ ಸರಬರಾಜು ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಎಷ್ಟು ಕುದುರೆಗಳ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕರಾಗಿದ್ದರೆಂಬುದರ ಮೇಲೆ ಸಂಬಳವನ್ನು ನಿಗದಿ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರಿಗೆ ಜಹಗೀರು ಅಥವಾ ನಗದು ರೂಪದಲ್ಲಿ ವೇತನವನ್ನು ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕುದುರೆಯೊಂದಕ್ಕೆ 25 ರೂಪಾಯಿಗಳ ವಾರ್ಷಿಕ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. 1,000 ಕುದುರೆಗಳ ಮನ್ಸಬ್ದಾರ ಮಾಸಿಕ ವೇತನವಾಗಿ 8,000 ರೂಪಾಯಿ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ. ಆ ವೇತನದಲ್ಲಿ ಸೇನೆ ಹಾಗೂ ಕುದುರೆಗಳ ಬಾಬ್ತು ಸೇರಿರುತ್ತಿದ್ದಿತು.

ಮನ್ಸಬ್ದಾರ ಪದವಿ ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ ಮತ್ತು ಇವರು ಆಸ್ತಿಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಅಥವಾ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಕೊಡುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದ ಇವರು ವೈಭವದ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಲೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಶಿಕ್ಷಣ ಮೊದಲಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಮನ್ಸಬ್ದಾರರ ಮರಣಾನಂತರ ಇವರ ಸಂಪತ್ತು ರಾಜ್ಯ ಬೊಕ್ಕಸಕ್ಕೆ ಸೇರಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ನೇರವಾಗಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದರು. ಇವರನ್ನು ಯಾವುದೇ ಕಾರಣ ನೀಡಿ ತೆಗೆದು ಹಾಕುವ ಅಧಿಕಾರ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ಮಾತ್ರವಿತ್ತು. ದುರ್ಬಲ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ತಮ್ಮ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಸೈನಿಕರ ನೆರವಿನಿಂದ ದಂಗೆಯೆದ್ದು ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದ್ದವು. ಈ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯೇ ಉಲ್ಬಣಗೊಂಡು ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅವನತಿಗೆ ಒಂದು ಕಾರಣವಾಯಿತೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. (ಎಸ್‌ಆರ್.)

ರಜಪೂತ ನೀತಿ: ಅಕ್ಬರನು ರಜಪೂತರೊಂದಿಗೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಸಂಬಂಧ ವಿಶಾಲ ಅರ್ಥದ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಜಮೀನ್ದಾರರು ಮತ್ತು ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರನ್ನು ತಮ್ಮೆಡೆಗೆ ಸೆಳೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಈ ನೀತಿಯನ್ನು ಹುಮಾಯೂನನೇ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ್ದ. ಅಬುಲ್ ಫಜûಲ್ ಜಮೀನ್ದಾರರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಗೆಲ್ಲಲು ಅವರೊಂದಿಗೆ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಭಾರತದ ಆಗಿನ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಭಾರಿ ಜಮೀನ್ದಾರನಾದ ಮೆವಾತಿಯ ಜಮಾಲ್‌ಖಾನ್‌ನ ಸುಂದರ ಮಗಳನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ ಮತ್ತು ಬೈರಾಂಖಾನ್‌ನಿಗೆ ತನ್ನ ತಂಗಿಯನ್ನು ಮದುವೆ ಮಾಡಿ ಕೊಟ್ಟ ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗೆ ಹುಮಾಯೂನನ ನೀತಿಯನ್ನು ಅಕ್ಬರ ಅನುಸರಿಸಿದ ಮತ್ತು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ.

1562ರಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರ ಅಜ್ಮೀರ್‌ನ ಷೇಕ್ ಮೊಯಿನುದ್ದೀನ್ ಚಿಸ್ತಿಯ ಸಮಾಧಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ. ಹೋಗುವ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ರಜಪೂತ ರಾಜ್ಯವಾದ ಅಂಬರ್ ಸಹ ಇತ್ತು. ಇದರ ದೊರೆ ರಾಜ ಬಿಹಾರಿಮಲ್‌ನು ಅಕ್ಬರ್ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಏರಿದಾಗಿನಿಂದ ಅವನ ಮೇಲೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಭಾವನೆಯನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದ. ಅಕ್ಬರ್ ಅಜ್ಮೀರ್‌ಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದಾಗ ಸ್ವತಃ ಬಂದು ತನ್ನ ಮಗಳಾದ ಜೋದಾಬಾಯಿ ಮರಿಯಾಮ್ ಉಜ್ ಜಮಾನಿಯನ್ನು ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಡುವ ಇಂಗಿತ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ. ಅಕ್ಬರ್ ಒಪ್ಪಿ ಸಂಬಾರ್‌ನಲ್ಲಿ ಮದುವೆಯಾದ. ಇದೇ ವೇಳೆಗೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಮೊಗಲ್ ಗವರ್ನರನು ಬಿಹಾರಿಮಲ್ಲನಿಗೆ ಕಿರುಕುಳ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದು ಇದರಿಂದ ರಕ್ಷಣೆ ಪಡೆಯಲು ಮತ್ತು ತನ್ನ ಸ್ಥಾನ ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಬಿಹಾರಿಮಲ್ಲ ಈ ವಿವಾಹಸಂಬಂಧಕ್ಕೆ ಮುಂದಾದ. ಅಕ್ಬರ್ ವಿವಾಹವಾಗಿ ವಾಪಸಾಗುವಾಗ ಬಿಹಾರಿಮಲ್ಲನು ಹೇರಳ ವರದಕ್ಷಿಣೆಯನ್ನು ತನ್ನ ಮಗಳಿಗೆ ನೀಡಿದ ಮತ್ತು ತನ್ನ ಮಗ ಭಗವಾನ್ ದಾಸ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ರಜಪೂತ ಪದ್ಧತಿಯ ಪ್ರಕಾರ ರಜಪೂತ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಹೊಸ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ರಕ್ಷಣೆ ನೀಡಲು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಅಕ್ಬರ್ ಈ ರಜಪೂತರ ವಿಧೇಯತೆ ಮತ್ತು ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಮತ್ತು ರಜಪೂತರ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ಭಗವಾನ್‌ದಾಸ್‌ನ ಮಗ ಮಾನ್‌ಸಿಂಗನನ್ನು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಕ್ಬರ್ ರಜಪೂತ ಹೆಂಡತಿಯಿಂದ ಆಕರ್ಷಿತನಾಗಿ ಅವಳಲ್ಲಿ ನಿಜವಾದ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡ ಮತ್ತು ಅವಳನ್ನು ಪಟ್ಟದ ರಾಣಿ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೇರಿಸಿದ. ಈ ರಜಪೂತ ಹೆಂಡತಿ ಅಕ್ಬರನ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿದಳು ಮತ್ತು ಮುಂದಿನ ವಾರಸುದಾರ ಸಲೀಂ(ಜಹಂಗೀರ್)ಗೆ ಆಗಸ್ಟ್ 30, 1569ರಲ್ಲಿ ಜನ್ಮ ನೀಡಿದಳು.

ಅಕ್ಬರನ ಈ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧ ರಾಜ್ಯದ ನೀತಿಯನ್ನೇ ಬದಲಾಯಿಸಿತು. ಅಕ್ಬರ್ ಅಂಬರ್‌ನ ರಜಪೂತರ ಪ್ರೀತಿಪೂರ್ವಕ ಸಂಬಂಧಕ್ಕೆ ಮಾರುಹೋದ. ಹಾಗೆಯೇ ರಜಪೂತರೂ ಅಕ್ಬರನ ಜೀವ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಮತ್ತು ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಣ ಅರ್ಪಿಸಲು ಮುಂದಾದರು. ರಜಪೂತ ಯೋಧರು ಬೇರೆ ಸೈನಿಕರಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಧೈರ್ಯ, ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆ, ಹೋರಾಟ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದರು. ಹಿಂದಿನ ಮುಸ್ಲಿಂ ಆಡಳಿತಗಾರರಿಗೆ ರಜಪೂತರೇ ಪ್ರಮುಖ ವೈರಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಈಗ ರಜಪೂತರಿಗೂ ಸ್ನೇಹ, ಗೌರವಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಅವರ ಸ್ವಗೌರವಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆ ಬಾರದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆಧಾರ ಸ್ತಂಭಗಳಂತಾದರು.

ಹಿಂದೆ ಹಿಂದುಗಳು ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತರಾಗಿದ್ದರೂ ಅವರನ್ನು ಸಾಮಾಜಿಕ-ಧಾರ್ಮಿಕ ರಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರಿಗಿಂತ ಕೀಳಾಗಿ ನೋಡುತ್ತಿದ್ದರು ಮತ್ತು ಅವರಿಗೆ ನಾಗರಿಕ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿದರು. ಷಿಯ, ಸುನ್ನಿ ಮುಸ್ಲಿಮರಲ್ಲಿದ್ದ ದ್ವೇಷ ಮುಂತಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಮುಸ್ಲಿಮರಲ್ಲದ ಬೇರೆಯವರ ಆವಶ್ಯಕತೆಯು ಬಹಳವಿತ್ತು. ಇಂಥ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲೇ ದೊರಕಿದ ರಜಪೂತರ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆಯಿಂದ ಮತ್ತು ದೂರಾಲೋಚನೆಯಿಂದ ಬಳಸಿಕೊಂಡ.

ಅಕ್ಬರ್ ತನ್ನ ರಜಪೂತ ನೀತಿಯನ್ನು ಒಂದು ಕೈಲಿ ಹೂವನ್ನು ಇನ್ನೊಂದು ಕೈಲಿ ಕತ್ತಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದು ಸಾಧಿಸಿದ. ಅಕ್ಬರನು ರಜಪೂತ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮತ್ತು ಪ್ರಜೆಗಳ ಜೊತೆ ಮೂರು ವಿಧದ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದ. ಮೊದಲ ಗುಂಪಿನ ರಜಪೂತರೆಂದರೆ-ಅಂಬರ್, ಬಿಕನೇರ್ ಮತ್ತು ಜೈಸಲ್ಮೇರ್‌ನವರು. ಇವರು ಸ್ವಂತ ಇಚ್ಛೆಯಿಂದ ತಮ್ಮ ವಿಧೇಯತೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದ್ದರು. ಎರಡನೆಯ ವರ್ಗದ ರಜಪೂತ ರಾಜ್ಯಗಳೆಂದರೆ ರಣತಂಬೂರ್ ಮತ್ತು ಮರ್ತ. ಇವರು ಗೌರವಾನ್ವಿತವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿ ಕೊನೆಗೆ ಅಕ್ಬರನೊಡನೆ ಗೌರವಯುತ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದರು. ಮೂರನೆಯ ವರ್ಗದ ರಜಪೂತ ರಾಜ್ಯಗಳೆಂದರೆ ಮೇವಾಡದ ರಾಣ ಉದಯಸಿಂಗ್ ಮತ್ತು ಅವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳು. ಇವರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ, ಗೌರವ, ಸ್ವಾಭಿಮಾನಗಳನ್ನು ಯಾವುದೇ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗೂ ಬಲಿಕೊಡಲು ತಯಾರಾಗದೆ ಹೋರಾಡಿದ ವೀರರು.

ಅಕ್ಬರನ ಈ ರಜಪೂತ ನೀತಿಯಿಂದ ಎರಡು ಪರಿಣಾಮಗಳು ಉಂಟಾದವು. ಮೊದಲನೆಯದಾಗಿ ಅಕ್ಬರನು ರಜಪೂತರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮತ್ತು ಕ್ಷಾತ್ರ ಗುಣವನ್ನು ತನ್ನ ಕತ್ತಿಯ ನೀತಿಯಿಂದ ತುಂಡರಿಸಿದ. ಎರಡನೆಯದು ರಜಪೂತರ ಆತ್ಮಗೌರವ ಮತ್ತು ಘನತೆಗಳಿಗೆ ಆಗಿದ್ದ ಗಾಯಗಳು ಅಕ್ಬರನ ಉದಾರಯುತ ಮತ್ತು ಸ್ನೇಹಪೂರ್ವಕ ನಡವಳಿಕೆಯಿಂದ ಮಾಯವಾದವು. ರಜಪೂತರು ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುವಿಕೆಯಿಂದ ದೇಶದ ರಾಜಕೀಯ ಏಕೀಕರಣ ಮತ್ತು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತರಣಾ ನೀತಿಗೆ ಸಹಾಯಕವಾಯಿತು. ರಜಪೂತರು ಸಾಮಾಜಿಕ-ರಾಜಕೀಯ ನಾಯಕತ್ವ ಹೊಂದಿದ್ದು ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಉನ್ನತಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿದ್ದರಿಂದ ಅವರ ಪ್ರಭಾವದಲ್ಲಿದ್ದ ಜನಸಮುದಾಯವೂ ಸಹ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿಯನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿತು.

ರಜಪೂತರು ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದರಿಂದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸೈನ್ಯ ಬಲಗೊಂಡಿತು. ಅಕ್ಬರನು ಭಗವಾನ್‌ದಾಸನನ್ನು 5000 ಕುದುರೆಗಳ ಮನ್‌ಸಬ್ದಾರನನ್ನಾಗಿಯೂ ಮಾನ್‌ಸಿಂಗ್‌ನನ್ನು 7000 ಕುದುರೆಗಳ ಮನ್‌ಸಬ್ದಾರನನ್ನಾಗಿಯೂ ನೇಮಿಸಿದ. ಅಕ್ಬರನು ತನ್ನ ನೀತಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಹಿಂದುಗಳನ್ನು ಆಡಳಿತದ ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳಿಗೆ ನೇಮಿಸಿದ. ಭಗವಾನ್‌ದಾಸನನ್ನು ಲಾಹೋರ್‌ನ ಉಪರಾಜ್ಯಪಾಲನನ್ನಾಗಿಯೂ, ಮಾನ್‌ಸಿಂಗನನ್ನು ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲಗಳ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿಯೂ ಇನ್ನಿತರ ರಜಪೂತ ರಾಜರನ್ನು ಆಗ್ರ, ಅಜ್ಮೀರ್ ಮತ್ತು ಗುಜರಾತ್‌ಗಳ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರನ್ನಾಗಿಯೂ ನೇಮಿಸಿದ. ಒಟ್ಟಾರೆ ರಜಪೂತರು ರಾಜಕೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಆಳದಿದ್ದರೂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಂಡು ಭಾರತದ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು.

ಅಕ್ಬರನ ನೀತಿಯನ್ನೇ ಮುಂದಿನ ಜಹಂಗೀರ್ ಮತ್ತು ಷಹಜಹಾನ್ ಮುಂದುವರೆಸಿದರು. ಜಹಂಗೀರನು ಕಾಠೇವಾಡ, ಜೋಧಾಪುರ, ಜೈಸಲ್ಮೇರ್ ಮತ್ತು ಬಿಕನೇರ್‌ಗಳ ರಾಜಕುಮಾರಿಯರನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ. (ಆರ್.)

ಫತೆಪುರ್ ಸಿಕ್ರಿ: ಫತೆಪುರ್ ಸಿಕ್ರಿ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ದಿವಾನ್–ಇ–ಖಾಸ್‌ನಲ್ಲಿ (ಆಪ್ತ ಸಮಾಲೋಚನಾಗೃಹ) ಅಕ್ಬರ್ ತನ್ನ ಮಂತ್ರಿಗಳೊಡನೆ ಮಹತ್ತ್ವದ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಸಮಾಲೋಚನೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ. ಇದು ವಿಶಿಷ್ಟ ವಿನ್ಯಾಸದ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡ. ಇದರ ಕೇಂದ್ರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಹು ಅಲಂಕರಣವಿರುವ ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನ ಎತ್ತರದ ಕಂಬ, ಅದರ ಮೇಲೆ ತಲೆಕೆಳಕಾದ ಕಮಲದಂತೆ ಕಾಣುವ ಅತ್ಯಾಕರ್ಷಕ ಅಲಂಕಾರದ ಬೋದಿಗೆಯಿದೆ. ಈ ಬೋದಿಗೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿದಂತೆ ಕಟಾಂಜನ ಸಹಿತವಾದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವೇದಿಕೆಯಿದ್ದು ಅದರ ನಾಲ್ಕೂ ಮೂಲೆಗಳಿಂದ ಹೊರಡುವ ಕಿರುಸೇತುವೆ ದಾರಿಗಳು, ಕಟ್ಟಡದ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮೊದಲನೆಯ ಅಂತಸ್ತಿನ ಕೊಠಡಿಗಳಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ ಕಲ್ಪಿಸುತ್ತವೆ. ಮೊದಲ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಪರ್ಕವಿರುವ ಎಂಟು ಕೊಠಡಿಗಳಿದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರನ ಎಂಟುಮಂದಿ ಮಂತ್ರಿಗಳು ಮತ್ತು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರ್ ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳಲು ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಯ ಮೇಲೂ ಕಟಾಂಜನವಿರುವ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವೇದಿಕೆಯಿದ್ದು ಅದನ್ನು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಸೂರ್ಯೋಪಾಸನೆಗೆ ಬಳಸಿರಬಹುದು. ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನದ ರಾಜಕುಮಾರಿ, ಅಕ್ಬರನ ಪತ್ನಿ ತುರ್ಕಿಶ್ ಸುಲ್ತಾನಾಳ ಅರಮನೆ ಶ್ರೀಮಂತ ಕುಸುರಿ ಅಲಂಕರಣದಿಂದ ಆಭರಣದ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಂತೆ ಕಾಣುವ ಕಟ್ಟಡ ಖ್ವಾಬ್ ಘರ್ (ಸ್ವಪ್ನಸೌಧ), ಅಕ್ಬರನ ಸ್ವಂತ ಶಯನಗೃಹ, ಒಂದು ಚೌಕಾಕಾರದ ಕೊಠಡಿ. ಇದರ ಗೋಡೆ, ಛಾವಣಿಗಳನ್ನು ಸುಂದರವಾದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಾಹಿತ್ಯದ ರಸವತ್ತಾದ ದ್ವಿಪದಿಗಳಿರುವ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಸಿಂಗರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕೊಠಡಿಯ ಮುಂದಿರುವ ಹಜಾರದ ಛಾವಣಿಯನ್ನು ಬಣ್ಣದ ಹೆಂಚುಗಳಂತೆ ಕಾಣುವ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ರೂಪಿಸಿದೆ. ಪಾಂಚ್–ಮಹಲ್ ಕ್ರಮೇಣ ಕಿರಿದಾಗುತ್ತ ಹೋಗುವ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಕಂಬ ತೊಲೆಗಳಿಂದಲೇ ಕಟ್ಟಿದ ಐದಂತಸ್ತಿನ ಆಕರ್ಷಕ ನಿರ್ಮಾಣ. ಅಂತಃಪುರದ ಅರಮನೆಗಳ ಬಿಸಿಲುಮಚ್ಚಿಗೆ (ಹಮ್ಮಾರಾ) ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಅಂತಃಪುರದ ಸ್ತ್ರೀಯರು, ಮನರಂಜನೆ, ವಾಯುವಿಹಾರಗಳಿಗೆ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಿಂದುಧರ್ಮದಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತಳಾದ ಅಕ್ಬರನ ಕ್ರೈಸ್ತರಾಣಿ ಮರಿಯಮ್‌ಳ ಅರಮನೆಯ ಕೊಠಡಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿಮುಖ, ರಾಮ, ಹನುಮಂತರ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿರುವ ಕಂಬವಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಇದರ ಗೋಡೆ, ಛಾವಣಿಗಳನ್ನು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದಲೂ ಸಿಂಗರಿಸಿದೆ. ಜೋಧಾಬಾಯಿಯ ಅರಮನೆ ಮುಕ್ತ ಅಂಗಳದ ಸುತ್ತ ನಾಲ್ಕು ಕೊಠಡಿಗಳಿರುವಂತಹ ವಿನ್ಯಾಸದ ಭವನವಾಗಿದ್ದು ಇದರ ಪಶ್ಚಿಮದ ಕೊಠಡಿಯನ್ನು ದೇವರ ಮನೆಯಂತೆ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಮೇಲಿನ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ಆಕಾಶನೀಲಿ ಬಣ್ಣದ ಹೆಂಚುಗಳನ್ನು ಹೊದಿಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶ. ಕೆಳಗೆ ನಾಲ್ಕು ಕೊಠಡಿಗಳು ಮತ್ತು ಮೊದಲಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕೊಠಡಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಬೀರಬಲ್‌ನ ಅರಮನೆಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಕಟ್ಟಡ ಈ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ಅತಿಶಯ ಅಲಂಕರಣದ ಭವನ. (ಎಂ.ವಿ.ವಿ.)

ಅಘೋರಿ ಪಂಥ: ನರಮಾಂಸಭಕ್ಷಣವೇ ಮೊದಲಾದ ವಾಮಾಚಾರಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳ ಪಂಥ. ಇವರು ಅಘೋರ (ಘೋರನಲ್ಲದ) ಶಿವನ ಉಪಾಸಕರು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಬಿಹಾರ, ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ, ಅಜ್ಮೀರ, ಮೇವಾರ, ಬೀರಾರ್ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಆಗಾಗ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. 1901ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಇವರ ಸಂಖ್ಯೆ 5580 ಇತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಬೊಂಬಾಯಿನ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರಸಂಘಕ್ಕಾಗಿ ತೆಗೆದಿರುವ ಕೆಲವು ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಅಘೋರಿಗಳ ವೇಷಭೂಷಣಗಳು ಬಹು ವಿಚಿತ್ರವಾಗಿವೆ. ಮೈಗೆ ಸ್ಮಶಾನಭಸ್ಮಲೇಪ, ಎದೆಗೆ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳ ಐಕ್ಯತೆಯನ್ನು ತೋರುವ ಕೆಲವು ಚಿಹ್ನೆಗಳು, ರುದ್ರಾಕ್ಷಿ ಮಾಲೆ, ಕಾಡಿನ ಕರಡಿಯ ಹಲ್ಲುಗಳು ಮತ್ತು ಹಾವಿನ ಮೂಳೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸರಗಳು, ಕೈಯಲ್ಲಿ ನರಕಪಾಲ. ಈ ಫಕೀರರ ಸಂಖ್ಯೆ ಈಚೆಗೆ ಬಹು ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದೆ. (ಜಿ.ಎಚ್.)

ಅಚ್ಯುತರಾಯ: 1520–42. ವಿಜಯನಗರದ ತುಳುವ ವಂಶದ ರಾಜ, ತುಳುವ ನರಸನಾಯಕನ ಮಗ. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಬಲತಮ್ಮ. ನಾಗಲಾದೇವಿ ಈತನ ತಾಯಿ. ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಪಿತೂರಿಗಳನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲು ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಇವನನ್ನು ಚಂದ್ರಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಬಂಧನದಲ್ಲಿಟ್ಟಿದ್ದ. ಆದರೆ ಕೊನೆಗೆ ಇವನನ್ನೇ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯೆಂದು ನೇಮಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಅವನ ಆಳಿಕೆಯ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಇವನೂ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸಹಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. 1528ರ ಒಂದು ಶಾಸನದಿಂದ ಇವನು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಬಿರುದನ್ನು ಹೊಂದಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ನಿಧನನಾದಾಗ ಅಚ್ಯುತರಾಯ ಚಂದ್ರಗಿರಿಯಲ್ಲಿದ್ದ. ಈ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಅಳಿಯ ರಾಮರಾಯ ತನ್ನ ಮೈದುನನನ್ನು (ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಿರಿಯ ಮಗ) ರಾಜನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಅವನನ್ನು ರಾಜನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಸಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ ರಾಮರಾಯನಿಗೆ ಹಲವು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಬೆಂಬಲವೂ ಇತ್ತು. 30,000 ಕಾಲಾಳುಗಳು, 3,000 ಆನೆಗಳು ಮತ್ತು ಅಶ್ವದಳಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದ್ದ ಪ್ರಬಲ ಸೈನ್ಯವಿದ್ದ ಚೋಳ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ನರಸಿಂಗರಾಯ ದಂಡನಾಯಕ ಇವನ ಬೆಂಬಲಿಗನಾಗಿದ್ದ. ಅಚ್ಯುತರಾಯ ಚಂದ್ರಗಿರಿಯಿಂದ ಬರುವವರೆಗೆ ಇವನ ಪರವಾಗಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನರಸಿಂಗರಾಯನೇ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಮರಣದ ಸುದ್ದಿ ತಿಳಿದ ಕೂಡಲೆ ರಾಮರಾಯನ ಪಿತೂರಿಯನ್ನು ತಿಳಿದಿದ್ದ ಅಚ್ಯುತರಾಯ ಚಂದ್ರಗಿರಿಯಿಂದ ಮೊದಲು ತಿರುಪತಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಕಾಳಹಸ್ತಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿ ರಾಜ್ಯಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ತನ್ನ ಬೆಂಬಲಿಗರು ರಾಮರಾಯನ ಬಲವನ್ನು ಮುರಿದಿದ್ದನ್ನು ತಿಳಿದು 1530ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ರಾಮರಾಯನೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಮಗನ ಪರವಾಗಿ ತಾವಿಬ್ಬರೂ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಹಭಾಗಿಗಳಾಗಿರುವಂತೆ ಒಪ್ಪಿದ. ಇದಾದ ಅನಂತರ ಮೂರನೆಯ ಬಾರಿ ಇವನ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ವಿಜಯನಗರದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಏರ್ಪಾಡು 1535ರವರೆಗೆ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಆ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಿರಿಯ ಮಗ ನಿಧನನಾದುದರಿಂದ ರಾಮರಾಯನ ಬಲ ಕುಗ್ಗಿತು. ಇದರಿಂದ ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ಧೋರಣೆ ಬದಲಾಯಿತು; ಅಂತರ್ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ರಾಮರಾಯ ಅಚ್ಯುತರಾಯನನ್ನೇ ಸೆರೆಹಿಡಿದು ತಾನೇ ರಾಜನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಶ್ರೀಮಂತರ ವಿರೋಧವಿದ್ದುದರಿಂದ ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ತಮ್ಮನ ಮಗನಾದ ಸದಾಶಿವರಾಯನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಡೆಸಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಅದೇ ವೇಳೆಗೆ ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉದ್ಭವವಾದ ದಂಗೆಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸಲು ರಾಮರಾಯ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಬಿಡಬೇಕಾಯಿತು. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅಚ್ಯುತರಾಯ ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿದ ಕೂಡಲೇ ರಾಮರಾಯ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಅಚ್ಯುತರಾಯನೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಈ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ರಾಜತ್ವ ಭದ್ರವಾಯಿತು.

ಈ ಅಂತಃಕಲಹಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಮರಣದ ತರುಣದಲ್ಲೇ 1530–31ರಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನನಾಗಿದ್ದ ಆದಿಲ್‌ಷಾ ವಿಜಯನಗರದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದು, ರಾಯಚೂರು ಮತ್ತು ಮುದ್ಗಲ್ಲು ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಮತ್ತೆ ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿ ನಾಗಲಾಪುರದವರೆಗೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದು ಅದನ್ನು ಹಾಳುಮಾಡಿದ. ಆದರೆ ಅಚ್ಯುತರಾಯ ಅವನ್ನು ಪುನಃ ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. 1531–32ರಲ್ಲಿ ತಿರುವಡಿ (ಈಗಿನ ತಿರುವನಂತಪುರ ಮತ್ತು ತಿನ್ನವೆಲ್ಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಾಗಗಳು) ರಾಜನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದ. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ತಿರುವಡಿ ರಾಜ ಅಧೀನನಾಗಿ ಕಪ್ಪ ಕೊಡಲು ಒಪ್ಪಿದ. ಆಗ ದಂಗೆ ಎದ್ದಿದ್ದ ಉಮ್ಮತ್ತೂರು ಪ್ರಭುಗಳನ್ನೂ ಅಡಗಿಸಿದ. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲಾನಂತರ ತಿರುವಡಿ ರಾಜ ಪಾಂಡ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ದೊರೆ ಜಟಾವರ್ಮನ್ ತ್ರಿಭುವನ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ವಲ್ಲಭ ದೇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತಗೊಳಿಸಿದ. ಅಚ್ಯುತರಾಯ ಪಾಂಡ್ಯ ರಾಜನಿಗೆ ಅವನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪುನಃ ಕೊಟ್ಟು ಅವನ ಮಗಳಾದ ವರದಾಂಬಳನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ. 1531ರಲ್ಲಿ ಒರಿಸ್ಸ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಹಿಂದೆ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ್ದ ಕೃಷ್ಣಾನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಸುಲ್ತಾನ ಕುತ್ಬ್‌ಷಾನ ಬೆಂಬಲದೊಡನೆ ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಅಚ್ಯುತರಾಯ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಒರಿಸ್ಸಾದವರೆಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ತನ್ನ ವಿಜಯಸ್ತಂಭವನ್ನು ನೆಟ್ಟ. ಶಾಸನದ ಹೇಳಿಕೆಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಸಿಂಹಳ ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ಅಧೀನರಾಜ್ಯವಾಗಿತ್ತು. 1534ರಲ್ಲಿ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ಮರಣಾನಂತರ ಅಚ್ಯುತರಾಯ ರಾಯಚೂರು ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ನೇಹಿತರಾಗಿದ್ದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿರೋಧಿಗಳಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟು ತೀರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ದೇವಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆದು, ಜನರ ಕಗ್ಗೊಲೆ ಮಾಡಿದರು. 1536–37ರಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಗುತ್ತಿಯ ದಂಗೆಯನ್ನು ಅಡಗಿಸಿದ.

ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಇವನು ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಕ್ಷುಬ್ಧತೆಯ ಮಧ್ಯೆ ತೊಳಲಾಡಬೇಕಾಗಿ ಬಂದರೂ ರಾಜ್ಯದ ಒಟ್ಟು ಕ್ಷೇಮಕ್ಕೆ ಭಂಗಬರದಂತೆ ಧೈರ್ಯ ಹಾಗೂ ಉಪಾಯದಿಂದ ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಿಸಿದನೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಅಚ್ಯುತರಾಯ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಅನೇಕ ದಾನವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ವೈಷ್ಣವಮತಾವಲಂಬಿಯಾಗಿದ್ದ ಇವನು ಕಂಚಿಯ ವರದರಾಜ ದೇವಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಹಲವು ಅಮೂಲ್ಯ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿ, ಅಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ ಹೋಮವನ್ನು ಮಾಡಿಸಿ, ಅನೇಕ ತೆರಿಗೆಗಳಿಗೆ ವಿನಾಯಿತಿ ನೀಡಿದ. ವಿಜಯನಗರದ ವಿಠಲಸ್ವಾಮಿ ದೇವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಹನ್ನೆರಡು ಶ್ರೀವೈಷ್ಣವ ಆಳ್ವಾರರ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಆನಂದನಿಧಿ ಎಂಬ ಪುದುವಟ್ಟನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಕಂಚಿಯಲ್ಲಿ ತುಲಾಭಾರವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು 1,000 ಗೋವುಗಳನ್ನು ದಾನಮಾಡಿದ. ಅಚ್ಯುತರಾಯಾಭ್ಯುದಯಮ್ ಮತ್ತು ಭಾಗವತ ಚಂಪೂಗಳನ್ನು ಬರೆದ ರಾಜನಾಥ ಡಿಂಡಿಮ, ವರದಾಂಬಿಕಾಪರಿಣಯದ ಕರ್ತೃ ತಿರುಮಲಾಂಬಾ ಇವನ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಮುಖ್ಯ ಕವಿಗಳು. ಅಚ್ಯುತರಾಯನಿಗೆ ವರದಾಂಬಿಕಾ ಅಲ್ಲದೆ ಇನ್ನಿಬ್ಬರು ಪತ್ನಿಯರೂ ಇದ್ದರು. ಇವನಿಗೆ ವೆಂಕಟಾದ್ರಿ ಎಂಬ ಮಗನಿದ್ದು, ಅವನಿಗೆ 1530ರಲ್ಲಿ ಯುವರಾಜಪಟ್ಟವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಅಚ್ಯುತರಾಯ 1542ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. (ಎ.ವಿ.ವಿ.;ಬಿ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಅಜಂತ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ (ಹಿಂದಿನ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಸಂಸ್ಥಾನದ) ಔರಂಗಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಇದು ಮಲೆಸೀಮೆ, ಚಂದರ್, ಶತಮಾಲ, ವಿಂಧ್ಯಾದ್ರಿ, ಸಹ್ಯಾದ್ರಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಪಶ್ಚಿಮಘಟ್ಟಗಳ ಬೆಟ್ಟಗಳ ನಡುವೆ ಇದೆ. ಇವುಗಳ ಸರಾಸರಿ ಎತ್ತರ 1200 ಮೀ. ಇವು ಮನಮಾಡದಿಂದ ಬೀರಾರಿನವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿವೆ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ, ಸೈನ್ಯದ ಓಡಾಟ ಸಾಗಣೆಗಳಿಗನುಕೂಲವಾದ ಕಣಿವೆ ದಾರಿಗಳಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ಉತ್ತರಗಡಿಯಾದ ಈ ಶ್ರೇಣಿ ಬೀರಾರಿನಲ್ಲಿ 600 ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಅಜಂತ ಕಣಿವೆ ಔರಂಗಾಬಾದ್ ಮತ್ತು ಎಲ್ಲೋರಗಳಿಂದ ಸು.160 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. (ಎಸ್.ಡಿ.ಎಂ.)

ಊರಿಗೆ 6ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಅಜಂತ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯಗಳು ವಾಘ್ ಕಣಿವೆಯ ಮನೋಹರವಾದ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿವೆ. ಕಲೆಯ ಪ್ರಭೇದಗಳಾದ ಶಿಲ್ಪ, ಕೆತ್ತನೆ ಹಾಗೂ ವರ್ಣಲೇಪನ ಇವುಗಳ ಕೇಂದ್ರವೆನಿಸಿರುವ ಅಜಂತ ಭಾರತೀಯ ಪರಮೋತ್ಕೃಷ್ಟ ಕಲಾನೈಪುಣ್ಯದ ಚಿರಂತನಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬೆಟ್ಟವನ್ನು ಕೊರೆದು ಗುಹಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸುವ ಕಾರ್ಯ ಪ್ರಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನವಾಗಿ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಶಾತವಾಹನ, ವಾಕಾಟಕ ಮತ್ತು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ಸಂತತಿಗಳ ಅರಸರು ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಗಳಿಗಾಗಿ ಗುಹಾಂತರದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಗುಹಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಾಗೂ ಕಲಾವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಚಾತುರ್ಯವನ್ನು ತೋರಿಸಿರುವರು. ಮತನಿಷ್ಠೆ ಹಾಗೂ ಪರಂಪರಾನುಗತವಾಗಿ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ಬಂದ ಕಲಾಪರಿಪೂರ್ಣತೆಯನ್ನು ವರ್ಣಲೇಪನದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಗಳು ಅತ್ಯುನ್ನತವಾಗಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿರುವರು.

7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಜಂತಕ್ಕೆ ಭೇಟಿಯಿತ್ತಿದ್ದ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗನ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಿಂದ, ಇಲ್ಲಿ ಬಹು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಗಳು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದೂ ಇವರು ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿದ್ದ ಇಂದ್ರಕಾಂತವೆಂಬ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಆಗಾಗ ಭಿಕ್ಷಾಟನೆಗಾಗಿ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವನು ಅಜಂತ ಕಲಾಕೇಂದ್ರದ ಪ್ರಕೃತಿ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನೂ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಶಂಸಿಸಿರುವನು. ಬೌದ್ಧಮತ ಕ್ಷೀಣಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಈ ಸ್ಥಳ ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಅನಂತರ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಆಂಗ್ಲ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಂದು ಅವರಲ್ಲಿ ವಿಸ್ಮಯವನ್ನೂ ಕುತೂಹಲವನ್ನೂ ಕೆರಳಿಸಿ ನಮ್ಮ ನಾಡಿನ ಹಾಗೂ ಪ್ರಪಂಚದ ಕಲಾತಜ್ಞರ ಗಮನವನ್ನು ಅತ್ತ ಸೆಳೆದುವು. ಅಜಂತದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 30 ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಅನೇಕ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲ ಮತ್ತು ಪ್ರಕೃತಿಯ ಹೊಡೆತದಿಂದ ಚಿತ್ರಗಳು ನಾಶವಾಗಿವೆ. ಆದರೂ ಅವುಗಳ ಭವ್ಯಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಎಡೆಯಿದೆ. ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಉದ್ಧಾರಮಾಡಿ ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಬರುವ ಏರ್ಪಾಡು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಹಾಳಾಗಿರುವ ಭಾಗಗಳ ಪಡಿಯಚ್ಚು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ.

ದೇವಾನುದೇವತೆಗಳ, ಅಪ್ಸರೆಯರ, ಕಿನ್ನರರ, ಪ್ರಭು, ಪ್ರಭೃತಿಗಳ, ಗಣ್ಯರ, ವೀರರ, ಹಳ್ಳಿ, ನಗರಗಳ, ಸಂತರ ಮತ್ತು ಮಹರ್ಷಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಸಹಜವಾಗಿ, ಸುಂದರವಾಗಿ, ಮನೋಜ್ಞವಾಗಿ ಒಡಮೂಡಿವೆ. ಒಂದು ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಆಸ್ಥಾನವನ್ನೂ ಪರ್ಷಿಯ ರಾಯಭಾರಿಗಳ ಆಗಮನವನ್ನೂ ಜೀವಂತವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಜಿಂಕೆಗಳ ಹಾಗೂ ಶಿವಪಾರ್ವತಿಯರ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾಗಿವೆ. 17ನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಮತದ ನಿಯಮನಿಷ್ಠೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ನಿರಂತರ ಶ್ರದ್ಧೆ ಹಾಗೂ ಪರಂಪರಾನುಗುತವಾಗಿ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ಬಂದ ಚಿತ್ರಕಲಾಭ್ಯಾಸ ಇವುಗಳ ಅನುಭವದ ಆನಂದ ಪರವಶತೆಯನ್ನೂ ಕೌಶಲವನ್ನೂ ಅನಾಮಧೇಯ ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಗಳು ಪರಮೋತ್ಕೃಷ್ಟವಾಗಿ ಅಜಂತ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸೌಮ್ಯತೆ, ಅಸದೃಶವಾದ ಕುಂಚಕೌಶಲ, ಎಣೆಯಿಲ್ಲದ ವರ್ಣವಿನ್ಯಾಸದ ವೈಖರಿ, ಅಸಾಧಾರಣ ಪ್ರೌಢಿಮೆ–ಇವುಗಳಿಗೆ ಅಜಂತ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ಅದ್ವಿತೀಯ ನಿದರ್ಶನಗಳಾಗಿವೆ ಯೆಂದು ಕಲಾವಿಮರ್ಶಕರು ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದ್ದಾರೆ. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಇಲ್ಲಿನ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸೌಂದರ್ಯ, ಶಿಲ್ಪಕಲೆ, ಚಿತ್ರಕಲೆ, ಎದುರಿಗೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೇ ಜುಳು ಜುಳು ಎಂದು ಮಂಜುಳ ಧ್ವನಿಗೈಯುತ್ತ ಹರಿಯುವ ವಾಘೋರಾ ನದಿ ಚಿಕ್ಕ ಏಳು ಜಲಪಾತಗಳಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಂಡು ರಮ್ಯವಾಗಿದೆ. ನದಿಯ ಕೊಳ್ಳ ಗಂಭೀರ ಶಾಂತತೆಯಿಂದ ಮೆರೆಯುತ್ತಿದೆ.

ಸು.200 ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇವರು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ನಿಸರ್ಗ ರಮಣೀಯತೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಅಧ್ಯಾತ್ಮ ಸಾಧನೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ದರ್ಶನ ಪಡೆದು ಇವರಿಗೆ ಅನ್ನ, ಬಟ್ಟೆಗಳನ್ನೊದಗಿಸಿ ಇವರಿಂದ ಆಶೀರ್ವಾದ ಪಡೆಯಲು ಜನರು ಇಲ್ಲಿಗೆ ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಸು.1 ಕಿಮೀ ಉದ್ದವಾದ ಕುದುರೆಲಾಳದ ಆಕಾರದ ಬೆಟ್ಟದ ನಿಡಿದಾದ ಓರೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕೊರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬೌದ್ಧಮತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದುವು. ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಹೀನಯಾನ ಮತ್ತು ಮಹಾಯಾನ ಎಂಬ ಎರಡು ಬೌದ್ಧಪಂಥಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟುವೆಂದೂ ಬೌದ್ಧ ಮೂರ್ತಿಗಳ, ಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಕಂಬಗಳ ರಚನೆಯಿಂದ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಇವುಗಳ ರಚನೆ ಪ್ರಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ನಡೆಯಿತು. ಮೇಲಿನವು 28. ಜೊತೆಗೆ ಹೊಸದಾಗಿ 2 ಗುಹೆಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಆಕಾರಾದಿಗಳು ಉಳಿದವುಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ಮೂವತ್ತರ ಕ್ರಮಾಂಕಗಳನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮದ ತುದಿಯಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭ ಮಾಡಿ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿರುವ 8ನೆಯ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯದವರೆಗೂ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಅಜಂತದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿಯ ಕಲೆ ಗಣನೀಯವಾಗಿ ಉತ್ತಮ ಮಟ್ಟದ್ದಾಗಿದ್ದು ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿದೆ. ಕಂಬಗಳ ಮಾಟ, ಅಲಂಕಾರ ಪದ್ಧತಿ, ಮೂರ್ತಿಗಳ ಮೈಕಟ್ಟು, ಪ್ರಮಾಣ, ಅಲಂಕಾರ ಕಲೆ ಮನ ಮೆಚ್ಚುವಂತಿವೆ. ನಿರ್ಮಾತೃಗಳಾದ ಸ್ಥಪತಿಗಳು ಒಳ್ಳೆ ದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿ ಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ, ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಜೀವಕಳೆ ತುಂಬಿದ್ದಾರೆ.

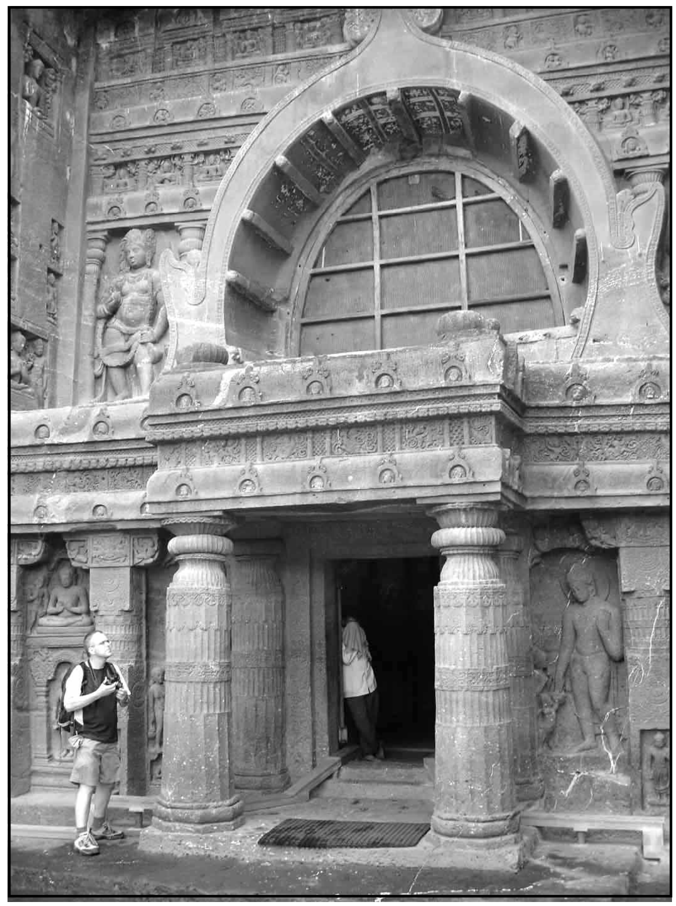

19ನೆಯ ಗುಹಾ ಚೈತ್ಯಾಲಯ

ಅಜಂತದ ಚೈತ್ಯಗಳಿಗೆ ಕಂಬಗಳುಳ್ಳ ಮುಖಮಂಟಪ, ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಧವರ್ತುಲಾಕಾರದ ನಡು ಅಂಕಣ, ಅದರ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳ ಸಾಲಿನಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸಿದ ಬದಿಯ ಅಂಕಣಗಳು, ಸ್ತೂಪ, ಗುಮ್ಮಟ, ಚಾವಣಿಯ ಕೋಣೆ – ಇತ್ಯಾದಿ ಇರುತ್ತವೆ. ಹೀನಯಾನ ಪಂಥದ ವಿಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಗಿಲು ದಾಟಿದ ಕೂಡಲೆ ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ನಡುಸಾಲೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇದರ ಮೂರು ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಹಾಸಿಗೆಯುಳ್ಳ ಸಣ್ಣ ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಕಾಲ ಸು.3ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ. ಮಹಾಯಾನ ತಲೆದೋರಿದಂದಿನಿಂದ ವಿಹಾರಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಪಾಡಾಯಿತು. ಮಧ್ಯದ ಮಂಟಪದ ಸುತ್ತ ನಾಲ್ಕು ಕಡೆಗೂ ಹೋಗಲು ಬರುವಂತೆ ಮೊಗಸಾಲೆಗಳಾದುವು. ಎದುರಿನ ಗೋಡೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗುಡಿ ಬಂದಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಕಡೆದು ಪೂಜಿಸಹತ್ತಿದ್ದರು. ಮಹಾಯಾನದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಮೂರ್ತಿಗಳಿಗೆ ಅವಕಾಶ ದೊರೆತದ್ದರಿಂದ ಬದಿಯ ಅಂಕಣಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯುವ ಮತ್ತು ಹೆಚ್ಚು ಹರವಾದ ಒಳಗೋಡೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಉಂಟಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಕಂಬಗಳು ನೆರವಾದುವು.

11, 7 ಮತ್ತು 6ನೆಯ ವಿಹಾರಗಳು ಮಧ್ಯಂತರದ ಅವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ರಚನೆ ಹೀನಯಾನ ವಿಹಾರಗಳ ರಚನೆಯಿಂದ ಬೇರೆಯಾಗಿದ್ದರೂ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿಯ ಕಂಬಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ಬಳಸಲಾದ ನಮೂನೆಯಿದೆ. ಈ ಮೂರು ವಿಹಾರಗಳಲ್ಲಿ 11ನೆಯದು ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮೊದಲು ಹುಟ್ಟಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿಯ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳು ಪ್ರಾಕಾರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಒಂದು ಮಂಟಪವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸುತ್ತವೆ. 7ನೆಯದರಲ್ಲಿ

ಇಂಥ ಎರಡು ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮುಂದೆ ಅನೇಕ ಕಂಬಗಳು ಕೂಡಿಕೊಂಡು ದೊಡ್ಡ ಮಂಟಪದ ರಚನೆಗೆ ಕಾರಣವಾದುವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ 16ನೆಯ ಗುಹಾಲಯ ಕಲೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಇದನ್ನು ಬೆಟ್ಟದೊಳಕ್ಕೆ 19.50 ಮೀ ಕೊರೆದು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. 20 ಕಂಬಗಳನ್ನು ಅಂದವಾಗಿ ಕೊರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿ 5 ಕಂಬಗಳಿವೆ. ರಂಗಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕಡೆಯೂ 7 ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಪ್ರಲಂಬ–

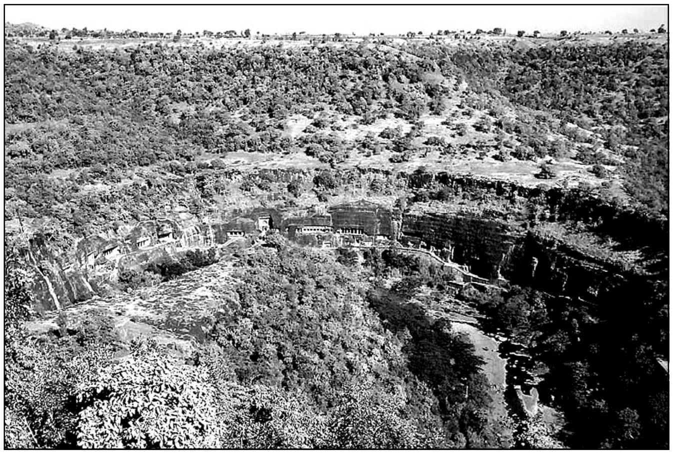

ಬೌದ್ಧ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಸಮಗ್ರ ನೋಟ

ಪಾದಾಸನನಾಗಿರುವ ಬುದ್ಧದೇವನ ಮೂರ್ತಿ ಇದೆ. 14ನೆಯ ಗುಹಾಲಯ ಸರಿಸುಮಾರಾಗಿ ಇದೇ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಹೋಲುವುದು. ಇಲ್ಲಿ 22.50 ಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಹಜಾರವಿದೆ. 20 ಸುಂದರವಾದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗುಹಾಲಯವನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾದ ಮಂದಿರವನ್ನಾಗಿಸಬೇಕೆಂಬ ಇಚ್ಛೆಯಿಂದ ಕೊರೆದಂತಿದೆ. ಆದರೆ ಕೊರೆಯುವ ಕೆಲಸ ಪೂರ್ಣವಾಗಿಲ್ಲ. ಈ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ವಾಕಾಟಕ ಹರಿಷೇಣನ ಶಾಸನವಿದೆ. 1, 2, 4, 17, 21, 23 ಮತ್ತು 24 ನೆಯ ಗುಹಾಲಯ ಗಳು ಕಲಾದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಉನ್ನತವಾದ ಕಟ್ಟಡ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತವೆ. 1 ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಗುಹಾಲಯಗಳು ಮನೋಜ್ಞವಾದ ಶಿಲ್ಪ ಹಾಗೂ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸಗಳಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿವೆ. ಕಂಬಗಳು ಅಂದವಾದ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸ ಹಾಗೂ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಡೆದ ಬೋದಿಗೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. 19 ಮತ್ತು 26ನೆಯ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಉತ್ತಮ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಈ ಕೆಲಸಗಳು ಮುಂಬರಲಿದ್ದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಶಿಲ್ಪ ಕಲಾಸಂಪನ್ನತೆಯ ಮುಂಬೆಳಗಿನ ಪ್ರಜ್ಞೆಯಂತಿದೆ ಎಂಬುದಾಗಿ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

2ನೆಯ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕ್ಷಾಂತಿವಾದಿ (ತಾಳ್ಮೆಯ ಬೋಧಕ), ಸುರಸುತಿ (ಸರಸ್ವತಿ) ಮೈತ್ರೀ, ಬಲಜಾತಕ ಕ್ಷಾಂತಿಜಾತಕದ ಒಂದೆರಡು ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. 19ನೆಯದು ಉತ್ತಮರೀತಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಚೈತ್ಯಾಲಯ. ಇದೇನೂ ಅಷ್ಟು ದೊಡ್ಡದಲ್ಲ. ಹೊರಗೆ 11.40 ಮೀ ಉದ್ದ 9.60 ಮೀ ಅಗಲವಾಗಿದೆ. ಒಳಭಾಗದ ಉದ್ದ 13.80 ಮೀ, ಅಗಲ 7.20 ಮೀ. ಹಿಂದೆ ಒಂದು ಹೊರಪ್ರಾಕಾರವೂ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಿರುದೇವಾಲಯಗಳೂ ಇದ್ದಿರಬೇಕು. ಮುಂದಿನ ಗೋಡೆಗೆ ಮೂರು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳ ಬದಲಾಗಿ ಒಂದೇ ಇದೆ. ಮುಂದುಗಡೆ ಹೊರಮಂಟಪ ಇದ್ದು ಚೈತ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಕಲಾಸಿರಿಯನ್ನು ತಂದುಕೊಟ್ಟಿದೆ.

26ನೆಯದೂ ಒಂದು ಚೈತ್ಯಾಲಯ. 20.40 ಮೀ ಉದ್ದ, 10.80 ಮೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು 9.30 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದಲ್ಲಿಯ ಎರಡು ಕಂಬಗಳಲ್ಲದೆ ಇದಕ್ಕೆ 3.60 ಮೀ ಎತ್ತರವಾದ 26 ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಅಲಂಕಾರ ಹೆಚ್ಚು. ಸ್ತೂಪದ ಮೇಲೆ ಹಲವು ಕೆತ್ತನೆಗಳಿವೆ. ಆದರೆ, ಮೊದಲಿನ ಚೈತ್ಯಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ನಯ ಮತ್ತು ಲಯ ಇಲ್ಲಿ ತಪ್ಪಿದೆ. ಚೈತ್ಯ ಕಿಂಡಿಯ ಹತ್ತಿರ ಸುಂದರವಾದ ಅನೇಕ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮೂರ್ತಿಗಳು ವಿಶೇಷ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ವೈವಿಧ್ಯವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಸೆಳೆಯುವುದಿಲ್ಲ.

1ನೆಯ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಗಳು ಬಹು ಸುಂದರವಾಗಿವೆ. ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ರೀತಿಯ ಕೆತ್ತನೆ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. 26ನೆಯ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ನಿರ್ಯಾಣದ ಬೃಹತ್ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಕೆತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಆನಂದನೇ ಮೊದಲಾದ ಅವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ದೇಹದ ಹತ್ತಿರ ಕುಳಿತು ಶೋಕಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಚಿತ್ರಸಂಯೋಜನೆ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. 1ನೆಯ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯದ ಒಂದು ಕಂಬದ ಬೋಧಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ನಾಲ್ಕು ದೇಹ, ಒಂದೇ ಮುಖವುಳ್ಳ ನಾಲ್ಕು ಜಿಗರೆಗಳನ್ನು ಬಹು ಸುಂದರವಾಗಿ, ಜೀವಂತವೋ ಎನ್ನುವಂತೆ ಕೆತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಮೆಲಿರುವ ಕೆತ್ತನೆ ಮನಮೋಹಕವಾಗಿದೆ. ಅಜಂತದ ಒಂದು ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿಯ ಬುದ್ಧನ ಮೂರ್ತಿ, ಎದುರಿನಿಂದ ನೋಡಿದರೆ ಗಂಭೀರ ಮೌನದಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಅದನ್ನೇ 45^{0} ಕೋನದಲ್ಲಿ ನಿಂತು ನೋಡಿದರೆ ನಗುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. (ಎ.ಎಂ.ಎ.)

ಪರ್ಸಿಬ್ರೌನ್‌ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಈ ಪ್ರಕಾರವಿದೆ:

1 ಹೀನಯಾನ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗುಂಪು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.2ನೆಯ ಶತಮಾನ)	8, 12, 13ನೆಯ ವಿಹಾರಗಳು 9, 10ನೆಯ ಚೈತ್ಯ ಗೃಹಗಳು.
2 ಮಧ್ಯಂತರ (ಪ್ರ.ಶ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಸು.450 ರವರೆಗೆ.)	––––––
3 ಮಹಾಯಾನ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗುಂಪು (450 ರಿಂದ 642ರ ವರೆಗೆ)	11. 7, ಮತ್ತು 6ನೆಯ ವಿಹಾರಗಳು (450–500)
19ನೆಯ ಚೈತ್ಯಾಲಯ (ಸು. 550)	15. 10, 16, 17, 20ನೆಯ ವಿಹಾರಗಳು ಮತ್ತು 21 ರಿಂದ 25ರ ವರೆಗಿನ ವಿಹಾರಗಳು ಮತ್ತು 26ನೆಯ ಚೈತ್ಯಗೃಹ (550–600).

1ರಿಂದ 5ರ ವರೆಗಿನ ವಿಹಾರಗಳು (600–25) 26 ಮತ್ತು 27ನೆಯ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯಗಳು (625–42).

ಆದರೆ ಈಚೆಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅಜಂತದ ಗುಹೆಗಳನ್ನು ಕಾಲಾನುಕ್ರಮವಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ:

1ನೆಯ ಗುಂಪು – 8–13 ಗುಹೆಗಳು.(ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3–1ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಸಾತವಾಹನರ ಪೋಷಣೆ).

2ನೆಯ ಗುಂಪು – 14–19 ಗುಹೆಗಳು.(ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1–ಪ್ರ.ಶ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ವಾಕಾಟಕ ರಾಜರ ಪೋಷಣೆ.)

3ನೆಯ ಗುಂಪು – 1–6 ಗುಹೆಗಳು (4–7ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ).

7ನೆಯ ಗುಹೆಯ ನಿರ್ಮಾಣದ ಕಾಲ ನಿರ್ಣಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಸಿಸ್ಟರ್ ನಿವೇದಿತಾ 3ನೆಯ ಶತಮಾನವೆಂದೂ ಮುಕುಲ್‌ಡೇ 1ನೆಯ ಶತಮಾನವೆಂದೂ ನಿರ್ಣಯಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ 9, 10ನೆಯ ಗುಹೆಗಳು ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುವೆನ್ನುವುದರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವೇನೂ ಇಲ್ಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.350–200). ನೀಹಾರ್ ರಂಜನ್‌ರಾಯ್ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಇವು 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ.

2, 3, 4, 5, 23, 24, 27ನೆಯ ಗುಹೆಗಳು ಮತ್ತು 21ನೆಯ ಗುಹೆಯ ಮುಂಭಾಗ ಅಸಂಪೂರ್ಣವಾದವು. ಮಿಕ್ಕವೆಲ್ಲವು ಸಂಪೂರ್ಣವಾದವು. 7, 8, 11ನೆಯ

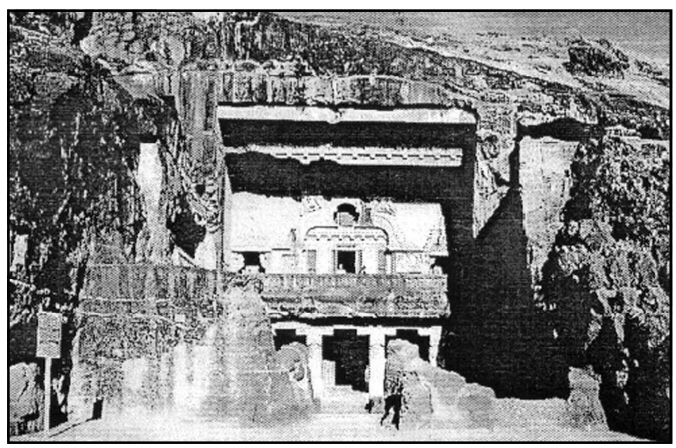

10ನೆಯ ಬೌದ್ಧ ಗುಹಾಲಯ

ಗುಹೆಗಳು ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಗವಿಗಳಾಗಿದ್ದು ಕೆಲವು ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳಿಂದ ದೇವಾಲಯಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಗುಹೆಗಳ ಪೈಕಿ 2, 9, 10, 15, 16, 19, 26, 29. ಪೂಜಾರ್ಹವಾದ ಚೈತ್ಯಗಳು. ಮಿಕ್ಕವು ಭಿಕ್ಕುಗಳ ವಾಸಕ್ಕೆ ಕೊರೆದ ವಿಹಾರ ಅಥವಾ ಸಂಗ್ರಾಮಗಳು. ಆದರೆ, 15, 25ರ ಗುಹೆಗಳು ಎರಡೂ ಉದ್ದೇಶಗಳಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾದವು. 8ನೆಯ ಗುಹೆ ಬೆಟ್ಟದ ಬುಡದಲ್ಲಿಯೂ 29ನೆಯದು ಬೆಟ್ಟದ ಶಿಖರದಲ್ಲೂ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ. 8, 9, 10, 12, 13ನೆಯ ಗುಹೆಗಳು ಬೌದ್ಧರ ಹೀನಯಾನ ಪಂಗಡಕ್ಕೂ ಮಿಕ್ಕವು ಮಹಾಯಾನ ಪಂಗಡಕ್ಕೂ ಸೇರಿವೆ. ಹೀನಯಾನ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಚಿತ್ರಗಳು ಕಡಿಮೆ; ಮಹಾಯಾನದವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು, ಏಕೆಂದರೆ ಹೀನಯಾನ ಮತದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಸಂಕೇತಗಳಾದ ಪಾದಗಳು, ಧರ್ಮಚಕ್ರ,

ದಂತಗಳು, ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿಟ್ಟು ಜೋಪಾನ ಮಾಡಿದ ಬೂದಿ – ಇವಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸಲ್ಲತಕ್ಕದ್ದು. ದೈಹಿಕರೂಪವನ್ನು ಶಿಲ್ಪ ಚಿತ್ರಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ನಿಷೇಧಿಸಲಾಗಿತ್ತು (ದಶಧಮ್ಮಿಕಸುತ್ತ; ವಿಶುದ್ಧಿಮಗ್ಗ) ಹೀನಯಾನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಜನನ, ತ್ಯಾಗ, ಜ್ಞಾನಸಂಪಾದನೆ, ಮಹಾಪರಿನಿರ್ವಾಣ– ಇವು ಮಾತ್ರ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿತವಾದವು. ಏಕೆಂದರೆ ಧರ್ಮಸೂತ್ರದ ಪ್ರಕಾರ ದೀಕ್ಷೆ ಪಡೆದವರು ಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ಚಿತ್ರಿತವಾದುವನ್ನು, ಒಡವೆ ನವರತ್ನಗಳು ಮುಂತಾದ ಅಲಂಕಾರ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ನೋಡಲು ಕೂಡ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಬಾರದು. ಪಂಚೇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಹಿತವಾದ ಸಂಗೀತ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಮೃಷ್ಟಾನ್ನ ಮುಂತಾದುವೆಲ್ಲವೂ ಅವರಿಗೆ ನಿಷಿದ್ಧ. ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥದಲ್ಲಿ (ನಾಗಾರ್ಜುನ) ಬುದ್ಧನ ದೈಹಿಕ ನಿರೂಪಣೆ ಮತ್ತು ಅವನ ಪೂರ್ವಜನ್ಮದ ಕಥನ ರೂಢಿಗೆ ಬಂತು.

ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು: ಅಜಂತದ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು (1, 2) ಚಿತ್ರರಚನೆಯಲ್ಲೂ ಕೆಲವು (19, 26) ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲೂ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು (16, 17) ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪ, ಚಿತ್ರಾಲಂಕಾರಗಳಲ್ಲೂ ಅಗ್ರಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿವೆ. ಹೀನಯಾನ ಕ್ಷೀಣಿಸಿದ ಅನಂತರ ಅಂದರೆ ಅಶೋಕನ ತರುವಾಯ ಮಹಾಯಾನ ವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದ ಮೇಲೆ, ಪಾರಸಿಕ, ಚೀನ,

ಮಹಾಜನ ಜಾತಕದ ಒಂದು ದೃಶ್ಯ (ವರ್ಣಚಿತ್ರ)

ಗಾಂಧಾರ, ಕಲಾಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಹೈಂದವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೇಲೆ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿದ ಅನಂತರ, ಚಿತ್ರದ ವಸ್ತು ವಿಸ್ತೃತವಾಯಿತು. ಬುದ್ಧನ ಜೀವಿತಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿದ ಜಾತಕ ಕಥಾನಕ, ಆರ್ಯದೇವನ ಜಾತಕಮಾಲೆ, ಅಶ್ವಘೋಷನ ಬುದ್ಧಚರಿತಂ, ಸೌಂದರಾನಂದ, ಸಾರಿಪುತ್ರ ಪ್ರಕರಣ, ಪ್ರಮುಖ ಭಿಕ್ಕುಗಳ ಜೀವಿತಗಳು, ಚರಿತ್ರಾತ್ಮಕ ಘಟನೆಗಳು, ಲೌಕಿಕ ಜೀವನದ ನಾನಾ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳು, ಪ್ರಕೃತಿ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಸಾರುವ ಮೃಗ, ಪಕ್ಷಿ, ವೃಕ್ಷ, ಪುಷ್ಪಸಂಪತ್ತುಗಳು ಮುಂತಾದುವು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿಯೂ ಅತ್ಯಂತ ಸೊಬಗಿನಿಂದ ರೂಪುಗೊಂಡವು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅಜಂತ ಚಿತ್ರಕಾರನ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದ ಕಲಾದೃಷ್ಟಿ ಗಣನೀಯವಾದುದು. ಇವನ ಯೋಗದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ, ಜೀವಿಗಳೆಲ್ಲ ಸಮಾನತೆ ಪಡೆದು ಅವರವರ ಸೊಬಗನ್ನು ಸ್ವೇಚ್ಛೆಯಿಂದ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಬೀರುತ್ತ ಮಾನವ ಜಾತಿಯನ್ನು ಶಾಂತಿಯುತವಾದ ಉನ್ನತಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಎತ್ತುವುದಲ್ಲದೆ, ಎಲ್ಲರ ಜನಸ್ಥಾನವಾದ ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ಐಕ್ಯತೆ ಪಡೆಯಲು ಸಹಕಾರಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವನ ದೇವತಾರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿ ಸೌಂದರ್ಯಾರಾಧನೆ ಮೊದಲ ಮೆಟ್ಟಿಲಾಗಿತ್ತು. ಇವನಾಕಾಂಕ್ಷೆ ಜೀವನ ಸಮನ್ವಯ; ಗುರಿ, ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಸೇರುವಿಕೆ; ಇವನ ವೃತ್ತಿ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯ. ಇವನ ಮನೋಭಾವ ಬುದ್ಧನ ಮನೋಭಾವದಂತೆ ಅತಿ ಮೃದು. ಸೂರ್ಯಚಂದ್ರಾದಿಗಳ ಬೆಳಕಿನಂತೆ ಅವನ ಕರುಣೆ ವಿಶ್ವದಾದ್ಯಂತ ಹರಡುತ್ತ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗೆ ಕಲ್ಯಾಣವನ್ನುಂಟುಮಾಡುವ ಚೇತನವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಚಿತ್ರದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಾದ ಪಶು ಪಕ್ಷಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸಮುದಾಯದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೂ ಮುನ್ನೆಲೆಯಾದ ಮಾನವ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳಿಗೂ (ಜಾತಕ ಕಥನ ದೃಶ್ಯಗಳು) ಇರುವ ಅನುಪಮ ಸಮ್ಮೇಳನ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವರ್ಣಚಿತ್ರದಲ್ಲೂ ಮನೋಜ್ಞವಾಗಿ ರೂಪಿತವಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ಸಮ್ಮೇಳನ ಇವನ ಕಲ್ಪನಾಶಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ, ರಚನಾವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಒಂದೇ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಒಗ್ಗಟ್ಟನ್ನು ಇವನು ತನ್ನ ಹಲವಾರು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಧಿಸಿರುತ್ತಾನೆ. ಇವನ ದಯೆ, ಸರ್ವಾಂತರ್ಯಾಮಿಯಾದ ದೇವತಾ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಾಳಿ, ಕುಂಚರೇಖೆಗಳಲ್ಲಿ ತುಂಬಿ ತುಳುಕಾಡುತ್ತಿದೆ. ಇವನ ಚಿತ್ರ ಕೇವಲ ಬಣ್ಣಗಳ ಸಮ್ಮಿಲನ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ತನ್ನ ಮನೋವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಧಿಸಿದ ಮಾಧುರ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನವಾಗಿ ಇಳಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಅಜಂತದ ಚಿತ್ರಗಳ ಮುಖ್ಯಗುರಿ ಧರ್ಮಬೋಧನೆ. ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳು, ಕೆಂಪು, ಹಸುರು, ಹಳದಿ, ಊದ, ಧೂಮ್ರ ಮತ್ತು ನೀಲವರ್ಣಗಳಿಂದ ಬಿಡಿಸಿರುವ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ವರ್ಣನಾತೀತವಾದ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನೂ ಕೌಶಲವನ್ನೂ ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತವೆ. ಚಿತ್ರಕಾರರು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ನೀತಿಯನ್ನನುಸರಿಸದಾಗ್ಯೂ ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿಭೆ ಮತ್ತು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ತೋರ್ಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಬೋಧಿಸತ್ವ ಬುದ್ಧದೇವನ ಜೀವನದ ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆಗಳು ಸಜೀವವಾಗಿ ಪಡಿಮೂಡಿವೆ. ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳ, ಗೂಳಿ, ಕಪಿ, ನವಿಲು ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿ ಪಕ್ಷಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ನೈಜ ಜೀವಿಗಳಂತಿವೆ. ಸ್ತ್ರೀ ಚಿತ್ರಗಳು ಭಾರತೀಯ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಸಹಜವಾದ ಶರೀರಭಂಗಿ, ಪ್ರಮಾಣ, ಅಲಂಕಾರ, ಮಾರ್ದವ, ಲಾವಣ್ಯಗಳನ್ನು ನಿದರ್ಶಿಸುತ್ತವೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ಹೈಂದವ ಕಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಮಹಾನಿರ್ಯಾಣದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.480) ಹಿಂದೆ ಚಿತ್ರರಚನೆಯಲ್ಲಿ 3 ಶೈಲಿಗಳಿದ್ದವೆಂದೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದಾದ ದೇವಶೈಲಿ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು, ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಜಂತದ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಚಿತ್ರಗಳು ರಚಿತವಾದುವೆಂದೂ ಎರಡನೆಯದು ಯಕ್ಷರ ಶೈಲಿ ಪುಣ್ಯಯಾನರಿಗೆ (ಒಳ್ಳೆಜನ, ಶೀಲವಂತರು) ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು. ಅಶೋಕನ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಕಾರರು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.250) ಅದನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ ರೆಂದೂ ಮೂರನೆಯ ನಾಗಾಶೈಲಿ ನಾಗಾರ್ಜುನರಿಂದ (200) ಪೋಷಿತವಾಯಿತೆಂದೂ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಚರಿತ್ರಕಾರನಾದ ತಾರನಾಥ (17ನೆಯ ಶತಮಾನ) ತಿಳಿಸಿರುತ್ತಾನೆ. ದೇವಶೈಲಿಯನ್ನು ಮಗಧರಾಜನಾದ ಬುದ್ಧಪಕ್ಷನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (5–6 ಶತಮಾನ) ಶಿಲ್ಪಿ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಕಾರನಾದ ಬಿಂಬಸಾರ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದನೆಂದೂ ಯಕ್ಷಶೈಲಿಯನ್ನು ಉದಯಪುರದ ರಾಜನಾದ ಶಿಲಾದಿತ್ಯಗಹಿಳನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (7ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಶೃಂಗಧಾರನೆಂಬ ಚಿತ್ರಕಾರ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದನೆಂದೂ ಮೂರನೆಯ ನಾಗಾಶೈಲಿಯನ್ನು ವಂಗದೇಶದ ರಾಜನಾದ ಧರ್ಮಪಾಲ, ಮಗ ದೇವಪಾಲರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (9ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಚಿತ್ರಕಾರನಾದ ಧೀಮನ್, ಮಗ ಬಿತ್ಪಲೋ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದರೆಂದೂ ತಾರನಾಥನ ಬರೆಹದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅಜಂತದ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಮೂರು ಪದ್ಧತಿಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಅಜಂತ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ 3 ಪಂಗಡಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು: 1. ಅಶುದ್ಧಾಲಂಕಾರದವು; 2 ಶುದ್ಧರೂಪಾತ್ಮಕವಾದವು; 3 ಕಥನಾತ್ಮಕವಾದವು. 3ನೆಯ ಪಂಗಡದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೂ 3 ಭಾಗಗಳಿವೆ. i ಸಮಕಾಲೀನ ಚರಿತ್ರಾತ್ಮಕ ಕಥನ; ii ಗೌತಮನ ಸಂಸಾರತ್ಯಾಗ, ಬುದ್ಧನಾದುದು ಮತ್ತು ಮಹಾಪರಿನಿರ್ವಾಣಗಳ ಕಥನ ; iii ಆರ್ಯದೇವ (ಆರ್ಯಸೂರ್ಯ 3ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಜಾತಕಮಾಲೆಯ ಅಶ್ವಘೋಷ ಬುದ್ಧಚರಿತಂ, ಸೌಂದರಾನಂದಂ, ಸಾರಿಪುತ್ರ ಪ್ರಕರಣಗಳು ಬೌದ್ಧರ ದಿವ್ಯಾವಧಾನ ಮುಂತಾದುವುಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿದ ಚರಿತ್ರೆ–ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸೇರಿರುತ್ತವೆ.

ಅಶುದ್ಧಾಲಂಕಾರಕ್ಕೆ, ಅತಿ ಸಹಜವಾಗಿ, ಚಿತ್ರವಿಚಿತ್ರವಾಗಿ, ಅಸಂಖ್ಯಾತವಾಗಿ, ಮನೋಹರವಾಗಿ, ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿ ರಚಿತವಾದ ಕಿನ್ನರ ಕಿಂಪುರುಷ ಮಾನವ ಪಶುಪಕ್ಷಿ ಪರ್ಣ ಲತಾಸಮುದಾಯಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ನಕ್ಷೆಗಳ ಸುರುಳಿಗಳು ಸೇರಿರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ್ದು ಚಿತ್ರಕಾರನ ದಯಾರ್ದ್ರಹೃದಯ ಮತ್ತು ಜೀವಕೋಟಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಪರಿಚಯ (1, 2ನೆಯ ಗುಹೆಗಳ ಒಳಮಾಳಿಗೆಯ ಮತ್ತು 17ನೆಯದಲ್ಲಿರುವ ವಿಜಯನ ಸಿಂಹಳ ವಿಜಯದ ಅಂಚುಗಳ ಶೃಂಗಾರ) ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾದದ್ದು ಈ ಅಂಚುಗಳು (ಗುಹೆ 17). ಖಗವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಹಂಸ, ಕೊಕ್ಕರೆ, ಬಾತು, ಕಲಹಂಸ–ಇವುಗಳ ಜಲಕ್ರೀಡೆಯ ದೃಶ್ಯಗಳು ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಮಾದರಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಶುದ್ಧರೂಪಾತ್ಮಕ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು; ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದ ಪ್ರಣಯದಂಪತಿಗಳು (ಗುಹೆ 17), ಬೆನ್ನು ತಿರುಗಿಸಿ ಕುಳಿತ ಸ್ತ್ರೀ (ಗುಹೆ 17). ಕಮಲಪುಷ್ಪ ಹಿಡಿದ ಆಪ್ತಸಖಿಯೊಡನಿರುವ ಕಪ್ಪು ವರ್ಣದ ಯುವರಾಣಿ (ಗುಹೆ 17). ನಾಟ್ಯದ ಅನಂತರ ವಿಶ್ರಾಂತಿಗಾಗಿ ಕಂಬಕ್ಕೆ ಒರಗಿದ ಅಪ್ಸರೆ (ಗುಹೆ 2). ಅಲಂಕರಣ (ಗುಹೆ 17). ಗಾಂಧರ್ವ ದಂಪತಿಗಳ ಪ್ರಣಯ (ಗುಹೆ 4). 4 ದೇಹಗಳಿಗೆ ಒಂದೇ ಶಿರಸ್ಸುಳ್ಳ ಜಿಂಕೆಗಳು (ಗುಹೆ 1). ಹೋರಿಗಳ ಜಗಳ (ಗುಹೆ 1). ಅಂತರಿಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸುವ ಸ್ವರ್ಗೀಯರು (ಗುಹೆ 17). ಒಂಟಿಯಾಗೋ ಒಟ್ಟಾರೆಯೋ ಇರುವ ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವ ಮಾನುಷ ರೂಪಗಳು–ಮುಂತಾದವು ಸೇರಿರುತ್ತವೆ. ಬುದ್ಧ ಜೀವನದ ದೃಶ್ಯಗಳ ಪೈಕಿ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ಪದ್ಮಪಾಣಿ (ಗುಹೆ 1). ಗೌತಮನ ಜನನ (ಗುಹೆ 2). ಮಹಾಜನಕ ಜಾತಕಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅಂತಃಪುರ ಪ್ರವೇಶದಲ್ಲಿನ ಭಿಕ್ಕು (ಗುಹೆ 1), ಕಂಬದ ಮೇಲಿನ ಬುದ್ಧ(ಗುಹೆ 10), ಛದ್ದಂತ ಜಾತಕ (ಗುಹೆ 10, 17), ಅಂತಃಪುರ ದೃಶ್ಯ, ನರ್ತಕಿಯರು (ಗುಹೆ 1), ವೃತ್ತಾಕಾರವಾದ ರಂಗಮಂಟಪ (ಗುಹೆ 16), ಮಹಾಸರ್ಪಜಾತಕ (ಗುಹೆ 1)–ಇವು ಅತ್ಯುತ್ಕೃಷ್ಟವಾದವು. ಇವು ವಿಶ್ವವಿಖ್ಯಾತವಾದ ಲಿಯೊನಾರ್ಡೋ–ದ–ವಿನ್ಸಿಯ ಮೋನಲಿಸ, ಅಂತಿಮ ಔತಣ ಎಂಬ ಎರಡು ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮೀರಿಸುವಂತಿವೆ. ಈ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ಪದ್ಮಪಾಣಿ (ಗುಹೆ 1), ಭಿಕ್ಷಾಟನಕ್ಕೆ ಹೊರಟ ಬುದ್ಧ ಹಾಗೂ ಅವನ ಹೆಂಡತಿ, ಮಗ ರಾಹುಲ (ಗುಹೆ 17). 9, 10ನೆಯ ಗುಹೆಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು–ಇವು ವಾಕಾಟಕ ರಾಜರ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲೂ 16, 17ನೆಯ ಗುಹೆಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು 626–28 ರಲ್ಲೂ ಚಿತ್ರಿಸಲಾದವೆಂದು ಪಾರಸಿಕ ಖುಸ್ರು ಕಳುಹಿಸಿದ ರಾಯಭಾರದ ದೃಶ್ಯ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ (ಗುಹೆ 1). ಈಗ ಉಳಿದಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಛದ್ದಂತ ಜಾತಕ 10, 17ನೆಯ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ವಿದುರ, ಸಿಬಿ, ಶಂಖಪಾಲಿ, ಕ್ಷಾಂತಿವಾದ ಜಾತಕಗಳು 2ನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲೂ ಹಸ್ತಿ, ಛದ್ದಂತದ ಉತ್ತರಭಾಗ, ಉನ್ಮಗ್ಗ ಮುಂತಾದ ಜಾತಕಗಳು, ಅಶ್ವಘೋಷನ ಸೌಂದರಾನಂದದ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ 16ನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲೂ ರೂರೂ, ಮಹಾಕಪಿ, ಶಶಕ, ಮಾತೃಪೋಷಕ, ಸಿಬಿ, ವಿಶ್ವಂತರ,

ನಳ, ಹಂಸ, ಯುವರಾಜ, ಮಹಾನಾಗ ಮುಂತಾದವು 17ನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲೂ ಮಾರನ ಪರೀಕ್ಷೆ, ಮಹಾಜನಕ, ಛಾಂಪೇಯ, ಸಿಬಿ, ಮಹಾನಾಗ ಪಂಚಿಕ ಮುಂತಾದವು; 1ನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲೂ ಮತ್ಸ್ಯ, ಮಹೇಶ, ಸಿಬಿ, ನಿಕ್ರೋಧ, ಶರಭಂಗ, ವೆಸ್ಸಂತರ, ಸೂತಸೋಮ ಮಾತೃಪೋಷಕ, ಮೈತ್ರಿಬಲ, ವಲಹಸ್ಸಾ ಮುಂತಾದವು 2ನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲೂ ಕೆಟ್ಟಿರುವ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲೂ ಅತ್ಯಂತ ಭಕ್ತಿ, ಶ್ರದ್ಧೆಗಳಿಂದ ಬಿಡಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಕೆಲವು ಜಾತಕ ಚಿತ್ರಗಳ ರಚನೆ ಆರ್ಯದೇವನ ಜಾತಕಮಾಲೆಯ ವಿವರಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಕೆಲವು ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಜಾತಕಮಾಲೆಯ ನುಡಿಗಳು ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಉದಾ: ಹೆಣ್ಣು ಹುಲಿಗೆ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ಗೌತಮನ ದೇಹಾರ್ಪಣದ ಚಿತ್ರ.

ಸಮಕಾಲೀನ ಚರಿತ್ರಾತ್ಮಕ ದೃಶ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು: ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿ ತನ್ನ ದರ್ಬಾರಿನಲ್ಲಿ ಪಾರಸಿಕ ರಾಜ ಖುಸ್ರುವಿನ ರಾಯಭಾರಿಯನ್ನು ಸ್ವಾಗತಿಸುವುದು (ಗುಹೆ 1). ಇದರಲ್ಲಿ ಖುಸ್ರು, ಅವನ ರಾಣಿಯರ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಅಶೋಕನ ಮಗನಾದ ವಿಜಯನ ಸಿಂಹಳವಿಜಯದ (ಗುಹೆ 17) ಚಿತ್ರದ ನರ್ತಕಿಯರ ವೃಂದ ಅತಿ ಮನೋಹರವಾಗಿದೆ.

ಕಣ್ಣು ಕೋರೈಸುವಂಥ ಬಣ್ಣಗಳು, ನೈಜವಲ್ಲದ ಭಂಗಿಗಳು, ಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳು, ಅಜಂತದ ಚಿತ್ರರಚನೆಗೆ ಅತಿ ದೂರವಾದವು. ಆತ್ಮಸಂತೋಷ ಸಂಘಸುಧಾರಣೆ ಜ್ಞಾನಾಭಿವೃದ್ಧಿ–ಇವೇ ಆ ಎಲ್ಲ ಚಿತ್ರಗಳ ಪರಮೋದ್ದೇಶ. ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಸೂಸುವ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲದೆ, ಮನೋವಿಕಾರಗಳ ಚಿತ್ರಣ ಅಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಕೃತಿಯಲ್ಲಿನ ಖಗ, ಮೃಗ, ಜಲ, ತರು, ಪತ್ರ, ಪುಷ್ಪಾದಿಗಳನ್ನು ಅನುಕರಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಕೃತಿಗಳು ಶೋಭಾಯಮಾನವಾಗಿವೆ. ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದ ಮಾನುಷಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ಅವು ಸಂಕೇತಗಳಾಗಿವೆ. ಉದಾ: ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ಪದ್ಮಪಾಣಿ (ಗುಹೆ 1), ಹಸ್ತದಲ್ಲಿ ದಳದಳವಾಗಿ ವಿಕಸಿಸುತ್ತಿರುವ ಕಮಲ ಪ್ರಪಂಚದ ಸೃಷ್ಟಿ ಸಂಕೇತ. ಯುವತಿಯ ಪಾದ, ಕಣ್ಣು, ಬೆರಳು ಮುಖಲಾಲಿತ್ಯ ಅಂಗಚ್ಛಾಯೆ–ಒಂದೊಂದು ಅವಳ ಸಾಕಾರ ಸೌಂದರ್ಯ ಮನಮುಟ್ಟುವಂತಿದೆ. ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಪದ್ಮಪತ್ರಮಿವಾಂಭಸ ಎಂಬ ನುಡಿಗಳು ಕಮಲದ ನಿರ್ಲಿಪ್ತತೆಯನ್ನೂ ಅಶ್ಲೇಷಿತ ಜೀವನವನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಕೊಳಲನ್ನೂದುವ ಬೆರಳುಗಳ ಲಾಲಿತ್ಯ ಕೊಳಲಿನ ಸ್ವರದಂತೆ ಸುಮಧುರ (ಗುಹೆ 1, 17). ಸಾಂಸಾರಿಕ ವಿಷಯಗಳಿಂದ ಮಲಿನವಾಗದಂಥ ಜೀವಿತವನ್ನು ಕಮಲಪುಷ್ಪ ಸೂಚಿಸಿದರೆ, ಮಾಲಿನ್ಯರಹಿತವಾಗಿ ಮನೋಹರವಾದ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೀಡಿಸುವ, ಹಂಸ ಮುಂತಾದ ಜಲಪಕ್ಷಿಗಳು (ಗುಹೆ 2, 17) ಮಾನವನ ಜೀವನ್ಮುಕ್ತಿಯ ಆನಂದವನ್ನು ಸಾರುತ್ತವೆ. ಇಂಥ ದೃಶ್ಯಗಳೆಲ್ಲ ಮಾನವನ ದೈವಿಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿಟ್ಟಂತೆ ತೋರುತ್ತವೆ.

ಅಜಂತದ ಶಿಲ್ಪ, ಚಿತ್ರರಚನೆಗಳ ವಿಶಾಲದೃಷ್ಟಿ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಜ್ಞಾನ, ಲಲಿತಕಲೆಗಳಲ್ಲಿನ ಕೌಶಲ, ಭಾರತದೇಶದ ಮತ್ತಾವ ಭಾಗದಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಕಲೆಗಾರರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದು, ದೊಡ್ಡದು ಅನ್ನುವ ಭಾವನೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಕ್ರಿಮಿಕೀಟಗಳಿಂದ ಹಿಡಿದು ಘನದೇವತೆಗಳವರೆಗೆ ಎಲ್ಲವೂ ಸಮಾನತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಅವರ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಆನಂದದಾಯಕವಾದ ಪರಮೇಶ್ವರನ ಮಾಧುರ್ಯ ಸೃಷ್ಟಿಯ ಆದ್ಯಂತ ಸುತ್ತುವರಿದು ಸಕಲ ಚರಾಚರವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ತುಂಬಿ ತುಳುಕಿ ತಾಂಡವವಾಡುತ್ತಲಿತ್ತು. ಬುದ್ಧನಿಗೆ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವಾದರೂ ಈ ಶಿಲ್ಪ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಕಾಲಿಕ ಮೌಲ್ಯವನ್ನುಳ್ಳ ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಕಲೆ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿತವಾಗಿವೆ.

ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯ ಸ್ತ್ರೀಯರೆಲ್ಲ ಯುವತಿಯರು. ಆನಂದದಿಂದ ಪ್ರಫುಲ್ಲಿತವಾದ ನೇತ್ರ, ವದನಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದರೂ ಭಂಗಿಗಳ ನಿರೂಪಣೆ ಅತ್ಯಂತ ರಸಯುತವಾಗಿದ್ದರೂ ನೋಡುವವರಿಗೆ ಕಾಮುಕ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು, ಮನೋವಿಕಾರಗಳನ್ನು ಕೆದುಕುವುದಿಲ್ಲ. (ನರ್ತಕಿ, ಗುಹೆ 2; ನರ್ತಕಿಯರು, ಗುಹೆ 1, 17; ಅಲಂಕರಣೆ, ಗುಹೆ 17; ಕಪ್ಪು ಯುವ ರಾಣಿ, ಗುಹೆ 1; ದಂಪತಿಗಳು, ಗುಹೆ 17). ತಮ್ಮ ನೃತ್ಯಭಂಗಿಗಳೆಲ್ಲ ಅವರು ಆತ್ಮ ಸಂಯಮವನ್ನು, ದೈವಿಕ ಕ್ರಮದ ಜೀವಾಳವನ್ನು ಪ್ರಚುರಮಾಡುತ್ತಲಿದ್ದಾರೆ.

ಅಜಂತದ ಕಲೆಗಾರನ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಅವನ ಹೃದಯ ಸೌಂದರ್ಯದಿಂದ ಜನಿಸಿರುವುದೇ ಹೊರತು ಬಾಹ್ಯ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯ ಸೌಂದರ್ಯದಿಂದ ಅಲ್ಲ. ವಿನಯ, ಗಾಂಭೀರ್ಯ ಮತ್ತು ಸಮತೋಲನ ಅವನ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಯುತವಾಗಿ ತಾಂಡವವಾಡುತ್ತಲಿವೆ.

ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣದ ತಂತುಗಳಿಂದ ನೇಯ್ದ ವಸ್ತ್ರದಂತೆ ಕಾಣುವ ದೇವಾಂಶ ಸಂಭೂತ ಚಿತ್ರಗಳು ಮಾತ್ರವೇ ಅಲ್ಲ; ಸಾಮಾನ್ಯ ಜೀವನದ ದೃಶ್ಯಗಳು ಕೂಡ ಅಲ್ಲಿವೆ. ಎಲ್ಲ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಎಲ್ಲರ ಜೀವನಾವಸ್ಥೆಗಳಿಗೂ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಚೈತನ್ಯವನ್ನು ನೀಡುವ ರೂಪಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಇವು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ರೂಪಗಳ ರೇಖಾವಿಲಾಸ ನಿರ್ಮಲ ಪ್ರಶಾಂತತೆಯನ್ನು ವಿರಾಜಿಸುತ್ತಿದೆ. ಆನಂದಮಯವಾದ ರೇಖೆಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪರವಸ್ತುವಿನ ಛಾಯೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅಪಾರವಾದ ಹುಮ್ಮಸ್ಸು, ಕರುಣೆ ಹೊಮ್ಮುತ್ತಿವೆ. ಇಂಥ ಗಂಭೀರತೆ ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪ. ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿಯೂ ಯೌವನದ ಉತ್ಸಾಹ, ಸಂತೋಷ ಗೋಚರವಾಗಿ ಆಶಾಭಾವದ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಇರುವುದಾದರೂ ಪ್ರಾಪಂಚಿಕ ಜೀವನ ಸರ್ವಾವಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲೂ ಕ್ಷಣಿಕವಾದ ದ್ವಂದ್ವ ಸೂಚನೆ, ಶಾಶ್ವತ ಶಾಂತಿಯನ್ನೂ ಬಯಸುವ ಇಚ್ಛೆ ಎಲ್ಲೆಡೆಯೂ ಪ್ರಕಟಿತವಾಗಿದೆ.

ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಸಂತ್ರಾಸು ಕೆಲಸದಿಂದ ಸಮಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮರಳು, ಧಾತುಮಿಶ್ರಿತ ಮಣ್ಣು, ಬತ್ತದ ಹುಲ್ಲು, ಹೊಟ್ಟು ಅಥವಾ ತೌಡು, ಪಾಚಿ, ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪು ಮುಂತಾದುವನ್ನು ಬೆಲ್ಲದ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಆರು ತಿಂಗಳು ಕೊಳೆಸಿ ನುಣ್ಣಗೆ ಮಾಡಿದ ಗಾರೆಯನ್ನು ಗೋಡೆಗೆ ಗಿಲಾವು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಹಸಿ ಆರುವುದರೊಳಗೆ ಧಾತುರಾಗದ ಕುಂಚ ಗಳಿಂದ ಸ್ಥೂಲ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಗುರುತು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅನಂತರ ಬಣ್ಣ ಹಾಕಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕ್ರಮವನ್ನು ಫ್ರೆಸ್ಕೊ ಬ್ಯೂನೊ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಗಾರೆ ಒಣಗಿದ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರ ಬರೆದರೆ, ಅವು ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ನಿಲ್ಲವು. ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಫ್ರೆಸ್ಕೊ ಸೆಕ್ಕೊ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಫ್ರೆಸ್ಕೊ ಬ್ಯೂನೊ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಅಜಂತ ಚಿತ್ರಗಳು 2,000 ವರ್ಷಗಳಾದರೂ ಇನ್ನೂ ಉಳಿದು ಬಂದಿವೆ. ಆದರೆ ಎರಡನೆಯ ವಿಧಾನದಂತೆ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಲೇಪಾಕ್ಷಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಈ 400 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಟ್ಟಿವೆ.

ಫ್ರೆಸ್ಕೊ ಬ್ಯೂನೊ ವಿಧಾನವನ್ನು ಇಟಲಿ ದೇಶ ಭಾರತೀಯರಿಂದ ಕಲಿತು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಪಾಂಪೇಯ ಮ್ಯೂರಲ್‌ಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದೆ. ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಯಥಾ ದೃಷ್ಟಿ ನಿರೂಪಣೆ, ಬೆಳಕು ನೆರಳುಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಗೊತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವೆನ್ನುವುದು ಸುಳ್ಳು. ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ಪದ್ಮಪಾಣಿ,

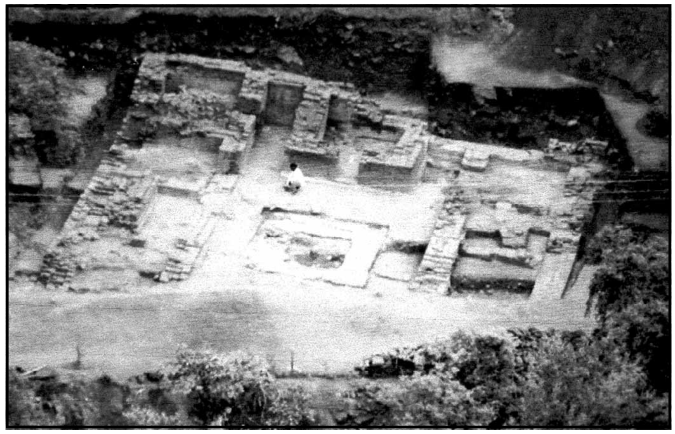

ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ವಿಹಾರ (4–5ನೆಯ ಶತಮಾನ)

ಅಭಿಷೇಕ ದೃಶ್ಯ, ಕಪ್ಪುವರ್ಣ ಯುವರಾಣಿ (ಗುಹೆ 1), ಅಪ್ಸರೆ (ಗುಹೆ 2); ದುಂಡಾದ ರಂಗಮಂಟಪ (ಗುಹೆ 16); ಬುದ್ಧ, ಅವನ ಹೆಂಡತಿ ಮತ್ತು ಮಗ, ಅಂತಃಪುರದ ಪ್ರವೇಶದಲ್ಲಿನ ಭಿಕ್ಕು (ಗುಹೆ 17) ಮುಂತಾದವು ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತವೆ. (ಪಿ.ಎಸ್.)

ಉತ್ಖನನ: ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಅಜಂತ ಬೆಟ್ಟಗಳ ತಪ್ಪಲಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಚೂರುಗಳು, ಕುಸಿದ ಗೋಡೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು.

ವಾಸ್ತು ರಚನೆ: ಇಲ್ಲಿಯ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ದ್ವಾರ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ಐದು ಚಿಕ್ಕ ಕೋಣೆಗಳು, ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಕೋಣೆಗಳು ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೋಣೆಗಳಿವೆ; ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಸೇರಿಸುವ ಮಾರ್ಗವೊಂದಿದೆ (ಎದುರು ಭಾಗದಲ್ಲಿ). ಆಯತಾಕಾರದ ವೇದಿಕೆ ಇದ್ದು ಸ್ತೂಪವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲು ಸ್ಥಳವನ್ನು ಬಿಡಲಾಗಿದೆ. ವಿಹಾರ ದಕ್ಷಿಣ, ಪಶ್ಚಿಮ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಗೋಡೆಗೆ ಸುಣ್ಣದ ಲೇಪನ ಮಾಡಿದ್ದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ವಿವಿಧ ಆಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದ ಮುಖ್ಯ ಗೋಡೆ ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ.

ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗ ಉಪನಾ, ಊರ್ಧ್ವಪದ್ಮ, ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮತ್ತು ಕಂಠ, ಪಟ್ಟಿಕಾ, ಕಪೋತವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತವೆ. ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಣ್ಣ ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಹೂತುಹೋಗಿವೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಿಡಲಾಗಿದೆ. ವಿಹಾರದ ಪೂರ್ವಭಾಗದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ವೇದಿಕೆ ಇದೆ. ವೇದಿಕೆಯ ಒಳಭಾಗ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದು ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಕಲ್ಲುಚೂರುಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದೆ. ವೇದಿಕೆಯ ತಳಪಾಯದ ಮೇಲೆ ಎತ್ತರವಾದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಕೋಣೆಗಳು ಹಾಗೂ ವಿಹಾರಕ್ಕೆ ಮಾರ್ಗಗಳು ಇವೆ.

ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ 4 ಮತ್ತು 5 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು, ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ, ನೀರು ಸಿಂಪಡಿಸುವ ದಾನಿಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು, ಚಿಪ್ಪು ಮತ್ತು ಗಾಜಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮಣಿಗಳು, ದಂತದ ಲೋಲಕಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು, ಉಂಗುರಗಳು, ಚಾಕು, ಭರ್ಜಿಯಂತಹ ಆಯುಧಗಳು, ಅರೆಯುವ ಮತ್ತು ಬೀಸುವ ಕಲ್ಲುಗಳು ಇತರ ಲಭ್ಯ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು.

ಕುತೂಹಲ ಮೂಡಿಸುವ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯವೊಂದು ದೊರೆತಿದೆ. ಇದರ ಒಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಂಟಿಯನ್ ದೊರೆ ಥಿಯೋಡೊಸಿಸ್‌ನ ಪ್ರತಿಕೃತಿಯಿದೆ. ಈ ನಾಣ್ಯ ದುಂಡಗಿದ್ದು ಎರಡು ರಂಧ್ರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ನಾಣ್ಯಮುಮ್ಮುಖವೊಂದರ ಮೇಲೆ

ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ಕುಳಿತಂತೆ ಹಾಗೂ ಬಲದಲ್ಲಿ ಈಟಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದು ಕೊಂಡಂತೆ ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಕೊರಳಹಾರದ ಪದಕದಂತೆಯೂ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ. ಆರಂಭದಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಜಂತ ಗುಹೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ವಾಕಾಟಕ ಕಾಲದ ಗುಹೆಗಳು 4 ಮತ್ತು 5 ನೆಯ ಶತಮಾನ ದವಾಗಿದ್ದು ಮಡಕೆಗಳು, ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮಾದರಿಗಳು, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗೋಡೆಗಳು ಇಲ್ಲಿನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಮತ್ತು ಮಹಿಷಾಸುರ ಮರ್ದಿನಿ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಕಲೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. (ವಿಆ.ಎಸ್.ವಿ.)

ಅಜಿಲರು: ತುಳುನಾಡಿನ ಸ್ಥಳೀಯ ಅರಸುಮನೆತನಗಳ ಪೈಕಿ ವೇಣೂರಿನ ಅಜಿಲ ಅರಸು ಮನೆತನವೂ ಒಂದು. ಈ ಅರಸು ಮನೆತನದವರು ದಕ್ಷಿಣಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ವೇಣೂರನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪುಂಜಳಿಕೆಯ ರಾಜ್ಯ ಅಥವಾ ಅರುವದ ರಾಜ್ಯ ಎಂದೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಜಿಲವಂಶದ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಉಲ್ಲೇಖ ಕಂಡುಬರುವುದು 1340 ರ ತೆಂಕ ಶಾರಂದೂರು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಅಜಿಲರು ಅನಂತರ ವಿಜಯನಗರದ ಅಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆಳದಿ ವೆಂಕಟಪ್ಪ ನಾಯಕ ತುಳುನಾಡಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಗೈದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅಜಿಲ ಅರಸರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಈ ಎಲ್ಲ ಏಳುಬೀಳುಗಳ ನಡುವೆಯೂ ಸು. 1750ರ ತನಕ ಅಜಿಲರ ಆಳಿಕೆ ಮುಂದುವರಿಯಿತು.

1479ರ ಶಾಸನೋಲ್ಲೇಖಿತ ಮಾಂಡಲಿಕ ಸೋಮನಾಥ ಅರಸನಿಂದ ಮೊದಲ್ಗೊಂಡು 1750ರಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಇಮ್ಮಡಿ ತಿಮ್ಮಣ್ಣಾಜಿಲನ ವರೆಗೆ 13 ಮಂದಿ ಅರಸರ ಹೆಸರುಗಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿವೆ. ಮಧುರಕ್ಕದೇವಿ, ಶಂಕರದೇವಿ, ಪದುಮಲ ದೇವಿ ಮೊದಲಾದ ರಾಣಿಯರೂ ಪಟ್ಟವನ್ನೇರಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ್ದು ಈ ಅರಸು ಮನೆತನದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಅಜಿಲ ಅರಸರ ಪೈಕಿ 1600 ರಿಂದ 1620ರ ತನಕ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಿದ ತಿಮ್ಮಣ್ಣಾಜಿಲ ಅತ್ಯಂತ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು 1604ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ವೇಣೂರಿನಲ್ಲಿ 35 ಅಡಿ ಎತ್ತರದ ಬಾಹುಬಲಿಯ ಏಕಶಿಲಾ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಮೂಲಕ ತನ್ನ ಹೆಸರನ್ನು ಚಿರಸ್ಥಾಯಿಯನ್ನಾಗಿಸಿದ. ಔನ್ನತ್ಯದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಾಹುಬಲಿ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಪೈಕಿ ಇದಕ್ಕೆ ಮೂರನೆಯ ಸ್ಥಾನ. ಪ್ರಬಲರಾದ ನೆರೆಯ ಕಾರ್ಕಳದ ಭೈರರಸರು ಮತ್ತು ಬಂಗಾಡಿಯ ಬಂಗರೊಡನೆ ನಿರಂತರವಾದ ವೈರತ್ವದ ನಡುವೆಯೂ ವೇಣೂರಿನ ಅಜಿಲರು ತಮ್ಮ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಉಳಿಸಿ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ಬಂದರು.

ಅಜಿಲ ವಂಶದವರಲ್ಲಿ ಅಳಿಯಸಂತಾನ ಪದ್ಧತಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಜೈನ ಧರ್ಮಾ ವಲಂಬಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಇವರು ವೇಣೂರಿನಲ್ಲಿ ಆರು ಜಿನಮಂದಿರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಮತ್ತು ಬಾಹುಬಲಿಯ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸುವ ಮೂಲಕ ಜೈನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಮಹತ್ವದ ಕೊಡುಗೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಜೈನರಾಗಿದ್ದರೂ ಇವರ ಕುಲದೇವರು ವೇಣೂರಿನ ಶ್ರೀ ಮಹಾಲಿಂಗೇಶ್ವರ. ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವೀರಶೈವ ಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಇವರು ರಾಜಾಶ್ರಯ ನೀಡಿದ್ದರು. ವೇಣೂರಿನ ಪ್ರಧಾನ ಅರಮನೆಯಲ್ಲದೆ ಕೇಳ, ಬರಾಯ ಮತ್ತು ಅಳದಂಗಡಿ ಗಳಲ್ಲೂ ಇವರ ಅರಮನೆಗಳಿದ್ದವು. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಕಾರಣಾಂತರದಿಂದ ವೇಣೂರಿನಿಂದ ಸಮೀಪದ ಅಳದಂಗಡಿಗೆ ತಮ್ಮ ರಾಜಕೀಯ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿದ ಅಜಿಲ ಅರಸುಮನೆತನದ ವಂಶಸ್ಥರು ಅಳದಂಗಡಿಯಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. (ಪಿ.ಜಿಬಿ.)

ಅಝಿಲಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ದಕ್ಷಿಣ ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪ್, ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಬ್ರಿಟನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ್ದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಪಿರನೆಸ್ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಮಜ್–ದ–ಅಝಿಲ್ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟದ್ದರಿಂದ ಅಝಿಲಿಯನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರು ರೂಢಿಯಾಯಿತು. ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ ಮ್ಯಾಗ್ಡಲೇನಿಯನ್ ಅವಶೇಷಗಳ ಮೇಲ್ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಇದರ ಅವಶೇಷಗಳು ಲಭಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಇದರ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8000 ಇರಬಹುದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಬೇಟೆಯಿಂದಲೇ ಜೀವಿಸು ತ್ತಿದ್ದ ಈ ಜನ, ಸಣ್ಣ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳನ್ನು, ಎಲುಬಿನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಮೀನಿನ ಬೇಟೆಗಾಗಿ ಕೆಂಪು ಜಿಂಕೆಯ ಕೊಂಬಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಹಾರ್ಪೂನ್ ಎಂಬ ಆಯುಧವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಶುಪಾಲನೆ ಬಳಕೆಯಿರಲಿಲ್ಲವಾದರೂ ನಾಯಿ ಮಾತ್ರ ಪಳಗಿದ ಪ್ರಾಣಿಯಾಗಿದ್ದಿತು. ಚುಕ್ಕೆಗಳು, ಉದ್ದ ಅಡ್ಡ ಗೆರೆಗಳು, ವೃತ್ತಗಳು ಮುಂತಾದ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿಂದ ಚಿತ್ರಿತವಾದ ಸಣ್ಣ ಗುಂಡುಕಲ್ಲುಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳೊಡನೆ ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಬವೇರಿಯದ ಆಫ್ನೆಟ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಈ ಕಾಲದ ತಲೆಬುರುಡೆಗಳ ಗುಡ್ಡೆಗಳು ಈ ಜನರು ಆಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತವೆ. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ಅಟಾಟರ್ಕ್, ಕೆಮಾಲ್: 1880–1938. ಆಧುನಿಕ ತುರ್ಕಿಯ ನಿರ್ಮಾಪಕ, ಮೊದಲನೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರಾಧ್ಯಕ್ಷ. 1934ರ ಮೊದಲಿಗೆ ಈತನನ್ನು ಮುಸ್ತಫ ಕೆಮಾಲ್, ಕೆಮಾಲ್ ಪಾಷ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಧ್ಯಮವರ್ಗದ ಕುಟುಂಬವೊಂದರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿ 1908ರ ತುರ್ಕಿ ಯುವಕ ಕ್ರಾಂತಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ. 1914–18ರ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಗ್ಯಾಲಿಪೊಲಿ, ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೋರಾಡಿ ಸಮರ್ಥ ಸೇನಾಧಿಪತಿಯೆಂದು ಹೆಸರು ಗಳಿಸಿದ. ತುರ್ಕಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತ ಅನಂತರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪಕ್ಷವೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ತುರ್ಕಿಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಪಣತೊಟ್ಟು ನಿಂತು, 1921–22ರಲ್ಲಿ ಅನಟೋಲಿಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ್ದ ಗ್ರೀಕರನ್ನು ಹೊಡೆ ದೋಡಿಸಿ, ಸುಲ್ತಾನನ ಆಳ್ವಿಕೆಯನ್ನೇ ರದ್ದುಮಾಡಿ, 1923ರ ಲಾಸೇನ್ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ತುರ್ಕಿ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆ ಸಂಪಾದಿಸಿದ. 1923ರಲ್ಲಿ ಜನರು ಕೃತಜ್ಞತೆಯಿಂದ ಇವನನ್ನೇ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಅಧ್ಯಕ್ಷನನ್ನಾಗಿ ಆರಿಸಿದರು. ತನ್ನ ನಿಧನದವರೆಗೂ ಈತ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿಯೇ ಮುಂದುವರಿದ. ಜೀವನದ ಎಲ್ಲ ರಂಗಗಳಲ್ಲೂ ತುರ್ಕಿಯ ಜನತೆ ಆಧುನಿಕತೆಯೊಡನೆ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರಂತಾಗ ಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಿ ನಾನಾ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಸಂಪ್ರದಾಯಬದ್ಧರಾದ ತುರ್ಕಿ ಜನರು ಆಗ ನವೀನ ರೀತಿ ನೀತಿಗಳನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ್ದು ಸೋಜಿಗದ ವಿಚಾರ; ಇದರಿಂದ ದೇಶ ಪ್ರಗತಿಯತ್ತ ಸಾಗಿತ್ತು. (ಎ.ಎಂ.)

ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಸನ್ನದು: ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಪ್ರಪಂಚದ ಅನೇಕ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಅವುಗಳ ನಾಯಕರೂ ನಡೆಸಿದ ಅನೇಕ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸನ್ನದು ಬಹು ಮುಖ್ಯವಾದ ಒಂದು ಮೈಲಿಗಲ್ಲಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅದು ಈಗಿನ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಅಡಿಗಲ್ಲೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಸನ್ನದು 1941 ಆಗಸ್ಟ್ 14ನೆಯ ತಾರೀಕು ಪ್ರಪಂಚದ ಎರಡು ಬಲಾಢ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾದ ಅಮೆರಿಕ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ದೇಶಗಳಿಂದ ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಯಿತು. ಅಮೆರಿಕ ಪರವಾಗಿ ಆಗಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಫ್ರಾಂಕ್ಲಿನ್ ರೂಸ್ವೆಲ್ಟರೂ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ದೇಶದ ಪರವಾಗಿ ಆಗಿನ ಮಹಾ ಪ್ರಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದ ವಿನ್‌ಸ್ಟನ್ ಚರ್ಚಿಲರೂ ಉತ್ತರ ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಯುದ್ಧದ ಹಡಗಿನಲ್ಲಿ ಸಂಧಿಸಿ ಒಂದು ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದಾದಮೇಲೆ ಅವರಿಬ್ಬರ ಹೆಸರಿ ನಲ್ಲಿ ಈ ಸನ್ನದನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ವಿಶ್ವದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುವುದಕ್ಕೂ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದಕ್ಕೂ ಮತ್ತು ಭವಿಷ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವದ ಏಳಿಗೆಗೂ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಬೇಕೆಂದು ಎರಡು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಈ ಕೆಲವು ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು.

1. ಎರಡು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸ್ವಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವಿಸ್ತರಣೆಗೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಬಾರದು. 2. ಯಾವುದೇ ಒಂದು ದೇಶದ ಜನಗಳ ಅಭಿಲಾಷೆಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳೂ ಆಗಕೂಡದು. ಅಂಥ ಬದಲಾವಣೆ ಗಳಿಗೆ ಎರಡು ದೇಶಗಳೂ ಉತ್ತೇಜನ ಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ. 3. ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಜನರೂ ತಮಗೆ ಯಾವ ವಿಧವಾದ ಸರ್ಕಾರ ಬೇಕೊ ಅಂಥದನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದನ್ನು ಮತ್ತು ಅವರ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದನ್ನು ಎರಡು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಗೌರವಿಸುತ್ತವೆ. 4. ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ವಾಣಿಜ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರಗಳ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೂ ಎರಡು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತವೆ. 5. ಎರಡು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸಾಮಾಜಿಕ ಭದ್ರತೆ, ಆರ್ಥಿಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಮತ್ತು ಜನರ ಜೀವನಮಟ್ಟ ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಶ್ರಮಿಸುತ್ತವೆ. 6. ವಿಶ್ವದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿ, ಜನಗಳನ್ನು ಯುದ್ಧಭೀತಿಯಿಂದ ಮತ್ತು ಸಾಮಾನ್ಯ ಕೊರತೆಗಳಿಂದ ಪಾರುಮಾಡಲು ಎರಡು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತವೆ. 7. ಸಮುದ್ರಯಾನದ ಹತೋಟಿ ಯಾವ ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರದ ಹಕ್ಕಲ್ಲ. ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಜನರೂ ವಿಶ್ವದ ಯಾವ ಭಾಗಕ್ಕಾದರೂ ಹೋಗುವಂತೆ ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಲು ಎರಡು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಸಹಾಯಮಾಡುತ್ತವೆ. 8. ಯುದ್ಧವನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಣ ಭೀತಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡುವುದನ್ನೂ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕವಾಗಿ ನಿಷೇಧಿಸುವುದಲ್ಲದೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಯಾವ ರಾಷ್ಟ್ರವೂ ಬಲಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡದಂತೆ ಎರಡು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ.

ಈ ಮೇಲಿನ ಎಂಟು ತತ್ತ್ವಗಳು ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಸನ್ನದಿನಲ್ಲಿ ಸೇರಿವೆ. ಇವು ವಿಶ್ವದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಬಹು ಮುಖ್ಯವಾಗಿವೆ. ಆದುದರಿಂದ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಸನ್ನದಿಗೆ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. (ಎಂ.ಕೆ.ಆರ್.)

ಅತ್ತಿರಂಪಾಕ್ಕಮ್: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ತಿರುವಳ್ಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ. ಕೋರ್ತಲಯಾರ್ ನದಿಯಿಂದ 1 ಕಿಮೀ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ನದಿ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಶೇಲ್ (ಜೇಡಿಗಲ್ಲು) ಪದರದ ಮೇಲಿರುವ ಫೆರ್ರಿಕ್ರೀಟ್ ಪದರದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ (ಅಶೂಲಿಯನ್) ಮಧ್ಯ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದವರೆಗಿನ ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಅಳ್ಳಿಕುಳ್ಳಿ ಬೆಟ್ಟ ಶ್ರೇಣಿಯಿದೆ.

ಈ ನೆಲೆ ರಾಬರ್ಟ್ ಬ್ರೂಸ್‌ಫುಟ್ ಮತ್ತು ವಿಲಿಯಮ್ ಕಿಂಗ್‌ರವರ ಶೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿ 1863ರಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಕೋರ್ತಲಯಾರ್ ನದಿಯ ಸಮತಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇರುವುದನ್ನು 1938ರಲ್ಲಿ ವಿ.ಡಿ.ಕೃಷ್ಣಸ್ವಾಮಿಯವರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದರು. ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್, ಮಿಕೋಕ್ವಿಯನ್ ಮತ್ತು ಲೆವಾಲ್ವ ಮಾದರಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಈ ಸಮತಟ್ಟಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇಂತಹ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಇವರು 5ನೆಯ ಉದ್ಯಮವೆಂದು ಕರೆದರು. ಇದೇ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿಗೆ ಟಿ.ಟಿ.ಪ್ಯಾಟರ್ಸನ್ ಅವರು ಮದರಾಸಿನ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ

ಸಮುಚ್ಚಯಗಳೆಂದು ಹೆಸರು ಕೊಟ್ಟರು. ಕೋರ್ತಲಯಾರ್ ನದಿಯ ಸಮತಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಕೈಗೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳು ಇರುವುದನ್ನು ಇವರೂ ಸಮರ್ಥಿಸಿದರು.

ಕೆ.ಡಿ. ಬ್ಯಾನರ್ಜಿಯವರು 1962-67ರ ನಡುವೆ ಇಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿ ನದಿಯ ಸಮತಟ್ಟುಗಳೇ ಇಲ್ಲ; ಇಲ್ಲಿರುವುದು ಸಮುದ್ರ ಸೃಷ್ಟಿತ ಸ್ತರಗಳು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಇವರು ತಳೆದರು. ಇವರ ಪ್ರಕಾರ ಇಲ್ಲಿ ಸವೆದುಹೋದ ಶೇಲ್ ಪದರದ ಮೇಲೆ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಇದರ ಮೇಲಿರುವ ಡೆಟ್ರೈಟಲ್ ಲ್ಯಾಟರೈಟ್ (ಜಂಬುಕಲ್ಲು) ಪದರದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗೋತ್ತರ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ.

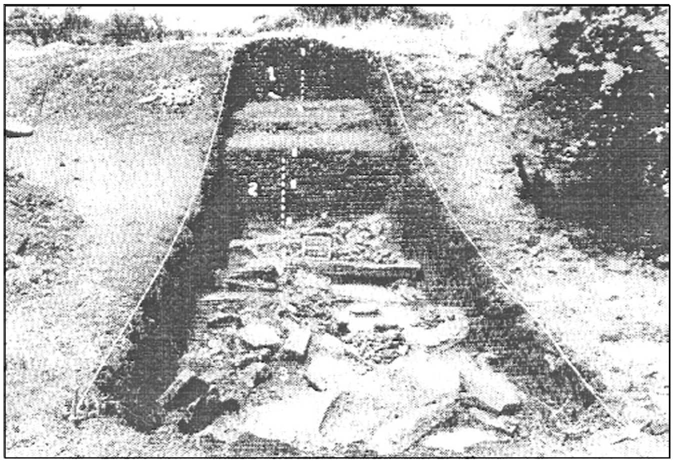

ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನ

ಶಾಂತಿಪಪ್ಪುರವರು ಇತ್ತೀಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದು, 6 ಸ್ತರಗಳನ್ನು ಇವರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಿರುವ 6ನೆಯ ಸ್ತರ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಪದರ. ಇದರಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಇದರ ಮೇಲಿರುವ ಜಲ್ಲಿಯ ಪದರದಲ್ಲಿ (5ನೆಯ ಸ್ತರ) ಮೂಲಶಿಲೆಗಳು, ಅವುಗಳ ತಿರುಳು ಮತ್ತು ಚಕ್ಕೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಇವೆ. ಇವು ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗೋತ್ತರ ಉಪಕರಣಗಳಾಗಿರಬಹುದು. 3 ಮತ್ತು 4ನೆಯ ಸ್ತರಗಳು ಹೂಳುಮಣ್ಣು ಮಿಶ್ರಿತ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಪದರಗಳಾಗಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನಡುವಿನ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ ಹಂತದ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ. 2ನೆಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ. 6ನೆಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದೊಡ್ಡ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ತಯಾರಾದ ಕೈಗೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ ಆದರೆ ಮೂಲಶಿಲೆಗಳು/ತಿರುಳುಗಳು ಇಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ 3-4 ಕಿಮೀ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯೊಳಗಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ನಿಕ್ಷೇಪದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಯೇ ದೊಡ್ಡ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಎಬ್ಬಿಸಿ ತೆಗೆದು ಅವನ್ನು ಇಲ್ಲಿಗೆ ತಂದು ಉಪಕರಣವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಾಡುಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. 5 ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯೇ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಇವೆಂದರೆ ಮೂಲಶಿಲೆಗಳು, ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲು, ತ್ಯಾಜ್ಯ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ತಯಾರಿಕೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಕೈಗೊಡಲಿ, ಕಡಿಕತ್ತಿ ಮುಂತಾದ ದ್ವಿಮುಖ ಉಪಕರಣಗಳು ಈ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಈ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದ ವಿಷಯವೇನೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಕ್ರಿಟೇಷಿಯಸ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಚಯಗೊಂಡ ಶೇಲ್ ಅಥವ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಪದರದಲ್ಲಿಲ್ಲ, ಬದಲಿಗೆ ಇವು ನದಿ-ಸೃಷ್ಟಿತ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಪದರದಲ್ಲಿವೆ. ಅವಡಿ ಶೇಲ್‌ನ ನಿಕ್ಷೇಪದ ಮೇಲೆ ನದಿಯು ಹರಿಯುವಾಗ ಶಿಲೆಯು ಸವೆದು ಇದರ ಕಣಗಳು ನದಿಯೊಂದಿಗೆ ಸಾಗಿಬಂದು ಇಲ್ಲಿ ಶೇಖರಗೊಂಡು ಪದರವಾಗಿದೆ. (ಎಸ್.ಪಿ.)

ಅತ್ರಂಜಿಖೇಡ: ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಇಟಾ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಳಿನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಗೌತಮಬುದ್ಧ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ್ದನೆಂಬುದಾಗಿ ಊಹಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಅವನು ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ್ದರಿಂದ ನದಿಗೆ ವೈರಂಜಾ ಅಥವಾ ವೈರಾಗ್ಯ ಎಂದು ಹೆಸರು ಬಂದಿತೆಂದು ನಂಬಿಕೆಯಿದೆ. ಇದರ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ಪಾಳಿ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿದೆ. ಚೀನದ ಬೌದ್ಧ ಯಾತ್ರಿಕನಾದ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪಿ-ಲೋ-ಸಾನ್-ನ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಜೈನರು ಇದನ್ನು ಅಂತರಾಂಜಿ ಎಂತಲೂ ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕನೌಜ್ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗದ ಪರಗಣವಾಗಿತ್ತು. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಲಿಗಡ್ ಮುಸ್ಲಿಂ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ 1962-64ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಆರಂಭಕಾಲದಿಂದ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಹಂತಗಳೆಂದರೆ: ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ; ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ; ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ; ಉತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಕುಷಾಣ ಮತ್ತು ಕುಷಾಣೋತ್ತರ ಕಾಲ; ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲ.

ಹಂತ I (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಮೊದಲರ್ಧ ಭಾಗ): ಈ ಹಂತದ ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮಂದವಾಗಿವೆ. ಈ ವಿಧದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಹದ್ರಾಬಾದ್, ಅಂಬಖೇರಿ, ಹಸ್ತಿನಾಪುರ, ಸೈಪೈ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಬಟ್ಟಲು, ಮಡಕೆ, ಮುಚ್ಚಳ, ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಕೆಲವು ಕಪ್ಪು-ಕಂದು ಮಿಶ್ರಿತ ಬಣ್ಣದ್ದಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ರೀತಿ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಲಾಲ್‌ಖಿಲಾ ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಇನ್ನೆಲ್ಲೂ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಈ ಹಂತದ ಜನವಸತಿ ನದಿ ಪ್ರವಾಹದಿಂದ ನಾಶವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಜನರು ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೇಸಗೆಯಲ್ಲಿ ಬತ್ತವನ್ನು, ಚಳಿಗಾಲದಲ್ಲಿ ಜವೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ದ್ವಿದಳ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನೂ ಸಹ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಚಿರ್ ಕಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು ಹಿಮಾಲಯದ ತಪ್ಪಲಿನಿಂದ ತರುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಮಾಂಸಾಹಾರವನ್ನೂ ಸೇವಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಸು ಇವರ ವಿಶೇಷ ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ಜನರಿಗೆ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಬಳಕೆ ಗೊತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಮನೆಗಳ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತಡಿಕೆ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಲೇಪನ, ಜೊಂಡು(ಹುಲ್ಲು) ಮುಂತಾದವುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅವುಗಳಿಗೆ ಮಣ್ಣಿನ ಸಾರಣೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ಹಂತ II (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1450-1200): ಇಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಅರೆ-ಅಮೂಲ್ಯ ಕಲ್ಲುಗಳ ಹಲವಾರು ವಸ್ತುಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿವೆ. ಅರೆ-ಅಮೂಲ್ಯ ಕಲ್ಲನ್ನು ರಾಜಸ್ತಾನದ ರಣಥಂಬೋರ್ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ತರಲಾಗಿದೆ. ತಾಮ್ರವನ್ನೂ ರಣಥಂಬೋರ್ ಅಥವಾ ಅಕ್ಕ-ಪಕ್ಕದ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದಲೇ ತರಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಜನ ಬತ್ತ, ಜವೆ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತೇಗದ ಮರ ಹೆಚ್ಚು ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದು, ಇದನ್ನು ಪಕ್ಕದ ಸಾತ್ಪುರ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ತರಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಹಂತ III (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1200-600): ಈ ಹಂತದ ಮುಖ್ಯ ಅನ್ವೇಷಣೆಯೆಂದರೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು. ಈಟಿಮೊನೆ, ಬಾಣದಮೊನೆ, ಚಾಕುಗಳು, ಉಳಿಗಳು, ಕೊಂಡಿಗಳು, ಕೊಡಲಿ, ಇಕ್ಕಳ ಮುಂತಾದ ವಸ್ತುಗಳಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತ್ತೆಂದು ಈ ನೆಲೆಯಿಂದ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು ಸಹ ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಉದಾ: ಉಂಗುರದ ಚೂರುಗಳು, ಬಳೆಗಳು, ಕೊಂಡಿಗಳು, ಸಲಾಕೆಗಳು, ಉಳಿಗಳು, ಮೊಳೆಯಾಕಾರದ ಸೂಜಿ, ಮುಳ್ಳಿನ ಚಿಮಟ, ಚುಚ್ಚುವ ಸೂಜಿಗಳು, ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಎತ್ತು, ಹಂದಿ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಗೊಂಬೆಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. (ಎನ್‌ಆರ್.)

ಅಥೆನ್ಸ್: ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ಈಶಾನ್ಯದ ತೀರದಲ್ಲಿರುವ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದ ರಾಜಧಾನಿ. ಎರಡು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದಿದೆ. ಪ್ರಪಂಚದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಈ ನಗರ ನೀಡಿರುವ ಕಾಣಿಕೆ ಅಪಾರ. ನಗರದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ, ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಮ್ಯೂಸೆಸ್, ನಿಂಫ್ ಮತ್ತು ನಿಕ್ಸ್ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಗಳಿವೆ. ಆಕ್ರೋಪೋಲಿಸ್ ಎಂಬುದು ಪ್ರಾಚೀನ ಅಥೆನ್ಸ್ ಪಟ್ಟಣ. ನಿಯೋಪೋಲಿಸ್ ಎಂಬ ಹೊಸನಗರ ಆಕ್ರೋಪೋಲಿಸ್‌ಗೆ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿದೆ.

ಅಥೆನ್ಸ್ ನಗರದ ಖ್ಯಾತಿ ಉಳಿದಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರು ಬೆಳೆಸಿ ಪೋಷಿಸಿ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ನೀಡಿರುವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ. ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ (1837), ವಿವಿಧ ಕಲಾಸಂಘ, ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿದ್ಯಾಶಾಲೆ, ಪ್ರಾಚ್ಯಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು, ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು, ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಾಲಯಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಗ್ರೀಕ್ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಾಧಿಕಾರಿಯ ಆಲೋಚನಾಸಭೆಯೂ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಅದರ ಚರಿತ್ರೆಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಸ್ಮಾರಕಗಳು, ಅವಶೇಷಗಳು, ಇಂದಿಗೂ ನಾನಾ ದೇಶಗಳ ಪ್ರವಾಸಿಗರನ್ನು ಸೆಳೆಯುತ್ತಿವೆ. ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ, ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದರೆ ಅಥೆನ್ಸ್ ಎಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಅಥೆನ್ಸ್ ನಗರ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿರಬಹುದು ಎಂದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದರೆ ಇದರ ಭವ್ಯ ಭವಿಷ್ಯತ್ತಿನ ಮುನ್ಸೂಚನೆ ಕಂಡುಬಂದದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಾಲಕ್ಕೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ನಿರಂಕುಶಾಧಿಪತಿಗಳು ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಕ್ರಮೇಣ ಅಧಿಕಾರ ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದವರ ಹತೋಟಿಗೆ ಬಂದಿತು. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಬಂದ ಸೋಲನ್ ಎಂಬಾತ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಉತ್ತಮಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದವರಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗ. ಕೆಳವರ್ಗದ ಜನರ ನೆಮ್ಮದಿಗೆ ಪ್ರತಿಕೂಲವಾಗಿದ್ದ ಕಾಯಿದೆಗಳು ತೊಡೆದು ಹಾಕಲ್ಪಟ್ಟವು. ನೆಮ್ಮದಿಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ, ಹೊರದೇಶಗಳಿಂದ ಜನರು ಅಥೆನ್ಸಿಗೆ ಬಂದು ನೆಲಸತೊಡಗಿದರು. ಹೊರದೇಶಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಬೆಳೆಯಿತು. ಜನರು ಕುಶಲಕಲೆಗಳ ಕಡೆಗೆ ಗಮನ ಕೊಟ್ಟರು.

ಸೋಲನ್ನನ ತರುವಾಯ ಬಂದ ಪಿಸಿಸ್ಟ್ರಾಟಸ್ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಕ್ಕಳು ಹಿಪಿಯಾಸ್ ಮತ್ತು ಹಿಪಾರ್ಕಸ್ಸರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಅಥೆನ್ಸಿನ ಪ್ರಗತಿ ಯಾವ ಅಡೆತಡೆಯೂ ಇಲ್ಲದೆ ಸಾಗಿತು. ನೀರಾವರಿ ಕೆಲಸಗಳು ನಡೆದವು; ಕೈಗಾರಿಕೆ, ವ್ಯಾಪಾರ, ರಸ್ತೆನಿರ್ಮಾಣ, ಹಬ್ಬಹರಿದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಮಾರಂಭಗಳಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ, ಕಲೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನ–ಇವೆಲ್ಲ ಜನರಿಗೆ ದೊರೆತು ಇದು ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.507ರಲ್ಲಿ ಕ್ಲೇಸ್ತನೀಸ್ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿ, ಅಥೆನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನೇರ್ಪಡಿಸಿದ. ಇವನ ಸುಧಾರಣೆ ಪೂರ್ಣ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗದಿದ್ದರೂ ಇದು ಮುಂದೆ ಪೆರಿಕ್ಲಿಸ್‌ನ ಕಾಲದ ಅಥೆನ್ಸ್‌ಗೆ ಮಾರ್ಗ ಸೂಚಿಯಾಯಿತು. ಆದರೆ ಈ ಮಧ್ಯೆ ಪರ್ಷಿಯದೊಡನೆ ಯುದ್ಧಮಾಡ ಬೇಕಾದ ಪ್ರಸಂಗವೊದಗಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 500–449), ಅಥೆನ್ಸಿನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಬದಲಾಯಿಸಿತು. ಸ್ಪಾರ್ಟಗಿಂತ ಅಥೆನ್ಸ್ ಚಿಕ್ಕದು, ಯುದ್ಧದಲ್ಲೂ ಅದರಷ್ಟು ಬಲಯುತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ; ಆದರೂ ಕಾರ್ಯಪಟುತ್ವದಲ್ಲಿ, ದಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ, ಅದಕ್ಕಿಂತ ಮೇಲು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅಥೆನ್ಸಿನ ಮಿಲ್ಟಿಯಾಡಿಸ್, ಥೆಮಿಸ್ಟಾಕ್ಲಿಸ್, ಸೈಮನ್ ಮೊದಲಾದ ವೀರರ ಶೌರ್ಯ, ಕದನಕೌಶಲಗಳು ಅಥೆನ್ಸಿಗೆ ಕೀರ್ತಿತಂದುವು. ಮ್ಯಾರಥಾನ್, ಸೆಲ್ಯಾಮಿಸ್ ಮುಂತಾದ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಅಥೆನ್ಸ್‌ಗಳಿಸಿದ ವಿಜಯ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ವಾದದ್ದು. ಆದರೆ ಈ ಕದನಗಳಿಂದ, ತನಗೆ ಬಲಿಷ್ಠ ನೌಕೆಯೊಂದಿಲ್ಲದ ಕೊರತೆಯನ್ನು ಅಥೆನ್ಸ್ ಮನಗಂಡಿತು; ಮತ್ತು ಅಂಥ ಚಿಕ್ಕ ದೇಶದಲ್ಲೂ ನಗರ ರಾಜ್ಯಗಳಿದ್ದವೇ ವಿನಾ ಇಡೀ ದೇಶ ಒಂದಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಥೆನ್ಸ್ ಆಗ ಯುದ್ಧ ದಲ್ಲಿ ಅಪ್ರತಿಮ ಸಾಹಸ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿ, ಬಲವಾದ ನೌಕೆಯೊಂದನ್ನು ಪಡೆದು ದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.478 ರಲ್ಲಿ ಡೇಲಿಯನ್ ಒಕ್ಕೂಟ ವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಆದರೆ, ಸದಾ ವೈಮನಸ್ಯ ಹೊಂದಿದ್ದ ನಗರ ರಾಜ್ಯಗಳು, ಸ್ಪಾರ್ಟಾದ ಹುರುಡು–ಇವುಗಳಿಂದ ಅಥೆನ್ಸ್ ಪರ್ಷಿಯದೊಂದಿಗೆ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.449ರಲ್ಲೂ ಸ್ಪಾರ್ಟ ದೊಂದಿಗೆ ರಾಜಿಯನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.445ರಲ್ಲೂ ಮಾಡಿ ಕೊಂಡಿತು. ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಪೆರಿಕ್ಲಿಸ್ ಆಡಳಿತಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಕೈಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಅಥೆನ್ಸ್ ಏಳಿಗೆಯ ಪರಮಾವಧಿಯನ್ನು ತಲುಪಿದ್ದು. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಸಾಕ್ರಟೀಸ್ ಅಥೆನ್ಸಿನ ಬೀದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸಿ ಸಂವಾದರೂಪದಲ್ಲಿ ಜನರಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಪ್ರಸಾರ ಮಾಡಿದ್ದು; ಈಸ್ಕಿಲಸ್ ತನ್ನ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ರುದ್ರನಾಟಕಗಳನ್ನು ಬರೆದದ್ದು; ಸೋಫೊಕ್ಲಿಸ್, ಯೂರಿಪಿಡೀಸ್ ತಮ್ಮ ಅಸದೃಶವಾದ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದು, ಅಥೆನ್ಸಿನ ಪ್ರತಿಭಾವಂತರು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ, ವರ್ಣಚಿತ್ರಣ–ಎಲ್ಲ ಕಲೆಗಳಲ್ಲೂ ವಿಸ್ಮಯಕಾರಕವಾದ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದರು. ಅನುಪಮವಾದ ಪಾರ್ಥೆನಾನ್ ನಿರ್ಮಿತವಾದದ್ದೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೇ.

ಅಥೆನಾ ದೇವತೆ

ಪೆರಿಕ್ಲಿಸ್ ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಸುಧಾರಣೆಗಳು, ಅವನ ಕಾಲದಲ್ಲಾದ ಜನಪ್ರಗತಿ ಇವಾವುದೂ ಬಹುಕಾಲ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಸ್ಪಾರ್ಟದೊಂದಿಗೆ ಇದ್ದ ವೈಮನಸ್ಯ ಬೆಳೆಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.431ರಲ್ಲಿ ಅವೆರಡು ರಾಜ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಪೆಲಪೊನೀಸಿಯನ್ ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ 404ರವರೆಗೂ ನಡೆಯಿತು. ಎರಡೂ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೂ ಅಪಾರ ನಷ್ಟವಾಯಿತು. ಎರಡೂ ಸೋತವು. ಒಕ್ಕೂಟಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಮಿತ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳು ಎಂದೋ ಅಥೆನ್ಸಿನ ಮೈತ್ರಿಯನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದ್ದವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.338ರಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯದ ದೊರೆ ಫಿಲಿಪ್ಪನು ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶವನ್ನು ಗೆದ್ದು ತನ್ನ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅವನ ಮಗ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಗ್ರೀಸಿನ ಮೇಲಣ ಹತೋಟಿಯನ್ನು ಇನ್ನೂ ಬಲಪಡಿಸಿದ. ಅಥೆನ್ಸ್ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತೀಯ ನಗರವಾಗಿ ಉಳಿಯಿತು. ಈ ದುರ್ದಶೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಅಥೆನ್ಸಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು, ಸಾಧನೆಗಳು ಮುಂದುವರೆದವು. ಅರಿಸ್ಟೋಫೆನಿಸ್ ತನ್ನ ಹರ್ಷನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಆಗಿನ ಜನಜೀವನವನ್ನು ವಿಡಂಬನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ. ಪ್ಲೇಟೋ ತನ್ನ ಅಕಾಡಮಿಯಲ್ಲಿ ಜೀವನ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಗೆಡವಿದ; ಇವನ ಗುರು ಸಾಕ್ರಟೀಸ್, ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಪ್ರಸಾರ ಮಾಡುತ್ತಲಿದ್ದ, ಪ್ಲೇಟೋವಿನ ಶಿಷ್ಯ ಅರಿಸ್ಟಾಟಲ್ ಜ್ಞಾನಭಂಡಾರವನ್ನೇ ಸೂರೆಗೊಳ್ಳಲೆತ್ನಿಸಿದ.

ರೋಂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಮೇಲೆ ಅಥೆನ್ಸ್ ಆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿ ಹೋಯಿತು. ಅಥೆನ್ಸಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಾನಾಕಡೆ ಹರಡಿತು. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕೊನೆಗೊಂಡ ಮೇಲೆ, ಯುರೋಪಿನ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ರಾಜ್ಯಗಳ ಕ್ಷೋಭೆಗೊಂಡ ರಾಜಕೀಯಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿ, ಅಥೆನ್ಸ್ ಬಹುಕಾಲ ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಬಲಿಷ್ಠ ರಾಜ್ಯದ ಅಧೀನ ದಲ್ಲುಳಿಯಬೇಕಾಯಿತು. ತುರ್ಕಿಯ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಳಿಕೆ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಮೇಲೆ, ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಅಥೆನ್ಸ್ ಅವರ ಧಾಳಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿ, ಅಲ್ಲಿನ ಭವ್ಯಮಂದಿರಗಳು, ದೇವಾಲಯಗಳು, ಅನುಪಮ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಮೂರ್ತಿಗಳು ನಾಶ ಹೊಂದಿದವು. 1834ರಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸ್ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಅಥೆನ್ಸ್ ಅದರ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಮೇಲೆ ಈಗಿನ ಅಥೆನ್ಸ್ ನಗರ ನಿರ್ಮಿತವಾಯಿತು. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ 3 ವರ್ಷ ಕಾಲ (1941–44) ಅಥೆನ್ಸನ್ನು ಜರ್ಮನರು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ್ದರು. ಅಥೆನ್ಸಿನ ಹಿರಿಮೆಯ ಹೆಗ್ಗುರುತಾಗಿ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲೇ ಆಕ್ರೋಪೋಲಿಸ್ ಎಂಬ ಗುಡ್ಡವಿದೆ. ಅದರ ಮೇಲೆ ಅಥೀನ ದೇವತೆಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದ ಪಾರ್ಥೆನಾನ್ ಎಂಬ ಕಲಾ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆಯನ್ನು ಮೆರೆಸುವ ಸುಂದರ ದೇವಾಲಯ, ಪ್ರೊಪಿಲೀಯ ಎಂಬ ಭವ್ಯವಾದ ಮುಖಮಂಟಪ, ಅಥೆನಾ ದೇವತೆಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಪಾರ್ಥೆನಾನ್ ಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ಪುರಾತನವಾದ ಎರೆಕ್ತಿಯಂ ದೇವಾಲಯ–ಇವುಗಳ ಮತ್ತು ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು, ಅಥೆನ್ಸಿನ ನಾಗರಿಕರು ಬೆಳೆಸಿದ ಉಚ್ಚತಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹಾಗಿ ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದಿವೆ. (ಎ.ಎಂ.)

ಅನಂತ ಮಾಲಿಕೆ: ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಎಕ್ಸಟರ್ ಮತ್ತು ಮ್ಯಾಂಚೆಸ್ಟರ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳ ಒಂದು ಸಂಶೋಧನ ತಂಡ, ವಿಜ್ಞಾನಿ ನ್ಯೂಟನ್ ಕಂಡುಹಿಡಿದನೆನ್ನಲಾದ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರದ ಒಂದು ಶಾಖೆಯಾದ ಕ್ಯಾಲ್ಕುಲಸ್‌ನ(ಕಲನಶಾಸ್ತ್ರ) ಮಹತ್ತ್ವದ ಅನಂತ ಮಾಲಿಕೆಯನ್ನು (ಇನ್‌ಫಿನಿಟ್ ಸಿರೀಸ್) ಈ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಿಂತ ಮುಂಚೆ, ಸು.350 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಮುಂಚೆಯೇ ಕೇರಳ ವಿದ್ವಾಂಸರ ತಂಡ (ಕೇರಳ ಸ್ಕೂಲ್) ಶೋಧನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದೆಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಈ ಪಂಥ ಈಗಿನ ಪೈ ಬೆಲೆಯನ್ನು 3.5 ದಶಮಾಂಶ ಸ್ಥಾನದವರೆಗೂ ತೋರಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆ ಈ ಪರಿಷತ್ 9 ರಿಂದ 17 ದಶಮಾಂಶ ಸ್ಥಾನದವರೆಗೂ ಬೆಲೆಯನ್ನು ಗೊತ್ತು ಮಾಡಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು 15 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕೇರಳಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದ ಜೆಸುಯಿಟ್ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು (ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಜೀಸಸ್) ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಹೋಗಿ ಅವು ಕೊನೆಗೆ ನ್ಯೂಟನ್ ವಿಜ್ಞಾನಿಗೂ ತಲುಪುವಂತಾಯಿತೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ತಂಡದ ಜಾರ್ಜ್ ವರ್ಗಿಸ್ ಜೋಸೆಫ್ ತಮ್ಮ ಪುಸ್ತಕ ಕ್ರೆಸ್ಟ್ ಆಫ್ ದಿ ಪೀಕಾಕ್ ಎ ನಾನ್ ಯುರೋಪಿಯನ್ ರೂಲ್ ಆಫ್ ಮ್ಯಾಥಮ್ಯಾಟಿಕ್ಸ್ ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕದ ಮೂರನೆಯ ಆವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರಿನ್‌ಸ್ಟನ್ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿಯ ಪ್ರಕಟಣೆಗೆ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಗ ಅವರು ಕೆಲವು ಭಾರತೀಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಈ ಸಂಗತಿ ಅವರ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಹೀಗಾಗಿ ಇದು ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ಕೊಡುಗೆ ಎಂದೇ ಪರಿಗಣಿಸಬೇಕಿಲ್ಲ. ಆದರೆ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಲನಶಾಸ್ತ್ರದ ಇನ್‌ಫಿನಿಟ್ ಸಿರೀಸ್ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನ್ಯೂಟನ್‌ನ ಸಾಧನೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುದು. ಆದರೆ ಕ್ಯಾಲ್ಕ್ಯುಲಸ್ ಗಣಿತದ ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ಅನಂತಮಾಲಿಕೆ ಕಂಡುಹಿಡಿದ ಮಾಧವ ಮತ್ತು ನೀಲಕಂಠರು ನ್ಯೂಟನ್‌ಗೆ ಸಮಾನರೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇಂಥ ದೃಷ್ಟಾಂತಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗದಿರಲು ಕಾರಣ ಅವು ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ನಲ್ಲಿರದೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿರುವುದು. ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಾಂಡ ಪಂಡಿತರಿದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ ಜೆಸುಯಿಟರು ಇಲ್ಲಿನ ಶಾಸ್ತ್ರ–ವಿಜ್ಞಾನಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದರು. ಯುರೋಪಿನ ಜೆಸುಯಿಟ್‌ನ ಸಂಶೋಧಕರಿಂದ ಇತರ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಇಂಥ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಶೋಧನೆಗಳ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಲು ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ವಹಿಸಿದರು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಅನಗವಾಡಿ: ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಘಟಪ್ರಭಾ ನದಿ ಹಳ್ಳದಲ್ಲಿಯ ಆದಿ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಒಂದು ನೆಲೆ. ಈ ನಿವೇಶನ ಹಳ್ಳದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಬಯಲು ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಇರುವ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನೆಲೆಗೆ ಒಂದು ನಿದರ್ಶನ ವಾಗಿದ್ದು ತನ್ನ ಅರೆ–ಮೂಲ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಪಪ್ಪು ಅವರು ಈ ನಿವೇಶನವನ್ನು 1975ರಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಿ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿದರು. ನೆಲದ ಮಟ್ಟದಿಂದ ಹರಳುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಇಲ್ಲಿ 40–60ಮೀ ದಪ್ಪದ ಗಟ್ಟಿ ಮರಳು ಸ್ತರ ಕಂಡುಬಂದಿತು. 80–85ಮೀ ನಷ್ಟು ಹಳ್ಳದುದ್ದಕ್ಕೂ ಇದೆ. ಈ ಸ್ತರದ ದಪ್ಪವಾದ ಭಾಗದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತ ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದವು. ಇವು ಇದ್ದ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಇವುಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ಇದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಸಮೀಪದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಆದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಉಪಕರಣಗಳ ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಶಿಲಾ ಕೈಕೊಡಲಿಗಳು, ಮಚ್ಚುಗಳು, ಹೆರೆಯುವ ಕತ್ತಿಗಳು, ಚಕ್ರದಾಕಾರದವು ಮುಂತಾದವು ಇವೆ. ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಆದಿಭಾಗದ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನರೀತಿಯ ಉಪಕರಣಗಳಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಿರುವ ಹಂತದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಂಥ

ಉಪಕರಣಗಳು ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಮರಳುಕಲ್ಲಿನ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳಿರುವುದು ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತಗಳ ನಡುವಿನ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರವನ್ನು ಸೂಚಿಸಬಹುದೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅನಗವಾಡಿಯ ಸುತ್ತ ದೊರೆಯುವ ಗಷ್ಟು ಮರಳುಕಲ್ಲಿನ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಈ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್ ಕಲ್ಲು ವಿಪುಲವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಭೂರಚನೆಯಿದ್ದು ಇದೊಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಸಮತಟ್ಟಾದ ಪ್ರಸ್ಥ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ ಅರಣ್ಯ, ಹಿತಕಾರಿಯಾದ ಅರೆ–ಒಣ ಮುಂಗಾರು ಹವೆ, ನಿರಂತರವಾದ ಜಲ ಸೌಲಭ್ಯ, ವಿಪುಲವಾದ ಕಾಡು, ಮೃಗಸಂಕುಲ, ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ ಯೋಗ್ಯ ಶಿಲಾದಿನ್ನೆಗಳ ಪೂರೈಕೆ– ಈ ಬಗೆಯ ಪರಿಸರದ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಅಶೂಲ್ ಮಾದರಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆಯಿತು. *

ಅನುಭವಮಂಟಪ: ಸು.12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಶಿವಶರಣ ಶರಣೆಯರು ಒಂದೆಡೆ ಸೇರಿ ತಮ್ಮ ಜ್ಞಾನನಿಧಿಯನ್ನು ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಒಂದು ಪವಿತ್ರ ಸ್ಥಳ. ಅವರವರ ಅನುಭವಗಳ ಗಟ್ಟಿತನದ ಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಒಳಪಡುತ್ತಿದ್ದ ಒಂದು ನೆಲೆ. ಅನುಭಾವಿಗಳ ಈ ಸಂಗಮಕ್ಕೆ ಶಿವಾನುಭವ ಮಂಟಪ ಕಟ್ಟಿದ್ದು ಬೀದರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಲ್ಯಾಣ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ. ಕಳಚುರಿ ಅರಸ ಬಿಜ್ಜಳನ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ಬಸವಣ್ಣ ಇದರ ಸ್ಥಾಪಕರು. ಸು.1160ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಪಟ್ಟಣದ ತ್ರಿಪುರಾಂತಕ ಕೆರೆಯ ಬಳಿಯಿದ್ದ ತ್ರಿಪುರಾಂತಕ ಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಬಸವಣ್ಣನವರು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದರೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. 4 ಮಹಾದ್ವಾರಗಳ ಮತ್ತು 36 ಕಂಬಗಳನ್ನೊಳ ಗೊಂಡಿದ್ದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಹತ್ತಿನ ಒಂದು ತಾಣವಾಗಿತ್ತೆನ್ನಬಹುದು.

ಬಸವಣ್ಣನವರಿಂದ ಆಕರ್ಷಿತರಾಗಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಪಟ್ಟಣದ ಅನುಭವ ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಬಂದ ನೂರಾರು ಶರಣ ಶರಣೆಯರಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಮಪ್ರಭು, ಚೆನ್ನಬಸವಣ್ಣ, ಅಕ್ಕಮಹಾದೇವಿ, ಅಕ್ಕನಾಗಮ್ಮ, ಮಲ್ಲಿಗಮ್ಮ, ಮಡಿವಾಳ ಮಾಚಿದೇವ, ಮುಕ್ತಾಯಕ್ಕ, ಸಿದ್ಧರಾಮ, ಹರಳಯ್ಯ, ಹಡಪದ ಅಪ್ಪಣ್ಣ, ಮಧುವರಸ, ಮೇದರಕಕ್ಕಯ್ಯ, ಆಯ್ದಕ್ಕಿಮಾರಯ್ಯ ಮೊದಲಾದವರನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಶೂನ್ಯಸಿಂಹಾಸನದ ದೊರೆ ಅಲ್ಲಮಪ್ರಭು ಅನುಭವ ಮಂಟಪದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಬಸವಾನುಯಾಯಿಗಳನ್ನು ಮುನ್ನೆಡೆಸಿದರು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಾಂತಿಗೆ ಈ ಸ್ಥಳ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿತು. (ಸಿ.ಪಿ.)

ಅನುರಾಧಪುರ: ಬೌದ್ಧರ ಒಂದು ಪವಿತ್ರ ಯಾತ್ರಾ ಸ್ಥಳ. ಶ್ರೀಲಂಕ ದೇಶದ ರಾಜಧಾನಿ ಕೊಲಂಬೊದಿಂದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ 205 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀಲಂಕದ ಪ್ರಾಚೀನ ರಾಜಧಾನಿ. ಮಲ್ವರು ಓಯಾ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಇದನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು.10,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಜನವಸತಿಯಿದ್ದ ಕುರುಹುಗಳು ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಸುತ್ತಲೂ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆಯಿದ್ದ ವಸತಿ ನೆಲೆಯಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.900–600 ವರೆಗಿನ ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಜನರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು, ದನ–ಕರು ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮತ್ತು ಕೃಷಿ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.700–600 ರಲ್ಲಿ 50 ಹೆಕ್ಟೇರಿನಷ್ಟು ವಿಶಾಲವಾಯಿತು. ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ. 11ನೆಯ ಶತಮಾನ ಆರಂಭದವರೆಗೂ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಈ ಶತಮಾನಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ನಾಗರಿಕತೆ ಮತ್ತು ಸ್ಥಿರವಾದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಪ್ರಬಲವಾದ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿತ್ತು. ರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಅಸುರ ರಾಜ ರಾವಣನ ರಾಜಧಾನಿ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಹಿಂದುಗಳಿಗಿದೆ. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಇದೊಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಯಾಗಿದ್ದು, ಇದನ್ನು ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆ ಸ್ಮಾರಕವೆಂದು ಘೋಷಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮೌರ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಶೋಕ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ದೇವಾನಂಪ್ರಿಯ ತಿಸ್ಸಾ ಎಂಬಾತ ಅನುರಾಧಪುರದ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಹೊರಟ ಅಶೋಕನ ಅನೇಕ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳನ್ನು ಇವನು ಬರಮಾಡಿಕೊಂಡು ಇಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟು, ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಸಂಪ್ರದಾಯಬದ್ಧ ಥೇರವಾದಿಗಳ ಮಹಾ ವಿಹಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ (ಪ್ರ.ಶ.249). ಅಭಯಗಿರಿ ವಿಹಾರವನ್ನು ರಾಜ ಮಹಾಸೇನ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.310–275) ಜೇತವನರಮಯ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಇದು ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇ ಎತ್ತರವಾದ (ಸು. 98 ಮೀ) ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ. ಇದು ಮಹಾವಿಹಾರ ಮತ್ತು ಅಭಯಗಿರಿ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಮಠದ ನಡುವೆ ಇದೆ. ಈ ನಗರದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನಿಗೆ ಜ್ಞಾನೋದಯವಾದ ಅರಳಿ ಮರದ ಕೊಂಬೆ (ಬೋಧಿವೃಕ್ಷ) ಯೊಂದನ್ನು ಬುದ್ಧಗಯಾದಿಂದ ತಂದು ನೆಟ್ಟು ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಆ ಕೊಂಬೆ ಈಗ ಹೆಮ್ಮರವಾಗಿದೆ. ಮಹಾವಿಹಾರದ ಥೂಪರಾಮ, ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಅಭಯಗಿರಿ, ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಪುಬ್ಬರಾಮ, ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ ತನೊವನ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಜೇತವನರಮಯ ಇದೆ. ರಾಜ ಕೀರ್ತಿಶ್ರೀ ಮೇಘವನ (ಮೇಘವಾಹನ) ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತದಿಂದ ಬುದ್ಧನ ಹಲ್ಲನ್ನು ತಂದು ಇಟ್ಟು ಧಮ್ಮಚಕ್ಕ (ಧರ್ಮ ಚಕ್ರ) ಎಂಬ ಭವನವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ರಾಜ ವಸಭನು ಅಭಯವಾಪಿ ಎಂಬ ಕೆರೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಇವನು ಕಲವೆಲ ಮತ್ತು ಚಿತ್ತರಾಜ ಎಂಬ ಯಕ್ಷರಿಗೆ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ನಿಗಂಥರಿಗೆ, ಅಲೆದಾಡುವ ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳಿಗೆ, ಆಜೀವಕರಿಗೆ ಮತ್ತು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ವಾಸಸ್ಥಳವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಗುಲಾಮರಿಗೆ ವಹಿಸಿದ್ದ. ಮಹಾವಂಶದ ಪ್ರಕಾರ ರಾಜ ಪಂಡುಕಭಯ ಅನುರಾಧಪುರವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ 4ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಮೊದಲೇ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿದ. ಈ ನಗರವನ್ನು ಇವನ ಯೋಜನೆಯಂತೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಇವನ ಮಗ ಮುತಸಿವ ತನ್ನ 60 ವರ್ಷಗಳ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಾಮೇಘವನ ಉದ್ಯಾನವನವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಇದು ಶ್ರೀಲಂಕದ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿತು. ಇವನ ಮಗ ಮತ್ತು ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ದೇವನಾಂಪಿಯ ತಿಸ್ಸಾನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಶ್ರೀಲಂಕಕ್ಕೆ ಪರಿಚಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಬುದ್ಧನ ಪರಿನಿರ್ವಾಣದ 236 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಪ್ರವೇಶಿಸಿತು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 250–210).

ಮಹಾವಂಶ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ರಾಜ ಕುತ(ಟ) ಕನ್ನತಿಸ್ಸಾ ಮೊದಲ ನಗರದ 3.5 ಮೀ ಎತ್ತರ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಂದಕದ ಸಹಿತ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ರಾಜ ವಸಭ ಈ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿ ಸು. 4.5 ಮೀ–8.2 ಮೀ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಭವಿಷ್ಯವಾದಿಗಳ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ.

ಚೀನಿ ಯಾತ್ರಿಕ ಫಾಹಿಯಾನ್ ಈ ನಗರಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟಾಗ ಆತನಿಗೆ ಈ ನಗರ ಯೋಜನೆ ಮೆಚ್ಚುಗೆಯಾಯಿತು. ನಗರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಿವೆಯೆಂದೂ ಒಂದರಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ತಕರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದೂ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ವರ್ತಕರಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ವಿದೇಶಿ ಮೂಲದವರೆಂದೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದವರೇ ಅಧಿಕವಾಗಿದ್ದರೆಂದೂ ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶದವರು ಇಲ್ಲಿದ್ದರೆಂದೂ ಇನ್ನೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೃಷಿಯಿಂದ ಆದಾಯ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದೂ ಬೇರೊಂದು ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ದೇವನಾಂಪ್ರಿಯ ತಿಸ್ಸಾನ ಮರಣಾನಂತರ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಕೆಲವು ಆಕ್ರಮಣಕಾರರು ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಈ ನಗರದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದರು. ಪಲ್ಲವರು ಮತ್ತು ಚೋಳರು ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ ಅನಂತರ ಪಾಂಡ್ಯರು ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಐಶ್ವರ್ಯವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ದೋಚಿಕೊಂಡು ಹೋದರು. ಅನಂತರ ಚೋಳರ ದಾಳಿಗೆ ಸಿಕ್ಕ ಈ ನಗರ ಮತ್ತಷ್ಟು ಕ್ಷೀಣಿಸಿತು. ಈ ನಗರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ. 1017ರ ವರೆಗೆ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. 1017ರಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ಧಾಳಿಯ ಅನಂತರ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಸುರಕ್ಷಿತ ಸ್ಥಳವಾದ ಪೋಲೊನ್ನರುವಕ್ಕೆ ಬದಲಾಯಿಸಲಾಯಿತು. ನೀರಾವರಿಯ ಕೊಳಗಳು ನಾಶವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಜೆಗಳು ಅನುರಾಧಪುರವನ್ನು ತೊರೆದರು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ಕೆರೆಗಳನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಪುನಃ ದುರಸ್ತಿಮಾಡಿದರು. ಅರಣ್ಯವನ್ನು ಕಡಿದು ಪಾಳುಬಿದ್ದ ನಗರವನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿದರು.

ಅವಶೇಷಗಳು ಮೂರು ವಿಧದವು: ಡಾಗೊಬ, ವಿಹಾರ ಮತ್ತು ಪೊಕುನಗಳು. ಡಾಗೊಬಗಳು ಗಂಟೆಯಾಕಾರದ ಕಲ್ಲಿನ ರಾಶಿ, ಕೆಲವು ಸೆಂಮೀ ಯಿಂದ 340 ಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯುಳ್ಳದ್ದು; ವಿಹಾರಗಳನ್ನು ಎತ್ತರವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ವೇದಿಕೆ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಲಿನ ಕಂಬಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ರಾಜ ದುಠ್ಠಗಾಮಿಣಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.164ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಹಿತ್ತಾಳೆಯ ಅರಮನೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಪೊಕುನಗಳು ಸ್ನಾನದ ಕೊಳಗಳು ಅಥವಾ ಕುಡಿಯುವ ನೀರನ್ನು ಸರಬರಾಜು ಮಾಡುವ ಕೆರೆಗಳು. ಕಾಡಿನ ಎಲ್ಲ ಸ್ಥಳದಲ್ಲೂ ಈ ಕೆರೆಗಳು ಹರಡಿವೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಅನ್ಯಾತಿಯನ್: ಬರ್ಮದ ಇರವಾಡಿ ನದಿಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿನ ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಮಧ್ಯ ಪ್ಲೀಸ್ಟೊಸೀನ್ ಯುಗದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿರಬಹುದಾದ ಈ ಜೀವನಕ್ರಮ ಯುಗದ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಇನ್ನೂ ಈಚಿನವರೆಗೂ ಮುಂದುವರಿಯಿತು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 300,000 ದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 12,000 ವರ್ಷದವರೆಗೆ). ಹೆರೆಯುವ, ಕೊಚ್ಚುವ ಸಾಧನಗಳು ಮತ್ತು ವಿಶೇಷ ತರಹದ ಕೈಬಾಚಿಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಶಿಲಾಯುಧಗಳು. ಇವೆಲ್ಲ ಒಂದು ರೀತಿಯ ವೃಕ್ಷಶಿಲೆಗಳಿಂದ (ಫಾಸ್ಸಿಲ್‌ವುಡ್) ಮಾಡಿದವು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ, ಚೀನ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಪಂಜಾಬ್‌ಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ವಿಶಾಲಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದಾಗಿದೆ. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ಅರ್ನ್‌ಫೀಲ್ಡ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1300–750 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಂಚಿನಯುಗದ ಒಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಶವಗಳ ದಹನ ಸಂಸ್ಕಾರದ ಅನಂತರ ಅಳಿದುಳಿದ ಬೂದಿ–ಎಲುಬುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಟ್ಟ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ವಿಶಾಲವಾದ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಹುಗಿದಿಟ್ಟ ನೆಲೆ ಆಂಗ್ಲಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಅರ್ನ್‌ಫೀಲ್ಡ್ ಎಂದಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಉತ್ಖನನ–ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆ ಅರ್ನ್‌ಫೀಲ್ಡ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಐದು ಉಪಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇದರ ಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ಕಂಚಿನಯುಗದ ತುಮುಲುಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಬೆಳೆದು ಬಂತೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಶವಸಂಸ್ಕಾರದ ವಿಧಿವಿಧಾನ ಹಾಗೂ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿಂದ ಇದು ಸೂಚಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ ಹೂಳುವುದು

ಮತ್ತು ದಹನ ಕ್ರಿಯೆ ಎರಡೂ ಪದ್ಧತಿಗಳಿದ್ದುವು. ಇದು ಜರ್ಮನಿಯ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಕೆಲವು ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ತುಮುಲುಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣಬರುವ ಗೀರುಗಳುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಅರ್ನ್‌ಫೀಲ್ಡ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಖಡ್ಗಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ದಹನಕ್ರಿಯೆ ಪದ್ಧತಿ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಬಾಲ್ಕನ್ ಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ ತುಮುಲುಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿರಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಇದು ಪಶ್ಚಿಮ ಹಂಗೇರಿಯಿಂದ ಪೂರ್ವ ಫ್ರಾನ್ಸಿನವರೆಗೂ ಆಲ್ಪ್ಸ್ ಪರ್ವತಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಉತ್ತರಸಮುದ್ರದವರೆಗೆ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿವಿಧ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಒಳಪಂಗಡಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಎಲ್ಲೆ ನಿಗದಿ ಮಾಡಿದಂತೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಲೋಹ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಎಲ್ಲೆಡೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಬಂಧವಿಲ್ಲದೆ ಅಧಿಕ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ್ದು ಇನ್ನೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಕಾರ್ಯಗಾರಗಳು ಇಲ್ಲಿದ್ದು ಇಡೀ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಗಣ್ಯವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶವಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶವ ಹೂಳುವ ಪದ್ಧತಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ತುಮುಲುಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲುಗುಪ್ಪೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಶವಕುಣಿಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದುವು.

ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆದಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿ ಶವಕುಣಿಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಇದರ ನೆಲಕ್ಕೆ ಕಲ್ಲುಹಾಸಿ ಇದರ ಮೇಲೆ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಮಾಡಿದ ಬೂದಿ ಮತ್ತು ಅಸ್ಥಿಯನ್ನು ಹರಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿ–ಬೂದಿಯನ್ನು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಕಿಡುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಬೆಳೆಯಿತು. ಈ ಬದಲಾವಣೆ ಜನಸಮುದಾಯದವರ ಸಾವಿನ ಮುಂಚಿನ ಮತ್ತು ಅನಂತರ ಜೀವನದ ಬಗೆಗಿನ ನಂಬಿಕೆ ಮತ್ತು ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಬಹುದೆಂದು ತಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಒಂದೊಂದು ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಇವುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆಯಿರುತ್ತದೆ. ಬವೇರಿಯದಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ಅಸ್ಥಿಪಾತ್ರೆ ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ಅತಿದೊಡ್ಡ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಡೆನ್–ವ್ಯುರ್ಟೆಂಬರ್ಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಕೇವಲ 30 ಶವಕುಣಿಗಳಿವೆ. ಶವಕುಣಿ ಸರಳ ಗುಂಡಿಯಾಗಿರಬಹುದು. ಇಲ್ಲವೆ ಇದರೊಳಗೆ ಕರಂಡ ವಿರಬಹುದು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟಿದ್ದರೆ ಇದನ್ನು ಮತ್ತೊಂದು ಪಾತ್ರೆಯಿಂದ ಮುಚ್ಚಿರಬಹುದು. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಲನ್ನಾಗಲಿ ಮರದ ಕಂಬವನ್ನಾಗಲಿ ನೆಟ್ಟಿರಬಹುದು. ಅಸ್ಥಿಪಾತ್ರೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಕೆಲವು ಬಟ್ಟಲು, ಲೋಟ ಮುಂತಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿರಬಹುದು. ಜೊತೆಗೆ ಕ್ಷೌರಕತ್ತಿ, ಲೋಹದ ಆಯುಧಗಳು, ಕಂಕಣ, ಪದಕ ಮತ್ತು ಸೂಜಿಗಳು ಇರಬಹುದು. ಕೆಲವು ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಎಲುಬುಗಳು ಇವೆ. ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದ ಶವಕುಣಿಗಳು ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಕಲ್ಮನೆಯಲ್ಲಿ, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮರದ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿಪಾತ್ರೆ ಇಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಶವಕುಣಿ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಲುಗುಪ್ಪೆ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ವರ್ಗದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹಂದಿಯ ಎಲುಬು, ಚಿನ್ನದ ಉಂಗುರ ಅಥವಾ ತಗಡು, ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಹೊರೆಬಂಡಿ ಇರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವದರಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರು, ಮೂರು ಜನರ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಇರಬಹುದು. ಕಂಚಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಲೋಟಗಳು, ಕಡಾಯಿಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಾವನ್ನು ಸಿಗಿಸಲು ಮಾಡಿದ ತೂತಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕಂಚಿನ ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಎಲೆಯಾಕಾರದ ಖಡ್ಗಗಳು, ಗುರಾಣಿಗಳು, ನಾಲ್ಕು ಚಕ್ರಗಳ ಹೊರೆಬಂಡಿ ಮುಂತಾದವು ವಿಶೇಷವಾದುವು.

ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಸ್ತುವೆಂದರೆ ರಥಗಳು. ಇವುಗಳಿಗೆ ಮರದ ಅಥವಾ ಕಂಚಿನ ಅರೆಕಾಲು ಚಕ್ರಗಳು, ನಾಲ್ಕು ಚಕ್ರದ ಹೊರೆಬಂಡಿ ಮಾದರಿಗಳು. ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಮಣ್ಣಿನ ಹೊರೆಬಂಡಿ ಮಾದರಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ವೊರ್‌ವೊಹ್ಲದೆದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಂಗುರ ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ. ಇದರ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.15ನೆಯ ಶತಮಾನ.

ಇವರ ವಾಸ್ತವ್ಯದ ನೆಲೆಗಳು ತುಮುಲುಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವರ ವಾಸ್ತವ್ಯ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಗುಡ್ಡಗಳ ಮೇಲೆ ಅಥವಾ ನದಿಯ ತಿರುವಿನಲ್ಲಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಮನೆಗಳನ್ನು ತಡಿಕೆ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು. ಸು.4.5×5ಮೀ ವಿಸ್ತಾರದ ಎರಡು ಪಾರ್ಶ್ವ ಮೊಗಸಾಲೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮನೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ. ವೆಲಟಿಸ್ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಕಾರದ 44 ಮನೆಗಳನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ನೋವಿಜ಼್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಗಂಟೆಯಾಕಾರದ ಸಂಗ್ರಹಣ ಗುಂಡಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ರಡೊನಿಸ್ ಎಂಬ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 100ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗುಂಡಿಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳನ್ನು ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣೆಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬೆಟ್ಟಗಳ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ವಾಸ್ತವ್ಯ ನೆಲೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣ. ಈ ನೆಲೆಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ರಕ್ಷಣೆ ಗೋಡೆಗಳಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ದೊಡ್ಡಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಅಥವಾ ಮರದ ಹಲಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಲೋಹದ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವೃತವಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಇನ್ನೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಸಂಗತಿ ಎಂದರೆ ದಕ್ಷಿಣ ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಸ್ವಿಟ್ಜರ್‌ಲೆಂಡ್ ಸರೋವರದ ಹತ್ತಿರ ಒಂದೇ ಕೊಠಡಿಯ ಆಸರೆ ಕಂಬದ ಮನೆಗಳನ್ನು ತಡಿಕೆ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಅಥವಾ ಮರದ ದಿಮ್ಮಿಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನ ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಸುಟ್ಟುಹೋದ ಇಂತಹ ಮನೆಗಳ (ಸ್ವಿಟ್ಜರ್‌ಲೆಂಡ್‌ನ ಝುಗ್) ಅವಶೇಷಗಳ ವೃಕ್ಷ–ಉಂಗುರ ವಿಧಾನದಿಂದ ನಿರ್ಧರಿಸಿದ ಕಾಲಮಾನಗಳು ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿವೆ.

ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ನದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಜೌಗು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೇವರಿಗೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ಅರ್ಪಣ ಮನೋಭಾವದಿಂದ ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಹುದುಗಿಸಿಡುತ್ತಿದ್ದುದು. ಇವರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಬಲಿ, ನರಬಲಿಯೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ತುರಿಂಗಿಯ ಕ್ಯಪ್ಪಹೌಸೆರ್ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂಡವಿಲ್ಲದ ಮಾನವ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಎಲುಬುಗಳು ಈ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಗಂಟುಗಂಟಾದ ಸಸ್ಯಗಳ ನಾರುಗಳು, ಕೂದಲು ಮತ್ತು ಕಂಚಿನ ಕೊಡಲಿ, ಪದಕ, ಸೂಜಿ, ಧಾನ್ಯ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬಹುಶಃ ಈ ಜನಸಮುದಾಯ ನರಮಾಂಸ ಭಕ್ಷಕರಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಯೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಶವವನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿ ಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿಟ್ಟು ಸುಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ನೀರುಹಕ್ಕಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಗೀಳು ಇದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳ ಹಲವಾರು ಚಿತ್ರಗಳೂ ಮೂರು ಆಯಾಮದ ಆಕೃತಿಗಳೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವರು ದನ, ಕರು, ಹಂದಿ, ಕುರಿ, ಮೇಕೆ, ಕುದುರೆ, ನಾಯಿ, ಬಾತುಕೋಳಿಗಳನ್ನು ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ವ್ಯವಸಾಯ ಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಕಾಡುಗಳನ್ನು ಕಡಿದು ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶವಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿ ಗೋದಿ, ಬಾರ್ಲಿ, ಬೇಳೆಕಾಳುಗಳು, ಹುರುಳಿ, ಸಜ್ಜೆ, ಓಟ್ಸ್ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸೇಬು, ಡೇರ‍್ಝುಲ್ ಬೀಜ, ಪೇರುಹಣ್ಣು, ಅಂಜೂರ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸೋಸುವ ತಟ್ಟೆ ಇದ್ದಿತು. ದ್ರಾಕ್ಷಾರಸವನ್ನು ಸೋಸಲು ಉಪಯೋಗಿಸಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ತಕ್ಕಲಿಗಳಿಂದ ತುಪ್ಪಟದ ದಾರವನ್ನು ತೆಗೆದು ಮಗ್ಗದಲ್ಲಿ ನೇಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಂಚಿನ ಕಡ್ಡಿಯಿಂದ ಹೊಲಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಆಡುತ್ತಿದ್ದ ಭಾಷೆ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಇವರು ಕೆಲ್ಟ್ ಜನಾಂಗದ ಪೂರ್ವಜರೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಅನ್ವಯಕಲೆ: ದೃಶ್ಯ ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಬಹುಮುಖ್ಯ ಭಾಗ (ಅಪ್ಲೈಡ್ ಆರ್ಟ್). ಇದನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಜಾಹಿರಾತು ಕಲೆ ಎಂದು ಕೂಡ ಹೇಳಬಹುದು. ಜಾಹಿರಾತು ಎಂದಾಕ್ಷಣ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಮನೋಭಾವದ ಅರ್ಥವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲ. ಒಂದು ಕಲಾಕೃತಿ ರಚನೆಯಾದ ಮೇಲೆ ಅದು ಜನರನ್ನು ತಲುಪಬೇಕು. ಕಲಾಕೃತಿ ಸಾಮಾಜಿಕವಾದದ್ದು ಮತ್ತು ಅದನ್ನು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೊಳಿಸುವ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಜಾಹಿರಾತಿನಂತಹ ಗುಣವಿದೆ.

ಅನ್ವಯಕಲೆಯ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕವಾಗಿ 16–17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಮುದ್ರಣಯುಗದಿಂದ ಇಂದಿನ ಕಂಪ್ಯೂಟರ್ ಯುಗದವರೆಗೂ ತನ್ನ ಪ್ರಪಂಚವ್ಯಾಪಿ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಭಾರತದ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಈ ಕಲ್ಪನೆ 19ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಈ 20ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಲಾಶಿಕ್ಷಣದ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಷಯವಾಗಿ ಕಮರ್ಷಿಯಲ್ ಆರ್ಟ್ಸ್, ಅಡ್ವರ್ಟೈಸಿಂಗ್ ಆರ್ಟ್, ಅಪ್ಲೈಡ್ ಆರ್ಟ್ ಅಥವಾ ಅನ್ವಯಕಲೆ ಎಂದು ಬೆಳೆದಿದೆ. ಈ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದು.

ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದ ಆದಿ ಮಾನವನ ಗುಹಾ ಚಿತ್ರಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ನಮಗೆ ತಿಳಿದಿರುವ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂವಹನ ದೃಶ್ಯ ಸಂಕೇತಗಳಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳ ಉದ್ದೇಶ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅಥವಾ ಸಾಮಾಜಿಕ ಆಗಿದ್ದರೂ ಆ ಕಲಾವಿದರು ಬಿಂಬಿಸಿದ ಅತ್ಯಂತ ಸರಳಶೈಲಿಯ ನೇರ ಗುರುತುಗಳಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಸ್ಥಳ ಇಂದಿನ ಪ್ರೌಢ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಭಿತ್ತಿಗಳಿದ್ದಂತೆ ಇರುವ ಅಂದಿನ ಗುಹಾಬಂಡೆಗಳು. ಅವುಗಳನ್ನು ಅನ್ವಯಿಕ ಸೃಷ್ಟಿಯ ಪ್ರಥಮ ಪುರಾವೆಗಳೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪ್ರೌಢತೆಯನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುವಂತಿರುವ ಆ ಕಾಲದ ಲೋಹ, ಶಿಲೆ ಹಾಗೂ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು ಮತ್ತು ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಅಚ್ಚೊತ್ತಿದ ಮುದ್ರೆಗಳು ಅನ್ವಯಿಕ ಪರಿವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಬೆಳೆದಿವೆ. ಹರಪ್ಪದ ಮುದ್ರೆಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಮುದ್ರಣದ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಇತಿಹಾಸ ಆರಂಭ ಕಾಲದ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ಮುಖ್ಯ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ. ಅವನ ಶಾಸನಗಳು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಪ್ರಚಾರ ಫಲಕಗಳೆಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು. ಇಂದಿನ ನವಯುಗದ ಭಿತ್ತಿಪತ್ರಗಳ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ದೇಶದ ಉದ್ದಗಲಕ್ಕೂ ಬಂಡೆಗಳು, ಸ್ತಂಭಗಳು ಹಾಗೂ ಶಿಲಾಫಲಕದ ಮೇಲೆ ಅಂದಿನ ಪ್ರಮುಖ ಜನಸಂಚಾರದ ರಸ್ತೆಗಳಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಹಾಕಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಅಶೋಕನ ಉದ್ದೇಶ ಬುದ್ಧನ ತತ್ವಗಳನ್ನು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡುವುದಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಒಂದು ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಇಂದಿನ ಜಾಹಿರಾತಿನಂತೆ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಬೌದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಕೂಡ ಇದೇ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾಗಿದೆ. ಜಾತಕ ಕತೆಗಳನ್ನು, ಬುದ್ಧನ ಪವಾಡಗಳನ್ನು ದೃಶ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ಬಿಂಬಿಸಿರುವುದನ್ನು ಬಾರ್ಹುತ್, ಸಾಂಚಿ, ಅಮರಾವತಿ, ಸನ್ನತಿ, ಅಜಂತ ಮೊದಲಾದ ಬೌದ್ಧ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಈ ವಿವರಗಳು ಜನರಿಗೆ ತಿಳಿಯುವಂತೆ ದೃಶ್ಯಭಾಷೆಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ರಚನೆಯಾಗಿವೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡ ಜಾಹಿರಾತಿನಂತಹ ಅಥವಾ ಪ್ರಚಾರಕಲೆಯ ಅಂಶ ಇಲ್ಲದೆ ಇಲ್ಲ.

ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಪೌರಾಣಿಕ ಮತ್ತು ನೈತಿಕ ಕಥಾನಕಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ನಿತ್ಯ ಜೀವನದ ವಿವಿಧ ಮುಖಗಳನ್ನು ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರ ಫಲಕಗಳ ಮೂಲಕ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ, ಸುಧಾರಣೆಗೆ ಮತ್ತು ಏಳಿಗೆಗೆ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿಸುವ ಕಲಾ ಸಂಪ್ರದಾಯ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಜೀವನಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ, ಭಾಗವತ, ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ ಪುರಾಣಗಳು, ಪಂಚತಂತ್ರ, ಕಥಾಸರಿತ್ಸಾಗರ ಮೊದಲಾದ ನೀತಿ ಬೋಧಕ ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದಲೂ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಸರಳವಾಗಿ ಮತ್ತು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿಸಲು ಹಲವಾರು ಚಿತ್ರಫಲಕಗಳನ್ನು ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ರೂಪಿಸಲಾಯಿತು. ದಿನ ಕಳೆದಂತೆ ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಕಲಾಸಂದೇಶ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಹೊಯ್ಸಳ, ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಊರ್ಜಿತಗೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಇಂತಹ ಕೆಲವು ಕಥಾನಕಗಳನ್ನು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಧ್ಯಮ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. (ಎಲ್.ಆರ್.ಆರ್.)

ಅಪ್ಪುಕಲ್ಲು: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವೆಲ್ಲೂರಿನಿಂದ 22 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಗಂಗೈನಲ್ಲೂರ್ ಬೆಟ್ಟದ ನೈರುತ್ಯ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ನಯನಾರ್ ಕೊಲ್ಲು ಎಂಬ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1977–79ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕೆ. ವಿ. ರಾಮನ್ ಅವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಮದರಾಸ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗದಿಂದ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ತೋಡಲಾಯಿತು.

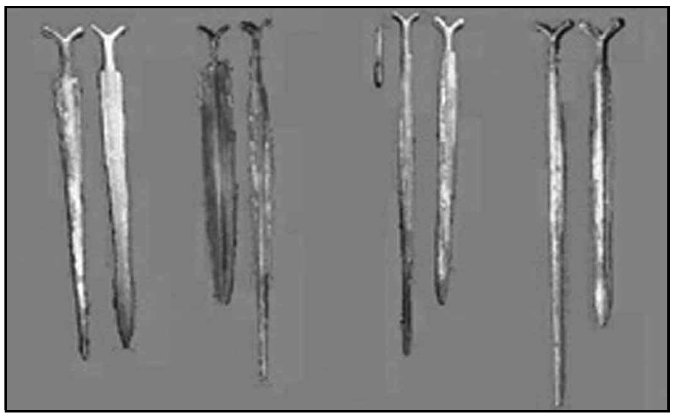

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ತಾಮ್ರ ಖಡ್ಗಗಳು

ಮೂರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. 1ನೆಯ ಹಂತ: ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ, 2ನೆಯ ಹಂತ: ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲ, 3ನೆಯ ಹಂತ: ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲ. 1989–90 ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆಯ ಸಮೀಪದ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿನ ಒಂದು ಮೊಟರೆಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಉದ್ದನೆಯ ಖಡ್ಗಗಳು ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದುವು. ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಎರಡು ಕಡೆ ಬಾಗಿದ ಸರಳುಗಳುಳ್ಳ ಹಿಡಿಕೆ, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬು ಇರುವ ಚಪ್ಪಟೆ ಕತ್ತಿಗಳು ರಾಜಸ್ತಾನದ ಫತೆಗಡ, ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಲ್ಲೂರು (1942), ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಕರಿಚಿಪ್ಪದೂರು (ಪೊಲ್ಲಾಚಿ ಹತ್ತಿರ, ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಜಿಲ್ಲೆ) ಮತ್ತು ಶವನಿಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ (ರಾಮನಾಥಪುರಂ ಜಿಲ್ಲೆ) ದೊರೆತ ಖಡ್ಗಗಳಂತಿವೆ. ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಯ ಚಂದೋಳಿ (ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ) ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸನೌಲಿಯ ಶವಕುಣಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಠಾರಿ ಮತ್ತು ಖಡ್ಗದಂತಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವು ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. (ಎಸ್.ಬಿ.)

ಅಬು ಸಿಂಬೆಲ್: ಎರಡನೆಯ ರ್‍ಯಾಮ್ಸೆಸ್ ದೊರೆಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.13ನೆಯ ಶತಮಾನ) ದೇವಾಲಯ ಸಮೂಹ ಇರುವ ಸ್ಥಳ. ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ನೋಡಲು ಬಂದವರಿಗೆಲ್ಲ ಅಬು ಸಿಂಬೆಲ್ ಎಂಬ ಸ್ಥಳೀಯ ಯುವಕ ತೋರಿಸುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ನೆಲೆಗೆ ಅಬು ಸಿಂಬೆಲ್ ಎಂದು ಕ್ರಮೇಣ ಹೆಸರಾಯಿತು. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಆಸ್ವಾನ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರಾಚೀನ ನುಬಿಯ) ನೈಲ್ ನದೀತೀರದಲ್ಲಿದೆ. ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಹೆಬ್ಬಂಡೆಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ಈ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುವು. ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯ ನಾಲ್ಕು ಬೃಹತ್ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಬಾಗಿಲ ಇಕ್ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಎರಡೆರಡರಂತೆ ಕಡೆದಿದ್ದಾರೆ. ಕುಳಿತಿರುವ ಈ ಒಂದೊಂದು ವಿಗ್ರಹದ ಎತ್ತರ 20.52 ಮೀ, ಭಾರ 1,200ಟನ್. ಇವುಗಳ ಕಾಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ಈ ವಲಯಕ್ಕೆ ಧಾಳಿಯಿಟ್ಟ ಗ್ರೀಕ್, ಕಾರಿಯನ್ ಮತ್ತು ಫೊನೀಶಿಯನ್ ಯೋಧರು ತಮ್ಮ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಸ್ವಂತ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಇವು (ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಫೊನೀಶಿಯನ್) ಆಯಾ ಲಿಪಿಗಳ ಬಳಕೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕುರುಹುಗಳು.

ನಿರ್ಮಾಣ: ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕಾಲ 3200 ವರ್ಷಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಹಿಂದಿನದು. ಆ ಕಾಲದ ಜನರ ನಂಬಿಕೆಯಂತೆ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ದೇವಾಂಶ ಸಂಭೂತರಾದ ಎರಡನೆಯ ರ್‍ಯಾಮ್ಸೆಸ್, ಅವನ ಪ್ರಿಯಪತ್ನಿ ಮಹಾರಾಣಿ ನೆಫೆರ್ತಾರಿ ಇವರ ಯಶಸ್ಸು, ವೈಭವಗಳ ಸಂಕೇತಸ್ಮಾರಕಗಳಿವು. ಇದರ ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲಾವಿಗ್ರಹಗಳ ಮೇಲೆ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಾರಿ ಉದಯರವಿಕಿರಣಗಳು ನೇರವಾಗಿ ಬೀಳುವಂತೆ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯ ಸೂರ್ಯ ನಿವೇದಿತವಾದರೂ ರಾಜನನ್ನೇ ದೈವತ್ವದ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಗೌರವಾರ್ಥ ಸ್ಮಾರಕ ಇದಾಗಿದೆ. ಸಮೀಪದ ಸಣ್ಣ ದೇವಾಲಯ ರಾಣಿಯ ಗೌರವಾರ್ಥ ಸ್ಮಾರಕ. ಇದರ ನುಗ್ಗು ಬಾಗಿಲಿನಲ್ಲಿ ರಾಜರಾಣಿಯರ ಆರು ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಒತ್ತಟ್ಟಿಗೆ ನಿಂತಿವೆ. ರ್‍ಯಾಮ್ಸೆಸ್ ರಾಜ ಇನ್ನೂ ಆರು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನುಬಿಯದಲ್ಲಿಯ ಹೆಬ್ಬಂಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅಬು ಸಿಂಬೆಲ್ ಕಲೆ ಮತ್ತು ತಾಂತ್ರಿಕ ವಿಜ್ಞಾನಗಳ ಅಪೂರ್ವ ಮೇಳವಾಗಿದೆ.

ಪುನರ್ದರ್ಶನ: ರ್‍ಯಾಮ್ಸೆಸ್‌ನ ಮರಣಾನಂತರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ಮಾಸಲಾರಂಭಿಸಿದುವು. ಪಶ್ಚಿಮ ಮರುಭೂಮಿಯ ಮರಳ ಕಣಗಳ ನಿರಂತರ ಹೊಯ್ಲು, ಮುಂದಿನ ಪೀಳಿಗೆಯವರ ಅನಾಸ್ಥೆ ಈ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಅಬು ಸಿಂಬೆಲ್ ಭೌತಿಕವಾಗಿಯೂ ಮುಚ್ಚಿ ಹೋಗತೊಡಗಿತು. ಅಬು ಸಿಂಬೆಲ್ ವಿಚಾರ ಪ್ರಶ.ಪೂ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಸಾಕ್ಷಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಚಿರನಿದ್ರೆಗೀಡಾದ ಈ ವೈಭವದ ಪುನರ್ದರ್ಶನವಾದದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.1813ರಲ್ಲಿ ಸು.2300 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ. ಜಾನ್ ಲೆವಿಸ್ ಬುರ್ಖಾರ್ಡೆ ಎಂಬ ವಿದೇಶೀಯಾತ್ರಿಕ ಅಬು ಸಿಂಬೆಲ್ ಐತಿಹ್ಯಗಳಿಂದ ಆಕರ್ಷಿತನಾಗಿ ನುಬಿಯದಲ್ಲಿ ಅಲೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಕಂಡದ್ದು ಮರಳ ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲೆ ಚಾಚಿದ್ದ ಎರಡು ತಲೆಗಳನ್ನು. ಆ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಕುಳಿತಿವೆಯೋ ಅಥವಾ ನಿಂತಿವೆಯೋ ಎಂದು ಅವನಿಗೆ ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಮುಂದಿನ ದಿಟ್ಟ ಹೆಜ್ಜೆ ಇಟ್ಟ ಕೀರ್ತಿ ಇಟಲಿಯ ಪ್ರವಾಸಿ ಜಿ.ಬಿ. ಬೆಲ್ಝೋನಿಯದು (1817). ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಹರಡಿದ್ದ ಮರಳರಾಶಿಯನ್ನು ಆತ ತೆಗೆದು ದೇವಾಲಯ ಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿದ. ಅದರೊಳಗಿನ ಅದ್ಭುತ ಕಲಾಪ್ರೌಢಿಮೆ, ಭವ್ಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ– ಇವುಗಳಿಗೆ ಮಾರುಹೋದ. ಈ ರೀತಿ ಆಧುನಿಕ ಜಗತ್ತು ಅಬು ಸಿಂಬೆಲ್‌ನ ಪುನರ್ದರ್ಶನ ಮಾಡಿತು.

ಸ್ಥಳಾಂತರ: ಈಜಿಪ್ಟ್ ದೇಶದ ಮಹಾಭಿಧಮನಿ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ನೈಲ್‌ನದಿಗೆ ಆಸ್ವಾನ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಅದೇ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಅಣೆಕಟ್ಟು ಕಟ್ಟಲು ಸರ್ಕಾರ ನಿರ್ಧರಿಸಿತು. ಆದರೆ ಇದರಿಂದ ಶೇಖರಣೆಯಾಗುವ ನೀರಿನ ರಾಶಿ ಅಬು ಸಿಂಬೆಲನ್ನು ಮುಳುಗಿಸುವುದು ಎಂದು ತಿಳಿಯಿತು. 1960ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತು ಸೂಡಾನ್ ಸರ್ಕಾರಗಳು ಯುನೆಸ್ಕೋಗೆ (ಯುನೈಟೆಡ್ ನೇಷನ್ಸ್ ಎಜ್ಯುಕೇಷನಲ್ ಸೈಂಟಿಫಿಕ್ ಮತ್ತು ಕಲ್ಚರಲ್ ಆರ್ಗನೈಸೇಷನ್) ಅಬು ಸಿಂಬೆಲನ್ನು ಹೇಗಾದರೂ ರಕ್ಷಿಸಬೇಕು ಎಂದು ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದುವು. ಸಮಸ್ಯೆಯ ಗಂಭೀರತೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಯುನೆಸ್ಕೊ ಅದರ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಳಾಂತರಕ್ಕೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೂ ಕರೆನೀಡಿತು. ಇದರ ಫಲ ಅಬು ಸಿಂಬೆಲ್ ಸ್ಥಳಾಂತರ, ಬೃಹದ್ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪ ರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ನೆರವೇರಿದ ಅದ್ವಿತೀಯ ಸಾಹಸ. ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಬಂದ ಸೂಚನೆಗಳು ಹಲವಾರು–ಸುತ್ತಲೂ ದೊಡ್ಡ ಒಡ್ಡುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ನೀರು ಬರದಂತೆ ಮಾಡಬೇಕು; ಭಾರೀ ಪಾರದರ್ಶಕ ಕವಚದಿಂದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಮುಚ್ಚಿ ಒಳಗೆ ವಿದ್ಯುದ್ದೀಪಗಳನ್ನು ಉರಿಸಿ ಜಲಾಂತರ್ಗತ ಅಬು ಸಿಂಬೆಲನ್ನು ಜನರಿಗೆ ತೋರಿಸಬೇಕು; ತಳಹದಿ ಸಮೇತ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಿತ್ತು ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಬೇಕು ಇತ್ಯಾದಿ. ಪ್ರಾಯೋಗಿಕತೆ, ವೆಚ್ಚ, ಕಾಲಾವಕಾಶ– ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಪರಿಹಾರಗಳು ಸ್ವೀಕೃತವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಸ್ವೀಕೃತಯೋಜನೆಯ ವಿವರವಿಷ್ಟು: ಎತ್ತಿ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಲು ಅನುಕೂಲಿಸುವಂತೆ ಸಮಗ್ರಶಿಲಾರಚನೆಯನ್ನೂ ಹೋಳು ಹೋಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲು ಬಲುದೊಡ್ಡ ನಕಾಶೆ

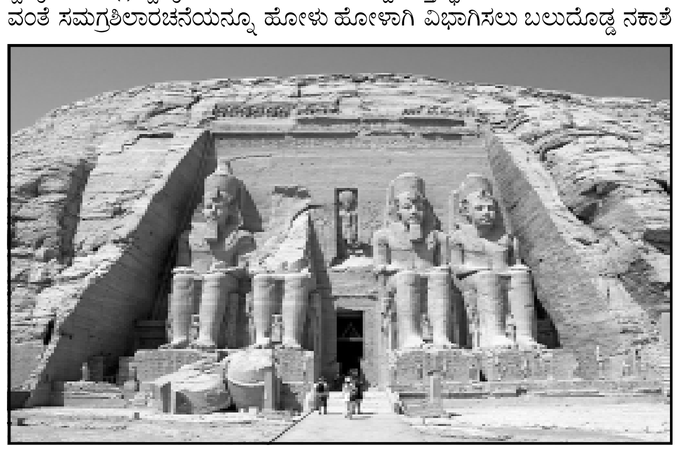

2ನೆಯ ರ್‍ಯಾಮ್ಸೆಸನ ಪ್ರತಿಮಾಗೃಹ

ಸಿದ್ಧವಾಯಿತು; ಇಲ್ಲಿ ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಇನಿತೂ ಊನ ಬರಬಾರದು; ಇದರ ಪ್ರಕಾರ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲುಭಾಗದಿಂದ ಗರಗಸ ಕೊಯ್ತದ ಆರಂಭ; ನಕಾಶೆ ವಿಧಿಸಿರುವ ಗೆರೆಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಖರವಾಗಿ ಗರಗಸ ಹರಿಯಬೇಕು; ಯಾವ ಕೊಯ್ತದ ಗಾಯವೂ 6 ಮಿಮೀ ಗಿಂತ

ಹೆಚ್ಚು ಅಗಲವಾಗಕೂಡದು; ಗರಗಸ ಹರಿಯದಲ್ಲಿ ಬಲುನಿಯಂತ್ರಿತವಾಗಿ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಏನೂ ಅಪಘಾತ ಸಂಭವಿಸದಂತೆ ಡೈನಮೈಟ್ ಪ್ರಯೋಗ; ಕೊಯ್ದ ಶಿಲಾಖಂಡಗಳನ್ನು ಕ್ರೇನ್ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಮಗುವನ್ನು ಎತ್ತಿದಷ್ಟು ಹಗುರವಾಗಿ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ಸಾಗಿಸಬೇಕು; ಹೀಗೆ ಮಾಡುವಾಗ ಒಂದು ವಿಭಾಗದ ಸ್ಥಾನ ನಿರ್ದೇಶಕಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಸ್ಪಷ್ಟ ಸಂಕೇತಗಳು ಅದರ ಮೇಲೆ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿರಬೇಕು; ಈ ಕೊಯ್ತ ಸ್ಥಳಾಂತರ ಮುಗಿದ ಮೇಲೆ ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಶಿಲಾಖಂಡಗಳನ್ನು ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿ ಅಬು ಸಿಂಬೆಲ್ ಪುನರ್ರಚನೆಯನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಬೇಕು. ಈ ಯೋಜನೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಎರಡು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕೊಯ್ದು ಒಟ್ಟಿದ್ದಾಗ ಅವು 950 ವಿಭಿನ್ನ ಶಿಲಾಖಂಡಗಳ ಅಪೂರ್ವ ಮೇಳವಾಗಿದ್ದವು. ದೇವಾಲಯಗಳ ಹೊಸ ನಿವೇಶನ ಪೂರ್ವ ಸ್ಥಾನದಿಂದ 63–60ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿಯೂ ನದಿದಂಡೆಯಿಂದ 207ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ.

ರ್ಯಾಮ್ಸೆಸ್ ವಿಗ್ರಹದ ಮುಖದ ಖಂಡದ ಭಾರ 19 ಟನ್. 1964ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಈ ಪರಮ ತಾಂತ್ರಿಕ ಸಾಹಸ ಅಸ್ವಾನ್ ಜಲಾಶಯದ ಮಟ್ಟ ಏರುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಅನುರೂಪ ವೇಗದಿಂದ ಮುಂದುವರಿದು 1969ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಪೂರ್ಣ ಯಶಸ್ವಿಯಾಯಿತು. ಖರ್ಚು ಆಗ 50 ಮಿಲಿಯನ್ ಡಾಲರ್‌ಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯಯವಾಯಿತು. ಈ ಸ್ಥಳಾಂತರದಿಂದ ರ್ಯಾಮ್ಸೆಸ್‌ಗೆ ಆಗಿರುವ ಗಾಯಗಳನ್ನು ಗುಣಪಡಿಸಬಹುದೇ ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಜ್ಞರೊಬ್ಬರ ಉತ್ತರವಿದು: "ರಾಜನ ಗಾಯಗಳನ್ನು ಗುಣಪಡಿಸುತ್ತೇನೆ. ಜೋಡಣೆ ಗಾಯಗಳನ್ನು ಮಾಯಿಸುವುದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ಮಾಯಗೊಳಿಸುವುದೂ ಸಾಧ್ಯವಿದೆ. ಆದರೆ ಇದು ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ಕ್ರಮವೇ" ಉದಯರವಿಕಿರಣಗಳಿಂದ ಪುನಃ ನಗು ಬಿಂಬಿಸುತ್ತಿರುವ ರ್ಯಾಮ್ಸೆಸ್ ವಿಗ್ರಹ ನೈಲ್ ಜಲಾಶಯದ ಮಹಾವಿಸ್ತಾರದ ಚಿರಸಂಕೇತವಾಗಿದೆ. *

ಅಬ್ಬಕ್ಕ: 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ವೀರರಾಣಿ. ಪುತ್ತಿಗೆಯ ಚೌಟ ಅರಸು ಮನೆತನದ ಒಂದು ಶಾಖೆಯ ಅರಸರು ಉಲ್ಲಾಳದಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಈಕೆಗೆ ಬುಕಾದೇವಿ (ಬುಕ್ಕಾದೇವಿ) ಎಂದೂ ಹೆಸರಿದ್ದಂತೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ದಾಖಲೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಚಿಕ್ಕರಾಜ್ಯವೊಂದರ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ವಿದೇಶಿಯರ ಬಲವನ್ನು ಮುರಿಯಲು ಸರ್ವಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದ ಇವಳು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ಸಿಂಹಸ್ವಪ್ನವಾಗಿದ್ದಳು.

ಈಕೆ ಬಂಗರಾಜನೊಬ್ಬನನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದಳು. ಆತ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಪಕ್ಷ ವಹಿಸಿದ್ದ ಕಾರಣ ಈಕೆ ಮಲಬಾರಿನ ಹಲವು ಅರಸುಗಳೊಡನೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ವಿರುದ್ಧ ನಿಂತಳು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಇವಳ ಸಹಾಯಕನಾಗಿದ್ದ ಕಣ್ಣಾನೂರಿನ ಅರಸನ ವಿರುದ್ಧ ಸೆಣಸಿದಾಗ ಈಕೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಕಪ್ಪವನ್ನು ತಡೆ ಹಿಡಿದಳು. 1555ರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ನೌಕಾಧಿಕಾರಿ ದೋಮ್ ಆಳ್ವಾರೆಸ್ ದ ಸಿಲ್ವೇರಾ ಮಂಗಳೂರನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು 21 ಹಡಗುಗಳ ಭಾರಿ ಪಡೆಯೊಡನೆ ಬಂದಾಗ ಈಕೆ ವೀರಾವೇಶದಿಂದ ಹೋರಾಡಿದಳು. ಕೊನೆಗೆ ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆಯ ಜಾಮೋರಿನ್ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ, ಅವರ ನಡುವೆ ರಾಜಿ ಮಾಡಿಸಿದ. 3 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಇವಳು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಕಣ್ಣಾನೂರಿನ ರಾಜನ ಪಕ್ಷ ವಹಿಸಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರೊಡನೆ ನೌಕಾಯುದ್ಧ ಹೂಡಿದಳು. ಆಗ ರಾಣಿ ನಷ್ಟವನ್ನನುಭವಿಸಿದರೂ (1555) ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ 1566ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ರಾಣಿಯದೇ ಮೇಲ್ಗೈಯಾಯಿತು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಗವರ್ನರನಾಗಿದ್ದ ಪೀಕ್ಸೋಟ್ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜೀವತೆತ್ತ. ಪುನಃ 1567ರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಅಗಾಧ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಬಂದರು. ಮೊದಲು ಅರಬ್ಬರ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ನಲುಗಿದರೂ ಕೊನೆಗೆ ಮಂಗಳೂರು, ಉಲ್ಲಾಳ ಅವರ ಕೈವಶವಾದವು. ರಾಣಿ ತಲೆಮರೆಸಿಕೊಂಡಳು ಎಂಬುದು ಪೋರ್ಚುಗೀಸ ನೊಬ್ಬನ ಹೇಳಿಕೆ.

ಪ್ರಾಯಶಃ ಈಕೆಯ ಮಗಳಾದ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಅಬ್ಬಕ್ಕದೇವಿಯೂ ಸಾಹಸಿಯಾಗಿದ್ದಳು. ಈಕೆ ಬಂಗದೊರೆ ವೀರನರಸಿಂಹಲಕ್ಷ್ಮಪ್ಪರಸನ ಹೆಂಡತಿಯಾಗಿದ್ದಳು. ಇವಳೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ವಿರುದ್ಧ ನಿಂತುದಲ್ಲದೆ, ಬಿದನೂರಿನ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕನ ಸಹಾಯ ಪಡೆದು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ್ದಂತೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಘಟನೆ ನಡೆದದ್ದು 1618ರಲ್ಲಿ. 1623ರಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದ ಇಟಲಿಯ ಪ್ರವಾಸಿ ಪಿಯತ್ರೊ ಡೆಲ್ಲಾವೆಲ್ಲ ಈಕೆಯ ಅಸಾಧಾರಣ ಧೈರ್ಯವನ್ನು ಮನಃಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಹೊಗಳಿದ್ದಾನೆ. (ವಿ.ಜಿ.ಕೆ.)

ಅಬ್ದುಲ್ ಖಾದಿರ್ ಬದೌನಿ: ಮೊಗಲ್ ಕಾಲದ ಹೆಸರಾಂತ ಇತಿಹಾಸ ಬರೆಹಗಾರ. ಇವನನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮುಲ್ಲ ಅಬ್ದುಲ್ ಖಾದಿರ್ ಬದೌನಿ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಮೊಗಲ್ ಇತಿಹಾಸದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅಬುಲ್ ಫಜಲ್‌ನ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳು ಹಾಗೂ ಅಬ್ದುಲ್ ಖಾದಿರ್ ಬದೌನಿಯ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳು ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವೆನಿಸುತ್ತವೆ. ಅಬುಲ್‌ಫಜಲ್ ಅಕ್ಬರನ ಗೆಳೆಯನಾಗಿದ್ದು ಅವನ ಪರವಾಗಿ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಬುಲ್ ಫಜಲ್ ನಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಕ್ರಿಯಾಶೀಲ ಮತ್ತು ವಿಮರ್ಶಕನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದವನು ಅಬ್ದುಲ್ ಖಾದಿರ್ ಬದೌನಿ. ಇವನು 1540ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಈತ ಮೊದಲಿಗೆ ಷೇಕ್ ಹಕೀಮ್ ಬಳಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ. ಅನಂತರ ಆ ಕಾಲದ ವಿಚಾರವಾದಿ ಎಂದು ಹೆಸರು ಪಡೆದಿದ್ದ ಷೇಕ್ ಮುಬಾರಕನ ಬಳಿ ವ್ಯಾಸಂಗ ಮಾಡಿದ. ಷೇಕ್ ಮುಬಾರಕನ ಪುತ್ರರೇ ಅಬುಲ್ ಫೈಜಿ ಹಾಗೂ ಅಬುಲ್ ಫಜಲ್. ಈ ತಂದೆ ಮಕ್ಕಳು ಅಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಮನೋವೈಶಾಲ್ಯತೆಯಿಂದ ಬಹಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದು ಅಂದಿನ ಉದಾರವಾದಿ ಚಿಂತನೆಗೆ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಬದೌನಿ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕತೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿದ್ದನೆಂದು ಅವನು ಪಡೆದಿರುವ ಮುಲ್ಲ ಎಂಬ ಹೆಸರಿ ನಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. 1574ರಲ್ಲಿ ಈತನು ಅಕ್ಬರನ ಆಸ್ಥಾನ ಸೇರಿದ. ಅಕ್ಬರ್ ಈತನ ವಿಶಿಷ್ಟ ಹಾಗೂ ಅಪರೂಪದ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಈತನಿಗೆ ಇಮಾಮ್ ಹುದ್ದೆ ನೀಡಿ ಜೀವನೋಪಾಯಕ್ಕೆ ಒಂದು ಸಾವಿರ ಬಿಘಾ ಭೂಮಿ ನೀಡಿದ. ಅಕ್ಬರ್ ಈತನ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಚಿಂತನೆಯಿಂದ ತುಂಬ ಪ್ರಭಾವಿತಗೊಂಡಿದ್ದ. ಆದರೆ ಅಕ್ಬರನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಅಬುಲ್ ಫಜಲ್‌ನ ಏಳಿಗೆಯಿಂದ ಇವನು ಅಸೂಯೆಗೊಂಡಿದ್ದ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈತ ತನ್ನ ಕೃತಿ 'ಮಂತ್‌ಕಾಬ್–ಎಲ್–ತಾವರಿಖ್' ಅಥವಾ 'ತಾರೀಖ್–ಇ–ಬದೌನಿ' ಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರ್‌ನ ವಿರುದ್ಧ ಹಲವಾರು ಟೀಕೆಗಳಿವೆ. ಅವನು ಹೇಳುವುದೊಂದು ಮಾಡುವುದು ಇನ್ನೊಂದು ಎಂದು ತೀವ್ರವಾಗಿ ಟೀಕಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅಕ್ಬರನ ಧಾರ್ಮಿಕ ನೀತಿಯಾದ ದೀನ್–ಇ–ಇಲಾಹಿ, ರಜಪೂತ ನೀತಿ ಮತ್ತು ಉದಾರನೀತಿಗಳನ್ನು ಟೀಕಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತ ಆ ಕಾಲದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಚಿಂತಕರಾದ ಅಬ್ದುಲ್ ಫೈಜಿ ಹಾಗೂ ಅಬುಲ್ ಫಜಲ್‌ನನ್ನು ದ್ವೇಷಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಅಕ್ಬರ್ ಇತರ ಧರ್ಮದ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ನೀಡಿದ ಆಶ್ರಯವನ್ನೂ ಈತ ಟೀಕಿಸಿದ್ದ. ಬದೌನಿ ತನ್ನ ಕೃತಿ ಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರ್‌ನೊಂದಿಗಿದ್ದ ಕೆಲವು ರಜಪೂತ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾದ ರಾಜ ಭಗವಾನ್ ದಾಸ್, ರಾಜ ತೋದರ್‌ಮಲ್ಲ ಮತ್ತು ಮಾನಸಿಂಗರನ್ನು ಕೂಡ ಟೀಕಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಅಕ್ಬರ್‌ನ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಬಿದ್ದ ಹೆಂಗಸು ಅವನ ವಶವಾಗುತ್ತಿದ್ದಳು. ಒಂದು ವೇಳೆ ಅವಳು ವಿವಾಹಿತೆಯಾಗಿದ್ದರೆ ವಿಚ್ಛೇದನ ಪಡೆದು ಅವನ ಜನಾನಾ ಸೇರಬೇಕಿತ್ತು ಎಂದು ಬದೌನಿ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಈತ 1555–56ರ ಕ್ಷಾಮದ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆಯುತ್ತ ಜನರು ಹೊಟ್ಟೆಗೆ ಇಲ್ಲದೆ ಕಂಗಾಲಾಗಿದ್ದರು. ಬರಗಾಲದಿಂದ ದೇಶವೆಲ್ಲ ಬರಿದಾಯಿತು. ಹೊಲ ಉಳಲು ರೈತರೆ ಇಲ್ಲ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ತೋದರಮಲ್ಲನ ಕಂದಾಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಖಜಾನೆ ತುಂಬಲು ಜನರ ರಕ್ತ ಹೀರುವ ಕುಯುಕ್ತಿಯಾಗಿತ್ತು ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಕಂದಾಯ ಕೊಡಲಾಗದವರು ತಮ್ಮ ಹೆಂಡತಿ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಮಾರಬೇಕಿತ್ತು ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತ ಮಾನಸಿಂಗನನ್ನು ಅಕ್ಬರ್‌ಗೆ ಸೈನ್ಯ ವನ್ನು ಪೂರೈಸುವ ದಳ್ಳಾಳಿ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಟೀಕೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಅಬ್ದುಲ್ ಖಾದಿರ್ ಬದೌನಿಯ ಕೃತಿಯನ್ನು ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲವೆಂದು ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಆ ಗ್ರಂಥ ಅನಂತರ ಜಹಂಗೀರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇವನ ಚಿಂತನೆ ಆ ಕಾಲದ ಚಿಂತನೆಗಿಂತ ವಿಭಿನ್ನವಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಬರೆಹಗಾರನಾಗಿ ಇವನ ಧೈರ್ಯ ಸಾಹಸವನ್ನು ತೋರಿಸುವಂತಿದೆ. (ಎನ್.ವೈ.ಎಚ್.)

ಅಬ್ದುಲ್ ರಜಾಕ್: ಇಮ್ಮಡಿ ದೇವರಾಯನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಈತ ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದಿಂದ ರಾಯಭಾರಿಯಾಗಿ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಬಂದು (1443) ಅಲ್ಲಿ 7 ತಿಂಗಳು ಇದ್ದು ವೈಭವಪೂರ್ಣವಾಗಿದ್ದ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಕಣ್ಣಾರೆ ಕಂಡು ಕಿವಿಯಾರೆ ಕೇಳಿದ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಬರೆದಿಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಚಾರಿತ್ರಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇವನ ಬರೆವಣಿಗೆ ಬಹು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಪಟ್ಟಣ ಅತಿ ವಿಸ್ತಾರವೂ ಸುಭದ್ರವೂ ಸೇನಾಬಲ ದಿಂದ ಸುಸಜ್ಜಿತವೂ ಸುಖಸೌಲಭ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದುದೂ ಆಗಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಿಯ ವಿಶಾಲವಾದ ಅಂಗಡಿಬೀದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮುತ್ತು ರತ್ನಗಳ ಮುಕ್ತವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಆತ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. (ಪಿ.ಬಿ.ಡಿ.)

ಅಮರಾವತಿ: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಗುಂಟೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸತ್ತೇನಪಲ್ಲಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿಗೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಕೃಷ್ಣಾ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಧಾನ್ಯಕಟಕ ಇದರ ಹಳೆಯ ಹೆಸರು. ಹಿಂದೆ ಇದು ಸಾತವಾಹನರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸುಮಾರಿಗೆ ಇಲ್ಲಿನ ಅಮರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಶಿವರಾತ್ರಿ ಉತ್ಸವ ಬಹಳ ವೈಭವಪೂರಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪದ ಕಲಾಕುಶಲತೆ ಈ ಸ್ಥಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ ಕೆಲವು ದಶಕಗಳಲ್ಲೇ ಆರಂಭವಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ.4ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಇಲ್ಲಿನ ವಿಹಾರಗಳ ಸ್ತೂಪದ ನಿರ್ಮಾಣ ನಡೆಯಿತು. ಆಂಧ್ರ ಸಾತವಾಹನ ರಾಜರು ಮಹಾಯಾನ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿ ಇಲ್ಲಿ ಚೈತ್ಯಗಳನ್ನೂ ವಿಹಾರಗಳನ್ನೂ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿಯ ಸ್ತೂಪಶಿಲ್ಪಗಳು ಪ್ರಪಂಚಖ್ಯಾತವಾಗಿವೆ; ಬುದ್ಧನ ಜಾತಕಕಥೆಗಳಿಂದಲೂ ಜೀವಿತ ವೃತ್ತಾಂತಗಳಿಂದಲೂ ವಿವರಗಳನ್ನು ಆಯ್ದುಕೊಂಡು ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ರಮಣೀಯವಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಡೆದಿದ್ದಾರೆ. (ಎಸ್.ಕೆ.ಆರ್.)

ಕರ್ನಲ್ ಮೆಕೆನ್ಸಿ ಅಮರಾವತಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದ (1898). ಇದು ಭಾರತೀಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯವನ್ನೇ ಆರಂಭಿಸಿತು. ಶಿಲ್ಪಕಲಾಕೃತಿ ಬಹುಭಾಗ ಈಗ ಲಂಡನ್ನಿನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂನಲ್ಲಿದೆ. ಚೆನ್ನೈನ ಸರ್ಕಾರಿ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಕಲಾಕೃತಿಗಳಿವೆ.

ಇಲ್ಲಿನ ಮುಖ್ಯ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಯೆಂದರೆ ಮಹಾಸ್ತೂಪ. ಇಲ್ಲಿನ ಸ್ತೂಪಗಳು ಸಾಂಚಿ ಮತ್ತು ಬಾರ್ಹುತ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಸ್ತೂಪಗಳಿಗಿಂತ ಕೆಲವು ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದು, ತಮ್ಮದೇ ಆದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಇಲ್ಲಿನ ಸ್ತೂಪ ಪ್ರಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ

ಪ್ರ.ಶ. ಆರಂಭದಿಂದ 3ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ನಾಲ್ಕು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಸ್ತೂಪ ಈ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಅಲಂಕಾರದಿಂದ ಭೂಷಿತವಾಗಿ ಭಾರತದ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆನಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ನಶಿಸಿಹೋಗಿದ್ದರೂ ಇದರ ಭವ್ಯತೆಯನ್ನು ಈಗಲೂ ಊಹಿಸಬಹುದು. ಇದರ ವ್ಯಾಸ 48.50 ಮೀ, ಎತ್ತರ ಸು.36 ಮೀ. ಈ ಬೃಹತ್ ಸ್ತೂಪ ಬಿಳಿಯ ಸುಣ್ಣಶಿಲೆಯ ಶಿಲ್ಪಫಲಕಗಳಿಂದ ಆಚ್ಛಾದಿತವಾಗಿತ್ತು. ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲೂ 5 ಆಯಕ ಸ್ತಂಭಗಳಿದ್ದು ಇವು ಇದರ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣವಾಗಿತ್ತು. ಅಂಡದ ಮೇಲೆ ಚೌಕ ಹರ್ಮಿಕೆಯೂ ಅದರ ಮೇಲೆ ಛತ್ರಿಯೂ ಇದ್ದುವು.

ಸ್ತೂಪ ಚಿತ್ರಫಲಕ

ಈ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದ ಶಿಲ್ಪಫಲಕಗಳೇ ಪ್ರಾಚೀನ ಆಂಧ್ರ ಕಲಾಕಾರರ ಮಹಾಕೃತಿಗಳು. ಈ ಶಿಲ್ಪಫಲಕಗಳಲ್ಲಿ ಜಾತಕ ಮತ್ತು ಅವದಾನದ ಕಥೆಗಳು ಮತ್ತು ಬುದ್ಧನ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಘಟನೆಗಳು ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವಷ್ಟು ಕೆಲವು ಜಾತಕ ಕಥಾಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತೆಲ್ಲೂ ದೊರಕಿಲ್ಲವೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಷಡ್ದಂತ, ಹಂಸ, ವಿಧುರಪಂಡಿತ, ಮಾಂಧಾತ ಮುಂತಾದ ಜಾತಕಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾದುವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸ್ತ್ರೀಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ನಯನಮನೋಹರವಾಗಿ ತೋರಿಸುತ್ತವೆ. ನಾಲ್ಕು ಸ್ತ್ರೀಯರು ಬುದ್ಧಪಾದವನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿರುವ ಶಿಲ್ಪಫಲಕದಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ಸ್ತ್ರೀಯರ ನಯವಾದ ಮತ್ತು ಸಹಜವಾದ ಅಂಗವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಬಹು ಚೆನ್ನಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಅಂಗಸೌಷ್ಠವ ಆಕರ್ಷಕವಾದರೂ ಶೃಂಗಾರಕ್ಕೆಡೆಗೊಡುವಂತಿಲ್ಲ. ಅವರೆಲ್ಲರೂ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದಿಂದ ಚೇತನಗೊಂಡ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಾಗಿ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಾಣಿಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಹಜವಾಗಿ ಬಂದಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪದ ಮತ್ತೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ನಳಗಿರಿ ಎಂಬ ಆನೆ ಕೋಪಾವಿಷ್ಟವಾಗಿ ಜನರಲ್ಲಿ ಭೀತಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡಿ, ಬುದ್ಧನ ದರ್ಶನವಾದಕೂಡಲೇ ಸೌಮ್ಯವಾಗಿ, ಬುದ್ಧನ ಪಾದದಡಿಯಲ್ಲಿ ಮುದುರಿಕೊಂಡು ನಿಂತಿರುವ ಘಟನೆ ಒಂದು ಮಹಾಕೃತಿ. ಅಮರಾವತಿಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಹೀನಯಾನಧರ್ಮದ ಪ್ರಕಾರ ಬುದ್ಧನ ಪಾದ, ಬೋಧಿವೃಕ್ಷ, ಸಿಂಹಾಸನ ಮುಂತಾದ ಸಂಕೇತಗಳೇ ಬುದ್ಧನನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದುವು. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಗಾಂಧಾರ ಮತ್ತು ಮಥುರಾಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತಗೊಂಡು ಅಮರಾವತಿಯಲ್ಲೂ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದುವು. ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕವಾದ ಮತ್ತು ಮಹಾಪುರುಷಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಅಮರಾವತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದಲೇ ಸ್ಪಷ್ಟಗೊಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟವೆಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಅಪರೂಪವಾಗಿ 3–4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶೈವ ವೈಷ್ಣವ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಿಭುಜ ನರಸಿಂಹ ದೇವರ ಶಿಲ್ಪವು ಗಮನಾರ್ಹ. ಸಮಕಾಲೀನ ಗಾಂಧಾರ ಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಬೌದ್ಧ ಹಾಗೂ ಇತರ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿ ಕೊಂಡರೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಮೈಮಾಟ, ಭಾವ–ಭಂಗಿಗಳು ಕೆತ್ತನೆ ತಂತ್ರ ಗಾಂಧಾರ ಮತ್ತು ಮಥುರಾ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಗಳಿಗಿಂತ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದು ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯನ್ನು ಅಮರಾವತಿ ಶೈಲಿಯೆಂದೇ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಮಹಾಸ್ತೂಪದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ (ಹೈದರಾಬಾದ್ ವೃತ್ತ) ಉತ್ಖನನವನ್ನು ನಡೆಸಿ ಈ ಮಹಾಸ್ತೂಪದ ಮೂಲ ನಿರ್ಮಾಣ ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೆ ಆಯಿತೆಂದೂ ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಆತನ ಅಶೋಕ ಸ್ತಂಭದ ಭಗ್ನಾವಶೇಷವಿದೆಯೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಅಮರಾವತಿಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಘಂಟಸಾಲ, ಗೋಲಿ, ಭಟ್ಟಿಪ್ರೋಲು, ಜಗ್ಗಯ್ಯಪೇಟ, ಗುಡಿವಾಡ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅಮರಾವತಿಯ ಮಾದರಿಯಲ್ಲೇ ಇರುವುದರಿಂದ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಆ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಗೆ ಸೇರಿದುವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಅಮರಾವತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಭಾರತದ ಗಡಿಯನ್ನು ದಾಟಿ, ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ದೊರಕಿವೆ. ಚಂಪಾರಾಜ್ಯದ ಡಾಂಗ್ ಡುವಾಂಗ್, ಸುಮಾತ್ರದ್ವೀಪದ ಪ್ಯಾಲೆಂಬಂಗ್ ಮತ್ತು ಸೆಲಿಬೆಸ್‌ನ ಸೆಂಪಗ ಎಂಬ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಅಮರಾವತಿ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಗೆ ಸೇರಿದ ಬುದ್ಧವಿಗ್ರಹಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇವು ಅಮರಾವತಿಯ ಶಿಲ್ಪದ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಮತ್ತು ಜನಾನುರಾಗದ ಕುರುಹುಗಳು. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಅಮೀರ್ ಖುಸ್ರು: 1253–1325. ಭಾರತದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪಾರಸಿ ಕವಿ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸಜ್ಞ, ಹಿಂದುಸ್ತಾನದ ಗಿಳಿ, ಕವಿರಾಜನೆನಿಸಿಕೊಂಡ ಈತನ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು ಅಮೀರ್ ನಸಿರ್ ಅಲ್‌ದಿನ್ ಅಬು ಅಲ್ ಹಸನ್ ಕುಸ್ರಾವ್ ಇಬ್ನ ಅಮೀರ್ ಸೈಫ್ ಅಲ್ದಿನ್ ಮಹಮುದ್ ದೀಲವಿ. ಭಾರತದ ಈ ಸೂಫಿ ಕವಿ ತನ್ನ ಬರವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವ ಭಾಷೆ ಪರ್ಷಿಯನ್. ತಂದೆ ಸರ್ಫ್ ಅಲ್ ದಿನ್ ಮಹಮದ್ ಕುಶ್ ಪ್ರಾಂತದ ಖಾರಕೀತಯ್ಯನ್ ಲಚಿನ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ನಾಯಕ. ಮಂಗೋಲರು ಟ್ರ್ಯಾನ್ಸಾಂಕ್ಸಿಯಾ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದ. ಅನಂತರ ಈತ ಇಮಾದ್ ಅಲ್ ಮುಲ್ಕ ಎಂಬಾತನ ಮಗಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಇಟಾ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪಾಟಿಯಾಲ ಎಂಬಲ್ಲಿ 1253ರಲ್ಲಿ ಅಮೀರ್ ಖುಸ್ರು ಜನಿಸಿದ. ಸ್ವ ಪ್ರತಿಭೆ ಹಾಗೂ ಕಾವ್ಯ ರಚನೆಯ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ದಿಂದಾಗಿ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನನ ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿಯಾದ. ಒಮ್ಮೆ ಇವನ ತಂದೆ ಮೂರು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ದೆಹಲಿಯ ಚಿಸ್ತಿ ಪಂಥದ ಸೂಫಿ ಸಂತ ಕವಿ ನಿಜಾಮ್ ಅಲ್‌ದಿನ್ ಅಹ್ಲುಯ ಬಳಿಗೆ ಕರೆದೊಯ್ದು. ಆ ಸಂತ ಅಮೀರ್ ಖುಸ್ರುವನ್ನು ಹರಸಿ ತನ್ನ ಪ್ರಿಯ ಶಿಷ್ಯನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಖುಸ್ರುವಿನ ಬರೆಹಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಗುರುವಿನ ಪ್ರಭಾವ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭುತ್ವ ಹೊಂದಿದ್ದ ಖುಸ್ರು ಅರೇಬಿಕ್, ಹಿಂದಿ ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲೆ ಕಲಿತಿದ್ದ. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಪಂಡಿತ ಕವಿ ನಿಜಾಮಿಯವರ ಸಾಹಿತ್ಯ ಇವನ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತ್ತು. ಕವಿತೆ ಹಾಗೂ ಸಂಗೀತಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕವಿ ಹಾಗೂ ಸಂಗೀತಗಾರನೆಂದು ಬಹುಬೇಗ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾದ.

ಖುಸ್ರು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿದ್ ಸಿತಾರ್ ವಾದನವನ್ನು ಆ ಕಾಲದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸಂಗೀತ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ರೂಡಕಿ ಹಾಗೂ ಫಾರೂಕಿ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ನುಡಿಸುವ ಮೂಲಕ ಪ್ರಶಂಸೆಗಳಿಸುವಂತಾಯಿತು. ಷೇಕ್ ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಅಲ್ ದಿನ್ ಸಾದಿ ಎಂಬಾತ ಖುಸ್ರುವನ್ನು ರಾಜಕುಮಾರ ಮಹಮ್ಮದ್‌ನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಪರಿಚಯಿಸಿದಾಗ ಈತನ ಖ್ಯಾತಿ ಉತ್ತುಂಗಕ್ಕೇರಿತು. ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಗೌರವ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದುಕೊಂಡ ಖುಸ್ರುವಿನ ಸುತ್ತ ಸಾಹಿತಿಗಳು, ಸಂಗೀತಗಾರರು ಹಾಗೂ ಗೌರವಾನ್ವಿತರ ಬಳಗ ನೆರೆಯಿತು. ಗುರು ನಿಜಾಮುದ್ದೀನ್ ಚಿಸ್ತಿಯವರ ಜೊತೆ ಸೇರಿ ಖುಸ್ರು ಅನೇಕ ಸೂಫಿ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ತಂದ. ಸಂಪ್ರದಾಯ ಹಾಗೂ ದೈವಿಕತೆಯ ವೈಭವದ ಬಗೆಗೆ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ ಹೇಳಿಕೆಗಳನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಸಂಗೀತ ಕುರಿತು ರಚಿಸಿರುವ ದಿವಾನ್ಸ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರ, ಉಪಮೆ, ನೈಸರ್ಗಿಕ ವರ್ಣನೆ, ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಉತ್ಸಾಹಗಳಿಂದಾಗಿ ಇವನ ಕಾವ್ಯ ಸ್ವರ ಮಾಧುರ್ಯದಿಂದೊಡಗೂಡಿ ಹೃದಯಸ್ಪರ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ನುಡಿ ಬಂಧ ಶಾಯರಿ ಹಾಗೂ ಕಿರು ಕವಿತೆಗಳು ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿವೆ.

ಈತ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತನ ವೀರಕಾವ್ಯ ಕಾಮ್ಸೆ ಭಾರತ ಹಾಗೂ ಇರಾನಿಯನ್ನರ ಮೆಚ್ಚಿನ ಕಾದಂಬರಿ. ಸೂಫಿ ಸಂತ ನಿಜಾಮುದ್ದಿನ್ ಚಿಸ್ತಿಯ ಬೋಧನೆ ಕುರಿತ ಅಫ್ಜಲ್ ಅಲ್ ಫವೇಜ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥ ಪರ್ಷಿಯದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಿ ಹಫೀಜ್‌ನಿಂದ ಪ್ರಶಂಸೆ ಪಡೆದಿದೆ.

ಭಾರತದ ಮುಸ್ಲಿಂ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿನ ಏಕೈಕ ಪರಿವರ್ತನಶೀಲ ಕವಿಯೆಂದು ಖುಸ್ರುವನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಖಜಾಯಿನ್–ಅಲ್ ಪುತುಹ್ ಎಂಬ ಕೃತಿ ರಾಜ ಸುಲೈಮಾನ್ ಹಾಗೂ ರಾಣಿ ಶೆಭಾರವರ ಕುರಿತ ಪ್ರೇಮ ಕಥೆ. ಅಲಾ ಉದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿಯ ರಣತಂಬೂರ್ ಕದನ ಹಾಗೂ ಆರಂಭದ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಳಿಕೆಯ ಬಗೆಗೆ ಈತನ ಬರೆಹಗಳಿಂದ ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕುತ್ತದೆ. ಈತ ಮೂರು ಗದ್ಯ ಕವನ ಸಂಗ್ರಹಗಳ ಬೃಹತ್ ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು ರಚಿಸಿರುವ ಪಂಜ್‌ಗಂಗ್ (ಐದು ಭಂಡಾರ) ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಐದು ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶಗಳ ಮೇಲೆ ಸಾಹಿತ್ಯ ರಚನೆಯಾಗಿದೆ. ಮೊದಲ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ತಾಫಲ್ ಅಲ್ ಸಘೀರ್ ಎಂಬುದು ಯುವ ಜನತೆಯ ಕುರಿತ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಷಟ್ಪದಿ, ಶಾಯರಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ಬರೆದಿರುವ 16 ರಿಂದ 19 ವಯಸ್ಸಿನವರಿಗೆ ಪ್ರಿಯವಾದ ಸಂಗ್ರಹ. ಎರಡನೆಯದು ವಾಸತ್ ಅಲ್ ಹಯತ್ ಎಂಬ ಕವಿತೆಗಳ ಸಂಗ್ರಹ– 20 ರಿಂದ 34 ವರ್ಷ ವಯಸ್ಕರಿಗೆ. ಮೂರನೆಯದು ಗುರಾತ್ ಅಲ್ ಕಮಾಲ್ ಎಂಬುದು ತನ್ನ ಸಹೋದರನ ವಿನಂತಿಯ ಮೇರೆಗೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿರುವ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕವಿತೆಗಳು. ಇಲ್ಲಿ ಕವಿಯ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಬಖಿವ–ಐ ನಖಿವಾಹೆ ಎಂಬುದು ನಾಲ್ಕನೆಯದು–ಭಾರತೀಯ ರಾಜರನ್ನು ಹೊಗಳಿ ಬರೆದಿರುವ ಇಳಿವಯಸ್ಸಿನ ಕವಿತೆಯ ಸಂಗ್ರಹ. ನಿಹಾಯತ್ ಅಲ್ ಕಮಾಲ್ ಎಂಬುದು ಇವನ ಕೊನೆಯ ಸಂಗ್ರಹ.

ಗದ್ಯರೂಪದ ಇತರೆ ಪ್ರಮುಖ ಕೃತಿಗಳೆಂದರೆ ಸಮನಿ ವಹ್ ಕುಸ್ರಾವಿಯಾ ಎಂಬ ಕಥಾ ಸಂಗ್ರಹ. ಇದು ಘೋರಿ ಸಂತತಿಯವರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ ಬಗೆಗೆ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತದೆ. ತಾಜ್ ಉಲ್ ಪುತಾಹ ಎಂಬುದು ಸುಲ್ತಾನ ಜಲಾಲುದ್ದೀನ್ ಫಿರೋಜುನನ್ನು ಹೊಗಳಿಬರೆದ ಕೃತಿ. ನವಸಫಿರ್ ಎಂಬ ಮಸ್ನವಿ ಕವನ ಸಂಗ್ರಹ ಒಂಬತ್ತು ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ಬೃಹತ್ ಸಂಪುಟ. ಖುತ್ಬುದಿನ್ ಮುಬಾರಕ್‌ಷಾ ಖಿಲ್ಜಿಯನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಿರುವ ಕೃತಿ. ಮಾತ್ಲ ಅಲ್ ಅನ್ವರ್ ಸೂಫಿ ಸಂತರ ತತ್ವಗಳನ್ನು ಕುರಿತದ್ದು. ಸಿರಿನ್ ವಾ ಕುಸ್ತಾವಿ ರಾಜ ಹಾಗೂ ಕವಿಯ ನಡುವಿನ ಸಂವಾದ ಕೃತಿ ಮಜ್ನು–ಡಿ–ಲೈಲಾ ಹಾಗೂ ಐನ್–ಐ–ನಿಖಂದರಿಯ ಎಂಬ ರಚನೆಗಳನ್ನು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸೂಫಿ ಕವಿ ನಿಜಾಮಿಯ ರಚನೆಗಳಿಂದ ಪ್ರೇರಿತವಾಗಿ ರಚಿಸಿದವುಗಳಾಗಿವೆ. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ವಿಜಯದ ಅನಂತರ ಸಾವಿನ ಬಗೆಗಿನ ಕಥಾನಕ, ಖುಸ್ರುವಿನ ಕೃತಿ ಹಸ್ತ ಪೈಕರ್ ಕೃತಿಯ (ನಿಜಾಮಿ ರಚನೆ) ಆಧರಿಸಿ ರಚಿಸಿರುವ ಅಸ್ತ ಬಹಸ್ತ.

ಅಮೀರ್ ಖುಸ್ರುವಿನ ರಚನೆಗಳು ಪೂರ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಭಾರತೀಯ ಸಂಗೀತ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಇವನ ಕಲ್ಪನೆಗಳು ಸ್ಮರಣೀಯವೆನಿಸಿವೆ. 1325 ರಲ್ಲಿ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ ಖುಸ್ರುವನ್ನು ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಇವನ ಗುರು ಸೂಫಿ ಸಂತ ನಿಜಾಮುದ್ದೀನ್ ಚಿಸ್ತಿಯವರ ಸಮಾಧಿಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲೆ ಹೂಳಲಾಗಿದೆ. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಅಮೃತಮಂಗಳಂ: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಚೆಂಗಲ್‌ಪೇಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪೂನ್ನೈ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳ ನೆಲೆ. ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆ ಕಲ್ಲಿನ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ವಿಧಾನವನ್ನು ತಿಳಿಯುವ ಸಲುವಾಗಿ 1955ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 250ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಲ್ಲುಗಪ್ಪೆಗಳಿದ್ದು, ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಕೆಲವು ಕಲ್ಲುಗಪ್ಪೆಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯರು ಅಗೆದಿದ್ದ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿ ಮಡಕೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಇಂಥ 17 ಕಲ್ಲುಗಪ್ಪೆಗಳ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗಿ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವೆಂಬುದು ಖಚಿತವಾಯಿತು. ಈ ಮಡಕೆಗಳೊಳಗೆ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದವು. ಶವವನ್ನು ನೇರವಾಗಿ ಮಡಕೆಯೊಳಗೆ ಹೂಳಿದ ಇಲ್ಲವೇ ನೈಸರ್ಗಿಕವಾಗಿ ಜೀರ್ಣಗೊಳ್ಳಲು ಬಿಟ್ಟು ಅನಂತರ ಅಳಿದುಳಿದ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಮಡಕೆಯೊಳಗೆ ಇಟ್ಟಂತಹ ನಿದರ್ಶನಗಳೆರಡೂ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಅಸ್ಥಿ ಮಡಕೆಗಳು ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದವಾಗಿದ್ದು ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ್ದಾಗಿದ್ದವು. ಇವು ಚೂಪು ಬುಡದ ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿಗಳು. ಇವುಗಳ ಭುಜದ ಮೇಲೆ ಸರಳ ಅಲಂಕರಣವಿತ್ತು. ಇವುಗಳೊಳಗೆ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನಿಟ್ಟು ಮಣ್ಣನ್ನು ತುಂಬಲಾಗಿತ್ತು. ಅಸ್ಥಿ ಮಡಕೆಯನ್ನಿಡಲು ಅಗೆದ ಕುಣಿಯ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಡಕೆಯ ಚೂಪುತುದಿ ಕೂಡುವಂತೆ, ಅದಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಸಣ್ಣ ಕುಣಿಯನ್ನೂ ಅಗೆಯಲಾಗಿತ್ತು. ಮಡಕೆಯ ಬಾಯನ್ನು ಅರೆ ಗೋಳಾಕೃತಿಯ ದೊಡ್ಡ ಮುಚ್ಚಳದಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿತ್ತು. ಮುಚ್ಚಳದ ಮೇಲೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಮೂರು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀಚುಗೆರೆಗಳಿದ್ದವು. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಗುಂಡಿಯ ಮೇಲೆ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆ ಕಲ್ಲನ್ನು ಸುತ್ತ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಅಮರಾವತಿ ಸ್ತೂಪದ ಕೆಳಗೆ ಕಂಡುಬಂದ ಅಸ್ಥಿಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಇವು ಹೋಲುವುದರಿಂದ ಈ ನೆಲೆಯ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಅಮೃತಸರದ ಒಪ್ಪಂದ: ರಣಜಿತ್‌ಸಿಂಗನಿಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೂ 1809 ಏಪ್ರಿಲ್ 25ರಂದು ನಡೆದ ಈ ಒಪ್ಪಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿತಾಗಿ ಭಾರತದ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿದೆ.

ರಣಜಿತ್ ಸಿಂಗ್ ತನ್ನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ಸಟ್ಲೆಜ್ ನದಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಸಿಖ್ ರಾಜ್ಯಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ತನ್ನ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, ಸಿಖ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆಂಬ ಆಸೆಯಿಂದ 1806–07ರಲ್ಲಿ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿದ. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಬಲಯುತನಾದ ಅವನು ಫ್ರೆಂಚರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಲು ತಮಗೆ ಸಹಾಯಕನಾಗುತ್ತಾನೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಅವನೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಯೋಚಿಸಿದರು. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬರುವ ಸಂಭವ ಕಡಿಮೆಯಾಗಲು ಬ್ರಿಟಿಷರು ರಣಜಿತ್ ಸಿಂಗನೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಬದಲು ಅವನ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದರು. ಸಟ್ಲೆಜ್ ನದಿಯ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಸಿಖ್ ರಾಜ್ಯಗಳು ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಸಹಾಯಕರಾಗಿ ತನ್ನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಬಹುದೆಂಬ ಶಂಕೆಯಿಂದ, ರಣಜಿತ್ ಸಿಂಗ್ ಬ್ರಿಟಿಷರೊಡನೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಬದಲು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಇದೇ ಅಮೃತಸರದ ಒಪ್ಪಂದ. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ ರಣಜಿತ್‌ಸಿಂಗ್ ಸಟ್ಲೆಜ್ ನದಿಯ ಬಲಭಾಗದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ರಾಜ್ಯವಾಳಬೇಕೆಂದೂ ಮಿಕ್ಕ ಇತರ ಸಿಖ್ ರಾಜ್ಯಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಧಿಪತ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಬೇಕೆಂದೂ ತೀರ್ಮಾನವಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ರಾಜ್ಯ ಸಟ್ಲೆಜ್ ನದಿಯವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತು ಮತ್ತು ಲೂಧಿಯಾನ ನಗರದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸೈನ್ಯ ತಂಗುವ ಏರ್ಪಾಡೂ ಆಯಿತು. (ಎಂ.ಎಸ್.ಬಿ.)

ಅಮೆರಿಕ: ಪ್ರಪಂಚದ 7 ಮುಖ್ಯ ಭೂಖಂಡಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕ ಇವು ಭೂಮಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ಭೂಖಂಡಗಳು. ಅತ್ಯಂತ ಸಂಪದ್ಭರಿತ, ಪ್ರಭಾವಯುತ ರಾಷ್ಟ್ರವಾದ ಉತ್ತರ ಅಮೆರಿಕದ ಇತಿಹಾಸ ಗಮನಾರ್ಹವಾದುದು. ಇದು 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದೀಚೆಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಉತ್ತೇಜನಗಳನ್ನಿತ್ತಿದೆ. ಅದೊಂದು ಭವ್ಯ ರೋಮಾಂಚನಕಾರಿ ಇತಿಹಾಸ.

ಕೊಲಂಬಸನ ಸಮುದ್ರಯಾನ ಸಾಹಸದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವದೇಶಗಳ ಸಮಾಗಮಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಆತ ಫ್ಲಾರಿಡ ತೀರ ಪ್ರದೇಶದ ಬಹುಮಾಸ್ ಗುಂಪಿನ ಸಾನ್ ಸಾಲ್ವೆಡಾರ್ ದ್ವೀಪವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದು (1492) ತಾನು ಪೌರಸ್ತ್ಯ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಜಲಮಾರ್ಗವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದನೆಂದು ತಿಳಿದು ಅಲ್ಲಿನ ನಿವಾಸಿಗಳನ್ನು ಇಂಡಿಯನ್ಸ್ ಎಂದು ಕರೆದ. ಅನಂತರ ಅಮೆರಿಗೊ ವೆಸ್ಪೂಚಿಯ ಸಾಹಸದಿಂದಾಗಿ ಆ ಭೂಭಾಗಕ್ಕೆ ಅವನ ಹೆಸರನ್ನೇ ಇಟ್ಟು ಅಮೆರಿಕವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಅಮೆರಿಕ ಹೊಸ ಪ್ರಪಂಚವೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟರೂ ಅದು ಹಳೆಯ ಪ್ರಪಂಚವೇ ಆಗಿತ್ತು. ಸಮುದ್ರಯಾನ ಸಾಹಸಿಗಳು ಕಂಡುಹಿಡಿದ ಭೂಭಾಗ ಪೌರಸ್ತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮೂಲಾಂಶಗಳನ್ನುಹೊಂದಿದ್ದ ಜನಾಂಗಗಳದ್ದಾಗಿದ್ದಿತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕೇಂದ್ರಸ್ಥಾನಗಳು ಉತ್ತರ ಅಮೆರಿಕ, ಮಧ್ಯ ಅಮೆರಿಕ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕ ಖಂಡಗಳ ಎಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಯುಕಾಟನ್ನಿನ ಮಾಯಾ **(ನೋಡಿ)**, ಮೆಕ್ಸಿಕೋದ ಆಜ಼್ಟೆಕ್‌ಸಂಸ್ಕೃತಿ **(ನೋಡಿ)** ಮತ್ತು ಪೆರುವಿನ ಇಂಕ **(ನೋಡಿ)** ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗದ ಪ್ಯೂಬ್ಲೋ ನಿವಾಸಿಗಳು, ಸ್ಥಿರವಾಗಿ ನೆಲಸಿ ಉತ್ತಮ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದ್ದರು. ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ತೀರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಇಂಡಿಯನ್ನರು ಅಲೆಮಾರಿ ಜನ. ಈ ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಜನರಿಗೆ ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು, ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು, ಅರಮನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುವುದು ತಿಳಿದಿತ್ತು; ಬರೆವಣಿಗೆ, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಮಾಡುವುದು, ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಕಲೆ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳು ತಿಳಿದಿದ್ದವು. ಮೂಢನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು ಅತಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ನರಬಲಿ ಕೊಡುವ ಪದ್ಧತಿ ಇವರಲ್ಲಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಪೆರುವಿನ ಇಂಕ ಜನ ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯನ್ನು ಮನೆಕಟ್ಟುವ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನಿನವರು ಮತ್ತು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯಸ್ಥಾಪನೆ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ, ಆ ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ನೆಲೆವೀಡುಗಳು ನಿರ್ನಾಮಗೊಂಡು, ಇಂದು ಅವುಗಳ ವಿಷಯ ಒಂದು ಕಟ್ಟು ಕಥೆಯಂತಾಗಿದೆ. ಅಮೆರಿಕದ ಇನ್ನಿತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ರೆಡ್ ಇಂಡಿಯನ್ನರ ಸಾಹಸ ಶೌರ್ಯಗಳು ಯುರೋಪಿನವರ ಆಧುನಿಕ ಯುದ್ಧಸಲಕರಣೆಗಳ ಮುಂದೆ ವಿಫಲಗೊಂಡು ಅವರ ಪ್ರಭಾವ ಕುಗ್ಗಿತು.

ವಸಾಹತುಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ: 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೊಲಂಬಸ್, ಅಮೆರಿಗೊ ವೆಸ್ಪೂಚಿ ಇವರ ಅನಂತರ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ನಾವಿಕ ಜಾನ್ ಕ್ಯಾಬಟ್ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚರ ಜಾಕ್ವಿಯಸ್ ಕಾರ್ಡಿಯರ್ ಎಂಬ ನಾವಿಕರು ಅಮೆರಿಕವನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದರು. ಪರಿಣಾಮ ಸ್ಪೇನಿನವರು, ಇಂಗ್ಲಿಷರು, ಫ್ರೆಂಚರು ಕೆಲವು ಕಾಲದಮೇಲೆ ಡಚ್ಚರು ಮತ್ತು ಸ್ವೀಡನ್ನಿನವರು ಅಮೆರಿಕದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನಿನವರು, ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚರು ಮುಖ್ಯರಾದವರು. ಸ್ಪೇನಿನವರು ಫ್ಲಾರಿಡದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದೇ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ಪ್ರಥಮ ವಸಾಹತು. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಸ್ಪೇನಿನವರು ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಲಿಫೋರ್ನಿಯದವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದರು. ಫ್ರೆಂಚರು ತಮ್ಮ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಮೊದಲು ಕೆನಡದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅನಂತರ ಲೂಸಿಯಾನದವರೆಗೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಲೆತ್ನಿಸಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಸಾಹತುಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ತೀರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದ್ದವು. ಅವರು 1607ರಲ್ಲಿ

ವರ್ಜೀನಿಯದಲ್ಲಿನ ಜೇಮ್ಸ್ ಟೌನಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಪಾಳಯವೇ ಅವರ ಪ್ರಥಮ ವಸಾಹತು. ಈ ವಸಾಹತುಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಿಂದ ಅಪ್ಪಣೆ ಪಡೆದ ಕಂಪನಿಗಳಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದವು. 1620ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕವನ್ನು ತಲುಪಿದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಪಾದ್ರಿಗಳು ಮತಪ್ರಸಾರಕ್ಕಾಗಿ ಮತ್ತೊಂದು ರೀತಿಯ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಧನಿಕ ವರ್ತಕರು ಮೇರಿಲ್ಯಾಂಡ್ ಮತ್ತು ಪೆನ್ಸಿಲ್ವೇನಿಯಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ ವಸಾಹತುಗಳು ಮತ್ತೊಂದು ರೀತಿಯವು. ಇವು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಿಂದ ಆಸ್ತಿಪಾಸ್ತಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದುವ ಅನುಕೂಲತೆಯನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಿಗೆ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿದ್ದ ಫ್ರೆಂಚರ ವಸಾಹತುಗಳಿಂದ ತೊಂದರೆ ಇತ್ತಾದ ಕಾರಣ ಈ ವಸಾಹತುಗಳಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನೌಕಾಪಡೆಯ ರಕ್ಷಣೆ ಇತ್ತು. ಏಕೆಂದರೆ ಫ್ರೆಂಚರು ಕೆನಡದಿಂದ ಲೂಸಿಯಾನದವರೆಗೂ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಬೇಕೆಂಬ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿದ್ದರು. ಏಳುವರ್ಷಗಳ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ (1750–65) ಫ್ರೆಂಚರು ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಯುರೋಪು ಮತ್ತು ಭಾರತದಲ್ಲೇ ಅಲ್ಲದೆ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲೂ ಹೋರಾಡಿದರು. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರು ಸೋತು ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿದ್ದ ತಮ್ಮ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟರು. ಉತ್ತರ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷರ 13 ಕಾಲೋನಿಗಳು: ಮೆಸಾಚುಸೆಟ್ಸ್, ನ್ಯೂ ಹ್ಯಾಮ್ ಷೈರ್, ರೋಡ್ ಐಲೆಂಡ್, ಕನೆಕ್ಟಿಕಟ್, ಪೆನ್ಸಿಲ್ವೇನಿಯ, ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್, ನ್ಯೂಜೆರ್ಸಿ, ಡೆಲಾವೇರ್, ಮೇರಿಲ್ಯಾಂಡ್, ವರ್ಜೀನಿಯ, ನಾರ್ತ್‌ಕೆರೊಲಿನ, ಸೌತ್ ಕೆರೊಲಿನ ಮತ್ತು ಜಾರ್ಜಿಯ – ಇವುಗಳೆಲ್ಲ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಪ್ರತಿಯೊಂದೂ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಗವರ್ನರ್‌ನ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದಿತು. ಈ ರೀತಿಯ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ವಸಾಹತುಗಳಲ್ಲಿ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೇ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕ್ರಾಂತಿ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಕ್ರಾಂತಿಯನ್ನು ಅಮೆರಿಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ.

ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟ: 1775ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು ಅನೇಕ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ರಕ್ಷಣಾ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಕಾರಣಗಳು ಮುಖ್ಯ. ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ವಸಾಹತುಗಳ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಲೋಪದೋಷಗಳಿದ್ದವು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವಸಾಹತೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಆಡಳಿತವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಪರವಾಗಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುವ ರಾಜ್ಯಪಾಲರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದವು. ರಾಜ್ಯಪಾಲರು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸಭೆಗಳನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿ, ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುಗಳಂತೆ ವರ್ತಿಸುತ್ತಿದ್ದು ಜನನಿಂದನೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಇದಲ್ಲದೆ ಆ ಜನರ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದದೆ ಇದ್ದ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಸಭೆ ವಸಾಹತುಗಳಿಗೆ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಮಾಡುವುದೂ ಅವರಲ್ಲಿ ಅತೃಪ್ತಿ ಅಸಮಾಧಾನಗಳು ಬೆಳೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿತ್ತು. ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲೂ ಅನೇಕ ಕುಂದುಕೊರತೆಗಳಿದ್ದು ಕ್ರಾಂತಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರಕಿತು. ವಸಾಹತುಗಳು ತಮ್ಮ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಇರುವುವೆಂದು ತಿಳಿದು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಅವುಗಳ ವ್ಯಾಪಾರ ವಾಣಿಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ನಿರ್ಬಂಧಗಳನ್ನು ಹಾಕಿದ್ದರು. ವಸಾಹತುಗಳು ತಮ್ಮಲ್ಲಿನ ಕಚ್ಚಾಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗಲ್ಲದೆ ಮತ್ತಾವ ದೇಶಗಳಿಗೂ ಕಳುಹಿಸಕೂಡದೆಂದೂ ನೇರವಾಗಿ ಯಾವ ದೇಶದೊಂದಿಗೂ ವ್ಯಾಪಾರಸಂಪರ್ಕವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಕೂಡದೆಂದು ವಿಧಿಸಿದ್ದು ಒಂದು ನಿದರ್ಶನ. ಇಂಥ ಕ್ರಮ ಕಳ್ಳವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಕೊಟ್ಟಿತು. ಇದನ್ನರಿತ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಉಗ್ರಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡಿತು. ಇದರಿಂದ ಕ್ರೋಧಗೊಂಡ ವಸಾಹತುಗಳು ದಂಗೆಯೆದ್ದುವು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ರಕ್ಷಣಾ ವೆಚ್ಚದ ಸಮಸ್ಯೆಯೂ ಕ್ರಾಂತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಸಪ್ತವಾರ್ಷಿಕ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಗೆದ್ದರೂ ಅಪಾರ ಹಾನಿಯನ್ನನುಭವಿಸಿದ್ದರು. ಯುದ್ಧದಿಂದಾಗಿ ಅವರ ಬೊಕ್ಕಸ ಬರಿದಾಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಯುದ್ಧವಾದಮೇಲೆ ಅಮೆರಿಕನ್ನರು ಮತ್ತೆ ದಂಗೆ ಎದ್ದುದರಿಂದ ಅವರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಲು ಅಗತ್ಯವಾದ ಭೂ ಮತ್ತು ನೌಕಾಬಲವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಆಲೋಚಿಸಿದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ, ವಸಾಹತುಗಳ ದಿನಬಳಕೆಯ ವಸ್ತುಗಳಾದ ಸಕ್ಕರೆ, ಚಹ ಹಾಗೂ ಕಾಗದಪತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಹೊಸ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ಹಾಕಿ ಹಣ ಕೂಡಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿತು. ಕ್ರೋಧಗೊಂಡ ಅಮೆರಿಕನ್ನರು ಅವುಗಳನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಿಲ್ಲದ ಶಾಸನಸಭೆ ತಮ್ಮ ಮೇಲೆ ವಿಧಿಸುವ ಯಾವ ಕಾಯಿದೆಗೂ ತಾವು ಬದ್ಧರಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಿಬಿಟ್ಟರು.

1773ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಬೋಸ್ಟನ್ ಘಟನೆಯಿಂದ ಅಮೆರಿಕದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟ ಆರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಬೋಸ್ಟನ್ ರೇವಿನ ಕೆಲವು ಜನ ಹೊಸ ತೆರಿಗೆಗಳ ವಿರುದ್ಧ ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿಭಟನೆಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಗೆ ಸೇರಿದ ಚಹ ತುಂಬಿದ ಕೆಲವು ಹಡಗುಗಳನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿ ಅವುಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಚಹವನ್ನು ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆಸೆದರು. ಉದ್ರೇಕಗೊಂಡ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಗಲಭೆಕೋರರ ವಿರುದ್ಧ ಉಗ್ರಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು ಬೋಸ್ಟನ್ ರೇವುಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಮುಚ್ಚಿ ಮೆಸಾಚುಸೆಟ್ಸ್ ವಸಾಹತಿಗೆ ಸ್ವಯಂ ಆಡಳಿತವನ್ನು ರದ್ದು ಮಾಡಿತು. ಈ ಕ್ರಮ ವಸಾಹತುಗಳವರನ್ನು ರೊಚ್ಚಿಗೇಳಿಸಿತು. ಅವರು ಶಸ್ತ್ರಕದನಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧರಾದರು. 1774ರಲ್ಲಿ ವಸಾಹತಿನವರು ತಮ್ಮತಮ್ಮಲ್ಲಿನ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಮರೆತು ಫಿಲಡೆಲ್ಫಿಯದಲ್ಲಿ ಸಮಾವೇಶಗೊಂಡು ಹಕ್ಕುಗಳ ಘೋಷಣೆಯೊಂದನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ವಿರುದ್ಧ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಲು ತೀರ್ಮಾನ ಕೈಗೊಂಡು ಜಾರ್ಜ್ ವಾಷಿಂಗ್ಟನ್ ಎಂಬುವವನ್ನು ಮುಖ್ಯ ನಾಯಕನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು.

1775ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಕಾಳಗ ಜರುಗಿತು. ಹೋರಾಟದ ಮೊದಲ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕನ್ನರು ಸುಸಜ್ಜಿತರಾದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನಿಕರಿಂದ ಬ್ರೂಕ್ಲಿನ್ (1777) ಮತ್ತು ಬ್ರಾಂಡಿವೈನ್ (1777) ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸೋತರು. ಆದರೂ ಧೃತಿಗೆಡದೆ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. 1776 ಜುಲೈ 4 ರಂದು ಥಾಮಸ್ ಜೆಫರ್‌ಸನ್ನನಿಂದ ನಿರೂಪಿತವಾದ ವಸಾಹತುಗಳ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಣೆಯೊಂದನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದರು. 1777 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 17ರಲ್ಲಿ ಜಾರ್ಜ್ ವಾಷಿಂಗ್‌ಟನ್ನನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ಸೈನಿಕರು ಸರಟೋಗ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಬಾರಿ ವಿಜಯ ಸಂಪಾದಿಸಿದರು. ಇದು ಅವರ ಬಿಡುಗಡೆಯ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯವನ್ನೇ ಆರಂಭಿಸಿತು. ಇದಾದಮೇಲೆ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶಗಳು ಸಪ್ತವಾರ್ಷಿಕ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತಮಗುಂಟಾದ ಅಪಜಯದ, ಅವಮಾನದ ಸೇಡನ್ನು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಲುವಾಗಿ ಅಮೆರಿಕನ್ನರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಲು ಮುಂದೆ ಬಂದುವು. ಇದರಿಂದ ಅಮೆರಿಕನ್ನರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿ ಅವರು ವಿಜಯಗಳ ಮೇಲೆ ವಿಜಯಗಳನ್ನು ಗಳಿಸಿದರು. ಕೊನೆಗೆ 1781 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 19ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ದಂಡನಾಯಕನಾದ ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸ್, ಯಾರ್ಕ್‌ಟೌನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕನ್ನರಿಗೆ ಸೋತು ಶರಣಾಗತನಾದ. ಅಲ್ಲಿಗೆ ಅಮೆರಿಕದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಯುದ್ಧ ಮುಕ್ತಾಯಗೊಂಡು 1783ರಲ್ಲಿ ಆದ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಅಮೆರಿಕದ ವಸಾಹತುಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರವೆಂದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿತು. ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನ ಹೀಗೆ ಜನ್ಮತಾಳಿತು. ಪೂರ್ವತೀರದ 13 ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಈ ಸಾಹಸದಿಂದ ರೂಪುಗೊಂಡ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನ ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಸಾಗರದವರೆಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿ ಉತ್ತರ ಅಮೆರಿಕದ ಮಧ್ಯಭಾಗವನ್ನೆಲ್ಲ ಒಳಗೊಂಡಿದೆ.

ಬೆಳೆವಣಿಗೆ: ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದ 13 ವಸಾಹತುಗಳು ಶಾಶ್ವತವಾದ ಒಕ್ಕೂಟವೊಂದನ್ನೇರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡುವು. ಫಿಲಡೆಲ್ಫಿಯದಲ್ಲಿ 1787ರಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ದೇಶಾಭಿಮಾನಿಗಳೂ ರಾಜಕೀಯ ತಜ್ಞರೂ ಸಭೆಸೇರಿ ತಮ್ಮ ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಸಿಗದಂಥ ಒಂದು ಹೊಸ ರಾಜ್ಯಾಂಗವನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇದರ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಹ್ಯಾಮಿಲ್ಟನ್, ಜೇಮ್ಸ್ ಮ್ಯಾಡಿಸನ್, ಥಾಮಸ್ ಜೆಫರ್‌ಸನ್ ಮೊದಲಾದವರು ಬಹು ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದರು. ಲೇಖರೂಪ ರಾಜ್ಯಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ರಾಜ್ಯಾಂಗವೇ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲನೆಯದು. ಇದರ ನಿರ್ಮಾಪಕರು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ರೂಸೋ ಮತ್ತು ಮಾಂಟೆಸ್ಕೊ ವಿಚಾರಧಾರೆಗಳಿಂದ ಪ್ರೇರಿತರು. ಇವರ ರಾಜ್ಯಾಂಗದ ಪ್ರಕಾರ ಕಾರ್ಯಾಂಗ, ಶಾಸಕಾಂಗ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯಾಂಗಗಳು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿದ್ದು, ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಣೆಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಅಧ್ಯಕ್ಷನ ಕೈಲಿದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ಶಾಸನ ಮಾಡುವ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸಭೆ ಮತ್ತು ಸೆನೆಟ್ಟುಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದೆ. ಇವರ ರಾಜಕೀಯ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ರಿಪಬ್ಲಿಕನ್ ಮತ್ತು ಡೆಮೊಕ್ರೆಟಿಕ್ ಎಂಬ ಎರಡು ಪಕ್ಷಗಳಿವೆ. ರಿಪಬ್ಲಿಕನ್ ಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಆನೆಯೂ ಡೆಮೊಕ್ರೆಟಿಕ್ ಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಕತ್ತೆಯೂ ಮುಖ್ಯ ಚಿಹ್ನೆಗಳು. ಶ್ರೇಷ್ಠನ್ಯಾಯಾಲಯ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಉಚ್ಚತಮ ನ್ಯಾಯಾಲಯ. ಅಲ್ಲದೆ ಸಂಯುಕ್ತರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ರಾಜ್ಯವೂ ತನ್ನದೇ ಆದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಾಜ್ಯಾಂಗ ಮತ್ತು ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಆದರೂ ಅವು ಎಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲೂ ಸ್ವತಂತ್ರವಲ್ಲ. ಈ ರೀತಿ ರಚಿಸಿಕೊಂಡ ಸರ್ಕಾರ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ 1789ರಲ್ಲಿ ಜಾರ್ಜ್ ವಾಷಿಂಗ್‌ಟನ್ ಅವಿರೋಧವಾಗಿ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಪ್ರಥಮಾಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ (ಅವಧಿ 4 ವರ್ಷ) ಚುನಾಯಿತನಾದ. ಮತ್ತೊಂದು ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿ ಚುನಾಯಿತನಾಗಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿದ್ದು 1797ರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ನಿವೃತ್ತಿ ಹೊಂದಿದ. ಅವನ ಜ್ಞಾಪಕಾರ್ಥವಾಗಿಯೇ ರಾಷ್ಟ್ರದ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ವಾಷಿಂಗ್‌ಟನ್ ಎಂದು ಹೆಸರಿಡಲಾಗಿದೆ.

ಮನ್ರೋನೀತಿ: 1817–25 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿದ್ದ ಜೇಮ್ಸ್ ಮನ್ರೋ ಘೋಷಣೆಯೊಂದನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದ. ಅದು ಅಮೆರಿಕದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮನ್ರೋತತ್ತ್ವವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಒಂದನೆಯ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಪತನಾನಂತರ ಯುರೋಪಿನ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಛಾನ್ಸಲರ್ ಮೆಟರ್ನಿಕ್ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲೋಸುಗ, ಅದರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡುವ ತೀರ್ಮಾನವೊಂದನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ ಮಧ್ಯ ಅಮೆರಿಕ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಸ್ಪೇನಿನ ವಸಾಹತುಗಳಲ್ಲಿ ಪುನಃ ನಿರಂಕುಶಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಯಲು ಅಲ್ಲಿ ದಂಗೆಗಳಾದುವು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಜೇಮ್ಸ್ ಮನ್ರೋ ಅಮೆರಿಕ ಅಮೆರಿಕನ್ನರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಸೇರಿದುದೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. ಯುರೋಪಿನ ಯಾವ ರಾಜ್ಯವೇ ಆಗಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ರಾಜ್ಯಗಳ ಆಂತರಿಕ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆ ಹಾಕುವುದನ್ನು ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಸ್ನೇಹವಿರುದ್ಧ ಕ್ರಮವೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತವೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ. ಈ ಘೋಷಣೆ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಅಮೆರಿಕ ರಾಜ್ಯಗಳು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಗಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ಸಹಾಯಕವಾದುದಲ್ಲದೆ, ಅಮೆರಿಕ ಪ್ರಪಂಚದ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಹಾರದಿಂದ ದೂರವಿರುವುದಕ್ಕೂ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇಂಥ ಪ್ರತ್ಯೇಕತೆಯ ತತ್ತ್ವ ವಿಕಾಸಗೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ಈಚಿನ ವಿಶ್ವದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಥಿಯೊಡರ್ ರೂಸ್‌ವೆಲ್ಟ್ (1901–09) ಈ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿ ಮಧ್ಯ ಅಮೆರಿಕ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕಗಳ ಆಂತರಿಕ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ. ಆದರೂ ಮನ್ರೋತತ್ತ್ವ ಎರಡನೆಯ

ಮಹಾಯುದ್ಧಾನಂತರವೂ ಅಮೆರಿಕನ್ನರ ರಾಜಕೀಯ ಜೀವನದಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತು. ಅದರಿಂದಲೇ ಅಮೆರಿಕ ಪ್ರಪಂಚ ರಾಜಕೀಯದ ನಾಯಕತ್ವದ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಹೊರಲು ಹಿಂಜರಿಯುತ್ತಿತ್ತು.

ಅಂತರ್ಯುದ್ಧ: 1861–65. ನಾನಾ ದೇಶಿಯರು, ನಾನಾ ಜನಾಂಗದವರು, ವಿವಿಧ ವರ್ಣೀಯರನ್ನೊಳಗೊಂಡು ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸತೊಡಗಿದ್ದ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ 1861–65ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ವಿಷಮಪರಿಸ್ಥಿತಿಯೊಂದೊದಗಿ, ದೇಶವೇ ಇಬ್ಭಾಗವಾಗುವ ಭಯ ತಲೆದೋರಿತು. ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿದ್ದುವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಗುಲಾಮಗಿರಿಯ ರದ್ದಿನ ಪ್ರಶ್ನೆ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳು ಕೈಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದು ಗುಲಾಮಗಿರಿಯ ರದ್ದತಿ ಬಯಸಿದುವು. ಆದರೆ ದಕ್ಷಿಣದ ರಾಜ್ಯಗಳು ವ್ಯವಸಾಯವನ್ನೇ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ರದ್ದತಿಯನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿದುವು. 1829ರಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಸಿಕೊರಾಜ್ಯ ಗುಲಾಮಗಿರಿಯನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿತು. ಇದನ್ನು ಟೆಕ್ಸಾಸ್ ವಿರೋಧಿಸಿ 1836ರಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಕೂಟಕ್ಕೆ ಸೇರಲು ಅಪ್ಪಣೆ ಕೇಳಿತು. ಗುಲಾಮಗಿರಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗುವುದೆಂದು ತಿಳಿದು ಉತ್ತರದ ರಾಜ್ಯಗಳು ಅದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದುವು. ಗುಲಾಮಗಿರಿಯ ರದ್ದಿನ ಪ್ರಶ್ನೆ ಚುನಾವಣೆವರ್ಷವಾದ 1860ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಕಟಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತು. ಅಧ್ಯಕ್ಷಪದವಿಗೆ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬನಾಗಿದ್ದ ಅಬ್ರಹಾಂ ಲಿಂಕನ್ ಗುಲಾಮಗಿರಿ ಅಮಾನುಷವೆಂದು ನಂಬಿ ಅದಕ್ಕೆ ವಿರೋಧಿಯಾಗಿದ್ದ. ಚುನಾವಣೆ ಅಬ್ರಹಾಂ ಲಿಂಕನ್ನನ ವಿಜಯದಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಂಡು 1861 ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಆತ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ. ದಕ್ಷಿಣದ ರಾಜ್ಯಗಳಾದ ವರ್ಜೀನಿಯ, ನಾರ್ತ್ ಕೆರೊಲಿನ, ಸೌತ್ ಕೆರೊಲಿನ, ಜಾರ್ಜಿಯ, ಫ್ಲಾರಿಡ, ಟೆನೆಸಿ, ಅಲಬಾಮ, ಮಿಸಿಸಿಪಿ, ಅರ್ಕಾನ್ಸಾಸ್, ಲೂಸಿಯಾನ ಮತ್ತು ಟೆಕ್ಸಾಸ್ ರಾಜ್ಯಗಳು ಸಂಯುಕ್ತ ರಾಜ್ಯಕೂಟದಿಂದ ಹೊರಬಂದು, ತಮ್ಮದೇ ಆದ ರಾಜ್ಯಾಂಗವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡು ಜೆಫರ್‌ಸನ್ ಡೇವಿಸ್‌ನನ್ನು ಅಧ್ಯಕ್ಷನನ್ನಾಗಿಯೂ ಜನರಲ್ ಲೀಯನ್ನು ಮುಖ್ಯ ಸೇನಾಪತಿ ಯನ್ನಾಗಿಯೂ ನೇಮಿಸಿಕೊಂಡವು. ಅಲ್ಲದೆ ತಮ್ಮ ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ಕಾನ್ಫೆಡರಸಿ ಎಂದು ಹೆಸರನ್ನಿಟ್ಟು ಕೊಂಡರು. ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ಟನ್ ಬಂದರಿನಲ್ಲಿನ ಪೋರ್ಟ್‌ಸಮ್ಮರ್‌ನ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಘಟನೆಯಿಂದಾಗಿ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಲಿಂಕನ್ ಈ ಗಲಭೆಯನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು 75,000 ಬಲದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಿದ. ಅಂತೆಯೇ ದಕ್ಷಿಣದವರೂ ಸಿದ್ಧರಾದರು. ಕೈಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದಿದ್ದ ಉತ್ತರದ ರಾಜ್ಯಗಳು ಅತ್ಯುತ್ತಮ ನೌಕಾಪಡೆಯನ್ನೂ ಹೊಂದಿದ್ದುವು. ದಕ್ಷಿಣದ ರಾಜ್ಯಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸೇನಾಪಡೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದುವು. ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಮೊದಲ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೂ ಇತ್ಯರ್ಥವಾಗದೆ, 1864ರಲ್ಲಿ ಜನರಲ್ ಗ್ರಾಂಟ್ ಉತ್ತರದ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮುಖ್ಯಸೇನಾಧಿಪತಿಯಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ ಮೇಲೆ, ಅದೃಷ್ಟದೇವತೆ ಅವರನ್ನು ಒಲಿದಳು. ಕೊನೆಗೆ ದಕ್ಷಿಣದ ರಾಜ್ಯಗಳ ಸೈನ್ಯ ಅಪ್ಪೊಮಾಟಕ್ಸ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸೋತು ಶರಣಾಯಿತು. 1865ರಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧ ಉತ್ತರ ರಾಜ್ಯಗಳ ವಿಜಯದಲ್ಲಿ ಪರಿಸಮಾಪ್ತಿಗೊಂಡಿತು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಆದ ಸಾವುನೋವುಗಳು, ಕಷ್ಟನಷ್ಟಗಳು ಅಪರಿಮಿತ. ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಅಬ್ರಹಾಂ ಲಿಂಕನ್ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಏಕತೆಯನ್ನು ಕಾಪಾಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಗುಲಾಮಗಿರಿಯನ್ನು ರದ್ದುಮಾಡಿ ವಿಶ್ವ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೇ ಅಮರನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ದಕ್ಷಿಣದವರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದರೂ ಆತ ಅವರ ಹಿತಾಕಾಂಕ್ಷಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ.

ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ: 13 ರಾಜ್ಯಗಳಿಂದ ಆರಂಭವಾದ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ 51 ರಾಜ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಗ್ರೇಲೇಕ್ಸ್‌ನಿಂದ ಹಿಡಿದು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಕೊಲ್ಲಿಯವರೆಗೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಸಾಗರದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಸಾಗರದವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಬೃಹತ್ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಯಿತು. ಇಂಥ ವಿಸ್ತರಣೆ ಬಹಳಮಟ್ಟಿಗೆ ಯುದ್ಧರಹಿತವಾಗಿತ್ತು. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಕೊಂಡುಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಮಿಸಿಸಿಪಿ ಅಥವಾ ಲೂಸಿಯಾನಕ್ಕೆ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿದ್ದ ವಿಶಾಲವಾದ ಭೂಭಾಗವನ್ನು ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಒಂದನೆಯ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನಿಂದ (1803), ಫ್ಲಾರಿಡವನ್ನು ಸ್ಪೇನಿನವರಿಂದ (1819) ಕೊಂಡರು. ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ರಾಜ್ಯದಿಂದ ಹೊರಹೊರಟ (1836) ಟೆಕ್ಸಾಸ್ ರಾಜ್ಯದ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿದ್ದ (1846) ಜೇಮ್ಸ್ ನಾಕ್ಸ್ ಪೋಲ್ಕ್ ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಸಾರಿ ಅದರಿಂದ ನ್ಯೂ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಮತ್ತು ಕ್ಯಾಲಿಫೋರ್ನಿಯಗಳನ್ನು ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿದ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಇನ್ನೂ ವಿಸ್ತಾರಗೊಂಡವು. ಬೇರಿಂಗ್ ಕೊಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ಮೀನು ಹಿಡಿಯುವ ಸಲುವಾಗಿ ಅಲಾಸ್ಕ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು 1867ರಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದವರಿಂದ ಕೊಂಡುಕೊಂಡರು. 1898 ಫೆಬ್ರವರಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಮೈನೆ ಎಂಬ ನೌಕೆಯೊಂದು ಹವಾನ ಬಂದರಿನಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟು ಬೂದಿಯಾಗಲು ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಮೆಕಿನ್ಲೆ ಸ್ಪೇನಿನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿದ. ಈ ಯುದ್ಧ ಮೂರು ತಿಂಗಳು ನಡೆದು ಸ್ಪೇನಿನವರು ಸೋತರು. 1898ರ ಪ್ಯಾರಿಸ್ಸಿನ ಕರಾರಿನಂತೆ ಸ್ಪೇನಿನವರು ಕ್ಯೂಬದಿಂದ ಹಿಂದೆಗೆದುದಲ್ಲದೆ ಪೋರ್ಟೊರಿಕೊ, ಗುಅಮ್ ಮತ್ತು ಫಿಲಿಪ್ಪೈನ್ ದ್ವೀಪಗಳನ್ನು ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟರು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿಯೆ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನ ಹವಾಯ್ ದ್ವೀಪಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಈ ರೀತಿ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನ ವಿಶಾಲಗೊಂಡು 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರಗಳಲ್ಲಿನ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೂ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಈ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಅದರ ವ್ಯಾಪಾರ ವಾಣಿಜ್ಯಗಳ ಹಿತರಕ್ಷಣೆಗೂ ಸುಸಜ್ಜಿತವಾದ ಸೇನಾಪಡೆ ಮತ್ತು ನೌಕಾ ಪಡೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡಿತು.

ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ವಿಸ್ತರಣೆ ಕೇವಲ ಹೊಸ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದೇ ಆಗಿರದೆ, ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ವ್ಯವಸಾಯ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಜನಗಳನ್ನು ಆಧುನಿಕ ವ್ಯವಸಾಯಪದ್ಧತಿ, ಕೈಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಬಂಡವಾಳಶಾಹಿ ಸಮಾಜದತ್ತ ಮಾರ್ಪಡಿಸುವುದೂ ಆಗಿತ್ತು. ಹೊಸಪ್ರಪಂಚದ ಹೇರಳವಾದ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸಂಪತ್ತು, ಜನರ ಶಾರೀರಿಕಸಾಮರ್ಥ್ಯ, ಕಷ್ಟಸಹಿಷ್ಣುತೆ, ದೃಢನಿರ್ಧಾರ ಹಾಗೂ ಅವರ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ತಾತತ್ತ್ವ– ಇವು ಆ ದೇಶ ಐಶ್ವರ್ಯಭರಿತ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಲು ಸಹಕಾರಿ ಯಾದುವು.

ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರತ್ಯೇಕತಾನೀತಿ 20ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆ ಹೊಂದಿತು. 1914ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಮೊದಲ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರನ್ನು ಸೋಲಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕಡೆ ಸೇರಬೇಕಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಜರ್ಮನ್‌ರ ಸೋಲು ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿ 1918 ನವೆಂಬರಿನಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್ನರು ಶರಣಾಗತರಾದರು.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಿಂದ ಇಡೀ ಪ್ರಪಂಚದ ಮಾನವಜನಾಂಗವೇ ಅಪಾರ ಕಷ್ಟ ನಷ್ಟಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಅಂದಿನ ಪ್ರಪಂಚನಾಯಕರುಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾಗಿದ್ದ ಅಮೆರಿಕದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ವುಡ್ರೊ ವಿಲ್ಸನ್ (1913–21) ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧವನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿ, ಮಾನವಕೋಟಿಗೆ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ದೊರಕಿಸಿಕೊಡುವ ಸಲುವಾಗಿ ಇತರ ಪ್ರಮುಖ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸೌಜನ್ಯದಿಂದ ಲೀಗ್ ಆಫ್ ನೇಷನ್ಸ್ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆಯೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇದು ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಹೊತ್ತು ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿತು. ಆದರೆ 1939ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ದ್ವಿತೀಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ (1939–45) ಮಾನವಕೋಟಿಯನ್ನು ಘೋರ ದುರಂತಗಳಿಗೀಡುಮಾಡಿತು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಜರ್ಮನಿಯ ಪಕ್ಷವನ್ನು ವಹಿಸಿ ಅಮೆರಿಕನ್ನರ ನೆಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಾಂಬುಧಾಳಿ ನಡೆಸಿತು. ಉದ್ರಿಕ್ತಗೊಂಡ ಅಮೆರಿಕನ್ನರು ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪಕ್ಷವನ್ನು ವಹಿಸಿ ಶತ್ರುಗಳ ಸೋಲಿಗೆ ಅಪಾರವಾಗಿ ಸಹಾಯಮಾಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಜಪಾನೀಯರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಘೋಷಿಸಿ ಆ ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯನಗರಗಳಾದ ನಾಗಸಾಕಿ ಮತ್ತು ಹಿರೋಷಿಮಗಳ ಮೇಲೆ 1945ರಲ್ಲಿ ಆಟಂಬಾಂಬುಗಳನ್ನು ಹಾಕಿ ನಿಮಿಷಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಾಂತರ ಜನರನ್ನು ಬೂದಿಮಾಡಿ ಜಪಾನೀಯರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಮುರಿದರು. ಅನಂತರ ಜಪಾನ್, ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಇಟಲಿಗಳು ಶರಣಾಗತವಾಗಿ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಯುದ್ಧದಿಂದ ಬಳಲಿದ ಜನತೆಗೆ ಸುಖಶಾಂತಿಗಳನ್ನು ದೊರಕಿಸಿಕೊಡಬೇಕೆಂದು ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿದ್ದ ಫ್ರಾಂಕ್ಲಿನ್ ರೂಸ್‌ವೆಲ್ಟ್ (1933–45) ಮತ್ತು ಇತರ ಮಹಾವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಸಾಹಸದ ಫಲವಾಗಿ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ ಜನ್ಮತಾಳಿತು. ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ಮಾನವಜನಾಂಗದ ಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕಾಗಿ ಜನ್ಮವೆತ್ತಿದ ಸಂಸ್ಥೆ. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದೇ ಇದರ ಪರಮೋದ್ದೇಶ. ಇದರ ಪ್ರಧಾನ ಕಛೇರಿ ಅಮೆರಿಕದ ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್ ನಗರದಲ್ಲಿದೆ.

ಕಳೆದ ಒಂದು ಶತಮಾನದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೈಗಾರಿಕೆ, ವ್ಯಾಪಾರ, ವಿಜ್ಞಾನ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಮುಂತಾದ ಎಲ್ಲ ರಂಗಗಳಲ್ಲೂ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನ ಗಣನೀಯ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದೆ; ಈ ಸಾಧನೆಗಳಿಗೆ ಅವರ ದೃಢನಿರ್ಧಾರ, ಕಷ್ಟಸಹಿಷ್ಣುತೆಗಳೇ ಕಾರಣ. ಇಂಥ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಅಮೆರಿಕನ್ನರು ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ಅತ್ಯಂತ ಮುಂದುವರಿದ ಜನಾಂಗದವರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇಂದು ಬಂಡವಾಳಶಾಹಿ ಮತ್ತು ಸಮಾಜವಾದವೆಂದು ವಿಭಜನೆಗೊಂಡಿರುವ ವಿಶ್ವದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕನ್ನರು ಬಂಡವಾಳಶಾಹಿವಾದದ ಪ್ರತಿಪಾದಕರಾಗಿಯೂ ರಷ್ಯನ್ನರು ಸಮಾಜವಾದದ ಪ್ರತಿಪಾದಕರಾಗಿಯೂ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಇಬ್ಬರೂ ತಮ್ಮ ಉಗ್ರವಾದ ಗಳನ್ನು ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಬದಲಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತ ವಿಶ್ವಕಲ್ಯಾಣದತ್ತ ಸಾಗುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ರಷ್ಯದ ಪತನಾನಂತರ ಮುಕ್ತಾಯಗೊಂಡ ಶೀತಲಸಮರ ಮತ್ತೊಂದು ಬಗೆಯ ಜಾಗತಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ತಂದೊಡ್ಡಿದೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಅಧಿಕಾರವರ್ಗದವರ ರಾಜನೀತಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ತೈಲಸಂಪತ್ತಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಡನೆ ಅವರು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿರುವ ಆರ್ಥಿಕನೀತಿ ಇಡೀ ವಿಶ್ವದ ಅಸಮಾಧಾನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತಿದೆ. ಜಾಗತೀಕರಣದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ನಡೆಸುತ್ತಿರುವ ರಾಜಕೀಯ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಗಳು ಭಯೋತ್ಪಾದನೆ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಬೃಹತ್ ಸಮಸ್ಯೆಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯಲು ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಕೊಲ್ಲಿಯುದ್ಧಗಳ ಪರಿಣಾಮಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಅಮೆರಿಕದ ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್ ನಗರದ ಡಬ್ಲ್ಯೂಟಿಸಿ (ವಿಶ್ವ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರ) ಅವಳಿ ಗೋಪುರಗಳ ಧ್ವಂಸ, ಇರಾಕಿನ ಮಾಜಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಸದ್ದಾಂ ಹುಸೇನ್‌ನ ಪತನ, ಬಿನ್ ಲ್ಯಾಡೆನ್‌ನಂತಹ ಜಾಗತಿಕ ಭಯೋತ್ಪಾದಕನ ಅನಾಗರಿಕ ಕೃತ್ಯ ಮುಂತಾದವುಗಳು ಅಮೆರಿಕದ ಇಂದಿನ ಜಾಗತಿಕ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯ ಇಳಿಮುಖಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳಾಗಿವೆ. (ಆರ್.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಅಮೋಘವರ್ಷ I: ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ವಂಶದ ರಾಜ (ಸು.814–78). 3ನೆಯ ಗೋವಿಂದನ ಮಗ. ಇವನ ಮೊದಲ ಹೆಸರು ಶರ್ಮ. ಅಮೋಘವರ್ಷ ಎಂಬುದು ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾದ ಮೇಲೆ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡ ಹೆಸರು. ಈತನಿಗೆ ನೃಪತುಂಗ, ರಟ್ಟಮಾರ್ತಾಂಡ, ವೀರನಾರಾಯಣ, ಅತಿಶಯ ಧವಳ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳೂ ಇದ್ದವು.

ಗೋವಿಂದ ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತದ ತಪ್ಪಲಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಭವನದಲ್ಲಿ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟಿದ್ದಾಗ ಅಮೋಘ ವರ್ಷ ಹುಟ್ಟಿದನೆಂದು ಸಂಜಾನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. 803ರ ಮಣ್ಣೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಗೋವಿಂದ ಶ್ರೀಭವನದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂಗತಿ ಉಕ್ತವಾಗಿದೆಯಾದ ಕಾರಣ ಅಮೋಘವರ್ಷ ಸು.800ರಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿರಬಹುದು. 814ರಲ್ಲಿ ಗೋವಿಂದ ಮೃತನಾದ. ಆಗ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅಮೋಘವರ್ಷ 14 ವರ್ಷದ ಬಾಲಕ. ಆದರೆ ಗೋವಿಂದ ತೀರಿಕೊಳ್ಳುವ ಮೊದಲು ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿದ್ದ ತನ್ನ ತಮ್ಮನ ಮಗ ಕರ್ಕನನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಕರೆಸಿ, ಅಮೋಘವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಿಗೆ ಬರುವವರೆಗೂ ರಾಜ್ಯಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುವಂತೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದ್ದ.

ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಆಳಿಕೆಯ ಮೊದಲ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ಘಟನೆಗಳು ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಈತ ಅನೇಕ ಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಸಾಮ್ರಾಟ ಇನ್ನೂ ಹದಿವಯಸ್ಸಿನವನಾದ್ದರಿಂದ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮತ್ತು ಚಾಳುಕ್ಯ ಮನೆತನದ ಹಲವರು ಬಂಡೆದ್ದು ರಾಜ್ಯಾಕ್ರಮಣ ಮಾಡುವ ಸನ್ನಾಹದಲ್ಲಿದ್ದರು (ಸು.817). ಇವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಸ್ತಂಭನ ಮಗ ಶಂಕರಗಣ ಮತ್ತು ಹಿಂದೆ ಗೋವಿಂದನಿಂದ ಪರಾಜಿತನಾಗಿದ್ದ ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿರಬೇಕು. ಇವರ ಕಾರ್ಯಚರಣೆಗಳಿಂದ ಅಮೋಘವರ್ಷ ಕೆಲಕಾಲ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿಹೋಗಬೇಕಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯೂ ಒದಗಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ, ವಡೋದರ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆ, ಗುಜರಾತಿನ ರಾಜ ಕರ್ಕ ಬಂಡುಕೋರರನ್ನು ಗೆದ್ದು ಅಮೋಘವರ್ಷನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೇರಿಸಿದ (ಸು.821). ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಾತಾಮಲ್ಲ (ಈತನೇ ಕರ್ಕನಿರಬಹುದು) ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸಿ, ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿ ಅಮೋಘವರ್ಷನನ್ನು ಅವನ ವಂಶಾನುಗತ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಉಪಸ್ಥಿತಗೊಳಿಸಿದನೆಂದು ಸಂಜಾನ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಆಳಿಕೆಯ ಮೊದಲ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದೊಳಗಲ್ಲದೆ ಹೊರಗೂ ಶತ್ರುವರ್ಧನೆಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಗಂಗ ಎರಡನೆಯ ಶಿವಮಾರ ಸಾಮ್ರಾಟನ ಮೇಲೆ ದಂಗೆಯೆದ್ದ (ಸು.816). ಪೂರ್ವಚಾಳುಕ್ಯವಂಶದ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಸಹ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿದ್ದ. ಆದರೆ ಅಮೋಘವರ್ಷ ಕರ್ಕ ಮತ್ತು ದಂಡನಾಯಕರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಶಿವಮಾರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಆತ ಕಾಗಿಮೊಗೆಯೂರು ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಡಿದನೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವನ ಮಗ ರಾಚಮಲ್ಲ ಪುನಃ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗಗಳನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಂದ ಗಳಿಸಿಕೊಂಡ. ಅತ್ತ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಸು.15 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ನಿರ್ಬಾಧಿತನಾಗಿ ಉಳಿದ. ಸು.830ರಲ್ಲಿ ಅಮೋಘವರ್ಷ ವೆಂಗಿಯ ಮೇಲೆ ನಡೆದು ವಿಂಗವಲ್ಲೀ ಕದನದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯರನ್ನು ಸದೆಬಡಿದು ರಾಜ್ಯಾಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿದ. ದಿನೇದಿನೇ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಗಂಗ ರಾಚಮಲ್ಲನನ್ನು ಅಮೋಘವರ್ಷನ ದಂಡನಾಯಕ ಬಂಕೆಯ ಕಾವೇರಿಯಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಓಡಿಸಿದ (ಸು.830). ಇತ್ತ ಗಂಗ ಚಾಳುಕ್ಯರ ತೊಂದರೆಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ ಗುಜರಾತಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮನೆತನದ ಅರಸ 1ನೆಯ ಧ್ರುವ ಇವನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿದ. ಹಿಂದೆ ಈ ಮನೆತನದವರು ನಿಷ್ಠಾವಂತ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರೂ ಈ ಕಲಹವೇಕೆ ಉಂಟಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ಅಮೋಘವರ್ಷ ಧ್ರುವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರೂ ಅವನ ಮಗ ಅಕಾಲವರ್ಷ ಪುನಃ ಪ್ರಬಲನಾದ. ಆಗ ಅಮೋಘವರ್ಷ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯನಿರತನಾಗಿದ್ದ ತನ್ನ ನೆಚ್ಚಿನ ದಂಡನಾಯಕ ಬಂಕೆಯನನ್ನು ಗುಜರಾತಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಗುಜರಾತದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ್ದ 2ನೆಯ ಧ್ರುವನನ್ನು ಬಂಕೆಯ ಸೋಲಿಸಿದ. ಆದರೆ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಬಂಕೇಶನಂಥ ನಾಯಕರಿಲ್ಲದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಗಂಗ ರಾಚಮಲ್ಲ ಮತ್ತೆ ಗಂಗವಾಡಿಯ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ವೆಂಗಿಯ 3ನೆಯ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಸೇನಾನಿ ಪಾಂಡಿರಂಗ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿ, ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನಿಗೆ ವೆಂಗಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯರು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಮತ್ತೆ ಮುನ್ನುಗ್ಗಲಿಲ್ಲವಾಗಿ, ಅಮೋಘವರ್ಷನೂ ತೆಪ್ಪಗಾದ.

ಹಲವು ಕಡೆಗಳಿಂದ ತೊಂದರೆಗಳನ್ನು ಸತತವಾಗಿ ಎದುರಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂದ ಅಮೋಘವರ್ಷ ಯುದ್ಧಕ್ಕಿಂತಲೂ ಸಂಧಾನ ಹೆಚ್ಚು ಅಪೇಕ್ಷಿತವೆಂದು ಅರಿತಿರಬೇಕು. ಸು.860ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಮಗಳು ಚಂದೊಬ್ಬಲಬ್ಬೆಯನ್ನು ಗಂಗ ರಾಜಕುಮಾರ ಬೂತುಗನಿಗೆ ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು ಅವರೊಡನೆ ಶಾಂತಿ ಸಾಧಿಸಿಕೊಂಡ ಹಾಗೆಯೇ ಚೇದಿ ರಾಜಕುಮಾರಿಯನ್ನು ತನ್ನ ಮಗನಿಗೆ ತಂದುಕೊಂಡು ಅತ್ತಲೂ ಸುಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದ. ಮಾನ್ಯಖೇಟದ ಹಾಗೂ ಗುಜರಾತಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ವಂಶದವರಿಗೆ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ವೈರಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಗೂರ್ಜರ ಪ್ರತಿಹಾರರು ಇವರ ಮೇಲೆ ಬೀಳುವ ಸನ್ನಾಹವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅಮೋಘವರ್ಷ ಮತ್ತು ಗುಜರಾತಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ 2ನೆಯ ಧ್ರುವ ಒಂದುಗೂಡಿದರು. ಜ್ಞಾತಿಕಲಹ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು (ಸು.860). ಕ್ಷಾತ್ರಸಾಧನೆಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಆಳಿಕೆ ಇವನ ಪಿತೃ, ಪಿತಾಮಹರ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಲಾರದಾದರೂ ಇತರ ರಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಈತನು ನೀಡಿರುವ ಕಾಣಿಕೆ ಗಮನಾರ್ಹವಾದವು. ತನ್ನ 64 ವರ್ಷದ ದೀರ್ಘ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸತತವಾಗಿ ಶತ್ರುಬಾಧೆಯನ್ನು ಈತ ಅನುಭವಿಸಿದರೂ ಪ್ರಜಾಕ್ಷೇಮಕ್ಕಾಗಿ, ಧರ್ಮೋದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬಹು ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ವಹಿಸಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಲೋಕೋಪದ್ರವ ಶಾಂತಿಗೆಂದು ತನ್ನ ಎಡಗೈ ಬೆರಳನ್ನೇ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿ ಕೊಟ್ಟನೆಂದು ಇವನ ಸಂಜಾನ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಇವನ ತ್ಯಾಗದ ವಿಷಯ ಹಲವು ಕಾಲದವರೆಗೆ ಜನರ ನೆನಪಿನಲ್ಲಿದ್ದು, 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಭಟ್ಟಾಕಳಂಕ ಈತನನ್ನು ಶಿಬಿ, ದಧೀಚಿಯರಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತನ ಧರ್ಮನಿಷ್ಠೆ ಬಹು ಘನತರವಾಗಿದ್ದು, ಹಲವು ಬಾರಿ ಲೋಕವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ರಾಜ್ಯತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅಮೋಘವರ್ಷ ಜೈನಮತಾವಲಂಬಿ. ಜಿನಸೇನಾಚಾರ್ಯ ಈತನ ಗುರು ಎಂಬ ವಿಷಯ ಗುಣಭದ್ರಾಚಾರ್ಯರ ಉತ್ತರ ಪುರಾಣ ದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇವನ ಮಗನಿಗೆ ಗುರುವಾಗಿದ್ದ ಗುಣಭದ್ರಾಚಾರ್ಯರೂ ಇವನ ಭಕ್ತಿ ಗೌರವಗಳಿಗೆ ಪಾತ್ರರಾಗಿದ್ದರು.

ಅಮೋಘವರ್ಷ ಸಾಹಿತ್ಯಪೋಷಕನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಪ್ರಶ್ನೋತ್ತರಮಾಲಿಕಾ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಕೃತ ಗ್ರಂಥವನ್ನೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಿರಾಜಮಾರ್ಗವನ್ನೂ ಈತನೇ ಬರೆದನೆಂಬ ಹೇಳಿಕೆಗಳಿದ್ದರೂ ಇವು ವಿವಾದಾಸ್ಪದ. ಈತನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಶ್ರೀವಿಜಯ ಮೊದಲಾದ ಕವಿಗಳು ಕೃತಿರಚನೆ ಮಾಡಿದರು. ಶಾಕಟಾಯನನೆಂಬ ಜೈನ ವೈಯಾಕರಣಿ ಅಮೋಘವೃತ್ತಿಯನ್ನೂ ಮಹಾವೀರಾಚಾರ್ಯ ಗಣಿತಸಾರಸಂಗ್ರಹವನ್ನೂ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದರು. ಇವನ ಗುರುಗಳಾದ ಜಿನಸೇನಾಚಾರ್ಯರು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಪುರಾಣ ಮತ್ತು ಪಾರ್ಶ್ವಾಭ್ಯುದಯ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ ಜಯಧವಲಾ ಟೀಕೆಯನ್ನೂ ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಶಿಷ್ಯ ಗುಣಭದ್ರಾಚಾರ್ಯರು ಪೂರ್ವಪುರಾಣವನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದರಲ್ಲದೆ ಉತ್ತರಪುರಾಣವನ್ನೂ ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಮಗ ಕೃಷ್ಣ. ಚಂದೊಬ್ಬಲಬ್ಬೆ ಮತ್ತು ರೇವಕನಿಮ್ಮಡಿ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳು. ಇವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಹಿರಿಯವಳಾದ ರೇವಕನಿಮ್ಮಡಿ ಗಂಗರಾಜಕುಮಾರನೊಬ್ಬನನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿ ರಾಯಚೂರು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದಳು (ಸು.837). *

ಅಮ್ರೇಲಿ: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಅಮ್ರೇಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ವಸತಿ ನೆಲೆ. ವಲ್ಲಭಿಯ ರಾಜ 2ನೆಯ ಧಾರಸೇನನ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಅಮ್ರಿಲಿಕ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿದೆ. 1934–44ರಲ್ಲಿ ಎಚ್.ಆರ್. ಶಾಸ್ತ್ರೀ ಹಾಗೂ ಎ.ಎಸ್. ಗದ್ರೆ ಮತ್ತು 1952–53ರಲ್ಲಿ ಎಸ್.ಆರ್. ರಾವ್ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದಾಗ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಅಲ್ಲದೆ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ತೆಳುವಾದ ವಸತಿ ಪದರವೂ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷವೆಂದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸಮಾಧಿಗಳು. ದಹನ ಅನಂತರದ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷವನ್ನು ಸಣ್ಣ ಮಡಕೆಯೊಳಗಿಟ್ಟು ಹೂಳಿ ಸುತ್ತಲೂ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತವನ್ನು, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ವೃತ್ತದ ಒಳಗೆ ಕಲ್ಲುಗಪ್ಪೆಯನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕುಮಾರಗುಪ್ತನ ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಕ್ಷತ್ರಪ ರಾಜರ ಸೀಸ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಗಾಂಧಾರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ತೋರುವ ಅಕ್ಕಸಾಲಿಯ ಅಚ್ಚು, ನಗ್ನ ಮಾನವಾಕೃತಿಯ ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಜಾಡಿಗಳು, ದೇವತೆಯರ ಕೆತ್ತನೆಯುಳ್ಳ ಕಲ್ಲಿನ ಫಲಕಗಳು, ಗಡ್ಡಧಾರಿ ಯವನನ ಚಿತ್ರವಿರುವ ಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕ, ಶಿಲಾದಿತ್ಯನ ಮುದ್ರೆ, ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆ ಮುಂತಾದುವು ಇತರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಅಯೋಧ್ಯೆ: ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಫೈಜ಼ಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಈಗಿನ ಅವಧ್ ಪಟ್ಟಣವೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಅಯೋಧ್ಯೆ. ಘಾಗ್ರಾನದಿಯ (ಸರಯೂ) ದಂಡೆಯಮೇಲೆ ಫೈಜ಼ಾಬಾದ್ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಅನತಿ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಪೌರಾಣಿಕವಾಗಿ ಮತ್ತು ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿ ಬಹು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಮನು ಇದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಹಿಂದುಗಳ ಮೋಕ್ಷಪ್ರದವಾದ ಏಳು ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಇದೂ ಒಂದು. ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ವಂಶದ ಅರಸರ ರಾಜಧಾನಿ. ರಾಮಾಯಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಶರಥನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ರಾಮನ ಅವತಾರವಾದುದು ಇಲ್ಲಿಯೇ. ರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರದ ಬಹುಮುಖ ವರ್ಣನೆಯಿದ್ದು ಅಯೋಧ್ಯೆ ಮಹಾತ್ಮೆ ಎಂಬ ಕಾವ್ಯವೂ ಇದೆ. ಮಹಾಭಾರತದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೃಹದ್ರಥ ಅಯೋಧ್ಯೆಯಿಂದ ಕೋಸಲ ಸೇನೆಯನ್ನು ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ವೃಷಭ, ಅಜಿತ ಮೊದಲಾದ ತೀರ್ಥಂಕರರ ಜನ್ಮಸ್ಥಳವಾದ್ದರಿಂದ ಇದು ಜೈನರಿಗೂ ಪವಿತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರ. 640 ರಲ್ಲಿ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಅಯೋಧ್ಯೆಗೆ ಬಂದಾಗ ಅಲ್ಲಿ 20 ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪಗಳೂ 3000 ಭಿಕ್ಷುಗಳೂ ಇದ್ದುದಾಗಿ ವರದಿಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ರಾಮನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರನೀಲಮಣಿಯಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ ಹನುಮಂತನ ವಿಗ್ರಹವಿರುವ ದೇವಾಲಯ ಬಹು ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. (ಎ.ಕೆ.;ಎಸ್.ಎನ್.ಕೆ.;ಎಸ್.ಆರ್.)

ಅಯ್ಯಾವೊಳೆ ಐನೂರ್ವರು: ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಣಿ (ಸಂಸ್ಕೃತ ಶ್ರೇಣಿ), ಕೊತ್ತಳಿ ಎಂಬ ಪದಗಳು, ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳ ಹಾಗೂ ವರ್ತಕರ ಸಂಘಗಳನ್ನು ಮಧ್ಯಯುಗದ ಯುರೋಪಿನ ಗಿಲ್ಡ್‌ಗಳಂತೆ ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳು ಮತ್ತು ವರ್ತಕರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಶ್ರೇಣಿಗಳ(ವೃತ್ತಿಸಂಘ) ನಿಯಂತ್ರಣದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕನ್ನಡನಾಡಿನವನೇ ಆದ ವಿಖ್ಯಾತ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ ಭಾಷ್ಯಕಾರ (ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯ

ಸ್ಮೃತಿ) ವಿಜ್ಞಾನೇಶ್ವರ(11ನೆಯ ಶತಮಾನ) ತನ್ನ ಮಿತಾಕ್ಷರದಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಣಿ ಪದವನ್ನು ಹೀಗೆ ಅರ್ಥೈಸಿದ್ದಾನೆ: ನಾನಾ ಜಾತಿಗೆ ಸೇರಿದ, ಆದರೆ ಒಂದೇ ಬಗೆಯ ಪರಿಶ್ರಮದಿಂದ (ದುಡಿಮೆ) ಜೀವನೋಪಾಯವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ವೃತ್ತಿಸಂಘ-ಉದಾ: ಕುದುರೆ ವ್ಯಾಪಾರಿ, ವೀಳೆಯದೆಲೆ ವ್ಯಾಪಾರಿ, ನೇಕಾರ, ಚರ್ಮಕಾರ ಇತ್ಯಾದಿ. ಈ ಶ್ರೇಣಿಗಳ ನಿಬಂಧನೆಗಳು (ಕಟ್ಟಳೆ) ಕಾನೂನಿನ ಬಲವುಳ್ಳವು; ಇವನ್ನು ರಾಜನಾಗಲಿ ಸರ್ಕಾರವಾಗಲಿ ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿಯಬೇಕು ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಶ್ರೇಣಿಗಳ ದೊಡ್ಡಜಾಲವೇ ಇತ್ತು. ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳು ಉತ್ಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರೆ, ವರ್ತಕರು ವಿತರಣೆಯಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರು.

ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ: ನಾನಾದೇಶಿಗರು, ಸೆಟ್ಟಿಯರು, ಸೆಟ್ಟಿಗುತ್ತರು, ಮುಮ್ಮುರಿದಂಡರು, ಗವರೆಗಳು, ಗಾತ್ರಿಗರು ಇತ್ಯಾದಿ. ಇವು ಸ್ವಾಯತ್ತತೆ ಹೊಂದಿದ್ದು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಲಾಂಛನ ಮತ್ತು ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದುದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇಡೀ ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಇವುಗಳ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಗಮನಾರ್ಹ. ಆದರೂ ಈ ಶ್ರೇಣಿಗಳ ಸೂಕ್ತ ಅರ್ಥವನ್ನಾಗಲೀ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯನ್ನಾಗಲೀ ಗ್ರಹಿಸುವುದು ಕಷ್ಟವೇ. ಈ ಎಲ್ಲ ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳ ಸದಸ್ಯರಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಖ್ಯಾತರೂ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಗಳೂ ಆಗಿದ್ದವರೆಂದರೆ ಅಯ್ಯಾವೊಳೆ(ಐಹೊಳೆ) ಐನೂರ್ವರೆಂಬುದಂತೂ ನಿರ್ವಿವಾದ.

ಅಯ್ಯಾವೊಳೆ ಐನೂರ್ವರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಉಲ್ಲೇಖ, ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿನ ಲಾಡಖಾನ್ ದೇವಾಲಯದ ಪೂರ್ವಗೋಡೆಯ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ 8-9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ ಎಂದು ಫ್ಲೀಟ್ ಅವರು ಹೇಳಿದ್ದುಂಟು. ಆದರೆ ಈ ಶಾಸನ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸುವ ಆರ್ಯಪುರದ (ಐಹೊಳೆಯ) ಐನೂರ್ವರು ದಾನಪಡೆದ ಚಾತುರ್ವಿದ್ಯಾ ಸಮುದಾಯದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರೇ ಹೊರತು, ವರ್ತಕ ಸಂಘದವರಿರಲಾರರು. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಮನಸಂದೈನಲ್ಲಿನ (ಪುದುಕೋಟೈ ಪ್ರದೇಶ) 2 ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳೇನೋ (9ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಐನೂರುವರ್ ವರ್ತಕ ಸಂಘವನ್ನು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ವರ್ತಕ ಸಂಘಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಕೊಲ್ಲಾಪುರ, ಮೀರಜ್; ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕೊಯಮತ್ತೂರು, ಕಿನ್ನವೆಲ್ಲಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಬಹುತೇಕ ಶಾಸನಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಳ್ಳಾರಿ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಹಾಸನ, ಬೆಂಗಳೂರು ಮುಂತಾದ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ; ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಕರ್ನೂಲು ಮತ್ತು ಅನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು, ಬಹುಶಃ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಇವರ ವ್ಯಾಪಾರ ವಹಿವಾಟುಗಳ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಈಚಿನ ಶಾಸನವೆಂದರೆ, 1680ರದು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ.

ವೀರಬಣಂಜುಕ್ಕ ಪ್ರಶಸ್ತಿ: ಈ ವರ್ತಕ ಸಂಘದ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಒಂದು ವಿಚಾರ. ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ, ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳೊಂದಿಗೆ, ಇವರ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಹೆಚ್ಚೂಕಡಿಮೆ ಒಂದೇ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಅದನ್ನು ಹೀಗೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸಬಹುದು: ಐನೂರ್ವರು ಸದಸ್ಯರ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಗುಣಗಳ ಪ್ರಶಂಸೆ; ಇವರ ವಂಶದ ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಮೂಲ ಇತ್ಯಾದಿ. ಅಯ್ಯಾವೊಳೆಯನ್ನು ಅಹಿಚ್ಛತ್ರಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವರು ಅಯ್ಯಾವೊಳೆ ಪುರದ ಪರಮೇಶ್ವರಪ್ಪ ಐನೂರ್ವರ್ ಸ್ವಾಮಿಗಳು. ಇವರದು ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ವಿಖ್ಯಾತವಾದ 500 ವೀರ ಶಾಸನಗಳು. ಇವರು ವೀರಬಣಂಜುಧರ್ಮ ಪ್ರತಿಪಾಳಕರು. ಶೌರ್ಯ- ಸಾಹಸಾದಿಗಳಿಗೆ ವಿಶ್ವದಲ್ಲೇ ವಿಖ್ಯಾತರಂತೆ! ಇವರದು ಗುಡ್ಡ ಧ್ವಜ; ಗುಡ್ಡಶಾಸ್ತ್ರ. ಈ ಪದಗಳ ಸೂಕ್ತ ಅರ್ಥ ತಿಳಿಯದು. ಈ ವರ್ತಕ ಸಂಘದ ಶಾಸನಗಳು ಇಡೀ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅಲ್ಲದೆ, ಇವರ ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳು ಥೈಲೆಂಡ್, ಸುಮಾತ್ರ, ಮಯನ್ಮಾರ್ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಲಂಕ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವುದು ಮಹತ್ವದ್ದು. ಅಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಕೋಟೆಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿತವಾದ ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೋಠಿಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು, ತಮ್ಮದೇ ಆದ ರಕ್ಷಣಾ ಪಡೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ವ್ಯಾಪಾರದ ಸಲುವಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಚೇರ, ಚೋಳ, ಪಾಂಡ್ಯ; ಉತ್ತರಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮಗಧ, ಕಾಂಭೋಜ; ವಿದೇಶಗಳೆನಿಸುವ ಪಾರಸ, ಮಲೆಯ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಗೆ ಭೂಮಾರ್ಗ ಮತ್ತು ಜಲಮಾರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಯಾಣಿಸುತ್ತಿದ್ದರು (ಪಾದಮಾರ್ಗ ಜಲಮಾರ್ಗದೊಳು ಷಟ್ಖಂಡ- ಮಂಡಲಗಳಂ ಪೊಕ್ಕು). ಇವರು ವ್ಯಾಪಾರ ವಹಿವಾಟಿನಲ್ಲಿ ಮಾರುತ್ತಿದ್ದ- ಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಸರಕುಗಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೀಗಿದೆ : ಉತ್ತಮ ಆನೆಗಳು (ಭದ್ರಹಸ್ತಿ), ಒಳ್ಳೆಯ ಜಾತಿಯ ಕುದುರೆಗಳು (ಜಾತ್ಯಶ್ವ), ವಿವಿಧ ವಜ್ರ ವೈಢೂರ್ಯಗ ಳಂಥ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಶಿಲೆಗಳು, ಸಾಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳು, ಸುಗಂಧ ದ್ರವ್ಯಗಳು, ಔಷಧಗಳು, ಬಟ್ಟೆ ಬತ್ತ ಹತ್ತಿ, ಸಕ್ಕರೆ, ಗೋದಿ, ಅಡಕೆ ಇತ್ಯಾದಿ. ಸಗಟು ಹಾಗೂ ಚಿಲ್ಲರೆ ವ್ಯಾಪಾರಗಳೆರಡೂ ಇದ್ದುವು. ಅಂತರ್ದೇಶೀಯ ಸಾಗಾಣಿಕೆಗೆ ಕುದುರೆ, ಕತ್ತೆ, ಎತ್ತು, ಕೋಣ, ಆನೆ ಹಾಗೂ ಒಂಟೆಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು; ದ್ವೀಪಾಂತರಗಳಿಗೆ ಹಡಗುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಯಾಣಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಇವರದು ಸುಭದ್ರವಾದ ಬ್ಯಾಂಕ್‌ಗಳೆಂದು ಸಾರ್ವಜನಿಕರಲ್ಲಿ ದೃಢವಿಶ್ವಾಸವಿತ್ತು. ಠೇವಣಿಯನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ, ಇತರರಿಗೆ ಬಡ್ಡಿಯ ಮೇಲೆ ಸಾಲವನ್ನು (ಲೇವಾದೇವಿ) ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲದೆ, ಇತರರು ಮಾಡಿದ ಧಾರ್ಮಿಕ ದತ್ತಿಗಳಿಗೆ ಇವರು ಧರ್ಮದರ್ಶಿಗಳೂ ಹೌದು. ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ಇವರು ಹಲವು ಪಟ್ಟಣ-ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನೂ ಕೆರೆಗಳನ್ನೂ ಅನ್ನಸತ್ರಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿ ಕೃತಾರ್ಥರೆನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಉದಾರ ವಾಗಿ ದಾನ-ದತ್ತಿಗಳನ್ನೂ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಅಯ್ಯಾವೊಳೆ ಐನೂರ್ವರದು ಬಹುಮುಖ ಪ್ರತಿಭೆ, ಸಾಧನೆಗಳು. ಇವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಖ್ಯಾತ ವ್ಯವಹಾರಿಗಳು ಅಂದಿನ ಆಳರಸರ ಮನ್ನಣೆಗೂ ಪಾತ್ರರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಇವರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಒಂದು ಮುದ್ರೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಇರಿವಬೆಡಂಗ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲದ, ಬೆಡ್ಕಿಹಾಳದ ತಾಮ್ರಪಟಗಳಿಗೆ (1000) ಸೇರಿಸಿರುವ ತಾಮ್ರದುಂಗರದಲ್ಲಿ ಈ ಮುದ್ರೆಯನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಉಬ್ಬುಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಹಿಷಾಸುರ ಮರ್ದಿನಿ ಇರುವ ಮುದ್ರೆಯಿದ್ದು ಈ ತಾಮ್ರಶಾಸನದ ಪಾಠ ತಿಳಿಸುವಂತೆ, ಒಬ್ಬ ಯೋಧ ಹಲವು ವೈರಿಗಳನ್ನು ಕೊಂದು ಜಯಶೀಲನಾದಾಗ, ಅಯ್ಯಾವೊಳೆ ಐನೂರ್ವರು ಅವನ ಧೈರ್ಯ-ಸಾಹಸಗಳನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿ ಪಗೆಯಂ ಬೆಂಕೊಳ್ವ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದರಂತೆ, ಕೆಲವು ತೆರಿಗೆಗಳಿಂದ ವಿನಾಯಿತಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟರಂತೆ. (ಜಿ.ಎಸ್.)

ಅರವಿಂದ ಘೋಷ್: 1872-1950. ಪೂರ್ಣಯೋಗಮಾರ್ಗವನ್ನು ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ತೋರಿದ ಮಹಾಯೋಗಿ. 1872 ಆಗಸ್ಟ್ 15 ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ಕೃಷ್ಣಧನ ಘೋಷ್, ತಾಯಿ ಸ್ವರ್ಣಲತಾದೇವಿ. ಅಣ್ಣ ವಿನಯಭೂಷಣ, ತಮ್ಮ ಮನಮೋಹನ, ತಂಗಿ ಸರೋಜಿನಿ.

ಅರವಿಂದ ಘೋಷ್ ಅವರು ಐದು ವರ್ಷದವರಿದ್ದಾಗಲೇ ತಮ್ಮ ಸಹೋದರರೊಡನೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಆರಂಭಿಸಿದರು (1879-92). ಹದಿನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಮ್ಯಾಂಚೆಸ್ಟರ್, ಲಂಡನ್, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನಮಾಡಿ ಲ್ಯಾಟಿನ್, ಗ್ರೀಕ್‌ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಅದ್ವಿತೀಯ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಪಡೆದು ಪ್ರಥಮಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ತೇರ್ಗಡೆಯಾದರು. ತಂದೆಯ ಅಭಿಲಾಷೆಯಂತೆ ಐ.ಸಿ.ಎಸ್. ಪರೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡರು. ಆದರೆ ಇವರು ಕುದುರೆ ಸವಾರಿ ಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಹೋಗದಿದ್ದುದರಿಂದ ಐ.ಸಿ.ಎಸ್. ಪದವಿಗೆ ಅನರ್ಹರಾದರು.

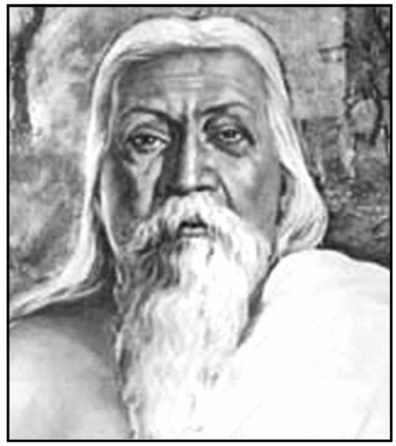

ಗಾಯಕವಾಡ ಮಹಾರಾಜರ ಆಹ್ವಾನವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ 1893 ಫೆಬ್ರವರಿ 2ರಂದು ಬರೋಡವನ್ನು ಸೇರಿದರು. ಕೆಲವು ಸಮಯದ ಬಳಿಕ ಬರೋಡ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದರು. ಈ ಉದ್ಯೋಗದ ಜೊತೆಗೆ ಅವರು ಮಹಾರಾಜರ ಆಪ್ತಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿಯೂ ಕೆಲಸ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ತಂದೆ ಕಾಲವಾಗಲು ತಾಯಿ, ತಮ್ಮ, ತಂಗಿಯರ ಜೀವನನಿರ್ವಹಣೆಯ ಹೊರೆ ಅವರ ಮೇಲೆ ಬಿತ್ತು.

ಅರವಿಂದರ ದೃಷ್ಟಿ ತಮ್ಮ ಮಾತೃಭಾಷೆಯಾದ ಬಂಗಾಲಿಯನ್ನು ಕಲಿತು ಬಂಕಿಮಚಂದ್ರ, ಮಧುಸೂದನದತ್, ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದ, ರವೀಂದ್ರನಾಥ ಟಾಕೂರ್ ಮೊದಲಾದವರ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಮೂಲ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವತ್ತ ಹರಿಯಿತು. ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಕೃತಿಗಳ ಭಾಷಾ ಪ್ರೌಢಿಮೆ, ಗಾಂಭೀರ್ಯ, ಅವುಗಳ ರಸಾಸ್ವಾದನೆ ಅವರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿತು. ಇವರ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ ಶ್ರೇಷ್ಠಕೃತಿಯೆಂದರೆ ಶ್ರೀ ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಪರಮಹಂಸರ ವಚನಾಮೃತ ಭರ್ತೃಹರಿಯ ನೀತಿಶತಕ, ಕಾಳಿದಾಸನ ವಿಕ್ರಮೋರ್ವಶೀಯ ಮೊದಲಾದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಇವರು ಇಂಗ್ಲಿಷಿಗೆ ಭಾಷಾಂತರ ಮಾಡಿದುದಲ್ಲದೆ, ವಾಲ್ಮೀಕಿರಾಮಾಯಣ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಸ ಭಾರತದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷಿಗೆ ಭಾಷಾಂತರ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಮೃಣಾಲಿನಿ ಎಂಬ 14 ವರ್ಷದ ಕನ್ಯೆಯನ್ನು 1901ರಲ್ಲಿ ಅರವಿಂದರು ವಿವಾಹವಾದರು. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅವರು ಬರೋಡ ಕಾಲೇಜಿನ ಪ್ರಿನ್ಸಿಪಾಲರಾಗಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲಿ ಇವರು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಮಾಸಿಕ ವೇತನ 710 ರೂಪಾಯಿಗಳು. ಅಂತರ್ಮುಖಿಗಳಾದ ಇವರು ದೇಶದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡಲು ಸಂಕಲ್ಪಮಾಡಿದರು. ಸರ್ಕಾರದ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿ, ಕೇವಲ 150 ರೂಪಾಯಿಗಳ ಮಾಸಿಕ ವೇತನಕ್ಕೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಲೇಜಿನ ಪ್ರಿನ್ಸಿಪಾಲರಾದರು.

1906 ಡಿಸೆಂಬರ್ 26ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವೇ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಧ್ಯೇಯವೆಂದು ನಿರ್ಣಯಹೊರಡಿಸಲು ಅರವಿಂದರೇ ಕಾರಣರು. ಅಂದಿನಿಂದ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಲಭಿಸುವವರೆಗೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಧ್ಯೇಯ ಅದೇ ಆಗಿತ್ತು. 1907ರ ಡಿಸೆಂಬರ್ ತಿಂಗಳಿನಲ್ಲಿ ಬೊಂಬಾಯಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸಿ, ಜನರಲ್ಲಿ ದೇಶ ಪ್ರೇಮ ಹೊರಚಿಮ್ಮುವಂತೆ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾದ ಭಾಷಣ ಮಾಡಿದರು. ಬೊಂಬಾಯಿಯಿಂದ ಬರೋಡಕ್ಕೆ ಹೋದಾಗ, ಅಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣು ಭಾಸ್ಕರಲೇಲೆ ಎಂಬ ಯೋಗಿಯ ಸಂದರ್ಶನ ಇವರಿಗಾಯಿತು. ಅವರ ಸಾನ್ನಿಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಾಯಾಮ ಮೊದಲಾದ ಯೋಗಸಾಧನೆ ಮಾಡಿ ವಿಶೇಷ ಅನುಭವಗಳನ್ನು ಪಡೆದರು. ಈ ಜಗತ್ತು ಈಶ್ವರನ ಭೂಮಿಕೆ ಎಂಬುದು ಇವರಿಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಯಿತು. ಭಾರತಮಾತೆ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ರಾಜೇಶ್ವರಿಯಾಗಿ ಅವರಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಳಾದಳು. ಬ್ರಹ್ಮತೇಜಸ್ಸಿನಿಂದಲೇ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಾಧ್ಯವೆಂಬುದು ಇವರ ಗಟ್ಟಿಯಾದ ನಿಲುವು.

ಕಲ್ಕತ್ತೆಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ ಬಳಿಕ, ಬಿಪಿನ್‌ಚಂದ್ರಪಾಲರ ಸಂಪಾದಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ವಂದೇಮಾತರಂ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ವಾರಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ತೇಜೋಪೂರ್ಣವಾದ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಬರೆದು ಯುವಕರನ್ನು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಸಮರಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದರು. ಫಲವಾಗಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಸಂಗ್ರಾಮ ಉಗ್ರರೂಪಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿತು. ಇದನ್ನು ಕಂಡ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಆ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಪಾದಕರನ್ನೂ ಅರವಿಂದರನ್ನೂ ರಾಜದ್ರೋಹದ ಆಪಾದನೆಯ ಮೇಲೆ ಸೆರೆಮನೆಗೆ ಕಳುಹಿಸಿತು. ಕೆಲವು ದಿನಗಳ ಬಳಿಕ ಅರವಿಂದರನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೂ ಪುನಃ 1908 ಮೇ 4 ರಂದು ಸು.1 ವರ್ಷಕಾಲ ಅವರಿಗೆ ಕಾರಾಗೃಹವಾಸದ ಶಿಕ್ಷೆಯಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪವೂ ಧೃತಿಗೆಡದ ಅವರಿಗೆ ಸೆರೆಮನೆ ಯೋಗಸಾಧನೆಯ ಕ್ಷೇತ್ರವಾಯಿತು. ವೇದ, ಉಪನಿಷತ್ತು, ಗೀತೆ ಮೊದಲಾದ ಸದ್ಗ್ರಂಥಗಳ ಪಠನದಿಂದ ಅವರಿಗಾದುದು ಸರ್ವಂ ಖಲ್ವಿದಂ ಬ್ರಹ್ಮ ಎಂಬುದರ ಅನುಭೂತಿ, ಕಡೆಗೆ ಕಲ್ಕತ್ತೆಯ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಕೀಲರಾದ ಚಿತ್ತರಂಜನದಾಸರ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದಾಗಿ ಸೆರೆಮನೆಯಿಂದ ಹೊರಬರುವಂತಾಯಿತು.

ಕಾರಾಗೃಹದಿಂದ ಹೊರಬಂದ ಅರವಿಂದರು ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲಿ ಕರ್ಮಯೋಗಿ, ಬಂಗಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಧರ್ಮ ಎಂಬ ಸಾಪ್ತಾಹಿಕಗಳನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಪ್ರಚಂಡಶಕ್ತಿಯ ಅವತರಣವಾಗದೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಅಸಾಧ್ಯವೆಂಬುದು ಇವರ ಲೇಖನಗಳಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಯಿತು. ಇವರ ಲೇಖನಗಳು ಅನೇಕ ಯುವಕರಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ನೀಡಿದುವು. ಅಂತರ್ಮುಖಿಗಳಾದ ಇವರು ಯೋಗಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಲು ಸಂಕಲ್ಪಿಸಿದರು. 1910 ಏಪ್ರಿಲ್ 4ರಂದು ಪಾಂಡಿಚೇರಿಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ, ತಮ್ಮ ಭೌತಿಕಶರೀರವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸುವವರೆಗೆ ಇವರು ಅಲ್ಲಿಂದ ಚಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ದಿವ್ಯಜೀವನದಲ್ಲಿ ಸುಪ್ರತಿಷ್ಠಿತವಾಗುವುದೆ ಮಾನವನ ಆದರ್ಶವೆಂಬುದು ಇವರಿಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಯಿತು. ಸು.7 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆರ್ಯ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವೇದರಹಸ್ಯ, ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ, ದಿವ್ಯಜೀವನದ ಆದರ್ಶ, ಯೋಗಸಮನ್ವಯ, ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಿರಿಮೆ, ಮಾನವಕುಲದ ಅಭ್ಯುದಯ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ದರ್ಶನ–ಇತ್ಯಾದಿ ಹಲವು ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಇವರ ಪ್ರಬುದ್ಧ ಲೇಖನಗಳು ಪ್ರಕಟವಾದವು.

1920 ಏಪ್ರಿಲ್ 24ರಂದು ಮೇರಿ ರಿಚರ್ಡ್ಸ್ ಎಂಬ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ದೇಶದ ಮಹಿಳೆ ಅರವಿಂದರ ಶಿಷ್ಯಳಾಗಿ ಪಾಂಡಿಚೇರಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿ ಅರವಿಂದಾಶ್ರಮವನ್ನು ರೂಪಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯಶೀಲಳಾದಳು. ಮಹಾಸಾಧಕರಾದ ಅರವಿಂದರಲ್ಲಿ 1926 ನವೆಂಬರ್ 24ರಂದು ಅತಿಮಾನಸತ್ವ ಅವತರಣವಾಯಿತು. ಅಷ್ಟರಿಂದಲೇ ಇವರು ತೃಪ್ತರಾಗದೆ ಸಮಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಅತಿಮಾನಸತ್ವ ಅವಿರ್ಭವಿಸಲೆಂಬ ಅಭೀಪ್ಸೆಯಿಂದ ಮಹತ್ತರ ತಪಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನಿರತರಾದರು. ಇವರ ಸಂದರ್ಶನ ದೊರಕುವುದು ಸಾಧಕರಿಗೆ ದುರ್ಲಭವಾದರೂ ವರ್ಷಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕು ಬಾರಿ ಇವರನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಲು ಅವಕಾಶವಿತ್ತು. ಸಾಧಕರಿಂದ ಇವರಿಗೆ ಸಹಸ್ರಾರು ಪತ್ರಗಳಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳಿಗೆ ಉತ್ತರ ಬರೆಯಲು ಇವರು ಮರೆಯುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ.

ಅರವಿಂದರ ಕೃತಿಗಳು ಹಿಮಾಲಯ ಸದೃಶವಾಗಿವೆ. ಗೀತಾಪ್ರಬಂಧಗಳು, ಯೋಗಸಮನ್ವಯ, ದಿವ್ಯ ಜೀವನ, ಸಾವಿತ್ರಿ ಮೊದಲಾದವು ಇವರ ಪ್ರಮುಖ ಕೃತಿಗಳು. ಇವರ ಗೀತಾಪ್ರಬಂಧಗಳಲ್ಲಿಯ ಗೀತೆಯ ಚಿಂತನೆ, ಭಾವ ವಿಚಾರಗಳೆಲ್ಲ ಯಾವ ಮತಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿಯೂ ನಿಯೋಜಿತವಾಗಿಲ್ಲ. ಹಲವು ದೃಷ್ಟಿಗಳನ್ನು ಸಮನ್ವಯಗೊಳಿಸುವ ಅಪೂರ್ವತೆ ಇಲ್ಲಿದೆ. ವಿಶ್ವವ್ಯಾಪಕ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿ ಮಾನವತ್ವದಿಂದ ದೇವತ್ವಕ್ಕೇರುವ ಸತ್ಪಥವನ್ನು ಈ ಕೃತಿ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಜಗತ್ತಿನ ಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕಾಗಿ ಕಾರ್ಯತತ್ಪರರಾದರೆ ಆಧುನಿಕ ನಾಗರಿಕ ಜೀವನ ಸಾರ್ಥಕವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ವಿಚಾರಗಳು ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಯೋಗಸಮನ್ವಯ ಎಂಬ ಕೃತಿ ನಮ್ಮ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ದಿವ್ಯಜೀವನದತ್ತ ಅರಳಿಸುತ್ತದೆ. ದಿವ್ಯ ಜೀವನ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅರವಿಂದರು ತಮ್ಮ ದರ್ಶನವನ್ನು ತರ್ಕಬದ್ಧವಾಗಿ, ವಿಚಾರಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಯೌಗಿಕ ಬೆಳಕಿನಿಂದ ರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಾವಿತ್ರಿ ಒಂದು ಯೌಗಿಕ ಕಾವ್ಯ. ಅರವಿಂದರ ಯೌಗಿಕ ಅನುಭವಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಮೈವೆತ್ತಿವೆ. ಮಹಾಭಾರತದ ಕಥಾಸೂತ್ರವೇ ಇದಕ್ಕೆ ಆಧಾರ. ಅರವಿಂದರ ಕೃತಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಹೊಸದೃಷ್ಟಿ ಹೊಸ ಅಭಿರುಚಿಗಳು ಮೂಡಿ ಜೀವನ ಪಥ ದೃಗ್ಗೋಚರವಾಗುತ್ತದೆ. ಹಿಂದಿನ ಮಹಾತ್ಮರೆಲ್ಲರ ವಿಚಾರಧಾರೆಗಳನ್ನು ವಿಮರ್ಶಿಸಿ, ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾದ ಪೂರ್ಣಯೋಗಮಾರ್ಗವನ್ನು ಜನತೆಯ ಮುಂದೆ ಇಟ್ಟವರು ಇವರು. ಹೀಗೆ ಅರವಿಂದರು ಭಾರತದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದಾರ್ಶನಿಕರಾಗಿ, ಕವಿ, ನಾಟಕಕಾರ, ವಿಮರ್ಶಕರಾಗಿ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರಾಗಿ ಪ್ರಮುಖರಾಗಿದ್ದರು. ಮಹಾಯೋಗಿ ಎನಿಸಿದ್ದ ಇವರು 1950 ಡಿಸೆಂಬರ್ 5 ರಂದು ನಿಧನಹೊಂದಿದರು. (ಕೆ.ಎ.)

ಅರಿಕಮೇಡು: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಪಾಂಡಿಚೇರಿಯಿಂದ 3 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ, ಬಂಗಾಲಕೊಲ್ಲಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಮರಳು ದಂಡೆಯಿಂದ ಬೇರ್ಪಟ್ಟು ಉಂಟಾಗಿರುವ ನದಿ (ಲಗೂನ್) ದಡದಲ್ಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳು ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ವೀರೈ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿರುವ ಮೀನುಗಾರರ ಗ್ರಾಮ ವೀರಂಪಟ್ಟಿಯಿಂದ ಸು.500 ಮೀ ಉತ್ತರಕ್ಕಿದೆ. ಪಾಂಡಿಚೇರಿಯಿಂದ ಅನತಿ ದೂರದಲ್ಲಿ, ಸಮುದ್ರತಟದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವುದರಿಂದ ಈ ಊರನ್ನು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಪೆರಿಪ್ಲಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಎರಿಥ್ರಿಯನ್ ಸೀ ಮತ್ತು ಟಾಲಮಿಯ ಜಿಯೋಗ್ರಫಿಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಾಗಿರುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬಂದರು ಪಟ್ಟಣವಾದ ಪೊದೌಕೆ (=ಪುದುಚೇರಿ=ಹೊಸಪಟ್ಟಣ) ಎಂದೇ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. 1937ರಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಅನಂತರ ಜೋವು ಡುಬ್ರೈಲ್ (1941) ಈ ನಿವೇಶನದಿಂದ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಗಸ್ಟಸನ ತಲೆಯ ಚಿತ್ರ ಕೆತ್ತಿದ ಮಣಿಯೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಅನೇಕ ಅಮೂಲ್ಯ ಮಣಿರತ್ನಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಸ್ಥಳ ರೋಮನ್ ವಸಾಹತು ಪಟ್ಟಣವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ ಬಳಿಕ ಪಾಂಡಿಚೇರಿಯ ಕೆಲವು ಫ್ರೆಂಚ್ ನಿವಾಸಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಬಂದಂತೆ ಅಗೆದು ಬಾವಿ ಹಾಗೂ ಉಂಗುರ ಬಾವಿಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದರಲ್ಲದೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಹಾಗೂ ಕಲಾತ್ಮಕ ಮಹತ್ತ್ವದ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. 1944ರಲ್ಲಿ ಪಾಂಡಿಚೇರಿಗೆ ಭೇಟಿನೀಡಿದ ಅಂದಿನ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕ ಸರ್ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಈ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಅವು ನಿಸ್ಸಂದೇಹವಾಗಿಯೂ ರೋಮನ್ ಮೂಲದ್ದೆಂದು ಊಹಿಸಿದ. ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇಂತಹ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡರೆ ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಚದುರಿದಂತೆ ಕಂಡುಬರುವ, ಇದೇ ರೀತಿಯ ಹಾಗೂ ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ದೊರೆಯುವ ಭಾರತೀಯ ಮೂಲದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ಕಾಲವನ್ನು ನಿರ್ಣಾಯಕವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಒಂದು ಆಧಾರ ರೇಖೆ ಒದಗುತ್ತದೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ. ಇದೇ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ತನ್ನ ಸಹೋದ್ಯೋಗಿಗಳ ನೆರವಿನಿಂದ ಈ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ (1945). ಪುನಃ 1947–50ರಲ್ಲಿ ಜೀನ್ ಮೇರಿ ಕಾಸಲ್ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಪಾಂಡಿಚೇರಿಯ ವಿಮಲಾ ಬೆಗ್ಲೆಯವರು ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದಾರೆ.

1945ರ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಸ್ಥಳೀಯರು ಈ ನಿವೇಶನದ ಹಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಅಗೆದು ಬತ್ತದಗದ್ದೆ ಹಾಗೂ ತೆಂಗಿನತೋಟ ಮಾಡಲು ನೆಲವನ್ನು ಬಹುತೇಕ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೂ ದಕ್ಷಿಣದ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಗ ಸಾಕಷ್ಟು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಸು. 45 ಮೀ ಉದ್ದದ ಒಂದು ಅಡ್ಡಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಪಾರ್ಶ್ವಕೋಣೆ ಇದ್ದ ದೊಡ್ಡ ಸರಕುಕೋಠಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂತು. ಈ ಕೋಠಿಯ ಹೊರಮೈಗೆ ಸುಣ್ಣದ ದಪ್ಪಲೇಪನ ನೀಡಿ ನೀರೂರದಂತೆ ಭದ್ರಪಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ನಿವೇಶನದ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಕಾಲ ನಿರಂತರವಾಗಿ ನಡೆದಂತೆ ಕಂಡು ಬಂದು ಮೊದಲೆರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರು ಉಪಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಮೊದಲ ಹಂತದ ಎರಡನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಮಧ್ಯಮಗಾತ್ರದ ಎರಡು ಕೊಳಗಳನ್ನು ಅನೇಕ ಸಲ ದುರಸ್ತಿ ಮಾಡಿ ಎರಡನೆಯ ಹಂತದ ಕೊನೆಯವರೆಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇವಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಸುತ್ತ ನೀಡಿದ್ದ ಸುಭದ್ರ ಹಾಸಿಟ್ಟಿಗೆ (ಬ್ರಿಕ್ ಪೇವ್‌ಮೆಂಟ್) ಮತ್ತು ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಗೃಹಬಳಕೆಯ ಲಕ್ಷಣವಿಲ್ಲದಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವು ಮಸ್ಲಿನ್ ಬಟ್ಟೆಗಳಿಗೆ ಬಣ್ಣ ಹಾಕಲು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ತೊಟ್ಟಿಗಳೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಯಿತು.

ಅರಿಕಮೇಡುವಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1 ನೆಯ ಕೊನೆಯ ಅಥವಾ ಶತಮಾನದ ಮೊದಲ ದಶಕಗಳಿಂದಲೇ ಅಂದರೆ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಪರಿಚಯವಾಗುವುದಕ್ಕೂ ಮೊದಲೇ ಜನವಸತಿಯಿತ್ತು. ಸು.200ರ ವೇಳೆಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಅರೆಟೈನ್ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಹಾಗಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು 3ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೂ ಈಚಿನವು. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಈ ಪಟ್ಟಣ ತನ್ನ ಇತಿಹಾಸದುದ್ದಕ್ಕೂ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಇಂಡೊ–ರೋಮನ್ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿತ್ತು.

ಖಚಿತವಾದ ಕಾಲನಿರ್ಣಯಕ್ಕೆ ಸಹಾಯಕವಾಗಿ ರೋಮ್‌ನಿಂದ ಆಮದಾದ ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ರೀತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ:

ಅರೆಟೈನ್ ಪಾತ್ರೆಗಳು: ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗುವ ಕಡುಗೆಂಪು ಹೊಳಪಿನ ಈ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಪೂರ್ವ ಯುರೋಪ್ ಮೂಲದವು. ಅರಿಕಮೇಡುವಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಈ ಎಲ್ಲ ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು ಇಟಲಿಯ ಅರೆಜೋ ಎಂಬ ಊರಿನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಉತ್ಪಾದಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತಯಾರಿಸುವ ಊರಿನ ಹೆಸರನ್ನೇ ಆಧರಿಸಿ ಇವು ಅರೆಟೈನ್ ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಅರಸ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮಂತರ ವಿಲಾಸ ಗೃಹಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಯಾರಾಗುತ್ತಿದ್ದ, ಅತಿ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಮಟ್ಟದ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿ ಸು.50ರ ವೇಳೆಗೆ ಪಶ್ಚಿಮ ದೇಶಗಳ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯಿಂದ ಹೊರಬಿದ್ದವು. ಹೀಗೆ ಕೇವಲ $1–1\frac{1}{2}$ ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ಈ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಉತ್ಪಾದನಾ ಕ್ಷೇತ್ರದಿಂದ ರೋಮಿನೊಡನೆ ವಾಣಿಜ್ಯ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಪರ್ಕವಿದ್ದ ಸ್ಥಳಗಳಲೆಲ್ಲ ವಿವಿಧ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದು ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸ್ತರಗಳ ಕಾಲವನ್ನು ಖಚಿತವಾಗಿ ನಿರ್ಣಯಿಸಲು ಸಹಾಯಕ ಸಾಮಾಗ್ರಿಗಳಾಗಿವೆ.

ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅರಿಕಮೇಡುವಿನಲ್ಲಿ ಈ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳ 29 ಚೂರುಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು, ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಎಲ್ಲವೂ ಕಾಲುಳ್ಳ (ಪೀಠಸಹಿತವಾದ) ಊಟದ ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಮತ್ತು ಬೋಗುಣಿಗಳ ಭಾಗಗಳಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರರ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ VIBII (VIBIE ಅಥವಾ VIBIF), AMVRI ಮತ್ತು ITTA ಎಂಬ ಮುದ್ರೆಗಳಿದ್ದವು.

ಮಧುಪಾತ್ರೆಗಳು (ಆಂಫೊರ): ಉದ್ದಕತ್ತಿನ, ಎರಡೂ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿಗಳಿರುವ ಮಧ್ಯಮ ಹಾಗೂ ದೊಡ್ಡಗಾತ್ರದ ಈ ಕಲಶದಂತಹ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿದೇಶಿ ಮದ್ಯ, ಸುಗಂಧತೈಲ ಮತ್ತಿತರ ದ್ರವಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿದ್ದು, ಬಹುತೇಕ ಮಧುಕಲಶಗಳೆಂದೇ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳು ಅರಿಕಮೇಡುವಿನ ಎಲ್ಲ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ದೊರೆತಿದ್ದು ಹೆಚ್ಚಿನವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಳಭಾಗದ ಪೊರೆಯಂತಹ ಲೇಪನದಲ್ಲಿ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ (ವಿದೇಶಿ) ಮದ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ರೇಸಿನ್ ರಾಸಾಯನಿಕಗಳಿವೆ.

ರೌಲೆಟ್ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವ ಪಾತ್ರೆಗಳು: ಒಳಬಾಗಿದ ಕೊಕ್ಕಿನಂತಹ ಕಚ್ಚು ಕಚ್ಚಾದ ಅಂಚಿನ ದೊಡ್ಡ ಬಟ್ಟಲಿನಂತಹ ಊಟದ ತಟ್ಟೆಗಳು ಬೂದುಬಣ್ಣದಿಂದ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದವರೆಗೆ ವಿವಿಧ ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ತಟ್ಟೆಯ ಒಳತಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ರೌಲೆಟ್‌ನಿಂದ (ಇದೊಂದು ಸಣ್ಣಯಂತ್ರ) ಮೂಡಿಸಿದ ಒಂದೇ ಕೇಂದ್ರವುಳ್ಳ ಎರಡು ಮೂರು ಮುದ್ರೆಗಳ ವೃತ್ತಗಳ ಅಲಂಕರಣ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಬಾಹ್ಯ ಆಕಾರ, ಉಪಯೋಗಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಹೊರಪ್ರಭಾವ ಕಂಡು ಬರದಿದ್ದರೂ ರೌಲೆಟ್‌ನಿಂದ ಮೂಡಿಸಿದ ಮುದ್ರೆಗಳ ಸಾಲು ನಿಸ್ಸಂದೇಹವಾಗಿ ಬಾಹ್ಯ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ಬಂದಿದೆ. ಈ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮೊದಲಿಗೆ ಅರಿಕಮೇಡುವಿನಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದರೂ ಇತ್ತೀಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ವಿವಿಧ ಕಾಲಮಾನದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇವು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಶಾತವಾಹನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ಜೊತೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ಈ ಮುಖ್ಯ ವಸ್ತುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಚೀನ ಮೂಲದ ಸೆಲಡನ್ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಬಹುಶಃ ಮುದ್ರೆಯುಂಗುರಕ್ಕೆ ಕೂರಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಕೆತ್ತಿದ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಗಸ್ಟಸನ ತಲೆಯ ಚಿತ್ರ, ದೀರ್ಘವೃತ್ತಾಕಾರದ ನಸುಗೆಂಪು ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್ ಶಿಲೆಯ ಅಮೂಲ್ಯ ಮಣಿ, ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯ ರೋಮನ್ ದೀಪ, ದೀಪದ ಕಂಬವನ್ನು ಎರಕ ಹೊಯ್ದು ಸೇರಿಸಿದ ಬಿಳಿಯಗಾಜಿನ ಬೋಗುಣಿ, ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿ ಎರಡೂ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬುತಗ್ಗಿರುವ ನೀಲಿಗಾಜಿನ ಬೋಗುಣಿ–ಇವು ಅರಿಕಮೇಡುವಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವಿದೇಶಿ ಮೂಲದ ಇನ್ನಿತರ ವಸ್ತುಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಗಸ್ಟಸನ ತಲೆಯ ಚಿತ್ರಕೆತ್ತಿದ ಮಣಿ ಫ್ರೆಂಚರು 1939 ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅಮೂಲ್ಯ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು. 1940ರಲ್ಲಿಯೇ ಈ ಮಣಿಯನ್ನು ಹಾನೋಯ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಕ್ಕೆ ಒಯ್ಯಲಾಯಿತೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ.

ಕಡಿಮೆ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ವಿದೇಶಿ ಮೂಲದ ಈ ಅಪರೂಪದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲದೆ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಈ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿಗೂ ಆಕಾಲಕ್ಕೆ ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿಗೂ ಯಾವುದೇ ನೇರ ಸಂಬಂಧ ಕಲ್ಪಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಬೂದುಬಣ್ಣ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುವ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಆಕಾರದ ಸಣ್ಣ ಗಾತ್ರದ ಬಟ್ಟಲು ಗಮನಾರ್ಹ. ಬೂದು, ಬೂದುಮಿಶ್ರಿತ ಗುಲಾಬಿ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ಅಥವಾ ಹೊರಮೈಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಗುಣಮಟ್ಟದ ಗುಲಾಬಿ ಲೇಪನವಿದ್ದು ಒಳಮೈಯಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಈ ಪಾತ್ರೆ, ಕಿರಿದಾದ ಮಟ್ಟಸ ತಳವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಕ್ರಮೇಣ ಬಾಯಿಯ ಬಳಿ ಅಗಲವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಒಳಮೈಯಲ್ಲಿ ಮನಸಿಟ್ಟು ಮೂಡಿಸಿದ ಮೀನು ಅಥವಾ ಪಕ್ಷಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವ ವೃತ್ತಫಲಕಗಳ ಸಾಲು, ನಡುನಡುವೆ ಅಡ್ಡಗೀಟುಗಳ ಸಾಲು ಹಾಗೂ ತಳದ ಒಳಮೈಯಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಕೇಂದ್ರವುಳ್ಳ ಕುಳಿವರ್ತುಲಗಳ ಅಲಂಕರಣವಿರುತ್ತದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳು ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವ ರೇಖಾಕ್ಷರಗಳ ಶಾಸನಗಳಿವೆ.

ಅರಿಕಮೇಡುವಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮಬಾರಿಗೆ ವೀಲರ್ ತನ್ನ ಹಾಗೂ ಹಿಂದಿನ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಹೊರನಾಡಿನ ಸಂಪರ್ಕಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ದೊರೆತ ಎಲ್ಲ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿ ಈ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರ ಅಗಸ್ಟಸನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಸು.2 ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನದಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟ. ತನ್ನ ಉತ್ಖನನ ವರದಿಯನ್ನು ಅರಿಕಮೇಡು ಪೂರ್ವಭಾರತ ಕರಾವಳಿಯ ಒಂದು ಇಂಡೊ–ರೋಮನ್ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರವೆಂದು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹೆಸರಿಸಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಉತ್ಖನನ ವಿವರಗಳನ್ನು ಒಂದು ಆಧಾರರೇಖೆಯಾಗಿ ಬಳಸಿ ಹಲವಾರು ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕಾಲನಿರ್ದೇಶನ ಮಾಡಿದ.

ಆದರೆ ಅರಿಕಮೇಡು ಸೇರಿದಂತೆ ಭಾರತದ ಕರಾವಳಿ ಮತ್ತು ಒಳನಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆದಿರುವ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಇತ್ತೀಚಿಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವ ಆಧಾರ ಸಾಮಾಗ್ರಿಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಪುನಃ ಪರಿಶೀಲನೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದರೆ ಅನೇಕ ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶಗಳು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತವಲ್ಲದೆ ವ್ಹೀಲರ್ ಕೈಗೊಂಡ ನಿರ್ಣಯಗಳೂ ಪುನರ್ವಿಮರ್ಶೆಗೊಳಗಾಗುತ್ತವೆ.

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1945ರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಂತದ ಕೆಲವೇ ಚೂರುಗಳು ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯದೆಂದು ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಹೊರ ಚಾಚಿದ ನೀಳ ಅಂಚಿನ ಉಬ್ಬು ಹೊಟ್ಟೆಯ ಮಸುಕು ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಧ್ಯಮ ಪ್ರಮಾಣದ ಮಡಕೆ ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಮಡಕೆ ಮತ್ತು ಉಜ್ಜಿನಯ ಮಾಡಿದ ತ್ರಿಕೋಣಾಕೃತಿಯ ಒಂದು ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಯೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಬಹುಶಃ ಇಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಿಂದ ಆರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. (ಎಂ.ವಿ.ವಿ.;ಎಆರ್.)

ಅರಿಕೇಸರಿ II: 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ವೇಮುಲವಾಡದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶಾಖೆಯ ಪರಾಕ್ರಮಿ ಅರಸು. ಮಹಾಕವಿ ಪಂಪನ ಆಶ್ರಯದಾತ. ವೇಮುಲವಾಡ ಶಾಖೆಯ ಅರಸರು 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಇಂದಿನ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ನಿಜಾಮಾಬಾದ್, ಕರೀಂನಗರ, ನಲ್ಗೊಂಡ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದ ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಕರೀಂನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ವೇಮುಲವಾಡ (ಲೇಮುಲವಾಡ, ಲೆಂಬುಳವಾಟಕ, ವೆಂಬುಳವಾಟಕಪತ್ತನ, ವೆಂಬುಳವಾಟ) ಅವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಅವರ ವಂಶಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆ ಹೀಗಿದೆ: ಯುದ್ಧಮಲ್ಲ ವಿನಯಾದಿತ್ಯ I, ಅರಿಕೇಸರಿ I, ನರಸಿಂಹ I ಮತ್ತು ಭದ್ರದೇವ I (ನರಸಿಂಹನ ಜ್ಯೇಷ್ಠಪುತ್ರ), ಯುದ್ಧಮಲ್ಲ II, ಭದ್ರದೇವ II (ಬದ್ದೆಗ), ಯುದ್ಧಮಲ್ಲ III, ನರಸಿಂಹ II, ಅರಿಕೇಸರಿ II, ಭದ್ರದೇವ III, ಅರಿಕೇಸರಿ III.

ಈ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿನ ಇಮ್ಮಡಿ ಅರಿಕೇಸರಿಯ ವಿಚಾರಗಳು ವೇಮುಲವಾಡ ಮತ್ತು ಪರಭಣಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಪಂಪನ ವಿಕ್ರಮಾರ್ಜುನವಿಜಯದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಅರಿಕೇಸರಿ ಇಮ್ಮಡಿ ನರಸಿಂಹನಿಗೆ ಜಾಕವ್ವೆಯಲ್ಲಿ ಮಗನಾಗಿ ಜನಿಸಿದ. ಜಾಕವ್ವೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 3ನೆಯ ಇಂದ್ರನ ಸೋದರಿಯಿರಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವರ ಊಹೆ. ಪಂಪ ಇಂದ್ರೇಂದ್ರನ ತೋಳೆತೊಟ್ಟಿಲಾಗಿರೆ ಬಳೆದಂ ಎಂಬುದಾಗಿ ಅರಿಕೇಸರಿಯ ಬಾಲ್ಯವನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿರುವುದರಿಂದ, ಅರಿಕೇಸರಿ ಮುಮ್ಮಡಿ ಇಂದ್ರನ ಪ್ರೀತ್ಯಾದರಗಳಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆತ ಇಂದ್ರನ ಪುತ್ರಿ ರೇವಕನಿಮ್ಮಡಿಯನ್ನು ವರಿಸಿದ್ದನೆಂಬುದಾಗಿ ವೇಮುಲವಾಡದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಆದರೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕುಲದ ಲೋಕಾಂಬಿಕೆ ಎಂಬುವಳು ಪತ್ನಿ ಎಂಬುದಾಗಿ ಪರಭಣಿ ತಾಮ್ರಪಟಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಲೋಕಾಂಬಿಕೆ ಎಂಬುದು ರೇವಕನಿಮ್ಮಡಿಯ ಬಿರುದೇ, ಪ್ರತಿನಾಮವೇ ಅಥವಾ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಹೆಂಡತಿಯ ಹೆಸರೇ ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಿಲ್ಲ. ಅರಿಕೇಸರಿಗೆ ಸಾಮಂತಚೂಡಾಮಣಿ, ಉದಾತ್ತನಾರಾಯಣ, ಆರೂಢಸರ್ವಜ್ಞ, ಕದನತ್ರಿಣೇತ್ರ, ಸಹಜ ಮನೋಜ, ಶರಣಾಗತಜಳನಿಧಿ, ಗುಣಾರ್ಣವ, ಪ್ರಿಯಗಳ್ಳ–ಮುಂತಾದ ಹಲವು ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದುವೆಂಬುದಾಗಿ ವೇಮುಲವಾಡದ ಶಾಸನದಿಂದಲೂ ಪಂಪನ ವಿಕ್ರಮಾರ್ಜುನ ವಿಜಯದಿಂದಲೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಮಿತಿಮೀರಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಗೋವಿಂದನನ್ನು ಓಡಿಸಿ ತನ್ನನ್ನು ನಂಬಿಬಂದ ಬದ್ದೆಗದೇವನಿಗೆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಪದವನ್ನು ಅರಿಕೇಸರಿ ಕೈಗೂಡಿಸಿದನೆಂದು ಪಂಪಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಇದರ ಬಗೆಗೆ ಚರಿತ್ರಕಾರರ ವಿವರಣೆಯಿದು: ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 4ನೆಯ ಗೋವಿಂದ ತನ್ನ ಅಣ್ಣ ಇಮ್ಮಡಿ ಅಮೋಘವರ್ಷನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತಗೊಳಿಸಿ, ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದನಲ್ಲದೆ ಪ್ರಜಾನುರಾಗ ಗಳಿಸದೆ ಆತ ವ್ಯಸನಾಸಕ್ತನಾಗಿದ್ದ. ಅರಿಕೇಸರಿ ಪ್ರಜಾಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಲಕ್ಷಿಸಿ ಪ್ರಜೆಗಳ ಗೌರವಾದರಗಳನ್ನು ಗಳಿಸಿದ ಬದ್ದೆಗನ ಪಕ್ಷವಹಿಸಿದ. ಬಿಜ್ಜನ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಗೋವಿಂದನ ಸೈನ್ಯ ಅರಿಕೇಸರಿಯಿಂದ ಸೋಲನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿತು. ಆಗ ತ್ರಿಪುರಿಗೆ ಓಡಿ ಹೋಗಿದ್ದ ಬದ್ದೆಗ ಮುಮ್ಮಡಿ ಅಮೋಘವರ್ಷನನ್ನು ಕರೆಸಿ ವೇಮುಲವಾಡದಲ್ಲಿಯೇ ಆತನನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಿ ಗೋವಿಂದನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತಿಗೊಳಿಸಿ ಆತನ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ. ಇದು ಪ್ರಾಯಶಃ ನಡೆದದ್ದು 934–35ರಲ್ಲಿ.

ಅರಿಕೇಸರಿಯ ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿಯೂ ಆತ್ಮೀಯ ಸ್ನೇಹಿತನೂ ಆಗಿದ್ದ ಪಂಪ ವಿಕ್ರಮಾರ್ಜುನ ವಿಜಯ ಮತ್ತು ಆದಿಪುರಾಣ ಎಂಬ ಎರಡು ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. (ಟಿ.ವಿ.ವಿ.)

ಅರೇಬಿಯ: ಏಷ್ಯಖಂಡದ ನೈರುತ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಅರೇಬಿಯ ಪರ್ಯಾಯದ್ವೀಪದ ಉದ್ದ 20,000 ಕಿಮೀ. ದೇಶದ ಬಹುಭಾಗವೆಲ್ಲ ಮರಳುಗಾಡು. ಚರಿತ್ರಪೂರ್ವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರ ಸ್ಥಿತಿ ಮತ್ತು ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುವ ಇತರ ಜನಾಂಗಗಳೊಂದಿಗೆ ಇವರ ಸಂಬಂಧ ಈ ವಿಷಯಗಳು ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಅರೇಬಿಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿ, ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಮಾಜ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಎರಡು ಜನಾಂಗದವರಿದ್ದರು. ಒಂದು ಜನಾಂಗದವರು ಕಹತನಿ ಎಂಬ ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿದವರು, ತಾವು ಶುದ್ಧ ಅರಬ್ಬರೆಂದು ನಂಬಿದ್ದರು. ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಮತಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದರು. ಇವರು ನೆಲೆಸಿದ್ದುದು ದಕ್ಷಿಣದ ಸಮುದ್ರತೀರಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ. ಅರೇಬಿಯದ ಇತರ ಭಾಗಗಳೆಲ್ಲ ಮರಳುಗಾಡು, ಇದರಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ನೀರಿನ ಆಸರೆ ಇದ್ದ ತಂಪುಜಾಗಗಳು (ಓಯೆಸಿಸ್) ಇದ್ದುವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಬೆದೂಯಿನ್ ಜನ ಒಂದು ಕಡೆ ನೆಲಸದೆ ಸ್ಥಳದಿಂದ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಸುತ್ತಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಒಂಟೆ ಇವರ ವಾಹನ, ಮುಖ್ಯ ಜೀವನಾಧಾರ. ಅಬ್ರಹಾಂ ಮತ್ತು ಅವನ ಹೆಣ್ಣಾಳು (ಈಜಿಪ್ಟಿನವಳು) ಹೇಗರರ ಮಗನಾದ ಇಸ್ಮೇಲ್ ಇವರಲ್ಲಿ ಹನ್ನೆರಡು ಪಂಗಡಗಳಿಗೆ ಮೂಲಪುರುಷನೆಂದೂ ಇವರು ಮಿಶ್ರಜನಾಂಗದವರೆಂದೂ ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರು. ಬೆದೂಯಿನ್ನರ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಉತ್ತರದ ಸಿರಿಯ, ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ರಾಜ್ಯಗಳವರೆಗೂ ಇತ್ತು. ದಕ್ಷಿಣ ಅರೇಬಿಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ

ಅರಬ್ಬೀಯರು ಉಚ್ಛ್ರಾಯಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಬೆದೂಯಿನ್ನರ ಮೇಲೂ ಅವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಕೊಂಚ ಬಿದ್ದಿತ್ತು; ಏಕೆಂದರೆ ಅವರು ಅರೇಬಿಯದ ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲಸುನಾಡುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು.

ಪ್ರ.ಶ. ವರ್ಷ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಮೇಲೆ ಅರೇಬಿಯದ ಜನ ಅರೇಮಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದರು. ಅಲ್ಲಲ್ಲೇ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಯೆಹೂದ್ಯರು ಮತ್ತು ಕ್ರೈಸ್ತರ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ಈ ಪ್ರಭಾವ ಬಲಗೊಂಡಿತು. ಮೊದಲಿನ ಎರಡು ಮೂರು ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅರೇಮಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಕೆಲವು ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯಗಳು ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟುವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಜೊರ್ಡಾನನ ನಬಟೆಯನ್ ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತು ಎಡೆಸ್ಸ, ಪಾಲ್ಮೈರ ರಾಜ್ಯಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. 5–7ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಟ್ರಾನ್ಸ್ ಜೋರ್ಡಾನಿನ ದೊರೆಗಳು ಉತ್ತರದ ಬೈಜಾನ್‌ಟೀನ್ ದೊರೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಮೈತ್ರಿ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ಪ್ರಬಲರಾದರು. ಪೂರ್ವಭಾಗದ ರಾಜ್ಯಗಳು, ಪರ್ಷಿಯದ ಸಸ್ಸೇನಿಯನ್ ದೊರೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಮೈತ್ರಿ ಬೆಳೆಸಿದುವು.

ದಕ್ಷಿಣ ಅರೇಬಿಯದ ಜನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವರೆಗೂ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಉತ್ತಮ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಭೂವ್ಯವಸಾಯ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಂಬ್ರಾಣಿ ಮುಂತಾದ ಧೂಪದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ಮೆಣಸು ಮುಂತಾದ ಸಾಂಬಾರ ದಿನಸಿಗಳನ್ನೂ ಹೊರದೇಶಗಳಿಗೆ ಕಳುಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಭಾರತ ಮತ್ತು ಆಫ್ರಿಕಗಳೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕವಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಹೆಮ್ಯಾರೈಟ್ ಎಂಬ ಜನರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿ ಇವರ ಅವನತಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ಜನರ ಅವನತಿಗೆ ಕಾರಣ. ಮಾರಿಬ್ ಎಂಬ ಭಾರಿ ಜಲಾಶಯದ ಅಣೆಕಟ್ಟೆ ಒಡೆದು ಫಲವತ್ತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳು ನಗರಗಳು ಕೊಚ್ಚಿ ಹೋದವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಉತ್ತರದ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ವಲಸೆ ಹೋದರು; ಬೆದೂಯಿನ್ ಜನರ ಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದರು. ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದ ಘಟನೆಗಳ ವಿವರ ಅಸ್ಪಷ್ಟ.

5–6ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳು ಅರೇಬಿಯದ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ವೀರಯುಗಗಳೆಂದು ಕೆಲವರು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆ ಕಾಲದ ಬೆದೂಯಿನ್ನರ ಹುರುಪು, ಉತ್ಸಾಹ, ಚೈತನ್ಯ, ಔದಾರ್ಯ, ದಾತೃತ್ವ, ಇವರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಪ್ರಿಯತೆ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿವೈರ ಸಾಧನೆ–ಇವೆಲ್ಲ ಆಗಿನ ಕವಿತೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಎಲ್ಲ ಬೆದೂಯಿನ್ ಜನರೂ ಅಲೆಮಾರಿಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಒಂದು ಕಡೆ ನೆಲೆ ನಿಂತು ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಜೀವನ ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದ ಪಂಗಡಗಳೂ ಕೆಲವು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದುವು. ಆದರೆ, ಕುರಾನಿನಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿರುವ ಬೆದೂಯಿನ್ ಜೀವನಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಇವರ ಅನಾಗರಿಕತೆ, ವಂಚನೆ, ಕುಡಿತ, ಹೆಣ್ಣು ಶಿಶುಗಳನ್ನು ಸಜೀವವಾಗಿ ಹೂಳುವುದು. ಸ್ತ್ರೀದಾಸ್ಯ ಮುಂತಾದುವೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣದ ಯೆಮೆನ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದ ವೈಭವ ಅಳಿಸಿಹೋಗಿದ್ದರೂ ಹಿಂದಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮಾತ್ರ ಮುಂದುವರೆದಿತ್ತು. 525ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಅಬಿಸೀನಿಯ ಸೈನ್ಯದ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. 50 ವರ್ಷಗಳ ತರುವಾಯ ಪರ್ಷಿಯದ ಸೈನ್ಯ ನುಗ್ಗಿ ಬಂದು ಅಪಾರ ಕಷ್ಟನಷ್ಟಗಳನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿತು. ಇವೆರಡು ಧಾಳಿಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಯೆಮೆನ್ ರಾಜ್ಯ ನಾಶಹೊಂದಿತು.

ಹೀಗೆ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಅರೇಬಿಯ ನಾನಾ ರೀತಿಯ ರಾಜಕೀಯ ವಿಪ್ಲವಗಳಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿ ಐಕ್ಯವನ್ನೇ ಕಂಡಿರಲಿಲ್ಲ. ರೋಮನರು, ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್‌ನ ದೊರೆಗಳು, ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು, ಅರೇಬಿಯ ತಮಗೆ ಸೇರಿದ್ದೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ ಬಂದರು, ಆದರೆ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಅರಬ್ಬಿಯನ್ನರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿದ್ದರು. ಕ್ರೈಸ್ತರು, ಯೆಹೂದ್ಯರು, ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ಮೊದಲಾದವರ ಮತ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಅರಬ್ಬಿಯನ್ನರ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ್ದುವು. ಓಮಾನ್ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯ ಕೊಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಗುಂಪುಗಳಿದ್ದುವು. ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದ ಹೆಜಾಜ್ ಮತ್ತು ನೆಜ್ಡ್‌ನಂಥ ಮಧ್ಯದ ವಿಶಾಲ ತಂಪುಜಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳು ಬೆಳೆದಿದ್ದುವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮದೀನ ಮತ್ತು ಮೆಕ್ಕ ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಮದೀನ ನಗರದಲ್ಲಿ ಯೆಮೆನ್ನಿನಿಂದ ವಲಸೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಜನರೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದರು. ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಸು.15,000. ಮೆಕ್ಕ ಅದಕ್ಕಿಂತ ಕೊಂಚ ದೊಡ್ಡ ನಗರ. ಇವೆರಡೂ ಕಾರವಾನ್ ಮೂಲಕ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರಗಳೂ ಆಗಿದ್ದವು. ಮೆಕ್ಕ ನಗರದ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಅದು ಅರಬ್ಬಿಯನ್ನರೆಲ್ಲರಿಗೂ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಹೆಚ್ಚಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸಿದ್ದವರು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಅರಬ್ಬಿಯನ್ನರು. ಇವರೆಲ್ಲ ಮೆಕ್ಕದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾಬಾ ಎಂಬ ಉಲ್ಕಾಶಿಲೆಯೊಂದನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತ ಅರಬ್ಬರು ಮೂರ್ತಿ ಪೂಜೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೂ ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಜನರಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಅನೇಕರ ಮನಸ್ಸು ದೇವರೊಬ್ಬನೇ ಎಂಬ ಕಲ್ಪನೆಯ ಕಡೆಗೆ ಹರಡಿತ್ತು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇಂಥವರಲ್ಲಿ ಖುರೈಷ್ ಪಂಗಡವೇ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಈ ಜನ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುತ್ತ ಹೊರದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಈ ಗುಂಪಿನವನಾದ ಮಹಮ್ಮದ್ ಪೈಗಂಬರ ಅರಬ್ಬಿಯನ್ನರನ್ನೆಲ್ಲ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಏಳಿಗೆಗೆ ಕಾರಣನಾದ. ಅವನ ಉಪದೇಶವೇ ಪವಿತ್ರ ಖುರಾನ್, ಶಾಂತಿ, ವಿಶ್ವಬಂಧುತ್ವ, ಸಮಾನತೆ ಇವು ಅವನ ಸಂದೇಶದ ತಿರುಳೂ ಆಗಿದೆ. ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ವ್ಯಾಪಾರಕೇಂದ್ರವಾಗಿ, ಅರಬ್ಬಿಯನ್ನರೆಲ್ಲ ಸಂಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳವಾದ ಮೆಕ್ಕಪಟ್ಟಣ. ಹೀಗೆ ಅವರನ್ನು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ ಅವರಲ್ಲಿ ನವಚೈತನ್ಯ. ಸ್ಫೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ತುಂಬಿ ಹೊಸ ರಾಷ್ಟ್ರ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು.

ಇಸ್ಲಾಂ ರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪನೆ ಆದದ್ದು, ಪೈಗಂಬರ್ ಮೆಕ್ಕದಿಂದ ಮದೀನಕ್ಕೆ ಹೋದ ವರ್ಷ(622) ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಏಕೆಂದರೆ, ಆಗಿನಿಂದಲೇ ಆತ ಹೆಜಾಜ್ ಮತ್ತು ನೆಜ್ಡ್ ಜನರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಬೀರಿ, ಮೆಕ್ಕ ವರ್ತಕರು ಕಾರವಾನ್ ಮೂಲಕ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ತಡೆಹಾಕುವಂತೆ ಮಾಡಿ, ಕೊನೆಗೆ ಮೆಕ್ಕದ ಜನರೂ ತನಗೆ ಶರಣಾಗತರಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡದ್ದು. ಈ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ 8 ವರ್ಷ ಬೇಕಾಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ 630ರಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಕದ ಜನರೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರು. 632ರಲ್ಲಿ ಆತ ಮರಣಹೊಂದಿದಾಗ ಪಶ್ಚಿಮ ಅರೇಬಿಯದ ಜನರೆಲ್ಲ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ್ದರು. ಇಸ್ಲಾಂ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ ಆಗಿತ್ತು.

ಪೈಗಂಬರನ ತರುವಾಯ ಅವನ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಬಂದು ಅಬೂಬಕರ್‌ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರೇಬಿಯದ ಪೂರ್ವಭಾಗವೂ ಹೊಸ ಇಸ್ಲಾಂ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿ, ಅರಬ್ಬಿಯನ್ನರು ಸುತ್ತಲಿನ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ನುಗ್ಗಿದರು. ಕೆಲವೇ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಮತ್ತು ಆಫ್ರಿಕದ ಉತ್ತರತೀರ ಪ್ರದೇಶಗಳೂ ಅವರ ಕೈವಶವಾಗಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯವೇ ನಿರ್ಮಿತವಾಯಿತು. ಅಷ್ಟು ದೂರ ವ್ಯಾಪಿಸಿದ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಲು ಮದೀನ ಅನುಕೂಲವಾದ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ 661ರಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಡಮಾಸ್ಕಸ್‌ಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದರು. 745ರವರೆಗೂ ಉಮ್ಮಾಯಿದ್ ಮನೆತನದ ಖಲೀಫರು ಆಳಿದರು. ಅವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಗ್ಗಟ್ಟಿಗೆ ಭಂಗವುಂಟಾಗಲಿಲ್ಲ. ತರುವಾಯ ಆಳಿದ ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ ಕಲೀಫರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರೇಬಿಯದ ಮೇಲೆ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಹಿಡಿತ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ, ಅಲ್ಲಿಯ ಬೆದೂಯಿನ್ ಗುಂಪುಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರಜೀವನ ನಡೆಸತೊಡಗಿದುವು. ಎಲ್ಲರೂ ಮುಸ್ಲಿಮರೇ ಆಗಿದ್ದರೂ ಅವರ ಆಚಾರವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯ ಬೆಳೆಯತೊಡಗಿತು. ಅರೇಬಿಯದ ರಾಜಕೀಯ ಏಕತೆ ಮಾಯವಾಯಿತು.

ಯೆಮೆನ್ ಮತ್ತು ಓಮೆನ್ ಪ್ರಾಂತಗಳು ಮೊದಲು ಸ್ವತಂತ್ರವಾದುವು. ಅಲ್ಲಿಯ ಬೆದೂಯಿನ್ನರು ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರಾಂತಗಳಿಗೆ ನುಗ್ಗಿ ಲೂಟಿ ದರೋಡೆ ನಡೆಸತೊಡಗಿದರು; ಮೆಕ್ಕ ಯಾತ್ರಿಕರೂ ಇವರ ಹಾವಳಿಗೆ ತುತ್ತಾದರು. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಜನ್ಮಸ್ಥಳಗಳಾದ ಮೆಕ್ಕ, ಮದೀನ ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಮೇಲೆ, ಧರ್ಮಗುರುಗಳು ಎಂಬ ತಮ್ಮ ಗೌರವವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಕಲೀಫರು ತಮ್ಮ ಹತೋಟಿಯನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಲೆತ್ನಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಆ ಹತೋಟಿ ಹೆಸರಿಗೆ ಮಾತ್ರ. ಇಲ್ಲಿ ಪೈಗಂಬರನ ವಂಶೀಯರಾದ ಷರೀಫರು ಯಾದವೀ ಕಲಹಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿಯೇ ಇದ್ದರು. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ದೊರೆಗಳ ಬೆಂಬಲ ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಅತ್ಯವಶ್ಯವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಹೆಸರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಅವರಿಗೆ ಪ್ರಭುನಿಷ್ಠಾಪ್ರತಿಜ್ಞೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಯೆಮೆನ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲೂ ಇದೇ ರೀತಿ ಪರಸ್ಪರ ಕಲಹಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ ಗುಂಪುಗಳು ಇದ್ದವು. 1174ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಸುಲ್ತಾನ ಸಲಾವುದ್ದೀನನ ತಮ್ಮ ಈ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಗೆದ್ದು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಕೊಂಚ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಆ ಹತೋಟಿ ಸಡಿಲವಾಗಿ ಅಲ್ಲಿನ ಪಂಗಡಗಳಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಕಲಹಗಳು ಮತ್ತೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದುವು. ಏಡನ್ ಮತ್ತು ಅದರ ಸುತ್ತಣ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಮಾತ್ರ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಉತ್ತಮವಾಗಿತ್ತು. ಕೆಂಪು ಸಮುದ್ರ ಮತ್ತು ಅರಬ್ಬೀ ಸಮುದ್ರಗಳ ಮೇಲಿನ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಇದು ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿದ್ದುದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಆ ಪ್ರಾಂತ ಜೈದಿ ಷಿಯರ ಮನೆತನದ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಒಮೆನ್ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಖಾರಿಜೈಟ ಪಂಗಡದವರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದು ಪರ್ಷಿಯ ಕೊಲ್ಲಿಯ ಮೂಲಕ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ ಈ ಜನರ ಜೀವನ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿದ್ದು ಅರೇಬಿಯದ ಇತರ ಭಾಗಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿರಲಿಲ್ಲ.

15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ (ಈಗಿನ ಇಸ್ತಾಂಬೂಲ್) ಅಥವಾ ಬೈಜ಼ಾಂಟಿಯಂ ನಗರವನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಯುರೋಪಿನೊಳಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸತೊಡಗಿದರು. ಆಟೋಮನ್ ಸುಲ್ತಾನರೆಂದು ಅವರ ಹೆಸರು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇವರ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಹೆಜಾಜ್ ಜನರೂ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡರು. ಏಕೆಂದರೆ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಕೂಡ ಆ ಸುಲ್ತಾನರ ಕೈವಶವಾಗಿತ್ತು. ಮದೀನದಲ್ಲೊಬ್ಬ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. 1536ರಲ್ಲಿ ಯೆಮೆನ್ ಪ್ರಾಂತವೂ ಸುಲ್ತಾನರ ಕೈವಶವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಮುಂದಿನ ಶತಮಾನದಲ್ಲೇ ಅಲ್ಲಿನ ಜೈದಿಗಳು ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಆಟೊಮನ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಓಡಿಸಿ ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. ಅವರ ಆಳಿಕೆ (19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕೊಂಚ ಕಾಲ ಹೊರತು) ಇಂದಿನವರೆಗೂ ನಡೆದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಏಡನ್ ಮತ್ತು ಲಾಹೆಜ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಅಬ್ದಾಲಿಗಳು, ಹಧ್ರಮೌತ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಾಥೀರಿಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. ಪೂರ್ವದ ಓಮೆನ್ ಪ್ರಾಂತ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಖಾರಿಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಹತೋಟಿಗೆ ತಂದುಕೊಂಡ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ಅವರನ್ನು ಹೊಡೆದೋಡಿಸಿದರು. ಸ್ಥಳೀಯ ಮುಸ್ಲಿಂ ನಾಯಕರು ಓಮನ್ನಿನಿಂದಲೂ ಅವರನ್ನು ಓಡಿಸಿದರು. ಈ ಘಟನೆಗಳಿಗೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ ಅರಬ್ಬೀ ಸಮುದ್ರದ ಮೂಲಕ ಬಹುಕಾಲದಿಂದಲೂ ಅರಬ್ಬಿಯನ್ನರು

ಪೂರ್ವದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು, ಅನಂತರ ಬ್ರಿಟಿಷರು ನಡೆಸಿದ ಸ್ಪರ್ಧೆ. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಕಾಲ ಕಳೆದ ಅನಂತರ ಅರೇಬಿಯದ ಚರಿತ್ರೆ ಬದಲಾವಣೆ ಹೊಂದಿತು. ವಹಾಬೀ ಎಂಬ ವೀರನಿಯಮಿಗಳಾದ ಮುಸ್ಲಿಂ ಪಂಗಡದವರು ನೆಜ್ಡ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ದರ್‍ಯೆಯದ ಸೌದಿ ಅಮೀರರು ಇವರ ಮುಖಂಡರು. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯಕಾಲಕ್ಕೆ ಇವರ ರಾಜ್ಯ ಉತ್ತರ ಅರೇಬಿಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೆಲ್ಲ ಒಳಗೊಂಡು ಸಿರಿಯ ಮತ್ತು ಇರಾಕ್ ದೇಶಗಳವರೆಗೂ ಹರಡಿತು. ಆದರೆ ಇದರಿಂದ ಆಟೋಮನ್ ಸುಲ್ತಾನನ ಅಧೀನನಾಗಿದ್ದ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಸುಲ್ತಾನ್ ಮೆಹಮ್ಮೆಟ್ ಅಲಿಗೂ ಸೌದಿ ಅಮೀರರಿಗೂ ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಯಿತು. ಮೆಹಮ್ಮೆಟ್ ಅಲಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಬೆಂಬಲ ಇತ್ತು. ಮೆಕ್ಕ, ಮದೀನ ಮತ್ತು ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ದರ್‍ಯೆಯ ಶತ್ರುಗಳ ಕೈಸೇರಿದುವು. ರಿಯಾದ್ ಎಂಬ ನಗರ ಹೊಸ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಯುದ್ಧ ಬಹುಕಾಲ ನಿಲ್ಲದೆ ಅರೇಬಿಯದ ಈ ಪ್ರಾಂತ ಬಹಳ ರಾಜಕೀಯ ಗೊಂದಲಕ್ಕೆ ಸಿಲುಕಿತು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನ ಪೂರ್ತಿ ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ 1902ರಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥನಾದ ಅಬ್ದುಲ್ ಅಜೀಜ್ ಇಬ್ನ್‌ಸೌದ್ ಎಂಬ ಅಮೀರ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ರಿಯಾದನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ವಹಾಬೀ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಕೈಗೊಂಡ. ತುರ್ಕಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಅಧಿಕಾರ ಸಡಿಲವಾದರೂ ಪೂರ್ತಿ ಹೋಗಿರಲಿಲ್ಲ; 1869ರಲ್ಲಿ ಸೂಯೆಜ್ ಕಾಲುವೆ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಮೇಲೆ ಅವರು ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲೆತ್ನಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೂ ತಮ್ಮ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಆ ಕಾಲುವೆಯ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿಯನ್ನಿಟ್ಟು ಕೊಳ್ಳುವುದು ಅತ್ಯವಶ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಮಧ್ಯೆ ಮೆಕ್ಕದ ಷರೀಫರು ಪ್ರಬಲರಾಗುತ್ತ ಬಂದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಸಮರ್ಥನಾದ ಹುಸೇನ್ ಇಬ್ನ್ ಆಲಿ ಕೊಂಚ ಕೊಂಚವಾಗಿ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತ ಬಂದ. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆಯೇ ಇಬ್ನ್ ಸೌದನಿಗೂ ಅವನಿಗೂ ಘರ್ಷಣೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು.

ಆಟೊಮನ್ ರಾಜ್ಯದ ಶಕ್ತಿ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮೇಣ ಕುಂದುತ್ತ ಬಂತು. ಪಶ್ಚಿಮ ಅರೇಬಿಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯರಕ್ಷಣೆಗೆ ಅನುಕೂಲ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತ ಬಂದಿತ್ತು. ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನೊಡನೆ ನಡೆಸಿದ ಯುದ್ಧದ (1802–15) ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಪರ್ಷಿಯ ಕೊಲ್ಲಿಯನ್ನು ತನ್ನ ಹತೋಟಿಗೆ ತಂದುಕೊಂಡಿತು. 1839ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ಏಡನನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಆಟೊಮನ್ ಸುಲ್ತಾನರೊಂದಿಗೂ ಸ್ಥಳೀಯ ಅಮೀರರೊಂದಿಗೂ ಒಪ್ಪಂದಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅದರ ಉತ್ತರದ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವದ ತೀರಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವ ಬೆಳೆಸಿತು. 1914ರಲ್ಲಿ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಮೇಲೆ, ತುರ್ಕಿ ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ವಿರೋಧವಾಗಿ ನಿಂತ ಅರಬ್ಬೀ ಅಮೀರರಿಗೆಲ್ಲ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಸಹಾಯ ದೊರಕಿತು. ಷರೀಫ್ ಹುಸೇನನ ಮಗ ಫೈಸಲ್ ಕಾಬವನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಉತ್ತರ ಅರೇಬಿಯದ ಜನ ಅವನೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡರು. ಫೈಸಲ್ ಹೆಜಾಜಿನ ದೊರೆಯಾದ. ಇದರಿಂದ ಇಬ್ನ್ ಸೌದನೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. 1924ರಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಕ ಕೂಡ ವಹಬೀಗಳ ಕೈಸೇರಿತು.

ನಾಲ್ಕು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಅರೇಬಿಯ ಆಟೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದರೂ ಅರೇಬಿಯರು ತಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಜೀವನ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವುಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಬೇಕೆಂಬ ಆಸೆ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ತೀವ್ರವಾಯಿತು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಾನಂತರ 1919ರಲ್ಲಿ ಆದ ಒಪ್ಪಂದದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚರ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದುವು. ಸೌದಿ ಅರೇಬಿಯ ಮತ್ತು ಯೆಮೆನ್ ಮಾತ್ರ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳಾಗಿ ಉಳಿದುವು. 1943ರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಇವೆಲ್ಲ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದುವು. 1944ರಲ್ಲಿ ಅರೇಬಿಯದ ಎಲ್ಲ ರಾಜ್ಯಗಳ ಸಮ್ಮೇಳನವೊಂದು ನಡೆದು ಅರಬ್ಬೀ ಒಕ್ಕೂಟವೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನವಾಯಿತು. ಮರುವರ್ಷ ಒಪ್ಪಂದವೂ ಆಯಿತು. ಈ ಒಕ್ಕೂಟದ ಅರಬ್ಬೀ ರಾಜ್ಯಗಳು–ಸೌದಿ ಅರೇಬಿಯ, ಯೆಮನ್, ಮಸ್ಕತ್ ಮತ್ತು ಓಮೆನ್, ಬೆಹರಿನ್, ಕುವೈತ್, ಕ್ವಾತಾರ್, ಕೆಲವು ಷೇಕ್ ರಾಜ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಏಡನ್. ಈ ಎಲ್ಲ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮುಖ್ಯ ಸಂಪತ್ತು ಅಪರಿಮಿತ ತೈಲ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮದ ದೊಡ್ಡ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು–ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್–ಅಪಾರ ಹಣ ವೆಚ್ಚ ಮಾಡಿರುವುದರಿಂದ ಆ ಸರ್ಕಾರಗಳ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಭಾವ ಇದ್ದೇ ಇದೆ. ಈಗ ಅರೇಬಿಯದಲ್ಲಿ ಸೌದಿ ಮನೆತನದ ಆಳ್ವಿಕೆ ಇದೆ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬೀಯರು: ಭಾರತದೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿದವರಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬರು ಪ್ರಮುಖರು. ಪೈಗಂಬರ್ ಮಹಮ್ಮದರ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಬೋಧೆ ಅರಬ್ಬಿಯನ್ನರಿಗೆ ಹೊಸ ಹುರುಪನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿತ್ತು. ಬಾಗದಾದಿನ ಕಲೀಫರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 8 ನೆಯ ಶತಮಾನ ಮುಗಿಯುವುದರೊಳಗೇ ಅರಬ್ಬಿಯನ್ನರು ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ತೀರ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನಲ್ಲದೆ ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯ ಸರಹದ್ದಿನವರೆಗೂ ಇದ್ದ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬರುತ್ತಲೇ ಇದ್ದ ಅರಬ್ಬರಿಗೆ ಭಾರತದ ಪರಿಚಯವಿತ್ತು. ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದ ಮೇಲೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗುವ ಯೋಚನೆ ಮಾಡಿದರು. ಆಗ ದಾಹಿರ್ ಸಿಂಧೂದೇಶವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇರಾಕಿನ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದ ಅಲ್ ಹಜಾಜ್ ಎಂಬುವನು ಸಿಂಧೂ ದೇಶಕ್ಕೆ ಸೈನ್ಯ ವೊಂದನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ದಾಹಿರ್ ಅದನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ. ಇಂಥ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಹಲವು ನಡೆದು ವಿಫಲವಾದವು. ಕೊನೆಗೆ ಅಲ್ ಹಜಾಜ್ ತನ್ನ ಅಳಿಯ ಮಹಮ್ಮದ್ ಬಿನ್ ಕಾಸಿಂನ ಕೈಕೆಳಗೆ ದೊಡ್ಡ ಸುಸಜ್ಜಿತ ಸೈನ್ಯವೊಂದನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಸ್ವಧರ್ಮಭ್ರಷ್ಟರಾದ ಕೆಲವು ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ಕೆಲವು ಬೌದ್ಧ ಪುರೋಹಿತರು ದಾಹಿರ್‌ನನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಶತ್ರುವಿನ ಕಡೆ ಸೇರಿದರು. ಇದರಿಂದ ಸಿಂಧೂನದಿಯವರೆಗಿನ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ಆ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿಬರುವುದಕ್ಕೂ ಕಾಸಿಂನಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ರಾವೋರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಭೀಕರ ಕದನ ನಡೆಯಿತು(712). ದಾಹಿರ್ ಸೋತದ್ದಲ್ಲದೆ ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಮಡಿದ. ರಾವೋರ್ ಕೋಟೆ ಕಾಸಿಂನ ಕೈವಶವಾಯಿತು. ಸಿಂಧೂರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗವೆಲ್ಲ ಅರಬ್ಬರ ಸ್ವಾಧೀನ ವಾಯಿತು. ಮುಸ್ಲಿಮರ ಈ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೂ ಭಾರತಕ್ಕೂ ನಡುವೆ ಹೆಚ್ಚು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಪರ್ಕವೇರ್ಪಡಲು ಅನುಕೂಲವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು.

(ಎಂ.ಎ.)

ಅರಬ್ಬರ ಆಗಮನಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚೆ ಭಾರತ ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ವಿಘಟಿತವಾಗಿತ್ತು. ಹರ್ಷನ ಮರಣಾನಂತರ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅವನು ಕಟ್ಟಿದ್ದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸೂಕ್ತ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಲ್ಲದೆ ಆಂತರಿಕ ಮತ್ತು ಬಾಹ್ಯ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಂದ ವಿಘಟಿತಗೊಂಡಿತು. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಉತ್ತರ–ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೇಂದ್ರೀಯ ಸರ್ಕಾರವಿಲ್ಲದೆ ಅದು ಹಲವಾರು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಹಂಚಿ ಹೋಗಿತ್ತು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ:

ಕನೌಜ್: ಅಂದಿನ ಪ್ರಮುಖ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿತ್ತು. ಹರ್ಷನ ಅನಂತರ ಯಶೋವರ್ಮ ಇದರ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ. ಇವನು ಕನೌಜ್‌ನ ವೈಭವವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ್ದ. ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಹಿಮಾಲಯದಿಂದ ನರ್ಮದ ನದಿಯವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತು. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದಿಂದ ಥಾನೇಶ್ವರದವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದರೂ ಅದು ಕೇವಲ ನಾಮಮಾತ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇವನ ಏಳಿಗೆ ಸಹಿಸದ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಲಲಿತಾದಿತ್ಯ ಇವನನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೊಂದ.

ಮಾಳ್ವ: ಅಂದು ಮಾಳ್ವ ಗೂರ್ಜರ ಪ್ರತಿಹಾರರ ಒಡೆತನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇವರ ಒಡೆತನದಲ್ಲಿ ಮಾರವಾಡ ಬ್ರೋಚ್ ಹಾಗೂ ಅದರ ಆಸುಪಾಸಿನ ಪ್ರದೇಶವಿತ್ತು.

ಕಾಶ್ಮೀರ: ಅಂದು ಕಾಶ್ಮೀರ ದುರ್ಲಭವರ್ಧನನೆಂಬ ರಾಜನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇವನ ಮೊಮ್ಮಗ ಚಂದ್ರಪೀಡ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರೂ ಅವನ ಸೋದರ ಲಲಿತಾದಿತ್ಯನೇ ಪ್ರಬಲನಾಗಿದ್ದ. ಇವನು ಕನೌಜ್‌ನ ಯಶೋವರ್ಮನನ್ನು ಕದನದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ ಕೊಂದ. ಇವನು ಸನಾತನ ಧರ್ಮದ ರಕ್ಷಕನಾಗಿದ್ದು ಮಾರ್ತಾಂಡದಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ ದೇವಸ್ಥಾನ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ.

ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಹಾಗೂ ಸಿಂಧ್: ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಅಂದು ಹಿಂದು ರಾಜನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಅದರ ಒಡೆಯರು ಯಾರು ಎಂಬುದು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಸಿಂಧ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಂದು ಶೂದ್ರ ರಾಜ್ಯ ಇತ್ತು. ಇದು ಹರ್ಷ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅನಂತರ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಮಂತ್ರಿ ಚಾಚ ಆ ರಾಜನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತಗೊಳಿಸಿ ತಾನೇ ರಾಜನಾದ. ಇವನ ಪುತ್ರ ದಾಹಿರ. ಇವನ ರಾಜ್ಯ ದೇಬಲ, ನಿರೂನ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣಬಾದ್, ಅರೋರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಈತ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮೀಯರಿಗೆ ತೀವ್ರವಾದ ಕಷ್ಟ ಕೋಟಲೆ ನೀಡಿ, ಅವರು ಕುದುರೆಸವಾರಿ ಮತ್ತು ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ ಹೊಂದುವುದನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿದ್ದ. ಅವರು ಬರಿಗಾಲಿನಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವಂತೆ ಆದೇಶಿಸಿದ್ದ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವರು ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಅರಬ್ ಧಾಳಿಕೋರ ಮಹ್ಮದ್–ಬಿನ್–ಕಾಸಿಮ್ ಪರ ವಹಿಸಿದರು.

ಬಂಗಾಲ: ಅಂದು ಬಂಗಾಲ ಪಾಲರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಗೋಪಾಲ ಇದರ ಸ್ಥಾಪಕ. ಇವರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲ ಶಾಂತಿ ಸಮೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಇವರು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ನೇಪಾಲ ಹಾಗೂ ಅಸ್ಸಾಂ: ಅಂದು ನೇಪಾಲ ಮತ್ತು ಅಸ್ಸಾಂ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಈ ರಾಜ್ಯಗಳು ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯದ ಮೇಲೆ ಅಂತಹ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ.

ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ: ಅಂದು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಚಳುಕ್ಯರ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಪತನದ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರು ಇದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಅಂದು ಚೋಳ, ಪಾಂಡ್ಯ, ಚೇರ ಮುಂತಾದ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ರಾಜ್ಯಗಳು ಆಗ ತಾನೆ ಏಳಿಗೆ ಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದವು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಂದು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತವೂ ಅಂತಹ ಬಲಿಷ್ಠ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರವಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಮಿತಿ ಇರದಿದ್ದರೂ ಮಂತ್ರಿಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ರಾಜ್ಯಭಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ. ಪ್ರಾಂತೀಯ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಳೀಯ ಅಧಿಕಾರ ವರ್ಗ ಸಹ ಪ್ರಬಲವಾಗಿತ್ತು. ಅವರ ಮೇಲೆ ರಾಜರಿಗೆ ಅಂತಹ ಯಾವುದೇ ಅಧಿಕಾರ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಇವರ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದರು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ವರ್ಗ ಸಮಾಜವಾಗಿದ್ದು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು, ಕ್ಷತ್ರಿಯರು, ವೈಶ್ಯ ಮತ್ತು ಶೂದ್ರರಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ರಾಜರಾಗಿದ್ದರು. ಹೆಚ್ಚು ಶೂದ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳಿದ್ದವು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕ್ಷತ್ರಿಯ ಪರಂಪರೆ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಸ್ಥಳೀಯ ಶೂದ್ರ ಮತ್ತು ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳು ಕ್ಷತ್ರಿಯರಾಗಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಂಗೀಕಾರ

ಪಡೆದು ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದು ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಸ್ತ್ರೀಯರ ಮೇಲೆ ಹಲವಾರು ಅನಿಷ್ಟಕಾರಿ ಪದ್ಧತಿ ಹೇರಲಾಗಿತ್ತು. ವಿದ್ಯೆ ಕೇವಲ ಉನ್ನತ ವರ್ಗದ ಸ್ವತ್ತಾಗಿತ್ತು. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಹಾಗೂ ಜೈನಧರ್ಮ ಇದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸುವಲ್ಲಿ ವಿಫಲವಾಗಿದ್ದವು. ಅಂದು ಸನಾತನ ಧರ್ಮ ಜೈನ ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮದ ವಿರುದ್ಧ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ನಿಂತಿದ್ದರೂ ಈ ಮೂರು ಧರ್ಮಗಳು ಹಲವಾರು ಪಂಥಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ ಸಮಾಜ ವಿಘಟನೆ ಹೊಂದಿತ್ತು.

ಅರಬ್ಬರು ಮರಳುಗಾಡು ಪ್ರದೇಶದ ಜನರಾಗಿದ್ದು, ಅವರಿಗೆ ಆರಂಭದಿಂದಲೂ ಭಾರತದ ಸಂಪತ್ತಿನ ಮೇಲೆಯೇ ಕಣ್ಣು ಇತ್ತು. ಆದರೆ ಅವರಲ್ಲಿ ಒಗ್ಗಟ್ಟು ಇರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ. ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದನಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿತಗೊಂಡ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಅವರಲ್ಲಿ ಒಗ್ಗಟ್ಟನ್ನು ಮೂಡಿಸಿತು. ಮಹಮ್ಮದನ ಮರಣದ ವೇಳೆಗೆ ಇಸ್ಲಾಂ ಅರಬ್ಬರ ಮರಳುಗಾಡಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಯೂರಿತ್ತು. ಮಹಮ್ಮದನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಖಲೀಫರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅದು ಇನ್ನೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ವಿಶ್ವದ ಪ್ರಮುಖ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯ, ಈಜಿಪ್ಟ್, ಘಜಿ, ಸಿರಿಯ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಅರಬ್ಬರ ಪ್ರಥಮ ಧಾಳಿ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ 637 ರಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಖಲೀಫ ಒಮರ್ ಒಂದು ನೌಕಾಸೇನೆಯನ್ನು ಭಾರತದ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯ ಥಾಣಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿದ್ದ. ಆದರೆ ಅದನ್ನು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ. 644ರಲ್ಲಿ ಖಲೀಫರು ಮಕ್ರನ್ ಪ್ರದೇಶವಲ್ಲದೆ ಹಲ್ಮಂಡ್ ನದಿಯ ಪ್ರದೇಶ ಕಾಬೂಲ್ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಆದರೆ ಅರಬ್ಬರ ಆಕ್ರಮಣ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ತೀವ್ರಗೊಂಡಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿ ಮೃತನಾದ ಒಬ್ಬ ಮುಸ್ಲಿಂ ವ್ಯಾಪಾರಿಯ ಸಂಪತ್ತು ಹಾಗೂ ಅವನ ಪರಿವಾರ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಮೂಲಕ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಅಲ್ಲಿನ ಕಡಲ್ಗಳ್ಳರು ಅದನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಅದನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸುವಂತೆ ಹಾಗೂ ಕಡಲ್ಗಳ್ಳರನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸುವಂತೆ ಅಂದು ಇರಾಕ್‌ನ ರಾಜ್ಯಪಾಲ ಹಿಜಾಜ್ ಸಿಂಧ್ ರಾಜನಾದ ದಾಹಿರನನ್ನು ಕೇಳಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ದಾಹಿರ ಅದನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿದ ಕಾರಣ ಸಿಂಧ್ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಕೆಲವರು ಅದು ಶ್ರೀಲಂಕದ ದೊರೆ ಖಲೀಫನಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದ ಉಡುಗೊರೆ ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

711 ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಧಾಳಿ ವಿಫಲಗೊಂಡು ಅದರ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿದ್ದ ಹುಬೇದುಲ್ಲಾ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ್ದ. ಇದರಿಂದ ಹಿಜಾಜ್ ಕೋಪಗೊಂಡು ಮರುವರ್ಷವೇ ತನ್ನ ಸೋದರಳಿಯ ಮಹಮ್ಮದ್–ಬಿನ್–ಕಾಸಿಂನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಭಾರಿ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟು ದೇಬಲನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಲ್ಲಿನ ಹಿಂದು ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧರನ್ನು ಇಸ್ಲಾಂಗೆ ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಳ್ಳಿ ಇಲ್ಲವೆ ಮರಣವನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಎಂದು ಹೇಳಿದ. ಬಹಳಷ್ಟು ಜನ ಮತಾಂತರಗೊಂಡರು. ಅನೇಕ ಯುವಕರನ್ನು ಕೊಲ್ಲಲಾಯಿತು. ಖಾಸಿಂ ಅನಂತರ ನೆರುನೆಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿನ ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತ ಬೌದ್ಧರು ಯಾವುದೇ ಪ್ರತಿರೋಧ ಒಡ್ಡದೆ ಶರಣಾದರು. ಖಾಸಿಮನು ಸೆಹವಾನನ್ನು ಗೆದ್ದ. ಅದು ಬ್ರಾಜ ಎಂಬ ದಾಹಿರನ ದಾಯಾದಿಯ ಒಡೆತನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಎಚ್ಚೆತ್ತ ದಾಹಿರ 50,000 ಸೈನಿಕ ಪಡೆಯೊಂದಿಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಬಾದ್‌ನಿಂದ ರೇವರ್ ರಣಭೂಮಿಗೆ ಹೊರಟ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಕೆಲವು ದ್ರೋಹಿಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಖಾಸಿಂ ಸಹ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿ ರೇವರ್ ತಲುಪಿದ. ಅದರಂತೆ 712 ಜೂನ್ 20 ರಂದು ಸಂಭವಿಸಿದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ದಾಹಿರ ಸೋತ. ಏಕೆಂದರೆ ಅವನು ಮೊದಲು ಎತ್ತರವಾದ ಆನೆಯ ಮೇಲೇ ಕುಳಿತು ಯುದ್ಧ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದು, ಆನೆಯ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬಾಣ ನಾಟಿ ಅದು ಯುದ್ಧರಂಗದಿಂದ ಹೊರಕ್ಕೆ ಹೋಯಿತು. ಆದರೂ ಅಶ್ವವೇರಿ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಬಂದರೂ ರಾಜನನ್ನು ಕಾಣದೆ ಸೈನಿಕರು ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ ದಾಹಿರನು ಸೋತ. ಆದರೂ ಅನಂತರ ರೇವರ್ ಕೋಟೆಯ ಮುತ್ತಿಗೆಯನ್ನು ದಾಹಿರನ ಪತ್ನಿ ರಾಣಿಬಾಯಿ ತಡೆದಳು, ಅದು ವಿಫಲವಾದಾಗ ಅಗ್ನಿಪ್ರವೇಶಿಸಿದಳು.

ಅನಂತರ ಖಾಸಿಂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಬಾದ್‌ಗೆ ತೆರಳಿ ಅಲ್ಲಿ ದಾಹಿರನ ಪುತ್ರ ಜೈಸಿಂಗನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ. ದಾಹಿರನ ಪತ್ನಿ ಹಾಗೂ ಪುತ್ರಿಯರನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದ. ನಂತರ ರಾಜಧಾನಿ ಅರೋರೂ ಸಹ ವಶವಾಯಿತು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹೇರಳ ಚಿನ್ನವಿದ್ದ ಕಾರಣ ಇದಕ್ಕೆ ಮುಲ್ತಾನ್ ಎಂದು ಹೆಸರಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಖಾಸಿಮನು ಕನೌಜ್‌ನ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಯೋಜಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಖಲೀಫನ ಕೋಪಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಗಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಖಾಸಿಂನ ಮರಣದ ಬಗ್ಗೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಚಚನಾಮದ ಪ್ರಕಾರ ದಾಹಿರನ ಇಬ್ಬರು ಪುತ್ರಿಯರು ಖಾಸಿಂ ತಮ್ಮನ್ನು ಅಪವಿತ್ರಗೊಳಿಸಿ ತಮ್ಮ ಬಳಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಖಲೀಫನಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದಾಗ ಕೋಪಗೊಂಡ ಖಲೀಫ ಖಾಸಿಂಗೆ ಮರಣ ದಂಡನೆ ವಿಧಿಸಿದ. ಆದರೆ ಅನಂತರ ಅದು ಹುಸಿ ಎಂದು ತಿಳಿದಾಗ ದಾಹಿರನ ಪುತ್ರಿಯರನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿದ. ಆದರೆ ಇದನ್ನು ಒಪ್ಪದ ಕೆಲವು ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಪ್ರಕಾರ 715ರ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಸುಲೆಮನ್ ಖಾಸಿಮನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇದರಿಂದ ಅರಬ್ಬರ ಧಾಳಿ ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು ಮತ್ತು 871ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿನ ಅರಬ್ಬರು ಖಲೀಫನಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. ಮುಂದೆ ಇಲ್ಲಿ ಮುಲ್ತಾನ ಹಾಗೂ ಮನ್ಸೂರು ಎಂಬ ರಾಜ್ಯಗಳು ಉದಯವಾದವು.

ಸಿಂಧ್‌ನಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬರು 150 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರಾದರೂ ಅಂತಹ ಯಾವ ಸುಧಾರಣೆಯನ್ನೂ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಸಿಂಧ್ ಮತ್ತು ಮುಲ್ತಾನಗಳಿಂದ ವಾರ್ಷಿಕವಾಗಿ 1.5 ಕೋಟಿ ದಿಹಾರಮ್‌ಗಳ ಆದಾಯ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಜಸಿಯ ಎಂಬ ತಲೆಗಂದಾಯ ವಿಧಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಖರಜ್ ಕೂಡ ವಸೂಲಿ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಭೂಕಂದಾಯವನ್ನು ನಗದು ಮತ್ತು ವಸ್ತು ರೂಪದಲ್ಲಿ ಸಲ್ಲಿಸಬಹುದಿತ್ತು. ಕಂದಾಯದ ಲೆಕ್ಕ–ಪತ್ರಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ಅವುಗಳ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೈನಿಕ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಜಹಗೀರ್‌ಗಳನ್ನೂ ಧರ್ಮಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಭೂ–ದತ್ತಿಗಳನ್ನೂ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದಾಗ್ಯೂ ಅರಬ್ಬರ ಸಿಂಧ್ ಆಕ್ರಮಣ ಅಂತಹ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಉಂಟು ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಅರಬ್ಬರ ಆಳಿಕೆ ಕೇವಲ ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದು ಉಳಿದ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಅದರ ಪ್ರಭಾವ ಅಷ್ಟಿರಲಿಲ್ಲ. ಅರಬ್ಬರು ಇಲ್ಲಿನ ಭಾಷೆ, ಕಲೆ, ಆಚಾರ, ವಿಚಾರ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಲಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯರು ಅರಬ್ಬರಿಗಿಂತ ಉತ್ತಮ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿದ್ದರು. ಭಾರತೀಯರ ವಿದ್ವತ್ತಿಗೆ ಅರಬ್ಬರು ಮಾರು ಹೋಗಿ ಭಾರತೀಯರ ಕಲೆಯಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಶೈಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಿದರು. ಭಾರತೀಯರು ತಮ್ಮ ಧರ್ಮವೇ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಎಂದು ಭಾವಿಸಿ ಇಸ್ಲಾಂಗೆ ಮತಾಂತರಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅರಬ್ಬರು ಸ್ಥಳೀಯ ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗಿ ಮಿಶ್ರ ಪೀಳಿಗೆ ಜನಿಸಲು ಕಾರಣರಾದರು. ಸಿಂಧ್ ಮತ್ತು ಮುಲ್ತಾನ್‌ಗಳ ಭೂಮಿ ಅರಬ್ಬರ ವಶವಾಯಿತು. ಬಾಗ್ದಾದ್‌ನ ಖಲೀಫ್ ಮನ್ಸೂರನು ಭಾರತೀಯ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ಬ್ರಹ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಕೃತಿಯನ್ನು ಅರಬ್ಬಿ ಭಾಷೆಗೆ ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ್ದ.

ಹೀಗೆ ಹಲವಾರು ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಅರಬ್ಬರು ಖಾಸಿಂ ಖಾನನ ಅನಂತರ ಬಂದ ದುರ್ಬಲ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಂದಾಗಿ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿದರು.(ಎನ್.ವೈ.ಎಚ್.)

ಅರಬ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು: 1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಸ್ಥಾನವಾದ ಮುಜಿರಿಸ್ ಅಥವಾ ಈಗಿನ ಕ್ರಾಂಗನೂರಿನಲ್ಲಿ ಅರಬ್ ಸಮುದಾಯದವರಿದ್ದರು. ರೋಮನ್ ವಿದ್ವಾಂಸ ಪ್ಲಿನಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯ ಮಲಬಾರು ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಅರಬರು ನೆಲೆಸಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಮಲಬಾರು ಪ್ರಾಂತ್ಯದಿಂದ ಪೂರ್ವ ಕರಾವಳಿಯ ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಹೋದರು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಅರಬರು ಅರಬ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಾದ ಯೆಮೆನ್ ಮತ್ತು ಹದ್ರಮೌತ್‌ಗಳಿಂದ ಬಂದವರಾಗಿದ್ದರು.

ಹತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆ ಅರಬರನ್ನು ಕೊಂಕಣ ಗುಜರಾತ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಕೆಲವು ಅರಬರನ್ನು ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿದೇಶಿ ಪ್ರವಾಸಿಗಳೂ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕೊಂಕಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಅರಬ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಗುಜರಾತ್ ಮತ್ತು ಕೊಂಕಣದಿಂದ ತೇಗದ ಮರವನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಅರೇಬಿಯಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗುಜರಾತ್ ಮತ್ತು ಕೊಂಕಣ ಪ್ರದೇಶಗಳು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಅರಬರು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ರಾಜನನ್ನು ಬಲ್ಲಹಾರ ದೊರೆ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಲ್ಲಹಾರ ದೊರೆ ಅರಬ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಿಗೆ ಮಸೀದಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಅನುಮತಿ ಕೊಟ್ಟನು. ಅಲ್–ಮಸೂದಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯಾದ್ಯಂತ ಹತ್ತು ಸಾವಿರ ಮುಸ್ಲಿಮರು ನೆಲೆಸಿದ್ದರಲ್ಲದೆ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದರು.

ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅರಬ್ ಮತ್ತು ಇತರೆ ಮುಸ್ಲಿಂ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ಕುರಿತು ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳು ಅರಬ್ಬರು ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯರ ಸಂಬಂಧ ಮತ್ತು ಅರಬ್ ವ್ಯಾಪಾರದ ವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಹಳ ಧೀರ್ಘ ಪ್ರಯಾಣದ ಅನಂತರ ಅರಬ್ಬರು ಭಾರತದ ಕರಾವಳಿ ತೀರವನ್ನು ತಲುಪುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಇವರು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹಲವು ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಇರಬೇಕಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಕಾಲಾನಂತರದಲ್ಲಿ ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ಇವರು ಭಾರತದ ಕರಾವಳಿ ತೀರದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರಲ್ಲದೆ ಭಾರತದ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ವಿವಾಹವಾದರು. ಇದರಿಂದ ಕರಾವಳಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಮಿಶ್ರ ಜನಾಂಗಗಳಾದ ನವಾಯತರು ಮತ್ತು ಮಾಪಿಳ್ಳೆಯರು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡರು. ನವಾಯತರು ಅಂದರೆ ಹೊಸಬರು. ಹೊಸತಾಗಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದರಿಂದ ಇವರನ್ನು ನವಾಯತರು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಇವರನ್ನು ಗೋವಾ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಡಲತೀರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಮಾಪಿಳ್ಳೆಯವರು ಕೇರಳ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಡಲ ತೀರಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದರು. ಈ ಹೊಸ ಸಮುದಾಯಗಳಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಉಂಟಾಯಿತು. ಇವರ ಆಗಮನವು ಸ್ಥಳೀಯರಿಗೆ ಕುತೂಹಲ ಮತ್ತು ಉತ್ಸಾಹಗಳನ್ನು ತರುವುದರೊಂದಿಗೆ ಆಗಾಗ್ಗೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಘರ್ಷಣೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಅವರ ಬಗ್ಗೆ ಭಯವನ್ನೂ ಉಂಟುಮಾಡಿತ್ತು. ಇವರು ಪಳ್ಳಿ ಎಂಬ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪಳ್ಳಿ ಶಬ್ಧವನ್ನು ಕುರಿತು ಸಂಶೋಧಕರಲ್ಲಿ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯಿದೆ. ಪಳ್ಳಿ ಎಂದರೆ ಗ್ರಾಮ ಅಥವಾ ಮಸೀದಿ ಎಂದೂ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸಂಶೋಧಕರು ವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. 8–9ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಮಲಬಾರ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಸೀದಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಅರಬ್ಬರು ಈ ಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ ಕೊಲ್ಲಂ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದರು.

ಮಲಬಾರು ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅರಬ್ಬರು ಶಿಯಾ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದರು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಮುಸ್ಲಿಮರು ದಕ್ಷಿಣ ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯದ ಮುಸ್ಲಿಮ್‌ರೊಂದಿಗೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಇರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬರು ಮತ್ತು ಇತರೆ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಇಬನ್ ಬಟೂಟನ ಪ್ರಕಾರ ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಮುಸ್ಲಿಮರಿದ್ದರು, ಇವರಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ದಕ್ಷಿಣ ಅರೇಬಿಯದಿಂದ ಬಂದವರಾಗಿದ್ದರು.

ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ ಅರಬ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವೇ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಸ್ಥಳೀಯ ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಅರಬ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಅವರ ಸಂಘ ಹಂಜಮಾನ ಸ್ಥಳೀಯ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಿಗೆ ದೇಣಿಗೆಯನ್ನು ನೀಡಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಇವರು ಸ್ಥಳೀಯ ಜನರ ವಿಶ್ವಾಸಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರರಾಗಿದ್ದರು. ಕರಾವಳಿ ತೀರದ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಅರೇಬಿಯದ ಕೆಲವು ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಜೊತೆ ಸಂಬಂಧ ಇರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಉದಾ: 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ದಾಖಲೆಯಲ್ಲಿ ಮರಗಳ್ಳರು ಮತ್ತು ಏಡನ್ ವ್ಯಾಪಾರಸಂಬಂಧದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ನಡುವೆ ಇದ್ದ ಅರಬರು ಕುದುರೆ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಪಳಗಿದವರಾಗಿದ್ದರು. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಗಳ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇದ್ದಿತು. ವಿಜಯನಗರದ ರಾಯರು ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಎಷ್ಟೇ ಮೊತ್ತವಾದರೂ ಕೊಡಲು ತಯಾರಿದ್ದರು. ಏಕೆಂದರೆ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರು ಬಹಮನಿ ರಾಜರ ಜೊತೆಗೆ ಹಲವು ಬಾರಿ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವ ಪ್ರಸಂಗ ಒದಗಿ ಬಂದಿತ್ತು.

ಕರಾವಳಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಪೌರು, ಗುಲಾಮಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಅರಬ್ ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕರಾವಳಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ವ್ಯಾಪಾರ ಸ್ಥಳಗಳಾದ ಬಸರೂರು, ಬಾರಕೂರು, ಬೇಕಲ ಹಾಗೂ ಕಾಸರಗೋಡು ಕುರಿತು ಅರಬ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಿಗೆ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಅರಬ್ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅರಬ್ ಪ್ರವಾಸಿಗರಾದ ಯಾಕುತ್, ದಾಮಿಷ್ಕಿ ಮತ್ತು ಅಬುಲ್ ಫಿದಾ ಕುರಿತು ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕುತ್ತದೆ.

1510ರ ಅನಂತರ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ರಾಜ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಉದಯವಾಯಿತು. ಇದು ಅರಬ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಿಗೆ ಒಂದು ಸವಾಲಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಅರಬ್ಬರು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಜೊತೆಗೆ ಅರೇಬಿಯದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಬೇಕಾದ ಪ್ರಸಂಗ ಒದಗಿ ಬಂದಿತ್ತು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಕರಾವಳಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅದರಲ್ಲೂ ಗೋವ ಮತ್ತು ಗುಜರಾತ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಅರಬ್ಬರ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಆದರೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ದಾಖಲೆ ಪತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬರ ಕುರಿತು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬರು ಕರಾವಳಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಮಲಬಾರು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದ ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಅರಬ್ಬರು ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ರಾಜರುಗಳು ಅರಬ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ಹಿತರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿದರು. ಆದರೆ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ಆಗಮನದ ಅನಂತರ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬರ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಕುಂದಿತು. (ಎನ್.)

ಅಲ್‌ಖೈದಾ: ನೋಡಿ–ಭಯೋತ್ಪಾದನೆ

ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿ: 1296–1316. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲ ಮಹಮ್ಮದೀಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲೆತ್ನಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗ. ಜಲಾಲುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿಯ ಅಳಿಯ, ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ. ಈತ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರಲ್ಲೆಲ್ಲ ಬಲಿಷ್ಠ. ದಕ್ಷಿಣದ ಹಿಂದು ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಮಹಮ್ಮದೀಯರ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಜಲಾಲುದ್ದೀನನ ಆಳಿಕೆಯ ಕೊನೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಖಾರ ಮತ್ತು ಮಾಳವ ರಾಜ್ಯಗಳ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ, ಸುಖವಿಹೀನ ಗೃಹಜೀವನದಿಂದುದ್ದೀಪಿತನಾದ ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ 1294ರಲ್ಲಿ 8000 ಅಶ್ವಬಲ ಸಮೇತನಾಗಿ ವಿಂಧ್ಯಪರ್ವತವನ್ನು ದಾಟಿ, ದೇವಗಿರಿಯನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಅಲ್ಲಿನ ರಾಜನಾದ ಯಾದವ ರಾಮಚಂದ್ರನನ್ನೂ ಆತನ ಮಗ ಶಂಕರದೇವನನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ, ರತ್ನ ಮೊದಲಾದ ಅಪಾರಸಂಪತ್ತಿನ ಕೊಳ್ಳೆಯೊಡನೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದನು. ವಿಜಯಿ ಅಲಾವುದ್ದೀನನನ್ನು ಸುಲ್ತಾನ್ ಜಲಾಲುದ್ದೀನನು ಗಂಗಾತೀರದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾಗತಿಸುವಂತೆ ನಿಷ್ಕರ್ಷೆಯಾಯಿತು. ಗುಪ್ತವಾಗಿ ಮೊದಲೇ ನಿರ್ಧರಿಸಿದ್ದಂತೆ ಸಂದರ್ಶನದ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಕುತಂತ್ರದಿಂದ ಮಾವನನ್ನು ಕೊಲೆಮಾಡಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣದಿಂದ ದೋಚಿ ತಂದಿದ್ದ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ತನಗೆ ಬೇಕಾದವರಿಗೆ ಹಂಚಿ, 1296ರಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿ, ತನ್ನ ವಿರೋಧಿಗಳನ್ನು ಕ್ರೌರ್ಯದಿಂದ ನಿರ್ನಾಮ ಮಾಡಿದ. ಇವನ 20 ವರ್ಷಗಳ ಆಳಿಕೆ ಭಯೋತ್ಪಾದನೆಯ ರಕ್ತಪಾತದ ಕಾಲವಾಗಿತ್ತು. ಆ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರ ಭೀತಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿತ್ತು. ಅವರು ಪದೇಪದೇ ಆಕ್ರಮಣಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ ಸೂರೆ ಮತ್ತು ಕೊಳ್ಳೆಯಿಂದ ಹಿಂದಿರುಗುತ್ತಿದ್ದರು. 1307ರಲ್ಲಿ ಅವರ ದಂಡು ದೆಹಲಿಯವರೆಗೂ ಬಂದಿತ್ತು. ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಸತತವಾಗಿ ಕಾಲುಶತಮಾನಕಾಲ ಹೋರಾಡಿ ಮಂಗೋಲರ ಹಾವಳಿಯನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಿದ. ಗಡಿನಾಡಿನ ರಕ್ಷಣಾಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಪುನರ್ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸಿ ತುಗಲಕ್ ಎಂಬ ಸೇನಾನಾಯಕನ ವಶಕ್ಕೆ ಅಲ್ಲಿನ ಕಾವಲುಸೈನ್ಯವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಮಹಾತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿಯಾದ ಅಲಾವುದ್ದೀನನಿಗೆ ಒಂದು ಹೊಸ ಮತವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆಂಬ ಹಾಗೂ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನಂತೆ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನೇ ಗೆಲ್ಲಬೇಕೆಂಬ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳು ಹುಟ್ಟಿದವು. ಅಲಾ ಉಲ್ ಮುಲ್ಕ್ ಎಂಬ ತನ್ನ ಆಪ್ತ ಖಾಜಿಯ ಹಿತೋಕ್ತಿಯಿಂದ ಈ ಎರಡು ಅಭಿಲಾಷೆಗಳನ್ನೂ ಕೈಬಿಟ್ಟು ಹಿಂದುಸ್ತಾನವನ್ನೆಲ್ಲ ಜಯಿಸಲುದ್ಯುಕ್ತ ನಾದ. ಮೊದಲು ರಾಜಪುತ್ರ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಕಡೆಗೆ ತಿರುಗಿ ಕ್ರೌರ್ಯದಿಂದ ಗುಜರಾತ್, ರಣಥಂಬೋರ್ ಮತ್ತು ಮೇವಾರ್ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ರಾಣಾ ಕರ್ಣಸಿಂಗನ ರಾಣಿ ಪದ್ಮಿನಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಚಿತ್ತೂರನ್ನು ಮುತ್ತಿದನೆಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ.

1305ರ ವೇಳೆಗೆ ಇಡೀ ಉತ್ತರ ಹಿಂದುಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಖಿಲ್ಜಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಅನಂತರ ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಲೋಭದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದ ಕಡೆಗೆ ತನ್ನ ಗಮನ ಹರಿಸಿದ. ದಕ್ಷಿಣ ರಾಜ್ಯಗಳ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ತನ್ನ ಆಪ್ತ ಗುಲಾಮನೂ ಪರಾಕ್ರಮಿಯೂ ಆದ ಮಲಿಕ್ ಕಾಫರನನ್ನು (ಮಲಿಕ್ ನಾಯಿಬ್) ನೇಮಿಸಿದ. ಆತ ತನ್ನ ಮೊದಲ ಧಾಳಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜ ರಾಮಚಂದ್ರ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವೆಂಬ ನೆಪದ ಮೇಲೆ ದೇವಗಿರಿಯನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆದ. ಎರಡನೆಯ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ವಾರಂಗಲ್ಲಿನ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. 1313ರಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ 3ನೆಯ ವೀರಬಲ್ಲಾಳನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ದೋರಸಮುದ್ರವನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆದ. ಮಧುರೆ ಹಾಗೂ ರಾಮೇಶ್ವರದವರೆಗೂ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋಗಿ ಪಾಂಡ್ಯರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ವಿಶೇಷವಾದ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ದೋಚಿದ. ಈ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳಿಂದ ಸಾವಿರಾರು ಮಂದಿ ಮಡಿದರು, ಅನೇಕ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಹಾಗೂ ದೇವಾಲಯಗಳು ನಾಶವಾದವು. ಅಪಾರ ಸಂಪತ್ತು ಸುಲ್ತಾನನ ವಶವಾಯಿತು.

ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಇಸ್ಲಾಂ ಮತೀಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ರೂಪಿಸದೆ ತನ್ನ ಪರಮಾಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ತವಾಗುವಂತೆ ಮಾರ್ಪಾಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಆಡಳಿತ, ಸೈನ್ಯ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಅಗತ್ಯ ವಸ್ತುಗಳ ಮಾರಾಟದ ಮೇಲೆ ಉಗ್ರವಾದ ಹತೋಟಿ ವಿಧಿಸಿದ. ಮಾದಕ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಸೇವನೆ, ಜೂಜಾಟ, ಶ್ರೀಮಂತರು ಒಟ್ಟಿಗೆ ಕಲೆಯುವುದು ನ್ಯಾಯಬಾಹಿರವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. ತಪ್ಪಿತಸ್ಥರೆಂದು ಕಂಡವರನ್ನು ಕ್ರೂರವಾಗಿ ದಂಡಿಸಿದ. ಹಿಂದುಗಳು ದಂಗೆಯೇಳಬಹುದೆಂಬ ಭೀತಿಯಿಂದ ಅವರ ಮೇಲೆ ಭಾರವಾದ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸಿದ. ಮಹಮ್ಮದೀಯರಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ವಿರುದ್ಧ ಅಸಮಾಧಾನವೂ ಹಿಂದುಗಳಲ್ಲಿ ಕಡುಬಡತನ ಮತ್ತು ಅಸಹಾಯಕತೆಯ ನೋವೂ ಅಂದಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿಯ ನೈಜ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಕ್ರೂರಿಯಾದ ಅಲಾವುದ್ದೀನನ ಅಂತ್ಯ ದುಃಖಮಯವಾಗಿತ್ತು. ಅತಿಭೋಗದಿಂದ ಇವನ ಆರೋಗ್ಯ ಕೆಟ್ಟಿತ್ತು. ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಗೃಹಕಲಹಗಳುದ್ಭವಿಸಿ ದಂಗೆಗಳಾದವು. ಕೊನೆಗೆ ಮಲಿಕ್ ಕಾಫರ್ ಅಲಾವುದ್ದೀನನನ್ನು ಕೊಲೆಮಾಡಿ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ. ಆದರೆ ಒಂದು ತಿಂಗಳಲ್ಲೇ ಕಾಫರನ ಕೊಲೆಯಾಗಿ ಅಲಾವುದ್ದೀನನ ಮಗ ಕುತುಬ್ ಉದ್ದೀನ್ 1316ರಲ್ಲಿ ಮುಬಾರಕ್ ಎಂಬ ಬಿರುದಿನಿಂದ ಸುಲ್ತಾನನಾದ. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಅಲಿಘರ್ ಚಳವಳಿ: 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ದಶಕದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಆಂದೋಲನದ ಬಗ್ಗೆ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಮನೋಧರ್ಮ ಕೊಂಚ ಬದಲಾದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಒಂದು ಘಟನೆ. ರಾಮಮೋಹನರಾಯ್, ಟಿಳಕ್, ರಾನಡೆ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಕರ ನಿರಂತರ ಶ್ರಮದ ಫಲವಾಗಿ ಹಿಂದುಗಳಲ್ಲಿ ಜನಜಾಗೃತಿಯುಂಟಾಗಿತ್ತು; ಅವರು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ವ್ಯಾಸಂಗ ಮಾಡಿ ಸರ್ಕಾರದ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನು ದೊರಕಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಮುಸ್ಲಿಮರು ಮಾತ್ರ ಹಿಂದುಳಿದಿದ್ದರು. ಹಿಂದುಗಳಂತೆಯೇ ಅವರೂ ಆಧುನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದು ಮುಂದುವರಿಯಲೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಮುಖಂಡರಾಗಿದ್ದ ಸರ್ ಸೈಯದ್ ಅಹಮದ ಖಾನ್ ಅವರ ಪ್ರೇರಣೆಯಂತೆ ಅಲಿಘರ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಆಂಗ್ಲೊ ಓರಿಯಂಟಲ್ ಕಾಲೇಜ್ ಎಂಬ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು (1875). ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅಂದು ಬೀಸುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜಕೀಯ ಮಾರುತದ ವೇಗ ಒತ್ತಡಗಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮವನ್ನರಿತ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರವರ್ಗ ಹಿಂದು ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಐಕ್ಯದಿಂದ ಒದಗಬಹುದಾದ ವಿಪತ್ತನ್ನು ಮನಗಂಡು ಅದನ್ನು ಆಗದಂತೆ ಮಾಡಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮೀಯರಲ್ಲಿ ಜಾಗೃತಿಯನ್ನು ಮೂಡಿಸುವ ಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಅವರು ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಹಮ್ಮಿಕೊಂಡರು. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಹಿಂದು–ಮುಸ್ಲಿಂ ಏಕತೆಯ ಪ್ರತಿಪಾದಕರಾಗಿದ್ದ ಅವರು ಕಾಲಾನಂತರ ಬದಲಾದರು. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಹಿಂದುಗಳೇ ಇದ್ದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿಗೆ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಸೇರದಂತೆ ಮಾಡಲೆತ್ನಿಸಿದರು. 1883–99ರವರೆಗೆ ಅಲಿಘರ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿದ್ದ ಬೆಕ್, ಸೈಯದ್‌ಅಹಮದ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಮುಸ್ಲಿಂ ಮುಖಂಡರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿಗೆ ವಿರೋಧವಾಗಿ ತಿರುಗಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿಗೆ ಸೇರಿದರೆ ಅಲ್ಪ ಸಂಖ್ಯಾತರಾದ ಮುಸ್ಲಿಮರಿಗೆ

ಯಾವರೀತಿಯ ಪ್ರಯೋಜನವೂ ಇಲ್ಲ; ಅವರು ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತರಾದ ಹಿಂದುಗಳ ಅಡಿಯಾಳುಗಳಾಗಿ ಬಾಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಬೋಧಿಸಿದ. ಅವನ ಯತ್ನ ಫಲಿಸಿತು. ಸರ್ ಸೈಯದ್ ಅಹಮದ್ ಕೂಡ, ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿಗೆ ಸೇರುವುದರಿಂದ ಮುಸ್ಲಿಮರಿಗೆ ಯಾವ ಪ್ರಯೋಜನವೂ ಇಲ್ಲ ಎಂದು ನಂಬಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದ ಸರ್ ಸಯ್ಯದ್‌ಅಹಮ್ಮದ್‌ಖಾನನು ಬನಾರಸಿನ ಶ್ರೀಮಂತ ಜಮೀನುದಾರ ಯುನೈಟೆಡ್ ಇಂಡಿಯ ಪೇಟ್ರಿಯಾಟ್ ಅಸೋಸಿಯೇಶನ್ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಅಲಿಘರ್‌ನಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಈ ಚಳವಳಿ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳ ಒಡೆದು ಆಳುವ ನೀತಿಯಿಂದ ಪುಷ್ಟಿಗೊಂಡು ಬೆಳೆಯಿತು. (ಬಿ.ಎಸ್.ಎ.)

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.356–23. ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯದ ದೊರೆ. ಪರ್ಷಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಭಾರತದವರೆಗೂ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ ಮಹಾನಾಯಕ. ತಂದೆ ಫಿಲಿಪ್. ಆತ ರಾಜನಾಗಿ ದೇಶವನ್ನು ಸುಭದ್ರ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ಸತತವಾಗಿ ದುಡಿದು ಮಗನ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಕಾರಣನಾದ. ತಂದೆಯ ಮರಣಾನಂತರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.336ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ 20ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು ದೇಶದಲ್ಲಿ ತಲೆ ಎತ್ತುತ್ತಿದ್ದ ಅಶಾಂತಿ, ಅರಾಜಕತೆಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿದ. ತಂದೆಯಂತೆ ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತರಣೆಗೆ ಮನಸ್ಸು ಮಾಡಿದ. ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲೇ ತಂದೆಯ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಪಡೆದ ಉತ್ತಮ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಜೊತೆಗೆ ಇವನಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರತಿಭೆಯೂ ಸೇರಿ ಇವನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಪ್ರಜ್ವಲಿಸತೊಡಗಿತು. ಇವನದು ಎತ್ತರವಾದ ನಿಲುವು, ಸ್ಫುರದ್ರೂಪ. ಉತ್ತಮ ದೇಹದಾರ್ಢ್ಯವುಳ್ಳವನಾಗಿದ್ದ. ಗ್ರೀಕ್ ನಾಗರಿಕತೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಇವನು ಬಹುವಾಗಿ ಮೆಚ್ಚಿದ್ದ. ಹೋಮರನ ಇಲಿಯಡ್ ಮಹಾಕಾವ್ಯ ಇವನ ತುದಿನಾಲಗೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ವಾಂಸನಾದ ಅರಿಸ್ಟಾಟಲ್ ಇವನ ಗುರು. ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ, ವೈದ್ಯ, ವಿಜ್ಞಾನಗಳಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಆಸಕ್ತಿಯುಳ್ಳವ. ಗ್ರೀಕ್ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದನಾದರೂ ತಂದೆಯಂತೆ ಉದಾರ ನೀತಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ಅವರ ಬೆಂಬಲವನ್ನು ಗಳಿಸಿಕೊಂಡ. ತಂದೆಯ ಕೊಲೆಗೆ ಕಾರಣರೆಂದು ಕಂಡುಬಂದ ಲೈನೆಸ್ಟಿಸ್‌ನ ರಾಜರನ್ನು ತೀರಿಸಿ ತನ್ನ ವೈರಿಗಳೆನಿಸಿದ ಇತರರನ್ನೂ ನಿರ್ನಾಮ ಮಾಡಿದ. ಅನಂತರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿ ಥೆಸಲೆಯನ್ನು ಗೆದ್ದು ಗ್ರೀಕ್ ಒಕ್ಕೂಟದಲ್ಲಿ ಮುಂದಿನ ಏಷ್ಯ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಕಾರ್ಯದ ಮಹಾದಂಡನಾಯಕನಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡ. ಆದರೂ ಉತ್ತರ ಗ್ರೀಸಿನ ಇಲ್ಲಿರಿಯ ಮತ್ತು ಥ್ರೇಸ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನಿಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ದಂಗೆಗಳಾದುವು. ಆದರೆ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ತತ್‌ಕ್ಷಣವೇ ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ದಂಗೆಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸಿದ. ಥ್ರೇಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಯಾರೋ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನನ್ನು ಕೊಂದುಹಾಕಿದರೆಂಬ ಸುಳ್ಳು ಸಮಾಚಾರ ಥೀಬ್ಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಹರಡಿ ಥೀಬನ್ನರು ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯದ ರಕ್ಷಣ ಸೈನ್ಯಗಳಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದರು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಥೀಬ್ಸ್ ನಗರದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿ ಆ ನಗರವನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡಿದ. ಹೆಂಗಸರು, ಮಕ್ಕಳು ಎಂದು ಲಕ್ಷಿಸದೆ ಸು.30,000 ಥೀಬನ್ನರನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಗುಲಾಮರನ್ನಾಗಿಸಿದ. ಗ್ರೀಕರ ಸೊಲ್ಲು ಅಡಗಿ ಅವರು ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನನ್ನು ತಮ್ಮ ನಾಯಕನೆಂದು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ವಶವಾಯಿತು.

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ದಂಡಯಾತ್ರೆ: ಗ್ರೀಸಿನಲ್ಲಿ ಸುಭದ್ರ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ತನ್ನ ಜೀವನದ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಸಂಕಲ್ಪ ಮಾಡಿದ. ಮೊದಲನೆಯದಾಗಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ಗ್ರೀಸಿನಲ್ಲಿ ತನಗೆ ಮಾಡಿದ ದೌರ್ಜನ್ಯಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು; ಎರಡನೆಯದಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನೇ ಗೆದ್ದು ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿಯೂ ಗ್ರೀಕರ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು– ಇವೇ ಇವನ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಗ್ರೀಸಿನ ಆಡಳಿತವನ್ನು ತನ್ನ ಅನುಯಾಯಿಯಾದ ಅಂಟಿಪೇಟರ್‌ಗೆ ವಹಿಸಿ, ಸರಿಯಾದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿ, ತನ್ನ ಪ್ರಬಲವಾದ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಹೆಲೆಸ್ಪಾಂಟ್ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹೋದ. ಮೊದಲು ಪುರಾತನವಾದ ಟ್ರಾಯ್ ನಗರವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಚಿಲೆಸ್ಸಿ ಸಮಾಧಿಗೆ ತನ್ನ ಗೌರವ ಸಲ್ಲಿಸಿದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.334). ಹೆಲೆಸ್ಪಾಂಟನ್ನು ದಾಟಿ ಏಷ್ಯ ಮೈನರಿಗೆ ಬಂದ. ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದ ರಾಜನಾದ ಡೇರಿಯಸ್ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಯಾವ ಸಿದ್ಧತೆಗಳನ್ನೂ ಮಾಡಿರಲಿಲ್ಲವಾಗಿ ಕಷ್ಟವಿಲ್ಲದೆ ಫ್ರಿಜಿಯ ಪ್ರದೇಶ ತಲುಪಿದ.

ಗ್ರಾನಿಕಸ್ ನದಿತೀರದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಎದುರಿಸಿದರು. ಗ್ರೀಕರ ಸೈನ್ಯ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾದಾಡಿತು. ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ರಾವುತರನ್ನು ಚದುರಿಸಲಾಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋತರು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.334). ಏಷ್ಯಮೈನರನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನಿಗೆ ಯಾವ ತೊಂದರೆಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಮೊದಲು ಫಿನಿಷಿಯನ್ನರ ನೌಕೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಸಾರ್ಡಿಸ್ ಮತ್ತು ಇಫಿಸಸ್ ನಗರವನ್ನು ಕಷ್ಟವಿಲ್ಲದೆ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾಯಿತು. ಮಿಲೆಟಸ್ ನಗರವನ್ನು ದೌರ್ಜನ್ಯದಿಂದ ವಶಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ರೋಡ್ಸ್‌ನ ಮೆಮ್ನಾನ್ ಎಂಬಾತ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಪರವಾಗಿ ಹಾಲಿಕರ್ನಸೆಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧತೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ.

ಡೇರಿಯಸ್ ಧೈರ್ಯಮಾಡಿ ಪ್ರಬಲವಾದ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಸಿಲೀಸಿಯ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇಸ್ಸಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧವಾಯಿತು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.333). ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಸೈನ್ಯ ಸಣ್ಣ ಮೈದಾನದಲ್ಲಿ ಚಲಿಸುವುದೇ ಕಷ್ಟವಾಯಿತು. ಡೇರಿಯಸ್ ಭಯಪಟ್ಟು ಓಡಿಹೋದ. ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ದಿಕ್ಕುತೋಚದೆ ಚದುರಿದರು. ಬಿಟ್ಟುಹೋದ ಐಶ್ವರ್ಯ ಗ್ರೀಕರ ವಶವಾಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ಡೇರಿಯಸ್ಸನ ತಾಯಿ, ಹೆಂಡತಿ, ಸಂಸಾರವೆಲ್ಲವೂ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಆಶ್ರಯ ಪಡೆಯಬೇಕಾಯಿತು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಅವರನ್ನು ಮರ್ಯಾದೆಯಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದ ಮೇಲೆ ನುಗ್ಗುವುದಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿ ಸಿರಿಯ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟಿಗೆ ಹೋದ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ನಗರಗಳು ಅವನ ವಶವಾದವು. ಟೈರ್ ನಗರ ಸುಲಭವಾಗಿ ಸ್ವಾಧೀನವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅದು ಒಂದು ದ್ವೀಪ. ಸುತ್ತಲೂ ಭದ್ರವಾದ ಕೋಟೆಯಿತ್ತು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ದಡದಿಂದ ದ್ವೀಪಕ್ಕೆ ಸೇತುವೆಯನ್ನು ರಚಿಸಿ, ಕೋಟೆಗೆ ಲಗ್ಗೆ ಹಾಕಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನ ಕೀರ್ತಿ ಹರಡಿತು. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿ ಇವನು ಮಾಡಿದ ಅಮಾನುಷ ಕೊಲೆಗಳೂ ಹಿಂಸೆಗಳೂ ಥೀಬ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಅನ್ಯಾಯಗಳಿಗೆ ಯಾವ ರೀತಿಯಲ್ಲೂ

ಪರ್ಷಿಯನ್ ಯೋಧನನ್ನು ಹೊಡೆಯುತ್ತಿರುವುದು

ಕಡಿಮೆಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. 8,000 ಜನರನ್ನು ಕೊಂದ. 30,000 ಜನರನ್ನು ಗುಲಾಮರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ. ಒಡನೆ ನಗರ ಕಷ್ಟವಿಲ್ಲದೆ ಇವನ ವಶವಾಯಿತು. ಮುಂದಕ್ಕೆ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ನಗರದ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾದ ಬೇಟಿಸ್ ಕ್ರೂರವಾದ ಶಿಕ್ಷೆಗೆ ಗುರಿಯಾದ. ಅವನನ್ನು ಹಗ್ಗಕ್ಕೆ ಕಟ್ಟಿ, ಸಾಯುವವರೆಗೂ ಎಳೆದಾಡಲಾಯಿತು.

ಗಾರ್ಡಿಯನ್ ಗಂಟು: ಇಪ್ಸಸ್ ಕದನಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಫ್ರಿಜಿಯ ದೇಶದ ಹಿಂದಿನ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಗಾರ್ಡಿಯನ್ ನಗರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪುರಾತನವಾದ ರಥವಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ಫ್ರಿಜಿಯನ್ನರ ಮೊದಲನೆಯ ದೊರೆಯಾದ ಗಾರ್ಡಿಯಸ್ ಕಟ್ಟಿದನೆಂಬ ಐತಿಹ್ಯವಿತ್ತು. ರಥದ ಕಂಬಕ್ಕೆ ಕಟ್ಟಿದ್ದ ತೊಗಟೆಯ ಗಂಟನ್ನು ಯಾರು ಬಿಚ್ಚುವರೋ ಅವರು ಏಷ್ಯವನ್ನು ಆಳುವರು ಎಂದು ಭವಿಷ್ಯ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಕಷ್ಟವಿಲ್ಲದೆ ತನ್ನ ಕತ್ತಿಯಿಂದ ಗಾರ್ಡಿಯನ್ ಗಂಟನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿದ. ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಉಂಟಾದ ಸಿಡಿಲು ಜ್ಯೂಸ್ ದೇವತೆಯ ಒಪ್ಪಿಗೆಯ ಸಂಕೇತ ಎಂದು ನುಡಿಯಲಾಯಿತು. ಮುಂದಕ್ಕೆ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಟಾರಸ್ ಗುಡ್ಡದಿಂದ ಸಿಲೀಸಿಯ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹೋದ. ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ಯುದ್ಧಮಾಡದೆ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿದರು. ಟಾರ್ಸಸ್‌ನಗರ ವಶವಾಯಿತು.

ಈಜಿಪ್ಟಿನ ದಂಡಯಾತ್ರೆ: ಟೈರ್ ಮುತ್ತಿಗೆಯ ಅನಂತರ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಈಜಿಪ್ಟನ್ನು ಸೇರಿದ. ಈಜಿಪ್ಟ್ ಎರಡು ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶಕ್ಕೆ ಅಡಿಯಾಳಾಗಿ ನೊಂದಿತ್ತು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್‌ನನ್ನು ಜನ ಹರ್ಷದಿಂದ ಗೌರವಿಸಿದರು. ಇವನನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜನೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಹೂಮಾಲೆ ಹಾಕಿದರು. ನಾಲ್ಕು ತಿಂಗಳುಗಳ ಕಾಲ ಅಲ್ಲಿದ್ದು ಈಜಿಪ್ಟಿಯನ್ನರು ತೋರಿದ ಆದರ, ಸತ್ಕಾರ, ಪೂಜೆಗಳಿಂದ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಸಂತುಷ್ಟನಾದ. ದೈವಾಂಶಸಂಭೂತನೆಂದು ಹೆಮ್ಮೆಪಟ್ಟ. ನೈಲ್ ನದಿಯ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯ ನಗರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಮುಂದೆ ಅದು ಅನೇಕ ಶತಮಾನಗಳವರೆಗೂ ಗ್ರೀಕರ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕತೆಯ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ಮರುಭೂಮಿಯ ಹಸುರು ನೆಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಮನ್ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಭೇಟಿಮಾಡಿದ. ಈಜಿಪ್ಟಿನವರು ಇವನ ದೈವಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಮುಗ್ಧರಾಗಿ, ವಿಶೇಷ ಗೌರವವನ್ನು ತೋರಿಸಿದರು. ಈಜಿಪ್ಟ್ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಾದ ಮೇಲೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.331ರಲ್ಲಿ ಟೈರ್‌ಗೆ ಬಂದ. ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಮರುಭೂಮಿಯ ಉಷ್ಣತೆಯನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಥಾಪ್ಸಕಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಯೂಫ್ರೆಟಿಸ್ ನದಿಯನ್ನೂ ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಟೈಗ್ರಿಸ್ ನದಿಯನ್ನೂ ದಾಟಿ, ಎಡದಡದಲ್ಲಿದ್ದ ಗಾಗ್‌ಮೆಲ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಸೇರಿದ.

3ನೆಯ ಡೇರಿಯಸ್ ಸು.1 ಕೋಟಿ ಕಾಲಾಳುಗಳೂ 40,000 ರಾವುತರನ್ನು ಕಲೆಹಾಕಿದನಾದರೂ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಏನೇನೂ ಶಿಸ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ತನ್ನ ರಾವುತರನ್ನು ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಮೇಲೆ ನುಗ್ಗಿಸಿ ಚದುರಿಸಿದ. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರನ ಯುದ್ಧತಂತ್ರದಿಂದ ಗಾಗಮೇಲ

ಕದನ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.331) ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಅರ್ಬೆಲ ಯುದ್ಧವೆಂದೂ ಕರೆಯುವುದುಂಟು. ಮುನ್ನಡೆದು ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್‌ನನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಯುದ್ಧಮಾಡುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಪ್ರಾಚೀನ ನಿನೆವೆಯ ಹತ್ತಿರದ ಗಾಗಮೇಲ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಡೇರಿಯಸ್ ತನ್ನ ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಸಜ್ಜಾದ. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ 4 ದಿನಗಳ ಬಿಡುವು ಕೊಟ್ಟು ಯುದ್ಧಸ್ಥಳವನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದ. ರಾತ್ರಿಯ ವೇಳೆ ಯುದ್ಧ ಆರಂಭಿಸಬೇಕೆಂದು ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರನಿಗೆ ಸಲಹೆ ಮಾಡಿದಾಗ, ನಾನು ವಿಜಯವನ್ನು ಕದಿಯುವುದಿಲ್ಲ ಎಂದು ಹೇಳಿದ. ರಾತ್ರಿವೇಳೆಗಿಂತ ಹಗಲು ಹೊತ್ತು ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಮೇಲೆ ವಿಜಯ ಪಡೆಯುವುದರಿಂದ ಇಡೀ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಕೀರ್ತಿ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವುದೆಂದು ಅರಿತು ಡೇರಿಯಸ್‌ನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಡೇರಿಯಸ್‌ನೇ ಮೊದಲು ರಣರಂಗದಿಂದ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ ವಿಜಯ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರನದಾಯಿತು. ಡೇರಿಯಸ್ ಮೀಡಿಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಎಕ್ಬತಾನ ನಗರದಲ್ಲಿ ಬಚ್ಚಿಟ್ಟುಕೊಂಡ. ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ನುಚ್ಚುನೂರಾಯಿತು.

ವಿಜಯಿಯಾದ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಸೂಸ ನಗರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಕೊಳ್ಳೆ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಅದರಲ್ಲಿ 50,000 ಟಾಲೆಂಟ್ (12,000,000 ಪೌಂಡು) ನಗದು ಸೇರಿತ್ತು. ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದ ಸೇನಾನಾಯಕನಾದ ಏರಿಯೊಬರ್ಜನಿಸ್ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್‌ನನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಅವನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಚದರಿಸಿ ಪರ್ಸಿಪೋಲಿಸ್ ಎಂಬ ಸುಂದರವಾದ ನಗರವನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಅಪರಿಮಿತವಾದ ಕೊಳ್ಳೆ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಸರ್ಕ್ಸಿಸ್‌ನ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಸುಡಲಾಯಿತು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಈ ಅನಾಗರಿಕ ಕೃತ್ಯವನ್ನು ಕುಡಿತದ ಅಮಲಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಕೇವಲ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಮಾಡಿದನೆಂಬ ಪ್ರತೀತಿ ಇದೆ. ಸೈನ್ಯದವರು ಮಾಡಿದ ಸುಲಿಗೆ, ಅಮಾನುಷ ಕೃತ್ಯಗಳಿಗೆ ಮಿತಿಯಿರಲಿಲ್ಲ.

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಡೇರಿಯಸ್ಸನನ್ನು ಬೆನ್ನಟ್ಟಿ ಹಿಡಿಯಬೇಕೆಂಬ ಸಂಕಲ್ಪ ಮಾಡಿ ಎಕ್ಬತಾನ ನಗರಕ್ಕೆ ಹೋದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಹಕ್ಕಿ ಹಾರಿ ಹೋಯಿತು ಎಂಬುದಾಗಿ ತಿಳಿಯಿತು. ಮುಂದಕ್ಕೆ ವೈರಿಯನ್ನು ಬೆನ್ನಟ್ಟಿ ಪೂರ್ವದ ಕಡೆಗೆ ಹೋದ. ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯ ಪ್ರದೇಶದ ಬೆಸ್ಸಸ್ ಡೇರಿಯಸ್ಸನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದಿರುವನೆಂದು ತಿಳಿಯಿತು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ತತ್‌ಕ್ಷಣವೇ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯದ ಕಡೆ ಧಾವಿಸಿ, ಬೆಸ್ಸಸ್‌ನನ್ನೂ ಆತನ ಸ್ನೇಹಿತರನ್ನೂ ಹಿಡಿಯುವುದರಲ್ಲಿದ್ದ. ಆದರೆ ಅವರು ತಮ್ಮ ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಹತ್ತಿ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡರು. ಡೇರಿಯಸ್ ಓಡಿಹೋಗಲು ಒಪ್ಪದಿರಲು ಬೆಸ್ಸಸ್ ಅವನನ್ನು ಕೊಂದುಹಾಕಿದ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನಿಗೆ ಈ ದುರಂತಸುದ್ದಿ ತಿಳಿಯಿತು. ಕನಿಕರದಿಂದ ಡೇರಿಯಸ್ಸನ ಶವವನ್ನು ಮರ್ಯಾದೆಯಿಂದ ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕಾರ ಮಾಡಲು ವ್ಯವಸ್ಥೆಮಾಡಿದ.

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯ (ಉತ್ತರ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ) ದೇಶದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದ. ಬೆಸ್ಸಸ್ ತಾನೇ ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದ ರಾಜನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿ ಅರ್ಟಗ್ಸರ್‌ಕ್ಸಸ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಪಡೆದ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಈ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತ ಸಾಹಸ ತೋರಿಸಿದ. ಅನೇಕ ದಟ್ಟವಾದ ಗುಡ್ಡಗಾಡುಗಳನ್ನು ದಾಟಬೇಕಾಯಿತು. ಹಿರತ್ ಮತ್ತು ಕಂದಹಾರ್ ಬಳಿ ಹೊಸ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಚಳಿಗಾಲದಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಕುಷ್ ಪರ್ವತವನ್ನು ದಾಟಿದ. ಆಕ್ಸಸ್ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟುವಾಗ ಹರಿಗೋಲಿನ ಮೇಲೆ ತೇಲಿಕೊಂಡುಹೋದ. ಕೊನೆಗೆ ಬೆಸ್ಸಸ್‌ನನ್ನು ಹಿಡಿದು, ಅಂಗವಿಹೀನನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ, ಅವನ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲೇ ಶೂಲಕ್ಕೇರಿಸಿದ. ಈ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಅಮಾನುಷ ಕೃತ್ಯ ನಡೆಯಿತು. ತನ್ನ ರಾವುತರ ನಾಯಕನಾದ ಪರ್ಮಿನಿಯೋವಿನ ಮಗನಾದ ಫಿಲೋಟಸ್ ತನ್ನನ್ನು ಕೊಲೆಮಾಡಲು ಒಳಸಂಚು ಮಾಡಿದನೆಂಬ ಗುಮಾನಿ ಬರಲು, ಸರಿಯಾಗಿ ವಿಚಾರಿಸದೆ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಅವನನ್ನು ಕೊಂದುದಲ್ಲದೆ ಎಕ್ಬತಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಅವನ ತಂದೆ ಪರ್ಮಿಯೋನನ್ನೂ ಕೊಲ್ಲಿಸಿದ.

ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯದಿಂದ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಸೊಗ್ಡಿಯಾನದ (ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನದ) ಮೇಲೆ ನುಗ್ಗಿದ. ಈ ಪ್ರಾಂತ ಆಕ್ಸಸ್ ನದಿಯ ಆಚೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರಿಗೆ ಸೇರಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿನ ಸಿಥಿಯನ್ನರು ಭಯಂಕರವಾಗಿ ಕಾದಾಡಿದರು. ಆದರೆ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಅವರನ್ನು ಜಯಿಸಿ ಜಕ್ಸಾರ್ಟಿಸ್ ನದಿಯ ತೀರವನ್ನು ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲೆಯಾಗಿ ಗೊತ್ತು ಮಾಡಿದ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಿಂದಲೇ ಮಂಗೋಲರ ತಂಡಗಳು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ದೇಶಗಳ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡವು.

ದಂಗೆಯನ್ನಡಗಿಸಲು ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಸಮರ್‌ಖಂಡ್‌ನಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಒಂದು ದುರಂತ ನಡೆಯಿತು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ನಡತೆ, ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ನಡೆನುಡಿ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯ ರಾಜಕುಮಾರಿ ರಾಕ್ಸಾನಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದದ್ದು, ಏಷ್ಯದವರನ್ನು ತನ್ನ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿದ್ದುದು ಇವನ ಸೈನಿಕರಿಗೆ ಸರಿಬೀಳಲಿಲ್ಲ. ಒಂದು ರಾತ್ರಿ ನಾಯಕ ಕುಡಿತದ ಅಮಲಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಭಟ್ಟಂಗಿಗಳು ಹೊಗಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವನ ಪ್ರಿಯ ಮಿತ್ರನಾದ ಕ್ಲೀಟಸ್‌ಗೆ ಈ ಹೊಗಳಿಕೆ ಹಿಡಿಸಲಿಲ್ಲ. ದಿಗ್ವಿಜಯಕ್ಕೆ ಫಿಲಿಪ್‌ನ ಸೈನ್ಯವೇ ಕಾರಣವೆಂದೂ ಗ್ರಾನಿಕಸ್ ಕದನದಲ್ಲಿ ತಾನು ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನನ್ನು ಬದುಕಿಸಿದನೆಂದೂ ಬಹಿರಂಗವಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದ. ಹೀಗೆ ಹಂಗಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನಿಗೆ ನಾಚಿಕೆಯಾಗಿ, ರೋಷದಿಂದ ಕ್ಲೀಟಸ್‌ನನ್ನು ತತ್‌ಕ್ಷಣವೇ ತನ್ನ ಭಲ್ಲೆಯಿಂದ ತಿವಿದು ಕೊಂದುಹಾಕಿದ. ಕುಡಿತದ ಅಮಲು ಕಳೆದ ಮೇಲೆ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪಪಟ್ಟು, ಮೂರು ದಿನಗಳವರೆಗೂ ಊಟ ನಿದ್ರೆ ಇಲ್ಲದೆ ದುಃಖಿಸಿದ.

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.327ರಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಸ್ಥಾನದ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಹಿಂದುಕುಷ್ ಪರ್ವತವನ್ನು ದಾಟಿ, ಕಾಬೂಲಿಗೆ ಬಂದ. ತಕ್ಕ ಸೈನ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ, ಕಾಬೂಲಿನಿಂದ ಖೈಬರ್ ಕಣಿವೆಗೆ ಬಂದು, ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಗುಡ್ಡಗಾಡಿನ ಜನರ ಮೇಲೆ ನುಗ್ಗಿದ. ಸಿಂಧೂನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿದಾಗ ಸಮರ್ಥನಾದ ಪುರೂರವಸ್‌ನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಜೀಲಂ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಪುರೂರವಸ್ ಪ್ರಬಲವಾದ ಸೈನ್ಯವನ್ನೂ ಆನೆಗಳನ್ನೂ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ್ದ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಕುದುರೆಗಳು ಆನೆಗಳನ್ನು ನೋಡಿ ಬೆದರಿದವು. ಹಿಂದುಸ್ಥಾನವನ್ನು ಜಯಿಸುವುದು ಕಷ್ಟವೆಂದು ಮನದಟ್ಟಾಯಿತು. ಸೈನಿಕರಿಗೆ ಆನೆಗಳ ಹೊಡೆತವನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದೇ ಬಹಳ ಕಷ್ಟವಾಯಿತು. ಚತುರನಾದ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಪಕ್ಕದಿಂದ ಆನೆಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಗಾಬರಿಪಡಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಅವು ಚೆಲ್ಲಾಪಿಲ್ಲಿಯಾಗಿ ಓಡಿಹೋದವು. ಪುರೂರವಸ್ ಶತ್ರುಗಳ ವಶನಾದ. ತನ್ನನ್ನು ರಾಜನನ್ನಾಗಿ ಕಾಣು ಎಂದು ಪುರೂರವಸ್ ಕೇಳಿಕೊಂಡ. ಆತ ತೋರಿಸಿದ ಧೈರ್ಯ ಸಾಹಸಗಳನ್ನು ಕಂಡು ಮೆಚ್ಚಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಅವನ ದೇಶವನ್ನು ಹಿಂದಿರುಗಿ ಅವನಿಗೇ ಕೊಟ್ಟ. ಆದರೆ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ 1894–1924 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕರಾಗಿದ್ದ ಇ.ಎ.ಡಬ್ಲ್ಯೂ.ಬ್ಯಾಡ್ಜ್ ಇಥಿಯೋಪಿಯ ಗ್ರಂಥಗಳಿಗೆ ಸೇರಿಸಿದ ತಮ್ಮ ದಿ ಲೈಫ್ ಆ್ಯಂಡ್ ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ಲಾಯಿಟ್ಸ್ ಆಫ್ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಎಂಬ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ: ಜೀಲಂ ನದಿದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಇವರಿಬ್ಬರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರನ ಸೈನ್ಯ ವಿಪರೀತ ನಷ್ಟವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಕಂಡು ಇವನ ಸೈನಿಕರು ತಮ್ಮ ದೇಶಬಾಂಧವರನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಅತೀವ ದುಃಖದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಶರಣಾಗತರಾಗಲು ಬಯಸಿದರು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನು ಕೂಡ ತಮ್ಮ ಪೂರ್ಣ ನಾಶ ನಿಶ್ಚಿತವೆಂಬುದನ್ನು ಮನಗಂಡು ಪುರೂರವನಲ್ಲಿ ಕ್ಷಮೆಕೇಳುತ್ತಾ ಅವನ ಶೌರ್ಯ, ಸಾಹಸದ ಅರಿವಾಗಿದೆಯೆಂದು, ತನ್ನಿಂದ ಇನ್ನು ತನ್ನ ಸೈನ್ಯ ನಾಶವಾಗುವುದನ್ನು ನೋಡಲಾಗದೆಂದು, ಇವರನ್ನು ಮೃತ್ಯುವಿನ ದವಡೆಗೆ ತಳ್ಳಿದ ತಾನೆ ಅಪರಾಧಿಯೆಂದು ಒಬ್ಬ ಒಳ್ಳೆಯ ರಾಜನಿಗೆ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಹೀಗೆ ಸಾವಿಗೀಡುಮಾಡುವುದು ತಕ್ಕುದಲ್ಲವೆಂದು ಆದ್ದರಿಂದ ಯುದ್ಧವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಬೇಕೆಂದು ವಿನಂತಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡನೆಂದು ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅನಂತರ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ನಂದರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆಲ್ಲಬೇಕೆಂದು ಹೊರಟ. ಆದರೆ ಸಟ್ಲೆಜ್ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಇವನ ಸೈನಿಕರು (ಬಹುಶಃ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿ ಅನುಭವಿಸಿದ ತಮ್ಮ ದುರಂತದ ಅನುಭವದಿಂದಲೊ ಏನೊ) ಮುಂದಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಅವಕಾಶ ಕೊಡದೆ ದಂಗೆಯೆದ್ದರು. ಅವರು ಜೈತ್ರಯಾತ್ರೆಗಳಿಂದ ದಣಿದಿದ್ದರು. ಅದರಲ್ಲೂ ನಂದರ ಸೈನ್ಯಶಕ್ತಿ ಅದ್ಭುತವಾದುದೆಂದು ತಿಳಿದಮೇಲೆ, ಏನು ಮಾಡಿದರೂ ಮಗಧ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಸಂಕಲ್ಪಿಸಿ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಹೋಗಬೇಕೆಂದು ಹಟಮಾಡಿದರು. ಕೊನೆಗೆ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಅವರ ಕೋರಿಕೆಗೆ ಒಪ್ಪಬೇಕಾಯಿತು. ಸಿಂಧೂನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.325ರಲ್ಲಿ ಸೂಸ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಸೇರಿದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಬ್ಯಾಬಿಲಾನ್ ನಗರಕ್ಕೆ ಹೋದಾಗ ಅಕಸ್ಮಾತ್ತಾಗಿ ಜ್ವರ ಬಂದು ಕೇವಲ 32ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.323).

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ವಿಶಾಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಗ್ರೀಸಿನಿಂದ ಪಂಜಾಬಿನವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತು. ಇವನ ಕೀರ್ತಿ ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿಯೂ ಹರಡಿತ್ತು. ಕೇವಲ 12 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಇವನು ಇಡೀ ಒಂದು ಜೀವಮಾನದ ಸಾಧನೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ್ದ. ಇವನ ರಾಜನೀತಿ ಕುಶಲತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿದ್ದರೂ ಇವನು ಮಾಡಿದ ರಾಜಕೀಯ ಸಾಧನೆ ಅದ್ಭುತವಾದುದೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ನಾಗರಿಕತೆಗಳನ್ನು ಒಂದುಗೂಡಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ಇವನ ಅಭಿಲಾಷೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇವನ ವಿಷಯವಾಗಿ ನಡೆದದ್ದನ್ನು ಹೇಳಿದರೂ ಕಥೆಯಂತೆಯೇ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವನ ಜೀವನ ಅಷ್ಟು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರವಾದದ್ದು. ಸೈನಿಕರ ಪ್ರೀತಿ ವಿಶ್ವಾಸಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ. ಹ್ಯಾನಿಬಾಲ್, ಸೀಸರ್, ನೆಪೋಲಿಯನ್‌ರ ಹಾಗೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿ ಪಡೆದ. ಆದರೆ ಇವನ ಶಾಶ್ವತವಾದ ಕೀರ್ತಿ ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮ ಭೇದಗಳನ್ನು ತೊಡೆದುಹಾಕಿ, ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಜನರ ನಡುವೆ ವಿವಾಹವಾಗುವುದು, ಏಷ್ಯದವರನ್ನು ತನ್ನ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸುವುದು, ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯ ಹೆಸರಿನ ನವೀನ ನಗರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು–ಇವುಗಳ ಮೂಲಕ ಗ್ರೀಕರ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಭದ್ರವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಹರಡುವುದೇ ಇವನ ಸಂಕಲ್ಪವಾಗಿತ್ತು. ಇವನ ಅಕಾಲಮೃತ್ಯು ಶಾಶ್ವತವಾದ ಕಾರ್ಯಸಾಧನೆಗೆ ಅಡಚಣೆಯನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತಾದರೂ ಇವನನ್ನು ಮಹಾಶಯನೆಂದು ಹೇಳಲು ಯಾವ ಸಂಶಯವೂ ಇಲ್ಲ. ಪ್ರಪಂಚದ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ, ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕುಗಳ ಸಂಪರ್ಕದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇವನು ಅಚ್ಚಳಿಯದ ಕೀರ್ತಿ ಗಳಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಆಶೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ನೆರವೇರಿತೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಕ್ರಮೇಣ ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮಧ್ಯದ ಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳೆದು ನಿಕಟವಾಯಿತು. ವ್ಯಾಪಾರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಾದುದಲ್ಲದೆ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಮಗಧರಾಜ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳು ಏರ್ಪಟ್ಟವು. ಎರಡೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಬೆರೆತು ಬೆಳೆದವು. ಬಹುಕಾಲದವರೆಗೆ ಭಾರತದ ನಾಣ್ಯ ಪದ್ಧತಿಯ ಮೇಲೆ ಗ್ರೀಕ್ ಪ್ರಭಾವ ಕಾಣಬರುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಮತ. ಹಿಂದು ದರ್ಶನ, ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಗಳೂ ಗ್ರೀಕ್ ಜನರ ಹೃದಯವನ್ನು ಗೆದ್ದವು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಜೊತೆ

ಆಗಮಿಸಿದ್ದ ಗ್ರೀಕ್ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಭಾರತದ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಕೇವಲ ರಾಜ್ಯಾಕ್ರಮಣದಲ್ಲೇ ಪರ್ಯವಸಾನವಾಗಲಿಲ್ಲ. ವೈಮನಸ್ಸು ದ್ವೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಾಯಗೊಳ್ಳದೆ ಪೂರ್ವಪಶ್ಚಿಮಗಳ ನಂಟಸ್ತಿಕೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿತು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.; ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯ: ಉತ್ತರ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮುಖ್ಯ ರೇವುಪಟ್ಟಣ. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾನಗರ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.332ರಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯದ ದೊರೆ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಮಹಾಶಯ ನಿಂದ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿತೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ.

ಈಜಿಪ್ಟ್ ದೇಶದ ಪ್ರಾಚೀನ ಮತ್ತು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಪಟ್ಟಣವಾದರೂ ಈಗ ಇದೊಂದು ಆಧುನಿಕ ಮಹಾನಗರ. ಕೆಳ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ನೈಲ್‍ನದಿ ಹಾಗೂ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಕೈರೋಗೆ 207 ಕಿಮೀ. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಣಗಳಿಗೆ ರೈಲು ಸಂಪರ್ಕವಿದೆ. ಅರಬ್ಬರೇ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾರೆ. ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ವಾಯುಗುಣವಿದ್ದು ಮಳೆ ಅತಿ ಕಡಿಮೆ. ಬೇಸಗೆಯಲ್ಲಿ ಆಲಿಕಲ್ಲಿನ ಮಳೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಡಿಸೆಂಬರ್–ಮಾರ್ಚ್ ತಿಂಗಳವರೆಗೆ ಬಿಸಿಲಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಹಿತಕರ ಹವೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಅಗಲವಾದ ಕಾಲುವೆಗಳಿಂದ ನೀರು ಹಾಯಿಸಿ ಎರಡು ಬಂದರುಗಳನ್ನು ಈ ನಗರದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೊಡ್ಡ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರಕೇಂದ್ರ. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಆಮದು ರಫ್ತುಗಳ ಬಹುಭಾಗ ಈ ರೇವುಪಟ್ಟಣದ ಮುಖಾಂತರವೇ ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕೇಂದ್ರ ಇಲ್ಲಿದೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಮರಣಾನಂತರ ಟಾಲಮಿ ಸಂತತಿಯ ಅರಸರು ಇದನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಈ ಅರಸರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರ ಸರ್ವತೋಮುಖವಾದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತು. ಕಲೆ, ಧರ್ಮ, ವಿಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಾರ ಮುಂತಾದುವುಗಳಿಗೆ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಮೌರ್ಯರ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಪಾಟಲೀಪುತ್ರದ ಮಧ್ಯೆ ವಾಣಿಜ್ಯ, ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ ಹಾಗೂ ಮತೀಯ ಸಂಪರ್ಕವೇರ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. ವಿಶಾಲವಾದ ಮತ್ತು ಸುಂದರವಾದ ಅರಮನೆಗಳಿಂದಲೂ ಸುಸಜ್ಜಿತವಾದ ರಂಗ ಮಂಟಪಗಳಿಂದಲೂ ವಾಣಿಜ್ಯೋದ್ಯಮಗಳಿಂದಲೂ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯ ಶೋಭಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಜ್ಞಾನಪ್ರಿಯರೂ ಕಲಾಸಂಪನ್ನರೂ ಆದ ಟಾಲಮಿ ಅರಸರು ಸಹಸ್ರಾರು ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದ ಭವ್ಯ ಪುಸ್ತಕ ಭಂಡಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದರು. ಈ ಗ್ರಂಥಭಂಡಾರದಲ್ಲಿ ರೋಮ್, ಗ್ರೀಸ್, ಭಾರತ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಗ್ರಂಥಗಳಿದ್ದವು. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರವಾಯಿತು.

ಈಜಿಪ್ಟ್‍ರಾಜ್ಯ ರೋಮನ್‍ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅನಂತರ ಈ ನಗರದ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಇಡೀ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಇದು ಎರಡನೆಯ ದೊಡ್ಡ ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿದ್ದು ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ನಾನಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ದಾಸ್ತಾನು ಸಂಗ್ರಹನಗರಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿತ್ತು. 641ರಲ್ಲಿ ಕಲೀಫನಾದ ಉಮರನ ದಂಡನಾಯಕನೊಬ್ಬ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯವನ್ನು ಮುತ್ತಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಮುಸ್ಲಿಮರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿದಂತೆ ಈ ನಗರ ತನ್ನ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮತ್ತು ಇತರ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. 1798ರಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯವನ್ನು ಮುತ್ತಿದಮೇಲೆ ಈ ನಗರ ಪುನಶ್ಚೇತನಗೊಳ್ಳತೊಡಗಿತು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧ ದಲ್ಲಿ ಮಹಮದಾಲಿಯ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅದರ ನವೋದಯ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಸಯ್ಯದ್ ಪಾಷಾನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಗ್ರೀಕ್ ರೋಮನ್ ಮತ್ತು ಅರಬ್ಬೀ ಲೇಖಕರ ಕೆಲವು ಕೃತಿಗಳಿಂದ ಈ ಊರು ಹಿಂದೆ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ನೆಲೆಯೂ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವೂ ಆಗಿದ್ದಿತಲ್ಲದೆ, ಇಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾಲಗಳ ಸುಂದರ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ಇದ್ದುವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ವಿಶ್ವದ ಏಳು ಅದ್ಭುತ ಗಳಲ್ಲೊಂದೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ 400' ಎತ್ತರದ ದೀಪ ಸ್ತಂಭ ಇಲ್ಲಿಯ ಫ್ಯಾರೋಸ್ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿದೆ. ಹಳೆಯ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಈಗ ಉಳಿದಿರುವುದು ಅತ್ಯಲ್ಪ. ಪಾಂಪೆಯ ಕಂಬ ವೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಡಯೋಕ್ಲಿಟಿಯನ್ನನ ಸ್ಮಾರಕ ಅವುಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಇದರ ಅಡಿಪಾಯದ ಕಟ್ಟೆಯ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಫೆರೋಗಳ ಕೆಲವು ಕುರುಹುಗಳು ಮಾತ್ರ ದೊರಕಿವೆ. ರೋಮ್‍ನ ಅಗಸ್ಟಸ್‍ನಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಎರಡು ದೊಡ್ಡ ಚೂಪು ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ (ಕ್ಲಿಯೋಪಾತ್ರಳ ಸೂಜಿಗಳು) ಈಗ ಒಂದು ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್‍ನಲ್ಲೂ ಇನ್ನೊಂದು ಲಂಡನ್‍ನಲ್ಲೂ ಇವೆ. ರೋಮನ್ನರ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಗೋರಿಗಳು ಊರಿನ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‍ಹ್ಯಾಮ್: 1814–93. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣಾ ಇಲಾಖೆಯ ಪ್ರಥಮ ನಿರ್ದೇಶಕ. ಜನ್ಮಸ್ಥಳ ಲಂಡನ್. ತಂದೆ ಸ್ಕಾಟಿಷ್ ಕವಿ ಅಲ್ಲಾನ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‍ಹ್ಯಾಮ್. 19ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಅಭಿಯಂತರನಾಗಿ 19 ವರ್ಷ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ. ಅನಂತರ 28 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಹೊಸದರಲ್ಲಿಯೆ ಜೇಮ್ಸ್ ಪ್ರಿನ್ಸೆಪ್‍ನೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕ ಬಂದು ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸ–ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ತುಂಬ ಆಸಕ್ತಿಯಿದ್ದ ಇವನಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಉತ್ತೇಜನ ದೊರೆಯಿತು. ಅಂದಿನ ಭಾರತದ ವೈಸ್‍ರಾಯ್ ಆಗಿದ್ದ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ಜಾನ್‍ಕ್ಯಾನಿಂಗ್ ಅವರೊಡನೆ ಈ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಪತ್ರ ವ್ಯವಹಾರ ನಡೆಸಿದ. ತತ್ಪರಿಣಾಮ ವಾಗಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ 1861ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಇದಕ್ಕೆ ಕನ್ನಿಂಗ್ ಹ್ಯಾಮ್ ಅವರನ್ನೇ ಮಹಾ ನಿರ್ದೇಶಕರನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಇಲಾಖೆ ವತಿಯಿಂದ ಚೀನಿ ಬೌದ್ಧಯಾತ್ರಿಕರ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿದ ಬೋಧ್‍ಗಯಾ, ನಾಲಂದ, ಸಾರನಾಥ್, ಸಾಂಚಿ, ತಕ್ಷಶಿಲಾ ಮೊದಲಾದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿ, ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದ. ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ. ಇಲಾಖೆಯ ವಾರ್ಷಿಕ ವರದಿಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಎಲ್ಲ ಕಾರ್ಯಗಳ ವಿವರಣೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಯಿತು. ಇಂಥ ಒಂದು ವರದಿಯಲ್ಲಿ ಇವನ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮುದ್ರಿಕೆ, ನೀಳ ತೆಳು ಚಕ್ಕೆಗಳು ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಅವಶೇಷಗಳ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಅರಿಯಲು ಯಾವುದೇ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡದಿದ್ದುದು ಸೋಜಿಗವೇ ಸರಿ. ಇವನ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಲಂಡನ್‍ನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾ ಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಸ್ಮಾರಕ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿಯ ತನ್ನ ಅನುಭವವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಕನ್ಸರ್ವೇಶನ್ ಮ್ಯಾನ್ಯುಯಲ್ ಎಂಬ ಒಂದು ಮಾರ್ಗದರ್ಶಿ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬರೆದ. ಇದು ಇಂದಿಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಉಪಯುಕ್ತ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ. ಇವನ ಇತರ ಗ್ರಂಥಗಳು: ಭಿಲ್ಸಟೋಪ್ಸ್ (1854), ದಿ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಜಿಯಾಗ್ರಫಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ (1871), ಎ ಬುಕ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಇರಾಸ್ (1891).

ಇವನ ಅನುಪಮ ಸೇವೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿ 1867ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ 'ಸರ್' ಪದವಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಗೌರವಿಸಿತು. ಈತ 1893ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಅಲ್ತಮೀರ: ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶದ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಂಟಬ್ರಿಯನ್ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿ ಯಲ್ಲಿರುವ ಗುಹೆ. ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಗವಿಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲು ಬೆಟ್ಟಗಳಿದ್ದು, ಸು.27ಮೀ ವರೆಗೆ ಒಳಗೆ ಹೋಗಬಹುದಾದ ಈ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿರುವ

ಗೂಳಿ, ಶಿಲಾಚಿತ್ರ

ಮುಖ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಗುಹೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದಿಂದ ಸು.18–30ಮೀ ದೂರದಲ್ಲೇ ಕಾಣ ಬಹುದು. ಗೂಳಿ, ಕಾಡುಹಂದಿ, ಕಾಡುಕುದುರೆ, ಕಾಟಿ, ಜಿಂಕೆ ಮುಂತಾದ ಹಲವು ಕಾಡು ಮೃಗಗಳ ವರ್ಣರಂಜಿತ ಚಿತ್ರಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಗೂಳಿಗಳ ಬಲಿಷ್ಠ ದೃಢಕಾಯ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದಾದರೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಬಹುಪಾಲು ಚಿತ್ರಗಳು ಹಳೆಯ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಮ್ಯಾಗ್ಡಲೇನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದವು. ಇಂಗಾಲ–14ರ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಧಾನದಿಂದ ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.20,000–15,000ಗಳಷ್ಟು ಪುರಾತನದವೆಂದು ಗೊತ್ತುಮಾಡಲಾಗಿದೆ. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ಅಲ್ಲಮಪ್ರಭು: 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಮಹತ್ತ್ವಾದನೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಮುಖನಾದ ವ್ಯಕ್ತಿ. ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಳ್ಳಿಗಾವೆ ಈತನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳ. ತಂದೆ ನಿರಹಂಕಾರ, ತಾಯಿ ಸುಜ್ಞಾನಿ. ಅನಿಮಿಷಯೋಗಿ ಈತನ ಗುರು. ಇವನ ಬಾಲ್ಯಜೀವನದ ಪರಿಸರಗಳಾಗಲಿ ಮನೋವಿಕಾಸದ ಚಿತ್ರವಾಗಲಿ ದೊರೆಯದು. ಆದರೆ ಈತನ ಜೀವನದಲ್ಲೊಂದು ಪರಿವರ್ತನೆಯ ಘಟ್ಟ ತಾರುಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಪ್ತವಾದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಅದು ಚಾಮರಸ ಹೇಳುವಂತೆ ಬನವಾಸಿಯ ಮಾಯಾದೇವಿಯಿಂದ ಆಗಿರಲಿ ಅಥವಾ ಹರಿಹರ ಹೇಳುವಂತೆ ಬಳ್ಳಿಗಾವೆಯ ಕಾಮಲತೆಯಿಂದ ಆಗಿರಲಿ ಅಂತೂ ಸಂಸಾರವನ್ನು

ಮೆಟ್ಟಿ ಮೇಲೇರುವ ಸಾಧನೆಗೆ ಪ್ರಭುವನ್ನು ಪ್ರಚೋದಿಸಿದ ಒಂದು ಘಟನೆ ನಡೆದಿರಬೇಕು. ಅದರಿಂದ ಪ್ರಭುವಿಗೆ ತನ್ನ ಅಂತರಂಗದಲ್ಲಿ ಅಡಗಿದ್ದ ಅತೀವವಾದ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಯ ಅರಿವು ಆದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಜ್ಞಾನ ವೈರಾಗ್ಯಗಳು ಈತನಲ್ಲಿ ಜೀವದ ಉಸಿರಾಟದಂತೆ ಸಹಜವಾಗಿದ್ದುವು. ಮನದ ಮುಂದಣ ಆಸೆಯನ್ನು ಕಿತ್ತು ಬಿಸುಟು ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ಮಾಯೆಯನ್ನು ಗೆದ್ದ. ಮಹಾಶಿವಯೋಗಿಯಾಗಿ ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಸಂಚರಿಸಿ, ನೂರಾರು ಸಾಧಕರನ್ನು ಸಂಧಿಸಿ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಅನುಭವಗಳ ಗಣಿಯಾದ. ಮುಕ್ತಾಯಕ್ಕ, ಗೊಗ್ಗಯ್ಯ, ಸಿದ್ಧರಾಮ, ಗೋರಕ್ಷ, ಬಸವ, ಚೆನ್ನಬಸವ, ಅಕ್ಕಮಹಾದೇವಿ ಮೊದಲಾದ ನೂರಾರು ಶಿವಶರಣ–ಶರಣೆಯರಿಗೆ ಜ್ಞಾನ, ವೈರಾಗ್ಯ, ಭಕ್ತಿಗಳ ನೆಲೆಯನ್ನು ತೋರಿಸಿದ. ವೀರಶೈವ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಸಾರವನ್ನೇ ತನ್ನ ಇರವಿನಲ್ಲಿ ನಿರಿಸಿ ಶರಣಮಾರ್ಗಕ್ಕೆ ಗುರುವಾದ. ಅನುಭವ ಮಂಟಪದ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾದ. ಶೂನ್ಯಸಿಂಹಾಸನದ ದೊರೆಯಾದ. ಈತ ಡಾಂಭಿಕತೆ, ಅಂಧಶ್ರದ್ಧೆ, ಅಹಂಮನ್ಯತೆ, ಬಾಹ್ಯಾಡಂಬರ, ಅಜ್ಞಾನ, ಅಲ್ಪಜ್ಞಾನ, ಅಸತ್ಯ, ಅಸಹನೆ, ವಿಷಮತೆ, ವಿಕಾರತೆಗಳ ಪರಮ ವೈರಿ. ನಿಷ್ಠುರವಾದಿ, ಸತ್ಯವಾದಿ, ಮಹಾಪ್ರವಾದಿ. ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಿಚಾರಕ್ರಾಂತಿಗೆ ತನ್ನ ಜ್ಞಾನ ವೈರಾಗ್ಯಗಳ ಕಾಂತಿಯನ್ನಿತ್ತು ಅದನ್ನು ಮುನ್ನಡೆಸಿದ. ಕಲ್ಯಾಣದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಾಂತಿಗೆ ಬೆನ್ನೆಲುಬಾದ. ಕಲ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಾಲ ಇದ್ದು ಎಲ್ಲ ಶಿವಶರಣರಿಗೂ ಕೇಂದ್ರ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿ ಬಾಳಿ, ಅನಂತರ ತನ್ನ ಕರ್ತವ್ಯ ಮುಗಿಯಿತ್ತ ಬಂದದ್ದನ್ನು ತಿಳಿದು ಶ್ರೀಶೈಲದತ್ತ ಹೊರಟು ಲಿಂಗಾಂಗಸಾಮರಸ್ಯದ ಕೊನೆಯ ನಿಲುವಿನಲ್ಲಿ ಕದಳಿಯಲ್ಲಿ ಲೀನವಾದ.

ಈತನ ಜೀವನಚರಿತ್ರೆ ಅನೇಕ ಕಡೆ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದ್ದರೂ ಈತನ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಡಿ ನಿಂತಿರುವ ಅನುಭವದ ಚಿತ್ರ ಅತ್ಯುಜ್ವಲವಾಗಿದೆ. ಗುಹೇಶ್ವರ ಎಂಬ ಅಂಕಿತವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ನೂರಾರು ವಚನಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಮಾತುಗಳು ನೇರ, ನಿಷ್ಠುರ ಭಾಷೆಯ ಅನಂತ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಇವನ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಈತನಿಂದ ಪಡೆಯಿತು. ಈತನ ಬೆಡಗಿನ ವಚನಗಳು ಕ್ಲಿಷ್ಟವಾಗಿದ್ದರೂ ಅನುಭವದ ಸಂಪತ್ತಿನಿಂದಲೂ ಅಲಂಕಾರ, ಉಪಮಾನ, ಹೋಲಿಕೆ, ಗಾದೆಯಂಥ ಸೂತ್ರ ರೂಪದ ಮಾತುಗಳಿಂದಲೂ ಉಜ್ವಲವಾಗಿದ್ದು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿವೆ.

ಹೊನ್ನು ಮಾಯೆಯೆಂಬರು ಹೆಣ್ಣು ಮಾಯೆಯೆಂಬರು ಮಣ್ಣು ಮಾಯೆಯೆಂಬರು ಹೊನ್ನು ಮಣ್ಣು ಹೆಣ್ಣು ಮಾಯೆಯಲ್ಲ ಮನದ ಮುಂದಣ ಆಸೆಯೇ ಮಾಯೆ ಕಾಣ, ಗುಹೇಶ್ವರದ ಪ್ರಾಣಲಿಂಗಕ್ಕೆ ಕಾಯವೇ ಸೆಜ್ಜೆ, ಆಕಾಶಗಂಗೆಯಲ್ಲಿ ಮಜ್ಜನದ ಬೆಟ್ಟಕ್ಕೆ ಚಳಿ ಯಾದೊಡನೆ ಏನ ಹೊದಿಸುವರಯ್ಯ, ಕೆಂಡದ ಮೇಲೊಂದು ಅರಗಿನ ಕಂಭವಿದ್ದುದ ಕಂಡೆ ಅರಗಿನ ಕಂಭದ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಹಂಸವಿದ್ದುದ ಕಂಡೆ ಕಂಭ ಬೆಂದು ಹಂಸೆ ಹಾರಿತ್ತು ಊರದ ಚೇಳಿನ ಏರದ ಬೇನೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರುಲೋಕವೆಲ್ಲಾ ನರಳಿತ್ತು ಮುಂತಾದ ವಚನಗಳು ಅನುಭವದ ತೀವ್ರತೆಯನ್ನು ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಸಾಧಿಸುವ ಶಕ್ತಿಗೆ ಉಜ್ವಲ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿವೆ. ಸಾಧಕನಾಗಿ ಸಿದ್ಧನಾಗಿ ಅನುಭಾವಿಯಾಗಿ ಕವಿಯಾಗಿ ಕಾವ್ಯದ ಮಟ್ಟವನ್ನು ಮೀರಿನಿಂತ ಪ್ರವಾದಿಯಾಗಿ ಸಮಾಜಸುಧಾರಕನಾಗಿ ಸಮಾಜವನ್ನು ವ್ಯಾಪಿಸಿ ಆಚೆ ನಿಂತ ಜಂಗಮನಾಗಿ ಸಂಕೀರ್ಣ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದು ಬಾಳಿನ ಮಹಾಯೋಗಿಯಾಗಿ ಅಲ್ಲಮ ಕಂಡುಬರುತ್ತಾನೆ. ಈತನ ವಚನರಚನೆ ಕನ್ನಡ ವಾಙ್ಮಯಕ್ಕೆ ಅಸಾಧಾರಣ ತೇಜಸ್ಸುಳ್ಳ ಕಾಣಿಕೆಗಳಾಗಿವೆ. ಈತನನ್ನು ಕುರಿತಾದ ಗ್ರಂಥಗಳು ಕನ್ನಡ, ತೆಲುಗು, ತಮಿಳು, ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿರುವುದು ಈತನ ಮಹಾವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನಗಳಾಗಿವೆ. (ಜಿ.ಎಸ್.ಪಿ.ಎಮ್.)

ಅಲ್ಚಿನ್, ಎಫ್.ಆರ್. ಮತ್ತು ಬ್ರಿಜೆಟ್ ಅಲ್ಚಿನ್: ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಮೌಲಿಕ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿರುವ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ದಂಪತಿಗಳು. ರೇಮಂಡ್ ಎಫ್. ಅಲ್ಚಿನ್ 1923ರಲ್ಲಿ ಹ್ಯಾರೋನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಇವನು ಬಾಲ್ಯದಿಂದಲೇ ಪುರಾತತ್ತ್ವದ ನಂಟನ್ನು ಬೆಳೆಯಿಸಿಕೊಂಡ. 1920–30ರ ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಲಾ ಹುಡುಗನಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ಇವನು ತರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಇಲ್ಲಸ್ಟ್ರೇಟೆಡ್ ಲಂಡನ್ ನ್ಯೂಸ್ ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಹಾಗೂ ಚನ್ಹುದಾರೋ ಕುರಿತ ಮ್ಯಾಕೆಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಲೇಖನಗಳು ಇವನನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಈ ಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ವೃತ್ತಿಯಾಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಹಂಬಲ ಆಗ ಇವನಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. 1944ರಲ್ಲಿ ಸೇನಾ ಸದಸ್ಯನಾಗಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದುದು ಇವನ ಜೀವನದ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಘಟ್ಟ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸಾಂಚಿಗೆ ಇವನಿತ್ತ ಭೇಟಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವದಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಆಸಕ್ತಿ ಉಂಟಾಗಲು ಪ್ರೇರಣೆಯಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಮಾಂಡುವಿನ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಿದುದು ಈ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಹಿಗ್ಗಿಸಿತು. ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಸೇನೆಯಿಂದ ಹೊರಬಂದ ಇವನಿಗೆ ವೃತ್ತಿ ಆಯ್ಕೆಯ ಪ್ರಶ್ನೆ ಎದು ರಾದಾಗ ಇವನು ಆಯ್ದುಕೊಂಡದ್ದು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ. ಇದೇ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎ. ಹಾಗೂ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪದವಿ ಪಡೆದ. 1954–59ರವರೆಗೆ ಲಂಡನ್ನಿನ ಸ್ಕೂಲ್ ಆಫ್ ಓರಿಯೆಂಟಲ್ ಅಂಡ್ ಆಫ್ರಿಕನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್‌ನಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವವನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದ. ಅನಂತರದ ಮೂರು ದಶಕಗಳನ್ನು (1959–89) ಇವನು ಕಳೆದದ್ದು ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ. ಭಾರತೀಯ ಅಧ್ಯಯನದ ಎಮಿರಿಟಸ್ ರೀಡರ್ ಗೌರವ ಇವನಿಗೆ ದೊರೆತಿದೆ.

ಬ್ರಿಜೆಟ್ ಅಲ್ಚಿನ್ ಜನಿಸಿದ್ದು 1927ರಂದು ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್‌ನಲ್ಲಿ. ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ಪುರಾತತ್ತ್ವದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಳಾಗಿದ್ದ ಇವಳು ಆಫ್ರಿಕದ ಕೇಪ್‌ಟೌನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಹಾಗೂ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎ. ಪದವಿ ಪಡೆದಳು. ಲಂಡನ್ನಿನ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಯಲ್ಲಿ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸುವಾಗ ರೇಮಂಡ್‌ನ ಪರಿಚಯವಾಯಿತು.

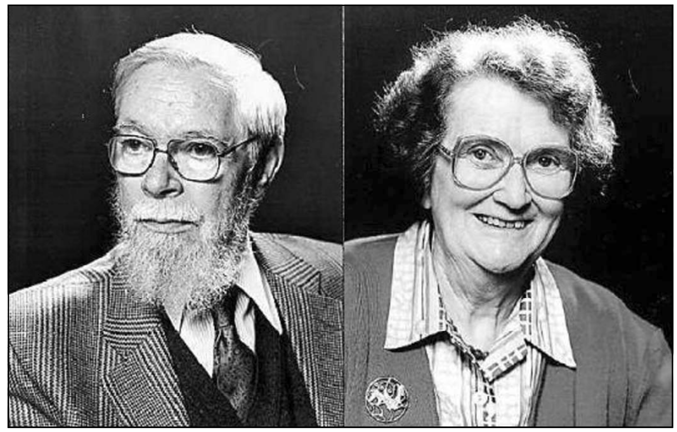

ಆಗ ರೇಮಂಡ್ ಸ್ಕೂಲ್ ಆಫ್ ಓರಿಯೆಂಟಲ್ ಅಂಡ್ ಆಫ್ರಿಕನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿದ್ದ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವದ ಬಗೆಗೆ ಬ್ರಿಜೆಟ್ ಗಮನ ಹರಿಸಿದ್ದು ರೇಮಂಡ್ ಜೊತೆ ವಿವಾಹವಾದ ಅನಂತರ. 1968ರಿಂದ ಇವಳು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಮಿಷನ್ ಟು ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್ ತಂಡದ ನಿರ್ದೇಶಕಳಾಗಿದ್ದಳು. ಇವಳು ಕೇಂಬ್ರಿಜ್‌ನ ವೂಲ್ಫ್‌ಸನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಫೆಲೋ, ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ ಅಂಡ್ ಇರಾನ್ ಟ್ರಸ್ಟ್‌ನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ, ಸೌತ್ ಏಷ್ಯನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್ ಮಾಲಿಕೆಯ ಸಂಪಾದಕಿ ಹಾಗೂ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಅಸೋಸಿಯೇಶನ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಸ್ಟ್ಸ್‌ನ ಸೆಕ್ರೆಟರಿ ಜನರಲ್ ಆಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದಾಳೆ.

ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತೀಯ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮೇಲೆ ದೀರ್ಘ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದ ರೇಮಂಡ್ ಅಲ್ಚಿನ್ ಇದರ ಫಲಿತಾಂಶಗಳನ್ನು ನಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಕ್ಯಾಟಲ್ ಕೀಪರ್ಸ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ (1963) ಎಂಬ ಕೃತಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾನೆ. ನವಶಿಲಾಯುಗ ದಿಂದ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಅವಶೇಷಗಳಿರುವ ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ್ ಹಾಗೂ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದ ಬೂದಿದಿಬ್ಬವಾದ ಉತ್ನೂರ್‌ನಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ವರದಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾನೆ (1960–61). ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ್–ಮಸ್ಕಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಶಿಲಾಚಿತ್ರ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ದಿ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ಅರ್ಲಿ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯ: ಎಮರ್ಜೆನ್ಸ್ ಆಫ್ ಸಿಟೀಸ್ ಅಂಡ್ ಸ್ಟೇಟ್ಸ್(1995)– ಇದು ಇವನ ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿ. ಭಾರತ, ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಲಂಕದ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಹಾಗೂ ಜನಾಂಗೀಯ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಜೆಟ್ ಅಲ್ಚಿನ್ ಹಲವಾರು ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದ್ದಾಳೆ. ಮುಖ್ಯವಾದುದೆಂದರೆ ಬರೋಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸಹಯೋಗದಲ್ಲಿ ಪುರಾವಾತಾವರಣದ ಬಗೆಗೆ ರಾಜಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಅಂತರಶಿಸ್ತೀಯ ಸಂಶೋಧನೆ. ದಿ ಸ್ಟೋನ್ ಟಿಪ್ಡ್ ಆ್ಯರೋ ಹಾಗೂ ದಿ ಪ್ರಿ ಹಿಸ್ಟರಿ ಅಂಡ್ ಪ್ಯಾಲಿಯೋಜಿಯಾಗ್ರಫಿ ಆಫ್ ದಿ ಗ್ರೇಟ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಡೆಸರ್ಟ್– ಇವು ಇವಳ ಪ್ರಮುಖ ಕೃತಿಗಳು. ದಿ ಬರ್ತ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಮತ್ತು ದಿ ರೈಸ್ ಆಫ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ ಅಂಡ್ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್– ಇವು ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಸಹಯೋಗದಲ್ಲಿ ಬರೆದಿರುವ ಪುಸ್ತಕಗಳು. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಅಶೋಕ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.273–232. ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅಮರನಾಗಿರುವ ಈತ ಬಿಂದುಸಾರನ ಮಗ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯನ ಮೊಮ್ಮಗ. ಬಿಂದುಸಾರನ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.273ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಚಕ್ರಾಧಿಪತಿಯಾಗುವ ಮೊದಲು ತಕ್ಷಶಿಲ ಮತ್ತು ಉಜ್ಜಯಿನಿಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿದ್ದ. ಬಿಂದುಸಾರ ನಿಧನನಾದ ಮೇಲೆ, ರಾಜ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಸತತ ಹೋರಾಟ ನಡೆಯಿತು. ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನಿಗೆ ವಿಜಯ ಲಭಿಸಿತು.

ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನನ್ನು ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯ ಅಂದರೆ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರಿಯನಾದವ ಎಂದು ಸಂಬೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಶೋಕ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಕರ್ನಾಟಕದ ಮಸ್ಕಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಪಿಯದಸಿ ಅಥವಾ ಪ್ರಿಯದರ್ಶಿ ಎಂಬುದು ಅಶೋಕನ ತಂದೆ ಮತ್ತು ತಾತಂದಿರ ಬಿರುದು. ಅಶೋಕನ ಬಗ್ಗೆ ಈ ಸಂಬೋಧನೆಯೂ ಉಂಟು. ಅಶೋಕ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೊದಲ ವರ್ಷಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಖಚಿತವಾಗಿ ಏನನ್ನೂ ಹೇಳಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಇತರ ಪ್ರಭುಗಳಂತೆ ಈತನೂ ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತರಣೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅನಂತರ ಕೈಗೊಂಡ ಕಳಿಂಗಯುದ್ಧ ಇವನ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಹತ್ತರ ಘಟನೆಯಾಗಿದೆ.

ಅಲ್ಲಿ ಕಂಡ ರಕ್ತದ ಕೋಡಿ, ಕೊಲೆ, ಹಿಂಸೆ ಮುಂತಾದ ಘೋರ ಘಟನೆಗಳು ಅಶೋಕನ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿದುವು. ದಿಗ್ವಿಜಯಕ್ಕೆ ಬಂದ ದೊರೆ ಧರ್ಮವಿಜಯಿಯಾಗಿ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಅಂದಿನಿಂದ ಅಶೋಕನ ರಾಜನೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಚರಿತ್ರಕಾರ ಕಲ್ಹಣನ ಪ್ರಕಾರ ಅಶೋಕ ಮೊದಲಿಗೆ ಶಿವಭಕ್ತನಾಗಿದ್ದ. ಕಳಿಂಗ ಯುದ್ಧಾನಂತರ ಈತನ ಮನಸ್ಸು ಬೌದ್ಧ ಮತದತ್ತ ಹರಿಯಿತು. ಅಂದಿನಿಂದ ಈತ ಬುದ್ಧನ ಉಪಾಸಕನಾದ. ಬುದ್ಧಗಯೆಗೆ ತೆರಳಿ ಅಲ್ಲಿನ ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಗಳೊಡನೆ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದ. ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷು ಉಪಗುಪ್ತನಿಂದ ಪ್ರಭಾವಗೊಂಡು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬಹಳ ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರವಾಸಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದ. ಬೌದ್ಧ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ. ಬುದ್ಧನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳವನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಧರ್ಮಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ನೆಡಿಸಿದ. ಧರ್ಮಮಹಾಮಾತ್ರರೆಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಜೊತೆಗೆ ರಾಜುಕರು ಮತ್ತು ಪ್ರಾದೇಶಿಕರು ಎಂಬ ಎರಡು ಬಗೆಯ ಅಧಿಕಾರಿ

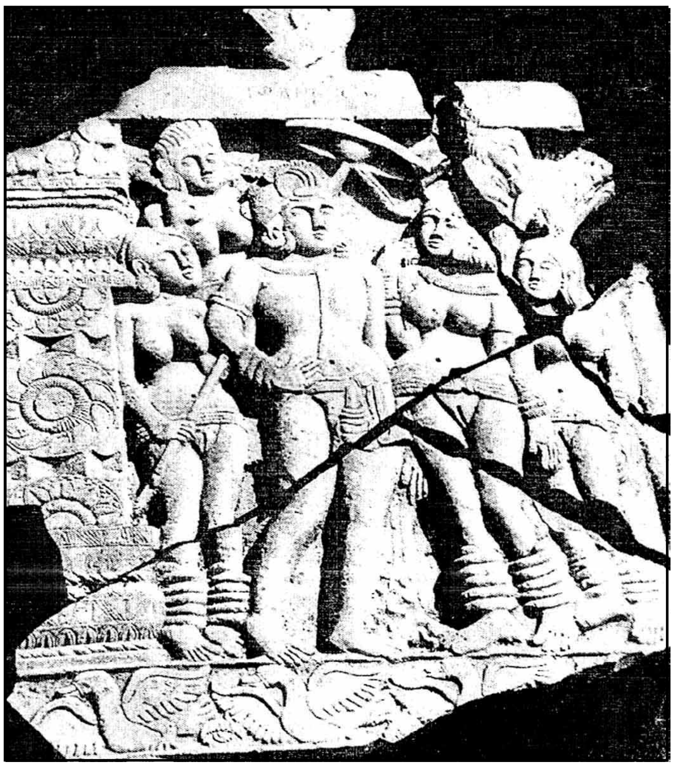

ಅಶೋಕನ ಶಿಲ್ಪ (1–2ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಸನ್ನತಿ

ಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಭಾರತ ಶಾಸನಗಳ ಪಿತಾಮಹನೆಂದು ಗೌರವಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಈತ ದೇಶದ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳನ್ನು ನೆಡಿಸಿದ. ಪ್ರಪಂಚದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಧರ್ಮ ನಿಯೋಗಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಅಶೋಕನ ಮಕ್ಕಳಾದ ಮಹೇಂದ್ರ ಹಾಗೂ ಸಂಘಮಿತ್ರೆಯರು ಸಿಂಹಳಕ್ಕೆ ಹೋದ ನಿಯೋಗದ ನಾಯಕರಾಗಿದ್ದರು. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸುಂದರವಾದ ಸ್ತೂಪಗಳು, ಚೈತ್ಯಗಳು, ವಿಹಾರಗಳು, ಗುಹಾಲಯ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನೂ ಕಲ್ಲನ್ನು ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಬಳಸುವುದರ ಮೂಲಕ ನಿರ್ಮಿಸಿದ.

ಅಶೋಕ ಬೌದ್ಧಮತಾವಲಂಬಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ಪರಧರ್ಮ ಸಹಿಷ್ಣುವಾಗಿದ್ದ. ಯಾವ ಧರ್ಮವನ್ನೂ ಈತ ನಿಂದಿಸಲಿಲ್ಲ. ಹಿಂದುಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಜೈನಧರ್ಮಗಳಿಗೂ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿದ. ತಾನು ಮೆಚ್ಚಿ ಅನುಸರಿಸಿದ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನು ಎಂದೂ ಇಷ್ಟಕ್ಕೆ ವಿರೋಧವಾಗಿ ಯಾರ ಮೇಲೂ ಹೇರಲಿಲ್ಲ. ನೈತಿಕ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಬಹಳವಾಗಿ ಅನುಮೋದಿಸಿದ. ನೀತಿಯಿಲ್ಲದೆ ಸುಖವನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು ಬಹಳ ಕಷ್ಟ ಎಂದು ಶಾಸನಗಳ ಮೂಲಕ ಸಾರಿದ. ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಅಂತರಾಳ ಜೀವನದ ಉದ್ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವನದು. ತಾನು ಹೇಳಿದ್ದನ್ನು ನಿತ್ಯ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿ ತೋರಿಸಿದ ಉದಾತ್ತ ವ್ಯಕ್ತಿ ಈತ. ಅಹಿಂಸೆಯನ್ನು ಬೋಧಿಸಿ ಅದುವೇ ಹಿರಿಯ ಧರ್ಮವೆಂದು ಒತ್ತಿ ಹೇಳಿದ.

ಅಶೋಕ ಮಾಡಿದಷ್ಟು ಜನೋಪಕಾರಿ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ ರಾಜರು ಅತಿವಿರಳ. ಇವನ ಪ್ರಾಣಿದಯೆಯಂತೂ ಪ್ರಪಂಚಖ್ಯಾತವಾಗಿದೆ. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಸಾಲು ಮರಗಳನ್ನು ನೆಡಿಸಿದ; ವಿಶ್ರಾಂತಿ ಗೃಹಗಳನ್ನು ತೆರೆದ; ಔಷಧಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ದಾನಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಂತೂ ಇವನದು ಎತ್ತಿದ ಕೈ. ಬಡವರು, ನಿರ್ಗತಿಕರು, ಅನಾಥರು, ಅಂಗವಿಕಲರು ಮೊದಲಾದವರಿಗೆ ಉದಾರವಾಗಿ ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ಬೇಡಿ ಬಂದ ಜನರಿಗೆ ಕೈತುಂಬ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನಷ್ಟು ಜನಾನುರಾಗಿಗಳಾದ ದೊರೆಗಳು ಬಹಳ ಅಪರೂಪ. ಅಶೋಕ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ಯೋನ, ಕಾಂಭೋಜ, ಗಾಂಧಾರದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ದವರೆಗೂ ಬಹು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಕಾಶ್ಮೀರ ಮತ್ತು ನೇಪಾಲಗಳೂ ಅಶೋಕನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದುವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಉತ್ತರ ಬಂಗಾಲ ಇವನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿತ್ತು. ಇವನ ರಾಜ್ಯ ತಮಿಳು ದೇಶದವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಈಚೆಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಹಿಮಾಲಯದ ಅನೇಕ ಕಣಿವೆ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಅಶೋಕನ ಆಳಿಕೆ ಗೊಳಪಟ್ಟಿದ್ದುವು.

ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೇ ಏಕೆ, ಇಡೀ ಪ್ರಪಂಚದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಸಾವಿರಾರು ರಾಜಮಹಾರಾಜರುಗಳ ನಡುವೆ ಇವನು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಕಾಶ ಮಾನವಾಗಿ ಶೋಭಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಧರ್ಮಸಹಿಷ್ಣುತೆ, ಕಾರ್ಯತತ್ಪರತೆ, ಸೇವಾ ಮನೋಭಾವ, ಶಾಂತಿಪ್ರೇಮ–ಇವು ಸದಾಕಾಲ ಅಚ್ಚಳಿಯದೆ ನಿಂತಿವೆ. ಅಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಡೆಯನಾಗಿ, ಅದರ ಸೂತ್ರಧಾರಿಯಾಗಿ ಪ್ರಜೆಗಳ ಅಭ್ಯುದಯವನ್ನು ಪಾಲಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವನದು. ಅಶೋಕ ಚಾಣಾಕ್ಷ ರಾಜಕಾರಣಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ. ಅತ್ಯುನ್ನತ ಯೋಧನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಹಾಗಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಅಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗುವುದು ಕಷ್ಟವಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಶೈಶವಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಒಂದು ರೂಪುಕೊಟ್ಟು ಅದನ್ನು ವಿಶ್ವಧರ್ಮವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಕೀರ್ತಿ ಅಶೋಕನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ತನ್ನ ಪ್ರಜೆಗಳಲ್ಲಿ ಸದ್ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸಿ, ಅವರು ಸತ್ಪ್ರಜೆಗಳಾಗಲು ಈತ ಸದಾ ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಮಾನವತೆಯೇ ಮೂರ್ತಿವೆತ್ತಂತಿದ್ದ ಅಶೋಕನ ಹಿರಿಮೆ ಸದಾಕಾಲಲವೂ ನಿಲ್ಲುವಂಥದು. ಈತ ಕೇವಲ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲ. ಮಾನವ ಕೋಟಿಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ, ಪ್ರಪಂಚದ ಇತಿಹಾಸದ ಮೊದಲಿಗರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈತ ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸದ ಸೀಮಾಪುರುಷ. (ಜ.ವಿ.)

ಅಶೋಕ ಚಕ್ರ: ಅಶೋಕ ಮಹಾರಾಜನಿಂದ ಸಾರಾನಾಥದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಸ್ಮಾರಕಸ್ತಂಭದ ಸಿಂಹಶೀರ್ಷಿಕೆಯಲ್ಲಿರುವ ಚಕ್ರ. ಅಶೋಕ ಈ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ಚೂನಾರ್ ಪರ್ವತಗಳ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಡೆಸಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಅದರ ತುದಿಯನ್ನು ಧರ್ಮಚಕ್ರವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸಿಂಹಶೀರ್ಷಿಕೆಯಿಂದಲಂಕರಿಸಿದ. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಅನಂತರ ಶತಮಾನಗಳ ಮೇಲೆ ಭಾರತವನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ ಚೀನ ದೇಶದ ಬೌದ್ಧಯಾತ್ರಿಕರಾದ ಫಾಹಿಯಾನ್, ಯುವಾನ್‍ಚಾಂಗ್ ಮತ್ತು ಇತ್ಸಿಂಗ್–ಇವರು ಸಾರಾನಾಥದ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ನೋಡಿ ವಿಸ್ಮಿತರಾಗಿ, ಈ ಕೃತಿ ದೇವಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟರು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸ ವಿನ್‍ಸೆಂಟ್ ಸ್ಮಿತ್ ಈ ಸ್ಮಾರಕವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸರ್ವೋತ್ಕೃಷ್ಟ ಮಟ್ಟವನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತೆಂದೂ 20ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲೂ ಎಣೆಯಿಲ್ಲದ ಶಿಲ್ಪಕಲಾಕೃತಿಯಾಗಿ ಉಳಿದಿದೆಯೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಸಾರಾನಾಥ ಸ್ಮಾರಕ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ ಕೃತಿಯೆಂದು ಮಾರ್ಷಲ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ.

ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕ್ಷೀಣಿಸಿದ ಅನಂತರ ಸಾರಾನಾಥ ಪಟ್ಟಣ ಹಾಳಾಯಿತು; ಅಶೋಕನ ಸ್ತಂಭ ಮುರಿದು ಬಿತ್ತು. 18 ಮತ್ತು 19ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾರಾನಾಥದ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಕಂಬ ಮುರಿದು ಬಿದ್ದಾಗ ಚಕ್ರವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸಿಂಹಶೀರ್ಷ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಹಾನಿಗೊಳಗಾದರೂ ತೀರ ಭಿನ್ನವಾಗದೆ ತನ್ನ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನುಳಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಸ್ತಂಭ ಸು.50 ಅಡಿ ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಿಂಹಶೀರ್ಷದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಂಟೆಯಾಕಾರದ ಒಂದು ಕಮಲಪುಷ್ಪವನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಇದು 2 ಅಡಿಗಳಷ್ಟು ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಅರಳಿದ ಕಮಲ ಹದಿನಾರು ದಳಗಳನ್ನು ಕೆಳಭಾಗಕ್ಕೆ ಒತ್ತಿಹಿಡಿದಂತೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಗಂಟೆಯ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುವ ಈ ಕಮಲದ ಮೇಲೆ ಚಕ್ರಾಕಾರವಾಗಿರುವ ಒಂದು ಪೀಠವಿದೆ. ಈ ಪೀಠ ಸು. ಒಂದು ಅಡಿ ಎತ್ತರವಾಗಿಯೂ 2 ಅಡಿ 10 ಅಂಗುಲ ಸುತ್ತಳತೆಯಿಂದಲೂ ಕೂಡಿದೆ. ಈ ಪೀಠದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕಿಗೂ ನಾಲ್ಕು ಚಕ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರತಿ ಎರಡು ಚಕ್ರಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಒಂದೊಂದರಂತೆ ಆನೆ, ವೃಷಭ, ಕುದುರೆ, ಸಿಂಹ–ಈ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪೀಠದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಚಕ್ರದ ಮೇಲೂ ಒಂದೊಂದು ಸಿಂಹದಂತೆ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೂ ಮುಖ ಮಾಡಿ, ಬಾಯಿತೆರೆದಿರುವ ನಾಲ್ಕು ಸಿಂಹಗಳು ಬೆನ್ನಿಗೆ ಬೆನ್ನುಕೊಟ್ಟು ನಿಂತಿವೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಿಂಹವೂ 3 ಅಡಿ 9 ಅಂಗುಲ ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಅವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸಿಂಹಶೀರ್ಷಕ್ಕೆ ಶಿಖರವಾಗಿ ಇನ್ನೊಂದು ದೊಡ್ಡ ಶಿಲಾಚಕ್ರವನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಸಿಂಹಗಳ ನಡುವೆ ನೇರವಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿತ್ತೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ನಂಬಿದ್ದಾರೆ. ಪೀಠದಲ್ಲಿ ಕಡೆದಿರುವ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಚಕ್ರದಲ್ಲೂ 24 ಅರಗಳು ಇವೆ. ಮೇಲಿನ ಚಕ್ರದಲ್ಲಿ 32 ಅರಗಳಿದ್ದುವೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿವೆ.

ಚಕ್ರ ಸಂಕೇತ ಸೂಚಕವೆಂದೂ ಅದಕ್ಕೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಅರ್ಥವಿದೆಯೆಂದೂ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಮೇಲಿನ ಮಹಾಚಕ್ರದ 32 ಅರಗಳು ಮಹಾಪುರುಷರಾದವರ 32 ಪುರುಷ ಲಕ್ಷಣಸೂಚಕವೆಂದೂ ಸಿಂಹಪೀಠದಲ್ಲಿನ ಚಕ್ರಗಳ 24 ಅರಗಳು ಕಾಲಗಣನೆಗೆ ಮಾನವಾದ ಸಂವತ್ಸರದ 24 ಪಕ್ಷಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದೆಂದೂ ಜ್ಞಾನಿಯಾದವ ಸದಾ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಎಚ್ಚರವಾಗಿರಬೇಕೆಂದೂ ಈ ಧರ್ಮಚಕ್ರ ಸದಾ ಜ್ಞಾಪಿಸುತ್ತಿರುತ್ತದೆ ಎಂದೂ ನಂಬಲಾಗಿದೆ.

ಧರ್ಮಚಕ್ರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಪೀಠದ ಮೇಲಿರುವ ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಬುದ್ಧನ ಹಿಂದಿನ ಜನ್ಮಗಳ ಸಂಕೇತವೆಂದು ಬೌದ್ಧಜಾತಕಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಭಾರತೀಯ ಸಂಪ್ರದಾಯದಲ್ಲಿ ಚಕ್ರಕ್ಕೆ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡಚಕ್ರ, ಭವಚಕ್ರ, ಕಾಲಚಕ್ರ, ಧರ್ಮಚಕ್ರ, ಸುದರ್ಶನಚಕ್ರ ಮೊದಲಾದ ಹಲವಾರು ಸಾಂಕೇತಿಕ ನಿರೂಪಣೆಗಳಿವೆ. ಬೌದ್ಧ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಚಕ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ದಿವ್ಯಜ್ಞಾನವನ್ನು ಬುದ್ಧಗಯೆಯ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಪಡೆದ ಅನಂತರ ಬುದ್ಧ ಧರ್ಮಚಕ್ರವನ್ನು ಪ್ರವರ್ತಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಕಾಶೀನಗರಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತೇನೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದನಂತೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ಸ್ತ್ರೀಯಾಗಲೀ ಪುರುಷನಾಗಲೀ ಇಂಥ ಯಾನದಿಂದ ನಿರ್ವಾಣದ ಸಮೀಪಕ್ಕೆ ಹೋಗುವರು ಎಂಬುದಾಗಿ ಧರ್ಮಚಕ್ರದ ರೀತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ಹೇಳಿದನಂತೆ. ಕಳಿಂಗ ರಣರಂಗದ ಭೀಕರ ದೃಶ್ಯವನ್ನು ನೋಡಿದ ಸಾಮ್ರಾಟ್ ಅಶೋಕ ಬಹುವಾಗಿ ಮನನೊಂದ. ಇನ್ನು ಮುಂದೆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ದಾಹಕ್ಕಾಗಿ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಸಂಕಲ್ಪ ಮಾಡಿದ. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅಶೋಕದತ್ತ ಒಯ್ಯಲು ತನ್ನ ಭೋಗ, ಭಾಗ್ಯ, ಸಂಪತ್ತು, ಸರ್ವಸ್ವವನ್ನೂ ತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದ. ಬುದ್ಧನಿಂದ ಪ್ರಸಾರವಾದ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಶರಣಾದ. ಅದರ ಪ್ರಸಾರಕ್ಕಾಗಿ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಶಿಲಾಶಿಲ್ಪವನ್ನೂ ಧರ್ಮಲಿಪಿಯನ್ನೂ (ಶಾಸನ) ಆಚರಣೆಗೆ ತಂದ.

ಧರ್ಮಚಕ್ರವನ್ನು ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಬಾವುಟಕ್ಕೆ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಜವಾಹರಲಾಲ್ ನೆಹರು ಭಾರತ ರಾಜ್ಯಾಂಗ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಧ್ವಜ ವಿಚಾರವನ್ನು ಮಂಡಿಸುತ್ತ ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರಧ್ವಜ ಅಡ್ಡಗಲವಾಗಿದ್ದು ಕೇಸರಿ, ಬಿಳಿ, ಹಸುರು ಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ನಡುವಣ ಬಿಳಿಯ ಪಟ್ಟಿಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚರಕದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಒಂದು ಚಕ್ರ ಸಾಗರ ನೀಲವರ್ಣದಲ್ಲಿ ಇರತಕ್ಕದ್ದು; ಈ ಚಕ್ರದ ರಚನೆ ಸಾರಾನಾಥದ ಅಶೋಕ ಸ್ತಂಭದ ಸಿಂಹಶೀರ್ಷದ ಪೀಠದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಚಕ್ರದ ಮಾದರಿಯಾಗಿರತಕ್ಕದ್ದು; ಚಕ್ರದ ಅಡ್ಡಳತೆ ಬಿಳಿಪಟ್ಟಿಯ ಅಗಲದಷ್ಟಿರತಕ್ಕದ್ದು; ಬಾವುಟದ ಅಗಲಕ್ಕೂ ಉದ್ದಕ್ಕೂ 2:3 ಪ್ರಮಾಣ ಇರತಕ್ಕದ್ದು ಎಂಬುದಾಗಿ 1947 ಜುಲೈ 22 ರಂದು ಘೋಷಿಸಿದರು.

ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೂಡಿದ್ದ ಐಕ್ಯ, ಶಾಂತಿ, ಸಮೃದ್ಧಿ–ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಮೊದಲಾಗಲೀ ಅನಂತರವಾಗಲೀ ನಮ್ಮ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಂದಿಲ್ಲ. ಸಕಲ ಜೀವಿಗಳ ಕಲ್ಯಾಣವೇ ತನ್ನ ಕರ್ತವ್ಯವೆಂದು ಬಗೆದಿದ್ದವನು ಅಶೋಕ. ಆಧುನಿಕ ಯುಗದ ಅಹಿಂಸಾ ಅಧ್ವರ್ಯು ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದ ಭಾರತವು ಅಶೋಕ ಚಕ್ರವನ್ನು ತನ್ನ ಧ್ವಜಚಿಹ್ನೆಯನ್ನಾಗಿ ಆರಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಅತ್ಯಂತ ಉಚಿತವಾಗಿದೆಯಲ್ಲದೆ ಭಾರತದ ಧ್ಯೇಯ ಸದ್ಧರ್ಮಸ್ಥಾಪನೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಚಿಹ್ನೆ ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದೆ.

(ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಶಾಸನಗಳು: ಈ ಶಾಸನಗಳು ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅತಿ ಪ್ರಮುಖವಾದುವು. ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಅರ್ಥವಾಗುವಂತೆ ಅತಿ ಸರಳವಾದ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಧರ್ಮೋಪದೇಶವನ್ನು ಕಲ್ಲು ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೂ ಶಿಲಾಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲೂ ಗವಿಗಳ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೂ ಅಶೋಕ ಕೆತ್ತಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳು ಅಶೋಕ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಸ್ವಂತ ಮಾತುಗಳಾಗಿ ಪಾಳಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ, ಅತಿ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಮತ್ತು ಜನರ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಸುಲಭವಾಗಿ ಗೋಚರಿಸುವ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಧರ್ಮದ ಸ್ವರೂಪವೂ ಜನರ ನಡವಳಿಕೆಗಾಗಿ ನೀತಿನಿಯಮಗಳೂ ಇವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳು ಯಾವ ನಿಯತವಾದ ಕಾಲಮಾನವನ್ನೂ ಸೂಚಿಸದೆ ಅಶೋಕನ ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಷಗಳ ಗಣನೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹೇಳುತ್ತವೆ.

ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಕುಷ್ ಪರ್ವತದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು, ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ, ಸಿಂಧೂದೇಶ–ಇವುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸಾಂ ಅಥವಾ ಕಾಮರೂಪದವರೆಗೂ ಹರಡಿರುವ ಉತ್ತರ ಹಿಂದುಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಹಿಮಾಲಯ ಪರ್ವತದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಮೈಸೂರು ದೇಶದ ಮೊಳಕಾಲ್ಮೂರುವರೆಗಿರುವ ಪೂರ್ವಪಶ್ಚಿಮ ಸಮುದ್ರಗಳ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲೇ ಒಟ್ಟೊಟ್ಟಾಗಿ ಅಥವಾ ಬಿಡಿಬಿಡಿಯಾಗಿ ಈ ಶಿಲಾಲೇಖನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಕಾಶ್ಮೀರ, ನೇಪಾಲ, ಕರ್ನಾಟಕ ಮುಂತಾದ ಇವನ ಸೀಮಾಂತ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇದುವರೆಗೂ ಅಶೋಕ ಬರೆಸಿರುವ 155 ಶಿಲಾಲೇಖಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದು ಇವುಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಗಿದೆ. 1956ರಲ್ಲಿ ಬೊಂಬಾಯಿ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶಾಸನ ಸಿಕ್ಕಿತು. 1962ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಶಾಸನ ದೊರೆತುದಾಗಿ ವರದಿಯಾಗಿತ್ತು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಮಸ್ಕಿ, ಕೊಪ್ಪಳ, ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಸಿದ್ದಾಪುರ ಮತ್ತು ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರಗಳಲ್ಲೂ, 1977ರಲ್ಲಿ ಉದೆಗೊಳಂ (ಶಿರಗುಪ್ಪ ತಾ, ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿ.) ಮತ್ತು ನಿಟ್ಟೂರಿನಲ್ಲಿ ಎರಡೆರಡು, 1989–90ರಲ್ಲಿ ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ಕಳಿಂಗ ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರತಿ ಮತ್ತು 13 ಹಾಗೂ 14 ಹಿರಿ ಬಂಡೆಶಾಸನಗಳಿವೆ.

1. ಎರಡು ಗೌಣ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.257): ಮೊದಲನೆಯದರಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಚರಿತ್ರೆಯೂ ಎರಡನೆಯದರಲ್ಲಿ ಧರ್ಮವೂ ಸಂಗ್ರಹವಾಗಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳು ದೊರಕುವುದು ಸಹಸ್ರಾಂ (ಬಿಹಾರ್), ರೂಪನಾಥ್ (ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ), ಬೈರಾಟ್ (ರಾಜಪುಟಾಣ), ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಸಿದ್ಧಾಪುರ, ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರ (ಚಿತ್ರದುರ್ಗ), ನಿಟ್ಟೂರು, ಉದೆಗೊಳಂ, ಮಸ್ಕಿ (ರಾಯಚೂರು), ಯೆರ್ರಗುಡಿ (ಕರ್ನೂಲು), ಕೊಪ್ಪಳ (ರಾಯಚೂರು), ಮಸ್ಕಿ, ಉದೆಗೊಳಂ, ನಿಟ್ಟೂರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಹೆಸರನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಇತರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ ಹೆಸರು ಪ್ರಿಯದರ್ಶಿಯೆಂದೇ ಇದೆ.

2. ಪಂಗೊರಾರಿಯ ಶಾಸನ: 1975–76ರಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಸಿಹೋರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪಂಗೊರಾರಿಯದಲ್ಲಿಯ ಅಶೋಕನ ಬಂಡೆಶಾಸನ. ಇಲ್ಲಿ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಇವು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಜ ಪಿಯದಸಿ (ಪ್ರಿಯದರ್ಶಿ), ಕುಮಾರ (ರಾಜಕುಮಾರ) ಸಂವ, ಮನೆಯದೇಸ (ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ)ದಲ್ಲಿರುವ ಉ(ಓ)ಪುನಿತ ವಿಹಾರಕ್ಕೆ ಯಾತ್ರೆ ಹೋಗುವಾಗ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಮಗನ ಮೂಲಕ ಕಳುಹಿಸುತ್ತಿರುವುದಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ 256 ಎಂಬ ಸಂಖ್ಯೆ ಇದೆ. ಎರಡನೆಯದು ಕಿರು ಬಂಡೆಶಾಸನ. ಇದರಲ್ಲಿ ದೇವಾನಾಂಪಿಯ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

3 ಭಾಬ್ರು ಶಾಸನ: ಇಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ವಿಪುಲವಾಗಿ ಉದಾಹರಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಅಶೋಕ ಬೌದ್ಧನಾದನೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಿದೆ. ಕಾಲ ಲಘು ಶಾಸನಗಳದ್ದೇ.

4 ಹದಿನಾಲ್ಕು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು: ಇವು ಅಶೋಕನ ರಾಜನೀತಿಯನ್ನೂ ನೀತಿ ಮಾರ್ಗ ವನ್ನೂ ವಿವರಿಸುತ್ತವೆ. ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.257. ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರತಿಗಳು ಪೇಷಾವರ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಷಾಬಾಸ್‌ಗಡಿ, ಮನ್‌ಸೇರ (ವಾಯವ್ಯಗಡಿ), ಕಾಲ್ಸಿ (ಡೆಹ್ರಾಡೂನ್), ಗಿರ್ನಾರ್ (ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ), ಸೋಪಾರ (ಬೊಂಬಾಯಿ), ಧೌಳಿ (ಒರಿಸ್ಸ), ಜೌಗಡ (ಗಂಜಾಂ, ಒರಿಸ್ಸ), ಯರ್ರಗುಡಿ (ಆಂಧ್ರ)ಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

5 ಕಳಿಂಗ ಶಾಸನಗಳು: ಕಳಿಂಗ ಯುದ್ಧವಾದ ಮೇಲೆ ಅಶೋಕ ಅನುಸರಿಸಿದ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸುತ್ತವೆ. ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವ ಜನರನ್ನು ಹೇಗೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳ ಬೇಕೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳು 12 ಮತ್ತು 13ನೆಯ ಶಾಸನಗಳ ಆಜ್ಞೆಗಳ ಬದಲಾಗಿ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ.

6. ಬಿಹಾರ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಬರಾಬರ್ ಬೆಟ್ಟದ ಗಡಿಗಳಲ್ಲಿನವು. ಗಯ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ 24 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮೂರು ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಅಶೋಕ ಆಜೀವಿಕ ಸಾಧುಗಳಿಗೆ ದಾನ ಮಾಡಿದ ವಿಷಯವಿದೆ. ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.257–50.

7. ತೆರಾಯ್ ಸ್ತಂಭಶಾಸನಗಳು: ನೇಪಾಲದಲ್ಲಿವೆ. ಒಂದು ಬುದ್ಧನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳವಾದ ರುಮಿಂಡ್ಡೈ ಎಂಬಲ್ಲೂ ಮತ್ತೊಂದು ನಿಗ್ಲಿವ ಎಂಬಲ್ಲೂ ಇವೆ. ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.249. ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೋಕ ಪ್ರಾಚೀನ ಬುದ್ಧರಿಗೆ ಭಕ್ತಿಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದಾನೆ.

8. ಏಳು ಸ್ತಂಭಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು: ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.243–42. ಇವು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳ ಪರಿಶಿಷ್ಟ ಭಾಗಗಳಂತಿದ್ದು ಹಿಂದಿನ ಶಾಸನಗಳ ಬೋಧನೆಯನ್ನು ಒತ್ತಿ ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವು ದೆಹಲಿ, ಅಲಹಾಬಾದ್, ಲೌರಿಯ ಅರಾರಜ್, ಲೌರಿಯ ನಂದನಗಡ ಮತ್ತು ರಾಮಪೂರ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಉಳಿದವು ಇಂದಿನ ಬಿಹಾರದ ಚಂಪಾರಣ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿವೆ.

9. ನಾಲ್ಕು ಚಿಕ್ಕ ಶಿಲಾಸ್ತಂಭಶಾಸನಗಳು: ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.243–32. ಪ್ರತಿಗಳು ಅಲಹಾಬಾದ್, ಸಾಂಚಿ ಮತ್ತು ಸಾರಾನಾಥ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿವೆ.

ಸಾವಿರಾರು ವರ್ಷಗಳಿಂದಲೂ ಅಶೋಕನ ಧರ್ಮಸಂದೇಶಗಳು ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚಳಿಯದಂತೆ ನಿಂತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಳಿಂಗದ ಯುದ್ಧವಾದ ಮೇಲೆ ಅನುಭವಿಸಿದ ದುಃಖವೂ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪವೂ ವರ್ಣಿತವಾಗಿವೆ. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಸ್ಥಳೀಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಬುದ್ಧಿವಾದ ರೂಪವಾಗಿ ಕರ್ತವ್ಯಪರಿಪಾಲನೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಆದಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಿಸಬೇಕೆಂದು ಅಶೋಕನೇ ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ತನ್ನ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಎಲ್ಲಿ ಲಿಪಿಕಾರರು ಕೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲವೋ ಎಂಬ ಶಂಕೆಯನ್ನೂ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. 7ನೆಯ ಧರ್ಮಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ–ಚಂದ್ರರಿರುವವರೆಗೂ ಧರ್ಮ ಶಾಶ್ವತವಾಗಿರಲೆಂದು ಹಾರೈಸಿದ್ದಾನೆ. 4ನೆಯ ಶಿಲಾಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮುಂದಿನ ಪೀಳಿಗೆಗೂ ಧರ್ಮದ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇದೆಯೆಂಬುದನ್ನು ಒತ್ತಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ನೆರೆಹೊರೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಗಡಿನಾಡಿನ ಜನರಲ್ಲೂ ಐಕ್ಯ, ಶಾಂತಿಗಳನ್ನು ಘೋಷಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಚಿಕ್ಕ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಜನರೂ ಧರ್ಮಾಚರಣೆಯನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. 13ನೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದ ರಾಜ್ಯದ ಜನರಿಗೆ ಅಭಯವನ್ನು ಇತ್ತಿದ್ದಾನೆ. 12ನೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮತಸಹಿಷ್ಣುತೆಯನ್ನು ಸಾರಿ ಸಾರನಾಥ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಪಕ್ಷಭಿದ್ರತೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಬಾರದೆಂದು ಬುದ್ಧಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಕೌಶಾಂಬಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮಹಾಮಾತ್ರರಿಗೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಬುದ್ಧಿವಾದವಿದೆ. ಭಾಬ್ರು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ವಿನಯಪಿಟಕದಿಂದ ಭಿಕ್ಷು ಭಿಕ್ಷುಣಿಯರಿಗೆ ಉಪದೇಶವಿದೆ. ಮಾದರಿಗಾಗಿ ಅಶೋಕನ ಒಂದು ಶಿಲಾಶಾಸನದ ಪೂರ್ಣ ಅನುವಾದವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ:

ಅಭಿಷಿಕ್ತನಾಗಿ 8 ವರ್ಷಗಳಾದಾಗ ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯ ಪ್ರಿಯದರ್ಶಿ ರಾಜ ಕಲಿಂಗವನ್ನು ಜಯಿಸಿದ. ಒಂದೂವರೆ ಶತಸಹಸ್ರ ಜನರನ್ನು ಅಲ್ಲಿಂದ ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಸಾಗಿಸಲಾಯಿತು. ಶತಸಹಸ್ರ ಜನರು ಅಲ್ಲಿ ಹತರಾದರು. ಈಗ ಕಲಿಂಗರು ಕೈವಶರಾದ ಅನಂತರ ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯನ ಧರ್ಮಪಾಲನೆ, ಧರ್ಮಕಾಮತೆ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮಾನುಶಾಸ್ತಿ ತೀವ್ರವಾದುವು. ಕಲಿಂಗವನ್ನು ಜಯಿಸಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯ ಅನುಶೋಚಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಏಕೆಂದರೆ, ಅದುವರೆಗೂ ಜಯಿಸದೆ ಇದ್ದ ಒಂದು ದೇಶವನ್ನು ಜಯಿಸುವಾಗ ಅಲ್ಲಿ ವಧೆಯೂ ಮರಣವೂ ಸೆರೆಯೂ ನಡೆಯುವುದರಿಂದ ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯನಿಗೆ ತುಂಬಾ ವೇದನೆ ಉಂಟಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ, ಹಿರಿಯರ ಶುಶ್ರೂಷೆ ಮಾತಾಪಿತೃಗಳ ಶುಶ್ರೂಷೆ, ಗುರು ಶುಶ್ರೂಷೆ, ಮಿತ್ರರು, ಇಷ್ಟರು, ಜ್ಞಾತಿಗಳು, ದಾಸರು, ಭೃತ್ಯರು ಇವರಲ್ಲಿ ಸಂಪ್ರತಿಪತ್ತಿ ದೃಢಭಕ್ತಿ ಮುಂತಾದುವುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ, ಅಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗಾಗಲೀ, ಶ್ರಮಣರಿಗಾಗಲೀ, ಇತರ ಮತದವರಿಗಾಗಲೀ, ಗೃಹಸ್ಥರಿಗಾಗಲೀ ಗಾಯ ನೋವು ಸಾವು ನೆಂಟರಿಷ್ಟರ ಅಗಲಿಕೆ ಇವು ಸಂಭವಿಸುವುದರಿಂದ ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯನಿಗೆ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ವೇದನೆ ಉಂಟಾಗಿದೆ ಅಥವಾ ನೆಮ್ಮದಿಯಿಂದಿದ್ದರೂ ತಾವು ತುಂಬಾ ಸ್ನೇಹದಿಂದ ಪ್ರೀತಿಸುವ ಇಷ್ಟಮಿತ್ರರು, ಪರಿಚಿತರು, ನೆಂಟರು ಇವರಿಗೆ ಅಪಘಾತಗಳಾದರೆ ಅಂತಹವರು ಆ ಅಪಘಾತ ತಮಗಾದಂತೆಯೇ ಪರಿತಪಿಸುವರು. ಹೀಗೆ, ಆದ ಕಷ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ವ ಮನುಷ್ಯರೂ ಭಾಗಿಗಳಾದರೂ ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯನ ಪಾಲು ಹೆಚ್ಚಿನದು.

ಯವನರ ಜನಪದವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಶ್ರಮಣರಿಲ್ಲದ ಜನಪದವೇ ಇಲ್ಲ. ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಮತದಲ್ಲಿ ಶ್ರದ್ಧೆ ಇಲ್ಲದ ಮನುಷ್ಯರು ಎಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ, ಕಲಿಂಗ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಹತರಾದ ಮೃತರಾದ ಗಾಯಗೊಂಡ ಜನರ ನೂರರಲ್ಲೊಂದು ಭಾಗವಾಗಲಿ ಸಾವಿರದರಲ್ಲೊಂದು ಭಾಗವಾಗಲಿ ಈಗ ಅದೇ ಕಷ್ಟಕ್ಕೊಳಗಾದರೆ ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯನಿಗೆ ವೇದನೆ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಯಾರಾದರೂ ಅಪಕಾರ ಮಾಡಿದರೂ ಕ್ಷಮ್ಯವಾದದ್ದನ್ನೆಲ್ಲ ಕ್ಷಮಿಸತಕ್ಕದೆಂದು ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯನು ಭಾವಿಸುವನು. ಈಗ ತಾನು ಜಯಿಸಿರುವ ಅಡವಿಜನ ಕೂಡ ತನ್ನಂತೆ ನಡೆಯಲು ತನ್ನಂತೆಯೇ ವಿಚಾರಮಾಡಲು ಅವನು ಪ್ರೇರಿಸುವನು.

ಹೀಗೆ ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯ ಅನುತಾಪಪಡುತ್ತಿದ್ದರೂ ಅವನು ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾದ್ದರಿಂದ ಅವರು ತಮ್ಮ ತಪ್ಪುಗಳಿಗೆ ನಾಚಿ ನಡೆಯಲಿ; ತಪ್ಪು ಮಾಡಿ ಅವರು ಹತರಾಗದಿರಲಿ. ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯ ಸರ್ವಭೂತಗಳಿಗೂ ಅಕ್ಷತಿಯನ್ನೂ ಸಂಯಮವನ್ನೂ ಸಮಚರ್ಯೆಯನ್ನೂ ಮಾರ್ದವವನ್ನೂ ಇಚ್ಛಿಸುತ್ತಾನೆ.

ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯ ಧರ್ಮವಿಜಯವನ್ನೇ ಮುಖ್ಯವಾದ ವಿಜಯವೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಾನೆ. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಎಲ್ಲ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಆರುನೂರು ಯೋಜನಗಳವರೆಗೂ ಅಂತಿಯೋಕ ಎಂಬ ಯವನರಾಜ, ಆ ಅಂತಿಯೋಕನ ಆಚೆ ನಾಲ್ಕು ರಾಜರು–ತುರಮಾಯ (ಟಾಲಮಿ), ಅಂತಿಕಿನಿ(ಆಂಟಿಗೊನಸ್), ಮಕ(ಮಗಸ್), ಅಲಿಕಸುದ(ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್), ಕೆಳಗೆ ಚೋಳ ಪಾಂಡ್ಯ ತಾಮ್ರವರ್ಣಿತನಕ ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯನಿಗೆ ಈ ಧರ್ಮವಿಜಯ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ದೊರೆತಿದೆ.

ಹಾಗೆಯೇ ಇಲ್ಲಿ ರಾಜವಿಷಯದಲ್ಲೂ ಯವನ ಕಾಂಭೋಜರಲ್ಲೂ ನಭಕ ನಾಭಪಂಕ್ತಿಯರಲ್ಲೂ ಭೋಜಪಿಟಿನಿಕರಲ್ಲೂ ಆಂಧ್ರಪುಳಿಂದರಲ್ಲೂ ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯನ ಧರ್ಮಾನುಶಾಸ್ತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುವರು. ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯನ ದೂತರು ಹೋಗದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಜನರು ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯನ ಧರ್ಮವೃತ್ತವನ್ನೂ ವಿಧಾನವನ್ನೂ ಧರ್ಮಾನುಶಾಸ್ತಿಯನ್ನು ಕೇಳಿ ಅದನ್ನನುಸರಿಸುತ್ತಿರುವರು; ಮುಂದೆಯೂ ಅನುಸರಿಸುವರು. ಇದರಿಂದ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ವಿಜಯ ದೊರೆತಿದೆ. ಈ ವಿಜಯದಿಂದ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಪ್ರೀತಿ ಉಂಟಾಗಿದೆ. ಧರ್ಮವಿಜಯದಿಂದ ಪ್ರೀತಿ ಲಭಿಸುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆ ಲಭಿಸಿದ ಪ್ರೀತಿ ಸ್ವಲ್ಪವಾದರೂ ಪರದಲ್ಲಿ ಅದರಿಂದ ಮಹತ್ತಾದ ಫಲವುಂಟೆಂದು ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯ ತಿಳಿದಿರುವನು.

ಇದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಈ ಧರ್ಮಲಿಪಿಯನ್ನು ಬರೆಸಿರುವುದು: ನನ್ನ ಪುತ್ರರೂ ಪ್ರಪೌತ್ರರೂ ಹೊಸ ವಿಜಯವನ್ನು ಗಳಿಸಬೇಕೆಂದು ಯೋಚಿಸದಿರಲಿ. ಒಂದು ವೇಳೆ ಅವರಿಗೆ ಹೊಸ ವಿಜಯ ರುಚಿಕರವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದರೂ ಅವರಿಗೆ ಕ್ಷಮೆಯೂ ಲಘುವಾದ ದಂಡನೆಗಳನ್ನು ಕೊಡುವ ಯೋಚನೆಯೂ ರುಚಿಸಲಿ. ಧರ್ಮವಿಜಯವೇ ವಿಜಯವೆಂದು ಅವರು ತಿಳಿಯಲಿ. ಇಹಲೋಕಕ್ಕೂ ಪರಲೋಕಕ್ಕೂ ಅದೇ. ಉಳಿದವುಗಳಲ್ಲಿ ಆಸೆಯನ್ನು ತೊರೆದು ಅವರು ಧರ್ಮರತಿಯನ್ನೇ ಬೆಳೆಸಲಿ. ಇಹ ಲೋಕಕ್ಕೂ ಪರಲೋಕಕ್ಕೂ ಅದೇ !

ಶಾಸನಗಳ ಲಿಪಿ: ಇವನ ಶಾಸನಗಳೆಲ್ಲ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಮತ್ತು ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಬರೆಹವನ್ನು ಎಡಗಡೆಯಿಂದ ಬಲಗಡೆಗೂ ಖರೋಷ್ಠಿಯನ್ನು ಈಗಿನ ಉರ್ದು ಭಾಷೆಯಂತೆ ಬಲದಿಂದ ಎಡಕ್ಕೂ ಓದಬೇಕು. ಷಾಭಾಷ್‌ಗಡಿಯಲ್ಲಿರುವ 14 ಶಾಸನಗಳು, ಮನ್ಸೇರಾದಲ್ಲಿರುವ 1 ಶಾಸನ – ಒಟ್ಟು 15 ಶಾಸನಗಳು ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯದ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಶಾಸನದ ಕೊನೆಯ ಪಂಕ್ತಿ ಖರೋಷ್ಠಿ ಯಲ್ಲಿದೆ. 1928–29ರಲ್ಲಿ ರಾವ್ ಬಹದ್ದೂರ್ ದಯಾರಾಮ್ ಸಾಹನಿಯವರು ಪ್ರಕಟಿಸಿರುವ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಪಂಕ್ತಿಗಳು ಖರೋಷ್ಠಿಯಲ್ಲೂ ಉಳಿದ ಹದಿನೈದು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲೂ ಇವೆ. ಈ ಲಿಪಿಗಳ ಮೂಲ ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಈಗ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರವಿರುವ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಭಾಷೆಗಳ ಲಿಪಿಗಳಿಗೆಲ್ಲ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯೇ ಆಧಾರವೆಂದು ನಿಷ್ಕರ್ಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಿಂಧೂನದಿ ತೀರದ ಹರಪ್ಪ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಚಿತ್ರಲಿಪಿಗೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಗಳಿಗೂ ನಡುವಣ (2000 ವರ್ಷಗಳು) ಸಂಬಂಧ ತಿಳಿಸುವ ಯಾವ ಬರೆವಣಿಗೆಯೂ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಲಿಪಿ ಶಬ್ದ ಪ್ರಯೋಗವನ್ನು ಪಾಣಿನಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಇದು ಪಾರಸಿ ಭಾಷೆಯಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದುದೆಂದು ಬೇಲಿ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾನೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬರೆವಣಿಗೆ ಬೌದ್ಧರ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ಪ್ರಚಾರವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶೀಲಸುತ್ತ ಎಂಬ ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಖರಿಕ ಎಂಬ ಮಕ್ಕಳ ಆಟದ ವಿಷಯವಿದೆ. ಬುದ್ಧ ಚಿಕ್ಕವನಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ಬರೆವಣಿಗೆ ಕಲಿತನೆಂದು ಲಲಿತವಿಸ್ತರ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿಯೇ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ 64 ಪ್ರಭೇದಗಳು ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಆದರೆ ಅಶೋಕನ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಔತ್ತರೇಯ, ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಎಂಬ ಭೇದಗಳು ಮಾತ್ರ ಕಾಣುತ್ತವೆ.

ಶಾಸನಗಳ ಭಾಷೆ: ಅಶೋಕನ ಶಾಸನದ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಅರ್ಧಮಾಗಧಿ ಎಂದು ಕರೆಯುವರು. ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಮತ್ತು ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಗಳ ಭಾಷೆ ಪ್ರಾಕೃತ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಜೈನ, ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಗ್ರಂಥಗಳೆಲ್ಲ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲೇ ಇವೆ. ಭಾರತದ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಯಲ್ಲೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6–3ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಆ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿರುವ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಓದಿ ಅರ್ಥವಿವರಣೆ ಕೊಟ್ಟ ಯಶಸ್ಸು ಜೇಮ್ಸ್ ಪ್ರಿನ್ಸೆಪ್ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸನಿಗೆ ಸಲ್ಲತಕ್ಕದ್ದು. ದೇಶದ ನಾನಾ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರತಿಯಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಒಂದೇ ವಿಧವಾದ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಬೇರೆ ಬರೆದು ಅವುಗಳಿಗೆ ಶಬ್ದಸ್ವರೂಪ ಕೊಟ್ಟು ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಅದೇ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಆಯಾ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಓದಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯದ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮೊಳಕಾಲ್ಮೂರು ತಾಲ್ಲೂಕು ಸಿದ್ದಾಪುರದ ಸಮೀಪದಲ್ಲೇ ಇರುವ ಎಮ್ಮೆತಮ್ಮನ ಗುಂಡು ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಬಂಡೆಯ ಶಾಸನ, ಅದಕ್ಕೆ ಸು.5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಜಟಿಂಗ ರಾಮೇಶ್ವರ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನ, ಒಟ್ಟು ಮೂರು ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬಿ.ಎಲ್.ರೈಸ್ ಎಫಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮೊದಮೊದಲು ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಬಂಗಾಲ, ಬೊಂಬಾಯಿ, ಲಂಡನ್ ಶಾಖೆಗಳ ಮಾಸಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ಅನಂತರ ಇಂಡಿಯನ್ ಆಂಟಿಕ್ವೆರಿ, ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಇಂಡಿಕ, ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕ ಮುಂತಾದ ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಓದಿ ಟೀಕೆ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಗಿದೆ. 1922ರವರೆಗೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಹುಲ್ಟ್ ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಇಂಡಿಕದ ಮೊದಲನೆಯ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳ ಮೂಲ ರೂಪ, ಅದರ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷಾಂತರ, ಲಿಪಿ, ಭಾಷೆ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕವಾಗಿ ವಿವರಿಸಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಉದ್ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾನೆ. (ಆರ್.ಸಿ.;ಆರ್.ಸಿ.ಬಿ.)

ಅಷ್ಟಾಹ್ನಿಕ ಪರ್ವ: ಜೈನ ಹಬ್ಬಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಈ ಹಬ್ಬವನ್ನು ಆಷಾಢ, ಕಾರ್ತಿಕ ಮತ್ತು ಫಾಲ್ಗುಣ ಮಾಸಗಳ ಶುಕ್ಲಪಕ್ಷ ಅಷ್ಟಮಿಯಿಂದ ಹುಣ್ಣಿಮೆಯವರೆಗೆ ಆಚರಿಸಲಾಗುವುದು. ಇದಕ್ಕೊಂದು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ನಂಬುಗೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಿದೆ. ಈ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿರುವ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲಿ ಎಂಟನೆಯ ನಂದೀಶ್ವರ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿಯ 52 ಜಿನಾಲಯಗಳ ಪೂಜೆಯನ್ನು ಸ್ವರ್ಗವಾಸಿ ದೇವತೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯ. ಇದು ಮಾನವರು ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಆಚರಿಸುವ ಹಬ್ಬವಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿ: ಸರ್ಕಾರದ ಅಥವಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಜನತೆ ತನ್ನ ಅಸಮ್ಮತಿ, ವಿರೋಧ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಭಟನೆಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುವ ಒಂದು ವಿಧಾನ. ಇದು ಸಕ್ರಮವಿರಬಹುದು; ಅಕ್ರಮವೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಒಂದು ಶಾಸನಕ್ಕೆ ಒಂದು ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಮೀಸಲಾಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಸರ್ಕಾರವನ್ನಷ್ಟೇ ಮಾರ್ಪಡಿಸುವ ಕ್ರಮವಾಗಿಯೂ ಇದನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು.

ಜನ ತಮ್ಮ ಸಹಕಾರವನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿ, ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ದಾರಿಗೆ ತರಬಹುದು ಎಂಬ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಥೋರೋ, ಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯ್, ರಸ್ಕಿನ್ ಮೊದಲಾದವರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನೇ ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮಹಾತ್ಮಾ ಗಾಂಧಿ ಇದನ್ನು ಅನೇಕ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ತಂದರು. ಸತ್ಯಯುತ, ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಅಮೆರಿಕದ ಅರಾಜಕತಾವಾದಿ ಬೆಂಜಮಿನ್ ಟಕರ್ ಅಸಹಕಾರದ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಈ ರೀತಿ ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತಾನೆ: ಒಂದು ರಾಜ್ಯದ 1/5 ಭಾಗದ ಜನ ತೆರಿಗೆ ಕೊಡಲು ನಿರಾಕರಿಸಿದರೆ ಉಳಿದ ನಾಲ್ಕುಭಾಗದ ಪ್ರಜೆಗಳು ತೆರಿಗೆ ಕೊಡಲು ಸಮ್ಮತಿಸಿ ತೆರಿಗೆ ತೆತ್ತರೂ ಆ ಹಣವೆಲ್ಲ ತೆರಿಗೆ ವಸೂಲಿಗಾಗಿಯೇ ವೆಚ್ಚವಾಗಿ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಸದೆಬಡಿಯಬಲ್ಲದು. ಆದರೆ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಹೋರಾಟವನ್ನು ತುಳಿದುಹಾಕುವುದು ಅಸಾಧ್ಯ.

ಪ್ಯಾಸಿಫಿಸಂ ಅಥವಾ ಯುದ್ಧವಿರೋಧ, ಶಾಂತಿಯುತ ಕಾನೂನುಭಂಗ (ಸಿವಿಲ್ ಡಿಸ್‌ಒಬಿಡಿಯನ್ಸ್) ಕಾನೂನು ಕಟ್ಟಳೆಗಳನ್ನು ವಿಧಿಪೂರ್ವಕ ವಿರೋಧಿಸುವುದು, ಸಾತ್ತ್ವಿಕ ವಿರೋಧ (ಪ್ಯಾಸಿವ್ ರೆಸಿಸ್ಟೆನ್ಸ್); ಅಸಹಕಾರ (ನಾನ್–ಕೋಆಪರೇಷನ್) ಇವು ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯ ವಿವಿಧ ರೂಪಾಂತರಗಳು. ನೈತಿಕ ಕಾರಣಗಳಿಗಾಗಿ ಯುದ್ಧವನ್ನು ವಿರೋಧಿಸುವುದು

ಯುದ್ಧವಿರೋಧಿಯ ಮುಖ್ಯ ಧ್ಯೇಯ. ಆತ ತನಗೆ ಏನೇ ವಿಪತ್ತು ಬಂದರೂ ಯುದ್ಧೋದ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಸಹಕರಿಸನು; ಸಿಪಾಯಿ ಯಾಗಿ ದುಡಿಯನು. ಕೇವಲ ತಟಸ್ಥನಾಗಿರುವುದರಲ್ಲಿ ಆತ ಸಮಾಧಾನ ಪಡೆಯುವನು; ಇಲ್ಲವೆ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಹೂಡುವನು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಸು.16,000 ಯುದ್ಧ ವಿರೋಧಿಗಳಿದ್ದರು. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಚ್ 1940ರವರೆಗೆ ಇವರ ಸಂಖ್ಯೆ 26,681 ಇದ್ದಿತು. ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಬರ್ಟ್ರೆಂಡ್ ರಸಲ್, ವಿಜ್ಞಾನಿ ಹಕ್ಸ್ಲಿ, ರಾಜಕಾರಣಿ ಫೆನ್ನರ್ ಬ್ರಾಕ್‌ವೆ ಮೊದಲಾದ ಮೇಧಾವಿಗಳು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗ ವಹಿಸಲು ನಿರಾಕರಿಸಿ ಸೆರೆಮನೆ ಸೇರಿದರು. ಈಗ ಅನೇಕ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ವಿರೋಧಿ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿವೆ.

ಧರ್ಮವಿರುದ್ಧ, ನೀತಿವಿರುದ್ಧ, ಅಪ್ರಿಯವಾದ ಅಥವಾ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಮೊಟಕುಗೊಳಿಸುವ ಶಾಸನವನ್ನು ಶಾಂತಿಯುತ ಕ್ರಮಗಳಿಂದ ವಿರೋಧಿಸುವುದೇ ಶಾಂತಿಯುತ ಕಾನೂನುಭಂಗ ಚಳವಳಿ. ಅಪ್ರಿಯವಾದ ಶಾಸನವನ್ನು ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಧಿಕ್ಕರಿಸಿ ನ್ಯಾಯಾಲಯದ ವಿಚಾರಣೆಗೆ ಅದನ್ನು ಒಳಪಡಿಸುವುದೂ ಒಂದು ಕ್ರಮ. ಅಪ್ರಿಯ ಶಾಸನವನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ, ನ್ಯಾಯಾಲಯ ವಿಧಿಸುವ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ಸ್ವಾಗತಿಸಿ ಅನುಭವಿಸುವುದು ಮತ್ತೊಂದು ಕ್ರಮ. ಜನಕ್ಕೆ ಬೇಡವಾದ ಕಾನೂನನ್ನು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ಸಾತ್ತ್ವಿಕ ವಿರೋಧ ಸರ್ಕಾರವನ್ನೇ ಪ್ರತಿಭಟಿಸಬಹುದು. ಈ ಪದ್ಧತಿ ಹಿಂಸಾಮಾರ್ಗವನ್ನೂ ತಿರಸ್ಕರಿಸದು.

1902ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣಶುಲ್ಕವನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಲು ನಡೆದ ಸಾತ್ತ್ವಿಕ ವಿರೋಧ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು 60,000 ಜನ ಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದು 254 ಜನ ಸೆರೆಮನೆ ಸೇರಿದರು. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಹಂಗರಿಯ ಜನ ಡೀಕನ ಮುಂದಾಳತ್ವದಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಹಂಗರಿಯಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಂಡ ಕ್ರಮವನ್ನು ಸಾತ್ತ್ವಿಕ ವಿರೋಧದಿಂದ ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದರು. 1857ರಲ್ಲಿ ಹಂಗರಿ ಪೂರ್ಣಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪಡೆಯಿತು. 1919ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಜಗಲೂಲ್‌ಪಾಷಾನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್‌ವಿರುದ್ಧ ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿ ಹೂಡಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಗಳಿಸಿತು. 1910ರಿಂದ ಒಂಬತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕೊರಿಯ ಸಾತ್ತ್ವಿಕ ವಿರೋಧ ಚಳವಳಿ ಹೂಡಿ ಜಪಾನಿನಿಂದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸಿತು. 1923ರಲ್ಲಿ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ತರುವಾಯ ಫ್ರೆಂಚರು ಜರ್ಮನಿಗೆ ಸೇರಿದ ರ್‍ಹೂರ್ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇದರಿಂದ ಕೋಪಗೊಂಡ ಜರ್ಮನ್ ಸರ್ಕಾರ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಸಾತ್ತ್ವಿಕ ವಿರೋಧ ಚಳವಳಿ ಹೂಡಿ ಫ್ರೆಂಚರಿಗೆ ಒಂದು ಟನ್ ಕಲ್ಲಿದ್ದಲು ಸಹ ದೊರೆಯದಂತೆ ಮಾಡಿತು. 1925ರಲ್ಲಿ ಚಳವಳಿಯಿಂದ ಬೇಸತ್ತ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸರ್ಕಾರ ತನ್ನ ಸೇನಾ ಬಲವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಕರೆಸಿಕೊಂಡು ಜರ್ಮನಿಯೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು. ಒಂದು ಸರ್ಕಾರ ಮತ್ತೊಂದು ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಸಾತ್ತ್ವಿಕ ವಿರೋಧ ಕ್ರಮದಿಂದ ವಿರೋಧಿಸಿರುವ ಅಪೂರ್ವ ನಿದರ್ಶನವಿದು. 1920–35ರ ವರೆಗೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಸಮೋವದ ಜನ ನ್ಯೂಜಿಲೆಂಡ್ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ದೀರ್ಘಾವಧಿ ಸಾತ್ತ್ವಿಕ ವಿರೋಧ ಚಳವಳಿ ನಡೆಸಿ ತಮ್ಮ ಗುರಿ ಸಾಧಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇವು ಚರಿತ್ರಾರ್ಹವಾದ ಕೆಲವು ನಿದರ್ಶನಗಳು.

ಈ ವಿಧಾನಗಳೆಲ್ಲ ಒಂದಾಗಿ ತೋರಿದರೂ ಸತ್ಯ, ಶಾಂತಿ, ಅಹಿಂಸೆ, ಆತ್ಮಬಲ– ಇವುಗಳ ಆಧಾರವಾದ ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ತತ್ತ್ವಶಃ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದುದು. (ವಿ.ಎಸ್.ಎನ್.)

ಅಸುರ್ಗಡ: ಒರಿಸ್ಸ ರಾಜ್ಯದ ಕಾಳಹಂಡಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಈ ನೆಲೆ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಭೂ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕಿಂತ ಸು.2 ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಮನೋಹರವಾಗಿರುವ ಕೋಟೆ (ಸು.300×200 ಮೀ) ಬಹುಮುಖ್ಯ ಸ್ಮಾರಕವಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲೂ ಮಹಾದ್ವಾರಗಳಿದ್ದು, ಅದರ ಗೋಡೆಗಳು ತಳಪಾಯದಿಂದ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಈ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಗಾರೆಯಿಂದ (ಕಂಕರ್) ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಅಂತೆಯೇ ದ್ವಾರಗಳ ಪ್ರವೇಶ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕೋಟೆಯ ಮೂರು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂದಕಗಳನ್ನು ತೋಡಿದ್ದರೆ, ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ತೊರೆ ಇದೆ. ಸಂಬಾಲ್‌ಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದವರು ಕೈಗೊಂಡ ಕೋಟೆಯೊಳಗಿನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 5–6 ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ನಿರ್ಮಿತಿ ದೊರಕಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಮುಂಚಿನ ಪದರಿನಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಪದರದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಇನ್ನಿತರ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಪುರಿ–ಕುಷಾಣರ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಯ ಮಣಿಗಳು. (ಎನ್ಆರ್.)

ಅಸ್ಸಾಮಿನ ಪುರಾತತ್ತ್ವ: ಬ್ರಹ್ಮಪುತ್ರ ಕಣಿವೆ ಮತ್ತು ಸಾದಿಯ ಗಡಿವಿಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ನವ ಶಿಲಾಯುಗದ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶೇಷ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ನಡೆಸಿರುವ ಅಬ್ದುಲ್ ಹಸನ್‌ದಾನಿ ಇಲ್ಲಿಯ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಚೀನ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿದವೆಂದು ಭಾರತದ ಇತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೂ ಅಸ್ಸಾಮಿನದಕ್ಕೂ ಸ್ಪಷ್ಟ ಸಂಬಂಧವೇನೂ ಇಲ್ಲವೆಂದು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಲೋಹದ ಉಪಕರಣಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಲ್ಪಟ್ಟವೆಂದೂ ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಲೋಹದ ತಂತಿ ಅಥವಾ ಉಳಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಯೇ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿರಬೇಕೆಂದು ನಿಷ್ಕರ್ಷಿಸಿ, ಅದೇ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಅಸ್ಸಾಮಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1300 ಅಥವಾ 1200 ಕ್ಕಿಂತ ಈಚಿನವೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಅಸ್ಸಾಮಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಕೆಲವು ರೀತಿಯ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಮಾಡುವಾಗ ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು, ಅವುಗಳ ಸಾಮಾನ್ಯ ರೂಪವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ ಅನಂತರ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕುಟುಕಿ ಓರೆಕೋರೆಗಳನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, ಕೊನೆಯದಾಗಿ ಉಜ್ಜಿ ನಯಮಾಡುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ ವಿಧಾನವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೆಲ್ಲವೂ ಒಂದೇ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಂಪರೆಗೆ ಸೇರಿದುವಾದರೂ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುವ ಉಪಕರಣಗಳ ರಚನಾರೀತಿಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ ಉದಾ: ಸಾದಿಯ ಗಡಿ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಜೇಡ್ ಕಲ್ಲಿನವಾದರೆ, ನಾಗಾಬೆಟ್ಟದವು ಪಟ್ಟೆಗಲ್ಲಿನವು. ಮರಳುಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ಪಳೆಯುಳಿಕೆಯ ಮರ ಸಹ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಅಸ್ಸಾಮಿನ ಶಿಲಾಯುಗದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಉಪಕರಣಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾತ್ರ ತಿಳಿದು ಬಂದಿದೆ. ಪೂರ್ವಭಾರತದ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕರ್ತೃಗಳು ಆಸ್ಟ್ರಿಕ್ ಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಜನರಿರಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಖಚಿತ ಆಧಾರಗಳೇನೂ ದೊರಕಿಲ್ಲ.

ಅಸ್ಸಾಮಿನ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಆದರೆ ಇವುಗಳ ಕಾಲವಾಗಲೀ ಕರ್ತೃಗಳ ವಿಷಯವಾಗಲೀ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿವರವಾಗಲೀ ಏನೂ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಆದಿವಾಸಿಗಳು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರಗಳಿವೆ.

ಭೂಕಂಪ ಮತ್ತು ಅತಿವೃಷ್ಟಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿರುವ ಅಸ್ಸಾಮ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಉಳಿದುಬರುವುದು ಅಪೂರ್ವ. ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಇದ್ದಿರಬಹುದಾದರೂ ಅಲ್ಲಿಯ ಯಥೇಚ್ಛವಾದ ಸಸ್ಯರಾಶಿ ಇವನ್ನು ಜನರ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬಹು ಬೇಗ ಹುದುಗಿಸಿಬಿಡುತ್ತದೆ. ಅಕಸ್ಮಾತ್ತಾಗಿ ಕೆಲವು ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರೂ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಂಚಾರ ಸೌಲಭ್ಯಗಳು ಕಡಿಮೆಯಿರುವುದರಿಂದ ಇವು ವಿದ್ವಾಂಸರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸುವುದೂ ಕಡಿಮೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಅಸ್ಸಾಮಿನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಬಗ್ಗೆ ನಮಗೆ ತಿಳಿದಿರುವ ವಿಷಯ ಅತ್ಯಲ್ಪ. ಈಗಿನ ಗುವಾಹಟಿ ಮತ್ತು ತೇಜಪುರ ಊರುಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪ್ರಾಗ್ಜ್ಯೋತಿಷಪುರ ಮತ್ತು ಹಾರುಪ್ಪೇಶ್ವರ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಗುವಾಹಟಿಯಲ್ಲಿ ಅನತಿದೂರದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ದೇವಮೂರ್ತಿಗಳು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ವಿಷ್ಣು, ಸೂರ್ಯ, ಗಣೇಶ, ದುರ್ಗಾದೇವತೆಗಳ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಕಂಬಗಳೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿಯ ಅಗೆತದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಗುವಾಹಟಿಯ ಬಳಿಯ ಊರ್ವಶೀ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಸಹ ಇದೇ ರೀತಿಯ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ತೇಜಪುರದಲ್ಲಿ ಜಿಲ್ಲಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಕಛೇರಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟುವಾಗ, ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಿಕ್ಕಿದ್ದವು. ಇದರಲ್ಲಿ ಕೆಲವನ್ನು ಅಲ್ಲಿಯ ನಗರಸಭೆಯ ಉದ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಇರಿಸಲಾಗಿದೆ; ಇವುಗಳಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಕಂಬ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹದಿನಾರು ಮುಖದ್ದಾಗಿದ್ದು ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಂಬಗಳಂತೇ ಗುಂಡಗೆ ತಿರುಗಣೆಗಳಲ್ಲಿ ತಿರುಗಿಸಿದ್ದಂತೆ ಇವೆ. ಅದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ಮಾದರಿಯ ಕೆತ್ತನೆಯಿದ್ದು ಒಳಗೆ ಲಿಂಗವನ್ನು ತೋರಿಸಿದೆ. ಬಾಗಿಲವಾಡದ ಮೇಲ್ಪಟ್ಟಿಯಾಗಿದ್ದ ಇನ್ನೊಂದು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯೆ ಸೂರ್ಯ ಮೂರ್ತಿಯೂ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮ ಮತ್ತು ಶಿವ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಈ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಅವಶೇಷಗಳು 10ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಅದೇ ಉದ್ಯಾನದಲ್ಲಿಟ್ಟಿರುವ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಚಿತ್ರವಿರುವ ಕಲ್ಲು ಪ್ರಾಯಶಃ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ದೇವಾಲಯದ್ದಿರಬಹುದೆಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಊಹೆ.

ಅಸ್ಸಾಮಿನ ಅತಿಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯದ ಭಾಗಗಳು ತೇಜ್‌ಪುರದ ಬಳಿಯ ದಹ್‌ಪಾರ್ವತೀಯ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿವೆ. ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ದೇವಾಲಯ 1897ರ ಭೂಕಂಪದಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದುಹೋದುದರಿಂದ, ಅದರಡಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಹೋಗಿದ್ದ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಗುಪ್ತಶೈಲಿಯ ಕಟ್ಟಡದ ಭಾಗಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಬಾಗಿಲಿನ ಎರಡು ಕಡೆಯ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಗ, ಯಮುನ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗಣಗಳು ಮತ್ತು ನಾಗನಾಗಿ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುವ ಕಲ್ಲುಗಳು ಸಹ ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಕಾಮರೂಪ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಶಾಕ್ತಪೀಠವಾದ ಕಾಮಾಖ್ಯಾಹದಲ್ಲಿ, ಈಗಿರುವ ದೇವಾಲಯ ಬಹಳ ಇತ್ತೀಚಿನದಾದರೂ 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಕಾಮಾಖ್ಯ ಬೆಟ್ಟದಮೇಲೆ ಕಂಡುಬಂದ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೆಲವು ಸರಸ್ವತೀವಿಗ್ರಹ ಒಂದು ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪ. ಈ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಭಾರತ ಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ.

ತೇಜಪುರದಿಂದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಬಾಮುನಿ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಕಡೆದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಬಂಡೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ್ದ ಹಲವು ದೇವಾಲಯಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಮೂರುಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಶೈವ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟವೆಂದೂ ಹೇಳಬಹುದು. ಲಶಿಮಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪುಲ್ಬಾರಿಯ ಬಳಿ ಸಹ ಹಳೆಯ ದೇವಾಲಯದ ಮುರುಕುಗಳೂ ಒಂದು ಕಲ್ಲಿನ ಕಮಾನೂ ಕೆಲವು ದೇವಮೂರ್ತಿಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಸಿಬ್ಸಾಗರದಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಇವಾವುದರ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಹೆಚ್ಚು ವಿಷಯಗಳು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ.

ದೀಮಾಪುರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಣದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಇದು 1536ರಲ್ಲಿ ಅಹೋಮರ ಆಕ್ರಮಣದವರೆಗೂ ಕಚಾರಿ ದೊರೆಗಳ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಊರಿನ ಸುತ್ತಲೂ ಕೋಟೆ ಇದ್ದು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಭದ್ರವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲುಗಳಿವೆ. ಊರಿನ ಸುತ್ತಳತೆ ಸು.48ಮೀ ಗಳು. ಕೋಟೆಯ ಒಳಗೆ, ಪೂರ್ವದ ಬಾಗಿಲಿನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣೋತ್ತರವಾಗಿ ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿರುವ ಕಂಬಗಳ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳಿವೆ. ಒಂದೊಂದೂ ನಾಜೂಕಾಗಿ

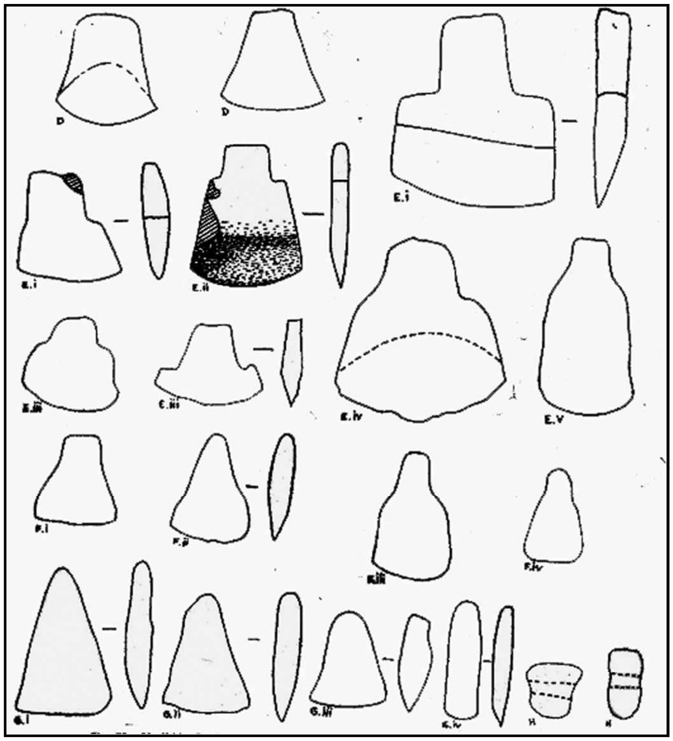

ದ್ವಿಭುಜ–ತ್ರಿಭುಜಾಕೃತಿ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು

ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು ಚದುರಂಗ ಕಾಯಿಯಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಒಂದೊಂದೂ 1.80ಮೀ–2.70ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದು ದಪ್ಪವಿದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಗ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಹಲವಾರು ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಬಳ್ಳಿಗಳು ಮತ್ತು ಜ್ಯಾಮಿತಿಕ ಆಕೃತಿಗಳ ಸುಂದರ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿವೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಕಂಬಗಳೂ ಅದೇ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಜಮಗುರಿ ರೈಲ್ವೆ ನಿಲ್ದಾಣದಿಂದ ಸು.20 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ, ಕಾಸೋಮರಿ ಪಥಾರ ಎಂಬಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಕೆತ್ತನೆಗಳು, ಈಗಿನ ನಾಗಾ ಜನರಲ್ಲಿ ಈ ನಮೂನೆಯ ಮರದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಮೃತವೀರರ ಸ್ಮಾರಕವಾಗಿ ನೆಡುವ ಪದ್ಧತಿಯಿರುವುದರಿಂದ, ದೀಮಾಪುರ ಮತ್ತು ಕಾಸೋಮರಿ ಪಥಾರ್‌ನ ಕಂಬಗಳೂ ಈ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕಾಗಿಯೇ ನೆಟ್ಟಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೂ ನರಬಲಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದ ಸಾದಿಯಾ ಬಳಿಯ ತಾಮ್ರೇಶ್ವರೀ ದೇವಾಲಯ ಬಹುಶಃ ಈ ಕಾಲದ್ದು. ದೇವಾಲಯದ ಮೇಲ್ಭಾಗ ತಾಮ್ರದ ತಗಡುಗಳಿಂದ ಹೊದಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಕೆಲವು ಹಾಸು ಹೆಂಚುಗಳಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೂ ದೀಮಾಪುರದ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಗೂ ಸಾಮ್ಯವಿದೆ. ಕಚಾರಿ ಅರಸರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಮೈಬಾಂಗ್‌ನಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಕಾಲದ ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆ, ಭಗ್ನ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ. ಶಾಸ್‌ಪುರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿಯೂ ಕಚಾರಿ ದೊರೆಗಳ ಕಾಲದ ಮನೆಗಳು, ಸ್ನಾನಗೃಹ ಮೊದಲಾದುವು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಬಾಗಿಲ ಬಳಿಯೊಂದರ ಶಾಸನವು ಮೇಘನಾರಾಯಣನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಸಾದಿಯದಿಂದ 240 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಬಂಡೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿರುವ ಶಿಶುಪಾಲನ ಮತ್ತು ಭೀಷ್ಮಕನ ಕೋಟೆಗಳು ಬಹುಶಃ ಅಹೊಮ್ ದೊರೆಗಳ ಕಾಲದವು. ಕಾಲಂಬರಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ 1758ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ವಾಸುದೇವ ದೇವಾಲಯವೂ 1790ರಲ್ಲಿ ಗೌರಿನಾಥ ಸಿಂಹನಿಂದ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟ ಬೋರ್ಡೋಲದ ದೇವಾಲಯವೂ ಬಿಷ್‌ನಾತ್‌ನ ಶಿವದೇವಾಲಯವೂ ಅಹೊಮ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ಕಾಲಬರಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲದ ರಂಗುರಂಗಿನ ಹಾಸುಹೆಂಚುಗಳಿಂದ ನೆಲವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕಾಮರೂಪ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಾಜೋ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಇರುವ ಹಯಗ್ರೀವ ಮತ್ತು ಕೇದಾರನಾಥ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನನ ಗೋರಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳು. ಸಾದಿಯಾದಲ್ಲಿ ಶೇರ್‌ಷಾನ ಶಾಸನವಿರುವ (1542) ಒಂದು ಫಿರಂಗಿ ಇದೆ.

ಕಾಮರೂಪ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಾಮಾಖ್ಯದ ಬಳಿಯ ನೀಲಾಚಲ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಸಿಕ್ಕಿರುವ 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನವೇ ಇದುವರೆಗೆ ತಿಳಿದಿರುವಲ್ಲಿ ಹಳೆಯದು. ಪುಷ್ಯವರ್ಮನ ವಂಶದ ಸುರೇಂದ್ರವರ್ಮನ ಈ ಶಾಸನ ಗುಪ್ತಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ನೀಲಾಚಲ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಬಲಭದ್ರ ಸ್ವಾಮಿಗಾಗಿ ಒಂದು ಗುಹೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಹರ್ಷವರ್ಧನನ ಸಮಕಾಲೀನನಾದ ಭಾಸ್ಕರಶರ್ಮನ ದೊಂಬಿ ತಾಮ್ರಶಾಸನ (7ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಪ್ರಾಲಂಭನ ವಂಶದ ವನಮಾಲನ ತೇಜ್‌ಪುರ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಬಲವರ್ಮನ ನೌಗಾಂಗ್ ತಾಮ್ರಶಾಸನ (10ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಅಸ್ಸಾಮಿನ ಪಾಲವಂಶದ ರತ್ನಪಾಲನ ಬಾರ್ಗಾವ್ ಮತ್ತು ಸ್ವಲ್ಕಾಚಿ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು (11ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಮತ್ತು ಅದೇ ವಂಶದ ಇಂದ್ರಪಾಲನ ಗೌಹತಿ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನ (11ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಚಾರಿತ್ರಿಕವಾಗಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು. ಇವೆಲ್ಲ ಭಾರತದ ಇತರೆಡೆಯ ಶಾಸನಗಳ ರೀತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದು, ಪೂರ್ವಗುಪ್ತಲಿಪಿಯಿಂದ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ಬಂಗಾಲಿ–ಅಸ್ಸಾಮಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. 1737ರ ಎರಡನೆಯ ರಾಮಸಿಂಹನ ಶತಕ್ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ಕಾಚಾರಿ ಅರಸರ ಕಾಲದ ಮುಖ್ಯ ಶಾಸನ. ಅಹೋಂ ದೊರೆಗಳು ಮೊದಮೊದಲು ಅಹೋಂ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯೇ ತಮ್ಮ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅನಂತರ ಶಾಸನಗಳು ಅಸ್ಸಾಮಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇವುಗಳ ಭಾಷೆ ಭಾಗಶಃ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಭಾಗಶಃ ಅಸ್ಸಾಮಿ. 1732ರಲ್ಲಿ ಶಿವಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಅವನ ಪತ್ನಿ ಅಂಬಿಕಾಳಿಂದ ಕೊಡಲ್ಪಟ್ಟ ತಾಮ್ರಶಾಸನ. 1775ರ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹನ ಶಾಸನ ಮತ್ತು 1792ರ ಗೌರೀನಾಥಸಿಂಹನ ಶಾಸನಗಳು ಅಹೋಂರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಇವರ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ.

ಅಸ್ಸಾಮಿನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಹೆಚ್ಚು ನಾಣ್ಯಗಳೆಲ್ಲ ಅಹೋಂ ರಾಜರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದುವು. ಮೊದಲ ಅಹೋಂ ನಾಣ್ಯಗಳ ಬರೆಹ ಅಹೋಂ ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಅನಂತರದವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸಾಮಿ, ಬಂಗಾಲಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಬರೆಹವಿರುತ್ತದೆ. ಅಹೋಂರ ನಾಣ್ಯಗಳೆಲ್ಲ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬೆಳ್ಳಿಯವು. ಚಿನ್ನವು ಸಹ ಅಪೂರ್ವವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿತ್ತು. ಹೆಚ್ಚಿನ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅಷ್ಟಭುಜಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ರಾಜ ದುಂಬಿಯ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಶಿವನ ಅಥವಾ ಇತರ ಹಿಂದು ದೇವರ ಪಾದವನ್ನು ಚುಂಬಿಸುತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ರಾಜನ ಹೆಸರು ಮತ್ತು ಶಕ ಗಣನೆಯಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯದ ಅಚ್ಚಿನ ವರ್ಷ ನಮೂದಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ನಾಣ್ಯಗಳ ತೂಕ 4.2 ಗ್ರೇನ್‌ನಿಂದ 176.7 ಗ್ರೇನ್‌ವರೆಗೆ ವಿವಿಧ ಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ವೃತ್ತಾಕಾರದ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಪ್ರಮಥೇಶ್ವರೀ ಮತ್ತು ರಾಜೇಶ್ವರಸಿಂಹನ ಪಾರಸಿ ಬರೆಹವುಳ್ಳ ಚೌಕನೆಯ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಕೆಲವು ಅಪೂರ್ವವಾದವು. ಈಚೆಗೆ ಕಚಾರಿ ಅರಸರ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ಅಸ್ಸೀರಿಯ: ಪ್ರಪಂಚದ ಪುರಾತನ ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿದ್ದ ಸುಮೇರಿಯದ ಒಂದು ಭಾಗ. ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ 320 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿತ್ತು. ಟೈಗ್ರಿಸ್ ನದಿಯ ದಡದ ಮೇಲಿದ್ದ ಅಷೂರ್ ಎಂಬ ನಗರ ಇದರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರು ದಮಾಸ್ಕಸ್, ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೀನ್ ಮತ್ತು ಕೆಳಗಣ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದರು. ಸೆರಗಾನ್, ಸೆನ್ನಾಚೆರಬ್ ಮತ್ತು ಅಸುರಬನಿಪಾಲ್ ಇಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ದೊರೆಗಳು. ಇವರಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯವೇ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಪಂಚದ ನಾನಾ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳನ್ನು ಕರೆಸಿ ನಿನೇವೆ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಅರಮನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಚಾಲ್ಡಿಯನ್ನರು ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಸೆನ್ನಾಚೆರಬ್‌ನ ಮೊಮ್ಮಗ ಅಸುರಬನಿಪಾಲ್ ಎಂಬುವವನು ಇಲ್ಲಿ ವೀರಯೋಧನೆಂದು, ಉತ್ತಮ ವಿದ್ವಾಂಸನೆಂದು ಹೆಸರು ಗಳಿಸಿದ್ದ. ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.660–26) ಸು.2,20,000ದಷ್ಟು ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದ. ಈತನ ಕಾಲವನ್ನು ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ಸುವರ್ಣ ಕಾಲವೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. (ಜಿ.ವಿ.ಆರ್.)

ಅಸುರಬನಿಪಾಲ್, ಮಣ್ಣಿನಮೂರ್ತಿ

ಅತ್ಯಂತ ಪುರಾತನ ಮಾನವನ ಅವಶೇಷಗಳಾದ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ ಮಧ್ಯಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅಶೂಲಿಯನ್ – ಲೆವಾಲ್ವ ಹಂತದ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳೂ ಚಕ್ಕೆ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳೂ

ಬಾರ್ದಾಬಲ್ಕ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಹಜರ್‌ಮರ್ದ್ ಮತ್ತು ಷನಿದಾರ್ ಗುಹೆಗಳ ತಳಪದರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುವ ಚಕ್ಕೆ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಮುಂದಿನ ಹಂತವಾದ ಲೆವಾಲ್ವ –ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಹಜರ್‌ಮರ್ದ್ ಅವಶೇಷಗಳು ಷನಿದಾರ್ ಅವಶೇಷ ಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಹಳೆಯವೆಂದು ಅಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಹಜರ್‌ಮರ್ದ್ ಮತ್ತು ಷನಿದಾರ್ ನೆಲೆಗಳ ಮೇಲ್ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಕಲ್ಲು ಚಕ್ಕೆಗಳ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೂ ಜಾರ್ಜಿಯ ಮತ್ತು ಪಲೆಗಾವ್ರಾ ಎಂಬಲ್ಲೂ ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಜನರು ಸಮಕಾಲೀನ ಯುರೋಪಿನ ಜನರಿ ಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ಮುಂದುವರೆದಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ಶಿಲಾಯುಗದ

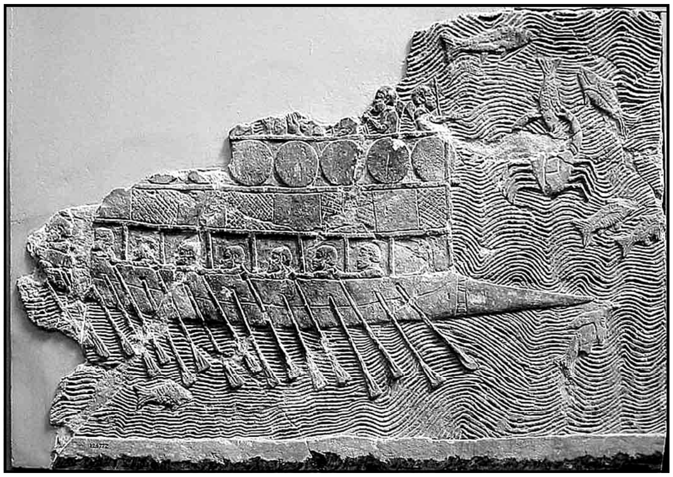

ಯುದ್ಧ ನೌಕೆ

ಷನಿದಾರ್ ಗುಹೆಯ ಮೇಲ್ಪದರಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಚಕ್ಕೆ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಳೆಯದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಷನಿದಾರ್ ಗುಹೆಯ ಮತ್ತು ಜಾರ್ಜಿಯದ ಮೇಲ್ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಇವುಗಳಿಗೂ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ನಟೂಫಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೂ ಹೋಲಿಕೆಗಳಿದ್ದು, ಈ ಹಂತ ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆಯ ಕಡೆಗೆ ಸಾಗುವ ಮೊದಲ ಹೆಜ್ಜೆಯಾಗಿತ್ತು.

ನವಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಲಿನ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಆದಿಮಾನವ ಆಹಾರೋ ತ್ಪಾದನೆಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿದ. ಕರೀಂಷಾಹಿರ್, ಜಾವಿಷೆಮಿ, ಷನಿದಾರ್ ಮ್ಲಾಫಾತ್_ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಕರೀಂಷಾಹಿರ್‌ನ ಆಹಾರೋತ್ಪತ್ತಿಯ ಹಲವು ಮಾಹಿತಿಗಳೂ ಕಲ್ಲುಕಟ್ಟಡದ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6000ಕ್ಕೂ ಮೊದಲಿನವು. ಜಾರ್ಮೊ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಗತಿಪರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಕುಡುಗೋಲು, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ನಯಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು, ಸಾಕಿದ ಕುರಿ ಮೇಕೆ ಹಂದಿಗಳ ಮೂಳೆಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಂತ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಗೋದಿ ಮತ್ತು ಬಾರ್ಲಿಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು.

ಪ್ರಗತಿಪರ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಹಸ್ಸುನಾ, ನಿನೆವೆ, ಅರ್‌ಪಾಚಿಯ, ಗಾವ್ರಾ ಎಂಬೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುತ್ತವೆ. ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಕುಡುಗೋಲು ಮತ್ತಿತರ ವ್ಯವಸಾಯೋಪಕರಣಗಳು, ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗೋಡೆಗಳ ಮನೆಗಳೂ ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣೆಗೆ ಭೂಮಿಯೊಳಗಿನ ಕಣಜಗಳು – ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುಖ್ಯ ಸಾಧನೆಗಳು. ಮಕ್ಕಳ ಶವಗಳನ್ನು ಮಣ್ಣಿನ ಜಾಡಿಗಳಲ್ಲೂ ವಯಸ್ಕರ ಶವಗಳನ್ನು ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲೂ ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೇಟೆ ಗಾರಿಕೆಯ ಹಂತದಿಂದ ಸುಧಾರಿತ ವ್ಯವಸಾಯ ಪದ್ಧತಿಗಳ ಕಡೆಗೆ ಪ್ರಗತಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ನೇಯ್ಗೆ ಕೆಲಸದ ಪರಿಚಯವಿತ್ತು. ಮಡಕೆ ಕುಡಿಕೆಗಳು ಕೆಂಪು, ಕಂದು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ಹಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ಮುಂದಿನ ಹಂತವಾದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಹಲಾಫ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ವಾದ ವಿವಿಧಾಕೃತಿಗಳ ಮಡಕೆಗಳು ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಕಲ್ಲಿನ ಗುಂಡಿ ಮುದ್ರೆಗಳೂ ಮಣಿಗಳೂ ಸಣ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಜನನೇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ರೂಪಿಸಿದ ಮಣ್ಣಿನ ಸ್ತ್ರೀಗೊಂಬೆಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾತೃದೇವತಾ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದ ಜನಸಾಮಾನ್ಯ ಆಚರಣೆಗಳ ಸಂಕೇತಗಳಾಗಿವೆ.

ಅನಂತರ ಈ ಪ್ರದೇಶ ದಕ್ಷಿಣ ಇರಾಕಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಇರಾಕಿನ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ಜನ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಘಟ್ಟವನ್ನು ತಲುಪಿದರು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಸಮುದಾಯದ ಜನ ಇದನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರ ಕಲೆ: ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ತಗ್ಗು ಪ್ರದೇಶ ಸುಮೇರೋ–ಅಕ್ಕೇಡಿಯನ್ನರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸ್ಥಾನವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಪೂರ್ವ ಭಾಗ ಸುಮೇರಿಯನ್ನರಿಗೂ ಉತ್ತರಭಾಗ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ವಂಶದ ಅಕ್ಕೇಡಿಯನ್ನರಿಗೂ ಸೇರಿದ್ದುವು. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ದಕ್ಷಿಣ ಪಥದ ಅಕ್ಕೇಡಿಯನ್ನರನ್ನು ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನರೆಂದು ಛಾಲ್ಡಿಯನ್ನ ರೆಂದೂ ವಾಯವ್ಯ ಪಥದಲ್ಲಿದ್ದವರನ್ನು ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಯಿತು.

ಅಕ್ಕೆಡ್ ಪ್ರದೇಶದ ರಾಜನಾದ ಸಾರ್‌ಗಾನ್‌ನಿಂದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2500) ಸುಮೇರಿಯನ್ನರ ಕಡೆಯ ರಾಜನಾದ ಲೂಗಲ್‌ಜಗ್ಗಿಸಿ ಪರಾಭವ ಹೊಂದಿದ ಅನಂತರ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ರಾಜವಂಶದ ಆಳ್ವಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಅಕ್ಕೇಡಿಯನ್ನರ ವೈಭವ ಹಮ್ಮುರಬಿ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಖರಕ್ಕೇರಿತು. ಅವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಿನಾಜೆಗೆ ಬ್ಯಾಬಿಲಾನ್ ಎಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ಹಮ್ಮುರಾಬಿ ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ತೀರದ ಮರಿ ಎನ್ನುವ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಅದರ ಕಡೆಯ ರಾಜನಾದ ಜಿರೀಲಿಂನಿಂದ ಗೆದ್ದು ಅವನಿಗೆ ಹಿಂದಿನಿಂದ ಬಂದಿದ್ದ ಶೋಭಾಯಮಾನವಾದ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಚಿತ್ರ ಮತ್ತಿತರ ಕಲಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡಿದ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳು (ಮೂರಲ್ಸ್) ಯಜ್ಞಶಾಲೆಗೆ ಕರೆದೊಯ್ಯುವ ಗೂಳಿ, ಜಲ ಮತ್ತು ಅಗ್ನಿಯ ಯಜ್ಞ ಇಷ್ಟಾರ್‌ದೇವಿಯ ರಾಜ್ಯಾಭಿಷೇಕ ಮೊದಲಾದುವು (ಇವು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಕಲೆಯನ್ನು ಹೋಲುವುವು). ಪ್ರತಿಮೆಗಳಲ್ಲಿ ಪೈಕಿ, ಎರಡು ಕೊಂಬುಗಳುಳ್ಳ ಶಿರಸ್ತ್ರಾಣವನ್ನು ಧರಿಸಿ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಕುಂಭವನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ದೇವಿಯ ಸ್ವರೂಪ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಮುದ್ದಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಾರರ ನೈಜತೆ, ಸೌಲಭ್ಯ ಭಾವದೃಷ್ಟಿ, ರೇಖಾವಿಲಾಸಗಳು ಮನೋಹರವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಯಥಾರ್ಥ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ಸುಮೇರರ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕತೆಗೆ ಸಾಂಕೇತಿಕ. ಇದೇ ಕೌಶಲದಿಂದ ಪತಾಕದ ತ್ರಿಕೋಣದ ಕೊನೆಗಳಲ್ಲಿ, ಅದರ ನಾನಾವರ್ಣದ ಫಲಕಗಳಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲಾದ ರೂಪಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಉತ್ತರ, ವಾಯವ್ಯ, ಈಶಾನ್ಯ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಂದ ಬಂದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಿನ ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ಜನರಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2000ದಲ್ಲಿ ಬಾಬಿಲೋನಿಯ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ತೊಂದರೆ ಉಂಟಾಯಿತು– ಹಿಟ್ಟೈಟರಿಂದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1750), ವಾಯವ್ಯದ ಕಾಶ್ಶೈಟ್ಟರಿಂದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1550). ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1550–1169ರ ವರೆಗೂ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಕಾಶ್ಶೈಟ್ಟರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿದ್ದು ಅವರ ಆಡಳಿತ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮೇಲೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.700ರಲ್ಲಿ ಹರಡಿತು. ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದಲ್ಲಿ ಜೇಡಿಮಣ್ಣು ಎಷ್ಟು ಹೇರಳವೋ ಅಸ್ಸೀರಿಯದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲು ಅಷ್ಟು ಹೇರಳವಾಗಿದ್ದು, ಅವರು ದೇವಸ್ಥಾನ (ಜಿಗ್ಗುರಾಟ್), ಅರಮನೆ ಮುಂತಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ, ಅವುಗಳ ಅತ್ಯದ್ಭುತವಾದ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳ ಉಬ್ಬಿದ ಶಿಲ್ಪಾಕೃತಿಗಳ ಶೃಂಗಾರದಲ್ಲಿ, ಜೀವನದ ವೈಭವ ಮತ್ತು ಆಡಂಬರದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಲು ಅವಕಾಶವಾಯಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮ ಅವರ ಆಡಳಿತ ಶಿಥಿಲಗೊಂಡು ನಾಶವಾಯಿತು. ಈ ರಾಜ್ಯ ಪರ್ಷಿಯನ್ ರಾಜನಾದ ಸೈರಸ್‌ನಿಂದ ಪರಾಭವ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3–10–538) ಹೊಂದುವವರೆಗೂ ವೈಭವದಿಂದ ಮೆರೆಯಿತು.

ಕಟ್ಟಡದ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ, ಅದರ ಅಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ, ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರು ಸುಮೇರಿಯನ್ನರಿ ಗಿಂತಲೂ ದಕ್ಷಿಣ ಅಕ್ಕೇಡಿಯನ್ನರಿಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಾದ ನೈಪುಣ್ಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದರು. ಇವರ

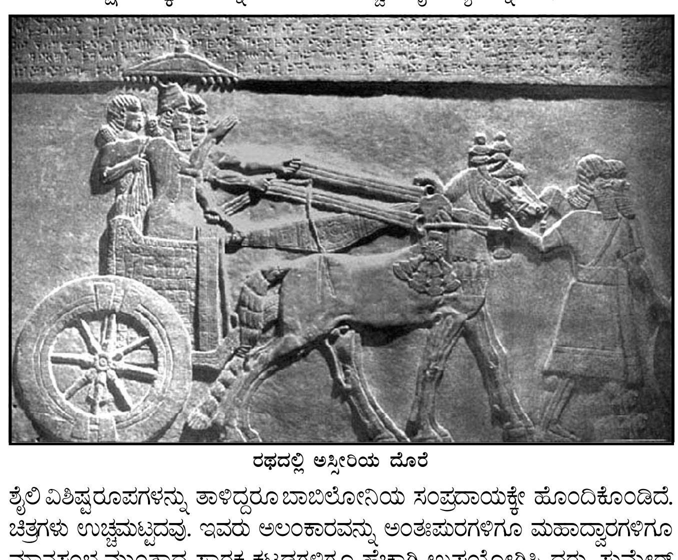

ರಥದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯ ದೊರೆ

ಶೈಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟರೂಪಗಳನ್ನು ತಾಳಿದ್ದರೂ ಬಾಬಿಲೋನಿಯ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೇ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿದೆ. ಚಿತ್ರಗಳು ಉಚ್ಚಮಟ್ಟದವು. ಇವರು ಅಲಂಕಾರವನ್ನು ಅಂತಃಪುರಗಳಿಗೂ ಮಹಾದ್ವಾರಗಳಿಗೂ ಮಾನಸ್ತಂಭ ಮುಂತಾದ ಸ್ಮಾರಕ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿ ದರು. ಸುಮೇರ್ ಅಕ್ಕೇಡಿಯನ್ನರ ಪುರಾಣ, ಇತಿಹಾಸಗಳು ಅವರ ಸಾಂಕೇತಿಕಶಾಸ್ತ್ರ ದೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧದ ದೃಶ್ಯಗಳು, ಅರಮನೆಯ ಕ್ರೀಡಾಚಟುವಟಿಕೆಗಳು, ಬೇಟೆ ಮುಂತಾದುವು ಹೇರಳವಾಗಿ ವಿವರಣೆ ಸಹಿತ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 689ರಲ್ಲಿ ಸೆನ್ನಾಚೆರಿಬ್ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯವನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದ. ಅವನ ತರುವಾಯ ಬಂದ ರಾಜರಾದ ನೇಬೋಫೋಲಾಜ್ಜಾರ್ ಅವನ ಮಗ 2ನೆಯ ನೇಬೂ ಚೆಡ್ನಸರ್ ಇವರುಗಳಿಂದ ಪುನರುಜ್ಜೀವಿತವಾಯಿತು; ತನ್ನ

ಕಲಾಔನ್ನತ್ಯವನ್ನು ಪುನಃ ಪಡೆಯಿತು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.605–562). ಬ್ಯಾಬಿಲಾನ್ ಪಟ್ಟಣದ ವೈಶಾಲ್ಯ 15 ಮೈಲುಗಳ ಚತುರಸ್ರ; ಅದರ ತೂಗುದ್ಯಾನಗಳು; ಕಂದಕದ ಗೋಡೆಗಳು 50 ಮೊಳಗಳ ದಪ್ಪ 200 ಮೊಳಗಳ ಎತ್ತರ; ಅದರ ಮರ್ದೂರ್ ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಸುಮೇರರ ದೇವಾಲಯದಂತೆ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಏಳು ಅಂತಸ್ತಿನ ಜಿಗ್ಗುರಾಟ್ ದೇವಾಲಯ; ಅದರ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆ ಕೈಸಾಲೆ; ಅದರ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸುಟ್ಟ ಹೆಂಚುಗಳಿಂದ ಹಾಸಲಾದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಸಿಂಹಗಳ ಶ್ರೇಣಿಗಳು; ಇಷ್ಟಾರ್ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಘೋರ ಸರ್ಪಾಕೃತಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಹೋರಿ ರೂಪಾಲಂಕಾರ; ಘನತರವಾದ ಇತರ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಅರಮನೆಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದ ಶೃಂಗಾರ–ಇವೆಲ್ಲವೂ ಮರೆಯಲಾಗದ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರ ವೈಭವವನ್ನು ಸಾರುತ್ತವೆ. ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಬಣ್ಣಗಳ ಪೈಕಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವು ಆಕಾಶನೀಲಿ, ಊದಾ ಮತ್ತು ಶ್ವೇತ ಬಣ್ಣಗಳು. ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಇಂದಿನ ಪೋಸ್ಟರ್ ಚಿತ್ರಗ ಳಂತೆ ಕಂಡುಬಂದರೂ ಅವುಗಳ ರೇಖಾವಿಲಾಸದ ನೈಜತೆ, ಲಾವಣ್ಯ ಪ್ರಶಂಸನೀಯವಾಗಿವೆ.

ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಂಗಸಂಯೋಗ, ಪರಿಮಾಣ, ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳ ವಿವರಣೆ, ಬಣ್ಣಿಸಿದ ರೂಪಗಳಿಗೂ ಬಣ್ಣಿಸದ ಖಾಲಿಜಾಗಗಳಿಗೂ ಇರುವ ಮಧುರಾತ್ಮಕ ಸಂಬಂಧ, ಉಡುಪುಗಳಲ್ಲಿ, ಒಡವೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲಾದ ರೇಖಾಲಂಕಾರ, ದೈಹಿಕ ವರ್ಣನೆ (ಹಣೆಯ ಸುಕ್ಕುಗಳು, ಹಸ್ತರೇಖೆಗಳು) ಮುಂತಾದುವು ಮನೋಹರವಾಗಿವೆ. ಖಾಲಿ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಷಯಾಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರದ ಶೃಂಗಾರ ಅತ್ಯಲ್ಪ. ಇವರ ಕಲಾಧೋರಣೆಯಲ್ಲಿ, ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ, ನಿಷ್ಠೆ, ಘನತೆ ತುಂಬಿದೆ. ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಂಸಖಂಡಗಳ ಪಟುತ್ವ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ರಾಜರ ಆಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಗಿಡುಗದ ಪಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಅವುಗಳ ಬೆಡಗನ್ನು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಮುದ್ರೆ ಸಹಿತ ರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ. ನರಸಿಂಹಾವತಾರದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅವರ ದೈವಿಕ ಸ್ವರೂಪ ಮಾನುಷ ಮುಖವನ್ನೂ ಎತ್ತಿನ ಅಥವಾ ಸಿಂಹದ ದೇಹವನ್ನೂ ಗಿಡುಗದ ಪಕ್ಕೆಗಳನ್ನೂ ಕೊಟ್ಟು ರಮಣೀಯವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಉಬ್ಬುಕೆತ್ತನೆ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರ ಶಿಲ್ಪಾಕೃತಿಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದುಂಡುದುಂಡಾದುವು ಬಹಳ ಕಡಿಮೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಶಕ್ತಿಯುತವಾದ ಒಂದು ರೀತಿಯ ತೀವ್ರತೆ, ಹಿಂಸಾತ್ಮಕದೃಷ್ಟಿ, ಜೀವಕಳೆ ತುಂಬಿತುಳುಕಾಡುತ್ತಿದ್ದರೂ ಅವು ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ನರ ಶಿಲ್ಪಗಳಂತೆ ಶಾಂತತೆಯನ್ನಾಗಲೀ ಪ್ರಚಂಡಾಕೃತಿಯನ್ನಾಗಲೀ ಪರಾದೃಷ್ಟಿಯನ್ನಾಗಲೀ ಹೊಂದಿಲ್ಲ. ಗ್ರೀಕರ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಹಸ್ತ ಕೌಶಲ ಅವುಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡ ಆಕೃತಿ 18' ಎತ್ತರ ಮೀರಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಗಾಂಭೀರ್ಯ, ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಭಾವಸಂಪತ್ತು ಅವಕ್ಕಿವೆ. ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರ ಅಲಂಕಾರ ಧೋರಣೆಗಳನ್ನು ಗ್ರೀಕರ ಶಿಲ್ಪಾಕೃತಿಗಳು ಉದ್ಯೋಗದಲ್ಲಿ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದರೆ, ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರ ಶಿಲ್ಪ ಭಾವಸಂಪತ್ತನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. (ಪಿ.ಎಸ್.)

ಅಹಲ್ಯಾಬಾಯಿ ಹೋಳ್ಕರ್: ಆಧುನಿಕ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮಹಿಳೆ. ಹೋಳ್ಕರ್ ವಂಶದ ಮಲ್ಹಾರರಾವ್ ಹೋಳ್ಕರನ ಮಗ ಖಂಡೇರಾಯನ ಪತ್ನಿ. ಗಂಡ 1754ರ ಕುಂಭೇರ್ ಮುತ್ತಿಗೆಯಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದಾಗ ಈಕೆಯೇ ರಾಜ್ಯಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದಳು (1754–95). ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನೂ ರಾಜ್ಯವನ್ನೂ ಅಪಹರಿಸಲು 1767ರಲ್ಲಿ ರಘೋಬ ಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ಧೃತಿಗೆಡದೆ ಅವನನ್ನು ಎದುರಿಸಿದಳು. ರಘೋಬ ನಾಚಿಕೆಯಿಂದ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಒಟ್ಟು 30 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆದರ್ಶ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಆಳಿದಳು. ಅತ್ಯಂತ ದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ಒಳಾಡಳಿತ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿದಳು. ಪ್ರಜೆಗಳ ಸೌಖ್ಯ ಸಾಧನೆಯೇ ಈಕೆಯ ಮುಖ್ಯ ಧ್ಯೇಯವಾಗಿತ್ತು. ಮಾಳವಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಎಂದೂ ಕಾಣದಂಥ ಸುಖೀರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದಳು. ಈಗಿನ ಇಂದೂರು ಪಟ್ಟಣ ಈಕೆಯಿಂದಲೇ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಬಂದದ್ದು. ಉದಾರಚರಿತಳೂ ಧರ್ಮಿಷ್ಠಳೂ ಆಗಿ ಮತಗ್ರಂಥಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚುಕಾಲ ಕಳೆಯುತ್ತಿದ್ದಳು. ದುರಭಿಮಾನ ಲವಲೇಶವೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಈಕೆ ಅತ್ಯಂತ ಪರಿಶುದ್ಧಳಾದ, ಅತ್ಯಂತ ಆದರ್ಶಪ್ರಾಯಳಾದ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತಗಾರಳೆಂದು ಈಕೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಸರ್ ಜಾನ್ ಮ್ಯಾಲ್‌ಕೋಮ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. (ಎಚ್.ಜಿ.ಆರ್.)

ಅಹಾರ್: ರಾಜಸ್ಥಾನ ರಾಜ್ಯದ ಉದಯಪುರ್ ಪಟ್ಟಣದಿಂದ 38 ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಬಾಣಾಸ್ ನದಿಯ ಉಪನದಿಯಾದ ಅಹಾರ್‌ನ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ದುಲ್ಕೋಟ್ ಎಂಬ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. 500 ಮೀ ಉದ್ದ, 275 ಮೀ ಅಗಲ ಹಾಗೂ 12.8 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಈ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ರಾಜಸ್ಥಾನದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಆರ್.ಸಿ. ಅಗರವಾಲ್‌ರು, ಪುಣೆಯ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಎಚ್.ಡಿ.ಸಾಂಕಳಿಯ ಅವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ತಲಾ 3 ಉಪಹಂತಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ 2 ಪ್ರಮುಖ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕುರುಹುಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಲಾಯಿತು. ಮೊದಲ ಹಂತ ತಾಮ್ರಯುಗದ್ದಾಗಿದ್ದರೆ, ಎರಡನೆಯದು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ದಾಗಿದೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ದೊರಕದೆ ಕೇವಲ ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು ಹಾಗೂ ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದರಿಂದ ಸಾಂಕಳಿಯರವರು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ತಾಮ್ರಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಹೆಸರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ತಾಮ್ರಯುಗದ 1ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಖಾಕಿಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನ ಲೇಪನ ಹೊಂದಿರುವ ಬೋಗುಣಿಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. 1ಬಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. 1ಸಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಬೋಗುಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ಹೊಳಪಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದರೆ ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಇವನ್ನು ಸುಡುವ ಮುನ್ನ ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಪೈಕಿ ಬೋಗುಣಿಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಲೋಟ, ಹಂಡೆ, ಹೂಜಿಗಳು ಇತರ ಪ್ರಮುಖ ಆಕಾರಗಳು. ಕೆಲವು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳನ್ನು (ಗ್ರಾಫಿಟಿ ಮಾರ್ಕ್ಸ್) ಹೊಂದಿವೆ. ಬೂದು ಹಾಗೂ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಮಡಿಕೆಗಳು, ತವ, ಕಾವಲಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಹದವಾದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ತಟ್ಟೆ (ಹರಿವಾಣ) ಹರಪ್ಪ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ.

ಮನೆಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದು ಮರಮುಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಚಾವಣಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನ ನೆಲವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮನೆಗಳ ಸಂಪೂರ್ಣ ನೆಲಗಟ್ಟು ದೊರೆಯದಿದ್ದರೂ ಅವು 10 ಮೀಗಿಂತ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದ್ದು ಹಲವಾರು ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮನೆಯಲ್ಲೂ ಅಡುಗೆ ಒಲೆ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಕೆಲವೆಡೆ ಒಲೆಗಳ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಟು ಬೀಸುವ ಕಲ್ಲು ಸಹ ದೊರೆತಿದೆ. ಆಹಾರ ಶೇಖರಣೆಗಾಗಿ ದೊಡ್ಡ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಭೂಮಿಯೊಳಗೆ ಹೂಳಲಾಗಿದೆ. ಅಹಾರ್‌ನಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರಕದಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಇಲ್ಲಿನ ಜನ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ತಾಮ್ರದ ಅದಿರಿನಿಂದ ಲೋಹವನ್ನು ಪಡೆದು ತಮಗೆ ಬೇಕಾದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ತಾಮ್ರದ ಗಣಿಗಾರಿಕೆ ಅವರ ಪ್ರಮುಖ ಆರ್ಥಿಕ ಕಸುಬಾಗಿತ್ತು. ಅಂತೆಯೇ ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಲಿ, ಉಂಗುರ, ಬಳೆ, ಚಾಕು ಮುಂತಾದವುಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಕಿಟ್ಟ ಕೂಡ ದೊರಕಿದೆ. ಮರಳು ಅಥವಾ ಮಣ್ಣಿನ ಅಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಅದಿರನ್ನು ಕಾಯಿಸಿ ಎರಕ ಹೊಯ್ದು ಲೋಹವನ್ನು ಈ ಜನ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಕೆಲವು ನಿಕ್ಷಾರಿಸಿದ ಮಣಿಗಳು (ಎಚ್ಡ್) ಕೊರೆದ ರೇಖಾಚಿತ್ರದಿಂದ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡಿವೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಅಲಂಕೃತ ಮಣಿಗಳು ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಲ್ಲೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆ, ಚಿಪ್ಪು, ಫಯಾನ್ಸ್, ಗಾಜು ಮತ್ತು ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಮಣಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮೈ ಉಜ್ಜುವ ಬಿಲ್ಲೆ, ಕಿವಿಯೋಲೆ, ಆಟಿಕೆ, ದಾಳ, ಚಕ್ರ ಮತ್ತು ಚಂಡು, ಸುತ್ತಿಗೆ; ಎಲುಬಿನ ಮೊನಚಾದ ಆಯುಧ ಹಾಗೂ ಚಿಪ್ಪಿನ ಬಳೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಜನ ಬೋರ್ ಎಂಬ ಬತ್ತದ ತಳಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಹಸು, ಎಮ್ಮೆ, ಕುರಿ, ಮೇಕೆ, ಹಂದಿ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದು ಜಿಂಕೆ, ಪಕ್ಷಿ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲನಿರ್ಣಯದ ಪ್ರಕಾರ 1ಎ ಉಪಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1940±95, 1ಬಿ ಉಪಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1785±110 ಹಾಗೂ 1ಸಿ ಉಪಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1550±110ರಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದವು.

2ನೆಯ ಹಂತ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದ್ದು, ಈ ಜನ ಹಿಂದಿದ್ದ ತಾಮ್ರಯುಗದ ವಸತಿಯ ಮೇಲೆ ನೆಲೆಸಿದ್ದರು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 1ಸಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕುಳಿಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಲಾಗಿದೆ. 2ನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ 3 ಉಪಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ. 2ಎ ಉಪಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ರಂಗಮಹಲ್ (ಗುಜರಾತ್) ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. 2ಸಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ್ದಾಗಿದ್ದು ನುಣುಪಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ವಿರಳವಾಗಿದ್ದು ಕೇವಲ ಗಚ್ಚು ಮಾಡಿದ ಆಯತಾಕಾರದ ನೆಲ ಹಾಗೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಉಂಗುರ ಬಾವಿಯಿದೆ. ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಬೂದಿ, ಇದ್ದಿಲು ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಯ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ಹೂಜಿಯಾಕಾರದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ದೊರಕಿದೆ. 2ನೆಯ ಹಂತದ ವಿವಿಧ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ 6 ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಅಪೋಲೋಡೋಟನದ್ದಾಗಿದೆ. 3 ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಅಕ್ಷರಗಳಿವೆ. ಕಿವಿಯೋಲೆ, ಬಳೆ ಮುಂತಾದ ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು, ಕೊಡಲಿ, ಮೊಳೆಗಳು, ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಮುಂತಾದ 79ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಗಾಜಿನ ಬಳೆಚೂರು, ಚಿಪ್ಪಿನ ಬಳೆ, ಕಿವಿಯೋಲೆ ಮುಂತಾದವು ಇತರ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳು. ಚಿಪ್ಪಿನ ಅನೇಕ ನಿರುಪಯುಕ್ತ ವಸ್ತುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆತಿದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಅದರ ಕಾರ್ಯಾಗಾರವಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಮೂಳೆಯ ಮೊನೆ, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮೈಉಜ್ಜುವ ಬಿಲ್ಲೆ, ಆಟಿಕೆ, ಮಾನವಾಕೃತಿಗಳು, ಮಣಿಗಳು ಮುಂತಾದವು ಸಹ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ನವಣೆ ಅಥವಾ ಸಜ್ಜೆಯ ಹೊಟ್ಟಿನಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಳುಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಜ್ಜೆಯ ಉಲ್ಲೇಖವಿದ್ದರೂ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇದರ ಅವಶೇಷ ವಿರಳ. ಹಾಗಾಗಿ ಇದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ. 2ಎ ಉಪಹಂತವನ್ನು ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಾಲಕ್ಕೂ 2ಬಿ ಉಪಹಂತವನ್ನು ಕುಷಾಣರ ಕಾಲಕ್ಕೂ 2ಸಿ ಉಪಹಂತವನ್ನು ಮಧ್ಯಯುಗ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎಸ್.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಅಳಗಂಕುಲಂ: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ರಾಮನಾಥಪುರಂ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ–ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ವಸತಿ ನೆಲೆ. ಸು. 8–11 ಹೆಕ್ಟೇರಿನಷ್ಟು ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಒಂದು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ದಿಬ್ಬ. ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಇದನ್ನು ಕೊಟ್ಟೈಮೇಡು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಈ ಪಟ್ಟಣ ವೈಗೈ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿತ್ತು. ಈಗ ನದಿಯ ಈ ಭಾಗ ಸಂಪೂರ್ಣ ಬತ್ತಿಹೋಗಿದೆ.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 4 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ದಾಖಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲೆರಡು ಹಂತಗಳು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 500–300 ಮತ್ತು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.300–ಪ್ರ.ಶ. 100) ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ

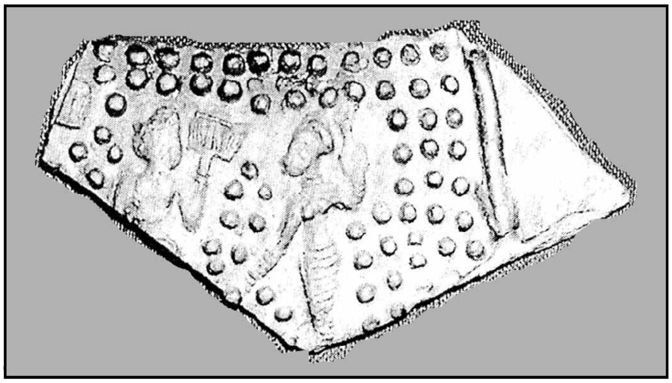

ಚಿತ್ರಸಹಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ

ಕಾಲಕ್ಕೂ 3ನೆಯ ಹಂತ (100–500) ಇದರ ತರುವಾಯದ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಸೇರುತ್ತವೆ. 4ನೆಯ ಹಂತ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದ ಆರಂಭಿಕ ಹಂತವಾಗಿದೆ (500–1200). ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಬಂದರು ಪಟ್ಟಣವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವೆಂದರೆ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಮೂಲದ ಮದ್ಯ ಅಥವಾ ಆಲಿವ್ ಎಣ್ಣೆಯ ಜಾಡಿಗಳು (ಆಂಫೊರ), ಇಟಲಿ ಮೂಲದ ಅರೆಟೈನ್ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಯಶಃ ರೋಮಿನಿಂದ ಬಂದ ಮುದ್ರಿತ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು(ಸ್ಟ್ಯಾಂಪ್ಡ್ ವೇರ್), ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾದ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ವ್ಯಾಲಂಟೈನ್ ಮೊದಲಾದ ರೋಮಿನ ರಾಜರ ನಾಣ್ಯಗಳು. ಎರಡು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳ ಮೇಲೆ ದೋಣಿಯ ಗೀರು ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ರೋಮಿನ ಮಾದರಿಯ ದೋಣಿ ಅಥವಾ ಹಡಗು ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ. 1–2 ಶತಮಾನದ ಮಾಸಲು ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರೊಂದರ ಮೇಲೆ ಇರುವ ಇಬ್ಬರು ಹೆಂಗೆಳೆಯರ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ಚಿತ್ರವೂ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಇವರ ರೂಪ, ವೇಷಗಳು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರುವ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಪಾಂಡ್ಯರ 2 ನಾಣ್ಯಗಳು (ಪ್ರ.ಶ.100–500), 2 ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.500–300), ತಮಿಳು–ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ನಾಮವಾಚಕ ಪದಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು, ಆನೆ, ಗೂಳಿ, ಕುದುರೆಸವಾರ ಮೊದಲಾದ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಭಾಗಗಳು, ತಯಾರಿಕೆಯ ಹಂತಗಳನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಶಂಖಾಭರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲು–ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳು. ಕೊನೆಯ ಎರಡು ವಸ್ತುಗಳು ಇಲ್ಲಿಂದ ರಫ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದಿರ ಬೇಕು. ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ತಯಾರಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಮತ್ತೊಂದು ವಸ್ತುವೆಂದರೆ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ನಕ್ಷಾಂಕಿತ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಶ್ರೀಲಂಕ, ಜಾವ, ಸುಮಾತ್ರ, ಮಲೇಷ್ಯ ಮೊದಲಾದ ದೇಶಗಳು ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ತನ್ನ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಳಗಂಕುಲಂ ಸಮಕಾಲೀನ ಬಂದರು ಪಟ್ಟಣಗಳಾದ ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣಂ ಮತ್ತು ಕೊರಕೈನಷ್ಟೇ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದಿತ್ತೆಂಬುದು ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಾಗರೋತ್ತರ ವಾಣಿಜ್ಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿತ್ತು. ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ರೋಮನ್ನರ ವಸತಿ ಈ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಇದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಅಳಗರೈ: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ತಿರುಚ್ಚಿರಾಪಳ್ಳಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ವಸತಿ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ 3 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳಿವೆ. 1ನೆಯ ಹಂತ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಲೇಪವುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ದೊರಕಿವೆ. ಅಲ್ಲದೇ ಗುಡಾಣದಂತಹ ಮಡಕೆಯಲ್ಲಿ ಮಾನವನ ಎಲುಬುಗಳು ಮತ್ತು ಇತರೇ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಚಿಪ್ಪಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾದ ಬಳೆ, ಚಿಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿ ಮತ್ತು ಕಿವಿಯಾಭರಣಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇತರೆ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳು. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಲೇಪವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿದೆ. ಅಪಕ್ವಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಮೇಲೆ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸಲಾಗಿದೆ. 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಲೇಪವುಳ್ಳ ಹಾಗೂ ಲೇಪರಹಿತ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರಕಿವೆ. (ಎಸ್.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಆ

ಆಂಕೋರ್‌ಥಾಮ್: ಕಾಂಭೋಜ (ಕಾಂಬೋಡಿಯ) ದೇಶದ ಭವ್ಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳ ನಗರ. ಕಾಂಭೋಜದ ಖ್ಮರ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಆಂಕೋರ್‌ಥಾಮ್ (ಥೋಮ್) ಎಂದರೆ ಮಹಾನಗರ ಎಂದರ್ಥ. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜನಾದ 7ನೆಯ ಜಯವರ್ಮ ಇದರ ನಿರ್ಮಾಪಕ. ಚಂಪ ರಾಜ್ಯದ ಸೈನ್ಯ ಈ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಹಾಳುಮಾಡಿತ್ತಾದರೂ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಅಳಿದು ಉಳಿದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಜಯವರ್ಮ ಇಲ್ಲಿ ಮಹಾನಗರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಈ ನಗರದ ವಿಸ್ತಾರ 10 ಚ.ಕಿಮೀ. ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಯ ಎತ್ತರ ಸು.8 ಮೀ, ಉದ್ದ 12ಕಿಮೀ. ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ 100 ಮೀ ಅಗಲದ ಕಂದಕವಿದೆ. ಈ ನಗರಕ್ಕೆ 20 ಮೀ ಎತ್ತರದ 5 ಮಹಾದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಕಂದಕಕ್ಕೆ ಮಾಡಿದ ಕಿರು ಸೇತುವೆಯ 2 ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಟಾಂಜನಗಳಿವೆ. ಇದರ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ 54 ದೇವತೆಗಳು, ಇನ್ನೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ 54 ರಾಕ್ಷಸರು, ವಾಸುಕಿ ಸರ್ಪವನ್ನು ಹಗ್ಗದಂತೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸಮುದ್ರ

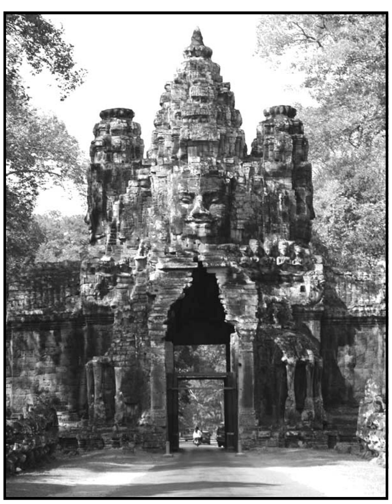

ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯ

ಮಂಥನ ಮಾಡಿದ ಕತೆಯನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. 5 ಮಹಾದ್ವಾರಗಳ ಮೇಲೆ ಅದ್ಭುತವಾದ ಚತುರ್ಮುಖ ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರ ಬುದ್ಧನ ಭವ್ಯ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ಬಯಾನ್, ಬಫೂನ್ ಮತ್ತು ಫಿಮಿನಿಕ್ ಅರಮನೆ ಸಂಕೀರ್ಣ (ದೇವಲೋಕ) ಹಾಗೂ ಗಜವೇದಿಕೆಗಳಿವೆ. ನಗರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಯಾನ್ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಪರ್ವತ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಇದರ 3ನೆಯ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರನ 172 ಮುಖವನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುವ ಶಿಖರಗಳಿವೆ; ಜೊತೆಗೆ ಸು.1200 ಮೀ ಉದ್ದದ ವರೆಗೆ 1100 ಅಪರೂಪದ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಒಂದನೆಯ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ಗೋಡೆ ಮೇಲೆ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ದೈನಂದಿನ ಜೀವನ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಬಯಾನ್ 2 ಅಂತಸ್ತಿನ ಶಿವದೇವಾಲಯವಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ 2ನೆಯ ಅಂತಸ್ತಿನ ಮೇಲೆ ಅಡ್ಡಾದಿಡ್ಡಿಯಾಗಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥದ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಹಿಂದುಧರ್ಮ ಮತ್ತೆ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬಂದಾಗ 3ನೆಯ ಅಂತಸ್ತಿನ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಹೂಗೊಂಚಲಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಲಾಯಿತು. 2ನೆಯ ಅಂತಸ್ತಿನ ಗೋಡೆಯ ಒಳಮೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಂದು ಪೌರಾಣಿಕ ಕತೆಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಫೋನ್ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಮೇರು ಪರ್ವತದಾಕೃತಿಯಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು 2ನೆಯ ಉದಯಾದಿತ್ಯವರ್ಮನ (1050–66) ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮಧ್ಯಭಾಗ 43ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಇದು ಸುಂದರವಾದ ದ್ವಾರಬಂಧ ಹಾಗೂ ಅಷ್ಟಕೋನ ಕಂಬಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿನ ಶಿಖರ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ಇದರ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 40ಮೀ ಉದ್ದದ ಬುದ್ಧನ ಮಹಾಪರಿನಿರ್ವಾಣ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. 5ನೆಯ ಜಯವರ್ಮ (968–1001) ಅರಮನೆ ಸಂಕೀರ್ಣವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದರ ಪೂರ್ವದ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಗಜವೇದಿಕೆ ಇದೆ. ಈ ಆವರಣದೊಳಗೆ ನೂರಾರು ಮರದ ಕಟ್ಟಡಗಳಿದ್ದವು. ಉತ್ತರ ಗೋಡೆಯ ಹತ್ತಿರ ಕೆಂಪುಕಲ್ಲಿನ 2 ಕೊಳಗಳಿವೆ. ಫಿಮಿನಿಕವನ್ನು ರಾಜೇಂದ್ರವರ್ಮ (944–68) ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದು 3 ಅಂತಸ್ತಿನ ಮೇರು ಪರ್ವತದಾಕೃತಿಯ ದೇವಾಲಯವಾಗಿದ್ದು ಈಗ ದುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಉತ್ತರದ ಗೋಡೆ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಿಪಲಿಲೆ ಬೌದ್ಧ ದೇವಾಲಯವಿದೆ.

ಇದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದವನು 7ನೆಯ ಜಯವರ್ಮ. ಇದರ ಪೂರ್ವ ಬದಿಗೆ ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದ ತೆಪ್‌ಪ್ರೆನಮ್ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. 7 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಲೆಪರ್‌ಕಿಂಗ್ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಇತ್ತೀಚಿನ ಮೂರ್ತಿಯೊಂದಿದೆ. ಇದು ಆಂಕೋರ್‌ಥಾಮ್ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ರಾಜ ಯಶೋವರ್ಮನ ಮೂರ್ತಿ ಎಂಬುದು ಸ್ಥಳೀಯರ ನಂಬಿಕೆ. ಆದರೆ ಇದು ಶಿವನ ಮೂರ್ತಿಯಂತಿದೆ. ಮುಂದಿನ ತಡೆಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಭಂಗಿಯ ಅಪ್ಸರೆಯರ, ಸಭಿಕರ, ರಾಜಕುಮಾರರಿಂದ ಒಡಗೂಡಿದ ಕಿರೀಟಧಾರಿ ರಾಜನ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳ 5 ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿವೆ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ 350ಮೀ ಉದ್ದದ ಗಜವೇದಿಕೆ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯಲ್ಲೂ ಗಾತ್ರದಲ್ಲೂ ಪ್ರಪಂಚವಿಖ್ಯಾತವಾಗಿದೆ.(ಬಿ.ಎಸ್.)

ಆಂಕೋರ್‌ವಾಟ್: ಪ್ರಪಂಚದ ಅತ್ಯದ್ಭುತ ಶಿಲ್ಪಕಲಾಮಾದರಿ. ಭಾರತೀಯ ವರ್ತಕರ ಅನವರತ ವ್ಯಾಪಾರ ಉದ್ದೇಶಿತ ಭೇಟಿಗಳಿಂದ ಪ್ರಸಕ್ತಶಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದಕ್ಕೂ ಮೊದಲು ಈಗಿನ ಕಾಂಬೋಡಿಯ ಪುರಾತನ ಕಾಲದಿಂದ (ಕಾಂಭೋಜ) ಕಂಬೂಜ ದೇಶ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ 1–4ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಎರಡೂ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ (ಭಾರತ ಮತ್ತು ಕಾಂಬೋಡಿಯ) ಪರಸ್ಪರ ವಿನಿಮಯಗಳು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಂಡವು. ಆದ ಕಾರಣ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಭೂಮಾರ್ಗ ಮತ್ತು ಸಮುದ್ರದಿಂದ ಭಾರತೀಯ ಪ್ರಭಾವ ಕಾಂಬೋಡಿಯ ಮತ್ತು ಭಾರತ–ಚೀನ ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಮೇಲೆ ಅಗಾಧವಾಗಿ ಆಯಿತು. ಕಾಂಬೋಡಿಯ ದೇಶದ ಸ್ಥಳೀಯ ಖ್ಮೆರ್ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಸಮಾಗಮಗೊಳಿಸಿ ಮೂಲಕ್ಕಿಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ ತಮ್ಮದೇ ಶೈಲಿಯನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡರು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಮಹಾಮೇರು ಪರ್ವತದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಶಃ 9–10 ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೂ ಮೊದಲಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮಹಾಮೇರು ಕ್ಷೀರ ಸಾಗರದ ಮಧ್ಯ ಇರುವ ದೇವತೆಗಳ ನಿವಾಸವೆಂದು ಹಿಂದಿನಿಂದ ನಂಬಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪರ್ವತ ಅಗಾಧ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಸಮನ್ವಯ ಗೊಳಿಸಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ಸುಂದರವಾಗಿ ದೇವರಾಜ ಪಂಥದಲ್ಲಿ ಸಮನ್ವಯಗೊಂಡು 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಅತ್ಯದ್ಭುತ ಶಿಲ್ಪಕಲಾಮಾದರಿಯಾಗಿ ಆಂಕೋರ್ ವಾಟ್ ಎಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿದೆ.

ಎರಡನೆಯ ಸೂರ್ಯವರ್ಮನಿಂದ 1112–1152ರಲ್ಲಿ ಆಂಕೋರ್‌ವಾಟ್ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ವಿಷ್ಣುವಿಗೆ ಸಮರ್ಪಿಸಲ್ಪಟಿದೆ. ಆಂಕೋರ್ ವಾಟ್ ಸೂರ್ಯವರ್ಮನಿಗೆ ದೇವರಾಜ ನೆಂಬ ಹೆಸರು ತಂದಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಸಂಕೀರ್ಣ 200 ಮೀ ಅಗಲದ ಕಂದಕದಿಂದ ಸುತ್ತುವರಿದಿದೆ. ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿದ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಮರಳುಗಲ್ಲು ಬಂಡೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮೆಟ್ಟಿಲು ಕಟ್ಟೆಯುಳ್ಳ ಕ್ಷೀರ ಸಾಗರವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಂದಕವನ್ನು ದಾಟಲು 11.6 ಮೀ ಅಗಲದ ಮರಳುಗಲ್ಲು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಹಾಸಲ್ಪಟ್ಟ ಮಣ್ಣು ಕಟ್ಟೆ ದಾರಿಗೆ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಸಣ್ಣ ಸೇತುವೆ ಹಾದಿಗೆ ಅಡ್ಡಕಂಬಿಯನ್ನು ಸರ್ಪಾಕೃತಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿ ಮಧ್ಯೆ ಮಧ್ಯೆ ಸಮಾನಾಂತರದಲ್ಲಿ ಐದು ಅಥವಾ ಏಳು ಹೆಡೆ ಸರ್ಪಗಳನ್ನು (ನಾಗರಗಳನ್ನು)ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹಾದಿ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪ್ರಾಂಗಣದ ಮಹಾದ್ವಾರಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುತ್ತದೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪ್ರಾಂಗಣವನ್ನು ಕೆಂಪು ಮರಳುಗಲ್ಲು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಮಹಾಮೇರುವನ್ನು ಸುತ್ತುವರಿದ ಹೊರಗೋಡೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು 1025ಮೀ×800 ಮೀ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆವರಿಸಿದೆ. ನಾಲ್ಕು ಮಹಾದ್ವಾರಗಳ ಪೈಕಿ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕಿನ ಮಹಾದ್ವಾರ ಭವ್ಯವಾಗಿದ್ದು 220ಮೀ ಉದ್ದವಿದೆ.

ಮಹಾದ್ವಾರದ ದ್ವಾರ ಮಂಟಪ ಕೈಸಾಲೆಗೆ ಐದು ಪ್ರವೇಶಗಳಿದ್ದು, ಮಧ್ಯದ್ದು ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತಲೂ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದೆ. ಮಧ್ಯದ ಮೂರು ಪ್ರವೇಶಗಳಿಗೆ ಮುಕುಟ ಪ್ರಾಯವಾಗಿ ಗೋಪುರಗಳಿದ್ದು ಕಟ್ಟಡದ ಮುಂಭಾಗವನ್ನು ಅಪ್ಸರೆಯರ ಉಬ್ಬುಚಿತ್ರ ನಿಖರವಾದ ಉಬ್ಬುಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಸುಂದರವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎಲ್ಲ ಪ್ರವೇಶಗಳೂ ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸ ಹೊಂದಿದ್ದು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿಲ್ಲದ ಕಾರಣ ಆನೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು.

ಪಶ್ಚಿಮದ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರದ ಅನಂತರ 8 ಮೀ ಅಗಲದ ಮಣ್ಣುಕಟ್ಟೆ ಹಾಸುಗಳಲ್ಲಿನ ಹಾದಿ 360 ಮೀ ಉದ್ದವಿದೆ. ಹಾಸುದಾರಿಯ ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಕಟಾಂಜನದ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ, ಸಮಾನಾಂತರದಲ್ಲಿ ಹಾವಿನ ಹೆಡೆಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಹಾಸುಹಾದಿಯ ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ಗ್ರಂಥಾಲಯಗಳು, ಬೃಹದಾಕಾರವಾದ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿನ ಚೌಕಾಕಾರದ ಎರಡು ಕೊಳಗಳು ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಮೆರಗು ನೀಡುತ್ತವೆ. ಎರಡು ಮತ್ತು ಮೂರನೆಯ ಆವರಣಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಮತ್ತೆರಡು ಗ್ರಂಥಾಲಯಗಳಿದ್ದು ಕೊಳರಹಿತವಾಗಿವೆ. ಮೂಲ ದೇವಾಲಯಗಳಿದ್ದು ವಿನ್ಯಾಸದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಗ್ರಂಥಾಲಯಗಳು ಪರಿವಾರದೇವತೆಗಳಿಗೆ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದ ಚಿಕ್ಕ ಗುಡಿಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಬುದ್ಧನಿಗೆ ಪುನಃ ಸಮರ್ಪಿತವಾದಾಗ ಗ್ರಂಥಾಲಯಗಳಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿರಬಹುದು. ಪೂರ್ವಭಾಗದ 4ನೆಯ ಆವರಣದ ಪ್ರಮುಖ ಮಧ್ಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಕ್ಕೆ ಇರುವ ಕಾಲು ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಕಟಾಂಜನ 3ಮೀ ಎತ್ತರದ ಸರ್ಪಾಕಾರ ಚಿಕ್ಕ, ಕಂಬಗಳ ಸಾಲು ಹೊಂದಿ ಕೊಂಡಿದ್ದು, ಇದು 3ಮೀ ಎತ್ತರದ ವೇದಿಕೆಗೆ ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದ 4ನೆಯ ಆವರಣದಿಂದ ನೇರವಾಗಿ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸುತ್ತದೆ. ವೇದಿಕೆಯ ಮಿಕ್ಕ ಮೂರು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ಟಿಲು ಗಳಿವೆ. ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಮುದುರಿ ಕುಳಿತ ಸಿಂಹಗಳ ದೃಶ್ಯ, ವೇದಿಕೆಯ ಗಾಂಭೀರ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತವೆ. ಪ್ರಾಚೀನರು ವೇದಿಕೆಯಂತಿರುವ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ರಂಗಮಂಚ ದಂತೆ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಇವತ್ತಿಗೂ ಈ ವೇದಿಕೆಯನ್ನು ವಿಶೇಷ ಸಮಾರಂಭ ಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ನೃತ್ಯ–ಸಂಗೀತಗಳಿಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಬೃಹತ್ ವಿಷ್ಣು ದೇವಾಲಯ

ಮೂರು ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಆವರಣಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಸರ್ಪ ಕಟಾಂಜನಗಳಿದ್ದು, ಭೂಮಿಯಿಂದ ಸು. 3ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯುತ ಬೃಹತ್ ಚೌಕಟ್ಟಿನ ತಳಪಾಯದ ಮೇಲಿದೆ. 3ನೆಯ ಆವರಣ, 4.5ಮೀ ಎತ್ತರದ ಚೌಕಟ್ಟಿನ ತಳಪಾಯದ ಮೇಲೆ ಭವ್ಯವಾಗಿ ನಿಂತಿದೆ. 4ನೆಯ ಆವರಣದಂತೆಯೇ ಮೂರನೆಯ ಆವರಣದ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಕೈಸಾಲೆಗಳ ದ್ವಾರ ಮಂಟಪಗಳು 5 ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳು ಪ್ರಾಂಗಣ ಮತ್ತು ಎತ್ತರದ ತೋರಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಕಣ್ಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಮೂರನೆಯ ಆವರಣ ಪ್ರವೇಶಗಳು ಸ್ವಲ್ಪ ವಿಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದು, ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರ ಗೋಪುರಗಳು ಪ್ರವೇಶದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಪ್ರವೇಶಗಳು ಮಾತ್ರ ಇವೆ. 3ನೆಯ ಆವರಣ 250×187 ಮೀ ಅಗಲವಾಗಿದ್ದು ದ್ವಾರಮಂಟಪದ ಹಿಂಭಾಗದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬು ಚಿತ್ರಗಳ ಕೈಸಾಲೆಯು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದ್ದು 700 ಮೀ ಉದ್ದವಿದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದು ವಿಶ್ವದ ಅತಿ ಉದ್ದ ಫಲಕಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದೆ. ಎಂಟು ಫಲಕಗಳ ಕೆತ್ತನೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೌರವಪಾಂಡವರ ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರಯುದ್ಧ, ಎರಡನೆಯ ಸೂರ್ಯವರ್ಮನ ದಿಗ್ವಿಜಯಗಳು, ಸ್ವರ್ಗ ನರಕದ ದೃಶ್ಯಗಳು ದೇವ ಮತ್ತು ಅಸುರರ ಸಮುದ್ರಮಂಥನ, ಬಾಣಾಸುರ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣುವಿನ ನಡುವಣ ಯುದ್ಧ, ಕಾಲನೇಮಿ ಮತ್ತು ದೇವತೆಗಳ ಯುದ್ಧ, ರಾಮ ರಾವಣರ ಯುದ್ಧ ಮೊದಲಾದ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಎಂಟು ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ಕೆತ್ತನೆ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

2ನೆಯ ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಆವರಣ ಮಧ್ಯದ ಚೌಕಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಎರಡು ಪರಸ್ಪರ ಕತ್ತರಿಸುವ ಕೈಸಾಲೆಗಳಿಂದ 4 ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲೂ ಕೊಳದಂತಿರುವ ಚೌಕಾಕಾರ ಕಟ್ಟಡದ ಹಿಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಾಚಿದ ಒಂದು ವೇದಿಕೆ ಇದ್ದು ಒಳಭಾಗಕ್ಕೆ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ವೇದಶಾಲೆ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ನಾಲ್ಕು ಕೊಳದಂತಿರುವ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಕೊಳಗಳಾಗಿರದೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅನುಷ್ಠಾನಗಳನ್ನು ನೆರವೇರಿಸುವ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುವ ಪ್ರದೇಶಗಳಾಗಿದ್ದು, ನಾಲ್ಕು ವೇದಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆ. ಇದರ ಸಂಶೋಧನೆ ಅಗತ್ಯವಾಗಿದೆ.

2ನೆಯ ಆವರಣ ಚೌಕಟ್ಟಿನ 7ಮೀ ತಳಪಾಯದ ಮೇಲಿದೆ. ಸುಂದರವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ ತೋರಣಗಳ ಪ್ರಾಂಗಣದ 4 ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಹಂತಹಂತದ ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಮತ್ತು ಮೊದಲನೆಯ ಆವರಣದ ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹಾಸುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮೊದಲನೆಯ ಆವರಣ ಎರಡನೆಯ ಆವರಣಕ್ಕಿಂತ 13ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದ್ದು, ಭೂಮಿಯಿಂದ 27ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಪೀಠದ ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ. ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಯ ಪ್ರವೇಶ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ಗೋಪುರಗಳಿದ್ದು ಎರಡನೆಯ ಆವರಣದಂತೆಯೇ ಇದೆ. ಆವರಣದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ಭವ್ಯವಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕೂ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಗಳಿವೆ. ಕಲ್ಪನೆಯಲ್ಲಿ ಇದು ಸರ್ವತೋಭದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ವಿಮಾನ. ಮೊದಲನೆಯ ಆವರಣದ ನೆಲದಿಂದ 36ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದ್ದು ಭೂಮಿಯಿಂದ 63ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದೆ. ನಾಲ್ಕು ಪ್ರವೇಶಗಳು ಮೊದಲನೆ ಆವರಣದ ಪ್ರವೇಶ ಕೈಸಾಲೆಗಳು ದ್ವಾರಮಂಟಪಗಳಿಂದ ಅಕ್ಷಯ ಕೈಸಾಲೆಗಳಿಂದ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆವರಣ ಮತ್ತು ಮಂದಿರದ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಹಾಸುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ತೋರಣಗಳು ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಮಂದಿರ ಗೋಡೆಗಳು ಹಾಗೂ ಶಿಖರದ ಮೇಲಿನ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸ ಬಹು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಮತ್ತು ಸೌಂದರ್ಯಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ. ಉಳಿದ ಆವರಣಗಳಂತೆಯೇ ತೋರಣಗಳಲ್ಲಿ ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ ಮತ್ತು ಪುರಾಣ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಸುಂದರವಾದ ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಸಂರಕ್ಷಣೆ: ಆಂಕೋರ್‌ವಾಟ್ ಶಿಥಿಲಗೊಳ್ಳಲು ಕಾರಣ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳು ಹಾಗೂ ಮಾನವ ನಿರ್ಲಕ್ಷ್ಯ. ಕಳೆದ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಾಂಬೋಡಿಯ ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾರಣ 1930ರಲ್ಲಿ ಆಂಕೋರ್‌ವಾಟನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ನ ಪ್ರಾಕ್ತನ ತಜ್ಞರು 1960ರಲ್ಲಿ ಆಂಕೋರ್ ಎಂಬ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ವಿಭಾಗವನ್ನು ತೆರೆಯುವುದರ ಮೂಲಕ ಇವರು ಹೆಚ್ಚಿನ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಚಾಲನೆ ನೀಡಿದರು. ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧ ದಿಂದಾಗಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಪ್ರಾಕ್ತನ ತಜ್ಞ ತಂಡ ಕಾಂಬೋಡಿಯದಿಂದ ಕಾಲ್ತೆಗೆಯಬೇಕಾಯಿತು. 1980ರ ಏಪ್ರಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ರಾಜಕುಮಾರ ನೋರೊಡಾಮ್‌ಸಿಹನೌಕ್ ಆಂಕೋರ್‌ವಾಟನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲ ದೇಶದ ಜನರಿಗೆ ಮನವಿ ಮಾಡಿದ. ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಈತನ ಮನವಿಯನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಿ 1980 ನವೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಮೂವರು ಸದಸ್ಯರನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಒಂದು ತಂಡವನ್ನು ಆಂಕೋರ್‌ವಾಟ್‌ನ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿತು. ಈ ಸಂಬಂಧ ಕಾಂಬೋಡಿಯ ಮತ್ತು ಭಾರತ 1986ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡವು. ಭಾರತದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ 1986ರ ನವೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಕಾರ್ಯ ಆರಂಭಮಾಡಿ 1993ರ ವರೆಗೆ ಇದನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿತು.

ಸಂರಕ್ಷಣೆಗೊಳಗಾದ ಭಾಗಗಳೆಂದರೆ ಕಂದಕದ ಕಟ್ಟೆ (120 ಮೀ), ನಾಲ್ಕನೆಯ ಸುತ್ತಿನ ಆವರಣದ ಪಶ್ಚಿಮ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ, ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಗ್ರಂಥಾಲಯ, ರಂಗಮಂಚ, ನಾಗಕಟಾಂಜನ, ಮೂರನೆಯ ಸುತ್ತಿನ ಆವರಣ, ಎರಡನೆಯ ಮತ್ತು ಮೂರನೆಯ ಸುತ್ತಾವರಣದಲ್ಲಿನ ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಮೊಗಸಾಲೆ, ಒಂದನೆಯ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಸುತ್ತಾವರಣ ಹಾಗೂ ಮುಖ್ಯ ವಿಮಾನ. 3ನೆಯ ಸುತ್ತಿನ ಆವರಣದಲ್ಲಿರುವ ಸುತ್ತಾಲಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗವನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸುವ ಕೆಲಸ ಸವಾಲಿನದಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಲಾದ ಸಮುದ್ರ ಮಥನ ದೃಶ್ಯದ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪ. ಸುತ್ತಾಲಯದ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳನ್ನು ಕಳಚಿಟ್ಟಿದ್ದ ಫ್ರೆಂಚ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರು ಇದರ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಭಾಗವನ್ನಷ್ಟೇ ಪುನರ್‌ಜೋಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು 800ರಿಂದ 2000 ಕೆಜಿ ತೂಗುವ 2600 ಬಿಡಿ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣ ಸುತ್ತಾಲಯವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಪುನರ್‌ನಿರ್ಮಿಸುವುದು ಸಾಹಸವೇ ಆದರೂ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರು ಇದನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಇದೇ ಸುತ್ತಾಲಯದ ಮೊಗಸಾಲೆಗಳಿಗೆ ಅರ್ಧ ಕಮಾನಿನಾ ಕಾರದ ಚಾವಣಿಯಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಮೂಲ ರಚನೆಯಲ್ಲಿಯೇ ತಾಂತ್ರಿಕ ದೋಷವಿದ್ದುದು ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಮೊಗಸಾಲೆಯ ಕಂಬಗಳು ತುಸು ವಾಲಿದ್ದು ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆಯಾಗುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಲು ಚಾವಣಿಗಳಿಗೆ ಭದ್ರವಾದ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಆಧಾರಗಳನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಮೊಗಸಾಲೆಯ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಚಾವಣಿಯಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸಿ ನೇರಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಚಾವಣಿಯ ಅಡ್ಡತೊಲೆಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾದ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಇರಿಸಿ ಮೂಲ ದೋಷವನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲಾಯಿತು. ಅಡ್ಡತೊಲೆಗಳು ಮತ್ತೆ ಸರಿಯಾದಂತೆ ಅವನ್ನು ಸ್ಟೀಲಿನ ಬೆಣೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ದುರಸ್ತಿಯಿಂದಾಗಿ ಚಾವಣಿಯ ತೂಕ ಮೊಗಸಾಲೆಯ ಕಂಬ ಹಾಗೂ ಇತರ ವಾಸ್ತು ಭಾಗಗಳ ಮೇಲೆ ಸರಿಸಮನಾಗಿ ಹರಡುವಂತಾಯಿತು. ಈ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ 123 ಕಂಬಗಳು, 123 ಅಡ್ಡ ತೊಲೆ ಹಾಗೂ ಜಂತಿಗಳಲ್ಲದೆ ಚಾವಣಿಯ 456 ಕಲ್ಲುತುಂಡುಗಳನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಳಚಿ ಮತ್ತೆ ಜೋಡಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಆವರಣದ ಈಶಾನ್ಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರವೇಶ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿಯೂ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಕಾರ್ಯ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಪ್ರವೇಶಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ಮುಂಚಾಚಿಕೊಂಡ ಸುಂದರ ಗೋಪುರವಿದ್ದು ಮಂಟಪದ ಎಂಟು ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ರಾಮಾಯಣ, ಕೃಷ್ಣಲೀಲೆ ಹಾಗೂ ಪುರಾಣಗಳಿಂದಾಯ್ದ ಕಥನಗಳನ್ನು ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪ ಮಾಧ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತವಾಗಿ ಬಿಂಬಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಳೆನೀರಿನ ಸೋರಿಕೆಯಿಂದಾದ ತೀವ್ರ ಸವೆತದಿಂದಾಗಿ ಈ ಸಂಕೀರ್ಣ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಅಂದ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಅಲ್ಲದೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕೆಯೆದ್ದು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹಾಳಾಗಿದ್ದವು. ಗೋಡೆಯ ನಡುವೆ ಹಾಗೂ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಸಂದುಗಳಲ್ಲಿ ಗಿಡಮರಗಳ ಕೊಂಬೆ ನುಸುಳಿ ಈ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಬಿರುಕುಗೊಂಡಿದ್ದವು. ಹಾಗಾಗಿ ಇಂತಹ ವಾಸ್ತು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಬಿಚ್ಚಿ ಶಿಲ್ಪ–ಕೆತ್ತನೆಗಳ ಮೂಲ ಸೌಂದರ್ಯ–ಸಂಯೋಜನೆಗೆ ಕುಂದುಬಾರದಂತೆ ಎಚ್ಚರಿಕೆ ವಹಿಸಿ ಮತ್ತೆ ರಚಿಸುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ದುರಸ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸುವ ಮೊದಲು

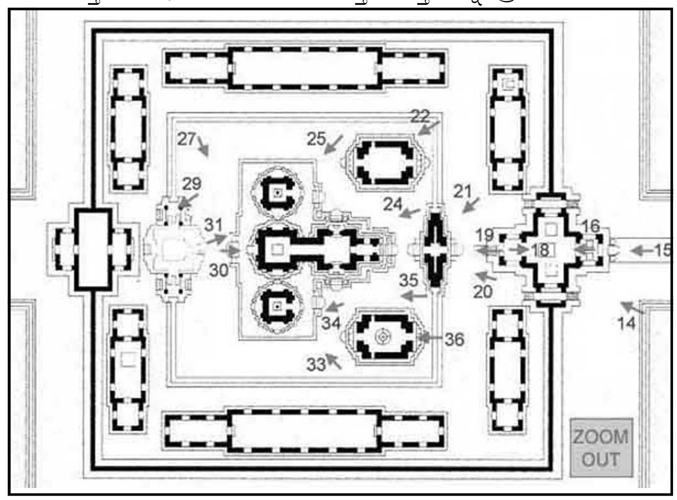

ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯದ ತಳವಿನ್ಯಾಸ

ರಾಸಾಯನಿಕ ಅಥವಾ ಸಿಮೆಂಟಿನ ಗಾರೆಯನ್ನು ಬಳಸಿ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಬಲ ಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ನಂತರ ಛಾವಣಿ ಹಾಗೂ ತೋರಣದ 348 ಭಾಗಗಳನ್ನು ಬಿಚ್ಚಿ ಕೈಲಾಸವನ್ನೆತ್ತುತ್ತಿರುವ ರಾವಣ ಹಾಗೂ ಮನ್ಮಥನನ್ನು ತನ್ನ ಕೆಂಗಣ್ಣಿನಿಂದ ದಹಿಸುತ್ತಿರುವ ಶಿವನ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪ ದೃಶ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳದಿಂದ ಸರಿದಿದ್ದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಕೂಡಿಸಲಾಯಿತು. ಅಂತೆಯೇ ವಾಲಿ–ಸಂಹಾರ, ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ ಶಿವ, ಗೋವರ್ಧನಗಿರಿಯನ್ನೆತ್ತಿದ ಕೃಷ್ಣ, ಭಿಕ್ಷಾಟನಾಮೂರ್ತಿ ಮುಂತಾದ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರವೇಶ ಮಂಟಪದ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ದುರಸ್ತಿಗೊಳಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಚಾವಣಿ ಹಾಗೂ ತೋರಣವನ್ನು ಪುನರ್ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಮಳೆ ನೀರಿನಿಂದ ಮತ್ತೆ ಧಕ್ಕೆಯೊದಗದಂತೆ ಮಂಟಪದ ಸಂದು ಗೊಂದುಗಳನ್ನು ಮುಚ್ಚಲಾಯಿತು.

ಒಟ್ಟಾರೆ 9000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರು ಪುನರ್ಜೋಡಿಸಿದರು. ನೂರಾರು ಕಂಬಗಳನ್ನು ಬಲಗೊಳಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಇಡಿಯ ಸಂಕೀರ್ಣಕ್ಕೆ ಮಳೆಯ ನೀರು ಸೋರದಂತೆ ರಕ್ಷಣೆಯೊದಗಿಸಿದ್ದು ಇವರ ಕೊಡುಗೆ. ಆಂಗ್‌ಕೋರ್ ವಾಟ್‌ನಂತಹ ಅದ್ಭುತ ದೇವಾಲಯದ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಒಂದು ಭಗೀರಥ ಕಾರ್ಯ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸು.20000 ನುರಿತ ಕೆಲಸಗಾರರು ಹಾಗೂ ಪರಿಣಿತ ತಜ್ಞರು ಅವಿರತವಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದರು.

(ಬಿ.ಎನ್.)

ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ ನಕಾಶೆ: ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ಸಿಡ್ನಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಹಾಗೂ ಕಾಂಬೋಡಿಯ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ದೇಶಗಳ ವಿದ್ವಾಂಸರ ತಂಡ ಆಂಕೋರ್‌ವಾಟ್ ಯೋಜನೆಯ ಅನುಸಾರ ರೆಸೊಲ್ಯೂಷನ್ ಗ್ರೌಂಡ್ ಸೆನ್ಸ್‌ಸಿಂಗ್ ರೆಡಾರ್ ಎಂಡ್ ಏರಿಯಲ್ ಫೋಟೋಗ್ರಫಿ ವಿಧಾನದಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ನಡೆಸಿತು. ಭೂಮಿಯೊಳಗಿನ ಮತ್ತು ಮೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಅತಿಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರದ ಒಂದು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ನಕಾಶೆಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿತು. ಈ ನಕಾಶೆಯಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಆಂಕೋರ್‌ವಾಟ್ ನಿರ್ಮಿತಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಸು. 30ಚ.ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತಾರದ ನಗರದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ.

ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳು, ಭೂಮಿಯೊಳಗೆ ಹುದುಗಿರುವ 94 ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಭೂಮಿಯ ಮೇಲಿನ 74 ದೇವಾಲಯ, ರಸ್ತೆ, ಕಾಲುವೆ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅಮೂಲ್ಯ ಮಾಹಿತಿಯ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭೂಮಿಯೊಳಗಿನ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳೆದಿರುವ ಸಸ್ಯವರ್ಗ ಮತ್ತು ತೇವೆಯನ್ನು ಅತಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ರಡಾರ್ ಗುರುತಿಸಿದೆ. ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದ ಭಾಗವೆಲ್ಲ ದಟ್ಟ ಅರಣ್ಯ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿದೆ. ಈ ನಗರ ಪ್ರದೇಶ ಸು.120 ಚ.ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿತ್ತು. ಸು. 10 ಚ.ಕಿಮೀ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನಗರವಿದ್ದು, ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಉಪನಗರಗಳಿದ್ದವು. ಇದರ ಆಗ್ನೇಯ ಮತ್ತು ವಾಯವ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ನಗರ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ನಗರದ ಸರಹದ್ದನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿಲ್ಲ. ಈ ನಗರದಲ್ಲಿ ಸು.5 ಲಕ್ಷ ಜನ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಜ್ಞರು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಆಂಕೋರ್‌ವಾಟ್ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಆದರೆ 1860ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ಅನ್ವೇಷಕರು ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ದಟ್ಟವಾದ ಅರಣ್ಯದಿಂದ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿತ್ತು. ನಗರ ದುಃಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬರಲು ನಕಾಶೆಯಿಂದ ಮುಖ್ಯಕಾರಣಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿಕೊಂಡ ನೀರು ಪೂರೈಕೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಪರಿಸರದ ಮೇಲೆ ಗಣನೀಯವಾಗಿ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿತು. ನಕಾಶೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಲುವೆಗಳ ನೀರಿನ ಜಾಲ ಸ್ಥಳೀಯ ಪರಿಸರದ ಮೇಲಿನ ಒತ್ತಡದ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಸು. 5ಚ.ಕಿಮೀ ಎತ್ತರದ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ನಗರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಸಂಗ್ರಹಣಾ ಜಲಾಶಯಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿಂದ ವ್ಯವಸಾಯದ ಭೂಮಿಗೆ ನೀರು ಪೂರೈಕೆಗಾಗಿ ಕಾಲುವೆ ಮಾಡಲು ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಅರಣ್ಯವನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ಬತ್ತದ ಕೃಷಿ ಸಾಧ್ಯವಾದದ್ದು ಇಂತಹ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾದ ನೀರಾವರಿಯಿಂದ. ಆದರೆ ಕಾಲುವೆ ರಚನೆಯಲ್ಲೂ ಕೆಲವು ದೋಷಗಳಿದ್ದವು. ಪರಿಸರಕ್ಕೆ ಉಂಟಾದ ಅತಿಹಾನಿಯಿಂದಾಗಿ ನಗರ ಪಾಳುಬಿದ್ದಿತು ಎನ್ನುವುದು ತಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಆಂಗ್ಲೋಸ್ಯಾಕ್ಸನರು: ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ರೋಮನರ ಆಧಿಪತ್ಯ ಕಳೆದ ಮೇಲೆ ಜರ್ಮನಿಯಿಂದ ಬಂದು ನೆಲಸಿದ ಜನ. ಆಂಗ್ಲರು ಮತ್ತು ಸ್ಯಾಕ್ಸನರು ಎಂಬ ಎರಡು ಜನಾಂಗದವರ ಮಿಲನದಿಂದ ಆದ ಜನಾಂಗವಿದು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಪೂರ್ವ, ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಉತ್ತರದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿ ಆಂಗ್ಲರು ಪೂರ್ವಆಂಗ್ಲೀಯ, ಮರ್ಸಿಯ, ನಾರ್ದಂಬ್ರಿಯ ಮುಂತಾದ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡರು. ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿ ಆಂಗ್ಲರ ನೆರೆಯಲ್ಲೆ ಇದ್ದ ಸ್ಯಾಕ್ಸನರು 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿ ಸಸೆಕ್ಸ್, ವೆಸೆಕ್ಸ್ ಮತ್ತು ಎಸೆಕ್ಸ್ ಎಂಬ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಜ್ಯೂಟರು ಬಂದು ಕೆಂಟ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದರು. ಮುಂದೆ ಡೇನರು, ನಾರ್ಮನ್ನರು ಮೊದಲಾದವರೂ ಬಂದರು. ಇವರೆಲ್ಲ ಪೂರ್ವದಿಂದಲೂ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಕೆಲ್ಟ್‌ಜನರೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆತುಹೋದರು. ಮುಂದೆ ಆಂಗ್ಲೋಸ್ಯಾಕ್ಸನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರು 11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಬಂದು ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ನಾರ್ಮನರಿಗೇ ಅಲ್ಲದೆ ಹಿಂದೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಜನರಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸುವಂತಾಯಿತು. *

ಆಂಟೊನೈನ್ ಸಾಮ್ರಾಟರು: 96–180ರವರೆಗೆ ರೋಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಿದ ಐವರು ಉತ್ತಮ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳಿಗೆ (ಫೈವ್ ಗುಡ್ ಎಂಪರರ್ಸ್) ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಆಳಿದ ಫ್ಲೇವಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಳ್ಳೆಯ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ಆ ಸಾಮ್ರಾಟರ ಸೆನೆಟ್ ಸಭೆಯ ಗೌರವಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಕುಂದುಬಾರದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಂಡು ಸೈನ್ಯದ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ತಗ್ಗಿಸಿದರು. ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರೂ ಅವರ ಸಮರ್ಥ ಆಡಳಿತದಿಂದ ಜನ ತೃಪ್ತರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನರಿತು, ಒಂದು ಶತಮಾನಕಾಲ ಆಳಿದ ಆಂಟೊನೈನ್ ಸಾಮ್ರಾಟರು ಫ್ಲೇವಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಟರ ನೀತಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಸುಭಿಕ್ಷಗಳನ್ನೇರ್ಪಡಿಸಿದ್ದರು. ಈ ಕಾಲವನ್ನು ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸುವರ್ಣಯುಗವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಚಕ್ರವರ್ತಿ ನರ್ವ (96–98) ಸೆನೆಟ್ ಮತ್ತು ಸೈನ್ಯವೆರಡರ ಮೆಚ್ಚುಗೆಯನ್ನೂ ಸಂಪಾದಿಸಿದ. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ದಾರಿದ್ರ್ಯ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ ಸಣ್ಣ ರೈತರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಉತ್ತಮಗೊಳಿಸಿ ಜನಸಂಖ್ಯಾ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಆತ ಅನುಸರಿಸಿದ ನೀತಿಯಿಂದ ಪ್ರಜಾನುರಾಗವನ್ನೂ ಗಳಿಸಿದ. ಅವನಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸಮರ್ಥ ಸೇನಾನಾಯಕನೂ ಉತ್ತರ ಜರ್ಮನಿಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಪತಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ ಟ್ರೇಜನ್ ಎಂಬುವನನ್ನು ದತ್ತು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಸಹಪ್ರಭುವನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ರಾಜಸಂತತಿಯವರೇ ದೊರೆಯಾಗಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮ ಸಡಿಲಿಸಿತು. ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಯಾವ ಪ್ರಾಂತದವರಾದರೂ ಸಾಮ್ರಾಟರಾಗಬಹುದೆಂಬ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಟ್ರೇಜನ್ 98–117ರಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಟನಾದ. ಈತ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ನಿರಂತರ ಕಿರುಕುಳ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ ಡೇಸಿಯನ್ನರನ್ನು ಅಡಗಿಸಿ ಡೇಸಿಯ ಎಂಬ ಹೊಸ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಇತರ ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದಂಗೆಯೆದ್ದಿದ್ದ ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರು ಯಹೂದಿಗಳು ಮುಂತಾದವರ ಹಾವಳಿಯನ್ನಡಗಿಸಿದ. ಹತ್ತೊಂಬತ್ತು ವರ್ಷದ ಆಳಿಕೆಯೆಲ್ಲ ಯುದ್ಧದಲ್ಲೇ ಕಳೆದರೂ ಆತ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಲಿಲ್ಲ. ತಪ್ಪು ಮಾಡಿದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಪತಿಗಳಿಗೂ ನಿರ್ದಾಕ್ಷಿಣ್ಯವಾಗಿ ಶಿಕ್ಷೆಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ರೋಮ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಭವ್ಯವಾದ ಅರಮನೆಗಳನ್ನೂ ರಮ್ಯವಾದ ಉದ್ಯಾನವನಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ವಿಶಾಲವಾದ ರಸ್ತೆಗಳು, ಸೇತುವೆಗಳು, ನೀರಾವರಿ ಕಾಲುವೆಗಳು, ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕನುಕೂಲವಾದ ರೇವುಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದವು. ಭವ್ಯವಾದ ಫೋರಂ ಟ್ರೇಜನ್ ಎಂಬ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಭಾಭವನವೊಂದು ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಇವನು ಕ್ರೈಸ್ತರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಕ್ರೌರ್ಯದಿಂದ ವರ್ತಿಸಿದರೂ ಆಡಳಿತ ನೀತಿ ಸೌಮ್ಯವಾಗಿತ್ತು. 117ರಲ್ಲಿ ಈತ ಕಾಲವಾದ. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲದಲ್ಲೇ ಅವನ ಸಂಬಂಧಿ ಹೇಡ್ರಿಯನ್‌ನನ್ನು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯನ್ನಾಗಿ ಸೈನ್ಯವೇ ಚುನಾಯಿಸಿತು. ಈತ ಟ್ರೇಜನ್‌ನ ಜೊತೆ ಅನೇಕ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ ನುರಿತ ಯೋಧ. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸರಹದ್ದು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆದೋರಿದ ದಂಗೆಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಅಡಗಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ದೊಡ್ಡ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡು ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಿಗೂ ಭೇಟಿಯಿತ್ತ. ಇವನ ಕಾಲವೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ರಣರಂಗದಲ್ಲೇ ಕಳೆದರೂ ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತವನ್ನೂ ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ವಿದ್ಯಾಪಕ್ಷಪಾತಿಯೂ ಕಲಾಭಿರುಚಿಯುಳ್ಳವನೂ ಆಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಭವ್ಯವಾದ ಹೊಸ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಗ್ರೀಕ್ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಭಿರುಚಿ ಹೊಂದಿದ್ದು, ಅದನ್ನು ಹರಡಲು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ. 138ರಲ್ಲಿ ಕಾಲವಾದ.

ಇವನ ತರುವಾಯ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಳಿದ ಆಂಟೊನೈನ್ಸ್ ಪಯಸ್ ಮತ್ತು ಮಾರ್ಕಸ್ ಅರೇಲಿಯಸ್ ಇಬ್ಬರೂ ಖ್ಯಾತ ಪರಂಪರೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿ ದೇಶದ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದರು. ಇವರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಪೈನ್‌ಗಾರ್, ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕ, ಏಷ್ಯ ಮೈನರ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ನಗರಗಳು ರೂಪುಗೊಂಡವು. ಇವರ ಕಾಲದ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದ ಈಜಿಪ್ಟ್, ಸ್ಪೇನ್‌ನಿಂದ ಯುರೋಪಿನ ಬಹುಭಾಗ ಜರ್ಮನಿಯನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ, ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಪರ್ಷಿಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ಹಾಗೂ ನದಿ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡು ಅತೀ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಭೂಪ್ರದೇಶವನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. *

ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳು: ನೋಡಿ–ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳು

ಆಂಫಿಕ್ಟಿಯೋನಿ: ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಸಿನಲ್ಲಿ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗೋಸ್ಕರ ಒಂದೊಂದು ಮುಖ್ಯ ದೇವಮಂದಿರದ ಸುತ್ತ ಇದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳು ಸೇರಿ ಏರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಒಕ್ಕೂಟಗಳಿಗಿದ್ದ ಹೆಸರು. ಇವುಗಳ ಪೈಕಿ ಡೆಲ್ಫಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಅಪೋಲೋ ದೇವಮಂದಿರದ ಪೋಷಣೆಗಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಒಕ್ಕೂಟ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ದೇವಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತ, ಬಂದುಹೋಗುವ ಭಕ್ತಾದಿಗಳ ಯೋಗಕ್ಷೇಮ, ಜಾತ್ರೆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ರಕ್ಷಣೆ, ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ರಸ್ತೆಗಳ ದುರಸ್ತು ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಒಕ್ಕೂಟ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತು. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಒಕ್ಕೂಟದ ಸದಸ್ಯ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಮೈತ್ರಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಕೇವಲ ನಗರ ರಾಜ್ಯಗಳೇ ಇದ್ದ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರೆಲ್ಲ ಒಂದು ಎಂಬ ಭಾವನೆ ಬೆಳೆದು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಐಕ್ಯ ಏರ್ಪಡಲು ಅವರ ಭಾಷೆ, ಲಿಪಿಗಳ ಏಕತೆಯೊಂದಿಗೆ ಹೋಮರನಂಥ ಕವಿಗಳ ಕೃತಿಗಳು ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದುವಲ್ಲದೆ ಇಂಥ ನೆರೆರಾಜ್ಯಗಳ ಒಕ್ಕೂಟಗಳೂ ನೆರವಾದುವು. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ಆಕರಗಳು: ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಯಾವುದೇ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಪ್ರಾಕೃತ ಇಲ್ಲವೆ ಕನ್ನಡ ಗ್ರಂಥಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಆದಿ ಕದಂಬರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಮಗೀತೆ, ಭೀಷ್ಮಗೀತೆ, ಮನುಗೀತೆ ಹಾಗೂ ಗಂಗ ಅರಸು ದುರ್ವಿನೀತನ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ, ಭಾರವಿ ಮಹಾಕವಿಯ ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯಂ ಎಂಬ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಮೇಲೆ ಆ ಅರಸ ಬರೆದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಹಾಗೂ ಶಬ್ದಾವತಾರ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್‌ಕೋಶ ಮೊದಲಾದ ಕೃತಿಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ವೇದಗಳು, ವೇದಾಂಗಗಳು, ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ, ವಾತ್ಸ್ಯಾಯನನ ಕಾಮಸೂತ್ರ ಮೊದಲಾದ ಮಹಾಕೃತಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎಲ್ಲ ಅರಸರು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇವು ಇಡೀ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯವಾಗುವಂಥ ಅತೀ ಪ್ರಾಚೀನ ಕೃತಿಗಳು. ರಾಮಗೀತೆ, ವಿದುರಗೀತೆ, ಮನುಗೀತೆ ಮುಂತಾದವು ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ ಮತ್ತು ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ಭಾಗ ಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಅರಸರಿಗೆ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕವಾಗಿದ್ದವು. ದುರ್ವಿನೀತನ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಗ್ರಂಥ ಇದುವರೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಮೋಘವರ್ಷ (ಸು.814–880)ನಿಂದ ರಚಿತವಾಯಿತೆನ್ನಲಾದ ಕವಿರಾಜಮಾರ್ಗವು ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಲಕ್ಷಣ ಗ್ರಂಥ. ಇದರ ಕರ್ತೃವಿನ ಬಗ್ಗೆ ವಾದವಿವಾದಗಳಿವೆ. ಇತ್ತೀಚಿನ ಶೋಧನೆ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನಗಳ ಪ್ರಕಾರ, ಇದರ ಕರ್ತೃ ಶ್ರೀವಿಜಯನೆಂಬ ಬಲವಾದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕನ್ನಡದ ವಿವಿಧ ಲಾಕ್ಷಣಿಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಇದರಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಅತಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಕನ್ನಡ ಚತ್ತಾಣ ಮತ್ತು ಬೆದಂಡೆಗಬ್ಬಂ ಹಾಗೂ ಪಗರಣ (ನಾಟಕದ ಒಂದು ಪ್ರಕಾರ) ಪ್ರಾಚೀನ ಕನ್ನಡದ ಛಂದಸ್ಸು ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ತ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿಂದ ವಿಮರ್ಶಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಂದರ್ಭೋಚಿತವಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕವಿಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಅವರ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಉದ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಕವಿಗಳ ಹಾಗೂ ಅವರಿಂದ ರಚಿತವಾಯಿತೆನ್ನಲಾದ ಕೃತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಾದವಿವಾದಗಳಿವೆ. ವಿಮಲ, ನಾಗಾರ್ಜುನ, ಜಯಬಂಧು ಮೊದಲಾದ ಗದ್ಯಕವಿಗಳು, ಶ್ರೀವಿಜಯ, ರವಿವರ, ಶಂಕರ ಮೊದಲಾದ ಪದ್ಯ ಕವಿಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಕ್ರಮವಾಗಿ ಇವರ ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಶ್ನೋತ್ತರ ಮಾಲಾ, ಸುಹೃಲ್ಲೇಖ ಕರ್ನಾಟಕ ಮಣಿದರ್ಪಣ ಮೊದಲಾದವು. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಆಯಾಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹಾಗೂ ಅರಳುವಿಕೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನ ಕವಿಗಳೆಂದರೆ ತಾಳಗುಂದದಲ್ಲಿಯ ಕದಂಬ ಅರಸ ಶಾಂತಿವರ್ಮನ ಕಾಲದ ಸ್ತಂಭಶಾಸನದ ಹಾಗೂ ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿಯ (ಮೇಗುಟಿ ಜಿನೇಂದ್ರಾಲಯ) ಚಾಳುಕ್ಯ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಶಾಸನದ ಕರ್ತೃಗಳಾದ ಕುಬ್ಜ ಮತ್ತು ರವಿಕೀರ್ತಿ. ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ರಗ್ಧರೆ, ಮತ್ತೇಭವಿಕ್ರೀಡಿತ ಮೊದಲಾದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ

ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಛಂದಸ್ಸುಗಳನ್ನು ಲೀಲಾಜಾಲವಾಗಿ, ಸಮಯೋಚಿತವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತನಾದ ದೇವಯ್ಯನ ಮಗ ಅಚಲ ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸು ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿಯಾಗಿದ್ದ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಮತ್ತೆ ಯಾವ ಕಾವ್ಯಗಳಾಗಲಿ, ಗ್ರಂಥಗಳಾಗಲಿ ದೊರೆತಿಲ್ಲ.

ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಅಥವಾ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವ ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ಕನ್ನಡ ಶಬ್ದಗಳುಳ್ಳ ಕೃತಿಗಳು ಲಭ್ಯವಿದೆ. ಅವು ಪರದೇಶಿ ಹಾಗೂ ಸ್ವದೇಶಿ ಸಾತವಾಹನ ಅರಸ ಹಾಲ ಸಾತಕರ್ಣಿ (ಸು.20–24) ರಚಿಸಿದ ಗಥಾಸತ್ತಸೀ (=ಗಾಥಾಸಪ್ತಶತೀ) ಎಂಬ ಪ್ರಾಕೃತ ಕಾವ್ಯ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಶಬ್ದಗಳು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಕನ್ನಡದವು. ಉದಾ: ಅಗ್ಗಳ (ಅಗಳಿ), ತುಪ್ಪ, ತುವರಿ (ತೊಗರಿ) ಮೊದಲಾದವು. ಈ ಕೃತಿಯಿಂದ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕವೂ ಸೇರಿಕೊಂಡಂತೆ ದಖನ್ನಿನ ಜನಜೀವನ ಶೈಲಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಹಾಯಕವಾಗಿದೆ. ಆದಿ ಇತಿಹಾಸಕಾಲದ ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಗಾಥಾಸಪ್ತಶತಿಯ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಸನ್ನತಿ ಮೊದಲಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿಯ 1–2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನಗಳೂ ಕೂಡ ಪೂರಕ ಆಕರಗಳಾಗಿವೆ.

ಇದುವರೆಗೆ ತಿಳಿದಮಟ್ಟಿಗೆ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಮಗ ಚಂದ್ರಾದಿತ್ಯನ ಮಡದಿ ವಿಜಯಭಟ್ಟಾರಿಕಾ ಅಥವಾ ವಿಜ್ಜಿಕೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಥಮ ಕವಯಿತ್ರಿ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇವಳು ರಚಿಸಿದ ಕೌಮುದೀ ಮಹೋತ್ಸವ ಎಂಬ ಒಂದು ಸಂಸ್ಕೃತ ನಾಟಕ ಈಗ ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ಮಹಾಕವಿ ಕಾಳಿದಾಸನ ತರುವಾಯ ವೈದರ್ಭೀ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಅಷ್ಟೆ ಜಾಣ್ಮೆಯಿಂದ ಪರಿಣಾಮ ಕಾರಿಯಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದವಳೆಂದರೆ ಇವಳೊಬ್ಬಳೆ.

ಮೇರುಕೃತಿಗಳಾದ 2–3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವಾತ್ಸ್ಯಾಯನನ ಕಾಮಸೂತ್ರ, ಮಾಮೂಲ ನಾರರ ಅಹನಾನೂರು, ವರಾಹಮಿಹಿರನ (ಸು.505–582) ಬೃಹತ್‌ಸಂಹಿತಾ, ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಪಂಚ ಹೃದಯ ಹಾಗೂ ಅರೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳಾದ ಮತ್ಸ್ಯ, ಮಾರ್ಕಂಡೇಯ, ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡ, ಪದ್ಮಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ವಿಂಗಡಣೆಗಳು ಮತ್ತು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಘಟನೆಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾಗಿವೆ. ಮೊದಲೆರಡರಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ ಅರಸು ಕುಂತಲ ಸಾತಕರ್ಣಿಯು ಮಲಯವತಿ ಮಹಾದೇವಿಯನ್ನು ನಿರ್ನಾಮ ಮಾಡಿದುದು; ವಸುಂಪನ್ ಪಾಂಡ್ಯನು ಪುನ್ನಾಟದ ಆಳರಸರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದುದು; ನೆಡುಂಚೆಳಿಯನ್ ಎರುಮೈಯೂರನ್ನು (ಮಹಿಷಮಂಡಲ); ನೆಡುನ್ ನೆರಲತನ್ ಪಶ್ಚಿಮ ಕಡಲತೀರದ ಕದಂಬರನ್ನು ಜಯಿಸಿದುದು–ಈ ವಿಷಯಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಸತ್ಯಾಸತ್ಯತೆ ಚರ್ಚಾಸ್ಪದ. ಇತರ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ವನವಾಸಿ, ಕರ್ನಾಟಕ, ಸಹ್ಯಾದ್ರಿ ಶ್ರೇಣಿಯ ಬದಿಯಲ್ಲಿಯ ಪರಶುರಾಮ ಭೂಮಿ (ಈಗಿನ ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡದ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗ, ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆ), ಕುಂತಳ, ಮಹಿಷಿಕ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಶ್ರೀಲಂಕದ ಸು. 4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಥಾನಕವಾದ ಮಹಾವಂಶದಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಶೋಕ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿ ಪಾಟಲೀಪುತ್ರದಿಂದ ಬನವಾಸಿಗೆ ಒಂದು ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮೋಪದೇಶ ಪ್ರಚಾರಕ ತಂಡವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಬನವಾಸಿಯಿಂದ ಥೇರಾ ರಖ್ಖಿತನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ತಂಡ ಶ್ರೀಲಂಕದ ಅನುರಾಧ ಪುರದಲ್ಲಿಯ ಅರಸು ವಠ್ಠಗಾಮಿಣಿಯು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು. 29–17) ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಮಹಾಸ್ತೂಪದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆ ಸಮಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಹೋದ ವಿಷಯಗಳಿವೆ.

ಮಹಾಕವಿ ಕಾಳಿದಾಸನಿಂದ ರಚಿತವಾದದ್ದೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ಕೌಂತಲೇಶ್ವರದೌತ್ಯದ ಪ್ರಕಾರ, ಕಾಳಿದಾಸನು ಒಬ್ಬ ಕುಂತಲಾಧಿಪನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಹೋಗಿದ್ದನಂತೆ ಮತ್ತು ಆ ರಾಜನ ಮಗಳು ಅಜಿತ ಭಟ್ಟಾರಿಕಾ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಒಬ್ಬ ರಾಜನನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದಳಂತೆ, ತಾಳಗುಂದದ ಕದಂಬ ಅರಸು ಶಾಂತಿವರ್ಮನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸೂಚ್ಯವಾಗಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆ, ಆ ಅರಸನ ತಂದೆ ಕಾಕುಸ್ಥವರ್ಮನ ಮಗಳು ಗುಪ್ತವಂಶದ ರಾಜನನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಕಾಳಿದಾಸನ ರಘುವಂಶಮ್ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಕರ ಕುರಿತ ಮಹತ್ತ್ವದ ಹೇಳಿಕೆ ಯೊಂದು ಹೀಗಿದೆ: ಅಥವಾ ಕೃತವಾಗ್ದ್ವಾರೇ ವಂಶೇಸ್ಮಿನ್ ಪೂರ್ವಸೂರಿಭಿಃ। ಮಣೌ ವಜ್ರಸಮುತ್ಕೀರ್ಣೇ ಸೂತ್ರಸ್ಯೇವಾಸ್ತಿ ಮೇ ಗತಿಃ.

ಪ್ರಸಕ್ತಶಕ ಆರಂಭ ಶತಕಗಳ ಜೈನಾಚಾರ್ಯರುಗಳಾದ 1–2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪುಷ್ಪದಂತ, ಭೂತಬಲಿ, ಕುಂದಕುಂದ ಹಾಗೂ ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸಿದ್ಧಸೇನ, ಯತೀಶ್ವರ ಮೊದಲಾದವರ ಕೆಲವು ಜೈನಗ್ರಂಥಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳ ಛಖ್ಖಂಡಾಗಮ (ಷಟ್‌ಖಂಡಾಗಮ), ಮೂಲಾಚಾರ ಸಮ್ಮಯಿಸುತ್ತ (ಸನ್ಮತಿಸೂತ್ರ), ತಿಲೋಯಪನ್ನತಿ (ತ್ರಿಲೋಕಪ್ರಜ್ಞಪ್ತಿ) ಮೊದಲಾದ ಕೆಲವು ತತ್ತ್ವಗ್ರಂಥಗಳಿವೆ. ಇವರಲ್ಲದೆ, ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಕನ್ನಡ ಕವಿಗಳು ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದ ಸಮಂತಭದ್ರ (ಸು. 5ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಕವಿಪರಮೇಷ್ಠಿ (ಸು. 550) ಹಾಗೂ ಪೂಜ್ಯಪಾದರು (ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದು, ಅವು ತರುವಾಯ ಕಾಲದ ಕನ್ನಡ ಕವಿಗಳಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿದಾಯಕವಾಗಿದ್ದುವೆಂದು ಬಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಅವು ಯಾವ ಕನ್ನಡ ಗ್ರಂಥಗಳೆಂಬುದು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ವಾಗರ್ಥ ಸಂಗ್ರಹ ಮಹಾಪುರಾಣ ಕನ್ನಡ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಕವಿ ಪರಮೇಷ್ಠಿಯು ರಚಿಸಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಆಪ್ತಮಿಮಾಂಸೆ, ರತ್ನಕರಂಡಕ, ಶ್ರಾವಕಾಚಾರ, ಸಮಂತಭದ್ರರ ಪೂಜ್ಯವಾಹಕ ಕಲ್ಯಾಣಕಾರಕ, ವೈದ್ಯಕೀಯ ವಿಷಯದ ಕಲ್ಯಾಣಕಾರಕ, ಆಗಮ ವಿಷಯದ ತತ್ತ್ವಾರ್ಥವೃತ್ತಿ ಎಂಬ ಮೊದಲಾದ ಕೆಲವು ಸಂಸ್ಕೃತ ಗ್ರಂಥಗಳು ಲಭ್ಯವಿವೆ.

ಇಂದ್ರನಂದಿಯ ಶ್ರುತಾವತಾರದಲ್ಲಿ ಶ್ಯಾಮಕಾಚಾರ್ಯ ಮತ್ತು ತುಂಬಲುರಾಚಾರ್ಯ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಜೈನಾಚಾರ್ಯರು ಷಟ್‌ಖಂಡಾಗಮದ ಮೇಲೆ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿಯೂ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಬರೆದಿರುವುದಾಗಿ ಹೇಳಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯವರು ಈ ಗ್ರಂಥದ ಮೇಲೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಕೃತದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲದೆ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿಯೂ ಪದ್ಧತಿಗಳು ಎಂಬ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಬರೆದಿರುವರಂತೆ. ತುಂಬಲುರಾಚಾರ್ಯರ ಕನ್ನಡ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ಹೆಸರು ಚೂಡಾಮಣಿ. ಆದರೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರರ ಕಾಲಮಾನ ಇನ್ನೂ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಯೇ ಇದೆ. ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇವರು ಸು.1–2ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಂದು ತರ್ಕಿಸಿದರೆ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ಇವರನ್ನು 7 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವರೆಗೂ ಒಯ್ಯುತ್ತಾರೆ. ಇವರೆಲ್ಲರ ಬಹಳಷ್ಟು ಕೃತಿಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲವೆ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಜೈನಧರ್ಮದ ನೀತಿ, ನಡತೆ, ತತ್ತ್ವಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರದೇಶದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯೆಯ ಕೃತಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನವಿನ್ನೂ ಆಗಬೇಕಾಗಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಒಂದೇ ಒಂದು ಗ್ರಂಥವೂ ಕೂಡ ಇದುವರೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ.

ಪರದೇಶಿಯರ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ, ಟಾಲಮಿಯ ಎ ಗೈಡ್ ಟು ಜಿಯಾಗ್ರಫಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಸು. 150) ಯಲ್ಲಿ ಸಮಕಾಲೀನ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದ ಕೆಲವು ಸ್ಥಳಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ಮಾಹಿತಿಗಳಿವೆ. ರೋಂ ಹಾಗೂ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ದೇಶಗಳ ವರ್ತಕರು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ, ಶ್ರೀಲಂಕ, ಆಗ್ನೇಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಚೀನದೇಶಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಹಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ವರ್ತಕರುಗಳಿಂದ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಸಿದ್ಧಮಾಡಿದ ಆ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ, ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವೈಜಯಂತಿ ಹಾಗೂ ಬನವಾಸಿ, ಅಲೊ (ಯಲ್ಲಾಪುರ), ಪಲಶಿಕಾ (ಹಲಸಿ), ನಗರೂರು (ನಾಗೂರು, ಹುನಗುಂದ ತಾಲ್ಲೂಕು, ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ), ತವಸಿ, ಇಂಡಿ, ಗಡಹಿಂಗ್ಲಜ, ಸವಡಿ, ಹಿಪ್ಪರಿ, ಕಲ್ಕೇರಿ, ಮುದಗಲ್ಲು, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು, ಚಿಮ್ಮಲಗಿ, ಬಾದಾಮಿ, ಪಾಂಕ್ತಿಪುರ (ಈಗಿನ ಹಾನಗಲ್ಲು), ಪುನ್ನಾಟ, ಆಳುಪಖೇಡ, ನಿತ್ರ (ನೇತ್ರಾವತಿ, ಈಗಿನ ಮಂಗಳೂರು) ಮೊದಲಾದ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಅಕ್ಷಾಂಶ ರೇಖಾಂಶಗಳನ್ನು ಹೇಳಿ ಇವುಗಳ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಅಕ್ಷಾಂಶ ರೇಖಾಂಶಗಳು ಸರಿಯಾಗಿಲ್ಲ. ವೈಜಯಂತಿ ಮತ್ತು ಬನವಾಸಿ ಒಂದೇ. ಆದರೆ ಟಾಲಮಿಯ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಭಿನ್ನ ಅಕ್ಷಾಂಶಗಳಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವೈಜಯಂತಿ ಅಕ್ಷಾಂಶದಂತೆ ಅದು ಮಂಗಳೂರು ಹತ್ತಿರವಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ಈ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ದೋಷಪೂರಿತವಾಗಿವೆ.

ಮೇಲೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ 18 ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ 12 ಈಗಿನ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಾ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿವೆ. ಎರಡು ಕಡಲುತೀರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ, ಒಂದು ಮಾತ್ರ ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ಬಳಿ ಇದೆ. ಬಹಳಷ್ಟು ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತವ್ಯ ನಗರ ನೆಲೆಗಳಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಉದಾ: ಬನವಾಸಿ, ಬಾದಾಮಿ, ಹಾನಗಲ್ಲು, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು, ಇಂಡಿ (ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತಿರುವ ಸಾತ್‌ಪುರ) ಇತ್ಯಾದಿ. ಆಳುಪಖೇಡ ಉಡುಪಿ ಹತ್ತಿರದ ಈಗಿನ ಉದ್ಯಾವರವಾಗಿದ್ದು, ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಜನವಸತಿಯ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಮಂಗಳೂರು ಹತ್ತಿರದ ಮಣಿ ಮತ್ತು ಉಪ್ಪಿನಂಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಅಂದರೆ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಈಚೆಗೆ ಶೋಧವಾಗಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನಂತರ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಹಾಗೂ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಜನವಸತಿಯ ಸ್ಥಾನಗಳಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಕೆಲವೊಂದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಬನವಾಸಿ–ಹಾನಗಲ್ಲು ಹತ್ತಿರದ ಅಕ್ಕಿ ಆಲೂರಿನಲ್ಲಿ ರೋಂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ 1–5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬೆಳ್ಳಿ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಹುಂಡಿಗಳು ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ.

ಸು.2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ಗ್ರೀಕ್ ಪ್ರಹಸನವನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. 1899ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಆಕ್ಸಿರಿಂಕಸ್–ಬಳಿ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದ ಪ್ರಾಚೀನ ಲೇಖನ ಸಂಕಲನದ ಮೂರನೆಯ ಭಾಗದ 412 ನೆಯ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಹಸನವಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಕಡಲ ತೀರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರ ಹಡಗು ದುರಂತ; ಉದ್ಯಾವರ ಸಮೀಪದ ಅಲ್ಪೆ (ಆಳುಪರು ?) ಅಥವಾ ಮಲ್ಪೆಯ ನಾಯಕನಿಂದ ಸ್ತ್ರೀಯರೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಆ ಹಡಗಿನ ಜನರ ವಶಪಡಿಸುವಿಕೆ, ಮತ್ತೆ ಕ್ರಮೇಣ ಈ ಜನರು ಚತುರತೆಯಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಜನ್ಮಭೂಮಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದುದು – ಈ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಹೆಣೆದು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ಪ್ರಹಸನವಾಗಿದೆ. ಆ ಗ್ರೀಕ್ ಜನರು ನಾಯಕನ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಸ್ವಲ್ಪ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯರೊಡನೆ ಮಾತನಾಡುವ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಅವರು ಕಲಿತಿದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಲಲ್ಲೆ, ಮೀನ್ಯ (=ಮೀನು), ಲಸು ಬಡಿಯ ಮೊದಲಾದ ಕೆಲವು ಸ್ಥಳೀಯ ಶಬ್ದಗಳು ಕನ್ನಡವೆಂದು ವಾದವಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಪ್ರಹಸನದ ಘಟನೆಗಳು ನಡೆದ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಹಾಗೂ ಅಪರಿಚಿತ ಶಬ್ದಗಳು ಕನ್ನಡವೆಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ಇನ್ನೂ ಚರ್ಚೆಯಿದೆ.

ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಆಕರಗಳು: ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಆಕರಗಳು ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಆಶಾದಾಯಕವಾಗಿವೆ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ತೆರವುಗಳನ್ನು ನಿಖರವಾಗಿ ಪೂರ್ಣಮಾಡಲು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಈಗ ತಿಳಿದಿರುವ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಆರಂಭದ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತಲೂ ಬಹಳ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಅಂದರೆ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದಿಂದ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ

ಜೀವನ ಶೈಲಿ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುಖ್ಯ ಘಟ್ಟಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇಂಥ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕುರುಹುಗಳ ಆಕಸ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಶೋಧನೆ ಮತ್ತು ಇವುಗಳ ಮಹತ್ತ್ವ ಪ್ರಕಟವಾಗತೊಡಗಿದ್ದು ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ 19 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಿಂದ. ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಹಾಗೂ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಶೋಧವಾದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಿವೆ: 1. ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಮತ್ತು 2. ಐತಿಹಾಸಿಕ.

ಯುರೋಪ್, ಆಫ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಭಾರತದಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನಿವೇಶನಗಳ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾದ ಸತತ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಹಾಗೂ ಅನಂತರ ಉದ್ದೇಶಿತ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಂದ ನಂಬಲಸಾಧ್ಯವಾಗದಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಕಾಲದಿಂದ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ವರೆಗಿನ ಮಾನವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಕಸನ ಹಂತಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತಾ ಬಂದಿವೆ. ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಗತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮವಾಗಿ 1. ಆದಿ, ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಎಂದು ಗುರುತಿಸ ಬಹುದಾದ ಮೂರು ಅನುಕ್ರಮ ಉಪಹಂತಗಳುಳ್ಳ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗ, 2. ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾ ಯುಗ, 3. ಹೊಸ ಶಿಲಾಯುಗ, 4. ಕಂಚಿನ ಇಲ್ಲವೆ ಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗ, ಮತ್ತು ಕೊನೆಯದಾಗಿ 5. ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಎಂಬ ಐದು ಪ್ರಮುಖ ಘಟ್ಟಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇಂದಿನ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ನದಿ ಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಉದಾ: ಮಲಪ್ರಭೆಯ ಖ್ಯಾಡ ಡಾಣಕ–ಶಿರೂರು (ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ), ಘಟಪ್ರಭೆಯ ಅನಗವಾಡಿ (ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಹತ್ತಿರ), ಕೃಷ್ಣೆಯ ಹುಣಸಗಿ (ಗುಲ್ಬರ್ಗ), ತುಂಗಭದ್ರೆಯ ನಿಟ್ಟೂರು (ಬಳ್ಳಾರಿ), ಕಿಬ್ಬನಹಳ್ಳಿ (ತುಮಕೂರು), ನೇತ್ರಾವತಿಯ ಮಣಿ (ಮಂಗಳೂರು) ಮೊದಲಾದವು. ಅನಗವಾಡಿ ಮತ್ತು ಹುಣಸಗಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತದ ಕೆಲವು ಮಹತ್ತ್ವ ಅಂಶಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವು ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮಾನವ ಕಾರ್ಯಾಗಾರದ ಮೂಲ ನೆಲೆಗಳು. ಅನಗವಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಿಂದ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತವನ್ನು ತಲುಪಿದ ಬಗ್ಗೆ ಒಂದೆರಡು ಸುಳುವುಗಳಿವೆ. ಹುಣಸಗಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸ್ವಾರಸ್ಯ ಸಂಗತಿಗಳಿವೆ. ಆದಿ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗ ಮಾನವ ತನ್ನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರು ಮಾಡುವಾಗ ಬಿಸಿಲಿನ ತಡೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡ ಕುರುಹುಗಳು, ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯ ತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಪೀಠ ಹಾಗೂ ಇದರ ಎದುರಿನಲ್ಲಿ ತಂತ್ರಗಾರನು ಕೆಲಸ ಮಾಡುವಾಗ ಕುಳಿತುಕೊಂಡಿದ್ದಿರ ಬಹುದಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಆಸನ, ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಪುಡಿ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಅನುಪಯುಕ್ತ ಕಲ್ಲು ಚೂರುಗಳು, ಅರೆ ಉಪಕರಣಗಳು, ಹೊಸ ಸಿದ್ಧ ಉಪಕರಣಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಒಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಇದೊಂದು ಉಪಕರಣಗಳ ಕಾರ್ಯಗಾರದ ಮೂಲನೆಲೆಯೆಂಬುದು ಖಚಿತವಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳೊಡನೆ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಿಂದ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ತಂದ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ತುಂಡುಗಳಿದ್ದವು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಆಯ್ದ ಕೆಲವು ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ ಬಣ್ಣ ಹಾಕಿರಬಹುದೆಂದು ತರ್ಕ. ಇದುವರೆಗೆ ತಿಳಿದಮಟ್ಟಿಗೆ, ಆದಿ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗ ಮಾನವನು ಕೃತಕವಾಗಿ ಆಶ್ರಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡ ಕುರುಹುಗಳುಳ್ಳ ನೆಲೆಯು ಇಡಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇದೊಂದೆ.

ನಿಟ್ಟೂರಿನಲ್ಲಿ (ಬಳ್ಳಾರಿ) ದೊರೆತ ಆದಿ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ ಉರುಟುಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಇತರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯ ತಿರುಳುಕಲ್ಲಿನ ಇಲ್ಲವೆ ದಪ್ಪ ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳಿಂದ ತಾಂತ್ರಿಕವಾಗಿ ಮತ್ತು ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದು ಬೇರೆ ಒಂದು ಪದ್ಧತಿಯನ್ನೆ ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಮಧ್ಯ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳು ವಿರಳವೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಸಾಲ್ವಡಗಿ (ಬಿಜಾಪುರ), ಇಂಗಳೇಶ್ವರ (ಬಿಜಾಪುರ), ತಕ್ಕನಹಳ್ಳಿ (ದಾವಣಗೆರೆ), ಕಟ್ಟೆಬೆಳಗಲಿ (ಹಾಸನ) ಮೊದಲಾದವು ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ಬೀದರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಾಂಜ್ರಾ–ಕಾರಂಜ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ನೆಲೆಗಳಿವೆ.

ಮಲೆನಾಡಿನ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಮೂರು ವರ್ಗಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಸಂಗನಕಲ್ಲು (ಬಳ್ಳಾರಿ), ಜಾಲಹಳ್ಳಿ (ಬೆಂಗಳೂರು), ಉಪ್ಪಿನಂಗಡಿ (ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆ), ಕಿಬ್ಬನಹಳ್ಳಿ ಮೊದಲಾದವು ಮಹತ್ತ್ವದ ನೆಲೆಗಳು. ಸಂಗನಕಲ್ಲಿನ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತ ಮತ್ತು ಇದಕ್ಕೂ ಪೂರ್ವದ ಅಪರೂಪದ ಹಂತವೊಂದು ಇದೆ. ಮರಳಬಾವಿ (ಗುಲ್ಬರ್ಗ) ಒಂದು ವಿಶೇಷವಾದ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹಳೆ ಶಿಲಾ ಯುಗದ ಆದಿ, ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹಾಗೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತಗಳ ಉಪಕರಣಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಒಂದರ ಮೇಲೆ ಒಂದರಂತೆ ನಾಲ್ಕು ಪದರುಗಳಲ್ಲಿದ್ದುದು ಖಚಿತವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಈ ಹಂತಗಳ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅನುಕ್ರಮ ನಿಸ್ಸಂಶಯವಾಗಿ ಗೊತ್ತಾಯಿತು.

ಮಾಂಜ್ರಾ–ಕಾರಂಜದಿಂದ ಕಾವೇರಿಯವರೆಗೆ ವಿವಿಧ ಪರಂಪರೆಯ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೂರಾರು ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರ (ಮೈಸೂರು), ಬನಹಳ್ಳಿ (ಕೋಲಾರ) ಮತ್ತು ಹಳ್ಳೂರು (ಧಾರವಾಡ) ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ನೂತನ ಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳು. ಕೃಷ್ಣಾ–ತುಂಗಭದ್ರ ಬಯಲಿನ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ (ಚಿತ್ರದುರ್ಗ), ತೆಕ್ಕಲಕೋಟೆ (ಬಳ್ಳಾರಿ), ಮಸ್ಕಿ, ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ್ (ರಾಯಚೂರು), ಕೃಷ್ಣಾ–ಭೀಮಾ ಪ್ರದೇಶದ ಬೂದಿಹಾಳ, ಕೊಡೇಕಲ್ಲು (ಗುಲ್ಬರ್ಗ) ಇವು ತಾಮ್ರ ಉಪಕರಣ ಆಭರಣಗಳ ಬಳಕೆಯಿದ್ದ ಸುಧಾರಿಸಿದ ಹಂತದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳು. ಕೃಷ್ಣಾ ಮೇಲ್ದಂಡೆ ಭಾಗದ ತೇರದಾಳ (ಬಿಜಾಪುರ), ಮಂಗಸೂಳಿ, ಸತ್ತಿ, ಕುಡಚಿ (ಬೆಳಗಾಂವಿ) ಮೊದಲಾದವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗ ನೆಲೆಗಳು. ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರ, ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಮಸ್ಕಿ ಮೊದಲಾದ ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಂತೆ ಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗ, ಇಲ್ಲವೇ ಮುಂದುವರೆದ ನವಶಿಲಾಯುಗ, ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಹಂತಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ಅನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ಪದರುಗಳಲ್ಲಿದ್ದವು. ಈ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಅಂಶ ತಿಳಿದಿದೆ. ಶಿಲಾ ತಾಮ್ರದ ಹಂತದಲ್ಲಿಯ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಇದು ಆಯಾ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿಯ ನಿರಂತರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಮತ್ತು ಆಯಾಯ ಹಂತದ ಸ್ಥೂಲ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಸಹಾಯಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಉತ್ಖನನ ಗಳಿಂದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಸರಿಯಾದ ಕಾಲಮಾನಗಳನ್ನಲ್ಲದೆ, ಆಯಾಯ ಜನ ಸಮುದಾಯಗಳ ವಾಸ್ತವ್ಯದ ಕ್ರಮ, ವಸತಿಗಳು, ಆಹಾರ ಪದ್ಧತಿ, ಉದ್ಯೋಗ, ಕಲೆ, ಕಟ್ಟುಕಟ್ಟಳೆಗಳು, ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಕ್ರಮ, ಚಲನವಲನ, ಇತರ ಸಮುದಾಯಗಳೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕ ಮೊದಲಾದ ಸಾಮಾಜಿಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಸಂಗನಕಲ್ಲಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಜನರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಗುಡಿಸಲಿನ ನಿರ್ಮಿತಿ, ವಿನ್ಯಾಸ, ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಸರಕುಗಳು, ಮಂಗಸೂಳಿಯ ಮನೆಗಳ ಬಳಿ ಮಣ್ಣನ್ನು ಹಾಕಿ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ನೆಲಗಳು, ಶಿಲಾ ತಾಮ್ರಯುಗ ಜನರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಉತ್ತಮ ಕಲಾ ಅಭಿರುಚಿಯನ್ನು ತೋರಿಸುವ ನಾನಾ ಪ್ರಕಾರಗಳ ವರ್ಣ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು, ಈ ಒಂದೊಂದೂ ಆಯಾಯ ಜನ ಸಮುದಾಯದ ಜೀವನ ಶೈಲಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತವೆ.

ಬೀದರ ಜಿಲ್ಲೆ ಹಾಗೂ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಮತ್ತು ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಉತ್ತರ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಇತರ ಎಲ್ಲೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಬಹುಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಇವು ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಕಲ್ಮನೆಗಳ ನೆಲೆಗಳು. ಈ ಜನರ ವಾಸ್ತವ್ಯದ ನೆಲೆಗಳು ತೀರಾ ಕಡಿಮೆ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ. ತಡಕನಹಳ್ಳಿ (ಧಾರವಾಡ), ಕೊಮಾರನಹಳ್ಳಿ (ಚಿತ್ರದುರ್ಗ), ತೇರದಾಳ, ಹಳಿಂಗಳಿ (ಬಿಜಾಪುರ) ಮೊದಲಾದ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಗೋರಿ ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ನಾನಾ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಗೋರಿಗಳ ರಚನೆ ಮತ್ತು ವಿನ್ಯಾಸ, ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ವಿಧಾನಗಳು ಹಾಗೂ ಶವಸಂಸ್ಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿ ಸಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳುಳ್ಳ ಮತ್ತು ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಒಂದೇ ಕಲ್ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಶವಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಅಸ್ಥಿ ಸಂಸ್ಕಾರ ವಾಗಿರುವಂಥ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ ವಿಷಯಗಳು ತಿಳಿದಿವೆ. ಮಸ್ಕಿ, ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಸಂಗನಕಲ್ಲು ಮೊದಲಾ ದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಈ ಜನರ ಕೆಲವೇ ವಾಸ್ತವ್ಯ ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಇವರ ಸಾಮಾನ್ಯ ನಿತ್ಯ ಜೀವನದ ಸ್ವರೂಪವೂ ಶೈಲಿಯೂ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶವೆಂದರೆ, ಹಳ್ಳೂರು, ತಡಕನಹಳ್ಳಿ, ಕೊಮಾರನಹಳ್ಳಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಬೃಹತ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಾದರಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಾಣಿಸಿ ಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಸ್ವಲ್ಪ ಕೆಂಪೊತ್ತಿದ ಬಿಸ್ಕತ್‌ಬಣ್ಣ ಮತ್ತು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಯಾಗಿದ್ದು, ಇದರ ಒಳಗಡೆ ಇಲ್ಲವೆ ಹೊರಗಡೆ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಬಿಳಿ ಬಣ್ಣದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇಂತಹ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಗುಜರಾತ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆ ಮತ್ತು ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂಕೀರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂಥ ಪಾತ್ರೆ ಕರ್ನಾಟಕ ದಲ್ಲಿಯೂ ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಗಳ ಮಣ್ಣು, ಸುಟ್ಟ ಕಾಳು ಕಡ್ಡಿಗಳು, ಪ್ರಾಣಿ ಎಲುಬುಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಲೋಹದ ಸಾಮಾನುಗಳು, ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಪ್ರಯೋಗಶಾಲೆಯ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಧ್ಯಯನ ಗಳಿಂದ ಆಯಾಯ ಕಾಲದ ವಾಯುಗುಣ, ಪರಿಸರ, ಕಾಡು ಹಾಗೂ ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿ ಸಂಪತ್ತು, ಅರಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಕೃಷಿ ಉತ್ಪನ್ನಗಳು ಹಾಗೂ ತತ್‌ಸಂಬಂಧಗಳಿಂದ ಜನರ ಉದ್ಯೋಗ, ಆಹಾರ, ಪದ್ಧತಿ, ಕಚ್ಚಾವಸ್ತುಗಳ ಮೂಲ ನೆಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಮಾನವ ಅಸ್ಥಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಲಿಂಗ, ವಯಸ್ಸುಗಳಲ್ಲದೆ ಆ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ದೇಹಸ್ಥಿತಿ, ಅವರಿಗೆ ತಗುಲಿದ್ದ ರೋಗರುಜಿನಗಳು, ಶ್ರಮ ಮೊದಲಾದವು ವಿಚಾರಗಳೂ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಕಲ್ಲಾಸರೆ/ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು, ಬಯಲು ಬಂಡೆ ಕುಟ್ಟು ಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೊಪ್ಪಳ–ಹಿರೆಬೆನಕಲ್ಲು–ಹಂಪಿ ಭಾಗ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು–ಕುಟಕನಕೇರಿ. ಐಹೊಳೆ ಭಾಗ ಹಾಗೂ ವಿರಳವಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟ–ಕಡಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೆ ಸು.80 ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಶೋಧಿತವಾಗಿವೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮೊದಲ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಇಂಥ ನೂರಾರು ನೆಲೆಗಳಿರುವ ಸೂಚನೆಯಿದೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ– ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಹಾಗು ಸಾಮಾಜಿಕ ಮನರಂಜನೆ ಕಟ್ಟು–ಕಟ್ಟಳೆ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಪ್ರಮುಖ ಆಕರಗಳಾಗಿವೆ.

ಹೀಗೆ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಮತ್ತು ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ತೋರಿಬಂದ ನೆಲೆಗಳ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳ, ನಾನಾ ಪ್ರಕಾರದ ಅವಶೇಷಗಳ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಂದ ವಿವಿಧ ಪರಿಸರಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಜನಜೀವನ ಶೈಲಿ, ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ತಂತ್ರಗಳು, ಸೌಂದರ್ಯ ಪ್ರಜ್ಞೆ, ಕಲೆ, ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ನಂಬಿಕೆಗಳು, ಸಾಧನೆಗಳು ಹಾಗೂ ಜೀವನ ಪದ್ಧತಿಯ ಮತ್ತು ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಗಳ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ, ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಪುನಃ ರಚಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ: ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು: ಜನರ ಮುಂದಿನ ಪೀಳಿಗೆಗಳು ಹಾಗೂ ಇತರರು ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತವ ಮಾಡಿದ ನೆಲೆಗಳು ಬಹಳವಾಗಿವೆ. ಮೌರ್ಯ–ಸಾತವಾಹನ, ಆದಿ ಕದಂಬ–ಗಂಗ, ಆದಿ ಚಳುಕ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳ, ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ರಾಜಧಾನಿಗಳ, ನಗರಗಳ, ಗ್ರಾಮಗಳ, ಹಲವಾರು ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ ಕೆಲವು ನೆಲೆಗಳ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದಿಂದ ಬಂದ ಹೆಸರುಗಳೂ ಲಭ್ಯವಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಗೆ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಹೆಸರು ಇಸಿಲ. ಇದು ಆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸುವರ್ಣಗಿರಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ಸುವರ್ಣಗಿರಿ ನಿರ್ವಿವಾದವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಇದು ಮಸ್ಕಿಯೇ ಆಗಿರಬಹುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತು ಇದೆ. ಇದರಂತೆಯೇ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ನಗರಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಇಂತಿವೆ. ಇಂಡಿ (ಬಿಜಾಪುರ), ಬಾದಾಮಿ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು, ಬನವಾಸಿ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ನಗರಗಳಿದ್ದ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಹೆಸರಿನ ಸಂಸ್ಕೃತ ರೂಪ ವಾತಾಪಿ. ಈ ಹೆಸರು ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿಯ ಒಂದನೆಯ ಪುಲಿಕೇಶಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿದೆ. ಬಾದಾಮಿಗೆ ಇನ್ನೊಂದು ಹೆಸರು ವೈಜಯಂತಿ. ಹೀಗೆಯೆ ಇತರ ಹೆಸರುಗಳು ಅಂದರೆ ಪಲಾಶಿಕಾ (ಹಲಸಿ), ಪಾಂಕ್ತಿಪುರ (ಈಗಿನ ಹಾನಗಲ್ಲು), ಕೊಳನೂರು (ಕೋಲಾರ) ಮೊದಲಾದವು.

ಇಂಥ ಮಹತ್ವದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಮಾತ್ರ ಹೈಗುಂದ (ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ), ಬನವಾಸಿ, ಗುಡ್ನಾಪುರ, ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ (ಚಿತ್ರದುರ್ಗ), ವಡಗಾಂವ್–ಮಾಧವಪುರ (ಬೆಳಗಾಂವಿ), ತಲಕಾಡು (ಮೈಸೂರು) ಮೊದಲಾದ ಕೆಲವೇ ನಗರಗಳನ್ನು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಹಾಗೂ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಆಯಾಯ ಕಾಲದ ಜನರ ನಿತ್ಯ ಬಳಕೆಯ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲದೆ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳು; ಮಣ್ಣಿನ, ದಂತದ, ಕಲ್ಲಿನ ಕಲಾತ್ಮಕ ಗೊಂಬೆಗಳು; ಆಯಾಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ವಿವಿಧ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲದರ ಸಮನ್ವಯ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಆಯಾತ ಕಾಲದ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳು, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮಾದರಿಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಕಾರಗಳು, ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಹಾರಗಳು, ನಾಣ್ಯಪದ್ಧತಿ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಆಗುವುದು. ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರದಲ್ಲಿಯ ಅಶೋಕ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಕಿರುಬಂಡೆಶಾಸನದ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಪವಿತ್ರ ಬುದ್ಧಪಾದ ಜೋಡಿಯನ್ನು ರೇಖೆಯಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ಇತಿಹಾಸಕಾಲದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಂತದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಪ್ರಯತ್ನ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಸನ್ನತಿಯ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ನಗರದ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಅಪರೂಪದ ಹಾಗೂ ಮಹತ್ವದ ಒಂದು ಚಿತ್ರಿತ ವೃತ್ತ ಫಲಕ ದೊರೆತಿದೆ. ಈ ಫಲಕದ ಮೇಲಿನ ಹೊಳಪು ಹಾಗೂ ಚಿತ್ರಗಳ ಶೈಲಿ ಮೌರ್ಯಕಾಲದ ಕಲೆಯ ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಇದು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಮೌರ್ಯಕಾಲದ್ದಾಗಿರಬಹುದು. ಇವಲ್ಲದೆ ಆ ಕಾಲದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪ್ರಕಾರದ ಅತ್ಯಂತ ಹೊಳಪಿನ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರುಗಳು ಕೂಡಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇಂಥ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಗಂಗಾನದಿಯ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ ಸು. 6–3 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪಾತ್ರೆಯನ್ನು ಔತ್ತರೇಯ ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ (ನಾರ್ಥರ್ನ್ ಬ್ಲ್ಯಾಕ್ ಪಾಲಿಷ್ಡ್ ಪಾಟರಿ). ಹೀಗೆ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಮೌರ್ಯಕಾಲದ ಕಲಾತ್ಮಕ ಕುರುಹುಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತಿರುವುದು ಇದೇ ಪ್ರಥಮ.

ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಐಹೊಳೆ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು, ತಲಕಾಡು ಮೊದಲಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ, ಆದಿ ಕದಂಬ, ಗಂಗ, ನಿರ್ಮಿತಿಗಳು ಇತ್ತೀಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳಿಂದ ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೂ ಗೊತ್ತಿರದ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ಪೂರ್ವದ ವಾಸ್ತು/ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ, ವಿನ್ಯಾಸ, ಕೆಲವೊಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಚಾಳುಕ್ಯರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಬಾದಾಮಿ ಮತ್ತು ಇದರ ಸಮೀಪದ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು, ಹಳೆ ಮತ್ತು ಹೊಸ ಮಹಾಕೂಟ, ಬಿ.ಎಸ್.ಜಾಲಿಹಾಳ, ಐಹೊಳೆ, ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರ (ಚಾಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ಪುಲಿಗೆರೆ, ಧಾರವಾಡ), ಬನವಾಸಿ, ಮಣ್ಣೆ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ–ಗಂಗಕಾಲದ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕೊರೆದು ಹಾಗೂ ಕಡೆದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳ ಅನೇಕ ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಿವೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಹೆಸರೇ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ಅರಸರು ತಮ್ಮ ಪಟ್ಟಬಂಧ ಮಹೋತ್ಸವವನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಐಹೊಳೆ ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ತಕರ ಕೇಂದ್ರ. ಕ್ರಮೇಣ ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಬಲ ವಣಿಕ ಸಂಘ ಅಯ್ಯಾವೊಳೆ ಐನೂರ್ವರು ಎಂದು ಇಡೀ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ವಿಕಸನ ಹಂತದ ದೇವಾಲಯದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಆಕೃತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಅನಂತರ ಕಾಲದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳ ವೈವಿಧ್ಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಹಂತಗಳು ವೀಕ್ಷಕರನ್ನು, ಅಧ್ಯಯನಶೀಲರನ್ನು ಆಶ್ಚರ್ಯಚಕಿತರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತವೆ. ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ತಜ್ಞರು ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ಭಾರತೀಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಪ್ರಯೋಗ ಶಾಲೆ. ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ತೊಟ್ಟಿಲು ಎಂದೆಲ್ಲ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಾದ ರೇಖಾನಗರ ಅಥವಾ ಭಾರತೀಯ ಆರ್ಯ ಅಥವಾ ಔತ್ತರೇಯ ಮತ್ತು ವಿಮಾನ ಅಥವಾ ದ್ರಾವಿಡ, ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಇವು ಒಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿರುವಂಥ ಸ್ಥಳವು ಬಾದಾಮಿ–ಐಹೊಳೆ–ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು – ಇಂಥ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿಯ, ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಟ್ಟುವಂತೆ ಲೌಕಿಕ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕೃತಿಗಳು, ಗೃಹಪೀಠೋಪಕರಣಗಳು, ಲಲಿತ ಕಲೆಗಳು, ಸಂಗೀತ ವಾದ್ಯಗಳು, ವೇಷ ಭೂಷಣಗಳು, ಕೇಶವಿನ್ಯಾಸ, ವಾಹನಗಳ ಪ್ರಕಾರಗಳು, ಯುದ್ಧ ಕೌಶಲ, ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳು, ಗುರುಕುಲಾಶ್ರಮ ಮೊದಲಾದ ಸಾಮಾಜಿಕ ರಚನೆ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ದೃಶ್ಯಗಳು ಅಂದಿನ ಸಮಾಜದ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಬಹಳ ಸಹಾಯಕಾರಿಯಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವೊಂದು ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಬೇರೆ ಸರಿಯಾದ ಮೂಲಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಸಾತವಾಹನ ಅರಸರ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯ ಚಲಾವಣೆ ಮತ್ತು ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಆದಿ ಕದಂಬ ಹಾಗೂ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಗತಿಗಳು ಕೂಡ ಇದುವರೆಗೆ ಸ್ವಲ್ಪವೂ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸು ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾದ ಒಂದು ನಾಣ್ಯ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಪತ್ತೆಯಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಶಾಸನ ಆಕರಗಳು: ಬಹಳ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಉಳಿಯುವಂಥ ಕಲ್ಲು, ಲೋಹ ಮೊದಲಾದ ಸರಕುಗಳ ಮೇಲೆ ಸಮಕಾಲೀನ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯುತ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ತಮ್ಮ ಕಾಲದ ಅರಸು ಮನೆತನ ಆಶ್ರಯದಾತನಾಗಿದ್ದ ಅರಸನ ಯೋಗ್ಯತೆ, ಸಾಧನೆ ಹಾಗೂ ಘನ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ಮಾಡಿದ ದಾನಧರ್ಮಗಳು, ಕೆರೆಕಟ್ಟೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ, ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಆಡಳಿತ ಅಧಿಕೃತ ದಾಖಲೆಗಳಾಗಿ, ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಪ್ರಕಟಣೆಯಾಗಿ ಬರೆದಿಟ್ಟ ರಾಜಾಜ್ಞೆಗಳೇ ಶಾಸನಗಳು. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಶಾಸನಗಳೇ ಅತ್ಯಧಿಕ. ಇವಲ್ಲದೆ ಘನವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಮರಣವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ಮೊದಲಾದ ಸ್ಮಾರಕ ಶಾಸನಗಳೂ ಇವೆ. ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆಯಿದ್ದರೂ ಕಾವ್ಯಮಯ ವರ್ಣನೆಯಿದ್ದರೂ ಇವು ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ ಎನ್ನುವುದು ಸರ್ವವಿಧಿತ. ಇಂಥ ಸಾವಿರಾರು ಶಾಸನಗಳ ಶೋಧನೆ, ಓದುವುದು, ಅರ್ಥೈಸುವುದು ಮತ್ತೆ ವಿಮರ್ಶೆ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ರಾಜ್ಯಗಳು, ವಿಸ್ತಾರ ಗಡಿಗಳು, ರಾಜಕೀಯ ಸ್ಥಿತಿ, ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತ, ಸಮಾಜ, ಕಲೆ, ಧರ್ಮ, ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ, ತೆರಿಗೆ ಪದ್ಧತಿ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದ್ದರೂ ಕೂಡ ಎಡೆಬಿಡದೆ ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಮತ್ತು ಪ್ರದೇಶಗಳ ನಂಬಲರ್ಹವಾದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಪುನರ್‌ರಚಿಸಲು ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೂ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ 1885 ರಿಂದ ಈ ಶಾಸನಗಳ ಅಧ್ಯಯನವೂ ಚುರುಕುಗೊಂಡಿತು. ಜೆ.ಎಫ್.ಫ್ಲೀಟ್, ಬಿ.ಎಲ್.ರೈಸ್, ಆರ್.ನರಸಿಂಹಾಚಾರ್ಯ, ಎಂ.ಎಚ್.ಕೃಷ್ಣ, ಆರ್.ಎಸ್.ಪಂಚಮುಖಿ, ಪಿ.ಬಿ.ದೇಸಾಯಿ, ಜಿ.ಎಸ್.ಗಾಯಿ, ಕೆ.ವಿ.ರಮೇಶ, ಎಸ್.ಎಚ್.ರಿತ್ತಿ, ಎಂ.ಚಿದಾನಂದ ಮೂರ್ತಿ, ಎಂ.ಹನುಮಂತರಾವ್, ಬಿ.ಆರ್.ಗೋಪಾಲ, ಸೀತಾರಾಮಜಾಗೀರದಾರ, ಎಂ.ಎಂ.ಕಲ್ಬುರ್ಗಿ ಮೊದಲಾದವರು ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸತತವಾಗಿ ಶಾಸನಗಳ ಶೋಧನೆ, ಪರಿಶೋಧನೆ, ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮಾಡಿ ಶಾಸನ ಅಧ್ಯಯನ ಒಂದು ಗಟ್ಟಿನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲುವ ಹಾಗೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಇಂದಿಗೂ ಹೊಸ ಶಾಸನಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬರುತ್ತಲಿವೆ. ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಇಂದಿನ ಹೊಸ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ವಿಮರ್ಶಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಶಾಸನ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಸದಾ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶ ಇರುವುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಶಾಸನಗಳು ಎಂಥ ಮಹತ್ತ್ವದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸುತ್ತವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಕೆಲವೊಂದು ಉದಾಹರಣೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬಹುದು.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯ ಮೌರ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ಖಚಿತವಾಗಿ ರಾಜಾಜ್ಞೆ ಶಾಸನ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಈ ಅರಸನ ಒಟ್ಟು ಹತ್ತು ಕಿರು ಬಂಡೆಶಾಸನಗಳು, ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರ, ಸಿದ್ಧಾಪುರ (ಚಿತ್ರದುರ್ಗ), ಕೊಪ್ಪಳ ಮತ್ತು ಮಸ್ಕಿ, (ರಾಯಚೂರು) ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಲಾಯಿತು. 1977ರಲ್ಲಿ ನಿಟ್ಟೂರು ಮತ್ತು ಉದೆಗೊಳಂನಲಿ (ಬಳ್ಳಾರಿ) ಇಂಥ ಶಾಸನಗಳಿದ್ದುದು ತಿಳಿದುಬಂದಿತು. ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯ ವಿಷಯ ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಒಂದೆ; ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಅವರ ಉತ್ಕರ್ಷಕ್ಕಾಗಿ ನೀತಿಬೋಧನೆ ಆದರೂ ಇವುಗಳಿರುವ ಸ್ಥಳಗಳಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಆ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಗಡಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಸಹಾಯಕರವಾಗಿವೆ. 1915ರಲ್ಲಿ ಈ ಅರಸನ ಶಾಸನ ಮಸ್ಕಿಯಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಮುಂದೆ ಉಳಿದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅರಸನನ್ನು ಅವನ ವಿಶೇಷ ನಾಮದಿಂದ ದೇವಾನಾಂಪಿಯ ಪಿಯದಸಿ (ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯ, ಪ್ರಿಯದರ್ಶಿ) ಎಂದು ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಶೋಕ ಮೌರ್ಯನ ಸಮಕಾಲೀನ ಶ್ರೀಲಂಕದ

ಒಬ್ಬ ಅರಸು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.247–207) ತಿಸ್ಸನು ದೇವಾನಂಪಿಯನೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ. ಇದಲ್ಲದೆ ಅಶೋಕನ ತಂದೆ ಬಿಂದುಸಾರನಿಗೂ ಈ ವಿಶೇಷ ಪದನಾಮವಿತ್ತೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಅರಸು ಅಶೋಕ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂದು ನಿಶ್ಚಯವಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಮಸ್ಕಿಯಲ್ಲಿರುವ ಈ ಅರಸನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇವನ ಅನ್ವರ್ಥನಾಮವಾದ ಅಸೋಕ (ಅಶೋಕ) ಎಂಬ ಹೆಸರು ವಿಶೇಷ ನಾಮದೊಂದಿಗೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಈ ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯ ಪ್ರಿಯದರ್ಶಿ ಮೌರ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಶೋಕನೆಂದೇ ಖಚಿತವಾಯಿತು. ನಿಟ್ಟೂರು ಮತ್ತು ಉದೆಗೊಳಂ ಶಾಸನದಲ್ಲಿಯೂ ಅಸೋಕರಾಜನೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. 1990 ರಲ್ಲಿ ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ (ಗುಲ್ಬರ್ಗ) ಈ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಆಗಲೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದ 14 ಹಿರೆ ಬಂಡೆಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ 13–14 ನೆಯ ಬಂಡೆ ಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ಕಳಿಂಗದ ಎರಡು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರತಿಗಳು ಭಾಗಶಃ ಇದ್ದುದು ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ತಿಳಿಯಿತು.

ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸುವರ್ಣಗಿರಿ ಮಹಾಮಾತ್ರರ ಮೂಲಕ ಇಸಿಲದ ಮಹಾಮಾತ್ರರಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದ ರಾಜಾಜ್ಞೆಯೇ ಶಾಸನದ ವಿಷಯ. ಆದ್ದರಿಂದ ಆ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಸಿಲ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಈಗಿನ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಭಾಗ ಅಶೋಕ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಮಹಾಮಾತ್ರ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಯಿತು. ಆಗಲೇ ಅಂಕಿಗಳಿಗೆ ಸಂಖ್ಯೆ ಸಂಕೇತದ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುದು ಈ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿಯಿತು. ಅಶೋಕನು ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಕೈಗೊಂಡ ಪ್ರವಾಸ ದಿನಗಳು 256 ಎಂದು ತಿಳಿಸಲು ಅಂಕಿ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಸನ್ನತಿಯ ಶೋಧನೆ ಕೆಲವು ಮಹತ್ತ್ವದ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ. ಬಹುಶಃ ಈ ಭಾಗವನ್ನು ಕಳಿಂಗ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆಲ್ಲುವುದಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆಯೆ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಕೊನೆಯದಾಗಿ ಕಳಿಂಗ ರಾಜ್ಯ ಗೆದ್ದ ಅನಂತರ ಅಲ್ಲಿ ಹಾಕಿಸಿದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯೂ ಹಾಕಿಸುವ ಅನಿವಾರ್ಯತೆ ಕಂಡುಬಂದಿರಬೇಕು. ಇದು ಸತ್ಯವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಇವನ ಅಜ್ಜನಾದ ಮೌರ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ಭಾಗ ಸೇರುತ್ತಿತ್ತೆಂಬುದು ಸತ್ಯಕ್ಕೆ ದೂರದ ಮಾತಾಗುತ್ತದೆ.

ದಖನ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯರ ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಆಳಿದ ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದಾನ ಶಾಸನಗಳು. ನಾಸಿಕ (ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ) ದಲ್ಲಿಯ ವಾಸಿಷ್ಠೀಪುತ್ರ ಪುಳುಮಾವಿಯ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದ 19ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಇವನ ಹಿಂದಿನ ಅರಸು ಗೌತಮಿಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳು ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತಾರ ಮೊದಲಾದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೊಡುವಂಥ ಶಾಸನ ತೀರ ಅಪರೂಪ. ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು, ಮ್ಯಾಕೆದೋಣಿ (ಬಳ್ಳಾರಿ), ವಾಸನ (ಧಾರವಾಡ) ಮತ್ತು ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಈ ಅರಸರ ಕಾಲದ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಸನ್ನತಿಯ ಒಂದು ಶಾಸನ ಗೌತಮಿಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ ಇದೊಂದು ಅಪರೂಪ ಶಾಸನ. ಇದು ನಾಸಿಕ ಶಾಸನದಂತೆ ಒಂದು ಪ್ರಶಸ್ತಿ. ಆ ಅರಸನ ಹಲವಾರು ಪ್ರಾಂತಗಳ ಮೇಲಿನ ಅಧಿಕಾರ ಮತ್ತು ಕ್ಷಹರಾತ ಕುಲದ ಉಚ್ಚಾಟನೆ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳಿವೆ. ಇದರಿಂದ ಈ ಭಾಗವು ನೇರವಾಗಿ ಸಾತವಾಹನರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿರಬೇಕೆಂದು ದೃಢವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದುವರೆಗೆ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ. 1–2ನೆಯ ಶತಮಾನದ 56ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ಹಾಗೂ ಹಲವಾರು ಬೌದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ನಗರ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಕಲೆಯ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಸಾತವಾಹನ ಅರಸರ ವಂಶದ ಮೂಲಸ್ಥಳದ ಬಗ್ಗೆ ಚರ್ಚೆ ಇದೆ. ಮ್ಯಾಕೆದೋಣಿ ಶಾಸನ ಈ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಆಶಾದಾಯಕವಾಗಿದೆ. ವಾಸನದ ಶಾಸನ ಚಂಡಶಿವ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಶೈವಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಶಿವದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣದ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುವಂಥ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಶಾಸನವೂ ಇದಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಒಬ್ಬ ಸಾತವಾಹನ ಅರಸನ ದೇವಾಲಯವು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರಬಹುದು. ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ಈ ವಾಸಿಷ್ಠೀಪುತ್ರ ಶಿವಶ್ರೀ ಪುಳುಮಾವಿಯ ಮಹಾರಾಣಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿಯ ಸ್ಮಾರಕ ಶಾಸನ ಬಹುಶಃ ಇವಳು ಈ ಪ್ರದೇಶದವಳಾಗಿರಬಹುದೆಂಬ ವಿಚಾರಕ್ಕೆ ಎಡೆ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ. ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ ಅರಸರ ಮಾಂಡಲಿಕರಾದ ಚುಟುಕುಲಾನಂದ ವಂಶದ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳು ಒಂದು ಮಳವಳ್ಳಿ (ಶಿವಮೊಗ್ಗ)ಯಲ್ಲಿ, ಮತ್ತೊಂದು ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವೆರಡೂ ಕೂಡ ವಿಣ್ಣುಕಡ ಚುಟುಕುಲಾನಂದ ಸಾತಕರ್ಣಿ (ವಿಷ್ಣು ಚುಟುಕುಲಾನಂದ ಶಾತಕರ್ಣಿ) ಆಡಳಿತ ಕಾಲದವು. ಮೊದಲನೆಯದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರಕಾರದ ಬ್ರಹ್ಮದೇಯ (ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ದಾನ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದು) ಮತ್ತು ದೇವಸ್ವ (ದೇವರ ಪ್ರಜಾದಿ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ದಾನ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದು) ದಾನಗಳ ವಿಷಯವಿದೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರ ದಾನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುವಂಥ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಶಾಸನವಿದು. ಎರಡನೆಯದರಲ್ಲಿ ಈ ಅರಸನ ಮಗಳಾದ ಶಿವಕದ ನಾಗಸಿರಿ (ಶಿವಸ್ಕಂದ ನಾಗಶ್ರೀ) ಒಂದು ಬೌದ್ಧ ನಾಗಶಿಲ್ಪ, ಒಂದು ವಿಹಾರ ಮತ್ತು ಒಂದು ಕೆರೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಿ ದಾನಕೊಟ್ಟ ವಿಷಯವಿದೆ ಹಾಗೂ ಮುಚಲಿಂಗ ನಾಗಶಿಲ್ಪವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ ಸಂಜಯತಿಯ ದಮೋರಕನ ಶಿಷ್ಯ ನಟಕನೆಂದು ಶಿಲ್ಪಿಯ ಹೆಸರನ್ನು ಹೇಳಿದೆ. ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ (ಗುಂಟೂರು ಜಿಲ್ಲೆ, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ)ದಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಬೆಳಕನ್ನು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ.

ಮೌರ್ಯ–ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳೆಲ್ಲವೂ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ಇವರ ತರುವಾಯ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿ ಆಳಿದ ಕದಂಬ ಮತ್ತು ಗಂಗ ವಂಶಜರ ಶಾಸನಗಳೆಲ್ಲವೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಉಳಿದೆಲ್ಲವೂ ತಾಮ್ರಪಟ ಶಾಸನಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ದೇವಸ್ವ ಇಲ್ಲವೆ ಬ್ರಹ್ಮದೇಯ ದಾನಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವು. ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯ ಬಂಡೆಶಾಸನ ಕದಂಬ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಕ ಮತ್ತು ಮೊದಲ ದೊರೆ ಮಯೂರಶರ್ಮನ ಕಾಲದ್ದು. ಈ ಶಾಸನ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಮಯೂರಶರ್ಮ ಗೆದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳ ಸರಮಾಲೆ ಇದೆ ಎಂದು ಈ ಹಿಂದೆ ಅದನ್ನು ಅರ್ಥೈಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈಚಿನ ಹೆಚ್ಚು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಈ ಶಾಸನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದೆಯೆಂದೂ ಇದರಲ್ಲಿ ಮಯೂರಶರ್ಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೊಪಣ (ಕೊಪ್ಪಳ)ದ ಚಾಮನೆಂಬುವನು ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದು ಕೆರೆಯನ್ನು ದುರಸ್ತಿ ಮಾಡಿದ ವಿಷಯವಿದೆಯೆಂದೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ.

ಕದಂಬ ಅರಸು ಮನೆತನದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ತಾಳಗುಂದ ಮತ್ತು ಗುಡ್ನಾಪುರ ಸ್ತಂಭಶಾಸನಗಳು ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಮೊದಲನೆಯದು ಕದಂಬವಂಶದ ಮೂಲ, ಕಂಚಿಯಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ಮಯೂರಶರ್ಮನ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ, ಅಲ್ಲೊಂದು ಅವಮಾನಿತ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಅವನು ಕ್ರಮೇಣ ಬನವಾಸಿ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲಿನ ಪಲ್ಲವರ ಅಧಿಕಾರದ ಕೊನೆಗಾಣಿಸುವಿಕೆ, ಕದಂಬ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ, ಈ ಅರಸು ಮನೆತನದ ಐದನೆಯ ಅರಸು ಶಾಂತಿವರ್ಮನ ತನಕ ವಂಶಾವಳಿ ಮತ್ತು ಶಾಂತಿವರ್ಮನ ತಂದೆ ಕಾಕುಸ್ಥವರ್ಮ ತಾಳಗುಂದದಲ್ಲಿ ಕೆರೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ಕುಬ್ಜನೆಂಬ ಕವಿ ಉತ್ತಮ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ. ಗುಡ್ನಾಪುರದಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನ ಇತರ ಕೆಲವು ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ತಾಳಗುಂದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ ಕದಂಬ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಈ ಶಾಸನ ಇನ್ನೂ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮಯೂರವರ್ಮನ ತಂದೆ ವೀರಶರ್ಮ ಮತ್ತು ಅಜ್ಜ ಬಂಧುಷೇಣ, ಇಲ್ಲಿಯ ಅರಮನೆಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಯೇ ಒಂದು ಮನ್ಮಥ ದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣ, ವಸಂತೋತ್ಸವದ ಆಚರಣೆ, ಗುಡ್ಡ (ಗುಡ್ನಾ) ಪುರದಲ್ಲಿ ಕೆರೆಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳಿವೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ 1 ರಿಂದ 9 ರ ತನಕ ಸಂಖ್ಯೆಗಳಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕದಂಬರ ಶಾಸನಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯನ್ನಲ್ಲದೆ ಪ್ರಬುದ್ಧ ಉತ್ತಮ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯ ಮಟ್ಟವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ನೆರವಾಗುತ್ತವೆ. ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಉತ್ತಮ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನವು ಹಲ್ಮಿಡಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇದರಂತೆ ಈ ಕಾಲದ ಕೆಳಗುಂದಲಿ (ಶಿವಮೊಗ್ಗ) ಮತ್ತು ಕಂಪ್ಲಿ (ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ) ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಇದರಂತೆಯೆ ಆದಿ ಗಂಗರ ಶಾಸನಗಳೂ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ, ವಂಶಾವಳಿ, ಪಲ್ಲವ, ಕದಂಬ ಮತ್ತು ಪುನ್ನಾಟರೊಡನೆ ಅವರ ಸಂಬಂಧ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಅರಸರ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಸುವಾಗ ಇವರ ಪ್ರಾವೀಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಸ್ವಂತ ರಚನೆಗಳನ್ನು ಕೂಡ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಗಂಗ ದುರ್ವಿನೀತನ ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯಮ್ ಕಾವ್ಯದ ಮೊದಲನೆಯ ಹದಿನೈದು ಸರ್ಗಗಳ ಮೇಲಿನ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ, ಶಬ್ದಾವತಾರ ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಗರಸರ ಕೃತಿಗಳು ಕೂಡ ಕೊನೆಯ ಭಾಗ ಸಾಮಾನ್ಯ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಆ ಕಾಲದ ಗಡಿನಾಡಿನ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಕನ್ನಡ–ತಮಿಳು ಮಿಶ್ರಹಂತ ಲಕ್ಷಣ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ನೆರವಾಗುತ್ತದೆ.

ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಶಾಸನಗಳು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಆ ಕಾಲದ ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಇತಿಹಾಸಗಳನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದರೆ, ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ತೆಲುಗು ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಸಮಯೋಚಿತವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಇವರ ಶಾಸನಗಳು ಶಕ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ, ಆದಿ ಗಂಗ–ಕದಂಬರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ತೊಂದರೆಗಳು ಇವುಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಇವರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೆ ತಿಳಿದ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲನೆಯದು ಶಕವರ್ಷ 465ರ (ಪ್ರ.ಶ.543) ಒಂದನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿ ಶಾಸನ. ಇವನು ಬಾದಾಮಿಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಲವಾದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ವಿಷಯ ಇದರಲ್ಲಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಶಕವರ್ಷವನ್ನು ಬಳಸಿದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಮೊದಲನೆಯದು. ಬಾದಾಮಿ ಮೂರನೆಯ ಗುಹಾದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಒಂದನೆಯ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ಕಾಲದ ಶಾಸನವು ಅಲ್ಲಿಯ ಅದ್ಭುತ ಗುಹಾ ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಈ ಅರಸನ ತಮ್ಮ ಮೋಗಳೇಶನು ತನ್ನ ಅಣ್ಣನ ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿಗೋಸ್ಕರ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಗಮನಾರ್ಹ ಸಂಗತಿ ಇದೆ; ಮಂಗಳೇಶನು ತಾನು ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಪುಣ್ಯ ತನ್ನ ಅಣ್ಣನಿಗೆ ಹೋಗಬೇಕೆಂದು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ ಸದಿಚ್ಛೆ. ಮಂಗಳೇಶನ ಮಹಾಕೂಟ ಸ್ತಂಭಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶ್ಲೋಕ ಕಾಳಿದಾಸನ ರಘುವಂಶ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಒಂದು ಶ್ಲೋಕದ ಅನುಕರಣೆ ಯಂತಿದೆ. ಅತಿ ಮುಖ್ಯ ಶಾಸನವೆಂದರೆ ಐಹೊಳೆಯ ಮೇಗುತಿಯಲ್ಲಿಯ ಚಾಳುಕ್ಯ ಪ್ರಶಸ್ತಿ. ಇದನ್ನು ರಚಿಸಿದವನು ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿಯ ಜೈನ ಕವಿ ರವಿಕೀರ್ತಿ. ತನ್ನ ಕಾವ್ಯ ಪ್ರತಿಭೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಾಕವಿಗಳಾದ ಕಾಳಿದಾಸ, ಭಾರವಿ ಮೊದಲಾದ ಕವಿಗಳಿಗೆ ತಾನೇನೂ

ಕಡಿಮೆಯಿಲ್ಲವೆಂದು ಯೋಗ್ಯವಾಗಿಯೇ ಆತ್ಮವಿಶ್ವಾಸದಿಂದ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಈ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯ. ಇಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯವಿದೆ. ರಘುವಂಶ ಮೊದಲಾದ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು, ಅಭಿಜ್ಞಾನ ಶಾಕುಂತಲ ಮೊದಲಾದ ನಾಟಕಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಮಹಾಕವಿ ಕಾಳಿದಾಸನ ಕಾಲದ ಬಗ್ಗೆ ಗಂಭೀರ ವಿವಾದವಿದೆ. ಈ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಶಾಸನ ಈ ಕಾಲಮಾನದ ನಿರ್ಣಯ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಇವನು 6ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕಿಂತ ಪೂರ್ವದವನೆಂಬ ಒಂದು ಸ್ಪಷ್ಟ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತದೆ. ಇದು ಚಾಳುಕ್ಯ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಮತ್ತು ತನ್ನ ಪ್ರಭು ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ದಿಗ್ವಿಜಯವನ್ನು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸುತ್ತದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ ಸಂಗತಿಯೆಂದರೆ ಮಹಾಭಾರತ ಯುದ್ಧವಾದ ವರ್ಷದ ಜೊತೆಗೆ ತತ್ಸಮಾನ ಶಕವರ್ಷವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವುದು. ಅಲಂಪುರದಲ್ಲಿಯ ಬಾಲಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಶಾಸನ ಅಪರೂಪವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿಯ 74 ಶ್ಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ 22 ಶ್ಲೋಕಗಳು ಈ ಅರಸನ ಹುಟ್ಟು, ಬಾಲ್ಯ, ಯುವರಾಜ್ಯತ್ವ ಮತ್ತು ಉಳಿದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇವನ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಮತ್ತು ಇವನು ಮಾಡಿದ ಅನೇಕ ಜನೋಪಕಾರಿ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ವಂಶದ ಪ್ರಬಲ ಅರಸುಗಳಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯವನಾದ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಸು.740–42ರಲ್ಲಿ ಕಾಂಚಿಯನ್ನು ಗೆದ್ದು ರಾಜಸಿಂಹೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ದರ್ಶನ ಮಾಡಿ ಅದರ ಸಂಪೂರ್ಣ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಆ ದೇವಾಲಯದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿಸಿ ಕೊಟ್ಟ ವಿಷಯವನ್ನು ಆ ದೇವಾಲಯದ ಕದಂಬ ಮೇಲಿನ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಆ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಪಟ್ಟಮಹಿಷಿಯರಾದ ಲೋಕ ಮಹಾದೇವಿ ಮತ್ತು ತ್ರೈಲೋಕ್ಯ ಮಹಾದೇವಿಯರು ಮತ್ತು ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮಹಾಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಮತ್ತು ಅವರಿಗೆ ಮಾಡಿದ ಸನ್ಮಾನ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳಿವೆ.

ಇಂಥ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲದೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ, ದಾನಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಶಾಸನ ಫಲಕಗಳು, ಪಟ್ಟಿಗಳು ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಲಗಿತ್ತಿ ಶಿವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಆರ್ಯಮಿಂಚಿ ಉಪಾಧ್ಯಾಯ, ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿಯ ಹುಚ್ಚಪ್ಪಯ್ಯನ ಗುಡಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ನರಸೊಬ್ಬ ಮೊದಲಾದ ಹೆಸರಾಂತ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಕೊನೆಯದಾಗಿ ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿಯ ಕಪ್ಪೆ ಅರಭಟ್ಟ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಇದರ ಆದಿಯಲ್ಲಿಯ ಶ್ಲೋಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ಉಳಿದ ಪ್ರಧಾನಭಾಗ ಪೂರ್ಣ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಪದಿ ಛಂದಸ್ಸಿನಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ತ್ರಿಪದಿ ಛಂದಸ್ಸಿನ ಬಳಕೆಯ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ಚಾಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ಕನ್ನಡ ಕಾವ್ಯಕ್ಕೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. (ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ.)

ಸ್ಥಳೀಯ ಪುರಾಣ ಕಥೆಗಳು: ಮೌರ್ಯ–ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದಿಂದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಅವಧಿಯ ಯಾವುದೇ ಜನಪದ ಗೀತೆಗಳಾಗಲಿ, ಕಥೆಗಳಾಗಲಿ ಉಳಿದು ಬಂದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕೆಲವು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸತ್ಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸ್ಥಳೀಯ ಕಥೆಗಳು ಪರಂಪರಾಗತಗಳಾಗಿ ಬಂದಿವೆ. ಅವು ಈ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖವಾದ ಸ್ಥಳಗಳ ಬಗ್ಗೆ ದಂತಕಥೆಗಳಾಗಿವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಕಡಲ ತೀರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತ ಪೌರಾಣಿಕ ಪರಶುರಾಮನ ಕಥೆ; ಹಂಪಿ ಮತ್ತು ಸೊಂಡೂರಿನ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಕುಮಾರಸ್ವಾಮಿಬೆಟ್ಟ, ರಾಮಾಯಣದ ಕಿಷ್ಕಿಂಧ ಮತ್ತು ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ವನ ಎಂಬ ಪ್ರತೀತಿ; ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪ್ರದೇಶ ಮಹಾಭಾರತದ ಹಿಡಿಂಬಾಸುರನ ಪ್ರದೇಶವೆಂಬ ದಂತಕಥೆ; ಕಾವೇರಿ ಮೇಲ್ದಂಡೆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತ ಅಗಸ್ತ್ಯ ಮತ್ತು ಲೋಪಾಮುದ್ರಾ ಕಥೆ ಮೊದಲಾದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಥೆಗಳು ಸ್ಕಾಂದಪುರಾಣದ ಒಂದು ಭಾಗವಾದ ಸಹ್ಯಾದ್ರಿಖಂಡದಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಇದು ಸು.13–14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ಕಾಂದಪುರಾಣಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ ಎಂದು ಮತ್ತು ಆಯಾಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಪ್ರದೇಶದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲೋಸುಗ ಇಂಥ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ ಎಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದರೆ ಇಂಥ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಧ್ಯಯನಗಳು ಈ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸತ್ಯವೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಕಥೆಗಳು ಬಹಳ ಪುರಾತನವಾಗಿದ್ದು, ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಕಥೆಗಳಲ್ಲ. ಪಶ್ಚಿಮತೀರ ಕಡಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶೋಧನೆಗಳು ಸು. 10 ಸಾವಿರದಿಂದ 1 ಲಕ್ಷ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬೀ ಸಮುದ್ರದ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ 2 ಸಲ ಏರಿಳಿತವಾಗಿದೆಯೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಕೊನೆಯ ಬಾರಿ ಸಮುದ್ರದ ಮಟ್ಟ ಇಳಿದ ಅನಂತರ ಶಿಲಾ ಇಲ್ಲವೆ ಶಿಲಾ ತಾಮ್ರಯುಗ ಜನರು ಈ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದರು ಮತ್ತು ಇವರು ವೈಚಾರಿಕತೆಯಲ್ಲಿ ಉದಾತ್ತಮಟ್ಟವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಭವ್ಯಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವರಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ ಎಂದು ಪರಶುರಾಮನ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಸೂಚಿತವಾದಂತಿದೆ. ಇದನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುವಂತೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಉಪಕರಣಗಳುಳ್ಳ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಸೀತಾನದಿಯ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊಡಲಿಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸೀತಾನದಿ ಮೇಲ್ದಂಡೆಯಿಂದ ಘಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಬಂದರೆ ಮೇಗರವಳ್ಳಿ, ತೀರ್ಥಹಳ್ಳಿ ಹತ್ತಿರ ಎಡೆಹಳ್ಳಿ ಮೊದಲಾದೆಡೆ ನೂತನ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊಡಲಿ ಮತ್ತು ನೆಲೆ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ತೀರ್ಥಹಳ್ಳಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೇ ಪುರಾಣ ಪುರುಷ ಪರಶುರಾಮನು ನಿಂತು ಸಮುದ್ರವನ್ನು ದೂರ ಸರಿಸುವುದಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಕೊಡಲಿಯನ್ನು ಎಸೆದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ ಮತ್ತು ಈ ಪರಶುರಾಮ ಕಥೆಯು ಕನಿಷ್ಠ 2 ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟಾದರೂ ಪ್ರಾಚೀನ. ಮಹಾಕವಿ ಕಾಳಿದಾಸನ ಮಹಾಕಾವ್ಯ ರಘುವಂಶದಲ್ಲಿ ಈ ಘಟನೆಯನ್ನು ಉಪಮಾಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆಯೇ ಕಿಷ್ಕಿಂಧಾನಗರದ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಶಿರಸಂಗಿ (ಬೆಳಗಾವಿ) 1936ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿಯೂ ಉದ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. 8 ಮತ್ತು 10 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪಾರ್ವತಿ ಮತ್ತು ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ದೇವಾಲಯಗಳುಳ್ಳ ಕುಮಾರಸ್ವಾಮಿ ಬೆಟ್ಟವೇ ಕಾರ್ತಿಕೇಯವನ ಎಂಬುದು ಅಲ್ಲಿಯ ಮತ್ತು ಸಮೀಪದ ಕುಡತಿನಿಯ ಶಾಸನಗಳಿಂದಲೂ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದಲೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ.

ರಾಮಾಯಣದ ಕಿಷ್ಕಿಂಧಾ ಕಾಂಡದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದಂತೆ, ರಾಮ–ಲಕ್ಷ್ಮಣರು ಋಷಿಗಳ ಮಾತಿನಂತೆ ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಬಂದು ದೇವರನ್ನು ದರ್ಶನ ಮಾಡಿದಾಗ, ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ಸ್ವಾಮಿ ಆ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧವಾಗುವ ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಮಟ್ಟದ ಶಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದೂ ಅವುಗಳಿಂದ ಮಾತ್ರ ಪ್ರಬಲ ಶಸ್ತ್ರಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಲಂಕಾಧಿಪತಿ ರಾವಣನನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದೆಂದೂ ತಿಳಿಸಿದನಂತೆ. ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಉತ್ತಮ ಮಟ್ಟದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರಿನ ಹೇರಳ ನಿಕ್ಷೇಪವಿದೆ. ಸುತ್ತ ಮುತ್ತಲಿರುವ, ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯಲ್ಲಿಯ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಂಡಿಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಪ್ರಕಾರಗಳ ಅಂದರೆ ಈಟಿ, ಕತ್ತಿ, ಕಠಾರಿ, ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಮೊದಲಾಗಿ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಶಸ್ತ್ರಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಹಂಪಿಯ ಸಮೀಪ ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲು ಗುಡ್ಡಗಳಲ್ಲಿಯ ಸಮಕಾಲೀನ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಆಯುಧಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದ ಕುದುರೆ ಸವಾರರಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಸಮನ್ವಯ ಮಾಡಿದಾಗ ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ವನದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯ ಉತ್ತಮ ತರಗತಿಯ ಕಬ್ಬಿಣ/ಉಕ್ಕಿನ ಶಸ್ತ್ರಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಆಗುತ್ತಿದ್ದು, ಅವುಗಳು ಗುಣಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿರಬೇಕು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ರಾಮಾಯಣದ ಮಹಾಕವಿಯೂ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದಂತೆ ವರ್ಣಿಸಿರಬೇಕು.

ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂಥ ಕಥೆಗಳು ಆಯಾಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಅರ್ಥೈಸಲು ಮತ್ತು ಇವುಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಆಯಾಯ ಪ್ರದೇಶದ ಪ್ರಾಚೀನ ಜನರ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪುನರ್‌ರಚನೆಗೋಸ್ಕರ ಪರಿಶೀಲಿಸುವಷ್ಟು ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿವೆ. ಈ ಬಗೆಯ ಅಧ್ಯಯನ ಈಚೆಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದ್ದು ನಿರಂತರವಾಗಿ ನಡೆಯಬೇಕಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಆಕ್ಟ್ ಆಫ್ ಸೆಟ್ಲ್‌ಮೆಂಟ್: 1701ರಲ್ಲಿ ವಾರಸುದಾರತ್ವ ಕುರಿತಂತೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನಲ್ಲಿ ಅಂಗೀಕೃತವಾದ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಕಾಯಿದೆ. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ, ದೊರೆ ವಿಲಿಯಂಗಾಗಲಿ ವಾರಸುದಾರಳಾಗಿದ್ದ ರಾಜಪುತ್ರಿ ಆನ್‌ಳಿಗಾಗಲಿ ಮಕ್ಕಳಾಗದಿದ್ದರೆ ಮೊದಲನೆಯ ಜೇಮ್ಸ್‌ನ ಮೊಮ್ಮಗಳಾದ ಹ್ಯಾನೋವರ್‌ನ ರಾಜಪುತ್ರಿ ಸೋಫಿಯ ಅಥವಾ ಅವಳ ಸಂತತಿಯವರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳೆಂದು ತೀರ್ಮಾನವಾಯಿತು. ಇವರು ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟರೇ ಆಗಿರಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮ ಕೂಡ ಅದಕ್ಕೆ ಸೇರಿತ್ತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ದೊರೆ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಧರ್ಮಾವಲಂಬಿಯಾಗಿರಬೇಕು. ಅವನು ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಅನುಮತಿಯಿಲ್ಲದೆ ದೇಶದಿಂದ ಹೊರಗೆ ಹೋಗಕೂಡದು. ಹೊರದೇಶಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಅನುಮತಿ ಆವಶ್ಯಕ. ದೊರೆಯಿಂದ ನಿಯಮಿತನಾದವರಿಗೆ ಅಥವಾ ವೇತನ ಪಡೆಯುತ್ತಿರುವವರಿಗೆ, ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನಲ್ಲಿ ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳಲು ಅಧಿಕಾರವಿಲ್ಲ– ಇವು ಇತರ ಷರತ್ತುಗಳು. ಜಾಕೊಬೈಟ್ ಧರ್ಮೀಯರು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಒಳಸಂಚುಗಳು, ದೊರೆ ವಿಲಿಯಮ್‌ಗಾಗಲಿ ಆನ್‌ಗಾಗಲಿ ಸಂತಾನವಿಲ್ಲದ್ದು, ವಿಲಿಯಮ್ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಹಾಲೆಂಡ್ ಪರ ರಾಜನೀತಿ ಇವು ಈ ಕಾಯಿದೆ ರಚನೆಗೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣಗಳು. (ಜಿ.ಎನ್.ಎಸ್.)

ಆಕ್ಸಸ್ ನಾಗರಿಕತೆ: ತುರ್ಕ್‌ಮೆನಿಸ್ತಾನ, ಉತ್ತರ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ, ದಕ್ಷಿಣ ಉಜ್ಬೆಕಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ತಜಿಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸರಿಸಿದ್ದ ನಾಗರಿಕತೆ. ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಆಕ್ಸಸ್ ನದಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2200–1700ರ ಕಾಲದ ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಬಿ.ಎಂ.ಎ.ಸಿ. (ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯ ಮಾರ್ಜಿಯಾನ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಕಲ್ ಕಾಂಪ್ಲೆಕ್ಸ್) ಎಂಬ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರ ಕೇಂದ್ರಭಾಗ ಅಮುದರ್ಯ (ಆಕ್ಸಸ್). ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಕಂಚುಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ ಇವುಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣಕ್ಕೆ ರಷ್ಯದ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರಾದ ವಿಕ್ಟರ್ ಸರಿಯನಿದಿ ಈ ಹೆಸರು ಕೊಟ್ಟರು. ಈ ನೆಲೆಗಳು ಅಂದ್ರೊನೊವೊ, ಯಜ಼್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಮತ್ತು ಬಿ.ಎಂ.ಎ.ಸಿ. ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ವಲಸೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದ ಇಂಡೊ–ಇರಾನಿನ ಜನ ಸಮುದಾಯದವರೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ನಮಜ಼್‌ಗದೆಪೆ, ಅಲ್‌ತ್ಯನ್–ದೆಪೆ, ಕೆಲ್ ಬರ್ಜಿನ್, ದಶ್‌ಲಿ ಬಅಸಿಸ್, ತೊಹೊಲೊಕ್, ಕೆಲ್ಲೆಲ್ಲಿ, ಸಪೆಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ದ್‌ಜರ್ಕುತನ್ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಶೋಧನೆಯಾಗಿದೆ. ಈ

ನೆಲೆಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಮಹಾದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಈ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಮತ್ತು ಅಳಿದು ಹೋದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುದ್ರೆಗಳಂತವು ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ನಾಗರಿಕತೆ, ಇರಾನ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿ, ಪರ್ಶಿಯನ್ ಕೊಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ನೀರಾವರಿಯಿಂದ ವ್ಯವಸಾಯ ಮಾಡಿ ಗೋದಿ ಮತ್ತು ಬಾರ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಸಮಕಾಲೀನ ಸ್ಟೆಪ್ಪಿ ಪ್ರದೇಶದ ಉತ್ತರದಿಶೆಯ ಅಂದ್ರೊನೊವೊ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಭವ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲದೆ ಕಂಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಅಲಂಕರಣ ಮಣಿಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿವೆ.

2001ರಲ್ಲಿ ತುರ್ಕ್‌ಮೆನಿಸ್ತಾನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಕಲ್ಲಿನ ಮುದ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಜ್ಯಾಮಿತಿಯ ಗುರುತುಗಳಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಜನರಲ್ಲಿ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇತ್ತೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಅವಶೇಷಗಳು ಸಿರಿಯ–ಅನಟೊಲಿಯ, ಮೆಸೊಪೊಟೇಮಿಯ, ಪರ್ಶಿಯ ಕೊಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಅಲ್‌ತ್ಯಾನ್–ದೆಪೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಚಿನ್ನದ ಗೂಳಿಯ ತಲೆ ಗಮನಾರ್ಹ. ಈ ಜನಸಮುದಾಯ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಪ್ರೊಟೊ–ಇಂಡೊ–ಯುರೋಪಿಯನ್ ಜನಸಮುದಾಯದಿಂದ ಬೇರ್ಪಟ್ಟು ಇಂಡೊ–ಇರಾನ್ ಜನರೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ಖನನಕಾರರಾದ ಸರಿಯನಿದಿ ಈ ಜನಸಮುದಾಯದ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಹಂತದ ಜೊರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೂ ಈ ರೀತಿ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಜನಸಮುದಾಯವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿರುವುದು ಚರ್ಚಾಸ್ಪದವಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಆಕ್ಸಿರಿಂಕಸ್ ಪೆಪಿರಸ್: ಈಜಿಪ್ಟ್ ದೇಶದ ಆಕ್ಸಿರಿಂಕಸ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ 1897–1903ರ ನಡುವೆ ನಡೆಸಲಾದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ದೇಶದ ಇತಿಹಾಸದ ಮೇಲೆ ವಿಶೇಷ ಬೆಳಕು ಬೀರುವ ಹಲವಾರು ವಲ್ಕಲೇಖಗಳು (ಪೆಪ್ಯೆರಿ) ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಈ ಎಲ್ಲ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು 1903ರಲ್ಲಿ ಬರ್ನಾರ್ಡ್ ಗ್ರೆನ್‌ಫಿಲ್ ಮತ್ತು ಆರ್ಥರ್ ಹಂಟ್ ಎಂಬುವರು ಆಕ್ಸಿರಿಂಕಸ್ ಪೆಪ್ಯೆರಿ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಮಾಲಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮಬಾರಿಗೆ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಈ ದಾಖಲೆಗಳ ಪೈಕಿ ಭಾರತೀಯ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಕುತೂಹಲವನ್ನು ಕೆರಳಿಸಿರುವ ಒಂದು ವಲ್ಕಲೇಖ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಈ ವಲ್ಕಲೇಖ ಗ್ರೀಕ್ ಪ್ರಹಸನದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಹಸನದ ಕಥಾಭಾಗ ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿದೆ:

ಭಾರತದ ಸ್ಥಳೀಯ ನಾಯಕನೋರ್ವನು ಖರೀತಿಯಾನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಗ್ರೀಕ್ ತರುಣಿಯೋರ್ವಳನ್ನು ಹಿಂದೂ ಸಾಗರ ತೀರದ ದೇವಾಲಯವೊಂದರಲ್ಲಿ ಬಂಧನದಲ್ಲಿಟ್ಟಿರುತ್ತಾನೆ. ಆ ಸಂದರ್ಭ ಖರೀತಿಯಾನ್‌ಳ ಸಹೋದರ ಮತ್ತಾತನ ಸಂಗಡಿಗರು ಆ ಭಾರತೀಯ ನಾಯಕನಿಗೆ ದ್ರಾಕ್ಷಾರಸವನ್ನು ಕುಡಿಸಿ ಅಮಲುಗೊಳಿಸಿ, ಆತ ಮತ್ತಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಖರೀತಿಯಾನ್‌ಳನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆಗೊಳಿಸಿ ಕರೆದೊಯ್ಯುತ್ತಾರೆ. ಈ ಪ್ರಹಸನದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ನಾಯಕ ಮತ್ತು ಆತನ ಸಹಚರರು ವಿಚಿತ್ರವಾದ ಭಾಷೆಯೊಂದನ್ನಾಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಮತ್ತು ಈ ಪ್ರಹಸನದ ಘಟನೆ ನಡೆದಿರುವ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ವಿದ್ವಾಂಸರು ವಿಭಿನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಭಾರತ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಹಲ್ಷ್‌ರವರು ಈ ಪ್ರಹಸನದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾದ ಸ್ಥಳ ಕರ್ನಾಟಕದ ತೀರಪ್ರದೇಶವೆಂದೂ ಅಲ್ಲಿಯ ನಾಯಕ ಮತ್ತು ಆತನ ಸಹಚರರು ಆಡುವ ಭಾಷೆ ಕನ್ನಡವೆಂದೂ ಪ್ರಥಮಬಾರಿಗೆ ತಮ್ಮ ವಾದವನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಭಾರತೀಯ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಶಾಮಾಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಗೋವಿಂದಪೈ, ಬಿ.ಎ. ಸಾಲೆತ್ತೂರ್, ಶ್ರೀಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರೀ ಮೊದಲಾದವರು ಹಲ್ಷ್‌ರವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನೇ ಎತ್ತಿಹಿಡಿದಿದ್ದಾರೆ. ಇದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಇ.ಪಿ. ರೈಸ್, ಎಲ್.ಡಿ. ಬಾರ್ನೆಟ್ ಮೊದಲಾದವರು ಇಲ್ಲಿ ಬರುವ ಮಾತುಗಳು ಕೇವಲ ಅರ್ಥಹೀನ ಪದ ಪುಂಜಗಳೇ ಹೊರತು ಯಾವುದೇ ಭಾಷೆಯ ಮಾತುಗಳಲ್ಲ ಎಂದು ವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಮಾತುಗಳು ತುಳು ಭಾಷೆಯವಿರಬಹುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಇತ್ತೀಚಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವರಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ.

ಈ ಪ್ರಹಸನ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಘಟನೆಯೊಂದರ ನಿರೂಪಣೆ ಎಂಬಂತೆ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಇದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಘಟನೆಯೊಂದರ ವಸ್ತುನಿಷ್ಠ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲ; ಇದೊಂದು ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಕಥೆ ಎಂಬ ವಿಚಾರವನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಗಮನದಲ್ಲಿರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಈ ಪ್ರಹಸನ ಖ್ಯಾತ ಗ್ರೀಕ್ ನಾಟಕಕಾರ ಯುರಿಪಿಡಿಸನ ಇಫಿಜೀನಿಯಾ ಇನ್‌ಟಾರಿಸ್ ಎಂಬ ನಾಟಕದ ಕೀಳು ಅನುಕರಣೆ ಎಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಮೇಲಾಗಿ ಲಭ್ಯವಿರುವ ವಲ್ಕಲೇಖವು ಈ ಪ್ರಹಸನದ ಪೂರ್ಣಕೃತಿಯಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ಅದರಲ್ಲಿರುವುದು ನಾಟಕದ ಒಂದಿಬ್ಬರು ನಟರು ತಮ್ಮ ಅಭ್ಯಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರತಿಮಾಡಿಕೊಂಡ ಪ್ರಹಸನದ ಭಾಗಮಾತ್ರ. ಇಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಅಭಾಸಗಳೂ ನುಸುಳಿಕೊಂಡಿವೆ. 230 ಸಾಲುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ 26 ಸಾಲುಗಳಷ್ಟೆ ಭಾರತೀಯ ನಾಯಕ ಸಂಗಡಿಗರ ಭಾಷೆ ಎನ್ನಲಾದ ಮಾತುಗಳಲ್ಲಿವೆ. ವಿಚಿತ್ರವೆಂದರೆ ತನ್ನದೇ ಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುವ ಆತ ಕೆಲವು ಬಾರಿ ಶುದ್ಧವಾದ ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತನಾಡುತ್ತಾನೆ. ಇನ್ನೊಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ವಿದೂಷಕ ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುತ್ತಾನೆ. ಈ ಪ್ರಹಸನ ಕನ್ನಡ ಅಥವಾ ಇತರ ಯಾವುದೇ ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆ ಪ್ರಚಲಿತವಿಲ್ಲದ ಗ್ರೀಕ್ ಪ್ರದೇಶವಾದ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡ್ರಿಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶನಕ್ಕಾಗಿ ಇರುವ ಭಾಗ ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಪ್ರಹಸನದ ಎಲ್ಲ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಗ್ರೀಕ್ ಲಿಪಿಯಲ್ಲೇ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಆ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಅಭಿನಯಿಸುವವರು ಗ್ರೀಕರೇ ಆಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಹಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಆ ಗ್ರೀಕರಿಗೆ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯ ಜ್ಞಾನವಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದು ಸರಿ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಪ್ರಹಸನದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಭಾರತದ ಕುರಿತ ಸೂಚನೆಗಳಿವೆ. 28ನೆಯ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಹಿಂದೂ ಸಾಗರದ ಉಲ್ಲೇಖ ಮತ್ತು 106ನೆಯ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ನಾಯಕರು ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖ. ವಿದೇಶದ ಯಾವುದೋ ಒಂದು ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ನಾಟಕದ ಕಥಾರಂಗವಾಗಿ ಬಳಸುವುದು ನಾಟಕಕಾರನ ಉದ್ದೇಶ ಎಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ. ಆದರೆ ನೈಜ ಘಟನೆಯೇ ಹಿಂದೂ ಸಾಗರತೀರದ ಭಾರತೀಯ ಪ್ರದೇಶವೊಂದರಲ್ಲಿ ನಡೆದಿದೆ ಎಂದು ಪ್ರಶ್ನಾತೀತವಲ್ಲ.

ಅನೇಕ ಗ್ರೀಕ್ ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ವಿದೇಶೀ ಪಾತ್ರಗಳು ಪ್ರವೇಶಿಸುವ ಸಂದರ್ಭಗಳಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಆ ದೇಶದ ಭಾಷೆಗಳೆಂದೂ ಅರ್ಥಹೀನವಾದ ಪದಪುಂಜಗಳನ್ನು ನುಡಿದು ರಂಜಿಸುವ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಆಧಾರಗಳನ್ನು ಲಭ್ಯವಿರುವ ಪ್ರಹಸನದ ಸ್ವರೂಪ ಮತ್ತು ವಿವರಗಳನ್ನು ಗಣನೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಈ ದಾಖಲೆಯ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮಹತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ಇದರಲ್ಲಿಯ ವಾದಗ್ರಸ್ತ ಪದಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಕೂಲಂಕಷ ಪರಿಶೀಲನೆಯ ಪ್ರಯತ್ನ ಅವಶ್ಯ. (ಪಿ.ಜಿಬಿ.)

ಆಗ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್ ಒಕ್ಕೂಟ: ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಸ್ಪೇನ್, ಸ್ವೀಡನ್ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಯುರೋಪಿನ ಕೆಲವು ದೇಶಗಳು ಸೇರಿ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ವಿರುದ್ಧ ರಚಿಸಿಕೊಂಡ ಒಂದು ಒಕ್ಕೂಟ. 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರತಿಭಾಶಾಲಿ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ 14ನೆಯ ಲೂಯಿ ಪರಮಪ್ರಭುವಾಗಬೇಕೆಂಬ ಆಸೆಯಿಂದ ಮಧ್ಯಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ನುಗ್ಗಬಹುದೆಂಬ ಭಯವುಂಟಾದಾಗ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಮೊದಲನೆಯ ಲಿಯೋಪಾಲ್ಡ್ ಲೂಯಿಯ ಧಾಳಿಯನ್ನೆದುರಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪಿನ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ 1686ರಲ್ಲಿ ಈ ಕೂಟವನ್ನೇರ್ಪಡಿಸಿದ. ಮಧ್ಯಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ತಮಗೂ ಸೇರಿದ್ದ ಪ್ರಾಂತಗಳಿದ್ದುದರಿಂದ ಸ್ಪೇನ್ ಮತ್ತು ಸ್ವೀಡನ್ ಕೂಡ ಈ ಒಕ್ಕೂಟಕ್ಕೆ ಸೇರಿದುವು. ಒಕ್ಕೂಟವೇರ್ಪಟ್ಟುದರಿಂದ ಯುದ್ಧವೇನೂ ನಡೆಯಲಿಲ್ಲ. ಎರಡು ವರ್ಷ ಕಳೆದ ಮೇಲೆ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಸೈನ್ಯಗಳು ಪ್ಯಾಲಟಿನೇಟ್ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿದಾಗ ಕೆಲವು ರಾಜ್ಯಗಳು ಈ ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದುವು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಸವಾಯ್, ಡಚ್, ನೆದರ್ಲೆಂಡ್ ಹೊಸದಾಗಿ ಸೇರಿಕೊಂಡವು. ಆಗ ಈ ಒಕ್ಕೂಟಕ್ಕೆ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ (ಗ್ರಾಂಡ್ ಅಲೈಯನ್ಸ್) ಎಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಆಗ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್ ಒಕ್ಕೂಟದ ಸಮರ ಎಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. *

ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ: ಭಾರತದ ದಕ್ಷಿಣ ಪರ್ಯಾಯದ ಪೂರ್ವಭಾಗ. ಕಾಂಬೋಡಿಯ, ಲಾವೊಸ್, ಮಯನ್ಮಾರ್, ಥೈಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಹಾಗೂ ಮಲೇಷ್ಯ, ಸಿಂಗಪುರ, ಬೋರ್ನಿಯ, ಇಂಡೊನೇಷ್ಯ ಮತ್ತು ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್ ಹಾಗೂ ನೂರಾರು ದ್ವೀಪಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಪ್ರದೇಶ.

ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಭೂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣವಾಗಿ ಹಬ್ಬಿರುವ ಅನೇಕ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಗಳಿವೆ. ಕಣಿವೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಿಕಾಂಗ್ ಮತ್ತು ಇರವಾಡಿಗಳಂಥ ದೊಡ್ಡ ನದಿಗಳು ಹರಿಯುತ್ತವೆ. ದ್ವೀಪಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಜೀವಂತ ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿಗಳಿವೆ. ಹವೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಉಷ್ಣವಲಯದಾಗಿದ್ದು ವಾರ್ಷಿಕ ಮಳೆ 100 ಸೆಂಮೀ. ಇಲ್ಲಿ ಅರಣ್ಯಪ್ರದೇಶ ಹೆಚ್ಚು.

ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ: ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಗೊಂದಲಮಯವಾಗಿದೆ. ಸ್ಥಾನಪಲ್ಲಟಗೊಂಡಂತಹ ಶಿಲೋಪಕರಣ ನೆಲೆಗಳೇ ಇಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವುದು ಇದಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ. ಇಂತಹ ಅವಶೇಷಗಳಿಗೆ ನಿಖರವಾದ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ನಮೂನೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆಯೂ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ವರ್ಗೀಕರಿಸುವುದು ಕಷ್ಟಕರ. ಏಕೆಂದರೆ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸದುದ್ದಕ್ಕೂ ಇಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕೆ–ಮಚ್ಚುಗತ್ತಿ ಉಪಕರಣಗಳ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳೇ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಆದಿ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಹಿಮಯುಗದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿಗೆ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಕಾಲಮಾನವಾಗಲೀ ಭೂ–ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂದರ್ಭವಾಗಲೀ ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ.

ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಅತ್ಯಂತ ಪುರಾತನ ದಾಖಲೆಗಳೆಂದರೆ ಹೋಮೋ ಎರೆಕ್ಟಸ್ ವಂಶದ ಮಾನವನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು. ಜಾವ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ವಿಯಟ್ನಾಂನಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಪಳೆಯುಳಿಕೆ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. 1891 ರಲ್ಲಿ ಜಾವದ ಟ್ರಿನಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಈ ಆದಿ ಮಾನವನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಸಿಕ್ಕಾಗ ಆಫ್ರಿಕದಿಂದ ಹೊರಬಂದ ಮೊದಲ ಆದಿಮಾನವ ಇವನೆಂಬುದು ತಿಳಿಯಲಾಯಿತು. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಇದೇ ಮಾನವನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ನ್ಗ್ಯಾಂಡಂಗ್, ಪರ್ನಿಂಗ್, ಸಂಗೀರನ್ ಮತ್ತು ಸಂಬುಂಗ್‌ಮಕನ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರೆತವು. ಇವು ಪ್ರಾಯಶಃ 1.3 ದಶಲಕ್ಷದಿಂದ 5 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷದ ಹಿಂದಿನ ಅವಧಿಯವು. ಸಂಗೀರನ್ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಯ ಗರಿಷ್ಠ ಕಾಲಮಾನ 1.7 ದಶಲಕ್ಷ. ದುರದೃಷ್ಟವೆಂದರೆ ಈ ಪಳೆಯುಳಿಕೆ

ಗಳೊಂದಿಗಾಗಲೀ ಅವು ಸಿಕ್ಕ ನದಿ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಾಗಲೀ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈ ಆದಿಮಾನವರು ಯಾವ ಶಿಲೋಪಕರಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದರೆಂಬುದು ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಮಧ್ಯ ಹಿಮಯುಗದ್ದೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾದ ಭೂಪದರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಕೆಲವು ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಹೋಮೋ ಎರೆಕ್ಟಸ್ ಮಾನವನು ತಯಾರಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂಬ ಅನುಮಾನವಿದೆ. ಜಾವದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಇಂತಹ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಪ್ಯಾಸಿಟೇನಿಯನ್, ಸಂಗೀರನ್ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಂಡಂಗ್ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ಯಾಸಿಟೇನಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಚ್ಚುಗತ್ತಿ ಉಪಕರಣಗಳು (ಚಾಪರ್ಸ್ ಮತ್ತು ಚಾಪಿಂಗ್ ಉಪಕರಣಗಳು) ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದರೆ ಸಂಗೀರನ್ ಸಮುಚ್ಚಯ ಸಣ್ಣಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಲಾದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ.

ದೇವಾಲಯ ದ್ವಾರ, ಬಾಂಟೇಶ್ರೀ

ನ್ಯಾಂಡಂಗ್ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೇ ಕೆಲವು ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳೂ ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ಚಕ್ಕೆಗಳೂ ಇವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಸುಲವೇಸಿ, ಫ್ಲೋರ್ಸ್ ಮತ್ತು ತಿಮೊರ್ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲೂ ಮಧ್ಯ ಹಿಮಯುಗದ್ದೆನ್ನಲಾಗುವ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಈ ಪೈಕಿ ಫ್ಲೋರ್ಸ್ ದ್ವೀಪದ ಅವಶೇಷಗಳು ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿವೆ. ಆದಿಮಾನವನು ಈ ದ್ವೀಪಕ್ಕೆ ಬಂದು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದುದಕ್ಕೆ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಚಕ್ಕೆಯ ಉಪಕರಣಗಳೇ ಸಾಕ್ಷಿ. ಈ ಸಮುಚ್ಚಯವನ್ನು ಮುಚ್ಚಿರುವ ಬೂದಿಯ ಪದರದ ಕಾಲಮಾನ ಸು.7 ಲಕ್ಷವರ್ಷಗಳು. ಬಾಹ್ಯ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಕಡಿದುಕೊಂಡ ಈ ಮಾನವ ಸಮೂಹ ಇನ್ನೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲಾಗದ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಹಿಮಯುಗದ ಅಂತ್ಯದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಗಿಡ್ಡ ಆಕೃತಿಯನ್ನು ತಳೆಯಿತು. ಆನೆಯಂತಹ ದೈತ್ಯ ಪ್ರಾಣಿಯೂ ಕುಳ್ಳು ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ.

ಸಂಗೀರನ್‌ನಲ್ಲಿ 2007ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳ ಮೇಲೆ ಶಂಖ ಅಥವಾ ಚಿಪ್ಪಿನ ಉಪಕರಣಗಳಿಂದ ಮೂಡಿದ ಕಚ್ಚುಗುರುತುಗಳಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಶಿಲೆಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಿದಿರು, ಚಿಪ್ಪು ಮುಂತಾದ ಜೈವಿಕ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಹೋಮೋ ಎರೆಕ್ಟಸ್ ಮಾನವನು ಬಳಸಿರಬಹುದಾದ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಈ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಎತ್ತಿಹಿಡಿದಿದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದೇ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಈ ಅವಧಿಯ ಶಿಲೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ವಿರಳವಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ 40,000 ವರ್ಷ ಪೂರ್ವದ ಶಿಲೋಪಕರಣ ಸಂಸ್ಕೃತಿ-ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಹಲವಾರು ದಶಕಗಳ ಅಧ್ಯಯನದ ನಂತರವೂ ಪ್ರಶ್ನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಉಳಿದಿದೆ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮಾನವನು ಇಲ್ಲಿ ಇದ್ದುದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಕುರುಹುಗಳು ಅವನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳೇ ಹೊರತು ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಲ್ಲ.

40,000 ವರ್ಷಗಳ ಈಚಿನ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ದಾಖಲೆ ಇಂಗಾಲ-14ರ ಕಾಲಮಾನ, ಸ್ತರೀಕೃತ ಗುಹಾನೆಲೆಗಳ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಖಚಿತವಾಗಿದೆ. 40,000-10,000 ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕೆಯ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಲೆಮಾರಿ ಜನ ಸಮುದಾಯಗಳು (ಹೋಮೋ ಸೇಪಿಯನ್ಸ್) ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹರಡಿದವು. ಚಕ್ಕೆಯ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲದೆ ಬಗೆಬಗೆಯ ಕತ್ತರಿಸುವ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನೂ ವಿರಳವಾಗಿ ದ್ವಿಮುಖ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಅಲಗು-ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳನ್ನೂ ಇವರು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಅವಧಿಯ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಗಳೆಂದರೆ ಥೈಲೆಂಡಿನ ಲಾಂಗ್ ರೋಂಗ್ರಿಯನ್ ಗುಹೆ (37,000-27,000), ವಿಯಟ್ನಾಂನ ಗುವೊಮ್ ಕಲ್ಲಾಸರೆ (23,000-18,000), ಸಾರವಾಕ್ ದ್ವೀಪದ ನಿಯ ಗುಹೆ (40,000-30,000), ಪಲವಾನ್ ದ್ವೀಪದ ತಬೊನ್ ಗುಹೆ, ಸುಲವೇಸಿಯ ಲಿಯಾಂಗ್ ಬುರುಂಗ್ ಕಲ್ಲಾಸರೆ ಇತ್ಯಾದಿ. ನಿಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಳೆಯ ಮೊನೆ ಹಾಗೂ ಹಲ್ಲೆಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. ವೆಸ್ಟ್ ಮೌತ್ (14,000-8,000) ಎಂಬಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಮಾನವ ಸಮಾಧಿಗಳು ಕುಳಿತ ಅಥವಾ ಕೈಕಾಲು ಮಡಿಸಿದ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಈಗಿನ ಯುಗದ (ಹಾಲೊಸೀನ್) ಆರಂಭದೊಂದಿಗೆ (ಸು.10,000 ವರ್ಷ) ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಭೂಖಂಡ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕೃಷಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಾರಂಭದವರೆಗೆ, ಅಂದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000 ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ, ಚಕ್ಕೆ-ಕೊಚ್ಚುವ ಉಪಕರಣ ಸಂಪ್ರದಾಯವೇ ಮುಂದುವರೆದರೆ ಕೆಲವೊಂದು ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿತು. ಭೂಖಂಡ ದೇಶಗಳ ಶಿಲೋಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಹೊಬೀನಿಯನ್ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬರ್ಮದಿಂದ ಚೀನದವರೆಗಲ್ಲದೆ ದ್ವೀಪಗಳ ಪೈಕಿ ಉತ್ತರ ಸುಮಾತ್ರದವರೆಗೂ ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಹರಡಿತ್ತು. 13,000-3,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಈ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ವಿಯಟ್ನಾಂನ ಹೊವಬಿನ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ 1920ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳು ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಕವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಹೊಬೀನಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳು ಅಂಡಾಕಾರದ, ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ನದಿಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಗುವ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟವು. ಇವುಗಳ ಅಂಚಿನುದ್ದಕ್ಕೂ ಇಬ್ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವೆ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆ ತುದಿಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದಂತಹ ಉಪಕರಣಗಳು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಮೂಳೆಯ ಮೊನೆ ಹಾಗೂ ಹಲ್ಲೆಗಳು ವಿರಳವಾಗಿ ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಹೊಬೀನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಧ್ಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಸಮಾಧಿಗಳೂ ಅಂತ್ಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹುರಿ ಅಥವಾ ಚಾಪೆಯನ್ನು ಒತ್ತಿ ಮಾಡಿದ ವಿನ್ಯಾಸದಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೊಬೀನಿಯನ್ ಜನರು ಹಂದಿ ಮತ್ತು ಜಿಂಕೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಈವರೆಗೆ ಥೈಲೆಂಡಿನ ಸ್ಪಿರಿಟ್ ಕೇವ್ (**ನೋಡಿ**) ಎಂಬ ಗುಹಾನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪದರಗಳಿಂದ ಅವರೆ, ಸೋರೆ, ಸೌತೆ, ಬಾದಾಮಿ, ಮೆಣಸು, ಅಡಕೆ, ವೀಳ್ಯ ಮುಂತಾದ ಸಸ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ಲಭಿಸಿದ್ದು ಸಸ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶೇಷ ಮಾಹಿತಿ ಒದಗಿಸಿವೆ.

ಉತ್ತರ ಸುಮಾತ್ರವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಉಳಿದ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲಿ ರೈತಾಪಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆರಂಭವಾಗುವವರೆಗೆ ಹಳೆಯ ಚಕ್ಕೆ ಸಂಪ್ರದಾಯವೇ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಸುಲವೇಸಿ, ಜಾವ ಮತ್ತು ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್‌ನ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ 8000-7000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಅಲಗು ಹಾಗೂ ಅಲಗಿನಂತಹ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ತಂತ್ರಗಳು ರೂಢಿಗೆ ಬಂದವು. ದಕ್ಷಿಣ ಸುಲವೇಸಿಯಲ್ಲಿರುವ ಇಂತಹ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ತಾವೋಲಿಯನ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ದ್ವೀಪದ ಉಲು ಲಿಯಾಂಗ್ ಮಾದರಿ ನೆಲೆಯಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ರೇಖಾಕೃತಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಮೂಳೆಯ ಮೊನೆಗಳು, ಚಕ್ಕೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಕೊಚ್ಚುವ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಚರಿತ್ರೆ: ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದಿಂದಲೇ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ರಾಜ್ಯಗಳು ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿವೆ. ಇದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಬಹುಕಾಲ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನೆಲೆಸಿ ಭಾರತ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಗಳ ಸಾಮೀಪ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದೆ. ಫ್ರೆಂಚ್ ಮತ್ತು ಡಚ್ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ತಳಹದಿಯನ್ನು ಹಾಕಿದ್ದಾರೆ. ಅದರಲ್ಲೂ ಸೀಡಸ್, ಕ್ರೋಮ್ ಸ್ಟುಟರ್‌ಹೀಮ್, ವಿನ್ಸ್‌ಡೆಟ್, ಪೆಲಿಯಟ್, ಜಿಲುಸ್ಕಿ, ಹಾರ್ವೆ ಮುಂತಾದ ವಿದ್ವಾಂಸರುಗಳ ಕೊಡುಗೆ ಗಮನಾರ್ಹ.

ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಯಾವ ರೀತಿ ಹರಡಿತು ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ. ವಿನ್ಸ್‌ಡೆಟ್ ಹೇಳಿರುವಂತೆ ಹಿಂದುಗಳು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೆ ಹಠಾತ್ತನೆ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ; ಅವರ ಪ್ರಯಾಣ ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಕೃತ್ಯಗಳಿಂದಲೂ ಕೂಡಿರಲಿಲ್ಲ;

ಅದು ಶಾಂತಿಯುತವಾಗಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಸಾಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಹೊತ್ತು ತಂದ ಹಡಗೊಂದು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ರೇವುಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟಿತು. ಈ ಹಡಗಿನಲ್ಲಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳು ಮಾರಾಟವಾಗುವವರೆಗೆ ಭಾರತೀಯ ನಾವಿಕರು ಸ್ಥಳೀಯ ಜನಗಳೊಡನೆ ಬೆರೆತರು. ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಬಲ್ಲ ಭಾರತೀಯರು ಅಲ್ಲಿಯ ಜನಗಳ ಪ್ರೀತಿ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವಾಸಗಳನ್ನು ಗಳಿಸಿಕೊಂಡರು; ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ಆ ದೇಶದ ಸುಂದರ ಯುವತಿಯರನ್ನು ಮದುವೆಯಾದರು; ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ರಾಮಾಯಣ ಮತ್ತು ಮಹಾಭಾರತದ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಜನಗಳಿಗೆ ಹೇಳಿದರು. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿಯೇ ಮತ್ತೊಂದು ಹಡಗು ಭಾರತದಿಂದ ಬಂದಿತು. ಈ ರೀತಿ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿರಬೇಕು.

ಪುರುಷ ಶಿಲ್ಪ, ಬಾಂಟೇಶ್ರೀ

ಕೌಂಡಿನ್ಯ, ಅಗಸ್ತ್ಯ ಮುಂತಾದ ಋಷಿಗಳೇ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹರಡಲು ಕಾರಣರಾದರೆಂದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಭಾರತೀಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಸಮುದ್ರಯಾನ ನಿಷಿದ್ಧಕಾರ್ಯ. ಹಾಗಾದರೂ ಭಾರತೀಯರು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಕಾರಣಗಳೇನು ಎಂದು ನೋಡುವುದು ಆವಶ್ಯಕ. ವ್ಯಾಪಾರವೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಮತ್ತು ಪ್ರಬಲವಾದ ಕಾರಣವೆಂದು ತೋರು ತ್ತದೆ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ದಂಡೆಯಾತ್ರೆಯಿಂದಲೂ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಧಾಳಿಗಳಿಂದಲೂ ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಹೊರ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡುವ ಕುತೂಹಲ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯರು ರೋಮ್ ದೇಶದೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಆದರೆ ವೆಸ್‍ಪೆಲಿಸಿಯನ್ ಎಂಬ ಸಾಮ್ರಾಟ ರೋಮ್ ದೇಶಕ್ಕೆ ಆಗುತ್ತಿದ್ದ ನಷ್ಟವನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಹೊರಕ್ಕೆಹೋಗದಂತೆ ತಡೆಹಾಕಿದ. ಇದರಿಂದ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯರು, ಚಿನ್ನಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಬೇರೆ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳೆಸಬೇಕಾಯಿತು. ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು ಸುವರ್ಣಭೂಮಿಯೆಂದು ಖ್ಯಾತಿ ಪಡೆದಿದ್ದುವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಭಾರತೀಯರು ಈ ದೇಶಗಳ ಕಡೆಗೆ ತಮ್ಮ ಗಮನ ಹರಿಸಿದರು.

ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೆ ಹೋದ ಭಾರತೀಯರು ಭಾರತದ ಯಾವ ಪ್ರಾಂತದವರು ಎನ್ನುವ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿಲ್ಲ. ಇವರು ವಂಗದೇಶದವರೆಂದು ಕೆಲವರು ವಾದಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಶಿಲ್ಪಸಂಪತ್ತನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಅಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿರುವುದು ನಮ್ಮ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಜಾವ ದ್ವೀಪದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲ ಮತ್ತು ಸೇನರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಲಕ್ಷಣಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಜಾವದ ಶೈಲೇಂದ್ರರು ಒರಿಸ್ಸದ ಶೈಲೋದ್ಭವರೆಂದೂ ಅವರ ಶಾಸನಗಳ ಲಿಪಿ ನಾಗರಿ ಲಿಪಿಗೆ ಸಮೀಪವಾಗಿರುವುದೆಂದೂ ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಬಂಗಾಲ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೆ ಜಲ ಮತ್ತು ಭೂಮಾರ್ಗದಿಂದ ಬಹು ಹತ್ತಿರವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಬಂಗಾಲದವರೇ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೆ ಹೋದರೆಂದೂ ಕೆಲವರ ವಾದ. ಜಾವದ ಹೋಲಿಂಗ್ ಎಂಬುದು ಕಳಿಂಗ ಎಂಬುದರ ರೂಪಾಂತರವೆಂದೂ ತಲೈಂಗ್ ಎಂಬುದು ತೆಲುಂಗ ಎಂಬುದರ ರೂಪಾಂತರವೆಂದೂ ವಿಯಟ್‍ನಾಮಿನ ಡಾಂಗ್‍ಡುವಾಂಗ್‍ನಲ್ಲಿ, ಜಾವದ ಜೆಂಬರ್ ಮತ್ತು ಸೆಲಿಬಿಸ್ ದ್ವೀಪದ ಸೆಂಪಗ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಅಮರಾವತಿ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಗೆ ಸೇರಿರುವುದರಿಂದ, ಆಂಧ್ರದೇಶದಿಂದ ಭಾರತೀಯರು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಹೋದರೆಂದೂ ಕೆಲವರು ವಾದಿಸುತ್ತಾರೆ. ಜಾವ ದ್ವೀಪದ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳು ಚಳುಕ್ಯ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕದವರೇ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೆ ಹೋದರೆಂದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಅನಾಗರಿಕ ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ಜನಾಂಗಗಳ ಹೆಸರು ಚೋಳ, ಮಲಯಾಳಿ, ಪಾಂಡ್ಯ ಎಂದಿರುವುದರಿಂದಲೂ ಜಾವದ ಶೈಲೇಂದ್ರರು ಮತ್ತು ಪಾಂಡ್ಯರು ಮೀನಲಾಂಛನವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದರಿಂದಲೂ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳ ಲಿಪಿಗೂ ಪಲ್ಲವ ಲಿಪಿಗೂ ಬಹಳ ಹೋಲಿಕೆಗಳಿರುವುದರಿಂದಲೂ ಜಾವದ ಚಂಡಿಕಲಶನ್, ಚಂಡಿಜಾಗೋ ಮುಂತಾದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮಹಾಬಲಿಪುರದ ರಥಗಳನ್ನು ಬಹುವಾಗಿ ಹೋಲುವುದರಿಂದಲೂ ತಮಿಳು ದೇಶವೇ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೆ ಹೋದ ವಲಸೆಗಾರರ ಮೂಲನಿವಾಸಸ್ಥಾನವೆಂದೂ ಅನೇಕರು ವಾದಿಸುತ್ತಾರೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲ, ಆಂಧ್ರ, ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಪ್ರಭಾವ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಣುವುದರಿಂದ, ಭಾರತದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಿಂದಲೂ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೆ ಜನ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೂ ಭಾರತಕ್ಕೂ ಸಂಪರ್ಕ ಯಾವಾಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಸಾಕಷ್ಟು ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಮಾಹಿತಿ ರಾಮಾಯಣ ಮಹಾಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ದೊರಕುತ್ತದೆ. ಸೀತೆಯನ್ನು ಹುಡುಕಲು ವಾನರರು ಜಾವ ದ್ವೀಪಕ್ಕೆ, ಸುವರ್ಣ ದ್ವೀಪಗಳಿಗೆ ಹೋಗಬೇಕೆಂದು ಸುಗ್ರೀವ ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ ಉಲ್ಲೇಖ ದಿಂದ, ರಾಮಾಯಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಪರಿಚಯವಿತ್ತೆಂದು ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಬೌದ್ಧಗ್ರಂಥವಾದ ನಿದ್ದೇಸದಲ್ಲಿಯೂ ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ದ್ವೀಪಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ಬರುತ್ತದೆ. ಟಾಲಮಿಯ ಭೂಗೋಳ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಜಾವ ದ್ವೀಪ ವನ್ನೂ ಸುವರ್ಣ ದ್ವೀಪವೆಂದು ವರ್ಣಿಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಪ್ರ.ಶ.132ರಲ್ಲಿ ಜಾವ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ದೇವವರ್ಮನೆಂಬ ರಾಜನಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಿಂದ ಕ್ರಿಸ್ತನ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚೆಯೇ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೂ ಭಾರತಕ್ಕೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಪರ್ಕವಿತ್ತೆಂದು ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ.

ಅಭಿರಾಜ ಎಂಬ ಕಪಿಲವಸ್ತುವಿನ ರಾಜ ಬರ್ಮದೇಶಕ್ಕೆ ಬಂದು ಆಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದನೆಂದೂ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.241ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ 3ನೆಯ ಬೌದ್ಧ ಸಮ್ಮೇಳನ ಸೋನ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಎಂಬುವವರನ್ನು ಬರ್ಮಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಲಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಯುವಾನ್‍ಚಾಂಗ್ ಬರ್ಮದಲ್ಲಿ ದ್ವಾರವತಿ ಎಂಬ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದರ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಶ್ರೀಕ್ಷೇತ್ರ ರಾಜ್ಯವಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಅನಂತರ ಪ್ಯು ರಾಜ್ಯ ಬೆಳೆದು, ಇದರ ನಾಶವಾದ ಅನಂತರ ಅರಿಮರ್ದನಪುರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು. ಈ ದೊರೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನೋರಥ (1044–72) ಮತ್ತು ಕ್ಯಾನ್ಜಿತ್ಥ (1086–1112) ಮುಖ್ಯರಾದವರು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಬರ್ಮದಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಬೇರೂರಿತು. ಇವರ ಅನಂತರ ನರಥು, ನರಪೈಸಿಥು, ಜಯಥೇಂದ ಮುಂತಾದವರು ಆಳಿದರು. ಮುಂದೆ ಕುಬ್ಲೈಖಾನನ ಮೊಮ್ಮಗನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲ್ ಸೈನ್ಯ ಪ್ಯಾಗನ್ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ಅದನ್ನು ಲೂಟಿಮಾಡಿತು (1287).

ಸಯಾಂ ಅಥವಾ ಥೈಲೆಂಡ್‍ನಲ್ಲಿ 2ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಭಾರತೀಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿದ್ದರೂ ಬಲವತ್ತರವಾದ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದುದು 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ. ಇದಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಇದು ಕಂಬುಜ ಮತ್ತು ಬರ್ಮ ದೇಶಗಳ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಕಂಬುಜದ 7ನೆಯ ಜಯವರ್ಮನ ಮರಣಾನಂತರ ಇಂದ್ರಾದಿತ್ಯ ಸುಖೋಥೈ ಎಂಬುವನು ರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ ರಾಮಕಮ್‍ಹೆಂಗ್ (1280–1318) ಅತ್ಯಂತ ಮುಖ್ಯನಾದವ. ಈತ ಸುಖೋಥಯದ ಜೊತೆಗೆ ಸಜ್ಜನಾಲಯ ಎಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಈ ರಾಜ್ಯದ ಪತನವಾದ ಅನಂತರ ಅಯುಥಿಯ (ಅಯೋಧ್ಯ) ಎಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು. ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದು ಅಂಥ ಮಹತ್ತರವಾದ ಪಾತ್ರವನ್ನೇನೂ ವಹಿಸಲಿಲ್ಲ.

ಭಾರತದಿಂದ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡಿದ ಕಂಬು ಸ್ವಾಯಂಭುವ ಶಿವಭಕ್ತನಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಕಂಬುಜರಾಜ್ಯ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಒಳಗಾಯಿತು. ಫೂನಾನ್ ಎಂಬುದು ಇಲ್ಲಿಯ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ರಾಜ್ಯ. ಕೌಂಡಿನ್ಯನೆಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಈ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಸರಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣನಾದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಜಯವರ್ಮ, ಶ್ರೇಷ್ಠವರ್ಮ, ಈಶಾನವರ್ಮ ಮುಂತಾದ ರಾಜರುಗಳು ಕಂಬುಜದಲ್ಲಿ ಆಳಿದರು. ಕಂಬುಜದ ಏಳಿಗೆಗೆ ಕಾರಣನಾದವ ಎರಡನೆಯ ಜಯವರ್ಮ (802–54). ಈತ ಶೈವಮತಾವಲಂಬಿಯಾಗಿದ್ದು ದೇವರಾಜ ಲಿಂಗದ ಉಪಾಸನೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಇಂದ್ರಪುರ, ಹರಿಹರಾಲಯ, ಅಮರೇಂದ್ರಪುರ ಮುಂತಾದ ನಗರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಇಂದ್ರವರ್ಮ, ಯಶೋವರ್ಮರು ಆಳಿದ ಅನಂತರ ಎರಡನೆಯ ಸೂರ್ಯವರ್ಮ (1113–50) ರಾಜನಾದ. ಈತ ಪ್ರಪಂಚಖ್ಯಾತವಾದ ಆಂಕೋರ್‍ವಾಟ್ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಬಹಳ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. 7ನೆಯ ಜಯವರ್ಮನೇ (1181–1201) ಕಂಬುಜರಾಜ್ಯದ ಅತ್ಯಂತ ಸಮರ್ಥ ದೊರೆ. ಈತ ಆಂಕೋರ್‍ಥಾಮ್ **(ನೋಡಿ)** ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಕಂಬುಜ ರಾಜ್ಯದ ಅವನತಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಆಯುಥಿಯದ ರಾಜ ಕಂಬುಜವನ್ನು ವಶ ಮಾಡಿಕೊಂಡ.

ಮಲಯ ಪರ್ಯಾಯದ್ವೀಪ 1ನೆಯ ಶತಮಾನದಂದಲೇ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ದ್ವೀಪಗಳನ್ನು ಸ್ವರ್ಣದ್ವೀಪ ಅಥವಾ ಸುವರ್ಣಭೂಮಿ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಇದು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಜಾವದಲ್ಲಿ 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಗುಣವರ್ಮನ ವಂಶದವರು ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಜಾವದಲ್ಲಿ ಹೊಲಿಂಗ್ ಅಥವಾ ಕಳಿಂಗ ಎಂಬ ರಾಜ್ಯವಿದ್ದಿತು. ಸುಮಾತ್ರದಲ್ಲಿ 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀವಿಜಯರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಬೋರ್ನಿಯೊ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಬಲಯುತವಾದ ರಾಜ್ಯವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಮಲೇಷ್ಯದ ಈ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ರಾಜರುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ

ಒಂದುಗೂಡಿಸಿ ಶೈಲೇಂದ್ರಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಶೈಲೇಂದ್ರರಿಗೂ ಭಾರತದ ಚೋಳರಿಗೂ ಅನೇಕ ನೌಕಾಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆದವು. ಚೋಳರಾಜ ರಾಜೇಂದ್ರ ಶೈಲೇಂದ್ರರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ತನ್ನ ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲಾನಂತರ ಶೈಲೇಂದ್ರಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿತು.

ಜಾವ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮತರಾಂ ರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು. ಇದು ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಕೊಟ್ಟಿತು. ಸಿಂಡಕ್‌ರಾಜನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಜಾವ ಬಲಯುತವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಈ ವಂಶದ ರಾಜರಲ್ಲಿ ಏರ್ಲಂಗ (1019–49) ಅತಿಮುಖ್ಯ. ಈತ ಭಾರತೀಯ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲೆಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಕೊಟ್ಟ. ಏರ್ಲಂಗನ ಮರಣಾನಂತರ ರಾಜ್ಯ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಕಡಿರಿ ಮತ್ತು ಸಿಂಘಸಾರಿ ಎಂಬ ರಾಜ್ಯಗಳಾದವು. ಸಾಹಿತ್ಯದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇವು ಬಹು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಈ ರಾಜ್ಯಗಳ ಪತನಾನಂತರ ಮಜಪಹಿತ್ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು. ಕೃತನಗರ, ರಾಜಸನಗರ ಮುಂತಾದ ರಾಜರುಗಳು ಆಳಿದ ಅನಂತರ 1447ರ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಮಜಪಹಿತ್ ರಾಜ್ಯನಾಶವಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಜಾವ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವನತಿಯಾಯಿತು. ಅದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲೇ ಇರುವ ಬಾಲಿದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ರಾಜಕೀಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬಲವತ್ತರವಾದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳಾವುವೂ ಇಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಲಿಲ್ಲ.

ಚಂಪಾರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ (ವಿಯಟ್ನಾಮ್) 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದಲೇ ಭಾರತೀಯರು ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದ್ದರೆಂದು ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ವೊಕಾನ್ ಶಾಸನದ ಶ್ರೀಮಾರನ ಮನೆತನದವರು ಭಾರತೀಯರೆಂದು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. 380–413ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಭದ್ರವರ್ಮ ಮುಖ್ಯ ದೊರೆಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬ. ಈತ ಭದ್ರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲಾನಂತರ 530ರಲ್ಲಿ ರುದ್ರವರ್ಮ ಇನ್ನೊಂದು ರಾಜವಂಶವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡುರಂಗವಂಶ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯನಾದವ ಇಂದ್ರವರ್ಮ. ಅನಂತರ ಭೃಗುವಂಶ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಎರಡನೆಯ ಇಂದ್ರವರ್ಮ (854–898) ಇಂದ್ರಪುರವೆಂಬ ಹೊಸನಗರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಭೃಗುವಂಶದಲ್ಲಿ ಹರಿವರ್ಮ, ಮೂರನೆಯ ಇಂದ್ರವರ್ಮ, ಪರಮೇಶ್ವರವರ್ಮ ಮುಂತಾದವರು ಮುಖ್ಯರು. ಈ ಮಧ್ಯೆ ಅನ್ನಾಂ ರಾಜ್ಯ ಚಂಪಾದ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿತ್ತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಚಂಪಾರಾಜ್ಯವೂ ಅನ್ನಾಮಿನವರ ಕೈವಶವಾಯಿತು.

ಈ ಎಲ್ಲ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ವರ್ಣಾಶ್ರಮ ಧರ್ಮಗಳು, ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಗಳು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದುವು. ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆ ಆಡಳಿತ ಭಾಷೆಯಾಗಿತ್ತು. ನೂರಾರು ಸಂಸ್ಕೃತಶಾಸನಗಳು ಈ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ ಮತ್ತು ಇತರ ಕಾವ್ಯಗಳು ಬಹಳ ಜನಾನುರಾಗಿಯಾಗಿದ್ದುವು. ಮನುಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ, ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಂದ ರಾಜರು ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಈ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಬೇರೂರಿತ್ತು. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಕ್ಷೀಣವಾಗುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ ಅದರ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪ್ರಪಂಚದ ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ಮತಗಳೆನಿಸಿದ ಇಸ್ಲಾಂ ಮತ್ತು ಕ್ರೈಸ್ತಮತಗಳು ಆಕ್ರಮಿಸಿದುವು. ಆದರೂ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಉಂಟಾದ ಪರಿಣಾಮಗಳು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅಳಿಸಿಹೋಗಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಜೊತೆಗೆ ಬೌದ್ಧಮತದ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವೂ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬರ್ಮ, ಥೈಲೆಂಡ್, ಕಾಂಬೋಡಿಯ ಮತ್ತು ವಿಯಟ್ನಾಮ್‌ಗಳು ಬೌದ್ಧಮತವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದುವು. ಬರ್ಮ ಥೈಲೆಂಡ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಹೀನಯಾನ ಅಥವಾ ಥೇರವಾದ ತಂಡ ಕಾಂಬೋಡಿಯ ಮತ್ತು ವಿಯಟ್ನಾಮ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥ ಪ್ರಮುಖವಾದುವು. ಸು.1400ರಲ್ಲಿ ಮಲಯದೇಶದ ಪಶ್ಚಿಮತೀರದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಮಲಕ್ಕಾ ಎಂಬ ವ್ಯಾಪಾರಕೇಂದ್ರ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರು ಬರುವತನಕ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಲ್ಲದೆ, ಇಸ್ಲಾಂ ಮತದ ಪ್ರಸಾರಕ್ಕೂ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಮಲಕ್ಕಾದಿಂದಲೇ ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮ ಮಲೇಷ್ಯ, ಇಂಡೊನೇಷ್ಯ ಮತ್ತು ಫಿಲಿಪ್ಪೀನ್ಸ್‌ನ ದಕ್ಷಿಣದ ಕೆಲವು ದ್ವೀಪಗಳಿಗೆ ಹಬ್ಬಿತು. ಆದರೆ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವೇ ಫಿಲಿಪ್ಪೀನ್ಸ್ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವಾಯಿತು.

ಯುರೋಪಿಯನ್ನರು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಮುನ್ನ ಈ ಭಾಗದ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಪರಸ್ಪರ ಕದನಗಳಿಂದಲೂ ಆಂತರಿಕ ಒಡಕುಗಳಿಂದಲೂ ತುಂಬಿತ್ತು. ಮಯನ್ಮಾರಿನವರು, ಮಯನ್ಮಾರಿನವರಲ್ಲದ ಇತರ ಜನಾಂಗಗಳಾದ ಶಾನ್‌ಕಾಚಿನ್ ಮತ್ತು ಮಾನ್‌ರನ್ನು ಗೆದ್ದು 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಪ್ಯಾಗನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿ ಪ್ಯಾಗನ್ ಪಟ್ಟಣವೇ ಆಗಿತ್ತು. ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಆ ನಗರದಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅವನತಿಗೊಂಡಿತು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಮಯನ್ಮಾರ್ ಮತ್ತೆ ಒಂದಾಗಲಿಲ್ಲ. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ತೂಂಗೂ ರಾಜಮನೆತನದ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲೂ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಲಂಗಪಾಂಗು ರಾಜಮನೆತನದ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲೂ ಮಯನ್ಮಾರ್ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಉನ್ನತಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬಂತು. ಈ ಮನೆತನದ ರಾಜರು ಕೊನೆಕೊನೆಗೆ ಅಶಕ್ತರಾಗಿ ಸುಖಲೋಲುಪರಾಗಿ ಮೂರು ಬರ್ಮಯುದ್ಧಗಳ ಅನಂತರ (1826, 1856, 1885), ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಸಾಹತು ನೀತಿಗೆ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಒಳಗಾಗಬೇಕಾಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ಮಯನ್ಮಾರ್ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾಯಿತು. ಸಯಾಂ ಅಥವಾ ಥೈಲೆಂಡಿನ ಇತಿಹಾಸ 13 ಮತ್ತು 14ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳಾದ ಸುಖೋಥೈ ಮತ್ತು ಚಿಯಾಂಗ್‌ಮಯ್‌ಗಳಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭ ವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ 1350ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಅಯುತ್ತಯ ರಾಜಮನೆತನ (1350–1767) ಸಯಾಂನಲ್ಲಲ್ಲದೆ ಇಡೀ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಪಡೆಯಿತು. 1767ರಲ್ಲಿ ಬರ್ಮೀಯರ (ಈಗಿನ ಮಯನ್ಮಾರ್) ಧಾಳಿಯಿಂದಾಗಿ ಅಯುಥಿಯ ನಾಶವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಚಕ್ರಿಮನೆತನ ಬ್ಯಾಂಕಾಕ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತು (1782). ಈ ರಾಜಮನೆತನದ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಥೈಲೆಂಡ್ ಹೊಸ ಯುಗವನ್ನು ಕಂಡಿತು. ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಥೈಲೆಂಡ್ ಮಾತ್ರ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ವಸಾಹತು ನೀತಿಗೆ ಒಳಗಾಗಲಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಚಕ್ರಿಮನೆತನದ ರಾಜರ ಉನ್ನತ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷತೆಯ ರಾಜನೀತಿ. ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರು ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಾಗ, ಚಕ್ರಿಮನೆತನದ ರಾಜರು ಒಬ್ಬರ ಮೇಲೆ ಮತ್ತೊಬ್ಬರನ್ನು ಎತ್ತಿಕಟ್ಟುವುದರ ಮೂಲಕ ತಮ್ಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡರು.

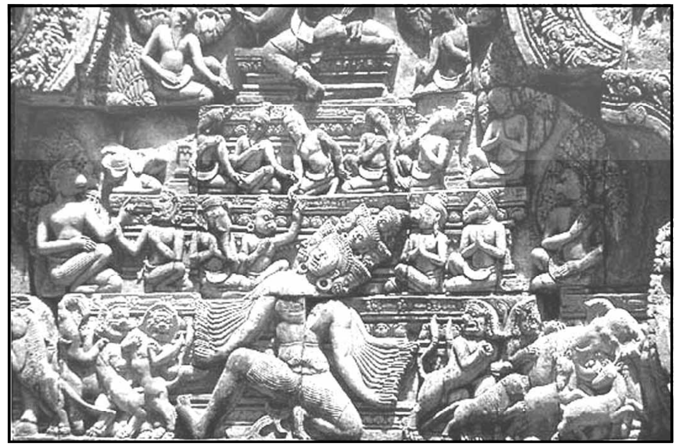

ದಶಕಂಠ ರಾವಣ ಕೈಲಾಸವನ್ನೆತ್ತುತ್ತಿರುವುದು, ಬಾಂಟೇಶ್ರೀ

ಲಾವೊಸ್ ದೇಶದ ಇತಿಹಾಸ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ತಲೆಎತ್ತಿದ್ದ ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ರಾಜ್ಯಗಳು, 1353ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಲಾನ್‌ಗ್ಸಾಂಗ್ ರಾಜಮನೆತನದ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ, ಲುವಾಂಗ್ ಪ್ರಭಾಂಗ್ ನಗರದಿಂದ ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತು. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಲಾವೊಸ್‌ದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೂರು ರಾಜಮನೆತನಗಳು, ಲುವಾಂಗ್ ಪ್ರಭಾಂಗ್‌ನಲ್ಲಿ, ವಿಯನ್ ಚಿಯನ್‌ನಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದ ಚಂಪಾಸಕ್‌ನಲ್ಲಿ ತಲೆಯೆತ್ತಿದುವು. ಅನಂತರ ಲಾವೊಸ್ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಥೈಲೆಂಡಿನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದು 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರ ವಸಾಹತುನೀತಿಗೆ ತುತ್ತಾಯಿತು.

ಕಾಂಬೋಡಿಯ 12ನೆಯ ಮತ್ತು 13ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಖ್ಮೆರ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯುನ್ನತ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬಂದ ಅನಂತರ ಮತ್ತೆ ಅಂಥ ಯುಗವನ್ನು ನೋಡಲೇ ಇಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಥಾಯ್ ಮತ್ತು ವಿಯಟ್ನಾಮೀಯರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಾಂಬೋಡಿಯ ಫ್ರೆಂಚರ ಅಧೀನಕ್ಕೊಳಗಾಯಿತು.

ವಿಯಟ್ನಮೀಸ್ ಅಥವಾ ಅನ್ನಮೀಸ್ ಜನಾಂಗದ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಕೇಂದ್ರ ಕೆಂಪುನದಿಯ ಮುಖಜಭೂಮಿಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ಜನಾಂಗದ ಇತಿಹಾಸ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಉತ್ತರದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬರುವುದೇ ಆಗಿತ್ತು. ಈ ಜನಾಂಗ ಚೀನಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.111–ಪ್ರ.ಶ.939ರವರೆಗೆ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಚೀನದೇಶದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಾರಿ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಜನರು ಚೀನದ ರಾಜಕೀಯ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. 1471ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಒತ್ತರಿಸಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ವಿಯಟ್ನಮಿಸ್ ಜನಾಂಗ, ಈಗಿನ ದಕ್ಷಿಣ ವಿಯಟ್ನಾಮ್‌ನಲ್ಲಿದ್ದ ಚಂಪಾರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದರು. ಅನಂತರ ಮೇಕಾಂಗ್ ನದಿಯ ಮುಖಜಭೂಮಿಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ಕಾಂಬೋಡಿಯನ್ನರನ್ನು ಅಲ್ಲಿಂದ ಓಡಿಸಿದರು. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ತನ್ನದೇ ಆದ ಒಂದು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. 1857ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಫ್ರೆಂಚರ ಆಕ್ರಮಣ 1883ರಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಾಯವಾಗಿ, ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅವರ ವಶವಾಯಿತು.

1400ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಮಲಕ್ಕಾ ವಾಣಿಜ್ಯಕೇಂದ್ರದಿಂದ ಮಲೇಷ್ಯದ ಆಧುನಿಕ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. 15 ಮತ್ತು 16ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಸುಲ್ತಾನ್ ರಾಜ್ಯಗಳು ಮಲಯದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆಯೆತ್ತಿದುವು. 1511ರಲ್ಲಿ ಮಲಕ್ಕಾ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ವಶವಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸಿಂಗಪುರವನ್ನು ತಮ್ಮ ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಮಲಯದ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಅಧೀನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡರು.

14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಜಾವದ್ವೀಪದ ಮಜಪಹಿತ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಇಂಡೊನೇಷ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೆ ಬಹುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದದ್ದು. ಮಜಪಹಿತ್ ಹಿಂದುಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಇದರ ಅವನತಿಯೊಂದಿಗೆ, ಇಸ್ಲಾಂ ಪ್ರಭಾವ ಇಂಡೊನೇಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು, ಅನೇಕ ಮುಸ್ಲಿಂ ರಾಜರುಗಳು ಜಾವ ಮತ್ತು ಸುಮಾತ್ರ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಳೆಪಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮತಾರಾಂ ಮತ್ತು ಜೋಗ್ ಜಕಾರ್ತ ರಾಜ್ಯಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಬಾಲಿದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಹಿಂದುಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕೊನೆಯ

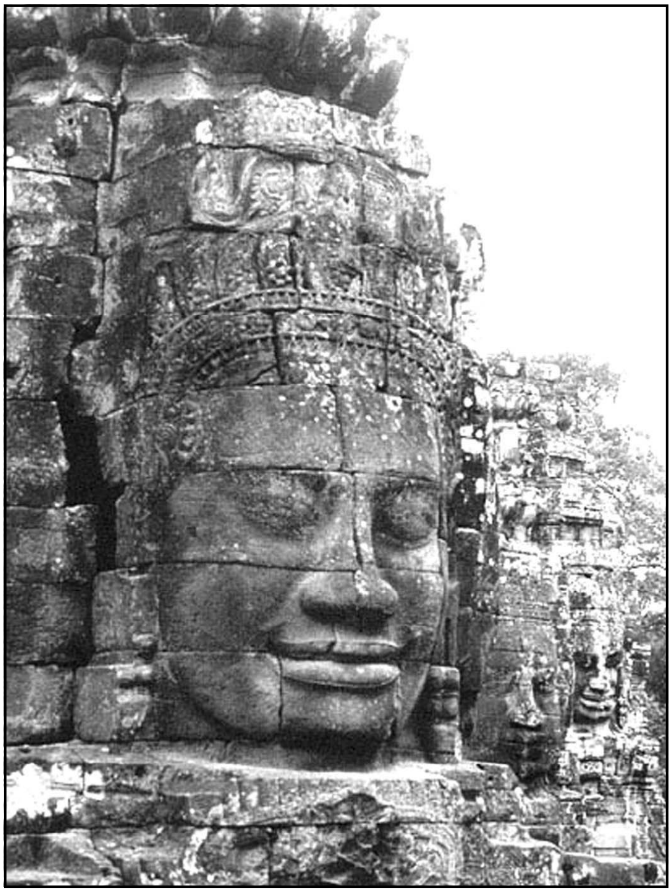

ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯ ಗೋಪುರದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲ್ಪ, ಬೇಯಾನ್

ವರೆಗೂ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿತು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬಂದ ಡಚ್ಚರು, ಜಾವದ್ವೀಪದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ, ಇಂಡೊನೇಷ್ಯದ ಎಲ್ಲ ದ್ವೀಪಗಳನ್ನೂ ತಮ್ಮ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು.

ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್‌ನ ಆಧುನಿಕ ಇತಿಹಾಸ ಸ್ಪಾನಿಷರ ಆಡಳಿತದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಇವರ ಆಡಳಿತ 1899ರವರೆಗೆ ಇತ್ತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಮತ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಭಾವಗಳು, ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್ ಜನಾಂಗದವರ ಮೇಲೆ ಅಚ್ಚೊತ್ತಿದುವು. 1899ರ ಅನಂತರ ಈ ದೇಶ ಅಮೆರಿಕದ ವಸಾಹತಾಯಿತು. ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕನ್ನರ ಆಗಮನದಿಂದಾಗಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಕ್ರಾಂತಿಯೇ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಾಸಮಾಡುವ ವಿವಿಧ ಜನಾಂಗಗಳ, ರಾಜಕೀಯ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಯಿತು. ಆಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಕ್ರಾಂತಿ ಈಗಲೂ ಮುಂದುವರಿದಿದೆ.

ಯುರೋಪಿಯನ್ನರು 15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕೊಲಂಬಸ್‌ನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಅನ್ವೇಷಣೆಯ ಅನಂತರ, ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಮೆಣಸು, ಏಲಕ್ಕಿ, ಲವಂಗ ಮೊದಲಾದ ಸಾಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಹುಡುಕಿಕೊಂಡು ಬಂದರು. ಮೊದಮೊದಲು ವ್ಯಾಪಾರವೇ ಅವರ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಹಾಗೆ ಬಂದವರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಮೊದಲಿಗರು. ಅವರು ಮಲಕ್ಕಾವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಆಧುನಿಕ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು (1511). ಅನಂತರ ಡಚ್ಚರು, ಇಂಗ್ಲಿಷರು, ಸ್ಪೇನಿನವರು, ಫ್ರೆಂಚರು, ಅಮೆರಿಕನ್ನರು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ದಾರಿಯಲ್ಲೇ ಬಂದು, ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಅಲ್ಲಿಂದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಹೊಂದಿ, ಅವನತಿ ಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದ ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಕುತಂತ್ರಗಳಿಂದಲೂ ಯುದ್ಧಗಳಿಂದಲೂ ಸೋಲಿಸಿ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ತಮ್ಮ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಕ್ರೈಸ್ತಮತವೂ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಬರ್ಮ ಮತ್ತು ಮಲಯ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾದುವು. ಇಂಡೊನೇಷ್ಯ ಡಚ್ಚರ ವಶವಾಯಿತು. ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್ ಸ್ಪೇನಿನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ 1899ರವರೆಗೆ ಇದ್ದು ಅನಂತರ ಸ್ಪಾನಿಷ್–ಅಮೆರಿಕನ್ ಯುದ್ಧದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ, ಅಮೆರಿಕದ ಆಶ್ರಯಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಫ್ರೆಂಚರು 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ, ವಿಯಟ್ನಾಮ್, ಕಾಂಬೋಡಿಯ ಮತ್ತು ಲಾವೊಸ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಥೈಲೆಂಡ್ ಮಾತ್ರ ಯಾರ ಅಧೀನಕ್ಕೂ ಒಳಗಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿ ಆರಂಭವಾದ ವಸಾಹತುಗಳಿಂದ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರಿಗೆ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕನ್ನರಿಗೆ ಎರಡು ರೀತಿಯ ಉಪಯೋಗವಿತ್ತು. ಒಂದು, ಇವು ಯುರೋಪಿನ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳಿಗೆ, ಕಚ್ಚಾಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿಕೊಡುತ್ತಿದ್ದುವು. ಎರಡು, ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದ ಸಿದ್ಧವಸ್ತುಗಳಿಗೆ ಇವು ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯಾಗಿದ್ದವು. ಟಿನ್, ರಬ್ಬರ್, ಅಕ್ಕಿ, ಪೆಟ್ರೋಲಿಯಂಗಳಿಗೆ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ಬಹಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವಾಗಿತ್ತೆಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಿಸಬಹುದು.

ವಿವಿಧ ಯುರೋಪಿಯನ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು, ನೀತಿಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ವಸಾಹತುಗಳಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಇವುಗಳ ಪರಿಣಾಮಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿದ್ದರೂ ಅವರ ವಸಾಹತು ನೀತಿ ದೇಶೀಯ ಜನರಿಗೆ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಉಪಯೋಗವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಇವರಿಂದ ದೇಶೀಯರಿಗೆ ತೊಂದರೆಯೇ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಯುರೋಪಿಯನ್ನರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಗಣಿಗಳಲ್ಲಿ ರಬ್ಬರ್ ಮತ್ತು ಕಾಫಿತೋಟಗಳಲ್ಲಿ ದುಡಿಯಲು ಚೀನಿಯರು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ವಲಸೆಹೋಗಿ, ಅಲ್ಲಿ ನಿಂತು, ಅನೇಕ ಸಾರಿ ಆ ದೇಶಗಳ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಸಮಸ್ಯೆಯಾದರು. ಭಾರತೀಯರು ಮಲಯ ಮತ್ತು ಮಯನ್ಮಾರಿನಲ್ಲೂ, ಚೀನಿಯರು ಇಂಡೊನೇಷ್ಯ, ಥೈಲೆಂಡ್, ಮಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಆಯಾ ದೇಶಗಳ ಜನಾಂಗದ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಅಂಶವಾದರು.

ವಸಾಹತುನೀತಿಯ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ, ದೇಶೀಯರು ಈ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಿಂದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಮಾಡಿದರು. ಮೊದಮೊದಲು ಈ ಸಂಗ್ರಾಮ ಆಧುನಿಕ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಪರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಮುಗಿಸಿ ಬಂದ ವಿದ್ಯಾವಂತರಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ, ಕೊನೆಗೆ 2ನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧವಾದ ಅನಂತರ ಎಲ್ಲರೂ ಭಾಗವಹಿಸುವಂತಾಯಿತು. ಇಂಡೊನೇಷ್ಯದ ಸುಕಾರ್ನೊ ಮತ್ತು ಮಹಮದ್ ಹಟ್ಟಾ, ಮಯನ್ಮಾರಿನ ಅಂಗಸಾನ್ ಮತ್ತು ಉನೂ, ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್‌ನ ಜೋಸ್ ರಿಜಾಲೆ, ವಿಯಟ್ನಾಮ್‌ನ ಹೋಚಿಮಿನ್, ಮಲಯಾದ ಟುಂಕು ಅಬ್ದುಲ್ ರಹಮಾನ್ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಸಂಗ್ರಾಮದ ಮೂಲಪುರುಷರಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಗಣ್ಯರಾದರು. ಈ ಹೋರಾಟ ಜಪಾನೀಯರು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು (1942–45). ಜಪಾನೀಯರ ವಿಜಯದಿಂದ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರನ್ನು ಏಷ್ಯನ್ನರು ಗೆಲ್ಲಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆ ನಶಿಸಿಹೋಯಿತು. 2ನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಒಂದೊಂದೇ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರವಾದುವು. ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್ ಅಮೆರಿಕನ್ನರಿಂದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ ಗಳಿಸಿತು (1946). ಮಯನ್ಮಾರ್ ಬ್ರಿಟಿಷ್‌ರಿಂದಲೂ (1948), ಇಂಡೊನೇಷ್ಯ ಡಚ್ಚರಿಂದಲೂ (1949), ವಿಯಟ್ನಾಮ್, ಲಾವೊಸ್ ಮತ್ತು ಕಾಂಬೋಡಿಯಗಳು (1954), ಮಲಯ ಫ್ರೆಂಚರಿಂದಲೂ (1957) ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಗಳಿಸಿದುವು.

ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಬಹು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವಾಗಿದೆ. 1954ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಜಿನೀವ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ವಿಯಟ್ನಾಮ್‌ದೇಶ ಇಬ್ಭಾಗವಾಗಿ, ಉತ್ತರ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರ ಹಿಡಿತಕ್ಕೆ ಬಂತು; ದಕ್ಷಿಣ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಯುರೋಪಿನ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕನ್ ಶಕ್ತಿಬಣಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರಜಾಸತ್ತೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಯಿತು. ಈ ಸಮಸ್ಯೆ ಇವತ್ತಿಗೂ ಬೃಹದಾಕಾರವಾಗಿ ನಿಂತಿದೆ. ಅಮೆರಿಕ, ಚೀನ ಮತ್ತು ರಷ್ಯಗಳು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪರ ಮತ್ತು ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಬೆಂಬಲಕ್ಕೆ ನಿಂತು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಶಕ್ತಿ ಪ್ರದರ್ಶನ ನಡೆಸುತ್ತಿವೆ. ಅಮೆರಿಕದ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಿಯಾಟೋ ಎಂಬ ಮಿಲಿಟರಿ ಬಣವನ್ನು ಫಿಲಿಪ್ಪಿನ್ಸ್, ಥೈಲೆಂಡ್, ಪಾಕಿಸ್ತಾನಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ತಡೆಯುವಂತೆ ರಚಿತವಾಯಿತು (1954). ಇಂಡೊನೇಷ್ಯದ ಬಾಂಡುಂಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಮೊತ್ತಮೊದಲಿಗೆ ಏಷ್ಯನ್ ಮತ್ತು ಆಫ್ರಿಕನ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಅಗ್ರಸಮ್ಮೇಳನ ನಡೆಯಿತು (1955). ಕಾಂಬೋಡಿಯ, ಇಂಡೊನೇಷ್ಯ, ಲಾವೊಸ್ ಮತ್ತು ಮಯನ್ಮಾರ್ ದೇಶಗಳು ಯಾವ ಶಕ್ತಿಬಣಕ್ಕೂ ಸೇರದ ತಟಸ್ಥನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿವೆ. (ಕೆ.ಎಸ್.ಎಸ್.)

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಪ್ರಾಚೀನ ಕಂಬುಜದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಶೈಲಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇಂಡೋಖ್ಮರ್ ಮತ್ತು ಖ್ಮರ್ ಎಂದು 2 ಪ್ರಕಾರಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಇಂಡೋಖ್ಮರ್ ಶೈಲಿಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ನಿರ್ಮಾಣ ವನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಖ್ಮರ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪ್ರಭಾವ ಕಡಿಮೆಯಾದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇಂಡೋಖ್ಮರ್ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ವ್ಯಾಧಪುರದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದವು. ಗುಪ್ತಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಇವು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಹಂಚೆ ಎಂಬಲ್ಲಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯ ಶೈಲಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಐಹೊಳೆಯ ಲಾಡಖಾನ್ ದೇಗುಲಕ್ಕೆ ಸಮೀಪವರ್ತಿಯಾಗಿದೆ. ಪ್ರೆಕುಕ್ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ದೇವಾಲಯವಂತೂ

ಭಾರತೀಯ ವಾಸ್ತುಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೇ ಸೇರಿದುದಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಮಕರ ತೋರಣ, ಹಂಸಗಳ ಸಾಲು, ಚೈತ್ಯ ಗವಾಕ್ಷಿಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾದುವು. ಬಯಾಂಗ್ ಎಂಬಲ್ಲಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯ ಅತ್ಯಂತ ಮನೋಹರವಾದ ಕಟ್ಟಡ. ಇದು ಚೌಕನೆಯ ಹಜಾರ ಮತ್ತು ಪದರಗಳುಳ್ಳ ಶಿಖರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಈ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಲತೆಗಳೂ ಇತರ ಪ್ರಾಣಿಗಳೂ ಶಿಲ್ಪಿತವಾಗಿವೆ. ಈ ದೇವಾಲಯ ಪಲ್ಲವ ಶೈಲಿಯ ಪನಮಲೈ ದೇಗುಲವನ್ನು ಬಹುವಾಗಿ ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಇಂಡೋಖ್ಮೇರ್ ಶೈಲಿಯ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ರಾಜ್‌ಗಿಯಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ

ಬೌದ್ಧ ದೇವಾಲಯ, ಬೇಯಾನ್

ದೊರಕಿರುವ ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರ ವಿಗ್ರಹ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಪ್ರಸಾತ್ ಅಂದೆತ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಹರಿಹರನ ಶಿಲ್ಪ ಕಾಂಚಿಯ ಕೈಲಾಸನಾಥ ದೇವಾಲಯದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ನಮ್ಮ ಗಮನಕ್ಕೆ ತರುತ್ತದೆ.

ಖ್ಮೆರ್ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿ ಮಕರತೋರಣಗಳಾಗಲೀ ಚೈತ್ಯ ಗವಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಲೀ ದುಂಡನೆಯ ಕಂಬಗಳಾಗಲೀ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಶಿಖರಗಳ ಬದಲು ಮನುಷ್ಯನ ಮುಖವುಳ್ಳ ಗೋಪುರಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥೆಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ಅಲಂಕಾರಗಳು ಭಾರತ ದೇಶದ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೇ ಸೇರಿದವುಗಳಾಗಿವೆ. ದೇವರಾಜಲಿಂಗ ಉಪಾಸನೆ ಖ್ಮೆರ್ ಶೈಲಿಯ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯ ಗಳಿಗೆ ದಾರಿ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಅಮರೇಂದ್ರಪುರ, ಹರಿಹರಾಲಯ, ಯಶೋಧರ ಪುರ ಮುಂತಾದುವು ಬೆಳೆದವು. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆಂಕೋರ್‌ವಾಟ್ ದೇವಾಲಯ ಖ್ಮೆರ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಮಹೋನ್ನತ ಕೃತಿ. ಇಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವೂ ಬೃಹತ್ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿವೆ. ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಇರುವ ಕಂದಕ ಸು. 180ಮೀ ಅಗಲವಾಗಿದ್ದು, ಒಂದು ಸುತ್ತುಬಂದರೆ ಸು.20 ಕಿಮೀ ಆಗುತ್ತದೆ. ಇದರ ಒಳಗೆ ಕೋಟೆಯಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಬರಲು ನಾಲ್ಕೂ ದಿಕ್ಕಿನಿಂದ ರಾಜಪಥವಿದೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ 60ಮೀ ಎತ್ತರದ ಶಿಖರವೂ ಅಲ್ಲಿಯೇ ಒಂದು ದೇವಾಲಯವೂ ಇದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ರಾಮಾಯಣ ಮತ್ತು ಇತರ ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥೆಗಳು ಶಿಲ್ಪಿತವಾಗಿವೆ. ಮತ್ತೆ ಕಂಬುಜದಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಲೇ ಇಲ್ಲ.

ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಜಾವ ದ್ವೀಪದ ಕೊಡುಗೆ ಮಹತ್ತರವಾದದ್ದು. ಜಾವದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎತ್ತರದ ಆಧಾರಜಗಲಿ, ಚೌಕವಾದ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಶಿಖರ ಚಚ್ಚೌಕವಾಗಿದ್ದು ಮೇಲೆ ಹೋದಂತೆ ಕಿರಿದಾಗುತ್ತ ಬರುತ್ತದೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅಲಂಕಾರದ ಲತೆಗಳು, ಹೂಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಕಾಲಮಕರ ಅಥವಾ ಕೀರ್ತಿಮುಖವೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳು ಇಲ್ಲವೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಮಧ್ಯ ಜಾವದಲ್ಲಿ 8–11ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದವು. ಡಿಯಾಂಗ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ 8ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅನೇಕ ದೇಗುಲಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮಹಾಭಾರತ ಕಥೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಈಶ್ವರ, ದುರ್ಗಿ, ಗಣೇಶ, ವಿಷ್ಣು, ಬ್ರಹ್ಮ ಮುಂತಾದ ದೇವತೆಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಪ್ರಂಬಾನನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾದುವು. ಚಂಡಿಕಲಶನ್, ಚಂಡಿಸರಿ, ಚಂಡಿಸೇವು ದೇವಾಲಯಗಳು ಪ್ರಂಬಾನನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಮುಖ್ಯದೇವಾಲಯಗಳು. ಕೆಡು ಪ್ರದೇಶದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಚಂಡಿವೆಂದುತ್ ಮತ್ತು ಚಂಡಿಪವನ್ ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಇಲ್ಲಿ ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಜಾವದಲ್ಲಿ ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ, ಶಕ್ತಿ, ಆಗಮ ಮತ್ತು ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥಗಳು ಮೇಳೈಸಿದುದ್ದಕ್ಕೆ ಈ ದ್ವೀಪದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ಮಾರಕಗಳೇ ಸಾಕ್ಷಿ. ಡಿಯಂಗ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ವಾಸ್ತುನಿರ್ಮಿತಿಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುವು. ಇವು ಸರಳವಾಗಿದ್ದು ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನ ಮಾದರಿಯಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಜಾವದ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತರವಾದ ಕಲಾಕೃತಿಯೆಂದರೆ ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥದ ಬೋರಬದೂರ್ ದೇವಾಲಯ. ಇದು ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿದೆ. ಈ ಸ್ತೂಪ ಬೌದ್ಧಸ್ಮಾರಕಗಳ ಮಕುಟಮಣಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಸೌಧದಲ್ಲಿ ಕಿರಿದಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗುವ ಒಂಬತ್ತು ಅಂತಸ್ತುಗಳಿದ್ದು ಅತ್ಯಂತ ಎತ್ತರದ ಅಂತಸ್ತಿನ ಮೇಲೆ ಘಂಟಾಕೃತಿಯ ಸ್ತೂಪವಿದೆ. ಈ ಸ್ತೂಪದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ಕಟಾಂಜನಗಳ ಮೇಲೆ ಜಾತಕ ಹಾಗೂ ಅವದಾನಗಳಿಂದಾಯ್ದ ಕಥೆಗಳನ್ನೂ ಕರ್ಮವಿಭಾಗ–ಗಂಡವ್ಯೂಹ ಮುಂತಾದ ತಾಂತ್ರಿಕ ಪಠ್ಯಗಳ ಮುಖ್ಯತತ್ತ್ವಗಳನ್ನೂ ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲಿನ ಆರು ಅಂತಸ್ತುಗಳು ಚೌಕಾಕಾರದಲ್ಲೂ ಮೇಲಿನ ಮೂರು ಅಂತಸ್ತುಗಳು ವರ್ತುಲಾಕಾರದಲ್ಲೂ ಇವೆ. ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಅಂತಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ ಸಣ್ಣಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ 432 ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಮೇಲೆ ಹತ್ತಿಹೋಗಲು ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲೂ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರದೃಷ್ಟಿ ಯಿಂದ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೇ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಬೋರಬದೂರ್ ಮಹತ್ತರವಾದುದು. ಇಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯಪಕ್ಷ 1,500 ಶಿಲ್ಪಫಲಕಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ನಯನಮನೋಹರವಾದ ಕಲಾಕೃತಿಗಳಿವು. ಇವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಲರಜೋಂಗ್‌ರಂಗ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಇವು ಮಧ್ಯ ಜಾವದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿವೆ. ಬ್ರಹ್ಮ–ವಿಷ್ಣು–ಮಹೇಶ್ವರ ಗುಡಿಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಈ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಒಳ ಆವರಣದಲ್ಲಿವೆ. ಹೊರ ಆವರಣದಲ್ಲಿ 4 ಗುಂಪುಗಳಲ್ಲಿ 232 ಚಿಕ್ಕಗುಡಿಗಳಿವೆ. ತ್ರಿಮೂರ್ತಿ ಗುಡಿಗಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ರಾಮಾಯಣ ದೃಶ್ಯಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ರುದ್ರ ಹಾಗೂ ಸೌಮ್ಯ ಭಾವ ಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ತೋರಿಸಿರುವ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರು ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ 8 ದೇವತೆಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮುಖ್ಯ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿವೆ. 4 ಸೋಪಾನಮಾರ್ಗಗಳಿರುವ ಎತ್ತರದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ವಿಮಾನವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶಿಖರ ನಾಗರ ಹಾಗೂ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಗಳ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಪೂರ್ವ ಜಾವದಲ್ಲಿ ಚಂಡಿಸಿಂಘಸಾರಿ, ಚಂಡಿಕಿಡಲ್, ಚಂಡಿಜಾಗೋ, ಪನರತನ್ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಸಿಂಘಸಾರಿಯ ಪ್ರಜ್ಞಾಪಾರಿಮಿತ, ಬೆಲಹನ್‌ನ ಏರ್ಲಂಗ ಮಹಾರಾಜನ ಶಿಲ್ಪ, ಸಿಂಪಿಂಗ್‌ನ ಹರಿಹರನ ವಿಗ್ರಹ ಪ್ರಮುಖ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಬೆಲಹನ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಸ್ನಾನಗೃಹ ಏರ್ಲಂಗ ರಾಜನ ಸ್ಮರಣೆಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ದೇವಾಲಯವಾಗಿದೆ.

ಚಂಪಾ ರಾಜ್ಯದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಆರಂಭಿಕ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಹೊವೈ, ಮೈಸನ್, ಡಾಂಗ್‌ಡುವಾಂಗ್ ಮತ್ತು ಪೋ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಮೈಸನ್ ಮತ್ತು ಪೋ ನಗರಗಳ ದೇವಾಲಯಗಳು (ಸು.8–10ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಶೈವ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದುವು. ಇವು ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನ ಮಾದರಿಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ವಿಜಯದ ರಾಜಧಾನಿ ಬಿನ್–ದಿನ್ ಮುಂತಾದೆಡೆ ಇರುವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವೇಸರ ಶಿಖರ ಮಾದರಿಯ ಅನುಕರಣೆಯನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಚಾಮ್ ವಾಸ್ತುಕಲೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಡಾಂಗ್‌ಡುವಾಂಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಕಟ್ಟಡಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಚಂಪಾ ರಾಜ್ಯದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸಣ್ಣಗಿದ್ದು ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದುವು. ಶಿಖರಗಳು ಮಹಾಬಲಿಪುರದ ರಥದ ಶಿಖರಗಳನ್ನು ಬಹುವಾಗಿ ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಮೈಸನ್ನಿನ

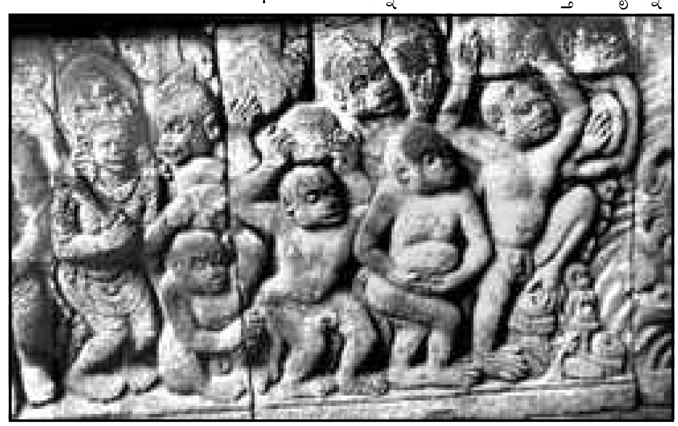

ವಾನರಗಳಿಂದ ಸೇತುವೆ ನಿರ್ಮಾಣ ಶಿಲ್ಪ, ಬೇಯಾನ್

ಶಿವ, ಗಣೇಶ, ಸ್ಕಂದ ಮುಂತಾದ ದೇವರ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಡಾಂಗ್‌ಡುವಾಂಗ್‌ನ ಲೋಕೇಶ್ವರನ ಶಿಲ್ಪವೂ ಬಹಳ ಉತ್ತಮ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದುವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ವಿಶೇಷತೆಯಿರುವುದು ಆಭರಣಗಳ ನಾಜೂಕಿನಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಶಾರೀರಿಕ ಲಾಲಿತ್ಯದಲ್ಲಿ.

ಮಯನ್ಮಾರ್ ದೇಶಕ್ಕೂ ಮತ್ತು ಭಾರತಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಪರ್ಕಗಳಿದ್ದುದರಿಂದ, ಇಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪೂರ್ಣಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಮಯನ್ಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಮುಖ್ಯವಾದುದು ಆನಂದ ದೇವಾಲಯ. ಇದು ಕ್ಯಾನ್ಜಿತ್ಥ ಎಂಬ ರಾಜನಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಯಿತು. ಇದು ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟು ಸು.180 ಚ.ಮೀ ವಿಶಾಲ ವಾಗಿದೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಷ್ವೇಜಗಾನ್ ದೇವಾಲಯ, ಮಿಂಗಲ ಜೇದಿ ದೇವಾಲಯ, ಮಹಾಬೋಧಿ ಮುಂತಾದ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಮಯನ್ಮಾರಿನಲ್ಲಿ

ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಮಯನ್ಮಾರಿನ ವಾಸ್ತುಕಲೆ ಥೈಲೆಂಡಿನ ದ್ವಾರವತಿ ಅವಧಿಯ ವಾಸ್ತುಕಲೆಗೆ ಸಮೀಪವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪ ಹಾಗೂ ಕಮಾನಿನಾಕಾರದ ಸಣ್ಣ ಗುಡಿಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಶಂಕುವಿನಾಕಾರ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮೆಟ್ಟಿಲಿನ ರಚನೆಯುಳ್ಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು ಬಂಗಾಲದ ಪಾಲ ಮತ್ತು ಸೇನರ ಕಾಲದ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಕಮಾನಿನಾಕಾರದ ಗುಡಿಗಳು ಸರ್ವತೋಭದ್ರ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಬುದ್ಧ ಹಾಗೂ ಬೋಧಿಸತ್ವ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿವೆ. ಭೂಮಿಸ್ಪರ್ಷ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿಯ ಭಂಗಿ; ಮೇಲೆತ್ತಿದ ಅಭಯ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿಯ ಬಲಗೈ ಮತ್ತು ಪರಿನಿರ್ವಾಣ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿಯ ಮೂರು ಪ್ರಕಾರದ ಬುದ್ಧನ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ.

ಸಯಾಮಿಯನ್ನರ ವಾಸ್ತುಕಲೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಹಾಗೂ ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಫಲಿಸುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತುಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಶಾಖೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಉತ್ತರ ಸಯಾಮಿನಲ್ಲಿ ಚಿಯಾಂಗ್ ಮಯ್ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಕೇಂದ್ರ ವಾಗಿತ್ತು. ಸುಖೋದಯ ಮತ್ತು ಖ್ಮೇರ್ ಶೈಲಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿ ಇದು ಮುಂದೆ ಅಯುತ್ತಿಯ ಶಾಖೆಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಈ ಶಾಖೆಯ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ನಾವೀನ್ಯವೇನೂ ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ಸುಖೋಥಯ ಶಾಖೆ ಸಿಂಹಳ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಮರುಸ್ಥಾಪಿಸಿದಂತಿದೆ. ಶ್ರೀಲಂಕ ದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಸಯಾಮಿನ ಸ್ತೂಪದ ಗುಮ್ಮಟದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಗೂಡು ಇದ್ದು ಇದರ ಗೋಡೆಗಳು ಚಿತ್ರದಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಥಾಯಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಉತ್ತುಂಗವನ್ನು ತಲುಪಿತು.

ಖ್ಮೆರ್ ಕಲೆಯ ಕೆಲವೊಂದು ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಅನುಕರಿಸಿಯೂ ತನ್ನದೇ ಆದ ಅನನ್ಯ ಶೈಲಿಯನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡದ್ದು ಸಯಾಮ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ವಿಶಿಷ್ಟತೆ. ಇಂತಹದೇ ಪ್ರಭಾವ ಕ್ಕೊಳಗಾದ ಲಾವೋಸ್‌ನ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ಮಾತ್ರ ಕೊನೆಯವರೆಗೆ ಅಯುತ್ತಿಯ ಕಲೆಯ ಒರಟು ಅನುಕರಣೆಯಾಗಿ ಉಳಿಯಿತು.

ಭಾರತೀಯ ಕಲಾಪರಂಪರೆಗಳು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತ ರೂಪಾಂತರಕ್ಕೊಳಗಾದದ್ದು ನಿರಂತರ ಚರ್ಚೆಯ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ವಾಸ್ತು–ಚಿತ್ರ–ಶಿಲ್ಪನಿದರ್ಶನಗಳು ನಮಗೆ ಕಾಣುವುದು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲೇ ಹೊರತು ಭಾರತದಲ್ಲಲ್ಲ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ನಿರ್ಮಾತೃಗಳಾದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಹಾಗೂ ಕಲಾಕಾರರು ಭಾರತೀಯ ಮೂಲದವರು ಎಂಬುದನ್ನು ಮರೆಯು ವಂತಿಲ್ಲ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಪಾಳಿ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಹಾಗೂ ಭಾರತೀಯ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನದ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆ ಯನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿದವರೂ ಭಾರತೀಯ ವಿದ್ವಾಂಸರು. ಈ ಭದ್ರ–ಶ್ರೀಮಂತ ತಳಪಾಯದ ಮೇಲೆ ಸಾಗರೋತ್ತರ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಪತ್ತಿನ ಕೃಪೆಯಿಂದ ಸ್ಥಳೀಯ ಕಲಾಮೇಧಾವಿಗಳು ಮೇರುಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. (ಜಿ.ಎ.ಕೆ.;ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಆಗ್ರ: ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ತಾಜ್‌ಮಹಲ್ ಇರುವ ನಗರ. ಯಮುನಾ ನದಿಯ ದಡದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಗೆ 196 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಅಕ್ಬರ್ ಇದನ್ನು ಊರ್ಜಿತಗೊಳಿಸಿ (1566) ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಕಲಾತ್ಮಕವಾದ ಉಣ್ಣೆಯ ಜಮಖಾನಗಳು ಇಲ್ಲಿಂದ ದೇಶ ವಿದೇಶಗಳಿಗೆ ರಫ್ತಾಗುತ್ತವೆ.

ಆಗ್ರ ನಗರ ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಸ್ಥಳ. ಇಟಾವ, ತೊಯಿಲ್, ಗ್ವಾಲಿಯರ್, ಢೋಲಪುರ ಮುಂತಾದ ಊರುಗಳ ನಾಯಕರನ್ನು ತನ್ನ ಹತೋಟಿಗೆ ತರಲು ಸಿಕಂದರ್‌ಲೋದಿ 1504ರಲ್ಲಿ ಈ ನಗರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಇದನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ. ಇದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಕೋಟೆಯನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಮುಂದೆ ಮೊಗಲ ಬಾದಶಹನಾದ ಬಾಬರ್ ಇದನ್ನು ಗೆದ್ದು ಹಳೆಯ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಜಾಮೀ ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ತರುವಾಯ ಇದು ಅಕ್ಬರ್, ಜಹಂಗೀರ್, ಷಹಜಹಾನ್ ಮೊದಲಾದ ಮೊಗಲ ಬಾದಶಹರ ರಾಜಧಾನಿ ಯಾಗಿತ್ತು. ಅಕ್ಬರ್ ಈ ನಗರದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ರಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳ ರಚನೆ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದದ್ದು. ಅಕ್ಬರ್ ಇಲ್ಲಿಯೇ 16 ವರ್ಷ ಗಳ ಕಾಲ ವಾಸಮಾಡಿದ. ಇವನ ಕಾಲದ ಜಹಂಗೀರ್‌ಮಹಲ್ ಹಿಂದು ರಾಜನ ಅರಮನೆ ಯಂತಿದ್ದು ಮೊಗಲ್ ಶೈಲಿಯ ಮೇಲೆ ಆದ ಹಿಂದು ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ.

ಕಲಾಪ್ರೇಮಿಯಾದ ಷಹಜಹಾನ್ ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ದುರಸ್ತು ಮಾಡಿ ದ್ದಲ್ಲದೆ ಇಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈತ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಮೋತಿಮಸೀದಿ ಒಂದು ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಕಲಾಕೃತಿ. ತನ್ನ ಹೆಂಡತಿ ಮಮತಾಜಮಹಲಳ ಸ್ಮರಣೆಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ತಾಜ್ ಮಹಲ್ ಎಂಬ ಶಿಲಾಸ್ಮಾರಕ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ಶ್ರೇಷ್ಠ, ಅದ್ಭುತ ಕಲಾಕೃತಿಯಾಗಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ತನ್ನ ಹೆಂಡತಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಶಹಾಬುರ್ಜಿ ಗೋಪುರ, ಜುಮ್ಮಮಸೀದಿ, ದಿವಾನ–ಈ–ಅಮ್, ದಿವಾನ–ಈ–ಖಾಸ್ ಮೊದಲಾದುವು ಈಗಲೂ ಅಚ್ಚಳಿಯದೆ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಇದು ಅರಮನೆಗಳ ಆಗರವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಬಾಬರ್ ಮತ್ತು ಹುಮಾಯುನರ ಕಾಲದ ಮಸೀದಿಗಳು ಈಗ ಹಾಳಾಗಿವೆ. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.;ಎಸ್.ಎಂ.ಎಚ್.)

ಉತ್ಖನನ: ತಾಜ್‌ಮಹಲ್ ಎದುರಿಗೆ ಯಮುನ ನದಿಯ ಎಡ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಚೌಕೋನ ಪ್ರಾಂಗಣವಿದೆ. ಇದು ನದಿಯ ಪ್ರವಾಹದ ಮೆಕ್ಕಲು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಬಹು ಪಾಲು ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿತ್ತು. ಈ ನಿರ್ಮಿತಿಯ ಸುತ್ತಲೂ ಪೌಳಿ ಗೋಡೆ ಇತ್ತು. ಇದರ ಮೂಲೆ ಗಳಲ್ಲಿ ಮೀನಾರ್ ಮಾದರಿಯ ಎತ್ತರದ ಛತ್ರಿಯಾಕಾರದ ಮಂಟಪಗಳಿದ್ದವು. ದಕ್ಷಿಣ ಬದಿಯ ಪೂರ್ವದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿಯ ಛತ್ರಿ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿದೆ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಭವ್ಯವಾದ ಅಷ್ಟಭುಜಾ ಕೃತಿಯ ಒಂದು ಕೊಳ ಕಂಡು ಬಂತು. ಇದರ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಭುಜ 17.45ಮೀ ಉದ್ದ ವಿದೆ. ಇದರ ಒಟ್ಟು ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 1469.79 ಚಮೀ. ಇದರ ತಳದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ 25 ದುಂಡು ಗುಂಡಿಗಳಿದ್ದವು. ಇವು ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನೀರಿನ ಚಿಲುಮೆ ಕೊಳವೆ ನಿಲ್ಲಿಸಲು ಲಿಖೌರಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಸುಣ್ಣ ಗಾರೆಯ ಚಿಲುಮೆಯಿತ್ತು

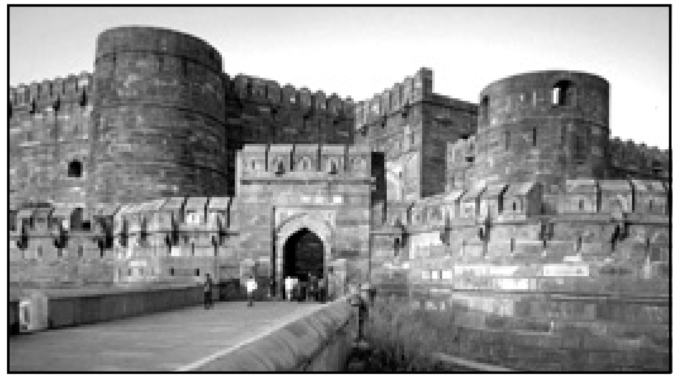

ಕೋಟೆ

ಇದರ ವ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಆಳ ಕ್ರಮವಾಗಿ 1.14ಮೀ ಮತ್ತು 1.84ಮೀ. ಈ ಗುಂಡಿಯ ಕೆಳ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿರುದ್ಧ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಮೆರಗು ಮಣ್ಣಿನ ಕೊಳವೆ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಸುತ್ತ ಲಿನ ಚಿಲುಮೆಗಳನ್ನು ಈ ರೀತಿ ಜೋಡಿಸಿರಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಕೇಂದ್ರದ ಚಿಲುಮೆಯಿಂದ ಎಲ್ಲ ಚಿಲುಮೆಗಳಿಗೆ ಏಕಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ನೀರು ಹರಿಯುವಂತೆ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಮೇಲೆ ಕಲ್ಲಿನ ಚಪ್ಪಡಿಯಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿತ್ತು. ಕೇಂದ್ರದ ಚಿಲುಮೆಯ ಕೊಳವೆ ಅಮೃತ ಶಿಲೆಯದು. ಇದರ ಮೇಲಿನ ಭಾಗ ಅಷ್ಟದಳಗಳಾಗಿ ರೂಪಿಸಿ ಅರಳಿದ ಕಮಲದಂತೆ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇದು 49ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿ ಕಂಬದಂತೆ ಇತ್ತು. ಕೊಳವೆಯ ಸುತ್ತಳತೆ ತಳದಲ್ಲಿ 10 ಸೆಂಮೀ ದಿಂಡಿನ ಭಾಗ 7ಸೆಂಮೀ. ಈ ಕೊಳದ ತಳದಲ್ಲಿ ಈಶಾನ್ಯ, ಆಗ್ನೇಯ, ನೈರುತ್ಯ ಮತ್ತು ವಾಯವ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಚಿಲುಮೆಯಿಂದ ಬಂದ ನೀರು ಹೊರಗೆ ಹೋಗಲು ತೂಬು ಗಳಿದ್ದವು. ಹೆಚ್ಚಿನ ನೀರನ್ನು ಉತ್ತರ ಬದಿಯಿಂದ ಕೆಳಗಿನ ಆಯತಾಕಾರದ ತೊಟ್ಟಿಗೆ ದುಮುಕುವಂತೆ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ರೀತಿ ನೀರು ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ದುಮುಕುವಂತೆ ಮಾಡುವ ತಂತ್ರ ಮೊಗಲ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ನೀರು ಹಾರುವ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಗೂಡುಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದೀಪಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ದುಮುಕುವ ನೀರು ಪ್ರಕಾಶಮಾನವಾಗಿ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಹಬ್ಬವನ್ನುಂಟುಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆಳಗಿನ ಆಯತಾಕಾರದ ಕೊಳದಲ್ಲಿಯ ನೀರನ್ನು ಇದರ ಬುಡದಲ್ಲಿಯ ಕೊಳವೆ ಮೂಲಕ ನೆಲದಡಿಯ ಒಂದು ನಾಲೆಗೆ ಹೋಗುವಂತೆ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು.

ಕೊಳದ ಗೋಡೆಗಳು ಅಗಲವಾಗಿದ್ದು ಇವನ್ನು ಎರಡು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಕಟ್ಟೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಮೊದಲನೆಯ ಕಟ್ಟೆಯ ಮುಂಬದಿ ತೀರ ಸರಳವಾಗಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಕಟ್ಟೆ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರಕ ಕಮಾನು ಮೊನಚುಗಳಿವೆ. ಈ ಕಟ್ಟೆಗಳು ಒಳಗೆ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಹೊರ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇದರ ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಬರದರಿ ಮಂಟಪಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವರಾಂಡವಿದ್ದು ಎರಡು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಣೆ ಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಭಾಗ ಗಚ್ಚಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ತುಂಡು ಕಲ್ಲಿನ ಚೌಕೋನ ಕೊಳ, ಇದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಚಿಲುಮೆಯಿದ್ದುದು ತಿಳಿದುಬಂತು. ಇವೆಲ್ಲವು ಲಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಶೈಲಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಷಹಜಹಾನನ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ತರ್ಕಿಸಬಹುದು. (ಡಿ.)

ಆಜ಼ಾದ್, ಮೌಲಾನಾ ಅಬ್ದುಲ್ ಕಲಾಂ: 1888–1958. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹಿಂದು ಗಳೂ ಮುಸ್ಲಿಮರೂ ಒಂದೇ ತಾಯ್ನಾಡಿನವರೆಂಬುದನ್ನು ಮನಗಂಡು ಅದಕ್ಕಾಗಿ ತಮ್ಮ ಜೀವನವನ್ನು ಸವೆಸಿದ ಭಾರತೀಯರಲ್ಲೊಬ್ಬರು. ಇವರದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ವಾಂಸ ಮನೆತನ. ತಂದೆ ಮೌಲಾನಾ ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಖೈರುದ್ದೀನ್ ವಿಖ್ಯಾತ ವಿದ್ವಾಂಸರಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಧರ್ಮ ಗುರುವೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಹಜ್ ಯಾತ್ರೆ ಮುಗಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಅವರು ಕೋಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು (1907). ಮುಸ್ಲಿಂ ಧರ್ಮದ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಅವರು ಬರೆದ ಗ್ರಂಥಗಳು ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ಮಾನ್ಯತೆ ಪಡೆದ ಪ್ರಮಾಣ ಗ್ರಂಥಗಳಾಗಿವೆ. ಆಜ಼ಾದರ ತಾಯಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ವಿಷಯ ದಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಹೊಂದಿದ್ದವರು. ಆಜ಼ಾದರು ತಮ್ಮ 16ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ಧರ್ಮ ಶಾಸ್ತ್ರ, ಕಾವ್ಯ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಗಳಿಸಿ ದೊಡ್ಡ ವಿದ್ವಾಂಸರೊಂದಿಗೆ ಗಹನವಾದ ವಿಷಯಗಳ ಮೇಲೆ ಚರ್ಚೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ತುರ್ಕಿ, ಇರಾಕ್, ಈಜಿಪ್ಟ್, ಸಿರಿಯ ಮುಂತಾದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿ ತಮ್ಮ ಜ್ಞಾನಭಂಡಾರವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲೂ ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಪರಿಶ್ರಮ ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದರು. ನಾಡಿನ ದಾಸ್ಯ, ಬಡತನ, ಅಜ್ಞಾನ–ಇವು ಇವರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಕಲಕಿದವು.

ಬಾಲ್ಯದಿಂದಲೂ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮದಲ್ಲಿ ತೀವ್ರ ಆಸಕ್ತಿ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಇವರು 15ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ಒಂದು ಪತ್ರಿಕೆ ಹೊರಡಿಸಿದ್ದರು. ಇವರ ಬರೆಹದ ಪಾಂಡಿತ್ಯ, ಪ್ರೌಢಿಮೆ ಲಲಿತವೂ ಸರಳವೂ ಆದ ಶೈಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಗಮನ ಸೆಳೆದವು. ಹಾಲಿ ಎಂಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಉರ್ದು ಕವಿ ಇವರ ಬರೆಹವನ್ನು ತುಂಬಾ ಮೆಚ್ಚಿದ್ದರು. 14ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ಆಜಾದರು ಬೊಂಬಾಯಿಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ವಾಂಸರಾಗಿದ್ದ ಮೌಲಾನಾ ಷಿಬ್ಲಿಯವರೊಂದಿಗೆ ಉರ್ದು ಸಾಹಿತ್ಯದ ವಿಷಯವಾಗಿ ಪತ್ರಮುಖೇನ ವಿಚಾರವಿನಿಮಯ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಇವರ ಬರೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ವಿದ್ಯಾಪ್ರೌಢಿಮೆ, ಶೈಲಿ ಇವುಗಳನ್ನು ನೋಡಿ ಷಿಬ್ಲಿಯವರು ಇವರೊಬ್ಬ ಇಳಿವಯಸ್ಸಿನ ಮೌಲ್ವಿಯಿರಬೇಕೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಆಜಾದರು ಬೊಂಬಾಯಿಗೆ ಹೋಗಿ ಷಿಬ್ಲಿಯವರನ್ನು ಭೇಟಿ ಮಾಡಿದರು. 16 ವಯಸ್ಸಿನ ಬಾಲಕ ತಮ್ಮೊಂದಿಗೆ ಪತ್ರ ವ್ಯವಹಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದವನು ಆಜಾದರ ಮಗನೆಂದು ಭಾವಿಸಿ, ಅವರ ತಂದೆಯ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಬಹುವಾಗಿ ಶ್ಲಾಘಿಸಿದರು. ಅವರು ಭಾವಿಸಿದ್ದ ತಂದೆ ಮತ್ತು ಎದುರು ಕೂತಿದ್ದ ಮಗ ಇಬ್ಬರೂ ಒಂದೇ ಎಂದು ತಿಳಿದಾಗ ಬೆರಗಾದರು.

ಭಾರತದ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಎಚ್ಚೆತ್ತು, ವಿದ್ಯಾವಂತರಾಗಿ, ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಭಾವನೆ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ಹಿಂದುಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆತು, ನಾಡಿನ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸುವುದು ಅತಿಮುಖ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ಸಾಧಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಆಜಾದರು 1912ರಲ್ಲಿ ಅಲ್ ಹಿಲಾಲ್ ಎಂಬ ಉರ್ದು ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿ ಕಲಂ ಆಜಾದ್ (ಸ್ವತಂತ್ರ ಲೇಖನಿ) ಎಂಬ ಗುಪ್ತನಾಮದಿಂದ ವಿಪುಲವಾಗಿ ಬರೆದರು. ಇವರ ಮನನಾಟುವಂಥ ಬರೆಹ, ಅದರಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಇವರ ರಾಷ್ಟ್ರಾಭಿಮಾನ, ಭಾರತದ ಏಳಿಗೆಯ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಇವರ ಗಾಢಾನುರಕ್ತಿ–ಇವೆಲ್ಲ ಜನಮನವನ್ನು ಸೆಳೆದವು. ಮುಸ್ಲಿಮರಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಯುವಜನಾಂಗದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಭಾವನೆ ಬೆಳೆಯತೊಡಗಿತು. ಇಂಥ ತರುಣರಲ್ಲಿ ಆಗ ಅಲಿಘರ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಯಾಗಿದ್ದ ಖಾನ್ ಅಬ್ದುಲ್ ಗಫಾರ್ ಖಾನರೂ ಒಬ್ಬರು.

ಈ ಮಧ್ಯೆ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಖಿಲಾಫತ್ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ ವಾಗ್ದಾನದಂತೆ ಯುದ್ಧಾನಂತರ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ; ಇದರಿಂದ ಭಾರತದ ಮುಸ್ಲಿಮರೂ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ವಿರೋಧಿಗಳಾದರು. ಆಜಾದರ ಬೋಧನೆಯಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿದ್ದ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನೊಡನೆ ಮೈತ್ರಿ ಬೆಳೆಸಿದರು. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಭಾವನೆಯಿಂದ ಪ್ರೇರಿತರಾಗಿ ಅನೇಕ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿಗೆ ಸೇರಿದರು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಕರ ನಿರಾಕರಣೆ, ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಇವೆಲ್ಲ ಜನರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಭಾವನೆಯನ್ನು ಹರಡಿದವು. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಅರೆಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ನೀಡಿದ ರಾಜಕೀಯ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಬೇಕೆ, ಬೇಡವೆ ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿಗರಲ್ಲೇ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವುಂಟಾಗಿ ಏಕತೆಗೆ ಭಂಗವುಂಟಾಯಿತು. ಆಜಾದರು ಈ ಸುಧಾರಣೆಗೆ ವಿರೋಧವಾಗಿ ನಿಂತು, ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಲೇಬೇಕು ಎಂದು ಕರೆ ಕೊಟ್ಟರು. ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ಒಂದು ವರ್ಷ ಸಜಾ ವಿಧಿಸಿತು. ನ್ಯಾಯಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟ ಹೇಳಿಕೆಯ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಆಜಾದರು ಈ ರೀತಿ ನುಡಿದರು: "ನೀವು ನ್ಯಾಯಮೂರ್ತಿಯಾಗಿಯೇ ಮುಂದುವರಿಯಿರಿ, ನಾನು ಅಪರಾಧಿಯಾಗಿಯೇ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತೇನೆ, ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಈ ನಾಟಕ ಕೊನೆಗೆ ಮುಗಿಯಲೇಬೇಕು, ಆಗ ಭಗವಂತನ ನ್ಯಾಯಾಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ನಾವೂ ಸಂಧಿಸುತ್ತೇವೆ. ಕಾಲಪುರುಷನೇ ಅಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯಮೂರ್ತಿ, ಅವನು ಕೊಡುವ ತೀರ್ಪನ್ನು ನೀವಾಗಲಿ, ನಾನಾಗಲಿ ಉಲ್ಲಂಘಿಸಲಾರೆವು".

ಅನಂತರ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ನೀಡಿದ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ಎರಡು ಪಂಗಡಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು; ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಏರ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ ಹಿಂದು ಮುಸ್ಲಿಂ ಏಕತೆ ಒಡೆಯಿತು; ಆಳರಸರು ತಮ್ಮ ಒಡೆದು ಆಳುವ ನೀತಿಗನುಸಾರವಾಗಿ ವೈಮನಸ್ಯ ಬೆಳೆಯುವುದಕ್ಕೆ ನೆರವು ನೀಡಿದರು; ಕೊನೆಗೆ ಜಿನ್ನಾರವರ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಬೇಡಿಕೆ ಏಕತೆಯ ಚರಮಗೀತೆಯಾಯಿತು. 1947ರಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ದೊರೆಯಿತು. ಈ ಪರ್ವಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಜಾದರು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಬಲಗೈಯಾಗಿ ನಿಂತು ರಾಷ್ಟ್ರದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ, ಏಕತೆಗಳಿಗಾಗಿ ದುಡಿದರು; ದೇಶದ ಅತ್ಯಂತ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಾರಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ನಿಂತು ಅಸಾಧಾರಣ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಕಾರ್ಯಕಲಾಪಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಿದರು; ವಿರೋಧಿ ಮುಸ್ಲಿಂ ಪಂಗಡದವರ ಈರ್ಷೆ, ಅವಹೇಳನ, ಉಪದ್ರವಗಳನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿ ದೃಢನಿಶ್ಚಯದಿಂದ ದೇಶಸೇವೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ವಿದ್ಯಾಮಂತ್ರಿಯಾದರು. ಅವರ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಅನೇಕ ವೇಳೆ ನಮ್ಮನ್ನು ಭಾವಪರವಶರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು ಎಂಬುದಾಗಿ ಜವಾಹರಲಾಲ್ ನೆಹರೂ ತಮ್ಮ ಆತ್ಮಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದೆಡೆ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. (ಕೆ.ಎಸ್.)

ಆಜ್ಟೆಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶದ ಜನರ ಆಗಮನಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚೆ ಮೆಕ್ಸಿಕೋದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸುವುದಾದರೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿ ಆಗ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ನಹುವ ಮಾತನಾಡುವ ಟೆನೋಚಿಸ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿನವರಿಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಿದೆ. ಇದು 6000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಈ ಜನ ಗವಿಯೊಂದರಿಂದ ಹೊರಟು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕದನವಾಡುತ್ತ ತಮ್ಮ ಕಡೆಯ ಹೆಚ್ಚು ಜನರು ಗೆದ್ದವರ ದಾಸ್ಯಕ್ಕೊಳಗಾಗಲು, ಉಳಿದವರು ಮೆಕ್ಸಿಕೋ ಸರೋವರದ ಒಂದು ದ್ವೀಪಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋದರು, ಅಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ನುಡಿದ ಒಂದು ಭವಿಷ್ಯವಾಣಿಯಂತೆ, ಪಾಪಾಸುಕಳ್ಳಿಯ ಮೇಲೆ ಹಾವನ್ನು ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದ ಗಿಡುಗನ ಶಕುನವನ್ನು ನೋಡಲಾಗಿ, ಅಲ್ಲಿಯೇ ನೆಲೆಸಿದರು. ಇದು ದಂತಕಥೆ. ಇವರು ಕ್ರಮೇಣ ತಮ್ಮ ನೆಲೆಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತ ಒಂದು ಬಲವಾದ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು.

ದಂಡನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ ರಾಜಕುಮಾರನನ್ನೇ ರಾಜನನ್ನಾಗಿ ಆರಿಸುವುದು ಇವರ ರೂಢಿ, ರಾಜನೀತಿ. ಇವರ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜರುಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾದ ಅಹ್ಯುಟ್ಜಲ್ (1482–1502) ನೀರಿನ ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಸಿ, ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಮಂಟೆಝುಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವರ ಅಭ್ಯುದಯ ಉನ್ನತ ಶಿಖರಕ್ಕೇರಿತು.

ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲೂ ಒಡ್ಡಿನ ಹಾದಿಗಳಿಂದ ಆವರಿಸಿದ್ದ ಇವರ ನಗರ ಅನೇಕ ಕಾಲುವೆಗಳಿಂದ ಛೇದಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಬಹುಚತುರ್ಭುಜಾಕೃತಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಜೋಡಿ ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ಅದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದ್ದ ವಾಯುದೇವತೆಯ ದುಂಡು ದೇವಾಲಯಗಳಿಂದ ವಿರಾಜಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಟಿಯೊಪನ್ಜೊಝಲ್ಕೊ ನಲ್ಲಿರುವ ಸುಂದರ ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ಮಲಿನಸ್ಕೊನಲ್ಲಿರುವ ಕಮಾನಿನ ಬಾಗಿಲುಳ್ಳ ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯ ಇವರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಕುಶಲತೆಗೆ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನಗಳು.

ಇವರ ಪಂಚಾಂಗ ಬಹಳ ತೊಡಕಿನದು. 260 ದಿವಸಗಳ ಪವಿತ್ರಕಾಲಮಾನವಲ್ಲದೆ 365 ದಿನಗಳ ಸೌರವರ್ಷಕಾಲಮಾನವೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. 52 ಸೌರವರ್ಷಗಳಿಗೊಮ್ಮೆ ಇವೆರಡರ ಮೊದಲ ದಿವಸಗಳು ಒಂದಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಅಂಥ ದಿವಸಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ತಮ್ಮ ದೇವತೆಗಳಿಂದ ಉದ್ಭವಿಸಿದ ಮಹಾ ಅನಿಷ್ಟಗಳಿಂದ ನಾಲ್ಕು ಸಲ ಪ್ರಪಂಚ ಹಾಳಾಯಿತೆಂದೂ ಮುಂದೆಯೂ ಭೂಕಂಪದಿಂದ ಹಾಳಾಗುವುದೆಂದೂ ಇವರ ನಂಬಿಕೆ. ಇವರದ್ದು ಚಿತ್ರಲಿಪಿ. ಯುಕಟಾನ್ ಬರೆವಣಿಗೆಯೂ ಇವರಿಗೆ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಇವರು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ನಿಸರ್ಗದ ವಿವಿಧ ಶಕ್ತಿಗಳ ಆರಾಧಕರು. ಆದರೆ ಇವರ ಆರಾಧನೆಯ ಆಚರಣೆ ಅತಿ ಘೋರ. ತಮ್ಮ ದೇವತೆಗಳ ತೃಪ್ತಿಗೋಸ್ಕರ ವರ್ಷವಿಡೀ ಚಿತ್ರಹಿಂಸೆಯ ನರಬಲಿ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇವರ ದೇವತೆಗಳು ಮಾನವ ಕಲ್ಪನೆಯಲ್ಲೇ ಅತಿ ವಿಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಭಯಾನಕ ಸ್ವರೂಪವುಳ್ಳವು. ರಕ್ತಬಲಿ ಎಂದರೆ ಅವಕ್ಕೆ ಬಹುಪ್ರಿಯ. ಎಲ್ಲೋ ಒಂದೆರಡು ದೇವತೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಉದಾರಿಗಳು, ದಯಾಪರರು. ಇವರು ಯುದ್ಧ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುದು, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬಲಿಗ್ರಹಣಕ್ಕೋಸ್ಕರ. ಹುಡುಗರಿಗೆ 15ನೆಯ ವರ್ಷದಿಂದ ಯುದ್ಧ ಶಿಕ್ಷಣಕೊಟ್ಟು 20ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನೂ ಒಂದು ಬಲಿಯನ್ನು ತರುವ ತನಕ ತಲೆಗೂದಲನ್ನು ಕತ್ತರಿಸುವ ಹಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ವಿಜಯಶಾಲಿಗೆ ಚಿರತೆ ಅಥವಾ ಗಿಡುಗನ ಚರ್ಮವನ್ನು ಧರಿಸುವ ಗೌರವವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಪರಾಜಿತನನ್ನು ಸೈನ್ಯದಿಂದ ತೆಗೆದುಹಾಕಿ ಅವಮಾನಕ್ಕೀಡುಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು.

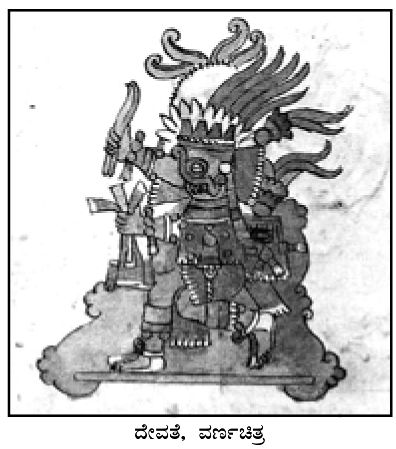

ದೇವತೆ, ವರ್ಣಚಿತ್ರ

ನಿಯಮಬದ್ಧವಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಇವರ ಸಂತೆಯಮಾಳ ಟ್ಲಟೆಲೊಲ್ಕೊ ಎಂಬಲ್ಲಿತ್ತು. ವಸ್ತ್ರಾಭರಣಗಳಿಗೆ ಖಾಷ್‌ಕಲ್ಲು, ಸಮುದ್ರದ ಚಿಪ್ಪು, ಪಕ್ಷಿಗಳ ಗರಿ ಮುಂತಾದುವುಗಳನ್ನು ದೂರ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ತರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಉತ್ತಮ ಕಲ್ಲುಗೆಲಸದಲ್ಲೂ ಚಿನ್ನ ಎರಕ ಹುಯ್ಯುವುದರಲ್ಲೂ ವಿವಿಧ ವರ್ಣದ ಗರಿಗಳನ್ನು ಟರ್ಕ್ವಾಯಿಜ್ ಕಲ್ಲಿನ ಚೂರುಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸುವ ಸುಂದರ ಕಲಾತ್ಮಕ ಕೆಲಸಗಳಲ್ಲೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಕಾರ್ಮಿಕರು ನಿಪುಣರಾಗಿದ್ದರು.

ಸಂಚಾರ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಜನಗಣತಿಯ ಕ್ರಮ, ರಾಜನೀತಿ, ನ್ಯಾಯತೀರ್ಮಾನ, ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಸ್ಥಾನ, ಮದುವೆ ಕಟ್ಟಳೆ, ಕಡ್ಡಾಯ ಶಿಕ್ಷಣ–ಈ ಮುಂತಾದವು ಬಹಳ ಸುಧಾರಿಸಿದ್ದು ಆ ಭಾಗದ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ. ಇವರು ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಟ್ಟದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯುಳ್ಳವರಾಗಿದ್ದರು.

ಕೋರ್ಟ್‌ಜ಼ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನಿನವರ (1519) ಕ್ರೂರ ಆಕ್ರಮಣ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಮೇಲೆ ಇವರ ನಗರ ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಾಶವಾಯಿತು. (ಜಿ.ವಿ.ಆರ್.;ಎ.ಎಸ್.)

ಆಟೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ: ತುರ್ಕಿ ಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಸಮೂಹದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ. ಸು.1300ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪನೆಗೊಂಡು 1922ರವರೆಗೂ ಉಳಿದು ಬಂದಿತ್ತು. 1500–1600ರ ವರೆಗೆ ಇದು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಟರ್ಕಿ, ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು, ಏಷ್ಯ ನೈರುತ್ಯ ಭಾಗ ಮತ್ತು ಯುರೋಪಿನ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗಗಳು ಈ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದವು. ಇದಕ್ಕೆ ತುರ್ಕಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವೆಂಬ ಹೆಸರೂ ಇದ್ದು ಈಗಿನ ತುರ್ಕಿಸ್ಥಾನವನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡ ದೊಡ್ಡ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಏಷ್ಯಮೈನರ್ ಇದರ ಕೇಂದ್ರ. ಆಗ ಶಾಸ್ತ್ರಸಮ್ಮತವಾದ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಶಿಥಿಲವಾಗುತ್ತಾ ಬಂದಿದ್ದುವು; ಇಸ್ಲಾಮೀಯರ ನಾಗರಿಕತೆಯಲ್ಲೂ ಪ್ರಗತಿಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಹೊಸ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗೆ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನೇ ಬದಲಾಯಿಸಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ಹೊಸ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು.

ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಭವ್ಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ತುರುಷ್ಕರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಪಶ್ಚಿಮದ ಕಡೆ ವಲಸೆ ಹೋಗಿ ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯಕ್ಕೂ ಬಂದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಸುಲ್ತಾನ ಉಸ್ಮಾನ್ (1281–1325). ಅವನಿಂದಲೇ ಆ ವಂಶದ ಹೆಸರು ಬಂದದ್ದು. ಉಸ್ಮಾನ್ ಎಂಬ ಶಬ್ದವೇ ಆಟೋಮನ್ ಎಂದು ರೂಪಾಂತರ ಹೊಂದಿತು. ಅವನ ಮಗ ಅರ್‌ಹಾನ್ (1328–59). ಇಸ್ತಾಂಬುಲ್‌ಗೆ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿ ಬರ್ಸಾವನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಅರ್‌ಹಾನನ ಮಗನಾದ ಸುಲೈಮಾನ್ ಗ್ಯಾಲಿಪೋಲಿಯನ್ನು 1358ರಲ್ಲಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ತುರುಕರಿಗೆ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಮುರಾದ್ I (1359–80) ಏಡ್ರಿಯನೋಪಲನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಬೈಜಾಂಟೈನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಇಸ್ತಾನ್‌ಬುಲ್‌ಗೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿರುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಸರ್ಬಿಯ ಮತ್ತು ಅದರ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಪರಾಜಯ ಹೊಂದಿದುವು. ಇದೇ ಅವರ ಅತ್ಯಂತ ವೈಭವದ ಕಾಲವೆನ್ನಬಹುದು. ಅವರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಮಹಮದ್ ಷಾ II (1451–81) ಸುಲ್ತಾನ 1453ರಲ್ಲಿ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ಲನ್ನೂ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯೆಗೆ, ಕಲೆಗೆ, ವಿಶೇಷ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರಕಿತು. ಈತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿ ನೋಪಲನ್ನು ಭವ್ಯಸೌಧಗಳಿಂದ ಮಸೀದಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದ. ಅವನಿಗೆ 8 ವಿದೇಶಿ ಭಾಷೆಗಳ ಪರಿಚಯವಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ತಾನು ಗೆದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಜನರ ಮತ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮತ್ತು ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಇವನ ಅತ್ಯಂತ ವೈಭವಯುತವಾದ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಪ್ರಗತಿಯ ಪರಾಕಾಷ್ಠೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ತುರುಕರು ಬೆಲ್‌ಗ್ರೇಡನ್ನು 1521ರಲ್ಲಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. 1522ರಲ್ಲಿ ರ್‍ಹೋಡ್ಸ್ ಅವರ ಕೈ ಸೇರಿತು. 1524ರಲ್ಲಿ ಹಂಗೇರಿಯನ್ನೂ ಗೆದ್ದರು. ಅವರ ಈ ಧಾಳಿ ಅಲ್‌ಜೀರಿಯಿಂದವರೆಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಆಫ್ರಿಕದ ಉತ್ತರ ಸಮುದ್ರ ತೀರಪ್ರದೇಶಗಳು ಅವರ ಕೈವಶವಾದುವು. ಆದರೆ ಮುಂದೆ ಬಂದ ಮೂವರು ಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಕೀರ್ತಿ ವೈಭವಗಳು ಕುಂದಿದುವು.

4ನೆಯ ಅಹಮದ್‌ನ (1648–87) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಳಿಗತಿ ಕೊನೆಗೊಂಡು, ಆಟೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪುನಶ್ಚೇತನಗೊಂಡಿತು. ಅವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕ್ರೀಟ್, ಪೊಡೋಲಿಯ ಮತ್ತು ಉಕ್ರೇನಿನ ಒಂದು ಭಾಗ ತುರುಕರ ಕೈ ಸೇರಿದುವು. ಆದರೆ 1683ರಲ್ಲಿ ವಿಯನ್ನಾದ ಮೇಲೆ ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದರೂ ನಿಷ್ಫಲವಾಯಿತು.

ಮುಂದಿನ 150 ವರ್ಷಗಳು ತುರ್ಕಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದುವು. ಏಕೆಂದರೆ ಆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಬಾಲ್ಕನ್ ರಾಜ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ನಡೆಸಿದ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ಜಯಾಪಜಯಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಅಬ್ದುಲ್ ಮಜೀದ್ ಎಂಬುವನ (1839–61) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಲಿ ನಡೆಸಿದ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಪಾರಾಗಲು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನೆರವು ಪಡೆಯಬೇಕಾಯಿತು. 1876ರಲ್ಲಿ ಅಬ್ದುಲ್ ಹಮೀದ್ II ಸುಲ್ತಾನನಾದ. ರಷ್ಯ ತುರ್ಕಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿತು (1877–78). ಈ ಯುದ್ಧ 1878 ನೆಯ ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಾದ ಸ್ಯಾನ್ ಸ್ಟಿಫಾನೊ ಒಪ್ಪಂದದಿಂದ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಒಪ್ಪಂದದ ಷರತ್ತುಗಳು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಆಸ್ಟ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆಗ್ನೇಯ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಹೊಸದಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಶಾಂತಿಗೆ ಅನುಕೂಲ ಸಮಾನ ಬಲತೆ ಏರ್ಪಟ್ಟಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಆ ಎರಡು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಆಕ್ಷೇಪಣೆ. ಈ ಕೊರತೆಯ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ ಅದೇ ವರ್ಷದ ಜೂನ್–ಜುಲೈ ತಿಂಗಳುಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನವೊಂದು ಬರ್ಲಿನ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಯಾನ್ ಸ್ಟಿಫಾನೊ ಒಪ್ಪಂದ ಪರಿಷ್ಕರಣ ಹೊಂದಿ, ಬರ್ಲಿನ್ ಕೌಲು ಹೊರಬಂದಿತು. ಹೊಸ ಕ್ರೈಸ್ತ ರಾಜ್ಯಗಳು ಕೊಂಚ ಮಾರ್ಪಾಡು ಹೊಂದಿ ಹಾಗೆಯೇ ಉಳಿದುವು. ತುರ್ಕಿ ಮಾತ್ರ ತನ್ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಕ್ರೀಟ್ ದ್ವೀಪವನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು 1897ರಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರು ತುರ್ಕಿಯ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಹೂಡಿದಾಗ, ಸುಲ್ತಾನ್ ಹಮೀದ್ ಪಾಷಾ ಅವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಥೆಸಲಿ ಯನ್ನೂ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ.

1908ರಲ್ಲಿ ಯಂಗ್ ಟರ್ಕ್ಸ್ ಚಳವಳಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಮೇಲೆ ಆಧುನಿಕ ತುರ್ಕಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ ರಾಜಕೀಯ ಘಟನೆಗಳು ಸಂಭವಿಸಿದುವು. ಸುಧಾರಣೆಗಳಿಗೆ, ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ, ಅನುಕೂಲವಾದ ರಾಜ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿ, ಅದಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿ 17 ಡಿಸೆಂಬರ್ 1908ರಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ಸಭೆಯೊಂದು ಸೇರಿತು. ಸಂವಿಧಾನಾತ್ಮಕ ಆಡಳಿತ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಮೊದಲನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿದೇಶ ಜರ್ಮನಿಯ ಪರವಾಗಿತ್ತು. ಯುದ್ಧ ಮುಗಿದ ಕೂಡಲೇ ಆಕ್ರಮಣಶೀಲವಾಗಿದ್ದ ಗ್ರೀಕರ ಸೈನ್ಯ ಒಂದು ಇಜ಼್‌ಮೀರ್‌ನಲ್ಲಿ ನೆಲೆ ಯೂರಿತು. ಆಗ ದೇಶಪ್ರೇಮಿ ತುರ್ಕಿ ಯುವಕ ತಂಡವೊಂದು ಮುಸ್ತಫ ಕೆಮಾಲ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿ ಗ್ರೀಕರ ಸಂಚನ್ನು ವಿಫಲಗೊಳಿಸಿತು. 20 ಡಿಸೆಂಬರ್ 1920ರಂದು ತುರ್ಕಿಯ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ನ್ಯಾಷನಲಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷದ ಸದಸ್ಯರು ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿ ಹಾಕಿದರು. ಆ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನೇ ಹೊಸ ತುರ್ಕಿಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಣೆ ದಿನವೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. 1920 ಏಪ್ರಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಮುಸ್ತಫ ಕೆಮಾಲ್ ಮೊದಲ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಅನಟೋಲಿಯ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಅಂಕಾರಾದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಗ್ರೀಕರು ತುರ್ಕಿ ದೇಶದೊಳಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿದಾಗ ಕೆಮಾಲ್ ಅವರನ್ನು ಹೊಡೆದೋಡಿಸಿದ. ಈ ಯುದ್ಧ 1923 ಲಾಸೇನ್ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದದಿಂದ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರ ಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಗತಿಪರ ಪ್ರಜಾಧಿಪತ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದಾಗ ಆಟೊಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. (ಬಿ.ಎಸ್.ಎ.)

ಆಡಮ್: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ನಾಗಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೂಹಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಅಮರೇಂದ್ರನಾಥ 1988–92ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಐದು ವಿಭಿನ್ನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹಂತ 1: ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 2000–1500), ಹಂತ 2 : ವಿದರ್ಭ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 1500–1000), ಹಂತ 3: ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ (ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ) (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 1000–500), ಹಂತ 4: ಪ್ರಾಗ್‌ಮೌರ್ಯ ಮತ್ತು ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 500–150), ಹಂತ 5: ಭದ್ರ, ಸಾತವಾಹನ ಹಾಗೂ ಮಹಾರಠಿಗಳ ಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 150–ಪ್ರ.ಶ.250).

ಆಡಮ್‌ನ ಪ್ರಥಮ ನಿವಾಸಿಗಳು ಚರ್ಟ್, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ, ಅಗೇಟ್ ಮತ್ತು ಬೆಣಚುಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಅಲಗು, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಮೊನೆ, ಉಳಿಯಂಥ ಉಪಕರಣ, ಹೆರೆಯುವ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಆವಿಷ್ಕಾರ ಆಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಬೇಟೆಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಮೀನುಗಾರಿಕೆ ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಕಸುಬುಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇವರ ಮನೆಗಳಿಗೆ ಕೆಂಪು ದೊರಗು ಮಣ್ಣು ಹಾಕಿ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ನೆಲಗಟ್ಟು ಅಥವಾ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆ ಕಲ್ಲಿನ ಹಾಸು ಇದ್ದವು. ಇಂಥ ನೆಲಗಳ ಮೇಲೆ ಇದ್ದಲು ಹಾಗೂ ಎಲುಬುಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಾಗಲೇ ವ್ಯವಸಾಯ ಆರಂಭವಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿರಬಹುದೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಅನುಮಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ.

2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ವ್ಯವಸಾಯ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿ ಸಾಕಾಣಿಕೆ ಈ ಕಾಲದ ಜನರ ಕಸುಬಾಗಿತ್ತು. ತಾಮ್ರದ ಸಲಕರಣೆಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿ ಹಾಗೂ ಎಲುಬಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಇವರು ಬಳಸಿದ ವಸ್ತುಗಳಾಗಿವೆ. ದಖನ್ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯ ಭಾರತದ ಸಮಕಾಲೀನ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಾದ ಮಾಳ್ವ ಹಾಗೂ ಜೋರ್ವೆ ಜನ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಆಡಮ್‌ನ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದವು. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಬಾಯಂಚು ಹಾಗೂ ಭುಜಭಾಗಗಳ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಛೇದಿಸುವ ವಕ್ರರೇಖೆಗಳು ಹಾಗೂ ಅಡ್ಡ ಸೀಳುಗೀಟುಳ್ಳ ಎಲೆಯೋಪಾದಿಯಂಥ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಂಥ ಸ್ಥಳೀಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ವಿದರ್ಭದ ಇನ್ನಿತರ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳಾದ ಪೌನಾರ್ ಹಾಗೂ ಥಾರ್ಸಾದ ಆದಿಸ್ತರಗಳಿಂದ ವರದಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಶ್ರೀಕಂಡ, ಅಂಭೋರಾ ಖಿರ್ದ, ಪಂಚಖೇರಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಅನ್ವೇಷಿತ ನೆಲೆಗಳಿಂದಲೂ ಇಂಥ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂಥ ಸ್ಥಳೀಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತವನ್ನು ವಿದರ್ಭ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತದ ಇತರ ಪ್ರಮುಖ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ: ತಾಮ್ರದ ಉಂಗುರ, ಎಲುಬಿನ ಮೊನೆಗಳು ಹಾಗೂ ಹೆರೆಯುವ ಉಪಕರಣಗಳು, ಎಲುಬಿನ ಚಕ್ರದಂಥ ವಸ್ತು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲಗಣನೆಯನ್ನಾಧರಿಸಿ ಈ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1300ರ ಅವಧಿಯೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಲಾಗಿದೆ. 3ನೆಯ ಹಂತ ವಿದರ್ಭ ಪ್ರಾಂತದ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳಾದ ತಕಲ್‌ಘಾಟ್, ಮಹುರ್ಜರಿ, ನಾಯ್‌ಕುಂಡ್ ನೆಲೆಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಕಬ್ಬಿಣದ ತಯಾರಿಕೆ ಯಿಂದಾಗಿ

ವ್ಯವಸಾಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಗತಿಯಾಯಿತು. ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಕೆಂಪು ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು ವರ್ಣ ಚಿತ್ರವಿರುವ ದುಂಡು ತಟ್ಟೆಯ ಹೊರತಾಗಿ, ಇನ್ನುಳಿದ ಪ್ರಕಾರಗಳಾದ ಜಾಡಿ, ಅಡುಗೆ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಮೊದಲಿನ ಹಂತದಿಂದ ಮುಂದುವರೆದವು. ವಸತಿ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಈ ಹಂತದಿಂದ ಒಂದು ಶವ ಸಂಸ್ಕಾರ–ಕುಂಭ ದೊರೆತಿದ್ದು, ಅದರೊಳಗೆ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಬಟ್ಟಲನ್ನು ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಥಮಬಾರಿಗೆ ಇಂಥ ಅವಶೇಷ ಈ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ಈ ಹಂತದ ಗಮನಾರ್ಹ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಕೊರೆದು ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್ ಮಣಿ, ಮರಳುಕಲ್ಲಿನ ಒನಕೆಗಳು, ಮೂಸೆಗಳು; ಎಲುಬಿನ ಮೊನೆಗಳು; ಕೆತ್ತುವ/ಬರೆಯುವ ಸಲಕರಣೆ; ಉಂಗುರದಂತಹ ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು; ಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಮಡಕೆಯ ತುಂಡುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಕುಂಟೆ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು; ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಉಳಿ, ಚಾಕು, ಗುಳ/ಮುಂಜಣ, ಸರಳು ಮತ್ತು ಮೊನೆಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಸರಳು ಹಾಗೂ ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳ ಅವಶೇಷ.

4ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರದ ಮಣ್ಣಿನ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಆಯತಾಕಾರದ ಅಥವಾ ಅಂಡಾಕಾರ ತಳವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಗೂ ಜೇಡಿ ಪದರಗಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ವಸತಿಯೊಳಗೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೂ ಇತ್ತು. ಒಂದು ಮನೆಯ ಸ್ನಾನಗೃಹದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಬಾವಿ ಇದ್ದುದನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಭ್ರಕಯುಕ್ತ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆಯ ಒಂದು ಚೂರು ದೊರೆತಿದೆ.

ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು; ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಾನವ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿ ಗೊಂಬೆಗಳು; ಕೊರೆದು ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳು; ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ, ಅಗೇಟಿನ ಹಾಗೂ ಸ್ಫಟಿಕದ ಮಣಿಗಳು; ಕಬ್ಬಿಣ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಗೃಹಬಳಕೆಯ ದಿನನಿತ್ಯದ ಸಲಕರಣೆಗಳು ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು.

5ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಭದ್ರ, ಸಾತವಾಹನ ಹಾಗೂ ಮಹಾರಠಿ ವಂಶದ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಎರಕಹೊಯ್ದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಮುದ್ರಿಸಿದ ನಾಣ್ಯಗಳು ವಿಪುಲ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಫಯಾನ್ಸ ಬ್ಯುಲೇ, ರೌಲೆಟ್ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ರೋಮನ್ ಪೌರಾಣಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕ, ವಿದೇಶಿ ಲಕ್ಷಣಗಳುಳ್ಳ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು ರೋಮ್‌ನೊಂದಿಗಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧದ ಪುರಾವೆಗಳಾಗಿವೆ.

ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಪಿಂಗಾಣಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿವೆ. ಅಲಂಕೃತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಪಕ್ಷಿಗಳು, ಗುಲಾಬಿಯಂಥ ಪುಷ್ಪ, ತ್ರಿರತ್ನ, ಸ್ವಸ್ತಿಕ ಇತ್ಯಾದಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮೃದು ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಕರಡಿಕೆ, ಬಟ್ಟಲು, ಮುಚ್ಚಳಗಳು ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿವೆ.

ವಸತಿ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಈ ಹಂತದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಆದ ವೃದ್ಧಿ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ವೃದ್ಧಿಯೊಂದಿಗೆ ಸುಭಿಕ್ಷೆ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಯ ಅಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಸಂಕೇತಗಳೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ನಗರದ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಪೂರ್ವದಿಶೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಎಲ್ಲ ಪ್ರಮುಖ ಬೀದಿಗಳು ಈ ದ್ವಾರವನ್ನು ಸೇರುತ್ತವೆ. ಇದು ಒಂದು ಯೋಜಿತ ನಗರವಾಗಿತ್ತು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಮನೆಕಟ್ಟಡಗಳ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದರೆ, ಇನ್ನೂ ಕೆಲವೊಂದು ಚೌಕಾಕಾರ, ಅಂಡಾಕಾರ ಹಾಗೂ ವೃತ್ತಾಕಾರ ತಳವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಮನೆಗಳೊಳಗೆ ಬಾವಿ ಇದ್ದವು. ನಗರದಲ್ಲಿ ಚರಂಡಿಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನೂ ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕಲ್ಲು, ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಹೆಂಚು, ಮುರಮ್ ಹಾಗೂ ಗಾರೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಈ ನಗರ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ, ಬಂಗಾರ, ತಾಮ್ರ, ಗಾಜು ಮತ್ತು ಸುಟ್ಟುಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ಉದ್ಯಮ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ದಂತ ಹಾಗೂ ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತಿತ್ತು. ವಿಭಿನ್ನ ಶೈಲಿಯ ಸ್ತ್ರೀ–ಪುರುಷರ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಪಕ್ಷಿಗಳ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು, ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಅವು ಅಂದಿನ ಕಲೆಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿವೆ.

(ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಆತ್ಮಬಲಿದಾನ: ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ, ಪ್ರಿಯವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸಂಪ್ರೀತಿಗಾಗಿ ಆತ್ಮಬಲಿದಾನ ನೀಡುವ ಒಂದು ಸಂಪ್ರದಾಯ. ರಾಜರಾಣಿಯರ ಅಂಗರಕ್ಷಕರು ರಾಜನ ಮರಣವಾದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಜೀವವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸುತ್ತಿದ್ದುದುಂಟು. ಈ ಆತ್ಮಬಲಿದಾನ ಪತಿಗಾಗಿ ಪ್ರಿಯಸತಿಯ ಪ್ರಾಣೋತ್ಕ್ರಮಣ, ವ್ಯಕ್ತಿಗಾಗಿ ಪ್ರಿಯವ್ಯಕ್ತಿಯ ಪ್ರಾಣೋತ್ಕ್ರಮಣ (ಇದು ಮುಂದೆ ಒಡೆಯ–ಸೇವಕ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲೂ ಬೆಳೆಯಿತು)– ಹೀಗೆ ಎರಡು ಕವಲುಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದುಬಂದಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಹೆಸರು ಸಹಗಮನ, ಇನ್ನೊಂದರ ಹೆಸರು ಕಿಟ್ಟುಗಂಟೆ. ಈ ಕಿಟ್ಟುಗಂಟೆ ಪುರುಷನಿಗಾಗಿ ಪುರುಷ, ಪುರುಷನಿಗಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀ, ಸ್ತ್ರೀಗಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀ, ಸ್ತ್ರೀಗಾಗಿ ಪುರುಷ– ಹೀಗೆ ಯಾವುದೇ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಕೈಕೊಂಡ ಬಲಿದಾನವಾಗಿರಬಹುದು. ಪ್ರಿಯವ್ಯಕ್ತಿ ಜೀವಿಸಿದ್ದ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಶುಭಹಾರೈಸಿ, ಇಲ್ಲವೆ ಅವನು ಮರಣ ಹೊಂದಿದ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಮೋಕ್ಷ ಹಾರೈಸಿ ಇವರು ಆತ್ಮಬಲಿದಾನ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಾಸನಗಳು ಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿ ನೋಡಿದರೆ ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕಿಟ್ಟುಗಂಟೆ–ವೇಳೆವಾಳಿ–ಲೆಂಕವಾಳಿ ಎಂದು ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಬದಲಿಸುತ್ತ ಬಂದಿದೆಯೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಿಟ್ಟುಗಂಟೆ ಗಂಗ–ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ವೇಳೆವಾಳಿ ಕಲ್ಯಾಣಚಾಲುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಲೆಂಕವಾಳಿ ಕಲ್ಯಾಣಚಾಲುಕ್ಯ–ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಬಳಕೆಗೊಂಡ ಪದಗಳಾಗಿವೆ. ಕಿಟ್ಟುಗಂಟೆ ಎಂಬುದು

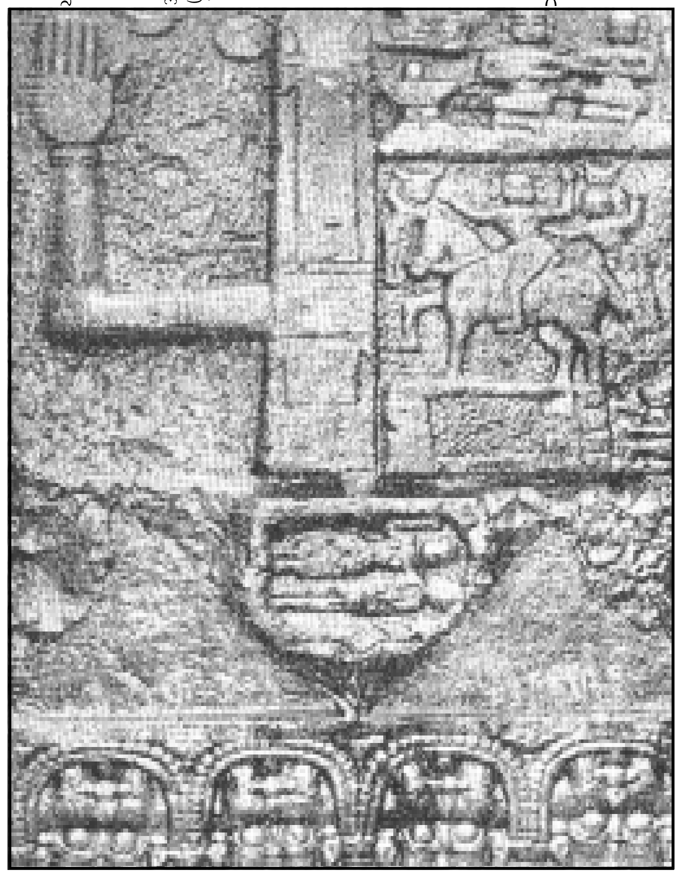

ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲು, ಸಸ್ತಾಪುರ

ಹೂಳುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು, ವೇಳೆವಾಳಿ ಎಂಬುದು ಸುಡುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸಲು ಹುಟ್ಟಿದ ಪದಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಇವೆರಡರಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಕಿಟ್ಟುಗಂಟೆ ಹಳೆಯ ಪದ, ವೇಳೆವಾಳಿ ಆಮೇಲೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಪದವಾಗಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ತರುವಾಯ ಬಳಕೆಯಾದ ವೇಳೆವಾಳಿ ಎಂಬುದು ಕಿಟ್ಟುಗಂಟೆ ಪದವನ್ನು ತಳ್ಳಿ, ಎರಡೂ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಿಗೆ ಅದೇ ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಬಂದಿತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಕಿಟ್ಟುಗಂಟೆ ಬಹಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಕಾಣೆಯಾಗಿ ವೇಳೆವಾಳಿ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು.

ಜೋಳವಾಳಿ ಎಂಬುದು ವೈರಿಯೊಂದಿಗೆ ಹೋರಾಡಿ ಗೆಲ್ಲುವ ಇಲ್ಲವೆ ಮಡಿಯುವ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದರೆ ಈ ವೇಳೆವಾಳಿ ತಾನಾಗಿಯೇ ಜೀವ ತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಇಲ್ಲವೆ ಮಾಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಜೋಳವಾಳಿ–ವೇಳೆವಾಳಿ ಎಂಬಿವು ಒಂದು ಬಗೆಯ ಜೋಡುಪದಗಳೆಂಬಂತೆ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಬಳಕೆಗೊಂಡಿವೆ. ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ವೇಳೆವಾಳಿ–ಜೋಳವಾಳಿ, ಅಂಕ–ಲೆಂಕ ಎರಡೂ ಪ್ರಯೋಗಗಳಿರುವುದರಿಂದ ಕಲಚುರಿ, ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಈ ಪದಗಳಿಗೆ ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ಅಂಕ–ಲೆಂಕ ಪದಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಬರತೊಡಗಿದ್ದವು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವೃತ್ತಿಯವರು ತಮ್ಮ ವೃತ್ತಿಸಂಘಗಳನ್ನು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ತಂದಿದ್ದರು. ಉದಾ: ಉಗುರು ಮುನ್ನೂರ್ವರು, ಅಯ್ಯಾವೊಳೆ ಐನೂರ್ವರು ಇತ್ಯಾದಿ. ಈ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಲೆಂಕವಾಳಿಗಳೂ ಲೆಂಕಸಾಸಿರ್ವರು ಎಂಬ ಸಂಘವನ್ನು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ತಂದ ವಿಷಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತವೆ. ಬಹುಶಃ ಯಾವುದೋ ಊರಿನಲ್ಲಿ ಮೂಲತಃ ಸಾವಿರ ಜನ ಲೆಂಕರ ಸಂಸ್ಥೆಯಿದ್ದು, ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಊರಿನಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟೇ ಜನ ಲೆಂಕರಿದ್ದರೂ ಆ ಸಂಘಕ್ಕೆ (ಸಮೂಹಕ್ಕೆ) ಲೆಂಕಸಾಸಿರ್ವರು ಎಂದು ಕರೆಯುವುದು ರೂಢಿಯಾಗಿರಬೇಕು.

ಲೆಂಕ ಇಲ್ಲವೆ ಲೆಂಕವಾಳಿ ಎಂಬ ಪದ ವೇಳೆವಾಳಿ ಎಂಬುದರ ಚಲಾವಣೆಯನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಿ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಗೊಂಡಿತು. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಈ ಆತ್ಮ ಬಲಿದಾನ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗರುಡ ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ರೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಹೇಳುವುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಗರುಡ ಎಂದಾಕ್ಷಣ ನಮಗೆ ನೆನಪಾಗುವುದೆಂದರೆ ಕುವರಲಕ್ಷ್ಮನನ್ನು ಕುರಿತ ಬೇಲೂರು ಶಾಸನ. ಆದರೆ ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುವರಲಕ್ಷ್ಮನಿಗಾಗಿ ಪೊರೆದ ಮಗಂ, ಪ್ರಿಯಪುತ್ರಂ, ವೇಳ, ಲೆಂಕ, ಎಂಬ ಪದಗಳು ಬಳಕೆಯಾಗಿದ್ದು, ಇವು ಸಮಾನಾರ್ಥವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತವೆ. ಇದರಿಂದ ಕುವರ ಲಕ್ಷ್ಮನನ್ನು ಬೇಲೂರು ಶಾಸನ ವೇಳೆವಾಳಿ ಅಥವಾ ಲೆಂಕವಾಳಿ ಎಂಬ ಪದದಿಂದ ಕರೆ ದಿದೆಯೇ ಹೊರತು ಅವನಿಗಾಗಿ ಗರುಡ ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಬಳಸಿಲ್ಲವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ವೇಳೆವಾಳಿ ಸ್ಮಾರಕ ಕಂಬದ ಮೇಲೆ ಗರುಡನ ಮತ್ತು ವೇಳೆವಾಳಿವ್ಯಕ್ತಿಯ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತುವುದು ಸಂಪ್ರದಾಯ. ಶಾಸನ ಪದ್ಯದಲ್ಲಿ ಗರುಡ ಮತ್ತು ಲಕ್ಷ್ಮ-ಇವರ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ; ಮತ್ತು ಗರುಡನನ್ನು ಲಕ್ಷ್ಮನಿಗೆ ಉಪಮಾನವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಗರುಡ ಎಂಬುದು ಆತ್ಮಬಲಿದಾನ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವವರಿಗೆ ಬಳಸುತ್ತಲಿದ್ದ ಪಾರಿಭಾಷಿಕ ಪದ ವೆಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೂ ಸೂಚಿತವಾದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. (ಎಂ.ಎಂ.ಕೆ.)

ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ: ಸಾತವಾಹನರ ಆಡಳಿತ ಕ್ಷೇತ್ರವಾದ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳು ಅತ್ಯಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆ ಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶ ವ್ಯವಸಾಯ, ಉದ್ಯಮ, ಆಂತರಿಕ ಹಾಗೂ ವಿದೇಶಿ ವಾಣಿಜ್ಯ ವಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿತು. ನಿಜಾಮಾಬಾದ್, ಕರೀಂನಗರ, ವಾರಂಗಲ್ ಮತ್ತು ಮೆಹಬೂಬ್ ನಗರ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ ನೆಲೆಗಳು ಸಾಂದ್ರವಾಗಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ನೆಲೆಗಳು ನದಿ ಅಥವಾ ಹಳ್ಳದ ತಟಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಪ್ರಮುಖವಾದುವೆಂದರೆ ಪೆದ್ದಬಂಕೂರು, ಧುಲಿಕಟ್ಟ, ಕೋಟಿಲಿಂಗಾಲ, ಸತನಿಕೋಟ ಮತ್ತು ಕೊಂಡಾಪುರ. 18 ಹೆ. ಜಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿರುವ ಧುಲಿಕಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಿದ್ದು ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿ ಕಾವಲುಗಾರರಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಸಿನ ನೆಲವಿರುವ ಕೋಣೆಗಳಿದ್ದವು. ಕೋಟಿಲಿಂಗಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ವಸತಿಗೆ ಇಂತಹುದೇ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯಿತ್ತು. ಸವಿಸ್ತಾರ ವಿನ್ಯಾಸದ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯಿದ್ದ ಮತ್ತೊಂದು ನೆಲೆ ಸತನಿಕೋಟ **(ನೋಡಿ)**. ಪೆದ್ದಬಂಕೂರು ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಹಳ್ಳಿಯಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಾಕಾರಸಹಿತವಾದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಮೂರು ಬೃಹತ್ ವಸತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಉಳಿದ ಮನೆಗಳಿಗೆ ಅಂಡಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸವಿತ್ತು. ಈ ವಸತಿನೆಲೆಗಳು ನೀರಿಗಾಗಿ ನದಿ ಅಥವಾ ಹಳ್ಳವನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿದ್ದವಾದರೂ ಇಟ್ಟಿಗೆಬಾವಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಪೆದ್ದಬಂಕೂರಿನಲ್ಲಿ 22 ಬಾವಿಗಳನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಲಾ ಯಿತು. ಆಯತ, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ ಮತ್ತು ಬೆಣೆಯಾಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಬಾವಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನಿರುಪಯೋಗಿಯಾದ ಕೆಲವು ಬಾವಿಗಳನ್ನು ಕಸದ ತೊಟ್ಟಿಯಾಗಿ ಬಳಸಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಏಕೆಂದರೆ ಇವುಗಳ ತಳದಲ್ಲಿ ಒಡೆದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಹೆಂಚು, ಮೂಳೆಚೂರುಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಕಿಟ್ಟ ಮೊದಲಾದ ತ್ಯಾಜ್ಯ ವಸ್ತುಗಳು ಸಿಕ್ಕವು. ಪೆದ್ದಬಂಕೂರು ಮತ್ತು ಧುಲಿಕಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕ ನೀರು ಹರಿದುಹೋಗಲು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಒಳಚರಂಡಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದುದು ಕಂಡುಬಂತು. ಪೆದ್ದಬಂಕೂರಿನಲ್ಲಿ ನೀರಿನ ಸಂಗ್ರಹಣೆಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ತೊಟ್ಟಿಗಳೂ ಇದ್ದವು.

ಧುಲಿಕಟ್ಟ ಮತ್ತು ಕೋಟಿಲಿಂಗಾಲದಲ್ಲಿರುವ ಸ್ತೂಪಾವಶೇಷಗಳು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಹರಡಿದ್ದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಧುಲಿಕಟ್ಟದ ಸ್ತೂಪದ ತಳಪಾಯ ಮಣ್ಣುಕಲ್ಲಿನ ಉಂಡೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದು ಇದರ ಮೇಲೆ 2ಮೀ ಎತ್ತರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಗರ್ಭವಿದೆ. ಗರ್ಭದ ಮೇಲೆ 5ಮೀ ಎತ್ತರದ ಅಂಡ ಅಥವಾ ಗುಮ್ಮಟವಿದೆ. ಹರ್ಮಿಕವು ಆಯತಾಕಾರದ್ದಾಗಿದೆ. ಸ್ತೂಪಕ್ಕೆ 47 ಆಯಕ ಕಂಬಗಳಿದ್ದು ಬುದ್ಧಪಾದದ ಬಳಿಯಿರುವ ಕಂಬದಲ್ಲಿ ನಾಗಮುಚಿಲಿಂದ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಶಿಲ್ಪದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಹಪತಿನೊ ಪಥಲಸ ಮತುಯ ಸಮಯ ದಾನಂ ಎಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಶಾಸನವಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ನಾಗಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಪಿತ ನಂದಿ ಪುತಸ ದುಹುತೂಯ ಸಯೋನಿಜ ದಾನಂ ಎಂಬ ಶಾಸನವಿದೆ. ಸ್ತೂಪದ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಹಾರ ಕೋಣೆಗಳಿವೆ.

ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಜನರ ಆಹಾರ ಆರ್ಥಿಕತೆ ಕೃಷಿ, ಪಶುಸಾಕಾಣಿಕೆ ಹಾಗೂ ಬೇಟೆಯನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿತ್ತು. ಹಳ್ಳಿ-ಪಟ್ಟಣಗಳು ಫಲವತ್ತಾದ ಕರಿಮಣ್ಣಿನ ಬಯಲು ಗಳಲ್ಲಿರುವುದೂ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಮಚ್ಚು, ನೇಗಿಲ ಕುಳಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವುದೂ ಕೃಷಿ ಬೆನ್ನೆಲುಬಾಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಕರ್ನೂಲಿನ ವೀರಾಪುರಂ ನಲ್ಲಿ ಅಕ್ಕಿ, ಕರಿಹೆಸರು, ಬಟಾಣಿ, ಅವರೆ ಮೊದಲಾದ ದವಸಧಾನ್ಯಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಪೆದ್ದಬಂಕೂರಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಶಾಸನವುಳ್ಳ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆಯೂ ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ. ಮುದ್ರೆಯ ಮಧ್ಯೆ ನೇಗಿಲು ಹಾಗೂ ನೊಗದ ಗೀರುಚಿತ್ರವಿದೆ; ಇದರ ಸುತ್ತ ವಿಜಯಪುರ ಹರ ಕಸ ರಥಸ ಎಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಬರೆಹವಿದೆ. ಪಶುಸಾಕಾಣಿಕೆ ಹಾಗೂ ಬೇಟೆಗಾರಿಕೆಯ ಬಗೆಗೆ ಯೆಲ್ಲೇಶ್ವರಂ, ಪೆದ್ದಬಂಕೂರು, ವೀರಾಪುರಂ ಮೊದಲಾದ ನೆಲೆ ಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತವೆ.

ಕಬ್ಬಿಣದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಕೃಷಿಸಲಕರಣೆಗಳು, ಬಡಗಿ ಹಾಗೂ ಕಮ್ಮಾರರ ಉಪಕರಣ ಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಉದಾ: ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿ ಗಳು, ಉಳಿ, ಕೊರೆಯುಳಿ, ಅಲಗು, ಬಾಚಿ, ಮೊಳೆ ಇತ್ಯಾದಿ. ಗೃಹೋಪಯೋಗಿ ಸಲಕರಣೆ ಗಳೆಂದರೆ ಸೌಟು, ಚೂರಿ, ದೀಪ (ಹಣತೆ), ಸಲಾಕೆ, ಕೀಲಿ, ಉಂಗುರ ಇತ್ಯಾದಿ. ಬಾಣ ಹಾಗೂ ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆಯಂತಹ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳೂ ಕೆಲವೊಂದು ದೊರೆತಿವೆ. ಉಂಗುರ, ಬಳೆ, ತೋಳಬಂದಿ, ಸೂಜಿ, ಕಿವಿಯೋಲೆ, ಕಾಡಿಗೆಕಡ್ಡಿ ಮೊದಲಾದ ವಸ್ತು ಗಳನ್ನು ತಾಮ್ರದಿಂದಲೂ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತಾಮ್ರದ ಉಂಗುರವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಅರಲಸ ಎಂದು ಕೆತ್ತಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಮೂರು ಪ್ರಕಾರದ ತಾಯತಗಳು ಮತ್ತು ಮಣಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಣಗೊಂಡ ಸೊಂಟಪಟ್ಟಿಯುಳ್ಳ ಒಂದು ಗೊಂಬೆ ವಿಶೇಷವಾದುದು. ಗೊಂಬೆ ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.2ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ವೀರಾಪುರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅಂಧಕಾರಿ ಶಿವನ ಶಿಲ್ಪ ಇನ್ನೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಶೋಧನೆ.

ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಗೊಂಬೆಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ವಿಪುಲವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆಲವು ಕೈಯಿಂದಲೇ ರೂಪುಗೊಳಿಸಿದುವಾದರೆ ಉಳಿದವು ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದವು. ಮೊದಲನೆಯ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಒರಟಾಗಿ ಮಾಡಿದಂತಹ ಸ್ತ್ರೀ ಗೊಂಬೆಗಳೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದು ಇವು ಕೋಸಾಂಬಿ, ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ ಮತ್ತು ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ಮಾಡಿದವು ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಟೊಳ್ಳಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಸ್ತ್ರೀ ಗೊಂಬೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರು ನಮೂನೆಗಳಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ನಮೂನೆಯ ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಗಳು ಮೇಲಕ್ಕೆ ಎತ್ತಿರುತ್ತವೆ. ಮಕರ ಮಾದರಿಯ ಶಿರೋಪೇಟ, ಕಂಠಹಾರ, ಸೊಂಟಪಟ್ಟಿ ಹಾಗೂ ಕಂಕಣ ಗಳಿಂದ ಇವು ಭೂಷಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಸಾತವಾಹನ ಹಾಗೂ ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಾಗಿದ್ದಂತಹ ಆಕೃತಿಗಳಿವು. ಎರಡನೆಯ ನಮೂನೆಯ ಆಕೃತಿಗಳು ಕೆಯೊಲಿನ್ ನಿಂದ (ಬಿಳಿ ಜೇಡಿಮಣ್ಣು) ಮಾಡಿದಂತಹವು. ಎಡಗೈ ತೊಡೆಯ ಮೇಲಿದ್ದು ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಹಣ್ಣಿನ ಗೊಂಚಲು ಹಿಡಿದಿರುವ, ಯಜ್ಞೋಪವೀತಧಾರಿಯಾದ ಇಂತಹ ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಗಳು ಮಾತೃದೇವತೆಗಳಾಗಿರಬಹುದು. 3ನೆಯ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ತನ್ನ ವಕ್ಷವನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದಿರುವಳು; ಇವಳೂ ಯಜ್ಞೋಪವೀತವನ್ನೂ ಆಭರಣಗಳನ್ನೂ ಧರಿಸಿರುವಳು. ಈ ಆಕೃತಿಗಳು ಸಮೃದ್ಧಿ ಹಾಗೂ ಫಲವತ್ತತೆಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿರಬಹುದು. ಧುಲಿಕಟ್ಟದ ಒಂದು ಆಕೃತಿ ವಿಶೇಷ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಕೆಂಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಈ ಆಕೃತಿ ಗುಲಾಬಿಬಗುಚ್ಛದಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಟೋಪಿಯಂತಹ ಪೇಟವನ್ನು ಧರಿಸಿದ್ದು ನಗುತ್ತಿರುವಂತೆ ಬಾಯಿ ತೆರೆದಿದೆ. ಇದು ನೀರಿನ ಹೂಜಿಯ ನಳಿಕೆಯಾಗಿರಬಹುದು.

ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದವು. ಇವನ್ನು ಗೃಹೋ ಪಯೋಗಿ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಹತ್ವವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ ಪ್ರಕಾರಗಳು. ಸಂಗ್ರಹ ಜಾಡಿ, ನೀರಿನ ಕೊಡ, ಬಟ್ಟಲು, ಲೋಟ, ಮುಚ್ಚಳ, ಹಣತೆ ಮೊದಲಾದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಪ್ರಕಾರದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಾತವಾಹನ ಆದಿ ಹಂತ ದಿಂದಲೂ ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ಗೂಳಿ, ಕುದುರೆ, ಸಿಂಹ ಹಾಗೂ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿ, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಹೊಳಪಿನ ಕಪ್ಪುವರ್ಣದ ಕಿರಿದಾದ ಬುಡದ ದ್ರಾಕ್ಷಾರಸದ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಬಹಳ ಅಪರೂಪದವು. ಸ್ವಸ್ತಿಕ, ನಂದಿಪಾದ ಮುಂತಾದ ಮಂಗಳ ಸೂಚಕ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಮುದ್ರೆಯೊತ್ತಿರುವಂತಹ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಆಚರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿ ದ್ದಿರಬೇಕು. ಕೆಲವೊಂದು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯ ಮ ಅಕ್ಷರವನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಮೂರು ತೂತುಗಳು ಹಾಗೂ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ನಂದಿಪಾದಸಹಿತ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಮ ಅಕ್ಷರ ಮುದ್ರೆ ಯುಳ್ಳ ಒಂದು ಪಾತ್ರೆ ಮಂಗಳಕಲಶವಾಗಿರಬಹುದು.

ಪೆದ್ದಬಂಕೂರು, ಧುಲಿಕಟ್ಟ ಹಾಗೂ ಕೋಟಿಲಿಂಗಾಲದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ನೂರಾರು ನಾಣ್ಯಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. ಕೋಟಿಲಿಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಕಮ್ವಯಸಿರಿ, ಸಿರಿ ನಾರನಸ, ರಾಞೊ ಗೋಬಧಸ, ರಾಞೊ ಸಮಗೋಪ, ಸಿರಿ ಚಿಮುಖ, ಸಿರಿ ಸಾತವಾಹ, ಸಿರಿ ಚಿಮುಖ ಸಾತವ(ಹ)ನರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಕಮ್ವಯಸಿರಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಬಿಲ್ಲುಬಾಣದ ಸುತ್ತ ಇವನ ಹೆಸರಿನ ಬರೆಹವಿದ್ದರೆ ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ 4 ನಂದಿಪಾದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಸಿರಿ ನಾರನಸನ ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಆನೆ, ಮರ ಹಾಗೂ ಅವನ ಹೆಸರೂ ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ನಂದಿಪಾದ-ಚಕ್ರ ಚಿಹ್ನೆ ಗಳೂ ಇವೆ. ಗೋಬಧ ರಾಜನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಕಮಾನಿನ ಬೆಟ್ಟದ ಚಿತ್ರವಿದ್ದರೆ ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖ ಬೋಳಾಗಿದೆ. ಸಿರಿಸಾತಕರ್ಣಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಆನೆ ಹಾಗೂ ಉಜ್ಜಯನಿ ಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಉಳ್ಳವು. ಸಮಗೋಪನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ 3 ಕಮಾನಿನ ಬೆಟ್ಟ, ಮರ, ಬಿಲ್ಲು-ಬಾಣದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಸ್ತರಕ್ರಮದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮಹಾತಲವಾರ-ಸಮಗೋಪ-ಗೋಬಧ-ಸಾತವಾಹನ-ಈ ಅನುಕ್ರಮಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. (ಕೆ.ವಿ.ಎ.)

ಕರ್ನಾಟಕ: ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ-ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗದ ಅನಂತರದ ಹಂತ. ನಗರೀಕರಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ವ್ಯಾಪಕಗೊಂಡದ್ದು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ದಲ್ಲಾದ ಉನ್ನತಿ, ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣ ಬಳಕೆಯಿಂದ ಕೃಷಿ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಾದ ಸುಧಾರಣೆ,

ಮಣಿಗಾರಿಕೆ ಮುಂತಾದ ಉದ್ಯಮಗಳ ವಿಸ್ತರಣೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು.500ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣ ಹಾಗೂ ನಗರಗಳು ಬೆಳೆಯಲು ಪೂರಕವಾದವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4–3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರದ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯುವಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯಾಧಾರಗಳು ನೆರವಾಗುತ್ತವೆ. ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಪ್ರದೇಶ ಇಸಿಲ ಮೌರ್ಯ ಅಶೋಕನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಾಮಾತ್ರರ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಂಡಿತು. ಈ ಸಮಯದ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ ಸನ್ನತಿ. ಇಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಪ್ರಧಾನ ಶಿಲಾಶಾಸನವಿರುವುದು ಮತ್ತು ರಾಜಾ ಅಸೋಕ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿರುವ, ರಾಣಿಯರು ಹಾಗೂ ರಾಜಸೇವಕರೊಡಗೂಡಿದ ಅಶೋಕನ ಶಿಲ್ಪಕೃತಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವುದು ಇದನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಅಶೋಕನ ಲಘು ಶಾಸನಗಳಿರುವ ಮಸ್ಕಿ, ನಿಟ್ಟೂರು, ಉದೇಗೊಳಂ, ಕೊಪ್ಪಳ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳೂ ಪ್ರಾಯಶಃ ನಗರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಮೌರ್ಯರೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕದಲ್ಲಿದ್ದ ಮತ್ತೊಂದು ಸ್ಥಳ ಬನವಾಸಿ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬನವಾಸಿಗೆ ರಖ್ಖಿತನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ತಂಡವೊಂದನ್ನು ಅಶೋಕ ಕಳಿಸಿದ್ದಾಗಿ ಶ್ರೀಲಂಕದ ವಂಶಾನುಚರಿತೆ/ದಾಖಲುಗಳಾದ ಮಹಾವಂಶ ಹಾಗೂ ದೀಪವಂಶಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಸು. 150ರಲ್ಲಿ ಟಾಲಮಿ ತನ್ನ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಇಂಡಿ, ಹಿಪ್ಪರಗಿ (ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ), ಬಾದಾಮಿ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು (ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಜಿಲ್ಲೆ), ಪುನ್ನಾಟ (ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆ) ಮುಂತಾದ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪುರಾತತ್ತ್ವೀಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಹಾಗೂ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲೂ ಪಟ್ಟಣ ಹಾಗೂ ನಗರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ನೆಲೆಗಳೆಂದರೆ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ, ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಕೊಪ್ಪಳ (ಚಿತ್ರದುರ್ಗ), ವಡಗಾಂವ್–ಮಾಧವಪುರ, ಹಲಶಿ (ಬೆಳಗಾಂವಿ), ಸನ್ನತಿ (ಗುಲ್ಬರ್ಗ) ಹಾನಗಲ್ಲು (ಹಾವೇರಿ), ಉದ್ಯಾವರ, ಹಟ್ಟಿಯಂಗಡಿ (ಉಡುಪಿ), ಬನವಾಸಿ, ಹೈಗುಂದ (ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ), ತಲಕಾಡು (ಮೈಸೂರು) ಮತ್ತು ರಾಜಘಟ್ಟ (ಬೆಂಗಳೂರು ಗ್ರಾಮಾಂತರ). ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷಗಳು, ಆಹತ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಾತವಾಹನ ರಾಜರಾದ ಗೌತಮಿಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿ, ವಾಸಿಷ್ಠಿಪುತ್ರ ಪುಳುಮಾವಿ ಮತ್ತು ಯಜ್ಞಶ್ರೀ ಸಾತಕರ್ಣಿ ಇವರ ಅಧೀನ ಇದ್ದ ಚುಟು ಮಹಾರಠಿ ಮೊದಲಾದ ರಾಜರುಗಳ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಕ್ಷತ್ರಪ ನಾಣ್ಯದ ಅಚ್ಚುಗಳು ಆಗಸ್ಟಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 29–ಪ್ರ.ಶ. 14), ಟೈಬೀರಿಯಸ್ (ಪ್ರ.ಶ. 14–27) ಮೊದಲಾದ ರೋಮನ್ ರಾಜರ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಬೊಂಬೆಗಳು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಗಳ ಮಣಿ, ಗಾಜು–ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು, ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆ–ಅರೆಟೈನ್ ಪಾತ್ರೆ ಮುಂತಾದ ಹೊರ (ರೋಂ) ದೇಶದ ಪ್ರಭಾವವುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ರೋಮನ್ ಮತ್ತು ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳ ಗುಪ್ಪೆಗಳೂ ಕೆಲವೆಡೆ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಅಕ್ಕಿಆಲೂರಿನಲ್ಲಿ (ಹಾವೇರಿ) ಆಂಟೋನಿಯಸ್ ಪಯಸ್, ಥಿಯೋಡೊಸಿಯಸ್, ಜೆನೊ, ಅನಸ್ತೇಸಿಯಸ್, ಜಸ್ಟಿನಸ್ ಮೊದಲಾದ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ರಾಜರ ಬೆಳ್ಳಿನಾಣ್ಯಗಳು ಅಗಸ್ಟಸ್–ಟೈಬೀರಿಯಸ್ ನಾಣ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಕೊಪ್ಪಳ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಿಂಧಗಿಯಲ್ಲಿ ಚಂತಸ ಎಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯ ಬರೆಹವುಳ್ಳ ತಾಮ್ರದ ತಂಬಿಗೆಯಲ್ಲಿ 5000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳಿದ್ದುದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಶೋಧವಾಗಿದೆ.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಕಟ್ಟಡ–ವಾಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವೆಂದರೆ ವಡಗಾಂವ್–ಮಾಧವಪುರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ವಸತಿಗೃಹಗಳು, ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ವರ್ತುಲ ಹಾಗೂ ಚೌಕಾಕಾರದ ಬಾವಿಗಳು, ಬನವಾಸಿಯ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ಸಣ್ಣ ಕಟ್ಟಡ, ಕಣಗಿನಹಾಳದ (ಸನ್ನತಿ) ಶಿಲಾಸ್ತೂಪ, ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಫಲಕಗಳು, ಸ್ಮಾರಕಶಿಲ್ಪಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ಅತ್ಯಂತ ಗಮನಾರ್ಹ ನಗರ ನಿರ್ಮಿತಿ ವಡಗಾಂವ್–ಮಾಧವಪುರ ನಗರ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸು.7ಮೀ ಅಗಲದ ಪದೇ ಪದೇ ಗಟ್ಟಿ ಮಾಡಿದ ವಿಶಾಲವಾದ ಬೀದಿ ಸು.150ಮೀ ಉದ್ದದವರೆಗೂ ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸದ ಮನೆಗಳಿದ್ದ ಕುರುಹುಗಳಿದ್ದವು. ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದುವೆಂದರೆ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಬೊಂಬೆಗಳು, ಟೊಳ್ಳು ಅಥವಾ ಘನವಾದ, ಸರಳ ಹಾಗೂ ಅಲಂಕೃತ ಸ್ತ್ರೀ ಮತ್ತು ಪುರುಷಾಕೃತಿಗಳು ಬನವಾಸಿ ಮತ್ತು ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಆನೆ, ಗೂಳಿ, ಹಕ್ಕಿ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಯಾಕೃತಿಗಳು ವಡಗಾಂವ್–ಮಾಧವಪುರದಲ್ಲಿವೆ. ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಅಲಂಕೃತ ಶಿಖರಾಕೃತಿ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಲೌಕಿಕ ಮಹತ್ವವುಳ್ಳ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಸಣ್ಣ ಶಿಲ್ಪಫಲಕಗಳು, ಶಿವಲಿಂಗ ಮುಂತಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಸ್ತುಗಳು ವಡಗಾಂವ್–ಮಾಧವಪುರ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ವಡಗಾಂವ್–ಮಾಧವಪುರದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಾನವ ಶಿರಭಾಗ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ; ಚೂಪು ನಾಸಿಕ, ದೊಡ್ಡ ಕಿವಿ, ಗುಂಗುರು ಕೂದಲು ಇವೆಲ್ಲವೂ ಗಾಂಧಾರ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿವೆ. ಇದೇ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಒಂದು ವರ್ತುಲ ಫಲಕದಲ್ಲಿ ಶಿವಭಕ್ತನಾದ ಮಾರ್ಕಂಡೇಯನ ಕಥಾನಿರೂಪಣೆಯನ್ನು ಮೂಡಿಸಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆನೆ ಮತ್ತು ಮಾವಟಿಗನ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆಯೊಂದು ಮಸ್ಕಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು ಈ ತರಹದ ಪಡಿಯಚ್ಚಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರೊಂದು ವಡಗಾಂವ್–ಮಾಧವಪುರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕರವಾಗಿದೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುವಂತಹವು ಹೈಗುಂದದ ಯಕ್ಷ, ಗುಡ್ನಾಪುರ–ಸನ್ನತಿಯ ಕುಬ್ಜ ಯಕ್ಷರು ಮತ್ತು ಬನವಾಸಿಯ ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ಮೂರ್ತಿ. ಸನ್ನತಿಯ ದೀಪಧಾರಿಯಾದ ಯಕ್ಷನ ಕೊರಳ ಹಾರದಲ್ಲಿರುವ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಪದಕ ಈ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ನಿದರ್ಶನವೆನಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ.

ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳೆಲ್ಲವೂ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆ–ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಶಾಸನ, ವಡಗಾಂವ್–ಮಾಧವಪುರದ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ವಾಸಿಷ್ಠಿಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ಶಾಸನ ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ಅಶೋಕನ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಉಲ್ಲೇಖ, ಚಪಡ (ಚ ಪಡ?) ಎಂಬ ಲಿಪಿಕಾರನ ಹೆಸರು ಹಾಗೂ ಲಿಪಿಕರೇಣ ಎಂಬ ಕೊನೆಯ ಪದ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವುದು ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಸಾಕೇತದಿಂದ (ಅಯೋಧ್ಯ) ಬಂದ ಸೋಮಯಶಸ್‌ನೆಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ವಾಜಪೇಯವೂ ಸೇರಿದಂತೆ 80 ವೈದಿಕ ಯಜ್ಞಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದುದಾಗಿ ವಡಗಾಂವ್–ಮಾಧವಪುರದ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಕಲಿಯುಗ ಶಕೆಯನ್ನಾಧರಿಸಿರುವ ಈ ಶಾಸನ 105ರ ನವೆಂಬರ್ 30ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತಗೊಂಡಿತು. ವಾಸಿಷ್ಠಿಪುತ್ರ ಪುಳುಮಾವಿಯ ಯುದ್ಧ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುವ ಅವನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲ್ಪದೃಶ್ಯ ಮೃತ್ಯುವಶನಾದ ಗೌತಮಿಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿ ಹಾಗೂ ಶೋಕಾಚರಣೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅವನ ಸೇವಕರ ಚಿತ್ರಣವಾಗಿರಬಹುದು. (ಎ.ಎಸ್.)

ಉತ್ತರ ಭಾರತ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಮೊದಲನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಗಂಗಾಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಅರಿವಿದ್ದ ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯಗಳಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡವು. ಈ ಸಂಕ್ರಮಣದ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳನ್ನು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಬೌದ್ಧ ಸಾಹಿತ್ಯ ತಿಳಿಸುವಂತೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ 16 ಮಹಾಜನಪದಗಳು ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಗಣರಾಜ್ಯಗಳಾಗಿದ್ದರೆ ಇನ್ನುಳಿದವು ಸಣ್ಣ ಸ್ಥಾಯಿ ರಾಜ್ಯಗಳು. ಚಂಪ (ಅಂಗ ರಾಜ್ಯ), ವೈಶಾಲಿ (ಲಿಚ್ಛವಿ), ರಾಜಗಿರ್ (ಮಗಧ), ರಾಜಘಾಟ್ (ಕಾಶಿ), ಕೌಶಾಂಬಿ (ವತ್ಸ), ಶ್ರಾವಸ್ತಿ (ಕೋಸಲ), ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ (ಪಾಂಚಾಲ), ಹಸ್ತಿನಾಪುರ (ಕುರು), ಮಥುರ (ಶೂರಸೇನ) ಮತ್ತು ಉಜ್ಜಯಿನಿ (ಅವಂತಿ) ಇವು ಕೆಲವು ಜನಪದಗಳ ರಾಜಧಾನಿಗಳು. ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ತಕ್ಷಶಿಲೆ ಗಾಂಧಾರ ದೇಶದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ಎಲ್ಲ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಮಕಾಲೀನ ಅವಶೇಷಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ಸದಾ ತುಂಬಿ ಹರಿಯುವ ನದಿಗಳು, ಸಕಾಲಿಕ ಮುಂಗಾರು, ಫಲವತ್ತಾದ ಮೆಕ್ಕಲು ಮಣ್ಣಿನ ಭೂಮಿ, ಏರುತಗ್ಗಿನ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶ, ದಟ್ಟ ಕಾಡು–ಇವೇ ಮುಂತಾದ ಅಂಶಗಳು ಇಂದಿನ ಹರಿಯಾಣ, ಪಂಜಾಬ್, ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಬಿಹಾರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ನಗರ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಹುಟ್ಟಿ–ಬೆಳೆಯುವಲ್ಲಿ ಪೂರಕವಾದವು.

ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಹಂತದ ಉದಯದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ನಾಣ್ಯ ಪದ್ಧತಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದುದರಿಂದ ವಾಣಿಜ್ಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳು ಸುಲಲಿತವಾದವು; ಮಾರ್ಗ–ಹೆದ್ದಾರಿಗಳು ವೃದ್ಧಿಗೊಂಡವು; ತಾಮ್ರ–ಕಬ್ಬಿಣ ಮುಂತಾದ ಲೋಹಗಳ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚಿತು; ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆ ವಾಸ್ತು–ಗೃಹಶಿಲ್ಪದ ಮಾಧ್ಯಮವಾಯಿತು; ಸಣ್ಣ–ದೊಡ್ಡ ವಸತಿಗಳು ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಬೆಳೆದು ಪಟ್ಟಣ–ನಗರಗಳಾಗಿ ವರ್ಧಿಸಿದವು. ರಾಜಕೀಯ ವಲಯದಲ್ಲಿ ನಂದರಿಗೂ ಜನಪದಗಳಿಗೂ ಆಗಾಗ್ಗೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಒಳಜಗಳಗಳು ತಿಳಿದದ್ದೆ. ಅಂತಿಮ ಜಯ ಸಾಧಿಸಿದ ಮೌರ್ಯರು ಮಗಧ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಭಾರತದ ಉದ್ದಗಲಕ್ಕೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದರು. ಧಾರ್ಮಿಕ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಪ್ರಭಾವ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಹರಡುತ್ತಾ ಬಂತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಲವಾಗಿ ಬೇರೂರಿದ್ದ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2–1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ದಖನ್ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಪಸರಿಸಿತು. ಈ ಸಮಯದ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಬೆಳವಣಿಗೆಯೆಂದರೆ ಬರವಣಿಗೆಯ ವಿಕಾಸ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಮೌರ್ಯರಿಗೂ ಒಂದೆರಡು ಶತಮಾನಗಳ ಮುಂಚೆಯೇ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ರೂಪ ಪಡೆಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಶಾಸನಗಳು ಭಾರತದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಈ ಎಲ್ಲ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿದ್ದುದೆಂದರೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಯ ಬಳಕೆ. ಮಧ್ಯ ಗಂಗಾ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6ರಿಂದ 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವಸತಿನೆಲೆಗಳ ಹೆಗ್ಗುರುತು ಇದಾಗಿದೆ (ಈಗ ಈ ಪಾತ್ರೆಯ ಆರಂಭ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೂ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಹೋಗಿದೆ). ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ಭಾರತದ ಇತರ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಹರಡಿತು.

1940ಕ್ಕೂ ಮುಂಚೆ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ ನೆಲೆಯು ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಒಂದು ಅಡಿಪಾಯ ಒದಗಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. 1950ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಹಸ್ತಿನಾಪುರದ (ಅಲಹಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆ, ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ) ಉತ್ಖನನ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧನೆಯ 2ನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆ. ಆನಂತರದ ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ನೆಲೆಗಳು ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದವು. ರೋಪರ್ ಮತ್ತು ಸುಘ್ (ಅಂಬಾಲ ಜಿಲ್ಲೆ), ಪುರಾನ ಖಿಲಾ (ದೆಹಲಿ), ಮಥುರ ಮತ್ತು ಅತ್ರಂಜಿಖೇಡ (ಇಟಾಹ್ ಜಿಲ್ಲೆ), ಕೌಶಾಂಬಿ, ರಾಜಘಾಟ್,

ಸಂಘೋಲ್ (ಲೂಧಿಯಾನ ಜಿಲ್ಲೆ), ಅಯೋಧ್ಯ (ಫೈಜಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆ), ಶ್ರಾವಸ್ತಿ (ಗೊಂಡ ಜಿಲ್ಲೆ), ಸೊಹ್‌ಗೌರ (ಗೋರಖ್‌ಪುರ್ ಜಿಲ್ಲೆ), ಭೀತ ಮತ್ತು ಶೃಂಗವೇರಪುರ (ಅಲಹಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆ), ಸಂಕೀಸ ಮತ್ತು ಕಂಪಿಲ್ (ಫರುಕಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆ) ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ವಾಯವ್ಯ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಔ.ಕ.ಪಾ. ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುಂದುವರಿಕೆಯಾಗಿರುವುದು ಈ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಪೂರ್ವ ಭಾರತದಲ್ಲಿ (ಬಿಹಾರ) ಔ.ಕ.ಪಾ. ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಯನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿತ್ತು.

ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ, ಭೀತ, ಕೌಶಾಂಬಿ, ಕನೌಜ್, ಮಥುರ, ರಾಜಘಾಟ್, ಸಂಕೀಸ, ಶ್ರಾವಸ್ತಿ ಮತ್ತು ತಿಲೌರಿಯಾ ಕೋಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಂದಕ ಮತ್ತು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಸಹಿತವಾದ ಕೋಟೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕಂದಕದಿಂದ ಅಗೆದು ತೆಗೆದ ಮಣ್ಣನ್ನೇ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟುವಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕೋಟೆಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಆಳವಾದ ಅಡಿಪಾಯವಿದೆ. ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ ಹಾಗೂ ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3–2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟ ಕೋಟೆ ಪ್ರ.ಶ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದವರೆಗೆ ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಮಥುರದಲ್ಲಿ ವಸತಿಯು ಆರಂಭ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1ನೆಯ ಹಂತ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.325–100) ವಿಶಾಲವಾಗಿದ್ದು ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸದ ಬೃಹತ್ ಮಣ್ಣಿನ ಕೋಟೆಯಿಂದ ರಕ್ಷಿತವಾಗಿತ್ತು. ಬುದ್ಧನ ಕಾಲದ ಮುಖ್ಯ ನಗರಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.600–400) ಔ.ಕ.ಪಾ. ಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ; ಆದರೆ ಕೋಟೆಯ ಕುರುಹುಗಳಿಲ್ಲ. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.275–200) ವಸತಿಯ ಸುತ್ತ ಸು.5 ಕಿಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯ ಮಣ್ಣಿನ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಒತ್ತುಗೋಡೆಯಿಂದ ಇದನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಕೌಶಾಂಬಿಯ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆ 4–6 ಕಿಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯ ದಾಗಿದ್ದು ಗೋಪುರ, ಬುರುಜು ಮತ್ತು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು. ಔ.ಕ.ಪಾ. ಪಾತ್ರೆ ಬಳಕೆಗೆ ಬರುವ ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಈ ಕೋಟೆ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. 6 ಕಿಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯ ಅಹಿಚ್ಛತ್ರದ ಕೋಟೆ ಸಮದ್ವಿಬಾಹು ತ್ರಿಭುಜದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ಎರಡೂ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಲತಃ ಮಣ್ಣಿನ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಸ್ಥಿರಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಗಂಗಾನದಿ ದಡದಲ್ಲಿರುವ ರಾಜಘಾಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ವಸತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 500ಕ್ಕೂ ಮುಂಚೆಯೇ ಮಣ್ಣಿನ ಕೋಟೆಯಿಂದ ಆವೃತ ವಾಗಿತ್ತು. ಬಿಹಾರದ ಮುಖ್ಯನೆಲೆಯಾದ ಹಳೆಯ ರಾಜಗಿರ್‌ನ (ರಾಜಗೃಹ) ಸಾಲುಬೆಟ್ಟದ ನೆತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸು.40 ಕಿಮೀ ಗಳವರೆಗೆ ಹಾದುಹೋಗಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಕೋಟೆಯ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಬಿಂಬಿಸಾರ ಮತ್ತು ಅಜಾತಶತ್ರು ಕಟ್ಟಿದ ಪಟ್ಟಣವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುವ ಹೊಸ ರಾಜಗಿರ್‌ನಲ್ಲಿ ಪಂಚಕೋನ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿರುವ ಮಣ್ಣಿನ ರಕ್ಷಣಾ ಕೋಟೆಯಿದೆ. ಔ.ಕ.ಪಾ. ಬಳಸುವ ವಸತಿ ಇಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಸ್ವಲ್ಪಸಮಯದ ಅನಂತರ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ವೈಶಾಲಿಯಲ್ಲಿ 3 ಸುತ್ತಿನ ಕೋಟೆಯಿದ್ದು ಮೊದಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಹಾಗೂ ಕೊನೆಯ (ಪ್ರ.ಶ.1ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಸುತ್ತಿನ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದಲೂ ಮಧ್ಯದನ್ನು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಮಣ್ಣಿ ನಿಂದಲೂ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಸೀಮಿತ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಗಾಗಿರುವ ಚಂಪದಲ್ಲಿಯೂ (ಬಿಹಾರ) ಕಂದಕ ಹಾಗೂ ಮಣ್ಣಿನ ಕೋಟೆಗೋಡೆ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಸರಯೂ ನದಿ ಬಯಲಿನಂಚಿ ನಲ್ಲಿರುವ ಪಿಪ್ರಹ್ವದಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪ–ವಿಹಾರ ಮುಂತಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಸಮೀಪದ ಗಣ್ವರಿಯದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಬೃಹತ್ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿ ಸಮೃದ್ಧವಾದ ಪಟ್ಟಣ ಇದ್ದಿತೆಂಬುದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಸ್ಥಳವೇ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಪಿಲ ವಸ್ತುವಿರಬೇಕೆಂಬ ಅನುಮಾನವಿದೆ. ಸೊಹ್‌ಗೌರವು ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಕಂಚಿನ ಫಲಕ ಶಾಸನ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. ಕ್ಷಾಮ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದವಸ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಡಲು ಕಣಜವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ್ದನ್ನು ಮೌರ್ಯ ಕಾಲದ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವ ಈ ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಕೋಪಿಯ ಕಂದಕ–ಕೋಟೆಯಿಂದಾವೃತವಾದ ವಸತಿಯಾಗಿದ್ದು ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಗಾಜು ತಯಾರಿಕಾ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು.

ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಹೋಲುವಂತಹ ನಗರ ವಿನ್ಯಾಸವಾಗಲೀ ಅರಮನೆಯಂತಹ ಕಟ್ಟಡ ಸಂಕೀರ್ಣವಾಗಲೀ ಕಾಣದಿರುವುದು ಕುತೂಹಲವೇ ಸರಿ. ಆದರೆ ಸಾರಾನಾಥ ಮತ್ತು ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತವಾದ ವಿಹಾರ ಮತ್ತು ಸ್ತೂಪಗಳಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ರೂಪಾರ್‌ನಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ದೊಡ್ಡ ಕೆರೆಯೊಂದರ ಅವಶೇಷಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಇದರ ಉದ್ದೇಶ ಪ್ರಾಯಶಃ ಮಳೆಯ ನೀರನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವುದಾಗಿರಬೇಕು. ಕೆರೆಯ ತೂಬುಗಳಲ್ಲೊಂದನ್ನು ಸಹ ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೌಶಾಂಬಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ 320×180ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಅರಮನೆ ಸಂಕೀರ್ಣವೆಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. 4 ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6–7ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಇದೇ ನೆಲೆಯ ಈಶಾನ್ಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಘೋಶಿತರಾಮ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ವಿಹಾರ–ಸ್ತೂಪ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟ ಈ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಅನಂತರ ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಗಟ್ಟಿ ರಸ್ತೆಯೊಂದರ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಈ ನೆಲೆ ಯಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಲವಾರು ಬಾರಿ ದುರಸ್ತಿಗೊಳಗಾದ ಈ ರಸ್ತೆ ಪ್ರ.ಶ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಅಹಿಚ್ಛತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ರಸ್ತೆಯ ಕುರುಹುಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಆಧಾರಗಳು ಒಂದುಮಟ್ಟದ ನಗರ ಸಂಯೋಜನೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಗೃಹರಚನೆಯ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ಲಭಿಸಿಲ್ಲ. ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ, ರಾಜಘಾಟ್ ಮತ್ತು ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಗೃಹಾವಶೇಷಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3–2ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಬಳಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ವೈಶಾಲಿಯಲ್ಲಿ ಶುಂಗ–ಪೂರ್ವ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಏಕೈಕ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಗೋಡೆಯಿದ್ದು ಶುಂಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಸಮೂಹವೇ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಹಸ್ತಿನಾಪುರ, ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ, ರಾಜಘಾಟ್, ತಿಲೌರಿಯಾ ಕೋಟ್, ಅತ್ರಂಜಿಖೇಡ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 250–50ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಅಧಿಕ ಬಳಕೆ ದಾಖಲಾಗಿದೆ. ಅನಂತರದ 2 ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ, ಅಂದರೆ ಕುಷಾಣರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲ ಕೋಣೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಅತ್ಯಧಿಕವಾಯಿತು. ಮಧ್ಯ ಗಂಗಾಬಯಲಿನಲ್ಲಿ 2 ಅಳತೆಯ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು ಉಪಯೋಗಿ ಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾದುವು ಸಣ್ಣ ಅಳತೆಯ (44-45×23-24×6-7 ಸೆಂಮೀ) ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು; ದೊಡ್ಡ ಅಳತೆಯ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು (48-50×29-31×5-7 ಸೆಂಮೀ) ಕೌಶಾಂಬಿ ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ದೊರಕಿವೆ. ಮಥುರದಲ್ಲಿ ವಸತಿಯ 3ನೆಯ ಹಂತದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.200–100) ಕೆಲವು ದೊಡ್ಡ ಮನೆಗಳ ಅಂಗಳದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಹಾಸು ಇದ್ದುದು ವಿಶೇಷ. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲಕ್ಕೆ ಇಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು ಹಾಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮನೆಗಳ ಛಾವಣಿಯು ಹೆಂಚಿನದಾಗಿತ್ತು. ಬಿಹಾರದ ಸಮಕಾಲೀನ ನೆಲೆಗಳಾದ ಕುಮ್ರಹಾರ, ವೈಶಾಲಿ, ಚಂಪ ಮತ್ತು ಚಿರಂಡ್‌ಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಮಾನ ಬೆಳವಣಿಗೆ ದಾಖಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳು ವಿಹಾರ ಸಂಕೀರ್ಣಗಳಾಗಿದ್ದು ಇಟ್ಟಿಗೆ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಪ್ರೌಢಾವಸ್ಥೆಯನ್ನು ತಲುಪಿದುದರ ಸಂಕೇತವಾಗಿವೆ.

ನೆರೆಹೊರೆಯ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಬಹುದು. ಭುವನೇಶ್ವರದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿರುವ ಶಿಶುಪಾಲಗಡದಲ್ಲಿ 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 300–200) ವಸತಿಗೆ ಕೋಟೆಯ ರಕ್ಷಣೆಯಿರಲಿಲ್ಲ; 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬೃಹತ್ ಮಣ್ಣಿನ ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿ ಕೆಲ ಸಮಯದ ಅನಂತರ ಭದ್ರತೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ತಾಗಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಒತ್ತುಗೋಡೆಯನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಕೋಟೆಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ವಿನ್ಯಾಸ ಸವಿಸ್ತಾರವಾಗಿತ್ತು. ಚಂದ್ರಕೇತುಗಡ (24 ಪರಗಣ ಜಿಲ್ಲೆ, ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ) ಮತ್ತು ಮಂಗಲ್‌ಕೋಟ್‌ಗಳಲ್ಲೂ (ಬುರ್ದ್‌ವಾನ್ ಜಿಲ್ಲೆ) ಇದೇ ರೀತಿಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಂತಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕೋಟೆಯಿಂದಾವೃತವಾಗಿದ್ದ ಮೌರ್ಯರ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ ಇಂದಿನ ಕುಮ್ರಹಾರ, ಬುಲಂದಿಬಾಗ್ ಮತ್ತು ಕಂಕರ್‌ಬಾಗ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ಭಾರೀ ಗಾತ್ರದ ಕಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟಾಂಜನದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ಬುದ್ಧನ ಮರಣದ ಮುಂಚಿನ ವರ್ಷ ಈ ನಗರವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದೊಂದು ಭವ್ಯ ನಗರವಾಗಿದ್ದು ದಕ್ಕೆ ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸನ ವರ್ಣನೆಯೇ ಸಾಕ್ಷಿ. ನಗರ ಅಸಮ ಚತುರ್ಭುಜದ ತಲವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತೆಂದೂ ಸುತ್ತಲೂ ಮರದ ತಡೆಗೋಡೆಯಿದ್ದು ಬಾಣಗಳನ್ನೆಸೆಯಲು ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ರಂಧ್ರಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಕಂದಕವನ್ನು ಅಗೆಯಲಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಕೋಟೆಗೋಡೆಗೆ ಹೊಂದಿದಂತೆ 570 ಗೋಪುರಗಳೂ 64 ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳೂ ಇದ್ದುದಾಗಿ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಪುರಾವೆಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ದೊರಕಿಲ್ಲ; ಆದರೆ ತಗ್ಗುಬಾವಿ ಅಥವಾ ಇಂಗುಕುಣಿಯಾ ಗಿದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಸರಳ ಗುಂಡಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಉಂಗುರ ಬಾವಿಗಳು (ವ್ಯಾಸ 45–50 ಸೆಂಮೀ), ಇಂಗು ಜಾಡಿಗಳು (ಸೋಕೇಜ್ ಜಾರ್), ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಚರಂಡಿ/ತೂಬುಗಳು ವಸತಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೊಳಗೆ ಅಂತರ್ಗತವಾದುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ರೋಪರ್, ಹಸ್ತಿನಾಪುರ ಮತ್ತು ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ವಸತಿಯ ಪರಿಧಿಯ ಹೊರಗೆ ಇಂತಹ ಅವಶೇಷಗಳಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ. ಕೆಳ ಗಂಗಾಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಮಂಗಲ್‌ಕೋಟ್‌ನಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಗುಪ್ತೋತ್ತರ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಸತತ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳಿದ್ದು ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ವಸತಿಯ 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಔ.ಕ.ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಾಣಿಸಿ ಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. 4ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಕುಷಾಣ ಅವಧಿ) ವಸತಿಯು ಸಮೃದ್ಧ ನಗರವಾಗಿ ಬೆಳೆದುದನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ಉಂಗುರ ಹಾಗೂ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಬಾವಿಗಳು, ಕಣಜಗಳು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಮನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿದ್ದುದು ವಿಶೇಷ.

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಮತ್ತಿತರ ಆಧಾರಗಳ ಮೇಲೆ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲವನ್ನು 3 ಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಬಹುದು. ಇವು ಆದಿ ಹಂತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 600–300), ಮಧ್ಯಮ ಹಂತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 300–50) ಹಾಗೂ ಅಂತ್ಯ ಹಂತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.50–ಪ್ರ.ಶ.300). ಆದಿ ಹಂತವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಪಾತ್ರೆಯಾದ ಉ.ಕ.ಪಾ. ವಿಶಿಷ್ಟತೆಯೆಂದರೆ ಮೆರುಗಿನ ಮೇಲ್ಮೈ. ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾದ ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದರೆ ಕಪ್ಪು ಲೇಪವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಿತ ಪಾತ್ರೆ. ತಟ್ಟೆ, ಬೋಗುಣಿ, ಉದ್ದ ಕತ್ತಿನ ಮಡಕೆಗಳು, ಸಂಗ್ರಹಣಾ ಜಾಡಿಗಳು–ಇವು ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಆಕಾರಗಳು. ಕೌಶಾಂಬಿ ಮತ್ತು ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಗೀರು ಅಲಂಕರಣೆಯಿರುವ ಆಟಿಕೆಯಂತಹ ಸಣ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಮಧ್ಯಮ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಉ.ಕ. ಪಾತ್ರೆಗಳ ಬಳಕೆ ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮಂದವಾಗುತ್ತವೆ. ಬೂದು ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಉಳಿದ ಬಗೆಗಳು ಮರೆಯಾಗುತ್ತವೆ. ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಇವು ಹೊಸ ಆಕಾರ ಅಲಂಕರಣೆಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಲೋಟ, ನೀರುದಾನಿ (ಸ್ಪ್ರಿಂಕ್ಲರ್) ಹಾಗೂ ದಾನಿಗಳು. ಹಸ್ತಿನಾಪುರ, ರಾಜಘಾಟ್ ಮತ್ತಿತರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಭಾಗಗಳೂ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಗೀರಿನ ಅಲಂಕರಣೆಗಳೂ ತ್ರಿರತ್ನ, ನಂದಿಪಾದ, ಶ್ರೀವತ್ಸ ಮೊದಲಾದ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಮುದ್ರೆಯೊತ್ತಿ ಮಾಡಿದ ಅಲಂಕರಣೆಗಳೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ನಳಿಕೆಯುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ನಳಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಾಣಿಯ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮೊಸಳೆಯ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಆಗ್ನೇಯದಲ್ಲಿರುವ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಿಸರವಿದ್ದುದು ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ವೈಶಾಲಿ, ಚಂಪ, ರಾಜಗಿರ್ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳ ಸ್ತರಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಉ.ಕ. ಪಾತ್ರೆಯೂ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಇವೆ. ಉ.ಕ. ಪಾತ್ರೆಯ ಸಮಕಾಲೀನ ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದರೆ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ, ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಉ.ಕ.ಪಾ.ದ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಬಟ್ಟಲು, ಲೋಟ ಮತ್ತು ತಟ್ಟೆಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ. ಚಂಪದಲ್ಲಿ ಬಿಳಿ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಉ.ಕ.ಪಾ. ಕೆಲವು ಚೂರುಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 100ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಉ.ಕ.ಪಾ. ಬಳಕೆ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು.

ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಾಜು ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಹಸ್ತಿನಾಪುರದಲ್ಲಿ ಬೂ.ಮ.ಪ. ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಂತದಲ್ಲಿಯೇ ಗಾಜಿನ ವಸ್ತುಗಳು ಕೆಲವೊಂದಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 600–300ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮಣಿ, ಬಳೆ, ಕೈಕಡಗ, ಪದಕ ಹೀಗೆ ಹತ್ತು ಹಲವಾರು ರೂಪಗಳನ್ನು ಗಾಜು ಪಡೆಯಿತು. ಪ್ರಸಕ್ತ ಶಕೆಯ ಆರಂಭದಿಂದ ಉಂಗುರ, ಬೆಜಲ್, ಉತ್ಕೀರ್ಣ ಮುದ್ರಿಕೆ (ಇಂಟ್ಯಾಗ್ಲಿಯೊ), ಪುಟ್ಟ ಕರಡಿಕೆ ಮುಂತಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಗಾಜಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸುವ ಪರಂಪರೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ನೀಲಿ, ಹಸುರು, ಹಳದಿ, ಹಸುರು ಮಿಶ್ರಿತ ನೀಲಿ ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣಗಳ ಗಾಜಿನ ವಸ್ತುಗಳು, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ವಿವಿಧಾಕಾರದ ಮಣಿ ಹಾಗೂ ಬಳೆಗಳು, ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ, ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ, ಕೋಪಿಯ, ರೋಪರ್, ರಾಜಘಾಟ್, ಸೋನ್‌ಪುರ್, ಆಲಂಗೀರ್‌ಪುರ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.500–100ರ ಅವಧಿಯ ವಸತಿ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಕೋಪಿಯದಲ್ಲಿ ಗಾಜಿನಮಣಿ ತಯಾರಿಕಾ ಘಟಕ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಗಾಜು ತಯಾರಿಕೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿವೆ.

ಬೂ.ಮ.ಪ. ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದಿಗೆ ಮಧ್ಯಗಂಗಾ ಬಯಲು ಹಾಗೂ ಬಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಕಬ್ಬಿಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮತ್ತಷ್ಟು ಉತ್ಕರ್ಷಗೊಂಡಿತು. ಕೃಷಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು (ಕೊಡಲಿ, ಬಾಚಿ, ಮಚ್ಚು), ಆಯುಧಗಳು (ಬಾಣ ಹಾಗೂ ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ, ಈಟಿ, ಅಲಗು), ಗೃಹ ಬಳಕೆಯ ವಸ್ತುಗಳು (ಮೊಳೆ, ಸರಪಳಿ, ಬಾಗಿಲಿನ ಚೌಕಟ್ಟು, ಸಟ್ಟುಗ), ಚಮ್ಮಾರ–ಕಮ್ಮಾರರ ಸಲಕರಣೆಗಳು (ಉಳಿ, ಕೊರೆಯುಳಿ) ಹಾಗೂ ಮತ್ತಿತ್ತರ ವಸ್ತುಗಳು (ಗಂಟೆ, ಕೈಕಡಗ, ಉಂಗುರ) ಕಬ್ಬಿಣದಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದವು. ಕೌಶಾಂಬಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ನೇಗಿಲಿನ ಕುಳವು ಮಹತ್ತ್ವದ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಾಗಿದೆ. ತಾಮ್ರದ ಬಳಕೆಯೂ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಕಾಡಿಗೆ ಕಡ್ಡಿ, ಕೈಕಡಗ, ಕಿವಿ ಓಲೆ, ಸೂಜಿ, ಪಿನ್ನು, ಪದಕ, ಬಳೆ, ಕೊಕ್ಕೆ, ಚಮಚ, ಬಟ್ಟಲು, ಮೊಳೆ, ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಮುಂತಾದ ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು ಹಲವಾರು ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಹಸ್ತಿನಾಪುರದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ತಾಮ್ರದ ಮಚ್ಚು ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಉದಾಹರಣೆ. ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಿನ್ಯಾಸದ ಬಳೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 300–50) ಪರಿಣತಿಯ ಸೂಚಕವಾಗಿದೆ.

ಬಿಹಾರದ ವಸತಿನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಉ.ಕ.ಪಾ. ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 400ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು ಎಂಬುದು ನಿಸ್ಸಂದೇಹ. (ಎಂ.)

ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ: ಗಂಗಾನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಆದಿಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಎರಡು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ತರುವಾಯ ಬೆಳೆದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಹಂತದ ಮುನ್ನ ಕ್ಷೀಣಿಸಿದವು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಮುಂಚೆ ಇದ್ದ ಕಾವಿ ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಅನಂತರ ಬಂದ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಮೇರಠ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಹಿಚ್ಛತ್ರದಲ್ಲಿ 1940ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಲಾಯಿತು. ಸಿಂಧೂ ಬಯಲಿನ ನಾಗರಿಕತೆ ಮತ್ತು ಮೌರ್ಯ ಕಾಲಗಳ ನಡುವೆ ಯಾವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ತಿಳಿಯಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಅವಧಿಯನ್ನು ಅಜ್ಞಾತಯುಗ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಗಂಗಾನದಿಯ ಮಧ್ಯಮ ಮತ್ತು ಕೆಳ ದಂಡೆಯ ಬಯಲುಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ (ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಪೂರ್ವ ಗಡಿಭಾಗ, ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಳ) ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳು ಹರಡಿದ್ದವು. ಬಾಂಗ್ಲಾ ದೇಶದ ಬ್ರಹ್ಮಪುತ್ರ ಬಯಲಿನಲ್ಲೂ ಹಿಮಾಲಯದ ತಪ್ಪಲುಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಇಂಥ ಜನಸಮುದಾಯಗಳು ನೆಲೆಸಿದ್ದವು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಗಡಿಯಾದ ರಾಜಘಾಟ್‌ನಲ್ಲಿ (ವಾರಾಣಸಿ ಜಿಲ್ಲೆ) ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆದಿ ಹಂತದ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಪಾಂಡುರಾಜರ್ ಧೀಬಿ ಮತ್ತು ಮಹಿಸ್ದಲ್ (ಅಜಯ್ ನದಿಬಯಲು, ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ), ಚಿರಂಡ್ ಮತ್ತು ಸೋನ್‌ಪುರ್ (ಮಧ್ಯಮ ಗಂಗಾ ಬಯಲು, ಬಿಹಾರ), ವೈಶಾಲಿ, ತರದಿಹ್, ರಾಜ್‌ಗಿರ್ (ಬಿಹಾರ್), ಮಂಗಳ್‌ಕೋಟ್ ಮತ್ತು ಹತ್ತಿಗ್ರ (ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ) ಮುಖ್ಯ ವಸತಿನೆಲೆಗಳು.

ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿತ್ತು. ಇವೆರಡರ ವಸ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಾಗು ವಸತಿ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ಯತೆಯಿದೆ. ಆದರೆ ಕುಂಭ ಕೈಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಯೋಗ ಮತ್ತು ಪಾತ್ರೆ ಬಗೆಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದರೆ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇದರ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುಂದುವರಿಕೆಯೇ ಆಗಿದೆ. ಕಬ್ಬಿಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವೂ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಬೆಳೆದುಬಂತು. ಇಂತಹ ಮಿಶ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಕಬ್ಬಿಣ–ತಾಮ್ರ ಶಿಲಾಯುಗ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಮಹಿಸ್ದಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ, ಉಳಿ, ಮೊಳೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅವಶೇಷಗಳಿರುವ ಸ್ತರದಲ್ಲೇ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಗಣನೀಯ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಮಂಗಳ್‌ಕೋಟ್ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಇದೇ ಬಗೆಯ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳು ವಸತಿಯ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿಯೇ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಯುದ್ಧದ ಆಯುಧಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು; ಕೃಷಿ ಸಲಕರಣೆಗಳು ಕಡಿಮೆ.

ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಾಹಿತಿಯಿಲ್ಲ. ಮಂಗಳ್‌ಕೋಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಈ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ವಿಕಸನ ಹಂತಗಳು ದಾಖಲಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಪಾಂಡುರಾಜರ್ ಧೀಬಿಯಲ್ಲಿ ವಸತಿಯ ಆದಿ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಲೋಹವನ್ನು ಕಡಿಮೆ ತಾಪದಲ್ಲಿ ಅದಿರಿನಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹಾಗಾಗಿ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಿಟ್ಟದ ಅಂಶ ಅಧಿಕವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಅನಂತರ ಹಂತಗಳ ಉಪಕರಣಗಳು ತಾಂತ್ರಿಕ ನಿಪುಣತೆಯನ್ನು ತೋರುತ್ತವೆ. ಪಾಂಡುರಾಜರ್ ಧೀಬಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಕಬ್ಬಿಣದ ಪುಟ್ಟ ತಟ್ಟೆಯ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಲೋಹಕ್ಕೆ ಅಧಿಕ ಇಂಗಾಲ ಕಣಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಜಮ್‌ಷೆಡ್‌ಪುರದ ಬಳಿಯಿರುವ ಬರುಡಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.800) ಮತ್ತು ಬೀರ್‌ಭುಮ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹತ್ತಿಗ್ರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಬ್ಬಿಣ ವಸ್ತುಗಳು ಮೆದು ಉಕ್ಕಿನಿಂದ ತಯಾರಾದುವಾಗಿವೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ, ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಗತಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಉಪಕರಣಗಳ ವೈವಿಧ್ಯತೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಮಾಣ ಹೆಚ್ಚಾದವು.

ಗಂಗಾನದಿಯ ಮಧ್ಯಮ ಪಾತ್ರದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ರಾಜಾ ನಲ್–ಕ–ಟೀಲ ಮತ್ತು ಮಲ್ಹರ್‌ನಲ್ಲಿ (ಮಿರ್ಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ) ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ದೊರಕಿರುವ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1600/1400 ರಿಂದ 1000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನವಾಗಿರುವುದು ಅತಿ ವಿಶೇಷ. ಏಕೆಂದರೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ತಯಾರಿಕೆ–ಬಳಕೆಯು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1000–1200ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಶುರುವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಈವರೆಗೆ ತಿಳಿಯಲಾಗಿತ್ತು. ಪಾಂಡುರಾಜರ್ ಧಿಬಿಯಲ್ಲಿ ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಹಂತಕ್ಕೆ ಎರಡು ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲಮಾನಗಳಿವೆ – ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1050–950 ಮತ್ತು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.930. ಮಹಿಸ್ದಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಬಳಕೆಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 750–700ರ (ಇಂಗಾಲ 14ರ ಕಾಲಮಾನ) ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1000ದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಯೋಗ ಪೂರ್ಣಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಆಗುತ್ತಿದ್ದುದು ಈ ಕಾಲಮಾನಗಳಿಂದ ನಿಸ್ಸಂದೇಹವಾಗುತ್ತದೆ.

ಬೂದು ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (ಬೂಮಪಾ): ಸಿಂಧೂ–ಗಂಗಾ ದೋಆಬ್ ಮತ್ತು ಗಂಗಾನದಿಯ ಮೇಲ್ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಸಹಸ್ರವರ್ಷದ ಮೊದಲರ್ಧದ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಕಂಡುಬರುವ ಜೊತೆಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಕಬ್ಬಿಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಉಪಖಂಡದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಒಂದೇ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತೆಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಬೂಮಪಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಆರಂಭಕ್ಕೆ ನಾಂದಿ ಹಾಡಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಈ ಹೆಸರು ಬರಲು ಕಾರಣ ಅತ್ಯಂತ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದು ಬಣ್ಣದ ಕುಂಭ ಕೈಗಾರಿಕೆ. ಬೂಮಪಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ವಿಶಾಲವಾಗಿತ್ತು. ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಚೋಲಿಸ್ತಾನ

ದಿಂದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬಿಹಾರದವರೆಗೆ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಭಾರತದವರೆಗೆ ಇದು ಹರಡಿತ್ತು. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಅಲಹಾಬಾದಿನ ತ್ರಿವೇಣಿ ಸಂಗಮದಿಂದಾಚೆ ಬೂಮಪಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಿಂದಾಚೆಗೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1000–600ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಸಾದಾ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು ಲೇಪವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಸಮುಚ್ಚಯವಿರುವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿತ್ತು.

ಸಿಂಧೂ–ಗಂಗಾ ದೋಆಬ್ ಮತ್ತು ಗಂಗಾ ಮೇಲ್ಬಯಲು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಧಾನ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿದೆ. 1940–90ರ ವರೆಗೆ 700 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ವಸತಿಗಳನ್ನು ಮೇಲ್ಬಯಲಿನಿಂದ ವರದಿ ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದರೆ ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ಹರಿಯಾಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 50 ವಸತಿಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಯಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಸತಿಗಳು ನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿವೆ. ಕೆಲವೇ ಕೆಲವು ಒಳಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿವೆ. ಗಡವಾಲಿನಲ್ಲಿ ಹಿಮಾಲಯದ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಒಂದೇ ಒಂದು ವಸತಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಯಾವ ವಸತಿಗಳೂ ಇಲ್ಲ.

ಪ್ರಮುಖ ಬೂಮಪಾ ನೆಲೆಗಳೆಂದರೆ–ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ, ಆಲಂಗೀರ್‌ಪುರ, ಅಲ್ಲಾಪುರ, ಖಲಾಉವಾ, ಮಥುರ, ಸರಸ್ವತಿ, ನೋಹ್, ಕಂಪಿಲ್, ಜಖೇರ, ಅತ್ರಂಜಿಖೇಡ, ಹಸ್ತಿನಾಪುರ ಮತ್ತು ಡಪ್ಲಿ ಸಿಂಧು–ಗಂಗ ದೋಆಬ್‌ನಲ್ಲಿ ನಗರೀಕರಣಕ್ಕೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಾರಣವಾಯಿತು.

ಜೀವನಶೈಲಿ: ಬೇಸಾಯ ಮತ್ತು ಪಶುಸಾಕಣೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇದಾಗಿತ್ತು. ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸು.5–6 ಹೆ. ವಿಸ್ತೀರ್ಣದವು. ಬೂಮಪಾದ ವಸ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ನಗರೀಕರಣದ ಕುರುಹುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಹಸ್ತಿನಾಪುರದ ಮಣ್ಣಿನ ಮೋಟು ಗೋಡೆಯನ್ನು ನಗರಪೂರ್ವ ಸ್ಥಿತಿಯ ಸೂಚಕವಾಗಿ ಕಾಣಲಾಗಿದೆ. ತಡಿಕೆ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಜನ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವೆಡೆ ಮಣ್ಣಿನ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಭಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಚೂರುಗಳು ಮಾತ್ರ ಕೆಲವು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಇವುಗಳ ಗಾತ್ರ ಗೊತ್ತಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಥವಾ ಎರಡು ಕೋಣೆಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದವು; ಹುಲ್ಲಿನ ಮಾಡು ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಚಾವಣಿಯಿಂದ ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ಇಳಿಜಾರು ಗೋಡೆ ಇರುತ್ತಿತ್ತು; ನೆಲವನ್ನು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮೊಟ್ಟೆಯಾಕಾರದ ಮತ್ತು ಗುಂಡಾದ ಒಲೆಗುಂಡಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಬೂಮಪಾ ಜನರು ಬತ್ತವನ್ನು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಜೊತೆಗೆ ಗೋದಿ, ಜವೆ ಹಾಗೂ ದ್ವಿದಳಧಾನ್ಯಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಎರಡು ಬೆಳೆ ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕುದುರೆ, ದನಕರು, ಎಮ್ಮೆ, ಕುರಿ, ಮೇಕೆ, ಹಂದಿ ಮತ್ತು ನಾಯಿಗಳ ಮೂಳೆಗಳು ಇವರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಹರಿತವಾದ ಆಯುಧಗಳಿಂದ ಮೂಡಿದ ಗುರುತುಗಳಿರುವುದರಿಂದ ಮತ್ತು ಅವು ಸುಟ್ಟು ಕರಕಲಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಅವನ್ನು ಮಾಂಸಕ್ಕಾಗಿ ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಸಸ್ಯಾಹಾರದ ಜೊತೆಗೆ ಮಾಂಸಾಹಾರವನ್ನೂ ಸೇವಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಇದರಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಜೊತೆಗೆ ಮಳಿಮೀನು, ನದಿಯಾಮೆ, ಉಡ, ಕೋಳಿಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೂಮಪಾ ಜನರಿಗೂ ಕುದುರೆಗೂ ಇದ್ದ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಅವರು ರಥ ವನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಬಿ.ಕೆ. ಥಾಪರ್ ಸುಳಿವು ನೀಡುತ್ತಾರೆ. ಅತ್ರಂಜಿಖೇಡದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪಾತ್ರೆಚೂರಿನ ಮೇಲೆ ಮೂಡಿರುವ ಬಟ್ಟೆಯ ಗುರುತು ಅವರ ಉಡುಪಿನ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಕಡವೆ, ನೀಲಗಾಯ್, ಚಿರತೆಯಂತಹ ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೂಳೆಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಅವರು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಗಂಗಾ ಮೇಲ್ಬಯಲಿನ ಅಭಯಪುರ ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಾಪುರಗಳ ವಸತಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಳೆ ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕೂದಲಿಗೆ ಸಿಗಿಸುವ ಪಿನ್ನುಗಳಿಂದ ಹಿಡಿದು ಬೇಟೆಯ ಉಪಕರಣಗಳವರೆಗೆ ವಿವಿಧ ಮೂಳೆಯ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ತಯಾರಾದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಮರಳುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ಉಜ್ಜಿ ಹೊಳಪು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದುದು, ಗಟ್ಟಿಗೊಳಿಸಲು ಬೆಂಕಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಯಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಈಟಿಯ ಮೊನೆಗಳನ್ನು ಈ ತಂತ್ರದಿಂದ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಲವು ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಜಿಂಕೆ ಕೊಂಬಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು.

ಅಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ, ಗಾಜು ಮತ್ತು ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಗಾಜು, ಮೂಳೆ, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮಣಿಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಕಿವಿಯೋಲೆ, ಸರಗಳನ್ನು ಹೆಂಗಸರು ತೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಮಣಿಗಳನ್ನು ದನಕರುಗಳ ಅಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅತ್ರಂಜಿಖೇಡದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳ ಸರ ಗಮನಾರ್ಹ.

ಮನುಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿ, ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಹಣತೆ/ದೀಪಗಳು, ಒಂದು ಚಕ್ರವುಳ್ಳ ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಆಟದ ಸಾಮಾನುಗಳು, ದಂತ, ಮೂಳೆ, ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಅನೇಕ ವಸ್ತುಗಳು, ಮನರಂಜನಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸುಳಿವು ನೀಡುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆ ಪಗಡೆಕಾಯಿಗಳೂ ದಾಳಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ದಾಳಗಳನ್ನು ಮೂಳೆಯಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ನಾಲ್ಕು ಮುಖಗಳ ಮೇಲೆ 1, 2, 3, 4 ರ ಗುರುತುಗಳಿದ್ದ ದಾಳಗಳು ನೋಹ್ ಮತ್ತು ಆಲಂಗೀರ್‌ಪುರಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಪಿಟೀಲಿನಂತಹ ದೇಹವಿರುವ ಹೆಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದವು.

ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ತಯಾರಿಕೆ ಪುರಾವೆಗಳು: ಬೂಮಪಾ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಂಚಾಲ ಪ್ರದೇಶ ಕಬ್ಬಿಣದ ತವರಾಗಿತ್ತೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅತ್ರಂಜಿಖೇಡ, ಜಖೇರ, ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ ಮತ್ತು ಕಂಪಿಲಗಳು ಸಮೃದ್ಧ ಕಬ್ಬಿಣ ಅದಿರು ಹೊಂದಿದ ಆಗ್ರಾ–ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ನಿಕ್ಷೇಪದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೇ ಇವೆ. ಮೊದಲೆರಡು ವಸತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರಿನ ಕುಲುಮೆಗಳು ಆಲಂಕಾರಿಕವಾದ ಉಪಕರಣಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಅತ್ರಂಜಿಖೇಡದಲ್ಲಿ ಕುಲುಮೆ, ತಿದಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಕಮ್ಮಾರಸಾಲೆಯ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಇಕ್ಕಳ ಹಾಗೂ ಇತರ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಬೂಮಪಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಧ್ಯ ಹಾಗೂ ಅಂತ್ಯ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಹಲವು ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು ನಿದರ್ಶನವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಈಟಿಯ ಮೊನೆ, ಕುಡುಗೋಲು, ಮೊಳೆ, ಕೇಶಸೂಜಿ, ಕೊಕ್ಕೆ, ಚಾಕು, ಉಳಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿವೆ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಬಳಕೆ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಸಲಾಕೆ, ಉಗುರು ತೆಗೆಯುವ ಸಾಧನ, ಕೇಶಸೂಜಿ, ಬಳೆ, ಗಾಳದ ಕೊಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ತಾಮ್ರವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಪದರ ತಂತ್ರ ಬೂಮಪಾ ಕಾಲದಿಂದ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಡಿ.ಪಿ. ಅಗ್ರವಾಲ್ ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಇಂಗಾಲ ಸಹಿತ ಮತ್ತು ಇಂಗಾಲರಹಿತ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಒಂದರನಂತರ ಒಂದು ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟು ತಟ್ಟಿ ಬೆಸೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಗಟ್ಟಿಗೊಳಿಸುವ ಅಥವಾ ಹದಮಾಡುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ ಪುರಾವೆಗಳು ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. ಈ ತಂತ್ರ ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಮುಂದುವರೆದುಕೊಂಡು ಬಂದಿತು. ಜಜಮಾನ್ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.600–300 ಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೊಡಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಅತ್ರಂಜಿಖೇಡದಲ್ಲಿ ಬೂಮಪಾ ಅವಧಿಗೆ ಸೇರುವ ನಾಲ್ಕು ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರರ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಇಂಗಾಲೀಕರಣದ ಲಕ್ಷಣಗಳಿವೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯದು ಮೆದು ಕಬ್ಬಿಣವಾಗಿದೆ. ಮುಂಚಿನ ಕಮ್ಮಾರರಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಗುಣಗಳು ತಿಳಿದಿದ್ದವು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಥವಾ ಕಡಿಮೆ ಇಂಗಾಲವುಳ್ಳ ಕಬ್ಬಿಣದ ಹಾಳೆಗಳನ್ನು ತಮಗೆ ಬೇಕಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅವರು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಡಿ.ಪಿ.ಅಗ್ರವಾಲ್ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆ: ಬೂಮಪಾ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಗುಣಮಟ್ಟದ ಪಾತ್ರೆ. ಗಂಗಾ ಬಯಲಿನ ನುಣುಪಾದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಇದನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸುಡಲಾಗಿದೆ. ನಾಜೂಕಾದ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಒಡೆಯದಂತೆ ಅವನ್ನು ಆವಿಗೆಯೊಳಗೆ ಜೇಡಿ ಮಣ್ಣಿನ ದೊಡ್ಡ ಪಾತ್ರೆಯೊಳಗಿಟ್ಟು ಹನ್ನೆರಡು ಗಂಟೆಗಳ ಕಾಲ ಸು. 800^0 ಸೆಂಟಿಗ್ರೇಡ್ ಉಷ್ಣಾಂಶದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಿರಬೇಕು. ದಿನನಿತ್ಯದ ಬಳಕೆಯ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ತಟ್ಟೆ, ಬಟ್ಟಲುಗಳು, ಲೋಟಗಳು, ಒಳಮುಖವಾಗಿ ಬಾಗಿರುವ ಬದಿಯಿರುವ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಬೋಗುಣಿಗಳು, ದಾನಿಗಳು, ತಂಬಿಗೆಯಂತಹ ದಾನಿಗಳು, ಮೂತಿಯಿರುವ ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಅಪರೂಪದ ಆಕಾರವೆಂದರೆ, ಕಾಲಿರುವ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಹಿಡಿಕೆಯಿರುವ ಹೂಜಿ. ಈ ಕುಂಭಕಲೆಯ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಬಿಡಿಸುವುದು ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಚಿತ್ರಗಳು ನೇರ ಗೆರೆ, ಅಲೆಯಂತಹ ಗೆರೆ ಮತ್ತು ಚುಕ್ಕೆ ಚುಕ್ಕೆ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಹೂವಿನ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಸ್ವಸ್ತಿಕ ವಿನ್ಯಾಸವೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿವೆ. ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮೈಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದಿಂದ ಈ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕಡು ಕಂದು, ಬಿಳಿ ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣವನ್ನೂ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇತರ ಬಗೆಯ ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದರೆ ಸಾದಾ ಬೂದು ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಹಾಗೂ ಲೇಪನವಿಲ್ಲದಿರುವ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು.

ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿ: ಅಭಯಪುರದಲ್ಲಿ (ಪಿಲಿಭಿಟ್ ಜಿಲ್ಲೆ, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ) ಇತ್ತೀಚಿಗೆ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮಾನವ ಸಮಾಧಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಒಂದು ಸು. 50–60 ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಿನ ಗಂಡಸಿನದು; ಇನ್ನೊಂದು ಮಗುವಿನದು. ಮೊದಲನೆಯದರಲ್ಲಿ ಶವವನ್ನು ಈಶಾನ್ಯ–ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಅಂಗಾತ ಮಲಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮನೆಯ ನೆಲದಲ್ಲೇ ಆಳವಿಲ್ಲದ ಗುಂಡಿ ತೋಡಿ ಹೂಳಲಾಗಿದೆ. ಒಳಮುಖವಾಗಿ ಬಾಗಿರುವ ಬದಿಯ ಬೂಮಪಾ ಬಟ್ಟಲು ಈ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಮಗುವಿನ ತಲೆ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ, ಕಾಲು ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಬರುವಂತೆ ಬಲಮಗ್ಗುಲಿನ ಮೇಲೆ ಮಲಗಿಸಿ ಹೂಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದು ಉದ್ದದ ಮೂಳೆಗಳು, ತಲೆಬುರುಡೆ ಹಾಗೂ ಎದೆಗೂಡಿನ ಮೂಳೆಯ ಚೂರುಗಳು. ಶವವನ್ನು ಸುಡುವುದಲ್ಲದೆ, ವಿಧ್ಯುಕ್ತವಾಗಿ ಹೂಳುವ ವಾಡಿಕೆಯೂ ಇತ್ತೆಂದು ಇದರಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ವಯಸ್ಕನ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ರೋಗಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಮಾಡಿದಾಗ ಅಂಗರಚನೆಯ ವಿಚಿತ್ರ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ತಲೆಬುರುಡೆಯ ಹಣೆಭಾಗದ ಸಂಧಿ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿತ್ತು; ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ವರ್ಮಿಯನ್ ಮೂಳೆಗಳು ಲ್ಯಾಮ್ಡಾದ ಬಳಿ ಇದ್ದವು; ಎರಡು ಮಾದರಿಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ನರದ ಬಳ್ಳಿ ತೆರೆದಿತ್ತು. ವಯಸ್ಸಾಗಿ ಬರುವ ರೋಗ ಹಾಗೂ ಇತರ ಮುಖ್ಯ ರೋಗಗಳೆಂದರೆ ತೊಡೆಯ ಮೂಳೆಯ ಮೇಲೆ ಕ್ಯಾನ್ಸರಿನಂಥ ಬೆಳವಣಿಗೆ, ತೊಡೆಯ ಮೂಳೆ ಸರಿದಿರುವುದು ಅಥವಾ ಮುರಿದಿರುವುದು, ಹಾಗೂ ಹುಳುಕು ಹಲ್ಲು ಮತ್ತು ಹಲ್ಲಿನ ಕಿಟ್ಟ.

ಕಾಲಮಾನ: ಗಂಗಾ–ಯಮುನಾ ಮೇಲ್ಬಯಲಿನ ಬೂಮಪಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1100–700 ಎಂದು ಇಂಗಾಲ–14ರ ತಂತ್ರದಿಂದ ನಿಶ್ಚಯಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪರಿಸರ: ಬೂಮಪಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1000 ಅಥವಾ ಅದಕ್ಕಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂಚೆ ಸಿಂಧೂ–ಗಂಗಾ ಮಧ್ಯಭೂಮಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸರಸ್ವತಿ–ದೃಶದ್ವತಿ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿ, ಗಂಗಾ–ಯಮುನಾ ಬಯಲಿಗೆ ಸಾಗಿ, ಅನಂತರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.600 ರಲ್ಲಿ ಗಂಗಾ ಕೆಳಬಯಲಿಗೆ ಬಂದಿರಬಹುದೆಂದು ಎಂ.ಕೆ. ಧವಳೀಕರ್ ಊಹಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಬೂಮಪಾ ಜನರು: 1950ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಬೂಮಪಾ ಜನರು ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿದ ಜನರಿರಬಹುದು ಎಂದೂ ಅವರು ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳ ಮತ್ತು ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ಕಾಲದ ವೈದಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾದವರೆಂದೂ ಊಹಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಬಿ.ಬಿ. ಲಾಲ್ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಮಂಡಿಸಿ ಗಂಗಾಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕ ಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದರು. ಬೂಮಪಾ ಕುಂಬಾರಿಕೆ ಋಗ್ವೇದ ಕಾಲದ ಇಂಡೊ–ಆರ್ಯನ್ ಭಾಷೆಯಾಡುವ ಜನರಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದೆಂದು ಅಲ್ಚಿನ್ನರೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಈ ಹೇಳಿಕೆಗಳಿಗೆ ಖಚಿತ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ.

(ಪಿ.ಎಸ್.ಜಿ.)

ಆದಿಚನ್ನಲೂರು: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ತುತುಕುಡಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ. ತಾಮ್ರಪರ್ಣಿ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಈ ಗೋರಿನೆಲೆ ಜರ್ಮನಿಯ ಜಾಗೋರ್‌ನಿಂದ 1876 ರಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಯ ದಕ್ಷಿಣ ವಲಯದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿದ್ದ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್‌ರೀ 1903–04ರಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತ ಶೋಧನೆ ಹಾಗೂ ಆದಿಚನ್ನಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ.

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಗೋರಿಗಳು ಸು.25 ಹೆಕ್ಟೇರಿನಷ್ಟು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹರಡಿವೆ. ಇದು ಜರಗು ನೆಲವಾಗಿದ್ದು ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಭೂಮಿಯ ಮೇಲ್ಪದರದ ಕೆಳಗೆ ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲಿನ ಪದರವಿದೆ. ಇದರ ಕೆಳಗಿರುವ ಸವಕಲಾದ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ ಹಾಸಿನಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ತೋಡಿ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಹೂಳಲಾಗಿದೆ. ಗುಂಡಿಗಳು ಭೂಮಟ್ಟದಿಂದ 2–3 ಮೀ ಆಳದಲ್ಲಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದು ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳು ಇದ್ದುವು. ಅರ್ಧ ಗೋಲಾಕಾರದ ಮುಚ್ಚಳದಿಂದ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಮುಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಮಡಕೆಗಳ ಒಳಗೆ ಮಣ್ಣನ್ನು ತುಂಬದೆ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತುಂಬಲಾಗಿತ್ತು. ಪೂರ್ಣ ಸಮಾಧಿಗಳು ವಿರಳವೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಕೆಲವೊಂದು ಆಯ್ದ ಅಸ್ಥಿಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಇಟ್ಟಿರುವ ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ. ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿಲ್ಲದ, ಬರಿಯ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕೆಲವು ಮಡಕೆಗಳೂ ಇವೆ. ಕೆಲವು ಮಡಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೂದಿ ಇದ್ದ ಕುರುಹುಗಳಿದ್ದವು. ಸಮಾಧಿ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಯ ಒಳಗೂ ಹೊರಗೂ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಹೊರತೆಗೆದ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ.

ಅಸ್ಥಿ ಮಡಕೆಗಳು ದೊರಕು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮಂದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಜಾಡಿಗಳು, ಅಂಡ ಗೋಲಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಮಡಕೆಗಳಿಗೆ ಬುಡದಲ್ಲಿ ಗೂಟದಂತಿರುವ ಚಾಚು ಇದೆ. ಬಾಯಿಯ ಅಂಚನ್ನು ದುಂಡಗಿನ ದಪ್ಪ ಬಳೆಯಂತೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇವು 70 ಸೆಂಮೀ–1 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದು, ಬಾಯಿಯ ವ್ಯಾಸ 1 ಮೀ ಇದೆ. ಕೆಲವೊಂದರ ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ಬೆರಳಿನಿಂದ ಗೀರು ಮಾಡಿದ ತ್ರಿಕೋನ ಚಿಹ್ನೆಗಳ ಸಾಲುಗಳಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಮಡಕೆಗಳ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೊಕ್ಕೆಗಳಿವೆ. ಮಡಕೆಯೊಳಗೆ ಯಾವುದಾದರೂ ವಸ್ತುವನ್ನು ನೇತುಹಾಕಲು ಇವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಿರಬೇಕು.

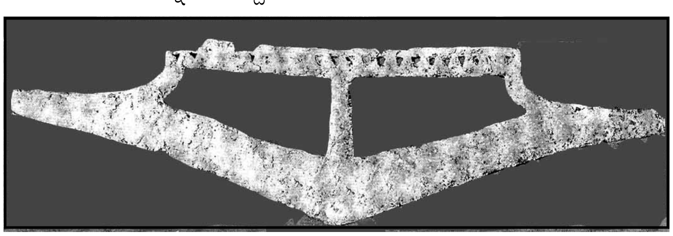

ಕಬ್ಬಿಣದ ಕೃಷಿ ಉಪಕರಣ

ಮಡಕೆಗಳೊಳಗೆ ಮತ್ತು ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಹೊರಗೆ ಇಡಲಾಗಿದ್ದ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಬಗೆಯ ಆಯುಧಗಳು, ಸಲಕರಣೆಗಳು ಹಾಗೂ ದೀಪಗಳು, ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ಉಳಿ, ತ್ರಿಶೂಲಾಕಾರದ ಭರ್ಜಿ, ಎರಡೂ ಬದಿ ಧಾರೆಯಿರುವ ಕತ್ತಿ, ಅರ್ಧ ಚಂದ್ರಾಕಾರದ ಕತ್ತಿ, ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಈಟಿಗಳು, ಮುಳ್ಳಿರುವ ಈಟಿ, ಸಣ್ಣ ಕಠಾರಿ, ಚೂರಿ, ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ, ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿ, ಸನಿಕೆ, ಮೊಳೆ, ಹಣತೆ, ಪದಕಗಳು, ಗಂಟೆ, ಬಳೆ, ಸಣ್ಣ ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ಸಣ್ಣ ಡಬ್ಬಿ ಮುಂತಾದವು ಇದ್ದವು.

ಕಂಚಿನ ವೈವಿಧ್ಯ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಸರಳವಾದ ಬಟ್ಟಲು, ಜರಡಿಯಂತಹ ಬಟ್ಟಲು, ಸಮತಲದ ತಟ್ಟೆ, ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ಅಡ್ಡ–ಉದ್ದ ಗೆರೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಬಟ್ಟಲು, ಪುಟ್ಟ ಜಾಡಿ, ಸಮಾನಾಂತರ ವೃತ್ತಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವಿರುವ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಹಲಗೆ, ಸಿಂಬಿ, ದೊಡ್ಡ ಮಡಕೆಗಳ ಕತ್ತಿನ ಭಾಗ, ಕಿರಿದಾದ ಕುತ್ತಿಗೆಯ ಮಡಕೆ, ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಮುಖ ಮಾಡಿ ನಿಂತ, ಸುರುಳಿಯಾದ ಕೊಂಬುಗಳಿರುವ ಪುಟ್ಟ ಟಗರುಗಳ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಬೆಸೆದ ತಟ್ಟೆ, ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಸುಂದರ ಹಿಡಿಕೆಗಳು, ಜಿಂಕೆ, ಹುಂಜ, ಡೊಂಕು ಬಾಲದ ನಾಯಿ, ಉದ್ದ ಸುರುಳಿ ಕೊಂಬಿನ ಎಮ್ಮೆ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಚಿಕ್ಕ–ಚಿಕ್ಕ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಗೆಜ್ಜೆ, ಬಳೆ, ಕಂಠಾಭರಣ ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ಕಲಾತ್ಮಕ ವಸ್ತುಗಳಿವೆ. ಸು 20 ಚಿನ್ನದ ಮುಕುಟ ಅಥವಾ ಶಿರೋಮಾಲೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಗೋರಿಗಳಿಂದ ಲಭಿಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಹೆಚ್ಚಿನವು ಅಂಡಾಕಾರ ದಲ್ಲಿದ್ದು ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಚುಕ್ಕೆಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ತಾಮ್ರದ ಇಂತಹ ವಸ್ತುಗಳು ಸಹ ದೊರೆತಿವೆ.

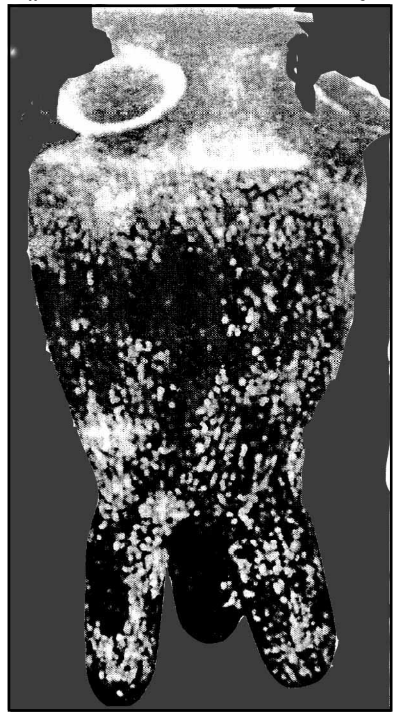

ಐದುಬಾಯಿ ಮಣ್ಣಿನ ಜಾಡಿ

ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ಆಕರ್ಷಿಸುವ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆ ಯಲ್ಲಿವೆ. ಉಳಿದವು ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದ ಮುಚ್ಚಳ ಮತ್ತು ಸಿಂಬಿಗಳು. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಶೇ.25ಕ್ಕೆ ಬೇರೆಡೆ ಗಳಲ್ಲಿಯವುಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಕೆಯಿಲ್ಲ. ಶೇ.30 ರಷ್ಟು ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅತಿ ಅಪರೂಪದ ನಮೂನೆಗಳಾಗಿವೆ. v ಆಕಾರದ ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಅಪರೂಪದ ಬಗೆಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಉಳಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳು (ಶೇ. 45) ಸಾಮಾನ್ಯ ಆಕಾರದವು. ಪುಟ್ಟ ಬಟ್ಟಲು, ಗೋಲ ಬಟ್ಟಲು, ಪುಟ್ಟ ಜಾಡಿ, ಅಲಂಕೃತ ಮುಚ್ಚಳಗಳು, ಉದ್ದ ಕತ್ತಿನ ಗೋಲಮೈಯ ಮಡಕೆ ಮುಂತಾದವು. ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಕಿವಿಯ ಓಲೆಗಳು, ತಾಳಿಯಂತಹ ವಸ್ತುಗಳು, ಗೋಲ ಮಣಿಗಳು, ಕ್ವಾರ್ಟ್ಝೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ರುಬ್ಬುಗುಂಡುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇತರ ವಸ್ತುಗಳಾಗಿವೆ.

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಟಿ.ಸತ್ಯಮೂರ್ತಿ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಈ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು (2004–05). ಆದಿಚನ್ನಲೂರು–ಕಲವೋಯ್ ರಸ್ತೆಗೆ ತಾಗಿರುವ ದಿಬ್ಬದ ಪಶ್ಚಿಮ ಇಳಿಜಾರಿನಲ್ಲಿ 60×60 ಮೀ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಮೂರು ಭಿನ್ನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿದ್ದ 165 ಅಸ್ಥಿ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಸ್ತರದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವನ್ನು ಮೂರು ಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಯಿತು. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂಥ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಶೇ.70 ರಷ್ಟು ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳಿದ್ದರೆ, ಮಧ್ಯದ 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಶೇ. 25 ಹಾಗೂ 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಶೇ.5 ರಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು.

ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತದ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳು ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಪುರಾತನವಾದವು. ಇವನ್ನು ಇಳಿಜಾರಾಗಿರುವ ಜಂಬುಕಲ್ಲಿನ ಹಾಸಿನ ಮೇಲೆ ಅಥವಾ ಈ ಹಾಸಿನೊಳಗೆ ಅಗೆದ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಎಲ್ಲವೂ ಮಂದಗತಿಯ ತಿಗರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ, ಹೆಚ್ಚು–ಕಡಿಮೆ ಒಂದೇ ಗಾತ್ರದ ಕೆಂಪು ಮಡಕೆಗಳು. ಇವನ್ನು ಒಂದು ಅಥವಾ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಎರಡು ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ಮುಚ್ಚಳಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಡಕೆಗಳೊಳಗೆ ಪೂರ್ಣ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಿವೆ. ಶವದ ಕೈಕಾಲುಗಳನ್ನು ಮಡಚಿ ಮಡಕೆಯೊಳಗೆ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳೂ ಇವೆ. ಜೈವಿಕ ವಸ್ತುವಿನಿಂದ ಮಾಡಿದಂತಹ ಮಣಿಗಳೂ ಕೆಲವೊಂದರಲ್ಲಿದ್ದುದು ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಮಡಕೆಗಳ ಒಳಭುಜದ ಮೇಲೆ ಕೊಕ್ಕೆಗಳಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದ ವಿಶೇಷವೇನೆಂದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳು ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪ್ರಕಾರದವು. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಮಡಕೆಗಳು ಬೇರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿಪಾತ್ರೆಗಳಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿಲ್ಲ. ಅವರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲೂ ಇಂತಹ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳು ಸಿಕ್ಕಿರಲಿಲ್ಲ. ಮಂದಗತಿಯ ತಿಗರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ತೆಳುವಾದ ಮಡಕೆಗಳು ಇವಾಗಿವೆ. ಶೇ. 90 ರಷ್ಟು ಮಡಕೆಗಳು ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ (ಅಪೂರ್ಣ) ಸಮಾಧಿಗಳು; ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಹಲ್ಲುಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸಂರಕ್ಷಿತವಾಗಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಉಳಿದ ಅಸ್ಥಿ ಮಡಕೆಗಳು ನಯವಾದ ಮಣ್ಣಿನದಾಗಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಬಣ್ಣ ಕೆಂಪು. ಈ ಹಂತದಿಂದ ಅತ್ಯಧಿಕ ಕಬ್ಬಿಣದ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರಕಿದವು. ಮೂರನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೇ ಕೆಲವು ಒಡೆದುಹೋದ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳಿದ್ದವು. ಇವು ಸಹ ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ಸಮಾಧಿಗಳು. ಇವು ನೆರೆಯ ಕಾರಣದಿಂದ ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತವಾಗಿವೆ.

ಒಂದನೆಯ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಜೋಡಿ ಸಮಾಧಿಗಳಿದ್ದವು. ಒಂದರಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ಮತ್ತು ಪುರುಷರ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಿದ್ದು ಇವು ದಂಪತಿಗಳದ್ದಾಗಿರಬಹುದು, ಕೆಲವೊಂದು ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳು ತೋರಿಬಂದವು. ಇಂತಹ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಬಹುಕಾಲ ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳೊಳಗೆ ಸಾದಾಕೆಂಪು, ಹೊಳೆಯುವ ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ, ಬಿಳಿ ಚಿತ್ರಿತ ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಸಣ್ಣ ಮಡಕೆ ಹಾಗೂ ಮುಚ್ಚಳಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ವಿನ್ಯಾಸಗಳ ಚುಕ್ಕಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಧದ ಅಲಂಕರಣ ಹಳ್ಳೂರು, ಕೊಮಾರನಹಳ್ಳಿ, ಹೆಗ್ಗಡೆಹಳ್ಳಿ (ಕರ್ನಾಟಕ), ಪರುಂಬೈರ್, ತಿರುಕಲ್ಲುಪಟ್ಟಿ (ತಮಿಳುನಾಡು) ನೆಲೆಗಳ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿರುವುದನ್ನು ನೆನಪಿಸಿ ಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಇಟ್ಟಿದ್ದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳೆಂದರೆ ಬಾಣ–ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ, ಕೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಉಳಿಗಳು. ಅವರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಹಾಗೂ ಇತರ ವಿವಿಧ ಪ್ರಶಸ್ತ ವಸ್ತುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಗಲಿಲ್ಲ. ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಉಂಗುರಗಳು ಕಂಡು ಬಂದವು. ಹೊಟ್ಟು, ಕರಕಲಾದ ಬತ್ತ ಮುಂತಾದ ಸಸ್ಯಾವಶೇಷಗಳು, 1 ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಹಂತದ ಕೆಲವು ಮಡಕೆಗಳಲ್ಲಿದ್ದವು.

ಅರ್ಧಗೋಲಾಕಾರದ ಮುಚ್ಚಳವೊಂದರ ಹೊರಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾದ ಒಂದು ಗೀರುಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದು ಯಾವುದೋ ಘಟನೆಯನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವಂತಿದೆ. ಚಿತ್ರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಗಲ ಮುಖದ, ಸಣ್ಣ ನಡುವಿನ, ತುಂಬಿದೆದೆಯ, ಎರಡೂ ಕೈಗಳನ್ನು ಚಾಚಿರುವ ಸ್ತ್ರೀಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಕೈಯಲ್ಲಿ ಅಂಡಾಕಾರದ ಯಾವುದೋ ವಸ್ತುವಿದೆ. ಈ ಚಿತ್ರದ ಎಡ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆಯೂ ಅದರ ಕೆಳಗೆ ಮೊಸಳೆಯೂ ಇವೆ. ಬಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಿಡದ ಟೊಂಗೆ ಹೋಲುವ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಈ ಗಿಡದ ಮೇಲೆ ಕೊಕ್ಕರೆಯೊಂದು ಕೂತಿದೆ.

ಈ ಜನ ಮಧ್ಯಮ ಕಾಯದವರೂ ದೃಢ ಮೈಕಟ್ಟಿನವರೂ ಆಗಿದ್ದರೆಂಬುದು ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇವರ ಹಲ್ಲುಗಳು ಅಷ್ಟೇನೂ ಸವೆದಿಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದ ಇವರು ಅರೆದು ಬೇಯಿಸಿದ ಸಸ್ಯಾಹಾರವನ್ನು ಸೇವಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಇವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಶೀತ ಸಂಬಂಧಿ ಖಾಯಿಲೆಗಳಿಂದ ಬಳಲುತ್ತಿದ್ದರು.ಈ ಸ್ಥಳ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1750–500 ರವರೆಗೆ ಸ್ಮಶಾನ ಭೂಮಿಯಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಒ.ಎಸ್.ಎಲ್.ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ತಂತ್ರದಿಂದ ನಿಗದಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಸಮೀಪ ಸಮಕಾಲೀನ ಜನವಸತಿಯ ಕುರುಹುಗಳಿದ್ದವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ವಸತಿ ಸುತ್ತಲೂ ಇದ್ದ ಪೌಳಿಗೋಡೆಯ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದುದು ಗಮನಾರ್ಹ. (ಟಿ.ಎಸ್.)

ಆದಿಮಾನವ ಕಲೆ: ಮಾನವ ತನ್ನ ದೈಹಿಕ ಮತ್ತು ಮಾನಸಿಕ ವಿಕಸನದ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟಗೆ ನಡೆಯುವುದನ್ನು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಆಯುಧಗಳನ್ನು ಮಾಡುವುದನ್ನು ಕಲಿತುಕೊಂಡಮೇಲೆ, ಕ್ರಮೇಣ ಸುಂದರ ರಚನೆಗಳನ್ನೂ ಮಾಡಲು ಆರಂಭಿಸಿದ. ತಾನು ಮಾಡುತ್ತಿರುವುದು ಕಲೆ ಎಂಬ ಸ್ಪಷ್ಟೋದ್ದೇಶ ಅವನಿಗೆ ಇತ್ತೆಂದು ಹೇಳಲಿಕ್ಕೆ ಬಾರದಾದರೂ ತಾನು ಮಾಡಿರುವ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕೆಲಸದಲ್ಲೂ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪದಾರ್ಥ ಅಥವಾ ಸಾಧನದಲ್ಲೂ ತಾಂತ್ರಿಕ ನೈಪುಣ್ಯ, ನಯ, ನಾಜೂಕುಗಳನ್ನು ತರಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದನೆಂಬುದು ನಿಜ. ಇವನ ಹೃದಯಾಂತರಾಳದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಲಾಭಿರುಚಿ, ಕಲಾ ಮನೋಧರ್ಮ ಕ್ರಮೇಣ ಅವನ ಜೀವನದೊಂದಿಗೇ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಅನೇಕಾನೇಕ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ದೊರಕಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಅವನ ಕಲಾತ್ಮಕ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೂ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಅವನ ಕಲೆ ಉಪಯೋಗ ನಿಷ್ಠವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಏಕೆಂದರೆ ಜೀವನ ನಿರ್ವಹಣೆ ಮಾನವನ ಪ್ರಥಮೋದ್ದೇಶ. ಅನಂತರ ಕಲಾತ್ಮಕ ಜೀವನದ ಮಾತು ಬರುತ್ತದೆ.

ಆದಿಮಾನವನ ಕಲೆಯನ್ನು ಇತಿಹಾಸಪೂರ್ವ ಕಲೆ ಇಲ್ಲವೆ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಲೆ ಎಂದೂ ಕರೆಯುವುದುಂಟು. ಇದನ್ನು ಬೇಟೆಗಾರರ ಕಲೆ, ಆಹಾರೋತ್ಪಾದಕರ ಕಲೆ, ಲೋಹಗಾರರ ಕಲೆ ಎಂದು ಮೂರು ವಿಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಮಾನವ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬೇಟೆಗಾರನಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವನ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಬೇಟೆಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹಳೆಯ ಶಿಲಾಯುಗದ ಅಂತ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದುವು. ಈ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ ಈ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ರೇಖಾಚಿತ್ರ, ಪ್ರಾಣಿ–ಮನುಷ್ಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಯುರೋಪಿನ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಯ ಶಿಲಾಯುಗದ ಚಾಟಲ್ ಪೆರೋನಿಯನ್ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದುದು. ಅನಂತರದ ಆರಿಗ್ನೇಷಿಯನ್, ಗ್ರಾವೆಟ್ಟಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ಬೆಳೆಯುತ್ತ ಮ್ಯಾಗ್ಡಲೀನಿಯನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತು. ಆಫ್ರಿಕದ ಹಳೆಯ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಆದಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಲಾವಂತಿಕೆಯ ಚಿತ್ರ–ಗೊಂಬೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಹಳೆಯ ಶಿಲಾಯುಗದ ಮಾನವ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅನೇಕ ಆಯುಧಗಳಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯುಳಿ (ಬ್ಯೂರಿನ್) ರೇಖಾಚಿತ್ರ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿತ್ತು. ಈ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು ಗುಹೆಗಳ ಗೋಡೆಗಳು, ಸಣ್ಣ ಶಿಲ್ಪಫಲಕಗಳು, ಮೂಳೆಯ ಆಯುಧಗಳ ಮೇಲೆ ರೂಪುಗೊಂಡಿವೆ. ಮ್ಯಾಗ್ಡಲೀನಿಯನ್ ಕಾಲದ ಮೂಳೆಯ ಆಯುಧಗಳು ಬಹು ಸುಂದರ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲು ಹಳೆಯ ಶಿಲಾಯುಗದ ಮಾನವ ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣಗಳ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ದ್ರವದ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೆ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ. ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಕೆಲವು ಎಲೆಗಳ ರಸದೊಂದಿಗೆ ಮಿಶ್ರಣ ಮಾಡಿ, ಆ ಮಿಶ್ರಣವನ್ನು ಟೊಳ್ಳಾಗಿರುವ ಮೂಳೆಯೊಳಗೆ ಸೇರಿಸಿ ಈಗಿನ ಲೇಖನಿಯಂತೆ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಈ ರೀತಿಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಮಾರ್‌ಸಾಲಾಸ್, ಅಲ್ತಮೀರ, ಚೌವೆ, ನ್ಯೌಕ್ಸ್, ಲ್ಯಾಸ್ಕೊ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬೇಟೆಯ ದೃಶ್ಯ ಇಲ್ಲವೇ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಮಾತ್ರ ಇವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಇನ್ನೊಂದು ರೀತಿಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರವೆಂದರೆ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಸಿಂಪಡಿಸಿ ಮಾಡುವ ಚಿತ್ರಗಳು (ಸ್ಪ್ರೇ ಪೇಂಟಿಂಗ್). ತನ್ನ ಅಂಗೈಯನ್ನು ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿಟ್ಟು, ತನ್ನ ಬಾಯಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣದ ದ್ರವವನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು, ಅದನ್ನು ಅಂಗೈಮೇಲೆ ಪಿಚಕಾರಿಯಂತೆ ಉಗುಳಿದಾಗ, ಅಂಗೈಯಿದ್ದ ಭಾಗ ಬಿಟ್ಟು ಮಿಕ್ಕ ಭಾಗವೆಲ್ಲವೂ ಬಣ್ಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂಗೈ ಹೊರಗೆ ತೆಗೆದಾಗ ಆ ಚಿತ್ರ ಬಣ್ಣದ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಗೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮೊದಮೊದಲು ಪ್ರಾಣಿಶಿಲ್ಪಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದುವು. ಆದರೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ನಾವು ಕಾಣುವುದು ಸಂತಾನೋತ್ಪತ್ತಿ ದೇವತೆಯನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುವ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಅಂಗಗಳು ಬಹು ಚೆನ್ನಾಗಿ ರೂಪಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಇಂಥ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಲೆಸ್ಪುಗ್, ವಿಲೆನ್‌ಡಾರ್ಫ್, ಮೊರಾವಿಯ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಲೌಸೆಲ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪದ ವಿಗ್ರಹ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನದಾದರೂ ಅಂಗವಿನ್ಯಾಸ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿದೆ.

ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಯ ಶಿಲಾಯುಗದ ಚಿತ್ರಗಳು, ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದುರ್ಗಮವಾದ, ಕತ್ತಲು ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇಂತಹ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮಾನವ ಏಕೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಎಂಬುದು ವಿವಾದಾಸ್ಪದ. ಫ್ರೆಂಚ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಹೆನ್ರಿ ಬ್ರುಯೆಲ್ ಪ್ರಕಾರ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳು ಮೋಡಿ ಅಥವಾ ಮಾಟದ ಕುರುಹುಗಳೆಂದಿದ್ದಾನೆ. ರಹಸ್ಯ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆದರೆ ಬೇಟೆಯಾಡುವಾಗ ಪ್ರಾಣಿಯನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಕೊಲ್ಲಬಹುದು ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಆದಿಮ ಜನರಲ್ಲಿದ್ದಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಈ ಮೂಲಕ ಬೇಟೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸಂತತಿ ವರ್ಧಿಸಬಹುದೆಂಬ ಆಶಯವಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳು, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಅಮೂರ್ತ ವಿನ್ಯಾಸಗಳ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು ಉದ್ದೀಪಿತ ಅಥವಾ ಭ್ರಮಾಧೀನ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಂಡ ಕಲಾಕಾರನ ಮಾನಸಿಕ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಎಂಬ ಮತ್ತೊಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಇದು ಮಾಂತ್ರಿಕ ಕಲೆ ಎಂಬ ವಾದವೂ ಇದೆ.

ಆದಿಮಾನವ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಹಂತವನ್ನು ತಲುಪಿದಾಗ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ವಾತಾವರಣವೂ ಬದಲಾಗುತ್ತ ಬಂದಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವನ ಸಾಧನ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಅವನು ಆಹಾರೋತ್ಪಾದಕನಾದ. ಒಂದು ಕಡೆ ನೆಲೆ ನಿಲ್ಲುವ ಹವ್ಯಾಸವನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡ. ಇದರಿಂದ ಅವನ ಕಲಾಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಈಗ ಗಮನವೆಲ್ಲವೂ ಹೊಸದಾಗಿ ತಾನು ಮಾಡುವ ಮಡಕೆಗಳ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಗಡಿಗೆ–ಕುಡಿಕೆಗಳನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಯುರೋಪಿನ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಹು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿವೆ. ಮಡಕೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ಬರೆದ ಜ್ಯಾಮಿತಿಕ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಮಡಕೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಗುರಿನಿಂದ ಅನೇಕ ಅಲಂಕಾರಿಕ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಮಾಡುವುದು, ಇಲ್ಲವೇ ಮೊನಚಾದ ಉಪಕರಣದಿಂದ ಬುಟ್ಟಿಯ ಹೆಣಿಗೆಯಂಥ ಅಲಂಕಾರ ಮಾಡುವುದು ಈ ಕಾಲದ ಮಡಕೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಮಣ್ಣಿನಿಂದಲೇ ಮಾಡಿದವು. ಸೆರ್ನವೋಡದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಪುರುಷ ಮತ್ತು ಸ್ತ್ರೀಯ ಎರಡು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾದುವು. ಕುಳಿತಿರುವ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಣ್ಣು, ಮೂಗು, ಬಾಯಿ, ಬೆರಳುಗಳು ಕಾಣುವಂತೆ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಕೇವಲ ಮನುಷ್ಯನ ಆಕಾರವನ್ನು ಕೊಡುವುದೇ ಅಲ್ಲದೆ ವಿವಿಧ ಅಂಗಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೋರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಈ ಕಲೆಗಾರ ಸಮರ್ಥನಾಗಿದ್ದ. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮೊರೇವಿಯ, ಹಂಗೆರಿ, ಸಾರ್ಡೀನಿಯ ಹಾಗೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ, ನವ್ದತೋಲಿ, ಕಯಥ, ಇನಾಂಗಾಂವ್, ಸಂಗನಕಲ್ಲು, ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ.

ಶಿಲಾಯುಗದ ಮಾನವ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಹೆಜ್ಜೆ ಮುಂದಿಟ್ಟು ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಮಾನವನೆನಿಸಿಕೊಂಡಮೇಲೆ, ಅವನ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಮಹತ್ತರವಾದ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಉಂಟಾದವು. ತಾಮ್ರ, ಕಂಚು, ಚಿನ್ನ ಮುಂತಾದ ಲೋಹಗಳ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಪರಿಶ್ರಮ ಸಾಧಿಸಿದಂತೆ ಅವನ ಕಲೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತು. ತಾಮ್ರದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸುವುದೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಹಲವಾರು ರೀತಿಯ ಅಲಂಕಾರಿಕ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸತೊಡಗಿದ. ಈ ಕಾಲದ ಕಂಚಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಸುಂದರ ವಸ್ತುಗಳಾಗಿವೆ. ಇವನ ಕಲೆ ಪಾತ್ರೆಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತಗೊಳ್ಳದೆ ಮನುಷ್ಯ–ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಲೋಹಶಿಲ್ಪಗಳವರೆಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿದೆ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೂ ಆದಿಮಾನವರ ಕಲೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಅಷ್ಟಾಗಿ ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಮಧ್ಯ ಭಾರತದ ಮಿರ್ಜಾಪುರ, ಮಾಣಿಕ್‌ಪುರ, ರಾಯ್‌ಗಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಿಂಘನ್‌ಪುರ, ಹೊಶಂಗಾಬಾದ್ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಗುಹೆಯ ಕಲ್ಲಿನಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಗಳು ದೊರಕಿವೆ.

ಇವು ಇತಿಹಾಸದ ಪೂರ್ವಕಾಲದ ಆದಿಮಾನವನಿಂದ ರಚಿತವಾದುವೆಂದು ಕೆಲವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟರೂ ಈ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯ, ಕುದುರೆ, ಮೊಸಳೆ, ಜಿಂಕೆ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಇತ್ತೀಚಿನ ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣ ಚಿತ್ರ ಗವಿಗಳು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಭೀಂಬೇಟ್ಕ, ಹಿರೆಬೆನಕಲ್ ಮೊದಲಾದ ಭಾರತದ ಜಮ್ಮು-ಲಡಾಕ್‌ನಿಂದ ಹಿಡಿದು ತಮಿಳುನಾಡು-ಕೇರಳ ಮಧ್ಯಭಾಗದವರೆಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಎಲ್ಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟಾರೆ 5,000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಗವಿ-ಬಂಡೆಚಿತ್ರ ಕಲೆ ನೆಲೆಗಳು ಶೋಧವಾಗಿವೆ. ಇನ್ನೂ ಶೋಧವಾಗುತ್ತಲೇ ಇವೆ. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೆ ಶೈಲಿ ಹಾಗೂ ಚಿತ್ರವಸ್ತುವಿನ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳ ಸಾಪೇಕ್ಷ ಕಾಲಮಾನವನ್ನಷ್ಟೇ ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ವಿವಿಧ ನಿರಪೇಕ್ಷ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಈಗ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದು ಇಂಗಾಲ-14 ಹಾಗೂ ಆಕ್ಸಲರೇಟೆಡ್ ಮಾಸ್ ಸ್ಪೆಕ್ಟ್ರೋಮೆಟ್ರಿ (ಎ.ಎಂ.ಎಸ್.) ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಷೋವೆಯಲ್ಲಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳು 32,410 ವರ್ಷ ಹಳೆಯವೆಂಬುದು ಇಂಗಾಲ-14 ತಂತ್ರದಿಂದ ಸಾಬೀತಾಗಿದೆ. ಇದೇ ತಂತ್ರದ ಪ್ರಕಾರ ಲೆ ಪೋರ್ಟೆಲ್ ಚಿತ್ರಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಸು.11,000 ವರ್ಷಗಳು. ಬಣ್ಣದ ಮೂಲ, ಅದನ್ನು ತಯಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ವಿಧಾನ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಅರಿಯುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವ ಬಣ್ಣದ ಕಣಗಳನ್ನು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಲಾ ವಶೆ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯ ಮೂಳೆಯ ಕಲಾಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಲೇಪಿಸಿದ್ದ ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಬಣ್ಣಗಳ ತುಣುಕುಗಳನ್ನು ಸ್ಕ್ಯಾನಿಂಗ್ ಎಲೆಕ್ಟ್ರಾನ್ ಮೈಕ್ರೊಸ್ಕೋಪ್, ಎಕ್ಸ್‌ರೆ ಡಿಫ್ರ್ಯಾಕ್ಷನ್ ಮತ್ತು ಪ್ರೋಟಾನ್ ಇಂಡ್ಯೂಸ್ಡ್ ಎಕ್ಸ್‌ರೆ ಎಮಿಷನ್ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗಳಿಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದಾಗ ಕೆಂಬಣ್ಣವನ್ನು ಹೆಮಟೈಟ್‌ನಿಂದಲೂ (ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಕ್ಸೈಡ್‌ನ ಅದಿರು) ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣವನ್ನು ಮ್ಯಾಂಗನೀಸ್ ಡೈ ಆಕ್ಸೈಡ್‌ನಿಂದಲೂ ತಯಾರಿಸಿದ್ದುದಾಗಿ ತಿಳಿಯಿತು. ಈ ಬಣ್ಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಬಯೋಟೈಟ್ ಮತ್ತು ಫೆಲ್ಡ್‌ಸ್ಪಾರ್ ಮಿಶ್ರಣವನ್ನೂ ಬೆರೆಸಲಾಗಿತ್ತು. ಲ್ಯಾಸ್ಕೊ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣ ಮ್ಯಾಂಗನೀಸ್ ಡೈ ಆಕ್ಸೈಡ್, ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ ಪುಡಿ ಮತ್ತು ಕ್ಯಾಲ್ಸಿಯಂ ಫಾಸ್ಫೇಟ್‌ನ ಮಿಶ್ರಣವಾಗಿದೆ. ಶಿಲಾಯುಗ ಕಲಾಕಾರರ ಕಾರ್ಯವೈಖರಿ-ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧಿಕ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳನ್ನು ಅರ್ಥೈಸುವಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಅಧ್ಯಯನಗಳು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ವಂಶ: 1490-1686ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಹುಭಾಗ ಹಾಗೂ ದಖನ್ನಿನ ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ಒಡೆತನ ನಡೆಸಿದ ರಾಜವಂಶ. ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳ ರಾಜಧಾನಿ ಬಿಜಾಪುರ. ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯ ಒಡೆದುಹೋದಮೇಲೆ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡ ಐದು ಶಾಹಿ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇವರದು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು. ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಹೆಸರು ಈ ವಂಶದ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಸ್ಥಾಪಕನಾದ ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್‌ಖಾನ್‌ನ ಹೆಸರಿನಮೇಲೆ ರೂಢಿತವಾಗಿದೆ. ಈತ ತಾನು ಆಟೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸುಲ್ತಾನ 2ನೆಯ ಮುರಾದ್‌ನ ವಂಶಸ್ಥನೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಇದು ಸ್ವಕಲ್ಪಿತ. ಈತ ಷೇಕ್ ಸಫಿಯ ಯುವಕ ಗುಲಾಮರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾಗಿ ನೇಮಕವಾಗಿದ್ದ. ಈತನ ವಂಶಸ್ಥರಲ್ಲಿ ಮುಂದಿನವರು ಸಫವಿದ್ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ನಿಷ್ಠೆ ತೋರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಇವನು ಅಜರ್‌ಬೈಜಾನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಮೂಲ ಪಂಗಡಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವನು ಎಂದು ತೋರಿಸುತ್ತವೆ.

ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ: ದಖನ್ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದ ಈ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಒಂಬತ್ತು ಸುಲ್ತಾನರು ಆಳಿದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಯೂಸುಫ್, ಅಲಿ, 2ನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಮತ್ತು ಮಹಮ್ಮದ್ ಪ್ರಮುಖರು. ಇತರರು ಇವರಷ್ಟು ಬಲಶಾಲಿಗಳಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ತಮ್ಮ ವಂಶದ ದಕ್ಷ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲೆ ಕರ್ತವ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಸಮಗ್ರತೆಯನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಕಲೆ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯ ರಂಗಗಳಲ್ಲಿನ ಹಲವು ಸಾಧನೆಗಳಿಗೂ ಕಾರಣರಾದರು.

ಮೊದಲ ದೊರೆ ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್ ಷಾ (1490-1510). ಮೊದಲು ಬಹಮನಿ ಅರಸರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಬಹಮನಿ ಸಾರ್ವಭೌಮ ಮಹಮ್ಮದ್ ನಿರ್ಬಲನಾಗಿ ರಾಜ್ಯದ ವ್ಯವಹಾರ ಖಾಸಿಮ್ ಬರೀದ್‌ನ ಕೈಸೇರಿದಾಗ, ಈತ ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ಆಳಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಅಸೀಮ ವೀರನೂ ರಾಜಕೀಯ ಪಟುವೂ ಆಗಿದ್ದ ಈತನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇವನ ಮರಣದ ವೇಳೆಗೆ ಪಕ್ಕದ ರಾಜ್ಯಗಳಿಂದ ಬಿಜಾಪುರಕ್ಕೆ ಅಪಾಯ ತಲೆದೋರಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಇವನ ಮಗ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ (1510-34) ಸಿಂಹಾಸನವೇರುವಾಗ ಕೇವಲ 13 ವರ್ಷದ ಬಾಲಕ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿದ್ದ ಕಮಾಲ್ ಖಾನ್ ರಾಜ್ಯಾಧಿಕಾರವನ್ನು ತಾನೇ ವಶ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಆದರೆ ಇಸ್ಮಾಯಿಲನ ತಾಯಿ ಈ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ವಿಫಲಗೊಳಿಸಿದಳು. ಪರ್ಷಿಯ ಮೊದಲಾದೆಡೆಗಳಿಂದ ಬಂದು ದಖನ್ನಿನಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಷಿಯ ಪಂಥೀಯರಾಗಿದ್ದವರು ಮತ್ತು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸ್ಥಳೀಯರೇ ಆಗಿದ್ದ ಸುನ್ನಿ ಪಂಥದವರು ಈ ಎರಡು ಪ್ರಭಾವೀ ಗುಂಪುಗಳೂ ಅಂದಿನ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಆಗಾಗ್ಗೆ ತಲೆದೋರುತ್ತಿದ್ದ ಇವರ ವೈಮನಸ್ಯಗಳು ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಬೀರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ ಪ್ರಬುದ್ಧನಾದ ಮೇಲೆ ದಖನೀ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಸದೆಬಡೆದ. ಅಹಮದ್‌ನಗರ, ಬೀರಾರ್ ಮತ್ತು ಬಿದರೆಯ ಸುಲ್ತಾನರ ಸಂಯುಕ್ತ ವಿರೋಧವನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಎದುರಿಸಿದ. 1534ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಮೃತನಾದಾಗ ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಿತಿ ಪುನಃ ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತವಾಯಿತು.

ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್‌ನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಾದ ಮಲ್ಲು ಮತ್ತು ಅಲೂಫ್‌ಖಾನರು ಅಸಮರ್ಥರಾಗಿದ್ದರು. ಆಗ ರಾಜಮಾತೆ ಬೀಬೀಜಿ ಖಾನಂ ಬಲಿಷ್ಠ ಮಂತ್ರಿ ಅಸದ್‌ಖಾನನ ಸಹಕಾರದಿಂದ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್‌ನ ಮೂರನೆಯ ಮಗ ಇಬ್ರಾಹಿಂನನ್ನು ಸುಲ್ತಾನನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದಳು. ಇವನ 24 ವರ್ಷಗಳ (1535-58) ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಮುಖ್ಯ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಇವನು ಅಫಕ್ವೀಗಳನ್ನು (ವಿದೇಶೀಯರು) ಹಿಂದಿಟ್ಟು ದಖನೀಯರಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವಿತ್ತ. ಪಾರಸೀ ಬದಲು ಮರಾಠಿಯನ್ನು ಅಧಿಕೃತ ಭಾಷೆಯಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಗೆ ತಂದ. ಇವನ ರಾಜನೀತಿಯಿಂದಾಗಿ ಸ್ವಂತ ಸಹೋದರ ಅಬ್ದುಲ್ಲನೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಹಲವರು ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. ಈ ದಂಗೆಯನ್ನು ಅಡಗಿಸಿದರೂ ರಾಜ್ಯದ ಏಳ್ಗೆ ಕುಂಠಿತವಾಯಿತು. ಇಬ್ರಾಹಿಂ 1558ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ಇವನ

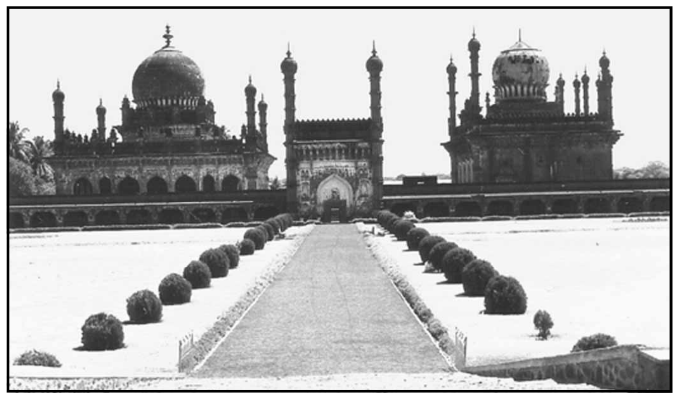

ಇಬ್ರಾಹಿಂ ರೋಜ

ಮಗ ಅಲಿ ಆದಿಲ್ ಷಾ (1558-80) ಶಾಹಿ ವಂಶದ ಅತ್ಯಂತ ಬಲಿಷ್ಠ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷ ಸುಲ್ತಾನರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ. ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ತೊಂದರೆಗೊಳಗಾಗಿದ್ದ ಈತ ಕೆಲವು ಶ್ರೀಮಂತರ ನೆರವಿನಿಂದ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. ತನ್ನ ತಂದೆಯ ನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸದೆ ಅಫಕ್ವೀಗಳನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದ. ವಿಜಯನಗರದ ವಿರುದ್ಧ ಉಳಿದ ಶಾಹಿ ರಾಜರುಗಳ ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ರಚಿಸಲು ಈತನೇ ಕಾರಣ. ಇವನ ಈ ಸಾಧನೆಯಿಂದಾಗಿ 1565ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪತನವಾಯಿತು. ಅಹಮದ್‌ನಗರದ ರಾಜವಂಶದೊಂದಿಗೆ ಪರಸ್ಪರ ರಕ್ತಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದ. ಶಿಥಿಲಗೊಂಡ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದತ್ತ ನಡೆದು ದಕ್ಷಿಣದ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಅಪಾರ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ. ಇವನ 23 ವರ್ಷಗಳ ಆಡಳಿತಕಾಲ ತೀವ್ರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು. 1580ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸೇವಕನೊಬ್ಬನಿಂದ ಕೊಲೆಗೀಡಾದ.

ಅಲಿ ಆದಿಲ್ ಷಾನಿಗೆ ಸಂತಾನವಿಲ್ಲದಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವನ ಸೋದರನ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಆದಿಲ್ ಷಾ (1580-1627) ಇನ್ನೂ ಒಂಬತ್ತು ವರ್ಷದ ಬಾಲಕನಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮುಂದೆ 11 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಾಲ್ವರು ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಒಬ್ಬರ ಅನಂತರ ಒಬ್ಬರು ಆಳಿ ಪರಸ್ಪರ ಕುಟಿಲನೀತಿಗಳಿಂದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸಾಕಷ್ಟು ಹದಗೆಡಿಸಿದರು. ಈ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಲಾಭ ಪಡೆದು ನೆರೆ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳವರು ಬಿಜಾಪುರದ ಆಂತರಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಹಾಕಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಖನ್ನಿನ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಮತ್ತಷ್ಟು ಕೆಟ್ಟಿತು. ಇಬ್ರಾಹಿಂ ವಯಸ್ಸಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನೂ ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಇವನಿಗೆ ಸಹಾಯಕರೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿ ದಿಲಾವರ್ ಖಾನನನ್ನು ಕಿತ್ತೊಗೆದು ತನ್ನ ಸಹೋದರ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್‌ನ ದಂಗೆಯನ್ನು ಅಡಗಿಸಿದ್ದು ಇಬ್ರಾಹಿಂನ ಮೊದಲ ಸಾಧನೆ. ಅಹಮದ್‌ನಗರದವರು ಬಿಜಾಪುರದ ತೊಂದರೆಗಳಿಗೆ ಮುಖ್ಯಕಾರಣರಾದ್ದರಿಂದ ಈತ ಮೊಗಲರ ಜೊತೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸಿ ಅಹಮದ್‌ನಗರವನ್ನು ತುಳಿದ. ಬಿದರೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಅದನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದೊಳಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ (1619). ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಸಾಕಷ್ಟು ದೀರ್ಘಕಾಲ ಆಳಿ ತನ್ನ ಕಲ್ಯಾಣ ಕಾರ್ಯಗಳಿಂದ ಜಗದ್ಗುರು ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದ.

ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಇವನ ಎರಡನೆಯ ಮಗ ಮಹಮ್ಮದ್ ಆದಿಲ್ ಷಾ (1627-56) ತನ್ನ ವಿರೋಧಿ ಸೋದರರನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿ, ಉತ್ತಮ ರಾಜಕೀಯ ಪಟುವಾಗಿ ಬೆಳೆದ. ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿಯ ವಿಸ್ತರಣೆಯನ್ನು 1636ರ ವರೆಗೂ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ತಡೆದ. ಆದರೆ ಅದೇ ವರ್ಷ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ಮೊಗಲರೊಂದಿಗೆ ಅಧೀನತ್ವದ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ತನಗಾದ ನಷ್ಟವನ್ನು ಭರಿಸಲು ದಕ್ಷಿಣದ ಕಡೆ

ತಿರುಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಹುಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇವನ ದಂಡನಾಯಕರುಗಳಾದ ರಣದುಲ್ಲಾಖಾನ್ ಮತ್ತು ಶಹಾಜೀ ಭೋಂಸ್ಲೆ ಅಪಾರ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ಗೆದ್ದುಕೊಟ್ಟರು. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರ ವೈಭವದ ಉತ್ತುಂಗವನ್ನು ಕಂಡಿತು. ಇವನ ಕೊನೆಯ ಕಾಲದ ವೇಳೆಗೆ ಮರಾಠರು ಪ್ರಬಲಿಸಿದರು. ಇವನು ನಿಧನನಾಗುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ (1656) ಬಿಜಾಪುರ ಅವನತಿಯ ಹಾದಿ ಹಿಡಿಯಿತು. ಇವನ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್ ಷಾ (1656–72) ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬರುವಾಗ ಕೇವಲ 15 ವರ್ಷಗಳ ಬಾಲಕ. ಒಂದು ಕಡೆಯಿಂದ ಮೊಗಲರೂ ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆಯಿಂದ ಮರಾಠರೂ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಒತ್ತುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಲಿ ಸುಮಾರು ಒಂದು ದಶಕದ ಕಾಲ ಸ್ಥೈರ್ಯದಿಂದ ವರ್ತಿಸಿದರೂ ಒಂದೇ ಸಮನೆ ಅನುಭವಿಸಿದ ಹೊರಗಿನ ಸೋಲುಗಳು ಮತ್ತು ಒಳಗಿನ ಸಂಚುಗಳಿಂದ ಶಕ್ತಿಗುಂದಿ ಅನತಿಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೃತನಾದ (1672). ಅನಂತರ ಇವನ ಮಗ ಕೇವಲ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷದ ಬಾಲಕ ಸಿಕಂದರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಮೊಗಲರ ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತರಣಾ ಪ್ರವಾಹ ಬಹು ರಭಸದಿಂದ ಹರಡುತ್ತಿದ್ದು 1686ರಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರವನ್ನೂ ಮುಳುಗಿಸಿತು. ಆ ಹೊತ್ತಿಗೆ ವಯಸ್ಸಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದ ಸಿಕಂದರ್ ಶೌರ್ಯದಿಂದ ಹೋರಾಡಿದರೂ ಮೊಗಲರ ಯುದ್ಧ ತಂತ್ರಕ್ಕೆ ಇವನು ಸಾಟಿಯಾಗಿ ನಿಲ್ಲಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕಣ್ಮರೆಯಾಯಿತು. ಸಿಕಂದರ್ ಔರಂಗಜೇಬನ ಬಂದಿಯಾಗಿ 1700ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. (ಬಿ.ಎಸ್.ಎ.)

ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳು ತಮ್ಮ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಉತ್ತುಂಗ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪದ ಬಹುಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಅರಬ್ಬೀ ಸಮುದ್ರದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಬಂಗಾಲ ಕೊಲ್ಲಿಯ ವರೆಗೂ ಇವರ ನಿಯಂತ್ರಣ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ಇವರು ತಮ್ಮ

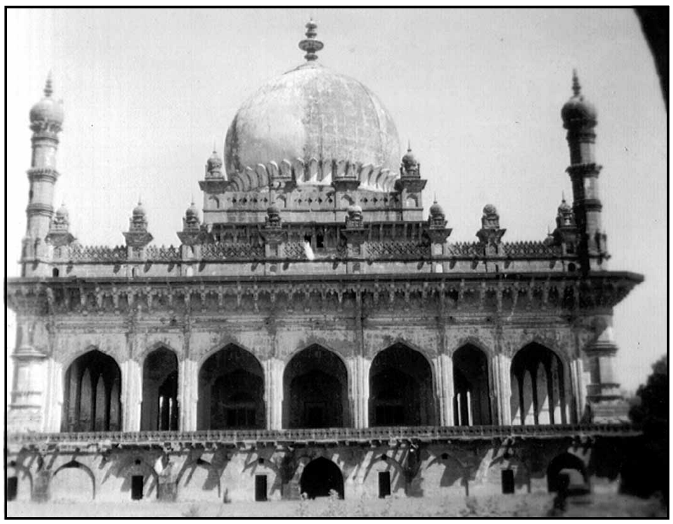

ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಕುಟುಂಬದ ಸಮಾಧಿ

ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿ ಆಡಳಿತ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನೂ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನೂ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇವರ ಸರ್ಕಾರ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಅಥವಾ ಸೈನಿಕ ಪ್ರಧಾನವಾಗದೆ ಪ್ರಬಲ ಪ್ರಭುತ್ವ ವರ್ಗ ಮತ್ತು ಪ್ರಭಾವೀ ಅಧಿಕಾರಿವರ್ಗಗಳಿಂದ ಬೆಂಬಲಿತವಾದ ರಾಜತ್ವವಾಗಿತ್ತು. ಸುಲ್ತಾನ ನಿರಂಕುಶ ಅಧಿಕಾರ ಪಡೆದಿದ್ದರೂ ಮಜ್ಲಿಸ್–ಇ–ಖಲ್ವಾತ್ ಎಂಬ ಸಲಹೆಗಾರರ ಮಂಡಲಿಯನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿರುತ್ತಿದ್ದ. ವಕೀಲ್–ಇ–ಸುಲ್ತನತ್ (ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿ), ಅಮೀರ್–ಇ–ಜುಮ್ಲಾ (ಅರ್ಥಮಂತ್ರಿ), ಮಸ್ತಾಫಿ–ಅಲ್–ಮುಲ್ಕ್ (ಉಪ ಅರ್ಥಮಂತ್ರಿ), ಪೇಶ್ವ, ಅರಮನೆ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕ, ಗೂಢಚರ್ಯೆಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಮೊದಲಾದವರಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲ ಸಹ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆಲವೊಂದು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಮತ್ತೆಲ್ಲ ರೀತಿಯಿಂದಲೂ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳ ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿ ಬಹಮನಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನೇ ಹೋಲುತ್ತಿತ್ತು. ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರ ಒಂದು ತರಫ್ (ಪ್ರಾಂತ) ಮಾತ್ರ ಆಗಿತ್ತು. ಅದು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯವಾದ ಮೇಲೆ ಅದರೊಳಗೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ತರಫ್ ವಿಭಾಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗದಷ್ಟು ಚಿಕ್ಕದಾಗಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ತರಫ್ ಮತ್ತು ತರಫ್‌ದಾರ್ ಎಂಬ ಪದಗಳ ಬದಲಾಗಿ ಜಾಗೀರ್ ಮತ್ತು ಜಾಗೀರ್‌ದಾರ್ ಎಂಬ ಪದಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಯಿತು. ಹೊಸದಾಗಿ ಸಾಧಿಸಿಕೊಂಡ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿಯೇ ತರಲು ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಆ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರ ಹೊಂದಿದ್ದ ಸ್ಥಳೀಯ ಪಾಳೆಯಗಾರರಿಗೆ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟು, ಅವರು ನಿಗದಿಯಾದ ಕಪ್ಪವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸುವಂತೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ರಾಜ್ಯದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಜಹಗೀರಾಗಿ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರಭುತ್ವದ ನಾಡುಗಳನ್ನು ಸರ್ಕಾರ್, ಪರಗಣ ಮತ್ತು ಮಂಡಾಗಳೆಂದು ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿಯೂ ನಾಲ್ವರು ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದರಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರು ಹಿಂದುಗಳು, ಒಬ್ಬ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿ ಮಾಡುವವನು, ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಲೆಕ್ಕಪತ್ರಗಳನ್ನಿಡುವವನು. ಸರ್ಕಾರದ ಮುಖ್ಯನಿಗೆ ಸುಬೇದಾರ ಅಥವಾ ಸರ್ ಹವಾಲ್ದಾರ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧಿಕಾರಿ ಖಾಜಿ, ಪರಗಣದಲ್ಲಿ ಕೊತ್ವಾಲ, ದೇಶಮುಖ್ ಮತ್ತು ದೇಸಾಯಿ ಗಳೆಂಬ ಮೂವರು ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಪೊಲೀಸ್ ಮತ್ತು ಕಂದಾಯದ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂದಾಯದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಹಿಂದುಗಳಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಂದಾಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪರಗಣದ ಆಡಳಿತವ್ಯವಸ್ಥೆಯೆಲ್ಲಾ ಇವರ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಹಳ್ಳಿಗಳು ಆಡಳಿತದ ಅತ್ಯಂತ ಚಿಕ್ಕ ಘಟಕಗಳಾಗಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಪಂಚಾಯಿತಿಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಇವುಗಳ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತಲೆಹಾಕುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಗ್ರಾಮದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ ಪಾಟೀಲ. ಅವನು ಪೊಲೀಸ್, ನ್ಯಾಯ ಮತ್ತು ಕಂದಾಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಅವನಿಗೆ ಕುಲಕರ್ಣಿ (ಲೆಕ್ಕಾಧಿಕಾರಿ) ಎಂಬ ಸಹಾಯಕನಿರುತ್ತಿದ್ದ. ಜೊತೆಗೆ ಚೌಕಿದಾರ ಅಥವಾ ಕಾವಲುಗಾರನಿರುತ್ತಿದ್ದ. ಇವರ ಸೇವೆಗಾಗಿ ಇವರಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಭೂಮಿಗಳನ್ನು ದತ್ತಿಯಾಗಿ (ಇನಾಂ) ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರಭುತ್ವದ ಜಮೀನುಗಳಲ್ಲಿ ರೈತವಾರಿ ಪದ್ಧತಿ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಸರ್ಕಾರ ತನಾಬ್ ಅಥವಾ ಸರಪಳಿಯಿಂದ ಜಮೀನನ್ನು ಅಳೆದು ಕಂದಾಯ ನಿಗದಿಪಡಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಕಂದಾಯ ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶ ಅಥವಾ ಫಲವತ್ತತೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ಒಟ್ಟು ಉತ್ಪನ್ನದ 1/10 ರಿಂದ ½ ಭಾಗದವರೆಗೂ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಇದಲ್ಲದೆ ಜಹಗೀರಿ, ಇನಾಂ, ಅಗ್ರಹಾರ ಮತ್ತು ವಕ್ಫ್‌ಗಳಂಥ ಪದ್ಧತಿಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದುತಂದ ಐಶ್ವರ್ಯ, ವಾರ್ಷಿಕ ಕಪ್ಪ, ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲಿನ ತೆರಿಗೆ, ವಾಣಿಜ್ಯ ಸುಂಕ, ವಿಶೇಷ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜನಿಗೆ ಬರುವ ಕಾಣಿಕೆಗಳು–ಇವು ಆದಾಯ ಮೂಲಗಳು. ರಾಯಚೂರು ಪ್ರದೇಶದ ವಜ್ರದ ಗಣಿಗಳಿಂದಲೂ ಉತ್ತಮ ಆದಾಯ ಬರುತ್ತಿತ್ತು.

ಆರ್ಥಿಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿ: ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ರಾಜರು ಹೊರಗಿನಿಂದ ಬಂದವರಾದರೂ ಬಹುಬೇಗನೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಜನರೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆತು ಆ ಜನರ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ವ್ಯವಸಾಯ ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬಾಗಿತ್ತು. ಬತ್ತ, ಮುಸುಕಿನ ಜೋಳ, ಜೋಳ, ಸಜ್ಜೆ ಮತ್ತು ಕೆಲವೆಡೆ ಗೋದಿ ಮುಖ್ಯ ಆಹಾರ ಬೆಳೆಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ತೊಗರಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ದ್ವಿದಳಧಾನ್ಯ. ಕಾರವಾರ, ಕೊಂಕಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಮೆಣಸು, ಏಲಕ್ಕಿ, ತೆಂಗು, ಗೇರುಬೀಜ ಮತ್ತು ವೀಳ್ಯದ ಎಲೆ ಇವು ಮುಖ್ಯ ವಾಣಿಜ್ಯ ಬೆಳೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಕಪ್ಪುಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಹತ್ತಿ ಸಾಗುವಳಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿತ್ತು. ಕಬ್ಬನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹೊಗೆಸೊಪ್ಪನ್ನು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ತಂದರು. 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಅದರ ಸಾಗುವಳಿ ದಖನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೃಢವಾಗಿ ಬೇರೂರಿತು. ಆರ್ಥಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ಬೆಳೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಹತ್ತ್ವವಿತ್ತು. ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಹಣ್ಣುಗಳು ಮತ್ತು ಹೂವುಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾವು, ಬಾಳೆಹಣ್ಣು, ಕಿತ್ತಲೆ, ನಿಂಬೆ, ಕಲ್ಲಂಗಡಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ದ್ರಾಕ್ಷಿ ಸಹ ದಖನ್ನಿನ ಎತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಕೊಂಕಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಲಸು, ಅನಾನಸು ಮತ್ತು ಪರಂಗಿ ಹಣ್ಣುಗಳು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ಹುಣಿಸೆಮರಗಳು ಇದ್ದವು. ಶುಂಠಿಯನ್ನೂ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಗಸಗಸೆ ಸಹ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದು, ಅದರಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಅಫೀಮು ಔಷಧವಾಗಿಯೂ ಭಂಗಿ ಸೇದಲೂ ಉಪಯೋಗವಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಸಕ್ಕರೆಯನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉತ್ಪಾದಿಸಿ ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ಅರೇಬಿಯ ದೇಶಗಳಿಗೆ ರಫ್ತು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ಹತ್ತಿ ಮತ್ತು ರೇಷ್ಮೆ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಸುಸ್ಥಿತವಾಗಿದ್ದುವು. ಈ ಹಲವಾರು ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಕೊಂಕಣದ ಬಂದರುಗಳ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದ್ದವು. ಬಿಜಾಪುರದ ಹತ್ತಿ ವಸ್ತುಗಳಿಗೆ ಪರ್ಷಿಯ, ಅರೇಬಿಯ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಬೇಡಿಕೆ ಇತ್ತು. ನೇಯ್ಗೆಯವರಿಗೆ ಹಲವು ತೆರಿಗೆಗಳ ರಿಯಾಯಿತಿ ನೀಡಿ ನೇಯ್ಗೆ ಕೈಗಾರಿಕೆಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿ, ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಕಾರವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಹತ್ತಿ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿದ್ದುದನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಕಂಡಿದ್ದಾರೆ. ದಖನ್ನಿನಲ್ಲಿ ತಯಾರಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಹತ್ತಿಬಟ್ಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಲಿಕೋ ಮತ್ತು ಮಸ್ಲಿನ್ ಮುಖ್ಯ ಬಗೆಗಳು. ಬಿಜಾಪುರ ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ರತ್ನಗಂಬಳಿಯನ್ನು ನೇಯುವುದು ವಿಶೇಷವಾಗಿತ್ತು. ಧಾರವಾಡ ಸೀರೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ರಾಜ್ಯದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಪ್ಪನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರನ್ನು ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಈ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ನೀಲಮಣಿ, ಪದ್ಮರಾಗ, ಪಚ್ಚೆ ಮೊದಲಾದ ಅಮೂಲ್ಯ ಕಲ್ಲುಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವಜ್ರ ಬಹು ಮುಖ್ಯವಾದುದು. 16 ಮತ್ತು 17ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರಕ್ಕೆ ಭೇಟಿನೀಡಿದ ಬಹುತೇಕ ಪ್ರವಾಸಿಗಳೆಲ್ಲ ಈ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ವಜ್ರದ ಗಣಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸು. 15 ವಜ್ರದ ಗಣಿಗಳಿದ್ದವು. ಇಲ್ಲಿನ ವಜ್ರಗಳು ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯವಾಗಿದ್ದುವು. ಆದರೆ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ್ದಕ್ಕಿಂತ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ವಜ್ರವನ್ನು ಕತ್ತರಿಸುವ ಮತ್ತು ಸಾಣೆಹಿಡಿಯುವ ಅನೇಕ ಕೆಲಸಗಾರರು ಈ ಗಣಿಗಳ ಬಳಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಉದ್ಯಮ ಗುಜರಾತಿ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ಕೈಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಗಣಿಗಳು ರಾಜನ ಆಸ್ತಿಯಾಗಿದ್ದುವು. ಉತ್ಪಾದಕರಿಗೆ ಗೇಣಿಯ ಮೇಲೆ ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಂದ ವಜ್ರಗಳು ಸೂರತ್, ಗೋವ, ಆಗ್ರ, ದೆಹಲಿ ಮತ್ತಿತರ ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದವು.

ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಗಳೇ ಅಧಿಕಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಈಗಿನಂತೆಯೇ ಜಾತಿಪದ್ಧತಿ ಇತ್ತು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಹಿಂದುಗಳ ಎಲ್ಲ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಗಳಿಗೂ ಅವರ ಆವಶ್ಯಕತೆಯಿತ್ತು. ಅವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ವೈದ್ಯಕೀಯ ವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕುಟುಂಬವೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ಕಾಯಿಲೆಗೆ ಬೇಕಾಗುವ ಗಿಡಮೂಲಿಕೆಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿರುತ್ತಿತ್ತು.

ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ವಂಶಾವಳಿ:

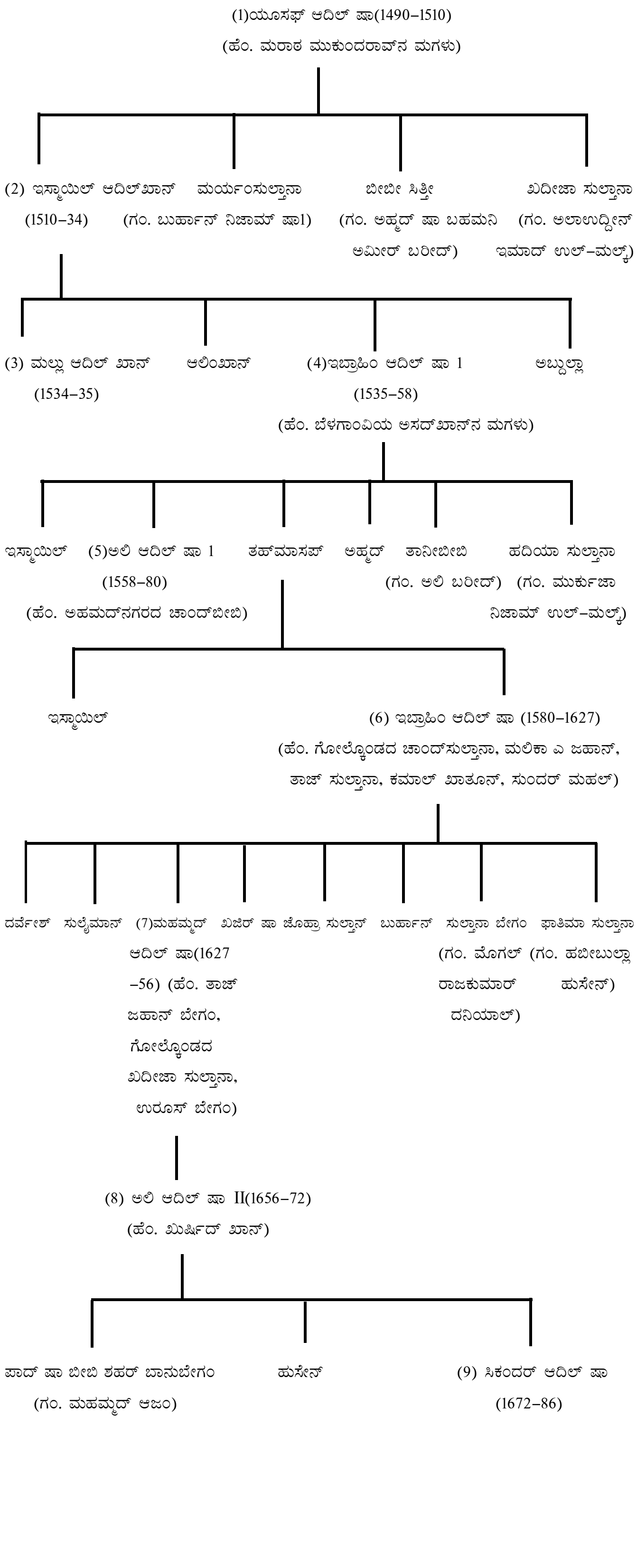

ಜನರ ಮನರಂಜನೆಗಳು ಸುಲಭ ರೀತಿಯವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಹಳ್ಳಿಯಿಂದ ಹಳ್ಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ತಮ್ಮ ಕಲೆಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿ ಮನರಂಜನೆ ನೀಡುವ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ವಲಸೆಗಾರರ ಗುಂಪುಗಳಿದ್ದವು. ಅವರಲ್ಲಿ ಹಾವಾಡಿಗರು, ದೊಂಬರು, ಹರಿಕಥೆ ಮಾಡುವವರು ಇದ್ದರು. ವಿನೋದಕ್ಕಾಗಿ ಕೋಳಿ ಜೂಜು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ರಾಜಮನೆತನದವರು ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಂತರು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ವಾರ್ಷಿಕ ಜಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಉತ್ಸವಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಜರುಗುತ್ತಿದ್ದು ಬಡಜನರಿಗೆ ನಿತ್ಯದುಡಿತದಿಂದ ಬಿಡುವನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಬೇರೆ ಬೇರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಸ್ನೇಹಿತರು ಅಲ್ಲಿ ಒಂದುಗೂಡಲು ಅವಕಾಶವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮುಸ್ಲಿಮರು ಉರುಸ್ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರುತ್ತಿದ್ದರು. ಹರಿದಾಸರು ಗ್ರಾಮದಿಂದ ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ತೆರಳಿ ಧರ್ಮಬೋಧೆಯನ್ನೂ ಮನರಂಜನೆಯನ್ನೂ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಡವರು ದಟ್ಟಿಯಷ್ಟನ್ನೇ ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೆಂಗಸರೂ ಹೆಚ್ಚು ಬಟ್ಟೆ ಧರಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಆಂಗ್ರಕ ಎಂಬ ಮುಸ್ಲಿನ್‌ನ ನಿಲುವಂಗಿ ಹಾಕಿಕೊಂಡು ಪೇಟ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಮುಸ್ಲಿಮರು ಬಿಗಿಯಾದ ಪೈಜಾಮ, ಅಂಗಿ, ಉದ್ದನೆಯ ಕೋಟು ಮತ್ತು ಪೇಟವನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಶ್ರೀಮಂತ ಹಿಂದು ಮಹಿಳೆಯರು ಆಭರಣವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೂಗುತಿ, ಕಾಲ್ಗಡಗ, ಕೈಕಡಗ ಮತ್ತು ಕಂಠಾಭರಣಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿದ್ದವು. ಬಡವರು ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳನ್ನು ತೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಶ್ರೀಮಂತರ ಮನೆಗಳು ಸುಸಜ್ಜಿತವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಕೆಲವು ರೋಗಗಳು ಹಾಗೂ ಹುಳಹುಪ್ಪಟೆಗಳನ್ನು ದೂರವಿಡಲು ನೆಲಕ್ಕೆ ಸೆಗಣಿ ಸಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು (ಪೆಟ್ರೊಡೆಲ್ಲವೆಲ್ಲ ಇದನ್ನು ಇಟಲಿಯಲ್ಲೂ ರೂಢಿಗೆ ತರಲು ಬಯಸಿದ್ದನಂತೆ). ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು, ಬನಿಯಾಗಳು ಸಸ್ಯಾಹಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಅಕ್ಕಿ, ಜೋಳ, ಗೋದಿ ಮತ್ತು ದ್ವಿದಳಧಾನ್ಯಗಳು, ತುಪ್ಪ, ತರಕಾರಿ ಅವರ ಮುಖ್ಯ ಆಹಾರವಾಗಿತ್ತು. ಉಳಿದ ಜಾತಿಯವರು ಮಾಂಸ, ಮೀನು ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನೂ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೊಂಕಣ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಮೀನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದೊರಕುತ್ತಿತ್ತು. ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರು ಅನ್ನ ಮತ್ತು ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಆಹಾರವಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಫ್ರೈಯರ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಮುಸ್ಲಿಮರು ಮಾಂಸ ಮತ್ತು ಗೋದಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಿಂದುಗಳು ಎಲೆಯಲ್ಲಿ ಊಟಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಪಿಂಗಾಣಿ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದವು. ವೀಳ್ಯದ ಎಲೆಯನ್ನು ಎಲ್ಲ ವರ್ಗದ ಜನರೂ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸ ಹೆಂಗಸರು, ಗಂಡಸರೂ ಈ ಅಭ್ಯಾಸ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. *

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ವರ್ಣಚಿತ್ರಕಲೆ (ಸಾಹಿತ್ಯಕ): ಸಾಹಿತ್ಯಕವಾಗಿ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಕಾಲದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಹಲವಾರು ಸಮಕಾಲೀನ ಇತಿಹಾಸಕಾರರು, ಕವಿಗಳು ತಮ್ಮ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆದಿಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಅವು ಬಹುತೇಕ ಪರ್ಷಿಯನ್, ಉರ್ದು ಹಾಗೂ ಕಿಂಚಿತ್ ಕನ್ನಡ, ಮರಾಠಿ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಚರಿತ್ರೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತು. ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ವರ್ಣಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ಗಮನ ಕಡಿಮೆ. ಸಾಂದರ್ಭಿಕವಾಗಿ ಕೆಲವು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳ ರಚನೆಯ ಕಾಲ, ಕಟ್ಟಿದವರ, ಕಟ್ಟಿಸಿದವರ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಈ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಪರ್ಷಿಯನ್ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದ ಕೃತಿಗಳು: ಮಹ್ಮದ ಕಾಶಿಮ ಫೆರಿಸ್ತನ ಗುಲ್ಶನೆ–ಇಬ್ರಾಹಿಮೀ ಅಥವಾ ತಾರಿಖ–ಇ–ಫರಿಶ್ತಾ (1605), ಜುಹುರನ ಮಹಮ್ಮದನಾಮಾ (1641), ಫಿತುರಖಾನದ ಹಫ್ತ–ಕುರ್ಸಿ (1660) ಹಾಗೂ ಇವುಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಇನ್ನಷ್ಟು ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಬರೆದ–ಫಕೀರ ಮಹಮ್ಮದ ಝುಬೇರಿಯ ಬುಸಾತೀನೆ–ಸಲಾತೀನ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳು. ಅಬ್ದುಲ್ಲಾ ದೆಹಲಿಯ ಇಬ್ರಾಹಿಮನಾಮಾ ಹಾಗೂ ಮುಲ್ಲಾ ನುಸ್ರತಿಯ ಅಲಿ–ನಾಮಾ, ನೂರುಲ್ಲಾ ಇಬ್ನ ಕಾಜಿಯ ತಾರೀಖ್–ಇ–ಅಲಿ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ವಿಜಾಪುರ ನಗರ ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ವಾಸ್ತು ರಚನೆಗಳ ವರ್ಣನೆಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಆದಿಲ್‌ಶಾನ ಆಸ್ಥಾನದ ಜ್ಯೋತಿಷಿ ತಮ್ಮಣ್ಣ ಭಟ್ಟ ದೈವಜ್ಞನ ಇತಿಹಾಸವನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಬೇಕು. ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿಯೇ ವಿಜಾಪುರದ ಅರಮನೆಯ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಆದಿಲಶಾಹೀ ರಾಜ್ಯದ ಸಂಸ್ಥಾಪಕ ಯೊಸುಫ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾ 1513–14ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಆದರೆ ಇದನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ವಿವರಗಳು ಸಿಗುವುದಿಲ್ಲ. ಒಂದನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾ 1557–80 ನಗರಕ್ಕೂ ಹಾಗೂ ಅರಮನೆಗೂ ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾದ ಕೋಟೆಯನ್ನು 1566ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ವಿವರಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ಅಲಿ ಆದಿಲಷಾ ನಗರದ ಸುತ್ತಲೂ ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾದ, ಸುಣ್ಣ ಗಚ್ಚು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಕಾರ್ಖಾನೆಯ ಕೆಲಸದ ಮೇಲೆ ಕಿಶ್ವರಖಾನನನ್ನು ಮುಖ್ಯಸ್ಥನನ್ನಾಗಿ ನಿಯಮಿಸಿದ. ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲ ಊರುಗಳಲ್ಲಿಯ ಚತುರರಾದ ಗೌಂಡಿಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲು ಕಡೆಯುವವರನ್ನು ಕರೆದು ಸೇರಿಸಿದ. ಅವರ ಮೇಲೆ ಕಣ್ಗಾರಿಕೆಗಾಗಿ ಗುಮಾಸ್ತರನ್ನು ನಿಯಮಿಸಿ ಕೋಟೆಯ ಒಂದೊಂದು ಭಾಗಕ್ಕೆ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿಯ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ಸರದಾರನನ್ನು ನಿಯಮಿಸಿದನು. ಇಡೀ ಕೋಟೆಯನ್ನು 2 ವರ್ಷ 6 ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದರಂತೆ. ಕೋಟೆಯ ಉದ್ದ 6 ಫರಸಖ (28.8 ಕಿಮೀ) ಆಯಿತು. ಫರಸಖ ಎಂಬ ಪದ ಪಾರಸೀ ಭಾಷೆಯದು. ಪಾರಸೀ ಶಬ್ದಕೋಶದ ಪ್ರಕಾರ ಒಂದು ಫರಸಖ ಎಂದರೆ 3 ಮೈಲು.

ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಕೆಲಸ ಹಿಜರಿ ಸನ್ 973ರಲ್ಲಿ ಮುಗಿಯಿತು (1565–66). ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಯ ಅಗಲ 8 ಗಜ (7.20ಮೀ), ಎತ್ತರ 20 ಗಜ (18.0 ಮೀ) ಇದ್ದು 120 ಬುರುಜುಗಳಿವೆಯಂತೆ. ಕೋಟೆಯ ಸುತ್ತ 6,000 ತೂಬುಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯ

ಲಾಗಿದೆಯೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ 70 ಕಳ್ಳಕಿಂಡಿಗಳಿವೆಯಂತೆ. ಕೋಟೆಗೆ 6 ಬಾಗಿಲುಗಳಿದ್ದು, ಅರಮನೆಯ ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಗೆ ಮುಖ ಮಾಡಿದ ಬಾಗಿಲಿಗೆ ಮೆಕ್ಕಾ ಬಾಗಿಲು ಎಂದೂ ಉಳಿದ ಬಾಗಿಲುಗಳಿಗೆ ಆ ಬಾಗಿಲುಗಳ ಹತ್ತಿರ ಇದ್ದ ಊರುಗಳ ಹೆಸರನ್ನೆ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಆ ಬಾಗಿಲುಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಹೇಳಿಲ್ಲ. ಅದರಂತೆ ಕೋಟೆಗೆ ಅಗಲವಾದ ಮತ್ತು ಆಳವಾದ ಕಂದಕವನ್ನೂ ತೋಡಲಾಗಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ನೀರು ಯಾವತ್ತೂ ಕಡಿಮೆಯಾಗುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಮುಂದುವರಿದು ಹೇಳುತ್ತ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ತಂದೆ ಇಬ್ರಾಹೀಮ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾನು ನಗರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಯ ಸಮೇತ ಎರಡು ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಎರಡು ಕಂದಕಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದನೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾನು ಕಟ್ಟಿದ ಅರಮನೆಯ ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಆತನ ಮೊಮ್ಮಗ ಇಬ್ರಾಹೀಮ ಇನ್ನಷ್ಟು ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾಗಿ ಕಟ್ಟಿರಬೇಕು. ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾನು ನಗರದ ಸುತ್ತ ಭವ್ಯವಾದ ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಅನಂತರ ನಗರದ ಶ್ರೇಷ್ಠಿಗಳು, ಶ್ರೀಮಂತರು, ಸರದಾರರು ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಮಹಲುಗಳನ್ನು, ವಾಡೆಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ವಾಸಸ್ಥಾನಕ್ಕಾಗಿ ಕಟ್ಟಲು ತೊಡಗಿದರಂತೆ.

ನೀರು ಸರಬರಾಜು: ಜೀವನಾಧಾರ ನೀರಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಆಧುನಿಕರನ್ನೂ ಅಚ್ಚರಿಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ವಿಜಾಪುರದ ಪಶ್ಚಿಮ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಭೂಮಿ ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದುದನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು, ಭೂಮಿಗೆ ಬಿದ್ದ ಮಳೆಯ ನೀರನ್ನು ಒಂದು ಹನಿಯನ್ನೂ ಬಿಡದೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ನಗರಕ್ಕೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಇದೊಂದು ಅಪರೂಪ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಅಗಾಧ ಕರ್ತೃತ್ವ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿದೆ.

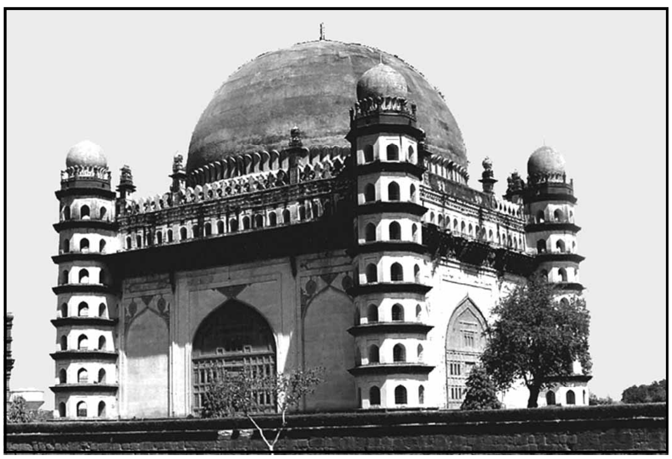

ಗೋಳಗುಮ್ಮಟ

ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಕಾಲದ ನೀರಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕುರಿತು ಮೊದಲಿಗೆ ಗಮನ ಹರಿಸಿದ ಬಾದಶಹ ಒಂದನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾ ಎಂದು ಫೆರಿಸ್ತ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಫೆರಿಸ್ತನನ್ನು ಆಧರಿಸಿಯೇ ಬರೆದ ಬುಸಾತಿನೆ-ಸಲಾತಿನದಲ್ಲಿ ಈ ಕುರಿತು ಸ್ವಲ್ಪ ವಿವರವಿದೆ. ವಿಜಾಪುರದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಕಿಶ್ವರಖಾನನೇ ಬಾದಶಹನ ಆಣತಿಯಂತೆ ಐದು ಕೋಸು ದೂರದಿಂದ ನಗರಕ್ಕೆ ನಲ್ಲಿ ನೀರನ್ನು ತಂದ. ದಾರಿಯಲ್ಲಿಯ ಬಂಡೆಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ನೀರನ್ನು ತಂದು ಕೋಟೆಯ ಹತ್ತಿರ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಹೌದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಆ ಹೌದಿಗೆ ಕಾರಂಜೆ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಆ ಹೌದು ಯಾವಾಗಲೂ ತುಂಬಿರುವಂತೆ ನೀರಿನ ಸರಬರಾಜು ಆಗುತ್ತಿತ್ತು. ನಗರದ ಎಲ್ಲ ಜನರೂ ಈ ನೀರನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಮಂದಿರಗಳು: ಆದಿಲಶಾಹಿ ಕಾಲದ ಮೊದಲ ಮಸೀದಿಯ ಉಲ್ಲೇಖವನ್ನು ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾನು 1512-13ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ. ಅದಕ್ಕೂ ಮೊದಲೆ 1488-89ರಲ್ಲಿ ಫಾರೂಕ್ ಮಹಲದ ಹತ್ತಿರ ಖ್ವಾಜಾ ಜಹಾನನು ಒಂದು ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ್ದನಂತೆ. ಆದರೆ ಅರಮನೆಯ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಒಂದೇ ಒಂದು ಮಸೀದಿಯನ್ನು ನೋಡಿದರೆ, ಇವೆರಡೂ ಒಂದೇ ಆಗಿರಬೇಕು. ಅನಂತರ ಒಂದನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂ 1551ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಜುಮ್ಮಾ ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದನೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ವಿಜಾಪುರದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಜುಮ್ಮಾ ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಒಂದನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾನು 1577-78ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಇದು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೆ ಅತಿ ದೊಡ್ಡದಾದ ಮಸೀದಿ. ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾ ಅಲ್ಲದೆ ಮುಂದಿನ ನಾಲ್ವರು ಬಾದಶಹರು ಹಾಗೂ ಔರಂಗಜೇಬ್ ಕೂಡ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ವಿಸ್ತಾರಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಜುಮ್ಮ ಮಸೀದಿ ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ 135ಮೀ ಉದ್ದ ದಕ್ಷಿಣೋತ್ತರವಾಗಿ 67.5ಮೀ ಅಗಲದ ಒಂದು ಚೌಕೋನಾಕೃತಿಯ ಬೃಹತ್ ಕಟ್ಟಡ. ಉತ್ತರ-ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೆ ಭವ್ಯವಾದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳು ಇವೆ. ಆದರೆ ಕಟ್ಟಡದ ಸೌಂದರ್ಯ ಎದ್ದು ಕಾಣುವುದು ಅದರ ಏಳು ಕಮಾನುಗಳಿಂದ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು 8.4ಮೀ ಅಗಲ 7.5ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದ ಮಧ್ಯದ ಕಮಾನು ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಭವ್ಯವಾದ ಸಭಾಗೃಹದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಗಾಗಿ 2250ಮೀ ಚೌಕಾಕಾರದ ಸ್ಥಳಗಳಿವೆ. ಮೇಲೆ 17.1ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಗುಮ್ಮಟವಿದೆ. ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ತಳದಲ್ಲಿ 33 ಗುಮ್ಮಟಗಳಿವೆ.

ಎರಡನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾ 1588ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಮಲಿಕಾಯೆ ಜಹಾಂ ಮಸೀದಿಯಲ್ಲದೆ ಎರಡನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾ ಕೂಡ ಒಂದು ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದ ನೆಂಬುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಮಹಲುಗಳು/ಉಪನಗರಗಳು/ಉದ್ಯಾನವನಗಳು: ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾ 1515-16 ಫಾರೂಕ ಮಹಲನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದು ಇಂದಿನ ಜಿಲ್ಲಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಕಚೇರಿಯಾಗಿದೆ. ಆತನ ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ 1520-21ರಲ್ಲಿ ಚಂಪಾಮಹಲನ್ನು, ಒಂದನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂ 1528-29ರಲ್ಲಿ ಹದಿನಾರು ಕಂಬಗಳ ಅಂದರೆ ಸೋಲಹ ಕಂಬಾ ಮಹಲನ್ನು, ಒಂದನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾ 1560-61ರಲ್ಲಿ ಹೀರಾಮಹಲನ್ನು 1561-62ರಲ್ಲಿ ಕಂಕಣ ಮಹಲ್ ಮತ್ತು ಗಗನ ಮಹಲನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಬಹುಶಃ ಕಂಕಣ ಮಹಲ್ ಎಂಬುದೇ ಗಗನ ಮಹಲ್ ಆಗಿರಬೇಕು. 1649ರಲ್ಲಿ ಗಗನ ಮಹಲ್ ಕಟ್ಟಡ ಸುಟ್ಟುಹೋಯಿತು. ಎರಡನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಆದಿಲ್‌ಷಾ ಸಾತ ಮಜಲಿ ಮಹಲನ್ನು 1583 ಕಟ್ಟಿಸಿದ. 1580ರಲ್ಲಿ ಬುಲಂದ ಮಹಲ್ ಮತ್ತು ಹಫ್ತಗಗನ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಶಂಕುಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದನೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಈ ಬಾದಶಹ ದಿಲಖುಶ್ ಮಹಲ್ ಎಂಬ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖ ಎರಡು ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇದು ಯಾವ ಕಟ್ಟಡವೆಂಬುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ 1588ರಲ್ಲಿ ಆನಂದ ಮಹಲನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಎರಡನೆಯ ಇಬ್ರಾಹೀಮ್ 1599-1600ರಲ್ಲಿ ನವರಸಪುರ ಉಪನಗರವನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಮುಂದಿನ ಐದಾರು ವರುಷಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿ ಮುಗಿಸಿದ್ದ. 1602ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲೂನ ಮಗನು ಜೋಹರಾಪುರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ. 1646ರಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ ಮಹ್ಮದ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾ ಆಸಾರ್ ಮಹಲ್ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದಕ್ಕೆ ದಾದ ಮಹಲ್ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಇತ್ತು. ಎರಡನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾ 1659ರಲ್ಲಿ ಹಸನಿ ಮಹಲ್, ಅಲಿ ಮಹಲ್, 1602ರಲ್ಲಿ ಅರ್ಷ ಮಹಲುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಹಸನಿ ಮಹಲ್ ಹಾಗೂ ಅಲಿ ಮಹಲ್ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಬಾರಾಇಮಾಮರಿಗಾಗಿ ಹಸನಿ ಮಹಲನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಅಲಿ ಮಹಲು ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಸಾಗವಾನಿ ಕಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಅದು ಬೆಬಿಲೋನಿಯದಲ್ಲಿಯ ಖೈಬಾನಾಕ್ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತಿತ್ತು. ಬಣ್ಣ ಹಚ್ಚಿದ ಅಲಿ ಮಹಲ್ ಎಂದರೆ ಬಾದಶಹನ ಮುತ್ತು, ಸ್ವರ್ಗೀಯ ಆನಂದ. ಅಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು, ಅಲಂಕಾರಗಳು ಜಗತ್ ಶೋಭಾದಾಯಕವಾದವುಗಳು. ಹೊಸದಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ 'ಚೌತಂ'ವು ಅದಕ್ಕೊಂದು ಆಭರಣವಾಗಿದೆ ಎಂದೆಲ್ಲ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಾದಶಹರು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲದೆ ಇತರರು ಕಟ್ಟಿದ ಮುಬಾರಕಖಾನ ಮಹಲ್, ಮೆಹ್ತರ್ ಮಹಲ್ ಮುಂತಾದವುಗಳು ಕೂಡ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ.

ಸಮಾಧಿಗಳು: ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ವಂಶದ ಮೂವರು ಬಾದಶಹರು ಭವ್ಯ ಸಮಾಧಿ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಎರಡು ಪೂರ್ತಿಗೊಂಡಿವೆ; ಒಂದು ಪೂರ್ತಿಗೊಂಡಿಲ್ಲ. ಪಾರಸೀ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಕಟ್ಟಡಗಳ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರೂ ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಕೂಡ ಉಲ್ಲೇಖಿಸದಿದ್ದುದು ಅಚ್ಚರಿಯೇ ಸರಿ. ಬುಸಾತಿನೆ-ಸಲಾತಿನದಲ್ಲಿ ಗೋಳಗುಮ್ಮಟದ ವರ್ಣನೆ ಬರುತ್ತದಾದರೂ ಅದರ ಕಾಲಮಾನ ವಿವರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿಲ್ಲ. ಸುಲ್ತಾನ ಮಹ್ಮದ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾನು ಜೀವಂತವಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ಗುಮ್ಮಟವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಇಬ್ರಾಹೀಮ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾನನ್ನು ಜೋಹರಾಪುರದಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಲಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇಬ್ರಾಹೀಮ್ ರೋಜಾ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿಲ್ಲ! ಬಹುಶಃ ಸಮಾಧಿ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಅನಂತರ ಅದಕ್ಕೆ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ರೋಜಾ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿರಲೂ ಸಾಕು. ಅದರಂತೆ ಸುಲ್ತಾನ ಮಹ್ಮದನ ಸಮಾಧಿಯನ್ನು ಬಾದಶಾಹಪುರದಲ್ಲಿ ಮಾಡಲಾಯಿತೆಂದೂ, ಎರಡನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ಸಮಾಧಿಯನ್ನು ಶಾಹಪೇಟದಲ್ಲಿ ಮಾಡಲಾಯಿತೆಂದೂ ಹಫ್ತ-ಕುರ್ಸಿಯ ಫಿತುರಖಾನ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಒಂದನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ಸಮಾಧಿಯನ್ನು ಕೋಟೆಯ ಒಳಗಡೆಯ ಲಷ್ಕರ ಬಜಾರದಲ್ಲಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಫಿತುರ್‌ಖಾನ ಅಸದಖಾನ ಲ್ಯಾರಿ ಎರಡನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದ್ದವನು (1656-72). ಈತನಿಗೆ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹೀ ಇತಿಹಾಸ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಗೊತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಕೇಳಿ 2ನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾನೆ ಇತಿಹಾಸ ಬರೆಯಲು ಹೇಳಿದ್ದರಂತೆ. ಅದರಂತೆ ಬರೆದುದಾಗಿ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಹಫ್ತ ಕುರ್ಸಿಯನ್ನು ಬರೆದ 150 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಬುಸಾತಿನೆ-ಸಲತಿನ್ ಬರೆದದ್ದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಬಾದಶಹರ ಸಮಾಧಿಗಳಿಗೆ ಹೆಸರುಗಳು ಅನಂತರ ಬಂದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು.

ಒಂದು ದಂತ ಕಥೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಎರಡನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಆದಿಲ್‌ಷಾ (1580-1626) ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕುಸುರಿ-ಕೆಲಸದ ಸುಂದರ ಕಟ್ಟಡ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ರೋಜಾವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದಾಗ ಮಗ ಮಹ್ಮದ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾ (1626-56) ಸೂಕ್ಷ್ಮತೆಗೆ – ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲದೆ ಭವ್ಯವಾದ ಸರಳ ಗಾಂಭೀರ್ಯದ ಕಟ್ಟಡ ಗೋಳ-ಗುಮ್ಮಟವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಆತನ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾನಿಗೆ (1656-72) ಸೂಕ್ಷ್ಮತೆ ಹಾಗೂ

ಭವ್ಯತೆಗಳಿಗೆ ಮಿಗಿಲಾದ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸುವ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಆತನ ದೌರ್ಭಾಗ್ಯದಿಂದ ಅದು ಪೂರ್ತಿಯಾಗದೆ ಅರ್ಧ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಪರ್ಯಾಯ ಶಬ್ದ ಬಾರಾ–ಕಮಾನ್ ಆಯಿತು! ಕಟ್ಟಡದ ತಳಪಾಯ ಹಾಗೂ ಕಟ್ಟೋಣದ ಕ್ಷೇತ್ರ ಗೋಳ ಗುಮ್ಮಟಕ್ಕಿಂತ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ನೆನೆಸಿಕೊಂಡಾಗ, ಅಲಿರೋಜಾ ಕಟ್ಟಡ ಪೂರ್ತಿಗೊಂಡಿದ್ದರೆ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೆ ಅದೊಂದು ಅದ್ಭುತ ಕಟ್ಟಡವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. (ಎಂ.ವಿ.ವಿ.)

ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು: ವಿಜಾಪುರ ಹಾಗೂ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಎರಡು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಆದಿಲಶಾಹಿ ಕಾಲದವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುವ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಒಂದು, ನಗರದ ಆಸಾರ ಮಹಲದಲ್ಲಿ; ಇನ್ನೊಂದು ಹತ್ತಿರದ ಕುಮಟಗಿ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ. 1580–1626ರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಎರಡನೆಯ ಇಬ್ರಾಹೀಮ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾ ಕುಮಟಗಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ರೀಡ ವಿನೋದಕ್ಕೆಂದು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಜಲ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ತಾರಗಳು, ವ್ಯಕ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಇವೆ. ಅವು ಕಾಣಿಸದಷ್ಟು ಅಳಿಸಿ ಹೋಗಿವೆ. ಅಲ್ಲಿಯ ಪೋಲೋ ಆಟದ ಚಿತ್ರ, ಪಕೀರನ ವೇಷದ ಸುಲ್ತಾನನ ಚಿತ್ರಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ಛಾಯಾಕರಣದ ರೀತಿಯನ್ನೇ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ನಗರದ ಆಸಾರ್ ಮಹಲದಲ್ಲಿಯ ಮೇಲಿನ ಮೂರು ಕೋಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಗಳ ತುಂಬ ಬರೆದ ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಅವುಗಳು ನೀಲ ಬಣ್ಣ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುವ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಚಿತ್ತಾರಗಳಿಂದಲೂ ಅಲ್ಲೊಂದು ಇಲ್ಲೊಂದು ವ್ಯಕ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದಲೂ ತುಂಬಿಕೊಂಡಿವೆ. 1642–43ರಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ ಮಹ್ಮದ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾನು ದಾದ ಮಹಲ ಕಟ್ಟಿಸಲು 1646ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದನೆಂದು ಮತ್ತು ಹಪ್ತ ಕುರ್ಸಿಯಲ್ಲಿ ಬಂಗಾರದ ಬಣ್ಣ ಹಚ್ಚಿದರು ಎಂದು ಮಹಮ್ಮದ ನಾಮ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಅದೇ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆದು ಎರಡನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಬರೆಯುತ್ತ 1659ರಲ್ಲಿ ಅಲಿ ಮಹಲ್‌ನ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತ, ಅದನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣ ಸಾಗವಾನಿ ಮರದಿಂದ ಕಟ್ಟಿ ಅದಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಆದುದರಿಂದ ಅಲಿ ಮಹಲದಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಅಲಂಕಾರಗಳು ಜಗತ್ ಶೋಭಾದಾಯಕವಾಗಿವೆ. ದಾದ ಮಹಲ್ ಅಲಿ ಮಹಲಾಗಿ ಇಂದು ಆಸಾರ್ ಮಹಲ್ ಆಗಿರಬಹುದೆ? ಏಕೆಂದರೆ ಗ್ರಂಥಸ್ಥವಾಗಿ ಆಸಾರ್ ಮಹಲ್ ಹೆಸರಿನ ಉಲ್ಲೇಖ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. (ಕೆ.ಕೆ.ಕೆ.)

ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ: ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ವಂಶಸ್ಥರ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸು. 16–17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಭವ್ಯಸ್ಮಾರಕಗಳ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ವಿವರ ಇಲ್ಲಿ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ನೀಡಿದೆ. ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ದೊರೆಗಳು ಸಮರ್ಥ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ಮಾಪಕರಾಗಿದ್ದುದ್ದರ ಜೊತೆಗೆ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಕಾರದ ಲಲಿತಕಲೆಗಳಿಗೂ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಗೀತಗಳಿಗೂ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದ್ದರು. ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ದಖನ್ನಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕಲಾಪ್ರಕಾರ ಚಿಕಣಿಚಿತ್ರಕಲೆ ಉತ್ತುಂಗಕ್ಕೇರಿತು. ವಿವಿಧ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಊರ್ಧ್ವವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನುಳ್ಳ ರಾಜಸೌಧ. ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ವರ್ಣರಂಜಿತ ವಿಹಾರಭವನ, ಅಪೂರ್ವ ತಾಂತ್ರಿಕ ನೈಪುಣ್ಯವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುವ ಜಲಪೂರೈಕೆಯ ರಚನೆ, ದುರ್ಗಮ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಂದ ರಾಜಧಾನಿ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದ್ದು, ಈಗ ಉಳಿದಿರುವ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳು ಬಿಜಾಪುರದ ಅಂದಿನ ವೈಭವ ಹಾಗೂ ವಾಸ್ತು ಸಾಧನೆಗಳ ಜೀವಂತ ಕುರುಹುಗಳಾಗಿವೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದ ಜನಪ್ರಿಯ ಪ್ರವಾಸಿ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿರುವ ಬಿಜಾಪುರ ಮತ್ತು ಅದರ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿರುವ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ದಾಖಲತಿಗೆ ಮೊದಲಿಟ್ಟ ಆದ್ಯರಲ್ಲಿ ಜೇಮ್ಸ್ ಫರ್ಗ್ಯುಸನ್ ಮತ್ತು ಹೆನ್ರಿ ಕಸಿನ್ಸ್ ಪ್ರಮುಖರು. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಅಂದಿನ ಪಶ್ಚಿಮ ವಲಯ (ಇಂದಿನ ಔರಂಗಾಬಾದ್ ವಲಯ) ಅಧೀಕ್ಷಕರಾಗಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿನ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರ, ಪ್ರಾಮುಖ್ಯದ ಸು. 320 ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ, ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ದಾಖಾಲಾತಿ ಮಾಡಿ ನಕ್ಷೆ, ಛಾಯಚಿತ್ರ, ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಪುಷ್ಟವಾದ ವರದಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಅವರ ಬಿಜಾಪುರ್ ಅಂಡ್ ಇಟ್ಸ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಇಂದಿಗೂ ಒಂದು ಮೇರುಕೃತಿ. ಬಿಜಾಪುರದ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ಜಾಮೀ ಮಸೀದಿ, ಇಬ್ರಾಹಿಂ ರೋಜಾ ಮುಂತಾದವೂ ಸೇರಿದಂತೆ 95 ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನು ಕೇಂದ್ರ ಪುರಾತತ್ವ ಇಲಾಖೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯ ಸ್ಮಾರಕಗಳೆಂದು ಸಂರಕ್ಷಿಸುತ್ತಿದೆ.

ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಹಂತದ ಮಹಮ್ಮದೀಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಪ್ರಚಲಿತ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಶೈಲಿಗಳ ಅನುಕರಣೆಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಕ್ರಮೇಣ ಸ್ಥಳೀಯ ಹಿಂದು ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಕಲ್ಪನೆ, ನಿರ್ಮಾಣತಂತ್ರ ಹಾಗೂ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಅಂಶಗಳ ಉತ್ತಮ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಔಚಿತ್ಯಪೂರ್ಣ ಅಳವಡಿಕೆಯಿಂದ ವಿಶಿಷ್ಟ ದಖನಿ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧವಾದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಕಮಲದಳಗಳ ನಡುವಿನಿಂದ ಮೇಲೇರುವ ಅಲಂಕೃತ ಚಿತ್ತಾಕರ್ಷಕ ವಿನ್ಯಾಸದ ಗುಮ್ಮಟ, ಮೇಲ್ಚಾವಣಿಯ ಮೋಹಕ ಕಂಗುರಗಳ ಸಾಲು, ಅವುಗಳಿಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿರುವ ಶ್ರೀಮಂತ ಕೆತ್ತನೆಯ ಮುಂಚಾಚಿದ ಸಜ್ಜ, ಬಾಗಿ ಬಳುಕುವ ಕಮಾನುಗಳು, ಅವುಗಳ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಅಲಂಕರಣ, ಕಂಬಗಳ ಬದಲಿಗೆ ಬಳಸಿರುವ ಬೃಹದ್ಗಾತ್ರದ ಕಮಾನುಗಂಬಗಳು ಇವು ಬಿಜಾಪುರ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಕೊರೆದು ಮೂಡಿಸಿದ ಗಾರೆಯ ಮನೋಹರ ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳ ಹಾಗೂ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿರುವ ಫಲಕ, ಕುರಾನಿನ ಸೂಕ್ತಿ ಹಾಗೂ ಇತರ ಶಾಸನಗಳಿರುವ, ಅಲಂಕರಣವಿರುವ ಹೊರ ಭಿತ್ತಿಗಳು, ಕಲಶ ಸಹಿತ ತೆಳು ನೀಳವಾದ ಮನಸಳೆಯುವ ಮಿನಾರುಗಳು ಈ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿವೆ. ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿಂದಲೂ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಹಜವಾಗಿ ಈ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಶೈಲಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣವಾದ ವೈಶಾಲ್ಯ , ಭವ್ಯ ಬೃಹದ್ಗಾತ್ರ, ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧತೆ, ಅಕ್ಷಸಮತೆಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿವೆ. ಕೆಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಗುಮ್ಮಟಗಳ ಬದಲಾಗಿ ಬಳಸಿರುವ ವಿಶಿಷ್ಟ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯಿಂದ ರೂಪಿಸಿದ ವಿಸ್ಮಯಕಾರಿ ವೈಶಾಲ್ಯದ ಸಮತಲ ವಿತಾನಗಳು (ಮೇಲ್ಚಾವಣಿ) ಅಪ್ರತಿಮ ವಾಸ್ತು ಸಾಹಸಗಳೇ ಆಗಿವೆ.

ಮಹಮ್ಮದ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ಸಮಾಧಿ ಸ್ಥಳವಾದ ಗೋಳಗುಮ್ಮಟ (1656) ಹಿಂದು–ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿಯ ಅತ್ಯುತ್ಕೃಷ್ಟ ಉದಾಹರಣೆ. ಧ್ವನಿ ಸಂಯೋಜನೆ, ವಾಸ್ತುತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಸೌಂದರ್ಯ ತತ್ತ್ವಗಳ ಕಲಾತ್ಮಕ ಸಂಯೋಜನೆಯಿಂದ ರೂಪಗೊಂಡು ಉನ್ನತ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಈ ಕಟ್ಟಡ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ತಲವಿನ್ಯಾಸ,

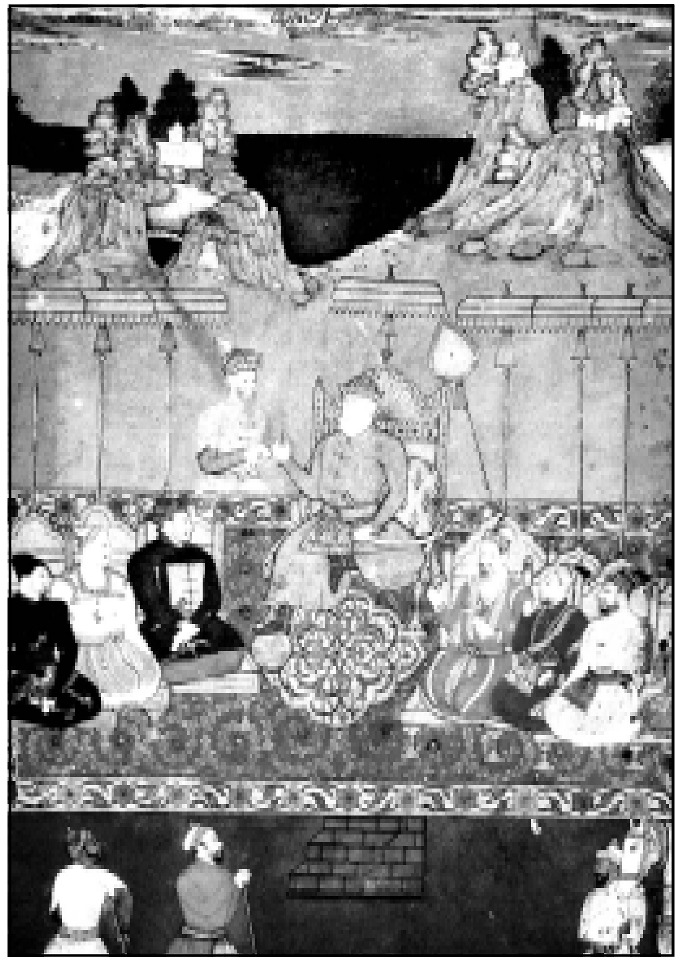

ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಕಾಲದ ವರ್ಣಚಿತ್ರ

ಬೃಹತ್ಪ್ರಮಾಣದ ಗುಮ್ಮಟ, ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಲಾದ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದ ಮೋಹಕ ಸ್ತಂಭಗೋಪುರ (ಮಿನಾರು) ಮತ್ತು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತನ್ನ ಪಿಸುಗುಟ್ಟುವ ಹಜಾರ ದಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚದ ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಒಂದು ಅದ್ಭುತವೆನಿಸಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆ ಸ್ಮಾರಕವನ್ನಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನವಾಗಿ ವಿಶ್ವ ಪರಂಪರೆಯ ಸಮಿತಿಯ ಪರೀಕ್ಷಾರ್ಥಕ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ನಮೂದಿಸಲು ವಿನಂತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಲಾತ್ಮಕವಾದ ಅಂಡು ಮಸೀದಿ, ವರ್ಣಮಯ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಅಸಾರ್ ಮಹಲ್,ವಿಶಿಷ್ಟ ತಲವಿನ್ಯಾಸಗಳ ಜೋಡುಗುಮ್ಮಟ,ಸಾಮಾಜಿಕ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳ ಉತ್ತಮ ಮಾದರಿಗಳಾದ ಸಾತ್ ಮಂಜಿಲ್ ಹಾಗೂ ಗಗನ್ ಮಹಲ್, ಸರಳ ಸುಂದರ ವಿನ್ಯಾಸದ ಚಾಂದ್ ಮತ್ತು ತಾಜ್ ಬಾವಡಿಗಳು ಬಿಜಾಪುರ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಇತರ ಉದಾಹರಣೆಗಳು.

ಸೌಂದರ್ಯ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಯ ಆಗರವಾಗಿದ್ದ ಈ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು 1604ರಲ್ಲಿ ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ ಅಕ್ಬರ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ರಾಯಭಾರಿ ಅಸದ್‌ಬೇಗ್ ವಿಶ್ವದ ಯಾವುದೇ ನಗರ ಪ್ರವಾಸಿಗಳಿಗೆ ಇದಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ನಯನಾನಂದಕರ ನೋಟವನ್ನು ನೀಡಲಾರದು ಎಂದಿದ್ದಾನೆ.

ಬಿಜಾಪುರದ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಕೋಟೆ, ಅರ್ಕಿಲ್ಲಾ ಮತ್ತು ಬುರುಜುಗಳು: ಬಹಮನಿ ಅರಸರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್ ಖಾನ್ ಸ್ವತಂತ್ರ ಅರಸನಾದ ಮೇಲೆ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲ ಆವಶ್ಯಕತೆಯಾಗಿ ರಾಜಧಾನಿಯ ಸುತ್ತ ಅಭೇದ್ಯವಾದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಮೊದಲು ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಸುತ್ತ ಇದ್ದ ಮಣ್ಣಿನ ಕೋಟೆಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ, ಕಲ್ಲಿನ ಹೊದಿಕೆ ನೀಡಿ, ಸುಭದ್ರವಾಗಿಸಿ ಈ ಹೊಸ ದುರ್ಗಮ ಕೋಟೆ ರೂಪಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾರ್ಯ ಮೊದಲನೆಯ ಅಲಿಯ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಮುಂದುವರೆದು ಬಹುಶಃ 1565ರಲ್ಲಿ–ಅಂದರೆ ಸಂಘಟಿತ ದಖನಿ ಸುಲ್ತಾನರು ವಿಜಯನಗರದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಸಾರುವ ವೇಳೆಗೆ–ಪೂರ್ಣವಾಯಿತು. ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಬಹುತೇಕ ದೀರ್ಘವೃತ್ತಾಕಾರದ, ಏಕಕೇಂದ್ರಿತವಾದ ಎರಡು ವಿಶಿಷ್ಟ ಭಾಗಗಳಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯದು ಕಡೆಗಾಪಿನ ಒಳಕೋಟೆ (ಅರ್ಕಿಲ್ಲಾ). ಇದು ಹೊರಕೋಟೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದು, ಅರಮನೆ, ಅಂತಃಪುರ, ರಾಜಪ್ರಮುಖರ

ಉಪಲಿ ಬುರುಜ್, ಬಿಜಾಪುರ

ನಿವಾಸಿಗಳು, ಜಾಮೀಮಸೀದಿ, ನ್ಯಾಯಾಲಯ, ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಭುತ್ವ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದು ಸು.400 ಮೀ ಪರಿಧಿ ಹೊಂದಿದೆ. ಇದನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಸುಭದ್ರ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿದ್ದ ಏಕೈಕ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿದೆ. ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಆಳ, ಅಗಲವಾದ ಕಂದಕವಿದೆ. ಹೊರಗೋಡೆಯು ಸು. 10ಕಿಮೀ ಪರಿಧಿ ಹೊಂದಿದ್ದು, ಸುತ್ತಣ ಕಂದಕ 12 ರಿಂದ 15ಮೀ ಅಗಲ ಹಾಗೂ 5ಮೀ ಆಳವಾಗಿದೆ. ಪೂರ್ವಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ ಈ ಹೊರಕೋಟೆಯ ಅಗಲ 3ಕಿಮೀ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ. ಇಳಿಜಾರಾದ ಕೋಟೆಯ ಹೊರಮೇಲ್ಮೈ ಆಳದಲ್ಲಿರುವ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಶಿಲಾಸ್ತರದ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಸಮಾನಾಂತರ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿ, ಒಳಗೆ ಕಲ್ಲುಗುಂಡು, ಮಣ್ಣು ತುಂಬಿ, ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿ ಹಾಸಿ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಬಹುತೇಕ ಕಂದಕ ತೋಡಿದಾಗ ದೊರೆತ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು ಸ್ಥಳೀಯ ಹಿಂದು, ಜೈನ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಸ್ತುಗಳಾಗಿವೆ.

ಅಭೇದ್ಯ ಗೋಡೆಯ ಹೊರಪರಿಧಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಅರ್ಧವೃತ್ತಾಕಾರದ 106 ಬುರುಜುಗಳು, 5 ಮುಖ್ಯ ಮಹಾದ್ವಾರಗಳು ಮತ್ತು ಹಲವಾರು ದಿಡ್ಡಿ ಬಾಗಿಲುಗಳಿವೆ. ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿನ ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ಬುರುಜುಗಳ ಮೇಲೆ ಆ ಕಾಲದ ರಕ್ಷಣಾ ವಾಸ್ತುವಿನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆನಿಸಿದ ಶಕ್ತಿಶಾಲಿ ಫಿರಂಗಿಗಳನ್ನಿರಿಸಿದೆ. ಕೋಟೆ, ಬುರುಜುಗಳ ಮೇಲಣ ಹೊರಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಕೋವಿಕಿಂಡಿ ಸಹಿತವಾದ ತೆನೆಗಳಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಕದ್ವಾರ, ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಹಾಪುರದ್ವಾರ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿದ್ವಾರ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಾಪುರ ಮತ್ತು ಎತ್ತರದ ಮಹಾದ್ವಾರ, ಮತ್ತು ನೈರುತ್ಯದಲ್ಲಿ ಫತೇ ಅಥವಾ ಮನಗೂಳಿ ದ್ವಾರಗಳು ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳು. ಇವಲ್ಲದೆ ಜೊಹ್ರಾಪುರ ಮತ್ತು ಬಾದಶಾಹಪುರ ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯದ್ವಾರಗಳು ಬೃಹದಾಕಾರದ ಬಿರುಜು,ಆಕರ್ಷಕ ಕಮಾನು, ಕಾವಲು ಪಡೆಯವರಿಗಾಗಿ ಚೌಕಿ, ಕೊಠಡಿ, ಮದ್ದು ಗುಂಡುಗಳ ದಾಸ್ತಾನಿನ ಕಿರು ಉಗ್ರಾಣ ಮುಂತಾದ ರಕ್ಷಣಾ ವಸ್ತು ವಿನ ಎಲ್ಲ ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ಸಶಕ್ತವೂ ಅಭೇದ್ಯವೂ ಆಗಿವೆ. ಪ್ರತಿ ಮುಖ್ಯದ್ವಾರದಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದರೊಳಗೊಂದರಂತೆ ಎರಡು ಬಾಗಿಲುಗಳಿವೆ. ದಪ್ಪ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿ, ಚೌಕಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಲಾದ 6 ಅಂಗುಲಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ದಪ್ಪವಿರುವ ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯ ಮರದ ತೊಲೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಬಾಗಿಲಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ 12 ಮೊನಚುಮೊಳೆ ಹೊಡೆಸಿ ದುರ್ಭೇದ್ಯವಾಗಿಸಿದೆ. ಈ ದ್ವಾರಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಸಂಕೀರ್ಣ ವಿನ್ಯಾಸದಿಂದ ಸಶಕ್ತವಾದದ್ದು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿರುವ ಮೆಕ್ಕಾಗೇಟ್. ನಿರಂತರ ಯುದ್ಧಗಳಿಂದಾಗಿ–ಮುಖ್ಯವಾಗಿ 1686ರಲ್ಲಿ ಔರಂಗಜೇಬ್‌ನ ದಾಳಿಯಿಂದ–ಬಹಳಷ್ಟು ಹಾನಿಗೊಳಗಾದ ಕೋಟೆ, ಬುರುಜುಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ಸುಭದ್ರಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ನಗರದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜೊಹ್ರಾಪುರದ್ವಾರದ ಸ್ವಲ್ಪ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ, ಹೊರಕೋಟೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ, ಸಿಂಹದ ಬುರುಜಿನ ಮೇಲೆ (ಬುರ್ಜ್–ಇ– ಶೇರ್ಜಾ) ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮಾಲಿಕ್–ಇ–ಮೈದಾನ್ ಫಿರಂಗಿಯಿದೆ. ಈ ಬತೇರಿ 1671ರಲ್ಲಿ ಕೇವಲ 5 ತಿಂಗಳಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಯಿತೆಂದು ಇಲ್ಲಿನ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. 1549ರಲ್ಲಿ ಮುಹಮ್ಮದ್ ಹಸನ್ ಬಿನ್ ರೂಮಿ ಎಂಬಾತ ಅಹಮದ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಕಂಚನ್ನು ಎರಕ ಹೊಯ್ದು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ರೂಪಿಸಿದ ಈ ರಣರಂಗದ ರಾಜ 1565ರ ತಾಳೀಕೋಟೆಯ ಯುದ್ಧದ ಗೆಲುವಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿತ್ತು. ಅನಂತರ 1632ರಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಕಟ್ಟಿದ ಬುರುಜಿನಲ್ಲಿ ಈ ತೋಪನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದೆ. ಆನೆಗಳನ್ನು ನುಂಗುತ್ತಿರುವ ಸಿಂಹಮುಖದಂತೆ ಬಾಯನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗಿರುವ ಈ ತೋಪಿನ ಉದ್ದ 4.2ಮೀ, ಗರಿಷ್ಠ ಹೊರವ್ಯಾಸ 1.2ಮೀ ಹಾಗೂ ಕೊಳವೆಯ ಒಳವ್ಯಾಸ 0.70ಮೀ ಇದ್ದು ಸು. 55ಟನ್ ತೂಗುತ್ತದೆ.

ಸಿಂಹ ಬುರುಜಿನ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಉಪಲಿ(ಹೈದರಿ) ಬುರ್ಜು ಇದೆ. ದೀರ್ಘವೃತ್ತಾಕಾರದ ಎತ್ತರದ ಈ ಬುರುಜಿಗೆ ಮೇಲೆ ಹೋಗಲು ಹೊರ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶಾಸನದಂತೆ 1563ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ಈ ಬುರುಜಿನ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಫಿರಂಗಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದಾದ ಲಾಂಚೆರ್ರಿ (ದೂರ ಚಿಮ್ಮುವ ಫಿರಂಗಿ) ಸು.10ಮೀ ಉದ್ದವಿದ್ದು, ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ 1.0ಮೀ ಗರಿಷ್ಠ ವ್ಯಾಸ ಹೊಂದಿದ್ದು ಸು.22 ಟನ್ ತೂಗುತ್ತದೆ. ಅದರಂತೆ ನಗರದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದ ಕೋಟೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಬುರುಜಿನ ಮೇಲೆ ಬಿಜಾಪುರದ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದಾದ ಲಂಡಾಕಸಾಬ್ ಫಿರಂಗಿಯಿದೆ. ಸು. 6.55ಮೀ ಉದ್ದ, 1.5ಮೀ ಗರಿಷ್ಠ ವ್ಯಾಸದ ಈ ಫಿರಂಗಿ ಸು. 47ಟನ್ ತೂಕವಿದೆ. ಇದೇ ಬುರುಜಿನ ಮೇಲೆ ಇನ್ನೊಂದು ಸಣ್ಣ ಫಿರಂಗಿಯೂ ಇದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಅಲ್ಲಾಪುರದ್ವಾರದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಫಿರಂಗಿ ಬುರುಜು, ಗೋಳಗುಮ್ಮಟದ ಉತ್ತರಕ್ಕಿರುವ ಅಲ್ಲಾಪುರ ಬುರುಜುಗಳ ಮೇಲೂ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಫಿರಂಗಿಗಳಿವೆ. ಇನ್ನುಳಿದ ಬತೇರಿಗಳ ಮೇಲಿದ್ದು ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಉರುಳಿ ಬಿದ್ದ ಫಿರಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಆಯ್ದ ಆರನ್ನು ಮತ್ತು ಇಂತಹ ಫಿರಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಕಲ್ಲಿನ ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣದ ಗೋಲಾಕಾರದ ಗುಂಡುಗಳನ್ನು ಗೋಳಗುಮ್ಮಟ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದೆ. ಆ ಕಾಲದ ಎಲ್ಲ ಮುಖ್ಯ ಫಿರಂಗಿಗಳಂತೆ, ಬಿಜಾಪುರದ ಅನೇಕ ಫಿರಂಗಿಗಳನ್ನು ಕಬ್ಬಿಣದ ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಪಕ್ಕ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿ, ಬಳೆಗಳನ್ನು ತೂರಿಸಿ, ಬೆಸುಗೆ ಹಾಕಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅರಮನೆ ಹಾಗೂ ವಿಹಾರ ತಾಣಗಳು: ಮೊಗಲ್ ಕಾಲದ ನಾಗರಿಕ ವಾಸ್ತುವಿನ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಫತೇಪುರ್ ಸಿಕ್ರಿ, ಆಗ್ರಾ ಹಾಗೂ ದೆಹಲಿಯ ಕೆಂಪು ಕೋಟೆಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಪುರಾತತ್ತ್ವೀಯ ಆಕರಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುವಂತೆ, ಇಡೀ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಂಡೋ–ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಶೈಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಆಧಾರ ಸಾಮಗ್ರಿ ಒದಗಿಸುವುದು ಬೀದರ್ ಹಾಗೂ ಬಿಜಾಪುರದ ಕಟ್ಟಡಗಳು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ಕಾರ್ಯಾಲಯ, ವಾಸಗೃಹಗಳಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, ಬಹುಕಾಲ ಬಳಸಿರುವುದರಿಂದ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಉಪಯೋಗ ದಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಕಾಲದ ಅರಮನೆ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಮೂಲರೂಪದಲ್ಲಿ, ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿದು ಬಂದಿವೆ. ಆರಂಭಿಕ ಕಾಲದ ಅರಮನೆಗಳಾದ ಗಗನ್ ಮಹಲ್, ಅಸಾರ್ ಮಹಲ್‌ಗಳು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಶೈಲಿಯ ಮುಂದುವರಿಕೆಯಾಗಿದ್ದು, ಆ ಬಳಿಕ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದವು ಕ್ರಮೇಣ ತಲವಿನ್ಯಾಸ, ಊರ್ಧ್ವವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಅಲಂಕರಣ ವೈವಿಧ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಮತೋಲನ ಮತ್ತು ಆಕ್ಷಸಮತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು 3, 5, 7 ಅಥವಾ 9 ಸಮಾನ ಎತ್ತರದ ಕಮಾನುಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವಿದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದ ಕಮಾನು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಉಳಿದವುಗಳಿಗಿಂತ ಅಗಲವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕಮಾನುಗಳ ಹೊರಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಗಾರೆಯ ನಾಜೂಕಾದ ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳ, ವೃತ್ತಫಲಕಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಅಪರೂಪವಾಗಿ ವಿವಿಧ ವರ್ಣಗಳ ಹೆಂಚುಗಳ ಅಲಂಕರಣವಿರುತ್ತದೆ. ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ದಪ್ಪಗೋಡೆಯ ಒಳಾವರಣ ಮತ್ತು ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಗಾರೆಯ ಹೊದಿಕೆಯಿದ್ದು, ಉಳಿದ ಹೊರಭಿತ್ತಿ ನಯವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ರಾಚನಿಕ ವಿಧಾನವನ್ನೇ ಪ್ರದರ್ಶಿಸುವಂತಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ವೃತ್ತ, ಷಡ್ಭುಜ, ಅಷ್ಟಭುಜಾಕಾರದ ದೊಡ್ಡ ತೇಗದ ಮರದ ಕಂಬಗಳು ಮುಂದಣ ಮಕ್ತ ಹಜಾರಕ್ಕೆ ಆಸರೆ ಒದಗಿಸಿದ್ದರೆ, ಬೃಹದ್ಗಾತ್ರದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ರಾಚನಿಕ ಕಮಾನುಗಂಬಗಳನ್ನೇ ಬಳಸಿದೆ.

ಬಳಕೆಯಾದ ನೀರು ಮತ್ತಿತರ ತ್ಯಾಜ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನು ದೂರ ಸಾಗಿಸಲು, ಬೇಸಗೆಯಲ್ಲಿ ತುರ್ತು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ದಿನಬಳಕೆಗೆ ನೀರು ಪೂರೈಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಮತ್ತು ಕಂದಕದ ನೀರಿನ ಮೇಲಿಂದ ಹಾದು ಬರುವ ತಂಗಾಳಿಯ ಅನುಕೂಲತೆ ಹಾಗೂ ಆಪತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸುಲಭವಾಗಿ ಪಾರಾಗಲು ಎಲ್ಲ ಅರಮನೆಗಳನ್ನು ಕಂದಕಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ, ಅರ್ಕಿಲ್ಲಾದ ಗೋಡೆಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶ.

ಪ್ರತಿ ಸಮುಚ್ಚದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಅದರ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಕೆಲವು ಅವಶೇಷಗಳು, ಆ ಕಾಲದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುವಂತೆ ಪ್ರತಿ ಅರಮನೆಯ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಉದ್ಯಾನವಿದ್ದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಎದುರಾಗಿ ವಿಧವಿಧವಾದ ಕಾರಂಜಿಸಹಿತವಾದ ವಿಶಾಲ ಕೊಳಗಳು, ಅದರ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲು ಅಥವಾ ಗಾರೆಯಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ, ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಹಾಗೂ ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳ ಆಳವಾದ ವಿನ್ಯಾಸ ಗಳ ಮೂಲಕ ರಭಸವಾಗಿ ನೀರು ಹರಿಯುವಂತೆ ಮಾಡಿ ಕೃತಕವಾಗಿ ಹರಿಯುವ, ಅಪ್ಪಳಿ

ಸುವ ನೀರಿನ ಚಿತ್ರವಿಚಿತ್ರವಾದ ಶಬ್ದವನ್ನು ಮಾಡುವ ರಮ್ಯ ವಾತಾವರಣದಿಂದ ಕೂಡಿದ ತೋಟಗಳಿದ್ದವು. ಅರಮನೆಯ ಹೊರಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಉದ್ಯಾನದಲ್ಲಿನ ಮಂಟಪಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಗೂಡುಗಳಿದ್ದವು. ರಾಜ, ಆತನ ಕುಟುಂಬವರ್ಗ ಹಾಗೂ ವಿಶೇಷ ಆಹ್ವಾನಿತರು ಉದ್ಯಾನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಹರಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗ, ಈ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ದೀಪಗಳನ್ನು ಉರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ಅನೇಕ ಅರಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಭವ್ಯವಾದ ಕಟ್ಟಡ ಬಹುಶಃ ಇಮ್ಮಡಿ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಸಾತ್ ಮಂಜಿಲ್ (1583). ಏಳಂತಸ್ತಿನ ಈ ಭವನದಲ್ಲಿ ಈಗ ಐದು ಅಂತಸ್ತುಗಳು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿವೆ. ಈ ಐದು ಅಂತಸ್ತುಗಳೂ ಬಹುಶಃ, ಚೀನಿ ಮಹಲ್ ಅಥವಾ ಫರೂಖ್ ಮಹಲ್ ಅರಮನೆಯ ಆಯತಾಕಾರದ ಬೃಹತ್ ಕಟ್ಟಡದ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದು, ಈ ಸಮುಚ್ಚಯದ ವಾಯವ್ಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಕಿಲ್ಲಾದ ಕೋಟೆಯಾಚೆ ಪಶ್ಚಿಮ ತುದಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಇರುವ ನರಸಿಂಹ

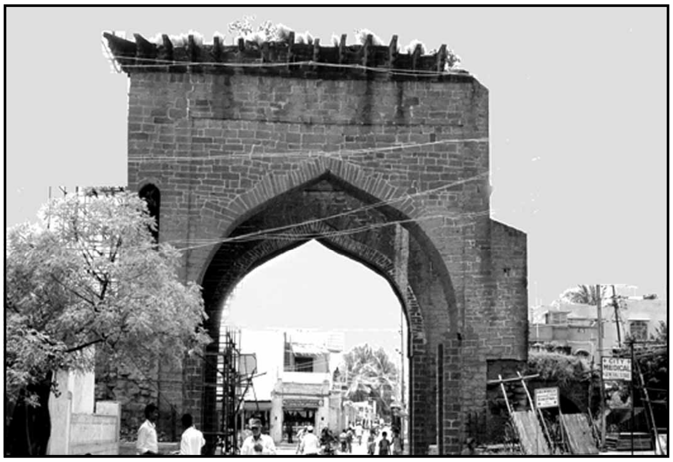

ಕೋಟೆದ್ವಾರ

ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ಕಂದಕಗಳಿಗೆ ಎದುರಾಗಿರುವಂತೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಜಲವಾಹಕ ಕೊಳವೆಗಳ ಮತ್ತು ಕಾರಂಜಿಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿದ್ದು, ಗೋಡೆ ಚಾವಣಿಯ ಮೇಲೆಲ್ಲ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಇದರ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ವರ್ಣಾಲಂಕಾರ, ಸ್ವರ್ಣಲೇಪನ ಮತ್ತು ಅತ್ಯಂತ ನಾಜೂಕಿನ ಕೊರೆದ ಗಾರೆಯ ಕುಸುರಿ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಮಹಮ್ಮದನ ಕಾಲದವು. ಈ ಬೆಡಗಿನ ವಿಲಾಸ ಭವನವನ್ನು ಆತ ತನ್ನ ಪ್ರೇಯಸಿ ರಂಭಾಳಿಗಾಗಿ ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಿದ್ದ. ಇದಕ್ಕೆದುರಾಗಿ ಜಲಾಶಯವೊಂದಿದ್ದು, ಅದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿನ ಜಲಮಂದಿರ ಚಿಕ್ಕದಾದ ಅಲಂಕೃತ ಮಂಟಪದಂತೆ ಕಣ್ಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ.

ಮೊದಲನೆಯ ಅಲಿಯ ಕಾಲದ, ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾದ ಗಗನ್ ಮಹಲನ್ನು (1561) ಅರ್ಕಿಲ್ಲಾದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಕಂದಕಕ್ಕೆ ಸಮೀಪವಾಗಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಭೇಟಿಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದ ರಾಜಸಭಾಂಗಣದಂತೆ (ದರ್ಬಾರ್) ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದ ಈ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಕಮಾನುಗಳಿವೆ. ಪೂರ್ವಪಶ್ಚಿಮಗಳಲ್ಲಿ ತೆರೆದಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಹಜಾರ, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡದ ಎತ್ತರದ ವೇದಿಕೆ, ಉಳಿದಂತೆ ಮೂರೂ ಕಡೆ ಗೋಡೆಗಳಿವೆ. ತೊರವಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸಂಗೀತ ಮಹಲ್ ಅರಮನೆ ಗಗನ್ ಮಹಲ್‌ನ ಬಹುತೇಕ ಪ್ರತಿಕೃತಿಯಂತಿದ್ದರೆ, ಬಳಿಯಲ್ಲೇ ಇರುವ ಆನಂದ್ ಮಹಲ್ ಇದರ ಪರಿಷ್ಕೃತ ರಚನೆಯಾಗಿದೆ. ಇಮ್ಮಡಿ ಇಬ್ರಾಹಿಂನ ಇನ್ನೊಂದು ಭಾಗಶಃ ಅಪೂರ್ಣ ಅರಮನೆ ಆನಂದ್ ಮಹಲ್ (1589). ಇದು ಬಹುಶಃ ಅಂತಃಪುರದವರಿಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದುದು. ರಾಜಧಾನಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖ ವಾಸಭವನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದ್ದ ಈ ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾದ ಭವನದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲ ಮುಕ್ತ ಹಜಾರವಿದ್ದು, ಅದರ ಮೂರೂ ಬದಿಗೆ ಅನೇಕ ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಬದಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯಭವನ ಚೀನೀ ಮಹಲ್. ಇದರ ಕಮಾನುಗಳ ಅಲಂಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಹೊದಿಸಿದ್ದ ನೀಲಿ, ಹಳದಿ ಮುಂತಾದ ಹೊಳಪಿನ ಬಣ್ಣಗಳ ಹೆಂಚುಗಳಿಂದಾಗಿ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿರಬೇಕು. ಸಾರ್ವಜನಿಕರನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಲು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದ ಈ ಭವನದಲ್ಲಿ ಸು.39ಮೀ ಉದ್ದ ಮತ್ತು ಅತ್ಯಂತ ಎತ್ತರವಾದ ಸಭಾಂಗಣವಿದ್ದು, ಅದಕ್ಕೆ ತೆರೆದುಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ, ದೊಡ್ಡ ಹಲವು ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಇದರ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ವಿಶಾಲವಾದ ಮುಕ್ತವರಾಂಡವಿದೆ.

ಗಗನ್ ಮಹಲಿನ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಅದಾಲತ್ ಮಹಲ್ (ನ್ಯಾಯಾಲಯ) ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ತ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳೊಂದಿಗೆ ಹಲವು ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡವಾಗಿ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ಆದ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡದ ಉತ್ತರದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲಾದ ಸಣ್ಣ ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಸುಂದರ ವಿಹಾರತಾಣದಂತೆ ಉಪಯೋಗಿಸಬಹುದಾದ ಮಂಟಪ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಉಳಿದಂತೆ, ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ಈ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿಯೂ ನ್ಯಾಯಸಂಭಾಗಣವಾಗಿ ಬಳಸಬಹುದಾದ ದೊಡ್ಡ ಹಜಾರ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ತೆರೆದುಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣ ದೊಡ್ಡ ಹಲವು ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ (ಈ ಕಟ್ಟಡ ಈಗ ಅನೇಕ ಪರಿವರ್ತನೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಜಿಲ್ಲಾಧಿಕಾರಿಗಳ ನಿವಾಸವಾಗಿದೆ).

ಕಂದಕ ಹಾಗೂ ಅರ್ಕಿಲ್ಲಾದ ಗೋಡೆಗೆ ಆತುಕೊಂಡಂತೆ ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಅಸಾರ್ ಮಹಲ್ (1646) ಬಿಜಾಪುರದ ಮುಖ್ಯ ಭವನಗಳಲ್ಲೊಂದು. ನ್ಯಾಯ ತೀರ್ಮಾನಗಳಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ಈ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು (ದಾದ್ ಮಹಲ್) ಅನಂತರ ಭಾರತಕ್ಕೆ ತರಲಾದ, ಪ್ರವಾದಿ ಮೊಹಮ್ಮದರ ಗಡ್ಡದ ಎರಡು ಕೂದಲುಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸುವ ಕರಂಡಕ ವನ್ನಿಡಲು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಕಂದಕದ ಹೊರಗಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಅರಮನೆಯಿಂದ ರಾಜರು ಬಂದು ಹೋಗಲು ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ಕಮಾನುಸೇತುವೆ ಇದ್ದು, ಕಂದಕದೊಳಗೆ ಈಗ ಬೃಹತ್ ಕಮಾನುಗಂಬಗಳು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿವೆ. ನ್ಯಾಯಾಲಯವಾಗಿ ಬಳಸಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಈ ಭವನದ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಹಾಗೂ ವಿಶಾಲವಾದ ಹಜಾರವಿದೆ. ಎತ್ತರದ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ನಾಲ್ಕು ತೇಗದ ಮರದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ ಛಾವಣಿಯಿರುವ ಈ ಹಜಾರದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಎರಡನೆಯ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೊಠಡಿಗಳಿದ್ದು, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಮುಂಚಾಚಿದ ಬಾಲ್ಕನಿಯಂತಹ ವೇದಿಕೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜ ಕುಳಿತು ನ್ಯಾಯ ತೀರ್ಮಾನಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತಿದೆ. ಇದರ ಛಾವಣಿಗೆ ಮರದ ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಹಾಸಿದ್ದು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕಟ್ಟಡದ ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಇರುವ ಅಗಲವಾದ ಪಾವಟಿಗೆಗಳ ಮೂಲಕ ಮೇಲಂತಸ್ತಿನ ಕೊಠಡಿ, ಹಜಾರಗಳಿಗೆ ತಲುಪಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿರುವ ತೇಗದ ಮರದ ಪಟ್ಟಿಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳ ಜಾಲಂಧ್ರ ಚಿತ್ತಾಕರ್ಷಕವಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣದ ಎರಡು ಕೊಠಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾದಿಯ ಪವಿತ್ರ ಕೇಶವಿದೆ. ಉಳಿದಂತೆ ಉತ್ತರಕ್ಕಿರುವ ಕೊಠಡಿಗಳ ಗೋಡೆ, ಬಾಗಿಲು, ಗೂಡು, ಛಾವಣಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಸುಂದರ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದೆ. ವಿವಿಧ ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳು, ಹೂದಾನಿ, ಹಣ್ಣಿನ ಹರಿವಾಣ, ಸಿಪ್ರಸ್ ಮರ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಚಿತ್ರಣದ ಜೊತೆಗೆ ಗೋಡೆಯ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಭಾಗವತದ ಕೃಷ್ಣಲೀಲೆಯ ಸುಂದರ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದು, ಔರಂಗಜೇಬನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಮುಖಗಳನ್ನು ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಅಂದಗೆಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಪಾವಟಿಗೆಗಳ ಬಳಿಯಿರುವ ಕೊಠಡಿಯಲ್ಲಿ ಗ್ರಂಥಾಲಯವಿದ್ದಿತು (ಕಿತಾಬ್ ಖಾನಾ). ಅಸಾರ್ ಮಹಲಿನ ಪೂರ್ವದ ಹಜಾರಕ್ಕೆದುರಾಗಿ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಜಲಾಶಯವಿದೆ. ಅದರಂತೆಯೇ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಜಹಾಜ್ ಮಹಲ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಕಟ್ಟಡದ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಅರಸರ ಬಲಿಷ್ಠ ನೌಕಾಸೇನೆ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ನೌಕೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗ ನೆಲೆಗೊಂಡಿತ್ತು.

ಈ ಅರಮನೆಗಳಲ್ಲದೆ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಅರಸರ ವೈಭವದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ಕುಟುಂಬದವರ ವಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಫರೂಖ್ ಮಹಲ್ (ಪ್ರಸ್ತುತ ಜಿಲ್ಲಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಕಾರ್ಯಾಲಯ), ಪಾನಿಮಹಲ್, ಅದಾಲತ್ ಮಹಲ್, ಅರಸ್ ಮಹಲ್, ಜನ್ನತ್ ಮಹಲ್, ಮುಬಾರಕ್ ಖಾನ್ ಮಹಲ್, ನಗರದ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಐನಾಪುರದ ರಾಣೀ ಮಹಲ್, ಕುಮಟಗಿಯ ವಿಹಾರತಾಣ, ನವರಸಪುರದ ಸಂಗೀತ್ (ನೌರಸ್) ಮಹಲ್ ಹಾಗೂ ನಾರೀ ಮಹಲ್ ಮುಖ್ಯವಾದವು.

ಜಲಪೂರೈಕೆ ಹಾಗೂ ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಬಿಜಾಪುರದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಒಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿದೆ. ದೈನಂದಿನ ಹಾಗೂ ತುರ್ತು ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯವಶ್ಯಕವಾದ ಸಾಕಷ್ಟು ನೀರಿನ ಸಂಗ್ರಹಣೆ, ಸಮರ್ಥ ನಿರ್ವಹಣೆ ಮತ್ತು ವಿತರಣೆಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ರಾಜಧಾನಿಯ ವಾಸ್ತುವಿನ್ಯಾಸದ ಒಂದು ಅತಿ ಮುಖ್ಯ ಅಂಗ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಆ ಕಾಲದ ಜಲತಂತ್ರ ನಿಪುಣರು ಯೋಜಿಸಿ, ಕಾರ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ತಂದಿದ್ದ ಹಲವು ಬೃಹತ್ ಕಾಮಗಾರಿಗಳ ಕೆಲಸ ಒಂದನೆಯ ಅಲಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ, ಇಮ್ಮಡಿ ಇಬ್ರಾಹೀಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆದು, ಮೊಹಮ್ಮದನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಜನದಟ್ಟಣೆ, ವಸತಿ ಪ್ರದೇಶ, ಅರಮನೆಗಳು, ಕಾರಂಜಿಸಹಿತ ಸಮಾಧಿ, ಉದ್ಯಾನವನ, ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ವೈಭವಪೂರ್ಣ ವಿಲಾಸಭವನಗಳಲ್ಲಿನ ಸತತೋಪಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ಅನೇಕ ಹೊಸಹೊಸ ಜಲಪೂರೈಕೆ ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಬಹುತೇಕ ಈ ಎಲ್ಲ ಯೋಜನೆಗಳು ಇರಾನ್ ಮತ್ತಿತರ ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಆಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಸಾಕಷ್ಟು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿ ಪರಿಪಕ್ವ ಹಂತವನ್ನು ಮುಟ್ಟಿದ ಜಲನಿರ್ವಹಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಮೂಲತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿದವೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಆದುದರಿಂದಲೇ ದೌಲತಾಬಾದ್, ಔರಂಗಾ ಬಾದಗಳಲ್ಲಿನಂತೆ ಇಂದಿಗೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅಥವಾ ಕೆಲವೇ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳೊಂದಿಗೆ ಪುನರುಜ್ಜೀವಿಸಬಲ್ಲವಾಗಿವೆ.

ಇಂತಹ ಜನಪರ ಯೋಜನೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ 8ಕಿಮೀ ದೂರದ ತೊರವಿಯ ಕಲ್ಲಿನ ಭಾರಿ ಅಣೆಕಟ್ಟಿನ ಜಲಾಶಯ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಈ ಮಹದ್ಯೋಜನೆ ಬಹುಶಃ ಒಂದನೆಯ ಅಲಿಯ ಗಂಭೀರ ಚಿಂತನೆಯ ಫಲ. ಈ ಜಲಾಶಯದ ಸು.20 ಮೀ ಎತ್ತರವಿರುವ ಏರಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯ ಕಮಾನುಗೂಡುಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವಿದ್ದು ಆಕರ್ಷಕ

ವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ರೋಜಾದವರೆಗೆ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ನೀರು ಹರಿಸುವ ಕಾಲುವೆ, ಅಣೆಕಟ್ಟಿನ ಮಧ್ಯಭಾಗದಿಂದ ಸು.2.5×2 ಮೀ ಅಳತೆಯ, 2.75 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಕೆಲವಡೆ ಸು.19ಮೀ ಆಳದಲ್ಲಿ ಸುರಂಗಗಳ ಮೂಲಕ ಸಾಗುವ ನೀರ್ಗಾಲುವೆ, ಮಧ್ಯೆ ನೀರಿನ ಒತ್ತಡ ತಡೆಯಲು ಒದಗಿಸಿರುವ ಎತ್ತರದ ಜಲಗೋಪುರ (ಪಾನಿಗಂಜ್) ಮುಂತಾದವು ಅಂದಿನ ಜಲತಂತ್ರ ನಿಪುಣರ ಅದ್ಭುತ ತಾಂತ್ರಿಕ ನೈಪುಣ್ಯಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ.

ಬಿಜಾಪುರದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ದರ್ಗಾಹಳ್ಳಿಯಿಂದಾಚೆಗೆ ಇರುವ ಅಗಾಧ ಜಲಸಂಗ್ರಹಕ್ಷಮತೆಯ ರಾಮಲಿಂಗ ಕೆರೆ ಬಹುಶಃ ನಗರದ ಹೊರವಲಯಕ್ಕೆ ಸಮೀಪವಿದ್ದ ಕೃಷಿಭೂಮಿಗೆ ಮತ್ತು ಕುಡಿಯುವ ಶುದ್ಧ ನೀರು ಸರಬರಾಜು ಮಾಡಲು ಇದ್ದ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಜಲಾಶಯ. ಕೆರೆಯ ಉತ್ತರ ದಂಡೆಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಸು. 432.51ಮೀ ಉದ್ದಕ್ಕೆ ಕಟ್ಟಿರುವ ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟೆ ಮೇಲ್ತುದಿಯಲ್ಲಿ 4.57ಮೀ ಅಗಲವಿದೆ. ಅಣೆಕಟ್ಟಿನಿಂದ ಉತ್ತರದ ಕಡೆಗೆ ಲಂಬವಾಗಿ ಹರಿಯುವ ಕಲ್ಗಾಲುವೆಯುದ್ದಕ್ಕೂ ವಿವಿಧಗಾತ್ರ, ಆಕಾರದ ಸಂಗ್ರಾಹಕಗಳು; ಅಲ್ಲಿಂದ ಕವಲೊಡೆಯುವ ಕಿರುನಾಲೆ, ನಿಯಂತ್ರಕಗಳ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಜಲಪೂರೈಕೆಯ ಜಾಲ ವಿಸ್ಮಯ ತರುವಂತಹುದು. ಆಪತ್ಕಾಲೀನ ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆಂದು ಅಣೆಕಟ್ಟಿನ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಮೂರು ದೊಡ್ಡ ಬಾವಿಗಳೂ ಇದ್ದು, ಇದರಿಂದ ತೊಗಲುಚೀಲಗಳಿದ್ದ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಚಕ್ರದಿಂದ ನೀರೆತ್ತಿ ಕಾಲುವೆಗಳಿಗೆ ಹರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಬಿಜಾಪುರದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸು. 4ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ, ಎತ್ತರವಾಗಿರುವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾ ತನ್ನ ರಾಣಿ ಜಹಾನ್ ಬೇಗಮಳ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಬೇಗಮ್ ತಾಲಾಬ್ ಜಲಾಶಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಅಫ್ಜಲ್‌ಖಾನನ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯಲ್ಲಿ 1651–53ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಈ ಕೆರೆಯಿಂದ 40–45 ಸೆಂಮೀ ಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ವ್ಯಾಸದ, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಕೊಳವೆಗಳ ಮೂಲಕ ನೀರುಹಾಯಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿತ್ತು. ನೆಲದೊಳಗೆ 5ರಿಂದ 15 ಮೀ ಆಳದಲ್ಲಿ ಹಾಯುವ ಕೊಳವೆಗಳು ನೀರಿನ ಒತ್ತಡದಿಂದ ಒಡೆಯದಂತೆ ಅದರ ಸುತ್ತ ಸುಣ್ಣದ ಕಾಂಕ್ರೀಟಿನ 20×15 ಸೆಂಮೀ ಗಾತ್ರದ ಪದರಗಳನ್ನು ನೀಡಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ದಾರಿಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ಒತ್ತಡನಿವಾರಕ ಹಾಗೂ ನಿಯಂತ್ರಕ ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದೆ. ಹೀಗೆ ದೂರದ ಜಲಾಶಯಗಳಿಂದ ಕೋಟೆಯೊಳಕ್ಕೆ ತಂದ ನೀರನ್ನು ಸಂಗ್ರಾಹಕ–ನಿಯಂತ್ರಕ ಗೋಪುರಗಳ ಮೂಲಕ ಬೇಕಾದ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಏರಿಸಿ, ಇಲ್ಲವೇ ಇಳಿಸಿಕೊಂಡು ಪ್ರತಿ ಅರಮನೆ, ವಿಹಾರ ತಾಣ, ಮಸೀದಿ, ಸಮಾಧಿ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿಗೆ ಕಿರುಕಲ್ಗಾಲುವೆ ಅಥವಾ ಮಣ್ಣಿನ ಕೊಳವೆಗಳ ಮೂಲಕ ಹಾಯಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನೆಲದ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಏರಿಳಿತ, ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ನೀರು ತಲುಪಬೇಕಾದ ಅತಿ ಎತ್ತರದ ಸ್ಥಳ ಇವುಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಭೂಮಟ್ಟವನ್ನು ವರ್ಗೀಕರಿಸಿ ಇಳಿಜಾರು, ಗುರುತ್ವಾಕರ್ಷಣ ಶಕ್ತಿಯಿಂದಲೇ ಇಡೀ ಸರಬರಾಜು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿನ್ಯಾಸವಾಗಿತ್ತು. ಒಂದೆರಡು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಗುರುತ್ವಾಕರ್ಷಣ ಶಕ್ತಿಯ ಜೊತೆಗೆ ಚರ್ಮ ಅಥವಾ ಲೋಹದ ನೀರಿನಮೊಗೆಗಳಿದ್ದ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಚಕ್ರದಿಂದ ಬೇಕಾದ ಎತ್ತರಕ್ಕೆ ನೀರೆತ್ತಿ, ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ, ಕಾರಂಜಿ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಗೆ ಹರಿಸಲಾಗಿದ್ದ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಅರ್ಕಿಲ್ಲಾದ ಸಾತ್ ಮಂಜಿಲ್ ಅರಮನೆ ಬಹುಶಃ ಇಂತಹ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಅಪೂರ್ವ ಉದಾಹರಣೆ. ಇಂತಹ ಜಲವಾಹಕಗಳನ್ನು ಸುರಕ್ಷತೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕೋಟೆ, ಪ್ರಾಕಾರದ ಅಥವಾ ಕಟ್ಟಡದ ಗೋಡೆಗಳೊಳಗೆ ಹುದುಗಿಸಿದೆ, ಇಲ್ಲವೇ ನೆಲದೊಳಗೆ ಅಡಗಿಸಿದೆ. ಬಳಕೆಯಾಗದ ಹೆಚ್ಚುವರಿ ನೀರನ್ನು ಮತ್ತು ಅರಮನೆ ಹಾಗೂ ವಿಹಾರ ತಾಣಗಳ ಕಾರಂಜಿ, ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾದ ನೀರನ್ನು ಸಹ ಆಯಾ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿನ ಉದ್ಯಾನಕ್ಕೆ ಹಾಯಿಸಿ, ಇನ್ನೂ ಅಳಿದುಳಿದ ನೀರನ್ನು ಅಲ್ಲಿನ ಜಲಮೂಲಕ್ಕೆ ಜಾಣ್ಮೆಯಿಂದ ಹರಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೂ ಇತ್ತು. ತುರ್ತು ಹಾಗೂ ಅನಿವಾರ್ಯ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಹೊರಗಿನಿಂದ ಬರುವ ನೀರು ಬಾರದಾದರೆ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಆಂತರಿಕವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗಿ ಸಂಗ್ರಾಹಕ ಗೋಪುರಗಳಿಗೆ ಈ ಜಲಮೂಲದ ನೀರನ್ನು ಮಾನವ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಣಿಶಕ್ತಿಯಿಂದ ಏತಗಳ ಮೂಲಕ ಎತ್ತಿ ತುಂಬಿದರೆ ಹಂಚಿಕೆ ಸುಗಮವಾಗುವಂತಹ ಸ್ವಯಂಪೂರ್ಣ ಸ್ವಾವಲಂಬಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಈ ಜಲಸರಬರಾಜುವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಇನ್ನೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ.

ಇವಲ್ಲದೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಉಪಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ಶುದ್ಧವಾದ ಕುಡಿಯುವ ನೀರನ್ನು ಒದಗಿಸಲು ಮುಖ್ಯಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ವೃತ್ತ, ಚೌಕ, ಆಯತ ಹಾಗೂ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದ ಅನೇಕ ಬಾವಡಿಗಳನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯ ಒಳಗೆ ಮತ್ತು ಹೊರಗೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಿಗೆ ಒಂದು ಅಥವಾ ಹೆಚ್ಚು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಪಾವಟಿಗೆಗಳು, ಭವ್ಯ ಕಮಾನುದ್ವಾರ, ಸುತ್ತಲೂ ಅಥವಾ ಮಿತವಾಗಿ ಕಮಾನು ಮಂಟಪಗಳಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಶುದ್ಧ ನೀರಿನ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಒರತೆ ಅಥವಾ ಊಟೆಗಳಿರುವ ಕಡೆ, ನೆಲದೊಳಗೆ ಕಲ್ಲು ಕಡಿದು ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒರತೆಯ ನೀರಿನ ಜೊತೆಗೆ, ಮಳೆ ನೀರಿನ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಮೂಲಕ ಜಲ ಸಂಗ್ರಹಣಾ ಕ್ಷಮತೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ರಾಜಧಾನಿಯೊಳಗಣ ಅಲಂಕೃತ ಬಾವಿಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಹಪೂರ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿನ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ, ಮೊದಲನೆಯ ಅಲಿ ತನ್ನ ಪತ್ನಿ ಚಾಂದ್ ಬೇಬಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ (1579) ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಚಾಂದ್ ಬಾವಡಿ ಆಯತಾಕಾರದ (ದಕ್ಷಿಣೋತ್ತರ 47.7 ಮೀ × ಪೂರ್ವಪಶ್ಚಿಮ 43.9 ಮೀ) ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಕೊಳ. ಇದರ ಭವ್ಯ ಕಮಾನಿನ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರದಿಂದ ನೀರಿನ ಮಟ್ಟದವರೆಗೆ ಪಾವಟಿಗೆ, ಉಳಿದ ಮೂರು ಬದಿಗೆ ನೀರಿಗಭಿಮುಖವಾಗಿ ಕಮಾನು ಆಧಾರಿತ ಚಾವಡಿ ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ.

ಇದೇ ತಲವಿನ್ಯಾಸದ, ಆದರೆ ಕಮಾನುದ್ವಾರವಿಲ್ಲದ, ತಾಜ್‌ಬಾವಡಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಅತಿದೊಡ್ಡ ಸಿಹಿನೀರಿನ ಕೊಳ. ಇದನ್ನು ಬಹುಶಃ 1620ರಲ್ಲಿ ಇಮ್ಮಡಿ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ತನ್ನ ಪ್ರಿಯ ಪತ್ನಿ ತಾಜ್‌ಸುಲ್ತಾನಳ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಚಚ್ಚೌಕಾಕಾರದ (67.98 ಚಮೀ) ಈ ಕೊಳ ಸು. 15.85ಮೀ ಆಳವಿದೆ. ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ 10ಮೀ ಅಗಲದ ಭವ್ಯಾಕಾರದ ಕಮಾನುದ್ವಾರ ಮತ್ತು ಅದರ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಗುಮ್ಮಟಸಹಿತ ಅಷ್ಟಭುಜಾಕಾರದ ಮಿನಾರುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

ಈ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬಾವಡಿಗಳಲ್ಲದೆ ಫಾತಿಮಾ ಸಲ್ತಾನ್ ಚಿಸ್ತಿ(1652) ಪೀರ್ ಷೇಕ್ ಹಮೀದ್ ಖಾದ್ರಿಯ ಗೋರಿಯ ಬಳಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಬಾವಿ, ಜೋಡುಗುಮ್ಮಟದ ಆವರಣದಲ್ಲಿನ ಎರಡು ಬಾವಿಗಳು, ತಿಕೋಟಾದಲ್ಲಿನ ತಾಜ ಖಾನನ ಬಾವಡಿ, ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ರೋಜಾದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಇರುವ ಬಾವಿ, ಅಫ್ಜಲ್‌ಖಾನನ ಪತ್ನಿಯರ ರುದ್ರಭೂಮಿಯ ಬಳಿಯ ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ಕಮಾನು ಬಾವಿ, ಬಾರಾಕಮಾನ್ ಆವರಣದ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದ ಬಾವಿ, ಮಾಹಿಸಾ ಬಾ ಬಾವಡಿ ಮುಂತಾದ ಇತರ ಅನೇಕ ಬಾವಡಿಗಳು ವಿವಿಧ ಕಾರಣಗಳಿಗಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ.

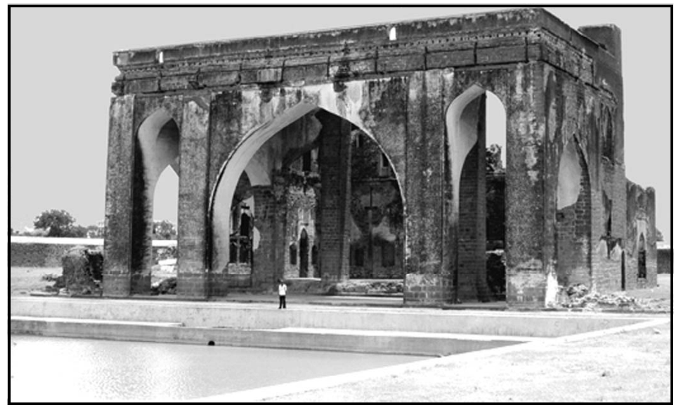

ಗಗನ ಮಹಲ್

ಈದ್ಗಾ ಮತ್ತು ಮಸೀದಿಗಳು: ಸಾಮೂಹಿಕ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಮಸೀದಿಗಳು ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮದ ಭವ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಾಗಿವೆ. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮದರ್ಶನಗಳ ಮೂಲನೆಲೆಯಾದ ಮದೀನಾಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಮಂದಿರ 650ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ನಿರ್ಮಿತವಾಯಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಮೆಹರೌಲಿಯ ಕುತುಬ್ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿನ ಖುವ್ವತುಲ್ ಇಸ್ಲಾಂ (ಇಸ್ಲಾಂ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಘೋಷಕ) ಮಸೀದಿಯನ್ನು 1191–96ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಆಕಾಲಕ್ಕೆ ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಿಂದು, ಜೈನ ದೇವಾಲಯಸಮೂಹಗಳನ್ನು ಕೆಡವಿ, ಅದರ ವಾಸ್ತು, ಶಿಲ್ಪಭಾಗಗಳನ್ನೇ ಪುನಃ ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಅದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಆರಂಭಿಕ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂಶೈಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಹೆಚ್ಚಿಲ್ಲ. ಮೊದಲಿದ್ದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಬಲಾತ್ಕಾರದಿಂದ ಹಾಳುಗೆಡವಿ, ಅವೇ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ, ಅದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಕಲಾವಿದರನ್ನು ಬಳಸಿ ಮಸೀದಿ ಕಟ್ಟಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಸ್ಥಳೀಯ ಜನರ ಮೂಲಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ಭಾವನೆ, ನಂಬಿಕೆ, ಅಂತಸ್ಸತ್ವ, ಶ್ರದ್ಧೆ ಮತ್ತು ನೈತಿಕ ಶಕ್ತಿಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳ ಮೂಲಸೆಲೆಯನ್ನು ತೀವ್ರ ಆಘಾತಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿ ಬತ್ತಿಸಿ ಬಿಡುವುದು ವಿಗ್ರಹಭಂಜಕವೃತ್ತಿಯ ಹಿನ್ನಲೆಯಾಗಿದೆ.

ಅದರಂತೆಯೇ ಬಹಮನಿ–ಪೂರ್ವಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಇಡೀ ದಖ್ಖನಿನಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಕರೀಮುದ್ದೀನನ ಮಸೀದಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಇಸ್ಲಾಂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. 1318ರ ವೇಳೆಗೆ ದೌಲತಾಬಾದಿನ ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಎರಡನೇ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ (ಅಂದರೆ 1320ರಲ್ಲಿ) ಮಲ್ಲಿಕಾಫರನ ಸಂಬಂಧಿಯೂ ಅವನ ದಂಡನಾಯಕನೂ ಆಗಿದ್ದ ಕರೀಮುದ್ದೀನ್ ಈ ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಾರಂಗಲ್‌ನ ಯಾದವ ಶೈಲಿಯ ಅನೇಕ ಹಿಂದು, ಜೈನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಹಾಳುಗೆಡವಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಕಂಬ, ತೊಲೆ, ಶಿಲ್ಪ ಮುಂತಾದ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಿಂದಲೇ ನಿರ್ಮಿತವಾದ್ದು ಈ ಕಟ್ಟಡ. ಹೀಗೆ ನಾಶಮಾಡಿದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿನವ ಪಂಪನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ ಕವಿ ನಾಗಚಂದ್ರ ತನ್ನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಮೂಲ ತ್ರಿಕೂಟಾಚಲ ಜೈನ ದೇವಾಲಯವೂ ಒಂದು. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಉತ್ತರ, ದಕ್ಷಿಣ, ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರವಿರುವ, ಮಾರ್ಪಡಿಸಿದ ತಲ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಈಗ ಪ್ರಾಕಾರದಿಂದಾವೃತವಾದ ಕಂಬಗಳ ವಿಶಾಲ ಹಜಾರವಿದೆ. ಆಯತಕಾರ(26×15.6ಮೀ)ಪ್ರಾರ್ಥನಾಕೊಠಡಿಯಲ್ಲಿನ ಮಿಹ್ರಾಬ್, ಗರ್ಭಗುಡುಯ ದಾರಬಂಧವನ್ನೇ ಕಮಾನಾಗಿಸಿರುವಂತಹುದು. ಇದರ ಮುಂದಣ ಹಜಾರವೂ 66 ಅಂಕಣಗಳಷ್ಟು ವಿಶಾಲಾವಾದುದು. ಮಧ್ಯದ ಅಂಕಣವನ್ನು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದು ಕಂಬವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳಿಗಿಂತ ಎತ್ತರವಾಗಿರುವಂತೆ ರೂಪಿಸಿ

ರುವುದು ಬಹುಶಃ ಗುಮ್ಮಟ ರಚನೆಯ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ. ಈ ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಮುಖ್ಯ ಸ್ಥಪತಿಯಾಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿದ ಸಾಲೋಟಗಿಯ ಬಡಗಿ ರೇವೋಜನಿಗೆ ಕರಿಮುದ್ದೀನನು ದಾನ ಮಾಡಿದ ಶಾಸನ ಮಸೀದಿಯ ಕಂಬವೊಂದರ ಮೇಲಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಏರ್ಪಾಡುಗಳು ರಾಜಸ್ತಾನ, ಗುಜರಾತ್ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂನ ಪ್ರಾರಂಭ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ.

ಕ್ರಮೇಣ ಮಸೀದಿ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿರಬೇಕಾದ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯಗೂಡು (ಮಿಹ್ರಾಬ್), ಅದರ ಬಲಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಎತ್ತರದ ಮೀನಾರ್, ಬಂದ ಭಕ್ತರು ಶುದ್ಧರಾಗಲು ನೀರಿನಕೊಳ (ಹೌದ್) ಮತ್ತು ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಜನರಿಗಾಗಿ ಒಳ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿನ ಕಮಾನು ಸಾಲಿನ ಮಂಟಪ (ಲಿವಾನ್)– ಈ ಪಂಚಾಂಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಸೀದಿಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಕೆಲವು ಮಸೀದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಿಹ್ರಾಬ್‌ನ ಮುಂದೆ ಭಕ್ತರು ಬಿಡಿಬಿಡಿಯಾಗಿ ಕುಳಿತು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಲು ಅಂಗಳದೊಳಗೆ ಮೂಡಿಸಿದ ಮುಸಲ್ಲಾ ಎಂಬ ಗುರುತುಗಳೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಧಾರ್ಮಿಕವಾಗಿ ಆವಶ್ಯಕವಾದ ಈ ಅಂಶಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಆಕ್ರಮಣಕಾರರು ಸ್ಥಳೀಯರಾಗಿ ನೆಲೆಗೊಂಡು ಪ್ರಬಲರಾದಂತೆ, ವೈಭವೋಪೇತ ಕಲ್ಪನೆ, ನಿರ್ಮಾಣ ತತ್ತ್ವ, ಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ಮೇಲಿನ ಹಿಡಿತ, ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಆವಿಷ್ಕಾರ, ಸ್ಥಳೀಯ ಶೈಲೀಯಾಂಶಗಳ ಹದವರಿತ ಅಳವಡಿಕೆಗಳಿಂದ ಈ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಶೈಲಿಯ ಮಸೀದಿಗಳು ಅದ್ದೂರಿಯ ಅಲಂಕರಣಪ್ರಧಾನ ಕಟ್ಟಡಗಳಾಗಿ ಅರಳಿದವು. ಬಿಜಾಪುರ ರಾಜಧಾನಿಯೊಳಗೇ ಇಂತಹ ಕನಿಷ್ಠ 40 ಮಸೀದಿಗಳಿದ್ದು ಒಂದೊಂದೂ ತನ್ನದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಿವರಗಳಿಗಾಗಿ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿವೆ.

ಫಸಾರಿ ಕಮಾನು

ಮಸೀದಿಗಳ ಜೊತೆಗೆ ನಗರದ ಎಲ್ಲ ಮುಸ್ಲಿಮರು ರಂಜಾನ್, ಬಕ್ರೀದ್‌ನಂತಹ ಪರ್ವದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಕಡೆ ಸೇರಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಲು ಈದ್ಗಾಗಳೂ ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಲಕ್ಷಾಂತರ ಜನರು ಒಂದೆಡೆ ಸೇರಲು ಬೇಕಾದ ವಿಶಾಲ ಬಯಲು, ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಮಿಹ್ರಾಬ್ ಕಾಣುವಂತೆ, ಊರಿನ ಅತ್ಯಂತ ಎತ್ತರದ ಭೂಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಈದ್ಗಾಗಳು ಸಾಧಾರಣ ವಾಗಿ ಮೂರು ಕಮಾನು ಕೊರೆದ, ದಕ್ಷಿಣೋತ್ತರವಾದ ಒಂದೇ ಗೋಡೆ ಅಥವಾ ಮೂರು ಗುಮ್ಮಟಗಳಿರುವ ಸರಳ, ಆದರೂ ಗಮನಾರ್ಹ ಗಾತ್ರದ ಕಟ್ಟಡವಾಗಿರುತ್ತವೆ.

ಕೋಟೆಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಎತ್ತರವಾದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣೋತ್ತರವಾಗಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ದಖನಿ ಈದ್ಗಾವನ್ನು ಕ್ವಾಜಾನಜರ್ ಗಫ಼ಲತ್ ಎಂಬುವವನು ಸು.1538ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ಅಲ್ಲಿನ ಶಾಸನವೊಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಸಾಮೂಹಿಕ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ, ವಿಶ್ವಭ್ರಾತೃತ್ವಗಳನ್ನು ಒತ್ತಿ ಹೇಳುವ ಇಸ್ಲಾಮ್‌ನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳಲ್ಲಿ ಈದ್ಗಾ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತ್ವದ ನಿರ್ಮಿತಿಯಾಗಿದೆ. ನಗರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚುವ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ಅಗತ್ಯಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಎತ್ತರವಾದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲ ಮೈದಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಇದು ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಕಾಲದ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಕೋನದಲ್ಲಿ ಬಾಗಿರುವ, ಅಸಾಮಾನ್ಯವೆನಿಸುವ ದಪ್ಪಗೋಡೆಗಳಿರುವ ಈದ್ಗಾ ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ್ದು. ಸ್ವಲ್ಪ ಎತ್ತರವಾದ, ಸಿಲಿಂಡರಿನಾಕಾರದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ, ಚಪ್ಪಟೆಯೆನಿಸುವ ಮೂರು ಗುಮ್ಮಟಗಳನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದ, ಬುರುಜಿನಂತಹ ತೆನೆಗಳಿರುವ ಮೇಲ್ಮಾಳಿಗೆ ಕೆಳಗಿನ ಎಲ್ಲ ಕೊಠಡಿಗಳನ್ನು ಆವರಿಸುವಂತಿದೆ. ಜಗುಲಿಯಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ ಗೋಡೆಗಳ ನಡುವಿನಲ್ಲೇ ಮೂಡಿಸಿರುವ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳನ್ನು ಹತ್ತಿ ಮೇಲೆ ಹೋಗಬೇಕು. ರಾಜಧಾನಿ ಸತತ ಆಕ್ರಮಣಗಳಿಗೀಡಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಂಜಾನ್, ಮೊಹರಂ, ಬಕ್ರೀದ್ ಮುಂತಾದ ಮಹತ್ತ್ವದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಗಾಗಿ ಸೇರುತ್ತಿದ್ದ ಲಕ್ಷಾಂತರ ಜನರು ಮತ್ತು ಅವರೊಡನೆ ಇರುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜಪ್ರಮುಖರು, ಮಂತ್ರಿ, ಸೇನಾಪತಿ ಮೊದಲಾದವರ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಭದ್ರತಾದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬಹುಶಃ ಈ ಈದ್ಗಾವನ್ನು ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿನ್ಯಾಸ ಮಾಡಿರಬೇಕು.

ಪುರಸಭೆಯ ದೊಡ್ಡ ಜಲಾಶಯದ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಆಲಂಗೀರ (ಔರಂಗಜೇಬ್) ಈದ್ಗಾವನ್ನು 1687ರಲ್ಲಿ ಔರಂಗಜೇಬ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಬಿಜಾಪುರವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ಹೊಸದರಲ್ಲಿ ಬಕ್ರೀದ್ ಮುಂತಾದ ಹಬ್ಬಗಳ ದಿನ ನಗರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಜನರ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸಲು ಈ ಸಾಮೂಹಿಕ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಮಂದಿರವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಸು.120ಮೀ ಚಚ್ಚೌಕಾಕಾರದ ಆವರಣವಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಆಡಂಬರ ರಹಿತ ಸರಳ ಕಟ್ಟಡ. ನಾಲ್ಕೂ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸರಳ ವಿನ್ಯಾಸದ ಮೀನಾರ್‌ಗಳಿದ್ದು ಅದಕ್ಕೆ ಒಳಗಿನಿಂದ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳನ್ನು ನೀಡಿದೆ.

ಎತ್ತರದ ಪ್ರಾಕಾರದೊಳಗೆ ಕಟ್ಟಿರುವ ಮೆಕ್ಕ (ಬುಖಾರ) ಮಸೀದಿ (1669) ಸರಳ ವಾದರೂ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾದ, ದಟ್ಟ ಅಲಂಕರಣವಿರುವ ಮಸೀದಿ. ಒರಟು ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ರೂಪಿಸಿರುವ ಇದರ ಬೃಹತ್ ಮೀನಾರುಗಳ ಕೆಲವಂಶ ಮಾತ್ರ ಈಗ ಉಳಿದಿದೆ. ಶ್ರೀಮಂತ ಕೆತ್ತನೆಯ ಮುಂಚಾಚಿದ ಛಜ್ಜಾ, ಅಲಂಕೃತ ಲಿಪಿಯ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಿರುವ, ಹೊಳಪು ಹಸಿರುಗಲ್ಲಿನ ಮೋಹಕ ದ್ವಾರಬಂಧ ಮತ್ತು ಒಳಾಂಗಣದ ಕೊರೆದ ಗಾರೆಯ ಲಾವಣ್ಯಮಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಅಲಂಕರಣಗಳಿಗಾಗಿ ಬುಖಾರ ಮಸೀದಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮಲ್ಲಿಕ ಸಂದಲನ ಮಸೀದಿಯಿದೆ. ಸಮೀಪದ ಝುಮ್ರುದ್ ಮಸೀದಿ ಇಡೀ ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿನ ಅತಿ ಚಿಕ್ಕ (ಕೇವಲ 3.6ಚಮೀ), ಆದರೆ ನಾಜೂಕಿನ ಅಲಂಕರಣವಿರುವ ಮಸೀದಿ.

ಇದಕ್ಕೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿ ಅರ್ಕಿಲ್ಲಾದ ನೇರ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಗೋಳಗುಮ್ಮಟದ ನೈರುತ್ಯಕ್ಕಿರುವ ಜಾಮೀ ಮಸೀದಿ ರಾಜಧಾನಿಯ ಅತಿದೊಡ್ಡ (137.2×76.2ಮೀ) ಹಾಗೂ ಅತ್ಯಲಂಕೃತ ರಾಜಮಸೀದಿ. ಸಮಾನ ಗಾತ್ರದ ಏಳು ಭವ್ಯ ಕಮಾನುಗಳಿರುವ, 28 ಅಂಕಣ ವಿಸ್ತಾರದ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡ ಪೂರ್ವ ತುದಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಪಶ್ಚಿಮ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳು, ಸುತ್ತುವರೆದಂತೆ ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ಕಮಾನು ಮಂಟಪ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣದ್ವಾರದ ಮುಂದೆ ಛತ್ರಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಂಟಪದ ಸಾಲುಗಳಿವೆ. ಒಳಾಂಗಣದ ಮುಕ್ತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಾರಂಜಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕೊಳವಿದೆ. ಮಿಹ್ರಾಬಿನ ಮುಂದಣ ಮುಖ್ಯ ಅಂಕಣದ ಮೇಲೆ ಬೃಹದ್‌ಗಾತ್ರದ, ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಂಗಾಣಬದ್ಧವಾದ, ಚೌಕಾಕಾರದ (22.86ಮೀ ಚೌಕ) ವೇದಿಕೆಯಿಂದ ಮೇಲೇರುವ ಮನಮೋಹಕ ಗುಮ್ಮಟವಿದೆ. ಕೆಳಗಿನ ಅಂಗಳದಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಛೇದಿಸುವ ಎಂಟು ಕಮಾನುಗಳು, ಗುಮ್ಮಟ ಹಾಗೂ ಅದರ ವೇದಿಕೆಯ ಭಾರವನ್ನು ಹೊತ್ತಿವೆ. ಕಮಾನುಗಳ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ನೀಲಿ ಮತ್ತು ಹಳದಿ ಬಣ್ಣದ ಹೊಳಪಿನ ಹಂಚುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಮಾನುಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಾಭಿ ಮುಖವಾದ ಮುಖ್ಯಕಮಾನಿನಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಗಾರೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸಿದ ಪತ್ರಾಲಂಕಾರ ಫಲಕಗಳಿದ್ದರೆ ಉಳಿದವು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡದ ಮುಂಚಾಚಿದ ಕಾರ್ನಿಸಿನಲ್ಲಿ ನಾಜೂಕಾದ ಬೋದಿಗೆಗಳಿಗೆ ಪದಕ ಸಹಿತ ಏಕಶಿಲಾಸರಪಳಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ವಿಜಯನಗರದ ಮೇಲೆ ಸಾಧಿಸಿದ ವಿಜಯದ ದ್ಯೋತಕವಾಗಿ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹ(1558–80) ಇದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದನಾದರೂ 1686ರ ವರೆಗೆ ಇದರ ಅಲಂಕರಣಗಳು ಮುಂದುವರೆದೇ ಇತ್ತು. ಉದಾ: ಕಮಾನುಗಂಬ ಹಾಗೂ ಕಟ್ಟಡದ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಬೇಕಿದ್ದ ಮನೋಹರ ಮೀನಾರುಗಳು ಕಡೆಯವರೆಗೂ ಮುಗಿಯಲಿಲ್ಲ.

ಜಾಮಿ ಮಸೀದಿಯ ಮಿಹ್ರಾಬ್ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಅತ್ಯಂತ ಕಲಾತ್ಮಕ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆ, ವಿವಿಧ ಲಿಪಿ ಶೈಲಿಯ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶಾಸನ ಹಾಗೂ ಗೋಪುರ, ಮೀನಾರ್, ಪದಕಸಹಿತ ಸರಪಳಿ, ಪುಷ್ಪ ಕರಂಡಕ, ಧೂಪಪತಿ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಕೆಂಪು, ಕಡುಗಪ್ಪು, ಹಸುರು ಮತ್ತು ನೀಲಿಬಣ್ಣಗಳ ವಿವಿಧ ಛಾಯೆಗಳಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಕುರಾನಿನ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಸೂಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಹಸಿರುಗಲ್ಲಿನ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳ ಮೇಲೆ ಉಬ್ಬು ರೂಪದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿ, ಅವು ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತೆ ಸ್ವರ್ಣಲೇಪ ಮಾಡಿದೆ. ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಬೇಡ, ಅದು ತೀರ ಕ್ಷಣಿಕವಾದ್ದು, 'ಅಸ್ಥಿರವಾದ ಈ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಎಂಬುದಿಲ್ಲ', 'ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರವೇ ಈ ಪ್ರಪಂಚ ಬಲು ಸೊಗಸು', '(ದೇವರ) ಕಾಣಿಕೆಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ್ದು ಈ ಜೀವನ ಆದರಿಂದ ನಶ್ವರ'– ಇಂತಹ ಹಲವಾರು ಸೂಕ್ತಿಗಳಿವೆ. ಈ ಅಲಂಕರಣಗಳು ಸಹಜವಾಗಿದ್ದು ಕುರಾನಿನ ಸೂಕ್ತಿಗಳ ಸೊಬಗು, ಸಂದೇಶಗಳೆರಡನ್ನೂ ಭಕ್ತರ ಮನಮುಟ್ಟುವಂತೆ ಸಂವಹಿಸುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಸು.1636) ಕಾಬೂಲ್‌ನಿಂದ ಬಂದ ಕಲಾವಿದ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಯಾಕೂತ್ ಈ ಮಿಹ್ರಾಬಿನ ಅಲಂಕರಣಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಮಸೀದಿಯ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಸಭಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ನಮಾಜು ಮಾಡುವಾಗ ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳುವ ಸಲುವಾಗಿ ಔರಂಗಜೇಬ (1686) ನೆಲದ ಮೇಲೆ 2250 ಆಯತಾಕಾರದ ಪ್ರಾರ್ಥನಾಸ್ಥಳ (ಮುಸಲ್ಲಾ)ಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದನಲ್ಲದೆ, ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನ ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಹಸುರುಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ದ್ವಾರಬಂಧವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದ. ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡ ಮತ್ತು ದ್ವಾರಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸುವ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಸತಾರೆಯ ಹಿಂದು ಅರಸ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಜಾಮೀ ಮಸೀದಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ (ಸು.1620ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದ) ಮೆಹತರ್ ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಅದರ ಅಲಂಕೃತ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ– ಮೆಹತರ್ ಮಹಲ್– ಇಮ್ಮಡಿ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್‌ನ ಕಾಲದ ಸರ್ವಾಲಂಕೃತ ವಾಸ್ತಿಶೈಲಿಯ ಒಂದು ರಮಣೀಯ ಮಾದರಿಯಾಗಿದ್ದು, ಬಿಜಾಪುರದ ಅತಿ ಸುಂದರ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದೆ. ಮೆಹತರ್ ಮಹಲಿನ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕಿರುವ ಅಲಿ ಶಹೀದ್ ಪೀರನ ಮಸೀದಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ರಚನೆಯದು. ಚೌಕಾಕಾರದ ಮಸೀದಿಯ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿ ನಿರಂತರ ಕಮಾನಿನಂತೆ ಅಥವಾ ಎತ್ತಿನಗಾಡಿಯ ಕಮಾನಿನಂತಹ ಆಕಾರ ಹೊಂದಿದ್ದು ಉಳಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ

ಮಿಹ್ರಾಬ್ ಸಹ ನವಭುಜಾಕೃತಿಯ ಅರ್ಧವೃತ್ತದಂತಿದ್ದು, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಾಗಿಲಿರುವುದು ಮತ್ತು ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಬಾಗಿಲಿನ ದ್ವಾರಬಂಧದಂತೆ ವಿನ್ಯಾಸ ಮಾಡಿರುವುದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಮಿಹ್ರಾಬಿನ ಮೇಲಣ ಕಮಾನಿನಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಕುರಾನಿನ ಸೂಕ್ತಿಗಳಿದ್ದು, ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣದ ಹೆಂಚುಗಳ ಅಲಂಕರಣದ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಈ ಮಸೀದಿಯ ಬಳಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಮೊದಲನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹನ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂತ ಹಜರತ್ ಅಲೀ ಸಯ್ಯದ್ ಪೀರ್ ಶಹೀದನ ಸಮಾಧಿಯೂ ಇದೆ.

ಎರಡನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ತನ್ನ ಮಗಳಾದ ಮಲ್ಲಿಕಾ ಜಹಾನ್‌ಳ ಗೌರವಾರ್ಥ ಕಟ್ಟಿಸಿದ (ಸು. 1586–1600) ಮಲ್ಲಿಕಾಜಹಾನ್ ಮಸೀದಿ ಸಣ್ಣಗಾತ್ರದ್ದಾದರೂ ಸಮತೋಲಿತ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧ ವಿನ್ಯಾಸ, ಶ್ರೀಮಂತ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಮನಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಸು.1 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಆಯತಾಕಾರದ ವೇದಿಕೆಯ ಪಶ್ಚಿಮ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಮಸೀದಿಯ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡ, ಅದರ ಮುಂದೆ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕಲ್ಲುಕಟ್ಟೆದ, ಕಾರಂಜಿ ಸಹಿತ ಕೊಳಗಳಿವೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡ ಪರಿಷ್ಕೃತ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಒಂದು ಅನನ್ಯ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ.

ನಗರದ ನೈರುತ್ಯಕ್ಕಿರುವ ಅಂಡುಮಸೀದಿಯೂ ಹಲವು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಿರುವ ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ಕಲಾತ್ಮಕ ಕಟ್ಟಡ. ಕಿರುಗಾತ್ರದ ಈ ನಿರ್ಮಾಣದ ನೆಲ ಅಂತಸ್ತು ಕೈಸಾಲೆ ಅಥವಾ ವಿಶ್ರಾಂತಿ ಕೋಣೆಯಾಗಿದ್ದರೆ, ಗೋಡೆಗಳೊಳಗೆ ಇರುವ ಸೋಪಾನಗಳನ್ನೇರಿ ಮೇಲೆ ಹೋದರೆ ಇರುವ ಮೇಲ್ಮಾಳಿಗೆ ಮಹಿಳೆಯರಿಗಾಗಿ ಇರುವ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರಾರ್ಥನಾಮಂದಿರವಾಗಿದೆ. ಈ ಮಸೀದಿಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುದು ಪಟ್ಟಿಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಿದ ನೆಲ್ಲಿಕಾಯಿಯಂತಹ ಕಟ್ಟಡ. ಇದೇ ರೀತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಮುಖ್ಯ ಗುಮ್ಮಟಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪವೇ ಕೆಳಗಿರುವಂತೆ ರೂಪಿಸಿರುವ ಮೀನಾರುಗಳ ಗುಮ್ಮಟಗಳಿಗೂ ಯೋಜಿಸಿರುವುದು ಒಟ್ಟಾರೆ ಊರ್ಧ್ವವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸೊಬಗು ನೀಡಿದೆ. ಮುಂಬಾಗಿಲಿನ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದಿರುವ ಕಾಲಲೇಖವಿರುವ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶಾಸನದಂತೆ, ಈ ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಎರಡನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಮತ್ತು ಸುಲ್ತಾನ್ ಮೊಹಮ್ಮದರ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ಇತ್ಬಾರ್ ಖಾನನು 1608ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ.

ಔರಂಗಜೇಬನ ಪತ್ನಿ ಬೇಗಮ್ ಸಾಹಿಬಾಳ ಗೋರಿಯ ಬಳಿ ಇರುವ, ಮೊದಲನೆ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್‌ನ ಕಾಲದ (ಸು.1551) ಮಧ್ಯಮ ಗಾತ್ರದ ಮಸೀದಿ. ಬಿಜಾಪುರದ ಪ್ರಾರಂಭಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಕಾರ್ನೀಸಿನ ಮುಂಚಾಚಿದ ಛಜ್ಜಾ, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗಾರೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾದ ಮೀನಾರುಗಳ ಕೆಲಭಾಗಗಳು ಮಾತ್ರ ಈಗ ಉಳಿದಿವೆ.

ಸಮಾಧಿ ಕಟ್ಟಡಗಳು: ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ, ಸಮಾಧಿ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಸರಳತೆಯನ್ನು ವಿಧಿಸಿದೆ. ಖಲೀಫರು, ಇಮಾಮರು, ಅವರ ಕುಟುಂಬ, ಶಿಷ್ಯವರ್ಗದವರ ಸಮಾಧಿಗಳೂ ಈ ವಿಧಿವಿಧಾನಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಸರಳವಾಗಿಯೇ ಇವೆ. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ 9–10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಸ್ವರ್ಗ, ಸಮಾಧಿ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಕಲ್ಪನೆ ವಿಪರೀತವಾಗಿ ಎನ್ನುವಂತೆ ಬೆಳೆದು ವಿವಿಧ ವಿನ್ಯಾಸ, ಗಾತ್ರ, ಅಲಂಕರಣಗಳ ಭವ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು.

ರಾಜಮನೆತನದವರ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ಎನ್ನುವಂತೆ, ಅವರವರ ವೈಭವ, ಉಪಭೋಗ ವಿಲಾಸ ಲಾಲಸೆಗಳಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ, ಕುಟುಂಬ ವರ್ಗ, ಪ್ರೇಯಸಿ, ರಾಣಿ, ಪರಿಚಾರಕರಿಗೂ ಸ್ಥಾನ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಡುವುದಕ್ಕಾಗಿಯೂ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಭವ್ಯಗಾತ್ರದ್ದಾದವು. ಈ ರಾಜವಂಶದ ಒಟ್ಟಾರೆ ಒಂಬತ್ತು ಅರಸರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಮೂವರ (ಯೂಸುಫ್, ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ ಮತ್ತು ಮೊದಲನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂ) ಗೋರಿಗಳು ಇಸ್ಲಾಂನ ವಿಧಾನಗಳಿಗೆ ಒಪ್ಪುವಂತೆ ಇರುವ ಸರಳ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು. ಈ ಸಮಾಧಿಗಳೆಲ್ಲ ಉಸ್ತಾದಾಬಾದ್‌ನಲ್ಲಿರುವ (ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗೋಗಿ) ಸಂತ ಷೇಖ್ ಜಲಾಲುದ್ದೀನ್ ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಚಂದಾ ಹುಸ್ಸೈನಿಯ ಸಮಾಧಿಯ ಬುಡದಲ್ಲಿವೆ. ಉಳಿದವರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಅಲಿ, ಇಮ್ಮಡಿ ಇಬ್ರಾಹಿಂ, ಮೊಹಮ್ಮದ್, ಇಮ್ಮಡಿ ಅಲಿ ಮತ್ತು ಕೊನೆಯ ಅರಸ ಸಿಕಂದರ್ – ಇವರ ಸಮಾಧಿಗಳು ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಇವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಸಲಿಯ ಸಮಾಧಿ ಸರಳ ವಿನ್ಯಾಸದ್ದಾದರೂ ಪ್ರವಾದಿ ಮೊಹಮ್ಮದರ ಅಳಿಯ ಹಜರತ್ ಅಲಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ ಹಚ್ಚಹಸುರಿನ ಗಿಡಮರಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ ವಿಶಾಲ ಅಲೀಬಾಗ್ ಉದ್ಯಾನದ ನಡುವೆ ಕಟ್ಟಿದೆ. ಇಮ್ಮಡಿ ಇಬ್ರಾಹೀಮ್ ಮತ್ತು ಮೊಹಮ್ಮದರ ಸಮಾಧಿಗಳು ಮಾತ್ರವೇ ಅಲಂಕೃತ ಕಟ್ಟಡ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಅನೇಕ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವುದು. ಇವು ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಶೈಲಿಯ ಅಪ್ರತಿಮ ಮಾದರಿಗಳಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡವು. ಎರಡನೆಯ ಅಲಿಯ ಸಮಾಧಿ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆಯ ಕಟ್ಟಡವಾದರೂ ಅಪೂರ್ಣ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿದೆ. ಕಡೆಯ ಅರಸ ಸಿಕಂದರನು ಕಾರಣಾಂತರಗಳಿಂದ ಆಧ್ಯಾತ್ಮದತ್ತ ಒಲಿದವನಾಗಿದ್ದ. ಆತನ ಸಮಾಧಿ ಅವನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಗುರು ಶಾಹ್ ನಯೀಮುಲ್ಲಾ ಖಾದರಿಯ ಸಮಾಧಿಯ ಪದತಲದಲ್ಲಿ, ಯಾವುದೇ ಭಾವಣಿಯೂ ಇಲ್ಲದೇ ತೀರ ಸಾಧಾರಣ ಗೋರಿಯಾಗಿದೆ.

ರಾಜಧಾನಿ ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಅದರ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಈ ರಾಜರದ್ದೇ ಅಲ್ಲದೆ ರಾಜಕುಟುಂಬದವರು, ಹಲವಾರು ಸೂಫಿಸಂತರು, ಸೇನಾಪತಿ, ಮಂತ್ರಿ, ರಾಜಪ್ರಮುಖರು, ಮತ್ತಿತರರು ತಮಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡ 40ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಮಾಧಿ ಕಟ್ಟಡಗಳಿದ್ದು, ಪ್ರತಿ ಕಟ್ಟಡವೂ ತನ್ನದೇ ಆದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯದಿಂದ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಹಿನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 'ಗುಮ್ಮಟಗಳ ನಗರ'ವೆಂದೇ ಬಿಜಾಪುರ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಇಮ್ಮಡಿ ಇಬ್ರಾಹಿಂನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರೊಡನೆ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ–ರಾಜಕೀಯ ಸಂಪರ್ಕಗಳು ಹೆಚ್ಚಾದವು. ಇದರಿಂದ ಸಮಾಧಿಯ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿಗೆ ಬರುವ ರಾಜಮನೆತನದವರು, ಅವರ ಪರಿಚಾರಕರು ಉಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು, ದಲಾನು, ಕುದುರೆ ಲಾಯ, ರಾಜರ ಉಪಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಸಾರಲು ನಗಾರ್ ಖಾನಾ ಮುಂತಾದವೂ ಈ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಂಡವು. ಹೀಗೆ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ರೋಜಾ ಮತ್ತು ಗೋಳಗುಮ್ಮಟ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ರೂಪುಗೊಂಡವು. ಇವುಗಳ ಜತೆಗೆ ಮೊಗಲ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಇತರೆಡೆ ಕಾಣುವ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡದ ಅಕ್ಷದಲ್ಲಿ ವೀಕ್ಷಕರಿಗೆ ಉಂಟುಮಾಡುವ ಭ್ರಾಂತಿ, ಮುಸುಕಿನ ಕಣ್ಣು ಮುಚ್ಚಾಲೆಯಾಟ, ಒಮ್ಮೆಲೆ ಎದುರಾಗಿ ದಿಗ್ಭ್ರಾಂತಿಗೊಳಿಸುವ ಚಾಮತ್ಕಾರಿಕ ಅಂಶಗಳು ಹಾಗೂ ವಿಶೇಷ ಧ್ವನಿಪರಿಣಾಮಗಳು ಸೇರಿಕೊಂಡವು.

ಜಾಮಿ ಮಸೀದಿಯಂತಹ ಅದ್ಭುತ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಅಪ್ರತಿಮ ಯೋಧ ಒಂದನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ಗೋರಿ ಆಡಂಬರರಹಿತ, ಸರಳ ವಿನ್ಯಾಸದ ಸಾಧಾರಣ ಕಟ್ಟಡವಾದರೂ (ಸು.1580) ಆರಂಭ ಹಂತದ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿ ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ 5 ಕಮಾನುಗಳಿರುವ ಹೊರಾವರಣದ ಮಧ್ಯೆ ಸಶಕ್ತ 3 ಕಮಾನಿನ ಸಮಾಧಿ ಕೋಣೆ ಇದ್ದು, ಅದರ ಮಧ್ಯದ ಕಮಾನುಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಛತ್ತಿನ ಮೇಲೆ ಸಾಮಾನ್ಯರೀತಿಯ ವೇದಿಕೆಯಿದ್ದರೂ ಗುಮ್ಮಟವಿಲ್ಲ. ಕಲ್ಲಿನ ಶವಸಂಪುಟವಿಲ್ಲದ ಸಾದಾ ಗೋರಿಯ ಮೇಲೆ ಮರದ ಆವರಣವಿದ್ದ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಸಮಾಧಿ ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಅಲಿಯ ಗೋರಿಯಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೂ 3 ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ನೈರುತ್ಯಕ್ಕೆ ಇರುವ ಎತ್ತರದ ವೇದಿಕೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಡು ಹಸುರುಗಲ್ಲಿನ ಅಲಂಕೃತ ಶವಸಂಪುಟವಿದೆ. ಇದರ ಅಲಂಕರಣ ವಿನ್ಯಾಸ ವಿಶೇಷದಿಂದ ಮುಖ್ಯವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟದ್ದೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾದರೂ ಯಾರದೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ವೇದಿಕೆಯ ನೆಲ ಅಂತಸ್ತಿನ ದ್ವಾರಗಳೂ ಸುಂದರವಾಗಿ ರೂಪಿತವಾಗಿವೆ.

ಜಾಮಿ ಮಸೀದಿಯ ಆಗ್ನೇಯದಲ್ಲಿರುವ ಶಾಹ್‌ಕರೀಮುದ್ದೀನ್ ಖಾದರಿ(1741) ಮತ್ತು ಸಯ್ಯದ್ ಅಬ್ದುಲ್ ಖಾದರಿ ಸೋದರರ ಸಮಾಧಿಗಳು ಅವುಗಳ ಆಕರ್ಷಕ ತಲ ಹಾಗೂ ಊರ್ಧ್ವ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಗಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಅರ್ಕಿಲ್ಲಾದ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಮುಸ್ತಾಫಾ ಖಾನನ ಮಹಲ್ ಮತ್ತು ಮಸೀದಿಯ ಪ್ರದೇಶ ಅರಮನೆ, ಹಜಾರ, ಮಹಾದ್ವಾರ, ಕೊಳ, ವಿಹಾರತಾಣ ಮುಂತಾದ ಹಲವು ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷಗಳಿರುವ, ವಿಸ್ತಾರವೂ ಭವ್ಯವೂ ಆದ ಭವನಗಳ ಸಮುಚ್ಚಯವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್ ಷಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1557–80) ಸೇನಾಪ್ರಮುಖನಾಗಿದ್ದ ಮುಸ್ತಾಫಾಖಾನ್ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಿರುದ್ಧ ದಖ್ಖನ್ನಿನ ಸುಲ್ತಾನರನ್ನು ಒಗ್ಗೂಡಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದನಲ್ಲದೆ, ತಾಳಿಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಯುದ್ಧದ ರೂವಾರಿಯಾಗಿದ್ದ.

ಇದರಂತೆಯೇ ಅಫ್ಜಲ್‌ಪುರದಲ್ಲಿರುವ ಚಿಂದಗಿ ಶಾಹನ ಸಮಾಧಿ, ಅಫ್ಜಲ್‌ಖಾನನ ಅರಮನೆ, ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಗೋರಿಗಳ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳೂ ಆಕರ್ಷಕ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳು. ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ಸೇನಾಪತಿಯಾಗಿದ್ದ ಅಫ್ಜಲ್‌ಖಾನ್, ಸಂಧಿಯ ಮಾತುಕತೆಗಳಿಗಾಗಿ ಪ್ರತಾಪಗಢದಲ್ಲಿ ಚಾಣಾಕ್ಷ ಶಿವಾಜಿಯನ್ನು ಭೇಟಿ ಮಾಡಲು ಹೋಗಿ, ಆತನ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿ ಕೊಲೆಯಾದ. ಆ ಮೊದಲೇ ತನ್ನ ಅರಮನೆಯ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ತನಗಾಗಿ ಸಮಾಧಿ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ, ತಾನು ಬದುಕಿ ಬರಲಾರೆನೆಂದು ಊಹಿಸಿ, 1658ರಲ್ಲಿ ತಾನು ಮೃತನಾದಂತೆ ಶಾಸನವನ್ನೂ ಬರೆಸಿದ. ಬಳಿಯ ಮಸೀದಿ 1653ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಪೂರ್ಣವಾದರೂ ಸಮಾಧಿ ಅರೆಬರೆಯಾಗಿಯೇ ಉಳಿಯಿತಲ್ಲದೆ ಆತನ ಶರೀರಾವಶೇಷಗಳು ಪ್ರತಾಪಗಢದ ಪ್ರಪಾತದಲ್ಲಿ ಪಶು ಪಕ್ಷಿಗಳ ಪಾಲಾಯಿತು. ಆತ ಶಿವಾಜಿಯನ್ನು ಭೇಟಿ ಮಾಡಲು ಹೊರಡುವ ಮುಂಚೆ ತನ್ನ 64 ಮಂದಿ ಪತ್ನಿಯರನ್ನು ಒಬ್ಬೊಬ್ಬರನ್ನಾಗಿ ಬಾವಿಯಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿಸಿ ಕೊಂದು ಒಂದೇ ಕಡೆ ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಿಸಿದ. ಈತನ ಸಮಾಧಿಯ ಹಿಂದೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಿನ್ಯಾಸದ ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ಮಸೀದಿಯಿದ್ದು, ಕೆಳ ಅಂತಸ್ತು ಪುರುಷರಿಗಾಗಿದ್ದರೆ, ಮೇಲಣ ಮಸೀದಿ ಮಹಿಳೆಯರಿಗಾಗಿಯೇ ಇದ್ದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ. ಸಮುಚ್ಚಯದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಅರಮನೆ ಆವರಣದ ಅವಶೇಷಗಳು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿವೆ.

ಬಿಜಾಪುರದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ, ಶಾಹಪುರ ದ್ವಾರದಿಂದಾಚೆಗೆ, ಸು. 1.6 ಕಿಮೀ ದೂರದ ದರ್ಗಾಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ಅಮೀನ್ ದರ್ಗಾ, ಅಷ್ಟಭುಜಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸ, ಛಜ್ಜಾ, ಪ್ರಸ್ತರಗಳ ಮೇಲಿನ ಗುಲದಸ್ತಾ ಮತ್ತು ಮೋಹಕ ಆಕೃತಿಯ ಗುಮ್ಮಟಗಳಿಂದಾಗಿ ರಾಜಧಾನಿಯ ಕಲಾತ್ಮಕ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿದೆ. ಎತ್ತರವಾದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿ ಪೂರ್ತಿ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದಿಂದ ಕಂಗೊಳಿಸುವ ಈ ದರ್ಗಾ ಅಫ್ಜಲ್‌ಖಾನ್ 1664ರಲ್ಲಿ ಸ್ವರ್ಗಸ್ಥನಾದ ಬುರ್ಹಾನುದ್ದೀನನ ಮಗ ಸಂತ ಹಜರತ್ ಖ್ವಾಜಾ ಅಮೀನುದ್ದೀನನಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಸಮಾಧಿ. ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಸಹಸ್ರಾರು ಹಿಂದು–ಮುಸ್ಲಿಂ ಭಕ್ತರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸುವ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಇದೂ ಒಂದು. ಈ ದರ್ಗಾದ ಸುತ್ತ ಮುತ್ತ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಚೀನಾವಶೇಷಗಳು ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದು, ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಕಾಲದ ಪ್ರಮುಖ ರತ್ನಾಭರಣ ಹಾಗೂ ಮುತ್ತಿನ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ.

ಈದ್ಗಾದಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಛೋಟಾ ಅಸರ್ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾದರೂ ಗೋಡೆ, ಕಮಾನು ಮೂಲೆ, ಒಳಛಾವಣಿಗಳಲ್ಲಿ ನಯವಾದ ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸದ ಕೊರೆದ ಗಾರೆಯ ಚಿತ್ತಾರ, ಫಲಕಗಳಿಂದ ಸಿಂಗರಿಸಿದ ಸರಳ ಸುಂದರ ಮಸೀದಿ. ಅರ್ಕಿಲ್ಲಾದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ವಿಶಾಲ

ಪ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಬಾರಾಕಮಾನ್ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಎರಡನೆಯ ಅಲಿಯ (1670) ಅಪೂರ್ಣ ಸಮಾಧಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಮೀರಿಸುವ ಮಹದುದ್ದೇಶದಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣವಾದುದು. 65.5ಚಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಭವ್ಯ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಗೋಳಗುಮ್ಮಟಕ್ಕಿಂತ ಬೃಹದ್ಗಾತ್ರದ ಗುಮ್ಮಟವನ್ನು ರೂಪಿಸಲು ಉದ್ದೇಶಿಸಲಾಗಿದ್ದರೂ ಅತ್ಯಾಕರ್ಷಕ ವಿನ್ಯಾಸದ ಏಳು ಭವ್ಯ ಕಮಾನುಗಳ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿಯೇ ಅದು ಉಳಿದುಹೋಗಿದೆ. ಕಮಾನುಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆದ ಎತ್ತರವಾದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಇಮ್ಮಡಿ ಅಲಿಯ ಸರಳ ಸಮಾಧಿಯಿದ್ದು, ಅದರ ನೈರುತ್ಯಕ್ಕೆ ಸಿಕಂದರನ ತಾಯಿ ಖುರ್ಷೀಖಾನಮಳ ಸಮಾಧಿಯಿದೆ. ವೇದಿಕೆಯ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ 13 ಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ಅಭೂತಪೂರ್ವ ಕಲ್ಪನೆ, ಸಾಕಾರವಾಗದ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆ ಹಾಗೂ ಜೀವನದ ನಶ್ವರತೆಗಳನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುವ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಇಲ್ಲಿಯ ಬೆರಗುಗೊಳಿಸುವ ಬೃಹತ್ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು.

ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವ ಮಧ್ಯಯುಗದ ಮಹಾನ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾದ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಸಂದಲನ ಸಮಾಧಿ ಮತ್ತು ಮಸೀದಿಗಳಿರುವ ಸಮುಚ್ಚಯ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಿರಿದಾಗಿದ್ದರೂ ಅತ್ಯಾಕರ್ಷಕ ಅಲಂಕರಣವಿರುವ ಮೋಹಕ ಕಮಾನುಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾಗಿದೆ. ಎತ್ತರವಾದ ಪ್ರಾಕಾರದಿಂದ ಆವೃತವಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಮುಕ್ತಸಮಾಧಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಸಂದಲನದು. ಬಿಜಾಪುರದ ಹಲವಾರು ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ವಿನ್ಯಾಸ ಮಾಡಿ ಅಲಂಕೃತ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ ಈತನ ಸಮಾಧಿ ಮಾತ್ರ ನಿರಾಡಂಬರವಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿರುವ ಕಮಾನು ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಆತನ ತಾಯಿಯದೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾದ ಗೋರಿಯಿದೆ. ಈ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಇತರ ಅನೇಕ ಸಮಾಧಿ, ಮಂಟಪಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಚೀನ ಶೈಲಿಯ ಒಂದು ಮಸೀದಿಯೂ ಇದೆ. ಇದರ ಸ್ವಲ್ಪ ಉತ್ತರಕ್ಕಿರುವ ಕಮ್ರುಕ್ ಕೀ ಗುಂಬಜ್, ನೆಲ್ಲಿಕಾಯಿಯಂತೆ ಉಬ್ಬುಗೆರೆಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವಿರುವ ಗುಮ್ಮಟದಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಹೈದರ್ ಬುರುಜಿನ ಬಳಿ ಸಿಕಂದರ್ ಉದ್ಯಾನವನದೊಳಗೆ ಈ ರಾಜವಂಶದ ಕೊನೆಯ ನತದೃಷ್ಟ ಅರಸ ಸಿಕಂದರ (1672–86)ನ ಸರಳ ಸಮಾಧಿಯಿದೆ. ರಾಜನ ಕೋರಿಕೆಯಂತೆ ಒಂದೇ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ, ಆತನ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಿ ಸಂತ ನಸರುಲ್ಲಾನ ಸಮಾಧಿಗಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಕೆಳಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಅವನ ಗೋರಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ.

ನಗರದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ರೋಜಾ (1626) ಶ್ರೀಮಂತ ಅಲಂಕರಣವಿರುವ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಒಂದು ಅನನ್ಯ ಉದಾಹರಣೆ. ಪ್ರಮಾಣ ಬದ್ಧತೆ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕಾವ್ಯಮಯ ಕಲಾತ್ಮಕ ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸದ ಅಲಂಕರಣ, ಸದೃಢಗಾರೆಯಿಂದ ಆಧಾರರಹಿತವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸಮತಲ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿ ಇವುಗಳಿಂದಾಗಿ ರೋಜಾ ಬಿಜಾಪುರದ ಆಲಂಕಾರಿಕ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಮಹೋನ್ನತ ಮಾದರಿಯಾಗಿದೆ. ಸಮಾಧಿ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್, ತಾಜ್‌ಸುಲ್ತಾನಾ, ಆತನ ತಾಯಿ ಹಾಜಿ ಬಡಾಸಾಹಿಬಾ, ಮಗಳು ಜೊಹ್ರಾ ಸುಲ್ತಾನಾ, ಇಬ್ಬರು ಗಂಡು ಮಕ್ಕಳಾದ ದರ್ವೇಶ್ ಬಾದಶಾಹ ಮತ್ತು ಸುಲ್ತಾನ್ ಸುಲೈಮಾನ್ ಇವರ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಕೊಠಡಿಯ ಒಂದೇ ವೇದಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಚೌಕಾಕಾರದ ಸಮಾಧಿ ಕೋಣೆಯ ನಾಲ್ಕು ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತ ಮರದ ಬಾಗಿಲಿರುವ ದ್ವಾರಬಂಧ, ಅದರ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಆಕರ್ಷಕ ವಿನ್ಯಾಸದ ವಿಶಾಲವಾದ ಕಿಟಕಿಗಳಿವೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆಲ್ಲ ಪೈನ್ ವೃಕ್ಷ ಹಾಗೂ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಅರಾಬಿಕ್ ಅಲಂಕರಣ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣವನ್ನು ಕುರಿತು ಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ಕುರಾನಿನ ಸೂಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರ ದ್ವಾರದ ಮೇಲಿನ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶಾಸನ 1626ನೆಯ ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಸರಿಹೊಂದುವುದು. ದಕ್ಷಿಣ ದ್ವಾರದ ಮೇಲಿನ 1633ರ ಶಾಸನ ದೊರೆ ಇಬ್ರಾಹಿಂನನ್ನು ಪ್ರಂಶಸಿಸುತ್ತದೆ. ಇದೇ ತುದಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಸೊಬಗು, ಸೌಂದರ್ಯ, ವೈಭವಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸುತ್ತದೆ. ಸಮಾಧಿ ಕೋಣೆ ಮತ್ತು ಹೊರಗಣ ಎರಡು ಸುತ್ತಿನ ಕಮನೀಯ ಕಮಾನು ವರಾಂಡಗಳ ಸಮತಲ ಛಾವಣಿ ಆಕರ್ಷಕ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಸಮಾಧಿ ಕೋಣೆಯ ಹಲವು ಫಲಕಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿದ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸಮತಲ ಛಾವಣಿ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಆಧಾರವಿಲ್ಲದೆ ರೂಪಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ರಹಸ್ಯ ವಿರುವುದು ಆ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುತಜ್ಞರು ತಯಾರಿಸಿ ಬಳಸಿರುವ ಗಾರೆಯ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಬಂಧಕ ಶಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ. ವರಾಂಡದ ಛಾವಣಿಯ ಚೌಕ, ಆಯತಾಕಾರದ ಫಲಕಗಳಲ್ಲಿ ಅರಳಿದ ಕಮಲ, ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಬಂಧ ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸಿದೆ. ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಛಾವಣಿಗೆ ಚಿನ್ನದ ಪುಡಿ, ನೀಲಿ ಮುಂತಾದ ಗಾಢವರ್ಣಗಳ ಅಲಂಕರಣಗಳಿವೆ. ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧವಾಗಿ ಸಂಯೋಜಿಸಿದ ವೇದಿಕೆಯ ಕಮಲದಳಗಳ ನಡುವೆ ಮೇಲೇಳುವ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಿನ್ಯಾಸದ ಈರುಳ್ಳಿಯಾಕೃತಿಯ ಗುಮ್ಮಟ ಇಡೀ ಕಟ್ಟಡದ ಶೋಭೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯ ಕಲಾತ್ಮಕ ಅಲಂಕರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ರೋಜಾ ಭಾರತದ ಭಾರತೀಯ– ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಶೈಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿದೆ.

ಈ ಸಮಾಧಿ ಕೋಣೆಯಿರುವ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಕಾರಂಜಿಯುಕ್ತ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕೊಳವಿದ್ದು, ಅದರಾಚೆಗೆ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧವಾಗಿ ವಿನ್ಯಾಸಮಾಡಿದ ಮಸೀದಿಯಿದೆ. 5 ಕಮಾನುಗಳಿರುವ ಮಸೀದಿಯ ಕಾರ್ನಿಸುಗಳಿಗೆ ಜೋಡಿಸಿದ ಪದಕಸಹಿತ ಕಲ್ಲಿನ ಸರಪಳಿ, ಕಮಾನು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸಿರುವ ಕೊರೆದ ಗಾರೆಯ ಫಲಕಗಳು, ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲಿನ ಗುಮ್ಮಟ, ಮೂಲೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ನೀಳ ಮೀನಾರುಗಳಿಂದಾಗಿ ಮಸೀದಿ ಇಡೀ ಸಮುಚ್ಚಯದ ಒಟ್ಟಂದವನ್ನು ಇಮ್ಮಡಿಗೊಳಿಸಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ಅಂದಿನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳ ಅಮೋಘ ಕಲ್ಪನೆ, ಸಂಯೋಜನಾ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಾಮರಸ್ಯ, ತಾಂತ್ರಿಕ ಪರಿಣತಿ ಹಾಗೂ ನಿರ್ಮಾಣ ಕೌಶಲ್ಯಗಳ ಅಸಾಮಾನ್ಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿದೆ.

ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾ (1627–57)ನ ಸಮಾಧಿ ನಿರ್ಮಿತಿಯಾದ ಗೋಳಗುಮ್ಮಟ ಬಿಜಾಪುರದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಬೃಹದ್ಗಾತ್ರದ್ದು. ಮೊದಲ ನೋಟಕ್ಕೇ ಮನಸೆಳೆಯುವ ಹಲವು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಈ ನಿರ್ಮಿತಿ ಇಡೀ ಭಾರತದ ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಕಟ್ಟಡ ಗಳಲ್ಲಿಯೇ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದೆ.

ಮಲ್ಲಿಕ್ ಸಂದಲ್ ವಿನ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ ಅನನ್ಯ ಸೌಂದರ್ಯದ ವಾಸ್ತುಕೃತಿ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ರೋಜಾವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮರೆಸಬಲ್ಲಂತಹ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ವಿನ್ಯಾಸ, ಸಂಯೋಜನೆ, ನಿರ್ವಹಣೆಯನ್ನು ಪರ್ಷಿಯಾದ ದಾಬುಲ್‌ನಿಂದ ಬಂದ ಯಾಕೂತ್ ಎಂಬ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿ ರಚಿಸಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. 183ಮೀ ಚೌಕಾಕಾರದ, 2ಮೀ ಎತ್ತರವಿರುವ ವೇದಿಕೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡ ಭವ್ಯ ಗಾತ್ರದ ಘನಾಕೃತಿಯ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದ ಏಳಂತಸ್ತಿನ ಮೀನಾರುಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಮೇಲೂ ಕಿರು ಗಾತ್ರದ ಗುಮ್ಮಟಗಳಿವೆ. ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಪೂರ್ವ, ದಕ್ಷಿಣ, ಪಶ್ಚಿಮಗಳಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ಟಲುಗಳಿರುವ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರಗಳಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ಮುಂದೆ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಚೌಕಾಕಾರದ, ಕಾರಂಜಿಸಹಿತ ಕೊಳಗಳಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಭವ್ಯತೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಶೈಲೀಯವಾಗಿ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಹೊಂದುವಂತಹ ಮಸೀದಿಯಿದೆ. ಕಟ್ಟಡದ ಪ್ರತಿಬದಿಯ ಊರ್ಧ್ವವಿನ್ಯಾಸ ದಲ್ಲಿ ಸಮಾನ ಎತ್ತರದ ಮೂರು ಕಮಾನುಗಳಿದ್ದು, ಮಧ್ಯದ ಹಸುರುಕಲ್ಲಿನ ವಿಶಾಲ ಕಮಾನಿ ನಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಬಾಗಿಲು, ಅದರ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳಿವೆ. ಅಂದು ಬಳಸಿದ ಮರದ ಬಾಗಿಲು, ಕಿಟಕಿ ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದಿವೆ. ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನ ಗೋಡೆಯ ಹೊರಬದಿಗೆ ಅರ್ಧ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗುಮ್ಮಟ ಪರಸ್ಪರ ಛೇದಿಸುವ ಎಂಟು ಕಮಾನುಗಳು, ಮತ್ತೆ ಕಮಾನು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಧರಿಸಿದ ಕಡಿಮೆ ಎತ್ತರದ ದುಂಡನೆಯ ವೇದಿಕೆಯ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕಮಲದಳಗಳ ನಡುವಿನಿಂದ ಮೇಲೇರುತ್ತದೆ. ಈ ಗುಮ್ಮಟದ ಗೋಡೆ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ 3.05 ಮೀ ಅಗಲವಿದ್ದು ಕ್ರಮೇಣ ಮೇಲೆ ಹೋಗುತ್ತಾ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ 2.74ಮೀ ಮುಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಇದರ ಒಳವಿನ್ಯಾಸ 37.9ಮೀ ಇದ್ದು, ಪ್ರಪಂಚದ ಎರಡನೆಯ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಗುಮ್ಮಟವಾಗಿದೆ. 42.4 ಮೀ ವ್ಯಾಸವಿರುವ ರೋಮ್‌ನಲ್ಲಿನ ಸಂತಪೀಟರ್‌ನ ಚರ್ಚ್ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಗುಮ್ಮಟ ಹೊಂದಿದ್ದರೆ, ಲಂಡನ್ನಿನ ಸಂತ ಪಾಲ್‌ನ ಕತೀಡ್ರಲ್ 32.9 ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಗುಮ್ಮಟವಿದ್ದು ಮೂರನೆಯ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೂ ಒಂದೇ ಗುಮ್ಮಟ ಆವರಿಸುವ ಒಟ್ಟಾರೆ ಸ್ಥಳದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗೋಳಗುಮ್ಮಟ ಮೊದಲಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದೆ. ಇಡೀ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಕಂಬ ಅಥವಾ ಇನ್ನಾವುದೇ ಆಧಾರವಿಲ್ಲದೆ ಇಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆವರಿಸಿರುವ ಗೋಲ ಇನ್ನೊಂದಿಲ್ಲ. ಕಲ್ಲುಗುಂಡುಗಳು ಮತ್ತು ವಿಶಿಷ್ಟ ಗಾತ್ರದ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಈ ಗುಮ್ಮಟದ ಒಳ ಹೊರಗೆ ಗಾರೆಯ ದಪ್ಪ ಕವಚವಿದ್ದು, ಒಳಗಿನ ಮೇಲ್ಮೈಯನ್ನು ನುಣುಪಾಗಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಗೋಡೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಗಲವಾದ ಮತ್ತು ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಿರು ಅಗಲದ ಮೂರು ಕಮಾನು ಗಳಿದ್ದು, ಮಧ್ಯದ ಕಮಾನಿನಲ್ಲಿ ಬಾಗಿಲುವಾಡ, ಮೇಲೆ 1.8 ಎತ್ತರದ ಬೂದು ಬಣ್ಣದ ಬಸಾಲ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಕಾರ್ನೀಸು, ಅದರ ಮೇಲೆ ಕಿರು ಕಮಾನುಗಳ ಸಾಲು, ಅದರ ಮೇಲೆ ಸು. 1.8ಮೀ ಎತ್ತರದ ಮುಂಚಾಚಿದ ಅಲಂಕೃತ ಚಜ್ಜಾ ಇವೆ. S ಆಕೃತಿಯ ತೆನೆಗಳ ಪ್ರಸ್ತರದ ಸಾಲಿನ ನಡುನಡುವೆ ಸುಂದರವಾಗಿ ರೂಪಿಸಿದ ಗುಲ್‌ದಸ್ತಾಗಳಿವೆ. ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಮಧ್ಯದ ಕಮಾನಿನ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಭುಜಾಕೃತಿಯ ದೊಡ್ಡ ಕೊಠಡಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ನಾಲ್ಕೂ ಮೀನಾರುಗಳಲ್ಲಿರುವ 108–109 ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಮೂಲಕ ಮೇಲೆ ಹತ್ತಿ ಗುಮ್ಮಟದೊಳಕ್ಕೆ ಹೋಗಬಹುದು.

ನೆಲದಿಂದ 33.22 ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ 3.25 ಮೀ ಅಗಲವಾದ ಹಜಾರವೊಂದು ಗುಮ್ಮಟದ ಗೋಡೆಯ ಒಳಮಗ್ಗುಲಿಗೆ ಮುಂಚಾಚಿದೆ. ಈ ಹಜಾರ ಪಿಸುಗುಟ್ಟುವ ಗ್ಯಾಲರಿ ಎಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಒಂದು ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಆಡಿದ ಒಂದು ಪಿಸುಮಾತು ಮರು ಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಕೇಳಿಸುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಸಲ ಜೋರಾಗಿ ಬಾರಿಸಿದ ಚಪ್ಪಾಳೆ ಹತ್ತಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚುಸಲ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಪ್ರತಿಧ್ವನಿಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಹಜಾರದಲ್ಲಿ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾದ ಯಾವುದೇ ನಾದ 26–28 ಸೆಕೆಂಡುಗಳಷ್ಟು ದೀರ್ಘಕಾಲ ಅನುರಣನಗೊಳ್ಳು ತ್ತಿರುತ್ತದೆ. ಇವು ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಅತ್ಯಂತ ವಿಸ್ಮಯಕಾರಿ ಅಂಶಗಳು.

ಸು. 60 ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಹಿಂದೆ ಈ ಬೃಹದ್ಗಾತ್ರದ ಗುಮ್ಮಟದ ಹೊರ ಹಾಗೂ ಒಳ ಪದರಗಳ ಗಾರೆಯ ಬಂಧಕ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಗಾರೆಯ ದಪ್ಪ ದಪ್ಪ ತುಂಡುಗಳು ಕೆಳಗೆ ಬೀಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಇದರಿಂದ ಗುಮ್ಮಟ ಶಿಥಿಲವಾಗಿ ಧ್ವನಿಪರಿಣಾಮಗಳು ಕ್ಷೀಣವಾಗುವ ಇಲ್ಲವೇ ಪೂರ್ಣನಾಶವಾಗುವ ಭಯವಿತ್ತು. ಆಗ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಅನೇಕ ದೇಶವಿದೇಶಗಳ ತಜ್ಞರ ಸಲಹೆಯ ಮೇರೆಗೆ 1955–57ರಲ್ಲಿ ಗುಮ್ಮಟದ

ಗಾರೆಯ ಪದರಗಳ್ನು ಪೂರ್ತಿತೆಗೆದು, ಸಿಮೆಂಟ್ ಗಾರೆಯ ಹೊಸಲೇಪನ ನೀಡಿ ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿ ಈ ಗುಮ್ಮಟ ಹಾಗೂ ಅದರ ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಇದು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೋತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಈ ಗುಮ್ಮಟದ ಧ್ವನಿ ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ಗಣಕ ಯಂತ್ರ ಮತ್ತು ಅತಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಧ್ವನಿಮಾಪಕಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ದಾಖಲಿಸುವ ಮತ್ತು ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿ ಅರ್ಥಯಿಸುವ ಅಧ್ಯಯನವೂ ನಡೆದಿದೆ.

ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ: ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತಿತರ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿಸಿ ಪ್ರದರ್ಶನಕ್ಕಿಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ವಿಧ್ಯುಕ್ತವಾಗಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಜೇಮ್ಸ್ ಬರ್ಜೆಸ್, ಹೆನ್ರಿ ಕಸಿನ್ಸ್ ಅವರು ವಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಹಲವಾರು ಪ್ರಾಚ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ್ದು, ಅವುಗಳನ್ನು 1892ರಲ್ಲಿಯೇ ಅಂದಿನ ಆನಂದ ಮಹಲ್ ಕಟ್ಟಡದ ಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ಚಿಕ್ಕ ಹೊರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದ್ದರು. ಅದನ್ನೇ ಕೇಂದ್ರ ಸಂಗ್ರಹವಾಗಿಸಿಕೊಂಡು, ಈ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಜನ್ಮ ತಾಳಿತು. ಅನಂತರ ಪ್ರದರ್ಶಿತ ಪ್ರಾಚ್ಯಅವಶೇಷಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಅಧಿಕಗೊಂಡ ಕಾರಣ, ಗೋಲಗುಮ್ಮಟ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿರುವ ನಖ್ಖಾರ್ ಖಾನಾ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಲಾಯಿತು. ಕೇಂದ್ರ ಸರಕಾರದ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿರುವ ಭಾರತೀಯ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ವಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ 1962ರಲ್ಲಿ ವಿಧ್ಯುಕ್ತವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪನೆಗೊಂಡಿತು. ಭಾರತದ 100 ವರ್ಷ ತುಂಬಿರುವ ಕೆಲವೇ ಅಪೂರ್ವ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಒಂದು. ಗೋಲಗುಮ್ಮಟ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯವಿರುವ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಅರಸರ ಕಾಲದಿಂದ ನಖ್ಖರ್‌ಖಾನ/ನಗರಖಾನ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದ್ದು, ನೆಲಮಾಳಿಗೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದು ಇದರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ನೆಲಮಾಳಿಗೆಯೂ ಸೇರಿ ಮೂರು ಅಂತಸ್ತನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಈ ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡ ನಸುಕಂದು ಬಣ್ಣದ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ (ಟ್ರಾಪ್) ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರಕಾರದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ದುರಸ್ತಿಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆರು ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಗ್ಯಾಲರಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾಗಿರುವ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಷ್ಟಭುಜಾಕಾರದ ನಟರಾಜನ ಆಕರ್ಷಕ ಭಗ್ನ ಪ್ರತಿಮೆ, ಶಿವ ತನ್ನ ಗಣಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ನರ್ತಿಸುವ ಕಲ್ಲಿನ ಘನದ್ವಾರ, ಕಹಳೆ ಊದುವ, ಮದ್ದಲೆ ಬಾರಿಸುತ್ತಿರುವ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳು, 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ, ತಾಳಿಕೋಟೆಯ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಹತ್ಯೆಗೀಡಾದ ವಿಜಯನಗರದ ಕೊನೆಯ ಅರಸ ರಾಮರಾಯನೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ಕಲ್ಲಿನ ತಲೆಯ ಶಿಲ್ಪ ಮುಂತಾದವು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಹಾಕೂಟದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಂಗಳೇಶನ ಅಪರೂಪದ ಎತ್ತರವಾದ ಧರ್ಮ ವಿಜಯ ಸ್ತಂಭವಿದೆ.

ಈ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಹಾರ ಸಾಲೋಟಗಿ ವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ದಾನ ಕೊಟ್ಟ ಸ್ತಂಭ ಶಾಸನವಿದ್ದು, ಅದರ 3 ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಲಿಪಿಯಿದ್ದು ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಿದೆ. 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆಕರ್ಷಕ ಕಲಾತ್ಮಕ ಬರೆಹಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಅರೆಬಿಕ್–ಪರ್ಷಿಯನ್ ಲಿಪಿಗಳ ಶಾಸನ ಶಿಲೆಗಳನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಪುಷ್ಪಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಹೊಂದಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಜಾಲಂಧ್ರ, ಸರಪಳಿ ಮುಂತಾದ ವಸ್ತುಗಳು ನೋಡುವವರ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಮೂವತ್ತೆರಡು ಮೆಟ್ಟಲುಗಳನ್ನು ಹತ್ತಿ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹೋದರೆ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಕಾಲದ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳ ದರ್ಶನವಾಗುತ್ತದೆ. ಅನೇಕ ದೈನಂದಿನ ಉಪಯೋಗದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಯುದ್ಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನರು ತೊಡುತ್ತಿದ್ದ ಲೋಹದ ನಿಲುವಂಗಿ, ಕವಚ, ಕಠಾರಿಗಳು, ಭರ್ಜಿಗಳು, ರಾಜರುಗಳ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳು, ವಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಚೀನೀ ಪಿಂಗಾಣಿಯ ತಟ್ಟೆ, ಬಟ್ಟಲು, ಹೂಜಿಗಳು, ಚಿನ್ನದ ಲೇಪವಿರುವ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ದಖ್ಖನಿಶೈಲಿಯ ಉತ್ತಮ ಚಿಕಣಿ ಚಿತ್ರಗಳು, ಚಾಂದಬೇಬಿ ಮೊದಲಾದವರ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಹಳದಿ, ಕೆಂಪು, ನೀಲಿ ವರ್ಣಗಳಿರುವ ಚಿತ್ರಸಹಿತವಾದ ಕೆಲವು ಕುರಾನ್ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು 1604ರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವುಳ್ಳ ಗದ್ಯ–ಪದ್ಯಗಳ ಗ್ರಂಥಗಳು, ಶೃಂಗಾರ ಕಾವ್ಯಗಳು, ರಾಜಮುದ್ರೆಯಿರುವ ಸನ್ನದ್ ಮತ್ತು ಫರ್ಮಾನ್ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಭದ್ರವಾದ ಗಾಜಿನ ಕಪಾಟುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಿಂಗಾಣಿಯ ಹಂಡೆಗಳು ಎಣ್ಣೆ ಉಪ್ಪಿನಕಾಯಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಉಪಯೋಗಿಸಿರಬಹುದಾಗಿದೆ. ವಿಶಾಲವಾದ ಗಾಜಿನ ಕಪಾಟುಗಳಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದ ರತ್ನಗಂಬಳಿಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೊರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಉಕ್ಕಿನ ಫಿರಂಗಿಗಳು ಹಾಗೂ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಇಂಡೊ–ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಅಮೂಲ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವೀಯ ಆಕರಗಳನ್ನೊದಗಿಸುವುದು ಬೀದರ್, ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಮತ್ತು ಬಿಜಾಪುರದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ 14–17ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಸ್ಮಾರಕಗಳು. ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದ ಒಳನಾಡಿನವರೆಗೂ ಆಕ್ರಮಣಕಾರರ ದಾಳಿ ಹಾವಳಿಗಳು ಈ ಮೊದಲೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಆರಂಭಕಾಲದಲ್ಲಿ ಧಾಳಿಕಾರರ ಉದ್ದೇಶ ಇಲ್ಲಿನ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಯಾವುದೇ ವಾಸ್ತು ಚಟುವಟಿಕೆ ಒಡಮೂಡಲಿಲ್ಲ. ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿ ಆಡಳಿತ ತೊಡಗಿ, ಮುಂದೆ ಆ ರಾಜ್ಯ ಹೋಳುಗಳಾಗಿ ದಖನ್ನಿನ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾಗಿನಿಂದ ವಾಸ್ತು ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾದವು. ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಬೀದರ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿಯ ಅಂಶಗಳೇ ಪ್ರಧಾನವಾದವು. ಕ್ರಮೇಣ ಹಲವಾರು ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಶೈಲಿಯಾಂಶಗಳೂ ಬೆರೆತುಕೊಂಡವು.

ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ–ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದ ಅಲಂಕೃತ ವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಪಳಗಿದ್ದ ಕಲಾವಿದರು ವಿಜಯನಗರ ವಾಸ್ತು ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರು. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ನಾಶವಾದ ಮೇಲೆ ಅವರೂ ರಾಜಾಶ್ರಯ ಬಯಸಿ ಬಿಜಾಪುರದತ್ತ ಬಂದುದು, ಶಾಂತಿಸಮೃದ್ಧಿಗಳ ನೆಲೆವೀಡಾದ ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಒಲವು ನಿಲುವುಗಳಲ್ಲಾದ ಬದಲಾವಣೆ, ದಾಸಪಂಥ, ಸೂಫೀಪಂಥಗಳ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯಿಂದಾದ ಪ್ರಭಾವ– ಇವೆಲ್ಲದರ ಒಟ್ಟಾರೆ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ವಾತಾವರಣವೇ ಬದಲಾಯಿತು. ಈ ಪ್ರಭಾವಗಳ ಫಲವಾಗಿ ಅನೇಕ ದೃಶ್ಯಪ್ರತೀಕಗಳು ರೂಪುಗೊಂಡವು. ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪದೇ ಪದೇ ಕಾಣುವ ಯೋಗಿನಿಯರು, ರಾಗರಾಗಿಣಿಯರು, ಅನುಭಾವಿಕ ವಾತಾವರಣ; ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣದಲ್ಲಿ ಕಮಲ, ಕಮಲದಳ, ಸ್ವಸ್ತಿಕಾದಿ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಬಂಧಗಳು, ಕುರಾನಿನವೇ ಆದರೂ ಸಾರ್ವಕಾಲಿಕ, ಸಾಮನ್ವಯಿಕ ಸತ್ಯ, ಸಂದೇಶಗಳಿರುವ ಸೂಕ್ತಿಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಹಲವು ಹತ್ತು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಯೋಜಿಸಿ ರೂಪಿಸಿದ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಸಾಮನ್ವಯಿಕ ಕಲೆ ಉಗಮಿಸಿತು. ಇದು ಆ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಕಲೆ, ಸಂಗೀತ, ವಾಸ್ತು ಮುಂತಾದ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಫಲಿತವಾಗಿದೆ. ಆದಿಲ್ ಶಾಹಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಈ ಆಯಾಮವನ್ನು ಕುರಿತ ತೌಲನಿಕ, ಸಮಗ್ರ ವಿಶ್ಲೇಷಣಾತ್ಮಕ ಅಧ್ಯಯನ ಈ ವಿಷಯವಾದ ಹಲವು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಒಳನೋಟಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಬಹುದು. ಇದೇ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗಳನ್ನು ಮುಂದಿನ ಕಾಲದ ಸಿರಾದ ಮಲ್ಲಿಕ್‌ರಹಾನ್ ದರ್ಗಾ, ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಟಿಪ್ಪು ಸುಲ್ತಾನನ ಗುಂಬಜ್ ಮತ್ತು ಮಸೀದಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

ಆಲಂಕಾರಿಕ ಲಿಪಿ ಶೈಲಿಗಳು: ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ ಅಮೂಲ್ಯ ಕಾಣಿಕೆ–ಪರಿಷ್ಕೃತ ಅಲಂಕರಣ ಲಿಪಿ. ಈ ಕಲೆಯನ್ನು ಅರಬ್ಬರು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡು ರೂಪಿಸಿದಂತೆ ಇನ್ನಾವ ಸಮುದಾಯವೂ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರಪಂಚದ ಯಾವುದೇ ಪ್ರದೇಶ, ಹೀಗೆ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಶೈಲಿಯನ್ನು ತನ್ನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಂದು ಲಕ್ಷಣವಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿ ಅರಳಿಸಲಿಲ್ಲ. ಶ್ರದ್ಧಾ ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಗೌರವಿಸಿ ಆದರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅಂದವಾದ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ವ್ಯಾಮೋಹ ಅರಬರನ್ನು ಒಂದು ಗೀಳಾಗಿ, ವ್ಯಸನವಾಗಿ ದೊರೆಯಿಂದ, ಫಕೀರ, ಕಡುಬಡವನವರೆಗೆ ಏಕ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ಕಾಡಿತ್ತು. ವಿವಿಧ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣತನಾದ ಕಲಾವಿದ ಯಾವುದೇ ರಾಜಾಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಭೂಷಣ ಪ್ರಾಯನಾಗಿದ್ದ, ಇದನ್ನು ಎಲ್ಲ ಕಲೆಗಳ ಸಾರ ಸರ್ವಸ್ವವೆಂದು ಆ ಜನ ಭಾವಿಸಿದ್ದರು ಅಂದವಾದ ಬರೆವಣಿಗೆ ಸತ್ವವನ್ನು ಶಾಶ್ವತವಾಗಿಸುತ್ತದೆ, ಸುಂದರ ಲಿಪಿಯ ಸೂಕ್ತಿ ಬಡವರಿಗೆ ಜೀವನೋಪಾಯ, ಧನವಂತರು ಆಸೆಪಟ್ಟು ಕೊಂಡು ಹೆಮ್ಮೆ ಪಡಬಹುದಾದ ಆಭರಣ, ಅಭಿಜಾತ ಪರಮಪದ ಸೋಪಾನ ಎಂಬರ್ಥದ ನಾಣ್ಣುಡಿಗಳೂ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದವು.

ಇಸ್ಲಾಂ ಪೂರ್ವಕಾಲದ ಅರಬ್ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಎರಡು ರೀತಿಯ ಬರೆವಣಿಗೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಮೊದಲನೆಯದು, ಮೆದುವಾದ ಕುರಿಮರಿಯ ಹದಮಾಡಿದ ಚರ್ಮ, ಪಪೈರಸ್, ತಾಳೆಗರಿ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಉರುಟುರುಟಾದ ಲಿಪಿ. ಎರಡನೆಯದು ಒರಟು ಅಥವಾ ಮೃದು ಸಾಂದ್ರ ಕಣಗಳ ಕಲ್ಲಿನ ಫಲಕ, ಒಂಟೆಯ ಪಕ್ಕೆಲುಬು, ಬೆನ್ನುಮೂಳೆಗಳಂತಹ ಗಟ್ಟಿ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಮೇಲೆ ನೀಟಾದ ಲಂಬ, ಅಡ್ಡ ಮತ್ತು ಕೋನದ ಗೀಟು ಗೆರೆಗಳಾಗಿ ಬರೆಯಬಹುದಾಗಿದ್ದ ಲಿಪಿ.

ಮೊದಲನೆಯದು ವೃತ್ತ ಮತ್ತು ವೃತ್ತ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಅಷ್ಟೇನೂ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಎರಡನೆಯ ಬರೆವಣಿಗೆ ವಿವಿಧ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಲಯಬದ್ಧ ರೇಖೆಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವಾಗಿ ನಯನಮನೋಹರವಾಗಿತ್ತು. ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಗಣಿತ ಮತ್ತು ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಬಗೆಗೆ ಒಲವು ತೋರಿದ್ದ ಅರಬ್ಬರು ಈ ಎರಡೂ ಲಿಪಿಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ಆಕರ್ಷಕ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಂಯೋಜಿಸಿ ತಮ್ಮ ಲಿಪಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರು. ಯೆಮನ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಅತಿಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿರುವ ಇಂತಹ ಲಿಪಿ ತತ್ಸಮಕಾಲೀನ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾದುದೆಂಬ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ ಹೊಂದಿದೆ. ಅರಬ್ಬರು ರೂಪಿಸಿದ ಈ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರ, ಪ್ರಮಾಣ ಮತ್ತು ರೀತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಪುನಃ ಸಂಯೋಜಿಸಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ಮತ್ತು ಆಟ್ಟೋಮನ್ ತುರ್ಕರು ಹದಿನೆಂಟು ಮುಖ್ಯ ಶೈಲಿಗಳನ್ನೂ ಕೆಲವು ಉಪಶೈಲಿಗಳನ್ನೂ ಸೃಜಿಸಿದರು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವಂತೆ ಲಂಬ, ಅಡ್ಡ ಅಥವಾ ಕೋನಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಗಿರುವ ಸರಳ ರೇಖೆ ಮತ್ತು ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಬಾಗು, ಬಳುಕು ಹೊಂದಿರುವ ವೃತ್ತದ ಭಾಗಗಳಿರುವ ಅಕ್ಷರ ಸಂಯೋಜನೆಯಿಂದ ಚೌಕ, ಆಯತ, ವಜ್ರ, ವೃತ್ತ, ಅರೆ ವೃತ್ತ, ವೃತ್ತಾಯತ, ಬಿಂದು, ಕಂಸ ಮುಂತಾದ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಆಕೃತಿಗಳು ನಾನಾ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಲಾತ್ಮವಾಗಿ ಕಲೆತಾಗ ಉಂಟುಮಾಡುವ ಪರಿಣಾಮ ಮುದನೀಡುವಂತಹದು.

1. ಕೂಫೀ (ಕೂಫಿಕ್): ಲಂಬ ಹಾಗೂ ಇತರ ಕೋನಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುವ ದಪ್ಪಗೆರೆಯ ಅಕ್ಷರವುಳ್ಳ ಲಿಪಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಕೂಫಿಯ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಉಗಮಿಸಿದುದರಿಂದ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ತ್ರಿಭುಜ, ಆಯತ, ಚೌಕಾಕಾರದ ಸಂಕೀರ್ಣ,

ಜಟಿಲ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಬಂಧಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕಸೂತಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ, ಬರೆವಣಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭ ಕಾಲದ ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುವ ಲಕ್ಷಣ. ಖುರಾನಿನ ಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕುತುಬ್ ಮಿನಾರ್, ಖುವ್ವತುಲ್ ಇಸ್ಲಾಂ ಮಸೀದಿಯ ಬರೆಹಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶೈಲಿ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಬಹಮನಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪರಿಚಿತವಾದರೂ ಇದರ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಕಡಿಮೆಯೇ. ಬಿಜಾಪುರದ ನಾಭಿಪ್ರದೇಶವಾದ ಅರಸ್ ಮಹಲಿನ ಭಾಗ ವಾಗಿದ್ದ ಪಾನಿ ಮಹಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಈ ಶೈಲಿಯ ಒಂದು ವೃತ್ತ ಫಲಕ ಶಾಸನವಿದೆ.

2. ಮುಹಕ್ಕಕ್: ಬಲಿಷ್ಠ ರೇಖೆಗಳ ಸಂಯೋಜನೆಯಿರುವ ದಟ್ಟವಾಗಿ ಹೆಣೆದ ಅಕ್ಷರ ಗಳಿರುವ ಶೈಲಿ. ಅಕ್ಷರಗಳು ಎಡತುದಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಕೂಡಿರುತ್ತವೆ. ಉದ್ದನೆಯ ಹಾಳೆಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಖುರಾನ್ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಇದರ ಬಳಕೆಯಾಗಿದೆ.

3. **ರಿಹಾನ್** (ರಿಹಾನಿ/ ರಹ್ಯಾನಿ/ ರಿಹ್ಯಾನಿ) ಲತೆ, ಹೂ ಬಳ್ಳಿಗಳಂತೆ ಬಾಗು ಬಳುಕುಗಳಿರುವ ಶೈಲಿ. ವಕ್ರರೇಖಾ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಮುಹಕ್ಕಕ್ ಶೈಲಿಯ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ನಸ್ಖ್‌ನ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಬರೆದಾಗ ಈ ಶೈಲಿಯಾಗುತ್ತದೆ.

4. **ಥುಲ್ಥ್ (ಸುಲುಸ್) ತ್ರಯಾಂಶ:** ನೇರಗೀಟಿನ ಮುಖ್ಯ ಅಕ್ಷರಗಳ ಒಟ್ಟು ಎತ್ತರದ ಮೂರನೆಯ ಒಂದು ಭಾಗ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಸಂಯೋಜಿಸಿದ ಶೈಲಿ. ಇಸ್ಲಾಂ ಪ್ರಪಂಚ ದಾದ್ಯಂತ ಸಾರ್ವಕಾಲಿಕ ಮನ್ನಣೆಗಳಿಸಿರುವ ಅಪೂರ್ವಶೈಲಿ.

5. ನಸ್ಖ್: ಸ್ಥಳ ಸಂಕೋಚನ, ಪೋಣಿಸುವಿಕೆ, ಅಕ್ಷರದ ತುದಿಗಳನ್ನು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಜೋಡಿಸಿ ಬರೆಯುವ ಶೈಲಿ.

6. ತಾವಕೀ: ಒತ್ತಿ ದುಂಡಾಗಿಸಿದ ಅಕ್ಷರಗಳಿರುವ ಶೈಲಿ. ಕೂಫೀಶೈಲಿಯಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಉಪಬೇಧವಾಗಿಯೂ ಸುಲುಸ್‌ನಂತೆ ತ್ರಯಾಂಶದಲ್ಲಿಯೂ ಸಂಯೋಜಿಸಿ ಬರೆದುದು.

7. ರಿಖಾ: ಸುಲುಸ್ ಮತ್ತು ತಾವಕೀ ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ಇನ್ನಷ್ಟು ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತಗೊಳಿಸಿದ ಅವ ತರಣಿಕೆ. ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಹಸ್ತ ಪ್ರತಿಯಲ್ಲಿ, ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿನ ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಅಲಂಕರಣದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬಳಕೆ. ಎದ್ದು ಕಾಣುವ ಉದ್ದ ಹಾಗೂ ಅಡ್ಡಗೀಟು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುತ್ತವೆ.

8. ದ್ಜಾಲೀ: ಯಾವುದೇ ಶೈಲಿಯ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ಅಕ್ಷರಗಳಿರುವ ಉಪಶೈಲಿ. ಸುಲುಸ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

9. ಘುಬಾರ್ (ಘುಬಾರೀ): ಬರಿಗಣ್ಣಿಗೆ ಓದಲು ಕಷ್ಟವಾಗುವ ಧೂಳಿನ ಕಣಗಳಂತಹ ಅತಿಸಣ್ಣ ಅಕ್ಷರಗಳ ಶೈಲಿ. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಾವಲಂಬಿ ಸೈನಿಕರು ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಹೊರಡುವಾಗ ತಮ್ಮ ಧ್ವಜದ ಅಂಚಿಗೆ ಕಟ್ಟುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಅತಿ ಸಣ್ಣಗಾತ್ರದ ಖುರಾನಿನ ಪ್ರತಿ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಂತಹ ಖುರಾನಿನಲ್ಲಿ ಈ ಶೈಲಿಯ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ರಹಸ್ಯ ಸಂದೇಶ ಸಂವಹನೆಗೂ ಇದು ಉಪಯುಕ್ತವಾದುದು.

10. ಮುಸಲ್ ಸಾಲ್: ಪೋಣಿಸಿದ ಹೂಮಾಲೆಯಂತಹ ಶೈಲಿ. ಸುಲುಸ್ ಶೈಲಿಯ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಜೋಡಿಸಿ ಕಲ್ಪಿಸಿದ ಸಂಯುಕ್ತಾಕ್ಷರ ಶೈಲಿ. ಕಲಾವಿದರ ಕುಶಲತೆಗೆ ಸವಾಲೆಸೆಯುವಂತಹದು, ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕಲಾವಿದರು ಮಾತ್ರವೆ ಒಲಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದಾದದ್ದು.

11. ಸಿಯಾಕತ್(ಸಿಯಾಕ್): ಯಾವುದೇ ಶೈಲಿಯ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾಗಿ ಪಾಲಿಸದೆ ಬೇಗ ಬೇಗ ಬರೆದಾಗ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುವ ಅಲಂಕಾರರಹಿತ ಶೈಲಿ. ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಹಾರದ ದಾಖಲೆ, ಕಡತ, ಫರ್ಮಾನ್, ಸನ್ನದುಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗುವುದು.

12. ತಾಲೀಖ್ (ಇಳಿಬಿಡು, ಜೋತುಬೀಳು, ಜೊತೆಜೊತೆಯಾಗಿ ಇಳಿಬಿಟ್ಟಿದ್ದು): ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಪರಸ್ಪರ ತುದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿರುವ ಸಂಯೋಜಿತಾಕ್ಷರ ಶೈಲಿ. ತಾವಕೀ, ರಿಖಾ, ನಸ್ಖ್ ಶೈಲಿಗಳ ಹದವರಿತ ಮಿಶ್ರಣ. ಶಿಕಸ್ತಾಲೀಖ್‌ಗಿಂತ ಸುಲಭವಾಗಿ ಬರೆಯ ಬಹುದಾದ್ದು.

13. ಶಿಕಸ್ತಾಲೀಖ್ (ಶಿಕಸ್ತಾ): ತುಂಡು ತುಂಡಾದ ತಾಲೀಖ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಶೀರ್ಘವಾಗಿ ಬರೆದಾಗ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಸಾಕಷ್ಟು ಅಭ್ಯಾಸ ಪರಿಣತಿಯಿಲ್ಲದೆ ಇದನ್ನು ಓದಲಾಗದು. ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿ, ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಹಾರದ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದರ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚು. ಕ್ರಮೇಣ ನಸ್ತಾಲೀಖ್ ಶೈಲಿ ಇದರ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿತು.

14. ತರಸ್ಸುಲ್(ವ್ಯಾವಹಾರಿಕ): ದೀವಾನ್–ಇ–ಆಮ್ ಮತ್ತು ದೀವಾನ್–ಇ–ಖಾಸ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ದೈನಂದಿನ ಕಲಾಪಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸುವ ಹಾಗೂ ಉಕ್ತಲೇಖನಕ್ಕಾಗಿ ಅಲ್ಲಿನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಶಿಕಸ್ತಾ ಮತ್ತು ತಾಲೀಖ್ ಶೈಲಿಯ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಇನ್ನಷ್ಟು ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿ, ಸಂಕ್ಷೇಪಿಸಿ ರೂಪಿಸಿದ ಶೈಲಿ. ಒಂದು ರೀತಿಯ ಶೀಘ್ರಲಿಪಿ.

15. ನ್‌ಸ್ಖ್–ಇ–ತಾಲೀಖ್(ನಸ್ತಾಲಿಖ್): ನಸ್ಖ್ ಮತ್ತು ತಾಲೀಖ್ ಎರಡರ ಸಂಯೋಜನೆಯಿಂದ ಕಲ್ಪಿಸಿದ ಹೊಸ ಶೈಲಿ. ಇದರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ಉಪಶೈಲಿಗಳಿವೆ.

ಅ) ಮಿರ್ಜಾ ಜಾಫರ್ ತಾಬ್ರಿಜೀ ಮತ್ತು ಅಝುರ್ ತಾಬ್ರಿಜೀ ಎಂಬ ಲಿಪಿ ತಜ್ಞರು 15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಖುರಾಸಾನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿ ರೂಢಿಗೆ ತಂದದ್ದು

ಆ) ಅಬ್ದುಲ್ ರೆಹಮಾನ್ ಬರ್ಜಾಮೀ ಸುಮಾರು ಅದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಪರ್ಷಿಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ್ದು. ಮೊದಲನೆಯದು ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ವಿಶೇಷ ಮನ್ನಣೆಗೆ ಪಾತ್ರವಾಗಿ ಖುರಾಸಾನೀ ಶೈಲಿಯೆಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಹರಡಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲೂ ಬಹುಪ್ರಚಲಿತ ಶೈಲಿ.

16. ಶಿಕಸ್ತಾ–ನಸ್ತಾಲಿಖ್(ಖತ್–ಇ–ಶಿಕಸ್ತಾ): 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಫಾವಿದರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಸ್ತಾಲೀಖ್ ಅನ್ನು ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಬರೆಯಲು ರೂಪುಗೊಂಡ ಶೈಲಿ. ಕವಿತೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿ, ಖುರಾನ್ ಮುಂತಾದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಮುಖ್ಯ ಆಡಳಿತ ಪತ್ರ ವ್ಯವಹಾರಾತ್ಮಕ ದಾಖಲೆಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಗೊಂಡಿದೆ. ಆದಿಲ್ ಶಾಹೀ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಹಸ್ತಪ್ರತಿ ಶಾಸನಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ನಸ್ತಾಲೀಖ್, ಆಡಳಿತ ದಾಖಲೆ, ಪತ್ರಲೇಖನ, ಫರ್ಮಾನ್, ಸನ್ನದುಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಕಸ್ತಾ ನಸ್ತಾಲೀಖ್ ಬಳಕೆಯಾಗಿದೆ.

17. ತಾಹ್ರೀರೀ(ಪತ್ರ ಲೇಖನ ಲಿಪಿ): ಶಿಕಸ್ತಾ–ನಸ್ತಾಲೀಖ್‌ನ ಇನ್ನಷ್ಟು ಸರಳವಾದ ಅವತರಣಿಕೆ. ಪತ್ರ, ವ್ಯವಹಾರ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆ, ಓದಲು ಸಾಕಷ್ಟು ಪರಿಣತಿಯ ಆವಶ್ಯಕತೆಯಿದ್ದುರಿಂದ ರಹಸ್ಯ ಸಂದೇಶಗಳ ರವಾನೆಗೆ ಸೂಕ್ತವಾದುದ್ದು.

18. ಮುಥನ್ನಾ, ಖತ್–ಇ–ಮುಥನ್ನಾ(ಪರಸ್ಪರ ಎದುರಾಗಿರುವ): ಯಾವುದೇ ಶೈಲಿ ಅಕ್ಷರ,ಪದಪುಂಜಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ, ಪರಸ್ಪರ ಬಿಂಬ ಪ್ರತಿಬಿಂಬದಂತೆ ಸಂಯೋಜಿಸಿ ಆಕರ್ಷಕ ಚಿತ್ರಣಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವುದು. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸುಲುಸ್ ಮತ್ತು ಕೂಫೀ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಈ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ನಸ್ತಾಲೀಖ್‌ನಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಲವು ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ.

ಮೇಲೆ ಹೇಳಿರುವ ಮುಖ್ಯ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲದೆ, ಇವೇ ಲಿಪಿಗಳನ್ನು ರೂಪಾಂತರಿಸಿ ಕಲ್ಪಿಸಿದ ಐದು ಉಪಶೈಲಿಗಳು ಹೀಗಿವೆ:

1. ರೇಸಿಂ ಯಾಜೀ: ಅಕ್ಷರಗಳ ವಿಶೇಷ ಸಂಯೋಜನೆಯಿಂದ ಮನುಷ್ಯ, ಪಶು, ಪಕ್ಷಿ, ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಬಂಧ, ಹೂವು ಮುಂತಾದ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವ ಶೈಲಿ.

2. ಖತ್–ಇ–ಮುಅಮ್ಮಾಇ: ಯಾವುದೇ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಲಿಪಿ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಪದಪುಂಜಗಳನ್ನು– ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹಡಿತ್, ಖುರಾನಿನ ಸೂಕ್ತಿ, ಕಾವ್ಯಮಯವಾದ ದ್ವಿಪದಿಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರ ವಿಚಿತ್ರವಾದ ಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಯೋಜಿಸಿ ಬರೆದುದು.

3. ಖತ್–ಇ–ಷದ್ಜಾರೀ(ವೃಕ್ಷರೂಪಲೇಖ): ಸಂಯೋಜಿತಾಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಮರದ ಕಾಂಡ, ಕೊಂಬೆ, ಎಲೆ, ಹೂ ಹಣ್ಣುಗಳಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಿ ಹೆಣೆದಿರುವ ಶೈಲಿ. ಸುಲುಸ್ ಅಕ್ಷರ ಈ ಶೈಲಿಗೆ ಸೂಕ್ತವಾದದ್ದು. ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ಉನ್ವಾನ್‌ಅನ್ನು (ಪುಟ) ಸಿಂಗರಿಸಲು ಈ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

4. ಖತ್–ಇ–ಸುನ್‌ಬುಲೀ: ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಲಿಪಿತಜ್ಞ ಆರಿಫ್ ಹಿಕ್ಮೆತ್ ತೀರ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ (1918)ರೂಪಿಸಿದ ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಯೋಜಿತಾಕ್ಷರಗಳು ಬಣ್ಣ ಬಣ್ಣದ ಗಂಟೆಯಾಕಾರದ ಹೂಬಿಡುವ(ಹಯಾಸಿಂಥ್) ಸಸ್ಯದಂತೆ ರೂಪಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ದಿವಾನೀ ಶೈಲಿಯ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಮಾರ್ಪಡಿಸಿ ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

5. ಆಲೆವ್–ಯಾಜೀಸೀ (ಅಗ್ನಿ ಜ್ವಾಲಾಲೇಖ): ಇನ್ನೂ ಈಚಿನ ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನದ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಖ್ಯಾತ ಲಿಪಿತಜ್ಞ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ ಹಕ್ಕೀ ಬಲ್ತಡಿಯೋಘ್ಲು ರೂಪಿಸಿದ ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷರ ಹಾಗೂ ಅದರ ಭಾಗಗಳು ಮೇಲ್ಮುಖವಾದ ಕೆನ್ನಾಲಗೆಗಳಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ.

ಪ್ರತಿ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಎದ್ದಕಾಣುವ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿರುವ ಶೈಲಿ, ಉಪಶೈಲಿಗಳನ್ನು ಕೆಳಕಾಣಿಸಿದಂತೆ ಆರು ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು:

ಅ) ದಪ್ಪಗೆರೆಯ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಬಂಧವೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಉಳ್ಳವು–ಕೂಫೀಕ್ ಇತ್ಯಾದಿ

ಆ) ಲಂಬ ಹಾಗೂ ಅಡ್ಡ ಗೆರೆಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುವುವು–ರಿಖಾ ಇತ್ಯಾದಿ

ಇ) ಕೋಮಲ ಬಾಗುಬಳುಕುಗಳಿರುವ ವೃತ್ತ ಭಾಗಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುವುವು– ನಸ್ಖ್, ಶಿಕಸ್ತಾ ಇತ್ಯಾದಿ

ಈ) 1, 2 ಮತ್ತು 3ರ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಂಯೋಜಿಸಿ ರೂಪಿಸಿದ ಸಂಯುಕ್ತ ಶೈಲಿಯವು–ನಸ್ತಾಲಿಖ್, ತಾಲೀಖ್ ಇತ್ಯಾದಿ

ಉ) ಶೈಲೀಯ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾಗಿ ಪಾಲಿಸದೆ ವೇಗವಾಗಿ ಬರೆಯಲು ಅನುವಾಗುವಂತೆ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ರೂಪಾಂತರಿಸಿ ಕಲ್ಪಿಸಿದ ಶೀಘ್ರ ಲಿಪಿಗಳು ಘುಬಾರ್, ತರೆಸ್ಸುಲ್, ಶಿಕಸ್ತಾ ಇತ್ಯಾದಿ

ಊ) ಚಿತ್ರಲಿಪಿ ಪ್ರಕಾರಗಳು–ತುಘ್ರಾ, ಖತ್–ಇ–ಮುಥನ್ನಾ ಇತ್ಯಾದಿ.

ಪ್ರತಿ ಅಕ್ಷರದ ರೇಖೆಯ ಉದ್ದ, ಅಗಲ, ತುದಿಗಳು ಬಾಗುವ ದಿಕ್ಕು, ಬಾಗು, ಬಳುಕು, ತಿರುವು, ಒಳತಿರುವು, ಸರಳ ರೇಖೆಗಳು ಉಂಟು ಮಾಡುವ ಕೋನ, ಅಕ್ಷರ, ಪದಗಳ ನಡುವಣ ಅಂತರ–ಇವೆಲ್ಲ ಸೇರಿ ಒಂದು ಆಲಂಕಾರಿಕ ಲಿಪಿ ಶೈಲಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸು ತ್ತವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳ ಬಗೆಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಲ ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿ, ಅಳೆದು, ಸುರಿದು, ಉದ್ದೇಶಿತ ಸಂದೇಶದ ಸಂವಹನ ಸಮರ್ಥವಾಗಿ, ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ, ಅಷ್ಟೇ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಆಗುವಂತೆ ಅನೇಕ ಲಿಪಿತಜ್ಞರು ಅನವರತ ದುಡಿದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಂತರಂಗದಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತಗಾಮಿನಿಯಾಗಿ ಹರಿಯುವ ಶ್ರದ್ಧಾವಂತ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆ, ಸೌಂದರ್ಯೋಪಾಸನಾ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಪರಿಪೂರ್ಣತಾವಾದಿ ಸ್ವಭಾವ ಇದರ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇಡೀ ಇಸ್ಲಾಂ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ, ಖುರಾನಿನ ಪಾಠದಂತೆಯೇ, ಪ್ರತಿ ಲಿಪಿ ಶೈಲಿಯೂ ಅತ್ಯಲ್ಪ ಬದಲಾವಣೆಯೂ ಇಲ್ಲದೆ ಏಕಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಿದೆ.

ಶಾಸ್ತ್ರೀಯವಾಗಿ ಲಿಪಿ ಶೈಲಿಯ ಆಧ್ಯಯನವಿಲ್ಲದೆ, ಸಾಕಷ್ಟು ಉದಾಹರಣೆ, ಮಾದರಿಗಳ ತುಲನಾತ್ಮಕ ಪರಿಶೀಲನೆ ಮಾಡದೇ ಈ ಕಲೆಯನ್ನು ಅರಿಯುವುದು, ಒಲಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ತೀರಕಷ್ಟ.

ಭಾರತಕ್ಕೆ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಆಡಳಿತ ಬಂದು ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಂಡುದುದರ ಜೊತೆ ಜೊತೆಗೆ ಈ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು ಇಲ್ಲಿಯೂ ಹರಡಿದವು. ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್ ಶಾಹಿಗಳು ಆಟ್ಟೋಮನ್ ತುರ್ಕರ ಸಂತತಿಯವರಾದುದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಕೆಲವು ಶೈಲಿಗಳು ನೇರವಾಗಿ ಬಿಜಾಪುರವನ್ನು ತಲುಪಿದವು.

ಭಾರತದ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಅರಾಬಿಕ್ ಶಾಸನ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ತಿರುವನಂತಪುರದ ಬಳಿಯಿರುವ ಕೋಯಲಮ್ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿರುವ ಹಳೆಯ ಮಸೀದಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಮೂರು ಸಾಲಿನ ಪ್ರಾಚೀನ ಒರಟು ರೀತಿಯ ನಸ್ಖೀಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದಿರುವ ಈ ಬರೆಹ ಹಿ.ಶ.109 (727)ರದ್ದು. ಬರೆದಾತ ಮಲಿಕ್ ದೀನಾರನ ಮಗ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್. ಅಂದಿನಿಂದ ಇಂದಿನವರೆಗೆ ಹೊಸ ಹೊಸ ಶಾಸನಗಳ ಶೋಧ, ಅನುಶೀಲನೆ, ಪುನಃ ಪರಿಶೀಲನೆ ಮುಂತಾದ ಸಂಶೋಧನ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಯುತ್ತಿದೆ. ಆದರೆ ಶೈಲೀಯ ಅಧ್ಯಯನ,ಆಲಂಕಾರಿಕ ಲಿಪಿಗಳ ವಿಶೇಷ ಅಧ್ಯಯನ ಅಷ್ಟಾಗಿ ನಡೆದಿಲ್ಲ.

ನಸ್ಖ್, ನಸ್ತಾಲೀಖ್, ರಿಖಾ, ಶಿಕಸ್ತಾ, ಸುಲುಸ್(ಥುಲ್ಥ್) ಮತ್ತು ತುಘ್ರಾ ಶೈಲಿಗಳು ಆದಿಲ್‌ಶಾಹೀ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೂ ನಸ್ತಾಲೀಖ್ ಹಾಗೂ ಶಿಕಸ್ತಾ ಅಂದಿನ ಪ್ರಧಾನ ಶೈಲಿಗಳು. ಆದಿಲ್ ಶಾಹಿ ರಾಜಮನೆತನದ ಸದಸ್ಯರು ಸ್ವತಃ ತಾವೇ ಅಲಂಕರಣಲಿಪಿ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಪರಿಣತರಾಗಿದ್ದರು. ಉದಾ: ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್‌ಖಾನ್ ನಸ್ತಾಲಿಖ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ನೈಪುಣ್ಯ ಪಡೆದಿದ್ದ. ಒಂದನೆಯ ಅಲಿ ಹಾಗೂ ಇಮ್ಮಡಿ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಥುಲ್ಥ(ದಪ್ಪ ರೇಖೆಯ ನಸ್ಖ್), ನಸ್ಖ್, ನಸ್ತಾಲೀಖ್, ಶಿಕಸ್ತಾ ಮತ್ತು ರಿಖಾ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಸದೃಶ ಪ್ರಾವೀಣ್ಯ ಗಳಿಸಿದ್ದರು.

ತಮ್ಮ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಪರಿಣತ ಅಲಂಕರಣ ಲಿಪಿಕಾರರು ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಕಾರರ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ತಪ್ಪು ಕಂಡುಹಿಡಿಯುವಷ್ಟು ಅವರು ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಗಳಿಸಿದ್ದರು. ಇಮ್ಮಡಿ ಇಬ್ರಾಹಿಂನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವನ ಆಶ್ರಯ ಬಯಸಿ ಇರಾನ್ ಮುಂತಾದ ದೂರ ದೇಶಗಳಿಂದ ಅನೇಕ ಅಲಂಕರಣ ಲಿಪಿಕಾರರು ಬಿಜಾಪುರಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದರು. ಅವನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಿದ್ಧಹಸ್ತರಲ್ಲಿ ಷಾಹ್ ಖಲೀಲುಲ್ಲಾಹ್, ಇಸ್ಮತುಲ್ಲಾಹ್, ಮುಸ್ತಾಫಾ ಅಬ್ದುಲ್ ಲತೀಫ್, ಮುಲ್ಲಾಜಹುರಿ ಮತ್ತು ಬಖೀರ್ ಖುರ್ದ್ ಕಾಶೀ ಪ್ರಮುಖರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಷಾಹ್ ಖಲೀಲುಲ್ಲಾಹ್ ಮತ್ತು ಇಸ್ಮತುಲ್ಲಾಹ್ ಇಬ್ಬರೂ ಸೇರಿ ಎರಡನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂನ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಕಿತಾಬ್–ಇ–ನೌರಸ್ ಕೃತಿಯ ಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಬರೆದರು. ಅನೇಕ ಕಲಾವಿದರು ಬರೆದ ಈ ಕಾಲದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು ಇರಾನ್, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಹಾಗೂ ಭಾರತದ ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಷಾಹ್ ಖಲೀಲುಲ್ಲಾಹ್ ನಸ್ತಾಲಿಖ್ ಶೈಲಿಯ ಬರೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಧಿಸಿದ್ದ ಮಹತ್ಪರಿಣತಿ ಯನ್ನು ಅವನ ಸಮಕಾಲೀನ ಕವಿ ಮುಲ್ಲಾನ್ ಜುಹುರಿ ತನ್ನ ಸೆಹ್ರ್ ನಸ್ರ್ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸುಲ್ತಾನ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಆದಿಲ್ ಷಾನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅಲಂಕರಣ ಲಿಪಿಕಾರರಲ್ಲಿ ಮಿರ್ಜಾ ಮಹಮ್ಮದ್ ಮುಖಿಂ ಮತ್ತು ಕಮಾಲ್ ಖಾನ್ ರುಸ್ತುಮಿಗೆ ಮುಂತಾದ ವರು ಪ್ರಸಿದ್ಧರು. ದೊರೆ ಮಹಮ್ಮದನು ಕಮಾಲ್‌ಖಾನ್ ರುಸ್ತುವಿಗೆ ಖಾತುತ್ ಖಾನ್ (ಅಲಂಕರಣ ಲಿಪಿ ಕಲಾ ಸಾಗರ) ಎಂಬ ಬಿರುದು ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿದ್ದ. ಎರಡನೆಯ ಅಲಿ ಉತ್ತಮ ಅಲಂಕರಣಲಿಪಿ ಕಲಾಭಿಜ್ಞನು ಉಚ್ಚಮಟ್ಟದ ಕಲಾವಿದನಾಗಿದ್ದ. ಶಾಹ್‌ದವಾಲ್ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗ ಫತೇ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಲಿ ಆಸ್ಥಾನ ಕಲಾವಿದರಾಗಿದ್ದರು. ಆದಿಲ್ ಶಾಹಿ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯನ್ನು ಉತ್ತುಂಗಕ್ಕೇರಿಸಿದ ಎರಡನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂನ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುತಜ್ಞ, ಮಲ್ಲಿಕ್‌ಸಂದಲ್‌ನೂ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಅಲಂಕರಣ ಲಿಪಿ ಕಲಾವಿದನೇ. ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತು, ಸಂಗೀತ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಚಿತ್ರಕಲೆಗಳಂತೆಯೇ ಅಲಂಕರಣಲಿಪಿ ಕಲೆಯೂ ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಶ್ರೀಮಂತಗೊಳಿಸಿದೆ.

ಆದಿಲ್ ಶಾಹಿ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಈ ಕಲೆ ಅಭೂತಪೂರ್ವವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಅಪ್ರತಿಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳು–ಕಲ್ಲು, ಮರ, ಕೊರೆದ ಗಾರೆ, ಲೋಹದ ಫಿರಂಗಿ, ಅಂಕುಶ ಮುಂತಾದ ಆಯುಧ, ಗೃಹಬಳಕೆಯ ಬೀದರಿ ಮತ್ತಿತರ ಪಾತ್ರೆ, ಕಾಗದದ ಫರ್ಮಾನು, ಸನ್ನದು, ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು, ಕೆಲವು ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಬಿಜಾಪುರದ ಗೋಳಗುಮ್ಮಟ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿರುವ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಶೈಲಿಗಳ ಅಲಂಕೃತ ಬರೆಹವಿರುವ ಆಯುಧ, ಪಾತ್ರೆ, ನಾಣ್ಯ, ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ರೂಮಿ, ಸಾದಿ, ಉಮರ್ ಖಯ್ಯಾಮ್ ಮುಂತಾದ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕವಿಗಳ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ದ್ವಿಪದಿ, ಚತುಷ್ಪದಿ ಕವಿತೆಯ ಸಾಲುಗಳಿರುವ ಫಲಕ, ನಾಣ್ಯ, ಮುದ್ರೆ, ಶಿಲಾಲೇಖಗಳ ಅಪೂರ್ವ ಸಂಗ್ರಹವಿದೆ. ಕೆಲವು ಅಮೂಲ್ಯ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಪ್ರದರ್ಶಿತವಾಗಿವೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಪಶು, ಪಕ್ಷಿ, ಹೂ ಬಳ್ಳಿ, ಮಾನವಾಕೃತಿಯೊಳಗೆ ಮೂಡುವಂತೆ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಸಂಯೋಜಿಸಿರುತ್ತಾರಾದರೂ ಇಂತಹ ಉದಾಹರಣೆ ಕಡಿಮೆಯೇ.

ವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಲಿಪಿಗಳು: ಜಾಮೀ ಮಸೀದಿಯ ಮುಖ್ಯ ಗುಮ್ಮಟದ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮದ ಕಮಾನಿನ ಮೇಲಿರುವ ಮೂರು ಮರದ ಫಲಕಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಮಟ್ಟದ ನಸ್ತಾಲೀಖ್ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಖುರಾನಿನ ಸೂಕ್ತಿ, ನಾಲ್ವರು ಖಲೀಫರ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಅಕ್ಷರದ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿನ ಅನವಶ್ಯಕ ಭಾಗವನ್ನು ಕೆತ್ತಿ ಹಾಕಿ, ಶಾಸನ ಭಾಗವಷ್ಟೇ ಉಬ್ಬು ಚಿತ್ರರೂಪದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಕೊರೆದಿದೆ. ಇಂತಹ ಇನ್ನಿತರ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಗೋಳ ಗುಮ್ಮಟ, ಇಬ್ರಾಹಿಂ ರೋಜಾ ಮತ್ತಿತರ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಮರದ ಬಾಗಿಲಿನಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಇದು ಮರದ ಮೇಲೆ ಬರೆದ ಅಲಂಕೃತ ಲಿಪಿ ಶೈಲಿಯ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ.

ಈ ಮಸೀದಿಯ ಮಿಹ್ರಾಬ್ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಅತ್ಯಂತ ಕಲಾತ್ಮಕ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆ, ವಿವಿಧ ಲಿಪಿ ಶೈಲಿಯ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶಾಸನ ಹಾಗೂ ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಬಹುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಹೊಳೆಯುವ ಚಿನ್ನದ ಗಿಲೀಟು ಮಾಡಿದ ಕಮಾನು, ಗೋಪುರ, ಮಿನಾರ್, ಪದಕಸಹಿತ ಸರಪಳಿ, ಪುಷ್ಪ ಕರಂಡಕ, ಧೂಪಾರತಿ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಕೆಂಪು, ಕಡುಗಪ್ಪು, ಹಸುರು ಮತ್ತು ನೀಲಿಬಣ್ಣಗಳ ವಿವಿಧ ಛಾಯೆಗಳಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ ವರ್ಣಶಾಸನ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಪವಿತ್ರ ಕುರಾನಿನ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಸೂಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಹಸುರುಗಲ್ಲಿನ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳ ಮೇಲೆ ನಸ್ತಾಲೀಖ್ ಲಿಪಿಯ ಉಬ್ಬು ರೂಪದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿ ಅವು ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತೆ ಸ್ವರ್ಣಲೇಪ ಮಾಡಿದೆ. ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಬೇಡ, ಅದು ತೀರ ಕ್ಷಣಿಕವಾದದ್ದು, ಅಸ್ಥಿರವಾದ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಎಂಬುದಿಲ್ಲ, ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರವೇ ಈ ಪ್ರಪಂಚ ಬಲು ಸೊಗಸು, (ದೇವರ) ಕಾಣಿಕೆಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅಮೂಲ್ಯವಾದದ್ದು ಈ ಜೀವನ, ಆದರಿದು ನಶ್ವರ ಇಂತಹ ಹಲವಾರು ಸೂಕ್ತಿಗಳಿವೆ. ಈ ಲಿಪಿ ಅಲಂಕರಣಗಳು ಸಹಜವಾಗಿದ್ದು ಪವಿತ್ರ ಕುರಾನಿನ ಸೂಕ್ತಿಗಳ ಸೊಬಗು, ಸಂದೇಶಗಳೆರಡನ್ನೂ ಭಕ್ತರ ಮನಮುಟ್ಟುವಂತೆ ಸಂವಹಿಸುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಮಹಮ್ಮದ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಾಬೂಲ್‌ನಿಂದ ಬಂದ ಕಲಾವಿದ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಯಾಕೂತ್ ಈ ಮಿಹ್ರಾಬಿನ ಅಲಂಕರಣಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ.

ವಾಸ್ತು, ಅಲಂಕರಣ ಮುಂತಾದ ಅಂಶಗಳಂತೆಯೇ ಅಲಂಕರಣ, ಲಿಪಿ ಶೈಲಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ರೋಜಾ, ಆದಿಲ್ ಶಾಹಿ ಕಲೆಯ ಸರ್ವೋತ್ಕೃಷ್ಟ ಮಾದರಿ, ಇಡೀ ಗೋಡೆ, ಕಮಾನುಗಳ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿನ ಆಯತಾಕಾರದ ಚೌಕಟ್ಟು, ಕಮಾನು ಮೂಲೆ, ಬಾಗಿಲುವಾಡ, ಮರದ ಬಾಗಿಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪದ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಇಲ್ಲಿನ ಕಮಾನಾಕಾರದ ಕಿಟಕಿಯ ಮೇಲಿನ, ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಪೂರ್ತಿ ಕೊರೆದ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ನಸ್ತಾಲಿಖ್ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ವಸ್ತುವಿನ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸ್ವರ್ಗದ ಬಗೆಗಿನ ಕುರಾನಿನ ಆಯ್ದ ಸೂಕ್ತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಕಟ್ಟಡದ ನಿರ್ಮಾಣ, ಅದರ ವೈಭವ ಸೌಂದರ್ಯ ವರ್ಣನೆ, ಅಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿಸ್ಥರಾದವರ ಬಗೆಗಿನ ಪರ್ಷಿಯನ್ ದ್ವಿಪದಿ ಮತ್ತು ಕಾಲ ಲೇಖಗಳು ಈ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕಾಗಿಯೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬರೆದವು. ಗೋಡೆಯ ಸಮತಲದ ಮೇಲೆ ನವಿರಾದ, ಅಷ್ಟು ಆಳವಿಲ್ಲದಂತೆ ತಿದ್ದಿದ ಸುರುಳಿಗಳ ಹೆಣಿಗೆಯಂತಿರುವ ಶಾಸನಗಳ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಆಕಾಶ ನೀಲಿ ವರ್ಣವನ್ನು ತುಂಬಿ ಅದರ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸಿರುವ ಅಕ್ಷರಗಳಿಗೆ ಬಂಗಾರದ ಲೇಪನ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ವರ್ಣಸಂಯೋಜನೆ ಬಹುಶಃ ಕುರಾನಿನ ಸೂಕ್ತಿಗಳು ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ಮೋಡಗಳ ನಡುವಣ ಮಿಂಚಿನಂತೆ, ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದರ ಒಳಗಣ್ಣುಗಳಿಗೆ ಗೋಚರವಾದ್ದನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುತ್ತದೇನೋ! ಅಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಇದೊಂದು ನಯನ ಮನೋಹರ ದೃಶ್ಯವಾಗಿರಬೇಕು. ಹಳೆಯದಾದ ಈ ವರ್ಣಲೇಪನ ಈಗ ಬಹಳಷ್ಟು ಮಾಸಿದೆ. ಪೂರ್ತಿ ಕೊರೆದ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳ ಸೊಬಗಂತೂ ಅನ್ಯಾದೃಶ. ಈ ಶಾಸನಾಕ್ಷರಗಳೂ ಚಿನ್ನದ ಲೇಪನಪಡೆದಿದ್ದವು. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಜಾಲಂಧ್ರದ ಮೂಲಕ ಒಳಗೆ ಬೀಳುವ ಸೂರ್ಯನ ಬೆಳಕಿನಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಅಕ್ಷರಗಳು ಮೂಡಿ, ಶಾಸನಾಕ್ಷರ ಆಡುವ ಬೆಳಕು ನೆರಳಿನಾಟ ಮೋಹಕ ಅನುಭವ ನೀಡುತ್ತದೆ.

ಇಂತಹ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಬಾಗಿಲಿನ ಮೇಲಿನ ತೆಳುಉಬ್ಬು ಬರೆಹ, ತಾಜ್‌ಸುಲ್ತಾನ ತನ್ನ ಪತಿ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಗತಿಸಿದ 8 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ 1634ರಲ್ಲಿ ಮೃತಳಾದಂತೆ ದಾಖಲಿಸಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಇದರ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪಿ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಸಂದಲ್ ಮತ್ತು ಈ ಕಟ್ಟಡದ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಆದ ವೆಚ್ಚ ಆಕಾಶದಷ್ಟೆತ್ತರ, ಅಗಣಿತವೆಂದೂ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ತೋಟದ ಸೊಬಗು ಸ್ವರ್ಗದ ನಂದನವನಕ್ಕೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯಾಯಿತೆಂದೂ, ಭೂಮಿಗೆ ಭೂಷಣಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಬರೆದಿದೆ. ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾಲದ ಬಗೆಗಿನ ಸ್ವರ್ಗದಿಂದಿಳಿದ ದೇವದೂತನೊಬ್ಬ ಉಸುರಿದಂತೆ ಈ ಮನೋಲ್ಲಾಸಕರವಾದ ಭವನ ತಾಜ್‌ಸುಲ್ತಾನಾಳ ಸ್ಮಾರಕ. ಈ ಕಾಲಲೇಖ ವಾಕ್ಯದ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಸಂಖ್ಯೆಗೆ ಪರಿವರ್ತಿಸಿದಾಗ ಬರುವ ಕಾಲ ಹಿ.ಶ. 1626.

ಇಸ್ಲಾಂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತ ಶೈಲಿಯ ಬರೆಹವನ್ನು ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಬಳಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ದೈವಿಕ ಅನುಭೂತಿಯ ಸಂದೇಶಗಳ ಪ್ರಸರಣ ಸಂವಹನ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುವಿನ ಅಲಂಕರಣ. ಬಿಜಾಪುರದ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗಿಂತ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ರೋಜಾದಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡು ತತ್ತ್ವ, ಉದ್ದೇಶಗಳನ್ನು ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾಗಿ ಸಾಧಿಸಿದೆ. ಈ ಬರೆಹಗಳು ಕಟ್ಟಡದ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಮಾಧಿಯಾಗಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿ ಮುಂತಾದ ವಿವರ ನೀಡುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ನಿಷ್ಠಾವಂತರಿಗೆ ಕಾದಿರುವ ಸ್ವರ್ಗದ ಸುಖ ಸಾಂತ್ವನದ ಬಗೆಗೂ ಆಶ್ವಾಸನೆ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಬರೆಹಗಳು ಕಟ್ಟಡದ ಪ್ರತಿ ಅಂಗುಲವನ್ನು ಆವರಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಇಡೀ ಕಟ್ಟಡದ ಒಟ್ಟಾರೆ ಸೌಂದರ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿಗೊಂಡಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ವಾಸ್ತು, ಅಲಂಕರಣ ವಿನ್ಯಾಸ, ಸಂದೇಶ ಸಂವಹನ ಕ್ರಿಯೆಗಳೆಲ್ಲ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪೂರಕವಾಗಿದ್ದು ಉದ್ದೇಶ ಸಾಧನೆಗೆ ಸಹಾಯಕ

ವಾಗಿವೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ನಸ್ಖ್ ನಸ್ತಾಲೀಖ್ ಹಾಗೂ ರಿಖಾ ಶೈಲಿಯ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ, ತೆಳು ಉಬ್ಬು, ಪೂರ್ತಿ ದುಂಡಾಗಿ ಕೊರೆಯುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಅವಶ್ಯವಿದ್ದೆಡೆ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣ ವಾಗಿ ಬಳಸಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಸೂಕ್ತ ವರ್ಣ ಸಂಯೋಜನೆಯಿಂದ ಎಲ್ಲ ವಿವರಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿ ಕಾಣಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನಮಾಡಿದೆ.

ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಲಿಪಿ: ಬಿಜಾಪುರದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೆ ಒಟ್ಟು ಆರು ಯೋಗಿನಿಯರ ಚಿತ್ರಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದು, ಅದರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಜಿಯಂನಲ್ಲಿರುವ, 1590ರ ಕಾಲಮಾನದ ಯೋಗಿನೀ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಹಲವು ಕಾರಣ ದಿಂದಾಗಿ ಬಹು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು. ಈ ಚಿತ್ರದ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿನ ಆಯತಾಕಾರದ ಎರಡು ಚೌಕಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ರೀತಿಯ ನಸ್ತಾಲೀಖ್ ಶೈಲಿಯ ಬರೆಹಗಳಿವೆ. ಇವು ಸೂಫಿಪಂಥದ ದೈವಿಕ ಅನುಭೂತಿಯ ವಿರಹ, ಮಿಲನಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ನಿಗೂಢ ಸಂಕೇತಾರ್ಥದ ಪ್ರತೀಕ ಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ ಕಾವ್ಯಮಯ ದ್ವಿಪದಿಯ ಸಾಲುಗಳು. ಕ್ಷಣಭಂಗುರತೆಯನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುವ ಮಾಯಾಸ್ವರೂಪದ ಮೋಡಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಕವಿತೆಗಳನ್ನು ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಎರಡನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ಅನೇಕ ವರ್ಣ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಜುಹೂರಿ ರಚಿಸಿದ ಎದೆಮಟ್ಟದ ಭಾವಚಿತ್ರ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದ್ದು, ಇದರಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನನು ಬಿಜಾಪುರ ಶೈಲಿಯ ವಿಶೇಷ ರೀತಿಯ ರುಮಾಲು ಧರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದರ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ನಸ್ತಾಲೀಖ್ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಬರೆಹ ಕವಿತೆಯ ಸಾಲುಗಳ ರೂಪದ್ದು. ದೊರೆ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ನನ್ನು ಖುರಾನಿನಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಲಾದ ಸಂತ ಇಬ್ರಾಹಿಂನ ಬಿರುದಾದ ಖಲೀಲ್ (ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯ) ಎಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಜುಹೂರಿಯೇ ಬರೆದ ಸೇಹ್ರ ನಸ್ರ್ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿರುವ, ಇಬ್ರಾಹಿಂನ ಪ್ರಶಂಸೆಯ ರೂಪದ ಕವಿತೆಯ ಹೆಸರೂ ಖಾನ್–ಇ–ಖಲೀಲ್ (ದೇವಮಿತ್ರನ ಮೇಜಿನ ಮೇಲೆ).

ಸೂಫಿ ಅನುಭೂತಿಯ ಚಿತ್ರಣ–ಮಹಮ್ಮದ್, ಅಲ್ಲಾ ಮತ್ತು ಅಲೀ ಎಂಬ ಮೂರು ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಎರಡೆರಡು ಸಲ ಬಳಸಿ ರೂಪಿಸಿದ ಮನುಷ್ಯರೂಪದ ಚಿತ್ರಣ, ನಸ್ತಾಲೀಖ್ ಶೈಲಿಯ ಬರೆಹ, ಭಯಭೀತಿಗಳನ್ನು ದೂರಮಾಡುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಇಂತಹ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಸೂಫೀ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ತಾಮ್ರದ ತಗಡಿನಲ್ಲಿ ಬರೆಯಿಸಿ ತಾಯತದಂತೆ (ಬಾಲರಕ್ಷಾ) ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಲಿಪಿ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಖತ್ತ್–ಇ–ಮುಥನ್ನಾ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರ ಇನ್ನೊಂದು ಹೆಸರು ಐನಾಲಿ–ಯಾಜಿ (ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿತ ಶೈಲಿ). ಈ ಚಿತ್ರಣವೂ ಮನುಷ್ಯ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಇದು ರೇಸಿಮ್ ಯಾಜಿ ಪ್ರಕಾರಕ್ಕೂ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಶೈಲೀಯವಾಗಿ ಬೇರೆ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಯಾವುದೇ ಶೈಲಿಯ ಲಿಪಿಯನ್ನೂ ಹೀಗೆ ಸಂಯೋಜಿಸಬಹುದಾದರೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸುಲುಸ್ ಮತ್ತು ಕೂಫೀ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಭಾರತದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಶಾಸನ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಾವ್ಯ / ಚಿತ್ರಶಾಸನ ಪ್ರಕಾರವಿದ್ದಂತೆ ಇದೂ ಅಷ್ಟೇನೂ ಉತ್ತಮ ಮಟ್ಟದ ಕಲೆಯಲ್ಲವೆಂದು ಅವಗಣನೆಗೊಳಗಾಗಿತ್ತು. ಆದರೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಮಾದರಿಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು: ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಅರಸರು ಸಾಹಿತ್ಯಪ್ರೇಮಿಗಳಾಗಿದ್ದು ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಚಟುವಟಿಕೆ ಗಳನ್ನು ಉದಾರವಾಗಿ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದರು. ಎರಡನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂ, ಮಹಮ್ಮದ್ ಮೊದಲಾದ ರಾಜರು ಸ್ವತಃ ಉತ್ತಮ ವಿದ್ವಾಂಸರೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಅವರ ಸಾಹಿತ್ಯಾಸಕ್ತಿಯ ಫಲವಾಗಿ ಆ ಕಾಲದ ಶಾಸ್ತ್ರ ಹಾಗೂ ಸೃಜನಶೀಲ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಅನೇಕ ಕೃತಿಗಳ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವು ದೊರೆಗಳ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಇತಿಹಾಸಕಾರರು, ಶ್ರೇಷ್ಠಕವಿಗಳು, ಸೂಫೀಸಂತರು ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ವಿಷಯಗಳ ವಿದ್ವಾಂಸರು ರಚಿಸಿದ ಕೃತಿಗಳು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮತ್ತು ಅರಬ್ಬೀ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಸುಂದರ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಗದದ ಮೇಲೆ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಬರೆದವು. ವಿಷಯದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಹೀಗೆ ವರ್ಗೀಕರಿಸ ಬಹುದು:

1)ಕುರಾನ್ ಕುರಿತ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ, ಟೀಕೆ, ವಿವರಣೆಗಳು; 2) ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಇತಿಹಾಸ, ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದರನ್ನು ಕುರಿತ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಹಾಗೂ ಆಶೀರ್ವಾದಗಳು; 3) ಮುಸ್ಲಿಂ ಧಾರ್ಮಿಕ ನ್ಯಾಯಸಂಹಿತೆ, ತರ್ಕಶಾಸ್ತ್ರ, ಧರ್ಮ; 4) ಸೂಫೀಸಂತರ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆ, ಸೂಫೀಪಂಥದ ಮೌಲ್ಯ, ನೀತಿ ಹಾಗೂ ಅನುಭಾವದ ರಚನೆಗಳು: 5) ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ರಾಜ ವಂಶದ ಇತಿಹಾಸ; 6) ಪತ್ರಸಾಹಿತ್ಯ (ಶಾಹಜಹಾನ್ ಹಾಗೂ ರಾಜಪ್ರಮುಖರೊಡನೆ ನಡೆದ ಪತ್ರವ್ಯವಹಾರಗಳ ಸಂಗ್ರಹ); 7) ವೈದ್ಯಕೀಯ, ಪ್ರವಾಸ, ಧನುರ್ವಿದ್ಯೆ ಮತ್ತು ಕೋಶ ಗಳು; 8) ರಮ್ಯಕಾವ್ಯ, ಕವನ ಹಾಗೂ ಕಥೆಗಳ ಸಂಗ್ರಹ (ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ–ಬೇತಾಳ ಕಥೆಗಳ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಅನುವಾದ); 9) ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಿಯೆ ಹಾಗೂ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿಯ ತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ಆಚರಣೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟವು. 13–18ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಕಾಲಾವಧಿ ಯಲ್ಲಿ ಈ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಮಾಡಲಾಯಿತು.

ಅತ್ಯಂತ ಆಲಂಕೃತ ನಸ್ತಾಲಿಖ್, ನಸ್ಖ್ ಮತ್ತು ರಿಬಾ ಶೈಲಿಗಳು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಲಿಪಿಕಾರರು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯ ಒಂದೇ ಪುಟದಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ತಮ್ಮ ಪರಿಣತಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿಗಳ ಮುಖಪುಟ (ಉನ್ವಾನ್) ಹಾಗೂ ಕೊನೆಯ ಪುಟಗಳಂತೂ ಅತ್ಯಂತ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಸಿಂಗರಿಸಲಾಗಿವೆ. ಕುರಾನಿನ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ದ್ವಿಲಿಪಿ ಶೈಲಿಯ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯ ಪ್ರತಿ ಪುಟದಲ್ಲಿ ಬರೆಹವಿರುವ ಸ್ಥಳದ ಮೊದಲ, ಕಡೆಯ ಹಾಗೂ ನಟ್ಟನಡುವಣ ಸಾಲನ್ನು ಮೋಹಕ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಮಾದರಿಯ ನಸ್ತಾಲೀಖ್‌ನಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ನಡುವೆ ಐದೈದು ಸಾಲುಗಳನ್ನು ಶಿಕಸ್ತಾದಲ್ಲಿ ಬರೆದು ಆಕರ್ಷಕ ವಾಗಿಸಿದೆ.

ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು: ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶಾಸನ: ಆಸಾರ್‌ಮಹಲ್ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಷೆಲ್ಲಿಗಿರಿಶಿಲೆಯ ಆಲಂಕೃತ ಫಲಕದಲ್ಲಿ ಖುರಾನಿನ ಸೂಕ್ತಿಯೊಂದನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ತೆಳು ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ಹೂ ಬಳ್ಳಿಗಳ ಮನೋಹರ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಸೂಕ್ತಿಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದೆ. ಹಿಶ 984 (1672)ರಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾದ ಈ ಶಾಸನದ ಸಾರಾಂಶ ಮೊದಲ ದಿನದಿಂದಲೂ ಈ ಮಸೀದಿಗೆ ದೈವನಿಷ್ಠೆ / ಧರ್ಮಶ್ರದ್ಧೆಯೇ ಆಧಾರವಾಗಿದೆ ಎಂದು. ಈ ಬರೆಹ ಅಲಂಕರಣ ಲಿಪಿ ಶೈಲಿಯ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಪ್ರಕಾರವಾದ ಖತ್–ಇ–ಗುಲ್ಜಾರ್ (ಉದ್ಯಾನಕಾವ್ಯ) ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. (ಎಂ.ವಿ.ವಿ.)

ಆದಿವಾಸಿಗಳ ಹೋರಾಟ (ಭಾರತ): ತಮ್ಮ ನೆಲೆಯ ಉಳಿವಿಗಾಗಿ ಮತ್ತು ಶೋಷಣೆಯ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್‌ರ, ಜಮೀನ್ದಾರರ ವಿರುದ್ಧ ಭಾರತದ ಆದಿವಾಸಿಗಳ ಹೋರಾಟ. ಸು. 1800–1924. ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ಪದ್ಧತಿಯ ವಿರುದ್ಧ ರೈತರಂತೆ ಆದಿವಾಸಿಗಳೂ ಶಕ್ತಿಮೀರಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಹೋರಾಟಗಳು ಆದಿವಾಸಿಗಳ ಕುರಿತ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಲೋಚನೆಯ ದಿಕ್ಕನ್ನೇ ಬದಲಿಸಿದವು. ಬೇರೆ ಯಾವುದೇ ಸಮುದಾಯಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ಆಕ್ರೋಶದಿಂದ ಆದಿವಾಸಿಗಳು ಹೋರಾಡಿದರು. ಆದಿವಾಸಿಗಳನ್ನು ಕಾಡಿನಿಂದ ಹೊರಗೆ ಅಟ್ಟುವಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪಾತ್ರ ದೊಡ್ಡದು. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಜೊತೆಗೆ ಜಮೀನ್ದಾರರು, ಭೂಕಬಳಿಕೆದಾರರು, ಲೇವಾದೇವಿದಾರರು ಮತ್ತು ಆದಿವಾಸಿಗಳನ್ನು ಸದಾ ದ್ವೇಷಿಸುತ್ತಿದ್ದ ದಲ್ಲಾಳಿಗಳ ಪಾತ್ರವೂ ಇದೆ.

ಬಂಗಾಲ, ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಒರಿಸ್ಸ ಗಡಿಭಾಗದ ಸಂತಾಲ ಪ್ರದೇಶದ ಆದಿವಾಸಿ ರೈತರು ಒಟ್ಟಾಗಿಯೇ ಇವರೆಲ್ಲರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದರು. ಶಾಶ್ವತ ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿ ಜಾರಿಯಾದ ಆರಂಭಕಾಲದಿಂದಲೂ ಆದಿವಾಸಿಗಳ ಜಮೀನುಗಳು ಅನ್ಯಾಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಒಳ ಗಾದವು. ಭೂ ಅತಿಕ್ರಮಣ ಮತ್ತು ಶೋಷಣೆ ನಿರಂತರವಾಗಿ ನಡೆಯಿತು (1800–55). ಆದಿವಾಸಿಗಳಿಗೆ ಕೃಷಿ ನಡೆಸಲು ನೆಲವೇ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಇದೆಲ್ಲ ಕಾರಣದಿಂದ ಅವರು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಹೋರಾಟಕ್ಕಿಳಿದರು. ಈ ಹೋರಾಟವೇ 1855ರ ಸಂತಾಲ ಹೋರಾಟ ಎಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು.

ಧರ್ಮರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಕಾರಣದಿಂದ ಗುಜರಾತಿನ ನಿಕ್ಡ ಕಾಡಿನ ಆದಿವಾಸಿಗಳು 1886ರಲ್ಲಿ ಪೊಲೀಸ್ ಠಾಣೆಗಳಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಜೊತೆ ಕೈ ಜೋಡಿಸಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಆರೋಪಿಸಿ ಗೋದಾವರಿ ತೀರದ ಕೊಯಾ ಮತ್ತು ಕೊಂಡದೊರ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಆದಿ ವಾಸಿಗಳು ತಮ್ಮ ಯಜಮಾನನ ವಿರುದ್ಧ ಪ್ರತಿಭಟನೆಗೆ ನಿಂತರು. 1840, 1845, 1858, 1879ರಲ್ಲೂ ಈ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಆದರೆ ಕೊನೆಯ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಮಾತ್ರ ಪ್ರಮುಖವಾಯಿತು. 1899–1900ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಈ ಹೋರಾಟ ಬಿರ್ಸಾಮುಂಡಾ ಹೋರಾಟ ಎಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧ.

ಮುಂಡಾಗಳು ಖುಂಟ್‌ಕಟ್ಟಿ ಎಂಬ ತಮ್ಮದೇ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಆದಿವಾಸಿ ಕೃಷಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಉತ್ತರ ಬೆಟ್ಟಗಳಿಂದ ಬಂದ ಜೋಡಿದಾರರು, ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಲೇವಾದೇವಿದಾರರು ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದಿವಾಸಿ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾದ ಸರ್ದಾರರು ಕೆಲವು ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಿಶನರಿಗಳ ಜೊತೆ ಸೇರಿ ಈ ಭೂಮಾಲೀಕರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಅದು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಭೂಮಾಲಿಕರು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಲಾಯರುಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಅದನ್ನು ಮಟ್ಟಹಾಕಿ, ಬಲವಂತದ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಆದರೆ ಅದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಆದಿವಾಸಿಗಳಲ್ಲೆ ಬಿರ್ಸಾ ಎಂಬ ನಾಯಕ ಮುಂದಾಳುವಾದ. ಬಿರ್ಸಾ ಕೊಂಚ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಕಲಿತಿದ್ದ. ಹಳ್ಳಿಗಳ ತ್ಯಾಜ್ಯಭೂಮಿಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಅರಣ್ಯ ಇಲಾಖೆ ವಿರುದ್ಧ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ. ತನಗೆ ದೇವರು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿರುವುದಾಗಿಯೂ ತಾನೇ ಎಲ್ಲರ ರಕ್ಷಕನೆಂದೂ ಕರೆದುಕೊಂಡ. ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಇದರಿಂದ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಯಾಮ ಒದಗಿತು. 1899ರಲ್ಲಿ ಬಿರ್ಸಾ ಜೈಲಿಗೆ ಹೋಗಬೇಕಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಆದಿವಾಸಿಗಳು ಕೆರಳಿದರು. ಅನಂತರದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸಂಗಡಿಗರ ಜೊತೆ ಸೇರಿ ಆತ ರಾಂಚಿ ಮತ್ತು ಸಿಂಗಭೂಮ್ ಬಳಿಯ ಕೆಲವು ಚರ್ಚ್‌ಗಳನ್ನು ಸುಟ್ಟುಹಾಕಿ, ತದನಂತರ 1900ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಬಂಧಿತನಾಗಿ ಜೈಲಿನಲ್ಲೆ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ. 350 ಮುಂಡಾಗಳನ್ನು ಜೈಲಿನಲ್ಲಿಡಲಾಯಿತು. ಮೂವರನ್ನು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಲಾಯಿತು. 44 ಮಂದಿಗೆ ಜೀವಾವಧಿ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಲಾಯಿತು.

20ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲೂ ಆದಿವಾಸಿಗಳ ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಹೋರಾಟ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಕಡಪ ಬಳಿಯ ನಲ್ಲಮಲೈ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ನೆಲ್ಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಚೆಂಚು ಹೆಸರಿನ ಆದಿವಾಸಿಗಳಿದ್ದರು. ಅರಣ್ಯ ಉತ್ಪನ್ನಗಳ ಮೇಲೆ ಅವರಿಗೆ ತಲೆ ತಲಾಂತರದಿಂದಲೂ

ಹಕ್ಕಿತ್ತು. ಆದರೆ 1898ರಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ಈ ಹಕ್ಕಿನ ಮೇಲೆ ನಿಷೇಧ ಹೇರಿತು. ಅರಣ್ಯ ಇಲಾಖೆಯ ಈ ಅರಣ್ಯ ಮೀಸಲು ಮತ್ತು ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ನಿಯಮ ಕಡಪದಲ್ಲಿ ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿ ನಡೆದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅರಣ್ಯ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಕ್ಕೆ ದಾರಿ ಮಾಡಿತು.

ಅರಣ್ಯ ಉತ್ಪನ್ನಗಳ ಬಳಕೆ ಮತ್ತು ಸರದಿ ಕೃಷಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅರಣ್ಯ ಇಲಾಖೆ ನಿಷೇಧಿಸಿದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ 1910ರಲ್ಲಿ ಜಗದಳಪುರ ಎಂಬಲ್ಲಿ ರಾಜಾ ಬೀರರ್‌ನ ವಿರುದ್ಧ ಆದಿವಾಸಿಗಳು ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಆದಿವಾಸಿಗಳ ಹೋರಾಟವನ್ನು ದಮನ ಮಾಡುವುದೇ ಒಂದು ಸಾಹಸವಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಹೋರಾಟ ತೀವ್ರಗೊಂಡು ಆದಿವಾಸಿಗಳ ಆಕ್ರೋಶ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಅವರು ಶಾಲೆಗಳನ್ನು ಸುಟ್ಟರು. ಪೊಲೀಸ್ ಠಾಣೆಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಅರಣ್ಯ ಹೊರಠಾಣೆಗಳಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದರು. 1914ರಲ್ಲಿ ಒರಿಸ್ಸದ ದಾಸಪಲ್ಲ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಖೊಂಡ್ ದಂಗೆ ಎದ್ದಿತು. ಆ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಖೊಂಡರು ಬ್ರಿಟಿಷರೊಂದಿಗೆ ಹೋರಾಡಿ ಅವರನ್ನು ಹೊರಗಟ್ಟಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಲಿದ್ದಾರೆ ಎಂಬ ವದಂತಿಗಳು ಹಬ್ಬಿ ಖೊಂಡರು ಗೆಲ್ಲುವ ಭಯ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಕಂಗೆಡಿಸಿತು. ಕಲಹಂಡಿ ಮತ್ತು ಬಸ್ತರ್ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಪೂರ್ವಭಾಗದ ಬೆಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಏಕಾಏಕಿ ಬೆಂಕಿ ಹಚ್ಚಿದರು.

ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯ ಜೊತೆ ಸೇರಿ ಆದಿವಾಸಿಗಳ ಹೋರಾಟ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಇತರೆ ಹೋರಾಟಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಆದಿವಾಸಿಗಳು ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ಲೇವಾದೇವಿದಾರ ಶೋಷಣೆ ಮತ್ತು ಅರಣ್ಯಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಕೃಷಿ ಚಟುವಟಿಕೆ ನಡೆಸುವುದಕ್ಕೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಅಡ್ಡಿಪಡಿಸಿದ್ದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಗೋದಾವರಿ ತೀರದ ರಂಪ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಗಸ್ಟ್ 1920ರಿಂದ ಮೇ 1924ರವರೆಗೆ ಅಲ್ಲೂರಿ ಸೀತಾರಾಮರಾಜು ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಗೆರಿಲ್ಲಾ ಯುದ್ಧವೂ ನಡೆಯಿತು. ಕನಿಷ್ಠ ಕೂಲಿಯನ್ನೂ ನೀಡದೆ ಆದಿವಾಸಿಗಳನ್ನು ದುಡಿಸಿ ಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂಥ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಆದಿವಾಸಿಗಳ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಯಾಮವೂ ದೊರಕಿತ್ತು. ಹೋರಾಟದ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ನಾಯಕರು ತಮಗೆ ಅತಿಮಾನುಷ ಶಕ್ತಿ ಇದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಗಾಂಧೀಜಿ ಶಕ್ತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಸೀತಾರಾಮರಾಜು ಆದಿವಾಸಿಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಮನದಟ್ಟು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ಸಾಮಾಜಿಕ ಚಳವಳಿಗಳು, ರೈತ ಹೋರಾಟಗಳು ಇವುಗಳ ಜೊತೆ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂದ ಆದಿವಾಸಿ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿ ಶಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಅವರಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ಭೂಮಾಲೀಕರು, ಲೇವಾದೇವಿದಾರರು, ಮಧ್ಯವರ್ತಿಗಳು ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಟ ಶುರುಮಾಡಿದ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯೂ ಅನಂತರದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಆದಿವಾಸಿಗಳ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಶಕ್ತಿ ತುಂಬಿತು. (ಎಂ.ಎಸ್.)

ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ: 2.5 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷದಿಂದ 2.5 ಲಕ್ಷವರ್ಷ ಹಿಂದಿನ ಸುದೀರ್ಘ ಅವಧಿ. ಈ ಯುಗದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ್ದು ಹೋಮೋ ಕುಲಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಆದಿಮಾನವನೇ ಅಥವಾ ಇವನಿಗಿಂತ ಮೊದಲಿದ್ದ ಆಸ್ಟ್ರೇಲೋಪಿಥೆಸೈನ್ ಕುಲದ ಮಂಗಮಾನವರೇ ಎಂಬ ಬಗ್ಗೆ ಈಗ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯಿದೆ. ಈ ಮುಂಚೆ ಹೋಮೋ ಹ್ಯಾಬಿಲಿಸ್ ವಂಶದ ಆದಿಮಾನವನೇ ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯ ಜನಕ ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಆಫ್ರಿಕದ ಹಲವಾರು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ 2.5 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯದಾದ ಉಪಕರಣಗಳು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು, ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಾಲಮೇಲೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಮಂಗಮಾನವರ ವಂಶಗಳಷ್ಟೇ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಇದ್ದವು. ಹೀಗಾಗಿ ಇವರೇ ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಸುವ ತಂತ್ರವನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಕಂಡುಹಿಡಿದುಕೊಂಡಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ.

ಪ್ರಪಂಚ: ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರದ ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಇವು ಕೈಗೊಡಲಿ ರಹಿತ ಮತ್ತು ಕೈಗೊಡಲಿ ಸಹಿತ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು. ಕ್ಲ್ಯಾಕ್ಟೋನಿಯನ್ (ಯುರೋಪ್) ಮತ್ತು ಓಲ್ಡೊವಾನ್ (ಆಫ್ರಿಕ) ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಕೈಗೊಡಲಿ ರಹಿತ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಅಬೆವಿಲಿಯನ್ (ಪ್ರಾಚ್ಯವಿಶ್ವ) ಸಮುಚ್ಚಯ ಗಳು ಕೈಗೊಡಲಿ ಸಹಿತ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಈ ನಾಲ್ಕೂ ಉಪಕರಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಗಳು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಕಂಡುಬಂದ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ತಮ್ಮ ಹೆಸರನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ.

ಆಫ್ರಿಕ ಖಂಡ: ಇಲ್ಲಿ ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ಮತ್ತು ಅಶೂಲಿಯನ್ ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿರುವ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ನೆಲೆಗಳು ಅಶೂಲಿಯನ್ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ಮಾದರಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಮೊದಲು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದದ್ದು ಟಾಂಜಾನಿಯದ ಓಲ್ಡುವಾಯ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ. ಈ ನೆಲೆಗಳು 2–1 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯವು. ಅನಂತರ ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕದ ಇತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಹಲವಾರು ನೆಲೆಗಳು ಪತ್ತೆಯಾದವು. ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ನೆಲೆಗಳೆಂದರೆ ಕೂಬಿಫೋರ (ಕೀನ್ಯ), ಪೆನಿಂಜ್ (ಟಾಂಜಾನಿಯ), ಕೊನ್ಸೊ ಗಾರ್ಡುಲಾ, ಮೆಲ್ಕ ಕುಂಟೂರೆ ಮತ್ತು ಫೆಜೆಜ್ (ಇಥಿಯೋಪಿಯ). ಇಥಿಯೋಪಿಯದ ಹಡಾರ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಗೋನ, ಓಮೋ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಶುಂಗರ ಪದರ, ಕೀನ್ಯದ ತುರ್ಕಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಲೊಕಲಲೆಯ್ ಮತ್ತು ಟಾಂಜಾನಿಯದ ಪಶ್ಚಿಮ ಕಂಜೆರಾದಲ್ಲಿರುವ ಉಪಕರಣಗಳು 2.5–2 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯವು. ಇವುಗಳ ಪೈಕಿ ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ಗೋನವು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಯಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದ ಸ್ಟೆರ್ಕ್‌ಫೊಂಟೇನ್ ಮತ್ತು ಆಲ್ಜೀರಿಯದ ಏಯಿನ್ ಹನೆಚ್ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ಮಾದರಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು 1.8 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯವು.

ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳೆಂದರೆ ಟೆನಿಸ್ ಚೆಂಡಿನ ಗಾತ್ರದ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ (ಕಾಬಲ್) ತೆಗೆದ ಹರಿತ ಅಂಚಿನ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಚಕ್ಕೆಗಳು. ಇಂತಹ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಕೊಚ್ಚುವ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನೂ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ; ಈ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಮೈಯಂಚಿನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಈ ಗಾತ್ರದ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲಿನಂತೆ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ತ್ಯಾಜ್ಯಚಕ್ಕೆಗಳೂ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಬಳಕೆಗಳೆರಡೂ ಒಂದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಬಗ್ಗೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಇದು ಕ್ರಮೇಣ ಬೆಳೆದ ತಂತ್ರ ಎಂಬುದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದರೆ ಈಗ ಗೋನ, ಪಶ್ಚಿಮ ಕಂಜೆರಾ, ಲೊಕಲಲೆಯ್ ಮುಂತಾದ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಉಪಕರಣಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸುತ್ತಿರುವ ತಜ್ಞರ ಪ್ರಕಾರ ಈ ತಂತ್ರ ಆರಂಭದಿಂದಲೇ ಸುಸಜ್ಜಿತವಾಗಿತ್ತು. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೂ ಓಲ್ಡೊವಾಯ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಬಹಳ ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿಲ್ಲ. ಈ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿದು ಬಂದಿರುವ ವಿಷಯಗಳು ಹೀಗಿವೆ. ಓಲ್ಡೊವಾಯ್ ಉಪಕರಣಗಳ ತಯಾರಕರು ಯಾವ ಪ್ರಕಾರದ ಕಲ್ಲುಗಳು ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ ಸೂಕ್ತ ಎಂಬ ತಿಳಿವಳಿಕೆಯನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದರು. ತಮ್ಮ ನೆಲೆಯಿಂದ 5 ಕಿಮೀ ಪರಿಧಿಯೊಳಗೆ ಸಿಗುವ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಇವರು ಉಪಕರಣಗಳಿಗಾಗಿ ಆಯ್ದು ತರುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕಲ್ಲು ಲಭ್ಯವಿರುವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿಯೇ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಒಂದೇ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿಯಬಹುದಾದ ಮತ್ತು ಸಾಗಿಸಲು ಸುಲಭವಾಗಿರುವ ಗಾತ್ರದ ಶಿಲೆಯನ್ನೇ ಇವರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯಿಂದ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಒಂದು ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯಿಂದ ಗರಿಷ್ಠ 80 ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯಬಲ್ಲ ನಿಪುಣತೆ ಇವರಿಗಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಚಕ್ಕೆಯ ಚೂರುಗಳು ಅಧಿಕ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಉಪಕರಣಗಳಂತೆ ಇವರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಕೆಲವು ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಪುನಃ ಮರುಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದರ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕೂಬಿಫೋರ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಕೆಲವು ಉಪಕರಣಗಳು ಸಸ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿ ಚರ್ಮ/ಮಾಂಸ ಸಂಬಂಧಿತ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿರುವುದು ಅವುಗಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಪೆನಿಂಜ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ದ್ವಿಮುಖ ಉಪಕರಣವೊಂದಕ್ಕೆ ಅಕೇಶಿಯ ಮರದ ಅಂಗಾಂಶಗಳು ಅಂಟಿ ಉಳಿದದ್ದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಸುತ್ತಿಗೆಯಂತೆ ಬಳಕೆಯಾದ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಜಜ್ಜಿದ ಅಥವಾ ಕುಟ್ಟಿದ ಗುರುತುಗಳು ನಿಚ್ಚಳವಾಗಿವೆ.

ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಘಟನೆಗಳಾದವು. ಅವು ಹೋಮೋ ಎರೆಕ್ಟಸ್‌ನ ವಿಕಾಸ ಮತ್ತು ಅಶೂಲಿಯನ್ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಹುಟ್ಟು. ಆಫ್ರಿಕ ಖಂಡದಿಂದ ಹೊರಬಂದ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಮಾನವ ವಂಶವೇ ಹೋಮೋ ಎರೆಕ್ಟಸ್. ಯುರೋಪಿನ ಜಾರ್ಜಿಯದಲ್ಲಿರುವ ಮನಿಸಿ ಮತ್ತು ಜಾವದ ಮೊಜೊಕೆರ್ಟೊನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಈ ಆದಿಮಾನವನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು 1.8 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷ ಹಳೆಯವು. ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ಮಾದರಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಓಲ್ಡೊವಾನ್‌ಗಿಂತ ಅತ್ಯಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿರುವ ಅಶೂಲಿಯನ್ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ 1.4 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ರೂಪ ತಾಳಿತು. 1.4–1 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳ ನಡುವಿನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ಮತ್ತು ಅಶೂಲಿಯನ್ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಗಳು ಜೊತೆಜೊತೆಯಾಗಿದ್ದವು. ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಹೊಸತನಗಳನ್ನು ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡ ಅಶೂಲಿಯನ್ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಆಫ್ರಿಕದಾದಂತ್ಯ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ 1.4 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷ ಹಳೆಯ ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಓಲ್ಡುವಾಯ್ ಕಣಿವೆ, ಕೂಬಿಫೋರ, ಪೆನಿಂಜ್, ಕೊನ್ಸೊ, ಮೆಲ್ಕ ಕುಂಟೂರೆ, ಪಶ್ಚಿಮ ತುರ್ಕಾನಾ ಮತ್ತು ಫೆಜೆಜ್‌ಗಳಲ್ಲಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದ ಸ್ಟೆರ್ಕ್‌ಫೊಂಟೆನ್‌ನಲ್ಲೂ 1.4 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷ ಹಳೆಯ ಭೂಪದರದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. 1.8 ದಶಲಕ್ಷ ಕಾಲಮಾನದ ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದ ಏಯಿನ್ ಹನೆಚ್ ನೆಲೆ ಈವರೆಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಯೆನಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಸಮುದ್ರ ತೀರದಲ್ಲಿರುವ ಕಾಸಬ್ಲಾಂಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಸಿದಿ ಅಬ್ದೆರ್ರಹಮನೆ ಮತ್ತು ಥಾಮಸ್ ಕ್ವಾರಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದಿರುವ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲೂ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ.

ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಭಾರೀ ಗಾತ್ರದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ (20–50 ಸೆಂಮೀ) ತೆಗೆದ ದೊಡ್ಡದೊಡ್ಡ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ (12–16 ಸೆಂಮೀ) ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಒರಟಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಒಂದು ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಸಣ್ಣ

ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಪಿಕಾಸಿಯಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಮೂರು ಮುಖವುಳ್ಳ ಮೊನೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಕೈಗಾತ್ರದ ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳು, ಚಕ್ಕೆಗಳು ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಸಣ್ಣ ಗಾತ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳು ವಿರಳವೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಆದರೆ ಆಯ್ದು ತಂದ ಕಲ್ಲುತುಂಡುಗಳು ಗಮನೀಯ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಅಂದರೆ ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ರೀತಿಯ ಸಣ್ಣ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಇವರೂ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಕವಾಗಿರುವ ಜಜ್ಜಿದ ಚಿಹ್ನೆಗಳುಳ್ಳ ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲುಗಳು ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಅತಿ ಕಡಿಮೆ. ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ–ನಿರ್ಧರಿತ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ರೂಪುಗೊಳಿಸುವ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ.

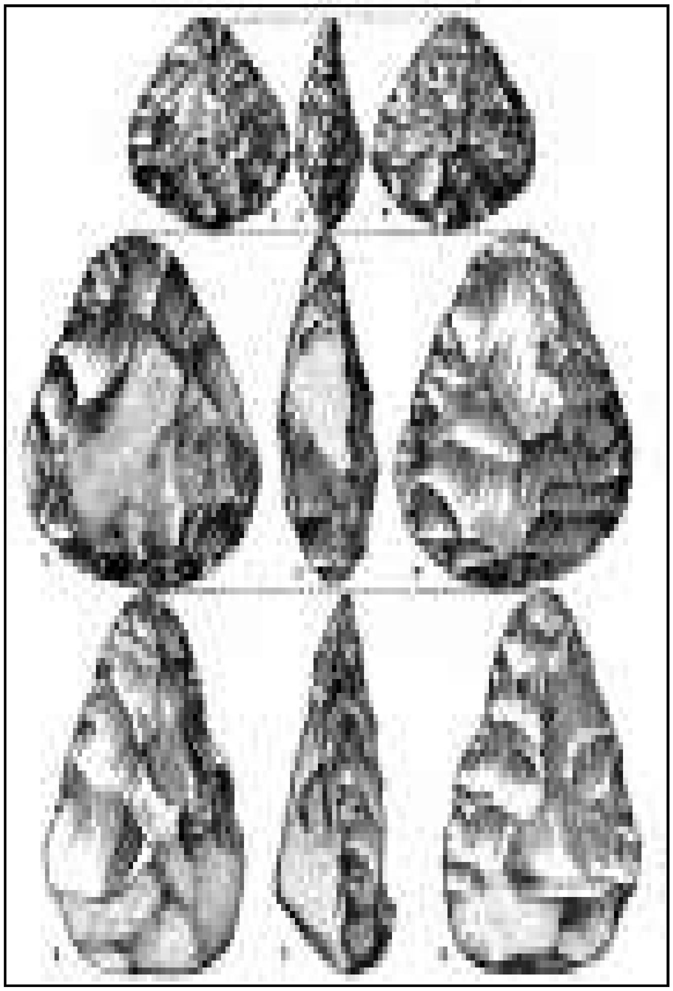

ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು

ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಅಶೂಲಿಯನ್ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಸಂಕೀರ್ಣಗೊಂಡಿತಾದರೂ ಅದರ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಹಂತಗಳನ್ನು ಕರಾರುವಾಕ್ಕಾಗಿ ಗುರುತಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಕೋಂಬೆವ, ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ವೆಸ್ಟ್ ಮೊದಲಾದ ಸಿದ್ಧ ಶಿಲೆಯ (ಪ್ರಿಪೇರ್ಡ್‌ಕೋರ್) ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಕೈಗೊಡಲಿ–ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳಿಗೆ ಬೇಕಾಗುವ ದೊಡ್ಡದೊಡ್ಡ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯುವ ಕ್ರಮ ಅಂತ್ಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕದ ಕಥುರಿನ್ ಭೂಪದರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ವೆಸ್ಟ್ ತಂತ್ರದಿಂದ ತಯಾರಾದ ಉಪಕರಣಗಳು 2,58,000–5,00,000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯವು. ಈ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಇತರ ಸಿದ್ಧ ಶಿಲಾತಂತ್ರಗಳೆಂದರೆ ತಾಚೆಂಗಿಟ್ ಮತ್ತು ತಾಬೆಲ್‌ಬಾಲ. ಇವು ಕಡಿಕತ್ತಿಗೆ ಬೇಕಾದಂತಹ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವಲ್ಲಿ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಎಲ್ಲ ತಂತ್ರಗಳು ಆಫ್ರಿಕಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದವು ಎಂಬುದು ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶ. ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಯಾವಾಗ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತೆಂಬುದು ಇನ್ನೂ ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕದ ಕೆಲವು ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳಿಗೆ 2,50,000 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲಮಾನ ದೊರಕಿದೆ. ಇದರ ಅನಂತರದಲ್ಲೂ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಜನರಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಇಥಿಯೋಪಿಯದ ಹೆರ್ಟೋ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಪ್ರಾಚ್ಯಾಧಾರಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಹೋಮೋ ಸೇಪಿಯೆನ್ಸ್ ವಂಶದ ಆರಂಭಿಕ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಮಾನವನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ಸು.1,60,000 ವರ್ಷ ಹಿಂದಿನವೆಂಬುದು ನಿರ್ಣಯಗೊಂಡಿದೆ.

ಯುರೋಪ್: ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಇದುವರೆವಿಗೆ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆದಿರುವುದು ಯುರೋಪ್ ಖಂಡದಲ್ಲಿ. ಯುರೋಪಿನ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ 5 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು. ಇದಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದಿನದು ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಅವಶೇಷಗಳೆಲ್ಲವೂ ನಂಬಲರ್ಹವಲ್ಲದ್ದು ಎಂದು ಈ ಮೊದಲು ತಿಳಿಯಲಾಗಿತ್ತು. ಸ್ಪೇನಿನ ಅತಪುಯೆರ್ಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲು ಕಂದರಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ (1995) ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 8 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯ ಭೂಪದರದಲ್ಲಿ ಆದಿಮಾನವನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಾಗ ಯುರೋಪಿನ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ತೀರದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 5 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಮಾನವರಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ದೃಢಪಟ್ಟಿತು. ಆದರೆ ಈ ಮಾತು ಯುರೋಪಿನ ಸಮಶೀತೋಷ್ಣ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನ ಕುರುಹುಗಳು ಇನ್ನೂ ಪತ್ತೆಯಾಗಬೇಕಷ್ಟೆ. ಏನೇ ಆದರೂ ಯುರೋಪಿನ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಆಫ್ರಿಕದ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನವಲ್ಲ.

ಸ್ಪೇನ್ ಮತ್ತು ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ 1 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯದಾದ ಉಪಕರಣಗಳು ಇತ್ತೀಚಿನ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಇಟಲಿಯ ಮೋಂತೆ ಪೊಗ್ಗಿಯೊಲೊ, ಇಸೆರ್ನಿಯ ಮತ್ತು ನೊಟರ್ಚಿರಿಕೊ ಇವು ಆಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿರುವ ನೆಲೆಗಳು. ಮೋಂತೆ ಪೊಗ್ಗಿಯೊಲೊ ಸಮುಚ್ಚಯ 8 ಲಕ್ಷದಿಂದ 1 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷದ ಕಾಲಾವಧಿಯದೆಂದು ಎಲೆಕ್ಟ್ರಾನ್ ಸ್ಪಿನ್ ರೆಸೊನೆನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಪುರಾಕಾಂತೀಯತೆಯ ತಂತ್ರಗಳಿಂದ ಸಾಬೀತಾಗಿದೆ. ಇಸೆರ್ನಿಯದ ನಾಲ್ಕು ಸಮುಚ್ಚಯಗಳ ಕಾಲಮಾನ 7 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳು (ಮಾತುಯಾಮ–ಬ್ರುಹ್ನೆಸ್ ಕಾಲಾವಧಿಗಳ ಸಂಧಿಕಾಲ). ಎರಡೂ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನದಿಯ ಉರುಟುಗಲ್ಲುಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳಿಂದ ತೆಗೆದ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಸಾವಿರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಯಾವುದೇ ಮಾರ್ಪಾಡನ್ನು ಮಾಡದೆ ಸಾಧಾರಣ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನೇ ಉಪಕರಣದಂತೆ ಇಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ನೊಟರ್ಚಿರಿಕೊ ಮತ್ತು ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಲೊರೆಟೊಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಮತ್ತು ಅಶೂಲಿಯನ್ ಅಲ್ಲದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ವಿವಿಧ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳ ಕಾಲಾವಧಿ 6,50,000–4,50,000 ವರ್ಷಗಳು. ಸ್ಪೇನಿನ ಫುಯೆಂಟ್ ನೋವೆ–3, ಬರ್‍ರಂಕೊ ಲಿಯೊನ್–5 ಮತ್ತು ಅತಪುಯೆರ್ಕ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಮಾತುಯಾಮ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ; ಅಂದರೆ ಇವು 8 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಮುಂಚಿನವು. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಪಾಕ್‌ಫೀಲ್ಡ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಸಣ್ಣ ಚಕ್ಕೆ–ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಗಳಿರುವ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಬ್ರುಹ್ನೆಸ್ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ (ಸು.7–6,00,000 ವರ್ಷಗಳು). ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲಾವಧಿಯ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲೂ ಆದಿಮಾನವನ ಸಮುದಾಯಗಳು ಹರಡಿದ್ದವೆಂಬುದು ಈ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಹವಾಮಾನವಿದ್ದು ಚಳಿಗಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಮಳೆಯಾಗುತ್ತಿತ್ತೇ ವಿನಹ ಹಿಮ ಬೀಳುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಪಾಕ್‌ಫೀಲ್ಡ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಪುರಾ–ವಾತಾವರಣದ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ 1990ರ ದಶಕದಲ್ಲಾದ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಅನ್ವೇಷಣೆಯೆಂದರೆ ಜಾರ್ಜಿಯದ ಬಳಿಯ ಮನಿಸಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ 1.8 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಆದಿಮಾನವನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು. ಮನಿಸಿಯು ಯುರೋಪಿನ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರದಲ್ಲಿದೆ. ಆದಿಮಾನವನು ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಮೂಲಕ ಯುರೋಪನ್ನು ಹೊಕ್ಕಿರಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ 4 ತಲೆಬುರುಡೆ, ದವಡೆಯ ಭಾಗ ಮತ್ತು ದೇಹದ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಹೋಮೋ ಎರ್ಗಾಸ್ಟರ್ ಮಾನವರದ್ದೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿತ್ತು. ಅವು ಹೋಮೋ ಜಾರ್ಜಿಕಸ್ ಮಾನವರದ್ದೆಂದು ಈಗ ದೃಢಪಟ್ಟಿದೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಉಪಕರಣಗಳು ನದಿಯ ಉರುಟುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದವು. ಇವುಗಳ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವೇ ಕೆಲವು ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಅದನ್ನು ಚೂರಿಯ ಅಂಚಿನಂತೆ ಮಾರ್ಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಿಂದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾದ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನೂ ಯಾವುದೇ ಮಾರ್ಪಾಡು ಮಾಡದೆ ಉಪಕರಣದಂತೆ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಅರ್ಧದಷ್ಟು ಉರುಟುಗಲ್ಲುಗಳು ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲು ಅಥವ ಬಡಿಗಲ್ಲುಗಳಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಈ ಎಲ್ಲ ಉಪಕರಣಗಳು ಓಲ್ಡೊವಾನ್‌ಗಿಂತ ಹಳೆಯದಾದ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದಿಂದ ತಯಾರಾದವೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ.

ಯುರೋಪಿನ ಸಮಶೀತೋಷ್ಣ ವಲಯದಲ್ಲಿ (ಪೈರಿನೀಸ್–ಆಲ್ಪ್ಸ್ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಯ ಉತ್ತರಭಾಗ) ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು 5,00,000 ವರ್ಷಗಳ ಸುಮಾರಿಗೆ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಇವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿವೆ. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಬಾಕ್ಸ್‌ಗ್ರೋವ್ ಮುಖ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅಂದವಾದ ಅಂಡಾಕಾರದ ಪುಟ್ಟ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಈಶಾನ್ಯ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಾದ್ಯಂತ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಕಾಣ ಸಿಕ್ಕರೆ, ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್‌ಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇವನ್ನು ಆದಿ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣ ಸಂಪ್ರದಾಯ (ಲೋಯರ್ ಪೇಲಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಮೈಕ್ರೋಲಿಥಿಕ್ ಟ್ರೆಡಿಷನ್–ಎಲ್.ಪಿ.ಎಮ್.ಟಿ.) ಎಂದು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಂತಹ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಜರ್ಮನಿಯ ವಿಪ್ಪರ್, ಇಲ್ಮ್ ಮತ್ತು ನೆಕರ್ ನದಿಗಳ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿತವಾಗಿವೆ. ಈ ಉಪಕರಣಗಳು ಒರಟಾಗಿವೆ. ಶೋನಿಂಗನ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಮಾದರಿಯ ಉಪಕರಣಗಳೊಂದಿಗಿದ್ದ ಮರದ ಭರ್ಜಿಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣ ಕರಗಿಹೋಗಿ ಅವುಗಳ ಪಡಿಯಚ್ಚುಗಳು ಮಾತ್ರ ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ತವಾದ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಶಿಲೆಗಳು ಸಿಕ್ಕುವುದು ವಿರಳವಾದ್ದರಿಂದ ಆದಿಮಾನವರು ಮರ ಮತ್ತು ಮೂಳೆಗಳಿಂದಲೂ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಚೀನದಲ್ಲೂ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎಲ್.ಪಿ.ಎಮ್.ಟಿ. ಮಾದರಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು.

ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯ ದೇಶಗಳು: ಮಾನವನ ಉಗಮ ಸ್ಥಾನವೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿರುವ ಆಫ್ರಿಕ ಖಂಡವನ್ನು ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯ ಖಂಡಗಳೊಂದಿಗೆ ಜೋಡಿಸುವ ಭೂಭಾಗವಿದು. ಎರಡು ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಆದಿಮಾನವನು ಈ ಭೂಭಾಗವನ್ನು ಹಾದು ಹೋಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಒಂದನೆಯ ಮಾರ್ಗ ನೈಲ್ ನದಿ ಬಯಲು ಮತ್ತು ಲೆವಂಟ್ ಪ್ರದೇಶದ ಮೂಲಕ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ತೀರದಲ್ಲಿ ಸಾಗಿದರೆ ಮತ್ತೊಂದು ಕೆಂಪು ಸಮುದ್ರ ಮತ್ತು ಅರೇಬಿಯದ ಮೂಲಕ ಹಾದುಹೋಗಿರಬೇಕು. ಇಸ್ರೇಲ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಉಬೇದಿಯ ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯದ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಯಾಗಿದೆ. ಸರೋವರ ತೀರದ ಸ್ತರೀಕೃತ ನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿರುವ ಇಲ್ಲಿಯ ಸಮುಚ್ಚಯ ಓಲ್ಡೊವಾಯ್ ಕಣಿವೆಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಇದರ ಕಾಲಮಾನ ಸು.1.4 ದಶಲಕ್ಷ ಎಂದು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಜೋರ್ಡಾನಿನ ರಿಫ್ಟ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿರುವ ಗೆಶೆರ್ ಬೆನೋಟ್ ಯಾಕೊವ್ ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆ. ಪುರಾಕಾಂತೀಯ ಕಾಲತಂತ್ರದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಸಮುಚ್ಚಯ 7,80,000 ವರ್ಷ ಹಳೆಯದು. ಇಲ್ಲಿ ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿವೆ. ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಜೈವಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಕಾಯಿಗಳನ್ನು ಆದಿಮಾನವರು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದರೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಮಹತ್ತರ ಅನ್ವೇಷಣೆಯೆಂದರೆ ಸುಟ್ಟ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿರುವ ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ತ್ಯಾಜ್ಯ ಚಕ್ಕೆಗಳು. ಬೆಂಕಿಯ ಬಳಕೆಯನ್ನು ಇವು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾದ ಅನೇಕ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಅರಬ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ.

ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯ: ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಭಾರತ ಉಪಖಂಡದಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ರಿವತ್ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಯಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ಒಂದೆರಡು ಚಕ್ಕೆಗಳಷ್ಟೇ ಇರುವ ರಿವತ್ ಸಮುಚ್ಚಯ 2 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷ ಹಿಂದಿನದೆಂಬುದನ್ನು ಪುರಾಕಾಂತೀಯ ತಂತ್ರದಿಂದ ಮೊದಲು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈಗ ಇದರ ಕಾಲಮಾನ 2.5 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳೆಂದು ನಿಗದಿಯಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಪಬ್ಬಿ ಪರ್ವತಗಳಲ್ಲಿರುವ 2.2–1.2 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯದಾದ ಭೂಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಫುಟ ಶಿಲೋಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

1980ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ, ಭಾರತ ಮತ್ತು ನೇಪಾಲಗಳಲ್ಲಿರುವ ಶಿವಾಲಿಕ್ಸ್ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆಯುವ ತನಕವೂ ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಇಲ್ಲವೆಂದೇ ಭಾವಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ತೋರುವ ಈ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಆಮೂಲಾಗ್ರವಾಗಿ ಇನ್ನೂ ತಿಳಿಯಲಾಗಿಲ್ಲ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನದಿಯ ಉರುಟುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಕೊಚ್ಚುವ ಉಪಕರಣಗಳ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳೇ ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಸೋಅನ್ ಅಥವಾ ಸೋಹನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಇಂತಹ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಈವರೆಗೆ ತಿಳಿದಂತೆ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದವಲ್ಲವೆಂದೂ ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಅಂತ್ಯ ಹಿಮಯುಗವೆಂದೂ ಇವು ಅಶೂಲಿಯನ್‌ಗಿಂತ ಬಹಳ ಅನಂತರದವೆಂದೂ ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗಿದೆ. ಈ ಉಪಕರಣಗಳು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದಿಂದ ತಯಾರಾದುದಾಗಿವೆ. ಭಾರತದ ಪರ್ಯಾಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳಿಲ್ಲದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಅತಿ ವಿರಳವಾಗಿವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಅಪವಾದವೆಂದರೆ ನರ್ಮದಾ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿರುವ ದುರ್ಕಾಡಿ, ಮಹಾದೇವ್ ಪಿಪರಿಯಾ ಮತ್ತು ಸಾಮ್ನಾಪುರ್ ಹಾಗೂ ಬೇತ್ವ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಲಹ್‌ಚೂರ ನೆಲೆಗಳು. ಕೈಗೊಡಲಿಗಳಿಲ್ಲದ ಈ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳೂ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಅನಂತರದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದಂತಹವು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಅಂದರೆ ಭಾರತದ ಪರ್ಯಾಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಮಾನವರಿದ್ದರು; ಇವರು ಅಶೂಲಿಯನ್ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡವರಾಗಿದ್ದರು.

ಭಾರತದ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಂಪ್ರದಾಯದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನದಿ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಚಿರ್ಕಿ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕೊರ್ವಿನಸ್ ಅವರು 80ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. ಭೀಮ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣ ನದಿಗಳ ನಡುವಿರುವ ಶೋರಾಪುರ ದೋಅಬ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪದ್ದಯ್ಯನವರು ಈ ಹಂತದ ಅನೇಕ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಹಂತದ ಉಪಕರಣಗಳು ಆಫ್ರಿಕದ ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇ.ಎಸ್.ಆರ್. ಕಾಲನಿರ್ಣಯದ ಪ್ರಕಾರ 1.2 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯದಾದ ಇಸಾಂಪುರ (**ನೋಡಿ**) ಭಾರತದ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಯಾಗಿದೆ. ಆರ್ಗನ್ ಮತ್ತು ಆರ್ಗನ್ ಕಾಲತಂತ್ರದ ಪ್ರಕಾರ ಬೋರಿ ಮತ್ತು ಮೋರ್‌ಗಾಂವ್‌ಗಳಲ್ಲಿನ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಸು.8,00,000–6,70,000 ವರ್ಷಗಳು. ರಾಜಸ್ಥಾನದ ದಿದ್ವಾನ ನೆಲೆಯೂ ಸು.8 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದಿನದೆಂದು ಇ.ಎಸ್.ಆರ್.ತಂತ್ರದಿಂದ ನಿಗದಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲಮಾನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುವುದೇನೆಂದರೆ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಆದಿ ಹಿಮಯುಗ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಭಾರತದ ಪರ್ಯಾಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪಸರಿಸಿತ್ತು. ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು ಭೀಂಬೇಟ್ಕ (**ನೋಡಿ**). ಇಲ್ಲಿನ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ದ್ವಿಮುಖ ಉಪಕರಣಗಳಿಗಿಂತ ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳೇ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿವೆ.

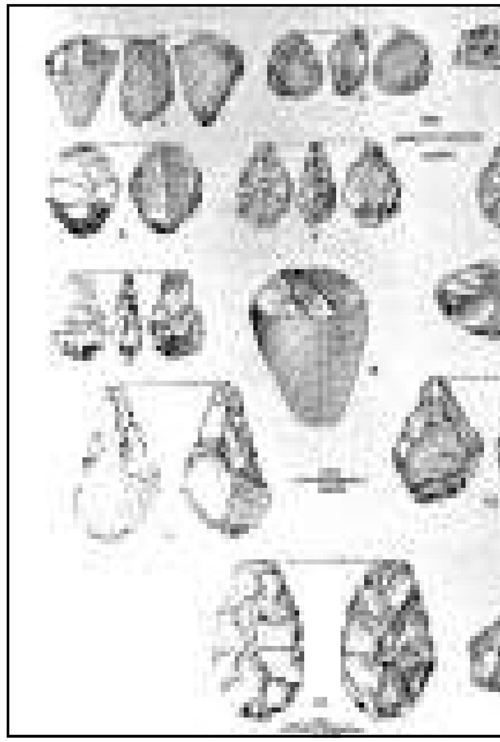

ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ, ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು

ಚೀನ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ: ಇಲ್ಲಿಯ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಮೋವಿಯಸ್ಸನು 1948ರಲ್ಲಿ ಕೊಚ್ಚುಗತ್ತಿ–ಕೊಚ್ಚುವ ಉಪಕರಣ ಸಂಪ್ರದಾಯದವೆಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಅಂತ್ಯ ಹಿಮಯುಗ–ಈಗಿನ ಯುಗದ ಸಂಧಿಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಉರುಟುಗಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ 'ಹೊಬಿನಿಯನ್' ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ.

ಚೀನ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಮಾನವನ ಇರುವಿಕೆಯನ್ನು ದೃಢಪಡಿಸುವ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಆತನ ಅಸ್ಥಿ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು. ಹೋಮೋ ಎರೆಕ್ಟಸ್ ವಂಶದ ಆದಿಮಾನವನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಜಾವದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಚೀನದಲ್ಲಿ ಇವು ಹನ್ನೆರಡಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿರುವ ನೆಲೆಗಳು ಮಾತ್ರ ವಿರಳ. ಜಾವದಲ್ಲಿ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳ ಜೊತೆ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಇಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದ ಆದಿಮಾನವರು ಜೀವನೋಪಾಯಕ್ಕೆ ಯಾವ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆಂಬುದು ಇಂದಿಗೂ ಚರ್ಚಾಸ್ಪದವಾಗಿದೆ. ಈ ಸಮಸ್ಯೆಯ ಜಾಡನ್ನು ಹಿಡಿದು ನೇಬಂಗ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತದ್ದು ಕೇವಲ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಚಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ! ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಜಾವದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಹಿಮಯುಗದ ಹಲವಾರು ಪ್ರಾಣಿ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಶಂಖದ ಉಪಕರಣಗಳಿಂದಾದ ಕಚ್ಚುಗುರುತುಗಳು ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಂದಿವೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಶಿಲೆಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಬೊಂಬು, ಶಂಖ ಮುಂತಾದ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಆದಿಮಾನವ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರಣ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಇಲ್ಲಿ ವಿರಳವಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ಜಾವದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಫ್ಲೋರ್ಸ್ ಐಲೆಂಡ್‌ನಲ್ಲಿಯೂ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಹಿಮಯುಗದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರ ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಮಟ್ಟವನ್ನು ತಲುಪಿದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿಯೂ ಫ್ಲೋರ್ಸ್‌ಐಲೆಂಡ್ ಖಂಡಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರದೆ ದ್ವೀಪವಾಗಿಯೇ ಇದ್ದಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಚಕ್ಕೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಸು.8–7,00,000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದೆ ಶೇಖರವಾದ ಅಗ್ನಿಪರ್ವತ ಮೂಲದ ಬೂದಿಯ ಪದರದ ಕೆಳಗಿವೆ. ಜಾವದಿಂದ ಹೊರಟ ಹೋಮೋ ಎರೆಕ್ಟಸ್‌ನು ಸಮುದ್ರದ ಮೂಲಕ ಈ ದ್ವೀಪವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದನೆಂದು ಈ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಹೇಳಬಹುದು. ಭೂಭಾಗದೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ ಕಡಿದುಹೋದ ಕಾರಣ ಈ ಮಾನವರು ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಕುಬ್ಜರಾದರು. ಇಂತಹ ಕುಬ್ಜ ಜನರ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಗುಹೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಿಮಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಪದರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

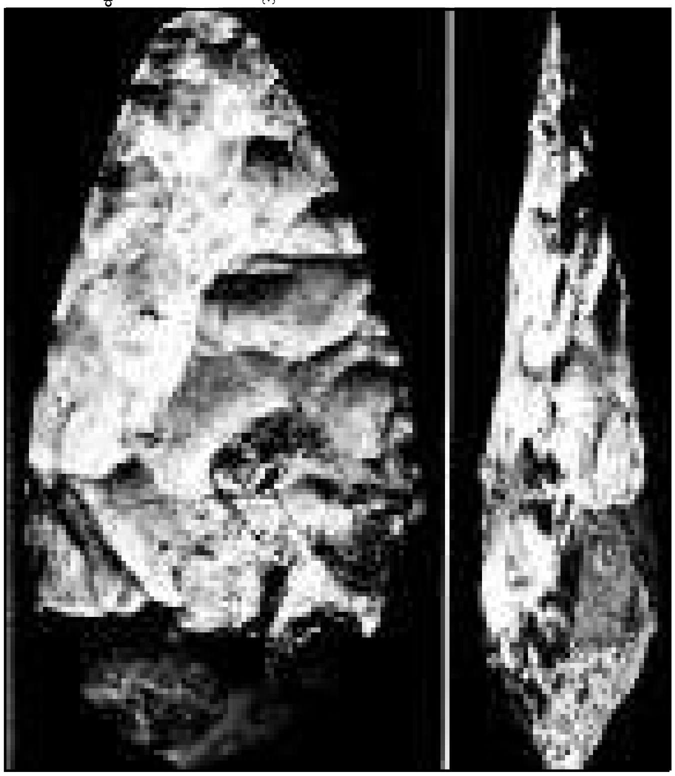

ಕೈಗೊಡಲಿಯ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಮಾದರಿ, ಕರ್ಗಾ

ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಶಿಲೋಪಕರಣ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ–ಮಧ್ಯ–ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಚೀನದಲ್ಲಿರುವ ನದಿಯ ಉರುಟುಗಲ್ಲು–ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿ (ಪೆಬಲ್‌ಕೋರ್) ಸಂಪ್ರದಾಯ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ನೈರುತ್ಯ ಚೀನದ ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣ ಸಂಪ್ರದಾಯ. ಎರಡನೆಯ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ–ಪೂರ್ವ ಯುರೋಪ್‌ಗಳಲ್ಲಿರುವ, ಈಗಾಗಲೇ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿರುವ ಎಲ್.ಪಿ.ಎಮ್.ಟಿ. ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ನೆಲೆಗಳು ಒಂದು ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಹಿಂದಿನವೆಂಬುದು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ತಂತ್ರಗಳಿಂದ ದೃಢಪಟ್ಟಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ನಿಹೆವಾನ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿರುವ ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳು ಪುರಾಕಾಂತೀಯತೆಯ ಪ್ರಕಾರ 1.2 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷ ಹಳೆಯವು. ದಕ್ಷಿಣ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಡಲಿ ಸಹಿತವಾದ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಬೋಸ್ ಪಾತ್ರ (ಬೇಸಿನ್), ಶಾಂಕ್ಸಿ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಡಿಂಗ್‌ಕನ್ ಮತ್ತು ಲಾಂಟಿಯನ್ ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಗಳಾಗಿವೆ. ಕೈಗೊಡಲಿಗಳನ್ನು ನದಿಯ ಉರುಟುಗಲ್ಲಿನ ಎರಡೂ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿ ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳಾಗಲೀ ಚಕ್ಕೆಗಳಾಗಲೀ ಇಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದ ಇವು ಭಾರತ ಮತ್ತು ಆಫ್ರಿಕದ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಇದೇ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಕೊರ್ವಿನಸ್ ಮತ್ತಿತ್ತರರು ದಕ್ಷಿಣ ಚೀನದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಅಶೂಲಿಯನ್ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿಲ್ಲ. ಯುರೋಪಿನ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲೂ ಕಡಿಕತ್ತಿ–ಚಕ್ಕೆಗಳು ಇರುವುದಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ದಕ್ಷಿಣ ಚೀನದ ಅನೇಕ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಡಲಿ ಸಹಿತವಾದ ಸಮುಚ್ಚಯ ಗಳೊಂದಿಗೆ ಟೆಕ್ಟೈಟ್‌ನ ಪದರವಿದೆ. ಸು.8,00,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಉಲ್ಕೆಯೊಂದು ಭೂಮಿಗೆ ಅಪ್ಪಳಿಸಿದಾಗ ಅದರಿಂದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾದ ಟೆಕ್ಟೈಟ್ (ಗಾಜಿನಂತಹ ವಸ್ತುವಿನ ಪುಟ್ಟಪುಟ್ಟ ಗೋಲಿಗಳು) ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿತು. ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಇಮ್ಜಿನ್ ಹಾಗೂ ಹಾಂತನ್ ನದಿ ಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಚೊಂಗೊಕ್ನಿ, ಕುಂಪರಿ, ಚುವೊಲಿ, ಕವೊಲಿ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳಿರುವ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಸು.3,50,000 ವರ್ಷಗಳು.

ಭಾರತ: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅಧ್ಯಯನ ಆರಂಭವಾಗಿ ಸು.150 ವರ್ಷಗಳು ಸಂದಿವೆ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿರುವ ನೂರಾರು ನೆಲೆಗಳು ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಈ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದ ಆದಿಮಾನವರ ಅವಶೇಷಗಳು ಮಾತ್ರ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಂರಕ್ಷಿತವಾಗಿಲ್ಲ. ಈವರೆಗೆ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಹತ್ನೋರ **(ನೋಡಿ)** ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಆದಿಮಾನವನದೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾದ ಶಿರಭಾಗದ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಯೊಂದು ನರ್ಮದಾ ನದಿಯ ಪದರದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. 2003ರಲ್ಲಿ ಓಡೈನಲ್ಲಿ ಸು.1.65 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ 1 ತಿಂಗಳು ಮಗುವಿನ ತಲೆಬುರುಡೆಯ ಪಳೆಯುಳಿಕೆ ಶೋಧನೆ ಎರಡನೆಯದು.

ಹಿಮಯುಗದ ವೈಪರೀತ್ಯಗಳ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿಯೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯ ಭೂ–ಪರಿಸರ ಹಾಗೂ ಹವಾಮಾನ ಆದಿಮಾನವನ ನೆಲೆಸುವಿಕೆಗೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿದ್ದವು. ಭಾರತೀಯ ಉಪಖಂಡದಲ್ಲಿ ಸಮಶೀತೋಷ್ಣವಲಯದ ಹುಲ್ಲುಗಾವಲುಗಳು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿದ್ದು ಇವು ಮಾನವ ವಸತಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿದ್ದಂತಹ ಪ್ರದೇಶಗಳು. ಹಿಮಾಲಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದರೆ ಭಾರತದ ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳು ಹಿಮರಹಿತವಾಗಿದ್ದು ಯುರೋಪಿನಂತೆ ಕೊರೆವ ಚಳಿಯಾಗಲೀ ಮಂಜು ಬೀಳುವ ಋತುವಾಗಲೀ ಇಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಮುಂಗಾರು ಮಳೆಯಾಧಾರಿತ ಹವಾಮಾನ ಮತ್ತು ಹದವಾದ ಉಷ್ಣತೆ ಈ ಭೂಭಾಗದ ಇತರ ಅನುಕೂಲಕಾರಿ ಅಂಶಗಳು.

ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳ ಸಾಂದ್ರತೆ ಪರ್ಯಾಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು. ಗಂಗಾನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಇವು ಈವರೆಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಭೂಮೇಲ್ಮೈ ಈಗ ಹಿಮಾಲಯದ ನದಿಗಳು ತಂದುಹಾಕುವ ಮೆಕ್ಕಲುಮಣ್ಣಿನ ರಾಶಿಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ, ನದಿಯ ಹೂಳುಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತುಂಬಿದಂತಹ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ ಶಿಲೆ ದೊರೆಯುವುದು ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯ. ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ಸು.80,000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಮುಂಚಿನ ನದಿ ಪದರಗಳನ್ನು ಗಂಗಾಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಲಕ್ಷಾವಧಿ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದಿನ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಂಥ ಈಚಿನ ಪದರದಲ್ಲಿ ಬೆರೆಯುವ ಸಂಭವವೇ ಇಲ್ಲ.

ಶಿವಾಲಿಕ್ ಪ್ರದೇಶ (ಉತ್ತರ ಭಾರತ): ಹಿಮಾಲಯ ಮತ್ತು ಸಿಂಧೂ–ಗಂಗಾ ನದಿ ಬಯಲುಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸುವ ಬೆಟ್ಟಶ್ರೇಣಿಗಳು ಶಿವಾಲಿಕ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತವೆ. ಇವು ಮೂಲತಃ ಹಿಮಾಲಯದ ನದಿಗಳಿಂದ ಶೇಖರಗೊಂಡ ಮೆಕ್ಕಲುಮಣ್ಣಿನ ಪದರಗಳಾಗಿದ್ದು ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಶಿಲೆಯ ರೂಪ ತಾಳಿವೆ. ಮಯೋಸೀನ್‌ನಿಂದ ಹಿಮಯುಗದ (ಪ್ಲೀಸ್ಟೊಸೀನ್) ಅವಧಿಯವರೆಗಿನ ಪದರಗಳು ಈ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚಯನಗೊಂಡಿವೆ. ಈ ಪೈಕಿ ಪಿಂಜೊರ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಪದರ 2.5 ದಶಲಕ್ಷವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನದಾಗಿದ್ದು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದು. ಆದರೆ ಈ ಪದರದಲ್ಲಿ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಉಪಕರಣಗಳು ವಿರಳ.

1938ರಲ್ಲಿ ಶಿವಾಲಿಕ್–ಪೋತ್ವಾರ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಡಿಟೆರ್ರ ಮತ್ತು ಪ್ಯಾಟರ್‌ಸನ್‌ರು ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ನಡೆಸಿ ಕಡಿಗತ್ತಿ ಉಪಕರಣಗಳೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುವಂತಹ (ಕೈಗೊಡಲಿ–ರಹಿತ) ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಹಲವು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದರು. ಅಂತಹ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಇವರು ಸೋಅನ್ ಎಂದು ಕರೆದರು. ಈ ಅನ್ವೇಷಣೆಯು ಮೋವಿಯಸ್‌ನ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟಿಯೊದಗಿಸಿತು. ಅದೇನೆಂದರೆ, ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ (ಜಮ್ಮು–ಕಾಶ್ಮೀರವೂ ಸೇರಿದಂತೆ) ಕೈಗೊಡಲಿ–ರಹಿತ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳೂ ಭಾರತದ ಪರ್ಯಾಯ ಭಾಗ, ಪಶ್ಚಿಮ–ದಕ್ಷಿಣ ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತು ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಡಲಿ–ಸಹಿತ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳೂ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವವು; ಇವೆರಡು ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಭಿನ್ನ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಎರಡೂ ವಲಯಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸುವುದೇ ಮೋವಿಯಸ್ ರೇಖೆ; ಈ ರೇಖೆ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಾಯವ್ಯ–ಆಗ್ನೇಯಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಓರೆಯಾಗಿ ಹಾಯ್ದು ಹೋಗುತ್ತದೆ.

ಡಿಟೆರ್ರ ಮತ್ತು ಪ್ಯಾಟರ್ಸನ್ ಅವರ ಸಂಶೋಧನೆ ಭಾರತೀಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಒಂದು ಹೊಸ ತಳಹದಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಆದರೆ 1970ರ ಈಚೆಗೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆರಂಭಗೊಂಡ ಭೂ–ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶೋಧನೆಗಳ ಬೆಳಕಿನಲ್ಲಿ ಇವರ ಬಹುತೇಕ ತರ್ಕಗಳು ಮಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿವೆ. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಮೊಹಪಾತ್ರರವರ ಸಂಶೋಧನೆ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. 1970ರ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಹಿಮಾಲಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 22 ಅಶೂಲಿಯನ್ (ಕೈಗೊಡಲಿ–ಸಹಿತ) ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದಾಗ ಮೋವಿಯಸ್‌ನ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಒಂದು ಪ್ರಶ್ನೆ ಮೂಡಿತು. ಐತ್‌ಬಾರ್‌ಪುರ್ ಒಂದರಲ್ಲೇ ಇವರಿಗೆ ಸು.50 ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತವು. ಮೊಹಪಾತ್ರರವರ ಪ್ರಕಾರ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳು ಸೋಅನ್ ನೆಲೆಗಳಿಗಿಂತ ಬಹಳ ಅನಂತರದವು. ಗೈಲರ್ಡ್ ಮತ್ತು ಶೀಲ ಮಿಶ್ರರವರು ಇದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಪ್ರಕಾರ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಜನರೇ ಇಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ನೆಲೆಸಿದ್ದವರು. ಇವರ ಪ್ರಕಾರ ಸೋಅನ್ ನೆಲೆಗಳು ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದವೇ ಅಲ್ಲ. ಸೋಅನ್ ಉಪಕರಣಗಳ ನಮೂನೆ ಮತ್ತು

ಭೂ–ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಇವು ಅಂತ್ಯ ಹಿಮಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಎದ್ದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಮಿಷನ್ ತಂಡ 1980ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಶಿವಾಲಿಕ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ, ಝೀಲಮ್ ನದಿಯ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಿತು. ದೀನ ಮತ್ತು ಜಲಾಲ್‌ಪುರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಉಪಕರಣಗಳು ಪುರಾ ಕಾಂತೀಯ ಗಣನೆಯಂತೆ 7–4 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯವು. ನೇಪಾಲದ ಸತ್ವತಿ ನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಕೊರ್ವಿನಸ್‌ರವರು ಹಲವಾರು ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳನ್ನು 1990ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದರು; ಇವು ತಮ್ಮ ಮೂಲಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವಂತಹ ಉಪಕರಣಗಳು. ಅರ್ಜುನ್ ಮತ್ತು ಗದಾರಿ ನೇಪಾಲದ ಮುಖ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳು. ಇತ್ತೀಚಿನ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಂದ ಚೌಹಾಣ್‌ರವರು ಶಿವಾಲಿಕ್ಸ್ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಲಭ್ಯವಾಗಿರುವ ಎಲ್ಲ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳು ಮಧ್ಯ–ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಕಾಲಾವಧಿಯದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ತಳೆದಿರುವರು. ಆದರೆ ಕೊರ್ವಿನಸ್ ಮತ್ತು ಗೈಲರ್ಡ್‌ರವರ ಪ್ರಕಾರ ಖತ್‌ಬಾರ್‌ಪುರ ಮತ್ತು ಸತ್ವತಿ ಉಪಕರಣಗಳು ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಕಾಲಾವಧಿಯವಲ್ಲ.

ಪರ್ಯಾಯ ಭಾರತ: ಮಿಶ್ರ ಮತ್ತು ಪದ್ದಯ್ಯನವರು ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಆದಿ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಚಿರ್ಕಿ–ನೆವಾಸ, ಬೋರಿ, ಮೋರ್‌ಗಾಂವ್, ಲಲಿತ್‌ಪುರ್, ಸಿಂಗಿ ತಲಾಬ್, ಅನಗವಾಡಿ, ಹುಣಸಗಿ, ಇಸಾಂಪುರ, ಯಡಿಯಾಪುರ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ 3 ಉಪಕರಣ ವರ್ಗಗಳನ್ನು ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅವು ಕೊಚ್ಚುವ ಉಪಕರಣಗಳು, ಕೈಗೊಡಲಿ, ಕಡಿಕತ್ತಿ, ಚೂರಿಯ ಅಂಚಿನ ಉಪಕರಣ ಮುಂತಾದ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿಯುವಷ್ಟು ದೊಡ್ಡದಾದ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಬೆರಳಿನಲ್ಲಿ ಹಿಡಿಯಬಹುದಾದ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಸುತ್ತಿಗೆ ಕಲ್ಲುಗಳು. ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳು ಯಾವುದೇ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರದಲ್ಲಿರುವುದಿಲ್ಲ ಹಾಗೂ ಹರಿತ ಮಾಡಲು ಇವುಗಳ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಮಡಿಗೆಲಸವು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿಯಬಹುದಾದ ಉಪಕರಣಗಳ ಎರಡೂ ಅಂಚು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹರಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ; ಈ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಮರುಚಕ್ಕೆಯನ್ನು ತೆಗೆದಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಕೈಗೊಡಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಒಂದು ತುದಿಯು ಮೂರು–ಮುಖವಾಗಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಮರುಚಕ್ಕೆ ತೆಗೆದು ಮಾಡಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡೂ ಮುಖಗಳ ಮೇಲೆ ಮರುಚಕ್ಕೆ ತೆಗೆದು ಅಂಚನ್ನು ಹರಿತಗೊಳಿಸಲಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತಿಳಿದಿರುವಂತೆ ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳ ಸುಧಾರಿತ ರೂಪವಲ್ಲ. ಈ ಎರಡೂ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳ ಆಕಾರ–ತಯಾರಿಕೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕಾರ್ಯೋದ್ದೇಶವನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳ ಅಂಚು ಕಡಿಕತ್ತಿ ಅಥವಾ ಚೂರಿಯ ಅಂಚನ್ನು ಹೋಲುವಂತದ್ದು; ಆದರೆ ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಚೂಪು ತುದಿಯುಳ್ಳ ಅಗೆಯುವ ಸಾಧನಗಳಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಮೋರ್‌ಗಾಂವ್ ಮತ್ತು ಇಸಾಂಪುರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಉಪಕರಣಗಳೊಂದಿಗೆ ದೊಡ್ಡದೊಡ್ಡ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದಿರುವಂತಹ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಮೂಲಶಿಲೆಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇತರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಗಾತ್ರದ ಮೂಲಶಿಲೆಗಳಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಯಶಃ ತಳಬಂಡೆಯಿರುವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿಯೇ ಅವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಲಾಗಿರಬೇಕು. ಉದಾ: ಚಿರ್ಕಿಯ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾದ ಡಾಲರೈಟ್ ಶಿಲೆಯ ಪದರ ಇಲ್ಲಿಂದ ಕೆಲವು ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಸಾಸ್‌ವಡ್, ಗುಣೋರ್ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಿದ್ಧ ಉಪಕರಣಗಳಷ್ಟೇ ದೊರೆತಿದ್ದು ಮೂಲಶಿಲೆಯಾಗಲೀ ತ್ಯಾಜ್ಯವಸ್ತುಗಳಾಗಲೀ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಮೂಲ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿಯೇ ತಯಾರುಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ಭಾರತದ ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಯುರೋಪಿನ ಅಶೂಲಿಯನ್ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದುದು. ಯುರೋಪಿನ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದು ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳು ವಿರಳ. ಆಫ್ರಿಕದ ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ 1.4 ಮಿಲಿಯ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯದಾದರೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ಹಂತ 1.2 ಮಿಲಿಯ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಪುರಾತನವಾದುದು.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸೀಮಿತವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮುಂದಿನ ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಎರಡೂ ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕೆಯನ್ನು ತೆಗೆದು ಒರೆಯಂಚನ್ನು ಪಡೆಯುವ ತಂತ್ರ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಸಣ್ಣ ಚಕ್ಕೆಯ ಉಪಕರಣಗಳ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದಿರುವುದನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದು. ದ್ವಿಮುಖ ಉಪಕರಣಗಳಿಗಿಂತ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಚಕ್ಕೆಯ ಉಪಕರಣಗಳೇ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಮುಖ್ಯ ತಂತ್ರವಾದ ಲೆವಾಲ್ವ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದದ್ದೂ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿಯೇ. ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳು ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿವೆ.

ಅರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶ: ಪ್ರಾಚೀನ ಬೆಟ್ಟಶ್ರೇಣಿಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಅರಾವಳಿಯು ರಾಜಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ನೈರುತ್ಯ–ಈಶಾನ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಚಾಚಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಲೂಣಿ ನದಿಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ವಿ.ಎನ್.ಮಿಶ್ರರವರು ಸಣ್ಣ ಕೈಗೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳಿರುವ ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ತಳಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಸಂಚಯನಗೊಂಡ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಪದರದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದೇ ಪ್ರಕಾರದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಥಾರ್ ಮರುಭೂಮಿಯ ಇತರ ಭಾಗಗಳಿಂದಲೂ ವರದಿಯಾಗಿವೆ. ಅರಾವಳಿಯ ಉತ್ತರ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿರುವ ದೆಹಲಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ.

ಅರಾವಳಿ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿರುವ ದಿದ್ವಾನದ ಬಳಿಯ ಸಿಂಗಿ ತಾಲಾಬ್ ಮುಖ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಇಲ್ಲಿ ಪುರಾತನ ಉಪ್ಪು ನೀರಿನ ಕೆರೆದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ದಿದ್ವಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಇಂಡೋಲಿ–ಕಿ–ಧಾನಿ, ಜಾಂಕ್ಲಿಪುರ, ಅಮರ್‌ಪುರ ಮತ್ತು ಮಂಗಳ್‌ಪುರಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ತಳಬಂಡೆಯ ಮೇಲಿದ್ದು ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಮರಳುದಿಬ್ಬದ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಿಹೋದ ಸುಣ್ಣದುಂಡೆಗಳ ಪದರದಲ್ಲಿ (ಕ್ಯಾಲ್ಕ್ರೀಟ್) ಇಂತಹ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ.

ಅರಾವಳಿ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಗಂಭೀರ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರದೇಶವೆಂದರೆ ಓರ್ಸಂಗ್ ನದಿಬಯಲು. ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲದೆ ಆದಿ–ಮಧ್ಯ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯ–ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ ಹಂತಗಳನ್ನು ಅಜಿತ್‌ಪ್ರಸಾದ್ ಅವರು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ನೆಲೆಗಳು ಬೆಟ್ಟದ ಬುಡದಲ್ಲಿ, ನದಿಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಬೆಟ್ಟದ ನೆತ್ತಿ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿವೆ.

ಗುಜರಾತಿನ ಸಾಬರಮತಿಯ ನದಿ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ 1890ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ರಾಬರ್ಟ್ ಬ್ರೂಸ್ ಫೂಟ್ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ. 1950ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಸಾಂಕಳಿಯ ಹಾಗೂ ಜ್ಹೋಯ್‌ನರ್ ಅವರು ಇಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದರು. ಒಟ್ಟಾರೆ, ಅರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಾಗೂ ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್–ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ ಹಂತದ ನೆಲೆಗಳೇ ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ.

ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ: ಗಿರ್ನಾರ್ ಬೆಟ್ಟಶ್ರೇಣಿಯ ಬುಡದಲ್ಲಿಯೂ ಸಮುದ್ರತೀರದುದ್ದಕ್ಕೂ ಇರುವ, ಹಿಮಯುಗದಲ್ಲಿ ಸಂಚಯನಗೊಂಡ ಮಿಲಿಯೊಲೈಟ್ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಪದರಗಳು ಸೌರಾಷ್ಟ್ರದ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳಿಗೆ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನೊದಗಿಸಿವೆ. ಸಮುದ್ರದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಜೀವಿಗಳಿಂದಾದ ಈ ಶಿಲಾಪದರಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ಸಮುದ್ರಮಟ್ಟದ ಸೂಚಕವಾಗಿವೆ. ವಾತಾವರಣದ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಈ ಪದರಗಳ ಕೊಡುಗೆ ಅಪಾರ. ಮಿಲಿಯೊಲೈಟ್ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ವಿವಿಧ ಪದರಗಳ ನಡುವೆ ನದಿಪದರಗಳಿವೆ. ಭಾವನಗರದ ಉಮ್ರೇಠಿ ಮತ್ತು ಅಡಿಚಡಿವಾವ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಒಂದು ನದಿಪದರದಲ್ಲಿ ಒರಟಾದ ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಮಧುಬನ್‌ನಲ್ಲಿ ಇಂತಹದೇ ಒಂದು ಭೂಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಯಿದೆ. ಈ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಮಿಲಿಯೊಲೈಟ್ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಥೋರಿಯಂ–ಯುರೇನಿಯಂ ಕಾಲಮಾನ ಸು. 60,000 ವರ್ಷಗಳು. ಇವು ಭಾರತದ ಅತ್ಯಂತ ಕಿರಿಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳಾಗಿವೆ. ಸೌರಾಷ್ಟ್ರದ ಮತ್ತೊಂದು ಶ್ರೀಮಂತ ನೆಲೆ ಸಮದಿಯಾಲ. ಕಲುಭರ್ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಈ ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯವರು ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ.

ವಿಂಧ್ಯಶ್ರೇಣಿ: ವಿಂಧ್ಯಶ್ರೇಣಿಯ ಸೆರಗಿನಲ್ಲಿರುವ ಸೋನ್ ಮತ್ತು ಬೇಲನ್ ನದಿ ಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಸತತ ಸಂಶೋಧನೆಯನ್ನು ನಡೆಸಿದ್ದು ಬೇಲನ್ ನದಿಯ ಸ್ತರ–ಕಾಲಾನುಕ್ರಮ ಭಾರತೀಯ ಶಿಲಾಯುಗ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಒಂದು ಮಾದರಿಯಾಗಿದೆ. ಅಶೂಲಿಯನ್‌ನಿಂದ ನವಶಿಲಾಯುಗದವರೆಗಿನ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ನದಿಯ ಪದರಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಬೇಲನ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 44 ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಈವರೆಗೆ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ 17 ತಳಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆಯೂ ಉಳಿದವು; ನದಿಯ ಪದರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಶೇಖರಗೊಂಡಿವೆ. ಸೋನ್‌ನದಿಯ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ 47 ನೆಲೆಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಎರಡೂ ನದಿಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಹಾಗೂ ಕೈಗೊಡಲಿ–ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳು ಪುಟ್ಟದಾಗಿ ನಯವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಈ ನೆಲೆಗಳು ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಬೇಲನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ದುಂಡುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಕೊಚ್ಚುವ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಇವೆ; ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳಿಗಿಂತ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಸೋನ್ ನದಿಗಿಂತ ಬೇಲನ್ ನದಿಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಚೀನವೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಸೋನ್ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಸಿಹವಲ್ ಮತ್ತು ನಖ್‌ಜರ್ ಖುರ್ದ್ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ನಡೆಸಿದ್ದು ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಕಾಲನಿರ್ಣಯದಂತೆ ಈ ನೆಲೆಗಳು ಸು.75,000 ವರ್ಷ ಹಳೆಯವು.

ವಿಂಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿರುವ ರಾಯ್‌ಸೇನ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಜ್ಯಾಕಬ್‌ಸನ್‌ರವರು ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದ ಹಲವಾರು ಮೇಲ್ಮೈನೆಲೆಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದಿದ್ದಾರೆ. ಮಹಾನದಿ ಹಾಗೂ ಸೋನ್ ನದಿಗಳ ಉಗಮ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ಪಾರ್ವತಿ ನದಿಬಯಲು, ದಾಮೋಹ್ ಹಾಗೂ ಸಿಂಗ್ರೌಲಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಅನೇಕ ನೆಲೆಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ.

ವಿಂಧ್ಯಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಗಾದ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವು ಭೀಂಬೇಟ್ಕ, ಪೈಸ್ರ ಮತ್ತು ಲಲಿತ್‌ಪುರ. ವಾಕಣಕರ್ ಹಾಗೂ ಮಿಶ್ರರವರು ಭೀಂಬೇಟ್ಕದ ಗುಹೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸ್ತರಗಳನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಕೆಲವೊಂದು ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಹಾಸಿ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಅಶೂಲಿಯನ್ ಜನರು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದನ್ನು ಮಿಶ್ರರವರು ವರದಿ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಗುಳಿಗಳಿದ್ದುದನ್ನು ವಾಕಣಕರ್‌ರವರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಕಾಲಸಂದರ್ಭವು ಇನ್ನೂ ಖಚಿತವಾಗಬೇಕಿದೆ. ಬಿಹಾರಿನ ಖರಗ್‌ಪುರ ಬೆಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಪೈಸ್ರದಲ್ಲಿ 2 ಕಿಮೀಗೂ ಮಿಗಿಲಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳು ಹರಡಿವೆ. ಲೆವಾಲ್ವ ತಿರುಳುಗಳೂ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್ ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಇಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಇದು ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆ. ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾದ ಬಡಿಗಲ್ಲುಗಳು ಇವುಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ತ್ಯಾಜ್ಯಚಕ್ಕೆಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ಯಥಾಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಸಮುಚ್ಚಯದ ನಡುವೆ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಹುಗಿಯಲು ಮಾಡಿರಬಹುದಾದ ಗುಳಿಗಳಿದ್ದು ನೆರಳಿಗಾಗಿ ಜನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಿರ ಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬೇತ್ವ ನದಿಯ ಉಪನದಿಯೊಂದರ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಲಲಿತ್‌ಪುರ್‌ನಲ್ಲಿ ರಾಮೇಶ್ವರ ಸಿಂಗ್‌ರವರು ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವು ನದಿಯ ಹೂಳುಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಬಹುಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ.

ಮಧ್ಯಭಾರತ: ನರ್ಮದ, ತಾಪಿ, ವರ್ಧ ಹಾಗೂ ಪೂರ್ಣ ನದಿಗಳು ಹರಿಯುವ ಪ್ರದೇಶವಿದು. ಪೂರ್ಣ ನದಿಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಕುರುಹುಗಳಿಲ್ಲ. ವರ್ಧ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಧನೋರ ಎಂಬಲ್ಲಿ 4 ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳೂ ಬಿಶ್ನೂರ್ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ 1 ಕೋಬೇವ ಚಕ್ಕೆಯೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಪರ್ಯಾಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾದ ಹಿಮಯುಗ ದಾಖಲೆಗಳಿರುವುದು ನರ್ಮದ ನದಿಬಯಲಿನಲ್ಲಿ. 1830ರಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೇ ಇಲ್ಲಿ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಹತ್ನೋರದ ಆದಿಮಾನವನ ತಲೆಬುರುಡೆ ನರ್ಮದೆಯ ಹಿಮಯುಗ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ಪುಷ್ಟಿಯೊದಗಿಸಿತು. ಈ ತಲೆಬುರುಡೆಯೊಡನೆ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದುದಾಗಿ ವರದಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ಜಬಲ್‌ಪುರ್‌ನಿಂದ ಹರ್ದಾವರೆಗಿನ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಮಯುಗದ ಪ್ರಾಣಿಪಳೆಯುಳಿಕೆ ಗಳಿದ್ದರೆ ಓಂಕಾರೇಶ್ವರ–ಬರ್ವಾನಿಯ ನಡುವಿರುವ ಗಂಗತ್‌ಕೇರಿ ಮತ್ತು ಮನವರಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ. ಇವು ಅಂತ್ಯ ಹಿಮಯುಗದವು. ಇದೇ ನದಿಬಯಲಿ ನಲ್ಲಿರುವ ಆದಮ್‌ಗಡ್ ನಲ್ಲಿ (ಹೊಷಂಗಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆ) ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ನದಿಯಿಂದ ಆರಿಸಿತಂದ ದುಂಡುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ತಯಾರಾದುವು.

ನರ್ಮದೆಯ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್–ಪೂರ್ವದ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಇವೆ ಎಂಬುದು ಖತ್ರೆ, ಆರ್ಮಂಡ್ ಮೊದಲಾದ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇದನ್ನು ಖಚಿತ ಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸುಪೇಕರ್‌ರವರು ಮಹದೇವ್ ಪಿಪರಿಯದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್–ಪೂರ್ವದ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಆದಿ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳೆರಡೂ ಒಂದೇ ಭೂಸನ್ನಿವೇಶದ ಕಂಡುಬಂದವು. ಇಲ್ಲಿಂದ 5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಸಾಮ್ನಾಪುರದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣ ಗಳು ಇಂತಹದೇ ಸನ್ನಿವೇಶದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕವು. ಹೀಗಾಗಿ ಪಿಪರಿಯದ ಉಪಕರಣ ಗಳೆಲ್ಲವೂ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದವು. ಅಂತೆಯೇ ದುರ್ಕಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಆರ್ಮಂಡ್‌ರವರು ಅಶೂಲಿಯನ್–ಪೂರ್ವದ್ದೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ ಕೈಗೊಡಲಿ–ರಹಿತ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳೂ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಅನಂತರದ ಕಾಲದವೆಂಬುದು ಶೀಲ ಮಿಶ್ರರವರು ಸಮೀಪದ ಬಡ್ವ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಪೂರ್ವ ಘಟ್ಟ: ಭಾರತದ ಪೂರ್ವ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗಳು ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದು ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ. ಜೊತೆಗೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಗಾದ ಪ್ರಥಮ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಯಾದ ಕುಲಿಯಾನವೂ ಇದೇ ಭೂಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಒರಿಸ್ಸದಲ್ಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1939–42ರವರೆಗೆ ಬೋಸ್ ಮತ್ತು ಸೇನ್ ಅವರು ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ ಅನುಕ್ರಮಣಿಕೆಯನ್ನು ಕಮಿಯಡೆ ಹಾಗೂ ಬರ್ಕಿಟ್‌ರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದೂ ಪೂರ್ವ ಕರಾವಳಿ ಯಲ್ಲಿಯೇ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆ ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದಲ್ಲಿ 2 ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿದೆ. ಚೆನ್ನೈನ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿರುವ ಅತ್ತಿರಂಪಾಕ್ಕಂ, ವಡ ಮದುರೈ ಮತ್ತು ಗುಡಿಯಂ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮರು ಅಧ್ಯಯನ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಗಿದೆ.

ಸಹ್ಯಾದ್ರಿ: ಸಹ್ಯಾದ್ರಿಯ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಡೆಕನ್‌ಟ್ರ್ಯಾಪ್ ಶಿಲಾರಚನೆಯೂ ದಕ್ಷಿಣಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾನೈಟ್–ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್–ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಸ್ತರಗಳೂ ಇವೆ. ಡೆಕನ್‌ಟ್ರ್ಯಾಪ್ ಪ್ರದೇಶದ ಮುಖ್ಯ ಶಿಲೆಯಾದ ಬಸಾಲ್ಟ್ ಬಹುಬೇಗ ಸವೆಯುವುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳು ವಿರಳವಾಗಿವೆ. ಪ್ರವರೆಯ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಚಿರ್ಕಿ ಮತ್ತು ನೆವಾಸ, ಕುಕ್ಡಿ ಹಳ್ಳದಲ್ಲಿರುವ ಬೋರಿ, ಕರ್ಹ ಹಳ್ಳದಲ್ಲಿರುವ ಮೋರ್‌ಗಾಂವ್ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣೆಯ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಯದುರ್‌ವಾಡಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದ ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳು. ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳೆಂದರೆ ನಾಸಿಕ್ ಬಳಿಯಿರುವ ಗಂಗಾಪುರ್ ಹಾಗೂ ಕಣ್ ಹಳ್ಳದಲ್ಲಿರುವ ಯೆಸರ್/ಬಡ್ನೆ. ಕೃಷ್ಣ–ಭೀಮ ಬಯಲುಗಳ ನಡುವಿರುವ ಶೋರಾಪುರ ದೋಆಬ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಹುಣಸಗಿ–ಬೈಚಬಾಳು ಬಯಲು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಲಾಗಿದೆ. ಮಲಪ್ರಭ–ಘಟಪ್ರಭ ಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನೆಲೆಗಳು ಅನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಜೋಷಿ, ಪಪ್ಪು, ಕೋರಿಸೆಟ್ಟರ್ ಹಾಗೂ ಪೆಟ್ರಾಗ್ಲಿಯರವರು ಇಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ–ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಉತ್ಖನನಗೊಂಡಿರುವ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆ ಅನಗವಾಡಿ (**ನೋಡಿ**).

ಕಾಲಮಾನ: ಆದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತಕ್ಕೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಾಲಮಾನ ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ಬೋರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಇಂಡೋನೇಷ್ಯದ ಅಗ್ನಿಪರ್ವತ ಮೂಲದ ಬೂದಿ 67,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನದೆಂಬುದು ಆರ್ಗನ್ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ತಂತ್ರದಿಂದ ತಿಳಿದಿದೆ. ಇಸಾಂಪುರದ ಕಾಲಮಾನ 1.2 ಮಿಲಿಯ ವರ್ಷಗಳು. (ಎಸ್.ಎಮ್.ಐ.)

ಆನಂದ ದೇವಾಲಯ: ಮಯನ್ಮಾರ್ ದೇಶದ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತರವಾದ ಪ್ರಾಚೀನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕಲಾಕೃತಿ. ಈ ಭವ್ಯ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಅನೋರಥನ ಮಗನಾದ ಕ್ಯಾನ್‌ಜಿತ್ಥ (1086–1122) ಮಹಾರಾಜನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಆನಂದ ದೇವಾಲಯ ಭಾರತಕ್ಕೂ ಬರ್ಮಾದೇಶಕ್ಕೂ ಇದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಿನಿಮಯದ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿದೆ. ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದು ಬಹುಶಃ ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಂದಲೇ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಕಟ್ಟಡವೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ದೇವಾಲಯ ಸು.170 ಚ.ಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಹೂದೋಟದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದೆ. ಕಟ್ಟಡ ಇಟ್ಟಿಗೆಯದು. ಚಚ್ಚೌಕವಾಗಿದ್ದರೂ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕಿಗೂ ಹೊರಚಾಚಿರುವ ಕಮಾನಿನ ಆಕಾರದ ಹಜಾರಗಳು ಇದಕ್ಕೆ ನಕ್ಷತ್ರದ ಆಕಾರವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿವೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ 31 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನಿಗೆ ನಮಸ್ಕಾರ ಮಾಡುವ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾನ್‌ಜಿತ್ಥನ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸು.1000 ಶಿಲ್ಪ ಫಲಕಗಳಿದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನಕಥೆಗಳು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿರುವಂತೆ ಬರ್ಮಾ ದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಇದೊಂದು ಭಾರತೀಯ ದೇವಾಲಯವಾಗಿದೆ. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಆನಂದರು: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಗುಂಟೂರು ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸು.4–5ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ರಾಜವಂಶ. ಈ ವಂಶದ ಅರಸರು ತಮ್ಮನ್ನು ಆನಂದ ಗೋತ್ರ, ಎಂದರೆ ಆನಂದ ಎಂಬ ಋಷಿಯ ವಂಶಜರೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಈ ವಂಶದ ಮೂವರು ಅರಸರ ಬಗೆಗೆ ಮಾತ್ರ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಅವರೆಂದರೆ ಕಂದರ, ಅತ್ತಿವರ್ಮ ಹಾಗೂ ದಾಮೋದರ ವರ್ಮ. ಇವರ ಕಾಲದ ಬಗೆಗೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿಲ್ಲ.

ದಾಮೋದರವರ್ಮನ ಮಟಿಪಾಡ್ ಶಾಸನ ಭಾಗಶಃ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಭಾಗಶಃ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಅದು 4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧಕ್ಕಿಂತ ಮುಂದಿನದಾಗಿರಲಾರದೆಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಕಂದರ ಎಂಬುದು ಕೃಷ್ಣ ಶಬ್ದದಿಂದ ಬಂದ ರೂಪ. ಆನಂದ ರಾಜರ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಕಂದರಪುರವನ್ನು ಈತ ಸ್ಥಾಪಿಸಿರಬೇಕು. ಈ ಊರು ಗುಂಟೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚೆಜರ್ಲದ ಬಳಿ ಇದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಿದೆ. ಕಂದರನು ಕೃಷ್ಣವೇಣ್ಣಾ ನದಿಯ ತ್ರಿಕೂಟ ಪರ್ವತದ ಕಂದರಪುರ ನಗರ ಹಾಗೂ ಎರಡೂ ಜನಗಳ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದ ಪೃಥಿವೀವಯುವರಾಟ್ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಈತನಿಗಿತ್ತು. ಪಲ್ಲವರನ್ನು ಧಾನ್ಯಕಟಕದಿಂದ ಈತ ಹೊರದೂಡಿರಬೇಕು. ಧಾನ್ಯಕಟಕದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕೆಲವು ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಈತ ಜಯಗಳಿಸಿದನೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವನು ಬುದ್ಧನ ಭಕ್ತ, ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮ ಪೋಷಕ. ಆದರೂ ಗೋಸಹಸ್ರ ಮತ್ತು ಹಿರಣ್ಯಗರ್ಭ ದಾನಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ತಂಗೂರು ಎಂಬ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ದಾನ ಮಾಡಿದ. ಈ ವಂಶದ ರಾಜರ ಧ್ವಜಲಾಂಛನದಲ್ಲಿ ಕಪಿಯ ತಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಗೋಲಾಂಗೂಲ ಚಿತ್ರವಿದೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸಿದೆ. ಆದರೆ ಇವರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿನ ಮುದ್ರೆಗಳು ರೂಪಗೆಟ್ಟಿರುವುದರಿಂದ ಪ್ರಾಣಿರೂಪ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ.

ಅತ್ತಿವರ್ಮ ಹಸ್ತಿವರ್ಮದಿಂದ ಬಂದ ರೂಪ. ಈತ ಗೋರಂಟ್ಲದ ಶಾಸನವನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ರಾಜ ಶಂಭುವಿನ ಆರಾಧಕನೆಂದೂ ಹಿರಣ್ಯಗರ್ಭದಾನ ಮಾಡಿದವ ನೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಚೆಜರ್ಲದ ಕಪೋತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಮೂಲತಃ ಬೌದ್ಧ ಚೈತ್ಯಾಲಯವಾಗಿದ್ದು, ಇದರೊಡನೆ ಈ ವಂಶದ ರಾಜರ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಪಲ್ಲವರೊಡನೆ ನಿರಂತರ ಹೋರಾಡಿದ ಈ ರಾಜರು ಕೆಲವೇ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿದರು. (ಸಿ.ಎಸ್.ವಿ.)

ಆನಿಬೆಸೆಂಟ್: 1847–1933. ಅಸಾಧಾರಣ ಪ್ರತಿಭೆ, ತೀಕ್ಷ್ಣಬುದ್ಧಿ, ತಾನು ಸರಿ ಯೆಂದು ತಿಳಿದಿದ್ದನ್ನು ಎಂಥ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲೂ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡದ ದಿಟ್ಟತನ, ಸಂಘಟನಾ ಶಕ್ತಿ, ಬೆರಗುಗೊಳಿಸುವ ವಾಕ್ಚತುತ್ವ ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಹೊಂದಿ, ಭಾರತವನ್ನು ತನ್ನ ಮಾತೃ ಭೂಮಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಅದರ ಭವ್ಯಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪುನರುಜ್ಜೀವನಕ್ಕೆ, ಭಾರತೀಯರ ದಾಸ್ಯವಿಮೋಚನೆಗೆ, 40 ವರ್ಷಕಾಲ ಅವಿಶ್ರಾಂತವಾಗಿ ದುಡಿದ ಐರಿಷ್ ಮಹಿಳೆ. ಹುಟ್ಟಿದ್ದು ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ. ಮನೆಯಲ್ಲೇ ವಿದ್ಯಾಶಿಕ್ಷಣವಾಯಿತು. ಫ್ರೆಂಚ್, ಜರ್ಮನ್ ಮುಂತಾದ ಭಾಷೆಗಳನ್ನೂ ಕಲಿತು, ತನ್ನ 20ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನೂ ಅಸಾಧಾರಣ

ಬುದ್ಧಿಶಕ್ತಿಯನ್ನೂ ಪಡೆದಿದ್ದಳು. ಫ್ರಾಂಕ್ ಬೆಸೆಂಟನೊಡನೆ ವಿವಾಹವಾಯಿತು. ಆತನೊಬ್ಬ ಆಂಗ್ಲಿಕನ್ ಕ್ರೈಸ್ತಪಾದ್ರಿ. ಮತವಿಷಯಗಳಲ್ಲೂ ಅಂಧ ಶ್ರದ್ಧೆಯನ್ನೊಪ್ಪದ ಅವಳಿಗೆ ಗಂಡನ ಅಂಧಾಭಿಮಾನ ಬೇಸರ ತಂದಿತು. ಇವಳ ಮತಶ್ರದ್ಧೆಯೂ ಬದಲಾವಣೆ ಹೊಂದಿತು. ದೇವಾಸ್ತಿಕ್ಯವನ್ನೇ ನಂಬದೆ ನಿರೀಶ್ವರವಾದಿಯಾದಳು. ಇದು ದಾಂಪತ್ಯ ವಿಚ್ಛೇದನದಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗಂಡಿತು (1873).

ಮತಧರ್ಮಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ವಿಚಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ಬ್ರಾಡ್ಲ ಎಂಬುವನೊಂದಿಗೆ ಕೆಲಸಮಾಡಿ ಸಂತಾನನಿಯಂತ್ರಣ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದಳು. ಸಂತಾನ ದೈವದತ್ತವಾದದ್ದು, ಅದರ ನಿಯಂತ್ರಣ ದೈವದ್ರೋಹ ಎಂದು ನಂಬಿದ್ದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸನಾತನಿಗಳಿಗೆ ಇವಳ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಅಸಹನೀಯವಾದುವು. ಈಕೆಗೆ ತುಂಬ ಕಿರುಕುಳ ಕೊಟ್ಟರು. ಇವಳ ಮೇಲೆ ಕಾನೂನು ಕ್ರಮವೂ ಜರುಗಿ ತಪ್ಪಿತಸ್ಥಳಲ್ಲವೆಂದು ತೀರ್ಮಾನವಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲ ಕ್ಕಾಗಲೇ ತನ್ನ ಅಸಾಧಾರಣ ಬುದ್ಧಿಶಕ್ತಿ, ನಿರ್ವ್ಯಾಜ ಮನೋಭಾವ, ಮನಸೆಳೆ ಯುವ ವಾಕ್ಪಟುತ್ವ, ಸಂಘಟನಾ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ–ಇವುಗಳಿಂದ ಜನಾನು ರಾಗವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದಳು. ಇವಳ ತೀವ್ರ ಸುಧಾರಣಾ (ರ‍್ಯಾಡಿಕಲ್) ಧೋರಣೆ ಕೆಲಕಾಲ ಬರ್ನಾರ್ಡ್‌ಷಾ ರವರ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದಾದ ಪರಿಣಾಮ ವಾಗಿ, ಯಾವ ಸುಧಾರಣೆಯಾಗಲೀ ಮಂದಗತಿಯಿಂದ ಸಾಗಬೇಕೆಂಬ ಫೇಬಿಯನ್ ಸಮಾಜವಾದದ ಕಡೆ ಒಲಿಯಿತು.

ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಇವಳ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿ, ಆಜನ್ಮಪರ್ಯಂತ ಅವುಗಳನ್ನು ಕಾರ್ಯಗತಗೊಳಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿದ್ದು, 1889ರಲ್ಲಿ ಥಿಯಾಸಫಿಯ ಮೊದಲನೆಯ ಪ್ರವರ್ತಕಳಾದ ಮೇಡಾಂ ಬ್ಲಾವಟ್ಸ್ಕಿಯೊಂದಿಗೆ ಅವಳಿಗೊದಗಿದ ಸಂಪರ್ಕ. ಅತೀಂದ್ರಿಯ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಬ್ಲಾವಟ್ಸ್ಕಿಯ ದಿ ಸೀಕ್ರೆಟ್ ಡಾಕ್ಟ್ರಿನ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದ ವಿಚಾರಸರಣಿಗೆ ಮನಸೋತು, ನಾಸ್ತಿಕಳಾಗಿದ್ದ ಹೊಂಟ್ ಗಾಢಾನುರಕ್ತ ಆಸ್ತಿಕಳಾದಳು. 1891ರಲ್ಲಿ ಬ್ಲಾವಟ್ಸ್ಕಿ ಕಾಲವಾದ ಮೇಲೆ ಬೆಸೆಂಟ್ ಥಿಯಾಸಾಫಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಮುಖಂಡತ್ವವನ್ನು ವಹಿಸಿ ಕೊಂಡು, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕತೆಯ ಜನ್ಮಭೂಮಿಯೆಂದು ತಿಳಿದಿದ್ದ ಭಾರತಕ್ಕೆ 1893ರಲ್ಲಿ ಬಂದಳು.

ಪೂರ್ವಜನ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ತಾನು ಹಿಂದು ಆಗಿದ್ದೆನೆಂಬ ಭಾವನೆ ಬಂದು, ಹಿಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ತತ್ತ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಅಚಲವಿಶ್ವಾಸ, ನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ, ಬೆಸೆಂಟ್ ಅವಕ್ಕೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ಜೀವಿಸತೊಡಗಿದಳು. ಪರದಾಸ್ಯ, ಅದರಿಂದ ಉಂಟಾಗಿದ್ದ ದಟ್ಟ ದಾರಿದ್ರ್ಯಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಭಾರತೀಯರಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದುಬಂದಿದ್ದ ವಿಷಣ್ಣತೆ, ನಿರುತ್ಸಾಹಗಳನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿ, ಅವರು ತಮ್ಮ ಭವ್ಯಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನರಿತು ಅದಕ್ಕನುಸಾರವಾದ ಹೊಸಹುಟ್ಟನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡು, ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಿಗಳಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ, ವಿದ್ವತ್‌ಪೂರ್ಣ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಬರೆದು, ದೇಶದ ನಾನಾ ಕಡೆ ಸಂಚರಿಸಿ ಭಾಷಣ ಮಾಡಿದಳು. ಮದರಾಸಿನ ಅಡ್ಯಾರಿನಲ್ಲಿ ತಾನೇ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಥಿಯಾಸಫಿಕಲ್ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರ ವಿಚಾರವಿನಿಮಯ ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದಳು. ವಾರಾಣಸಿಯಲ್ಲಿ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಹಿಂದೂ ಕಾಲೇಜ್ ಎಂಬ ಉಚ್ಚಶಿಕ್ಷಣ ವಿದ್ಯಾಶಾಲೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಳು. ರಾಜಕೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿಲ್ಲದೆ ಭಾರತೀಯರ ಏಳಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನರಿತು, ಯಂಗ್ ಇಂಡಿಯಾ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರ ನಡೆಸಿದಳು. ಹೋಂ ರೂಲ್ ಚಳವಳಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. 1917ರಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷಳಾಗಿ ಚುನಾಯಿತಳಾದಳು. ಮುಂದೆ ಗಾಂಧೀಜಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಮತ್ತು ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಗಳನ್ನು ಇವಳು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಅಶಿಕ್ಷಿತ ಜನರ ಕೈಯ್ಯಲ್ಲಿ ಆ ಚಳವಳಿಗಳಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರಘಾತಕ ಕೃತ್ಯಗಳು ನಡೆಯ ಬಹುದೆಂದು ವಾದಿಸಿದಳು. ಇದರಿಂದ ರಾಜಕೀಯ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಇವಳ ಪ್ರಭಾವ ಕುಗ್ಗಿದರೂ ಪರಕೀಯಳಾಗಿದ್ದು ಭಾರತದ ಏಳಿಗೆಗೆ ದುಡಿದ ಈಕೆ ಸದಾಸ್ಮರಣೀಯಳಾದಳು. *

ಆನೆಗುಂದಿ: ಕೊಪ್ಪಳ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗಂಗಾವತಿ ತಾಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಇರುವ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಸ್ಥಳ. ಇಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರು ತಮ್ಮ ಸೈನ್ಯದ ಆನೆಗಳನ್ನು ಇರಿಸುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ಆ ಹೆಸರು ಬಂದಿತೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಇಲ್ಲಿಯ 1349ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಭಾಸ್ಕರ ಕ್ಷೇತ್ರ ದಕ್ಷಿಣ ವಾರಣಾಸಿ ಹಸ್ತಿನಾಪುರ ಎಂದು ಈ ಸ್ಥಳ ವನ್ನು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಂದಿದ್ದ ವಿದೇಶಿ ಯಾತ್ರಿಕರಾದ ನ್ಯೂನಿಜ್ ಮತ್ತು ಡೊಮಿಂಗೊಪೆಯಿಸನು ನಾಗುಂದಿಯಮ್, ಸೇನಾಗುಂದಿಯಮ್ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ.

ಆನೆಗುಂದಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗದ, ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ–ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗದ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು, ಶಿಲಾಯುಧಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಹಲವಾರು ಎಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಗವಿವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಇವೆ. ಆನೆಗೊಂದಿಯು ಹಂಪಿ ರಾಮಾಯಣ ಕಾಲದ ವಾನರ ರಾಜ್ಯ ಕಿಷ್ಕಿಂದೆ ಎಂದು ಬಹುಕಾಲದಿಂದಲೂ ನಂಬಲಾಗಿದೆ. ರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾಗಿರುವ ಪಂಪಾ (ಸರೋವರ), ಅಂಜನಾದ್ರಿ, ಸುಗ್ರೀವಗುಹಾ, ವಾಲಿಖಿಲ್ಲಾ, ವಾಲಿಭಂಡಾರ, ಚಿಂಚಲಕೋಟೆ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದು ಇಂದಿಗೂ ಅದೇ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ.

ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆಗುಂದಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ, ಹೊಯ್ಸಳರ, ಕಾಕತೀಯರ, ಕುಮ್ಮಟದರಸರ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರದರಸರ ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಪಂಪಾ ಸರೋವರದಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನವು ಚಾಳುಕ್ಯಾಭರಣ ಶ್ರೀಮದಾಹವಮಲ್ಲದೇವನು ತುಂಗಭದ್ರಾ ತಡಿಯ ಬೀಡಿನಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ (988). ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸ ಮೂರನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳನು ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಹೊಸದುರ್ಗ ಅಥವಾ ಹೊಸಪಟ್ಟಣದಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಹೊಸ ದುರ್ಗವೇ ಆನೆಗುಂದಿಯೆಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಕೆಲಕಾಲ ವಾರಂಗಲ್ಲಿನ ಕಾಕತಿಯರ ಅಧೀನಕ್ಕೂ ಒಳಗಾದ ಆನೆಗುಂದಿಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಕೋಟೆ ನಿರ್ಮಾಣ ವಾಯಿತು (13ನೆಯ ಶತಮಾನ). ಕಂಪಿಲರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆನೆಗುಂದಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿತ್ತು. ಅವನು ಹೊಯ್ಸಳ ಬಲ್ಲಾಳನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಹೊರಟಾಗ ಅವನ ಸೈನ್ಯ ಆನೆಗುಂದಿಯಲ್ಲಿ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟು ಮುಂದೆ ಸಾಗಿತ್ತು. ಮಹಮ್ಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕ್‌ನ ಧಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಕುಮ್ಮಟ ಸಹಿತ ಎಲ್ಲ ಹಿಂದು ರಾಜ್ಯಗಳು ಪತನವಾಗಲು ಸುಲ್ತಾನನು ಈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಆನೆಗುಂದಿಯನ್ನು ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿಸಿ ಮಲಿಕ್‌ಮಹಮದ್ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ (1332). ಆದರೆ ಸ್ಥಳೀಯರ ಅಸಹಕಾರ ಮತ್ತು ದೆಹಲಿಯ ರಾಜಕೀಯ ಅಸ್ಥಿರತೆಯಿಂದಾಗಿ ಅವನು ಇಲ್ಲಿಂದ ನಿರ್ಗಮಿಸಿದ (1334).

ವಿಜಯನಗರ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದಾಗ ಆನೆಗುಂದಿ ಅದರ ಮೊದಲ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು (1336). ನ್ಯೂನಿಜ್ ಮತ್ತು ಡೊಮಿಂಗೊ ಪೆಯಿಸರು ಆನೆಗುಂದಿಯನ್ನು ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮೊದಲ ರಾಜಧಾನಿ ಎಂದೇ ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಸಂಗಮ ವಂಶದ ಮೊದಲ ದೊರೆಗಳಾದ ಹರಿಹರ, ಬುಕ್ಕರು ಆನೆಗುಂದಿಯಿಂದಲೇ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು. ಆದರೆ ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪನೆಗಾಗಿ ಆನೆಗುಂದಿಯ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ದೊರೆ ಬುಕ್ಕ ಆನೆಗುಂದಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಎನ್ನುವ ಹೊಸರಾಜಧಾನಿ ಕಟ್ಟಿ ಅಲ್ಲಿಗೆ ತೆರಳಿದ (1347). ರಾಜಧಾನಿ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಅನಂತರ ಆನೆಗುಂದಿ ವಿಜಯನಗರದ ಉತ್ತರದಿಕ್ಕಿನ ಹೊರ ಸೇನಾಠಾಣ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಅರಸನ ಪರವಾಗಿ ಒಬ್ಬ ದಳವಾಯಿ ಇದ್ದನೆಂದು ಡೊಮಿಂಗೊ ಪೆಯಿಸ್ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಸೇನಾ ಠಾಣೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಆನೆಗುಂದಿಯಲ್ಲಿ ಸುಭದ್ರವಾದ ಸೆರೆಮನೆಯನ್ನು ಕೂಡಾ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಮಗ ತಿರುಮಲನ ಹತ್ಯೆಯ ಆರೋಪಿಗಳಾದ

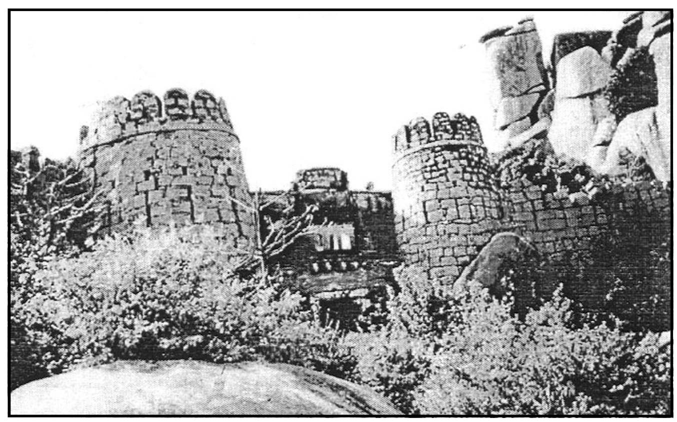

ಕೋಟೆ ದ್ವಾರ

ಮಂತ್ರಿ ಸಾಳ್ವತಿಮ್ಮ ಹಾಗೂ ಅವನ ಮಕ್ಕಳಾದ ತಿಮ್ಮದಂಡನಾಯಕ ಮತ್ತು ಗೋವಿಂದರಾಜರ ಕಣ್ಣು ಕೀಳಿಸಿ ಬಂಧಿಸಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಅವರು ಈ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಮರಣ ಹೊಂದಿದರು. ವಿಜಯನಗರದ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ ಯಲಹಂಕದ ನಾಡಪ್ರಭು, ಕೆಂಪೇಗೌಡ ಸಾಮ್ರಾಟನಿಗೆ ಅವಿಧೇಯನಾಗಿ ಸ್ವಂತದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದಾಗ, ಅವನನ್ನು ಅಳಿಯರಾಮರಾಯ ಬಂಧಿಸಿ ಆನೆಗುಂದಿ ಸೆರೆಮನೆಗೆ ತಳ್ಳಿದ. ಕೆಂಪೇಗೌಡ 5 ವರ್ಷಕಾಲ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಅನಂತರ ದಂಡ ತೆತ್ತು ಅಲ್ಲಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿದ (1559–65).

ವಿಜಯನಗರ ಪತನವಾಗಿ ಅರವೀಡು ವಂಶಸ್ಥರು ಪೆನುಗೊಂಡ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರಗಿರಿಯಿಂದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು (1565–1646). ಅಲ್ಲಿಗೆ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅಸ್ತಂಗತವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅರವೀಡು ಮನೆತನದ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯ ಪುನಃ ಆನೆಗುಂದಿಗೆ

ಬಂದು ಆಡಳಿತ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಈ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ಶ್ರೀ ಮದ್ರಾಜಾಧಿರಾಜ ಪರಮೇಶ್ವರ ಶ್ರೀ ವೀರಪ್ರತಾಪ ವೀರತಿರುಮಲ ವಿದ್ಯಾ ವಿಜಯನಗರ ನರಪತಿ ಸಂಸ್ಥಾನ ಆನಾಗುಂದಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿತ್ತು. ಈ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯ ಸೇರಿ ಒಟ್ಟು 17 ಅರಸರು ಆಡಳಿತ ನಡೆ ಸಿದರು (1644–72). ಇವರಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರು ರಾಣಿಯರು. ಅನೇಕ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರಗಳನ್ನು ಕಂಡ ಆನೆಗುಂದಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಮೇಲೆ ಪೇಶ್ವೆಗಳು (1770), ಹೈದರ್ ಅಲಿ (1775), ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ (1786) ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ್ದರು. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಆಂಗ್ಲೋ–ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ಮಡಿದ ಅನಂತರ ಆನೆಗುಂದಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪಾಲಾಯಿತು (1799). ಅವರು ಆನೆಗುಂದಿ ಅರಸರಿಗೆ ಮಾಸಾಶನ ಗೊತ್ತುಪಡಿಸಿದರು. ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ದವರೆಗೂ ಮಾಸಾಶನ ಹಾಗೂ ಆನೆಗುಂದಿ ಸಹಿತ ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಅರಸರು ಹಕ್ಕು ಹೊಂದಿದ್ದರು (1947). ನಿಜಾಮನ ವಿರುದ್ಧ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ನಡೆಸಿದ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ಯಿಂದಾಗಿ ಹೈದರಾಬಾದ್ ರಾಜ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಆನೆಗುಂದಿ ಸಹ ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನವಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿಗೆ ಆನೆಗುಂದಿ ಸಂಸ್ಥಾನ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು (1948).

ಆನೆಗುಂದಿ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸ್ಥಳವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಸ್ಮಾರಕ ಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ, 63 ಕಂಬಗಳ ಮಂಟಪ, ಗಗನಮಹಲ, ಕಮಲಮಹಲ, ರಂಗನಾಥ, ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ, ಗಣೇಶ, ಪಂಪಾಪತಿ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಚಿಂತಾಮಣಿಮಠ, ಹುಚ್ಚಪ್ಪಯ್ಯ ಮಠ, ಸರಸ್ವತಿ ಮಠಗಳು ಮತ್ತು ಜೈನಬಸದಿಗಳು ಪ್ರಮುಖ. ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಭಾಗಗಳಿದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಗೋಟೆ ಪ್ರಮುಖ. ಗಗನ ಮಹಲ ಅರವೀಡು ಕಾಲದ ಸುಂದರ ಕಟ್ಟಡವಾಗಿದ್ದು, ಚಂದ್ರಗಿರಿಯ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಸರಸ್ವತಿ ಮಠ ವಿಶಾಲ ಕಟ್ಟಡವಾಗಿದ್ದು, ವಿಶ್ವಕರ್ಮರ ಮೂಲಪೀಠವಾಗಿದೆ. ಜೈನಬಸದಿ ತ್ರಿಕೂಟ ಶೈಲಿ ಯಲ್ಲಿದ್ದು ಶಿಥಿಲವಾಗಿದೆ. ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿಗೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿರುವ ಹನುಮಾನ ಸೇತುವೆಯ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಸೇತುವೆ ನಿರ್ಮಾಣ ತಾಂತ್ರಿಕ ಕೌಶಲ್ಯಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿ. (ಎಸ್.ಬಿ.ಕೆ.)

ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ: ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಭಾರತ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ಇತರ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ದೇಶಗಳು, ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಚೀನ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ, ಇವುಗಳ ನಡುವೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದಿಂದಲೂ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಪಡೆದಿದೆ. ಭಾರತದಿಂದ ಪರ್ಷಿಯಕ್ಕೆ ಅಥವಾ ಚೀನಕ್ಕೆ ಹೋಗಬೇಕಾದರೆ, ಈ ಪರ್ವತಮಯ ದೇಶದ ಕಣಿವೆಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಹೋಗಬೇಕು. ಪರ್ಷಿಯದ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ಪೂರ್ವಭಾಗವನ್ನು ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಆಕ್ರಮಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಇವೆರಡು ದೇಶಗಳ ಸಂಪರ್ಕ ಸುಲಭ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇರಾನಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅಫ್ಘನ್ನರ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದೆ. ಭಾರತ, ಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳೂ ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿವೆ.

ಪುರಾತತ್ತ್ವ: ಉತ್ತರ ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಓಕ್ಸಸ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ 1953–54ರಲ್ಲಿ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಕಲ್ಲುಚಕ್ಕೆಯೊಂದನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯುವ ಮೂಲಕ ಎಫ್.ಆರ್.ಅಲ್ಚಿನ್ ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ನಾಂದಿ ಹಾಡಿದ. ಇದೇ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿರುವ ಸಮಂಗನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಕರ್‌ಕಮರ್ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿ ಸಿ.ಎಸ್.ಕೂನ್ 1954ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ. ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ, ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಅವಶೇಷಗಳು 4 ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಲೂಯಿ ಡುಪ್ರಿ ಮತ್ತು ಅಬ್ದುಲ್ ರೌಫ್ ವಾರ್ದಕ್‌ರವರು ಬದಕ್ಷನ್‌ನಿಂದ ಮೈಮನದವರೆಗೆ (ಉತ್ತರ ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ) ವಿಸ್ತರಿಸಿರುವ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲು ಪರ್ವತ ತಪ್ಪಲುಗಳಲ್ಲಿ 1959ರಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ನಡೆಸಿ 5 ಪ್ರಮುಖ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದರು. ಇವು ದರ್ರಾ–ಇ–ಕರ್ ಮತ್ತು ಹಜರ್ ಗುಸ್‌ಫಂದ್ ಗುಹೆಗಳು (ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಚಕ್ಕೆಗಳು), ತಾಶ್ ಖುರ್ಘಾನ್ (ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು), ಅಕ್‌ಕುಪ್ರುಕ್ (ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳು), ಮೈಮನ (ನೀರಿನ ಹಳ್ಳದ ತಳದಲ್ಲಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು), ದರ್ರಾ–ಇ–ದಾದಿಲ್–ದರ್ರಾ–ಇ–ಚಕ್‌ಮಕ್ (ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು). ಈ ಪೈಕಿ, ಅಕ್‌ಕುಪ್ರುಕ್ ಮತ್ತು ದರ್ರಾ–ಇ–ಕರ್‌ನಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಇಟಲಿಯ ಒಂದು ತಂಡ ಸಾಲ್ವತೋರ್ ಪುಗ್ಲಿಸಿಯವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಹಜರ್‌ಸುಮ್‌ನಲ್ಲಿ (ಸಮಂಗನ್ ಪ್ರದೇಶ) 1961–62ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಕ್ಲ್ಯಾಕ್ಟೋನಿಯನ್, ಲೆವಾಲ್ವ ಮತ್ತು ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ತಂತ್ರಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ನವ ಶಿಲಾಯುಗದ ಅಲಗು ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತವು. ಹಜರ್‌ಸುಮ್ ಬಳಿಯಿರುವ ದರ್ರಾ–ಇ–ಕಲೋನ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಾಲ್ವತೋರ್ 1965ರಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಸಮುಚ್ಚಯವನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ. ಅಕ್‌ಕುಪ್ರುಕ್ ಸಮುಚ್ಚಯವನ್ನು ಹೋಲುವ ಈ ಸಮುಚ್ಚಯ ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲನಿರ್ಣಯದಂತೆ 9475±100 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯದು. ಲೂಯಿ ಡುಪ್ರಿಯ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ 1962 ಮತ್ತು 1965ರಲ್ಲಿ ಅಕ್‌ಕುಪ್ರುಕ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ನಾಲ್ಕು ನೆಲೆ ಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಅಲೆಮಾರಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯವರೆಗಿನ ಹಂತಗಳು ಈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ತೋರಿಬಂದವು. ಎರಡು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಸಹಿತವಾದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತಗಳಿದ್ದವು. ದರ್ರಾ–ಇ–ಕರ್‌ನಲ್ಲಿ 1966ರಲ್ಲಿ ಡುಪ್ರಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳು ಪ್ರಕಟವಾದವು. ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಲೆವಾಲ್ವ ಮತ್ತು ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಂಪ್ರದಾಯದ 800 ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಮನುಷ್ಯನ ಕೆನ್ನೆಭಾಗದ ಒಂದು ಮೂಳೆ, ಕಾಡುಕುರಿ, ಮೇಕೆ ಮತ್ತು ದನದ ಜಾತಿಯ ಪ್ರಾಣಿಯ ಮೂಳೆಗಳು ಸಿಕ್ಕವು. ಈ ಹಂತ 30,300+1200–1900 (ಇಂಗಾಲ–14) ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದಿನದು. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಬೂರ್ಜಹೋಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸದೃಶವಾದ ಚಿತ್ರಣ 2ನೆಯ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ದೊರೆಯಿತು. ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು, ಶಂಖದ ಆಭರಣಗಳು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಮಕ್ಕಳ ಸಮಾಧಿಗಳು ಈ ಹಂತದ ಪ್ರಧಾನ ಅವಶೇಷಗಳು. ಈ ಜನರು ಬೆಟ್ಟದ ಹೋತಗಳನ್ನು ಸಾಕಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಬೆಟ್ಟದ ಹೋತ–ಪಂಥದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆನ್ನುವರು. 3ನೆಯ ಹಂತ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ಕಾಲದ್ದಾದರೆ 4ನೆಯದು ಇಸ್ಲಾಮ್ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದ್ದು.

1968ರಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ತಂಡವೊಂದು ಗುವೆನ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಮಂಗನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಖುಲ್ಮ್‌ನ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಹರಡಿರುವ ಮರಳುದಿಣ್ಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿತು. ತಾಶ್ ಖುರ್ಘನ್–40 ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾದ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು, ಕಿರು ಕೊರಗಗಳು ಹಾಗೂ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ರಷ್ಯದ ವಿನೋಗ್ರಡಾವ್ ಮತ್ತು ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಸರಿಯನಿದಿ ಇವರು 1969ರಲ್ಲಿ ಅಂದ್‌ಖೋಯಿಯಿಂದ ತಾಶ್ ಖುರ್ಘನ್‌ವರೆಗೆ ಕಲಿಫ್ತ ನದಿತೀರದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದರು. ಅಲಗು, ಮೊನೆ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಅಂತ್ಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಮತ್ತು ಇದೇ ಕಾಲದ ಒಂದು ಬಿಡಾರ ನೆಲೆ ಇವರ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ

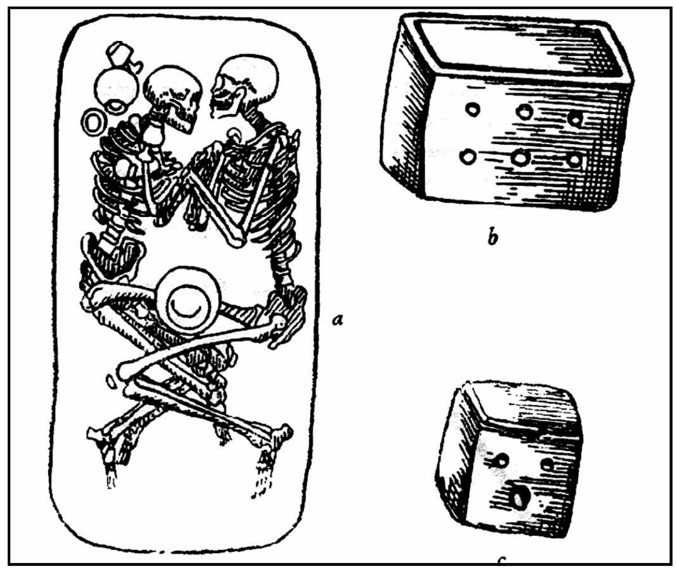

ಜೋಡಿ ಸಮಾಧಿ; ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆ

ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಡುಪ್ರಿ ಮತ್ತು ಡೇವಿಸ್ 1969ರಲ್ಲಿ ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಹೈಬಕ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸಮೀಕ್ಷಿಸಿದಾಗ ಕೋಕ್‌ಜಾರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳು, ಚಿಕ್ಕಚಿಕ್ಕ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಗಳು ಮತ್ತು ಕಿರುಅಲಗುಗಳು ಪತ್ತೆಯಾದವು. ಫರ್ಯಬ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿರುವ ಘರ್–ಇ–ಮೊರ್ದೆ ಗುಸ್‌ಫಂದ್ ಬಳಿಯ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿ ಡುಪ್ರಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿ, ಚಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಚಕ್ಕೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಎಲುಬಿನ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ. ಮೈಮನದ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಘರ್ಲೂಲಿ ಮತ್ತು ಫರ್ಯಬ್ ಪ್ರಾಂತದ ಗುರ್ಜಿವಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳು ಇದೇ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಹಿಂದುಕುಷ್ ಪರ್ವತ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಕೆಲವು ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಕಾಡೆಮಿ ಮತ್ತು ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಮ್ಯಾಕ್‌ಬರ್ನಿ ಮತ್ತು ಗೌಲೆಟ್ 1971ರಲ್ಲಿ ಕಂಡುಹಿಡಿದರು. 1974ರಲ್ಲಿ ಡುಪ್ರಿ ದಕ್ಷಿಣ ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣಾ ಯಲ್ಲಿ ಘಜ್ನಿ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿರುವ ದಶ್ತ್–ಇ–ನವೂರ್‌ನಲ್ಲಿ ಆದಿ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಪತ್ತೆಯಾದವು. ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಕೈಗೊಡಲಿ, ಕಡಿಕತ್ತಿ ಮತ್ತು ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳು. 1976ರಲ್ಲಿ ಇದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗೋತ್ತರ ಹಂತದ ಎರಡು ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲಾಯಿತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಯುಗ ಮಾನವನ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಕುರುಹುಗಳಿರುವುದು ಈ ಎಲ್ಲ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ.(ಬಿ.ಆರ್.ಎಂ.)

ಇತಿಹಾಸ: ವೇದಕಾಲದ ಆರ್ಯರು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಆಧಾರಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ದೊರಕಿದ್ದರೂ ಈ ಸಮುದಾಯಗಳ ನೆಲೆಗಳಾವುವೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿಲ್ಲದಿರುವುದು ಆಶ್ಚರ್ಯದ ವಿಷಯ. ಹಾಗೆಯೇ ಪರ್ಷಿಯದ ದೊರೆ ಡೇರಿಯಸ್‌ನ

ಬೆಹಿಸ್ತನ್ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ಗ್ರೀಕ್ ಚರಿತ್ರಕಾರ ಹಿರೋಡಾಟಸ್‍ನ ಬರೆಹಗಳಲ್ಲೂ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಅಖಮೇನಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದಿತೆಂಬುದೂ ಮತ್ತು ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ತನ್ನ ದಂಡ ಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಮೂಲಕ ಹಾದುಹೋದನೆಂಬ ವಿಷಯ ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ಅಖಮೇನಿಯನ್ನರ ಅಥವಾ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಕಾಲದ ಖಚಿತ ಅವಶೇಷಗಳೇನೂ ಇಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕಾಬೂಲಿನ ಬಳಿಯ ಚಮನ್–ಇ–ಹಜೂರಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದಿನದೆಂದು ಮಾತ್ರ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಅನಂತರ ಈ ದೇಶ ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಲಿಟ್ಟಿತು. ಈ ಕಾಲದ ಕುರುಹಾಗಿ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಅರಾಮೇಯಿಕ್ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ

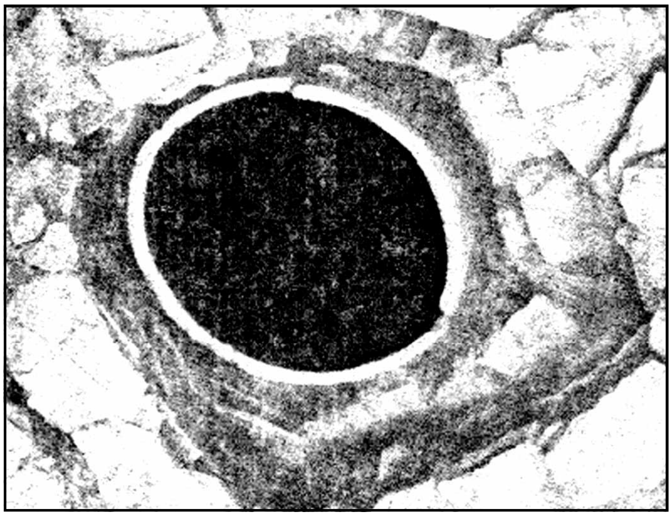

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಮಾಧಿ

ಬರೆದಿರುವ ಅಶೋಕನ ಒಂದು ಶಾಸನ ಕಂದಹಾರ್ ಬಳಿಯೂ ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯರ ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರೀಯನ್ನರು ಮತ್ತು ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳು ಬಾಲ್ಕ್–ಖುಲ್ಮ್ ಮುಂತಾದ ಪುರಾತನ ದಿಬ್ಬಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಅದೇ ಪ್ರದೇಶದ ಬೆಗ್ರಾಮ್‍ನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಮಡಕೆಗಳು, ಭಗ್ನ ವಾಸ್ತು ಕೃತಿಗಳು, ರೋಮ್ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದ ಗಾಜಿನ ವಸ್ತುಗಳು, ಚೀನದ ಜಾಡಿಗಳು ಮತ್ತು ಹಲವು ದಂತದ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಸಹ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರೀಯನ್ ಮತ್ತು ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದುವುಗಳು.

ಪ್ರಸಕ್ತ ಶಕದ ಆರಂಭಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಕುಷಾಣ ಅರಸರ ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದ ಬಹುಮುಖ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಹಲವಾರು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಅವಶೇಷಗಳು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥದ ಆವಿಷ್ಕಾರವೂ ಭಾರತೀಯ ಮತ್ತು ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಸಮ್ಮಿಲನದಿಂದಾದ ಗಾಂಧಾರ ಸಂಪ್ರದಾಯವೆಂಬ ಒಂದು ವಿನೂತನ ಕಲಾಪದ್ಧತಿಯ ವಿಕಾಸವೂ ಆದದ್ದು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ. ಹಿಂದೂಕುಷ್ ಪರ್ವತ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿನ ಸುರ್ಖ ಕೋತಲ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಕಾನಿಷ್ಕನ ಶಾಸನವಿರುವ ದೇವಾಲಯವೊಂದನ್ನು ಅಗೆದು ತೆಗೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಜರತುಷ್ಟ್ರ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅಗ್ನಿ ದೇವಾಲಯ. ಇದರ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯದ ವಾಸ್ತುಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಬಹುವಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಹದ್ದಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವ ದೇವಪೀಠ, ಮಥುರದ ಕಾನಿಷ್ಕನ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಹೋಲುವ ಭಗ್ನಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು ಒಂದು ಅಪೂರ್ವ ಶಿವವಿಗ್ರಹ, ಕುಷಾಣ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ಫೂಚೆ ಬಾಲ್ಕ್‍ನಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿರುವ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಸ್ತೂಪಗಳು ಹೊರನೋಟಕ್ಕೆ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದಂತೆ ಕಂಡರೂ ಒಳಭಾಗ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ದೊಡ್ಡ ಗುಡ್ಡೆಯಾಗಿದ್ದು ಮೇಲ್ಪದರ ಮಾತ್ರ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ತೇಪೆ–ಇ–ರುಸ್ತುಮ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಇವುಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸಂರಕ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಸ್ತೂಪವೊಂದಿದೆ. ಇದು ಯುವಾನ್‍ಚಾಂಗ್ ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ನವವಿಹಾರದ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸ್ತೂಪ 52 ಮೀ ಚಚ್ಚೌಕದ ಜಗಲಿಯ ಮೇಲೆ ಇದೆ. ಜಗಲಿಯ ನಾಲ್ಕು ಕಡೆಯೂ ಪಾವಟಿಗೆಗಳಿದ್ದು, ಜಗುಲಿಯ ಇತರ ಭಾಗಗಳು ಅರ್ಧ ಕಂಬಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ.

ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಇತಿಹಾಸ ಇರಾನಿನ ಅಕೇಮೆನಿಡೇ ದೊರೆಗಳ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.550–330) ಕಾಲದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಕೈರಸ್ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದ. ಮೊದಲನೆಯ ಡೇರಿಯಸ್ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿದ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಬಂದು ಪರ್ಷಿಯವನ್ನು ಗೆಲ್ಲುವವರೆಗೂ ಅದು ಅಕೇಮೆನಿಡೇ ದೊರೆಗಳ ಆಳಿಕೆಗೆ ಸೇರಿತ್ತು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಮರಣಾನಂತರ ಅದು ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್ ದೊರೆಯ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಮೌರ್ಯ ದೊರೆಯಾದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.305ರಲ್ಲಿ ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್‍ನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಮೇಲೆ, ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಪರೋಪಮೀಸಡೆ ಮತ್ತು ಅರಕೋಸಿಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳು ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಹೋದುವು. ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದುವೆನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಶಾಸನಗಳ ಆಧಾರವಿದೆ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಅಲ್ಲಿಗೂ ಹರಡಿತ್ತು. ಆದರೆ ಕೊಂಚ ಕಾಲದಲ್ಲೆ ಅದು ಕ್ಷೀಣಿಸಿತು. ಅನಂತರ ಸಿಥಿಯನ್ನರು, ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರು, ಯೂಚಿ, ಕುಷಾಣರು ಮುಂತಾದ ನಾನಾ ಜನರ ಧಾಳಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿ ದೇಶ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಕಾಣಲೇ ಇಲ್ಲ. ಒಂದೇ ದೇಶವಾಗಿ ಉಳಿಯಲೂ ಇಲ್ಲ. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಪಶ್ಚಿಮದ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನಾವರಿಸಿಕೊಂಡಾಗಲೇ ಕೊಂಚ ಸ್ಥಿರವಾದ ಧರ್ಮ ಜನರಲ್ಲಿ ಹರಡಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಆಗ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಮುಸ್ಲಿಂ ರಾಜ್ಯಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದುವು. ಮುಸ್ಲಿಂ ಧರ್ಮ ಕೊಂಚ ಕೊಂಚವಾಗಿ ಹರಡತೊಡಗಿತು. ಈ ಮುಸ್ಲಿಂ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ರಾಜ್ಯ ಘಜ್ನಿ. ಇದರ ರಾಜ ಸುಲ್ತಾನ್ ಮಹಮೂದ್ (11ನೆಯ ಶತಮಾನ). ಇವನು ಪಶ್ಚಿಮದ ಖುರಾಸಾನ್‍ನಿಂದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬಿನವರೆಗೂ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. 1152ರಲ್ಲಿ ಘೋರ್ ಸುಲ್ತಾನ ಘಜ್ನಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಮುಂದೆ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ್ ಚಂಘೇಸ್‍ಖಾನನ ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಅವನನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದವರೆಲ್ಲ, ಹೆಂಗಸರು ಮಕ್ಕಳೆನ್ನದೆ, ಮಂಗೋಲರ ಖಡ್ಗಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದರು. ನಗರಗಳು ನೆಲಸಮವಾದುವು. ಇವನ ವಂಶಜನಾದ ಬಾಬರ್, ಉತ್ತರ ಹಿಂದೂಸ್ತಾನವನ್ನು ಗೆಲ್ಲುವ ಪ್ರಯತ್ನಕ್ಕೆ ಕಾಬೂಲನ್ನು ಆಧಾರನೆಲೆಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ (16ನೆಯ ಶತಮಾನ). ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಎಲ್ಲ ತಂಡಗಳು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ್ದವು. ಹೊಸದಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದವರೂ ಮುಸಲ್ಮಾನರಾಗಿದ್ದರು.

ಅಹಮ್ಮದ್‍ಷಾ ಹಿಂದುಸ್ಥಾನದ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು 3ನೆಯ ಪಾಣಿಪತ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮರಾಠರನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ಆದರೆ ಹಿಂದುಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಲು ಇಷ್ಟವಿಲ್ಲದೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಆದರೂ ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ ದುರಾನಿಯವರನ್ನು ರಣಜಿತ್‍ಸಿಂಗ್ ಓಡಿಸಿ ಸಿಖ್ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕಾಯಿತು. 1801ರಲ್ಲಿ ಜ಼ಾಮನ್‍ಷಾ ಪದಚ್ಯುತನಾಗಿ ಷಾಷೂಜ ಅಮೀರನಾದ. ಬರಕ್ಸೆ ಕುಲದವರು ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ಬಂದರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಷಾ ಷೂಜನ ಸ್ನೇಹ ಬಯಸಿತು. ಆದರೆ 1810ರಲ್ಲಿ ಷಾ ಷೂಜ ಪದಚ್ಯುತನಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದ. ಮತ್ತೆ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಗುಟ್ಟಾಗಿ ಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದ. 30 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಬರಕ್ಸೆ ಕುಲದವರೂ ರಣಜಿತ್‍ಸಿಂಗ್‍ನೂ ದ್ವೇಷದಿಂದ ಪರಸ್ಪರ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದು ರಣಜಿತ್‍ಸಿಂಗ್ ಮುಲ್ತಾನ್, ಪೆಷಾವರ್ ಮತ್ತು ಕಾಶ್ಮೀರ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಪರಸ್ಪರ ವೈಷಮ್ಯಗಳೇ ರಣಜಿತ್‍ಸಿಂಗನಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಬರಕ್ಸೆ ಕುಲದ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಅನೇಕ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಸಹಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅಂತರ್ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಾಯಿತು. ಬರಕ್ಸೆ

ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ

ಕುಲದ ದೋಸ್ತ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಪ್ರಬಲನಾದ. ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿರುವುದು ರಷ್ಯನ್ನರ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಎಂಬುದು ವ್ಯಕ್ತವಾಯಿತು. ದೋಸ್ತ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ನಂಬದೆ ಇದ್ದರೂ ಅವರ ಸಹಾಯವನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿ ಸಂಧಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಮಾಡಿದ. ಆದರೆ ಲಾರ್ಡ್ ಆಕ್ಲಂಡ್ ಕಾಬೂಲಿನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಕೈಗೊಂಬೆಯ ರಾಜನನ್ನು ನೇಮಿಸಿದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚುವುದೆಂದು ಯೋಚಿಸಿ ಷಾ ಷೂಜನನ್ನು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಅಮೀರನನ್ನಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದ. ದೋಸ್ತ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ತನ್ನ ನಡತೆಯಿಂದ ಶೂರನೆಂಬುವುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಶರಣಾಗತನಾದ. ಈ ಹೊಸ ಆಡಳಿತವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಕಾಬೂಲಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ನೆಲೆಸಿತು. ಲಾರ್ಡ್ ಆಕ್ಲಂಡ್‍ನ ಆಫ್ಘನ್ ನೀತಿ ಎಲ್ಲರಿಂದಲೂ ಖಂಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ರಾಜಕೀಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ

ಆಫ್ಘನ್ ಯುದ್ಧ ದುರ್ದೈವವೆಂದೂ ನೈತಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅನ್ಯಾಯವೆಂದೂ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಆದರೆ 1837ರಲ್ಲಿ ಲಾರ್ಡ್ ಆಕ್ಲಂಡ್‌ನಿಗಿದ್ದ ಕ್ಲಿಷ್ಟ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ವಿಮರ್ಶಿಸಿದರೆ ಅವನ ಆ ನೀತಿ ಹೇಗೆ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಗೋಚರವಾಗುತ್ತದೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯನ್ನರ ಪ್ರಭಾವವೇ ಈ ನೀತಿಗೆ ಹಿನ್ನೆಲೆ. 1809 ಮತ್ತು 1814ರಲ್ಲಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಟೆಹರಾನ್ ಒಪ್ಪಂದದಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶಕ್ಕೆ ಯಾವ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ಆಕ್ರಮಣ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿಯಾದರೂ ಸಹಾಯ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. 1826ರಲ್ಲಿ ರಷ್ಯನ್ನರು ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದಾಗ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸಹಾಯವನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸಹಾಯ ಮಾಡದೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರೇ ಆಕ್ರಮಣ ನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದರೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದು ಸತ್ಯಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಪರ್ಷಿಯನ್ನರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡುವ ಷರತ್ತನ್ನೂ ಒಪ್ಪಂದದಿಂದ ರದ್ದು ಮಾಡಿದರು. ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯನ್ನರ ಬೆದರಿಕೆ ನಿಜವಾಗಿದ್ದರೂ ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯಗಡಿಗೆ ಇದರಿಂದ ವಿಪತ್ತು ಎಂಬುದು ಕೇವಲ ಭ್ರಮೆಯೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ರಷ್ಯನ್ನರು ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯಗಡಿಗೆ ಬರಬೇಕಾದರೆ ಸುಲಭ ಸಾಧ್ಯವಲ್ಲ. ಅದರಲ್ಲೂ ಮಾಸ್ಕೋದಿಂದ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ತೀರಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕಾದರೆ ಬಹು ದೂರ. ರಷ್ಯನ್ನರ ಕೊನೆಯ ಠಾಣೆಗಳು 1600 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಅವರ ಬೆದರಿಕೆಯನ್ನು ಆ ಕಾಲದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳು ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷಿಸಿದರೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಆದರೂ ರಷ್ಯನ್ನರು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರಿಗೆ ಗುಟ್ಟಾಗಿ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು. ದೋಸ್ತ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ರಣಜಿತ್‌ಸಿಂಗ್‌ನಿಂದ ಪೆಷಾವರ್‌ಅನ್ನು ತನಗೆ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಕೊಡಿಸಿದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸ್ನೇಹ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದಾಗಿ ಹೇಳಿದ್ದು ಅವರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ರಣಜಿತ್‌ಸಿಂಗ್ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸ್ನೇಹಿತನಾಗಿ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಆದ್ದರಿಂದ ದೋಸ್ತ್ ಮಹಮ್ಮದ್‌ನ ಷರತ್ತು ಒಪ್ಪಿಗೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಆಕ್ಲಂಡ್ ಸ್ವಲ್ಪ ಚಾತುರ್ಯ ತೋರಿಸಿದ್ದರೆ ಮುಂದೆ ನಡೆದ ಘೋರ ಘಟನೆಗಳಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ.

1838ರಲ್ಲಿ ಲಾರ್ಡ್ ಆಕ್ಲಂಡ್ ರಣಜಿತ್‌ಸಿಂಗ್ ಮತ್ತು ಷಾ ಷೂಜರೊಡನೆ ಒಂದು ತ್ರಿಗುಣಾತ್ಮಕ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಅದರ ಪ್ರಕಾರ ಸಿಖ್ಖರ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸೈನ್ಯಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಷಾ ಷೂಜನನ್ನು ಕಾಬೂಲಿಗೆ ರಾಜನಾಗಿ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸೈನ್ಯ ಫೆರೋಜ್‌ಪುರದಲ್ಲಿ ಗುಂಪು ಕೂಡಿತು. ಪಂಜಾಬಿನ ಮೂಲಕ ಹೋಗಲು ರಣಜಿತ್‌ಸಿಂಗ್ ಅದಕ್ಕೆ ಅನುಮತಿ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸಿಂಧ್ ಮತ್ತು ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಮೂಲಕ ಅದು ಹೋಗಬೇಕಾಯಿತು. ಸಿಂಧ್ ಮೂಲಕ ಹೋಗಿದ್ದು 1832ರಲ್ಲಿ, ಇದರಿಂದ ಸಿಂಧ್‌ನ ಅಮೀರರೊಡನೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಕೌಲಿನ ಉಲ್ಲಂಘನೆಯಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನಿಕರು ಕಂದಹಾರ್ ಮತ್ತು ಘಜ್ನಿಗಳನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ದೋಸ್ತ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಕಾಬೂಲನ್ನು ಬಿಟ್ಟ. ಷಾ ಷೂಜ ಕಾಬೂಲಿಗೆ ಬಂದ. ಅವನ ಬಗ್ಗೆ ಜನ ಯಾವ ಉತ್ಸಾಹವನ್ನೂ ತೋರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅದು ಒಂದು ಪ್ರೇತಯಾತ್ರೆಯ ಮೆರವಣಿಗೆಯ ಹಾಗೆ ಇತ್ತು. ಏನೂ ತೋಚದೆ ದೋಸ್ತ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಅಧೀನನಾಗಿ ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ಖೈದಿಯಾದ. ಈ ಸಂದಿಗ್ಧಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಲಾರ್ಡ್ ಆಕ್ಲಂಡ್ ಅನೇಕ ತಪ್ಪುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಕಾಬೂಲಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನನ್ನಾಗಿ ನಾಟ್‌ನನ್ನು ಮುಖ್ಯ ಸೈನ್ಯಾಧಿಪತಿ ನೇಮಿಸಿದ್ದರೂ ಆಕ್ಲಂಡ್ ಜನರಲ್ ಎಲ್‌ಫಿನ್‌ಸ್ಟನ್‌ನನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಷಾ ಷೂಜನ ಇಚ್ಛೆಯಂತೆ ಬಾಲಾ ಹಿಸ್ಸಾರ್ ಎಂಬ ಪ್ರಬಲವಾದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಖಾಲಿ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸೈನ್ಯ ಆಫ್ಘನ್ನರ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಷಾ ಷೂಜ ತನ್ನ ಸ್ವಂತ ಜನರ ವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು, ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕೈಗೊಂಬೆಯೆಂಬ ಉಪೇಕ್ಷೆಗೊಳಗಾದ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸೈನ್ಯವನ್ನೂ ಷಾ ಷೂಜನನ್ನೂ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರೆ ಎಷ್ಟೋ ಅನುಕೂಲವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಲಾರ್ಡ್ ಆಕ್ಲಂಡ್ ಈ ರೀತಿ ಮಾಡಿದರೆ ತನ್ನ ಗೌರವಕ್ಕೆ ಚ್ಯುತಿ ಎಂದು ಯೋಚಿಸಿ ತನ್ನ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಅಶಾಂತಿ ಅತೃಪ್ತಿ ಹರಡಿತು.

ದೊಡ್ಡ ದಂಗೆ (1841): ಕಾಬೂಲಿನಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದಂಗೆ ಎದ್ದಿತು. ಕಾನೂನನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ ಬರ್ನ್ಸ್‌ನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಲಾಯಿತು. ಇಂಥ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲೂ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ದಲ್ಲಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ತತ್‌ಕ್ಷಣವೇ ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆ ವಹಿಸದೆ ಇದ್ದರು. ದೋಸ್ತ್ ಮಹಮ್ಮದ್‌ನ ಮಗನಾದ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಕ್ಬರ್‌ಖಾನ್ ಆಫ್ಘನರ ನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಅವನ ಹತ್ತಿರ ಮಾತುಕತೆ ನಡೆಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಯಾವ ಷರತ್ತೂ ಇಲ್ಲದೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮಗೆ ಶರಣಾಗತರಾಗಬೇಕೆಂದು ಆಫ್ಘನ್ನರು ಕೇಳಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಸಂಧಿಗ್ಧಸ್ಥಿತಿ ಉಂಟಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಮ್ಯಾಕ್‌ನಾಟನ್ ತನ್ನ ವಕ್ರನೀತಿ ಯಿಂದಾಗಿ ಅಕ್ಬರ್‌ಖಾನ್‌ನೊಡನೆ ಯಾವ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೂ ಬರಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ದಂಗೆಕೋರರು ಮ್ಯಾಕ್‌ನಾಟನ್‌ನನ್ನು ಕೊಂದು ಹಾಕಿದರು. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿದ್ದ 16,000 ಬ್ರಿಟಿಷರು ಅಲ್ಲಿಂದ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಲು ಸಂಕಲ್ಪಿಸಿದರು. ಸಾಧ್ಯವಾಗದ ಅನೇಕರು ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನಿಕರ ಪೈಕಿ 120 ಜನರನ್ನು ಅಕ್ಬರ್‌ಖಾನ್ ಸೆರೆಹಿಡಿದ. ಡಾಕ್ಟರ್ ಬ್ರೈಡನ್ ಮಾತ್ರ ಜಲಾಲ್‌ಬಾದನ್ನು ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಸೇರಿದ. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಈ ವಿಪತ್ತಿನ ಸುದ್ದಿ ಭಾರತ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಕೋಲಾಹಲ ಎಬ್ಬಿಸಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಲಾರ್ಡ್ ಆಕ್ಲಂಡ್‌ನನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಕರೆಸಿ ಲಾರ್ಡ್ ಎಲ್ಲೆನ್‌ಬರೋನನ್ನು ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್‌ನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿತು (1842). ಈತ ಹಿಂದಿನ ಕರಾರನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸಿ ಸೈನಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಏನು ಅಗತ್ಯವೋ ಹಾಗೆ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಸಂಕಲ್ಪಿಸಿದ. ಆದರೆ ಘಜ್ನಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಮರ್ ಎಂಬೊಬ್ಬ ಶತ್ರುಗಳಿಗೆ ಶರಣಾಗತನಾದನೆಂಬ ಸುದ್ದಿಯನ್ನು ತಿಳಿದು, ಕಾಬೂಲ್ ಮತ್ತು ಕಂದಹಾರ್‌ಗಳಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಹಿಂದಿರುಗಲು ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ. ಈ ಆಜ್ಞೆಗೆ ಸೈನ್ಯದ ಉನ್ನತಾಧಿಕಾರಿಗಳು ವಿರುದ್ಧಾಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದರು. ಖುರ್ದ್ ಕಾಬೂಲ್ ಕಣಿವೆಯ ಹತ್ತಿರ ಪೊಲಾಕ್ ಅಕ್ಬರ್‌ಖಾನ್‌ನನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ಆತ ಕಾಬೂಲನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಬಾಲಾಹಿಸ್ಸರ್ ಕೋಟೆಯ ಮೇಲೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಧ್ವಜವನ್ನು ಏರಿಸಿದ. ನಾಟ್‌ನೂ ಅವನನ್ನು ಸೇರಿದ. ತಮ್ಮ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಕ್ರೌರ್ಯಗಳ ಸೇಡನ್ನು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸೈನ್ಯ ಮದ್ದುಗುಂಡಿನಿಂದ ಕಾಬೂಲಿನ ದೊಡ್ಡಪೇಟೆಯನ್ನು ಭಸ್ಮ ಮಾಡಿತು. ಅದಾದ ಮೇಲೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯಗಳು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬಿಟ್ಟುವು. ಲಾರ್ಡ್ ಎಲ್ಲೆನ್‌ಬರೊ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 1842ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಹಿರಂಗ ಪ್ರಕಟಣೆಯನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಜನರು ಒಪ್ಪಿದ ಯಾವ ಸರ್ಕಾರವನ್ನೇ ಆಗಲಿ ಮಾನ್ಯ ಮಾಡುವುದಾಗಿಯೂ ಆ ಸರ್ಕಾರ ನೆರೆಹೊರೆಯ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ಸ್ನೇಹದಿಂದ ವರ್ತಿಸ ಬೇಕೆಂದೂ ಹಾಗೆ ಮಾಡಿದ್ದೇ ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡುವುದಾಗಿಯೂ ಈ ಪ್ರಕಟಣೆಯ ಮುಖ್ಯ ಸಾರಾಂಶ. ದೋಸ್ತ್ ಮಹಮ್ಮದ್‌ನನ್ನು ಕಲ್ಕತ್ತದ ಜೈಲಿನಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಿ ಕಾಬೂಲಿಗೆ ಹೋಗಲು ಅನುಮತಿ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಆತ 1863ರವರೆಗೆ ಕಾಬೂಲಿನಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ.

ಮೊದಲನೆಯ ಆಫ್ಘನ್ ಯುದ್ಧ: ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ದೊಡ್ಡ ಅಪಜಯ ತಂದಿತು. ಹೆಚ್ಚು ನಷ್ಟವೂ ಆಯಿತು. 20,000 ಜನ ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟರು. 15 ದಶಲಕ್ಷ ಪೌಂಡುಗಳು ಖರ್ಚಾದುವು. ಯುದ್ಧವಾದ ಮೇಲೂ ದೋಸ್ತ್ ಮಹಮ್ಮದನೇ ಕಾಬೂಲಿಗೆ ಅಮೀರನಾದ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಮೇಲೆ ಯಾವ ರೀತಿಯಾದ ಹತೋಟಿಯನ್ನು ಹೊಂದಲೂ ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಲಾರ್ಡ್ ಎಲ್ಲೆನ್‌ಬರೊ ಘಜ್ನಿಯಿಂದ ಸೋಮನಾಥ ದೇವಸ್ಥಾನದ ಬಾಗಿಲುಗಳನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ತಂದದ್ದೇ ದೊಡ್ಡ ಸಾಧನೆ ಎಂದು ಬಡಾಯಿ ಕೊಚ್ಚಿಕೊಂಡ. ಇವು ನಿಜವಾದ ಬಾಗಿಲುಗಳಲ್ಲವೆಂದು ಹಿಂದುಗಳು ಲಕ್ಷ್ಯಮಾಡದೆ ಇದ್ದರು. ಹಿಂದುದೇಶದ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ನೋವಾಯಿತು. ಪ್ರಪಂಚದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟು ನಷ್ಟಕರವಾದ ಯುದ್ಧ ಇನ್ನು ಯಾವುದೂ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಇತಿಹಾಸಕಾರ ಕಾಯೆ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಹೀರಟ್‌ನಿಂದ ಪರ್ಷಿಯನರ ಸೈನ್ಯ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಹೋದಮೇಲೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆ ವಹಿಸಲು ಯಾವ ನ್ಯಾಯವೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ದೋಸ್ತ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜನಾಗಿ ರಷ್ಯ ದೇಶದೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಯಾವ ಅಡ್ಡಿಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಒತ್ತಾಯದಿಂದ ರಷ್ಯನರ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯನ್ನು ಕಾಬೂಲಿನಿಂದ ವಾಪಸ್ಸು ಕಳುಹಿಸಿದ. ದೋಸ್ತ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಾ ಷೂಜನಿಗಿಂತ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ದಕ್ಷತೆ ಮತ್ತು ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ. ಲಾರ್ಡ್ ಆಕ್ಲಂಡ್, ಷಾ ಷೂಜನನ್ನು ಅಮೀರನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು ಯತ್ನಿಸಿದ್ದು ದೊಡ್ಡ ತಪ್ಪು. ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಸೈನಿಕ ಉಪಯುಕ್ತತೆಗೆ ವಿರೋಧವಾಗಿ ಈ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತೆಂದು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ದೋಸ್ತ್ ಮಹಮ್ಮದ್ 1863ರವರೆಗೂ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸ್ನೇಹವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿ ಕೊಂಡ, ಆದರೆ ಆತ ಸತ್ತಮೇಲೆ (1863) ಸಿಂಹಾಸನದ ಬಾಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆಗೆ ಅವನ 16 ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಜಗಳವುಂಟಾಯಿತು. ದೋಸ್ತ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಷೇರ್ ಅಲಿ ತನ್ನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯೆಂದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ತಿಳಿಸಿದ್ದ. ಆದರೆ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಫ್ಜಲ್ ಮತ್ತು ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಸ್ಸಿಮ್‌ಖಾನ್‌ರು ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ವಾರಸುದಾರರಾಗಿ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಲು ಸಿದ್ಧತೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ವೈಸರಾಯ್ ಲಾರ್ಡ್ ಲಾರೆನ್ಸ್ ಷೇರ್ ಅಲಿಯನ್ನು ಕಾಬೂಲಿನ ರಾಜನಾಗಿ ಮಾನ್ಯ ಮಾಡಿದ್ದರೂ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಒಳ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆ ವಹಿಸುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಖಂಡಿತ ವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದ. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ತಾಟಸ್ಥ್ಯ ನೀತಿಯೇ ಸರಿಯೆಂದೂ ಅದರಿಂದ ಆಫ್ಘನರ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದೆಂದೂ ಆತ ನಂಬಿದ್ದ. 1868ರಲ್ಲಿ ಷೇರ್ ಅಲಿ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಭದ್ರವಾದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸ್ನೇಹವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ. ಲಾರ್ಡ್ ಮೇಯೋ ಮತ್ತು ಲಾರ್ಡ್ ನಾರ್ತ್‌ಬ್ರೂಕರ್ ಲಾರೆನ್ಸ್‌ರ ನೀತಿಯನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಲಾರ್ಡ್ ಲಿಟ್ಟನ್ ತಾಟಸ್ಥ್ಯನೀತಿಯನ್ನು ರದ್ದುಮಾಡಿದ ಪರಿಣಾಮ ವಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ವಿಪತ್ತನ್ನು ಅನುಭವಿಸಬೇಕಾಯಿತು.

ಷೇರ್‌ಅಲಿಯೊಡನೆ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾದ ವ್ಯಾವಹಾರಿಕ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಲಾರ್ಡ್ ಲಿಟ್ಟನ್ ನಿಶ್ಚಯಿಸಿದ. ಅಮೀರ್‌ನ ಷರತ್ತುಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿ, ಹೊರಗಿನಿಂದ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆದರೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡುವುದಾಗಿ ಲಿಖಿತ ಭರವಸೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟ. ಆದರೆ ಷೇರ್‌ಅಲಿ ಹೀರಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟ್‌ನ ನೇಮಕಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಬೇಕಾಯಿತು. ರಾಣಿ ಭಾರತದ ಚಕ್ರವರ್ತಿನಿ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಒಪ್ಪಲು ಷೇರ್‌ಅಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನಿಯೋಗ ಮಂಡಳಿಯೊಂದನ್ನು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾಗತಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಷೇರ್‌ಅಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಯಾವ ರೀತಿಯಾದ

ಭರವಸೆಯನ್ನೂ ಕೊಡಲು ನಿರಾಕರಿಸಿದ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟ್‌ನ ನೇಮಕಕ್ಕೂ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ಇವೇ ಎರಡನೆಯ ಆಫ್ಘನ್ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು. ರಷ್ಯ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟನ್ ಎಂಬ ಎರಡು ಕಬ್ಬಿಣದ ಮಡಕೆಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಒಂದು ಮಣ್ಣಿನ ಸಣ್ಣ ಮಡಕೆ ಎಂದು ಲಿಟ್ಟನ್ ತಿಳಿದಿದ್ದ. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಬಲವಾದ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗದೇ ಇರಲು ಅದನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಒಡೆದರೆ ಅನುಕೂಲವೆಂದು ಆತ ಭಾವಿಸಿದ, ಡಿಸ್ರೇಲಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿ ನೀತಿಯನ್ನು ಲಾರ್ಡ್ ಲಿಟ್ಟನ್ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಿದ.

ಎರಡನೆಯ ಆಫ್ಘನ್ ಯುದ್ಧ (1878–80): ರಷ್ಯನ್ನರ ಬೆದರಿಕೆಯಿಂದ ಷೇರ್‌ಅಲಿ ರಷ್ಯ ದೇಶದೊಡನೆ ಶಾಶ್ವತವಾದ ಸ್ನೇಹಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಬೇಕಾಯಿತು. ಕಾಬೂಲಿನಲ್ಲಿ ರಷ್ಯನ್ನರ ಮಂಡಳಿ ಬಂದಿದ್ದನ್ನು ತಿಳಿದು ಲಾರ್ಡ್ ಲಿಟ್ಟನ್ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಯಭಾರಿಯ ನೇಮಕಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಬೇಕೆಂದು ಷೇರ್‌ಅಲಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದ. ಷೇರ್‌ಅಲಿ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ರಷ್ಯನ್ನರ ನಿಯೋಗ ಕಾಬೂಲನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೂ ಲಾರ್ಡ್ ಲಿಟ್ಟನ್ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟನ ನೇಮಕಕ್ಕೆ ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸಿದ. ಷೇರ್‌ಅಲಿ ರಷ್ಯದ ಕೈಗೊಂಬೆಯಾಗಲು ಅವಕಾಶಕೊಡಬಾರದೆಂದು ಲಿಟ್ಟನ್ನನ ಆಶೆ. ಸ್ವತಂತ್ರ ಪ್ರಭುವಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟ್‌ನ ನೇಮಕಕ್ಕೆ ಷೇರ್‌ಅಲಿ ಒಪ್ಪದೇ ಇದ್ದದ್ದು ಸರಿ. ಬಲವಂತದಿಂದ ನೇಮಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಯಾವ ಹಕ್ಕೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಲಿಟ್ಟನ್ ಬಲವಂತದಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಯಭಾರಿಯನ್ನು ಹೇರಿದ. ಷೇರ್‌ಅಲಿ ಕಾಬೂಲಿನಲ್ಲಿದ್ದ ರಷ್ಯನ್ನರ ರಾಯಭಾರಿಯ ಸಲಹೆಯನ್ನು ಕೇಳಿದ್ದು ಲಿಟ್ಟನ್‌ನಿಗೆ ಉದ್ರೇಕ ಉಂಟುಮಾಡಿತು. ಲಿಟ್ಟನ್ ಸರ್ ನೆವಿಲ್ ಛೇಂಬರ್‌ಲಿನ್‌ನನ್ನು ಪೆಷಾವರ್‌ಗೆ ನಿಯೋಗಿಯಾಗಿ ಕಳುಹಿಸಿದ. ನಿಯೋಗಕ್ಕೆ ಮಸೀದಿಯಿಂದ ಮುಂದಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಅಲಿ ಅವಕಾಶ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ಲಿಟ್ಟನ್‌ನಿಗೆ ಕೋಪ ಬಂದು 1878 ನವೆಂಬರ್ ತಿಂಗಳಿನಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ನಿರ್ಧಾರ ಕೈಗೊಂಡ. ಅಮೀರ್ ಯಾವ ಷರತ್ತೂ ಇಲ್ಲದೆ ಕ್ಷಮಾಪಣೆ ಕೇಳಬೇಕೆಂದೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಯಭಾರಿಯ ನೇಮಕಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಬೇಕೆಂದೂ ತಿಳಿಸಲಾಯಿತು. ಜವಾಬು ಬರದೇ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯಗಳು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಲು ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ತನ್ನ ದೇಶದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಸಹಾಯ ಮಾಡಲು ಷೇರ್ ಅಲಿ ರಷ್ಯ ದೇಶಕ್ಕೆ ಮನವಿಮಾಡಿದ. ಆದರೆ ರಷ್ಯ ಯಾವ ಸಹಾಯವನ್ನೂ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಷೇರ್ ಅಲಿ ದಿಕ್ಕಿಲ್ಲದೆ ಓಡಿಹೋಗಿ 1879 ಫೆಬ್ರವರಿಯಲ್ಲಿ ಸತ್ತುಹೋದ. ಅವನ ಮಗ ಯಾಕೂಬ್ ಖಾನ್ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಶರಣಾಗತನಾಗಿ ಗಂಡಮಕ್ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಯಾಕೂಬ್ ಖಾನ್ ತನ್ನ ವಿದೇಶ ನೀತಿಯನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಸೂಚನೆಯಂತೆ ರೂಪಿಸುವುದಾಗಿ ಒಪ್ಪಿದ. ಕಾಬೂಲಿನಲ್ಲಿ ಕಾಯಂ ಆಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟ್‌ನನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ಸಮ್ಮತಿಸಿದ. ಕುರಂ ಕಣಿವೆಯನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಕೊಡಲು ಒಪ್ಪಿದ. ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಸೈನ್ಯ, ಧನ ಮತ್ತು ಇತರ ಯುದ್ಧ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ಸಹಾಯವನ್ನು ಮಾಡುವುದಾಗಿಯೂ ಅಮೀರನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಸ್ಥಿರವಾಗಿರಿಸಲು ಸಕಲ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡುವುದಾಗಿಯೂ ಭರವಸೆ ಕೊಟ್ಟಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ಸೈನ್ಯ ಪಡೆಗಳನ್ನು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಿಂದ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಕರೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಒಪ್ಪಿದರು. ರಾಬರ್ಟ್ಸ್ ಎಂಬ ಇತಿಹಾಸಕಾರನ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಈ ಒಪ್ಪಂದ ಲಿಟ್ಟನ್ನನ ಆಫ್ಘನ್ ನೀತಿಯ ಪರಮಾವಧಿ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಒಪ್ಪಂದ ಡಿಸ್ರೇಲಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಒಂದು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಗಡಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. ಆದರೆ ಈ ಒಪ್ಪಂದ ಕೇವಲ ಕ್ಷಣಿಕವಾದದ್ದು. ಆಫ್ಘನ್ನರು ಕಾಬೂಲಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟ್‌ನ ನೇಮಕಕ್ಕೆ ವಿರೋಧ ತೋರಿಸಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಅಧೀನನಾದ ಯಾಕೂಬ್‌ನನ್ನು ನಿಕೃಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡರು. ಸ್ಥಿರತೆ, ಶೀಲಗಳಿಲ್ಲದ ಹೊಸನವಾಬನ ನುಣಚಿಕೊಳ್ಳುವ ಗುಣ ಹೊರಬಿತ್ತು. ಕಾಬೂಲಿಗೆ ಬಂದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಡ್ ಕಾವಗ್ನರಿಯನ್ನು ಕೇವಲ ಒಂದೂವರೆ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಆಫ್ಘನ್ ಸೈನಿಕರು ಕೊಂದು ಹಾಕಿದರು. ಈ ಕೊಲೆ ಗಂಡಮಕ್ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ತಿಲಾಂಜಲಿಯಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯಗಳನ್ನು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ತತ್‌ಕ್ಷಣವೇ ರವಾನಿಸಲಾಯಿತು. 1879 ಅಕ್ಟೋಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಛರಸಿಯಾಬ್ ಕದನದಲ್ಲಿ ಆಫ್ಘನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರು. ಯಾಕೂಬನನ್ನು ಕೈದಿಯಂತೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಒಡೆಯಲು ಸಂಕಲ್ಪಿಸಿತು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ದೋಸ್ತ್ ಮಹಮ್ಮದನ ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ಅಬ್ದುಲ್ ರಹಮಾನ್ ರಂಗಭೂಮಿಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ. ಇದುವರೆಗೂ ರಷ್ಯ ಸರ್ಕಾರದ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಬ್ದುಲ್ ರಹಮಾನ್ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಬಂದು ತನ್ನ ಅದೃಷ್ಟವನ್ನು ಪರೀಕ್ಷೆ ಮಾಡಿದ. ಕಾಲ ವಿಳಂಬ ಮಾಡದೆ ಲಿಟ್ಟನ್ ಅಬ್ದುಲ್ ರಹಮಾನ್‌ನನ್ನು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಅಮೀರನಾಗಿ ಮಾನ್ಯ ಮಾಡಬೇಕೆಂದಿರುವಾಗ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ 1880ರಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಸರ್ಕಾರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದರಿಂದ ಲಿಟ್ಟನ್ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಹೋಗಬೇಕಾಯಿತು. ಲಾರ್ಡ್ ಲಿಟ್ಟನ್ ಅಬ್ದುಲ್ ರಹಮಾನ್‌ನನ್ನು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಅಮೀರನಾಗಿ ಅಂಗೀಕರಿಸಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ವಿನಾ ಬೇರೆ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ಯಾವ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನೂ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಕೂಡದೆಂದೂ ಪಿಷಿನ್ ಮತ್ತು ಸಿಬಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿರಬೇಕೆಂದೂ ಷರತ್ತು ಹಾಕಿದ. ಅಮೀರನಿಗೆ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಪ್ರತಿ ವರ್ಷವೂ ಸಹಾಯ ಧನವನ್ನು ಕೊಡಲು ಒಪ್ಪಿತು. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ವಿದೇಶ ನೀತಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ಕಾಬೂಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟ್‌ನ ನೇಮಕದ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಈ ತೀರ್ಮಾನ ಬಹುಕಾಲದವರೆಗೂ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಅಬ್ದುಲ್ ರಹಮಾನ್ ಅಮೀರನಾಗಿರುವವರೆಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದೊಡನೆ ವಿರಸವಿಲ್ಲದ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಅಯೂಬ್ ಖಾನ್, ಅಬ್ದುಲ್ ರಹಮಾನ್‌ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಆಕ್ಷೇಪಿಸಲು ಮೈವಾಂಡ ಮತ್ತು ಕಂದಹಾರ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಲಾಯಿತು. ಲಾರ್ಡ್ ಲಿಟ್ಟನ್ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯಪಡೆಗಳನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಕರೆಸಿಕೊಂಡ. ಎರಡನೆಯ ಆಫ್ಘಾನ್ ಯುದ್ಧ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ದೊಡ್ಡ ಅನರ್ಥವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಲಾರ್ಡ್ ಲಿಟ್ಟನ್ ಆಕ್ರಮಣ ನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದನೆಂದೂ ಮೊದಲನೆಯ ಆಫ್ಘನ್ ಯುದ್ಧದಿಂದ ಪಾಠ ಕಲಿಯಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಖಂಡಿಸುವವರಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೂ ಈ ಯುದ್ಧದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ರಷ್ಯದ ಪರ ಇದ್ದ ಷೇರ್ ಅಲಿಯನ್ನು ತೆಗೆದುಹಾಕಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದೊಡನೆ ಸ್ನೇಹ ಸೂಚಿಸಿದ ಅಬ್ದುಲ್ ರಹಮಾನ್‌ನನ್ನು ಅಮೀರನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದು ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಸಾಧನೆಯೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಕಾಬೂಲಿನಲ್ಲಿ ರಷ್ಯನ್ನರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಕೇಲತ್‌ನ ಖಾನ್ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಪ್ರಾಂತವಾಯಿತು. ಕ್ವೆಟ್ಟವೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಹತೋಟಿಗೆ ಬಂತು.

1884ರಲ್ಲಿ ಮೆವವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಇದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಕಳವಳವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು. 1885 ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪಂಜದೇ ಘಟನೆ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಮತ್ತು ಆಫ್ಘನ್ ಸೈನಿಕರಿಗೆ ಹೋರಾಟ ನಡೆದು ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಅಪಾಯಕರವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂತು. ಆದರೆ ವೈಸರಾಯ್ ಲಾರ್ಡ್ ಡಫರಿನ್ನನ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದಲೂ ಅಬ್ದುಲ್ ರಹಮಾನ್ ತೋರಿಸಿದ ಆತ್ಮಸಂಯಮದಿಂದಲೂ ವಿಷಮಸ್ಥಿತಿಗೆ ಅವಕಾಶವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅಬ್ದುಲ್ ರಹಮಾನ್ ಈ ಘಟನೆಯನ್ನು ಉಪೇಕ್ಷಿಸಿದ. ಕೊನೆಗೆ ಪಂಜದೇ ತನಗೆ ಸೇರಿದ್ದೇ ಎಂದು ಸಂಶಯಪಟ್ಟ. ಯುದ್ಧದ ಹೆದರಿಕೆ ಮಾಯವಾಯಿತು. ಆಕ್ಸಸ್ (ಆಮಾ ದಾರ್ಯ) ನದಿಯನ್ನು ರಷ್ಯದ ಗಡಿಯಾಗಿ ಅಂಗೀಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಲಾರ್ಡ್ ಡಫರಿನ್ನನ ಚಾತುರ್ಯ ಮತ್ತು ವಾತ್ಸಲ್ಯದಿಂದ ಈ ಸಮಸ್ಯೆ ಶಾಂತರೀತಿಯಾಗಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಎರಡು ಬೀಸುವ ಕಲ್ಲಿನಮಧ್ಯೆ ಸಿಕ್ಕಿಕೊಂಡು ಪುಡಿಯಾಗಿದೆ. ದೇವರ ರಕ್ಷಣೆಯಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ದೇಶ ಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಕರಡಿಗಳ ವಕ್ರದೃಷ್ಟಿಗೆ ಬಿದ್ದಿರುವ ಬಡಮೇಕೆಯಂತೆ ಯಾವಾಗಲೋ ಆಹುತಿ ಆಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದು ಅಬ್ದುಲ್ ರಹಮಾನ್ ಸಂಕಟದಿಂದ ನುಡಿದ ಮಾತು.

1991ಲ್ಲಿ ಅಬ್ದುಲ್ ರಹಮಾನ್ ಸತ್ತ. ಹಬೀಬ್‌ಉಲ್ಲ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಹೊಸ ಅಮೀರ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದೊಡನೆ ಸ್ನೇಹ ತೋರಿಸಲಿಲ್ಲ. 1905ರಲ್ಲಿ ಈ ಮನಸ್ತಾಪದ ಬದಲು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಸ್ನೇಹ ಉಂಟಾಗಿ ಅಮೀರ್ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಂದ ಧನಸಹಾಯ ಪಡೆದ. ಆದರೂ ಅಮೀರ ರಷ್ಯದ ಪರ ಎಂದು ಸಂಶಯಪಡಲಾಯಿತು. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನು ರಷ್ಯ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿತು. ಇನ್ನು ಮುಂದೆ ರಷ್ಯ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಸಲಹೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಸಮ್ಮತಿಸಿತು. ಆದರೆ ಅಮೀರ ಈ ಷರತ್ತುಗಳನ್ನು ಅನುಮೋದಿಸಲಿಲ್ಲ. 1919ರಲ್ಲಿ ಹಬೀಬ್‌ಉಲ್ಲ ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟ. ಪ್ರಜೆಗಳು ಅವನ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರೀತಿಯ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಹಬೀಬ್‌ಉಲ್ಲನ ಮಗನಾದ ಅಮಾನುಲ್ಲ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ವಿರೋಧ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ. ಇದೇ ಮೂರನೆಯ ಆಫ್ಘಾನ್ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ರಷ್ಯನ್ನರ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದ ಅಮಾನುಲ್ಲ ತನ್ನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಘೋಷಿಸಿ ಭಾರತದ ಗಡಿಯಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿದ. ಕೊನೆಗೆ 1919ರಲ್ಲಿ ರಾವಲ್ಪಿಂಡಿ ಒಪ್ಪಂದವಾಯಿತು. ಅದರಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ಇನ್ನು ಮುಂದೆ ಧನಸಹಾಯವನ್ನೂ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. 1922ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್‌ನಲ್ಲಿ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಒಬ್ಬ ಆಫ್ಘನ್ ಮಂತ್ರಿಯನ್ನು, ಕಾಬೂಲಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪರವಾಗಿ ಒಬ್ಬ ಮಂತ್ರಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಆಫ್ಘನ್ನರು ಅಮಾನುಲ್ಲನ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ 1928ರಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದರು. ಕೊನೆಗೆ ನಾದಿರ್‌ಷಹ ಅಮೀರನಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರೊಡನೆ ಸ್ನೇಹದಿಂದ ವರ್ತಿಸಿದ. ಈಗ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿದೆ. ಈಚೆಗೆ ದೇಶದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯ ಯೋಜನೆಗಳು ಕಾರ್ಯಗತವಾಗುತ್ತಿವೆ. ಗುಲಾಮಗಿರಿ ರದ್ದಾಗಿದೆ. ಕಡ್ಡಾಯಶಿಕ್ಷಣ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿವೆ. 1947 ರಿಂದೀಚೆಗೆ ಫಕ್ತೂನಿಗಳು ತಮಗೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಾಷ್ಟ್ರ ಬೇಕೆಂದು ಒತ್ತಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ತರವಾಯದಲ್ಲಿನ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿನ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಹಮಿದ್ ಕರ್ಜಾಯ್‌ವರೆಗಿನ ಅವಧಿಯವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಬಹುದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ. (ಬಿ.ಎಸ್.ಕೆ.)

1930–70ರ ತನಕ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರವಾದ ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವವಿತ್ತು. ಅನಂತರ ರಷ್ಯ ಬೆಂಬಲಿತ ಕಮ್ಯುನಿಷ್ಟರು ಹಿಡಿತ ಸಾಧಿಸಿದರು. 1989ರಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರರು ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿ ರಷ್ಯ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಹೊರಹಾಕಿದಾಗ ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಮೂಲಭೂತವಾದಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. 1996ರಲ್ಲಿ ತಾಲಿಬಾನ್‌ರು ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಒಸಮಾ ಬಿನ್ ಲಾಡನ್‌ನ ಸಹಚರರು 2001 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 11 ರಂದು ಅಮೆರಿಕದ ವಿಶ್ವವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರದ (ಡಬ್ಲ್ಯೂಟಿಸಿ) ಮೇಲೆ ನಡೆಸಿದ ಬಾಂಬ್ ಧಾಳಿಯಿಂದಾಗಿ ಈ ದೇಶದ ಮೇಲೆ ಅಮೆರಿಕ ಬೆಂಬಲಿತ ಮಿತ್ರ ಸೈನ್ಯ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ ಪರಿಣಾಮ ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದ ಸಾವು–ನೋವುಗಳಿಗೆ ಈಡಾಗಬೇಕಾಯಿತು. ಈಗ ಹಮೀದ್ ಬರ್ಜಾಯಿ ನೇತೃತ್ವದ ಪ್ರಜಾಸರ್ಕಾರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿದೆ.(ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಆಫ್ರಿಕ: ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಭೂಖಂಡಗಳ ನಡುವಿನ ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ಭೂಖಂಡ. ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಅಥವಾ ಭೌಗೋಳಿಕ ತಡೆಗಳಿಲ್ಲದ ಒಂದು ವಿಸ್ತಾರ ಪ್ರದೇಶ. ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವೈವಿಧ್ಯಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಹವೆ ಕಾರಣ. ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದ ಹಿತಕರವಾದ ಹವಾಗುಣ ಕ್ರಮೇಣ ಭೂಮಧ್ಯರೇಖೆಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರೂಕ್ಷವಾಗುತ್ತದೆ. ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಹೋದಂತೆಲ್ಲ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಸಹನೀಯವಾಗುತ್ತದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಮಳೆ ಆಗುತ್ತದೆ. ನೈಲ್ ನದಿ ಉತ್ತರದ ಮರಳುಗಾಡಿನ ಮಧ್ಯೆ ಒಂದು ಫಲವತ್ತಾದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಇಲ್ಲಿಯ ಸ್ಥಿತಿ ಸು.10,00,000 ವರ್ಷಗಳಿಂದಲೂ ಬದಲಾಯಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಹವಾಗುಣದ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ಆದಿಮಾನವನ ಉಗಮ ಮತ್ತು ವಿಕಾಸಗಳನ್ನರಿಯಲು ಅತ್ಯಾವಶ್ಯಕ.

ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಆಫ್ರಿಕ ಆದಿಮಾನವನ ಉಗಮ ಮತ್ತು ವಿಕಾಸ ಸ್ಥಾನವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಮಾನವನ ಉಗಮವನ್ನು ಅವನಿಂದ ತಯಾರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಉಪಕರಣಗಳ ಪರಿಶೋಧನೆಯಿಂದ ನಿರ್ಧರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಇವು ಇವನ ದೈಹಿಕ ಮತ್ತು ಮಾನಸಿಕ ವಿಕಾಸದ ಹೆಗ್ಗುರುತುಗಳು.ಇಲ್ಲಿ ಮಾನವ ವಿಕಸನದ ಮೊದಲ ಹಂತವಾದ ಹೋಮೊ ಹ್ಯಾಬಿಲಿಸ್ ಅಸ್ಥಿ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಹೋಮೊ ಎರೆಕ್ಟಸ್, ಮತ್ತು ಹೋಮೊ ಸೇಪಿಯನ್ಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಕೊನೆಯ ವಿಕಸನ ಹಂತಗಳ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಯುರೋಪ್, ಭಾರತ, ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಚೀನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಆಫ್ರಿಕದ ಇಥಿಯೋಪಿಯ, ಕೀನ್ಯ, ಟಾಂಜನಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸು.40 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷ

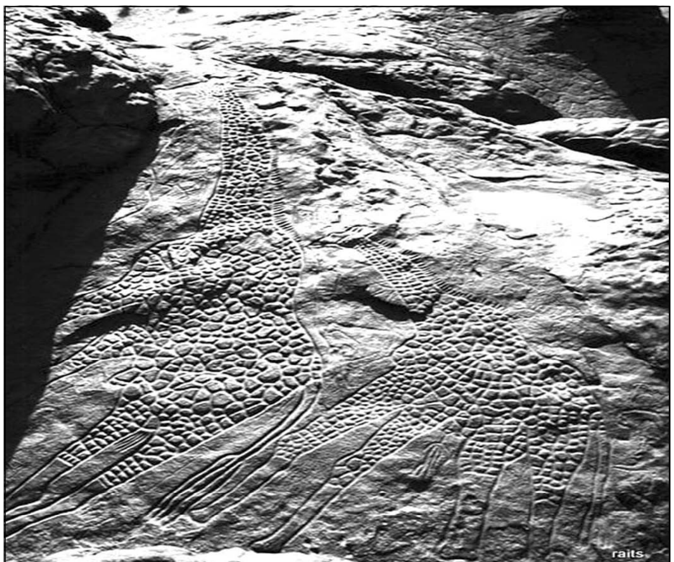
ಜಿರಾಫೆ, ಶಿಲಾಚಿತ್ರ

ಹಿಂದಿನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಕೆಲವು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಸು.25 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಮನುಷ್ಯನ ಪೂರ್ವಜರ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಉತ್ತರ ಕೆನ್ಯದ ಕೂಬಿಫೋರದಲ್ಲಿಯ ತರ್ಕಾನ ಸರೋವರದ ಪೂರ್ವದಂಚಿನಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದೆ. ಇದುವರೆಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಇವು. ಟಾಂಗನಿಕ ಸರೋವರದ ಬಳಿಯಿರುವ ಓಲ್ಡುವಾಯ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಸು.17 ಲಕ್ಷ 50 ಸಾವಿರ ವರ್ಷ ಹಿಂದಿನ ಅಸ್ಥಿ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಲೀಕಿ ದಂಪತಿಗಳು ಶೋಧಿಸಿ ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಸು.70 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಮನುಷ್ಯನ ತಲೆಬುರುಡೆಯೊಂದು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಚಾಡ್ ಸರೋವರದ ಹತ್ತಿರ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಪ್ರಪಂಚದ ನಾನಾ ಭಾಗಗಳ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರು, ಭೂವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು, ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಗಂಭೀರವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಇದರ ಕಾಲವನ್ನು ಪೊಟ್ಯಾಷಿಯಂ ಆರ್ಗನ್ ಟೆಸ್ಟ್ ಎಂಬ ತಂತ್ರದಿಂದ ಗೊತ್ತುಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಅತ್ಯಂತ ಪುರಾತನವಾದ ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತ ಉಪಕರಣ ಉತ್ಪಾದನಕಲೆ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿ, ಬೆಳೆದು ಅಲ್ಲಿಂದ ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯ ಖಂಡಗಳಿಗೆ ಹರಡಿತೆಂಬ ವಾದ ಸರಿಯೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ವಾದವನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸಲು ಆಸ್ಟ್ರಲೋಪಿಥೆಕಸ್ ಎಂಬ ಮಾನವನ ಮತ್ತು ಅವನಿಗಿಂತಲೂ ಹಿಂದಿನದಾದ ಪ್ರೋಕಾನ್ಸಲ್ ಆಫ್ರಿಕಾನಸ್ ಬಗೆಯ ಚತುಷ್ಪಾದಿ ಕಿರು ಮಂಗಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಕನಮ್, ಕಂಜೆರ, ಫ್ಲಾರಿಸ್‌ಬದ್‌ಗಳೋ ಮಾನವನ ಅವಶೇಷಗಳು ಆದಿ ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೂ ಬಾಸ್ಕಾಪ್ ಮತ್ತು ಸಿಂಗ ತಲೆಬುರುಡೆಗಳು ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೂ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದ ಪ್ರೋಟೊ-ಆಸ್ಟ್ರಲಾಯಿಡ್ ಗುಂಪಿನಿಂದ ಕ್ರಮೇಣ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಪೂರ್ಣ ಬಾಸ್ಕಾಪ್ ಮತ್ತು ಬುಷ್ಮನಾಯಿಡ್ ಗುಂಪುಗಳ ವಿಕಾಸವಾಯಿತು.

ಆದಿಶಿಲಾಯುಗ: ಆಫ್ರಿಕದ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪರಿಶೀಲನೆ ಪೂರ್ವಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಅತಿ ಪುರಾತನವಾದ ನದಿ-ಕಣಿವೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುವ ಉರುಟು ಬೆಣಚು ಕಲ್ಲುಗಳ ಅಂಚಿನಿಂದ ಏಮ್ಮುಖ ಅಥವಾ ದ್ವಿಮುಖವಾಗಿ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಎಬ್ಬಿಸಿ ಮೊನೆಯುಳ್ಳ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವುಗಳನ್ನು ಕಫುವಾನ್ (ಕಫೂನದಿ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು) ಮತ್ತು ಓಲ್ಡೊವಾನ್ (ಓಲ್ಡುವಾಯ್ ಕಮರಿಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಕಂಡುಬಂದದ್ದು) ಎಂದು ವಿಭಾಗಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕಫುವನ್ ಆಯುಧಗಳು ಬಹುಶಃ ಮಾನವನಿರ್ಮಿತವಲ್ಲ. ಪ್ರಕೃತಿಯ ಆಕಸ್ಮಿಕಗಳೆಂದು ಹಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ನಿರಾಕರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ಉಪಕರಣಗಳು ಮಾನವನಿರ್ಮಿತವೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ಉಪಕರಣಗಳು ಟಾಂಗನೀಕ ಪ್ರದೇಶದ ಓಲ್ಡುವಾಯ್ ಕಮರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಬಹು ಪುರಾತನ ಭೂಪದರಗಳಲ್ಲೂ ಅಷ್ಟೇ ಪುರಾತನವಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಆದಿ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಓಲ್ಡುವಾಯ್ ಕಮರಿಯ ಶೋಧನೆ ಬಹಳ ನೆರವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕ್ರಮಾಗತ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಉರುಟು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಉಪಕರಣಗಳು ಅನಂತರ ಕೈ ಕೊಡಲಿಗಳ ಹಂತ ಹಂತವಾದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರಕುವುದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಸಮಕಾಲೀನ ಮಾನವ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದು ಮಾನವನ ಕ್ರಮಬದ್ಧ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಬೇಕಾದ ಖಚಿತ ಆಧಾರಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಉಗಾಂಡ, ಕೆನ್ಯಾ, ಆಲ್ಜೀರಿಯ, ರೊಡೇಷಿಯ, ಅಂಗೋಲ ಮತ್ತು ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ವಾಲ್ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಹಂತದ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಮಾನವಾವಶೇಷಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ.

ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದ ಕೈಕೊಡಲಿ ಮತ್ತಿತರ ಉಪಕರಣಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಓಲ್ಡುವಾಯ್ ಕಮರಿ ಮತ್ತು ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಉಪಯೋಗದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಉಪಕರಣಗಳ ಆಕೃತಿ ಉತ್ತಮಗೊಂಡಿವೆ. ಯುರೋಪಿನ ಲೆವಾಲ್ವ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಕಲ್ಲುಚಕ್ಕೆಗಳ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ವಿಧಾನ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಂಗವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿತ್ತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುಖ್ಯಕೇಂದ್ರಗಳು ಓಲ್ಡುವಾಯ್ ಕಮರಿ, ವಾಲ್‌ನದೀ ಕಣಿವೆ, ರೊಡೀಷಿಯ, ಕಾಂಗೊ, ಕೆನ್ಯ, ಉಗಾಂಡ, ಮೊರಾಕೊ, ಟ್ಯುನೀಷಿಯ ಮತ್ತು ನೈಲ್‌ನದಿ ಕಣಿವೆ-ಮುಂತಾದುವು. ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳೇ ಅಲ್ಲದೆ ಮರದ ಆಯುಧಗಳು, ಸಸ್ಯಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಮಧ್ಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಆಫ್ರಿಕಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ.

ಮಧ್ಯಶಿಲಾಯುಗ: ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಫೌರೆಸ್ಮಿತ್ ಮತ್ತು ಸ್ಯಾಂಗೋವನ್, ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಟಿಲ್‌ಬೇ, ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಪ್ಸಿಯನ್, ಇಷಂಗಿಯನ್, ಲುಪೆಂಬಾನ್ ಮತ್ತು ಪಿಟೋಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಅಟೇರಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಹರಡಿಕೊಂಡಿದ್ದುವು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೈಕೊಡಲಿ, ಬಾಚಿಗಳ (ಕ್ಲೀವರ್ಸ್) ಜೊತೆಗೆ ಕ್ರಮೇಣ ತೆಳುವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಹೆರೆಯುವ ಸಾಧನಗಳಾಗಿ ಮತ್ತು ಈಟಿ, ಭರ್ಜಿಗಳ ಚೂಪು ಮೊನೆಗಳಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಕೈಕೊಡಲಿಗಳು ಸಣ್ಣವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಕೌಶಲದಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಬಿಡಿಯಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಬದಲು ಸಂಯುಕ್ತ ಉಪಕರಣಗಳಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಆಫ್ರಿಕದ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.80,000 ವರ್ಷಗಳ ಈಚಿನವು) ದೊರೆತಿವೆ.

ಅಂತ್ಯಶಿಲಾಯುಗ: ಅಂತ್ಯಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬರಲಾರಂಭಿಸಿದುವು. ಈ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 10,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನವು. ಆದರೆ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಹಳೆಯವಾಗಿದ್ದು 15-16ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳವರೆಗೂ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದುವು. ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆದಿ ಶಿಲಾಯುಗದ ಅಂಗವಾಗಿ ಬೆಳೆದುಬಂದು ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರಬಲವಾಯಿತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಹೆರೆಯುವ ಆಯುಧಗಳು, ಮೊನಚಾದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಮುಕ್ಕೋಣಗಳು, ಸುಧಾರಿತ ವಿಧಾನಗಳಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಫ್ರಿಕದ ಮಾನವ ಮೊತ್ತಮೊದಲಿಗೆ ಪ್ರಾಣಿ ಬೇಟೆಯಾಡಲು ಬಿಲ್ಲು ಬಾಣಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಂಡ. ಈ ಹೊಸ ವಿಧಾನದಿಂದ ಇವನ ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಸುಲಭವಾಗಿ ಇವನ ಜೀವನಮಟ್ಟ ಸ್ವಲ್ಪ ಸುಧಾರಿಸಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಫ್ರಿಕದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ವರ್ಣಿಸಿರುವ, ಮೂಡಿಸಿರುವ ಮಾನವ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇದುವರೆಗೆ ಆಹಾರ ಸಂಪಾದನೆಯಲ್ಲೇ ಬಹಳ ಶ್ರಮಿಸಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಕಾಲ ಈ ಸುಧಾರಿತ ವಿಧಾನಗಳಿಂದ ಉಳಿದು ಇದನ್ನು ಇವರು ಮಾನಸಿಕ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ನಿಯೋಜಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಅಂತ್ಯಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಸ್ಮಿತ್‌ಫೀಲ್ಡ್ ಮತ್ತು ವಿಲ್ಟನ್, ಪಶ್ಚಿಮ, ಮಧ್ಯ ಆಫ್ರಿಕಗಳಲ್ಲಿ ಷಿಟೋಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ನಚಿಕುಫಾನ್, ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಪ್ಸಿಯನ್ ಮತ್ತು ಓರಾನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5,000ದಲ್ಲೇ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ನವಶಿಲಾಯುಗ: ಸುಮಾರು ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಮೊದಲು ಈಜಿಪ್ಟಿಗೂ ಅಲ್ಲಿಂದ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೂ ಕ್ರಮೇಣ ಹರಡಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಆದರೆ

ನಾಗರಿಕತೆಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದೊಡಗೂಡಿದ ಇಂಥ ನವ ಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಆಫ್ರಿಕದ ಒಳಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಮುಂದುವರಿದ ಪ್ರದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ಹಿಂದುಳಿದ ಜನ ಕೂಡ ಹಲವಾರು ಅಂಶಗಳನ್ನು ಪಡೆದರು. ಈ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ನಯ ಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳೂ ಕೈಬಾಚಿಗಳೂ ಸುತ್ತಿಗೆಗಳೂ ನೆಲ ಕೊಚ್ಚುವ ಮರದ ಕೋಲಿಗೆ ಭಾರವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ರಂಧ್ರ ಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲುಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಸ್ವಲ್ಪ

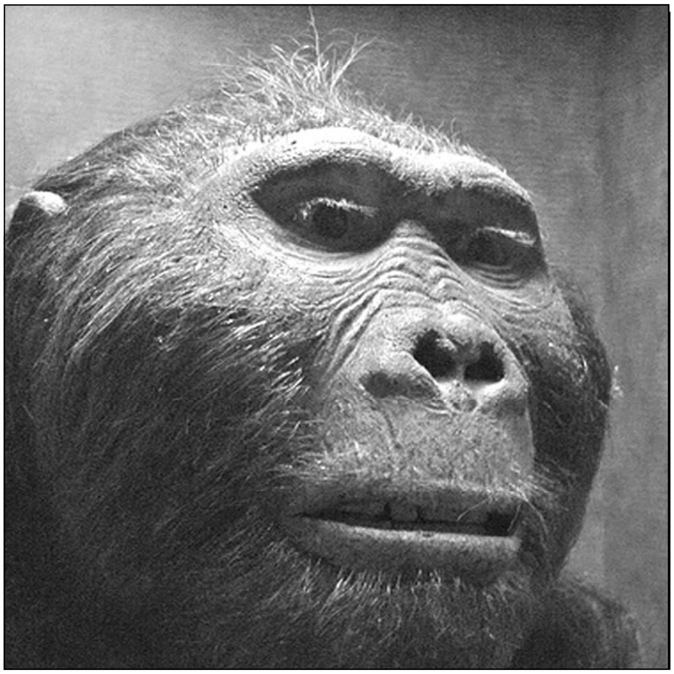

ಜಿಂಜಾಂತ್ರೊಪಸ್

ಕಾಲಾನಂತರ ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಒರಟಾದ ಮಡಕೆಗಳ ಬಳಕೆಯೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕದ ಸುಧಾರಿತ ನೂತನ ಶಿಲಾಯುಗದ ಎಲಿಮೆಂಟಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಉದ್ಭವವಾದ ಚೂಪಲಗುಳ್ಳ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಉತ್ತಮ ಮಡಕೆಗಳೂ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ತರಹದ ಕಲ್ಲಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಗುಂಬನ್ ಎ ಮತ್ತು ಬಿ ಹಾಗೂ ಞೋರೋ ನದಿಗುಹೆಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಈ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದುವು. ಞೋರೋನದೀ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇಂಗಾಲ–14ರ ವಿಧಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.960ರದ್ದೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನ ಕಾಕಸಾಡ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದವರೆಂದೂ ಇವರಲ್ಲಿ ನೀಗ್ರಾಯಿಡ್ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಸ್ವಲ್ಪವೂ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳೂ ಕೊರೆದ ಮರದ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳೂ ಮೂಳೆಯ ಪದಕಗಳೂ ಸೂಜಿಗಳೂ ಹೆಣಿಗೆಬುಟ್ಟಿ ಮುಂತಾದ ಕುಶಲಕಲಾ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದ ಸೈರನೈಕ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 4000ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಫಯೂಂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೂ ಹೊಳೆಯುವ ಯಾವುದೇ ಅಲಂಕರಣವಿಲ್ಲದ ಮಡಕೆಗಳೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಆಡುಕುರಿಗಳನ್ನು ಪಳಗಿಸಿ ಸಾಕತೊಡಗಿದ್ದರು. ನವ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮೂಡಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಹಳ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿದ್ದುವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಗುಹೆ ಮತ್ತು ಗುಹಾಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯರ ಗುಂಪು ದೃಶ್ಯಗಳಲ್ಲದೆ ಸೂಚ್ಯರೂಪೀಕರಣವೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಚಿತ್ರಣಗಳು ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಈಶಾನ್ಯ ಆಫ್ರಿಕಗಳಲ್ಲೂ ನೈಲ್ ನದಿ ದಂಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಪೂರ್ವದ ಉಗಾಂಡ, ಟಾಂಗನೀಕ, ರೊಡೇಷಿಯ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲೂ ದಕ್ಷಿಣದ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಈ ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಣಗಳು ಏಕವರ್ಣ, ದ್ವಿವರ್ಣ ಮತ್ತು ಬಹುವರ್ಣ ಚಿತ್ರಣಗಳ ಹಂತಗಳ ಮೂಲಕ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟವನ್ನು ಮುಟ್ಟಿದ್ದವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ: ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಧ್ಯಯನ ಬಹು ತೊಡಕಿನ ಸಮಸ್ಯೆ. ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಒಂದನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಯೋಗ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಬಂದಿರಬಹುದಾದರೂ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಆಫ್ರಿಕ ಜನ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರು 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸುವವರೆಗೂ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವೆ ಹಿಂದುಳಿದ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಇದ್ದುದಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಉತ್ತರದ ಸೈರನೈಕ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ತೇಜಿನವರು ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ತಂದರು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಗ್ರೀಕರೂ ಈಜಿಪ್ಟಿಗೆ ಇದನ್ನು ತಂದರು. ಇಲ್ಲಿಂದ ನ್ಯೂಬಿಯ ಇಥಿಯೋಪಿಯಗಳಿಗೆ ಹಬ್ಬಿರಬಹುದು. ಪಶ್ಚಿಮ, ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಬಹಳ ತಡವಾಗಿ ಅಂದರೆ 16–17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಪ್ರವೇಶಿಸಿತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಫ್ರಿಕದ ಜನ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬೇಟೆಯಿಂದಲೇ ಜೀವಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಲವು ಮುಂದುವರಿದ ಪಂಗಡಗಳವರು ಆಡು, ಕುರಿ, ದನಗಳ ಸಾಕಾಣಿಕೆ, ಖನಿಜಗಳ ಅಗೆತ, ವ್ಯಾಪಾರ, ವನಜನ್ಯ ವಸ್ತುಗಳಾದ ಜೇನು, ದಂತ–ಇವುಗಳ ವ್ಯಾಪಾರಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ಗುಂಪುಗಳು ತೀರ ಸಾಮಾನ್ಯಮಟ್ಟದ ವ್ಯವಸಾಯವನ್ನೂ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಾದಿಯಾಗಿ ಯುರೋಪ್ ಜನಾಂಗಗಳು ಬರುವವರೆಗೂ ಅರಬ್ಬೀಯರ ಕೈವಶವಾಗಿದ್ದ ಈ ವ್ಯಾಪಾರೋದ್ಯಮ ಅನಂತರ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ವಶವಾಗಿ ಅವರ ಸಂಪರ್ಕ ಮತ್ತು ಇತರ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಆಫ್ರಿಕ ಸುಧಾರಣೆ ಕಂಡಿತು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಆಭೀರರು: ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಅನ್ಯದೇಶೀಯರು. ಕಾಂದಹಾರ ಸಮೀಪದ ಅಭಿರವನ್ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಿಂದ ವಲಸೆ ಬಂದವರೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಜನ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಅಪರಾಂತ ಎಂಬ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದರು. ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಆಭೀರರು ಸಾತವಾಹನರ ಅನಂತರ ಆಳಿದರೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಪತಂಜಲಿಯ ಮಹಾಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಭೀರರ ನಿರ್ದೇಶನವಿದೆ. ಈ ಕುಲದ ಕೆಲವು ನಾಯಕರು ಶಕ ಮಹಾಕ್ಷತ್ರಪರ ಸೇನಾಪತಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಆಭೀರ ಮರಾಠಿಪುತ್ರ ಈಶ್ವರಸೇನ 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಾಸಿಕದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳಿದಂತೆ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈತನ ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಷದಿಂದ (ಸು.248) ಕಳಚುರಿ ಸಂವತ್ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ವಿದೆ. ಮಯೂರವರ್ಮನ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ರಾಜ ಆಭೀರರನ್ನು ಜಯಿಸಿದ ನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನಿಂದ ಪರಾಜಯ ಹೊಂದಿದ ನಾಯಕರಲ್ಲಿ ಆಭೀರರ ಹೆಸರಿದೆ. (ಪಿ.ಬಿ.ಡಿ.)

ಆಮಿಯನ್ಸ್ ಒಪ್ಪಂದ: ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಮಹಾದಂಡಯಾತ್ರೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದ. ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗೂ ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೂ ನಡುವೆ 1802 ಮಾರ್ಚ್ 27ರಂದು ಉತ್ತರ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಆಮಿಯನ್ಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ ಫ್ರೆಂಚರಿಗೆ ಅವನ ವಸಾಹತುಗಳೆಲ್ಲ ದಕ್ಕಿದವು. ಬ್ರಿಟನ್ ಮಾತ್ರ ಸಿಲೋನ್ ಮತ್ತು ಟ್ರಿನಿಡ್ಯಾಡ್‌ಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ಉಳಿದಂತೆ ಸ್ಪೇನಿಗೆ ಮೈನಾರ್ಕವನ್ನೂ ಹಾಲೆಂಡಿಗೆ ಕೊಚಿನ್, ಕೇಪ್ ಆಫ್ ಗುಡ್‌ಹೋಪ್, ಸ್ಪೇನ್ ದ್ವೀಪಗಳನ್ನೂ ಬಿಟ್ಟು ಕೊಟ್ಟಿತು. ಈ ಒಪ್ಪಂದದಿಂದ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಮಾತ್ರ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ನೆಲೆಸಿತು. ಏಕೆಂದರೆ 1803ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿತು (**ನೋಡಿ– ನೆಪೋಲಿಯನ್1**). (ಜಿ.ವಿ.)

ಆಮ್ರಿ: ಪಶ್ಚಿಮ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಸಿಂಧ್ ಬಳಿ, ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಇವುಗಳ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಕೆಳಗಿನ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನ ಬೇರೊಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇದನ್ನು ಆಮ್ರಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರು ಹೆಸರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2,500ಕ್ಕೂ ಹಿಂದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತೆ ಕೇವಲ ಗಡಿಗೆ–ಮಡಕೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಮಾತ್ರ ಇದುವರೆಗೆ ದೊರಕಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಪಾನೀಯಗಳ ಲೋಟಗಳು. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದಿಂದ ಸಾಲು ಸಾಲಾಗಿ ತಿದ್ದಿದ ಆಯಾಕೃತಿ, ವಜ್ರಾಕೃತಿ, ಚೌಕಳಿ ಮೊದಲಾದ ಜ್ಯಾಮಿತಿಯ ನಮೂನೆಗಳ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಆಮ್ರಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸಿಂಧೂನದಿಯ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಸಿಂಧ್‌ನ ಬಯಲುಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹರಡಿತ್ತು. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ಆರ್ಕಾಟ್ ಮುತ್ತಿಗೆ: ಆರ್ಕಾಟಿನ ಚಂದಾಸಾಹೇಬನ ಪರ ಫ್ರೆಂಚರು, ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಾಸಿರ್‌ಜಂಗ್‌ನ ಪರ ಇಂಗ್ಲಿಷರು 1751ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಕದನ. ಪರಿಣಾಮದ ದೃಷ್ಟಿ ಯಿಂದ ಇದು ಕೇವಲ ಒಂದೇ ಘಟನೆಯಾಗಿರದೆ ಘಟನಾವಳಿಗಳ ಪರಂಪರೆಯಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಮೊದಲ ಕಾರಣ ದೇಶೀಯ ರಾಜರಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಅನೈಕ್ಯಮತ್ಯ ಮತ್ತು ಅಸಹನೆ. ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನೂ ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯಗಳನ್ನೂ ಬದಲಾವಣೆ ಮಾಡಲು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಆತುರ ಎರಡನೆಯ ಕಾರಣ. ಮೊಗಲರ ಆಳಿಕೆಯ ಕೊನೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಮರಾಠರು ಪ್ರಬಲರಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣಭಾರತ ಮೊಗಲ್ ಆಡಳಿತದಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಯಿತು. ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮನೂ ಆರ್ಕಾಟಿನ ನವಾಬನೂ ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. 1710ರಲ್ಲಿ ಸಾದತ್ತುಲ್ಲಾಖಾನ್ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ಆರ್ಕಾಟ್ ಮತ್ತು ತಂಜಾವೂರು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಆರ್ಕಾಟ್ ನವಾಬೀ ಮನೆತನವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಈತ 1742ರಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಮರಾಠರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ವಿಶೇಷವಾಗಿತ್ತು. 1743–49ರ ವರೆಗೆ ಅನ್ವರುದ್ದೀನ್ ನವಾಬನಾಗಿದ್ದ. ಈತನ ಅನಂತರ ಆರ್ಕಾಟ್ ಮುತ್ತಿಗೆ 1751ರಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು.

ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮ ಮರಣಹೊಂದಿದ. ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಇವನ ಮಗನಾದ ನಾಸಿರ್‌ಜಂಗನಿಗೂ ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ಮುಸಾಫರ್‌ಜಂಗನಿಗೂ ಕದನ ವೇರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಚಂದಾಸಾಹೇಬ ಫ್ರೆಂಚರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಆರ್ಕಾಟಿನ ನವಾಬನಾದ

ಅನ್ವರುದ್ದೀನನನ್ನು ಕೊಂದುಹಾಕಿದ. ಮುಸಾಫರ್‌ಜಂಗ್, ಚಂದಾಸಾಹೇಬ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚರು ಒಂದಾದರು. ಅನ್ವರುದ್ದೀನನ ಮಗನಾದ ಮಹಮ್ಮದಾಲಿ, ನಾಸಿರ್‌ಜಂಗ್ ಹಾಗೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಪ್ರತಿಪಕ್ಷವನ್ನು ಹೂಡಿದರು. ಫ್ರೆಂಚರು ಮತ್ತು ಚಂದಾಸಾಹೇಬ ಒಂದಾಗಿ ಮಹಮ್ಮದಾಲಿಯನ್ನು ನಿರ್ನಾಮಮಾಡಲು ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿಯನ್ನು ಮುತ್ತಿದರು. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಶತ್ರುಪಕ್ಷದವರ ಗಮನ ಸೆಳೆದು ಅವರ ಬಲವನ್ನು ಕುಗ್ಗಿಸಲು ಕ್ಲೈವ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯ ಆರ್ಕಾಟಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿತು. ಅವರ ಸಹಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಮರಾಠರ ಮುರಾರಿರಾವ್ ಹೋಳ್ಕರ್ ಆರ್ಕಾಟಿಗೆ ಧಾವಿಸಿದ. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಆರ್ಕಾಟನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಸುದ್ದಿ ತಿಳಿದ ಚಂದಾಸಾಹೇಬ ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿಯಿಂದ ಅರ್ಧಭಾಗ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಆರ್ಕಾಟಿನತ್ತ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಸೈನ್ಯ ಸೋತು ಹೋಯಿತಲ್ಲದೆ ಚಂದಾಸಾಹೇಬ ಕೊಲೆಯಾದ. ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಸಿಂಹಾಸನ ಕ್ಕಾಗಿ ಕಾದಾಡುತ್ತಿದ್ದ ನಾಸಿರ್‌ಜಂಗ್ ಹಾಗೂ ಮುಸಾಫರ್‌ಜಂಗರೂ ಕ್ರಮೇಣ ಕೊಲೆ ಯಾದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ನೆರವಿನಿಂದ ಮಹಮ್ಮದಾಲಿ ಆರ್ಕಾಟಿನ ನವಾಬನಾದ. ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚರ ಪರಸ್ಪರ ಒಪ್ಪಂದದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ 1754ರಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯಾಯಿತು. ಆರ್ಕಾಟ್ ಮುತ್ತಿಗೆಯೆಂದು ಕರೆಯುವ ಘಟನೆಯ ಪರಿಣಾಮಗಳು ಬಹಳ ಮಹತ್ತರವಾದುವು. ಮೊದಲನೆಯದಾಗಿ ದೇಶೀಯ ರಾಜರು ದುರ್ಬಲಗೊಂಡು ಕ್ರಮೇಣ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಆಜ್ಞಾನು ವರ್ತಿಗಳಾಗುತ್ತ ಬಂದರು. ಎರಡನೆಯದಾಗಿ ಡೂಪ್ಲೆಯ ಪತನವೂ ಕ್ಲೈವನ ಏಳ್ಗೆಯೂ ಪ್ರಾರಂಭವಾದುವು. ಕೊನೆಯದಾಗಿ ಫ್ರೆಂಚರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕುಂದಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಬಲ ಸಂವರ್ಧನೆ ಯಾಯಿತು.

(ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.287–212. ಸಿಸಿಲಿಯ ವಿಜ್ಞಾನಿ, ಗಣಿತಜ್ಞ, ಪರಮಮೇಧಾವಿ. ಪ್ರಪಂಚದ ಮೂವರು ಸಾರ್ವಕಾಲಿಕ ಅತಿಶ್ರೇಷ್ಠ ಗಣಿತ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಯಾದಿಯನ್ನು ಯಾವ ತರಹದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದರೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅನಿವಾರ್ಯ ಹೆಸರು ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್‌ನದು ಎಂದು ಈ.ಟಿ.ಬೆಲ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಅವನ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಗಣಿತವಿದ್ವಾಂಸರ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್, ನ್ಯೂಟನ್ ಮತ್ತು ಗಾಸ್ ಇವರ ಸ್ಥಾನ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದದ್ದು. ಶುದ್ಧ ಮತ್ತು ಅನ್ವಯ ಗಣಿತಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ಈ ಮೂವರು ಪ್ರಚಂಡ ತರಂಗಗಳನ್ನೇ ಎಬ್ಬಿಸಿದರು. ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ಅನ್ವಯ ಗಣಿತಕ್ಕಿಂತ ಶುದ್ಧ ಗಣಿತಕ್ಕೆ ಅಧಿಕ ಮೌಲ್ಯವಿತ್ತ ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದ ಪರಮ ಜ್ಞಾನಿ.

ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.287ರಲ್ಲಿ ಸಿಸಿಲಿಯ ಸಿರಕ್ಯೂಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಇವನ ತಂದೆ ಫೈಡಿಯಾ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದ ಒಬ್ಬ ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ. ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸನ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಆಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರ ಕೇಂದ್ರವೆನಿಸಿದ್ದ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯದ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಯೂಕ್ಲಿಡ್ ಎಂಬ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ರೇಖಾಗಣಿತಜ್ಞನ ಶಿಷ್ಯನಾಗಿದ್ದ ಸೆನಾನ್ ಎಂಬ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್‌ನ ಅಧ್ಯಾಪಕ. ಎರಾಟಾಸ್ಥನೀಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.274–194) ಎಂಬ ಮೇಧಾವಿ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್‌ನ ಸ್ನೇಹಿತ. ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ತನ್ನ ಇಡೀ ಜೀವಿತ ಕಾಲವನ್ನು ಗಣಿತ ಮತ್ತು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಶೋಧನೆಗೆ ವಿನಿಯೋಗಿಸಿದ. ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಯಂತ್ರನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಪ್ರಯೋಗಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಅವನು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅದ್ವಿತೀಯನಾಗಿದ್ದ. ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ಬರೆದ ಏಳು ಕೃತಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಸಂಖ್ಯಾರೂಪಣೆ (ನೋಟೇಷನ್), ವರ್ತುಗಳ ಪ್ರಮಾಣ, ಪ್ಯಾರಾಬೋಲದ ಕ್ಷೇತ್ರಫಲ ನಿರ್ಣಯ, ಗೋಳ ಮತ್ತು ಸಿಲಿಂಡರ್, ಗೋಳಕಲ್ಪಗಳು, ಪರಿಭ್ರಮಿಗಳು, ಶಾಂಕೇಯಗಳು (ಕೊನಾಯ್ಡ್ಸ್). ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲೂ ಆಸಕ್ತನಾಗಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ; ಆದರೆ ಇವನ ಖಗೋಳವಿಜ್ಞಾನ ಲೇಖನವಾವುದೂ ದೊರೆತಿಲ್ಲ.

ಜಲಸ್ಥಿತಿವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ (ಹೈಡ್ರೊಸ್ಟಾಟಿಕ್ಸ್) ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸನ ಮೂಲತತ್ತ್ವವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲು ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಸಂದರ್ಭ ಕಾರಣವಾಯಿತು. 2ನೆಯ ಹೀರೋ ಎಂಬ ದೊರೆ ಚಿನ್ನದ ಹೊಸಕಿರೀಟವೊಂದನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದ. ಆದರೆ ಅದನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದ ಅಕ್ಕಸಾಲಿಗ ಚಿನ್ನದ ಜೊತೆಗೆ ಬೆಳ್ಳಿಯನ್ನು ಮಿಶ್ರ ಮಾಡಿರಬಹುದೆಂದು ದೊರೆಗೆ ಸಂಶಯವುಂಟಾಯಿತು. ಕಿರೀಟ ಸುಂದರವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಅದನ್ನು ಕರಗಿಸುವುದಕ್ಕೆ ದೊರೆಗೆ ಇಷ್ಟವಿರಲಿಲ್ಲ. ಅದನ್ನು ಕರಗಿಸದೆಯೇ ಅದರ ಚಿನ್ನದ ಪರಿಶುದ್ಧತೆಯನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯುವ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ದೊರೆ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸನಿಗೆ ಒಡ್ಡಿದ. ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ಆ ದೊರೆಯ ಒಬ್ಬ ಸಂಬಂಧಿಯೆಂದು ಪ್ಲೂಟಾರ್ಕ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಒಂದು ದಿನ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ಸ್ನಾನದ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿಳಿದಾಗ ನೀರಿನ ಮಟ್ಟ ಏರಿದ್ದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ. ಕಿರೀಟವನ್ನು ಕರಗಿಸದೆಯೇ ಅದರ ಘನ ಗಾತ್ರವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯುವ ಸುಲಭೋಪಾಯ ಅವನಿಗೆ ಕೂಡಲೇ ಹೊಳೆಯಿತು. ಗೊತ್ತಾಯಿತು! ಗೊತ್ತಾಯಿತು! (ಯುರೇಕಾ,ಯುರೇಕಾ) ಎಂದು ಕೂಗುತ್ತ ಸ್ನಾನದ ಮನೆಯಿಂದ ಹೊರಗೆ ಬಂದು ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ನೇರವಾಗಿ ಅರಮನೆಗೆ ಧಾವಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪಾತ್ರೆಯ ತುಂಬ ನೀರು ತುಂಬಿ ಕಿರೀಟವನ್ನು ಅದರೊಳಕ್ಕೆ ಇಳಿಯಬಿಟ್ಟು ಪಾತ್ರೆಯಿಂದ ಹೊರಕ್ಕೆ ಹರಿದ ನೀರನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ. ಆ ನೀರಿನಷ್ಟು ಘನ ಗಾತ್ರವುಳ್ಳ ಶುದ್ಧವಾದ ಚಿನ್ನವನ್ನು ತರಿಸಿ ಕಿರೀಟ ಆ ಚಿನ್ನದಷ್ಟು ತೂಕವಿದ್ದರೆ ಅದರ ಚಿನ್ನ ಶುದ್ಧವಾದುದು ಎಂದು ಹೇಳಿದ. ತೂಕಮಾಡಿ ನೋಡಲಾಗಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಕಂಡುಬಂದು ಅಕ್ಕಸಾಲಿಗನ ಮೋಸ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಯಿತು. ಅಕ್ಕಸಾಲಿಗನಿಗೆ ಮರಣ ದಂಡನೆಯಾಯಿತು. ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ತನ್ನ ಯೋಚನೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಸಾಪೇಕ್ಷ ಸಾಂದ್ರತೆಯ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಶೋಧನೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿ ಆತನ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿದ.

ಸನ್ನೆಗಳಿಗೆ (ಲೀವರ್ಸ್) ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಗಣಿತವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದು ಸೂಕ್ತವಾದ ಸನ್ನೆಗಳಿಂದ ಎಷ್ಟುದೊಡ್ಡ ಭಾರವನ್ನಾದರೂ ಎತ್ತಬಹುದೆಂದು ತೋರಿಸಿದ. ಮತ್ತೆ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ಇವನ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ತಿರುಪನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಅಲ್ಲದೆ

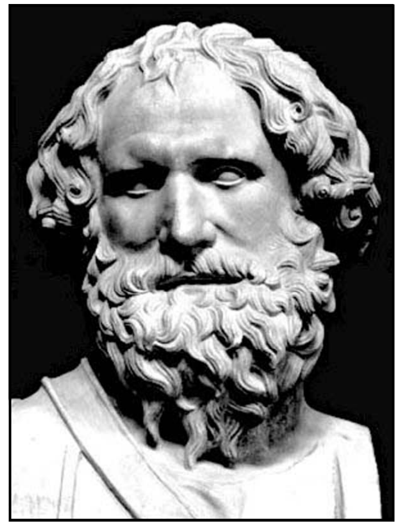

ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಶತ್ರುನಾಶಕರವಾದ ಕೆಲವು ಯಂತ್ರಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.215ರ ಸಿರಕ್ಯೂಸ್ ಮುತ್ತಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ಭೂತಗನ್ನಡಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಶತ್ರುಗಳ ಹಡಗುಗಳನ್ನು ಸುಟ್ಟ ಮತ್ತು ಮೀಟಕಗಳನ್ನುಳ್ಳ (ಸನ್ನೆ) ಯಂತ್ರಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಅವರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ. ಪಾಲಿಬಸ್ ಎಂಬ ಚರಿತ್ರಕಾರ ಹೇಳುವಂತೆ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸನ ಬುದ್ಧಿಶಕ್ತಿಯೇ ಒಂದು ಸೈನ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಮೂರುವರ್ಷಗಳ ತರುವಾಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.212ರಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಸೆಲಸ್ ಎಂಬ ರೋಮನ್ ಸೇನಾಧಿಪತಿ ಸಿರಕ್ಯೂಸನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನಿಗೆ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್‌ನ ಮೇಲೆ ವಿಶೇಷವಾದ ಗೌರವವಿದ್ದುದರಿಂದ ಈತನ ಮೇಲೆ ಯಾರೂ ಕೈಮಾಡ ಕೂಡದೆಂದು ತನ್ನ ಸೈನಿಕರಿಗೆ ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದ. ಅಂದು ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ತನ್ನ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಗಣಿತ ಸಮಸ್ಯೆಯೊಂದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಒಂದು ಆಕೃತಿಯನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುತ್ತ ತದೇಕಚಿತ್ತನಾಗಿ ಕುಳಿತಿದ್ದ. ಆ ದಿನ ರೋಮನ್ ಯೋಧರು ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ ಸುದ್ದಿ ಸಹ ಇವನಿಗೆ ಗೊತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಆಗ ರೋಮನ್ ಸಿಪಾಯಿಯೊಬ್ಬ ಹಠಾತ್ತಾಗಿ ಇವನ ಮನೆಗೆ ನುಗ್ಗಿ ಇವನ ಎದುರಿಗೆ ನಿಂತುಕೊಂಡ. ಗಣಿತದ ಆಕೃತಿಯನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ತಲೆಯನ್ನು ಸಹ ಎತ್ತದೆ, ನನ್ನ ಯೋಚನೆಗೆ ಅಡ್ಡಿಯಾಗಬೇಡ, ತೊಲಗಾಚೆ ಎಂದ. ಸಿಪಾಯಿ ನೀನು ಈ ಕೂಡಲೇ ಮಾರ್ಸೆಲಸ್ ಸೇನಾಧಿಪತಿಯ ಬಳಿಗೆ ಹೋಗು ಎಂದ. ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ಅದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಕೂಡಲೆ ಆ ಸಿಪಾಯಿ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸನನ್ನು ಕತ್ತಿಯಿಂದ ಹೊಡೆದು ಕೊಂದುಬಿಟ್ಟ. ಈ ದುರಂತವನ್ನು ಕೇಳಿ ಮಾರ್ಸೆಲಸ್ ಸೇನಾಧಿಪತಿಗೆ ಬಹಳ ಖೇದವುಂಟಾಯಿತು. ಅವನು ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸನ ಶವವನ್ನು ವಿಶೇಷ ಮರ್ಯಾದೆಗಳೊಡನೆ ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಿಸಿ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸನಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದ ಗೋಳ ಮತ್ತು ಸಿಲಿಂಡರ್‌ಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಅಲ್ಲದೆ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸನ ಸಂಬಂಧಿಯನ್ನು ಬಹುಮಾನಗಳಿಂದ ಆದರಿಸಿದ.

ಚರಿತ್ರಕಾರರು ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸನ ಬುದ್ಧಿಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಮುಕ್ತಕಂಠದಿಂದ ಹೊಗಳಿದ್ದಾರೆ. ಬಾಲ್ಡ ಎಂಬ ಇಟಲಿಯ ಚರಿತ್ರಕಾರ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸನ ಪ್ರತಿಭೆಯಲ್ಲಿ ಮಾನವಾಂಶಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೈವಾಂಶವಿತ್ತು ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ಲಿನಿ ಎಂಬ ಚರಿತ್ರಕಾರ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸನನ್ನು ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರದ ದೇವರು ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಫ್ರೆಂಚ್ ಭಾಷಾಂತರಕಾರನೊಬ್ಬ ಈ ವಾಕ್ಯವನ್ನು ರೇಖಾಗಣಿತದ ಹೋಮರ್ ಎಂದು ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ತಾನು ಉದ್ದಾಮ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಹೆಗಲ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವುದಾಗಿ ನ್ಯೂಟನ್ ಹೇಳಿದಾಗ, ಆತ ಸ್ಮರಿಸಿದ್ದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ಒಬ್ಬ ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರಗತಿಯಲ್ಲಿ ಆರ್ಕಿಮಿಡೀಸ್ ಒಬ್ಬ ಉದ್ದಾಮ ವ್ಯಕ್ತಿ ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಯಾವ ಸಂಶಯವೂ ಇಲ್ಲ. (ಬಿ.ಎಸ್.ಎಸ್.; ಎಚ್.ಸಿ.ಕೆ.)

ಆರ್ಯಭಟ: ಸು. 5ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಭಾರತದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗಣಿತಜ್ಞ, ಖಗೋಳವಿಜ್ಞಾನಿ. ಇವನನ್ನು ಕುಸುಮಪುರದ ಆರ್ಯಭಟನೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಕುಸುಮಪುರ ಈಗಿನ ಬಿಹಾರ ರಾಜ್ಯದ ಪಟ್ನದ ಬಳಿ ಇತ್ತು. 476ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಕೊಡುಗೆಗಳು: ಆರ್ಯಭಟೀಯಂ (499) ಇವನ ಮೇರುಕೃತಿ. ಅದರಲ್ಲಿ 108 ಶ್ಲೋಕಗಳಿವೆ. ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ವಿಭಾಗಗಳಿವೆ – ದಶಗೀತಿಕಾ, ಗಣಿತ, ಕಾಲಕ್ರಿಯಾ ಹಾಗೂ ಗೋಶಪಾದ. ಮೊದಲನೆಯ ಭಾಗವಾದ ದಶಗೀತಿಕಾ ಒಟ್ಟು 18 ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದ್ದು ಬಹುಮುಖ್ಯವಾದ ಗ್ರಹಗಣಿತ ಸಂಬಂಧವಾದ ಅಂಕಿಅಂಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಅಧಿಕಕಾಲಮಾನಗಳಾದ ಕಲ್ಪ, ಮನುಯುಗಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳುಂಟು. ಕೋನವನ್ನು ಅಳೆಯಲು ಇಂದು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿರುವ ಡಿಗ್ರಿ ಮಿನಿಟ್ ಹಾಗೂ ಸೆಕೆಂಡುಗಳನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಅಂಶ, ಕಲೆ ಹಾಗೂ ವಿಕಲೆಗಳೆಂದು ಕರೆದು ಅವನ್ನು 1 ಅಂಶ = 60 ಕಲೆಗಳು, 1 ಕಲೆ = 60 ವಿಕಲೆಗಳು ಎಂದು ವಿಭಜಿಸಿದ್ದು, ತ್ರಿಕೋನಮಿತಿಶಾಸ್ತ್ರ ಮೂಲಭೂತವಾದ ಲಂಬಕೋನ ತ್ರಿಕೋನದ

ಲಂಬಮಾನಗಳಾದ ಯೋಜನ, ಹಸ್ತ ಹಾಗೂ ಅಂಗುಲಗಳ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ. ಇನ್ನು ಖಗೋಳ ವಿಜ್ಞಾನದ ಅತಿಮುಖ್ಯವಾದ ಗ್ರಹಗಳ ವ್ಯಾಸ, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಕ್ಷೆಗಳು, ಅವುಗಳು ಕ್ರಾಂತಿ ವೃತ್ತದೊಂದಿಗೆ ವಾಲಿರುವ ಕೋನಗಳು, ಗ್ರಹಗಳ ಅನುವೃತ್ತಗಳ ಪರಿಧಿ ಎಲ್ಲದರ ಅಂಕಿ ಅಂಶಗಳನ್ನು ನಿಖರವಾಗಿ ನೀಡಿರುವುದು. ತ್ರಿಕೋನ ಮಿತಿ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಇಂದಿಗೂ ಬಳಸುತ್ತಿರುವ ಜ್ಯಾಪಟ್ಟ ಮತ್ತು ಅದನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ವಿಧಾನ ಸೂಚಿಸಿದ್ದು. ಗಣಿತಾಧ್ಯಾಯವು ಆರ್ಯಭಟೀಯಂನ ಎರಡನೆಯ ಭಾಗ. 33 ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಇದು ರೇಖಾಗಣಿತದ ಆಕೃತಿಗಳು, ಶ್ರೇಢೀಗಣಿತ, ಸರಳ ಬಡ್ಡಿ ಲೆಕ್ಕಗಳು, ಸರಳ ಸಮೀಕರಣಗಳು, ಸಮಕಾಲೀನ ಸಮೀಕರಣಗಳು, ವರ್ಗ ಸಮೀಕರಣಗಳು, ವರ್ಗ, ವರ್ಗಮೂಲ, ಘನ ಘನಮೂಲ, ತ್ರೈರಾಶಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಮೊದಲ ದರ್ಜೆಯ ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸಮೀಕರಣವಾದ ax+by=c ಯ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಪರಿಹಾರ ವಿಧಾನ ಪ್ರಪಂಚಮಾನ್ಯವಾಗಿದೆ. ಕುಟ್ಟಕಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸುವ ವಿಧಾನವೂ ಇದರಲ್ಲಿದೆ. ಮೂರನೆಯ ಭಾಗವಾದ ಕಾಲಕ್ರಿಯಾದಲ್ಲಿ 25 ಶ್ಲೋಕಗಳಿವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ದಿನದ ಗ್ರಹಗಳ ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯುವ ವಿಧಾನವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದೆ, ಇದಲ್ಲದೇ ಅಧಿಕಮಾಸ, ಕ್ಷಯತಿಥಿ, ಗ್ರಹಗಳ ದೈನಿಕ ಗತಿ, ವಾರಗಳ ವಿವರಣೆಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಭಾಗವಾದ ಗೋಲಾಧ್ಯಯದಲ್ಲಿ 50 ಶ್ಲೋಕಗಳಿವೆ. ಇದು ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ರೇಖಾಗಣಿತ ಹಾಗೂ ತ್ರಿಕೋಣಸಮಿತಿ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಫಲಿತಾಂಶಗಳು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುತ್ತದೆ. ಗಣಿತ ವಿಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಇವನ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೊಡುಗೆ ಎಂದರೆ ಅಕ್ಷರ ಸಂಖ್ಯಾಕ್ರಮ. ಖಗೋಳವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಬರುವ ದೊಡ್ಡ ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ಅಕ್ಷರ ಮಾಲೆಯ ವರ್ಣಗಳನ್ನು, ದಾಶಮಿಕ ಸಂಖ್ಯಾ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಬಳಸಿರುವುದು ಆರ್ಯಭಟನ ಅನೇಕ ವಿಶೇಷ ಸಾಧನೆಗಳಲ್ಲೊಂದು. .....25 ಕ್, ಖ್, ...ಮ ಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದರೆ, 30, 40, 50,...... ಯ್, ರ್, ... ಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿ ಅ, ಆ, ಇ, ಈ,............ ಗಳು. ಏಕ, ದಶಕ, ಶತಕಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕಂಡುಹಿಡಿದವನೇ ಆರ್ಯಭಟ.

ಪೈ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ: ಯಾವುದೇ ವೃತ್ತದ ಪರಿಧಿಯನ್ನು ಅದರ ವ್ಯಾಸದಿಂದ ಭಾಗಿಸಿದಾಗ ಬರುವ ಸ್ಥಿರಸಂಖ್ಯೆಯೇ ಪೈ. ಇದು ಯಾವುದೇ ವಿಧವಾದ ವೃತ್ತವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡರೂ ಅದೇ ಸ್ಥಿರಸಂಖ್ಯೆಯಾಗಿ ಉಳಿಯುವುದೇ ಇದರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಆರ್ಯಭಟ ಇದಕ್ಕೆ ಮೊತ್ತ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ 4 ದಶಮಾಂಶಸ್ಥಾನದವರೆಗೆ ನಿಖರತೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದು Tπ=3.1416.

ಇವಲ್ಲದೇ ದಿನ ಬಳಕೆಯ ಶ್ರೇಢಿಗಣಿತ, ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಗುಣಲಬ್ಧಗಳಿಂದ ಎರಡು ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯುವುದು, ಅಸಲಿನ ಮೇಲೆ ಬಡ್ಡಿ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರ, ಭೂಮಿಯ ಆಕಾರ ಮತ್ತು ಭ್ರಮಣ, ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಸೂರ್ಯೋದಯ, ಸೂರ್ಯಾಸ್ತಗಳು ನಿಖರ ಸಮಯ, ಧೃವ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೀರ್ಘವಾದ ಹಗಲು ರಾತ್ರಿಗಳು, ನಾಲ್ಕುಯುಗಗಳಲ್ಲಿರುವ ವರ್ಷಗಳು ಹಾಗೂ ಗ್ರಹಗಳ ಸಾಪೇಕ್ಷ ಗತಿ, ಮಹಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಪರಿಭ್ರಮಣೆಗಳು, ಗ್ರಹಣಗಳು ಇನ್ನೂ ಅನೇಕಾನೇಕ.

5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಯೂ ಖಗೋಳ ವಿಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಗಣಿತವನ್ನು ಅತ್ಯುನ್ನತ ಸ್ಥಾಯಿಗೇರಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಈತನದು. (ಜಿ.ಡಿ.)

ಆರ್ಯರು: ಇತಿಹಾಸ ಪೂರ್ವ ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪಿನ ಮಾನವ ನೆಲೆಯಿಂದ ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯ ಖಂಡಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿಕೊಂಡ ಜನಾಂಗ. ಮ್ಯಾಕ್ಸ್‌ಮುಲ್ಲರ್ ಮತ್ತು ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಪ್ರಕಾರ ಆರ್ಯರು ಮೂಲತಃ ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಹಂಗೇರಿ ಮತ್ತು ಬೊಹಿಮಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದು ಕ್ರಮೇಣ ವಲಸೆ ಹೊರಟು, ಅವರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗುಂಪು ಜರ್ಮನಿ, ಇಟಲಿ ಮತ್ತು ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪಸರಿಸಿತು. ಮತ್ತೊಂದು ಗುಂಪು ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಬಂದು ತುರ್ಕಿ, ಇರಾನ್ ಮತ್ತು ಭಾರತ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿತು. ಏಷ್ಯಮೈನರ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಭೋಗಸ್‌ಕಾಯ್ ಶಾಸನದ ವಿವರಗಳು ಆರ್ಯರು ವಲಸೆ ಬಂದುದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಾಕ್ಷ್ಯವನ್ನೊದಗಿಸುತ್ತವೆ ಎಂದು ನಂಬಲಾಗಿದೆ. ಆರ್ಯರ ಮೂಲನಿವಾಸ ಕಪ್ಪುಸಮುದ್ರ ತೀರಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಉಕ್ರೇನ್ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಹಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆರ್ಯ ಎಂಬ ಪದ ಉರ್ ಎಂಬ ಮೂಲದಿಂದ ಬಂದುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಗೋವದಲ್ಲಿ ಹಲವು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ತಂಗಿದ್ದ ಪಿಲಿಪೋ ಸಸೆಟ್ಟಿ ಎಂಬ ಫ್ಲಾರೆಂಟೈನಿನ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಯುರೋಪಿನ ಕೆಲವು ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ನಿಕಟವಾದ ಸಂಬಂಧವಿದೆಯೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟ. 1784ರಲ್ಲಿ ವಿಲಿಯಂಜೋನ್ಸ್ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಲ್ಯಾಟಿನ್, ಗಾಥಿಕ್ ಮತ್ತು ಕೆಲ್ಟಿಕ್, ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಪುರಾತನ ಪಾರಸಿ ಭಾಷೆಗಳು ಒಂದೇ ಮೂಲದಿಂದ ಉತ್ಪನ್ನವಾದವುಗಳೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ. ಈ ತತ್ತ್ವದ ಆಧಾರದಮೇಲೆ ಒಂದೇ ಮೂಲಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದು, ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಯುರೋಪು ಮತ್ತು ಏಷ್ಯ ಖಂಡಗಳಲ್ಲಿ ಪಸರಿಸಿಕೊಂಡ ಕೆಲವು ಪಂಗಡಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಭಾಷೆ ಇಂಡೊ–ಯುರೋಪಿಯನ್ ಭಾಷೆಯೆಂದೂ ಆ ಪಂಗಡದವರು ನೆಲೆ ನಿಂತ ಭಾಗಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಅವರ ಜೀವನ ಮತ್ತು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಾದುವೆಂದೂ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಲೋಕಮಾನ್ಯ ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕ್ ಮತ್ತು ಜಾಕೊಬಿ ಇವರು ಖಗೋಳವಿಜ್ಞಾನ ಅಧ್ಯಯನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಆರ್ಯರು ಆರ್ಕ್‌ಟಿಕ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದರೆನ್ನುವರು. ಆದರೆ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಖಗೋಳವಿಜ್ಞಾನ ಆಧಾರ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹೇಳಿಕೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಆರ್ಯರು ಹೊರಗಿನಿಂದ ಬಂದವರಲ್ಲ. ಅವರು ಭಾರತದ ಮೂಲನಿವಾಸಿಗಳು, ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತಿ ಮತ್ತು ಧೃಷದ್ವತೀ ನದಿಗಳ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶವಾದ ಆರ್ಯಾವರ್ತದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದು ಕ್ರಮೇಣ ಭಾರತದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲೂ ಪಸರಿಸಿದುದಲ್ಲದೆ ಪಶ್ಚಿಮ ದೇಶಗಳಿಗೂ ಹೋಗಿ ನೆಲೆಸಿದರು ಎಂಬುದಾಗಿ ಹಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವೇದ ವಾಙ್ಮಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಾರಿಯಾದರೂ ಆರ್ಯರು ತಮ್ಮ ಪರಕೀಯ ಮೂಲವನ್ನು ಹೇಳಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಈ ವಿದ್ವಾಂಸರ ವಾದದ ಮುಖ್ಯ ಆಧಾರ. ಆದರೆ ಈ ವಾದವನ್ನು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ವೇದಗಳ ರಚನೆಯ ಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಹಾಕಲು ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಸಿಂಧೂ ಕಣಿವೆಯ ನಾಗರಿಕತೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2500 ವರ್ಷಗಳಿಗಿಂತ ಹಿಂದೆಯೇ ಉಚ್ಚ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು ಎಂಬ ಅಂಶಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತ. ಸೈಂಧವ ಮತ್ತು ಆರ್ಯರ ನಾಗರಿಕತೆಗಳು ಭಿನ್ನ ಎಂಬುದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಮತ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೋಲಿಕೆಗಳಿಗಿಂತಲೂ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆ, ಬರೆವಣಿಗೆ, ನಗರೀಕರಣ, ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಮಾತೃದೇವತೆ ಮತ್ತು ಪಶುಪತಿಯ ಆರಾಧನೆ, ಪರದೇಶಗಳೊಡನಿದ್ದ ನಿಕಟ ವಾಣಿಜ್ಯಸಂಪರ್ಕ, ಕೈಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಕಲಾಸಂಪನ್ನತೆ–ಇವುಗಳು ಸಿಂಧೂನದಿ ಬಯಲಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ವೈದಿಕ ನಾಗರಿಕತೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಅಂಶಗಳು ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಇಲ್ಲಿನ ಮೂಲನಿವಾಸಿಗಳು ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ಮೂಗುಳ್ಳ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ದಸ್ಯುಗಳೆಂದೂ (ದ್ರಾವಿಡ) ಅವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಕಡೆಗೆ ಓಡಿಸಿದುದಾಗಿಯೂ ವೇದಗಳಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಉಲ್ಲೇಖಗಳನ್ನೂ ಅರ್ಥೈಸಿದ್ದಾರೆ. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಆದರೆ ಕಳೆದ ಮೂರು ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಋಗ್ವೇದ ಕಾಲದ ಸರಸ್ವತಿಯೆಂದು ಶಂಕಿಸಲಾದ ಗಂಗ ಮತ್ತು ದೃಶದ್ವತಿ ನದಿಗಳ ನಡುವೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 2000–1800 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬತ್ತಿಹೋದ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ನದಿಪಾತ್ರದ ಶೋಧನೆ, ಈ ವೇದದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸ್ತುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಅತ್ಯಂತ ಬೃಹತ್ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ ವರ್ಣನೆ ಹಾಗೂ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ಆದಿ, ಪ್ರಬುದ್ಧ ಮತ್ತು ಉತ್ತರಕಾಲೀನ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗಳ ಶೋಧನೆ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಆರ್ಯರು ಭಾರತದ ಮೂಲನಿವಾಸಿಗಳೆಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪರ ಮತ್ತು ವಿರೋಧ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳುಳ್ಳ ಮತ್ತಷ್ಟು ಗ್ರಂಥಗಳು ಬಂದಿವೆ. ಹೀಗೆ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಗಂಭೀರವಾದ ವಾದ ವಿವಾದಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಲೇ ಇವೆ. (ಗೌ.ಸಂ.)

ಆರ್ಯರ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಋಗ್ವೇದ ಅಥವಾ ವೈದಿಕಯುಗದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧ ಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2000–1500ರವರೆಗೆ) ಮತ್ತು ವೈದಿಕಯುಗದ ಉತ್ತರಾರ್ಧ ಅಥವಾ ಇತರೆ ಮೂರು ವೇದಗಳ (ಸಾಮ, ಯಜುರ್, ಅಥರ್ವಣ) ಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1500–600ರವರೆಗೆ) ಎಂದು ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಅವರು ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕುಟುಂಬವ್ಯವಸ್ಥೆ ಆರ್ಯರ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನದ ಅಡಿಗಲ್ಲು. ರಕ್ತಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಅನೇಕ ಕುಟುಂಬಗಳ ಗುಂಪಿಗೆ ಒಬ್ಬ ಯಜಮಾನನಿರುತ್ತಿದ್ದ. ಅವರು ದಸ್ಯುಗಳೊಡನೆ ಹೋರಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಅನೇಕ ಸಲ ಅವರವರಲ್ಲೇ ಕಲಹಗಳಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮುಖಂಡನ ಆವಶ್ಯಕತೆಯಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಕೆಲವು ಹಳ್ಳಿಗಳ ಗುಂಪಿಗೆ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ಮುಖಂಡನಿರುತ್ತಿದ್ದ. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಮುಖಂಡರ ಪ್ರಭಾವ ಬೆಳೆದು ಅವರು ರಾಜರಾದರು. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ರಾಜ ಅಥವಾ ಮುಖಂಡನನ್ನು ಚುನಾಯಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಪದ್ಧತಿ ಕೊನೆಗೊಂಡ ಮೇಲೆ ರಾಜತ್ವ ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯ ಪದ್ಧತಿಯಾಯಿತು. ಸಿಂಧೂ ಮತ್ತು ಗಂಗಾನದಿಗಳ ಫಲವತ್ತಾದ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ರಾಜ್ಯಗಳುದಯಿಸಿದವು. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಹೊರಗಿನವರ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದು ರಾಜನ ಮುಖ್ಯಕರ್ತವ್ಯಗಳಾದುವು. ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಪುರೋಹಿತ, ಸೇನಾನಿ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮವೃದ್ಧರಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಜೆಗಳು ತಮ್ಮ ಉತ್ಪತ್ತಿಯ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ರಾಜನಿಗೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಜ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಸಭಾ ಮತ್ತು ಸಮಿತಿ ಎಂಬ ಪ್ರಜಾಮುಖ್ಯರ ಎರಡು ಸಭೆಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದುವು. ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಈ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಸಿ ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1500ರ ಅನಂತರ ರಾಜರು ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತ ಬಂದರು. ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಕ್ರಮೇಣ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳು ತಲೆಯೆತ್ತತೊಡಗಿದ್ದುವು. ರಾಜರು ಅಶ್ವಮೇಧ, ರಾಜಸೂಯ ಮುಂತಾದ ಯಾಗಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ತಂದೆಗೆ ಕುಂಟುಂಬದ ಯಜಮಾನ ಸ್ಥಾನವೂ ತಾಯಿಗೆ ಗೌರವದ ಆದರೆ ಗೌಣಸ್ಥಾನವೂ ಇದ್ದುವು. ಆರ್ಯರ ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನ ಸರಳವಾಗಿತ್ತು. ವ್ಯವಸಾಯ ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲನೆ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬಾಗಿತ್ತು. ಅವರಿಗೆ ನೇಗಿಲಿನ ಉಪಯೋಗ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಗೋಧಿ, ಬಾರ್ಲಿ, ತರಕಾರಿ ಮತ್ತು ಹಣ್ಣುಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ದನಕರುಗಳೇ

ಅವರ ಅತಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಪ್ರಾಣಿಗಳು. ಅವುಗಳೇ ಅವರ ಸಂಪತ್ತು. ಎಮ್ಮೆ, ಕುರಿ, ಮೇಕೆ, ಕುದುರೆ ಮತ್ತು ನಾಯಿ–ಇವುಗಳು ಅವರ ಇತರ ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳು. ಸಸ್ಯಾಹಾರ ಹಾಗೂ ಮಾಂಸಾಹಾರ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಅವರು ಹತ್ತಿ ಮತ್ತು ಉಣ್ಣೆಯ ಬಟ್ಟೆಗಳನ್ನೂ ನಯ ಮಾಡಿದ ಚರ್ಮಗಳನ್ನೂ ತೊಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಚಿನ್ನ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಒಡವೆಗಳನ್ನೂ ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ವಿಶೇಷ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಸುರೆ ಹಾಗೂ ಸೋಮ ಎಂಬ ಮಾದಕ ಪಾನೀಯಗಳನ್ನು ಸೇವಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ನೂಲುವುದು, ನೇಯುವುದು, ನಗನಾಣ್ಯ ತಯಾರಿಕೆ, ಮನೆಕಟ್ಟುವುದು ಮತ್ತು ಲೋಹಗಳ ಕೆಲಸ–ಇವು ಇತರ ಉಪಕಸಬುಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಕ್ರಮೇಣ ವ್ಯಾಪಾರ ಬೆಳೆಯಿತು. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಹಸು ವಸ್ತುವಿನಿಮಯದ ಮಾನದಂಡವಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ನಿಷ್ಕ, ಕಾರ್ಷಪಣ ಮುಂತಾದ ಚಿನ್ನ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುವು. ಕುದುರೆ ಜೂಜು, ರಥ ಪಂದ್ಯ ಮತ್ತು ಬೇಟೆಯಾಡುವುದು–ಇವು ಆರ್ಯರ ಮುಖ್ಯ ವಿನೋದ ಮತ್ತು ಜೂಜಾಟದ ಮಾರ್ಗಗಳಾಗಿದ್ದುವು.

ವೈದಿಕಯುಗದ ಅಂತ್ಯದ ವೇಳೆಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ, ಕ್ಷತ್ರಿಯ, ವೈಶ್ಯ ಮತ್ತು ಶೂದ್ರ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಣಗಳಾದುವು. ಕಸಬು ಜಾತಿಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ಕ್ರಮೇಣ ಜಾತಿಪದ್ಧತಿ ವಂಶಪರಂಪರಾನುಗತವಾಗುತ್ತ ಬಂತು.

ಆರ್ಯರು ಸಚೇತನವೆಂದೆಣಿಸಿದ್ದ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಅದ್ಭುತ ಶಕ್ತಿಗಳಾದ ಆಕಾಶ, ಸೂರ್ಯ, ಸಿಡಿಲು, ಮಿಂಚು, ಅಗ್ನಿ ಮುಂತಾದ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಆರಾಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆ ದೇವತೆಗಳು ದಯಾಪೂರ್ಣರೆಂಬ ಭಾವನೆಯಿದ್ದು, ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿಗಳಿಂದ ಅವರ ಕೃಪೆಯನ್ನು ಗಳಿಸಬಹುದೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯಿತ್ತು. ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಅಗ್ನಿಯ ಮುಖಾಂತರ ಬಲಿಯನ್ನು ಅರ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಧಿಗಳು ವಿಶದವಾಗಿ ರೂಪಿತವಾಗಿದ್ದುವು. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಅನೇಕ ದೇವ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಪೂಜಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಆದರೂ ಸರ್ವಾಂತರ್ಯಾಮಿಯೂ ಸರ್ವಶಕ್ತನೂ ಆದ ಜಗನ್ನಿಯಾಮಕನೊಬ್ಬನೇ ಎಂಬ ಭಾವನೆ ಅವರಲ್ಲಿತ್ತು. ಶವಗಳನ್ನು ಹೂಳುವ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸುಡುವ ಪದ್ಧತಿಯಿತ್ತು. ಸ್ವರ್ಗ ನರಕಗಳ ಕಲ್ಪನೆಯಿತ್ತು.

ವೇದಯುಗ ಇತಿಹಾಸಯುಗಕ್ಕೆ ಮುಂದುವರಿದಂತೆ ಅನೇಕ ಮಾರ್ಪಾಟುಗಳಾದುವು. ಆರ್ಯರು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲೂ ನೆಲೆಸಿದರು. ವರ್ಣಾಶ್ರಮ ಧರ್ಮಪದ್ಧತಿ ಅನೂಚಾನವಾಗಿ ಬೇರೂರಿತು. ಜನಸಂಖ್ಯೆ ವೃದ್ಧಿಸಿತು. ಸಂಪದ್ಭರಿತವಾದ ಪಟ್ಟಣಗಳೂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳೂ ಬೆಳೆದುವು. ಸಾಹಿತ್ಯ, ವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆ ಆಚರಣೆಗೆ ಬಂತು. ಆರ್ಯ ದ್ರಾವಿಡ ಪದ್ಧತಿಗಳ ಸಮ್ಮಿಳನದಿಂದ ಹಿಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅಖಂಡವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಆರ್ಯರ ಧರ್ಮ ಪ್ರಪಂಚದ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಧರ್ಮಗಳ ಪೈಕಿ ಮುಖ್ಯವೆನಿಸಿದೆ. ಆರ್ಯರ ಧರ್ಮವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಋಗ್ವೇದ, ಝಂಡವೆಸ್ತ, ಜನಪದ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಪೌರಾಣಿಕ ಪರಂಪರೆ, ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು, ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾಷೆಗಳು–ಇತ್ಯಾದಿ ಮುಖ್ಯ ಸಾಧನಗಳಾಗಿವೆ. ಆರ್ಯರು ನಾಗರಿಕರೂ ಸುಸಂಸ್ಕೃತರೂ ಆದ ಜನಾಂಗವಾಗಿದ್ದರು. ಅವರಿಗೆ ಜೀವ–ಆತ್ಮ, ಜನ್ಮಾಂತರ, ಸ್ವರ್ಗ–ನರಕ, ಪುಣ್ಯ–ಪಾಪ, ಅದೃಷ್ಟ–ವಿಧಿ – ಇವುಗಳ ಬಗೆಗೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಕಲ್ಪನೆ ಮತ್ತು ನಂಬಿಕೆಗಳಿದ್ದುವು. ಸತ್ತವರನ್ನು ಹೂಳುವ ಇಲ್ಲವೇ ಸುಡುವ ಪದ್ಧತಿ ಇತ್ತು. ಆತ್ಮ ಅವಿನಾಶಿ ಎಂದು ನಂಬಿದ್ದರಿಂದ ಆತ್ಮನ ಮುಂದಿನ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಹಾಯಕವಾಗಲಿ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಅವರಿಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಆದ್ದರಿಂದ ಸತ್ತವನನ್ನು ಹೂಳುವಾಗ ಆತನೊಂದಿಗೆ ಆತನಿಗೆ ಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಇಡುತ್ತಿದ್ದರು. ದಹನ ಮಾಡಿದರೆ ಚಿತೆಯೊಂದಿಗೆ ಅವನ್ನು ಸೇರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಥವಾ ಚಿತಾಭಸ್ಮದೊಂದಿಗೆ ಇರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ವ್ರತ, ಹಬ್ಬಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸೂರ್ಯಚಂದ್ರರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಕಾಲಗಣನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಗ್ನಿ ಮತ್ತು ವರುಣ ದೇವನ ಆರಾಧನೆಯನ್ನು ಮದುವೆ, ಅಗ್ನಿಷ್ಟೋಮಯಾಗ ಇತ್ಯಾದಿ ಅನೇಕ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಿತ್ತು. ಯಾವುದೇ ವ್ಯಕ್ತಿ ಅಪರಾಧಕ್ಕೆ ಸಮಾಜ ಹೊಣೆ ಹೊರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಕೃತ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದವನ ಕುಟುಂಬವೇ ಸೇಡು ತೀರಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಪಾಪಕೃತ್ಯ ಮಾಡಿದವರನ್ನು ಕಲ್ಲೇಟಿನಿಂದ ಶಿಕ್ಷಿಸುತ್ತಿದ್ದುದೂ ಉಂಟು. ಹಂದಿ, ಮೇಕೆ, ಹಸು, ಕುದುರೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಬಲಿಪೂಜೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಪ್ರಾಣಿಬಲಿ ಜೊತೆಗೆ ನರಬಲಿಯೂ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುದು ಉಂಟು. ಆಣೆ ಇಡುವ, ಶಪಥ ಮಾಡುವ, ಕಣಿ ಕೇಳುವ, ಕನಸು, ಶುಭಶಕುನ–ಅಪಶಕುನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅವರದೇ ಆದ ಪದ್ಧತಿ–ಪರಂಪರೆಗಳಿದ್ದುವು. ಆರ್ಯರು ಪಿತೃವರ್ಗದ ಆರಾಧಕರೂ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಆರಾಧಕರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಮಾಟ–ಮಂತ್ರ, ಆರಾಧನೆ–ಪೂಜೆ, ಜಪ–ತಪ ಮುಂತಾದ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪುರೋಹಿತವರ್ಗವಿತ್ತು. ಮದ್ಯ, ಮಧುಸೇವನೆ, ಮಾಂಸಾಹಾರ ಮುಂತಾದ ಆಹಾರ ಪದ್ಧತಿಗಳೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಆಕಾಶ, ಸೂರ್ಯ, ಚಂದ್ರ, ನಕ್ಷತ್ರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪುರಾಣ ಕಲ್ಪನೆಗಳು ಬೆಳೆದಿದ್ದುವು. ಸಾಕಷ್ಟು ಲೈಂಗಿಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಸರ್ಪಪೂಜೆ, ಅಗ್ನಿಪೂಜೆ, ಆಕಾಶಪೂಜೆ, ವೃಕ್ಷಪೂಜೆಗಳೂ ಕಲ್ಲು, ಮರ, ಮಣ್ಣುಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆಯೂ ಆರ್ಯರಲ್ಲಿತ್ತು. ಪೂಜಾಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ ಸಂಗೀತಗಳು ಜರುಗುತ್ತಿದ್ದುವು. ಜಗತ್ತಿನ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ಆರ್ಯಧರ್ಮ ಇಂದು ಮಿಶ್ರರೂಪದಲ್ಲಿ ಉಳಿದು ಬಂದಿದೆ. ಆರ್ಯಧರ್ಮವನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹಿಂದು ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. (ಜಿ.ಎ.)

ಆರ್ಯಸಮಾಜ: ಭಾರತದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇದರ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರು ಪಂಜಾಬಿನ ಉಜ್ವಲ, ಪ್ರತಿಭಾವಂತ ಯತಿ ಸ್ವಾಮಿ ದಯಾನಂದ ಸರಸ್ವತಿ (1824–83). ವೈದಿಕಧರ್ಮವೇ ನಿಜವಾದ ನಿಷ್ಠೆಯೆಂದು ಅವರು ಗ್ರಹಿಸಿ ಅದರ ಪುನರುಜ್ಜೀವನಕ್ಕೆಂದು ಆರ್ಯಸಮಾಜದಲ್ಲಿ 1875 ಏಪ್ರಿಲ್ 10ರಂದು ಮುಂಬಯಿ ನಗರದಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದರು. ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಲಾಹೋರ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶಾಖೆ ಪ್ರವರ್ತಿತವಾಯಿತು. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಎಲ್ಲ ನಗರಗಳಲ್ಲೂ ಆರ್ಯಸಮಾಜದ ಚಳವಳಿ ಬಲಗೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಪಂಜಾಬ್ ಅದರ ಕೇಂದ್ರ ಸ್ವರೂಪವಾಗಿ ಉಳಿದು ಕಾಂಗಡಿ, ಬೃಂದಾವನ, ಜ್ವಾಲಾಪುರಗಳಲ್ಲಿನ ಗುರುಕುಲಗಳಿಂದ ಅದರ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಮಹರ್ಷಿ ದಯಾನಂದ ಸರಸ್ವತಿ ತಮ್ಮ ಜೀವನಪರ್ಯಂತ ಅದರ ಪ್ರಾಣವಾಗಿ ಉಳಿದರು. ಮುಂದೆ ಶ್ರದ್ಧಾನಂದ, ಲಾಲಾ ಲಜಪತರಾಯ್, ಗಂಗಾಪ್ರಸಾದ ಉಪಾಧ್ಯಾಯ, ಲಾಲಾ ಹಂಸರಾಜ, ಗುರುದತ್ತ ಮೊದಲಾದವರ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ಬೆಳೆಯಿತು.

ಸರ್ವಜನರ ಪ್ರಯೋಜನಕ್ಕೆಂದೇ ಈ ಸಮಾಜ ವ್ಯವಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಮನುಷ್ಯ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಶೀಲ, ಧರ್ಮ, ಉದ್ಯಮ– ಇವುಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಎಲ್ಲ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ವೇದವೇ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಮಾಣ. ಶತಪಥಾದಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳೂ ಶಿಕ್ಷಾದಿ ಷಡಂಗಗಳೂ ನಾಲ್ಕು ಉಪವೇದಗಳೂ ಷಡ್ದರ್ಶನಗಳೂ ವೈದಿಕ ಶಾಖೆಗಳೂ ವೇದಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲೇ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರತಿ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಮುಖ್ಯನಗರದಲ್ಲೂ ಒಂದೊಂದು ಶಾಖೆಯನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಶೀಲವಂತನಾದ ಯಾವ ಮನುಷ್ಯನಾದರೂ ಸಮಾಜದ ಸದಸ್ಯನಾಗಬಹುದು. ಸಮಾಜದ ಸಂನ್ಯಾಸಿ ಸದಸ್ಯರು ತಂತಮ್ಮ ಸಂಸಾರ ನಿರ್ವಹಣೆಗೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆಮಾಡಿ ಉಳಿದ ಕಾಲವನ್ನೂ ಶಕ್ತಿಯನ್ನೂ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಉತ್ಸಾಹದಿಂದ ಸಮರ್ಪಿಸಬೇಕು. ಸಮಾಜ ವಾರಕ್ಕೊಮ್ಮೆ ಸಭೆ ಸೇರತಕ್ಕದ್ದು. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಸದಸ್ಯನೂ ತನ್ನ ಮಾಸಿಕ ಉತ್ಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಠಪಕ್ಷ ನೂರಕ್ಕೆ ಒಂದರಂತೆ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಕೊಡಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಬಂದ ಹಣದಿಂದ ಸಮಾಜ ತನ್ನ ಪ್ರಮುಖಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನೂ ಶಾಲೆಯನ್ನೂ (ಆರ್ಯವಿದ್ಯಾಲಯ) ನಡೆಸತಕ್ಕದ್ದು. ಸದಸ್ಯರು ಏಕದೇವವಾದಿಗಳು, ದೇವರು ನಿರಾಕಾರ, ಸರ್ವಶಕ್ತ, ಅಜಾತ, ಅನಂತ, ಅವಿನಾಶಿ, ಅದ್ವಿತೀಯ, ದಯಾಳು, ಜಗನ್ನಿಯಾಮಕ, ಸ್ವತಂತ್ರ ಪರಿಶುದ್ಧ, ಚತುರ್ವರ್ಗ ಫಲದಾಯಕ, ಮಾತಾಪಿತೃಸ್ವರೂಪ, ಅವನೊಬ್ಬನೇ ಪೂಜಾರ್ಹ. ಸ್ತುತಿಯಿಂದ, ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯಿಂದ, ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಅವನನ್ನು ಆರಾಧಿಸಬೇಕು. ಆರ್ಯಸಮಾಜದವರು ವಿಗ್ರಹಾರಾಧನೆಯನ್ನು ಅನುಮೋದಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ನಿರಾಕಾರನಾದ ಭಗವಂತನನ್ನೇ ಅವರು ನ ಸತ್ಯ ಪ್ರತಿಮಾಭವತಿ– ಎನ್ನುವ ವೇದವಾಕ್ಯಕ್ಕೆ ವಿಷಯವನ್ನಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸುತ್ತಾರೆ. ವೈದಿಕಸಂಸ್ಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಅಚಲವಾದ ಶ್ರದ್ಧೆ. ಗರ್ಭದಾನದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಅತ್ಯೇಷ್ಟಿಯವರೆಗೆ ಎಲ್ಲ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳನ್ನೂ ವೈದಿಕಮಂತ್ರಗಳಿಂದಲೇ ನಡೆಸಬೇಕೆಂದು ಇವರ ಆಗ್ರಹ. ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಇತರ ಆರ್ಷಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಎಲ್ಲ ಶಾಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಬಾಲಕ–ಬಾಲಕಿಯರಿಗೆ ಕಲಿಸಬೇಕೆಂದು ಇವರ ಕಾತರ. ಪ್ರಾಪಂಚಿಕ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲೂ ಪಾರಮಾರ್ಥಿಕ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲೂ ಅಭ್ಯುದಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸುವುದು ಆರ್ಯಸಮಾಜದ ಉದ್ದೇಶ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಎಲ್ಲ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಮಾಡುವಾಗಲೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅಥವಾ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಮನೋವೃತ್ತಿಯಿಂದಲೇ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಆರ್ಯಸಮಾಜದ ವಿಧಿ. ಮೌಢ್ಯವನ್ನು ತೊಲಗಿಸಿ ಜನಕ್ಕೆ ಜ್ಞಾನದಾನ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ಹಂಬಲದೊಂದಿಗೆ ಜನ ಸತ್ಯವನ್ನೇ ನಿಷ್ಠುರವಾಗಿ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದೂ ಅಸತ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ದಾಕ್ಷಿಣ್ಯವಾಗಿ ತಿರಸ್ಕರಿಸಬೇಕೆಂದೂ ದಯಾನಂದರು ಸಾರಿ ಅದನ್ನು ಆರ್ಯಸಮಾಜದ ವಿಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿದರು. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಸಂಪ್ರದಾಯದಿಂದ ಬಂದ ಪುರಾಣಗಳನ್ನೂ ತಂತ್ರಗಳನ್ನೂ ಅಸಾಧುವೆಂದು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿದರು. ಪುರಾಣಗಳೆಲ್ಲವೂ ಕಟ್ಟುಕಥೆ, ಪುರಾಣಕಾರರು ಧೂರ್ತರು ಎಂದು ಇವರ ವಿಶ್ವಾಸ. ಇವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಶುದ್ಧವೈದಿಕ ಸಿದ್ಧಾಂತವೇ ಪ್ರಮಾಣ, ಉಳಿದುದೆಲ್ಲ ಅನರ್ಹ.

ಯಾವ ವ್ಯಕ್ತಿಯೂ ತನ್ನ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನೇ ಪುರುಷಾರ್ಥವೆಂದು ಬಗೆಯದೆ, ಎಲ್ಲರ ಅಭ್ಯುದಯದ ಸಾಧನೆಯಿಂದ ತನ್ನ ಸಮಾಧಾನವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಎನ್ನುವ ವಿಧಿಯಿದೆ. ಸರ್ವರ ಹಿತ ಸುಖಕ್ಕೆ ನೆರವಾಗುವಂಥ ಸಾಂಘಿಕ ಕಟ್ಟಳೆಗಳನ್ನು ಅವಶ್ಯವಾಗಿ ಅನುಸರಿಸಬೇಕು. ಆರ್ಯಸಮಾಜ ಇಡೀ ಮಾನವ ಸಮಾಜದ ಭೌತಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಸಾಧನವಾಗಬೇಕು. ಆರ್ಯಸಮಾಜದ ಸದಸ್ಯ ಆರ್ಯನೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಆರ್ಯರೆಲ್ಲರೂ ಸಮಾನರು. ದಯಾನಂದರು ಸಮಾಜದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿಯೇ ಉಳಿದರಲ್ಲದೆ ಅದರ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಲು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಅವರ ಭಾವಚಿತ್ರವನ್ನು ಯಾವ ಆರ್ಯಸಮಾಜದ ಭವನದಲ್ಲೂ ಹಾಕಬಾರದೆಂದು ಅವರು ಸೂಚನೆಯಿತ್ತರು. ತಾವು ಸಭಾಭವನಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ನೆರೆದಿದ್ದ ಜನ ಎದ್ದುನಿಲ್ಲುವುದನ್ನೂ ನಿಷೇಧಿಸಿದರು. ಭಗವಂತ ನೊಬ್ಬನೇ ಸರ್ವೋತ್ತಮ. ಉಳಿದ ಯಾವುದೂ ಅವನಿಗೆ ಸಮನಾಗಲಾರದು. ಎಲ್ಲ ಜನರೂ ಸಮಾನರು ಎಂಬುದು ಅವರ ಉಪದೇಶ.

ಮೂಢನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು ಖಂಡಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಆರ್ಯಸಮಾಜ ಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಣೆಯೂ ಇದರಿಂದ ಆಯಿತು. ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಬಲಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಪ್ರಚಾರಕರಿಗೆ ಆರ್ಯಸಮಾಜದ ಸ್ಥಾಪನೆಯಿಂದ ಆತಂಕವುಂಟಾಯಿತು. ಕ್ರೈಸ್ತರು ಪುರಾಣಗಳಿಂದ

ಬಲಗೊಂಡ ನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನೂ ಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನೂ ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ಹುಳುಕೆಂದು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವರ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ನೆರವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ದಯಾನಂದರು ಇವು ನಿಜವಾದ ಹಿಂದುಧರ್ಮವಲ್ಲವೆಂದೂ ವೈದಿಕನಿಷ್ಠೆಯಲ್ಲಿ ಪುರಾಣಗಳು ಅಸಂಬದ್ಧವೆಂದೂ ತಾವೇ ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸಿದುದರಿಂದ ಅವರ ಬಾಯಿಕಟ್ಟಿತು. ಮಹಮ್ಮದೀಯರ ಪ್ರಚಾರವೂ ಹೀಗೆಯೇ ಬಲಗೊಂಡಿತ್ತು. ಹಿಂದುಗಳಾಗಿದ್ದವರು ಬಲವಂತದಿಂದ ಮುಸಲ್ಮಾನರಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿತರಾಗಿದ್ದು ಅಂಥವರನ್ನು ಮತ್ತೆ ಹಿಂದು ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಯಾವ ಕ್ರಮವೂ ಇರದಿದ್ದಾಗ, ಆರ್ಯಸಮಾಜ ಶುದ್ಧೀಕರಣದ ವಿಧಿಯನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿತು. ಇದರಿಂದ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದೀಯರ ಮತ್ತು ಕ್ರೈಸ್ತರ ಮತಾಂತರ ಕಾರ್ಯಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಕುಂಠಿತವಾದವು. ಈ ಸಮಾಜದಿಂದ ದೇಶದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಭಾವನೆಯೂ ಬಲಗೊಂಡಿತು.

ಗುರುಕುಲಗಳಲ್ಲಿ ಆರ್ಯಸಮಾಜ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ರಮ ಮಾದರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಹರಿಜನೋದ್ಧಾರಕಾರ್ಯ ಹೊಸತಾಗಿದ್ದ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹರಿಜನ ಬಾಲಕರು ಗುರುಕುಲಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸಂಗಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಾಲೆಯಿಂದ ಕಾಲೇಜಿನವರೆಗಿನ ವಿವಿಧಬಗೆಯ ಶಾಲೆಗಳು ಈ ಸಮಾಜದ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ. ಅನಾಥಾಲಯಗಳು, ವನಿತಾಶ್ರಮಗಳು, ಚಿಕಿತ್ಸಾಲಯಗಳು, ಅತಿಥಿಭವನಗಳು, ವ್ಯಾಯಾಮಶಾಲೆಗಳು, ಮುದ್ರಣಾಲಯಗಳು, ಪುಸ್ತಕ ಭಂಡಾರಗಳು, ಪತ್ರಿಕೆಗಳು–ಬಹು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸಮಾಜದ ವತಿಯಿಂದ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ. ಆರ್ಯಸಮಾಜದ ಸಾಹಿತ್ಯವೂ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದೆ. ವೇದವೇದಾಂಗಗಳನ್ನು ಭಾರತೀಯ ದೇಶಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ತಂದ ಮೊದಲ ಕೀರ್ತಿ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಇತಿಹಾಸ, ಗಣಿತ, ವಿಜ್ಞಾನ ಮುಂತಾದವನ್ನೂ ಸಮಾಜ ಕಡೆಗಣಿಸಿಲ್ಲ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಮರದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಇತರರೊಂದಿಗೆ ಈ ಸಮಾಜ ಕೈ ಜೋಡಿಸಿ ಹೋರಾಡಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಮಾಜಗಳೂ ಸು.400 ಪ್ರತಿನಿಧಿಸಭೆಗಳೂ ಇವೆ. ಹೊರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ನೆಟಾಲ್, ನೈರೋಬಿ, ಮಾರಿಷಸ್, ಫಿಜಿ, ಸುರೀನಾಮ್ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಆರ್ಯ ಸಮಾಜದ ಶಾಖೆಗಳಿವೆ. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸಭೆ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿದೆ.

(ಎಸ್.ಕೆ.ಆರ್.;ಬಿ.ಎಸ್.ಪಿ.;ಎಸ್.ಎಂ.ಎಚ್.)

ಆಲಂಗೀರ್‌ಪುರ: ದೆಹಲಿಯಿಂದ 45ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆ. 1958–59ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪದರಗಳ ಮೇಲೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳ ಪದರಗಳೂ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಯ ಪದರಗಳೂ ಶುಂಗರ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವು 4000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನಿಂದ ಗಂಗಾ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಪಸರಿಸಿದ್ದ ವಿವಿಧ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕಿಸಿಕೊಡುತ್ತವೆ. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ಆಲ್ಪ್ಸ್ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ 5000 ವರ್ಷದ ಮಾನವ: 1991 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಐರಕ್ ಮತ್ತು ಎಲ್ಮಟ್ ಸೈಮನ್ ಎಂಬುವರು ಇಟಲಿ ಮತ್ತು ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಸರಹದ್ದಿನಲ್ಲಿರುವ ಹಿಮಾಚ್ಛಾದಿತ ಆಲ್ಪ್ಸ್ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ತಿರುಗಾಡುತ್ತಿರುವಾಗ ಸತ್ತ ಪರ್ವತಾರೋಹಿಯೊಬ್ಬನ ತಲೆ ಕಾಣಿಸಿತು. ಕೊನಾನ್ ಸ್ಪಿರ್, ಆ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಪರ್ವತಾರೋಹಣಕ್ಕೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಕೈಗುದ್ದಲಿಯನ್ನು, ಶವವನ್ನು ಮತ್ತು ಇತರ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಆದಿ ಕಂಚಿನಯುಗದ ಇಲ್ಲವೆ ಉತ್ತರ ಕಾಲೀನ ನವ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಾಲದವೆಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕುತೂಹಲದ ಸಂಗತಿ ಎಂದರೆ ಆ ವ್ಯಕ್ತಿ ಹಾಕಿದ್ದ ತುಪ್ಪಳದ ಟೋಪಿ, ಧರಿಸಿದ್ದ ಉಡುಪು ಹಾಗೂ ಮರದ ಕಾವಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸಿದ ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಲಿ, ಬಾಣಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ ಬತ್ತಳಿಕೆ, ಸೊಂಟದಲ್ಲಿ ಕಠಾರಿ ಮತ್ತು ಒರೆ ಮೊದಲಾದವು ಕೂಡ ದೊರೆತಿವೆ. ಉಡುಪನ್ನು ಸೂಜಿಯಿಂದ ಹೊಲಿಯಲಾಗಿತ್ತು. ಚರ್ಮದ ಚಪ್ಪಲಿ, ಸೊಂಟದ ಚರ್ಮದ ಪಟ್ಟಿ ಇವೆಲ್ಲಾ ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಧರಿಸಿದ ವಸ್ತ್ರದೊಳಗೆ ಜವೆ ಮತ್ತು ಗೋದಿ ಕಾಳುಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಎಲ್ಲ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಸ್ಪಿಡ್ಲರ್ ಈ ವ್ಯಕ್ತಿ ಕುರುಬನಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಮತ್ತು ಅವನ ನಾಲ್ಕು ಪಕ್ಕೆಲುಬುಗಳು ಮುರಿದಿರುವುದರಿಂದ ಇವನು ಹೊಡೆದಾಟದಲ್ಲಿ ಸಿಲುಕಿ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಓಡಿ ಹೋಗುತ್ತಿರುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬಳಲಿ ತನ್ನ ಎಲ್ಲ ವಸ್ತುಗಳೊಂದಿಗೆ ಅಲ್ಲಿಯೇ ಅಸುನೀಗಿರಬೇಕೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಶೋಧನೆಯಿಂದ ಆ ಕಾಲದ ಒಂದು ಸಮುದಾಯದ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ವೇಷಭೂಷಣ, ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಉಪಕರಣಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳ ಬಗೆಗೆ ನೈಜ ಮಾಹಿತಿ ಪಡೆಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.; ಎನ್.ಎಲ್.)

ಆಲ್ಬುಕರ್ಕ್, ಆಫೊನ್ಸೊ ಡಿ: 1453–1515. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗಲ್ ವಸಾಹತಿನ ಆಡಳಿತಗಾರ. ಶ್ರೇಷ್ಠ ನೌಕಾನಾಯಕ. ಜನನ ಲಿಸ್ಬನ್‌ನಲ್ಲಿ. 5ನೆಯ ಆಫೊನ್ಸೊ ಡಿ ನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ. ಆಫೊನ್ಸೊ ಡಿ ಸ್ಪೇನಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ (1476) ಅದರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ. ಕೊಚ್ಚಿಯ ರಾಜನೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹ ಸಂಪಾದಿಸಲು ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಲು ಪೋರ್ಚುಗಲ್ಲಿನ ರಾಜ ಇವನನ್ನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಿಕೊಟ್ಟ (1503). 1504ರಲ್ಲಿ ಲಿಸ್ಬನ್ನಿಗೆ ಮರಳಿದ. ಆದರೆ ಪುನಃ 1506ರಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ಕೆಂಪುಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಬರುವ ಇಲ್ಲವೇ ಹೊರಡುವ ಹಡಗುಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ಆದೇಶ ನೀಡಿ, ಪೂರ್ವದ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗೆ ಕಳುಹಲಾಯಿತು. 1506–08ರಲ್ಲಿ ಮೆಡಗಾಸ್ಕರ್ ಮತ್ತು ಮೋಜ಼ಾಂಬಿಕ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದ. ಸೊಕೊಟ್ರಾದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕೊಲ್ಲಿಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದಲ್ಲಿ, ಓರ್ಮಜ್ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ದಂಡೆಗೆ ಬರುವ ಹಡಗುಗಳನ್ನು ದೋಚುವುದರಲ್ಲಿಯೇ ಆಸಕ್ತಿಯಿದ್ದ ಇವನ ಸಹಚರರ ಬಲವಂತದಿಂದ ಓರ್ಮಜನ್ನು ಕೆಲಕಾಲ ಬಿಡಬೇಕಾಯಿತು. 1508 ಡಿಸೆಂಬರಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ. 1509ರಲ್ಲಿ ಅಲ್ಮೆಡಾನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಗವರ್ನರ್ ಹುದ್ದೆ ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಗೋವೆಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿದ (ಮಾರ್ಚ್ 1510). ವಿಜಯನಗರದರಸ ಶ್ರೀ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಸಹಾಯದಿಂದ ನವೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಲಿಸ್ಬನ್ನಿನ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಗೋವದಲ್ಲೊಂದು ಸೆನೆಟ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಪೌರಸ್ತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಇದೊಂದು ಹೊಸ ಪ್ರಯೋಗ. ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯಾಡಳಿತಗಳನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಮಲಬಾರ್ ದಂಡೆಗುಂಟ ವ್ಯಾಪಾರದ ಹತೋಟಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಕೈಗೆ ಬಂತು. 6 ತಿಂಗಳ ಅನಂತರ ಮಲಾಕ್ಕಾ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ, ಕೈವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಲ್ಲೊಂದು ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನಲ್ಲದೆ ಸ್ಥಳೀಯರ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದ. ಪೆಗು, ಕೊಚ್ಚಿ, ಚೀನ, ಸಯಾಮ್ ಮತ್ತು ಜಾವಗಳೊಂದಿಗೆ ಮೈತ್ರಿಯುತ ಸಂಬಂಧ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಗೋವ, ಕೊಚ್ಚಿ, ಕಣ್ಣಾನೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಆಸ್ಪತ್ರೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಕೆಲಕಾಲದ ಅನಂತರ ಓರ್ಮಜ್‌ಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಈ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಅಂಕಿತದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದುದರಿಂದ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕೊಲ್ಲಿಯ ಸಮೃದ್ಧ ವ್ಯಾಪಾರದಮೇಲೆ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಏಡನ್‌ಮೇಲೆ ಈತ ಮಾಡಿದ ಧಾಳಿ (1513) ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ವಸಾಹತು ವಿಸ್ತರಿಸುದದಲ್ಲದೇ ನೈಲ್ ನದಿಯನ್ನು ಕೆಂಪು ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿಸಿ ಈಜಿಪ್ಟನ್ನು ಒಂಟಿಯಾಗಿ ಮಾಡುವುದು, ಮದೀನದಿಂದ ಮಹಮ್ಮದ್ ಪೈಗಂಬರರ ಉಳಿದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸುವುದು ಮುಂತಾದ ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಪುರಸ್ಕರಿಸಿದ. ಇವನಿಂದಲೇ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ವಸಾಹತು ಸ್ಥಾಪನೆ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಮುಸ್ಲಿಮರಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ಮೊದಲಿದ್ದ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿನ ಒಳಸಂಚು, ವೈಯಕ್ತಿಕ ವಿರೋಧಿಗಳು ಮೇಲಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದುದು ಇವನ ಅವನತಿಗೆ ಕಾರಣಗಳಾದುವು. ಓರ್ಮಜ್‌ನಿಂದ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮರಳುವಾಗ ಇವನ ಆರೋಗ್ಯ ಕ್ಷೀಣಿಸಿತು. ಗೋವದಲ್ಲಿ ನಿಧನಹೊಂದಿದ. 1566ರಲ್ಲಿ ಇವನ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಪೋರ್ಚುಗಲ್‌ಗೆ ಒಯ್ಯಲಾಯಿತು. ಈತನ ಮೂಳೆಗಳು ಗೋವದಲ್ಲಿರುವವರೆಗೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಗೋವದಲ್ಲಿ ಸುಭದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. (ಎಸ್.ಎಸ್‌ಐ.)

ಆಲ್ಬೆರೂನಿ: ಹತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅರಬ್ಬೀ ಪಂಡಿತ, ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ. ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತದ ಬಿರೊನ್‌ನಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದುದರಿಂದ ಬೆರೂನಿ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂತು. ಘಜ್ನಿ ಮಹಮದ್ ಕೀವ್ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಾಗ, ಸೆರೆಯಾದವರಲ್ಲಿ ಇವನೂ ಒಬ್ಬ. ಸೆರೆಯಿಂದ ಪಾರಾಗಿ ತನ್ನ ಮೇಧಾಶಕ್ತಿಯಿಂದ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಜ್ಯೋತಿಷಿಯಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಊಹೆ. ಇವನ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಘಜ್ನಿ ಮಹಮ್ಮದನ ಮಗನೂ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯೂ ಆದ ಮಸೂದನ ಪ್ರಶಂಸೆಯಿದೆ. ಭಾರತದ ನಾನಾ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ 1010–44 ನಡುವೆ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡು ಅನೇಕ ಜನರ ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿದ್ದ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆ ಅಭ್ಯಾಸಿಸಿ, ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಸಂಗಮಾಡಿ ಇಂಡಿಯ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥ ರಚಿಸಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕಪಿಲಮಹರ್ಷಿಯ ಸಾಂಖ್ಯ, ಪತಂಜಲಿ ಯೋಗಸೂತ್ರ, ವ್ಯಾಸರ ಭಗವದ್ಗೀತೆ, ವಿಷ್ಣು, ವಾಯು, ಮತ್ಸ್ಯ ಮುಂತಾದ ಪುರಾಣಗಳು, ಪುಲಿಷ ಸಿದ್ಧಾಂತ, ಧರ್ಮಸಿದ್ಧಾಂತ ಮುಂತಾದ ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳು, ಮತ್ತು ರಾಮಾಯಣ–ಮಹಾಭಾರತಗಳಿಂದ ಆಯ್ದ ಹೇಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಉದ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಮತ, ತತ್ತ್ವ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯ, ನ್ಯಾಯ, ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ನಡೆನುಡಿಗಳ ಜ್ವಲಂತ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಹೊರನಾಡಿನಿಂದ ಬಂದು ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಮತ, ತತ್ತ್ವ, ವಿಜ್ಞಾನಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಲು ಈತ ಮಾಡಿದ ಪ್ರಯತ್ನ ಸ್ತುತ್ಯವಾದುದು. ಚೀನದ ಯಾತ್ರಿಕರನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಇಂಥ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದವರಲ್ಲಿ ಈತನೇ ಮೊದಲಿಗ. ಹೇರಳ ಹಣಸುರಿದು, ದೊರೆಯ ಬಹುದಾದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ. ತನ್ನ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ರಚಿಸಲು ಪಂಡಿತರನ್ನು ಕರೆಸಿಕೊಂಡು, ಅವರ ನೆರವಿನಿಂದ ಅವನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ. ಹಿಂದುಗಳ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನ, ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ತಜ್ಞತೆಯನ್ನು ಈತ ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದನಾದರೂ ಅವರ ಅತಿ ಚಾತುರ್ಯ, ಸಂಕುಚಿತ ಮನೋಭಾವ, ಬಳಸುಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಹೇಳುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಖಂಡಿಸಿದ. ಹಿಂದುಗಳು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲು ಹೆಚ್ಚು ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸಿದರೆ ಮಾತ್ರ ಕಥೆ ಹೇಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸುತ್ತಾರೆ–ಎಂಬುದು ಇವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಹಿಂದೂಸ್ತಾನದ ಮೇಲೆ ಬರೆಯುವಾಗ ಮುಖ್ಯ ನದಿಗಳು, ಪಟ್ಟಣಗಳು, ಬೆಳೆ, ಪ್ರಾಣಿ, ಜನರ ಆಚಾರ, ನಡವಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಕೂಡ ಈತ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಧರ್ಮ, ಆಶ್ರಮಧರ್ಮ, ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ, ವಿವಾಹಪದ್ಧತಿಗಳ ಚಿತ್ರಣವೂ ಇದೆ. ಹಿಂದುಗಳ ತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ಗ್ರಂಥಗಳ ವಿಷಯವಾಗಿ ಆಳವಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ವೇದಗಳೂ ಸ್ಮೃತಿಗಳೂ ಪುರಾಣಗಳೂ ಆದಿಯಾಗಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ

ಗ್ರಂಥಗಳ ತಿರುಳನ್ನು ಅರಿಯುವ ಅಭಿರುಚಿಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ. ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರ ದೇವ ದೇವತೆಗಳ ಕಲ್ಪನೆ, ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆ, ಸ್ವರ್ಗ ನರಕಗಳ ಭಾವನೆಯ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಬರೆದ. ವಿದ್ವಾಂಸರ ನಂಬಿಕೆಗಳು ಅವಿದ್ಯಾವಂತರ ನಂಬಿಕೆಗಳಿಂದ ಹೇಗೆ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದುವೆಂಬುದನ್ನು ವಿವರಿಸಿ, ತನಗೆ ಸರಿಕಾಣದ ಹಲವು ಕಂದಾಚಾರ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಖಂಡಿಸಿದ. ಇವನ ಟೀಕೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿದರ್ಶನಗಳಿವೆ. ಮಾನವೀಯತೆಯ ಸ್ಪರ್ಶವಿದೆ. ಈತನ ಬರೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ದೇಶ, ಕಾಲ ಮತ್ತು ಭಾಷೆಗಳ ಭಿನ್ನತೆಯಿದೆ. ಅಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ದೋಷ ಕಂಡುಬಂದರೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಚರಿತ್ರೆಗೆ ಇವನ ಕಾಣಿಕೆ ಮಹತ್ತರವಾದುದು. ಈತ ಭಾರತದ ಬಗ್ಗೆ 6 ಅರೇಬಿಯದ ಬಗ್ಗೆ 11 ಪ್ರಮುಖ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಬ್ರಹ್ಮಗುಪ್ತನ ಬ್ರಹ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಿಂದ ಅರೇಬಿಕ್ ಭಾಷೆಗೆ ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತ ಭಾರತದ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಬಗ್ಗೆ ಕಟುವಾಗಿ ಬರೆದಿದ್ದರೂ ಭಾರತದ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಬಗೆಗಿನ ಒಲವು ಅಪ್ರತಿಮವಾದದ್ದಾಗಿತ್ತು. (ಬಿ.ಎಸ್.ಎ.)

ಆಶ್ರಿತ ರಾಜ್ಯಗಳು: ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸ್ವಂತ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರವಿಲ್ಲದ ಪ್ರದೇಶಗಳು (ಡಿಪೆಂಡೆನ್ಸೀಸ್). ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಆಳುವ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರದೇಶವೂ ಆಶ್ರಿತರಾಜ್ಯದ ಪ್ರದೇಶವೂ ಪರಸ್ಪರ ಭಿನ್ನವಾಗಿಯೂ ದೂರದೂರದಲ್ಲೂ ಇದ್ದು, ಈ ಎರಡು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವ ಜನರು ಭಿನ್ನ ಸಮುದಾಯಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ.

ಆಶ್ರಿತ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ಆಳುವ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಹೊಂದಿರುವ ಹತೋಟಿ ಒಂದೇ ಸಮನಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ಆಶ್ರಿತರಾಜ್ಯಗಳ ಆಡಳಿತದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಹೊಣೆಯನ್ನೆಲ್ಲ ಆಳುವ ರಾಷ್ಟ್ರವೇ ವಹಿಸಬಹುದು; ಆಳುವ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ನಿಯೋಜಿತರಾಗಿ ಬಂದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೇ ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಿಸಬಹುದು. ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಜನರು ಸ್ಥಳೀಯ ನಾಯಕರ ಮೂಲಕವಾಗಿ ಪ್ರಭುತ್ವ ನಡೆಸಬಹುದು. ಇಂಥ ಆಳಿಕೆ ಪರೋಕ್ಷ. ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಜನರ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯ ಹೊಂದಿದ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಏರ್ಪಟ್ಟಿರಬಹುದು. ಇಂಥ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುವ ಸರ್ಕಾರಗಳಿಗೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಆಂತರಿಕ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳಮಟ್ಟಿಗೆ ಸ್ವಯಂ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರವಿರುತ್ತದೆ. ಆಶ್ರಿತರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಸಾಹತು ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲೂ ಬಳಸುವುದುಂಟು. ಆದರೆ ಎರಡಕ್ಕೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳುಂಟು. (ವಿ.ಎಸ್.ಪಿ.)

ಆಸಫ್‌ಜಾಹಿ ಆಳ್ವಿಕೆ: ಹೈದರಾಬಾದನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜವಂಶ 1724–1948. ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದ ಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಶತಮಾನಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚುಕಾಲ ಈ ಮನೆತನ ಒಡೆತನ ಹೊಂದಿತು. ಈ ವಂಶದ ಸ್ಥಾಪಕನಿಗೆ ಆಸಫ್‌ಜಾ ಎಂಬ ಬಿರುದಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವನ ಮನೆತನ ಆಸಫ್‌ಜಾಹೀ ಎಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಈ ವಂಶದವರು ನಿಜಾಮ್–ಉಲ್–ಮುಲ್ಕ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನೂ ಧರಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮರೂ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದೆ. ಆಸಫ್‌ಜಾಹೀಗಳು ಕನ್ನಡನಾಡಿನಲ್ಲಿ ನೇರ ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸದಿದ್ದರೂ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕರ್ನಾಟಕದ ರಾಜಕೀಯ ದಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದರು. ಬಹುಕಾಲ ಇವರ ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದ ರಾಯಚೂರು, ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಮತ್ತು ಬಿದರೆ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ (ಹೈದರಾಬಾದು ಕರ್ನಾಟಕ) ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸ್ಥಿತಿ ಮೂಡಲು ಕಾರಣರಾದರು.

ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ: 1686ರಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳ ಆಳ್ವಿಕೆ ಕೊನೆ ಗೊಂಡು ಅವರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗವೆಲ್ಲ ಮೊಗಲರ ಕೈಸೇರಿತು. ಮೊಗಲರು ರೂಢಿಗೆ ತಂದ ರಾಜ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಹಲವು ಸುಭಾಗಳಾಗಿ (ಪ್ರಾಂತ) ವಿಭಾಗ ವಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸುಭಾಗಕ್ಕೂ ಒಬ್ಬ ಸುಭೇದಾರ (ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿ) ಮುಖ್ಯಸ್ಥ ನಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದ. ಮೊಗಲರ ವಶವಾದ ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾಗ ದಖನ್ ಸುಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿತ್ತು. ಔರಂಗಜೇಬನ ಮರಣಾನಂತರ ಮೊಗಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಉದಯಿಸಿದ್ದ ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಲಾಭ ಪಡೆದು ದಖ್ಖನ್‌ನ ಸುಭೇದಾರನಾಗಿ ಹೈದರಾಬಾದಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಮೀರ್ ಕಮ್ರುದಿನ್ ಚಿನ್ ಕುಲಿಕ್ ಖಾನ್ ಆಸಫ್ ಜಾ ಎಂಬುವನು 1724ರಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಾರಿಕೊಂಡು ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಆಳ್ವಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ.

ಮೊದಲನೆಯ ಆಸಫ್ ಜಾ (1724–48) ದಖ್ಖನ್ನಿನ ಸುಭೇದಾರನಾಗಿ ನಿಜಾಂ ಉಲ್ ಮುಲ್ಕ್ 1713ರಲ್ಲಿ ನಿಯುಕ್ತಿಗೊಂಡ. ಅನಂತರ ಇವನಿಗೆ ಆಸಫ್ ಜಾ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಪ್ರಾಪ್ತವಾಯಿತು. ಚತುರ ರಾಜಕಾರಣಿ, ಸಮರ್ಥ ಸೇನಾನಾಯಕ. ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒರಿಸ್ಸದಿಂದ ಹಿಡಿದು ತಂಜಾವೂರಿನವರೆಗಿನ ಇಡೀ ಕಡಲತೀರ ಹಾಗೂ ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ಬಿದರೆ, ಬಿಜಾಪುರ, ಧಾರವಾಡ, ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮರಾಠರು ಪ್ರಬಲರಾದರು. ಆದರೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ತುಂಗಭದ್ರಾನದಿಯ ಉತ್ತರ ಭಾಗವೆಲ್ಲ ಇವನ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಾನದಿಯ ಉತ್ತರಕ್ಕಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶವೂ ಇವನಿಗೆ ಸೇರಿತ್ತು. ಆ ಭಾಗಕ್ಕೆ ತನ್ನ ಮಗ ನಾಸಿರ್‌ಜಂಗ್‌ನನ್ನು ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ್ದ. ಅನಂತರ ಈತ ದಂಗೆಯೆದ್ದುದರಿಂದ ಆ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಮೊಮ್ಮಗ ಮುಜಫರ್‌ಜಂಗ್ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಕೃಷ್ಣಾನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿದ್ದ ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಆ ಭಾಗಗಳು ಮತ್ತು ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಹುತೇಕ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸವಣೂರು ನವಾಬರು ಆಸಫ್‌ಜಾನನ ಅಧೀನರಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. 1746ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಆದ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಬಾದಾಮಿ ಮತ್ತು ಬಾಗಲಕೋಟೆಯ ಭಾಗಗಳನ್ನು ನಿಜಾಮ ಮರಾಠರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಆದರೆ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಹುಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಆಡಳಿತಗಾರರು, ಮರಾಠರು ಹಾಗೂ ನಿಜಾಮ ಎಲ್ಲರೂ ಸಮಯ ಬಂದಂತೆ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ವಸೂಲಿಮಾಡುವ ವಿಚಿತ್ರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಿತ್ತು.*

1748ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಆಸಫ್ ಜಾ ನಿಧನನಾದಾಗ ಇವನ ಎರಡನೆಯ ಮಗ ನಾಸಿರ್‌ಜಂಗ್‌ನಿಗೂ ಮಗಳ ಮಗ ಮುಜಫ್ಫರ್‌ಜಂಗ್‌ನಿಗೂ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕಚ್ಚಾಟ ನಡೆಯಿತು. ಫ್ರೆಂಚರೂ ಬ್ರಿಟಿಷರೂ ಇವರ ಪಕ್ಷಗಳನ್ನು ವಹಿಸಿದರು. ಫ್ರೆಂಚರು ಬೆಂಬಲಿಸಿದ ಮುಜಫ್ಫರ್‌ಜಂಗ್ ನಿಜಾಮನಾದನಾದರೂ 1751ರಲ್ಲಿ ಕೊಲೆಯಾದ. ಅನಂತರ ನಾಸಿರ್‌ಜಂಗ್‌ನ ತಮ್ಮ ಸಲಾಬತ್‌ಜಂಗ್ ನಿಜಾಮನಾದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಇದೇ ಕಾರಣದಿಂದ ಇಂಗ್ಲಿಷರೊಡನೆಯೂ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಜನವರಿ 1755ರಲ್ಲಿ ಬುಸ್ಸಿಯ ನೆರವಿನಿಂದ ಈತ ಮೈಸೂರಿಗೆ ದಂಡೆತ್ತಿಬಂದು ನಂಜರಾಜನಿಂದ 52ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿಗಳಷ್ಟು ಅಪಾರ ಹಣವನ್ನು ಪರಿಹಾರವಾಗಿ ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ಒಂದೇ ಸಮನೆ ದೂರದ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತನಾಗಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಸವಣೂರು ನವಾಬರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. 1759ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಸಲಾಬತ್‌ನ ಸೈನಿಕರಲ್ಲೇ ಅತೃಪ್ತಿಮೂಡಿತು. ಆಗ ಬಿಜಾಪುರದ ಜಮೀನ್ದಾರರಿಂದ ಹಣ ಸೆಳೆದು ಸೈನಿಕರನ್ನು ನಿಭಾಯಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಯಿತು. ಪೇಶ್ವೆ ಬಾಲಾಜಿ ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸಲಾಬತ್ ಜಂಗನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಹುನಗುಂದ ಭಾಗವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಿಕ್ಕೆಲ್ಲಾ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೂ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಆ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ನೆರವು ಪಡೆದಿದ್ದ ಸಲಾಬತನ ತಮ್ಮ ನಿಜಾಮ್ ಅಲಿ ಖಾನ್ ಪ್ರಬಲನಾಗಿದ್ದ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸಲಾಬತ್ ಅವನೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅವನನ್ನು ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಇವನು 1762ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸಹೋದರನನ್ನು ಕೊಲೆಮಾಡಿ ತಾನೇ ನಿಜಾಮನಾದ (1762–1803). ಹೈದರನ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಸಹಿಸದ ನಿಜಾಮ್ ಅಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದತ್ತ ಹೆಚ್ಚು ಗಮನ ಹರಿಸಿದ. ಹೈದರನಿಗೆ ಮೈಸೂರು ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ವರ್ತಿಸಲು ಅಧಿಕಾರವಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ನಿಜಾಮನ ವಾದ. ತಾನು ದಖನ್ನಿನ ಮೊಗಲ್ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾದ ಕಾರಣ ಹೈದರ ತನ್ನ ಸಾಮಂತನಾಗಿರಬೇಕೆಂಬುದು ಅವನ ನಿರೀಕ್ಷೆಯಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಹೈದರನನ್ನು ಅಂಥ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಇಳಿಸುವಷ್ಟು ಶಕ್ತನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ತಾನು ನಿಜಾಮ ಪದವಿಗೆ ಬಂದ ಕಾಲದಿಂದ (1761) ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ ಮರಣದವರೆಗೆ(1799) ಮೈಸೂರಿನ ಬಗ್ಗೆ ನಿರಂತರ ಹಗೆತನ ಸಾಧಿಸುವುದು ಅವನ ನೀತಿಯಾಯಿತು. ತನ್ನ ಸೇಡಿನ ಸಾಧನೆಗೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಇಲ್ಲವೆ ಮರಾಠರು ಮೈಸೂರಿನಮೇಲೆ ಮಾಡಿರುವ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ತಾನೂ ಅವಕಾಶ ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಹೈದರ್‌ಅಲಿ ಮತ್ತು ಟಿಪ್ಪು ಅವನ ಬಗ್ಗೆ ಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ವರ್ತಿಸಿ, ಅವನೊಂದಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುವ ನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಅವನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವ ಬಗ್ಗೆ ಅವರು ಇತರ ಬಲಯುತ ಪಕ್ಷಗಳಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಲಿಲ್ಲ. 1761ರಲ್ಲಿ ನಿಜಾಮನ ಸಹೋದರ ಸಲಾಬತ್ ಜಂಗ್ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದು ಶಿರಾ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಳುವಲ್ಲಿ ವಿಫಲನಾದಾಗ ಹೈದರ್ ಅವನಿಗೆ ಅಪಮಾನ ಮಾಡದೆ, ಅವನಿಗೆ 3 ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿ ಒಪ್ಪಿಸಿ ಅವನಿಂದ ಶಿರಾ ನವಾಬರಿಗೆ ತನ್ನ ಹೆಸರಿಗೆ ಬರುವಂತೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರೂ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿರುವುದನ್ನು ನಿಜಾಮ ಸಹಿಸಲಿಲ್ಲ.

1765ರಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ ಸಾಮ್ರಾಟನ ಫರ್ಮಾನ್(ಸನ್ನದು) ಮೂಲಕ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಉತ್ತರ ಸರ್ಕಾರ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗಳಿಸಿದಾಗ ನಿಜಾಮ ಉದ್ರಿಕ್ತನಾಗಿ, ಇಂಗ್ಲಿಷರನ್ನು ಮಟ್ಟಹಾಕಲು ಹೈದರನೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳಲು ಬಯಸಿದ. ಈ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ಅವನು ಕರ್ಣಾಟಕ (ಆರ್ಕಾಟಿನ) ನವಾಬ ಮಹಮ್ಮದಾಲಿಯ ಸಹೋದರ ಮಹಾಫಿಜ್ ಖಾನನನ್ನು ಹೈದರನ ಬಳಿ ಕಳುಹಿಸಿ, ಮದರಾಸು ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಹೈದರನ ನೆರವನ್ನು ಬಯಸಿದ ಹಾಗೂ ಹೈದರನಿಗೆ ಕರ್ನಾಟಕ್ ಪ್ರದೇಶದ ಬಗ್ಗೆ ಸನ್ನದುಗಳನ್ನು ನೀಡುವುದಾಗಿ ಸಹ ತಿಳಿಸಿದ. ನಿಜಾಮ ಮತ್ತು ಹೈದರ್ ನಡುವಣ ಮೈತ್ರಿಯಿಂದ ಸಂಭವಿಸಬಹುದಾದ ಅಪಾಯವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸಿದ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ನಿಜಾಮನಿಗೆ ಆಗಿದ್ದ ನಷ್ಟಕ್ಕೆ ಪರಿಹಾರವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಡುವುದಾಗಿ ಭರವಸೆ ನೀಡಿದರು. ನಿಜಾಮ ಕೂಡಲೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಸಲಹೆಗೆ ಒಪ್ಪಿದ. ಅದಕ್ಕೆ ಮತ್ತೊಂದು ಕಾರಣವು ಇತ್ತು. ಮರಾಠರ ಪೇಶ್ವೆ ಮಾಧವರಾವ್ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ದಾಳಿ ನಡೆಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ್ದ; ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಈ ಅವಕಾಶವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲು ನಿಜಾಮನಿಗೆ ಇಷ್ಟವಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೈದರ್ ಈ ಮಧ್ಯೆ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಅಂಚಿನ ಕಡಪ ಪ್ರದೇಶದ ಒಂದಿಷ್ಟು ಭಾಗವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಕೊಂಡಿದ್ದ. ಈ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಹೈದರ್ ವಿರುದ್ಧ 1766ರಲ್ಲಿ ನಿಜಾಮ, ಮರಾಠರು ಹಾಗೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ನಡುವೆ ಬಲಯುತವಾದ ಒಕ್ಕೂಟವೇರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾಗ ಮೈಸೂರಿನತ್ತ ನಿಜಾಮ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯಗಳನ್ನು ತರಲು ತಡವಾಯಿತು. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಹೈದರ್

ನಿಜಾಮನನ್ನು ಒಲಿಸಿಕೊಂಡ. ಕ್ಷಣಮಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಆಕ್ರಮಣಕಾರನಾಗಿ ಬಂದ ನಿಜಾಮ ಮಿತ್ರನಾದ. ಆದರೆ ಮುಂದೆ ಒಂದೆರಡು ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಅವನು ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ಸೋತು ಅವರೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದಮಾಡಿಕೊಂಡು ಹೈದರಾಬಾದಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಮೇಲೆ ಸಾಮೂಹಿಕ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಬೇಕೆಂದು ಹೈದರ್, ಮರಾಠರು ಮತ್ತು ನಿಜಾಮ ಪ್ರಮಾಣ ವಚನದೊಂದಿಗೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನೂ ನಿಜಾಮ ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದ.

ಹೈದರನ ಮರಣಾನಂತರ ಟಿಪ್ಪು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಸಹ ಮೈಸೂರಿನೊಂದಿಗೆ ನಿಜಾಮನ ಸಂಬಂಧ ಉತ್ತಮಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಹೈದರನ ವಿರುದ್ಧ ನಿಜಾಮ ಒಂದೇ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದ್ದ; ಆ ಯುದ್ಧ ಸಹ ಅರ್ಧಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿಜಾಮನ ನಿಲುವು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. 1785ರಿಂದ 1799ರ ವರೆಗೆ ನಿಜಾಮ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ವಿರುದ್ಧ ಮೂರು ಬಾರಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಿದ. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಪತನವಾದದ್ದು (1799) ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ನಿಜಾಮ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಪಕ್ಷ ಸೇರಿದ ಕಾರಣದಿಂದ. ಮರಾಠರಾಗಲಿ, ಇಂಗ್ಲಿಷರಾಗಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಮೇಲೆ ಆಸೆಯ ನೋಟವನ್ನು ಬೀರಿದಾಗ, ತನ್ನ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಸಾಧಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ನಿಜಾಮ ಅವರಿಗೆ ಸ್ನೇಹ ಹಸ್ತವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ. 1786ರಲ್ಲಿ ನಿಜಾಮ ಮತ್ತು ನಾನಾಸಾಹೇಬ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ಮೈಸೂರಿನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿದರು. ಯುದ್ಧ ಒಂದು ವರ್ಷ ಕಾಲ(1786–87) ನಡೆದು ಗಜೇಂದ್ರಗಡದ ಕೌಲನಿಂದ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ಜಯ ಹೊಂದಿದರೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಭಾರತದ ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನೆರವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುವ ತನ್ನ ನೀತಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ, ಅವನು ತನ್ನ ಗಡಿಯ ಸಮೀಪದ ಕೆಲವು ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಮರಾಠರನ್ನು ಮತ್ತು ನಿಜಾಮನನ್ನು ಸಮಾಧಾನಗೊಳಿಸಿದ. ಆದರೆ ಹಿಂದೆ ಹೈದರಾಬಾದಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಡುವ ಹೊಣೆಹೊತ್ತು ತಮ್ಮೊಂದಿಗೆ ಸೇರುವಂತೆ ನಿಜಾಮನಿಗೆ 1787 ರಿಂದಲೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಆಸೆ ತೋರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಟಿಪ್ಪು ಸಹ ನಿಜಾಮನನ್ನು ತನ್ನ ಕಡೆ ಸಳೆಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಗುಂಟೂರು ಭಾಗವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕೆಂದು ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸ್ ನಿಜಾಮನನ್ನು ಒತ್ತಾಯ ಮಾಡಿದಾಗ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೂ ನಿಜಾಮನಿಗೂ ಇದ್ದ ಸಾಮರಸ್ಯ ತಪ್ಪಿತು. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಟಿಪ್ಪುವಿಗೂ ನಿಜಾಮನಿಗೂ ನಡುವೆ ಎಂದು ಇಲ್ಲದ ಸಹೃದಯತೆ ಮೂಡಿತು. 1786ರ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಧಾರಾಳ ಷರತ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ಟಿಪ್ಪು ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಒಪ್ಪಂದ ನಿಜಾಮ ಟಿಪ್ಪುವಿನೊಡನೆ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳಲು ಉತ್ತೇಜಕವಾಯಿತು. ಆಗಸ್ಟ್ 1787ರಲ್ಲಿ ನಿಜಾಮನ ಆಸ್ಥಾನಿಕರಾದ ಇಂತಿಯಾಜ್–ಉದ್–ದೌಲ ಹಾಗೂ ಷಮ್ಸ್–ಉಲ್–ಉಮ್ರ ಟಿಪ್ಪುವಿನೊಡನೆ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಯಲು ನಿಜಾಮನಿಗಿದ್ದ ಇಷ್ಟವನ್ನು ಟಿಪ್ಪುವಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದರು. ಟಿಪ್ಪು ಒಪ್ಪಿದ ಕಾರಣ ಹಾಫಿಜ್–ಫರೀದ್–ಉದ್–ದೀನ್ ಮತ್ತು ಬಹಾದ್ದೂರ್ ಖಾನ್ ಎಂಬಿಬ್ಬರು ರಾಯಭಾರಿಗಳು ಹೈದರಾಬಾದಿನಿಂದ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಬಂದರು (ನವಂಬರ್ 1787). ನಿಜಾಮನನ್ನು ತಾನೇ ಕಂಡು ಪರಸ್ಪರ ಮೈತ್ರಿಯ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳನ್ನೂ ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಬೇಕೆಂದು ಟಿಪ್ಪು ಕಾತರನಾಗಿದ್ದ. ತನ್ನ ಮೈತ್ರಿ ಬಲವಾದ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲಿರಬೇಕೆಂದು ನಿಜಾಮನ ಮಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಮಗನಿಗೆ ತಂದುಕೊಳ್ಳಲು ಸಹ ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿದ. ಆದರೆ ನಿಜಾಮ ಈ ವಿವಾಹದ ಬಗ್ಗೆ ಅಷ್ಟು ಅಸಕ್ತನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಅವನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಬೆಂಬಲ ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ ಪಕ್ಷವೇ ಬಲವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ವಿರುದ್ಧ ಭಾರತದ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಲು ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸ್ ತೀವ್ರ ಕಾರ್ಯಚರಣೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದ. ಆದ್ದರಿಂದ ಟಿಪ್ಪುವಿಗೆ ನಿಜಾಮನ ಉತ್ತರ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಸಂಬಂಧ ಕಲ್ಪನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ನಡೆಸಿದ ವ್ಯವಹಾರ ಹಠಾತ್ತನೆ ನಿಂತುಹೋಯಿತು.

ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸ್ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಭಾಗವಾದ ಗುಂಟೂರನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಾಗ ನಿಜಾಮ ಟಿಪ್ಪುವಿನೊಡನೆ ಮತ್ತೆ ಬಾಂಧವ್ಯ ಬೆಳೆಸುವ ಬಗ್ಗೆ ಮಾತುಕತೆ ಮುಂದುವರಿಸಲು ನವೆಂಬರ್ 1788ರಲ್ಲಿ ಹಾಫೀಜ್ ಫರೀದ್–ಉದ್–ದೀನ್ ಹಾಗೂ ರಾಮಚಂದ್ರ ಇವರಿಬ್ಬರನ್ನು ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಬಳಿ ಅಟ್ಟಿದ. ಆಗ ಟಿಪ್ಪು ಮತ್ತೆ ಕೊಯ್ಮತ್ತೂರಿನ ಬಳಿ ಬಿಡಾರ ಹಾಕಿದ್ದ. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಉತ್ತರ ಮತ್ತೆ ಆಹ್ವಾನಾರ್ಹವಾಗಿತ್ತು. ಅವನು ವಿವಾಹ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬಯಸಿ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಮಾಲೋಚನೆ ನಡೆಸಿದ. ಈ ಸಮಾಲೋಚನೆಯಲ್ಲಿ ಮರಾಠರ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಶಿವಾಜಿರಾವ್ ಸಹ ಹಾಜರಿದ್ದ. ರಾಜಕೀಯ ಮೈತ್ರಿ ಹಾಗೂ ವಿವಾಹ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಿಕೊಂಡು ಬರಲು ಟಿಪ್ಪು ತನ್ನ ರಾಯಭಾರಿಯಾದ ಕುತ್ಬುದೀನ್ ಖಾನ್ ಮತ್ತು ಅಲಿ ರಾಜ ಇವರನ್ನು ಹೈದರಾಬಾದಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಈ ಪ್ರಯತ್ನ ಸಹ ವಿಫಲವಾಯಿತು. ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಕುತಂತ್ರ ಬಲವಾಗಿ ಬೇರೂರಿತ್ತು. ಮೈಸೂರಿನ ಬಹು ಭಾಗವನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಳ್ಳಲು ಇದ್ದ ಅವಕಾಶಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿ ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸ್ ನಿಜಾಮನ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಸೆಳೆದುಕೊಂಡ. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ರಾಯಭಾರಿಗಳು ನಿಜಾಮನ ಸಂಶಯಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ಹೈದರಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ಸೆರೆಯಾದರು. ಟಿಪ್ಪು ಕೇವಲ ಫೌಜಿನ ನಾಯಕ್ ಹುದ್ದೆಯಲ್ಲಿದ್ದವರ ಪೀಳಿಗೆಯವನು ಅವನೊಂದಿಗೆ ವಿವಾಹ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸುವುದು ನಿಜಾಮನ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಅಪಮಾನ, ಘನತೆಗೆ ಕುಂದು ಎಂದು ಬಗೆದ ನಿಜಾಮ ವಿವಾಹದ ವಿಷಯವನ್ನು ತಳ್ಳಿಹಾಕಿದ. ನಿಜಾಮ ಮೂರನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರೊಡನೆ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಮೇಲೆ ದಾಳಿ ನಡೆಸುವ ಬಗ್ಗೆ ನಡೆದ ಒಪ್ಪಂದದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಹಾಗೂ ಮರಾಠರೊಡನೆ ಸೇರಿಕೊಂಡ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ಸೋತು ಅವನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅರ್ಧಭಾಗ ಧಾಳಿಕಾರರ ಪಾಲಾಯಿತು. ಅದರಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಾನದಿಯಿಂದ ಪೆನ್ನಾರ್ ನದಿಯವರೆಗಿನ ವಿಶಾಲ ಪ್ರದೇಶ ನಿಜಾಮನಿಗೆ ಸೇರಿತು. ಅದರಿಂದ ನಿಜಾಮನ ಆಸೆ ಮುಗಿಲಿಗೇರಿ 1799ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸಹ ಅವನು ಮತ್ತೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಸೇರಿದ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ಮೃತನಾದ(4 ಮೇ 1799). ನಿಜಾಮನಿಗೆ ಯುದ್ಧದ ಫಲವಾಗಿ ಗುತ್ತಿ, ಗುರ್ರಮಕೊಂಡ ಹಾಗೂ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಕೋಟೆಯ ವಿನಾ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು ಸೇರಿದವು. ಯುದ್ಧ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದ ಇಂಥ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಸಿದ್ಧರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. 1792ರಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ 1799 ರ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸುವಂತೆ ನಿಜಾಮನನ್ನು ಅವರು ಒತ್ತಾಯ ಪಡಿಸಿದರು (1800). ಈ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಹುನಗುಂದ ಭಾಗವನ್ನು ನಿಜಾಮ ಮರಾಠರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ್ದ. ಅಂದರೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ಹೈದರಾಬಾದು ಕರ್ನಾಟಕ ಜಿಲ್ಲೆಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಪ್ರದೇಶವಷ್ಟೇ ನಿಜಾಮನ ವಶದಲ್ಲಿ ಉಳಿಯಿತು.

1803ರಲ್ಲಿ ನಿಜಾಮ್ ಅಲಿ ಖಾನ್ ಮೃತನಾಗಿ ಅವನ ಮಗ ಸಿಕಂದರ್ ಜಾ (1803–29) ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಗದ್ದುಗೆಯನ್ನೇರಿದ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕೈಮೇಲಾಗಿ ಹಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಅವರಿಗೊಪ್ಪಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ವಿಷಯಾಕಾಂಕ್ಷಿಯಾದ ಈತ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಗಮನ ನೀಡಲಿಲ್ಲ. ರಾಜ ಚಂದುಲಾಲ್ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಿವಾನನಾಗಿದ್ದ. ಆಡಳಿತ ಸಾಕಷ್ಟು ಹದಗೆಟ್ಟಿತ್ತು.

ಈತನ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳು ಅರಬ್ ಶ್ರೀಮಂತರು ಹಾಗೂ ಮಾರವಾಡಿ ಹಣವಂತರ ಪಾಲಾದವು. ಇವರು ತಾವು ಅಧಿಕಾರ ಪಡೆದ ಪ್ರದೇಶದ ರೈತರನ್ನು ಸುಲಿಗೆ ಮಾಡಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಈತನು ದಿವಾನನಾಗಿದ್ದ ಕಾಲವನ್ನು ಆಡಳಿತ ಹಾಗೂ ಹಣಕಾಸಿನ ದುರಾವಸ್ಥೆಯ ಕಾಲವೆನ್ನಬಹುದು. ಅವನ ತರುವಾಯ ನಿಜಾಮ್ ಪದವಿಗೆ ಬಂದ ನಾಸಿರುದ್ದೌಲ(1829–57) ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ನಿಷ್ಠಾವಂತನಾಗಿದ್ದ. ಅವರು ಒದಗಿಸಿದ್ದ ಸೈನ್ಯಸಹಾಯದ ಖರ್ಚಿಗಾಗಿ ರಾಯಚೂರು ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಅವರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಆದೇಶದಂತೆ ಚಂದುಲಾಲನನ್ನು ದಿವಾನಗಿರಿಯಿಂದ ತೆಗೆದ. 1843ರಲ್ಲಿ ಸರ್ ಒಂದನೆಯ ಸಾಲಾರ್ ಜಂಗ್ ದಿವಾನನಾದ. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಹಿಂದಿನಿಂದ ನಿಜಾಮರ ಸ್ನೇಹಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ, ಎಂದೆಂದಿಗೂ ಅವರಿಗೆ ಕೃತಜ್ಞತೆಯಿಂದ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಎಂದು ನಾಸಿರುದ್ದೌಲ ಸಾಯುವಾಗ ತನ್ನ ಮಗ ಅಫ್ಜಲುದ್ದೌಲನಿಗೆ ಹೇಳಿದ್ದನಂತೆ. ತಂದೆಯ ಮರಣಾನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅಫ್ಜಲುದ್ದೌಲ (1857–69) ಪಿತೃವಾಕ್ಯವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಪಾಲಿಸಿದ. 1857–58ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸ್ವತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದೆದುರು ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಲ್ಲಣಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗಲೂ ನಿಜಾಮ ಮತ್ತು ಅವನ ಪ್ರಧಾನಿ ಸಾಲಾರ್ ಜಂಗ್ ಅವರಿಗೆ ಬೆಂಬಲವಾಗಿ ನಿಂತಿದ್ದರು. ಈ ಉಪಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಇವನೊಡನೆ ಹೊಸ ಒಪ್ಪಂದವೊಂದನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ನಿಜಾಮರಿಂದ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಉಸ್ಮಾನಾಬಾದ್ ಮತ್ತು ರಾಯಚೂರು ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹಿಂತಿರುಗಿಸಿತು. ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಬಿದರೆ, ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಅಂದಿನಿಂದ ನಿಜಾಮನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲೇ ಉಳಿದವು. ಸುರಪುರದ ದಂಗೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮುಖ್ಯ ಘಟನೆ. ಅಫ್ಜಲುದ್ದೌಲ 1869ರಲ್ಲಿ ಮೃತನಾದ.

ಅನಂತರ ನಿಜಾಮ ಮೀರ್ ಮಹಬೂಬ್ ಅಲಿ ಖಾನ್ (1869–1911) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಈತ ಇನ್ನೂ ಮೂರುವರ್ಷದ ಬಾಲಕನಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಸರ್ ಸಾಲಾರ್‌ಜಂಗ್ I ಮತ್ತು ನವಾಬ್ ಶಮ್ಸುಲಾ ಉಮ್ರಾ ಇವರು ಆಡಳಿತಗಾರರಾಗಿ ನೇಮಿತರಾಗಿದ್ದರು. ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟನ ಸಲಹೆಯನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆ 1884ರ ವರೆಗೂ ಮುಂದುವರಿದು, ಆ ವರ್ಷ ನಿಜಾಮರೇ ಆಡಳಿತ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇವರ ಕಾಲದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. 1893ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯಾಂಗ ಸಭೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಯಿತು. ಅಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲದವರೂ ರಾಜ್ಯದ ಆಗುಹೋಗುಗಳಲ್ಲಿ ಧ್ವನಿಗೂಡಿಸುವ ಅವಕಾಶ ಉಂಟಾಯಿತು.

ಮಹಬೂಬ್ ಅಲಿ ಖಾನ್‌ನ ಮರಣಾನಂತರ (1911) ಅವನ ಮಗ ಮೀರ್ ಉಸ್ಮಾನ್ ಅಲಿ ಖಾನ್ ನಿಜಾಮನಾದ(1911–48). ಪ್ರಧಾನಿ ಸಾಲಾರ್‌ಜಂಗ್ III 1914ರಲ್ಲಿ ರಾಜೀನಾಮೆಯಿತ್ತಾಗ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಿಜಾಮ ನೇರವಾಗಿ ನಿರ್ವಹಿಸತೊಡಗಿದರು. ಪ್ರಥಮ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಧನ–ಸೈನ್ಯವನ್ನು ನೀಡಿದರು. ಹೈದರಾಬಾದು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಭಾರತೀಕರಣ ಮಾಡಿದ್ದು ಇವರ ಸಾಧನೆ. ಎಲ್ಲಾ ಹುದ್ದೆಗಳಲ್ಲೂ ಭಾರತೀಯರೇ ಅದರಲ್ಲೂ ಹೆಚ್ಚುಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೈದರಾಬಾದಿನವರೇ ನಿರ್ವಹಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಮಾಡಿದರು. ಮುಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿ ಹೈದರಾಬಾದು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಹರಡಿತು. ಆದರೆ ಅದನ್ನು ವ್ಯಗ್ರದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡುವುದು ಅಂದಿನ ರಾಜನೀತಿಯಾಗಿತ್ತು.

1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದಾಗ ಇತರ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ನಿಜಾಮರು 1947 ಆಗಸ್ಟ್ 27ರಂದು ಹೈದರಾಬಾದನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರವೆಂದು ಸಾರಿದರು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದ ಬಿರುಸು ಮತ್ತಷ್ಟು ಏರಿತು. ಈ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ

ರಜಾಕರರ ಸಂಸ್ಥೆಯೂ ತಲೆಯೆತ್ತಿ ಜನರನ್ನು ಕ್ರೂರವಾಗಿ ನಡೆಸಿಕೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಕೊಲೆ, ಸುಲಿಗೆಗಳು ಅವರ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದುವು. ಅದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಜನರೂ ಸಂಘಟಿತರಾಗತೊಡಗಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಕರಾಳ ವಾತಾವರಣ ಒದಗಿಬಂತು. ರಜಾಕರರ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಬೇಕೆಂದು ಅನೇಕರು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿದರೂ ನಿಜಾಮರು ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದವರು ನಿಜಾಮರೊಡನೆ ಸಂಧಾನ ನಡೆಸಿದರೂ ಸಫಲವಾಗಲಿಲ್ಲ. ನಿಜಾಮರು ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಕತ್ತಿ ಮಸೆಯುತ್ತಿದ್ದುದು 1948ರ ಆದಿಭಾಗದ ಹೊತ್ತಿಗೇ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ 1948 ಸೆಪ್ಟಂಬರ್ 13ರಂದು ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ನಿಜಾಮರ ದುರಾಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ಪೊಲೀಸ್ ಕಾರ್ಯಚರಣೆ ಆರಂಭಿಸಿತು. ನಿಜಾಮರು ಮೊದಲು ವಿರೋಧಿಸಿ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಗೆ ಮನವಿ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಬೆಂಬಲ ಸಿಕ್ಕಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೆ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಮ್ಮತಿಸಿ ಆಸಫ್‌ಜಾಹೀ ರಾಜತ್ವ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. 1948 ಸೆಪ್ಟಂಬರ್ 18ರಂದು ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಹೈದರಾಬಾದು ರಾಜ್ಯ ಉದಯವಾಯಿತು.

*

ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಆಸಫ್‌ಜಾಹಿ ಆಡಳಿತ ಮೊಗಲ್ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಕೂಡಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು, ಹೈದರಾಬಾದನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ದಖ್ಖನ್ನಿನಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಾಗ ಈ ಸಂತತಿಯವರಿಗೆ ಸರ್ಕಾರ ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಣೆಯಲ್ಲಿ ಒಳ್ಳೆಯ ಅನುಭವ ವಿತ್ತು. 1ನೆಯ ಆಸಫ್‌ಜಾ ತನ್ನ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಬಿಟ್ಟುಹೋದ ಶಾಸನ ಅವರ ಸರ್ಕಾರ ರಚನೆ ಮತ್ತು ನೀತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಅವರ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಕಂದಾಯ, ಪೊಲೀಸು, ನ್ಯಾಯ ಮತ್ತು ಇತರ ಸಂಕೀರ್ಣ ಇಲಾಖೆಗಳು ಎಂದು ನಾಲ್ಕು ಸಾದರ್–ಉಲ್ ಮಹಮ್‌ಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿತ್ತು, ಒಬ್ಬ ವಜೀರನ (ಮಂತ್ರಿಯ) ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳು ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದುವು. ಇಡೀ ರಾಜ್ಯ ನಾಲ್ಕು ಸುಭಾ (ಪ್ರಾಂತ)ಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿತವಾಗಿದ್ದಿತು. ನಿಜಾಮರ ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾಗವು ಮರಾಠವಾಡ ಸುಭಾ ಎಂಬ ಎರಡನೆಯ ಸುಭಾಗೆ ಸೇರಿತ್ತು. ನಿಜಾಮರ ಕೆಲವು ಆಡಳಿತ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರಲ್ಲದೆ ಹಳೆಯ ಆಡಳಿತ ರೀತಿಗಳನ್ನೂ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡರು. 1892ರಲ್ಲಿ ಕಾನೂನ್‌ಚೆ–ಇ–ಮುಬಾರಕ್ (ಪವಿತ್ರ ಕಾಯಿದೆ) ಎಂಬ ಆಡಳಿತವರ್ಗದ ಕೈಪಿಡಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಅದರಿಂದ ವಿವಿಧ ಇಲಾಖೆಗಳು ಕಾರ್ಯಚರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಮರಾಠವಾಡ ಸುಭಾದಲ್ಲಿದ್ದ ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ರಾಯಚೂರು, ಲಿಂಗಸುಗೂರು ಮತ್ತು ಉಸ್ಮಾನಾಬಾದ್– ಈ ನಾಲ್ಕು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಿದ್ದುವು. ತರುವಾಯ ಲಿಂಗಸುಗೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯನ್ನು ವಿಭಜಿಸಿ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಮತ್ತು ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಿಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಬಿದರೆ ಜಿಲ್ಲೆಯನ್ನು ಗುಲ್ಬರ್ಗ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರತಿ ವಿಭಾಗವೂ ಒಬ್ಬ ಸುಭೇದಾರನ (ಕಮಿಷನರ್) ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಪ್ರತಿ ಜಿಲ್ಲೆಗೊಬ್ಬ ಜೇಷ್ಠ ತಾಲ್ಲೂಕುದಾರನ (ಕಲೆಕ್ಟರನ) ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿತ್ತು. ದ್ವಿತೀಯ ಅಥವಾ ತೃತೀಯ ತಾಲ್ಲೂಕುದಾರರೆಂಬ ಹೆಸರಿನ ಇಬ್ಬರು ಅಥವಾ ಹೆಚ್ಚು ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಜೇಷ್ಠ ತಾಲ್ಲೂಕುದಾರನ ಸಹಾಯಕರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರತಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿಗೆ (ತಹಸೀಲ್) ಒಬ್ಬ ತಹಸೀಲ್‌ದಾರ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದ. ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕಂದಾಯ ಹಾಗೂ ನ್ಯಾಯಾಡಳಿತ ಅವನಿಗೆ ಸೇರಿತ್ತು. ಒಬ್ಬ ಪೇಷ್ಕಾರ್(ಸಹಾಯಕ) ಮತ್ತು ಗಿರ್ದಾವಾರ್ (ರೆವನ್ಯೂ ಇನ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟರ್) ಈ ಕೆಲಸಗಳಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೆ ನೆರವು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಪಾಟೀಲ ಗ್ರಾಮದ ಪ್ರಮುಖ. ಗ್ರಾಮಲೆಕ್ಕಿಗನ ಹೆಸರು ಪಟವಾರಿ, ಕರ್ಣಂ ಅಥವಾ ಕುಲಕರ್ಣಿ, ಪಾಟೀಲರಲ್ಲಿ ರೆವಿನ್ಯೂ ಪಾಟೀಲ (ಮಾಲಿ ಪಾಟೀಲ), ಪೊಲೀಸು ಪಾಟೀಲ ಎಂಬ ಎರಡು ವರ್ಗ. 1870ರ ವರಗೆ ಪಾಟೀಲರಿಗೂ ಪಟವಾರಿಗಳಿಗೂ ಅವರ ಸೇವೆ ಗಾಗಿ ಇನಾಂಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು. ಆ ತರುವಾಯ ಸರ್ಕಾರ ಅವರ ಇನಾಂಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಅವರಿಗೆ ವೇತನ ನೀಡುವ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿತು. ತಹಸೀಲ್ದಾರ್, ಮುನ್ಸೀಫ್, ನಾಜಿಮಾ–ಇ–ಸುಭಾ–ಇವರು ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯಡಳಿತವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮೇಲೆ ಉಚ್ಚ ನ್ಯಾಯಾಲಯ ವಿತ್ತು. ತಾಲೂಕು ಹಂತದಿಂದ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ಹಂತದವರೆಗೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ನ್ಯಾಯಾಲಯವೂ ಸಿವಿಲ್ ಮತ್ತು ಕ್ರಿಮಿನಲ್ ಮೊಕದ್ದಮೆಗಳನ್ನು ವಿಚಾರಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು.

ಆರ್ಥಿಕ ಸಾಮಾಜಿಕಸ್ಥಿತಿ: ನಿಜಾಮರ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ವಿಭಾಗದ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಅವರ ರಾಜ್ಯದ ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಬಿಜಾಪುರ ಭಾಗದ ಬಗ್ಗೆ ನಿಜಾಮರಿಗೆ ಶಂಕೆಯಿತು. ಫಲವತ್ತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಖಾಯಂ ಆಗಿ ಬಿಟ್ಟು ಕೊಟ್ಟು ಹೆಚ್ಚು ಫಲವತ್ತಾಗಿಲ್ಲದಿದ್ದ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಹಾಗೂ ಬಿದರೆ ಭಾಗಗಳು ನಿಜಾಮರಿಗೆ ಉಳಿದವು. ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮಳೆಯ ಅಭಾವ ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಕ್ಷಾಮಪರಿಸ್ಥಿತಿಗೆ ಒಳಗಾಗುವಂಥವು. 18 ಮತ್ತು 19ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಸು.18 ಸಲ ಈ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ದುರ್ಭಿಕ್ಷ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ತಲೆದೋರಿತ್ತು. ಫಲವತ್ತಾದ ರಾಯಚೂರು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಹ ಕ್ಷಾಮದ ಬೇಗೆ ಉಂಟಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನಿಜಾಮರ ಸರ್ಕಾರ ಅಂಥ ಕ್ಷಾಮ ಮತ್ತು ಅಭಾವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತೆರಿಗೆ ವಸೂಲಿಯನ್ನು ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ತಡೆಹಿಡಿಯುತ್ತಿತ್ತು. ಅನಾವೃಷ್ಟಿ ತೀವ್ರವಾಗಿದ್ದರೆ ಕಂದಾಯವನ್ನು ಮಾಫಿ ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಮಳೆಯಾಗದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಹಾರ ಕ್ರಮಗಳನ್ನೂ ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತು.

ಭೂಮಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಪದ್ಧತಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ಬಿದರೆ, ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ನಡೆಸಿ ಹಿಡುವಳಿಗಳನ್ನು ನಿಗದಿ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಕಂದಾಯವನ್ನು ಪಾವತಿ ಮಾಡುವವರೆಗೂ ವ್ಯವಸಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೆ ಸ್ವಾಮ್ಯ ಹೊಂದಿರಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಜ ಬಿತ್ತಿದ ಪ್ರಮಾಣ ಇಲ್ಲವೆ ಉತ್ಪನ್ನವಾದ ಫಸಲಿನ ಆದಾರದ ಮೇಲೆ ಕಂದಾಯ ನಿಗದಿಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಖುಷ್ಕಿ ಭೂಮಿಯಾದರೆ ರಾಜ್ಯದ ಪಾಳು ಭೂಮಿಯ ಉತ್ಪನ್ನದಲ್ಲಿ ¼ ಭಾಗ, ತರಿ ಭೂಮಿಯಾದರೆ ಅದರ ಉತ್ಪನ್ನದಲ್ಲಿ ½ ಭಾಗದವರೆಗೆ ಇರುತ್ತಿತ್ತು.

18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಮರಾಠರ ದಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಶಾಂತಿ ನೆಲೆಸಿದ ಮೇಲೆ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿಯನ್ನು ಬ್ಯಾಂಕರುಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಪಠಾಣ ಸೈನಿಕರಿಗೆ ಗೇಣಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಡುವ ಪದ್ಧತಿ ರೂಡಿಗೆ ಬಂತು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಈ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಸರ್ ಸಾಲಾರ್ ಜಂಗ್ ರದ್ದು ಮಾಡಿದ. ಅದು ಜನರ ಏಳಿಗೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗಬಲ್ಲ ಜನಪ್ರಿಯ ಕ್ರಮವಾಗಿತ್ತು.

ಆಸಫ್‌ಜಾಹಿ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕಲೆ, ಕುಶಲತೆ, ಕಲಾತ್ಮಕ ವಸ್ತುಗಳ ತಯಾರಿಕೆ, ಹತ್ತಿ ಮತ್ತು ರೇಷ್ಮೆ ಉದ್ಯಮ, ಲೋಹ ಮತ್ತು ಬಿದ್ರಿ ವಸ್ತುಗಳು ಸೇರಿದಂತೆ ಮೊದಲಾದವು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ರಾಯಚೂರು ಹಾಗೂ ಲಿಂಗಸುಗೂರು ರೇಷ್ಮೆಸೀರೆಗಳ ನೇಯ್ಗೆಗೆ, ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಟಸಾರ್ ಮತ್ತು ಮಷ್ರೂ ರೇಷ್ಮೆ ಬಟ್ಟೆ ಮತ್ತು ಶತ್ರಂಗಿ ತಯಾರಿಕೆಗೆ, ಬಿದರೆ ಬಿದ್ರಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದುವು. ಬಿದ್ರಿ ಬಲು ನಾಜೂಕಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಹಾಗೂ ಕಲಾತ್ಮಕವಾದ ಕೆಲಸವಾಗಿತ್ತು.

ನಿಜಾಮರ ಇಡೀ ರಾಜ್ಯದ ಒಟ್ಟು ಜನಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಿಗರು ಶೇ. 14 ರಷ್ಟಿದ್ದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚುಮಂದಿ ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ಬಿದರೆ ಹಾಗೂ ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿದ್ದರು. ದೇಶದ ಇತರ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲೂ ಹಿಂದು ಸಮಾಜ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕವಾಗಿ ವಿಭಜಿತವಾಗಿತ್ತು. ಚತುರ್ವರ್ಣಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಹೊರಗಿದ್ದು ಅನೇಕ ಉಪಯುಕ್ತ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದವರೂ ಇದ್ದರು. ಮಾಲ, ಢೇರ, ಬಂಜಾರ ಅಥವಾ ಲಂಬಾಣಿ, ವಡ್ಡ, ಗಂಡಾಲ(ಈಡಿಗ), ಕೋರವ(ನೇಕಾರ) ಮೊದಲಾದ ಜನ ಇಲ್ಲಿದ್ದು ಗ್ರಾಮದ ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಕಾಪು ಅಥವಾ ಕುಣ್ಬಿ (ರೈತವರ್ಗ) ಹಾಗೂ ಗುಲ್ಲಜನ ಸಹ ಅಧಿಕವಾಗಿದ್ದರು. ಹಿಂದು ಹಾಗೂ ಮುಸಲ್ಮಾನ ಸ್ತ್ರೀಯರಲ್ಲಿ ಸೀರೆ ಮತ್ತು ಚೋಳಿ ಸಾಮಾನ್ಯ. ಮುಸಲ್ಮಾನ ಹೆಂಗಸರು ಲಂಗ ಹಾಗೂ ಚೋಳಿ ಧರಿಸಿ ಭುಜದ ಮೇಲೆ ದುಪ್ಪಟ ಹೊದೆಯುವುದೂ ರೂಢಿ. ಲಂಬಾಣಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಉಡುಪು ಸೊಂಟದಿಂದ ಇಳಿಬಿಟ್ಟ ಘಾಗ್ರ (ಲಂಗ) ಮತ್ತು ಮೇಲೆ ಕುಪ್ಪಸ.

ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಜನ ಇತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಭಕ್ತಿ ಹಾಗೂ ಮನರಂಜನೆಗಾಗಿ ದೀಪಾವಳಿ, ಕಾಮನ ಹಬ್ಬ, ದಸರ, ನಾಗಪಂಚಮಿ ಮೊದಲಾದ ಹಬ್ಬಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈದ್ ಉಜ್ಜುಹ್ಹ, ಈದ್–ಉಲ್–ಫಿತರ್, ಮೊಹರಂ ಹಾಗೂ ಪೈಗಂಬರರ ಜನ್ಮದಿನ ಮಹಮ್ಮದೀಯರ ಮುಖ್ಯ ಹಬ್ಬಗಳಾಗಿದ್ದವು. ರಾಜಧಾನಿ ಹೈದರಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ಆಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ನವರೋಜ್ ಪಾರಸಿ ಹಬ್ಬದ ವೈಭವವನ್ನು ನೋಡಲು ಜನ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು.

ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಆಹಾರ ಜೋಳದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ರೊಟ್ಟಿ. ನಂಜಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ಬೇಳೆ ತರಕಾರಿ ಉಳ್ಳಾಗಡ್ಡೆ ಹಾಗೂ ಸಾಂಬಾರ ದಿನಸಿಗಳನ್ನು ಹಾಕಿ ಮಾಡಿದ ಸಾರು ಅಥವಾ ಪಲ್ಯ. ಕೆಲವು ವರ್ಗದ ಹಿಂದುಗಳು ಹಾಗೂ ಮುಸಲ್ಮಾನರು ಮಾಂಸಾಹಾರಿ ಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಗಾಮಾಂತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಮುಸಲ್ಮಾನರು ತಮ್ಮ ನೆರೆಹೊರೆಯವರಾದ ಹಿಂದುಗಳಿಗೆ ಅಸಮಾಧಾನವಾಗಬಾರದೆಂದು ಗೋಮಾಂಸವನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿದ್ದರು. ನಗರವಾಸಿಗಳದ್ದು ವಿಶಾಲದೃಷ್ಟಿ, ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಿಗೆ ಕಟ್ಟು ಬಿದ್ದವರಲ್ಲ.

ಹಿಂದು ಹಾಗೂ ಮುಸಲ್ಮಾನರಲ್ಲಿ ಬಹುಪತ್ನಿತ್ವಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿತ್ತು. ಆದಾಗ್ಯೂ ವಿವಾಹಿತ ಸ್ತ್ರೀ–ಪುರುಷರ ಸಂಖ್ಯೆ ಸಮವಾಗಿದ್ದ ಕಾರಣ ಈ ಪದ್ಧತಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿರಲ್ಲವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ವಿಧವೆಯರು ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದುದನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ವಿಧವಾ ವಿವಾಹ ಸಮಾಜಗ್ರಾಹ್ಯವಾಗಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ರೈತವರ್ಗದಲ್ಲಿ ವಿಧವೆಯರ ಪುನರ್ವಿವಾಹಕ್ಕೆ ಅಡ್ಡಿಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಂಥ ವಿವಾಹವನ್ನು ಮೊಹತುರತ್ ಅಥವಾ ಮರ್ಮನು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ.

ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪ: ಆಸಫ್‌ಜಾಹಿ ಅರಸರು ಹಾಗೂ ಅವರ ವಜೀರರು (ಮಂತ್ರಿಗಳು) ಕಲೆ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಉತ್ತೇಜನವಿತ್ತು ಸುಂದರವಾದ ಅರಮನೆ, ಮಸೀದಿ, ಉದ್ಯಾನ ಮುಂತಾದ ವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ರಾಜಧಾನಿ ಹೈದರಾಬಾದಿನಿಂದ ಹೊರಗಡೆ ಇವರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಕಡಿಮೆ. ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಇವಾನ್–ಎ–ಶಾಹಿ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ವಿಭಾಗದ ಮುಖ್ಯ ಕಚೇರಿಗಳಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಬೃಹತ್ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಅದೊಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಕೃತಿ. ಆದರೆ ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾಗದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಹಾಗೂ ಪುರಾತನವಸ್ತು ಸಂಬಂಧವಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ನಿಜಾಮರ ಸರ್ಕಾರ ಶ್ರಮವಹಿಸುತ್ತಿತ್ತು.

ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ರಾಯಚೂರು, ಮುದ್ಗಲ್ ಮೊದಲಾದೆಡೆಯ ಕೋಟೆಗಳು, ಹಲವಾರು ಮಸೀದಿಗಳು ನಾಗಾಯಿ ಮೊದಲಾದೆಡೆಯ ಕೋಟೆಗಳು, ಹಲವಾರು ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿಜಾಮ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ರಕ್ಷಿತವಾಗಿದ್ದುವು.

ನಾಣ್ಯಗಳು: ನಿಜಾಮರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಮಾದರಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. 1854ರಲ್ಲಿ ರೂಢಿಗೆ ತಂದ ಹಾಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಮತ್ತು 1904ರಲ್ಲಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ಬಂದ ಮಹಬೂಬಿಯ ರೂಪಾಯಿ ನಿಜಾಮರು ಟಂಕಿಸುತ್ತಿದ್ದ ನಾಣ್ಯಗಳು. ಮಹಬೂಬಿಯ ರೂಪಾಯಿಯ ಒಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಚಾರ್‌ಮಿನಾರ್ ಕಟ್ಟಡದ ಚಿತ್ರವಿರುತ್ತದೆ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಅಭಾವದಿಂದ ಹಾಲಿ ಸಿಕ್ಕ ನಾಣ್ಯಗಳ ಟಂಕಣೆಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಯಿತು. ಮಹಬೂಬ್ ಆಲಿಖಾನ್ ನಿಜಾಮರಾದಾಗ ನಾಣ್ಯ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಸ್ಥಿರತೆ ಬಂತು. ನಿಜಾಮರು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳೊಡನೆ ವಿವಿಧ ಮೌಲ್ಯಗಳ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಸಹ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದಿದ್ದರು. (ಬಿ.ಎಸ್.ಎ.)

ಆಸ್ಟರ್‌ಲಿಟ್ಸ್ ಕದನ: ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಪ್ರಮುಖ ಕದನಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಈ ಕದನದಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ 1805 ಡಿಸೆಂಬರ್ 2ರಂದು ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಮತ್ತು ರಷ್ಯ ರಾಜ್ಯಗಳ ಸಂಯುಕ್ತ ಸೈನ್ಯವನ್ನೆದುರಿಸಿ ಪ್ರಚಂಡ ವಿಜಯ ಗಳಿಸಿದ. ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಮತ್ತು ರಷ್ಯದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳೇ ಈ ಕದನದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಮೂವರು ಸಾಮ್ರಾಟರ ಕದನ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ತೋರಿಸಿದ ವ್ಯೂಹನಿರ್ಮಾಣ ವಿವೇಕ, ಸೈನ್ಯಸಂಚಾಲನೋಪಾಯ ಇಡೀ ಯುರೋಪನ್ನೇ ದಿಗ್ಭ್ರಮೆಗೊಳಿಸಿತು. ಇದರಿಂದ ಕೆಲವು ವರ್ಷಕಾಲ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಸೈನ್ಯವನ್ನೆದುರಿಸಲು ಯುರೋಪಿನ ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಹೆದರಿದವು. ಈ ವಿಜಯ ಪ್ರಾಪ್ತವಾದದ್ದು ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಪದವಿ ಪಡೆದ ಮೊದಲ ವಾರ್ಷಿಕೋತ್ಸವದ ದಿನ. ಲಿಯೊ ಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯ್ ತನ್ನ ವಾರ್ ಅಂಡ್ ಪೀಸ್ ಎಂಬ ಮಹಾಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಕದನವನ್ನು ಮನೋಜ್ಞವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ. (ಎಚ್.ಆರ್.ಡಿ.)

ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ: ಕಾಮನ್‌ವೆಲ್ತ್ ಒಕ್ಕೂಟದ ಸ್ವತಂತ್ರ ದೇಶ, ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ ಖಂಡದ ಒಂದು ರಾಜ್ಯ. ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದಲ್ಲಿದೆ. ಹಬ್ಬಗಳ ಮತ್ತು ವೈನ್(ದ್ರಾಕ್ಷಾರಸ) ರಾಜ್ಯವೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿರುವ ಇದನ್ನು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ಉತ್ತರ ಪ್ರಾಂತ್ಯ, ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿ ಕ್ವೀನ್ಸ್‌ಲೆಂಡ್, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ಮತ್ತು ನ್ಯೂಸೌತ್ ವೇಲ್ಸ್, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಗ್ರೇಟ್ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯನ್ ಬೈಟ್ ಮತ್ತು ಹಿಂದೂಸಾಗರ ಸುತ್ತುವರೆದಿದೆ.

ಇತಿಹಾಸ: 1627ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಡಚ್ ನಾವಿಕರು ಈಗಿನ ದಕ್ಷಿಣ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದರು. 1644ರಲ್ಲಿ ಅಬೆಲ್ ಟಾಸ್ಮನ್ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ನಡೆಸಿದ. 1802ರಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾತ್ಯೂಫ್ಲಿಂಡರ್ಸ್ ದಕ್ಷಿಣ ತೀರವನ್ನು ಸುತ್ತಿ ಭೂಪಟವನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದ. ಸ್ಟೂಯರ್ಟ್ 1828ರಲ್ಲಿ ಮರೀ ನದಿಯ ಮುಖದವರೆಗೆ ಸಂಚರಿಸಿದ. 1834ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿನ ನೆಲಸಿಗರು ಕಾಂಗರೂ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಬಂದಿಳಿದರು. ಆದರೆ ಶೀಘ್ರದಲ್ಲೇ ವಿಸ್ತಾರ ಭೂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜನ ನೆಲಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ದಕ್ಷಿಣ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ ಕಂಪನಿ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆ ವ್ಯವಸಾಯದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿಗರಿಗೆ ಸಹಾಯ ನೀಡಿತು. 1836 ಡಿಸೆಂಬರ್ 28 ರಂದು ದಕ್ಷಿಣ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಾಂತವೆಂದು ಘೋಷಿಸಲಾಯಿತು. ಅಡಿಲೇಡ್ ನಗರದ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದ್ದು 1842ರಲ್ಲಿ. 1856ರಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಸಂವಿಧಾನ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಬಂಗಾರದ ಗಣಿಗಳ ಅಭಾವ, ಕೈದಿಗಳನ್ನು ವಸಾಹತಿಗೆ ಕಳಿಸಬಾರದೆಂಬ ನಿರ್ಣಯ– ಇವು ಹೆಚ್ಚು ಸ್ಥಿರವಾದ ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಹಕಾರಿಯಾದವು. ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಚಿನ್ನದ ಗಣಿಗೆ ಆದ ನುಗ್ಗಾಟದಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಕೃಷಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರಕಿತು. 1870ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ಗೋದಿ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ಗೋದಿಯ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿತ್ತು. ಲೌಕಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ರಮ ಜನರ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಯಿತು. ಕೃಷಿಯೊಂದಿಗೆ ಕುರಿಗಳ ಸಾಕಣೆಯೂ ಬೆಳೆಯಿತು. 1860–1900ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇಡೀ ರಾಜ್ಯದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ನಡೆಯಿತು. ಇದು ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ ಸಮಧಿರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ರಾಜ್ಯವಾದದ್ದು 1901ರಲ್ಲಿ. ದಕ್ಷಿಣ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದ ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ 1911ರಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಯಿತು. (ಕೆ.ವಿ.ಎಸ್‌ಯು.)

ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ ಒಂದನೆಯ ಹಾಗೂ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ ಪಡೆಯನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಜಪಾನ್ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ಪಾರಾಯಿತು. 1960ರ ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ಮೂಲ ನಿವಾಸಿಗಳು ಹಾಗೂ ವಲಸೆಗಾರರ ನಡುವೆ ಸೌಹಾರ್ದಯುತ ವಾತವರಣ ಕಂಡುಬರುತ್ತಿದೆ. 1990ರ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವದೊಂದಿಗಿನ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಗಣರಾಜ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಏಷ್ಯ–ಪೆಸಿಫಿಕ್ ವಲಯದ ನೀತಿ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ರಾಷ್ಟ್ರವೆನಿಸಿದೆ.

ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ ಶೋಧನೆ: ಲಾಸ್ ಎಂಜಲಿಸ್ ಲೈಬ್ರರಿಯ ತಿಜೋರಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸಮುದ್ರಸಂಬಂಧಿ ನಕ್ಷೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ ಭೂಖಂಡವನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದವರು ಡಚ್ ಅಥವಾ ಬ್ರಿಟಿಷರಲ್ಲ, ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಎಂದು ಬಿಯಾಂಡ್ ಕೇಪ್ರಿಕಾರ್ನ್ ಎಂಬ ಹೊಸ ಪುಸ್ತಕದ ಲೇಖಕ ಪೀಟರ್ ಟ್ರಿಕೆಟ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಸಮುದ್ರಯಾನಿ ಕ್ರಿಸ್ಟೋಫರ್ ದ ಮೆಂಡೋನ್ಸ ತನ್ನ ನಾಲ್ಕು ನೌಕೆಗಳೊಂದಿಗೆ 1522ರಲ್ಲೇ ಸಿಡ್ನಿಯ ಬಾಟನಿ ಬೇ ತಲುಪಿದ್ದನೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ಪೂರ್ವತೀರದ ಈ ಭೂಪಟವೇ ಸಾಕ್ಷಿ ಎಂಬುದು ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇದು ನಿಜವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಕುಕ್‌ಗಿಂತ 250 ವರ್ಷಗಳ ಮುಂಚೆಯೇ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯವನ್ನು ಕಂಡು ಹಿಡಿದಾಗಿತ್ತು. ಸಣ್ಣ ನಕ್ಷೆಯನ್ನು ದೊಡ್ಡದಾಗಿಸಿ ನೋಡಿದಾಗ ಬಾಟನಿ ಬೇಯ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ ನಕ್ಷೆಯು ವ್ಯಾಲರ್ಡ್ ನಕ್ಷೆಯೆಂಬ, ಕೈಯಿಂದ ಬರೆದ 15 ಭೂಪಟಗಳ ಸಂಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಸೇರಿದೆ. 1545ರ ಮುಂಚೆಯೇ ಇವು ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದವು. ಟೆರ್ರಾ ಜಾವ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಎರಡು ನಕ್ಷೆಗಳಿಗೂ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ಪೂರ್ವತೀರಕ್ಕೂ ತೀರ ಎದ್ದುಕಾಣುವ ಹೋಲಿಕೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಆದರೆ ಒಂದು ಕಡೆ ಮಾತ್ರ ಸು. 1500 ಕಿಮೀ ಉದ್ದದ ಕಡಲ ತೀರ ಲಂಬಕೋನದಲ್ಲಿ ಹೊರಚಾಚಿಕೊಂಡಿತ್ತು; ಮತ್ತು ಆ ಜಾಗಗಳಿಗೆಲ್ಲ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಹೆಸರಿರುವುದೂ ಬಿಡಿಸಲಾಗದ ಒಗಟಾಗಿತ್ತು. ಸೆರೆಹಿಡಿದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ನೌಕೆಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಪೋರ್ಚುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಾನೂನುಬಾಹಿರವಾಗಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ನಕಾಶೆಕಾರರು ನಕ್ಷೆಗಳನ್ನೂ ಪೋರ್ಟೋಲಾನ್ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಪ್ಪಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಕುರಿ ಅಥವಾ ಮೇಕೆಯ ತೊಗಲಿನ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಅದರ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಸಣ್ಣದಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಸು. 3500 ಕಿಮೀ ಉದ್ದವಿರುವ ಪೂರ್ವ ತೀರದ ನಕ್ಷೆಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಲು 3–4 ತೊಗಲಿನ ತುಂಡುಗಳು ಬೇಕಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. ಈ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ, ನಕ್ಷೆ ಬಿಡಿಸುವವರು ನಕಲು ಮಾಡುವಾಗ ಎರಡು ಭಾಗಗಳನ್ನು ತಪ್ಪಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿರಬೇಕು. ಕಂಪ್ಯೂಟರನ್ನು ಬಳಸಿ ವ್ಯಾಲರ್ಡ್ ನಕ್ಷೆಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗವನ್ನು 90^0 ತಿರುಗಿಸಿದಾಗ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ಪೂರ್ವತೀರವನ್ನು ಕರಾರುವಕ್ಕಾಗಿ ತೋರಿಸುವ ಭೂಪಟ ದೊರೆಯಿತು! ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ನೌಕೆಗಳು 1520ರ ಸುಮಾರಿಗೇ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ಈಶಾನ್ಯ ತೀರದಲ್ಲಿರುವ ಸಾಂಬಾರ ದ್ವೀಪ ಮಲಕ್ಕಾ ತಲುಪಿದ್ದವೆಂಬುದು ಇದರಿಂದ ಸಾಬೀತಾಗುತ್ತದೆ. ಮಾರ್ಕೋ ಪೋಲೋನ ಚಿನ್ನದ ದ್ವೀಪದ ಹುಡುಕಾಟದಲ್ಲಿ ಮೆಂಡೋನ್ಸ ಹೊರಟಿದ್ದ. ಇವನ ನಕ್ಷೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಮಲಕ್ಕಾದ ನೆಲೆಯಿಂದ ನಾಲ್ಕು ನೌಕೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಇವನು ಈಶಾನ್ಯ ತೀರದ ಫ್ರೇಸರ್ ದ್ವೀಪ ದಾಟಿ, ಸಿಡ್ನಿಯ ಬಾಟನಿ ಬೇ ಹಾದು, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿರುವ ಕಾಂಗರೂ ದ್ವೀಪವನ್ನು ಬಳಸಿ, ನ್ಯೂಜಿಲೆಂಡಿನ ಉತ್ತರ ದ್ವೀಪದ ಮೂಲಕ ವಾಪಸು ಮಲಕ್ಕಾಕ್ಕೆ ಸಾಗಿದ. ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ ಮತ್ತು ನ್ಯೂಜಿಲೆಂಡಿನ ತೀರಗಳಲ್ಲಿ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದು ಈ ಮಾತಿಗೆ ಪುಷ್ಟಿ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಮೆಂಡೋನ್ಸನ ಶೋಧವನ್ನು ಉಳಿದ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಬಲಗಳಿಗೆ ತಿಳಿಯದಂತೆ ರಹಸ್ಯವಾಗಿಡಲಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಟ್ರಿಕೆಟ್‌ರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. (ಎಸ್.ಎಚ್.ಆರ್.)

ಆಳುಪ ವಂಶ: ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಮಂತ ಮನೆತನ. ಇವರನ್ನು ಆಳುಕ ಎಂದೂ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಇವರದು ನಾಗವಂಶವೆಂಬ ಊಹೆ ಇದೆ. ಇವರ ಮೂಲದ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಮಾಹಿತಿ ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ಟಾಲಮಿಯ ಭೂಗೋಳ ಕೈಪಿಡಿಯಲ್ಲಿ ಒಲ್ಲೈ ಖೋರಾ ಎಂಬ ಪದ ಆಳುಪರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದೆಂದು ತರ್ಕವಿದೆ. ಇದೇ ಇವರ ಬಗ್ಗೆ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಉಲ್ಲೇಖ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಹಲ್ಮಿಡಿಯ ಕನ್ನಡದ ಪ್ರಥಮ ಶಾಸನ (ಸು. 430) ದಲ್ಲಿ ಇದರ ಪ್ರಥಮ ಉಲ್ಲೇಖ ಇದೆ. ಆಳುಪ ಪಶುಪತಿ ಇಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಆಳುಪರ ಪ್ರಥಮ ರಾಜ. ತಾಳಗುಂದ ಮತ್ತು ಗುಡ್ನಾಪುರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಆಳುಪರ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಬನವಾಸಿಯ ಆದಿಕದಂಬರ ಶಾಸನಗಳು. ಆಳುಪರು ಕದಂಬರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ತನ್ನ ಪುತ್ರಿಯರಲ್ಲೊರ್ವಳಾದ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯನ್ನು ಆಳುಪ ಪಶುಪತಿಗೆ ವಿವಾಹಮಾಡಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ ಈಕೆಯ ಮಗ ಕಕುಸ್ಥಭಟಾರಿ. ಆಳುಪ ಪಶುಪತಿಯ ಆಣತಿಯ ಮೇರೆಗೆ ಇವನ ಸೇನಾನಿ ಅರಕೆಲ್ಲನ ಮಗನಾದ ವಿಜ ಅರಸನು ಕೇಕಯ ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವರ ಸಂಯುಕ್ತ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಧೂಳಿಪಟಮಾಡಿ ಕದಂಬ ಕಾಕುಸ್ಥವರ್ಮನಿಗೆ ಜಯತಂದುಕೊಟ್ಟ ಎಂದು ಹಲ್ಮಿಡಿಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ತಾಳಗುಂದದ ಇದೇ ಕಾಕುಸ್ಥವರ್ಮನ ಕಾಲದ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಆಳುಪ ಪಶುಪತಿಯ ಮಗನಾದ ಕಕುಸ್ಥಭಟಾರಿಯ ಗುಣವಿಶೇಷಣಗಳ ವರ್ಣನೆ ಇದೆ. ಈತ ದಶಮಂಡಲೀಕರ ನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ. ಗುಡ್ನಾಪುರದ ಕದಂಬ ರವಿವರ್ಮನ ಶಾಸನ ಆಳುಪರನ್ನು ಸಾಮಂತರಾಜರೆಂದು ಹೆಸರಿಸಿದೆ. ಹೀಗೆ 5ನೆಯ ಶತಕದ ಪ್ರಾರಂಭಕ್ಕೆ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಸಾಮಂತ ಮನೆತನವಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡು, ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಅಧಿರಾಜರೊಂದಿಗೆ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿ ನಿಷ್ಠ ಸಾಮಂತರಾಗಿ ಕದಂಬರ ಕೊನೆಗಾಲದವರೆಗೂ ಆಳುಪರು ಇದ್ದರು.

ಚಳುಕ್ಯ ಮಂಗಲೀಶನ ಮಹಾಕೂಟ ಶಾಸನದ (602) ಪ್ರಕಾರ 1ನೆಯ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ (566–598) ಕದಂಬ ಮತ್ತು ಆಳುಪರೀರ್ವರನ್ನೂ ತನ್ನ ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡ. 2ನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಐಹೊಳೆ ಶಾಸನದ (634) ಪ್ರಕಾರ ಆಳುಪರು ಚಳುಕ್ಯ ಅರಸರ ಅಧೀನರಾಗಿದ್ದರು. ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಆಳುಪೇಂದ್ರಾ ಎಂದು ಇವರನ್ನು ಗೌರವಯುತವಾಗಿ (ಪದ್ಯ13) ಸಂಬೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆಳುಪರ ಕುರಿತು ತುಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಮಾಹಿತಿ

ದೊರೆಯುವುದು ಸು. 650 ಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ವಡ್ಡರ್ಸೆ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ. ಒಂದನೆಯ ಆಳುಪರಸನ ಶಾಸನ ಇದು. ಚಳುಕ್ಯವಂಶಕ್ಕೆ ಕಂಚಿಯ ಪಲ್ಲವರಿಂದ ಹಿಡಿದಿದ್ದ ಗ್ರಹಣ ವಿಮೋಚನೆಯಲ್ಲಿ ಈತ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದ. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ಚಳುಕ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಿಂದ ಕದಂಬ ಮಂಡಲದ ಆಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಆಳುಪರು ಪಡೆದರು. ಈತನ ಮಗ 1ನೆಯ ಚಿತ್ರವಾಹನನು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ವಿಯಾದಿತ್ಯನ ಮಗಳಾದ ಕುಂಕುಮದೇವಿಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗಿದ್ದ. ಆಳುಪ ಚಳುಕ್ಯ ಸಂಬಂಧ ಆಗ ಉತ್ತುಂಗಕ್ಕೇರಿತ್ತು. ಚಿತ್ರವಾಹನನ ಮಗ 3ನೆಯ ಆಳುಪರಸನ ಕನ್ನಡದ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ತಾಮ್ರಶಾಸನವಾದ ಬೆಳ್ಮಣ್ಣು ತಾಮ್ರ ಶಾಸನ ಇವನ ಕಾಲದ್ದು ಆ ವೇಳೆಗೆ ಪವಿತ್ರ ಅಗ್ರಹಾರವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದ ಶಿವಳ್ಳಿಯ ಮರ್ಯಾದೆಗಳನ್ನು ಬೆಳ್ಮಣ್ಣು ಸಭೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿದುದನ್ನು ಇದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಉದಿಯಾವರದಲ್ಲೂ ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವ ನಂದಿವರ್ಮ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಆಳುಪರ ಮೇಲೆ ಅಧಿಕಾರ ಚಲಾಯಿಸಿದ್ದನೆಂಬ ಅನುಮಾನ 2ನೆಯ ನಂದಿವರ್ಮನ ಮಲ್ಲಂ ಶಾಸನದಿಂದ (745–746) ಬರುತ್ತದೆ.

ಅನಂತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಾರ್ವಭೌಮಾಧಿಕಾರ ಪಡೆದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಗೂ ಆಳುಪರಿಗೂ ಎಂದಿನ ಸುಲಲಿತ ಸಂಬಂಧವಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಇವರು ಕದಂಬ ಮಂಡಲದ ಮೇಲಿದ್ದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡರು. ಇದು ಆಳುಪರ ಮೂಲಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಯಾದವೀ ಕಲಹಕ್ಕೆ ಎಡೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಉದಯಾವರದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಬಹುಸಂಖ್ಯೆಯ ವೀರ ಗಲ್ಲುಗಳು ಈ ಯಾದವೀ ಕಲಹದ ಮೂಕ ಸಾಕ್ಷಿಗಳು.

2ನೆಯ ಆಳುಪರಸನ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಅರಸರುಗಳು–2ನೆಯ ಚಿತ್ರವಾಹನ, ರಣಸಾಗರ, ಶ್ವೇತವಾಹನ, ಪೃಥ್ವೀಸಾಗರ, ಮಾರಮ್ಮ ಆಳುಪರಸ, ವಿಮಲಾದಿತ್ಯ, ಆಳ್ವ ರಣಂಜಯ ಮತ್ತು ದತ್ತಾಳುಪ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಿಂದ 10ನೆಯ ಶತ ಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದ ವರೆಗೆ ಇವರ ಆಳ್ವಿಕೆ ಕಾಲ ಹರಡಿತ್ತು.

ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರಿನ ಕದಿರೆಯ (ಕದ್ರಿ) 2ನೆಯ ಕುಂದವರ್ಮನ ಲೋಕೇಶ್ವರ ಪ್ರತಿಮೆಯ ಪೀಠದಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾದ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. 968ರ (ಜನವರಿ 13, ಸೋಮವಾರ) ಈ ಶಾಸನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹಸ್ತಾಂತರಿಸಲು ನಿರಾಕರಿಸಿದ ದತ್ತಾಳುಪನನ್ನು ತನ್ನ ಸ್ವಭುಜ ಬಲದಿಂದ ಸೋಲಿಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡ ತನ್ನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ರಾಜ್ಯಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿರುವುದು ಇದರಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನ ಅವನಿಂದ ದೂರವೇ ಉಳಿಯುತ್ತಿತ್ತು. ಕುಂದವರ್ಮನ ಅನಂತರ 1ನೆಯ ಜಯಸಿಂಹ ಆಳುಪರಾಜನಾದ ಎಂದು ಕೆ. ವಿ. ರಮೇಶ್ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದರೆ ಇದು ಸರಿ ಎಂದು ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಈತನ ಬಗ್ಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ಏಕೈಕ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈವರೆಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ಆಳುಪ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ರೀತಿಯ ಭಾವ ವಿಚಾರವನ್ನೂ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಈತನೋರ್ವ ಆಳುಪ ಅಧೀನರಾಜನಾಗಿದ್ದರ ಬಹುದು. ಮಾಯಿಪ್ಪಾಡಿ ಅರಸು ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಈತ ಕುಂಬಳೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ. ಸ್ವತಂತ್ರನಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಆ ಪರಿಯಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ್ದನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಆಳುಪರ ಶಕ್ತಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಳೆಗುಂದಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಕೆಲಕಾಲ ಆಳುಪ ರಾಜ್ಯ ಚೋಳರ ಧಾಳಿಗೆ ಸಿಲುಕಿತ್ತು.

ಆಳುಪರ ಸಹಕಾರದಿಂದ ಸಾಂತರರು ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಏಳಿಗೆ ಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದರು. ಈರ್ವರೊಳಗೆ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳು ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಚೀನ ರಾಜಧಾನಿಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಪಟ್ಟಿಯನಗರವನ್ನು (ಇಂದಿನ ಕುಂದಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಹಟ್ಟಿಯಂಗಡಿ) ಆಳುವುದು ಸಾಂತರರಿಗೆ ನೀಡಿದ್ದರು. ಮುಂದೆ ಇವರ ಸಹಕಾರದಿಂದ ಪೊಂಬುಚ್ಚವನ್ನು (ಇಂದಿನ) ಸಾಂತರರು ಪಡೆದರು. ಈ ಬಲಿತ ಸಂಬಂಧ ಕಷ್ಟಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಳುಪರ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಸಾಂತರರು ಬರುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ಚೋಳರ ದಂಡನ್ನು ಧೂಳಿಪಟಮಾಡಿ ಸಾಂತರ ಅಮ್ಮಣ ಆಳುಪ ಬಂಕಿದೇವನನ್ನು ಪುನಃ ಸಿಂಹಾಸನದಲ್ಲಿ ಕೂರಿಸಿದ. ಸಾಂತರ. ತನ್ನ ಮಗಳಾದ ಬೀರಲ ದೇವಿಯನ್ನು ಈತನಿಗೆ ಮದುವೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. ಈ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬಲವರ್ಧನೆ ಮಾಡುವ ಸಲುವಾಗಿ ಬಂಕಿದೇವ ತನ್ನ ತಂಗಿ ಮಂಕಬ್ಬರಸಿಯನ್ನು ಅಮ್ಮಣನ ಮಗನಾದ ತೈಲಪ ದೇವನಿಗೆ ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. ಈ ತೈಲಪದೇವನಿಗೆ ಇನ್ನೋರ್ವ ಪತ್ನಿಯಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಮಗ ವೀರ ಸಾಂತರನಿಗೆ ಆಳುಪ ಪಟ್ಟಿಯೊಡೆಯನ ಮಗಳಾದ ಅಚಲದೇವಿಯನ್ನು ಮದುವೆಮಾಡಿಕೊಡಲಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ಆಳುಪ ಸಾಂತರ ಸಂಬಂಧ ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿ ಮುಂದುವರೆಯಿತು.

ಬಂಕಿದೇವನ ಅನಂತರ ಆಳುಪ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದವರು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಪಟ್ಟಿಯೊಡೆಯ, ಪಾಂಡ್ಯಪಟ್ಟಿಯೊಡೆಯ, ಕವಿ ಆಳುಪ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಿಯೊಡೆಯ ಕುಲಶೇಖರ ಆಳುಪ. ಇಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಹೆಸರು ಪಟ್ಟಿಯೊಡೆಯ. ಈ ಕಾಲದ ಆಳುಪರಾಜರು ಪಟ್ಟಿಯನಗರದಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದುದರ ಸಂಕೇತ ಇದಾಗಿರಬಹುದು. ಆಳುಪರಾಜ್ಯ ಬಲಹೀನ ವಾಗಿತ್ತು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಿಂದ ಈ ರಾಜ್ಯ ಆಳ್ವಖೇಡ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು.

1ನೆಯ ಕುಲಶೇಖರನ ಅನಂತರ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಸಾಂತರ ಕುಂಡಣ ಆಳುಪ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಿದ ವಿಚಾರ ವರಾಂಗ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಕುಲಶೇಖರನ ಮಗನಾದ ವಲ್ಲಭದೇವ 2ನೆಯ ದತ್ತಾಳುಪ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈತನಿಗೆ ವೀರಪಾಂಡ್ಯದೇವ ಎಂಬ ಮಗನೂ ಒಬ್ಬಳು ಮಗಳೂ ಇದ್ದರು. ಈಕೆಯ ಮಗ 2ನೆಯ ಬಂಕಿದೇವ. ಈತ ಪ್ರಪ್ರಥಮಬಾರಿ ಅಳಿಯ ಸಂತಾನ ಕಟ್ಟಿನ ಪ್ರಕಾರ ಹಕ್ಕನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿ ವೀರಪಾಂಡ್ಯನ ಮರಣಾನಂತರ ಆಳುಪರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಪಡೆದ. ವೀರಪಾಂಡ್ಯದೇವನ ರಾಣಿ ಬಲ್ಲಮಹಾದೇವಿ ತನ್ನ ಮಗ ನಾಗದೇವರಸನ ಪರವಾಗಿ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದಳು. ನಾಗದೇವರಸ ಸು.10 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ. ಅನಂತರ ಆಳುಪ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಿದ್ದು 2ನೆಯ ಬಂಕಿದೇವನ ಸಂತಾನ (1285–1400): ಸೋಯಿದೇವ (1315–35), 2ನೆಯ ಕುಲಶೇಖರ (1335–46), 3ನೆಯ ಬಂಕಿದೇವ (1346–55), 3ನೆಯ ಕುಲಶೇಖರ (1355–90), 2ನೆಯ ವೀರಪಾಂಡ್ಯದೇವ (1390–1400) ಸೋಮಿದೇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರು ಆಳುಪರನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣ ಸೋಲಿಸಿದರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಕಟದಿಂದ ಪಾರಾಗಲು ಪ್ರಾಯಶಃ ತನ್ನ ಮಗಳು ಇಲ್ಲವೇ ಸೋದರಿಯನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ 3ನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳನಿಗೆ ಮದುವೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. ಶಾಸನಗಳು ಈಕೆಯನ್ನು ಚಿಕ್ಕಾಯಿತಾಯಿ – ಕಿಕ್ಕಾಯಿ ತಾಯಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಿವೆ. ಈಕೆ ಹಾಗು ಈಕೆಯಮಗನಾದ ಕುಲಶೇಖರ ತುಳುನಾಡಿನ ಮೇಲೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ನೇರ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಅತ್ಯಲ್ಪ ಕಾಲದ ವರೆಗೆ (1333–48) ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. 1345ರ ವೇಳೆಗೆ ಇಡೀ ಕರಾವಳಿ ವಿಜಯನಗರದ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು.

ಆಳುಪರಿಗೆ ಹಲವು ರಾಜಧಾನಿಗಳಿದ್ದವು. ಉದಿಯಾವರ, ಹಟ್ಟಿಯಂಗಡಿ, ಮಂಗಳಾಪುರ (ಮಂಗಳೂರು), ಬಾರಕೂರು (ಬಾರಹಕನ್ಯಾಪುರ) ಮತ್ತು ಮೂಡಬಿದರೆ. ತಮ್ಮ ಜೀವಿತದ ಅಂತ್ಯಕಾಲದ ಸ್ವಲ್ಪ ಸಮಯ ಆಳುಪರು ಮೂಡಬಿದಿರೆಯಿಂದ ಆಳಿದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಮೊದಲಿನ ರಾಜಧಾನಿಗಳೆಲ್ಲಾ ಬಂದರು ನಗರಗಳು. ಆಳುಪರು ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಹಲವಾರು ಸಾಮಂತರು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ವರ್ಗಗಳ ಸಹಕಾರದಿಂದ ನಡೆಸಿದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದವರು – ಕೆಲ್ಲ ಪುತ್ತಿಗೆಯ ಕೆಲ್ಲರು, ಸುರಾಲಿನ ತೊಳಹರು ಮತ್ತು ಹೊಂಬುಚದ ಸಾಂತರರು.

ಆಳುಪರು ಸಾಮಂತ ಅರಸರು. ಬೇರೆ ಸಾಮಂತ ಅರಸರಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರಲ್ಲಿ ಇವರು ಮಹಾಸಾಮಂತರು. ಸಮಸ್ತ ಭುವನ ವಿಖ್ಯಾತ ಸೋಮಕುಳ ತಿಳಕ ಪಾಂಡ್ಯ ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ ಪರಮೇಶ್ವರ ಪರಮಭಟ್ಟಾರಕ ಶ್ರೀಮತ್ಪಾಂಡ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂಬಿತ್ಯಾದಿ ಸಾರ್ವಭೌಮ ಬಿರುದಾಂಕಿತರು. ಮೀನ ಲಾಂಛನೋಪೇತರು. ಸಂಪೂರ್ಣ ಸ್ವತಂತ್ರ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದವರು. ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದ ಗೌರವ, ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯಿತ್ತು. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ವಂಶಗಳೊಂದಿಗಿನ ಅವಿನಾಸಂಬಂಧದಿಂದಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ರಾಜಕೀಯ ಮಾನ್ಯತೆ ಮತ್ತು ಗೌರವ ಇತ್ತು. ಸ್ವತಂತ್ರ ನಾಣ್ಯ ಚಲಾವಣೆ ಇಲ್ಲಿಯ ವ್ಯಾಪಾರ, ವಾಣಿಜ್ಯ, ಕೈಗಾರಿಕೆ, ಕೃಷಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಕಾರ್ಯಗಳು ಸುಲಲಿತವಾಗಿ ನಡೆಯಲು ಸಹಕಾರಿಯಾಯಿತು. ಇವುಗಳಿಂದ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ವರಮಾನ ಇಲ್ಲಿಯ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿತ್ತು. ತೆರಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಭೌಮರ ಪಾಲು ಹೋದರೂ ಬಹು ಅಂಶ ಇವರಿಗೆ ಉಳಿಯುತ್ತಿತ್ತು. ಇದು ಇವರ ಶಕ್ತಿ ವರ್ಧನೆಗೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಯಿತು.

ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶವಾದ ಇಲ್ಲಿಯ ಬಂದರು ನಗರಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ವಿದೇಶಿ ವ್ಯಾಪಾರ, ವಾಣಿಜ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಕೇಂದ್ರ ಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಜನ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ ಬಂದವರಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟೋ ಜನರು ಇಲ್ಲೇ ಉಳಿದರು. ಮೂಲಜನರೊಂದಿಗೆ ಬೆರತರು. ಹೊಸ ಸಮಾಜದ ಸೃಷ್ಟಿಗೆ ಇವರು ಕಾರಣವಾದರು. ಇದು ಇಲ್ಲಿಯ ಬಹುಮುಖ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು. ನಾನಾ ರೀತಿಯ ಕಟ್ಟುಪಾಡುಗಳು, ಆಚರಣೆಗಳು, ರೀತಿ–ನೀತಿಗಳು ಇದರಿಂದ ಬೆಳೆಯಿತು. ಅಳಿಯ ಸಂತಾನ ಎಂಬ ಕಟ್ಟು ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದದ್ದು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೆ. ಶೈವ, ಶಾಕ್ತ, ಗಾಣಾಪತ್ಯ, ಸೌರ, ಸ್ಕಂದ–ನಾಗ ಮತ್ತು ಭಾಗವತ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾಗಿ ಬೆಳೆದವು. ಆಳುಪರು ಶೈವರು. ಶಾಸನಗಳು ಇವರನ್ನು ಪಾಶುಪತರ ದೊರೆ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಿವೆ. ಇವರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ತುಳುನಾಡಿನಾದ್ಯಂತ ಹಲವಾರು ದೇವಾಲಯಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ಆದಿನಾಥೇಶ್ವರ, ಲೋಕೇಶ್ವರ, ನಖರೇಶ್ವರ, ಕುಂದೇಶ್ವರ, ಕೋಟೀಶ್ವರ, ಅಗಸ್ತ್ಯೇಶ್ವರ, ಕಾಂತೇಶ್ವರ, ಮಹಾಲಿಂಗೇಶ್ವರ, ಬಂಕೇಶ್ವರ ಎಂಬಿತ್ಯಾದಿ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿವಾಲಯಗಳು ಹಟ್ಟಿಯಂಗಡಿ, ಕಿರಿಮಂಜೇಶ್ವರ, ಅತ್ತಾವರ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳ ವಿನಾಯಕ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳು ಇವಲ್ಲದೆ, ಅನೇಕ ಸೂರ್ಯ, ಸ್ಕಂದ, ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ, ದುರ್ಗಾ ಇತ್ಯಾದಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇವರ ಕಾಲದ ಕೊಡುಗೆ. ಪೊಳಲಿಯ ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರಿ, ಉದಿಯಾವರದ ವೀರಭದ್ರದುರ್ಗಾಪರಮೇಶ್ವರಿ, ಕೊಲ್ಲೂರಿನ ಮೂಕಾಂಬಿಕಾ ಈ ಕಾಲದ ಅಪೂರ್ವ ದೇವಾಲಯಗಳು. ಕರಾವಳಿಯ ಸಪ್ತ ಮೋಕ್ಷಪ್ರದ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಆರು–ಕೊಲ್ಲೂರು, ಕ್ರೋಢಶಂಕರನಾರಾಯಣ, ಕೋಟೇಶ್ವರ, ಕುಂಭಾಶಿ, ಉಡುಪಿ ಮತ್ತು ಕುಕ್ಕೆ ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ–ಇವರ ಕಾಲದ ಸೃಷ್ಟಿ. ಇದರಿಂದ ದೇವಾಲಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆದುದೇ ಅಲ್ಲದೆ ಕಲಾ ಪ್ರಕಾರಕ್ಕೆ ಅದ್ಭುತ ಕೊಡುಗೆಯಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಯಿತು. ದೇವಾಲಯ ಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುವುದಲ್ಲದೆ ಇವುಗಳ ನಿರ್ವಹಣೆಗೆ ದಾನ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡುವ ಪರಂಪರೆ ಯನ್ನು ಆಳುಪರು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು.

ಆಳುಪರು ಶೈವ ಮತಾವಲಂಬಿಗಳು. ಪರಮತ ಸಹಿಷ್ಣುಗಳು. ಇವರ ರಾಜಕೀಯ ಅವತರಣಿಕೆ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಇವರ ಸಹವರ್ತಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದವರು ಪುತ್ತಿಗೆಯ ಕೆಲ್ಲರು. ಅವರೂ ಜೈನರು. ಇವರಲ್ಲದೇ ತೊಳಹರು ಮತ್ತು ಸಾಂತರರೂ ಜೈನರು.

ಆಳುಪ ಚಿತ್ರವಾಹನನ ರಾಣಿ ಕುಂಕುಮದೇವಿ ಗುಡಿಗೇರಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಬಸದಿಗೆ ರಾಜ ದಾನ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಇಲ್ಲಿ ಯಾವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು ಎಂಬುದು ತಿಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇದರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ನಾಥಪಂಥ ಇಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದುದು ಇತಿಹಾಸ. ಮಂಗಳೂರಿನ ಕದಿರೆ (ಕದ್ರಿ) ಇದರ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ಮೌರ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಬನವಾಸಿ ನಾಡಿಗೆ ಬಂತು. ಈ ನಾಡಿನ ಭಾಗವೇ ಆಗಿದ್ದ ಕರಾವಳಿಯ ಈ ಭಾಗಕ್ಕೂ ಕ್ರಮೇಣ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಹರಡುವಿಕೆ ಅಸಂಭವವೇನಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇದರ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಯ ಆಧಾರ ಮಾತ್ರ ತೀರ ಕಡಿಮೆ. ಕದಿರೆಯಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಗುರುರಾಜಭಟ್ಟರು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದಿದ್ದಾರೆ. ಆಳುಪ ಸಾಂತರ ಸಂಬಂಧ ಜೈನಧರ್ಮದ ಪ್ರಸಾರಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಕುಂಕುಮದೇವಿಯ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಈಗಾಗಲೇ ಗಮನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂತೆಯೇ ಇನ್ನೋರ್ವ ಆಳುಪರಾಣಿ – ಜಾಕಳ ಮಹಾದೇವಿಯು ಆದಿತೀರ್ಥ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪಡೆದಿದ್ದ ವರಾಂಗ ಜೈನಕ್ಷೇತ್ರದ ನೇಮೀಶ್ವರ ಬಸದಿಯ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿ ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸುಂದರ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ತಾದ ತಟಾಕವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದಳು. ವರಾಂಗದ ಜೈನಮಠ ದೀರ್ಘವೂ ಪ್ರಾಚೀನವೂ ಶ್ರೇಷ್ಠವೂ ಆದ ಒಂದು ಮುನಿ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಇದು ವಿದಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಕೋಪ್ಪಣಕ್ಕೆ ಸಮಾನವಾದ ಆದಿ ಜೈನತೀರ್ಥವಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಹುಟ್ಟಿಬೆಳೆದದ್ದು ಆಳುಪರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅವರ ರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ. ಈ ರಾಜ ಮನೆತನ ತನ್ನ ಕೊನೆಯ ದಿನಗಳನ್ನು ಕಳೆದದ್ದು ಮೂಡಬಿದಿರೆಯ ಚಾರುಕೀರ್ತಿ ಮುನಿಗಳ ಪದತಲದಲ್ಲಿ.

ಅರಬ್ ದೇಶಕ್ಕೂ ತುಳುನಾಡಿಗೂ ನಿಕಟವಾದ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಬಂಧ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಇತ್ತು. ಅಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮ ಹುಟ್ಟಿ ಅದು ಆ ಜನರೊಂದಿಗೆ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದಾಗ ಅದಕ್ಕೂ ಆಳುಪ ರಾಜರ ಮನ್ನಣೆ, ರಕ್ಷೆ ದೊರೆತವು. ಇದರ ನೆಲೆಗಳಾಗಿ ಹಂಜಮಾನ ಪಳ್ಳಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದವು. ಹಂಜಮಾನರು ಇಲ್ಲಿಯ ಆರ್ಥಿಕ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರಿದರು. ಪ್ರಮುಖ ತೀರ್ಮಾನಗಳಿಗಾಗಿ ರಾಜಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಮನ್ನಣೆ ಗೌರವಗಳಿದ್ದುವು. ಸಾವಿರವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ ಆಳುಪರು ತುಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿಯ ಭವ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯ ಧರ್ಮಸಾಮರಸ್ಯಕ್ಕೆ ಭದ್ರಬುನಾದಿ ಹಾಕಿದರು. (ಪಿ.ಎನ್.ಎನ್.)

ಇ

ಇಂಕ: ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕದ ಪೆರು ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನೊಳಗೊಂಡು ಬೆಳೆದು ಬಾಳಿದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ. ಇಂಕ ಎಂಬುದು ಸಾಮ್ರಾಟನ ಹೆಸರಾದರೂ ಈಗ ಆ ಜನರನ್ನೂ ನಿರ್ದೇಶಿಸುತ್ತದೆ. ಇವರು ಕೆಚ್ವಾಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಒಂದು ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿದವರು.

ಕೊಲಂಬಸ್ ಅಮೆರಿಕವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯುವುದಕ್ಕೆ ಬಹಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಅಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳು ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದು ಲಯಹೊಂದಿದುವು. ಇಂದಿನವರೆಗೆ ತಿಳಿದು ಬಂದಿರುವಂತೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಪತ್ತು, ಕಲಾಪ್ರೌಢಿಮೆ ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕತೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ, ಅತ್ಯಂತ ಭವ್ಯವಾದುವು–ಮಾಯಾ, ಆಜ್ಟೆಕ್ ಮತ್ತು ಇಂಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು. ಮಾಯಾ ನಾಗರಿಕತೆ ಬೆಳೆದದ್ದು ಮಧ್ಯ ಅಮೆರಿಕದ ಅರಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ; ಆಜ್ಟೆಕ್, ಮೆಕ್ಸಿಕೋದಲ್ಲಿ; ಇಂಕ ನಾಗರಿಕತೆ ಪೆರು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ. ಅಂತ್ಯದ ವೈಭವದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂಕ ನಾಗರಿಕತೆ ಉತ್ತರದ ಎಕ್ವಡಾರ್‌ನಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದ ಚಿಲಿವರೆಗೂ ಉತ್ತರ ದಕ್ಷಿಣವಾಗಿ 4.000ಕಿಮೀ ದೂರ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು; 4,66,000 ಪ್ರದೇಶವನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಈ ಜನಾಂಗದಲ್ಲಿ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇರಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಇವರ ಬಗ್ಗೆ ಆ ಕಾಲದವೇ ಆದ ಯಾವ ಲಿಖಿತ ಆಧಾರಗಳೂ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇವರ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ ಸ್ಪೇನಿನ ಯೋಧರ ಬರೆಹಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದಿರುವ ಈ ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ಜನರ ವ್ಯವಹಾರ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಪರಿಶೀಲನೆ, ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿರುವ ಉತ್ಖನನಾದಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶೋಧನೆಗಳು–ಈ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಇಂಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಅನೇಕ ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ಚರಿತ್ರೆ: ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶದವರು ಪೆರು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆದ್ದು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಅಲ್ಲಿನ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಬರೆದಿಡುವವರೆಗೂ ಆ ದೇಶದ ಇತಿಹಾಸ ಪರಂಪರಾಗತವಾಗಿ ಬಂದ ಕಥೆಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ವಾಸ್ತವಾಂಶಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಬಹಳ ಕಷ್ಟ ವಾಗಿತ್ತು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಇನ್ನಷ್ಟು ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯ ವಾಗಿದೆ. ಇವೆರಡರ ಮಧ್ಯಕಾಲದ ಚರಿತ್ರೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ. ಯುರೋಪಿನ ದೇಶ ಗಳಲ್ಲಿದ್ದಂತೆಯೇ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ರಾಜರ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸುವ ವಿಧಾನ ಅಮೆರಿಕದ ಪೆರು ದೇಶದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ; ಈ ದೊರೆಗಳು ಪೆರು ದೇಶವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ನಿಷ್ಕೃಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ: 1. ಮ್ಯಾಂಕೊ ಕೃಪಾಕ್ (1200); 2. ಸಿಂಕಿ ರೋಕ; 3. ಲಾಳ ಉಪಾಂಕಿ; 4. ಮೆಯ್ಟ ಕೃಪಾಕ್; 5. ಕೃಪಾಕ್ ಯುಪ್ಯಾಂಕಿ; 6. ಇಂಕ ರೋಕ; 7. ಯಹ್ವಾರ್ ಹುವಾಕ್ಯಾಕ್; 8. ವಿಶಾಕೋ ಜಾ ಇಂಕ; 9. ಪಚಕೂಟಿ ಇಂಕಾ ಯುಆನ್‌ಕಿ (1438–71); 10. ಟೋಪ್ ಇಂಕ ಯುಪ್ಯಾಂಕಿ (1471–93); 11. ಹುಆಯ್ನ ಕೃಪಾಕ್ (1493–1525); 12. ಹುಆಸ್ಕರ್ (1525–32); 13. ಅಟಾಹುಅಲ್ಪ (1532–33).

ಮ್ಯಾಂಕೊ ಕೃಪಾಕ್‌ನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿರುವುದರಲ್ಲಿ ಅರ್ಧ ಕಾಲ್ಪನಿಕ. ಅರ್ಧದೇವನೆಂದು ಪರಿಗಣಿತನಾಗಿದ್ದ ಇವನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನಿನ ಚರಿತ್ರಕಾರರು ಬರೆದಿರುವುದು ಅನೇಕ ಕಡೆ ಅಸಂಬದ್ಧವಾಗಿದೆ; ಇವನಿಗೆ ದೈವತ್ವವನ್ನು ಆರೋಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಿಂಕಿ ರೋಕ ದೊರೆಯಾದಮೇಲೆ ಇವನ ರಾಜವಂಶಕ್ಕೆ ದೈವಿಕಮೂಲ, ಪಾವಿತ್ರ್ಯ ಮತ್ತು ಘನತೆಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಯಿತೆಂದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಪೆರು ದೇಶದ ವಾಸ್ತವಿಕ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದು ಪಚಕೂಟಿಇಂಕನ ಆಳಿಕೆಯಿಂದ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಅವನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಪೆರುರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತರಣಾ ಕಾರ್ಯ ಪ್ರಾರಂಭವಾದದ್ದು; ಈ ಕಾರ್ಯ ವಿಸ್ಮಯಕರವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅತ್ಯಂತ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಸ್ಥಿತಿಯನ್ನೇರಿದ್ದು ಅವನ ಮಗನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಮುಂದೆ ಅವನತಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ 1532ರಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶದವರು ದೇಶವನ್ನೇ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಾಗ ಅದರ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಅಳಿಯಿತು. ಸುಮಾರು ಒಂದು ಶತಮಾನಕಾಲ ಮಾತ್ರ ಪೆರು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಬಾಳಿದ್ದು, ಪಚಕೊಟಿ, ಟೋಪ್ ಇಂಕ ಇವರಿಬ್ಬರನ್ನೂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ಮಾಪಕರಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್, ಚಂಗಿಸ್‌ಖಾನ್, ನೆಪೋಲಿಯನ್ನರೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಬಹುದು. ಇಂಕ ಜನರೇ ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರು; ಆದ್ದರಿಂದ ಗೆದ್ದರಾಜ್ಯಗಳ ಸೈನಿಕರನ್ನು ತಮ್ಮ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ಹೊಸರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಗೆಲ್ಲುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಾಹವೇ ಈ ವಿಸ್ತರಣ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯಕಾರಣ. ಪಚಕೂಟಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಪಡೆದಿರುವುದು ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತರಣ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅಲ್ಲ; ನಗರನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲೂ ಅವರು ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಕುಜ್ಕೋನಗರ ವಿಶಾಲವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ರಮ್ಯಸೌಧಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಇವನ ಶ್ರಮದ ಫಲವಾಗಿ, ಸೂರ್ಯನಿಗೆ ಮೀಸಲಾದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೇವಮಂದಿರದ ನಿರ್ಮಾಣ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಾಯಿತು. ಹಿಂದಿನ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಮೃತದೇಹಗಳನ್ನು ಸುವಾಸನಾ ದ್ರವ್ಯಗಳಿಂದ ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿ ಈತ ಈ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಡಿಸಿದ; ಮೂಲಪುರಷನಾದ ಮ್ಯಾಂಕೊ ಕೃಪಾಕ್‌ನ ದೇಹ ಮಾತ್ರ ಕಲ್ಲಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿತವಾಯಿತಂತೆ. ನಗರವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಅದರ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಜಾಗವನ್ನು ಕೊಡುವುದಕ್ಕೆಂದು ಅದರ ಸುತ್ತ ಆರುಮೈಲಿ ಫಾಸಲೆಯ ಗ್ರಾಮವನ್ನೆಲ್ಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಶಾಲವಾಗಿತ್ತು, ಇವನ ಅನುಮತಿಯಿಲ್ಲದೆ ಏನೂ ನಡೆಯು ವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರದ ವಿಷಯದಲ್ಲೂ ಸ್ಪರ್ಧೆ, ಜಗಳಗಳು ಪ್ರಾರಂಭ ವಾದುವು. ಇವನ ಮಗನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ಉಗ್ರರೂಪ ತಾಳಿತು.

ಹುಆಯ್ನ ಕೃಪಾಕ್ ತನ್ನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕೊನೆಗಾಲವನ್ನು ಎಕ್ವಡಾರ್‌ನ ಕ್ವಿಟೊ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲೇ ಕಳೆದ, ಇವನಿಗೆ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಕುಜ್ಕೊ ನಗರಕ್ಕಿಂತ ಕ್ವಿಟೋನೇ ಹೆಚ್ಚು ಹಿತಕರವಾಗಿ ಕಂಡಿತು. ಇವನ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಪಡೆದಿದ್ದವರು ಇಬ್ಬರು : ಒಬ್ಬ ಹುಆಸ್ಕರ್, ರಾಣಿಯಾಗಿದ್ದ ರಾಜನ ತಂಗಿಗೆ ಜನಿಸಿದವನು (ಈ ಪದ್ಧತಿ ಕೆಲವುಕಾಲ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತು); ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಅಟಾಹುಅಲ್ಪ, ಕಿರಿಯ ರಾಣಿಯೊಬ್ಬಳ ಮಗ. ನ್ಯಾಯವಾಗಿ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಹುಆಸ್ಕರ್; ಅದರೆ ಅಟಾಹುಅಲ್ಪನ ಮೇಲೆ ಇವನಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರೀತಿ. ಅಟಾಹುಅಲ್ಪ ತಂದೆಯೊಂದಿಗೆ ಕ್ವಿಟೋದಲ್ಲಿದ್ದ; ಹುಆಸ್ಕರ್ ಕುಜ್ಕೊದಲ್ಲಿದ್ದ. ಕ್ವಿಟೋ ರಾಜ್ಯವನ್ನೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಿ ಅದನ್ನು ಅಟಾಹುಅಲ್ಪನಿಗೂ ಉಳಿದ ಭಾಗವನ್ನು ಹುಆಸ್ಕರನಿಗೂ ಹಂಚಬೇಕೆಂದು ಹುಆಯ್ನನ ಯೋಚನೆಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ಒಂದು ಕಡೆ ಹೇಳಿದೆ; ಆದರೆ ಇದು ನೆರವೇರಲಿಲ್ಲ. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನಿನವರು ಯುರೋಪಿನಿಂದ ತಂದ ಅಂಟು ಜಾಡ್ಯವೊಂದು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲ ಕಡೆ ಹರಡಿ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಜನರನ್ನು ಆಹುತಿ ತೆಗೆದು ಕೊಂಡಿತು: ಹುಆಯ್ನನೂ ಈ ಉಪದ್ರವಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದ. ಕುಜ್ಕೊದ ಪುರೋಹಿತ ಹುಅಸ್ಕರ್‌ನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೇರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಎಕ್ವಡಾರ್‌ನ ಪ್ರಜೆಗಳು ಮತ್ತು ಸೈನಿಕರು ಅಟಾಹುಅಲ್ಪನೇ ತಮಗೆ ದೊರೆಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದರು. ಯಾದವೀಕಲಹ ಪ್ರಾರಂಭ ವಾಯಿತು. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಯುದ್ಧ ನಡೆದು ಕೊನೆಗೆ ಅಟಾಹುಅಲ್ಪನೇ ಸಾಮ್ರಾಟನಾದ. ತಾವು ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆದ್ದು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಅಲ್ಲಿ ಭಯಂಕರ ಯಾದವೀಕಲಹವೆದ್ದು ತಮಗೆ ಅನುಕೂಲವಾದದ್ದು ದೈವೇಚ್ಛೆಯೆಂದೇ ಸ್ಪೇನಿನವರು ನಂಬಿದರು. ಜೆ.ಎ.ಮೇಸನ್ ಎಂಬ ಪ್ರಾಕ್ತನ ಸಂಶೋಧಕ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ: ಈ ಸ್ಪೇನಿ ನವರು ಹತ್ತುವರ್ಷ ಮುಂಚೆ ಅಥವಾ ಹತ್ತು ವರ್ಷ ತರುವಾಯ ಬಂದಿದ್ದರೆ, ಪಿಝಾರೊ ದಳಪತಿಯ ಜೊತೆ ಬಂದ ಕೆಲವೇ ಸ್ಪೇನರಿಗೆ ಅವರು ಸೋಲುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ.

ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅಳಿವು: ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದ ಇಂಕ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನೇ ಕೇವಲ 180 ಜನ ಸ್ಪೇನಿನ ಸಾಹಸಿಗ ಯೋಧರು ಗೆದ್ದರು. ನಂಬಲೂ ಕಷ್ಟವಾದ ಈ ಕಥೆ ವಿವಿಧ ಚರಿತ್ರಕಾರರಿಂದ ನಾನಾರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿದೆ. ಪ್ರೆಸ್ಕಾಟ್ ಎಂಬ ಚರಿತ್ರಕಾರ ಬರೆದ ಕಾನ್‌ಕ್ವೆಸ್ಟ್ ಆಫ್ ಪೆರು ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕದ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿದೆ: ಹುಆಸ್ಕರನನ್ನು

ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ ಮೇಲೆ, ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಅಟಾಹುಅಲ್ಪ ತನ್ನ ಪಾಳೆಯವಿದ್ದ ಕಜಾಮಾರ್ಕದಿಂದ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಕುಜ್ಕೋಗೆ ಹೊರಡುವುದರಲ್ಲಿದ್ದ. ಆಗತಾನೆ ತುಂಬೆಸ್ ಎಂಬಲ್ಲೇ ಸ್ಪೇನಿನವರು ಬಂದಿಳಿದ ವರ್ತಮಾನ ಅವನಿಗೆ ತಿಳಿಯಿತು (1532). ಈ ಹೊರದೇಶದವರು ಬಂದ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಖಚಿತಪಡಿಸಿಕೊಂಡೇ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡೋಣವೆಂದು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿ ಇದ್ದಲ್ಲಿಯೇ ನಿಂತ. ಅವರು ಕಜಾಮಾರ್ಕಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಅವನೂ ಸೌಜನ್ಯದಿಂದ ಕೊಂಚದೂರಹೋಗಿ ಅವರಿಗೆ ಸ್ವಾಗತ ನೀಡಿದ. ಅವನು ತೋರಿಸಿದ ಸೌಜನ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಫಲವಾಗಿ ಸ್ಪೇನರು ಅವನನ್ನು ಕೈಸೆರೆ ಹಿಡಿದು ಅವನ ಪರಿವಾರದವರನ್ನೆಲ್ಲ ಕೊಂದುಹಾಕಿದರು. ತನ್ನನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡುವಂತಿದ್ದರೆ, ಒಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯನಿಗೂ ಎಟುಕದಿದ್ದಷ್ಟು ಎತ್ತರದ ರಾಶಿ ಪ್ರಶಸ್ತಲೋಹಗಳನ್ನು ಕೊಡುವೆನೆಂದು ಇಂಕರಾಜ ಅವರಿಗೆ ಹೇಳಿದ. ಅವರು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡರು. ಕೂಡಲೆ ದೂತರಮೂಲಕ ರಾಜ್ಯದ ಧನವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ತರಬೇಕೆಂದು ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಿಗೂ ಹೇಳಿಕಳುಹಿಸಿದ. ನಾಡಿನ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಿಂದಲೂ ಚಿನ್ನದ ರಾಶಿ ಬಂದು ಬಿತ್ತು. ಕುಜ್ಕೊ ನಗರದ ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯದಿಂದಲೇ ಇದರ ಬಹುಭಾಗವೆಲ್ಲ ಬಂದಿತ್ತು. 25ಮೀ ಉದ್ದ 15ಮೀ ಅಗಲದ ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ದ್ರವ್ಯ ಅವನು ಹೇಳಿದ ಎತ್ತರಕ್ಕೂ ನಿಂತಿತು. ಈ ರಾಶಿ ಪಿಜಾರೋಗೆ ತೃಪ್ತಿ ತಂದಿತು. ಬಿಡುಗಡೆ ದ್ರವ್ಯವೆಷ್ಟು ಬಂದಿದೆಯೆಂದು ಪಾವತಿ ರಸೀತಿಯನ್ನು ಬರೆಸಿಕೊಟ್ಟ. ಅವನ ಜೀವಮಾನದಲ್ಲೇ ಆತ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕಿದವರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟು ಕೃಪೆ ತೋರಿಸಿದವನಲ್ಲ. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಸ್ವತಂತ್ರನೆಂದು ಘೋಷಣೆ ಮಾಡಿದರೂ ಆತ ಹಿಂತಿರುಗಿದರೆ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಕ್ಷೋಭೆಯುಂಟಾಗುವುದೆಂಬ ನೆಪದಿಂದ ಅವನನ್ನು ಸ್ಪೇನ್ ಅಂಗರಕ್ಷಕರ ಕಾವಲಿನಲ್ಲಿಡಲಾಯಿತು. ದೊರೆ ಅಲ್ಲಿದ್ದರೆ ತಮ್ಮ

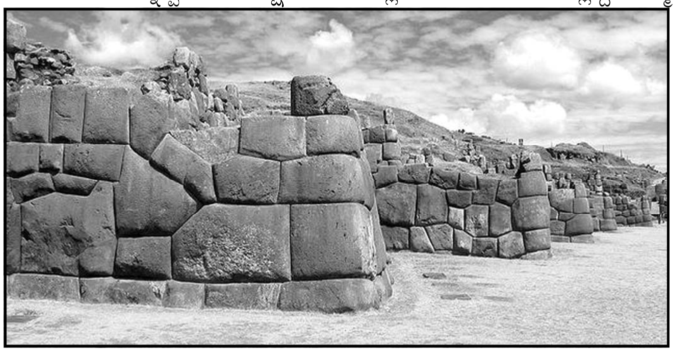

ಬೃಹತ್ ಕೋಟೆ ಗೋಡೆ

ಚಲನವಲನಗಳಿಗೆ ಅಡ್ಡಿಯಾಗಬಹುದೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಸ್ಪೇನ್ ಯೋಧರೆಲ್ಲ ಅವನನ್ನು ಕೊಂದುಬಿಡಬೇಕೆಂದು ಸಲಹೆಕೊಟ್ಟರು. ಪಿಜ಼ಾರೊ ಒಪ್ಪಿದ. ಅನೇಕ ಕಲ್ಪಿತ ಆಪಾದನೆಗಳನ್ನು ಅವನ ಮೇಲೆ ಹೊರಿಸಲಾಯಿತು. ಹುಆಸ್ಕರನನ್ನು ಕೊಂದದ್ದು, ಅನ್ಯಾಯವಾಗಿ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಲೆತ್ನಿಸಿದ್ದು, ವಿಗ್ರಹಾರಾಧನೆ, ವ್ಯಭಿಚಾರ, ಸ್ವಗೋತ್ರ ಸಂಭೋಗ ಮುಂತಾದವು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು. ತಪ್ಪಿತಸ್ಥನೆಂದು ತೀರ್ಮಾನವಾಗಲಾಗಿ ಅವನಿಗೆ ಮರಣದಂಡನೆಯನ್ನು ವಿಧಿಸಿದರು. ಕಜಾಮಾರ್ಕ ನಗರದ ದೊಡ್ಡ ಚೌಕದಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ಬಹಿರಂಗವಾಗಿ ಸುಡತಕ್ಕದೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಯಿತು. ಸುಡಲು ಎಲ್ಲವೂ ಸಿದ್ಧವಾದಮೇಲೆ ಆತ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರೆ ಸುಡುವುದಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸುತ್ತೇವೆಂದೂ ಪಿಜ಼ಾರೊ ತಿಳಿಸಿದ. ಅಟಾಹುಅಲ್ಪ ಅದಕ್ಕೊಪ್ಪಿದ. ಅನಂತರ ಅವನನ್ನು ಕತ್ತುಹಿಚುಕಿ ಕೊಂದರು. ಒಬ್ಬ ದೊಡ್ಡ ಸಾಮ್ರಾಟನನ್ನು ಈ ರೀತಿ ಸುಲಿಗೆಮಾಡಿ ಅನಂತರ ಹೀಗೆ ಕೊಂದ ಈ ರಾಕ್ಷಸೀಕೃತ್ಯ ಸ್ಪೇನ್ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಎಂದಿಗೂ ಅಳಿಸಲಾಗದ ಕಳಂಕವಾಯಿತು ಎಂದು ಪ್ರೆಸ್ಕಾಟ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ.

ಪೆರು ದೇಶವನ್ನು ಲೂಟಿಹೊಡೆದು ಸ್ಪೇನಿನವರು ತಮ್ಮ ದೇಶಕ್ಕೆ ಸಾಗಿಸಿದ ಸಂಪತ್ತಿನ ಬೆಲೆ ಎಷ್ಟಿರಬಹುದೆಂಬುದನ್ನು ಲೆಕ್ಕಮಾಡಲು ಅನೇಕರು ಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅತ್ಯಂತ ಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಎಣಿಕೆಮಾಡಿದ ಲಾತ್ರಾಪ್ ಎಂಬಾತ ಒಂದು ಔನ್ಸಿಗೆ 35–02 ಡಾಲರುಗಳಂತೆ ಅಟಾಹುಅಲ್ಪನ ಬಿಡುಗಡೆಗಾಗಿ ಕೊಟ್ಟ ಚಿನ್ನದ ಬೆಲೆಯೇ 83,44,307 ಡಾಲರುಗಳಾಗುತ್ತವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಚಿನ್ನದ ಈಗಿನ ಬೆಲೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಅದು ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತದೆ. ಇದೊಂದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಲ್ಲ, ಸ್ಪೇನಿನವರು ಈ ರೀತಿ ಲೂಟಿ ಹೊಡೆದದ್ದು, ಸ್ಪೇನಿನಿಂದ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ಜನರು ವಲಸೆ ಬಂದ ಮೇಲಂತೂ ಇಂಥ ಸುಲಿಗೆ ಅನೇಕವೇಳೆ ನಡೆಯಿತು. ಹೀಗೆ ನಾನಾಕಡೆಗಳಿಂದ ಸುಲಿಗೆ ಮಾಡಿ ಸ್ಪೇನಿಗೆ ಸಾಗಿಸಿದ ಚಿನ್ನದ ಬೆಲೆ 2 ಕೋಟಿ ಡಾಲರುಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಲಾತ್ರಾಪ್‌ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಆಭರಣಗಳೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದುವು. ಎಲ್ಲವೂ ಚತುರ ಕಲಾಶಿಲ್ಪಿಗಳು ತಯಾರಿಸಿದ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರ ಆಭರಣಗಳು. ಅವುಗಳ ಕಲಾವೈಶಿಷ್ಟ್ಯದ ಕಡೆ ಗಮನವೇ ಇಲ್ಲದೆ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಕರಗಿಸಿ ಗಟ್ಟಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಹಿಂದಿನ ಆಭರಣಗಳಲ್ಲೊಂದೂ ಈಗ ಉಳಿದಿಲ್ಲ.

ನಾಗರಿಕತೆ: ಇಂಕ ಜನರು ಹರಡಿದ್ದ ದೇಶ ಭೂ ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾದ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಚತುರರಾದ ಅವರು ಪ್ರಕೃತಿಯೊಡ್ಡಿದ್ದ ಅಡಚಣೆಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕೃಷಿಯೋಗ್ಯವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಏರುತಗ್ಗುಗಳಿದ್ದ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕಡಿದು ಪೈರು ಬೆಳೆಯಲು ಯೋಗ್ಯವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು: ಅಣೆಕಟ್ಟುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಮೇಲು ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ತೋಡಿ ಅವುಗಳಿಂದ ನೀರುಹಾಯಿಸುವ ಏರ್ಪಾಡು ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಈ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿ ಕೆಲವುಕಡೆ 4,200ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಈ ಎತ್ತರಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿ ಉಷ್ಣ ಮತ್ತು ಸಮಶೀತೋಷ್ಣವಲಯದ ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯಲು ಇದರಿಂದ ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಬಹಳ ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಇಂಕ ಜನ ಕಾಡು ಸಸ್ಯಗಳನ್ನು ಆಹಾರ ಯೋಗ್ಯವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವ ವಿಧಾನವನ್ನರಿತಿದ್ದರು. ಅನೇಕ ಆಹಾರಸಸ್ಯಗಳನ್ನು ಇತರ ದೇಶಗಳ ಜನರು ಇವರಿಂದ ತಿಳಿದರು. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಕೇವಲ ಶ್ರೀಮಂತ ಕುಲೀನ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಮೀಸಲಾಗಿತ್ತು. ಬಹುಪತ್ನೀತ್ವ ಶ್ರೀಮಂತರ ಸ್ವತ್ತಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಮೊದಲ ಹೆಂಡತಿಮಾತ್ರ ಗಂಡನ ಸಮಾನ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿರುತ್ತಿದ್ದಳು. ಉಳಿದವರು ಕೇವಲ ಉಪಪತ್ನಿಯರು. ಅವರ ಮಕ್ಕಳಿಗೂ ತಂದೆಯ ಸ್ಥಾನ ಲಭಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ರಾಜ ತನ್ನ ದೇವಾಂಶವನ್ನು ಶುದ್ಧವಾಗಿ ಉಳಿಸಲೋ ಏನೋ, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತನ್ನ ಸಹೋದರಿಯನ್ನೇ ಮದುವೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದ.

ಒಡೆತನದ ಕಾನೂನುಗಳು: ಪೆರು ರಾಜ್ಯದ ಸಮಾಜವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ಎರಡು ಅಂಶಗಳೆಂದರೆ ಅದರ ಹಣಕಾಸಿನ ಕಟ್ಟುಪಾಡು ಮತ್ತು ಆಸ್ತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ನಿಯಮಗಳು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭೂಮಿಯನ್ನೆಲ್ಲ ಮೂರು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದ್ದರು. ಒಂದು ಭಾಗ ಸೂರ್ಯದೇವನಿಗೆ ಇನ್ನೊಂದು ಭಾಗ ರಾಜನಿಗೆ, ಮೂರನೆಯ ಭಾಗ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನತೆಗೆ. ಈ ವಿಭಜನೆ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಒಂದೇ ಸಮನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಸೂರ್ಯನಿಗಾಗಿ ಮೀಸಲಾಗಿದ್ದ ಭಾಗದ ಉತ್ಪನ್ನವೆಲ್ಲ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗುವುದಕ್ಕೆ, ಹೆಚ್ಚು ಖರ್ಚು ತಗಲುತ್ತಿದ್ದ ಅಲ್ಲಿನ ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತ ಕರ್ಮಾಚರಣೆಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿನ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಪುರೋಹಿತವರ್ಗಕ್ಕೆ ವಿನಿಯೋಗವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಜನಿಗೆಂದು ಕಾಯ್ದಿಟ್ಟ ಭಾಗ ಅವನ ಮತ್ತು ಅವನ ಪರಿವಾರ, ಸಿಬ್ಬಂದಿಗಾಗಿ, ಆವಶ್ಯಕವಾದಾಗ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ಆಡಳಿತ ವೆಚ್ಚಕ್ಕಾಗಿ ಮೀಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮೂರನೆಯ ಭಾಗವನ್ನು ಜನರಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ನಿಯಮಗಳಿಗನುಸಾರವಾಗಿ ಹಂಚಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನೂ ಪ್ರಾಪ್ತ ವಯಸ್ಕನಾದಾಗ ಮದುವೆಯಾಗಲೇಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮವಿತ್ತು. ಮದುವೆಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅವನ ವಾಸಕ್ಕೆ ಮನೆಯನ್ನೊದಗಿಸುವುದು ಸ್ಥಳೀಯ ಸಮಾಜದ ಜವಾಬ್ದಾರಿ. ಅವನ ಮತ್ತು ಅವನ ಪತ್ನಿಯ ಜೀವನ ನಿರ್ವಹಣಕ್ಕೆ ಸಾಕಾಗುವಷ್ಟು ಜಮೀನು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಒಂದೊಂದು ಮಗು ಹುಟ್ಟಿದಾಗಲೂ ಕೊಂಚ ಹೆಚ್ಚು ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಗಂಡುಮಗುವಾದಾಗ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ ಜಮೀನಿನ ಅರ್ಧದಷ್ಟನ್ನು ಹೆಣ್ಣು ಹುಟ್ಟಿದಾಗ ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಪರಿಷ್ಕಾರವಾದ ಫಲಕಾರಿಯಾದ ಭೂಸ್ವತ್ತಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕಲ್ಪನೆಗೂ ಮೀರಿದ್ದು. ಆಯಾ ಸ್ಥಳೀಯರೇ ಅಲ್ಲಿನ ಭೂಮಿಯ ಕೃಷಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರ ಪ್ರಥಮ ಕರ್ತವ್ಯ ಸೂರ್ಯದೇವನ ಜಮೀನು ಸಾಗುವಳಿ; ಅನಂತರ ವೃದ್ಧರು, ರೋಗಿಗಳು, ವಿಧವೆಯರು, ಯುದ್ಧರಂಗಕ್ಕೆ ಹೋಗಿದ್ದವರು ಮತ್ತು ದಿಕ್ಕಿಲ್ಲದವರ ಭೂಮಿಯ ಕೃಷಿ; ಇದು ಮುಗಿದಮೇಲೆ ಸ್ವಂತ ಜಮೀನಿನ ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶ. ಆವಶ್ಯಕತೆಯಿದ್ದಾಗ ಪರಸ್ಪರ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಹೋಗಲೇಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮವಿತ್ತು. ರಾಜನ ಜಮೀನುಗಳ ಬೇಸಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದವರೂ ಅವರೇ. ಇದೊಂದು ಶಿಷ್ಟಾಚಾರದ, ಸಂಭ್ರಮದ ಸಂದರ್ಭವಾಗಿತ್ತು. ಮೊದಲ ದಿನ ಎಲ್ಲರೂ ಒಂದೆಡೆ ಕಲೆತು, ಸಂತೋಷದಿಂದ ಲಾವಣಿಗಳನ್ನು ಹಾಡುತ್ತ ಕೆಲಸವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸುತ್ತಿದ್ದರು; ಉಡುಗದ ಉತ್ಸಾಹದಿಂದ ಅವರ ಕೆಲಸ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಿತ್ತು. ಯಾವುದಾದರೂ ಕೈಗಾರಿಕೋದ್ಯಮವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸುವಾಗಲೂ ಹೀಗೆಯೇ.

ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಜನರನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿ, ಸುಂದರ ಯುವಕ ಯುವತಿಯರನ್ನು ಆರಿಸಿ, ಯುವಕರನ್ನು ರಾಜನ ಅಥವಾ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸೇವೆಗಾಗಿ, ಯುವತಿಯರನ್ನು ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಅರಮನೆಯ ದಾಸಿಯರನ್ನಾಗಿ ಮತ್ತು ನೇಯ್ಗೆ ಮೊದಲಾದ ಕುಶಲಕರ್ಮಗಳಿಗಾಗಿ ನಿಯೋಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಯಾವುದೇ ಕಾರಣದಿಂದ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪದ ಜನರನ್ನು ದೂರದೇಶಗಳಿಗೆ ಸಾಗಿಸುವುದು ಪದ್ಧತಿಯಾಗಿತ್ತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇಂಕ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರ ಜೀವನರೀತಿಯೆಲ್ಲ ರಾಜ್ಯದಿಂದಲೇ ನಿರ್ದೇಶಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ವ್ಯಕ್ತಿಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮೊಟಕುಗೊಂಡಿತು. ಹಾಗೆಯೇ ಎಲ್ಲ ಜನರಿಗೂ ಜೀವನೋಪಾಯವನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದಕ್ಕೂ ರಾಜ್ಯ ಬದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಇಂಥ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಸುಲಭ ನಿರ್ವಹಣೆಗಾಗಿ ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಜನಗಣತಿ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲೂ ಉತ್ತಮ ರಸ್ತೆಗಳಿದ್ದುವು. ಶಿಸ್ತಿನ ಸೈನ್ಯ, ಉತ್ತಮ ವಸ್ತುಸಾಗಾಣಿಕೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ವೇಗದಿಂದ ಸಮಾಚಾರಗಳನ್ನು ಒಯ್ಯುತ್ತಿದ್ದ ಹರಿಕಾರಗಣ–ಇವು ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷತೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ್ದುವು. ಆದರೆ ಚಕ್ರದ ಗಾಡಿಗಳು ಜನರಿಗೆ ಗೊತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಭಾರವನ್ನು ಒಯ್ಯಲು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಲಾಮಾ ಎಂಬ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಕ್ರಮದ ಕೃಷಿ: ಭೂವ್ಯವಸಾಯದಲ್ಲಿ ಇವರು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕ್ರಮ ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿತ್ತೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಅವರು ಗುಳಗಳನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಭಾರವನ್ನೆಳೆಯುವ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನೂ ಕಾಣರು. ಆದರೂ ಬೆಳೆ ತೆಗೆಯುವುದರಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥರಾಗಿದ್ದರು. ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಚೂಪಾಗಿರುವ ಗಟ್ಟಿಮರದ ಒಂದು ಗೂಟದ ತುದಿಗೆ 30 ಸೆಂ ಮೀ ಮೇಲೆ ಅಡ್ಡವಾದ ಒಂದು ತುಂಡನ್ನು ಭದ್ರವಾಗಿ ಬಿಗಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದೇ ಅವರ ನೇಗಿಲು. ಉಳುವಾತ ಆ ಅಡ್ಡತುಂಡಿನ ಮೇಲೆ ಕಾಲನ್ನೂರಿ ಚೂಪುತುದಿ ನೆಲದೊಳಕ್ಕೆ ಹೋಗುವಂತೆ

ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ದೊಡ್ಡ ಗೂಟಕ್ಕೆ ಹಗ್ಗಕಟ್ಟಿ ಅದನ್ನು ಆರು ಅಥವಾ ಎಂಟು ಜನ ಎಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಯಾಸದ ಪರಿವೆಯೇ ಇಲ್ಲದವರಂತೆ ಗೀತೆಗಳನ್ನು ಹಾಡುತ್ತ ದಿನವಿಡೀ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೆಂಗಸರೂ ಅವರೊಂದಿಗಿದ್ದು ಹೆಂಟೆ ಒಡೆಯುವುದು, ಕಳೆ ತೆಗೆಯುವುದು ಮುಂತಾದ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ನೆಲ ಮೃದುವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ಉಳುವ ಕೆಲಸ ಸುಲಭವಾಗಿತ್ತು. ಅಭ್ಯಾಸಬಲದಿಂದ, ಎಷ್ಟು ಮಣ್ಣನ್ನು ಬುಡಮೇಲು ಮಾಡಬೇಕೋ ಅಷ್ಟನ್ನೇ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸರಾಗವಾಗಿ ಕೆಲಸ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಯಾಂತ್ರಿಕ ಕೌಶಲ: ಬಟ್ಟೆ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಇತರ ಉಪಯುಕ್ತ ಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ತುಂಬ ಜಾಣ್ಮೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಅರಮನೆಯ ಉಗ್ರಾಣ ಮತ್ತು ಕೋಠಿಗಳಲ್ಲಿ, ದೊರೆಗಳ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ, ತುಂಬ ನಯಗೆಲಸದ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಚಿನ್ನದ ಕಲಶಗಳು, ಬೆಳ್ಳಿಯ ಕಡಗಗಳು, ಕಂಠಾಭರಣಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ಒಡವೆಗಳು, ಗೃಹೋಪಕರಣಗಳು (ಕೆಲವು ನಯವಾದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಿದವು, ಕೆಲವು ತಾಮ್ರದವು). ಗಟ್ಟಿಯಾದ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸಹ ಈ ಜನ ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾದ ನಯಗೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಒಂದು ಜನತೆಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಟ್ಟ ಗೋಚರವಾಗುವುದು ಅವರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ, ಸರಳತೆ, ಭಾಗಗಳ ಸಮಸೂತ್ರತೆ, ಭದ್ರತೆ–ಇವು ಅವರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ಗುಣಗಳು–ಎಂದು ಹಂಬೋಲ್ಟ್ ಎಂಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪ್ರವಾಸಿ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಅಲ್ಲಿನ ಅಪಾರ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ದೋಚುವುದಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಸ್ಪೇನರು ಇವರ ಅನೇಕ ಕಲಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಿದರು; ಭೂಕಂಪ ಮುಂತಾದುವುಗಳಿಂದಲೂ ಇಂಥ ವಿಧ್ವಂಸಕ ಕೃತ್ಯ ನಡೆದಿಲ್ಲವೆನ್ನಬಹುದು. ಆದರೂ ಅಳಿದುಳಿದಿರುವ ಕೆಲವು ಸ್ಮಾರಕಗಳೇ ಪ್ರಾಚೀನಾನ್ವೇಷಕರ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಕೆರಳಿಸುತ್ತಿವೆ–ಎಂದು ಪ್ರೆಸ್ಕಾಟ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ.

ರಹಸ್ಯಗರ್ಭಿತ ಕೀಪೂ: ಇಂಕ ಜನರು ಬರೆವಣಿಗೆಯನ್ನರಿತಿರಲಿಲ್ಲ. ದೊರೆತ ಧಾನ್ಯಗಳ ಪ್ರಮಾಣ, ಕೆಲಸಗಾರರಿಗೆ ಹಂಚಿದ ಕಚ್ಚಾ ಪದಾರ್ಥಗಳ ವಿವರ ಮತ್ತು ಅಳತೆ, ತಯಾರಾದ ಬಟ್ಟೆ ಮತ್ತು ಇತರ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಲೆಕ್ಕ, ದೊರೆಯ ಉಗ್ರಾಣಗಳಿಗೊದಗಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳ ವಿವರ–ಇವುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ವಿಶಿಷ್ಟರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ನಾನಾ ಬಣ್ಣಗಳ ದಾರಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಭದ್ರವಾಗಿ ಹೊಸೆದಿದ್ದ ಒಂದು ಹುರಿಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಅವರಿಗೆ ಇಂಥ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿತ್ತೆಂದರೆ ಆಶ್ಚರ್ಯವಾಗದಿರದು. ಇದರ ಹೆಸರು ಕೀಪೂ ಎಂದು. ಈ ಹುರಿಯಲ್ಲಿ ಗಂಟುಗಳಿದ್ದುವು. ಅಂಚುಕಟ್ಟಿನಂತೆ ಈ ಹುರಿಯಿಂದ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣ ದಾರಗಳು ನೇತಾಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಕೀಪೂ ಪದದ ಅರ್ಥ ಗಂಟು ಎಂದು. ಬಣ್ಣಗಳು ಇಂದ್ರಿಯಗೋಚರವಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದುವು. ಬಿಳುಪು ಬೆಳ್ಳಿಯನ್ನು, ಹಳದಿ ಚಿನ್ನವನ್ನು ಹೀಗೆ ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಅವು ಭಾವಗಳನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದುವು. ಬಿಳುಪು ಶಾಂತಿ, ಕೆಂಪು ಯುದ್ಧ–ಹೀಗೆ. ಕೀಪೂಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದದ್ದು ಲೆಕ್ಕಾಚಾರಕ್ಕೆ. ಗಂಟು ಸೊನ್ನೆಯ ಚಿಹ್ನೆ. ಗಂಟುಗಳ ಗುಂಪುಗಳು ಅಂಕಿಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದುವು. ಕೀಪೂ ಲೆಕ್ಕಚಾರದಲ್ಲಿ ಪರಿಣತಿ ಪಡೆದಿದ್ದವರು ಎಲ್ಲ ಎಣಿಕೆಗಳೂ ತಪ್ಪಿಲ್ಲದಂತೆ ಬಲು ಬೇಗ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರಿಗೆ ಕೀಪೋಕಾಮಾಯೂ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಪ್ರತಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲೂ ಇಂಥ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿದ್ದರು. ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಆವಶ್ಯಕವಾದ ನಾನಾ ವಿಷಯಗಳು ಮತ್ತು ಅಂಕಿಅಂಶಗಳನ್ನು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೊದಗಿಸುವುದು ಅವರ ಕರ್ತವ್ಯ. ಈ ಕೀಪೂಗಳನ್ನು ಬಹು ಎಚ್ಚರದಿಂದ ಜೋಡಿಸಿ ಶೇಖರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದು ಆಗಿನ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪತ್ರಾಗಾರವಾಗಿತ್ತು (ನ್ಯಾಷನಲ್ ಆರ್ಕೈವ್ಸ್).

ಪೆರು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಚಿತ್ರ ವೈಲಕ್ಷಣ್ಯವೆಂದರೆ ಆ ಜನರಿಗೆ ಹಣದ ಜ್ಞಾನವೇ ಇಲ್ಲದಿದ್ದದ್ದು. ಹಣವೇ ಮಾನವನ ಎಲ್ಲ ಅನಿಷ್ಟಗಳ ಮೂಲ ಎಂಬ ಭಾವನೆ ಇವರಿಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಇವರದು ಅತ್ಯಂತ ದರ್ಪ ವೈಭವಗಳಿಂದ ಮೆರೆದ ವಿಶಾಲಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ: ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಚಿನ್ನ ಬೆಳ್ಳಿಗಳಿಂದಲೇ ಮುಂದೆ ಯುರೋಪ್ ದೇಶಗಳ ನಾಣ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸಾಧ್ಯವಾದದ್ದು. ಆದರೂ ಅಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಪ್ರಶಸ್ತ ಲೋಹಗಳಿಗಾಗಿಯೇ ಸ್ಪೇನಿನ ಮತ್ತು ಇತರ ದೇಶಗಳ ಸಾಹಸಿಗರು ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬರುವಂತಾದದ್ದು. ಈ ಲೋಹ ಪೆರು ದೇಶದಲ್ಲಿ ಈಗಿಲ್ಲ; ಹಿಂದಿನ ವೈಭವವೂ ಈಗ ಮಾಯವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಆ ಕಾಲದ ಪೆರು ದೇಶದ ನೆನಪು ತರುವ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಪ್ರವಾಸಿಗರನ್ನು, ಪ್ರಾಚೀನ ಶೋಧಕರನ್ನು ಸೆಳೆಯುತ್ತಿವೆ.

ಇಂಕ ವಾಸ್ತುಕಲೆ ಅಚ್ಚರಿಗೊಳಿಸುವಂಥದು. ಕಲ್ಲಿನ ಬೃಹತ್‌ಕಟ್ಟಡಗಳು ರಾಜ್ಯದ ಹಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಜನ ಕಲ್ಲನ್ನು ಮಟ್ಟಸವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿ, ಗಾರೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸದೆ ಸ್ವಲ್ಪವೂ ಸಂದುಕಾಣದಂತೆ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಜೋಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದ ಕುಜ್ಕೋ ಕೋಟೆಯ ಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು 100 ಟನ್‌ಗಿಂತಲೂ ಭಾರವಾಗಿವೆ. ಮಳೆ ಬಹಳ ಕಡಿಮೆ ಇರುವ ಕರಾವಳಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಸಿಲಿನಲ್ಲಿ ಒಣಗಿಸಿದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ರಚನಾವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಇವು ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದ ಕಲ್ಲು ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನೇ ಹೋಲುತ್ತಿದ್ದುವು. ಕೆಲವು ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ಅಲಂಕರಣ ಸಹ ಇರುತ್ತಿತ್ತು.

ಈ ಜನರಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಸಾಧಾರಣಮಟ್ಟದ್ದು. ಹೆಚ್ಚಿನವೆಲ್ಲ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಗೀಚು ಚಿತ್ರಗಳು ಅಥವಾ ಅಲ್ಪ ಉಬ್ಬಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಈ ಜನಗಳಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಯೋಗ ತಿಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತವರವನ್ನು ಗಣಿಗಳಿಂದ ತೆಗೆಯುತ್ತಿದ್ದರಲ್ಲದೆ ಅವುಗಳಿಂದ ಉತ್ತಮವಾದ ಬಳಕೆಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು, ಕಲಾತ್ಮಕವಾದ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೆರಕೆ ಲೋಹಗಳ ಬಳಕೆ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಇಂಕ ಜನ ಲೋಹ ವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕುಶಲತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ್ದರು. ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಅವು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಕೆಲವೆಡೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಕೆಂಪು ಮಡಕೆಗಳೂ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪು ಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಮಡಕೆಗಳೂ ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಪ್ರಾಣಿಯಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಣಿಯ ಅಥವಾ ಮನುಷ್ಯರ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಡಕೆಗಳೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಕೆಲವಂತೂ ಅಂದಿನ ಕುಂಬಾರನ ಉನ್ನತಕಲೆಯ ದ್ಯೋತಕಗಳಾಗಿವೆ. ಇಂಕ ಜನರ ಬಟ್ಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ದಾರದ ನಯ, ನೇಯ್ಗೆಯ ತಂತ್ರ ಮತ್ತು ಆಕರ್ಷಕ ರಂಗಿನ ಮಾಟಗಳು ಉಚ್ಚಮಟ್ಟದ್ದಾಗಿದ್ದು, ನೇಯ್ಗೆಯ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಕಲೆಯ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ದೊರಕಿಸಿಕೊಟ್ಟಿವೆ.

ಪಿತೃಪೂಜೆ ಇಂಕ ಜನರ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಡವಳಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಸತ್ತವರ ದೇಹಗಳನ್ನು ಒಣಗಿಸಿ ಜೋಪಾನವಾಗಿ ಬಟ್ಟೆ ಮುಂತಾದುವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿಸಿ ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಪೂಜೆ ಪುನಸ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಲವು ಇಂಕ ದೊರೆಗಳ ಒಣಗಿಸಿದ ದೇಹಗಳು ಕುಜ್ಕೊದ ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿದ್ದುವಂತೆ. ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಪುರೋಹಿತರು ಮುಖ್ಯಪಾತ್ರವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಜೋತಿಷ್ಯ, ಶಕುನ, ಯಜ್ಞ, ಪಂಚಾಂಗದ ಪ್ರಕಾರ ಹಬ್ಬಗಳ ನಿಷ್ಕರ್ಷೆ ಮತ್ತು ರೋಗಗಳನ್ನು ಗುಣಪಡಿಸುವುದು–ಪುರೋಹಿತರ ಮುಖ್ಯ ಕೆಲಸವಾಗಿತ್ತು. ದೇಶದ ಮುಖ್ಯ ದೇವತೆ ಸೂರ್ಯ. ವೀರಕೋಚ ಮುಂತಾದ ಹಲವು ದೇವರುಗಳನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಮುಖ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇದ್ದುವು. ಹುಯಕ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದ ಪುಣ್ಯಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲೂ ಜನ ಪೂಜೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. (ಎಸ್.ಎನ್.;ಟಿ.ಎಲ್.ಕೆ.)

ಇಂಗಳದಾಳು: ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ ಮತ್ತು ಅದೇ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಒಂದು ಗ್ರಾಮ. ಬೆಂಗಳೂರು– ಪುಣೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹೆದ್ದಾರಿಯ ಬಳಿ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗದಿಂದ ಸು. 5 ಕಿಮೀ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿದೆ. ಇಂಗಳದಾಳು ಎಂದರೆ ಕೆಂಡದೂರು, ಬೂದಿ ಮುಂತಾದ ಅವಶೇಷಗಳಿರುವ ಊರು ಎಂದರ್ಥ. ಖನಿಜಶಾಸ್ತ್ರೀಯವಾಗಿ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ವಲಯವೆಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾದ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅಂಶ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವ ಪಟ್ಟೆಯಾಕಾರದ ಗಡುಸಾದ ಶಿಲೆಗಳ ಪದರವಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕಬ್ಬಿಣ ಮತ್ತು ಗಂಧಕಗಳು ವಿವಿಧ ಪ್ರಮಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಬೆರೆತಿರುವ ಖನಿಜ ಪೈರೈಟ್. ಈ ಖನಿಜ ಇಂಗಳದಾಳಿನ ಬಳಿ ಪತ್ತೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ಶಿಲಾಪದರ, ಸಿರಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಗಂಧಕ ಸಂಬಂಧಿ ಖನಿಜದೊಂದಿಗೆ ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ಚಿನ್ನ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಶಿಲೆಯ ಹರವು ಚಿಕ್ಕಣ್ಣನಹಳ್ಳಿಯಿಂದ ಹಿಡಿದು ಕಡ್ಲೆಹಡ್ಲು ಗ್ರಾಮದವರೆಗೆ ಮತ್ತು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಕುಂಚಿಗನಾಳಿನಿಂದ ಹಿಡಿದು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಅಜ್ಜನಹಳ್ಳಿಯವರೆಗೆ ಸು.50 ಕಿಮೀ ದೂರದವರೆಗೆ 8–12 ಕಿಮೀ ಅಗಲವಾಗಿ ಹರಡಿದೆ. ಈ ಪದರ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವ ಕೇಂದ್ರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಂಗಳದಾಳು, ಗುಡ್ಡದ ರಂಗವ್ವನಹಳ್ಳಿ, ಮದರಕರಿಪುರ ಮತ್ತು ಕುಂಚಿಗನಾಳು ಗ್ರಾಮಗಳಿವೆ. ಈ ಗ್ರಾಮಗಳ ಬಳಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಜರು ತೋಡಿ ಕೈಬಿಟ್ಟಿರುವ ಆಳವಾದ ಗುಂಡಿಗಳಿವೆ. ಇಂಗಳದಾಳು ಗ್ರಾಮದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಬೆಳ್ಳಿಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಅದಿರು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ತೋಡಿದ್ದ ಗಣಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಹಳೆಯಕಾಲದ ಕುಲುಮೆಗಳಿದ್ದ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಕಿಟ್ಟದ ರಾಶಿಯನ್ನೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಅದಿರು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ, ಕುಟ್ಟಿ ಪುಡಿಮಾಡಿ, ಸಣ್ಣ ಕುಲುಮೆಗಳಲ್ಲಿ ಕರಗಿಸಿ ಲೋಹ ಪಡೆದಿರುವುದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿ ಹೇಳುವ ಕಿಟ್ಟದ ರಾಶಿಗಳನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಲೋಹಗಾರಿಕೆಯ ಕೆಲಸ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಹುಕಾಲದಿಂದ ಸಾಕಷ್ಟು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಯೇ ನಡೆದಿರಬೇಕೆಂಬ ಊಹೆಗೆ ಎಡೆ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ. ಇಂಗಳದಾಳಿನ ಬಳಿ ಇರುವಂತೆಯೇ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಕುಂಚಿಗನಾಳು, ಗೋಣೂರು, ಗೊಲ್ಲರಹಟ್ಟಿ, ಗುಡ್ಡದ ರಂಗವ್ವನಹಳ್ಳಿ, ಚಿಕ್ಕಣ್ಣನ ಹಳ್ಳಿ ಮುಂತಾದ ಗ್ರಾಮಗಳ ಬಳಿಯೂ ಇಂತಹ ಪ್ರಾಚೀನ ಗಣಿಗಾರಿಕೆಯ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಇಂಗಳದಾಳಿನ ಬಳಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಗಣಿಕೆಲಸ ನಡೆದಿರುವ ಸೂಚನೆಗಳಿದ್ದು ತಾಮ್ರದೊಂದಿಗೆ ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಇತರ ಲೋಹಗಳಲ್ಲಿ ಸೀಸ ಮತ್ತು ಸತು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಒಟ್ಟಿಗೆ ದೊರೆಯುವ ಈ ಲೋಹಗಳನ್ನು ಬಹು ಪುರಾತನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಪಡೆಯುತ್ತಾ ಬರಲಾಗಿದೆ. ಸೀಸದ ಮುಖ್ಯ ಖನಿಜ ಗೆಲೀನಾ (ಸೀಸದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಅದಿರು), ಸತುವಿನ ಖನಿಜ ಸ್ಫಾಲರೈಟ್. ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಸೀಸದ ಜೊತೆ ಬೆಳ್ಳಿ, ಸತುವಿನೊಡನೆ ಕ್ಯಾಡ್ಮಿಯಮ್ ಲೋಹಗಳೂ ಬೆರೆತಿರುತ್ತವೆ. ಇಂಗಳದಾಳಿನ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಬೆಳ್ಳಿಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿ ಗೆಲೀನಾ ಹರಡಿರುವ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ ಸಿರಗಳು ಕಾಣಿಸುತ್ತವೆ. ಕುಂಚಿಗನಾಳು, ಮದಕರಿಪುರಗಳ ಬಳಿ ತಾಮ್ರದ ಮುಖ್ಯ ಅದಿರಾದ ಚಾಲ್ಕೋ ಪೈರೈಟಸ್ ಜೊತೆಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಗೆಲೀನಾ ಸಹ ಬೆರೆತಿದೆ. ಕುರುಬರಮರಡಿ ಕೆರೆ ಗ್ರಾಮದ ಬಳಿಯ ಗುಡ್ಡಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸೀಸ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿ ಇರುವ ಬೆಣಚಿನ ಸಿರಗಳಿವೆ. ಈ ಲೋಹಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಪ್ರಾಚೀನರು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಈ ಖನಿಜಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇಂಗಳದಾಳಿನ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಬೆಳ್ಳಿಗುಡ್ಡದ ದಕ್ಷಿಣ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಈ ಗುಡ್ಡದ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳ ಭಗ್ನ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ತೀರ

ಹಾಳಾದ ಒಂದೆರಡು ಕಲ್ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ಗಡುಸಾದ ನೆಲದಲ್ಲಿ 2 ಮೀ ಉದ್ದ, 1.2 ಮೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು 1.5 ಮೀ ಆಳವಾದ ಕುಳಿಯನ್ನು ತೋಡಿ ಇದರಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರದ ಮೂಳೆಗಳು, ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಹೊಳಪಿನ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನಿಟ್ಟು ಮಣ್ಣು ಮುಚ್ಚಿ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಲುಗುಂಡುಗಳನ್ನು ರಾಶಿಮಾಡಿ, ಸುತ್ತಲೂ ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಮ ಗಾತ್ರದ ಕಲ್ಗುಂಡುಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿದ್ದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಡಿಯಿರುವ ಕಿರುಗತ್ತಿ, ಚಾಕು, ಮೊಳೆಗಳು ಮತ್ತು ಇಕ್ಕುಳ ಅಥವಾ ಚಿಮಟ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಈ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿರುವ ರೀತಿ ಮತ್ತು ಅದರೊಳಗಿನ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಇವು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6-5ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಬೆಳ್ಳಿಗುಡ್ಡದ ಸಮೀಪವಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ವಸತಿ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿಯೂ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತಿತರ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ.

ಇಂಗಳದಾಳಿಗೆ ತೀರ ಸಮೀಪವಾಗಿರುವ ಈ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳಲ್ಲದೆ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಸು.15-20 ಕಿಮೀ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಆರಂಭದಿಂದ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ಹಾಗೂ ಇತಿಹಾಸಯುಗದವರೆಗೆ ಸತತ ಜನವಸತಿ ಇದ್ದುದರ ಬಗೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದಿರುವ ಭೂಶೋಧನೆಗಳು ಆಧಾರ ಒದಗಿಸಿವೆ. ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಗಳು ಈ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿಯೇ ಇವೆ. ಗಣಿಗಾರಿಕೆ ಹಾಗೂ ಖನಿಜಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಮೌರ್ಯ, ಸಾತವಾಹನ ಮತ್ತು ಅದರ ಮಾಂಡಲಿಕರ ಪ್ರಭಾವ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.(ಎಂ.ಎ.ಎ.)

ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್: ಗ್ರೇಟ್‌ಬ್ರಿಟನ್‌ನ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ರಾಜಕೀಯ ಆಡಳಿತವಿಭಾಗ; ದೇಶ. ಬ್ರಿಟನ್‌ನ ಪ್ರಮುಖ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರ. ರಾಜಧಾನಿ ಲಂಡನ್.

ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲ: ಪ್ಲಿಸ್ಟೊಸೀನ್ ಯುಗದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಹಿಮ ಆವರಿಸಿತ್ತು. ಮಧ್ಯ ಪ್ಲಿಸ್ಟೊಸೀನ್ ಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಭೂ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಕೆಂಟಿನ ಸ್ವಾನ್ಸ್‌ಕೂಂಬ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಈ ದೇಶದ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯ ಮಾನವನಿಗೆ ಸೇರಿದ ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೂ ಹಿಂದೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಆದಿಮಾನವ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದನೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಅಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ.

ಈಸ್ಟ್ ಆಂಗ್ಲಿಯದ ಕ್ರೋಮರ್, ನಾರ್ವಿಚ್, ಇಪ್ಸ್‌ವಿಚ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಶಿಲೋಪಕರಣ ಅಥವಾ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯ ಕಾಲದ ಮತ್ತು ಬಹಳ ಒರಟಾದ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತವಲ್ಲವೆಂದು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ತಿರಸ್ಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕ್ರೋಮರ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂದಿನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ನಿರ್ದೇಶಿತವಾಗಿರುವ ಭೂಪದರಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದಾದ ಒರಟು ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರಕಿ ಇವು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯ ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತ ಉಪಕರಣಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿವೆ. ಅನಂತರ ಹಲವಾರು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಬೆವಿಲಿಯನ್ ರೀತಿಯ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ದೊರಕಿ ಆಫ್ರಿಕ, ಯುರೋಪ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ತೋರುತ್ತವೆ.

ಮಧ್ಯ ಪ್ಲಿಸ್ಟೊಸೀನ್ ಯುಗ: ಮಧ್ಯ ಪ್ಲಿಸ್ಟೊಸೀನ್ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಡಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಸ್ವಾನ್ಸ್‌ಕೂಂಬಿನ ಮಾನವಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಬಹುಶಃ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಥೇಮ್ಸ್ ನದಿ ದಡದಲ್ಲಿ ಕ್ಲಾಕ್ಟನ್ ಆನ್ ಸೀ ಎಂಬಲ್ಲೂ ಮತ್ತಿತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಕ್ಲಾಕ್ಟೋನಿಯನ್ ರೀತಿಯ ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಹಿಮಾಚ್ಛಾದಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶೀತ ಹವಾಗುಣ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದಾಗ ಬೆಚ್ಚನೆಯ ಹವೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಕೈಗೊಡಲಿ ನಿರ್ಮಾಪಕ ಮಾನವರು ಯುರೋಪ್, ಆಫ್ರಿಕಗಳ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಹಿಂತಿರುಗಿದಾಗ ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಚಕ್ಕೆ ಕಲ್ಲಿನಾಯುಧಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹರಡಿ ಪ್ರಬಲವಾಯಿತು. ಈ ಮೇಲಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.5-2 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳವರೆಗೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದವೆಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಮಧ್ಯ ಪ್ಲಿಸ್ಟೊಸೀನ್ ಯುಗದ ಅಂತ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಸಫೋಕ್ ಪ್ರದೇಶದ ಹೈಲಾಕ್ಸ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಕ್ಲಾಕ್ಟೋನಿಯನ್ ಎರಡರ ಮಿಶ್ರಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಮಾನವ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಮುಂದಿನ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಮತ್ತು ಅದರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿರುವ ಈ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮಿಶ್ರಣಕಾರ್ಯ ಈ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಬಹುಶಃ ಈ ರೀತಿಯ ಮಿಶ್ರಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಸು. 1,00,000 ವರ್ಷಕಾಲ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತವೆ.

ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗ: ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಮಧ್ಯಹಂತವೆಂದು ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಹೆಸರಾಗಿರುವ ಮೌಸ್ಟಿರಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದು ಡರ್ಬಿಷೈರಿನ ಕ್ರೆಸ್‌ವಿಲ್ ಕ್ರಾಗ್ಸ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಡೆವಾನ್‌ಷೈರಿನ ಕೆಂಟ್ಸ್ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಲೆವಾಲ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾದ ಮೌಸ್ಟಿರಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ನಿಯಾಂಡರ್ತಲ್ ಮಾನವನ ಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗೆ ದೊರೆತಿವೆ.

ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅಂತ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೈರುತ್ಯ ಯುರೋಪಿನ ಬಹಳ ಉನ್ನತಮಟ್ಟದ ಕಲೆ, ಮೂಳೆಯ ಮತ್ತು ವಿಲಂಬಿತ ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ಉಪಯೋಗದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಇದರ ಪ್ರತಿಧ್ವನಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಕ್ರೆಸ್‌ವಿಲ್ ಕ್ರಾಗ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದು, ಕ್ರೆಸ್‌ವಿಲಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು.

ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ: ಪ್ಲಿಸ್ಟೊಸೀನ್ ಯುಗದ ಅನಂತರ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದು ಮೂರು ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸ್ಕಾಂಡಿನೇವಿಯದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾದ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿ, ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಹಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಸಜ್ಜಿತವಾದ ಮೂಳೆಯ ಮೀನುಭರ್ಜಿಗಳು ಮತ್ತಿತರ ಬೇಟೆಯ ಆಯುಧಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಾರ್ತ್‌ಂಬರ್‌ಲೆಂಡ್‌ನಿಂದ ಈಸ್ಟ್ ಆಂಗ್ಲಿಯದವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿದ್ದಿತು. ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿದ್ದ ಎರಡನೆಯ ಗುಂಪಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಆಗ್ನೇಯ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಿಂದ ವೇಲ್ಸ್‌ವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿದ್ದುವು. ಇವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಟಾರ್ಡೆನಾಸಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೂರನೆಯ ಗುಂಪಿನ ಓಬಾನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಅಜಿಲಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದು ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡ್ ಮುಖಾಂತರ ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗೆ ಬಂದು ಅದರ ಪ್ರಭಾವಗಳು ಉತ್ತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನ ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯಿಂದ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗಕಾಲದ ಇಲ್ಲಿನ ಜನರು ಹೊರಗಿನಿಂದ ಬಂದ ಜನ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಡೆನ್ಮಾರ್ಕ್ ಮುಂತಾದ ಕಾಡುಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಬಂದ ಜನ ನಯ ಮಾಡಿದ ಅಂಚುಗಳುಳ್ಳ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳನ್ನು ಮೂಳೆ ಅಥವಾ ಕೊಂಬಿನ ಹಿಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿಸಿ ಕಾಡುಗಳನ್ನು ಕಡಿಯಲು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ಜನ ಸಸೆಕ್ಸ್, ಯಾರ್ಕ್‌ಷೈರ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು.

ನವಶಿಲಾಯುಗ: ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು ವಿಂಡ್ಮಿಲ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.3500 ರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ವ್ಯವಸಾಯ ಮುಖ್ಯ ವೃತ್ತಿಯಾಯಿತು. ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿರಳವಾಗಿದ್ದ ಕಾಡುಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಗೋದಿ ಮತ್ತು ಬಾರ್ಲಿ ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ರೂಢಿಸುವುದಲ್ಲದೆ ಆಡು, ಕುರಿ, ಹಂದಿಗಳನ್ನು ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಿಲ್ಲುಬಾಣಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಯಾತಾಕಾರದ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ, ಸರೋವರ ತೀರಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ತಮ್ಮ ದನಗಳಿಗೆ ದೊಡ್ಡಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಸಮಾಧಿ ಮತ್ತು ವಾಸಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಒರಟಾದ ಹೆಣ್ಣುದೇವತೆಗಳ ಗೊಂಬೆಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು, ಇವರು ಮಾತೃದೇವತೆಯನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲಾನಂತರ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕಿನಿಂದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳ ಉಪಯೋಗ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದ್ದ ನೂತನ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವೇಲ್ಸ್, ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾಯಿತು. ಕಾಟ್ಸ್‌ವೆಲ್ಡ್, ವಿಲ್ಟ್‌ಷೈರ್, ಆವ್ಬರಿ, ಸಾಮರ್‌ಸೆಟ್ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಮುದಾಯಿಕವಾದ ದೊಡ್ಡಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಸಮಾಧಿಗಳು ರೂಪಾಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಬಂದುವು. ವ್ಯವಸಾಯ, ಪಶುಪಾಲನೆ, ಕಾಡುಗಳನ್ನು ಕಡಿಯುವುದು, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಈ ಬಗೆಯ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಪೀಟರ್ ಬರೋ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಹೆಸರಾದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಬೇಟೆಗಾರಿಕೆ, ಮೀನು ಹಿಡಿಯುವಿಕೆ ಮುಂತಾದ ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣ ಪದ್ಧತಿಗಳು ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನಾ ಪದ್ಧತಿಯೊಂದಿಗೆ ಮುಂದುವರಿದವು. ಥೇಮ್ಸ್ ನದಿ ಕಣಿವೆ, ಈಸ್ಟ್ ಆಂಗ್ಲಿಯ ಸಸೆಕ್ಸ, ಬ್ರೈಟನ್ ಮತ್ತು ವೆಸೆಕ್ಸ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇದೇ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದ ಮತ್ತೊಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಸ್ಕರಬ್ರೇ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು. 3000 ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಕಂಚಿನ ಯುಗ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2000 ಹೊತ್ತಿಗೆ ಲೋಹಗಳು ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಬರಲಾರಂಭಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಕಂಚಿನ ಯುಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಕಂಚಿನಯುಗದ ಪ್ರಾರಂಭ ಉತ್ತರ ಯುರೋಪಿನಿಂದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ವಲಸೆ ಬರಲಾರಂಭಿಸಿದ ಬೆಲ್ ಬೀಕರ್ ಎಂದು ಹೆಸರಾಗಿರುವ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದರಿಂದ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಕಂಟ್, ಸಸೆಕ್ಸ್, ವೆಸೆಕ್ಸ್, ಯಾರ್ಕ್‌ಷೈರ್, ಡಾರ್ಸೆಟ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಬೀಕರ್ ಎಂಬ ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯ ಜಾಡಿಗಳು ಈ ಜನರ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಜನ ಬಿಲ್ಲು, ಹಿಡಿಯಿದ್ದ ಬಾಕು, ಈಟಿ ಮುಂತಾದ ತಾಮ್ರದ ಆಯುಧಗಳಲ್ಲದೆ, ಚಿನ್ನ, ತಾಮ್ರ ಮುಂತಾದ ಲೋಹಗಳ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಯುರೋಪಿನ ಹಲವಾರು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುತ್ತಿರಬಹುದಾಗಿದ್ದ ಚಿನ್ನ, ತಾಮ್ರ, ಶಿಲಾರಾಳ (ಅಂಬರ್), ಜೈಟ್ (ಒಂದು ಬಗೆಯ ಕಲ್ಲಿದ್ದಲಿನಂತಹ ಖನಿಜ) ಮುಂತಾದುವುಗಳನ್ನು ಹುಡುಕುತ್ತಾ ಬಂದವರು. ಇವರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತಿತರ ಪ್ರದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕ

ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇತರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಸಂಪರ್ಕವೂ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಈ ಕಾರಣಗಳ ದೆಸೆಯಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1600–1400 ವರ್ಷಗಳ ಮಧ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಸ್ಟೋನ್ ಹೆಂಜ್ **(ನೋಡಿ)**, ವೆಸೆಕ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಯಿತು. ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಮಧ್ಯಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1400–500) ಶಾಂತಿಯುತವಾದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕ್ರಮೇಣ ಬೆಳೆಯಿತು. ವಿಲ್ಟ್‌ಷೈರ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉದ್ದವಾದ ಮಣ್ಣಿನ ದಿಬ್ಬಗಳ ಕೆಳಗೆ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಆ ಕಾಲದ ಜನ ಕಂಚಿನ ಆಯುಧಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತ, ಪಶುಪಾಲನೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು. ಡೆವೆರೆಲ್ ರಿಂಬುರಿಯೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿರುವ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ಸಮಾಧಿಗಳ, ಶವಜಾಡಿಗಳ ಸ್ಮಶಾನಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಕಲ್ಲಿನ ವರ್ತುಲಸಮಾಧಿಗಳೂ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುವು. ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಡೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 900–500) ಯುರೋಪಿನೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಪುನರಾರಂಭವಾಯಿತು ಮತ್ತು ಮುಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸಾಯ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮೀಣ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಬೆಳೆಯಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಈ ಹಂತದ ಕೊನೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಲ್ಟ್‌ಷೈರಿನಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಯೋಗ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲ್ಟ್ ಸಮುದಾಯದವರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಬರಲಾರಂಭಿಸಿದರು.

ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗ: ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿದ್ದರೂ ಅವು ಪರಸ್ಪರ ಸಮಕಾಲೀನವೆಂಬುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅವು ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಗಾಲ್ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಂದ ಬಂದವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 450ರ ವೇಳೆಗೆ ಹಾಲ್‌ಸ್ಟಾಟ್ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ವೆಸೆಕ್ಸ್, ಸ್ಯಾಲಿಸ್ ಬರಿ, ನಾರ್ತ್‌ಹ್ಯಾಂಪ್ಟನ್ ಷೈರ್ ಮತ್ತು ಥೇಮ್ಸ್ ನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಚಚೌಕ ಹೊಲಪದ್ಧತಿ, ವ್ಯವಸಾಯ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಈ ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಕಾಣಿಕೆ. ಗೋದಿ, ಬಾರ್ಲಿಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ನೇಯ್ಗೆ ಕಲೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಕೋಟೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುವು. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಾದ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪೂರ್ವಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.300ರ ವೇಳೆಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂತು. ಯಾರ್ಕ್‌ಷೈರ್, ಕೆಂಟ್, ಸಸೆಕ್ಸ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಕತ್ತಿ, ಗುರಾಣಿ, ಕುದುರೆ ಜೀನು, ಯುದ್ಧರಥಗಳ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಈ ಜನ ಯುದ್ಧಪ್ರಿಯರಾಗಿದ್ದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 50ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಅಂತ್ಯಕಾಲೀನ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರವೇಶವಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆಲ್ಟಿಕ್, ಟ್ಯುಟಾನಿಕ್ ಪಂಗಡಗಳ ಮಿಶ್ರಜನಾಂಗ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು. ಇವರು ಕೆಂಟ್ ಎಸೆಕ್ಸ್ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದರು. ಕೆಂಟ್, ಎಸೆಕ್ಸ್, ಹರ್ಟ್‌ಫರ್ಡ್‌ಷೈರ್, ಮಿಡ್ಲ್‌ಸೆಕ್ಸ್ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರಸರಿಸಿ, ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಇತಿಹಾಸಯುಗವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಪ್ರ.ಶ. 43ರಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ನರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡುವವರೆಗೂ ಇವರು ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದು ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ರೋಮನ್ ಮತ್ತು ಬೆಲ್ಜಿಕ್ ಮಿಶ್ರಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹರಡಿದರು.

ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಮೂಲ ನಿವಾಸಿಗಳು ಐಬೀರಿಯನ್ನರು. ಇವರು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಕುಳ್ಳರು. ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಲೋಹದ ಆಯುಧಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಯುದ್ಧ ಇವರ ಆಸಕ್ತಿಯ ವಿಷಯ. ಇವರು ಬಟ್ಟೆ, ಬುಟ್ಟಿ, ಲೋಹದ ಸಾಮಾನು ಮುಂತಾದುವನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ವ್ಯವಸಾಯವೂ ಪಶುಪಾಲನೆಯೂ ಇವರ ಕಸಬು. ಕೆಲ್ಟ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿನವರು ಮೇಲೆರಗಿ ಬಂದಾಗ ಇವರು ಸೋತರು. ಕೆಲ್ಟರು ಕೆಲವು ಐಬೀರಿಯನ್ನರನ್ನು ಕೊಂದು, ಕೆಲವರನ್ನು ಗುಲಾಮರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು.

ಕೆಲ್ಟರು ಎತ್ತರದ ಬಲಶಾಲಿಗಳು. ಗುಂಪುಗುಳಿತನ ಅವರ ಸ್ವಭಾವ. ಆಗಾಗ್ಗೆ ಅವರವರಲ್ಲೆ ಕಾದಾಟ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಅವರು ಪ್ರಕೃತಿಯ ಆರಾಧಕರಾಗಿದ್ದರು. ಐಬೀರಿಯನ್ನರಿಗಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂದುವರಿದಿದ್ದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1,000 ವರ್ಷಗಳ ಮುನ್ನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ದ್ವೀಪಗಳಿಗೆ ಕೆಲ್ಟರೇ ಅಲ್ಲದೇ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಜನಾಂಗದವರು ಬಂದರು; ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯರೆಂದರೆ – ಆಂಗ್ಲೋಸ್ಯಾಕ್ಸನರು, ಸ್ಕಾಂಡಿನೇವಿಯನ್ನರು, ನಾರ್ಮನ್ನರು ಹಾಗೂ ರೋಮನ್ನರು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ರೋಮನ್ನರ ಆಕ್ರಮಣ: ಜೂಲಿಯಸ್ ಸೀಸರ್ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದ ಮೊದಲ ಮುಖ್ಯ ಆಕ್ರಮಣಕಾರ. ರೋಮನ್ ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿಗಳು ತಮ್ಮ ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹರಡಿದರು; ಆದರೆ ಅಪೇಕ್ಷಿತ ಪ್ರಭಾವ ಉಂಟುಮಾಡಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಸೀಸರ್‌ನ ಅನಂತರದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಕ್ಲಾಡಿಯಸ್ 6,000 ಸೈನಿಕರನ್ನು ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಮೇಲೆ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಕೆಲಭಾಗ ಆತನ ವಶವಾಯಿತು. ಕ್ಯಾರಕ್ಟಕಸ್ ಎಂಬುವನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ ರೋಮನರನ್ನು ಎದುರಿಸಿತು. ಕ್ಯಾರಕ್ಟಕಸ್ ಸೆರೆ ಸಿಕ್ಕಿದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.78–85ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ ರೋಮ್ ಆಡಳಿತವನ್ನೊಪ್ಪಿತು. ಇಲ್ಲಿನ ಜನ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಭಾಷೆಗೆ ಮಾರುಹೋದರು. ಇದು ರೋಮ್ ದೇಶದ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತವಾಯಿತು. ಕೆಲವರು ರೋಮಿನೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಎರಡು ದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ಬೆಸುಗೆ ಹಾಕಿದರು.

ಆಂಗ್ಲೊ–ಸ್ಯಾಕ್ಸನರು; ರೋಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದೊಳಗಿನ ಜನರು ದೇಶದ ಭದ್ರತೆಗೆ ಧಕ್ಕೆ ತರಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಆಂಗಲ್ ಮತ್ತು ಸ್ಯಾಕ್ಸನ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿನವರು ಆಗಾಗ್ಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ದ್ವೀಪಗಳ ಮೇಲೆ ನುಗ್ಗಿ ಲೂಟಿಮಾಡಲು ಬರುತ್ತಿದ್ದವರು ಕೊನೆಗೆ ಅಲ್ಲಿಯೇ ನೆಲೆಸಿದರು. ಇಂದಿನ ಬ್ರಿಟನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಆಂಗ್ಲಭಾಷೆ ಆಂಗ್ಲೊ–ಸ್ಯಾಕ್ಸನರ ಕೊಡುಗೆ. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಎಗ್‌ಬರ್ಟ್ ರಾಜನಾದ. ಆತ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಮೊದಲ ದೊರೆ. ಕೆಂಟ್, ಮರ್ಸಿಯ, ನಾರ್ತಂಬ್ರಿಯ, ವಿಸಿಕ್– ಈ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ನಗರಗಳ ಮೇಲೆ ಡೇನರು ಸತತ ಧಾಳಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಎಗ್ಬರ್ಟ್ ಮಾಡಿದ. ಎಥೆಲ್ ಬರ್ಟ್ ರಾಜನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರೋಮಿನಿಂದ ಪಾದ್ರಿಗಳ ಗುಂಪೊಂದು ಪೋಪ್ ಗೆಗರಿಯ ಆದೇಶಾನುಸಾರವಾಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಬಂತು. ಆಗಸ್ಟೈನ್ ಎಂಬ ಪಾದ್ರಿ ಈ ಗುಂಪಿನ ನಾಯಕ. ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಜನರು ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದರು.

ಬಿಗ್‌ಬೆನ್, ಲಂಡನ್

ಆಂಗ್ಲೊ–ಸ್ಯಾಕ್ಸನರ ಸಾಧನೆಯೆಂದರೆ ಅವರ ಗ್ರಾಮಜೀವನ. ಗ್ರಾಮಗಳ ಸ್ವಯಂ ಆಡಳಿತ ಅವರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಹಂಡ್ರೆಡ್ ಮೂಟ್, ಷೈರ್ ಮೂಟ್, ವಿಲೇಜ್ ಮೂಟ್ ಮುಂತಾದ ಸಭೆಗಳು ಜಾರಿಯಲ್ಲಿದ್ದುವು.

ಡೇನರು: ಎಗ್‌ಬರ್ಟ್‌ನ ಮರಣಾನಂತರ ಡೇನರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದರು. ಇವರು ಸ್ಕಾಂಡಿನೇವಿಯದವರು. ಥೇಮ್ಸ್ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆದರು. ಆಲ್‌ಫ್ರೆಡ್ ಡೇನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಭಾಷೆಯಿಂದ ಆಂಗ್ಲ ಭಾಷೆಗೆ ಅನೇಕ ಪುಸ್ತಕಗಳು ಭಾಷಾಂತರವಾದುವು. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಬೇಡ್ ಎಂಬ ಪಾದ್ರಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಚರಿತ್ರೆ ರಚಿಸಿದ. ಇವನ ದೂರದರ್ಶಿತ್ವಕ್ಕೆ ಒಂದು ನಿದರ್ಶನವೆಂದರೆ ಆಂಗ್ಲೊ–ಸ್ಯಾಕ್ಸನ್ ಕ್ರಾನಿಕಲ್. ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಗೆ ಆಧಾರ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದು ಮೊದಲ ಮೈಲಿಗಲ್ಲಾಗಿದೆ.

ಆಲ್‌ಫ್ರೆಡ್ ಮಗನಾದ ಎಡ್ವರ್ಡನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಡೇನರ ರಾಜ್ಯ ಚದುರಿಹೋಯಿತು. ವಿಸೆಕ್ಸ್ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಡೇನರು ಸಾಮಂತರಾದರು. ಈತನ ಕಾಲದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಘಟನೆಯೆಂದರೆ ಹೇಸ್ಟಿಂಗ್ಸ್ ಕದನ. ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಬಲಹೀನನಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಅದರ ಲಾಭವನ್ನು ಶ್ರೀಮಂತರು ಪಡೆಯಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು. ನಾರ್ಮಂಡಿಯ ವಿಲಿಯಮ್ ಸುಸಜ್ಜಿತ ಸೇನೆಯೊಂದಿಗೆ ಸ್ಯಾಕ್ಸನರ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಸ್ಯಾಕ್ಸನರ ದೊರೆ ಹೆರಾಲ್ಡ್ ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಸತ್ತ. 1066ರಲ್ಲಿ ನಾರ್ಮನ್ ದೊರೆ ವಿಲಿಯಮ್ ಎಂಬುವನು ದಿ ಕಾಂಕರರ್ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಧರಿಸಿ ಪಟ್ಟವೇರಿದ.

ನಾರ್ಮನ್ನರು: ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ಪದ್ಧತಿ ಜಾರಿಗೆ ತಂದವನು ವಿಲಿಯಮನೇ. ಅಂದಿನಿಂದ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಭೂಮಿಯೇ ಬುನಾದಿಯಾಗಿದೆ. ತನ್ನ ಕಾಲದ ಭೂಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಈತ ಒಂದು ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಬರೆಸಿಟ್ಟ. ದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಒಟ್ಟು ಜಮೀನು

ತೆರಿಗೆ, ಶ್ರೀಮಂತರ ಮನೆಗಳು–ಇವುಗಳೆಲ್ಲದರ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರವನ್ನು ಅದರಲ್ಲಿ ಬರೆಸಿದ. 1085ರಲ್ಲಿ ಬರೆಸಿದ ಈ ಪುಸ್ತಕ ಡೂಮ್ಸ್ ಡೇ ಬುಕ್ ಎಂದು ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ಸ್ಯಾಲಿಸ್‍ಬರಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಜಮೀನುದಾರರನ್ನು ವಿಲಿಯಮ್ ಬರಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅವರಿಂದ ಸ್ವಾಮಿಭಕ್ತಿ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಪಡೆದ. ಇದೇ ಸ್ಯಾಲಿಸ್‍ಬರಿಯ ಪ್ರಮಾಣ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿನಿಂದ ಹಿಡಿದು ನ್ಯಾಯಾಲಯದವರೆಗೆ ಸುಧಾರಣೆಯಾಯಿತು. ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತ ಈತನ ಕೊಡುಗೆ.

ಒಂದನೆಯ ಹೆನ್ರಿ ಎರಡನೆಯ ವಿಲಿಯಮ್‍ನ ಸೋದರ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕ್ಯೂರಿಯ ರೀಜಿಸ್ ಎಂಬ ಆಡಳಿತ ಸಭೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತು. ಒಬ್ಬ ಮಠಾಧಿಪತಿಯ ನೇಮಕದ ಪ್ರಶ್ನೆಯಿಂದ ಹೆನ್ರಿಗೂ ಚರ್ಚಿಗೂ ಕಾದಾಟವಾಯಿತು. ಇವನನ್ನು ನ್ಯಾಯಸಿಂಹ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು.

ಎರಡನೆಯ ಹೆನ್ರಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳು, ಮತೀಯ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳು ಎಂಬ ಎರಡು ರೀತಿಯ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳಿದ್ದುವು. ಇವುಗಳ ನಡುವೆ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟು ಉಂಟಾಯಿತು. ಚರ್ಚಿನ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳು ಬೇರೆ ಇದ್ದದ್ದನ್ನು ರಾಜ ಸಹಿಸಲಿಲ್ಲ. ಕ್ಯಾಂಟರ್‍ಬರಿಯ ಮಹಾ ಮಠಾಧಿಪತಿ ಥಾಮಸ್ ಬೆಕೆಟ್ ಈ ರಾಜನ ಆತ್ಮೀಯ ಗೆಳೆಯ. ಅಂಥವನ ಜೊತೆ ಇವನು ಕಾದಾಡಿ 1164ರಲ್ಲಿ ಕ್ಲಾರೆನ್ ಡನ್ ಕಾನೂನನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದ. ಮತೀಯ ನ್ಯಾಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮೊಕದ್ದಮೆಗಳು ಅಂತಿಮವಾಗಿ ರಾಜನ ನ್ಯಾಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕೆಂಬುದು ಈತನ ಆಜ್ಞೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪದ ಥಾಮಸ್ ಬೆಕೆಟ್ ತನ್ನ ಜೀವವನ್ನೇ ತೆತ್ತ. ನ್ಯಾಯದರ್ಶಿ (ಜ್ಯೂರಿ) ಪದ್ಧತಿ ಜಾರಿಗೆ ತಂದು ಅದನ್ನು ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಹಾರ ಮತ್ತು ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡ.

ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಹೆನ್ರಿಯ ನ್ಯಾಯಾಲಯ ಸಂಪ್ರದಾಯ ನ್ಯಾಯಕ್ಕೆ ಭದ್ರ ನೆಲಗಟ್ಟಾಗಿತ್ತು. ಈತನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಒಂದನೆಯ ರಿಚರ್ಡ್ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ವಿರುದ್ಧ ಧರ್ಮಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ. ರಿಚರ್ಡ್‍ನ ಅನಂತರ ಜಾನ್ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈತ ಕ್ರೂರಿಯೂ ಅಸಮರ್ಥನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಧರ್ಮಗುರುಗಳು ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮಂತರುಗಳ ಜೊತೆ ಈತ ಸತತವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದ. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಈ ಜನ ತಮ್ಮ ಹಕ್ಕುಗಳಿಗಾಗಿ ಚಳವಳಿ ಹೂಡಿದರು. ಮ್ಯಾಗ್ನಕಾರ್ಟ ಅಥವಾ ಮಹಾಸನ್ನದಿಗೆ ದೊರೆ ಸಹಿ ಹಾಕಬೇಕಾಯಿತು. ಮ್ಯಾಗ್ನಕಾರ್ಟ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ತಳಹದಿ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರ, ವಿಚಾರಣೆ ಇಲ್ಲದೆ ಸೆರೆ, ಅನ್ಯಾಯದ ತೆರಿಗೆ–ಇವುಗಳ ವಿರುದ್ಧ ರಾಜರಿಂದ ಬರೆಸಿಕೊಂಡ ಈ ಸನ್ನದು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಸಂವಿಧಾನದ ಮೊದಲ ಮಹಾ ದಾಖಲೆಯಾಗಿದೆ.

ಮೊದಲ ಎಡ್ವರ್ಡ್‍ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಕಾಯಿದೆಗಳ ಜಾರಿಯಾಯಿತು. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಒಪ್ಪಿಗೆಯಿಲ್ಲದೆ ಯಾವುದೇ ಮಸೂದೆಯನ್ನೂ ಜಾರಿಗೆ ತರುವುದು ಕಷ್ಟವಾಗುತ್ತ ಬಂತು. ಅತ್ತ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಶಕ್ತವಾಗುತ್ತ ಬಂತು. ರಾಜನ ಮಂತ್ರಿಗಳನ್ನು ಮಹಾಭಿಯೋಗಕ್ಕೆ ಗುರಿಮಾಡುವ ಅಧಿಕಾರ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿಗೆ ಲಭಿಸಿತು. ಮೂರನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್‍ನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಆಯಿತು. ಹೌಸ್ ಆಫ್ ಕಾಮನ್ಸ್, ಹೌಸ್ ಆಫ್ ಲಾರ್ಡ್ಸ್‍ಗಳ ರಚನೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಯಿತು.

ಮೂರನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್‍ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನೊಡನೆ 100 ವರ್ಷಗಳ ಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಇದು ಅವ್ಯಾಹತ ಹೋರಾಟವಲ್ಲ; ಆಗೊಮ್ಮೆ ಈಗೊಮ್ಮೆ 100 ವರ್ಷಗಳ ತನಕ ನಡೆಯಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ರಾಜರು ಫ್ರೆಂಚ್ ರಾಜರಿಗೆ ಮರ್ಯಾದೆ ತೋರಿಸಬೇಕು ಎಂಬ ಹೇಳಿಕೆ ಈ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಪ್ರೇರಣೆಯಾಯಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ದೇಶಕ್ಕೆ ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡು ವಿರೋಧವಾಗಿತ್ತು. ಅದಕ್ಕೆ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಸಹಾಯ ನೀಡಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಸಿಡಿದೆದ್ದಿತು. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ 100 ವರ್ಷಗಳ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತು. ಮೂರನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್, ಐದನೆಯ ಹೆನ್ರಿ ಮತ್ತು ಆರನೆಯ ಹೆನ್ರಿ ಈ ಯುದ್ಧದ ಚಾಲಕರಾದರು.

ಆರನೆಯ ಹೆನ್ರಿಯ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಎರಡು ಬಣಗಳ ನಡುವೆ ಯುದ್ಧದ ಬಗ್ಗೆ ನಿಶ್ಚಿತ ನಿಲುವು ಇರಲಿಲ್ಲ. ಒಂದು ಗುಂಪಿಗೆ ಯುದ್ಧ ಬೇಕಿತ್ತು. ಮತ್ತೊಂದು ಶಾಂತಿಗಾಗಿ ಹಂಬಲಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಹೆನ್ರಿಯ ಹೆಂಡತಿ ಮಾರ್ಗರೇಟ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿನವಳು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವಳಿಗೆ ಯುದ್ಧ ಬೇಡವಾಗಿತ್ತು ಲಂಕಾಸ್ಟ್ರಿಯನ್ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಯುದ್ಧ ಬೇಕಿತ್ತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ 100 ವರ್ಷಗಳ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅಪಜಯವಾಯಿತು.

ಲಂಕಾಸ್ಟ್ರಿಯನ್ನರನ್ನು ರಾಜ್ಯ ಗದ್ದುಗೆಯಿಂದ ಇಳಿಸುವುದು ಯಾರ್ಕರ ಗುರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಜೊತೆಗೆ ಫ್ರಾನ್ಸಿನೊಡನೆ ದೀರ್ಘ ಹೋರಾಟ ಮಾಡಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ಬೇಸರ ಬಂದಿತ್ತು. ಆರನೆಯ ಹೆನ್ರಿಗೆ ಇದ್ದ ಒಬ್ಬ ಮಗ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕಾದರೆ ಲಂಕಾಸ್ಟ್ರಿಯನ್ನರು ಕೆಂಪು ಗುಲಾಬಿಯನ್ನೂ ತಮ್ಮ ಚಿಹ್ನೆಗಳಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಇವರ ನಡುವೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಗುಲಾಬಿ ಯುದ್ಧವೆಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ಈ ಯುದ್ಧ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಶ್ರೀಮಂತರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಮುರಿಯಿತು. ನಾರ್ತಾಂಪ್ಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಹೋರಾಟ ಲಂಕಾಸ್ಟ್ರಿಯನ್ನರನ್ನು ಪುಡಿಪುಡಿ ಮಾಡಿತು. ಯಾರ್ಕ್ ಮತ್ತು ಅವರ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಸಾವಿಗೆ ಈಡಾದರು.

ಈ ವೇಳೆಗೆ ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದ್ದ ಜ್ಞಾನ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಚಳವಳಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೂ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಮಾನವರಲ್ಲಿ ಬದುಕನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸುವಂತೆ, ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಆರಾಧಿಸುವಂತೆ, ಮಾನವೀಯತೆಯನ್ನು ಹುಡುಕುವಂತೆ ಇದು ಪ್ರೇರಣೆ ನೀಡಿತು. 4ನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್‍ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಲಿಯಂ ಕ್ಯಾಕ್ಸ್‍ಟನ್ ಒಂದು ಮುದ್ರಣಾಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳು ಹೊರಬಂದುವು. ಈ ನವೋದಯದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನವೀನ ಶೈಲಿಯ ಕಲೆ, ಹೊಸ ಮತಧರ್ಮ, ಸಾಹಿತ್ಯ ವಿಜ್ಞಾನ, ಹೊಸ ಭೂಸಂಶೋಧನೆ ಇವೆಲ್ಲ ಸಂಭವಿಸಿದುವು.

ಟ್ಯೂಡರ್ ದೊರೆಗಳು: 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ರಾಜಕೀಯ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದುವು. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ವಿವಾಹ ಸಂಬಂಧಗಳು ಬೆಳೆದವು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಟ್ಯೂಡರ್ ದೊರೆಗಳು ನಿರಂಕುಶ ಅಧಿಕಾರ ನಡೆಸಿದರೂ ಕ್ರಮೇಣ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಭಾವನೆ ಮೂಡುತ್ತ ಬಂತು. ಟ್ಯೂಡರ್ ದೊರೆಗಳ ಪೈಕಿ ಏಳನೆಯ ಮತ್ತು ಎಂಟನೆಯ ಹೆನ್ರಿ ಮುಖ್ಯರು. ಏಳನೆಯ ಹೆನ್ರಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಾರ್ಕರು ನಡೆಸಿದ ಪಿತೂರಿಯನ್ನು ಆತ ಸದೆಬಡಿದ, ಶ್ರೀಮಂತರನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಿದ. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಅನುಮತಿ ಪಡೆದು ಸ್ಟಾರ್ ಚೇಂಬರ್ ಕೋರ್ಟನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಶ್ರೀಮಂತರನ್ನು ತುಳಿದ. ವೆಸ್ಟ್ ಮಿನ್ಸ್ಟರ್‍ನಲ್ಲಿ ಸೇರುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಕೋರ್ಟಿನ ಪ್ರಾಂಗಣದ ಒಳ ಚಾವಣಿ ನಕ್ಷತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ಟಾರ್ ಚೇಂಬರ್ ಕೋರ್ಟ್ ಎಂದು ಹೆಸರು ಬಂತು. ದೇಶದ ಶಿಸ್ತನ್ನು ಕಾಪಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಇದು ಸಹಾಯ ಮಾಡಿತು. ಗುಲಾಬಿ ಯುದ್ಧದಿಂದ ಸುಸ್ತಾಗಿದ್ದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೆನ್ರಿಯ ಆಡಳಿತ ತಂಪನ್ನೆರಚಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಪ್ರಗತಿಪರವಾಗಿ ಸರ್ಕಾರ ಜನಪ್ರಿಯವಾಯಿತು, ಶಾಂತಿ ಲಭಿಸಿತು. ಟ್ಯೂಡರ್ ರಾಜರು ಜನತೆಯ ಬೆಂಬಲ ಗಳಿಸಿದರು.

ಎಂಟನೆಯ ಹೆನ್ರಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಸಮತಧರ್ಮ ಇಂಗ್ಲೆಂಡನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿತು. ಇವನಿಗೆ ಸಹಾಯಕನಾದವನು ಥಾಮಸ್ ವುಲ್ಸಿ. ಈತ ರಾಜಕಾರ್ಯ ಪ್ರವೀಣ. ಪೋಪನಿಂದ ಮಹಾ ಮಠಾಧಿಪತಿ ಸ್ಥಾನ ಈತನಿಗೆ ಲಭಿಸಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ವಿದೇಶಾಂಗನೀತಿಯನ್ನು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ರೂಪಿಸಿದವನು ಇವನು. ಶಕ್ತಿಗಳ ಸಮತೋಲನ ಈತನ ಗುರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಎಂಟನೆಯ ಹೆನ್ರಿ ತನ್ನ ಮೊದಲ ಹೆಂಡತಿ ಕ್ಯಾಥರೀನ್ ಆಫ್ ಅರಗಾನಳೊಂದಿಗೆ ವಿವಾಹವಿಚ್ಛೇದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಸ್ಥಾನದ ಆನ್ ಬೋಲಿನ್‍ಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಲು ಬಯಸಿದ. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಪೋಪ್ ಆಶೀರ್ವಾದ ನೀಡಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈತ ಪೋಪನನ್ನೇ ಧಿಕ್ಕರಿಸಿ ಚರ್ಚಿನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಸಾರಿದ. ಮೊದಲನೆಯ ವಿವಾಹವನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸಲು ಚರ್ಚಿನಿಂದ ಅನುಮತಿಯೂ ಬಂತು. ಆಗ ಈತ ಆನ್ ಬೋಲಿನಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಆದ ಮತಸುಧಾರಣೆ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಕಾರಣಕ್ಕಾಯಿತು. ಎಂಟನೆಯ ಹೆನ್ರಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಅನುಮತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯದೆ ಯಾವುದೇ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಟ್ಯೂಡರರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಬೆಳವಣಿಗೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಆಯಿತು. ಎಂಟನೆಯ ಹೆನ್ರಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಸಶಸ್ತ್ರ ನೌಕಾ ಪಡೆಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು.

ಆರನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಚಿಕ್ಕವನಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟೆಂಟ್ ಮತ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಇವನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಮೇರಿ ಎಂಟನೆಯ ಹೆನ್ರಿಯ ಮಗಳು. ಆಕೆ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಮತೀಯ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನೂ ರದ್ದು ಮಾಡಿದಳು. ಪೋಪನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಒಪ್ಪಿತು. ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸಲು ಪ್ರತಿ ಸುಧಾರಣೆ ಚಳವಳಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇದರ ನಾಯಕ ಲಯೋಲದ ಇಗ್ನೇಷಿಯಸ್. ಮೇರಿಯ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟೆಂಟ್ ಮತ ತನ್ನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು.

1558–1603ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಎಲಿಜಬೆತ್ ರಾಣಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ದೇಶದ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಅದ್ವಿತೀಯಳು. 25ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಈಕೆ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಇದ್ದ ಮತೀಯ ಅಶಾಂತಿಯನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಚಾಣಾಕ್ಷತನದಿಂದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿ ಪೋಪನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಅಳಿದಳು. ಈಕೆ ಯಾವ ಬಣಕ್ಕೂ ಸೇರಿರಲಿಲ್ಲ. ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಚರ್ಚಿನ ಮೇಲೆ ಇದ್ದ ಪೋಪನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಈಕೆ ಕಿತ್ತೆಸೆದಳು. ಈಕೆಯ ಮತೀಯನೀತಿ ನಿಷ್ಪಕ್ಷದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಕೆಥೊಲಿಕ್, ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟೆಂಟ್ ಮತ್ತು ಪ್ಯೂರಿಟನ್ ಎಂಬ ಮೂರು ಪಂಗಡಗಳು ಈಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಚರ್ಚಿಗೆ ತಾನೇ ಮುಖ್ಯ ಗೌವರ್ನರಳೆಂದು ಈಕೆ ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡಳು. ಕೆಥೊಲಿಕರು ಕೋಪಗೊಂಡು ಈಕೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಪಿತೂರಿ ನಡೆಸಿದರು. ಪ್ಯೂರಿಟನ್ನರೂ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ನಿಂತರು. ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟರಿಗೆ ಇವಳ ಅಭಯ ಹಸ್ತವಿದ್ದಿತು. ಎಲಿಜಬೆತ್ ಮತ್ತು ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡಿನ ಸಂಬಂಧ ವಿಚಿತ್ರವಾದದ್ದು. ಸ್ನೇಹ ಸಂಪಾದನೆಗಾಗಿ ಹೆನ್ರಿಯ ಮಗಳಾದ ಮಾರ್ಗರೆಟಳನ್ನು ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡಿನ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಜೇಮ್ಸಿಗೆ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು. ಎಂಟನೆಯ ಹೆನ್ರಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡಿನೊಡನೆ ಯುದ್ಧವಾದಾಗ ಜೇಮ್ಸ್ ಮಡಿದಿದ್ದ. ಆತನ ಮಗ 5ನೆಯ ಜೇಮ್ಸ್ ಮತ್ತೊಂದು ಕದನದಲ್ಲಿ ಸತ್ತ. ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡಿನ ರಾಜಕುಮಾರಿ ಮೇರಿ ಚಿಕ್ಕ ವಯಸ್ಸಿನವಳು. ಆಕೆಯನ್ನು ಆರನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್‍ನಿಗೆ ವಿವಾಹ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ವಿಫಲರಾದರು. ಸ್ಕಾಟರು ಫ್ರೆಂಚ್ ರಾಜಕುಮಾರನಿಗೆ ಮೇರಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಮದುವೆ ಮಾಡಿದರು. ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರಿಗೂ ಪ್ಯೂರಿಟನರಿಗೂ ಯುದ್ಧವಾಯಿತು. ಎಲಿಜಬೆತ್ ರಾಣಿ ಸ್ಕಾಟರಿಗೆ ಸಹಾಯಮಾಡಿ ಅವರ ಸ್ನೇಹ ಸಂಪಾದಿಸಿದಳು.

1561ರಲ್ಲಿ ವಿಧವೆ ಮೇರಿ ಏಳನೆಯ ಹೆನ್ರಿಯ ಮರಿಮಗನಾದ ಲಾರ್ಡ್ ಡಾರ್ನ್ಲೆಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದಳು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಅವಳ ಹಕ್ಕು ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಎರಡನೆಯ ಫಿಲಿಪ್ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನ್ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಲು ಯೋಚಿಸಿತು. ಹಾಲೆಂಡ್ ದೇಶಕ್ಕೆ ಎಲಿಜಬೆತ್ ರಾಣಿ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ್ದಳೆಂಬುದು ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಫಿಲಿಪ್ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ನೌಕಾಬಲವನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದ. 130 ಹಡಗುಗಳಿದ್ದ ಸ್ಪ್ಯಾನಿಷ್ ಆರ್ಮೆಡ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಸಜ್ಜಾಯಿತು. 1588ರಲ್ಲಿ ಇದು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಕಡಲ್ಗಾಲುವೆಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದಾಗ ಯಾರೊಬ್ಬರೂ ಅದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಹಠಾತ್ತಾಗಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಎರಗಿ ಪುಡಿ ಮಾಡಿದರು. ಸ್ಪೇನ್ ಸೋತಿತು. ಪ್ರಾಟಸ್ಟೆಂಟ್ ಮತಕ್ಕೆ ಒದಗಿದ್ದ ಕಂಟಕ ನಿವಾರಣೆಯಾಯಿತು. ಈಕೆಯ ಕಾಲ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮತ್ತು ವಸಾಹತುಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬಹು ಮಹತ್ತ್ವದ್ದು. 1600ರಲ್ಲಿ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ರಷ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧ ಕುದುರಿತು. ಈಕೆಯ ಚಾಣಾಕ್ಷತನ, ಶಾಂತ ಸ್ವಭಾವ ಈಕೆಯನ್ನು ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಬದುಕಿಸಿದುವು. ಈಕೆ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟನ್ನು ಎಂದೂ ಎದುರು ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ.

ಸ್ಟೂವರ್ಟ್ ರಾಜರು: ಮುಂದೆ ಆಳಿದ ಸ್ಟೂವರ್ಟ್ ರಾಜರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಅಧಿಕಾರ ಹೆಚ್ಚುತ್ತ ಬಂತು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಒಂದಾದವು.

ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡಿನ ಮೇರಿಯ ಮಗನಾದ ಆರನೆಯ ಜೇಮ್ಸ್ ಎಲಿಜಬೆತ್ ನಿಧನನಾದ ಅನಂತರ ಒಂದನೆಯ ಜೇಮ್ಸ್ ಆಗಿ ಆಳಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನೊಡನೆ ತಿಕ್ಕಾಟ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಈತನ ಆಡಳಿತವನ್ನು ವಿಮರ್ಶೆ ಮಾಡತೊಡಗಿತು. ಮಧ್ಯಮವರ್ಗದ ಜನ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದರು. ತನ್ನನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸುವ ಹಕ್ಕು ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿಗೆ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಈತ 1610ರಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟನ್ನು ರದ್ದು ಮಾಡಿದ. 11 ವರ್ಷಕಾಲ ತಾನೇ ತಾನಾಗಿ ಆಳಿದ. 1614ರಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಏನನ್ನೂ ಸಾಧಿಸಲಿಲ್ಲ. 1621ರಲ್ಲಿ ಜೇಮ್ಸ್ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟನ್ನು ಸೇರಿಸಿದಾಗ ಅದು ಈತನನ್ನು ಬಹುವಾಗಿ ಟೀಕಿಸಿತು. ಒಂದನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸನ ವಿವಾಹದ ಪ್ರಶ್ನೆ ಬಂದಾಗ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ತನ್ನ ವಾಕ್‌ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡದೆ ಪ್ರತಿಭಟನೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಿ ಅದನ್ನು ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ದಾಖಲೆ ಮಾಡಿಸಿತು. ಕೆರಳಿದ ರಾಜ ಆ ಹಾಳೆಯನ್ನೇ ಹರಿದ.

ಒಂದನೆಯ ಜೇಮ್ಸ್‌ನ ಮಗನಾದ ಮೊದಲನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ದೈವದತ್ತ ರಾಜತ್ವದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಇಟ್ಟಿದ್ದ. ಈತ ಎಂದೂ ಸ್ವತಂತ್ರ ನಿರ್ಧಾರ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಈತ 1625ರಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟನ್ನು ಕರೆದು ಸ್ಪೇನಿನೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕಾಗಿ ಹಣ ಬೇಡಿದ. ಹಣಕಾಸಿನ ಹತೋಟಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿದ್ದರೆ ರಾಜ ಸರಿಹೋಗುತ್ತಾನೆಂದು ನಂಬಲಾಗಿತ್ತು. ಸ್ಪೇನಿನ ಜೊತೆ ಕಾದಾಟದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಸೋತಿತು. ಸೋಲಿಗೆ ಕಾರಣನಾದವ ದೊರೆಯ ಗೆಳೆಯನಾದ ಬಕಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಎಂದು ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಕೆರಳಿತು. ರಾಜ ತನ್ನ ಗೆಳೆಯನಿಗಾಗಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟನ್ನೇ ರದ್ದುಪಡಿಸಿದ. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಪೆಟಿಷನ್ ಆಫ್ ರೈಟ್ಸ್ ಎಂಬ ಪತ್ರವೊಂದನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಬಲತ್ಕಾರದ ತೆರಿಗೆ, ಸಾಲ, ಬಲತ್ಕಾರದ ಸೆರೆ ಇವನ್ನು ಮಾಡಬಾರದೆಂದು ವಿಧಿಸಿತು. ರಾಜ ಇದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಕೊಟ್ಟರೂ ಇದನ್ನು ಪಾಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ಹಣದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟಿಗೆ ಬಂದಾಗ 1640ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಕರೆದ. ಇದನ್ನು ಲಾಂಗ್ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಈ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಕೆವಿಲಿಯರ್ಸ್ ಮತ್ತು ರೌಂಡ್ ಹೆಡ್ಸ್ ಎಂಬ ಬಣಗಳು ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನಲ್ಲಿ ತಲೆಯೆತ್ತಿದವು. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ 9 ತಿಂಗಳ ಕಾಲವಿತ್ತು. ಚಾರ್ಲ್ಸನ ಗೆಳೆಯರಿಗೆ ಗಲ್ಲಾಯಿತು. ಚರ್ಚಿನ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಮಠಾಧಿಪತಿಗಳ ಹಿಡಿತದಿಂದ ತಪ್ಪಿಸುವ ರೂಟ್ ಅಂಡ್ ಬ್ರಾಂಚ್ ಬಿಲ್ ಎಂಬುದನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದರು. 1641ರಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಮತ್ತೆ ಸೇರಿದಾಗ ಸೈನಿಕ ಮಸೂದೆಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಹತೋಟಿಗೆ ಒಳಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ರಾಜನ ಹಕ್ಕನ್ನೆಲ್ಲ ಕಿತ್ತುಕೊಳ್ಳುವ ಗ್ರಾಂಡ್ ರೆಮಾನ್ ಸ್ಟ್ರೆನ್ಸ್ ಕಾಯಿದೆಯಾಯಿತು. ಕೋಪಗೊಂಡ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ಸಿಕ್ಕಿದವರನ್ನೆಲ್ಲ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟ.

ಆಲಿವರ್ ಕ್ರಾಮ್‌ವೆಲ್ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆ ಮಾಡಿದ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ದೊರೆ ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡಿನ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತು ಕೊನೆಗೆ ಶರಣಾಗತನಾದ. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಮತ್ತು ಸೈನ್ಯದ ನಡುವೆ ಮತೀಯ ಸಂಘರ್ಷ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸುವ ಹಾಗೆ ಮಾತುಕತೆಯಾಡಿ ಅವನನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಯಿತು. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಆತನನ್ನು ಹಿಡಿದು ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆಸಿ 1649ರಲ್ಲಿ ಶಿರಚ್ಛೇದ ಮಾಡಿತು. ಗಣರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದರೂ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಅಧಿಕಾರವಿತ್ತು. ಆ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿಗೆ ರಂಪ್ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಕ್ರಾಮ್‌ವೆಲ್ಲನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕ ಸರ್ಕಾರದ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು.

ಆಲಿವರ್ ಕ್ರಾಮ್ ವೆಲ್ ಮೇಧಾವಿ, ಆದರ್ಶವಾದಿ, ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರ. ವ್ಯವಹಾರಜ್ಞಾನ ಹೊಂದಿದ್ದು ಸರಿಯಾದ ನಿರ್ಧಾರ ಕೈಗೊಳ್ಳುವ ಎದೆಗಾರಿಕೆ ಈತನಿಗಿತ್ತು. 1653–58ರ ವರೆಗೆ ಈತ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಸಹಕಾರ ದೊರೆಯದಿದ್ದಾಗ ಈತ ಸೈನ್ಯದ ಸಹಾಯದಿಂದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಯುರೋಪಿನ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ. ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿಯಲ್ಲಿ ಈತನಿಗೆ ಎಲಿಜಬೆತ್ ಆದರ್ಶಪ್ರಾಯಳಾಗಿದ್ದಳು. 1658ರಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಮ್‌ವೆಲ್ ಕಾಲವಾದ.

ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ ರಿಚರ್ಡ್ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದನಾದರೂ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಜಗಳವಾಡಿ ಅಧಿಕಾರ ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಒಂದನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸನ ಮಗನಾದ ಎರಡನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸನನ್ನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ತಂದಿತು. ಆತ ಒಳ್ಳೆಯ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುವುದಾಗಿ ಘೋಷಣೆ ಮಾಡಿದ. ಕ್ಲಾರೆಂಡನ್ ಈತನ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಕ್ಲಾರೆಂಡನ್ ಕೋಡ್ ಎಂಬ ನ್ಯಾಯಸಂಹಿತೆ ಈತನ ಕೊಡುಗೆ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಚರ್ಚುಗಳು ಒಂದೇ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಬಳಸುವಂತೆ ಈತ ನಿಯಮ ಮಾಡಿದಾಗ ನಡೆದ ಡಚ್ಚರ ಜೊತೆಯ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಪರಾಭವವಾಯಿತು. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಕ್ಲಾರೆಂಡನ್ ಕೆಲಸ ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಈತ ಮಾಡಿದ ಉಪಕಾರ ಸ್ಮರಣೀಯವಾದದ್ದು. ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಮುದ್ರಣ ಶಾಲೆಗೆ ಇಂದಿಗೂ ಇವನ ಹೆಸರು ಇದೆ.

ಎರಡನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆಬಾಲ್ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಇದು 5 ಜನರ ಸಮಿತಿ. ಮಂತ್ರಿತ್ವ ಇದರ ಕೆಲಸ, ದೇಶದ ಆಡಳಿತದ ನಿರ್ವಹಣೆ ಇದರ ಹೊಣೆ. ಆಧುನಿಕ ಕ್ಯಾಬಿನೆಟ್ ಇದರ ಮೇಲೆ ರೂಪಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಷ್ಯಾಫ್ಟ್ ಬರಿ ಎಂಬುವನು ವಿಗ್ ಪಾರ್ಟಿಯನ್ನೂ ಡಾನ್‌ಬೀ ಎಂಬುವನು ಟೋರಿ ಪಕ್ಷವನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿದರು.

1679–81ರ ವರೆಗೆ ವಿಗ್ಗರು ಬಲಶಾಲಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಹ್ಯಾಬ್ಸ್ ಬರ್ಗ್ ವಂಶದ ಎರಡನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ಗೆ ಮಕ್ಕಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಕಳವಳ ಉಂಟಾಯಿತು. ಆಗ ಸ್ಪೇನಿನ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಹಲವು ಮಂದಿ ಉಮೇದುವಾರರಿದ್ದರು. ಇವರಲ್ಲಿ 14ನೆಯ ಲೂಯಿಯ ಮೊಮ್ಮಗ 5ನೆಯ ಫಿಲಿಪ್ ಮತ್ತು ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಆರ್ಚ್ ಡ್ಯೂಕ್ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ಮುಖ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಹ್ಯಾಬ್ಸ ಬರ್ಗ್ ದೊರೆ ತನ್ನ ಮರಣ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ 5ನೆಯ ಫಿಲಿಪ್‌ಗೆ ಸ್ಪೇನಿನ ಸಿಂಹಾಸನ ನೀಡಬೇಕೆಂದು ಬರೆದಿಟ್ಟದ್ದರಿಂದ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡೂ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೇರಿತು. ಸ್ಪೇನ್, ಡ್ಯಾನ್ಯೂಬ್ ನದಿಯ ಮೇಲ್ದಂಡೆ – ಇವುಗಳು ಹೋರಾಟದ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳು. 1704ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮೈನಾರ್ಕ್ ಮತ್ತು ಜಿಬ್ರಾಲ್ಟರುಗಳನ್ನು ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು. ಫ್ರೆಂಚರಿಗೆ ಸೋಲಾಯಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಟೋರಿಗಳು ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದ್ದರು. 1713ರಲ್ಲಿ ಯುಟ್ರೆಕ್ಟ್ ಒಪ್ಪಂದದಿಂದ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು. 5ನೆಯ ಫಿಲಿಪ್ ಸ್ಪೇನಿನ ರಾಜನಾದ. ಸ್ಪೇನಿನ ವಸಾಹತುಗಳಿಗೆ ವರ್ಷಕ್ಕೊಂದು ಹಡಗನ್ನೂ ನೀಗ್ರೊ ಗುಲಾಮರುಗಳನ್ನೂ ಮಾರುವ ಹಕ್ಕು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ದೊರಕಿತು. ಆನ್ ರಾಣಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನೊಂದಿಗೆ ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡಿನ ಐಕ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಆಗಿನ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಹ್ಯಾನೋವರ್ ರಾಜರು ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡಿಗೆ ರಾಜರಾದರು. ಒಂದನೆಯ ಜಾರ್ಜ್ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ರಾಜನಾದ.

ಹ್ಯಾನೋವರ್ ರಾಜರು: ವಿಗ್ ಪಕ್ಷ ಒಂದನೆಯ ಜಾರ್ಜನನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕೂಡಿಸಿತು. ಇವನಿಗೆ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಜ್ಞಾನವಿದ್ದುದರಿಂದ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿಗೆ ರಾಜನ ಅಧಿಕಾರ ಮೊಟಕುಗೊಳಿಸಲು ಅವಕಾಶವಾಯಿತು. ಕ್ಯಾಬಿನೆಟ್ ಪದ್ಧತಿ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಪ್ರಬಲ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲ ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಿಸಿತು. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಬಲವಾಗುತ್ತ ಬಂತು.

ವಾಲ್ಪೋಲ್ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಮೊದಲ ಶಾಂತಿಪ್ರಿಯ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿ. ಅವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಲಿಯಂ ಪಿಟ್ ಎಂಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಾಗ್ಮಿಯಿದ್ದ. ವಾಲ್ ಪೋಲ್ ಯುಟ್ರೆಕ್ಟ್ ಕರಾರಿನ ಪ್ರಕಾರ ಇಂಗ್ಲೆಂಡು ವಸಾಹತುಗಳಿಗೆ ನೀಗ್ರೊಗಳನ್ನು ಸಾಗಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನಿನವರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಜೆಂಕಿನ್ಸ್‌ನ ಕಿವಿಯನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿದ್ದರಿಂದ 1739 ಜೆಂಕಿನ್ಸ್ ಕಿವಿಯ ಯುದ್ಧವಾಯಿತು. ವಾಲ್‌ಪೋಲ್ 1742ರಲ್ಲಿ ಮಂತ್ರಿ ಪದವಿಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಸುಧಾರಿಸಿತು.

ಅಮೆರಿಕ ಮತ್ತು ಭಾರತಗಳೊಂದಿಗೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನೊಂದಿಗೆ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಿತು. ಹದಿಮೂರು ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿತ್ತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಈ ಮೇಲ್ಮೆಯಿಂದಾಗಿ ಫ್ರೆಂಚರಿಗೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೂ ನಡುವೆ ಕಾದಾಟವಾಗಿ ಇದು ಏಳು ವರ್ಷಗಳ ಯುದ್ಧವೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕ್ಲೈವ್ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚ್ ಗೌರ್ವನರ್ ಡೂಪ್ಲೆ ರಾಜಕೀಯ ಕಣಕ್ಕಿಳಿದರು. ಫ್ರೆಂಚರ ವಸಾಹತುಗಳೆಲ್ಲ ನಾಶವಾದವು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಗೌರ್ವನರ್ 1763ರಲ್ಲಿ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಕೌಲಿನಿಂದ, ಏಳು ವರ್ಷಗಳ ಯುದ್ಧ ಕೊನೆಗೊಂಡು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತರಣೆಗೆ ಅನುವಾಯಿತು. ವಿಲಿಯಂ ಪಿಟ್ ಕ್ರಮಕ್ರಮವಾಗಿ ತನ್ನ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆಯಿಂದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಇಂದಿಗೂ ಉತ್ತರ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಇವನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಪಿಟ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್ ಇದೆ.

1775ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿದ್ದ 13 ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸಾಹತುಗಳು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡಿ ಅದನ್ನು ಗಳಿಸಿದುವು. ಅಮೆರಿಕದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದಿಂದ ಮೂರನೆಯ ಜಾರ್ಜ್ ತನ್ನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿ ಬಂದ ಕಿರಿಯ ಪಿಟ್ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನ್ನು 18ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಹಣಕಾಸಿನ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಇವನು ನಿಷ್ಣಾತ. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ

ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಮಹಾಕ್ರಾಂತಿ ನಡೆದು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಪಾಠ ಕಲಿಸಿತು. ಅಮೆರಿಕದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರ ಪಾತ್ರ ಬಲು ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಮಹಾಕ್ರಾಂತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಿಟ್ ಯುದ್ಧಮಂತ್ರಿಯಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡನ್ನು ಫ್ರೆಂಚರ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ಕಾಪಾಡುವುದೇ ಇವನ ಮುಖ್ಯ ಕೆಲಸವಾಯಿತು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನೊಂದಿಗೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿ ಬಂತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ನೌಕಾಪಡೆ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಸೇನೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿತು. ಪಿಟ್ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಗುಂಪೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿ, ಅವುಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಕೈಗೊಂಡ ಖಂಡಾಂತರ ಆರ್ಥಿಕ ದಿಗ್ಬಂಧನ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಮುಂದೆ ನಿಲ್ಲಲಾರದೆ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಎದುರಿಗೆ ಸೋಲೊಪ್ಪಿಕೊಂಡ.

ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕ್ರಾಂತಿ: ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕ್ರಾಂತಿ ಅದ್ವಿತೀಯವಾದುದು. ಯಾಂತ್ರೀಕರಣದಿಂದ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿ ಉತ್ತಮಗೊಂಡಿತು. ಸ್ಪಿನ್ನಿಂಗ್ ಜೆನ್ನಿ, ನೀರಿನ ಶಕ್ತಿಯಿಂದ ಚಲಿಸುವ ಯಂತ್ರ ಉಪಕಾರ ಮಾಡಿತು. ವಿಜ್ಞಾನದಿಂದ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೂ ಹೊಸ ಹೊಸ ರಸ್ತೆಯ ನಿರ್ಮಾಣದಿಂದ ಸರಕು ಸಾಗಾಣಿಗೂ ಅನುಕೂಲವಾಯಿತಲ್ಲದೆ, ಹಡಗು ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಸ್ಟೀಫನ್ ಸನ್ ರೈಲು ಮಾಂಚೆಸ್ಟರಿನಿಂದ ಲಿವರ್ ಪೂಲಿಗೆ ಓಡಿತು. ಕಬ್ಬಿಣದ ಉತ್ಪಾದನೆ, ಕಲ್ಲಿದ್ದಲು ಗಣಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದುವು. ಸೇಫ್ಟಿ ಲ್ಯಾಂಪನ್ನು ಹಂಫ್ರಿಡೇವಿ ಕಂಡುಹಿಡಿದ. ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕ್ರಾಂತಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಫಲದಾಯಕವಾಯಿತು. ಇನ್ನೊಂದು ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಕೈಗಾರಿಕಾಕ್ರಾಂತಿ ಮನುಷ್ಯರನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಾಲಾನುಕಾಲದಿಂದ ನಡೆದು ಬಂದಿದ್ದ ಮಸ್ಲಿನ್ ಕೈಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಹಾಳು ಮಾಡಲು ಇದೂ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿ ಕಾರ್ಮಿಕರ ಸಮಸ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಕಾರ್ಮಿಕರ ಹಿತರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಅನೇಕ ಕಾಯಿದೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಕಾರ್ಮಿಕರು ತಮ್ಮ ದುಃಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ನೆನೆದು ಕೋಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗವಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನಲ್ಲಿ ಅವರು ಭಾಗವಹಿಸಿ ಸುಧಾರಣೆ ತರಬೇಕೆಂದೂ ಹಲವರು ಯೋಚಿಸಿದರು. 3ನೆಯ ಜಾರ್ಜನ ಅಂತಿಮ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ಟೋರಿ ಗುಂಪಿನವರ ಕೈಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಲಾರ್ಡ್ ಕ್ಯಾಸಲ್‌ರೇ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಾಂಗಬದ್ಧ ಸರ್ಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ ಕಾರ್ಮಿಕರ ವಿರುದ್ಧ ಅನೇಕ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲಾಯಿತು. ಲಾರ್ಡ್ ಕ್ಯಾಸಲ್‌ರೇಯ ಮರಣಾನಂತರ ಜಾರ್ಜ್ ಕ್ಯಾನಿಂಗ್ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿಯಾದ ಭಾರತದ ಗೌರ್ನರ್ ಜನರಲ್ಲೂ ಆಗಿದ್ದ. ತನ್ನ ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯದ ಮೂಲಕ ಈತ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ.

ಟೋರಿ ಪಕ್ಷ ಕ್ರಮೇಣ ಕನ್ಸರ್ವೇಟಿವ್ ಪಕ್ಷವಾಗಿ, ಪೀಲ್ ಅದರ ನಾಯಕನಾದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗೋದಿಗೆ ಕಾನೂನು ರಕ್ಷಣೆ ನೀಡಿದ್ದು ಬಹು ಮುಖ್ಯವಾದ ಘಟ್ಟ. 1844ರಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಂಕ್ ಕಾಯಿದೆ ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿ, ನೋಟು ಚಲಾವಣೆಯನ್ನು ಕ್ರಮಬದ್ಧಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. 1850ರವರೆಗೆ ಪೀಲ್ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಸದಸ್ಯನಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಪಾಮರ್ಸ್ಟನ್ ಸಂಪ್ರದಾಯವಾದಿ. 1833ರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗಲ್ಲಿನ ರಾಣಿ ಇಸಬೆಲಳಿಗೂ ಮತ್ತು ಅವಳ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪನಿಗೂ ರಾಜ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಜಗಳ ನಡೆದಾಗ ಪಾಮರ್ಸ್ಟನ್ ಅದನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸಿ ಅವರು ತಮ್ಮ ದೇಶಗಳನ್ನೇ ಆಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಬಾಲ್ಕನ್ ದ್ವೀಪ ತುರ್ಕಿಯ ಕೈಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಪ್ರಜೆಗಳು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಯಸಿದರು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಏನೂ ಮಾಡಲಾರದಾಗಿತ್ತು. ತುರ್ಕಿ ಆಗ ಯುರೋಪಿನ ಕಾಯಿಲೆ ಮನುಷ್ಯನೆನಿಸಿದ್ದು ರಷ್ಯ ಅದನ್ನು ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳಲು ಹವಣಿಸಿತ್ತು. ರಷ್ಯದ ಸ್ನೇಹ ಬಯಸಿದರೆ ಬಾಲ್ಕನ್ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅದರ ಕೈವಾಡ ಜಾಸ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆಂದು ಹೆದರಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ತುರ್ಕಿಯ ಕಡೆ ಸೇರಿತು. ರಷ್ಯ ತುರ್ಕಿಯೊಂದಿಗೆ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಸೇರಿತು. ಬಾಲಕ್ಲಾವ, ಇಂಕರ್‌ಮನ್ ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ಯುದ್ಧ ನಡೆದು, ಇಂಗ್ಲಿಷರು ರಷ್ಯನ್ನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರಾದರು ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಸ್ಥಿತಿ ಚಿಂತಾಜನಕವಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಕ್ರಿಮಿಯನ್ ಯುದ್ಧದಿಂದ ಪಾಮರ್ಸ್ಟನ್ ತನ್ನ ಜೀವನಪರ್ಯಂತ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗುವ ಅವಕಾಶ ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಅವನು ಕಾಮನ್ಸ್ ಸಭೆಯ ಮುಂದೆ ಕಾನ್‌ಸ್ಪಿರೆಸಿ ಟು ಮರ್ಡರ್ ಬಿಲ್ ಎಂಬ ವಿಧೇಯಕ ತಂದಾಗ ಸೋತು ರಾಜೀನಾಮೆ ಕೊಟ್ಟ. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಪಾಮರ್ಸ್ಟನ್ ಮತ್ತು ಗ್ಲಾಡ್‌ಸ್ಟನ್ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ನೀಡಿದರು. ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಮುಕ್ತ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಇಚ್ಛೆ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಅದರೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು. ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ರೇಷ್ಮೆ ದೊರಕುವಂತಾಯಿತು. ಪಾಮರ್ಸ್ಟನ್ 60 ವರ್ಷ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಸದಸ್ಯನಾಗಿ 1865ರಲ್ಲಿ ಕಾಲವಾದ.

1874ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಪ್ರಧಾನಿಯಾದ ಡಿಸ್ರೇಲಿಯ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾದ ಅನೇಕ ಕಾನೂನುಗಳು ಜಾರಿಗೆ ಬಂದುವು. ಡಿಸ್ರೇಲಿಯ ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿ ಅತ್ಯಂತ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಹೊರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ದೊರಕಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಭಾರತ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಅಂಗವಾಗಿತ್ತು. ಪೂರ್ವದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿಯೂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಿರ್ವಹಣೆಗಾಗಿಯೂ ಸೂಯೆಜ್ ಕಾಲುವೆಯ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಹೊಂದುವುದು ಅವಶ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಈತ 1875ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ದೊರೆಯಿಂದ ಸೂಯೆಜ್ ಕಾಲುವೆಯ ಷೇರುಗಳನ್ನು ಕೊಂಡ. ರಷ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಇವನಿಗೆ ರಷ್ಯ ಪ್ರಬಲವಾಗುತ್ತದೆಂಬ ಭೀತಿಯಿತ್ತು. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ (1877) ವಿಕ್ಟೋರಿಯಾ ರಾಣಿ ಭಾರತದ ಚಕ್ರವರ್ತಿನಿಯೆನಿಸಿಕೊಂಡಳು. 1876ರಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿಯ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದ ಬಾಲ್ಕನ್ ದಂಗೆಯಿಂದಾಗಿ ರಷ್ಯಕ್ಕೂ ತುರ್ಕಿಗೂ ಯುದ್ಧವಾಯಿತು.

ಡಿಸ್ರೇಲಿಯ ಅನಂತರ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿಯಾದ ಗ್ಲಾಡ್‌ಸ್ಟನ್ ಐಶ್ವರ್ಯವಂತ, ಸುಶಿಕ್ಷಿತ. ಟೋರಿ ರಾಬರ್ಟ್ ಪೀಲ್ ಗೋದಿಯ ಕಾನೂನನ್ನು ರದ್ದುಮಾಡಲು ಹೋರಾಡಿದಾಗ ಗ್ಲಾಡ್‌ಸ್ಟನ್ ಆತನಿಗೆ ಸಹಾಯಕವಾಗಿದ್ದ. ಪೀಲ್ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಈತ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಮಿತಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿದ್ದು ಪಾಮರ್ಸ್ಟನನ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಥಸಚಿವನಾದ. ಈತ ಕಾರ್ಮಿಕರ ಪುರೋಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಹೊಡೆದಾಡಿದ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ರಕ್ಷಣೆಯೇ ಈತನ ಆಸಕ್ತಿಯಾಗಿತ್ತು. ಈತ 1906ರಲ್ಲಿ ಬೋಯರ್ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಸ್ವಯಮಾಡಳಿತ ದೊರಕಿಸಿಕೊಟ್ಟ. 1901ರಲ್ಲಿ ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ರಾಣಿ ನಿಧನಳಾದಾಗ 7ನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾದ. ಸೌಮ್ಯವಾದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಇಣುಕಿತು. ಕಾರ್ಲ್‌ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ದಾಸ್ ಕ್ಯಾಪಿಟಲ್ ಪ್ರಚಾರವಾಯಿತು. ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ನಾಟಕಕಾರ ಬರ್ನಾರ್ಡ್‌ಷಾ ಮೊದಲಾದವರು ಅದಕ್ಕೆ ಇಂಬು ಕೊಟ್ಟರು. ಕೇರ್ ಹಾರ್ಡಿ ಎಂಬುವನಿಂದ 1906ರಲ್ಲಿ ಲೇಬರ್ ಪಕ್ಷ ಜನ್ಮ ತಾಳಿ, 1906ರ ವೇಳೆಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಗಳಿಸಿತು. ಕಾರ್ಮಿಕ ಪರಿಹಾರದ ಕಾಯಿದೆ, ಔದ್ಯೋಗಿಕ ಸಂಘಗಳ ಕಾಯಿದೆ, ಶಾಲಾ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ನಡುಹಗಲ ಆಹಾರ ಒದಗಿಸುವ ಕಾಯಿದೆ, ವೃದ್ಧಾಪ್ಯ ವೇತನದ ಕಾಯಿದೆ ಮುಂತಾದುವು 7ನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದುವು.

ಹೀಗೆ ಸು. 1000 ವರ್ಷಗಳ ದೀರ್ಘಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಇತಿಹಾಸ ಕ್ರಮಕ್ರಮವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ವೇಲ್ಸ್, ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡ್, ಉತ್ತರ ಐರ್ಲೆಂಡ್ ಇವುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಂಯುಕ್ತ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಆವಿಷ್ಕಾರವಾಯಿತು. (ಎನ್.ವಿ.ಆರ್.)

ಇಂಡಿಯನ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಆರ್ಮಿ: ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡ ವಿದೇಶಿ ನೆಲೆಯ ಭಾರತೀಯ ದಳ (ಆಜಾದ್ ಹಿಂದ್ ಫೌಜ್). ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಮೋಹನ್ ಸಿಂಗ್ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ಯುದ್ಧಕೈದಿಗಳು ಇದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರೆನ್ನಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧವಾದ ಮೇಲೆ ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ದೂರ ಪ್ರಾಚ್ಯದಲ್ಲೂ ಹರಡಲು ಮೊತ್ತಮೊದಲನೆಯದಾಗಿ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದವರು ರಾಶ್‌ಬಿಹಾರಿ ಬೋಸ್. ಈ ಪ್ರಯತ್ನದ ಫಲವಾಗಿ ಜಪಾನಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮಂಡಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಜಪಾನೀಯರ ಸಹಾಯ, ಸಹಕಾರದಿಂದ ಕೆಲಸವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ ರಾಶ್‌ಬಿಹಾರಿ ಬೋಸ್ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವವರೆಗೆ ಅಹೋರಾತ್ರಿ ದುಡಿದರು. ಜಪಾನ್ 1941ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕದ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಘೋಷಿಸಿದಾಗ ಜಪಾನಿನ ಭಾರತೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಮಂಡಲಿಯ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಭಾರತವನ್ನು ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಹಿಡಿತದಿಂದ ವಿಮುಕ್ತಿಗೊಳಿಸಲು ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಲು ತಮಗೆ ಎಲ್ಲ ನೆರವನ್ನು ನೀಡಬೇಕೆಂದು ಬೋಸರು ಮತ್ತು ಮಿತ್ರರು ಜಪಾನ್ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿದರು. ಬೋಸರ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಜಪಾನಿನ ಪ್ರಧಾನಿ ಟೋಜೊ ಮೆಚ್ಚಿಕೊಂಡು, ಎಲ್ಲ ಸಹಾಯವನ್ನು ಒದಗಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ದೂರಪ್ರಾಚ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಭಾರತೀಯರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಪಡೆದು ಬ್ಯಾಂಕಾಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮಂಡಲಿಯ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಭಾರತೀಯರ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳ ಸಭೆ ಕರೆದು, ರಾಶ್‌ಬಿಹಾರಿ ಬೋಸರನ್ನು ಅದರ ನಾಯಕನನ್ನಾಗಿ ಆರಿಸಲಾಯಿತು. ಸಭೆ ಮುಕ್ತಾಯಗೊಂಡ ಮೇಲೆ ಮಂಡಲಿಯ ಶಾಖೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಮುಖ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಸಿಂಗಪುರದಲ್ಲಿ ಶಸ್ತ್ರಸಜ್ಜಿತ ಸೇವಕರುಗಳಿಗೆ ತರಬೇತು ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಯುದ್ಧ ಕೈದಿಗಳೇ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಆ ಪಡೆಯಲ್ಲಿ ಒಗ್ಗಟ್ಟು, ಶಿಸ್ತು, ಸಂಯಮ ಮಾಯವಾದವು. ಸುಭಾಸ್ ಚಂದ್ರಬೋಸರೇ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಹರಡಲು ತಕ್ಕವರೆಂದು ಭಾವಿಸಿ, ರಾಶ್ ಬಿಹಾರಿ ಬೋಸ್ ಜಪಾನಿನ ಸರ್ಕಾರದ ಅನುಮತಿ ಪಡೆದು ಅವರನ್ನು ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯಕ್ಕೆ ಬರುವಂತೆ ಆಹ್ವಾನಿಸಿದರು. ಸುಭಾಸ್‌ಚಂದ್ರಬೋಸ್ 1943ರ ಜೂನ್ 13ರಂದು ಟೋಕಿಯೊಗೆ ಆಗಮಿಸಿದರು. ಭಾರತೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮಂಡಲಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಅವರು 1943 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 21ರಂದು ಆಜ಼ಾದ್ ಹಿಂದ್ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಘೋಷಿಸಿದರು. ಚಳವಳಿಯನ್ನು ತೀವ್ರಗೊಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸೇನೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು.

ಜಪಾನೀಯರು ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿಕೊಟ್ಟು ಬೋಸರ ಸೇನೆಗೆ ಹೊಸ ಚೇತನವನ್ನು ತುಂಬಿದರು. ಜೈಹಿಂದ್, ಚಲೋ-ದಿಲ್ಲಿ ಎಂಬ ವೀರ ಘೋಷಣೆಗಳನ್ನು ಬೋಸ್ ಬಳಕೆಗೆ ತಂದರು. ಯುದ್ಧದಿಂದಲ್ಲದೆ ಬೇರಾವ ಸಾಧನದಿಂದಲೂ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿ, ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಸಮರದ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ರೂಪಿಸಿ ತೀವ್ರಗೊಳಿಸಿದರು. ಮುಖ್ಯ ಸೇನಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ತಾವೇ ವಹಿಸಿಕೊಂಡು, ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯದ ಮೇಲೆ ಬಿದ್ದು, ಅವರನ್ನೂ ಅವರ ನೆಲೆಗಳನ್ನೂ ಧ್ವಂಸ ಮಾಡತೊಡಗಿದರು. ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿಯೂ ದಕ್ಷತೆಯಿಂದಲೂ ನಡೆಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಅವರು ಆಜ಼ಾದ್ ಹಿಂದ್ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಸರ್ಕಾರದ ಮೂಲ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಸಿಂಗಪುರದಿಂದ ರಂಗೂನಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದರು.

1944ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಇಟಲಿ ಸೋತು ಶರಣಾದುದು ಆಜ಼ಾದ್ ಹಿಂದ್ ಚಳವಳಿಗೆ ಭಾರಿ ಪೆಟ್ಟು ಬಿದ್ದಂತಾಯಿತು. ಅಮೆರಿಕ ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಸಾಗರದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ಪಡೆದುಕೊಂಡದ್ದರಿಂದ ಜಪಾನ್ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗಮನವನ್ನು ತನ್ನ ನಗರ ರಕ್ಷಣೆಯ ಕಡೆ ಹರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಆಜ಼ಾದ್ ಹಿಂದ್ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ನಿರೀಕ್ಷಿಸಿದಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ನೆರವನ್ನು ಜಪಾನ್ ಕೊಡಲಾರದೆ ಹೋಯಿತು. ಇಂಡೋ–ಬರ್ಮ ಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಆಜ಼ಾದ್ ಹಿಂದ್ ಸೈನ್ಯ ನಡೆಸಿದ ಹೋರಾಟ ಸಾರ್ಥಕವಾಗಲಿಲ್ಲ. ವೀರಾವೇಶದಿಂದ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದರೂ ಇಂಫಾಲ್ ಮತ್ತು ಕೊಹಿಮ ಆಕ್ರಮಣಗಳಲ್ಲಿ ಸೋತುಹೋಯಿತು. ಮಣಿಪುರವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಬ್ರಿಟನ್ ಶಕ್ತಿಮೀರಿ ಹೋರಾಡಿತು. ಅದರ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳು ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯವಾಗಿದ್ದವು. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲದ ಮೇಲೆ ಗಡಿಯ ಸಮರಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಯುದ್ಧ ಯಂತ್ರಗಳ ಬಳಕೆಯನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲೇ ಇಲ್ಲ. 1944ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಆಜ಼ಾದ್ ಹಿಂದ್ ಸೈನ್ಯ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. 1945ರ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬರ್ಮದ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ತಂಡೋಪತಂಡವಾಗಿ ಧಾವಿಸಿ ಮಾಂಡಲೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಐ.ಎನ್.ಎ. ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೊಹಿಮವನ್ನು 1945 ಮೇ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡು. ಐ.ಎನ್.ಎ. ಸೈನ್ಯವನ್ನು ನಿಶ್ಯಸ್ತ್ರಗೊಳಿಸಿ, ಯುದ್ಧ ಕೈದಿಗಳನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದರು.

ಗಾಂಧಿ, ಆಜ಼ಾದ್ ಮತ್ತು ನೆಹರು ಎಂಬ ಮೂರು ಸೇನಾ ತುಕಡಿಗಳಿಂದ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಯೋಧರನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. 1943 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಲಯದ ತಾಯಪಿಂಗನಲ್ಲಿ ಈ ಹೊಸ ರೆಜಿಮೆಂಟನ ಆಯ್ಕೆ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಜಪಾನಿನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಐ.ಎನ್.ಎ. ಯುದ್ಧ ಕೌಶಲ ಮತ್ತು ದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ಸಂತುಷ್ಟರಾಗಿದ್ದರು. ಸೇನೆಯ ಮುಖ್ಯ ಭಾಗ ಕೊಹಿಮಕ್ಕೆ ಮುನ್ನಡೆಯಬೇಕು, ಇಂಪಾಲನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಾಕ್ಷಣ ಅತಿ ವೇಗವಾಗಿ ಸಾಗಿ ಬ್ರಹ್ಮಪುತ್ರಾ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿ ಬಂಗಾಲದ ಹೃದಯ ಭಾಗವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಬೇಕೆಂಬ ಆಜ್ಞೆಗನುಸಾರವಾಗಿ ಢಾಕ ಮತ್ತು ಫಾಲಂಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ 150–300 ಜನ ಐ.ಎನ್.ಎ. ಸೇನಾಯೋಧರನ್ನು ನಿಯುಕ್ತಿಗೊಳಿಸಿ ಮಿಕ್ಕ ಸುಭಾಷ್ ಬ್ರಿಗೇಡಿನವರೆಲ್ಲ ಕೊಹಿಮದಲ್ಲಿ ಮುನ್ನಡೆದರು. ಅದಕ್ಕೂ ಮೊದಲೇ ಗಾಚ ಪ್ರದೇಶದ ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣ ಕೊಹಿಮವನ್ನು ಜಪಾನೀ ಸೈನಿಕರು ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಐ.ಎನ್.ಎ. ಸೈನಿಕರು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಸೇರಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಧ್ವಜವನ್ನು ಹಾರಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ರಂಗೂನನ್ನು ತಮ್ಮ ಅಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. 1945ರ ಆಗಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಶರಣಾಗತವಾಯಿತು. ಈ ಚಳವಳಿ ಜಪಾನೀಯರ ಯುದ್ಧದೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆತುಹೋದ್ದರಿಂದ ಜಪಾನ್ ಸೋತಾಗ ಆಜ಼ಾದ್ ಹಿಂದ್ ಚಳವಳಿಯೂ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸೇನಾ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಚಾರಣೆಗೆ ಗುರಿಪಡಿಸಿದಾಗ ಆ ಸೇನೆಯ ಮಹತ್ತ್ವವೇನೆಂಬುದು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಗೊತ್ತಾಯಿತು. ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳೂ ಜನತೆಯೂ ಅವರನ್ನು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಯೋಧರೆಂದು ಹೊಗಳಿದವು. ಯೋಧರನ್ನು ಸೆರೆಮನೆಗಳಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಗಲಭೆಗಳು, ಚಳವಳಿಗಳು ನಡೆದವು. ಭಾರತದ ಜನರ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸೈನ್ಯ ಶಾಶ್ವತ ಗೌರವಸ್ಥಾನ ಪಡೆಯಿತು. ಅದು ಪ್ರಪಂಚದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಜರುಗಿದ ಸಮರಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ, ತನ್ನ ಧೈರ್ಯೋತ್ಸಾಹಗಳನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿ ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ತಂದುಕೊಟ್ಟಿತು. ಪ್ರಪಂಚದ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಅದರ ಗೌರವ ಘನತೆಗಳು ಮೇಲೇರಿದವು. ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಾಧನೆಗೆ ಸುಭಾಷ್‌ಚಂದ್ರಬೋಸ್‌ರ ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸೇನೆಯ ಕೊಡುಗೆ ಗಮನಾರ್ಹವಾದದ್ದು. (ಬಿ.ಎಂ.)

ಇಂಡಿಯನ್ ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸ್: ಭಾರತವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ದೇಶದ ಸುಸ್ಥಿತಿಯ ಆಡಳಿತಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಸರ್ಕಾರದವರು ಏರ್ಪಡಿಸಿದ್ದ ಇಲಾಖೆ, ಅದರ ಲೋಕಸೇವಾ ಅಧಿಕಾರಿವರ್ಗ (ಐಸಿಎಸ್). ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ಹಳೆಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿದ್ದು ಈಗ ಅದರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಹೊಸದೊಂದು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ರೂಪುಗೊಂಡಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಲೋಕಸೇವೆಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕಾದರೆ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಆಡಳಿತ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ರಾಜಕೀಯ ಅಧಿಕಾರ ಕಂಪನಿಯ ಕೈಗೆ ಸಿಕ್ಕಿದರೂ ಸರ್ಕಾರದ ಆಡಳಿತದ ಕೆಳದರ್ಜೆಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಭಾರತೀಯರೇ ಆಗಿದ್ದರು. ಕಂಪನಿ ನೇಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಕೆಲವು ನೌಕರರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಕೆಲಸಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ತರಬೇತೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಇವರಿಗೆ ತುಂಬ ಕಡಿಮೆ ಸಂಬಳ ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತಮಗೆ ಆಗುತ್ತಿದ್ದ ಖೋತಾವನ್ನು ಅವರು ಖಾಸಗಿ ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದಲೂ ಇನಾಮುಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿಯೂ ಭರ್ತಿಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವರು ಕಡಿಮೆ ಸಂಬಳ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರೂ ಬಹುಬೇಗ ಶ್ರೀಮಂತರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದನ್ನು ತಡೆಯಲು ನೌಕರರು ಕಂಪನಿಯೊಂದಿಗೆ ಒಂದು ಹೊಸ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಲಾರ್ಡ್ ರಾಬರ್ಟ್ ಕ್ಲೈವ್ ಬಲಾತ್ಕರಿಸಿದ. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ ಅವರು ಖಾಸಗಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ; ಬೇರೆಯವರಿಂದ ಸಂಭಾವನೆಗಳನ್ನೂ ಸ್ವೀಕರಿಸಬಾರದೆಂದಿತ್ತು. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಲೋಕಸೇವೆಯನ್ನು ಕರಾರುಬದ್ಧ ಲೋಕಸೇವೆಯೆಂದು (ಕೆವಿನೆಂಟೆಡ್ ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸ್) ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ನಷ್ಟವನ್ನು ಭರ್ತಿಮಾಡಿಕೊಡುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಲಾರ್ಡ್ ಕ್ಲೈವ್ ಒಂದು ಹೊಸ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟನಾದರೂ ಅದನ್ನು ಕಂಪನಿಯ ನಿರ್ದೇಶಕರು ನಿರಾಕರಿಸಿದರು.

ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸನ ಸುಧಾರಣೆಗಳು: ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಲೋಕಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಆಮೂಲಾಗ್ರ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ತಂದ ಕೀರ್ತಿ ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಈತ ಎಲ್ಲ ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೂ ಐರೋಪ್ಯರಿಗೂ ಕಾದಿರಿಸಿದ. ತಮ್ಮ ಹುಟ್ಟಿನ ಬಲದಿಂದಲೂ ತಾವು ಪಡೆದ ತರಬೇತಿಯಿಂದಲೂ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತಕ್ಕೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಮತ್ತು ಐರೋಪ್ಯರು ಮಾತ್ರ ಅರ್ಹರೆಂದು ಆತ ಭಾವಿಸಿದ್ದ. ಆದಾಗ್ಯೂ ಆಡಳಿತದ ಕೆಳದರ್ಜೆಯ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದವರು ಭಾರತೀಯರೇ. ಕಂಪನಿಯ ನೌಕರರು ಖಾಸಗಿ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿರಕೂಡದೆಂದೂ ಕಾಯಿದೆಯನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದವರಿಗೆ ಕಠಿಣಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಲಾಗುವುದೆಂದೂ ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿದ. ಕಂಪನಿಯ ನೌಕರರು ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾದ ಜೀವನ ನಡೆಸಿ, ಬಂದ ಸಂಬಳದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಉಳಿಸಿ ತಮ್ಮ ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೂ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಹೋಗುವಂತೆ ಮಾಡಲು ಅವರ ಸಂಬಳ ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ. ನೌಕರರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆಯನ್ನೂ ದಕ್ಷತೆಯನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದೇ ಸುಧಾರಣೆಗಳ ಮುಖ್ಯೋದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. 1793ರ ಕಾಯಿದೆಯಲ್ಲಿ ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸನ ಸುಧಾರಣೆಗಳು ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾಗಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದುವು. ಕರಾರುಬದ್ಧ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯ ಪಕ್ಷ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳವರೆಗೂ ಇರದ ಯಾವ ನೌಕರನನ್ನೂ ಐನೂರು ಪೌಂಡು ವಾರ್ಷಿಕ ವೇತನವಿರುವ ಹುದ್ದೆಗಳಿಗೆ ನೇಮಿಸಕೂಡದೆಂದು ಅವನು ನಿರ್ಣಯಿಸಿದ. ಹಿರಿಯರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಬಡ್ತಿ ದೊರೆಯುತ್ತಿತ್ತು.

ಲಾರ್ಡ್ ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿ: ತರುಣ ನೌಕರರ ತರಬೇತಿಗಾಗಿ ಈತ ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಾಲೇಜು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಕಂಪನಿಯ ನೌಕರರಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡು ಬಂದ ಎಲ್ಲ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಈ ತರಬೇತಿ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇದ್ದು ಭಾರತೀಯ ಚರಿತ್ರೆ, ನ್ಯಾಯ ಮತ್ತು ಭಾಷೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆಯಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ನಿರ್ದೇಶಕರು ಅದನ್ನು ಒಪ್ಪದಿದ್ದರಿಂದ ಆ ಕಾಲೇಜನ್ನು ಮುಚ್ಚಬೇಕಾಯಿತು. ಆದರೂ ಆ ನಿರ್ದೇಶಕರೇ ಸ್ವಯಂ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದ 1806ರಲ್ಲಿ ಹೈಲ್ ಬರಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಾಲೇಜು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಹೈಲ್ ಬರಿಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಕಾಲಾವಧಿಯವರೆಗೆ ಇರದ ಯಾರನ್ನೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಗುಮಾಸ್ತೆಯಾಗಿ ನೇಮಕ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಕೂಡದೆಂಬುದು 1813ರಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದ ಸನ್ನದು ಕಾಯಿದೆ ವಿಶದಪಡಿಸಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ನೌಕರಿಗಾಗಿ ಬರುವ ಅಭ್ಯರ್ಥಿ ನೀತಿನಿಯಮಗಳನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆಂದೂ ನೌಕರನಾಗಲು ಅರ್ಹತೆ ಪಡೆದಿರುವನೆಂದೂ ಆ ಕಾಲೇಜಿನ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಿಂದ ಬರೆಸಿಕೊಂಡು ಬರಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಆ ಕಾಲೇಜಿಗೆ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ತರುಣ ಇಂಗ್ಲಿಷರನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಕರು ನಾಮಕರಣ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೈಲ್‌ಬರಿ ಕಾಲೇಜು 1858ರ ವರೆಗೆ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ತನ್ನ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ನಿರ್ವಹಿಸಿತು. ಕಂಪನಿಯ ನಿರ್ದೇಶಕರು ಅನುಭವಿಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿದ್ದ ವಿಶೇಷವಾದ ಹಕ್ಕನ್ನು 1853ರಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದ ಕಾಯಿದೆ ಕಿತ್ತುಕೊಂಡಿತು. ಕರಾರುಬದ್ಧ ಲೋಕಸೇವೆಯ ಕಡ್ಡಾಯ ವಿಧಿಗಳನ್ನು ಸಡಿಲಿಸಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಪ್ರಜೆಯೂ ಆ ಸ್ಪರ್ಧೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಭಾರತದ ಆಡಳಿತವರ್ಗಕ್ಕೆ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಹಾಗೂ ಉದಾರ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ ಯುವಕರನ್ನು ಒದಗಿಸಿಕೊಡುವುದೇ ಸ್ಪರ್ಧೆಯ ಮುಖ್ಯ ಗುರಿಯಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಸರ್ ಜಾನ್ ಸ್ಟ್ರಾಚಿಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಗ್ರೇಟ್ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಐರ್ಲೆಂಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಆನರ್ಸ್ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಈ ಪರೀಕ್ಷೆಯ ಯೋಜನೆ ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು.

ಸುಧಾರಣೆಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸ್ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆಯಿಂದಲೇ ನಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದೇನೋ ನಿಜ, ಆದರೆ ಇವುಗಳ ಪರಿಣಾಮ ಭಾರತೀಯರ ಮೇಲೆ ವಿಪತ್ಕಾರಕವಾಗಿತ್ತು. ಕಂಪನಿ ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳಿಗೆ ಭಾರತೀಯರನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕೈಬಿಡಲಾಗಿದ್ದದ್ದು ಇವುಗಳ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ದೋಷ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಭಾರತದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಇನ್ನಾವ ದೇಶದಲ್ಲೂ ದೇಶೀಯರನ್ನು ತಮ್ಮ ದೇಶದ ಸರ್ಕಾರದ ಕೆಲಸಗಳಿಂದ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಿರುವ ಉದಾಹರಣೆ ದೊರೆಯಲಾರದು ಎಂಬುದಾಗಿ ಸರ್ ಥಾಮಸ್ ಮನ್ರೊ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ದೇಶೀಯರಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲದ್ದನ್ನು ನೋಡಿ ಆತ ಮರುಗಿದ. ನಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರ ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಈ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ತಗ್ಗು ಜಾಸ್ತಿಯಾಗುತ್ತಿದೆ. ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯರನ್ನು ನಾವು ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲೇಬೇಕು ಎಂಬುದು ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಆಂಗ್ಲ ಅಧಿಕಾರಿಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. 1833ರ ಸನ್ನದು ಕಾಯಿದೆ ಕೊರತೆಯನ್ನು ತೆಗೆದುಹಾಕಿತು. ಯಾವ ಪ್ರದೇಶಗಳ ನಿವಾಸಿಗಳನ್ನಾಗಲೀ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನಾಗಲೀ ಅವರ ಮತ, ಹುಟ್ಟಿದ ಸ್ಥಳ, ವಂಶ, ವರ್ಣ ಅಥವಾ ಇಂಥ ಇನ್ನಾವ ಕಾರಣದಿಂದಲಾದರೂ ಕಂಪನಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸ್ಥಾನಗಳಿಗೂ ಉದ್ಯೋಗಗಳಿಗೂ ಅನರ್ಹರೆಂದು ಹೇಳಕೂಡದು ಎಂಬುದಾಗಿ 1833ರ ಕಾಯಿದೆ ಶ್ರುತಪಡಿಸಿತು. ಆದರೂ ಆ ಕಾಯಿದೆಯೂ ಸತ್ತ ಕಾಗದವಾಗಿ ಉಳಿಯಿತು. ಭಾರತೀಯರ ಕುಂದುಕೊರತೆಗಳನ್ನು ನೀಗಿಸುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ 1858ರಲ್ಲಿ ರಾಣಿ ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಘೋಷಣೆ ಹೊರಡಿಸಿದಳು. ನಮ್ಮ ಪ್ರಜೆಗಳು ಯಾವ ವರ್ಣದವರಾಗಲೀ ಅಥವಾ ಮತೀಯರಾಗಿರಲೀ ಅವರನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿಯೂ ನಿಷ್ಪಕ್ಷಪಾತವಾಗಿಯೂ ನಮ್ಮ ಲೋಕಸೇವೆಯ ಸ್ಥಾನಗಳಿಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ನಮ್ಮ ಅಭಿಲಾಷೆ. ಅಂಥವರು ತಮ್ಮ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯ ನಿರ್ವಹಣೆಗೆ

ತಕ್ಕ ಶಿಕ್ಷಣ, ದಕ್ಷತೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆ ಪಡೆದಿರಬೇಕು ಎಂಬುದಾಗಿ ಆ ಘೋಷಣೆ ವಿಶದಪಡಿಸಿತು. ಹೀಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಮಾತನ್ನು ಕಾರ್ಯಕ್ಕಿಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಭಾರತದ ಸೆಕ್ರೆಟರಿ ಆಫ್ ಸ್ಟೇಟ್ 1860ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಮಿತಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಆಗುತ್ತಿರುವ ಅನ್ಯಾಯವನ್ನು ತಪ್ಪಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಭಾರತಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಆ ಸಮಿತಿ ಸೂಚಿಸಿತು. ಆದರೆ ಮಾಡಿದ ಶಿಫಾರಸುಗಳನ್ನು ಅದು ಕಾರ್ಯಗತ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ.

ಇಂಡಿಯನ್ ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸ್ ಕಾಯಿದೆ: 1861ರಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಯಿದೆ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. 1793ರ ಕಾಯಿದೆಯ ಷರತ್ತುಗಳ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಕೆಲವು ನೇಮಕಗಳನ್ನು ಊರ್ಜಿತಗೊಳಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನು ಕರಾರುಬದ್ಧ ಲೋಕಸೇವಾ ನೌಕರರಿಗೆ ಮೀಸಲಾಗಿಸುವುದು ಅದರ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶಗಳು. ವಿಶೇಷ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರವೇ ಲೋಕಸೇವಾ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಬೇರೆಯವರನ್ನೂ ನೇಮಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಸೆಕ್ರೆಟರಿ ಆಫ್ ಸ್ಟೇಟ್ ಅಧಿಕಾರಿಗೆ ಕಾಗದ ಬರೆದು ಆ ರೀತಿ ನೇಮಕಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿ, ಅವರಿಂದ 12 ತಿಂಗಳೊಳಗಾಗಿ ಅನುಮತಿ ಪಡೆಯಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಕರಾರುಬದ್ಧ ಲೋಕಸೇವೆಗೆ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಗಳನ್ನು ಆಯ್ಕೆಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವಾಗ ಲೋಕಸೇವಾ ಕಮಿಷನರರ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ವರ್ಷವೂ ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಪರ್ಧಾ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. 1860ರಲ್ಲಿ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವಾಗ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಗಳ ಕನಿಷ್ಠ ವಯಸ್ಸು 22 ಆಗಿರಬೇಕಾಗಿತ್ತು. 1866ರಲ್ಲಿ ವಯಸ್ಸಿನ ಮಿತಿಯನ್ನು 21ಕ್ಕೂ 1878ರಲ್ಲಿ 19ಕ್ಕೂ ಇಳಿಸಲಾಯಿತು. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಭಾರತೀಯರು ಈ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪರ್ಧಿಸುವುದು ಅಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. 1870ರವರೆಗೆ ಒಬ್ಬ ಭಾರತೀಯ ಮಾತ್ರ ಈ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತೀರ್ಣನಾದ, ವಯಸ್ಸು, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಮತೀಯ, ಆರ್ಥಿಕವೇ ಮುಂತಾದ ಕಾರಣಗಳೂ ಭಾರತೀಯರು ಮುಂದೆ ನುಗ್ಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೋಗಿ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರಂತೆ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಲು ತಡೆಯೊಡ್ಡಿದುವು. ಲಾರ್ಡ್ ಲಾರೆನ್ಸ್ ಬುದ್ಧಿವಂತರಾದ ಬಡ ಭಾರತೀಯರು ಮುಂದೆ ನುಗ್ಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೋಗಿ ಭಾರತದ ವಿವಿಧ ಆಡಳಿತ ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ಅರ್ಹತೆ ಹೊಂದಲು ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆಯುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವಂತೆ ವರ್ಷಕ್ಕೆ 200 ಪೌಂಡು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ವೇತನ ನಿಗದಿಮಾಡಿ, ಆಯ್ಕೆಯಾದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಅಲ್ಲಿ 3 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇರುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಹನ್ನೊಂದು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿವೇತನಗಳನ್ನು ಕೊಡಬೇಕೆಂದು ಅವನ ಶಿಫಾರಸ್ಸನ್ನು ಆಗ ಸೆಕ್ರೆಟರಿ ಆಫ್ ಸ್ಟೇಟ್ ಆಗಿದ್ದ ಡ್ಯೂಕ್ ಆಫ್ ಆರ್ಗಿಲ್ ತಳ್ಳಿಹಾಕಿದ. 1870ರ ಕಾಯಿದೆ ಲೋಕಸೇವಾ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತೀರ್ಣರಾಗಿದ್ದ ಭಾರತೀಯರನ್ನು ಕರಾರು ಬದ್ಧ ನೌಕರಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೀಸಲಾದ ಸ್ಥಾನಗಳಿಗೆ ನೇಮಿಸಬಹುದೆಂದು ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಆದರೆ ಇವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು 11 ವರ್ಷ ಹಿಡಿಯಿತು. ಭಾರತೀಯರು ಕರಾರುಬದ್ಧ ಲೋಕಸೇವೆಗಳಿಗೆ ಕಾಲಿಡದಂತೆ ಮಾಡಿ, ಅವರಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಒಂದು ದೇಶೀಯ ಸೇವೆಯನ್ನು (ನೇಟಿವ್ ಸರ್ವಿಸ್) ನಿರ್ಮಿಸುವ ಲಾರ್ಡ್ ಲಿಟ್ಟನ್ನನ ಹೊಸ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಸೆಕ್ರೆಟರಿ ಆಫ್ ಸ್ಟೇಟ್ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. 1870ರ ಕಾಯಿದೆಗೆ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಕರಾರುಬದ್ಧ ಲೋಕ ಸೇವೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೀಸಲಾಗಿದ್ದ ಸ್ಥಾನಗಳಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳಿರುವ ಭಾರತೀಯರನ್ನು ನೇಮಿಸಬೇಕೆಂದು ವಿವರಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ನೇಮಕಗಳು ಸೆಕ್ರೆಟರಿ ಆಫ್ ಸ್ಟೇಟ್ ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ಮಾಡುವ ನೇಮಕಗಳ ಆರನೆಯ ಒಂದು ಭಾಗಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರಕೂಡದಾಗಿತ್ತು. ಕಾಯಿದೆಬದ್ಧ ಲೋಕಸೇವೆ (ಸ್ಟ್ಯಾಚ್ಯುಟರಿ ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸ್) ಹೊಸದಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದರೂ ಅದು ಕಾರ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. 1885ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸು ಈ ವಿಚಾರವನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿತು. ಕರಾರುಬದ್ಧ ಲೋಕಸೇವೆಗಳಿಗೆ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡುವುದಾದರೆ ಭಾರತ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡು ಇವೆರಡರಲ್ಲೂ ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಬೇಕೆಂದು ಅದು ನಿರ್ಣಯಿಸಿತು.

ಐಚಿಸನ್ ಆಯೋಗ: ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಲಾರ್ಡ್ ಡಫರಿನ್ 1886ರಲ್ಲಿ ಸರ್ ಚಾರಲ್ಸ್ ಐಚಿಸನ್ನನ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಆಯೋಗ ನೇಮಿಸಿದ. ಲೋಕಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ತಮಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಉದ್ಯೋಗವಕಾಶ ದೊರೆತು ಉನ್ನತಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸುವ ಹಕ್ಕು ತಮಗೆ ಬರಬೇಕೆಂಬ ಭಾರತೀಯ ಕೇಳಿಕೆಯ ಸಾಧ್ಯಾಸಾಧ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುವುದೇ ಅದರ ಮುಖ್ಯ ಕೆಲಸ. ಭಾರತ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರೀಕ್ಷೆ ನಡೆಸಬೇಕೆಂಬುದರ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಅದು ವರದಿ ಮಾಡಿತು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ನಡೆಸುವ ಸ್ಪರ್ಧಾ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳಿಂದ ಕೇವಲ ಕೆಲವು ವರ್ಗಗಳು ಮಾತ್ರ ಲಾಭ ಪಡೆಯುತ್ತವೆಂದು ಅದು ತಿಳಿಸಿತು. ಖಾಲಿ ಜಾಗಗಳು ಕೆಲವೇ ಇದ್ದು ಅಭ್ಯರ್ಥಿಗಳು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಉದ್ಯೋಗ ಒದಗಿಸಿಕೊಡಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದೂ ನೌಕರಿ ದೊರಕದ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಗಳು ಮುಂದೆ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಅತೃಪ್ತಿ ಹರಡುವರೆಂದೂ ಅದು ವಾದಿಸಿತು. ಕರಾರುಬದ್ಧ ಹಾಗೂ ಕರಾರುಬದ್ಧವಲ್ಲದ ಲೋಕಸೇವೆಗಳೆಂಬ ತಾರತಮ್ಯವನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂದು ಅದು ಶಿಫಾರಸು ಮಾಡಿತು. ಆಡಳಿತ ವರ್ಗವನ್ನು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸೇವಾವರ್ಗ (ಇಂಪೀರಿಯಲ್ ಸರ್ವಿಸಸ್), ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸೇವಾವರ್ಗ (ಪ್ರೊವಿನ್ಷಿಯಲ್ ಸರ್ವಿಸಸ್) ಮತ್ತು ಕೆಳದರ್ಜೆಯ ಸೇವಾವರ್ಗ (ಸಬಾರ್ಡಿನೇಟ್ ಸರ್ವಿಸಸ್) ಎಂಬುದಾಗಿ ಮೂರು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ, ಪ್ರಮುಖ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನು ಮೊದಲಿನ ಎರಡು ವರ್ಗದವರು ಅನುಭವಿಸಿಕೊಂಡು ಬರಬೇಕೆಂದು ಅದು ವಿವರಿಸಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಕಾಯಿದೆಬದ್ಧ ಲೋಕಸೇವೆಯನ್ನು ರದ್ದುಪಡಿಸಬೇಕೆಂದು ಶಿಫಾರಸು ಮಾಡಿತು. 1893ರಲ್ಲಿ ಕಾಮನ್ಸ್ ಸಭೆ ಒಂದು ನಿರ್ಣಯ ಮಾಡಿ, ಭಾರತದ ಲೋಕಸೇವೆಗಳಿಗಾಗಿ ನೇಮಕ ಮಾಡಲು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಒಂದರಲ್ಲೇ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ಪರ್ಧಾ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಇನ್ನು ಮುಂದೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಭಾರತಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ನಡೆಸಬೇಕೆಂದು ವಿಶದಪಡಿಸಿತು. ಅದು ಅಪಾಯಕಾರಿಯಾದ ಕೆಲಸವೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಅದರ ಬಗ್ಗೆ ಯಾವ ಕ್ರಮವನ್ನೂ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ.

ಇಸ್ಲಿಂಗ್‌ಟನ್ ಆಯೋಗ: ಭಾರತದ ಲೋಕಸೇವೆಗಳ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಲು 1912ರಲ್ಲಿ ಲಾರ್ಡ್ ಇಸ್ಲಿಂಗ್‌ಟನ್ನನ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಮಿತಿ ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಅದರ ವರದಿ 1915ರಲ್ಲಿಯೇ ಸಿದ್ಧವಾದರೂ ಅದರ ಪ್ರಕಟಣೆಯ ಕೆಲಸ ನಡೆದದ್ದು ಜೂನ್ 1917ರಲ್ಲಿ. ಅದರ ಶಿಫಾರಸುಗಳು ಜಾರಿಗೆ ಬರುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲೇ 1917ರ ಆಗಸ್ಟ್ ಘೋಷಣೆ ಹೊರಬಿದ್ದಿತು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಆಡಳಿತ ಶಾಖೆಯಲ್ಲೂ ಭಾರತೀಯರನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದೇ ಸರ್ಕಾರದ ನೀತಿಯಾಗಿದೆ ಎಂದು ಸೆಕ್ರೆಟರಿ ಆಫ್ ಸ್ಟೇಟ್ ಮಾಂಡೆಗೊ ಕಾಮನ್ಸ್ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಘೋಷಿಸಿದ.

1918ರ ವರದಿಯ ಶಿಫಾರಸುಗಳು: ಆಡಳಿತ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ನಿಜವಾದ ಅನುಭವ ಪಡೆಯಲು ಕೆಲವೇ ಜನ ಅವಕಾಶ ಹೊಂದಿರುವುದು ಭಾರತೀಯ ಲೋಕಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ದೌರ್ಬಲ್ಯವೆಂದೂ, ದೇಶದ ಆಡಳಿತ ಯಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಮಂದಿ ಭಾರತೀಯರನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದೂ, ವರ್ಣದ ಮೇಲೆ ರೂಪಿತವಾದ ತಾರತಮ್ಯವನ್ನು ತೆಗೆದು ಹಾಕಬೇಕೆಂದೂ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಭಾರತಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಪರ್ಧಾ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಬೇಕೆಂದೂ, ಭಾರತೀಯ ಲೋಕಸೇವೆಯ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಹುದ್ದೆಗಳಲ್ಲಿ ಶೇ. 33ರಷ್ಟು ನೇಮಕವನ್ನು ಭಾರತದಲ್ಲೇ ಮಾಡಬೇಕೆಂದೂ, ಈ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ಶೇ. 11/2 ರಂತೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಾಡುತ್ತ ಹೋಗಬೇಕೆಂದೂ, ಇತರ ಆಡಳಿತ ವರ್ಗಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದೇ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದೂ, ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಐರೋಪ್ಯ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಆಕರ್ಷಿಸುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಬಳ, ವಿಶ್ರಾಂತಿವೇತನ, ರಜಾ ಮತ್ತು ಸಮುದ್ರದಾಚೆಯ ಭತ್ಯೆಗಳನ್ನು ಕೊಡಬೇಕೆಂದೂ, ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ನೌಕರನೂ ಅವನು ಎಲ್ಲೇ ಇರಲಿ, ತನ್ನ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ನಿರ್ವಹಿಸುವಾಗ ಆತನಿಗೆ ರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಬೆಂಬಲ ಕೊಡುವುದು ಸರ್ಕಾರದ ಆದ್ಯ ಕರ್ತವ್ಯವೆಂದೂ 1918ರ ವರದಿ ಹೇಳಿತು.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸರ್ಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಘೋಷಣೆ ಹೊರಡಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಲೋಕಸಭೆಯ ಸದಸ್ಯರು ಬಹಳ ಪೇಚಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಕೊಂಡರು. ಮೊದಲು ಅವರೇ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೊಸದಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಮಂತ್ರಿಗಳು ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು, ತಮ್ಮ ಮೇಲೆ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ ನಡೆಸುವರೆಂದು ಅವರು ಹೆದರಿದರು. ತಾವು ಅವಮಾನಿತರಾಗುವ ಸಂಭವವೂ ಉಂಟೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಅವರು ತಮಗೆ ರಕ್ಷಣೆ ಬೇಕೆಂದು ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸಿದರು. ವಿಶ್ರಾಂತಿ ವೇತನವನ್ನು ಪಡೆಯುವುದಕ್ಕೆ ಎಷ್ಟು ಕಾಲಪರಿಮಿತಿ ಬೇಕೋ ಅದಕ್ಕಿಂತ ಮೊದಲೇ ಇಚ್ಛೆಪಟ್ಟಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಸೇವಾವರ್ಗದಿಂದ ನಿವೃತ್ತಿ ಹೊಂದಬಹುದೆಂದೂ ಅಂಥವರಿಗೆ ಅವರ ಸೇವೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ವಿಶ್ರಾಂತಿ ವೇತನ ದೊರಕಿಸಿಕೊಡುವುದಾಗಿಯೂ ಸರ್ಕಾರ ಭರವಸೆ ಕೊಟ್ಟಿತು. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಆಡಳಿತವರ್ಗದವರಿಗೂ ಭಾರತೀಯ ಜನತೆಗೂ ಇದ್ದ ಬಾಂಧವ್ಯ ಕೆಟ್ಟಿತು. ಶಾಸನ ಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ಟೀಕಿಸಲಾಯಿತು. ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ನೌಕರರೂ ಇವರ ಸಂಸಾರದವರೂ ಜನರ ಸಂಶಯಕ್ಕೆ ಗುರಿಯಾದರು. ಪದಾರ್ಥಗಳ ಬೆಲೆ ದುಬಾರಿಯಾದ್ದರಿಂದ ಇವರ ಸ್ಥಿತಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಕೆಟ್ಟಿತು. 1924ರಲ್ಲಿ ಸು. 345 ಉನ್ನತ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ನಿವೃತ್ತಿ ಪಡೆದರು. ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಐರೋಪ್ಯರು ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಭಾರತೀಯ ಆಡಳಿತ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರದಿದ್ದದ್ದು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಒಂದು ಕಠಿಣ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ತಂದೊಡ್ಡಿತು. ಆಡಳಿತ ವರ್ಗದ ಭಾರತೀಕರಣವಾಗುತ್ತಿಲ್ಲವೆಂದು ಭಾರತೀಯರು ಟೀಕಿಸುತ್ತಲೇ ಇದ್ದರು. ಆಡಳಿತವರ್ಗದ ಆಯ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಹತೋಟಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಸೆಕ್ರೆಟರಿ ಆಫ್ ಸ್ಟೇಟ್ ಯಾವ ಅಧಿಕಾರವನ್ನೂ ಹೊಂದಿರಕೂಡದೆಂದು ಅವರು ವಾದಿಸಿದರು.

ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಡಳಿತಭದ್ರತೆಗೆ ಭಾರತೀಕರಣ ಬಹಳ ಸಹಾಯಕವಾಯಿತು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕಡೆಯೂ ಆಡಳಿತ ವರ್ಗದ ಒಂದು ಪಡೆಯ, ಪಾಳೆಯದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವ ಸೈನ್ಯಕ್ಕಿಂತ ಈ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ತಂಡ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಯೋಜನಕಾರಿಯಾಯಿತು. ಈ ಪಡೆಯಲ್ಲಿ ದೇಶಾಭಿಮಾನಿಗಳೂ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಭಾವನೆಯುಳ್ಳವರೂ ಅನೇಕರಿದ್ದರು. ಆದರೆ ವೈಯುಕ್ತಿಕವಾಗಿ ದೇಶಾಭಿಮಾನವಿದ್ದರೂ ಸೈನಿಕರಂತೆ ಅವರಿಗೂ ಒಂದು ಆಡಳಿತ ನಿಯಮವಿತ್ತು. ಅವಿಧೇಯತೆ, ದ್ರೋಹ ಅಥವಾ ಪ್ರತಿಭಟನೆಗಳಿಗೆ ಕ್ರೂರ ಶಿಕ್ಷೆ ಕಾದಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ಈ ಒಂದು ಆಡಳಿತವರ್ಗದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತಲ್ಲದೆ ಇದರಲ್ಲಿನ ಅಧಿಕಾರದ ಆಸೆಯಿಂದ ಇತರರಲ್ಲೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅನೀತಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಈ ಆಡಳಿತ ವರ್ಗದವರು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೂ ಜನರಿಗೂ ಮಧ್ಯಸ್ಥರಾದರು.

ದೇಶದಲ್ಲಿ ಇತರ ಉದ್ಯಮಗಳಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲದೆ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಬೇರೆ ಮಾರ್ಗವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಸರಕಾರಿ ನೌಕರಿಗೆ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ದೊರೆಯಿತು. ನ್ಯಾಯವಾದಿಗಳೂ ವೈದ್ಯರೂ ಆಗಲು ಕೆಲವರಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿದ್ದರೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಪಾದನೆಯ ಭರವಸೆ ಇರಲಿಲ್ಲ, ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ವ್ಯಾಪಾರವೆಲ್ಲ ಅನೇಕ ತಲೆಮಾರುಗಳಿಂದ ಒಂದೇ ವರ್ಗದವರ ಕೈಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಹೊಸ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದಿಂದ ವ್ಯಾಪಾರ ಅಥವಾ ಕೈಗಾರಿಕೆಗೆ ಪುರಸ್ಕಾರ ದೊರೆಯ ಲಿಲ್ಲ. ಅದರ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶವೇ ಸರ್ಕಾರಿ ನೌಕರಿ. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಪದ್ಧತಿಯೇ ಸಂಕುಚಿತ ವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಉದ್ಯೋಗಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆಯಲು ಅವಕಾಶವೂ ಬಹಳ ಕಡಿಮೆ ಇತ್ತು. ಕಾಲೇಜುಗಳ ಪದವೀಧರರು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಹೊರಬರಲಾರಂಭಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಸರ್ಕಾರದ ಆಡಳಿತ ಶಾಖೆ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರೂ ಅವರೆಲ್ಲರಿಗೂ ಸ್ಥಾನ ಕಲ್ಪಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದೆ ಪೈಪೋಟಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನೌಕರಿ ಕೊಡುವ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಸಂಸ್ಥೆಯಾಯಿತು. ಈ ಅಧಿಕಾರ ವರ್ಗ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಯಂತ್ರವಾಯಿತು. ಯಂತ್ರ ಸೂತ್ರಗಳೆಲ್ಲ ಮೇಲಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಕೈಯಲ್ಲಿದ್ದು ಬಿಗಿಯಿಂದ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಅಧಿಕಾರ ಹಂಚಲು ಇದ್ದ ದೊಡ್ಡ ಅವಕಾಶವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಭದ್ರಗೊಳಿಸುವುದಕ್ಕೂ ಅಸಮಾಧಾನಗೊಂಡ ವಿರೋಧಿಗಳನ್ನು ತುಳಿಯುವುದಕ್ಕೂ ಸರ್ಕಾರದ ನೌಕರಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳಲು ಕಾತರರಾಗಿದ್ದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪಂಗಡಗಳಲ್ಲಿ ಪೈಪೋಟಿಯನ್ನೂ ವೈಷಮ್ಯವನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದಕ್ಕೂ ದುರುಪಯೋಗಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಲೀ ಆಯೋಗ (1923): ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನು ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಕೊಡುವ ಬಗ್ಗೆ 1923ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಮಿತಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಅದರ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಲೀ ಆಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಅದಕ್ಕೇ ಲೀ ಆಯೋಗವೆಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ಅದು ಅನೇಕ ಶಿಫಾರಸುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿತು. ಭಾರತೀಯ ಲೋಕಸೇವೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಇಂಡಿಯನ್ ಪೊಲೀಸ್ ಸರ್ವಿಸ್, ಇಂಡಿಯನ್ ಫಾರೆಸ್ಟ್ ಸರ್ವಿಸ್ ಮತ್ತು ನೀರಾವರಿ ಕೆಲಸಗಳಿಗಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ ಎಂಜಿನಿಯರ್ಸ್ ಸರ್ವಿಸ್ ಇವುಗಳನ್ನು ಸೆಕ್ರೆಟರಿ ಆಫ್ ಸ್ಟೇಟ್ ಸ್ವತಃ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಸೂಚಿಸಲಾಯಿತು. ಇಂಡಿಯನ್ ಎಜುಕೇಷನಲ್ ಸರ್ವಿಸ್, ಇಂಡಿಯನ್ ವೆಟರ್ನರಿ ಸರ್ವಿಸ್ ಮತ್ತು ಇಂಡಿಯನ್ ಮೆಡಿಕಲ್ ಸರ್ವಿಸ್ (ಅಸೈನಿಕ) ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಪ್ರಾಂತದ ಮಂತ್ರಿಗಳ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಇರಬೇಕೆಂದೂ ಸಮಗ್ರ ಭಾರತದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ನೇಮಕಗಳನ್ನು ಕೂಡಲೇ ನಿಲ್ಲಿಸಬೇಕೆಂದೂ ವಿಧೇಯಕವಾಯಿತು. ಅಷ್ಟರೊಳಗೆ ಯಾರು ಯಾರು ನೇಮಕಗೊಂಡಿದ್ದರೋ ಅವರೆಲ್ಲರೂ ಸಮಗ್ರ ಭಾರತದ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳತಕ್ಕದ್ದೆಂದು ತಿಳಿಸಲಾಯಿತು. ಆದಾಗ್ಯೂ ಆಡಳಿತವರ್ಗಗಳಿಗೆ ಹೊಸದಾಗಿ ಮಾಡುವ ನೇಮಕಗಳ ಪೂರ್ಣ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಪ್ರಾಂತ ಸರ್ಕಾರಗಳಿಗಿರುತ್ತದೆಂದೂ ವಿವರಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಈ ಬದಲಾವಣೆ ಇಂಡಿಯನ್ ಮೆಡಿಕಲ್ ಸರ್ವಿಸಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸು ವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಂಸ್ಥಾನವೂ ತನ್ನ ವೈದ್ಯ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಎಷ್ಟು ಮಂದಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿತ್ತೋ ಅಷ್ಟು ಮಂದಿಯನ್ನು ಭಾರತದ ಮೆಡಿಕಲ್ ಡಿಪಾರ್ಟ್‌ಮೆಂಟ್ ಆಫ್ ದಿ ಆರ್ಮಿ ಎಂಬುದರಿಂದ ಎರವಲು ಪಡೆಯಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಭಾರತೀಕರಣ ಅತಿವೇಗದಿಂದ ಸಾಗಬೇಕೆಂದು ಲೀ ಆಯೋಗ ಶಿಫಾರಸು ಮಾಡಿತು. ಭಾರತೀಯ ಲೋಕಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಶೇ.19ರಷ್ಟು ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳಲ್ಲಿ ಐರೋಪ್ಯರನ್ನೂ ಭಾರತೀಯರನ್ನೂ ಸಮಾನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಆರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದೂ ವಿವರಿಸಲಾಯಿತು. 15 ವರ್ಷದೊಳಗಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಲೋಕಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಧ ಭಾರತೀಯರೂ ಉಳಿದರ್ಧ ಐರೋಪ್ಯರೂ ಇರುವರೆಂದು ಲೆಕ್ಕ ಹಾಕಲಾಯಿತು. ಇಂಡಿಯನ್ ಪೊಲೀಸ್ ಸರ್ವಿಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಐದು ಮಂದಿ ಐರೋಪ್ಯರಿಗೆ ಮೂರು ಮಂದಿ ಭಾರತೀಯರಂತೆ ಆಯ್ಕೆ ನಡೆಸಬೇಕಾಯಿತು. 1949ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಪೊಲೀಸ್ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಧದಷ್ಟು ಮಂದಿ ಐರೋಪ್ಯರೂ ಇನ್ನರ್ಧ ಭಾರತೀಯರೂ ಇರುವರೆಂದು ಅಂದಾಜು ಹಾಕಲಾಯಿತು. ಅರಣ್ಯ ಇಲಾಖೆಗೆ 100ಕ್ಕೆ 75 ಭಾರತೀಯರನ್ನೂ 25 ಐರೋಪ್ಯರನ್ನೂ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ನೀರಾವರಿ ಶಾಖೆಗೆ ಎಂಜಿನಿಯರನ್ನು ನೇಮಕ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವಾಗ ಸಮಾನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ಭಾರತೀಯರನ್ನೂ ಐರೋಪ್ಯರನ್ನೂ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಬಹುದಾಗಿತ್ತು.

ಕೇಂದ್ರ ಇಲಾಖೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಲೀ ಕಮಿಷನ್ ಕೆಲವು ಶಿಫಾರಸುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿತು: 1. ರಾಜಕೀಯ ಇಲಾಖೆಗೆ ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ಆಯ್ಕೆಯಾಗುವ ಒಟ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ 25 ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕು. 2. ಇಂಪೀರಿಯಲ್ ಕಸ್ಟಮ್ಸ್‌ಗೆ ಅರ್ಧಕ್ಕಿಂತ ಕಡಿಮೆ ಇಲ್ಲದಂತೆ ಭಾರತೀಯರನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. 3. ಉನ್ನತ ಟೆಲಿಗ್ರಾಫ್ ಮತ್ತು ವೈರ್‌ಲೆಸ್ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಶೇ.25 ಜನರನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲೂ ಶೇ. 75ರಷ್ಟು ಜನರನ್ನು ಭಾರತದಲ್ಲೂ ನೇಮಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. 4 ರೈಲ್ವೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟು ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ರನ್ನು ಶೇ.75ರಷ್ಟಕ್ಕೆ ಏರಿಸಿ, ಉಳಿದ ಶೇ.25ರಷ್ಟು ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಆರಿಸ ಬೇಕು. ಅಲ್ಲದೆ ನೌಕರರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಬಳವನ್ನೂ ಇತರ ಅನುಕೂಲಗಳನ್ನೂ ಒದಗಿಸ ಬೇಕೆಂದೂ ಈ ಸಮಿತಿ ಸರಕಾರಕ್ಕೆ ತಿಳಿಸಿತು. ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಐರೋಪ್ಯರೂ ಅವರ ಪತ್ನಿಯರೂ ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕು ಬಾರಿ ಹೋಗಿ ಬರುವುದಕ್ಕೂ ಅವಕಾಶವಿತ್ತು. ಅವರಿಗೆ ಐರೋಪ್ಯ ವೈದ್ಯರ ಸೌಲಭ್ಯ ದೊರೆಯುವಂತೆ ಆಯಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿರುವಾಗ ಸಿವಿಲ್ ಸದಸ್ಯ ಸತ್ತರೆ ಅವನ ಪತ್ನಿಯನ್ನು ಸರಕಾರವೇ ತನ್ನ ಖರ್ಚಿನಿಂದ ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಭಾರತೀಯ ಲೋಕಸೇವೆಯ ಅಧಿಕಾರಿ ಉನ್ನತ ದರ್ಜೆ ಮುಟ್ಟಿದರೆ ಆತನ ವಿಶ್ರಾಂತಿ ವೇತನ ಜಾಸ್ತಿಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕುಟುಂಬ ಪಿಂಚಣಿ ನಿಧಿ ಯೋಜನೆ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗ ವಿರಬೇಕೆಂದು 1919ರ ಕಾಯಿದೆ ಸೂಚಿಸಿತು. ಆದರೆ ಅದು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಲೀ ಆಯೋಗವೂ ಕೂಡಲೇ ಒಂದು ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗ ರಚಿತವಾಗಬೇಕೆಂದು ಶಿಫಾರಸು ಮಾಡಿತು.

ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಕಾಯಿದೆ (1935): 1935ರ ಮಸೂದೆ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಮುಂದೆ ಚರ್ಚೆಗೆ ಬಂದಾಗ, ಅದು ಕಾಯಿದೆಯಾಗುವ ಸೂಚನೆಗಳನ್ನು ಕಂಡ ಭಾರತೀಯ ನೌಕರರು ಹೊಸದಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಳ್ಳಲಿದ್ದ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳಿಗೆ ಎಲ್ಲಿ ಧಕ್ಕೆ ಬರುವುದೋ ಎಂದು ಹೆದರಿ ತಮಗೆ ಸರಿಯಾದ ರಕ್ಷಣೆಗಳನ್ನು ಕೊಡಬೇಕೆಂದು ಮನವಿ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ 1935ರ ಕಾಯಿದೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಲೋಕ ಸೇವೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಕೆಲವು ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ನಡೆಯುವ ಎಲ್ಲ ನೇಮಕಗಳಿಗೂ ಒಂದು ರೀತಿಯಾದ ಹೊಸ ರೂಪ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ನೌಕರರು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ರಿಯಾಯಿತಿಗಳನ್ನೂ ಮಾನ್ಯ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಸಂವಿಧಾನ ಕಾಯಿದೆಯಲ್ಲಿ ನಮೂದಿಸಲಾಗಿರುವ ಭಾರತೀಯ ಲೋಕಸೇವಾ ಸದಸ್ಯರ ಹಕ್ಕು ಬಾಧ್ಯತೆಗಳನ್ನೂ ಅವರ ನ್ಯಾಯಬದ್ಧವಾದ ಅಭಿರುಚಿಗಳನ್ನೂ ರಕ್ಷಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ಲನಿಗೂ ಪ್ರಾಂತದ ಗವರ್ನರುಗಳಿಗೂ ವಿಶೇಷವಾದ ಅಧಿಕಾರ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ನೌಕರನೂ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಇಚ್ಛೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ತನ್ನ ನೌಕರಿ ಹೊಂದಿರಬಲ್ಲನೆಂದು ವಿವರಿಸಲಾಯಿತು. ನೌಕರನ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸಿದ್ದಾದರೆ ಅವನಿಗೆ ಪರಿಹಾರ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅನ್ಯಾಯವಾಗಿ ಯಾರನ್ನಾದರೂ ನೌಕರಿಯಿಂದ ತೆಗೆದು ಹಾಕಿದರೆ ಆ ಆಜ್ಞೆಯ ಕ್ರಮಬದ್ಧತೆಯನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸಿ ನ್ಯಾಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಹೋಗಬಹುದಿತ್ತು. ನೇಮಕ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಅಧಿಕಾರಿಗಿಂತ ಕಡಿಮೆ ಅಧಿಕಾರವುಳ್ಳವನು ಯಾವ ನೌಕರನನ್ನು ಕೆಲಸದಿಂದ ತೆಗೆದುಹಾಕುವ ಹಕ್ಕು ಪಡೆದಿರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ಕೃತ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಆತನಿಂದ ಸಮಜಾಯಿಷಿ ಕೇಳಿ ಪಡೆಯುವವರೆಗೆ ಯಾವ ನೌಕರನನ್ನು ತೆಗೆಯುವಂತೆಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಅವನನ್ನು ಕೆಳದರ್ಜೆಗೆ ಇಳಿಸುವಂತೆಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಫೆಡರಲ್ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಲೋಕಸೇವೆಗೆ ನೌಕರರನ್ನು ನೇಮಕಮಾಡುವ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ಲನಿಗೆ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಆತನು ಭಾರತೀಯ ಲೋಕಸೇವೆ, ಪೊಲೀಸ್ ಇಲಾಖೆ ಮತ್ತು ವೈದ್ಯ ಇಲಾಖೆಗಳಿಗೆ (ಅಸೈನಿಕ) ನೇಮಕ ಮಾಡುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ರೈಲ್ವೆ ಇಲಾಖೆಗೆ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸುವಾಗ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಫೆಡರಲ್ ರೈಲ್ವೆಗೆ ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ರೈಲ್ವೆಯಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳಿಗೆ ನೇಮಕ ಮಾಡುವಾಗ ಫೆಡರಲ್ ರೈಲ್ವೆ ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗದ ಸಲಹೆ ಪಡೆಯಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಯಾವ ಅಧಿಕಾರಿಯೊಂದಿಗಾಗಲಿ ವ್ಯವಹರಿಸುವಾಗ ಸೆಕ್ರೆಟರಿ ಆಫ್ ಸ್ಟೇಟ್, ಗವರ್ನರ್-ಜನರಲ್ ಮತ್ತು ಗವರ್ನರುಗಳು ಸಮಾನವಾದ ಅಧಿಕಾರ ಹೊಂದಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ನೊಂದ ನೌಕರರು ತಮ್ಮ ಅಹವಾಲುಗಳನ್ನು ಗವರ್ನರ್, ಗವರ್ನರ್-ಜನರಲ್ ಅಥವಾ ಸೆಕ್ರೆಟರಿ ಆಫ್ ಸ್ಟೇಟ್ ಇವರಿಗೆ ಸಲ್ಲಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಯಾರಿಗಾದರೂ ಅನ್ಯಾಯವಾಗಿದ್ದರೆ ಅವರಿಗೆ ಸೆಕ್ರೆಟರಿ ಪರಿಹಾರ ಕೊಡಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ನೌಕರರ ಸಂಬಳ ಸಾರಿಗೆ ಮತ್ತು ವಿಶ್ರಾಂತಿ ವೇತನ-ಇವುಗಳಾವುವೂ ಶಾಸನ ಸಭೆಗಳ ಮತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ನಿವೃತ್ತಿ ವೇತನವನ್ನು ಭಾರತದ ಬೊಕ್ಕಸದಿಂದ ಕೊಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಭಾರತೀಯ ಸೈನಿಕನ ವಿಧವೆ ಹಾಗೂ ಅನಾಥರ ಸಂಚಿತನಿಧಿ, ಉನ್ನತಸೇವಾ (ಭಾರತೀಯ) ಸಂಸಾರದ ನಿವೃತ್ತಿವೇತನದ ನಿಧಿ ಮತ್ತಿತರ ಸಂಚಿತ ನಿಧಿಗಳನ್ನು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಿಂದ ನೇಮಕವಾದ ಕಮಿಷನರುಗಳ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಷ್ಟಲ್ಲದೆ 1935ರ ಕಾಯಿದೆ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಫೆಡರಲ್ ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗವಿರಬೇಕೆಂದೂ ಸೂಚಿಸಿತು. ಎರಡು-ಮೂರು ಪ್ರಾಂತಗಳ ಉಪಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ಸಂಯುಕ್ತ ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗವಿರಬೇಕೆಂದೂ ಅದು ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಫೆಡರಲ್ ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗದಲ್ಲಿರಬೇಕಾದ ಸದಸ್ಯ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಗವರ್ನರ್-ಜನರಲ್ಲನೂ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಪ್ರಾಂತ ಗವರ್ನರುಗಳೂ ನಿರ್ಣಯಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಅರ್ಧದಷ್ಟು ಸದಸ್ಯರು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯ ಪಕ್ಷ ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳವರೆಗಾದರೂ ನೌಕರಿಯಲ್ಲಿರಬೇಕಾಗಿತ್ತು.

ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ: ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಕಾಯಿದೆಯ ಹತ್ತನೆಯ ಪ್ರಕರಣದ ಪ್ರಕಾರ ಇಂಡಿಯನ್ ಸಿವಿಲ್ ರದ್ದಾಯಿತು. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಪರಿಹಾರ ಕೊಡಬೇಕೆಂದು ವಾದವನ್ನು ಸರ್ದಾರ್ ಪಟೇಲರು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೆ ಐರೋಪ್ಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನಿವೃತ್ತಿಗೊಳಿಸಿ ಅವರಿಗೆ ಪರಿಹಾರ ಕೊಡತಕ್ಕದ್ದೆಂದೂ ಭಾರತೀಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ತಮ್ಮ ಸೇವಾವಧಿ ಮುಗಿಯುವವರೆಗೂ ಮುಂದುವರಿಯತಕ್ಕದ್ದೆಂದೂ ತೀರ್ಮಾನವಾಗಿ ಇವರಿಗೆ ಕೆಲವು ವಿನಾಯಿತಿಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಾಯಿತು. ರದ್ದಾದ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಇಂಡಿಯನ್ ಅಡ್ಮಿನಿಸ್ಟ್ರೇಟಿವ್ ಸರ್ವಿಸ್ (ಐಎಎಸ್) ಎಂಬ ಹೊಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ರಚನೆಯಾಯಿತು.

ಭಾರತದ ಹೊಸ ರಾಜ್ಯಾಂಗದಲ್ಲಿ ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗಗಳು: ಭಾರತದ ಹೊಸ ಸಂವಿಧಾನ ಲೋಕಸೇವೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದೆ. ರಾಜ್ಯಾಂಗದ 309ನೆಯ ಅನುಚ್ಛೇದದ ಪ್ರಕಾರ ಶಾಸಕಾಂಗ ಆಡಳಿತ ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ನೌಕರರನ್ನು ಆರಿಸಿ ಕೊಳ್ಳುವ ವಿಧಾನವನ್ನು ಸುಧಾರಿಸಿ, ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಸಹಾಯ ಸಹಕಾರಗಳಿಂದ ಲೋಕಸೇವೆಗಳಿಗೆ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿಕೊಂಡು ಅವರ ಸೇವಾನಿಯಮಾವಳಿ ಮತ್ತಿತರ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ವಿಮರ್ಶಿಸಿ, ನಿರ್ಣಯ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿದೆ. ಶಾಸಕಾಂಗ ಇನ್ನಷ್ಟು ಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ರಾಷ್ಟ್ರಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಲೀ ಗವರ್ನರ್ ಆಗಲೀ ನೌಕರರ ಕ್ಷೇಮಾಭ್ಯುದಯಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಅವರ ಆಯ್ಕೆಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ನಿಯಮವನ್ನು ರಚಿಸುವುದು ಅವರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಿಟ್ಟದ್ದಾಗಿದೆ. 310ನೆಯ ಅನುಚ್ಛೇದದ ಪ್ರಕಾರ, ರಕ್ಷಣಾ ಇಲಾಖೆಯಾಗಲೀ ಭಾರತದ ಇನ್ನಾವ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಾಗಲೀ ಕೆಲಸಮಾಡುವ ವ್ಯಕ್ತಿ ರಾಷ್ಟ್ರಾಧ್ಯಕ್ಷರ ಇಚ್ಛೆಗನು ಸಾರವಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಬೇಕು. ಸಂಸ್ಥಾನದ ಲೋಕ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯೂ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಗವರ್ನರ್ ಸುಪ್ರೀತನಾಗುವಂತೆ ತನ್ನ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ನಿರ್ವಹಿಸಬೇಕು. 311ನೆಯ ಅನುಚ್ಛೇದದ ಪ್ರಕಾರ ಕೇಂದ್ರದ ಲೋಕಸೇವೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅಥವಾ ಸಮಗ್ರ ಭಾರತದ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅಥವಾ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತ ವರ್ಗದಲ್ಲಿರುವ ಯಾವ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನಾಗಲೀ ಸರಿಯಾದ ಕಾರಣವಿಲ್ಲದೆ ಕೆಲಸದಿಂದ ತೆಗೆಯುವಂತಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಗಳನ್ನು ಕೊಡಲು ಸಾಕಷ್ಟು ಅವಕಾಶ ಕೊಡದೆಯೂ ಯಾವ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನಾಗಲೀ ಕೆಲಸದಿಂದ ತೆಗೆಯುವಂತಿಲ್ಲ. ಅವನನ್ನು ಆಗಿನ ಸ್ಥಾನಮಾನದಿಂದ ಕೆಳದರ್ಜೆಗೆ ಇಳಿಸು ವಂತೆಯೂ ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕಳ್ಳರಿಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರದ್ರೋಹಿಗಳಿಗೂ ಇದು ಅನ್ವಯಿಸುವುದಿಲ್ಲ.

ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗಗಳು: 315ನೆಯ ಅನುಚ್ಛೇದದ ಪ್ರಕಾರ ಭಾರತದ ಒಕ್ಕೂಟಕ್ಕೆ ಒಂದು ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗವೂ ಪ್ರತಿ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೂ ಒಂದು ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗವೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಎರಡು ಅಥವಾ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ರಾಜ್ಯಗಳು ಒಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿ ತಮಗೆ ಒಂದೇ ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗ ಸಾಕೆಂದು ಹೇಳಿ, ಆ ರಾಜ್ಯಗಳ ಶಾಸನಾಂಗಗಳು ಒಂದು ನಿರ್ಣಯಮಾಡಿ ಕೇಂದ್ರಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರೆ, ಸಂಸತ್ತು ಆ ನಿರ್ಣಯದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಆಜ್ಞೆಹೊರಡಿಸಿ, ಸಂಯುಕ್ತ ರಾಜ್ಯ ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗ ಸ್ಥಾಪಿಸಬಹುದು. ರಾಜ್ಯಪಾಲರ ಮನವಿಯ ಮೇಲೆ ಕೇಂದ್ರ ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗವೇ ರಾಷ್ಟ್ರಾಧ್ಯಕ್ಷರ ಅಪ್ಪಣೆ ಪಡೆದು, ರಾಜ್ಯದ ಕೆಲಸವನ್ನೂ ನಿರ್ವಹಿಸಬಹುದು. 316ನೆಯ ಅನುಚ್ಛೇದದ ಪ್ರಕಾರ ಒಕ್ಕೂಟದ ಆಯೋಗದ ಅಥವಾ ಸಂಯುಕ್ತ ಆಯೋಗದ ಅಧ್ಯಕ್ಷನನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಾಧ್ಯಕ್ಷರೂ ರಾಜ್ಯದ ಆಯೋಗದ ಅಧ್ಯಕ್ಷನನ್ನು ರಾಜ್ಯಪಾಲರೂ ನೇಮಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಪ್ರತಿ ಆಯೋಗದ ಅರ್ಧದಷ್ಟು ಸದಸ್ಯರೂ ತಾವು ಅದರ ಸದಸ್ಯರಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಮುನ್ನ 10 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕೇಂದ್ರ ಸರಕಾರದಲ್ಲೂ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲೂ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿರಬೇಕು. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಸದಸ್ಯನೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ 6 ವರ್ಷ ಕಾಲ ಆ ಪದವಿಯಲ್ಲಿರಬಹುದು. (ಬಿ.ಎಂ.)

ಇಂಡೊ–ಚೀನದ ಇತಿಹಾಸ: ಇಂಡೊ–ಚೀನದ ಮೇಲ್ಮೈ ಲಕ್ಷಣಕ್ಕೂ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೂ ನೇರ ಸಂಬಂಧವಿದೆ. ಇದರ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಗಳು ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣವಾಗಿ ಹಬ್ಬಿರುವುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಜನಪ್ರವಾಹವೂ ಇದೇ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲೇ ಹರಿದಿದೆ. ಸಯಾಮೀ ಜನ ಮೆನಾಂಗ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲೂ ಲಾವೋಸ್ ಜನ ಮೆಕಾಂಗ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲೂ ಅನ್ನಾಮಿಗಳು ಚೀನ ಕಡಲ ಕರೆಯಲ್ಲೂ ಹರಡಿಕೊಂಡರು. ಇವರು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿದ್ದ ಖ್ಮೇರ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನೂ ಚಾಮ್ ಆಡಳಿತವನ್ನೂ ಉರುಳಿಸಿದರು. ಪೂರ್ವ ಇಂಡೊ–ಚೀನದಲ್ಲಿ ಪರ್ವತಗಳು ಹಿಂದುಳಿದ ಜನಾಂಗಗಳ ತೊಟ್ಟಿಲುಗಳಾಗಿವೆ. ಬಯಲುಪ್ರದೇಶಗಳ ಜನರೇ ಹೆಚ್ಚು ಮುಂದುವರಿದಿದ್ದಾರೆ. ಅಧಿಕಾರ ಪ್ರಭಾವಗಳೆಲ್ಲ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಅವರ ಕೈಯಲ್ಲೇ ಇವೆ. ಈಗಿನ ಇಂಡೊ–ಚೀನದ ಜನಜೀವನದ ಮೇಲೆ ಇಂಡೊನೇಷ್ಯನ್, ಭಾರತೀಯ ಹಾಗೂ ಚೀನಿ ನಾಗರಿಕತೆಗಳು ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿವೆ. ಪೂರ್ವಪರ್ವತದ ಮಾಯ್ ಜನದ ಮೇಲೆ ಇಂಡೊನೇಷ್ಯದ ಪ್ರಭಾವವೂ ದಕ್ಷಿಣದ ಚಾಂ ಮತ್ತು ಖ್ಮೇರ್‌ಗಳ ಮೇಲೆ ಭಾರತದ ಪ್ರಭಾವವೂ ಅನ್ನಾಮಿ ಜನರ ಮೇಲೆ ಚೀನಿ ಪ್ರಭಾವವೂ ಬಿದ್ದಿವೆ.

ಮೊತ್ತಮೊದಲು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ ಜನಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಲಾಯಿಡ್, ನೆಗ್ರಿಟೋ, ಮೆಲನೇಸಿಯಡ್ ಮತ್ತು ಇಂಡೊನೇಷ್ಯನ್ ಇವು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಮೊದಲಿನ ಮೂರು ಜನಾಂಗಗಳೂ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ನವ ಶಿಲಾಯುಗದ ನಡುವಣ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದವು. ಕೊನೆಯ ಇಂಡೊನೇಷ್ಯನ್ ಜನಾಂಗ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು. 2500 – 1500 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ತಳವೂರಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವರಿಂದಲೇ ನವ ಶಿಲಾಯುಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ಸ್ಥಿತಿ ಕೆಲ ಶತಮಾನ ಕಳೆದ ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು.

ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ಬಹು ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಚೀನೀಯರು ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.300ರಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೇ ಇಲ್ಲಿ ಚೀನೀಯರು ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಅನೇಕ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದರೆಂಬ ಐತಿಹ್ಯವಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಹಾನ್ ರಾಜವಂಶದ ಕಾಲಕ್ಕೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 206–209)ಚೀನಿಯರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಕಷ್ಟ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದ್ದ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಮಾರ್ಗದ ಬದಲು ಸಮುದ್ರ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದರು. ಈಗಿನ ಇಂಡೊ–ಚೀನದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಈ ಮಾರ್ಗದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲೇ ಇದ್ದುದ್ದರಿಂದ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಚೀನದೊಡನೆ ಇವುಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಯಿತು. ಪೂರ್ವದ ಹಾನ್ ವಂಶಜರು (ಪ್ರ.ಶ.26–221) ಟಾಂಕಿನ್ ಅಥವಾ ಈಗಿನ ಉತ್ತರ ವಿಯೆಟ್ನಾಂ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಚೀನೀ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿದರು.

ಮುಂದಿನ ಪ್ರಬಲ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಬಂಧ ಭಾರತದ್ದು. ಭಾರತೀಯರು ನೆಲ ಮತ್ತು ಜಲಮಾರ್ಗದಿಂದ ಇಂಡೊ–ಚೀನ ತಲಪಿದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1–2ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ. ಬ್ರಹ್ಮಪುತ್ರ ಕೊಳ್ಳದಿಂದ ಟಾಂಕಿನ್‌ವರೆಗಿನ ಭೂಮಾರ್ಗ ತೀರ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಪುರಾತನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಅನ್ನಾಂ ಚೀನಗಳೊಡನೆ ಪೂರ್ವಭಾರತದ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧವಿತ್ತು. ಉತ್ತರ ಬರ್ಮಾದ ಯುನ್ನಾನ್ ಪ್ರಾಂತ ಗಾಂಧಾರವೆಂಬ ಹಿಂದೂ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಸಾಕಷ್ಟು ಪರಿಚಿತವಿತ್ತು. ಪ್ರಸಕ್ತದ ಆರಂಭ ಕಾಲದಿಂದ ಇಂಡೊ–ಚೀನದ ಕರಾವಳಿಯ ನಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಹಿಂದು ರಾಜಮನೆತನಗಳ ಇತಿಹಾಸ ಸಾಕಷ್ಟು ದೊರೆತಿವೆ.

ಫೂನಾನ್: ಕಾಂಬೋಡಿಯದ ತೀರ ಪ್ರಾಚೀನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಚೀನಿಯರು ಫೂನಾನ್ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಮೊದಲಿನ ಹಿಂದು ಅರಸನ (ಹ್ಯೂನ್ ಟಿಯನ್) ಹೆಸರು ಕೌಂಡಿನ್ಯ. ಚೀನೀ ರಾಜವಂಶ ಚರಿತ್ರೆಯಿಂದ ಫೂನಾನ್ ರಾಜ್ಯ ಚಂಪಾರಾಜ್ಯದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಇದೆ. ಕೋಟೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅನೇಕ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಈ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿ ಭದ್ರ ಮನೆಗಳೂ ಅರಮನೆಗಳೂ ಇವೆ. ಜನ ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದವರು, ಕುರೂಪಿಗಳು, ತೀರ ಸಾಧುಗಳು. ತುಡುಗು ಕಳವುಗಳು ಇವರಿಗೆ ಗೊತ್ತಿಲ್ಲ. ಇವರು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬೇಸಾಯಗಾರರು. ಆಭರಣ ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ತುಂಬ ಆಸಕ್ತಿಯುಳ್ಳವರು. ಬೆಳ್ಳಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಊಟಕ್ಕೆ ಬಳಸುವವರು. ಬೆಳ್ಳಿ, ಬಂಗಾರ, ಮುತ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಸುಗಂಧ ದ್ರವ್ಯಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕರಗಳನ್ನು ಕೊಡುವವರು. ಇವರ ಹತ್ತಿರ ಬಹಳ ಗ್ರಂಥಗಳಿದ್ದು ವಾಚನಾಲಯಗಳೂ ಇವೆ. ತಮ್ಮ ಭಾಷೆಗೆ ಭಾರತದ ಲಿಪಿಯೊಂದನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಲಗ್ನ, ಶ್ರಾದ್ಧ ಮುಂತಾದ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳು ಚಂಪಾದೇಶದ ಜನರ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳಂತೆಯೇ ಇವೆ.

ಅನೇಕ ಚೀನಿ ವರದಿಗಳಿಂದಲೂ ಅಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಿಂದಲೂ ಫೂನಾನ್ ಮೇಲೆ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಇತ್ತೆಂಬುದು ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಅರಸರು ಕೌಂಡಿನ್ಯ, ಜಯವರ್ಮ, ಗುಣವರ್ಮ ಮೊದಲಾದ ಹಿಂದು ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಅರಸರು ಚೀನದೊಡನೆ ನಿಕಟ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಬಂಧವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇವರ ಹೆಸರುಗಳ ಚೀನೀ ರೂಪಾಂತರಗಳು ಚೀನೀ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಭಾರತದ ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮಗಳು ಫೂನಾನ್‌ನಲ್ಲಿಯೂ ವರ್ಧಿಸಿದವು. ಭಾರತೀಯ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಗಳೂ ಪೌರಾಣಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಪರಂಪರೆಗಳೂ ಇಲ್ಲೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿದ್ದವು. ಸಂಸ್ಕೃತ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಶಿಲ್ಪಕಲೆ, ವರ್ಣಾಶ್ರಮ ಧರ್ಮವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇವು ತಮ್ಮ ವಿಶಾಲರೂಪದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲೂ ಊರ್ಜಿತವಾದವು. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಿಚ್ಚಳವಾಗಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಒಡಮೂಡಿತು.

ಕಂಬುಜ: ಅನಂತರ ಬೆಳೆದ ಕಂಬುಜ ರಾಜ್ಯ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಅತ್ಯುಚ್ಚ ಶಿಖರಕ್ಕೆ ಮುಟ್ಟಿಸಿತು. ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಬೆಳೆದದ್ದಲ್ಲದೆ ಈಗಿನ ಸಯಾಂ ಅಥವಾ ಥೈಲೆಂಡನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ನೂರಾರು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು 8–15ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಹಿಂದು ಅರಸರ ವೈಭವವನ್ನು ಸಾರುತ್ತವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಅರಸನಾದ ಶ್ರುತವರ್ಮನಿಂದ (4ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಇಲ್ಲಿನ ಇತಿಹಾಸ ಲಭ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಶ್ರುತವರ್ಮನ ಮಗ ಶ್ರೇಷ್ಠವರ್ಮ ಶ್ರೇಷ್ಠಪುರವೆಂಬ ನಗರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಪಕ್ಕದ ಲಿಂಗಪರ್ವತದಲ್ಲಿ (ಈಗಿನ ವಾಟ್ ಪೂ ಬೆಟ್ಟ) ಈ ಅರಸರ ಕುಲದೇವತೆಯಾದ ಭದ್ರೇಶ್ವರ ಶಿವನ ದೇವಾಲಯವಿತ್ತು.

637–74ರ ತನಕ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಒಂದನೆಯ ಜಯವರ್ಮನವರೆಗೆ ಇಲ್ಲಿನ ಇತಿಹಾಸ ವನ್ನರಿಯುವುದಕ್ಕೆ ಸಾಕಷ್ಟು ದಾಖಲೆಗಳಿವೆ. ಮುಂದೆ ಒಂದು ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪುರಾವೆಗಳಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಭದ್ರವಾಗಿಯೇ ಉಳಿಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಚೀನ ಭಾರತಗಳೊಡನೆ ಈ ದೇಶ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಬಂಧ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿತ್ತು. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟವೇರಿದ ಎರಡನೆಯ ಜಯವರ್ಮನಿಂದ ಮುಂದಕ್ಕೆ ಪುನಃ ಕಂಬುಜರ ಇತಿಹಾಸ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಅರಸ ತುಂಬ ಜನಪ್ರಿಯನಾಗಿದ್ದ. ಈತನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ರಾಜಧಾನಿಗಳಿದ್ದುವು. ಕಂಬುಜದ ಪ್ರಮುಖ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನೂ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನೂ ಈತ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಕಾಂಬೋಡಿಯದ ಜನಪದ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಈತನಿಗೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮನಿಗಿರುವಂಥದೇ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಆಂಕೋರ್‌ವಾಟ್ ಕಟ್ಟಡ ಈತನದೇ ಎಂಬ ಊಹೆಯಿದೆ. ಈತ ಕಂಬುಜ ರಾಜೇಂದ್ರನೆಂಬ ಬಿರುದು ಧರಿಸಿದ. ಕಂಬು ಎಂಬ ಸೂರ್ಯವಂಶದ ಅರಸನಿಂದ ಈತನ ವಂಶ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಈತನ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಇವನಿಂದ ಮುಂದಿನ ಅರಸರೆಲ್ಲ ಕಂಬುಜೇಶ್ವರರೆಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರು.

ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದಿಗೆ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯನ್ನು ಕಂಬುಜದ ಜನ ತಮಗೆ ಬೇಕಾದಂತೆ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಸ್ಥಾನಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯದೊಂದಿಗೆ ಭಾರತೀಯ ಕಲೆ ಸುಂದರವಾಗಿ ಮೇಳಗೊಂಡಿತು. ಆಂಗ್ಕೋರದ ಕಟ್ಟಡ ಪರಂಪರೆಗೆ ಸೇರಿದ್ದಾದರೂ

ಭಾರತೀಯತೆಯೇ ಅದರ ಜೀವಾಳ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಬ್ಬುಗೆಯೊಂದಿಗೆ ರಾಜ್ಯವೂ ವಿಸ್ತಾರವಾಯಿತು. 863ರ ಚೀನಿ ಬರೆಹಗಳಿಂದ ಖ್ಮೇರ್ ರಾಜ್ಯ ಇಡೀ ಇಂಡೊ-ಚೀನ ವನ್ನಲ್ಲದೆ ದಕ್ಷಿಣ ಯೂನಾನ್‌ವರೆಗೂ ಮುಟ್ಟಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಖ್ಮೇರರು ಬಲಾಢ್ಯರಿದ್ದು ಇತರ ಅರಸರಿಂದ ಕಪ್ಪವನ್ನೆತ್ತುತ್ತಿದ್ದರು ಎನ್ನುವುದು ಅರಬರ ಬರೆಹಗಳಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗುವ ಸಂಗತಿ.

ಕಂಬುಜದ ರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಭಾರತೀಯ ಪರಂಪರೆಯಂತೆ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಆಧಾರವಾಗಿದ್ದುವು. ಅರಸರಿಗೆ ಸಚಿವರೂ ಮಂತ್ರಿಗಳೂ ಆಚಾರ್ಯರೂ ಸಲಹೆ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅನೇಕ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇವುಗಳ ಆಡಳಿತ ಸುಬೇದಾರರಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ತಾಮ್ರಪುರ, ಧ್ರುವಪುರ, ವಿಕ್ರಮಪುರ, ಶ್ರೇಷ್ಠಪುರ ಮುಂತಾದುವು ಇಲ್ಲಿನ ಊರುಗಳ ಹೆಸರುಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಊರುಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಕೋಟೆಗಳಿದ್ದುವು. ವಿಪ್ರಶಾಲೆ (ವಿದ್ವಜ್ಜನರ ಸಮಿತಿ), ಸರಸ್ವತಿ (ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಶಾಲೆ), ಪುಸ್ತಕಾಶ್ರಮ (ವಾಚನಾಲಯ), ಸತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಆರೋಗ್ಯಶಾಲೆಗಳೇ ಮುಂತಾದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಪ್ರತಿ ಊರಿನಲ್ಲೂ ಇದ್ದುವು. ಮುಖ್ಯ ಮಾರ್ಗಗಳಲ್ಲೂ ಕೂಟಗಳಲ್ಲೂ ವಸತಿ ಗೃಹಗಳು (ಧರ್ಮಶಾಲೆ) ಇದ್ದವು.

ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಬುಜ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆ ಪಡೆಯಿತು. ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯಂತೂ ಶಿಖರಕ್ಕೆ ಏರಿದ್ದನ್ನು ಆಂಕೋರ್‌ವಾಟ್ ಮತ್ತು ಆಂಕೋರ್‌ಥಾಮ್ ಸಾರುತ್ತವೆ. ಹೀಗೆ ಸುಮಾರು ಆರು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ವೈಭವದಿಂದಿದ್ದ ಮೇಲೆ ಈ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವದಿಂದ ಅನ್ನಾಂ ಧಾಳಿಗಾರರೂ ಪಶ್ಚಿಮದಿಂದ ಥಾಯ್ ಆಕ್ರಮಣಕಾರರೂ ನುಗ್ಗಿ ಇದನ್ನು ಹಾಳುಗೆಡವಿದರು. ಹೀಗೆ ಅರಸರ ಬಲ ಕುಗ್ಗುತ್ತ ನಡೆದು 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರು ಇಲ್ಲಿಯ ರಾಜ್ಯದ ಸೂತ್ರಧಾರರಾದರು. ಆದರೆ ಮೊದಲಿನ ಅರಸರ ಯುದ್ಧ ವಿಜಯಗಳ ಸ್ಮಾರಕಗಳೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ದಾನ ದತ್ತಿಗಳೂ ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಭಯ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ಈ ಜನ ಅರಗಿಸಿಕೊಂಡ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಥೆಯನ್ನೇ ಸಾರುತ್ತವೆ.

ಚಂಪ: ಕಾಂಬೋಡಿಯದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಚಂಪ (ಅನಂತರ ಇದು ಅನ್ನಾಂನ ಒಂದು ಭಾಗವಾಯಿತು) ಎಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ಹಿಂದು ರಾಜ್ಯ ಅನೇಕ ಶತಕಗಳ ಕಾಲ ಘನತೆಯಿಂದ ಮೆರೆಯಿತು. ಚೀನಿಯರು ಈ ನಾಡನ್ನು ಲಿನ್‌ಯಿ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಚಿನ್ ವಂಶದ ಮೊದಲನೆಯ ಅರಸನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಲಿನ್‌ಯಿ ಜನ ಫೂನಾನದ ಬೆಂಬಲದೊಂದಿಗೆ ಚೀನಿ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಮೂರನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮಾರನಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಈ ರಾಜ್ಯ 15ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಬಾಳಿತು. ಚಂಪ ದೇಶದವರನ್ನು ಚೀನಿಯರು ಚಾಮ್ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ದೇಶದ ಜನರ ನಡೆನುಡಿಗಳು ಚೀನಿ ವೃತ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾಗಿವೆ. ಭದ್ರವರ್ಮನೆಂಬ ಅರಸರ ಬಗ್ಗೆ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಈತ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಭದ್ರೇಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನವೊಂದಿದೆ. ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ನಾಗದೇವತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ವರ್ಣನೆಯಿದೆ. ನಾಗಶಿವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಚಂಪಾದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಯೂರಿತೆನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಇದೊಂದು ಉದಾಹರಣೆ. 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಚೀನಿ ಪ್ರವಾಸಿಗ ಮಾ-ತ್ವಾನ್-ಲಿನ್ ಈ ದೇಶವನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿ ಇಲ್ಲಿನ ನಡೆನುಡಿಗಳು ಫೂನಾನ್‌ನಲ್ಲಿರುವಂತೆಯೆ ಇವೆಯೆಂದು ಬಣ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳಿದ್ದುವು. ಇವರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಪತಿಗಳನ್ನು ತಾವೇ ಆರಿಸುವ ಅಧಿಕಾರವಿತ್ತು. ಅನೇಕ ವಂಶಗಳ ಅರಸರು ಅಮರಾವತಿ, ಪಾಂಡುರಂಗ, ಶ್ರೀವಿಜಯ, ಕೌಠಾರ ಮುಂತಾದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರಾಜಧಾನಿಗಳಿಂದ ಈ ದೇಶವನ್ನಾಳಿದರು. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಚೀನದೊಂದಿಗೆ ಚಕಮಕಿಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುವು. ಮಂಗೋಲರು, ಕಂಬುಜರು, ಥಾಯ್ ಜನ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ಕೊನೆಗೊಮ್ಮೆ ಈ ರಾಜ್ಯ ಬಲಹೀನವಾಯಿತು. ಅನ್ನಾಂನ ಜನ ಬಂದು ಇಲ್ಲಿನ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನೂ ಫಲವತ್ತಾದ ಕೊಳ್ಳಗಳನ್ನೂ ವಿಧ್ವಂಸ ಗೊಳಿಸಿದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೀರ್ತಿಸ್ತಂಭಗಳಂತಿದ್ದ ಎಷ್ಟೋ ಸ್ಥಳಗಳು ನಿರ್ನಾಮವಾದವು. ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ ಅನೇಕ ತಂಡಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿ ಹೊಸ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದುವು. ಈಗ ಅಳಿದುಳಿದ ಪಾಳು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಘನತೆವೆತ್ತ ಹಿಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಗತವೈಭವದ ಮೂಕ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿ ನಿಂತಿವೆ.

ಮಲಯ ದ್ವೀಪಕಲ್ಪದಲ್ಲಿ 775ರಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಶೈಲೇಂದ್ರ ವಂಶದ ಅರಸರು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರದ ಮಹತ್ತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆಯುಳ್ಳವರಾಗಿದ್ದರು. ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಅನೇಕ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸತ್ತೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಅನ್ನಾಂ, ಕಾಂಬೋಡಿಯಗಳ ಮೇಲೂ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದರು. ಅನಂತರ ಬಂದ ಮಜಪಹಿತ್ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಜಾವಾ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳೂ ಈ ರಾಜ್ಯ ಹವ್ಯಾಸದ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿ ಇಂಡೊ-ಚೀನದಲ್ಲಿಯ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದುವು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಚೀನಿ ಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳೆದದ್ದು 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ, ಮಂಗೋಲರು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೇಲೆ. 1257-58ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಅನ್ನಾಂ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಮುಂದೆ ಬಂದ ಮಿಂಗ್ ವಂಶದವರೂ ಇದೇ ಧೋರಣೆ ಮುಂದುವರಿಸಿ ಅನ್ನಾಂ ಮತ್ತು ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡರು. ಆದರೆ 1421ರಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ನ್ಯಾನ್ ಕಿಂಗ್‌ನಿಂದ ಪೀಕಿಂಗ್‌ಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಿದ ಮೇಲೆ ದಕ್ಷಿಣದ ಈ ರಾಜ್ಯಾಕಾಂಕ್ಷೆ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಮಂಗೋಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಕುಬ್ಲೈಖಾನನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ವೆನಿಸ್‌ನ ಪ್ರವಾಸಿ ಮಾರ್ಕೊ ಪೋಲೊ ಚೀನವನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ. ಮಾತೃಭೂಮಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗುವಾಗ ಈತ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಅನೇಕ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನೂ ಕಂಡ. ಇವನು ಚಂಪ ಮತ್ತು ಜಾವಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಪ್ರವಾಸ ಕಥನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಮಲಯ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲೂ ಸುಮಾತ್ರ, ಜಾವಗಳಲ್ಲೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಹಬ್ಬತೊಡಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಬರ್ಮಾ ದೇಶದಿಂದ ಟಾಂಕಿನ್‌ನವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶ ಈ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಲಿಲ್ಲ. ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಅವಕಾಶವೇ ಕೊಡದಷ್ಟುಮಟ್ಟಿಗೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಆಳವಾಗಿ ತಳವೂರಿತ್ತು ಅಥವಾ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಇಂಡೊ-ಚೀನಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹೋಗಲಿಲ್ಲ. ಚೀನಿಯರ ಒಡೆತನದ ಅನಂತರ ಒಮ್ಮೆಲೇ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರ ಪ್ರವೇಶವಾಗಿ ಹದಿನೈದನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಅವರ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಹರಡತೊಡಗಿತು (**ನೋಡಿ-ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ**).

ಫ್ರೆಂಚರ ಪ್ರಭಾವ: ಇಂಡೊ-ಚೀನದಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು 1787ರಿಂದಲೂ ನಡೆದೇ ಇದ್ದುವು. ಫ್ರೆಂಚ್ ಪಾದ್ರಿಯೊಬ್ಬನ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ಕೊಚಿನ್-ಚೀನದ ಅರಸು ಮತ್ತು 15ನೆಯ ಲೂಯಿಯ ನಡುವೆ ಒಪ್ಪಂದವಾಗಿ ಫ್ರೆಂಚರು ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇಂಡೊ-ಚೀನಕ್ಕೆ ಬರತೊಡಗಿದರು. ಅನ್ನಾಂನ ರಾಜಪುತ್ರನೊಬ್ಬನಿಗೆ ಪಟ್ಟವೇರಲು ಸಹಾಯ ಮಾಡಿ ಇವರೂ ಈ ಯಾದವೀ ಕಲಹದಲ್ಲಿ ಸೇರಿದರು. ಆದರೆ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಪಾದ್ರಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಜನರಿಗೆ ಅಸಹನೆ ಉಂಟಾಯಿತು. ಮತಾಂತರ ಹೊಂದಿದ ಜನರೂ ಪಾದ್ರಿಗಳೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಲೆಗೀಡಾದರು. ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಸ್ಪೇನ್‌ಗಳ ಸರ್ಕಾರಗಳು ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆ ವಹಿಸಿ ಈ ರಕ್ತಪಾತವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದುವು. 1858ರಲ್ಲಿ ಟೂರಿನ್ ಎಂಬ ಮಹತ್ತ್ವದ ಬಂದರನ್ನೂ 1862ರಲ್ಲಿ ಸೈಗಾನನ್ನೂ ಗೆದ್ದ ಮೇಲೆ ಕೊಚಿನ್-ಚೀನದ ಪೂರ್ವದ ಮೂರು ಪ್ರಾಂತಗಳೂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿ ಫ್ರೆಂಚರ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಬಂದವು.

1873ರಲ್ಲಿ ಸೈಗಾನಿನಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕ ಕಾಲೇಜೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಟಾಂಕಿನ್ ಪ್ರಾಂತವೂ ಫ್ರೆಂಚರ ವಶವಾಯಿತು. 1887ರಲ್ಲಿ ಇಂಡೊ-ಚೀನ ಒಕ್ಕೂಟದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಫ್ರೆಂಚ್ ವಸಾಹತಾದ ಕೊಚಿನ್-ಚೀನವೂ ಸಂರಕ್ಷಿತ ದೇಶಗಳಾದ ಅನ್ನಾಂ, ಟಾಂಕಿನ್ ಮತ್ತು ಕಾಂಬೋಡಿಯಗಳೂ ಇದಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟುವು. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಶತಮಾನ ಗಟ್ಟಲೇ ನಡೆದುಬಂದ ಚೀನಿಯರ ಅಧಿಪತ್ಯ ಮುಕ್ತಾಯವಾಯಿತು. ಚೀನಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ಗಡಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಯಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಫ್ರೆಂಚ್ ಗವರ್ನರ್-ಜನರಲ್‌ನೊಬ್ಬನ ನೇಮಕವಾಯಿತು. ಫ್ರೆಂಚ್ ಆಳರಸರ ಮತ್ತು ಪ್ರಜೆಗಳ ಮಧ್ಯೆ ವಿರಸ ಬೆಳೆಯಿತು. ಆಗಾಗ ಏಳುತ್ತಿದ್ದ ದಂಗೆಗಳನ್ನು ಫ್ರೆಂಚರು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿದ್ದರು. 1893ರಲ್ಲಿ ಲಾವೋಸನ್ನೂ ಇಂಡೊ-ಚೀನದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು.

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಬಹಳ ಕುಗ್ಗಿತು. 1940ರಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಜರ್ಮನಿಗೆ ಶರಣಾದಾಗ ಜಪಾನು ಇಂಡೊ-ಚೀನವನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 1945ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಸೋತು ಹಿನ್ನಡೆದಾಗ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತೆ ಇಂಡೊ-ಚೀನಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಆದರೆ ಅದು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿಯ ಪ್ರಬಲ ವಿರೋಧವನ್ನೆದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಬೆಂಬಲಗಳಿಂದ ಹೊ ಚಿ ಮಿನ್ಹರ ಪಡೆಯನ್ನೆದುರಿಸಲಾರದ ಫ್ರೆಂಚರು ಬಾವೊದಾಯವನ್ನು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿ ಆತನಿಗೆ ವಿಧೇಯರಾದ ಜನರನ್ನೆಲ್ಲ ಸಂಘಟಿಸಿ ಹೊ ಚಿ ಮಿನ್ಹ್ ಪಡೆಯನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲೆತ್ನಿಸಿ ವಿಫಲರಾದರು. 1954 ರಲ್ಲಿ ಜಿನೀವದಲ್ಲಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನವೊಂದು ನಡೆದು ಶಾಂತಿ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ವಿಯೆಟ್ನಾಮನ್ನು ಹದಿನೇಳನೆಯ ಅಕ್ಷಾಂಶಕ್ಕೆ ವಿಭಾಗಿಸಿದುದ್ದರಿಂದ ಎರಡು ರಾಜ್ಯಗಳು ಸೃಷ್ಟಿಯಾದವು. ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಇನ್ನೆರಡು ರಾಜ್ಯಗಳಾದ ಲಾವೋಸ್ ಕಾಂಬೋಡಿಯಗಳಲ್ಲಿ ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿನ ಶಾಂತಿಯೇರ್ಪಟ್ಟಿತಾದರೂ ಉತ್ತರ-ದಕ್ಷಿಣ ವಿಯೆಟ್ನಾಮುಗಳ ನಡುವೆ ಯುದ್ಧ ಮುಂದುವರಿದಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ವಿಯೆಟ್ನಾಮಿನಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರವಿರೋಧಿ ಚಳವಳಿಗಾರರಿಗೆ ಉತ್ತರ ವಿಯೆಟ್ನಾಮಿನ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವಿದೆಯೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಅಮೆರಿಕ ಮೊದಲ್ಗೊಂಡು ಅನೇಕ ರಾಜ್ಯಗಳು ಇಲ್ಲಿನ ಯುದ್ಧದ ಸುಳಿಯೊಳಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

1954ರ ಮೇ ಮತ್ತು ಜುಲೈ ತನಕ ಫ್ರೆಂಚ್ ಮತ್ತು ವಿಯೆಟ್ನಾಂ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಸಭೆ ಉತ್ತರ ಅಮೆರಿಕ, ಬ್ರಿಟನ್, ಚೀನ, ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳ ಸಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಜಿನೀವದಲ್ಲಿ ಸಭೆ ಸೇರಿ ಇಂಡೊ ಚೀನದ ಬಗ್ಗೆ ಚರ್ಚೆ ನಡೆಸಿ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಅದನ್ನೆ ಇಂಡೊಚೀನ ಒಪ್ಪಂದವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಮೊದಲ ಇಂಡೊ-ಚೀನ ಯುದ್ಧದ ನಿಲುಗಡೆಗೆ ಕಾರಣ. ಈ ಒಪ್ಪಂದದಿಂದಾಗಿ ವಿಯಾಟ್ನಾಂ, ಲಾವೋಸ್, ಕಾಂಬೋಡಿಯ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೆನಿಸಿ, ಫ್ರೆಂಚ್ ಇಂಡೊ ಚೀನ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಇದೇ ವೇಳೆ ಈ ಒಪ್ಪಂದದಿಂದಾಗಿ ವಿಯಾಟ್ನಾಂ ಎರಡು ಹೋಳಾಗಿ ಮುಂದೆ ವಿಯಾಟ್ನಾಂ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು (1957-75). ಈ ಯುದ್ಧವೇ ದ್ವಿತೀಯ ಇಂಡೊ-ಚೀನ ಯುದ್ಧವೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿದೆ. (ಜಿ.ಎಸ್.ಡಿ.)

ಇಂದಿರಾ ಗಾಂಧಿ: 1917–1984. ಭಾರತದ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿ (1966–77 ಮತ್ತು 1980–84). ಮೋತಿಲಾಲ್ ನೆಹರು ಅವರ ಮೊಮ್ಮಗಳು. ಜವಾಹರಲಾಲ್ ನೆಹರು ಹಾಗೂ ಕಮಲ ನೆಹರು ಅವರ ಪುತ್ರಿ. 1917 ನವೆಂಬರ್ 19ರಂದು ಅಲಹಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ತಾತ ಮೋತಿಲಾಲ್ ನೆಹರು ಅಲಹಾಬಾದಿನ ಶ್ರೀಮಂತ, ಪ್ರಖ್ಯಾತ ನ್ಯಾಯವಾದಿ. ತಂದೆ ಜವಾಹರ್‌ಲಾಲ್ ನೆಹರು ಕೂಡ ವಿಖ್ಯಾತರು. ಇಬ್ಬರೂ ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ ತಮ್ಮ ಶ್ರೀಮಂತ ವಿಲಾಸದ ಜೀವನವನ್ನು ಸರಳಗೊಳಿಸಿ ಸೇವೆಗೆ ಮುಡಿಪಾಗಿಟ್ಟರು. ಅವರ ಅಲಹಾಬಾದಿನ ಶ್ರೀಮಂತ ಗೃಹ ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು; ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರರ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯ ನೆಲೆಯಾಯಿತು. ರಾಜಕೀಯಾ ವೇಶಗಳ ಆ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಇವರು ಬೆಳೆದರು. ಇವರ ತಂದೆಯೂ ತಾತನೂ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ್ದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟ ದೀಕ್ಷೆ ದಲಿತರ ಸೇವೆಯ ವ್ರತ ಎಳೆಯಮನಸ್ಸಿನ ಮೇಲೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮುದ್ರೆಯನ್ನೊತ್ತಿದುವು. ತಂದೆಯಿಂದ ದೇಶಪ್ರೇಮವನ್ನೂ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನೂ ಪಡೆದುಕೊಂಡರು. ನೆಹರು ಅವರು ಕಾರಾಗೃಹದಿಂದ ಮಗಳಿಗೆ ಬರೆದ ಕೆಲವು ಪತ್ರಗಳು ಪುಸ್ತಕರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ತಂದೆಯೇ ಇವರಿಗೆ ಆದರ್ಶ, ಗುರು, ದಾರ್ಶನಿಕ. ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲೆ ಇವರೂ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು.

ವಾನರ ಸೇನಾ ಮತ್ತು ಚರಖಾ ಸಂಘಗಳನ್ನು ಇವರು ಸಂಘಟಿಸಿದರು. ಆಗ ಇವರಿಗೆ ಕೇವಲ 12 ವರ್ಷ. ಅಲಹಾಬಾದ್, ಸ್ವಿಟ್ಜರ್ಲೆಂಡ್, ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್, ಶಾಂತಿನಿಕೇತನಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸಂಗಮಾಡಿದರು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಇವರು ಅನೇಕ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಚಳವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗ ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಲಂಡನ್ನಿನ ಇಂಡಿಯ ಲೀಗಿನ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ವಹಿಸಿದ ಪಾತ್ರ ಪ್ರಧಾನವಾದುದ್ದು. 1938ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ಸದಸ್ಯೆಯಾದರು. ಅಂದಿನಿಂದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಇವರು ನೇರವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. 1942ರಲ್ಲಿ ಫಿರೋಜ್ ಗಾಂಧಿಯವರನ್ನು ಇವರು ವಿವಾಹವಾದರು. 'ಭಾರತ ಬಿಟ್ಟು ತೊಲಗಿ' ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಪತಿಯೊಡನೆ ಇವರಿಗೂ ಕಾರಾಗೃಹವಾಸ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಯಿತು (1942). ಬಂಧನದಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿದ ಮೇಲೆ ಇವರು ದೇಶಸೇವಾಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಇವರಿಗೆ 1944ರಲ್ಲಿ ರಾಜೀವ್ ಗಾಂಧಿ ಹಾಗೂ 1946ರಲ್ಲಿ ಸಂಜಯ ಗಾಂಧಿ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು ಜನಿಸಿದರು. 1947ರಲ್ಲಿ ಇವರು ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಮತೀಯ ಗಲಭೆಗಳಿಗೆ ತುತ್ತಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಿಯವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಪರಿಹಾರಕಾರ್ಯ ಕೈಗೊಂಡರು. ಜವಾಹರಲಾಲ್ ನೆಹರು ಅವರು ಪ್ರಧಾನಿಯಾದ ಮೇಲೆ ಇಂದಿರಾ ಗಾಂಧಿಯವರು ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ಸಹಾಯಕಿಯಾದರು, ಹಲವು ಆಫ್ರಿಕನ್ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿದರು. ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ಕಾರ್ಯಕಾರಿ ಸಮಿತಿಯ ಸದಸ್ಯೆಯಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡು (1955) ಇಂದಿರಾ ಗಾಂಧಿಯವರು ರಾಜಕೀಯವನ್ನು ನೇರವಾಗಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಅದೇ ವರ್ಷ ಇವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ಕೇಂದ್ರ ಚುನಾವಣಾ ಸಮಿತಿಯ ಸದಸ್ಯೆಯೂ ಆದರು. ಮರುವರ್ಷ ಅಲಹಾಬಾದ್ ನಗರ ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷೆಯಾದರು. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಕೇಂದ್ರ ಸಂಸದೀಯ ಮಂಡಲಿಯ ಸದಸ್ಯತ್ವ ಪಡೆದರು. 1959ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷೆಯಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾಗಿ ಯು. ಎನ್. ಢೇಬರರಿಂದ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆ ವಹಿಸಿದ ನೆಹರು ವಂಶದವರ ಪೈಕಿ ಇವರು ಮೂರನೆಯವರು. ಆಗ ಇವರಿಗೆ ಇನ್ನೂ 42 ವರ್ಷ. ರಾಷ್ಟ್ರದ ಉನ್ನತ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಯುವಜನದ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಇವರು ಆಗಮಿಸಿದರೆನ್ನಬಹುದು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಕಾರ್ಯಕಾರಿ ಸಮಿತಿಗೆ ಇವರು ಕಿರಿ ವಯಸ್ಸಿನವರನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಇವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷೆಯಾಗಿದ್ದಾಗ ಕೇರಳ ಹೊರತು ಪಡಿಸಿ ಎಲ್ಲ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲಗಳಿದ್ದುವು. ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಇ.ಎಂ.ಎಸ್. ನಂಬೂದಿರಿಪಾಡರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಸರ್ಕಾರವಿತ್ತು. ಈ ಸರ್ಕಾರ ಜಾರಿಗೆ ತರಲು ಆಲೋಚಿಸಿದ್ದ ಶಿಕ್ಷಣ ಸುಧಾರಣಾ ವಿಧೇಯಕದ ವಿರುದ್ಧ ತೀವ್ರ ಚಳವಳಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರಣ ಆ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲ ವಜಾ ಆದದ್ದು ಇವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷೆಯಾಗಿದ್ದಾಗ. ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಾಯಕತ್ವ ಮುನ್ನುಗ್ಗುವ ಧೋರಣೆ ಅನುಸರಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ಇತರ ಪಕ್ಷಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಏರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಸಂಯುಕ್ತ ರಂಗ ಕೇರಳದ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂತು. ದ್ವಿಭಾಷಾ ರಾಜ್ಯವಾಗಿದ್ದ ಬೊಂಬಾಯಿಯನ್ನು ಒಡೆದು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಮರಾಠಿ ಮತ್ತು ಗುಜರಾತಿ ಭಾಷೆಗಳನ್ನಾಡುವವರ ಆಶೋತ್ತರಗಳು ಈಡೇರಿದಂತಾಯಿತು. ಮರುವರ್ಷ ಎನ್.ಸಂಜೀವರೆಡ್ಡಿಯವರಿಗೆ ಇವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಆ ವರ್ಷ ಪತಿ ಫಿರೋಜ್ ಗಾಂಧಿಯವರು ನಿಧನ ಹೊಂದಿದರು (1960).

ಪ್ಯಾರಿಸಿನಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗೆ (ಯುನೆಸ್ಕೊ) ಭಾರತ ನಿಯೋಗದ ಸದಸ್ಯೆಯಾಗಿ ಇವರು 1960ರಲ್ಲಿ ನೇಮಕಗೊಂಡರು. ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷ ಆ ಸಂಸ್ಥೆಗಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು; ಅನಂತರ ಅದರ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಾಹಕ ಮಂಡಲಿಯ ಸದಸ್ಯತ್ವವನ್ನೂ ಪಡೆದಿದ್ದರು. 1964ರ ಮೇ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ನೆಹರು ನಿಧನ ಹೊಂದಿದಾಗ ಲಾಲ್ ಬಹಾದ್ದೂರ್‌ಶಾಸ್ತ್ರಿ ಭಾರತದ ಪ್ರಧಾನಿಯಾದರು. ಶಾಸ್ತ್ರಿಯವರ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ಇವರು ಸಮಾಚಾರ ಮತ್ತು ಪ್ರಸಾರ ಖಾತೆ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ವಿಧಾನಸಭೆಯಿಂದ ರಾಜ್ಯಸಭೆಗೆ ಇವರು ಅವಿರೋಧವಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾದ್ದು 1964ರ ಆಗಸ್ಟ್ ತಿಂಗಳಿನಲ್ಲಿ. 1966ರ ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನಿ ಲಾಲ್‌ಬಹಾದ್ದೂರ್‌ಶಾಸ್ತ್ರಿ ಯವರು ತಾಷ್ಕೆಂಟಿನಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದಾಗ ಇವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಂಸದೀಯ ಪಕ್ಷದ ನಾಯಕಿ ಯಾಗುವುದರ ಮೂಲಕ ಭಾರತದ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡರು 1966ರ ಜನವರಿ 24ರಂದು ಆಗ ಇವರ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಯಾಗಿದ್ದವರು ಮೊರಾರ್ಜಿ ದೇಸಾಯಿ.

ಆಗ ದೇಶ ತುಂಬ ಕಷ್ಟದ ದಿನಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಹಿಂದಿನ ವರ್ಷದ ಪಾಕಿಸ್ತಾನಿ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಬಹಳ ನಷ್ಟ ಸಂಭವಿಸಿ ಕೃಷಿ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಯೋಜನಾಬದ್ಧ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಅಡಚಣೆ ಉಂಟಾಗಿತ್ತು. ವಿದೇಶೀ ನೆರವು ನಿಂತಿತ್ತು. ಮುಂಗಾರು ಮಳೆ ಬಾರದೆ ಕೇರಳ, ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಆಹಾರಾಭಾವ ತಲೆದೋರಿ ಬೆಲೆಗಳು ಏರಿದ್ದುವು. ಪೂರ್ವ ಭಾರತದ ಗಿರಿಜನರು ಬಂಡಾಯ ಎಬ್ಬಿಸಿದ್ದರಿಂದ. ಅಸ್ಸಾಮಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಕ್ಷುಬ್ಧತೆ ಉಂಟಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಮಿಜೋ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಪರಿಶೀಲನೆ ನಡೆಸಿದರು. ಅನಂತರ ಆ ಜನರಿಗಾಗಿ ಮಿಜೋರಾಂ ಎಂಬ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಾಜ್ಯ ರಚಿತವಾಯಿತು. ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬ್ ಹರಿಯಾಣ ರಾಜ್ಯಗಳು ರಚನೆ ಗೊಂಡುವು.

1966ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ, ಬ್ರಿಟನ್, ಲಂಡನ್, ಮಾಸ್ಕೊ, ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯ, ಸೋವಿಯೆತ್ ಒಕ್ಕೂಟ, ಅರಬ್ ಸಂಯುಕ್ತ ಗಣರಾಜ್ಯ, ನೇಪಾಲ–ಈ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿಯಿತ್ತರು. ಇವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ 1966ರ ಅಕ್ಟೋಬರಿನಲ್ಲಿ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಟಿಟೋ, ಅರಬ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ನಾಸೆರ್ ಇವರ ಸಭೆಯೊಂದು ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. 1967ರಲ್ಲಿ ದೇಶದ 4ನೆಯ ಮಹಾ ಚುನಾವಣೆಗಳು ನಡೆದಾಗ ಇವರು ದೇಶಾದ್ಯಂತ ಸಂಚರಿಸಿ ತಮ್ಮ ಪಕ್ಷದ ಪ್ರಚಾರಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾದರು. ಸಂಸತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ಗೆ ಬಹುಮತ ಬಂತಾದರೂ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅದರ ಗಳಿಕೆ ಅಷ್ಟೇನೂ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅರ್ಧದಷ್ಟು ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸೇತರ ಸರ್ಕಾರಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದುವು. ಇವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಂಸದೀಯ ಪಕ್ಷದ ನಾಯಕಿಯಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡು ಮತ್ತೆ ಸರ್ಕಾರ ರಚಿಸಿದರು. ಇವರು ತಮ್ಮ ಸಂಪುಟಕ್ಕೆ ಅನುಭವಿಗಳನ್ನೂ ಯುವಕರನ್ನೂ ಆರಿಸಿಕೊಂಡರು.

1967ರ ಮೇ ತಿಂಗಳಿನಲ್ಲಿ ಝಾಕಿರ್ ಹುಸೇನರು ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಯಾಗಿಯೂ ವಿ. ವಿ. ಗಿರಿಯವರು ಉಪರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಯಾಗಿಯೂ ಆಯ್ಕೆಯಾದರು. ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ (1969) ಝಾಕಿರ್ ಹುಸೇನರು ನಿಧನ ಹೊಂದಿದಾಗ ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ಎನ್. ಸಂಜೀವರೆಡ್ಡಿಯವರಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿದರು. ಇವರು ಹಾಗೂ ಬೆಂಬಲಿಗರೂ ಉಪರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಗಳಾಗಿದ್ದ ವಿ.ವಿ.ಗಿರಿ ಯವರಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿ ಗಿರಿಯವರು ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಯಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾದರು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆದ ಒಡಕು ದೊಡ್ಡದಾಗಿ ಹಳೆಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸಿಗರೂ ಇಂದಿರಾಗಾಂಧಿಯವರ ಪರವಾಗಿದ್ದವರೂ ಇಂಡಿಕೇಟ್–ಸಿಂಡಿಕೇಟ್ ಎಂದು ಎರಡು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ಗಳ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಬಂದರು. ಹಳೆಯ ನಾಯಕರ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ (ಸಂಸ್ಥಾ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್) ಸಂಸತ್ತಿನಲ್ಲಿ ವಿರೋಧ ಪಕ್ಷವಾಯಿತು.

1970ರ ಡಿಸೆಂಬರಿನಲ್ಲಿ ಇವರು ಸಂಸತ್ತನ್ನು ವಿಸರ್ಜಿಸಿ, ನಡುಗಾಲದ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪಕ್ಷದ ಬಲಪರೀಕ್ಷೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದರು. 1971ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಚುನಾವಣೆ ಯಲ್ಲಿ ಇವರ ಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಪ್ರಚಂಡ ವಿಜಯ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಯಿತು. ಕಾಂಗ್ರೆಸೇತರ ಸರ್ಕಾರಗಳಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳೂ ಕಾಂಗ್ರೆಸಿಗೆ ಬಹುಮತ ನೀಡಿದ್ದರಿಂದ ಇವರು ಮತ್ತೆ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು.

ವಿಜಯಸಮಯದಲ್ಲೇ ಹೊಸ ಆತಂಕಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ಆಗ ಪೂರ್ವ ಪಾಕಿಸ್ತಾನವೆನಿಸಿದ್ದ ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದಲ್ಲಿ ಚುನಾಯಿತ ಅವಾಮಿ ಲೀಗಿನ ಸದಸ್ಯರಿಗೆ ಸರ್ಕಾರ ರಚಿಸಲು ಅವಕಾಶ ಲಭಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಯಹ್ಯಾಖಾನ್ ಬಾಂಗ್ಲಾ ಜನರ ಮೇಲೆ ಹೊಸ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಂಡ. ಅನೇಕರು ಗಡಿ ದಾಟಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ರಕ್ಷಣೆ ಪಡೆದರು. ಗಾಂಧಿಯವರು ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಧೈರ್ಯ ಚಾತುರ್ಯ ಸಹಾನು ಭೂತಿಗಳಿಂದ ವರ್ತಿಸಿ, ನಿರಾಶ್ರಿತರಿಗಾಗಿ ನೆರವನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದರು. ನಿರಾಶ್ರಿತರು ಗೌರವದಿಂದ ತಮ್ಮ ದೇಶಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗುವಂತೆ ಮಾಡುವುದಾಗಿ ವಾಗ್ದಾನ ಮಾಡಿದರು. ಬಾಂಗ್ಲಾ ವಿಮೋಚನಾ ಹೋರಾಟಗಾರರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಸಶಸ್ತ್ರ ಪಡೆಯನ್ನು ಎದುರಿಸಿದರು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಯೋಧರಿಗೆ ಭಾರತ ಬೆಂಬಲ ನೀಡು ತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಕಂಡು ಪಾಕಿಸ್ತಾನ. ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಹೂಡಿತು. 14ದಿನ ನಡೆದ

ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮ ರಂಗಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ಪಾಕಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ಭಾರಿ ಪೆಟ್ಟು ಬಿತ್ತು. ಪೂರ್ವ ಭಾಗ ಸಂಪೂರ್ಣ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಯಿತು; ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದ ಉದಯದಿಂದ ಇವರ ವಾಗ್ದಾನ ನೆರವೇರಿದಂತಾಯಿತು. ನಿರಾಶ್ರಿತರು ಗೌರವದಿಂದ ತಮ್ಮ ದೇಶಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದರು. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಗೌರವ ಅಧಿಕವಾಗಿ ಇವರ ಕೀರ್ತಿಯೂ ಹೆಚ್ಚಿತು. ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಗಳು ಇವರಿಗೆ ಭಾರತರತ್ನ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿದರು (1971).

ಇವರ ಪ್ರಧಾನಿತ್ವದ ಅಧಿಕಾರಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಾದಗ್ರಸ್ತವೂ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಯೂ ಆದ ಅನೇಕ ವಿಧೇಯಕಗಳು ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. 14 ಪ್ರಧಾನ ಬ್ಯಾಂಕುಗಳ ರಾಷ್ಟ್ರೀಕರಣ, ರಾಜಧನ ರದ್ದು, ಇಂಡಿಯನ್ ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಸವಲತ್ತುಗಳ ವಜ, ಕಲ್ಲಿದ್ದಲು ಗಣಿಗಳ ರಾಷ್ಟ್ರೀಕರಣ–ಇವು ಇಂಥ ವಿಧೇಯಕಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಬಡತನವನ್ನು ನಿವಾರಿಸುವುದು ಇವರ ಚುನಾವಣಾ ಕಾಲದ ಘೋಷಣೆ.

ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಜಯಗಳಿಸಿ ಬಾಂಗ್ಲಾ ದೇಶವನ್ನು ವಿಮೋಚನೆಗೊಳಿಸಿತಾದರೂ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದೊಂದಿಗೆ ಶಾಂತಿಯುತವಾಗಿ ಬಾಳಬೇಕೆಂಬುದೇ ಇವರ ಆಕಾಂಕ್ಷೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಇವರು 1972ರ ಜೂನ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಝೆಡ್.ಎ.ಭುಟ್ಟೋ ಅವರೊಂದಿಗೆ ಸಿಮ್ಲಾದಲ್ಲಿ ಸಭೆ ನಡೆಸಿ ಜುಲೈ 2ರಂದು ಪರಸ್ಪರ ಅನಾಕ್ರಮಣ ಒಪ್ಪಂದವೊಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿಯಾಯಿತು. ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತವ ಹತೋಟಿ ರೇಖೆಯ ನಿರ್ಧಾರವಾಗಿದೆ. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಗಡಿಗೆ ಭಾರತ–ಪಾಕ್ ಸೇನೆಗಳು ವಾಪಸ್ಸಾಗಿವೆ. ಭಾರತ–ಪಾಕಿಸ್ತಾನಗಳ ನಡುವಣ ಇತರ ಸಮಸ್ಯೆಗಳೂ ಇತ್ಯರ್ಥವಾಗಿ ಭಾರತ ಉಪಖಂಡದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಯ ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯವೊಂದು ಆರಂಭ ವಾಗಬೇಕೆಂದು ಇವರು ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಆದರೆ 1975ರ ಜೂನ್‍ನಲ್ಲಿ ಇವರು ದೇಶದ ಮೇಲೆ ತುರ್ತುಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹೇರಿದ್ದು ಒಂದು ಕಪ್ಪುಚುಕ್ಕೆಯಾಯಿತು. ಅಲಹಾಬಾದ್ ಹೈಕೋರ್ಟ್, ಲೋಕಸಭೆಗೆ ಇವರ ಆಯ್ಕೆಯನ್ನು ಅಸಿಂಧುಗೊಳಿಸಿದ್ದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಮೂಲ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಲೋಕನಾಯಕ ಜಯಪ್ರಕಾಶ್‍ನಾರಾಯಣ್ ಸೇರಿದಂತೆ ಅಸಂಖ್ಯ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷ ನಾಯಕರು, ರಾಜಕೀಯ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರನ್ನು ಜೈಲಿಗೆ ಅಟ್ಟಿದರು. ಪತ್ರಿಕಾಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮೊಟಕುಗೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಮಾರ್ಚಿ 1977ರಲ್ಲಿ ಚುನಾವಣೆ ಘೋಷಿಸಿದರು. ಇವರು ಹಾಗೂ ಇವರ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಘೋರ ಪರಾಭವ ಅನುಭವಿಸಿತು. ಪ್ರತಿಪಕ್ಷಗಳು ಒಂದಾಗಿ ಜನತಾಪಕ್ಷ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡು ಅಧಿಕಾರ ಹಿಡಿಯಿತು. ಆದರೆ ಆಂತರಿಕ ಕಚ್ಚಾಟದಿಂದಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಮಧ್ಯಂತರ ಚುನಾವಣೆ ನಡೆದು 1980 ಜನವರಿ 14 ರಂದು, ಇವರು ಮತ್ತೆ ಪ್ರಧಾನಿಯಾದರು. ಇದಕ್ಕೂ ಮುಂಚೆ ಇವರು ಕರ್ನಾಟಕದ ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರಿನಿಂದ ಲೋಕಸಭೆಗೆ ನಡೆದ ಮರುಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ವೀರೇಂದ್ರ ಪಾಟೀಲ್ ವಿರುದ್ಧ ಜಯಗಳಿಸಿ ರಾಜಕೀಯ ಮರುಜೀವಪಡೆದರು. 1984ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 31ರಂದು ಇವರ ಅಂಗರಕ್ಷಕರೇ ಇವರನ್ನು ಬರ್ಬರ ಹತ್ಯೆಮಾಡಿದರು. ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಸಿಖ್ ಭಯೋತ್ಪಾದಕತೆ ನಿಗ್ರಹಿಸುವ ಅಂಗವಾಗಿ ಸ್ವರ್ಣಮಂದಿರಕ್ಕೆ ಸೇನೆಪ್ರವೇಶ (ಆಪರೇಷನ್ ಬ್ಲೂ ಸ್ಟಾರ್) ಇವರು ಕೈಗೊಂಡ ದುಸ್ಸಾಹಸ ಸಿಖ್ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಕೆರಳಿಸಿತು. ಇವರ ಹತ್ಯೆ ಅನಂತರ ದೆಹಲಿ, ಇತರೆಡೆ ಸಂಭವಿಸಿದ ವ್ಯಾಪಕ ಸಿಖ್ ವಿರೋಧಿ ಹಿಂಸಾಚಾರ, ಸ್ವತಂತ್ರಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಕರಾಳ ಅಧ್ಯಾಯವಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ಇವರ ಸೇವೆ–ಸಾಧನೆ ಅತ್ಯಂತ ವಿವಾದಾಸ್ಪದ ಹಾಗೆಯೇ ಅತಿವಿಶಿಷ್ಟ. ಸಂಜಯ್‍ಗಾಂಧಿ, ರಾಜೀವ್ ಗಾಂಧಿ – ಇವರ ಇಬ್ಬರು ಪುತ್ರರು. (ಎಸ್.ಎಂ.ಎ.;ಕೆ.ಎಸ್.ಎ.)

ಇಂಫಾಲ್ ಕದನ: ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಪಾನೀಯರು ಏಷ್ಯದ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗವನ್ನೆಲ್ಲ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಬರ್ಮಾದ (ಮಯನ್ಮಾರ್) ಉತ್ತರಗಡಿ ದಾಟಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಲೆತ್ನಿಸಿದ್ದಾಗ 1945ರ ಮೇ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಿದ ಕದನ. ಭಾರತೀಯರು ಮತ್ತು ಘೂರ್ಕ ಸೈನಿಕರನ್ನೊಳಗೊಂಡ 14ನೆಯ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪಡೆ, ಸಮರ್ಥ ಜಪಾನಿ ದಳಪತಿ ಲೆಫ್ಟಿನೆಂಟ್ ಜನರಲ್ ಎಂ. ಕವಾಬೆಯ ಸೇನಾಧಿಪತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ ಜಪಾನೀಯರು ಭಾರತಕ್ಕೂ ನುಗ್ಗಬಹುದೆಂಬ ಭಯ ನಿವಾರಣೆಯಾಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪಡೆ ಬರ್ಮಾ ದೇಶದೊಳಗೆ ನುಗ್ಗಿ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಜಪಾನೀಯರನ್ನು ಹೊಡೆದಟ್ಟುವುದಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಭೂ ಮತ್ತು ವಾಯುಪಡೆಗಳನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಕೌಶಲದಿಂದಲೂ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿಯೂ ಇಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಯಿತು. ಇದು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರತಿಭಟನೆಯೇ ಇಲ್ಲದೆ ನುಗ್ಗಿಬರುತ್ತಿದ್ದ ಜಪಾನೀಯರಿಗೆ ಆದ ಮೊದಲ ದೊಡ್ಡ ಪರಾಭವ. *

ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ವಂಶ: ಉತ್ತರಭಾರತದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದೇಶಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬಂದು ಇಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಮತ್ಸ್ಯ, ಕೇಕೆಯ ಮುಂತಾದ ಅರಸುಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಮನುವಿನ ಮಗ ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಅಯೋಧ್ಯೆಯನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ರಾಜ್ಯ ಕಟ್ಟಿದ. ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಪಾಳಿವಾಙ್ಮಯದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಕ್ಷ್ವಾಕುವಿನ (ಒಕ್ಕಾಕ) ಉಲ್ಲೇಖ ಬರುತ್ತದೆ. ಈತ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಯೆಂಬುದು ನಿಜ. ಆದರೆ ಇವನಿಗೆ ನೂರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರೆಂದೂ ವಿಕುಕ್ಷಿಯೆಂಬ ಔರಸಪುತ್ರ ತಂದೆಯ ಅನಂತರ ಅಯೋಧ್ಯಾಪತಿಯಾದನೆಂದೂ ಉಳಿದವರು ನೆರೆಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಿಗೆ ತೆರಳಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರೆಂದೂ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಹಲವರು ದಕ್ಷಿಣಾಪಥಕ್ಕೂ ಬಂದರಂತೆ. ಕುಶನೆಂಬ ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಪುತ್ರ ದಕ್ಷಿಣ ಕೋಸಲವೆಂಬ ಹೆಸರಿನ ರಾಜ್ಯವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿದನೆಂದೂ ಅದಕ್ಕೆ ಕುಶಸ್ಥಲಿಯೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂತೆಂದೂ ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಮಂದಿ ದಕ್ಷಿಣಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಯೂರಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಗೋದಾವರಿ ತೀರದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಅಶ್ಮಕ, ಮುಲಕ ಮುಂತಾದವರೆಲ್ಲ ಈ ವಂಶದವರು. ಅಂಗದೇಶದ ಕಡೆಯಿಂದ ವೆಂಗಿನಾಡಿಗೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದ ಯಶೋಧರನೂ ಈ ವಂಶದವ. ಈತ ಜೈನತೀರ್ಥಂಕರ ವಾಸುಪೂಜ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದವನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಈತ ಅಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಪ್ರತಿಪಾಲಪುರವೆಂಬುದು ಈಗ ಭಟ್ಟಿಪ್ರೋಲು ಎಂಬ ಆಂಧ್ರನಗರಿಯಾಗಿದೆ. ಇವನ ವಿಚಾರ ಕನ್ನಡಕವಿ ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಾಮೃತದಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಅಂತೂ ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳಿಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ದೇಶಕ್ಕೂ ತುಂಬ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಬಂಧವಿರುವುದು ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ.

ಈಗಿನ ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡವನ್ನೊಳಗೊಂಡು ಕೃಷ್ಣಾನದೀತೀರದಲ್ಲಿ ಕರ್ನೂಲು ಜಿಲ್ಲೆಯವರೆಗೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿರುವ ಶ್ರೀಪರ್ವತ ಇವರ ಕೇಂದ್ರ ಸ್ಥಳ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈ ರಾಜರಿಗೆ ಶ್ರೀಪರ್ವತೀಯಾಂಧ್ರರೆಂಬ ಹೆಸರೂ ಇತ್ತು. ಚಾರಿತ್ರಿಕವಾಗಿ ಇವರು ಪ್ರಬಲರಾಗುವ ಮುಂಚೆ ಸಾತವಾಹನರು ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಅಧಿಪತಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ರಾಯಸೀಮುಕ (ಸಿಂಧುಕ) ಸಾತವಾಹನನ ಕಾಲದಿಂದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪುಳಮಾವಿಯವರೆಗೆ ಈ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಅರಸರ ಉಲ್ಲೇಖ ವಾಯುಪುರಾಣ, ಮತ್ಸ್ಯಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. 128ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದ ಗೌತಮೀಪುತ್ರ–ಯಜ್ಞಶ್ರೀ–ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ಅನಂತರ ಸಾತವಾಹನರ ಬಲ ಕುಗ್ಗಿತು. ಅವರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದ ಅಭೀರರೂ ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳೂ ಪ್ರಬಲರಾದರು. ಸಾತವಾಹನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಶಿಥಿಲವಾಯಿತು. ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳು ಅವರ ಸಾಮಂತ ರಾಗಿದ್ದರೆಂದೂ ದಂಡನಾಯಕರಾಗಿದ್ದರೆಂದೂ ಮತಭೇದವಿದೆ. ಸಾತವಾಹನರಾಜರು ದುರ್ಬಲರೆಂದು ತೋರಿದೊಡನೆ ಇವರು ಧಾನ್ಯಕಟಕವೆಂಬ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮದೇ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಇದು ಎರಡನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪರಾರ್ಧದ ಮಾತು.

ಇವರ ವಿಚಾರ ಜಗ್ಗಯ್ಯಪೇಟೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಶಾಸನವೊಂದರಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇದರ ಭಾಷೆ ಪ್ರಾಕೃತ, ಲಿಪಿ ಬ್ರಾಹ್ಮೀ. ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮೂವರು ರಾಜರ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ; ಕ್ಷಾಂತಮೂಲ (ಚಾಂತಮೂಲ), ವೀರಪುರುಷದತ್ತ (ವೀರಪುರಿಸದತ) ಮತ್ತು ಎಹುವಲ ಕ್ಷಾಂತಮೂಲ. ಕ್ಷಾಂತಮೂಲ ಎನ್ನುವುದು ಪ್ರಾಕೃತದಲ್ಲಿ ಚಾಂತಮೂಲವಾಗುತ್ತದೆ. ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ವಿಜಯಪುರಿ ಶ್ರೀಪರ್ವತಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೇ ಇತ್ತು. ಸಾತವಾಹನರಂತೆ ಇವರೂ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗ ಮಾಡಿ ವಿಖ್ಯಾತರಾದರು. ಕ್ಷಾಂತಮೂಲನೇ ಶ್ರೀಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಇಕ್ಷ್ವಾಕುವಂಶದ ರಾಜ್ಯ ಕಟ್ಟಿದವ. ಈತ ಮೊದಲಿಗೆ ಆಂಧ್ರ ಸಾತವಾಹನರ ಬಳಿ ಊಳಿಗದಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ಮನೆತನದವರಿಗೆ ಆಂಧ್ರಭೃತ್ಯರೆಂಬ (ಆಂಧ್ರಸಾತವಾಹನಭೃತ್ಯ) ಹೆಸರೂ ಕೂಡ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಕ್ಷಾಂತಮೂಲ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಲು ಮೊದಲಿಟ್ಟ ಅನಂತರ ವಾಸಿಷ್ಠೀಪುತ್ರ ಶ್ರೀಕ್ಷಾಂತಮೂಲನೆಂದು ತನ್ನನ್ನು ಕರೆದುಕೊಂಡ. ಮೇಲಿನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಷ್ಠೀಸುತ ಸಿರಿ ಚಾಂತಮೂಲನೆಂದು ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಆತನ ತಾಯಿ ವಾಸಿಷ್ಠಿ. ತಾಯಿಯ ಮಗನೆಂದು ವ್ಯವಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪದ್ಧತಿ ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪ್ರಚುರವಾಗಿತ್ತು. ತಂದೆಯ ಹೆಸರು ಉಪಲಬ್ಧವಿಲ್ಲ.

ಇವನ ಮನೆದೇವರು ಸ್ಕಂದ (ಮಹಾಸೇನ). ಈತ ವೈದಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯದಲ್ಲಿ ಶ್ರದ್ಧೆಯಿದ್ದವ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಅಶ್ವಮೇಧ, ವಾಜಪೇಯ, ಅಗ್ನಿಷ್ಟೋಮ ಯಾಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಈ ಯಾಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದುದು ಈತ ಮಹಾಬಲಿಷ್ಠನಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ರಾಜ್ಯ ವೈಭವಸಂಪನ್ನವಾಗಿದ್ದಿತೆಂದೂ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಅಧಿಕವಾದ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಮುಕ್ತಹಸ್ತದಿಂದ ದಾನ ಮಾಡಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಇವನಿಗೆ ಮಾಢರಿಯೆಂಬ ಹೆಂಡತಿ ಇದ್ದಳು. ಮಗ ವೀರಪುರುಷದತ್ತ (ವೀರಪುಸದತ–ಮಾಡರೀಪುತ್ರ) ಮುಂದೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಮಗಳು ಅಟವಿ ಶಾಂತಿಶ್ರೀ; ಆಕೆಯ ಗಂಡ ಸ್ಕಂದವಿಶಾಖ (ಖಂಡವಿಸಾಖಣಕ) ಕ್ಷಾಂತಮೂಲನ ದಂಡನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ. ಕ್ಷಾಂತಮೂಲನ ತಂಗಿ ಹರ್ಮ್ಯಶ್ರೀಯ (ಹಮ್ಮಸಿರಿ) ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳನ್ನೂ (ವಾಪಿಶ್ರೀ–ಬಾಪಿಸಿರಿ, ಷಷ್ಠಿಶ್ರೀ–ಚಡಿಸಿರಿ) ಮಗ ವೀರ ಪುರುಷನಿಗೇ ತಂದುಕೊಂಡು ವಿವಾಹಮಾಡಿದ. ಸೋದರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಆಗಲೇ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಸೋದರಮಾವನ ಮಗಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗುವುದು ಕನ್ನಡನಾಡಿನಲ್ಲೂ ತೆಲುಗು ದೇಶದಲ್ಲೂ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದೆ. ಇವನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ತಂಗಿ ಶಾಂತಿಶ್ರೀಯ (ಚಾಂತಿಸಿರಿ) ಗಂಡ ವಾಸಿಷ್ಠೀಪುತ್ರಸ್ಕಂದಶ್ರೀ ಈವಾಸಿಠೀಪುತಖಂದಸಿರಿ ಅದೇ ರಾಜ್ಯದ ಮಹಾ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ.

ಎರಡನೆಯ ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ರಾಜನಾದ ವೀರಪುರುಷದತ್ತ ಏನಿಲ್ಲವೆಂದರೂ ಇಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧವಾದ ಪ್ರಾಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ವೀರಪುರುಷದತ್ತ ನೆರೆರಾಜ್ಯಗಳ ಸ್ನೇಹಗಳಿಸಿ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಆ ರಾಜ್ಯಗಳ ರಾಜಪುತ್ರಿಯರನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಅವನ ರಾಣಿಯರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬಳಾದ ರುದ್ರಧರ ಭಟ್ಟಾರಿಕೆ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಅರಸುಕುವರಿ, ಚಷ್ಟನನೆಂಬ ಶಕರಾಜನ ಮಗಳು. ಈ ಚಷ್ಟನವಂಶದವರೇ ಆದ ಶಕಕ್ಷತ್ರಪರು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಅರಸರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಮೊದಲು ಸಾತವಾಹನರಾಜರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರ ಅನಂತರ ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು.

ವೀರಪುರುಷದತ್ತನ ಮಗ ಎಹುವುಲ ಕ್ಷಾಂತಮೂಲ, ಮಗಳು ಕೊಡಬಲಿಸಿರಿ. ಎಹುವುಲ ಸು.11ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಅವನ ತಂಗಿ ಕೊಡಬಲಿಸಿರಿಯನ್ನು ಕನ್ನಡದ ಬನವಾಸಿಯ (ವೈಜಯಂತಿ) ರಾಜ ಕೈಹಿಡಿದ. ಬನವಾಸಿಯ ರಾಜರೂ ಚಷ್ಟನರಂತೆ ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳಂತೆ ಸಾತವಾಹನರಾಜರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದು ಸಾತವಾಹನರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಶಿಥಿಲವಾದ ಅನಂತರ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಜ್ಯ ಕಟ್ಟಿದರು. ಆಂಧ್ರದ ಇಕ್ಷ್ವಾಕುರಾಜರಿಗೂ ಕನ್ನಡನಾಡಿನ ಬನವಾಸಿರಾಜರಿಗೂ ಬಾಂಧವ್ಯವಿತ್ತು.

ಎಹುವುಲ ಕ್ಷಾಂತಮೂಲನ ಮಗ ಪುರುಷದತ್ತ. ಇವನ ಕಾಲದ ಶಾಸನ ಗುಂಟೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗುರುಜಾಲದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ರಾಜನನ್ನು ಪ್ರಾಕೃತದ ರುಖಪುರಿಸದ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಸಂಬೋಧಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವನಿಗೆ ರುದ್ರಪುರುಷದತ್ತನೆಂಬ ಹೆಸರು ಇದ್ದಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಬಹುಶಃ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ರುದ್ರಧರಭಟ್ಟಾರಿಕೆಯ ಮಗನಿದ್ದಿರ ಬಹುದು. ಇವನಿಗೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಅನುರಕ್ತಿಯಿದ್ದಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಹಲಂಪುರದ ನೊದುಕಸಿರಿಯೆಂಬ ದೇವರಿಗೆ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಉಂಬಳಿಯಾಗಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ. ಹಲಂಪುರ ವೆಂಬುದು ಈಗ ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅಲಂಪೂರವೆಂಬ ಊರೆಂದೂ ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದ ಬಳಿಯಿರುವ ನಾಗುಲವರವೇ ಇದೆಂದೂ ಎರಡು ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ (ಹಲ ಎಂದರೆ ನೇಗಿಲು, ತೆಲುಗಿನಲ್ಲಿ ನಾಗುಲ). ಇವನ ಆಸಕ್ತಿಯಿಂದಲೇ ನಾಗಾರ್ಜುನ ಕೊಂಡದ ಸ್ತೂಪ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಇಡೀ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಈ ವಂಶದ ರಾಜರು ವೈದಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯದವರಾದರೂ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನು ಪುರಸ್ಕರಿಸಿದ್ದರು. ಇವರ ಆಡಳಿತದ ಅವಧಿಯಲ್ಲೇ ಧಾನ್ಯಕಟಕ ಮತ್ತು ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ ವಿದ್ಯಾಪೀಠಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬೌದ್ಧಕ್ಷೇತ್ರ ಗಳಾದುವು. ಇಲ್ಲಿಂದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ನಾಡಿನಾದ್ಯಂತ ಹರಡಿದರು. ಇಲ್ಲಿಂದಲೇ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಬನವಾಸಿಗೆ ಹರಡಿತು; ಕನ್ನಡನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಮತದ ಏಳಿಗೆಗೆ ಈ ಮನೆತನದ ಅರಸರ, ಅದೂ ಪುರುಷದತ್ತನ ಬೆಂಬಲವೇ ಕಾರಣ. ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದ ಸ್ತೂಪ–ವಿಹಾರಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಉಳಿದ ಹಲವಾರು ಬೌದ್ಧವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಇವರ ಕಾಲದ್ದೇ. ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನವೆಲ್ಲ ಬೌದ್ಧವಿಹಾರಸ್ತೂಪಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ದಾನಗಳಿಗೇ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು.

ಪುರುಷದತ್ತನ ಅನಂತರ ಬಂದ ರಾಜರು ಯಾರೋ ತಿಳಿಯದು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಇವನೇ ಕಡೆಯವನಿರಬಹುದು. ಮೂರು–ನಾಲ್ಕನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸುಮಾರಿಗೆ ಇವರ ವಂಶ ಕೊನೆಗೊಂಡಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆಗಲೇ ಪಲ್ಲವರು ಪ್ರಬಲರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವೂ ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳ ಅವನತಿಗೆ ಕಾರಣವಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಪಲ್ಲವಸಿಂಹವರ್ಮನ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಯುವಮಹಾರಾಜ ಸ್ಕಂದವರ್ಮನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಅರಸರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದ ಗುಂಟೂರು ಜಿಲ್ಲೆ ಪಲ್ಲವರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಮೈದವೋಲುಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಕೃಷ್ಣಾನದಿಯ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳ ಅನಂತರ ಬೃಹತ್ಫಲಾಯನಸ ಗೋತ್ರದ ಅರಸರು ತಲೆಯೆತ್ತಿ ನಿಂತರು. ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದ ಪೂಗಿಯರು, ಧನಕರು, ಕುಲಹಕರು ಹಿರಣ್ಯಕರು ಎಲ್ಲರೂ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. (ಎಸ್.ಕೆ.ಆರ್.)

ಇಖ್ತಾಪದ್ಧತಿ: ದೆಹಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಗುಲಾಮಿ ಅರಸ ಇಲ್ತುಮಷ್‌ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಆಡಳಿತಕ್ರಮ. ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅನೇಕ ಇಖ್ತಾ (ಪ್ರಾಂತ)ಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಿ, ಪ್ರತಿ ಇಖ್ತಾವನ್ನು ಒಬ್ಬ ತುರ್ಕಿ ಸೇನಾಧಿಕಾರಿಯ ಇಖ್ತಾದಾರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿದ. ಈ ಇಖ್ತಾದಾರರು ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಸುವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಕಾನೂನು ಪರಿಪಾಲನೆ, ಸೈನ್ಯ ಸಂಘಟನೆ ಮತ್ತು ಕಂದಾಯವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವುದು ಮುಖ್ಯ ಕರ್ತವ್ಯಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇಖ್ತಾದಾರರು ತಾವು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಕಂದಾಯದ ಹಣದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಮತ್ತು ಸೈನ್ಯ ಹಾಗೂ ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಣೆಯ ವೆಚ್ಚಕ್ಕೆ ಬೇಕಾಗುವ ಹಣವನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ಉಳಿದ ಹಣವನ್ನು ಕೇಂದ್ರ ಸರಕಾರಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರು ಈ ಇಖ್ತಾದಾರರನ್ನು ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರಾಂತಗಳಿಗೆ ವರ್ಗಾವಣೆ ಮಾಡುವುದರ ಮೂಲಕ ಅವರನ್ನು ತಮ್ಮ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಾರಣ ಇಖ್ತಾದಾರರು ದುರ್ಬಲ ಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಂಡಾಯವೆದ್ದು ಸ್ವತಂತ್ರ ಆಡಳಿತಗಾರರಾಗಲು ಹವಣಿಸು ತ್ತಿದ್ದರು. ಸುಲ್ತಾನರ ವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡವರು ಇಖ್ತಾದಾರಿಕೆಯನ್ನು ಕಳೆದು ಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ಇಖ್ತಾಗಳನ್ನು ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ತರಫ್‌ಗಳೆಂದೂ ತರಫ್‌ಗಳ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರನ್ನು ತರಫ್‌ದಾರರೆಂದೂ ಕರೆಯುವ ಪದ್ಧತಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತರಣೆ, ಸಂರಕ್ಷಣೆ, ಸುಗಮ ಆಡಳಿತ, ತೆರಿಗೆ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಮುಂತಾದ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಇಖ್ತಾಪದ್ಧತಿ ಬಹಳ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಮುಂದೆ ಇಖ್ತಾದಾರರ ಸ್ವತಂತ್ರ ಪ್ರವೃತ್ತಿ, ಬಂಡಾಯ, ಅವಿಧೇಯತೆ, ಆಂತರಿಕ ಗಲಭೆ, ಅಧಿಕಾರ ವ್ಯಾಮೋಹ ದೆಹಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪತನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. (ಎನ್‌ಆರ್.)

ಇತಿಹಾಸ: ಮನುಕುಲದ ಹುಟ್ಟು ಮತ್ತು ಹಲವು ಕಾಲಘಟ್ಟಗಳ ವಿಕಾಸ ಕುರಿತ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ನಿರೂಪಣೆ (ಹಿಸ್ಟರಿ). ಈ ಪದ ಗ್ರೀಕ್‌ನ ಹಿಸ್ಟೋರಿಯಾ ಎಂಬ ಪದದಿಂದ ನಿಷ್ಪತ್ತಿಗೊಂಡಿದೆ. ಈ ಪದಕ್ಕೆ ತನಿಖೆ, ಸಂಶೋಧನೆ, ಮಾಹಿತಿ, ಉತ್ಖನನ– ಮುಂತಾದ ಅರ್ಥಗಳಿವೆ. ವಿಶಾಲವಾದ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಮನುಷ್ಯ ಕುಲದ ಗತಕಾಲದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಇದು ಮನುಷ್ಯ ಜೀವನದ ಹಲವು ಅನನ್ಯ ಘಟನೆಗಳು ಮತ್ತು ಸಂಚಲನೆಗಳ ಒಂದು ವಿಶ್ವಾಸಾರ್ಹ ದಾಖಲೆ. ರಾಜಕೀಯ – ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಸಮಾಜ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಪರಿಸರ ಮತ್ತು ಚಿಂತನೆಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯನ ಗತಕಾಲದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟು ವಸ್ತುನಿಷ್ಠವಾಗಿ ದಾಖಲಿಸುವ, ಮರು ನಿರೂಪಿಸುವ ಶಿಸ್ತಿನ ಕಾರ್ಯ. ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಕುರಿತು ಹಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು, ಇತಿಹಾಸಜ್ಞರು ತಮ್ಮದೇ ರೀತಿಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇತಿಹಾಸ ಕುರಿತು ಇದೇ ಅಂತಿಮ ಎನ್ನುವಂಥ ಯಾವುದೇ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಇಲ್ಲ. ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಶಿಸ್ತಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿರುವ ಇತಿಹಾಸದ ಅರ್ಥ–ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಬದಲಾಗುತ್ತಲೇ ಇದೆ. ಇತಿಹಾಸದ ಅರ್ಥ ಮತ್ತು ಮಹತ್ವ ಸತ್ತ್ವ ಪರಸ್ಪರ ಪೂರಕವಾಗಿಯೇ ಸಾಗುತ್ತವೆ.

ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಕುರಿತು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ವಿವೇಚಿಸಿದವರು ಗ್ರೀಕರು. ಹಾಲಿಕಾರ್ನಾಸಸನ್‌ನ ಡೈಯನೀಶಿಯಸ್ ನಿದರ್ಶನಗಳೊಂದಿಗೆ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಬೋಧಿಸುವುದೇ ಇತಿಹಾಸ' ಎಂದು ಮೊದಲಿಗೆ ಹೇಳಿದ. ಅಂದರೆ ಮನುಷ್ಯನ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಬದುಕು–ಅನುಭವ ಕುರಿತ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ನಿದರ್ಶನಗಳನ್ನು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಸಂಶೋಧನೆಯಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದದ್ದನ್ನು ತರ್ಕಬದ್ಧವಾಗಿ ವಿವರಿಸುವ ಸವಾಲು ಇತಿಹಾಸದ್ದು ಎಂಬುದು ಅರಿಸ್ಟಾಟಲನ ಮಾತು. ಗತಕಾಲದ ವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿ ಅಥವಾ ಸತ್ಯದ ತರ್ಕಬದ್ಧ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಇತಿಹಾಸದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಂಗತಿ. ಪಾಲಿಬಿಯಸ್ ಮತ್ತು ತುಸಿಡಿಡೆಸ್ ಪ್ರಕಾರ ಸ್ಮರಣೆ ಮಾಡಲೇಬೇಕಾದ ಸಂಗತಿಗಳ ಕತೆಯೇ ಇತಿಹಾಸ. ಗತಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಎಲ್ಲವೂ ಇತಿಹಾಸವಾಗುವುದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದರ ಕಡೆಗೂ ಈ ಮಾತು ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ದೇಶಗಳಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲ, ಪೌರಾತ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಇತಿಹಾಸ ಎಂದರೆ ವರ್ತಮಾನ ಎಂದೇ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪದವನ್ನು ಭಾರತದ ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. 'ಹೀಗೆ, ಈ ರೀತಿ ಇದು ನಡೆಯಿತು' ಎಂಬುದು ಇತಿಹಾಸ ಪದದ ಅರ್ಥ. ಅಥರ್ವಣವೇದ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸ ವೇದ ಸೇರಿ ನಾಲ್ಕನೆಯ ವೇದ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಯಿತು. ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ನ ರಮ್ಯವಾದಿ ಇತಿಹಾಸಜ್ಞ ತಾಮಸ್ ಕಾರ್ಲೈಲ್ ಪ್ರಕಾರ 'ಇತಿಹಾಸ ಎಂದರೆ ಇನ್ನೇನೂ ಅಲ್ಲ; ಅದು ಮಹಾನ್ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆ. ಮನುಕುಲದ ಮಹಾ ಚೇತನಗಳ ಸಾಧನೆಗಳ ದಾಖಲೆ, ಕಾರ್ಲೈಲ್ ಅನಂತರದ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ ಬದಲಾವಣೆ ನಡೆಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಇತಿಹಾಸದ ಮಹತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ಅರ್ಥಗಳನ್ನೂ ಬದಲಿಸಿತು. ಈಗ ಮಹಾನ್ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಜನ ಸಮುದಾಯಗಳ ಸಮಾಜ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಅವರ ಗತಕಾಲವನ್ನೂ ಇತಿಹಾಸ ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. 1980ರಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂದ ದಮನಿತರ ಚರಿತ್ರೆಯ ವಿಚಾರ ಕೆಳವರ್ಗದವರ ಚರಿತ್ರೆಯ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಗಮನ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿತು. ಪಾಸಿಟಿವಿಸ್ಟ್ ಚಿಂತಕ ಲಿಯೊಪಾಲ್ಡ್ ವಾನ್ ರಾಂಕೆ ಹೇಳುವುದು ಹೀಗೆ: ಗತಕಾಲ ನಿಜಕ್ಕೂ ಹೀಗಿತ್ತು ಎಂದು ತೋರಿಸುವುದೇ ಇತಿಹಾಸಜ್ಞ ಎದುರಿಸುವ ಸವಾಲು. ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ವಿಜ್ಞಾನ ಎಂದು ಸಾಧಿಸುವಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಉತ್ಸಾಹಿಗಳಾದ ಪಾಸಿಟಿವಿಸ್ಟ್‌ಗಳು ವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿಗೆ ವಾಸ್ತವಾಂಶಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಹತ್ತ್ವ ನೀಡಿದರು.

ಸರ್ ಜಾನ್ ಸೀಲೆ ಪ್ರಕಾರ ಇತಿಹಾಸ ಗತಕಾಲದ ರಾಜಕಾರಣ ಮತ್ತು ವರ್ತಮಾನದ ರಾಜಕಾರಣವೇ ಭವಿಷ್ಯತ್ತಿನ ಇತಿಹಾಸ. ಇತಿಹಾಸದಿಂದ ಪರಿಶುದ್ಧಗೊಳ್ಳದ ರಾಜಕಾರಣ ಅಸಭ್ಯ. ಹಾಗೇ ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ/ಸಮಕಾಲೀನ ರಾಜಕಾರಣದ ಜೊತೆಗೆ ತನ್ನ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳದ ಇತಿಹಾಸ ವ್ಯರ್ಥವಾಗಿ ಉಳಿಯುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಈ ವಾದಕ್ಕೆ ಈಗ ಬೆಲೆ ಇಲ್ಲ. ಈಗ ಇತಿಹಾಸದ ಭಿತ್ತಿ ತುಂಬ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದೆ. ರಾಜಕಾರಣ ಈಗ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅಧ್ಯಯನದ ಹಲವು ಆಯಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಷ್ಟೆ.

ಎ. ಎಲ್. ರೋಷ್ ಹೇಳುವಂತೆ ಇತಿಹಾಸ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಭೂಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಬದುಕುವ ಮನುಷ್ಯ ಸಮಾಜ–ಸಮುದಾಯದ ಒಂದು ದಾಖಲೆ. ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ಸಿನ್‌ಬೋಸ್ ಹೇಳುವುದು ಹೀಗೆ: ಐತಿಹಾಸಿಕವಾದ ಎಲ್ಲ ಜ್ಞಾನವೂ ಅಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇತಿಹಾಸ ಕಾರ್ಯಕಾರಣ ವಿವೇಚನೆಯ ಒಂದು ವಿಜ್ಞಾನ. ವೈಚಾರಿಕ ಮತ್ತು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡುವುದು, ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವುದು ಇತಿಹಾಸಜ್ಞನ ಮುಂದಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಸವಾಲು.

ಜೆ.ಬಿ.ಬರಿ ಪ್ರಕಾರ ಇತಿಹಾಸ ಒಂದು ವಿಜ್ಞಾನ : ಹೆಚ್ಚೂ ಇಲ್ಲ, ಕಡಿಮೆಯೂ ಇಲ್ಲ. ತನಿಖೆ, ಪರಿಶೀಲನೆ, ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಮತ್ತು ಸತ್ಯದ ಅನಾವರಣದಂಥ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದರೂ ಇತಿಹಾಸಜ್ಞನ ನಿರೂಪಣೆಯ ಪರಿಮಿತಿಯೊಳಗೇ ಇತಿಹಾಸ ಸುತ್ತ ಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಅದೇ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ವ್ಯಕ್ತಿನಿಷ್ಠ ನಿಲುವುಗಳೂ ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇದನ್ನು ವಿಜ್ಞಾನ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೂ ಸಲ್ಲುವ ಕೆಲವು ಸಾಮಾನ್ಯ ನೀತಿ–ನಿಯಮಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಹಾಗೆ ಯಾವುದೇ ಸಾಮಾನ್ಯ ನೀತಿ–ನಿಯಮಗಳಿರುವುದಿಲ್ಲ. ವಿಜ್ಞಾನ ಕೆಲವು ನಿದರ್ಶನಗಳಿಂದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸೂತ್ರವನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಅನುಗಮನ ತರ್ಕವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡರೆ, ಇತಿಹಾಸ ಬಹುತೇಕ ನಿಗಮನ ತರ್ಕವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ವಿಜ್ಞಾನದ ಅಂಶಗಳು ಇದ್ದರೂ ನಿರೂಪಣೆ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿರುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು.

ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ತತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸಜ್ಞ ಆರ್.ಜಿ.ಕಾಲಿಂಗ್‌ವುಡ್ ಪ್ರಕಾರ ಇತಿಹಾಸ ಒಂದು ಬಗೆಯ ತನಿಖೆ ಅಥವಾ ಸಂಶೋಧನೆ. ಎಲ್ಲ ಇತಿಹಾಸವೂ ಇತಿಹಾಸದ ಕುರಿತ ಚಿಂತನೆಯೇ ಆಗಿದೆ. ಯಾವುದರ ಕುರಿತು ಇತಿಹಾಸಜ್ಞ ಚಿಂತಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆಯೋ ಆ ಗತಕಾಲದ ಪ್ರತಿಬಿಂಬವೇ ಇತಿಹಾಸ. ಭಾರತದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ವಾದಿ ಇತಿಹಾಸಜ್ಞ ಡಿ.ಡಿ.ಕೊಸಾಂಬಿ ಪ್ರಕಾರ ಉತ್ಪಾದನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿ ನಡೆದ ಪ್ರಗತಿಯ ಬಗೆಗಿನ ಸರಳ ರೇಖಾತ್ಮಕವಾದ ವಿವರಣೆಯೇ ಇತಿಹಾಸ. ಇತಿಹಾಸದ ಭೌತಿಕ ನಿರೂಪಣೆಗೆ ಕೊಸಾಂಬಿ ಯವರು ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಹತ್ತ್ವ ನೀಡಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಇತಿಹಾಸ ಎಂದರೇನು ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಇ.ಎಚ್.ಕಾರ್ ಉತ್ತರ ಹೀಗಿದೆ: ಅದು ಇತಿಹಾಸಜ್ಞ ಮತ್ತು ಆತ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ವಸ್ತುಸಂಗತಿಗಳ ನಡುವಿನ ನಿರಂತರ ಸಂವಾದ. ಭೂತಕಾಲ ಮತ್ತು ವರ್ತಮಾನಕಾಲದ ನಡುವಿನ ಕೊನೆ ಇಲ್ಲದ ಚರ್ಚೆ. ತನ್ನ ಪರಿಸರದ ಜೊತೆ ವ್ಯಕ್ತಿ ಸಂಬಂಧ ಹೇಗೋ, ಹಾಗೆಯೇ ತನ್ನ ತತ್ತ್ವದ ಜೊತೆಗೆ ಇತಿಹಾಸಜ್ಞನ ಸಂಬಂಧ ಕೂಡ. ನೇವಿನ್ಸ್ ಪ್ರಕಾರ ಇತಿಹಾಸ ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ನಾವು ಗತಕಾಲದ ಜೊತೆ ಸೇರಿಸಿಯೇ ಮಾತನಾಡುತ್ತೇವೆ. ಇದು ತಪ್ಪು. ಏಕೆಂದರೆ ಇತಿಹಾಸ ಭೂತ ಮತ್ತು ವರ್ತಮಾನ ಕಾಲದ ನಡುವೆ ಸೇತುವೆ ಕಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಹಾಗೇ ಭವಿಷ್ಯತ್ತಿನ ಕಡೆಗೂಂದು ಕಣ್ಣು ಹಾಯಿಸುತ್ತದೆ.

20ನೆಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಕಂಡ ಕಾಲಘಟ್ಟ, ಹೊಸ ವಿಚಾರಧಾರೆಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸದ ಅರ್ಥ, ಸತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ನಿಲುವು ಕೂಡ ಬದಲಾದವು.

ಇತಿಹಾಸ ವಿಧಾನ ಶಾಸ್ತ್ರ: ಇತಿಹಾಸದ ಸಂಶೋಧನ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವ ಶಾಸ್ತ್ರವೇ ಇತಿಹಾಸ ವಿಧಾನ ಶಾಸ್ತ್ರ. ಯಾವುದೇ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಅಥವಾ ತನಿಖಾ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ ಅಗತ್ಯವಿರುವ ತತ್ತ್ವಗಳು ಮತ್ತು ನಿಯಮಗಳ ಒಟ್ಟು ಮೊತ್ತವೇ ಇತಿಹಾಸದ ವಿಧಾನ ಶಾಸ್ತ್ರ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ರೀತಿಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಸಮರ್ಪಕವಾದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಲ್ಲಿ ಮಂಡಿಸಲು ರೂಪಿತವಾದ ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಸಂಶೋಧಕನ ಗುಣಮಟ್ಟ, ವಸ್ತುವಿನ ಆಯ್ಕೆ, ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸುವಿಕೆ, ಟಿಪ್ಪಣಿ ತಯಾರಿಕೆ, ಅನುಕ್ರಮಣಿಕೆ, ಆಕರಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ. ಸಂಸ್ಕರಣೆ ಮತ್ತು ಸಂಶೋಧನೆಯಿಂದ ಕಂಡುಕೊಂಡದ್ದರ ಮಂಡನೆ–ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ವಿಧಾನ ಶಾಸ್ತ್ರ ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಇತಿಹಾಸದ ವಿಧಾನ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಥಮಿಕ, ವಿಶ್ಲೇಷಣಾ, ಸಂಸ್ಕರಣ ಮತ್ತು ನಿರ್ಣಾಯಕ ವೆಂಬ ನಾಲ್ಕು ಹಂತಗಳಿವೆ.

ಹುಡುಕಾಟ ಮತ್ತು ವಿಮರ್ಶೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧಕನ ಉತ್ಸಾಹ, ವಿಷಯದ ಮೇಲಿನ ಪ್ರೀತಿ, ಕಠಿಣ ಶ್ರಮಪಡುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ. ಧೀರೋದಾತ್ತತೆ, ನೈತಿಕ ಸ್ಥೈರ್ಯ ಮತ್ತು ಗತಕಾಲವನ್ನು ಎಷ್ಟು ಸಾಧ್ಯವೋ ಅಷ್ಟು ವಸ್ತುನಿಷ್ಠವಾಗಿ ಮಂಡಿಸುವ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಯೇ ಮುಖ್ಯ. ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ವಸ್ತುವನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡುವ ಜೊತೆಗೆ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ ರಚನೆ, ಟಿಪ್ಪಣಿ ತಯಾರಿಕೆ, ಅಂಕಿ–ಅಂಶಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಪಕಗೊಳಿಸುವುದು, ಅನುಕ್ರಮಣಿಕಯ ರಚನೆ – ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಹಂತ ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯದ ಜೊತೆಗಿನ ಸಂಘರ್ಷವನ್ನು ಪ್ರಮುಖ ಸವಾಲು ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸಂಶೋಧಕ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಆಕರಗಳ ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯ ಹಂತ ಇದು. ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿಮರ್ಶೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ, ಬಾಹ್ಯ ವಿಮರ್ಶೆ ಮತ್ತು ಆಂತರಿಕ ವಿಮರ್ಶೆ ಎಂಬ ಎರಡು ಧಾರೆಗಳಿವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಫೂರ್ತಿಮೂಲ ಎಂದರೆ ಆರೋಗ್ಯ ಕರವಾದ ಅನುಮಾನ. ವಸ್ತುಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಬೇಕಾಬಿಟ್ಟಿ ಪರಿಗಣಿಸುವಂತಿಲ್ಲ. ಸಂಶೋಧನಾತ್ಮ ಕವಾದ ಮತ್ತು ಅತ್ಯಂತ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ನಡೆಸಿದ ಹುಡುಕಾಟದ ಬಳಿಕವೇ ನಿರ್ಣಯ ಕೈಗೊಳ್ಳಬೇಕು. ಬಾಹ್ಯ ವಿಮರ್ಶೆ ಆಕರಗಳನ್ನು ಅಥವಾ ಲಭ್ಯ ದಾಖಲೆಯ ಅಧಿಕೃತತೆಯನ್ನು ಪರೀಕ್ಷೆಗೊಡ್ಡುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಸಂಶೋಧಕ ನಕಲಿ ಅಥವಾ ತಪ್ಪು ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಲೇಬಾರದು. ಅನುಮಾನಿತ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಹಲವು ರೀತಿ ಪರೀಕ್ಷಿಸಬೇಕು. ಕಾಗದದ ಸ್ವರೂಪ ಅಥವಾ ಬಳಸಲ್ಪಟ್ಟ ಇಂಕಿನ ರಾಸಾಯನಿಕ ಪರೀಕ್ಷೆಯೇ ಸತ್ಯವನ್ನು ನುಡಿದುಬಿಡುತ್ತದೆ. ಕಾರ್ಬನ್ ಪೇಂಟಿಂಗ್‌ನ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ತಂತ್ರ ಇಂಥ ನಕಲಿ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧಕನ ನೆರವಿಗೆ ಬರುತ್ತವೆ. ಪೇಲಿಯೋಗ್ರಫಿಯಿಂದಲೂ ಹಲವು ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಇತ್ಯರ್ಥವಾಗುತ್ತವೆ.

ನಿರ್ಣಾಯಕ ಹಂತ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಕೊನೆಯ ಹಂತ. ಸಂಶೋಧನೆಯ ಸಾರ ವೆಲ್ಲ ಬರೆಹ ರೂಪಕ್ಕಿಳಿಯುವ ಹಂತ. ಇತಿಹಾಸದ ಕಲಾತ್ಮಕ ಸ್ವರೂಪ ಹೆಚ್ಚು ನಿಖರವಾಗುವ ಹಂತ. ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಸಂಶೋಧನೆ ಬಹಿರಂಗಗೊಳ್ಳುವುದು, ಅಡಿ ಟಿಪ್ಪಣಿ ರಚನೆ, ಪರಿವಿಡಿ ರೂಪಿಸುವುದು–ಇದೇ ಹಂತದಲ್ಲೆ. ಇ.ಎಚ್.ಕಾರ್ ಒಮ್ಮೆ ಹೇಳಿದಂತೆ ಇತಿಹಾಸದ ಅಧ್ಯಯನ ಕ್ಲಾಸಿಕ್‌ಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕಿಂತಲೂ ಕಷ್ಟಕರ: ಯಾವುದೇ ವಿಜ್ಞಾನದ ಹಾಗೆಯೇ ಗಂಭೀರ. ಇತಿಹಾಸದ ಬರೆವಣಿಗೆ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಕುರಿತು ಈ ಮಾತು ಸೂಚ್ಯವಾಗಿ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಹೇಳುತ್ತದೆ ಎನ್ನಬಹುದು.

(ಎಸ್‌ಬಿಎಚ್‌ಎ.;ಎಂ.ವಿ.;ಎಸ್‌ಆರ್.)

ಈಚಿನ ಎರಡು ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಪುನರ್ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ವಸ್ತುವಿನ ವ್ಯಾಪ್ತಿ, ಸ್ವರೂಪ, ವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳು ಆಗುತ್ತಾ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಇತಿಹಾಸ, ಆ್ಯನಲ್ ಪಂಥ, ನವ ಇತಿಹಾಸ, ಪಾರಂಪರಿಕ ಚರಿತ್ರೆ, ಸಬಾಲ್ಟರ್ನ್ ಚರಿತ್ರೆ, ಮೌಖಿಕ ಚರಿತ್ರೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಚರಿತ್ರೆ ಮುಂತಾದವುಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯ ನಾಲ್ಕೈದು ಪಂಥಗಳು ವೃದ್ಧಿಯಾಗುತ್ತಾ ಬಂದಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಅರ್ಥೈಸುವಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ದೃಷ್ಟಿಕೋನಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಇವುಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಶಾಹಿ ಇತಿಹಾಸ, ರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾದ ಇತಿಹಾಸ, ಮಾರ್ಕ್ಸಿಸ್ಟ್ ಇತಿಹಾಸ ಎಂದು ಮುಂತಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

(ಎ.ಎಸ್.)

ಇನಾಂಗಾಂವ್: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಪುಣೆ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾ ಯುಗದ ವಸತಿ ನೆಲೆ. ಇದು ಭೀಮಾ ನದಿಯ ಉಪನದಿಯಾದ ಘೋಡ್ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆ ಮೇಲಿದೆ. 5 ಹೆಕ್ಟೇರ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಿಸಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ತಂಡ 1968 – 82 ರವರೆಗೆ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ 3 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತ ಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಮಾಳ್ವ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1800–1500), ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1500–1400) ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಜೋರ್ವೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1400–1000). ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲದೆ ಇಲ್ಲಿ ಬುರುಜು ಸಹಿತವಾದ ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆ, ಏರಿ ಮತ್ತು ನೀರಾವರಿ ಕಾಲುವೆಯ ಕುರುಹುಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ.

ಮೊತ್ತಮೊದಲು ಮಾಳ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ಇಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತವ್ಯ ಹೂಡಿದ್ದರು. ಇವರು ನೆಲೆಸಿದ್ದ 23 ಗುಡಿಸಲುಗಳ ಅಳಿದುಳಿದ ಭಾಗಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ ಪೈಕಿ 28 ಗುಡಿಸಲುಗಳ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದರೆ, ಮೂರು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗುಂಡಿ ಮನೆಗಳು, ಗುಡಿಸಲುಗಳ ನಡುವೆ ಓಣಿಗಳಿದ್ದವು. ಆಯತಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಗುಡಿಸಲಿನ ಗೋಡೆಗಳು ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ಬೊಂಬಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದಂತವು. ಛಾವಣಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಹುಲ್ಲಿನದಾಗಿದ್ದು ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದಲ್ಲಿತ್ತು. ಕೆಲವು ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ 8×5 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಒಂದೇ ಕೋಣೆಯಿದ್ದರೆ ಇನ್ನು ಕೆಲವರಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಕೋಣೆಯನ್ನು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ನೆಲವನ್ನು ಆಗಾಗ್ಗೆ ಮಣ್ಣು, ಸುಣ್ಣ ಮತ್ತು ಸಗಣಿಯಿಂದ ಸಾರಿಸುವ ರೂಢಿಯಿದ್ದಿತು. ಪ್ರತಿ ಗುಡಿಸಲಿನಲ್ಲಿ ಧಾನ್ಯ ಕಣಜ, ಒಲೆ, ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆಗಳಿದ್ದವು. ಈ ವಸತಿಯ ಅತಿದೊಡ್ಡ ಮನೆ 9.75×5.5 ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ, 2 ಕೋಣೆಗಳುಳ್ಳ ಮನೆ. ಹಲವು ಧಾನ್ಯ ಕಣಜಗಳೂ ಸುಟ್ಟ ಧಾನ್ಯದ ರಾಶಿಯೂ ಈ ಮನೆಯೊಳಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು, ಇದು ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ನಿವಾಸವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಮತ್ತೊಂದು ಗುಡಿಸಲಿನಲ್ಲಿ ಮಣಿಯನ್ನು ನಯಗೊಳಿಸುವ ಸಾಧನವೂ ಮಗದೊಂದರಲ್ಲಿ ಕುಂಬಾರನ ಭಟ್ಟಿಯೂ ಇದ್ದವು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅಪರೂಪವಾದ 3 ಗುಂಡಿ ಮನೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಇಂತಹ ಒಂದು ಗುಂಡಿಯು 1.23 ಮೀ ಆಳವಿದ್ದು ಇದರೊಳಗೆ ಇಳಿಯಲು 2 ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಗುಂಡಿಯ ಗೋಡೆ ನುಣುಪಾಗಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಸುಣ್ಣದ

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಶವಕುಣಿಗಳು

ಗಿಲಾವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಮಾಳ್ವ ಜನ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಕಣಜಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ನೆಲದಡಿಯ ಗುಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಶೇಖರಿಸಿಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಣಜಗಳನ್ನು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮಣ್ಣಿನ ಕಟ್ಟೆಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂತಹ ಕಟ್ಟೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಕೀಟಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಲು ಗುಂಡಿಗಳ ಗೋಡೆಗೆ ಸುಣ್ಣದ ಲೇಪನವನ್ನು ಹಚ್ಚಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂತಹ ಕಟ್ಟೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತವು. ಕಣಜಗಳು ಮನೆಯ ಒಳ ಅಥವಾ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಧಾನ್ಯವನ್ನು ಕೀಟಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಲು ಗುಂಡಿಗಳ ಗೋಡೆಗೆ ಸುಣ್ಣದ ಲೇಪನವನ್ನು ಹಚ್ಚಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ 4

ಕಾಲಿನ ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿಗಳಲ್ಲೂ ಧಾನ್ಯವನ್ನು ತುಂಬಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂತಹ ಜಾಡಿಗಳ ಕಾಲಿಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ಇಟ್ಟಿದ್ದ 4 ಕಲ್ಲುಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಇಂತಹ ಧಾನ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಣಾ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಹಳ್ಳಿಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತದ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ 3 ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ– ಮಾಳ್ವ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು ನುಣುಪಾದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ್ದು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಬೇಯಿಸಿದ ತೆಳು ಪಾತ್ರೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇವನ್ನು ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಪಾತ್ರೆಗಳ ಎರಡೂ ಮೈಮೇಲೆ ಪೇಲಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಅತಿ ತೆಳು ವಾದ ಲೇಪನವಿದೆ. ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ರೇಖಾಕೃತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸ, ಗೂಳಿ–ನಾಯಿ ಮುಂತಾದ

ಮಾತೃದೇವತೆ ಮಣ್‌ಗೊಂಬೆಗಳು

ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಗಿಂಡಿಯಾಕಾರದ ಪಾತ್ರೆಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಬೋಗುಣಿ, ಬಟ್ಟಲು, ಗೋಲ ಮಡಕೆಗಳು ಇತರ ಆಕಾರಗಳು. ಬೂದು ಹಾಗೂ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮಂದ ಜಾಡಿಗಳು ಮಾತ್ರ ಇವೆ. ಕೈಯಿಂದಲೇ ಮಾಡಿದ ಈ ಜಾಡಿಗಳು ಧಾನ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಣೆಗೆ ಮತ್ತು ಅಸ್ಥಿ ಮಡಕೆಗಳಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವುಗಳ ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ಮಣ್ಣಿನ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಅಂಟಿಸಿ ಮಾಡಿದಂತಹ ಅಲಂಕರಣವಿದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಎಳೆ ಮಕ್ಕಳ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಇಡಲಾದ ಮಡಕೆಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ. ಒಂದು ಅಥವಾ ಜೋಡಿ ಮಡಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನಿಟ್ಟು ಹೂಳಲಾಗಿದೆ. ವಯಸ್ಕರ ಸಮಾಧಿಗಳು ಕೆಲವೊಂದು ಮಾತ್ರ ಇದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಶವವನ್ನು ಕುಣಿಯೊಳಗೆ ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳಲಾಗಿದೆ. 3 ಹಂತಗಳಲ್ಲೂ ಹೂಳುವ ಮುನ್ನ ಶವದ ಪಾದಗಳನ್ನು ತುಂಡರಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳ ಪಾದ ಮೂಳೆಗಳು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರಲಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲ ಹಂತಗಳಲ್ಲೂ ಮನೆಯೊಳಗೇ ಶವವನ್ನು ಹೂಳುವ ಪದ್ಧತಿಯಿತ್ತು.

ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಸಮೃದ್ಧವಾಯಿತು. ಗುಡಿಸಲುಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಅಂತಹ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳೇನೂ ಆಗಲಿಲ್ಲ. 33 ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ 30 ಆಯತಾಕಾರದವೂ 3 ವೃತ್ತಾಕಾರದವೂ ಆಗಿದ್ದವು. ವಸತಿಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ 5 ಕೋಣೆಗಳುಳ್ಳ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಮನೆಯಿದ್ದಿತು.ಇದರೊಳಗೆ ಒಲೆಗಳು, ಕೆಲವು ಕಣಜಗಳು ಇದ್ದವು. ಅಲ್ಲದೆ ಒಂದು ಕೋಣೆಯ ನೆಲದಡಿಯಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಪೂರ್ವವಾದ ಒಂದು ಸಮಾಧಿ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ 4 ಕಾಲಿನ ಜಾಡಿಯೊಳಗೆ ಪುರುಷನ ಶವವನ್ನು ಕೈಕಾಲು ಮಡಚಿ ಕುಳ್ಳರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆಶ್ಚರ್ಯವೆಂದರೆ ಈ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಪಾದಗಳನ್ನು ತುಂಡರಿಸಲಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಮನೆ ಗ್ರಾಮದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನದಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳೂ ಇಂಬು ಕೊಡುತ್ತವೆ. ಈ ಮನೆಯ ನೈರುತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಣಜ–ಧಾನ್ಯದ ಗುಳಿಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ ಎರಡು ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಮಗುವೊಂದರ ಶವವನ್ನು 4 ಕಾಲಿನ ಹಸಿ ಮಣ್ಣಿನ ಜಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳಲಾಗಿತ್ತು; ಇಲ್ಲಿಯೂ ಪಾದಗಳನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಮಗು ಮುಖ್ಯಸ್ಥನ ಸಂಬಂಧಿಯಾಗಿದ್ದಿರ ಬಹುದು. ಇದೇ ಕೋಣೆಯೊಳಗೆ ಕೃಷಿಯ ಸಾಧನದಂತೆ (ಪಿಕಾಸಿ) ಕಾಣುವ ಜಿಂಕೆ ಕೊಂಬಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಉಪಕರಣವು ದೊರೆಯಿತು. ಮಾಳ್ವ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದ ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣೆಯ ಪದ್ಧತಿಗಳು ಯಾವ ಬದಲಾವಣೆಗಳೂ ಇಲ್ಲದೆ ಮುಂದುವರೆದವು. ಮಾಳ್ವ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮರೆಯಾಗಿ ಅವನ್ನೇ ಹೋಲುವ ಜೋರ್ವೆ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಇವು ಸಹ ಕಪ್ಪುವರ್ಣ ಚಿತ್ರಿತ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು. ನಳಿಕೆ ಯುಳ್ಳ ಬಟ್ಟಲು ಇದರ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪ್ರಕಾರ. ಬಟ್ಟಲು, ಬೋಗುಣಿ, ಸಣ್ಣ ಮಡಕೆ, ಗೋಲ ಜಾಡಿ ಮತ್ತು ಹಿಡಿಕೆಯಿರುವ ಮುಚ್ಚಳಗಳು ಈ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಇತರ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ರೂಪ, ಆಕಾರ ಮತ್ತು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಬದಲಾವಣೆ ಗಳಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ 72 ಸಮಾಧಿಗಳಿದ್ದು, ಈ ಪೈಕಿ 47 ಮಕ್ಕಳದ್ದು, ಉಳಿದವು ವಯಸ್ಕರದ್ದೂ ಆಗಿದ್ದವು. ಮೂರನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ವಯಸ್ಕರ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಸಮಾಧಿಗಳೂ ನೇರ ಅಥವಾ ಕೈಕಾಲು ಮಡಸಿದ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದವು. 3 ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮುಖ್ಯಸ್ಥನದೂ ಮತ್ತೊಂದು ಅವನ ಸಂಬಂಧಿಯಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಮಗುವಿನದೂ ಆಗಿದ್ದವು. ಮತ್ತೊಂದು ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ತೋರುವ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ 4 ಕಾಲಿನ ಜಾಡಿಯಿದ್ದು ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲೂ ಚಿತ್ರವಿರುವ ನಳಿಕೆಯುಳ್ಳ ಬಟ್ಟಲುಗಳಿದ್ದವು. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ಶವದೊಂದಿಗೆ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು.

ಅಂತ್ಯ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪಲ್ಲಟವಾದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಬದಲಿಗೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದವು ತಲೆಯೆತ್ತಿದ್ದವು. ಕಣಜಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯೂ ಗಣನೀಯವಾಗಿ ಇಳಿಯಿತು. ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಕುಸಿದುದ್ದರ ಸಂಕೇತ ಇದು ಎಂಬುದು ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ವಸತಿ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಆಂತರಿಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಬಲವಾಗಿದ್ದವರು ವಸತಿಯ ಕೇಂದ್ರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡರು. ಕುಂಬಾರ, ಸುಣ್ಣಗಾರ, ಮಣಿಗಾರ ಮುಂತಾದ ಕಸುಬುದಾರರ ಪಂಗಡಗಳಿಗೆ ನೆಲೆಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಲಾಯಿತು. ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ ವಸತಿಯಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಮಟ್ಟವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡವು. ಆದಿ ಜೋರ್ವೆಯ ಪ್ರಕಾರಗಳೇ ಮುಂದುವರೆದರೂ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ದರ್ಜೆಯ ಪಾತ್ರೆಗಳೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತಯಾರಾಗತೊಡಗಿದವು. ಜೊತೆಗೆ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸುವುದು ವಿರಳವಾಯಿತು. ನಳಿಕೆಯುಳ್ಳ ಬಟ್ಟಲು ಸಂಪೂರ್ಣ ಕಣ್ಮರೆಯಾಗಿ ಸರಳ ಬಟ್ಟಲುಗಳು, ಮಟ್ಟಸ ತಳದ ತಟ್ಟೆ ಮತ್ತು ಬೋಗುಣಿಗಳು ಜನಪ್ರಿಯವಾದವು. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಹೊಸ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ಸೇರ್ಪಡೆಯಾಯಿತು. ಸಮಾಧಿ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಈ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳು ವಸ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ ಬದಲಾವಣೆಯಾದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಹಂತದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಹವಾಮಾನವು ಶುಷ್ಕವಾಗತೊಡಗಿದ್ದರಿಂದ ಕೃಷಿ ಸೊರಗಿ ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಉಂಟಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಆಹಾರ ಪದ್ಧತಿ: ಮಾಳ್ವ ಮತ್ತು ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸಾಯ, ಬೇಟೆ, ಮೀನುಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲನೆ ಆಹಾರ ಸಂಪಾದನ ಮಾರ್ಗವಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕೃಷಿ ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಧಾನ್ಯವೆಂದರೆ ಜವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಬತ್ತ, ಜೋಳ, ಹುರುಳಿ, ಕೆಂಪು ತೊಗರಿ, ಬಟಾಣಿ, ಹೆಸರುಕಾಳು ಮುಂತಾದವು ಧಾನ್ಯ–ಕಾಳುಗಳ ಕೃಷಿಯೂ ಆಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಾಡುಹಣ್ಣುಗಳಾದ ಬಾರಿ ಮತ್ತು ನೇರಳೆಗಳನ್ನು ಇವರು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಚಳಿಗಾಲದ ಬೆಳೆಯಾದ ಗೋದಿಯ ಕರಕಲಾದ ಧಾನ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ. ಚಳಿಗಾಲದಲ್ಲಿ ಮಳೆಯೇ ಆಗದಿರುವ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೀರನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಅವಲಂಬಿಸಿರುವ ಗೋದಿಯ ಬೆಳೆ ಹೇಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರವಾಗಿ 6 ಮೀ ಅಗಲದ ನೀರಿನ ಕಾಲುವೆ ಹಾಗೂ ಕೆರೆ ಏರಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಅಂದರೆ ಕಾಲುವೆಯ ಮೂಲಕ ಕೆರೆಯ ನೀರನ್ನು ಗೋದಿಯ ಹೊಲ–ಗದ್ದೆಗಳಿಗೆ ಹಾಯಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿಯ ಜನರು ಜಾನುವಾರು, ಕೃಷ್ಣಮೃಗ, ನೀಲಗಾಯ್ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮಾಂಸವನ್ನು ಸೇವಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೀನು ಹಾಗೂ ಪಕ್ಷಿಗಳನ್ನೂ ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಹಿಡಿಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಂತಿಮ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ವನ್ಯಸಸ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚು ಅವಲಂಬಿಸಬೇಕಾದ ಸನ್ನಿವೇಶ ಒದಗಿಬಂತು ಎಂಬುದು ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳ (ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಜಿಂಕೆ) ಸಂಖ್ಯೆಯಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಹಂತದ ಜನ ಮೇವಿಗಾಗಿ ಊರೂರು ಸುತ್ತುವ ಅರೆ–ಅಲೆಮಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಎಲ್ಲ ಹಂತಗಳಲ್ಲೂ ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಸಮಾನಾಂತರ ಅಲಗುಗಳೂ ಸೇರಿದಂತೆ ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಅಲಗುಗಳು ದೊರೆತವು. ಇವನ್ನು ಮಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿಸಿ–ಹುಲ್ಲಿನ ಕಟಾವಿನಲ್ಲಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಟ್ರಪೀಜ್ ಮುಂತಾದ ನಮೂನೆಗಳು ವಿರಳವಾಗಿದ್ದವು.

ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳು: ಮೂರೂ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ–ಪುರುಷ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸರಳ ಆಕೃತಿಗಳಿದ್ದವು. ಕೆಲವು ಬೇಯಿಸಿದವಾದರೆ ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಹಸಿಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಿದವು. ಕೆಲವೊಂದು ಆಕೃತಿಗಳ ದೈಹಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಚಿವುಟಿ ಆಕಾರಕ್ಕೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಕೃತಿಗಳು ಬೋಳಾಗಿವೆ. 3 ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಗಳು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರೆತವು. 2ನ್ನು ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಪೆಟ್ಟಿಗೆ, ಉಂಗುರ ಮತ್ತು ಗೂಳಿಯಾಕೃತಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಗುಡಿಸಲಿನ ಮೂಲೆ ಕಂಬದ ಗುಳಿಯೊಳಗೆ ಹೂಳಲಾಗಿತ್ತು. ಒಂದು ಆಕೃತಿ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯೊಳಗಿದ್ದರೆ ಮತ್ತೊಂದು ಹೊರಗೆ ಮುಚ್ಚಳದ ಮೇಲಿತ್ತು. ಇವೆಲ್ಲ ವಸ್ತುಗಳು ಯಾವುದೋ ವಿಧಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಆಭರಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಮತ್ತೊಂದು ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಯನ್ನು ಮೂರು ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣೆ ಗುಳಿಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೂಳಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂತು. ಇಂದಿಗೂ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಣಜದಲ್ಲಿ ಧಾನ್ಯ ತುಂಬುವ ಮೊದಲು ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ಭೂಮಿಯೊಳಗೆ ಹುಗಿಯುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಪುರುಷರ ಆಕೃತಿಗಳಿಗೆ ವಿಜಯದ ಆಚರಣೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆನ್ನಬಹುದು. ಗೂಳಿಯ ಆಕೃತಿಗಳು ಸಹಜ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಇನಾಂಗಾಂವ್ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಕೆಲವು ವಿಶೇಷ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ಗ್ರಾಮದೇವತೆಗೆ ಅರ್ಪಿಸುವ ವಾಡಿಕೆಯಿದೆ. ಅಂತ್ಯ ಜೋರ್ವೆಯ ಶೇಖರಣೆ ಜಾಡಿಯೊಂದರ ಮೇಲೆ ಅಂಟಿಸಿದ್ದ ಮನುಷ್ಯನ ತಲೆಯಿರುವ ಚಿರತೆಯ ಆಕೃತಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಬಹುದು. ತಾಮ್ರ ವಸ್ತುಗಳು ಬೆರಳೆಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತವು. ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ತಾಮ್ರದ ಕುಲುಮೆ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಜೋರ್ವೆಯ ತಾಮ್ರದ ಅದಿರಿನ ಉಂಡೆಗಳು ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಈ ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳು ತಯಾರಾಗುತ್ತಿದ್ದು, ಬಳೆ, ಮಣಿ, ಸೂಜಿ ಮತ್ತು ತಾಯತಗಳಲ್ಲದೆ ಮೀನುಗಾಳದ ಕೊಕ್ಕೆ, ಉಳಿ, ಉಂಗುರ, ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಮೇಲಿನ ಎಲ್ಲ ಆಧಾರಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಇನಾಂಗಾಂವ್ ವಸತಿ ಶ್ರೇಣೀಕೃತ ಹಳ್ಳಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಕಂಚುಗಾರ, ಕುಂಬಾರ, ಮಣಿಗಾರ, ಸುಣ್ಣಗಾರ ಮುಂತಾದ ವೃತ್ತಿಪಂಗಡದ ಜನ, ಕೃಷಿಕರು. ವಸತಿಗೆ ಯಜಮಾನನಾಗಿ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಿದ್ದನು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದ, ಅದರಲ್ಲೂ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತದ ರೈತಾಪಿ ಜನರ ಶೈಲಿ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ–ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಕೊಟ್ಟ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ನೆಲೆ ಇನಾಂಗಾಂವ್ ಎನ್ನಬಹುದು. (ಆರ್.ಎಮ್.ಎಸ್.)

ಇಪ್ಸಸ್ ಕದನ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.301ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕದನ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಮರಣಾನಂತರ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.323) ಅವನು ಜಯಿಸಿದ್ದ ವಿಶಾಲ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ನಾನಾಭಾಗಗಳನ್ನು ಅವನ ಸೇನಾಪತಿಗಳು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳ ತೊಡಗಿದರು. ಒಂದು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯಗಳಾದವು. ಇವರಲ್ಲಿ ವೈಮನಸ್ಯ ಕ್ರಮೇಣ ಬೆಳೆದು, ಕೊನೆಗೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 302ರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ ಆಂಟಿಗೋನಸ್‌ನ ಮಗ ಡೆಮಟ್ರಿಯಸ್ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯದ ದೊರೆ ಕೆಸಾಂಡರನ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ನುಗ್ಗಿದಾಗ ದೊಡ್ಡ ಯುದ್ಧವೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಶತ್ರುವಿನ ಬಲವನ್ನರಿತ ಕೆಸಾಂಡರ್ ಮೊದಲು ಸಂಧಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲೊಪ್ಪಿದ. ಯಾವ ಷರತ್ತೂ ಇಲ್ಲದೆ ಶರಣಾಗತನಾಗಬೇಕೆಂದು ಆಂಟಿಗೋನಸ್ ತಿಳಿಸಿದ. ಯುದ್ಧವನ್ನು ನಡೆಸುವುದೇ ಮೇಲೆಂದು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿ ಕೆಸಾಂಡರ್ ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ತನ್ನ ಮಿತ್ರರಾಜರನ್ನು ಆಂಟಿಗೋನಸ್‌ನ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಯಿಡಲು ಕೇಳಿಕೊಂಡ. ಅವರು ಒಪ್ಪಿ ನಾನಾ ಕಡೆಯಿಂದ ನುಗ್ಗಿದರು. ತಂದೆಯ ನೆರವಿಗಾಗಿ ಡೆಮೆಟ್ರಿಯಸ್ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹಿಂತಿರುಗಬೇಕಾಯಿತು. ಫ್ರಿಜಿಯ ದೇಶದ ಇಪ್ಸಸ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಭಾರಿ ಕದನ ನಡೆಯಿತು. ಆಂಟಿಗೋನಸ್ ಸೋತು ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಮಡಿದ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮುಂದೆಂದೂ ತಲೆಯೆತ್ತದಂತೆ ಈ ಒಂದು ಕದನದಿಂದ ಮುರಿದು ಬಿತ್ತು. *

ಇರ್ಫಾನ್ ಹಬೀಬ್: 1931– . ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸಕಾರ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರರೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಇತಿಹಾಸಕಾರರೂ ಆದ ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಹಬೀಬ್ ಹಾಗೂ ತಾಯಿ ಸೊಹೈಲ ದಂಪತಿಗಳ ಮಗನಾಗಿ 1931ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಅಲಿಗಡ್ ಮುಸ್ಲಿಮ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎ. ಪದವಿಯನ್ನು, ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್‌ನ ನ್ಯೂ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಡಿ.ಫಿಲ್ ಪದವಿಯನ್ನು ಪಡೆದರು. 1969–91ರ ವರೆಗೆ ಅಲಿಗಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. ಇದೇ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸೆಂಟರ್ ಫಾರ್ ಅಡ್ವಾನ್ಸ್ಡ್ ಸ್ಟಡಿ ಇನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಇದರ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು (1975–77 ಮತ್ತು 1984–94). 1987–93ರ ವರೆಗೆ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಸಂಶೋಧನ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು 1981ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷಸ್ಥಾನ ವಹಿಸಿದ್ದರು. 1991ರಲ್ಲಿ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್‌ನಲ್ಲಿ ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್ ಉಪನ್ಯಾಸಕ ಪೀಠವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದ ಇವರು 1997ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಯಲ್ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಕರೆಸ್ಪಾಂಡಿಂಗ್ ಫೆಲೋ ಆಗಿದ್ದರು. ಅಲಿಗಡ್ ಮುಸ್ಲಿಮ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ 2007ರಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಪ್ರೊಫೆಸರ್ ಎಮಿರಿಟಸ್ ಗೌರವವನ್ನು ನೀಡಿತು. ಅಮೆರಿಕನ್ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ಅಸೋಸಿಯೇಷನ್‌ನಿಂದ ವಟುಮುಲ್ (1982), ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಪದ್ಮಭೂಷಣ (2005) ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಮುಝಫರ್ ಅಹ್ಮದ್ ಸ್ಮಾರಕ ಬಹುಮಾನ (2006) ಇವರಿಗೆ ಸಂದಿವೆ. 2008ರಲ್ಲಿ ಬನಾರಸ್ ಹಿಂದು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಡಾಕ್ಟರ್ ಆಫ್ ಲೆಟರ್ಸ್ ಗೌರವಕ್ಕೆ ಇವರು ಪಾತ್ರರಾದರು. ಕಾರ್ಲ್‌ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ವಿಚಾರಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾದುದಾಗಿ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವ ಇರ್ಫಾನ್ ಹಬೀಬ್ ಅವರ ಆಸಕ್ತಿಯ ವಿಷಯಗಳೆಂದರೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಭೂಗೋಳ, ಭಾರತೀಯ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಇತಿಹಾಸ, ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಆಡಳಿತ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಇತಿಹಾಸ, ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಾಗೂ ಇತಿಹಾಸ ಬರೆವಣಿಗೆ. ದಿ ಅಗ್ರೇರಿಯನ್ ಸಿಸ್ಟಮ್ ಆಫ್ ಮೊಗಲ್ ಇಂಡಿಯ (1999), ಎನ್ ಅಟ್ಲಾಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಮೊಗಲ್ ಎಂಪೈರ್ (1982), ದಿ ಎಕನಾಮಿಕ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಮಿಡೀವಲ್ ಇಂಡಿಯ: ಎ ಸರ್ವೆ (2001), ಎ ಪೀಪಲ್ಸ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ (4 ಸಂಪುಟಗಳು; 2001–2004) – ಇವು ಇವರ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿಗಳು. ಸಂಪಾದಿತ ಕೃತಿಗಳ ಪೈಕಿ ದಿ ಕೇಂಬ್ರಿಡ್ಜ್ ಎಕನಾಮಿಕ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ: 1200–1750, ದಿ ಗ್ರೋಥ್ ಆಫ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ ಆ್ಯಂಡ್ ಇರಾನ್, ಸ್ಟೇಟ್ ಆ್ಯಂಡ್ ಡಿಪ್ಲೊಮಸಿ ಅಂಡರ್ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್, ಮಿಡೀವಲ್ ಇಂಡಿಯ – ಇವುಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಇರಾಕ್: ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಒಂದು ಪುರಾತನ ಪ್ರದೇಶ. ಇದಕ್ಕೆ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಅಂದರೆ ನದಿಗಳ ನಡುವಣ ನಾಡು ಎಂಬುದು ಅನ್ವರ್ಥನಾಮ. ಸುಮಾರು ನೂರು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಭೂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ತೌರು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಇತಿಹಾಸಪೂರ್ವ ಯುಗದಲ್ಲೂ ಆದಿಮಾನವನ ಕಾರ್ಯರಂಗವಾಗಿದ್ದು ನಾಗರಿಕತೆಯ ತೊಟ್ಟಿಲು ಎನಿಸಿದೆ.

ಪುರಾತತ್ತ್ವ: ಇರಾಕ್ ದೇಶದಲ್ಲಿ ನಡೆದಿರುವ 6,400 ಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಭೂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ದೇಶದ ಪುರಾತನ ನಾಗರಿಕತೆ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ನವಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಮತ್ತು ಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ಚಿತ್ರಿತವಾದ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತ ಒಂದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಜನರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಚಿತ್ರ ಟೆಲ್‌ಹಸೂನಾದ ಭೂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಟೆಲ್ ಹಲಾಫ್ ಭೂಶೋಧನೆಗಳು ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣಬಳಿದ ರಮ್ಯವಾಗಿ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನೂ ಕಲ್ಲಿನ ಆಯುಧಗಳನ್ನೂ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಜನರ ಜೀವನವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತವೆ.

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದವರಿಗೆ ಅಂದವಾದ ಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳು, ತಾಮ್ರ, ಮೊದಲಾದ ಲೋಹಗಳ ಉಪಯೋಗ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಮೊತ್ತ ಮೊದಲನೆಯ ದೇವಸ್ಥಾನ ಕಟ್ಟಿದ್ದ ಆ ಜನರ ಜೀವನಚಿತ್ರ ಅಲ್ ಉಬೈದ್ ಭೂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ದೊರಕುತ್ತದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಇರಾಕಿನಲ್ಲಿ ಉರುಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಹೊಸನಗರಗಳೂ ಉರುಳೆಯಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆಗಳೂ ಚಿತ್ರಲಿಪಿಯೂ ಇದ್ದುದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿ ಒದಗಿಸಿವೆ. ಖಫಾಜೆ ಮತ್ತು ಟೆಲ್ ಅಸಮಾರ್ ಭೂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುವಂತೆ ಪ್ರಾಚೀನರಾಜ್ಯವಂಶದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೇಶ ನೀರಾವರಿ ವ್ಯವಸಾಯದಿಂದ ಸಂಪದ್ಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದು, ಇರಾಕ್ ಅಂದಿನ ಪ್ರಪಂಚದ ಧಾನ್ಯ ಕಣಜದಂತಿತ್ತು. ಉರ್ ನಗರದ ಆಳರಸರ ಸ್ಮಶಾನ ಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಆ ಕಾಲದ ಐಶ್ವರ್ಯ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಟ್ಟ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ (**ನೋಡಿ–ಉರ್**). ಮಾರಿ, ನೂಜಿ, ದುರ್ ಕುರಿಕಾಲ್ಜುಗಳ ಭೂಶೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಲಿಖಿತ ಫಲಕಗಳಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದದ ಇತಿಹಾಸ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅಸ್ಸೂರ್, ನಿನೆವೆ, ನಿಮ್ರುಸ್, ನಿಪ್ಪೂರ್ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳ ಭೂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3 ರಿಂದ 1ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಗಳ ಇರಾಕಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳು ಗೊತ್ತಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ಕೆಲವು ವಿವರಗಳನ್ನಿಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಉತ್ತರ ಇರಾಕಿನ ಬಾರ್ಡಾಬಲ್ಕಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ನಾಜೂಕಿಲ್ಲದ ಕೈ ಕೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ ಉಪಕರಣಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಪುರಾತನವಾದವು. ಇವನ್ನು ಆದಿಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹಜರ್‌ಮರ್ದ್ ಮತ್ತು ಷನಿದಾರ್ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ಕೈಕೊಡಲಿಗಳು ಹೊಸರೀತಿಯ ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದರಿಂದ ಇದು ಆದಿ ಮಾನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ಸಾಕ್ಷೀಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಹಜರ್‌ಮರ್ದ್, ನಿದಾರ್, ಜರ್ಜಿ ಮತ್ತು ಪಲೇಗಾವ್ರಾ ಎಂಬೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಕೂಲಗುಳ್ಳ ಚಕ್ಕೆಗಳೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳ ಬೆರಕೆಯಿದ್ದು ಕಾಲಗಣನೆಯಲ್ಲಿ ಇವು ಯುರೋಪಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಧಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಹಳೆಯವಾಗಿರುವುವೆಂದೂ ಪಶ್ಚಿಮದ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲದ ಮಾನವ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಗತಿಪರನಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ಅಂತ್ಯಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಯುರೋಪಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಕೂಡ ಇಲ್ಲಿ ಆವಿರ್ಭವಿಸಿ ಅನಂತರ ಯುರೋಪಿಗೆ ಹರಡಿದುವೆಂದೂ ಪಂಡಿತರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಇದರ ಮುಂದಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಇರಾಕಿನಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ ಷನಿದಾರ್ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಉಗಮಕಾಲದವರೆಗೂ ಮಾನವ ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನವಾಗಿ ವಾಸಿಸಿದ ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ತಳಮಟ್ಟದ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಮೊದಲು ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚರಿತ್ರ ಪೂರ್ವ ಅಕ್ಷರಸ್ಥನಾಗರಿಕತೆಯ ಕುರುಹುಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ.

ಇರಾಕಿನ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಮಾಹಿತಿಗಳು ನವ ಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನವನ ಪುರೋಗಾಮಿತ್ವ ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕತೆಯ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯ ಮೂಲಾಧಾರವಾದ ಆಹಾರೋತ್ಪತ್ತಿಯ ಉದ್ಘಾಟನೆ ನಡೆದದ್ದು ನಿರ್ವಿವಾದ ಸಂಗತಿ. ಇರಾಕಿನ ಜಾವಿ ಷಮಿ, ಷನಿದಾರ್, ಕರೀಮ್ ಷಾಹಿರ್, ಮ್ಲೆಫಾತ್ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇವು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 9000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯವೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ನಯಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳೂ ಅಗೆಯುವ ಕೋಲಿನ ಭಾರದಗುಂಡುಗಳೂ ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳೂ ಒರಟಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ಗುಡಿಸಲ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಯಾದ ಆಡು, ಕುರಿ, ಹಂದಿ ಮತ್ತು ದನಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆಯಾದರೂ ಬೇಟೆಯೇ ಆಹಾರೋತ್ಪತ್ತಿಯ ಮುಖ್ಯ ವಿಧಾನವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

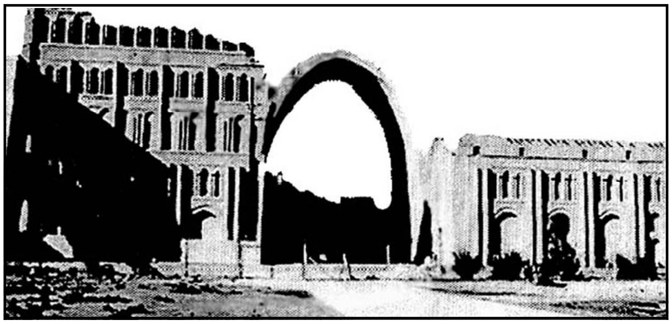

ಟೇಸಿಫಾನನ ಸಭಾಂಗಣದ ಮಹಾದ್ವಾರ

ವ್ಯವಸಾಯವನ್ನೇ ಮುಖ್ಯ ಆಹಾರೋತ್ಪತ್ತಿಮಾರ್ಗವಾಗುಳ್ಳ ಜನ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆನಿಂತು ಉತ್ತರದ ಕುರ್ದಿಸ್ತಾನ್ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಬುಡದಲ್ಲಿರುವ ಕಾಲಾತ್ ಜಾರ್ಮೋ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಕ್ರಮಾಗತ 12 ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುವ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ನೂತನ ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದುವಾದರೂ ಆ ಜನಗಳಿಗೆ ಇನ್ನೂ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಮಾಡುವ ಕಲೆ ಗೊತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಕಲ್ಲಿನ ಆಸ್ತಿಭಾರದ ಮೇಲೆ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಅನೇಕ ಆಯತಾಕಾರದ ಕೊಠಡಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮನೆಗಳು, ಗಾರ್‍ಇ ಗೋದಿಗಳ ವ್ಯವಸಾಯ ಇವು ಮೊದಲಿನ ಹಂತದಲ್ಲೂ ಸಾಕುಆಡು, ಕುರಿ, ಹಂದಿಗಳು ಮೇಲಿನ ಪದರಗಳಲ್ಲೂ ದೊರಕಿರುವುದು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುನ್ನಡೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿ. ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮತ್ತು ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿಯಿಂದ ಉತ್ಪನ್ನವಾದ ಅಬ್ಸಿಡಿಯನ್ ಗಾಜಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಧಗಳು, ನಯಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಬಾಚಿಗಳು, ಮಣಿಯ ಕೈಗಡಗಳು ಮತ್ತು ಅತಿ ಕೌಶಲದಿಂದ ಮಾಡಲಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಆಗ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಬೆತ್ತಲೆ ಗರ್ಭಿಣಿ ಗೊಂಬೆಗಳು ಪೂರ್ವ ಶಿಲಾಯುಗದಿಂದಲೂ ಈ ಜನಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದುಬಂದ ಮಾಂತ್ರಿಕ ಹಾಗೂ ಬಹುಸಂತಾನ ಪಂಥದ ಕುರುಹುಗಳಾಗಿವೆ. ಕಡೆಕಡೆಗೆ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಮಣ್ಣಿನ ಮಡಕೆಗಳೂ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿದ್ದವು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6750ರಷ್ಟು ಹಳೆಯದೆಂದು ಇಂಗಾಲ–14ರ ಪ್ರಯೋಗದಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವರು ಹೊರಗಿನಿಂದ ಬಂದಿರಬಹುದೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಸೂಚ್ಯ ಆಧಾರಗಳಿವೆ.

ಇದರ ಮುಂದಿನ ಹಂತವೂ ಉತ್ತರ ಇರಾಕಿನ ಟೈಗ್ರಿಸ್ ನದೀತೀರದಲ್ಲಿರುವ ಹಸ್ಸುನಾ ಎಂಬೆಡೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಮಟಾರಾನಿನೆವ್ಹೇ, ಅರ್ಪಾಚಿಯಾ ಹಾಗೂ ಗಾವ್ರಾ ಎಂಬ ಎಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಅಗೆಯುವ ಗುದ್ದಲಿ ಮತ್ತು ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಈ ಬೇಟೆಗಾರ ಜನ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರ ಹಿಂದುಳಿದ ವ್ಯವಸಾಯದ ರೀತಿಗಳು, ವ್ಯವಸಾಯಾತ್ಮಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಡೆಗೆ ಕ್ರಮಕ್ರಮವಾಗಿ ಅವರ ಮುನ್ನಡೆ, ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿನ ಅಲೆಮಾರಿತನ–ಇವು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಅವರ ಮಡಕೆ ಕುಡಿಕೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅಲಂಕಾರ ರಹಿತವಾಗಿದ್ದವು. ಕೆಂಪು, ಕಂದು, ಕಪ್ಪು; ಬಣ್ಣಗಳ ಒರಟು ಚಿತ್ರಗಳಿರುವ ಮಡಕೆಗಳೂ ಕೆಲವು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಮೂಲವಸ್ತು ಒರಟಾದ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಣು. ಶಿಲಾಜಿತು (ಬಿಟ್ಯೂಮೆನ್) ಮತ್ತು ಸುಣ್ಣದಿಂದ ಪಕ್ಕಗಳನ್ನೂ ತಳಭಾಗವನ್ನೂ ಹದಮಾಡಿದ್ದ ಹಳ್ಳಗಳಲ್ಲಿ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಿದಿರು ಹೆಣಿಗೆ ಮತ್ತು ಬಟ್ಟೆ ನೇಯ್ಗೆ ಕ್ರಮಗಳು ಇವರಿಗೆ ತಿಳಿದಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಮಕ್ಕಳ ಶವಗಳನ್ನು ಜಾಡಿಗಳಲ್ಲೂ ವಯಸ್ಕರ ಶವಗಳನ್ನು ಹಳ್ಳಗಳಲ್ಲೂ ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 5000–4000.

ಇದರ ಮುಂದಿನ ಹಲಾಫ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ, ವಿವಿಧ ಆಕಾರದ, ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರಿಗೆ ತಾಮ್ರದ ಕೆಲವು ಅಲಂಕರಣ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ಪರಿಚಯವಿದ್ದರೂ ಇವರ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳು ಕಲ್ಲಿನವೇ ಆಗಿದ್ದವು. ಕಲ್ಲಿನ ಗುಂಡಿ ಮುದ್ರೆಗಳೂ (ಬಟನ್ ಸೀಲ್ಸ್) ಮಣಿಗಳೂ ಯಂತ್ರಗಳೂ (ಆಮ್ಯುಲೆಟ್ಸ್) ಮತ್ತು ಸಣ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇತರ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಚಿಹ್ನೆಗಳೇ ಕಂಡು ಬಂದರೂ ಅವು ಹೆಚ್ಚು ಮುಂದುವರಿದಿದ್ದವು.

ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳೆಲ್ಲವೂ ಉತ್ತರ, ಮಧ್ಯ ಇರಾಕಿನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ನೆಲೆಸಿದ್ದವು. ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರದೇಶ ಜೌಗುಪ್ರದೇಶವಾಗಿದ್ದು ಜನವಸತಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಸುಮಾರು ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಯೂಫ್ರೆಟೀಸ್ ಟೈಗ್ರಿಸ್ ನದಿಗಳು ಒತ್ತಳಿದ ಮೆಕ್ಕಲುಮಣ್ಣಿನ ಹರಡುವಿಕೆಯಿಂದ ನೆಲ ವಾಸಯೋಗ್ಯವಾದದ್ದಲ್ಲದೆ ಬಹಳ ಫಲವತ್ತಾದ ಭೂಮಿಯಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಬೆಳೆ ಕೊಡುವಂತಾಯಿತು.

ಈ ಸುಮಾರಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಇರಾಕಿನ ಎಲ್ಲೆಡೆಗಳಲ್ಲೂ ದೊರಕಿವೆ. ಉಬೈದ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸಾಯ ಸುಧಾರಿತವಾಯಿತು. ನೀರಾವರಿ ಕಾಲುವೆಗಳಿಂದ ಉತ್ತಮ ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಲೋಹಗಳ ಕೆಲಸ ಉತ್ತಮಮಟ್ಟದ್ದಾಗಿ ತಾಮ್ರದ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಮನೆಬಳಕೆ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದವು. ತಮಗೆ ಅವಶ್ಯಕವಾದ ಕಚ್ಚಾಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ದೂರ ದೇಶಗಳಿಂದ ವ್ಯಾಪಾರಮುಖೇನ ತರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ತಮ್ಮ ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ಚಕಮಕಿಕಲ್ಲಿನ ಹಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಸಜ್ಜಾದ ಕುಡುಗೀಲುಗಳಿಂದ ಕುಯ್ಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಹುಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಗಳನ್ನೂ ನೆಲವನ್ನೂ ಸಗಣಿಯಿಂದ ಹದಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೈಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣಗಳ ಜ್ಯಾಮಿತಿಕ ಆಕಾರಗಳಿಂದ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ವ್ಯವಸಾಯೋತ್ಪನ್ನವೇ ಮುಖ್ಯ ಆಹಾರವಾದರೂ ಬೇಟೆ ಮೀನುಗಾರಿಕೆಗಳೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಗ್ರಾಮಜೀವನದ ಜೊತೆಗೆ ನಗರ ಜೀವನವೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಜನ ಮೊತ್ತಮೊದಲಿಗೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನದ ಅಂಗವಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಅಬು ಷಹರೀನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ 13 ಸಲ ಪುನರ್‍ನಿರ್ಮಿತವಾದ ದೇವಾಲಯವೊಂದರ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಮೊದಲಿಗೆ ಈ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಒಂದು ಕೊಠಡಿ, ಅದರ ಒಂದು ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಾಗಿಲು ವೇದಿಕೆ ಮತ್ತು ಬಲಿಪೀಠಗಳಿದ್ದು ಕ್ರಮೇಣ ಮಧ್ಯಕೋಣೆಯ ಎರಡು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆರಡು ಕೋಣೆಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದವು. ಈ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಉಬೈದ್ ಜನ ಇರಾಕಿನ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಆದ್ಯಪ್ರವರ್ತಕರೆನ್ನಬಹುದು.

ಈ ಉಬೈದ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಸ್ತಿಭಾರದ ಮೇಲೆ ಮುಂದಿನ ಹಂತವಾದ ಉರಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಅನಟೋಲಿಯ ಪ್ರಾಂತದಿಂದ ಆಮದಾದ, ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾದ, ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಹೊಸರೀತಿಯ ಮಡಕೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಇವು ಚಕ್ರಯಂತ್ರದಿಂದ ತಯಾರಾದವು. ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಆಗ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಆ ಕಾಲದ ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದ ಶ್ವೇತದೇವಾಲಯ ಎರಡು ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಯಿತು. 70 ಮೀ ಉದ್ದ 66 ಮೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು 13 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲಿದ್ದ ಈ ದೇವಾಲಯದ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 22.3×17.5 ಮೀ. ಇರಾಕೀ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಜಿಗ್ಗುರಾಟ್ ಅಥವಾ ಪವಿತ್ರ ಶಿಖರ ಈ ರೀತಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು. ಇತರ ವಿಶಿಷ್ಟ ಕುರುಹುಗಳಾದ ಉರುಳೆಯಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆ ಮತ್ತು ಲೇಖನಕಲೆಗಳೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಮುಂದಿನ ಹಂತವಾದ ಜಿಮೆಡೆಟ್ ನಾಸ್ರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಲೇಖನಪೂರ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದೂ ಹೆಸರಿಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಹೊಂದಿ ಹಂತ ಹಂತವಾದ ಜಗತಿ ಅಥವಾ ತಾಜಾ ಜಿಗ್ಗುರಾಟ್ ಬೆಳೆದು ಬಂದು ದೊಡ್ಡ ಸ್ತಂಭಗಳಿಂದೊಡಗೂಡಿದ ಮೂರು ಕೋಣೆಗಳುಳ್ಳ ದೇವಾಲಯಗಳು ರೂಢಿಗೆ ಬಂದವು. ಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ, ಬಣ್ಣಬಣ್ಣದ ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಕೊಳವೆಗಳ ಅಲಂಕಾರ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂತು. ಇವು ಅಲಂಕರಣದ ಜೊತೆಗೆ ಭದ್ರತೆಯನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿಸಿದವು. ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಭವ್ಯ ಶಿಲ್ಪಕೃತಿಗಳು ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಲಿಪಿ, ದಶಮಾಂಶ ಮತ್ತು ಷಷ್ಟ್ಯಂಶ ಗಣಪದ್ಧತಿಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಶಂಖದ ಕಣ್ಣುಗುಡ್ಡೆಗಳನ್ನಿಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಭೂ ಸಾರಿಗೆ ರೂಢಿಗೆ ಬಂತು. ದೇವಾಲಯ ಕೇಂದ್ರಸ್ಥವಾದ ನಾಗರಿಕತೆ ಸರ್ವತೋಮುಖವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಅದು ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಟ್ಟ ಮುಟ್ಟಿತು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000 ದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ. 600 ರವರೆಗೆ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಕೆಲವು ಲಿಖಿತ ದಾಖಲೆಗಳು ಇರಾಕಿನ ಚರಿತ್ರೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಇರಾಕಿನಲ್ಲಿ ಯಾವುದೋ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಒಂದು ಮಹಾಪೂರ ಹಿಂದಿನ ರಾಜವಂಶಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಈ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುವ ವಿಷಯ ನಂಬಲರ್ಹವಲ್ಲ. ಆದರೆ ಆ ಪ್ರವಾಹಾನಂತರದ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಿಗುವ ಹೇಳಿಕೆಗಳಲ್ಲು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲವಾದರೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಸರಿಯಾಗಿದ್ದು, ಭೂಶೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಅನೇಕ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಒಂದು ಸ್ಪಷ್ಟಚಿತ್ರವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಹಾಯಮಾಡುತ್ತವೆ.

ಪ್ರವಾಹದ ಅನಂತರ ಅನೇಕ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳು ದಕ್ಷಿಣ ಇರಾಕಿನಲ್ಲಿ (ಸುಮೇರಿಯ) ಸ್ಥಾಪಿತವಾದವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರೆಕ್ ಮತ್ತು ಉರ್ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಈ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಆಯಾ ನಗರಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರೂ ಕೆಲವು

ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆರೆಡು ನಗರರಾಜ್ಯಗಳು ಮಿಕ್ಕವುಗಳ ಮೇಲೆ ಮೇಲ್ಗೈಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದುದೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2350ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಅಕ್ಕಾಡಿನ ಸಾರಗಾನ್ ಈ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಮೂಲೆಗೊತ್ತಿ ದೊಡ್ಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅನತಿಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಜನರ ಧಾಳಿಗಳಿಂದಾಗಿ ಶಿಥಿಲಗೊಂಡು, ಇರಾಕ್ ಪುನಃ ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯಘಟಕಗಳಾಗಿ ಹಂಚಿಹೋಯಿತು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇಸಿನ್ ಮತ್ತು ಲಾಸ ಎಂಬ ಎರಡು ನಗರಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಪಾಲ ಕುಲಗಳು ಬಹಳ ಪ್ರಭಾವ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದವು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.18ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಇರಾಕಿನ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಸ್ಥಾನವನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಆಳಿದವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ನ್ಯಾಯವಾದಿ ಹಮ್ಮುರಬಿ (ಪ್ರಶ.ಪೂ.1728–1686) ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗ ಶಂಸುಲಿನ್ ಮುಖ್ಯರು. ಆದರೆ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಹೆಟ್ಟೈಟ್ ಜನರ ಧಾಳಿಯಿಂದ ನಾಶವಾಗಿ, ಈ ಪ್ರದೇಶ ಇಂಡೊ–ಯೂರೋಪಿಯನ್ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕ್ಯಾಸೈಟ್ ಕುಲದ ಅರಸರ ಕೈಸೇರಿತು.

ಇದೇ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಇರಾಕಿನ ಅಶುರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಒಂದು ರಾಜವಂಶದವರು ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ರಾಜವಂಶ ಮೊದಮೊದಲು ಅಷ್ಟೇನು ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾಗಿರದಿದ್ದರೂ ಮುಂದೆ ಆ ಕುಲದ ಅದದ್ ನಿಕರಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.14ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಮುಂತಾದ ಶೂರರ ಸಾಹಸಗಳಿಂದಾಗಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿತು. ಇದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ. ತಿಗಲಕ್ ಪಲೆಸರ್, ಶಲ್ಮನೆಸ್ಸರ್, ಅಶುರ್ ಬನಿಪಾಲ್ ಮುಂತಾದವರು ಈ ವಂಶದ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ದೊರೆಗಳು. ಸುಮಾರು ಒಂದು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಗಿದ್ದ ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 606ರಲ್ಲಿ ಮೀಡರ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಅಳಿಸಿಹೋಯಿತು. ಅನಂತರ ಪುನಃ ಬ್ಯಾಬಿಲಾನನ್ನು ರಾಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಹೊಂದಿದ್ದ ಕಾಲ್ಡೀಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಹುಟ್ಟಿ ಪ್ರಶ.ಪೂ.539ರಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯದ ಅಖಮೇನಿಯನ್ ವಂಶದ ಸೈರಸ್ನ ಕೈವಶವಾಗುವವರೆಗೆ ಮುಂದುವರೆಯಿತು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.539ರಂದು ಸುಮಾರು ಹನ್ನೊಂದು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಇರಾಕ್ ಪರಕೀಯರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಪ್ರಶ.ಪೂ. 330ರಲ್ಲಿ ಅಖಮೇನಿಯನ್ನರಿಂದ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯದ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಇರಾಕನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯವರೆಗೆ ಸೆಲ್ಯೂಕೀ ಗ್ರೀಕರ, ಅನಂತರ ಪ್ರ.ಶ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದವರೆಗೆ ಪಾರ್ಥಿಯನ್ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ, ಆಮೇಲೆ ಸಸ್ಸಾನೀಯ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಇರಾಕ್ 637ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ದೇಶೀಯ ಇಸಾಮೀ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪನೆಯಿಂದಾಗಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಯಿತು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ: ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳ ಘರ್ಷಣೆಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಉಂಟಾದ ಕಲಹಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಎಲ್ಲ ಇರಾಕಿಗಳು ಮತ್ತು ಅರಬರು ಒಂದುಗೂಡಲು ಮಹಮ್ಮದ್ ಪೈಗಂಬರ್ ಮತಪ್ರಚಾರ ಸಹಾಯಮಾಡಿತು.

ಮಹಮ್ಮದನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಯಾರು ಬರಬೇಕೆಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವಿವಾದ ಬಂತು. ಅಳಿಯನಾದ ಅಲಿಯ ಪರವಾಗಿ ವಾದಿಸಿದವರು ಷಿಯ ಪಂಥದವರಾದರು. ವಿರೋಧಿಸಿದವರು ಸುನ್ನಿ ಪಂಥದವರಾದರು. ಇವರ ಕಲಹ ಐಕ್ಯಮತ್ಯಕ್ಕೆ ಭಂಗ ತರುವ ಹಾಗಾಯಿತು. ಷಿಯಗಳು ಗೆದ್ದು ಅಬುಬೇಕರನ್ನು ಕಲೀಫನನ್ನಾಗಿ ಆರಿಸಿದರು. ಪರ್ಷಿಯದ ಜನರೂ ಷಿಯಗಳಾಗಿ, ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾದ ಗಾಲ್ ಸ್ಪೇನಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿ, ಅನೇಕ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿ, ಆಫ್ರಿಕದ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಇಸ್ಲಾಂ ಮತಕ್ಕಾಗಿ ದೊಡ್ಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸಿದರು. ಅತ್ಯಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಅವರಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾದದ್ದಕ್ಕೆ ಎರಡು ಕಾರಣಗಳನ್ನು ಹೇಳಬಹುದು. ಒಂದು–ತಾವು ಅವಲಂಬಿಸಿದ ಹೊಸ ಮತಧರ್ಮದ ಬಗ್ಗೆ ಅವರಿಗಿದ್ದ ಆಸಕ್ತಿ. ಎರಡು–ಅನ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ದೌರ್ಬಲ್ಯ.

ಬಾಗ್‌ದಾದ್ ನಗರ ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಆಳಿದ ಅತಿ ಮುಖ್ಯ ಕಲೀಫರಲ್ಲಿ ಮೂವರು ಮೂರು ಖಂಡಗಳನ್ನಾವರಿಸಿಕೊಂಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನೂ ಅಖಂಡ ಸಂಪತ್ತನ್ನೂ ಗಳಿಸಿದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧನೆಂದರೆ ಹರೂನ್ ಅಲ್ ರಷೀದ್ (ಪ್ರಶ.786–809) ಹಾಗೂ ಇವನ ಮಗ ಮಮೂನ್ ಅಲ್ ರಷೀದ್ (ಪ್ರಶ.813–833). ಇವನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಸದ್ಗುಣಗಳನ್ನು ಅರೇಬಿಯನ್ ನೈಟ್ಸ್ ಗ್ರಂಥ ಮನೋರಂಜಕವಾಗಿ ವಿವರಿಸಿದೆ.

ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಮೊದಲು ಹರಡಿ ಇಡೀ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಜನರನ್ನೇ ತನ್ನ ಕಡೆಗೆಳೆದದ್ದು ಇರಾಕ್ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ. ಮತ ತತ್ತ್ವದ ಜೊತೆಗೆ ಅರಬ್ಬೀ ಭಾಷೆಯೂ ಅಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಉಮಾಯದ್ ಕಲೀಫರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗರೀಕ್ ಮತ್ತು ಪಾರಸಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ ಸಮನ್ವಯದ ಒಂದು ನೂತನ ದರ್ಶನವನ್ನೂ ಇರಾಕ್ ಜನ ಪಡೆದರು. ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ದರ ಪರವಾಗಿ ಇರಾಕ್ ಮತ್ತು ಖುರೇಸಾನ್ ಜನ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿ ಉಮಾಯದ್ದರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ ರಾಜ್ಯ ಭಾರವನ್ನು ಬಾಗ್‌ದಾದ್‌ನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇರಾಕಿನ ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಸುನ್ನಿಪಂಥದವರ ಅಸಹ್ಯ ದೌರ್ಜನ್ಯಗಳನ್ನು ತಡೆಯಲಾರದೆ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದ ಷಿಯ ಜನ ವಲಸೆ ಹೋದರು. 1945ರಲ್ಲಿ ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ ಕಲೀಫರು ಷಿಯಪಂಗಡದ ಬುವೇಹಿದ್ ಜನರ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದರು. 1258ರಂದು ಮಂಗೋಲರ ನಾಯಕ ಹುಲ್ಗುಖಾನ್ ಬಾಗ್ದಾದ್‌ನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ದರ ಖಲೀಫ ಮುತ್ತಾಸಿಂನನ್ನು ಹತ್ಯೆಗೈದು ಬಾಗ್ದಾದ್ ನಗರವನ್ನು ತನ್ನ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡನು. ನಂತರ ಸು.150 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕ್ಷೋಭೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿ ಕೊನೆಗೆ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ವೇಳೆ ಕ್ಷಿಪ್ರಕ್ರಾಂತಿಯಿಂದಾಗಿ ಅರಬ್ಬರು ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಇರಾಕ್ ಪ್ರಾಂತದಿಂದ ಹೊರಹಾಕಲು ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದರು. ರಷೀದ್ ಅಲ್ ಅರಬ್ಬರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರಜ್ಞೆ ತರಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಹೊಸಜೀವನ ನಿಯಮದಡಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಶಿಕ್ಷಣಸಂಸ್ಥೆ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಘಟನೆಗಳು ಇರಾಕಿನ ಜೀವನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಸ ರೂಪ ತರಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿತು. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ಸೈನ್ಯಬಲ ಬಳಸಿ ತಮ್ಮ ಬೆಂಬಲಿಗನಾಗಿದ್ದ ನೂರಿ ಅಸ್ ಸೈಯದ್‌ನನ್ನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ತಂದರು. ಅರಬ್‌ಲೀಗ್ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು. ಮಾಸಲಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ತೈಲ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲಾಯಿತು. ಯುದ್ಧನಂತರದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಮತ್ತೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಸಾಧಿಸಿ ಹಸೀಮಾ ಮನೆತನದ ಫೈಸಲ್‌ನನ್ನು ರಾಜನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಅಸಮರ್ಥರಾದ ಕಾರಣ ಈತ ಹಾಗೂ ಇತನ ಮಗ ಗಾಜಿ ಬಹಳಕಾಲ ಅಧಿಕಾರ ನಡೆಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯಾ ಪ್ರದೇಶದ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರು ಉತ್ತರದ ಕುರ್ದರು ಘರ್ಷಣೆಗೆ ಧುಮುಕಿದರು.

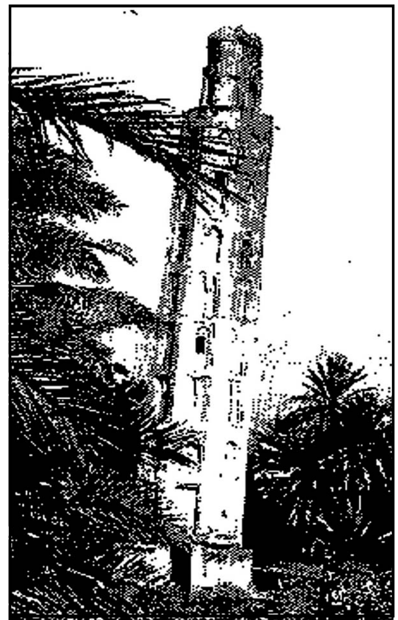

ಅಶರ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಚಿಕ್ಕಮೀನಾರ್

1944–46ರ ತನಕ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಹಸಿಮಮನೆತನದವರು ಹಾಗೂ ಹಮಾದಿ ಅಲ್ ಪಚಾಚಿ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ನೂರಿ ಅಲ್ ಸೈಯದ್‌ನ ಬೆಂಬಲಿಗ ಸೈನಿಕರು ಕ್ಷಿಪ್ರಕ್ರಾಂತಿಯ ಮೂಲಕ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಇರಾಕಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಿರೋಧಿ ಭಾವನೆಯಿಂದಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಒಲ್ಲದ ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಇರಾಕ್ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಹಿಂದೆ ಸರಿದರು. 1948ರಲ್ಲಿ ಜನ್ಮತಳೆದ ಬಾತ್ ಪಕ್ಷ ಇರಾಕಿನಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ಕಿಡಿ ಹೊತ್ತಿಸಿತು. ಜಾತ್ಯಾತೀತ ಧೋರಣೆಯಿಂದಾಗಿ ಬಹುಬೇಗ ಅರಬ್ಬರ ಮನಸಳೆಯಿತು. 1955 ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಬಾಗ್ದಾದ್ ಒಪ್ಪಂದವಾಗಿ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟದ ವಿರೋಧಿ ಬಣಕ್ಕೆ ಇರಾಕ್ ವೇದಿಕೆಯಾದರೂ ಸಹ ಹೆಚ್ಚಿನದೇನೂ ಸಾಧಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ.

1958 ಜುಲೈ 14ರಂದು ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಅಬ್ದುಲ್ ಕರೀಮ್‌ಖಾಸಿಂ ಕ್ಷಿಪ್ರಕ್ರಾಂತಿಯ ಮೂಲಕ ಅಧಿಕಾರ ಕಸಿದುಕೊಂಡನು. ಎರಡನೆಯ ಫೈಸಲ್ ಹಾಗೂ ಕುಟುಂಬ ಮತ್ತು ವಯಸ್ಸಾಗಿದ್ದ ನೂರಿ ಅಲ್ ಸೈಯದ್‌ನನ್ನು ಹತ್ಯೆಗಯ್ಯಲಾಯಿತು. ಇರಾಕ್ ಆಡಳಿತ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮಾದರಿಯಂತೆ ರೆವಲ್ಯೂಷನರಿ ಕಮ್ಯಾಂಡ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ವಿರೋಧಿಗಳನ್ನು ಮಟ್ಟಹಾಕಿತು. 1958–63ರ ನಡುವೆ ಖಾಸಿಂ ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಚಾಕಚಕ್ಯತೆಯಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಇರಾಕ್ ಆಡಳಿತದಿಂದ ದೂರವಿರಿಸಿದ. ಬಾತ್ ಪಕ್ಷ ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವುದರ ಮೂಲಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಿಂತ ಪಕ್ಷ ಮುಖ್ಯವೆಂಬುದನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯಿತು. 1961ರಲ್ಲಿ ಖಾಸಿಂ ಕುವೈತ್ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಲು ಮುಂದಾದರೂ ಸಹ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪ್ರಬಲ ವಿರೋಧದಿಂದಾಗಿ ಸಫಲತೆ ಕಾಣಲಿಲ್ಲ. ಇರಾಕ್ ತನ್ನ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ (ಸಫಲ್ ಅರಬ್) ಗಡಿ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಬೆಳಸುವಂತಾಯಿತು.

ಇರಾಕಿನ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕುರ್ದರು ಖಾಸಿಂ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆಯೆದ್ದರು. ಮುಸ್ತಾಫ ಅಲ್ ಬರ್ಜಾನಿ ಗಡಿಪಾರಾದನು. ಕುರ್ದರ ದಂಗೆಯನ್ನು ಇರಾನ್ ಹಾಗೂ ಟರ್ಕಿ ಸೈನ್ಯದ ನೆರವಿನೊಂದಿಗೆ ಇರಾಕ್ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಶಮನಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು.

1963ರಲ್ಲಿ ಕ್ಷಿಪ್ರಕ್ರಾಂತಿ ನಡೆಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಕರ್ನಲ್ ಅಬ್ದುಲ್ ಸಲೀಮ್ ಹರೀಫ್ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದನು. ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಖಾಸಿಂನನ್ನು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಇರಾಕಿನಲ್ಲಿ ಅರಬ್ ಸೋಷಿಯಲಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷವು ಬಹುದೊಡ್ಡ ಪಕ್ಷವಾಗಿ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿತು. ಸತತವಾಗಿ ನಡೆದ ಕುರ್ದರ ಘರ್ಷಣೆ, ಸಿರಿಯಾ, ಈಜಿಪ್ಟ್‌ಗಳ ಹಳಸಿದ ಸಂಬಂಧಗಳಿಂದಾಗಿ ಇರಾಕ್ ತನ್ನ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದ ಸಂಪತ್ತಿನ ನಾಶಕ್ಕೆ ಈಡಾಯಿತು.

1966ರಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಸಲೀಮ್ ಹರೀಫ್ ಅಪಘಾತ ಒಂದರಲ್ಲಿ ಸಾವನ್ನಪ್ಪಿದ. ಅವರ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಅವರ ಸಹೋದರ ಅಬ್ದುಲ್ ರಹಮಾನ ಹರೀಫ್ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. 1967ರಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಅರಬ್–ಇಸ್ರೇಲಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಇರಾಕ್ ತಟಸ್ಥವಾಗಿದ್ದರೂ ಸಹ

ಇಸ್ರೇಲಿನ ನೀತಿಯನ್ನು ಖಂಡಿಸಿತು. ಅರಬ್ ಸೋಷಿಯಲಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷ ಈ ಘಟನೆಯಿಂದ ತನ್ನ ಜನಪ್ರಿಯತೆ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಬಾತಿಷ್ಟ್ ಪಕ್ಷ ತನ್ನ ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕ ನಿಲುವುಗಳಿಂದಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಜನಮನ್ನಣೆ ಗಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು.

1968 ಜುಲೈ 17ರಂದು ಬಾತ್ ಪಕ್ಷದ ನಾಯಕ ಜನರಲ್ ಅಹಮದ್ ಅಲ್ ಬಕರ್ ಹಾಗೂ ಯುವ ನಾಯಕ ಸದ್ದಾಂಹುಸೇನ್ ಕ್ಷಿಪ್ರಕ್ರಾಂತಿಯ ಮೂಲಕ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು.

1979 ಜುಲೈ 11ರಂದು ಬಾತ್ ಪಕ್ಷದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಅಲ್–ಬಕರ್ ಅನಾರೋಗ್ಯದ ಕಾರಣ ಅಧಿಕಾರ ತ್ಯಜಿಸಿದಾಗ ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಸದ್ದಾಂಹುಸೇನ್ ಇರಾಕಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರು ಹಾಗೂ ಆರ್.ಸಿ.ಸಿಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅರಬ್ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಗಟ್ಟಿ ಮನುಷ್ಯ ಎಂದು ಹೆಸರು ಪಡೆದಿದ್ದ ಸದ್ದಾಂಹುಸೇನ್ ತನ್ನ ಖಚಿತ ನಿಲುವುಗಳ ಮೂಲಕ ಬಾತ್ ಪಕ್ಷದ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಇರಾಕಿನ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಅನೇಕ ಜನಪದ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಕಿರ್ಕುಕ್, ಮಾಸುಲ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ತೈಲ ಸಂಪತ್ತಿನಿಂದಾಗಿ ಇರಾಕಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಉತ್ತಮಗೊಂಡಿತು. ಹಲವಾರು ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದವು. ಪರ್ಷಿಯನ್‌ಖಾರಿ ಒಡೆತನದ ವಿವಾದದಿಂದಾಗಿ 1980–88ರ ತನಕ ಸತತವಾಗಿ ಇರಾಕ್ ಮತ್ತು ಇರಾನ್ ನಡುವೆ ಯುದ್ಧ ಸಂಭವಿಸಿತು. ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಕುರ್ದ್ ಸಮುದಾಯದವರು ದಂಗೆಯೆದ್ದರು, ದಂಗೆಯ ನಿಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಸದ್ದಾಂಸೇನೆ ವಿನಾಶಕಾರಿ ಬಾಂಬ್‌ಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಸಾವಿರಾರು ಕುರ್ದರನ್ನು ಹತ್ಯೆಗೈಯ್ಯಲಾಯಿತು. ಇರಾಕಿನ ಆಧುನಿಕ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಕುರ್ದರು ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಾವನ್ನಪ್ಪಬೇಕಾಯಿತು. ಆಗಸ್ಟ್ 1988ರಂದು ಇರಾನ್–ಇರಾಕ್ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ತೆರೆ ಎಳೆಯಲಾಯಿತು. ಯುದ್ಧ

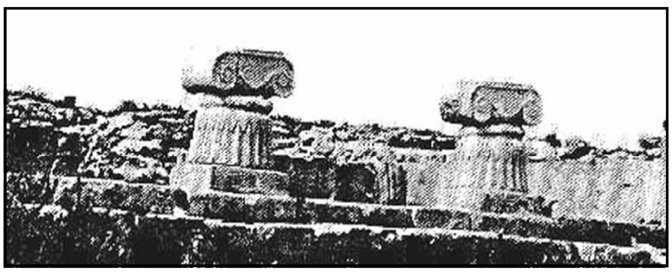

ಟೇಸಿಫಾನನ ಔತಣಕೂಟದ ಸಭಾಂಗಣ

ಹಾಗೂ ಕುರ್ದರ ದಂಗೆಯಿಂದ ತೀರಾ ಹದಗೆಟ್ಟಿದ್ದ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹಾಗೂ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಪುನಶ್ಚೇತನಕ್ಕಾಗಿ ಸದ್ದಾಂಹುಸೇನ್ ತೈಲ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಇರಾಕಿನ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾಲು ಕೇಳಿ ಒಪೆಕ್ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಒತ್ತಾಯ ತಂದಾಗ ಕುವೈತ್ ವಿರೋಧ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿತು. ಅನಿವಾರ್ಯತೆ ಹಾಗೂ ಅಸಹಾಯಕತೆಯಿಂದಾಗಿ ಸದ್ದಾಂಹುಸೇನ್ ಕುವೈತ್ ಇರಾಕ್ ಗಡಿಭಾಗದ ತಟಸ್ಥವಲಯದಲ್ಲಿನ ತೈಲವನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲು ಮುಂದಾದನು. ಇದು ಕುವೈತ್ ಮೇಲಿನ ಧಾಳಿಗೆ ಇರಾಕನ್ನು ಪ್ರಚೋದಿಸಿತು. 1990 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 10ರಂದು ಇರಾನ್–ಇರಾಕ್ ನಡುವೆ ರಾಯಭಾರಿ ಸಂಬಂಧಗಳು ಮತ್ತೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ಸ್ವಲ್ಪದಿನಗಳ ಕಾಲ ಇರಾಕ್ ಮತ್ತೆ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಚೇತರಿಸಿಕೊಂಡು ಪ್ರಗತಿಯತ್ತ ಹೆಜ್ಜೆಯನ್ನಿಡುತ್ತಿರುವಾಗಲೇ ಸದ್ದಾಂಹುಸೇನ್ ಕುವೈತ್ ಮೇಲೆ ಆಗಸ್ಟ್ 2 1990ರಂದು ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದರು. ಅಮೇರಿಕ ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪಡೆಗಳು ಕುವೈತ್ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಬಂದು ಇರಾಕನ್ನು ಕುವೈತ್‌ನಿಂದ ಕಾಲ್ತೆಗೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದವು.

ಅಮೇರಿಕ ಹಾಗೂ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಒತ್ತಾಯಕ್ಕೆ ಮಣಿದು ಭದ್ರತಾ ಮಂಡಲಿ ಇರಾಕ್ ದೇಶದ ಮೇಲೆ ಆರ್ಥಿಕ ದಿಗ್ಬಂಧನ ವಿಧಿಸಿತು. 1993ರಿಂದ ಜರ್ಜರಿತಗೊಂಡಿದ್ದ ಯುದ್ಧನಂತರದ ಇರಾಕ್‌ನ ಜನಜೀವನ 1994ರ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಆರ್ಥಿಕ ದಿಗ್ಬಂಧನದಿಂದ ತೀರಾ ಕುಸಿದು ಹೋಯಿತು. ಜನ ಆಹಾರ, ಔಷಧಿ ಹಾಗೂ ಜೀವನ ಅವಶ್ಯಕ ವಸ್ತುಗಳ ಕೊರತೆಯಿಂದ ನರಳುವಂತಾಯಿತು. ವಿದೇಶಿ ಸಾಲ ಆಂತರಿಕ ಒತ್ತಡಕ್ಕೆ ಸಿಲುಕಿದ ಇರಾಕಿನ ಮೇಲೆ ಅಮೇರಿಕ ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟನ್ ಸುಳ್ಳು ಅಣ್ವಸ್ತ್ರ ನೆಪದಲ್ಲಿ 2002ರಲ್ಲಿ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಸದ್ದಾಂ ಸರ್ಕಾರ ಹಾಗೂ ಬಾತ್‌ಪಕ್ಷದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕಿತ್ತೊಗೆದು ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಸರ್ಕಾರ ನೇಮಿಸಿದವು. ಇರಾಕಿನ ಮೇಲೆ ಅಮೇರಿಕ ಹಾಗೂ ಮಿತ್ರ ಪಡೆಯ ಸೈನ್ಯ ಅಧಿಕಾರ ಹೊಂದಿದವು. ಸದ್ದಾಂ ಹುಸೇನ್‌ರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ, ವಿಚಾರಣೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಕುರ್ದರ ಮೇಲಿನ ಹತ್ಯೆಯ ಆರೋಪದ ಮೇರೆಗೆ ಸದ್ದಾಂಹುಸೇನ್ ಹಾಗೂ ಅವನ ಸರ್ಕಾರದ ಹಿರಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು 2006ರ ಡಿಸೆಂಬರ್ 30ರಂದು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಲಾಯಿತು.

ಇತಿಹಾಸದುದ್ದಕ್ಕೂ ಆಕ್ರಮಣ, ಕದನ, ದಂಗೆ ಹಾಗೂ ಕ್ಷಿಪ್ರಕ್ರಾಂತಿಗಳ ಮೂಲಕ ರಾಜಕೀಯ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಸಂಚಲನೆ ಮೂಡಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಇರಾಕ್ ದೇಶ ತನ್ನ ಅಭದ್ರವಾದ ಗಡಿಗಳು ಜನಾಂಗೀಯವಾದ ಹಾಗೂ ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮದ ಷಿಯಾ–ಸುನ್ನಿ ಸಂಘರ್ಷದಲ್ಲಿ ನಲುಗಿಹೋಗಿದೆ. ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ಹಾಗೂ ಟೈಗ್ರೀಸ್ ನದಿಗಳ ಸಮೃದ್ಧ ನೀರು, ಫಲವತ್ತಾದ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಪ್ರದೇಶ ವಿಶ್ವದಲ್ಲೇ ತೈಲ ಸಂಪತ್ತಿನ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ದ್ವಿತೀಯ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಸಹ ರಾಜಕೀಯ ದೂರಾಲೋಚನೆ, ಸಮರ್ಥ ನಾಯಕತ್ವದ ಕೊರತೆಯಿಂದಾಗಿ ಇಂದಿಗೂ ಸಹ ವಸಾಹತುಶಾಹಿಯ ಶೋಷಣೆಗೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತಿರುವ ರಾಷ್ಟ್ರವೆನಿಸಿದೆ. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

1400ರಲ್ಲಿ ತೈಮೂರ್‌ಲೇನನ ಯುದ್ಧಗಳ ಮತ್ತು ದೌರ್ಜನ್ಯಕೃತ್ಯಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಸುಸಂಸ್ಕೃತರೂ ಶಾಂತಿ ಮತಧರ್ಮ ಪೋಷಕರೂ ಆದ ಇರಾಕಿನ ಬಹು ಮಂದಿ ಹತರಾದರು. ಬಾಗ್‌ದಾದ್ ನಾಶಹೊಂದಿತು.

ಮ್ಯಾಮಲೂಕರ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಕ್ಷೀಣವಾಯಿತು. ನೂರ ಇಪ್ಪತ್ತೆಂಟು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಇಪ್ಪತ್ತೊಂಬತ್ತು ರಾಜರು ಆಳಿದರು. 1480ರಲ್ಲಿ ಟರ್ಕೋಮನ್ ಮತ್ತು ಕುರ್ದ್ ಪರ್ವತವಾಸಿಗಳು ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ರಾಜ್ಯದ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡಿದರು. ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪರಾಕಾಷ್ಠೆಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿದ್ದ ಇರಾಕಿನ ಜನ ದಿಕ್ಕೆಟ್ಟು ಹೋದರು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸ್ವಾಧೀನಕ್ಕಾಗಿ ಆಟೋಮನ್ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಭಯಂಕರ ಸ್ಪರ್ಧೆ, ಅಂತರ್ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲೂ–ಇವು ಹದಿನೆಂಟು ಮತ್ತು ಹತ್ತೊಂಬತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಇರಾಕ್ ಜನರ ಇಡೀ ಇತಿಹಾಸವನ್ನೇ ರೂಪಾಂತರಗೊಳಿಸಿದವು.

ಆಟೋಮನ್ನರು ಇರಾಕನ್ನು ಗೆದ್ದು ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತವನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಿ ಇರಾಕೀ ಶ್ರೀಮಂತರಿಗೂ ಪರ್ವತವಾಸಿಗಳಾದ ಕುರ್ದ್‌ನಾಯಕರಿಗೂ ರಾಜ್ಯಭಾರವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸಿದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಕೆಲವು ಕಾಲ ಶಾಂತಿ ಸೌಹಾರ್ದಗಳು ನೆಲೆಗೊಂಡವು. ಆದರೆ ಕೆಲವು ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಅನಾಯಕತ್ವ ಮತ್ತೆ ತಲೆದೋರಿತು. ಈ ಮಧ್ಯ ವಾಣಿಜ್ಯ, ವ್ಯಾಪಾರ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳನ್ನೇ ಪರಮ ಧ್ಯೇಯವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡ ಫ್ರೆಂಚ್ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಸ್ಥೆ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾವ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಅಂತರ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ, ರಾಜಮನೆತನಗಳನ್ನು ಒಡೆದು ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಫ್ರೆಂಚ್ ಸಮ್ರಾಟನಾದ ಲೂಯಿಯ ಲಿವಾಂಟ್ ಕಂಪನಿ, ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಗಳು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹು ಮುಖ್ಯ. ಪರ್ಷಿಯ ಕೊಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಸ್ಪರ್ಧೆಗೆ ಮುಖ್ಯ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ಬಾಬಲ್ ಮಂಡಬ್, ಬಸ್ರ, ಬಾಗ್‌ದಾದ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಐರೋಪ್ಯ ಜನರ ಧನಾರ್ಜನೆಯ ದಾಹಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾದವು.

19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಹಾಗೆ ಇಲ್ಲೂ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಭಾವನೆ ಮೂಡಿತು. ಐರೋಪ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರಸ್ಥರು ಪ್ರತಿಭಾವಂತರು, ಪ್ರಗಲ್ಭರು, ಸಾಹಸಿಗಳು. ಅವರು ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತಿರುಗಿ ಆಧುನಿಕ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಹರಡಿದರು. ವೃತ್ತಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಹೊಸ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟವು. 1853ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಗತಿಪರ ಭಾವನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಹಮ್ಮದ್ ರಷೀದ್ ಪಾಷಾ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಜನಗಳಿಗೆ ಅಂತರರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಉದ್ಯಮ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವೈವಿಧ್ಯಗಳ ಪರಿಚಯವನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದ. ನಿರಂಕುಶ ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಮನಸೋತ ಪಾಷಗಳನ್ನು ಪದಚ್ಯುತರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ, ನೌಕರಿ ದರ್ಜೆಯ ಜನರನ್ನು ಹದಗೊಳಿಸಿ, ಈಫೆಂಡಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಉನ್ನತ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನಾನಾ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನೇಮಿಸಿ, ಉಡುಪು ನೀತಿನಡೆಗಳನ್ನು ತಿದ್ದಿ, ಇರಾಕ್ ರಾಷ್ಟ್ರಜೀವನದ ಮಾರ್ಪಾಟಿಗಾಗಿ ಬಹಳ ಶ್ರಮ ವಹಿಸಿದ. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಹೊರ ಜನಾಂಗಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳನ್ನೂ ಅವುಗಳ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನೂ ಹೊರದೂಡುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಡೆದವು. ಆಟೊಮನ್ ಸೇನೆಯಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಅಜೀಜ್ ಆಲಿ ಅಲ್ ಅಹದ್ ಸಾಲೆಂ ಲೀಗ್ ಮತ್ತು ಕಾವನೆಂಟ್ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಜನರನ್ನೂ ಹೊರದೂಡುವಂತೆ ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿದ.

ಅರಬ್ಬಿ ಕ್ರಾಂತಿಗಳು ಜರುಗಿದವು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೇನಾನಾಯಕ ಕಿಚನ್, ರೊನಾಲ್ಡ್ ಸ್ಟಾರ್ಟ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಪ್ರತಿಭಾವಂತರು ಗೊಂದಲಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕರು. ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಹೋರಾಟ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಲಿಲ್ಲ. 1918ರಲ್ಲಿ ಆಂಗ್ಲೊ–ಫ್ರೆಂಚ್ ಒಪ್ಪಂದ ಅರಬ್ಬರ ರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರೇಮವನ್ನು ಲಾಲಿಸಿ ಅವರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಹಾದಿಯನ್ನು ತೆರೆಯಿತು. ಜಿಲ್ಲಾ ಸಮಿತಿಗಳಾದವು. ಸೆವರಸ್ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಸಮಿತಿಗಳ ಮೂಲಕ ಏಕರಾಷ್ಟ್ರ ಸಿದ್ಧಿಗಾಗಿ ವಿಲ್ಸನ್ ಉತ್ತಮ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳೇ ಅರಬ್ಬರ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಗಳಿಸಿದರು. ಸಮಿತಿಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕೈವಾಡಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿದವು. ಸರ್ ಪರ್ಸಿ ಕಾಕ್ಸ್ ಮುಖ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಇರಾಕ್ ಸ್ವಾತಂತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದ. ಉಜ್ವಲ ರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರೇಮಿಗಳು ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪದೆ ಮತ್ತೆ ಉಗ್ರ ವಿಪ್ಲವಗಳನ್ನು ಎಬ್ಬಿಸಿದರು. ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಸೇನಾದಳ ಪ್ರಭಾವಯುತವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಯಶಸ್ಸು ತಂದಿತು. 1924ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಒಪ್ಪಂದವಾಯಿತು. ಸರ್ ಜಾರ್ಜ್ ಕ್ಲೇಟನ್ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮತ್ತು ಇರಾಕ್ ಜನರ ಪರಸ್ಪರ ಸಹಕಾರ ಸದ್ಭಾವನೆಗಳಿಗಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿ ಯುದ್ಧ ಸಮಯಗಳಲ್ಲಿ ಇರಾಕ್ ಜನ ಸಹಕಾರ ನೀಡಬೇಕೆಂದು ಸಲಹೆ ಮಾಡಿದ. ಲೀಗ್ ಆಫ್ ನೇಷನ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಇರಾಕಿಗೆ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯ ಕೊಡಲು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಲಹೆಮಾಡಿದ.

ಆದರೂ ಅಸ್ಸೀರಿಯ ಮಧ್ಯ ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಶಾಂತಿ ಇದ್ದೇ ಇತ್ತು. ಕ್ರಾಂತಿಗಳು, ರಕ್ತಪಾತ, ದೌರ್ಜನ್ಯ ಕೃತ್ಯಗಳು 1940ರಲ್ಲೂ ಜರುಗುತ್ತಲೇ ಇದ್ದವು. ಫೈಸಲ್ ದೊರೆಯ ಮರಣಾನಂತರ 1933ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಘಾಸಿಯೂ ಶಾಂತಿ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ

ವಿಫಲನಾದ. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಉತ್ಪಾದಕರ ಘಟನೆಗಳು ಜರುಗಿದವು. ಅಬ್ದುಲ್ಲನ ಉತ್ಕಟಾಕಾಂಕ್ಷೆ ಸಿರಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರವನ್ನು ಅರಬ್ಬರ ಧರ್ಮಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದಾಗಿತ್ತು. ಆ ಪ್ರಯತ್ನಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ವಿರೋಧಿಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡರು. ಯುದ್ಧದ ತರುವಾಯ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಾಯಕನಾದ ಸ್ಟಾಲಿನ್ನನ ಪ್ರಭಾವ ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಬಲವಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳ ಅಧಿಕಾರ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಕುಂಠಿತವಾಯಿತು. (ಎಂ.ವಿ.ಕೆ.)

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ವೇಳೆ ಕ್ಷಿಪ್ರಕ್ರಾಂತಿಯಿಂದಾಗಿ ಅರಬ್ಬರು ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಇರಾಕ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಿಂದ ಹೊರಹಾಕಲು ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದರು. ರಷೀದ್ ಅಲಿಯು ಅರಬ್ಬರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರಜ್ಞೆ ತರಲು ಪ್ರಯತ್ನಸಿದ. ಹೊಸಜೀವನ ನಿಯಮದಡಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಘಟನೆಗಳೊಡನೆ ಇರಾಕಿನ ಜೀವನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಸ ರೂಪತರಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿತು. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ಸೈನ್ಯಬಲ ಬಳಸಿ ತಮ್ಮ ಬೆಂಬಲಿಗನಾಗಿದ್ದ ನೂರಿ ಅಸ್ ಸೈಯದ್‍ನನ್ನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ತಂದರು. ಅರಬ್ ಲೀಗ್ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು. ಮಾಸುಲ್‍ನಲ್ಲಿ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ತೈಲ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಲಾಯಿತು. ಯುದ್ಧಾನಂತರದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಮತ್ತೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಸಾಧಿಸಿ ಹಸೀಮಾ ಮನೆತನದ ಫೈಸಲ್‍ನನ್ನು ರಾಜನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿತು. ಆದರೆ ಅಸಮರ್ಥರಾದ ಕಾರಣ ಈತ ಹಾಗೂ ಈತನ ಮಗ ಗಾಜಿ ಬಹಳ ಕಾಲ ಅಧಿಕಾರ ನಡೆಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಪ್ರದೇಶದ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರು ಉತ್ತರದ ಕುರ್ದರು ಪ್ರತ್ಯೇಕತೆಗಾಗಿ ಘರ್ಷಣೆಗೆ ದುಮುಕಿದರು.

1944–46ರ ತನಕ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಹಸೀಮಾ ಮನೆತನದವರು ಹಾಗೂ ಹಮಾದಿ ಅಲ್ ಪಚಾಚಿ ಸರ್ಕಾರವನ್ನುರುಳಿಸಿ ನೂರಿ ಅಲ್ ಸೈಯದ್‍ನ ಬೆಂಬಲಿಗ ಸೈನಿಕರು ಕ್ಷಿಪ್ರ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಮೂಲಕ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಇರಾಕಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಿರೋಧಿ ಭಾವನೆಯಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಒಲ್ಲದ ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಇರಾಕ್ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಹಿಂದೆ ಸರಿದರು. 1948ರಲ್ಲಿ ಜನ್ಮತಳೆದ ಬಾತ್ ಪಕ್ಷ ಇರಾಕಿನಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ಕಿಡಿಹೊತ್ತಿಸಿತ್ತು. ಜಾತ್ಯತೀತ ಧೋರಣೆಯಿಂದಾಗಿ ಬಹುಬೇಗ ಅರಬ್ಬರ ಮನ ಸೆಳೆಯಿತು. 1955 ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಬಾಗ್ದಾದ್ ಒಪ್ಪಂದವಾಗಿ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟದ ವಿರೋಧಿ ಬಣಕ್ಕೆ ಇರಾಕ್ ವೇದಿಕೆ ಯಾದರು ಸಹ ಹೆಚ್ಚಿನದೇನೂ ಸಾಧಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ.

1958 ಜುಲೈ 14ರಂದು ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಅಬ್ದುಲ್ ಕರೀಮ್ ಖಾಸಿಂ ಕ್ಷಿಪ್ರಕ್ರಾಂತಿಯ ಮೂಲಕ ಅಧಿಕಾರ ಕಸಿದುಕೊಂಡ. ಎರಡನೆಯ ಫೈಸಲ್ ಹಾಗೂ ಕುಟುಂಬ ಮತ್ತು ವಯಸ್ಸಾಗಿದ್ದ ನೂರಿ ಅಲ್ ಸೈಯದ್‍ನನ್ನು ಹತ್ಯೆಗಯ್ಯಲಾಯಿತು. ಇರಾಕ್ ಆಡಳಿತ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮಾದರಿಯಂತೆ ರೆವಲ್ಯೂಷನರಿ ಕಮ್ಯಾಂಡ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ವಿರೋಧಿಗಳನ್ನು ಮಟ್ಟಹಾಕಿತು. 1958–63ರ ನಡುವೆ ಖಾಸಿಂ ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಚಾಕಚಕ್ಯತೆ ಯಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷ್‍ರನ್ನು ಇರಾಕ್ ಆಡಳಿತದಿಂದ ದೂರವಿರಿಸಿದ. ಬಾತ್ ಪಕ್ಷ ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವುದರ ಮೂಲಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಿಂತ ಪಕ್ಷ ಮುಖ್ಯವೆಂಬುದನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯಿತು. 1961ರಲ್ಲಿ ಖಾಸಿಂ ಕುವೈತ್ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಲು ಮುಂದಾದರು ಸಹ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪ್ರಬಲ ವಿರೋಧದಿಂದಾಗಿ ಸಫಲತೆ ಕಾಣಲಿಲ್ಲ. ಇರಾಕ್ ತನ್ನ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ (ಸಫಲ್ ಅರಬ್) ಗಡಿ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸುವಂತಾಯಿತು.

ಇರಾಕಿನ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕುರ್ದರು ಖಾಸಿಂ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆಯೆದ್ದರು. ಮುಸ್ತಾಫ್ ಅಲ್ ಬರ್ಜಾನಿ ಗಡಿಪಾರಾದ. ಕುರ್ದರ ದಂಗೆಯನ್ನು ಇರಾನ್ ಹಾಗೂ ಟರ್ಕಿ ಸೈನ್ಯದ ನೆರವಿನೊಂದಿಗೆ ಇರಾಕ್ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಶಮನಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು.

1963ರಲ್ಲಿ ಕ್ಷಿಪ್ರಕ್ರಾಂತಿ ನಡೆಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಕರ್ನಲ್ ಅಬ್ದುಲ್ ಸಲೀಮ್ ಹರೀಫ್ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಖಾಸಿಂನನ್ನು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಇರಾಕಿನಲ್ಲಿ ಅರಬ್ ಸೋಷಲಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷ ಬಹುದೊಡ್ಡ ಪಕ್ಷವಾಗಿ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿತು. ಸತತವಾಗಿ ನಡೆದ ಕುರ್ದರ ಘರ್ಷಣೆ, ಸಿರಿಯ, ಈಜಿಪ್ಟ್‍ಗಳ ಹಳಸಿದ ಸಂಬಂಧಗಳಿಂದಾಗಿ ಇರಾಕ್ ತನ್ನ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದ ಸಂಪತ್ತಿನ ನಾಶಕ್ಕೆ ಈಡಾಯಿತು.

1966ರಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಸಲೀಮ್ ಹರೀಫ್ ಅಪಘಾತ ಒಂದರಲ್ಲಿ ಸಾವನ್ನಪ್ಪಿದರು. ಅವರ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಅವರ ಸಹೋದರ ಅಬ್ದುಲ್ ರಹಮಾನ್ ಹರೀಫ್ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. 1967ರಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಅರಬ್ ಇಸ್ರೇಲಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಇರಾಕ್ ತಟಸ್ಥವಾಗಿದ್ದರು ಸಹ ಇಸ್ರೇಲಿನ ನೀತಿಯನ್ನು ಖಂಡಿಸಿತು. ಅರಬ್ ಸೋಷಿಯಲಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷ ಈ ಘಟನೆಯಿಂದ ತನ್ನ ಜನಪ್ರಿಯತೆ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಬಾತಿಷ್ಟ ಪಕ್ಷ ತನ್ನ ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕ ನಿಲುವುಗಳಿಂದಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಜನಮನ್ನಣೆ ಗಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು.

1968 ಜುಲೈ 17ರಂದು ಬಾತ್ ಪಕ್ಷದ ನಾಯಕ ಜನರಲ್ ಅಹಮದ್ ಅಲ್ ಬಕರ್ ಹಾಗೂ ಯುವ ನಾಯಕ ಸದ್ದಾಂಹುಸೇನ್ ಕ್ಷಿಪ್ರಕ್ರಾಂತಿಯ ಮೂಲಕ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು.

1979 ಜುಲೈ 11 ರಂದು ಬಾತ್ ಪಕ್ಷದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದು ಅಲ್–ಬಕರ್ ಅನಾರೋಗ್ಯದ ಕಾರಣ ಅಧಿಕಾರ ತ್ಯಜಿಸಿದಾಗ ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಸದ್ದಾಂ ಹುಸೇನ್ ಇರಾಕಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಆರ್.ಸಿ.ಸಿ.ಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅರಬ್ ಪ್ರಪಂಚದ ಗಟ್ಟಿ ಮನುಷ್ಯ ಎಂದು ಹೆಸರು ಪಡೆದಿದ್ದ ಸದ್ದಾಂ ಹುಸೇನ್ ತನ್ನ ಖಚಿತ ನಿಲುವುಗಳ ಮೂಲಕ ಬಾತ್ ಪಕ್ಷದ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಇರಾಕಿನ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಅನೇಕ ಜನಪರ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಕಿರ್ಕುಕ್, ಮಾಸುಲ್‍ನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ತೈಲ ಸಂಪತ್ತಿನಿಂದಾಗಿ ಇರಾಕಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಉತ್ತಮಗೊಂಡಿತು. ಹಲವಾರು ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದವು. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಖಾರಿ ಒಡೆತನದ ವಿವಾದದಿಂದಾಗಿ 1980–88ರ ತನಕ ಸತತವಾಗಿ ಇರಾಕ್ ಮತ್ತು ಇರಾನ್ ನಡುವೆ ಯುದ್ಧ ಸಂಭವಿಸಿತು. ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಕುರ್ದ್ ಸಮುದಾಯದವರು ದಂಗೆಯೆದ್ದರು, ದಂಗೆಯ ನಿಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಸದ್ದಾಂ ಸೇನೆ ವಿನಾಶಕಾರಿ ಬಾಂಬ್‍ಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಸಾವಿರಾರು ಕುರ್ದರನ್ನು ಹತ್ಯೆಗೈಯಿತು. ಇರಾಕಿನ ಆಧುನಿಕ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಕುರ್ದರು ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಾವನ್ನಪ್ಪಬೇಕಾಯಿತು. 1988 ಆಗಸ್ಟ್‍ರಲ್ಲಿ ಇರಾನ್–ಇರಾಕ್ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ತೆರೆ ಎಳೆಯಲಾಯಿತು. ಯುದ್ಧ ಹಾಗೂ ಕುರ್ದರ ದಂಗೆಯಿಂದ ತೀರಾ ಹದಗೆಟ್ಟದ್ದ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹಾಗೂ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಪುನಶ್ಚೇತನಕ್ಕಾಗಿ ಸದ್ದಾಂ ಹುಸೇನ್ ತೈಲ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಇರಾಕಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾಲು ಕೇಳಿ ಒಪೆಕ್ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಒತ್ತಾಯ ತಂದಾಗ ಕುವೈತ್ ವಿರೋಧ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿತು. ಅನಿವಾರ್ಯತೆ ಹಾಗೂ ಅಸಹಾಯಕತೆಯಿಂದ ಸದ್ದಾಂ ಹುಸೇನ್ ಕುವೈತ್ ಇರಾಕ್ ಗಡಿಭಾಗದ ತಟಸ್ಥವಲಯದಲ್ಲಿನ ತೈಲವನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲು ಮುಂದಾದ. ಇದು ಕುವೈತ್ ಮೇಲಿನ ಧಾಳಿಗೆ ಇರಾಕನ್ನು ಪ್ರಚೋದಿಸಿತು.

1990 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 10 ರಂದು ಇರಾನ್–ಇರಾಕ್ ನಡುವೆ ರಾಯಭಾರಿ ಸಂಬಂಧಗಳು ಮತ್ತೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ಸ್ವಲ್ಪ ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಇರಾಕ್ ಮತ್ತೆ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಚೇತರಿಸಿಕೊಂಡು ಪ್ರಗತಿಯತ್ತ ಹೆಜ್ಜೆಯನ್ನಿಡುತ್ತಿರುವಾಗಲೇ ಸದ್ದಾಂ ಹುಸೇನ್ ಕುವೈತ್ ಮೇಲೆ 1990 ಆಗಸ್ಟ್ 2ರಂದು ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ. ಅಮೆರಿಕ ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪಡೆಗಳು ಕುವೈತ್ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಬಂದು ಇರಾಕನ್ನು ಕುವೈತ್‍ನಿಂದ ಕಾಲ್ತೆಗೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದವು.

ಅಮೆರಿಕ ಹಾಗೂ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಒತ್ತಾಯಕ್ಕೆ ಮಣಿದು ಭದ್ರತಾ ಮಂಡಲಿ ಇರಾಕ್ ದೇಶದ ಮೇಲೆ ಆರ್ಥಿಕ ದಿಗ್ಬಂದನ ವಿಧಿಸಿತು. 1993ರಿಂದ ಜರ್ಜರಿತಗೊಂಡಿದ್ದ ಯುದ್ಧಾನಂತರದ ಇರಾಕ್‍ನ ಜನಜೀವನ 1994ರ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಆರ್ಥಿಕ ದಿಗ್ಬಂದನದಿಂದ ತೀರಾ ಕುಸಿದು ಹೋಯಿತು. ಜನ ಆಹಾರ, ಔಷಧಿ ಹಾಗೂ ಜೀವನ ಅವಶ್ಯಕ ವಸ್ತುಗಳ ಕೊರತೆಯಿಂದ ನರಳುವಂತಾಯಿತು. ವಿದೇಶಿ ಸಾಲ ಆಂತರಿಕ ಒತ್ತಡಕ್ಕೆ ಸಿಲುಕಿದ ಇರಾಕಿನ ಮೇಲೆ ಅಮೆರಿಕ ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟನ್ ಸುಳ್ಳು ಅಣ್ವಸ್ತ್ರ ನೆಪದಲ್ಲಿ 2002ರಲ್ಲಿ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಸದ್ದಾಂ ಸರ್ಕಾರ ಹಾಗೂ ಬಾತ್ ಪಕ್ಷದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕಿತ್ತೊಗೆದು ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಸರ್ಕಾರ ನೇಮಿಸಿತು. ಇರಾಕಿನ ಮೇಲೆ ಅಮೆರಿಕ ಹಾಗೂ ಮಿತ್ರ ಪಡೆಯ ಸೈನ್ಯ ಅಧಿಕಾರ ಹೊಂದಿದವು. ಸದ್ದಾಂ ಹುಸೇನ್‍ರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ, ವಿಚಾರಣೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಕುರ್ದರ ಮೇಲಿನ ಹತ್ಯೆಯ ಆರೋಪದ ಮೇರೆಗೆ ಸದ್ದಾಂಹುಸೇನ್ ಹಾಗೂ ಅವರ ಸರ್ಕಾರದ ಹಿರಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು 2006 ಡಿಸೆಂಬರ್ 30 ರಂದು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಲಾಯಿತು.

ಇತಿಹಾಸದುದ್ದಕ್ಕೂ ಆಕ್ರಮಣ, ಕದನ, ದಂಗೆ ಹಾಗೂ ಕ್ಷಿಪ್ರಕ್ರಾಂತಿಗಳ ಮೂಲಕ ರಾಜಕೀಯ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಸಂಚಲನ ಮೂಡಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಇರಾಕ್ ದೇಶ ತನ್ನ ಅಭದ್ರವಾದ ಗಡಿಗಳು, ಜನಾಂಗೀಯವಾದ ಹಾಗೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಷಿಯ–ಸುನ್ನಿ ಸಂಘರ್ಷದಲ್ಲಿ ನಲುಗಿಹೋಗಿದೆ. ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ಹಾಗೂ ಟೈಗ್ರೀಸ್ ನದಿಗಳ ಸಮೃದ್ಧ ನೀರು, ಫಲವತ್ತಾದ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಪ್ರದೇಶ, ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ತೈಲ ಸಂಪತ್ತಿನ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ದ್ವಿತೀಯ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ರಾಜಕೀಯ ದೂರಾಲೋಚನೆ ಹಾಗೂ ಸಮರ್ಥ ನಾಯಕತ್ವದ ಕೊರತೆಯಿಂದಾಗಿ ಇಂದಿಗೂ ವಸಾಹತುಶಾಹಿಯ ಶೋಷಣೆಗೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತಿರುವ ರಾಷ್ಟ್ರವೆನಿಸಿದೆ. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಇರಾನ್: ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ದೇಶಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಕ್ಯಾಸ್ಪಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ಬಳಿ ಇರುವ ಕೆಮೆನ್ ಶಾ ಎಂಬ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿನ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದಲೂ ಇರಾನಿನ ಹಲವು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಶಿಲಾಯುಧಗಳಿಂದಲೂ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಇರಾನಿನಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ್ದ ವಿಷಯ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಭಕ್ತಿಯಾರಿ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿನ ತಂಗ್–ಇ–ಪಬ್ಬ ಎಂಬ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿನ ಅಗೆತದಿಂದ, ಇರಾನಿನ ಜಾರ್ಮೋ, ಹಸ್ಸುವಾ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೇಟೆಗಾರ ಜನ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಂಡು ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜೀವನ ವಿಧಾನದತ್ತ ಪರಿವರ್ತನೆ ಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಈ ಜನ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿ ಸುತ್ತಿಗೆ ಮುಂತಾದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರಲ್ಲದೆ, ಕೈಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಮಡಕೆಗಳನ್ನೂ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಟೆಹರಾನಿನ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಸಿಯಾಲ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಇರಾನಿನ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಾಮದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ತಂಗಿದ ಜನ (ಸಿಯಾಲ್ಕ್ 1) ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕ್ರಮೇಣ ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ವ್ಯವಸಾಯ ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲನೆ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಬೇಟೆ ಇನ್ನೂ ಜನರ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಕಸುಬಾಗಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ರೀತಿಯ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಒಂದು ಹೊಸ ರೀತಿಯ ಚಿತ್ರಿತ ಮಡಕೆಗಳೂ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಚಿತ್ರಣದಲ್ಲಿ ಬುಟ್ಟಿಗಳ ಮೇಲ್ಮೈ ಮಾದರಿಯ ನಮೂನೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ

ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಉಪಕರಣಗಳೆಲ್ಲವೂ ಕಲ್ಲಿನವು. ಕತ್ತರಿಸುವ ಮತ್ತು ಒರೆಯುವ ಸಾಧನಗಳು, ನಯ ಮಾಡಿದ ಕೊಡಲಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಬಟ್ಟೆಯ ನೇಯ್ಗೆ ಸಹ ಆಗಲೇ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ತಾಮ್ರವೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂತು. ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದ ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳೆಲ್ಲವೂ ಅದುರನ್ನು ಜಜ್ಜಿ ರೂಪಿಸಿದವು ಮಾತ್ರ; ಅದುರನ್ನು ಕರಗಿಸಿ ಎರಕ ಹುಯ್ಯುವ ವಿಧಾನ ಇನ್ನೂ ಪ್ರಚಲಿತ ವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಬಣ್ಣಹಾಕಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಮತ್ತು ಚಿಪ್ಪಿನ ಉಂಗುರಗಳು, ಆಭರಣಗಳೂ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಾಗಲೇ ಕಲಾಸೃಷ್ಟಿಯೂ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಎಲುಬಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿದ ಬೊಂಬೆಗಳು ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೃತರನ್ನು ಮನೆಯ ಒಳಗೆ ಹೂಳುವ ಪದ್ಧತಿಯಿತ್ತು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಹಾಗೂ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು, ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ನೈರುತ್ಯ ಇರಾನಿನಲ್ಲಿ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಎಂಬ ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ವಿಧಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಾಗರಿಕತೆಯ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗೆ ಅವಶ್ಯಕವಾದ ಸಾಧನಗಳೆಲ್ಲ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದವು. ಹಲವು ಉದ್ದೇಶಗಳಿಗಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಬಹುದಾದ ನಾನಾ ರೀತಿಯ ಎರಕ ಹೊಯ್ದ ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು, ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಲು ಚಕ್ರ, ಅವುಗಳನ್ನು ಸುಡಲು ಆವೆ, ಮನೆ ಕಟ್ಟಲು ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆ ಮುಂತಾದವು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮಣ್ಣಿನ ನಗ್ನ ಸ್ತ್ರೀ ಬೊಂಬೆಗಳು ಆ ಕಾಲದ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಡೆವಳಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ. ಮೃತರನ್ನು ಮನೆಯ ಒಳಗೆ ಒಲೆಯ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳುವ ಪದ್ಧತಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡುಬರುವ ಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳು ಆ ಕಾಲದ ಕಲಾಭಿರುಚಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಮೊದಮೊದಲು ಜ್ಯಾಮಿತಿಕ ನಮೂನೆಗಳು ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರಾಣಿ ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯನ

ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು

ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಅನಂತರ ಅವುಗಳನ್ನೇ ಸೂಚ್ಯಚಿಹ್ನೆಗಳಿಂದ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುವ ವಿಧಾನವೂ ಪ್ರಚಲಿತವಾದವು. ಈ ಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ಆಕಾರಕ್ಕೆ ಸಮೀಪದ ಸೂಕ್ತ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿಂದ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುವ ವಿಧಾನದಿಂದ ಮುಂದೆ ಲಿಪಿಯ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗೆ ಹಾದಿಯಾಯಿತೆಂದು ಕೆಲವರು ಊಹಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸಿಯಾಲ್ಕ್, ಸೂಸ, ಸವಾ, ಖೂಮ್, ಗಿಯಾನ್, ಬಕುನ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೆಲ್ಲ ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು.

ಆದರೆ 4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯೇ ಪಕ್ಕದ ಇರಾಕ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನಗರೀಕರಣದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಸೂಚನೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಇರಾಕಿಗೆ ಸೇರಿದಂತೆಯೇ ಇರುವ ವಾಯವ್ಯ, ಇರಾನ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲೂ ಅದೇ ರೀತಿಯ ನಾಗರಿಕತೆ ಅನತಿಕಾಲದಲ್ಲೇ ಬೆಳೆಯಿತು. ಈ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಕೊನೆಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇರಾನ್ ದೇಶಕ್ಕೆ ಹಲವು ಹೊಸ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳೂ ಕಾಲಿಟ್ಟವು. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳೊಡನೆ ಬೆರೆತು ಪ್ರವರ್ಧಮಾನ ಹೊಂದಿದವು. 3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಇರಾನಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸುಮೇರಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿದ್ದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಈ ಎರಡು ದೇಶಗಳ ವ್ಯಾಪಾರಸಂಬಂಧ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಿರಬಹುದು. ಇರಾನಿನ ಪಶ್ಚಿಮಭಾಗದ ಎಲಾಮ್ ವಿಭಾಗ ಕೆಲಕಾಲ ಸುಮೇರಿಯದ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. ಈ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳು ಗಿಯಾನ್, ಹಿಸ್ಸಾರ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಇರಾನಿನಲ್ಲಿ, ಅದರಲ್ಲೂ ಎಲಾಮ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ನಾಗರಿಕತೆಯೊಂದು ಉಚ್ಛ್ರಾಯಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಎಲಾಮ್ ಪ್ರಾಂತದ ಅರಸರು ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದ ಬ್ಯಾಬಿಲಾನನ್ನೇ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು, ಎಲಾಮಿನ ಈ ವೈಭವ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಅಲ್ಲಿನ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಸೂಸದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಅಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಎಲಾಮೈಟ್ ಮತ್ತು ಅಕ್ಕೇಡಿಯನ್ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳೇ ಇರಾನಿನ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಲಿಖಿತ ದಾಖಲೆಗಳು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಆಂದೋಲನದ ಕಾಲ. ಬಹು ಕಾಲದಿಂದ ಬಂದ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳ ಕುಸಿತ, ಅನಾಗರಿಕ ಗುಡ್ಡಗಾಡು ಜನಾಂಗಗಳಿಂದ ನಾಗರಿಕ ಪ್ರದೇಶಗಳತ್ತ ವಲಸೆ, ಆಕ್ರಮಣ, ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ವಿನಾಶ ಮುಂತಾದುವನ್ನು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಬಹುಶಃ ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ತಿಯಾನ್, ಸಿಯಾಲ್ಕ್ ಮುಂತಾದ ಇರಾನಿನ ಪುರಾತನ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಹಲವಾರು ವಿನೂತನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಂಶಗಳು ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆಯೇ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಇಂಡೋ ಯೂರೋಪಿಯನ್ ಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಜನರ ಮೊದಲ ವಲಸೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೆ ಆಗಿರಬೇಕು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಅಥವಾ 1ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಮೊದಲಲ್ಲಿ ಇರಾನಿನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಗಮನಾರ್ಹ ಘಟನೆಗಳು ಜರುಗಿದವು. ಇಂಡೊ–ಯುರೋಪಿಯನ್ ಅದರಲ್ಲೂ ಇರಾನೀ ಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಜನರ ಪ್ರಭಾವ ಬೆಳೆದುದ್ದು ಒಂದು ಘಟನೆ. ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಬಳಸಲಾರಂಭಿಸಿದ್ದು ಇನ್ನೊಂದು ಘಟನೆ. ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿ ಇವರೇ ಮೊದಲಿಗರೆಂದು ನಿಷ್ಕರ್ಷೆಯಾಗಿ ಹೇಳಲು ಸಾಕಷ್ಟು ಆಧಾರಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಪೂರ್ವ ಇರಾನಿನ ಸಿಮಾಲ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಸ್ಮಶಾನವೊಂದನ್ನು ಅಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಇರಾನಿನ ಗಿಯಾನ್‌ನಲ್ಲೂ ಲೂರಿಸ್ಥಾನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ಈ ಕಾಲದ ನೆಲೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಲೂರಿಸ್ಥಾನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಹಲವು ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಎರಕಹೊಯ್ದು ನಯ ಮಾಡಿದ ಅನೇಕ ಕಂಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಕಲಾಕೃತಿಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಕುಶಿದಷ್ಟ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಹಲವು ದೊಡ್ಡತಲೆಯ ಗುಂಡುಸೂಜಿಗಳೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಿಯೆಗಳಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಅಜರ್‌ಬೈಜಾನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮಿಡಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ.*

ಇತಿಹಾಸ: ಆರ್ಯರ ಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಶ್ವೇತವರ್ಣದ ಜನರ ಒಂದು ಪಂಗಡ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2500ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದಿಂದ ಹೊರಟು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕೊಲ್ಲಿಯ ಹತ್ತಿರ ನೆಲೆಸಿತು ಎಂದು ನಂಬಲಾಗಿದೆ. ಇರಾನ್ ಎಂಬುದು ಆರ್ಯ ಶಬ್ದದ ಪರ್ಯಾಯ ರೂಪ. ಆರ್ಯಭಾಷಿಗಳಾದ ಈ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು, ಅಸ್ಸೀರಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ನಾಶವಾದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕೈರಸನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಅಕೆಮೆನಿಡ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಒಂದಾದ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಅನೇಕ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಆಳಿದವು.

ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಾದ ಅರಬ್ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಆಕ್ರಮಣ ಇರಾನಿನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನೇ ಬದಲಾಯಿಸಿತು. ಅರಬ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯತನ್ನೊಂದಿಗೆ ಶಕ್ತಿ ಹಾಗು ಧಾರ್ಮಿಕ ಭಾವನೆ ತಂದಿತು. ಅರಬ್ಬೀ ರಾಜ್ಯಭಾಷೆಯಾಯಿತು. ಅನೇಕ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ಅಬು ಮುಸ್ಲಿಮರಾದರು. ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಎಷ್ಟೋ ಜನ ಇರಾನಿಯನ್ನರು ಜರತುಷ್ಟ್ರ ಧರ್ಮ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ದೇಶವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಅವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಸೂರತ್, ಮುಂಬಯಿಗೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದರು. ಅವರ ವಂಶದವರನ್ನು ನಾವು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಅವರೇ ಪಾರ್ಸಿಗಳು. ಕೆಲವರು ಅಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದುಕೊಂಡು ಗುಪ್ತರೂಪದಿಂದ ಜರತುಷ್ಟ್ರ ಧರ್ಮ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರ ವಂಶಜರು ಇರಾನಿನ ಯಜ್ಞ ಹಾಗೂ ಕಿರ್ಮಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಇದ್ದಾರೆ. ಅರಬ್ಬರು ಇರಾನನ್ನು ಗೆದ್ದು ಕಲೀಫನ ವಶಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟರು.

1614ರಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಇರಾನಿನೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಹಾಲೆಂಡ್ ಹಾಗೂ ರಷ್ಯದೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧಗಳು ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಈ ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದಾಗಿ ಇರಾನ್ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತು. ಆದರೆ ದೇಶ ಕೂಟನೀತಿಯ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ಪದೇ ಪದೇ ಆಫ್ಘನ್ನರ ಹಾಗೂ ರಷ್ಯನರ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೊಳಗಾಯಿತು. ಇರಾನ್ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಹಾಗೂ ರಷ್ಯನರ ನೆಲೆಯಾಯಿತು. ನಿರಂಕುಶ ಶಾಸನದ ವಿರುದ್ಧ ಅತೃಪ್ತಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ವಿದ್ರೋಹ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಆರಂಭವಾದವು. ಶಫವಿದ್ ಮನೆತನದ ಕೊನೆಯ ಅರಸ ಕರೀಮಖಾನ್ ಝೆಂಡ್ 1750ರಿಂದ 1779ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಅನಂತರ ತುರ್ಕಿ ಜಾತಿಯ ಕ್ವಾಜರರ ಆಡಳಿತ 1834ರವರೆಗೆ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯನರು ಇರಾನಿನಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಬಲವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡರು. ರಷ್ಯ ಪರ ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಷಾ 1834ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅನಂತರ ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. ಷಾನ್ ನಿರುಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವ 1896ರಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. 1905ರಲ್ಲಿ ಅಶಾಂತಿ ತಲೆದೋರಿ ಮಧ್ಯಮ ವರ್ಗದವರು ದಂಗೆಯೆದ್ದರು.

1906ರಲ್ಲಿ ಷಾ ಮಜಲಿಸ್ (ಸಂಸತ್ತು) ರಚಿಸಲು ಸಮ್ಮತಿಸಿ, ಅದರಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಸಂವಿಧಾನಕ್ಕೆ ಅಂಕಿತ ಹಾಕಿದ. 1908ರಲ್ಲಿ ತೈಲ ಶೋಧವಾದಂದಿನಿಂದ, ಒಡೆತನಕ್ಕಾಗಿ ಆಂಗ್ಲೋ ರಷ್ಯನರ ಕಚ್ಚಾಟ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಆರ್ಥಿಕ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟೂ ತಲೆದೋರಿತು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪರ್ಷಿಯ ತಟಸ್ಥವಾಗಿ ಕಂಡರೂ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ನಡೆದವು. ದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಬ್ರಿಟನ್ ಸುಧಾರಣೆ ಕೈಗೊಳ್ಳಲು

ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ವಿಫಲಗೊಂಡಿತು. 1921ರಲ್ಲಿ ರೇಜ್ಹಾನನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ದಂಗೆಯಿಂದ ಸೈನ್ಯ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. 1923ರಲ್ಲಿ ಆತ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯಾದ. 1925ರಲ್ಲಿ ಷಾನನ್ನು ಉರುಳಿಸಿ ತಾನೇ ರೇಜ್ಹಾಪಹ್ಲವಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಅರಸನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ. ದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಕೈಕೊಂಡು ಸುಭದ್ರ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಆತ ದೇಶವನ್ನು ಆಧುನಿಕಗೊಳಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. 1935ರಲ್ಲಿ ದೇಶದ ಹೆಸರನ್ನು ಪರ್ಷಿಯದ ಬದಲಾಗಿ ಇರಾನ್ ಎಂದು ನಾಮಕರಣ ಮಾಡಿದ. ಅದೇ ವರ್ಷ ತೆಹರಾನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ವನ್ನೂ ತೆರೆಯಲಾಯಿತು. 1937ರಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ಬುರ್ಕಾ ಇಲ್ಲದೆ ಓಡಾಡುವ ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಲಾಯಿತು ಹಾಗೂ 1938ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ರೈಲು ಮಾರ್ಗ ರಚಿಸಲಾಯಿತು.

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಇರಾನ್ ಜರ್ಮನಿಯೊಂದಿಗೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಮಿತ್ರತ್ವದಿಂದಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಹಾಗೂ ಸೋವಿಯತರು ಅದನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಅರಸ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮಗ ಮೊಹಮದ್ ರೇಜ್ಹಾ ಷಾಗೆ ಬಿಟ್ಟು ಕೊಟ್ಟ; ಅದಕ್ಕೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಹಾಗೂ ರಷ್ಯನ್ನರ ಒತ್ತಾಯವೇ ಕಾರಣ. ಯುದ್ಧ ಮುಗಿದ ಮೇಲೆ ರಷ್ಯ ಇರಾನಿನ ಉತ್ತರ ಭಾಗದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರ ಬೆಳೆಸಿತು. ಅನಂತರ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಒತ್ತಾಯದಿಂದ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಹಿಂತೆಗೆದುಕೊಂಡಿತು. ಈ ಮಧ್ಯೆ ದೇಶದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಭಾವನೆ ಬಲಗೊಂಡಿತು. ಜನ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಅತೃಪ್ತಿ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ 1949ರಲ್ಲಿ ಇರಾನಿನ ಮಜಲಿಸ್ ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿ ಚುನಾವಣೆಯ ಅನಂತರ ತನ್ನ ಕಾರ್ಯಾರಂಭಗೊಳಿಸಿತು. ಮುಸಾದಿಕ್ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯಾದ. 1952ರಲ್ಲಿ ಆಂಗ್ಲೋ-ಇರಾನಿಯನ್ ಆಯಿಲ್ ಕಂಪನಿಯನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರೀಕರಣಗೊಳಿಸಿದ. ಅದೊಂದು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ

ಶವಕುಣಿ, ಅಬೈಕ್

ಸಮಸ್ಯೆಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಸಂಯುಕ್ತ ರಾಷ್ಟ್ರ ಸಂಘದಲ್ಲೂ ಈ ಸಮಸ್ಯೆ ಬಗೆಹರಿಯಲಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಇರಾನಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ಮುಸಾದಿಕ್‌ನ ಬದಲಾಗಿ ಫಜಲುಲ್ಲಾ ಜಾಹೆದಿಯನ್ನು ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯನ್ನಾಗಿ ಷಾ ನೇಮಿಸಿದ. ಅದೇ ವರ್ಷ ಎಂಟು ಯುರೋಪಿಯನ್ ಕಂಪನಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದವೊಂದರ ಮೂಲಕ ತೈಲ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಷಾ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸ ಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಷಾರ ಇಚ್ಛೆಯ ಮೇರೆಗೆ ದ್ವಿಪಕ್ಷ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಸರ್ಕಾರ ರಚಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಯಿತು. ಜನತಾ ಪಕ್ಷ ಹಾಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪಕ್ಷಗಳು ರಚಿತವಾದವು. 1960ರಲ್ಲಿ ಚುನಾವಣೆ ನಡೆಯಿತು. ಆದರೆ ಈ ಸರ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿ ಅಷ್ಟೊಂದು ಯಶಸ್ಸು ಪಡೆಯಲಿಲ್ಲ. ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಗತಿ ಹಿನ್ನಡೆ ಕಾಣಲಾರಂಭಿಸಿತು. 1963 ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಷಾ ಇರಾನಿನ ಆರ್ಥಿಕ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಚೇತರಿಕೆ ತರಲು ಅನುವಾಗುವಂತೆ ಆರು ಅಂಶಗಳುಳ್ಳ ಒಂದು ಪ್ರಣಾಳಿಕೆಯನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಿದ. ಭೂಸುಧಾರಣೆ, ಜಂಟಿ ಸಹಭಾಗಿತ್ವದ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು, ಹುಲ್ಲುಗಾವಲು ಹಾಗೂ ಅರಣ್ಯದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಕರಣ ಹಾಗೂ ಚುನಾವಣೆ ಸುಧಾರಣೆಯ ಮೂಲಕ ಮಜ್ಲಿಸ್ ಸಂಸತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಜನಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರ ನೀಡುವುದಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ಸುಧಾರಣೆಗಳು ಭೂಮಾಲೀಕರು ಹಾಗೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರಮುಖರ ಆರ್ಥಿಕ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗೆ ಕುಂದುತರುವಂತಹವುಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಅರಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಹುಲ್ಲುಗಾವಲುಗಳ ರಾಷ್ಟ್ರೀಕರಣದಿಂದ ಬಿಖ್ತಿಯಾರಿ ಹಾಗೂ ಇತರೆ ಅಲೆಮಾರಿ ಸಮುದಾಯಗಳು ಮಹಮ್ಮದ್ ರೇಜಾಷಾನ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ತಮ್ಮ ಅಸಮ್ಮತಿ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದರು. 1963ರಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ರೇಜಾಷಾ ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಸುಧಾರಣೆಗಳು ದೇಶದ ಪ್ರಗತಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಹೊಂದಿದ್ದರು ಸಹ ಇರಾನಿನ ಅಂದಿನ ಸಮಾಜ ಧಾರ್ಮಿಕತೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತು ನೀಡಿತ್ತು. ಈಗಾಗಲೇ ಇರಾನಿನಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೊಂಡಿದ್ದ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಧಾರ್ಮಿಕ ನಾಯಕರು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿದ್ದರು. ಮಹಿಳೆಯರು ಹಾಗೂ ರೈತರ ಪರ ತೆಗೆದುಕೊಂಡ ನಿರ್ಣಯಗಳಿಂದಾಗಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಾಯಕರು ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮಂತ ಭೂಮಾಲೀಕರು ಒಂದಾಗಿ ಈ ಸುಧಾರಣೆಗಳು ಬಿಳಿಯರನ್ನು (ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ) ತೃಪ್ತಿಪಡಿಸಲು ತೆಗೆದುಕೊಂಡ ನಿರ್ಣಯಗಳು ಎಂದು ಕರೆದು, ಇದನ್ನು ಶ್ವೇತಾಕ್ರಾಂತಿ ಅಂದರೆ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ವಿರೋಧಿ ಚಳವಳಿ ಎಂಬಂತೆ ಜನತೆಯನ್ನು ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ಎತ್ತಿಕಟ್ಟಿದರು.

ಅಯಾತುಲ್ಲಾ ಅಲ್ ಖೋಮೇನಿಯ ಮುಂದಾಳತ್ವದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಾಯಕರು, ಭೂಮಾಲೀಕರು, ಶ್ರೀಮಂತ ವ್ಯಾಪಾರಿವರ್ಗ ಹಾಗೂ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಬೀದಿಗಿಳಿದು ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಚಳವಳಿ ದಿನದಿಂದ ದಿನಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಕಾವು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿತು. ರೇಜಾಷಾ ಸವಕ್ ಎಂಬ ಸರ್ಕಾರಿ ಪೋಲಿಸರನ್ನು ಬಳಸಿ ಚಳವಳಿ ಯನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದರು. ಆದರೆ ಇದು ಸಾವಿರಾರು ಜನರ ಸಾವಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ದಿನದಿಂದ ದಿನಕ್ಕೆ ಚಳವಳಿ ಉಗ್ರರೂಪ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿತು. 1964ರಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮುಂದಾಳು ದೇಶಭ್ರಷ್ಟನಾಗಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ಗೆ ಗಡಿಪಾರಾದರೂ ಸಹ ಅಲ್ಲಿಂದಲೇ ಚಳವಳಿಗಾರರಿಗೆ ಕುಮ್ಮಕ್ಕು ನೀಡಿದ. ಇದು 1979ರ ಪ್ರಾರಂಭದ ತನಕ ಉಗ್ರರೂಪ ತಳೆಯಿತು. ಜನತೆಯ ಪ್ರತಿಭಟನೆಯನ್ನು ಎದುರಿಸಲಾರದೆ 1979ರ ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆ ಮಹಮ್ಮದ್ ರೇಜಾಷಾ ದೇಶಪರಿತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ಗೆ ಹೋದ. ಇರಾನಿಗೆ ವಾಪಸಾದ ಚಳವಳಿಯ ನೇತಾರ ಆಯಾತುಲ್ಲಾ ಅಲ್ ಖೋಮೇನಿ ಇರಾನಿನಲ್ಲಿ ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ನಾಂದಿ ಹಾಡಿದ.

1979ರಿಂದೀಚೆಗೆ ಇರಾನಿನ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇಸ್ಲಾಂ ಧಾರ್ಮಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದು, ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಂಡಳಿ ಷೆರಿಯತ್ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಹೊಂದಿದೆ. 1980-88ರ ನಡುವೆ ಇರಾನ್-ಇರಾಕ್ ಯುದ್ಧ ಸಂಭವಿಸಿದ್ದು ಇರಾನಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಹಿನ್ನೆಡೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು. ದಕ್ಷನಾಯಕತ್ವ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಗುರಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಕ್ರಾಂತಿ ಅನಂತರದ ಸರ್ಕಾರ ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಗತಿಯತ್ತ ಹೆಜ್ಜೆ ಹಾಕುತ್ತಿದೆ. ಅಬೋಲ್ಲಾಸ್ ಬಾಷಿಸದರ್, ಅಲಿ ಖಮೇನಿ, ಹಸ್ಮಿ ರಫ್ಸಾಂಜಾನಿ, ಅಲಿ ಕಟಾಮಿ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬಂದಿರುವ ಮುಹಮುದ್ ಅಹ್ಮದಿಸಿಜದ್ (2005 ರಿಂದ) ಇರಾನಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಗತಿ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಬಹುಮುಖ್ಯವಾದ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಇರಾನ್ ದೇಶದ ಪ್ರಮುಖ ಸಂಪನ್ಮೂಲ ಪೆಟ್ರೋಲಿಯಂ ತೈಲ ಹಾಗೂ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಅನಿಲ. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೆ ಅನಿಲ ದಾಸ್ತಾನಿನಲ್ಲಿ ದ್ವೀತಿಯ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದೆ. ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇರಾನ್ ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರವಾಸಿ ತಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದೆ. ಪರ್ಸೆಪೊಲೀಸ್, ನಜ್ವ, ಸೂಸ, ಹಮಾದನ್, ನೀಷಾಪೂರ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಮಾರಕಗಳಿಂದಾಗಿ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿದೆ. (ಎಸ್.ಎನ್.;ಎ.ಎಂ.ಆರ್.;ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಇರ್ವಿನ್ ನಾಲೆ ಚಳವಳಿ: 1930ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದ ರೈತರ ಧರಣಿ. ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂತದ ಮಂಡ್ಯ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ನೀರಿನ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಬೇಕೆಂದು ನಡೆದ ಗಮನಾರ್ಹ ಘಟನೆ. ವಿದ್ಯುತ್ ಉತ್ಪಾದನೆ ಸಲುವಾಗಿ 1902ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಶಿವಸಮುದ್ರದ ನೀರನ್ನು ಬಳಸಲು ಯತ್ನಿಸಲಾಯಿತ್ತಾದರೂ ಬೇಸಗೆಯಲ್ಲಿ ನೀರು ಹೆಚ್ಚು ಸಿಗದ ಕಾರಣ ವಿದ್ಯುತ್ ದೊರೆಯುವುದು ಕಷ್ಟವಾಗಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಕಾವೇರಿ ನದಿಗೆ ಅಣೆಕಟ್ಟು ಕಟ್ಟುವ ಆಲೋಚನೆ ಮೂಡಿಬಂತು. ಅಂದಿನ ಜಿಲ್ಲಾಧಿಕಾರಿ ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಡೆವ್ಸ್ ಕನ್ನಂಬಾಡಿ ಬಳಿ ಅಣೆಕಟ್ಟು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಸಂಬಂಧ ನೀಲಿ ನಕಾಶೆ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದರೂ ಅದನ್ನು ಕುರಿತ ಪ್ರಸ್ತಾಪಗಳು ನಡೆವ ಮುನ್ನವೇ ಅವನು ಅಪಘಾತವೊಂದರಲ್ಲಿ ಮೃತಪಟ್ಟ.

ಅಣೆಕಟ್ಟಿನ ಪ್ರಯತ್ನ ಅಲ್ಲಿಗೇ ನಿಲ್ಲದೆ ಮುಖ್ಯ ಎಂಜಿನಿಯರ್ ಆಗಿದ್ದ ಸರ್.ಎಂ.ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರ (1912-18) ಮೂಲಕ ಮುಂದುವರಿದು (1909), ಈ ಯೋಜನೆಯ ಅಂದಾಜುಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದರು. ವಿದ್ಯುತ್ ಪಡೆಯುವ ಸಲುವಾಗಿ ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನದಿಯಿಂದ ಸು.24 ಮೀ ಎತ್ತರಕ್ಕೆ ಅಣೆಕಟ್ಟು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಕೃಷಿ ಮತ್ತು ವಿದ್ಯುತ್ ಎರಡೂ ಉದ್ದೇಶಗಳಿಗಾಗಿ ಅಣೆಕಟ್ಟನ್ನು ಸು.36 ಮೀಗೆ ಎತ್ತರಿಸಲಾಯಿತು. ಶಿವಸಮುದ್ರ ವಿದ್ಯುತ್ ಕೇಂದ್ರಕ್ಕೆ ನಿರಂತರವಾಗಿ ನೀರನ್ನು ಪಡೆಯುವುದೇ ಜಲಾಶಯ ನಿರ್ಮಾಣದ ಪ್ರಮುಖ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತಾದರೂ ಜೊತೆಗೆ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಕೃಷಿ ಉದ್ದೇಶಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚುವರಿ ನೀರನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಯೂ ಇತ್ತು.

ಮೊದಲ ಹಂತದ ಕೆಲಸ 1911ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡು 1915ರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಗೊಂಡಿತು. ಮದರಾಸು ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು ಸರ್ಕಾರದ ನಡುವಿನ ವಿವಾದದ ಕಾರಣದಿಂದ ಎರಡನೆಯ ಹಂತದ ಕೆಲಸ ನನೆಗುದಿಗೆ ಬಿತ್ತು. 1924ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಎರಡೂ ಸರ್ಕಾರಗಳ ನಡುವೆ ಒಪ್ಪಂದವೊಂದು ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ದಿವಾನರಾಗಿದ್ದ ಮಿರ್ಜಾ ಎಂ. ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ (1927-41) 2580ಮೀ ಉದ್ದ ಮತ್ತು 39ಮೀ ಎತ್ತರದ ಅಣೆಕಟ್ಟು 1931ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ನಿರ್ಮಾಣ ಗೊಂಡಿತು. 6835ಚ.ಕಿಮೀ ವರೆಗೂ ಜಲಾಶಯ ಹರಡಿ, 85 ಚ.ಕಿಮೀ ವರೆಗೂ ನೀರು ಮುಳುಗಡೆ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿತ್ತು. 210ಕಿಮೀ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ನೀರಿನ ಸಂಗ್ರಹ ಪ್ರಮಾಣ 44,827 ಕ್ಯೂಸೆಕ್ಸ್.

ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಪ್ರಮುಖ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸಲಹೆ ನೀಡುವ ಸಲುವಾಗಿ 1921ರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಎಂಜಿನಿಯರ್ ಕದಂಬಿ ನೇತೃತ್ವದ ಸಮಿತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಸಮಿತಿಯು ಈ ಯೋಜನೆಯಿಂದ ರೈತರಿಗಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲದೆ ರಾಜ್ಯದ ಆರ್ಥಿಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೂ

ಸಹಾಯವಾಗಲಿದೆ ಎಂದು ಸಲಹೆ ನೀಡಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಎತ್ತರದ ಕಾಲುವೆ ನಿರ್ಮಾಣ ಆಗಬೇಕು ಎಂಬುದೂ ಸಮಿತಿಯ ಆಶಯವಾಗಿತ್ತು. ಕೃಷಿ ಉತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನು ಉತ್ತಮಗೊಳಿಸಲು ಆವರ್ತನ ಬೆಳೆ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಯಿತು.

ಈಗ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯ ನಾಲೆ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಇರ್ವಿನ್ ನಾಲೆ ನಿರ್ಮಾಣ ಎಂ.ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ (ಹುಲಿಕೆರೆ ಟನಲ್ – ಮದ್ದೂರು) ಪೂರ್ಣಗೊಂಡಿತು (1931). ಮಂಡ್ಯ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸು.60,000 ಹೆಕ್ಟೇರ್ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಕೃಷಿ ಕಾರ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿಸುವ ಯೋಜನೆಯೊಂದನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಯಿತು. ಇಂಥ ದೊಡ್ಡ ಸಾಹಸ ಈ ಉಪಖಂಡದಲ್ಲಿಯೇ ಆಗ ಪ್ರಥಮ ಎನ್ನಬಹುದು.

ಸು.5 ಕೋಟಿ ವೆಚ್ಚದ ಹೈಡ್ರೋ ಎಲೆಕ್ಟ್ರಿಕಲ್ ಮತ್ತು ಕೃಷಿ ಸಂಬಂಧಿಯಾದ ಯೋಜನೆಗೆ ಕೃಷ್ಣರಾಜಸಾಗರ ಜಲಾಶಯ ಮೂಲಮಾತೃಕೆಯಾಯಿತು. ಇರ್ವಿನ್ ನಾಲೆ ನಿರ್ಮಾಣದ ವೆಚ್ಚ 2 ಕೋಟಿ. ಈ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ಸರಿದೂಗಿಸಲು ಜಲಾನಯನ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಫಲಾನುಭವಿ ರೈತರಿಂದ ತೆರಿಗೆ ವಸೂಲು ಮಾಡಲು ಸರ್ಕಾರ ನಿರ್ಧರಿಸಿತು.

ಎಂ.ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜಸಾಗರ ಕಾಮಗಾರಿ ಸಮಿತಿಯು ಪ್ರತಿ ಅರ್ಧ ಹೆಕ್ಟೇರಿಗೆ 90–100 ರೂಪಾಯಿ ವಸೂಲು ಮಾಡಲು ಸಲಹೆ ನೀಡಿತು. ಆದರೆ ರೈತರು 75 ರೂಪಾಯಿ ಮಾತ್ರ ಪಾವತಿಸಲು ಒಪ್ಪಿದರು. ಆದರೆ ಇದನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಒಪ್ಪದೆ ಮಣ್ಣಿನ ಫಲವತ್ತತೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಪ್ರತಿ ಅರ್ಧ ಹೆಕ್ಟೇರಿಗೆ 100–150 ರೂಪಾಯಿ ಶುಲ್ಕವನ್ನು ವಿಧಿಸಿ, ಪ್ರತಿ ಅರ್ಧ ಹೆಕ್ಟೇರಿಗೆ 10 ರೂಪಾಯಿಯಂತೆ ನೀರಿನ ಶುಲ್ಕವನ್ನು ನಿಗಧಿಗೊಳಿಸಿತು.

ಇರ್ವಿನ್ ನಾಲೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ರೈತರು ಈ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಶಾಸನ ಸಭೆಯ ಗಮನಕ್ಕೆ ತಂದರಾದರೂ ಪರಿಹಾರ ದೊರೆಯದೆ ಶಾಸನ ಸಭೆಯ ಸದಸ್ಯರ ಬಗ್ಗೆ ಅಸಮಾಧಾನ ಗೊಂಡರು. ರೈತ ಮುಖಂಡರಾದ ಇಂಡವಾಳು ಎಚ್.ಹೊನ್ನಯ್ಯ, ಹೊನಗಾನಹಳ್ಳಿಯ ಕೆ.ಪುಟ್ಟಣ್ಣಯ್ಯ ಮತ್ತು ಎಚ್.ಕೆ.ವೀರಣ್ಣಗೌಡರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಂಘವೊಂದನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಂಡ ರೈತರು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ದಿವಾನರನ್ನು ಭೇಟಿ ಮಾಡಿದರು (1931). ಆದರೆ ಪ್ರಯೋಜನ ದೊರೆಯದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಸು. ನಾಲ್ಕು ಸಾವಿರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ರೈತರು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ 1931 ಡಿಸೆಂಬರ್ 31ರಂದು ವೀರಣ್ಣಗೌಡರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಜಾಥಾ ನಡೆಸಿ 2½ ಕಿಮೀ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಮಾನವ ಸರಪಳಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಕೊನೆಗೆ ಅಠಾರ ಕಚೇರಿಯಲ್ಲಿ ರೈತರು ನೆರೆದರು. 1932 ಜನವರಿ 4ರಂದು ವೀರಣ್ಣಗೌಡರ ಮನವಿ ಮೇರೆಗೆ ದಿವಾನರು ಧರಣಿ ನಿರತರ ಭೇಟಿಗೆ ಒಪ್ಪಿದರು. ರೈತರು 14 ಬೇಡಿಕೆಗಳ ಮನವಿ ಪತ್ರವನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದರೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಕೆಲವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಈಡೇರಿಸಲು ದಿವಾನರು ಒಪ್ಪಿದರು. ರೈತರಿಗೆ ನೀರಿನ ಪೂರೈಕೆ ಅಷ್ಟೇನೂ ಸಮಾಧಾನಕಾರಿಯಾಗಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಮನವರಿಕೆಯಾಯಿತು. ಈ ನಡುವೆಯೂ ರೈತರು ತಮ್ಮ ಪಾಲಿನ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಲು ನಿಗದಿ ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದ 10 ವರ್ಷದ ಗಡುವನ್ನು 12 ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಏರಿಸಲಾಯಿತು. ಮೊದಲ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷ ಅವರು 1/10 ಭಾಗದಷ್ಟನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸಲ್ಲಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಉಳಿದದ್ದನ್ನು 8 ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬಡ್ಡಿರಹಿತವಾಗಿ ಸಲ್ಲಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು.

ಸಮಾಧಾನವಾಗದ ರೈತರು ಹಲವು ಸಭೆ ನಡೆಸಿ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಚರ್ಚಿಸಿದರು. 1932ರಲ್ಲಿ ವೀರಣ್ಣಗೌಡರು ರೈತರ ಸಭೆ ನಡೆಸಿದ್ದನ್ನು ಮನಗಂಡ ಸರ್ಕಾರ 1 ತಿಂಗಳ ಕಾಲ ಯಾವುದೇ ಸಭೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಬಾರದೆಂದು ಜಿಲ್ಲಾ ದಂಡಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಮೂಲಕ ಆದೇಶ ಹೊರಡಿಸಿತು. 1932ರ ಜುಲೈನಲ್ಲಿ ದಿವಾನರು ರೈತರನ್ನು ಭೇಟಿ ಮಾಡಿದರು. ಸರ್ಕಾರ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಮೂರು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಿತ್ತು. ಆದರೆ ಕೃಷಿ ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ರೈತರು ನಿರಾಕರಿಸಿ ಎರಡೇ ರೀತಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ಒಂದರಲ್ಲಿ ನೀರಾವರಿ ಬೆಳೆ, ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ತೋಟಗಾರಿಕೆ ಬೆಳೆಗೆ ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಆಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಆದರೆ ರೈತರ ಬೇಡಿಕೆಗೆ ದಿವಾನರು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ.

ರೈತರು ತಮ್ಮ ಬೇಡಿಕೆ ಈಡೇರಿಕೆಗಾಗಿ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದರಲ್ಲದೆ ಕೃಷಿಗೆ ನೀರನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಕ್ರಮೇಣ ಸರ್ಕಾರ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಸಡಿಲಿಸಿದರಿಂದ ರೈತರು ಜಮೀನಿಗಿಳಿದರು. ಪ್ರತಿಭಟನೆ ನಿಧಾನಕ್ಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ತಮ್ಮ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ದಿವಾನರು ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳದೇ ಇದ್ದುದು ರೈತರಿಗೆ ತೀವ್ರ ಅಸಮಾಧಾನ ತಂದಿತ್ತು. ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ರೈತರೆಲ್ಲ ಒಟ್ಟಾಗಿ ನಿಂತದ್ದು ಆ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಚಳವಳಿಯು ಮುಂದಿನ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಪ್ರೇರಣೆ ಒದಗಿಸಿತೆನ್ನಬಹುದು.

(ಎಂ.ಎಸ್.)

ಇಸಾಂಪುರ: ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಶೋರಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಹುಣಸಗಿ–ಬೈಚಬಾಳು ಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವ ಆದಿಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ 200 ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳ ಪೈಕಿ ಒಂದು. ಹುಣಸಗಿ ಬಯಲಿನ ವಾಯವ್ಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಈ ವಸತಿನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೆ.ಪದ್ದಯ್ಯನವರು 1997–2000ದವರೆಗೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಭೂಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಸತತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಇದು ಪ್ರಾಚ್ಯವಿಶ್ವದ ಅತಿದೊಡ್ಡ ಮತ್ತು ಉತ್ತಮ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಆದಿಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿನೆಲೆಗಳಲ್ಲೊಂದು ಎಂಬ ಸಂಗತಿ ಈ ಸಂಶೋಧನೆಯಿಂದ ಹೊರಬಂದಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿನ ಭೂಪರಿಸರ ನೈಸರ್ಗಿಕವಾಗಿ ಸವೆದ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ವಿವಿಧಾಕಾರದ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಬಂಡೆಗಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವುದು ಪರೀಕ್ಷೆ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ತಮ್ಮ ದೈನಂದಿನ ಕೆಲಸಗಳಿಗೆ ಬೇಕಾಗುವ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ ಉಪಯೋಗವಾಗುವಂತಹ ಈ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳು ಆದಿಮಾನವರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿರುವುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವೇ ಇಲ್ಲ. ಈ ಜಾಗವನ್ನು ನೆಲೆಯಾಗಿ ಆಯ್ದುಕೊಂಡ ಮತ್ತೊಂದು ಕಾರಣವೆಂದರೆ ಇದರ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿಯೇ ಹರಿಯುತ್ತಿದ್ದ ಸಣ್ಣ ಹಳ್ಳ. ಈ ಹಳ್ಳ ಎಂದೋ ಬತ್ತಿಹೋಗಿದ್ದು ಈಗ ಪುರಾತನ ಹರಿವಿನ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿದೆ. ಈ ಸ್ಥಳದಿಂದ ಇಡಿಯ ಬಯಲು ಪರಿಸರವನ್ನು ಒಂದೇ ನೋಟದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಹೀಗಾಗಿ ಗುಂಪಿನ ಸದಸ್ಯರ ಮತ್ತು ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಲನವಲನಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಗವಿಡಲು ಇದು ಪ್ರಶಸ್ತ ಸ್ಥಳ.

ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಈ ವಸತಿನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 159 ಚ.ಮೀ ಜಾಗದಲ್ಲಿ 5 ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಅಗೆಯಲಾಯಿತು. ಈ ಮೂಲಕ 20–30 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ, ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪದರವನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಸುಣ್ಣಮಿಶ್ರಿತ ಹೂಳು ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಶಿಲಾವಶೇಷಗಳು ಬೆರೆತು ಈ ಪದರ ಉಂಟಾಗಿ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಗಟ್ಟಿಗೊಂಡಿದೆ. ಈ ಪದರ 10–50 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ಕರಿಹೂಳುಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ವಸತಿನೆಲೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಒದಗಿಬಂದ ಮಾಹಿತಿ ಹೀಗಿದೆ:

1. ಈ ವಸತಿನೆಲೆಯ ಒಟ್ಟು ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 0.75 ಹೆ. ಇದನ್ನು 4 ಉಪ–ನೆಲೆಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಪ್ರತಿ ಉಪನೆಲೆ 500–700 ಚ.ಮೀ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಿಸಿದೆ. ಎಲ್ಲ ಉಪ–ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಲಶಿಲೆ, ತ್ಯಾಜ್ಯವಸ್ತು, ಸಿದ್ಧಉಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಚರ್ಟ್, ಬಸಾಲ್ಟ್ ಹಾಗೂ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್‌ಗಳ ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲುಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ.

2. ಈ ನೆಲೆ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಆಕರವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ನೈಸರ್ಗಿಕವಾಗಿ ಸವೆದ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ ತಕ್ಕ ಆಕಾರ ಅಳತೆಯಲ್ಲಿ ಒಡೆದು ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಇಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯೂ ಭಾರಿ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು.

ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನ

3. ಒಂದೆರಡು ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ದನ ಮತ್ತು ಜಿಂಕೆ ಜಾತಿಯ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಹಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮೂಳೆಯ ತುಣುಕುಗಳು ಹಾಗೂ ಆಮೆಯ ಚಿಪ್ಪಿನ ಚೂರುಗಳು ಅಶೂಲಿಯನ್ ಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವು ಆಹಾರ ಸಂಸ್ಕರಣೆ ಮತ್ತು ಬಳಕೆಯ ಕುರುಹುಗಳು.

4. ಒಂದನೆಯ ಉಪನೆಲೆಯಲ್ಲಿನ ಗುಂಡಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಮೂಲಶಿಲೆ, ದೊಡ್ಡಗಾತ್ರದ ಚಕ್ಕೆ, ಸಿದ್ಧಉಪಕರಣ, ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ತ್ಯಾಜ್ಯ ಚಕ್ಕೆಚೂರುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ 7 ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಂಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಅಗಲವಾದ ಚಪ್ಪಡಿಗಳ ಹಾಸು ಇರುವುದು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ. ಉಪಕರಣಗಳ ತಯಾರಕರು ಇವನ್ನು ಕೂರುವ ಮಣೆಗಳಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 15,000ಕ್ಕೆ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ಹೊಸ ವಿಷಯಗಳು ಇದರಿಂದ ತಿಳಿದು ಬಂದಿವೆ. ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಯುಕ್ತ ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಆಯ್ದು ಬಳಿಕ ಅವುಗಳ ಮೊನಚಾದ ತುದಿ ಮತ್ತು ಓರೆಕೋರೆಯಾದ ಮೇಲ್ಮೈಯನ್ನು ತರಿದು ಒಂದು ರೂಪಕ್ಕೆ ಮೊದಲಿಗೆ ತರಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಈ ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ದೊಡ್ಡದಾದ (20–25 ಸೆಂಮೀ) ಚಕ್ಕೆ ಅಥವ ಹಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತರುವಾಯ ಅಲ್ಲೊಂದು ಇಲ್ಲೊಂದು ಸಣ್ಣಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯುವ ಮೂಲಕ ಈ ದೊಡ್ಡಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಚೂರಿಯಾಕಾರದ ಮತ್ತು ಕೊಚ್ಚುವ ಉಪಕರಣಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ದೊಡ್ಡ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಕೈಗೊಡಲಿ, ಕಡುಗತ್ತಿ ಮತ್ತು ದ್ವಿಮುಖ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರುಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ತೆಳುವಾದ ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ನೇರವಾಗಿ ದ್ವಿಮುಖ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದ ನಿದರ್ಶನಗಳೂ ಇವೆ.

ಇಸಾಂಪುರದ 5–6 ಕಿಮೀ ಪರಿಧಿಯೊಳಗೆ ಇದೇ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರುವ 10 ಅತಿ ಸಣ್ಣ ವಸತಿ ಅಥವಾ ಉಪಕರಣ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇಸಾಂಪುರದ ನೆಲೆ ಆದಿಮಾನವನ ಕೇಂದ್ರ ವಸತಿನೆಲೆಯೂ ಶಿಲೋಪಕರಣ ಕಾರ್ಯಾಗಾರವೂ ಆಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಆದಿಮಾನವರು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕಗುಂಪುಗಳಲ್ಲಿ ಆಹಾರಾದಿಗಳಿಗಾಗಿ ದಿನನಿತ್ಯ ಅಲೆದಾಡಿಕೊಂಡು ಬದುಕು ನಡೆಸಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ನಿರ್ಣಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಕಾಲಮಾನ ಇಸಾಂಪುರದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದೆ. ಬೋಸ್ಟನ್ನಿನ ವಿಲಿಯಮ್ಸ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಕಾಡುದನದ ಹಲ್ಲಿನ 3 ತುಣುಕುಗಳನ್ನು ಇ.ಎಸ್.ಆರ್ (ಎಲೆಕ್ಟ್ರಾನ್ ಸ್ಪಿನ್ ರೆಸೊನೆನ್ಸ್) ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ವಿಧಾನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿದಾಗ ಇವು ಸು.1.2 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲಮಾನದವು ಎಂಬ ಸಂಗತಿ ಖಚಿತವಾಯಿತು. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಇಸಾಂಪುರ ಭಾರತದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ವಸತಿನೆಲೆ ಎಂಬ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆಗೆ ಪಾತ್ರವಾಗಿದೆ. (ಪಿ.ಕೆ.)

ಇಸಿಲ: ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮೊಳಕಾಲ್ಮೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವ ಒಂದು ನಗರ. ಇದರ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಚೌಡೇಶ್ವರಿ ಕೆರೆ ಮತ್ತು ಕೊಪ್ಪ ಗುಡ್ಡ, ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಹಗರಿ ಹೊಳೆ, ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಎಮ್ಮೆತಮ್ಮನ ಗುಂಡು ಮತ್ತು ಅಕ್ಕತಂಗಿ ಕೆರೆ, ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಬೆಟ್ಟ (ಈ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿರುವ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಪೂರ್ವಕಾಲದ ಮಾನವನಿದ್ದುದರ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ). ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಸುವರ್ಣಗಿರಿಯಿಂದ ಈ ನಗರಕ್ಕೆ ರಾಜಶಾಸನವನ್ನು ಇಸಿಲ ಮಹಾಮಾತ್ರರಿಗೆ ತರಲಾಯಿತೆಂದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೆ ಇಸಿಲವಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹೆ. ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನವನ್ನು 1942 ಮತ್ತು 1947ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಕನಿಷ್ಠ ನವ ಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸಕಾಲದ ಅಂತ್ಯದವರೆಗೆ ಜನವಸತಿ ಇದ್ದುದು ಮತ್ತು ನವ ಶಿಲಾಯುಗದ ಹಂತದಿಂದ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸಕಾಲದ ನಗರವಾಗಿ ಬೆಳೆದದ್ದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಹಿಂದೆ ಒಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಗ್ರಾಮವಾಗಿದ್ದ ಇಸಿಲ ಅಶೋಕನ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೆ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿರಬೇಕು; ಅನಂತರವೂ ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯ ಮೇಲಿದ್ದ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕೃತಿಯ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ತಳಪಾಯವೊಂದನ್ನು ಮತ್ತು ಸಮಕಾಲೀನ ಜನಜೀವನದ ನಿತ್ಯೋಪಯೋಗಿ ವಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಆ ಕಾಲದ ಬೇರೆ ಯಾವ ಅವಶೇಷಗಳೂ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಏಳುಬೀಳುಗಳಿದ್ದಿರಬೇಕು. 1190ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಈ ಬೆಟ್ಟದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಹನೆಯವೆಂಬ ನಗರ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು.

ಇಸಿಲ ಎಂಬ ಪದ ದ್ರಾವಿಡ ಜನ್ಯ ಇಸಿಲ್ ಎಂಬ ಪದದಿಂದ ಬಂದಿದೆಯೆಂದು, ಇಸಿಲ್ ಎಂದರೆ ಕೋಟೆ ಎಂದರ್ಥವೆಂದು, ಕನ್ನಡ ಪದವೆಂದು ಇದರಿಂದ ಕನ್ನಡ ನುಡಿಗಟ್ಟಿನ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನೂ ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆಯೆಂದು ಕೆಲವು ಕನ್ನಡ ಭಾಷಾ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಇಸ್ರೇಲ್: ಇಸ್ರೇಲಿನ ಪ್ರಾಕ್ತನ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಅಭ್ಯಾಸ ಆರಂಭವಾದದ್ದು 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ. ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಹಲವಾರು ಉತ್ಖನನಗಳೂ ಸಂಶೋಧನೆಗಳೂ ನಡೆದು ಇಲ್ಲಿನ ಪ್ರಾಚೀನ ಚರಿತ್ರೆಯ ಅನೇಕ ವಿವರಗಳು ತಿಳಿದುಬಂದಿವೆ.

ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅಬೆವಿಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ. ಇವು ಸು.2,50,000 ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಮೊದಲಿನವೆಂಬುದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ತಯೇಷಿಯನ್ ಮತ್ತು ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಮೌಂಟ್ ಕಾರ್ಮೆಲ್ ಪರ್ವತದ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಡರೊಥಿ ಗ್ಯಾರಡ್ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸೆ ಕಂಡುಹಿಡಿದಳು. ಪಶ್ಚಾದುಷೋಮಾದರಿಯ (ನಿಯಾಂಡರ್ತಲಾಯಿಡ್) ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ಮಾನವ ವರ್ಗದ ಮಿಶ್ರಸಂತತಿಯ ಜನ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕರ್ತೃಗಳಾಗಿದ್ದರೆಂಬುದು ಅವರ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗಿದೆ. ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸು.50,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಆರಿಗ್ನೇಷಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಅನಂತರ ಸು.20,000 ವರ್ಷಗಳ ಆಟ್ಲಿಟಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಮೊದಲು ವಾಡಿಎಲ್ ನಟೂಫ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದುದರಿಂದ ಆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ನಟೂಫಿಯನ್ ಎಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ಇಸ್ರೇಲಿನ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 10,000–6,000 ಅವಧಿಗೆ ಸೇರಿರುವ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನ ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣ ದೆಸೆಯಿಂದ ಮುನ್ನಡೆದು ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆಯನ್ನು ಮೊತ್ತಮೊದಲಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ವ್ಯವಸಾಯ ಮಾಡಿ ಬೆಳೆಸಿದ ಪೈರುಗಳನ್ನು ಚಕಮಕಿಕಲ್ಲಿನ ಹಲ್ಲುಗಳಿದ್ದ ಕುಡುಗೋಲುಗಳಿಂದ ಕೊಯ್ಯುತ್ತಿದ್ದುದೂ ದುಷ್ಟಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಪಳಗಿಸಿ ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದುದೂ ಈ ಜನರ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಾಧನೆಗಳು.

ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಮತ್ತು ವಿಶದವಾಗಿ ಸಂಶೋಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ಜೆರಿಕೊ ಈ ದೇಶದಲ್ಲಿದೆ. ಮೊತ್ತ ಮೊದಲಿಗೆ ಅಂಚುಗಳನ್ನು ನಯವಾಗಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಜನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6–5ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ತಾದ ವರ್ತುಳಾಕಾರದ ಶಿಲಾ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಸತ್ತವರನ್ನು ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5000ದ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಮಡಕೆಗಳ ಉಪಯೋಗವೂ ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆ ಕಂದಕಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿತವಾದ ಗ್ರಾಮೀಣ ಜೀವನವೂ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದುವು. ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆ, ಕೈಗಾರಿಕೆ, ವಾಣಿಜ್ಯ ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಸಾಧನೆಗಳು.

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಘಸ್ಸೂಲ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗೆ ದೊರಕಿದವು ಅನಂತರ ಇತರ ಅನೇಕ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೂ ದೊರಕಿವೆ. ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3100ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ತಾಮ್ರದ ಉಪಯೋಗ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದದ್ದರ ಗುರುತಾಗಿ ಈ ಲೋಹದ ಎರಡು ಕೊಡಲಿಗಳೂ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಅವಶೇಷಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಬಿಡಿಸುವ ರೂಢಿ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಆರಂಭವಾಯಿತು.

ಇಸ್ರೇಲಿನ ಕಂಚಿನಯುಗ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000–1200ರಲ್ಲಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಆ ಕಾಲವನ್ನು ಕಂಚಿನಯುಗ ಆದಿ, ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯಕಾಲಗಳೆಂದು ಮೂರು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಘಸ್ಸೂಲ್ ಮೈದಾನಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ನೆಲೆ. ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೀನಿನ ಈ ಕಾಲದ ಬಹು ಸಂಖ್ಯಾತ ನೆಲೆಗಳು ಬೆಟ್ಟಗಳ ಶಿಖರಗಳ ಮೇಲೂ ತಪ್ಪಲುಗಳಲ್ಲೂ ಇವೆ. ಮೆಗಿಡ್ಡೋ ಖಿರ್ಬೆಟ್–ಕೆರಕ್, ಲಚಿಷ್ ಮುಂತಾದ ಈ ಕಾಲದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನಾಯುಧಗಳ ಬಳಕೆಯೂ ಇತ್ತು. ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದ ಹೊಸ ಬಗೆಯ ಮಡಕೆಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2500 ಸುಮಾರಿಗೆ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುವು. ಅದರ ನೆಲೆಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಲಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದುವು.

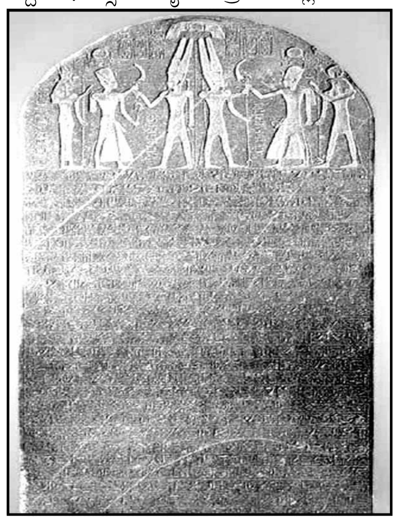
ಇಸ್ರೇಲ್‌ನ ಉಲ್ಲೇಖವಿರುವ ಮೆರೆಪ್ಟಹ್ ಶಾಸನ

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೆರೆಹೊರೆಯ ರಾಜ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಈಜಿಪ್ಟ್, ಸಿರಿಯ, ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯಗಳೊಂದಿಗೆ, ಬಿರುಸಿನ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಾಗಿತ್ತು. ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ನರ ಬೆಣೆಯಾಕಾರ (ಕ್ಯೂನಿಫಾರಂ) ಬರೆಹ ರೂಢಿಗೆ ಬಂತು. ಮೆಗಿಡ್ಡೊ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಚಿನ್ನದ ಮತ್ತು ದಂತದ ವಸ್ತುಗಳು ಈ ಯುಗದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರತೀಕಗಳು. ದಂತದ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ಸಿಂಹವೇ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕೊರೆದಿದೆ. ಉತ್ಸವ ದೃಶ್ಯಗಳೂ ಹಲವು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಗೆಜೆರ್, ಜೆರುಸಲೇಂ, ಲಚಿಷ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಮೆಗಿಡ್ಡೊದಲ್ಲಿ ಸಹ ಈ ಕಾಲದ ಒಂದು ಬೃಹತ್ತಾದ ನೀರಿನ ಕಾಲುವೆಯನ್ನು ಮನೆಗಳ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಬೆಟ್ಟದಿಂದ ಕುಡಿಯುವ ನೀರನ್ನು ಪೂರೈಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದು ಕಂದಕದಂತೆ ನಗರವನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದರಿಂದ ರಕ್ಷಣೆಯೂ ಒದಗಿತ್ತು. ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿರುವ ಅಮುರ್ನ ಪತ್ರಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುವಂತೆ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ರಾಜರು ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದುಕೊಂಡು ತಮ್ಮತಮ್ಮಲ್ಲೇ ಕಚ್ಚಾಡುತ್ತಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮೆಸೊಪೊಟೇಮಿಯ [illegible] 1200ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆ ಹಬ್ಬಿತು. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲಾನಂತರ ಇಸ್ರೇಲಿನ ಹೆಸರಿಗೆ ಕಾರಣರಾದ ಇಸ್ರೇಲಿಗಳು ಅಥವಾ ಹೀಬ್ರೂಗಳು ಈ ದೇಶಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೀವನರೀತಿ ಹೆಚ್ಚೇನೂ ಬದಲಾಗದಿದ್ದರೂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಹಿಟೈಟ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪತನಾನಂತರ ಕಬ್ಬಿಣ ಲೋಹಗಾರಿಕೆ ಎಲ್ಲೆಡೆಯಲ್ಲೂ ಪಸರಿಸ ಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಟೆಲ್–ಎಲ್–ಫುಲ್ ಎಂಬಲ್ಲಿನ ಭೂಉತ್ಖನನದಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗಿರುವಂತೆ ಈ ಕಾಲದವರದು ಸರಳ ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಇವರು ಹೊಸರೀತಿಯ ಮತ್ತು ಆಕಾರದ ಮಡಕೆ ಕುಡಿಕೆಗಳನ್ನೂ ನೂಲುವ ತಕಲಿಗಳನ್ನೂ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ನೆರೆಹೊರೆಯ ಜನಾಂಗಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದವು. ಈ ಕಾಲದ ಬಹು ಮುಖ್ಯ ಸಾಧನೆಗಳೆಂದರೆ ನೆರೆಯ ಫಿಲಿಸ್ಟೈನರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಬಂದ ಅಕ್ಷರಪದ್ಧತಿಯ ಬರೆವಣಿಗೆಗೆ, ಮಸಿ ಮತ್ತು ಲೇಖನಿಯ ಉಪಯೋಗ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರಿಂದಲೂ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ನರಿಂದಲೂ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರಿಂದಲೂ 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರಿಂದಲೂ ಇಸ್ರೇಲು ಪರಾಜಯಹೊಂದಿತು.

ಈಚಿನ ಚರಿತ್ರೆ: ಈಗಿನ ಇಸ್ರೇಲ್ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೇನನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತು; ಅನಂತರ ಇದು ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೀನ್ ಆಯಿತು. ಯೆಹೂದ್ಯರು ಈಜಿಪ್ಟನ್ನು ಬಿಟ್ಟು, ಸಿನಾಯ್ ಮರಳುಗಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಅಲೆದು, ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೀನಿಗೆ ಬಂದು, ಅಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ

ಸ್ವತಂತ್ರ ಜನಾಂಗವಾಗಿ ಬಾಳಿದರು; ಪ್ರಂಪಚದಲ್ಲೆ ಹೆಸರಾದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆಸಿದರು. ಯೆಹೂದ್ಯ ಪ್ರವಾದಿಗಳು, ಪುರೋಹಿತರು, ಕವಿಗಳು, ದಾರ್ಶನಿಕರು ಬದುಕಿ ಗ್ರಂಥರಚನೆ ಮಾಡಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿ (**ನೋಡಿ–ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೀನ್**).

ಪ್ರಾಚೀನ ಪ್ಯಾಲಿಸ್ತೀನ್‌ನಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದವನು ಸಾಲೊಮನ್. ಇವನ ತರುವಾಯ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಡೇವಿಡ್ ಈ ರಾಷ್ಟ್ರವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿದ; ಜೆರೂಸಲೆಂ ನಗರವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಮುಂದೆ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಸಾಲೊಮನ್ ತಾಮ್ರದ ಸ್ತಂಭಗಳಿದ್ದ ದೇವಸ್ಥಾನವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಆದರೆ ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ನುಗ್ಗಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಧಾಳಿಕಾರರು ಅನೇಕ ಸಲ ಈ ದೇಶವನ್ನು ಗೆದ್ದು ಆಳಿದರು. ಇಸ್ರೇಲ್ ಪಶ್ಚಿಮದ ಫಲವತ್ತಾದ ನೈಲ್ ನದೀ ಬಯಲಿನಲ್ಲೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿನ ಅಷ್ಟೇ ಫಲವತ್ತಾದ ಯೂಫ್ರೆಟಿಸ್‌ನದೀ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ಇದ್ದ ಬಲಿಷ್ಠ ರಾಜ್ಯಗಳ ನಡುವಣ ಕಾಲ್ಚೆಂಡಾಯಿತು. ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರು, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ನರು ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು, ಗ್ರೀಕರು, ರೋಮನರು– ಹೀಗೆ ಒಬ್ಬರಾದ ಮೇಲೊಬ್ಬರು ಇಸ್ರೇಲನ್ನು ಗೆದ್ದು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಮುಂದೆ ಇದು

ಅಬ್ರಹಾಂ, ವರ್ಣಚಿತ್ರ

ಆಟೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದು, ಕೊನೆಗೆ ತುರ್ಕಿ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಹೋಯಿತು. ಈ ಆಕ್ರಮಣಗಳ ನಡುವೆ ಇಸ್ರೇಲ್ ಕೊಂಚ ಕಾಲ ಮಾತ್ರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪಡೆದಿತ್ತು; ಉಳಿದ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ, ಶತ್ರುಗಳು ದೇಶವನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗಲೂ ಯೆಹೂದ್ಯರ ತಾಯ್ನಾಡಿನ ಮಮತೆ ಕುಗ್ಗಲಿಲ್ಲ; ಗೋಳುಗೋಡೆಯ (ವೇಲಿಂಗ್ ವಾಲ್) ಎದುರು ನಿಂತು ಪರದಾಸ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಲಾಪಿಸಿ, ವಿಮೋಚನೆಗಾಗಿ ದೇವರಿಗೆ ಮೊರೆಯಿಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ಈ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳಿಂದಾಗಿ ಯೆಹೂದ್ಯರು ತಮ್ಮ ತಾಯ್ನಾಡನ್ನು ತೊರೆದು, ತಮ್ಮದೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವ ದೇಶವಿಲ್ಲದೆ, ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಹರಡಿ ಹೋಗಬೇಕಾಯಿತು. ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಇವರ ಈ ಸ್ಥಿತಿ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಹತ್ತೊಂಬತ್ತ ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಯೆಹೂದ್ಯರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯವೊಂದರ ರಚನೆಗಾಗಿ ಚಳವಳಿ ಹೂಡಿದರು. ಆ ಚಳವಳಿಯ ಪ್ರವರ್ತಕ ಥಿಯೋಡೆಡರಿರ್ ಹರ್ಟ್ಸಲ್. ಕ್ರೌರ್ಯಕ್ಕೆ ಗುರಿಯಾಗಿ ಹರಡಿ ಹಂಚಿಹೋಗಿದ್ದ ಯೆಹೂದ್ಯರಿಗೆ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ನೆಲೆಯ ನಿರ್ಮಾಣವೇ ಈ ಚಳವಳಿಯ ಗುರಿ. ಸ್ವಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದ ಹಿತೈಷಿಗಳು ಕೊಟ್ಟ ಹಣ, ರಾತ್‌ಚೈಲ್ಡ್ ನೀಡಿದ ಉದಾರ ಧನಸಹಾಯ ಇವುಗಳಿಂದ ಯೆಹೂದ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಹಾಯನಿಧಿಯೊಂದು ನಿರ್ಮಿತವಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಬಯಸಲಿಚ್ಛಿಸಿದವರಿಗೋಸ್ಕರ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕೊಳ್ಳಲನುಕೂಲ ವಾಯಿತು. ಈ ಅನುಕೂಲವನ್ನೊದಗಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ 1908ರಲ್ಲಿ ಜಾಫದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಯೆಹೂದ್ಯ ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯವಾದಿ ನಿಯೋಗ ರಚಿಸಲಾಯಿತು.

ಎರಡು ಮಹಾಯುದ್ಧಗಳ ಪರಿಣಾಮ: 1914ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನುಕೂಲ ಸಂದರ್ಭ ಒದಗಿತು. ಜರ್ಮನರ ಪಕ್ಷ ವಹಿಸಿದ್ದ ತುರ್ಕರು ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಯೆಹೂದ್ಯರ ನೈತಿಕ ಬೆಂಬಲ ಗಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಯೆಹೂದ್ಯ ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯನೀತಿಗೆ ಮನ್ನಣೆ ಕೊಡುವುದಾಗಿ ತಿಳಿಯಪಡಿಸಿತು. ಈ ವಿಷಯವಾಗಿ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಡನೆ ವಿಚಾರ ವಿನಿಮಯ ನಡೆಸಿದ ಮೇಲೆ 1917ರಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಲ್ಫರ್ ಘೋಷಣೆ ಹೊರಬಂತು; ಅದರಲ್ಲಿ ಗ್ರೇಟ್ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಕೆಲವು ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಯೆಹೂದ್ಯರಿಗಾಗಿ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ನೆಲೆಸುನಾಡನ್ನು ರಚಿಸುವ ಯೋಜನೆಗೆ ತಮ್ಮ ಬೆಂಬಲ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದವು. ಅರಬ್ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮುಖಂಡರೂ ಇದನ್ನು ಸ್ವಾಗತಿಸಿದರು. 1919ರ ಜನವರಿ 3ರಂದು, ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಶಾಂತಿ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಅರಬ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪ್ರಧಾನ ನಿಯೋಗಿಯೂ ಇದನ್ನು ಒಪ್ಪಿದ. ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಈ ಘೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಯೆಹೂದ್ಯರಿಗಾಗಿ ಒಂದು ಹೊಸ ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ಮಿಸುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಡಲಾಯಿತು. ಆಗಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಸಂಘದ (ಲೀಗ್ ಆಫ್ ನೇಷನ್ಸ್) ನಿರ್ಣಯದಂತೆ ಇದನ್ನು ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟದ್ದು 1922ರಲ್ಲಿ.

ಅರಬ್ಬರ ಮತ್ತು ಯೆಹೂದ್ಯರ ಹಕ್ಕುಬಾಧ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಅವುಗಳಿಗೆ ಅನುಸಾರವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರಿಗೂ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಕೊಡುವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಬೇಕಾದ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಹುಡುಕುತ್ತಿತ್ತು. ಅರಬ್ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್, ಯೆಹೂದ್ಯ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಎಂಬುದಾಗಿ ಆ ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಇಬ್ಭಾಗ ಮಾಡುವ ಯೋಚನೆಯೂ ಇತ್ತು. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ತೊಡಕುಗಳಿದ್ದುವು. ಅರಬ್ಬರ ಹಾಗೂ ಯೆಹೂದ್ಯರ ಎರಡು ಪ್ರಬಲ ಗುಂಪುಗಳು ಮೊದಲೇ ಯೋಚಿಸಿದಂತೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಬೇರ್ಪಟ್ಟಿರಲಿಲ್ಲ. ಯೆಹೂದ್ಯರಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪವಿತ್ರಕ್ಷೇತ್ರವಾದ ಜೆರೂಸಲೆಂನಲ್ಲೇ ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತ ಅರಬ್ಬರಿದ್ದರು. ಇದು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಲೇಬೇಕೆಂದು ಯೆಹೂದ್ಯರ ಆಗ್ರಹ. ಅರಬ್ಬರು ಮಂಡಿಸಿದ ವಾದವೂ ನ್ಯಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಇಸ್ರೇಲ್ ರಾಜ್ಯ ರಚನೆಗೆ ಅವರು ಅನೇಕ ಆಕ್ಷೇಪಣೆ ಗಳನ್ನೆತ್ತಿದರು. ಹೊಸ ರಾಜ್ಯ ರಚನೆಯ ಹಂಚಿಕೆಯಾದದ್ದು ರಾಜಕೀಯ ಒತ್ತಾಯದಿಂದ. ಅದು ಅರಬ್ ರಾಜ್ಯಗಳ ಕ್ಷೇಮ ಮುನ್ನಡೆಗಳನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುವ ಕುಟಿಲ ಪ್ರಯತ್ನ. ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಯಲ್ಲಿ ಶೇ.90ರಷ್ಟು (ಹೊರದೇಶಗಳಿಂದ ಯೆಹೂದ್ಯರು ವಲಸೆ ಬರುವ ಮುನ್ನ) ಜನ ಅರಬ್ಬರೇ ಇದ್ದರು. ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ರೋಮನ್ನರಿಂದ ವಶಪಡಿಸಿ ಕೊಂಡಾಗಿನಿಂದಲೂ ಅಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬರೇ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು: ಈ ಅಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಹಂಚಿಕೆ ಯಿಂದ ಅರಬ್ ಜನಾಂಗವನ್ನು ಇಬ್ಭಾಗಮಾಡಿದಂತಾಗುತ್ತದೆ; ಭಿನ್ನ ಭಿನ್ನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಲಕ್ಷಾಂತರ ಯೆಹೂದ್ಯರು ವಲಸೆ ಬಂದದ್ದರಿಂದ ಎಷ್ಟೋ ಅರಬ್ಬರು ಮನೆಮಠಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ನಿರಾಶ್ರಿತರಾದರು; ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೇ ಯೆಹೂದ್ಯರು ಅನ್ಯಜನರು. ಇದು ಅರಬ್ಬರ ವಾದ.

ಆದರೆ ಈ ಮಧ್ಯೆ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಅರಬ್–ಯೆಹೂದ್ಯರ ಪ್ರಶ್ನೆ ಮುಂದಕ್ಕೆ ಹೋಯಿತು. 1940ರ ಮುಂದಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಲರನ ಉನ್ಮಾದಕ್ಕೆ ಅರವತ್ತು ಲಕ್ಷ ಯೆಹೂದ್ಯರು ಬಲಿಯಾದರು. ಆಧುನಿಕ ಮಾನವನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಬೆಲೆ ಯೇನಾದರೂ ಇದೆಯೆ ಎಂದು ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ಜನ ಶಂಕಿಸುವಂತಾಯಿತು. ಯೆಹೂದ್ಯ ರನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಿ ಅವರ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸುವುದು ಹಿಟ್ಲರನ ರೀತಿ (**ನೋಡಿ– ಹಿಟ್ಲರ್, ಅಡಾಲ್ಫ್**).

ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ನೆಲೆಯನ್ನೂರಿಸಬೇಕೆಂದು ಬಹುಕಾಲದಿಂದ ಆಸೆ ಹೊಂದಿದ್ದು, ಯುರೋಪಿನಿಂದ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಬಂದು ತುಂಬಿದ್ದ ಯೆಹೂದ್ಯರಿಗೂ ಅರಬ್ಬರಿಗೂ 1947ರಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧವಾಯಿತು. ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ನಿರ್ಣಯ ಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ 1948ರ ಮೇ 14ರಂದು ಬ್ರಿಟಿಷರ ರಕ್ಷಣೆ ಕೊನೆಗೊಂಡು, ಮೇ 15ರಂದು ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ಉದಯವಾಯಿತು. ಅದು ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಸದಸ್ಯತ್ವ ಪಡೆಯಿತು. 1949ರ ಜನವರಿಯವರೆಗೂ ಯುದ್ಧ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಅರಬ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೂ ಇಸ್ರೇಲಿಗೂ ನಡುವೆ ಶಾಂತಿ ಕೌಲಿನ ಸಹಿಯಾಗಿಲ್ಲ; ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ ಸಂಬಂಧವಿಲ್ಲ. ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ ನೇಮಿಸಿರುವ ಯುದ್ಧ ವಿರಾಮ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಿದೆ. 1967ರಲ್ಲಿ ಇಸ್ರೇಲಿಗೂ ನೆರೆಯ ಅರಬ್ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೂ ನಡೆದ ಆರು ದಿನಗಳ ಯುದ್ಧದ ಫಲವಾಗಿ ಇಡೀ ಜೆರೂಸಲೆಂ, ಜಾರ್ಡನ್ ನದಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ದಂಡೆಯ ಪ್ರದೇಶ, ಸಿನಾಯ್ ಪರ್ಯಾಯದ್ವೀಪ ಮತ್ತು ಗೋಲನ್ ದಿಬ್ಬಗಳು ಇಸ್ರೇಲಿನ ವಶವಾದುವು. ಜೆರೂಸಲೆಂ ಅನ್ನು ಇಸ್ರೇಲ್ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ತಕ್ಷಣವೇ ವಿಲೀನಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. 1973ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಸಂಭವಿಸಿದ ಅರಬ್–ಇಸ್ರೇಲಿ ಯುದ್ಧದಿಂದಾಗಿ ಇಸ್ರೇಲ್ ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದ ನಷ್ಟ ಅನುಭವಿಸುವಂತಾಯಿತು. 1979ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಜರುಗಿದ ಕ್ಯಾಂಪ್ ಡೇವಿಡ್ ಒಪ್ಪಂದದಿಂದಾಗಿ ಇಸ್ರೇಲ್ ಹಾಗೂ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ನಡುವೆ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದವೇರ್ಪಟ್ಟು 1967ರಲ್ಲಿ ಇಸ್ರೇಲ್ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಸಿನಾಯ್ ಮರುಭೂಮಿಯನ್ನು ಈಜಿಪ್ಟ್‌ಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿತು. 1982 ಇಸ್ರೇಲ್ ಲೆಬನಾನ್ ದೇಶದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ವಿಮೋಚನಾ ಹೋರಾಟಗಾರರ ಶಿಬಿರಗಳ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿತು. 1987ರಲ್ಲಿ ಇಸ್ರೇಲ್ ಆಕ್ರಮಿತ ಅರಬ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಾದ ಗಾಜಾಪಟ್ಟಿ, ಪಶ್ಚಿಮದಂಡೆ ಹಾಗೂ ಸಿರಿಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಗೋಲನ್ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿದ್ದ ಅರಬ್ಬರು ಧಂಗೆಯೆದ್ದರು. 1992ರಲ್ಲಿ ಇಸ್ರೇಲ್ ಹಾಗೂ ಅರಬ್ಬರ ನಡುವೆ ಸಂಧಾನವೇರ್ಪಟ್ಟಿತು. 1993ರಲ್ಲಿ ಇಸ್ರೇಲ್ ಹಾಗೂ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಲಿಬರೇಷನ್ ಆರ್ಗನೈಜೇಷನ್ ನಡುವೆ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದವೇರ್ಪಟ್ಟಿತು. 1998ರಲ್ಲಿ ಸ್ವಾಯತ್ತ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಅರಬ್ಬರ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಅರಬ್ಬರ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಸಹ ಇಸ್ರೇಲ್ ಸೈನಿಕರ ವಶದಲ್ಲಿವೆ.

2002ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಬಿಲ್ ಕ್ಲಿಂಟನ್ ಹಾಗೂ ಇಸ್ರೇಲ್ ಹಾಗೂ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಅರಬ್ಬರ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಯಾಸರ್–ಅರಾಫತ್‌ರ ನಡುವೆ ವೈ ನದಿಯ ಒಪ್ಪಂದವಾಗಿದೆ. ಇಸ್ರೇಲ್ ತಾನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಅರಬ್ಬರ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಹಿಂತೆಗೆದು

ಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿದೆ. ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ಹಿಜಾಬುಲ್ಲಾ ಹಾಗೂ ಹಮಾಸ್ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರು ನಡೆಸುತ್ತಿರುವ ದೊಂಬಿ, ಗಲಭೆಗಳು ಹಾಗೂ ಇಸ್ರೇಲಿನ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಯಹೂದಿಯರ ಗಲಭೆಯಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಶಾಂತಿಯ ನೆಲೆಯಾಗಿದೆ. ಯಹೂದಿಯರು ಹಾಗೂ ಅರಬ್ಬರ ನಡುವೆ ಪೂರ್ಣಪ್ರಮಾಣದ ಶಾಂತಿಯ ಹೊರತಾಗಿ ಇಸ್ರೇಲ್‌ನಲ್ಲಿನ ಜನತೆಯು ನೆಮ್ಮದಿಯ ಜೀವನ ಕಾಣುವುದು ಮರೀಚಿಕೆಯೆನಿಸಿದೆ. (ಆರ್.ಐ.ಟಿ.ಎಸ್.;ಕೆ.ಜಿ.;ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ: ಇಸ್ಲಾಂ ಎಂಬುದು ಅರಬ್ಬಿ ಭಾಷೆಯ ಸಲಾಮ್ ಪದದಿಂದ ಬಂದಿದೆ. ಶರಣಾಗು ಅಥವಾ ಒಳಪಡು ಎಂಬುದು ಇದರರ್ಥ. ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ನು ಬೋಧಿಸಿದ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಶರಣಾದವರನ್ನು ಮುಸ್ಲಿಮರು ಅಥವಾ ಇಸ್ಲಾಮಿಯರು ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಉದಯಿಸಿದ ಪ್ರಮುಖ ಧರ್ಮಗಳ ಪೈಕಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮವೂ ಒಂದು. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಮೂಲ ನೆಲೆ ಇಂದಿನ ಸೌದಿ ಅರೇಬಿಯದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಹೆಜಾಜ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಮೆಕ್ಕಾ ನಗರ. ಮೆಕ್ಕಾ ಮತ್ತು ಮದೀನಾ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರಗಳು.

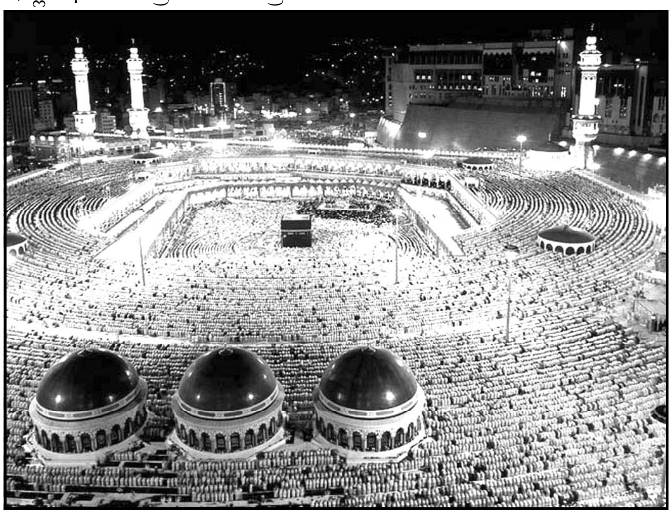

ಮೆಕ್ಕ, ಕಾಬ

ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಏಕದೇವತಾರಾಧನೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಕಾರ ದೇವರು ಒಬ್ಬನೇ ಅವನೇ ಅಲ್ಲಾ. ಅವನನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಬೇರಾವ ದೇವರಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲಾಹ್ ಸಕಲ ಜೀವಿಗಳ ಸೃಷ್ಟಿ ಕರ್ತ. ಮಹಮ್ಮದರು ಪ್ರವಾದಿ ಮಾತ್ರ ಎಂಬುದಾಗಿ ಈ ಧರ್ಮ ಸಾರುತ್ತದೆ. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಮನುಷ್ಯ ದಯಾಳುವಿನಂತೆ ಬದುಕಬೇಕೆಂದು ಸಾರುತ್ತದೆ. ಬಡವರು, ಅನಾಥರು, ನಿರ್ಗತಿಕರು ಹಾಗೂ ಹಿರಿಯರ ಬಗ್ಗೆ ದಯೆ, ಅನುಕಂಪವಿರಬೇಕೆಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಸಂಪತ್ತಿನ ಕ್ರೋಢೀಕರಣವನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆದು ಅದು ಸರ್ವರಲ್ಲೂ ಹಂಚಿಕೆಯಾಗ ಬೇಕೆಂದು ಬಯಸುತ್ತದೆ.

ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಪೂರ್ಣ ತಿರುಳು ಅದರ ಧರ್ಮಗ್ರಂಥ ಕುರಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ಬಿಂಬಿತವಾಗಿದೆ. ಕುರಾನ್ ಎಂದರೆ ಓದಲು ಅರ್ಹವಾದುದು ಎಂಬುದಾಗಿದೆ. ಕುರಾನ್ ಕೇವಲ ಧರ್ಮಗ್ರಂಥ ವಲ್ಲ, ಇದು ಸಕಲ ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಮುದಾಯದವರ ಜೀವನದ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಿಯೂ ಆಗಿದೆ. ಮಹಮ್ಮದಿಯರ ನಂಬಿಕೆಯಂತೆ ಕುರಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾಗಿರುವ ಬಹುತೇಕ ಅಂಶಗಳು ದೇವರಿಂದ ಗೇಬ್ರಿಯಲ್ ಮೂಲಕ ಮಹಮ್ಮದರಿಗೆ ಬೋಧಿಸಿದ ಜೀವನ ತತ್ವಗಳಾಗಿವೆ. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಸುನ್ನಾ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸುನ್ನಾಗಳೆಂದರೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳೆಂದು ಅರ್ಥ.

ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಗ್ರಂಥವಾದ ಕುರಾನ್ ಪ್ರಪಂಚದ ಹಲವಾರು ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ಭಾಷಾಂತರ ಗೊಂಡಿದ್ದರೂ ಅರಬ್ಬಿ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಕಲಿತು ಓದುವುದು ಸೂಕ್ತವೆಂಬುದು ಅನೇಕ ಮುಸ್ಲಿಂ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಈ ಗ್ರಂಥವು ಸುರಾ ಎಂದು ಕರೆಯುವ 114 ಅಧ್ಯಾಯಗಳು 6,236 ಶ್ಲೋಕ ಅಥವಾ ಚರಣಗಳು, 77,924 ಪದಗಳು, 3,23,621 ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ.

ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಬೋಧಿಸುವ ತತ್ತ್ವಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪೂರ್ಣ ತಿಳುವಳಿಕೆಗೆ ಅನುಕೂಲ ವಾಗುವಂತೆ ಕುರಾನ್ ಗ್ರಂಥದ ವಿಮರ್ಶೆಯನ್ನು ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಮುಸ್ಲಿಂ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಅಲ್–ತಬರಿ (ದಿ. 923), ಅಲ್ ಜಮಾಕ್ ಸಾರಿ (1075–1143), ಅಲ್ ರಾಜಿ (1149–1208) ಮತ್ತು ಅಲ್ ಬೈದಾವಿ (1246)ರಲ್ಲಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಅರ್ಥವಿವರಣೆ ನೀಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಪಂಚಸೂತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಆಧಾರ ಸ್ತಂಭಗಳೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಅವುಗಳು 1. ನಂಬಿಕೆ, 2. ಸಲಾತ್, 3. ಜಕಾತ್, 4. ಉಪವಾಸ ಮತ್ತು 5. ಯಾತ್ರೆ. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಮುಸ್ಲಿಮನೂ ಈ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ತಪ್ಪದೇ ಆಚರಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ನಿಯಮವಾಗಿದೆ.

ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಉದಯವಾದರೂ ಅತ್ಯಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಅತಿ ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ವಿಶ್ವದ ನಾನಾ ಕಡೆ ಹರಡಿತು. ಈ ಧರ್ಮ ಮೂಲತಃ ಅರೇಬಿಯದ ಅಲೆಮಾರಿ ಬುಡಕಟ್ಟು ಜೀವನ ಕ್ರಮಕ್ಕೆ ಒಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಯಾಮ ತರಲು ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಈ ಧರ್ಮದ ಸರಳತೆ, ಭ್ರಾತೃತ್ವ ಭಾವನೆ ಹಾಗೂ ಸಮಾನತೆಯ ತತ್ತ್ವಗಳಿಂದಾಗಿ ವಿಶ್ವವ್ಯಾಪಿ ಮನ್ನಣೆ ಗಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಅರೇಬಿಯದಿಂದ ಏಷ್ಯದ ಪೂರ್ವಭಾಗದ ತನಕ, ದಕ್ಷಿಣದ ಯಮನ್ ಪ್ರಾಂತದಿಂದ ಉತ್ತರದ ಕ್ಯಾಸ್ಪಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ತನಕ, ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದಿಂದ ಯುರೋಪಿನ ಡ್ಯಾನ್ಯುಬ್ ನದಿಯ ತನಕ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ ಈ ಧರ್ಮ, ಇಂದು ವಿಶ್ವದ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಧರ್ಮವೆನಿಸಿದೆ.

ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಏಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ವಿಸ್ತರಣೆಗೆ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಕಾರಣಕರ್ತರೆಂದರೆ ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಸಂಪ್ರದಾಯಸ್ಥ ಖಲೀಫರು, ಉಮಾಯಿದ್ಸ್, ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ ಹಾಗೂ ತುರ್ಕರು ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತರಣೆಯ ಜೊತೆ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಸಾಗಿದ ಈ ಧರ್ಮ, ಅರಬ್ಬಿ ಭಾಷೆ ಎಲ್ಲ ಕಡೆ ಹರಡುವಲ್ಲಿ ಸಹಕಾರಿಯಾಯಿತು. ಧರ್ಮದ ವಿಸ್ತರಣೆಯಲ್ಲಿ ಖಡ್ಗ ಸಹ ತನ್ನ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿತೆಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು. ಮುಂದೆ ಸೂಫಿ ಪಂಥ, ಷಿಯಾ ಪಂಥ, ಬಹಾಯಿ ಪಂಥ ಜನ್ಮ ತಳೆದು ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಧರ್ಮದ ದೋಷಗಳನ್ನು ಪರಿಹರಿಸುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದವು. ಸೂಫಿ ಪಂಥ ವಿಶ್ವದಲ್ಲೇ ತನ್ನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದಿದೆ. ಸಂಪ್ರದಾಯಬದ್ಧ ಆಚರಣೆಗಳನ್ನು ಸುನ್ನಾಗಳೆಂದೂ ಅದನ್ನು ಪಾಲಿಸುವವರು ಸುನ್ನಿಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. 4ನೆಯ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಖಲೀಫರಾದ ಹಜರತ್ ಅಲಿ ಯವರನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿ ಅವರಿಗೋಸ್ಕರ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಣವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದ ಅನುಯಾಯಿಗಳ ಪಂಥವನ್ನು ಸಯ್ಯದ್ಸ್ ಅಥವಾ ಷಿಯಾಗಳೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ.

ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಆಚರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೊಹರಂ, ರಂಜಾನ್, ಬಕ್ರೀದ್ ಹಬ್ಬಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾದವುಗಳಾಗಿದ್ದು, ಮೊಹರಂ ಷಿಯಾಗಳ ಪವಿತ್ರ ಹಬ್ಬ. ರಂಜಾನ್ ಹಾಗೂ ಬಕ್ರೀದ್ ಆಚರಣೆಗೆ ಇಸ್ಲಾಂ ಪೂರ್ವದಿಂದಲೂ ಮನ್ನಣೆಯಿದೆ. ಸರಳವಾದ ಆಚರಣೆಯಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಧರ್ಮವೊಂದು ಸರಿಯಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮುಖಂಡರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಕಾಣಬಹುದು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಸು. 1400 ವರ್ಷಗಳ ಇತಿಹಾಸವಿರುವ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಒಂದು ನಿದರ್ಶನ. (ಎಸ್.ಜಿ.ಎಂ.)

ಇಸ್ಲಾಮೀ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಕಲೆ: ಪ್ರಶ. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಈ ಕಲೆ ಹುಟ್ಟುವುದಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ, ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿದ್ದ, ಸಿರಿಯ, ಮೆಸೊಪೊಟೇಮಿಯ ಮತ್ತು ಇತರ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಚಿತ್ರರಚನೆ, ಮುಂತಾದ ಕಲೆಗಳು ಒಂದು ರೀತಿಯ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟವನ್ನು ಆಗಲೇ ಸಾಧಿಸಿದ್ದುವು. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ವಿಗ್ರಹರಚನೆ, ಅದರ ಆರಾಧನೆ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯ, ಪಶು, ಪಕ್ಷಿ ಮುಂತಾದ ಜೀವಿಗಳ ನಿರೂಪಣೆ ನಿಷಿದ್ಧ. ದೇವರ ವಿನಾ ಮತ್ತೊಬ್ಬರಿಗೆ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸುವ ಅಧಿಕಾರವಿಲ್ಲವೆಂದು ಅವರು ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಷಟ್ ದಿಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದು, ಪಂಚೇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಪರಿಣಾಮವನ್ನುಂಟುಮಾಡುವಂತೆ ಚಿತ್ರರಚನೆ ಮಾಡುವುದು–ಅಂದರೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಉದ್ದ, ಅಗಲ, ಎತ್ತರ ಮತ್ತು ಜೀವಂತವಾದ ಆಕೃತಿಗಳ ರಚನೆ–ಘೋರ ಪಾಪವೆಂದು ಹನಾಫೀಯರು ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಪಶು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಆಕೃತಿಗಳು ಕಾಣವು. ರೇಖಾಗಣಿತದ ಚತುರಶ್ರ, ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳ ಸುರಳೀ ರೂಪಗಳು ಕುರಾನ್ ವಚನಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ ಮಾತ್ರ ರಚಿತವಾದವು. ಈ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿನ ಪುಷ್ಪಲತಾ ವಿನ್ಯಾಸದ ಕಲ್ಪನಾಶಕ್ತಿ ಗಮನೀಯ. ಉದಾರ ಮನಸ್ಸಿನವರಾದ ಷಿಯ ಪಂಗಡದವರು ಈ ನಿಯಮವನ್ನು ಪಾಲಿಸಲಿಲ್ಲ.

ರಮ್ಯವಾದ ಇಸ್ಲಾಂ ಶಿಲ್ಪಾಕೃತಿಗಳು ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಸ್ಪೇನ್, ಸಿಸಿಲಿ, ಪರ್ಷಿಯ, ತುರ್ಕಿ, ಈಜಿಪ್ಟ್, ಭಾರತ, ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಮುಂತಾದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತ, ಚೀನ, ಬೈಜಾಂಟಿಯನ್‌ಗಳ ಪ್ರಾಚೀನ ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರಭಾವಗಳು ಕಂಡುಬಂದರೂ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲೆಯ ಪ್ರತ್ಯೇಕತೆ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿ ಉಳಿದುಬಂದಿದೆ. ದಂತದ ಕೆತ್ತನೆ ಮತ್ತು ಕುಂದಣದ ಕೆಲಸ, ನೇಯ್ಗೆಯ ಕೆಲಸ, ಲೋಹ, ಗಾಜು, ಮಡಕೆ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಅಲಂಕಾರವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಶೈಲಿ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಕಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಪರಿಣಾಮವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು. ಮಿನಾಯಿ (ಎನಾಮ್ಲ) ಹಾಕುವುದರಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲೆ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟವನ್ನು ಸಾಧಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಮಡಕೆಗಳಿಗೆ ಬಣ್ಣ ಬಣ್ಣದ ಹೊಳಪು ಕೊಡುವುದರಲ್ಲಿ ನೈಪುಣ್ಯವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸಾಧಿಸಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ವೆಲೆನ್‌ಷಿಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಆಮದು ಮಾಡಿದ ಮಡಕೆಗಳು ಪಾಯಿಷರ್ಸ್ ಮಡಕೆ ಕಲೆಗೆ ತಳಹದಿ ಹಾಕಿದುವು. ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶದಿಂದ ಇಟಲಿಗೂ ಹಾಲೆಂಡಿಗೂ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲೆಯ ಪ್ರಭಾವ ಹಬ್ಬಿತು. ಸ್ಪೇನ್, ಸಿರಿಯ ದೇಶಗಳಿಂದ ಗಾಜಿಗೆ ಬಣ್ಣ ಹಾಕುವ ಶೈಲಿ ಬಂತು. ಮಡಕೆ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ, ನಾನಾ ವರ್ಣಪ್ರಸ್ತರಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸುವಲ್ಲಿ, ಹೊಳಪು ಕೊಡುವುದರಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನ್ ಮತ್ತು ಪೋರ್ಚುಗಲ್ಲಿನವರು ಇಸ್ಲಾಮಿಯರಿಗೆ ಚಿರಋಣಿಗಳು. ಆದರೆ ಹೊಳೆಯುವ ಮುಡೇಗಾರ್ ಕಲಾತ್ಮಕ ಮಡಕೆಗಳು ಚೀನೀಯರ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಮೀರಿಸಲಾರವು. ಮಧ್ಯಯುಗದ ರತ್ನಗಂಬಳಿ ಮುಂತಾದವುಗಳ ನೇಯ್ಗೆಯ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬರು ಪ್ರಖ್ಯಾತಿ

ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ಅವರು ಅಲಂಕಾರ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರಿಗಿಂತ ಮಿಗಿಲೆನಿಸಲಾರರು. ಅಲ್–ಮೌಸಿಲ್ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಇಟಲಿಗೆ ಆಮದು ಮಾಡಿದ ನಿರ್ಮಲವಾದ ಅತಿ ಪಾರದರ್ಶಕ ಬಟ್ಟೆ, ರೇಶ್ಮೆಯ ಚಪ್ಪರ ಇವು ಮತ್ತೆರಡು ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ. ಅರ್ಥವಿಲ್ಲದ ಬರಹದ ಅಲಂಕಾರ ಮತ್ತು ಅರಬೆಸ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ (ಲೋಹ, ಗಾಜು, ಮಡಕೆ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಅಲಂಕಾರರಚನೆ, ಚಿತ್ರಣ ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ) ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲೆಯನ್ನು ಅನುಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಇಂದಿಗೂ ಸ್ಪೇನ್, ಸಿಸಿಲಿ ಮುಂತಾದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಪ್ರದೇಶದ ಕಸಬುಗಾರರು ಅಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಕಲಾಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಪಾರಿಭಾಷಿಕ ಪದಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಾರೆ.

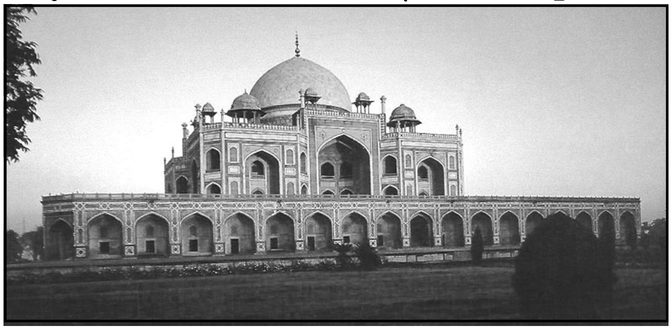

ಹುಮಾಯುನನ ಗೋರಿ

ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಾರ್ಡೋವದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾನಡ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಅಲ್–ಹಮ್–ಬ್ರಾನಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಜೆರೂಸಲೆಂ ಮತ್ತು ಮೆಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿಯ ಮಸೀದಿಗಳಿಗೆ ಅವು ಪ್ರಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ. ಅಲ್–ಹಮ್–ಬ್ರಾ ಕಟ್ಟಡ ಪ್ರ.ಶ. 786ರಲ್ಲಿ ಅಬ್–ಅಲ್ ರಾಜನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡು ಅವನ ವಂಶಿಕರಿಂದ ಪೂರ್ಣಗೊಂಡಿತು. ಇದು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಕಬಾಷ್ ಎಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತಿ ಪಡೆಯಿತು. ಘನವಾದ 1,203 ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಅರಣ್ಯದಂತೆ ಕಾಣುವ ಈ ಮಸೀದಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತರ ಹಿತ್ತಾಳೆ ಗಂಟೆಗಳಿಂದ ರಚಿಸಲಾದ, ಒಂದು ಸಾವಿರ ಜ್ಯೋತಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಒಂದು ಗುಚ್ಛವಿದೆ. ಉಮಾಯದ್ ಮಸೀದಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಕಲೆಗಾರರು ಇದನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಗ್ರೀಕರ ಕಲೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಇದರ ಗುಂಡಾದ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿನ ಅಕ್ಯಾಂತಸ್ ಶೃಂಗಾರವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಚತುರಶ್ರರ ಬೋದಿಗೆಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಬಿಳಿ ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ರೂಪಿಸಿದ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕಾರದ ಕಮಾನುಗಳನ್ನು ಈ ಬೋಧಿಗೆಗಳು ಧರಿಸಿವೆ. ಕಂಬಗಳಿಗೆ ಪಾದಗಳಿಲ್ಲ.

ಮಧುರವಾದ ಇಸ್‌ಫಾನೋ ಶೈಲಿಯ ಶೃಂಗಾರದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಅಲ್–ಹಮ್–ಬ್ರಾ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮೊಸಾಯಿಕ್ಸ್, ಸ್ಪಾ–ಲಕ್–ಟೈಟ್ಸ್ ಬರೆಹದ ಅಲಂಕಾರ ಪಕ್ಷಿ ಮೃಗಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಲತಾ ವಿಧಾನದ ಸುರಳೀ ಶೃಂಗಾರವುಳ್ಳ ಸ್ತಂಭಗಳು ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಬೋಧಿಗೆಗಳು–ಮುಂತಾದುವು ಅತ್ಯದ್ಭುತವಾಗಿವೆ. ಇದರ ಒಳಗಿನ ಅಲಂಕಾರ ಅಬ್–ಅಲ್–ಹಾಜ್ಜಾಜ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1333–34) ಪೂರ್ಣಗೊಂಡಿತೆಂದು ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸಿಂಹಗಳ ಪ್ರಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಸೌಂದರ್ಯ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಹನ್ನೆರಡು ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಸಿಂಹಗಳು ಗುಂಡಾಗಿ ನಿಂತು ಬಾಯಿಂದ ನೀರನ್ನು ಹೊರಸೂಸುತ್ತವೆ. ಈ ಪ್ರಾಂಗಣ ದೀರ್ಘ ಚತುರಸ್ರವಾಗಿದ್ದು (38.4 x 20.2 ಮೀ) 124 ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಕಂಬಗಳುಳ್ಳ ಭವನವಾಗಿದೆ. ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ತಗ್ಗಾದ ಕೈಸಾಲೆ ಇದೆ. ಇದರ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಭದ್ರಮಂಟಪ ಪ್ರಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಹೊರಟುಇದರ ಎರಡು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳ ಕೊನೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತ ಗೋಪುರಗಳಿವೆ. ಪ್ರಾಂಗಣದ ನೆಲಕ್ಕೆ ಬಣ್ಣಬಣ್ಣದ ಹೆಂಚುಗಳನ್ನು ಹಾಸಲಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ 1.5 ಮೀ ಎತ್ತರದ ವರೆಗೂ ಮೇಲೆ ಕೆಳಗೆ ನೀಲಿ ಮತ್ತು ಚಿನ್ನದ ಬಣ್ಣದ ವಜ್ರಾಗಾರೆಯ ರೇಖಾ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕೂಡಿಸಿದ ನೀಲಿ ಮತ್ತು ಹಳದಿ ಬಣ್ಣಗಳ ಹೆಂಚುಗಳನ್ನು ಅಂಟಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲಿನ ಕಮಾನುಗಳೂ ಅವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಲತಾವಿಧಾನದ ಅಲಂಕಾರವೂ ಅತಿ ಕೋಮಲವಾಗಿವೆ. ಕಮಾನುಗಳು ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜರತಾರಿ ಕಸೂತಿಯಂತೆ ಕಾಣುವ ಚತುರಶ್ರ ಬಿಲ್ಲೆಯ ಕೆಳಗೆ ಮತ್ತೊಂದು ಅರಬೆಸ್ಕ್ ಮಾದರಿಯ ಚಿತ್ತಾರ ಕೂಡ ಇದೆ.

ನ್ಯಾಯಸ್ಥಾನದ ಪಡಸಾಲೆಯ ಒಳಮಾಳಿಗೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು ತೊಗಲಿನ ಮೇಲೆ ರಚಿತವಾಗಿ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಶೌರ್ಯಸೂಚಕವಾದ ವಿವಿಧ ಬೇಟೆಯ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದ ಬೈಜಾನ್‌ಟೀಯನ್ ಕಲೆಯ ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವುವು. ದೇಶವನ್ನಾಳಿದ ಹತ್ತು ರಾಜರು ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಪೀಠದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಸ್ತಂಭಗಳು ಸುಂದರವಾದ ಲತಾವಿನ್ಯಾಸದಿಂದ ಶೋಭಿಸುತ್ತಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಲಾಳದಾಕಾರವುಳ್ಳ ಕಮಾನುಗಳು ಇಸ್ಲಾಂ ಮತ ಹುಟ್ಟುವುದಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆಯೇ ಭಾರತದಲ್ಲಿ (ಕನ್ಹೇರಿ, ಅಜಂತ, ಬಾಜಾ ಗುಹೆಗಳು) ಹೇರಳವಾಗಿದ್ದುವು. ರಾಯಭಾರಿಗಳ ಪಡಸಾಲೆ ಚಚ್ಚೌಕವಾಗಿದೆ (11.27 x 11.27 ಮೀ). ಇದು ಇಸ್ಲಾಂ ಸುಲ್ತಾನ ಸಿಂಹಾಸನಾರೂಢನಾಗಿ ದೇಶೀಯ ರಾಯಭಾರಿಗಳಿಗೆ ದರ್ಶನ ಕೊಡುವ ಸ್ಥಳ. 30.47ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರದ ವರ್ಣರಂಜಿತ ಹೆಂಚುಗಳನ್ನು ಗೋಡೆಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಹಾಸಿ ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಹೂವು ಮತ್ತು ಎಲೆಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಶೋಭಿಸುವ ಶಾಸನಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಪದಕಗಳನ್ನಿಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. 22.85ಮೀ ಎತ್ತರ ಇರುವ ಪಡಸಾಲೆಯ ಗೋಪುರದ ಒಳಮಾಳಿಗೆ ನಕ್ಷತ್ರಗಳಿಂದ ತುಂಬಿ ತುಳುಕಾಡುವ ಆಕಾಶದಂತೆ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಂಡಿದೆ. ರಾಯಭಾರಿಗಳ ಪಡಸಾಲೆಯಲ್ಲಿಯ ಮೊಸಾಯಿಕ್, ಅರಬೆಸ್ಕ್ ಅಲಂಕಾರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರ್ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಫತೆಪುರ್ ಸಿಕ್ರಿ ಮುಂತಾದಕಡೆ ಮಾತ್ರ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಸುಂದರವಾದ ಜೋಡಿಸಿದ ಮೊಸಾಯಿಕ್ ಹೆಂಚುಗಳ ವಿಧಾನ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಲಾಹೋರ್ ಕೋಟೆಯ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಅಲ್–ಹಮ್ರಾದ ಗಾಂಭೀರ್ಯ, ಇದರ ಒಳಮಾಳಿಗೆಯ ಕೆತ್ತನೆ, ಪಾರದರ್ಶಕ ಪರದೆಯಂತೆ ಕೋಮಲವಾಗಿ ಗಾರೆಯಿಂದ ಕೊರೆದ ಜರತಾರಿ, ಕಸೂತಿ ಕೆಲಸ, ಅತಿ ಉತ್ತಮವಾದ ಅಲಂಕಾರ ಮುಂತಾದವು ಇಲ್ಲಿಯ ತಂಪುಗಾಳಿಯಷ್ಟು ನವುರಾಗಿದೆ.

ಸಿಸಿಲಿ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಕಲಾ ಅವಶೇಷಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇದು ನಾರ್ಮನ್ನರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅನಂತರ ಅಲ್–ಹಮ್–ಬ್ರಾ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುವ ಕಲಾಕೃತಿಗಳೂ ಕ್ರೈಸ್ತರ, ಗ್ರೀಕರ ಮತ್ತು ಚೀನಿಯರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮಿಶ್ರಣದವು ಕೆಲವೂ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿವೆ. ಅವುಗಳ ಪೈಕಿ ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು ಸುಲ್ತಾನ್ ಮತ್ತು ಅಮೀರ್‌ಗಳ ಅಂತಃಪುರಗಳಾದ ಲಾ–ಕ್ಯೂಬಾ ಮತ್ತು ಲಾ–ಬೀಜಾ. ಮೀನುಗಳು ಕ್ರೀಡಿಸುವ ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಕೊಳಗಳು, ಇವುಗಳ ಸುತ್ತಿನ ಕೋಮಲವಾದ ಅರಬೆಸ್ಕ್ ಕೆತ್ತನೆ, ಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲಿನ ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಗಳ ಶೃಂಗಾರ, ವಿಧವಿಧವಾದ ಗ್ರೀಕರ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಿಸಲಾದ ಬೋದಿಗೆಗಳು, ಹೊಳೆಯುವ ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಕಂಬಗಳು, ಜರತಾರಿ ಕಸೂತಿಯನ್ನು ಮೀರಿಸುವ, ಒಳಮಾಳಿಗೆಯಿಂದ ನೇತಾಡುವ, ನಯಗಾರೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಜೇನುಗೂಡುಗಳು–ಮುಂತಾದವು ಹೇರಳವಾಗಿರುವುದಲ್ಲದೆ ವಿಸ್ಮಯಕರವಾಗಿವೆ. ಮಾರ್ಡೋಲ್ಸ್ ಎಂಬ ಸಿಹಿನೀರಿನ

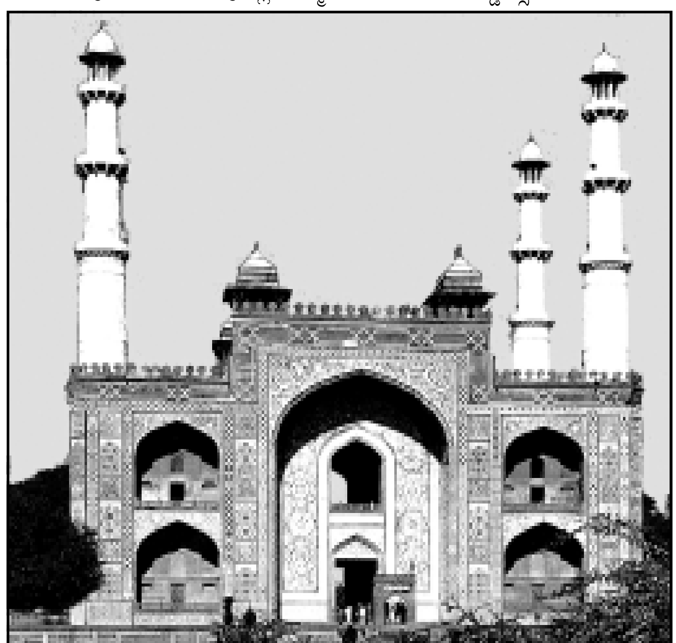

ಹುಮಾಯುನನ ಗೋರಿ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಒಂದು ಭಾಗ

ಸರೋವರ ನಾರ್ಮನ್ ರಾಜರಿಗೆ ವಿಶ್ರಾಂತಿಸ್ಥಾನವಾಗಿತ್ತು. ಮುಸಲ್ಮಾನರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಬೆರಗಾಗಿ ಅವರು ಪೆಲೆರ್ಮೊವನ್ನು ತಮ್ಮ ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಕ್ರೈಸ್ತರ, ಗ್ರೀಕರ, ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಮತ್ತು ಇತರ ವರ್ಣೀಯರ ಸಂಕಟ ಅಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜ ರೋಜರ್ಸ್‌ನಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ (ಪ್ರ.ಶ.1132) ಚಾಪೆಲ್–ರಿಯಲ್ ಹೆಸರಿನ ಸಣ್ಣ ದೇವಾಲಯ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲಾದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಸರಾಗಿತ್ತು. ಇದರಲ್ಲಿಯ ಸಂಕೀರ್ಣ ಜಾತಿಯ ಬೋದಿಗೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಂಬಗಳು, ಅಲ್–ಹಮ್–ಬ್ರಾ ರೀತಿಯ ಒಳಮಾಳಿಗೆ, ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದ

ಮೊನೆಯುಳ್ಳ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕಾರದ ಕಮಾನುಗಳು, ಚಿನ್ನದಿಂದ ಬಳಿದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಫಲಕಗಳು. ಚಿನ್ನದ ನೀರೆರದ ಗೋಪುರಗಳು ಮುಂತಾದವು ರಮಣೀಯ ವಾಗಿವೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ, ಗೋಪುರಗಳೊಳಗೆ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಸಾರುವ ಬೈಬಲ್ ದೃಶ್ಯಗಳು ಮೊಸಾಯಿಕ್ ಶ್ಲಾಘನೀಯವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಇದೇ ಉತ್ತಮವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮತ್ತಿತರ ಕ್ರೈಸ್ತ ದೇವಾಲಯಗಳೆಂದರೆ ಲಾ–ಮೊರ್ವೋರನ, ಪೆಲೆರ್ಮೊ ಕಥೀಡ್ರಲ್ (1300–1426) ಮತ್ತು ಮ್ಯಾನ್‌ರಿಯಲ್ ಕಥೀಡ್ರಲ್ (1186).

ಸತ್ತವರನ್ನು ಪೆಲೆರ್ಮೊ ದೇವಾಲಯದ ನೆಲಮಾಳಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದು ಗ್ರೀಕರ ಅಲಂಕಾರಯುತವಾದ ಸ್ಥೂಲ ಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲೆ ನಡುನಡುವೆ ಹಾಯುವ ಕಮಾನುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಗಂಭೀರವಾದ ಕಟ್ಟಡ. ಒಳಗೆ ಹೋದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಚಿನ್ನ ಮತ್ತುಮೊಸಾಯಿಕ್ ಕಲೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಗೋಡೆ ಮುಂತಾದುವು ವಿಸ್ಮಯಕಾರಕವಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಮೇಲ್ಕಂಡ ಸಂಕೀರ್ಣ ಜಾತಿಯ ಕಲೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಮಠದಲ್ಲಿ (ಕ್ಲಾಯಿಸ್ಟರ್) ಕೂಡ ಸಂಕೀರ್ಣ ಜಾತಿಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಸ್ತಂಭಗಳು ಒಂದನ್ನು ಮತ್ತೊಂದು ರೂಪದಲ್ಲಾಗಲಿ ಅಥವಾ ಶೃಂಗಾರದಲ್ಲಾಗಲಿ ಹೋಲುವುದಿಲ್ಲ. ಅತ್ಯಂತ ಕುಶಲತೆಯಿಂದ ಸಾಧಿಸಿದ ಇಲ್ಲಿಯ ಲಲಿತಾಲಂಕಾರ ಆಶ್ಚರ್ಯವನ್ನುಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಕಡೆ ಭಾರತ ಸಂಪ್ರದಾಯದ, ಅಮೃತಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ, ಅರಳುವ ಪದ್ಮ, ಅದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಾರ್ಮನ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿರುವ ವಕ್ರಾಲಂಕಾರ ಸ್ತಂಭೀಯುತ ಗರ್ಭ ಕೇಸರ, ಅದರ ಮೇಲಿನ ಇಸ್ಲಾಂ ರೀತಿಯ ಗುಂಡಾಕಾರದ ತುದಿ, ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಚಿತ್ರವಿಚಿತ್ರವಾದ ಶೃಂಗಾರದಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ಮತ್ತೊಂದು ಹೋಲದೇ ಇರುವ ಬೋದಿಗೆಗಳು–ಇವೆಲ್ಲವೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಸಂಕೀರ್ಣ ಜಾತಿಯ ಕಲಾ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಕ್ಕೆ ಕೌಶಲಕ್ಕೆ ಉನ್ನತಮಟ್ಟದ ನಿದರ್ಶನಗಳು.

ಪೆಲೆರ್ಮೊ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮನೋರಂಜನೆಯ ಅಥವಾ ವಿಶ್ರಾಂತಿಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಭವನಗಳು ಸಹ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲೆಯನ್ನು ದರ್ಶಿಸುತ್ತವೆ. ಪೆಲಗೋನಿಯ ಯುವರಾಜ ನಿರ್ಮಿಸಿದವುಗಳಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯ, ಪಶು ಮತ್ತು ಇತರ ಸಂಕೀರ್ಣ ರೂಪಗಳ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ವಿವರಣೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಗೋಡೆಗಳೆಲ್ಲ ಕನ್ನಡಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿಯ ರಾಜಸೂಯಯಾಗದ ಮಯನಿರ್ಮಿತ ಮಂಟಪವನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿಯ ಕಳ್ಳ ಬಾಗಿಲುಗಳು, ವನವಾಸಿಗಳ ಮತ್ತು ಕ್ರೈಸ್ತರ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಅದ್ಭುತವಾಗಿವೆ. ಈ ಭವನಗಳು ಬಾಬರ್, ಮತ್ತು ಜಹಾಂಗೀರ್ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಉದ್ಯಾನವನಗಳ ರೀತಿಯ ಉಪವನಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಇದ್ದವೆಂದು ಸಿಸಿಲಿ ದೇಶದ ಚರಿತ್ರಕಾರರು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ.

ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯ ಅಂಥ ಘನತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲಿಲ್ಲವಾದರೂ ಚಿತ್ರ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಉನ್ನತಮಟ್ಟದ ಸೊಬಗನ್ನು ಗಳಿಸಿತು. ಪಾರಸಿಕರಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯ ಮತ್ತು ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಸಂಯೋಗ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲೆಯ ಚರಿತ್ರೆ ಎರಡನೆಯ ಸಸೇನಿಯನ್ನರ ಆಡಳಿತದಿಂದ (226–652) ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇದು ವೀರರ ಯುಗ. ಆದಕಾರಣ ಅರ್ತಷೀರ್, ಪಾಪೂರ್, ಬಹ್ರಾಮ್‌ಗೂರ್ ಮುಂತಾದ ವೀರರ ಚರಿತ್ರೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಚಿತ್ರರಂಜನೆ ಇದೆ. ಯುದ್ಧದ ಸಂಘಟನೆಗಳು, ಬೇಟೆಯ ದೃಶ್ಯಗಳು, ಮತ್ತು ವನ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು ಇಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿವೆ. ಸಸ್ಸಾನಿಯನ್ನರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ರೂಪರಚನೆ ಕಟುವಾಗಿಯೂ ಬಲಯುತವಾಗಿಯೂ ಇತ್ತು; ಮುಖ ಚಿತ್ರಣ ಸುಧಾರಿಸಿದ್ದರೂ ಶೈಲಿ ಪ್ರಾಚೀನವೇ. ಸಸೇನಿಯನ್ನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೆನಿಕಿಯನ್ಸ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಒಂದು ಮತ ಹುಟ್ಟಿತು. ಇದು ಕ್ರೈಸ್ತ ಬೌದ್ಧ ಪಾರಸಿಕ ಧರ್ಮಗಳ ಸಂಯೋಗ. ಈ ಮತ ಪರ್ಷಿಯದ ಚಿತ್ರ ಕಲೆಯ ಮೇಲೆ ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ಪರಿಣಾಮವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು. ಫಿರ್ದೌಸಿ ನುಡಿದಂತೆ ಮಣಿ ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯ ಚಿತ್ರಕಾರ. ಇವನ ಪಂಥದವರ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಕಲಾ ಸೂತ್ರಗಳು ಮುಂದಿನ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲೆಯ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದುವು. ಸಸೇನಿಯನ್ನರ ಹಿಂಸೆಯಿಂದ ಚೀನಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಹೋದ ಕೆಲವರು 271ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಹಸ್ತಲಿಖಿತ ಪುಸ್ತಕದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರು.

ಪರ್ಷಿಯದ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲೆಯ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ಯುಗಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು: 1 ಉಮಾಯದ್ ಸುಲ್ತಾನರ ಯುಗ (661–750), ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ ಸುಲ್ತಾನರ ಯುಗ (750–1258). ಮೊದಲ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದ ನಿರ್ಬಂಧಗಳನ್ನು ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಲಾಯಿತು. ಆದಕಾರಣ ಕೇವಲ ಕಲ್ಪನಾರೂಪದ (ಅಬ್‌ಸ್ಟ್ರಾಕ್ಟ್) ಅಲಂಕಾರ ಶೈಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಹಸ್ತಲಿಖಿತ ಪುಸ್ತಕಾಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಮನ್ನಣೆ ಇತ್ತು. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಲಿಪಿ ಸಂಬಂಧವಾದ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ರೂಪ ರಚನೆ ಸಾಗಿತು. ಕೆಲವು ಕಾಲಾನಂತರ ಮನುಷ್ಯ ಪಶು ಪಕ್ಷಿ ರೂಪಗಳನ್ನೂ ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. ರೆಕ್ಕೆಗಳುಳ್ಳ ಕುದುರೆಯ ಮೇಲೆ ಮಹಮ್ಮದ್ ಸ್ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಹಾರುತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರ ರಚಿತವಾಯಿತು. ನಯಗಾರೆಯ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಣ (ಫ್ರೆಸ್ಕೋ), ಮೊಸಾಯಿಕ್ ರಚನೆಗಳು ಉಮಾಯದ್ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ (8ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಟ್ರಾನ್ಸ್–ಜೋರ್ಡನ್, ಜೆರುಸಲೇಮ್, ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಿಪುಲವಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿದುವು. ಆದರೆ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಷಿಯ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ ರಾಜರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಔನ್ನತ್ಯ ಪಡೆಯಿತು. ಈ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಸಂಪ್ರದಾಯವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಹಾರೂನ್–ಅಲ್–ರಷೀದನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (786–809) ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ಅಲಂಕಾರ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಏರಿತು. ಸುಲ್ತಾನ್ ಮಹಮ್ಮದನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಫಿರ್ದೌಸಿಯಿಂದ (1310) ರಚಿತವಾದ ಷಹ ನಾಮ ಹಸ್ತಲಿಖಿತ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರರಚನೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ರಮ್ಯತೆ ಪಡೆಯಿತು. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಚಿತ್ರಣ ಸಂಸ್ಕೃತ ಹಿತೋಪದೇಶದ ಅನುವಾದ ಮತ್ತು ಇಬ್ನುಲ್–ಮುಖೂಫ ರಚಿಸಿದ ಕಲಿಲ–ವ–ದಿಮ್ನ ಗಳಲ್ಲೂ (760) ಘಣ್ಣವೀಡ್ರು, ಶಮನೀಡ್ರು (900–1229) ಮತ್ತು ಸೆಲ್‌ಜೂಕರ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೂ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಮಂಗೋಲ್ ವಂಶದ ಇಲ್–ಖಾನ್ ಮನೆತನದವರು (1220–1335) ಪರ್ಷಿಯವನ್ನು ಗೆದ್ದ ಅನಂತರ ಚಿತ್ರರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲಾಯಿಡ್ ಮುಖವನ್ನು ಉಡುಪುಗಳನ್ನು ಹೊಸ ಜಾತಿಯ ಕುದುರೆಗಳ ರೂಪಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಚೀನಿಯರ ಕಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪರ್ಷಿಯದ ಕಲೆಗೆ ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ನೀಡಿದರು. ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಕಲ್ಪನಾಶೈಲಿಯೊಡನೆ ತಲೆದೋರಿದುವು. ಅದಲ್ಲದೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮಾಕೃತಿಗಳ ಶೈಲಿ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆ ಪಡೆಯಿತು. ಉದಾಹರಣೆ: ಇಬಲ್–ಭಕ್ತಿಷು (1205) ಬರೆದ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ರಶೀದ್–ಅದ್–ದೀನ್ ರಚಿಸಿದ ಪ್ರಪಂಚ ಚರಿತ್ರೆಯ (1247–1318) ಚಿತ್ರಗಳು. ಮೊದಲನೆಯದು ಬಿದ್–ಪೈನ್ ಜಾನವಾರದ ಕಥನವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತ ಕ್ರೈಸ್ತರ, ಬೌದ್ಧರ, ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಆಧ್ಯಾತ್ಮತತ್ತ್ವವನ್ನು ಸಾರುತ್ತದೆ. ಉತ್ತಮದರ್ಜೆಯ ಚೀನಿ ಕಲೆಯೇ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದುದೆಂದು ಭಾವಿಸಿ, ಎರಡನೆಯದರಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ, ಹೆಚ್ಚಾದ ಸನ್ಮಾನವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು ಈ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷಯಾಂಶ ಮುಖ್ಯ. ಆದರೆ ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಕೋಮಲತೆಯಿದ್ದರೂ ಆಕೃತಿರೇಖೆಯಲ್ಲಿ ಬೈಜಾನ್‌ಟಿಯನ್‌ನಿಂದ ಅಬ್ಬಾಸಿದ್‌ರು

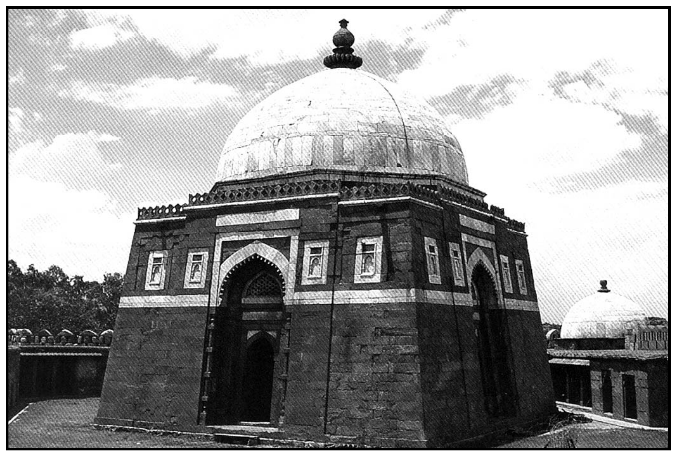

ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್ ತುಗಲಕ್‌ನ ಸಮಾಧಿ, ದೆಹಲಿ

ಅನುಕರಿಸಿದ ಶೈಲಿಯ ಕಟುತ್ವ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟು ಇದ್ದುವು. ಭಾವಪ್ರದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟವನ್ನು ಸಾಧಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮುಖಗಳು, ಮುಖವಾಡಗಳಂತೆ, ನಿರ್ಜೀವವಾಗಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳ ಅಭಿನಯದ ಭಂಗಿಗಳು ಜೀವಕಳೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದುವು. ಲಿಪಿಸಂಬಂಧವಾದ ಅಲಂಕಾರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಇಡಲಾದ ಈ ರೂಪಗಳ ಸೌಂದರ್ಯ ಮನೋಹರವಾಗಿತ್ತು. ಫಿರ್ದೌಸಿಯ ಷಹ ನಾಮ ಇದೇ ಕಾಲದ್ದು.

ಅನಂತರ ಬಂದ ತೈಮೂರ್‌ರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1309–1509) ಈ ರೂಪಚಿತ್ರಣ ಲಿಪಿ ಸಂಬಂಧವಾದ ಅಲಂಕಾರದ ಹಿನ್ನಲೆಯಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಎರಡನೆಯ ಮಂಗೋಲರ ದಾಳಿಯ (1381–1392) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಮಾಧುರ್ಯ ಪಡೆಯಿತು. ಬರಹದ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಕೊನೆಗಂಡು ಪ್ರಕೃತಿ ಚಿತ್ರಣದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ರೂಪಚಿತ್ರಣ ಹೊಸ ಸೂಕ್ಷ್ಮತೆಯನ್ನೂ ರಮ್ಯತೆಯನ್ನೂ ಹೊಂದಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಪ್ರಕೃತಿ ಸೌಂದರ್ಯ ಚಿತ್ರಣಕ್ಕೆ ಮಾನ್ಯತೆ ದೊರೆತದ್ದು ಈಗಲೇ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯವಿತ್ತು. ಸೂಕ್ಷ್ಮ ವಿವರಣೆಯಿತ್ತು. ಲಾಲಿತ್ಯವಿತ್ತು. ಚೀನೀಯರ ಮಿಂಗ್ ಕಾಲದ ನಕ್ಷೆಗಳು. ಪುಷ್ಪಭರಿತವಾದ ಗಿಡಗಳು–ಪ್ರತಿ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದುವು. ಆದರೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲಾನಂತರ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ತಮ್ಮ ಸಹಜ ಸೌಂದರ್ಯ ಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಪಡೆದು ತಮ್ಮ ಉದ್ದೇಶಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾದ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದ ಅಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ಮರಳಿ, ಚೀನಿ ಕಲೆಯ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಪಾರಾದರು. ತೈಮೂರ್ ಒಂದು ಅಚ್ಚು ಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಸ್ವೇಚ್ಛೆಯನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದರೆ, ಅವನ ಮಗನಾದ ಷಾ–ರುಖ್ (1404–47) ತಂದೆಯ ನಿರ್ಬಂಧಗಳನ್ನು ಸಡಿಲಿಸಿದ, ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯ ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದ ಹಸ್ತಲಿಖಿತ ಸೂಕ್ಷ್ಮಚಿತ್ರಗಳ ಪುಸ್ತಕಗಳು ಎಂದರೆ ಚೆಂಗೀಷ್ ಖಾನನ ದಿಗ್ವಿಜಯವನ್ನು (1167–1227) ಚಿತ್ರಿಸುವ ಕಾವ್ಯಸಂಗ್ರಹ, ಕಾರ್ಮಾನ್–ಖಾಜು ಕವಿಯ 43 ಕವನಗಳ ಸಂಗ್ರಹ (1281–1350). ಈ ಎರಡರಲ್ಲಿ ವಿನಿಯೋಗಿಸಿದ ಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನದ ನೀರು ಮತ್ತು ಟರ್ಕ್ವಾಯಿಸ್ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಹೊಂದಿದೆ. ತೈಮೂರ್ ಸುಲ್ತಾನನ ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ಸುಲ್ತಾನ್ ಇಸ್ಕಾನ್ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಕವನಗಳ ಹಸ್ತಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಲೈಲಾ–ಮಜನೂ ಪ್ರೇಮದ ಘಟ್ಟವೂ ಮಂಗೋಲರ ಚರಿತ್ರೆಯೂ ಇವೆ. ಸುಲ್ತಾನ್ ಷಾ–ರುಖ್ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿ ಹೀರತ್‌ಗೆ

ಬದಲಾವಣೆಯಾದುದರಿಂದ ಈ ಕಲಾ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಹೀರತ್ ಶೈಲಿ ಎಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1404–47) ಸೂಕ್ಷ್ಮ ರೂಪರಚನೆ ಔನ್ನತ್ಯ ಹೊಂದಿತು. ವಿಶ್ವವಿಖ್ಯಾತ ಕಲೆಗಾರನಾದ ಬಿಜ್ಜದ್ ಈ ಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವ. ಅಲಂಕಾರವನ್ನು ವಿರಳ ವಾಗಿಸಿದ್ದೇ ಇವರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ.

ಸಫವಿದ್ ಯುಗದಲ್ಲಿ (1502–1756) ಸೂಕ್ಷ್ಮಚಿತ್ರರಚನೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ಮೇಲ್ಮಟ್ಟಕ್ಕೇರಿತು. ಬಿಜ್ಜದ್ ಶೈಲಿ ಹರಡಿತು. ಮೂಲಪುರುಷನಾದ ಇಸ್ಮಾಯೀಲ್‌ನ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಟೈಬ್ರಿಜ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಬರೆಹಗಾರರೂ, ಕಲೆಗಾರರೂ, ರಾಜ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಮಿರಾಕ್, ಕಾಸಿಂಅಲಿ, ಸುಲ್ತಾನ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಮುಂತಾದವರಿದ್ದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿದ್ದ ಸುಲ್ತಾನ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಸೂಕ್ಷ್ಮಚಿತ್ರರಚನೆಯಲ್ಲೂ ಹಸ್ತಲಿಖಿತ ಪುಸ್ತಕಾಲಂಕಾರದಲ್ಲೂ ಹಳೆಯ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದ. ಆತ ಮೀರ್ ಸೈಯದ್ ಅಲಿ ನೈಜಾಮಿಯ ಕವನಗಳನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸಹ–ಇಡ್ರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ

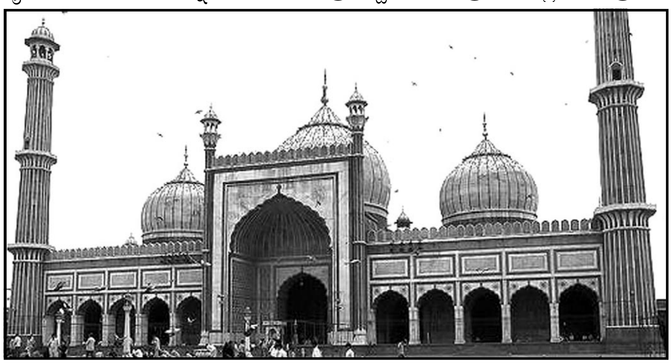

ಜಾಮಿ ಮಸೀದಿ, ದೆಹಲಿ

ಹೆಚ್ಚಾದ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ದೊರಕಿತು. ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸದ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣ ತುಂಬಿದ ರೂಪಗಳು ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂದುವು. ಈ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಅಸಂಪೂರ್ಣ ಸೂಕ್ಷ್ಮಚಿತ್ರಣ, ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಎತ್ತಿ ತೋರುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಮೊದಲನೆಯ ಬಾರಿ ಚಿತ್ರಿತವಾದವು. ರಿಜ್ಞಾ–ಅಬ್ಬಾಸಿ ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜೀವನದ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನೂ ಚಿತ್ರಿಸಿದ. ಖುಸ್ರಾ ಮತ್ತು ಷಿರಿನ ಹಸ್ತಲಿಖಿತ ಪ್ರತಿಯನ್ನು ಕೂಡ (16–17) ಬಣ್ಣಿಸಿರುತ್ತಾನೆ. ಇವನ ಅನಂತರ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಿತ್ರಣ ಯೂರೋಪಿಯನ್ನರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಕ್ಷೀಣಿಸಿತು. ಆದರೆ, ಸುಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹೊಂದಿದ ಪಾರಸೀ ಕಲಾವಿದರು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಆವರಣವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಅನುಕರಿಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ರೂಪಚಿತ್ರಣದಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನೇ ಮುಂದೂ ಹರಡಿದರು. ಸಾಮಾನ್ಯರು ಕಾಂಚನಕಾಂಕ್ಷೆಯಿಂದ ಅಧಮ ದರ್ಜೆಯ ಕಲಾಕೃತಿಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಲೀನವಾದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಮೀರ್–ಅಫ್ಜಲ್‌ನ ಚಿತ್ರಗಳು ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮೆರುಗೆಣ್ಣೆ (ಲ್ಯಾಕರ್) ಚಿತ್ರಗಳು ಮುಂದುವರಿದುವು. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಪುಸ್ತಕಗಳ ಹೊದಿಕೆಯ ಅಲಂಕಾರ, ಪೆಟ್ಟಿಗೆ, ಸಂಪುಟ ಮತ್ತು ಗೃಹೋಪಕರಣಗಳ ಶೃಂಗಾರ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಭಾರತ ಕಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ಪರಿಣಮಿಸಿದ ಇಸ್ಲಾಂ ಕಲೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಿಸಿತು.

ಈಜಿಪ್ಟ್ ಕಲಾಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಮಿನ ಕಾಣಿಕೆ ಪ್ರಶಂಸನೀಯವಾಗಿದೆ. 1200ರಲ್ಲಿ ಐಬಾಕಿನಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಮಾಲೂಕ್ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಉನ್ನತಮಟ್ಟದ್ದು. ತುರ್ಕರ ಮತ್ತು ಮಂಗೋಲರ ಸಮ್ಮಿಳಿತದ ಮೊದಲ ಬಾಹ್ರೀ ವಂಶ 1250–1390ರ ವರೆಗೂ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿತು. ಸುಲ್ತಾನ್–ಅಲ್–ಹಸನ್ ಮಸೀದಿ (1362) 19ನೆಯ ಕಲೀಫ್ ಅಲ್–ಹಸನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1347–61) ನಿರ್ಮಾಣ ಗೊಂಡಿತು. ಇದರ ರಮ್ಯ, ಭವ್ಯ, ಅಲಂಕರಣಗಳು ಕಲಾಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಇದು ನೀಡಿದ ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿವೆ. ಇದು ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದ ಮದ್ರಸಾ ಮಿಳಿತವಾದ ಮಸೀದಿ. ಸರ್‌ಕೇಷಿಯ ಪರಂಪರೆ (1382–1517) ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮಸೀದಿಗಳನ್ನು ಎರಡನೆಯ ಬುರ್ಜೀ ವಂಶದ ಸುಲ್ತಾನರು ಪರಿಪೂರ್ಣತೆಗೆ ತಂದರು. ಹಿಂದಿನ ಗೋಪುರಗಳಂತೆ ಇವರ ಗೋಪುರಗಳು ಸಹ ಹಗುರವಾಗಿಯೂ ಅವುಗಳ ಹೊರಮೇರೆ ಲಘುವಾಗಿಯೂ ಅಲಂಕಾರ ಮತ್ತಷ್ಟು ಸೌಂದರ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿಯೂ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಕಲ್ಲುಕಟ್ಟಡದ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಮಾನುಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ, ಬಿಳಿ ಕಪ್ಪು ಪಟ್ಟಿಗಳ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿತು. ರೇಖಾಗಣಿತ ನಕ್ಷೆಗಳ ಅಲಂಕಾರ, ಕೂಫಿಕ್ ಬರಹದ ಶೃಂಗಾರ, ಜೇನುಗೂಡುಗಳಂತೆ ಒಳಮಾಳಿಗೆಯಿಂದ ಜೋಲಾಡುವ ನಯಗಾರೆಯ ಕೆಲಸ ಇಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಶಂಸನೀಯವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಈ ಅಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನ್, ಪರ್ಷಿಯಗಳ ಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿರುವಂತೆ ಪ್ರಾಣಿರೂಪಗಳು ಇಲ್ಲ. ಮಾಮಲೂಕ್‌ರ ಕಾಲದ ಕುಂದಣ ಕೌಶಲ, ಕುರಾನ್ ಹೊದ್ದಿಕೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಶೃಂಗಾರಗಳು ಮಧುರವಾಗಿದ್ದು ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲೆಗೆ ಮೆರಗುಕೊಟ್ಟಿವೆ. ಕ್ವಾ–ಇಟ್–ಬೇ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮದ್ರಸಾ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಾಕೃತಿಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧನೆಯಷ್ಟು ಆಗಿಲ್ಲ. ಆಟೊಮನ್ ಆಡಳಿತ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತು ಸಿರಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ ಅನಂತರ ಹೊಳೆಯುವ ಹೆಂಚುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವಿನಾ ಉಳಿದಂತೆ ಇಸ್ಲಾಂ ಕಲೆ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿತೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು.

ಸೆಲ್ಯೂಕರು ಬೈಜಾನ್‌ಟಿಯನ್ ಆಡಳಿತದಿಂದ ರೋಮನ್ನರ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಕೈಕೊಂಡ ಅನಂತರ ಇಕೋನಿಯಂ ನಗರ ಕೋನಿಯ ಆಗಿ ಬದಲಾವಣೆ ಹೊಂದಿ ಅನಂತರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಸೆಲ್ಯೂಕರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಭವ್ಯವಾದ ಅಂತಃಪುರ ಹಾಗೂ ಮಸೀದಿಗಳೂ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾದುವು; ಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ನೋಡದೇ ಇದ್ದರೂ ಸರಿ, ಕೋನಿಯ ನೋಡಬೇಕು ಎನ್ನುವ ಲೋಕೋಕ್ತಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಮ್ಯಾಕ್ ವಂಶದವರ ಪೈಕಿ ಅರೇಬಿಯನ್ ನೈಟ್ಸ್ ಖ್ಯಾತಿಯ ಅಲಾ–ಯನ್–ದೀನ್ (1219–1236) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೋನಿಯ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಮೆಹ್ಲಾವಿ–ಸೂಫೀ ಎಂಬ ಉದಾರ ಧೋರಣೆಯ ಪಂಥ, ಲುದ್ದೀನ್ ರೂಮಿನಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಈ ಪಂಗಡದ ಮುಸಲ್ಮಾನರು ವಿವಿಧ ಮತಗಳ ಆದೇಶಗಳನ್ನು ಖಂಡಿಸುತ್ತ, ದೇವತಾರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತಕ್ಕೂ ತಾಳಮೇಳಕ್ಕೂ ತಕ್ಕಂಥ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಕೊಡುತ್ತ ಕವಿತೆಗೆ, ಚಿತ್ರರಚನೆಗೆ, ನಾಟ್ಯಕಲೆಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವನ್ನು ನೀಡಿದರು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇವರು ಕಲೆಯ ಮೂಲಕ ದೇವರನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು. ಸೌಂದರ್ಯ ನಿಧಿಯಾದ ದೇವರು ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸುತ್ತಾನೆ ಎಂಬ ಮಹಮ್ಮದನ ನುಡಿ ಈ ಮತಕ್ಕೆ ತಳಹದಿಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪಂಗಡದ ಚಿತ್ರಕಾರರಲ್ಲಿ ಬೆದ್ರ–ದೀನ್–ಬೆಬ್ರಜಿ, ಬೆದ್ರ–ದೀನ್–ಯವಸಿ ಅದ್ವಿತೀಯರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಆಟೊಮನರು 1326ರಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅನಂತರ 1453ರಲ್ಲಿ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಗೆದ್ದ ಮೇಲೆ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ (ಇಸ್ತಾನ್ ಬುಲ್) ರಾಜಧಾನಿ ಆದಮೇಲೆ ಸೇಂಟ್ ಸೂಫಿಯ ದೇವಾಲಯ ಮಸೀದಿಯಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿಯ ಕ್ರೈಸ್ತರ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸುಣ್ಣದಿಂದ ಮುಚ್ಚಿ, ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಗೂಢ ಸಾರಾಂಶದ ಚಿತ್ರಾಲಂಕಾರವನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಕೂಫಿ ಕೈಬರೆಹದ ಶೃಂಗಾರ ಚಿಕ್ಕ ದೊಡ್ಡ ಗೋಪುರಗಳ ಮೇಲೆ, ಮಸೀದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬಂತು.

ಆಟೋಮನ್ ಸುಲ್ತಾನರ ಉತ್ಕರ್ಷ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ 15, 16ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರ, ಸೌಲಭ್ಯ ಮತ್ತು ಮನರಂಜನ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದುವು. ಇದರ ಸಾರಾಂಶದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ಷೇತ್ರಗಣಿತ ನಕ್ಷೆಗಳೂ ಸೇರಿವೆ. ಆದರೆ ಇದರಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತವಿಕತೆ ಇಲ್ಲ. ಸೆಲ್ಯೂಕರ ಅಲಂಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿತವಾದ ಮನುಷ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ರೂಪಗಳು ಇಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಅಲಂಕಾರದ ಸ್ಥೂಲತೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಹಗುರವಾಗಿದೆ. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಮುಸ್ಸವ್ವಿರ್ ಪಂಗಡದ ಕಲಾವಿದರು ಸಾಮಾನ್ಯ ಜೀವನದ ಅವಶ್ಯಗಳನ್ನೂ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ರಚಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಬರಹದ ಅಲಂಕಾರ ಕ್ಷೀಣಿಸಿತು. ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಪುಸ್ತಕಾಲಂಕಾರದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದುವು. ಬೇಟೆ, ಅಂತಃಪುರದ ಉತ್ಸವಗಳು ಮತ್ತು ಸಾಮಾನ್ಯ ಜೀವನದ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಘ್ಯೂನರ್–ನಾಮ ಮುಂತಾದ ಹಸ್ತಲಿಖಿತ ಪ್ರತಿಗಳು ತಲೆದೋರಿದವು.

ಆದರೆ 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ 2ನೆಯ ಮಹಮ್ಮದನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ (1451–81) ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಕಲೆಗಾರರ ಸಂಪರ್ಕದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಇಸ್ಲಾಂ ಕಲೆ ಅಧೋಮುಖವಾಯಿತು. ಭಾವಚಿತ್ರಣ, ಬರೆಹ, ಅಲಂಕಾರ ಮುಂತಾದವು ಕ್ಷೀಣಿಸಿದುವು. ಹಿಂದೀಬೇ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಅಕಾಡೆಮಿ ಆಫ್ ಆರ್ಟ್ಸ್ (1883). ಬುರಾನ್–ಟ್ರೋಪಕ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಯೂನಿಯನ್ ಆಫ್ ಆರ್ಟ್ಸ್ (1908), ಆಲಿ, ಜಕೀ, ನೂರುಲ್ಲ ಮುಂತಾದವರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಯೂನಿಯನ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಪೆಂಡೆಂಟ್ಸ್ ಮೊದಲಾದ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಮೇಲೆ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಪರಿಣಾಮ ವಿಧಾನ (ಇಂಪ್ರೆಷನಿಸಂ) ಮತ್ತು ಅತಿ ವಾಸ್ತವ್ಯ ವಾದಗಳ (ಸರ್ರಿಯಲಿಸಂ) ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಾದಂತೆಲ್ಲ ಇಸ್ಲಾಂ ಕಲೆ ತನ್ನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು.

ಭಾರತ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೂ ಚಿತ್ರಲೇಖನಕ್ಕೂ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ದೊರಕಿತು. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಕಲೆಯ ಅಭಾವ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತೋರಿಬಂದರೂ ಭಾರತೀಯ ಕಲಾ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಗಿಡ, ಹೂವು, ಕಲಶ ಮುಂತಾದುವುಗಳಿಂದ ರಚಿಸಿದ ಚಿತ್ರಾಲಂಕಾರವನ್ನು ಭಾರತೀಯರಿಂದ ಬೌದ್ಧರೂ ಬೌದ್ಧರಿಂದ ಚೀನೀಯರೂ ಅನುಕರಿಸಿದ್ದನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿದ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ತಮ್ಮ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ತಂದಿದ್ದಾರೆ. ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕಾರದ ಗೋಪುರಗಳು, ಕಮಾನುಗಳು, ಕುದುರೆಲಾಳದ ರೂಪವನ್ನು ತಾಳಿದ ಕಮಾನುಗಳು ಕೊಠಡಿಗಳಾಗಿ ಕೊರೆದ ಪರದೆ ಮಾದರಿಯ ಕಿಟಕಿಗಳು, ಮರೆ ಮಾಡುವ ಅಡ್ಡ ಪಟ್ಟಿಗಳು, ನೀಪ, ಮಲ್ಲಿಕಾ, ಕಮಲ, ಕಲ್ಪಪುಷ್ಪಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಲತಾ ಸುರುಳಿಗಳು, ಕಮಲದಳಪಾದಗಳ ಮೇಲೆ ಕುಂಭಾಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಡೆದ ಸ್ತಂಭಗಳು, ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಕಲಶರೂಪದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ ಬೋದಿಗೆಗಳಿಂದ ನೇತಾಡುವ ಬಾಳೆ ಅಥವಾ ಕಮಲ ಮೊಗ್ಗುಗಳ ಪದಕಗಳು. ಕಟ್ಟಡದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಕಮಾನಿನ ಉಭಯ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಕಮಲಾಕಾರದಂತೆ ಕೆತ್ತಿದ ಅಥವಾ ಕೊರೆದ ಪದಕಗಳು–ಮುಂತಾದವು ಭಾರತ ಸಂಪ್ರದಾಯದವು.

ಮೊಗಲರ ವಾಸ್ತುಕಲೆಯ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು 3 ಯುಗಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಬಹುದು. ಮೊದಲನೆಯದು ಪ್ರಾಚೀನವಾದದ್ದು. 1199–1411ರ ವರೆಗಿನದು. ಮಧ್ಯಮ ಕಾಲದ್ದು 1414–1510ರ ವರೆಗಿನದು, ಈಚಿನದು 1560–1658ರ ವರೆಗಿನದು. ಕುನಾಕ್–ಉಲ್–ಇಸ್ಲಾಂ ಮಸೀದಿ,

ಅದಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಭಾರತೀಯರ ದೇವಾಲಯದ ರೂಪಾಂತರ (1199). ಇದರ ಮುಂದಿನ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲ ದಾರಿ ಆಮಲಕ ಆಕಾರವುಳ್ಳ ಕಮಾನುಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿ, ಪುಷ್ಪಕಳವಾದ ಸುರುಳಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಮಸೀದಿಯಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಗೂಡು ಮತ್ತು ಅದರ ಸುತ್ತ ಇರುವ ಗೋಡೆಗಳು ಅತಿ ನಾಜೂಕಾದ ಸುರಳಿ, ನಕ್ಷತ್ರಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದೆ, ಕುಂಭಪೀಠಗಳ ಮೇಲಿನ ಅರ್ಧಸ್ತಂಭ ಚಿತ್ರಣ ಭಾರತೀಯ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಅತ್ಯಂತ ರಮಣೀಯವಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಕಾಲದ ಕುತುಬ್ ಮಿನಾರಿನ (1200) ಶೃಂಗಾರದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಭಾರತ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ರೇಖಾಗಣಿತ ನಕ್ಷೆಗಳ ಅಲಂಕಾರ, ಬರೆಹಾಲಂಕಾರದ ಸುತ್ತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ. ಇಲ್-ಕಾತ್‌ಮಿರ್ (1235) ಗೋರಿಯ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಗೋಡೆಗಳು, ಕಮಾನುಗಳು, ಕುಂಭಾಕೃತಿಯ ಕಂಬಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳ ಮೇಲೆ ಬರಹಾಲಂಕಾರ, ಪುಷ್ಪಭರಿತ ಲತಾವಿಧಾನ, ಮೂಲೆ ಮೂಲೆಗಳಿಂದ ನೇತಾಡುವ ಕಮಲ ಮೊಗ್ಗುಗಳು, ಕೊಠಡಿಗಳಾಗಿ ಕೊರೆದ ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಗಳ ನಮೂನೆಗಳು-ಇವೆಲ್ಲವೂ ಇನ್ನೂ ಮುಂದೆ ಬರುವ ಅಲಂಕಾರ ವಿಧಾನವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಭಾರತ, ಇಸ್ಲಾಂ ಅಲಂಕಾರ ಶೈಲಿಗಳ ಸಂಯೋಗವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. (ಷೇಕ್ ಯೂಸುಫ್ ಕಾಟಿಲ್‌ನ ಗೋರಿ, ಫತೇಪುರ್ ಸಿಕ್ರಿ, ಕಿಲಾಕುನ್ನ ಮಸೀದಿಯ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಗೂಡು, ಷೇಕ್ ಇಮಾಮ್ ಸಲೀಮ್ ಛಿಸಿಟಯ ಗೋರಿ, ತುರ್ಕಿ ಸುಲ್ತಾನನ ಅಂತಃಪುರ, ದಿವಾನ್-ಇ-ಖಾಸಿಗೆ ಸೇರಿದ ಸಿಂಹಾಸನದ ಗೌಸಣಿಕೆ; ಸಿಕಂದರದಲ್ಲಿಯ ಅಕ್ಬರನ ಗೋರಿ; ಶೀಷ್‌ಮಹಲ್).

ನವಾಬಿ ಮಸೀದಿ, ಮದೀನ

ಹುಮಾಯೂನನ ಅಜ್ಞಾತವಾಸದಲ್ಲಿ ಷೇರ್‌ಷಾ ತನ್ನ ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಖಿಲಾ-ಈ-ಕುನ್ನಾ ಮಸೀದಿಯ ಅಲಂಕಾರ (1545) ಮತ್ತಷ್ಟು ಕಲಾಕೌಶಲ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದು ಮುಂದಿನ ಅಲಂಕಾರದ ಪಕ್ವತೆಗೆ ದಾರಿ ಮಾಡಿತು. ಷೇರ್‌ಷಾನ ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣ ಬಣ್ಣದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದಲೂ ಅಮೃತಶಿಲೆಯಿಂದಲೂ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಬಾರಿ ಮಾಡಿದ ಕುಂದಣದ ಕೆಲಸ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಅಕ್ಬರ್ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಪ್ರಾರಂಭದಿಂದ (1560) ಷಾಹಜಹಾನ್ ಮರಣದವರೆಗೂ (1658) ಮೊಗಲರ ಕಟ್ಟಡದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಅಸಂಖ್ಯಾತವಾಗಿದ್ದು, ವರ್ಣನಾತೀತವಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಕಲಾಪ್ರೌಢಿಮೆಯನ್ನೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿಯ ಅಲಂಕಾರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನೂ ಕುಶಲತೆಯನ್ನೂ ತೋರಲು ಇಂದಿಗೂ ದೆಹಲಿ, ಲಾಹೋರ್ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿರುವ ಕಲಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಇಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಕ್ಬರ್ ತನ್ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಧಿಸಿದ ಮತಸಂಯೋಗವನ್ನು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲೂ ಚಿತ್ರರಚನೆಯಲ್ಲೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಇದು ಜಹಾಂಗೀರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಆದರೆ ಷಾಹಜಹಾನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಇದಲ್ಲದೆ ಅಲಂಕಾರದ ಉಪಕರಣಗಳು ಕೂಡ ಬದಲಾದುವು. ಇವುಗಳ ಶೇಖರಣೆ ಕಷ್ಟವಾಗಿರಬಹುದು. ಆದಕಾರಣ ಗುರ್ಜರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚುರವಾಗಿದ್ದ ಮರದ ಮದನಕೈಗಳು, ತೋರಣಗಳು ಮುಂತಾದವನ್ನು ಅಕ್ಬರ್ ತನ್ನ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಬಳಸಲಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಹೈಂದವ ಶಿಲ್ಪದ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಅಂಶ ಇಸ್ಲಾಂ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬೆರೆಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂತು. ಇದು ಊರ್ಜಿತಕ್ಕೆ ಬಂತು. ದೆಹಲಿಯ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿರುವ ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಪದರಕಲ್ಲು (ಸ್ಯಾಂಡ್ ಸ್ಟೋನ್) ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಮೂಲಗಳಿಗೂ ಹಾಸಿಗೆಯ ಕಲ್ಲುಗಳಿಗೂ ಅನುಕೂಲವಾದದ್ದು. ಇವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಕೆತ್ತನೆಯ ಅಲಂಕಾರ ವಿಸ್ತಾರ ವಾಯಿತು. ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಮೃತಶಿಲೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಿಲ್ಲ. ಬಾಹ್ಯಾ ಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ, ಮುಖ್ಯ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ, ಅದನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಜಹಾಂಗೀರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕುಂದಣದ ಅಲಂಕಾರವನ್ನು ಹೊರಗಿನ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಶೋಭಾಯಮಾನವಾಗಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಆದರೂ ಗೋರಿಗಳ ನಕ್ಷೆಗಳು, ಅವುಗಳ ವಿಧಾನಗಳು ಇಸ್ಲಾಂ ತೈಮೂರ್‌ರ ಕಾಲದವಾಗಿಯೇ ಉಳಿದುಕೊಂಡವು. ಅಕ್ಬರ್, ಇತ್ಮ್-ಉದ್-ದೌಲಾ, ಹುಮಾಯೂನ್ ಇವರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪ ತೈಮೂರ್‌ರ ಮಾದರಿಯವು ಎನ್ನಬಹುದು.

ತಾಜ್‌ಮಹಲ್ (1635) ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಹುಮಾಯೂನನ ಗೋರಿ ನಕ್ಷೆಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಇದರ ಗುಮ್ಮಟ ಅರ್ಧಗೋಲಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಹುಮಾಯುನ್ ಗೋರಿಯ ಗುಮ್ಮಟ ಮೊನಚಾಗಿ ಆಮಲಕದಂತಿದೆ. ತಾಜಮಹಲಿನ ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ತೇಜಸ್ಸು ಅತ್ಯಂತ ಆಕರ್ಷಣೀಯವಾಗಿದ್ದು, ಈ ಭವನಕ್ಕೆ ಅಮೃತಶಿಲೆಯಲ್ಲಿಯ ಕನಸು ಎಂಬ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ತಂದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕುಂದಣಗೆಲಸ, ಅಮೃತಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕುಶಲತೆಯಿಂದ ಕೊರೆದ ವಿವಿಧಾಲಂಕಾರ-ಇವು ಅದ್ಭುತದಾಗಿವೆ. ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಬಿಡಿ ಬಿಡಿ ಭಾಗಗಳ ಮಧುರ ಸಂಯೋಜನೆ ಇಲ್ಲಿ ವಿಸ್ಮಯಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ಅಕ್ಬರನ ಔದಾರ್ಯದಲ್ಲಿ, ಸಂಪತ್ತಿನಲ್ಲಿ, ಸಂಮಿಲನದ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ, ಹಿಂದೂ ಮುಸಲ್ಮಾನ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಔನ್ನತ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿತೋ ಅಥವಾ ಷಾಹಜಹಾನ್ ಕಾಲದ ವಿಶಿಷ್ಟಾಲಂಕಾರ ಸೊಂಪಿನಿಂದ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟವನ್ನು ಗಳಿಸಿತೋ ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ. ನಿಜವಾಗಿ, ಅಲಂಕಾರ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಇವೆರಡೂ ಸಮನಾಗಿವೆ ಆದರೆ ಷಾಹಜಹಾನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಚಪ್ಪಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಯಥೋಚಿತವಾಗಿ ಕೂಡಿಸಿದ ಬಣ್ಣಬಣ್ಣದ ನವರತ್ನಗಳ ಕುಂದಣದ ಕೆಲಸ ಮಾತ್ರ ಅಸದೃಶ. ಇದೇ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಇತ್ಮ್-ಉದ್-ದೌಲಾನ ಗೋರಿ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ತುರ್ಕಿ ಸುಲ್ತಾನ್ ಮನೆಯ ಅಲಂಕಾರ ಹೂವು ಹಣ್ಣುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಗಿಡಗಳ ವಿವಿಧ ರೂಪವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಅಕ್ಬರ್ ಗೋರಿಯ ಅಲಂಕರಣವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ.

ಇದೇ ಕಾಲದ ಹೆಂಚುಗಳಿಂದ ನಾನಾ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತವಾದ, ಲಾಹೋರಿನ ವಜೀರ್‌ಖಾನ್ ಗೋರಿ, ಆಗ್ರದ ಚೀನೀತಾಜ್, ಲಾಹೋರ್ ಕೋಟೆಗಳ ಅಲಂಕಾರ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮನ್ನಣೆ ಪಡೆದಿವೆ. ಇವುಗಳ ಸೌಂದರ್ಯ ಅದ್ವಿತೀಯವಾದ್ದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಮೊಸಾಯಿಕ್ ಚಿತ್ರಗಳು ಸಾಧಾರಣ ಜೀವನಕ್ಕೂ ರಾಜರ ಆಡಂಬರಕ್ಕೂ ಸಾದೃಶ್ಯವಾಗಿವೆ. ಚೀನೀ ಕಾತಾಂಜಾದಲ್ಲಿ ರಾಜರ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಂತರ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳು ಮಿಶ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜರು ಪೋಲೋ ಆಡುವುದು; ಸವಾರರು ಆನೆ, ಒಂಟೆ, ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಮುಂದೆ ಒಯ್ಯುತ್ತಿರುವುದು; ಆನೆ, ಒಂಟೆ, ಕುದುರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತು ಯುದ್ಧಮಾಡುವುದು; ಹೋರಿ, ಆನೆ, ಒಂಟೆಗಳ ಗುದ್ದಾಟಗಳು; ಅಂತಃಪುರದ ಮಧುಪಾನ ಮತ್ತು ನೃತ್ಯ ಮುಂತಾದ ಕ್ರೀಡೆಗಳು; ಚಿರತೆಗಳ ಸಹಿತ ರಾಜರು ಬೇಟೆ ಆಡುವುದು; ಭೂಮಿಯನ್ನು ಉಳುವುದು; ಬಾತು, ಕೊಕ್ಕರೆ, ಗಿಡುಗ, ಹಮ್ಮಿಂಗ್ ಪಕ್ಷಿಗಳ ಹಾರಾಟ ಮುಂತಾದವು ರಮಣೀಯವಾಗಿವೆ. ಆಡುಗಳನ್ನು ಕೊಂದ ಅನಂತರ ಕೈತೊಳೆಯುವ ಮತ್ತು ಮಧುವನ್ನು ಹಂಚುವ ರೀತಿ ಶ್ರೀಮಂತರ ಉದ್ಯಾನವನದ ಕ್ರೀಡೆಗಳು ಆಕರ್ಷಣೀಯವಾಗಿವೆ. ಈ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಂಚುಗಳ ಶೃಂಗಾರ ಜಹಾಂಗೀರ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಷಾಹಜಹಾನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟಕ್ಕೇರಿತು. ಈ ಶೃಂಗಾರದಲ್ಲಿ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಬಣ್ಣಬಣ್ಣದ ಕಲ್ಲಿನ ಫಲಕಗಳನ್ನೂ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೆಂಚಿನ ಅಲಂಕಾರ ಲಾಹೋರ್ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಯಿತು. ಅದು ಷಾಹಜಹಾನ್ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ವೈಭವದ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆಯನ್ನು (1628-58) ಸಾಧಿಸಿತು. ಲಾಹೋರಿನ ಅಲಂಕಾರ ಚತುರಶ್ರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಮೊಸಾಯಿಕ್‌ಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಒಂದೊಂದು ಸಲ ಚತುರಶ್ರ ಬಿಲ್ಲೆಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗ ಕೆಂಪು ಗಾರೆಯಿಂದ ತುಂಬಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆಯೋ ಎನ್ನುವ ಭಾವನೆಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತದೆ (ಉದಾ: ವಜೀರ್‌ಖಾನನ ಮಸೀದಿ). ಹೆಂಚುಗಳಿಂದ ಹೊದ್ದಿಸಿದ ಬಿಲ್ಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ರೇಖಾಗಣಿತದ ನಕ್ಷೆಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಪುಷ್ಪಭರಿತ ಲತಾ ಸುರುಳಿಗಳ ಅಲಂಕಾರ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಫಲಭರಿತ ತಟ್ಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಕರಬೂಜ, ಕಲ್ಲಂಗಡಿ, ದಾಳಿಂಬೆ ಹಣ್ಣುಗಳು ನೈಜ ಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಹಣ್ಣುಗಳ ಪೈಕಿ ದಾಳಿಂಬೆ ಹಣ್ಣುಗಳು ನೈಜ ಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಪುಷ್ಪಗಳ ಪೈಕಿ ಟ್ಯೂಲಿಪ್, ನಾರ್ಸಿಸಸ್ ಮುಂತಾದವು ತಟ್ಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಳೆಯುತ್ತಿವೆ. ಕೆಲವು ಬಳ್ಳಿಗಳ ಮೇಲೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಪುಸ್ತಕಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ವಾಕ್ಯಗಳ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಒಳಗಿನ ಗಾರೆಯ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೂ ಈ ನಕಾಶೆಗಳಿಗೂ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧವಿದೆ. ಕಮಾನುಗಳ ಎರಡು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿಯ ಪುಷ್ಪಲತಾ ಸುರುಳಿಗಳ ಅಲಂಕಾರ, ಜೀರಂಗಡಿಗಳ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಅವುಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ ರೇಖಾವಿಲಾಸ, ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹೊಳೆಯುವ ಬಣ್ಣಬಣ್ಣದ ಹೆಂಚುಗಳ ಹೊದ್ದಿಗೆ, ಇವೆಲ್ಲವೂ ರಮಣೀಯವಾಗಿವೆ. (ಉದಾ: ಶಾಹೀ ಮಸೀದಿಯ ಷಾ-ಬುರಾನಿನ ಗೋರಿ, ಆಲಿ-ಮರ್ದಾನ್-ಖಾನನ ಧಕ್ಕೈಶರಾಯ್ 1640, ಚೀನೀವಾಲೇ ಮಸೀದಿ 1565-66, ಅಬ್ದುಲ್ ವಾಹಬ್ ಮಸೀದಿ.)

ಮುಸಲ್ಮಾನರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮಿತವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಹೆಂಚಿನ ಅಲಂಕಾರ ಮೊಗಲರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಪಡೆಯಿತು. ರುಕ್ನುದ್ದೀನ್ (1320-24) ಗೋರಿಯ ಹೊರಭಾಗ ಹೊಳೆಯುವ ನೀಲಿ, ಊದಾ ಮತ್ತು ಬಿಳಿ ಹೆಂಚುಗಳಿಂದ ಬಿಲ್ಲೆ ಬಿಲ್ಲೆಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಗೊಂಡಿದೆ. ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಲೋದಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಬಣ್ಣಗಳಿಗೆ ಹಳದಿ ಬಣ್ಣದ ಹೆಂಚುಗಳು ಸೇರಿದುವು. ಸಿಕಂದರ್ ಲೋದಿ (1517) ಗೋರಿಯ ಉಭಯ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿಯ ಅಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ ರೋಜಾ ರೂಪದ ಆಕಾಶ ಬಣ್ಣದ ಪದಕಗಳನ್ನು ರೇಖಾಗಣಿತ ನಮೂನೆಗಳ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಲತಾವಿನ್ಯಾಸ ಸಹಿತ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ರೇಖಾಗಣಿತ ನಕ್ಷೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಪುಷ್ಪಲತಾಲಂಕಾರದ ಮಧ್ಯೆ ರಚಿಸಲಾದ ನೀಲಿಚ್ಛಾತ್ರಿ ಹೆಸರಿನ ಗೋರಿ ಮತ್ತು ನೀಲಿಗುಂಬಸ್ (1567) ರಮಣೀಯವಾಗಿವೆ. ಈ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಾಕರ್ಷಣೀಯವಾದದ್ದು ಅಕ್ಬರನ ಸಾಕು ತಂದೆಯಾದ ಶಂಶುದ್ದೀನ್ ಅತ್ಗಖಾನನ (1567) ಗೋರಿ. ಇದು ಎನಾಮಲ್, ಮೊಸಾಯಿಕ್‌ಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಹೊಳೆಯುವ ಆಕಾಶನೀಲಿ ಮತ್ತು ಹಳದಿ ಬಣ್ಣಗಳ ಹೆಂಚುಗಳು ಬಿಳೀ ಅಮೃತಶಿಲೆಗಳೊಡನೆ ರೇಖಾನಕ್ಷತ್ರಗಳ ಅಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ ಬೆರೆತಿವೆ. ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ನೀಲಿ, ಆಕಾಶ ನೀಲಿ, ಹಳದಿ ಮತ್ತು ಹಸುರು ಬಣ್ಣಗಳ ಹೆಂಚುಗಳನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದರು. ಮೊಗಲ್ ಕಾಲದ ಅಲಂಕಾರ ಭಾರತದ ಪ್ರಭಾವ ವನ್ನಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಸಮಕಾಲೀನವಾದ ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದ ಸಫಾವಿದ್ ರಾಜರ ಅಲಂಕಾರದ ಧೋರಣೆಗಳನ್ನು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹೋಲುತ್ತದೆ.

ಮೊಗಲ್ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಣದಲ್ಲಿ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳು ಪುಷ್ಕಳವಾಗಿವೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ವಿಷಯವನ್ನು ವಿವರಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಕಲೆಯನ್ನು ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ತಿಳಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಸಫಾವಿದ ಕಲಾ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲೂ, ಬಣ್ಣಗಳ ವಿನಿಯೋಗದಲ್ಲೂ, ಹೈಂದವ, ಅಜಂತ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಯಥಾದೃಷ್ಟ ರೂಪಣ (ಪರ್‌ಸ್ಪೆಕ್ಟಿವ್), ಬೆಳಕು ನೆರಳುಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಇವು ಉತ್ತಮ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ (ಉದಾ: ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಷಹಜಹಾನನ ಭಾವಚಿತ್ರ, ಜಯಂತ್ಯುತ್ಸವ, ಹಕಿಮ್‌ತಾಯ್‌ನ ಯುದ್ಧ ಚಿತ್ರಣ. ಅಕ್ಬರ್‌ನಾಮದ ಬೇಟೆ ದೃಶ್ಯಗಳು–ಮುಂತಾದವು). ಪರ್ಷಿಯದ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವದೃಷ್ಟಿಯ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿಲ್ಲ; ಸಂಪೂರ್ಣ ಅಥವಾ ಮುಕ್ಕಾಲು ವದನವನ್ನು ಅವು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತವೆ. ಮೊಗಲರ ಕಾಲದ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನ ಅಥವಾ ನೀಲಿ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮನೋಹರವಾದ ಪುಷ್ಪಲತಾ ಸುರಳಿಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಕ್ರೀಡಿಸುವ, ಹಾಡುತ್ತಿರುವ ಅಥವಾ ಹಾರಿ ಹೋಗುತ್ತಿರುವ ವಿವಿಧ ಹಕ್ಕಿಗಳು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಖಗ, ಮೃಗ, ವನಸ್ಪತಿಗಳ ಸಂಯೋಗವನ್ನು ಸಾರುತ್ತವೆ. ಈ ಅಲಂಕಾರ ಲಾಹೋರ್ ಗೋಡೆಯ ಹೆಂಚಿನ ಜೋಡಣೆಯಂತೆ, ಮಾದರಿಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನಲ್ಲದೆ ಘನತರವಾದ ಲಾಲಿತ್ಯವನ್ನೂ ಪಡೆದಿರುತ್ತವೆ. ಲಾವಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ಶೃಂಗಾರ ಅದ್ವಿತೀಯ. ಇದರಲ್ಲಿ ಭಾವಚಿತ್ರದ ರಸಭಾವವಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿಯ ಚರಿತ್ರಾಂಶ, ಪುರುಷರ ಚಿತ್ರಣ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ, ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ, ಆಡಂಬರದಲ್ಲಿ ಅಸಹಜವಾಗಿದ್ದರೂ ಆಕರ್ಷಣೀಯವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ, ಸಾಮಾನ್ಯ ಜೀವನದ ದೃಶ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬೇಟೆ, ಯುದ್ಧ, ವ್ಯವಸಾಯ ಹೆಚ್ಚಿನ ನೈಜತೆ, ಭಾವ ನಿರೂಪಣೆ, ಜೀವಕಳೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಅಂತಃಪುರದಲ್ಲಿಯ ಮನರಂಜನೆಯ ದೃಶ್ಯಗಳು, ಸ್ತ್ರೀಸಹಿತವಾದವು ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿಲ್ಲ.

ಉದ್ಯಾನವನಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ಅಪೂರ್ವ ಬಣ್ಣದ ಹಕ್ಕಿಗಳ ಶೇಖರಣೆ, ಲಾಲನೆ, ಪಾಲನೆ ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಆಟ ಕಾದಾಟಗಳ ವೀಕ್ಷಣೆ ಈ ಕ್ರಿಯೆಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಮುತ್ತಾತನಾದ ಬಾಬರನಂತೆಯೂ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಮತ್ತು ಶೃಂಗಾರ ವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ತಂದೆಯಾದ ಅಕ್ಬರನಂತೆಯೂ ಜಹಾಂಗೀರ್ ಉತ್ಸುಕನಾಗಿದ್ದ. ಔರಂಗಜೇಬ್ ವಿನಾ ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳೆಲ್ಲರೂ ಕೇಸರವಿಲ್ಲದ ಸಿಂಹಗಳ, ಕಾಡುಕತ್ತೆಗಳ, ಜಿಂಕೆಗಳ, ಆನೆಗಳ, ಹುಲಿಗಳ ಬೇಟೆಯಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಅದೂ ಅಲ್ಲದೆ ಜಹಾಂಗೀರ್ ಕಾಲದ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳ ಅಂಚುಗಳಲ್ಲಿ ಆತ ಶೇಖರಿಸಿದ ಪಕ್ಷಿಗಳ ರೂಪಗಳು ಮಧುರವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಅಂತಃಪುರದಲ್ಲಿ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ ಕ್ರೀಡೆಗಳಲ್ಲಿ, ಆನೆಗಳ, ಒಂಟೆಗಳ, ಕೋಳಿಗಳ ಜಗಳಗಳನ್ನು, ಕುಸ್ತಿ ನೋಡುವು ದರಲ್ಲಿ, ಅವರಿಗೆ ತುಂಬ ಅಭಿಲಾಷೆ ಇತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಭಾರತ ಚಿತ್ರಕಾರರೆ ಜೀವಕಳೆ ತುಂಬಿ ಮಧುರವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಹಸ್ತ ಲಿಖಿತ ಪುಸ್ತಕಗಳಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು (ವಾಕಿಯತ್–ಈ–ಬಾಬರಿ 1528, ಅಕ್ಬರ್ ನಾಮಾ) ಇದನ್ನು ಉದಾಹರಿಸುತ್ತವೆ. ಜೈನಕವಿ ನಯಚಂದ್ರ ಸೂರಿ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ ಹಮ್ಮೀರ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ವೀರ ಚರಿತೆಯ ವರ್ಣನೆ (1496) 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಾಂಗ್ರಾ ಚಿತ್ರಕಾರರಿಂದ ಶಕ್ತಿಯುತವಾಗಿಯೂ ಜೀವಯುತವಾಗಿಯೂ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದೆ. ಹಮ್ಮೀರ್ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಅಲ್ಲಾಉದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿ ನಡೆಸಿದ ರಣಥಂಭೂರ್ ದಾಳಿಯನ್ನು (1096) ಅಲ್ಲಾಉದ್ದೀನನ ಪರಾಭವವನ್ನೂ ತಪ್ಪು ತಿಳಿವಳಿಕೆಯಿಂದ ಅಂತಃಪುರ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಸಹಗಮನವನ್ನೂ ಕಡೆಗೆ ಹಮ್ಮೀರ್ ವೀರನ ಆತ್ಮಹತ್ಯವನ್ನೂ ಈ ಹಸ್ತಲಿಖಿತ ಪುಸ್ತಕ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಚಿತ್ರಗಳೊಡನೆ ಘನತೆಯಿಂದ ವರ್ಣಿಸುತ್ತದೆ.

ಇಸ್ಲಾಂ ಚರಿತ್ರೆಗೆ ಇವರ ಕಲೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿದೆ. ಶಿಲ್ಪವಾಗಲೀ ಉಬ್ಬಿರುವ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸವಾಗಲೀ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ಅತ್ಯವಸರವಾದುದೆನ್ನುವ ಭಾವನೆ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೂ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ.

ಭಾರತ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡವರು ಮಧು, ಮಹೇಶ, ಬಸವಾನ್, ಮನೋಹರ್, ಸರ್ವಾನ್, ಧರ್ಮದಾಸ್, ಮುಕುಂದ್, ಛಾತ್ರಮುನಿ ಮುಂತಾದ ಹೈಂದವರೇ. ಇಸ್ಲಾಮೀ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೂ ಭಾರತ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೂ ವಿಷಯಾಂಶದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಭೇದವಿದೆ. ಶೈಲಿಗಳು ಒಂದೇ. ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಭಾರತೀಯ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ ಅಜಂತಾ ಚಿತ್ರಗಳು ಇವೆಲ್ಲಕ್ಕೂ ಸ್ಫೂರ್ತಿದಾಯಕವಾಗಿವೆ. (ಪಿ.ಎಸ್.)

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಕಲೆಗಳ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ರೀತಿಯ ಶೈಲಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ದೆಹಲಿ ಮತ್ತು ಆಗ್ರ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ಭವನಗಳನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಇದು ಚೆನ್ನಾಗಿ ವೇದ್ಯ ವಾಗುತ್ತದೆ.

ಭಾರತೀಯ ಇಸ್ಲಾಂ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಚತುರತೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆಯಲ್ಲದೆ, ನಿರ್ಮಾಣ ಕಲೆಯ ಅನೇಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಹರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಮೊದಲು ಇಸ್ಲಾಂ ದಂಡನಾಯಕರು ಭಾರತದ ಜೈನ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗರ್ಭಗೃಹವನ್ನು ಒಡೆದುಹಾಕಿ, ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಕ ಕಡೆಗೆ ಮಿಹ್ರಾಬ್ ಅನ್ನು (ಪೀಠ) ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿಯ ಕಮಾನುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಬಳಕೆಗೆ ತಂದರು. ಅಮೃತಶಿಲೆ ಮತ್ತು ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟು ಬಹು ಅಂದವಾದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಇವರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಬೆಳೆಯಿತು.

ದೆಹಲಿಯ ಕುತುಬ್ ಮಿನಾರ್, ಜುಮ್ಮಾ ಮಸೀದಿ, ಕೆಂಪುಕೋಟೆಯೊಳಗಿನ ಅರಮನೆಗಳು, ಆಗ್ರಾದ ಕೆಂಪುಕೋಟೆ, ಫತೇಪುರ್ ಸಿಕ್ರಿ ನಗರ, ಅಕ್ಬರ್, ಹುಮಾಯೂನ್ ಮೊದಲಾದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಗೋರಿಗಳು, ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಅದ್ಭುತಗಳ ಲ್ಲೊಂದಾದ ವಿಶ್ವವಿಖ್ಯಾತ ತಾಜ್‌ಮಹಲ್–ಇವು ಭಾರತೀಯ ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಇಂದೂ ಆಕರ್ಷಣೀಯವಾಗಿವೆ.

ಮುಸ್ಲಿಮರ ಅನಂತರ ಬಂದ ಆಂಗ್ಲರೂ ಇತರ ಸಾಮಂತ ರಾಜರೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿಯ ಕೆಲವು ರೂಪರೇಷೆಗಳನ್ನು ತಾವು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ ಕೆಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲೂ ಉಪಯೋಗಿಸಿದರು. ಮೈಸೂರಿನ ಅರಮನೆ ಇಂಥ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಲೆಗೆ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿದೆ. (ಕೆ.ಎಸ್.ಆರ್.ಜ.)

ಈ

ಈಜಿಪ್ಟ್: ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯದ ಒಂದು ಗಣತಂತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರ. ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದ ಈಶಾನ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಈ ರಾಷ್ಟ್ರ 1,001,449 ಚ.ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಹೊಂದಿದೆ. ಉತ್ತರದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸು.1086 ಕಿಮೀ. ಪೂರ್ವದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 1240 ಕಿಮೀ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಈ ದೇಶವನ್ನು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಸುಡಾನ್, ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಲಿಬಿಯಾ ದೇಶಗಳೂ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುಸಮುದ್ರಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆದಿದೆ. ಈಶಾನ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಿನಾಯ್ ಮರುಭೂಮಿ ಇಸ್ರೇಲ್ ರಾಷ್ಟ್ರದೊಂದಿಗೆ ಗಡಿಯಾಗಿದ್ದು ಕೇವಲ ಅಲ್ಪಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಏಷ್ಯಖಂಡದ ಜೊತೆ ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿದೆ. ಈ ದೇಶ ಬಹುತೇಕ ಮರಳುಗಾಡಿನಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿದ್ದು ಶೇ.4ರಷ್ಟು ಮಾತ್ರ ಜನವಸತಿ ಹಾಗೂ ಕೃಷಿಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಪ್ರದೇಶವಿದೆ. ಅರೇಬಿಕ್ ಭಾಷೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಅಧಿಕೃತ ಆಡಳಿತ ಭಾಷೆ. ಇಸ್ಲಾಂ ಈ ದೇಶದ ಅಧಿಕೃತ ಧರ್ಮ. ಆದರೂ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ನರು ಇಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಜನತೆ ಹಲವು ಜನಾಂಗಗಳ ಮಿಶ್ರಣವಾಗಿದ್ದು ಈಜಿಪ್ಟ್, ಆಫ್ರಿಕ, ಏಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಯುರೋಪ್ ಖಂಡಗಳ ನಡುವಿನ ಕವಲು ದಾರಿಯೆನಿಸಿದೆ. ಇಡೀ ದೇಶದ ಜೀವಾಳವೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ನೈಲ್‌ನದಿ. ಇದು ಈ ದೇಶದ ವರಪ್ರಸಾದವೆನಿಸಿದೆ. ರಾಜಧಾನಿ ಕೈರೋ.

ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಅತ್ಯಂತ ಪುರಾತನ ನಾಗರಿಕತೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3,000 ವರ್ಷಗಳಿಂದೀಚೆಗೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಇತಿಹಾಸದ ಬಗ್ಗೆ ನಮಗೆ ನಿಖರವಾದ ಪುರಾವೆಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಪುರಾತನ ಕಾಲದ ರಾಜಮನೆತನದವರು ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರೆ, ಮಧ್ಯಕಾಲದವರು ಪಾತಾಳ ಲೋಕದ ದೇವತೆ ಒಸಿರೀಸ್ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕೌಶಲ್ಯ ದಿಂದ ಹಾಗೂ ಅನಂತರದ ಕಾಲದವರು ತಮ್ಮ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆಗೂ ಯಹೂದಿಯರನ್ನು ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನಿಂದ ಹೊರಗಟ್ಟಿದುದಕ್ಕೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದಿದ್ದಾರೆ.

ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ನರ ಆಳಿಕೆಯ ಬಗ್ಗೆ ನಿಖರವಾದ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮವನ್ನು ಗ್ರೀಕ್ ಇತಿಹಾಸಕಾರ ಸೆಬನೀತೋಸ್‌ನ ಮನೆತೋ ಎಂಬುವವನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತನ ಬರೆಹಗಳಿಂದ ನಾವು ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನ್ನು ಆಳಿದ ರಾಜಮನೆತನಗಳನ್ನು ಮೂರು ಅನುಕ್ರಮ ಸರಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು: ಒಟ್ಟಾರೆ ಆಳಿಕೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಅನುಕ್ರಮ ಘಟ್ಟಗಳಿವೆ. (1) ರಾಜವಂಶ ಪೂರ್ವ ಘಟ್ಟ–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5000–3000; (2) ರಾಜವಂಶ ಆದಿಘಟ್ಟ (1 ರಿಂದ 11ನೆಯ ಸಂತತಿ)–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3100–2100; ರಾಜವಂಶ ಮಧ್ಯಘಟ್ಟ (12 ರಿಂದ 17ನೆಯ ಸಂತತಿ)–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2100–1480; ಮತ್ತು ರಾಜವಂಶದ ಕೊನೆಯ ಘಟ್ಟ (18–31ನೆಯ ಸಂತತಿ)–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1480–332. ಕೊನೆಯ ಘಟ್ಟದ ರಾಜವಂಶದ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಇತಿಹಾಸ ಅತ್ಯಂತ ವಿಶಿಷ್ಟ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ತದನಂತರದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪರಕೀಯರದೆ ಮೇಲುಗೈಯಾಯಿತು.

ನೈಲ್ ನದಿಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಕೆಳಭಾಗದ ಫಲವತ್ತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.3000ರಲ್ಲಿ ಒಗ್ಗೂಡಿಸಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಸಮಗ್ರ ಈಜಿಪ್ಟನ್ನು ಆಳಿದ ದೊರೆಯೆಂದರೆ ಮೆನೆಸ್. ಈತನು ತಿನಿ ಪ್ರಾಂತದ ಮಾಂಡ್ರಿನ್ ಗೀರ್‌ಗೇ ಎಂಬಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಇವನ ವಾರಸುದಾರರ 8 ಗೋರಿಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾಗಿದ್ದು ಉಳಿದ ರಾಜರ ಸಮಾಧಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ದೊರತಿದೆ. 1897ರಲ್ಲಿ ಡಿ.ಮಾರ್ಗನ್ ಎಂಬ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧಕ ನಕಾದೇ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಲಾಗಿರುವ ಈ ಸಂತತಿಯವರ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾ ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿಯ ಕ್ರೌರ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಮೆನೆಸ್ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲೇ ಮೆಂಫಿಸ್ ರಚನೆ ಯಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

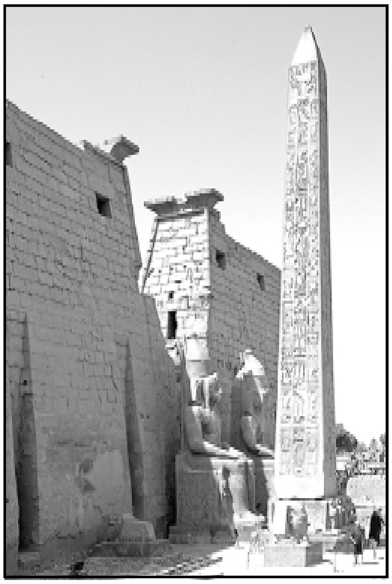

ಶಾಸನಸ್ತಂಭ, ಲುಕ್ಸರ್

ಜೋಸೆರ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದು ಈಜಿಪ್ಟಿನ 3ನೆಯ ರಾಜಮನೆತನ. ಇವನ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಪಾವಟಿಗೆ ಯಿಂದಾದ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3000 ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ 4ನೆಯ ಸಂತತಿಯ ಸ್ಥಾಪಕ ಸ್ನೊಫ್ರಿ ಎಂಬು ವನು. ಈ ಮನೆತನದವರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಏಷ್ಯ ಮೂಲದ ಹಿಟ್ಟೈಟರು ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದರು. ಈ ಸಂತತಿಯವರು ಗೀಜಾದಲ್ಲಿಯ ಮೆಯಿಡೆಮ್, ಹೂಪು, ಆಪ್ರೆ ಮತ್ತು ಮೆನ್ಕೆರೇ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ನಿರ್ಮಾಪಕರು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟನ್ನು ಆಳಿದ 5ನೆಯ ಸಂತತಿಯವರೆಂದರೆ ಚಕ್ರ ವರ್ತಿ ಅಟೇಟೈ ಅಥವಾ ಟೇಟೈ, ಪೆಪೂ ಅಥವಾ ಅಪೊಪೇ, ಪೆಫಿI. ಮೆಂಫಿಸ್‌ನ ನಿಜವಾದ ಸ್ಥಾಪಕನಿರ ಬಹುದೆಂದು ನಂಬಲಾಗಿದೆ. ಕೊನೆಯವನು ಯುದ್ಧಪ್ರಿಯ ಎರಡನೆಯ ಪೆಫಿ. ಈತನು ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ವಿಜಯ ಸಾಧಿಸಿದ. ಈ ಧಾಳಿಯ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರ ನಡೆಸಿದ 6–11ನೆಯ ಸಂತತಿಯವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2160–2040) ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಆಡಳಿತ ವಿಕೇಂದ್ರೀಕರಣಗೊಂಡು ಕೇಂದ್ರ ಆಡಳಿತ ದುರ್ಬಲಗೊಂಡಿತು. ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ರಾಜಪ್ರಮುಖರೆನಿಸಿ ಆಡಳಿತವನ್ನು ದುರ್ಬಲಗೊಳಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಆಳಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಪರಕೀಯರ ಧಾಳಿಗಳು ನಡೆದವು. 11ನೆಯ ಸಂತತಿಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ತೀಬ್ಸಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂತತಿ ಆಡಳಿತ ಅಂತ್ಯ ಕಂಡಿತು. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಪುರಾತನ ಆಳಿಕೆಯು ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಆಡಳಿತ 12ನೆಯ ಸಂತತಿಯ ಸ್ಥಾಪಕ ಎರಡನೆಯ ಮೆನ್‌ತೂಹಪ್ ಎಂಬುವವನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭ ವಾಯಿತು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2060–2010). ಈತನು ಹಂಚಿಹೋಗಿದ್ದ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಒಗ್ಗೂಡಿಸಿ ಐಕ್ಯತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ. ಅನಂತರದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳಾದ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಸೆಸೋಟ್ರಿಸ್–III ಮತ್ತು ತೃತೀಯ ಅಮ್ನೇಹೊತೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1870) ಆಡಳಿತದ ಬಗ್ಗೆ ಗ್ರೀಕರ ಹಿರೋಡಾಟಸ್ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಸಂತತಿಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ಹವಾರದಲ್ಲಿ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಮ್ನೆಯತುಪ್ ಆಳಿಕೆಯ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಸೆಬ್ಕ ನೋಫ್ರು ಎಂಬ ರಾಣಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದಳು ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ 13 ಮತ್ತು 14ನೆಯ ಸಂತತಿಯವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೋಭೆ ಉಂಟಾಯಿತು. ಅಂಧಕಾರದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ರಾಜರುಗಳು ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿಯಿದ್ದರೂ ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಮಹತ್ತರವಾದ ಸಾಧನೆ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1680ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ ಹೈಕಸೂಸ್ ಎಂಬ ಏಷ್ಯಮೈನರ್ ಪ್ರದೇಶದ ಗುಡ್ಡಗಾಡು ನಾಯಕ ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಸಮರ್ಥ ರಾಜರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇವನ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೆನಿಸಿ ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. ಇವರು ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ 15 ಮತ್ತು 16ನೆಯ ಸಂತತಿಯವರು.

17ನೆಯ ಸಂತತಿಯ ಸ್ಥಾಪಕ ಒಂದನೆಯ ಅಮೋಸಿಸ್ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯೆನಿಸಿದ. ಈ ವಂಶದ ಪ್ರಮುಖ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯೆಂದರೆ ಹನರೀಸ್ (ಹನಾರಿಸ್ ಆರ್ ಹೊವ್ನೇಟ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1583). ಇವರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಪೆಲ್ಲುಸಿಯಂ ಕೋಟೆ ಬಹಳ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದೆ. ಅಮೋಸಿಸ್–II, 18ನೆಯ ಸಂತತಿಯ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ದೊರೆ. ಈತ ಹೈಕೋಸಿಸ್‌ಗಳನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಂತಗಳಿಂದ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಗೆ ಮಾನ್ಯತೆ ದೊರಕಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದನು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಸೈನಿಕರು. ನೆರೆಯ ಪೆನ್ಸಿಲ್ವೇನಿಯ, ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದರು. ಅಮೆನೋಫಿಸ್–I (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1570) ನುಬಿಯಾ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ನಡೆಸಿದ. ಸಿರಿಯ ಸಹ ಈತನ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಗಾಯಿತು. ಈತನ ರಾಣಿ ಹಟ್‌ಷೆಪ್‌ಸು ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ತುತ್‌ಮೋಸಿಸ್ ಜೊತೆಯಾಗಿ ಅಧಿಕಾರ ನಡೆಸಿದ್ದರು. ಮುಮ್ಮಡಿ ತುತ್‌ಮೋಸಿಸ್ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಗಡಿಗಳನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಯಿತು. ಹೊಸದಾಗಿ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೇರ್ಪಡೆಗೊಂಡವು. ಲುಕ್ಸರ್ ಮತ್ತು ಕಾರ್ನಾಕ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಪಿರಮಿಡ್ಡು ಹಾಗೂ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಈತನ ಮಗ ನಾಸ್ತಿಕ ದೊರೆಯೆನಿಸಿದ್ದ ಅಕೆನಟೆನ್ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಧಿಕ್ಕರಿಸಿದ್ದ. ಆದರೆ ಎರಡನೆಯ ತೂತ್‌ಖೇಮೆನ್ ಅಥವಾ ರ್ಯಾಮ್ಸೆಸ್ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಗಳು ಮುಂದುವರಿಯಿತು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1485ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಅಮೇನೋಪಿಸ್ ಅನಂತರ ನಾಲ್ಕನೆಯ ತುತ್‌ಮೋಸ್, ಮೂರನೆಯ ಅಮೇನೋಪಿಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1450) ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಸಿರಿಯ, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ, ಅಸ್ಸೀರಿಯ, ಜೆರುಸಲೇಂ ಜೊತೆ ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದರು ಎಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ಟೆಲ್–ಎಲ್–ಅಮಾರ್ನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಮೇನೋಡಿಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1455) ತನ್ನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಾಂತಿಯಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈತ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸೂರ್ಯ ಆರಾಧನೆ, ಸ್ಥಳೀಯ ನಂಬಿಕೆ ಹಾಗೂ ಅಮೋನ್ ಆರಾಧನೆಯನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿ, ಅರ್ಚಕರನ್ನು ಹಿಂಸೆಗೆ ಗುರಿಪಡಿಸಿದ. ಇವನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ತೀಬ್ಸ್‌ನಿಂದ ಟೆಲ್–ಎಲ್–ಅಮಾರ್ನಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿದ್ದ. ಇವನ ಸಾವಿನ ಅನಂತರ ಮತ್ತೆ ಹಿಂದಿನ ಪದ್ಧತಿಗಳು ಊರ್ಜಿತಗೊಂಡವು.

ರ್ಯಾಮ್ಸೆಸ್‌ಗಳ ಆಡಳಿತ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1355 ರಲ್ಲಿ 19ನೆಯ ಸಂತತಿಯ ಆಡಳಿತ ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ಸಂತತಿಯ ಸ್ಥಾಪಕ ಒಂದನೆಯ ರ್ಯಾಮ್ಸೆಸ್. ಈತನು ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಎರಡನೆಯ ರ್ಯಾಮ್ಸೆಸ್ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಹಿಟ್ಟೈಟರು ಅಡ್ಡಿಯುಂಟುಮಾಡಿದರು. ಈತ (ಸಸುತ್ರಿ ಅಥವಾ ಎರಡನೆಯ ರ್ಯಾಮ್ಸೆಸ್) ತನ್ನ 21 ವರ್ಷಗಳ ಸುದೀರ್ಘ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿಯನ್ನರನ್ನು ಒಗ್ಗೂಡಿಸಿ, ಪ್ಯಾಲೀಸ್ತೀನಿಯರ ಜೊತೆ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿಹಾಕಿದ. ಲುಕ್ಸರ್, ಕಾರ್ನಾಕ್, ಅಬೈಡೊಸ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಗೋಸೆನ್‌ನಲ್ಲಿ ಬಂಡೆಗಳನ್ನು ತುಂಡರಿಸಿ ಕಾಲುವೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಸಿರಿಯವನ್ನು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅನೇಕ ನಗರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಎರಡನೆಯ ರ್ಯಾಮ್ಸೆಸ್ ಫೆರೋಗಳ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯ ಪ್ರತೀಕವೆನಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1200 ರಲ್ಲಿ 20ನೆಯ ಸಂತತಿಯವರು ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಈ ಸಂತತಿಯ ಸ್ಥಾಪಕ ಸೆತ್‌ನಂತ್. ಮೂರನೆಯ ರ್ಯಾಮ್ಸೆಸ್ ಲಿಬಿಯನ್ನರನ್ನು ಈಜಿಪ್ಟಿನಿಂದ ಓಡಿಸಿ, ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿಯನ್ನರ ಜೊತೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸಿದ. ಮೆದಿನತ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಹಬುವಿನಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಈತ ದೈವ ಭಕ್ತನಾಗಿದ್ದು ಅಮೋನ್ ದೇವರಿಗೆ ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದ ಕಾಣಿಕೆಯನ್ನು ಅರ್ಪಿಸಿದ್ದ. ಈತನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಚಕರು ರಾಜನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ದುರುಪಯೋಗಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಮೂರನೆಯ ರ್ಯಾಮ್ಸೆಸ್ ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕನೆಯ ರ್ಯಾಮ್ಸೆಸ್ ಇವರ ಕಾಲದಿಂದ ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ರಾಮ್ಸೆಸ್ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಅರ್ಚಕರು ರಾಜನ ಮೇಲೆ ನಿಯಂತ್ರಣ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1100ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಪ್ರಧಾನ ಅರ್ಚಕತಾನೇ ಸ್ವತಃ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ.

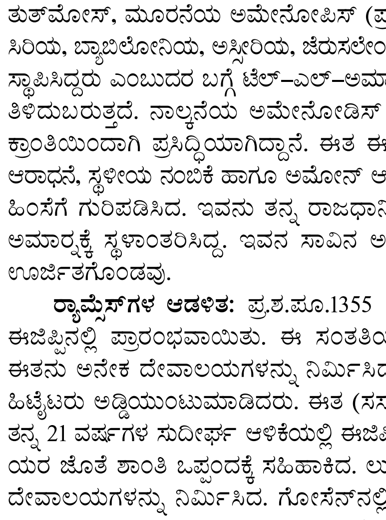

ರ್ಯಾಮ್ಸೆಸನ ವಿಗ್ರಹ

21ನೆಯ ಸಂತತಿಯ ಸ್ಥಾಪಕ ಸೆಮ್ನೆಡ್ಸ್ ಪ್ರಧಾನ ಅರ್ಚಕನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನದಿಂದಿಳಿಸಿ ಟಾಂಟಿಕ್ ಸಂತತಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. 21–25ನೆಯ ಸಂತತಿಯವರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಆಡಳಿತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1085–664) ಅತ್ಯಂತ ದುರ್ಬಲವಾಗಿತ್ತು. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರು ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ, ನೂಬಿಯ ಹಾಗೂ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್‌ಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರವಾದವು. 22ನೆಯ ಸಂತತಿಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.950 ರಲ್ಲಿ) ಲಿಬಿಯಾದ ಕೂಲಿಸಿಪಾಯಿ ಸಿಸಾಂಖ್ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಬುಬಾಸ್ಟಿಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅರಮನೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಈತ ಜೆರುಸಲೇಂನಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಾಲೋಮನ್‌ನ ಸಮಕಾಲೀನ. 23ನೆಯ ಸಂತತಿಯವರಾಗಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇಥಿಯೋಪಿ

ಯನ್ನರು ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಈ ಸಂತತಿಯ ಸ್ಥಾಪಕ ಪಿಯನ್ನ ಸೀಸಾದ ರಾಜ ತೆಫ್‌ನಾತ್‌ನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. 24ನೆಯ ಸಂತತಿಯವರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲೆ ಕಲಹ ಉಂಟಾಯಿತು. 2ನೆಯ ಸಂತತಿಯ ಇಥಿಯೋಪಿಯದ ರಾಜ ಸಬಕೋ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.706) ಅನಂತರ ಇವನ ವಾರಸುದಾರರು ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರ ವಿರುದ್ಧ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಆಡಳಿತದ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಸಾಧಿಸಿದರು. ಪ್ರಶ.ಪೂ. 67ರಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ರಾಜ ಇಸ್ಸಾರ್ಡ್ಡನ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಇಥಿಯೋಪಿಯನ್ನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ.

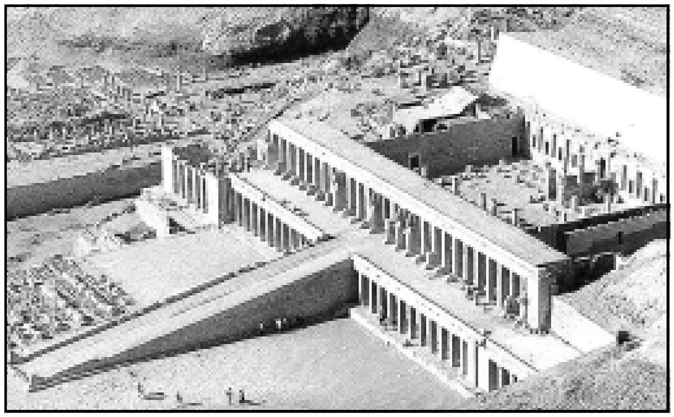

ಹಟ್‌ಷೆಪ್‌ಸು ದೇವಾಲಯ

ಪ್ರ.ಶಪೂ.663ರಲ್ಲಿ ನೆಕೋನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ಪ್ಸಾಮೇಟಿಕ್ ಗ್ರೀಕರ ಸಹಾಯ ಪಡೆದು ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯೆನಿಸಿದ. ಈತ 26ನೆಯ ಸಂತತಿಯವನು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.660ರಲ್ಲಿ ಈತ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಈತನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಸಮೃದ್ಧಿಯಾಗಿತ್ತು. ಕಲೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಜೀವ ತಳೆದು, ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಕಲೆ, ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪುನರ್ಜನ್ಮ ಪಡೆದವು. ಎರಡನೆಯ ನಿಕೋ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೈಲ್‌ನದಿಯಿಂದ ಕೆಂಪುಸಮುದ್ರದ ನಡುವೆ ಕಾಲುವೆ ನಿರ್ಮಿಸಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಕಾರಣವಾದನು. ಕ್ರಮೇಣ ಗ್ರೀಕ್ ಸೈನಿಕರು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಸಾಧಿಸಿದಾಗ ಮಿಲಿಟರಿ ದಂಗೆಗಳು ಉಂಟಾದವು. ಮೂರನೆಯ ಪ್ಸಾಮೇಟಿಕ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.526–25) ಆಳಿಕೆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯಾದ ರಾಜ ಕ್ಯಾಂಬೆಸ್ ಪೆಲ್ಸಿಯಮ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜಯಗಳಿಸಿ ಈಜಿಪ್ಟನ್ನು ತನ್ನ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಪರ್ಷಿಯದ ರಾಜ ಡೇರಿಯಸ್–1 (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.521–486) ಎರಡನೆಯ ನಿಕೋಲಸ್ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ ಕಾಲುವೆಯನ್ನು ದುರಸ್ತಿ ಮಾಡಿಸಿ, ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.425ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿಯನ್ನರು ಪರ್ಷಿಯದ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆಯೆದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.343ರ ತನಕ ಸ್ವತಂತ್ರ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು.

30ನೆಯ ಸಂತತಿಯ ಒಂದನೆಯ ನೆಕ್ಟನೇಬುಲ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.382–64) ಅನಂತರ ಎರಡನೆಯ ನೆಕ್ಟನೇಬುಲ್ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಜೊತೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.332 ರಲ್ಲಿ ಮೆಸಡೋನಿಯದ ದೊರೆ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯ ನಗರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿದ. ಈಜಿಪ್ಟ್ ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್‌ನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಪ್ಟೋಲೇಮಿಕ್ ಈಜಿಪ್ಟನ ಮೇಲೆ ಅಧಿಕಾರ ಹೊಂದಿ, ರಾಜನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡನು. ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.330–30 ರ ತನಕ ಅಂದರೆ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚೆಲುವಿನ ರಾಣಿ ಏಳನೆಯ ಕ್ಲಿಯೋಪಾತ್ರಳ ಸಾವಿನತನಕ ಪ್ಟೋಲೇಮಿಯ ಸಂತತಿಯವರು ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.395ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟನ್ನು ಪೂರ್ವರೋಮನ್ ಅಥವಾ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಆಡಳಿತಗಾರರು ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೇರ್ಪಡೆಗೊಳಿಸಿದರು. ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತ್ತು. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡ್ರಿಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಪ್ರ.ಶ.642ರಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬರು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತ ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದರೊಂದಿಗೆ ಬೈಜಾಂಟಿಯನ್ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ತೆರೆಬಿತ್ತು.

ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಸಂಪ್ರದಾಯಸ್ಥ ಖಲೀಫ್ ಉಮರ್ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಈಜಿಪ್ಟ್ 648ರ ವೇಳೆಗೆ ಇಸ್ಲಾಮೀಕರಣಗೊಂಡಿತು. ಅನಂತರ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ ಖಲೀಫರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಗಾಯಿತು. 868ರ ಅನಂತರ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಒಂದು ಸ್ವಾಯತ್ತ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ ಪರಿಗಣಿತವಾಯಿತು. 969–1171ರ ತನಕ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಫಾತಿಮ ಸಂತತಿಯ ಖಲೀಫರು ಇಲ್ಲಿ ಷಿಯ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ನೀಡಿದರು. ಈ ಸಂತತಿಯವರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನ ಸುವರ್ಣ ಕಾಲವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಪೂರ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ರಾಜ ಪ್ರಭುತ್ವ ಆಡಳಿತವಿತ್ತು. ಸಿಸಿಲಿ, ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಅರೇಬಿಯಗಳು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದವು. ಇವರ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಸಿದ್ಧ ಇಸ್ಲಾಂ ಅಧ್ಯಯನ ಕೇಂದ್ರದ ಮೂಲ ಅಲ್‌ಅಜರ್ ಮಸೀದಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. 1035–94ರ ನಡುವೆ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ ಅಲ್–ಮುಸ್ತಾನ್ಸಿರ್ ಆಡಳಿತ ದುರ್ಬಲವಾಗಿತ್ತು. ಕುರ್ದಿಶ್ ಸುನ್ನಿ ಸಂಜಾತ ಸಲಾ ಅಲ್–ದಿನ್ ಇಬಾನ್ ಅಯ್ಯುಬಿ ಅಥವಾ ಸಾಲಲ್‌ಉದ್‌ದಿನ್ ಷಿಯ ಪಂಥದ ಫಾತಿಮಾ ಖಲೀಫರ ಆಡಳಿತ ಕಿತ್ತೊಗೆದು ತಾನೇ ಈಜಪ್ಟಿನ ದೊರೆಯೆಂದು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ (1164–93). ಈತ ಅಯ್ಯುಬಿ ಸಂತತಿಯ ಮೊದಲ ಸುಲ್ತಾನ.

ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಯುದ್ಧಗಳು ಆರಂಭಗೊಂಡಾಗ ಸುಲ್ತಾನನು ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಪಡೆಗಳನ್ನು ಧೈರ್ಯವಾಗಿ ಎದುರಿಸಿದ. ಇವನ ಸಾವಿನ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅಯ್ಯುಬಿ ಮನೆತನದವರು ಕೈರೋ ನಗರವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡು 1250ರ ತನಕ ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು. 1255–1517ರ ತನಕ ಮಾಮ್‌ಲುಕ್‌ರು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. 1517ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಆಟೋಮನ್ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಗಾದರೂ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತನಕ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಮಾಮ್‌ಲುಕ್‌ರ ಆಡಳಿತವೇ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿತ್ತು. 1798ರಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಬೋನಪಾರ್ಟೆ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. 1801ರಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಹಾಗೂ ಆಟೋಮನ್ ಸುಲ್ತಾನರು ಒಂದಾಗಿ ಕಿತ್ತೊಗೆದು ಈಜಿಪ್ಟಿಗೆ ಸ್ವಾಯತ್ತತೆಯನ್ನು ನೀಡಿದರು. 1805ರಲ್ಲಿ ಟರ್ಕಿಯ ಸುಲ್ತಾನನ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಲ್ಬೇನಿಯನ್ ಸೈನಿಕರು ಸುಲ್ತಾನನ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆಯೆದ್ದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ದಂಗೆಯ ಮುಂದಾಳತ್ವ ವಹಿಸಿದ್ದ ಮಹಮದ್ ಅಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ ಅನಂತರದ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ ಸಂತತಿಯವರ ವಂಶಪಾರಂಪರಾನುಗತವಾದ ಆಡಳಿತ ಇಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿತು. 1840ರಲ್ಲಿ ಟರ್ಕಿಯ ಸುಲ್ತಾನ ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕೆಡೈವ್‌ಗಳ ಸ್ವಾಯತ್ತ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ತನ್ನ ಒಪ್ಪಿಗೆ ನೀಡಿದ.

19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಆಡಳಿತದ ಮೇಲೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಹಾಗೂ ಫ್ರೆಂಚರು ತಮ್ಮ ಪಾರುಪತ್ಯ ನಡೆಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. 1869ರಲ್ಲಿ ಸೂಯೆಜ್ ಕಾಲುವೆಯ ನಿರ್ಮಾಣದಿಂದಾಗಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಗಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 1882ರಲ್ಲಿ ಜರುಗಿದ ಅರಬ್ಬರ ದಂಗೆಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಪ್ರವೇಶ ಪಡೆದರು. ಸತತವಾದ ಹೋರಾಟ ಹಾಗೂ ಒಗ್ಗಟ್ಟಿನ ಫಲವಾಗಿ 1922ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಬ್ರಿಟಿಷ್‌ರ ಆಡಳಿತದಿಂದ ಮುಕ್ತಿ ಪಡೆಯಿತು. 1948–49ರಲ್ಲಿ ಜರುಗಿದ ಅರಬ್ ಇಸ್ರೇಲ್ ಯುದ್ಧ ಹಾಗೂ 1952ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸೈನಿಕ ಕ್ಷಿಪ್ರ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಮೂಲಕ 1953ರಲ್ಲಿ ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಕಿತ್ತೊಗೆದ ಅಬ್ದುಲ್ ಗಮಾಲ್ ನಾಸರ್ 1954ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದು ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾದ.

ಟುಟಂಕಮನ್ ಚಿನ್ನದ ಮುಖವಾಡ

1954ರಲ್ಲಿ ಗಣತಂತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡ ಈಜಿಪ್ಟ್ ತನ್ನ ವಿಶಿಷ್ಟ ರಾಜಕೀಯ ನಿಲುವುಗಳಿಂದಾಗಿ ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯ ವಲಯದಲ್ಲೆ ಪ್ರಮುಖ ರಾಷ್ಟ್ರವೆನಿಸಿದೆ.

1956ರಲ್ಲಿ ಸೂಯೆಜ್‌ಕಾಲುವೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಕರಣದ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಬ್ರಿಟನ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಹಾಗೂ ಇಸ್ರೇಲ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದಾಗ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಹಾನುಭೂತಿಯಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಬುದ್ಧ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿತು. ಆನಂತರದ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಆರ್ಥಿಕ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು, ಅನಂತರ 80ರ ದಶಕದಿಂದ ಮುಕ್ತ ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತಿರುವ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಅರಬ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಯಶಸ್ವಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಗಣತಂತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿದೆ.

ವಾಸ್ತುರಚನೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳು ಸ್ಪಿಂಕ್ಸ್, ಪ್ರಾಚೀನ ಅಮೋನ್ ದೇವಾಲಯಗಳು ಪ್ರವಾಸಿಗರ ನೆಚ್ಚಿನ ತಾಣವೆನಿಸಿವೆ. ಕೆಂಪುಸಮುದ್ರ ಹಾಗೂ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ತೀರದಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಪ್ರವಾಸಿತಾಣ, ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹೋಟೇಲ್‌ಗಳಿವೆ. ಪ್ರವಾಸೋದ್ಯಮದಿಂದ ತನ್ನ ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿರುವ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಪ್ರಮುಖ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿದೆ. (ಎಸ್.ಎನ್.;ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.;ಎಂ.ಎಂ.ಪಿಆರ್.ವಿ.)

ಈಜಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆ: ಈಜಿಯನ್, ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಕವಲು. ಇದು ಸಮುದ್ರದ ಸುತ್ತಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಪೂರ್ವಕಾಲ ಈಚಿನ ಯುಗದ ನಾಗರಿಕತೆಗಳೆಲ್ಲಕ್ಕೂ ಅನ್ವಯವಾಗುವ ಹೆಸರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2500–1100ರ ವರೆಗೆ, ಅಂದರೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗುವವರೆಗೆ ಈ ನಾಗರಿಕತೆ ಪ್ರಬಲವಾಗಿತ್ತು. ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕ್ರೀಟ್ ದ್ವೀಪದ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಮಿನೋವನ್ ಎಂದೂ ಗ್ರೀಸಿನ ಭೂ ಪ್ರದೇಶದ್ದಕ್ಕೆ ಹೆಲ್ಲಾಡಿಕ್ ಎಂದೂ ಈಜಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಡೆಲಾಸ್ ದ್ವೀಪ ಮತ್ತು ಅದರ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿರುವ ಇತರ ದ್ವೀಪಗಳಿಗೆ ಸೈಕ್ಲಾಡಿಕ್ ಎಂದೂ ಹೇಳುವುದುಂಟು.

ಗ್ರೀಸಿನ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಕವಿ ಹೋಮರ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.800–700) ಕ್ರೀಟ್ ದ್ವೀಪದ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ತನ್ನ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೊಂಡಾಡಿ ಅದರ ಉನ್ನತಿಯ ಕಾಲವನ್ನು ಸುವರ್ಣ ಯುಗವೆಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಈಜಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಸಮಕಾಲೀನವೂ ಮೈಸೀನಿಯನ್ನಿನ ಉನ್ನತಿ ಕಾಲ ಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪ್ರಾಚೀನವೂ ಆಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.3000ದಲ್ಲಿ ಕ್ರೀಟಿನ ಜನ ನವಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಲೋಹದ ಬಳಕೆಯ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದರು ಕ್ರಮೇಣ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯೂ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಇವರು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಂಚನ್ನು ಬಳಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದರು ಹಾಗೂ ಬಹುಶಃ ಬರೆವಣಿಗೆಯೂ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾಲಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 1800ರಲ್ಲಿ ನಾಸಾಸ್ ಮತ್ತು ಫೇಸ್ಟಾಸ್ ಎಂಬ ನಗರಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದ್ದುವು. ಆಗ ಈ ನಾಗರಿಕತೆ ತನ್ನ ಔನ್ನತ್ಯದ ಶಿಖರ ಮುಟ್ಟಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ 100 ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿ ನಾಸಾಸ್‌ನ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಅರಮನೆ, ಇತರ ನಗರಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಅರಮನೆಗಳೂ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ನಾಶ ಹೊಂದಿದುವು.

ಸು.50 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಟ್ರಾಯ್ ಮತ್ತು ಕ್ರೀಟ್ ನಗರಗಳು ಪುನಃ ನಿರ್ಮಾಣ ವಾದುವು. ಆಗ ಈಜಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆ ಮತ್ತೆ ಉಜ್ವಲವೂ ಪ್ರಭಾವ ಶಾಲಿಯೂ ಆಗಿ ಪ್ರದೇಶದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಿಗೂ ಹಬ್ಬಿತು. ಆದರೆ ಈ ವೈಭವ ಕೇವಲ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಉಳಿದಿದ್ದು ಅನಂತರ ಅಳಿಯಿತು. ಅಕೇಯನ್ನರೆಂಬ ಧಾಳಿಕಾರರು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 1400ರಲ್ಲಿ ಕ್ರೀಟ್ ದ್ವೀಪವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಅಲ್ಲಿಯೂ ಹರಡಿದರು.

ಪೂರ್ವ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ದ್ವೀಪಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡು ಅದರ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶ, ಗ್ರೀಕ್ ಭೂಪ್ರದೇಶ, ಏಷ್ಯ ಮೈನರಿನ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಸೈಪ್ರಸ್‌ನಲ್ಲೂ ಈಜಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪ್ರಭಾವವಿತ್ತು. ಏಷ್ಯ ಮೈನರಿನ ಸಮುದ್ರ ತೀರಪ್ರದೇಶ, ಸಿರಿಯ, ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೀನ್, ಈಜಿಪ್ಟ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿನ ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ನಾಗರಿಕತೆ ಕ್ರೀಟ್ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಉದಯಿಸಿ ಅನಂತರ ಗ್ರೀಸಿನ ಭೂಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಈಜಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಇತರ ದ್ವೀಪಗಳಿಗೂ ಹರಡಿತು.

ಟ್ರಾಯ್ ಪಟ್ಟಣ: ಗ್ರೀಕರ ವಶವಾಗುವುದಕ್ಕೂ ಸಾವಿರ ವರ್ಷ ಹಿಂದೆಯೇ ಈ ನಾಗರಿಕತೆ ಉನ್ನತ ಶಿಖರವನ್ನೇರಿ ಕಲಾಕೌಶಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇ ಒಂದು ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆಯಿತು. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ನಿಕಟ ಸಂಪರ್ಕ ಇದರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಚೈತನ್ಯದಾಯಕವಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿಯ ವಸಾಹತು ಜನ ಇಲ್ಲಿ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದ್ದರಿಂದ ಅವರ ರೀತಿ ನೀತಿ ಭಾವನೆಗಳು ಇವರಲ್ಲಿ ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಿದವು. ಹೀಗೆಯೇ ಏಷ್ಯ ಮೈನರ್ ಹಾಗೂ ಟೈಗ್ರಿಸ್–ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ಕಣಿವೆಯ ಸಂಪರ್ಕವೂ ಸ್ಫೂರ್ತಿದಾಯಕವಾಗಿತ್ತು. ಕ್ರೀಟ್ ದ್ವೀಪದ ನಾಗರಿಕತೆಗೆ ಮಿನೋವನ್ ನಾಗರಿಕತೆ ಎಂದು ಹೆಸರು ಬರಲು ಮಿನಾಸ್ ಎಂಬ ದೊರೆ ಕಾರಣ. ಇವನು ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಇದ್ದನೆಂಬ ಬಗ್ಗೆ ಖಚಿತವಾಗಿ ಮಾಹಿತಿಯೇನೂ ದೊರಕಿಲ್ಲ.

ಮಿನೋವನ್ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು: ಸು.2000 ವರ್ಷಗಳ ದೀರ್ಘ ಅವಧಿಯ ಮಿನೋವನ್ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಪೂರ್ವ ಮಿನೋವನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3400–2100) ಮಧ್ಯ ಮಿನೋವನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2100–1600) ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಮಿನೋವನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1600–1150) ಎಂದು ಮೂರು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಇವನ್ನು ಮತ್ತೆ ತಲಾ ಮೂರು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಮಾಡುವುದು ಸಾಧ್ಯ. ಮಿನೋವನ್ ಕಾಲ ಆರಂಭ ವಾಗುವುದಕ್ಕೂ ಮುಂಚೆ ಕ್ರೀಟಿನಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಮೂಲನಿವಾಸಿಗಳು ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಜನಾಂಗದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ವಂಶಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರ ಪೂರ್ವಿಕರು ಬಹುಶಃ ಸಿರಿಯ ಮತ್ತು ಅನಟೋಲಿಯಗಳಿಂದ ಬಂದವರು. ಇವರಿಗೂ ಹಿಟ್ಟೈಟರು ಮತ್ತು ದ್ರಾವಿಡ ಧರ್ಮದ ಜನರಿಗೂ ಸಂಬಂಧ ಇದ್ದಿರಬಹುದು. ಉದ್ದ ತಲೆ, ಕುಳ್ಳನೆಯ ತೆಳು ದೇಹ, ಅಲೆಯಲೆಯ ಕಪ್ಪು ಕೂದಲು–ಈ ಲಕ್ಷಣವಿರುವ ಇವರು ಈಜಿಪ್ಟಿನವರನ್ನು ಹೋಲುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಿನೋವನ್ ಕಾಲದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕ್ರೀಟಿಗೆ ಏಷ್ಯ ಮೈನರಿನಿಂದ ಜನ ವಲಸೆ ಹೋದದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿಯ ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಕ್ರೀಟಿನ ಪೂರ್ವ, ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಭಾಗಗಳಲ್ಲಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಭಿನ್ನವಾದುವು.

ಈಜಿಯನ್ ಸಮುದ್ರ ತೀರಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3000 ದಿಂದ 1200 ವರೆಗಿನ ನಾಲ್ಕು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸ್, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಟರ್ಕಿ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕ್ರೀಟ್ ದ್ವೀಪವಿದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈಜಿಯನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಲವು ನಗರಗಳು ಸಮುದ್ರತೀರದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ ಕ್ರಮೇಣ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಿತಿಗೇರಿದುವು. ಕೃಷಿ, ಪಶುಪಾಲನೆ, ಬೇಟೆ, ವಿದೇಶೀ ವ್ಯಾಪಾರ–ಇವು ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬು. ಸೈಕ್ಲಡೀಸ್, ಏಷ್ಯಮೈನರ್, ಲಿಬಿಯ, ಈಜಿಪ್ಟ್, ಲವಾಂಟ್, ಗ್ರೀಕ್ ಭೂಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕವಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಕ್ರೀಟಿನ ಕಲೆಯ ಮೇಲೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಇದ್ದರೂ ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಪೂರ್ಣವಾದ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಲಾವಿದರು ಈಜಿಪ್ಟಿನವರನ್ನು ಅನುಕರಿಸಿದರು ತಮ್ಮ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನೂ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು, ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಇತರ ದೇಶಗಳ ಮೇಲೂ ಬೀರಿದ್ದರು. ಸೈಕ್ಲಡೀಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಈ ಕಲೆ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿತ್ತು. ಫೈಲಾಕೋಪಿಯಲ್ಲಿ ಜನ ಅಬ್‌ಸಿಡಿಯನ್ ಎಂಬ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಕಾಚಶಿಲೆ ಮಾರಾಟದಿಂದ ಅತ್ಯಧಿಕ ಸಂಪತ್ತುಗಳಿಸಿದ್ದರು. ಅಮರ್‌ಗೋಸ್‌ನ ಶಿಲಾಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿದ್ದುವು.

ವಸಿಲಿಕಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಮನೆಗಳು ಅಗಲ, ತಗ್ಗು. ಅವುಗಳದು ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಆಕಾರ. ಸಮತಲವಾದ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿ. ಕೆಲವು ಮಹಡಿ ಮನೆಗಳೂ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿವೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಕೆಳಭಾಗವನ್ನು ಮಣ್ಣಿನಿಂದಲೂ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಬಿಸಿಲಿನಲ್ಲಿ ಒಣಗಿಸಿದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದಲೂ ಕಟ್ಟಿ ಕಿಟಕಿ ಬಾಗಿಲುಗಳಿಗೆ ಮರದ ಚೌಕಟ್ಟು ಹಾಕಿ, ಗೋಡೆಗೆ ಗಾರೆ ಬಳಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದಾಗ ಅಂಗಳಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳೂ ಬೆಳೆದಂತೆ ನಗರಗಳು ಬೆಳೆದುವು. ಕುಂಬಾರರ, ಕೆತ್ತನೆ ಕೆಲಸಗಾರರ ಉತ್ಪಾದನೆ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಅಮೃತಶಿಲೆ ಮತ್ತು ದಂತದ ಬಿಲ್ಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರರೂಪದಲ್ಲಿ (ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ) ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಬರೆಯುವುದು ರೂಢಿಗೆ ಬಂತು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2000ದ ಅನಂತರ ಕ್ರೀಟನ್ನರ ನಾಗರಿಕತೆ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಸ್ಥಿತಿ ಮುಟ್ಟಿತು. ಮಧ್ಯಕಾಲದ ಆರಂಭದಿಂದಲೇ ನಾಸಾಸ್ ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಮುಖ್ಯ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಸಮುದ್ರಯಾನ ಪ್ರಿಯರಾಗಿದ್ದ ಕ್ರೀಟನ್ನರು ಈಜಿಪ್ಟ್, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯಗಳೊಡನೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಿನೋವನ್ ಕಾಲದ ಅಂತ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಈಜಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲ ನಾಸಾಸ್ ಮುಖ್ಯ ನಗರವಾಗಿತ್ತು. ಹಿಂದೆಂದೂ ಕಾಣದ ವಾಸ್ತವಿಕ ಯುಗವೊಂದು ಆಗ ಪ್ರಾರಂಭ ವಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿಯ ಅರಮನೆ ಸುಧಾರಿಸಿದ ಎಲ್ಲ ಅನುಕೂಲಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ ಭವ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಅರಮನೆಗೆ ಸೇರಿದಂತೆ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಉಗ್ರಾಣಶಾಲೆ, ಯುದ್ಧಸಾಮಗ್ರಿ ತಯಾರಿಸುವ ಕಾರ್ಯಾಗಾರ, ಹಿಪ್ಪೆ ಎಣ್ಣೆಯ ಗಾಣ, ಹಾಗೂ ನಾನಾ ಪದಾರ್ಥ ತಯಾರಿಸುವ ಕಾರ್ಯಾಗಾರಗಳು ಇದ್ದು ಅದೇ ಒಂದು ಸ್ವಸಂಪೂರ್ಣ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿತ್ತು.

ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಇದ್ದಂತೆ ಕ್ರೀಟಿನಲ್ಲೂ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ವಂಶದ ಆಡಳಿತ ಒಂದೊಂದು ಸ್ಥಳದಲ್ಲೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ವಾಗಿತ್ತು. ಮಧ್ಯ ಮಿನೋವನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಅಂತ್ಯದ ಮಿನೋವನ್ ಕಾಲದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕ್ರೀಟ್ ಏಕತೆ ಸಾಧಿಸಿತ್ತು. ಆಗ ಅದನ್ನು ನಾಸಾಸ್ ದೊರೆಗಳು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಮುಂದೆ ಗ್ರೀಸ್ ಭೂಪ್ರದೇಶಕ್ಕೂ ಇವರ ಅಧಿಕಾರ ವ್ಯಾಪಿಸಿತು. ಆಗಿನ ದೊರೆಗಳು ಅರ್ಚಕ–ದೊರೆಗಳಾಗಿದ್ದು ಅವರದು ಧಾರ್ಮಿಕ ವೃತ್ತಿ. ಆ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಅವರಿಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳುವುದಕ್ಕೆ ಅಧಿಕಾರ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನ: ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕ್ರೀಟಿನ ನಿವಾಸಿಗಳು ಕೃಷಿ, ಮೀನುಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಕುರಿ ಸಾಕಣೆಯಿಂದ ಜೀವನ ಸಾಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಭೂಮಿ ಫಲವತ್ತಾಗಿದ್ದರೂ ದೇಶದ ವಿಸ್ತಾರ ಕಡಿಮೆ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿದ ಹಾಗೆಲ್ಲ ಕೃಷಿಯ ಜೊತೆಗೆ ಇತರ ಉದ್ಯೋಗ ಕೈಗೊಳ್ಳುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಯಿತು. ಕೆಲವರು ಬೇರೆ ದೇಶಗಳಿಗೆ ವಲಸೆ ಹೋದರು. ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ಸಮುದ್ರಯಾನದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾದರು. ಆದರೆ ಹೆಚ್ಚು ಜನ ಸ್ವದೇಶದಲ್ಲೇ ಉಳಿದು ದ್ರಾಕ್ಷಾರಸ, ಹಿಪ್ಪೆ ಎಣ್ಣೆ, ಮಡಕೆ, ಜಾಡಿ, ಹೂದಾನಿ ಮುಂತಾದ ಗೃಹಬಳಕೆಯ ಸಾಮಾನುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರತ್ನ, ಮುದ್ರಿಕೆ, ಕಠಾರಿ, ಬಾಕು ಮತ್ತು ಕುಶಲಕಲೆಯ ವಸ್ತುಗಳು ತಯಾರಾಗಿ ಪರದೇಶಗಳಿಗೂ ರಫ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದುವು. ಆಮದು ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ಆಹಾರ ಮತ್ತು ಲೋಹ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ಕೈಗಾರಿಕೆ ಅತ್ಯಂತ ಬಿರುಸಿನಿಂದ ನಡೆದು ಕ್ರೀಟ್ ಕೆಲವು ಕಾಲದವರೆಗೆ ಸಂಪದ್ಭರಿತವಾಗಿತ್ತು.

ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನ: ಕ್ರೀಟನ್ನರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪ್ರೇಮಿಗಳೂ ಕಲಾಪ್ರೇಮಿಗಳೂ ಶಾಂತಿಪ್ರಿಯರೂ ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷ ಸಮಾನತೆಯ ಭಾವನೆಯುಳ್ಳವರೂ ಆದ್ದರಿಂದ ಅವರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವೂ ಉಲ್ಲಾಸಭರಿತವೂ ಹಾಗೂ ಕ್ರಿಯಾಶೀಲತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು. ಕೃಷಿ, ಕೈಗಾರಿಕೆ, ವ್ಯಾಪಾರಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದರೂ ಕುಶಲಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯುಳ್ಳ ಜನರೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಶ್ರೀಮಂತರೂ ದೊಡ್ಡ ಜಮೀನುದಾರರೂ ಕೆಲವರಿದ್ದರು. ಮಹಿಳೆಯರು ಸಮಾನ ಹಕ್ಕುಬಾಧ್ಯತೆ ಪಡೆದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ನಿತ್ಯ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಉಚ್ಚಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದರು. ಸಂಗೀತ, ನಾಟ್ಯ, ಕ್ರೀಡೆ ಮುಂತಾದ ಮನರಂಜನೆಯ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿ, ಪುರುಷರೊಡನೆ ವಿರಾಮದ ಕಾಲವನ್ನು ಆನಂದ, ವಿನೋದಗಳಿಂದ ಕಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಂತಃಪುರದ ಏಕಾಂತ ಜೀವನ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಜನಪ್ರಿಯ ಕ್ರೀಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲಯುದ್ಧ, ಗೂಳಿಯ ಕಾಳಗ ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಗೂಳಿಯ ಕಾಳಗ ಒಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಳೆ ಆಚರಣೆಯೂ ಆಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಈ

ಕ್ರೀಡೆಯಲ್ಲಿ ತೆಳ್ಳನೆಯ ಯುವಕರು ತಮ್ಮ ಮೇಲೆ ಧಾವಿಸಿ ನುಗ್ಗಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಗೂಳಿಯ ಕೋಡುಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ತಲೆಯನ್ನು ಮೇಲೆ ಎತ್ತಿದಾಗ ಅದರ ಬೆನ್ನಿನ ಮೇಲೆ ಉರುಳಿ ಬೀಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಕ್ರೀಡೆಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿ, ಕೈ ಚಳಕ, ಧೈರ್ಯಗಳ ಪ್ರದರ್ಶನ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಮುಂದೆ ಗೂಳಿಕಾಳಗ ಗ್ರೀಕರಲ್ಲೂ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದು ಕಾಲಾನಂತರ ಅವರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕ್ರೀಡೆಯಾಯಿತು.

ಪುರುಷರು ಸಾಧಾರಣವಾದ ಬಟ್ಟೆಯ ಎರಡು ತುಂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ಸೊಂಟದವರೆಗೂ ಮುಚ್ಚುವುದಕ್ಕೆ, ಇನ್ನೊಂದನ್ನು ದೇಹದ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಮುಚ್ಚಲು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸ್ತ್ರೀಯರು ಹೆಚ್ಚು ನೆರಿಗೆಗಟ್ಟಿದ ಲಂಗಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ದೇಹದ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಮುಚ್ಚಲು ಒಂದು ಕವಚವನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಕವಚ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ತೆರೆದಂತಿದ್ದು ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಎತ್ತರವಾದ ಕತ್ತುಪಟ್ಟಿ ಉಳ್ಳದಾಗಿತ್ತು. ಉಂಗುರವನ್ನು ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರು ಕೊರಳು ಮತ್ತು ಮುಂಗೈಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಕೆ ಯಿಂದ ಚಿನ್ನದ ಕೊರಳಹಾರ, ಕೈಕಾಪು, ಮುಕುಟ, ಪಿನ್ನುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಕ್ಕಳ ಜೀವನ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಯೂ ಸರಳವಾಗಿತ್ತು.

ಧಾರ್ಮಿಕ ಜೀವನ: ಆರಾಧನೆಗಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಎಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಬೆಟ್ಟದ ತುದಿ, ತೋಪು, ಗುಹೆಗಳು ಪವಿತ್ರ ಸ್ಥಳಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಶಿಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿ ದೇವತೆಗಳು ನೆಲಸಿರುವುವೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ನರ್ತನ ಪೂಜೆ ಪುನಸ್ಕಾರಗಳಿಂದ ಒಲಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದೆಂದೇ ಈ ಜನ ನಂಬಿದ್ದರು. ಖಾಸಗಿ ಗೃಹಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಬಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕೋಣೆಗಳಿದ್ದವು. ಅರಮನೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಅನಂತರ ಕಂಬಗಳ ಕೋಣೆಯ ನಿರ್ಮಾಣ ನಿಂತು ಸಣ್ಣ ಗುಡಿಗಳ ರಚನೆ ಪ್ರಾರಂಭ ವಾಯಿತು.

ಮಹಾಮಾತೆಯೇ ಇವರ ಅಧಿದೇವತೆಯಾಗಿದ್ದು, ದ್ವಿಮುಖಪರಶು ಈಕೆಯ ಚಿಹ್ನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ದೇವತೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ವಯಸ್ಸಿನ ಪುರುಷ ದೇವತೆಯೂ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಮನೆಗಳಲ್ಲಿನ ಸಣ್ಣ ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಗುಂಡಾದ ಮುಕ್ಕಾಲು ಮೇಜನ್ನು ಮಧ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿರಿಸಿ, ಪೂಜಾ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಅದರ ಮೇಲಿಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಾಗೆಯೇ ಗೋಡೆಗೆ ಒರಗಿದ ಹಾಗೆ ಒಂದು ಮೇಜಿಟ್ಟು ಗಂಟೆಯಾಕಾರದ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಅದರ ಮೇಲಿರಿಸಿ, ಜೊತೆಗೆ ಎರಡು ಕೊಂಬುಗಳ ಮಧ್ಯ ದ್ವಿಮುಖ ಪರಶುವನ್ನು ಇಟ್ಟು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ನಾಸಾಸ್ ಅರಮನೆಯ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ನಾಗದೇವತೆಯ ಪೂಜೆ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಪೂಜಾರಿಣಿ ತನ್ನ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ಪಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡಿರುವುದೂ ಅವಳ ಉಡುಪಿನಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರದ ಚಿಪ್ಪುಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದೂ ಅವಳ ಸುತ್ತ ಪಾರಿವಾಳ, ಹಸು ಕರು, ಆಡು ಕುರಿಗಳು ಮೇಲೆ ನಕ್ಷತ್ರ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಇರುವುದೂ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸರ್ಪ ಮನೆಯನ್ನು ಕಾಯುವುದೆಂದೂ ಶುಭಕರವೆಂದೂ ಆಗಿನ ಜನರ ಭಾವನೆ.

ಕಲೆ: ಚಕ್ರದ ಉಪಯೋಗ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದ ಅನಂತರ ಮಡಕೆಯ ತಯಾರಿಕೆ ಸುಲಭವಾಯಿತು. ಕಲ್ಲಿನ, ನೇಯ್ಗೆಯ, ಲೋಹದ, ಚರ್ಮದ ವರ್ಣರಂಜಿತವಾದ ವಿವಿಧಾಕಾರದ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದಲ್ಲೂ ಇತರ ಬಣ್ಣಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದಲ್ಲೂ ತಿದ್ದುತ್ತಿದ್ದರು. ನಾಸಾಸ್ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿರುವ ವರ್ಣರಂಜಿತ ದೃಶ್ಯಗಳಿಂದಲೂ ಅಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಇತರ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಿಂದಲೂ ಕ್ರೀಟನ್ ಕಲೆಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಕೊನೆಯ ಮಿನೋವನ್ ಕಾಲ ಕಲೆಯ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಕಾಲ. ಊರಿನ ನೈರ್ಮಲ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಕೊಳಾಯಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಕಾಲುವೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ಕಟ್ಟಡ–ಇವುಗಳ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಇದು ಈಜಿಪ್ಟ್, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯಗಳಿಗೆ ಸಮಾನವಾಗಿತ್ತು. ಗ್ರೀಕರ ಕಲಾಕೃತಿಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕ್ರೀಟನ್ನರ ಕಲೆಯ ವಿಧಾನವನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದ್ದುವು. ದಂತದ ಸಾಮಾನುಗಳು ಬಳಕೆ ಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. 16.25ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರದ ಒಂದು ದಂತದ ಸರ್ಪದೇವತೆಯ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಈ ದೇವತೆಯ ಕೈಯನ್ನು ಚಿನ್ನದ ಸರ್ಪಗಳೂ ದೇಹದ ಮೇಲೆ ಚಿನ್ನದಿಂದ ಮಾಡಿದ ಉಡುಪೂ ಇವೆ. ಹೀಗೆಯೇ ದಂತದಿಂದ ಕೆತ್ತಿರುವ ಅನೇಕ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಆಗಿನ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಎಷ್ಟು ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದ್ದಾಗಿತ್ತೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಇವು ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿವೆ.

ಶವಸಂಸ್ಕಾರ: ಮರಣಾನಂತರದ ಅವಸ್ಥೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಈಜಿಯನ್ ಜನರಲ್ಲೂ ಭಯವಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಶವಸಂಸ್ಕಾರವನ್ನು ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿ ಶವದ ಜೊತೆಗೆ ಆಹಾರ, ಆಯುಧಗಳನ್ನೂ ಸಣ್ಣ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನೂ ಇಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಆ ಮನುಷ್ಯನ ಅನುಯಾಯಿಗಳು, ಸೇವಕರೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ನಾನಾ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದ್ದ ಈಜಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆಯು ಬಹುಕಾಲ ಬಾಳಿ ನೆರೆಹೊರೆಯ ದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿ ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ನಾಂದಿಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. (ಜೆ.ಎಂ.)

ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಮೈಸಿನಿ, ಟ್ರಾಯ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ಲೀಮನ್ ಮಾಡಿದ ಭೂಶೋಧನೆಗಳಿಂದಲೂ ಕ್ರೀಟ್, ನಾಸಾಸ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಇವಾನ್ಸ್ ಮಾಡಿದ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದಲೂ ಚರಿತ್ರಪೂರ್ವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನಾದ್ಯಂತ ಬಹಳ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂತು. ಇದಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಈಜಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿರುವ ಏಜಿಯ, ಟ್ರಿಯಾಂಡ, ಟೈಲಿಸಸ್, ಟೈರಿನ್ಸ್, ಹಿನಾರ್ ಲಿಕ್, ಫೇಸ್ಟಸ್, ಗೌರ್ನಿಯ, ಮಲ್ಲಿಯ, ಥೀಬ್ಸ್ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿದ್ದರಿಂದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಈಜಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು.

ಈ ಪ್ರದೇಶ ಹೊಸ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಜನಗಳ ವಾಸಸ್ಥಾನವಾಗಿದ್ದಿತೆಂದೂ ಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಹೊಸ ಶಿಲಾಯುಗದ ಅನಂತರ ಕಂಚಿನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಬ್ಯಾಬಿಲಾನ್ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟ್ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಅರಮನೆಗಳೂ ಕೋಟೆಗಳೂ ಮನೆಗಳೂ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕಂಬಗಳೂ ಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳೂ, ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ ಗೋಡೆಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ನಾಯಕರ ವಾಸಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿದ್ದ ಅರಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ನೀರು ಸರಬರಾಜು, ಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕೊಠಡಿಗಳು, ಅಂತಃಪುರಗಳು ಇದ್ದುವು. ದೇವಾಲಯಗಳು ಅರಮನೆಯೊಳಗೆ ಮಾತ್ರ ದೊರಕಿರುವುದರಿಂದ ನಾಯಕರೇ ಧರ್ಮದ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವರು ಕುಶಲಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಮುಂದುವರಿದಿದ್ದರೆಂದೂ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಲು, ತಾಮ್ರ, ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ–ಇವುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ವಿಧವಾದ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಕಂಚಿನ ಕತ್ತಿ, ಕೊಡಲಿ, ಚಾಕು ಮುಂತಾದ ಆಯುಧಗಳೂ ಬಣ್ಣ ಹಚ್ಚಿದ ಮಡಕೆಗಳೂ ಆಭರಣಗಳೂ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ ಮಣಿಗಳೂ ಇವರ ಕರಕುಶಲಕಲೆಗಳು ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ.

ಇವರು ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಮುಂದುವರಿದಿದ್ದರು. ಕ್ರೀಟನ್ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಮಡಕೆಗಳು ಈಜಿಪ್ಟ್, ಬ್ಯಾಬಿಲಾನ್ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯ ಮೈನರ್ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ಇದ್ದ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಬಂಧ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇವರು ಸೂರ್ಯ, ನಕ್ಷತ್ರ, ಬೆಟ್ಟ, ಮರ, ಪ್ರಾಣಿ–ಇವನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸತ್ತವರನ್ನು ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೊದಮೊದಲು ಇವರ ಗೋರಿಗಳು ಚಿಕ್ಕವಾಗಿದ್ದು, ನೆಲದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕ್ರಮೇಣ ಅವು ದೊಡ್ಡವಾಗುತ್ತ ಬಂದುವು. ಅನಂತರ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗೋರಿಗಳು ಬಂದುವು. ಮೈಸಿನಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಂತ್ಯಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಜೇನುಗೂಡಿನ ಆಕಾರದ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಆಹಾರ, ಪಾನೀಯಗಳನ್ನು ಮಡಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಬರವಣಿಗೆ ಇರುವ ಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕಗಳಿಂದ ಇವರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಬರವಣಿಗೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷರಗಳ ಬದಲು ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ಚಿತ್ರಲೇಖನಗಳಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಚಿತ್ರಲೇಖನ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೇ ಅಥವಾ ಈಜಿಪ್ಟ್ ದೇಶದಿಂದ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂತೇ ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟವಾದರೂ ಈ ಎರಡು ಲಿಪಿಗಳಿಗೂ ಸಂಬಂಧವಿದೆ. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲಾನಂತರ ಈ ಚಿತ್ರದ ಲೋಪದೋಷಗಳನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಿ ರೇಖಾ (ಲೀನಿಯರ್) ಬರವಣಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇದು ಬಹಳವಾಗಿ ಕ್ರೀಟ್ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದಿತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಕಾರಣರಾದ ಜನ ಯಾವ ಜನಾಂಗದವರು ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ. ಇವರು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಉದ್ದ ತಲೆಯುಳ್ಳ ಪೇಲಿಯೋ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಎಂಬ ಗುಂಪಿನವರೆಂದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಕಂಚಿನ ಯುಗ ಕ್ರೀಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4000ದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಾಶವಾಯಿತು. ಮೈಸಿನಿ, ಟೈರಿನ್ಸ್ ಮುಂತಾದ ಪಟ್ಟಣಗಳು ನಾಶವಾದುವು. ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಯುಧಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಉತ್ತರದಿಂದ ವಲಸೆ ಬಂದ ಜನಾಂಗವೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಿರಬಹುದು. ಇದರಿಂದ ಈಜಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನ ಯುಗ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ಯುಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಈಶ್ವರಚಂದ್ರ ವಿದ್ಯಾಸಾಗರ: 1820–1891. ಬಂಗಾಲದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಲೇಖಕರು ಹಾಗೂ ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಕರು. ಮಿಡ್ನಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಳ್ಳಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಒಂಬತ್ತನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ಕೋಲ್ಕೊತಕ್ಕೆ ಕರೆತಂದು ಅಲ್ಲಿನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಪಾಠಶಾಲೆಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. 19ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತೀರ್ಣರಾಗಿ ವಿದ್ಯಾಸಾಗರ ಎಂಬ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಗಳಿಸಿದರು. ಮೂವತ್ತನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಫೋರ್ಟ್ ವಿಲಿಯಂ ಕಾಲೇಜಿನ ಮುಖ್ಯ ಪಂಡಿತರಾದರು. ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಪಾಂಡಿತ್ಯಗಳಿಸಿದ್ದರು. ಬೇತಾಳ ಪಂಚವಿಂಶತಿ ಎಂಬ ಇವರ ಬಂಗಾಲಿ ಗದ್ಯಕೃತಿ 1846ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಶಾಕುಂತಲ 1855ರಲ್ಲೂ ಸೀತಾಪರಿತ್ಯಾಗ 1862ರಲ್ಲೂ ಬೆಳಕು ಕಂಡವು. ಕೊನೆಯದು ಇವರ ಅತ್ಯುತ್ಕೃಷ್ಟ ಕೃತಿಯೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿದೆ.

ಇವರು ಫೋರ್ಟ್ ವಿಲಿಯಮ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಪ್ರಿನ್ಸಿಪಾಲರಾದಾಗ, ಅಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರರಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಅವಕಾಶವಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಕೆಲವು ಐರೋಪ್ಯರಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಂಡಿತರು ಖಾಸಗಿಯಾಗಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಾಠ ಹೇಳುವ ಪದ್ಧತಿ ಇತ್ತು ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲದ ವೈದ್ಯ (ವೈಶ್ಯ) ಜಾತಿಯವರಿಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಲಿಯುವ ಅವಕಾಶವಿತ್ತು. ಸರ್ಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಈ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರರಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಲಿಯಲು ಯಾವ ನಿಷೇಧವೂ ಇರಬಾರದೆಂದು ಈಶ್ವರಚಂದ್ರರು ತೀವ್ರವಾಗಿ ವಾದಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ನಿಲುವನ್ನು ಒಪ್ಪದಿದ್ದರೆ ತಮ್ಮ ಹುದ್ದೆಗೆ

ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡುವುದಾಗಿ ಹೇಳಿದರು. ಹಳೆಯ ಕಾಲದ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಶರಣರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ವಿರೋಧವಿದ್ದರೂ ಈಶ್ವರಚಂದ್ರರ ಈ ದಿಟ್ಟ ನಿಲುವಿಗೆ ಜಯ ದೊರಕಿತು. ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಪಾಠಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಕರಣ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರ ಜಾಗ ತೆರವಾದಾಗ ಅದಕ್ಕೆ ತಾವೇ ಅರ್ಹರಿದ್ದರೂ ತಮಗಿಂತಲೂ ತಾರಾನಾಥ ತರ್ಕವಾಚಸ್ಪತಿಯವರೇ ಹೆಚ್ಚು ಅರ್ಹರೆಂದು ಬಗೆದರು. ತಮಗೆ ಬಂದ ಆಮಂತ್ರಣವನ್ನು ನಮ್ರತೆಯಿಂದ ನಿರಾಕರಿಸಿದರು. ತಾರಾನಾಥರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ, ನೂರು ಮೈಲಿ ದೂರದಲ್ಲಿದ್ದ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ತಾವೇ ಕಾಲುನಡಿಗೆಯಿಂದ ಹೋಗಿ ಅವರನ್ನು ಈ ಹುದ್ದೆಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದರು. ಈಶ್ವರಚಂದ್ರರ ನಿಸ್ಪೃಹತೆಗೂ ದೈಹಿಕ ಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಹಿಂಜರಿಯದ ಸ್ವಭಾವಕ್ಕೂ ಇದೊಂದು ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿದೆ.

ಭಾರತೀಯ ಮಹಿಳೆಯರ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ಈಶ್ವರಚಂದ್ರರು ಕೈಗೊಂಡ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು ಇವರನ್ನು ಚಿರಸ್ಮರಣೀಯರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿವೆ. ಸ್ತ್ರೀ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಚಳವಳಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಡ್ರಿಂಕ್ ವಾಟರ್ ಬೆಥೂನ್ ಎಂಬುವರೊಂದಿಗೆ ಇವರೂ ಸೇರಿದ್ದರು. ಬೆಥೂನರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಬಾಲಿಕಾಶಾಲೆಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಹೊಣೆ 1851ರಲ್ಲಿ ಇವರ ಮೇಲೆ ಬಿತ್ತು. ರೊಸೊಮೊಯ್‌ದತ್ತರು ಕೋಲ್ಕೊತದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಪಾಠಶಾಲೆಯ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ರಾಜೀನಾಮೆಯಿತ್ತಾಗ ಪ್ರಿನ್ಸಿಪಾಲರ ಹುದ್ದೆಯೊಂದು ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿ, ಅದಕ್ಕೆ ಇವರ ನೇಮಕವಾಯಿತು. 1854ರ ಕಾಯಿದೆಯನ್ವಯ ಇವರು ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಖಾಸಗಿ ಶಾಲೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. 1858ರಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದ ತಮ್ಮ ಹುದ್ದೆಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿ ಕೋಲ್ಕೊತದ ಖಾಸಗಿ ಕಾಲೇಜೊಂದರ ವ್ಯವಸ್ಥಾಪಕರಾದರು.

ಬಾಲ್ಯವಿವಾಹ ಪದ್ಧತಿ ಇವರನ್ನು ಅಪಾರವಾಗಿ ಬಾಧಿಸಿತು. ಹಿಂದು ಜಾತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಎಳೆ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ವಿಧವೆಯರಾಗುವ ಸಂಭವವಿತ್ತು. ಇವರು ವಿಧವಾ ವಿವಾಹದ ಪರವಾಗಿ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಪ್ರಚಾರಾಂದೋಲನ ಕೈಗೊಂಡರು. ಹಿಂದು ಧರ್ಮ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅಗಾಧ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಪಡೆದಿದ್ದ ಇವರು ಇಂಥ ಪುನರ್ವಿವಾಹಕ್ಕೆ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿಂದ ಯಾವ ಅಡ್ಡಿಯೂ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಸಾರಿದರು. ಈ ವಿಚಾರವನ್ನು ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಲು ಬಂಗಾಲಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಬರೆದರು. ಉಪನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ನೀಡಿದರು. ಮಹರ್ಷಿ ದೇವೇಂದ್ರನಾಥ ಠಾಕೂರರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ತತ್ವಬೋಧಿನಿ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇವರು 1854ರಲ್ಲಿ ಈ ಸುಧಾರಣೆಯನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿ ಒಂದು ಲೇಖನ ಬರೆದರು. 1855ರ ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಈ ವಿಷಯವಾಗಿ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಕೃತಿಯನ್ನೇ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಇದೊಂದು ವಿವಾದಗ್ರಸ್ಥ ವಿಷಯವೇ ಆಯಿತು. ಅನೇಕ ಪಂಡಿತರು ಇವರ ನಿಲುವನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಲೇಖನ ಬರೆದರು. 1855ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಈಶ್ವರಚಂದ್ರರು ಈ ಆಕ್ಷೇಪಣೆಗಳಿಗೆಲ್ಲ ಉತ್ತರ ಕೊಟ್ಟು ವಿದ್ವತ್ಪೂರ್ಣವೂ ಗಂಭೀರವೂ ಆದ ಮತ್ತೊಂದು ಸಣ್ಣ ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಪ್ರಕಟಪಡಿಸಿದರು. ಆ ತಿಂಗಳ 4ನೆಯ ದಿನಾಂಕದಂದು ಸು. 1,000 ಜನರ ಸಹಿಯಿದ್ದ ಮನವಿಯೊಂದನ್ನು ಸರ್ಕಾರದ ಶಾಸನ ಸಭೆಯ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದರು. ಹಿಂದು ವಿಧವೆಯ ವಿವಾಹಕ್ಕೆ ಯಾವ ಅಡಚಣೆಯೂ ಇಲ್ಲದಂತೆ ಹಾಗೂ ವಿವಾಹಿತರ ಸಂತಾನದ ಹಕ್ಕುಬಾಧ್ಯತೆಗೆ ಧಕ್ಕೆ ಒದಗದಂತೆ ಸೂಕ್ತ ಕಾಯಿದೆ ರಚಿಸಬೇಕೆಂದು ಮನವಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಲಾಗಿತ್ತು. 1855ರ ನವೆಂಬರ್ 17ರಂದು ಕೋಲ್ಕೊತದ ಶಾಸನಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಈ ವಿಷಯವಾಗಿ ಜೆ.ಪಿ.ಗ್ರ್ಯಾಂಟ್ ಒಂದು ವಿಧೇಯಕ ಮಂಡಿಸಿದರು. ಇದು ಇತರ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಮುಖಂಡರ ಗಮನ ಸೆಳೆಯಿತು. ಪುಣೆ, ಸಿಕಂದರಾಬಾದ್, ಸತಾರಾ, ಧಾರವಾಡ, ಮುಂಬಯಿ, ಅಹಮದಾಬಾದ್, ಸೂರತ್ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲದ ಅನೇಕ ನಗರಗಳಿಂದ ಈ ಮಸೂದೆಯ ಪರವಾಗಿಯೂ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿಯೂ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಪತ್ರಗಳು ಬಂದುವು. ವಿರುದ್ಧವಾದುವೇ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದವೆನ್ನಬಹುದು. 1856ರ ಜುಲೈ 26 ರಂದು ಗೌರ್ನರ್ ಜನರಲ್‌ನ ಅನುಮತಿ ಪಡೆದು ಇದು ಅಧಿನಿಯಮವಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿ ಮೊದಲನೆಯ ಪುನರ್ವಿವಾಹ ಕೋಲ್ಕೊತದಲ್ಲಿ ಅದೇ ಡಿಸೆಂಬರ್ 7ರಂದು ಜರುಗಿತು. ವಿದ್ಯಾಸಾಗರರೂ ಇತರ ಸುಧಾರಕರೂ ಈ ವಿವಾಹದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿದರು. ಈ ಸುಧಾರಣೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಭೀತರಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದವರೆಂದರೆ ಬ್ರಹ್ಮ ಸಮಾಜದವರು. ಹಿಂದು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಈ ವಿವಾಹಗಳು ಕೋಲಾಹಲವನ್ನೇ ಎಬ್ಬಿಸಿದುವು. ಸುಧಾರಣಾವಾದಿಗಳೂ ವಿರೋಧಿಗಳೂ ಲೇಖನ ಬರೆದು ತೀವ್ರವಾದ ವಾದವಿವಾದಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದರು. ವಿರೋಧಿಗಳು ಸುಧಾರಕರನ್ನು ಹೆದರಿಸಿ, ಅವರ ಮೇಲೆ ಹಿಂಸಾಕೃತ್ಯ ನಡೆಸುವುದಕ್ಕೂ ಹಿಂಜರಿಯಲಿಲ್ಲ. ಈಶ್ವರಚಂದ್ರರು ಕೋಲ್ಕೊತದಲ್ಲಿ ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಓಡಾಡುವುದೂ ಕಷ್ಟವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದರಿಂದ ಇವರು ಭೀತರಾಗಲಿಲ್ಲ. ತಮ್ಮ ಆಯುಷ್ಯದಲ್ಲಿ ತಾವು ನಡೆಸಿದ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಮಹತ್ತರವಾದದ್ದೆಂಬುದು ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಈ ಸುಧಾರಣೆಯ ಪ್ರಭಾವ ಬಂಗಾಲದಾಚೆಗೂ ಹಬ್ಬಿತು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ರಾನಡೆ, ಮಲಬಾರಿ, ವಿಷ್ಣುಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಕರ್ವೆ ಮುಂತಾದವರು ಇದಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲ ಕೊಟ್ಟರು. ವಿಧವಾ ವಿವಾಹದ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿಯೇ 1861ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಂಸ್ಥೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. 1899ರಲ್ಲಿ ಕರ್ವೆಯವರು ಹಿಂದು ವಿಧವೆಯರ ವಸತಿ ಗೃಹವೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಆಂಧ್ರದಲ್ಲಿ ಈ ಸುಧಾರಣೆಗಾಗಿ ಬಹಳ ಶ್ರಮಿಸಿದವ ರೆಂದರೆ ವೀರೇಶಲಿಂಗಂ ಪಂತುಲು. ಇವರೆಲ್ಲರಿಗೂ ಈಶ್ವರಚಂದ್ರರೇ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಕೇಂದ್ರ. ಇಂಥ ವಿವಾಹ ಏರ್ಪಡಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಈಶ್ವರಚಂದ್ರರು ಬಹಳ ಕಷ್ಟನಷ್ಟ ಅನುಭವಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಸ್ವಂತ ಹಣವನ್ನು ಇವುಗಳಿಗಾಗಿ ವಿನಿಯೋಗಿಸಿ ಕೊನೆಗೆ ಸಾಲದ ಭಾರವನ್ನೂ ಹೊತ್ತರು.

ಬಂಗಾಲದ ಕುಲೀನರೆನ್ನಿಸಿಕೊಂಡವರಲ್ಲಿದ್ದ ಬಹುಪತ್ನಿತ್ವವನ್ನು ತೊಡೆದುಹಾಕುವುದಕ್ಕೂ ಇವರು ಅಪಾರವಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಸಾಮಾನ್ಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕುಲದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದವರು ತಮ್ಮ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳನ್ನು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕುಲದವರಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕೆಂಬ ಹಂಬಲವೂ ಕನ್ಯಾವಿವಾಹ ನಿರ್ಬಂಧವೂ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಕುಲೀನರೆನಿಸಿಕೊಂಡ ಗಂಡಸರು ಎಷ್ಟು ಮದುವೆ ಮಾಡಿ ಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೂ ನಿರ್ಬಂಧವಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಅದೊಂದು ಲಾಭದಾಯಕ ವ್ಯಾಪಾರವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಈ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದ ದಳ್ಳಾಳಿಗಳಿಗೂ ಹೇರಳ ಲಾಭ ಸಿಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಕುಲೀನ ಗಂಡಸರು ಸತ್ತರೆ ಏಕಕಾಲಕ್ಕೆ ಅನೇಕರು ವಿಧವೆಯರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂಥವರಲ್ಲಿ ಬಾಲವಿಧವೆಯರೂ ಅನೇಕ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿಧವಾ ವಿವಾಹದ ಸುಧಾರಣೆಗೂ ಈ ಬಹುಪತ್ನಿತ್ವ ವಿರೋಧಕ್ಕೂ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧವಿತ್ತು.

ಈಶ್ವರಚಂದ್ರರು 25,000 ಜನರ ಸಹಿಯಿದ್ದ ಮನವಿಯೊಂದನ್ನು 1855ರ ಡಿಸೆಂಬರ್ 27ರಂದು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಮರ್ಪಿಸಿದರು. ಇದರ ಬಗೆಗೆ ಸರ್ಕಾರದವರು ಸಹಾನುಭೂತಿ ಯುಳ್ಳವರಾಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ 1857ರಲ್ಲಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮ ಸಂಭವಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಸರ್ಕಾರ ಈ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಲಿಲ್ಲ. 1863ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತು 1866ರಲ್ಲಿ ಇದೇ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಮನವಿಯನ್ನು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದರು. 1866 ಮಾರ್ಚ್ 19ರಂದು ಈಶ್ವರಚಂದ್ರರು ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖರೊಂದಿಗೆ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ನಿಯೋಗ ಹೋದರು. ಆಗ ಸರ್ಕಾರ ಈ ಬಗ್ಗೆ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಸಂಗ್ರಹಣೆಗಾಗಿ ಒಂದು ಸಮಿತಿ ನೇಮಿಸಿತು. ಬಹುಪತ್ನಿ ವಿವಾಹವನ್ನು ಕಾಯಿದೆಯ ಮೂಲಕ ನಿಷೇಧಿಸುವ ಬಗೆಗೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವಿತ್ತು. ಈ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಕಾಯಿದೆ ಮಾಡುವುದು ಉಚಿತವಲ್ಲವೆಂದು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಸರ್ಕಾರದ ಇಂಡಿಯ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಜನರಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಪ್ರಸಾರವಾದಂತೆಲ್ಲ ಈ ದುಷ್ಟಪದ್ಧತಿ ತಾನಾಗಿಯೇ ಮಾಯವಾಗುವುದೆಂಬ ವಿಶ್ವಾಸ ಅನೇಕರಲ್ಲಿತ್ತು. ಅಂತೂ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಕಾಯಿದೆ ರಚಿಸಲೂ ಕಾಲ ಒದಗಿಬರಲಿಲ್ಲ. ಇವರು 1891 ಜುಲೈ 29ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಕೆ.ಎಸ್.ಜಿ.ಆರ್.)

ಈಸೂರು ಚಳವಳಿ: 1942ರ ಕ್ವಿಟ್ ಇಂಡಿಯ ಚಳವಳಿ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಚಳವಳಿ. ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ ಶಿಕಾರಿಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಈಸೂರು ಗ್ರಾಮ ಜನಸಾಂದ್ರತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಕರೆಗೆ ಈ ಗ್ರಾಮದ ಜನತೆ ಸ್ಪಂದಿಸಿದ ರೀತಿ ಅನನ್ಯವಾದುದು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿ ತೀವ್ರವಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿ, ದಕ್ಷಿಣ ಧಾರವಾಡ, ಬ್ಯಾಡಗಿ ಮತ್ತು ಹಿರೇಕೆರೂರುಗಳಿಗೆ ಈ ಗ್ರಾಮ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದ್ದು, ಅದರ ಪ್ರಭಾವ ಇಲ್ಲಿ ಆಗಿತ್ತು.

ಕ್ವಿಟ್ ಇಂಡಿಯ ಚಳವಳಿಯ ಆರಂಭಕ್ಕೆ ಮುನ್ನವೇ ಸರ್ಕಾರ ಗಾಂಧೀಜಿಯನ್ನು ಬಂಧಿಸಿದ್ದು ದೇಶವ್ಯಾಪಿ ಪ್ರತಿಭಟನೆಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾದಂತೆ ಶಿವಮೊಗ್ಗದಲ್ಲೂ ಚಳವಳಿಗೆ ನಾಂದಿ ಹಾಡಿತ್ತು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರು ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಸರ್ಕಾರಿ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಮತ್ತು ಶಾಲೆಗಳ ಪಿಕೆಟಿಂಗ್ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಕಂದಾಯವನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಲು ಕರೆ ನೀಡಿತು. ಶಾನುಭೋಗರು ಮತ್ತು ಪಟೇಲರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಹುದ್ದೆಗಳಿಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡುವಂತೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಬಯಸಿತು. ಕಾರ್ಯಕರ್ತರು ನಡೆಸಿದ ರೈಲ್ವೆ ಹಳಿ ನಾಶ, ಟೆಲಿಗ್ರಾಫ್ ತಂತಿ ಕತ್ತರಿಸುವುದು ಮುಂತಾದ ಕಾರ್ಯಗಳಿಂದ ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಕೆಲದಿನಗಳ ಕಾಲ ಹೊರಗಿನ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ಕಡಿತಗೊಂಡಿತ್ತು.

ಆಗಸ್ಟ್ ಎರಡನೆಯ ವಾರದಲ್ಲಿ ಶಾಂತವೀರಯ್ಯ, ಮಲ್ಲೇಶಪ್ಪ ಮತ್ತು ರುದ್ರಪ್ಪ ಎಂಬುವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ತನ್ನ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿತು. ಶಿವಮೊಗ್ಗದಲ್ಲಿ ಓದುತ್ತಿದ್ದ ಈಸೂರಿನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳೂ ಈ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸಭೆಯೊಂದು ನಡೆದು ಅದರಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಿ ಶಾಲೆಗಳನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಲೂ ಸರ್ಕಾರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಸಹಕಾರ ನೀಡದಿರಲೂ ಮತ್ತು ಕಂದಾಯವನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಲೂ ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ನಾಗವಾರದ ಭೀಮಪ್ಪ, ರಟ್ಟಿಹಳ್ಳಿಯ ಶಿವರಾಮ ಮೈಲಾರಿ ಜೋಯಿಸ್ ಮತ್ತು ಈಸೂರಿನ ಶಂಕರಪ್ಪ ಮೊದಲಾದ ನಾಯಕರು ಕರ ನಿರಾಕರಣೆಯನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸುವ ಹೊಣೆ ಹೊತ್ತರು.

ಹಳ್ಳಿಗರು ತಮ್ಮ ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡು, ಬೇಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಸಮಾನಾಂತರ ಸರ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅವರು 8 ವರ್ಷದ ಹುಡುಗನೊಬ್ಬನನ್ನು ಅಮುಲ್ದಾರ್ ಎಂದು ನೇಮಕ ಮಾಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ತಮ್ಮ ನಿರ್ಧಾರಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲು ಸ್ವಯಂಸೇವಕರ ಸಮಿತಿಯೊಂದನ್ನು ರಚಿಸಿದರು.

ಶಾನುಭೋಗರು ಮತ್ತು ಪಟೇಲರನ್ನು ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡುವಂತೆ ಒತ್ತಾಯಿಸಿದರು. ಅವರು ನಿರಾಕರಿಸಿದಾಗ ಅವರ ದಫ್ತರ್‌ಗಳನ್ನು ಸುಟ್ಟು, ಶಿಕ್ಷೆಯರೂಪವಾಗಿ ಅವರಿಬ್ಬರನ್ನು ಸುಡುಬಿಸಿಲಿನಲ್ಲಿ ಒಂಟಿಕಾಲಿನಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದರು. ಅಂಚೆಕಛೇರಿಯನ್ನು ಸುಟ್ಟಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಸರ್ಕಾರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಹತ್ಯೆಮಾಡಲಾಯಿತು. ಹಳ್ಳಿಗೆ ಪೋಲಿಸ್ ಪೇದೆ ಬಂದಾಗ ಆತನ ರುಮಾಲನ್ನು ಕಿತ್ತು ಗಾಂಧಿ ಟೋಪಿಯನ್ನು ಹಾಕಿದರು. ಅಲಕ್ಷ್ಯ ಸರ್ಕಾರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಊರಿಗೆ ಬಂದರೆ? ಎಂಬ ವಿಚಾರಿಕೆಯನ್ನು ಹಲಗೆಯ ಮೇಲೆ ಬರೆದು ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿಗೆ ತೂಗು ಹಾಕಲಾಯಿತು. ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಹಳ್ಳಿಗೆ ಬರದಂತೆ ಎಚ್ಚರಿಕೆ ನೀಡಿ ಕಳುಹಿಸಲಾಯಿತು.

ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 27ರಂದು ಪಟೇಲ ಮತ್ತು ಶಾನುಭೋಗರ ಕಛೇರಿಗಳನ್ನು ಸುಡಲಾಯಿತು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಶಂಕರ ಬಸವಪ್ಪನವರ ಪತ್ನಿ ಹಾಲಮ್ಮನವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರೂ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಸೇರಿದರು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯ ನಡುವೆಯೂ ಸರ್ಕಾರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿ ಈಸೂರಿನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಅರಿಯುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿತು. ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 27ರಂದು ಪೋಲೀಸ್ ಇನ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟರ್, ಸಬ್ ಇನ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟರ್, ರೆವಿನ್ಯೂ ಇನ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟರ್‌ರೊಂದಿಗೆ ಮೂರು ಜನ ಪೇದೆಗಳು ಈಸೂರಿಗೆ ಬಂದರು. ಸರ್ಕಾರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಊರಿನ ಬೃಹತ್ ಗುಂಪು ಸುತ್ತುವರೆಯಿತು. ಹತೋಟಿಗೆ ತರಲಾಗದ ಉದ್ವಿಗ್ನ ಜನ ಸಮುದಾಯವನ್ನು ನೋಡಿ ಒಬ್ಬ ಸಬ್ ಇನ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟರ್ ತನ್ನ ರಿವಾಲ್ವರ್‌ನಿಂದ ಗುಂಡು ಹಾರಿಸಲಾಗಿ ಗುರುಶಾಂತಪ್ಪ ಮತ್ತು ಪರಪ್ಪಾಚಾರಿಯವರು ಗಾಯಗೊಂಡರು. ಇದರಿಂದ ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದ ಹಳ್ಳಿಗರು ಸರ್ಕಾರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಥಳಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ಸಬ್ ಇನ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟರ್ ಕೆಂಚನಗೌಡ ಸ್ಥಳದಲ್ಲೇ ನಿಧನನಾದರೆ, ಪೋಲೀಸ್ ಇನ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟರ್, ರೆವಿನ್ಯೂ ಇನ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟರ್ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಗಾಯಗೊಂಡರು. ಈ ಗಲಭೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರು ಮತ್ತು ಮಕ್ಕಳೂ ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಸರ್ಕಾರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಮೇಲಿನ ಈ ತೆರನಾದ ಹಲ್ಲೆ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ನಡೆದಿದ್ದು ಇದೇ ಮೊದಲಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಮೆರವಣಿಗೆ ಹೊರಟು, ನಿಷೇದಾಜ್ಞೆಯನ್ನು ಧಿಕ್ಕರಿಸಿ ಅಲ್ಲಿನ ವೀರಭದ್ರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮೇಲೆ ಸ್ವತಂತ್ರ್ಯ ಪತಾಕೆಯನ್ನೇ ಹಾರಿಸಿ ಸ್ವತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡರು. 1942ರಲ್ಲಿ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 28ರಂದು ಈಸೂರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿ ಕೊಂಡ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಥಮ ಹಳ್ಳಿ ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿತು.

ಶಿಕಾರಿಪುರದಲ್ಲಿದ್ದ ಡೆಪ್ಯುಟಿ ಕಮೀಷನರ್‌ಗೆ ಸುದ್ದಿ ಮುಟ್ಟಿತು. ಗಲಭೆಯಲ್ಲಿ ಗಾಯ ಗೊಂಡಿದ್ದ ಪೊಲೀಸ್ ಪೇದೆ ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಹೋಗಬಾರದೆಂದೂ ಗ್ರಾಮಸ್ಥರೂ ಆಕ್ರೋಶ ಗೊಂಡಿದ್ದಾರೆಂದೂ ಹೇಳಿದ. ಆದರೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪೊಲೀಸ್ ಪಡೆಯೊಂದಿಗೆ ಈಸೂರನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಇಡೀ ಹಳ್ಳಿಯನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದು, ಜನತೆಯನ್ನು ನಿರ್ದಾಕ್ಷಿಣ್ಯವಾಗಿ ಥಳಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಇಡೀ ಹಳ್ಳಿಯನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿದರು. ಹಳ್ಳಿಯ ಮಹಿಳೆಯರ ಮೇಲೆ ಅತ್ಯಾಚಾರವೂ ನಡೆಯಿತು.

ಸು.50 ಜನರ ಮೇಲೆ ಪಟೇಲ ಮತ್ತು ಶಾನುಭೋಗರನ್ನು ಹಿಂಸಿಸಿದರೆಂದೂ ಸರ್ಕಾರಿ ಕಡತಗಳನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಿದರೆಂದೂ ಮತ್ತು ಸರ್ಕಾರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿದರೆಂದೂ ಆರೋಪಪಟ್ಟಿ ದಾಖಲಿಸಲಾಯಿತು. ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರು ಕೆಲವರಿಗೆ ಗಲ್ಲು ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನೂ, ಜೀವಾವಧಿ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನೂ ವಿಧಿಸಲಾಯಿತು.ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಈಸೂರಿನ ಜತೆ ಮೆರೆದ ಎದೆಗಾರಿಕೆ, ದಿಟ್ಟತನ, ತ್ಯಾಗ, ಬಲಿದಾನಗಳು ಪ್ರಶಂಸನೀಯವಾದುದ್ದಾಗಿವೆ. ಈ ಬಗ್ಗೆ ಜಯಪ್ರಕಾಶ ನಾರಾಯಣ ಅವರು ಕರ್ನಾಟಕದ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಭಾರತದ ಇತರ ಭಾಗಗಳ ಜನರು ಅನುಸರಿಸಿದ್ದರೆ ಇನ್ನೂ ಉತ್ತಮ ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ಗಳಿಸಬಹುದಿತ್ತು ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. (ಎಮ್.ಎಸ್.)

ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ: ಇಂಡಿಯ ಮತ್ತು ಇತರ ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಬೆಳೆಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ವರ್ತಕರ ಸಂಸ್ಥೆ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಹಾಲೆಂಡ್ (ಡಚ್), ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಡೆನ್ಮಾರ್ಕ್, ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡ್, ಸ್ಪೇನ್, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಮತ್ತು ಸ್ವೀಡನ್ ದೇಶಗಳು 17–18ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದುವಾದರೂ ಅವುಗಳ ಪೈಕಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಕಂಪನಿಯೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖವಾದದ್ದು. ಡಚ್ ಹಾಗೂ ಫ್ರೆಂಚ್ ಕಂಪನಿಗಳೂ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಬಹಳ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದವು.

ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ನಾವಿಕನಾದ ವಾಸ್ಕೋಡಗಾಮ ಆಫ್ರಿಕದ ಗುಡ್‌ಹೋಫ್ ಭೂಶಿರವನ್ನು ಬಳಸಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು 1498ರ ಮೇ 20 ರಂದು ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಇಳಿದಾಗಲೇ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ಇಂಡಿಯದಲ್ಲಿನ ವ್ಯಾಪಾರದ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಗೋವವನ್ನು ಬಹಮನಿಸುಲ್ತಾನರಿಂದ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು ಅದನ್ನು ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತ ಹಾಗು ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯಾದ್ಯಂತ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಮಲಕ್ಕಾ, ಆರ್ಮಜ್, ಸಿಲೋನ್ ಮೊದಲಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ವೃದ್ಧಿಸಿಕೊಂಡರು. ಮುಂದೆ ಡಚ್ಚರ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಅವರ ನೌಕೆ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ 1596ರಲ್ಲಿ ಗುಡ್‌ಹೋಫ್ ಭೂಶಿರವನ್ನು ಬಳಸಿ ಬಂತು. ಅವರು 1602ರಲ್ಲಿ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು.

ಪ್ರಥಮ ಸ್ಥಾಪಿತ ಕಂಪನಿಯೆಂದರೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರದು. 1600ರ ಕೊನೆಯ ದಿನದಂದು ಎಲಿಜಬೆತ್ ರಾಣಿ ಲಂಡನ್ನಿನ ಈ ಕಂಪನಿಗೆ ಸನ್ನದು ನೀಡಿದಳು. ಅನಂತರ ಇನ್ನೆರಡು ಕಂಪನಿಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ಮೊದಲ ಕಂಪನಿಯೊಂದಿಗೆ ಪೈಪೋಟಿ ನಡೆಸಿದ ಅವುಗಳು ಕೊನೆಗೆ ಅದರಲ್ಲಿ ವಿಲೀನ ಹೊಂದಿದವು. ಅದರೊಂದಿಗೆ ತೀವ್ರ ಸ್ಪರ್ಧೆ ಹೂಡಿದ ಇನ್ನೊಂದು ಕಂಪನಿ 1698 ರಿಂದ 1709 ವರೆಗೆ ಬಾಳಿ ಅದೂ ಮೊದಲನೆಯ ಕಂಪನಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಹೋಯಿತು.

1601ರಿಂದ 1618ರವರೆಗೆ ಈ ಕಂಪನಿ 12 ಬಿಡಿ ಯಾನ ಏರ್ಪಡಿಸಿತ್ತು. ಇವು ಬಹು ಯಶಸ್ವಿಯಾದವು. ಇದಕ್ಕೆಂದೇ ಹಣ ಹೂಡಿದ್ದ ಚಂದಾದಾರರಿಗೆ ಲಾಭದ ಕೊಳ್ಳೆ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಈ ಯಾನಗಳು ಜಪಾನಿನವರೆಗೂ ಏರ್ಪಟ್ಟಿದ್ದವು. ಜಾವದ ಬಾಂಟಮಿನಲ್ಲೂ ಭಾರತದ ಸೂರತ್, ಮಚಲಿಪಟ್ಟಣ, ಪೆಟ್ಟಪೋಲಿಗಳಲ್ಲೂ (ಬಂಗಾಲ ಕೊಲ್ಲಿ) ಕೋಠಿಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದವು. ಒಂದನೆಯ ಜೇಮ್ಸ್ ದೊರೆ ಈ ಕಂಪನಿಗೆ ಬಹಳ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ. ಹದಿನೈದು ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಗೆ ನೀಡಿದ್ದ ಸನ್ನದಿಗೆ ಶಾಶ್ವತ ರಹದಾರಿ ಮಾಡಿದ.

ಭಾರತದೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರೋದ್ದೇಶದಿಂದ ಹೊರಟ ಮೊದಲನೆಯ ಹಡಗು 1608ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರಪಟ್ಟಣವಾದ ಸೂರತ್ ತಲುಪಿತು. ವ್ಯಾಪಾರ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಲು ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖರು ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಜಹಾಂಗೀರನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಹೋದರು. ಭಾರತ ಮತ್ತು ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡೀಸ್ ದ್ವೀಪಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳೆಸಲು ಇಂಗ್ಲೀಷರಿಗೆ ಬಹಳ ಆಸೆಯಿದ್ದರೂ ಈ ಭೂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಗಲೇ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಡಚ್ಚರಿಗೆ ಇದು ಸರಿಬೀಳಲಿಲ್ಲ. ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡೀಸಿನಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳೆಸಲು ಬಂದ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ಅವರಿಂದ ಪ್ರಬಲ ಪ್ರತಿಭಟನೆಯುಂಟಾಯಿತು. ಆಂಬಾಯ್ನ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಇಂಗ್ಲಿಷರನ್ನು ಡಚ್ಚರು 1623ರಲ್ಲಿ ಕೊಲೆ ಮಾಡಿದರು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡೀಸಿನೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಬೆಳೆಸುವುದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು, ಭಾರತದೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಕೇವಲ ಸಾಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಗಮನ ನೀಡಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ನೀಲಿ, ಹತ್ತಿಯ ಬಟ್ಟೆ, ಬಂದೂಕದ ಮದ್ದಿಗೆ ಬೇಕಾಗುವ ಪೆಟ್ಲುಪ್ಪು, ಸಕ್ಕರೆ, ದಾರ ಇತ್ಯಾದಿ ವಸ್ತುಗಳ ವ್ಯಾಪಾರವೂ ಬೆಳೆಯಿತು. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ವ್ಯಾಪಾರ ನಿಮಿತ್ತವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೊಂದಿಗೂ ವರ್ತಕರೊಂದಿಗೂ ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿದರು. ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲೂ ಕೈಹಾಕಿದರು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಂದ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ತೊಂದರೆಯುಂಟಾ ಯಿತು. ಸೂರತ್‌ನ ತೀರದಲ್ಲೂ ಪರ್ಷಿಯ ಕೊಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೂ ನಡೆದ ನೌಕಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಗೆದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗಿಂತ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ನೌಕಾಬಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲರೆಂಬ ವಿಚಾರ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಜಹಾಂಗೀರನಿಗೆ ಮನವರಿಕೆಯಾಯಿತು. ಆತ ವ್ಯಾಪಾರ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನೂ ಒದಗಿಸಿದ. ಸೂರತ್ತನ್ನು ಮುಖ್ಯ ಕೋಠಿಯಾಗಿ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ಅನಂತರ ಮಚಲೀಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ಮದರಾಸಿನಲ್ಲಿ (1641) ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳನ್ನೂ ಕೋಠಿಗಳನ್ನೂ ಅವರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತದೊಂದಿಗೂ ವ್ಯಾಪಾರ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. 1691ರಲ್ಲಿ ಕೋಲ್ಕೊತ ಪಟ್ಟಣದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಸ್ವಾಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಮುಂಬಯಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ದೊರೆ ಎರಡನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ನ ರಾಣಿಗೆ ಬಳುವಳಿಯಾಗಿ ದೊರೆಯಿತು. ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಔರಂಗಜೇಬನಿಗೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೂ ಕೆಲವು ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ವೈಮನಸ್ಯ ಉಂಟಾದರೂ ಅದರಿಂದಾಗಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೇನೂ ಚ್ಯುತಿ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಾದದ್ದನ್ನು ಕಂಡು ಇತರ ಐರೋಪ್ಯ ದೇಶಗಳವರೂ ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಪಾರೋದ್ಯಮಗಳನ್ನು ಇಂಡಿಯ ದೇಶದೊಂದಿಗೆ ಬೆಳೆಸಲು ಮನಸ್ಸು ಮಾಡಿದರು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಫ್ರೆಂಚರು ಈ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೈಹಾಕಿದರು. ಈ ಕಂಪನಿಯ ಮಸಾಹತುಗಳು ಕೇವಲ ವ್ಯಾಪಾರದ ಕೋಠಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಕಂಪನಿಯ ವರ್ತಕರು ತಮ್ಮ ಸಂಸ್ಥೆಯ ವ್ಯಾಪಾರದೊಂದಿಗೆ ವೈಯಕ್ತಿಕವಾಗಿಯೂ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲೇ 1691ರಲ್ಲಿ ಈ ಕಂಪನಿಯ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಗಳು ಒಂದು ಹೊಸ ಸಂಘ ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡು ಅದಕ್ಕೆ ಸನ್ನದು ಪಡೆದರು. ಈ ಸ್ಪರ್ಧೆ ಕೆಲವರ್ಷ ಸಾಗಿದ ಮೇಲೇ ಇವೆರಡನ್ನೂ ಕೂಡಿಸಿ ಒಂದೇ ಕಂಪನಿಯ ರಚನೆಯಾಯಿತು.

ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಕಂಪನಿಯ ಸರಕುಗಳನ್ನೂ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನೂ ಸುಭದ್ರವಾಗಿಡಲು ವಸಾಹತುಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಲಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೋಠಿಯನ್ನು ಸೂರತ್ತಿನಿಂದ ಮುಂಬಯಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲಾಯಿತು. ಕೋಲ್ಕೊತದ ಕಾರ್ಖಾನೆ ಮತ್ತು ಕೋಠಿಗಳನ್ನು ಪೋರ್ಟ್ ವಿಲಿಯಂ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಚೆನ್ನೈನ ಕೋಟೆಗೆ ಪೋರ್ಟ್‌ಸೆಂಟ್ ಜಾರ್ಜ್ ಎಂದೂ ಕಡಲೂರಿನ

ಬಳಿ ಇದ್ದ ಕೋಟೆಗೆ ಪೋರ್ಟ್‌ಸೆಂಟ್ ಡೇವಿಡ್ ಎಂದೂ ಹೆಸರಾಯಿತು. ವ್ಯಾಪಾರ ಬೆಳೆದ ಹಾಗೆ ಭಾರತದ ಪಟ್ಟಣಗಳು ವೃದ್ಧಿಯಾದವು. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ಗಳಿಗೆ ವೈಮನಸ್ಯ ಉಂಟಾದಾಗಲೆಲ್ಲ ಭಾರತದಲ್ಲೂ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಫ್ರೆಂಚ್ ಕಂಪನಿಗಳಿಗೆ ಘರ್ಷಣೆಯುಂಟಾಗುತ್ತಿತ್ತು. 1746ರಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ನೌಕಾಪಡೆ ಮದರಾಸನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿತು. ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನೌಕಾಪಡೆ ಫ್ರೆಂಚ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಮುಖ್ಯ ಠಾಣ್ಯವಾದ ಪುದುಚೇರಿಯನ್ನು ಮುತ್ತಿತು. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಎರಡು ದೇಶಗಳಿಗೂ ಶಾಂತಿಯುಂಟಾದ ಮೇಲೆ ಮದರಾಸು ಇಂಗ್ಲಿಷರ ವಶಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಮುಂದೆ ಫ್ರೆಂಚ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಅಧಿಪತಿಯಾದ ಡೂಪ್ಲೆ ಪ್ರಬಲನಾದ. ಒಂದು ಸ್ಥಳೀಯ

ರಾಜ್ಯದೊಡನೆ ಆತ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರನ್ನು ಭಾರತದಿಂದ ಓಡಿಸಬೇಕೆಂದು ಹವಣಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಕರ್ನಾಟಕದ ನವಾಬರಿಗೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರೂ ಫ್ರೆಂಚರೂ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಅನುಯಾಯಿ ಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಲು ಹವಣಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯನ್ನು ಹಾಳುಮಾಡುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಡೂಪ್ಲೆ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮನಿಗೆ ಬೆಂಬಲವಾಗಿ ನಿಂತ. ಅಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಕಡೆಯ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸಿ ನಿಜಾಮನ ಪದವಿಗೆ ನೆರವಾದ. ಆದರೆ ಈ ಉದ್ಯಮಗಳೆಲ್ಲ ಕೇವಲ ರಾಜಕೀಯವಾದದ್ದರಿಂದ ಅವನ್ನು ನಡೆಸಿ ಕೊಂಡು ಬರಲು ಬಹಳ ಹಣ ಬೇಕಾಯಿತು. ಆರ್ಥಿಕದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಯಾವ ಪ್ರಯೋಜನವೂ ಇಲ್ಲದೆ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಯತ್ನಗಳೆಲ್ಲ ವ್ಯರ್ಥವಾದವು. ಡೂಪ್ಲೆಯ ಪ್ರಯತ್ನಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ನಿಷ್ಫಲಗೊಳಿಸಿದ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿ ರಾಬರ್ಟ್ ಕ್ಲೈವ್ ತನ್ನ ರಾಜತಂತ್ರದಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕದ ನವಾಬನನ್ನು ತನ್ನ ಕಡೆಗೆ ಒಲಿಸಿಕೊಂಡ. ಕೊನೆಯದಾಗಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಪುದುಚೇರಿಯನ್ನೂ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, ಫ್ರೆಂಚರು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ನಿರ್ಮಿಸಬೇಕೆಂದಿದ್ದ ಆಸೆಯನ್ನು ಭಗ್ನಗೊಳಿಸಿದರು.

ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಈ ಇಂಗ್ಲಿಷ್–ಫ್ರೆಂಚ್ ಘರ್ಷಣೆಗಳಿಂದ ಮುಂದೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತದ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಕೈಹಾಕಲು ಬಹಳ ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಚೆನ್ನೈನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅನುಭವದಿಂದ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸಲು ಸಹಾಯವಾಯಿತು. ಬಂಗಾಲ ಮದರಾಸಿಗಿಂತ ಫಲವತ್ತಾದ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿದ್ದು ನೀರಾವರಿ, ಸಂಚಾರ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲ ಇದ್ದದ್ದರಿಂದ, ಕ್ಲೈವನಿಗೆ ಕಂಪನಿಯ ಪರವಾಗಿ ಹೇರಳ ಲಾಭ ಸಂಪಾದಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಗೆ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಯಾವ ವಿಧವಾದ ಅಡಚಣೆಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ಥಳೀಯ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಒಂದು ಸಲ ಸ್ವಲ್ಪ ಹಣ ಮಾತ್ರ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಿರಾಜುದ್ದೌಲ ಬಂಗಾಳದ ನವಾಬನಾದ ಮೇಲೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಅಡ್ಡಿಯಾಯಿತು. ತನ್ನ ಅಪ್ಪಣೆಯಿಲ್ಲದೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ತಮ್ಮ ಕೋಠಿಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಕೊತ್ತಲ ನಿರ್ಮಿಸಕೂಡದೆಂದು ಆತ ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದ. ಈ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಪಾಲಿಸದ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ವಸಾಹತುವಾದ ಕೋಲ್ಕೊತವನ್ನು ನವಾಬ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ನವಾಬನ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೂ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೂ ಪ್ಲಾಸಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ನಡೆದು ಸಿರಾಜುದ್ದೌಲ ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟ. ಹಿಂದೆಯೇ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಬಂದ ಹಾಗೆ ನವಾಬನ ಸೇನಾಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದ ಮೀರ್ ಜಾಫರನನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷರು ನವಾಬಗಿರಿಗೆ ಏರಿಸಿದರು. ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ ಮತ್ತು ಅದರ ನೌಕರರಿಗೆ ಹೊಸ ನವಾಬ ಬಹಳ ರಿಯಾಯಿತಿಗಳನ್ನೂ ಹಣವನ್ನೂ ಕೊಟ್ಟ. ಮೀರ್ ಜಾಫರ್ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಕೈಗೊಂಬೆಯಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಕಂಪನಿಯ ನೌಕರರ ವೈಯಕ್ತಿಕ ವ್ಯಾಪಾರ ವೃದ್ಧಿಯಾಗಿ ಲಂಚಕೋರತನ ತಾಂಡವವಾಡಿತು. ಕೊನೆಗೆ ನವಾಬ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಅರ್ಹನಲ್ಲವೆಂದು ಮೀರ್ ಖಾಸಿಂ ಎಂಬುವವನನ್ನು ನವಾಬನನ್ನಾಗಿ ನಿಯಮಿಸಿದರು. ಹೊಸ ನವಾಬ ವ್ಯಾಪಾರ ತೆರಿಗೆಯ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ನೀಡಿದ್ದ ವಿನಾಯಿತಿಯನ್ನು ಇತರ ವರ್ತಕರಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸಿದ. ಈತನ ವರ್ತನೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ಸರಿಬೀಳಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ಬಕ್ಸಾರ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಮೀರ್ ಜಾಫರನನ್ನು ಪುನಃ ನವಾಬಗಿರಿಗೆ ಏರಿಸಿದರು. ಆಗ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಬಂಗಾಲದ ನಿಜವಾದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾದರು. ಕಂದಾಯ ಮತ್ತು ತೆರಿಗೆ ವಸೂಲು ಮಾಡುವ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷರೇ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ರಾಜ್ಯರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯಪರಿಪಾಲನೆಯ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ನವಾಬನಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಈ ಏರ್ಪಾಡಿಗೆ ಬಂಗಾಲದ ದ್ವಿಮುಖ ಸರ್ಕಾರವೆಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ಕ್ಲೈವನ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಿಂದ ಕಂಪನಿಯ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಂದು ನ್ಯಾಯಬದ್ಧವಾದ ರೂಪ ಬಂತು. ಮುಂದೆ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಗೌರ್ನರ್–ಜನ್‍ರಲ್ ವಾರನ್ ಹೇಸ್ಟಿಂಗ್ಸನ ಅಧಿಕಾರಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಭೂಕಂದಾಯ ಮತ್ತು ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ಕಂಪನಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೇ ವಸೂಲಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ ಕಪ್ಪದ ಹಣವೂ ನಿಂತುಹೋಯಿತು.

ಕಂಪನಿ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ಹಣದ ಅಭಾವದಿಂದ ಸಾಲ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ಸಾಲ ತೀರಿಸಲು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಹಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಮನವಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆ ಸರ್ಕಾರ ಕಂಪನಿಯ ಆಡಳಿತ ಸೂತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿಯನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ರೆಗ್ಯುಲೇಟಿಂಗ್ ಆಕ್ಟ್ ಎಂಬ ಅಧಿನಿಯಮವನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿತು (1773). ಕಂಪನಿಯ ಎಲ್ಲ ಅಧಿಪತ್ಯಗಳ ಮೇಲೂ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯ ಅಧಿಕಾರವುಳ್ಳ ಗೌರ್ನರ್ ಜನ್‍ರಲ್ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ಕೋಲ್ಕೊತದಲ್ಲಿ ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಅಧಿಕಾರಿಯ ಸಹಾಯಕ್ಕಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ಸದಸ್ಯರನ್ನುಳ್ಳ ಒಂದು ಸಮಿತಿಯೂ ಏರ್ಪಾಡಾಯಿತು. ಕೋಲ್ಕೊತದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪರಮಾಧಿಕಾರವುಳ್ಳ ನ್ಯಾಯಸ್ಥಾನ ರೂಪಗೊಂಡಿತು. ಈ ಏರ್ಪಾಡುಗಳಿಂದ ಕಂಪನಿಯ ಆಡಳಿತ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಹತೋಟಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಂತಾಯಿತು. ಆದರೆ ಗೌರ್ನರ್–ಜನ್‍ರಲ್‍ನಿಗೆ ಇತರ ಆಧಿಪತ್ಯಗಳ ಆಡಳಿತದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸುವ ಅನುಕೂಲತೆಗಳಿಲ್ಲದುದರಿಂದ, ಮದರಾಸು ಮತ್ತು ಬೊಂಬಾಯಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕಂಪನಿಯ ಆಧಿಪತ್ಯಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಗೌರ್ನರ್–ಜನರಲ್‍ನ ಸಹಾಯ ಸಮಿತಿಯ ಸದಸ್ಯರುಗಳು ಕೂಡ ಐಕಮತ್ಯದಿಂದ ಕೆಲಸ ನಿರ್ವಹಿಸದೆ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಅನೇಕ ಬಾರಿ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಾಹಕರಿಗೆ ತೊಂದರೆಯಾಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ರೆಗ್ಯುಲೇಟಿಂಗ್ ಆಕ್ಟ್‍ನಲ್ಲಿದ್ದ ಲೋಪದೋಷಗಳನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಪಿಟ್ಸ್ ಇಂಡಿಯ ಆಕ್ಟ್ ಎಂಬ ಅಧಿನಿಯಮವನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಅನುಮೋದಿಸಿತು. 1857ರವರೆಗೂ ಇದಕ್ಕೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿಯೆ ಭಾರತದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದ ಒಬ್ಬ ಸದಸ್ಯನನ್ನು ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಉಳ್ಳ ಬೋರ್ಡ್ ಆಫ್ ಕಂಟ್ರೋಲ್ ಎಂಬ ಆಲೋಚನಾ ಸಭೆಯ ನೇಮಕವಾಯಿತು. ಕಂಪನಿಯ ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳು, ಕಾಯಿದೆಗಳು ಮತ್ತು ಆಜ್ಞೆಗಳ ವಿಮರ್ಶೆಯ ತಿದ್ದುಪಡಿ ಮುಂತಾದ ಅಧಿಕಾರಗಳೆಲ್ಲ ಈ ಸಭೆಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಕಂಪನಿಯ ಸರ್ಕಾರದ ನೀತಿಯ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಪರಮಾಧಿಕಾರಿ ಸಮಿತಿಯೆಂದೆನಿಸಿತು. ಗೌರ್ನರ್–ಜನ್‍ರಲ್ಲನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಯಿತು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯಿಂದ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ಪೂರೈಸುವುದರಲ್ಲಿತ್ತು. ದೇಶೀಯ ರಾಜರೂ ಇದರ ಅಧೀನಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿದ್ದರು. ಕಂಪನಿಯ ಇಂಡಿಯ ರಾಜ್ಯಾಂಗ ಲಂಡನ್ನಿನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಅಧೀನವಾಯಿತು. ಭಾರತದ ಆಡಳಿತ ಏಕರೀತಿಯಾಗಬೇಕೆಂಬುದು ಗೌರ್ನರ್–ಜನ್‍ರಲ್ ಲಾರ್ಡ್ ಡಾಲ್‍ಹೌಸಿಯ ಇಚ್ಛೆಯಾಗಿತ್ತು. ಆಶ್ರಿತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ರಾಜರಿಗೆ ಸ್ವಂತ ಸಂತತಿ ಇಲ್ಲದಾಗ ಅಥವಾ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ಕೆಟ್ಟುಹೋದಾಗ ಅಂಥ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಕಂಪನಿಯ ನೇರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಸೇರಿಸುವ ನೀತಿಯನ್ನು ಈತ ಅನುಸರಿಸಿದ. ಮುಂದೆ ಸಂಭವಿಸಿದ 1857ರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಈ ನೀತಿಯೂ ಒಂದು ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಭಾರತ ದೇಶದ ಪುರಾತನ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಿಗೂ ಆಧುನಿಕ ತತ್ತ್ವಗಳಿಗೂ ಘರ್ಷಣೆಯುಂಟಾಗಿ ನವಯುಗದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿನಿ ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ರಾಣಿಯ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಆಜ್ಞೆಯ ಪ್ರಕಾರ, ಭಾರತ ದೇಶದ ಆಡಳಿತ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಕೈತಪ್ಪಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾರ್ವಭೌಮರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು (1858). ಅದುವರೆಗೆ ಕಂಪನಿಯ ನೌಕರರಾಗಿದ್ದವರನೇಕರು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದರು. ಭಾರತದ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಲು ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಇಂಡಿಯ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ (ಸೆಕ್ರೆಟರಿ ಆಫ್ ಸ್ಟೇಟ್ ಫಾರ್ ಇಂಡಿಯ) ಎಂಬ ಹುದ್ದೆಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. (ಕೆ.ಎನ್.ಐ.)

ಕರ್ನಾಟಕದ ಕರಾವಳಿಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ರೂಪಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಅಂಶಗಳು ಮಹತ್ತರ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಕಡಲತೀರಗಳ ಮತ್ತು ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ, ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧಗಳಿದ್ದ ಬಗ್ಗೆ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಮತ್ತು ನಾಣ್ಯಾಧಾರಗಳಿವೆ. ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕರಾವಳಿ ಹಾಗೂ ಗ್ರೀಸ್, ರೋಮ್, ಈಜಿಪ್ಟ್ ನಡುವೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕವಿದ್ದುದರ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. 4 ಮತ್ತು 5ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲೂ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಅರೇಬಿಯಾ ನಡುವೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕವಿತ್ತು. ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ಸಿಂಹಳದ ಜತೆಗಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ, ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಕುದುರೆ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸಿಂದ್‍ಬಾದ್ ದ ಸೈಲರ್ ಮತ್ತು ವಾಯೇಜ್ ಆಫ್ ಟು ಮೊಹಮಡನ್ಸ್‍ಗಳಲ್ಲಿ ಮಲಬಾರ್ ಕರಾವಳಿಯ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. 14–17ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿಯ ಐರೋಪ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಕುರಿತು ಇಬ್ನ್‍ಬತೂತ, ಬರ್ಬೋಸ, ವರ್ಥೇಮಾ, ಸೀಝರ್ ಫ್ರೆಡ್ರಿಕ್ ಮತ್ತು ಪಿಯತ್ರೊ ಡೆಲ್ಲ ವಲ್ಲೆ ಮೊದಲಾದ ವಿದೇಶಿ ಯಾತ್ರಿಕರ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿಪುಲ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾರವಾರ ಸಮೀಪದ ಅಂಜದೀವ ದ್ವೀಪಕ್ಕೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಆಗಮನದೊಂದಿಗೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಕಡಲತೀರದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಐರೋಪ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಬಿರುಸುಗೊಂಡವು. ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಅನುಮತಿ ಪಡೆದು ಇಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಆರಂಭಿಸಿದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಅರಸರ ಜತೆ ಒಪ್ಪಂದಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ತಮಗೆ ಬೇಕಾದ ಸವಲತ್ತುಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರಲ್ಲದೆ, ಕರಾವಳಿ ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆಯ ಮಾಪಿಳ್ಳೆ ಮತ್ತು ಅರಬ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ಸ್ಪರ್ಧೆಯನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಎದುರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಪತ್ತಾಗಿದ್ದ ಅಕ್ಕಿ ಮತ್ತು ಕಾಳುಮೆಣಸಿನ ವ್ಯಾಪಾರದ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಅವರು ನಡೆಸಿದ ಹುನ್ನಾರಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಹೊಸ ತಿರುವು ನೀಡಿತು. ಸ್ಥಳೀಯ ಅರಸರ ಜತೆಗಿನ ವ್ಯಾಪಾರದ ಒಪ್ಪಂದಗಳನ್ನು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಬಲ ಪ್ರಯೋಗದ ಮೂಲಕ ಅನುಷ್ಠಾನಿಸಹೊರಟಾಗೆಲ್ಲ ಇಲ್ಲಿ ಸಂಘರ್ಷಗಳು ಘಟಿಸಿದವು. ಉದಾ: ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಉದ್ಧಟತನದ ವಿರುದ್ಧ ಸೆಟೆದುನಿಂತ ಉಳ್ಳಾಲದ ರಾಣಿ ಅಬ್ಬಕ್ಕಳ ಸಾಹಸಗಾಥೆ (1567–68) ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮರೆಯಲಾಗದ ಅಧ್ಯಾಯ.

ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು: ವಿಜಯನಗರ ಹಾಗೂ ಕೆಳದಿಯ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಅಕ್ಕಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿತ್ತು. ಕಾರವಾರ, ಅಂಕೋಲಾ, ಮಿರ್ಜಾನ್, ಹೊನ್ನಾವರ, ಭಟ್ಕಳ, ಬೈಂದೂರು, ಬಸ್ರೂರು, ಬಾರ್ಕೂರು, ಮೂಲ್ಕಿ, ಮಂಗಳೂರು ಮತ್ತು ಕುಂಬಳೆಗಳು ಆ ಕಾಲದ ಪ್ರಮುಖ ಬಂದರುಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಭಟ್ಕಳ, ಬಸ್ರೂರು ಮತ್ತು ಬಾರಕೂರು ಬಂದರುಗಳಿಂದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಮಟ್ಟದ ಬಿಳಿಅಕ್ಕಿ, ತೆಂಗಿನಕಾಯಿ, ಕಾಳುಮೆಣಸು ಮತ್ತು ಮಂಗಳೂರು ಹಾಗೂ ಕುಂಬಳೆ ಬಂದರುಗಳಿಂದ ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ನುಚ್ಚಕ್ಕಿಯನ್ನು (ಬ್ರೋಕನ್ ರೈಸ್) ಮಲಬಾರ್, ಕೊಂಕಣ, ಗೋವ, ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕೊಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ಸಮುದ್ರದ ಬಂದರುಗಳ

ಮೂಲಕ ಸಿಂಹಳ, ಮೊಜಾಂಬಿಕ್ ಮತ್ತು ಮಲಕ್ಕಾಗಳಿಗೆ ರಫ್ತುಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಭಟ್ಕಳ, ಗೇರುಸೊಪ್ಪೆ, ಹೊನ್ನಾವರ, ಬಸರೂರು, ಉಳ್ಳಾಲಗಳ ಅರಸರುಗಳ ಜತೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ವಾರ್ಷಿಕ ಅಕ್ಕಿ ಹಾಗೂ ಕಾಳುಮೆಣಸಿನ ಪೂರೈಕೆಯನ್ನು ನಿಗದಿಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಶಿವಪ್ಪ ನಾಯಕ, ವೆಂಕಟಪ್ಪ ನಾಯಕರೇ ಮೊದಲಾದ ಕೆಳದಿಯ ಪ್ರಬಲ ನಾಯಕರು ಇಂಥ ಒಪ್ಪಂದಗಳಿಗೆ ಸಹಿ ಹಾಕುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಕಾಳುಮೆಣಸಿನ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಕೆಳದಿಯ ನಾಯಕರ ಹಾಗೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಸಂಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ಏರುಪೇರುಗಳಾಗಿ ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆದು ಹೊನ್ನಾವರ ಮತ್ತು ಬಸ್ರೂರು ಬಂದರುಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರದ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಕೈತಪ್ಪಿತು.

ಕರಾವಳಿಯ ಬಂದರುಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ವ್ಯಾಪಾರ ಸರಕುಗಳಲ್ಲಿ ಸಕ್ಕರೆ, ಶುಂಠಿ, ಸಾಲ್ಟ್ ಪಿಟರ್ (ಪೊಟಾಶಿಯಂ ನೈಟ್ರೇಟ್ ಸಿಡಿಮದ್ದುಗಳ ತಯಾರಿಯಲ್ಲಿ ಬಳಸುವ ವಸ್ತು), ಕಬ್ಬಿಣ ಕೂಡಾ ಸೇರಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಕುದುರೆ, ತಾಮ್ರ, ಪಾದರಸ, ಸೀಸ, ಹವಳ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಪೋರ್ಚುಗಲ್ ಮತ್ತಿತರ ದೇಶಗಳಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಮಾರಾಟ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಿಂದ ಕನ್ನಡ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ವ್ಯಾಪಾರೀ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಹಿನ್ನಡೆಯಾಯಿತು. ಕೆಳದಿ ನಾಯಕರೊಂದಿಗಿನ ಸಂಘರ್ಷ, ಡಚ್ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಗಳ ಪ್ರಬಲ ಸ್ಪರ್ಧೆ ಮತ್ತು ಕಾರವಾರ, ಹೊನ್ನಾವರ ಹಾಗೂ ಬಸ್ರೂರು ಬಂದರುಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರದ ಕುಸಿತ ಈ ಎಲ್ಲ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಕಡಲತೀರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕುಂದಿತು.

ಡಚ್ಚರು: ಸು.17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದಲ್ಲೇ ಡಚ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪೆನಿ ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯದ ಬಂದರುಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ವ್ಯಾಪಾರದ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಉದ್ದೇಶ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಕಾಳುಮೆಣಸಿನ ರಫ್ತಿನಲ್ಲಿ ಡಚ್ಚರು ಮಂಗಳೂರು, ಬಸ್ರೂರು ಮತ್ತು ಹೊನ್ನಾವರದ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯವನ್ನೂ ಸಾಧಿಸಿದರು. ಕಾರವಾರದಲ್ಲಿ ಕಾಳುಮೆಣಸಿನ ವ್ಯಾಪಾರದ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯಕ್ಕೆ ಅವರು ನಡೆಸಿದ ಹುನ್ನಾರಗಳಿಗೆ ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ರಿಂದ ತೀವ್ರ ವಿರೋಧವಿತ್ತು. ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಪಾರಾಸಕ್ತಿಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಅವರು ಬಿಜಾಪುರದ ಅದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ರಾಜರು, ಕೆಳದಿಯ ಮತ್ತು ಸೋದೆ ನಾಯಕರೊಂದಿಗೆ ಆಗಾಗ ಒಪ್ಪಂದಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವ್ಯಾಪಾರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಬಿರುಸುಗೊಂಡಾಗ, ಡಚ್ಚರು ಇಲ್ಲಿಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಸ್ಪರ್ಧೆಯಿಂದ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಬೇಕಾಯಿತು. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿಯ ವ್ಯಾಪಾರದ ಸವಲತ್ತುಗಳಿಗಾಗಿ ಫ್ರೆಂಚರೂ ಕೆಳದಿಯ ನಾಯಕರೊಂದಿಗೆ ಸಂಘರ್ಷಕ್ಕಿಳಿದರು. ಶ್ರೀಗಂಧಕ್ಕಾಗಿ ಮಂಗಳೂರಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಫ್ರೆಂಚರು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಆದರೂ ಮಲಬಾರಿನಲ್ಲಿದ್ದಷ್ಟು ವ್ಯಾಪಾರದ ಅವಕಾಶ ಮತ್ತು ಆಸಕ್ತಿಗಳು ಫ್ರೆಂಚರಿಗೆ ಕನ್ನಡ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಐರೋಪ್ಯ ಸ್ಪರ್ಧಿಗಳ ಪೈಪೋಟಿಯೂ ಇಲ್ಲಿ ಬಿರುಸಾಗಿತ್ತು. ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ತೀವ್ರಗೊಂಡಂತೆ, ಫ್ರೆಂಚರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಕಡಿಮೆಯಾದವು.

ಇಂಗ್ಲಿಷರು: ಕರ್ನಾಟಕ ಕರಾವಳಿಯ ಅನೇಕ ಬಂದರುಗಳು ಹಾಗೂ ಅಪಾರ ರಫ್ತು ಮೌಲ್ಯದ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುವ ಹಿನ್ನಾಡುಗಳು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯಾ ಕಂಪೆನಿಗೆ ಸಹಜ ಆಕರ್ಷಣೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. 1737ರಲ್ಲಿ ಬಿದನೂರಿನ ಜತೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ ಏಲಕ್ಕಿ ಮತ್ತು ಕಾಳುಮೆಣಸಿನ ವ್ಯಾಪಾರದ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿತು. ಹೊನ್ನಾವರದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೋಠಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. 1763ರಲ್ಲಿ ಬಿದನೂರನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಹೈದರಾಲಿ ಜತೆಗೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಒಪ್ಪಂದದನ್ವಯ ತಲಚೇರಿಯಿಂದ ಅಕ್ಕಿ ರಫ್ತಿನ ಪರವಾನಗಿ ಪಡೆದು, ಆತನಿಗೆ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ ಪೂರೈಸಲು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು, ತನ್ನ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತರಣೆ ಮತ್ತು ಆಂತರಿಕ ಹಾಗೂ ವಿದೇಶೀ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಹೈದರಾಲಿ ಕೈಗೊಂಡ ಕ್ರಮಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಕೆರಳಿಸಿದವು. 1765ರ ಪ್ರಥಮ ಆಂಗ್ಲೋ–ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ ಮಿಂಚಿನ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿದರೂ ಅವರ ವ್ಯಾಪಾರದ ಹಕ್ಕುಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಧಕ್ಕೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಎರಡನೆಯ ಆಂಗ್ಲೋ–ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ಅನೇಕ ಅಂಶಗಳ ಜೊತೆ ಕರಾವಳಿ ವ್ಯಾಪಾರದ ಹಕ್ಕುಗಳ ರಕ್ಷಣೆಯೂ ತಳಕು ಹಾಕಿಕೊಂಡಿತು. ಯುದ್ಧಾನಂತರ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ ಏಲಕ್ಕಿ, ಶ್ರೀಗಂಧ ಮತ್ತು ಕಾಳುಮೆಣಸಿನ ರಫ್ತಿನ ಮೇಲೆ ಹೇರಿದ ನಿರ್ಬಂಧಗಳು ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕೊಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಕೈಗೊಂಡ ಕ್ರಮಗಳು 3ನೆಯ ಆಂಗ್ಲೋ–ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದವು. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತ ಟಿಪ್ಪು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೀಡಲಾಗಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರದ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಮರಳಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ ಮರಣಾನಂತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕರಾವಳಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಮಲಬಾರ್ ಪ್ರದೇಶ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟವು.

ಕರಾವಳಿಯ ಬಂದರುಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ ಯುರೋಪಿನ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಹಾಗೂ ಡಚ್, ಫ್ರೆಂಚ್ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಗಳ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಲ್ಲದೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಖಾಸಗಿ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳೂ ಇದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಅವರ ದಲ್ಲಾಳಿಗಳು, ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳ ಮೂಲಕ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಕ್ಕಿ ಮತ್ತು ಕಾಳುಮೆಣಸಿನ ವ್ಯಾಪಾರ ದಲ್ಲಾಳಿಗಳ ಮೂಲಕ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಅಕ್ಕಿ, ತೆಂಗಿನಕಾಯಿ, ಕೊಬ್ಬರಿ, ಅಡಿಕೆ, ಏಲಕ್ಕಿ, ಕಾಳುಮೆಣಸು, ಹತ್ತಿ, ಹತ್ತಿ ವಸ್ತ್ರಗಳು, ಶ್ರೀಗಂಧ, ಗಂಧದೆಣ್ಣೆ, ತೆಂಗಿನೆಣ್ಣೆ, ಕಾಫಿ, ಒಣಮೀನು, ಮರಮುಟ್ಟುಗಳು ಮುಂತಾದವು ರಫ್ತಿನ ಪ್ರಮುಖ ಸರಕುಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಖರ್ಜೂರ, ಗಸಗಸೆ, ಕರ್ಪೂರ, ತಾಮ್ರ, ಸಕ್ಕರೆ, ಚಹಾ, ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಕಾಗದಗಳು (ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಪೇಪರ್, ಚೀನಾ ಪೇಪರ್ ಇತ್ಯಾದಿ), ಬಣ್ಣದ ಗಾಜು, ಮದ್ಯ, ಪಿಂಗಾಣಿ ವಸ್ತುಗಳು, ಉಪ್ಪು ಮುಂತಾದವುಗಳು ಆಮದಿನ ಪ್ರಮುಖ ಸರಕುಗಳಾಗಿದ್ದವು.

1799ರಲ್ಲಿ ಕರಾವಳಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ತನ್ನ ತೆಕ್ಕೆಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ ಸರ್ಕಾರ ಇಲ್ಲಿಯ ಒಳನಾಡು ಮತ್ತು ಸಮುದ್ರ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ತನ್ನ ನಿಯಂತ್ರಣಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿತು. ಒಳನಾಡು ಸುಂಕ, ಬಂದರು ಸುಂಕ ಮತ್ತು ಆಮದು ರಫ್ತು ಸುಂಕಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಲು ಹೊಸ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿತು. ವ್ಯಾಪಾರದ ಏರುಪೇರುಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಸರಕುಗಳ ಲಭ್ಯತೆ ಮತ್ತು ಲಾಭವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ, ಆಹಾರ ಧಾನ್ಯಗಳಿಂದ ವಾಣಿಜ್ಯ ಬೆಳೆಗಳಿಗೆ – ಅಕ್ಕಿಯಿಂದ ಕಾಫಿ ಮತ್ತು ಹತ್ತಿ ರಫ್ತಿಗೆ ತನ್ನ ಆಯ್ಕೆಗಳನ್ನು ಬದಲಿಸಿಕೊಂಡು, ಅಧಿಕಾರ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರದ ಸಮತೋಲನವನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಂಡಿತು. ನೈಸರ್ಗಿಕವಾಗಿ ಸುಸಜ್ಜಿತವಾಗಿದ್ದ ಬಂದರುಗಳನ್ನೇ ಸಮುದ್ರ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಬಳಸಿಕೊಂಡಿತು. ಆಡಳಿತ ನೀತಿಯಲ್ಲೂ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ ಬದಲಾವಣೆ ಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಕಂಪನಿ ಸರಕಾರದ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಎಡೆಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಸೀಮಿತ ಒಳನಾಡ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಕ ಆಡಳಿತದ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳಿಗೋಸ್ಕರ ಆಯ್ದ ಕೆಲವೇ ರಸ್ತೆಗಳ ದುರಸ್ತಿ ನಡೆಯಿತು. ಉಳಿದಂತೆ ಒಳನಾಡ ಸಂಪರ್ಕ–ಸಾರಿಗೆಗಳು ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಮಂಗಳೂರು ಬಂದರನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಕರಾವಳಿಯ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಬಂದರುಗಳು ಅಲಕ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಹಿನ್ನಾಡುಗಳೂ ಅವಜ್ಞೆಗೊಳಗಾದವು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಸಮತೋಲನ ಉಂಟಾಯಿತು. (ಎಂ.ಕೆ.ಎಂ.)

ಈಳಂ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2700–539 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಾಚೀನ ನಾಗರಿಕತೆ. ಇದು ಇಂದಿನ ಇರಾನಿನ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ನೈರುತ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ (ಖುಜೆಸ್ತಾನ್ ಮತ್ತು ಎಲಂ ಪ್ರಾಂತ) ದಕ್ಷಿಣ ಇರಾಕ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ (ಸುಮೇರ್ ಮತ್ತು ಅಕ್ಕಡ್) ಬೆಳೆಯಿತು. ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಿಂದಿನ ಹಂತವನ್ನು ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಎಲಮೈಟ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 3200ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಸೂಸನಗರದ ಮೇಲೆ ಇರಾನ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ಪೂರ್ವ ಬದಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಭಾವ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ.

ಎಲಮೈಟ್ ಜನಸಮುದಾಯ ತಮ್ಮ ದೇಶವನ್ನು ಹಲ್ತಂತಿ (ಅಂತ್ಯಕಾಲೀನ ಎಲಮೈಟ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ, ಅತಂತಿ) ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ನೆರೆ ರಾಜ್ಯವಾದ ಅಕ್ಕಡಿಯನ್ನರ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಈಳಂ (ಎತ್ತರವಾದ ಭೂಮಿ) ಆಯಿತು. ಹೀಬ್ರೂ ಭಾಷೆಯ ಹಳೆ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಲ್ಲೂ ಈಳಂ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ ಸೂಸ. ಟಾಲಮಿಯ ಅನಂತರದ ಭೂಗೋಳ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಇದನ್ನು ಸೂಸಿಯನ ಎಂದು ಕರೆದರು. ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಕೇಂದ್ರ ಪ್ರದೇಶ ಇಂದಿನ ಖುಜೆಸ್ತಾನ್. ಇದನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ಪರ್ಷಿಯದಲ್ಲಿ ಊವ್ವ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಅರ್ಥ ಈಳಂ.

ಎಲಮೈಟ್ ಇತಿಹಾಸ ಅಪೂರ್ಣ, ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಪುನರ‍್ರಚಿಸಿರಬಹುದು. ಸೂಸ ನಗರವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4000ದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ನೆಲೆಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತ ಸುಮೇರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉರುಕ್ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸಮಾನವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.3200ರಿಂದ ಪೂರ್ವ ಪರ್ಷಿಯ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಎಲಮೈಟ್ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು.2700ರ ತನಕ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಎಲಮೈಟ್ ಲಿಪಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಓದಲಾಗುತ್ತಿಲ್ಲ. ಇದುವರೆಗೂ ತಿಳಿದಮಟ್ಟಿಗೆ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಎಲಮೈಟ್‌ನ ಅಂತಿಮ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡ ಅವನ್ ವಂಶದ ಕಿಷ್‌ನ ದೊರೆ ಎನ್ಮೆಬರಗೆಸಿ ಮೊದಲನೆಯ ಅರಸ.

ಎಲಮೈಟ್ ನಾಗರಿಕತೆ ಟೈಗ್ರಿಸ್ ಮತ್ತು ಯೂಫ್ರಟಿಸ್ ನದಿಗಳ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಕರುನ್ ನದಿಯ ಜಲಾನಯನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಈ ರಾಜ್ಯ ತನ್ನ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳೊಡನೆ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಸಮನ್ವಯತೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಯಾಯ ಪ್ರದೇಶದ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಪರಸ್ಪರ ವಿನಿಮಯ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಎನ್ನಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಸಂಯುಕ್ತ ಆಡಳಿತ ರಚನೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇದರ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ 4 ಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು: ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಎಲಮೈಟ್: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.3200–2700 (ಸೂಸದಲ್ಲಿ ಲಿಪಿ ಬಳಕೆ); ಪ್ರಾಚೀನ ಎಲಮೈಟ್: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು.2700–1600 (ಎಪರ್ತಿ ಅರಸು ಮನೆತನದವರೆಗಿನ ಲಿಖಿತ ದಾಖಲೆಗಳು); ಮಧ್ಯ ಎಲಮೈಟ್: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1500–1100 (ಅಂಜ಼ೈಟ್ ವಂಶ, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ನರು ಸೂಸವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸುವವರೆಗೆ); ನೂತನ ಎಲಮೈಟ್: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1100–539 (ಇರಾನ್ ಮತ್ತು ಸಿರಿಯದ ಪ್ರಭಾವ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 539ರಿಂದ ಅಕೇಮಿನಿಡ್‌ರ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು).

ಪ್ರಾಚೀನ ಎಲಮೈಟ್ ಅವಧಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2700–1600): ಲಿಖಿತ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವಂತೆ ಕಿಷ್‌ನ ಎನ್ಮೆಬರಗೆಸಿಯು ಈಳಂ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಜಯಿಸಿದ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ವಂಶಗಳು ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿವೆ. ಮೊದಲು ಎರಡು ಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 12 ಅರಸರು ಆಳಿದರು. ಅವಾನ್ ಅಥವಾ ಅವ್ದಾನ್ (ಸು.2400–2100) ಮತ್ತು ಸಿಮಷ್ (ಸು.2100–1970), ಸೂಸ ಪಟ್ಟಿಯಿಂದ ಪ್ರಾಚೀನ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಎಲಮೈಟ್‌ನ ಎರಡು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು ಅಲ್ಪಕಾಲ ಸುಮೇರು ಮೇಲೆ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಸುಮೇರ್ ಮತ್ತು ಈಳಂ ರಾಜ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಆಗಾಗ ಘರ್ಷಣೆ ಉಂಟಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಒಂದನ್ನೊಂದು ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಗೆದ್ದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಈಳಂ ರಾಜ್ಯದ ಅವಾನ್ ಮತ್ತು ಹಮಝಿ; ಅದೇ ರೀತಿ ಸುಮೇರಿಯದ ಲಗಷ್‌ನ ಎನ್ನತುಮ್ ಮತ್ತು ಅದಬ್‌ನ ಲುಗಲ್–ಅನ್ನೆ–ಮುಂಡು ಒಂದನ್ನೊಂದು ಆಕ್ರಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಕ್ಕಡ್‌ನಸರ್ಗೋನ್, ಈಳಂನ ಅವಾನ್ ವಂಶದ ಅರಸ ಲುಹಿ–ಇಷನ್‌ನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಮುಂದೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಅಳಿದುಳಿದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯನ್ನರು ಪದೇ ಪದೇ ಧಾಳಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಸರ್ಗೋನ್‌ನ ಮರಿಮೊಮ್ಮಗ ಷರ್–ಕಲಿ–ಷ್ರಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಕಡ್ ರಾಜ್ಯ ಕುಸಿಯಿತು. ಈಳಂ ರಾಜ್ಯದ ಅವಾನ್ ಅರಸ ಕುತಿಕ್–ಇನ್‌ಷುಶಿನಕ್ (ಸು.2240–2220) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಘಟನೆ ಉತ್ತಮವಾಯಿತು. ಅವಾನ್ ಅರಸರ ಆಳಿಕೆಯ ಅನಂತರ ಈಳಂ ಹಲವಾರು ಧಾಳಿಗಳನ್ನು ಕಂಡಿತು. ತರುವಾಯ ಬಂದ ಒಂದನೆಯ ಎಪರ್ತಿಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1970–1770) ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸೂಸ ಎಲಮೈಟ್‌ರ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ವಂಶದ ಪ್ರಮುಖ ಅರಸ ಸಿರುಕ್‌ದುಖ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1850), ಇವನು ನೆರೆಹೊರೆಯವ ರೊಡನೆ ಸೈನಿಕ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನ್ ಧಾಳಿ ಮಾಡದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳು ವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೇರಿಸಿದ. ಸಿವೆ–ಪಲರ್–ಖುಪ್ಪಕ್ ಶಕ್ತಿಶಾಲಿ ಗೌರವಾನ್ವಿತ ರಾಜ. ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ರಾಜರು ಝಿಮ್‌ರಿಲಿಮ್ ಮತ್ತು ಹಮುರಬಿ ಇವನನ್ನು ಗೌರವದಿಂದ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದರು. ಕುದುರ್–ನಹ್ಹುಂತೆ ಅಕ್ಕಡ್ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆದ. ಆದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1760ರಲ್ಲಿ ಹಮುರಬಿ ಎಲಮೈಟ್‌ರನ್ನು ಹೊರ ಓಡಿಸಿ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದ ಕಸ್ಸಿಟೆ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಿಂದ ಎಲಮೈಟ್ ರಾಜವಂಶಾವಳಿಯ ಬಗ್ಗೆ ದಾಖಲೆಗಳು ಅಷ್ಟಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ಮಧ್ಯ ಎಲಮೈಟ್ ಅವಧಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1500–1100): ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1500ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಅನ್‌ಶನೈಟ್ ಅರಸು ಮನೆತನದವರು ಪ್ರಬಲರಾಗಿ ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸೂಸ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಎಲಮೈಟ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಮಯವಾಗಿ ಮಾಡಿದುದು ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ತಮ್ಮನ್ನು ಅನ್‌ಶನ್ ಮತ್ತು ಸೂಸ ರಾಜರೆಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನಾಳಿದ ಮೊದಲನೆಯ ಅರಸು ಮನೆತನ ಕಿದಿನುಯಿಡ್. ಇವರು ಅಕ್ಕಡ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಅನಂತರ ಬಂದ ಇಗಿಹಲ್‌ಕಿಡ್ ಮತ್ತು ಶುತ್ರುಕಿಡ್‌ರು ಎಲಮೈಟ್ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಬಳಸಿದರು. ಎಲಮೈಟ್ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸೂಸಿಯಾನದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಲಾರಂಭಿಸಿತು.

ಕಿದಿನುಯಿಡ್‌ರು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1500–1400) ಅರಸು ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಐವರು ಅರಸರು ಆಗಿಹೋದರು. ಇವರ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧ ಅಸ್ಪಷ್ಟ. ಆದರೆ ತಮ್ಮನ್ನು ಸೂಸ ಮತ್ತು ಅನ್‌ಶನ್ ಪ್ರದೇಶದ ರಾಜರೆಂದು, ಕಿರ್‌ವಶಿರ್ ದೇವರ ಸೇವಕರೆಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಕಿರ್‌ವಶಿರ್ ಎಲಮೈಟ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಎತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಒಂದು ದೇವತೆ. ಇಗಿಹಲ್‌ಕಿಡರ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1400–1210) ಅರಸು ಮನೆತನದ ಹತ್ತು ರಾಜರ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಕಸ್ಸಿಟೆ ರಾಜಕುಮಾರಿಯರನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗಿದ್ದರು. ಕಸ್ಸಿಟೆ ರಾಜ ಎರಡನೆಯ ಕುರಿಗಲ್‌ಝು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1320ರಲ್ಲಿ ಈಳಂ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಅಲ್ಪಕಾಲ ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಅನಂತರ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1230) ನಾಲ್ಕನೆಯ ಕಶ್ಚಿಲಿಯಶ್ ಈಳಂ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಸೋತ. ಹೀಗೆ ಇವರ ನಡುವೆ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಯುದ್ಧಗಳಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಕಡ್ ಭಾಷೆಯ ಶಾಸನಗಳು ತೀರ ಅಪರೂಪವಾದುವು. ಸೂಸದಲ್ಲಿ ಎಲಮೈಟ್‌ನ ಎತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಶುತ್ರುಕಿಡ್‌ರ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1210–1100) ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಎಲಮೈಟ್ ರಾಜ್ಯ ಉತ್ತುಂಗಕ್ಕೇರಿತು. ಶುತ್ರುಕ್–ನಖ್ಖುಂತೆ ಮತ್ತು ಅವನ ಮೂವರು ಮಕ್ಕಳಾದ ಎರಡನೆಯ ಕುತಿರ್–ನಖ್ಖುಂತೆ, ಶಿಲ್ಹಕ್–ಇನ್–ಶುಶಿನಕ್ ಮತ್ತು ಖುತೆಲುತುಶ್–ಇನ್–ಶುಶಿನಕ್, ಕಸ್ಸಿಟೆ ಮೇಲೆ ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿದರು. ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದ ಅನೇಕ ಕಡೆ ಭವ್ಯವಾದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಶುತ್ರುಕ್–ನಖ್ಖುಂತೆಯು ಅಕ್ಕಡ್, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಮತ್ತು ಇಶ್‌ನುನ್ನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿ ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ವಿಜಯದ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಸೂಸದಿಂದ ಮರ್ದುಕ್, ಮನಿಶ್‌ಟುಶು ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು, ಹಮುರಬಿಯ ಕಾನೂನು ಪ್ರತಿ ಮತ್ತು ನರಂಸಿನ್ ಶಾಸನವಿರುವ ಸ್ಮಾರಕ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸಾಗಿಸಿದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1158ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಕಸ್ಸಿಟರನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ರಾಜನಾದ ಝಬಬ–ಶುಮ–ಇದ್ದಿನನನ್ನು ಕೊಂದು, ತನ್ನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಕುತಿರ್–ನಖ್ಖುಂತೆಯನ್ನು ರಾಜನಾಗಿ ಮಾಡಿದ. ಈ ರಾಜನ ಮಗ ಖುತೆಲುತುಶ್–ಇನ್–ಶುಶಿನಕ್. ಇವನು ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದ ಒಂದನೆಯ ನೆಬೂಚಡ್ನೆಸರ್‌ನಿಗೆ ಅಲ್ಪಕಾಲ ಶರಣಾಗಿ ಮರ್ದುಕ್ ವಿಗ್ರಹ ಹಿಂತಿರುಗಿಸಿ ಅನ್‌ಶನ್‌ಗೆ ಓಡಿಹೋದ. ಆದರೆ ಅನಂತರ ಸೂಸಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಇವನ ಸಹೋದರ ಶಿಲ್ಹನ–ಹಂರು–ಲಗಮರ್‌ನು ಶುತ್ರುಕಿಡ್ ಮನೆತನದ ಕೊನೆಯರಾಜ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ 3 ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಇದು ಅಜ್ಞಾತವಾಯಿತು.

ನೂತನ ಎಲಮೈಟ್ ಅವಧಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1100–539): ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1100–770. ಅನ್‌ಶನ್ ಪ್ರದೇಶ ಎಲಮೈಟ್ ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿತ್ತು. ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯಾದ ರಾಜ ಮರ್–ಬಿತಿ–ಅಪ್ಲ–ಉಶುರ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.984–979) ಎಲಮೈಟ್ ಮೂಲದವನು. ಈಳಂ ಮತ್ತು ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ನಡುವೆ ಸ್ನೇಹ ಏರ್ಪಟ್ಟು, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ರಾಜ ಮರ್ದುಕ್–ಬಲಸ್ಸು–ಇಕ್ಬಿ ಸೇರಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ರಾಜ ಐದನೆಯ ಶಂಶಿ–ಅದದ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 823–11)ನ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದರು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.770–646 ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ರಾಜ ಸುರಬಿನ್‌ವಾಲ್ ಸೂಸವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.647ರಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿ ನಗರವನ್ನು ಸುಟ್ಟ. ಇವನ ಸೈನಿಕರು ಹಾರೆ, ಪಿಕಾಸಿಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಧ್ವಂಸ ಮಾಡಿ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ದೋಚಿದರು. ಅನಂತರ ಇರಾನಿಯನರು ಇರಾನ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಗೆ ವಲಸೆ ಹೋದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.800ರಿಂದ ಅಸ್ಸೀರಿಯ ಮೂಲಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಬಲಿಷ್ಠ ಮೆಡೆಸ್‌ರನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ತರುವಾಯ ಇವರನ್ನು ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರು, ಸಗರ್ತಿಯನ್ನರು, ಮರ್ಗಿಯನ್ನರು, ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯನ್ನರು, ಸೊಗ್‌ಡಿಯನ್ನರು ಎಂಬ ಅನ್ವರ್ಥ ನಾಮಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವರುಗಳಲ್ಲಿ ಪರ್ಶು ಬುಡಕಟ್ಟಿನವರೆಂದು ಉರ್‌ಮಿಯಹ್ ಸರೋವರದ ಆಗ್ನೇಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರೇ ಎಲಿಮೈಟ್ ಜನರ ಮೂಲ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪರ್ಷಿಯ ಎಂದು ಕರೆದರು.

ಎಲಮೈಟ್‌ರ ರಾಜ ಖುಂಬನಿಗಶ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.743–717) ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದ ಮೆರೊದಚ್–ಬಲದನ್‌ಗೆ ಅಸ್ಸೀರಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಲು ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಎರಡನೆಯ ಶುತ್ರುಕ್–ನಖ್ಖುಂತೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.716–699). 710ರಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ರಾಜ ಸರ್‌ಗೊನ್ ಸೈನ್ಯದಿಂದಲೂ 708ರಲ್ಲಿ ಎಲಮೈಟ್ ಸರ್ಗೋನ್ ಸೈನ್ಯದಿಂದಲೂ ಸೋಲಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ಸರ್ಗೋನ್ ಮಗ ಸೆನ್ನಚೆರಿಬ್ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಮೇಲೆ ವಿಜಯವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಾಧಿಸಿದ. ಇವನು ಮೆರೊದಚ್–ಬಲದನ್‌ನನ್ನು ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿ ಸಿಂಹಾಸನದಿಂದ ಉರುಳಿಸಿ, ತನ್ನ ಮಗ ಅಸುರ್–ನದಿನ್–ಶುಮಿಯನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.700ರಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕೂರಿಸಿದ. ಎಲಮೈಟ್‌ರ ಶುತ್ತಿರ್–ನಖ್ಖುಂತೆಯನ್ನು ಅವನ ಸಹೋದರ ಖಲ್ಲುಶು ಕೊಂದ. ಇವನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 694ರಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನ್‌ನನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿ ಕೊಂಡು ಅಶುರ್–ನದಿನ್–ಶುಮಿಯನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದ. ಇವನನ್ನು ಕುತಿರ್–ನಖ್ಖುಂತೆಕೊಂದು ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಆದರೆ ಮೂರನೆಯ ಖುಮ್ಮ–ಮೆನನ್‌ಗೋಸ್ಕರ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.692–89) ಸಿಂಹಾಸನ ತ್ಯಜಿಸಿದ. ಖುಮ್ಮ–ಮೆನನ್ ಹೊಸದೊಂದು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಹಲುಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.691ರಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಲು ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಏನೂ ನಿರ್ಧಾರವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಎರಡು ವರ್ಷದ ಅನಂತರ ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ರಾಜ ಸೆನ್ನಚೆರಿಬ್ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯವನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡಿದ. ಮುಂದೆ ಬಂದ ಇಬ್ಬರು ಎಲಮೈಟ್ ರಾಜರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯರೊಡನೆ ಸಂಬಂಧ ಕುಸಿಯಿತು. ಎಲಮೈಟ್‌ರ ಕೊನೆಯ ರಾಜ ಮೂರನೆಯ ಖುಮ್ಮ–ಖಲ್‌ದಶ್ ಇವನನ್ನು ಅಸ್ಸೀರಿಯ ರಾಜ ಅಸುರ ಬನಿಪಾಲ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.640ರಲ್ಲಿ ಸೆರೆಹಿಡಿದು ದೇಶವನ್ನು ಧೂಳಿಪಟ ಮಾಡಿದ. ಇವನು ತನ್ನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸೂಸವನ್ನು ಘನಘೋರವಾಗಿ ನಾಶಮಾಡಿದೆ ನೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ.

ಅಸುರ ಬನಿಪಾಲ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.646–539) ಹೇಳಿಕೊಂಡಷ್ಟು ಸೂಸ ನಾಶವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಮೂರನೆಯ ಖುಮ್ಮ–ಖಲ್‌ದಶ್ ಮಗ ಶುತ್ತಿರ್–ನಖ್ಖುಂತೆ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಸೂಸವನ್ನು ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸಿದನಾದರೂ ಈ ಅರಸು ಮನೆತನ ಛಿದ್ರಗೊಂಡು ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯಗಳಾದವು. ಆದರೂ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಶುತ್ತಿರ್–ನಖ್ಖುಂತೆ, ಖಲ್ಲುತುಶ್–ಇನ್–ಶುಶಿನಕ್ ಮತ್ತು ಅತ್ತ–ಖುಮ್ಮ–ಇನ್ನ–ಶುಶಿನಕ್– ಈ ಮೂವರು ರಾಜರು ತಮ್ಮನ್ನು ಸೂಸ ಮತ್ತು ಅಂಝನ್ ರಾಜರೆಂದು ಕರೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಅಷ್ಟೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಅಕೆಮೆನಿಡರು ಅಂಶನ್ ಆಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ್ದರು. ಎಲಮೈಟ್‌ರ ಕೊನೆಯ ರಾಜ ತೆಂಪ್ತಿ–ಖುಮ್ಮ–ಇನ್–ಶುಶಿನಕ್ ಯಾವುದೇ ರಾಜಬಿರುದಾವಳಿಯನ್ನು ಧರಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.539ರಲ್ಲಿ ಸೂಸದಲ್ಲಿ ಅಕೇಮೆನಿಡ್‌ರ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೂ ಪಾರ್ಥಿಯನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎಲೆಮೈಸ್ ರಾಜ್ಯ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿತ್ತು. ಇದು 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಸ್ಸಾನಿಯರ ಧಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಎಲಮೈಸ್ ಈಳಂ ಕೇಂದ್ರ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದವರು ಎಲಮೈಟ್ ವಂಶದವರು ಆಗಿರಬೇಕು.

ಎಲಮೈಟ್‌ರು ವಿಗ್ರಹಾರಾಧಕರು ಹಾಗೂ ಬಹುದೇವತಾರಾಧಕರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಕಿರಿರಿಶ ಎಂಬ ಸ್ತ್ರೀ ದೇವತೆಯನ್ನು ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಜನಸಮುದಾಯಗಳು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವರ ಭಾಷೆ ಸೆಮಿಟಿಕ್, ಸುಮೇರಿಯನ್ ಮತ್ತು ಇಂಡೊ–

ಯುರೋಪಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿಲ್ಲ. ಅಕ್ಕಡಿಯನ್ನರ ಬೆಣೆಯಾಕಾರದ ಲಿಪಿಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಭಾಷೆಗೆ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇವರ ಆದಿಹಂತದ ಬರೆವಣಿಗೆ ಲೀನಿಯರ್ ಎಲಮೈಟ್ ಲಿಪಿಗಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದ ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಇದೇ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ 2 ಶಾಸನಗಳು 2006ರಲ್ಲಿ ಜಿರಾಫ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆಲವು ಭಾಷಾವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಭಾಷೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಗಳು ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಬ್ರಾಹೂ ಈ ಭಾಷೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗೆ ಎಲಮೊ–ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಗಳೆಂಬ ಪ್ರಭೇದ ಸಿಂಧು ಕಣಿವೆ ನಾಗರಿಕತೆ ಭಾಷೆಗೂ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಸುಮೇರಿಯನರ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಮೆಲುಹ್ಹ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಎಲಮೈಟ್ ಜನರ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೊನೆಯ ಹಂತವೇ ಅಕೇಮೆನಿಡ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಹರಡುವವರೆಗೂ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿರಬಹುದು. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಅರಬ್ ಇತಿಹಾಸಕಾರನಾದ ಇಬನ್–ಅಲ್–ನದಿಮ್ ಇರಾನಿನ ಫಹ್ಲವಿ (ಪಹ್ಲವಿ), ದರಿ, ಕುಜಿ, ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ಸುರ್ಯನಿ ಮುಂತಾದವು ಇರಾನಿನ ಭಾಷೆಗಳಾಗಿದ್ದವು ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಇಬನ್ ಮೊಕ್ಕುಫ್ಫ್‌ನು ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದ ಅರಸರ ಖಾಸಗೀ ಭಾಷೆ ಖುಜ಼್ ಆಗಿತ್ತೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಖುಜ಼್ ಈಳಂ ಪದದ ತದ್ಭವ ಆಗಿದೆ.

ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನೆಲೆಗಳ ವಿಸ್ತಾರವನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಇವುಗಳ ಜನಸಮುದಾಯಗಳು ಭೌಗೋಳಿಕವಾಗಿ ಇರಾನಿನ ಪ್ರಥಮ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮೂಲ ಪುರುಷರೆನ್ನಬಹುದೆಂದು ಆಧುನಿಕ ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಎಲಮೈಟ್‌ನ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಡಾನಿಯಲ್ ಪಾಟ್ಸ್ ಪ್ರಕಾರ ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಎಲಮೈಟ್ ಭಾಷೆ ಪೆಂಟಿಕೊಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಾತನಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿತ್ತು ಮತ್ತು ನೆಸ್ಟೋರಿಯನ್ ಕ್ರೈಸ್ತರ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈಳಂ ಹೆಸರು 1300ರಲ್ಲಿ ಇದ್ದುದ್ದನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ.

(ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಉ

ಉಗ್ರರಾಷ್ಟ್ರಾಭಿಮಾನ: ಅತಿಯೂ ವಿವೇಚನಾರಹಿತವೂ ಅನ್ಯಾಕ್ರಮಣ ಶೀಲವೂ ಆದ ಸ್ವದೇಶಪ್ರೇಮ (ಷೋವಿನಿಸಂ). ಫ್ರೆಂಚ್ ಯೋಧ ನಿಕೊಲಸ್ ಷೋವಿನ್ ಎಂಬುವನ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಷೋವಿನಿಸಂ ಎಂಬ ಆಂಗ್ಲ ಪದ ಬಂದಿತು. ಫ್ರೆಂಚ್ ಮಹಾಕ್ರಾಂತಿಯ ಕದನಗಳಲ್ಲೂ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲೂ ಈತ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಪದೇ ಪದೇ ಗಾಯಗೊಂಡು ಕೊನೆಗೆ ನಿವೃತ್ತನಾದ. ಈತನಿಗೆ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನಲ್ಲಿ ತೀವ್ರ ಭಕ್ತಿ. 1815ರ ಅನಂತರ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಅನೇಕರಿಗೆ ಸೈನ್ಯಶಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅಗಾಧವಾದ ವಿಶ್ವಾಸ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಆ ದೇಶ ಸಾಧಿಸಿದ ವಿಜಯಗಳಿಂದ ಸೈನಿಕ ನಾಯಕರನೇಕರು ಉನ್ಮತ್ತರಾಗಿದ್ದರು. ದೇಶೋನ್ನತಿಗಾಗಿ ಏನು ಬೇಕಾದರೂ ಮಾಡಬಹುದು, ತಪ್ಪಿನ ಪ್ರಶ್ನೆಯೇ ಉದ್ಭವಿಸುವುದಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಧೋರಣೆ ಇವರಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಇಂಥ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಆದರ್ಶ ಪುರುಷನಾದ ಷೋವಿನ್ನನ ಹೆಸರೇ ಈ ಪಂಥಕ್ಕೂ ಬಂತು.

ಮುಂದೆ 1830ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಈ ಬಗೆಯ ಆಕ್ರಮಣಶೀಲ ಸೈನಿಕರಶೌರ್ಯ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಲೇವಡಿಗೆ ಗುರಿಯಾಯಿತು. ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ಟೀಕೆ, ವಿಡಂಬನೆ, ವ್ಯಂಗ್ಯಚಿತ್ರಗಳು ಪುಂಖಾನುಪುಂಖವಾಗಿ ಬಂದುವು. ಸೈನಿಕರು ಇಡೀ ದೇಶವನ್ನೆ ಸೈನಿಕ ಪಾಳೆಯವನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆಂದು ನಾಗರಿಕ ನಾಯಕರನೇಕರು ಈ ಮನೋಭಾವವನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದರು. ಮುಂದೆ ಇತರ ದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಪದ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದು ಸ್ವಜನಾಭಿಮಾನ, ವಂಶಾಭಿಮಾನ ಮುಂತಾದವು ಅತಿಯಾದಾಗ ಅವನ್ನೂ ಷೋವಿನಿಸಂ ಎಂದು ಕರೆಯುವುದು ರೂಢಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಜಿಂಗೊಯಿಸಂ (ಉದ್ಧತವಾದ) ಎಂಬುದನ್ನು ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಷೋವಿನಿಸಂಗೆ ಸಮಾನಪದವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. (ಎಸ್‌ಎಆರ್.)

ಉಚ್ಚಂಗಿ ಪಾಂಡ್ಯರು: ನೋಡಿ–ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು

ಉಜ್ಜಯಿನಿ[1]: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಪುರಾಣ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನಗರ. ಚಂಬಲ್ ನದಿಯ ಉಪನದಿಯಾದ ಶಿಪ್ರ ನದಿಯ (ಉತ್ತರ ವಾಹಿನಿ) ದಂಡೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಇಂದೋರಿನಿಂದ ಸು.55 ಕಿಮೀ ಮತ್ತು ಭೂಪಾಲಿನಿಂದ 180 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ.

ಉಜ್ಜಯಿನಿಗೆ ಪ್ರತಿ ಕಲ್ಪದಲ್ಲೂ ಸ್ವರ್ಣಶೃಂಗಾ (ಕನಕಶೃಂಗಾ), ಕುಶಸ್ಥಲೀ, ಅವಂತಿಕಾ, ಅಮರಾವತೀ, ಚೂಡಾಮಣಿ, ಪದ್ಮಾವತೀ ಎಂಬ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರುಗಳಿದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸೋಮದೇವ ತನ್ನ ಕಥಾಸರಿತ್ಸಾಗರದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರವನ್ನು ಭೋಗವತಿ, ಹಿರಣ್ಯಾವತಿ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಕವಿ ಕಾಳಿದಾಸನಂತೂ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯನ್ನು ವಿಶಾಲಾ ಎಂದೇ ಕರೆದು ಇದರ ಸಮೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರತಿಕಲ್ಪ, ಕುಮುದ್ವತಿ ಮತ್ತು ಶಿವಪುರಿ ಇವು ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಇತರ ಹೆಸರುಗಳು.

ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಪುರಾತನ ಸಪ್ತಪುರಿಗಳಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ನಗರವಾಗಿದ್ದು ಇಂದಿಗೂ ತನ್ನ ವಿಶಿಷ್ಟತೆಯನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಹಲವು ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಪೌರಾಣಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಸ್ಕಂದಪುರಾಣದ ಪ್ರಕಾರ ಅವಂತಿ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿ ಅವಂತೀಪುರವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ತ್ರಿಪುರಾಸುರನ ಸಂಹಾರವಾದ ಮೇಲೆ ಶಿವನ ವಿಜಯದಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಉಜ್ಜಯಿನಿ (ಉತ್+ಜಯಿನಿ, ಶ್ರೇಷ್ಠ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಜಯ ಗಳಿಸುವ) ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿತು. ಅನಂತರ ಶಿವನು ಇಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಕಥೆ. ಮತ್ಸ್ಯಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಶಿವ ಮತ್ತು ಅಂಧಕನ (ಪಾರ್ವತಿಯಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತನಾಗಿ ಅಂಧಕಾರದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದ್ದ ದಾನವನ) ನಡುವೆ ಇಲ್ಲಿಯೇ ಯುದ್ಧವಾಯಿತೆಂದಿದೆ. ಪ್ರಹ್ಲಾದನೂ ಇಲ್ಲಿಯೇ ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಮಹಾಕಾಲೇಶ್ವರನ ದರ್ಶನ ಪಡೆದನೆಂದು ವಾಮನ ಪುರಾಣ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಅವಂತೀಪುರಿ ಪಾಪಗಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿ ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತದೆಂದು ಗರುಡ, ಅಗ್ನಿ ಮತ್ತು ಸೌರ ಪುರಾಣಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮಹರ್ಷಿ ಸಾಂದೀಪನಿ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣ ಮತ್ತು ಬಲರಾಮರು 14 ವಿದ್ಯೆ ಮತ್ತು 64 ಕಲೆಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದರೆಂದು ವಿಷ್ಣು, ಪದ್ಮ, ಆದಿ, ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡ, ಬ್ರಹ್ಮವೈವರ್ತ ಪುರಾಣಗಳು ಹಾಗೂ ಭಾಗವತ ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಶಿವಪುರಾಣ ಅವಂತಿಕಾ ನಗರ ಹಾಗೂ ಮಹಾಕಾಲೇಶ್ವರನ ಮಹಾತ್ಮೆಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮಹಾಕಾಲೇಶ್ವರ ಲಿಂಗ ಹನ್ನೆರಡು ಜ್ಯೋತಿರ್ಲಿಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿರುವುದರಿಂದಲೂ ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿಯೂ ಆದ್ದರಿಂದಲೂ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಪುಣ್ಯ ಕ್ಷೇತ್ರವಾಗಿದೆ.

ಋಗ್ವೇದ ಸಂಹಿತೆಯಲ್ಲಿ ಐದು ಸಲ ಅವಂತಿ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿದ್ದರೂ ಇದು ಅವಂತಿ ನಗರ ಅಥವಾ ಅವಂತಿ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಇದೇ ರೀತಿ ಯಜುರ್ವೇದ ಸಂಹಿತೆಗಳಲ್ಲೂ ಪ್ರಮುಖ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಹಾಗೂ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಪದ ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಬಂದರೂ ಇದರ ಅರ್ಥ ನಗರ/ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ರಾಮಾಯಣದ ಕಿಷ್ಕಿಂಧಾ ಕಾಂಡದಲ್ಲಿ ರಾಮ ದೂತರನ್ನು (ಸೀತೆಯನ್ನು ಹುಡುಕಲು) ಅವಂತಿಗೂ ಕಳಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಭಾರತದ ವನಪರ್ವದಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಮಹಾಕಾಲ ತೀರ್ಥ ಹಾಗೂ ಕೋಟಿ ತೀರ್ಥದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಉದ್ಯೋಗ ಪರ್ವದಲ್ಲಿ ಅವಂತಿಯ ರಾಜರಾದ ವಿಂದ ಮತ್ತು ಅನುವಿಂದರ ತಂಗಿ ಮಿತ್ರಾವಿಂದಾ ಕೃಷ್ಣನೊಡನೆ ವಿವಾಹವಾಗಿದ್ದ ಹಾಗೂ ಇಬ್ಬರೂ ಕೌರವರ ಪರವಾಗಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕಾದಿದ್ದ ವಿಷಯವಿದೆ. ಮಹಾಭಾರತದ ಯುದ್ಧಾನಂತರ ಹೈಹಯ ವಂಶದ ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ವೀರಹೋತ್ರ ಮನೆತನದ 20 ರಾಜರು ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ ಆಳಿದರೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಸಂಸ್ಕೃತದ ಕವಿಗಳಾದ ಭಾಸ, ಶೂದ್ರಕ, ಭವಭೂತಿ, ಬಿಲ್ಹಣ, ಕಲ್ಹಣ, ಅಮರಸಿಂಹ, ಪದ್ಮಗುಪ್ತ, ಸೋಮದತ್ತ, ಕಾಳಿದಾಸ, ಬಾಣ ಮೊದಲಾದವರು ತಮ್ಮ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅವಂತಿಯ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ವಿಪುಲವಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಕಾಳಿದಾಸನಂತೂ ತನ್ನ ಮೇಘ ಸಂದೇಶದಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಬಹಳ ಸುಂದರ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಸ್ವರ್ಗವಾಸದಲ್ಲಿ ಪುಣ್ಯ ಪೂರ್ತಿಕ್ಷಯವಾದ ಅನಂತರ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಲೇಬೇಕಲ್ಲವೇ? ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಸ್ವರ್ಗವಾಸಿಗಳು ತಮ್ಮ ಉಳಿದ ಪುಣ್ಯವನ್ನೆಲ್ಲಾ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೊಂದು ಸ್ವರ್ಗವಿರಲೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರೆನ್ನುತ್ತಾನೆ. ಕಾಳಿದಾಸ, ವಿದೇಶೀಪ್ರವಾಸಿಗಳಾದ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್, ಟಾಲಮಿ, ಪೆರಿಪ್ಲಸ್, ಬರ್ನಿಯರ್, ಆಲ್ಬೆರೂನಿ ಮತ್ತು ವಿದೇಶಿ ಲೇಖಕರು ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ.

ಭಾರತೀಯ ಜ್ಯೋತಿಶ್ಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರಕಾರವೂ ಉಜ್ಜಯಿನಿಗೆ ಮಹತ್ತ್ವವಿದೆ. ಭೂಮಧ್ಯ ರೇಖೆ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಮೂಲಕವೇ ಹಾದು ಹೋಗುತ್ತದೆ, ಇದು ಕರ್ಕಾಟಕ ವೃತ್ತದ ಮೇಲೆಯೇ ಇದೆ. ಇದರ ಉತ್ತರ ಅಕ್ಷಾಂಶ 23.11^0 ಇದ್ದು ಪೂರ್ವ ರೇಖಾಂಶ 75.45^0 ಇದೆ. ಅಂದರೆ ಯಾಮ್ಯೋತ್ತರ ರೇಖೆ (ವಿಷುವತ್ ರೇಖಾ) ಲಂಕ, ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಿಂದ ಮೇಲೆ ಹಾದು ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರ ಮತ್ತು ಮೇರು ಪರ್ವತಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಚಂದ್ರ ಮತ್ತು ಅಂಗಾರಕರ ಜನ್ಮಭೂಮಿ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಭಾರತದ ತೀರ್ಥ ಯಾತ್ರೆಯೂ ಇಲ್ಲಿಂದಲೇ ಆರಂಭ. ಜಯಪುರದ ಜಯಸಿಂಹ (1728–34) ಇಲ್ಲಿ ಜಂತರ್ ಮಂತರ್ ಅಥವಾ ವೇದಶಾಲಾ ಎಂಬ ಖಗೋಳ ವೀಕ್ಷಣಾಲಯ ಕಟ್ಟಿಸಿದ.

ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಂಶೀಯರು ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಬುದ್ಧನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.6–5ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಉಜ್ಜಯಿನಿಯನ್ನು ಚಂಡ ಪ್ರದ್ಯೋತನೆಂಬ ಪ್ರತಾಪಿ ರಾಜ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.273ರಲ್ಲಿ ಮಗಧರಾಜ ಬಿಂದುಸಾರನ ಆಳಿಕೆಗೆ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಸೇರಿತು. ಆಗ ಇವನ ಮಗ ಅಶೋಕ ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಶಾಸಕನಾಗಿದ್ದ. ಮೌರ್ಯರ ಅನಂತರ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.63ರ ವರೆಗೆ ಶುಂಗರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಕಣ್ವರು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.63–27), ಆಂಧ್ರ ಸಾತವಾಹನರು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.27–19), ಶಕ–ಕ್ಷತ್ರಪರು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.19–ಪ್ರ.ಶ.119), ಗುಪ್ತರು (ಸು.400–477), ಹೂಣರ ಆಕ್ರಮಣ (5ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಹೂಣರ ಮಿಹಿರಕುಲನ ಸೋಲು (528), ಉಪಗುಪ್ತರು (603–),

ಥಾಣೇಶ್ವರ ಹರ್ಷವರ್ಧನನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ (648ರ ವರೆಗೆ), ಅನಂತರ ಪ್ರತೀಹಾರರು, ಗಹಡವಾಲರು, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು, ಪರಮಾರರು (825–1235) ಉಜ್ಜಯಿನಿಯನ್ನು ಆಳಿದರು. ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜನೆಂದರೆ ಪರಮಾರ ವಂಶದ ಭೋಜರಾಜ (1010–55). ಇವನು ಮಹಾಕಾಲೇಶ್ವರ ಮಂದಿರದ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದ ಹಾಗೂ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಿಂದ ಧಾರ್‌ಗೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿದ.

ಮುಂದಿನ ಐದು ಶತಕಗಳಲ್ಲಿ, ಅಂದರೆ 1235–1741ರ ವರೆಗೆ, ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಅರಾಜಕತೆ ಮತ್ತು ಅಂಧಕಾರದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿತ್ತು ಎನ್ನಬಹುದು. ಈ ಕಾಲ ಶುರುವಾದದ್ದು 1235ರಲ್ಲಿ ಶಮ್ಸುದ್ದೀನ್ ಅಲ್ತಮಷ್‌ನ ಧಾಳಿ, ಲೂಟಿ ಮತ್ತು ಮಹಾಕಾಲ ಮಂದಿರವನ್ನು ಧ್ವಂಸ ಮಾಡಿದಂದಿನಿಂದ. ಅನಂತರ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಧಾಳಿ ಮತ್ತು ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ ಒಂದಲ್ಲಾ ಒಂದು ರೀತಿ ನಡೆದೇ ಇತ್ತು. ಮುಸ್ಲಿಮರ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಈ ಗೊಂದಲಮಯ ವಾತಾವರಣ ಕೊನೆಯಾಗಿ, ಮಾಲ್ವಾದಲ್ಲಿ ರಾಜಕತೆಯ ನೆಮ್ಮದಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದು 1741ರ ಅನಂತರವೇ. ಜಯಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಮರಾಠರೊಂದಿಗೆ ಸಂಧಿಯಾಗಿ ಮಾಲ್ವವನ್ನು ಸಿಂಧಿಯಾಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ ಮೇಲೆಯೇ. ಸಿಂಧಿಯ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಥಮ ಸಂಸ್ಥಾಪಕ ರಾಣೋಜಿ ಸಿಂಧಿ ಆಳಿದಾಗ ಅವನ ಮಂತ್ರಿ ರಾಮಚಂದ್ರರಾವ್ ಸುಕ್ತಂಕರ್ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಮಂದಿರಗಳ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದ. 1810ರಲ್ಲಿ, ದೌಲತ್‌ರಾವ್ ಸಿಂಧಿಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಿಂದ ಗ್ವಾಲಿಯರ್‌ಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲಾಯಿತು.

ವ್ಯಾಪಾರೋದ್ದಿಮೆಗಳಲ್ಲೂ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿತ್ತು. ಬೌದ್ಧ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಗಧದ ರಾಜಗೃಹದಿಂದ ಗೋದಾವರಿ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನದ (ಪೈಠಣ) ವರೆಗೂ ಇದ್ದ ದಕ್ಷಿಣಾಪಥವೆಂಬ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ತಂಗುದಾಣವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಗೋಮೇದಿಕ ಕಲ್ಲು, ಚೀನದ ಪಾತ್ರೆ, ನಾಜೂಕಾದ ಮಕಮಲ್, ಒಳ್ಳೆಯ ಹತ್ತಿ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ರಫ್ತು ಮಾಡಲು ಬೇರೀಗಾಜ್‌ಗೆ (ಭರುಕಚ್ಛ) ಸಾಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಗೋಮೇದಿಕದ ಗಣಿಗಳಿದ್ದುವು. ಎರಡನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಶಕ ರಾಜ್ಯಭಾರದಲ್ಲಿ, ಅದರಲ್ಲೂ ಚಷ್ಟನ ಮತ್ತು ರುದ್ರದಾಮರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದರಿಂದಲೇ ಇದನ್ನು ಸಾರ್ವಭೌಮ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ ಹಿಂದು, ಬೌದ್ಧ, ಜೈನ ಹಾಗೂ ಮುಸ್ಲಿಂ ಧರ್ಮಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಮಾರ್ಪಾಡಾಗುತ್ತ ಬೆಳೆದು ಬಂದವು. ಉಜ್ಜಯಿನಿಯನ್ನು ಚಂಡ ಪ್ರದ್ಯೋತನೆಂಬ ಪ್ರತಾಪಿ ರಾಜ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.6–5ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಆಳುತ್ತಿದ್ದಾಗಲೇ ಬುದ್ಧನ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಇಲ್ಲಿಯ ವರೆಗೂ ಹರಡಿತ್ತು. ಬುದ್ಧನನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಕರೆತರಲು ರಾಜ ತನ್ನ ಪುರೋಹಿತನಾಗಿದ್ದ ಮಹಾಕಾತ್ಯಾಯನನನ್ನು ಕಳಿಸಿದ. ಮಹಾಕಾತ್ಯಾಯನನೇನೋ ಮೂರು ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರಂಗತ, ಮಹಾ ಪಂಡಿತ. ಅವನು ಬುದ್ಧನಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತನಾಗಿ, ತನ್ನ ಏಳು ಸಂಗಾತಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಾವಲಂಬಿಯಾದ. ವಾಪಸ್ಸು ಬರುವಾಗ ಶ್ರೇಷ್ಠಿಯ ಮಗಳೊಬ್ಬಳು ತನ್ನ ನೀಳವಾದ ಕೂದಲನ್ನೇ ಮಾರಿ ಈ ಭಿಕ್ಷುಗಳಿಗೆ ಊಟ ನೀಡಿದ್ದಳು. ಈ ಕಥೆಯನ್ನು ಕೇಳಿ ರಾಜ ಅವಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದಾಗಿ ತಾನೂ ಬೌದ್ಧನಾದ. ಅವರ ಮಗಳೆ ಮುಂದೆ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾದ ವಾಸವದತ್ತಾ. ಮಹಾಕಾತ್ಯಾಯನ ಬುದ್ಧನ ನೆಚ್ಚಿನ ಶಿಷ್ಯನಾಗಿ, ಬೌದ್ಧಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಭಾಷ್ಯಕಾರನಾದ. ಅಶೋಕ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಪ್ರಶಾಸಕನಾಗಿದ್ದಾಗ ವಿದಿಶೆಯ ಕನ್ಯೆಯೊಬ್ಬಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿ ಅವಳಿಂದ ಮಹೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಸಂಘಮಿತ್ರ ಎಂಬ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಪಡೆದ. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಮತ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಇವರನ್ನೇ ಶ್ರೀಲಂಕಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಲಾಯಿತು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕುಲದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಪರಮಾರ್ಥ (499–569) ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪಾರಂಗತನಾಗಿ ಮತ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಚೀನ ದೇಶದ ಕ್ಯಾಂಟನ್‌ನಲ್ಲಿ 23 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲವಿದ್ದ. ಇವನು ಅನೇಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಚೀನಿ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುವಾದ ಮಾಡಿದನಲ್ಲದೆ ಬೌದ್ಧ ದಾರ್ಶನಿಕ ವಸುಬಂಧನ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಚೀನಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ. ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಹೋಗಿದ್ದರು. ಭಿಕ್ಷುಗಳಾದ ಲುಯಿಪ, ಜಂಟುಪ ಮೊದಲಾದವರು ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದರು. ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಸೇಠ್‌ನ ಮಗಳು ಈಸಿದಾಸಿಗೆ (ರಿಸೀದಾಸಿ) ತಂದೆ ಮಾಡಿದ ಮೂರು ಮದುವೆಯೂ ಸಫಲವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೆ ಈಕೆ ಸಂನ್ಯಾಸಿನಿಯಾಗಿ (ಥೇರಿಯಾಗಿ), ಸಕಲ ವಿದ್ಯಾ ಪಾರಂಗತಳಾಗಿ, ಬೌದ್ಧರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಗಣನೀಯ ಥೇರಿಯಾಗಿ ಉಳಿದಳು. ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ವೇಶ್ಯೆ ಅಭಯಮಾತಾ, ತನ್ನ ಸಖಿ ಅಭಯಥೇರಿಯ ಜೊತೆ ಮಗ ಅಭಯನನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಬೌದ್ಧ ಸಂನ್ಯಾಸಿಯಾದ ಪ್ರಸಂಗವೂ ಬರುತ್ತದೆ. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಭಿಕ್ಷು ಧರ್ಮರಕ್ಷಿತ ಇಲ್ಲಿಂದ ಚೀನಕ್ಕೆ ಬುದ್ಧನ ಸಂದೇಶ ತಲುಪಿಸಲು ಹೋಗಿದ್ದ. ಹೀಗಾಗಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಮೊದಲ ನೆಲಗಟ್ಟು, ತಿಳಿವಳಿಕೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರಚಾರ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಪಾತ್ರ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. 24ನೆಯ ತೀರ್ಥಂಕರ ಮಹಾವೀರ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲ ಸಮಯ ತಪಸ್ಸು ಮಾಡಿದ್ದ. ಬಟ್ಟೆಯನ್ನೇ ಉಡದ ನಿರ್ಗ್ರಂಥ ಜೈನಮುನಿಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ಒಂದು ತುಂಡು ಬಟ್ಟೆ ಉಟ್ಟು ಅರ್ಧ ಫಲಕರೆನಿಸಿಕೊಂಡುದು ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಜ್ಯೋತಿರ್ಲಿಂಗ ಮಹಾಕಾಲೇಶ್ವರ, ಮಹಾಕಾಳೀ, ಶಿವನ ಅಂಬುಮಯಿ ಮೂರ್ತಿ ಅಥವಾ ಪಂಚ ಗಂಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆನಿಸಿದ ಶಿಪ್ರಾ ನದಿ, ಕಾಲ ಭೈರವ ಇವುಗಳಿಂದಾಗಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಹಿಂದುಗಳ ಒಂದು ಪುಣ್ಯ ಕ್ಷೇತ್ರವೆನಿಸಿದೆ. ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು (788–820) ಉಜ್ಜಯಿನಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದರೆಂದೂ ಇಲ್ಲಿಯ ದತ್ತ ಅಖಾಡಾದಲ್ಲಿರುವ ಲಿಂಗವನ್ನು ಅವರೇ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದರೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪಾಶುಪತಾಚಾರ್ಯರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಆ ಮತದಲ್ಲಿಯ ಬದಲಾವಣೆಗಳಿಗೆ ಆಚಾರ್ಯರೇ ಕಾರಣರಾದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಮಾಧವಾಚಾರ್ಯನ (ವಿಜಯನಗರದ ಸಾಯಣಾಚಾರ್ಯನ ಸಹೋದರ) ಶಂಕರ ದಿಗ್ವಿಜಯದಲ್ಲಿ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ಅವಂತಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಭಟ್ಟಭಾಸ್ಕರನ ಅನಂತರ ಬಾಣ, ಮಯೂರ ಮತ್ತು ದಂಡಿಯನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ್ದರೆಂದು ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈಚೆಗಿನ ಆರ್ಯ ಸಮಾಜ, ರಾಧಾಸ್ವಾಮಿ ಸತ್ಸಂಗ, ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಿಷನ್, ಥಿಯೊಸಾಫಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿ, ಅರವಿಂದ ಸೊಸೈಟಿ, ಮುಕ್ತಾನಂದ ಮಿಷನ್ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಧರ್ಮ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯಗತವಾಗಿವೆ. ಆದರೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಮಹಾಕಾಲ, ಚೌರಾಸೀ (84) ಸಿದ್ಧ ಅಥವಾ ಯೋಗ ಲಿಂಗಗಳು, ಪಂಚಕ್ರೋಶಿ ಯಾತ್ರಾ, ನಾಗ ಪಂಚಮಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಾಕಾಲ ಮಂದಿರದ ಎರಡನೆಯ ಮಹಡಿಯ ಮೇಲಿರುವ ನಾಗ ಸಂಧ್ಯೇಶ್ವರನ (ಕೇವಲ ವರ್ಷಕ್ಕೊಮ್ಮೆ) ದರ್ಶನ, ಕುಂಭಮೇಳ, ಹರಸಿದ್ಧಿ ಮಾತಾ ಎಲ್ಲವೂ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯನ್ನು ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಶೈವ ಕ್ಷೇತ್ರವಾಗಿಸಿವೆ.

ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಧರ್ಮವೂ ಬೆಳೆದಿದೆ. ಬೋಹ್ರಾಗಳು ಮೊಗಲರ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಇಲ್ಲಿ ನೆಲಸತೊಡಗಿದರು. ಸಂಗಮವರಿ ಕಲ್ಲಿನ ರೋಜಾ ಮಸೀದಿ ಇವರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದೆ. ಹಿಂದುಗಳ ಅನಂತರ ಮುಸ್ಲಿಮರದೇ (ಶಿಯ ಮತ್ತು ಸುನ್ನಿ) ಜನಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಗುಂಪು.

ಭಾಸ, ಶೂದ್ರಕ, ಕಾಳಿದಾಸ, ರಾಜಶೇಖರ, ಭಾರವಿ, ಸುಬಂಧು, ದಂಡಿ, ಬಾಣ, ಭವಭೂತಿ, ಭರ್ತೃಹರಿ, ರಾಜ ಭೋಜ, ಪದ್ಮಗುಪ್ತ–ಪರಿಮಲ್ ಮುಂತಾದ ದೇಶದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕವಿ, ನಾಟಕಕಾರರುಗಳೆಲ್ಲಾ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯವರೇ.

ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ ನೋಡಬೇಕಾದ ಅನೇಕ ಸ್ಥಳಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು: ಮಹಾಕಾಲೇಶ್ವರ, ಅದರ ಮೇಲಿನ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿರುವ ಓಂಕಾರೇಶ್ವರ, ಅದಕ್ಕೂ ಮೇಲಿರುವ ನಾಗ ಸಂಧ್ಯೇಶ್ವರ (ವರ್ಷಕ್ಕೊಮ್ಮೆ ಮಾತ್ರ), ಜೂನಾ ಮಹಾಕಾಲ, ಹರಸಿದ್ಧಿ ಮಾತಾ, ಬಡೇ ಗಣೇಶ್, ಶಿಪ್ರಾ ತಟ, ದತ್ತ ಅಖಾಡಾ, ಗೋಪಾಲ ಮಂದಿರ, ಗಢಕಾಳಿಕಾ, ಭರ್ತೃಹರಿ ಗುಹೆ, ಕಾಲಭೈರವ, ಸಿದ್ಧವಟ್, ಮಂಗಲನಾಥ್, ಚೌಬೀಸ್‌ಖಂಬಾ ದ್ವಾರ್, ಕಾಲಿಯಾದಹ್, ಅಂಕಪಾತ್ ಮತ್ತು ವೇದಶಾಲಾ. ವಿಕ್ರಮ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಸಿಂಧಿಯ ಓರಿಯಂಟಲ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್, ಕಾಳಿದಾಸ ಅಕಾಡೆಮಿ, ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವೇದವಿದ್ಯಾ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನ, ಕಾವೇರಿ ಶೋಧ ಸಂಸ್ಥಾನ್ ಮುಂತಾದವು ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಗಳಾಗಿವೆ. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಶಿಪ್ರ ನದಿಯ ತಿರುವಿನಲ್ಲಿ ಪುರಾತನ ದಿಬ್ಬವಿದೆ. ಇದರ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 1 ಕಿಮೀ×900ಮೀ; ಎತ್ತರ 10.7ಮೀ. ಎಮ್.ಬಿ.ಗರ್ದೆ ಇಲ್ಲಿ 1938–39ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ಅನಂತರ ಎನ್.ಆರ್.ಬ್ಯಾನರ್ಜಿ (1955–58) ಹಾಗೂ ಕೆ.ಎಮ್.ಶ್ರೀವಾಸ್ತವ (1964) ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.700 ರಿಂದ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದವರೆಗಿನ 4 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದಾಖಲಾಗಿವೆ. ಆರಂಭದಿಂದಲೇ (1ನೆಯ ಹಂತ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.750–500) ವಸತಿ ಪಂಚಭುಜಾಕೃತಿಯ ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ಕಂದಕದಿಂದ ರಕ್ಷಣೆ ಪಡೆದಿತ್ತು. ನದಿಯ ನೀರು ಕಂದಕಕ್ಕೆ ಹರಿಯುವಂತೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಪ್ರವಾಹದಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಲು ಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ನದಿಯ ನಡುವೆ ಸು. 116 ಮೀ ವರೆಗೆ ಮರದ ದಿಮ್ಮಿಗಳಿಂದ ಆಯತಾಕಾರದ ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ವಸತಿಯಿಂದ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯ ಒಂದು ದ್ವಾರದವರೆಗೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ ಮಣ್ಣು–ಕಲ್ಲಿನ ರಸ್ತೆಯ ಅಳಿದುಳಿದ ಭಾಗಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಚೂರುಗಳು ದೊರೆತರೂ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗಲಿಲ್ಲ. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಯ ಒಂದೆರಡು ಚೂರುಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ತಕಲಿ, ಮೂಳೆಯ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಗರಗಸ, ಹಾರೆ, ಗುದ್ದಲಿ–ಇವು ಈ ಹಂತದ ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು.

ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 500–200) ಮಣ್ಣು, ಹಸಿ ಮತ್ತು ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಮನೆಗಳ ಭಾಗಗಳಿವೆ. ಮನೆಗೆ ಹೊಂದಿ ಉಂಗುರಗಳಿರುವ ಬಾವಿಗಳು ಹಾಗೂ ಇಂಗುಗುಣಿಗಳಿವೆ. ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ ಮಣ್ಣಿನ ವೇದಿಕೆ, ನೀರಿನ ಸಂಗ್ರಹಣೆಗಾಗಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಕೆರೆ, ನೀರಿನ ನಾಲೆ ಮುಂತಾದುವು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕಬ್ಬಿಣ ಬಳಕೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಯಿತು. ಬಾಣ–ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ, ಗುದ್ದಲಿ, ಉಳಿ, ಕುದುರೆಯ ಕಡಿವಾಣ, ಸರಳು, ಕೊಕ್ಕೆ, ಹಲಗೆ, ಗಂಟೆ, ಬಾಣಲೆ, ಸರಪಳಿ, ಚೂರಿ ಮುಂತಾದ ಉಪಕರಣಗಳು ಗಣನೀಯ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಕಬ್ಬಿಣ ಕೈಗಾರಿಕೆ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರು, ಕಿಟ್ಟ, ಕುಲುಮೆ ಮುಂತಾದ ಅವಶೇಷಗಳು

ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಮಣಿ ಹಾಗೂ ಮೂಳೆಯ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯ ಕುರುಹುಗಳೂ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿವೆ. ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲದೆ ಉತ್ತರೇಯ ಕಪ್ಪು ಮೆರುಗಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ದಂತದ ಕಾಡಿಗೆಕಡ್ಡಿ, ದಂತದ ಕೇಶಸೂಜಿ ಮತ್ತು ಬಾಚಣಿಗೆ, ಮೂಳೆಯ ಲೇಖನಿಯಂತಹ ವಸ್ತು ಮತ್ತು ದಂತದ ದಾಳ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ದಂತದ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಗೋಥಜಸ ತಿಸಕಸ, ಪಟ್ಟಿಯಾಲಸ, ತಿಸಕಸ ಎಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯ ಬರೆಹವಿದೆ.

ಮೂರನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ 3 ಉಪಹಂತಗಳಿವೆ. ಇವು ಶುಂಗ-ಸಾತವಾಹನ-ಕುಷಾಣ-ಗುಪ್ತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.200-ಪ್ರ.ಶ. 500); ಗುಪ್ತರ ಅಂತ್ಯ ಕಾಲ-ಆದಿ ಪರಮಾರ (500-900), ಪರಮಾರ-ಮುಸಲ್ಮಾನ (900-1300). ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ವಿವಿಧ ಆಕಾರದ ಮಣಿ ಹಾಗೂ ಬಳೆಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮನುಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿ-ಪಕ್ಷಿ ಗೊಂಬೆಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕ್ಷತ್ರಪ-ಕುಷಾಣ-ಪರಮಾರರ ನಾಣ್ಯಗಳು, ರೋಮಿನ ರಾಜನಾದ ಅಗಸ್ಟಸ್ ಹಡ್ರಿಯಾನಸ್ (117-34) ನಾಣ್ಯದ ಅಚ್ಚು, ಗ್ರೀಕ್-ರೋಮನ್ ರಾಜರ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮಣ್ಣಿನ ಪಡಿಯಚ್ಚು ಇವು ಈ ಹಂತದಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾದ ಅವಶೇಷಗಳು. ಗಣೇಶ, ಮಹಿಷಾಸುರ ಮರ್ದಿನಿ, ಶಿವ ಹಾಗೂ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಉಬ್ಬುಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಹರಕೆ ತಟ್ಟೆಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಮಣ್ಣಿನ ಕರಡಿಕೆಯ ಹಿಡಿಕೆಯೊಂದರ ಮೇಲೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ನಾಗಬುಧಿಸ ಪವಜಿತಸ ಎಂದು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಕಾಲಮಾನ 1ನೆಯ ಶತಮಾನ.

ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (1300-1500) ವಸತಿಯನ್ನು ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ಕಂದಕ ಪಾಳುಬಿದ್ದವು. ಚಿನ್ನದ ಕೆಲವು ಆಭರಣ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಮಂದಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಗಮನಾರ್ಹ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಔರಂಗಜ಼ೇಬ್, ಶಾಹ್ ಆಲಮ್, ದೌಲತ್‌ರಾವ್ ಸಿಂಧಿಯ ಹಾಗೂ ಜಂಕೋಜಿರಾವ್ ಸಿಂಧಿಯ ಮುಂತಾದವರ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. (ಎಸ್.ಕೆ.ಜೆ.)

ಉಜ್ಜಯಿನಿ²: ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೂಡ್ಲಿಗಿ ತಾಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಪಂಚಪೀಠಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಪೀಠ ಇರುವ ಸ್ಥಳ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮರುಳಸಿದ್ಧ ದೇವಾಲಯದ ವಿಶಾಲ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಗೌರಮ್ಮ, ವೀರಭದ್ರ, ಚೌಡೇಶ್ವರಿ, ಅರಕೆ ಬಸವಣ್ಣ, ಬಂಗಾರ ಬಸವಣ್ಣ, ಮುದ್ದಿರಾಮ, ಗುಂಡ ಬ್ರಹ್ಮಯ್ಯರ ಕಿರು ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ ಮತ್ತು ಸಿದ್ಧಲಿಂಗ ಶಿವಚಾರ್ಯರ ಗದ್ದುಗೆ ಇದೆ. ಮರುಳಸಿದ್ಧ ದೇವಾಲಯದ ಶಿಖರದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಪೀಠದ ಮೂಲಗೋತ್ರ ಪುರುಷನಾದ ನಿಂತ ನಂದಿ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಪೀಠದ ಮಠ ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯ ಗಳು ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಆವೃತಗೊಂಡಿವೆ. ಪೀಠದ ವಿಶಾಲ ವಾಸ್ತು-ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಹಾಗೂ ಅದರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವೈವಿಧ್ಯತೆಯನ್ನು ನೋಡಿ ಹಂಪಿಯನ್ನು ಹೊರನೋಡು, ಉಜ್ಜಯಿನಿಯನ್ನು ಒಳನೋಡು ಎಂಬ ನಾಣ್ನುಡಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿದೆ.

ಮಹಾದ್ವಾರಗಳು: ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಸದ್ಧರ್ಮ ಪೀಠಸ್ಥಳದ ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರಾಕಾರವಿದ್ದು ಉತ್ತರ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕಿನ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಗೋಪುರ ಸಹಿತ ಮಹಾದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ತಂಗಾಳಿ ಗೋಪುರವೆಂದು ಕರೆಯುವ ಉತ್ತರ ದ್ವಾರ, ದಕ್ಷಿಣ ದ್ವಾರ-ಕೈಲಾಸ ದ್ವಾರವೆಂದು ಕರೆಯುವ ಈ ಎರಡು ಮಹಾದ್ವಾರಗಳು ಇತ್ತೀಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಗೊಂಡಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಮೇಲೆ ವರ್ಣಮಯ ಶಿವಪಾರ್ವತಿಯರ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದೆ. ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಪೀಠದ ಲಿಂಗೈಕ್ಯ ಜಗದ್ಗುರುಗಳಾದ ಸಿದ್ದಲಿಂಗಶಿವಚಾರ್ಯರ ಮತ್ತು ಸಿದ್ದೇಶ್ವರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯರ ಗಾರೆ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತರ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ಉತ್ತರದ ಮಹಾದ್ವಾರಕ್ಕೆ ಎತ್ತರವಾದ ಗೋಪುರವಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಅಂತಸ್ತುಗಳಿವೆ. ದ್ವಾರ ಬಂಧದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಶಾಖೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಶೈವದ್ವಾರಪಾಲಿಕರ ಮತ್ತು ದ್ವಾರ ಕಂಬದ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಪುಷ್ಪಧಾರಣಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಲಲಾಟ ಬಿಂಬದಲ್ಲಿ ನಂದಿ ಸಮೇತ ಶಿವಪಾರ್ವತಿಯರ ಬಿಂಬವಿದೆ. ಅದರ ಬದಿಗಿನ ಒಳಮುಖ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಶೈವ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ತ್ರಿಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತಿದ್ದಾನೆ. ಉತ್ತರದ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಒಳಗಡೆ ಪ್ರವೇಶದ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿನ ಎತ್ತರದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹ, ಆಂಜನೇಯ ಮತ್ತು ನಾಗರಹಾವಿನ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿದ್ದು ಭಿತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಅಲಂಕರಣವಿದೆ. ಉತ್ತರದ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಎದುರಿಗೆ ಭವ್ಯವಾದ ಸ್ತಂಭಗಳುಳ್ಳ ಒಂದು ಉಯ್ಯಾಲೆ ಮಂಟಪವಿದೆ. ಈ ಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಿದ್ದು ಅವು ಆನೆ, ದ್ವಾರಪಾಲಕ, ಹಂಸ, ಬಾಳೆಯ ಗಿಡ, ಶಿವಲಿಂಗವನ್ನು ಪೂಜಿಸುವ ಕಿನ್ನರ, ಬೇಡರ ಕಣ್ಣಪ್ಪ, ನೃತ್ಯಗಾರರು, ನಟರಾಜ, ನೃತ್ಯಗಾರ್ತಿ, ಕೈಮುಗಿದು ಕುಳಿತ ಟಗರು ತಲೆಯುಳ್ಳ ದಕ್ಷಬ್ರಹ್ಮ ಮುಂತಾದ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ಮರುಳಸಿದ್ಧ ದೇವರ ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯ ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಐದು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು, ಒಂದು ಅಂತರಾಳ ಮಹಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮೂರು ಮುಖಮಂಟಪ ಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲೂ ಸಿದ್ದೇಶ್ವರ ಅಥವಾ ಜಗದ್ಗುರು ಮರುಳಸಿದ್ಧಸ್ವಾಮಿ ಶಿವಲಿಂಗವಿದೆ. ಶಿವಲಿಂಗಕ್ಕೆ ಸ್ವಾಮಿಯ ಮುಖವಾಡವನ್ನು ಧರಿಸುವರು. ಸಭಾಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಕೇಂದ್ರ ಸ್ತಂಭಗಳುಳ್ಳ ರಂಗಮಂಟಪವಿದೆ. ಇದರ ಮಧ್ಯ ಭಿತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಗೋಲಾಕಾರದ ಸಹಸ್ರದಳವುಳ್ಳ ಕಮಲದ ಭುವನೇಶ್ವರಿ ಕೆತ್ತನೆ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಕಂಬಗಳ ಬೋದುಗೆಯ ಮೇಲೆ ಭಿತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಚೌಕಾದ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪತ್ನಿಯರ ಸಮೇತ ವಾಹನರೂಢರಾದ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಭುವನೇಶ್ವರಿಯ ಮೂರನೆಯ ಮತ್ತು ಆರನೆಯ ಸುತ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ 126 ಮತ್ತು 32 ಚೆಲುವಿನ ಸ್ತ್ರೀ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಇದರ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ಮೂರು ವೃತ್ತಾಕಾರ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿವೆ. ಈ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಒಳಮುಖದಲ್ಲಿ ಕಿರು ಕಮಲಗಳಿವೆ. ಈ ಕಮಲ ಪೀಠಗಳ ಮೇಲೆ ಸುತ್ತಲೂ 174 ಯತಿವರ್ಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವುದು ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣ. ಸಭಾಮಂಟಪವೂ 15 ಅಂಕಣಗಳಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದ್ದು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಐದೈದು ಕಂಬಗಳ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳಿವೆ. ಇದರ ಒಂದೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡೆರಡು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿವೆ. ಅಂತರಾಳದ ಹೊರಗಿನ ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಸಭಾ ಮಂಟಪದ ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡೆರಡು, ಒಟ್ಟು ಹತ್ತು ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಿವೆ. ಅಂತರಾಳದ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿಯ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲಿ ಗಣೇಶ ಮತ್ತು ವಸ್ತ್ರಾಭರಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತನಾಗಿ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ಒಬ್ಬ ಯತಿಯ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಹಸ್ತಗಳ ಯೋಗಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಇದು ಪಂಚಾಚಾರ್ಯರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಾದ ಪಂಡಿತಾರಾಧ್ಯರನ್ನೂ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆಯೆಂದು ಹೇಳಿಕೆ.

ಯತೀಶ್ವರ, ಉಜ್ಜಯಿನಿ

ಸಭಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಉತ್ಸವ ಮಂಟಪಗಳ ಬದಿಗೆ ನಂದಿಯ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ನಂದಿಯನ್ನು ಮರುಳಸಿದ್ಧ ಸ್ವಾಮಿಯ ಕಡೆಗೆ ಮುಖಮಾಡಿ ಕೂಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಭಾಮಂಟಪದ ಬಲಗಡೆ ಎರಡನೆಯ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಭವ್ಯವಾದ ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣನ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಅಲಂಕೃತ ಆಯತಾಕಾರದ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಭಾಮಂಟಪದ ಎಡಬದಿಯ ಎರಡನೆಯ ಗರ್ಭಗೃಹ ಚಚ್ಚೌಕಾಗಿದ್ದು ಅದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರ ಆಯತಾಕಾರ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ದ್ವಿಭುಜ ವೀರಭದ್ರನ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ವೀರಭದ್ರನಿಗೆ ವಸ್ತ್ರಾಭರಣದ ಜೊತೆ ರುಂಡಮಾಲೆಯನ್ನು ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಾಗಿಲು ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿರುವ ಶೈವ ದ್ವಾರಪಾಲಕರ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಕತ್ತಿ, ಡಮರು, ತ್ರಿಶೂಲ ಮತ್ತು ನಾಗಗಳಿವೆ. ಲಲಾಟಬಿಂಬದಲ್ಲಿ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ವೀರಭದ್ರನ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಉತ್ತರ ಮುಖದ ಹೊರಗೋಡೆಯ ಗೂಡಿನಲ್ಲಿ ಯೋಗಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ಯತಿಯ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಣ್ಣಿನ ತಾಟುಹಿಡಿದ ಸೇವಕಿಯರು, ಇಬ್ಬರು ವಾದ್ಯಮೇಳದವರೂ ಇದ್ದಾರೆ. ಸಭಾಮಂಟಪದ ಎಡಗಡೆ ಮತ್ತು ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣನ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮುಂದೆ ಇರುವ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮರುಳಸಿದ್ಧಸ್ವಾಮಿಯ ಮತ್ತು ಗೌರಮ್ಮರುಳ್ಳ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಶಿವ-ಪಾರ್ವತಿಯರ ಪ್ರತಿರೂಪದಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿ ಲೋಹದ ಈ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಉತ್ಸವಮೂರ್ತಿಯನ್ನಾಗಿ ಬಳಸುವರು. ಈ ಸಭಾಮಂಟಪದ ಮುಂದಿನ ಕಂಬದಲ್ಲಿ ಸೇವುಣರ ಕಾಲದ (1268) ಒಂದು ಶಾಸನವೂ ಸಭಾಮಂಟಪದ ಮುಂದಿನ

ಅಂಕಣದ ತೊಲೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶಾಸನವೂ ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ಲೋಹದ ಗಂಟೆಗಳ ಮೇಲೂ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಹಾಗೇ ಸಭಾಮಂಟಪದ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಎರಡು ಮುಖಮಂಟಪಗಳಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಮುಖಮಂಟಪದ ಎಡಭಾಗದ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಕತ್ತಿಯನ್ನು ಕೆಳಗಡೆ ಇಟ್ಟು ನಿಂತಿರುವ ಭಕ್ತನೊಬ್ಬನ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಆತನ ಬಲಗಡೆಯ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ವಿಜಯನಗರ ಅರಸ ಸದಾಶಿವರಾಯನ ಕಾಲದ ಶಾಸನವಿದೆ.

ಮಹಾಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಬೃಹದಾಕಾರದ ವೀರಭದ್ರನ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ವೀರಭದ್ರ ಚತುರ್ಭುಜಧಾರಿ, ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಕತ್ತಿ, ಬಾಣ, ಬಿಲ್ಲು ಮತ್ತು ಗುರಾಣಿಗಳಿವೆ. ಕಿರೀಟದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಶಿವಲಿಂಗವಿದೆ. ಹಣೆಯ ಮಧ್ಯ ಮೂರನೆಯ ಕಣ್ಣಿದೆ. ಆತನು ಕಿರೀಟಮುಕುಟ, ಕುಂಡಲ,

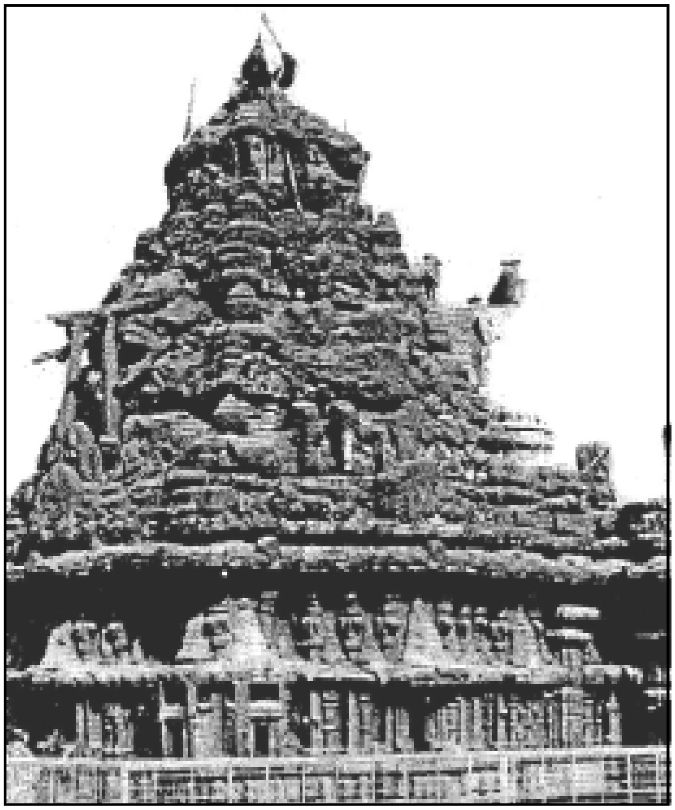

ಶಾಲಿಮರಳಸಿದ್ಧ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹ

ಹಾರ ರುಂಡಮಾಲ, ಪಟ್ಟಿ, ಕಡಗ, ಬಳೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸೊಂಟಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಕಠಾರಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಕೆಳಗಡೆ ಬಲಕ್ಕೆ ದಕನು ಕೈಮುಗಿದು ನಿಂತಿದ್ದಾನೆ.

ಅರಿಕೆಗುಡಿ: ಮರುಳಸಿದ್ಧ ದೇವಾಲಯದ ಮಹಾಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿದ ನಂದಿ ದೇವಾಲಯದ ಹಿಂದುಗಡೆ ಇರುವ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಅರಿಕೆಗುಡಿ ಎಂದು ಕರೆಯುವರು. ಭಿತ್ತಿಯ ಮೂರು ಮುಖಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಶಿವನ ವಿಗ್ರಹವಿದ್ದು ಪೀಠದಲ್ಲಿ ನಂದಿಯಿದೆ. ನೃತ್ಯ ಗಣೇಶ, ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ, ವೀರಭದ್ರ ಮುಂತಾದ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಮರಳಸಿದ್ಧ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಡೆಯ ಪ್ರನಾಳ ಪಟ್ಟಿಕೆಯನ್ನು ಬದಿಯ ಮಜ್ಜನ ಕುಂಡ ತೀರ್ಥಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದ್ದು ದೇವರ ಅಭಿಷೇಕದ ನೀರು ಪೀಠದ ಜಲಹರಿಯ ಮೂಲಕ ಮಜ್ಜನ ಕುಂಡವನ್ನು ಸೇರುವುದು. ಈ ಕುಂಡಕ್ಕೆ ಒಂದು ತೆರೆದ ಸ್ತಂಭ ಮಂಟಪವಿದ್ದು ಅದಕ್ಕೆ ಎತ್ತರದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮತ್ತು ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ಶಿಖರವಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಸಭಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮಹಾಮಂಟಪಗಳ ಮಾಳಿಗೆ ಅಂಚಿನ ಸುತ್ತಲೂ ಇಟ್ಟಿಗೆ–ಗಾರೆಯ ಗೋಡೆಯಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ಗೂಡುಗಳಿವೆ. ಈ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯ ದೇವತೆಗಳ ಬಣ್ಣದ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಎಡಬದಿಯಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೆ ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾದ ಗೌರಮ್ಮ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಪಾರ್ವತಿಯ ವಿಗ್ರಹವನ್ನೇ ಗೌರಮ್ಮನೆಂದು ಕರೆಯುವರು. ಈ ದೇವಿಯು ದ್ವಿಭುಜಳಾಗಿ, ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಕಮಲಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದಿದ್ದು, ವಸ್ತ್ರಾಭರಣಭೂಷಿತಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ಶಿಖರವಿದ್ದು ಅದರ ಮುಂದೆ ದೇವಕೋಷ್ಠವುಳ್ಳ ಅರ್ಧವೃತ್ತಾಕಾರದ ಶುಕನಾಸಿಯಿದೆ.

ಮರುಳಸಿದ್ಧ ದೇವಾಲಯದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶಿಲಾಸ್ತಂಭ ಮತ್ತೆರಡು ಕಬ್ಬಿಣದ ದೀಪಸ್ತಂಭಗಳು ಇದರ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿವೆ. ಒಂದು ದೀಪಸ್ತಂಭದಲ್ಲಿ ಕೈಮುಗಿದು ಕುಳಿತ ಭಕ್ತ, ನಂದಿ, ಗಣೇಶ ಹಾಗೂ ನಟರಾಜನ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ನಟರಾಜನು ನಾಗರ ಹಾವಿನ ಮೇಲೆ ನೃತ್ಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದು ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಫಲ ಮತ್ತು ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ನಾಗರಹಾವಿನ ಬಾಲವನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಈ ದೇವಾಲಯ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಏಕಶಿಲೆಯ ಎರಡು ನಂದಿಕಂಬಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಎದುರಿಗೆ ನಂದಿ ಮಂಟಪವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಯತಿಗಳುಳ್ಳ ತೋರಣದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ನವಗ್ರಹ ಪೀಠವಿದ್ದು ಅದನ್ನು ಎತ್ತರದ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಜೋಡುಪಾದಗಳ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಈ ಪಾದಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಕಮಲಗಳ ಅಲಂಕರಣವಿದೆ.

ಬಸವಣ್ಣನ ದೇವಾಲಯ ಬಂಗಾರ ಬಸವಣ್ಣನ (ನಂದಿ) ದೇವಾಲಯದ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿದ್ದು ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಮುಖಮಾಡಿದೆ. ಇದನ್ನು ಬಂಗಾರದ ಕಾಳಮ್ಮ ದೇವಾಲಯವೆಂದೂ ಕರೆಯುವರು. ಇದು ಏಕಕೂಟ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯವಾಗಿದ್ದು ಇದರ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಅರ್ಧಗಂಭಗಳಿವೆ. ಇದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಂದಿಯ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರವಣಕುಮಾರ ಮತ್ತು ಗುಂಡ ಬ್ರಹ್ಮಯ್ಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಶ್ರವಣಕುಮಾರ ತನ್ನ ತಂದೆ–ತಾಯಿಗಳನ್ನು ಕಾವಡಿಯಲ್ಲಿ ಹೊತ್ತುಕೊಂಡು ನಡೆಯುವ ದೃಶ್ಯವಿದೆ. ಹಾಗೂ ಇಲ್ಲಿ ಗುಂಡಬ್ರಹ್ಮಯ್ಯರಿಬ್ಬರು ಶಿವಲಿಂಗವನ್ನು ತಮ್ಮ ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ಬಲಗೈಯನ್ನು ಅದರ ಮೇಲಿಟ್ಟು ನಿಂತಿರುವರು. ಈರ್ವರ ಮಧ್ಯ ಎರಡು ಈಟಿಗಳನ್ನು ಸಮಾಂತರದಲ್ಲಿ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಮುಖಮಾಡಿ ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಬ್ಬರ ಮೇಲಿರುವ ಮಕರ ತೋರಣದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿಮುಖವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗೌರಮ್ಮ ದೇವಾಲಯ, ಅದರ ಮಜ್ಜನ ಕುಂಡದ ಮಂಟಪ, ಬಂಗಾರ ಬಸವಣ್ಣನ ದೇವಾಲಯ, ದೀಪಸ್ತಂಭಗಳು, ನಂದಿಸ್ತಂಭಗಳು, ನವಗ್ರಹ ಪೀಠ, ನಂದಿ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರಾಕಾರ ಗೋಡೆ–ಮಹಾದ್ವಾರ–ಗೋಪುರ, ಉಯ್ಯಾಲೆ ಕಂಬ, ಶ್ರವಣಕುಮಾರನ ಶಿಲ್ಪ ಇವುಗಳು ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಕಾಲ ಸು. 15–18ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಉಳಿದವುಗಳು ಸು. 12–13ನೆಯ ಶತಮಾನ.

ಮರುಳಸಿದ್ಧ ದೇವಾಲಯದ ಎಡಬದಿಗೆ ಪಶ್ಚಿಮದ ಪ್ರಾಕಾರ ಗೋಡೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡು ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಸದ್ಧರ್ಮ ಸಿಂಹಾಸನ ಪೀಠದ ಭವ್ಯ ಮಠವಿದೆ. ಈ ಮಠವನ್ನು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಗೊಳಿಸಿದ್ದು ಇದರ ಮೇಲೆ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಮೇಲೆ ಶಿವ–ಪಾರ್ವತಿಯರು ನಂದಿಯ ಮೇಲೆ ಆಸೀನರಾಗಿರುವ ಬೃಹತ್ ವರ್ಣಮಯ ಗೊಂಬೆಗಳಿವೆ. ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಮುಖಮಂಟಪದ ಮೊದಲ ಕಂಬದ ಮೇಲೆ ಕಮಲವಿಡಿದ ಆನೆಗಳ ಸಾಲು, ಹಾರ–ಹೂ ಬಳ್ಳಿಗಳ ಅಲಂಕರಣಗಳಿವೆ. ಈ ಕಂಬದ ದಕ್ಷಿಣ ಮುಖದ ಒಂದನೆಯ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಶಿವನು ಪಾರ್ವತಿಯ ಗಲ್ಲವನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೇವಕಿಯರು ಕಮಲಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ನಿಂತಿರುವರು. ಎರಡನೆಯ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯಗಾರ್ತಿಯರಿದ್ದಾರೆ. ಮೂರರಲ್ಲಿ ಹಾರ ಮತ್ತು ಗಿಳಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ಕಂಬದ ಪಶ್ಚಿಮ ಮುಖದ ಮೊದಲನೆಯ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಷಣ್ಮುಖನು ನವಿಲನ್ನೇರಿ ಕುಳಿತಿದ್ದಾನೆ. ಎರಡನೆಯ ಫಲಕದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತರು ನಂದಿ ಮುಖವುಳ್ಳ ಮಾನವನನ್ನು ತಮ್ಮ ಮೇಲೆ ಕೂಡಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಕಂಬದ ಉತ್ತರ ಮುಖದ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಯತಿವರ್ಯರ ಮಧ್ಯ ಲಕ್ಷ್ಮಿ ಯಿರುವಳು. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹಂಸ, ನವಿಲು, ಸೇವಕಿಯರಿದ್ದಾರೆ. ಅವರ ಮೇಲೆ ರೆಕ್ಕೆಯುಳ್ಳ ಅಪ್ಸರೆಯರು ಯತಿಯನ್ನು ಒಯ್ಯುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯವಿದೆ. ಮಠದ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಬಾಗಿಲಲ್ಲಿರುವ ಕುಸುರಿ ಕೆತ್ತನೆಯ ಅಲಂಕರಣ ಹೊಯ್ಸಳ ಮಾದರಿಯನ್ನು ನೆನಪು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಇತರೆ ತೋರಣಗಳ ಮಧ್ಯೆ ದೇವತೆಗಳ ತೋರಣದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲರನ್ನು ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಠದ ಕಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಂಬಗಳು, ಬಾಗಿಲ ಚೌಕಟ್ಟು ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಕಾಲ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯಭಾಗದ್ದೆನ್ನುವರು. ಈ ಮಠದ ಒಳಗಡೆ ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ಕಟ್ಟಿಗೆಯ ಸ್ತಂಭ ಮಂಟಪವಿದ್ದು ಅದನ್ನು ದಾರುಕ ಮಂಟಪವೆಂದು ಕರೆಯುವರು. ಅಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಿಯೆಗಳು ಜರುಗುತ್ತವೆ. ಅವು ವಟುಗಳಿಗೆ ಅಯ್ಯಾಚಾರ, ಅಶುದ್ಧರಾದವರನ್ನು ಶುದ್ಧಗೊಳಿಸುವುದು ಇತ್ಯಾದಿಗಳಾಗಿವೆ. ದಾರುಕ ಮಂಟಪ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಪೀಠದ ಪೂರ್ವ ಜಗದ್ಗುರುಗಳ ಶಿವಪೂಜಾ ಮಂದಿರವಿದೆ ಹಾಗೂ ಶಿಲೆಯ ಗಣೇಶ ಮತ್ತು ನಾಗ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ದಾರುಕ ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ನ್ಯಾಯಾಲಯದ ಕೊಠಡಿಯಿದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಪೀಠದ ಜಗದ್ಗುರುಗಳ ನ್ಯಾಯ ಕಟ್ಟೆಯಿದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಮಠದಯ್ಯಗಳ ಮತ್ತು ಇನ್ನಿತರರ ಜಗಳ, ವ್ಯಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಇತ್ಯರ್ಥ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಕೊಠಡಿಯ ಒಂದು ಕಂಬದಲ್ಲಿ ಮಲೆನಾಡಿನ ದುರ್ಗಮ್ಮನ ಲೋಹದ ವಿಗ್ರಹವಿರುವುದು ವಿಶಿಷ್ಟ. ಈ ಕೋಣೆಯ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಖಜಾನೆ ಮತ್ತು ಸ್ನಾನದ ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ದಾರುಕ ಮಂಟಪ, ಶಿವಪೂಜಾ ಮಂದಿರ, ನ್ಯಾಯಾಲಯ ಈ ಭಾಗಗಳೆಲ್ಲ ಸುಮಾರು ಇನ್ನೂರು ವರ್ಷ ಪ್ರಾಚೀನದ್ದಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಶಿಲಾಸ್ತಂಭಗಳುಳ್ಳ ಪಂಚಾಚಾರ್ಯರ ಮಂಟಪವಿದ್ದು ಏಕಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಐದು ಎತ್ತರದ ಆಸನ ಕಟ್ಟೆಗಳಿವೆ. ಪಂಚಾಚಾರ್ಯರು ಈ ಪೀಠಗಳಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಭಕ್ತರಿಗೆ ಧರ್ಮೋಪದೇಶ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆನ್ನುವರು.

ಪಂಚಾಚಾರ್ಯರ ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ಗೋಶಾಲೆಯಿದೆ. ಹಿಂದೆ ಇಲ್ಲಿ 108 ಗೋವುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಅವುಗಳ ಸಗಣಿಯಿಂದ ಬೆರಣಿ ಮಾಡಿ ಸುಟ್ಟು ವಿಭೂತಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಈಗ ಇವೆಲ್ಲ ಸ್ಥಗಿತಗೊಂಡಿದೆ. ಗೋಶಾಲೆಯ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ದಾಸೋಹ ಮಂದಿರವಿದೆ.

ಪೀಠದ ಪೂರ್ವ ಗೋಡೆಯ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಾವು–ಸೂರ್ಯನನ್ನು ನುಂಗಲು ಹೊರಟಿರುವ, ಜೋಡು ಮೀನುಗಳು ಒಂದನ್ನೊಂದು ಮುದ್ದು ಮಾಡುತ್ತಿರುವ, ಬೇಡರ ಕಣ್ಣಪ್ಪ ಮತ್ತು ಬತ್ತಲೆಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ಮಹಿಳೆ ಮುಖ್ಯವೆನಿಸಿವೆ. ಇವು ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ್ದಾಗಿವೆ.

ಉಜ್ಜಯನಿ ಸದ್ಧರ್ಮ ಪೀಠದ ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿ ಸಿದ್ಧಲಿಂಗ ಶಿವಾಚಾರ್ಯಸ್ವಾಮಿಯ ಗದ್ದುಗೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗದ್ದುಗೆಯ ತಳಪಾಯ ಆಯತಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಲಿಂಗಶಿವಾಚಾರ್ಯರ ಅಮೃತ ಶಿಲಾವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಗ್ರಹದ ಗದ್ದುಗೆಯ ಮೇಲೆ ಸಿದ್ಧಲಿಂಗಶಿವಚಾರ್ಯರು ಲಿಂಗೈಕ್ಯರಾದ ದಿನಾಂಕ ಗುರುತಿಸಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿರುವ ಇನ್ನಿತರ ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ರಾಮಲಿಂಗ ದೇವಾಲಯ ಒಂದು. ಇದನ್ನು ರಾಮಿ ತಂದೆಯ ದೇವಸ್ಥಾನ ಎನ್ನುವರು. ಇಲ್ಲಿನ ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಆರು ವೀರ ಗಲ್ಲುಗಳಿವೆ. ತಲೆಬೋಳು ಸಿದ್ಧಪ್ಪನ ದೇವಾಲಯ, ಹರಿಜನಕೇರಿಯ ಮರುಳಸಿದ್ಧ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಜಟ್ಟೆಪ್ಪನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು.

ನಂದಿಕಂಬ: ವಿವಿಧ ಎತ್ತರದ ಕಂಬಗಳ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ನಂದಿಗಳುಳ್ಳ ನಂದಿ ಕಂಬಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವೀರಶೈವ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಭಕ್ತರ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಈ ರೀತಿಯ ನಂದಿ ಕಂಬಗಳು ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಸದ್ಧರ್ಮ ಪೀಠದ ಸಂಕಿರಣದಲ್ಲಿ ಈ ಗ್ರಾಮದ ಸಾಂತನಳ್ಳಿ ಕೊಡದಪ್ಪನ ಮನೆಯ ಮುಂದೆ, ಸಿದ್ಧಲಿಂಗಯ್ಯನವರ ಮನೆಯ ಮುಂದೆ ಮತ್ತು ಜಟ್ಟೆಪ್ಪನ ಗುಡಿಯ ಮುಂದೆ ಇರುತ್ತವೆ. ಹನುಮಂತನ ಗುಡಿಗೆ ಹೋಗುವ ದಾರಿಯ ಬದಿಗಿರುವ ಸಿದ್ಧಲಿಂಗಯ್ಯನವರ ಮನೆ ಮುಂದೆ ಒಂದು ನಂದಿ ಕಂಬ ವಿದೆ. ಅದರ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಭಂಗಿಯ ನಂದಿಯಿದ್ದು ಅದರ ಒಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತನೊಬ್ಬ ಕೈಮುಗಿದು ನಿಂತಿದ್ದಾನೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ವೀರನೊಬ್ಬ ಕುದುರೆ ಸವಾರಿ ಮಾಡುತ್ತಿರುವನು. ಈ ಕಾಲದ ಒಂದು ನಂದಿಕಂಬ ಮತ್ತು ಅದರ ಮುಂದೆ ಒಂದು ಕಿರು ಶಾಸನಫಲಕ ಸಾಂತನಳ್ಳಿ ಕೊಡದಪ್ಪನ ಮನೆ ಮುಂದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ನಂದಿಕಂಬದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರಸ್ವಾಮಿಯ ಪೂಜಾರಿಯ ಹೆಂಡತಿ ಸಮಾಧಿ ಕೂತಳೆಂಬ ವಿವರವಿದೆ.

ಉಜ್ಜಯನಿಯಿಂದ ಸು.2ಕಿಮೀ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಭೈರವ ದೇವರ ಗುಡ್ಡವಿದೆ. ಆ ಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಭೈರಸಿದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದು. ಆ ವಿಗ್ರಹ ಮೂಲತಃ ಭೈರವನದು. ಅದರಲ್ಲಿ ಭೈರವನಿಗೆ ನಾಲ್ಕು ಕೈಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕತ್ತಿ, ತ್ರಿಶೂಲ, ಡಮರು ಮತ್ತು ಕಪಾಲಗಳಿವೆ. ದೇಹದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ನಾಗಗಳನ್ನು ಆಭರಣಗಳನ್ನಾಗಿ ಧರಿಸಿದ್ದು ಬತ್ತಲೆಯಾಗಿ ತ್ರಿಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವನು. ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರೇತಗಳಿವೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪದ ಕಾಲ ಸು.13ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಚೌಕಿಮಠ, ಹಂಚಿನಮಠ, ಮಸ್ಲಟ್ಟಿ ಬಸಪ್ಪನ ಗುಡಿ, ಮಾಗಣ್ಣನ ಗುಡಿ, ಮಾರುತಿ ಗುಡಿ, ವನಿತಾದೇವಿ ಗುಡಿ, ಮಾರೆವ್ವನ ಗುಡಿ, ಬೀರೇಶ್ವರ ದೇವರ ಗುಡಿ, ಬ್ರಹ್ಮದೇವರ ಗುಡಿ, ಹುಣ್ಣಿ ಬಸಪ್ಪನ ಕಟ್ಟೆ ಮತ್ತು ಮೈಲಾರಲಿಂಗ–ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಗ್ರಾಮದ ಇನ್ನಿತರ ವೀರಶೈವ ಮಠಗಳು ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮದೇವತೆಗಳ ದೇಗುಲಗಳು. ಇವು ಸು.100 ವರ್ಷ ಪ್ರಾಚೀನವಾದವು. ಶ್ರೀ ಪೀಠದ ಮಠದ ಕಣದಲ್ಲಿ ಕೇದಾರಸ್ವಾಮಿ ಗದ್ದುಗೆ, ಮಳೆಸ್ವಾಮಿ ಗದ್ದುಗೆ, ಚೆನ್ನಬಸವಸ್ವಾಮಿ ಗದ್ದುಗೆ ಇವೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ 1268ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮರುಳಸಿದ್ಧ ದೇವಾಲಯದ ದೇವರಿಗೆ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. 1600ರ ವರೆಗಿನ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಹೆಸರಿದೆ. ತದನಂತರದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯದ ಹೆಸರು ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖವಾಗಿರುವುದು ಗಮನೀಯ. (ಆರ್.ಎಂ.ಎಸ್.)

ಉತ್ತರಭಾರತ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಕಲೆ: ನೋಡಿ–ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳು

ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಪೂರ್ವಭಾಗ, ರಾಜಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ ಮಾದರಿಯ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ವಾರಾಣಸಿ, ಮಿರ್ಜಾಪುರ, ಅಲಹಾಬಾದ್, ಬಾಂದಾ, ಆಗ್ರ, ರಾಜಸ್ತಾನದ ದೌಸ (ಜೈಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ) ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ತುಂಡುಕಲ್ಲುಗಳ ಗುಪ್ಪೆ ಮಾದರಿಯ ಕಲ್ಗೋರಿ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಉತ್ತರಾಂಚಲದ ಆಲ್ಮೋರದ ದೇವದೂರದಲ್ಲಿ ನೆಲಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಹಿಂದೆಯೆ ಕಾಕ್‌ಬರ್ನ್, ಕಾರ್ಲೈಲ್ ಮೊದಲಾದವರು ಪತ್ತೆ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಕಾಶ್ಮೀರ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿಯ ಬೂರ್ಜ್‌ಹೋಮ್, ಗುಫ್‌ಕ್ರಾಲ್, ಲಡಾಕ್‌ದಲ್ಲಿಯ ಲೆಹ್, ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ವಾಯವ್ಯ ಸರಹದ್ದು, ಸಿಂಧದಲ್ಲಿಯ ಕರಾಚಿ ಸಮೀಪ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಬೂರ್ಜಹಾಮ್ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ವಾಯವ್ಯ ಸರಹದ್ದಿನ ಅಸೋಟದಲ್ಲಿ ನಿಲಸುಕಲ್ಲುಗಳಿದ್ದರೆ ಲೆಹ್ ಕರಾಚಿ ಸಮೀಪ ನೆಲದಡಿಯ ಚಪ್ಪಡಿ ಕಲ್ಲಿನ ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಜಿ.ಆರ್.ಶರ್ಮ ವಾರಾಣಸಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಕೋರಿಯ, ಅಲಹಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೋಟಿಯ, ಎ.ಕೆ.ನಾರಾಯಣ್ ಮಿರ್ಜಾಪುರದಲ್ಲಿಯ ಬನಿಮಿಲಿಯ–ಬಹೆರದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಗೋರಿ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ಕಕೋರಿಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಜನ ವಾಸ್ತವ್ಯದ ನೆಲೆಯನ್ನು ಮತ್ತು 12 ಕಲ್ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕಬ್ಬಿಣದ ಯಾವುದೇ ಅವಶೇಷಗಳಿಲ್ಲದೆ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾ ಉಪಕರಣಗಳು ಮಾಳವ, ಸೋನ್‌ಪುರ–ಚಿರಂದ್, ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳಿಗೆ ಹೋಲುವ ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ಮನೆಯ ಭಾಗಗಳು ಅಂತ್ಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಚೂರುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ನವ–ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1500–700 ಆಗಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯ ಶವ–ಸಂಸ್ಕಾರದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 12 ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರಗಳಿದ್ದುವು; ಶವಕುಣಿ ಮತ್ತು ನೆಲದಡಿಯ ಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳ ಕೋಣೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಸು.1–2 ಮೀ ಆಳದ ಆಯತಾಕಾರದ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಹೊರಗಿಟ್ಟ ಶವದ ಕೆಲವೇ ಅಸ್ಥಿ ಚೂರುಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾ ಉಪಕರಣಗಳು ಒಂದೆರಡು ಚಿನ್ನದ ಚೂರುಗಳು, ಅರೆ ಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಅತಿ ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು, ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು ತೀರ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಚಿನ್ನದುಂಗುರ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾ ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದುವು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ನಿಸರ್ಗ ಲಭ್ಯ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಅದ್ವ

ಬನಿಮಿಲಿಯ–ಬಹೆರದ ಜನವಾಸ್ತವ್ಯದ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಉಪ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದು ಆದಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಸರಿಯಾಗಿ ಸುಡದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು, ಅಂತಿಮ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳಿದ್ದವು. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡ ಶವಕುಣಿ ಮತ್ತು ನೆಲ ಕೋಣೆಯಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಒಟ್ಟು 5 ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಕಲ್ಲುಕೋಣೆಗಳು ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿದ್ದು ಇದರ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗ ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚು ಅಗಲ–ಎತ್ತರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಯಾವುದ ರಲ್ಲೂ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿರದೆ ಕೆಲವು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳಿದ್ದುವು. 5ನೆಯ ಕಲ್ಲಿನ ಕೋಣೆ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಇದೆ. ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಕಲ್ಲುತುಂಡುಗಳ ರಾಶಿ ಇದ್ದಿತ್ತು. ಚುನಾರ್ ಮತ್ತು ಕೋಟಿಯದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ ನೆಲೆಗಳು ಇದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚು–ಕಡಿಮೆ ಇದೇ ಪ್ರಕಾರದ ಅವಶೇಷಗಳು ತೀರ ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಆದರೆ ಹಂದಿ, ಹೋತ, ಎತ್ತು–ದನಗಳ ಎಲುಬುಗಳಿದ್ದುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಪ್ರಕಾರಗಳು ಬನಿಮಿಲಿಯ–ಬಹೆರ ಕಕೋರಿಯದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದ್ದ 1ನೆಯ ನೆಲ ಕೋಣೆಯನ್ನು ಇದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಯಿಂದ ಎರಡು ಭಾಗಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದೆ. ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಎಲುಬುಗಳು ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದುವು. ಇನ್ನೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯನ ಅಸ್ಥಿ ಚೂರು ಗಳಿದ್ದುವು. 5ನೆಯದು ಒಂದು ಶವಕುಣಿ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆಯಾಗಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ 38 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದಷ್ಟು ಬೂದಿಯಿದ್ದಿತ್ತು. ಇದರೊಳಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಮಡಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಅಸ್ಥಿ ಚೂರುಗಳಿದ್ದುವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳು ಮತ್ತು ಅಲಹಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಿಯೋತಿ (ಕೋರೆಗಾಂವ್ ತಾಲ್ಲೂಕು) ಮೊದಲಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆಗಳಿವೆ.

ಖೇಡ (ಆಗ್ರ)ದಲ್ಲಿ ಅರ್ಧಗೋಲಾಕೃತಿಯ ಹಾಗೂ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆಗ ಳಿವೆ. ಪರೀಕ್ಷಿಸಿದ ಇವುಗಳಡಿಯಲ್ಲಿ ಬಂಡೆಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಆಯತಾಕಾರದ ಮೊಟ್ಟೆಯಾಕಾರದ ತಗ್ಗುಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಅಸ್ಥಿ ಚೂರುಗಳು ಮತ್ತು ಬೂದಿ ಇದ್ದುವು. ಆದರೆ ಈಚಿನ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ಪ್ರಾಚೀನತೆ ಬಗ್ಗೆ ಅನುಮಾನಪಡಲಾಗಿದೆ. ಮೇಲ್ಭಾಗ ಸಮತಟ್ಟಿನ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆಗಳಡಿಯಲ್ಲಿ ತುಂಡು ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸಣ್ಣ ಕೋಣೆಯಿದ್ದಿತು. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆಗಳು ಇದೇ ಪ್ರದೇಶದ ಸತ್ಮಸ್‌ನಲ್ಲಿಯೂ ಇವೆ.

ಜೈಪುರ–ಆಗ್ರ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿರುವ ದೌಸದಲ್ಲಿ ಖೇಡ, ಸತ್ಮಸ್ ತರಹದ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆಗಳಲ್ಲದೆ ನಿಲಸುಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿಲಸುಗಲ್ಲುಗಳೂ ಇವೆ. ಲೆಹ್‌ಕೊಳ್ಳ (ಲಡಾಕ್)ದಲ್ಲಿ ನೆಲದಡಿಯ ಕಲ್ಲು ಕೋಣೆಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಕೆಲವೊಂದರಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ತಲೆಬುರುಡೆಗಳು,

ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣ ಹಚ್ಚಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಕಂಚಿನ ಪಾತ್ರೆ, ಉಪಕರಣಗಳು, ಉದ್ದನೆ ಮಣಿ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದುವು. 1857ರಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಪ್ರೀಡಿ ಕರಾಚಿ ಹತ್ತಿರ ವಘೂದರ್‌ನಲ್ಲಿ ನೆಲದಡಿಯ ಕಂಡಿಯಿಲ್ಲದ ಚಪ್ಪಡಿ ನೆಲ, ಕೋಣೆಗೋರಿಗಳನ್ನು ಪ್ರೆರ್ ಅವರು ಕರಾಚಿ ಕೊಕ್ರಿ ರಸ್ತೆ ಮತ್ತು ಕೊಕ್ರಿ–ಶಹಬಲವಲ್ ರಸ್ತೆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಕಲ್ಮನೆಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದ್ದರು. ಕರಾಚಿಯಲ್ಲಿಯ ಕಲ್ಮನೆಗಳ ಒಂದರಲ್ಲಿ ಕಂಡಿಯಿದೆಯೆಂದು ಫೇರ್ ಸರ್ವಿಸ್ ಅವರು ವರದಿ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳಿಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಕಂಡಿಕೋಣೆಗೋರಿಗಳಿಗೂ ಸಂಬಂಧವಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂಬ ಅನುಮಾನವಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಮನೆಯ ನೆಲಗಟ್ಟು, ಅದ್ವ

ಅದ್ವ ಬಯಲು: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ರೇವ ಮತ್ತು ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶದ ಮಿರ್ಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ಬೇಲನ್ ನದಿಯ ಉಪನದಿಯಾದ ಅದ್ವ ನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ 1979–81ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಕ್ರಮಬದ್ಧ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ 67 ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಗೋರಿನೆಲೆಗಳೂ 41 ಸಮಕಾಲೀನ ವಸತಿನೆಲೆಗಳೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಈ ಸಂಶೋಧನೆಯಿಂದ ಉತ್ತರ–ಮಧ್ಯ ವಿಂಧ್ಯ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಅದ್ವ ಬಯಲಿನ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಅದ್ವ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ 3 ನಮೂನೆಯ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ಇವು ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ ವೃತ್ತ (ಕೇರ್ನ್ ಸರ್ಕಲ್), ನೆಲಕೋಣೆ ಸಹಿತವಾದ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ (ಸಿಸ್ಟ್ ವಿತ್ ಇನ್ ಕೇರ್ನ್) ಮತ್ತು ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ (ಸ್ಟೋನ್ ಸರ್ಕಲ್). 51 ಸಮಾಧಿನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲೆರಡು ಪ್ರಕಾರಗಳ ಗೋರಿಗಳಿದ್ದರೆ ಉಳಿದ 12 ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ ವೃತ್ತಗಳು ಮಾತ್ರ ಇದ್ದವು. ಕವಲಿಝುರ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ 3 ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ ವೃತ್ತಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಅತ್ಯಧಿಕ; ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ವೃತ್ತದ ವ್ಯಾಸ 3.55ಮೀ–14.15ಮೀ ಇದೆ. ಇದರ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ನೆಲದಡಿಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಯ ಕೋಣೆಯಿದ್ದು ಇದರ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಮತ್ತೊಂದು ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಯಿಂದ ಮುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತದೆ. ಭೂಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತದ ಒಳಗಿನ ಭಾಗವನ್ನು ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರ–ಆಕಾರದ ಕಲ್ಲುಗಳ ಗುಪ್ಪೆಯಿಂದ ತುಂಬಲಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಅದ್ವ ಮತ್ತು ಅದರ ಉಪನದಿಗಳ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಸು.45 ವಸತಿನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇವು ಸಮಾಧಿನೆಲೆಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೇ ಇವೆ. ಕೆಲವೊಂದು ವಸತಿನೆಲೆಗಳು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದ್ದರೂ ದಿಬ್ಬದ ರೂಪದಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ಜನರು ಹೆಚ್ಚು ಸಮಯ ಒಂದೇ ಕಡೆ ನೆಲೆನಿಂತಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರಗಳ ಮೇಲೆ ವಸತಿನೆಲೆಗಳನ್ನು 2 ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವೆಂದರೆ ಕಕೋರಿಯ (ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ) ಮತ್ತು ಕೋಟಿಯ (ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ). ಕೆಲವು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡೂ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮಿಶ್ರ ಲಕ್ಷಣಗಳಿವೆ. ಕಕೋರಿಯ (ಚಂದೌಲಿ ಜಿಲ್ಲೆ) ಹಾಗೂ ಕೋಟಿಯ (ಅಲಹಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆ) ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶದ ಮಾದರಿ ನೆಲೆಗಳು.

ಕಕೋರಿಯ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರುವ 17 ವಸತಿನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವು ಮಾಫ, ಇಂದಾರಿ ಮತ್ತು ಬರೌನ್ಧ. ಅಂಡಾಕಾರದ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ತ್ರಪೀಜ್, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಅಲಗು ಮುಂತಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ತಿರುಳುಗಲ್ಲು, ಉಂಗುರಕಲ್ಲು, ಮಣಿಗಳು, ಕವಣೆಕಲ್ಲು, ಬೊಂಬಿನ ಗುರುತುಳ್ಳ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನುಂಡೆಗಳು ಇವು ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು. ಈ ಜನರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ, ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ್ದಾಗಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯ ಆಕಾರಗಳೆಂದರೆ ಬಟ್ಟಲು, ರಂಧ್ರವಿರುವ ಬೋಗುಣಿಗಳು, ಪುಟ್ಟ ತಳದ ದಾನಿ, ಶೇಖರಣಾ ಜಾಡಿ, ಪುಟ್ಟ ದಾನಿಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ಕೋಟಿಯ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳಾದ ದಪ್ಪ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು 35 ವಸತಿನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಅದೈಪುರ್, ಸರ್ದಮನ್, ಜೋಗಿಬೀರ್, ಬೀರದೇಯಿ (ರೇವ ಜಿಲ್ಲೆ), ಪಿಪರಹಿ, ಕವಲಿಝುರ್, ಸೋನಗರ, ಬೈದ, ಮಧೋರ್, ದೇವ್ರಿ ಮತ್ತು ಚೌರ (ಮಿರ್ಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ) ಇವು ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ ನೆಲೆಗಳು. ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಗಳ ಮಣಿಗಳು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣು–ಶಂಖ–ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳು, ಕದಿರಣಿಗೆ ಗುಂಡಿ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಕಿಟ್ಟ, ಬೊಂಬಿನ ಗುರುತುಳ್ಳ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನುಂಡೆ ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಈ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಮಹತ, ಮುನ್ಯೆ, ನಕ್ವಲ್ (ರೇವ ಜಿಲ್ಲೆ), ಪರ್ಸಿಯ, ರಾಮ್‌ಪುರ್, ಗೌರ್ವ (ಮಿರ್ಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ) ಮೊದಲಾದ 20 ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟಿಯ ಹಾಗೂ ಕಕೋರಿಯ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮಿಶ್ರವಾಗಿದ್ದು ಈ ನೆಲೆಗಳು ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ.

ಸಮಾಧಿಯ ರಚನೆ ಹಾಗೂ ವಸತಿನೆಲೆಗಳ ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಅಮಹತ, ಮುನ್ಯೆ ಮತ್ತು ಮಾಫ– ಈ 3 ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಸುಮಾರು 200 ಸಮಾಧಿಗಳಿರುವ ಅಮಹತದಲ್ಲಿ (ರೇವ ಜಿಲ್ಲೆ) ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆವೃತ್ತವೊಂದನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ತಳಬಂಡೆಯ ವರೆಗೆ ಗೋಲ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಅಗೆದು ಅದರೊಳಗೆ 4–ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ಆಯತಾಕಾರದ ನೆಲಕೋಣೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ನೆಲಕೋಣೆ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿತ್ತು. ಕೋಣೆಯ ಹೊರಗಿನ ಭಾಗವನ್ನು (ಚಪ್ಪಡಿ ಹಾಗೂ ಗುಂಡಿಯ ಗೋಡೆಯ ನಡುವಿನ ಭಾಗ) ಮಣ್ಣು ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಒತ್ತಿ ತುಂಬಲಾಗಿತ್ತು. ಕೋಣೆಯೊಳಗಿನ ಭಾಗವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತುಂಬಿ ಮೇಲೆ ಮತ್ತೊಂದು ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲನ್ನು ಹಾಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸಮಾಧಿಯೊಳಗೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಕಾವಿಕಲ್ಲಿನ 1 ಚೂರು ದೊರೆತವು.

ಅದ್ವ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ 2 ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಮುನ್ಯೆನಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 35 ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆವೃತ್ತಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡನ್ನು ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಎರಡೂ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ ಅಂಡಾಕಾರದ ಗುಳಿಯನ್ನು ತಳಬಂಡೆಯವರೆಗೆ ತೋಡಿ ಅದರೊಳಗೆ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಏರುಪೇರಾಗಿದ್ದ ಗುಳಿಗಳ ತಳವನ್ನು ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ಹಾಸಿನಿಂದ ಮಟ್ಟ ಮಾಡಿದ್ದುದು ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಗುಳಿಗಳಿಂದ ಅಗೆದು ತೆಗೆದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದಲೇ ಮತ್ತೆ ಅವನ್ನು ಮುಚ್ಚಿದ್ದರು. ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು, ಬೂದು ಹಾಗೂ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರುಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಗುಳಿಯ ತಳದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಇವು ಕಕೋರಿಯ ಹಾಗೂ ಕೋಟಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ನಡುವಿನ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ ಹಂತವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಸಮೀಪದ ವಸತಿನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಕೋರಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕೋಟಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಿಂತ ಮುಂಚಿನದು ಎಂಬ ಅಂಶ ಸ್ತರಕ್ರಮದಿಂದ ಸಾಬೀತಾಯಿತು.

ಮಿರ್ಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಮಾಫ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 159 ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 2 ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆವೃತ್ತ ಹಾಗೂ 3 ನೆಲಕೋಣೆ ಸಹಿತ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಈ ಎಲ್ಲ ಗೋರಿಗಳು ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಮುನ್ಯೆ–ಅಮಹತದ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ ವೃತ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಅಲಗು, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ತ್ರಿಕೋಣ ಮುಂತಾದ ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿದ್ದವು.

ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಯ ಉತ್ಖನನ, ಅದ್ವ

ನೆಲಕೋಣೆ ಸಹಿತ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಚೂರುಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೂಳೆಯ ತುಣುಕುಗಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳು ಸಿಕ್ಕವು. ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅವಶೇಷಗಳು 2 ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿದ್ದವು. ತಳದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನುಂಡೆಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆ ಹಾಗೂ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟು ಇವುಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಚಿಕ್ಕ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಅಂಡಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ 30 ಸೆಂಮೀ ಮೇಲೆ ಉಂಗುರಕಲ್ಲು, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟು ಇವುಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಮತ್ತೆ ಚಿಕ್ಕ ಕಲ್ಲಿನ ಅಂಡಾಕಾರದ ವೃತ್ತ ರಚಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಮತ್ತೊಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ

ಯಲ್ಲಿರುವಂತೆ ನೆಲಕೋಣೆಯ ಸುತ್ತ ಸೈಜುಗಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕೋಣೆಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿನ ವಸತಿನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಂಡ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತ–ಗೋಲಾಕಾರದ ಮಣ್ಣಿನ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳು–ಅವುಗಳ ಸುತ್ತ ಆಧಾರಕಂಬದ ಗುಳಿಗಳು, ಉಂಗುರಕಲ್ಲು, ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ–ಅಗೇಟ್ ಮತ್ತು ಚರ್ಟ್ ಶಿಲೆಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಉಂಡೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಒಂದು ನೆಲಗಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಮಣ್ಣಿನ ಒಲೆಯ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದವು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಚಕ್ರದ ಮೇಲೆ ತಯಾರಾದುವು. ಕೆಲವೇ ಕೆಲವನ್ನು ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ವಸತಿ ಒಂದೇ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಹಾಗೂ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದ ಮುಖ್ಯ ಅಂಶಗಳೆಂದರೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಅದ್ವ ಬಯಲಿನ ನೆಲಕೋಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡಿಗಳಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಇವುಗಳನ್ನು 'ಸ್ವಸ್ತಿಕ' ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿಲ್ಲ. ನೆಲಕೋಣೆಯ ತಳದಲ್ಲಿ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲನ್ನು ಹಾಸದಿರುವುದು ಮತ್ತೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ವ್ಯತ್ಯಾಸ. ಪರೀಕ್ಷಿಸಲಾದ ಯಾವ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಮಾನವನ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಮಾಧಿಗಳು ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸೇರಿದವಾದರೆ ಅದ್ವ ಬಯಲಿನ ಗೋರಿಗಳು ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಅವಧಿಗೆ ಸೇರಿದವು.

ವಿಂಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಇತರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಕಾಲಮಾನಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅದ್ವ ಬಯಲಿನ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನ ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. (ವಿ.ಡಿ.ಎಂ.)

ಉತ್ನೂರು: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಮೆಹಬೂಬ್‌ನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಬೂದಿದಿಬ್ಬ. ಧಾರವಾಡ ಶಿಲಾಶ್ರೇಣಿಯ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಗ್ರಾಮದ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ 60 ಚ.ಮೀ ಮತ್ತು 1–3 ಮೀ ಎತ್ತರವಿರುವ ಒಂದು ಬೂದಿ ದಿಬ್ಬವಿದೆ. ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಭೂವಿಜ್ಞಾನ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ತನ್ನ ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ಬೂದಿದಿಬ್ಬದ ಹಲವು ಭಾಗಗಳು ನಾಶವಾಗಿದ್ದು, ಆ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪು, ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಿತ ಹಾಗೂ ಇತರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿದ್ದವು. ಬೂದಿದಿಬ್ಬದ ಸೃಷ್ಟಿ, ಕಾಲ, ಸೃಷ್ಟಿಯಾದ ಬಗೆ, ಬೂದಿಕಿಟ್ಟ ಮತ್ತು ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿಯ ವಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಅಲ್ಚಿನ್ 1957ರಲ್ಲಿ ದಿಬ್ಬದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡ. 12 ಪದರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಸುಟ್ಟ ಸಗಣಿಯ ಬೂದಿ ಮತ್ತು ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಪದರುಗಳು ಒಂದರ ತರುವಾಯ ಇನ್ನೊಂದರಂತೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಜಾನುವಾರುಗಳ ಕೊಟ್ಟಿಗೆಯ ಅವಶೇಷ ಮತ್ತು ಗೊರಸಿನ ಪಡಿಯಚ್ಚು ಸಹ ದೊರಕಿವೆ.

1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿಗೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಮುಳ್ಳುಬೇಲಿಯ ಕುರುಹುಗಳೊಡನೆ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಮೂಡಿದ ಎತ್ತಿನ ಕಾಲಿನ ಗೊರಸಿನ ಪಡಿಯಚ್ಚು ಒಂದು ಉತ್ಖನನದ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಎತ್ತಿನ ಎಲುಬುಗಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಜಾಗದಲ್ಲಿಯೇ ಸಗಣಿಯನ್ನು ಸುಟ್ಟಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಒಂದು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಶುವಿನ ಒಂದು ಶವಕುಣಿ ದೊರಕಿದೆ. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಕೊಟ್ಟಿಗೆ, ಬೂದಿಯ ಗುಪ್ಪೆ, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಎತ್ತಿನ ಎಲುಬುಗಳು ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ಮಾದರಿಯ ದನದ ಕೊಟ್ಟಿಗೆಗಳು, ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬೇಲಿಗಳು ಮತ್ತು ಮಾನವರ ವಾಸ್ತವ್ಯದ ಕುರುಹುಗಳು ಹಾಗೂ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಸಗಣಿಯನ್ನು ಸುಟ್ಟಿರುವ ಲಕ್ಷಣಗಳಿವೆ. 4ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಬೂದಿಕಿಟ್ಟಗಳನ್ನು ಗೋಡೆಯ ಬದಿಗೆ ಸಮನಾಗಿ ಹರಡಿರುವಂತೆಯೂ ಮತ್ತು ಗುಪ್ಪೆಯಲ್ಲಿರುವಂತೆಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. 5ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಮತ್ತು ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಜನರು ತ್ಯಜಿಸಿ ಮತ್ತೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿರುವುದನ್ನು ಇವರ ಕಾಲದ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳಿಂದ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ 5 ಬಾರಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಸಗಣಿಯ ದಿಬ್ಬವನ್ನು ಸುಡಲಾಗಿದೆ.

ಮಾನವ ವಾಸ್ತವ್ಯದ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೂದಿ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿಲ್ಲವಾದರೂ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಬೂದು ಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು, ಇದ್ದಿಲು ಮತ್ತು ಎತ್ತಿನ ಎಲುಬುಗಳು ದಿಬ್ಬದ ಹೊರಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಇವು 1–4ನೆಯ ಹಂತಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವು.

ನವಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದ ಬಹುತೇಕ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೈಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು ಬೂದು, ಕಪ್ಪು, ಬಿಸ್ಕತ್, ಕಂದು, ಚಾಕೊಲೇಟ್ ಮುಂತಾದ ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣಗಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಾಗಿವೆ. ಕೆಲವು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಸುಟ್ಟ ಅನಂತರ ಕಾವಿವರ್ಣವನ್ನು ಪಾತ್ರೆಯ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಎಳೆಯಾಗಿ ಹಚ್ಚಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಗೀರುಚಿತ್ರ ಅಲಂಕರಣೆಗಳು ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಪ್ರಕಾರಗಳು ಸೀಮಿತವಾಗಿವೆ. ಹೊರಚಾಚಿದ ಅಂಚಿನ ಹೂಜಿಗಳು, ಬೋಗುಣಿಗಳು, ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ಅಲಗುಗಳು, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಉಂಟೆಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ಚಕ್ಕೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಬೂದುಬಣ್ಣದ ನೀಸ್ ಶಿಲೆಯ ಕೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಹಸುರು ಶಿಸ್ತ್‌ಶಿಲೆಯ ಕೆತ್ತಿದ ಮತ್ತು ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಶಿಲೋಪಕರಣ ಸಹ ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ.

ಆದಿಕಬ್ಬಿಣ ಮತ್ತು ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಬಹುತೇಕ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಚಕ್ರದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಕಡುಕೆಂಪು ಅಥವಾ ಮಾಸಿದ ಕೆಂಪು ವರ್ಣದ್ದಾಗಿವೆ. ಆಳ ಬೋಗುಣಿಗಳು, ತಟ್ಟೆಗಳು, ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಟ್ಯೂಲಿಪ್ ಹೂವಿನಾಕಾರದ ಬೋಗುಣಿ, ಅಂಚಿರುವ ಬೋಗುಣಿ ಮತ್ತು ಮುಚ್ಚಳಗಳು ಮುಂತಾದ ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ.

ಉತ್ಖನನ ಗುಂಡಿಯ 9ನೆಯ ಪದರದಲ್ಲಿ ಶಿಶುವಿನ ಒಂದು ಸಮಾಧಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಪಕ್ಕೆಲುಬುಗಳು, ಕಾಲಿನ ಮೂಳೆ ಮತ್ತು ತಲೆಬುರುಡೆಯ ಭಾಗಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನುಜ್ಜುಗುಜ್ಜಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇದು ನವಜಾತ ಶಿಶುವಿನ ಅಸ್ಥಿಭಾಗಗಳೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಣಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಎತ್ತು, ಜಿಂಕೆ ಮತ್ತು ಮೇಕೆಗಳದ್ದಾಗಿವೆ. 5ನೆಯ ಹಂತ ಇಂಗಾಲ–14 ತಂತ್ರದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2295±155 ಅವಧಿಯದೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಾಪೇಕ್ಷವಾಗಿ 4ನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1250 ಎಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಗಿದೆ. ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ದೋಆಬ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಆದಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಕಾಲದ ಜನರು ಸೆಗಣಿ ದಿಬ್ಬಗಳನ್ನು ನಿಗದಿತ ಕಾಲಾವಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಸುಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ಬೂದಿದಿಬ್ಬಗಳ ರಚನೆಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು ಹೊಸ ಬೂದಿದಿಬ್ಬಗಳಿಗೆ ಎಡೆ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತಿತ್ತು. ಹೋಳಿ ಮತ್ತು ದೀಪಾವಳಿ ಹಬ್ಬಗಳ ಆಚರಣೆಯ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಸಗಣಿಯನ್ನು ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ಸುಡುವ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪದ್ಧತಿ ಇಂದಿಗೂ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಬಂದಿದೆ. (ಸಿ.ಎಸ್.ವಿ.)

ಉದಯ್‌ಪೂರ್ವ: ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಔರೆಯ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಸು.4000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ತಾಮ್ರ ಉಪಕರಣಗಳ ಗುಡ್ಡೆ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ರೈತನೊಬ್ಬ ಅಗೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಇದು ಕಂಡುಬಂತು. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡೂಕಡೆಯ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಮುಳ್ಳುಗಳುಳ್ಳ ಉದ್ದನೆಯ ಗಾಳ, ಚಪ್ಪಟೆ

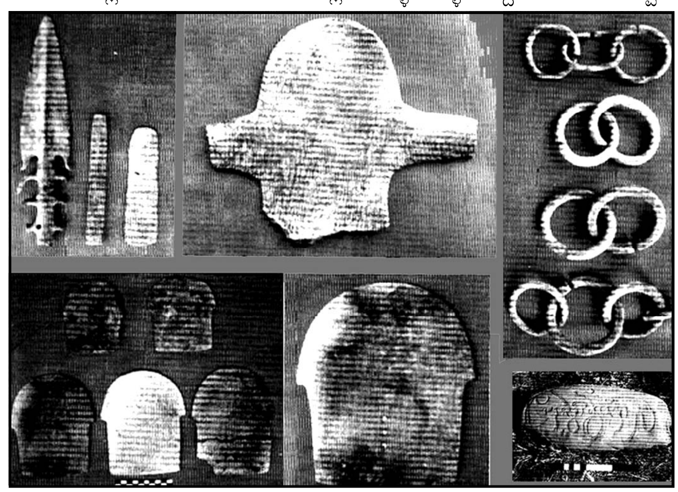

ತಾಮ್ರ ವಸ್ತು ನಿಕ್ಷೇಪದ ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಗಳು

ದ್ವಿಭುಜ ಕೊಡಲಿ, ಉಳಿ, ಮಾನವಾಕೃತಿ ಗಟ್ಟಿ ಬೊಂಬೆ ಮುಂತಾದವುಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಈ ನೆಲೆಯ ಹೆಚ್ಚಿನ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಯೋಜನೆ ಹಾಕಿಕೊಂಡಿದೆ. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸು. 100 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ 100ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ನೆಲೆಗಳು ಶೋಧವಾಗಿರುವುದು, ಇನ್ನೂ ಹೊಸ ಹೊಸ ನೆಲೆಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬರುತ್ತಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಉದಾಮ್ ಸಿಂಗ್: 1899–1940. ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರ. ಪಂಜಾಬ್‌ನ ಅಮೃತಸರದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಚಿಕ್ಕಂದಿನಲ್ಲಿ ಜನರಲ್ ಡೈಯರ್ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಜಲಿಯನ್ ವಾಲಾಬಾಗ್ ದುರಂತದ ಮಾರಣ ಹೋಮದಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಿರೋಧಿ ಭಾವನೆ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ಗೆ ತೆರಳಿ ಲಂಡನ್‌ನಲ್ಲಿ ಎಂಜಿನಿಯರಿಂಗ್ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ. ಅಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳ ಸಂಪರ್ಕದೊಂದಿಗೆ 6 ಗುಂಡುಗಳ ರಿವಾಲ್ವರನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿಕೊಂಡ. ಹಿಂದೆ ಜಲಿಯನ್ ವಾಲಾಬಾಗ್ ದುರಂತದ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬಿನ ಗವರ್ನರ್ ಆಗಿ, ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ದುರಂತಕ್ಕೆ ಕಾರಣನಾಗಿದ್ದ ಸರ್ ಮೈಕಲ್ ಓಡ್ವೈಯರ್‌ನನ್ನು 1940 ಮಾರ್ಚ್ 13ರಂದು ಲಂಡನ್‌ನ ಕ್ಯಾಕ್ಸ್‌ಟೌನ್ ಹಾಲ್ ಸಭೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿಟ್ಟುಕೊಂದ. ಆಗ ಇವನನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆಸಿ 1940 ಜೂನ್ 12ರಂದು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಲಾಯಿತು. (ಕೆ..ಎಸ್‌ಡಿ.)

ಉದ್ಧರೆಯ ಅರಸರು: ನೋಡಿ–ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು

ಉದ್ಯಾವರ: ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಒಂದು ಸ್ಥಳ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉದಯಪುರ, ಉದ್ಯಾವರ, ವೇವೂರ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಆಳುಪರ (8–10ನೆಯ ಶತಮಾನ) ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆ ಕಾಲದ ಅರಮನೆ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಗಾದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆಯಬಹುದು.

ಇಲ್ಲಿ 8,9, 10ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ 17 ಶಾಸನಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳೂ ಇವೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಶಂಭುಕಲ್ಲು ಗುಡಿ ಅಖಂಡ ಶಿಲಾಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಸ್ಕಂದ, ಬೊಮ್ಮೇಶ್ವರ ಇಲ್ಲಿರುವ ಇನ್ನೆರಡು ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯಗಳು. ಬೊಮ್ಮೇಶ್ವರ ಈ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಗುಡಿ ಎಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಈ ಸ್ಥಳ ಪ್ರಾಚೀನ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ನಗರವಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಯಾಶೀಲವಾದ ತಾಣವಾಗಿತ್ತು. ಭಾರತದ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯ ದೊಡ್ಡ ಬಂದರುಗಳಲ್ಲಿ ಇದೂ ಒಂದಾಗಿತ್ತು.

ಇಲ್ಲಿರುವ ಕೋಟೆ (ಮೇಲ್ ಕೋಟೆ–ಬಾಳೇರಗುಡ್ಡ) ಎತ್ತರದ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲಿದೆ. ಕೆಳಕೋಟೆ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿಕೊಂಡಿದೆ. ಈ ಕೆಳಕೋಟೆಯಿಂದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ್ದೆನ್ನಬಹುದಾದ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು, ಹೊಳೆವ ಕಪ್ಪು ಮಡಕೆಗಳು, ಕೆಂಪು ಕೆನೆಯಂತೆ ಹೊಳೆವ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ.(ಎಸ್.ಕೆ.ಜಿ.)

ಉರ್: ದಕ್ಷಿಣ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಸುಮೇರಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ. ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ನದಿಯ ದಡದಲ್ಲಿ ಈಗಿನ ಬಾಗ್ದಾದಿಗೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಸುಮೇರಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಈಗಿನ ಟೆಲ್ ಮುಕಾಯರ್ ಪ್ರದೇಶವೇ ಪ್ರಾಚೀನ ಉರ್ ಪಟ್ಟಣ. ಇಲ್ಲಿ ಪರಿಶೋಧನೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದದ್ದು 1854ರಿಂದ. ಈ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದ ಕೀರ್ತಿ ಜೆ. ಇ. ಟೇಲರ್ ಎಂಬ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶೋಧಕನದು. ಅನಂತರ ಲಂಡನ್ನಿನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ಪೆನ್ಸಿಲ್ವೇನಿಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ಉರ್‌ನಲ್ಲಿ ಶೋಧ ನಡೆಸಿದರು. 1922ರಿಂದ 12 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸತತವಾಗಿ ಉತ್ಖನನ ಕಾರ್ಯ ಕೈಗೊಂಡು ಈ ನಗರದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬಹುವಾಗಿ ಹೊರತೆಗೆದ ಕೀರ್ತಿ ಸರ್ ಲಿಯೋನಾರ್ಡ್ ವೂಲಿ ಎಂಬ ಪ್ರಾಕ್ತನಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಈತ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಉರ್ ನಗರದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಚರಿತ್ರೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂತು.

ಈ ನಗರಕ್ಕೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಉಬಾಯ್ದ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳೇ ಇಲ್ಲಿನ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಕುರುಹುಗಳು. ಮಣ್ಣಿನ ಮಡಕೆಯ ಹೋಲಿಕೆಗಳಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ನಾಗರಿಕತೆ ಇರಾನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಉಬಾಯ್ಡ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅನಂತರ ಸುಮೇರಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೇರೂರುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಈ ಎರಡು ವಿಭಿನ್ನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ಅಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದರೆಂದು ಉರುಕ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದಲೂ ಜಂಡೆಟ್‌ನಾಸ್ರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದಲೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4400–3000 ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅನಂತರ ಈ ನಗರದ ರಾಜವಂಶಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲವನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಈ ರಾಜವಂಶದ ಸ್ಥಾಪಕ ಮೆಸ್–ಅನ್ನಿ ಪದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ವಂಶದ ಅನೇಕ ರಾಜರುಗಳ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿ ಸುಮೇರಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಲು ನೆರವಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜವಂಶ ಬೇರೂರಿದಂತೆ ನ್ಯಾಯಾಂಗ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ರಾಜತ್ವದ ಜೊತೆಯಲ್ಲೇ ಧರ್ಮಗಳೂ ಬೆಳೆದವು. ಇದರಿಂದ ದೇವತೆಗಳ ಸಮೂಹವೊಂದು ರಚಿತವಾಯಿತು. ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಸಿಕ್ಕಿ, ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲೆಗಳು ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿದುವು. ಇವುಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಬರಲು ಮತ್ತು ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಸೋಲಿಸಲು ಸುಭದ್ರ ಸೈನ್ಯದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಈ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಗತಿಗಳಿಂದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನಗಳ ಜೀವನ ಸುಖಮಯವಾಗುವಂತೆ ಆಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ ಮೊದಲನೆಯ ರಾಜವಂಶದ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಈ ಗೋರಿಗಳು ವಿಶಾಲವಾಗಿದ್ದು ಬೆಲೆಬಾಳುವ ಆಭರಣಗಳು, ಮಂಚ, ಕುರ್ಚಿ, ಮಡಕೆ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ರಾಜನ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಆಳುಕಾಳುಗಳ ಗೋರಿಗಳನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲಾನಂತರ ಈ ನಗರ ಇತರ ನಗರಗಳ ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. ಮೂರನೆಯ ರಾಜವಂಶದ ಸ್ಥಾಪಕನಾದ ಅರ್‌ನಮ್ಮು ಎಂಬ ರಾಜನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಗೆ ಬಂತು. ಈತ ನಿರ್ಮಿಸಿದ (2100) ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಜಿಗ್ಗುರಾಟ್ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಇದು ಸು.70ಮೀ ಉದ್ದ, ಸು.42ಮೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು ಸು.17ಮೀ ಎತ್ತರವಿರುವ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಭವ್ಯಸೌಧ. ಎಲ್ಲ ಜಿಗ್ಗುರಾಟ್‌ಗಳಂತೆ ಇದೂ ಚೌಕ ಪ್ರಾಕಾರಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಕಟ್ಟಡ. ಹೊರಗಿನ ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕಿಂತ ಒಳಗಿನ ಪ್ರಾಕಾರ ಕಿರಿದಾಗಿರುತ್ತ ಬಂದು ಕೊನೆಗೆ ಎತ್ತರದ ಜಗಲಿಯಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಇದೇ ದೇವರ ವಾಸಸ್ಥಾನ. ಅರ್‌ನಮ್ಮುವಿನಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಜಿಗ್ಗುರಾಟ್ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೂರು ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲೂ ಮೆಟ್ಟಲುಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಹತ್ತಿ ಒಳಗಿನ ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ ಹೋಗಬೇಕು. ಈ ಪ್ರಾಕಾರಗಳ ಗೋಡೆಯ ಒಳಭಾಗಗಳು ಶಿಲ್ಪಫಲಕಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ. ಈ ಫಲಕಗಳು ಉರ್ ನಗರದ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

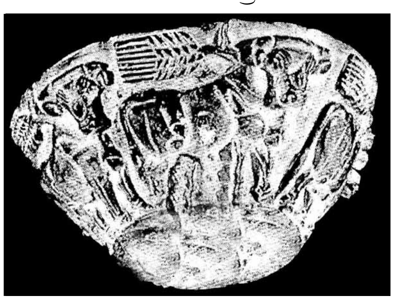

ಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಣಿನ ಬಟ್ಟಲು

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1800ರಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಕ್ಷೋಭೆಯಲ್ಲಿ ಉರ್ ನಗರ ನಾಶವಾಗಿ ಕಟ್ಟಡಗಳೆಲ್ಲ ಒಡೆಯಲ್ಪಟ್ಟು, ಅವುಗಳ ಭವ್ಯತೆ ನಾಶವಾಯಿತು. 300 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ರಾಜರು ನಗರದ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಮತ್ತೆ ಈ ನಗರ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಪಡೆಯಿತು. ನೆಬುಚೆಡ್ನಸರ್ ಎಂಬ ರಾಜ ಇಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಪುನರ್ನಿರ್ಮಿಸಿ ನಗರದ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ. ಆದರೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳ ಅನಂತರ ಸುಮೇರಿಯ ಮತಧರ್ಮಗಳು ಅವನತಿ ಹೊಂದಿದುವು. ಅವುಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಜಿಗ್ಗುರಾಟ್‌ಗಳೂ ನಾಶವಾದುವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಈ ನಗರ ಪೂರ್ಣ ನಾಶವಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಕಾಣಲಿಲ್ಲ. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಉರ್ಯೆಯೂರ್: ಸಂಗಮ್ ಯುಗದ ಆದಿ ಚೋಳರ ರಾಜಧಾನಿ. ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ತಿರುಚ್ಚಿರಾಪಳ್ಳಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಿರುಚ್ಚಿರಾಪಳ್ಳಿ ಊರಿನ ಒಂದು ಉಪನಗರ. ಕಾವೇರಿ ನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಉರ್ಯೆಯೂರ್, ಉರಂದೈ, ಕೋಳಿ ಅಥವಾ ಕೋಳಿಯಾರ್ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಚೋಳರ ಒಳನಾಡಿನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ಪೆರಿಪ್ಲಸ್ ಆಫ್ ಎರಿತ್ರಿಯನ್ ಸೀ ಗ್ರಂಥ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಟಾಲೆಮಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವ ಒರ್‌ತುರ ರೆಜಿಯ ಸೊರ್ನಾತಿ ಎಂಬ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಉರ್ಯೆಯೂರ್ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸುಭದ್ರವಾದ ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾದ ನಾಗರಿಕ ಜೀವನಶೈಲಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದ ಈ ಪಟ್ಟಣ ರಾಜಕೀಯ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತೆಂದು ಸಂಗಮ್ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳಾದ ಅಹನಾನೂರು ಮತ್ತು ಪುರನಾನೂರುಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಈ ಪಟ್ಟಣ ಹತ್ತಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಯಶಃ ರೇಷ್ಮೆ ಬಟ್ಟೆಗಳ ನೇಯ್ಗೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯ ಹತ್ತಿ ಬಟ್ಟೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರವೆಂದು ಪೆರಿಪ್ಲಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಉರಂದೈ ಹಬ್ಬವನ್ನು ವೈಭವಯುತವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಆಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವಿಷಯವನ್ನೂ, ನ್ಯಾಯ ತೀರ್ಮಾನ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನೆರವೇರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರಮುಖ ಸಭಾಸ್ಥಾನವಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಹೊಂದಿದ್ದುದನ್ನೂ ಅಹನಾನೂರಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. 7 ಮತ್ತು 8 ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವ ಮತ್ತು ಪಾಂಡ್ಯರ ನಡುವಿನ ಕಾದಾಟಗಳಿಗೆ ಈ ಪಟ್ಟಣ ಪ್ರಮುಖ ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು. 10 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಿಂದ ಈ ಊರು ಚೋಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಯಿತು. ಒಂದನೆಯ ಮಾರವರ್ಮ ಸುಂದರ ಪಾಂಡ್ಯ (1216–39) ಚೋಳರ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಈ ಊರನ್ನು ಸಾಕಷ್ಟು ಧ್ವಂಸ ಮಾಡಿದ. ಚೋಳರ ಪತನಾನಂತರ ಉರ್ಯೆಯೂರ್ ತನ್ನ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು.

ಇಲ್ಲಿ ಮದರಾಸು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ 1964–68 ರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಆ ನಿವೇಶನಗಳು ಇಂತಿವೆ: ಪೊಲೀಸ್ ಠಾಣೆ ಸಮೀಪದ ಮೈದಾನ, ಸೆಲ್ಲೆಚ್ಚಿ ಅಮ್ಮನ್ ದೇವಾಲಯದ ಸಮೀಪ, ಉರ್ಯೆಯೂರ್ ಕೆರೆಯ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗ, ಹಳೇ ಛತ್ರದ ಸಮೀಪ ಮತ್ತು ನಾದ ಕೈಗಾರಿಕಾ ನಿವೇಶನ.

ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಎರಡು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ. ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಮೊದಲ 3 ಅಥವಾ 4ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದರೆ, ಎರಡನೆಯ ಹಂತ ಅದರ ಅನಂತರದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದೆ. ಈ ಹಂತವನ್ನು ಎರಡು ಉಪಹಂತಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಉಪಹಂತದ ಕಾಲವನ್ನು ಸು.5–10ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದೂ ಎರಡನೆಯ ಉಪಹಂತವನ್ನು ಅದರ ಅನಂತರದ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲವೆಂದೂ ದೊರಕಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆ, ರೌಲೆಟ್ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಕಪ್ಪುವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆಸುಪಾಸಿನ ಕಾಲವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿಯೇ ದೊರಕಿರುವ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿ ಬರೆವಣಿಗೆಯುಳ್ಳ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು ಸಹ ಅಧಿಕಾಂಶವಾಗಿ ಈ ಕಾಲವನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮುಲಾನ್ ಪೇಡುವಿನ ಅಂತಾನನ್ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಮುಲಾನ್ ಪೇಡುವಿನ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಎಂದು ಅರ್ಥೈಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಕಿರು ಹಾಗೂ ತ್ರುಟಿತ ಶಾಸನಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು 1–3 ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪ್ರದೇಶ 2ರ ಒಂದು ಗುಳಿಯ 2.39 ಮೀ ಆಳದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬಣ್ಣ ಹಾಕುವ ತೊಟ್ಟಿ ದೊರಕಿದೆ. ಒಂದು ಚೌಕಾಕಾರ ಮತ್ತು ಇನ್ನೊಂದು ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಎದುರು ಬದುರು ಇರುವಂತೆ ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚೌಕಾಕಾರದ ತೊಟ್ಟಿಯ ಒಳ ಅಳತೆ 68ಸೆಂಮೀ ಇದ್ದರೆ ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿರುವ ತೊಟ್ಟಿ 48×35 ಸೆಂಮೀ ಇದೆ. ಇವೆರಡರ ನೆಲಗಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹಾಸನ್ನು ಹೊದಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಅಳತೆ 43×23×76 ಸೆಂಮೀ. ಈ ಇಟ್ಟಿಗೆ ರಚನೆ ಅರಿಕಮೇಡು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಬಣ್ಣ ಹಾಕುವ ತೊಟ್ಟಿಯನ್ನು ಹೋಲುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದ ಇಂದಿನವರೆಗೂ ಉರೈಯೂರು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಮುಖ್ಯ ನೇಯ್ಗೆಯ ಕೈಗಾರಿಕ ಕೇಂದ್ರವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಪ್ರದೇಶ–1 ರ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಿನ್ಯಾಸದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅನೇಕ ಕುಳಿಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಇವುಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿವಿಧಾನಗಳನ್ನು ನೆರವೇರಿಸುವ ಯಾಗಕುಂಡಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಇದೇ ಪ್ರದೇಶದ ಮತ್ತೊಂದು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಪದರಗಳುಳ್ಳ, ಗಟ್ಟಿಗೊಳಿಸಿದ ಮಣ್ಣಿನ ನೆಲಗಟ್ಟು ಮತ್ತು ಕಟ್ಟಡ ತಳಪಾಯ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಪದರಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡದ ತಳಪಾಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಚೂರು, ಉರುಟುಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಗಾಜು, ಶಂಖ, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಅನೇಕ ಮಣಿಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಪದಕಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಮಣಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಎಲುಬಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಮೊನೆಗಳು ಅಥವಾ ಸೂಜಿಯಂತಹ ಉಪಕರಣಗಳು, ನೇಕಾರರು ನೇಯ್ಗೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸುವಂತಹ ಸಾಧನಗಳಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಅಥವಾ ಇವುಗಳನ್ನು ಲೇಖನಿ ಕಂಠದಂತೆ (ಸ್ಟೈಲಿ) ಬಳಸಿರಬಹುದೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ.

2ಎ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೈನಂದಿನ ಬಳಕೆಯ ಗಾಢ ಕೆಂಪು ಲೇಪನದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿದ್ದರೆ ಅನಂತರದ ಬಿ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಒರಟಾದ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಸೆಲೆಡಾನ್ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳು ಸಹ ದೊರಕಿವೆ. ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳು, ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳು ಮತ್ತು ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳು ಹಾಗೂ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಮಾನವಾಕೃತಿಯ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಆಟಿಕೆಗಳು, ದಾಳಗಳು ಮತ್ತು ಕಿವಿಯ ಆಭರಣಗಳು ಸಹ ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಪ್ರಚಲಿತ ಶಕೆಯ ಆರಂಭ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣಮ್, ಅರಿಕಮೇಡು, ಕಂಚಿ ಮುಂತಾದ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಮನೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು, ದೈನಂದಿನ ಬಳಕೆಯ ಗೃಹೋಪಯೋಗಿ ವಸ್ತುಗಳು ಮೃಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಬಳೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳಾದ ಕತ್ತಿ, ಕೊಂಡಿ ಮುಂತಾದ ಹಲವಾರು ಪ್ರಾಕ್ತನ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳು ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. (ಸಿ.ಎಸ್.ವಿ.)

ಊ

ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ಪದ್ಧತಿ: ಸಾಮಾನ್ಯ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯ ಇನ್ನೊಬ್ಬನಿಗೆ ಅಧೀನನಾಗಿರುವಂಥ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳಿರುವ ಮತ್ತು ಭೂಸ್ವಾಮ್ಯ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಪಡೆದಿರುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ. ಪಾಲನೆ ಪೋಷಣೆ ಮಾಡುವ ಒಂದು ಪಕ್ಷಕ್ಕೂ ಸೇವೆ ವಿಧೇಯತೆ ತೋರುವ ಇನ್ನೊಂದು ಪಕ್ಷಕ್ಕೂ ನಡುವಣ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸಂಬಂಧ ಸೂಚಕವಾದ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ನ್ಯಾಯವ್ಯವಸ್ಥೆ ಎಂಬುದು ಈ ಪದದ ವಿಶಿಷ್ಟಾರ್ಥ (ಫ್ಯೂಡಲಿಸಂ). ಈ ಸಂಬಂಧಗಳು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಸ್ವತ್ತನ್ನು ಕುರಿತಾದ ನ್ಯಾಯವನ್ನೇ ಅಲ್ಲದೆ ಮಧ್ಯಯುಗದ ದೇಶಗಳ ಇಡೀ ರಾಜ್ಯರಚನೆಯ ಮೇಲೆಯೇ ತೀವ್ರ ಪರಿಣಾಮವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿದ್ದುವು.

ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ಸಮಾಜವೆಂದಾಗ ಇಂದಿನದಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ನಾಗರಿಕತೆಯೇ ಕಣ್ಣಮುಂದೆ ಬಂದು ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಭುಗಳ, ಜೀತಗಾರರ ಮತ್ತು ಉಂಬಳಿಗಳ ಚಿತ್ರ ಮೂಡುವುದು. ಇಂಥ ಸಮಾಜ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರ ನಿರತವಾದ ಆಡಳಿತಗಾರರೂ ಸೈನಿಕರೂ ರಾಷ್ಟ್ರವೆಂಬ ಅಮೂರ್ತಕಲ್ಪನೆಗೆ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುವವರಲ್ಲ; ಇವರಿಗೂ ಇವರ ಮೇಲ್ಪಟ್ಟ ಪ್ರಭುವಿಗೂ ಇರುವ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಹಾಗೂ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಬಂಧಗಳಿಗಾಗಿ ಇವರು ಈ ಬಗೆಯ ಕರ್ತವ್ಯ ನಿರತರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಇವರಿಗೆ ಪ್ರತಿಫಲ ಸಲ್ಲುವುದು ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ಇವರು ಅನುಭವಿಸಿಕೊಂಡು ಬರುವ ಭೂಮಾನ್ಯಗಳಿಂದ. ಇಂತಿಂಥ ಭೂಮಾನ್ಯ ಪಡೆದಿರುವವರು ಇಂತಿಂಥ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸ ಬೇಕೆಂಬುದು ನಿಗದಿಯಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಆಯಾ ಕರ್ತವ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುವವರು ಆಯಾ ಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿರುವುದು ಒಂದು ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಆಕಸ್ಮಿಕ. ಸೇವೆಗೂ ವ್ಯಕ್ತಿಗೂ ಸಂಬಂಧವೆನ್ನುವುದಕ್ಕಿಂತ ಸೇವೆಗೂ ಹಿಡುವಳಿಗೂ ಸಂಬಂಧವೆನ್ನುವುದು ಹೆಚ್ಚು ಸೂಕ್ತ. ಸಾರ್ವಜನಿಕಾಧಿಕಾರವೇ ಒಡೆದು ವಿಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿರುವುದು ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣ.

ನೆಲದೊಡೆಯರು ರೈತರನ್ನು ಅಸ್ವತಂತ್ರಗೊಳಿಸಿ ಅವರ ಮೇಲೆ ರಕ್ಷಣೆ, ನ್ಯಾಯವಿತರಣೆ, ಸುಂಕ ತೆರಿಗೆ ವಸೂಲಿ ಮುಂತಾದ ನಾನಾ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ಚಲಾಯಿಸುವ ಮೆನೋರಿಯಲ್ ಪದ್ಧತಿಗೂ ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೂ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಬಂಧವಿದೆ. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ದೇಶಕ್ಕೆಲ್ಲ ರಾಜನೇ ಒಡೆಯ, ಅವನ ಕೆಳಗೆ ದೊಡ್ಡ ಪಾಳೆಯಗಾರರು, ಅವರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಪಾಳೆಯಗಾರರು, ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಜೀತಗಾರರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಮುಖ್ಯ ಸಂಬಂಧ ಭೂಮಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಊಳಿಗವೃತ್ತಿ ಮಾಡುವುದು, ಸೈನ್ಯಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸುವುದು, ಈ ಅನುಕ್ರಮದ ಹೊರಗಿದ್ದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಠಾಧಿಕಾರಿಗಳೂ ಜೀತಗಾರರಲ್ಲದ ಸ್ವತಂತ್ರ ಜನರೂ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಂದಲ್ಲ ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಒಳಗಾದರು. ಇದರ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಸರ್ವತೋಮುಖವಾಗಿ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ನೈತಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಭಾವನೆಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡ ಹೊಸದೊಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೇ ಉದ್ಭವಿಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ 9–13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವರೆಗಿನ ಕಾಲ ಊಳಿಗಮಾನ್ಯದ್ದೆನ್ನಬಹುದು. ಮೇನರ್ ಅಥವಾ ಜಹಗೀರು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಮೇನರಿನ ಒಡೆಯನ–ಪ್ರಭುವಿನ–ಭವನ, ಅದರ ಸುತ್ತ ಅವನಿಗೆ ಸೇರಿದ ಗ್ರಾಮಸಮೂಹ. ಕೆಲವು ಜಮೀನುಗಳು ಮಾತ್ರ ಅವನಿಗೆ ಸ್ವಂತ, ಉಳಿದವು ಜೀತದಾರರಿಗೆ ಊಳಿಗಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸೇರಿದ್ದು. ಭೂಮಿ ಇವರಿಗೆ ಅನುಭವ ಬಾಧ್ಯಸ್ಥವೇ ಹೊರತು ಸ್ವಂತವಲ್ಲ. ಇವರ ಕಾಲಾನಂತರ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಇದು ಇವರ ವಾರಸುದಾರರಿಗೆ ಸೇರುತ್ತಿತ್ತು. ಜೀತಗಾರರು ಗುಲಾಮರಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಅವರಿಗೆ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹೋಗುವ ಹಕ್ಕಿರಲಿಲ್ಲ. ಜಮೀನನ್ನು ಸಾಗುವಳಿಗೆ ಪಡೆದದ್ದಕ್ಕೆ ಮಾಡಬೇಕಾದ ಪ್ರತಿಸೇವೆಯೆಂದರೆ ಬೆಳೆ ಪಶುಧನಗಳ ಒಂದಂಶ ಸಲ್ಲಿಕೆ, ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಭುವಿನ ಸ್ವಂತ ಜಮೀನಿನ ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಉಚಿತಸೇವೆ, ಸೈನ್ಯ ಸೇವೆ ಮೊದಲಾದವು. ಪ್ರಭುಗಳ ಕರ್ತವ್ಯಗಳೆಂದರೆ ಜಹಗೀರ ರಕ್ಷಣೆ, ವ್ಯಾಜ್ಯಗಳ ತೀರ್ಮ, ಜನರ ಸೌಖ್ಯಕ್ಕೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳ ನಿರ್ವಹಣೆ, ಸಮಾಜ ಸಂಪ್ರದಾಯಬದ್ಧವಾದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಭುಗಳು ಸ್ವಚ್ಛಂದವರ್ತಿಗಳಾಗಲೂ ಜೀತಗಾರರು ತೀವ್ರಗಾಮಿಗಳಾಗಲೂ ಅವಕಾಶ ಕಡಿಮೆಯಿತ್ತು.

ತಾತ್ತ್ವಿಕವಾಗಿ ರಾಜನೇ ದೇಶಕ್ಕೆಲ್ಲಾ ಒಡೆಯನಾಗಿದ್ದು ಜನರೆಲ್ಲ ಅವನ ಅಧೀನರಾದರೂ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಪ್ರಭುಗಳ ಸಮೂಹದಲ್ಲಿ ಆತ ಅಗ್ರ. ಸ್ವಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮೇನರುಗಳಿಂದ ಆತ ವರಮಾನ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ. ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ಕರಾರಿನ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರಭುಗಳು ಸುಸಜ್ಜಿತ ಯೋಧರೊಡನೆ ರಾಜನಿಗೆ ಸೈನ್ಯಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಬೇಕಿತ್ತು. ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವೇಳೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಣಕಾಸು ಕೊಡಬೇಕಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇವುಗಳ ಸಂಗ್ರಹಣ ರಾಜನ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತಿತ್ತು. ಹಲವು ವೇಳೆ ರಾಜನಿಗಿಂತ ಅವನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಭುಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು ಶ್ರೀಮಂತರಾಗಿಯೂ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾಗಿಯೂ ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜನಿಷ್ಠೆಗೆ ಪ್ರಧಾನ ಸ್ಥಾನವಿರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರೂ ಯಾರಿಗೆ "ನಿನ್ನವನು" ಎಂದು ಮಾತಿತ್ತರೊ ಅವರಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿ ನಡೆಯುವುದೇ ಆಗಿನ ನೀತಿಸೂತ್ರವಾಗಿತ್ತು. (ಎಸ್.ವಿ.ಡಿ.)

ಪ್ರಭುಗಳ ವರ್ಗದ ಅನಂತರದ ವರ್ಗವೇ ಆಶ್ರಿತ ವರ್ಗ. ಇವರು ನೇರವಾಗಿ ಪ್ರಭುಗಳ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದರು; ಅವರಿಂದ ದೊರೆತ ಭೂಮಿಯ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಭೂಮಿಯಿಂದ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಗೇಣಿಯೇ ಈ ವರ್ಗದ ಮುಖ್ಯ ಆದಾಯ. ಪ್ರಭುಗಳಿಂದ ದೊರಕಿದ ಭೂಮಿಗೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಆಶ್ರಿತರು ಅವರಿಗೆ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಕೈಂಕರ್ಯ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸೈನಿಕ ಸೇವೆಗೆ ಇವರು ಸದಾ ಸಿದ್ಧರಾಗಿರಬೇಕಾದ್ದದ್ದು ಅವಶ್ಯ. ಇಂಥ ಸೈನಿಕ ಸೇವೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನಲವತ್ತು ದಿನಗಳ ಮಿತಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರವಾಸಕ್ಕಾಗಲಿ ಅಥವಾ ಬೇಟೆಗಾಗಲಿ ಪ್ರಭು ಹೊರಟಾಗ ಅವನಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮತ್ತು ಸತ್ಕಾರ ನೀಡುವುದೂ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೈಸೆರೆಯಾದಲ್ಲಿ ಅವರ ಬಿಡುಗಡೆಗೆ ಹಣ ತೆರುವುದೂ ಪ್ರಭುವಿನ ಮಗಳ ಮದುವೆಯಾದಾಗ, ಅವನ ಮಗ ಸೈನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಮುಗಿಸಿ ಯೋಧ ಪದವಿಗಳಿಸಿದಾಗ, ಅಪಾರ ಕಾಣಿಕೆ ಸಲ್ಲಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ತನ್ನ ಧಣಿಗೆ ಸಹಾಯ ನೀಡುವುದಷ್ಟೇ ಆಶ್ರಿತನ ಕರ್ತವ್ಯವಲ್ಲ; ಯಥೋಚಿತ ಸಲಹೆ ನೀಡುವುದೂ ಅವನ ಒಂದು ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿತ್ತು. (ಎಚ್.ಆರ್.)

ಋ

ಋಗ್ವೇದ: ಇಂಡೋ–ಯುರೋಪಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಪ್ರಾಚೀನತಮವಾದ ಜ್ಞಾನರಾಶಿ. ಛಂದೋಬದ್ಧವಾಗಿದ್ದರೂ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕವಿತೆಯಲ್ಲ; ಮಹಾಕಾವ್ಯವೂ ಅಲ್ಲ. ಋಷಿಗಳೂ ಋಷಿವಂಶದವರೂ ತಮ್ಮ ಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಅನೂಚಾನವಾಗಿ ಬಂದ ಮಂತ್ರಸೂಕ್ತಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿರುವ ಒಂದು ಸಂಕಲನ ಅಥವಾ ಸಂಹಿತೆ. ದೇವತೆಗಳ ತೃಪ್ತ್ಯರ್ಥವಾಗಿ ಯಜ್ಞಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಚ್ಚರಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಗಳೇ ಮಂತ್ರಗಳು. ಋಕ್ ಎಂದರೆ ದೇವತಾ ಸ್ತುತಿರೂಪವಾದ ಪದ್ಯ; ವೇದವೆಂದರೆ ಶ್ರುತಿ, ಛಂದಸ್ಸು, ಜ್ಞಾನ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಋಗ್ವೇದ ದೇವತಾಸ್ತುತಿರೂಪವಾದ ಜ್ಞಾನ. ಭಾರತದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆಲ್ಲ ಋಗ್ವೇದವೇ ಬುನಾದಿ.

ಕಾಲ: ಋಗ್ವೇದ ಅನಾದಿನಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಅಪೌರುಷೇಯವೆಂದು ಭಾವಿಸುವುದು ವೈದಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯ. ಆದರೆ ಆಧುನಿಕ ವಿದ್ವಾಂಸರೂ ಸಂಶೋಧಕರೂ ಒಂದೂವರೆ ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಋಗ್ವೇದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಮಾನವನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಋಗ್ವೇದದ ಸ್ಥಾನವನ್ನೂ ಕಾಲವನ್ನೂ ನಿರ್ದೇಶಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ರೋಟ್, ಮ್ಯಾಕ್ಸ್‌ಮುಲ್ಲರ್, ಓಲ್ಡೆನ್‌ಬರ್ಗ್, ಲುಡ್ವಿಗ್, ಗ್ರಾಸ್‌ಮಾನ್, ಗೆಲ್ಡನರ್, ಪಿಷೆಲ್ ಮೊದಲಾದ ಜರ್ಮನ್ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಗ್ರಗಣ್ಯರೆನ್ನಬಹುದು. ತೌಲನಿಕ ಭಾಷಾಶಾಸ್ತ್ರದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವರು ಋಗ್ವೇದ ಭಾಷೆಗೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಇರಾನ್ ದೇಶದ ಅವೆಸ್ತ ಎಂಬ ಧರ್ಮಗ್ರಂಥದ ಭಾಷೆಗೂ ಇನ್ನೂ ಆಚೆಗೆ ಗ್ರೀಕ್, ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಮತ್ತು ತಜ್ಜನ್ಯ ಐರೋಪ್ಯ ಭಾಷೆಗಳಿಗೂ ಇರುವ ಗಾಢವಾದ ಶಬ್ದಾರ್ಥಸಾಮ್ಯಗಳನ್ನು ಅನುಲಕ್ಷಿಸಿ, ವೇದರಚನೆ ಮಾಡಿದವರು ಇವೆಲ್ಲ ಭಾಷೆಗಳಿಗೂ ಮೂಲವಾದ ಭಾಷೆಯೊಂದನ್ನಾಡುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದೂ ಅದನ್ನು ಇಂಡೊ-ಯುರೋಪಿಯನ್ ಭಾಷೆಯೆನ್ನಬಹುದೆಂದೂ ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆರ್ಯರ ಮೂಲನಿವಾಸ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ಇಲ್ಲವೇ ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪ್ ಇದ್ದಿರಬೇಕೆಂದೂ ಅವರು ಕ್ರಮಕ್ರಮವಾಗಿ ದಿಕ್ಕುದಿಕ್ಕಿಗೆ ವಲಸೆ ಹೋಗುತ್ತ ಒಂದು ಕವಲಾಗಿ ಇರಾನಿನಲ್ಲೂ ಇನ್ನೊಂದು ಕವಲಾಗಿ ಭಾರತದ ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲೂ ಮೊದಲು ನೆಲೆಸಿರಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗೆ ಅವರು ಕವಲೊಡೆದ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1300 ಕ್ಕಿಂತ ಈಚಿನದಾಗಿರ ಲಾರದೆಂದು ಎಲ್ಲರೂ ಒಪ್ಪುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಎಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನವಿದ್ದಿರಬಹುದೆನ್ನುವ ಬಗೆಗೆ ಮತಭೇದಗಳಿವೆ. ಯಾಕೊಬಿ, ತಿಲಕ್ ಮೊದಲಾದವರು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4500ಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದೆ ಆಗಿರಬೇಕೆನ್ನಲು ಜ್ಯೋತಿಶ್ಶಾಸ್ತ್ರದ ಆಧಾರವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಇರಾನಿ ಭಾಷೆಯೂ ಋಗ್ವೇದ ಭಾಷೆಯೂ ಮೂರು ನಾಲ್ಕು ಸಾವಿರಗಳಷ್ಟು ದೀರ್ಘಾವಧಿಯವರೆಗೆ ಹಾಗೆಯೇ ಬೆಳೆಯದೆ ಉಳಿದು ಶಬ್ದಾರ್ಥಸಾಮ್ಯಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆಂದು ನಂಬಲು ಭಾಷಾಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಸಿದ್ಧರಿಲ್ಲ.

ಹೀಗೆ ಋಗ್ವೇದಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಂಹಿತೆಯಾಗಿ ಒಟ್ಟುಮಾಡಿದ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.700ಕ್ಕಿಂತ ಈಚೆಗಲ್ಲವೆಂದೂ ಆದರೆ ಮಂತ್ರಗಳ ರಚನಾ ಕಾಲ ಅದಕ್ಕೂ ಕನಿಷ್ಠ ಪಕ್ಷ 800 ವರ್ಷಗಳ ಮುಂಚೆ ಎಂದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1500 ಎಂದೂ ಪ್ರಾಯೋಗಿಕವಾಗಿ ಒಪ್ಪುತ್ತಾರೆ. ವಿಂಟರ್‌ನಿಟ್ಸ್ ಮೊದಲಾದವರು ಇದನ್ನು ಧಾರಾಳವಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2000 ಅಥವಾ 2500ರ ವರೆಗೂ ಒಯ್ಯಬಹುದೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಏನೇ ಇರಲಿ, ಈ ಸಂಶೋಧನೆಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಋಗ್ವೇದ ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವಾದರೂ ಭಾರತದ ಹೊರಗೆ, ಎಂದರೆ, ಆರ್ಯರು ಭಾರತವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಕಾಲಿಡುವ ಮುನ್ನವೇ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ವಿಕಾಸಗೊಂಡ ಮಿಕ್ಕ ವೇದಸಂಹಿತೆಗಳು, ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳು, ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು– ಇವೆಲ್ಲ ಒಂದು ವಿಸ್ತಾರ ಭಂಡಾರವೇ ಸರಿ– ಎಲ್ಲವೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.500ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕಿಂತ ಪ್ರಾಚೀನವೆಂಬುದು ನಿರ್ವಿವಾದ. ಆದ್ದರಿಂದ ವೇದ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಈ ವಿಪುಲ ವಿಕಾಸವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಲು ಒಂದೆರಡು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯೇನೂ ಹೆಚ್ಚಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಇವು ಋಗ್ವೇದದ ಕಾಲದ ಇತಿಮಿತಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಮಾಡಿರುವ ಊಹೆಗಳೇ ಹೊರತು ಆ ಪ್ರಾಚೀನಯುಗದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಣಾಯಕವೆನಿಸಬಲ್ಲ ಪ್ರಬಲತರ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಇನ್ನೂ ದುರ್ಲಭವೆನಿಸಿವೆ. ಹರಪ್ಪ, ಮೊಹೆಂಜೊದಾರೊ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಉತ್ಖನನಗಳು ಸಿಂಧು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವೇದಪೂರ್ವವೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೇ ಪುಷ್ಟಿಯಿತ್ತಿದೆ. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಭಾರತೀಯ ಸಂಪ್ರದಾಯನಿಷ್ಠರು ಈ ಊಹೆಗಳೆಲ್ಲ ನಿರಾಧಾರವೆಂದೂ ಭಾರತವೇ ಆರ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉದ್ಗಮ ಸ್ಥಾನವೆಂದೂ ಇಲ್ಲಿಂದಲೇ ಆರ್ಯರು ದೇಶಾಂತರಗಳಿಗೆ ವಲಸೆ ಹೋಗಿರಬಹುದೆಂದೂ ವೇದಕಾಲ ಸೃಷ್ಟಿಯಷ್ಟೇ ಪ್ರಾಚೀನವೆಂದೂ ವಾದಿಸುವುದುಂಟು.

ಋಗ್ವೇದ ಸಂಹಿತೆಯ ಉದಯ ಮತ್ತು ವಿಕಾಸ: ಆರ್ಯರು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಾಲಿಟ್ಟಾಗ ಅವರು ತಮ್ಮೊಡನೆ ತಂದ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದೇವತೆಗಳಿದ್ದರು. ದೇವತೆಗಳೆಲ್ಲ ಪ್ರಾಯೋಗಿಕವಾಗಿ ಮನುಷ್ಯ ತನ್ನಂತೆ ಕಲ್ಪಿಸಿದ ನಿಸರ್ಗ ಶಕ್ತಿಗಳು. ಅವರಲ್ಲಿ ದ್ಯೌಸ್ ಎಂಬ ದೇವತೆ ತನ್ನಂತೆ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಇಂಡೊ-ಯುರೋಪಿಯನ್ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನಾದರೆ; ಮಿತ್ರ, ವರುಣ, ಇಂದ್ರ ಮುಂತಾದ ದೇವತೆಗಳೂ ಇಂಡೋ-ಇರಾನಿಯನ್ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. ಅಗ್ನಿಯಲ್ಲಿ ಹವಿಸ್ಸನ್ನು ಅರ್ಪಿಸುವುದೂ ಸೋಮರಸಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಯಜ್ಞ ಮಾಡುವುದೂ ಆರ್ಯರ ಧರ್ಮ ವಿಧಿಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ದೇವತೆಗಳ ಸ್ತೋತ್ರಗಳನ್ನು ಛಂದೋಬದ್ಧವಾಗಿ ರಚಿಸುವ ಕಲೆಯೂ ಅವರಿಗಾಗಲೇ ಸಿದ್ಧಿಸಿತ್ತು; ಏಕೆಂದರೆ ಅವೆಸ್ತದಲ್ಲೂ ಋಗ್ವೇದಕ್ಕೆ ಸಂವಾದಿಯಾದ ಸೂಕ್ತಗಳು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಅಗ್ನಿಯಲ್ಲಿ ಆಹುತಿಗೈದ ಆಜ್ಯಾದಿ ಹವಿಸ್ಸು, ಅರ್ಪಿಸಿದ ಸೋಮರಸ-ಇವುಗಳ ನಿವೇದನಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಂಗವಾಗಿ ದೇವತಾಸೂಕ್ತಗಳಿಗೆ ಸ್ಥಾನವಿತ್ತು. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಉಳಿದು ಬಂದಿರುವ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಸೂಕ್ತಗಳೆಲ್ಲ ಕೆಲವೇ ಋಷಿ ಕುಲಗಳ ರಚನೆಗಳೆನ್ನಬಹುದು. ಇವು ಪುರೋಹಿತ ಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಪರಂಪರೆಯಿಂದ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪುರೋಹಿತ ಮನೆಗಳು ತಂತಮ್ಮ ರೀತಿಯಿಂದ ಸೂಕ್ತ ಪಾಠದ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಬಾಯಿಂದಲೇ ಬಾಯಿಗೆ ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರಣ ಎಷ್ಟೋ ಪಾಠಭೇದಗಳಿಗೂ ಶಾಖಾಂತರಗಳಿಗೂ ಅವಕಾಶವಾಯಿತು. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಋಷಿ ಕುಲಗಳ ಆಸ್ತಿಯಾಗಿದ್ದ ಸೂಕ್ತಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಒಂದೆಡೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದಾಗ ಋಗ್ವೇದ ಸಂಹಿತೆಯ ಮೂಲ ಸಿದ್ಧವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಈ ಮೂಲಕ್ಕೆ ಹಿಂದೂ ಮುಂದೂ ಮತ್ತಷ್ಟು ಸಂಗ್ರಹಗಳು ಸೇರಿಕೊಂಡಮೇಲೆ ನಮಗಿಂದು ಉಪಲಬ್ಧವಿರುವ ಋಗ್ವೇದ ಸಂಹಿತೆಯ ಆಕಾರ ಬಂದಿದೆ. ಈ ಸಂಹಿತೆಯ ಕಾಲ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳ ರಚನಾಕಾಲದ ಅನಂತರ ಮತ್ತು ಉಪನಿಷತ್ತು ಗಳ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಎಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ತರ್ಕ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.700 ಎಂದು ಮೆಕ್ಡೊನೆಲ್ ಅವರು ನಿರ್ಣಯಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಸಂಹಿತಾಕಾರರು ಮೌಖಿಕ ಪರಂಪರೆಯಿಂದ ಬಂದ ವೇದಸೂಕ್ತಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸುವಾಗ ಕೆಲವೊಂದು ಉತ್ತರಕಾಲೀನ ಸಂಧಿನಿಯಮಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಉದಾ: ಏ ಓ ಕಾರಗಳ ಮುಂದೆ ಬರುವ ಆಕಾರಕ್ಕೆ ಲೋಪ ಬರುತ್ತದೆ. ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಈ ಹೊಸ ಸಂಧಿಗಳ ಒತ್ತಾಯದಿಂದ ಮೂಲದ ಛಂದಸ್ಸಿನ ಓಟಕ್ಕೆ ಹಾನಿಬರುವುದೂ ಉಂಟು. ಹೀಗೆ ಒಮ್ಮೆ ಸಂಹಿತಾ ಪಾಠವನ್ನು ಗೊತ್ತುಪಡಿಸಿದ ಮೇಲೆ, ಆ ಪಾಠದ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಹಲವಾರು ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡರು. ಇಡೀ ಋಗ್ವೇದ ಸಂಹಿತೆಯನ್ನೆಲ್ಲ ಪದಚ್ಛೇದ ಮಾಡಿ, ಸಂಧಿ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ರೂಪಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ತೋರಿಸುವ ಹಾಗೂ ಸಮಾಸ, ಪ್ರತ್ಯಯಾದಿಗಳನ್ನು ವಿಂಗಡಿಸುವ ಪಾಠವೇ ಪದಪಾಠ. ಇದನ್ನು ಶಾಕಲ್ಯ ರಚಿಸಿದ. ಒಂದು ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದನ್ನು ಋಗ್ವೇದದ ಮೇಲಿನ ಮೊದಲ ಭಾಷ್ಯವೆನ್ನಬಹುದು. ಇದರಂತೆ ಹಿಂದಕ್ಕೂ ಮುಂದಕ್ಕೂ ನಿಯತವಾಗಿ ಪುನರಾವೃತ್ತಿ ಮಾಡುವ ಕ್ರಮ, ಜಟಾ, ಘನ ಮುಂತಾದ ಪಾಠಗಳೂ ಅಧ್ಯಯನಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಉಂಟು. ಈ ವಿವರಗಳೆಲ್ಲ ಅನು ಕ್ರಮಣಿಯೆಂಬ ವೇದಾಂತ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತವೆ. ಋಗ್ವೇದದ ಪ್ರತಿ ಸೂಕ್ತದಲ್ಲಿ ಇಂತಿಷ್ಟೇ ಋಕ್ಕುಗಳಿವೆಯೆಂಬ ನಿರ್ಣಯ ಕೂಡ ಅಲ್ಲಿಯೇ ಇದೆ. ಈ ರಕ್ಷಣೋಪಾಯಗಳ ಫಲವಾಗಿ ಋಗ್ವೇದಪಾಠ ಇಂದಿನವರೆಗೆ ಅಸ್ಖಲಿತವಾಗಿ ಮೂರು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲವಾದರೂ ಹಾಗೆಯೇ ಅಧ್ಯಯನ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದು ಬಂದಿದೆ. ವಿಶ್ವದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿಯೇ ಇದೊಂದು ಅದ್ಭುತವೆನ್ನಬಹುದು.

ಭಾಷೆ: ಋಗ್ವೇದಸೂಕ್ತಗಳ ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ರೂಪವೆನ್ನಬಹುದು. ಈ ಭಾಷೆಯ ಉತ್ತರಕಾಲೀನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನೇ ಪರಿಷ್ಕೃತ ಸಂಸ್ಕೃತವೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಡೆಗೆ ಪಾಣಿನಿಯ ವ್ಯಾಕರಣ ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿದ ಅನಂತರ ಬಂದ ಸ್ವರೂಪ ಅದು. ಪಾಣಿನಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕೂ ಋಗ್ವೇದದ ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕೂ ಇರುವ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಪ್ರಾಕೃತ ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗಳ ವ್ಯತ್ಯಾಸದೊಡನೆ ಹೋಲಿಸಬಹುದು. ಮುಂದಿನ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದ ಎಷ್ಟೊ ಶಬ್ದರೂಪಗಳು ವೈದಿಕ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ನಾಮ ಹಾಗೂ ಸರ್ವನಾಮಗಳ ವಿಭಕ್ತಿಪ್ರತ್ಯಯಗಳು ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಧಾತುಸಾಧಿತ ಅವ್ಯಯಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯೂ ಅಧಿಕತರ. ಧಾತುರೂಪಗಳಲ್ಲಂತೂ ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಮೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಉದಾ:-ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಅದೃಶ್ಯವಾದ ಲೇಟ್ ಲಕಾರವು (ಭವಾತಿ ಇತ್ಯಾದಿ) ವೇದಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ಪ್ರಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ತುಮ್ ಎಂಬ ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯಯದ ಬದಲು ವೇದದಲ್ಲಿ ಹನ್ನೆರಡು ರೀತಿಯ ಪ್ರತ್ಯಯಗಳಿವೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಊರ್ಜಿತವಿಲ್ಲದ ಉದಾತ್ತ, ಅನುದಾತ್ತ, ಸ್ವರಿತ ಎಂಬ ಸ್ವರೋಚ್ಚಾರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳು ವೇದಭಾಷೆಯ ವೈಚಿತ್ರ್ಯವಾಗಿವೆ. ವೇದದ ಸಂಧಿನಿಯಮಗಳು ಕೂಡ ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕಿಂತ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಏ, ಓ ಕಾರಗಳಿಗೆ ಪರವಾಗುವ ಆಕಾರ ಉಚ್ಚರಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ; ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಲುಪ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಋಗ್ವೇದ ಭಾಷೆಯ ಅಭ್ಯಾಸ ಅಗತ್ಯವೆನ್ನಬೇಕು.

ವಿಷಯ ಸಂಗ್ರಹ: ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ 1,017 ಸೂಕ್ತಗಳಿವೆ; ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವೆನ್ನಲಾದ 11 ವಾಲಖಿಲ್ಯ ಸೂಕ್ತಗಳನ್ನೂ ಹಿಡಿದರೆ 1,028. ಒಟ್ಟು ಎಲ್ಲ ಸೂಕ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಋಕ್ಕುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ 10,600 ಎಂದರೆ ಒಂದು ಸೂಕ್ತಕ್ಕೆ ಸರಾಸರಿ ಹತ್ತು ಋಕ್ಕುಗಳೆನ್ನಬಹುದು. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಚಿಕ್ಕ ಸೂಕ್ತದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಋಕ್ಕಿದ್ದರೆ, ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ದೊಡ್ಡ ಸೂಕ್ತದಲ್ಲಿ 58 ಋಕ್ಕುಗಳಿವೆ. ಗ್ರೀಕ್‌ನ ಹೋಮರನ ಎರಡೂ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಷ್ಟು ಋಗ್ವೇದದ ಗಾತ್ರವೆಂದು ಲೆಕ್ಕಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಋಗ್ವೇದವನ್ನು ಎರಡು ಕ್ರಮಗಳಿಂದ ವಿಭಾಗಿಸುವುದುಂಟು. ಒಂದು ಅಷ್ಟಕ ಅಧ್ಯಾಯ, ವರ್ಗವೆಂಬ ವಿಂಗಡಣೆ. ಇಡಿಯ ಋಗ್ವೇದದ ಅಷ್ಟಮಾಂಶ ಒಂದಷ್ಟಕ. ಪ್ರತಿ ಅಷ್ಟಕದಲ್ಲೂ ಎಂಟು ಅಧ್ಯಾಯಗಳು. ಒಂದೊಂದು ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲೂ ಐದಾರು ಋಕ್ಕುಗಳು ಸೇರಿ ಆದ ವರ್ಗಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಯಾಂತ್ರಿಕ ಕ್ರಮಕ್ಕಿಂತ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸುವ ವಿಭಾಗಕ್ರಮವೆಂದರೆ ಮಂಡಲ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ತವೆಂಬುದು. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ಹತ್ತು ಮಂಡಲಗಳಿವೆ. ಈ ಹತ್ತು ಮಂಡಲಗಳಲ್ಲಿ 2 ರಿಂದ 7 ಎಂದರೆ ಒಟ್ಟು ಆರು ಮಂಡಲಗಳು ಒಂದು ನಿಯಮಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿವೆ. ಒಂದೇ ಋಷಿಕುಲದವರ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದ ಸೂಕ್ತಗಳು ಸೇರಿ ಒಂದು ಮಂಡಲವೆನಿಸಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವಕ್ಕೆ ಮನೆತನದ ಮಂಡಲವೆನ್ನುವರು (ಫ್ಯಾಮಿಲಿ ಬುಕ್). ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಮೂರನೆಯ ಮಂಡಲ ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರ ಋಷಿಯ ಮತ್ತು ಅವನ ವಂಶೀಯರದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ತಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಅನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿದೆ. ಮೊದಲು ಅಗ್ನಿಸೂಕ್ತಗಳು, ಆಮೇಲೆ ಇಂದ್ರಸೂಕ್ತಗಳು, ಬಳಿಕ ಮಿಕ್ಕ ದೇವತಾಸೂಕ್ತಗಳು– ಎಂಬುದೇ ಈ ಅನುಕ್ರಮ. ಈ ದೇವತಾ ಸೂಕ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಋಕ್ಸಂಖ್ಯೆಯ ಇಳಿಕೆಯ ಕ್ರಮಾನುಸಾರ ಅವನ್ನು ಜೋಡಿಸಿರುವುದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆಯ ಮಂಡಲ ಆರಂಭವಾಗುವುದು ಹತ್ತು ಅಗ್ನಿಸೂಕ್ತಗಳಿಂದ. ಮೊದಲ ಅಗ್ನಿಸೂಕ್ತದಲ್ಲಿ 16 ಋಕ್ಕುಗಳಾದರೆ

ಕಡೆಯದರಲ್ಲಿ 6 ಋಕ್ಕುಗಳು. ಅಲ್ಲದೆ ಮಂಡಲದಿಂದ ಮಂಡಲಕ್ಕೆ ಒಟ್ಟು ಸೂಕ್ತಸಂಖ್ಯೆ ಏರಿಕೆಯ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿದೆ. 2ನೆಯ ಮಂಡಲದಲ್ಲಿ 43 ಸೂಕ್ತಗಳು, 3ರಲ್ಲಿ 62, 6ರಲ್ಲಿ 75, 7ರಲ್ಲಿ 104. ಈ 6 ಮಂಡಲಗಳೇ ಋಗ್ವೇದ ಸಂಹಿತೆಯ ಮೂಲಕೇಂದ್ರವೆನ್ನಬಹುದು.

ಈ ಮನೆತನದ ಮಂಡಲಗಳ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಮೊದಲನೆಯ ಮಂಡಲವನ್ನೂ ಮುಂದಕ್ಕೆ ಕಣ್ವವಂಶದವರ ಮಂಡಲವಾದರೂ ಅಗ್ನಿ, ಇಂದ್ರಾದಿ ಸೂಕ್ತಾನುಕ್ರಮವಿಲ್ಲದ 8ನೆಯ ಮಂಡಲವನ್ನೂ ಕೇವಲ ಸೋಮ ಅಥವಾ ಪವಮಾನ ಸೂಕ್ತಗಳನ್ನುಳ್ಳ 9ನೆಯ ಮಂಡಲವನ್ನು ಅದರ ಅನಂತರವೂ ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಕಡೆಗೆ 10ನೆಯ ಮಂಡಲವನ್ನೂ ಸೇರಿಸಿ ಇಂದಿನ ಋಗ್ವೇದಸಂಹಿತೆಯ ಸ್ವರೂಪ ಬಂದಿದೆಯೆಂಬುದು ಸಂಶೋಧಕರ ಸಿದ್ಧಾಂತ.

ಋಗ್ವೇದ ಸೂಕ್ತಗಳಿಗೆಲ್ಲ ಮುಖ್ಯವಾದ ವಿಷಯವೆಂದರೆ ದೇವತಾಸ್ತುತಿ. ಅಗ್ನಿ, ಇಂದ್ರ, ವರುಣ, ಸವಿತೃ, ರುದ್ರ, ಸೂರ್ಯ, ವಿಶ್ವೇದೇವತೆಗಳು–ಮುಂತಾದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೇವತೆಗಳಲ್ಲದೆ ದ್ಯಾವಾಪೃಥಿವೀ, ಮಿತ್ರಾವರುಣಾ, ಉಷಾಸಾನಕ್ತಾ ಮುಂತಾದ ದ್ವಂದ್ವದೇವತೆಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ತುತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಅದಿತಿ, ವಾಕ್, ರಾತ್ರಿ, ಅರಣ್ಯಾನೀ ಮುಂತಾದ ಸ್ತ್ರೀದೇವತೆಯರೂ ಇದ್ದಾರೆ; ಶ್ರದ್ಧಾ, ಮನ್ಯು ಮುಂತಾದ ಅಮೂರ್ತ ದೇವತೆಗಳೂ ಇದ್ದಾರೆ. ದೇವತಾಸ್ತೋತ್ರಕ್ಕೆ ಋಗ್ವೇದ ಮೀಸಲಾಗಿದ್ದರೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಲೌಕಿಕಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸೂಕ್ತಗಳೂ ಒಂದೊಂದು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ದ್ಯೂತಕರನ ಪ್ರಲಾಪಸೂತ್ರ ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನ. ಅಸ್ಯವಾಮೀಯ ಮುಂತಾದ ಸಮಸ್ಯಾತ್ಮಕ ಸೂಕ್ತಗಳೂ ಉಂಟು. ದೇವತೆಗಳು ಬಂದು ಮಾತಾಡುವ ಸಂವಾದಸೂಕ್ತಗಳೂ ಉಂಟು. ಪಿತೃಕರ್ಮವನ್ನು ಕುರಿತ ಸೂಕ್ತಗಳೂ ಉಂಟು. ವಿಶ್ವದ ಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಕುರಿತ ಸೂಕ್ತಗಳೂ ಉಂಟು. ವೈಯಕ್ತಿಕ ದಾನಶೂರರನ್ನು ಹೊಗಳುವ ದಾನಸ್ತುತಿಗಳುಂಟು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮಂಡಲದಲ್ಲೂ ವಿಶಿಷ್ಟ ಯಜ್ಞಾಂಗವಾದ ಅಪ್ರೀಸೂಕ್ತವೂ ಉಂಟು.

ಛಂದಸ್ಸು: ಒಂದೂ ಅಪವಾದವಿಲ್ಲದೆ ಋಗ್ವೇದಸೂಕ್ತಗಳೆಲ್ಲ ಛಂದೋಬದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಒಂದು ಸೂಕ್ತದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ಪಾದಗಳಿರುವ ಹತ್ತು ಋಕ್ಕುಗಳು ಅಥವಾ ಮಂತ್ರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಒಂದು ಋಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಮೂರು ಪಾದಗಳಿರಬಹುದು; ಅಥವಾ ಐದು ಪಾದಗಳಿರಬಹುದು. ಋಕ್ಕಿನ ಒಂದು ಪಾದದಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಇಲ್ಲವೆ ಹನ್ನೊಂದು ಇಲ್ಲವೆ ಹನ್ನೆರಡು ಅಕ್ಷರಗಳಿರುವುದು ಹೆಚ್ಚು. ಸಮಾನ ಅಕ್ಷರ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಪಾದಗಳಿಂದಲೇ ಒಂದು ಋಕ್ಕು ಬದ್ಧವಾಗಿರುವುದು ವಾಡಿಕೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಅಪ್ರಸಿದ್ಧ ಛಂದಸ್ಸುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅನಿಯತ ಅಕ್ಷರಸಂಖ್ಯೆಯ ಪಾದಗಳು ಇರಬಹುದು. ಒಟ್ಟು ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿರುವ ಛಂದಸ್ಸುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ 15. ಆದರೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಏಳು ಮಾತ್ರ ಪ್ರಚುರವೆನ್ನಬಹುದು. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಯುಕ್ತವಾಗಿರುವ ಛಂದಸ್ಸುಗಳೆಂದರೆ ತ್ರಿಷ್ಟುಭ್ (4 x 11 ಅಕ್ಷರಗಳು), ಗಾಯತ್ರೀ (3 x 8) ಮತ್ತು ಜಗತೀ (4 x 12). ಋಗ್ವೇದದ ಮೂರನೆಯ ಎರಡು ಭಾಗ ಇವುಗಳಿಂದಲೇ ಆಗಿದೆ. ಮುಂದಿನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಛಂದಸ್ಸುಗಳಿಗೂ ವೈದಿಕ ಛಂದಸ್ಸುಗಳೇ ಮೂಲ. ಆದರೆ ವೈದಿಕ ಛಂದಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪಾದದ ಕಡೆಯ ನಾಲ್ಕೈದು ಅಕ್ಷರಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಗುರುಲಘುನಿಯಮವಿದೆಯೇ ವಿನಾ ಮಿಕ್ಕ ಅಕ್ಷರಗಳಿಗೆ ಇಲ್ಲ. ಮೂರು ಋಕ್ಕುಗಳು ಸೇರಿದ್ದಕ್ಕೆ ತೃಚವೆನ್ನುವರು. ಸಂಮಿಶ್ರ ಛಂದೋಬಂಧಗಳಿಗೆ ಪ್ರಗಾಥವೆಂದು ಹೆಸರು.

ಕಾವ್ಯಗುಣ: ಸೂಕ್ತಗಳ ಪದಶಯ್ಯೆ ಲಾಲಿತ್ಯ ಹಾಗು ಸರಳ ಸೌಕುಮಾರ್ಯಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದೆ. ಎರಡಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಪದಗಳು ಕೂಡಿ ಆಗುವ ಸಮಾಸಗಳಿಲ್ಲ. ಈ ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ಲಕ್ಷ್ಯದಲ್ಲಿಟ್ಟಾಗ ಅಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಛಂದೋ ನೈಪುಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಭಾಷಾಪ್ರಭುತ್ವ ನಮ್ಮನ್ನು ಅಚ್ಚರಿಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ವಿಶೇಷತಃ ಇವು ಪುರೋಹಿತ ವರ್ಗದವರ ರಚನೆಗಳಾಗಿದ್ದು, ಆಗಲೇ ಪರಿಷ್ಕೃತವಾಗಿದ್ದ ಯಾಗವಿಧಿಗೆ ಅಂಗವಾಗಿ ಉದ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿರುವುದರಿಂದ, ಇಲ್ಲಿಯ ಕಾವ್ಯ ನೈರ್ಮಲ್ಯಕ್ಕೆ ಚ್ಯುತಿಬರುವಷ್ಟು ಮಟ್ಟಿಗೆ ಯಜ್ಞ ವಿವರಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ಬಂದುಬಿಡುತ್ತದೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಯಜ್ಞದ ದೇವತೆಗಳಾದ ಅಗ್ನಿ ಹಾಗೂ ಸೋಮರನ್ನು ಕುರಿತ ಸೂಕ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಮಾತು ಒಡೆದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕಾವ್ಯಧಾರೆ ಯಜ್ಞಕಲ್ಪನೆಗಳ ಮರೆಯಲ್ಲಿ ಹಿಂಜರಿಯುತ್ತದೆ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಭಾವನೆಯೇ ಮುಂದಾಗುತ್ತದೆ.

ಇಷ್ಟಾದರೂ ದೇವತೆಗಳೇ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ನಿಸರ್ಗ ಶಕ್ತಿಗಳ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಸಂಪರ್ಕವುಳ್ಳವರಾಗಿರುವುದರಿಂದ, ದೇವತಾಸ್ತೋತ್ರಗಳು ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಬಹು ಮನೋಹರ ಹಾಗೂ ಭವ್ಯೋಜ್ವಲ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ. ಎಲ್ಲ ಸೂಕ್ತಗಳಲ್ಲೂ ಒಂದೇ ರೀತಿಯ ಕಾವ್ಯಗುಣವೆನ್ನುವಂತಿಲ್ಲವಾದರೂ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸೂಕ್ತಗಳಲ್ಲಿಯ ಕಾವ್ಯಗುಣ ಮಾತ್ರ ಉಚ್ಚ ಶ್ರೇಣಿಯದಾಗಿದ್ದು ಎಂಥವರನ್ನಾದರೂ ತಲೆದೂಗಿಸುವಂತಿದೆ. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕಾವ್ಯಗುಣದಲ್ಲಿ ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾದ ಸೂಕ್ತಗಳೆಂದರೆ ಉಷಸ್ ದೇವತೆಯ ಸೂಕ್ತಗಳೆನ್ನಬಹುದು. ವಿಶ್ವದ ಯಾವುದೇ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕಿಂತ ಉನ್ನತದರ್ಜೆಯ ಭಾವಲಹರಿಗಳು ದುರ್ಲಭವೆಂದು ಬಲ್ಲವರು ಉದ್ಗರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹಾಗೆಯೇ, ಇಂದ್ರವೃತರ ಕಾಳಗದ ವರ್ಣನೆಗೆ ಹೊರಟ ಕೆಲವು ಸೂಕ್ತಗಳು ವೀರರಸ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯವಾದ ಯಶಸ್ಸನ್ನು ಸಾಧಿಸಿವೆ. ಮರುದ್ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಸೂಕ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಗುಡುಗು ಸಿಡಿಲುಗಳ ಆರ್ಭಟವನ್ನು ಶಬ್ದಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅಮರವಾಗಿ ಸೆರೆಹಿಡಿಯುವ ಕಲೆಯಿದೆ. ಪರ್ಜನ್ಯ ಸೂಕ್ತದಲ್ಲಿ ಜಲಪ್ರಳಯದ ರಮ್ಯ ಆವಿಷ್ಕಾರವಿದೆ. ಋತುಧರ್ಮಗಳ ಪ್ರವರ್ತಕನೂ ನಿಯಾಮಕನೂ ಆದ ವರುಣದೇವನ ಸ್ತೋತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉನ್ನತಮಟ್ಟದ ಕಾವ್ಯಧಾರೆ ನೀತಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಯಶೋಗಾನಕ್ಕೆ ಮೀಸಲಾಗಿದೆ. ಅದರಂತೆ ದೇವತಾಕಥೆಗಳ ಅಂಗವಾಗಿ ಬರುವ ಸಂವಾದಸೂಕ್ತಗಳು ನಾಟಕೀಯ ಸ್ವಾರಸ್ಯವನ್ನೂ ಭಾಷಾ ಚಮತ್ಕಾರವನ್ನೂ ಹೊರಸೂಸುತ್ತವೆ. ಮುಂದಿನ ನಾಟಕಗಳ ಉಗಮವನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯೇ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಸೂಚಿಸುತ್ತಾರೆ. ಗೋವುಗಳನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿದ ಪಣಿಗಳಿಗೂ ಸರಮೆಗೂ ನಡೆಯುವ ಸಂವಾದ ಹಾಗೂ ಯಮ–ಯಮಿಯರ ಸಂವಾದಗಳನ್ನು ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು. ಜೂಜುಗಾರನ ಪ್ರಲಾಪವಂತೂ ಕರುಣಾಜನಕವಾದ ಲೌಕಿಕಕಾವ್ಯದ ಕಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಸೇರುವಂತಿದೆ. ಮೃತ್ಯುವನ್ನು ಕುರಿತ ವಿಚಾರಗಳು ರುದ್ರಗಂಭೀರ ವಾತಾವರಣವನ್ನು ಹೇಗೆ ನಿರ್ಮಿಸಬಲ್ಲವೆನ್ನಲು ಪಿತೃಸೂಕ್ತವನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಬಹುದು. ಸೃಷ್ಟಿವಿಚಾರವನ್ನು ಕುರಿತ ಸೂಕ್ತ ಗಂಭೀರ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಚಿಂತನೆಗಳು ಹೇಗೆ ರಮಣೀಯ ಕಾವ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿ ಮೈದಾಳಬಹುದೆಂಬುದನ್ನು ನಿದರ್ಶಿಸಲು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ.

ಅರ್ಥನಿರ್ಣಯ: ಇಷ್ಟೊಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ರಚನೆಯಾದ ಋಗ್ವೇದಕ್ಕೆ ಅರ್ಥ ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಸಮಸ್ಯೆ ಎಷ್ಟೇ ಜಟಿಲವಾಗಿ ಕಂಡರೂ ಈ ವೇದದ ಬಹಳಷ್ಟು ಅಂಶ ಇಂದು ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ಅರ್ಥವಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆಯೆನ್ನಬಹುದು. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅವಿಶ್ರಾಂತ ಸಂಶೋಧನ ಪ್ರಯತ್ನಗಳೇ ಕಾರಣ. ಇಂದು ಕೂಡ ಇನ್ನೂ ತೃಪ್ತಿಕರವಾಗಿ ಅರ್ಥ ಬಗೆಹರಿಯದ ಕೆಲವೊಂದು ಅಂಶಗಳಿರುವುದು ನಿಜವೇ. ಆದರೆ ಪ್ರಥಮ ವೇದಾರ್ಥಯತ್ನವಾದ ನಿರುಕ್ತವನ್ನು ಬರೆದ ಯಾಸ್ಕನ ಕಾಲಕ್ಕೇ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.500) ಈ ರೀತಿಯ ಸಂಶಯ ತಪ್ಪಿರಲಿಲ್ಲ. ನಿರರ್ಥಕಾ ಹಿ ಮಂತ್ರಾಃ – ಎಂದು ವಾದಿಸಿದ ಕಾತ್ಸನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಯಾಸ್ಕನೇ ಪೂರ್ವಪಕ್ಷವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ.

19ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಋಗ್ವೇದದ ಅರ್ಥಗ್ರಹಣೆಗೆ 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಾಯಣಾಚಾರ್ಯರು ಬರೆದ ವೇದಭಾಷ್ಯವೊಂದೇ ಸಮರ್ಪಕ ಆಧಾರವೆಂದು ಸಂಪ್ರದಾಯವಾದಿಗಳೂ ವಿದ್ವಾಂಸರೂ ತಿಳಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಸಾಯಣರು ಎಷ್ಟೋ ವೇಳೆ ತಮ್ಮ ಕಾಲದ ಯಜ್ಞಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ಆ ವಿವರಗಳೇ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿಲ್ಲದ ಕಾಲದ ಮಂತ್ರಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸಿರುವರೆಂಬುದನ್ನು ಜರ್ಮನ್ ಸಂಶೋಧಕರು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಸುರ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಸಾಯಣರು ಒಮ್ಮೆ ಅಸುರಕ್ಷಕನಾದ ದೇವ ಎಂದರೆ ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಅಸುನಾಶಕನಾದ ರಾಕ್ಷಸನೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಒಮ್ಮೆ ಪರ್ಜನ್ಯನೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಹೋತೃವೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಮಳೆ ನೀರೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಹೀಗೆ ಒಂದೇ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಮನಬಂದಂತೆ ನಾನಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಬರೆಯುತ್ತ ಹೋಗುವ ಸಾಯಣರಿಗೆ ವೇದಾರ್ಥಸಂಪ್ರದಾಯದ ಖಚಿತ ಜ್ಞಾನವಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದೇ ಅನುಮಾನಿಸುವವರಿದ್ದಾರೆ. ಮೂಲಸಂಪ್ರದಾಯ ಯಾಸ್ಕನಿಗೂ ಹಿಂದೆಯೇ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಲುಪ್ತವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂಬುದು ಆಧುನಿಕ ವಿದ್ವಾಂಸರ ತರ್ಕ. ಅದು ಎರಡು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳ ಬಳಿಕ ಬಂದ ಸಾಯಣರಿಗೆ ಪರಿಚಿತವಾಗಿರುವುದು ಅಸಂಭವ. ಆದ್ದರಿಂದ ಆಧುನಿಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಋಗ್ವೇದದಿಂದಲೇ ಋಗ್ವೇದವನ್ನು ಅರ್ಥೈಸಬೇಕೆಂಬ ಹೊಸ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಿಂದ ಹೊರಟು ಋಗ್ವೇದದ ಪದಸೂಚಿಗಳನ್ನೂ ಅನುಕ್ರಮಣಿಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹೊಸದಾಗಿ ತೌಲನಿಕ ಭಾಷಾವ್ಯಾಕರಣಗಳನ್ನೂ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ತಾವೇ ಅರ್ಥವನ್ನು ಸಮೀಚೀನವೆಂದು ಊಹಿಸಿ ಶಬ್ದಕೋಶಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ತುಲನಾತ್ಮಕ ದೇವತಾಕಥೆಗಳ ಅಭ್ಯಾಸ. ತುಲನಾತ್ಮಕ ಧರ್ಮಗಳ ಅಭ್ಯಾಸ ಮುಂತಾದವುಗಳ ನೆರವಿನಿಂದ ಎಷ್ಟೋ ಅಜ್ಞಾತ ವಿವರಗಳ ಮೇಲೆ ಹೊಸ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಬೆಳಕು ಬೀರಿ ಕತ್ತಲೆಯನ್ನು ಕಳೆದಿದ್ದಾರೆ. ವಿದ್ವಾಂಸರ ಲೇಖನಗಳ ಪಟ್ಟಿಯೇ ಮೂರು ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಮೀರುವಷ್ಟು ಇಂದು ಬೆಳೆದಿದೆ. ಇನ್ನೂ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದೆ.

(ಕೆ.ಕೆ.)

ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಭಾವನೆ: ಋಗ್ವೇದೀಯ ಆರ್ಯರು ಪ್ರಕೃತಿಯ ಅದ್ಭುತಗಳ ಹಿಂದೆ ಪ್ರಚ್ಛನ್ನ ಶಕ್ತಿಯೊಂದಿದೆ ಎಂದು ಅರಿತು ಇಂಥ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಶಕ್ತಿಗಳ ಅಭಿಮಾನಿ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಕೃತಜ್ಞತೆಯಿಂದ ಸ್ತುತಿಗೈದರು. ಕತ್ತಲನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿ ಬೆಳಕನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಡುವ, ಮೋಡಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಗಿತವಾಗಿರುವ ಮಳೆಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ವರ್ಷಿಸುವಂತೆ ಮಾಡುವ ಶಕ್ತಿಗೆ ಇಂದ್ರನೆಂದರು. ತಮಗೆ ಅತ್ಯುಪಯುಕ್ತವಾದ ಅಂತೆಯೇ ತಾವು ಅರ್ಪಿಸಿದ ತುಪ್ಪ ಇತ್ಯಾದಿ ಆಹುತ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಮುಟ್ಟಿಸುವ ಶಕ್ತಿಗೆ ಅಗ್ನಿಯೆಂದೂ ಗಾಳಿಗೆ ವಾಯುವೆಂದೂ ಇದೇ ರೀತಿ ಮಿತ್ರ, ಬೃಹಸ್ಪತಿ, ಸವಿತೃ, ಪರ್ಜನ್ಯ ಮುಂತಾಗಿ ಅನೇಕ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಭಾವಿಸಿಕೊಂಡು, ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಅವುಗಳಿಗೆ ಮಾನವತ್ವಾರೋಪಣೆಯನ್ನೂ ಮಾಡಿ, ಅರ್ಚಿಸಿ ಸ್ತುತಿಸಿದರು. ಹೀಗೆ ಋಗ್ವೇದವೆಲ್ಲವೂ ಇಂಥ ಅಭಿಮಾನಿ ದೇವತೆಗಳ ಸ್ತೋತ್ರ ಸಮುಚ್ಚಯ.

ಇಂಥ ದೇವತೆಗಳ ಸಮೂಹವನ್ನು ಸ್ವರ್ಗ, ಅಂತರಿಕ್ಷ ಮತ್ತು ಭೂಮಿ– ಇವುಗಳಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಸ್ವರ್ಗೀಯ ದೇವತೆಗಳು, ಅಂತರಿಕ್ಷ ದೇವತೆಗಳು ಮತ್ತು ಭೂಮಿ ದೇವತೆಗಳೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ದ್ಯೌಃ, ವರುಣ, ಮಿತ್ರ, ಸೂರ್ಯ, ಸವಿತೃ, ಪೂಷನ್, ಅಶ್ವಿನಿಗಳು, ಉಷಸ್, ರಾತ್ರಿ–ಇವು ಸ್ವರ್ಗೀಯ ದೇವತೆಗಳು. ಇಂದ್ರ, ಅಪಾಂನಪಾತ್, ರುದ್ರ, ಮರುತ್ತುಗಳು, ವಾಯು, ಪರ್ಜನ್ಯ ಮತ್ತು ಅಪಃ (ಜಲಾಭಿಮಾನಿ ದೇವತೆ)– ಇವು ಅಂತರಿಕ್ಷ ದೇವತೆಗಳು. ಪೃಥಿವಿ, ಅಗ್ನಿ ಮತ್ತು ಸೋಮ ಇವು ಭೌಮದೇವತೆಗಳು. ಕೆಲವು ಸತ್ಯಭಿಮಾನಿ ದೇವತೆಗಳೂ ಈ ಕೊನೆಯ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿರುತ್ತಾರೆ.

ಮುಖ್ಯವಾದ ದೇವತೆಗಳು 33; ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಒಂದೊಂದು ಗುಂಪಿಗೆ 11. ಮೂಲತಃ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಪ್ರಕೃತಿಯ ನಾನಾ ಶಕ್ತಿಗಳ ಅಭಿಮಾನಿ ದೇವತೆಗಳು ಎಂದು ಮೇಲೆಯೇ ಹೇಳಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ದೇವತಾಭಾವನೆ ಕೇವಲ ಸಾಂಕೇತಿಕವಾದುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಅಗ್ನಿಯ ಜ್ವಾಲೆಗಳು ಅಗ್ನಿದೇವತೆಯ ನಾಲಗೆಗಳು ಅಥವಾ ಜಟೆಗಳು. ಸೂರ್ಯಕಿರಣಗಳು ಆತನ ಕರಗಳು. ದೇವತೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಮೊದಲು ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾದವರು. ಕೆಲವರು ಆಮೇಲೆ. ಅವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಮಕ್ಕಳು. ಅವರೂ ಮೊದಲು ಮರರೇ. ಅನಂತರ ಸೋಮರಸವನ್ನು ಕುಡಿದು ಅಮರರಾದರು. ಅವರ ಸ್ಥಾನ ಸ್ವರ್ಗ. ತ್ರಿದಿವ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಅತ್ಯುಚ್ಚಪದ(ಪರಮಪದ).

ಯಜ್ಞದಲ್ಲಿ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ, ಹಾಲು, ಬೆಣ್ಣೆ ಅಥವಾ ತುಪ್ಪ, ಧಾನ್ಯಗಳು, ಮಾಂಸ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಆರ್ಯರು ಅರ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ದೇವತೆಗಳು ಅಶ್ವಗಳನ್ನು ಹೂಡಿದ ರಥಾ ರೂಢರಾಗಿ ಬಂದು ಅಗ್ನಿಯ ಮೂಲಕ ಅದನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುವರೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ಸೋಮರಸ ದೇವತೆಗಳ ಅಚ್ಚುಮೆಚ್ಚಿನ ಪಾನೀಯ. ಅದನ್ನು ಕುಡಿದು ಅವರು ತೃಪ್ತರಾಗಿ ಯಜ್ಞ ಮಾಡಿದವರಿಗೆ ಅಶ್ವಗಳು, ಗೋವುಗಳು, ವೀರರಾದ ಪುತ್ರರು, ದೀರ್ಘಾಯಸ್ಸು– ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಹರಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅನಾರ್ಯರ ಮೇಲೆ ಆರ್ಯರು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ದೇವತೆಗಳ, ಅದರಲ್ಲೂ ಅತಿ ಮುಖ್ಯನಾದ ಇಂದ್ರನ ಸಹಾಯ ಅಪಾರವಾದುದು.

ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟ ಗುಣಗಳಿವೆ. ಅವರ ಶಕ್ತಿ (ಕ್ರತು) ಮಹತ್ತರವಾದುದು. ಪ್ರಕೃತಿಯ ಕ್ರಿಯೆಗಳು ನಿಯಮಬದ್ಧವಾಗಿ ನಡೆಯುವಂತೆ ಮಾಡುವವರು ಅವರು. ವಿಶ್ವದ ಆಗುಹೋಗುಗಳ, ಚಲನವಲನಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ, ಮೂಲದಲ್ಲಿ, ಋತವೆಂಬ ಶಕ್ತಿಯಿದೆ. ಆ ಋತಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಾಲಿಸಿ ಪೋಷಿಸಿ ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಬರುವವರು ಋತ–ಗೋಪ್ತರಾದ ದೇವತೆಗಳು. ದೇವತೆಗಳಿಗೂ ಋತಕ್ಕೂ ಇರುವ ಸಂಬಂಧ ತುಂಬ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು. ಋತವನ್ನು 3 ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿಶ್ವದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಕ್ರಮ, ನಿಯಮವೆಂಬುದು ಋತದ ಒಂದು ಮುಖ. ಸರಿಯಾದ ನಿಯಮಬದ್ಧವಾದ ನಡೆವಳಿಕೆ ಎಂಬುದು ಋತದ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ. ದೇವತೆಗಳು ಈ ಎರಡೂ ಬಗೆಯ ನಿಯಮ ಪಾಲಕರು. ವಿಶ್ವದ ಕ್ರಿಯೆಯೂ ಮಾನವನ ನಡೆವಳಿಕೆಯೂ ತಪ್ಪದಂತೆ ಅದನ್ನೂ ಕಾಯುತ್ತಾರೆ. ಋತ ಎಂದರೆ ಧರ್ಮ ಎಂಬುದು ಅದರ ಮೂರನೆಯ ಮುಖ. ಇದು ವೇದದ ಆಚಿನ ಕಾಲದ್ದಾದರೂ ತುಂಬ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಪಡೆಯಿತು. ದುಷ್ಟಶಕ್ತಿಗಳನ್ನು ದಮನ ಮಾಡಿ, ಸಕಲ ಚರಾಚರವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ತಮ್ಮ ಅಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ವಿಶ್ವಕಲ್ಯಾಣವನ್ನು ಆಗಮಾಡುವುದು ದೇವತೆಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಅನೃತ, ಪಾಪ, ಅವರ ಶಿಕ್ಷೆಗೊಳಗಾಗುತ್ತವೆ.

ಏಕದೇವತಾ ಭಾವನ: ಶಕ್ತಿ, ಜ್ಞಾನ, ಕಾಂತಿ, ದಯೆ ಮುಂತಾದ ಸುಗುಣಗಳು ಎಲ್ಲ ದೇವತೆಗಳಿಗೂ ಸಮಾನವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇಬ್ಬಿಬ್ಬರು ದೇವತೆಗಳು ಒಟ್ಟಿಗೆ ಸ್ತುತರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಮಿತ್ರಾವರುಣ, ಇಂದ್ರಾಗ್ನಿ, ದ್ಯಾವಾಪೃಥಿವೀ–ಹೀಗೆ. ಕ್ರಮೇಣ ಎಲ್ಲ ಗುಣಗಳು ಎಲ್ಲ ದೇವತೆಗಳಲ್ಲೂ ಇರುವುದರಿಂದ ಎಲ್ಲ ಒಂದೇ ಎಂದು ಭಾವಿಸುವುದೂ ಸಹಜ. ಹೀಗೆ ಅದಿತಿ, ಪ್ರಜಾಪತಿಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ದೇವತೆಗಳೂ ಅಡಗಿದ್ದಾರೆ ಎಂಬುದರಿಂದ ದೇವರು ಒಬ್ಬನೇ, ನಾಮ ಹಲವು ಎಂಬ ಭಾವನೆ ಮೂಡಿಬರುತ್ತದೆ. ಋಗ್ವೇದದ ಮಂತ್ರವೊಂದು ಒಬ್ಬನೇ ಆದ ಆದಿತ್ಯನನ್ನು ಇಂದ್ರನೆಂದೂ ಮಿತ್ರನೆಂದೂ ವರುಣನೆಂದೂ ಅಗ್ನಿಯೆಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತದೆ. ಇವನೇ ದಿವ್ಯಾತ್ಮನೂ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ ಪತನವುಳ್ಳವನೂ ಆದ ಗುರುತ್ಮಂತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಮೇಧಾವಿಗಳಾದ ವಿಪ್ರರು ಏಕಾತ್ಮನಾದ ಒಬ್ಬ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನೇ ಅಗ್ನಿಯೆಂದೂ ಯಮನೆಂದೂ ಮಾತರಿಶ್ವನೆಂದೂ ನಾನಾ ವಿಧವಾಗಿ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ ಎಂದು ವೇದ ಘೋಷಿಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಒಬ್ಬನೇ ಪರದೇವತೆ ಎಂಬ ಭಾವದಿಂದ ಪ್ರಕೃತಿಯೇ ವಿಶ್ವವೇ ದೇವರು ಎಂಬ ಭಾವನೆ ಉತ್ಪನ್ನವಾಗಿ, ಮುಂದೆ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗುವ ಪರಬ್ರಹ್ಮತತ್ತ್ವದ ಆರಂಭ ಇಲ್ಲಿಯೇ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಅನೇಕ ದೇವತಾತತ್ತ್ವದಿಂದ ಏಕದೇವತ್ವಭಾವ ತಾನಾಗಿಯೇ ಬೆಳೆದು ಕೊನೆಗೆ ವಿಶ್ವದೇವತ್ವತತ್ತ್ವದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಗತವಾಗುತ್ತದೆ.

ಲೌಕಿಕ ವಿಚಾರಗಳು: ಋಗ್ವೇದ ದೇವತಾಸ್ತುತಿ ರೂಪದ ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದರೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಆರ್ಯರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಸೂಚಿಸುವ ಅನೇಕ ಸೂಕ್ತಗಳಿವೆ. ಒಂದು ಮತ್ತು ಹತ್ತನೆಯ ಮಂಡಲಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಸೂಕ್ತಗಳು ಹೆಚ್ಚು. ಈ ಮಂಡಲಗಳು ಆಮೇಲೆ ಋಗ್ವೇದ ಸಂಹಿತೆಗೆ ಸೇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟುವೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಇದೂ ಒಂದು ಕಾರಣ.

10ನೆಯ ಮಂಡಲದ 85ನೆಯ ಸೂಕ್ತ ವೈವಾಹಿಕ ವಿಧಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು. 14–18ನೆಯ ಸೂಕ್ತ ಪೂರ್ತಾ ಐದು ಸೂಕ್ತಗಳು ಉತ್ತರಕ್ರಿಯೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವು. ಕಡೆಯದಂತೂ ವೈದಿಕ ಆರ್ಯರ ಉತ್ತರಕ್ರಿಯೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಟ್ಟುಪಾಡುಗಳ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ನಾಟಕದ ಹುಟ್ಟನ್ನೂ ಸಹ ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಮರ್ತ್ಯಲೋಕದ ಪ್ರೇಮಿ ಪುರೂರವನಿಗೂ ಅಮರ್ತ್ಯ ಲೋಕದ ಸುಂದರಿ ಅಪ್ಸರೆ ಊರ್ವಶಿಗೂ ಪ್ರೇಮ ಅಂಕುರವಾಗಿ ಫಲಿಸಿತೆನ್ನುವಾಗ ಆಕೆ ಆತನನ್ನು ಕೈಬಿಡುವ ಸಂದರ್ಭವನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುವ ಸಂವಾದ ಸೂಕ್ತವೊಂದು ಮುಂದೆ–ಸಹಸ್ರ ವರ್ಷಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಮುಂದೆ–ಮಹಾಕವಿ ಕಾಳಿದಾಸನ ವಿಕ್ರಮೋರ್ವಶೀಯ ನಾಟಕದ ವಸ್ತುಬೀಜ. ಹೀಗೆಯೇ ತಂಗಿ ಯಮಿ ಋತವನ್ನು (ಧರ್ಮ) ತಿಳಿದ ತನ್ನ ಅಣ್ಣ ಯಮನಲ್ಲಿ ಕಾಮಾತುರಳಾಗಿ, ಬೇಡಿ ತಿರಸ್ಕೃತಳಾಗುವ ಯಮ–ಯಮೀ ಸಂವಾದ ಸೂಕ್ತ ಮತ್ತೊಂದು.

ನಾಲ್ಕು ಸೂಕ್ತಗಳು ನೀತಿಬೋಧಕವಾದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಜೂಜುಗಾರನ ಅಳಲು ಕಾವ್ಯದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಸ್ವಾರಸ್ಯವಾಗಿದೆ. ಸತ್ಕಾರ್ಯ ಮಾಡಿದರೆ ಸಿಗುವ ಸತ್ಫಲ, ಸುಸಂಸ್ಕೃತ ಪ್ರಜ್ಞಾಯುಕ್ತ ವಾಕ್ ತತ್ತ್ವದ ಮಹತ್ತ್ವ, ಮಾನವರು ಸಂಪದನ್ವೇಷಣೆ ಮಾಡುವ ವಿವಿಧ ಮಾರ್ಗಗಳು– ಮುಂತಾದವನ್ನು ಹೇಳುವ ಸೂಕ್ತಗಳು ಉಳಿದ ಮೂರು.

ಒಗಟುಗಳು, ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನೊಡ್ಡುವ ಸೂಕ್ತಗಳು ಎರಡು. ಹೆಸರು ಹೇಳದೆ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲವೇ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿ ಹೆಸರನ್ನು ಊಹಿಸಲು ಬಿಡುವ ಸೂಕ್ತ ಒಂದು. ಸಾಂಕೇತಿಕವಾದ ಮತ್ತು ಗೂಢವಾದ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಆದಿತ್ಯ ಕಾಲ ಮುಂತಾದ ದೇವತಾ ವಿಶೇಷಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಒಗಟುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಐವತ್ತೆರಡು ಮಂತ್ರಗಳ ದೀರ್ಘಸೂಕ್ತ ಮತ್ತೊಂದು. ಎರಡೂ ಮನೋರಂಜಕವಾಗಿವೆ.

ವಿಶ್ವಸೃಷ್ಟಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಬಹು ವಿಧವಾಗಿ ಚರ್ಚೆ ನಡೆದು ವಿಧವಿಧವಾದ ಉತ್ತರಗಳು ಅನೇಕ ಸೂಕ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಮೊದಲು ಈ ಎಲ್ಲ ಏನಾಗಿತ್ತು? ಮೊದಲು ಇದ್ದುದೇನು? ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಆ ಪುರಾತನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಹುಟ್ಟಿ, ಋಷಿ ಕವಿಗಳು ಮನೀಷೆಯಿಂದ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಹುಡುಕಿ ಅದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ದಾನಸ್ತುತಿಗಳೆಂಬ ಕೆಲವು ಸೂಕ್ತಗಳು ಹಲವು ಋಷಿಕುಲಗಳ, ಯಜ್ಞಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಿ ಉದಾರಬುದ್ಧಿಯಿಂದ ಭೂದಾನಗಳನ್ನಿತ್ತ ರಾಜರುಗಳ ಕುಲಗೋತ್ರಗಳು, ವೈದಿಕ ಆರ್ಯಕುಲ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಸ್ಥಳವಿಶೇಷಗಳು ಮುಂತಾದ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ.

ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಋಗ್ವೇದದ ಸೂಕ್ತಗಳಿಂದ ಆರ್ಯರು ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳ ನದಿಗಳು ಸಸ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿವರ್ಗ, ಮೂಲ ನಿವಾಸಿಗಳಿಗೂ ಅವರಿಗೂ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ನಿರಂತರ ಯುದ್ಧಗಳು, ಆರ್ಯರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನ, ಸ್ತ್ರೀಯರ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳು, ಅವರ ಉಡುಗೆ ತೊಡಿಗೆ, ಆಭರಣಗಳು, ಆಹಾರ ಪಾನೀಯಗಳು ಅವರ ಕಸಬುಗಳು, ದ್ಯೂತ, ನೃತ್ಯ ಸಂಗೀತ ಇತ್ಯಾದಿ ವಿನೋದಗಳು– ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳು ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತವೆ.

ವೇದಭಾಷ್ಯ ಮತ್ತು ವೇದ ಸಂರಕ್ಷಣೆ: ಮಹತ್ತರವೂ ಕಾಲದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅತಿ ಪುರಾತನವೂ ಆದ ವೇದವನ್ನು ಇಂದಿನವರು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದಾದರೂ ಹೇಗೆ. ವೇದದ ಮಂತ್ರಗಳು ಅನರ್ಥಕ, ಅನುಪಪನ್ನಾರ್ಥಕ, ವಿಪ್ರತಿಷಿದ್ಧಾರ್ಥಕ, ಅವಿಸ್ಪಷ್ಟಾರ್ಥಕ ಎಂಬುದಾಗಿ ತನಗಿಂತ ಹಿಂದಿನವನಾದ ಕಾಶ್ಯನೆಂಬುವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೆಂದು ನಿರುಕ್ತಕಾರ ಯಾಸ್ಕ ಪ್ರಸಕ್ತಶಕ ಪೂರ್ವ ಐದಾರು ಶತಮಾನಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

ಆದ್ದರಿಂದ ವೇದಾರ್ಥವನ್ನು ಸುಸ್ಪಷ್ಟ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಆಯಾ ವೇದದ ಪ್ರಾತಿಶಾಖ್ಯಗಳು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಯಾಸ್ಕನ ನಿಘಂಟು ಮತ್ತು ನಿರುಕ್ತ, ಕಾತ್ಯಾಯನ ಎಂಬುವನಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಸರ್ವಾನುಕ್ರಮಣಿ ಮತ್ತು ಬೃಹದ್ದೇವತಾ ಗ್ರಂಥಗಳು, ಪ್ರಸಕ್ತಶಕದಿಂದೀಚೆಗೆ ಬಂದ ಪೂರ್ವ ಮೀಮಾಂಸಾ ಮತ್ತು ವೇದಾಂತದರ್ಶನಕಾರರು, ಸ್ಕಂದಸ್ವಾಮಿ, ವೆಂಕಟಮಾಧವ– ಇವರ ಭಾಷ್ಯ ಮತ್ತು ಈ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಿಗೂ ಕಿರೀಟಪ್ರಾಯವಾಗಿ 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಸಂಸ್ಥಾನ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದ ತರುವಾಯ ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರ ಸಹೋದರನೂ ಅಚ್ಚ ಕನ್ನಡಿಗನೂ ಆದ ಸಾಯಣಾಚಾರ್ಯನ ವೇದಾರ್ಥ ಪ್ರಕಾಶವೆಂಬ ಪ್ರಪಂಚವಿಖ್ಯಾತ ಪ್ರಯತ್ನ– ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೈತುಂಬಿಕೊಂಡು ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಸಂಪ್ರದಾಯ ಬದ್ಧವಾದ ಈ ಪೌರಸ್ತ್ಯ ಪ್ರಯತ್ನಕ್ಕೆ ಜರ್ಮನಿಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸಂಸ್ಕೃತಜ್ಞರಾದ ರಡಾಲ್ಫ್ ರಾಥ್, ಆಟೋ ಬೋಟ್ಲಿಂಗ್, ಅಲ್ಬರ್ಟ್ ವೀಬರ್, ಮ್ಯಾಕ್ಸ್‌ಮುಲರ್, ಥಿಯೋಡರ್ ಔಫ್ರೆಕ್ಟ್ ಅವರೂ ಮೂಯಿರ್ ಪಿಷೆಲ್ ಗೆಲ್ಡ್‌ನರ್ ಹಾಗೂ ಮಾರಿಸ್ ಬ್ಲೂಮ್ ಫೀಲ್ಡ್, ಗ್ರಾಸ್‌ಮನ್, ಬ್ಯೂಲರ್, ಬೆನ್ಫೆ, ಯಾಕೋಬಿ– ಮೊದಲಾದವರೂ ಭಾರತೀಯರೇ ಆದ ಸ್ವಾಮಿ ದಯಾನಂದ ಮಹರ್ಷಿ, ಲೋಕಮಾನ್ಯ ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕ್, ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಗೋಪಾಲ ಭಂಡಾರಕರ್, ಕನ್ನಡಿಗರಾದ ಎ.ವೆಂಕಟಸುಬ್ಬಯ್ಯ, ಆರ್.ಶಾಮಶಾಸ್ತ್ರಿ ಮೊದಲಾದವರೂ ನವೀನವೂ ವೈಜ್ಞಾನಿಕವೂ ಆದ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ವೇದಾರ್ಥ ಪರಿಶೀಲನೆಗೆ ತೊಡಗಿ ಬಹಳ ಉಪಯುಕ್ತವಾದ ಸಂಶೋಧನೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ.

ಅನಾದಿಕಾಲದಿಂದ ಗುರುವಿನಿಂದ ಶಿಷ್ಯನಿಗೆ ಬಾಯಿಪಾಠದ ಮೂಲಕ ಶ್ರುತವಾಗಿ ಬಂದ ವೇದದಲ್ಲಿ ಇದ್ದದ್ದು ಬಿಟ್ಟುಹೋಗಿ, ಇಲ್ಲದ್ದು ಬಂದು ಸೇರಿಕೊಳ್ಳಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಋಗ್ವೇದ–ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಇತರ ವೇದಗಳು ಕೂಡ–ಪ್ರಾಯಶಃ ಮೊದಲು ಹೇಗಿತ್ತೋ ಇಂದಿಗೂ ಹಾಗೆಯೇಶುದ್ಧ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಉಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿರುವುದಕ್ಕೆ, ವೇದದ ಪದ, ಅಕ್ಷರ, ಮಾತ್ರೆ, ಸ್ವರ–ಇವುಗಳಾವುದರಲ್ಲೂ ಎಳ್ಳಷ್ಟು ವ್ಯತ್ಯಾಸವಾದರೂ ಕಗ್ಗತ್ತಲೆಯ ನರಕವಾಸ ಸಿದ್ಧ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆಯೇ ಕಾರಣ. ಮಂತ್ರವನ್ನು ಅಪಸ್ವರದಲ್ಲಿ ಹಾಡಿದರೆ ಹಾಗೆ ಹಾಡಿದವನ ಪಿತೃಗಳಿಗೆಲ್ಲರಿಗೂ ದುರ್ಗತಿ ಎಂಬ ಭಯ, ಪವಿತ್ರವೂ ಋಷಿ ಕುಲ ಪ್ರದತ್ತವೂ ಆದ ವೇದ ಐಹಿಕಾಮುಷ್ಮಿಕ ಸೌಖ್ಯವೆರಡಕ್ಕೂ ವರಪ್ರಾಯವಾದುದೆಂಬ ಸಾತ್ತ್ವಿಕ ಭಾವನೆ–ಮುಂತಾದವು ಕಾರಣ.

ಇಷ್ಟಲ್ಲದೆ ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಮಂತ್ರಗಳ, ಪಾದಗಳ, ಪದಗಳ, ಅಕ್ಷರಗಳ, ಋಷಿಗಳ, ದೇವತೆಗಳ, ಛಂದಸ್ಸುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ, ಹೆಸರು ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಅನುಕ್ರಮಣಿಗಳೆಂಬ ಅತ್ಯಮೂಲ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳು ಮತ್ತು ಪಠನ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿಯ ಪದಪಾಠ, ಕ್ರಮಪಾಠ, ಜಟಾಪಾಠ ಮತ್ತು ಘನಪಾಠ ವಿಧಾನಗಳು ವೇದರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. (ಸಿ.ಜಿ.ಪಿ.)

ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಂಶಗಳು: ವೇದದಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ಕಾಣುವುದು ಮತ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ವಿಷಯಗಳು. ಆದರೂ ಅವರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳನ್ನು ರೀತಿನೀತಿಗಳನ್ನು ಕುಟುಂಬ ಜೀವನದ ವಿವರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಾಕಷ್ಟು ಆಧಾರಗಳು ಅಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಮತೀಯ ಭಾವನೆಗಳು ಆರ್ಯರ ಬೆನ್ನಲ್ಲಿ ಬಂದುವಾದ್ದರಿಂದ ಅವು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿರುವುದು ಸಹಜವೇ. ವೇದಕಾಲದ ಆರ್ಯರು ಸಿಂಧೂ ಮತ್ತು ಗಂಗಾನದಿಗಳ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿ ನೆಲೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲವಾದ್ದರಿಂದ ರಾಜಕೀಯಕ್ಕೂ ಯುದ್ಧಕ್ಕೂ ಪ್ರಮುಖತೆ ದೊರೆತಿರುವುದು ಸಹಜವೇ. ಆ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧದ ದೇವತೆಯಾದ ಇಂದ್ರನಿಗೆ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ಬಂದಿರುವುದೂ ಸಹಜವೇ. ಆದರೆ ಎಲ್ಲರೂ ಯುದ್ಧದೇವತೆಗಳಲ್ಲ. ಅನೇಕ ದೇವತೆಗಳು ಜನರ ಧರ್ಮ, ಕುಶಲವಿದ್ಯೆಗಳು, ಗೃಹಜೀವನ, ಕಲೆಗಳು, ವಿನೋದಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟವರು. ಈ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಮೀಸಲಾದ ಮಂತ್ರಗಳಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಈ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಸೂಕ್ತಗಳಿಂದ ಈ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಬರುವ ಒಂದೊಂದು ಮಾತಿನಿಂದ ಆ ಕಾಲದ ಜೀವನದ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಊಹಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ.

ವೇದಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕುಟುಂಬ ಜೀವನಕ್ಕೆ ತುಂಬ ಮನ್ನಣೆ ಇತ್ತು. ಅಗ್ನಿಯನ್ನು ಪೂಜಿಸುವುದು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕುಟುಂಬದ ಆದ್ಯ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಇದಲ್ಲದೆ ಪಕ್ಷಗಳಲ್ಲಿ, ಮಾಸಗಳಲ್ಲಿ, ವರ್ಷದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಮಾಡುವ ಕರ್ಮಗಳೂ ಉಂಟು. ಅತಿಥಿ ಸತ್ಕಾರ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಕರ್ಮ. ಅತಿಥಿ ಮನೆಗೆ ಬಂದಾಗ ಅವನಿಗೆ ಅರ್ಘ್ಯವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು. ಅತಿಥಿಯ ಕಾಲು ತೊಳೆದು ಕೈಗೆ ಅರ್ಘ್ಯವನ್ನರ್ಪಿಸಿದ ತರುವಾಯ ಅವನಿಗೆ ಹಾಲು, ಮೊಸರು, ಹಣ್ಣು, ಜೇನುತುಪ್ಪ ಮತ್ತು ತುಪ್ಪ ಬೆರೆಸಿದ ಮಧುಪರ್ಕವನ್ನು ಅರ್ಪಿಸಬೇಕು. ಅನಂತರ ಅವನಿಗಾಗಿ ಒಂದು ಹಸುವಿನ ಕರುವನ್ನು ಕೊಂದು ಅದರಿಂದ ಮಾಡಿದ ಭಕ್ಷ್ಯವನ್ನು ಬಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅತಿಥಿ ಕರುವನ್ನು ಕೊಲ್ಲುವುದು ಬೇಡವೆಂದರೆ ಬೇರೆಯ ಮಾಂಸದಿಂದ ಮಾಡಿದ ಭಕ್ಷ್ಯಗಳನ್ನು ಬಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಕುಟುಂಬದವರು ಆಚರಿಸುವ ಕರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಮನೆ ಕಟ್ಟುವ ಮೊದಲಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಗೃಹಪ್ರವೇಶದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಡುವ ಕರ್ಮಗಳು ಬಹುಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಮನೆಕಟ್ಟುವ ಸ್ಥಳದ ಸುತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಅಶ್ವತ್ಥ, ಬೇವು ಮುಂತಾದ ಗಿಡಗಳಿರಕೂಡದು. ಮನೆಯ ಸುತ್ತ ನೀರು ಹರಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಿರಬೇಕು. ಪಾಯವನ್ನು ತೆಗೆಯುವಾಗ ಭೂ ದೇವತೆಗೆ ಪೂಜೆ ಸಲ್ಲಿಸಬೇಕು. ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಮುಂಚೆ ಒಂದು ಕಲ್ಲಿಗೆ ಅಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿ, ಅದನ್ನು ಪಾಯದಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿಸಬೇಕು. ಮನೆಯ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಬೇಕು. ಅಡುಗೆಯ ಮನೆಯಿಂದ, ನೀರುಮನೆಯಿಂದ ನೀರು ಹೊರಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಅನುಕೂಲವಿರಬೇಕು. ನಡುಮನೆ ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿಗಿರಬೇಕು. ತಲೆ ಬಾಗಿಲು ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿರಬೇಕು. ಅಗ್ನಿಹೋತ್ರ ಮುಂತಾದ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಲು, ಊಟ ಮಾಡಲು ಒಂದು ಮರೆಯಾದ ಕೋಣೆ ಇರಬೇಕು.

ಮನೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಮುಗಿಸಿದ ಮೇಲೆ ದೇವತೆಯಾದ ವಾಸ್ತೋಷ್ಪತಿಗೂ ಹತ್ತು ದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೂ ಬಲಿ ಅರ್ಪಿಸಬೇಕು. ಗೃಹಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿದ ಮೇಲೆ ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ಆ ದೇವತೆಗೆ ಬಲಿ ಕೊಡುವುದುಂಟು. ಗೃಹ ಪ್ರವೇಶದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂತರ್ಪಣೆ ನಡೆಸುವುದು ಅತ್ಯಗತ್ಯ. ಮನೆ ಕಟ್ಟಿದಾಗ ನಡೆಸಿದಂತೆಯೇ ಒಂದು ತೋಪನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದಾಗಲೂ ಬಾವಿ, ಕೊಳ, ಕಟ್ಟೆ, ಕೆರೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದಾಗಲೂ ವರುಣ ದೇವತೆಗೆ ಬಲಿಯನ್ನು ಅರ್ಪಿಸಬೇಕು.

ಉಳುಮೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಬಿತ್ತನೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಫಸಲನ್ನು ಕಣ ಮಾಡುವ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಬಲಿ ಅರ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಇಲಿಗಳ ದೇವತೆಗಳಿಗೂ ತಪ್ಪದೆ ಬಲಿ ಅರ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ದನಗಳಿಗೆ ರಕ್ಷಣೆ ದೊರೆಯಲೆಂದು ಅವುಗಳ ಸಂತಾನ ವರ್ಧಿಸಲೆಂದು ವರ್ಷವರ್ಷವೂ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಬಲಿ ಅರ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಾರ್ತೀಕ ಮಾಸದಲ್ಲಿ ಊರಿಗೊಂದು ಗೂಳಿಯನ್ನು ಬಿಡುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವಿತ್ತು. ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದ ಗುರುಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಹಿರಿಯರಿಗಾಗಿ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ್ದ ಸ್ಮಾರಕ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಷವರ್ಷವೂ ಬಲಿಯನ್ನರ್ಪಿಸುವುದು ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತು.

ಗೃಹಸ್ಥರು ನಡೆಸಬೇಕಾದ ಕರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಜಾತಕರ್ಮ, ನಾಮಕರಣ, ಚೌಲ, ಉಪನಯನ, ವಿವಾಹ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯಕ್ರಿಯೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ನಾಮಕರಣದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮಗುವಿಗೂ ಎರಡು ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಒಂದು ಹೆಸರು ತಂದೆ ತಾಯಿಗೆ ಮಾತ್ರ ತಿಳಿದ ಹೆಸರು. ಇದನ್ನು ಬಹುಗೋಪ್ಯವಾಗಿ ಕಾದಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದೇ ಮಗುವಿನ ನಿಜವಾದ ಹೆಸರು. ಈ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಮಾಟ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದಾಗಲೇ ಆ ಮಗುವಿಗೆ ಅಪಾಯ ಉಂಟಾಗುತ್ತಿತ್ತಾದ ಕಾರಣ ಅವರು ಅದನ್ನು ಬಹಿರಂಗಪಡಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಎರಡನೆಯ ಹೆಸರು ವ್ಯಾವಹಾರಿಕವಾದದ್ದು.

ಚೌಲವನ್ನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಮಗುವಿನ ಮೂರನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲೂ ಕ್ಷತ್ರಿಯರು ಐದನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೂ ವೈಶ್ಯರು ಏಳನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೂ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರವರ ಮನೆತನದ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಕೂದಲನ್ನು ಬಿಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ತಮ್ಮ ಪ್ರವರದಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟು ಋಷಿಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೋ ಆ ಸಂಖ್ಯೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಕೂದಲನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ಗಂಟು ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಬಾಲಕನ ಎಂಟನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೂ ಕ್ಷತ್ರಿಯರು ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೂ ವೈಶ್ಯರು ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೂ ಉಪನಯನವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಹದಿನಾರು ವರ್ಷಗಳೊಳಗೆ, ಕ್ಷತ್ರಿಯರು ಇಪ್ಪತ್ತೈದು ವರ್ಷಗಳೊಳಗೆ, ವೈಶ್ಯರು 24ನೆಯ ವರ್ಷಗಳೊಳಗೆ ಉಪನಯನ ಮಾಡಬೇಕು. ಹಾಗೆ ಉಪನಯನವಾಗದವ ಕರ್ಮಭ್ರಷ್ಟನಾಗಿ ಕುಲದಲ್ಲಿನ ತನ್ನ ದರ್ಜೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಉಪನಯನ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನ ಹೊಸ ಹುಟ್ಟಿಗೆ ದಾರಿ. ಒಬ್ಬೊಬ್ಬನೂ ವಿದ್ಯೆಯ ಮೂಲಕ ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡ ಆತ್ಮನೇ ಅವನ ನಿಜವಾದ ಆತ್ಮ. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮುಗಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಸ್ನಾತಕನಾಗಿ ಹೊಸ ರೀತಿಯ ಉಡುಪನ್ನು ತೊಡುತ್ತಿದ್ದ. ದೇಹವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ದೇಹಕಾಂತಿ ಕೆಡದಂತೆ ಅದನ್ನು ಮಳೆಬಿಸಿಲುಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಕಾಲಿಗೆ ಅಪಾಯವಾಗದಂತೆ ಪಾದರಕ್ಷೆಯನ್ನು ಮೆಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದ.

ಇಂಥವ ಗೃಹಸ್ಥನಾಗಲು ತನ್ನ ಗುರುಹಿರಿಯರು, ಮಾತಾಪಿತೃಗಳ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಪಡೆದು ಅವರ ನೆರವಿನಿಂದ ಕನ್ಯೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಕ್ಷತ್ರಿಯನಿಗೆ ಗಂಧರ್ವ ಅಥವಾ ಸ್ವಯಂವರ ರೀತಿಯ ವಿವಾಹ ಶ್ರೇಷ್ಠ ವೈಶ್ಯ ತನ್ನ ಐಶ್ವರ್ಯದಿಂದ ಕನ್ಯೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದು. ಇದು ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತಲೂ ಕೆಳದರ್ಜೆಯ ವಿವಾಹ ಕ್ರಮ. ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ತನ್ನ ವರ್ಣದ ಕನ್ಯೆಯನ್ನಲ್ಲದೆ ಕ್ಷತ್ರಿಯ, ವೈಶ್ಯ ಅಥವಾ ಶೂದ್ರ ಕನ್ಯೆಯೊಬ್ಬಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಲೂ ಅವಕಾಶವಿತ್ತು. ಕ್ಷತ್ರಿಯ ತನ್ನ ವರ್ಣದವಳ ಜೊತೆಗೆ, ವೈಶ್ಯ ಅಥವಾ ಶೂದ್ರ ವರ್ಣದ ಕನ್ಯೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ವೈಶ್ಯ ತನ್ನ ವರ್ಣದ ಕನ್ಯೆಯನ್ನಲ್ಲದೆ ಶೂದ್ರ ಕನ್ಯೆಯೊಬ್ಬಳನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ವಿವಾಹ ಹೆಣ್ಣಿನ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವಿತ್ತು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣಿನ ಮನೆಯ ನಾಲ್ಕು ಅಥವಾ ಎಂಟು ಸುಮಂಗಲಿಯರು ಹೆಣ್ಣು ಗಂಡುಗಳ ಸುತ್ತ ನರ್ತನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುದು ಗಮನಾರ್ಹ ವಿಷಯ. ಅವರಿಗೆ ವರನ ಕಡೆಯವರು ಉಡುಗೊರೆ ಅಥವಾ ಸುವರ್ಣವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಮದುವೆಯಾದ ಅನಂತರ ಹೆಣ್ಣನ್ನು ಗಂಡನ ಮನೆಗೆ ಕರೆದುಕೊಂಡು ಬಂದು ಮದುವೆಯಾದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ದಿನ ನಿಷೇಕವನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಮದುವೆಯಾದ ಹೆಣ್ಣು ತನ್ನ ಮಾವನ ಮತ್ತು ಗಂಡನ ಮನೆಯನ್ನು ಸೇರಿದಾಗ ಆ ಮನೆಯ ಯಜಮಾನಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದಳು; ಮಾವನಿಗೂ ನಾದಿನಿಗೂ ಮೈದುನನಿಗೂ ಒಡತಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದಳು. ಮುದಿತನದವರೆಗೂ ಗಂಡನೊಡನೆ ಬಾಳಬೇಕೆಂಬುದು ಅವಳ ಮಹದಾಶಯ. ಹತ್ತು ಗಂಡುಮಕ್ಕಳನ್ನು ಪಡೆದ ಮೇಲೆ ಅವಳು ತನ್ನ ಗಂಡನನ್ನು ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಮಗುವಿನಂತೆ ಪಾಲಿಸಿ ಪೋಷಿಸುವಂತಾಗಲೆಂದು ಇಂದ್ರನನ್ನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುವ ಒಂದು ಮಂತ್ರವಿದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಋಗ್ವೇದ ಕಾಲದ ಕುಟುಂಬ ಜೀವನ ಆಶಾಪೂರ್ಣವಾದದ್ದು. ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅದು ತುಂಬುಜೀವನ; ಹಾಡು, ನೃತ್ಯದಿಂದ ತುಂಬಿದ ಜೀವನ. ಮದುವೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ ಅದರ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಅಂಗವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ್ದೇವೆ. ಈ ಕಲೆಗಳು ಕುಟುಂಬದ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ ದಿನಚರಿಯ ವಿನೋದಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಕವನಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುವುದು, ಹಾಡುಗಳನ್ನು ಹಾಡುವುದು ತನ್ನ ಮನೆಯ ಒಂದು ಕಸಬೆಂದು ಋಗ್ವೇದದ ಒಂದು ಸೂಕ್ತದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ನೃತ್ಯ ಕೇವಲ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ ವಿನೋದ ಮಾತ್ರವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಗಂಡಸರೂ ಕೋಲಿನ ನೃತ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ನಾಟ್ಯಮಾಡುವ ಗಂಡಸನ್ನು ನೃತನೆಂದೂ ಹೆಣ್ಣನ್ನೂ ನೃತುವೆಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೆಂಗಸರು ಜರಿಯ ಸೀರೆಯನ್ನುಟ್ಟು ಕಂಚುಕವನ್ನು ಧರಿಸದೆ ನರ್ತಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಾಸ್ಯರೂಪವಾದ ನೃತ್ಯವೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತು.

ಋಗ್ವೇದ ಪದ್ಯಗಳು ಬಹುತೇಕ ದೇವತೆಗಳ ಸ್ತೋತ್ರಕ್ಕೆ ಮೀಸಲಾಗಿದ್ದರೂ ಕೆಲವು ಸ್ತೋತ್ರಗಳು ಕೇವಲ ವಿವರಣೆಗಳಾಗಿರದೆ, ಭಾವಪ್ರದವಾಗಿಯೂ ವರ್ಣಯುಕ್ತವಾಗಿಯೂ ಇವೆ. ಉಪಸ್ಸನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವ ಸ್ತೋತ್ರಗಳು ಕಾವ್ಯದಂತೆ ರಮ್ಯವಾಗಿವೆ. ಜೂಜುಗಾರನ ಅಳಲು ಎಂಬ ಒಂದು ಮಂತ್ರ ಇಂದಿನ ಭಾವಗೀತೆಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳ ಛಂದಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಇರುವ ಕಾವ್ಯಬಲ ಅದ್ಭುತವಾದದ್ದು. ಕೇವಲ ಶಬ್ದದಿಂದಲೇ ಅತಿಶಯ ಭಾವಪ್ರಕಾಶನ ಮಾಡುವ ಶಕ್ತಿ ಬಹುಶಃ ಅನೇಕ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಲೋಕಾನುಭವಗರ್ಭಿತವಾದ ಪದ್ಯಗಳೂ ಹಾಡುಗಳೂ ವೇದದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಥೇಚ್ಛವಾಗಿ ಇವೆ. ವಿವಾಹ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಂಗಸರು ಹಾಡುಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಶ್ವಮೇಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪುರೋಹಿತರು ನಾಲ್ಕು ದಿವಸಗಳ ಕಾಲ ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಒಂದು ವರ್ಷದ ಪರ್ಯಂತ ಹಿಂದಿನ ರಾಜರ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವಕ್ಕೆ ಪರಿಪಾಲ್ಯ ಆಖ್ಯಾಯನಗಳೆಂದು ಹೆಸರು. ರಾಜವಂಶದವನೊಬ್ಬ ತಾನೇ ಕಟ್ಟಿದ ಮೂರು ಗಾಥೆಗಳನ್ನು ತಂತಿ ವಾದ್ಯದ ಶ್ರುತಿಗೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಹಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ಅಂಥ ಸಾಹಿತ್ಯ ಜನರ ಬಾಯಿಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಜೀವಂತವಾಗಿದ್ದ

ಸಾಹಿತ್ಯ. ಅವುಗಳ ಆಯಸ್ಸು ಒಂದೆರಡು ತಲೆಮಾರುಗಳಿಗೆ ನಿಗದಿಯಾದದ್ದು. ಬರೆವಣಿಗೆ ಮತ್ತು ಅಚ್ಚಿನ ಸೌಕರ್ಯವಿರುವ ಈಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಜನ ಕಟ್ಟಿದ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕವನಗಳಲ್ಲಿ ಉಳಿಯುವವು ಬಹು ಸ್ವಲ್ಪ.

ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸಂಭಾಷಣಾ ರೂಪದ ಸೂಕ್ತಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು ಊರ್ವಶಿ–ಪುರೂರವರದು. ಇದೇ ನಾಟಕಪ್ರಕಾರದ ಮೂಲವಾಗಿ ತೋರುತ್ತದೆ. ಯಜುರ್ವೇದದ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೆ ನಾಟಕ, ನಾಟ್ಯಗಳನ್ನು ವೃತ್ತಿಯಾಗುಳ್ಳ ನಟರ ವರ್ಗವೊಂದು ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗಿತ್ತು.

ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಿರುವ ಮೂವತ್ತು ಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಡು, ಕವಿತೆ, ನೃತ್ಯ, ಗೀತ, ವೇಣುವಾದನ, ಶಂಖನಾದ, ಕೊಂಬನ್ನು ಊದುವುದು, ನಗಾರಿ ಬಾರಿಸುವುದು, ಕೋಲಾಟ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ–ಇವು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ರತ್ನ ಮತ್ತು ಚಿನ್ನದ ಒಡವೆಗಳನ್ನು ಮಾಡುವುದು, ಜರತಾರಿ ಬಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ನೇಯುವುದು, ಕಸೂತಿ ಕೆಲಸ, ಹೂ ಕಟ್ಟುವುದು, ಕಾಡಿಗೆ ಮಾಡುವುದು, ರಥಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ಹಗ್ಗ ಹೊಸೆಯುವುದು, ಚರ್ಮವನ್ನು ಹದ ಮಾಡಿ ಹೊಲೆಯುವುದು, ಕಮ್ಮಾರನ ಮತ್ತು ಕುಂಬಾರನ ಕಲೆ, ಬಿಲ್ಲನ್ನು ತಯಾರಿಸುವುದು, ಕುದುರೆಯನ್ನು ಪಳಗಿಸುವುದು ಮುಂತಾದ ಉಪಯುಕ್ತ ಕಲೆಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಸಂಗೀತಕ್ಕಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವಾದ್ಯಗಳು ಮೂರು–ಮೃದಂಗ, ಕೊಳಲು, ಕರ್ಕರಿ ಎಂಬ ತಂತಿ ವಾದ್ಯ. ಆಗಿನ ಕಾಲದವರಿಗೆ ಏಳು ಸ್ವರಗಳೂ ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಆರೋಹಣ ಅವರೋಹಣ ವಿಧಾನವೂ ತಿಳಿದಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ರಾಜ, ರಾಜ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆ: ವೇದಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹೇಗಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯುವುದು ಕಷ್ಟ ಏಕೆಂದರೆ ಇದನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ವೇದಕರ್ತೃಗಳ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಸಂಗಿಕವಾಗಿ ಬರುವ ಕೆಲವು ಸೂಚನೆಗಳಿಂದ ಈ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಜನ, ವಿಶಃ, ಗ್ರಾಮ– ಈ ಮೂರು ಅಂದಿನ ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ವಿಭಾಗಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಜನ ಎಂದರೆ ಇಡೀ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಜೆಗಳು. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸಜಾತರ ಗುಂಪಿಗೆ ವಿಶಃ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದ್ದಿರಬಹುದು. ವಿಶರು ಎಂದರೆ ಯೋಧಪತಿಗಳು, ವಿಶಃಪತಿ ಎಂದರೆ ಸೈನ್ಯಾಧಿಪತಿ ಎಂದು ಅರ್ಥೈಸುವವರೂ ಇದ್ದಾರೆ. ವಿಶರ ಗುಂಪಿಗಿಂತ ಸಣ್ಣದು ಗ್ರಾಮ, ಹಲವು ಸಂಸಾರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು. ಇವರೆಲ್ಲರೂ ಸಜಾತರೋ ಅಲ್ಲವೋ ಎಂಬುದು ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿಯದು. ಗ್ರಾಮಣಿಗಳು ಎಂದರೆ ಗ್ರಾಮನಾಯಕರ ಸಜಾತರು. ಸಮಾನದ ಒಪ್ಪಿಗೆಯಿಂದ ಆಯ್ದು ಬಂದವರು ಎಂದು ಕೆಲವು ಕಡೆ ಹೇಳಿದೆ. ಸಂಸಾರದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನೇ ಕುಲಪ. ಜನರನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವಾಗ ಅನು, ಪುರು, ದ್ರುಹ್ಯು, ಯದು, ತುರ್ವಶ, ಭರತರು, ಮದ್ರರು, ಯಾದವರು– ಮುಂತಾದ ಪುರಾಣ ಪ್ರಸಿದ್ಧರ ಹೆಸರುಗಳು ಬರುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದೊಂದೂ ಜನಕ್ಕೂ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ರಾಜನಿದ್ದ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ರಾಜಮನೆತನಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ರಾಜರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯವ ಮನು. ಅನಂತರ ಇಕ್ಷ್ವಾಕು, ಪುರೂರವ, ಇಲಾ, ಪುರು–ಹೀಗೆ ಮನುವಂಶಪರಂಪರೆ ಬೆಳೆದಿದೆ. ರಾಜತ್ವ ಹೇಗೆ ಹುಟ್ಟಿತು ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಸೂಕ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟ ಉತ್ತರ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ದೇವತೆಗಳು ನಾಯಕನಿಲ್ಲದೆ ತಮಗೆ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಸೋಲಾಗುತ್ತಿದೆಯೆಂದು ತಿಳಿದಮೇಲೆ ಇಂದ್ರನನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ವಿಜಯಿಗಳಾದರು. ಆರ್ಯರು ಮನುವನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜನನ್ನಾಗಿ ಪಡೆದಾಗ ಅವರಿಗೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜಯ ಲಭಿಸಿತು. ಹೀಗೆ ಯುದ್ಧದ ಫಲವಾಗಿ ರಾಜತ್ವ ಹುಟ್ಟಿತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ರಾಜತ್ವ ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವೇ ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಅವನು ಜನರಿಂದ ಆಯ್ಕೆಯಾಗಿ ರಾಜನಾಗುತ್ತಿದ್ದನೆಂದೂ ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ಅವನಿಗೆ ಪಟ್ಟ ಲಭಿಸುತ್ತಿತ್ತೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಋಗ್ವೇದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಆಯ್ಕೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ರಾಜನಾದ ಮೇಲೆ ಆತ ತನ್ನ ಕೆಲಸವನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಲು ಸಭೆ ಮತ್ತು ಸಮಿತಿಗಳ ನೆರವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಕೆಲವು ಸೂಕ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಚನೆಯಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಭೆಯೆಂದರೆ ಹಳ್ಳಿಯ ಜನರ ಸಭೆಯೆಂದು ಜಿಮ್ಮರ್ ಎಂಬ ಪಂಡಿತ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾನಾದರೂ ಲಡ್ವಿಗ್ ಎಂಬ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಪಂಡಿತ ಅದು ಶ್ರೀಮಂತರ ಸಭೆ ಎಂದು ಹೇಳಿರುವ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಗ್ರಾಹ್ಯವಾಗಿದೆ. ಅದು ಋಗ್ವೇದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗೌರವಸ್ಥರ, ಪ್ರಮುಖರ ಸಭೆಯಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಬಹುಶಃ ರಾಜ್ಯಾಭಿಷೇಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ದೇಶಕ್ಕೆ ವಿಪತ್ತು ಉಂಟಾದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಡೀ ಜನರ ಯೋಗಕ್ಷೇಮವನ್ನು ಕುರಿತು ಮಂತ್ರಾಲೋಚನೆ ನಡೆಸಬೇಕಾದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸಮಿತಿ ಸೇರುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಯುದ್ಧ ಕಾಲದಲ್ಲಂತೂ ಇದು ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಜನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿದಂತೆಲ್ಲ ಸಮಿತಿಯ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿರಬೇಕು. ಮೊದಮೊದಲು ದಸ್ಯುಗಳೊಡನೆ ಹೋರಾಟ ತೀವ್ರವಾಗಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆರ್ಯರಲ್ಲಿ ಅಂತಃಕಲಹವಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಶತ್ರುದಮನ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ, ಶಾಂತಿ ಏರ್ಪಟ್ಟಾಗ ಮುಖಂಡತ್ವದ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಒಳಜಗಳಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿರಬೇಕು. ಆಗ ರಾಜನನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡುವ ವಿಧಾನವನ್ನು ಕೈಬಿಟ್ಟು ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ಅದನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಬರುವ ಕ್ರಮ ಏರ್ಪಟ್ಟಿರಬೇಕು. ಹಾಗಾದಾಗ ರಾಜನ ಮಹಿಮೆಗೆ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಜನರ ಬೆಂಬಲಕ್ಕಿಂತಲೂ ದೇವತೆಗಳ ಆಶೀರ್ವಾದ ಮುಖ್ಯವಾಗುತ್ತ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಆಗ ಪುರೋಹಿತ ವರ್ಗ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ಪಡೆಯಿತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಪುರೋಹಿತ ರಾಜರಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿ, ಸೋಮ, ವನಸ್ಪತಿ, ಬೃಹಸ್ಪತಿ, ರುದ್ರ, ವರುಣ, ಮಿತ್ರಾವರುಣ ಮುಂತಾದ ದೇವತೆಗಳ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಆವಾಹನೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಆಗ ರಾಜ ಇಂದ್ರ ಸಮಾನನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಮುಂದೆ ಪುರೋಹಿತನ ಬೆಂಬಲದಿಂದಲೂ ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿಗಳಿಂದಲೂ ಪೂತನಾಗಿ ದೇವತೆಯೇ ಆಗುತ್ತಾನೆ. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಾಹ ಮತ್ತು ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಗಳು ಅವನಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಹಾಗಾದರೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ರಾಜನ ಅಧೀನರಾಗದೆ ಸೋಮದೇವತೆಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಪ್ರಭುವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಬಹುಕಾಲ ಮುಂದುವರಿಯಿತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬರುವ ಸೂಚನೆಗಳಿಂದ ಅಂದಿನ ರಾಜಕೀಯ ಜೀವನ ಹೇಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ತಿಳಿಯಬಹುದು. (ಜಿ.ಎಚ್.)

ಎ

ಎಂಟುಹಿಟ್ಟು: ಪ್ರಾಚೀನ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಘಕ್ಕೆ ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ಕೊತ್ತಳಿ, ಒಕ್ಕಲು, ಸಮಯ, ಹಿಟ್ಟು, ಸಂಖ್ಯೆಗಳು (30, 40, 50, 60, 500, 1000 ಇತ್ಯಾದಿ) ಬಳಕೆಯಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಘಸೂಚಿಯಾಗಿ ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನೇ ಅಧಿಕವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅರುವತ್ತೊಕ್ಕಲು, ಐಯ್ವತ್ತೊಕ್ಕಲು, ಅಯ್ಯಾವೊಳೆ ಐನೂರ್ವರು, ಸಾಲಿಗಸಮಯ, ಎಂಟುಹಿಟ್ಟು, ಪಂಚಮಠ ಇವೇ ಮೊದಲಾದವು ಈ ಸಂಘ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು. ಈ ಸಂಘ ಸೂಚಿ ಪದಗಳ ಪೂರ್ವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ವೃತ್ತಿಸೂಚಿ ಪದಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಉದಾ: ತಂಬುಲಿಗ ಸಾಸಿರ್ವರು, ತೆಲ್ಲಿಗರೈವತ್ತೊಕ್ಕಲು, ಸಾಲಿಗ ಸಮಯ ಇತ್ಯಾದಿ.

ಎಂಟುಹಿಟ್ಟು ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಸಂಸ್ಥೆ. ಹೆಸರೇ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಇದರಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಜನ ಸದಸ್ಯರಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಮೂವರು ಗ್ರಾಮಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಐವರು ಗ್ರಾಮದ ಪಂಚಕಾರುಕರ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು. ಮೂವರು ಗ್ರಾಮಾಧಿಕಾರಿಗಳೆಂದರೆ ಪ್ರಭು ಇಲ್ಲವೆ ಊರೊಡೆಯ, ಗೌಡ ಇಲ್ಲವೆ ಹೆಗ್ಗಡೆ–ಇವರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ, ಸೇನಬೋವ ಮತ್ತು ತಳಾರ. ಪಂಚಕಾರುಕರೆಂದರೆ ಬಡಗಿ, ಕಮ್ಮಾರ, ಅಕ್ಕಸಾಲೆ, ಅಗಸ ಮತ್ತು ಅಂಬಿಗ. ಆದರೆ ಯಾವ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಅಂಬಿಗನಿರುವುದಿಲ್ಲವೋ ಅಲ್ಲಿ ಅಂಬಿಗನ ಬದಲು ಕುಂಬಾರ, ಕಂಚಗಾರ ಇಲ್ಲವೆ ತತ್ಸಮ ಕರ್ಮಕಾರ ಎಂಟುಹಿಟ್ಟು ಸಮಿತಿಯಲ್ಲಿ ಸಮಾವೇಶವಾಗುತ್ತಿರಬಹುದೆಂದು ಆರ್.ಎನ್.ಗುರವರವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಫ್ಲೀಟರು ಎಂಟುಹಿಟ್ಟು ಎಂಟು ಸಂಸ್ಥೆಗಳಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಿದರೆ, ಜಿ.ಎಸ್.ದೀಕ್ಷಿತರು ಇದು ಸ್ಥಾನಿಕ ಆಡಳಿತದ ಅಂಗವಾಗಿದ್ದಿತೆಂದು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಈ ಸಮಿತಿಗೆ ಅಷ್ಟಪಿಷ್ಟ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಅಷ್ಟಪಿಷ್ಟಾನ್ ಪಂಚಮಠಾನ್ ಸಂಪೂಜ್ಯ ಪುರಮಧ್ಯತಃ ಎಂದು ಬಿಜಾಪುರ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಪಿಷ್ಟವನ್ನು ಕುರಿತು ಗೌರವಯುಕ್ತ ಉಲ್ಲೇಖ ಬರುತ್ತದೆ. ಎಂಟುಹಿಟ್ಟು, ಮೂಲಿಗ, ಅಯ್ದುಹುರಿ, ಪರಿಗ್ರಹ ಮುಂತಾದ ಪಾರಿಭಾಷಿಕ ಪದಗಳು ದಾನದತ್ತಿ ಬಿಡುವ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನಮಾನ್ಯರೊಂದಿಗೆ ಉಕ್ತವಾಗಿವೆ. ಎಂಟುಹಿಟ್ಟು ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹನ್ನಿಹಿಟ್ಟು, ಹಿಟ್ಟು, ಹಿಟ್ಟುದೆರೆ ಎಂದು ಬಳಕೆಯಾದರೆ ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಟುಕಾರ, ಹಿಟ್ಟಿನ ಎಂಬ ವಿಶೇಷ ರೂಪಗಳು ಬಳಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿಂದ ಹಿಟ್ಟು ಸ್ಥಾನಿಕ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಿರಬೇಕೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಬಡಗಿ, ಕಮ್ಮಾರ, ಅಕ್ಕಸಾಲಿ, ಸೇನಬೋವ, ತಳವಾರ ಮುಂತಾದವರಿಗೆ ಹಿಟ್ಟಿನ ಹಾಗೂ ಹಿಟ್ಟುಕಾರ ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣ ಬಳಸಿರುವುದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ತರ್ದವಾಡಿ ನಾಡಿನ ಮನಗೂಳಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಟಿನಗಳಿಯ ಬಾರಿಕನ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಕಿಟ್ಟೆಲ್‌ರ ಕನ್ನಡ–ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ನಿಘಂಟುವಿನಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಟು ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ಆಹಾರ (ಜೀವನಾಧಾರ) ಎಂಬರ್ಥವಿದೆ. ಹಳ್ಳಿಯ ವಿವಿಧ ವೃತ್ತಿಕಾರರಿಗೆ ಅವರ ಸೇವೆಯ ಪ್ರತಿಫಲವಾಗಿ ಆಹಾರಧಾನ್ಯ ಅಂದರೆ ಹಿಟ್ಟನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿರಬೇಕು. ಅದರ ಸೂಚನೆ ಹಿಟ್ಟಿನ, ಹಿಟ್ಟುಕಾರ ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿರುವ ಇಂದಿನ ಆಯಗಾರ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ.

ವಿದೇಶೀ ಪ್ರವಾಸಿ ಅಲ್ಬೆರೂನಿ ಶೂದ್ರರಿಂದ ಕೆಳಗೆ ಅಂತ್ಯಜರೆಂಬ ಜನರಿದ್ದರು. ಇವರು ಯಾವ ಜಾತಿಗೂ ಸೇರಿದವರಲ್ಲ. ಒಂದು ಕಸಬಿಗೆ ಅಥವಾ ವೃತ್ತಿಗೆ ಅಂಟಿಕೊಂಡಿರುವ ಇವರಲ್ಲಿ ಅಗಸ, ಚಮ್ಮಾರ, ಗಾರುಡಿಗ, ಕೊರಮ (ಬುಟ್ಟಿ ಹೆಣೆಯುವವ), ನಾವಿಕ, ಬೆಸ್ತ, ಬೇಡ ಮತ್ತು ನೇಯ್ಗೆಯವ ಎಂದು ಎಂಟು ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಗಳು ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇಲ್ಲಿ ಎಂಟುಹಿಟ್ಟಿನ ಸೂಚನೆಯಿರುವಂತಿದೆ. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಮೇಲಿನ ಪಂಗಡಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾದೇಶಿಕವಾಗಿ ಬದಲಾವಣೆಯಾಗಿರಲು ಸಾಧ್ಯ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಎಂಟುಹಿಟ್ಟು, ಹನ್ನಿಹಿಟ್ಟುಗಳೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖ

ಗಳಿವೆ. ಊರ ಗೌಡ ಇಲ್ಲವೆ ಹೆಗ್ಗಡೆ ಎಂಟುಹಿಟ್ಟು ಸಮಿತಿಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಿರುತ್ತಿದ್ದ. ಯಾವ ಗ್ರಾಮಗಳಿಗೆ ಊರೊಡೆಯ ಅಥವಾ ಪ್ರಭು ಇರುತ್ತಿದ್ದನೋ ಅಂಥ ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಆತನೆ ಈ ಸಮಿತಿಗೆ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದ. ಒಂದು ಗ್ರಾಮದ ಬಡಗಿ ಅಥವಾ ಅಕ್ಕಸಾಲೆ ಅಂದರೆ ಆ ಸಮಾಜದ ಯಾವನಾದರೂ ಬಡಗಿ ಅಥವಾ ಅಕ್ಕಸಾಲೆ ಆಗಬಹುದು. ಆದರೆ ಹಿಟ್ಟಿನ ಬಡಗಿ ಅಥವಾ ಹಿಟ್ಟಿನ ಅಕ್ಕಸಾಲೆ ಎಂದರೆ ಎಂಟುಹಿಟ್ಟಿನ ಸದಸ್ಯನಾದ ಬಡಗಿ ಇಲ್ಲವೆ ಅಕ್ಕಸಾಲೆ ಎಂದು ಅರ್ಥವಾಗುವುದು. ಅದೇ ಪ್ರಕಾರ ಎಲ್ಲ ಸೇನಬೋವರು ಅಥವಾ ತಳಾರರು ಹಿಟ್ಟಿನ ಸೇನಬೋವರು ಇಲ್ಲವೆ ಹಿಟ್ಟುಕಾರ ತಳಾರರು ಆಗಲಾರರು. ಎಂಟುಹಿಟ್ಟು ಸಮಿತಿಯ ಸದಸ್ಯನಾದ ಸೇನಬೋವ ಇಲ್ಲವೆ ತಳಾರನಷ್ಟೇ ಹಿಟ್ಟಿನ ಸೇನಬೋವ, ಹಿಟ್ಟಿನ ತಳಾರನೆಂದು ಕರೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಅರ್ಹನಾಗುತ್ತಿದ್ದ. ಬಡಗಿ ಊರ ಜನರ ಬಡಗಿತನ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಆತನಿಗೆ ಅವರಿಂದ ಆಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವೆ ಹಣದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಉತ್ಪನ್ನ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಆದಾಯದ ಮೇಲೆ ಆತನಿಗೆ ಕಾರುವಣ ಅಥವಾ ಪಂಚಕಾರುಕದೆರೆ ಎಂಬ ತೆರಿಗೆಯನ್ನೂ ಕೊಡಬೇಕಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಆ ಬಡಗಿ ಹಿಟ್ಟುಕಾರನೂ ಆಗಿದ್ದ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಎಂಟುಹಿಟ್ಟು ಸಮಿತಿಯ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಾರ್ಯ ಮಾಡಿದಾಗ ಆತನಿಗೆ ಸಲ್ಲುವ ಸಂಭಾವನೆಯ ಮೇಲೆ ಯಾವ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ಕೊಡಬೇಕಾಗುತ್ತಿದ್ದಿಲ್ಲ. ಇನ್ನು ಎಂಟುಹಿಟ್ಟಿನ ಸದಸ್ಯರಾಗಿ ಸಲ್ಲಿಸುವ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸೇವೆಗಾಗಿ ಹಿಟ್ಟುಕಾರರಿಗೆ ಭೂಮಿಯನ್ನು ದಾನ ಬಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. (ಬಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಎಟ್ರಸ್ಕನ್: ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಇದು ರೋಮ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಿಂತ ಮೊದಲಿನದು. ಎಟ್ರಸ್ಕನರ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಎಟ್ರೂರಿಯವೆಂದು ಹೆಸರು. ಹಿರೋಡಾಟಸ್‌ನ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಜನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.800ರಲ್ಲಿ ಏಷ್ಯ ಮೈನರ್ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ, ಬಹುತೇಕ ಲಿಡಿಯದಿಂದ ಇಟಲಿಯ ಖನಿಜ ಸಂಪತ್ತಿನಿಂದ ಆಕರ್ಷಿತರಾಗಿ ಬಂದವರು. ಇವರ ಭಾಷೆ ಇಂಡೊ–ಯುರೋಪಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದುದು. ಇಟಲಿಯ ಈಗಿನ ಟಸ್ಕನಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಾಳಿದ ಇವರ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 600ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಉನ್ನತ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಇವರು ಚತುರ ನಾವಿಕರಾಗಿದ್ದರು. ಕಡಲುಗಳ್ಳತನ, ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ಯುದ್ಧಗಳಿಂದಾಗಿ ಉನ್ನತ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದುದು ಮತ್ತು ವಿಲಾಸಪೂರ್ಣ ಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನವಿತ್ತು. ಯುದ್ಧಬಂದಿಗಳ ಕೊಲ ಮತ್ತು ಗ್ಲೇಡಿಯೇಟರ್ ಕಾಳಗಗಳನ್ನು

ಕೋಟೆ ನಗರ, ಸಿವಿತ ದ ಬಗ್ನೊರೆಜಿಯೊ

ಏರ್ಪಡಿಸುವುದು ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಮತೀಯ ಸಂಬಂಧವಾದ ಆಚರಣೆಗಳು, ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಮರಣೋತ್ತರ ಕ್ರಿಯೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟವಾಗಿದ್ದುವು. ಮತೀಯ ಗುರುಗಳು ಭವಿಷ್ಯ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಇಹಜೀವನ ಎಷ್ಟು ಭೋಗಮಯವೋ ಅದಕ್ಕೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿ ಅವರ ಮರಣೋತ್ತರ ಜೀವನ ಭೂತಪ್ರೇತಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಭಯಂಕರವಾಗಿತ್ತು. ಕುದುರೆ ಮತ್ತು ರಥಗಳ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚು. ಕೈಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿದ್ದರು. ಲೋಹದ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಔನ್ನತ್ಯ ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದರು. ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಯಂತ್ರೋದ್ಯೋಗಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾವೀಣ್ಯ ಪಡೆದು ಕೃಷಿಗೂ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಕಾರ್ತೇಜಿನೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದ್ದರೆಂದೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.474ರಲ್ಲಿ ಇವರ ನೌಕಾಪಡೆ ಸೈರಕ್ಯೂಸ್ ರಾಷ್ಟ್ರದ ನೌಕಾಪಡೆಯಿಂದ ನಾಶಹೊಂದಿತೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 423ರಿಂದ ಮೊದಲುಗೊಂಡು ರೋಮನರ ಹಾಗೂ ಇತರ ಪಂಗಡಗಳ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಇವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಶಿಸಲಾರಂಭಿಸಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.396ರಲ್ಲಿ ಇವರ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ರೋಮನರ ಅಧೀನವಾದುವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.309ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ವಡಿಮೋನಿಯ ಸರೋವರದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ರೋಮನರು ಇವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತಮ್ಮ ಆಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಇವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅಧಃಪತನ ಹೊಂದಿತು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಕಲೆ: ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಜನಾಂಗ ಪ್ರಬಲಿಸುವುದಕ್ಕಿಂತ 5 ಶತಮಾನಗಳಿಗಿಂತ ಮುಂಚೆಯೇ ಎಟ್ರಸ್ಕನರ ಕಲೆ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದದ್ದೂ ಸತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾದದ್ದೂ ಆಗಿದ್ದು ಪರಿಪೂರ್ಣತೆಯನ್ನು ಪಡೆದಿತ್ತಲ್ಲದೆ ಮುಂದೆ ರೋಮನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೂ ಕಲೆಗೂ ಪ್ರಚೋದಕವಾಯಿತು. ನೆಲದಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ಇದರ ಶವಾಗಾರಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವ ಸುಂದರ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು, ಮನೆಗಳ ಆಕಾರದ ಚಿತಾಭಸ್ಮ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳು, ಚಿತ್ತಾರದಿಂದಕೂಡಿದ ಕಂಚಿನ ಕಲಶಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಂಚಿನ ರಥ, ಯುದ್ಧ ಕವಚಗಳು, ಯೋಧರ, ದೇವತೆಗಳ, ಭವಿಷ್ಯವಾದಿಗಳ ಚಿಕ್ಕ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಣಗೊಂಡ ಮಣ್ಣಿನ ಕಲಶ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಚಂದ್ರಕಾಂತಶಿಲೆ, ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಕಂಚಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ನಾಜೂಕು ಕೆತ್ತನೆ ಕೆಲಸದ ಚಿನ್ನದ ಒಡವೆಗಳು, ಮುಖ ಕನ್ನಡಿಗಳು, ಪಾತ್ರೆ ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಂಗಸರನ್ನು ಗಂಡಸರಿಗಿಂತ ಬಿಳುಪಾಗಿಯೂ ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಪಾರ್ಶ್ವಮುಖವಾಗಿಯೂ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ತಮಗೆ ಪ್ರಿಯವಾದ ಔತಣ, ಭೋಜನಗಳಲ್ಲಿ, ಆಟೋಟ ಸ್ಪರ್ಧೆಗಳಲ್ಲಿ, ಕುದುರೆಯ ಓಟ, ಮೂರು ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಹೂಡಿದ ರಥಗಳ ಓಟ ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಜನ ನಿರತರಾಗಿರುವಂತೆಯೂ ವಿವಿಧ ವಾದ್ಯಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದ ಸಂಗೀತಗಾರರಿಂದಲೂ ತಟ್ಟೆ ಬಟ್ಟಲುಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ತರುತ್ತಿರುವ ದಾಸ ದಾಸಿಯರಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿರುವಂತೆಯೂ ಇಲ್ಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. ಟಾರ್ಕ್ವಿನಿಯದ ಚಿರತೆಗಳ, ಶವಾಗಾರದ, ಔತಣದ, ಓಟದ, ಮಲ್ಲಯುದ್ಧದ ಚಿತ್ರಗಳು, ಕಂಚಿನ ಎರಕದಲ್ಲಿ ನೇಗಿಲಿಗೆ ಎತ್ತುಗಳನ್ನು ಹೂಡಿದ ರೈತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಈಟಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದು ನಿಂತಿರುವ ಯೋಧ (ಪ್ರಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಪೆರೂಗಿಯದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ಮುಳುಗುಗಾರ ಚಿತ್ತಾರದ ಕೆಲಸವಿರುವ ಕಂಚಿನ ರಥ, ಭವಿಷ್ಯವಾದಿಗಳ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವ ಯೋಧನ ತಲೆ, ಭರಣಿಗಳ ಮುಚ್ಚಳಗಳ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವ ದಂಪತಿಗಳ ಕೆತ್ತನೆಗಳು, ಬಣ್ಣ ಬಳಿಯಲ್ಪಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಅಪೋಲೊ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು; ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಕೆತ್ತನೆಯ, ವಿಚಿತ್ರ ಮೃಗಗಳ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಚಿನ್ನದ ಒಡವೆಗಳು–ಇವೇ ಮೊದಲಾದವು ಇವರ ಕಲೆಯ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನಗಳಾಗಿವೆ. ಪಿಟುಲೋನಿಯದ ಮಂಡುಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಗಳಲ್ಲಿ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳಿದ್ದು 46 ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚಿತ್ರಾತ್ಮಕವಾದ ಮಣ್ಣಿನ ಕಲಶಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. (ಎಂ.ಎಂ.ಪಿಆರ್‌ಎ.)

ಎಡಕಲ್ಲು: ನೋಡಿ–ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳು

ಎಲ್‌ಟಿಟಿಇ: ಪ್ರಪಂಚದ ಎರಡನೆಯ ಅತಿದೊಡ್ಡ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮಂತ ಗೆರಿಲ್ಲಾ ಸಂಘಟನೆ. ಲಿಬರೇಷನ್ ಟೈಗರ್ಸ್ ಆಫ್ ತಮಿಳ್ ಈಳಮ್ (ತಮಿಳ್ ಟೈಗರ್ಸ್). 1972ರಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದ ಈ ಭಯೋತ್ಪಾದಕ ಸಂಘಟನೆಯ ಮೂಲ ಉದ್ದೇಶ ಅಧಿಕ ತಮಿಳು ವಲಸೆಗಾರರಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಶ್ರೀಲಂಕದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸ್ವತಂತ್ರ ತಮಿಳು ರಾಷ್ಟ್ರದ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಿದೆ. 1985ರ ವೇಳೆಗೆ ಜಾಫ್ನಾ ಬಂದರು ಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ಶ್ರೀಲಂಕ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಆದರೆ 1987ರಲ್ಲಿ ಜಾಫ್ನಾದ ಮೇಲಿನ ಹಿಡಿತವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಹತಾಶರಾದ ತಮಿಳ್ ಟೈಗರ್ಸ್ ಅನೇಕ ಭಯೋತ್ಪಾದಕ ಕೃತ್ಯಗಳನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅತಿಹೆಚ್ಚು ಆತ್ಮಹತ್ಯಾ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿ, ನೂರಾರು ಅಮಾಯಕ ನಾಗರಿಕರನ್ನು ಹತ್ಯೆಗೈದಿತು. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಶ್ರೀಲಂಕದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ರಣಸಿಂಘ ಪ್ರೇಮದಾಸ, ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿ ವಿಕ್ರಮಸಿಂಘೆ ಮೊದಲಾದವರ ಹತ್ಯೆಯಿಂದ ಈ ಸಂಘಟನೆ ದಿನೇ ದಿನೇ ಭಯಾನಕ ಕೃತ್ಯಗಳನ್ನು ಯೋಜಿಸುವ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಯಾಯಿತು. ನೆರೆಯ ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಶಾಂತಿ ಪಾಲನ ಪಡೆಯನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಅಂದಿನ ಭಾರತದ ಪ್ರಧಾನಿ ರಾಜೀವ್ ಗಾಂಧೀಯವರ ಏಕಪಕ್ಷೀಯ ನಿರ್ಧಾರದಿಂದ ಸಾವಿರಾರು ನಾಗರಿಕರು ಹಾಗೂ ನೂರಾರು ಮಂದಿ ಭಾರತೀಯ ಸೈನಿಕರು ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟು ಅಂತಿಮವಾಗಿ ತಾವೇ ಬಲಿಯಾದರು. ರಾಜೀವ್ ಗಾಂಧೀಯವರ ಬಗ್ಗೆ ದ್ವೇಷಭಾವ ತಾಳಿದ್ದ ತಮಿಳ್ ಟೈಗರ್ಸ್ 1991 ಮೇ 21 ರಂದು ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಪೆರಂಬದೂರಿನಲ್ಲಿ ಧನು ಎಂಬ ಮಾನವಬಾಂಬ್ ಬಳಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಅವರನ್ನು ಹತ್ಯೆಗೈದಿತು. ಈ ಗೆರಿಲ್ಲಾ ಸಂಘಟನೆಯ ಬಗೆಗೆ ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ಇರುವ ತಮಿಳು ಜನಾಂಗದವರ ಸಂಪೂರ್ಣ ಬೆಂಬಲವಿದೆಯಲ್ಲದೆ ಡಿ.ಎಂ.ಕೆ., ಪಿ.ಎಂ.ಕೆ. ಮುಂತಾದ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳ ಬೆಂಬಲವಿದೆ. ಟೈಗರ್ ಪ್ರಭಾಕರನ್, ದಿವಂಗತರಾದ ಬಾಲ ಸಿಂಘಮ್ ಮತ್ತು ಶಿವಾರಸನ್ ಮೊದಲಾದ ನಾಯಕರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲಗೊಂಡ ಈ ಸಂಘಟನೆಯಲ್ಲಿ ಸಾವಿರಾರು ಮಂದಿ ಯುವಕ ಯುವತಿಯರು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ನಾರ್ವೆ ದೇಶದವರು, ರೆಡ್‌ಕ್ರಾಸ್ ಸಂಸ್ಥೆ ಹಾಗೂ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದ ಮೂಲಕ ತಮಿಳ್ ಟೈಗರ್ಸ್ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಲಂಕ ಸರ್ಕಾರದ ನಡುವೆ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದವೇರ್ಪಡಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಆದರೆ ತಮಿಳು ಟೈಗರ್ಸ್ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಲಂಕ ಸರಕಾರಗಳೆರಡೂ ತಮ್ಮ ಬಿಗಿಪಟ್ಟನ್ನು ಸಡಿಲಿಸದಿರುವುದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮರೀಚಿಕೆಯಾಗಿದೆ. ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ, ಮಾದಕವಸ್ತು ಮುಂತಾದ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಳ್ಳವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ಸಾಗಾಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ತಮಿಳ್ ಟೈಗರ್ಸ್ ಶ್ರೀಲಂಕ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ಇಡೀ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಕುಠಾರಪ್ರಾಯವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದೆ. (ಎನ್‌ಆರ್.)

ಎಲಿಫೆಂಟ: ಮುಂಬಯಿಯ ಅಪೋಲೊ ಬಂದರಿನಿಂದ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಸು.11 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಗುಡ್ಡಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ, ಸು.6 ಕಿಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯುಳ್ಳ ಒಂದು ದ್ವೀಪ. ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಆನೆಯಾಕಾರದ ಬಂಡೆಯನ್ನು ಕಂಡು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಅದನ್ನು

ಎಲಿಫೆಂಟ ಎಂದು ಕರೆದರು. ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಈ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಮುಂಬೈಗೆ ಸಾಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ದ್ವೀಪದ ಮೊದಲಿನ ಹೆಸರು ಶ್ರೀಪುರಿ ಅಥವಾ ಗೋವಕಪುರಿ. ಘಾರಾಪುರಿ ಎಂಬುದು ಮತ್ತೊಂದು ಹೆಸರು. ಈ ದ್ವೀಪ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಕೊಂಕಣ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಮೌರ್ಯ ಸಂತತಿಯ ಒಂದು ಶಾಖೆಯ ದೊರೆಗಳ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಚಾಳುಕ್ಯ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಬಂದು, ಕ್ರಮವಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು, ಕಲ್ಯಾಣಿಯ ಚಾಳುಕ್ಯರು, ದೇವಗಿರಿಯ ಯಾದವರು ಮತ್ತು ಅಹಮದಾಬಾದಿನ ಮುಸ್ಲಿಂ ದೊರೆಗಳ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದು 1534ರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಕೈ ಸೇರಿತು. ಎಲಿಫೆಂಟ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಗುಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ 7 ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದವು.

ಮಹಾದೇವ ಗುಹಾಲಯ

1673ರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಈ ಗುಹಾಲಯಗಳನ್ನು ದನದ ದೊಡ್ಡಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. 1682ರಲ್ಲಿ ಮರಾಠರು ಈ ದ್ವೀಪವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. 1774ರಲ್ಲಿ ಇದು ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾಯಿತು. 1890ರಲ್ಲಿ ಬೊಂಬಾಯಿಯ ಲೋಕೋಪಯೋಗಿ ಇಲಾಖೆ ಇದರ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 1909ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಗುಹಾಲಯಗಳು ರಕ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಪುರಾತನ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟವು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಅವಶೇಷಗಳು–ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಸು.3ರಿಂದ 10–11ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವೆನಿಸಿ ಮೆರೆದ ಈ ದ್ವೀಪದ ಅನೇಕ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಅಡಿಪಾಯಗಳೂ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲೆ ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪವೊಂದರ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಇವೆಲ್ಲಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿಯ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳು. ಎಲಿಫೆಂಟ ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ಒಟ್ಟು ಆರು ಗುಹೆಗಳಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಶೈವಮತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದುವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಗುಹೆಯೇ ಅತಿಮುಖ್ಯ ವಾದುದು. ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಮುಖ ಮಾಡಿರುವ ಈ ಗುಹೆ 4.80ಮೀ–5.10ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಒಟ್ಟು ಉದ್ದ 39ಮೀ. ಅಗಲವೂ ಸುಮಾರು ಅಷ್ಟೇ. ಆದರೆ ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಇದು ಪೂರ್ಣ ಚಚ್ಚೌಕವಾಗಿಲ್ಲ. ಪಶ್ಚಿಮ, ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ 19.20ಮೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು 5ಮೀ ಉದ್ದದ ಮುಖಮಂಟಪಗಳೂ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಇಷ್ಟೇ ವಿಸ್ತಾರದ ಹಜಾರವಿದೆ. ಮಧ್ಯದ ಹಜಾರವನ್ನು ಆರು ಕಂಬಗಳ ಆರು ಸಾಲುಗಳಿಂದ ಅಂಕಣಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಕೆಲವೆಡೆ ಹೊರಗೋಡೆಯ ಅಂಚನ್ನನುಸರಿಸಿ ಕಂಬಗಳ ಬದಲು ಅರೆಗಂಬಗಳಿವೆಯಲ್ಲದೆ ಹಜಾರದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕುಕಡೆ ದ್ವಾರಗಳಿರುವ ಒಂದು ಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗವೂ ಅದರ ದ್ವಾರಗಳ ಎರಡೂ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಇವೆ. ವಿಶಾಲವಾದ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೂ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಈ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವ ಶಾಸನಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ, ಇದರ ಕಾಲವನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ. ಚಚ್ಚೌಕದ ತಳ, ಅಷ್ಟ ಅಥವಾ ಷೋಡಶ ಕೋನಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗ ಮತ್ತು ದುಂಡು ಮೆತ್ತೆಯಂತೆ ಕಾಣುವ ಭಾಗವಿರುವ ದಪ್ಪಕಂಬಗಳು, ಎಲ್ಲೋರದ ಕೆಲವು ಗುಹೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ತಳ ವಿನ್ಯಾಸ, ಶಿಲ್ಪಗಳ ಅಲಂಕರಣ ಶೈಲಿ ಮುಂತಾದುವು ಗಳಿಂದ ಈ ಗುಹೆ 6–8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಇತರ ಗುಹೆಗಳೂ ಇದೇ ಕಾಲದವೇ, ಆದರೆ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಾಗಲೀ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಾಗಲೀ ದೊಡ್ಡಗುಹೆಗೆ ಇವು ಸರಿಸಮವಲ್ಲ.

ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ: ಇಲ್ಲಿಯ ದೊಡ್ಡ ಗುಹೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ದಖನ್ನಿನ ಗುಹಾಶಿಲ್ಪ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯುಚ್ಚಮಟ್ಟದ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಸಮಕಾಲೀನ ಶಿಲ್ಪದಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯವೂ ಬೃಹತ್ ಶಿಲ್ಪಗಳೇ. ಶಿಲ್ಪಗಳು ನೆಲದಿಂದ ಮೇಲಿನವರೆಗೆ 2.6ಕಿಮೀ ನಿಂದ 5.4 ಕಿಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದರೂ ಗಂಭೀರ ಮುಖಭಾವ, ಅಂಗಾಂಗಗಳ ಸಹಜ ಪ್ರಮಾಣ ಮತ್ತು ನೈಜತೆಯ ಸುಂದರ ಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಬೀಳುವಂತೆ ಮಾಡಿರುವ ಬೆಳಕು–ನೆರಳಿನ ಸಂಯೋಜನೆ ಇಲ್ಲಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ.

ಎಲಿಫೆಂಟದ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಲ್ಲವೂ ಶೈವಮತ ಸಂಬಂಧವಾದುವು. ದೊಡ್ಡ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಮುಂಬಾಗಿಲಿಗೆ ನೇರ ಎದುರಿನಲ್ಲಿರುವ ಮಹೇಶಮೂರ್ತಿಯೇ ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಧಾನಶಿಲ್ಪ. ಗುಹೆಯ ಹಿಂಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮುಂಬಾಗಿಲಿಗೆ ನೇರ ಎದುರಾಗಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುವ ಈ ಶಿಲ್ಪ 6.20 ಮೀ ಅಗಲವೂ 5.40 ಮೀ ಎತ್ತರವೂ ಇದೆ. ಎದೆಯಿಂದ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಮಾತ್ರವೇ ಇರುವ ಈ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಮಹೇಶ ತ್ರಿವದನನಾಗಿದ್ದು ಸೃಷ್ಟಿ, ಸ್ಥಿತಿ, ಲಯಗಳ ಸಮನ್ವಯದ ದ್ಯೋತಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ದೇವನ ಮೂರು ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ನೇರ ಎದುರಿನಲ್ಲಿರುವುದು ಶಿವನ ತತ್ಪುರುಷ ಅಥವಾ ಮಹಾದೇವತತ್ತ್ವದ ರೂಪ. ದೇವನ ದುಂಡುಮುಖ, ತುಂಬುಗಲ್ಲ, ಅಕೃಷ್ಣ ಚಿಬುಕ ಮತ್ತು ನಿಮೀಲಿತ ನೇತ್ರಗಳು ಅವನ ಶಾಂತ, ಗಂಭೀರ ನಿರ್ವಿಕಾರ, ನಿರಾಮಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ವಿಶಾಲವಾದ ಸ್ಕಂಧ, ಸ್ವಲ್ಪವೇ ಉಬ್ಬಿದ ನಯವಾದ ಎದೆ ಮತ್ತು ದಪ್ಪಕಂಠದಿಂದಾಗಿ ಇದೇ ದೇವ ಮಹಾಶಕ್ತಿಯನ್ನೇ ತನ್ನಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿಸಿಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದಿರುವ ಬೀಜಪೂರಕ ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುವಂತಿದೆ. ಮೂರ್ತಿಯ ಮುಖದ ಎರಡು ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಇರುವ ದೀರ್ಘ ಕರ್ಣಗಳು, ಮೇಲಿನ ಮಕುಟದ ತಳ ಮತ್ತು ಎದೆಯ ಮೇಲಿನ ಆಭರಣ ಈ ದೈವಿಕ ಮುಖಕ್ಕೊಂದು ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ಒದಗಿಸಿದಂತಿದ್ದು ಆಕರ್ಷಣೆಯನ್ನು ವೃದ್ಧಿಸಿದೆ. ತಲೆಯ ಮೇಲಿರುವುದು ಜಟಾಮಕುಟವಾದರೂ ಕೀರ್ತಿಮುಖ ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ಆಭರಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಿಯ ಪ್ರತಿ ಅಂಗುಲದಲ್ಲೂ ಕುಸುರಿಯ ಕೌಶಲವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ಅಲಂಕರಣ ನಯವಾದ ಮುಖದ ಸಹಜತೆಯನ್ನು ಎಳ್ಳಷ್ಟೂ ಕುಂದಿಸದೆ, ಮುಖದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿರುವ ತೇಜಸ್ಸು ಕ್ರೋಡೀಕರಿಸಿ ಮೇಲೆದ್ದು ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರಸರಿಸುತ್ತದೆಯೇನೊ ಎಂಬ ಭಾವವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ಎಡ–ಬಲಗಡೆಯ ಮುಖಗಳು ಒಂದು ಪಕ್ಕಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ಇವೆ. ಬಲಗಡೆಯ ಮುಖ ಶಿವನ ಅಘೋರ ಅಥವಾ ಭೈರವ ತತ್ತ್ವದ ಪ್ರತಿರೂಪ. ದಪ್ಪ ತುಟಿಗಳು, ತಿರುವಿದ ಮೀಸೆ, ಕೋಪದಿಂದ ಊದಿದಂತಿರುವ ಕಣ್ಣುಗಳು, ಮುಂಚಾಚಿದ ಗಡ್ಡವುಳ್ಳ ಚಿಬುಕ ಇವು ಶಿವನ ರೌದ್ರಭಾವವನ್ನು ತೋರಿಸಿವೆ. ಇವಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಸರ್ಪ ಮತ್ತು ರುಂಡದಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ದಪ್ಪ ಜಟೆಗಳಿಂದ ಹೆಣೆಯಲಾಗಿರುವ ಮಕುಟ, ಇಳಿಬಿದ್ದ ಜಟೆಗಳು ಇವೆ. ಧರಿಸಿರುವ ಸರ್ಪಾಭರಣ ಮತ್ತು ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದೆತ್ತಿರುವ ದಪ್ಪ ಸರ್ಪ ಭೀಕರತೆಯನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ವರ್ಧಿಸಿವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ತದ್ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಮುಖ. ಇದು ವಾಮದೇವ ಅಥವಾ ಉಮಾ ತತ್ತ್ವದ ಪ್ರತೀಕ. ನಯವಾದ ಸ್ವಲ್ಪವೇ ಉಬ್ಬಿದ ಕೆನ್ನೆ, ನೇರ ಎಸಳುಮೂಗು, ದಪ್ಪ ರಾಗಪೂರಿತ ತುಟಿ ಮತ್ತು ನಿಮೀಲಿತ ನೇತ್ರ–ಇವು ಅಪೂರ್ವ ಶೋಭೆಯನ್ನಿತ್ತಿವೆ. ಕಿವಿಯಲ್ಲಿನ ಪತ್ರಾಭರಣ, ಕೆನ್ನೆಯಮೇಲೆ ಇಳಿಬೀಳುತ್ತಿರುವ ಗುಂಗುರು ಕೂದಲು, ಮಣಿಹಾರ, ಪದಕ, ಪುಷ್ಪಗಳಿಂದಲಂಕೃತವಾದ ಮಕುಟ ಮತ್ತು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದಿರುವ ಕಮಲಗಳು ಇದರ ಕೋಮಲ ಸೌಂದರ್ಯ ಭಾವವನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತೆ ಮಾಡಿವೆ. ಒಂದೇ ಮೂರ್ತಿಯಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರಸಭಾವಗಳನ್ನು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪೋಷಕವಾಗುವಂತೆ ಸೆರೆಹಿಡಿದಿರುವ ಜಾಣ್ಮೆ, ಶಿಲ್ಪದ ಸ್ಫುಟ ಪ್ರಮಾಣ ಮತ್ತು ಚತುರ ಅಲಂಕರಣದಿಂದಾಗಿ ಈ ಮಹೇಶಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ ಲೋಕ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಮಹಾದೇವ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯದ ಇನ್ನೊಂದು ನೋಟ

ಇಂಥ ಒಂದು ಅಪೂರ್ವ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಕಡೆಯಲು ಆರಿಸಿರುವ ಸ್ಥಳ ಮತ್ತು ಕೆತ್ತಿರುವ ರೀತಿಯೂ ಗಮನಾರ್ಹವಾದುದು. ಹಿಂಭಾಗದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಸು.2 ಮೀ ಗಳಷ್ಟು ಒಳಸರಿದಂತಿರುವ 6.30 ಮೀ ಅಗಲದ ಕೋಷ್ಠದಲ್ಲಿ ನೆಲದಿಂದ ಮೇಲಿನವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿದಂತೆ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಾಗಿ ಇದನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಾದರೂ ಪೂರ್ಣಶಿಲ್ಪದಂತೆಯೇ ಒಡೆದೆದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಯಾವ ಕೆತ್ತನೆಯೂ ಇಲ್ಲದ ಹಿಂಭಾಗದ ಗೋಡೆ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಶಿಲ್ಪ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಒಳಸರಿದಂತಿರುವುದರಿಂದ ಇದರ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಬೆಳಕು ಬೀಳುವುದಿಲ್ಲ. ಪಕ್ಕದಿಂದ ಕಂಬಗಳ ಮಧ್ಯೆ ತೂರಿ

ಬರುವ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಬೆಳಕು ಸಹ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹರಡದೆ ಮಧ್ಯ ಮುಖದ ಮೇಲಷ್ಟೇ ಬೀಳುವಂತೆ ಆಗಿದ್ದು ಅದರ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನೂ ಪ್ರಭಾವವನ್ನೂ ಆಕರ್ಷಣೆಯನ್ನೂ ಮತ್ತಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪ ಮುಂಬಾಗಿಲಿಗೆ ನೇರ ಎದುರಿಗಿದ್ದರೂ ಅಲ್ಲಿಂದ ಸು. 36 ಮೀ ಗಳು ಒಳಗಿರುವುದರಿಂದ ಬಿಸಿಲಿನ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಇಲ್ಲಿ ಬೀಳುವ ಬೆಳಕು ಅಷ್ಟು ಪ್ರಖರವಾಗೇನೂ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಈ ಅರೆ ಬೆಳಕಿನ ಸ್ಥಿತಿಯೇ ಈ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ನೋಡುವವರ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಅಸಾಧಾರಣ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಉಂಟು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಹೊರ ಬಿಸಿಲಿನಿಂದ ಬಂದು ಬಾಗಿಲ ಬಳಿ ನಿಂತರೆ ಒಳಗೆ ಕಾಣುವುದು ಗಾಢಾಂಧಕಾರ ಅಷ್ಟೇ. ಆದರೆ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಈ ಶಿಲ್ಪದ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿದರೆ ಮಸಕು ಮಸಕಾಗಿ ರೂಪಗೊಳ್ಳುವ ಮೂರ್ತಿ ಆಗತಾನೇ ಪೃಥ್ವೀಗರ್ಭದಿಂದ ಎದ್ದುಬರುತ್ತಿರುವುದೋ ಎಂದು ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಕ್ಷಣದಲ್ಲೇ ಮಹಾದೇವನ ಹಸನ್ಮುಖ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತ ಬರುತ್ತದೆ. ನಿಧಾನವಾಗಿ ದೇವನ ಅಘೋರ, ವಾಮದೇವ ಮುಖಗಳು ಸ್ಫುಟವಾಗಿ ಕಾಣತೊಡಗಿ ಮಹಾದೇವನ ವಿರಾಟಸ್ವರೂಪದ ದರ್ಶನವಾಗುತ್ತದೆ.

ಈ ಮಹಾದೇವನನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಕೌಶಲ ಮತ್ತು ತಪಸ್ಸಿದ್ಧಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಇತರ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ದ್ವಾರಪಾಲಕ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಎಂಟು ಮಾತ್ರ. ಇವೆಲ್ಲ ಶಿವಲೀಲಾಮೂರ್ತಿಗಳು. ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ವಿಶಾಲವಾದ ಸ್ಥಳ ದೊರೆಕಿದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅರೆಗಂಬಗಳಿಂದಲಂಕರಿಸಿ ಮಧ್ಯೆ ಗೂಡಿನಂತೆ ಮಾಡಿ ಇವನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಇವೂ ಸುಮಾರು ನೆಲದಿಂದ ಮೇಲಿನವರೆಗೆ ಹಬ್ಬಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲ್ಪಗಳೇ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೋ ಕಾರ್ಯನಿರತನಾದ, ತತ್ಕಾರ್ಯ ಪೋಷಕವಾದ ಭಾವವನ್ನು ಬಹು ಚೆನ್ನಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಿರುವ ಶಿವನ ವಿಗ್ರಹವೇ ಪ್ರಧಾನ. ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ ಉಪದೇವತೆಗಳು ಮತ್ತು ಗಣಗಳೂ ಶಿವನಿಗಿಂತ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕವಾಗಿ ತೋರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರೂ ಅವೂ ತಮ್ಮ ಸಹಜ ಭಾವಗಳೊಡನೆ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಇಂಥ ಒಂದೊಂದು ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ನೋಡಿದಾಗಲೂ ನಾಟಕದ ಸ್ತಬ್ಧದೃಶ್ಯವನ್ನು ನೋಡಿದಂತೆನಿಸುತ್ತದೆ. ವಸ್ತು ಮತ್ತು ಭಾವ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಲ್ಲದೆ ಬೆಳಕು–ನೆರಳಿನ ಸಂಯೋಜನೆಗೂ ವಿವಿಧ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸ್ಥಳ ವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೂ ಶಿಲ್ಪಿ ವಿಶೇಷ ಗಮನವನ್ನಿತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಮುಂಬಾಗಿಲಿನ ಒಳಗೆ ಎದುರುಬದುರಾಗಿ ಎರಡು ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಬಲಗಡೆ ಇರುವುದು ನಟರಾಜ ವಿಗ್ರಹ, ಶಿವ ತನ್ನ ಅಷ್ಟಭುಜಗಳನ್ನೂ ಒಂದು ಕಾಲನ್ನೂ ಎತ್ತಿ ಅಪಸ್ಮಾರವನ್ನು ತುಳಿಯುತ್ತಾ ಧ್ವಂಸಮಾಡುತ್ತ ತನ್ನ ವಿರಾಟ್ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೊರಚೆಲ್ಲುತ್ತಿರುವಂತಿದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ನೇರ ಎದುರಿಗಿರುವುದು ಶಿವಲಕುಲೀಶನ ಶಿಲ್ಪ. ಅದೇ ಸರ್ವಶಕ್ತನಾದ ಮಹಾದೇವ. ಯಾವ ಅಬ್ಬರ, ಆವೇಶಗಳೂ ಇಲ್ಲದೆ ನಿರ್ವಿಕಾರನಾಗಿ ಮಹಾಯೋಗಿಯಾಗಿ ಅಂತರ್ಮುಖಿಯಾಗಿ ತಪೋಮಗ್ನನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಒಂದು ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ, ಪಾರ್ವತಿ ಯಾವುದೋ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಶಿವನ ಮೇಲೆ ಮುನಿಸಿಕೊಂಡು ಅವನಿಂದ ದೂರ ಕುಳಿತಿದ್ದರೆ, ಅದರ ಎದುರಿರುವ ರಾವಣ ಕೈಲಾಸ ವನ್ನೆತ್ತುತ್ತಿರುವ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಅದೇ ಪಾರ್ವತಿ ರಾವಣನ ಕಾರ್ಯದಿಂದ ಬೆದರಿ ಶಿವನನ್ನು ಬಾಚಿ ತಬ್ಬಿಕೊಂಡಿದ್ದಾಳೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಶಿವ ಅಂಧಕಾಸುರ ಸಂಹಾರಮೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಭಯಂಕರನಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದ್ದರೆ, ಅದರ ಎದುರಿನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಸುಂದರಮೂರ್ತಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಮಹೇಶಮೂರ್ತಿಯ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲೂ ಇನ್ನೆರಡೂ ಶಿಲ್ಪಗಳಿದ್ದು ಪರಶಿವ ಪ್ರಕೃತಿ ಪುರುಷಾತ್ಮಕನೆಂಬ ಭಾವವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುವ ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ ಮತ್ತು ಗಂಗಾಧರ ಶಿವನ ರೂಪವನ್ನು ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕರಿಸಿವೆ. ಈ ಒಂದೊಂದು ಶಿಲ್ಪವೂ ಎಲಿಫೆಂಟದ ಅನಾಮಿಕ ಶಿಲ್ಪಿಯ ತಪಸ್ಸಿದ್ಧಿಯ ಕುರುಹಾಗಿ, ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಸಾಧನೆಯಾಗಿ ಮೆರೆಯಬಲ್ಲುದು.

(ವಿ.ಎಸ್.ಎಸ್.;ಎಸ್.ಎನ್.)

ಎಲಿಯಟ್, ಎಚ್. ಎಂ. ಮತ್ತು ಡೌಸನ್, ಜಾನ್: 1808–53. ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಎಂಟು ಸಂಪುಟಗಳ ಆಧಾರ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿರುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ವಾಂಸರು. ಎಲಿಯಟ್ 1808ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ವಿಂಚೆಸ್ಟರ್ ಮತ್ತು ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸಂಗ ಮಾಡಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ನೌಕರನಾಗಿ ಬಂಗಾಲಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಎರಡು ಬಾರಿ ವಿದೇಶೀವ್ಯವಹಾರಗಳ ಖಾತೆಯ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. 1849ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಮುಸ್ಲಿಂ ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ವಿವರವಾದ ಒಂದು ಪಟ್ಟಿಯನ್ನೂ ವಿಷಯ ಸೂಚಿಯೊಂದನ್ನೂ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಈತನ ಪ್ರಸಿದ್ಧಗ್ರಂಥವೆಂದರೆ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ ಆಸ್ ಟೋಲ್ಡ್ ಬೈ ಇಟ್ಸ್ ಓನ್ ಹಿಸ್ಟೋರಿಯನ್ಸ್. ಇದು ಅಮೂಲ್ಯ ಆಧಾರ ಗ್ರಂಥವೆನಿಸಿದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥಕ್ಕಾಗಿ ಎಲಿಯಟ್ ಅನೇಕಾನೇಕ ಉರ್ದು, ಪಾರಸಿ ಮತ್ತು ಅರಬ್ಬೀ ಮೂಲ ಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಶೇಖರಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಅವುಗಳ ಅಗತ್ಯ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷಿಗೆ ತರ್ಜುಮೆ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಮಹಾ ಸಂಪುಟದ ಮೊದಲ ಭಾಗ ಪ್ರಕಟವಾಗುವ ವೇಳೆಗೆ ಎಲಿಯಟ್ ಆಫ್ರಿಕದ ಗುಡ್‌ಹೋಪ್ ಭೂಶಿರದಲ್ಲಿ ತನ್ನ 45ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ (1853). ಗ್ರಂಥದ ಉಳಿದ ಕೆಲಸವನ್ನು ಪೂರೈಸುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಎಲಿಯಟ್ಟನ ಪತ್ನಿಯು ಜಾನ್ ಡೌಸನ್ನನಿಗೆ ವಹಿಸಿದಳು. ಡೌಸನ್ ಆಗ ಸ್ಯಾಂಡ್‌ಹರ್ಸ್ಟಿನ ಸೈನಿಕ ಶಾಲೆಯೊಂದರ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿದ್ದ. ಈ ಮಹಾಪಂಡಿತ 1867–77ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದ ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಇದರ ರಚನೆಗೆ 200 ಚರಿತ್ರಕಾರರನ್ನು ಆರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸು. 143 ಐತಿಹಾಸಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ವಿವರಣೆಗಳನ್ನು ಆರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಪರಿಷ್ಕರಣೆ ಮಾಡುವಾಗ ಡೌಸನ್ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಂತೀಯ ದಾಖಲೆಗಳು, ಜೀವನಚರಿತ್ರೆಗಳು, ಕಾಗದ ಪತ್ರಗಳು, ಐತಿಹಾಸಿಕ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವುಳ್ಳ ಭೌಗೋಳಿಕ ವಿಷಯಗಳು ಮುಂತಾದುವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಸೇರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗೆ ಶೇಖರಗೊಂಡ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಸು.421. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಪಾರಸಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಡೌಸನ್ ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನಲ್ಲದೆ ಕ್ಲ್ಯಾಸಿಕಲ್ ಡಿಕ್ಷನರಿ ಆಫ್ ಹಿಂದು ಮೈಥಾಲಜಿ ಅಂಡ್ ರಿಲಿಜನ್, ಜಿಯಾಗ್ರಫಿ, ಹಿಸ್ಟರಿ ಅಂಡ್ ಲಿಟರೇಚರ್ ಎಂಬ ಭಾರತದ ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸ ಸಂಬಂಧವಾದ ನಿಘಂಟೊಂದನ್ನೂ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ.

(ಎಸ್.ಎಂ.ಎಚ್.;ಎಸ್.ಕೆ.ಎಸ್.)

ಎಲಿಯಟ್, ವಾಲ್ಟರ್ ಸರ್: 1803–87. ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞನಾದ ಈತ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಐ.ಸಿ.ಎಸ್. ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ (1821). ಮದರಾಸಿನ ಗವರ್ನರ್ ಲಾರ್ಡ್ ಎಲ್‌ಫಿನ್‌ಸ್ಟನ್‌ಗೆ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿದ. ಈತನಿಗೆ ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಅಮಿತವಾದ ಆಸಕ್ತಿ. ತನ್ನ ಕಚೇರಿಯ ಗುಮಾಸ್ತನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಪ್ರಾಚೀನ ಲಿಪಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿ ಪುರಾತನ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಓದತೊಡಗಿದ. ಅನಂತರ ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ನಾಣ್ಯಗಳ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಪರಿಶೋಧನೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ, ಕಾಯಿನ್ಸ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥ ರಚಿಸಿದ. ಈ ಗ್ರಂಥ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್ ನ್ಯುಮಿಸ್‌ಮ್ಯಾಟಾ ಓರಿಯಂಟ್ಯಾಲಿಯ ಗ್ರಂಥದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿದೆ. 1877ರಲ್ಲಿ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಫೆಲೊ ಆಗಿ ಚುನಾಯಿತನಾದ. ಇವನ ಪರಿಶೋಧನ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಇಂಡಿಯನ್ ಆಂಟಿಕ್ವರಿ, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ದಿ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ದಿ ಎತ್ನಲಾಜಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿ ಮುಂತಾದ ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.(ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಎಲ್ಲೋರ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಗೋದಾವರಿಯ ಉಪನದಿಯೊಂದರ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ, ಅಜಂತದಿಂದ ನೈರುತ್ಯದಲ್ಲಿ 46ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲೂ ಔರಂಗಾಬಾದಿನಿಂದ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಸು.26ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲೂ ಇರುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸ್ಥಳ. ಬೌದ್ಧ, ಹಿಂದು ಮತ್ತು ಜೈನ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ 34 ಗುಹೆಗಳೂ ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕಡೆಯಲಾಗಿರುವ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯವೂ ಇರುವ ಈ ಊರು ಭಾರತೀಯ ಕಲೆಯ ಮುಖ್ಯ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಇಳಿಜಾರಾದ ಬೆಟ್ಟದ ಪಶ್ಚಿಮದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಕಡೆದಿರುವ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಮೂರು ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿರುವ 12 ಗುಹೆಗಳು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಮಧ್ಯದ 17 ಗುಹೆಗಳು ಹಿಂದು ಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಉತ್ತರದ ಅಂಚಿನ 5 ಗುಹೆಗಳು ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಸೇರುತ್ತವೆ.

350–650ರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಬೌದ್ಧ ಚೈತ್ಯವಿಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳಿದ್ದು ಮೊದಲ 5 ಗುಹೆಗಳು ದೇರ್ವಾರ ಗುಂಪಿಗೂ ಉಳಿದ 7 ಎರಡನೆಯ ಗುಂಪಿಗೂ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಮೊದಲ ಗುಂಪಿನ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾನ್ ವಾಡ ಎಂಬ ಕಂಬಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದ ವಿಶಾಲ ಹಜಾರವನ್ನು ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಮಂದಿರವಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಎರಡನೆಯ ಗುಂಪಿನ ಚೈತ್ಯ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಎಲ್ಲ ಗುಹೆಗಳು ಒಂದಂತಸ್ತಿನವುಗಳಾಗಿದ್ದು

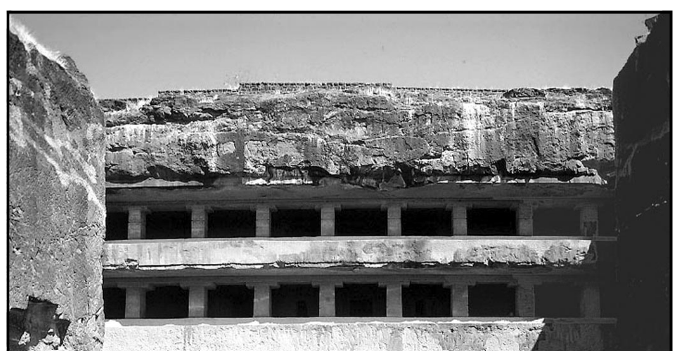

ತೀನ್‌ತಲ್ ಗುಹಾಲಯ

ಕೈಸಾಲೆ, ಕಂಬಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದ ಹಜಾರ ಮತ್ತು ಚೈತ್ಯ ಅಥವಾ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಎರಡನೆಯ ಗುಂಪಿನ ಬೌದ್ಧ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ವಿಹಾರಗಳಿದ್ದು ಸುಂದರ ಚೈತ್ಯಗಳೂ ಇರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಾಂಗಣಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ 3 ಗುಹೆಗಳು ಮೂರಂತಸ್ತಿನ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಾಗಿವೆ. ತೀನ್ ತಲ್ ಅಥವಾ ಮೂರಂತಸ್ತಿನ ಭವನವೆಂದು ಹೆಸರಾದ 12ನೆಯ ಗುಹೆ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಸು. 40 ಭಿಕ್ಷುಗಳ ವಸತಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಿರುವ ಈ ಗುಹೆಯ ಹಜಾರ ಇನ್ನೂ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಪ್ರಾರ್ಥನೆ

ಧರ್ಮೋಪದೇಶಗಳಿಗಾಗಿ ಸೇರಲನುಕೂಲವಾಗಿತ್ತು. ಚೈತ್ಯಗೃಹದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಬುದ್ಧ ಮತ್ತು ಇತರ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಬೌದ್ಧ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ವಿಶ್ವಕರ್ಮ (10ನೆಯದು) ಗುಹೆ ಸಮಕಾಲೀನ ಅಜಂತದ ಚೈತ್ಯವಿಹಾರಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ.

7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯ ಮತ್ತು 8ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮ ಕ್ಷೀಣಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಹಿಂದುಗಳ ಕಾರ್ಯರಂಗ ಇಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಬೌದ್ಧ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳ

ಏಕಶಿಲಾ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯ

ಮಾದರಿಯಲ್ಲೇ ಆದರೂ ತಮ್ಮ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಈ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ 14ನೆಯ ರಾವಣ್–ಕಾ–ಖಾಇ, 15ನೆಯ ದಶಾವತಾರ, 16ನೆಯ ಕೈಲಾಸ, 21ನೆಯ ರಾಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು 29ನೆಯ ದುಮಾರ್ ಲೇನಾ ಅಥವಾ ಸೀತೆಯ ಸ್ನಾನದ ಗುಹೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಕ್ರಮಾಗತವಾಗಿ ಬದಲಾವಣೆ ಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಗುಹಾಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರುವ ದಶಾವತಾರ ಗುಹೆ ಬೌದ್ಧ ಗುಹೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥವಿರುವ ರಾಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ರಾವಣ್–ಕಾ–ಖಾಇ ಎರಡನೆಯ ಹಂತವನ್ನೂ ಶಿಲುಬೆಯಾಕೃತಿಯ ತಳಕಟ್ಟಿನ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗುಡಿಯಿರುವ ಮತ್ತು ಒಂದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಿರುವ ದುಮಾರ್‌ಲೇನಾ ಗುಹೆ ಮೂರನೆಯ ಹಂತವನ್ನೂ ಕೊನೆಯದಾಗಿ ಗುಹೆಯ ಬದಲು ಕಟ್ಟಿದ ಭವನವನ್ನು ಹೋಲುವ, ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯಲಾದ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹಂತವನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ರಾವಣ್–ಕಾ–ಖಾಇ ಗುಹೆಯ ದಕ್ಷಿಣದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮಹಿಷಾಸುರಮರ್ದಿನಿ, ತಾಂಡವನೃತ್ಯ ಮಗ್ನಶಿವ, ಕೈಲಾಸಪರ್ವತವನ್ನೆತ್ತುತ್ತಿರುವ ರಾವಣ, ಪಗಡೆಯಾಟದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವ ಶಿವ ಪಾರ್ವತಿ ಮುಂತಾದ ಸುಂದರ ಶೈವಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಉತ್ತರದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ದುರ್ಗೆ, ಲಕ್ಷ್ಮಿ, ವರಾಹ, ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಮುಂತಾದ ವೈಷ್ಣವಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಇವೆ. ಹೊರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಣಪತಿ, ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ದಶಾವತಾರ ಗುಹೆಯಲ್ಲೂ ಅನೇಕ ಉತ್ತಮ ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕಡೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿನ ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅಮೋಘವಾದುದು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ದೊರೆ ಒಂದನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ (756–75) ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಶಿವನ ವಾಸಸ್ಥಾನವಾದ ಕೈಲಾಸಪರ್ವತದ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಒಂದೇ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಡೆಯಲಾಗಿರುವ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯ. ಇದನ್ನು ಅತ್ಯಮೋಘವಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಾಧನೆಯೆಂದೂ ಮಾನವನ ಮನಸ್ಸು ಹೃದಯ ಮತ್ತು ಕರಗಳು ಒಂದು ಉದಾತ್ತ ಧ್ಯೇಯ ಸಾಧನೆಗೆ ಒಮ್ಮುಖವಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿರುವುದರ ನಿದರ್ಶನವೆಂದೂ ಪರ್ಸಿಬ್ರೌನ್ ಶ್ಲಾಘಿಸಿದ್ದಾನೆ. 7.5ಮೀ ಎತ್ತರದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ಇರುವ 45×30ಮೀ ವಿಶಾಲವಾದ ಈ ಮಂದಿರ ಆನೆ ಮತ್ತು ಸಿಂಹಗಳ ಸಾಲುಗಳಿಂದ ಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ಗುಡಿಗೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಸಣ್ಣ ದೇವತಾ ಗೃಹಗಳೂ ವಿಹಾರಗಳೂ ಇದ್ದು ಹೊರಭಾಗದ ಮಹಾದ್ವಾರದೊಂದಿಗೆ ಕಲ್ಲಿನ ಸೇತುವೆಯ ಮೂಲಕ ಸಂಪರ್ಕ ಪಡೆದಿದೆ. 95 ಅಡಿಗಳೆತ್ತರದ ಈ ದೇವಾಲಯದ ವಿಮಾನದಲ್ಲಿ ಮೂರಂತಸ್ತುಗಳಿವೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ರಾಮಾಯಣದ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ 15ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ ನಂದಿ ಮಂಟಪವೂ ಅದರ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಧ್ವಜಸ್ತಂಭಗಳೂ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ. ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯದಿಂದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ 2.4ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ, ಪ್ರಾಯಶಃ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ 5 ಜೈನಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವು ಇಂದ್ರ ಸಭಾ ಮತ್ತು ಜಗನ್ನಾಥ ಗುಹೆಗಳು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.;ಕೆ.ಎಸ್.ಎಸ್.)

ಐ

ಐರಣ್: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ನಾಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬೀನ ನದಿದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಇಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಶಾಸನ ಮತ್ತು ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದ. ಇಲ್ಲಿ ಏರಾಕನ್ಯ ಎಂದು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ, ಹೂಣರ ತೊರಮಾನ, ಭಾನುಗುಪ್ತನ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. 2ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಷ್ಣು ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಭಾನುಗುಪ್ತ ಈ ನಗರವನ್ನು (ಮಾಳ್ವದ) ಆಡಳಿತ ಘಟಕವಾಗಿ ಐರಣಿಕ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇಲ್ಲಿಯ ವಿಶ್ವರೂಪ ದರ್ಶನದ ಬೃಹತ್ ಏಕಶಿಲಾ ವರಾಹ ಶಿಲ್ಪವೂ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ.

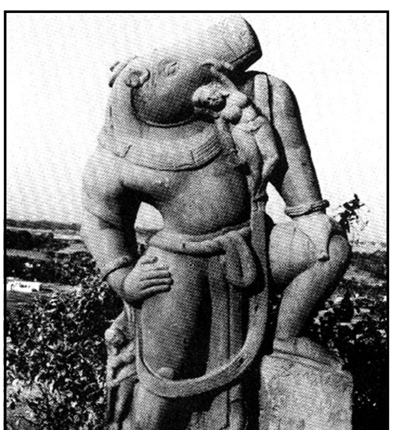

ನೃ–ಭೂವರಾಹ

1960–65ರಲ್ಲಿ ಸಾಗರ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕೆ.ಡಿ.ವಾಜಪೇಯಿ ಅವರು ಕೈಗೊಂಡ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಹಂತ 1ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ವಿವಿಧ ಆಕೃತಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು, ಬೂದು ಹಾಗೂ ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಿವಿಧ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಚಿತ್ರಗಳು, ಕಲ್ಲಿ ನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಬಳೆ, ಚೆಂಡು, ಬೀಸುವಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಮೂಳೆಯ ಕೆಲವು ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇಂಗಾಲ–14ರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2100–700ರ ಕಾಲಾವಧಿಯದೆಂದು ನಿಗದಿಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಂತ 2ರಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.00–ಪ್ರ.ಶ.100) ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದವು. ಇದಲ್ಲದೆ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು, ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿದ್ದವು. ಹಂತ 3ರಲ್ಲಿ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳು, ಪಶ್ಚಿಮ ಕ್ಷತ್ರಪ, ನಾಗಾ, ಗುಪ್ತದೊರೆ ರಾಮಗುಪ್ತ ಮತ್ತು ಹೂಣರ ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆಲವು ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾದಂಡ ನಾಯಕ ಸಿಂಹನಂದಿ ಎಂಬ ಬರೆಹ, ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ವಿವಿಧ ಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕಗಳು, ಮಹಿಷಾಸುರ ಮರ್ದಿನಿ ಶಿಲಾವಿಗ್ರಹ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲು, ಮೂಳೆ, ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಹಂತ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಅನಂತರ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಹಂತದಿಂದ ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಇಲ್ಲಿ ಜನವಾಸ್ತವ್ಯ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. (ಡಿ.ಎಂ.ಎಸ್.)

ಏಷ್ಯ: ಪ್ರಪಂಚದ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡ ಖಂಡ. ಇದು ಭೂಪ್ರದೇಶದ ಮೂರನೆಯ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನಾವರಿಸಿದೆ.

ಇತಿಹಾಸ: ಐದಾರು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ದೀರ್ಘವಾದದ್ದು. ಸಂಕುಚಿತಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಏಷ್ಯವೆಂದರೆ ಏಜಿಯನ್‌ಗೆ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿದ್ದ ರೋಮನರ ಪ್ರಾಂತ್ಯ. ಆಗ ಇದರಲ್ಲಿ ಮಿಸಿಯ, ಲಿಡಿಯ, ಕೇರಿಯ ಮತ್ತು ಫ್ರಿಜಿಯಗಳು ಅಡಕವಾಗಿದ್ದುವು. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಏಷ್ಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ನರು ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ಈಗ ಇಡೀ ಖಂಡಕ್ಕೇ ಏಷ್ಯ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದೆ.

ಏಷ್ಯದ ಜನಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಏಕರೂಪತೆ ಇಲ್ಲ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ತುರ್ಕರು, ಭಾರತೀಯರು, ಚೀನೀಯರು ಮತ್ತು ಜಪಾನೀಯರ ನಡುವೆ ಅನೇಕ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದಾಗ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಪ್ರಧಾನವಲ್ಲ. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿನ ಕುಟುಂಬ ಜೀವನವೂ ರಾಜಕೀಯ ಜೀವನವೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಏಷ್ಯದ ಇತಿಹಾಸವೂ ಸರಳವಾದ ಹಾಗೂ ವಿಶಾಲವಾದ ರೂಪರೇಷೆಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ. ಯುರೋಪಿನ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕಿಂತಲೂ ಏಷ್ಯದ ಇತಿಹಾಸ ಬಹಳ ದೊಡ್ಡದು. ಆದರೆ ಏಷ್ಯದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ನೋಡಿದಾಗ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವಂಥ ಕುತೂಹಲ ಪೂರ್ಣ, ವಿಶಿಷ್ಟ ಘಟನಾವಳಿಗಳೂ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೂ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲವೆನ್ನಬಹುದು. ಆದರೂ ಏಷ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಚೆಂಗೇಷ್‌ಖಾನ್ ಮತ್ತು ತೈಮೂರರು ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಹಿಟ್ಲರರನ್ನೂ ಮೀರಿಸಿದವರೆನ್ನಬಹುದು. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಪ್ರಪಂಚದ ಇತಿಹಾಸದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ ಯೇಸು, ಬುದ್ಧ, ಮಹಮ್ಮದರಂಥವರು ಹುಟ್ಟಿ ಬಾಳಿದ್ದು ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ.

ಹಿಂದು, ಜೈನ, ಬೌದ್ಧ, ಕ್ರಿಸ್ತ, ಇಸ್ಲಾಂ, ಜುಡಾಯಿಸಮ್, ಪಾರ್ಸಿ, ತಾವೊ ಮುಂತಾದ ಧರ್ಮಗಳು ಹುಟ್ಟಿದ್ದೂ ಏಷ್ಯದಲ್ಲೆ. ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1500ಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದಿನ ಏಷ್ಯದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡುವುದು ಕಷ್ಟ. ಏಕೆಂದರೆ ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ದೊರೆತಿರುವ ಆಧಾರಗಳು ಕಡಿಮೆ. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಊಹೆಯಿಂದಲೇ ಮುಂಚಿನ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ 5000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1500ರ ವೇಳೆಗೆ ಚೀನಿಯರು ಹ್ವಾಂಗ್ ಹೊ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಬಂದು ನೆಲೆಸುತ್ತಿದ್ದರು; ಆರ್ಯರು ಭಾರತದವರೆಂದು ಒಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಇವರು ಸಿಂಧೂ ಬಯಲಿನ ಕಡೆಗೆ ವಲಸೆ ಬಂದರೆಂದು ಇನ್ನೊಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದ ಕೀರ್ತಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಭಾವ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನದಾಗಿತ್ತು.

ಏಷ್ಯದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರ ಹತೋಟಿಗೆ ಬಂದ ವಿಷಯವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು, ಸು.2000 ವರ್ಷಗಳ ಏಷ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಚೀನಿ, ಭಾರತೀಯ, ಮುಸ್ಲಿಂ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ–ಹೀಗೆ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಭಾವಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಮೂರು ಪ್ರಭಾವಗಳು ಭಿನ್ನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರತೀಕಗಳಾಗಿವೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯದು ನವೀನವಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ವಿವಿಧ ಜನಾಂಗಗಳನ್ನು ಒಂದು ಕಡೆಯಿಂದ ಮತ್ತೊಂದೆಡೆಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವುದರಲ್ಲೂ ರಾಜಕೀಯ ಬಲವನ್ನು ಹಂಚುವುದರಲ್ಲೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದೆ.

ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯದ ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಮೇಲೆ ಚೀನ ತನ್ನದೇ ಆದ ಮುದ್ರೆಯನ್ನೊತ್ತಿದೆ. ಕೊರಿಯ, ಜಪಾನ್ ಮತ್ತು ವಿಯೆಟ್ನಾಂಗಳು ಚೀನದ ನೇರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳು. ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲಿಯ, ಟಿಬೆಟ್, ಸಯಾಂ, ಕಾಂಬೋಡಿಯ ಮತ್ತು ಬರ್ಮ ಗಳಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಹಾಗೂ ಚೀನಿ ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಪ್ರಭಾವಗಳು ಸಮ್ಮಿಶ್ರ ಗೊಂಡಿವೆ. ಭಾರತೀಯರ ಪ್ರಭಾವ ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚಿನದು ಎಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಚೀನೀಯರ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯನ್ ಮತ ಪ್ರಮುಖವಾಯಿತು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಚೀನಿ ಕಲೆಯೂ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಕ್ರಮವೂ ಹಬ್ಬಿದವು.

ಭಾರತೀಯ ಪ್ರಭಾವ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಪ್ರಸಾರದಿಂದ ಬಂದದ್ದು ಎನ್ನ ಬಹುದು. ಇಂಡೋಚೀನ, ಮಲೆಯ ಪರ್ಯಾಯದ್ವೀಪ, ಟಿಬೆಟ್ ಮತ್ತು ಮಂಗೋಲಿಯ ಗಳು ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶಗಳು. ಚೀನ ಮತ್ತು ಜಪಾನ್ ದೇಶಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದರಿಂದ, ಆ ದೇಶಗಳೂ ಭಾರತದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ವಲಯಕ್ಕೊಳಗಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಆದರೆ ಈ ಪ್ರಭಾವ ಪರಸ್ಪರವಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಚೀನಿಯರ ಕಲೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಥವಾ ಧರ್ಮನೀತಿ ಯಾವುದೂ ಭಾರತದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಭಾವ ಮತಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರವೇ ಸೀಮಿತಗೊಳ್ಳದೆ, ಅದರ ಜೊತೆಗೆ ಭಾರತೀಯ ಕಲೆ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯವೂ ಜಾವ, ಕಾಂಬೋಡಿಯಗಳಲ್ಲಿ ಅವರ ವರ್ಣಮಾಲೆಯೂ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದುವು.

ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಭಾವಯುತವಾಯಿತು. ಇಂದಿಗೂ ಅದು ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಸಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಜನಾಂಗದ ಮುಖ್ಯ ಧರ್ಮ. ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಪ್ರಬಲಗೊಂಡಿತು. ಇಂದಿಗೆ ಒಟ್ಟು ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ 1/5ರಷ್ಟು ಜನ ಆ ಧರ್ಮದ ಅನುಯಾಯಿಗಳಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತದಿಂದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಮಲೆಯ ಮತ್ತು ಇಂಡೊನೇಷ್ಯಗಳಿಗೆ ಈ ಮತ ಹಬ್ಬಿ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಮೀರಿ ತನ್ನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. ಇಂಡೊ–ಚೀನದಲ್ಲಾಗಲಿ, ಜಪಾನಿನಲ್ಲಾಗಲಿ, ಇಸ್ಲಾಂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಲಿಲ್ಲ. ಚೀನದ ಸಿಂಕಿಯಾಂಗ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರಿದ್ದಾರೆ. ಇಸ್ಲಾಂ ತನ್ನದೇ ಆದ ಕಲೆ ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕತೆಗಳನ್ನು ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ದಿದೆ. ಅರಬ್ಬೀ ಅಕ್ಷರ ಮಾಲೆ ಮತ್ತು ಅರಬ್ಬೀ ಭಾಷೆ, ಪದಸಂಪತ್ತು ಎಲ್ಲವೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದೊಡನೆ ಈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಬಂದವು.

ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಅನೇಕ ಜನಾಂಗಗಳು ಏಷ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದರೂ ಅವಕ್ಕೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಒಂದೇ ಹೆಸರಿಲ್ಲದೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಅವುಗಳ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸುವುದು ಕಷ್ಟದ ಕೆಲಸ. ತುರ್ಕರು, ಮಂಗೋಲರು ಮತ್ತು ಹೂಣರು ಎಂದು ಈ ಜನಾಂಗಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಪ್ರಚಲಿತ ಶಕದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ಕುದಿದೆದ್ದು, ಇಲ್ಲಿನ ಜನ ಹಲವಾರು ಧಾಳಿಗಳಿಗೆ ಕಾರಣರಾದರೂ ಅವರ್‌ಗಳೂ (ಪ್ರಶ.ಸು. 600–900) ಹೂಣರೂ (ಪ್ರ.ಶ.ಸು.400–500) ಬಲ್ಗೇರಿಯನ್ನರೂ (ಪ್ರ.ಶ.ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಯುರೋಪಿನ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಆರಂಭದ ಧಾಳಿಗಳೂ ಮಂಗೋಲರು ರಷ್ಯದ ಮೇಲೆ ನಡೆಸಿದ ಧಾಳಿಯೂ ತೈಮೂರನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯೂ ತುರ್ಕರ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯನ್ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಆಕ್ರಮಣವೂ ಮೊಗಲರ ಭಾರತದ ಆಕ್ರಮಣವೂ ಕುಬ್ಲೈಖಾನನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರು ಚೀನದ ಮೇಲೆ ನಡೆಸಿದ ಆಕ್ರಮಣವೂ ಅನಂತರ ಮಂಚುಗಳ ಚೀನದೇಶದ ಆಕ್ರಮಣವೂ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಭಾರತ, ಚೀನ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯಗಳ ಮೇಲೆ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಬುಡಕಟ್ಟಿನವರು ನಡೆಸಿದ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳನ್ನೂ ಸೇರಿಸಬಹುದು. ಆಡಳಿತಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಯುದ್ಧಪ್ರೇಮಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಈ ಜನ ಒಂದು ಕಡೆಯಿಂದ ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆಗೆ ಸತತವಾಗಿ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವರು ಮತೀಯ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಒಂದು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವ ಮಧ್ಯವರ್ತಿಗಳಾದರು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮವೂ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್–ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆಯೂ ಹಬ್ಬಲು ಇವರೇ ಕಾರಣರೆನ್ನ ಬಹುದು. ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಚೀನ, ಭಾರತ, ಇರಾನ್ ಮತ್ತು ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮಿಶ್ರಣ ದಿಂದುಂಟಾದ ಒಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇದ್ದ ವಿಷಯ ಈಚಿನ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ.

ಅತ್ಯಂತ ಪೂರ್ವಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಮತ್ತು ಅಸ್ಸೀರಿಯಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಈ ರಾಜ್ಯಗಳು ಕ್ಷೀಣಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬಂದವು. ಅವುಗಳ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಸುಮೇರಿಯನ್ ನಾಗರಿತೆಯೂ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಪೂರ್ಣವಾದದ್ದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4000 ದಷ್ಟು ಹಿಂದಿನ ಬರೆವಣಿಗೆ ಗಳನ್ನು ಸುಮೇರಿಯನ್ನರು ಬಿಟ್ಟುಹೋಗಿದ್ದಾರೆ. ಯೂಫ್ರೆಟೀಸ್ ಮತ್ತು ಟೈಗ್ರಿಸ್ ನದಿಗಳ ನಡುವಣ ಫಲವತ್ತಾದ ಪ್ರದೇಶ (ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ) ಅನೇಕ ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ತೊಟ್ಟಿಲಾಗಿತ್ತು. ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿನ ಹಮುರಬಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1792–50) ನ್ಯಾಯವಾದಿ ಎಂದು ಹೆಸರಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1200ರ ವೇಳೆಗೆ ಹಿಟ್ಟೈಟರು ಸಿರಿಯ, ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಒಂದು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನೇ ಕಟ್ಟಿದ್ದರು. ಅವರ ಬರೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಇನ್ನೂ ಓದಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.10 ಮತ್ತು 9ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ವೇಳೆಗೆ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರು ಪ್ರಬಲರಾದರು. ಇವರು ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯರ ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದರೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಕಲೆ ಮತ್ತು ಧರ್ಮ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಪರ್ಷಿಯನರು ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 606ರಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದರು. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಸೈರಸ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.539ರಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನ್ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ತನ್ನ ಕೈವಶಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಅಸ್ಸೀರಿಯ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಬಲದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದ್ದರಿಂದ, ಪರ್ಷಿಯನರ ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾದಾಗ ಅದು ಸಂಪೂರ್ಣ ನಾಶವಾಯಿತು.

ಚೀನ: ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಚೀನ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ದೇಶ. ಚೀನದ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಶ.ಪೂ.12ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನದು. ಚೀನೀಯರ ಉಗಮದ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅವರು ಪಶ್ಚಿಮದಿಂದ ಬಂದರೆಂದು, ಹ್ವಾಂಗ್ ಹೋ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 3000ದಲ್ಲಿ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದರೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು. ಇತಿಹಾಸದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟುಗಳಿದ್ದವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.220ರಲ್ಲಿ ಟ್ಸಿನ್ ಅಥವಾ ಚಿನ್ (ಚೀನ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದದ್ದು ಇದರಿಂದ) ಎಂಬ ರಾಜ್ಯ ಉದಯವಾಗಿ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಅದು ತನ್ನ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿತು. ಹ್ಯಾನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ (ಪ್ರ.ಶ.206–220) ಉದಯವಾಗುವವರೆಗೂ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಆಂತರಿಕ ಕಲಹ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಹ್ಯಾನ್ ಮತ್ತು ಟಾಂಗ್ (618–907) ರಾಜರುಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೀನದ ಸ್ಥಿತಿ ಉತ್ತಮಗೊಂಡಿ ದ್ದಲ್ಲದೆ ಇದು ಏಷ್ಯದಲ್ಲೆ ಒಂದು ಪ್ರಬಲ ದೇಶವಾಯಿತು. 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕುಬ್ಲೈ ಖಾನನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಒಂದು ಶತಮಾನದಷ್ಟು ಕಾಲ ಬಾಳಿತು. ಚೀನಿ ಮಿಂಗ್ ವಂಶೀಯರು ಅನಂತರ 300 ವರ್ಷ ಆಳಿದರು. 1644ರಲ್ಲಿ ಉತ್ತರದ ಸಮುದಾಯದವರಾದ ಮಂಚುಗಳು ರಾಜಧಾನಿ ಬೀಜಿಂಗ್(ಪೀಕಿಂಗ್)ಅನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ, 1912ರ ವರೆಗೆ ಚೀನವನ್ನಾಳಿದರು. ಆ ವರ್ಷ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ರಾಜಾಧಿಕಾರ ಕೊನೆಗೊಂಡು ಗಣರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿತ ವಾಯಿತು. ದೇಶವನ್ನು ಆಳುವ ಹಕ್ಕು ಒಂದೇ ರಾಜವಂಶಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ದ ಆದಿಯಿಂದ ಚೀನವನ್ನಾಳಿದ ರಾಜವಂಶಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಸು.20. ಇವು ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಸುತ್ತುಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜಕೀಯ ಹತೋಟಿಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದುವು. ಚೀನ ತತ್ತ್ವಜ್ಞರಲ್ಲಿ ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.551–478) ಬಹಳ ಪ್ರಖ್ಯಾತ. ಚೀನಿ ಯರ ಕುಟುಂಬಜೀವನ, ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪದ್ಧತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಆತನ ಪ್ರಭಾವ ಬಹಳ ಹೆಚ್ಚಿನದು. ಮಾನವಾನುಕಂಪಿ, ಶಾಂತಿದೂತ ಎಂದು ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದಾನೆ.

ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಭಾರತದಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪಡೆದ ಟಿಬೆಟ್ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವೆಂದು ಹೆಸರುಗಳಿಸಿ, ಅನಂತರ ಚೀನದ ರಾಜಕೀಯದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟು ತನ್ನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಭಾರತದಿಂದ ಬೌದ್ಧಮತ ಟಿಬೆಟಿಗೆ ಹೋಯಿತು. ಪೋಪನಂತೆ ಮಠಾಧಿಪತಿಗಳಾದ ಲಾಮಗಳು ಲೌಕಿಕ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೂ ಮುಖ್ಯರಾಗಿ ಅಧಿಕಾರ ನಡೆಸಿದರು.

ಮಂಗೋಲರು ಚೀನವನ್ನು ಮತ್ತು ಯುರೋಪಿನ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಅನೇಕ ಮಂಗೋಲರು ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಅವರ ಮೂಲ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಭಾರತೀಯ ಮತ್ತು ಚೀನಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಸಂಮಿಶ್ರಣವಾಗಿತ್ತು. ಅವರು ಉಪಯೋಗಿ ಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಕ್ಷರಮಾಲೆ ಸಿರಿಯ ಅಕ್ಷರಮಾಲೆಯಿಂದ ಬಂದದ್ದು. ಇದನ್ನು ನೆಸ್ಟೋರಿಯನ್ ಪಾದ್ರಿಗಳು ಮಂಗೋಲಿಯಕ್ಕೆ ತಂದಿದ್ದರು.

ಜಪಾನ್: ಜಪಾನ್ ಏಷ್ಯಖಂಡದ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ದೇಶ. ಐನಸ್ ಜನಾಂಗದವರು ಜಪಾನಿನ ಮೂಲನಿವಾಸಿಗಳು. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಈ ಜನಾಂಗದವರನ್ನು ಉತ್ತರದ ದ್ವೀಪಗಳಿಗೆ ಒತ್ತರಿಸಲಾಯಿತು. ಅವರು ಜಪಾನೀಯರೊಡನೆ ನಡೆಸಿದ ಯುದ್ಧಗಳು ಐತಿಹಾಸಿಕವಾದರೂ

ಅವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಆಧಾರಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಜಪಾನೀಯರು ಎಲ್ಲಿಂದ ಬಂದರೆಂದು, ಯಾವಾಗ ಬಂದರೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ. ಜಪಾನೀಯರದು ಒಂದು ಮಿಶ್ರ ಜನಾಂಗ. ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಮಲಯ ಅಥವಾ ಪಾಲಿನೇಷ್ಯದ ಜನಾಂಗದವರ ಸಂಮಿಶ್ರಣದಿಂದ ಜಪಾನೀಯರು ಬಂದಿರಬಹುದು. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚೀನ ನಾಗರಿಕತೆ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಜಪಾನಿಗೆ ಬಂದ ಕಾಲದಿಂದ ಜಪಾನೀಯರ ಇತಿಹಾಸ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಕೊರಿಯದ ಮೂಲಕ ಚೀನ ನಾಗರಿಕತೆ ಜಪಾನಿಗೆ ಹಬ್ಬಿತು. ಕೆಲವೇ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಮನೆತನದವರು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯನ್ನು ಬದಿಗೊತ್ತಿ, ಪ್ರ.ಶ. 645ರಲ್ಲಿ ಚೀನಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಅನುವರ್ತಿಯಾದ ರಾಜ್ಯವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಫೂಜಿವಾರ ಮನೆತನದವರು ಮೊದಲಿಗೆ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಅನಂತರ ತೈರಾ ಮತ್ತು ಮಿನಮೋಟೊ ಮನೆತನಗಳ ನಡುವೆ ಪೈಪೋಟಿ ನಡೆಯಿತು. 1192ರಲ್ಲಿ ಮಿನಮೋಟೊ ಮನೆತನದವರು ಗೆದ್ದು ಒಂದು ದ್ವಂದ್ವ ಆಡಳಿತ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದರು. ಈ ಸರ್ಕಾರದ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಗೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಸಾರ್ವಭೌಮನಾದರೂ ನಿಜವಾದ ಅಧಿಕಾರ ಈ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಮನೆತನದವರ ಕೈಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಮಾಕುರಾ ನಗರದ ಹೋಜೋ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳು 1205ರಿಂದ 1333ರ ವರೆಗೆ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು. ಕುಬ್ಲೈಖಾನ್ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಾಗ ಅವನನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಿ ಓಡಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರ ಆಷಿಕಾಗಾ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಹೋಯಿತು. 1338 ರಿಂದ 1565ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಆಷಿಕಾಗಾ ಮನೆತನದವರು ಕಲೆ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಬಹಳ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಕೊಟ್ಟು ಪ್ರಖ್ಯಾತರಾದರು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಜಪಾನಿಗೆ ಬಂದಾಗ ಅಲ್ಲಿ ಅನಾಯಕತ್ವ ತಲೆದೋರಿತ್ತು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಜಪಾನಿನಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಮತ ಹರಡಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು. ವೀರ ಹಿದೆಯೊಷಿ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯ ದೇಶದ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡ. ಆದರೆ ಅಕಾಲ ಮರಣದಿಂದಾಗಿ ಅವನ ಯೋಜನೆ ಪೂರ್ಣವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ಇಯೆಯಾಸು ಹೊರದೇಶಗಳ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಪೂರ್ತಿ ಕಡಿದುಹಾಕಿದ. ಪರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆಲ್ಲುವ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ತಳ್ಳಿಹಾಕಿ, ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಬಹಿಷ್ಕಾರ ಹಾಕಿ, ಪರಕೀಯರು ಜಪಾನಿಗೆ ಬರದಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಮುಂದೆ ಸು.216 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕೆಲವು ಡಚ್ಚರ ಮತ್ತು ಚೀನಿ ಯರ ವಿನಾ ಎಲ್ಲ ವಿದೇಶೀಯರಿಗೂ ಜಪಾನ್ ತನ್ನ ದ್ವಾರವನ್ನು ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಮುಚ್ಚಿತ್ತು. 1845ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಜಪಾನನ್ನು ಬಗ್ಗಿಸಿತು. ಪರದೇಶೀಯರ ಆಗಮನಕ್ಕೆ ಎಡೆಕೊಡುವುದೇ ಮುಂತಾದ ವ್ಯಾಪಕ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಒಡಂಬಡಿಸಿತು. ಐರೋಪ್ಯರೊಡನೆ ಹೋರಾಡಬೇಕಾದರೆ ಅವರಂತೆ ಆಧುನಿಕ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕೆಂಬ ವಿಚಾರ ಜಪಾನಿಗೆ ಬಂದದ್ದು ಆಗ. ಐರೋಪ್ಯರ ಅನುಭವ ದಿಂದ ಅದು ಪಾಠ ಕಲಿತು, 1868ರಲ್ಲಿ ಏಷ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಯುಗವನ್ನೇ ಪ್ರಾರಂಭಮಾಡಿತು. 1867ರಲ್ಲಿ ಮೇಜಿ ದೊರೆಯ ವಂಶದ ಆಗಮನದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಕ್ರಾಂತಿ ಜಪಾನನ್ನು ಒಂದು ಬಲಯುತ ಆಧುನಿಕ ರಾಷ್ಟ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿತು. ಅಲ್ಲಿಂದ 1945ರ ವರೆಗೆ ಜಪಾನ್ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ತನ್ನದೇ ಆದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಹವಣಿಸಿ, ಅದರಲ್ಲಿ ಜಯಗಳಿಸಿ, ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ಸೋತು ಅನಂತರ ಹೊಸ ಹಾದಿ ಹಿಡಿಯಿತು.

ಕೊರಿಯ: ವರ್ಣ ಮತ್ತು ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯ ಉಳಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ರಾಷ್ಟ್ರವಾದರೂ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಚೀನದಿಂದ ಪಡೆಯಿತು. ಇತಿಹಾಸದ ಅನೇಕ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಅದು ಚೀನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಚೀನದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳಿಗೆ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಹ ಕೊಡುತ್ತಿತ್ತು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಜಪಾನೀಯರು ಕೊರಿಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. 1894ರಲ್ಲಿ ಅದು ಸಂಪೂರ್ಣ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪಡೆಯಿತು. ಆದರೆ ಆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಹು ಕಾಲ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. 1904–05ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ರಷ್ಯ–ಜಪಾನ್ ಯುದ್ಧದ ತರುವಾಯ ಜಪಾನೀಯರು 1910ರಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯವನ್ನು ತಮ್ಮ ಸಂಪೂರ್ಣ ಹತೋಟಿಗೆ ತಂದುಕೊಂಡು, ಆ ದೇಶವನ್ನು ಒಂದು ವಸಾಹತಿನಂತೆ ಆಳಿದರು.

ಭಾರತ: ಏಷ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸು.5000 ವರ್ಷಗಳಿಗಿಂತ ಮಿಗಿಲಾದ ಭವ್ಯ ಇತಿಹಾಸವಿದೆ. ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.5000ಕ್ಕೂ ಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಯಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1500ರಲ್ಲಿ ಆರ್ಯರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬಂದು, ಗಂಗಾ ಬ್ರಹ್ಮಪುತ್ರಾ ನದಿಗಳ ತೀರಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿ ಭವ್ಯ ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿ ಬೆಳೆಸಿದರು. ಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನೂ ದ್ರಾವಿಡ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳನ್ನೂ ಆರ್ಯರು ತಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲೂ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ಸಮಗ್ರ ಹಿಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಬುನಾದಿ ಹಾಕಿದರು. ಮುಂದೆ 2,000 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಜನಾಂಗಗಳವರು ವಲಸೆ ಬಂದರು. ಇದರಿಂದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕ್ರಿಯೆ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ನಡೆದು ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆಯಲು ಅವಕಾಶವಾಯಿತು. ವೇದಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಾತಿ ಪದ್ಧತಿ, ಗ್ರಾಮಜೀವನ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಪದ್ಧತಿಗಳು ರೂಪುಗೊಂಡವು. ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾದ, ವಿಪುಲವಾದ ದಾರ್ಶನಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು, ವೇದ ವೇದಾಂಗಗಳು ಮತ್ತು ಪುರಾಣಗಳು ರಚಿತವಾದುವು.

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.327ರಲ್ಲಿ. ಆದರೆ ಅದರಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪರಿಣಾಮವೇನೂ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೆ ಮೊದಲನೆಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂಬ ಕೀರ್ತಿ ಪಡೆದ. ಈ ವಂಶದವನಾದ ಅಶೋಕ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.273–232) ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠ ರಾಜನೆಂದು ಗೌರವಗಳಿಸಿ, ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ದೇಶ ವಿದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಲು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದ. ಇವನ ಕಾಲಾನಂತರ ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ರಾಜ್ಯಗಳು ತಲೆ ಎತ್ತಿದುವು. ಪ್ರ.ಶ.4 ಮತ್ತು 5ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬಂತು. ಈ ಕಾಲವನ್ನು ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಸುವರ್ಣಯುಗವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಕಲೆ, ವಿಜ್ಞಾನಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿದುವಲ್ಲದೆ, ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿತು. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಹರ್ಷ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಐಕ್ಯ ಸಾಧಿಸಿದ ತರುವಾಯ ಮತ್ತೆ ದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ರಾಜ್ಯಗಳು ತಲೆ ಎತ್ತಿಕೊಂಡುವು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಚೋಳ, ಪಲ್ಲವ, ಚಾಳುಕ್ಯ, ಕದಂಬ, ಹೊಯ್ಸಳ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮೊದಲಾದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳು ಹೊಮ್ಮಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಬಂದುವಲ್ಲದೆ, ಅದಕ್ಕೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದುವು.

ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ರಜಪೂತರು 700–1000ವರೆಗೆ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರ ತರುವಾಯ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದು 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. 1526ರಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಬಾಬರನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಹೊಸ ವಿಷಯಗಳು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದುವು, ಕಲೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನ, ರಾಜಕೀಯ ಜೀವನ, ಮತೀಯ ಜೀವನ–ಈ ಎಲ್ಲ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಹಿಂದು ಮುಸ್ಲಿಂ ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಮಿಲನದಿಂದ ಒಂದು ನವೀನ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪರಂಪರೆಯ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡು. ಸಮಗ್ರ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತಷ್ಟು ಶ್ರೀಮಂತವಾಯಿತು. ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಔರಂಗಜೇಬನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟಕ್ಕೇರಿ ಅನಂತರ ಅವನತಿಯ ಹಾದಿ ಹಿಡಿಯಿತು. ತಾಜ್‌ಮಹಲಿನಂಥ ಪ್ರಪಂಚವಿಖ್ಯಾತ ಶಿಲ್ಪಕಲಾಕೌಶಲಗಳು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದದ್ದು ಮೊಗಲರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ದೇಶಿಯ ಗುಂಪುಗಳಾದ ಮರಾಠಿ, ರಜಪೂತ, ಸಿಖ್ ಮತ್ತು ಆಫ್ಘನರಿಗೂ ವಿದೇಶೀ ಗುಂಪುಗಳಾದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚರಿಗೂ ನಡುವೆ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಟಗಳಾಗಿ ಕಡೆಗೆ ಫ್ರೆಂಚರನ್ನು ಓಡಿಸಿದ ಬ್ರಿಟಿಷರು 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಇಡೀ ಭಾರತದಲ್ಲೇ ಪ್ರಬಲರಾದರು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ಜಾಗೃತಿಯುಂಟಾಗಿ, 20ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದ ಭಾರತೀಯರು 1947ರಲ್ಲಿ ಮಹಾತ್ಮಾ ಗಾಂಧಿಯ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪಡೆದರು.

ಶ್ರೀಲಂಕ(ಸಿಂಹಳ): ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆರ್ಯರು ಸಿಂಹಳದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದರೆಂಬುದು ಐತಿಹ್ಯ. ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಳ ಬೌದ್ಧಮತದ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬರ್ಮ ಮತ್ತು ಥೈಲೆಂಡ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತು. ತಮಿಳರಿಗೂ ಸಿಂಹಳೀಯರಿಗೂ ನಡೆದ ಹೋರಾಟದ ಕಥೆಯೇ ಸಿಂಹಳದ ಮಧ್ಯಯುಗದ ಚರಿತ್ರೆ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಳೀ ರಾಜಮನೆತನವೊಂದು ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಮೇಲೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಮತ್ತು ಅನಂತರ ಡಚ್ಚರು ಸಿಂಹಳದ ಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ಹತೋಟಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. 1796ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಡಚ್ಚರನ್ನು ಓಡಿಸಿದರು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಗಳಿಸುವವರೆಗೂ (1948) ಸಿಂಹಳ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು.

ಇರಾನ್(ಪರ್ಷಿಯ): ಪರ್ಷಿಯ ಅಥವಾ ಆಧುನಿಕ ಇರಾನ್ ಏಷ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದೆ. ಮೂಲತಃ ಆರ್ಯರಾಗಿದ್ದ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು (ಹಿಂದುಗಳಂತೆ) ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದಿಂದ ಬಂದಿರಬಹುದು. ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಮತಕ್ಕೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ವೈದಿಕ ಮತಕ್ಕೂ ಅನೇಕ ಸಾಮ್ಯಗಳಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಜರತೂಷ್ಟ್ರ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಮತವನ್ನು ಕ್ರೋಡೀಕರಿಸಿದ. ಸೈರಸ್, ಡೇರಿಯಸ್, ಸರಕ್ಸೀಸ್ ಮೊದಲಾದ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಕೈಕೆಳಗೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಏಷ್ಯ ಮೈನರಿನಿಂದ ಭಾರತದ ಗಡಿಯವರೆಗೆ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಗ್ರೀಕರಿಂದ ಪರಾಜಿತರಾದ ಮೇಲೆ ಅವರ ಪ್ರಭಾವ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಗಿ ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮವನ್ನು ಪ್ರಧಾನ ಧರ್ಮವಾಗಿ ಅಂಗೀಕರಿಸಿತು. ಮುಸ್ಲಿಮರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ರಾಜವಂಶಗಳು ಉಳಿದುವು. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅರಾಜಕತೆ ನೆಲೆಸಿತ್ತು. 1585ರಿಂದ 1628ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಅಬ್ಬಾಸ್‌ಷಾ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕೀರ್ತಿ ಮತ್ತು ವೈಭವ ಗಳಿಸಿತು. ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಫ್ಘನ್ನರ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದಾಗಿ ಅನಾಯಕತ್ವ ಉಂಟಾಯಿತು. 1907ರ ಆಂಗ್ಲೋ–ರಷ್ಯನ್ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಪರ್ಷಿಯ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಯಿತು. 1941ರಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ–ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಒಪ್ಪಂದ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಅದರೊಡನೆ ಪರ್ಷಿಯದ ಮೇಲಿದ್ದ ದ್ವಂದ್ವ ರೀತಿಯ ನಿಯಂತ್ರಣವೂ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ತುರ್ಕಿ: ಪ್ರ.ಶ.545ರಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಜೀವನ ಗಡಿಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡ ತುರ್ಕಿ ಜನಾಂಗದವರು ಅನಂತರ ಏಷ್ಯ ಯುರೋಪ್ ಖಂಡಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ವೀಗುರ್ ಜನರೂ ಸೆಲ್ಜೂಕರೂ ಉಸ್ಮಾನ್‌ಲಿಗಳೂ ತುರ್ಕಿ

ಜನಾಂಗದ ಮುಖ್ಯ ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ಮತ್ತು ಯುದ್ಧ ಪ್ರೇಮಿ ಗುಂಪುಗಳು. 1453ರಲ್ಲಿ ಉಸ್ಮಾನ್‌ಲಿಗಳು ಕಾನ್‌ಸ್ಟ್ಯಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಗರವನ್ನು ಹಿಡಿದು ಆಟೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. 1922ರಲ್ಲಿ ಇದು ಗಣರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಅಂಕಾರವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಐರೋಪ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆಚಾರ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಫೆಬ್ರುವರಿ 1945ರವರೆಗೆ ತಟಸ್ಥವಾಗಿದ್ದು ಅನಂತರ ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಜಪಾನ್‌ಗಳ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿತು.

ಇಸ್ರೇಲ್: ಯಹೂದಿಗಳ ಮೂಲಸ್ಥಾನವಾದ ಇಸ್ರೇಲ್ ಅಥವಾ ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೀನ್ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಇತಿಹಾಸದ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಈ ಜನ ಬೇರೆ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹಂಚಿಹೋಗಿದ್ದು, ವ್ಯಾಪಾರ ವಾಣಿಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖರಾಗಿದ್ದು, 1948ರಿಂದೀಚೆಗೆ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ದೇಶ ರಚಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ.

ಅರಬರು: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತರುವಾಯದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬರ ಹೆಸರು ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕೇಳಿಬಂದಿತು. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಸ್ಥಾಪಕನಾದ ಮಹಮದನಿಗಿಂತ ಮುಂಚೆ ಅರಬರಿಗೆ ತಮ್ಮದೇ ಆದಂಥ ಇತಿಹಾಸವಿದ್ದಿರಲಿಲ್ಲ. ಇಸ್ಲಾಂ ಪ್ರಬಲವಾದ ತರುವಾಯ ಅರಬರು ಆ ಮತವನ್ನು ಆಗಿನ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹರಡುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿ ದರು. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಭಾರತ, ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯಗಳನ್ನೂ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನ್ ಮತ್ತು ಮೊರಾಕೊಗಳನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಡಮಾಸ್ಕಸಿನ ಓಮಯಾದ್ ಖಲೀಫರು ಮತ್ತು ಬಾಗ್ದಾದಿನ ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ ಖಲೀಫರು ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಪ್ರಖ್ಯಾತರಾದರು. ಐಕಮತ್ಯದ ಕೊರತೆಯಿಂದಾಗಿ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿದವು. ಉಳಿದಷ್ಟು ಭಾಗಗಳನ್ನು ತುರ್ಕಿಯವರು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅರಬರು ಸ್ಪೇನಿನಲ್ಲೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಆಳಿದರಲ್ಲದೆ ಯುರೋಪನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಹತೋಟಿಗೆ ತಂದುಕೊಳ್ಳುವ ಯತ್ನ ನಡೆಸಿದರು. 15ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಈ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಡೆದುವು. ಅನಂತರ ಅರಬರ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕುಸಿಯಿತು. ಆದಾಗ್ಯೂ ಅರಬರ ಮತೀಯ ಭಾವನೆಗಳು ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾದ ಮತ್ತು ಪ್ರಭಾವಯುತವಾದ ಶಕ್ತಿಗಳಾಗಿವೆ.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ತರುವಾಯ ಸವೂದಿ ಅರೇಬಿಯ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಗಳಿಸಿತು. ಅರಬರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯ ಮನೋಭಾವ ಬೆಳೆಯಿತು. 1945ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮಾಲ್ಟ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಐರೋಪ್ಯ ಹಾಗೂ ಅಮೆರಿಕನ್ ನಾಯಕರು ಅರಬರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯ ಮನೋಭಾವಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಸೂಕ್ತರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಭರವಸೆ ಇತ್ತರು.

ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ: ಏಷ್ಯದ ಮತ್ತೊಂದು ಬುಡಕಟ್ಟಿನವರಾದ ಮಲೆಯರು ಮಲೆಯ ಪರ್ಯಾಯದ್ವೀಪ. ಜಾವ, ಸುಮಾತ್ರ ಮತ್ತು ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್‌ನಲ್ಲೂ ಅನೇಕ ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲೂ ಫಾರ್ಮೋಸ ಮತ್ತು ಮಡಗಾಸ್ಕರ್‌ಗಳಲ್ಲೂ ಹರಡಿ ಹೋಗಿದ್ದಾರೆ. ಇಷ್ಟು ವಿಶಾಲವಾಗಿ ಹರಡಿರುವ ಈ ಜನರಿಗೆ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಏಕರೀತಿಯ ರಾಜ್ಯಾಂಗವಿಲ್ಲ. ಏಷ್ಯದ ಮಲೆಯರು ಸಮುದ್ರಯಾನ ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಗಟ್ಟಿಗರು. ಈ ಜನಾಂಗದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮೂರು ಘಟ್ಟಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಮೊದಲನೆಯದು ಹಿಂದುಳಿದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ. ಈಗಿನ ಬೋರ್ನಿಯೊ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವ ದೇಶೀಯರಂತೆ ಇದ್ದದ್ದು. ಎರಡನೆಯ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಈ ಜನಾಂಗದವರು ಜಾವ, ಸುಮಾತ್ರ ಮತ್ತು ಮಲೆಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾದರು. ಸುಮಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಉದಯವಾದ ಶ್ರೀ ವಿಜಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ 7–14ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಬಹಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಮೂರನೆಯ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಬಲಿದ್ವೀಪವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದ ಎಲ್ಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಹಿಂದೂ ಧರ್ಮವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ತಳ್ಳಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಪ್ರಬಲಗೊಂಡಿತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಮಲೆಯ ಜನಾಂಗದವರು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಆಧುನಿಕ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅಂಥ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಲಿಲ್ಲವೆನ್ನಬಹುದು.

ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳಾದ ಬರ್ಮ, ಥೈಲೆಂಡ್ (ಸಯಾಂ), ಕಾಂಬೋಡಿಯ, ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ವಿಯೆಟ್ನಾಂ ಮತ್ತು ಲಾವೋಸ್‌ಗಳು ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಭಾರತೀಯ ಮತ್ತು ಚೀನೀ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿರುವ ಜನಾಂಗದವರು ಹತ್ತಾರು ಗುಂಪುಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಗಳಿಸಿದವರೆಂದರೆ ಖ್ಮೆರ್ ಜನಾಂಗದವರು. ಪ್ರ.ಶ.800–1200ರಲ್ಲಿ ಖ್ಮೆರ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತೆನ್ನಬಹುದು. ಪ್ರ.ಶ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಈಗಿನ ವಿಯಟ್ನಾಂ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಚಂಪ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಇಂಡೋಚೀನದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿ ಹಿಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿ ಅನೇಕ ಕಲಾಕೌಶಲಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿತು. ಜಾವದ ಮುಖಾಂತರ ಹಿಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಚಂಪಕ್ಕೆ ಹೋಗಿರಬಹುದು. ವಿಯಟ್ನಾಮಿನಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವ ಅನ್ನಾಮೀಯರು ಚಂಪ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಿ ವಿಯಟ್ನಾಮಿನ ಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದರು. ಇವರು ಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾದರು. ಬರ್ಮದವರು ಟಿಬೆಟಿನ ಜನಾಂಗದ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದು ಈಗಿನ ಬರ್ಮದಲ್ಲಿ 12, 16 ಮತ್ತು 18ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕಟ್ಟಿ, 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಶರಣಾಗತರಾದರು. ಬರ್ಮೀಯರು ಬಹುತೇಕ ಬೌದ್ಧಮತೀಯರಾದರೂ ಹಿಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಲವಾರು ಅಂಶಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದಾರೆ. ಚೀನಿ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಹತ್ತಿರದವರಾದ ಸಯಾಮಿಗಳು 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಈಗಿನ ಥೈಲೆಂಡ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಕಟ್ಟಿ, ಬೌದ್ಧಮತಾವಲಂಬಿಗಳಾಗಿ, ಭಾರತದಿಂದ ಅಕ್ಷರಮಾಲೆಯನ್ನೂ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಅಂಶಗಳನ್ನೂ ಪಡೆದುಕೊಂಡರು. ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಥೈಲೆಂಡ್ ಮಾತ್ರ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರ ನೇರವಸಾಹತು ಆಡಳಿತದಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿ ಕೊಂಡು ತನ್ನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡಿತು.

ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ: ಹದಿನೈದನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಗೆ ವಾಸ್ಕೋಡಗಾಮನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ನೌಕೆ ಗುಡ್‌ಹೋಪ್ ಭೂಶಿರದ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಹಿಂದೂ ಮಹಾಸಾಗರವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿತು. ಏಷ್ಯದ ಆಧುನಿಕ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇದೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಘಟನೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿಂದಾಚೆಗೆ ಐರೋಪ್ಯರು ಏಷ್ಯವನ್ನು ತಮ್ಮ ಅಧೀನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದರು. ಈ ಘಟನೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಆರಂಭವಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಸು.25 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ನಡೆಯಿತು. ಚೀನದ ಕೊನೆಯ ಅರಸರಾದ ಮಂಚುಗಳು ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬರಲು ಇನ್ನೂ ಸುಮಾರು ಅರ್ಧ ಶತಮಾನವಿತ್ತು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಹಿಂದೂ ಮಹಾಸಾಗರದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಎಲ್ಲ ಸಮುದ್ರಗಳ ಮೇಲೂ ತಮ್ಮ ಹತೋಟಿಯನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡರು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಹೋದಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸಿ ಸ್ಪಾನಿಷರು, ಡಚ್ಚರು, ಫ್ರೆಂಚರು ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷರು ನಡೆದರು. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ಇವರೆಲ್ಲ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನೇ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶವನ್ನಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಏಷ್ಯದ ರೇಷ್ಮೆ ಮತ್ತು ಸಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿದುವು. ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸಿ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರ ಮತ ಬಂತು. ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಹರಡಲು ಅನೇಕ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಡೆದುವು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಈ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲರಿಗಿಂತ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ಹೆಣಗಾಡಿದರು.

ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಗೋವ ಮತ್ತು ಮೆಕಾವ್‌ಗಳಲ್ಲೂ ಸ್ಪಾನಿಷರು ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್‌ನಲ್ಲೂ (1565) ತಮ್ಮ ಕೋಠಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಮಧ್ಯೆ ಇದ್ದ ಪೈಪೋಟಿ ಏಷ್ಯಕ್ಕೂ ಹಬ್ಬಿತು. ಡಚ್ಚರು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರನ್ನು ಓಡಿಸಿ ಜಾವ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸಾಂಬಾರು ಪದಾರ್ಥಗಳ ಒಂದು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನೇ ಕಟ್ಟಿದರು. ಕ್ರಮೇಣ ಸುಮಾತ್ರ ದ್ವೀಪವೂ ಅವರ ವಶವಾಗಿ, ಜಾವಾದ ಬಟೇವಿಯ ಡಚ್ಚರ ವಸಾಹತುಗಳ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. 1749 ಮತ್ತು 1805ರ ನಡುವಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರಿಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾವ ಗಳಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆದುವು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ನಶಿಸಿಹೋಗಿ, ಒಂದು ಕೇಂದ್ರಾಡಳಿತವಿಲ್ಲದಂಥ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಒದಗಿತ್ತು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಭಾರತೀಯರಲ್ಲೇ ಇದ್ದ ಪರಸ್ಪರ ಕಲಹಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಒಳ್ಳೆಯ ಅವಕಾಶವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಬಹು ಸುಲಭವಾಗಿ ಭಾರತವನ್ನೆಲ್ಲ ಜಯಿಸಿದರು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಾಪಾಡಲು, ಏಡನ್, ಪರ್ಷಿಯ, ಅರೇಬಿಯ, ಬರ್ಮ ಮತ್ತು ಸಿಂಗಪುರಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಕೊತ್ತಲಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು.

ಪರಾಜಿತರಾದ ಫ್ರೆಂಚರು ಭಾರತದಿಂದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರತೊಡಗಿದರು. ಬರ್ಮದಲ್ಲೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದರು. ಬರ್ಮವನ್ನು ತಮ್ಮ ನೆಲೆಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಭಾರತದಲ್ಲಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷರೊಡನೆ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸುವುದೇ ಇವರ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಫ್ರೆಂಚರ ಈ ಉದ್ದೇಶ ಪೂರ್ಣವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಕಡೆಗೆ ಫ್ರೆಂಚರು ಕೊಚ್ಚಿನ್, ಚೀನ, ಅಸ್ಸಾಂ, ಟಾಂಕಿಂಗ್, ಲಾವೋಸ್ ಮತ್ತು ಕಾಂಬೋಡಿಯಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜರು ಫ್ರೆಂಚರ ಅಧೀನರಾಗಿ ಅವರ ಪೋಷಣೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟರು. ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಥೈಲೆಂಡ್ ಅಥವಾ ಸಯಾಂ ಮಾತ್ರ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರ ವಸಾಹತು ನೀತಿಗೆ ತುತ್ತಾಗದೆ ತನ್ನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡಿತು. ಥೈಲೆಂಡಿನ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಫ್ರೆಂಚರೂ ಬ್ರಿಟಿಷರೂ ಆ ದೇಶ ತಮ್ಮಿಬ್ಬರ ಪ್ರಭಾವ ವಲಯಗಳ ನಡುವಿನ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಇರಬೇಕೆಂದು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ.

ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಟೋಮನ್ನರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದೀಚೆಗೆ ಆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅವನತಿಯ ಹಾದಿ ಹಿಡಿದಿತ್ತು. 1882ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಈಜಿಪ್ಟನ್ನು ತಮ್ಮ ಹತೋಟಿಗೆ ತಂದುಕೊಂಡರು. ಈಜಿಪ್ಟ್ ಬ್ರಿಟನಿನ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾರ್ಗಕ್ಕೆ ಅತ್ಯಂತ ಅವಶ್ಯಕವಾಗಿತ್ತು. ಸೂಯೆಜ್ ಕಾಲುವೆ ರಚಿಸಿದ ಅನಂತರ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಉಪಯೋಗ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಆಮೇಲೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ಹತೋಟಿಯನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವ ಸಲುವಾಗಿ ಈಜಿಪ್ಟನ್ನು ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವ ವಲಯದೊಳಕ್ಕೆ ತಂದುಕೊಂಡರು. ಫ್ರೆಂಚರು ಸಿರಿಯದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ದೂರ ಪ್ರಾಚ್ಯ ದೂರವಿದ್ದುದ್ದರಿಂದಲೊ ಏನೋ, ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರ ವಸಾಹತು ನೀತಿಗೆ ತುತ್ತಾಗದೆ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಆದರೆ 1842ರಿಂದಾಚೆಗೆ ಚೀನ ದೇಶ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ತನ್ನ ಬಾಗಿಲು ತೆಗೆಯಬೇಕಾಯಿತು. ಚೀನಿಯರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಮೊಟಕುಗೊಳಿಸುವ ಹೆಚ್ಚಿನ ರಿಯಾಯಿತಿಗಳು 1930ರ ದಶಕದವರೆಗೆ ನಡೆದುಕೊಂಡು ಬಂದುವು. ಇವಕ್ಕೆಲ್ಲ ಚೀನ ದೇಶವನ್ನು 1911ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಮಂಚುಗಳೇ ಕಾರಣವೆನ್ನಬಹುದು. ಅನಂತರ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳಿಗಾಗಿ ನಡೆದ ಆಂತರಿಕ ಕಲಹಗಳಿಂದ ಚೀನ ತನ್ನ ಸಂಪೂರ್ಣ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ರಷ್ಯ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿತು. ಸೈನ್ಯಬಲ, ರಾಜಕೀಯ ಕುಟಿಲನೀತಿ ಮತ್ತು ವಸಾಹತುಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ–ಇವೇ ರಷ್ಯನ್ನರ ಅಸ್ತ್ರಗಳಾಗಿದ್ದುವು. 1900ರ ವೇಳೆಗೆ ರಷ್ಯ ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಮಹಾಸಾಗರದ ತೀರದವರೆಗೆ ತನ್ನ ಹತೋಟಿ ಹಬ್ಬಿಸಿತ್ತು. ಚೀನ ಮತ್ತು ಕೊರಿಯಗಳು ರಷ್ಯನ್ನರ ಈ ಮುನ್ನುಗ್ಗುವಿಕೆಯಿಂದ ತತ್ತರಿಸಿದುವು.

ಏಷ್ಯದ ಜಾಗೃತಿ: ಹತ್ತೊಂಬತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಇತಿಹಾಸ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರು ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೀತಿನೀತಿಗಳಿಂದ, ಕುಟಿಲೋಪಾಯಗಳಿಂದ ಹೇಗೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವ (ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಮತೀಯ) ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು ಎಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸಿದರೆ, ಇಪ್ಪತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಏಷ್ಯದ ಇತಿಹಾಸ, ಏಷ್ಯ ಹೇಗೆ ಇಂಥ ಬಂಧನದಿಂದ ಮುಕ್ತವಾಗಿ ತನ್ನದೇ ಆದ ಆದರ್ಶಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳತೊಡಗಿತು ಎಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಇಪ್ಪತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಏಷ್ಯದ ವಿವಿಧ ಜನಾಂಗದವರು ಯುರೋಪಿನ ವಿರುದ್ಧ ಎಚ್ಚೆತ್ತು ತಮ್ಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡಲು ಸಿದ್ಧರಾದರು. ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಜಪಾನ್ ಯುರೋಪಿನಿಂದಲೇ ಪಾಠ ಕಲಿತು, ಅದರ ಅಸ್ತ್ರಗಳಿಂದಲೇ ಎದುರಿಸುವ ಸಿದ್ಧತೆ ನಡೆಸಿತು. 1868ರಿಂದೀಚೆಗೆ ಅನೇಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿ ಜಪಾನ್ ಆಧುನಿಕ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಯಿತು. ಹೊಸದಾಗಿ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ಈ ಬಲವನ್ನು 1894–95ರಲ್ಲಿ ಚೀನದ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿಯೂ 1904–05ರಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿಯೂ ಪ್ರಯೋಗಿಸಿ, ಆ ದೇಶಗಳನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ್ದು ಒಂದು ಮಹಾಸಾಧನೆ. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರಂತೆ ಜಪಾನ್ ಸಹ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿತು. ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದ ಎರಡು ಯುದ್ಧಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಫಾರ್ಮೋಸ್, ಕೊರಿಯ ಮತ್ತು ಮಂಚೂರಿಯಗಳಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವ ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. 1945ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ಸೋಲನ್ನು ಅನುಭವಿಸುವವರೆಗೂ ಜಪಾನಿನ ಈ ಕನಸಿಗೆ ತಡೆಯೇ ಇರಲಿಲ್ಲ.

ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ಏಷ್ಯನ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಜಾಗೃತಿಯುಂಟಾಯಿತು. ಜಪಾನ್ ರಷ್ಯದ ಮೇಲೆ ಗಳಿಸಿದ ವಿಜಯವೂ (1905) ಚೀನ ದೇಶದ ಕ್ರಾಂತಿಯೂ ಸುಧಾರಣಾ ಚಳವಳಿಯೂ (1911) ಪ್ರಪಂಚದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೇ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಚಳವಳಿಯೂ ಏಷ್ಯದ ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಾಯಕರನ್ನು ಹುರಿದುಂಬಿಸಿದುವು. ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಕ್ರಾಂತಿಯಿಂದ ಏಷ್ಯದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮೇಲೂ ಪರಿಣಾಮವಾಗದಿರಲಿಲ್ಲ.

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಪರಿಣಾಮವೂ ಅಲ್ಪವೇನಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿಗೆ ಬಲವಾದ ಪೆಟ್ಟು ಬಿತ್ತು. ಭಾರತದ ವಿಭಜನೆ ಮತ್ತು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಪಾದನೆ, ಬರ್ಮ, ಮಲೇಯ, ಇಂಡೊನೇಷ್ಯ ಮುಂತಾದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ವಿಮೋಚನೆ, ಇಂಡೊ–ಚೀನ ಪ್ರದೇಶದ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದಾನ, ಫಿಲಿಪೀನ್ಸಿನ ಬಿಡುಗಡೆ, ಚೀನದಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪನೆ, ವಿಯೆಟ್ನಾಂ ಕಲಹ, ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಅಸ್ಥಿರ ರಾಜಕೀಯ–ಇವು ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಘಟನೆಗಳು.

ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ದಾಸ್ಯದಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆಯಾದ ಮೇಲೆ ಏಷ್ಯದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಆಧುನಿಕ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದುವು. ಹಳೆಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕೈಬಿಡದೆ, ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರಿಂದ ಕಲಿಯಬಹುದಾದ ಆಧುನಿಕ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಕಲಿತು ಮುಂದುವರಿಯಲು ಏಷ್ಯ ಯತ್ನಿಸಿತು. ಆಧುನಿಕ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಗಳ ಸಂಗಮವನ್ನು ನೋಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅಷ್ಟಾದರೂ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಗತಿಗಳು ರಾಜಕೀಯ ಬದಲಾವಣೆಯಷ್ಟೇ ವೇಗದಿಂದ ನಡೆಯುತ್ತಿಲ್ಲದಿರೊಂದು. ಇದೊಂದು ಸಮಸ್ಯೆ. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ, ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇವುಗಳ ನಡುವೆ ಏಷ್ಯದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಉಯ್ಯಾಲೆಯಾಡುತ್ತಿವೆ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಆರ್ಥಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಲಾಗದ ದೇಶಗಳು ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಕ್ಕೂ ಎಡೆಗೊಡುತ್ತಿವೆ. (ಎಸ್.ಕೆ.ಎಸ್.)

ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ: ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಏಷ್ಯ ಖಂಡ ಆದಿಕಾಲದಿಂದಲೂ ವೈವಿಧ್ಯಗಳ ಆಗರವೆನಿಸಿದೆ. ಈ ವೈವಿಧ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾನವನ ಉಗಮ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ನೋಡಬಹುದು. ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಆರಂಭ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಆಫ್ರಿಕ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಉಗಮವಾಗಿ ತನ್ನ ಜೀವನಕ್ರಮವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಕ್ರಮೇಣ ವಿಶ್ವದ ಇತರ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸರಿಸಿದನೆಂಬುದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ವಾದ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಖಚಿತವಾದ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳು ಇನ್ನೂ ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಮಧ್ಯ ಪ್ಲಿಸ್ಟೋಸೀನ್ ಯುಗದ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಏಷ್ಯದ ಹಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನವನಿದ್ದ ಬಗ್ಗೆ ಆಧಾರಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇಂಡೋನೇಷ್ಯದ ಜಾವದ್ವೀಪ ಮತ್ತು ಚೀನದ ರಾಜಧಾನಿ ಪೀಕಿಂಗ್ ಬಳಿಯ ಚೀನದ ಮೋಡ್ಜೊ ಕೆರ್ತೊ (18 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷ), ಲ್ಯಾಂಟಿಯನ್ (8–7.6ಲಕ್ಷ ವರ್ಷ) ಮತ್ತು ಝೌಕೋಟಿಯನ್ ಗುಹೆ (5–2.3ಲಕ್ಷ ವರ್ಷ) ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಹೋಮೊ ಎರೆಕ್ಟಸ್ ಮಾನವನ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಶೋಧವಾಗಿವೆ. ದಲಿ, ಚಿದುಯಿಷನ್, ಹೆಕ್ಸಿಯಾನ್, ಡಿಂಗ್‌ಕನ್, ಮಭ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಹೋಮೊ ಸೇಪಿಯನ್ಸ್ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದಾದ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು (2.8–1ಲಕ್ಷ ವರ್ಷ) ದೊರೆತಿವೆ. ಝೌಕೋಟಿಯನ್ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಮಾನವನ ಜೀವಾವಶೇಷಗಳು (ಫಾಸಿಲ್ಸ್) ದೊರಕಿದ್ದು ಅವನು ಏಷ್ಯದ ಮಾನವನ ಪೂರ್ವಜ (ಪಿಥೆಕಾಂಥ್ರೋಪಸ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕಸ್) ಸಂತತಿಗೆ ಸೇರಿದವನೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇಂಡೋನೇಷ್ಯದ ಪಜ್ಜಿಟೇನಿಯನ್, ಚೀನದ ಝೌಕೋಟಿಯನ್, ಮಲೆಯದ ತಂಪಾನಿಯನ್, ಮಯನ್ಮಾರ್‌ನ ಅನ್ಯಾಥಿಯನ್ ಮತ್ತು ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದ ಸೋಹನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಉರುಟುಕಲ್ಲಿನಕೊಡಲಿ, ಮಚ್ಚು, ಕತ್ತಿ ಮತ್ತು ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲಿನಾಯುಧಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ ಒಂದೇ ರೀತಿಯವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಾನವನ ಪೂರ್ವಜರೇ ಈ ಉಪಕರಣಗಳ ಕರ್ತೃವೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಇತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ (ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣಭಾರತ) ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಮುಂದುವರಿದ ಕೈಗೊಡಲಿ ಜೀವನ ವಿಧಾನ ಹರಡಿತ್ತು. ಭಾರತ ಪರ್ಯಾಯದ್ವೀಪದ ನರ್ಮದ, ಗೋದಾವರಿ, ಕೃಷ್ಣ ಮತ್ತು ಪಾಲಾರ್ ನದಿಕಣಿವೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಬೆವಿಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಕೈಗೊಡಲಿ ಬಳಕೆ ಬಹಳ ಪ್ರಬಲವಾಗಿತ್ತು. ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚಿನ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಈ ಜನರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಷಯ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಇರಾನಿನ ಅನೇಕ ಪರ್ವತಗುಹೆ ಮತ್ತು ಮೈದಾನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಮಧ್ಯ ಅರೇಬಿಯದ ಅಡ್‌ಡಾವಾದಿಮಿ, ಇರಾಕಿನ ಬಾರ್ದಾಬಲ್ಕಾ, ಜೋರ್ಡನಿನ ಬಯಿರ್‌ವೆಲ್ಸ್ ಬಳಿಯಲ್ಲೂ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕೈಗೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಇತರ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರಕಿ, ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಮಾನವನ ಬಗೆಗೆ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿವೆ. ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಉರುಟುಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಪ್ಲಿಸ್ಟೋಸೀನ್ ಯುಗದ ಬಹುಭಾಗದವರೆಗೂ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಿದ್ದು ಅಂತ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಬದಲಾವಣೆ ಹೊಂದಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದ ಸುಧಾರಿತ ಸೋಹನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಝೌಕೋಟಿಯನ್ ಮೇಲ್ಗುಹೆಯಲ್ಲಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಮೊದಲ ಹಂತದ ಮಚ್ಚು–ಕತ್ತಿಗಳ ಬಳಕೆ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂದುವರಿದರೂ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಒರೆಯುವ ಉಪಕರಣ ಮತ್ತು ಮೊನೆಗಳೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದುವು. ಚೀನದ ಷಾನ್ಸಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಟಿಂಗ್‌ತ್ಸುನ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲೂ ಈ ರೀತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಚೀನ, ಕೊರಿಯದ ಯುನ್‌ಗ್ವಾಕ್, ಡಾಂಗ್, ದಿಶೈವನ್ ಡಾಂಗ್, ಡಾಕ್ ಚೋನ್‌ನಲ್ಲಿ (2–50,000 ವರ್ಷ) ಮಾನವನ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಹಾಗೂ ಮಚ್ಚುಗತ್ತಿ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿ 38000–10000 ವರ್ಷ ಹಿಂದಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸಂಗ್‌ವೋ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಕೈಗೊಡಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆ ವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಗತಿ ಕಂಡುಬಂದದ್ದಲ್ಲದೆ ಕ್ರಮೇಣ ಕೈಗೊಡಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮರೆಯಾಗಿ ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುವು. ಭಾರತದ ಬಹುಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿರುವ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಆಯ್ದ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸಣ್ಣ ಗಾತ್ರದ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಒರೆಯುವ, ಕೊರೆಯುವ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಮೊನೆಗಳೂ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕೇಂದ್ರವಾದ ಯುರೋಪಿನ ನೆರೆಯಲ್ಲಿದ್ದುದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದು ಮಧ್ಯಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಮತ್ತು ಲೆವಾಲ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಾದರಿಗಳ ಉಪಕರಣಗಳು ಉತ್ತರ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ, ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯ ಪ್ರದೇಶದ ಬಾಲ್ಕ್ ಮತ್ತು ಹೈಬಕ್ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಪರಿಸರದಲ್ಲೂ ಇರಾನಿನ ಕರ್ಮನ್‌ಫಾ ಮತ್ತು ಇರಾಕಿನ ಕುರ್ದಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಹಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಸಿರಿಯ ಮತ್ತು ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ಹಲವಾರು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ದೊರಕಿವೆ.

ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಮಾನವರ ಕಾರ್ಯರಂಗದ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಪೂರ್ವಜರು ಕ್ರಮೇಣ ಆಧುನಿಕ ಮಾನವ ಸ್ವರೂಪದ ವಿಕಸನ ಹಂತವನ್ನು ಮುಟ್ಟಿದ ನಂತರ ಜನರು ಕ್ರಮೇಣ ಯುರೋಪಿಗೆ ಕೂರಲಗು ಉಪಕರಣಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ, ಇಲ್ಲಿಯ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೂ ಅಭೂತಪೂರ್ವ ಕಲೆಗಳಿಗೂ ಕಾರಣಕರ್ತನಾದನೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇವರು ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಸಾಧಿಸಿದಷ್ಟು ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ತನ್ನ ಉಗಮಸ್ಥಾನವಾದ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನಲ್ಲಿ ಸಾಧಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಇರಾಕ್, ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್, ಸಿರಿಯ ಮತ್ತು ಜೋರ್ಡಾನ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ: ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಸಹ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿದ್ದವು. ಜೋರ್ಡಾನಿನ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಕ್ರಮೇಣ ಬದಲಾಗುತ್ತ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿರೂಪಕ್ಕೆ ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ಮೌಂಟ್ ಕಾರ್ಮೆಲಿನ ವಾಡಿ–ಎಲ್–ನಟೂಫ್ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ನಟೂಫಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬಹಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದದ್ದು. ಇದು ಯುರೋಪಿನ ಸಮಕಾಲೀನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತಿದ್ದರೂ ಕ್ರಮೇಣ ಮಾನವನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಗತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನ ಹಂತವಾದ ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆಗೆ ಕಾರಣವಾದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಕ್ರಾಂತಿಗೆ ಈ ನಟೂಫಿಯನ್

ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೇ ಮೂಲಾಧಾರವೆಂದು ಪ್ರಾಕ್ತನಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ತೋರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಜನ ಮೊದಲ ಹಂತದ ವ್ಯವಸಾಯೋದ್ಯಮ ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲನೆಯನ್ನು ರೂಢಿಗೆ ತಂದವರೆಂಬುದನ್ನು ಇವರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಲಂಕೃತ ಕುಡುಗೋಲು ಮತ್ತು ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಇವರು ಪರ್ವತಗುಹೆಗಳಿಂದ ಕ್ರಮೇಣ ಮೈದಾನ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ವಲಸೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ಸ್ವಲ್ಪ ಅನಂತರದ ಕಾಲದ ಐನ್ ಮಲ್ಲಹಾ ನೆಲೆಯಿಂದ ಸಿದ್ಧಪಡುತ್ತದೆ. ಮುಂದಿನ ಹಂತವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಜೆರಿಕೋ ನೆಲೆಯ ಕೆಳಗಿನ ಪದರಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕವಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನೂ ಇದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಸಿರಿಯ, ಇರಾಕಿನ ಹಜರ್‌ಮದ್ ಮತ್ತು ಷನಿದಾರ್ ಗುಹೆಗಳು, ಜರ್ಜಿ ಮತ್ತು ಪಲೇಗಾವ್ರಾ ನೆಲೆಗಳು, ಇರಾನಿನ ಕರ್ಮನ್‌ಕ್ಷಾ ಬಳಿಯ ತೆಪೆ ಅಸಿಯಾಬ್, ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಕಾರಾಕಾಮರ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಸಮಕಾಲೀನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಹಲವಾರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ತಿರುನೆಲ್ವೇಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿಯ ಸಾಯರ್‌ಪುರಂ ಮುಂತಾದ ತೇರಿನೆಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಕರ್ನಾಟಕದ ನಿಟ್ಟೂರು, ಜಾಲಹಳ್ಳಿ, ಸಂಗನಕಲ್ಲು, ದಾಮೋದರ್ ನದಿಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೀರ್‌ಭಾನ್ಪುರದ ಬಳಿಯೂ ಬೇಲನ್ ನದಿಪ್ರದೇಶದ ಸರಾಯ್ ನಹರ್ ರಾಯ್, ಮಹದಹ, ಸಿಂಗ್ರೌಲಿ ನದಿಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ವಿಂಧ್ಯಪರ್ವತದ ಪಚ್‌ಮಾರಿ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ಬೊಂಬಾಯಿ ಬಳಿಯ ಕಾಂಡಿವಿಲಿ ಮತ್ತು ಬೋರಿವಿಲಿ ಬಳಿಯೂ ದೊರಕಿರುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4–5ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನಗಳಿಗೋ ಇನ್ನೂ ಮೊದಲಕಾಲಕ್ಕೋ ಹೋಗುವುದಾದರೆ ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿನ ಆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಅನಂತರದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಗುಜರಾತಿನ ಲಾಂಗ್‌ನಾಜ್, ಹೀರ್‌ಪುರ, ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಸುಕ್ಕೂರ್ ಮತ್ತು ರೋಹ್ರಿಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಹಂತದಿಂದ ಕ್ರಮೇಣ ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ತಲುಪುತ್ತಿರುವ ಮಾಹಿತಿಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಮಂಗೋಲಿಯದ ಝರವೊ ಸೊಗೋಲ್‌ನಲ್ಲಿ 50,000–30,000 ವರ್ಷ ಹಳೆಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಸಮಕಾಲೀನ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ರೂಪ ಬೇರೆಯಾಗಿಯೇ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಪ್ಲಿಸ್ಟೊಸೀನ್ ಯುಗದ ಅಂತ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದ ಆರ್ಡಾಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಳದಿ ನದಿಯ ತಿರುವಿನಲ್ಲಿರುವ ಆರ್ಡಾಸ್ ಹುಲ್ಲುಗಾವಲು ಪ್ರದೇಶದ ದಕ್ಷಿಣದಂಚಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಸಮಕಾಲೀನ ಮಾನವ ಅವಶೇಷಗಳು ಈವರೆಗೂ ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಷುಇ ಟುಂಗ್ ಕಾ ಎಂಬ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಬೂದಿಯೊಡಗೂಡಿದ ಐದು ಒಲೆಗಳೂ ಹೇರಳವಾಗಿ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಒರೆಯುವ, ಕೊರೆಯುವ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಮೊನೆಗಳೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿರುವ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ಲಿಸ್ಟೊಸೀನ್ ಯುಗದ ಅಂತ್ಯಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಕಂಡುಬಂದರೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಹಲವಂಶಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದು ಇವು ಮುಂದಿನ ಹಂತವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಬಹುದಾದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ದಕ್ಷಿಣದ ಕ್ವಾಂಗ್ಸೀ ಪ್ರದೇಶದ ಗುಹೆ ಯಲ್ಲಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ವಿಯೆಟ್ನಾಮಿನ ಬ್ಯಾಕ್ಸನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲಿಯ, ಮಂಚೂರಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹವಾಗುಣದ ಬದಲಾವಣೆ ಯಿಂದ ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಮತ್ತು ಬೇಟೆಯ ಮೇಲೆ ಆಧಾರಿತವಾಗಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಂಡು ಜನ್ಮತಳೆದ ಪ್ರಾರಂಭ ದೆಶೆಯ ವ್ಯವಸಾಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಅನೇಕ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ಗೋಬಿ ಮರುಭೂಮಿ, ಮಂಚೂರಿಯ ಮತ್ತು ಆರ್ಡಾಸ್ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ; ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆ ಷಬುರಕ್–ಉಸು. ಪೂರ್ವ ಷೆನ್ಸಿ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಅಂತ್ಯ–ನವಶಿಲಾಯುಗ ಪ್ರಾರಂಭಕಾಲಗಳಿಗೆ ಸೇರುವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು 15 ಮರಳು ದಿಬ್ಬಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಷ–ಯುವಾನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಗೋಬಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ದಕ್ಷಿಣದ ಎಲ್ಲೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ದಕ್ಷಿಣ ಚೀನ, ಇಂಡೊ–ಚೀನ ಮತ್ತು ಇಂಡೊನೇಷ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ರೂಪುರೇಷೆಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ವಿಶದವಾಗಿಲ್ಲ. ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಶಾಂತಿಸಾಗರದ ದ್ವೀಪಸ್ತೋಮಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಸಾರ. ಬಹುಶಃ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಬತ್ತದ ವ್ಯವಸಾಯ ಕಲೆಯನ್ನು ಹರಡಿದುದಕ್ಕೆ ಇವೇ ಕಾರಣ. ಇದು ಚೀನದ ಲುಂಗ್‌ಷಾನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೊಡುಗೆಯಾಗಿರಬಹುದು. ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಆಗ ಹರಡಿದ್ದ ಬ್ಯಾಕ್ಸನ್ ಅಥವಾ ಹೊಬೀನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಉಪಕರಣ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ತುಂಡು ಕೊಡಲಿ. ಇದಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಪೆಜ್ವಾನ್, ಕ್ವಾಂಗ್ಸಿ, ವಿಯೆಟ್ನಾಮ್, ಥೈಲೆಂಡ್, ಮಲೆಯ ಮತ್ತು ಇಂಡೊನೇಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಬ್ಬಿದ್ದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದು ಕಾಡುಹಂದಿ, ಜಿಂಕೆ, ಪಶುಗಳು, ಆಮೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದರು. ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಜಲಚರಗಳೂ ಇವರ ಆಹಾರ. ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳು ದೊರಕಿರುವುದರಿಂದ ಸಸ್ಯಾಹಾರಿಗಳೂ ಆಗಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಕ್ರಮೇಣ ಈ ಜನ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಂತವನ್ನು ತಲುಪಿ ನಯಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣ ಮತ್ತು ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ವ್ಯವಸಾಯೋಪಜೀವಿಗಳೂ ಆದರು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಕೆಲವಾರು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ಹಲವಾರು ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಬೇಟೆಯೇ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬಾಗಿದ್ದ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಜನ ಏಷ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಭೂಭಾಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಯಾವ ರೀತಿಯ ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿದ್ದರೆಂಬುದನ್ನು ನಿರ್ಧರವಾಗಿಲ್ಲ. ಸುಮಾತ್ರದ ಜಾಂಬಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲೂ ಜಾವಾದ ಬ್ಯಾಂಡಿಯೊಂಗ್ ಬಳಿಯ ಸರೋವರ ತೀರದಲ್ಲೂ ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್ ಲುಝೋನ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲೂ ಅಬ್ಸಿಡಿಯನಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಸಿಲೆಬಸ್ ದ್ವೀಪದ ನೈರುತ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದ ಅವಶೇಷಗಳು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ನಾಯಿಯನ್ನುಳಿದು ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಇತರ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರದಿರುವುದರಿಂದ ಬೇಟೆ ಈ ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಕಸುಬಾಗಿದ್ದಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಇಂಡೊನೇಷ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದವೋ ಅಥವಾ ಉತ್ತರ ಚೀನ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದವೋ ಎಂಬ ಸಮಸ್ಯೆ ಇನ್ನೂ ಇದೆ.

ಸು.14,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಸ್ಪಿರಿಟ್ ಕೇವ್ (14,000–7600 ವರ್ಷ), ಬಾನಿಯನ್ ಕಣಿವೆ ಗುಹೆ (7,600–4,500 ವರ್ಷ) ಮತ್ತು ವಿಯಟ್ನಾಮ್‌ನ ಹೊಬೀನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ (13,000–7,200 ವರ್ಷ) ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯಿಂದ ಕೃಷಿಯ ಹಂತಕ್ಕೆ ಈ ಸಮುದಾಯಗಳು ತಲುಪಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಸು.9,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಪಶುಸಂಗೋಪನೆ ಹಂತವನ್ನು ತಲುಪಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಜಪಾನಿನ ಜೋಮಾನ್ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಮುಂದುವರಿದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಂತದವರೆಗಿನ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವರು ಸು.12,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಮಣ್ಣಾತ್ರೆ ಮಾಡುವ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅರಿತುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಲೋಹ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಬತ್ತದ ಕೃಷಿ ಇದ್ದುವು.

ನವಶಿಲಾಯುಗ: ನವಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಪಾತ್ರ ಪ್ರಧಾನ. ಈ ಮೊದಲೇ ತಿಳಿಸಿರುವಂತೆ ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೀನ್ ಮತ್ತು ಸಿರಿಯದ ಕೆಲಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ನಟೂಫಿಯನ್ನರು ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಮೈದಾನ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಬಂದು ಕ್ರಮೇಣ ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಲಾರಂಭಿಸಿದ್ದರು. ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೀನ್ ಮೌಂಟ್ ಕಾರ್ಮೆಲ್ ಗುಹೆಗಳು, ಐನ್ ಮಲ್ಲಹಾ, ಜೆರಿಕೊ, ಜೋರ್ಡಾನಿನ ಸೆಯ್ಲ್–ಅಕ್ಲಟ್, ಇರಾಕಿನ ಜಾ ವಿ ಷೆಮಿ, ಷನಿದಾರ್, ಕರೀಮ್ ಷಾಹಿರ್, ಮ್ಲಾಫಾತ್ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳು ನವ ಶಿಲಾಯುಗದ ತೀವ್ರಗತಿಯ ಸುಧಾರಣೆಯ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳನ್ನು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸುತ್ತವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.9ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಈ ನೆಲೆಗಳ ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನಯಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳಿಗೂ ಅಗೆಯುವ ಕೋಲಿನ ಭಾರದ ಗುಂಡುಗಳೂ ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳೂ ಅಡ್ಡಾದಿಡ್ಡಿಯಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ಗುಡಿಸಲ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಆಡು, ಕುರಿ ಮತ್ತು ದನ ಮೊದಲಾದ ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೂ ದೊರಕಿ, ವ್ಯವಸಾಯ, ಮಾನವನ ಸ್ಥಿರವಸತಿ ಮತ್ತು ಪಶುಸಂಗೋಪನೆಗಳು ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಾಗಿದ್ದುವೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಜನ 200ಕ್ಕೂ ಮಿಗಿಲಾದ ಮನೆಗಳಿದ್ದ ತಮ್ಮ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಕೋಟೆ ಕಂದಕಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆಂಬುದು ಜೆರಿಕೋ ನೆಲೆಯಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವರು ಕೆಲಕಾಲದಲ್ಲೆ ಮಡಕೆ ಕುಡಿಕೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಇರಾಕೀ ಕುರ್ದಿಸ್ತಾನದ ಜಾರ್ಮೋ ನೆಲೆಯಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಮೊದಲಿಗೆ ಮಣ್ಣಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವರ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳು ಕಲಾಕುಶಲತೆ ಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದುವು. ಇವರ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಂಬಿಕೆಗಳ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಗತಿಯ ಬಗೆಗೂ ಆಧಾರಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಜೆರಿಕೋ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಿಂತಲೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಈಚಿನದಾದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6750. ಇದರ ಮುಂದಿನ ಹಂತವಾದ ಸುಧಾರಿತ ನವ ಶಿಲಾಯುಧ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಗುರುತುಗಳು ಇರಾಕಿನ ಹಸುನಾ, ಮಟಾರ್ರಾ, ನಿನಿವ್ಹೆ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೀನ್, ಸಿರಿಯ, ಜೋರ್ಡಾನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಹಲವಾರು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಇರಾನಿನ ಟೆಪೆಸರಬ್‌ನಲ್ಲೂ ಅದರ ಮುಂದಿನ ಹಂತ ಸಿಯಾಲ್ಕ್, ಚಷ್ಮಾಅಲಿ, ಅನೌ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಮುಂಡೀಗಾಕ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಾನವನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಗತಿಯ ಚಿತ್ರವನ್ನೂ ಪಡೆಯಲು ಇವುಗಳಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಮುಂದಿನ ಹಂತವಾದ ಇರಾಕಿನ ಹಲಾಫ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದ್ದರೂ ಮೊತ್ತ ಮೊದಲಿಗೆ ತಾಮ್ರದ ಪರಿಚಯವಾದದ್ದು ಆಗಲೇ. ಆ ವರೆಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಗಣ್ಯವಾಗಿದ್ದ ಈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹೊರಗಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಮೊತ್ತಮೊದಲಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ (ಕೆಲವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ) ದೊರಕಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ತಾಮ್ರದ ಉಪಯೋಗ ಮತ್ತು ತಯಾರಿಕೆಯ ವಿಧಾನಗಳು ಮೊದಲಿಗೆ ಉತ್ತರ ಇರಾನಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲಾಗಿದ್ದು ಕ್ರಮೇಣ ಇವನ್ನು ಇರಾಕಿಗೆ ತರಲಾಯಿತು.

ಅದುವರೆವಿಗೂ ಉತ್ತರ ಇರಾಕಿನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಜನವಸತಿಯಿತ್ತು. ದಕ್ಷಿಣಭಾಗ ಜೌಗುಪ್ರದೇಶ. ಆದರೆ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಉಬೇದ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗಕ್ಕೂ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಪ್ರಸರಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಫಲವತ್ತಾದ ಮೆಕ್ಕಲು ಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಪದ್ಯುಕ್ತ ವ್ಯವಸಾಯ ಪದ್ಧತಿಯು ಆರಂಭವಾದುದಲ್ಲದೆ ನಾಗರಿಕಜೀವನಕ್ಕೆ ಬುನಾದಿ ಹಾಕಿತು. ಈ ತಾಮ್ರಶಿಲಾಯುಗೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಇರಾಕಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ನೆರೆ ಹೊರೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಾದ ಸಿರಿಯ, ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೀನ್, ಜೋರ್ಡನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೂ ಹರಡಿತು. ಇರಾನಿನ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೂಸ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಗತಿಪರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ನೆಲೆಗೊಂಡವು. ಸುಮಾರು ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇರಾಕ್ ಮತ್ತು ಇರಾನ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಲಿಪಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂತು. ನೆರೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳೊಡನೆ ವಾಣಿಜ್ಯವೂ ಬೆಳೆದು, ಸಂಪದ್ಯುಕ್ತ ನಾಗರಿಕ ಜೀವನ ತ್ವರಿತಗತಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಮುಂದಿನ ಹಂತಗಳಾದ ಉರೂಕ್ ಮತ್ತು ಜೆಂಡೆಟ್ ನಾಸರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಗತಿ ಆಯಿತು. ನೀರಾವರಿ ವ್ಯವಸಾಯ, ಬರವಣಿಗೆಯ ಉಪಯೋಗ ಮತ್ತು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡ–ಇವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದು ಕೊನೆಗೆ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದುವು. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಯುಗದ ಸುಮೇರಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದದ್ದು ಆಗಲೇ. ಸಿರಿಯ, ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೀನ್ ಮತ್ತು ಇರಾನ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟು ಬೇಗ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಯುಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದ್ದರೂ ಕ್ರಮೇಣ ಇರಾಕಿನ ಸುಮೇರಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ನಾಗರಿಕತೆ ಹರಡಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವೈವಿಧ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಇರಾನಿನ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಕಂಡುಬರುವ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ದಖನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ಪೂರ್ವತೀರದಲ್ಲೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2300ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ತಲೆದೋರಿ, ಬಳ್ಳಾರಿ, ರಾಯಚೂರು, ತಿ.ನರಸೀಪುರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಕ್ರಮೇಣ ಕರ್ನಾಟಕದ ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೂ ಆಂಧ್ರದ ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಭಾಗಗಳಿಗೂ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಉತ್ತರ ಭಾಗಗಳಿಗೂ ಹಬ್ಬಿತು. ನಯ ಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲಿನಾಯುಧಗಳು ಕೈಯಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲನೆಯ ಉಪಯೋಗ ತಿಳಿದಿದ್ದ ಈ ಜನ ಕ್ರಮೇಣ ವ್ಯವಸಾಯವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿ ಬೆಟ್ಟದ ತಪ್ಪಲುಗಳಲ್ಲೂ ಮೈದಾನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ನೆಲೆಸಿದರು. ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ್, ಮಸ್ಕಿ, ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಂಗಕಲ್ಲು, ತೆಕ್ಕಲಕೋಟೆ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ, ಯೇಲೇಶ್ವರಂ ಮುಂತಾದವು ಇವರ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು. ಇದೇ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಚೀನದ ಪ್ರಭಾವವಿದ್ದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ಜನ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿಯನ್ನಗೆದು ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಹುಲ್ಲುಚಾವಣಿಗಳನ್ನು ಹೊದಿಸಿ ರಚಿಸಿದ ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೊದಲು ಪಶುಪಾಲನೆ, ಬೇಟೆ ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಕಸುಬುಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಕ್ರಮೇಣ ವ್ಯವಸಾಯವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸಾಂ, ಬಂಗಾಲ, ಬಿಹಾರ್ ಮತ್ತು ಒರಿಸ್ಸ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಚೀನಗಳ ತರಹದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ತರಹದ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿದ್ದರೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಒಂದನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಬಹುದಾದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಷಯವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಗೊತ್ತಾಗಿಲ್ಲ. ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಭೌಗೋಳಿಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಈ ನವಶಿಲಾಯುಗ ತರಹದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆಯದೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಧ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅನಂತರ ತಾಮ್ರಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ನಾಗರಿಕತೆಯ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟ ತಲಪಿದ್ದ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ ಇದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಪ್ರದೇಶ–ಸಿಂಧೂ ನದೀತೀರದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಕ್ರಮೇಣ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿತು. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನಗಳ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ, ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆಯ ಹಂತದ ಪಂಗಡಗಳಿಂದ ಕ್ರಮೇಣ ಬೆಳೆದು ಬಂದ, ಮತ್ತು ಸುಮೇರಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆಯೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕ ಪಡೆದಿದ್ದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವ್ಯವಸಾಯ ಮತ್ತು ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಆಧಾರಿತವಾಗಿದ್ದು, ಭಾರತದ ಇತರ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳೊಂದಿಗೂ ಹೊರದೇಶಗಳೊಂದಿಗೂ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಪರ್ಕಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಗಳಾಗಿದ್ದ ರಾಬಿ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಸಿಂಧೂ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೊಹೆಂಜೊದಾರೊ ಹಾಗೂ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿದಂಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಕಾಲಿಬಂಗನ್, ಈ ನದಿಬಯಲಿನ ಭಿರಡಾಣ, ಲೋಥಾಲ್, ಧೋಲಾವೀರ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಈ ಅಂಶ ವ್ಯಕ್ತಪಡುತ್ತದೆ. ಈ ಅಕ್ಷರಸ್ಥ ನಾಗರಿಕತೆ ಬಹು ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟ ತಲಪಿ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ನೆರೆಯ ಗಂಗಾ–ಯಮುನಾ ಬಯಲಿಗೂ ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೂ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತಗಳಿಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತು. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ ಪರಿಸರ, ಕುಂಠಿತ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿ ಮುಂತಾದ ಆಂತರಿಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಕ್ಷೀಣಗೊಂಡಿತು. ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2300–1700 ಎಂದು ಹಲವಾರು ಇಂಗಾಲ–14 ವಿಧಾನದಿಂದ ತಿಳಿದಿದೆ. ಇದರ ಅವನತಿಯ ಅನಂತರ ಗಂಗಾನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲೂ ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಇದರ ಮತ್ತು ಮೊದಲಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಧ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಂದ ಸುಧಾರಿಸಿದ ತಾಮ್ರ ಶಿಲಾಯುಗೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಬೆಳೆದವು. ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಬರೆವಣಿಗೆ ಮತ್ತು ನಗರ ಜೀವನ ಕಣ್ಮರೆಯಾದರೂ ಮುಂದುವರಿದ ವ್ಯವಸಾಯ ಪದ್ಧತಿಯೂ ಗ್ರಾಮೀಣ ಜೀವನವೂ ಇದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳೂ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದ ಈ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಫಲವತ್ತಾದ ಗಂಗಾ ಯಮುನಾ ನದೀಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಗತಿಯಾಯಿತು. ಕಬ್ಬಿಣ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ. ದಕ್ಷಿಣ ಪೂರ್ವ ಭಾರತದಲ್ಲೂ ಈ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಐತಿಹಾಸಿಕ ರಾಜ್ಯಗಳು ಉದಯಿಸಿದವು. ಇದರಿಂದ ಚಾರಿತ್ರಿಕಯುಗದ ಪ್ರಾರಂಭ ವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗವನ್ನು ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಯಾಗಿದ್ದ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಮಾಧಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನ ಸುಧಾರಿತ ನೀರಾವರಿ ವ್ಯವಸಾಯ, ಕುಂಬಾರ ಚಕ್ರದಿಂದ ತಯಾರಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಕಬ್ಬಿಣದಿಂದ ಮಾಡಿದ ಆಯುಧೋಪಕರಣ– ಇವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ಗ್ರಾಮೀಣ ಅರೆಸುಧಾರಿಸಿದ ಅರೆನಾಗರಿಕ ಜೀವನ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 5–4ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ವೇಳೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಬರವಣಿಗೆ, ರಾಜ್ಯಭಾರ ಪದ್ಧತಿ ಮತ್ತು ನಗರಜೀವನ ಕ್ರಮಗಳು ರೂಢಿಗೆ ಬಂದು ಇತಿಹಾಸಯುಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು.

ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯ ಮಂಗೋಲಿಯದ ಕಿನಾನ್ ದದಿಬನ್ ಮತ್ತು ಚಿಂಗ್‌ಲಾಂಗ್ ವಾ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5,000–3,500 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕೃಷಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಾಗಿದ್ದು ಬತ್ತ ಬೆಳೆಯುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಅಂತ್ಯಕಾಲಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಗಣನೀಯವಾಗಿ ವೃದ್ಧಿಯಾಗಿ ನೆಲೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಇದೇ ಹಂತದ ಲಾಂಗ್ ಷಾಂಗ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನಸಮುದಾಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4,600–4.100) ಲೋಹ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕರಗತಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡು ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳು ಯಾಂಗ್ ಶೋ, ಹೊಂಗ್‌ಶಾನ್ ಮತ್ತು ಲಿಯಾನ್ ಜ್ಹೂನಲ್ಲಿವೆ ಮತ್ತು ಚೀನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3000ದ ಸುಮಾರಿಗೆ ಸೈಬೀರಿಯ, ಮಂಚೂರಿಯ ಮತ್ತು ಮಂಗೋಲಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಜನ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನಾಯುಧ ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಉಪಯೋಗವನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮದಿಂದ ಕಲಿತುಕೊಂಡರು. ವ್ಯವಸಾಯ ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲನೆಗಳ ಪರಿಚಯವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ನವಶಿಲಾ ಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳೆಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬೇಟೆ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬಾಗಿದ್ದು ಈ ಜನ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಸಾಕಿದ ನಾಯಿಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಹುರಿ ಗುರುತುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಚೀನದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.10,000–8,000) ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ರಹಿತ ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನಪಾತ್ರೆ ಸಹಿತ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಅವಧಿಯ ನೆಲೆಗಳು ದಕ್ಷಿಣ, ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಚೀನದಲ್ಲಿವೆ. ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಜ್ಜೆ ಕೃಷಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಚೀನದ ಪೆಂಗ್‌ಟೌಷಾನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.8000–5000 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬತ್ತ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಚೀನದ ಹ್ವಾಂಗ್ ಹೋ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿಯ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹೆಚ್ಚು ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ವ್ಯವಸಾಯ ಉದ್ಯೋಗವಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ದಕ್ಷಿಣ ಚೀನ, ಇಂಡೊಚೀನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರಬಲಗೊಂಡಿತು. ಇಂಡೊ–ಚೀನದ ಟಾಂಕಿಂಗ್ ಪ್ರದೇಶದ ಹೊವಬಿನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಗಾತ್ರದ ಕಲ್ಲಿನಾಯುಧಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ಬ್ಯಾಕ್ಸನಿನಲ್ಲಿ ಅಂಚುಗಳನ್ನು ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಒರಟಾದ ಮಡಕೆಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕ್ರಮೇಣ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕೊಡಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಯಿತು. ಹಿಡಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂಥ ಭುಜಗಳುಳ್ಳ ಕೊಡಲಿಗಳೂ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲಾನಂತರ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುವು. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಚೀನದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನ ಬಳಕೆ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದು ಕ್ರಮೇಣ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೂ ಹಬ್ಬಿತು. ಕಲ್ಲಿನ ಆಯುಧಗಳನ್ನು ಸಹ ಕಂಚಿನ ಆಯುಧಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಅದೇ ತಯಾರಿಕಾ ವಿಧಾನಗಳಿಂದ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಾದ್ಯಂತ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಪೂರ್ವಭಾರತದ ಅಸ್ಸಾಂ ಬಂಗಾಲ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ಆದದ್ದು ಬಹುಶಃ ಈ ಹಂತದಲ್ಲೆ.

ವ್ಯವಸಾಯಾಧಾರಿತ ಪಂಗಡಗಳು ಮಧ್ಯ ಚೀನದ ಹೋನಾನ್ ಪ್ರಾಂತದ ಹ್ವಾಂಗ್ ಹೋ ಮತ್ತು ಷೆನ್ಸಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಳದಿ ಮೆಕ್ಕಲುಮಣ್ಣಿನ ಮೈದಾನಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆದೋರಿತು. ಬಹುಶಃ ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಿಂದ ಬಂದ ಈ ವ್ಯವಸಾಯ ಮತ್ತು ಪಶುಸಂಗೋಪನೋದ್ಯಮಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ಹೋನಾನ್ ಪ್ರಾಂತದ ಇತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲೂ ಕಾನ್ಸು ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲೂ ಹರಡಿ ಜನಜೀವನ ರೀತಿಯನ್ನು ಸುಧಾರಿತಗೊಳಿಸಿತು. ಈ ಪ್ರಭಾವಗಳೊಡನೆ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸುವ ಕಲೆಯೂ ಬಂದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಯಾಂಗ್–ಷಾವೊ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಹೆಸರಾದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನಸಮುದಾಯಕ್ಕೆ ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುವ ವಿಧಾನ ಗೊತ್ತಿತ್ತು. ಇವರು ಬತ್ತದ ಬೇಸಾಯವನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಕಲಿತುಕೊಂಡರು. ವಿಶಾಲವಾದ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಚಚ್ಚೌಕದ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಈ

ಜನ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ನೆಲದೊಳಗಿನ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಶೇಖರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗ್ರಾಮದ ಹೊರಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಶವಗಳನ್ನು ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕೈಯಿಂದ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವುಗಳನ್ನು ಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಅನಂತರದ ಮುಂದುವರಿದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಾಹಿತಿಗಳೂ ಹ್ವಾಂಗ್ ಹೊ ಕಣಿವೆಯ ಪೂರ್ವಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಇವು ಲುಂಗ್–ಷಾನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ಯಾಂಗ್–ಷಾವೊ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದಿಗೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೋಲಿಕೆಗಳಿರುವ ಲುಂಗ್–ಷಾನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಡಕೆಗಳು ಹೆಚ್ಚು ನಯ, ಕುಂಬಾರ ಚಕ್ರದ ಮೇಲೇ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು. ಇವುಗಳ ಬಣ್ಣ ಕಪ್ಪು, ಹೊಸ ಹೊಸ ಆಕಾರದ ಮಡಕೆಗಳೂ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುವು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಜನಜೀವನ ರೀತಿ ಸುಧಾರಿಸಿತು. ದನಕುರಿಗಳನ್ನೂ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಕುದುರೆಗಳನ್ನೂ ಸಾಕುವುದು ರೂಢಿಗೆ ಬಂತು. ಮುಂದುವರಿದ ವ್ಯವಸಾಯ ವಿಧಾನಗಳಿಂದ ಸಂಪತ್ತು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿ ನಾಗರಿಕತೆ ಬೆಳೆಯಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಆಚಾರಪದ್ಧತಿಗಳು ಬೆಳೆದುವು. ಲುಂಗ್–ಷಾನ್ ಕೊನೆಯ ಹಂತದ ಹ್ಸಿಯಾವೊ–ತ್ಸನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಯಾಂಗ್ಸಿ ಬಯಲು, ಷೆಜ್‌ವಾನ್, ದಕ್ಷಿಣ ಸಮುದ್ರತೀರ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಗಳಿಗೆ ಹರಡಿ ಬಲು ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಬತ್ತದ ಬೇಸಾಯ ಪದ್ಧತಿ ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹರಡಿದ್ದು ಅಕ್ಕಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಮುಖ್ಯ ಆಹಾರವಾಗಿದ್ದು ಆಗಲೇ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಅಂತ್ಯಕಾಲದ ವೇಳೆಗೆ ನಗರ ಜೀವನ ನೆಲೆಯಾಗಿ ನಿಂತು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಚೀನಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಸ್ತಿಭಾರವೇರ್ಪಟ್ಟಿತೆಂಬುದು ಷಾಂಗ್ ವಂಶದ ಸ್ಥಾಪನೆಯಿಂದಲೂ ಹ್ಸಿಯಾವೊ–ತ್ಸುನ್ ನಗರದ ಸಂಪದ್ಭರಿತ ಸ್ಥಿತಿಗಳಿಂದಲೂ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ವಿಶಾಲ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತ ನಗರದಲ್ಲಿ ಅರಮನೆ, ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳ ವಸತಿಗಳು, ಆಯಾಕಾರದ ಮರದ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಅಥವಾ ಕಂಚಿನ ಪೀಠಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಕಂಬಗಳ ಸಾಲುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಿಶಾಲ ಭವನಗಳು–ಇವೆಲ್ಲ ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಮಟ್ಟವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಪುರಾತನ ವಿಶ್ವದ ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಕುರುಹುಗಳಲ್ಲಿ ಷಾಂಗ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಕಾಲದ ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನ. ಈ ಕಾಲದ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸಂಪತ್ತು ಈ ಜನರ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಜನಕ್ಕೆ ಬರೆವಣಿಗೆ ಗೊತ್ತಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಕಂಚಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳದ್ದು ಚೀನಿ ಭಾಷೆ. ಇತಿಹಾಸಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಚೌ ವಂಶ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದದ್ದು ಅನಂತರ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1027–222).

ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಮುದಾಯಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪೂರ್ವ ಭಾರತ ಮತ್ತು ಸುತ್ತ ಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8,000–7,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಥೈಲೆಂಡಿನ ಸ್ಪಿರಿಟ್ ಕೇವ್ ಮತ್ತು ಬರ್ಮದ ಪದರಿನ್ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ವಸ್ತುಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಚೀನದ ಎರ್‌ಲಿತೌ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2,500–1,800) ನಗರ–ರಾಜ್ಯ ಜನಸಮುದಾಯ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ವಿಯಟ್ನಾಂನ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಯಿ ಸಮುದಾಯಗಳು, ಕೊಲ್ಲಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಮೀನು ಮುಂತಾದ ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆ, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಉಜ್ಜಿ ನಯ ಮಾಡಿದ ಬಾಚಿಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಂದ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ನಾಂಗ್‌ನಾರ್, ಕೋಕ್ ಫನೌನ್ ದಿ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಕೋಕ್ ಫನೌನ್ ದಿ ನಲ್ಲಿ ಬತ್ತದಕೃಷಿ, ಪಶುಸಂಗೋಪನೆ, ಹಂದಿ ಸಾಕಾಣಿಕೆ ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಕಸುಬುಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಹೊರದೇಶಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಹಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದುದ್ದು ಇವರ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ನಾಂಗ್‌ನಾರ್‌ನಲ್ಲಿ ಶಂಖ ಉದ್ಯಮ ವಿಶೇಷವಾಗಿತ್ತು. ಕೊರಿಯದ ಜುನ್‌ಮುನ್ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6,000–1,300) ಪಶುಸಂಗೋಪನೆ ಮತ್ತು ವ್ಯವಸಾಯದ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಹೊಕೋಕ್ ಮತ್ತು ಒಡೋನ್‌ನಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಜ್ಜೆ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ನಾಮ್‌ಕ್ಯೂಂಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಬತ್ತ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.200ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿಗೆ ವಲಸೆ ಹೋದ ಜನರು ಬತ್ತದ ಕೃಷಿ ಮತ್ತು ಲೋಹ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಪ್ರಸರಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾದರು.

ಇಂಡೊ–ಚೀನದಲ್ಲಿ ಹೋಬಿನ್ಹಿಯನ್ ಬ್ಯಾಕ್ಸೋನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಬಹಳಕಾಲ ಊರ್ಜಿತವಾಗಿದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಮಧ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮೇಣ ಕಂಚು ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣಗಳ ಉಪಯೋಗ ಗೊತ್ತಿದ್ದ ಡಾಂಗ್ಸನ್ ಸಾಮ್ರಾಂಗ್‌ಸನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ರೂಢಿಗೆ ಬೆಳೆದುಬಂದು ವ್ಯವಸಾಯ ಪಶುಪಾಲನೆಗಳು ಹರಡಿದುವು. ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೂ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬಾಕು, ರಂಧ್ರವಿರುವ ಕೊಡಲಿ, ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ಬುರುಡುಮದ್ದಲೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದದ್ದೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೆ. ಕ್ರಮೇಣ ಚೀನ ಮತ್ತು ಭಾರತಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರ.ಶ.1ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ದೀರ್ಘ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಹರಡುವವರೆಗೂ ಇವು ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಮಟ್ಟದಲ್ಲೇ ಇದ್ದು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಯುಗವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದುವು.

16–17ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮಲೇಷ್ಯದ ದ್ವೀಪಗಳನ್ನು ಐರೋಪ್ಯರು ಪ್ರವೇಶಿಸುವವರೆಗೂ ಇಲ್ಲಿ ಅನಾಗರಿಕ ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದ ಪಂಗಡಗಳಿದ್ದುವು. ಈ ಜನಕ್ಕೆ ಅಕ್ಕಿಯ ಉಪಯೋಗ ಗೊತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಬಾಳೆ, ಹಲಸು, ತೆಂಗು ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಂದಿ, ನಾಯಿ, ಕೋಳಿ ಮತ್ತು ಜಲಚರಗಳೂ ಇವರ ಆಹಾರ ಪೂರೈಕೆಯ ಸಾಧನಗಳಾಗಿದ್ದವು. ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನಾಯುಧಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮಡಕೆಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು.

ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಏಷ್ಯದ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ತಲೆದೋರಿದುವು. ಮೊದಮೊದಲು ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಮೀನುಗಾರಿಕೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಕಸುಬು. ಕ್ರಮೇಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಉಪಯೋಗವನ್ನೂ ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡಕಲೆಯನ್ನೂ ಇವರು ಅರಿತರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಂಚು ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣಗಳ ಬಳಕೆಯೂ ಅನಂತರ ವ್ಯವಸಾಯವೂ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದುವು. ಪ್ರ.ಶ.ದ ಆರಂಭ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಚೀನಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಿದಾಗ ಇಲ್ಲಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಯುಗದ ಆರಂಭವಾಯಿತು.

ಜಪಾನಿನ ಅತ್ಯಂತ ಪುರಾತನ ಅವಶೇಷಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3–2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನಗಳ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಹಂತಗಳುಂಟು. ಮೊದಲನೆಯದಾದ ಜಮೋನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2500–250) ಹಗ್ಗದ ಗುರುತಿರುವ ಮಡಕೆಗಳ ಉಪಯೋಗ ಗೊತ್ತಿದ್ದು ಇದು ಪೂರ್ವ ಸೈಬೀರಿಯದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನಕ್ಕೆ ವ್ಯವಸಾಯ ಗೊತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನಾಯುಧಗಳು ಆಗ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಮೀನುಗಾರಿಕೆ ಮುಖ್ಯ ಕಸುಬು. ನೆಲದಲ್ಲಿ ತೋಡಿದ ಗುಂಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟ ಕಂಬದ ಸಹಾಯದಿಂದ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ್ದ ಚಾವಣಿಗಳಿದ್ದ ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ವಾಸ. ಎರಡನೆಯ ಯ ಯೋ ಇ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.250–ಪ್ರ.ಶ.250) ಇವರಿಗೆ ವ್ಯವಸಾಯದ ಪರಿಚಯವಾಯಿತು. ಬತ್ತದ ಬೇಸಾಯ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದದ್ದು ಆಗ, ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲಾನಂತರ ಕಂಚಿನ ಉಪಯೋಗ ತಿಳಿದುಬಂದು, ಪ್ರಗತಿಯ ವೇಗ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಕುಂಬಾರಚಕ್ರದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಮಡಕೆಗಳೂ ಬತ್ತದ ನೀರಾವರಿ ಬೇಸಾಯವೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುಖ್ಯಲಕ್ಷಣಗಳು. ಅನಂತರ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಚೀನದ ಧಾಳಿಗಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಆಗ ಚರಿತ್ರಯುಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.;ಎ.ಎಸ್.)

ಏಳು ವರ್ಷಗಳ ಯುದ್ಧ: 1756–63. ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ರಷ್ಯ, ಸ್ಯಾಕ್ಸನ್, ಸ್ವೀಡನ್ ಮತ್ತು (1762ರಿಂದ) ಸ್ಪೇನ್ ಇವುಗಳಿಗೂ ಪ್ರಷ್ಯ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಹ್ಯಾನೊವರ್‌ಗಳಿಗೂ ನಡುವೆ ಯುರೋಪ್, ಉತ್ತರ ಅಮೆರಿಕ ಮತ್ತು ಭಾರತ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಜಾಗತಿಕ ಯುದ್ಧ (ಸವೆನ್ ಇಯರ್ಸ್ ವಾರ್). ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಎರಡು. ಉತ್ತರ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲೂ ಭಾರತದಲ್ಲೂ ವಸಾಹತಿಗಾಗಿ ಫ್ರೆಂಚರಿಗೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೂ ನಡೆದಿದ್ದ ಸ್ಪರ್ಧೆ ಒಂದು ಮುಖ್ಯಕಾರಣ. ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಅಲಿಘನಿ ಪರ್ವತಗಳನ್ನು ದಾಟಿ ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಪದಾಕ್ರಮಣ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಫ್ರೆಂಚರು ಕೆನಡದಿಂದ ನೈರುತ್ಯಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡಹಾಯ್ದದ್ದರಿಂದ ವಿರಸಕ್ಕೆ ಆಸ್ಪದವುಂಟಾಯಿತು. ಜರ್ಮನಿಯ ಅಧಿನಾಯಕತ್ವಕ್ಕಾಗಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಮಾರಿಯ ತೆರೇಸಳಿಗೂ ಪ್ರಷ್ಯದ ಎರಡನೆಯ ಫ್ರೆಡರಿಕನಿಗೂ ನಡುವೆ ವಿರಸವೇರ್ಪಟ್ಟದ್ದು ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರದ ಬಗ್ಗೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧ 1748ರಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತ್ತಾದರೂ ಅನಂತರದ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲೂ ದ್ವೇಷದ ಹೊಗೆಯಾಡುತ್ತಲೇ ಇತ್ತು. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಯಾರು ಹೆಚ್ಚು ಬಲಿಷ್ಠರು ಎಂಬ ಬಗ್ಗೆ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಪರೀಕ್ಷೆ ನಡೆಸಬೇಕೆಂಬ ಚಪಲ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ತಾನು ಹಿಂದಿನ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಸೈಲೀಷಿಯ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಮರಳಿ ಪಡೆಯಬೇಕೆಂಬುದು ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಹಂಬಲವಾದರೆ ಅದನ್ನು ತಾನೇ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಆಸ್ಟ್ರಿಯವೇ ಮುಂತಾದ ನೆರೆರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಹಮ್ಮನ್ನು ಮುರಿಯಬೇಕೆಂಬುದು ಪ್ರಷ್ಯದ ಆಕಾಂಕ್ಷೆ. ರಾಜಕಾರ್ಯ, ಯುದ್ಧವಿದ್ಯೆ ಎರಡರಲ್ಲೂ ಅಸಾಧಾರಣ ಪ್ರತಿಭೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಫ್ರೆಡರಿಕ್ ಆಗ ಪ್ರಷ್ಯದ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ, ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ತೀರ ಹಿಂದುಳಿದಿದ್ದ ರಷ್ಯ ಈಗ ಗಣನೀಯ ಪ್ರಗತಿ ಹೊಂದಿ ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಒಂದು ಕಡೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಪ್ರಷ್ಯ ಇವೂ ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಫ್ರಾನ್ಸ್ ರಷ್ಯಗಳು ಇದ್ದು ಎರಡು ಬಣಗಳೇರ್ಪಟ್ಟಿದ್ದುವು.

ಸೈಲೀಷಿಯವನ್ನು ಪುನಃ ಪಡೆಯಬೇಕೆಂಬ ನಿರ್ಧಾರದಿಂದ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ರಾಣಿ ಮಾರಿಯ ತೆರೇಸ ತನ್ನ ದೇಶದ ಉತ್ತರ ಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯಸಂಗ್ರಹ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಳೆಂಬ ನೆಪ ಹೂಡಿ, ಫ್ರೆಡರಿಕ್ 1756ರಲ್ಲಿ ಸ್ಯಾಕ್ಸನಿಯನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿದ. ಫ್ರಾನ್ಸಿನಿಂದೊದಗಬಹುದಾದ ಅಪಾಯವನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಲುವಾಗಿ ಆತ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಒಪ್ಪಿಗೆಯೊಡನೆ ಹ್ಯಾನೊವರನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಇದರಿಂದ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಸೈನ್ಯಗಳು ಪ್ರಷ್ಯದೊಳಗೆ ನುಗ್ಗಲು ಅಡಚಣೆಯಾಯಿತು. ಆದರೆ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಪಡೆ ಸಜ್ಜಾಗಿ ಕದನಕ್ಕೆ ನಿಂತಿತ್ತು. ಪೂರ್ವದಿಂದ ರಷ್ಯನ್ ಸೈನ್ಯ ತನ್ನ ದೇಶದೊಳಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗುವ ಭಯವೂ ಇತ್ತು. ಇವೆರಡು ಕಡೆಯಲ್ಲೂ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಪ್ರಷ್ಯ ಎದುರಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಸೈನ್ಯವನ್ನೆದುರಿಸಲು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಿಂದ ಸೈನ್ಯ ಸಹಾಯ ಬಂದಿತ್ತು. ಯುದ್ಧದ ಮೊದಲ 5 ವರ್ಷ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೂ ಪ್ರಷ್ಯಕ್ಕೂ ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಫ್ರೆಡರಿಕನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಕೊಂಚ ಸೈನ್ಯವನ್ನೂ ಅಪಾರ ಹಣವನ್ನೂ ಕಳುಹಿಸಿ, ಯುರೋಪಿನಲ್ಲೆ ಯುದ್ಧ ಮುಂದುವರಿಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದರೆ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯದ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು

ಯುರೋಪಿನಲ್ಲೇ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಅದರ ವಸಾಹತುಗಳಿಗೆ ಸೈನ್ಯ ಕಳುಹಿಸುವ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಮುರಿಯ ಬಹುದು–ಎಂಬುದು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಯುದ್ಧಮಂತ್ರಿ ಲಾರ್ಡ್ ಚಾಥಮನ ಹಂಚಿಕೆ. ಆದರೂ ಮೊದಲು ಶತ್ರುಗಳ ಕೈ ಮೇಲಾಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಪ್ರಷ್ಯಗಳಿಗೆ ಗಂಭೀರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯುಂಟಾಯಿತು. ಫ್ರೆಡರಿಕ್ ಕೊಲ್ಲಿನಿನಲ್ಲಿ ಸೋತು ಬೊಹಿಮಿಯವನ್ನು ಶತ್ರುಗಳಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡ ಬೇಕಾಯಿತು. 1758–59ರಲ್ಲಂತೂ ಪ್ರಷ್ಯದ ಸ್ಥಿತಿ ತೀರ ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ಜ಼ಾರೆನ್ ಡಾರ್ಫ್ ಕದನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಷ್ಯ ಗೆದ್ದಿತಾದರೂ ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಭವಿಸಿದ ನಷ್ಟ ಅಪಾರ. ಮರುವರ್ಷ ಕ್ಯೂನೆರ್ಸ್‍ಡಾರ್ಫಿನಲ್ಲಿ ಸೋಲೇ ಕಾದಿತ್ತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಫೋರ್ಟ್ ಸೇಂಟ್ ಡೇವಿಡ್ ಫ್ರೆಂಚರ ವಶವಾದ್ದರಿಂದ ಮದರಾಸು ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಕೈ ಬಿಟ್ಟುಹೋಗುವ ಸ್ಥಿತಿ ಬಂದಿತ್ತು. ಉತ್ತರ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಆಶಾದಾಯಕವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕೊನೆಯ 3 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಶತ್ರುಗಳ ಬಲ ಕುಂದುತ್ತ ಬಂತು. ಪ್ಲಾಸಿ ಕದನ ದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಬಂಗಾಲ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡರಲ್ಲದೆ 1760ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ವಾಂಡಿವಾಷ್ ಕದನದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲೂ ಫ್ರೆಂಚರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಮುರಿದುಬಿತ್ತು. ಉತ್ತರ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಲ್ ವುಲ್ಫ್ ಕ್ವಿಬೆಕ್ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದ. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಲೀಗ್‍ನಿಟ್ಸ್ ಮತ್ತು ಟೋರ್ಗಾನ್ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಫ್ರೆಡರಿಕ್ ಸೋಲಿಸಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದೇ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ರಷ್ಯದ ರಾಣಿ ಒಂದನೆಯ ಎಲಿಜ಼ಬೆತಳ ಮರಣ ಸಂಭವಿಸಿತು. ಅವಳ ಅನಂತರ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ ಪೀಟರ್ ದೊರೆ ಫ್ರೆಡರಿಕನ ಅಭಿಮಾನಿ. ಇದರಿಂದ ರಷ್ಯ ದಿಂದಲೂ ಫ್ರೆಡರಿಕನಿಗೆ ವಿರೋಧ ಅಡಗಿಹೋಯಿತು.

1763ರಲ್ಲಿ ಹ್ಯೂಬರ್ಟ್ಸ್‍ಬರ್ಗಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಷ್ಯಕ್ಕೂ ಆಸ್ಟ್ರಿಯಕ್ಕೂ ಒಪ್ಪಂದವಾಗಿ ಯುದ್ಧ ನಿಂತಿತು. ಸೈಲೀಷಿಯ ಪ್ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಹೋಯಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ನಡೆದ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಒಪ್ಪಂದ ದಲ್ಲಿ ಕೆನಡ ಬ್ರಿಟಿಷರದಾಯಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲೂ ಫ್ರೆಂಚರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಈ ಎಲ್ಲ ಪರಾಭವಗಳಿಂದ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಕೀರ್ತಿಗೆ ತಟ್ಟಿದ ಕಳಂಕ ಅಷ್ಟಿಷ್ಟಲ್ಲ. ಮುಂದೆ ಜರುಗಿದ ಮಹಾಕ್ರಾಂತಿಗೆ ಈ ಅವಮಾನವೂ ಒಂದು ಪ್ರಬಲ ಕಾರಣ. ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗಂತೂ ಆ ಸಂದರ್ಭ ದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಅಡಚಣೆಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಮುಂದಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ವೊಂದರ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾದ ವಾತಾವರಣ ಏರ್ಪಟ್ಟಂತಾಯಿತು. (ಎ.ಎಂ.)

ಐ

ಐಫೆಲ್ ಗೋಪುರ: ಫ್ರಾನ್ಸ್ ದೇಶದ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಗೋಪುರ. ಪ್ಯಾರಿಸಿನ ವಸ್ತುಪ್ರದರ್ಶನಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಇದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು (1889). ಫ್ರಾನ್ಸ್ ದೇಶದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಎಂಜಿನಿಯರ್ ಮತ್ತು ಸೇತುವೆ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರನಾದ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಗಸ್ಟಾವ್ ಐಫೆಲ್ ಈ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಗೋಪುರವನ್ನು ರೂಪಿಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಈತನ ಹೆಸರನ್ನೇ ಗೋಪುರಕ್ಕೆ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಪ್ಯಾರಿಸಿನ ಚ್ಯಾಂಪ್ ಡಿ ಮಾರ್ಸ್‍ನಲ್ಲಿರುವ ಈ ಬೃಹತ್‍ಗೋಪುರದ ಎತ್ತರ 298 ಮೀ. ಸು.340 ಚ.ಮೀ ಜಾಗವನ್ನಿದು ಆಕ್ರಮಿಸಿದೆ. ಮೆದು ಕಬ್ಬಿಣದಿಂದಾದ ಇದರ ತೂಕ 7,300 ಟನ್ನುಗಳು. ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಹತ್ತು ಲಕ್ಷಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಡಾಲರುಗಳನ್ನು ವ್ಯಯಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗೋಪುರದಿಂದಾಗಿ ಪ್ಯಾರಿಸಿನ ಸೌಂದರ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿದೆ. 63 ಜನರನ್ನು ಒಟ್ಟಿಗೆ ಒಯ್ಯಬಲ್ಲ ಮೂರು ವಿದ್ಯುಚ್ಚಾಲಿತ ಯಂತ್ರಗಳು ಕುತೂಹಲವುಳ್ಳವರನ್ನು ಗೋಪುರದ ತುದಿಗೊಯ್ಯುತ್ತವೆ. ಗೋಪುರದ ನೆತ್ತಿಯಿಂದ 136 ಕಿಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯಲ್ಲಿನ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು ಗೋಚರವಾಗುತ್ತವೆ. ಪ್ರವಾಸಿಗಳ ಮುಖ್ಯ ಆಕರ್ಷಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದೂ ಒಂದಾಗಿದೆ. ಗೋಪುರದಲ್ಲಿ 16.76 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಪ್ರಸಾರ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಆರ್.ಡಿ.ಆರ್.)

ಐರೋಪ್ಯ ಕಲೆ: ಏಷ್ಯ, ಅಮೆರಿಕ, ಆಫ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯಗಳಲ್ಲಿನಂತೆ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಲೆ ಅತಿಪುರಾತನವಾದುದೇ. ಹಿಮಶಿಲಾಯುಗ ಕಳೆದು ನೆಲ ಬಾಳಿಗೆ ಹಸನಾಗುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಉತ್ತರ ಯುರೋಪಿನಿಂದ ಮಧ್ಯಯುರೋಪಿಗೂ ಅಲ್ಲಿಂದ ಸುತ್ತಲೂ ಹರಡಿದ ಮಾನವ ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳ ದೈನಂದಿನ ಅಗತ್ಯಗಳು, ಆಶೋತ್ತರಗಳು, ಶಕ್ತಿ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಗಳು–ಇವುಗಳಿಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ನಾಗರಿಕತೆ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಕಲೆ ಮೊದಲಾದವು ಹರಡಿದುವು. ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ಗುಂಪುಗುಂಪುಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕಲಹ, ಯುದ್ಧ, ದಾಳಿಗಳಿಂದಾಗಿ ಜೀವನ ಅಲ್ಲೋಲಕಲ್ಲೋಲವಾಯಿತು. ಇದ್ದ ನಾಗರಿಕತೆ ಅಳಿದು ಹೊಸ ನಾಗರಿಕತೆ ಬೆಳೆದು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಂಡಿತು. ಇದರ ಅನೇಕ ವಿವರಗಳನ್ನು ಯುರೋಪಿನ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಎಂಬ ಸಚಿತ್ರ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು.

ಗ್ರೀಕ್ ಶೈಲಿ: ಯುರೋಪಿನ ಇಂದಿನ ನಾಗರಿಕತೆ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಾಗೂ ಕಲೆಗಳಿಗೆ ಮೂಲಸ್ಥಾನವಾದ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದ ಕಲೆ ಎರಡು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಹಳೆಯದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1000ದಲ್ಲಿ ಡೋರಿಯನರು ಗ್ರೀಸನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಆಗಿನಿಂದ ಗ್ರೀಕ್ ಶಿಲ್ಪ ಬೆಳೆಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.10ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಅದು ಬೆಳೆದು ಬಲಗೊಂಡಿತು. ಒಲಂಪಿಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಡೋರಿಕ್ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಗ್ರೀಕ್ ಕಲೆಯ ವೈಭವಾವ ಶೇಷಗಳನ್ನು ಅಥೆನ್ಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಶಿಲ್ಪ ತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಾಚೂ ತಪ್ಪದೆ ಅಷ್ಟೊ ಖಚಿತವಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಕಟ್ಟಡವೆಂದರೆ 2000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಪಾರ್ಥೆನಾನ್ ದೇವಾಲಯ. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಶುದ್ಧ ಶಿಲ್ಪ ತಂತ್ರದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಹೆಚ್ಚಿಲ್ಲ. ಈಗ ದೇವಾಲಯ ಶಿಥಿಲಗೊಂಡಿದೆಯಾದರೂ ಅದರ ವೈಖರಿಯನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಬುದ್ಧಿ ಕೌಶಲಕ್ಕೆ ಅಧಿದೇವತೆಯೆನಿಸಿದ ಅಥೀನೆ ಪಾರ್ಥೆನೋಸ್ ದೇವತೆಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಅಥೆನ್ಸಿನ ಆಕ್ರೋಪೋಲಿಸ್ ಬೆಟ್ಟದ ನೆತ್ತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಆ ಭವ್ಯ ಕಟ್ಟಡದ ಅವಶೇಷವನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಲು ಇಂದಿಗೂ ಪ್ರಪಂಚದ ನಾನಾ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಪ್ರೇಕ್ಷಕರು ಬರುತ್ತಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮುಖ್ಯ ಆಕರ್ಷಣೆ ಎಂದರೆ ಇಲ್ಲಿನ ಕಂಬಸಾಲು. ಇವು ಡೋರಿಕ್ ಮಾದರಿಯ ಗಂಡು ಶೈಲಿಯ ವಾಗಿವೆ. ಈ ಡೋರಿಕ್ ಶೈಲಿ ಸು.1500 ವರ್ಷ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿತ್ತು. ಅಲಂಕರಣ ಕಡಿಮೆ ಯಾದರೂ–ಅದರಿಂದಲೇ ಅಂಥ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಗಂಡುಶೈಲಿ ಎಂಬುದು ನೋಟಕ್ಕೆ ಬಲು ಸೊಗಸಾಗಿರುವ ಈ ಕಂಬಗಳನ್ನು ನೆಲದಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟಿಲ್ಲ. ಇವು ಸುಮ್ಮನೆ ಎತ್ತರದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿವೆ ಅಷ್ಟೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಇವು ಬುಡದಲ್ಲಿ ದಪ್ಪವಾಗಿದ್ದು ಮೇಲೆ ಹೋಗ ಹೋಗುತ್ತ ತೆಳುವಾಗುತ್ತವೆ. ಒಂದೊಂದು ಕಂಬವನ್ನೂ ಎರಡು ಮೂರು ದಪ್ಪಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ್ದಾ ರಾದರೂ ಮಧ್ಯದ ಬೆಸುಗೆ ಎಲ್ಲೂ ಕಾಣಿಸದೆ ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನ ಕಂಬದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತ ಪ್ರೇಕ್ಷಕ ರನ್ನು ದಂಗುಬಡಿಸುತ್ತವೆ. ಗ್ರೀಕರಿಗೆ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಅತಿ ಸುಂದರವಾದುದನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸುವ ಕಾಣ್ಕೆ ಸಿದ್ಧಿಸಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಅವರು ಅಂಥ ಅದ್ಭುತ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಅವರಾದ ಮೇಲೆ ಅನೇಕರು ಡೋರಿಕ್ ಮೂಲ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಮಾಡಿ ಹೊಸ ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದರಾದರೂ ಯಾರ ಮಾರ್ಪಾಟೂ ಮೂಲ ಶೈಲಿಯಷ್ಟು ಸುಂದರವಾಗಿಲ್ಲ. ಎರಡು ಸಾವಿರದ ಮುನ್ನೂರು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಗ್ರೀಕ್ ದೊರೆ ಪೆರಿಕ್ಲೀಸನ ಕಾಲವನ್ನು ಗ್ರೀಸಿನ ಸ್ವರ್ಣಯುಗವೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಅಂದಿನ ದೇವಾಲಯ ಗಳು, ದೇವತಾಮೂರ್ತಿಗಳು, ಇತರ ಬೃಹದ್‍ಭವನಗಳು, ಕೋಟೆಕೊತ್ತಳಗಳು, ರಸ್ತೆಗಳು, ಸೇತುವೆಗಳು, ಗೋಪುರಗಳು–ಇವು ಈಗ ಅಳಿದು ಹೋಗಿದ್ದರೂ ಹಿಂದೆ ಇದ್ದವೆನ್ನಲು ಮಾಹಿತಿಯನ್ನೊದಗಿಸುವಷ್ಟು ಮಟ್ಟಿಗೆ ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ.

ಗ್ರೀಕರು ತಮ್ಮ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನೇ ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾಗಿ ಕತ್ತರಿಸಿ ಜೋಡಿಸಿ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು. ಚಿತ್ತಾರಗಳಿಗೆ ಹೊಳಪನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರಲ್ಲದೆ ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗ್ರೀಕ್ ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಅಯೋನಿಕ್ ಶೈಲಿ ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.500ರಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿತು. ಇದನ್ನು ಅಥೆನ್ಸಿನ ಎರೆಕ್ತಿಯಂ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಗ್ರೀಕ್ ಕಲಾಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಅತಿ ನವೀನವೆನಿಸಿದ ಕಾರಿಂಥಿಯನ್ ಶೈಲಿಯ ಬಳಕೆ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಗ್ರೀಸಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರದು. ಅಧಿಕಾರ ಗ್ರೀಸಿನಿಂದ ಏಷ್ಯ ಮೈನರಿಗೆ ವರ್ಗಾವಣೆಯಾದ ಮೇಲೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಹೆಲೆನಿಸ್ಟಿಕ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಮೊದಲಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ನಗರರಚನೆಯ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಮತ್ತು ಸಂಕೀರ್ಣ ರಚನಾವಿಧಾನಗಳು ಆಗ ಮುಖ್ಯವೆನಿಸಿದುವು.

ಗ್ರೀಕ್ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಸಹಜತೆಗೆ ಗಮನಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಅವರು ಕೆತ್ತಿದ ದೇವತಾ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಆದರ್ಶ ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರ ದೇಹರಚನೆ, ಸೌಂದರ್ಯಗಳನ್ನುಳ್ಳವಾಗಿವೆ. ಅಪೊಲೊ, ಅಥೀನ, ವೀನಸ್, ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಮೊದಲಾದವರ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಇದಕ್ಕೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.500 ರಿಂದ 300 ರ ವರೆಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳೆಂದರೆ ಪ್ರಾಕ್ಸಿಟಿಲಿಸ್, ಲಿಸಿಪಸ್, ಮಿರಾನ್ ಕ್ರಿಸಿಲಾಸ್, ಟಿಮೋತಿಯಸ್, ಬ್ರಯಾಕ್ಸಿಸ್. ವರ್ಣಚಿತ್ರಕಾರರೆಂದರೆ ಅಪೊಲೊಡೋರಸ್, ಜ್ಯೂಕ್ಸಿಸ್, ಪಾರ್ಹಾಸಿಯಸ್.

ರೋಮನ್ ಮಾದರಿ: ಗ್ರೀಕರಂತೆ ರೋಮನರೂ ದೊಡ್ಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ವೈಭವದಿಂದ ಹಲವು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಯುರೋಪಿನ ಬಹು ಭಾಗವನ್ನು ಆಳಿದರು. ಅವರ ಶಿಲ್ಪ ಹಾಗೂ ಕಲೆಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ದೊರೆತದ್ದು ನೆರೆದೇಶವಾದ ಗ್ರೀಸಿನಿಂದ. ದಕ್ಷಿಣ ಇಟಲಿ ಮತ್ತು ಸಿಸಿಲಿಗಳ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಅವರು ಅನುಸರಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ನೇರವಾಗಿ ಗ್ರೀಸಿನಿಂದಲೂ ಹೆಲೆನಿಸ್ಟಿಕ್ ಪೂರ್ವರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಂದಲೂ ಅವರು ಅನುಸರಿಸಿದ ರೆನ್ನಬಹುದು. ಇಟ್ರಸ್ಕನರಿಂದ ಕಟ್ಟಡ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ನಿಜವಾದ ಕಮಾನು, ಕಮಾನು ಸರಣಿ ಮತ್ತು ಗುಮ್ಮಟದ ಬಳಕೆಯನ್ನು ಅನುಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೆ ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲಿನ ಗಾರೆ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದದ್ದರಿಂದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಅಗಾಧ ಬದಲಾವಣೆ ಗಳಾದುವು. ಕಮಾನಿನ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚಿ ಕಂಬ ಸಾಲುಗಳ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕೆ ಎಡೆಯಾಯಿತು. ಗೃಹಗಳ ಉದ್ದಗಲಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದವು. ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮನ್ ಶಿಲ್ಪತಂತ್ರಕ್ಕೆ ಈಗಿರುವ ಉದಾಹರಣೆ ಗಳೆಂದರೆ ಅವರು ರೋಮಿನ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲು ಕಾಲುವೆಗಳ ಉಳಿಕೆಗಳು ಪ್ರ.ಶ.100–ಪ್ರ.ಶ.300ರವರೆಗಿನ ಕಾಲವನ್ನು ರೋಮನರ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಕಾಲವೆನ್ನಬಹುದು. ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನೇ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ರಾದರೂ ಗಾರೆಯ ಗೋಡೆಗಳ ಹೊರಮುಖಕ್ಕೆ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಬಳಸುವ ವಾಡಿಕೆ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಮುಖ್ಯವಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಹೊರಮೈ ನಾಜೂಕಿಗಾಗಿ ನಯಗಾರೆಯನ್ನು ಉಜ್ಜುವ ವಾಡಿಕೆ ಹಿಂದಿನಿಂದ

ಇದ್ದದ್ದೆ. ಕಮಾನು ಸರಣಿಗಳನ್ನು ವಿಧವಿಧವಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಟ್ರೋಜನ್ ಮಹಾರಾಜನ ಕಾಲವನ್ನು ರೋಮನ್ ಶಿಲ್ಪದ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಕಾಲವೆನ್ನಬಹುದು (ಪ್ರ.ಶ.98–117). ಗ್ರೀಕ್ ಮಾದರಿಯ ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಎಲ್ಲ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ರೋಮನರು ತಮ್ಮ ವಾಸ್ತುಕಲೆಯಲ್ಲಿ ವೈಭವಕ್ಕೂ ಅನುಕೂಲಗಳಿಗೂ ಗಮನವಿತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸ ಬಹುದು. ನಗರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿನ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಾದ ಚಾವಡಿಗಳನ್ನು ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ, ಹೆಚ್ಚು ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಟ್ಟುವ ಕಲೆ ಕ್ರಮೇಣ ಬೆಳೆದು ಬಂತು. ರೋಮನರ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಕಲಾ ಮಾದರಿಗಳೆಂದರೆ ಅವರು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಬ್ಯಾಸಿಲಿಕಗಳು, ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳು, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕಾರದ ಪೀಠಪಂಕ್ತಿಯುಳ್ಳ ನಾಟಕ ಮಂದಿರ ಗಳು, ವಿಜಯ ಸ್ಮಾರಕಗಳಾದ ಬೃಹದ್‌ಕಮಾನುಗಳು. ನಗರವಾಸಿಗಳಾದ ಶ್ರೀಮಂತರು ಬಿಡುವಿನ ದಿನಗಳನ್ನು ವಿರಾಮವಾಗಿ ಹಳ್ಳಿಗಾಡಿನಲ್ಲಿ ಕಳೆಯಲು ತಮಗಾಗಿ ದೂರದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡ ವಿಹಾರ ಗೃಹಗಳು (ವಿಲ್ಲ) ಅವರ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸೌಂದರ್ಯಾ ಭಿರುಚಿಗೂ ಅನುಕೂಲ ದೃಷ್ಟಿಗೂ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ.

ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಹಂತವೆನಿಸಿದ ಇಟ್ರಸ್ಕನ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಸಿನ ಅನುಕರಣೆ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದಾದರೂ ಸ್ಥಳೀಯವಾದ ವರ್ಣಾಲಂಕರಣ ಹಾಗೂ ವೈಭವಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ಬರಬರುತ್ತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.400 ರಿಂದ ಈಚೆಗೆ ಗ್ರೀಕ್ ಶಿಷ್ಟ ಮಾದರಿ ಯೇ ರೋಮನರ ಆದರ್ಶವಾಗುತ್ತ ಬಂತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.300 ರಿಂದ 100ರ ವರೆಗೆ ಅವೆರಡರ ಮಿಶ್ರಶೈಲಿಗಳನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಅಗಸ್ಟಸ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.30–ಪ್ರ.ಶ.4) ಗ್ರೀಕರ ಆದರ್ಶ ಪಂಥದೊಂದಿಗೆ ರೋಮನರ ಸಹಜತೆಯನ್ನು ಮಿಳಿತ ಮಾಡುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಡೆದುವು. ಮುಂದಿನ ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಎದೆಯವರೆಗಿನ ಮೂರ್ತಿಚಿತ್ರಣದಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಮನಸ್ಸನ್ನೂ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆದಿರುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಟ್ರೋಜನ್ (ಪ್ರ.ಶ.2ನೆಯ ಶತಮಾನ) ರಾಜನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ರೋಮಿನ ಟ್ರೋಜನ್ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸ ಬಹುದು. ಹಾಡ್ರಿಯನ್ (ಪ್ರ.ಶ.3ನೆಯ ಶತಮಾನ) ರಾಜನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಅನುಕರಣೆ ಹೆಚ್ಚಿ ಇದರಿಂದ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಮೂರ್ತತೆ ಬೆಳೆಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಪಾಂಪೇ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ರೋಮನ್ ಮಾದರಿಗೆ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನಗಳಾಗಿವೆ. ರೋಮನರು ಮನೆಯ ಹೊರ ಅಂಗಣಕ್ಕಿಂತ ಒಳ ಅಂಗಣಗಳಲ್ಲೇ ತಮ್ಮ ಚಿತ್ರಕಲೆಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ಒಂದು ಅಂಶ. ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲೂ ಲೋಹಕಲೆ, ಮಣ್ಣಿನಕಲೆ ಮತ್ತು ಗಾಜುಕಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಲಂಕರಣ ಮತ್ತು ತೀಕ್ಷ್ಣ ವರ್ಣಗಳನ್ನು ನಾವು ಕಾಣಬಹುದು.

ಬೈಜ಼ಾಂಟಿಯನ್ ಶೈಲಿ: ರೋಮನರ ಅನಂತರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದದ್ದು ಬೈಜ಼ಾಂಟಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ. ಇದರ ತಿರುಳು ಪ್ರದೇಶಗಳೆಂದರೆ ಏಷ್ಯ ಮೈನರ್ ಮತ್ತು ಬಾಲ್ಕನ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರದೇಶ. ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳ ಇದರ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಏಳುಬೀಳುಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಬೈಜ಼ಾಂಟಿಯಂ (ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್) ಅನ್ನು ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ (ಪ್ರ.ಶ.330) ಅನಂತರ ಅಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಬೈಜ಼ಾಂಟಿಯನ್ ಶೈಲಿ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ರೋಮನ್ ರೀತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿ ಅವಕ್ಕೆ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬಣ್ಣಗಳನ್ನೂ ಅಲಂಕರಣಗಳನ್ನೂ ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವುದು ಈ ಶೈಲಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಈ ಶೈಲಿ ಗ್ರೀಸ್, ಬಾಲ್ಕನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೂಲಕ ಏಷ್ಯ ಮೈನರನ್ನು ಹೊಕ್ಕು ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹರಡಿತು. ಇದರ ಖಚಿತ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ರಾವೆನ್ನದಲ್ಲಿನ ಸ್ಯಾನ್ವಿಟೇಲನ ಚರ್ಚಿನಲ್ಲೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಹಾಜಿಯ ಸೊಫಿಯದಲ್ಲೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಅನಂತರ ಈ ಶೈಲಿಯ ಮೇಲೆ ಪೂರ್ವ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಿರುವುದನ್ನು ವೆನಿಸಿನ ಸೇಂಟ್ ಮಾರ್ಕನ ಚರ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಬರಬರುತ್ತ ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿನ ಅಲಂಕರಣ ವಿಧಾನಗಳು ಇನ್ನೂ ವಿಸ್ತಾರಗೊಂಡು ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಸಂಕೀರ್ಣವಾಗತೊಡಗಿದುವು. ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ ಯಾಗಿ ಮಾಸ್ಕೊ ಕೆಥೆಡ್ರಲ್ ಅನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಈ ಎಲ್ಲ ಗುಣಗಳನ್ನೂ ಬೈಜ಼ಾಂಟಿಯನ್ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲೂ ಕಾಣಬಹುದು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಕ್ರೈಸ್ತ ಶೈಲಿ: ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಹರಡಲು ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಮೊದಲ ದಿನಗಳಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯನ್ನು ಈ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಬಹುದು. ಎಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಮತಕ್ಕೆ ಬಹಿಷ್ಕಾರವಿತ್ತೋ ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಕ್ರೈಸ್ತರು ತಮ್ಮ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನೆಲಮಾಳಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು (ಕ್ಯಾಟಕೂಂಬ್ಸ್). ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಸುಧಾರಿಸಿ ರೋಮನ್ ದೊರೆ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟೈನನೇ ಕ್ರೈಸ್ತಮತಾವಲಂಬಿಯಾದಾಗ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಬ್ಯಾಸಿಲಿಕಗಳನ್ನೇ ತಮ್ಮ ಚರ್ಚುಗಳನ್ನಾಗಿ ಬಳಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಇಂಥ ಅನೇಕ ಚರ್ಚುಗಳು ಹೊರನೋಟಕ್ಕೆ ದೊಡ್ಡ ಉಗ್ರಾಣಗಳಂತೆ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದುವಾದರೂ ಒಳಗಿನ ಅಲಂಕರಣಗಳು ದಂಗುಬಡಿಸುವಂತಿದ್ದುವು. ರೋಮಿನ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಸೇಂಟ್ ಪಾಲನ ಚರ್ಚು ಇಂಥ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನ. ಇದು ನಿರ್ಮಾಣವಾದದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.380ರಲ್ಲಿ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಸು.1400 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಜನ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ. 1823 ರಲ್ಲಿ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಬೆಂಕಿಯಿಂದ ನಾಶವಾಯಿತಾದರೂ ಮತ್ತೆ ಇದನ್ನು ಹಿಂದೆ ಇದ್ದಂತೆಯೇ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದು ಇವತ್ತಿಗೂ ನಾವು ಇದನ್ನು ರೋಮಿನಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು.

ಅಂಧಕಾರ ಯುಗದಲ್ಲಿನ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ: ತನ್ನ ಕೊನೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ಎರಡಾಗಿ ವಿಭಾಗಗೊಂಡಿತು. ಪೂರ್ವಭಾಗಕ್ಕೆ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗಕ್ಕೆ ರೋಮ್ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾದುವು. ಅದೇ ಅವರು ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಇಟಲಿ, ಸ್ಪೇನುಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಕೊನೆಗೊಮ್ಮೆ ರೋಮಿನಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಝುಂಡ ಊರಿದರು. ಓದುಬರಹ ಬಾರದ ಈ ಜನ ಒರಟರೂ ಯುದ್ಧಪ್ರಿಯರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇಂಥವರು ಕ್ರಮೇಣ ಕ್ರೈಸ್ತಮತಾವಲಂಬಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಇವರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲವನ್ನು ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಅಂಧಕಾರ ಯುಗವೆನ್ನಲಾಗಿದೆ (ಪ್ರ.ಶ.500–ಪ್ರ.ಶ.1000). ಹೀಗೆನ್ನಲು ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಸುಸಂಘಟಿತವಾದ ಯಾವ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೂ ಅಂದು ಇರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ಪೇನ್, ಇಟಲಿ, ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಇವಾವುವೂ ರಾಷ್ಟ್ರಮಟ್ಟವನ್ನು ಮುಟ್ಟಿರಲಿಲ್ಲ. ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಪ್ರಾಂತಗಳು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮಲ್ಲಿ ಸದಾ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದ್ದುವು. ರೋಮನರ ಭಾಷೆಯಾದ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಮರೆಯಾಗುತ್ತ ಬಂದಿದ್ದು ಅದರಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ್ದ ಅನೇಕ ಉಪಭಾಷೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಒಬ್ಬರಾಡಿದ ಭಾಷೆ ಇನ್ನೊಬ್ಬರಿಗೆ ಅರ್ಥವಾಗುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲ ಮಬ್ಬಾದಂತೆ, ಏನೋ ಕಾವಳ ಕವಿದಂತೆ ಆಗಿತ್ತು. ಇಂಥ ಸಂದಿಗ್ಧ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಟ್ಯೂಟನ್ ದೊರೆಯಾದ ಷಾರ್ಲಮಾನನ ಆಡಳಿತ ತನ್ನದೇ ಆದ ಬೆಳಕಿನಿಂದ ಝಗಝಗಿಸುವ ಅವಧಿಯೆನಿಸಿದೆ. ಆತ ಸ್ವತಃ ಅನಾಗರಿಕ ಮತ್ತು ಅನಕ್ಷರಸ್ಥನಾದರೂ ದೇಶದ ಹಿತಚಿಂತನೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅನೇಕ ಉತ್ತಮ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಜೊತೆಗೆ ಅಂದಿನ ಕ್ರೈಸ್ತ ಪಾದ್ರಿಗಳು ಹಿಂದಿನ ರೋಮನ್ ಭಾಷಾ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದರಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಹೊಸ ಮಠಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇವು ಪ್ರಮುಖವೆನಿಸಿವೆ. ನಿದರ್ಶನಗಳಾಗಿ ವೆಟ್ಟಿಂಗ್‌ಟನ್ನಿನ ಮೇರಿಯ ಸ್ಟೆಲ ಮಠವನ್ನೂ ರೋಮಿನ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಸೇಂಟ್ ಪಾಲ್ ಮಠವನ್ನೂ ಹೆಸರಿಸಬಹುದು.

ರೋಮನೆಸ್ಕ್ ಶೈಲಿ: ಅಂಧಕಾರ ಯುಗ ಕಳೆದ ಮೇಲಿನ ಮೂರುನೂರು ವರ್ಷಗಳ ಐರೋಪ್ಯ ಶಿಲ್ಪ, ಕಲೆಗಳನ್ನು ರೋಮನೆಸ್ಕ್ ಶೈಲಿಯವೆನ್ನುತ್ತಾರೆ (ಪ್ರ.ಶ.1000–1300). ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗಗಳಾಗಿದ್ದು ಅನಂತರ ಪ್ರತ್ಯೇಕಾಧಿಕಾರ ಕೈಕೊಳಪಟ್ಟ ಇಟಲಿ, ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಸ್ಪೇನ್ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬಂದುದರಿಂದ ಈ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ರೋಮನೆಸ್ಕ್ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿತು. ಇವುಗಳಿಗೆಲ್ಲ ಮೂಲ ರೋಮನ್ ಶಿಲ್ಪವಾದರೂ ಈ ಒಂದೊಂದೂ ಪ್ರಾಂತ್ಯ ತನ್ನದೇ ಆದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪ, ಕಲೆಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ನಾವು ನೋಡಬಹುದು. ಇಟಲಿಯ ಪಿಸ ನಗರದ ಓಲು ಗೋಪುರದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಕಥೀಡ್ರಲ್ ರೋಮನೆಸ್ಕ್ ಮಾದರಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ನಿದರ್ಶನ. ಅದು ರೋಮನ್ ಶಿಲುಬೆಯಂತಿರದೆ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಶಿಲುಬೆಯ ಆಕಾರದಲ್ಲಿದೆ. ಅಂದರೆ ಅದರ ಒಂದು ದಿಂಡು ಇನ್ನೊಂದಕ್ಕಿಂತ ಉದ್ದವಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಅದರ ಮುಖ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿದಂತಿದೆ. ಕೆಥೆಡ್ರಲಿನ ಕಂಬಸಾಲುಗಳ ಮೇಲಿನ ಮತ್ತು ಕಿಟಕಿಗಳ ಮೇಲಿನ ಗುಂಡು ಕಮಾನುಗಳು ರೋಮನೆಸ್ಕ್ ಮಾದರಿಯ ಮುಖ್ಯ ಗುಣವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತವೆ. ಕಂಬಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲದ ಮೇಲಿನ ಮೊದಲ ಸಾಲು ಇದ್ದಷ್ಟು ಎತ್ತರವಾಗಿ ಮಹಡಿಯ ಕಂಬ ಸಾಲುಗಳಿಲ್ಲ. ಹಾಗೆಯೆ ಅದರ ಮೇಲಿನ ಸಾಲಿನ ಎತ್ತರವೂ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದೆ. ಇಟಲಿಯ ಒಂದೊಂದು ಊರಿನಲ್ಲೂ ಒಂದೊಂದು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕೃತಿಯನ್ನು ಅದರದರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ನಾವು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಅಂಗುಲೆಮ್ ಕಥೀಡ್ರಲ್ ಇನ್ನೊಂದು ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆ. ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲೂ ಈ ಶೈಲಿಯ ಭವ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳನೇಕವಿವೆ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ನಾರ್ಮನರ ಕಾಲದಲ್ಲಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಗುಣರೂಪಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ರೋಮನೆಸ್ಕ್ ಶೈಲಿಯವಾದರೂ ಅವನ್ನು ನಾರ್ಮನ್ ಶೈಲಿಯವೆನ್ನುವುದು ವಾಡಿಕೆ.

ಮಧ್ಯಯುಗದ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಲಗಳು: ಪಾಳೆಯಗಾರಿಕೆ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಳಗಳು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡುವು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇವು ಬೆಟ್ಟದ ನೆತ್ತಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಶತ್ರುಗಳ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಹಾಳಾಗದಿರಲು ಶ್ರೀಮಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಕಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡ ಈ ಮನೆಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಬಲವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೋಟೆಯಿರುತ್ತದೆ. ಕೋಟೆಗೊಂದು ದಿಡ್ಡಿಬಾಗಿಲಿದ್ದು ಅದು ಬಹು ಭದ್ರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಸುತ್ತಣ ಪ್ರಾಕಾರದ ತಳದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಂದಕವಿದ್ದು ಶತ್ರು ಲಗ್ಗೆ ಹತ್ತುವಾಗ ಅದನ್ನು ನೀರಿನಿಂದ ತುಂಬಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಬುರುಜಗಳಿಂದ ಸೈನಿಕರು ಶತ್ರುಗಳ ಮೇಲೆ ಅಸ್ತ್ರಪ್ರಯೋಗಮಾಡುವ ಅನುಕೂಲಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಒಂದು ಕೋಟೆಮನೆ ಎಂದರೆ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಊರು ಇದ್ದಂತೆಯೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಅನುಕೂಲವಾದ ಅರಮನೆ, ವಿಹಾರಸ್ಥಳಗಳು, ಪೂಜಾಗೃಹಗಳು, ಬಂದಿಖಾನೆ, ದಿವಾನಖಾನೆ, ಉಗ್ರಾಣ ಇತ್ಯಾದಿ ಸಕಲವೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಇಟಲಿ, ಸ್ಪೇನ್ ಜರ್ಮನಿ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ರಷ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಕಡೆ ನೀರನ್ನು, ಬೆಟ್ಟವನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿ ನಿಂತಿರುವ ಕೋಟೆ ಮನೆಗಳನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಕಾಣಬಹುದು.

ಗಾಥಿಕ್ ಶೈಲಿ: ಮಧ್ಯಯುಗದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಅವಧಿಯ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಗೆ ಈ ಹೆಸರಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.12ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.15ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲೆಲ್ಲ ಇದು ಪ್ರಧಾನ ಶೈಲಿಯಾಗಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಶೈಲಿಗೆ ಈ ಹೆಸರು ಬರಲು ಇರುವ ಕಾರಣ ಬಹು ವಿಚಿತ್ರವಾಗಿದೆ. ಜರ್ಮನಿಯ ಗಾಥ್ ಜನ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೂ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೂ ನುಗ್ಗಿ ಧಾಳಿ

ಮಾಡಿ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಹಾಳು ಮಾಡಿದರಷ್ಟೆ. ಈ ಜನ ಒರಟರು, ಕ್ರೂರಿಗಳು, ವಿಧ್ವಂಸಕಾರಿ ಮನೋಧರ್ಮ ಉಳ್ಳವರು. ತಾವು ಹೋದ ಕಡೆಯೆಲ್ಲ ಕೊಲೆ ಸುಲಿಗೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರಲ್ಲದೆ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಂಡ ಊರು ಕೇರಿಗಳಿಗೆ ಬೆಂಕಿಯಿಟ್ಟು ಸುಟ್ಟರು. ಗಾಥ್ ಜನರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯನ್ನು ಆ ಜನರ ಹೆಸರಿಗೇ ಕಟ್ಟಿ ಅದನ್ನು ಗಾಥಿಕ್ ಎಂದು ಕರೆದದ್ದು ಸಹಜವೇ. ಗಾಥಿಕ್ ಶೈಲಿ ನಿಜಕ್ಕೂ ಬಹು ಸುಂದರವಾದ ಶೈಲಿಯಾದರೂ ಅದು ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ಶೈಲಿಯಷ್ಟು ಸುಸಂಸ್ಕೃತವೆಂದು ಅಂದಿನ ಜನ ತಿಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಅದರ ಬಗೆಗೆ ಅವರಿಗೆ ಬಹು ತಾತ್ಸಾರವಿತ್ತು. ಒರಟು, ಅಸಂಸ್ಕೃತ, ಅನಾಗರಿಕ ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಗಾಥಿಕ್ ಎಂಬ ಪದವನ್ನಿಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಗಾಥಿಕ್ ಶೈಲಿ ನಿಜಕ್ಕೂ ವಿಚಿತ್ರವಾಗಿದ್ದು ಬಹು ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಅದನ್ನು ಬಳಕೆಗೆ ತಂದವರು ಗಾಥರಲ್ಲ. ಗಾಥರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಯಾ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಸ್ಥಳೀಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಸ್ವಸಂತೋಷದಿಂದ, ಧಾರ್ಮಿಕ ತೃಪ್ತಿಗಾಗಿ, ರೋಮನ್ ಮತ್ತು ರೋಮನೆಸ್ಕ್ ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ಅನುಕರಿಸಿದರೂ ಅದಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವೆನಿಸಿದ ಕೆಲವು ಮಾರ್ಪಾಟುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯೇ ಗಾಥಿಕ್ ಶೈಲಿ. ಇದರ ಪ್ರಧಾನ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಇವು: ಅದುವರೆಗೂ ಅಡ್ಡಗಲ್ಲಾಗಿ ನೆಲದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಹರಡಿ ನಿಂತಿರುತ್ತಿದ್ದ ಮನೆಗಳು ನೆಟ್ಟಗೆ ಆಕಾಶದ ಕಡೆಗೆ ಎತ್ತರೆತ್ತರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯತೊಡಗಿದುವು. ಅಂದರೆ ಹಲವು ಉಪ್ಪರಿಗೆಯ ಮನೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುವು. ಚಾವಣಿಗಳಿಗೆ ಮರವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುವುದನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಕಲ್ಲನ್ನೇ ಬಳಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಕಿಟಕಿ, ಬಾಗಿಲು ಹಾಗೂ ಕಂಬಸಾಲುಗಳ ಮೇಲಿದ್ದ ಕಮಾನುಗಳನ್ನು ಅರ್ಧವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಮಾಡದೆ ಚೂಪಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಇದು ಅಂಥ ಹೊಸ ತಂತ್ರವೇನಲ್ಲ. ಪೂರ್ವರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಚೂಪು ಕಮಾನಿನ ಬಳಕೆ ಬಹಳ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಇತ್ತು. ಧರ್ಮಯುದ್ಧಗಳಿಗಾಗಿ ವಿದೇಶಗಳಿಗೆ ಹೋದ ಯೋಧರು ಅದನ್ನು ಯುರೋಪಿಗೆ ತಂದರು. ಶಿಲ್ಪತಂತ್ರದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಗುಂಡು ಕಮಾನಿಗಿಂತ ಚೂಪು ಕಮಾನುಗಳ ನಿರ್ವಹಣೆ ಸುಲಭವೆನ್ನಲಾಗಿದೆ.

ಚೂಪು ಕಮಾನುಗಳು, ಎತ್ತರೆತ್ತರದ ಮಹಡಿಗಳು, ತುದಿಯ ಗೋಪುರಗಳು, ಹೆಚ್ಚಿನ ಚಿತ್ರಕೆಲಸಗಳು, ಬಣ್ಣದ ಗಾಜು-ಇವು ಗಾಥಿಕ್ ಶೈಲಿಯ ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಈ ಶೈಲಿಯ ಅನೇಕ ಚರ್ಚುಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಬಹು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು ಆಮಿಯೆನ್ಸ್ ಕಥೀಡ್ರಲ್. ಜೊತೆಗೆ ನೋಟರ್‌ಡೇಮ್, ಸೇಂಟ್ ಚಾಪೆಲ್, ರ್ಹೀಮ್ಸ್‌ಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಗಾಥಿಕ್ ಶೈಲಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆಗಳೆಂದರೆ ಸ್ಯಾಲಿಸ್‌ಬರಿ, ಲಿಂಕನ್ ಮತ್ತು ಕ್ಯಾಂಟರ್‌ಬರಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕೆಥೆಡ್ರಿಲ್‌ಗಳು. ಸ್ಪೇನಿನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಣ ಹೆಚ್ಚು ಮತ್ತು ಕಿಟಕಿಗಳು ಬಲು ಚಿಕ್ಕವು. ಜರ್ಮನಿಯ ಕೊಲೋನ್ ಕಥೀಡ್ರಲ್, ಬೆಲ್ಜಿಯಂಮಿನ ಆಂಟ್‌ವರ್ಪ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ನಗರ ಸಭಾಭವನ, ಸ್ಪೇನಿನ ಬರ್ಗೋಸ್ ಕೆಥೆಡ್ರಲ್-ಈ ಕೆಲವು ಗಾಥಿಕ್ ಶೈಲಿಯ ಇತರ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ನಿದರ್ಶನಗಳು.

ಮಹಮ್ಮದೀಯ ಶೈಲಿ: ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಅರೇಬಿಯದಿಂದ ಬಹು ವೇಗವಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲೆಡೆಗೂ ಹರಡಿತಷ್ಟೆ. ಅದರೊಂದಿಗೆ ಮುಸ್ಲಿಂ ರಾಷ್ಟ್ರವೂ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತ ಹೋಯಿತು. ಮುಸ್ಲಿಮರು ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್, ಆಫ್ರಿಕದ ಉತ್ತರ ತೀರಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಕ್ರಮೇಣ ಜಿಬ್ರಾಲ್ಟರ್ ಮುಖಾಂತರ ಸ್ಪೇನನ್ನು ತಲಪಿದರು. ಕಾಲ ಸಂದಂತೆ ಸ್ಪೇನನ್ನೆಲ್ಲ ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನತ್ತ ನಡೆದರು. ಆದರೆ ಫ್ರೆಂಚರು ಟೂರ್ಸ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೆಣಸಿ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದರು. ಮಹಮ್ಮದೀಯರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಕೆಲಕಾಲ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದ ಸ್ಪೇನಿನಲ್ಲಿ ಆ ಶೈಲಿಯ ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದುವು. ಸ್ಪೇನಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಅರಬ್ಬೀಯರನ್ನು ಮೂರರೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ಕಾರ್ಡೋವ. ಮೂರರು ಸ್ಪೇನಿನಲ್ಲಿ ಸು.700 ವರ್ಷ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿ ಕ್ರಿಸ್ಟೊಫರ್ ಕೊಲಂಬಸನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಲ್ಲಿಂದ ಕಾಲು ತೆಗೆದರು. ಸ್ಪೇನಿನ ಗ್ರನಾಡದಲ್ಲಿದ್ದ ಅರಸುಮನೆತನದವರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಆಲ್ಹಂಬ್ರ ಕೋಟೆ, ಅರಮನೆ ಮಹಮ್ಮದೀಯ ಶೈಲಿಗೊಂದು ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆ. ಕಾರ್ಡೋವದಲ್ಲಿನ ಮಸೀದಿ, ಸೆವಿಲ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಗಿರಾಲ್ಡ್ ಗೋಪುರಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಿವೆ.

ಪುನರುಜ್ಜೀವನ (ರೆನೆಸಾನ್ಸ್) ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪ: ಮಧ್ಯಯುಗದಿಂದ ಆಧುನಿಕ ಯುಗದ ನಡುವಣ ಅವಧಿಯನ್ನು ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಕಾಲವೆನ್ನುತ್ತೇವೆ. ಅದು ಪ್ರ.ಶ.ಸು.14 ರಿಂದ 16 ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಕಾಲವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಈ ಹೊಸ ಧೋರಣೆ 15 ಮತ್ತು 16 ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣವಿಕಾಸಗೊಂಡು ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಸ್ಪೇನ್, ಜರ್ಮನಿ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಐರೋಪ್ಯ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಹರಡಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಗಾಥಿಕ್ ಶೈಲಿ ಹಿಂದೆ ಸರಿಯಿತು. ಕಟ್ಟಡದ ಒಟ್ಟು ರಚನೆಗಿಂತ ಅದರ ಮುಖಭಾಗ ಮತ್ತು ಒಳಭಾಗಗಳ ಕುಸುರಿಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯಬಂತು. ಈ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಕಾಲದ (1420-1500) ಮುಖ್ಯಶಿಲ್ಪಿಗಳೆಂದರೆ ಬ್ರೂನೆಲ್ಲೆಸ್ಕಿ, ಆಲ್ಬರ್ಟಿ, ಬ್ರಮಾಂಟೆ, ಫ್ಲಾರೆನ್ಸ್ ಮಿಲಾನ್, ವೆನಿಸ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮಧ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ (1500-1780) ರೋಮ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅದರ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಬ್ರಮಾಂಟೆ ಮತ್ತು ಇತರರು ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. ಅವರ ಶಿಷ್ಯ ಶೈಲಿಗೆ ಸೇಂಟ್ ಪೀಟರನ ಚರ್ಚು ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿದೆ. ಪುನರುಜ್ಜೀವನಕಾಲದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ (1500-1780) ಬರೋಕ್ ಮತ್ತು ರೊಕೊಕೊ ಶೈಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಯಿತು.

ಈ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರ ಕಲಾಪ್ರೌಢಿಮೆಗೆ ಇಟಲಿಯ ಫ್ಲಾರೆನ್ಸ್ ಕೇಂದ್ರವೆನಿಸಿತು. ಅಲ್ಲಿನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚಿತ್ರಕಾರರಲ್ಲಿ ಜಾಟ್ಟೊ, ಫ್ರಾ ಅಂಜೆಲಿಕೊ, ಲಿಯೊನಾರ್ಡೊ ಡ ವಿಂಚಿ, ಬಾಟಿಸಿಲಿ, ಮೈಕೆಲೇಂಜಲೊ ಇವರನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಸಿಯೆನ್ನಾ, ವೆನಿಸ್, ರೋಮ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಇಟಲಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಾವಿದರು ತಮ್ಮವೇ ಆದ ಪ್ರಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದರು. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕಲಾವಿದ ರ್‍ಯಾಫೆಲ್ ರೋಮಿನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಕೃತಿ ರಚನೆ ಮಾಡಿದ. ಎಂಟನೆಯ ಚಾರಲ್ಸ್ ನೇಪಲ್ಸಿನ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ದಾಳಿಯಿಂದಾಗಿ ಪುನರುಜ್ಜೀವನಕಾಲದ ಧೋರಣೆಗಳು ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದುವು. ಇಟಲಿಯ ಕಲಾವಿದರನ್ನು ಒಂದನೆಯ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಆಹ್ವಾನಿಸಿದ. ಎರಡನೆಯ ಹೆನ್ರಿ ಇಟಲಿಯ ಕ್ಯಾಥರೀನ್ ಡಿ ಮೆಡಿಚಿ ಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ ಮೇಲಂತೂ ಇಟಲಿಗೆ ಕೋಡು ಕೊನರಿತು. ಸು.15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇದರ ಪ್ರಭಾವ ಸ್ಪೇನಿನ ಮೇಲೂ ಆದಂತೆ ಧೋರಣೆಗಳು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಜರ್ಮನಿಗಳ ಮೇಲೆ ಅಷ್ಟು ಪ್ರಭಾವ ಬೀರದಿರುವ ವಿಷಯ ಗಮನಾರ್ಹವಾದುದು.

ಬರೋಕ್ ಶೈಲಿ: ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದಾಚೆ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿ. ಅಭಿಜಾತಶೈಲಿಗೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿದುದು. ಅತ್ಯಾಲಂಕಾರವೇ ಇದರ ದಾರಿ. ಅನಂತರ ಸು. ಒಂದೂವರೆ ಶತಮಾನ ಇದು ಇಡೀ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲೆಲ್ಲ ಖ್ಯಾತ ಪದ್ಧತಿಯಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಮತ್ತೆ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಭಿರುಚಿ ಅಭಿಜಾತಪದ್ಧತಿಯ ಕಡೆಗೇ ಹೊರಳಿತು. ರೋಮಿನ ಸೇಂಟ್ ಪೀಟರ್ ಚರ್ಚಿನ ಚೌಕದಲ್ಲಿ ಬರ್ನಿನಿ ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದ ಪ್ರಸಿದ್ಧರೆಂದರೆ ಬಾರೊಮಿನಿ, ವಿಗ್ನೋಲ. ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯ ಲೂಯಿಯ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಈ ಶೈಲಿ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಗೇರಿತು. ಜರ್ಮನಿ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಸ್ಪೇನುಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶೈಲಿಯ ಅತಿರೇಕಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ರೊಕೊಕೊ ಶೈಲಿ: ಬರೋಕ್ ಶೈಲಿಯಿಂದ ಹೊಮ್ಮಿಬಂದ ಒಂದು ನವುರಾದ ಹೊಸ ಶೈಲಿ. ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ 15ನೆಯ ಲೂಯಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (18ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಬಳಕೆಗೆ ಬಂತು. ಒಳಾಂಗಣಗಳ ಕುಸುರಿ ಚಿತ್ರಣವೇ ಈ ಶೈಲಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಗುಣವೆನ್ನಬಹುದು. ಅಲಂಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪು, ಶಂಖ, ಹೂ ಮೊದಲಾದವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಚೀನಿಮಾದರಿಗಳ ಅನುಕರಣೆ ಇದೆ. ರೊಕೊಕೊ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಜರ್ಮನಿ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಮೇಲೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಆಯಿತೆನ್ನಲು ದಾಖಲೆಗಳಿವೆ.

ಜಾರ್ಜಿಯನ್ ಮತ್ತು ರೀಜೆನ್ಸಿ ಶೈಲಿಗಳು: ಯುರೋಪಿನ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಈ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ರಾಣಿ ಆನಳ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮುಗಿದು ಒಂದನೆಯ ಜಾರ್ಜ್ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.1720) ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಈ ಶೈಲಿ ಹತ್ತೊಂಬತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೊದಲ ದಶಕ ಮುಗಿಯುವವರೆಗೂ ಉಳಿದು ಬಂದಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಅನಂತರ ಎಂದರೆ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಜಾರ್ಜ್ ಪ್ರಿನ್ಸ್ ರೀಜೆಂಟ್ ಆದ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ (1811) ಇದು ರೀಜೆನ್ಸಿ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಲೀನವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು.

ಅದು ಎಲ್ಲ ಕಡೆಯೂ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲ. ಜನರೆಲ್ಲ ಬಹು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಬಂದು ನೆಲೆಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ್ದರು. ರೋಮನರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ನಿಂತುಹೋಗಿದ್ದ ನಗರನಿರ್ಮಾಣಕಲೆಗೆ ಈಗ ಮತ್ತೆ ಅವಕಾಶ ದೊರಕಿದಂತಾಯಿತು. ಬಾತ್ ಮತ್ತು ಎಡಿನ್‌ಬರೊ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಜಾರ್ಜಿಯನ್ ಶೈಲಿಗೆ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಅವೆರಡೂ ಕಡೆ ನಗರರಚನೆಯ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದವ ರಾಬರ್ಟ್ ಆಡಮ್ ಇಲ್ಲಿ ಮನೆಗಳು ಅಂದವಾಗಿ ಅನುಕೂಲವಾಗಿ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ರಸ್ತೆಗಳ ಯೋಜನೆಯೂ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿದೆ. ಮನೆಗಳ ಬಾಹ್ಯಾಲಂಕರಣ ಅಭಿಜಾತಮಾದರಿಯಾಗಿದ್ದು ಬಾಗಿಲು ಕಿಟಕಿಗಳು ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಈಗಲೇ ಬಹುಮಾಳಿಗೆಯ ವಾಸಗೃಹಗಳ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚಿದ್ದು. ಜಾಗ ಉಳಿಸುವುದು ಒಂದು ಉದ್ದೇಶವಾದರೆ ಅನುಕೂಲ ಎರಡನೆಯದು. ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಜಾಗ ಬಿಡದೆ ಸಾಲಾಗಿ ಮನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಉದ್ಯಾನಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ದಾರಿ ಪಕ್ಕದ ಸಾಲು ಮರಗಳೂ ಹಸಿರು ಮೈದಾನಗಳೂ ಊರಿನ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದುವು. ಆಡಮ್ ಸಹೋದರರು ಮಧ್ಯ ಲಂಡನ್ನಿನ ಬಹುಭಾಗದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ದಾರಿತೋರಿದರು.

ರೀಜೆನ್ಸಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಹತ್ತೊಂಬತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಅದುವರೆಗೂ ಶ್ರೀಮಂತರ ಮನೆಗಳಿಗೆ ದೊರೆಯಲಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ಸಾಮಾನ್ಯರ ಮನೆಗಳಿಗೂ ಬಂತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಬಾತ್, ಬ್ರೈಟನ್ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಸುಂದರ ನಗರಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದುವು. ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿ ಜಾನ್ ನ್ಯಾಷ್ ಎಂಬಾತ ರೀಜೆಂಟ್ ರಸ್ತೆಗಳಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತವಾದ ಗೃಹಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಜನ ಈತನ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಅಭಿಜಾತ ಗ್ರೀಕ್ ಕಟ್ಟಡಗಳಂತಿವೆಯೆಂದು ಹೊಗಳಿದರು.

ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕ್ರಾಂತಿ ತನ್ನ ಕೈವಾಡವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಕಾರ್ಮಿಕರ ವಸತಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಹಳೆಯ ನಗರ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯ ಸ್ಥಗಿತಗೊಂಡಿತು. ಇರುವಷ್ಟು ಜಾಗದಲ್ಲೇ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಜನರಿಗೆ ವಸತಿಯನ್ನೊದಗಿಸುವುದರ ಕಡೆ ಗಮನಹರಿಯಿತು. ಊರುಗಳಲ್ಲಿನ ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆ ಅಪಾರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯತೊಡಗಿತು.

ಹತ್ತೊಂಬತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನ: ಯುರೋಪಿನ ಅದರಲ್ಲೂ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಈ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಹು ಸಂಕೀರ್ಣವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಒಂದು ಕಡೆ ಅಭಿಜಾತ ಶೈಲಿಗೂ ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಗಾಥಿಕ್ ಶೈಲಿಗೂ ಪೈಪೋಟಿ ನಡೆದುದನ್ನು ಶತಮಾನದ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ನಾವು ನೋಡಬಹುದು. ಪಲ್ಲಾಡಿಯನಿಸಂ ಶೈಲಿಯ ಚೇಂಬರ್ಸ್ ಮತ್ತು ಪಾಂಪೇಯ ಶೈಲಿಯ ಆಡಮ್–ಈ ಇಬ್ಬರು ಶಿಲ್ಪಿಗಳೂ ಇಟಲಿಯಿಂದ ತಮ್ಮ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆದರು. ರೀಜೆಂಟ್ ಪಾರ್ಕಿನ ಬೃಹದ್‍ಗೃಹಗಳು, ಹೋವ್, ಬ್ರೈಟನ್, ವೇಮೌತ್, ಚೆಲ್ಟ್ನ್‍ಹ್ಯಾಂ, ಕ್ಲಿಫ್ಟನ್, ಟರ್ನ್‍ಬ್ರಿಡ್ಜ್ ವೆಲ್ಸ್ ಮೊದಲಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿನ ವಿವಿಧ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಮೂಲಕ ಖ್ಯಾತಿಪಡೆದ ಜಾನ್ ನ್ಯಾಷನಿಗೆ ಮೇಲ್ಪಂಕ್ತಿಯಾದವರು ಚೇಂಬರ್ಸ್ ಮತ್ತು ಆಡಮ್. ನ್ಯಾಷನ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಮತ್ತು ಗ್ರೀಕ್ ಶೈಲಿಗಳ ಅನುಕರಣೆಯಿದೆ. ಅಷ್ಟು ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಗ್ರೀಸ್ ಮತ್ತು ರೋಮಿಗೆ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟು ಬಂದಿದ್ದ ಸ್ಟೂವರ್ಟ್ ಮತ್ತು ರೆವೆಟ್ಟರ ಆಂಟಿಕ್ವಿಟೀಸ್ ಆಫ್ ಅಥೆನ್ಸ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥ ಅಚ್ಚಾಗಿತ್ತು (1762). ಅಲ್ಲದೆ ಅಥೆನ್ಸಿನ ಅಪೂರ್ವಕೃತಿಗಳಾದ ಎಲ್ಜಿನ್ ಅಮೃತಶಿಲಾಶಿಲ್ಪಗಳು ಲಂಡನ್ನಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದುವು (1801). ಹೀಗಾಗಿ ಗ್ರೀಕ್ ಶೈಲಿಯ ಪುನರುದ್ಧರಣ ಕಾರ್ಯ ಅನೇಕ ವರ್ಷ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ನಡೆಯಿತು. ಡಿ. ಬರ್ಟನ್ನನ ಅಥೀನಿಯಂ ಕ್ಲಬ್ ಕಟ್ಟಡವೂ ಎಚ್.ಡಬ್ಲ್ಯೂ. ಇನ್‍ವುಡ್ಡನ ಸೇಂಟ್ ಪಾಂಕ್ರಾಸ್ ಚರ್ಚು ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ಇದೇ ಮಾದರಿಯ ಗ್ರೀಕ್ ಶೈಲಿಯ ಪುನರುಜ್ಜೀವನವನ್ನು ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಪರ್ಸಿಯರ್ ಮತ್ತು ಫಾಂಟೇನರ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲ್ಪ ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾದ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಹೊಸತಾಗಿ ರೂಢಿಸಿದ ಎಂಪೈರ್ ಶೈಲಿ ಈ ಶತಮಾನದ ಮೊದಲ ಮೂವತ್ತು ವರ್ಷಗಳು ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಕ್ರಮೇಣ ಈ ಪ್ರಭಾವ ಅಂದಿನ ಅಮೆರಿಕಕ್ಕೂ ಹರಡಿದುದು ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ವಿಷಯ.

ಅದುವರೆಗೂ ಬಹು ಜನರ ತಾತ್ಸಾರಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದ ಗಾಥಿಕ್ ಶೈಲಿಗೆ ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಬಂತು. 1818ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಸಂಸತ್ ಸಭೆ ಹೊಸ ಆಂಗ್ಲಿಕನ್ ಚರ್ಚುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆಂದು ಒಂದು ದಶಲಕ್ಷ ಪೌಂಡುಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಾಗ ಗಾಥಿಕ್ ಶೈಲಿಗೆ ರೆಕ್ಕೆ ಮೂಡಿದಂತಾಯಿತು. ಆಗ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ 214 ಚರ್ಚುಗಳಲ್ಲಿ 174 ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದೆಂದರೆ ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿರುವ ಸೇಂಟ್ ಲೂಕನ ಚರ್ಚು. ಇಂಥ ಪುನರುಜ್ಜೀವನಕ್ಕೆ ಅಂದಿನ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಅದ್ಭುತರಮ್ಯ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಧೋರಣೆಯೂ ಕಾರಣವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಗಾಥಿಕ್ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಇಡೀ ನೂರು ವರ್ಷ ಇದ್ದಿತೆನ್ನಬಹುದು.

ಇದೇ ಶತಮಾನದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಭವನಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್, ರೋಮನ್, ಗಾಥಿಕ್ ಮತ್ತು ಎಲಿಜಬೀತನ್ ಶೈಲಿಗಳ ಮಿಶ್ರಣವಿದೆ.

ಇಪ್ಪತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯನ್ನು ಆಧುನಿಕ ಶೈಲಿ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಆಧುನಿಕ ಎಂಬ ಮಾತು ಪ್ರಾಚೀನ, ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಎಂಬವುಗಳಂತೆ ಸಾಪೇಕ್ಷವಾದದ್ದು. ಅದು ಶಬ್ದಾರ್ಥವನ್ನು ವಿಶದೀಕರಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಉಪಯುಕ್ತತಾಶೀಲ (ಫಂಕ್ಷನಲ್) ಎಂಬ ಮಾತು ಆಧುನಿಕ ಕಲೆಯನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ವಿವರಿಸಿತು. ಜನನಿಬಿಡವಾದ ಪಟ್ಟಣಗಳು, ಹೆಚ್ಚಿನ ವಾಹನ ಸಂಚಾರ, ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳು, ಕಾರ್ಮಿಕರ ಮತ್ತು ಇತರ ನೌಕರರ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ವಸತಿಗೃಹಗಳು, ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಕಚೇರಿಗಳು–ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಕೇವಲ ಉಪಯೋಗದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹಿಂದಿನ ಅಲಂಕರಣಶೈಲಿ ನಿರರ್ಥಕವಾಗಿ ತೋರಿತು. ಈ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಕಲಾವಿಮರ್ಶಕನೆನಿಸಿದ ಜಾನ್ ರಸ್ಕಿನ್ನನ ಭಾಷಣಗಳು ಮತ್ತು ಗ್ರಂಥಗಳು ಜನರ ಮನೋಧರ್ಮವನ್ನಾಗಲೆ ಬದಲಿಸಿದ್ದುವು. ಅನಂತರ ಅವನ ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾದ ಎಲಿಯಂ ಮಾರಿಸ್ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕಿಂತ ಮುಖ್ಯವಾದುದು ಉಪಯುಕ್ತತೆ ಎಂಬ ವಾದವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿ ಕೆಂಟ್‍ನಲ್ಲಿ ನವೀನ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ. 1851ರಲ್ಲಿ ಜೋಸೆಫ್ ಪ್ಯಾಕ್ಸ್ಟನ್ ಎಂಬ ಶಿಲ್ಪಿ ಅಂದಿನ ಮಹಾ ವಸ್ತುಪ್ರದರ್ಶನಕ್ಕಾಗಿ ಹೈಡ್ ಪಾರ್ಕಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸ್ಫಟಿಕದ ಅರಮನೆಯನ್ನು (ಕ್ರಿಸ್ಟಲ್ ಪ್ಯಾಲೆಸ್) ಕಟ್ಟಲು ಕೇವಲ ಕಬ್ಬಿಣ ಮತ್ತು ಉಕ್ಕಿನ ಕಂಬ ಸಲಾಕೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಿದನಷ್ಟೆ; ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ರೀತಿಯೇ ಬೇರೆ ದಾರಿ ಹಿಡಿಯಿತು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಇದರ ಬಳಕೆ ಕ್ರಮೇಣ ಇಡೀ ಯುರೋಪನ್ನೇ ಆಕ್ರಮಿಸಿತು.

ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಲೆ ಕಾರ್ಬೂಸರ್, ಪೆರೈ, ಫಿನ್ಲೆಂಡಿನ ಆಲ್ಟೊ, ಸಾರಿನೆನ್, ಜರ್ಮನಿಯ ಗ್ರೋಪಿಯಸ್, ಮೆಂಡೆಲ್ಸಾನ್, ಹಾಲೆಂಡಿನ ಡುಡಾಕ್, ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಇ.ಎಂ.ಫ್ರೈಗಿಬರ್ಡ್, ಎಚ್.ಎಂ.ರಾಬರ್ಟ್‍ಸನ್–ಈ ಮೊದಲಾದವರು ಆಧುನಿಕ ಶೈಲಿಯ ಅಂಕುರಾರ್ಪಣ ಮಾಡಿದ ಮುಖ್ಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳೆನ್ನಬಹುದು. ಗ್ರೋಪಿಯಸ್ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಬೂಸರರ ಗ್ರಂಥಗಳು ಆಧುನಿಕ ಶೈಲಿಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ನೀಡುವುದರ ಮೂಲಕ ಅದಕ್ಕೆ ಜನಪ್ರಿಯತೆಯನ್ನು ಗಳಿಸಿಕೊಟ್ಟಿವೆ.

ಆಧುನಿಕ ಶೈಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳು: ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಮನೆ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿರಬೇಕು. ಭಾರ ಹೊರುವ ಗೋಡೆಗಳಾವುವೂ ಅನಾವಶ್ಯಕ. ಅವುಗಳ ಬದಲು ಭದ್ರ ಕಾಂಕ್ರೀಟಿನ ತೆಳ್ಳನೆಯ ಕಂಬಗಳು, ಅದರದೇ ತೊಲೆಗಳು ಇರಬೇಕು. ಸೂರು ಇಪ್ಪಾರಾಗಿರದೆ ಒಪ್ಪಾರಾಗಿದ್ದು, ಮಟ್ಟಸವಾಗಿರಬೇಕು. ಒಟ್ಟು ಮನೆಗೆ ಭದ್ರ ಕಾಂಕ್ರೀಟಿನ ರಕ್ಷಣೆ ಇರಬೇಕು. ಅಗತ್ಯವಿದ್ದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕ್ಯಾಂಟಿ ಲಿವರುಗಳು ಮತ್ತು ಬಾಲ್ಕನಿಗಳಿದ್ದರೆ ಒಳ್ಳೆಯದು. ಕಿಟಕಿಗಳು ಬಾಗಿಲುಗಳು ಎಷ್ಟು ದೊಡ್ಡವಾಗಿದ್ದರೆ ಅಷ್ಟು ಒಳ್ಳೆಯದು. ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಯಾವ ಬಗೆಯ ಕಮಾನುಗಳೂ ಬೇಕಿಲ್ಲ. ಅಲಂಕರಣದ ಅಗತ್ಯವೇ ಇಲ್ಲ. ಇಡೀ ಮನೆ ಬೆಂಕಿಯ ಪೊಟ್ಟಣಗಳ ಸಾಲಿನಂತೆ ನೇರವೂ ಸುಲಭವೂ ಆಗಿರಬೇಕು.

ಶಿಷ್ಟ ಅಳತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಮೊದಲೇ ಸಿದ್ಧವಾದ (ಪ್ರಿ ಫ್ಯಾಬ್ರಿಕೇಟೆಡ್) ಬಿಡಿ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಹೇರಳವಾಗಿ ಬಳಸುವ ವಾಡಿಕೆ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧವಾದ ಅನಂತರ ವಾಸದ ಮನೆಗಳ ಅಭಾವ ತೋರಿಬಂದಾಗ ಇಂಥ ಹೊಸ ಮಾದರಿಗಳ ಕಡೆ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಗಮನ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಹರಿಯಿತು. ಗಂಡ, ಹೆಂಡತಿ ಮತ್ತು ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳಿಗಾಗುವ ಪುಟ್ಟ ಮನೆಯಿಂದ ಹಿಡಿದು ಎಂಟು ಹತ್ತು ಸಾವಿರ ಜನ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವ ಗಿರಣಿಯವರೆಗಿನ ಎಲ್ಲ ಮನೆಗಳನ್ನು ನವವಿಧಾನದಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿನ ನಿವೇಶನಗಳ ಅನುಕೂಲ, ಅಗತ್ಯ, ಉದ್ದೇಶ, ವಾಯುಗುಣಗಳಿಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ಶಿಲ್ಪವಿಧಾನ ಮಾರ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಹಿಂದಿನ ಯಾವ ಅಲಂಕರಣಗಳಿಗೂ ಅವಕಾಶ ಕೊಡದ ನವವಿಧಾನದ ಜೊತೆಗೆ ಹಳೆಯ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಹಿತಮಿತ ಮಿಶ್ರಣದಿಂದ ಹೊಸ ಹೊಸ ಸುಂದರ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ರೂಢಿಸಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ಓಸಾಕದ ಎಕ್ಸ್‍ಪೊ 70ರ ಶಿಲ್ಪ ತಾಂತ್ರಿಕ ಶಿಲ್ಪವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ದಾಖಲೆಯನ್ನೇ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದೆ. ಪ್ಯಾರಿಸಿನಲ್ಲಿ ಯುನೆಸ್ಕೊ ಕಚೇರಿಗಳಿಗಾಗಿ ಇಂಗ್ಲಿಷಿನ Y ಅಕ್ಷರದ ಆಕಾರದ ಹೊಸ ಕಟ್ಟಡ, ಒಲಿಂಪಿಕ್ ಆಟಗಳಿಗಾಗಿ ರೋಮಿನಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿ ನರ್ವಿ 1960ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಭವನ, ಸ್ಪೇನಿನಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿ ಯುಡಾರ್ಡೊ ಟೊರೋಜ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕುದುರೆ ಪಂದ್ಯದ ಸ್ಟೇಡಿಯಂ–ಇವು ಇತರ ಕೆಲವು ನಿದರ್ಶನಗಳು. ಈಚೆಗಂತೂ ಸೌಧನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಗಾಜು ಮತ್ತು ಪ್ಲ್ಯಾಸ್ಟಿಕ್‍ಗಳನ್ನೂ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ರಸ್ತೆಗಳು, ಉದ್ಯಾನಗಳು, ಸೇತುವೆಗಳು, ವಠಾರಗಳು, ಗಗನಚುಂಬಿ ಸೌಧಗಳು, ಸುರಂಗಗಳು, ನೆಲಮಾಳಿಗೆಗಳು, ಸಿಡಿಲ ಮೊರೆಯನ್ನೂ ಭೂಕಂಪವನ್ನೂ ಎದುರಿಸುವ ಯೋಜನೆಗಳು, ಕಟ್ಟಿದ ಮನೆಯನ್ನು ಒಂದೆಡೆಯಿಂದ ಮತ್ತೊಂದೆಡೆಗೆ ಒಯ್ಯುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು–ಇಲ್ಲೆಲ್ಲ ಇಪ್ಪತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ತಾಂತ್ರಿಕ ಹಾಗೂ ಕಲಾತ್ಮಕ ಆಧುನಿಕ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ನಾವು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಹತ್ತೊಂಬತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದೀಚಿನ ಚಿತ್ರಕಲಾ ಸಮೀಕ್ಷೆ: ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ, ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಆದ ಬದಲಾವಣೆಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಮೇಲೂ ಆಯಿತು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಮಹಾಕ್ರಾಂತಿಯ ಕಾಲದ ಒಬ್ಬ ಗಣ್ಯ ಕಲಾಕಾರನೆಂದರೆ ಜ್ಯಾಕ್ವಿಸ್ ಲೂಯಿ ಡೇವಿಡ್. ಈತ ಮೊದಲು ಆಸ್ಥಾನ ಕಲಾವಿದನಾಗಿದ್ದು ಅನಂತರ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರರೊಡಗೂಡಿ ಬಂಡಾಯದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದವನು. ಅಭಿಜಾತ ಕಲಾಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ಚರಿತ್ರೆಯ ಅನೇಕ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಈತ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತನ ಕೃತಿಯಾದ ಅಶ್ವಾರೂಢ ನೆಪೋಲಿಯನನ ಚಿತ್ರ ಬಹು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾದುದು. ಡೇವಿಡನ ಶಿಷ್ಯ ಇಂಗ್ರೆಸ್ ಗುರುವಿಗಿಂತ ಒಂದು ಹೆಜ್ಜೆ ಮುಂದೆ ನಡೆದನೆನ್ನಬಹುದು. ಅಭಿಜಾತ ಮಾರ್ಗದ ಕಲಾವಿದರು ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿನ ವರ್ಣವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಅಷ್ಟು ಗಮನವಿತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರ ಗಮನವೆಲ್ಲ ಗೆರೆಗಳು ಮತ್ತು ಗಾತ್ರಗಳ ಮೇಲಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿನ ವರ್ಣವಿನ್ಯಾಸ ಮಬ್ಬು ಮಬ್ಬಾಗಿ ನಿರ್ಜೀವವಾಗಿತ್ತು. ಇಂಗ್ರೆಸ್ ರೇಖಾಚಿತ್ರವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಅಸಾಧಾರಣ ನೈಪುಣ್ಯವನ್ನು ತೋರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಡೇವಿಡನ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಶಿಷ್ಯ ಬ್ಯಾರನ್‍ಗ್ರಾಸ್ ನೆಪೋಲಿಯನನ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದುಕೊಂಡು ಅಲ್ಲಿನ ಯುದ್ಧವಿಷಯಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸೈನಿಕರ ಶೌರ್ಯದ ಜೊತೆಗೆ ಅವರ ಅತೀವ ವೇದನೆ, ದುಃಖಗಳನ್ನೂ ಗ್ರಾಸ್ ಹೃದಯ ಕರಗುವಂತೆ ಚಿತ್ರೀಕರಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಅನಂತರ ಡೆಲಕ್ರಾ ಎಂಬ ಫ್ರೆಂಚ್ ಕಲಾವಿದನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ರೊಮ್ಯಾಂಟಿಸಿಸ್ಟರ ಹೊಸದೊಂದು ಕಲಾಶೈಲಿ ಆವರಿಸಿತು. ಅಭಿಜಾತ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಇವರು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಅಭಿಜಾತ ವಸ್ತುವನ್ನೂ ಇವರು ಆರಿಸಲಿಲ್ಲ. ತಮ್ಮ ಕಾಲದ ಜನಜೀವನವೇ ಚಿತ್ರದ ವಸ್ತುವಾಗಬೇಕೆಂದು ಇವರು ವಾದಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಗೀಟು, ಗೆರೆಗಳಿಗಿಂತ ಬಣ್ಣಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಕೊಡಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಅದರಂತೆ ಡೆಲಕ್ರಾ ತನ್ನ ಚಿತ್ರಗಳಿಗಾಗಿ ಧರ್ಮಯುದ್ಧ ನಿರತರಾದ ಯೋಧವೀರರು, ಬೈಬಲಿನ ಕಥೆಗಳು, ಆಲ್ಜೀರಿಯರ್ಸಿನ ಜನತೆ, ಗ್ರೀಕರಿಗೂ ತುರ್ಕರಿಗೂ ಅಂದು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಯುದ್ಧ–ಇಂಥ ವಸ್ತುಗಳನ್ನಾಯ್ದುಕೊಂಡ. ಸಿಂಹದ ಬೇಟೆ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಅವನ ಒಂದು ಚಿತ್ರ ಬಹು ಸಹಜವಾಗಿದೆ.

ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ವೆನಿಸಿನಲ್ಲಿ ಟೆಷಿಯನ್, ರೋಮಿನಲ್ಲಿ ಮೈಕೆಲೇಂಜಲೊ, ಸ್ಪೇನಿನಲ್ಲಿ ವೆಲಾಸ್ಕ್ವ, ಫ್ಲಾಂಡರ್ಸಿನಲ್ಲಿ ರೂಬೆನ್ಸ್, ನೆದರ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ರೆಂಬ್ರಾನ್, ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿ ಡ್ಯೂರರ್, ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪೌಸಿನ್–ಇವರು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದಂತೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ವಿಲಿಯಂ ಹೋಗಾರ್ತ್ ತುಂಬ ಖ್ಯಾತನಾದ. ಅನಂತರ ಜೋಷುವ ರೇನಾಲ್ಡ್ಸ್ ಮತ್ತು ಥಾಮಸ್ ಗೇನ್ಸ್‍ಬರೊ ಎಂಬಿಬ್ಬರು ಕಲಾವಿದರು ಮನುಷ್ಯನ ಭಾವ ಚಿತ್ರಣದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ತಸ್ವೀರು ಚಿತ್ರಣದಲ್ಲಿ ಹೆಸರು ಗಳಿಸಿದರು. ದಿ ಸ್ಟ್ರಾಬೆರಿ ಗರ್ಲ್, ಮಾಸ್ಟರ್ ಹೇರ್, ದಿ ಏಜ್ ಆಫ್ ಇನ್ನೊಸೆನ್ಸ್–ಇವು ರೇನಾಲ್ಡ್ಸನ ಖ್ಯಾತ ಕೃತಿಗಳು. ಲೇಡಿ ವಾಕಿಂಗ್ ಇನ್ ಸೇಂಟ್ ಜೇಮ್ಸ್ ಪಾರ್ಕ್, ಮಿಸ್ಟ್ರೆಸ್ ಸಿಡಾನ್ಸ್, ದಿ ಬ್ಲೂ ಬಾಯ್–ಇವು ಗೇನ್ಸ್‍ಬರೋನ ಕೆಲವು ಖ್ಯಾತ ಚಿತ್ರಗಳು. ಬೆಂಜಮಿನ್ ವೆಸ್ಟ್ ಮತ್ತು ಜಾನ್ ಸಿಂಗಲ್ಟನ್ ಕಾಪ್ಲೆ ಎಂಬಿಬ್ಬರು ಅಮೆರಿಕನ್ನರು ವರ್ಣಚಿತ್ರ ವೀಕ್ಷಣೆಗೆಂದು ಯುರೋಪಿಗೆ ಬಂದವರು ಪ್ರವಾಸಾನಂತರ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿ ಅದ್ಭುತ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಯುದ್ಧ

ವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಕವಿಯೊಬ್ಬ ಚಿತ್ರಗಾರನಾಗಿಯೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬಂದ. ವಿಲಿಯಂ ಬ್ಲೇಕ್. ಆತ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ನಿಪುಣ. ಮರದ ಫಲಕಗಳ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ಅಚ್ಚು ತಯಾರಿಸಿ ಅದರಿಂದ ಮುದ್ರಣ ಮಾಡುವುದು ಇವನ ಹವ್ಯಾಸ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಈತ ಮೊದಲು ಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಆಲೇಖ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವನ ಕಲಾವಂತಿಕೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿವೆ. ಮುಂದೆ ಬಂದ ಜಾನ್ ಕಾನ್‌ಸ್ಟೆಬಲ್ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ನೈಜವರ್ಣಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಅವುಗಳ ಸಹಜತೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದನಲ್ಲದೆ ಗುಪ್ಪೆಗುಪ್ಪೆಯಾಗಿ ಗಿಡಮರಗಳಿಗೆ ಕೇವಲ ಕಂದುಬಣ್ಣವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಾನ್‌ಸ್ಟೆಬಲ್ ಆದರೋ ಹಸಿರು, ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣಗಳ ಛಾಯೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಅವು ಸಹಜವಾಗಿ ತೋರುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಸೂರ್ಯೋದಯ ಸೂರ್ಯಾಸ್ತಗಳ ಸಮುದ್ರದ ಸೊಬಗು, ಕಾಂತಿ ಮತ್ತು ಗಾಂಭೀರ್ಯಗಳನ್ನು ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜ್ವಲವಾಗಿ ಸೆರೆಹಿಡಿದಿರುವ ಕಲಾವಿದನೆಂದರೆ ಜೋಸೆಫ್ ಮಲ್ಲಾರ್ಡ್ ವಿಲಿಯಂ ಟರ್ನರ್. ಪೆಟ್‌ವರ್ತ್ ಹೌಸಿನಿಂದ ಕಾಣುವ ಸರೋವರ ಮತ್ತು ವಿನಿಸಿನ ಗ್ರ್ಯಾಂಡ್ ಕೆನಾಲ್–ಎಂಬೆರಡು ಚಿತ್ರಗಳು ಟರ್ನರನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ.

ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಬಾರ್ಬಿಜ಼ಾನ್ ಪಂಥದ ಪ್ರಮುಖ ಶ್ರದ್ಧಾಳುಗಳೆಂದರೆ ಥಿಯೊಡರ್ ರೂಸೊ, ಕೇರೊ, ಮಿಲೆ. ಇವರು ಬಾರ್ಬಿಜ಼ಾನ್ ಹಳ್ಳಿಯ ಸುತ್ತಣ ಕಾಡುಗಳ ಸಹಜರಮ್ಯತೆಯನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಹಜತೆಯನ್ನೂ ಪರಿಣಾಮ ವಿಧಾನವನ್ನೂ (ಇಂಪ್ರೆಷನಿಸಂ) ಬಳಸಿ ಮುಖ್ಯರೆನಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಆಧುನಿಕ ಕಲೆ ಬಹು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ, ಬಹು ಸಂಕೀರ್ಣವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದೆ. ಅದು ಸೃಷ್ಟಿಸಿರುವ ಕೆಲವು ಪ್ರಸ್ಥಾನಗಳ ಮೂಲಕ ಕೇವಲ ಸಂಕ್ಷೇಪವಾಗಿ ಅದರ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಂಡ ಮೂರ್ತರೂಪಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದಿಡುವುದೇ ಮುಖ್ಯವಾದರೂ ಒಂದು ಬಗೆಯ ನವೀನ ಚಿತ್ರಕಲೆ ತದ್ವಿರುದ್ಧವಾದ ದಾರಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದಿದೆ. ಅದೇ ಅಮೂರ್ತ ಚಿತ್ರವಿಧಾನ (ಅಬ್‌ಸ್ಟ್ರ್ಯಾಕ್ಟ್ ಆರ್ಟ್). ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸಹಜ ನಿರೂಪಣೆಯದಾದರೂ ಇಲ್ಲಿ ಪದಾರ್ಥಚಿತ್ರಣಕ್ಕಿಂತ ಭಾವ ಚಿತ್ರಣ ಮುಖ್ಯ. ಫಾವಿಸಂ, ಕ್ಯೂಬಿಸಂ (ಘನಾಕೃತಿ ಕಲಾವಿಧಾನ), ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ರೆಷನಿಸಂ (ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಪಂಥ) ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಧಾನಗಳ ತಳಹದಿಯಾಗಿ ಅಮೂರ್ತ ಚಿತ್ರ ವಿಧಾನ ಇದೆ ಎನ್ನಬಹುದು. ಇದರ ಮೊದಲಿಗ ಕಾಂಡಿಸ್ಕಿ (1910). ಈ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಗೀರುಗಳು, ಮೇಲುಮೈ, ಆಕೃತಿಗಳು, ವರ್ಣಗಳು ಎಲ್ಲವೂ ಮೂಲವಸ್ತುವಿಗೆ ಏನೂ ಸಂಬಂಧವಿಲ್ಲದಂತೆ ಮೂಡಿಬಂದಿರುತ್ತವೆ. ಜ್ಯಾಕ್‌ಸನ್, ಪೊಲಾಕ್, ಕೂನಿಂಗ್, ಹ್ಯಾನ್ಸ್ ಹಾಫ್‌ಮನ್–ಇವರು ಈ ಪಂಥದ ಪ್ರಮುಖರು. ಅಮೂರ್ತ ಚಿತ್ರ ವಿಧಾನದ ಒಂದು ಅಂಗ (ಕನ್‌ಸ್ಟ್ರಕ್ಟಿವಿಸಂ) ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಬಂತು. ನಾಮ್‌ಗಾಬೊ, ಅಂತೊನಿ ಪೆವ್‌ಸ್ನರ್, ಐ ಲಿಸಿಟಸ್ಕಿ–ಇವರು ಈ ಪಂಥದ ಪ್ರಮುಖರು. ಕ್ಯೂಬಿಸಂ (ಘನಾಕೃತಿ ಕಲಾವಿಧಾನ) ಕೂಡ ಅಮೂರ್ತ ಚಿತ್ರವಿಧಾನದ ಪೂರ್ವ ಭಾಗವೇ ಆಗಿದೆ. ಸಹಜ ಆಕೃತಿಗಳಿಗಿಂತ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಆಕೃತಿಗಳಿಗೇ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ. ಈ ಪಂಥದಲ್ಲಿ ಪಿಕಾಸೊ, ಬ್ರಾಕ್, ಸೀಸಾನ್, ಗ್ರೀಸ್ ಮತ್ತು ಲೇಗರ್ ಪ್ರಮುಖರು.

ಎಲ್ಲ ಹಳೆಯ ವಿಧಾನಗಳನ್ನೂ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನೂ ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ ಹೊಸ ಜಾಡನ್ನು ಅರಸಹೊರಟ (1916–21) ಐರೋಪ್ಯ ಕಲಾವಿದರ ನೂತನ ಶೈಲಿಯನ್ನು ದಾದಾಯಿಸಂ ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಲೇ ಸರ್‍ರಿಯಲಿಸಂ (ಅತಿವಾಸ್ತವಿಕ ವಿಧಾನ) ಮೊದಲಾದ ವಿಶೇಷ ವಿಧಾನಗಳು ಆವಿರ್ಭವಿಸಿದುವು. ಹಾಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ 1917–28ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಚೌಕಗಳನ್ನು, ಮೂಲವರ್ಣಗಳನ್ನು ಪ್ರಧಾನವಾಗುಳ್ಳ ಡೇ ಸ್ಟಿಲ್ ಎಂಬ ಶೈಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂತು. ವಾನ್ ಡೋಸ್‌ಬರ್ಗ್, ಮಾಂಡ್ರಿಯನ್ ಮೊದಲಾದವರು ಈ ಹೊಸ ಮಾದರಿಯ ಅಧ್ವರ್ಯುಗಳೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಯಾವ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿಗಿಂತ ಕಲೆಗಾರನ ಭಾವೋದ್ವೇಗಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸ್ಥಾನವಿರುತ್ತದೋ ಅಂಥ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಪಂಥದವು ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ(ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ರೆಷನಿಸಂ). ಮ್ಯಾಟಿಸ್ಸಿ ಈ ಪಂಥದ ಪ್ರಮುಖ ಕಲಾವಿದ. ಪರಿಣಾಮ ವಿಧಾನಾನಂತರದ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಈ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಒಂದು ರೂಪವೇ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಫಾವಿಸಂ. ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲೂ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಪಂಥದ ಲೇಖಕರಿದ್ದಾರೆ. ಸ್ವೇಚ್ಛಾ ಸಂಕೇತ ವಿಧಾನ (ಫ್ಯೂಚರಿಸಂ) ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ ಮೂಡಿತೆನ್ನಬಹುದು. 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಯಂತ್ರಯುಗದ ಕಾರ್ಯವೈಭವವನ್ನು ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಂಡಾಡಲು ರೂಪುಗೊಂಡ ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದವ ಕವಿ ಮ್ಯಾರಿನೆಟ್ಟಿ.

ಪರಿಣಾಮ ವಿಧಾನವೂ (ಇಂಪ್ರೆಷನಿಸಂ) ಫ್ರಾನ್ಸ್ ದೇಶದ್ದು, ಪ್ರಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ನೇರ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಂಡದ್ದನ್ನು ಕಂಡಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸುವುದೇ ಈ ವಿಧಾನದ ಗುರಿ. ಒಂದೇ ಸಮುದ್ರ, ಒಂದೇ ಸೂರ್ಯೋದಯ ದಿನದಿನವೂ ಹೊಸದಾಗಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಕಾಣ್ಕೆ ವ್ಯಕ್ತಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗೂ ಭಿನ್ನವಾಗಿರಬಹುದು. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಜಾಗದಿಂದ ಅದೇ ವಿಷಯ ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಿ ಭಾಸವಾಗಬಹುದು. ಇದನ್ನು ಹಿಡಿಯುವುದೇ ಪರಿಣಾಮ ವಿಧಾನದ ಉದ್ದೇಶ. ಈ ಪಂಥದವರಲ್ಲಿ ಮಾನೆ, ಸಿಸ್ಲೆ, ಪಿಸ್ಸಾರೋ–ಇವರು ಮುಖ್ಯರು. ಉಳಿದವರೆಂದರೆ ರೆನಾರ್, ಡೆಗಾಸ್. (ಪಿ.ಎಸ್.)

ಐಹೊಳೆ: ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಜಿಲ್ಲೆ ಹುನಗುಂದ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಸುಂದರ ದೇವಾಲಯ ಸಮೂಹಗಳಿಂದ ಪ್ರಾಚೀನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕಲಾ ಕೇಂದ್ರವೆಂದು ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಗ್ರಾಮ, ಪ್ರವಾಸಿಕೇಂದ್ರ. ಹುನಗುಂದದಿಂದ 26 ಕಿಮೀ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಮಲಪ್ರಭಾ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಬಾಗಲಕೋಟೆಯಿಂದ ಅಮೀನಗಡದ ಮೂಲಕ (ಸು.50 ಕಿಮೀ) ಅಥವಾ ಬಾದಾಮಿಯಿಂದ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಮೂಲಕ (ಸು.30ಕಿಮೀ) ಐಹೊಳೆಯನ್ನು ತಲಪಲು ರಸ್ತೆ ಸಾರಿಗೆ ಸೌಕರ್ಯವಿದೆ. ಇಲ್ಲೊಂದು ಪ್ರವಾಸಿ ಮಂದಿರ, ಕೇಂದ್ರ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಒಂದು ಕಾರ್ಯಾಲಯ ಸಹ ಇದೆ. ಅಯ್ಯಾವೊಳೆ, ಆರ್ಯಪುರ ಇವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಈ ಊರಿನ ಹೆಸರುಗಳು.

ಪುರಾತತ್ತ್ವ: ಈ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿಯ ರಾಚಿಗುಡಿಯ ಬಳಿ ಮಲಪ್ರಭಾ ನದಿ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊಡಲಿ, ಬಾಚಿ ಮುಂತಾದ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಸಮತಟ್ಟ ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲಿರುವ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಮೇಗುಡಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸು ಮನೆತನದ ಎರಡನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಆಸ್ಥಾನ ಜೈನ ಕವಿ ರವಿಕೀರ್ತಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಜಿನಾಲಯದ ಬಲಬದಿಯ ಸಮತಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ನಾನಾ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹಾಳು ಬಿದ್ದಿರುವ ಸು.30 ಕಂಡಿ ಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಹಾಗೆಯೆ ಮುಂದುವರೆದು ಗುಡ್ಡದಂಚಿನ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ದಾರಿ ಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಹೀಗೆ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ಮಾದರಿಗಳ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳಿರುವ ಇದೊಂದು ಅಪರೂಪದ ನೆಲೆ. ಈ ಗುಡ್ಡದ ಉತ್ತರದಂಚಿನಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರಲ್ಲಿ ಅರ್ಧಂಬರ್ಧ ಉಳಿದಿರುವ ಮೈಮೇಲೆ ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಪಂದು ಪ್ರಾಣಿಯ ಕಾವಿ ಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂದಕ್ಕೆ ಎರಡನೆಯದರಲ್ಲಿ ಬಿಳಿವರ್ಣದ ಒಂದು ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಕೆಳಗೆ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಜನ ವಾಸ್ತವ್ಯದ ಮಡಿಕೆ ಚೂರುಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಊರೊಳಗೆ ಲಾಡಖಾನ ಗುಡಿಯ ಸುತ್ತ ಮುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶದ ಹಾಳಿ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲೂ ಒಂದು ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯವೂ ಸಿಕ್ಕಿದೆ.

ಈಗ ಚಿಕ್ಕಗ್ರಾಮವಾಗಿರುವ ಐಹೊಳೆ ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಣ. ಇಲ್ಲಿಯ ಅವಶೇಷಗಳ ಅವಗಾಹನೆಯಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.8–6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಯುಗದಲ್ಲೇ ಇಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ಇದ್ದಿರಬೇಕೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಗ್ರಾಮದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಮೇಗುಟಿ ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲೆ 1 ಹೆಕ್ಟೇರಿನಷ್ಟು ಹರಹಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೋರೇರ ಅಂಗಡಿಗಳು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವು ನಾಲ್ಕು ನೇರ ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿ ಮೇಲೊಂದು ಚಪ್ಪಡಿಯಿಂದ ಮುಚ್ಚಿರುವ ಸಮಾಧಿಗಳು (ಡಾಲ್ಮೆನ್). ಇಲ್ಲಿಯ ಅಂಬಿಗೇರ ಗುಡಿ, ಹುಚ್ಚಪ್ಪಯ್ಯ ಮಠ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ನಡೆಸಿದ ಅಗೆತಗಳಿಂದ ಕಂಡುಬಂದ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅಡಿಪಾಯಗಳು, ಮಡಕೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ಚಳುಕ್ಯ ಪೂರ್ವ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಇಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡಗಳಿದ್ದುವೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಚರಿತ್ರೆ: 6–7ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬಹುಶಃ ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾರಭ್ಯ ಐಹೊಳೆ ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಲಾರಂಭಿಸಿತು. 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳು ಈ ಪಟ್ಟಣದ ವೈಭವದ ಕಾಲ. ಬಹುಪಾಲು ದೇವಾಲಯಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡದ್ದು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ. ಇಲ್ಲಿಯ ಅತಿಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳು ಸು.6–7ನೆಯ ಶತಮಾನದವು. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡುವು. ಚಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯ ಕೊನೆಗೊಂಡಾಗ ಐಹೊಳೆಯ ವೈಭವವೂ ಇಳಿಮುಖವಾದಂತೆ ತೋರಿದರೂ ಮುಂದೆ ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ರಾಜ್ಯಾಂತ್ಯದವರೆಗೆ ಈ ನಗರ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗಾದರೂ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಮತ್ತು ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡುವು. ಆದರೆ ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯ ಕಾಲದವಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಇವುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆ. ಸ್ವರೂಪ, ವೈವಿಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಹ ಅವು ಸಾಮಾನ್ಯ ದರ್ಜೆಯವು. 1169–70ರ ಒಂದು ಶಾಸನ ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಕೊನೆಯ ಶಾಸನ. ತದನಂತರ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಸಾಮಾಜಿಕ ರಾಜಕೀಯ ಆಂದೋಳನದಿಂದಾಗಿ ಈ ಪ್ರಾಚೀನ ಪಟ್ಟಣ ತನ್ನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಐಹೊಳೆ ತನ್ನ ವೈಭವದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ತುಂಬಿದ್ದ ಊರಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದೊಂದು ಅಗ್ರಹಾರ. 8–17ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದ ವರ್ತಕ ಸಂಘವೊಂದು ಅಯ್ಯಾವೊಳೆ ಐನೂರ್ವರು (**ನೋಡಿ**) ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಮೆರೆಯುತ್ತಿತ್ತು.

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿ ಕಿರಿ ಹಿರಿಯವೆಲ್ಲ ಸೇರಿ ಸು.125 ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯವರು ಇವನ್ನು 22 ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದ್ದಾರೆ: 1 ಹುಚ್ಚಿಮಲ್ಲಿ, 2 ಚಿಕ್ಕೀ, 3 ಅಂಬಿಗೇರ, 4 ದುರ್ಗ, 5 ಗೌಡರ, ಲಾಡಖಾನ್ ಮತ್ತು ಸೂರ್ಯನಾರಾಯಣ, 6 ಚಕ್ರ ಮತ್ತು ಬಡಿಗೇರ, 7 ರಾಚಿ, 8 ಏಣಿಯರ್, 9 ಹುಚ್ಚಪ್ಪಯ್ಯ

ಮಠ, 10 ಕುಂತಿ, 11 ಚರಂತಿಮಠ, 12 ತ್ರ್ಯಂಬಕೇಶ್ವರ, 13 ಗೌರಿ, 14 ಜೈನ, 15 ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ, 16 ಗುಡ್ಡದಮೇಲಿನ ಜೈನ, 17 ಮೇಗುಟಿ, 18 ಜ್ಯೋತಿರ್ಲಿಂಗ, 19 ರಾವಳಫಡಿ, 20 ಹುಚ್ಚಪ್ಪಯ್ಯ, 21 ಗಳಗನಾಥ ಮತ್ತು 22 ರಾಮಲಿಂಗ. ಈ ದೇವಾಲಯ ಗುಂಪುಗಳು ಐಹೊಳೆ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿರುವ ಕೋಟೆಯ ಆವರಣದ ಒಳಗೆ ಹಾಗೂ ಅದರ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿಕೊಂಡಿವೆ. ಈ ಮುಂದೆ ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಕೋಟೆ: ಇಲ್ಲಿಯ ಕೋಟೆ 2–2½ ಹೆ.ನಷ್ಟು ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆವರಿಸಿದೆ. ಉಸಗು ಕಲ್ಲನ್ನು ದೊಡ್ಡ ಸೈಜುಗಲ್ಲುಗಳಾಗಿ ಕಂಡರಿಸಿ ಯಾವ ಬಂಧಕ ಸಾಮಗ್ರಿಯನ್ನೂ ಉಪಯೋಗಿಸದೆ ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದು ಪೇರಿಸಿ ಹೊರಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ದಪ್ಪ ಸು.3ಮೀ, ಎತ್ತರ ಸು.4ಮೀ. ಕೋಟೆ ಗೋಡೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಅಟ್ಟಾಲಕಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಸುಮಾರು ಅಂಡಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಹಬ್ಬಿದೆ. ಸುತ್ತಲಕಂದಕವನ್ನೂ ಕೆಲವೆಡೆ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಈಗ ಕೋಟೆಯ ಪಶ್ಚಿಮಭಾಗದ ಗೋಡೆಗಳು ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ತೆನೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸು.6–7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹಳಗನ್ನಡ ಅಕ್ಷರದ ಶಾಸನಗಳಿವೆ ಯಾದ್ದರಿಂದ ಕೋಟೆ ಸು.6ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಉಳಿದು ಬಂದಿರುವ ಶಿಲಾಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು.

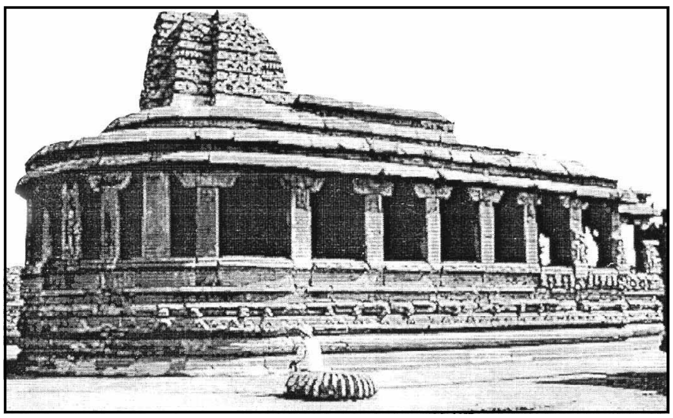

ದುರ್ಗ ದೇವಾಲಯ

ದುರ್ಗಗುಡಿ: ಉತ್ತರದ ರಸ್ತೆಯಿಂದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ ಕಂಡುಬರುವುದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ದುರ್ಗ ದೇವಾಲಯ. ಇದು ದುರ್ಗ ದೇವತೆಗೆ ಮೀಸಲಾದ ದೇವಾಲಯವಾಗಿರದೆ, ಸುತ್ತಲೂ ದುರ್ಗದ ರೀತಿಯ ಕಟ್ಟಡವೊಂದರ ಮಧ್ಯ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಈ ಹೆಸರು ರೂಢಿತವಾದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ದುರ್ಗ ದೇವಾಲಯ ಸು.6700ರ ರಚನೆ. ಇದರ ತಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರವಾಗಿದೆ, ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿದೆ. ಮುಂದುಗಡೆ ಆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಮುಂಚಾಚಿದ ಕಿರುಮಂಟಪವಿದ್ದು ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಅದರ ಮುಂದೆ ಎರಡು ಪಕ್ಕಗಳಿಂದ ಏರುವ ಪಾವಟಿಕೆಗಳಿವೆ. ಇಡೀ ದೇವಾಲಯ ಆರು ಅಡ್ಡದಿಂಡುಗಳಿರುವ ಎತ್ತರದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ಇದೆ. ಇದರ ಮೇಲಿರುವ ಹೊರ ಅಂಚಿನ ಗೋಡೆ ಅರೆ ತೆರೆದ ರೀತಿಯದು. ಕುಳ್ಳ ಕೈಪಿಡಿಯ ಮೇಲೆ ಚೌಕಾಕಾರದ ಅಡ್ಡಕೊಯ್ತದ ಕಂಬಸಾಲುಗಳದು. ಇದು ಒಂದು ಕೈ ಸಾಲೆಯನ್ನು ಆವರಿಸಿದೆ. ಕೈಸಾಲೆಯ ನೆಲಮಟ್ಟದಿಂದ ಮತ್ತೊಂದು ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲೆ ಪುನಃ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ ಹೊರಗೋಡೆಯಿಂದ ಸೇರಿದಂತಿದ್ದು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಿದೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಂಬಸಾಲುಗಳಿದ್ದು ಇವು ಸಭಾಮಂಟಪವನ್ನು ಉದ್ದುದ್ದವಾಗಿ ಮೂರು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸುತ್ತವೆ. ಮಧ್ಯದ ಅಂಕಣ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮುಂದೆಯೂ ಪಕ್ಕದ ಅಂಕಣಗಳು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾ ಪಥಕ್ಕೆ ತೆರೆದಂತೆಯೂ ಇವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿ ಮತ್ತು ಮುಂದಿನ ಸಭಾ ಮಂಟಪದ ಕಂಬಸಾಲಿನ ಮಧ್ಯದ ಆ ಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಮಟ್ಟವಾದ ಹಾಸುಗಲ್ಲಿನ ಚಾವಣಿ ಇದೆ. ಒಳ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ಮತ್ತು ಸಭಾಮಂಟಪದ ಎರಡು ಪಕ್ಕದ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಮಟ್ಟ ಚಾವಣಿಗಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಕೆಳ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಇಳಿಜಾರು ಚಾವಣಿಯೂ ಹೊರಗಿನ ಕೈಸಾಲೆಗೆ ಅದಕ್ಕಿಂತ ಕೆಳಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಇಳಿಜಾರು ಚಾವಣಿಯೂ ಇವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲೆ ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ಕುಳ್ಳಾದ ರೇಖಾನಾಗರ ಶಿಖರವಿದೆ. ಕಂಬಗಳು ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದವು. ಕೆಲವು ಉಬ್ಬುಪಟ್ಟಿಗಳ ಹೊರತು ಬೇರೆ ಅಲಂಕರಣವಿಲ್ಲ, ಒಳಗಿನ ಬಾಗಿಲವಾಡದಲ್ಲೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಲಂಕರಣವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ದೇವಾಲಯದ ಮುಖಮಂಟಪದ ಹೊರ ಮೈಯಲ್ಲಿ ಅಡಿಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಕೈಪಿಡಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ಅಲ್ಪ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸಾಲುಗಳೇ ಇವೆ. ರಾಮ ಲಕ್ಷ್ಮಣ ಸೀತೆಯರನ್ನು ಗುಹ ನಾವೆಯಲ್ಲಿ ನದಿ ದಾಟಿಸುತ್ತಿರುವುದು ಮುಂತಾದ ರಾಮಾಯಣದ ವಸ್ತುಗಳು ಶಿಲ್ಪಿತವಾಗಿವೆ. ಇದರ ಮೇಲು ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯ ಮುಖಗಳು ಇಣುಕಿ ನೋಡುವಂತಿರುವ ಚೈತ್ಯಗೂಡುಗಳ ಸಾಲಿದೆ. ಕೈಸಾಲೆಯ ಸುತ್ತಲಿನ ಕಂಬಗಳು ಸಾದಾರೀತಿಯ ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದವು. ಆದರೆ ಮುಮ್ಮಂಟಪದಲ್ಲಿರುವ ಇದೇ ವಿನ್ಯಾಸದ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವ, ನರಸಿಂಹ ಮುಂತಾದ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲದೆ, ನಾನಾ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ರಸಿಕ ದಂಪತಿಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಇವೆ. ಸೌಂದರ್ಯ ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ಭಾವಗಳ ನಿರೂಪಣೆ ಇವುಗಳಿಂದಾಗಿ ಅವು ಚೇತೋಹಾರಿಯಾಗಿವೆ. ಕೈಸಾಲೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಳ ಹಜಾರದ ಹೊರಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಸುತ್ತಲೂ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಿದ್ದು ಒಂದೊಂದು ಕೋಷ್ಠದಲ್ಲೂ ವೃಷಭವಾಹನ ಶಿವ, ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ, ವಿಷ್ಣು, ನರಸಿಂಹ, ವರಾಹ ಮುಂತಾದ ದೇವಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಮುಮ್ಮಂಟಪದಿಂದ ಒಳ ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಹೋಗುವ ದ್ವಾರದ ಮೇಲೆ ಗರುಡ ಮತ್ತು ಪಕ್ಕದ ನೆಲಗಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಗಂಗಾ ಮತ್ತು ಯಮುನೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿನ ಮೂಲಶಿಲ್ಪ ಈಗ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಹಿಂದೆ ಇದು ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯವಾಗಿದ್ದಿತ್ತು. ದುರ್ಗ ದೇವಾಲಯ ಅದರ ವಿನ್ಯಾಸದಿಂದ ಹಾಗೂ ಭಾವಪೂರ್ಣ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿಯ ಅತಿ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಪೂರ್ಣ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಯಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಒಂದೆರಡು ಶಾಸನಗಳಿದ್ದರೂ ಅವು ದೇವಾಲಯದ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ದುರ್ಗಗುಡಿಯ ಬಳಿಯಲ್ಲೇ ಅದೇ ಕಾಲದ ಒಂದು ಕಲ್ಯಾಣಿ ಮತ್ತು ಇನ್ನೊಂದು ಚಿಕ್ಕ ಗುಡಿ ಇವೆ. ದೇವಾಲಯದ ದಕ್ಷಿಣದ ಕಡೆಗೆ ಬೇರೆಯಾಗಿ ನಿಂತಿರುವ ಮಹಾದ್ವಾರ ಮಂಟಪವಿದೆ. ಅದರ ಮೇಲೆ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದ ಒಂದು ಶಾಸನ ಇದೆ.

ಲಾಡಖಾನ್ ಗುಡಿ: ದುರ್ಗ ಗುಡಿಯಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಲಾಡಖಾನ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಗುಡಿಯ ಗುಂಪಿದೆ. ಈ ಗುಂಪಿನ ಹಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಲಾಡಖಾನ್ ಗುಡಿಯೇ ಬಹುಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಲಾಡಖಾನ್ ಎಂಬವನೊಬ್ಬ ಈ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಅದರ ಮುಂದೆ ಅಗಲವಾದ ಮುಖಮಂಟಪ ಇವೆ. ಚೌಕಾ ಮಂಟಪ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಕಂಬಗಳಿಂದ ಏಕಕೇಂದ್ರದ ಮೂರು ಚೌಕಾಂಕಣಗಳಂತೆ ರೂಪಿತವಾಗಿದೆ. ಕೇಂದ್ರ ಚೌಕಾ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳಿಂದಾದುದು. ಅದನ್ನು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೊಂದಿರುವ ಎರಡನೆಯ ಚೌಕಾ ಒಟ್ಟು 12 ಕಂಬಗಳಿಂದ, ಸಾಲಿಗೆ ನಾಲ್ಕರಂತೆ ಆದುದು. ಇದನ್ನೂ ಆವರಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಚೌಕಾ ಹೊರಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಆದುದು. ಈ ಹೊರ ಗೋಡೆ ಈಗ ಗೋಡೆಗೇ ಸೇರಿದಂತಿರುವ ಹಲವು ಕಂಬಗಳ ನಡುವೆ ದಪ್ಪ ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಮಾಡಿರುವಂಥದು. ಪೂರ್ವ, ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳಿವೆ. ಒಳ ಹಜಾರದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮದ ಗೋಡೆಗೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಚಿಕ್ಕ ಆಯಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ. ಇದರ ದ್ವಾರದ ಮೇಲೆ ಗರುಡ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಆದರೆ ಇದು ಶಿವ ದೇವಾಲಯ. ಒಳಗೆ ಲಿಂಗವಿದೆ. ಮಧ್ಯದ ಚೌಕಾಂಕಣದಲ್ಲಿ ಬಸವನ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಮೂರು ಚೌಕಾಂಕಣಗಳಿಗೂ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಚಾವಣಿಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯದ ಚೌಕದಲ್ಲಿರುವುದು ಮಟ್ಟ ಚಾವಣಿ, ಉಳಿದ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಇಳಿಜಾರು ಚಾವಣಿಗಳು. ಚಾವಣಿಗಳೆಲ್ಲ ಹಾಸುಗಲ್ಲಿನವು. ಮೇಲುಗಡೆ ಈ ಕಲ್ಲುಗಳು ಕೂಡುವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಒಳಕ್ಕೆ ನೀರಿಳಿಯದಂತೆ ಇನ್ನೊಂದು ಚಪ್ಪಡಿಯನ್ನು ಉದ್ದುದ್ದವಾಗಿ ಇಟ್ಟಿದೆ. ಮಟ್ಟ ಚಾವಣಿಯ ಮೇಲುಗಡೆ ಎರಡನೆಯ ಅಂತಸ್ತಾಗಿ ಮತ್ತೊಂದು ಕೋಣೆ ಇದೆ. ಮುಮ್ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿರುವ ಕಲ್ಲು ಏಣಿಯಿಂದ ಈ ಅಂತಸ್ತನ್ನು ತಲುಪಬಹುದು. ದೇವಾಲಯದ ಕಂಬಗಳು ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿದೆ. ಬಹು ದಪ್ಪವು. ಮುಂದಿನ ಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಬಹು ಉತ್ತಮವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿರುವ ಅನೇಕ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಮುನೆಯ ವಿಗ್ರಹ ಮತ್ತು ಕಾಮಕೇಳಿನಿರತ ರಸಿಕ ದಂಪತಿಗಳ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಮನೋಹರ ಕೃತಿಗಳು. ಭಿತ್ತಿನ ಮೇಲಿನ ಕೋಣೆಯ ಮೂರು ಪಾರ್ಶ್ವದ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೂ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೇವ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಸೂರ್ಯವಿಗ್ರಹ ಗಮನಾರ್ಹ. ಇತರ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಅಸಂಪೂರ್ಣ. ಸರಳ ವಿನ್ಯಾಸ, ಸ್ಥಳೀಯ ಜನಪದ ವಾಸ್ತು ರೀತಿಗಳೊಡನೆ ಇದು ಹೊಂದಿರುವ ಸಾದೃಶ್ಯ–ಇವುಗಳಿಂದ ಈ ದೇವಾಲಯ ಐಹೊಳೆಯ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಗುಡಿ (ಸು.450)ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಊಹೆಯನ್ನು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಲ್ಲಗಳೆದಿದ್ದಾರೆ **(ನೋಡಿ–ಚಾಳುಕ್ಯ ವಂಶ)**. ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಒಂದು ಶಾಸನ ಆರ್ಯಪುರದ ಮಹಾಜನರನ್ನು ಹೆಸರಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳು ದೇವಾಲಯದ ರಚನೆಯ ಅನಂತರದವು ಸು.8ನೆಯ ಶತಮಾನದವು.

ಗೌಡರ ಗುಡಿ: ಲಾಡಖಾನ್ ಗುಡಿಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಗೌಡರ ಗುಡಿ ಇದೆ. ಇದೂ ಸುಮಾರು ಲಾಡಖಾನ್ ಗುಡಿಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮಂಟಪದಂತಿರುವ ಕಟ್ಟಡ. ಎತ್ತರವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ. ಹೊರಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ 16 ಕಂಬಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳ ನಡುವೆ ಕಲ್ಲು ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಗೋಡೆಯಾಗಿ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಂಭಾಗವನ್ನುಳಿದು ಸಭಾಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಕಕ್ಷಾಸನಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣ ಕಂಬಗಳ ಅಲಂಕರಣ ಇದೆ. ಒಳಗಡೆ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಭಿತ್ತನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದಿವೆ. ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗುಡಿ ಇದ್ದ ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆ ಬರುವ ಅನುಕೂಲವಿದೆ. ಮಧ್ಯದ ಭಾಗದ ಮೇಲಿನ ಭಿತ್ತು ಮಟ್ಟವಾಗಿಯೂ ಬದಿಯ ಭಾಗದವು ಇಳಿಜಾರಾಗಿಯೂ ಇವೆ. ಕಂಬಗಳು ದಪ್ಪ, ಕುಳ್ಳ;

ಬೋದಿಗೆಗಳೂ ಸಾದಾರೀತಿಯವು. ಮಧ್ಯಾಂಕಣದ ತೊಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೂವಿನ ಸುರುಳಿಗಳು, ಬಾಲಕರು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ದ್ವಾರಬಂಧ ಒಳ್ಳೆಯ ಕೆತ್ತನೆ. ದ್ವಾರತೋಳುಗಳ ಮೇಲೆ ಎರಡು ನೀಳ ಪುಷ್ಪ ಪಟ್ಟಿಗಳಿವೆ. ಚೌಕಟ್ಟಿನ ನೆತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಗರುಡ ನಾಗಗಳ ಬಾಲಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ಹಾರುತ್ತಿರುವಂತೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಮಾಡದಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಲಕ್ಷ್ಮಿ ಕಮಲಪಾಣಿ ಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಇಕ್ಕೆಲದಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಆನೆ ಅಭಿಷೇಕ ಮಾಡುವಂತೆಯೂ ಕೆಳಗೆ ಸರೋವರ ದಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಆನೆ ನಿಂತಂತೆಯೂ ಶಿಲ್ಪಿತವಾಗಿದೆ. ನಾಲ್ಕು ಆನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಪ್ರದಾಯದ್ದು. ಈಚೆಗೆ ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಈ ಗುಡಿ ಲಾಡಖಾನಕ್ಕಿಂತ ಹಳೆಯದೆಂದು ಊಹಿಸಲು ಆಧಾರಗಳು ದೊರೆಕಿವೆ. ಆದರೆ ಶೈಲಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಇದು ಲಾಡಖಾನಕ್ಕಿಂತ ಪರಿಷ್ಕೃತ ರೀತಿಯದು. ಇದು ಭಗವತಿಯ ಗುಡಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಇದರಲ್ಲಿಯ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಸೂರ್ಯನಾರಾಯಣ ಗುಡಿ: ಇದು ಲಾಡಖಾನದಿಂದ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳ ಮುಖಮಂಟಪ, ನಡುವೆ 4 ಕಂಬ, ಸುತ್ತ 12 ಅರೆಗಂಬಗಳಿರುವ ಮಂಟಪ. 4 ಕಂಬ ಮತ್ತು 2 ಅರೆಗಂಬಗಳುಳ್ಳ ಗರ್ಭಗುಡಿ ಇವೆ. ಮಂಟಪ ಸಾದಾ ರೀತಿಯದು, ದಪ್ಪ ಕಂಬ ಮತ್ತು ಮಟ್ಟ ಚಾವಣಿಯದು. ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಕ್ಷಾಸನಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯದ ಮಂಟಪ ಚೌಕಾ. ಮಧ್ಯದ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ದ್ವಾರದ ಬಳಿ, ಇನ್ನೆರಡು ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಬಳಿ ಇವೆ. ಈ ಕಂಬಗಳು ದಪ್ಪ, ಚಚ್ಚೌಕ ಮಾದರಿಯವು. ಇಲ್ಲಿನ ಗರ್ಭ ಗುಡಿಯ ಒಳಗೆ 4 ಕಂಬಗಳಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಇದರ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಮೇಲೆ ನಾಗಹಿಡಿದ ಗರುಡ, ನಾಗಗಳ ಬಳಿ ಗಂಗಾ, ಯಮುನಾ ಮತ್ತು ಮೇಲಿನ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ದ್ವಿಬಾಹು ಕಮಲಪಾಣಿಯಾದ ಆಸೀನ ಸೂರ್ಯವಿಗ್ರಹ ಇವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಒಳಗೆ ಸಹ 2ಮೀ ಎತ್ತರದ ಹಸುರುಮೋಡಿ ಕಲ್ಲಿನ ನಿಂತ ಸೂರ್ಯವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಮಂಟಪದ ಭಿತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಾಸನಸ್ಥ ಶಿವಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಕೆತ್ತಿದೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಭೂಮಿಗಳ ರೇಖಾನಗರ ಶಿಖರವಿದೆ. ಇದು ಚೈತ್ಯ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಆಮಲಕಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಕಲಶ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಈ ದೇವಾಲಯ ಚಿಕ್ಕದು, ಆದರೆ ಸುಂದರ ಕೃತಿ. ಇದರ ಕಾಲ ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದಿಂದ ಸು.7–8ನೆಯ ಶತಮಾನದದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಚಕ್ರ ಗುಡಿ: ಲಾಡಖಾನ ಗುಂಪಿನಿಂದ ಮತ್ತಷ್ಟು ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವುದು ಚಕ್ರಗುಡಿ. ಇದು ದೊಡ್ಡ ಬಾವಿಯೊಂದರ ದಕ್ಷಿಣ ಪಾರ್ಶ್ವಕ್ಕಿದೆ. ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗುಡಿಗಳಷ್ಟೇ ಇರುವ ಈ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗ ಶಿಥಿಲವಾಗಿದೆ. ತಳ ಚೌಕವಿದ್ದು ಮೇಲೆ ದುಂಡು ವಿನ್ಯಾಸ ವಿರುವ ಕಂಬಗಳು ಮಂಟಪದಲ್ಲಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ದ್ವಾರಬಂಧದ ತೋಳುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದ ರಲ್ಲಿ ಹತ್ತರಂತೆ ಇಪ್ಪತ್ತು ರಸಿಕ ದಂಪತಿಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲಿನ ಶಿಖರ ರೇಖಾನಾಗರ ರೀತಿಯದು. ಶಿಖರದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಭೂಮಿಗಳಿದ್ದು ಮೇಲೆ ಆಮಲಕವಿದೆ. ಇದರ ಕಾಲ ಸು.9ನೆಯ ಶತಮಾನ.

ಬಡಿಗೇರ ಗುಡಿ: ಚಕ್ರಗುಡಿಯ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿರುವ ಬಡಿಗೇರ ಗುಡಿ ಮೂಲತಃ ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯ ಮುಖ ಮಂಟಪ, ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗುಡಿಗಳಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಕದಂಬನಾಗರ ಫಾಂಸನ ಶಿಖರವಿದೆ. ಮುಖಮಂಟಪ ಪ್ರದೇಶದ ಬಲ ಗಡೆಯ ಕಂಬದ ಮೇಲೆ ದಕ್ಷಬ್ರಹ್ಮ ಮತ್ತು ಎಡಗಡೆಯದರ ಮೇಲೆ ತ್ರಿಶೂಲ ರೀತಿಯ ಕೀರಿಟ ಧಾರಿಯಾದ ಕುಬ್ಜಮೂರ್ತಿಯೊಂದರ ಶಿಲ್ಪ ಇವೆ. ಶಿಖರದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಚೈತ್ಯ ಗೂಡಿನಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಈ ಗುಡಿಯೂ ಸು.9ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು.

ರಾಚಿ ಗುಡಿ: ಇದು ಗ್ರಾಮದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿದೆ. ಸುಮಾರು ಉತ್ತರಕಾಲೀನ 9 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಒಂದು ಗುಡಿ ತ್ರಿಕೂಟಾಚಲ ಶಿವಾಲಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿದೆ. ಎತ್ತರವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿದೆ. ಅಂತರಾಳ ಸಹಿತವಾದ ಮೂರು ಗರ್ಭಗುಡಿಗಳು ಒಂದೇ ನವರಂಗ ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ತೆರೆದಂತೆ ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ದಿಕ್ಕುಗಳಿವೆ. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಮುಖಮಂಟಪವಿದೆ. ಮುಖಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳು ಛತ್ತನ್ನು ಎತ್ತಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿವೆ. ಸುತ್ತಲೂ ಕಕ್ಷಾಸನವಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲೆ ಚಿಕ್ಕ ಕಂಬಗಳಿವೆ, ಮಧ್ಯದ ಚಾವಣಿ ಮಟ್ಟ, ಸುತ್ತಲೂ ಇಳಿಜಾರು. ಈ ಮಂಟಪದ ನಡುವೆ ನಂದಿಯಿದೆ. ನವರಂಗದಲ್ಲೂ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಅಂತರಾಳದ ದ್ವಾರದ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳಿವೆ. ಎರಡು ಗರ್ಭಗುಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಶಿಖರಗಳು ಉಳಿದುಕೊಂಡಿವೆ. ಗುಡಿಯ ಹೊರಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಚಿಕ್ಕ ಕೋಷ್ಠಗಳೂ ಗಣಪತಿ, ನಟರಾಜ, ಭೈರವ, ವಿಷ್ಣು ಮುಂತಾದ ಮೂರ್ತಿಗಳೂ ಇವೆ.

ಹುಚ್ಚಪ್ಪಯ್ಯನ ಮಠ: ಗ್ರಾಮದ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹುಚ್ಚಪ್ಪಯ್ಯನ ಮಠವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿವೆ. ಒಂದು ದೇವಾಲಯ, ಇನ್ನೊಂದು ಮಠ. ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗುಡಿ ಮತ್ತು ಮಂಟಪ ಮಾತ್ರ ಇವೆ. ಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ 3 ಕಂಬಗಳ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳಿದ್ದು ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ನೇರದಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಗೆ ಸೇರಿದ ಅರೆಗಂಬಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯದ ಅಂಕಣಕ್ಕೆ ಮಟ್ಟಚಾವಣಿಯೂ ಬದಿಯ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಇಳಿಜಾರು ಚಾವಣಿಯೂ ಇದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯ ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಬೀಡು. ಛತ್ತಿನ ಮೇಲೆ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಹಲವು ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಕಾಮಕೇಳಿಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತರಾದ ಸುಂದರ ರಸಿಕ ದಂಪತಿಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಎಲ್ಲದರಲ್ಲೂ ಶೃಂಗಾರಭಾವ ಮತ್ತು ಕ್ರಿಯೆಗಳು ಸಹಜವಾಗಿ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿವೆ. ಈ ಗುಡಿ ಸು.8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ರಚನೆ. ಮಠ, ಒಳ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಹೊರಮಂಟಪ ಎಂಬ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಕಂಬಗಳು ಅಲಂಕಾರ ರಹಿತವಾದವು. ಚಾವಣಿ ಮಟ್ಟ ರೀತಿಯದು. ದ್ವಾರದ ಮೇಲೆ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಇದರ ಹೊರತು ಬೇರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿ 1076ರ ಒಂದು ಶಾಸನವಿದೆ.

ಅಳ್ಳಿಬಸಪ್ಪನ ಗುಡಿ: ಗ್ರಾಮದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿದೆ. ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಚಿಕ್ಕ ಕಟ್ಟಡ. ಗರ್ಭಗುಡಿ ಮತ್ತು ಮಂಟಪವಷ್ಟೇ ಇವೆ. ಮಧ್ಯದ ಚಾವಣಿ ಮಟ್ಟವಾಗಿಯೂ ಹಿಂಭಾಗ ಮುಂಭಾಗ ಇಳಿಜಾರಾಗಿಯೂ ಇವೆ. ಮಂಟಪದ ದ್ವಾರದ ಬಲಮಗ್ಗಲಿನಲ್ಲಿ ಆಮೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತ ಯಮುನಾ ಮತ್ತು ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೊಸಳೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತ ಗಂಗಾ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಇವೆ. ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಶಂಖನಿಧಿ ಪೂರ್ಣಕುಂಭ ಮುಂತಾದ ಮಂಗಲ ಚಿಹ್ನೆ ಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ.

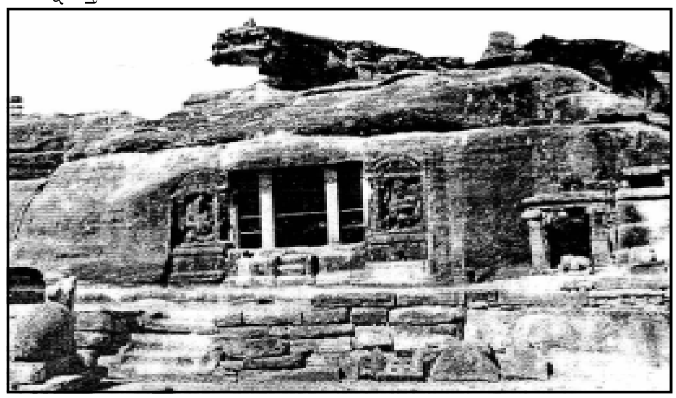

ಶೈವ ಗುಹ ದೇವಾಲಯ (ರಾವಳಫಡಿ)

ಕೊಂತಿ ಗುಡಿ ಗುಂಪು: ಪೇಟೆಯ ಒಳಗೆ ಸುಮಾರು ನಡುಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕುಂತಿಗುಡಿಗಳ ಗುಂಪಿದೆ. ಇದು 4 ದೇವಾಲಯಗಳ ಕೂಟ. ಒಂದನೆಯ ದೇವಾಲಯ ಆಯಾಕಾರದ ಮಟ್ಟ ಚಾವಣಿಯ ಮಂಟಪ. ಒಳಗೆ 6 ಕಂಬಗಳ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳಿವೆ. ಹಿಂಬದಿಯ ಗೋಡೆಗೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಚಿಕ್ಕ ಆಯಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ. ಮಂಟಪದ ಛತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಕಮಲಾ ಸೀನಬ್ರಹ್ಮ, ಅನಂತಶಾಯಿವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರರ ಶಿಲ್ಪಚದರವೂ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ದಕ್ಷಿಣಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಶಿವತಾಂಡವ, ಅದರ ದ್ವಾರದ ಇಕ್ಕೆಲದಲ್ಲಿ ಶೈವ ದ್ವಾರಪಾಲಕರು, ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ರಸಿಕ ದಂಪತಿಗಳ ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಇವೆ. ಇದರ ಎದುರು ಸ್ವಲ್ಪ ಬದಿಗೆ ಇರುವ ಚೌಕ ತಳಪಾಯದ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತ ಮಟ್ಟ ಚಾವಣಿಯ ಗುಡಿ ಎರಡನೆಯದು. ಇದರಲ್ಲೂ ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ, ಸೂರ್ಯ,ಗಣೇಶ, ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಈ ಎರಡು ಗುಡಿಗಳ ನಡುವೆ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತ ಒಂದು ಮಂಟಪವಿದೆ. ಚಾವಣಿ ಮಟ್ಟವಾಗಿದ್ದು ಸುತ್ತಲೂ ಚಜ್ಜವಿದೆ. ಕಂಬದ ಮೇಲಿನ ಬೋದಿಗೆಗಳ ಕೆಳಗೆ ಯಾಳಿಗಳು ಮತ್ತು ಕುಬ್ಜಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮಂಟಪ ಉತ್ತಮ ಪ್ರಮಾಣ ಮತ್ತು ಅಲಂಕರಣದಿಂದ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿದೆ. 1 ಮತ್ತು 2 ನೆಯ ಗುಡಿಗಳು ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನದವು. ಆದರೆ ಈ ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಸರಳ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಇವೇ ಐಹೊಳೆಯ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಗುಡಿಗಳು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಮಂಟಪ ಸು.9ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ಕುಂತಿಗುಡಿ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ 3ನೆಯದು. ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು, ವಿನ್ಯಾಸ ಒಂದನೆಯದರಂತೆಯೇ. ಇದು ಶೈವಗುಡಿ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ದ್ವಾರದ ಇಕ್ಕೆಲದಲ್ಲಿ ಶಂಖನಿಧಿ ಪದ್ಮನಿಧಿಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗಜ, ವೃಷಭ, ವರಾಹ, ಎರಡೇ ಕಾಲುಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಮೂವರು ಸ್ತ್ರೀಯರು ಸಂಯುಕ್ತ ಶಿಲ್ಪ ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಈ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿವೆ. 4ನೆಯ ಗುಡಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಳಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ರಸಿಕ ದಂಪತಿಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಉತ್ತಮವಾಗಿ ಮೂಡಿದೆ. ಇದು ಸು.10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದು.

ಚರಂತಿ ಮಠ ಗುಂಪು: ಕೊಂತಿಗುಡಿಗಳಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪವೇ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಇದೆ. ಇದು ಜೈನ ಗುಡಿಗಳ ಗುಂಪು. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಇವು ಚರಂತಿ ಮಠದವರ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಬಂದುದರಿಂದ ಈ ಹೆಸರು ರೂಢಿಗೆ ಬಂದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿರುವ ಮುಖ್ಯ ಗುಡಿ ತ್ರಿಕೂಟಾಚಲ. ಸು.11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಾಸ್ತುಸಂಪ್ರದಾಯದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡ ದಲ್ಲಿ 3 ಗರ್ಭಗೃಹಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸುವ ಒಂದು ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಅದರ ಮುಂದೆ ಮುಖ ಮಂಟಪ ಇವೆ. ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿ 2 ಕಂಬಗಳು ಮತ್ತು 2 ಅರೆಗಂಬಗಳಿವೆ. ಒಳ ಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ 4 ಕಂಬಗಳೂ ಗೋಡೆಗೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಅರೆಗಂಬಗಳೂ ಇವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಂಬಗಳು ಚೌಕತಳದವು. ಮೇಲೆ ದುಂಡಗೆ ತಿರುಗಣೆಯಲ್ಲಿ

ಕಡೆದ ಅಲಂಕರಣವುಳ್ಳವು. ದೇವಾಲಯದ ಶಿಖರ ಈಗ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ಮುಂದಣ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರದ ಮೇಲೆ ತೀರ್ಥಂಕರ ಮತ್ತು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರು ಗಂಧರ್ವರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯದ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮುಂದೆ ಅಂತರಾಳವಿದ್ದು, ಅದರ ದ್ವಾರ ಬಂಧವು ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿ, ಕೆಲವು ಚಿಕ್ಕ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಮತ್ತು ಹೂವಿನ ಸುಳಿವುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ.

ಇದೇ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಅವಳಿ ಬಸದಿ ಇದೆ. ಎರಡಕ್ಕೂ ಒಂದೇ ಮುಖಮಂಟಪವಿದೆ. ಒಟ್ಟು 24 ತೀರ್ಥಂಕರರನ್ನು ಒಂದರಲ್ಲಿ ಹನ್ನೆರಡರಂತೆ ಎರಡರಲ್ಲಿ ಕಡೆಯಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಯಕ್ಷಿಗಳು ಮುಂತಾದ ಇತರ ಜೈನಮೂರ್ತಿಗಳೂ ಇವೆ. ಒಂದು ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಜಿನಮೂರ್ತಿ ಇದೆ. ವಾಸ್ತುರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಅಂಶ ಗಳು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಮೂಡಿವೆ. ಇದು 1120ರಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಯಿತೆಂದು ಇಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ತ್ರ್ಯಂಬಕೇಶ್ವರ ಗುಡಿಗಳ ಗುಂಪು: ಚರಂತಿ ಮಠದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿರುವುದು ಎರಡು ತ್ರಿಕೂಟಾಚಲಗಳು, ಎತ್ತರವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲಿರುವ ಈ ಗುಡಿಗಳು ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿವೆ. ತ್ರಿಕೂಟಾಚಲಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖಮಂಟಪ, ನವರಂಗ ಮತ್ತು ಅದರ ಸುತ್ತ ಮೂರು ಅಂತರಾಳಯುತ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿವೆ. ನವರಂಗದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚೌಕತಳ ಮತ್ತು ಮೇಲೆ ತಿರುಗಣೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದಂತಿರುವ ಶ್ರೀಕಾರ ಮಾದರಿಯ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಇದರ ಕಾಲ ಸು.12ನೆಯ ಶತಮಾನ.

ರವಿಕೀರ್ತಿಯ ಜಿನೇಂದ್ರ ಭವನ

ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಮದ್ದಿನ ಗುಡಿಯೂ ಮೇಲಿನವುಗಳ ವಿನ್ಯಾಸದ ತ್ರಿಕೂಟಾಚಲ. ಗರ್ಭಗುಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಏರುವ ಕದಂಬ ನಾಗರ ಶಿಖರಗಳಿವೆ. ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ನಟರಾಜನ ಸುಂದರ ಮೂರ್ತಿಯಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯ ಸು.11ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು.

ಜೈನಗುಡಿಗಳ ಗುಂಪು: ತ್ರ್ಯಂಬಕೇಶ್ವರ ಗುಂಪಿನಿಂದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಜೈನ ನಾರಾಯಣ ಅಥವಾ ಯೋಗಿನಾರಾಯಣ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಗುಂಪಿದೆ. ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಗೌರಿಗುಡಿ ಮೊದಲು (ಯೋಗಿ) ನಾರಾಯಣನ ಗುಡಿಯಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ, ಈ ಜೈನ ಗುಡಿಗಳಿಗೂ ಜೈನನಾರಾಯಣ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಗುಡಿಯೂ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ತ್ರಿಕೂಟಾಚಲ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ಇದರಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಕಂಬದ ಮೇಲೆ ಗಂಡವಿಮುಕ್ತ ಭಟ್ಟಾರಕನೆಂಬ ಜೈನಮತಿಯ ಸ್ತುತಿ ಇರುವ ಶಾಸನವಿದೆ. ನವರಂಗಕ್ಕೆ ತೆರೆದಂತಿರುವ ಮೂರು ಗರ್ಭಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಜೈನ ತೀರ್ಥಂಕರರ ಮೂರ್ತಿಗಳಿದ್ದವು. ಈಗ ಮಧ್ಯದ ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿನ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿದೆ. ಬಲಗಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಶಿಖರ ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದೆ.

ಇದರ ಎದುರಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ಗುಡಿಯೂ ಜೈನ. ಸುಕನಾಸಿ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗುಡಿಗಳಷ್ಟೇ ಈಗಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಮೂಲವಿಗ್ರಹವಿಲ್ಲ. ಈಗ ಪರಶು, ಕಮಲ ಮತ್ತು ಪಾಶವನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಯಕ್ಷನ ಮೂರ್ತಿ ಇದೆ. ಅದರ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ನವಿಲು ಅಥವಾ ಕುಕ್ಕುಟವಿದೆ. ಗುಡಿಯ ಮುಂದೆ ಚೌಮುಖಿ ಇದೆ. ಇದರ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲೂ ಕಾಯೋತ್ಸರ್ಗ ಭಂಗದಲ್ಲಿರುವ ಐದು ತೀರ್ಥಂಕರರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಈ ಗುಡಿಯೂ ಸು.11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ರಚನೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೂ ಎರಡು ಜೈನಗುಡಿಗಳು ಈ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿವೆ.

ಗೌರಿ ಗುಡಿ: ಮೇಲಿನ ಗುಂಪಿನಿಂದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಗೌರಿಗುಡಿ (ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಗುಡಿ) ಇದೆ. ಇದರ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸ್ತ್ರೀ ಮೂರ್ತಿಗಳಿದ್ದು ಒಂದನ್ನು ಗೌರಿ ಎಂದು ಕರೆಯುವುದರಿಂದ ಗೌರಿಗುಡಿ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಲಿಂಗ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಎನ್ನು ವುದರಿಂದ ಆ ಹೆಸರೂ ಈ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಮೂಲತಃ ಇದು ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯವೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿನ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಹಿಂದೆ ಇದಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಸುಕನಾಸಿ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗುಡಿ ಇವೆ. ದೇವಾಲಯ ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವ, ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಕಡೆಗಳಿಂದ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ 4 ಎತ್ತರದ ಕಂಬಗಳು ಮತ್ತು ಸುತ್ತಲ ಕಕ್ಷಾಸನದ ಮೇಲಿರುವ ಕಿರುಗಂಬಗಳು ಛತ್ತನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದಿವೆ. ರಚನೆ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಂಪ್ರದಾಯದ್ದು. ಇದರ ಕಾಲ ಸು.12 ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ವೈಷ್ಣವ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಅಂತರಾಳದ ಹೊರಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಮಾಡಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲೂ ಹಿಂದೆ ಮೂರ್ತಿಗಳಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ಕಮಲಭುವನೇಶ್ವರಿ ಇದೆ. ಅಂಬಿಗೇರಗುಡಿ ಗುಂಪು: ಕೋಟೆಯ ಹೊರಗೆ ದುರ್ಗ ದೇವಾಲಯದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಈ ಗುಂಪಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮೂರು ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಗುಡಿಯ ಮೇಲೆ ರೇಖಾನಾಗರ ಶಿಖರವಿದೆ. ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗುಡಿ ಮತ್ತು ಮಂಟಪಗಳಷ್ಟೇ ಇರುವ ದೇವಾಲಯ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿದ್ದರೂ ಮಂಟಪದ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಮಂಟಪದ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಮೇಲೆ ಸುರುಳಿಗಳು, ದ್ವಾರಪಾಲಕರು, ಗಣಪತಿ, ನವಿಲ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಹೊರಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕಲಶ, ಬೋದಿಗೆಗಳನ್ನೆತ್ತಿರುವ ಅರೆಗಂಬಗಳ ಅಲಂಕರಣವಿದೆ. ಗುಡಿ ಸು.10ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇನ್ನೆರಡು ಗುಡಿಗಳು ಸಾಧಾರಣ ರೀತಿಯವು. ಎರಡನೆಯ ಗುಡಿ 1.20 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಇದೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಭಗ್ನವಾದ ಸೂರ್ಯ ಅಥವಾ ವಿಷ್ಣುವಿನ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ.

ಚಿಕ್ಕೀಗುಡಿಗಳ ಗುಂಪು: ಅಂಬಿಗೇರ ಗುಡಿಯಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಪ್ರವಾಸಿಮಂದಿರಕ್ಕೆ ಹೋಗುವ ಹಾದಿಯ ಎಡಗಡೆ ಇರುವುದೇ ಚಿಕ್ಕೀಗುಡಿಗಳ ಗುಂಪು. ಈ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದಾದ ಚಿಕ್ಕೀಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಮುಖಮಂಟಪ, ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮಂಟಪದ ಒಳಗೇ ಇರುವ ಗರ್ಭಗುಡಿ ಇವೆ. ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಸುಮಾರು ಗೌಡರ ಗುಡಿ ರೀತಿಯದು. ಮುಖಮಂಟಪ 4 ಚೌಕಕಂಬಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಮಟ್ಟಸ ಚಾವಣಿಯದು. ಇದು ಮತ್ತು ಹಿಂದಿನ ಮಂಟಪ ಎತ್ತರದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ಇವೆ. ಒಳಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ 4 ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಕೆಳಭಾಗ ಚೌಕ, ಮೇಲುಭಾಗ ಅಷ್ಟಕೋನ ಅಡ್ಡಕೊಯ್ತುವುಳ್ಳವು. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಅರ್ಧ ಪುಷ್ಪ, ಸರ, ಯಾಳಿ ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಸುತ್ತ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವಿದೆ. ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಹೊರಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದರಲ್ಲೂ ಮೂರು ಮೂರು ಜಾಲಂಧ್ರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದ ಜಾಲಂಧ್ರ ದೊಡ್ಡದು, ಪಕ್ಕದವು ಕಿರಿದು. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಮೇಲೆ ಬಳ್ಳಿ ಹೂವಿನ ಬಂಧಗಳಿವೆ. ದ್ವಾರಾಗ್ರ ಪಟ್ಟಿಯ ಮೇಲೆ ನಾಗಬಾಲಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ಹಾರುತ್ತಿರುವ ಗರುಡನ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಅರ್ಧ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಬೋದಿಗೆಯೂ ಕೆಳಗೆ ಪೂರ್ಣ ಕುಂಭಗಳೂ ಇವೆ. ದ್ವಾರಾಗ್ರಪಟ್ಟಿಯ ಮೇಲುಗಡೆಯ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಚೈತ್ಯ ಕಿಟಕಿಗಳಿವೆ. ಇವು ಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ವೃಷಭಸಹಿತ ಶಿವ, ಬಲಗಡೆ ಬ್ರಹ್ಮ ಮತ್ತು ಎಡಗಡೆ ವಿಷ್ಣುವಿನ ನಿಂತಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ದುಂಡಾದ ಶಾಲುಂಕದ ಮೇಲೆ ಶಿವಲಿಂಗವಿದೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಹೊರ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮೂರು ಕಡೆ ಕೋಷ್ಠಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮುಂದಿನ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಕಮಲ, ಗಂಧರ್ವರು, ಅನಂತನ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಲಕ್ಷ್ಮೀಸಮೇತ ವಿಷ್ಣು, ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ, ನಟರಾಜ ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಛತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೇಲೆದ್ದ ಮಟ್ಟ ಚಾವಣಿಯಿದೆ. ಅದರ ಪಕ್ಕಗಳಿಂದ ಕಿಂಡಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ ಛತ್ತಿನ ಶಿಲ್ಪ ಗಳಿಗೆ ಬೆಳಕು ಬೀಳುವಂತೆ ಮಾಡಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಮಂಟಪದ ಬದಿಯ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಹಾಸುಗಲ್ಲುಗಳ ಇಳಿಜಾರು ಚಾವಣಿ ಇದೆ. ಗುಡಿ ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗುಡಿಯ ಎಡಬದಿಗೆ ಅನತಿ ದೂರದಲ್ಲಿ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ತಳ ವಿನ್ಯಾಸದ ದೇವಾಲಯ ವಿದ್ದಿತ್ತು. ಈಗ ಇದರ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿದೆ. ಇದರ ಬಲಗಡೆ ನಿಂತ ಇನ್ನೊಂದು ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗುಡಿ, ಸುಕನಾಸಿ ಮತ್ತು ಮಂಟಪ ಇದ್ದುವು. ಈಗ ಮಂಟಪ ಬಿದ್ದಿದೆ. ಸುಕನಾಸಿಯ ಹತ್ತಿರ ಶೈವದ್ವಾರಪಾಲಕರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳಿವೆ. ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಮೂಲವಿಗ್ರಹವಿಲ್ಲ. ಇದು ಸು.10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಟ್ಟಡ.

ಹುಚ್ಚಿಮಲ್ಲಿ ಗುಡಿ: ಗ್ರಾಮದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಪ್ರವಾಸಿ ಮಂದಿರ, ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಒಂದು ಸುಂದರ ದೇವಾಲಯದ ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯ, ಗರ್ಭಗುಡಿ ಸಣ್ಣದಾದ ಸಭಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖ ಮಂಟಪದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಎತ್ತರವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲಿದೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಮೂಲ ಶಿವಲಿಂಗವಿದೆ. ಇದರ ಬಾಗಿಲ ಚೌಕಟ್ಟು ಎರಡು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಶಾಖೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಚೆಲುವಾದ ಕುಸುರಿನ ಕೆತ್ತನೆಯಿಂದ ಅಲಂಕೃತ ವಾಗಿದೆ. ಎರಡು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ದಂಪತಿಗಳು, ಆನೆ ಮತ್ತು ಗಂಗೆ ಯಮುನೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಮೇಲಿನ ಅಡ್ಡಜಂತಿಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಗರುಡನ ಮೂರ್ತಿಯೂ ಮತ್ತು ಈ ಜಂತಿಯ ಮೇಲೆ ಬ್ರಹ್ಮ, ನಟರಾಜ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣು, ಉಚ್ಚಮಟ್ಟದ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಸಭಾ ಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಬಾಗಿಲು ಮತ್ತು ಜಾಲರಿಯುಳ್ಳ ಅಡ್ಡ ಗೋಡೆ ಯೊಂದನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಸಭಾಮಂಟಪದ ಮಾನಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರ, ಯಮ, ಕುಬೇರ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮ ಹಾಗೂ ಕಮಲಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಗೆ ಸುತ್ತುಹಾಕಲು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವಿದ್ದು, ಇದರ ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳುಳ್ಳ ಗೋಡೆಗಳಿವೆ. ಸಭಾಮಂಟಪದ ಬಾಗಿಲ ಚೌಕಟ್ಟು ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ತರಹದ್ದೇ. ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳಲು ಎರಡು ಬದಿಯಲ್ಲೂ ಕಕ್ಷಾಸನಗಳಿವೆ. ಮುಂದೆ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ನೆಲದ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿಯ ಮೆಟ್ಟಿಲಿನ ಮುಂದೆ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯ ಹಾಸುಗಲ್ಲಿದೆ. ಕಕ್ಷಾಸನದ ಹೊರಮೈಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣ ಘಟಗಳ ಸಾಲಿನ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಮಾಡಿನಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ತಾರಕಾರಿ ಕಾರ್ತಿಕೇಯನ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲೆ ಔತ್ತರೇಯ ಮಾದರಿಯ ರೇಖಾನಾಗರ ಶಿಖರವಿದೆ. ಇದರ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮ, ಸೂರ್ಯರ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಬದಿಯಲ್ಲಿಯ ಮೂರ್ತಿ ಒಡೆದುಹೋಗಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮದ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟೊಂದಾಗಿ ಎದ್ದು ಕಾಣದ ಶುಕನಾಸಿಯಿದ್ದು ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ನಟರಾಜನ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ

ಮುಂದೆ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳುಳ್ಳ ಒಂದು ಕೊಳವಿದೆ. ಇದರ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಹಂತದಲ್ಲೇ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರು, ನಟರಾಜ, ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ, ಗಜಾನನ, ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣು, ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿ, ಕಾರ್ತಿಕೇಯ, ಕುದುರೆ, ಆನೆ, ದೇವಭಕ್ತರು, ಪಂಚತಂತ್ರದ ಮೊಸಳೆ ಮಂಗ ಕಥೆಯ ಸನ್ನಿವೇಶ, ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯದ ಕಥೆ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಸ್ವಲ್ಪ ಕೆಳಗೆ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ಮೂರ್ತಿಯೂ ಇವೆ. ಇದು ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಶಿವ ದೇವಾಲಯ, ಹುಚ್ಚುಮಲ್ಲಿ ಎಂಬುದು ಈಚೆಗೆ ಬಂದ ಹೆಸರು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಇದು ಮೂಲತಃ ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ದೇವಾಲಯವೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡಲಾಗಿದೆ. ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯ ರಚಿತವಾಗಿರಬಹುದು. (ಎ.ಎಸ್.)

ಒ

ಒಮನ್ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪ: ಡೆನ್ಮಾರ್ಕಿನ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ತಂಡ ಇಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಕಂಡಿ ಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳಿರುವ ಅನೇಕ ದಿಬ್ಬಗಳನ್ನು 1960ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆ ಮಾಡಿತು. ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000–1300. ಬುರೈಮಿಯ ಮರಳು ಗಾಡಿನ ನೀರುಬುಗ್ಗೆಯ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಇರುವ ಹಿಲಿ ಮತ್ತು ಕಥರ ಗ್ರಾಮಗಳ ನಡುವಿನ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿ ಸಮೂಹ ಒಂದು ಮಾದರಿ ನೆಲೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನವಾಸ್ತವ್ಯ ನೆಲೆಯೂ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000–1200) ಇಲ್ಲಿದೆ. ಅಲ್‌ಐನಿ ಮತ್ತು ಜಬೆಲ್ ಅಫಿತ್ ಮಧ್ಯದ ಹಲವಾರು ಕಲ್ಲುಗುಪ್ಪೆಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಲುರಿಸ್ಟನ್ ಮಾದರಿಯ ಕಂಚಿನ ಖಡ್ಗದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1400–1300 ಅವಧಿಯವೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಮುದಾಯದವರು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1200–1000ವರೆಗೆ ನೆಲೆಸಿದ್ದರೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1000ದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಏಡನ್, ಒಮನ್ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯ ಕೊಲ್ಲಿ ಜನರು ಪೂರ್ವದ ಮಕ್ರಾನ್ ಕಡಲತೀರ ಪ್ರದೇಶದ ಮೂಲಕವಾಗಿ ಭಾರತದ ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಬಂದಿರಬಹುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಒಮನ್ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿ ಸಂಪ್ರದಾಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿ ಪರಂಪರೆಯ ಮೂಲವೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಒರಿಸ್ಸ ಶಿಲಾ ಚಿತ್ರಕಲೆ: **ನೋಡಿ–ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳು**

ಓ

ಓಜಿಯಾನ: ರಾಜಸ್ತಾನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಿಲವಾಡ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿ ನೆಲೆ. ಅಹಾರ್‌ನಿಂದ ಏರಣ್‌ವರೆಗೆ, ಅಜ್ಮೇರ್‌ನಿಂದ ನವ್ದತೋಲಿಯವರೆಗೆ ಹರಡಿದ್ದ ಅಹಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಮುಖ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೊಂದು. ನದಿ ಬಯಲಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಾದ ಅಹಾರ್‌ಗೆ ಬೆಟ್ಟದ ಇಳಿಜಾರಿನಲ್ಲಿರುವ ಓಜಿಯಾನ ಒಂದು ಅಪವಾದ. ಅಹಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ 2000ದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಬಿ.ಆರ್. ಮೀನಾ ಮತ್ತು ಅಲೋಕ್ ತ್ರಿಪಾಠಿಯವರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ನಡೆಸಿತು. ಅಹಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸು.7.5 ಮೀ ದಪ್ಪದ ವಸತಿ ಪದರ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇಷ್ಟು ದಪ್ಪದ ವಸತಿ ಪದರ ಈವರೆಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಓಜಿಯಾನದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ. ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷ ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ 3 ಉಪಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು (1ನೆಯ ಉಪಹಂತ) ಇಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತವ್ಯ ಹೂಡಿದವರು ಕೃಷಿಕ ಜನರು. ಬಿಳಿ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಿತ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಇವರು ಒಣ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಮನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡರು. 2ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಗೃಹನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಸದೃಢವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ಉಗ್ರಾಣ ಮತ್ತು ಬಹು ಕೊಠಡಿಯ ಮನೆಯ ಭಾಗಗಳು ಈ ಹಂತದ ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷಗಳು. ಬೆಂಕಿಯ ಆಕಸ್ಮಿಕಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ಮೇಲೆ ಗೋದಿಯನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದ ಉಗ್ರಾಣದ ಬಳಕೆ ನಿಂತುಹೋಯಿತು. 3ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಜನಜೀವನ ದಲ್ಲಾದ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ತಡಿಕೆ ಮನೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ವಸತಿ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬೆಂಕಿಗೆ ಆಹುತಿಯಾಯಿತು.

3 ಉಪಹಂತಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಬಿಳಿ ಚಿತ್ರಿತ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದರ ಆಕಾರ ಹಾಗೂ ಇದನ್ನು ಸುಡುವ ತಂತ್ರವಿಧಾನ ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಬದಲಾಯಿತು. ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆ, ಬೂದುಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನೂ ಈ ಜನ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿನ ಮತ್ತೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಪುಟ್ಟಪುಟ್ಟ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೂಳಿಗಳು. ಇಂತಹ ಗೂಳಿಗೊಂಬೆಗಳು ಯಾವ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಈವರೆಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಇವನ್ನು ಸಮಾಜದ ಪರಂಪರಿಕಾ ಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಜನರು ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ದನದ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನೂ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಮತ್ತೊಂದು ವಿಶೇಷ. ಈ ಜನರ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ತಾಮ್ರದ ತೆಳು ಹಾಳೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸಣ್ಣ ಕೊಡಲಿ, ತಾಮ್ರದ ಬಳೆ ಮತ್ತು ಉಂಗುರ, ಹರಪ್ಪ ಮಾದರಿಯ ಫಯನ್ಸ್ ಗಾಜಿನ ಮಣಿ, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ತಕಲಿ, ಬಿಲ್ಲೆ, ಆಟಿಕೆಯ ಗಾಡಿಯ ಚಕ್ರಗಳು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು ಇತ್ಯಾದಿ. ಈ ನೆಲೆಯ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.3–2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಓಲ್ಡುವಾಯ್: ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕದ ಟಾಂಜಾನಿಯದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಸೆರೆಂಗಟಿ ಮೈದಾನದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಕಮರಿ; ಮಾನವನ ಉಗಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಸಮೃದ್ಧವಾದ ಒಂದು ಪ್ರದೇಶ. ಪ್ಲಿಸ್ಟೋಸೀನ್ ಯುಗದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಉದಿಸಿದ ಶಿಲಾಪದರಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ಓಲ್ಡುವಾಯ್ ನದಿಯ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಹರಡಿವೆ. ಪ್ರವಾಹದ ಕೊರೆತದಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಸು.100ಮೀ ಆಳವಿರುವ ಕಮರಿಯೊಂದು ಏರ್ಪಟ್ಟು, ಕಮರಿಯ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಶಿಲಾಪದರಗಳು ಕಂಡು ಬಂದಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದವರು ಲೂಯಿ ಲೀಕಿ. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಇವನ ಪತ್ನಿ ಮೇರಿ ಲೀಕಿ ಆಳವಾದ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದಳು. ಕಮರಿಯ ತಳದಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಕಂಡುಬರುವ ಪದರಗಳು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿವೆ: ಮೊದಲಿಗೆ ಬಸಾಲ್ಟ್ ಶಿಲೆಯ ದಪ್ಪನಾದ ಪದರಗಳು, ಅದರ ಮೇಲೆ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಹಾಗೂ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಪದರಗಳಿವೆ. ಈ ಶಿಲಾಪದರಗಳನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸ ಬಹುದು. ಭೂವಿಜ್ಞಾನ ರೀತ್ಯ ಮೊದಲ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಪದರಗಳ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಲ್ಲಫ್ರಾಂಚಿಯನ್ ಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಮೂರು ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಸಸ್ತನಿಗಳಾದ ಆನೆ, ಹಂದಿ, ಜಿಂಕೆ, ನೀರಾನೆ, ಕುರಿ, ಕುದುರೆ, ಖಡ್ಗಮೃಗ ಮತ್ತು ಕಪಿಮಾನವ ವರ್ಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಈ ವಿವಿಧ ಪದರಗಳ ಹವಾಗುಣವನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮೊದಲು ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಪದರದ ಕೆಳಭಾಗಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಮಳೆ ಸುರಿಯುತ್ತಿದ್ದ, ತೇವ ಹವೆಯಿದ್ದ ಆಫ್ರಿಕದ ಎರಡನೆಯ ಪ್ಲೂವಿಯಲ್ ಯುಗಕ್ಕೂ ಎರಡನೆಯ ಪದರದ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟವನ್ನು ಒಣಹವೆಯಿದ್ದ ಎರಡನೆಯ ಪ್ಲೂವಿಯಲ್ ಯುಗದ ಅಂತ್ಯಕಾಲಕ್ಕೂ (ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಸರೋವರಕ್ಕೆ ಆಗಾಗ್ಗೆ ನದಿಪ್ರವಾಹಗಳೊಡನೆ ಬಂದ ಕಲ್ಲು ಮಣ್ಣುಗಳಿಂದ ಉಂಟಾದ ಪದರಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು) ಮೂರನೆಯ ಪದರವನ್ನು ಉಷ್ಣಹವೆಯ ಎರಡನೆಯ ಅಂತರ ಪ್ಲೂವಿಯಲ್ ಯುಗಕ್ಕೂ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪದರವನ್ನು ಪುನಃ ಆ ಸರೋವರ ಪ್ರಬಲಿಸಿದ ತೇವ ಹವೆಯ ಮೂರನೆಯ ಪ್ಲೂವಿಯಲ್ ಯುಗಕ್ಕೂ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪೊಟ್ಯಾಷಿಯಂ ಆರ್ಗನ್ ಕಾಲಗಣನಾಪದ್ಧತಿಯ ರೀತ್ಯ ಮೊದಲೆರಡು ಪದರಗಳು ಸು.22–15 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಮೂರು ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪದರಗಳು 15 ಲಕ್ಷದಿಂದ 60 ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಪುರಾತನವೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಮಾನವ ಜಾತಿಯ ಉಗಮ: ಇಲ್ಲಿ ಆದಿಮಾನವನ ಉಗಮ ಮತ್ತು ವಿಕಾಸದ ಪುರಾವೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಪೂರ್ವಆಫ್ರಿಕ ಮಾನವ ಜನಾಂಗದ ಉಗಮಸ್ಥಾನವೆಂದು ತೋರಿಸಿಕೊಟ್ಟಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾದುದು 1959ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಪದರದ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಜಿಂಜಾಂಥ್ರೊಪಸ್ ಕಪಿಮಾನವ ಅವಶೇಷಗಳು. ಸು.22 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈಗ ಈ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಆಸ್ಟ್ರಲೋಪಿತಿಕಸ್ ಬೊಯ್ಸಿಯ್ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅದೇ ಸುಮಾರಿಗೆ ಸೇರಿದ ಇನ್ನೊಂದು ಗುಂಪಿನ ಮಾನವ ಹೋಮೊ ಹ್ಯಾಬಿಲಿಸ್‌ನ ಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗೆ ಇದುವರೆಗೂ ತಿಳಿದಮಟ್ಟಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಾನವನಿರ್ಮಿತ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೂ ಕೆಲವು ಜಲಚರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದುವು. ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಅರ್ಧ ವರ್ತುಲದ ಅವಶೇಷಗಳು ಆ ಮಾನವನ ವಸತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಪದರದ ಕೆಳಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಹೋಮೋ ಹ್ಯಾಬಿಲಿಸ್ ಮತ್ತು ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಹೋಮೋ ಎರೆಕ್ಟಸ್ ಮಾನವಾವಶೇಷಗಳೂ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ.

ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು: ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಎರಡು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲ ಪದರ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಪದರದ ಕೆಳಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ, ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತವೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಉರುಟುಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣ, ತುಂಡುಕೊಡಲಿಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ (ಕಾಲಮಾನ 22–17 ಲಕ್ಷ). ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಿಂದ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುದರಿಂದ ಉಂಟಾದ ಚೂಪಾದ ಉಪಕರಣಗಳ ಅಂಚಿನ ಮೇಲೆ ಉಪಯೋಗದಿಂದುಂಟಾದ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಉಪಕರಣಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದ ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಕೊಯ್ಯುವ ಮತ್ತು ಒರೆಯುವ ಸಾಧನಗಳನ್ನಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕ್ರಮೇಣ ಈ ಉರುಟುಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು

ಮಾರ್ಪಾಟು ಹೊಂದಿ, ಎರಡು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಿಂದ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದಿರುವ ಮೊನೆಯಂತೆ ತುದಿಯಿರುವ ಮತ್ತು ದಪ್ಪನಾದ ಕೈಪಿಡಿಯಿರುವ, ಕೈಗೊಡಲಿಯ ಪೂರ್ವರೂಪದ ಉಪಕರಣಗಳಾದುವು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಸುಧಾರಿತ ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಪದರದ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು, ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳು ದೊರಕಿವೆ (ಕಾಲಮಾನ 14–4 ಲಕ್ಷ). (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಓಸ್ವಾಲ್ಡ್, ಸ್ಪೆಂಗ್ಲರ್: 1880–1936. ಆಧುನಿಕ ಯುಗದ ಮಹಾನ್ ಚಿಂತಕರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ. ಹೆಗಲ್ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನು. ಜರ್ಮನಿಯ ಬ್ಲಾಕನ್ ಬರ್ಗ್‌ನಲ್ಲಿ 1880 ಮೇ 20ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ಹಾಲೆ, ಮ್ಯೂನಿಕ್ ಮತ್ತು ಬರ್ಲಿನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಗಣಿತವಿಜ್ಞಾನ, ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ನೈಸರ್ಗಿಕ ವಿಜ್ಞಾನಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ. ಅನಂತರ ಹಂಬರ್ಗ್‌ನ ಡಸ್ಸೆಲ್ಡ್ರೂಫ್ ಪ್ರೌಢಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿ ತನ್ನ ವೃತ್ತಿ ಜೀವನವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಗಯಟೆ ಮತ್ತು ನೀಶೆ ಈತನಿಗೆ ಬಹುದೊಡ್ಡ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯಾಗಿದ್ದರು. 1911–14ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈತ ತನ್ನ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಕೃತಿ ಡಿಕ್ಲೈನ್ ಆಫ್ ದಿ ವೆಸ್ಟ್ ರಚಿಸಿದ. ಈ ಕೃತಿ ಬೌದ್ಧಿಕ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಸಂಚಲನವನ್ನೇ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಭಾಷೆಗಳಿಗೂ ಅನುವಾದವಾಯಿತು. ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅದರಲ್ಲೂ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹುಟ್ಟು, ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹಾಗೂ ಅವನತಿಯನ್ನು ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಈತ ಚರ್ಚಿಸಿದ್ದಾನೆ; ಪ್ರಕೃತಿಯ ನಿಯಮವನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಕೃತಿ ರಚನೆಯ ಹಿಂದೆ ಜರ್ಮನ್ನರ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಸೋಲಿನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕ, ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಇಲ್ಲವೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಎನ್ನುವ ಕಾಲವಿಂಗಡನೆಯನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿದ ಸ್ಪೆಂಗ್ಲರ್, ಅದಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿ ಕೊಪರ್ನಿಕನ್ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿದ್ದ. ತನ್ನ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಒಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೇಲ್ಮೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪದ ಈತ ಅದು ಪೌರಾತ್ಯವೇ ಇರಲಿ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯವೇ ಇರಲಿ ಎಲ್ಲವೂ ಮುಖ್ಯವೆನ್ನುತ್ತಾನೆ. ಇತಿಹಾಸ ಕೇವಲ ಬಾಹ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಎನ್ನುವುದನ್ನು ಈತ ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಇತಿಹಾಸ ಒಂದು ನಿರಂತರ ಬದಲಾವಣೆಗಳಿಗೆ ಒಳಪಡುವ ಮತ್ತು ಹರಿಯುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಾದರೆ, ಪ್ರಕೃತಿ ಒಂದು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ ವಸ್ತು ಎಂದು ಸ್ಪೆಂಗ್ಲರ್ ತನ್ನ ಚಿಂತನೆಯನ್ನು ಉಪಸಂಹರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈತ ಚಕ್ರೀಯ ಜೈವಿಕ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತಾನೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೂ ಪ್ರತೀ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಹಾದುಹೋಗುತ್ತದೆ ಎನ್ನುವ ಈತ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬಾಹ್ಯ, ಕೃತಕ ಹಾಗೂ ಅಂತಿಮ ಘಟ್ಟವೆನ್ನುತ್ತಾನೆ. ಯಾವುದೇ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಘಟ್ಟವನ್ನು ತಲುಪಿದೆಯೆ ಎನ್ನುವುದನ್ನು ಅರಿಯಲು ಈತ ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಅವು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಿಲ್ಲದ ಬೃಹನ್ನಗರಗಳಾದ ಲಂಡನ್, ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಅಥವಾ ಟೋಕಿಯೋಗಳಂತಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಜನಾಂಗೀಯ, ಪಾರಂಪರಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಐಕ್ಯತೆಗಳು ನಾಶವಾಗುತ್ತವೆ. ಈತನ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಮಾತ್ರವೇ ಶ್ರೇಷ್ಠ. ಅವು ಹೀಗಿವೆ: ಈಜಿಪ್ಟ್, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ, ಭಾರತೀಯ, ಚೀನಿ, ಗ್ರೀಕೋ–ರೋಮನ್ (ಅಭಿಜಾತ), ಅರೇಬಿಯ, ಮೆಕ್ಸಿಕನ್ ಮತ್ತು ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು. ಅನಂತರದ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಈತ ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಮಾಜದ ಸರ್ಕಾರದ ಬಗೆಗಳನ್ನೂ ಸ್ಪೆಂಗ್ಲರ್ ಚರ್ಚಿಸುತ್ತಾನೆ. ಜನತೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದ ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ಪದ್ಧತಿಯವರೆಗೆ ಅನಂತರ ಅಂತಿಮ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮಾಭಿರುಚಿಯ ನಗರ ಜೀವನ, ಕೊನೆಗೆ ಕೃತಕತೆಯ ಪರಾವ ಲಂಬನೆಯ ಕಡೆಗೆ ಸಮಾಜ ಮುಂದುವರೆಯುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾನೆ. ಸಂಪತ್ತಿನಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ತನ್ನ ಅವನತಿಗೆ ತಾನೇ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆಂದು ಈತ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾನೆ. ಸೀಸರಿಸಂ ಅಥವಾ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರತ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಾಟಕದ ಕೊನೆಯ ಅಂಕದ ಕೊನೆಯ ದೃಶ್ಯವಾಗಿರುತ್ತದೆ ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. (ಎಂ.ಎಸ್.)

ಔ

ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆ: ಗಂಗಾನದಿ ಬಯಲಿನ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ. ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಬಾರಿ ದೊರೆತ ಈ ಪಾತ್ರೆಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಮಿರುಗುವ ಕಡುಗಪ್ಪು ಬಣ್ಣದ ಲೇಪನ. ಆದರೆ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಕೌಶಾಂಬಿ ಮತ್ತು ರಾಜಘಾಟ್ ಹಾಗೂ ಬಿಹಾರದ ಸೋನ್‌ಪುರ, ಚಿರಂಡ್ ಮತ್ತು ಒರಿಯುಪ್ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಪಾತ್ರೆ ಸುವರ್ಣ, ಬೆಳ್ಳಿ, ಗುಲಾಬಿ, ಉಕ್ಕಿನ ಬಣ್ಣ (ಸ್ಟೀಲ್ ಬ್ಲೂ) ಮೊದಲಾದ ಅಪೂರ್ವ ಛಾಯೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇದರ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಒಂದು ಸವಾಲಾಗಿದೆ. ಕೌಶಾಂಬಿ ಮತ್ತು ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಉಕ್ಕು ಹಾಗೂ ಸುವರ್ಣ ವರ್ಣದ ಲೇಪನಗಳ ಮೇಲೆ ಹಳದಿ ಹಾಗೂ ತಿಳಿಗೆಂಪು ಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7–2ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಪಾತ್ರೆಯ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ಹಾಗೂ ಶಾಸನರಹಿತ ಎರಕ ಹೊಯ್ದ ನಾಣ್ಯಗಳು. ಬಿಹಾರ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಚಲಾವಣೆಗೆ ಬಂದ ಈ ಪಾತ್ರೆ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಪರ್ಕದ ಮೂಲಕ ಭಾರತದ ಇತರ ಭಾಗಗಳನ್ನು ತಲುಪಿತು. ಇದರ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ತಕ್ಷಶಿಲೆ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ತಾಮ್‌ಲುಕ್ (ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ) ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಅಮರಾವತಿ. ಇದರ ಕೇಂದ್ರ ವಲಯ ಗಂಗಾನದಿ ಬಯಲು. ಬೌದ್ಧ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸಿಗುವುದರಿಂದ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಇದು ಪಸರಿಸಿರಬೇಕೆಂದು ಅನುಮಾನವಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮಾರ್ಗಗಳ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಿರುವ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಪಸರಿಸಿರಬೇಕೆಂಬ ಅನುಮಾನವಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮಾರ್ಗಗಳ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಿರುವ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿರುವುದೂ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶ. ಕಪ್ಪು ಲೇಪನದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಆಮ್ಲಜನಕವಿರುವ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕ ತಾಪದಲ್ಲಿ ಸುಡುತ್ತಿದ್ದುದೇ ಮೆರುಗಿಗೆ ಕಾರಣ ಎಂಬುದು ರಾಸಾಯನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇತರ ಛಾಯೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಮಾಹಿತಿ ಇನ್ನೂ ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. (ಡಿ.ಕೆ.ಎನ್.)

ಕ

ಕಂಚಿನಯುಗ: ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ತವರದ ನೈಸರ್ಗಿಕ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ, ಗಣಿಗಾರಿಕೆಯಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಅದಿರುಗಳನ್ನು ಲೋಹಗಳನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿ, ಈ ಲೋಹಗಳನ್ನು ಕರಗಿಸಿ ಹದವಾಗಿ ಬೆರಸಿ ಉಂಟಾದ ಮಿಶ್ರ ಲೋಹದಿಂದ ಬೇಕಾಗುವ ಸಲಕರಣೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಒಂದು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇಂಥ ಅದಿರುಗಳಲ್ಲಿ ಆರ್ಸೆನಿಕ್ ಕೂಡ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ ಎಲ್ಲಿ ಯಾವಾಗ ಆರಂಭವಾಯಿತೆನ್ನುವುದರ ಬಗ್ಗೆ ವಾದ–ವಿವಾದಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕಕೇಶಸ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಮೈಕಾಪ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ಈ ತಂತ್ರವನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಕಂಡುಹಿಡಿದಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಕೆಲವು ತಜ್ಞರು ಮೂರನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗವೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಇದುವರೆಗೆ ತಿಳಿದಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಂಚು ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇವರೇ ಮೊದಲಿಗರಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಇವರ ಕಂಚು ಕೇವಲ ಆರ್ಸೆನಿಕ್‌ನಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ತವರ ಬೆರೆಸಿದ ಕಂಚನ್ನು ತಯಾರು ಮಾಡಲು ಉನ್ನತ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಅಗತ್ಯ.

ಪ್ರಾಚ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಕಂಚಿನಯುಗದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.3300–1200) ಆದಿ, ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಎಂದು ಮೂರು ಅನುಕ್ರಮ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಉರುಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ ಸುಮೇರಿಯದ ಆದಿ ಅರಸು ಮನೆತನವಾದ ಅಕ್ಕಾಡ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ, ಹಳೆ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ, ಅಸ್ಸೀರಿಯ ಕಸ್ಸೈಟಿ ಆಧಿಪತ್ಯದವರೆಗಿನ ಕಾಲವನ್ನು ಕಂಚಿನಯುಗವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟ್ ನಾಗರಿಕತೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜವಂಶ ಆಡಳಿತದ ಸ್ವಲ್ಪ ಹಿಂದಿನಿಂದ ನವಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಕಂಚಿನಯುಗದಲ್ಲಿಯೂ ಮೂರು ಅನುಕ್ರಮ ಹಂತಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಲೆವಂಟ್ (ಎಬ್ಲ, ಅಮೊರೈಟ್, ಮಿಟಾನಿ), ಅನಟೋಲಿಯ (ಹಿಟೈಟ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ), ಈಜಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸರಿಸುಮಾರು ಇದೇ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಚುಯುಗವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈಜಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬಹುದೂರದವರೆಗೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ತನ್ನ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಸೈಪ್ರಸ್‌ನಿಂದ ಕಂಚಿನ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಬೇಕಾದ ತವರ ಮತ್ತು ಇದ್ದಿಲನ್ನು ಆಯಾತ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಕಂಚು ಲೋಹವನ್ನು ತಯಾರಿಸಿಕೊಂಡು ವಿವಿಧ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧಮಾಡಿ ಅವುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಯಾತ ಮಾಡುವುದು ಇದರ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಉದ್ಯೋಗವಾಗಿತ್ತು. ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಐಸೊಟೋಪಿಕ್ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಮಾಡಿದಾಗ ಅವನ್ನು ಬಹುದೂರದಿಂದ ಅಂದರೆ ಗ್ರೇಟ್ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಿಂದ ಆಯಾತ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರುವುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಅಷ್ಟು ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೆ ಈ ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಹಾರಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾದ ಸಮುದ್ರಯಾನ ತಂತ್ರ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ಈ ವಾಣಿಜ್ಯ ಜಾಲದಲ್ಲಿ ಮಿನೋವನ್ ನಾಗರಿಕತೆ ತನ್ನ ಕಂಚು ವಸ್ತುಗಳ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಇತರರೊಡನೆ ಸಮನ್ವಯ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮಲ್ಲಿಯ ಆಹಾರ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲಾಗದೆ ಅವುಗಳನ್ನು ಅಗತ್ಯಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸೌಂದರ್ಯವರ್ಧಕ ಸಾಮಾನುಗಳಿಗೆ ವಿನಿಮಯ ಮಾಡಿಕೊಂಡದ್ದು ಇವರನ್ನು ಆಹಾರದ ಕೊರತೆ ಮುಂತಾದ ತೊಂದರೆಗಳಿಗೆ ಈಡುಮಾಡಿತು. ಇದು ಇವರ ವ್ಯಾಪಾರ ಉದ್ಯಮಕ್ಕೆ ಹಾನಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು. ಈ ವ್ಯಾಪಾರ ಕುಸಿದು ಬೀಳುವುದಕ್ಕೆ ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಬೇರೆ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ತಜ್ಞರು ಮುಂದಿಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಏಷ್ಯ, ಚೀನದ ಕಂಚಿನಯುಗ ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟ. ಇಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನಯುಗ ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಕಬ್ಬಿಣ ಲೋಹ ಬಳಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಆದರೂ ಕಂಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ಬಳಕೆ ಮತ್ತೆ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ದೀರ್ಘಾವಧಿಯ ಕಂಚಿನಯುಗ

ಇನ್ನೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಂಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಮಾಜಿಯಾವೋ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3100–2700) ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಲೋಹ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ ಎರ್ಲಿತೌ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಾಂಗ್ ವಂಶಾವಳಿ ಆಡಳಿತ ಅಥವಾ ಇದಕ್ಕೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಹಿಂದೆ ಗ್ಸಿಯಾ (ಶಿಯ) ರಾಜವಂಶದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು. ಈ ಯುಗದ ಕಾಲಮಾನ ಯು.ಎಸ್.ನ್ಯಾಷನಲ್ ಆರ್ಟ್ ಗ್ಯಾಲರಿ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2000–770. ಎರ್ಲಿತೌ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸರಿಸುಮಾರು ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿ, ಪಶ್ಚಿಮ ಜ್ಹೌ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಳ್ಳುವ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಮುಗಿಯಿತು. ಕಬ್ಬಿಣದ ವಿರಳ ಉಪಯೋಗ ಜ್ಹೌ ಕಾಲದಿಂದ ಶುರುವಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಚೀನಿ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲೂ ಕಬ್ಬಿಣ ಲೋಹ ತಯಾರಿಕೆಯ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಆದರೂ ಜ್ಹೌ ಸಂತತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.481ರಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಳ್ಳುವ ವರೆಗೂ ಕಂಚಿನ ಸಾಮಾನುಗಳ ಉಪಯೋಗ ಮುಂದುವರೆದಿತ್ತು.

ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ಹ್ಯಾನ್ ಸಂತತಿಯವರ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಈಟಿ ಮೊನೆ, ಬಾಚಿ, ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಗಳಿಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಮುಕ್ಕಾಲಿನ ಮಣೆ (ಅಡ್ಡಣಿಗೆ), ರಾಕ್ಷಸ ಇಲ್ಲವೆ ಸಾಂಕೇತಿಕ ಪ್ರಾಣಿ ಹಾಗೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮಚಿಹ್ನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ, ಕೆಲವುದರ ಮೇಲೆ ಶಾಸನವಿರುವ ನಿತ್ಯ ಬಳಕೆಯ ಪಾತ್ರೆ ಪಗಡಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿದ್ದುವು. ಇಂಥ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಆಕರಗಳಿಂದ ಲಭ್ಯವಿರದ ಚೀನದ, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಜ್ಹೌ ಮನೆತನದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲ ಮತ್ತು ಸ್ಥಳ, ಸಂದರ್ಭದ ಸ್ಮರಣೆ, ಆಯಾಯ ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕೊಳ್ಳಲು ದಾನವಾಗಿ ಕೊಟ್ಟ ವಸ್ತುಗಳ ಪಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ಯಾರಿಗಾಗಿ ಎಂಬ ವಿವರಗಳಿವೆ.

ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2000 ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬಾನ್ ಚಿಯಾಂಗ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದಿಗೆ ಥೈಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನಯುಗ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ನ್ಯಾಯುಂಗ್ಗನ್, ಬರ್ಮ (ಮಯನ್ಮಾರ್) ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.3500–500ರ ಕಾಲಾವಧಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಕಂಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಕೊರಿಯ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನಯುಗದ ಹಂತ ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳೊಡನೆ ಹೋಲಿಸಿದಾಗ ತಡವಾಗಿ ಆರಂಭವಾದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.900–700ರ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಲಿಯೋನಿಂಗ್ ಶೈಲಿಯ ಕಂಚಿನ ಕಠಾರಿಗಳನ್ನು ವಿನಿಮಯದಿಂದ ಪಡೆದುಕೊಂಡ ಅನಂತರ ಮುಮುನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಧ್ಯಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.700–600) ಕಂಚಿನ ತಯಾರಿಕೆ ಕ್ರಮೇಣ ಶುರುವಾಯಿತು. ಗಣ್ಯಸ್ಥಾನದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಇಂಥ ಕಂಚಿನ ಕಠಾರಿಗಳನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದು ಮತ್ತು ಅವರವರ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲೂ ಅವುಗಳನ್ನು ಇಡುವುದು ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯ ದ್ಯೋತಕವಾಗಿತ್ತು. ಇದು ದಕ್ಷಿಣದ ಕಡಲಂಚಿನಲ್ಲಿಯ ಜೌಡಾಂಗ್ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಮಧ್ಯಯುರೋಪಿನ ಯುನೆಟೈಸ್ ಕಲ್ಚರ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1800–1600) ಕಂಚಿನಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಸ್ಟ್ರೌಬಿಂಗ್, ಅಡಲ್‌ಬರ್ಗ್ ಮತ್ತು ಹತ್ವನ್ ಮುಂತಾದ ಕಿರು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳೂ ಈ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿವೆ. ಲೌಬಿನ್‌ಜೆನ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಂತೆ ಚಿನ್ನ ಮುಂತಾದ ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಗಳು ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಇವು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿದ್ದ ಶ್ರೇಣಿಯನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತದ ಅನಂತರ ಬಂದ ತುಮುಲಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮಧ್ಯ ಕಂಚಿನಯುಗವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆ. ಹಂಗರಿಯ ಕೋರೋಸ್ ಉಪನದಿಗಳ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಕಂಚಿನಯುಗದ ಮಕೊ ಅನಂತರ ಒಟ್ಟೊಮನಿ ಮತ್ತು ಗ್ಯುಲವರ್ಸಂದ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ತುಮುಲಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅನಂತರ ಅಂತಿಮ ಘಟ್ಟದ ಕಂಚಿನಯುಗದ ಅರ್ನ್‌ಫೀಲ್ಡ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ **(ನೋಡಿ)** ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಪೂರ್ವ ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಪೋಲೆಂಡ್‌ಗಳಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1300–500) ಲುಸೆಟುಯನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಈ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ತ್ರಿಕೋಣಾಕೃತಿಯ ಕಠಾರಿ, ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿ, ಫ್ಲಿಂಟ್‌ನ ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಮೊದಲಾದವು ಆದಿ ಹಂತದ ಕಂಚಿನಯುಗದವು. ಲೋಹದ ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಕಠಾರಿ, ಹೊರಚಾಚಿದ ಅಂಚಿನ ಕೊಡಲಿ, ಗಟ್ಟಿ ಕೈಕಡಗ, ಸೂಜಿ ಮುಂತಾದುವು ಕಂಚಿನಯುಗದ ಅಂತ್ಯಕಾಲದವು.

ಗ್ರೇಟ್ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನಯುಗದ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2100–750. ಸ್ಟೋನ್‌ಹೆಂಜ್‌ನ ಬಳಿಯ ಆದಿ ಕಂಚಿನಯುಗದ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಾನವನ ಹಲ್ಲಿನ ಐಸೊಟೋಪಿನ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಿಂದ ಇವರು ಸ್ವಿಟ್ಜರ್ಲೆಂಡಿನಿಂದ ಈ ದ್ವೀಪಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬಂದ ಜನರೆಂದು ಗೊತ್ತಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಬ್ರಿಟನ್ ಪ್ರದೇಶದ ವೆಸೆಕ್ಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನ ಸಮುದಾಯ ಪಶು ಸಂಗೋಪನೆಯನ್ನು ಮುಖ್ಯ ಕಸಬಾಗಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ದಿ ಡೆವೆರೆಲ್ ರಿಂಬುರಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲ್‌ನಲ್ಲಿಯ ತವರ, ಗ್ರೇಟ್ ಬರ್ಮ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಿಂದ ತಾಮ್ರದ ಅದಿರನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಕಂಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ವನವಾಸಿ ಸಮುದಾಯವಾಗಿದ್ದರು. ಇವರ ಸಮಾಜ ಶ್ರೇಣೀಕೃತವಾಗಿದ್ದು ಸಂಕೀರ್ಣವಾದ ಆಚರಣಾತ್ಮಕ ಪದ್ಧತಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು. ಹಿಂದಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಜನಸಮುದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗದ ಜನರಿಗೆ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆ ಈ ಜನರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಕುಟುಂಬದವರಿಗಾಗಿಯೇ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪೂರ್ವ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್‌ಶೈರಿನ ಇಸ್ಲೆಹಾಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಸು.6,500ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಂಚಿನ ಸಾಮಾನುಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು ಇದು ಯುರೋಪಿನ ದೊಡ್ಡ ಕಂಚಿನ ನಿಕ್ಷೇಪವಾಗಿದೆ. ಈ ಯುಗದ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಕೊಡುಗೆ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳ ದೋಣಿ ನಿರ್ಮಾಣ. ಐರ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2000 ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕಂಚಿನಯುಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೂ ಹಿಂದೆ ಕೇವಲ ತಾಮ್ರ ವಸ್ತುಗಳ ಬಳಕೆಯ ಹಂತವಿದ್ದಿತ್ತು. ಕಂಚಿನಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಐದು ಪ್ರಕಾರದ ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿವೆ.

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವೃತ್ತಿನಿಪುಣತೆಗಳು ಬೆಳೆದುಬಂದವು. ಲೋಹದ ಕೆಲಸಗಾರರು, ಅದುರಿನ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳನ್ನು ಅಗೆದು ತೆಗೆಯುತ್ತಿದ್ದವರು ತಮ್ಮ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಣಾತರಾಗಿದ್ದು ವ್ಯವಸಾಯಾದಿ ಆಹಾರಸಂಪಾದನ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಬೇಕಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ತಮ್ಮ ಉತ್ಪನ್ನಗಳನ್ನು ರೈತರಿಗೊದಗಿಸಿ, ಅವರಿಂದ ಆಹಾರ ಅಥವಾ ಇತರ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಅವರು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ರೀತಿ ಅದಲುಬದಲು ವ್ಯಾಪಾರ ಬೆಳೆಯಿತು. ಅದುರಿನಿಂದ ಲೋಹವನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಆವಶ್ಯಕವಾದ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದು ಕುಶಲಕಲೆಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದುವು. ಆಯಾ ವೃತ್ತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕುಶಲ ಕೆಲಸಗಾರರ ಸಂಘಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ವೃತ್ತಿಸಂಬಂಧವಾದ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ಸದಸ್ಯರು ಜತನದಿಂದ ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ನವಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕುಟುಂಬ ಮತ್ತು ಪಂಗಡ ಸ್ವಯಂಪೂರ್ಣವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಮಾಜದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಪರಸ್ಪರಾವಲಂಬನೆಯಿಂದ ಜೀವಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ದೂರಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಪಾದಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಪಾರ ಮುಖೇನ ಪಡೆಯಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವೃತ್ತಿಯವರೂ ತಮಗೆ ಬೇಕಾದುದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಉತ್ಪನ್ನಗಳನ್ನು ಇತರರಿಗೆ ನೀಡಿ ಅವರಿಂದ ಅವರ ಉತ್ಪನ್ನಗಳನ್ನು ತಾವು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಸಹಕಾರಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನ ರೂಢಿಗೆ ಬಂತು. ಈ ಯುಗದ ಮತ್ತೆರಡು ಬಹಳ ಮುಖ್ಯ ಆವಿಷ್ಕಾರಗಳೆಂದರೆ ವ್ಯವಸಾಯದ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಸಾಧಕವಾಗಿದ್ದು ಎತ್ತುಗಳಿಂದ ಎಳೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದ ನೇಗಿಲು ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರದ ಸಾಮಾನುಗಳನ್ನು ದೂರ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಸಾಗಿಸಲು ಅತ್ಯುಪಯುಕ್ತವಾದ ಗಾಡಿಯ ಚಕ್ರ. ಈ ಎರಡು ಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಜನಜೀವನ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಸಂಭವಿಸಿ ಸಂಪದಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು.

(ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.;ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಕಂಚು ಶಿಲ್ಪಕಲೆ (ಕರ್ನಾಟಕ): ಸಾತವಾಹನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಿಂದ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಂಚಿನ ಶಾಲಭಂಜಿಕೆಯ ಮತ್ತು ಹಸುಕರುಗಳ ಸಣ್ಣಮೂರ್ತಿಗಳು ಸುಂದರವಾಗಿದ್ದು, ತಾಮ್ರ ಶಿಲ್ಪ ಕಲೆ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಜನರಿಗೆ ಚೆನ್ನಾಗಿಯೇ ಸಿದ್ಧಿಸಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ತಲಕಾಡಿನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಲೋಹ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಕಾರ್ಯಾಗಾರ–ಕುಲುಮೆ, ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಮೂಸೆಗಳು, ಚಿಕ್ಕ ತಾಮ್ರದ ಕೊಳವೆ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯವೊಂದರ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆಯ ಒಂದು ಭಾಗ ಮುಂತಾದುವು ಲೋಹಶಿಲ್ಪ ಕಲೆಯ ವಿಧಾನವನ್ನೂ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಮನವರಿಕೆ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತವೆ.

ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಕಂಚುಶಿಲ್ಪ ಕಲೆ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ಹಿಂದು, ಜೈನ, ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮೀಯರು ಪೂಜಾ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನೂ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ಇನ್ನಿತರ ಅಲಂಕಾರಿಕ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ತಯಾರಿಸಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಶಿವರಾಮಮೂರ್ತಿಯವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿಯ ಜೋಗೇಶ್ವರ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮನುಷ್ಯ, ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಶಿಲ್ಪವುಳ್ಳ ಸರಪಳಿ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ್ದು, ಈಗ ಇದು ಮುಂಬಯಿಯ ಪ್ರಿನ್ಸ್ ಆಫ್ ವೇಲ್ಸ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿದೆ. ಇದೇ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಬಾಹುಬಲಿಯ ಕಂಚು ಶಿಲ್ಪ ಚಾಳುಕ್ಯ–ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲಾನಂತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಂಚು ಶಿಲ್ಪಗಳ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯಕಾರಣ ಭಕ್ತಪಂಥದ ಪ್ರಭಾವ ತಮಿಳುನಾಡಿನಿಂದ ಕ್ರಮೇಣ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ ಈ ಪಂಥ ಪೂಜಾವಿಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ತಂದಿತು. ಭಕ್ತಿಯ ಮೂಲಕ ದೇವರನ್ನು ಒಲಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಲುವಾಗಿ, ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಕಲ ಐಹಿಕ ಭೋಗವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ದೇವರಿಗೂ ನಿವೇದಿಸುವ ಪರಿಪಾಠ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ರಥೋತ್ಸವ, ವಾಹನ ಪ್ರಯಾಣ, ತೆಪ್ಪೋತ್ಸವ, ಉಯ್ಯಾಲೆಯಾಡಿಸುವುದು, ಪುರ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆ ಮಾಡಿಸುವುದು, ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಅಭ್ಯಂಜನ, ಅಲಂಕರಣ ಮಾಡುವುದು, ಶೃಂಗಾರ, ಶಯನ, ವಿವಾಹ ಮುಂತಾದ ಸೇವೆಗಳು, ದೇವರ ಮನೋರಂಜನೆಗಾಗಿ ನೃತ್ಯ, ಗಾಯನ, ವಾದ್ಯವಾದನ, ನಾಟಕ, ಪುರಾಣ ಪ್ರವಚನ ಮುಂತಾದವುಗಳೆಲ್ಲವೂ ದೇವರ ಸೇವೆಯ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಕಾರ್ಯಗಳಾದವು. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ನಡೆಸುವುದಕ್ಕೆ ಸಮಾಜದ ಸಕಲವರ್ಗದವರೂ ಅಪಾರ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ವೀಕ್ಷಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಅಚಲವಾಗಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ್ದ (ಧ್ರುವಭೇರ) ತಯಾರಿಸಿ ಅದನ್ನು ದೇವಾಲಯದ ಯುಕ್ತ ಸ್ಥಳವೊಂದರಲ್ಲಿಟ್ಟು, ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಎಲ್ಲಾ ಸೇವೆಗಳನ್ನೂ ಮಾಡುವ ಪರಿಪಾಠ ಮೊದಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈ ಕಂಚು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಉತ್ಸವ ಮೂರ್ತಿಗಳೆಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾದವು (ಉತ್ಸವ ಮೂರ್ತಿಗಳ ತಯಾರಿಕ ವಿಧಾನಕ್ಕೆ ನೋಡಿ–ಮಧೂಚ್ಛಿಷ್ಟ ವಿಧಾನ: ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ).

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನ ಮೂರ್ತಿ ಪೂಜಾ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮಂದಗತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ರಾಜ್ಯದ ಕೋಲಾರ, ಬೆಂಗಳೂರು, ಮೈಸೂರು, ಚಾಮರಾಜನಗರ, ಮಂಡ್ಯ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಂಚಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಪ್ರಬಲ ರಾಜವಂಶಗಳೆಂದರೆ ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರು ಮತ್ತು ಹೇಮಾವತಿಯ ನೊಳಂಬರು. 9–10ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಿಗೆ ಸೇರಿಸಬಹುದಾದ ಸೋಮಾಸ್ಕಂದ (ಸ್ಕಂದ ಕಳೆದು ಹೋಗಿದೆ) ಮೂರ್ತಿಯೊಂದು ನಂದಿಯ ಭೋಗನಂದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು ಈಗ ಬೆಂಗಳೂರು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿದೆ. ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಶಿವ–ಪಾರ್ವತಿಯರ ಭಾವ–ಭಂಗಿಗಳು, ಮುಖಚರ್ಯೆ, ಅಂಗ ಸೌಷ್ಠವ, ಅಲಂಕರಣೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಸಮಕಾಲೀನ ಪಲ್ಲವ ಕಂಚಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ನೆಗೆಯುತ್ತಿರುವ ಸಿಂಹಾಕೃತಿಗಳು ಪಲ್ಲವ ಮತ್ತು ನೊಳಂಬ ಇವೆರಡೂ ಕಲಾ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹ, ಶಿವ

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ವೈದಿಕಧರ್ಮದೊಂದಿಗೆ ಬೆಳೆದ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಬಲ ಧರ್ಮವೆಂದರೆ ಜೈನಧರ್ಮ. ಜೈನರು ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಂಚಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನೂ ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಜೈನ ಕಂಚಿನ ಕಲಾಕೃತಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಸರಳ, ನೈಜ, ಮುಗ್ಧ ಹಾಗೂ ಶಾಂತಿ ಮುಖಭಾವ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಲಕ್ಷಣ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಜೈನ ಮಠದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಸ್ಥಾನಕ ಜಿನಮೂರ್ತಿ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಮತ್ತು ಚಾರಿತ್ರಿಕವಾಗಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ಒಂದು ವಿಗ್ರಹ. ಈ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಗಂಗಮಾರಸಿಂಹನ ಅಕ್ಕ ಕುಂದಣ ಸೋಮಿದೇವಿ ಮಾಡಿಸಿದಳೆಂದು ವಿಗ್ರಹಪೀಠದ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಕಾಲದ ಮತ್ತೊಂದು ಶಿಲ್ಪ ಪಂಪನ ತಮ್ಮನಾದ ಜಿನವಲ್ಲಭನ ಸಜ್ಜನೆ ಭಾಗಿಯಬ್ಬೆ ಮಾಡಿಸಿದ್ದು. ಈಗ ಈ ಶಿಲ್ಪ ಕಲ್ಕತ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿದೆ. ಅರ್ಧ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಜಿನನಿಗೆ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾವಳಿ ಇದೆ. ಪೀಠದಲ್ಲಿ ಶಾಸನವಿದೆ. ಭಾಗಿಯಬ್ಬೆ ಮಾಡಿಸಿದ ಮತ್ತೊಂದು ಜಿನಬಿಂಬ ಈಗ ಚೆನ್ನೈನ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿದೆ. ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ಜಿನ ಬಿಂಬ ಗಂಗರ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದ್ದು, ಕೊಳ್ಳೇಗಾಲದ ಪ್ರದೇಶದ್ದು. ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬಹುದಾದ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗುಂಡ್ಲುಪೇಟೆ ಬಳಿಯ ಹಂಗಳದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಧ್ಯಾನಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಜಿನ ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರಭಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ತೀರ್ಥಂಕರರು ಇರುವ ಮೂರು ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ದೀಪದ ಕಂಬಗಳು, ಕಲಶಗಳು, ಕಲಶ ಪೀಠಗಳು, ಗಂಟೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಎಲ್ಲವೂ ಒಂದೆಡೆ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವು ಕೇವಲ ವ್ಯಕ್ತಿಗತ ಪೂಜಾವಸ್ತುಗಳಾಗಿದ್ದು, ಉತ್ಸವಮೂರ್ತಿಗಳೆನಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಒಂದು ಚೌವೀಸ್ ವಿಗ್ರಹದ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ, ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಶತಮಾನದ ಲಿಪಿ, ಚಿಕ್ಕ ಜೋಗಬ್ಬೆ, ಆಕೆಯ ಪತಿ ಸರ್ವ ಲೋಕಾಶ್ರಯ ಮತ್ತು ಆಕೆಯ ತಾಯಿ ಮಂಕಬ್ಬೆಯರು ಜಿನಮುನಿ ರಾಮನಂದಿ ಭಟ್ಟಾರಕ ಶಿಷ್ಯರೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಕಂಚಿನ ಜಿನಬಿಂಬಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ಅವ್ಯಾಹತವಾಗಿ ನಡೆಯಿತು. ಕರಾವಳಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಅನೇಕ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಹು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನ ಜೈನ ಮೂರ್ತಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು ಮೂಡಬಿದ್ರೆಯ ಸಾವಿರ ಕಂಬ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿಯ ಸಂಗ್ರಹಗಳು.

ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಜೈನಧರ್ಮದಷ್ಟು ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಲಿಲ್ಲ. ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದ ಬೌದ್ಧ ಪಂಥ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಅವನತಿಯತ್ತ ಸಾಗಿತ್ತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಕಂಚಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಅಪರೂಪವೆನಿಸಿವೆ. ದೊಡ್ಡಬಳ್ಳಾಪುರದ ಬಳಿಯ ರಾಜಘಟ್ಟದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಚೈತ್ಯದ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ದೊರೆತ ಬುದ್ಧನ ಕಂಚಿನ ಮೂರ್ತಿಯ ಬಲಪಾದ 6–7ನೆಯ ಶತಮಾನದಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನವಾದದ್ದು. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನೇಕ ಕಂಚಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಮಂಗಳೂರಿನ ಕದ್ರಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಭಾರತೀಯ ಕಂಚು ಶಿಲ್ಪ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲೇ ಅತ್ಯಂತ ಅಮೋಘವೆನಿಸಿರುವ ಇಲ್ಲಿಯ ಲೋಕೇಶ್ವರನ ಪ್ರತಿಮೆ 968ರಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದದ್ದು. ಆಳುಪದೊರೆ ಕುಂದವರ್ಮ ಈ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಮಾಡಿಸಿ ಕದರಿಕಾ (ಕದ್ರಿ) ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದನೆಂದು ಪೀಠದ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. 1.20 ಮೀ ಮೀರಿದ ಎತ್ತರವುಳ್ಳ ಈ ಆಸೀನ ಶಿಲ್ಪ ಮೂರು ಮುಖಗಳನ್ನೂ ಆರು ಬಾಹುಗಳನ್ನೂ ಹೊಂದಿದ್ದು, ಜಟಾಮುಕುಟದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನಾಸನದ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಬುದ್ಧನ(?) ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಈ ಪ್ರತಿಮೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿಲ್ಲ. ಈ ಶಿಲ್ಪದ ಜೊತೆಗೆ, ಅದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧ, ಮಂಜುಶ್ರೀ, ಮಂಜುಘೋಷರ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ಬೌದ್ಧ ಪಂಥದ್ದೆಂದೂ ಇನ್ನು ಕೆಲವರು ನಾಥಪಂಥದ್ದೆಂದೂ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಆಗ್ನೇಯ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟವು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದ ಉತ್ಸವಮೂರ್ತಿ ಸಂಪ್ರದಾಯ ತಯಾರಿಕೆ ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲೂ ಜನಪ್ರಿಯವಾಯಿತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಎಲ್ಲಾ ಪ್ರಮುಖ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಉತ್ಸವಮೂರ್ತಿಗಳು ದೇವಾಲಯದ ನಿತ್ಯಪೂಜೆಯ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗವಾದವು. ಶಿವದೇವಾಲಯವಾದರೆ ಶಿವ–ಪಾರ್ವತಿಯರು, ನಟರಾಜ, ಭೈರವ, ಗಣೇಶ, ಸೋಮಸ್ಕಂಧ, ಷಣ್ಮುಖ ಮುಂತಾದ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ವಿಷ್ಣು ದೇವಾಲಯವಾದರೆ ವರದರಾಜ, ರಾಮ, ಲಕ್ಷ್ಮಣ, ಸೀತೆ, ಆಂಜನೇಯ, ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ, ಬೆಣ್ಣೆ ಕೃಷ್ಣ, ಶ್ರೀದೇವಿ, ಭೂದೇವಿಯರ ಉತ್ಸವಮೂರ್ತಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ, ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಉಗ್ರಮೂರ್ತಿಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಯಾವುದೇ ಕಂಚಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಶಾಸನಗಳಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾಲವನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ. ಅವುಗಳು ಆಕಾರ, ಗಾತ್ರ, ಸೌಂದರ್ಯ, ಮುಖಮುದ್ರೆ ಲಕ್ಷಣ, ಅಂಗಸೌಷ್ಠವ ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ್ದಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಯಾವುದೇ ಒಂದು ಕಾಲದ ನಿರ್ಮಾಣವೆಂದು ಅನುಭವೀ ಕಣ್ಣುಗಳಿಂದ ನೋಡಿ ತಿಳಿಯಬಹುದೇ ಹೊರತು, ಆ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಮಾತಿನಲ್ಲಿ, ಪದಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿ ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟದ ಕೆಲಸವೇ ಸರಿ. ಹೀಗಾಗಿ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಮೇಲೆ ಹಾಗೂ ಇತರೆ ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಆಧಾರಗಳ ಮೇಲೆ ಅವುಗಳ ಅಜಮಾನು ಕಾಲವನ್ನು ಶತಮಾನದ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಚೋಳರ ಕಾಲದ ಕಂಚಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ದೊರೆತಿವೆ. ಕೋಲಾರದ ಬಳಿಯ ನರಸಾಪುರದ ನಟರಾಜ (133 ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರ) ಮತ್ತು ಶಿವಕಾಮ ಸುಂದರಿ (85 ಸೆಂಮೀ) ಈ ಶಿಲ್ಪಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದವು. ನಟರಾಜ ಶಿಲ್ಪ ರಾಜರಾಜ ಚೋಳ ತಂಜಾವೂರಿನ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ ಇದೇ ರೀತಿಯ ನಟರಾಜ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಭವ್ಯತೆಯಲ್ಲಿ, ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಮವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ನರಸಾಪುರದ ಶಿಲ್ಪವೂ ರಾಜರಾಜ ಚೋಳನ ಕಾಲದ್ದೇ ಆಗಿರಬಹುದು. ಚೋಳರ ಕಾಲದ ನಟರಾಜ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಶಿವಗಂಗೆ, ಕೂಡಲೂರು, ನಂಜನಗೂಡು ಇತ್ಯಾದಿ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಸೀತೆ ಬೆಟ್ಟ, ಅಗರ ಮುಂತಾದೆಡೆ ಸೊಗಸಾದ ಭೈರವ ಶಿಲ್ಪಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಶಿವಪಾರ್ವತಿಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ನಂಜನಗೂಡು, ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರ, ತೆರಕಣಾಂಬಿ ಮುಂತಾದೆಡೆ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ತೆರಕಣಾಂಬಿಯ ರಾಮ–ಸೀತೆ–ಲಕ್ಷ್ಮಣ, ಶಿವ–ಗಂಗೆ–ಗೌರಿ, ತಲಕಾಡು ಮಾಲಂಗಿಯ ಕಾಳಿ, ಬೆಳ್ಳೂರಿನ ಸೋಮಾಸ್ಕಂದ ಮುಂತಾದ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಚೋಳಕಾಲದ ಉತ್ಸವಮೂರ್ತಿಗಳ ಸಾಲಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ.

ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲ ಶಿಲಾವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಕಂಚು ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ತಯಾರಿಕೆಗೂ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ತಮ್ಮ ಅಂಥ ವಿಶಿಷ್ಟ ಛಾಪನ್ನೇನೂ ಮೂಡಿಸಿಲ್ಲ. ಚೋಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಷ್ಟೇ ಹೊಯ್ಸಳರ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಸಹಜ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಅಲಂಕರಣ ವೈಭವ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ಕಂಚು ಶಿಲ್ಪಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ನಡೆದಿಲ್ಲ. ಬೇಲೂರಿನ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ ಭಂಡಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಕಂಚಿನಮೂರ್ತಿ ಈ ಪರಂಪರೆಗೆ ಖಚಿತವಾಗಿ ಸೇರಿಸಬಹುದಾದ ಶಿಲ್ಪ. ಶಿವಗಂಗೆಯ ದಶಭುಜ ನಟರಾಜ ಹೊಯ್ಸಳಕಾಲದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇದರ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲಾಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ ಅಲಂಕರಣೆ ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಭವ್ಯ ನಿಲುವು, ಸಮತೋಲನ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುವುದು. ಇವಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಶಿಲ್ಪದ ಆಭರಣಗಳಿಗೆ ಸೂತ್ರವಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುಕಲ್ಲನ್ನು ಅಂಟಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಂಚುಶಿಲ್ಪ ಕಲೆಯಲ್ಲೇ ಇದೊಂದು ಅದ್ವಿತೀಯ ಲಕ್ಷಣ, ಈ ಲಕ್ಷಣ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಕಂಚು ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೂ ಕಾಶ್ಮೀರಕ್ಕೂ ಸಂಬಂಧವಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಕಾಶ್ಮೀರದಿಂದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಬಂದ ಬಿಲ್ಹಣನೇ ಸಾಕ್ಷಿ. ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಕಂಚು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಿಕ್ಕೇರಿ, ನಾಗಮಂಗಲ, ತೆರಕಣಾಂಬಿ, ಶಿವಗಂಗೆ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿವೆ.

ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲ ಕರ್ನಾಟಕ ಕಂಚು ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಪರ್ವಕಾಲ. ವಿಜಯನಗರ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಏಕಛತ್ರಛಾಯೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ತಮಿಳು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಹಿಂದೆಂದೂ ಕಾಣದಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಮ್ಮಿಳಿತಗೊಂಡವು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ದೇವಾಲಯದಲ್ಲೂ ಉತ್ಸವ ಮೂರ್ತಿ ಪೂಜಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವರ್ಧಿಸಿದುದೇ ಅಲ್ಲದೇ, ಈ ಮೂರ್ತಿಗಳ ವೈವಿಧ್ಯವೂ ಸಂಖ್ಯೆಯೂ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಶಿವ, ವಿಷ್ಣುವಿನ ಲೀಲಾಮೂರ್ತಿ, ಅವತಾರ ರೂಪಗಳು, ಪರಿವಾರ ದೇವತೆ, ಆಯುಧಪುರುಷರು, ಸ್ತ್ರೀ ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿ, ಆಳ್ವಾರರು, ನಾಯನ್ಮಾರಗಳು, ವಾಹನಮೂರ್ತಿ ಭಕ್ತವಿಗ್ರಹ, ವ್ಯಕ್ತಿ ಮೂರ್ತಿ, ಗಂಟೆ, ದೀಪಾಲೆ ಕಂಬ, ಬಾಗಿಲುವಾಡಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಅಪಾರ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು.

ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಕಂಚುಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದೇ ರೀತಿಯ ಮುಖಚರ್ಯೆ, ಆಭರಣ, ಅಲಂಕರಣೆ, ಅಂಗಸೌಷ್ಠವ ನಿಲುವು, ಸೊಬಗನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಚೂಪಾದ ಕಿರೀಟ, ದುಂಡುಮುಖ, ಅರಳಿದ ದುಂಡಾದ ಕಣ್ಣುಗಳು, ಬಿಲ್ಲಿನಾಕಾರದ ಎತ್ತರಿಸಿದ ಹುಬ್ಬುಗಳು, ಚೂಪಾದ ಮೂಗಿನ ಏಣು ಮತ್ತು ಮೂಗು, ಮೇಲೆತ್ತಿದ ಮೂಗಿನ ಹೊಳ್ಳೆಗಳು, ಉಬ್ಬಿದ ಕೆನ್ನೆ ಮತ್ತು ಗಲ್ಲ ಮುಂತಾದ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಸಾಮಾನ್ಯ. ಎಲ್ಲಾ ವಿಗ್ರಹಗಳಿಗೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಉಬ್ಬು ಹೊಟ್ಟೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಸ್ತ್ರೀ ವಿಗ್ರಹಗಳಾದರೆ ಅಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾದ, ದುಂಡಾದ ಸ್ತನಗಳು, ವಿಶಾಲ ಭಗ, ಪ್ರಧಾನವಾದ ನಿತಂಬಗಳು, ಕೇಶ ಗಂಟು ಇತ್ಯಾದಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ವಸ್ತ್ರಗಳು, ಕುಚಬಂಧವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು, ದೇಹದ ಕೆಳಭಾಗಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಮೀಸಲು. ಇಳಿಬಿದ್ದ ಸೀರೆಯ ನೆರಿಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯ. ವಿಗ್ರಹಗಳು ಆಯುಧಗಳನ್ನೂ ಇನ್ನಿತರ ವಿಶೇಷಗಳನ್ನು ಬೆಡಗಿನಿಂದ ಹಿಡಿದಿರುತ್ತವೆ. ಶಿಲ್ಪ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ನೈಜತೆ, ಲಾಲಿತ್ಯ, ಸೌಂದರ್ಯ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಕೊರತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಕಂಚುಶಿಲ್ಪ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವಿತ್ತು. ತಿರುಮಲದಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಮತ್ತು ಆತನ ಇಬ್ಬರು ರಾಣಿಯರ ಕಂಚಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಕಂಚಿನ ವ್ಯಕ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸಾಲಿನಲ್ಲೇ ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠ.

ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹ, ಪಾರ್ವತಿ

ವಿಜಯನಗರಾನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ನಾಯಕರು, ಪಾಳೆಯಗಾರರು, ಒಡೆಯರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಕಂಚು ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಅವ್ಯಾಹತವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಆದರೆ ಈ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ, ಭಾವನೆಯಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಕಂಚುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಹೋಲುವುದಾದರೂ ಒಟ್ಟು ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಅವನತಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ, ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರ, ನಂಜನಗೂಡು, ತೆರಕಣಾಂಬಿ, ಗುಂಡ್ಲುಪೇಟೆ, ಮೈಸೂರು ಮುಂತಾದೆಡೆ ಈ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಕಾಲದ ವ್ಯಕ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವಗಂಗೆಯಲ್ಲಿರುವ ಮಾಗಡಿ ಕೆಂಪೇಗೌಡ ಮತ್ತು ಆತನ ಕೆಲವು ಸಹಚರರ ಕಂಚುಶಿಲ್ಪಗಳು ಪ್ರಧಾನವೆನಿಸಿವೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಂಚು ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಪ್ರಾಚೀನತೆ, ಬೆಳವಣಿಗೆ, ಬಳಕೆ ಮುಂತಾದ ಅಂಶಗಳು ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣ–ಉತ್ತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ರೀತಿಯದ್ದಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕ ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ತಮಿಳು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಹತ್ತಿರವಾಗಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಸವಮೂರ್ತಿ ತಯಾರಿಕೆ, ಬಳಕೆ, ಪೂಜಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಅದೇ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಉತ್ಸವಮೂರ್ತಿಗಳ ತಯಾರಿಕೆ, ಬಳಕೆ ಕಡಿಮೆ ಎಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಈ ಭಾಗ ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದ ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ, ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಭಾವದ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಹೋಗಿತ್ತು. (ಎಂ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಕಂದಾರ್: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ನಾಂದೇಡ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಇಲ್ಲಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮುಮ್ಮಡಿಕೃಷ್ಣನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ ವಿವರಣೆಗಳಿವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಭಾಗಗಳಿದ್ದು, ಮೊದಲನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣನವರೆಗಿನ ವಂಶಾವಳಿಯ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯಿದೆ. ಕಾಲಪ್ರಿಯ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮಂತ್ರಪಠನ ಮಾಡುವವರಿಗೆ ಹಣ ಮತ್ತು ಹೊಸ ವಸ್ತ್ರ, 30 ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಸತ್ರಸಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಭೋಜನದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ಗೋದಾವರಿ ನದಿಯ ದಡದ ಮೇಲಿದ್ದ ನಂದಿಪಟ ವಿದ್ಯಾಪೀಠದಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಸ್ನಾನಕ್ಕೆ ಎಣ್ಣೆ, ಊಟಕ್ಕೆ ಉಪ್ಪನ್ನು ಒದಗಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿದ್ದ ಸಂಗತಿಗಳು ಎರಡನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿವೆ. ಮೂರನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ವಸತಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಹಾಸಿಗೆ ಹೊದಿಕೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸರ್ವಲೋಕಾಶ್ರಯ ಮಂಟಪ ನಿರ್ಮಾಣ, ಬೇಸಗೆಯಲ್ಲಿ ಬಾಯಾರಿದವರಿಗೆ ಮಕರ ತೋರಣದ ಹತ್ತಿರ, ಯಕ್ಷ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿನ ಹತ್ತಿರ, ಮಂಡಲ ಸಿದ್ಧಿವಿನಾಯಕನ ಹತ್ತಿರ, ಪ್ರಧಾನ ರಾಜ ವಿಲಾಸಿನಿಯರ ಕೇರಿಯ ಕಾಮದೇವ (ಮನ್ಮಥ) ಗುಡಿಯ ಹತ್ತಿರ, ಕಾಲಪ್ರಿಯ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಕಾರ ಮತ್ತು ಸರ್ವಲೋಕಾಶ್ರಯ ಮಂಟಪದ ಹತ್ತಿರ ನೀರು ಒದಗಿಸುವ ಅರವಟ್ಟಿಗೆ ನಿರ್ಮಾಣ, ಚಳಿಗಾಲದಲ್ಲಿ ನಿಸ್ಸಹಾಯ ಜನರಿಗೆ ಬೆಂಕಿ ಕಾಯಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸರ್ವಲೋಕಾಶ್ರಯ, ಮಂಡಲ ಸಿದ್ಧಿ ವಿನಾಯಕ, ಕಾಲಪ್ರಿಯ, ಜಗತ್ತುಂಗ ಸಮುದ್ರ ಎಂಬ ಕೆರೆದಂಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಸಗರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ನಗರದ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಬಂಕೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಹತ್ತಿರ ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿದ್ದ ಬಗೆಗೆ ವಿವರಗಳಿವೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎತ್ತುಗಳಿಗೆ ಹುಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮೇವುಗಳನ್ನು ಗುರ್ಜರ ವರ್ತಕರ ಅಂಗಡಿ ಬೀದಿಯಲ್ಲಿ, ವೀರ ನಾರಾಯಣ, ಕೃಷ್ಣೇಶ್ವರ, ಕ್ಷೇತ್ರಪಾಲ ದೇವಾಲಯಗಳ ಹತ್ತಿರ ಹಾಗೂ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಹಾರ ನಡೆಯುವ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದ್ದರ ಬಗೆಗೆ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಇವನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಲು ಪ್ರತಿದಿನ 50 ದ್ರಮ್ಮಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬಂಕೇಶ್ವರ, ಚಲ್ಲೇಶ್ವರ, ಗಂಜಿಗ ಸೋಮನಾಥ, ತಂತೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ತುಡಿಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ದೇವರಿಗೆ ಪಂಚಾಮೃತ ಅಭಿಷೇಕಕ್ಕೋಸ್ಕರ 50 ದ್ರಮ್ಮಗಳ ನೀಡಿಕೆ ಮೊದಲಾದ ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಷಯಗಳ ಪ್ರಸ್ತಾಪವೂ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿದೆ.

ಉತ್ಖನನ: ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿಯ ಉಲ್ಲೇಖಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜ್ 1984ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಮಲಗಿದಂತಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಮನುಷ್ಯಾಕಾರದ ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಇದು ಏಕಶಿಲಾ ಮೂರ್ತಿಯಲ್ಲ; ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲಾದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳನ್ನು ನೆಲದಲ್ಲಿ ಒತ್ತೊತ್ತಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು 23.05 ಮೀ ಉದ್ದ, ಗರಿಷ್ಠ 7 ಮೀ ಅಗಲವಿದೆ. ವಾಯವ್ಯಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ತಲೆಯೇ 6.35 ಮೀ ಉದ್ದ, 4.82 ಮೀ ಅಗಲ. ಆಗ್ನೇಯ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ಕಾಲುಗಳು 10.38 ಮೀ ಉದ್ದ, ತೊಡೆ 2.20ಮೀ ಅಗಲ, ಕೈಗಳು 9.95ಮೀ ಉದ್ದ, ಭುಜ 2.05ಮೀ ಅಗಲವಿದ್ದು ಹಸ್ತ 1.05ಮೀ ಅಗಲ ಇದೆ. ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಸಮಾನಾಂತರದಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ಪೌಳಿ ಗೋಡೆಗಳಿವೆ. ಇದರ ಗರಿಷ್ಠ ಉದ್ದಗಲ 37x33ಮೀ. ಪೂರ್ವ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿದೆ. ಈ ಪೌಳಿಗೋಡೆಯನ್ನು ತುಂಡುಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಕಲ್ಲುಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗಾರೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಬೃಹತ್ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಚಾವಣಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಉತ್ತರ ಬದಿಯಲ್ಲಿ 10.40x3.52ಮೀ ಉದ್ದಗಲದ ಕಲ್ಲುತುಂಡುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ನೆಲವಿದೆ. ಈ ಹಾಸುಗಲ್ಲಿನ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾದ ಯೋಗೇಶ್ವರಮೂರ್ತಿ ಇದ್ದಿರಬೇಕು. ಇದನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅರಸು ಮುಮ್ಮಡಿಕೃಷ್ಣ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಗರದ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿತ್ತು. ಮಲಗಿದ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಇಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಲು ಬೇಕಾದ ದೊಡ್ಡಶಿಲೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಿಗುವುದು ದುರ್ಲಭವಾದ ಕಾರಣದಿಂದ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರವಾಗಿ ಮೂರ್ತಿಯ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಬಿಡಿ ಬಿಡಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಜೋಡಿಸಲಾದ ಮೂರ್ತಿಯ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರಲ್ಲಿ ಗೂಟವಿದ್ದರೆ ಇದನ್ನು ಸೇರಿಸಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗುಳಿಯಿದೆ. ಹೀಗೆ ಇಡೀ ಮೂರ್ತಿಯ ಬಿಡಿ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮಾಡಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿದ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಪ್ರಶಂಸನೀಯ. ಈ ಮೂರ್ತಿಯ ಅಂಗಾಲನ್ನು ಕೂಡ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ನಯ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ಖನನ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೇ ಈ ಮೂರ್ತಿಯ ತುಂಡುಗಳು ಈ ನೆಲೆಯ ಹತ್ತಿರ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದಿದ್ದವು. ಹಣೆಯ ಮೇಲೆ ಹಣೆಗಣ್ಣನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವಂತೆ ಕ್ಷೇತ್ರಪಾಲನೆಂದು ಈ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಒಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಖಡ್ಗ, ಇನ್ನೊಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಬಹುಬೀಜ ಫಲವಿದೆ. ಇದು ವಾಯವ್ಯ–ಆಗ್ನೇಯ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿ ಮಲಗಿರುವ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಇರುವುದರಿಂದ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿದ ವಾಸ್ತುಲಕ್ಷಣಗಳಿಗೆ ಹೊಂದುವುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ವಾಸ್ತುಪುರುಷನೆಂದೂ ಹೇಳಬಹುದು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಕಂಪಿಲಿರಾಜ್ಯ: 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈಗಿನ ಬಳ್ಳಾರಿ, ಕೊಪ್ಪಳ, ಧಾರವಾಡ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಹಾಗೂ ಅನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಕೆಲಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ರಾಜ್ಯ. ಕುಮ್ಮಟ ಮತ್ತು ಕಂಪಿಲಿ ಇದರ ರಾಜಧಾನಿಗಳು. ಕಂಪಿಲಿ ಮೊದಲು ಚಾಳುಕ್ಯರ ಪ್ರಾಂತೀಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ ನೊಳಂಬ–ಪಲ್ಲವ 1022ರಲ್ಲಿ ಕಂಪಿಲಿಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. 1046ರಲ್ಲಿ ರಾಜರಾಜ ಚೋಳ ಕಂಪಿಲಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ಅದನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಿದನಂತೆ. ಸು.1046ರಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಕಂಪಿಲಿ ರಾಜಧಾನಿಯಿಂದ ನೊಳಂಬವಾಡಿ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. 1178ರ ಶಿಲಾಶಾಸನ ವೊಂದು ತಿಳಿಸುವಂತೆ ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಇಲ್ಲಿನ ದುರ್ಗಮ ಕೋಟೆಯೆನಿಸಿದ್ದ ಕುಮ್ಮಟವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ.

13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯಭಾಗದಿಂದ ಕಂಪಿಲಿ ರಾಜ್ಯ ಒಂದು ಅಧೀನ ರಾಜ ಮನೆತನದ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. ಇದರ ಸ್ಥಾಪಕ ಪ್ರಾಯಶಃ ಮುಮ್ಮಡಿ ಸಿಂಗೆಯ ನಾಯಕ (ಸು.1280–1300). ಇವನ ಮಗ ಕಂಪಿಲ ದೇವ (ಸು.1300–27). ಇವನಿಗೆ

ಖಂಡೆಯರಾಯನೆಂದೂ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಇವನು ಸೇವುಣರ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಇದರಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳರ ಜೊತೆ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಸೆಣಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. 1303ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಕಂಪಿಲದೇವ ಹೊಯ್ಸಳ ದಂಡನಾಯಕ ಸೋಮಯನನ್ನು ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಕೊಂದ. ಕಂಪಿಲಿಯ ಕಥೆ ಶೌರ್ಯ ಸಾಹಸಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಕಂಪಿಲ ದೇವ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವಿದೇಶಿ ಶಕ್ತಿಯ ಪ್ರಬಲ ವಿರೋಧಿಯಾಗಿದ್ದ. ಮಲಿಕ್ ಕಾಫರ್ ಸು.1314–15ರಲ್ಲಿ ಕಂಪಿಲಿಯ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದನಾದರೂ ಹೆಚ್ಚು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಮಹಮ್ಮದ್–ಬಿನ್–ತುಗಲಕನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿದ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಕೊಡಲು ಕಂಪಿಲದೇವ ನಿರಾಕರಿಸಿದ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಸು.10 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕಂಪಿಲಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಸಾಧಿಸಿತಾದರೂ ಅನಂತರ ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನನ ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಸಮೀಪದ ಸಾಗರದ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿದ್ದ ಸುಲ್ತಾನನ ಸೋದರ ಸಂಬಂಧಿ ಬಹಾಉದ್ದೀನ್ ಗುರ್ಷಾಸ್ಪ್ ಸ್ವಂತ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಸುಲ್ತಾನನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಸಮಾಧಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ದೆಹಲಿಯ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ತನ್ನ ಹಕ್ಕನ್ನು ಹೂಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ದಂಗೆಯೆದ್ದಿದ್ದ. ಸುಲ್ತಾನನಾದರೂ ತನ್ನ ಸಾಮಂತರಾದ ಗುಜರಾತಿನ ರಾಜ್ಯಪಾಲ ಮಲಿಕ್ ಜಾದ ಮತ್ತು ದೇವಗಿರಿಯ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾದ ಮಜಿರ್ ಅಬುರಿಜ ಇವರಿಬ್ಬರಿಗೂ ಈ ದಂಗೆಕೋರನನ್ನು ಸದೆಬಡಿಯಲು ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದ. ಗೋದಾವರಿ ತೀರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಬಹಾಉದ್ದೀನ್ ಸೋತು, ತನ್ನ ಮಡದಿಮಕ್ಕಳೊಂದಿಗೆ ಓಡಿಬಂದು ಕಂಪಿಲಿಯ ನಾಯಕನಾದ ಕಂಪಿಲ ದೇವನಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದ. ಇದನ್ನು ತಿಳಿದ ಸುಲ್ತಾನ ಈ ಹಿಂದು ರಾಜನನ್ನು ನಾಶಮಾಡುವಂತೆ ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದ. ಆದರೆ ಇದು ಅವನು ತಿಳಿದಷ್ಟು ಸುಲಭಸಾಧ್ಯವಾದ ಕೆಲಸವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಕುಮ್ಮಟ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಹಿಡಿಯಲು ಮಲಿಕ್ ಜಾದ ಎರಡು ಬಾರಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರೂ ಸಫಲನಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಮೂರನೆಯ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ.

ಕುಮ್ಮಟ ಸುಲ್ತಾನನ ವಶವಾಗಿ, ಕಂಪಿಲದೇವ ಹೊಸದುರ್ಗದಲ್ಲಿ (ಆನೆಗೊಂದಿ) ರಕ್ಷಣೆ ಪಡೆದ. ಆದರೆ ಸುಲ್ತಾನನ ಸೇನೆ ಹೊಸದುರ್ಗವನ್ನೂ ಸುತ್ತುವರಿಯಿತು. ಕಂಪಿಲದೇವ ಬಹಾಉದ್ದೀನನನ್ನು ಆತನ ಸಂಸಾರದೊಂದಿಗೆ ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿ ದ್ವಾರಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ತಲುಪಿಸಿದ. ವೈರಿಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸುವ ಮುನ್ನ ಅವನ ರಾಣಿ ಜನರೂ ಮಂತ್ರಿಗಳ ಹಾಗೂ ಸಾಮಂತರ ಪತ್ನಿಯರೂ ಅಗ್ನಿಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿದರು. ಅನಂತರ ಕಂಪಿಲದೇವ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗ ರಾಮನಾಥ ಕಡುಗಲಿಗಳಂತೆ ವೈರಿಗಳ ಮೇಲೆಬಿದ್ದು ಅನೇಕರನ್ನು ಧ್ವಂಸಮಾಡಿದರು. ಕೊನೆಗೆ ರಣಭೂಮಿಯಲ್ಲೇ ಸಾವನ್ನಪ್ಪಿದ (ಸು.1327) ಕಂಪಿಲದೇವನ ತಲೆಬುರುಡೆಯನ್ನು ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಲಾಯಿತಂತೆ. ಕಂಪಿಲಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸುಲ್ತಾನ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, ಅಲ್ಲಿಗೆ ತನ್ನವನಾದ ಮಲಿಕ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಎಂಬುವನನ್ನು ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿನ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ತನ್ನ ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿಡುವ ಸಲುವಾಗಿ ಹೊಸದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯವನ್ನಿಟ್ಟ. ಕಂಪಿಲ ದೇವನ ಮಗ ರಾಮನಾಥನು ತನ್ನ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ, ದೇಶಪ್ರೇಮ ಹಾಗೂ ತ್ಯಾಗಗಳಿಗೆ ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾದ ವೀರಾಗ್ರಣಿಯಾಗಿ ಕುಮಾರರಾಮನೆಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಹಲವು ಕಥೆಗಳ ನಾಯಕನಾಗಿ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಯುದ್ಧ ಕೈದಿಗಳಾಗಿ ದೆಹಲಿಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಭಾವೀ ವಿಜಯನಗರದ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರಾದ ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಬುಕ್ಕರೆಂಬ ಸಹೋದರರೂ ಸೇರಿದ್ದರೆಂಬುದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. (ಜಿ.ಎಸ್.)

ಕದಂಬ ವಂಶ: ವಾಯವ್ಯ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ 4–7ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿ ಯಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿಯೂ 10–13ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಹಾನಗಲ್ಲು, ಗೋವ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುತೇಕ ಸಾಮಂತರ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲೂ ಆಳಿದ ಒಂದು ರಾಜ ಮನೆತನ.

ಕದಂಬ ಮನೆತನದ ಮೂಲದ ಬಗ್ಗೆ ಹಲವು ಕಥೆಗಳಿವೆ. ತ್ರಿಲೋಚನ ಕದಂಬ ಈ ಮನೆತನದ ಮೂಲಪುರುಷ. ಶಿವನ ಬೆವರು ಕದಂಬ ವೃಕ್ಷದ ಕೆಳಗೆ ಬಿದ್ದು ಆತ ಹುಟ್ಟಿದ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಅವನ ವಂಶಸ್ಥರಿಗೆ ಕದಂಬರೆಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ಅವನಿಗೆ ನಾಲ್ಕು ಕೈ, ಮೂರು ಕಣ್ಣು ಇದ್ದವಂತೆ. ಆ ತ್ರಿಲೋಚನ ಕದಂಬನ ಮಗ ಮಯೂರಶರ್ಮ. ಅವನೇ ಕದಂಬ ರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪಕ ಎಂದು ಒಂದು ಕಥೆ. ಮಯೂರಶರ್ಮನೇ ಕದಂಬ ವೃಕ್ಷದ ಕೆಳಗೆ ಹುಟ್ಟಿದನೆಂದು ಇನ್ನೊಂದು ಐತಿಹ್ಯ. ಅವನಿಗೂ ಹಣೆಯ ಮೇಲೆ ಕಣ್ಣಿದ್ದುದರಿಂದ ಕಿರೀಟವನ್ನು ಮುಡಿಯ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಬೇಕಾಯಿತಂತೆ. ಪರಶುರಾಮ ಕ್ಷೇತ್ರಸೃಷ್ಟಿಯಾದ ಮೇಲೆ ಶಿವಪಾರ್ವತಿಯರು ಸಹ್ಯಾದ್ರಿಯ ಸುಂದರ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದರೆಂದೂ ಅಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ಹುಟ್ಟಿದ ಮಗನೇ ಕದಂಬವಂಶದ ಆದ್ಯ ಪುರುಷನೆಂದೂ ಇನ್ನೊಂದು ಕಥೆಯಿದೆ. ಆದರೆ ಇಂಥ ಕಥೆಗಳು ಕದಂಬರ ಆಡಳಿತ ಆರಂಭವಾದ ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳ ಮೇಲೆ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವಾದ್ದರಿಂದ ಇವಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬೆಲೆ ಕೊಡಬೇಕಾದುದಿಲ್ಲ. ಕದಂಬಪುಷ್ಪ ಪಾರ್ವತಿಗೆ ಪ್ರಿಯವಾದುದರಿಂದ ಶಿವಸಂಬಂಧವಾದ ಇಂಥ ಕಥೆಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿರಬಹುದು ಎಂಬುದು ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ: ಬನವಾಸಿಯ ಕದಂಬರು 4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಸು.3 ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ವಾಯವ್ಯ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಹುಭಾಗವನ್ನಾಳಿದರು. ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ಬನವಾಸಿ. ಮಾನವ್ಯಗೋತ್ರದ ಹಾರಿತೀವಂಶದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ವೀರಶರ್ಮ ಎಂಬುವನು ಈ ವಂಶದ ಆದ್ಯ. ಇವನ ಮಗ ಬಂಧುಷೇಣ ಕ್ಷಾತ್ರವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಕೈಕೊಂಡಿದ್ದ ಎಂದು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ದೊರೆತ ಗುಡ್ನಾಪುರ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಅದೇ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬಂಧುಷೇಣನ ಮಗ ಮಯೂರಶರ್ಮ ಎಂದೂ ಈತ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ್ಯವನ್ನು ಪಾಲಿಸುತ್ತಿದ್ದನೆಂದೂ ತಿಳಿಸಿದರೆ, ತಾಳಗುಂದದಲ್ಲಿರುವ ಶಾಂತಿವರ್ಮನ ಶಾಸನ ಕದಂಬವಂಶ ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚು ವಿವರಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಅದರ ಪ್ರಕಾರ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಾದ ಈ ವಂಶಜರ ಮನೆಯ ಬಳಿ ಕದಂಬ ವೃಕ್ಷವೊಂದು ಇದ್ದುದರಿಂದ, ಈ ಮನೆಯವರಿಗೆ ಕದಂಬ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಪ್ರಚಲಿತವಾಯಿತು. ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮಾನವ್ಯಗೋತ್ರಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ, ಹಾರಿತೀಪುತ್ರರೆನಿಸಿದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕುಟುಂಬದವರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದಿದೆ. ಕದಂಬ ವಂಶದ ಮಯೂರಶರ್ಮನ ಪೂರ್ವಜರಿಗೆ ಈ ವೃಕ್ಷದ ಔಷಧಿ ಗುಣಗಳು ತಿಳಿದು, ತಮ್ಮ ಮನೆಯ ಸಮೀಪ ಇದನ್ನು ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ಬೆಳೆಸಿರಬಹುದು. ಚರಕ ಸಂಹಿತದಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ವೃಕ್ಷದ ಔಷಧಿ ಗುಣಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾ ಇದರ ಎಲೆಗಳು ಮೃದುವಾಗಿ ಗಾಯಗಳ ಮೇಲೆ ಮುಚ್ಚುವುದಕ್ಕೆ ಉಪಯೋಗವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರ ತೊಗಟೆ ಮತ್ತು ಎಲೆಯ ಕಷಾಯವನ್ನು ಗಾಯಗಳನ್ನು ವಾಸಿಮಾಡಲು ಉಪಯೋಗಿಸಬಹುದು. ಇದು ಗುಣಕಾರಕ ಮತ್ತು ಪ್ರಭಾವಿ ನೋವು ಶಮನಕ ಮುಂತಾದ ಔಷಧೀಯ ಗುಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಕದಂಬರು ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ಗಾಯಗಳಿಂದ

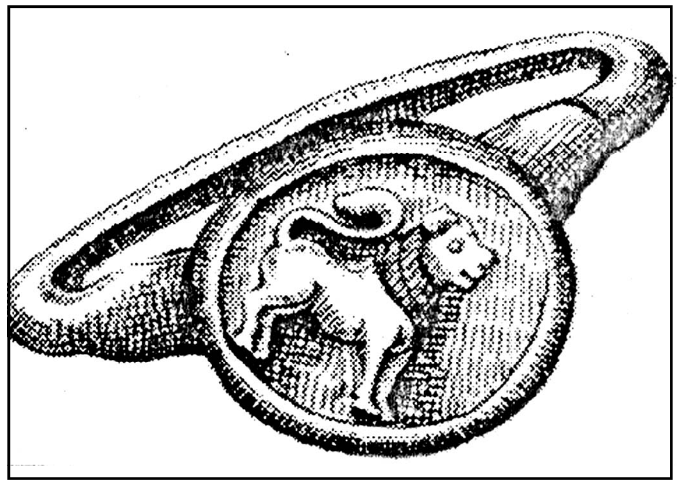

ಕದಂಬರ ಲಾಂಛನ

ತೊಂದರೆಗೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವುಗಳನ್ನು ಗುಣಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಇದರಿಂದ ಔಷಧಿಯನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಉಪಯೋಗ ಮಾಡಿರಬಹುದು. ಈ ವೃಕ್ಷ ಮಲೆನಾಡಿನ ನಿತ್ಯ ಹರಿದ್ವರ್ಣದ ಅರಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಕದಂಬರು ಮಲೆನಾಡು ಪ್ರದೇಶದವರು. ಈ ಮಯೂರಶರ್ಮನೇ ಕದಂಬರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕ. ಈತ ವೇದಾಧ್ಯಯನಕ್ಕಾಗಿ ತನ್ನ ತಾತ ವೀರಶರ್ಮನೊಡನೆ ಕಂಚಿಯ ಘಟಿಕಾಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಹೋಗಿದ್ದ. ಅಲ್ಲಿಯ ರಾಜ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗ ಮಾಡಿದಾಗ ಯಾವುದೋ ಕಾರಣದಿಂದ ಅವಮಾನಿತನಾಗಿ, ಛಲದಿಂದ ಶಸ್ತ್ರವಿದ್ಯೆ ಕಲಿತು ದಂಡುಕಟ್ಟಿ ಧಾಳಿಮಾಡಿ ಪಲ್ಲವರ ಗಡಿನೆಲ ಶ್ರೀಪರ್ವತದ ಬಳಿಯ ಭಾಗವನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಮಗ್ಗುಲ ಮುಳ್ಳಾಗಿದ್ದ ಮಯೂರಶರ್ಮನ ವಿರೋಧ ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳಬಾರದೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಪಲ್ಲವರು ಇವನಿಗೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಸಮುದ್ರದಿಂದ ಪ್ರೇಹಾರ (ಪ್ರಾಯಶಃ ಮಲಪ್ರಭಾ ಅಥವಾ ಘಟಪ್ರಭಾ) ವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟರು.

ಮಯೂರಶರ್ಮ ಪಲ್ಲವಸಾಮಂತನಾಗಿ ಕದಂಬರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದರೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವನ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಈತ ತ್ರೈಕೂಟಕ, ಆಭೀರ, ಪಲ್ಲವ, ಪರಿಯಾತ್ರಕ, ಶಕಸ್ಥಾನ, ಮೋಕರಿ, ಪುನ್ನಾಟ, ಸಯಿಂದಕ (ಸೇಂದ್ರಕ) ಮುಂತಾದ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದ. ಅರಾವಳಿಯಿಂದ ವಿಂಧ್ಯದವರೆಗೆ ಇದ್ದದ್ದು ಸಯಿಂದಕರ ರಾಜ್ಯ. ಕಾವೇರಿ ಕಪಿನಿಗಳ ನಡುವಣ ರಾಜ್ಯ ಪುನ್ನಾಟ. ಮೋಕರಿಗಳು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಉಜ್ಜಯನಿ ಮತ್ತು ರಾಜಸ್ತಾನಗಳವರೆಗೆ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದನೇ ಎಂಬುದು ಸಂದೇಹಾಸ್ಪದ. ಅಂತೂ ಈ ನಾನಾ ರಾಜ್ಯಗಳ ಅರಸರೊಂದಿಗೆ ಈತ ಘರ್ಷಣೆ ನಡೆಸಿರಬಹುದೆಂಬುದಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈಚೆಗೆ ಇಡೀ ಶಾಸನಪಾಠವನ್ನು ಪರಿಷ್ಕರಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಅದರ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಶಾಸನವು ಕೆರೆಯೊಂದರ ನಿರ್ಮಾಣದ ವಿಷಯವನ್ನಷ್ಟೇ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಸೊರಬ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಜಡೆ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಏಳು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಕದಂಬರ ಕೆಲವು ಹೊಸ ಅರಸರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು (ಉದಾ: ಪ್ರಿಯವೃತವರ್ಮ) ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗಬೇಕಾಗಿವೆ.

ಬನವಾಸಿಯ ಕದಂಬರ ವಂಶಾವಳಿ

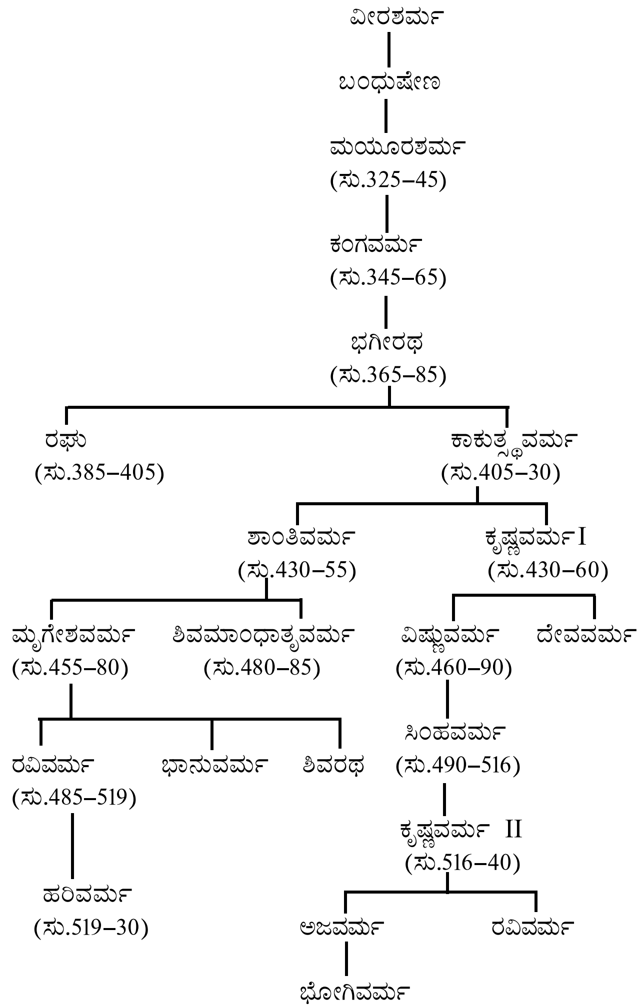

ಕದಂಬರ ಮೊದಲನೆಯ ಅರಸ ಮಯೂರಶರ್ಮ (ಸು.325–45). ಇವನ ಅನಂತರ ಕದಂಬ ಅರಸರು ತಮ್ಮ ಹೆಸರುಗಳ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ವರ್ಮ ಎಂದು ಬದಲಾಯಿಸಿಕೊಂಡರು. ಮಯೂರಶರ್ಮನ ಅನಂತರ ಕಂಗವರ್ಮ (ಸು.345–65), ಭಗೀರಥ (ಸು.365–85) ಮತ್ತು ರಘು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಳಿದರು. ಅರತಲಗದ್ದೆ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ಪ್ರಕಾರ ಶ್ರೀಪ್ರಿಯವೃತ ವರ್ಮನು ಬನವಾಸಿ ರಾಜಧಾನಿಯಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಯುವರಾಜ ಕಾಕುತ್ಸ್ಥವರ್ಮನ ಯೋಗಕ್ಷೇಮಕ್ಕಾಗಿ ಭೂದಾನವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ಬನವಾಸಿ ಕದಂಬರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ ಹೆಸರನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸದಿರುವುದು ಆಶ್ಚರ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಬಿ.ಆರ್.ಗೋಪಾಲ ಅವರು ಕಾಕುತ್ಸ್ಥವರ್ಮನು ರಘುವಿನ ಕನಿಷ್ಠ ಸಹೋದರನೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಪ್ರಿಯವೃತ ವರ್ಮ, ರಘು ಮತ್ತು ಕಾಕುತ್ಸ್ಥವರ್ಮರು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ತಾಯಿಯ ಮಕ್ಕಳು ಎಂದು ಎಸ್.ಜಿ.ಸಾಮಕ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಕಾಕುತ್ಸ್ಥವರ್ಮನು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ. ಗುಪ್ತ, ವಾಕಾಟಕ, ಭಟಾರಿ, ಗಂಗವಂಶದವರೊಂದಿಗೆ ವಿವಾಹ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಪಲ್ಲವರೊಡನೆ ಹೋರಾಡಿದ. ಅನಂತರ ಕದಂಬರಾಜ್ಯ ಮಕ್ಕಳಾದ ಶಾಂತಿವರ್ಮ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ I ರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಾಯಿತು. ಶಾಂತಿವರ್ಮ (ಸು.430–55) ಬನವಾಸಿಯಿಂದಲೂ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ I (ಸು.430–60) ತ್ರಿಪರ್ವತದಿಂದಲೂ ರಾಜ್ಯವಾಳತೊಡಗಿದರು. ಶಾಂತಿ ವರ್ಮನ ಮಗ ಮೃಗೇಶವರ್ಮ (ಸು.455–80) ಗಂಗ ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವರೊಡನೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಇನ್ನೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ರಾಜಧಾನಿ ಬನವಾಸಿ ಜೊತೆಗೆ ಪಲಾಶಿಕಾ (ಹಲಸಿ) 2ನೆಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಮೃಗೇಶನ ತಮ್ಮ ಮಾಂಧಾತೃ ವರ್ಮ ಅಲ್ಪಕಾಲ (ಸು.480–85) ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಅನಂತರ ಮೃಗೇಶ ವರ್ಮನ ಮಗ ರವಿವರ್ಮ (ಸು.485–519) ಆಳಿದ. ಇವನು ಪಲ್ಲವರೊಡನೆ ಹೋರಾಡಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಮನೆಂಬುವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕಾಂಚೀಪತಿ ಚಂಡದಂಡೇಶನನ್ನು ಕೊಂದು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ರವಿವರ್ಮನ ಮಗ ಹರಿವರ್ಮ (ಸು.519–30) ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಇವನು ಶಾಂತಿವರ್ಮನ ವಂಶದ ಕೊನೆಯ ದೊರೆ. ತ್ರಿಪರ್ವತ ಕದಂಬ ಶಾಖೆಯ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ II ಇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಬನವಾಸಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ.

ತ್ರಿಪರ್ವತ ಶಾಖೆಯ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ I (ಸು.430–60) ಪಲ್ಲವ ನಣಕ್ಕಾಸನನ್ನು ಮತ್ತು ನಾಗರನ್ನು (ಸೇಂದ್ರಕ) ಸೋಲಿಸಿ ಅಶ್ವಮೇಧ ಯಜ್ಞ ಮಾಡಿದ. ಇವನ ಅನಂತರ ವಿಷ್ಣುವರ್ಮ (ಸು.460–90), ಸಿಂಹವರ್ಮ (ಸು.490–516), ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ II (ಸು.516–40) ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು, ಇವನು ಬನವಾಸಿಯ ಹರಿವರ್ಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಬನವಾಸಿಯಿಂದ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಕದಂಬ ರಾಜ್ಯ ಪುನಃ ಒಂದುಗೂಡಿತು. ಇದಾದ ಮೇಲೆ ಸು.10 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ II ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯದೊರೆ ಪುಲಕೇಶಿ I ಕದಂಬ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ IIನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ IIನಿಗೆ ಅಜವರ್ಮ ಮತ್ತು ರವಿವರ್ಮ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಅಜವರ್ಮ 2ನೆಯ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಆದರೆ ಇವನು ಆಳುವ ವೇಳೆಗೆ ಕದಂಬ ರಾಜ್ಯ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತ್ತು. ಕೇವಲ ಸಾಮಂತನಾಗಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿರಬೇಕು. ಇವನೊಂದಿಗೆ ಕದಂಬರ ಆಳಿಕೆ ಮುಗಿಯಿತು.

ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಕದಂಬ ರಾಜ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆ ಏಕರಾಜಪ್ರಭುತ್ವವಾಗಿದ್ದು ರಾಜತ್ವ ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ರಾಜ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುವೇ ಆಗಿದ್ದರೂ ಆತ ಬುದ್ಧಿವಂತ ಮತ್ತು ನಿಷ್ಠಾವಂತ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಧರ್ಮವಾಗಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಕೆಲವು ಕದಂಬ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಸಮೀಪಬಂಧುಗಳು ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರಗಳಿವೆ (ಉದಾ: ಕಾಕುತ್ಸ್ಥನ ಅಳಿಯ ಪಶುಪತಿ). ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಣಿಯರು, ರಾಜಕುಮಾರಿಯರು–ಇವರುಗಳ ಪಾತ್ರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಇದ್ದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಕದಂಬ ರಾಜರು ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ವೃದ್ಧರ ಉಪದೇಶಗಳನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜನಿಗೆ ಅನ್ವಯ ವಾಗುವಂತಿರುವ ವೃದ್ಧೋಪದೇಶ ಗ್ರಾಹೀ ಎಂಬ ಮಾತಿನಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಹರಿವರ್ಮನಿಗೆ ಅವನ ಕಕ್ಕ ಶಿವರಥನೂ 2ನೆಯ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮನಿಗೆ ಹರಿದತ್ತ ಶ್ರೇಷ್ಠಿಯೂ ಮೃಗೇಶವರ್ಮನಿಗೆ ಧರ್ಮನನ್ನ ಆಚಾರ್ಯ ಮತ್ತು ರವಿನನ್ದ್ಯಾಚಾರ್ಯರು ಉಪದೇಶಕರಾಗಿದ್ದರು.

ಕದಂಬರ ವಿಸ್ತಾರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರ, ವಿಷಯ, ನಾಡು–ಈ ರೀತಿಯ ಸಣ್ಣ ಆಡಳಿತ ಘಟಕಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇವರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನಕುನ್ದೂರ ವಿಷಯ, ಕರವನ್ನಾಡ್ಗ ವಿಷಯ, ತಗರೆ ವಿಷಯ, ಮೊಗಲೂರು ವಿಷಯ, ಸೇಂದ್ರಕ ವಿಷಯ, ಆಸನ್ದಿ ವಿಷಯ–ಈ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಬರುತ್ತವೆ. ಕದಂಬ ವಿಷ್ಣುಶರ್ಮನ ತಂಗಳಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸಿನ್ದುಥೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಹೆಸರಿದೆ. ಹಲ್ಮಿಡಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ನರಿದಾವಿಳೆನಾಡನ್ನು ಹೆಸರಿಸಿದೆ. ಪ್ರಾಂತೀಯ ವಿಭಾಗಗಳಲ್ಲಿನ ಆಡಳಿತ ಹೇಗಿತ್ತೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಸೇಂದ್ರಕ ವಿಷಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೇಂದ್ರಕರು, ಹಾಗೇ ಕೊಂಕಣದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೇಕಯರು ಈ ರೀತಿಯ ಸಣ್ಣ ರಾಜವಂಶಗಳವರು ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿರುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ವಿಷಯಪತಿ, ಸಾಮಂತ, ಗ್ರಾಮ ಭೋಗಿಕ, ಮಹತ್ತರ, ದೇಶಾಧಿಪತಿ, ರಾಜಪುರುಷ ಮೊದಲಾದವರು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಹಾಗೂ ಗ್ರಾಮಗಳ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಸೇನಾಪತಿ, ಬಹುಶಃ ಸಟ್ಟಿಙ್ಗ ಇವರುಗಳು ಸೈನ್ಯದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದರು.

ರಾಜರು ಪ್ರಜೆಗಳಿಂದ ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಕೋಶಾಭಿವೃದ್ಧಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಲ್ಮಿಡಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಪತ್ತೊನ್ದಿ, ಕುಱುಮ್ಬಿಡಿ ಈ ತೆರಿಗೆಗಳ ಹೆಸರು ಇವೆ.

ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿ: ಕದಂಬರ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿವೃತ್ತವನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭದ್ರವಾದ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿ ಮತ್ತು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು ಇದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ವ್ಯವಸಾಯ ನಾಡಿನ ಮುಖ್ಯ ಆರ್ಥಿಕ ಮೂಲವಾಗಿತ್ತು. ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿರುವ ಭೂಮಿದಾನ ಮಾಡಿರುವುದರ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಈ ಅಂಶವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಭೂಮಿ ಸ್ಥಿರಾಸ್ತಿ, ಸರ್ವಕಾಲದಲ್ಲೂ ಉತ್ಪನ್ನ ನೀಡಬಲ್ಲುದು ಎಂಬುದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ವ್ಯವಸಾಯ ಭೂಮಿಗಳಲ್ಲಿ ಗಜ್ಜಿದ, ಖಜ್ಜಾಣ ಮುಂತಾದ ಭಿನ್ನರೀತಿಯವು ಇದ್ದುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ವ್ಯವಸಾಯದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವೂ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮಯೂರಶರ್ಮ ಅಲ್ಲಿ ಕೆರೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ವಿಷಯವಿದೆ. ರವಿಮಹಾರಾಜನ ಗುಡ್ನಾಪುರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಗುಡ್ಡತಟಾಕದ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಕಾಕುತ್ಸ್ಥವರ್ಮ ತಾಳಗುಂದದಲ್ಲಿ ಕೆರೆಯೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಪಶುಪಾಲನೆ, ನೇಯ್ಗೆ ಮುಂತಾದ ಇತರ ಕಸಬುಗಳೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಬಹುಶಃ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಾಕಷ್ಟು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಾಗಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ತಕ್ಕಷ್ಟು ಆಧಾರಗಳು ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲ. ಕದಂಬರು ಗುಪ್ತರೇ ಮೊದಲಾದವರೊಡನೆ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದ್ದುದು, ಮಯೂರಶರ್ಮನ ಕಂಚಿಯ ಪ್ರಯಾಣ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಸ್ತಾಪಗಳು ಅಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಇತರ ಭಾಗಗಳೊಡನೆ ಕದಂಬ ರಾಜ್ಯ ಒಳ್ಳೆಯ ಸಂಪರ್ಕವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹೊಂದಿರಬೇಕೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಇವು ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೂ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿರಬೇಕು. ಅಲ್ಲದೆ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕದಂಬರ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಲಿಪಿ ಹಾಗೂ ಶಾಸನ ಸ್ವರೂಪ ಅಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳು ದೊರಕುವುದರಿಂದ, ದ್ವೀಪಾಂತರಗಳೊಡನೆ ಕದಂಬರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳಸಿಕೊಂಡಿತ್ತೆಂಬುದು

ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಬನವಾಸಿಯ ಹೆಸರು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬರ್ಮ, ಶ್ರೀಲಂಕಗಳಲ್ಲಿ ಸಹ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸಂಪರ್ಕಗಳು ಪ್ರಾರಂಭಿಕವಾಗಿ ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದ ಕುದುರಿದ್ದರೆ ಆಶ್ಚರ್ಯವಿಲ್ಲ. ವ್ಯಾಪಾರದ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವೂ ಸಾಕಷ್ಟಿರಬೇಕು. ಕದಂಬರ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ನನ್ದಪದವೆಂಬ ಹಾದಿಯನ್ನೂ ಕರ್ಣ್ಣೀಸಕವೆಂಬ ಒಂದು ಸೇತುವೆಯನ್ನೂ ಮಾಡಿಸಿದ ವಿಷಯವಿದೆ. ರಾಜರು ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ವ್ಯಾಪಾರ ಸುಗಮವಾಗಿ ನಡೆಯಲು ಸಹಾಯಕವಾಗಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದ ದೇಶ ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿ, ರಾಜಧಾನಿ ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲದೆ, ತಾಳಗುಂದ, ಹಲಶಿ, ಹರೇಶಪುರ, ಉಚ್ಚಂಗಿ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ನಗರಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಉಂಟಾಯಿತು.

ರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಹಲಸಿ

ಬನವಾಸಿಯ ಕದಂಬರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಧರ್ಮಗಳು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದುವು. ಆದರೆ ಈ ಹಿಂದೆ ಬನವಾಸಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಂಡಿದ್ದ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಮುಂದುವರಿಯಿತು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲ. ಹೊನ್ನಾವರದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಒಂದು ತಾಮ್ರಪಟದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕದಂಬ ರವಿವರ್ಮನ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ ಕೇಕಯ ಅರಸನೊಬ್ಬ ಬೌದ್ಧರಿಗೆ ದಾನಕೊಟ್ಟ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೈನಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಹಿಂದುಧರ್ಮಗಳು ಪ್ರಬಲಗೊಂಡು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಹಿಂದೆ ಸರಿದಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಬನವಾಸಿಯ ಕದಂಬರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿನ ರಾಜ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರಕಿತು. ಯುವರಾಜ ಕಾಕುತ್ಥ್ಸವರ್ಮ ಪಲಾಶಿಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಅರ್ಹಂತರಿಗೆ ಭೂಮಿದಾನ ಮಾಡಿದನೆಂದು ಹಲಶಿ ತಾಮ್ರಪಟದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಹಲಶಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ತಾಮ್ರಪಟದಲ್ಲಿ ಮೃಗೇಶವರ್ಮ ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಜ್ಞಾಪಕಾರ್ಥವಾಗಿ ಅದೇ ನಗರದಲ್ಲಿ ಜಿನಾಲಯವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಜೈನರಿಗೆ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟ ವಿಷಯವಿದೆ. ಇದೇ ಹಲಶಿಯ ಜಿನಾಲಯಕ್ಕೆ ದತ್ತಿ ನೀಡಿದ ಬಗ್ಗೆ ರವಿವರ್ಮನ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳೂ ಇವೆ. ರವಿವರ್ಮ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಯ ಬಳಿಯಲ್ಲೇ ಕಾಮಜಿನಾಲಯವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ವಿಷಯ ಗುಡ್ನಾಪುರ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಕದಂಬರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೈನರು ರಾಜರ ಮೇಲೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ರವಿಮಹಾರಾಜ ಜೈನ ಕುಮಾರದತ್ತನಿಂದ ರಾಜ್ಯ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಲಹೆ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಒಂದು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಜೈನಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಪಂಥೀಯ ಪ್ರಭೇದಗಳಿದ್ದುವು. ಕದಂಬ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಯಾಪನೀಯ ನಿರ್ಗ್ರಂಥ ದಿಗಂಬರ ಕೂರ್ಚಕ ಮತ್ತು ಶ್ವೇತಪಟ (ಶ್ವೇತಾಂಬರ) ಪಂಥಗಳ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ದೊರಕುತ್ತದೆ. ಜೈನ ದೇವಾಲಯಗಳ ರಚನೆ, ಮುನಿಗಳು ಅಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದದ್ದು, ಬಸದಿಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಲೇಪನ, ಅಭ್ಯಂಜನ, ಭಿನ್ನ ಸಂಸ್ಕಾರ, ಮಹಿಮಾ (ಉತ್ಸವ) ಮುಂತಾದವೂ ಆಹಾರ, ವಿದ್ಯಾದಾನಗಳೂ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುದು ಸಮಕಾಲೀನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಬನವಾಸಿಯ ಕದಂಬರು ಬಹುತೇಕ ವೈದಿಕ ಧರ್ಮಾವಲಂಬಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ತಾಳಗುಂದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ವೇದಾಧ್ಯಯನ ಮತ್ತು ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ಮನೆತನದವರು ನಿರತರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ರವಿವರ್ಮ, ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ ಮೊದಲಾದ ಅರಸರು ಅಶ್ವಮೇಧಾದಿ ಯಜ್ಞಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದರು. ಕದಂಬ ವಂಶದವರು ಅಹಿಚ್ಛತ್ರದಿಂದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕುಟುಂಬಗಳನ್ನು ತಂದು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದರೆಂದು ಐತಿಹ್ಯಗಳಿವೆ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೇದಪಾರಂಗತರೂ ಛನ್ದೋಪಾರಗರೂ ಯಜ್ಞವಿದರೂ ಷಟ್ಕರ್ಮನಿರತರೂ ಆದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಇದ್ದರೆಂಬ ವಿಷಯ ಅನೇಕ ಕದಂಬ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೈದಿಕ ಹಿಂದುಧರ್ಮ ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತಿದ್ದರೂ ಪೌರಾಣಿಕ ಹಿಂದುಧರ್ಮ ಸಹ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿತ್ತು. ಕದಂಬರಾಜರ ವ್ಯಕ್ತಿನಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಭಗೀರಥ, ರಘು, ಕಾಕುತ್ಥ್ಸ, ರವಿ, ಕೃಷ್ಣ, ಹರಿ, ಭಾನು ಇಂಥ ಹೆಸರುಗಳು ರಾಮಾಯಣದೊಳಗಿನ ಮತ್ತು ವೈಷ್ಣವೀಯ ಹೆಸರುಗಳೇ ಆಗಿವೆ. ಮಯೂರಶರ್ಮನ ಹೆಸರು ಸ್ಕಂದನನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಹಲ್ಮಿಡಿ ಮುಂತಾದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುಸ್ತುತಿ, ತಾಳಗುಂದ ಶಾಸನದ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯದ ಉಲ್ಲೇಖ, ಅಲ್ಲದೆ ಇತರ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿರುವ ಬ್ರಹ್ಮ ಮತ್ತು ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಪ್ರಾರ್ಥನಾಪದ್ಯಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಪೌರಾಣಿಕ ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತವೆ. ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯಗಳ ರಚನೆಯೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ತಾಳಗುಂದ ಶಾಸನ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಜಂಬೆಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲದ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿಯ ಶಿಲ್ಪವೊಂದು ದೊರಕಿದೆ.

ವರ್ಣ ಮತ್ತು ಜಾತಿಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗುತ್ತಿದ್ದುವು. ಮನು ಮೊದಲಾದವರ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಸಮಾಜದ ರೀತಿನೀತಿಗಳಿಗೆ ಆಧಾರಸ್ತಂಭಗಳಾಗಿ ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿದ್ದುವು. ಚತುರ್ವರ್ಣಗಳ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಲ್ಲದೆ, ವರ್ಣಾಶ್ರಮ ಧರ್ಮವನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸುವುದು ರಾಜನ ಕರ್ತವ್ಯವೆಂಬ ಭಾವನೆ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ವರ್ಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮುಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿದಷ್ಟು ಸ್ನಿಗ್ಧವಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಬ್ರಾಹ್ಮಣನಾಗಿದ್ದ ಮಯೂರಶರ್ಮ ಕ್ಷತ್ರಿಯಧರ್ಮವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ್ದು, ಆ ಕಾಲದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ವರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವರು ಸಂಸ್ಕೃತಾನ್ಯ ದೇಶೀರೂಪದ ವ್ಯಕ್ತಿನಾಮಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು (ಉದಾ: ತದಂಗುಟ್ಟಿ) ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ವಂಶೀಯನಾದ ಕಾಕುತ್ಥ್ಸ ವೈಶ್ಯಮೂಲದ ಗುಪ್ತರಂಥವರೊಡನೆ ಕೊಡುಕೊಳ್ಳುವ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದ್ದು ಮುಂತಾದವು ಈ ಸ್ಥಿತಿಯ ಸೂಚಕಗಳಾಗಿವೆ. ಕದಂಬರ ಕಾಲದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ವೃತ್ತಿ ಸಂಬಂಧವಾದ ಜಾತಿಗಳೂ ಬೆಳೆದಿರಬಹುದಾದರೂ ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ನೇರ ಆಧಾರಗಳು ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲ. ಸ್ವಕುಲದ ಬಗ್ಗೆ ಗೌರವ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದ್ದು ಕುಲಾಭಿಮಾನ ಮತ್ತು ಕುಲಶುದ್ಧಿ ಮುಂತಾದ ಅಂಶಗಳು ವರ್ಣ ಜಾತಿಗಳು ಸ್ನಿಗ್ಧವಾಗಲು ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಸಮಕಾಲೀನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಜೈನ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧ ಸಂಪ್ರದಾಯಾನುಯಾಯಿಗಳು ಈ ವರ್ಣಜಾತಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಹೊರಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಬನವಾಸಿಯ ಕದಂಬರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ತಾಮ್ರ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ವಿದ್ಯಾಪ್ರೋತ್ಸಾಹವಿರಬೇಕೆಂಬುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಬಹುಶಃ ತಾಳಗುಂದ ದಂಥ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿಗಳಿದ್ದು ಅವು ವಿದ್ಯಾ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿರಬೇಕು. ಸಮಕಾಲೀನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಗೋತ್ರಸೂತ್ರದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಗ್ರಾಮದಾನ ಮಾಡಿರುವ ವಿಷಯಗಳು ತಿಳಿಯುವುದರಿಂದ ಅಗ್ರಹಾರಗಳೂ ಇದ್ದು ವಿದ್ಯಾಧ್ಯಯನ ಮತ್ತು ಪ್ರಸಾರಕ್ಕೆ ಸಹಾಯಕವಾಗಿರ ಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಜೈನ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾದಾನವೂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ವೇದ, ಛಂದಸ್ಸುಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರಂಗತರಾಗಿದ್ದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಶಾಸ್ತ್ರಾಗಮ ಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದ ಜೈನ ಕುಮಾರದತ್ತ ಎಂಬುವನ ಉಲ್ಲೇಖ ಹಲಶಿಯ ತಾಮ್ರಪಟದಲ್ಲಿದೆ. ಇವು ಆ ಕಾಲದ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಸೂಚನೆ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದು ಕದಂಬರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಇವರ ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ತಾಳಗುಂದ ಶಾಸನದಂಥ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಕಾವ್ಯರಚನೆಗಳೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಬಹುಶಃ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯೂ ಆಡಳಿತಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಬಂದು ಅದು ಗ್ರಂಥಸ್ಥ ಭಾಷೆಯಾಗ ಬಲ್ಲ ರೂಪವನ್ನು ಪಡೆದು ಕೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿರಬೇಕೆಂದು ಹಲ್ಮಿಡಿ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಲಲಿತ ಕಲೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಮಕಾಲೀನ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಕಡಿಮೆ. ಸಮಾಜದ ಉನ್ನತ ವರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಷ್ಟಸಂಗೀತ ರೂಪಿತವಾಗಿದ್ದಿತೆಂಬುದಕ್ಕೆ ತಾಳಗುಂದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಆಧಾರ ದೊರಕುತ್ತದೆ. ಕದಂಬರ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತ ಪ್ರತಿಧ್ವನಿಸುತ್ತಿತ್ತು ಎಂದು ಅದರಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

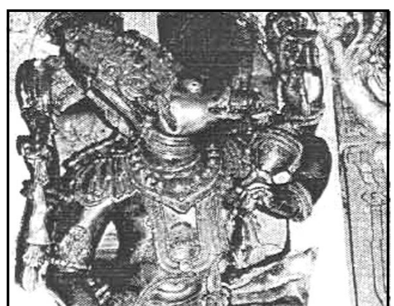

ಭೂವರಾಹ ಶಿಲ್ಪ, ಹಲಸಿ

ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪ: ಕಾಕುತ್ಥ್ಸವರ್ಮನ ತಾಳಗುಂದ ಶಾಸನದ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯದ ಉಲ್ಲೇಖ, ಹಲಶಿ ತಾಮ್ರಪಟದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪಲಾಶಿಕಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮೃಗೇಶ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಜೈನಬಸದಿಯ ಪ್ರಸ್ತಾಪ–ಇಂಥವು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ರಚನೆ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಮೊದಲ ಕದಂಬ ಅರಸರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಖಚಿತವಾಗಿ ಸೇರಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು

ಗುರುತಿಸಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ, ಅಂದಿನ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸ್ವರೂಪವೇನು, ಭಾರತೀಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಸ್ಥಾನವೇನು ಎಂಬ ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯಗಳು ತಿಳಿಯುವಂತಿಲ್ಲ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾದೇವಾಲಯಗಳ ರಚನಾ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಸು.5–6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಕಂಚಿಯ ಪಲ್ಲವ ಅರಸರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತೆಂದು ಎಲ್ಲ ವಿದ್ವಾಂಸರೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಹಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿಯ ಕದಂಬರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮರ ಅಥವಾ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದವುಗಳಾಗಿರಬೇಕು. ಶಿಲಾ ದೇವಾಲಯಗಳಿದ್ದುದೇ ಆದರೆ ಚಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಯಶಃ ಪಲ್ಲವ ಶೈಲಿಗೆ ಕೂಡ ಮೂಲಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಇವು ಒದಗಿಸಿರಬಹುದು. ಈಗ ತಾಳಗುಂದದಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಿರುವ ಪ್ರಣವೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವೆಂಬುದೊಂದಿದ್ದರೂ ಅದು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಬಹುವಾಗಿ ನವೀಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು, ಸ್ಪಷ್ಟ ಪ್ರಾಚೀನ ಅಂಶಗಳೇನನ್ನೂ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿಲ್ಲ. ಮೊದಲ ಕದಂಬರ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ಅವರ ಕುಲದೈವ ಮಧುಕೇಶ್ವರನ ಗುಡಿ ಇದೆ. ಈಗ ಇರುವ ಕಟ್ಟಡದ ಮುಂಭಾಗವೆಲ್ಲಾ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ಗರ್ಭಗುಡಿ, ಸುತ್ತಿರುವ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ಮತ್ತು ಒಳಮಂಟಪವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮೂಲ ದೇವಾಲಯ ಹಳೆಯದು. ಆದರೆ ಇವುಗಳ ವಾಸ್ತುವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಕಂಬಗಳ ರಚನೆಗಳು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯುವೇ ಮುಂತಾದ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ, ಈ ಗುಡಿಯೂ ಅದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಬನವಾಸಿ ಪ್ರಾಂತ ಚಳುಕ್ಯರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತಾದ್ದರಿಂದ ಈಗಿನ ಬನವಾಸಿಯ ಮೂಲಗುಡಿ ಸಹ ಕದಂಬರ ಕೊಡುಗೆಯೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ. ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಖಾನಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಹಲಶಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಶೈಲಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡುವುದಾದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಜೈನಬಸದಿ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಸುಕನಾಸಿ ಮಾತ್ರ ಇವೆ. ಸುಕಾನಾಸಿ ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕಿಂತ ದೊಡ್ಡದು. ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಒರಟುಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಪೇರಿಸಿ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಏರಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಯಾವ ರೀತಿಯ ಅಲಂಕರಣವೂ ಇಲ್ಲ. ನಯನಾಜೂಕಿಲ್ಲದೆ ಕಟ್ಟಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಪ್ರಾಯಶಃ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಶಿಲಾ ಕಟ್ಟಡಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಘಟ್ಟದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ಯಾವ ಶಾಸನಗಳೂ ದೊರೆಕಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಇದರ ಕಾಲನಿರ್ದೇಶ ಕಷ್ಟ. ಆದರೆ ಮೃಗೇಶವರ್ಮನ ತಾಮ್ರಪಟದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವ ಜೈನಬಸದಿ ಇದೇ ಆದರೆ ಮೃಗೇಶವರ್ಮನ ತಾಮ್ರಪಟದಲ್ಲಿ ಹೇಳಬಹುದು. ಹಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯವೇ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲಾ ಕಟ್ಟಡವಾಗುತ್ತದೆ.

ಗರುಡ ಶಿಲ್ಪ (12ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಹಲಸಿ

ಬನವಾಸಿಯ ಕದಂಬರ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅಲ್ಪ. ಸೊರಬ ತಾಲ್ಲೂಕು ಜಂಬೆಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ದೇವಿ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದಿರುವ ಶಾಸನವೊಂದರಿಂದ ಆ ಗುಡಿ ಮೂಲತಃ ಕದಂಬ ಶಾಂತಿವರ್ಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈಗ ಗುಡಿ ಹಾಳಾಗಿದ್ದರೂ ಅಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ದುರ್ಗಾವಿಗ್ರಹ ಆ ದೇವಾಲಯದ ಮೂಲಶಿಲ್ಪ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿರುವ ಚತುರ್ಭುಜ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಪ್ರಾಣಿಯಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಅಸುರನನ್ನು ಮೆಟ್ಟಿ ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಎಮ್ಮೆಯ ಬಾಲವನ್ನು ಹಿಡಿದೆತ್ತಿದ್ದಾಳೆ. ಇತರ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಶಂಖ, ಕತ್ತಿ, ತ್ರಿಶೂಲಗಳಿವೆ. ದೇವಿಯ ಸುಂದರ ಮುಖ, ಆಯುಧಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ರೀತಿ, ನಿರಾಯಾಸವಾಗಿ ಅಸುರನನ್ನು ಮೆಟ್ಟಿ ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿರುವ ಭಾವ ಮುಂತಾದವು ಸ್ಫುಟವಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿವೆ. ಇದು ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಕಲಾಕೃತಿ.

ಶಾಸನಗಳು: ಮೊದಲ ಕದಂಬ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ತಾಮ್ರಪಟಗಳು. ಇವು ಮೈಸೂರು, ಹಾಸನ, ಕಡೂರು, ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಕದಂಬರ ತಾಮ್ರಪಟಗಳಲ್ಲಿ ಓಲೆಗರಿಯ ರೀತಿಯ ತೆಳುವಾದ ಆಯಾಕಾರದ ತಾಮ್ರದ ಹಲಗೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆಹವಿದ್ದು, ಮೂರು ಅಥವಾ ಅದಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಹಲಗೆಗಳು ಅವುಗಳ ಒಂದು ಕೊನೆಯಲ್ಲಿರುವ ದುಂಡು ತೂತಿನ ಮೂಲಕ ತಾಮ್ರದ ಉಂಗುರದಿಂದ ಪೋಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತವೆ. ತಾಮ್ರದ ಉಂಗುರದ ಮೇಲೆ ಕದಂಬರ ರಾಜಚಿಹ್ನೆಯಾದ ಸಿಂಹಮುದ್ರೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಲಿಪಿ ಬಹುತೇಕ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯ ತಲೆಯ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ, ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಗದ್ಯ. ಈ ತಾಮ್ರಪಟಗಳು ದಾನಶಾಸನಗಳು. ದಾನ ಕೊಡುವ ಜನ ಮತ್ತು ಅವನ ವಂಶದ ವಿವರಣೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಇವು ಅಮೂಲ್ಯ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ದಾಖಲೆಗಳು. ಇದುವರೆಗೆ ಮೊದಲ ಕದಂಬರಲ್ಲಿ ಮೃಗೇಶವರ್ಮ ಮತ್ತು ಅವನ ಅನಂತರದ ಅರಸರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಮಾತ್ರ ದೊರಕಿವೆ.

ಈ ಕಾಲದ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಳವಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಳಗುಂದ, ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬನವಾಸಿ, ಗುಡ್ನಾಪುರ, ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಲ್ಮಿಡಿ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳ ಲಿಪಿಯೂ ಮೇಲಿನ ರೀತಿಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯೇ. ಮಳವಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ ಶಾಸನಗಳ ಭಾಷೆ ಪ್ರಾಕೃತ; ಆದರೆ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ ಶಾಸನದ ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಎಂದು ಈಚೆಗೆ ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ತಾಳಗುಂದ, ಬನವಾಸಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳವು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಪದ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿವೆ. ಹಲ್ಮಿಡಿ ಶಾಸನ (ಸು.430) ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಗದ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳ ಉದ್ದೇಶ ಬೇರೆಬೇರೆಯಾದವು. ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಳಗುಂದ ಶಾಸನಗಳು ತಟಾಕ ನಿರ್ಮಾಣವನ್ನು ಹೇಳಿದರೆ, ಹಲ್ಮಿಡಿ ಶಾಸನ ದಾನವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತದೆ. ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಂತೆ ಈ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳೂ ಚರಿತ್ರೆಯ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಹಲವು ಶಾಸನಗಳು ಭಾಷಾ ಸಾಹಿತ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಮಳವಳ್ಳಿ ಶಾಸನ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟರೆ ಹಲ್ಮಿಡಿ ಶಾಸನ 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರೂಢವಾಗಿದ್ದ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತೋರಿಸಿಕೊಡುತ್ತದೆ. ಈಗ ನಮಗೆ ತಿಳಿದಿರುವಂತೆ ಇದೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನ. ಹಾಗೆಯೇ ತಾಳಗುಂದ ಶಾಸನವೂ ಕರ್ನಾಟಕದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನವೆನಿಸಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಆ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಕವಿ ಕುಬ್ಜನ ಹೆಸರೂ ಇದೆ. ಕುಬ್ಜನೇ ಈಗ ಗೊತ್ತಿರುವಂತೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕವಿಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ. ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯವರು ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದ ಮೃಗೇಶವರ್ಮನ ಶಾಸನವೇ ಕದಂಬರ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲನೆಯ ಶಾಸನ. ಪೆಟ್ಟಿಗೆ ತಲೆಯ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವ ಈ ಶಾಸನವನ್ನು ಬಲು ಸುಂದರವಾದ ಚತುರ್ಮುಖ ಶಿಲಾಸ್ತಂಭದ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಇರುವ ದೊಡ್ಡ ಸ್ತಂಭ ಶಾಸನವೊಂದು ಬನವಾಸಿಯ ಬಳಿಯ ಗುಡ್ನಾಪುರದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ್ದು, ಕದಂಬ ಇತಿಹಾಸದ ಮೇಲೆ ಅಮೂಲ್ಯ ಬೆಳಕನ್ನು ಚೆಲ್ಲುತ್ತದೆ.

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಮೊದಲ ಕದಂಬ ಅರಸರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಖಚಿತವಾಗಿ ಸೇರುವ ನಾಣ್ಯಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಪುಟ್ಟ ಬಟ್ಟಲಾಕಾರದ ಕೆಲವು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಈ ಕಾಲದವೆಂದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇವನ್ನು ಪದ್ಮಟಂಕ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಗುಂಡಗಿರುವ ಈ ನಾಣ್ಯಗಳು 0.6–0.8 ಅಂಗುಲ ವ್ಯಾಸವಿದ್ದು, 52–70 ಗ್ರೇನ್ ತೂಗುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ 52 ಮತ್ತು 66 ಗ್ರೇನ್‌ಗಳವೇ ಹೆಚ್ಚು. ಇವುಗಳ ತಗ್ಗಿನ ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಅಂಕನ ಮಾಡಿದ ಪದ್ಮದ ಚಿತ್ರವೂ ಸುತ್ತಲೂ ನಾಲ್ಕು ಸಣ್ಣ ಚಿಹ್ನೆಗಳೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಮೊದಮೊದಲು ಎರಡು ಶ್ರೀಕಾರಗಳು, ಶಂಖ ಮತ್ತು ಬಿಲ್ಲು ಇವೇ ಆ ಸಣ್ಣ ಚಿಹ್ನೆಗಳಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಅನಂತರದ ಪದ್ಮಟಂಕಗಳಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ಬದಲು ನಾಲ್ಕು ಸಣ್ಣ ಸಿಂಹಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಚಿಹ್ನೆಗಳೂ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಯಾವ ಬರೆಹಗಳೂ ಇಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದ, ಇವು ಕದಂಬರೇ ಹೊರಡಿಸಿದವೆಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ಇತರ ಕದಂಬ ಶಾಖೆಗಳು:

ಹಾನಗಲ್ಲಿನ ಕದಂಬರು: ಇವರು ಸು. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಡೆಯ ಪಾದದಿಂದ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೊದಲನೆಯ ಪಾದದವರೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಟ್ಟಿಗೆ ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗಗಳ ಮೇಲೆ ಒಡೆತನ ಪಡೆದಿದ್ದ ಸಾಮಂತರು. ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ಮೊದಲು ಬನವಾಸಿ, ಅನಂತರ ಹಾನಗಲ್ಲು (ಪಾನುಂಗಲ್ಲು, ಹಾನುಂಗಲ್ಲು, ಹಾನುಗಲ್ಲು).ಈಗ ತಿಳಿದಿರುವಂತೆ ಈ ಕದಂಬ ಶಾಖೆಯ ಆದ್ಯ ಚಟ್ಟಯ್ಯದೇವ (ಚಟ್ಟ, ಚಟ್ಟಿಗ ಸು. 972–1015). ಇವನು ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಕ್ಕನ ಆಶ್ರಿತನಾಗಿದ್ದು, ಅನಂತರ ಚಾಳುಕ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ತೈಲನ ಸಾಮಂತನಾಗಿ 979–80 ರಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನೂ 982ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಸಾಂತಳಿಗೆ 1000 ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನೂ ಪುನಃ 986–87, 993,1012ರಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿ 12,000 ಪ್ರಾಂತವನ್ನೂ ಮಾತ್ರ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಮೇಲಿನ ವರ್ಷಗಳ ಮಧ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇತರ ಕೆಲವರು ಇದೇ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಕಾಣುವುದರಿಂದ ಚಟ್ಟಯ್ಯನ ಆಳಿಕೆ ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನವಾಗಿರಲಾರದು. 1012ರಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿ ಪ್ರಾಂತದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಚಾಳುಕ್ಯ ಇಜೆವಬೆಡಂಗ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯನ ಅಳಿಯ ಕುಂದಮರಸ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ. ಆದರೂ ಚಟ್ಟಯ್ಯ

ಚಾಳುಕ್ಯರ ಆಶ್ರಿತನಾಗಿಯೇ ಮುಂದುವರೆದು, ಇಮ್ಮಡಿ ಜಯಸಿಂಹನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೋಳ, ಪರಮಾರ, ಕಳಚುರಿಗಳು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಮಾನ್ಯಖೇಟದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಪರವಾಗಿ ಶೌರ್ಯದಿಂದ ಕಾದು ಕಟಕದ ಗೋವ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ. ಚಟ್ಟಯ್ಯನ ಮಗ ಜಯಸಿಂಹ. ಇವನ ಮಕ್ಕಳು ಮಾವುಲಿ, ತೈಲ, ಶಾಂತಯ ದೇವ, ಜೋಕಿದೇವ ಮತ್ತು ವಿಕ್ರಮಾಂಕ. ಇವರ ಬಗ್ಗೆ ಏನೂ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿ ಪ್ರದೇಶ, ದಂಡನಾಯಕ ಚಾವುಂಡರಾಯರಸ ಮತ್ತು ಇನ್ನೊಂದು ಕದಂಬ ಶಾಖೆಗೆ ಸೇರಿದ ಮಯೂರವರ್ಮ, ಅವನ ಹೆಂಡತಿ ಅಕ್ಕಾದೇವಿ ಮತ್ತು ಅವರ ಮಕ್ಕಳು ಜೋಯಿದೇವ ಮತ್ತು ಅರಿಕೇಸರಿ ಇವರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಅನ್ಯಶಾಖೆಯ ಮಯೂರವರ್ಮನೇ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಾನಗಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಒಡೆತನ ಪಡೆದ ಮೊದಲ ಕದಂಬ ವಂಶೀಯ. ಚಟ್ಟಯ್ಯನ ವಂಶದ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ 1068ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬನವಾಸಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಅಧಿಪತಿ ಯಾದ. ಇವನು ಇಮ್ಮಡಿ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ವಿರುದ್ಧ ಅವನ ತಮ್ಮ ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನಿಗೆ ಸಹಾಯಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಬನವಾಸಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ; ಸ್ವಂತ ತಮ್ಮನಾದ ತೈಲಪದೇವನೂ ಎದುರು ಬಿದ್ದ. ಕೊನೆಗೆ 1071ರಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಪತ್ಯ ಕೈಬಿಟ್ಟು, ಅವನ ಆಳಿಕೆ ಕೇವಲ ಬನವಾಸಿಪುರಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಮೇಲೂ ಇವನಿಗೆ ಅಧಿಕಾರ ದಕ್ಕಲಿಲ್ಲ.

ಹಾನಗಲ್ಲು ಕದಂಬ ಶಾಖೆಯ ವಂಶಾವಳಿ:

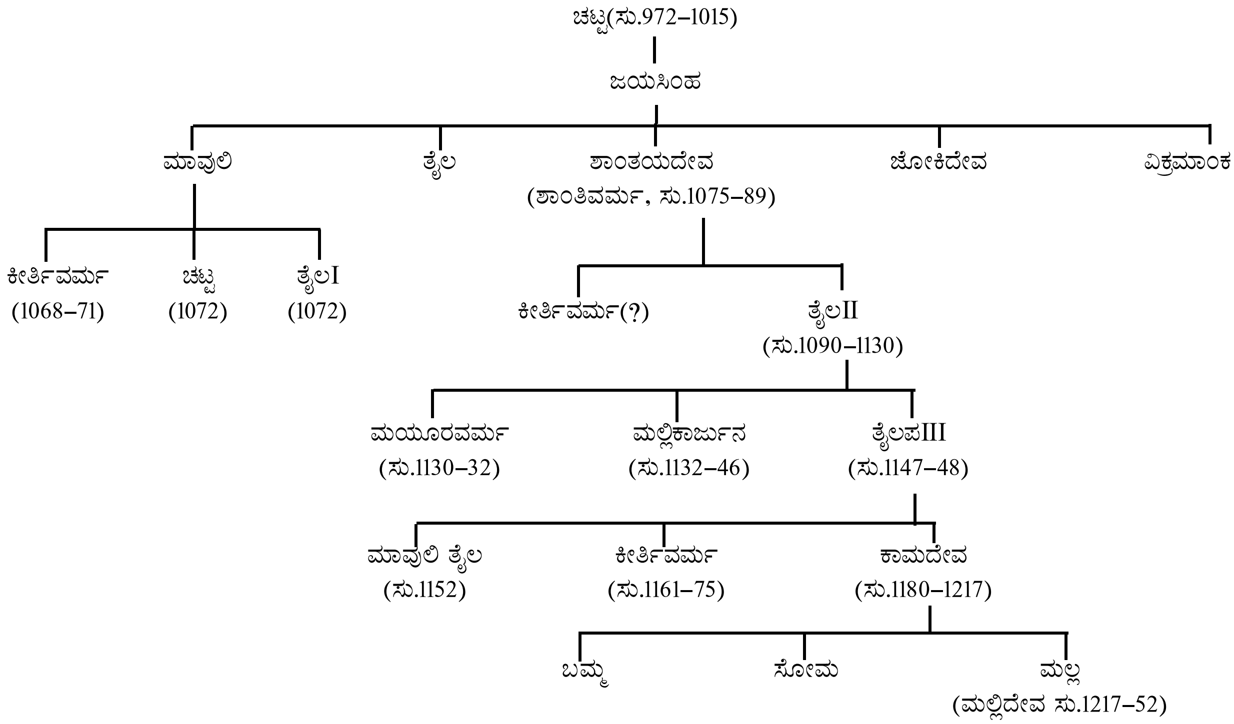

ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ 1087ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪನಾದ ಶಾಂತಿವರ್ಮನಿಗೆ ಬನವಾಸಿ ಮತ್ತು ಹಾನಗಲ್ಲು ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ವಹಿಸಿದ. ಇವನ ಮಗನಾದ ತೈಲ 1082ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿಯೇ ತಂದೆಯ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ತಂದೆಯ ಮರಣಾನಂತರ 1089–90ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು 1130ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಈತ ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಸತತವಾದ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ತನ್ನ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡದ್ದಲ್ಲದೆ, ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಬನವಾಸಿ ಮತ್ತು ಹಾನಗಲ್ಲು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಹೊರಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಇವನ ಮಗ ಮಯೂರವರ್ಮ (1130–32) ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಅಧೀನ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಅನಂತರ ಮಯೂರವರ್ಮನ ತಮ್ಮ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ (1132–46) ಹೊಯ್ಸಳರ ದಂಡನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಎದುರಿಸಿ ಅವರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಲೊಕ್ಕಿಗುಂಡಿಯ ಮೇಲೂ ಧಾಳಿಮಾಡಿದ. ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನನ ಅನಂತರ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಇವನ ತಮ್ಮ ತೈಲಪ III (1147–48) ಮತ್ತು ತೈಲಪನ ಮಗ ಮಾವುಲಿ ತೈಲ ಆಳಿದರು. ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮಾವುಲಿ ತೈಲನ ತಮ್ಮ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ (ಸು.1161–75) ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಸೇವುಣ, ಕಳಚುರಿ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳರು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಸೆಣಸುತ್ತಿದ್ದರಾದ್ದರಿಂದ, ಸಾಮಂತರ ಮನೆತನಗಳವರ ಸ್ಥಿತಿ ಇಕ್ಕಟ್ಟಿನದಾಗಿತ್ತು. ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ 1163–68ರಲ್ಲಿ ಕಳಚುರಿ ಬಿಜ್ಜಳನ ಅಧೀನನಾಗಿದ್ದಂತೆ, ತೋರುತ್ತದೆ. ಉಚ್ಚಂಗಿಯ ವೀರಪಾಂಡ್ಯ ಕದಂಬರ ಅಧೀನನಾಗಿ ಪುಲಿಗೆರೆ ನಾಡನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಸಾಂತಳಿಗೆಯ ಸಾಂತರ ದೊರೆ ಜಗದೇವ 1160ರಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿ ನಾಡಿನ ಕೆಲಪಾಲನ್ನು ಧಾಳಿಮಾಡಿ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ ಮತ್ತು ಬಿಜ್ಜಳ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರು. ಹೊಯ್ಸಳರು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಕುಂತಳದ ಭಾಗಗಳೂ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ವಶವಾದುವು. 1175–80ರಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ವೀರಸೋವಿ ದೇವ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನು ಕದಂಬ ವಂಶದ ಅನ್ಯಶಾಖೆಗೆ ಸೇರಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ತಮ್ಮ ಕಾಮದೇವ (ಸು.1180–1217) ಕರ್ನಾಟಕದ ಅರಸುಮನೆತನಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು 1191ರಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ, ಚಾಳುಕ್ಯ ಚಕ್ರೇಶ್ವರರ ಎಲ್ಲ ಬಿರುದುಗಳನ್ನೂ ಧರಿಸಿ ಸುತ್ತಲಿನ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನೂ ಗೆದ್ದು ವಿಶಾಲವಾದ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಅಧಿಪತಿಯಾದ. ಈತನಿಗೆ ಕಾಳಲದೇವಿ ಎಂಬ ಪತ್ನಿಯೂ ಬರ್ಮ, ಸೋಮ, ಮಲ್ಲ (ಮಲ್ಲಿದೇವ) ಎಂಬ ಮಕ್ಕಳೂ ಇದ್ದರು. ಕಾಮದೇವನ ಅನಂತರ ಮಲ್ಲಿದೇವ (ಸು.1217–52) ಮೊದಲು ಪ್ರಾಯಶಃ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಅನಂತರ ಸೇವುಣ ಸಿಂಘಣನ ಆಶ್ರಿತನಾಗಿ ಆಳಿದ. ಆತ 1217ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತನ್ನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಂಡರೂ ಮುಂದೆ ಅವರಿಂದ ಸೋತು ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ಮಲ್ಲಿದೇವ ಹಾನಗಲ್ಲು ಕದಂಬ ಶಾಖೆಯ ಕೊನೆಯ ದೊರೆ.

ಮಲ್ಲಿದೇವನ ಅನಂತರ ಕೆಲವು ಕದಂಬ ವಂಶೀಯರು ಆಗಾಗ್ಗೆ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೂ ಹಾನಗಲ್ಲು ಶಾಖೆಗೂ ಇದ್ದ ಸಂಬಂಧ ತಿಳಿಯದು. (ಬಿ.ಎಚ್.ಎಸ್.)

ಗೋವೆಯ ಕದಂಬರು: ಇವರು 10 ರಿಂದ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಬಹುತೇಕ ಗೋವ ರಾಜ್ಯ, ಬೆಳಗಾಂವಿ, ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಭಾಗಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದ್ದ ಪಲಸಿಗೆ–12,000 ಮತ್ತು ಕೊಂಕಣ–900 ವಿಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಸಾಮಂತರು. ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ಮೊದಲು ಚಂದ್ರಪುರ (ಗೋವದ ಸಾಲ್ಸೆಟ್‌ನ ಈಗಿನ ಚಂದೋರ್). ಅನಂತರ ಗೋವ (ಪಣಜಿ), ಅಣಿಲಾಪುರ (ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಳಣಾವರ) ಸಹ ಇವರ ನೆಲೆವೀಡಾಗಿತ್ತು. ಶಿವನಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಜಯಂತ (ತ್ರಿಲೋಚನ ಪಲ್ಲವ) ಈ ವಂಶದ ಆದ್ಯನೆಂದು ಶಾಸನಗಳ ಹೇಳಿಕೆ. ಬನವಾಸಿ ಪುರವರಾಧೀಶ್ವರ, ತ್ಯಾಗ ಜಗಝಂಪಡಾಚಾರ್ಯ ಇವರ ಬಿರುದುಗಳು.

ಮೂಲತಃ ಬನವಾಸಿಯವರಾದ ಈ ವಂಶೀಯರು ಶಿಲಾಹಾರರನ್ನು ಗೆದ್ದು ಕೊಂಕಣದಲ್ಲಿ ತಳವೂರಿರಬೇಕು. ಈ ವಂಶದ ಮೊದಲಿಗ ಷಷ್ಠದೇವ I ಅವನ ಮಗ ನಾಗವರ್ಮ. ಅವನ ಮಗ–ಗೂವಲ (ಗೂಹಲ್ಲ) ದೇವ I.ಈ ಅರಸುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚು ವಿವರಗಳು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. 1ನೆಯ ಷಷ್ಠದೇವ ಚಾಳುಕ್ಯ ತೈಲಪನ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದ ಗೋವದ ಮಂಡಲೇಶ್ವರ

ನಾಗಿರಬಹುದು. 1ನೆಯ ಗೂಹಲ್ಲದೇವನಿಗೆ ವ್ಯಾಘ್ರಮಾರಿ ಎಂಬ ಬಿರುದಿತ್ತೆಂದು ಒಂದು ದಾಖಲೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. 1ನೆಯ ಗೂಹಲ್ಲದೇವನ ಮಗ ಷಷ್ಠದೇವ II (ಸು.1000–1072) ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತತ್ವದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಹಾರರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿ ಇಡೀ ಕೊಂಕಣಕ್ಕೆ ಒಡೆಯನಾದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗೋವೆ ಬಹುವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತು. 2ನೆಯ ಷಷ್ಠದೇವನಿಗೆ ಗೂವಲದೇವ II ಮತ್ತು ಜಯಕೇಶಿ I ಪೆರ್ಮಾಡಿದೇವ ಎಂಬ ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಇವರಿಬ್ಬರೂ ತಂದೆಯ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಪಾಲುಗೊಂಡಿರ ಬೇಕು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಹಿರಿಯನಾದ ಗೂವಲದೇವನ ಅಕಾಲಮರಣಾನಂತರ ಷಷ್ಠದೇವ ಮತ್ತು ಜಯಕೇಶಿ (ಸು.1050–78) ಜೊತೆಯಾಗಿಯೇ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಊಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಜಯಕೇಶಿ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಗೋವಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಬದಲಾಯಿಸಿದ. ಇವನ ನೌಕಾಬಲ ಅಜೇಯವಾಗಿತ್ತು. ಎದುರು ಬಿದ್ದ ಕಾಪರ್ದಿಕ ದ್ವೀಪದ ಶಿಲಾಹಾರ ದೊರೆ ಮುಮ್ಮುರಿಯನ್ನು ಸದೆಬಡಿದ, ಲಾಟರಾಜನ ಸೊಕ್ಕನ್ನಿಳಿಸಿದ, ಗೋಕರ್ಣ ದಲ್ಲಿದ್ದ ಪಾಂಡ್ಯ ತ್ರಿಭುವನಮಲ್ಲ ಕಾಮದೇವನನ್ನು ಉನ್ಮೂಲಗೊಳಿಸಿದ, ಚೋಳರನ್ನೂ ಹಣ್ಣುಮಾಡಿದ ಎಂದು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಈತ ಚಾಳುಕ್ಯ 2ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಸಾಮಂತನೂ ಗೆಳೆಯನೂ ಆಗಿದ್ದು, ರಾಜತಂತ್ರದ ಆವಶ್ಯಕತೆಯಿಂದ ಅವನ ತಮ್ಮ 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನಿಗೆ ತನ್ನ ಮಗಳನ್ನು ಮದುವೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು, ಅವನಿಗೆ ರಾಜನಾಗಲೂ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. ಕಂಚಿಯಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯರಿಗೂ ಚೋಳರಿಗೂ ರಾಜಿ ಮಾಡಿಸಿದ್ದು ಈತನ ತಂತ್ರನೈಪುಣ್ಯಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿ. ಇದೇ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ತನ್ನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಮಗಳನ್ನು ಅನಹಿಲವಾಡದ 1ನೆಯ ಕರ್ಣನಿಗೆ ಮದುವೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದ.

ಜಯಕೇಶಿಯ ಮಗ 3ನೆಯ ಗೂವಲದೇವ (ಸು.1078–1125) ಪಲಸಿಗೆ 12,000 ಮತ್ತು ಕೊಂಕಣ 900 ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೂ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಗೂವಲದೇವನ ತಮ್ಮ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಮಗನಾದ ಎರಡನೆಯ ಜಯಕೇಶಿಗೆ ತನ್ನ ಮಗಳು ಮೈಳಲದೇವಿಯನ್ನು ಲಗ್ನ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು ಪಲಸಿಗೆ 12,000 ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಅವನಿಗೆ ಬಳುವಳಿಯಾಗಿ ಇತ್ತ. ಗೂವಲದೇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಡೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಜಯಕೇಶಿಯೂ ಗೋವ ಕದಂಬ ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸಮಭಾಗಿಯಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. 1122ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ, ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ಸಂದಿಗ್ಧ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಜಯಕೇಶಿ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಆದರೆ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಪರವಾಗಿ ಸಿಂದ 2ನೆಯ ಆಚುಗಿ ಇವನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಹೂಡಿ ಆ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮುರಿದು ಕೊಂಕಣವನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಕೇವಲ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ (1125) ಪ್ರಾಯಶಃ ಗೂವಲದೇವನ ಮರಣಾನಂತರ, ಜಯಕೇಶಿ ಪುನಃ ಅಧಿಕಾರ ಪಡೆದುಕೊಂಡರೂ ಹಿಂದೆ ಈ ಮನೆತನದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಕೇವಲ ಹಲಸಿಗೆ 12,000, ಕೊಂಕಣ 900, ಹೈವೆ 500 ಮತ್ತು ಕವಡಿದ್ವೀಪ 1,25,000 ವಿಭಾಗಗಳ ಮಂಡಲೇಶ್ವರನಾದ. ಮುಂದೆ ಹೈವೆ 500ನ್ನು ಸಹ ಕಳೆದುಕೊಂಡ. 1133ರ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಜಯಕೇಶಿಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. 1135ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಹಲಸಿಗೆ ಭಾಗವೂ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನಿಗೆ ಸೇರಿತು. 1140ರ ಅನಂತರ ಜಯಕೇಶಿ ಉತ್ತರ ಕೊಂಕಣದ ಶಿಲಾಹಾರ ಅಪರಾದಿತ್ಯನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ.

ಜಯಕೇಶಿಯ ಜ್ಯೇಷ್ಠಪುತ್ರ ಪೆರ್ಮಾಡಿದೇವ ಶಿವಚಿತ್ತ(ಸು. 1147–92) ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಕಾಲಾನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆಬಂದ. ಈತನ ತಮ್ಮ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ವಿಷ್ಣುಚಿತ್ತ (ಸು. 1147–87) ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಣೆಯಲ್ಲಿ ಇವನ ಜೊತೆಗೂಡಿದ್ದ. ಇವರು ರಾಮಲಕ್ಷ್ಮಣರಂತಿದ್ದ ರೆಂದು ಒಂದು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಶಿವಚಿತ್ತನು ಚಾಳುಕ್ಯ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ ಮತ್ತು 3ನೆಯ ತೈಲ ಇವರ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದರೂ ಅನಂತರ ಕಳಚುರಿಗಳ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಹಿಂದೆ ಸರಿದಾಗ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಮುಂದೆ 4ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ರಾಜ್ಯಗಳಿಸಿದಾಗ ಅವನ ಸಾಮಂತತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಕೆಲವು ಕಾಲ ಅವನಿಗೆ ಗೋವೆಯಲ್ಲಿ ನೆಲಸಲೂ ಅವಕಾಶ ನೀಡಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಅವಸಾನಾನಂತರ (ಸು.1187) ಅವನ ಮಗ 3ನೆಯ ಜಯಕೇಶಿಯನ್ನು ಪೆರ್ಮಾಡಿದೇವ ತನ್ನ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಜೊತೆಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಪೆರ್ಮಾಡಿದೇವನ ಮರಣಾನಂತರ 3ನೆಯ ಜಯಕೇಶಿ (ಸು. 1187–1225) ರಾಜನಾದ. ಇವನ ಮಗ ವಜ್ರದೇವನೂ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾಗಿದ್ದ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸೇವುಣ ಸಿಂಘಣ ಜಯಕೇಶಿಯ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿಬಂದು ಪ್ರಾಯಶಃ ಸೋಲಿಸಿದ ನಾದರೂ ಕದಂಬ ಆಳಿಕೆ ಸಂಕುಚಿತವಾಯಿತೇ ಹೊರೆತು ಅಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಸು.1225ರಲ್ಲಿ ದೊರೆಯಾದ ಜಯಕೇಶಿಯ ಕಿರಿಯಮಗ ತ್ರಿಭುವನಮಲ್ಲ ಸೋಮದೇವ (ಸೋಯಿದೇವ, ಸು.1225–46) ಮತ್ತು ಅನಂತರ ಪಟ್ಟವೇರಿದ ಅವನ ಮಗ 3ನೆಯ ಷಷ್ಠ (ಸು.1246–60) ಇವರ ಬಗ್ಗೆ ಏನೂ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. 1260ರ ಅನಂತರ ಗೋವ ಕದಂಬರ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖ ಗಳು ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಈ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಸೇವುಣ, ಹೊಯ್ಸಳರ ಧಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಅವರ ರಾಜತ್ವ ಅಳಿಸಿಹೋಗಿರಬೇಕು.

ಗೋವೆಯ ಕದಂಬ ಶಾಖೆಯ ವಂಶಾವಳಿ:

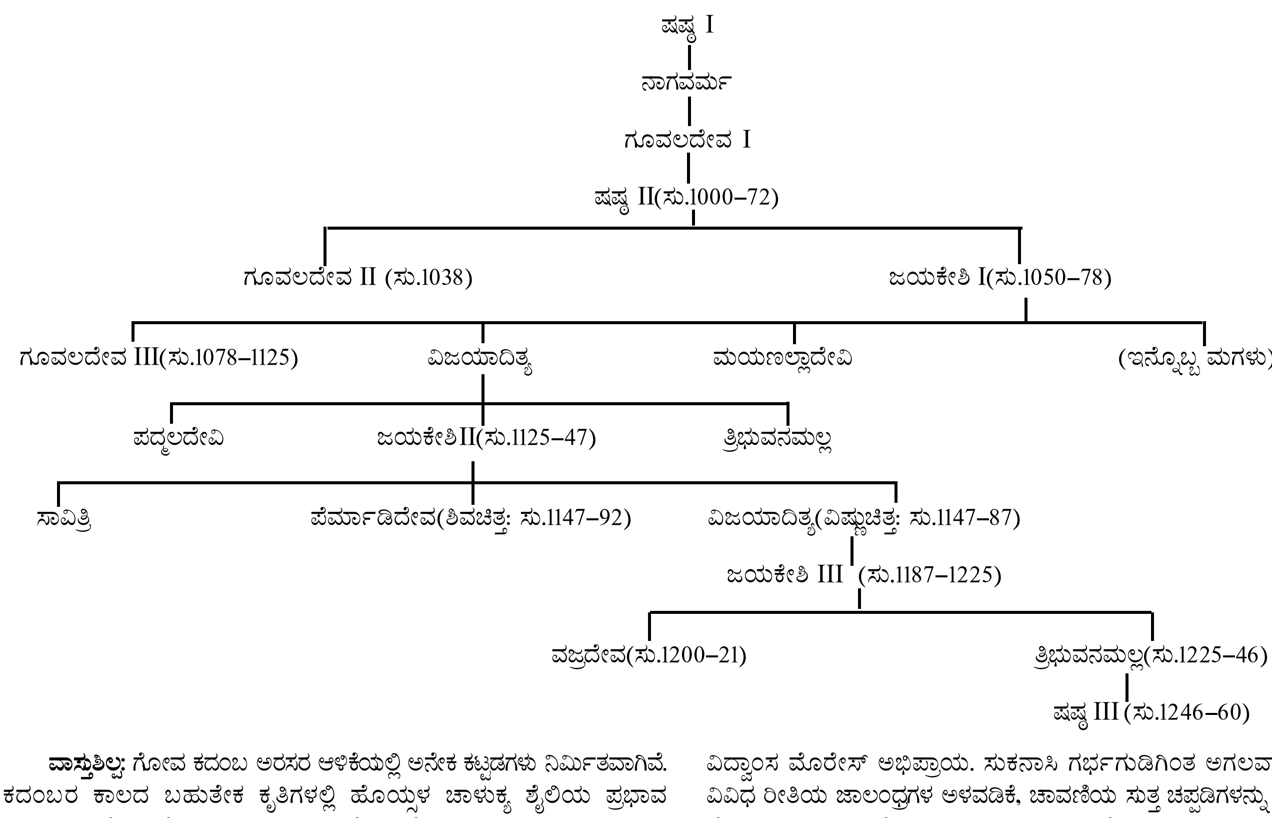

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಗೋವ ಕದಂಬ ಅರಸರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ. ಕದಂಬರ ಕಾಲದ ಬಹುತೇಕ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಕದಂಬರ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಿರುವುದರಿಂದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ಶೈಲಿ ಎಂಬ ಒಂದು ಪ್ರಕಾರವನ್ನು ಗುರುತಿಸಬೇಕು ಎಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸ ಮೋರೇಸ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಸುಕನಾಸಿ ಗರ್ಭಗುಡಿಗಿಂತ ಅಗಲವಾಗಿರುವುದು, ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳ ಅಳವಡಿಕೆ, ಚಾವಣಿಯ ಸುತ್ತ ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಇಳಿಜಾರಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿ ಮಾಡಿದ ಕಪೋತ ಮತ್ತು ಕದಂಬನಾಗರವೆಂಬ ಶಿಖರರೀತಿ–ಇವು ಮೋರೇಸ್ ಪ್ರಕಾರ ಕದಂಬ ಶೈಲಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳು. ಕದಂಬ ನಾಗರಶಿಖರ ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ಚಾವಣಿಯ

ಮೇಲೆ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ಟಿಲುಮೆಟ್ಟಿಲಾಗಿ ಮೇಲೆ ಹೋದಂತೆ ಚಿಕ್ಕದಾಗುವ ಚಪ್ಪಟೆ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ಎತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು ಮೇಲೆ ಕಳಶ ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಶಿಖರದ ಮೇಲೆ ಯಾವ ರೀತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲೋ ಕೆಲವು ಸಲ ಅಂಚುಗಳನ್ನು ಹಲ್ಲಿನಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿರುವುದಷ್ಟೇ ಈ ಶಿಖರ ರೀತಿಯ ಅಲಂಕರಣ. ಕದಂಬ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿ ಆದ್ಯ ಕದಂಬರ ಕಾಲದಿಂದ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿರಬೇಕು. ಕ್ರಮವಾಗಿ ಹಲಸಿಯ ಜೈನಬಸ್ತಿ ಮಲಪ್ರಭಾ ದಂಡೆಯ ಕದರೋಲಿಯ ಗುಡಿ, ಹಲಸಿಯ ಹಾಟಕೇಶ್ವರ, ಕಲ್ಲೇಶ್ವರ, ಸುವರ್ಣೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಅನಂತರ ಯಲವಟ್ಟಿಯ ಹಿಂದು ಮತ್ತು ಜೈನಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮುಂದೆ ಈ ಶೈಲಿಯ ಪರಮೋಚ್ಚ ಕೃತಿಯನ್ನು ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ದೇಗಾವೆಯ ಕಮಲಾನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಬಹುದೆಂದು ಮೊರೇಸರ ಬರವಣಿಗೆಯಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಶಿವಚಿತ್ತನ (1147–92) ಪತ್ನಿ ಕಮಲಾದೇವಿಯ ಆಜ್ಞೆಯಿಂದ ತಿಪ್ಪೋಜನೆಂಬುವನು ದೇಗಾವೆಯ ಕಮಲಾನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದನೆಂದು ಅಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯ ಒಂದು ತ್ರಿಕೂಟಾಚಲ. ಮೂರು ದೇವಗೃಹಗಳು ಮುಂದಿನ ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ತೆರೆದಂತಿವೆ. ದೇವಗೃಹಗಳ ಒಂದೊಂದರಲ್ಲೂ ಒಂದು ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಸುಕನಾಸಿ ಇವೆ. ಸುಕನಾಸಿ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹದ ಬಾಗಿಲವಾಡಗಳು ಬಲು ನಾಜೂಕಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಿತವಾಗಿವೆ. ಸುಕನಾಸಿಯ ಬಾಗಿಲುಗಳನ್ನು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳ ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕದಂಬನಾಗರ ರೀತಿಯ ಶಿಖರವನ್ನು ಹೊತ್ತಿರುವ ಜೋಡಿ ಅರೆಗಂಬಗಳ ಅಲಂಕರಣವಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಕೈಪಿಡಿಯನ್ನು ಹೊತ್ತು ಸೆಟೆದು ನಿಂತ ಸಿಂಹಗಳೂ ಅವುಗಳ ಮಧ್ಯೆ ನೃತ್ಯ ಬಾಲಿಕೆಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಇವೆ. ಅಲಂಕರಣ, ಸ್ತಂಭರೀತಿ ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಕಾಲೀನ ಚಾಳುಕ್ಯ ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ದೇಗಾವೆಯ ಕಮಲಾನಾರಾಯಣ ಗುಡಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಸುಂದರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೊಂದೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ಈ ಗುಡಿ ಕದಂಬ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯ ಉಚ್ಚ ಹಾಗೂ ಸ್ವರೂಪ ನಿರ್ದೇಶಕ ಕೃತಿ.

ಗೋವ ಕದಂಬರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹೆಚ್ಚುಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಇರುತ್ತವೆ. ಚೂಪುತಲೆಯ ಪ್ರಭಾವಳಿ ಮಾತ್ರ ಈ ಕದಂಬ ಶಿಲ್ಪಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಿರಬಹುದು. ಹಲಸಿಯ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ವಿಗ್ರಹ ಗೋವ ಕದಂಬ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಗೋವ ಕದಂಬರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿಯೂ ವೈವಿಧ್ಯಪೂರ್ಣ ವಾಗಿಯೂ ಇದ್ದು ಕರ್ನಾಟಕ ನಾಣ್ಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿವೆ. ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಗೋವದಲ್ಲಿಯೂ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದೊರಕಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಸಂವತ್ಸರದ ಹೆಸರು, ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಹೆಸರು ಸೇರಿದಂತೆ ಬರೆಹ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಮಲೆಗೆಭೈರವ ಮತ್ತು ಮಲವರಮಾರಿ ಎಂಬ ಇವರ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಕಾಣಬಹುದು.

1ನೆಯ ಜಯಕೇಶಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಈ ರೀತಿ ಇವೆ: ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹ ಮತ್ತು ನಾಗರೀಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ವಿಜಯ ಎಂಬ ಬರೆಹ ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಬಿಂದುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ವೃತ್ತದಲ್ಲಿ, ಶ್ರೀಸಪ್ತಕೋಟೀಶ ಲಬ್ಧವರವೀರ ಜಯಕೇಶಿದೇವ ಮಲವರಮಾರಿ ಎಂಬ ಐದು ಸಾಲಿನ ನಾಗರೀ ಬರೆಹ ಇದೆ. ಇವನ ಇನ್ನೊಂದು ರೀತಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಗಜಸಿಂಹ, ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಶೂಲ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಲೆಗೈಭೈರವ ಎಂಬ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳ ನಾಗರೀಲಿಪಿ ಇರುತ್ತವೆ. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಿನ್ನದಿಂದ ಮಾಡಿದವು. 76.5 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕ, 0.6 ಅಂಗುಲ ವ್ಯಾಸವುಳ್ಳವು. 45 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕ, 0.45 ಅಂಗುಲ ವ್ಯಾಸವಿದ್ದು ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮಲವರಮಾರಿ ಎಂಬ ನಾಗರೀಲಿಪಿಯ ಬರೆಹವಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಹ ಇವನವೇ ಇರಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲೂ ನಾಲ್ಕು ರೀತಿಯವಿವೆ. 1ನೆಯ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ, 2ನೆಯದರಲ್ಲಿ ರಾಜದಂಡ ಮತ್ತು ಛತ್ರಿ, 3ನೆಯದರಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಗೋಪುರವುಳ್ಳ ದೇವಾಲಯ, 4ನೆಯದರಲ್ಲಿ ಅಂಕುಶ, ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಸಿಂಹ ಇವು ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ.

2ನೆಯ ಜಯಕೇಶಿ ಹೊರಡಿಸಿರಬಹುದಾದ ಒಂದು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ದುರ್ಮತಿ ಎಂಬ ಸಂವತ್ಸರದ ಹೆಸರು ಮತ್ತು ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಐದು ಸಾಲಿನ ಬರೆಹ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಶಿವಚಿತ್ತ ಪೆರ್ಮಾಡಿಯ ಒಂದು ರೀತಿಯ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹ, ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಜಯ ಎಂಬ ಬರೆಹ, ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಸಪ್ತಕೋಟೀಶ ಲಬ್ಧವರ ವೀರ ಹೆಮ್ಮಾಡಿದೇವ ಮಲವರಮಾರಿ ಎಂಬ ಐದು ಸಾಲುಗಳ ನಾಗರೀಬರೆಹವಿದ್ದರೆ ಮತ್ತೊಂದು ನಮೂನೆಯ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಿವಚಿತ್ತ ವೀರಹೆಮ್ಮಾಡಿದೇವ ಎಂಬ ಬರೆಹ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣು, ಬಹುಧಾನ್ಯ, ಈಶ್ವರ, ಕೀಲಕ ಮುಂತಾದ ಸಂವತ್ಸರಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಇನ್ನೊಂದು ರೀತಿಯ ನಾಣ್ಯವೊಂದನ್ನೂ ಈ ರಾಜ ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದ. ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವೃತ್ತಗಳು, ಅದರೊಳಗೆ ನಿಂತಿರುವ ಸಿಂಹ, ಸಿಂಹದ ಬಾಯಿಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಸ್ವಸ್ತಿಕ ಚಿಹ್ನೆ, ಕೆಳಗೆ ಪ್ಲವ ಎಂಬ ನಾಗರೀ ಬರೆಹ, ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವೃತ್ತಗಳು, ಇದರೊಳಗೆ ಶಿವಚಿತ್ತ ಎಂಬ ಹೆಸರು ನಾಗರೀ ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಕೆಳಗೆ ಒಂದರಂತೆ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತವೆ. 1ನೆಯ, 3ನೆಯ ಮತ್ತು 5ನೆಯ ಸಾಲುಗಳು ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಇರುತ್ತವೆ. 3ನೆಯ ಜಯಕೇಶಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು 1ನೆಯ ಜಯಕೇಶಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳಂತೆಯೇ ಇವೆ.

ಸೋಯಿದೇವನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಸಂವತ್ಸರದ ಹೆಸರು, ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಸಪ್ತಕೋಟೀಶ್ವರ ಚರಣ ಲಬ್ಧವರ ವೀರ ಸೋಯಿದೇವ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ಸಾಲುಗಳ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯ ಬರೆಹ ಇರುತ್ತದೆ. ಪ್ಲವ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವಾವಸು ಸಂವತ್ಸರಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳು ಈವರೆವಿಗೆ ದೊರಕಿವೆ. ಇದಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ಇವನ ನಾಣ್ಯವೊಂದರ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಬಿಂದುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿವ ವೃತ್ತ, ಅದರೊಳಗೆ ಒಂದು ಕಾಲನ್ನು ಎತ್ತಿರುವ ಸಿಂಹ, ಅದರ ಮುಂದೆ ಶಂಖ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಸೋಇ ಎಂಬ ಬರೆಹ ಇವೆ. ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಶೂಲ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಲವರಮಾರಿ ಎಂಬ ಬರೆಹ ಇದೆ.

ಷಷ್ಠದೇವನಿಗೆ ಖಚಿತವಾಗಿ ಸೇರಬಹುದಾದ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರಕಿಲ್ಲ. ದೇವಷಷ್ಠ ಸೋಮದೇವ ಎಂಬ ಬರೆಹವನ್ನುಳ್ಳ ನಾಣ್ಯ ಷಷ್ಠದೇವನಿಗೆ ಸೇರಿರಬೇಕೆಂದು ಮೊರೇಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದರೆ ಈ ಬರೆಹ ಸರಿಯಾಗಿದೆಯೇ ಎಂಬುದು ಇನ್ನೂ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ.

ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಯಾವ ಗೋವ ಕದಂಬ ರಾಜನಿಗೂ ಖಚಿತವಾಗಿ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ ಯೆಂದು ಹೇಳಲಾಗದ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಂವತ್ಸರದ ಹೆಸರು, ಸಪ್ತಕೋಟೀಶ್ವರ ಮುಂತಾದ ಬರೆಹಗಳು, ಸೂರ್ಯ, ಚಂದ್ರ, ಸಿಂಹ, ಸ್ವಸ್ತಿಕ ಮುಂತಾದವು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ.

ಗೋವ ಕದಂಬ ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಒಳ್ಳೆಯ ಸಂಗ್ರಹ ಮುಂಬಯಿಯ ಇಂಡಿಯನ್ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್‌ನಲ್ಲಿದೆ. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಕದಂಬರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗಿದ್ದ ಸ್ಥಾನ: ಪ್ರಾಚೀನ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಆದರ್ಶ ಪತ್ನಿಗೂ ಆದರ್ಶ ಸೊಸೆಗೂ ಸ್ಥಾನವಿದ್ದಿತು. ಸ್ತ್ರೀಯರ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ರಾಜಮನೆತನದ ಸ್ತ್ರೀಯರು, ಮಂತ್ರಿಗಳ ದಂಡನಾಯಕರ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಮನೆಯ ಸ್ತ್ರೀಯರು ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ವಿದ್ಯಾವತಿಯರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಶ್ರೀಮಂತರ ಮನೆಗಳಲ್ಲೂ ಓದು ಬರೆಹಕ್ಕಿಂತ ನರ್ತನ, ಸಂಗೀತ ಕಲೆಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಾನ್ಯತೆ ಇದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಬೇಲೂರಿನ ಕದಂಬ ವಂಶದ ರಾಜ ದಯಾಸಿಂಹನ ರಾಣಿ ಮಾಚಲದೇವಿ ಅತಿ ಚತುರೋಕ್ತಿಯೊಳೆ ಸರಸ್ವತಿಗಂ ಮಿಗಿಲ್ ಎನ್ನಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಳು. ಅವಳು ಪುಣ್ಯ ಕಥನ ಪುರಾಣ ಪ್ರಸಂಗೆಯೂ ಆಗಿದ್ದಳು ಎಂದು ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಾಲ್ಯ ವಿವಾಹವಾಗಲೀ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಎಷ್ಟನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಮದುವೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಹೆಚ್ಚು ಶಾಸನಾಧಾರ ಗಳಿಲ್ಲ. ಯುವತಿಯರು 12–16 ವರ್ಷ ಮತ್ತು ಯುವಕರು 15–20 ವರ್ಷದೊಳಗೆ ವಿವಾಹವಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಗೋವೆಯ ಕದಂಬ ರಾಜ ಜಯಕೇಶಿಯ ವಿವಾಹ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬುದ್ಧನಾಗಿದ್ದಂತೆ ಶಾಸನ ಒಂದರಿಂದ ಊಹಿಸಬಹುದು.

ಕದಂಬ ಜಯಕೇಶಿ Iಯ ಮಗಳು ಗುಜರಾತಿನ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ ಕರ್ಣನನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸಿ ವಿವಾಹವಾದಳೆಂದು ಹೇಮಚಂದ್ರಸೂರಿ ತನ್ನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಬಹುಪತ್ನಿತ್ವದ ಪದ್ಧತಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರಾಜಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಂತರಲ್ಲಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ರಾಜನ ಪತ್ನಿಯರಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯವಳೇ ಅಗ್ರಮಹಿಷಿ ಅಥವಾ ಪಿರಿಯರಸಿ. ರಾಣಿಯರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರಾದರು ರಾಜತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೀಣರಾಗಿದ್ದು ಆಡಳಿತ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ರಾಜರು ಅವರ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಊಹಿಸಬಹುದು.

11 ಮತ್ತು 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ವಿಜ್ಞಾನೇಶ್ವರನ ಮಿತಾಕ್ಷರಾದಲ್ಲಿ ವಿಧವೆಯರ ಹಕ್ಕನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿರುವನು. ಆಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಲುಗೊಳ್ಳಲು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಿಗೂ ಅಧಿಕಾರವಿತ್ತು. ವಿಧವೆಯರೂ ಹಕ್ಕುದಾರರಾಗಿದ್ದರು. ಸ್ತ್ರೀಧನ ಎಂಬುದರ ಉಲ್ಲೇಖ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕುತ್ತದೆ. 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ವಿಧವೆಯರ ಹಕ್ಕನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದರು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕದಂಬರ ಆಡಳಿತ ಪ್ರದೇಶದ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ದಿವಂಗತ ತಿಪ್ಪಯ್ಯನ ಪತ್ನಿ ತಿಪ್ಪವ್ವೆಯು ಪತಿಯ ಭಾಗದ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಪಡೆದು, ತಿಪ್ಪಯ್ಯ ಮಾಡಿದ ಸಾಲವನ್ನು ತೀರಿಸಲು ತಿಪ್ಪಯ್ಯನ ಸೋದರ ಅಚಯ್ಯನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಳು. ಇದರಿಂದ ತಿಪ್ಪವ್ವೆ ತನ್ನ ಪತಿಯ ಆಸ್ತಿಯನ್ನು ಮತ್ತು ಸಾಲ ತೀರಿಸುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡಳು.

ರಾಜಮನೆತನದ ಸ್ತ್ರೀಯರು ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ನಿಪುಣೆಯರಾಗಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ರಾಣಿಯರಲ್ಲಿ ಬಂಕಾಪುರ ಕದಂಬ ರಾಜ ಮಯೂರವರ್ಮನ ಪತ್ನಿ ಅಕ್ಕಾದೇವಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧಳಾದವಳು. ಇವಳು ಚಾಳುಕ್ಯ ಜಯಸಿಂಹನ ಸೋದರಿಯಾಗಿದ್ದಳು. ಇವಳು 1050ರಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿ–12000, ಕಿಸುಕಾಡು–70, ಬಾಗಡಗೆ–70, ತೊರಗರೆ–60, ಮಾಸಿಯವಾಡಿ–140ಗಳನ್ನು ದುಷ್ಟನಿಗ್ರಹ ಶಿಷ್ಟ ಪ್ರತಿಪಾಳನದಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ಇವಳು ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಸಮಾನ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವಿತ್ತಿದ್ದಳು. ಗೋವ ಕದಂಬ ರಾಜ ಜಯಕೇಶಿ IIಯ ಪತ್ನಿ ಮೈಳಲದೇವಿ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪತಿಯೊಡನೆ ಭಾಗಿಯಾಗಿದ್ದಳು. ಅದೇ ವಂಶದ ಪೆರ್ಮಾಡಿದೇವನ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿ ಎಂಬುವಳು ಕಂದಾಯ

ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದಳು. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕದಂಬರಾಣಿ ಅಕ್ಕಾದೇವಿಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವ ವಿಶೇಷಗುಣಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಅವಳೇ ಸ್ವತಃ ಯುದ್ಧರಂಗಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಸಹಗಮನದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಉಲ್ಲೇಖವೆಂದರೆ ಸೊರಬ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕವಡಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ವಂಶದ ರಾಜ ರವಿವರ್ಮನೊಡನೆ ರಾಣಿಯೊಬ್ಬಳು ಮುಕ್ತಳಾದಂತೆ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಈ ಶಾಸನ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸ್ವಸಂತೋಷದಿಂದ ಚಿತೆಯೇರಿರುವವರೆ ಹೆಚ್ಚು.

ದೇವದಾಸಿಯರು ಎಂದರೆ ದೇವರ ಸೇವೆಗೆ ಮೀಸಲಾದವರು ಎಂದರ್ಥ. ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತ ನೃತ್ಯಗಳ ಮೂಲಕ ದೇವರ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಬದುಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಂಗಭೋಗ ಮತ್ತು ರಂಗಭೋಗ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮುಂದಿನ ರಂಗದ ಮೇಲೆ, ಸುಂದರಿಯರಿಂದ ನಡೆಯುವ ಗೀತ, ನೃತ್ಯಗಳೇ ರಂಗಭೋಗ. ದೇವದಾಸಿಯರು ರಂಗಭೋಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. ಸೂಡಿಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕದಂಬರಾಣಿ ಅಕ್ಕಾದೇವಿ 1054ರಲ್ಲಿ ಅಕ್ಕೇಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ದತ್ತಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಾಗ ಪಾತ್ರದ ಸೂಳೆ, ಕಂಬದ ಸೂಳೆ, ಚಾಮರ ಸೂಳೆ ಮುಂತಾದವರಿಗೆ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ದೇವಸ್ಥಾನದ ದತ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಳೆ ಎಂಬ ಪದ ಬಂದಾಗ ಅದು ದೇವದಾಸಿಯರನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಬೇರೆಯಾಗಿ ಬಂದಾಗ ಅದು ವೇಶ್ಯೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ದೇವದಾಸಿ ಮತ್ತು ವೇಶ್ಯೆಯರನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕ ಶಾಸನಗಳು ಗೌರವದಿಂದ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿವೆ. ದೇವದಾಸಿಯರು ಸಕಲ ಕಲಾ ನಿಪುಣೆಯರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ನರ್ತನ ಮತ್ತು ಸಂಗೀತ ಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪರಿಣತಿಯನ್ನು ಪ್ರೌಢಿಮೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು.

ಕದಂಬರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರು ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಕಾಣಿಕೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು.(ಎಸ್.ಎಲ್.)

ಕರಡಿಕಲ್ಲಿನ ಕದಂಬರು: ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಲಭಿಸಿರುವ ಶಾಸನಗಳಿಂದ 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಕರಡಿಕಲ್ಲು400 ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಕದಂಬ ಶಾಖೆಗೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ಸಾಮಂತರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದಿದೆ. ಬನವಾಸಿಪುರವರೇಶ್ವರ, ಕದಂಬರಾಭರಣ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಇವರು ಕದಂಬಕುಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇತರ ಕದಂಬ ಶಾಖೆಗಳವರಿಂದ ಭಿನ್ನರೆಂಬುದು ಇವರು ಧರಿಸಿದ ನವಿಲೆಯ ಪಾರ್ಥ, ತೊಜೆದಡಿಯ ಭೀಮ, ಮನ್ನೆಯ ಗೂಡವೆ ಎಂಬ ವಿಶಿಷ್ಟ ಬಿರುದುಗಳಿಂದ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ (ನವಿಲೆ ಎಂಬುದು ಈಗಿನ ನವಲಿ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮ. ಇಲ್ಲಿನ ಜಡೆಯ ಶಂಕರದೇವರು 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಂಕರ ದಾಸಿಮಯ್ಯನೆಂಬ ಶಿವಶರಣನ ಆರಾಧ್ಯದೈವ). ಈ ಶಾಖೆಯ ಮಹಾಸಾಮಂತ ನಾಗವರ್ಮರಸ ಚಾಳುಕ್ಯ 1ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ 1066ರಲ್ಲಿ ಕರಡಿಕಲ್ಲು–400ನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. 1113 ಮತ್ತು 1119ನೆಯ ವರ್ಷಗಳ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ ಬೂತರಸನ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಈತ 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಸಾಮಂತ, ಬಹುಶಃ ನಾಗವರ್ಮರಸನ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಾತ. ಮೂರನೆಯವ ಮಾಧವತ್ತಿಯರಸ, 3ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ–ಈತ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಕಾಲ 1135. ಈತ ಬಹುಶಃ ಬೂತರಸನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ. ಆದರೆ ಇವರ ನಡುವಣ ಬಾಂಧವ್ಯ ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿಯದು. ಬಹುಶಃ ಕ್ರಮವಾಗಿ ತಂದೆ ಮಕ್ಕಳಾಗಿರಬಹುದು.

ಸು. 6 ದಶಕಗಳ ಅನಂತರ 1191ರ ಮತ್ತು 1215ರ ಕರಡಿಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮುಟಗಲ್ಲಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ಕುಲದ ಸಾಮಂತರ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಕದಂಬರು ಧರಿಸಿದ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಬಿರುದುಗಳನ್ನೇ ಇವರು ಸಹ ಧರಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇವರ ಹೆಸರುಗಳು ಮಾತ್ರ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನ. ಲಭ್ಯ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಇವರ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಹೀಗೆ ರೂಪಿಸಬಹುದು.

ಬಜ್ಜ I
|
ಕಾಚ I
|
ಬಜ್ಜ II (ಪತ್ನಿ, ಬಾಚಲದೇವಿ)
|
ಕಾಚ II (ಪತ್ನಿ, ಸಜ್ಜಲದೇವಿ)
|
ಬಜ್ಜ III (ಪತ್ನಿ, ಹೊಲ್ಲಾದೇವಿ)

ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ 1ನೆಯ ಕಾಚನ ಮಗನನ್ನು ಅಗ್ರನಂದನನೆಂದಿರುವುದರಿಂದ 2ನೆಯ ಬಜ್ಜನಿಗೆ ಕಿರಿಯ ಸೋದರರಿದ್ದಿರಬಹುದು. 3ನೆಯ ಬಜ್ಜ ಮುದುಗಲ್ಲ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಈತನ ಮಹಾ ಪ್ರಧಾನನಾದ ಮಾಳಯನಾಯಕ ಅಂತರಿಸಿರ್ದ ಕದಂಬ ರಾಜ್ಯವಂಶೋದಯ ಮಾಗಲುದ್ಧರಿಸಿದನೆಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಬಹುಶಃ ಮಾದವತ್ತಿಯರಸನ ಅನಂತರ ಇವರು ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದು, ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲಾನಂತರ ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡರೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಈ ಕದಂಬರನ್ನು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಡಂಬರೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಕೇವಲ ರೂಪಭೇದ, ಮೂರ್ಧನ್ಯೀಕರಣದ ಫಲ.

ನೂಱುಂಬಾಡದ ಕದಂಬರು: ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಡಂಬರೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿರುವ ಈ ಶಾಖೆಯವರು 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇಂದಿನ ಹಾವೇರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಾಣೆಬೆನ್ನೂರು ಮತ್ತು ಹಿರೇಕೆರೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಭಾಗಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ರಟ್ಟಪಳ್ಳಿ70 ಮತ್ತು ಇಟ್ಟಿಗೆ70 ಎಂಬ ಎರಡು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಕರೆಯಲಾದ ನೂಱುಂಬಾಡ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಚಾಳುಕ್ಯ 1ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಸಮಕಾಲೀನನಾಗಿದ್ದ ಸಾಮಂತ ಬೀರದೇವ ಈ ಶಾಖೆಯ ಮೊದಲಿಗ. ಈತನ ಸೋದರ ಕೇತರಸ 1. ಈತನ ಮಗ ನಾಮರಸ, ಇವರ ವಂಶಾವಳಿ ಹೀಗಿದೆ:

ಬೀರದೇವ — ಕೇತರಸ I
ಕೇತರಸ I
|
ನಾಮರಸ
|
ಕೇತರಸ II (ಪತ್ನಿ, ಅತ್ತಿಯಬ್ಬೆ)
|
ಪುಲಕೇಶಿ — ಪೆರ್ಮ (ಪೆರ್ಮಾಡಿ) — ರಾಣಕಿದೇವ — ಬೀರದೇವII (ಪತ್ನಿ, ಬಾಚಲದೇವಿ) — ಬಮ್ಮರಸ — ಮಲ್ಲಿದೇವ
ಬೀರದೇವII
|
ಕೇತರಸ III (ಪತ್ನಿಯರು– ಲಳಿಯಾದೇವಿ, ಕಂಚಲದೇವಿ, ದೊಣಲದೇವಿ)
|
ಗರುಡಪಾಂಡ್ಯ (ಪತ್ನಿ, ಬಾಚಲದೇವಿ) — ವೀರಪಾಂಡ್ಯ

2ನೆಯ ಕೇತರಸನ ಪತ್ನಿ ಅತ್ತಿಯಬ್ಬೆಗೆ 2ನೆಯ ಬೀರದೇವ, ಬಮ್ಮರಸ, ಮಲ್ಲಿದೇವರೆಂಬ ಮೂವರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರೆಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಆದರೆ ಕೇತರಸನಿಗೆ ಪುಲಕೇಶಿ, ಪೆರ್ಮ ಮತ್ತು ರಾಣಕಿದೇವ ಎಂಬ ಇನ್ನೂ ಮೂವರು ಮಕ್ಕಳಿರುವುದನ್ನು ಸಹ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆಯಾಗಿ, ಅವರು ಆತನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಪತ್ನಿಯ ಮಕ್ಕಳಾಗಿರಬೇಕು. 2ನೆಯ ಬೀರದೇವನ ಪತ್ನಿ ಬಾಚಲದೇವಿ ಗುತ್ತವಂಶದ ರಾಜಕುಮಾರಿ. ಈತನ ಮಗ 3ನೆಯ ಕೇತರಸನ ಪತ್ನಿ ಲಳಿಯಾದೇವಿ ಸಹ ಆ ವಂಶಕ್ಕೇ ಸೇರಿದವಳು. ಕಂಚಲದೇವಿ ಮತ್ತು ದೋರಲದೇವಿ ಈ ಕೇತರಸನ ಇನ್ನಿಬ್ಬರು ಪತ್ನಿಯರು. ದೋರಲದೇವಿ ಸಿಂದ ಕುಲದವಳು. ಗರುಡ ಪಾಂಡ್ಯನು ಗುತ್ತ 1ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಮಗಳಾದ ಬಾಚಲದೇವಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ. ಗರುಡಪಾಂಡ್ಯ 2ನೆಯ ಸೇವುಣ ಸಿಂಘಣನ ಮಾಂಡಲಿಕನಾಗಿದ್ದ ಇವನ ಪೂರ್ವಜರು ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ, ಅನಂತರ ಕಳಚುರಿಗಳ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರು.

ಬಂಕಾಪುರದ ಕದಂಬರು: 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಹಾನಗಲ್ಲು ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಕದಂಬ ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಮಯೂರವರ್ಮ ಎಂಬ ಅರಸನೂ ಇದ್ದನೆಂದು ಇದುವರೆಗೂ ಭಾವಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಲಭ್ಯಶಾಸನಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಈ ಮಯೂರವರ್ಮ ಬಂಕಾಪುರಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪಾಂಥಿ ಪುರಾಧಿಪ ಎಂಬುದು ಈತನ ವಿಶಿಷ್ಟ ಬಿರುದು. ಈತ ಚಾಳುಕ್ಯ 2ನೆಯ ಜಯಸಿಂಹನ ಸೋದರಿಯಾದ ಅಕ್ಕಾದೇವಿಯನ್ನು ಲಗ್ನವಾಗಿದ್ದ. 1034–35ರಲ್ಲಿ ಈತ ಬನವಾಸಿ 12000 ಮತ್ತು ಪಾನುಂಗಲ್ಲು 500 ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ. ಮಯೂರವರ್ಮನನ್ನು ಹರಿಕಂತನ ಸಿಂಗನೆಂದು ವರ್ಣಿಸಿದೆ. ಈತನ ತಂದೆ ಹರಿಕಂತ ಅರಿಕೇಸರಿ ಆಗಿರಬಹುದು. ಅಕ್ಕಾದೇವಿಯ ಮಗ ತೋಯಿಮದೇವ. ಈತ 1062ರ ಅನಂತರ ಆಡಳಿತ ಹೊಣೆ ವಹಿಸಿದ ಮಯೂರವರ್ಮ 1047ರ ವರೆಗೆ ಹಾನುಂಗಲ್ಲು ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ, ಅನಂತರ ಆತನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಮಗ ಅರಿಕೇಸರಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ತಮ್ಮನಾದ ತೋಯಿಮ, ಈತ ಕೇವಲ 5–6ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ ಬಳಿಕ ಈ ಪ್ರಾಂತ ಹಾನುಗಲ್ಲಿನ ಕದಂಬರ ವಶವಾಯಿತು.ಇವರನ್ನು ಬಂಕಾಪುರದ ಕದಂಬರೆಂದು ಗುರುತಿಸಿ ಅವರ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಹೀಗೆ ರೂಪಿಸಬಹುದು:

ಅರಿಕೇಸರಿ
|
ಮಯೂರವರ್ಮ (ಪತ್ನಿ: ಅಕ್ಕಾದೇವಿ)
|
ಅರಿಕೇಸರಿ II — ತೋಯಿಮ

ಬಯಲ್ನಾಡ ಕದಂಬರು: ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹೆಗ್ಗಡದೇವನಕೋಟೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ 10–12ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ಶಾಖೆಗೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ಸಾಮಂತರ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವರು ಬಯಲ್ನಾಡನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ರೈಸ್ ಅವರು ಈ ಸಾಮಂತರನ್ನು ಕುರಿತು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿ ಕೆಲವರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಈ ಶಾಸನಗಳ ಪುನಃಪರಿಶೀಲನೆಯಿಂದ ಜಾಗಿ, ಉರವಿಯಮ್ಮರಸ(998–99) ಈಕರವರ್ಮ (1079) ಮತ್ತು ಇರವಿಚಿಲ್ಲಮ್ಮ (1107) ಎಂಬುವರ ಹೆಸರುಗಳು ಈಗ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿದಿವೆ. ಕದಂಬ ಕಂಠೀರವ ಮುಕ್ಕಣ್ಣಕದಂಬ, ಕದಂಬ ವಂಶೋದ್ಭವ ಎಂಬುದು ಇವರ ಬಿರುದುಗಳು. ಈಕರವರ್ಮನನ್ನು ಬನವಾಸಿ ವಿಷಯಾಧೀಶ್ವರನೆಂದು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದರೂ ಆತ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶ ಬಯಲ್ನಾಡಯ್ದುಮುನ್ನೂರು ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗ ಜಾಗಿ ಮತ್ತು ಮುಂದಣವರ ಸಂಬಂಧ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. ಇವರು ಬಹುಶಃ ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಚೋಳರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಇವರ ಶಾಸನಗಳ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ತಮಿಳಿನಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿದೆ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ)

ಚಂದಾವರ ಕದಂಬರು: ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕುಮಟ ಮತ್ತು ಹೊನ್ನಾವರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು, ಶರಾವತಿ ನದಿಯ ಉತ್ತರದ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಗ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಸಮುದ್ರವಿರುವ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಕದಂಬರ ಒಂದು ಶಾಖೆಯವರು ಚಂದಾವರ ರಾಜಧಾನಿಯಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಮಹಾಮಂಡಳೇಶ್ವರ ಬನವಾಸಿ ಪುರವರಾಧೀಶ್ವರ, ಜಯಂತಿ ಮಧುಕೇಶ್ವರ ದೇವಲಬ್ಧ ವರಪ್ರಸಾದ, ಗೋಕರ್ಣ ಮಹಾಬಳೇಶ್ವರ ದೇವರ ದಿವ್ಯ ಶ್ರೀಪಾದ ಪದ್ಮಾರಾಧಕ, ಕದಂಬ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಈ ಶಾಖೆಯ ಚಂದ್ರI ಮೊದಲಿಗ, ಇವನು ಕೊಂಕಣದ ಸಿಸುಗಳಿಯಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನು. ಇವನ ಮಗ ಕಾಮI, ಇವನ ಮಗ ಚಂದ್ರII, ಇವನ ಮಗ ಮಲ್ಲಿದೇವ, ಇವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಬಸವಿದೇವರಸ, ಇವನ ಮಗ ಕಾಮದೇವIII, ಇವನ ಮಗ ಬೀರದೇವ(ವೀರದೇವ), ಇವನ ಮಗ ಕಾಮದೇವIV, ಕಾಮದೇವIIನ 1078ರ ಕೆಕ್ಕಾರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಶತ್ರುಗಳಾದ ಹೈವೆ, ಕೊಂಕಣ, ಬನವಾಸಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಅರಸರೊಡನೆ ಹೋರಾಡಿದನೆಂದಿದೆ. ಇವನು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯVIನೆ ಸಾಮಂತನಾಗಿರಬಹುದು. ಇವನಿಗೂ ಮತ್ತು ಗೋಕರ್ಣಪುರದ ನಾಗವರ್ಮನ ನಡುವೆ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾಮದೇವನಿಗೂ ನಗಿರೆಯ ಕೋಟಿಯರಸನಿಗೂ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಹೋರಾಟ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ತೋರುವುದು. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ 56ನೆಯ ವರ್ಷದ ಮಲ್ಲಾಪುರ ಶಾಸನವು ಸೇವುಣರ ಅಧಿಕಾರಿ ನಾರಣದೇವರಸನು ಚಂದಾವರಕ್ಕೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಕಾಮದೇವನು ಅಸುನೀಗಿದನೆಂದು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇವನು ಯಾವ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೂ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಇರಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನನ್ನೇ ಕದಂಬ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯೆಂದು ಕರೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಕಾಮದೇವನ ಅನಂತರ 1143ರಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲಿದೇವ ಮತ್ತು ಸಹೋದರ ತೈಲಪದೇವ ಒಟ್ಟಿಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಲ್ಲಿದೇವನು ರಾಜಧಾನಿ ಸಿರಿಯೂರಿನಿಂದ ಹೈವೆ 500, ಕೊಂಕಣ 900, ಬನವಾಸಿ 12000 ಮತ್ತು ಸಾಂತಳಿಗೆ 1000 ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಗುಂಡಬಳೆ ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. 1157ರಲ್ಲಿ ಬಲ್ಲಾಳ ಸಿರಸಿಯಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲಿದೇವನು ಕದನದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇವನ ಅನಂತರ ಬಸವಿದೇವರಸನು ಆಳಿದನು. ಇವನ ಮಗ ಕಾಮದೇವIIIನು 1160ರಲ್ಲಿ ಗೋಕರ್ಣದ ಧಾರೇಶ್ವರ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಠವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಪುರುಷೋತ್ತಮ ಪುರಿ ಶ್ರೀಪಾದರಿಗೆ ಭೂಮಿದಾನ ಮಾಡಿದನೆಂದು ಗೋಕರ್ಣ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಹೋರಾಟಗಳಾದವು. 1201ರ ಶಾಸನ ಇವನ ಕಡೆಯ ಶಾಸನವಾಗಿದೆ. ಇವನ ಅನಂತರ ರಾಜ ತ್ರಿಭುವನಮಲ್ಲ ಬೀರದೇವರಸ 1205ರ ಕುಮಟ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬೀರದೇವರಸನ ರಾಣಿ ಕಂಚಲದೇವಿ ಸಮಾಧಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದಳೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಬೀರದೇವನು ಗುತ್ತಿಯ ಮಲ್ಲಿದೇವನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ ಸೂಳೆಗೇರಿಯಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಿದನೆಂದು ಚಂದಾವರ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇವನು (ಚಂದಾವರ) ಚಂದ್ರಿಕಾಪುರ ರಾಜಧಾನಿಯಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದಿದೆ. ಅನಂತರ ರಾಜಕಾಮದೇವ IV(ಕಾಮದೇವ) ಆಳಿದ. ಇವನ ಶಾಸನಗಳು 1232–56ರ ವರೆಗೆ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವನೇ ಚಂದಾವರ ಕದಂಬರ ಕೊನೆಯ ದೊರೆ.

ನಾಗರಖಂಡ 70ರ ಕದಂಬರು: ಹಾವೇರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಾನಗಲ್ಲು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಆಗ್ನೇಯ ಮತ್ತು ಹಿರೇಕೆರೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗ ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಶಿಕಾರಿಪುರ, ಸೊರಬ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ನಾಗರಖಂಡ 70 ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದನ್ನು ಕದಂಬ ಶಾಖೆಗೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ಸಾಮಂತರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ಬಂಧವಪುರ(ಬಂದಳಿಕೆ). ಈ ಶಾಖೆಯ ಮೊದಲನೆಯ ಅರಸ (ಬೊಮ್ಮರಸ) ಬ್ರಹ್ಮರಸ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ದೊರೆ ಸೋಮೇಶ್ವರI ಬಂದಳಿಕೆಗೆ 1050ರಲ್ಲಿ ಭೇಟಿ ಮಾಡಿದ್ದ. ಸೋಮೇಶ್ವರII ನೊಡನೆ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯVI ಹೋರಾಡುವಾಗ ಬೊಮ್ಮರಸನ ಸಹಾಯ ಪಡೆದಿರಬಹುದು. ಬೊಮ್ಮರಸನನ್ನು ಬನವಾಸಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯVI ಮಹಾಸಾಮಂತಾಧಿಪತಿಯನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ್ದ. ಸು.50 ವರ್ಷಗಳು ನಾಗರಖಂಡವನ್ನು ಆಳಿರುವನು. ಇವನ ಮಗ ಬೊಪ್ಪದೇವI. ಇವನು ಹಾನಗಲ್ಲು ಕದಂಬ ತೈಲಪIIನ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ಪತ್ನಿ ಶ್ರೀದೇವಿ (ಸಿರಿಯಾದೇವಿ) ಇವರ ಮಗ ಸೋಯಿದೇವ (ಸೋಮದೇವ).

ಸೋಯಿದೇವ 1139 ಹಾನಗಲ್ಲು ಕದಂಬರ ಕೆಳಗೆ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನಾಗರಖಂಡ 70 ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಹಾನಗಲ್ಲು ಕದಂಬರು ಹೊಯ್ಸಳ ಮತ್ತು ಕಳಚುರಿಗಳೊಡನೆ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. 1159ರಿಂದ ಕಳಚುರಿ ಬಿಜ್ಜಳIIನ ಸಾಮಂತನಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. 1166ರಲ್ಲಿ ಕಳಚುರಿ ಬಿಜ್ಜಳನ ಅಪ್ಪಣೆಯಂತೆ ಸಾಂತರ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ ಜಗದೇವನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. 1171ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇವನು ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ದೊರೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸೆರೆಹಿಡಿದನೆಂದಿದೆ. ಇವನಿಗೆ ಅಚಲದೇವಿ ಮತ್ತು ಮಲಳದೇವಿ ಎಂಬ ಪತ್ನಿಯರಿದ್ದರು. ಇವನ ಮಗ ಬೊಪ್ಪದೇವII ಸಾಂತರ ಜೋಯಿದೇವನ ಬಳ್ಳಿಗಾಮೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬೊಪ್ಪದೇವII, ಕೇಶವ ಮತ್ತು ಸೋಮನಾಥ ದೇವರಿಗೆ ಅನೇಕರೊಡನೆ ಮಹಾದಾನವನ್ನು ಮಾಡಿದನೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. 1182ರಲ್ಲಿ ಇವನು ತನ್ನ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಬಲ್ಲಾಳIIನ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ಮಗ ಬ್ರಹ್ಮ (ಬೊಮ್ಮ) 1204ರಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಬಲ್ಲಾಳನ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ.

ನಾಗರಖಂಡ 70 ಆಳಿದ ಕದಂಬ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮರಸ(ಬೊಮ್ಮರಸ) (1029–78) ಸು.50ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ನಾಗರಖಂಡವನ್ನು ಆಳಿದ. ಬನವಾಸಿ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ನಾಗರಖಂಡ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಸೋಯಿದೇವರಸ(1139–77) ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದವನು. ಇವನ 38ವರ್ಷಗಳ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ IV, ಜಗದೇಕಮಲ್ಲII ಮತ್ತು ಕಳಚುರಿ ಬಿಜ್ಜಳ, ರಾಯಮುರಾರಿ ಸೋವೀದೇವ ಮತ್ತು ಸಂಕಮ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಪರೂಪದ ಒಬ್ಬ ಸಾಮಂತ.

1442ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಸಂಗಮ ವಂಶದ ರಾಜ ದೇವರಾಯIIನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ಸೋಯಿದೇವರಸIIನ ಮಗ ಮಧುಕಣ್ಣ ನಾಗರಖಂಡವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿ ಬಂದಳಿಕೆಯಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದಿದೆ. ಇವನೇ ಕೊನೆಯ ಅರಸ. ಈ ಶಾಖೆಯ ಮೊದಲನೆಯ ಅರಸ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ ಕದಂಬರಸ 1000ರಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. 1026ರಿಂದ ನೀತಿ ಮಹಾರಾಜನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದಿದೆ. 1030ರಲ್ಲಿ ನೀತಿಮಹಾರಾಜನು ದಂಡನಾಯಕ ಚಾಮ ಕದಂಬ ರಾಜ್ಯದ ಆಧಾರ ಸ್ತಂಭವಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಇದೆ. ನೀತಿ ಮಹಾರಾಜ ಬಹುಶಃ ಕದಂಬರಸನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ. 1034ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಶತ್ರುಗಳೊಡನೆ ಹೋರಾಡಿರುವನು, ಆದರೆ ಶತ್ರುಗಳು ಯಾರೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖವಿಲ್ಲ. ಇವನು 1035ರಲ್ಲಿ ಸಂನ್ಯಾಸವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿರುವನು. ಇವನ ಅನಂತರ ಚಾಗಿ ಮಹಾರಾಜ/ಚಾಗಿನೃಪನು ಆಳಿದ. ಇವನಿಗೆ ಹಿಟ್ಟಿಯರಸ ಎಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಇವನ ಮಗ ದುದ್ದರಸ. ದುದ್ದರಸನಿಗೆ ಇಬ್ಬರು ಪತ್ನಿಯರು ಚಿಲ್ಕಲದೇವಿ ಮತ್ತು ಮಾಚಲದೇವಿ. ಮಾಚಲದೇವಿಗೆ ಸತ್ತಿಗನೃಪ, ಚಾಗಿ ಮತ್ತು ದಯಾಸಿಂಹರೆಂಬ ಮೂವರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ದುದ್ದರಸನ ಅನಂತರ ದಯಾಸಿಂಹ ಆಳಿದ. ಇವನ 1095 ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇವನು ಶತ್ರುವಾದ ಶ್ರೀಪಾಲನನ್ನು ಕೊಂದನೆಂದಿದೆ, ಆದರೆ ಶ್ರೀಪಾಲ ಯಾವ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವಿಲ್ಲ. ದಯಾಸಿಂಹ ಮಹಾಪರಾಕ್ರಮಿ, ಕಲಾಭಿಮಾನಿ, ವಿದ್ಯಾವಂತ. ಇವನ ಪತ್ನಿ ರಾಣಿ ಮಾಚಲದೇವಿಯು ಅತಿ ಚತುರೋಕ್ತಿಯೊಳೆ ಸರಸ್ವತಿಗಂ ಮಿಗಿಲ್, ಪುಣ್ಯ ಕಥನ ಪುರಾಣ ಪ್ರಸಂಗೆಯೂ ಆಗಿದ್ದಳು ಎಂದು ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಇವನು ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತನಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಉಳಿದ ಅರಸರು ಯಾರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖವಿಲ್ಲ. ದಯಾಸಿಂಹನ ಅನಂತರ ಇವರ ಆಳಿಕೆಯ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ನಾಗರಖಂಡ ಕದಂಬರು ಸು.986–1442ರ ವರೆಗೆ ದೀರ್ಘಕಾಲ ನಾಗರಖಂಡವನ್ನು ಆಳಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಹೊಯ್ಸಳರು, ಸೇವುಣರು, ಗುತ್ತರು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ ಕಿರುಕುಳಗಳನ್ನು, ಧಾಳಿಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಸು. 450 ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವರದು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟು ದೀರ್ಘಕಾಲ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ ವಂಶ ಮತ್ತೊಂದಿಲ್ಲ. ಲಭ್ಯ ಇರುವ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಇವರ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಹೀಗೆ ರೂಪಿಸಬಹುದು:

ಬೊಮ್ಮರಸ/ಬ್ರಹ್ಮರಸ (ಪತ್ನಿ: ಕಲಲದೇವಿ/ಚಟ್ಟಲದೇವಿ)
|
ಬೊಪ್ಪದೇವ I (ಪತ್ನಿ: ಶ್ರೀದೇವಿ/ ಸಿರಿಯಾದೇವಿ)
|
ಸೋಯಿದೇವ I / ಸೋಮದೇವ (ಪತ್ನಿಯರು ಅಚಲದೇವಿ, ಮಲಳದೇವಿ)
|
ಬೊಪ್ಪದೇವ II — ಪುತ್ರಿ
|
ಬ್ರಹ್ಮ
|
ಸೋಯಿದೇವರಸ
|
ಮಧುಕಣ್ಣನಾಯಕ

ಬೇಲೂರಿನ ಕದಂಬರು: ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಂಜರಬಾದ್ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತರಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಕದಂಬ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ರಾಜರ ಹೆಸರುಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇವರು ಬನವಾಸಿಪುರವರೇಶ್ವರ, ಕದಂಬರಾಭರಣ, ತ್ರಿಪುರವರೇಶ್ವರ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ಇವರು ಕದಂಬ ಕುಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು. (ಎನ್.ಎಲ್.)

ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 551–479. ಚೀನ ದೇಶದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ. ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ನಿತ್ಯಜೀವನದ ಆಚಾರ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಉನ್ನತಮಟ್ಟ ಸಾಧಿಸಿದ ಮಹಾಪುರುಷ. ಈತ ಬೋಧಿಸಿದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ, ರಾಜಕೀಯ ನೀತಿಬೋಧೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಮುಂದೆ ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯನಿಸಂ ಎಂಬ ಪಂಥವೊಂದು ತಲೆಯೆತ್ತಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು.

ಕೂಂಗ್ ಫೂ ಟ್ಸು (ಕಾಂಗ್ ಕ್ಯೂ) ಎಂಬುದು ಇವನ ಹೆಸರಿನ ಚೀನೀ ರೂಪ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 551ರಲ್ಲಿ ಷಾಂಟುಂಗ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಲು ಎಂಬಲ್ಲಿ ಜನ್ಮವೆತ್ತಿದ. ಇವನು ಷಾಂಗ್ ರಾಜ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನಾದರೂ ಬಡತನದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ. ಈತ ಹುಟ್ಟಿದಾಗ 70 ವರ್ಷಗಳ ವೃದ್ಧ ತಂದೆ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ತಂದೆ ಮೃತನಾಗಲು ತಾಯಿ ಬಹು ಕಾರ್ಪಣ್ಯದಿಂದ ಈತನನ್ನು ಸಾಕಿದಳು. ಒಳ್ಳೆ ಶಿಕ್ಷಣ ದೊರಕಿ 17ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ಇವನಿಗೆ ಸರ್ಕಾರಿ ನೌಕರಿಯೂ ಸಿಕ್ಕಿತು. 18ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ವಿವಾಹ ನಡೆದು ಒಬ್ಬ ಮಗ ಇಬ್ಬರು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳು ಜನಿಸಿದರು. ತರುವಾಯ ಉಪಾಧ್ಯಾಯವೃತ್ತಿಗೆ ಕೈಹಾಕಿದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 517ರಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಹೋದಾಗ ಟಾಓಯಿಸಂ ಪಂಥದ ಸ್ಥಾಪನಾಚಾರ್ಯ ಲಾವೊತ್ಸೆಯೊಡನೆ ಭೇಟಿಯಾಯಿತು. ಇಬ್ಬರಲ್ಲಿ ನಿಕಟ ಪರಿಚಯ ಬೆಳೆಯಿತು. ಕೆಲಕಾಲ ತನ್ನ ಹಿಂಬಾಲಕರೊಂದಿಗೆ ತನ್ನ ತತ್ತ್ವ ಪ್ರಚಾರಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ. 52ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಚುಂಗ್‌ಟೂವಿನ ನ್ಯಾಯಮೂರ್ತಿಯಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಉತ್ಸಾಹದಿಂದಲೂ ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದಲೂ ದುಡಿದು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾದ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಕ್ರಮೇಣ ಮಂತ್ರಿ ಪದವಿಗೂ ಏರಿದ. ಇಬ್ಬರು ಬುದ್ಧಿವಂತರಾದ ಶಿಷ್ಯರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಸಂಪತ್ಸಮೃದ್ಧಿಗಳೆಡೆಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ದ. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಇವನ ಆಶ್ರಯದಾತನಾದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಮೃತನಾಗಿ, ತರುವಾಯ ಬಂದ ಪ್ರಮುಖಾಧಿಕಾರಿ ದುರ್ನೀತಿಗೆ ಇಳಿದದ್ದು ಇವನಿಗೆ ಸರಿ ಎನಿಸಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸುವ ಅಧಿಕಾರಿ ಬೇರೆಲ್ಲಿಯಾದರೂ ಸಿಕ್ಕಬಹುದೆಂಬ ಆಶೆಯಿಂದ 13 ವರ್ಷಕಾಲ ಅನೇಕ ಕಡೆ ಅಲೆದಾಡಿದ. ಅಂಥವರಾರೂ ಸಿಗದಾಗ ನಿರಾಶನಾಗಿ ಪುನಃ ಲು ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 483). ಆದರೆ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸ್ವೀಕರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರದ 5 ವರ್ಷಗಳನ್ನು ವಿಶ್ರಾಂತಿಯಲ್ಲಿ ಕಳೆದು ತನ್ನ 72ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ. ಮರಣಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇವನ ತತ್ತ್ವಗಳಿಂದ ಆಕರ್ಷಿತರಾಗಿದ್ದ ಯುವಕರ ತಂಡವೊಂದು ಇವನ ಸುತ್ತ ಸೇರಿದ್ದು, ಈತನ ತತ್ತ್ವಗಳ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದರು. ಗುರುವಿನ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಆ ಶಿಷ್ಯರು ಸರ್ಕಾರದ ಉನ್ನತ ಪದವಿಗಳನ್ನು ದೊರಕಿಸಿಕೊಂಡರಾದರೂ ಯಾರೂ ಬಹುಕಾಲ ಸಾಕಷ್ಟು ತತ್ತ್ವನಿಷ್ಠರಾಗಿ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ.

ಇವನ ಗುಣಗಳು ಅಪಾರ. ಸಾಧುಸ್ವಭಾವ, ಗೌರವ ವರ್ತನೆಗಳಿಗೆ ಇವನು ಹೆಸರಾಗಿದ್ದ. ನಿಸ್ಸ್ವಾರ್ಥ, ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ಹಾಗೂ ಶೀಲವಂತ ವ್ಯಕ್ತಿ. ಈ ಗುಣಗಳಿಂದ ಅಂದಿನ ಸಮಾಜ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಗಣ್ಯಸ್ಥಾನಗಳಿಸಿದರೂ ತಾನೊಬ್ಬ ಸುಧಾರಕನೇ ವಿನಾ ಪ್ರವಾದಿಯಲ್ಲ ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡುದು ಈತನ ಘನತೆಗೊಂದು ನಿದರ್ಶನ. ಚೀನದ ಜನತೆಗೆ ವ್ಯಾವಹಾರಿಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಸಾತ್ತ್ವಿಕ ಹಾಗೂ ಸರಳಮಾರ್ಗದ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ಇವನು ಮೊದಲಿಗ. ಉಪದೇಶವನ್ನು ಮನೋಜ್ಞವಾಗಿ ಮಾಡಲು ಈತ ಇತಿಹಾಸ ಕಾವ್ಯ ಮತ್ತು ಸಂಗೀತ ಮಾಧ್ಯಮಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಮೊದಲು ತಾತ್ತ್ವಿಕವಾಗಿಯೂ ತರುವಾಯ ಪ್ರಯೋಗಾತ್ಮಕವಾಗಿಯೂ ಬೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ; ಔದ್ಧತ್ಯದಿಂದ ಅಥವಾ ಅಧಿಕಾರಪೂರ್ವಕ ಒತ್ತಾಯಿಸದೇ ಸ್ವಂತ ಆಚರಣೆಯಿಂದ ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ಮಾದರಿಯಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದುದೇ ಈತನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಅಂಧಾನುಕರಣೆ ಮಾಡದೆ ಸ್ವತಃ ಯೋಚಿಸಿ ತಮ್ಮ ಕಾರ್ಯಗಳ ರೀತಿಯನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಶಿಷ್ಯವರ್ಗಕ್ಕೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ. ತನ್ನ ಶಿಷ್ಯರನ್ನು ಆರಿಸುವುದರಲ್ಲೂ ಸಮತಾಭಾವ ತೋರಿ ಬಡವ ಬಲ್ಲಿದರೆಂಬ ಭೇದಗಳಿಗೆ ಅವಕಾಶ ನೀಡದೆ ಅವರ ಸಚ್ಚಾರಿತ್ರ್ಯ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಿಕ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನನ್ನು ಬೋಧಕನೆನ್ನುವುದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಸುಧಾರಕನೆನ್ನುವುದು ಹೆಚ್ಚು ಉಚಿತ. ವಿದ್ವಾಂಸನೆಂಬುದು ನಿಜವಾದರೂ ಈತನ ಕೃತಿಗಳೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾದ ಗ್ರಂಥಗಳಾವುವೂ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ಇವನ ಜೀವಿತಕಾಲ ಚೀನದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾರಸ್ಯವಾದುದು. ಚೌವಂಶ ಇಳಿಗತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ದೇಶದ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ತುಂಬಾ ಏರುಪೇರುಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ತಿಕ್ಕಾಟಗಳಿದ್ದವು. ಜನರು ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನೇ ಬಯಸುತ್ತಿದ್ದರೂ ದೇಶ ಒಗ್ಗಟ್ಟಿನಿಂದಲೂ ಶಿಸ್ತುಸಂಯಮದಿಂದಲೂ ಬಾಳ್ವೆನಡೆಸಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ಮನಗಂಡಿದ್ದರು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಧ್ಯೇಯಧೋರಣೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಬಲ್ಲ ಒಬ್ಬ ಮೇಧಾವಿ, ಸುಧಾರಕ ಅತ್ಯಗತ್ಯ ಎಂದು ತಿಳಿದಿದ್ದರು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಭಾವಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೂ ಕೂಡ ರಾಜಕೀಯದ ಕಟ್ಟುಪಾಡಿಗಿಂತ ನೈತಿಕ ಧ್ಯೇಯಗಳೇ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದುವು. ಎಂದು ಅವುಗಳ ಆಚರಣೆಗಾಗಿ ತವಕಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಇಂಥ ಸಮಯದಲ್ಲೇ ಇವನ ತನ್ನ ನೀತಿಪ್ರಧಾನ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಲಾರಂಭಿಸಿದ್ದು. ಇವನು ಗೌತಮ ಬುದ್ಧನ ಸಮಕಾಲೀನ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 5–4ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಗ್ರೀಕ್ ತತ್ತ್ವವೇತ್ತರ ವಿಚಾರಗಳಿಗೆ ಇವನ ತತ್ತ್ವಗಳು ಸರಿಹೋಲುತ್ತವೆ.

ಈತನ ತತ್ತ್ವಗಳು ಮತೀಯವಲ್ಲ; ನಿತ್ಯ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಬೇಕಾದ ಸಾಮಾನ್ಯ ನಿಯಮಗಳವು; ತನ್ಮೂಲಕ ಸಮಾಜ ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯದ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಸಾಧಕವೆನಿಸ ತಕ್ಕವು. ಸ್ವಂತ ಮತ್ತು ಸಾಮೂಹಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿ ಯಾವ ರೀತಿ ವರ್ತಿಸಬೇಕು ಎಂಬುದೇ ಆ ತತ್ತ್ವಗಳ ಸಾರಾಂಶ. ಇವನ ಮತ ಹೀಗಿದೆ: ವಿಶ್ವದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಕ ಶಕ್ತಿಯುಳ್ಳದ್ದು ಸ್ವರ್ಗವೊಂದೇ. ಸಂಸಾರದಲ್ಲಿ ತಂದೆಗೆ ಆ ಅಧಿಕಾರವುಂಟು. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಸ್ಥಾನಮಾನ ವಿಶ್ವದಲ್ಲಿನ ಸ್ವರ್ಗದಂತೆ, ಸಂಸಾರದಲ್ಲಿನ ತಂದೆಯಂತೆ; ಅವನೇ ರಾಜ್ಯದ ನಿರೂಪಕ ಶಕ್ತಿ. ಸಂಸಾರದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಿಗೆ ವಿಧೇಯನಾಗಿರುವುದು, ಅನೂಚಾನವಾಗಿ ಬಂದ ಪೂಜ್ಯತೆ ತೋರುವುದು–ಇವೆರಡೂ ಸಂಸಾರ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಅಸ್ತಿಭಾರವಿದ್ದಂತೆ. ಇದರಂತೆ ಜನ ನಡೆದುಕೊಂಡರೆ ಸೌಹಾರ್ದ ಏರ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಜನತೆಯ ಅತಿಶಯವಾದ ಸುಖಕ್ಕೆ ಶ್ರಮಿಸಿ ಮಾನವಸ್ವಭಾವಕ್ಕನುಗುಣವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕಾಲದೇಶದ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗನುಸಾರವಾಗಿ ರೀತಿನೀತಿಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವುದು ಆದರ್ಶ ಆಡಳಿತದ ಗುರಿ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದ ಮಾನವ ಪ್ರೀತಿಯೇ ಸದ್ಗುಣ. ಮಾನವ ಪ್ರಕೃತಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದೇ ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆ. ಇಡೀ ಮಾನವಕುಲ ಒಂದು ಸಂಸಾರ. ತನ್ನ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು, ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುವವ ಇತರರ ಪ್ರಗತಿ, ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳ ಸಾಧನೆಗೆ ಶ್ರಮಿಸುವುದೇ ಒಳ್ಳೆಯ ಮಾರ್ಗ. ಆದುದರಿಂದ ಪ್ರಭುತ್ವ ಜನತೆಯ ಸಹಕಾರೀ ಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಿರಬೇಕು. ಜನತೆಯ ಸುಖಸಂಪತ್ತುಗಳ ಸಾಧನೆ ಮಾಡಬಲ್ಲವರೇ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿರಲು ಅರ್ಹರು. ಆದುದರಿಂದ ಆನುವಂಶಿಕ ರಾಜರು ಅರ್ಹರೂ ಸನ್ಮಾರ್ಗಿಗಳು ಆದ ಮಂತ್ರಿಗಳಿಗೆ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಆಡಳಿತವನ್ನು ವಹಿಸುವುದೊಳ್ಳೆಯದು.

ಈ ತತ್ತ್ವಗಳಿಗೂ ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವನ ತತ್ತ್ವದ ಆಚರಣೆಗಳಿಗೂ ಹಲವಾರು ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಮಹಾಪುರುಷರ ಬೋಧನೆಗಳು ಕಾಲಕ್ರಮೇಣದಲ್ಲಿ ವಿಕೃತಗೊಳ್ಳುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಆದರೂ ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ–ಉದಾ: ಹ್ಯಾನ್ ವಂಶದ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 202 ರಿಂದ ಪ್ರ.ಶ. 221ರವರೆಗೆ ಈತನ ಅನೇಕ ಬೋಧನೆಗಳು ಕಾರ್ಯಗತವಾದುವು. ಸಮಾಜದ ಕೆಳವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದವರು ಸಹ ತಮ್ಮ ಸದ್ಗುಣ ದಕ್ಷತೆಗಳಿಂದ ಮಂತ್ರಿಗಳಾಗಬಹುದಿತ್ತು. ದೇಶದ ಆಗುಹೋಗುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವ ಅಧಿಕಾರ ಅವರವರೆಗೂ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಒಂದಲ್ಲ ಒಂದು ವಿಧದಲ್ಲಿ ಈತನ ತತ್ತ್ವಗಳು ಚೀನ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಇಡೀ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಇತಿಹಾಸಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿವೆ. (ಕೆ.ಜೆ.;ಎಂ.ವೈ.;ಎಸ್.ಬಿ.ಕೆ.)

ಕನಿಷ್ಕ I: ಸು.78–102. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಕುಷಾಣ ವಂಶದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚಕ್ರವರ್ತಿ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಪ್ರದೇಶಗಳಾದ ಮಧ್ಯ ದೇಶ, ಉತ್ತರಾಪಥ ಮತ್ತು ಅಪರಾಂತಗಳು ಇವನ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದುವು. ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ ಬಿಹಾರದಿಂದ ಖೊರಾಸಾನದವರೆಗೂ ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣವಾಗಿ ಖೊತಾನದಿಂದ ಕೊಂಕಣದವರೆಗೂ ಈತನ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ಹಬ್ಬಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈತನ ಕಾಲ ಯಾವುದೆಂದು ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಎರಡನೆಯ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸನ ಅನಂತರ ಈತ ಇದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆಯ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸನ ಕಾಲ ಸು. 65–75 ಎನ್ನುವುದಾದರೆ, ಕನಿಷ್ಕ ಒಂದನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಳಿದನೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈತನೊಬ್ಬ ಶಕಸ್ಥಾಪಕ. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಷಗಳ ಎಣಿಕೆಯೇ ಅನಂತರವೂ ಮುಂದುವರಿದಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಪ್ರಶ. 78ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಶಕೆಯೇ ಇವನದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನೊಪ್ಪುವುದಾದರೆ ಈತ ಪ್ರ.ಶ. 101 ಅಥವಾ 102ರವರೆಗೆ ಆಳಿದನೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಕನಿಷ್ಕನ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಶ. 130ರಿಂದ ಆರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಕೆಲವು ಭಾರತಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಟಿಬೆಟನ್ ಮತ್ತು ಚೀನಿ ದಾಖಲೆಗಳು ಆಧಾರ. ಈತ ಒಂದನೆಯ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸರಿಗಿಂತಲೂ ಹಿಂದಿನವನೆಂದೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 58ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ

ವಿಕ್ರಮಶಕಪುರುಷನೀತನೆಂದೂ ಇನ್ನು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ವಾದ. ಈತ 248ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನಾರೋಹಣ ಮಾಡಿದನೆಂದೂ ತ್ರೈಕೂಟಕ ಮತ್ತು ಇತರ ವಂಶಗಳ ಅರಸರು ಅನುಸರಿಸುವ ಶಕೆಯನ್ನು ಈತ ಆರಂಭಿಸಿದನೆಂದೂ ಒಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವುಂಟು. ಅದರೆ ಇದು ಇತಿಹಾಸಕಾರರಿಂದ ಅಷ್ಟೇನೂ ಪುರಸ್ಕೃತವಾಗಿಲ್ಲ.

ಕನಿಷ್ಕ ಎಂಬುದು ಇವನ ಹೆಸರಿನ ಸಂಸ್ಕೃತ ರೂಪ. ವೀರಯೋಧ, ಶ್ರೇಷ್ಠ ದಂಡನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ ಈತ ಪಾರ್ಥಿಯನರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಸಾಕೇತ ಮತ್ತು ಪಾಟಲೀಪುತ್ರಗಳನ್ನು ಈತ ಗೆದ್ದ ವಿಚಾರವನ್ನು ಟಿಬೆಟಿನ ಲೇಖಕರು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಬಂಗಾಲ ಒರಿಸ್ಸಗಳಲ್ಲೂ ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ನೇಪಾಲದ ಲಿಚ್ಛವಿಗಳು ಕನಿಷ್ಕನ ಶಕೆಯನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗೆಂದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳೆಲ್ಲ ಕನಿಷ್ಕನಿಗೆ ಅಧೀನವಾಗಿದ್ದುವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಕ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ ಬಗ್ಗೆ ಕಲ್ಹಣನ ರಾಜತರಂಗಿಣಿಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಗಾಂಧಾರ ರಾಜ್ಯ ಇವನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಪುರುಷಪುರ (ಪೆಷಾವರ್) ಇದರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಟ್ಸಂಗ್‌ಲಿಂಗ್ ಪರ್ವತಗಳಿಗೆ ಪೂರ್ವದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೂ ಈತ ಗೆದ್ದಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಮುಪ್ಪು ಸಂಭವಿಸಿದಾಗಲೂ ಕನಿಷ್ಕನಿಗೆ ರಾಜ್ಯ ಗೆಲ್ಲುವ ಆಸೆ ಹೋಗಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಚೀನೀಯರ ವಿರುದ್ಧ ಈತ ಒಂದು ವಿಫಲ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿದ. ಯಾರ್‌ಖಂಡ್, ಕ್ಯಾಷ್‌ಘರ್, ಕೋಟಾನ್ ಈ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದರೂ ಉತ್ತರದ ನೆಲ ಮಾತ್ರ ಇವನಿಗೆ ದಕ್ಕಲಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಚೀನಿ ದಂಡನಾಯಕ ಪಾನ್–ಚೋ ಆಗ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿ ಕ್ಯಾಸ್ಪಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದವರೆಗೂ ಚೀನಿ ಪ್ರಭಾವ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದ. ಚೀನೀಯರ ವಿಜಯದಿಂದ ಕನಿಷ್ಕನಿಗೂ ಹುರುಪು ತುಂಬಿ, ತಾನೂ ಚೀನಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ಸಮನೆಂಬುದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಇವನು ಚೀನಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಕುಮಾರಿಯ ಕೈಬೇಡಿದ. ಪಾನ್–ಚೋ ಇದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಇದು ತನ್ನ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಗೌರವಕ್ಕೆ ಅಪಮಾನವೆಂಬುದು ಅವನ ಭಾವನೆಯಾಗಿತ್ತು. 70,000 ಮಂದಿ ಅಶ್ವದಳ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಿದ. ಈ ಸೈನ್ಯ ಹಿಮಾಲಯ ಪರ್ವತಗಳನ್ನು ದಾಟಿ ಚೀನಿ ನೆಲವನ್ನು ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕುವ ವೇಳೆಗೆ ಜರ್ಝರಿತವಾಗಿತ್ತು. ಕನಿಷ್ಕನ ಕಂಗೆಟ್ಟ ಸೇನೆಯನ್ನು ಪಾನ್–ಚೋ ನಿರ್ದಯೆಯಿಂದ ಒರೆಸಿ ಹಾಕಿದ. ಕನಿಷ್ಕನ ಮಹತ್ತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆ ಹೀಗೆ ಮುರಿದು ಬಿತ್ತು.

ಬೌದ್ಧ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಕನ ಹೆಸರು ಬಹಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಕನಿಷ್ಕ ಬೌದ್ಧನಾಗಿದ್ದನೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳ ಮತ್ತು ನಾಣ್ಯಗಳ ಆಧಾರಗಳುಂಟು. ಇವನು ಪಾಟಲೀಪುತ್ರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕ ಅಶ್ವಘೋಷನ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮತಾಂತರಗೊಂಡನೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಉಂಟು. ಇವನು ಪೆಷಾವರಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿಹಾರದ ಬಗ್ಗೆ ಹಬ್ಬಿದ್ದ ದಂತಕಥೆಗಳನ್ನು ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್‌ನೂ ಆಲ್ಬೆರೂನಿಯೂ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಬೌದ್ಧ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಪಾರ್ಶ್ವ ಮತ್ತು ಪಾರ್ಶ್ವಿಕರೆಂಬವರ ಸಲಹೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಈತ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಬೌದ್ಧ ಮಹಾಸಮ್ಮೇಳನವನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿದ. ಇದು ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತೆಂಬುದು ಒಂದು ಮತವಾದರೆ, ಗಾಂಧಾರ ಅಥವಾ ಜಲಂಧರದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತೆಂಬುದು ಇನ್ನೊಂದು ಮತ. ಕುಂಡಲವನ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ಈ ಸಭೆಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿದ್ದವನು ವಸುಮಿತ್ರ. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕವಿ ಅಶ್ವಘೋಷ ಇದರ ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷ. ಈತನನ್ನು ಕನಿಷ್ಕನೇ ಪಾಟಲೀಪುತ್ರದಿಂದ ಹಾರಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದನಂತೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಕುರಿತ ಅನೇಕ ಧರ್ಮಸೂತ್ರಗಳು ಅಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದುವು. ಆ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದವರು ಹೀನಾಯಾನ ಪಂಥದವರು. ಆದರೆ ಆ ವೇಳೆಗೆ ಮಹಾಯಾನ ಬಹಳ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಅಶ್ವಘೋಷ, ವಸುಮಿತ್ರ ಮೊದಲಾದವರೆಲ್ಲ ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥದವರು. ಇವರೆಲ್ಲ ರಾಜಮನ್ನಣೆ ದೊರಕಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದವರು.

ಕನಿಷ್ಕನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕವಿಗಳಿಗೂ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೂ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರಕಿತೆಂಬುದಂತೂ ನಿಜ. ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಬೌದ್ಧ ಕವಿಗಳೂ ವಿದ್ವಾಂಸರೂ ಅಲ್ಲದೆ ಸಂಘರ್ಷಕನೆಂಬ ಪಂಡಿತನೂ ಕನಿಷ್ಕನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ. ಮಹಾಯಾನ ಬೌದ್ಧಪಂಥದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಪ್ರತಿಪಾದಕನಾದ ನಾಗಾರ್ಜುನ, ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಆಯುರ್ವೇದ ತಜ್ಞನಾದ ಚರಕ–ಇವರು ಸಹ ಕನಿಷ್ಕನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದರು. ಮಾಠರನೆಂಬುವನು ಕನಿಷ್ಕನ ಮಂತ್ರಿ, ಇವನೊಬ್ಬ ಮಹಾ ರಾಜನೀತಿಜ್ಞ. ಗ್ರೀಕ್ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪಿ ಅಜೆಸಿಲೇಯಸ್ ಕೂಡ ಇಲ್ಲಿದ್ದನೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಅಂತೂ ಇವರೆಲ್ಲ ಈ ಕನಿಷ್ಕನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಇದ್ದರೇ ಅಥವಾ ಇದೇ ಹೆಸರಿನ ಇತರರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದ್ದರೇ ಎಂಬುದು ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ಬಿಡಿಸಲಾರದ ಒಗಟಾಗಿದೆ.

ಕನಿಷ್ಕ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮೀಯನಾಗಿದ್ದರೂ ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್, ಸುಮೇರಿಯನ್, ಎಲಮೈಟ್, ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ದೇವರುಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಶಿವ, ಶಾಕ್ಯಮುನಿ, ಬುದ್ಧ, ವಾಯು, ಅಗ್ನಿ, ಚಂದ್ರ, ಸೂರ್ಯ, ಮಿತ್ರ–ಮೊದಲಾದವರ ಚಿತ್ರಗಳು ಕೆಲವು ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ನಾನಾ ಧರ್ಮಗಳ ದೇವತೆಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಕನಿಷ್ಕನ ಉದಾರದೃಷ್ಟಿಯನ್ನೂ ಈತನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಧರ್ಮಗಳು ಸಹಬಾಳ್ವೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದುವೆಂಬುದನ್ನೂ ತೋರಿಸುತ್ತವೆಯೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಅದುವರೆಗೂ ಚಲಾವಣೆಗೆ ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಇವುಗಳ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯಿಲ್ಲ.

ಕನಿಷ್ಕನಿಗೆ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಇತರ ಕಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಆಸಕ್ತಿಯಿತ್ತು. ಪೆಷಾವರಿನ ಬುದ್ಧನ ಸ್ಮಾರಕದ ಮೇಲೆ 400 ಅಡಿ ಎತ್ತರದ ಗೋಪುರವನ್ನು ಈತ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ತಕ್ಷಶಿಲೆಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಕ ಹುಟ್ಟಿನಿಂದ ವಿದೇಶಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯವನಾದರೂ ಆಯ್ಕೆಯಿಂದ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಪರಂಪರೆಗಳ ಕಾನಿಷ್ಕಪುರವೆಂಬ ತನ್ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲೊಂದು ನಗರ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಮಥುರಾದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸುಂದರ ಭವನಗಳನ್ನು ಇವನೇ ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಗಾಂಧಾರ ಶೈಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಪ್ರವರ್ತಕ ಇವನೇ ಆಗಿರಬಹುದು. ಸಾರನಾಥ ಮಥುರಾಗಳಲ್ಲಿಯ ಇತರ ಶೈಲಿಗಳೂ ಇವನ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಿಂದ ವಿಕಾಸ ಹೊಂದಿದುವು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಇವನು ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ದೊರೆಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದಾನೆ. (ಆರ್.ಆರ್.ಎ.)

ಕನೌಜ್: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಕನೌಜ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ; ಪುರಾತತ್ತ್ವನೆಲೆ ಮತ್ತು ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ. ಕಾನ್ಯಕುಬ್ಜ, ಕನ್ಯಕುಬ್ಜ, ಮಹೋದಯ, ಗಾಂಧಿಪುರ, ಗಾಂಧಿನಗರ, ಕೌಸ್ತಲ, ಕೌಶ, ಕೌಶಿಕ ಮತ್ತು ಕುಸುಮಪುರ (ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್‌ನ ರೀತ್ಯ ಕೊನೆಯ ಹೆಸರು) ಎಂದು ಅನೇಕ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಈ ಪುರಾತನ ಪಟ್ಟಣ ಗಂಗಾ ಮತ್ತು ಕಾಳಿನದಿಯ ಸಂಗಮಸ್ಥಾನವಾದ ಭಾಗೀರಥಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ತೀರದಲ್ಲಿದೆ. ಖಿಲಾ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ 1955ರಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೂ ಮೊದಲು 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಚತುರ್ಮುಖ ಲಿಂಗಗಳು, ಭೂವರಾಹ, ಕಲ್ಯಾಣ ಸುಂದರ, ಸೂರ್ಯ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀದೇವಿ ಮತ್ತು ಭೂದೇವಿ ಸಹಿತ ವಿಶ್ವರೂಪ ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಅನಂತರ ಕಾಲದ ನಾಟ್ಯ ಗಣೇಶನ ಕಲ್ಲಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇತ್ತೀಚಿನ ಕ್ಷೇತ್ರ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಬಟ್ಟಲು ಮತ್ತು ಬೋಗುಣಿಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಬಣ್ಣದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ನುಣುಪು ಹಾಗೂ ಒರಟು ಮೈಯುಳ್ಳ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಔತ್ತರೇಯ ಕಪ್ಪು ಮೆರುಗಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಕಲ್ಲಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ.

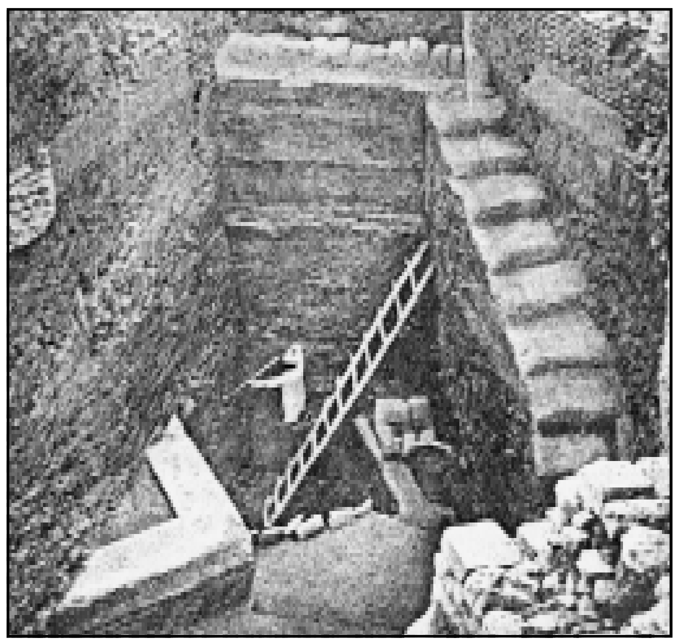

ಉತ್ಖನನ ಗುಂಡಿ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪದರ ವಿನ್ಯಾಸ

ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರ್ವತಿ, ಕಾರ್ತಿಕೇಯ, ಸೂರ್ಯ, ವಿಷ್ಣು, ಶಿವ, ಗಣೇಶ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಜೈನಮೂರ್ತಿಗಳು ಅತಿಮುಖ್ಯವಾದವು. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ಇರುವುದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ.

ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯರ ಮಣ್ಣಿನ ಪುಟ್ಟ ಮೂರ್ತಿಗಳು 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನವು. ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನ ಮೂರ್ತಿಯ ಮುಂಡ ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ಆನೆ ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲದವು. ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಒಂದು ಫಲಕ ಶುಂಗ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಪತ್ರಾಲಂಕಾರ ಶಿರೋಭೂಷಣವುಳ್ಳ ಸ್ತ್ರೀ ಮತ್ತು ಮಿಥುನ ಗೊಂಬೆಗಳ ಫಲಕವೂ ಇದೇ ಕಾಲದವು. ಒರಟಾದ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಕೆಲವು ಶಿರೋಭಾಗಗಳು ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದವು. ದಪ್ಪ ಮತ್ತು ಗಿಡ್ಡ ಕಾಲುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಟಗರಿನಾಕಾರದ ಮುಖ ಮತ್ತು ಸ್ತ್ರೀ ಮತ್ತು ಪುರುಷರ ನೈಗಮೇಶ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದವು.

ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಕಚ್ಚುಗಳುಳ್ಳ ರೇಖೆಗಳು ಮತ್ತು ದುಂಡು ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಲೇಪನವಿದೆ. ಸ್ತ್ರೀ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ಅಲಂಕರಣಗೊಂಡಿದ್ದು, ಉಬ್ಬಿದ ಸ್ತನಗಳಿಂದ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿವೆ. ಕೆಲವು ಗೊಂಬೆಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಸಣ್ಣ ತೂತಿರುವುದರಿಂದ ಬಹುಶಃ ಇವನ್ನು ತೂಗು ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು 450–650 ಕಾಲದವು. ಹೆಚ್ಚು ದಪ್ಪವಿಲ್ಲದ ಒಂದೇ ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ತಾಯಿ ಮತ್ತು ಶಿಶು ಆಕೃತಿಯ ಎಡಕೈಯಲ್ಲಿ ಶಿಶುವಿದ್ದು, ಪತ್ರಾಲಂಕಾರ ಶಿರೋಭೂಷಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಇದೇ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ನಿಲುಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಲ್ಪ ತನ್ನ ಎಡ ಹಸ್ತವನ್ನು ಟೊಂಕದ ಮೇಲಿರಿಸಿದೆ. ದಂಪತಿ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ದಪ್ಪವಿಲ್ಲದ/ಆಳವಿಲ್ಲದ ಜೋಡಿ ಅಚ್ಚುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಿಲುಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸೈನಿಕರ ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಖಡ್ಗವಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು 550–650 ಕಾಲದವು. ಉಳಿದ ಸ್ತ್ರೀ ಮತ್ತು ಪುರುಷ ಮೂರ್ತಿಗಳು

ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು

650ರಿಂದ 750ರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಇದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗುಂಪು ಜೋಡಿ ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಶಿರಭಾಗಗಳಾಗಿದ್ದು, ದೇಹದ ಭಾಗವನ್ನು ಕೈಯಿಂದ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವಕ್ಕೆ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣ ಅಥವಾ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಲೇಪನ ಇದೆ. ಕೇಶಶೈಲಿ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಕಣ್ಣುಗಳು ಹೊರ ಉಬ್ಬಿದ್ದು, ದುಂಡಾದ ಪಾಪೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ನಿಡಿದಾದ ಕಿವಿಗಳು ಅಂಟಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ ಮತ್ತು ಕೈ ಮತ್ತು ಕಾಲುಗಳು ಗೆರೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಬೆರಳುಗಳು ಮತ್ತು ಉಗುರುಗಳನ್ನು ಗೀರುಗಳಿಂದ ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೇಹವು ಕಚ್ಚು ಗೆರೆಗಳು ಮತ್ತು ದುಂಡು ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದ್ದು ಇವು ಬಹುತೇಕ ಉಡುಪು ಮತ್ತು ಹೊಕ್ಕಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಎರಡೂ ವಿಧದ ಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲೂ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ರಂಧ್ರವಿರುವ ಸಣ್ಣ ಕೊಂಡಿ ಇದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ರೀತಿಯ ಪುರುಷ ಶಿರಗಳು ಒಂದೇ ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು, ಕೆಲವುದರ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪು ಲೇಪನವಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಕೇಶಾಲಂಕಾರ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಸ್ತ್ರೀ ಮತ್ತು ಪುರುಷ ಅಥವಾ ಕೇವಲ ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಅನೇಕ ಫಲಕಗಳು 750 ರಿಂದ 850ರ ವರೆಗಿನ ಕಾಲದವು. ಒಂದು ಫಲಕದಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡಗಾಲು ಹಾಕಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಇವಳ ಬಲಕ್ಕೆ ಒಂದು ನವಿಲಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಫಲಕ ಉಯ್ಯಾಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಅಡ್ಡಲಾಗಿಸಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಸ್ತ್ರೀಯ ಶಿಲ್ಪವನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಈಕೆ ತನ್ನ ಕೈಗಳಿಂದ ಉಯ್ಯಾಲೆಯ ಹಗ್ಗವನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದಾಳೆ. ಈಕೆ ಪತ್ರಲತಾ ಶಿರೋಭೂಷಣಳಾಗಿದ್ದು ಇವಳ ಮೇಲೆ ಸಿರಿವಂತವಾದ ಎಲೆಗಳುಳ್ಳ ಬಳ್ಳಿಯಿದೆ. ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಗುರಾಣಿ ಹಿಡಿದಿರುವ ಸೈನಿಕನ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಮತ್ತೊಂದು ಫಲಕವಿದೆ. ಕಠಾರಿಯಾಕಾರದ ಮನುಷ್ಯ ಮೂರ್ತಿಗಳೂ ಸಹ ಇವೆ.

ಕುದುರೆ, ಎತ್ತು, ಪಕ್ಷಿಗಳು, ಕುಲಾವಿ ರೂಪದ ಟೊಪ್ಪಿ ಧರಿಸಿದ ಸವಾರ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಅಲಂಕೃತ ಅಂಚುಳ್ಳ ಕದಿರಣಿಗೆಯ ಚಕ್ರಗಳು, ಅಡಿಕೆಯಾಕಾರದ ಮಣಿಗಳು, ಹರಕೆ ತಟ್ಟೆ ಮತ್ತು ಮಾನವ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಶುಂಗ ಮತ್ತು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಅಚ್ಚುಗಳು ಇತರೆ ಮಣ್ಣಿನ ವಸ್ತುಗಳು. ಕಲ್ಲಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಬೇರೆ ಎಲ್ಲಾ ಮಣ್ಣಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ, ಹಸ್ತಿನಾಪುರ ಮತ್ತು ಕೌಶಾಂಬಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ.

ಉತ್ಖನನದ ಫಲಿತಾಂಶ ಹೀಗಿದೆ: ಬೂದುಬಣ್ಣದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಿತ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿಂದ 1ನೆಯ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1000 ಅವಧಿಯದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಔತ್ತರೇಯ ಕಪ್ಪು ಮೆರುಗಿನ ಪಾತ್ರೆ ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 600–700ರ ಅವಧಿಯದು. ಇದಲ್ಲದೆ ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಬೋಗುಣಿ, ಬಟ್ಟಲು, ತಟ್ಟೆ, ಮುಚ್ಚಳ, ಹಿಡಿಯುಳ್ಳ ಹರಿವಾಣ, ಕಂಠವಿಲ್ಲದ ಹಂಡೆ ಮತ್ತು ಕುಂಭ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಆಕಾರಗಳಾಗಿವೆ. ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡವೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ಮೂರನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ಏಳು ಉಪಹಂತಗಳಾಗಿ ಮರು ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದಲೂ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ದುಂಡು ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದಲೂ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದಾಗಿದ್ದು, ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರುಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಮತ್ತು ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಮುದ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಆದಿ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಬೋಗುಣಿ, ಮಸಿ ಕುಡಿಕೆ, ದಾನಿ, ಕಿರು ಕಂಠವುಳ್ಳ ಕುಂಭ ಮತ್ತು ಜಾಡಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಮಣ್ಣಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಆಳವಿಲ್ಲದ ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಪುರುಷ ಪ್ರತಿಮೆ, ಗಂಡಸಿನ ತಲೆ, ಚಿವುಟು ಗುರುತಿರುವ ಮುಖವುಳ್ಳ ಒರಟಾದ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ಸತ್ತಿ–ಸತ್ತಾ ಫಲಕಗಳು ಸೇರಿವೆ. ಅಹಿಚ್ಛತ್ರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಫಲಕಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದಾಗ ಈ ಹಂತವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಉತ್ತರಕಾಲೀನ ಇತಿಹಾಸಕಾಲದವರೆಗಿನದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಲಖೌರಿ ಮತ್ತು ಸುಣ್ಣದ ಗಾರೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ಉಪಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಗಾಜಿನಂಥ ಹೊಳಪಿನ ಮೈಯುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಒರಟಾದ ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಹಂತ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. (ಎಸ್.ಸಿ.ಎಸ್.)

ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಗಳು: ಏಕೀಕರಣೋತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕವನ್ನು ಪ್ರಗತಿಪರವಾಗಿ ರೂಪಿಸಲು ಬೌದ್ಧಿಕ ಹಾಗೂ ಭೌತಿಕ–ಈ ಎರಡು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೂ ನಡೆಸಿದ ಚಳವಳಿಗಳನ್ನು ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಬೌದ್ಧಿಕವಾಗಿ ಅಥವಾ ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕವನ್ನು ರೂಪಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಪಾತ್ರವೆಂದರೆ, ಛಿದ್ರಗೊಂಡಿದ್ದ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿನ ಸೃಜನಶೀಲ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸೃಷ್ಟಿ. ಇದು ಕನ್ನಡದ ಸಂವೇದನೆಯನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಂಡು ಬಂದ, ಬರುವ ಒಂದು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ. ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಕವಿರಾಜಮಾರ್ಗ ಕಾರನಿಂದ ಮೊದಲ್ಗೊಂಡು ಬೇಂದ್ರೆ, ಕುವೆಂಪು ಅವರನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಇತ್ತೀಚಿನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸೃಷ್ಟಿಯವರೆಗೂ ಮುಂದುವರಿದಿದೆ. ಅಂದರೆ ನಾಡು, ನುಡಿ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಇನ್ನಿತರ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಎದುರುಗೊಳ್ಳುವುದರೊಂದಿಗೆ ಕನ್ನಡದ ಅನನ್ಯತೆಯನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಯತ್ನ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗಗಳ ವಚನಕಾರರು ಕನ್ನಡ ಸಂವೇದನೆಯನ್ನು ಮೆರೆದಿದ್ದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾದುದು. ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯ ಸಂವಹನ, ಅನುಸಂಧಾನಗಳಿಗೆ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯೊಂದನ್ನೇ ಮಾಧ್ಯಮವನ್ನಾಗಿಸಿದ್ದು ವಚನಗಳ, ವಚನಕಾರರ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ. ಈ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ವಚನಕಾರರನ್ನು ಮೊದಲ ಭಾಷಿಕ [ಕನ್ನಡ] ಹರಿಕಾರರು ಎನ್ನಬಹುದು. ಅನಂತರ ನವೋದಯ, ಪ್ರಗತಿಶೀಲ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸೃಷ್ಟಿ, ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಏಕೀಕರಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಇವುಗಳು ಕನ್ನಡ ಚಳುವಳಿಗೆ ಪ್ರೇರಣೆ ನೀಡಿದವು. ಇಂಥ ಪ್ರೇರಣೆ, ಪ್ರಯತ್ನಗಳಿಂದಾಗಿ ವಸಾಹತು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತುಂಡಾಗಿದ್ದ ಕನ್ನಡ ಭೂಪ್ರದೇಶ ಗಳು ಒಂದುಗೂಡಿದವು. ಹೀಗೆ ಒಂದಾದದ್ದೂ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಯೇ ಆಗಿದೆ. ಆದರೂ ಭಿನ್ನ ಸ್ವರೂಪದ ಚಳವಳಿಯ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡದ್ದು ಏಕೀಕರಣದ ಅನಂತರವೇ.

ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾಗಿ ದತ್ತವಾದ ಕನ್ನಡ ಸಂವೇದನೆಗಳನ್ನು ತನ್ನದಾಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೂ ಸೋಲನ್ನು ಅನುಭವಿಸತೊಡಗಿದ್ದು ಏಕೀಕರಣದ ಅನಂತರವೇ. ಆಡಳಿತದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಒಂದುಗೂಡಿದ ವಿಭಿನ್ನ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಕನ್ನಡಿಗರ ಅಭಿರುಚಿ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ, ಇದನ್ನು ಅರಿಯಲು ಹಾಗೂ ಅರಿತು ಕನ್ನಡಿಗರ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ನಿರೀಕ್ಷಿತ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಬಗೆಹರಿಸಲು ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಅದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿಯೇ ಕನ್ನಡ ಚಳುವಳಿ ಭಿನ್ನ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ

ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 1960ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ, ಕನ್ನಡಿಗ, ಕರ್ನಾಟಕದ ಆಶೋತ್ತರಗಳ ಈಡೇರಿಕೆಗಾಗಿ ಕನ್ನಡಿಗರು ಮತ್ತೆ ಸಂಘಟಿತರಾಗುವ ಅನಿವಾರ್ಯತೆ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು. ಏಕೀಕೃತ ಕರ್ನಾಟಕ ಎಲ್ಲ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಆಡಳಿತದ ತೆಕ್ಕೆಗೆ ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಜತ್, ಅಕ್ಕಲಕೋಟೆ, ಸೊಲ್ಲಾಪುರ, ಕಾಸರಗೋಡು, ಆಲೂರು, ಆದವಾನಿ, ರಾಯದುರ್ಗ, ಮಡಕಶಿರ, ಗೂಳ್ಯಂ, ಕೌತಾಳ್, ಬದನೆಹಾಳ್, ಹೊಸೂರು, ತಾಳವಾಡಿ, ನೀಲಗಿರಿ ಮೊದಲಾದುವು ಕನ್ನಡ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಕುರಿತ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರದ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸವಾಲಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದವು. ನಾಡಿನ ರಾಜಧಾನಿಯೂ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಕೇಂದ್ರವೂ ಆಗಿದ್ದ ಬೆಂಗಳೂರು ನಗರದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡೇತರರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವೂ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತಿತ್ತು. ಹಳೆಯ ಮೈಸೂರು, ಮುಂಬಯಿ, ಹೈದರಾಬಾದ್, ಮದರಾಸು ಹಾಗೂ ಕೊಡಗು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಿಗರ ಮನೋಗತವನ್ನು ಅರಿಯುವಲ್ಲಿ ರಾಜಕಾರಣದ ಪ್ರಯತ್ನ ಸಾಕಾಗಲಿಲ್ಲ. ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾಗಿ ಒಪ್ಪುತ್ತಿದ್ದ ಕರ್ನಾಟಕ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆಸಿದ್ದು ಕನ್ನಡಿಗರಲ್ಲಿ ಆಘಾತವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಮುಂಬಯಿ ಕರ್ನಾಟಕದ [ಉತ್ತರದ] ಕನ್ನಡಿಗರು ತೀವ್ರವಾಗಿ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಿದ್ದೂ ಉಂಟು. ಇಂಥ ಹಲವು ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ನಾಡಿನ ಏಕೀಕರಣ ಸಮಾಧಾನವನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವೇ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿ ಸಂಘಟಿತ ರೂಪ ಪಡೆದು, ನಾಡಿನ ಉಳಿದೆಡೆಗಳಿಗೆ ಅದು ಕ್ರಮೇಣ ಪಸರಿಸಿತು. ಆದರೆ ಇದರಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರು ಕೇಂದ್ರಿತ ಕನ್ನಡ ಚಳುವಳಿಗಳ ಪಾಲು ದೊಡ್ಡದು.

ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕನ್ನಡ ಪರಿಸರ: ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದ ಬೆಂಗಳೂರು ಏಕೀಕರಣದ ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಅದರಿಂದ ನಗರದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯೂ ಸಾಧಿಸಿತು. ಆದರೆ ನಾಡು ನುಡಿ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕೇಂದ್ರಸ್ಥಾನವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಸ್ಥಿತಿ ಮುಂಬೈ, ದೆಹಲಿ ಮುಂತಾದ ಮಹಾನಗರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದ್ದಿತು. ಕನ್ನಡಿಗರಿಗೆ ಭರವಸೆ ಮೂಡಿಸುವ ಹಾಗೂ ಕನಸುಗಳನ್ನು ನನಸಾಗಿಸುವ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರು ನೆಲೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೆಂದರೆ ಅಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಕನ್ನಡೇತರರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹಿಂದಿನ ಕಮೀಷನರು, ದಿವಾನರುಗಳ ಆಡಳಿತದಿಂದಲೂ ಶಿಕ್ಷಣ, ಉದ್ಯೋಗಗಳನ್ನರಿಸಿ ಬರುವ ಕನ್ನಡೇತರರಿಗೆ ಪ್ರೇರಣೆ ನೀಡಿತ್ತು. ದೇಶದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣದ ಅನಂತರವೂ ಅನೇಕ ಉದ್ದಿಮೆಗಳು ಬೆಂಗಳೂರಿನಿಂದ ಆಕರ್ಷಿತವಾದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದುಡಿಯುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರ್ಮಿಕರು ಬಹುಪಾಲು ಪಕ್ಕದ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ತಮಿಳು ಭಾಷಿಕರೇ ಆಗಿದ್ದರು. ಜೊತೆಗೆ ಇತರ ಭಾಷಿಕರೂ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದರು. ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರಿ ಉದ್ಯಮಗಳಲ್ಲೂ ಇವರ ಸಂಖ್ಯೆ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿತ್ತು. ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಐ.ಟಿ.ಐ., ಬಿ.ಇ.ಎಲ್., ಎಚ್.ಎಂ.ಟಿ.,ಮೈಕೋ ಮೊದಲಾದ ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಿಗರ ಸಂಖ್ಯೆ ತೀರ ಕಡಿಮೆ. ಸ್ಥಳೀಯ ಕನ್ನಡಿಗರಿಗೆ ಶೇ. 50ರಷ್ಟು ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯ ಕೊಡಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮವನ್ನು ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರಿ ಸಂಘ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಮುರಿದಿದ್ದವು. ಅಂಚೆ, ತಂತಿ, ರೈಲ್ವೆ ಮೊದಲಾದ ಇಲಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಮಾತನಾಡುವವರೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಸಾರಿಗೆ, ಪೋಲೀಸು ಇಲಾಖೆಗಳಂಥ ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರಿ ನೌಕರಿಗಳಲ್ಲೂ ತಮಿಳರು ಉದ್ಯೋಗಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದರು.

ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಜನನಿಬಿಡ ಪ್ರದೇಶಗಳಾದ ರೈಲ್ವೆ ನಿಲ್ದಾಣ, ಕೆಂಪೇಗೌಡ ಬಸ್ ನಿಲ್ದಾಣ (ಇಂದಿನ ಮೆಜೆಸ್ಟಿಕ್ ಪ್ರದೇಶ), ಗಾಂಧಿನಗರ ಮೊದಲಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ತಮಿಳು ಮಾತನಾಡುವವರೇ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಕನ್ನಡದ ನಾಮಫಲಕಗಳು ಕಾಣುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ತಮಿಳು ಹಾಗೂ ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ನವೇ ಹೆಚ್ಚು. ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಸ್ವಾಗತಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕೂಲಿ ಆಳುಗಳು, ರಿಕ್ಷಾ ಚಾಲಕರು ತಮಿಳರೇ ಆಗಿದ್ದರು. ತೆಲುಗು, ಮಲೆಯಾಳ, ಹಿಂದಿ, ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಆಡುವವರನ್ನೂ ನೋಡಬಹುದಿತ್ತು. ದೂರದ ಊರುಗಳಿಂದ ಬೆಂಗಳೂರಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಕನ್ನಡಿಗರು ಕನ್ನಡೇತರರಿಂದ ಅವಮಾನ, ಕೀಟಲೆಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸುವ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಉದ್ಭವವಾಗಿತ್ತು. ಆಗ ಇದನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸುವ ಯಾವುದೇ ಸಂಘಟಿತ ಮಾರ್ಗಗಳು ಕನ್ನಡಿಗರಿಗೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಇಂಥ ವೇದಿಕೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡು ಕನ್ನಡತನವನ್ನು ಮೂಡಿಸಲು ಮುಂದೆ ಬಂದವರು ಬೆರಳೆಣಿಕೆಯಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯ ಮಂದಿ ಮಾತ್ರ. ಅ.ನ. ಕೃಷ್ಣರಾವ್, ಕೋಣಂದೂರು ಲಿಂಗಪ್ಪ, ಮ.ರಾಮಮೂರ್ತಿ, ನಾಡಿಗೇರ ಕೃಷ್ಣರಾವ್, ಮೈ.ಸು.ನಟರಾಜ, ಮೈ.ಸು.ಶೇಷಗಿರಿರಾವ್, ಕರ್ಲಮಂಗಲಂ ಶ್ರೀಕಂಠಯ್ಯ, ಬೆ.ನಿ. ಈಶ್ವರಪ್ಪ, ತಿ.ತಾ.ಶರ್ಮ, ಎಂ.ವಿ. ಸುಬ್ಬರಾವ್ ಮೊದಲಾದವರು ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯಪ್ರವೃತ್ತರಾದರು. ಇವರೆಲ್ಲ 1960ರ ದಶಕದ ಆರಂಭಿಕ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದ ಚಳವಳಿಗಾಗಿ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿ ಕೊಂಡವರು. ಆದರೆ ಇವರನ್ನು ಒಂದು ವೇದಿಕೆಯಡಿಗೆ ತಂದ ಕೋಣಂದೂರು ಲಿಂಗಪ್ಪ ಅವರ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾದವು. ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಗೆ ಆರಂಭಿಕ ನೆಲೆಗಟ್ಟನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಟ್ಟ ಕೀರ್ತಿ ಅವರಿಗೂ ಇತರ ಆದ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರರಿಗೂ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ.

ಚಳವಳಿಯ ಮೊದಲ ಘಟ್ಟ: ರಾಮಮನೋಹರ ಲೋಹಿಯ ಅವರ ಭಾಷಿಕ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಿಂದ ಪ್ರೇರಿತರಾಗಿದ್ದ ಶಾಂತವೇರಿ ಗೋಪಾಲಗೌಡರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಕ್ಕಾಗಿ ಚಿಂತನೆ ನಡೆಸಿದ್ದರು. ರಾಜಕಾರಣದಲ್ಲಿ ಇವರು ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದ್ದಂತೆ ಇದೇ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯಕವಾಗಿ ಕುವೆಂಪು ಮೊದಲಾದವರು ಚಿಂತನೆ ನಡೆಸಿದ್ದರು. ಪ್ರಗತಿಶೀಲ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಅ.ನ.ಕೃ. ಆದಿಯಾಗಿ ಅನೇಕರು ಈ ಕುರಿತು ತಾತ್ತ್ವಿಕ ತಳಹದಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಶಾಂತವೇರಿಯವರ ಶಿಷ್ಯರಾಗಿದ್ದ ಕೋಣಂದೂರು ಲಿಂಗಪ್ಪ ಬೆಂಗಳೂರಿಗೆ (ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ದೆಸೆಯಲ್ಲಿ) ಬಂದಾಗ ತಮಿಳರಿಂದ ಅಪಮಾನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದರು. ಈ ಅಪಮಾನದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಅವರು ಕರ್ನಾಟಕ (ಕನ್ನಡ) ಯುವಜನ ಸಭಾವನ್ನು ಹುಟ್ಟು ಹಾಕಿದರು. 1957 ರ ವೇಳೆಗೆ ಲೋಹಿಯ ಕರೆಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಅಂಗ್ರೇಜಿ (ಇಂಗ್ಲಿಷ್) ಹಟಾವೋ ಚಳವಳಿ ಆರಂಭಗೊಂಡಿತ್ತು. ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ಕುವೆಂಪು ಅವರು ಸಹ ಈ ಕರೆಗೆ ಸ್ಪಂದಿಸಿದರು. ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಭೆಯೊಂದು ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಲು ಕೋಣಂದೂರು ಲಿಂಗಪ್ಪ, ಪೂರ್ಣಚಂದ್ರ ತೇಜಸ್ವಿ, ಕೆ.ಎಚ್.ಶ್ರೀನಿವಾಸ, ಕಡಿದಾಳ್ ಶಾಮಣ್ಣ ಮೊದಲಾದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಕುವೆಂಪು ಪ್ರೇರಣೆ ನೀಡಿದ್ದರು. ಈ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಗೆ ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರತಿಭಟನಾ ಕರಪತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಯಿತು. ಆಗ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ವಿರುದ್ಧ ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲಿಯೇ ಕರಪತ್ರ ವೊಂದನ್ನು ಬರೆದುಕೊಟ್ಟವರು ಯು.ಆರ್. ಅನಂತಮೂರ್ತಿ. ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದ ಯುವಕರು ಈ ಕರಪತ್ರಗಳನ್ನು ಹಂಚುವುದರ ಮುಖೇನ ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯದ ಕಡೆಗೆ ಗಮನ ಸೆಳೆದಿದ್ದರು. ಇಂಥ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಯುವ ಸಂಘಟನೆಯೇ ಕನ್ನಡ ಯುವ ಜನ ಸಭಾ. ಇದು ಮೈಸೂರಿನ ಇಂದಿನ ದಾಸ ಪ್ರಕಾಶ್ ಹೋಟೆಲ್ ಬಳಿ ತನ್ನ ಮೊದಲ ಸಭೆ ಸೇರಿ ಕನ್ನಡದ ಅಳಿವು ಉಳಿವಿನ ಬಗ್ಗೆ ಚಿಂತನೆ ನಡೆಸಿತ್ತು. ಇದು ಕನ್ನಡ ಚಳುವಳಿಯ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಮೊದಲ ಸಂಘಟನೆಯಾಗಿತ್ತು.

ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡತನವನ್ನು ಮೂಡಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಕನ್ನಡ ಯುವಜನ ಸಭಾದ ವೇದಿಕೆಯನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಚಳವಳಿ ಹೂಡುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ನಾಡಿನ ಇತರ ಜಿಲ್ಲೆ, ತಾಲ್ಲೂಕುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿ 120 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಈ ಸಭೆಯ ಶಾಖೆಗಳನ್ನು ತೆರೆದು ಸಂಘಟಿಸಿದ್ದು ಗಮನಾರ್ಹ ಸಂಗತಿ. 1959 ರ ವೇಳೆಗೆ ಕನ್ನಡದ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳ ಸುಧಾರಣೆಗಾಗಿ ಕನ್ನಡಿಗರು ಸಂಘಟಿತರಾಗುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯ ಎಂಬ ವಾತಾವರಣವನ್ನು ಮೂಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಹಿತಿ ಅ.ನ.ಕೃ. ಅವರ ಪ್ರಯತ್ನ, ಪ್ರವಾಸ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಹುರುಪನ್ನು ತಂದಿದ್ದವು. ಅ.ನ.ಕೃ. ಅವರನ್ನು ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರೆಂದು ಪರಿಷತ್ತು (ಕ.ಸಾ.ಪ.) ಈ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಘೋಷಿಸಿತ್ತು. ಅ.ನ.ಕೃ. ಅವರು ತಮ್ಮ ಸಮ್ಮೇಳನಾಧ್ಯಕ್ಷ ಭಾಷಣದಲ್ಲಿ (ಮಣಿಪಾಲ,1960), ಕನ್ನಡದ ಬಂಟರ ಆವಶ್ಯಕತೆಯನ್ನು ಒತ್ತಿ ಹೇಳಿದ್ದರು. ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಕನ್ನಡ ಯುವಜನ ಸಭೆಯ ಯುವಕರು ಕನ್ನಡ ಯುವಜನ (ಶಾಖಾ) ಸಭೆಯನ್ನು ವರಕವಿ ಬೇಂದ್ರೆ ಅವರಿಂದ ವಿಧ್ಯುಕ್ತವಾಗಿ ಉದ್ಘಾಟನೆ (1960 ಡಿಸೆಂಬರ್ 28) ಮಾಡಿಸಿದ್ದು ಒಂದು ದಾಖಲೆ. ಲಿಂಗಪ್ಪನವರು ಸಭಾದ ಸಂಚಾಲಕರಾಗಿ ನಾಡಿನ ವಿವಿಧ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅ.ನ.ಕೃ. ಅವರಿಂದ ಭಾಷಣ ಮಾಡಿಸಿ ಜಾಗೃತಿ ಮೂಡಿಸಿದರು. ಮುಂದೆ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಸಭೆ ಸೇರಿ ಎಂ.ವಿ. ಸುಬ್ಬರಾಯರ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕುಟೀರದ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಕೆಲಸದ ರೂಪರೇಷೆಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಬಹುಪಾಲು ಹಿರಿಯ ಸಾಹಿತಿ, ಕಲಾವಿದರು ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಸಭಾದವರು ಹಿರಿಯರ ಸಹಕಾರ ಪಡೆದು ಆಲೂರು ವೆಂಕಟರಾಯರ ಕರೆಗೆ ಓಗೊಟ್ಟು ನವೆಂಬರ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯೋತ್ಸವವನ್ನು (1961) ಆಚರಿಸಿದ್ದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಅಲ್ಲದೆ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಲು ಸಭಾದ ಯುವಕರು ಕನ್ನಡ ದಿನವನ್ನು ಆಚರಿಸಲು ಕರೆಕೊಟ್ಟರು. ಅದರಂತೆ 1961 ನವೆಂಬರ್ 23ರಂದು ನಾಡು ನುಡಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅರಿವು ಮೂಡಿಸಲಾಯಿತು. ಇದಾದ ಅನಂತರ ದಾವಣಗೆರೆಯಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಸಮಾವೇಶವೊಂದನ್ನು ನಡೆಸಲು ಸಿದ್ಧತೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಸಭಾದ ಮೊದಲ ಬೃಹತ್ ಅಧಿವೇಶನ ನಡೆಯಿತು. ಕನ್ನಡ ಭುವನೇಶ್ವರಿ ಬಾವುಟವನ್ನು ಹಾರಿಸುವುದರೊಂದಿಗೆ (1962 ಡಿಸೆಂಬರ್ 4) ಉದ್ಘಾಟನೆಗೊಂಡ ಈ ಬೃಹತ್ ಅಧಿವೇಶನ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಯ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ವಾದುದು. ಇಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ, ಕನ್ನಡಿಗ, ಕರ್ನಾಟಕಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ 15 ನಿರ್ಣಯಗಳನ್ನು ಮಂಡಿಸಿ ಸ್ವೀಕರಿಸಲಾಯಿತು. ನಾಡಿನ ಗಡಿಗಳು. ರೈಲ್ವೆ, ಪ್ರಶಸ್ತಿ, ಕನ್ನಡ ಬೆರಳಚ್ಚು ಯಂತ್ರ, ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಮಾಧ್ಯಮ, ಕನ್ನಡ ಕಲಾವಿದರಿಗೆ ಆದ್ಯತೆ, ಕನ್ನಡ ಚಲನ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ, ಆರ್ಥಿಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಮೊದಲಾದ ಎಲ್ಲ ವಿಚಾರಗಳೂ ನಿರ್ಣಯಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದವು. ಈ ನಿರ್ಣಯಗಳನ್ನು ನಾಡಿನ ಎಲ್ಲ ಕನ್ನಡ ಪರವಾದ ಸಂಘಟನೆಗಳಿಗೂ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಡಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಚಾಮರಾಜ ಪೇಟೆಯ ರಾಮಸೇವಾ ಮಂಡಲಿಯವರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಕ್ಕೆ ಕನ್ನಡ ಕಲಾವಿದರನ್ನು ಕರೆಸದೆ ನಿರ್ಣಯಗಳನ್ನು ಮುರಿದರು. ಮದರಾಸಿನಿಂದ ಎಂ.ಎಸ್. ಸುಬ್ಬುಲಕ್ಷ್ಮಿಯವರನ್ನು ಕರೆಸಿ ಸಂಗೀತ ಕಛೇರಿಯನ್ನು ನಡೆಸಿದ್ದು ಕನ್ನಡ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರ ಪ್ರತಿಭಟನೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗು ವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ಶಾಂತ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದ ಕಳಕಳಿಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲು ಹಾತೊರೆದಿದ್ದ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರನ್ನು ಕಿಡಿಗೇಡಿಗಳು ಕೆಣಕಿದರು. ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ರೂಪ ಪಡೆದು, ಪೊಲೀಸರಿಂದ ಲಾಠಿ ಪ್ರಹಾರ ಆಯಿತು. ತಮಿಳು ಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಇದನ್ನು ಭಾಷಿಕ ದ್ವೇಷವೆಂದು ತಿರುಚಿ ಬರೆದವು. ಕನ್ನಡಿಗರಿಗೆ ಸಂಕುಚಿತರೆಂಬ ಪಟ್ಟ ಕಟ್ಟಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ ಈ ಘಟನೆಯನ್ನು ಭಿನ್ನ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಗ್ರಹಿಸಲು ಎಡೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು.

ಕನ್ನಡ ಜಾಗೃತ ಪರಿಷತ್ ಹಾಗೂ ಸಂಯುಕ್ತ ರಂಗ: ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಅ.ನ.ಕೃ., ಮ.ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಮೊದಲಾದ ಚಳವಳಿ ನಾಯಕರು ಕನ್ನಡಪರವಾದ ಸಂಘ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳಲು ಕರೆ ನೀಡಿದ್ದರು. ತಮಿಳರ ಸಂಘಟನೆಗಳು ವಿಪರೀತವಾಗತೊಡಗಿದ್ದವು. ಅದರಲ್ಲೂ ಡಿ.ಎಂಕೆ. (ದ್ರಾವಿಡ ಮುನ್ನೇತ್ರ ಕಳಗಂ) ಪಕ್ಷದವರ ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಬಾವುಟಗಳ ಹಾರಾಟ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಕನ್ನಡಿಗರಿಗೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕನ್ನಡ ಬಾವುಟ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಭುವನೇಶ್ವರಿ, ಕರ್ನಾಟಕ ಭೂಪಟ, ಗಂಡಭೇರುಂಡ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವ ಬಾವುಟಗಳನ್ನೇ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಕನ್ನಡದ ಈ ಸಂಘಟನೆಗಳು ಬಾವುಟದ ಕೊರತೆಯನ್ನು ಮನಗಂಡು ಕ್ರಿಯಾಶೀಲವಾಗಿದ್ದವು. ಕನ್ನಡಿಗರಲ್ಲಿ, ಸಂಘ–ಸಂಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ, ಅಭಿಮಾನವನ್ನು ಮೂಡಿಸಲು ಕನ್ನಡ ಜಾಗೃತ ಪರಿಷತ್ ಎಂಬ ಸಂಘಟನೆ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು. ಕನ್ನಡದ ಅಭಿಮಾನಕ್ಕಾಗಿ, ಚಳವಳಿಯ ರೂಪರೇಷೆಗಳಿಗಾಗಿ ಈ ಸಂಘಟನೆ ಹೊರಡಿಸಿದ ಪತ್ರಿಕೆಯೇ ಕನ್ನಡ ಜಾಗೃತ ಪತ್ರ. ಇದು ತ್ರೈಮಾಸಿಕವಾಗಿತ್ತು. ಕೆಲವೇ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಆಶಯಕ್ಕಾಗಿ ಧ್ರುವ ಎಂಬ ಮಾಸಿಕ ಹೊರಬಂತು. ಎಂ.ನಾಗರಾಜ್ ಅವರು ಇವೆರಡರ ಸಂಪಾದಕರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರು ಪತ್ರಿಕೆ ನಡೆಸಿ, ನಷ್ಟ ಅನುಭವಿಸಿ ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಈ ದುರಂತ ಘಟನೆ ಕನ್ನಡ ಯುವಜನ ಸಭಾದವರಿಗೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ಕೆಚ್ಚು, ಹುಮ್ಮಸ್ಸುಗಳನ್ನು ತುಂಬಿತು. ಸಭಾದವರು ಚಳುವಳಿಗಾಗಿಯೇ ಕನ್ನಡ ಯುವಜನ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಹೊರಡಿಸ ಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಇದರ ಸಂಪಾದಕರಾಗಿದ್ದವರು ಚಳುವಳಿಗಾರ ಮ. ರಾಮಮೂರ್ತಿ, ಅ.ನ.ಕೃ. ಮತ್ತು ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಅವರು ಜನ ಕರೆದೆಡೆಗೆ ಹೋಗಿ ಕನ್ನಡಿಗರ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಪರಿಹಾರಗಳನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ಸಲಹೆ ನೀಡಿ ಸಂಘಟಿಸತೊಡಗಿದರು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿದ್ದೇ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಯುಕ್ತ ರಂಗ. ಕನ್ನಡದ ಎಲ್ಲ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ವೇದಿಕೆಯಡಿಗೆ ತರುವುದು ಇದರ ಆಶಯವಾಗಿತ್ತು. 1962ರಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದ ಈ ರಂಗದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರು ಅ.ನ.ಕೃ., ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ಮ. ರಾಮಮೂರ್ತಿ. ಇವರೊಂದಿಗೆ ತ.ರಾ.ಸು., ಅ.ನ.ಸುಬ್ಬರಾವ್, ಬೀಚಿ, ವೀರಕೇಸರಿ ಸೀತಾರಾಮಶಾಸ್ತ್ರೀ, ನಾ.ಕೃ. ಸತ್ಯನಾರಾಯಣ, ಭಾರತೀಂದ್ರ ಸ್ವಾಮಿ, ಸುಬ್ಬರಾವ್ ಮೊದಲಾದವರು ಸೇರಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಸಂಯುಕ್ತ ರಂಗದಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಧಾನ ಧಾರೆಗೆ ಸಭೆಯು ಬರಲಾಗದಿದ್ದರೂ ತನ್ನದೇ ಆದ ಮಿತಿಗಳ ನಡುವೆಯೇ ಕನ್ನಡದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿತ್ತು.

ಕನ್ನಡ ನಾಡು ಏಕೀಕೃತವಾಗಿ 1963 ರ ವೇಳೆಗೆ ಏಳು ವರುಷಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಕನ್ನಡಿಗರ ಆಶಯಗಳು ಈಡೇರಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಕುರಿತು ಜಾಗೃತಿ ಮೂಡಿಸಲು ಆ ವರ್ಷದ ನವೆಂಬರ್ ಒಂದರಂದು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೋತ್ಸವದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯೋತ್ಸವವನ್ನು ಆಚರಿಸಲು ಸಂಯುಕ್ತ ರಂಗ ಯೋಜಿಸಿತು. ಅದರಂತೆ 1963 ನವೆಂಬರ್ 1ನ್ನು ರಾಜ್ಯೋತ್ಸವ ದಿನವನ್ನಾಗಿ ಅದ್ದೂರಿಯಾಗಿ ಆಚರಿಸಲಾಯಿತು. ನಾಡಿನ ಎಲ್ಲ ಕನ್ನಡಪರ ಸಂಘಟನೆಗಳನ್ನೂ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಧರ್ಮಾಂಬುಧಿ ಕೆರೆಯ (ಸುಭಾಶ್ ನಗರ, ಈಗಿನ ರಾಜ್ಯ ರಸ್ತೆ ಸಾರಿಗೆ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಕೇಂದ್ರ ನಿಲ್ದಾಣವಿರುವ ಪ್ರದೇಶ) ಮೈದಾನದಲ್ಲಿ ಸೇರುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಯ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಇದೇ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿ ರಾಜ್ಯೋತ್ಸವ ನಡೆಯಿತು. ಅನಂತರ ಪ್ರತಿ ವರ್ಷವೂ ಈ ಆಚರಣೆ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಕನ್ನಡಕ್ಕಾಗಿ ದುಡಿದ ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಅವರ ಉತ್ಸಾಹ, ಅಭಿಮಾನಗಳನ್ನು ಕಂಡು ಅವರನ್ನು ಕನ್ನಡ ಸೇನಾನಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಏಕೆಂದರೆ ಕನ್ನಡ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರ ಮೊಕದ್ದಮೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವರೇ ಜಾಮೀನುದಾರರು. ಕನ್ನಡದ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಇವರು ಅನೇಕ ಮೊಕದ್ದಮೆಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಿದರು.

ಚಲನಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿ: ಇದೇ ವೇಳೆಗೆ ಕನ್ನಡ ಚಲನಚಿತ್ರ ರಂಗದಲ್ಲಿಯೂ ಕನ್ನಡತನ ಬಡವಾಗಿತ್ತು. ಕನ್ನಡ ಕಲಾವಿದರಿಗೆ ನಿರ್ಮಾಪಕ ನಿರ್ದೇಶಕರಿಗೆ ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪರಭಾಷೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಓಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಕನ್ನಡ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಎರಡು ಅಥವಾ ಮೂರನೆಯ ಸ್ಥಾನ ಮೀಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕನ್ನಡದ ಕಲಾವಿದರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಅನ್ಯಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆನಿಂತು ಅಭಿಮಾನಶೂನ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಕನ್ನಡಿಗರಿಗೆ ಚಿತ್ರಮಂದಿರ, ಸ್ಟೂಡಿಯೋ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಡಬ್ಬಿಂಗ್ ಹಾವಳಿಯೂ ಆವರಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಬೇರೆ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಗೆ ಡಬ್ ಆಗಿ ಕನ್ನಡತನವಿಲ್ಲದಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದವು. ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರದಿಂದಲೂ ಕನ್ನಡ ಚಲನಚಿತ್ರೋದ್ಯಮಕ್ಕೆ ಆದ್ಯತೆ ದೊರೆತಿರಲಿಲ್ಲ. ಇಂಥ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಕನ್ನಡ ಚಳುವಳಿಗಾರರು ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಂಡರು. ಮ. ರಾಮಮೂರ್ತಿ, ಅ.ನ.ಕೃ. ಮೊದಲಾದವರು ಪ್ರತಿಭಟನೆಯ ಹಾದಿ ಹಿಡಿದರು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವಾಟಾಳ್ ನಾಗರಾಜರಂಥ ಯುವಕರು ಚಳವಳಿಗೆ ಧುಮುಕಿದರು. ಕನ್ನಡದ ಮೇರು ನಟ ರಾಜಕುಮಾರ್ ಅವರನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಜಿ.ವಿ.ಅಯ್ಯರ್, ಬಾಲಕೃಷ್ಣ, ನರಸಿಂಹರಾಜು ಸೇರಿ ಕನ್ನಡ ಚಲನಚಿತ್ರ ಕಲಾವಿದರ ಸಂಘವನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಸಂಘಟನೆಯ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕನ್ನಡ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಡೆದವು. ಇಂಥ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸಿನಿಮಾ ಮಂದಿರದ ಮಾಲೀಕರು ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲು ಒತ್ತಾಯಿಸಲಾಯಿತು. ಖಾಸಗಿ ಉದ್ಯಮಗಳ, ಸಂಘಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಯುವಕರೂ ಈ ಪ್ರತಿಭಟನೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಕನ್ನಡದ ನಿರ್ಮಾಪಕರುಗಳಿಗೆ, ಕನ್ನಡ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಭರವಸೆಯ ವಾತಾವರಣ ಮೂಡುವಂತಾಯಿತು.

ಮದರಾಸಿನಲ್ಲಿ ಚಲನಚಿತ್ರದ ಉದ್ಯಮ ಪ್ರಗತಿಪರವಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಕಲಾವಿದರ, ರಾಜಕಾರಣಿಗಳ ಸ್ವಭಾಷಿಕ ಪ್ರೇಮವೇ ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು. ತಮಿಳು ಚಿತ್ರರಂಗಕ್ಕೆ (ಎಂ.ಜಿ.ರಾಮಚಂದ್ರನ್), ಎಂ.ಕರುಣಾನಿಧಿ ಅವರು ನೀಡಿದ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಬಹು ದೊಡ್ಡದು. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಡಿ.ಎಂಕೆ. ಪಕ್ಷದ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರು ಇತರೆ ತಮಿಳು ಸಂಘಟನೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡು ತಮಿಳು ಚಲನಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಅತಿಯಾಗಿ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. 1964 ರ ವೇಳೆಗೆ ಎಂ.ಜಿ.ಆರ್. ನಟಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಚಲನಚಿತ್ರಗಳು ಬೆಂಗಳೂರಿನ ತಮಿಳರನ್ನು ಅತಿಯಾಗಿ ವರ್ತಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದವು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಕಾಂಚಿ ತಲೈವನ್ ವಿರುದ್ಧ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿ ತೀವ್ರ ಸ್ವರೂಪ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿತು.

ಕಾಂಚಿ ತಲೈವನ್ ಚಲನಚಿತ್ರ (1964) ಕಂಚಿಯ ಪಲ್ಲವರ ದೊರೆ 1ನೆಯ ನರಸಿಂಹವರ್ಮ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ದೊರೆ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಕಥೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಅವಮಾನಿಸಲೋ ಎಂಬಂತೆ ತಮಿಳು ದೊರೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಾವುಟವನ್ನು ಕಾಲಿನಲ್ಲಿ ತುಳಿಯುವ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಆ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರೀಕರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಚರಿತ್ರೆಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಭಾಷಿಕ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವೈಯಕ್ತಿಕವಾಗಿ ತೆಗೆದುಕೊಂಡ ಸಂದರ್ಭ ಇದಾಗಿತ್ತು. ತಮಿಳರ ಈ ವರ್ತನೆ ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಕೆರಳಿಸಿತು. ಚಳವಳಿಗಾರರು, ಇತಿಹಾಸತಜ್ಞರು, ವಿದ್ವಾಂಸರು, ಕನ್ನಡಾಭಿಮಾನಿಗಳು ಚಲನಚಿತ್ರದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಹಾಕಲು ಒತ್ತಾಯಿಸಿ ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದರು. ಆದರೂ ಆಕ್ಷೇಪಾರ್ಹ ಭಾಗಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯದೆ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸತೊಡಗಿದ್ದು ಕನ್ನಡಿಗರ ಸ್ವಾಭಿಮಾನವನ್ನು ಕೆರಳಿಸಿತು. ಈ ಘಟನೆ ಹಿಂಸಾರೂಪಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿತು. ಈ ಘಟನೆಯೇ ಅ.ನ.ಕೃ ಹಾಗೂ ರಾಮಮೂರ್ತಿಯವರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಭಾವೋದ್ವೇಗ ಬಿಟ್ಟು ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ನೋಡಬೇಕೆಂಬ ವಿಚಾರ ಅ.ನ.ಕೃ. ಅವರದು. ಭಾವನೆಯೂ ಚರಿತ್ರೆಯ ಭಾಗ ಎಂಬುದು ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಯವರ ನಿಲುವು. ಇಂಥ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯದಿಂದ ಕಡೆಗೆ ಅ.ನ.ಕೃ. ಕನ್ನಡ ಚಳುವಳಿಯಿಂದ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಸರಿದರು. ಆದರೆ ನಾಡಿನ ಬೇರೆಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಚಲನಚಿತ್ರ ಪ್ರದರ್ಶಿತವಾಗದಂತೆ ಮ.ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಚಳವಳಿ ಹೂಡಿದರು. ಭದ್ರಾವತಿ, ಹಾಸನ ಮೊದಲಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ವಿಕೋಪಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಚಳವಳಿಗಾರರ ಮೇಲೆ ಪೊಲೀಸರು ಮೊಕದ್ದಮೆಗಳನ್ನು ದಾಖಲು ಮಾಡಿದ್ದೂ ಇದೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ತಮಿಳರ ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡಿಗರ ಮಧ್ಯೆ ಭಾಷಿಕ ವೈಷಮ್ಯ ವೃದ್ಧಿಸಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಚಳವಳಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರತಿಭಟನೆಗಳ ಮೂಲಕ ಕನ್ನಡ ಚಲನಚಿತ್ರ ರಂಗ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಂಡು ಬರುವಂತಾಯಿತು.

ಮ. ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿ: ಅ.ನ.ಕೃ. ಅವರು ದೂರ ಸರಿದರೂ ಮ.ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಅವರು ಏಕಾಂಗಿಯಾಗಿ ಸಂಯುಕ್ತ ರಂಗವನ್ನು ಮುನ್ನಡೆಸಿದರು. ತಮಿಳರು ಡಿ.ಎಂ.ಕೆ. ಪಕ್ಷದವರ ಸಹಕಾರದಿಂದ ತಾವು ವಾಸಿಸುವ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ತಮಿಳು ಬಾವುಟವನ್ನು ಹಾರಾಡಿಸಿದರು. ಈ ಸಂಗತಿ ಕನ್ನಡ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರನ್ನು ಪ್ರಚೋದಿಸಿತು. ಕನ್ನಡದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದ ಬಾವುಟಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವೆಂದು ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಚಳವಳಿ ಹೂಡಿದರು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಹಿಂಸಾಕೃತ್ಯಗಳೂ ಜರುಗಿದವು. ತಮಿಳರ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿದ್ದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತ ಕನ್ನಡಿಗರ ಮೇಲೆ ದೌರ್ಜನ್ಯಗಳು ನಡೆದವು. ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ತಮಿಳರೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದ ಶ್ರೀರಾಮಪುರ, ಜೋಗುಪಾಳ್ಯ, ನಾಗಪ್ಪ, ಬ್ಲಾಕ್ ಕಾಕ್ಸ್‌ಟೌನ್, ಫ್ರೇಜರ್‌ಟೌನ್, ದಂಡು ಪ್ರದೇಶ ಮೊದಲಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಚಳುವಳಿ ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡದ ಸಂಘಟನೆ ತೀವ್ರಗೊಂಡಿತು. ತಮಿಳರೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದ ಕೆಲವು ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಕಾರ್ಮಿಕರು ಹಿಂಸೆ ಹಾಗೂ ಹಲ್ಲೆಗೆ ಒಳಗಾದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಡಿ.ಎಂ.ಕೆ. ಯಂಥ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷದ ಬೆಂಬಲವೂ ಕೆಲವು ತಮಿಳು ಪರ ಪತ್ರಿಕೆಗಳ ಬರವಣಿಗೆಯ ಬೆಂಬಲವೂ ಇತ್ತು.

ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಚುನಾವಣೆಗಳಿಗೆ ತಮಿಳರೂ ಸ್ಪರ್ಧಿಸುವ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಬಲಾಢ್ಯರಾದರು. ಹಿರಿಯೂರಿನಲ್ಲಿ ತಮಿಳರೇ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಇವರು ತಮ್ಮ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಡಿ.ಎಂ.ಕೆ. ಪಕ್ಷದ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಗಳನ್ನು ಗೆಲ್ಲಿಸುವುದರೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯ ಪಡೆದಿದ್ದು ಗಮನಾರ್ಹ ಸಂಗತಿ. ಹಿರಿಯೂರಿನ ವೃತ್ತದಲ್ಲಿ ಡಿ.ಎಂ.ಕೆ. ಪಕ್ಷದ ಬಾವುಟವನ್ನೂ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಕನ್ನಡಿಗರು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದ್ದು ಪ್ರಯೋಜನಕ್ಕೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೆ ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಅವರು ತಮ್ಮ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರೊಂದಿಗೆ ಖುದ್ದಾಗಿ ಬಂದು ಡಿ.ಎಂ.ಕೆ. ಬಾವುಟವನ್ನು ತೆಗೆಸಿ ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಹುರಿದುಂಬಿಸಿದರು. ಈ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಯತ್ನಗಳೂ ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಸಂಘಟಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಕನ್ನಡ ಬಾವುಟದ ಅನಿವಾರ್ಯತೆ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳ ನಿರಭಿಮಾನವನ್ನು ಸಾಬೀತುಪಡಿಸಿದ್ದವು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಜಾತೀಯತೆ, ರಾಜಕಾರಣದ ಸ್ವಾರ್ಥ ಚಿಂತನೆಗಳು ನುಸುಳುವಂತೆ ಆಯಿತು. ಕನ್ನಡೇತರ ಮತಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದ ಕೆಲವು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪಕ್ಷಗಳು ಕನ್ನಡಿಗರ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಸ್ಪಂದಿಸಲು ಹಿಂಜರಿದವು. ಹೀಗಾಗಿ ಕನ್ನಡಿಗರ ಆಶೋತ್ತರಗಳಿಗಾಗಿ ಪ್ರಾದೇಶಿಕವಾದ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷವೊಂದರ ಅಗತ್ಯತೆ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರನ್ನು ಕಾಡಿತು. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಆಲೋಚಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲೇ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಜಾತೀಯವಾದ ತೋರಿತು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಹಾಗೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರರೆಂಬ ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ಸಂಯುಕ್ತ

ರಂಗದ ಚಳವಳಿ ನಾಯಕರನ್ನು (ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಅವರನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಂತೆ) ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಭಿನ್ನ ರೀತಿಯಾಗಿ ನಡೆಸುವಲ್ಲಿ, ಉತ್ಸಾಹ ತೋರಿದ್ದ ವಾಟಾಳ್ ನಾಗರಾಜರ ನೇತೃತ್ವದ ಗುಂಪು ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರರೆಂದು ಗುರುತಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಆಯಿತು. ಆ.ಸಂಜೀವಪ್ಪ, ಸಾ.ಕೃ. ಸಂಪಂಗಿ, ಜಿ.ನಾರಾಯಣ ಕುಮಾರ್ ಮೊದಲಾದವರು ವಾಟಾಳರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿದರು. ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕ ಒಡಕಿನಿಂದಾಗಿ ವಾಟಾಳ್ ನಾಗರಾಜರ ನೇತೃತ್ವದ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರು ಸಂಯುಕ್ತ ರಂಗದಿಂದ ಹೊರಬಂದಿದ್ದರು. ವಾಟಾಳರು ಆಟೋ ಚಾಲಕರು, ಹೋಟೇಲು ಕಾರ್ಮಿಕರು, ಸಾರಿಗೆ ಸಿಬ್ಬಂದಿ ಮೊದಲಾದವರು ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ತೀವ್ರ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಸಾಹಿತಿ ಕಲಾವಿದರಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಜನಸಾಮಾನ್ಯ ಕನ್ನಡಿಗರು ಈ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಒಗ್ಗೂಡುವಂತೆ ತಂತ್ರ ರೂಪಿಸಿದರು. ಈ ಘಟ್ಟದಿಂದ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿ ಛಿದ್ರವಾಗುತ್ತಾ ಹೋಯಿತು.

ಮಹಾಜನ್ ಆಯೋಗ ಮತ್ತು ಚಳವಳಿಗಾರರು: 1965 ರ ವೇಳೆಗೆ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯೋತ್ಸವವನ್ನು ಎರಡು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸಲು ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಆದರೂ ಮ. ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಹಾಗೂ ವಾಟಾಳರು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಬಾವುಟದ ವಿಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಒಂದೆಡೆ ಸೇರಿದ್ದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ವೇಳೆಗೆ (1966) ಮರಾಠಿಗರ ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ಭಾಷಿಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಹೆಚ್ಚಾಗತೊಡಗಿದ್ದವು. ಶಿವಸೇನೆಯ ಬಾಳ ಠಾಕ್ರೆ ಮೊದಲಾದವರಿಂದ ಕನ್ನಡಿಗರಿಗೆ (ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ) ಕಿರುಕುಳ ಆರಂಭವಾಗಿತ್ತು. ಇದೇ ವೇಳೆಗೆ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಕೇರಳ ಹಾಗೂ ಕರ್ನಾಟಕದ ಗಡಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿವಾದಗಳ ಇತ್ಯರ್ಥಕ್ಕೆ ಮಹಾಜನ್ ಆಯೋಗ ನೇಮಕ ಆಗಿತ್ತು. ಈ ಆಯೋಗದ ಮೇಲೆ ಹಾಗೂ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಮೇಲೆ ಮರಾಠಿಗರು ಒತ್ತಡ ಹೇರತೊಡಗಿದ್ದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಕನ್ನಡಿಗರಿಂದ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಪ್ರತಿರೋಧಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಬೆಳಗಾವಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗವೆಂಬುದನ್ನು ಸಾಬೀತುಪಡಿಸುವುದು ಚಳವಳಿಗಾರರ ಆಶಯವಾಗಿತ್ತು. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸಭಾದವರು 1966 ಜುಲೈ 29ರಂದು ನಡೆಸಿದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ವ ಪಕ್ಷ ಸಮ್ಮೇಳನ ಪ್ರಧಾನವಾದುದು. ಹೀಗಾಗಿ ನಾಡಿನ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಮಹಾಜನ್ ಆಯೋಗದ ವಿರುದ್ಧ ತೀವ್ರವಾದ ಪ್ರತಿಭಟನೆಗಳು ನಡೆದವು. ರಸ್ತೆ ತಡೆ, ರೈಲು ತಡೆ, ಮೆರವಣಿಗೆ, ಪ್ರದರ್ಶನಗಳು, ಬಂದ್ ಆಚರಣೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಚಳವಳಿಕಾರರನ್ನು ಇನ್ನಷ್ಟು ಹುರಿದುಂಬಿಸಿದ್ದವು.

ಮಹಾಜನ್ ಆಯೋಗದ ವರದಿ ಜತ್, ಅಕ್ಕಲಕೋಟೆ, ಕಾಸರಗೋಡುಗಳನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೂ ನಿಪ್ಪಾಣಿ ಖಾನಾಪುರ, ಹಳಿಯಾಳಗಳನ್ನು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೂ ಸೇರಿಸಬೇಕೆಂದು ಶಿಫಾರಸು ಮಾಡಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ಕನ್ನಡ ನೆಲವಾದ ಬೆಳಗಾವಿಯನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿಸಬೇಕೆಂದು ಶಿಫಾರಸ್ಸು ಮಾಡಿತ್ತು. ಈ ಆಯೋಗದ ವರದಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವುದಾಗಿ ಹೇಳಿದ್ದ ಮರಾಠಿಗರು ಮಾತು ಮುರಿದು ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಿದರು. ಈ ವಿಚಾರ 1970 ರಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಉಭಯ ಸದನಗಳಲ್ಲಿ ಚರ್ಚೆಗೆ ಬಂತು. ಮರಾಠಿಗರು ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಮೇಲೆ ಒತ್ತಡ ಹೇರಲಾರಂಭಿಸಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ಕನ್ನಡಿಗರ ಪ್ರತಿಭಟನೆಗಳು ತೀವ್ರ ಸ್ವರೂಪ ಪಡೆದವು. ಈ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಗಾರರು ಕರ್ನಾಟಕ ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ರೆಸ್ ರೈಲನ್ನು ತಡೆಯಲು ಮುಂದಾದರು. ಈ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಮು. ಗೋವಿಂದರಾಜು ಎಂಬ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಣವನ್ನೇ ಕಳೆದುಕೊಂಡರು. ಈ ಘಟನೆ (1970 ಡಿಸೆಂಬರ್ 13) ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಮಹಾಜನ್ ವರದಿಯ ಅನುಷ್ಠಾನವನ್ನು ತಡೆಹಿಡಿಯಿತು. ಅಂದಿನಿಂದ ಇದುವರೆಗೂ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಸೇರಬೇಕಾದ ಕನ್ನಡದ ಭೂಪ್ರದೇಶಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ಹೊರಗೇ ಉಳಿದಿವೆ.

ಕನ್ನಡ ಬಾವುಟದ ಚರಿತ್ರೆ: 1966 ರ ವರೆಗೂ ಕನ್ನಡದ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರಿಗೆ ಯಾವುದೇ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕನ್ನಡ ಬಾವುಟವೆಂಬುದು ಇರಲಿಲ್ಲ. ಕನ್ನಡ ಬಾವುಟದ ಕೊರತೆಯನ್ನು ನೀಗಲು ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಹಾಗೂ ವಾಟಾಳರು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಸಂಘಟನೆಗಳ ಸಭೆ ಸೇರಿಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿ ಪರಿಚಯಿಸಿದ ಬಾವುಟ ಕರ್ನಾಟಕದ ನಕಾಶೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ನಕಾಶೆಯ ಮಧ್ಯೆ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿರುವ ಪೈರಿನ ಚಿತ್ರಣವಿತ್ತು. ಈ ಬಾವುಟ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಸೇರಬೇಕಾದ ಗಡಿಭಾಗಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿಕೆ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಎಲ್ಲರೂ ಈ ಬಾವುಟವನ್ನು ಒಪ್ಪಿದ್ದರು. ಆದರೆ ರಾಮಮೂರ್ತಿಯವರು ಬಾವುಟವನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿದ್ದು (ನವೆಂಬರ್ 1969) ಕಾರ್ಯಕರ್ತರಲ್ಲಿ ಅಸಮಾಧಾನಕ್ಕೆ ಎಡೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು.

ಬಾವುಟದ ಬದಲಾವಣೆಯ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ ಅಂದಿನ ರಾಜಕಾರಣವೇ ಪ್ರಮುಖ ಕಾರಣ. ಮ. ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಹಾಗೂ ವಾಟಾಳ್ ಇವರಿಬ್ಬರ ತಾತ್ವಿಕ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಎರಡು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಪಕ್ಷಗಳ ಹುಟ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣವಾದವು. ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಅವರು ಕನ್ನಡ ಪಕ್ಷ 1966ರ ನಗರಸಭಾ ಹಾಗೂ 1969ರ ವಿಧಾನಸಭಾ ಚುನಾವಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಿತು. ವಾಟಾಳರ ಚಳವಳಿ ಪಕ್ಷ ಕೊಂಚ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಜೊತೆಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರ ಚಳವಳಿಗಾರರ ಗುಂಪಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ವಾಟಾಳರು ತಮ್ಮ ಪಕ್ಷದ ಚಿಹ್ನೆಯಾಗಿ ನಕಾಶೆಯಿರುವ ಬಾವುಟವನ್ನೇ ಬಳಸಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಅವರು ಕನ್ನಡ ಪಕ್ಷಕ್ಕಾಗಿ ಹೊಸ ಬಾವುಟವನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಯಿತು.

ಮ. ರಾಮಮೂರ್ತಿ 1968 ರ ವೇಳೆಗೆ ಸಂಯುಕ್ತ ರಂಗದ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರ ಸಭೆ ಕರೆದು ಹೊಸ ಬಾವುಟವನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿದರು. ಕರ್ನಾಟಕ ಮಿತ್ರ ಮಂಡಳಿಯ ಬಿ.ನಿ. ಈಶ್ವರಪ್ಪನವರು ಸೂಚಿಸಿದ ಬಾವುಟವನ್ನು ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಒಪ್ಪಿದ್ದರು. ಕಾಟನ್‌ಪೇಟೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳ ಹಳದಿ ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಶಾಂತಿ, ಸಹನೆ, ಕ್ರಾಂತಿಗಳ ಸಂಕೇತವೆಂದೂ ಅರಸಿನ–ಕಂಕುಮ ಮುತ್ತೈದೆತನದ ಸಂಕೇತವೆಂದೂ ವಿವರಣೆ ನೀಡಲಾಗಿತ್ತು. ಮ. ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಅವರು ಕನ್ನಡ, ಕನ್ನಡಿಗ, ಕರ್ನಾಟಕಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಯಾವುದೇ ಸಭೆ, ಸಮಾರಂಭಗಳಿಗೆ ಈ ಹೊಸ ಬಾವುಟವನ್ನೇ ಬಳಸಲು ಕರೆಯಿತ್ತರು. ತಮ್ಮ ಕನ್ನಡ ಪಕ್ಷಕ್ಕೂ ಇದೇ ಬಾವುಟವನ್ನೇ ಬಳಸಿದ್ದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಇಂದಿಗೂ ಹಳದಿ, ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಬಾವುಟಗಳೂ ಕನ್ನಡದ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಿವೆ.

ವಾಟಾಳ್ ನಾಗರಾಜ್ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿ: 1970ರ ದಶಕ ಬಹುಪಾಲು ವಾಟಾಳ್ ನೇತೃತ್ವದ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಸಂಯುಕ್ತ ರಂಗದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ರಾಮಮೂರ್ತಿ ಅವರು ಆಕಸ್ಮಿಕ ಮರಣಕ್ಕೀಡಾದರು (25.12.1967). ತ.ರಾ.ಸು. ಅವರು ಕನ್ನಡ ಪಕ್ಷದ ಚುಕ್ಕಾಣಿ ಹಿಡಿದಿದ್ದರು. ಆದರೆ ವಾಟಾಳರ ಜನಪ್ರಿಯತೆಯ ಮುಂದೆ ಇನ್ನಾವುದೇ ನಾಯಕನೂ ಚಳವಳಿಯ ನೇತಾರನಾಗಲಿಲ್ಲ. ವಾಟಾಳರ ಹಿಂದೆ ಬೆಂಬಲಕ್ಕಿದ್ದವರೆಂದರೆ ಅ.ಸಂಜೀವಪ್ಪ, ಸಾ. ಕೃ. ಸಂಪಂಗಿ, ಜಿ. ನಾರಾಯಣ ಕುಮಾರ್, ಪ್ರಭಾಕರ್ ರೆಡ್ಡಿ ಮೊದಲಾದ ಚಳವಳಿಗಾರರು. ಇವರೆಲ್ಲರ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿ ಪಕ್ಷ ರಾಜಕಾರಣದ ಬಲವನ್ನೂ ಪಡೆದಿತ್ತು. ಕನ್ನಡಿಗರ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಇಂಥ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಪಕ್ಷವೊಂದು ಸ್ಪಂದಿಸುವುದು ಎಲ್ಲರ ಗಮನ ಸೆಳೆಯಿತು. ಆದರೆ ವಾಟಾಳರ ಒಡನಾಡಿಗಳು ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ತಳೆದದ್ದು ಮತ್ತೆ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಬಿರುಕನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು. 1980ರಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿ ವಾಟಾಳ್ ಪಕ್ಷ ಎಂದು ಹೊಸ ಹೆಸರು ಪಡೆಯುವವರೆಗೂ ವಾಟಾಳರು ನಾಡಿನ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಚಳವಳಿಗಳನ್ನು ಹೂಡುತ್ತಲೇ ಇದ್ದರು. ಅಂಥವುಗಳಲ್ಲಿ ತಾಳವಾಡಿ ಮುತ್ತಿಗೆ (1967) ಚಳವಳಿಯೂ ಒಂದು. ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಸೇರಬೇಕಿದ್ದ ಹೊಸೂರು, ತಾಳವಾಡಿಗಳನ್ನು ತಮಿಳುನಾಡಿಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇವುಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಲು ತಾಳವಾಡಿ ಮುತ್ತಿಗೆ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ ವಾಟಾಳರನ್ನು ಅಂದಿನ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿ ಎಂ. ಕರುಣಾನಿಧಿ ಬಂಧಿಸಲು ಆದೇಶಿಸಿದ್ದರು. ಬಂಧನಕ್ಕೊಳಗಾದ ವಾಟಾಳರ ಬಿಡುಗಡೆಗಾಗಿ ಒತ್ತಾಯಿಸಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಭಟನೆ, ಹಿಂಸಾಚಾರಗಳು ನಡೆದವು. ತಮಿಳರ ವಿರುದ್ಧ ಕನ್ನಡಿಗರು ಉಗ್ರರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಭಟನೆಗಳನ್ನು ಸಾರಿದರು. ಕನ್ನಡೇತರರ ಮತಗಳಿಗಾಗಿ ಕಾದಿದ್ದ ಕನ್ನಡದ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳು ಈ ಘಟನೆಗೆ ಸ್ಪಂದಿಸದೆ ಇದ್ದದ್ದು ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಕೆರಳಿಸದಿರಲಿಲ್ಲ. ಅದೇ ರೀತಿ 1968ರಲ್ಲಿ ಸಿ. ರಾಜಗೋಪಾಲಾಚಾರಿ (ರಾಜಾಜಿ) ಅವರು ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ಅಪಮಾನವಾಗುವ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಆಡಿದಾಗ ವಾಟಾಳ್ ನಾಗರಾಜ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಚಳವಳಿಗಾರರು ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಂತೆಯೇ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತೂ. ಇಂಥ ವಿರೋಧಾಭಾಸಗಳೂ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಯ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪುಚುಕ್ಕೆಯಾಗಿ ಉಳಿದುಬಿಟ್ಟವು.

ಗೋಕಾಕ್ ಚಳವಳಿ: ಹಿಂದಿನ ಅವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣನೀತಿಯೊಂದು ಕನ್ನಡ ಮಾಧ್ಯಮದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ತೊಡಕಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಲು ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಭಾಷಿಕ ಚಳವಳಿಯನ್ನೇ ಕನ್ನಡಿಗರು ಹೂಡಿದ್ದು ಗಮನಾರ್ಹ ಸಂಗತಿ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಮಾತೃಭಾಷೆಗೆ ಸರಿಸಮವೆಂದು ಕರ್ನಾಟಕ ಸರಕಾರದ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀತಿ ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದು ಚಳವಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು. ಅಂದರೆ ಕೇವಲ ಪ್ರೌಢಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ರಮ ಆರಂಭಿಸಲಾಗುವ ಸಂಸ್ಕೃತ ಹಿಂದಿನ ಏಳು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಓದಿದ ಭಾಷೆಯೊಂದಕ್ಕೆ ಸಮವೆನಿಸಿತ್ತು. ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಧ್ಯಾಪಕರ ಉದಾರ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಮತ್ತು ಹೆಚ್ಚು ಅಂಕ ನೀಡುವ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯಿಂದ ಕನ್ನಡದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಭಾಷೆಯಾಗಿ ಓದಲು ಆರಂಭಿಸಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ರ್‍ಯಾಂಕ್ ಗಳಿಕೆ ಸುಲಭವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಅನುಕೂಲವೂ ಇತ್ತು. ಅದು ಈ ಭಾಷೆಯ ಪ್ರಶ್ನೆಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಕನ್ನಡ ಅಥವಾ ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಿಸುವುದು. ಈ ಬಗೆಯ ನೀತಿಯಿಂದ ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ದಕ್ಕಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಭಾಷೆಗಳ ಪಟ್ಟಿಯಿಂದ ತೆಗೆದು ಮೂರನೆಯ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಇಳಿಸುವ ಸರ್ಕಾರದ ಆಜ್ಞೆಗೆ (1969 ಅಕ್ಟೋಬರ್) ಸಂಸ್ಕೃತವಾದಿಗಳಿಂದ ವಿರೋಧಗಳು ವ್ಯಕ್ತವಾದವು. ಇದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಕನ್ನಡ ಪರವಾದಿಗಳು ಸಹ ವಿರೋಧಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದ್ದರು. ಕೊನೆಗೆ ಯಾವುದೇ ನಿರ್ಧಾರವನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳಲಾಗದೆ ಸರ್ಕಾರ ವಿ.ಕೃ. ಗೋಕಾಕ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಷಾತಜ್ಞರ ಸಮಿತಿಯೊಂದನ್ನು ರಚಿಸಿತು (1980). ಈ ಸಮಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಬಹುಪಾಲು ಸದಸ್ಯರು ಸಂಸ್ಕೃತವಾದಿಗಳೆಂದೇ ಕನ್ನಡದ ವಾದಿಗಳು ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಶಂಕಿಸಿದ್ದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಸಮಿತಿಯ ವಿರುದ್ಧವೇ ಮೊದಲ ಪ್ರತಿಭಟನೆಗಳು ಆರಂಭಗೊಂಡವು. ಈ ಸಮಿತಿ ವರದಿಯ ಸಿದ್ಧತೆಗೆ ನಾಡಿನಾದ್ಯಂತ ಕೈಗೊಂಡ ಪ್ರವಾಸಕ್ಕೆ ಆಗ ಪ್ರತಿರೋಧಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಆದರೆ ವರದಿ ಕನ್ನಡ ಪರವಾಗಿದ್ದು ಅಂಥ ಶಂಕೆ, ಸಂದೇಹ ನಿವಾರಿಸಿತು. ಅಂತೆಯೇ ವರದಿಯನ್ನು ಅನುಷ್ಠಾನಗೊಳಿಸುವಲ್ಲಿ ಚಳವಳಿಗಾರರು ತೀವ್ರತರವಾದ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಇಳಿದಿದ್ದರು. ಗೋಕಾಕ್ ವರದಿ ಕುರಿತು ನಡೆದ ಚಳವಳಿ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಯೇ ಆಗಿ ಗೋಕಾಕ್ ಚಳವಳಿ ಎಂದೇ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂತು.

ಗೋಕಾಕ್ ಚಳವಳಿಗೆ ಧಾರವಾಡದಿಂದ ಆರಂಭಿಕ ಚಾಲನೆ ದೊರೆತು ನಾಡಿನಾದ್ಯಂತ ವಿಭಿನ್ನ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಚಳವಳಿ ನಡೆಯಿತು. ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಪಾಟೀಲ, ಎಂ.ಎಂ. ಕಲಬುರ್ಗಿ, ಬಸವರಾಜ ಕಟ್ಟೀಮನಿ, ಚನ್ನವೀರ ಕಣವಿ, ಪಾಟೀಲ ಪುಟ್ಟಪ್ಪ ಮೊದಲಾದ ಸಾಹಿತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಕಲಾವಿದರು, ಮಠಾಧೀಶರು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಅಂತೆಯೇ ಹಳೆಯ ಮೈಸೂರಿನ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಿಂದ, ಬೆಂಗಳೂರನ್ನು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ಚಳವಳಿ ಆರಂಭಗೊಂಡಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಪಿ. ಲಂಕೇಶ್, ಜಿ.ಎಸ್.ಶಿವರುದ್ರಪ್ಪ, ಗೊರೂರು, ಸಿದ್ದಯ್ಯ ಪುರಾಣಿಕ್, ಎಂ. ಚಿಂದಾನಂದ ಮೂರ್ತಿ, ಹಾ.ಮಾ.ನಾಯಕ, ಕೋ.ಚೆನ್ನಬಸಪ್ಪ, ಮಳಗಿ, ತ.ರಾ.ಸು, ಸತ್ಯು, ಪೂರ್ಣಚಂದ್ರ ತೇಜಸ್ವಿ ಮೊದಲಾದ ಸಾಹಿತಿಗಳು, ಕಲಾವಿದರು ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಸಾಹಿತಿಗಳ, ಕಲಾವಿದರ ಬಳಗ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡದ್ದು ಇದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿಯೇ. ಚಳವಳಿಗಾರ ರಹಮಾನ್ ಖಾನ್, ಜಿ.ನಾರಾಯಣಕುಮಾರ್, ಕೆ.ಪ್ರಭಾಕರ ರೆಡ್ಡಿ ಮೊದಲಾದವರು ತೀವ್ರವಾಗಿ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಿದರು. ಈ ಚಳವಳಿಗೆ ಕೇಂದ್ರ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಳೀಯ ಕನ್ನಡ ಕ್ರಿಯಾ ಸಮಿತಿಗಳು, ಕನ್ನಡ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಸಮಿತಿ, ಕನ್ನಡ ಸಂಘರ್ಷ ಸಮಿತಿ, ಕನ್ನಡ ಪಕ್ಷ, ಮೈಸೂರಿನ ಚೇತನ ಕನ್ನಡ ಸಂಘ ಮೊದಲಾದ ಸಂಘಟನೆಗಳು ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಹುಪಾಲು ಎಲ್ಲ ಹಿರಿಯ ಕಿರಿಯ ಸಾಹಿತಿ ಕಲಾವಿದರೂ ಗೋಕಾಕ್ ಚಳವಳಿಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪರ ವಿರೋಧದ ಧ್ವನಿಗಳೂ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿದ್ದುಂಟು. ಸರ್ಕಾರ ಕನ್ನಡವನ್ನು ಒಂದು ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ಪ್ರೌಢಶಾಲಾ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೊಳಿಸುವ ಸೂತ್ರ ಮುಂದಿಟ್ಟಿತು. ಆಗ ಅದನ್ನು ಒಪ್ಪಿ ಹಾ. ಮಾ. ನಾ., ಹಂಪನಾ, ವಿ.ಎಚ್.ಗೌಡ ಮೊದಲಾದವರು ಸ್ವಾಗತಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೊಪ್ಪದವರು ಚಿದಾನಂದಮೂರ್ತಿಗಳು ಮತ್ತು ಪಾಟೀಲ ಪುಟ್ಟಪ್ಪನವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಹಂತದಿಂದ ಕನ್ನಡ ಕಡ್ಡಾಯ ಮಾಡಲು ಆಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಸರ್ಕಾರ ಗೋಕಾಕ್ ಭಾಷಾಸೂತ್ರವನ್ನು ಪೂರ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ತರಲು ಹಿಂದೇಟು ಹಾಕಿದಾಗ ಚಳವಳಿ ವ್ಯಾಪಕವೂ ಹಿಂಸಾತ್ಮಕವೂ ಆಯಿತು. ಖ್ಯಾತ ನಟ ರಾಜಕುಮಾರ್ ಅವರು ಜಾಥಾದ ಮುಂದಾಳತ್ವವನ್ನು ವಹಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಚಳವಳಿಗೆ ಇನ್ನಷ್ಟು ಚುರುಕು, ಬಿರುಸು ಪ್ರಾಪ್ತವಾಯಿತು. ಮೆರವಣಿಗೆ, ಬಂದ್, ರಸ್ತೆ ರೈಲು ತಡೆ, ಜೈಲು ತುಂಬುವ ಚಳವಳಿ, ಪೊಲೀಸರ ಗೋಲಿಬಾರ್ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದವು. ಅರಸಪ್ಪ ಎಂಬ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರೊಬ್ಬರು ಪೊಲೀಸರ ಗುಂಡಿಗೆ ಬಲಿಯಾದರು. ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗೆ ಮಣಿದ ಸರ್ಕಾರ ಸರ್ವಸಮ್ಮತ ಭಾಷಾಸೂತ್ರವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ನಾಲ್ಕು ತಿಂಗಳ ಕಾಲ ನಡೆದ ಚಳವಳಿ ಅಂತ್ಯಗೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಕನ್ನಡೇತರರು, ಸಂಸ್ಕೃತಪರವಾದಿಗಳು, ಅಲ್ಪ ಸಂಖ್ಯಾತರು ಕೋರ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಖಟ್ಲೆಗಳನ್ನು ಹಾಕಿದ್ದರಿಂದ ವರದಿ ಜಾರಿಗೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. 1984 ಜನವರಿ 24 ರಂದು ಸರ್ಕಾರ ಈ ಎಲ್ಲ ಖಟ್ಲೆಗಳ ವಿಲೇವಾರಿ ಮಾಡಿ ಭಾಷಾಸೂತ್ರವನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿತು. ಆದರೆ ವರದಿಯ ಸಂಪೂರ್ಣ ಅನುಷ್ಠಾನದ ಬಗ್ಗೆ ಇನ್ನೂ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ನಿರೀಕ್ಷಿತ ಫಲಿತಾಂಶ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ.

ಕನ್ನಡ ದೇಶ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಗತಿರಂಗ: ಗೋಕಾಕ್ ಚಳವಳಿ ಅಂತ್ಯವಾಗುವ ವೇಳೆಗೆ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಪಕ್ಷದ ಆಡಳಿತ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ರೈತ (1983), ದಲಿತ ಹಾಗೂ ಭಾಷಾ ಚಳವಳಿಗಳ ಆಶೋತ್ತರಗಳನ್ನು ಈಡೇರಿಸುವ ಭರವಸೆಯನ್ನು ನೀಡಿ ಜನತಾಪಕ್ಷ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಆದರೆ ಬಹಳ ಬೇಗ ಈ ಸರ್ಕಾರವೂ ಕನ್ನಡಿಗರ ಅಸಹನೆಗೆ ಗುರಿಯಾಯಿತು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯವಾದ ರಾಜ್ಯಪಕ್ಷವೊಂದರ ಅಗತ್ಯ ಕಂಡುಬಂತು. ಆಗ ಹೊಸ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷವೊಂದರ ತುರ್ತು ಕನ್ನಡಿಗರಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡದ್ದೇ ಕನ್ನಡ ದೇಶ ಹಾಗೂ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಗತಿರಂಗ ಎಂಬ ಪಕ್ಷಗಳು.

ವಾಟಾಳರ ಚಳವಳಿ ಪಕ್ಷ ಪ್ರಾದೇಶಿಕವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೂ ಅದು ರಾಜ್ಯವ್ಯಾಪಿ ಪಕ್ಷವಾಗಿ ವಿಸ್ತೃತಗೊಂಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ 1987 ರಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ದೇಶ ಪಕ್ಷ ಕವಿ ಕುವೆಂಪು ಅವರ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಈ ಪಕ್ಷದ ನೇತೃತ್ವವನ್ನು ವಹಿಸಿದ್ದವರು ರೈತ ಸಂಘದ ಎಂ. ಡಿ. ನಂಜುಂಡಸ್ವಾಮಿ ಅವರು. ಕನ್ನಡ ದೇಶ ಪಕ್ಷ ಕನ್ನಡಿಗರ ಆಶೋತ್ತರಗಳ ಈಡೇರಿಕೆಗೆ ದುಡಿಯುವ ಮುನ್ನವೇ ಸೋಲನ್ನು ಕಂಡಿತು. ಈ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಎ.ಕೆ. ಸುಬ್ಬಯ್ಯನವರ ಕನ್ನಡ ಪರ ಪ್ರಯತ್ನಗಳೂ ಗಮನಾರ್ಹವೆನಿಸಿವೆ.

ಪ್ರಗತಿಪರ ಮನಸ್ಸುಳ್ಳ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಅದುವರೆಗಿನ ಎಲ್ಲ ಕೊರತೆಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ 1988 ರಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಗತಿ ರಂಗ ಎಂಬ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರು. ಈ ರಂಗಕ್ಕೆ ಲಂಕೇಶ್ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಮೂಲಕ ರೂಪಿಸಲಾದ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಮತ್ತು ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಿದ್ದವು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮತ್ತು ಜನತಾಪಕ್ಷಗಳಿಗೆ ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡ ಪಕ್ಷವಿದು. ಇದರ ನೇತೃತ್ವ ಪಿ. ಲಂಕೇಶ್ ಅವರದು. ಕನ್ನಡ, ಕನ್ನಡಿಗ, ಕರ್ನಾಟಕಗಳ ಬಗೆಗಿನ ಕಾಳಜಿಯಿಂದ ರಚನೆಗೊಂಡ ಈ ಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಕನ್ನಡಿಗರಿಂದ ನಿರೀಕ್ಷಿಸಲಾಗಿದ್ದ ಬೆಂಬಲ, ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಗಳು ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಈ ಪಕ್ಷವೂ ಸಂಘಟನಾ ಹಂತದಲ್ಲೇ ಕ್ಷೀಣಿಸಿತು. ಕನ್ನಡ ಚಳುವಳಿಯ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಈ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳಿಗೆ ದೊರೆಯದೆ ಹೋದ ಬೆಂಬಲಗಳು ಕನ್ನಡಿಗರಿಂದ ಮತ್ತೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪಕ್ಷಗಳಿಗೆ ದೊರೆತವು.

ಗೋಕಾಕ್ ಚಳವಳಿಯ ಅನಂತರ ಸಂಭವಿಸಿದ ರಾಜಕೀಯ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಚಳವಳಿಯ ಸ್ವರೂಪ ಬಹುಮುಖಿ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯ, ಆಮಿಷ, ಅಗ್ಗದ ಪ್ರಚಾರಪ್ರಿಯತೆ, ಕನ್ನಡದ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಲೂಟಿ, ಹಿಂಸೆ, ಜಾತಿ ಮುಖಂಡರ, ರಾಜಕಾರಣಿಗಳ ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರಗಳು ಎಲ್ಲವೂ ಕಾರಣ. 1980 ಹಾಗೂ 1990ರ ದಶಕದಲ್ಲಾದ ಈ ವೈಪರೀತ್ಯಗಳು ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಭಿನ್ನ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಗ್ರಹಿಸಲು ಎಡೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟವು. ಆದರೆ ಇವೆಲ್ಲವುಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ನಾಡು, ನುಡಿ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದ ನಿಸ್ವಾರ್ಥ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಗಾರರನ್ನು, ಸಂಘಟನೆಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಬಹುದು.

ಕನ್ನಡ ಶಕ್ತಿ ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಇತರ ಸಂಘಟನೆಗಳು: ಚಳವಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಲು ಸಾಹಿತಿ, ಕಲಾವಿದರ ಬಳಗ ಹುಟ್ಟು ಹಾಕಿದ ಸಂಸ್ಥೆಯೇ ಕನ್ನಡ ಶಕ್ತಿ ಕೇಂದ್ರ. 1988ರಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದ ಈ ಕೇಂದ್ರ ಎಂ. ಚಿದಾನಂದಮೂರ್ತಿಯವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಮುನ್ನಡೆದಿದೆ. ಇದು ಗೋಕಾಕ್ ಚಳವಳಿಯ ಅನಂತರ ಕನ್ನಡದ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಇತರೆ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಕಡೆಗೂ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿತು.

ಕನ್ನಡ ಶಕ್ತಿ ಕೇಂದ್ರ ಕನ್ನಡಿಗರಿಗೆ ಉದ್ಯೋಗಾವಕಾಶಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಡುವ ಸರೋಜಿನಿ ಮಹಿಷಿ ವರದಿಯ ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ಒತ್ತಾಯಿಸಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ನೈರುತ್ಯ ರೈಲ್ವೆ ವಲಯದ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸುವವರೆಗೂ ಅನೇಕ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ, ಕನ್ನಡಿಗ, ಕರ್ನಾಟಕಗಳ ಬೇಡಿಕೆಗಳಿಗೆ ಸ್ಪಂದಿಸುತ್ತಿದೆ. ರಾಜ್ಯ ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ಆದ್ಯತೆ, ದೂರದರ್ಶನದ ಕನ್ನಡೀಕರಣ, ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸ್ಥಾಪನೆ, ಉರ್ದು ವಾರ್ತಾ ಪ್ರಸಾರ ತಡೆ, ಕಾವೇರಿ ಜಲವಿವಾದ ಚಳವಳಿ, ಕನ್ನಡ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಪ್ರಾಧಿಕಾರ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಪುಸ್ತಕ ಪ್ರಾಧಿಕಾರಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ, ಬೆಳಗಾಂವಿಯಲ್ಲಿ ತಾಂತ್ರಿಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸ್ಥಾಪನೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಕನ್ನಡ ಪರವಾದ ಸಾಧನೆಗಳಿಗಾಗಿ ಇದು ಶ್ರಮಿಸಿದೆ. ಕೆ.ಜಿ.ಎಫ್.ನಲ್ಲಿ ತಮಿಳರ ದೌರ್ಜನ್ಯ, ಬೀದರ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಿಖ್ಖರಿಂದ ಆಗುತ್ತಿರುವ ಅತ್ಯಾಚಾರಗಳು, ಹಂಪಿ ಮತ್ತು ಗೋಕರ್ಣಗಳಲ್ಲಿನ ಹಿಪ್ಪಿಗಳ ಸ್ವೇಚ್ಛಾಚಾರ, ಬೆಳಗಾಂವಿಯಲ್ಲಿ ಎಂ.ಇ.ಎಸ್. ಪಕ್ಷದವರ ಕನ್ನಡ ವಿರೋಧಿ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳ ವಿರುದ್ಧವೂ ಕನ್ನಡ ಶಕ್ತಿ ಕೇಂದ್ರ ಚಳವಳಿ ಮಾಡಿದೆ. ವಲಸಿಗರ ತಡೆ, ಅಂಚೆ ತಂತಿ ರೈಲ್ವೆ ಆಡಿಟರ್ ಕಚೇರಿಗಳಲ್ಲಿ, ಕನ್ನಡೇತರರ ನೇಮಕಗಳ ಬಗೆಗೂ ಕನ್ನಡ ಪರವಾದ ಸಂಘಟನೆಗಳು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿವೆ. ಶಕ್ತಿ ಕೇಂದ್ರದ ಜೊತೆಗೆ ಕನ್ನಡ ಸಂಘರ್ಷ ಸಮಿತಿ, ಕನ್ನಡ ಸೇನೆ, ಕನ್ನಡ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ವೇದಿಕೆ, ಕರ್ನಾಟಕ ರಕ್ಷಣಾ ವೇದಿಕೆ ಮೊದಲಾದ ಸಂಘಟನೆಗಳೂ ಸೇರಿಕೊಂಡಿವೆ. ಸಾರಿಗೆ, ಹೋಟೇಲು, ಚಿತ್ರಮಂದಿರ, ಆಟೋರಿಕ್ಷ, ಬ್ಯಾಂಕು, ಉದ್ಯಮ ಮೊದಲಾದ ಸರ್ಕಾರಿ, ಅರೆ ಸರ್ಕಾರಿ, ಖಾಸಗಿ ಸಂಘ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಸಂಘಟನೆಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರತವಾಗಿವೆ. ಅಂತೆಯೇ ಕರ್ನಾಟಕ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಕ್ರೈಸ್ತರ ಕನ್ನಡ ಸಂಘಗಳು ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಕಲಾಪಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲು ಚಳವಳಿ ಹೂಡಿವೆ.

ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಗಳು ಕನ್ನಡ ಹೋರಾಟಗಳಾದದ್ದು 1990ರ ದಶಕದಿಂದೀಚೆಗೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲೂ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳ ಆಸೆ, ಆಮಿಷಗಳಿಂದಾಗಿ ಕೋಮುವಾದಿ ಬೀಜಗಳ ಬಿತ್ತನೆ ಆಯಿತು. ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ ಮನೋವೃತ್ತಿಯ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರನ್ನು ಶೋಷಿಸಲು ಕನ್ನಡ ಚಳುವಳಿಗೆ ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ರೂಪ ಕೊಟ್ಟರು ಎಂಬುದೊಂದು ಗುರುತರ ಆರೋಪ. ಕನ್ನಡಿಗರ ಭಾಷಿಕ ಭಾವೋದ್ವೇಗಗಳು ಜಾತಿ, ಧರ್ಮ, ಕೋಮು, ಜನಾಂಗ, ಪ್ರದೇಶ, ನೀರು, ಮೊದಲಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸಂವೇದನೆಗಳಿಗೆ ಬಂಡವಾಳವಾಗುವಂತೆ ಆಯಿತು. ಕನ್ನಡದ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಕಿಡಿಗೇಡಿಗಳು ತಮಿಳು, ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಸಹೋದರರ ಜೊತೆಗೆ ಕನ್ನಡಿಗರೂ ಪ್ರಾಣಗಳನ್ನು ತೆರುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ಇಂಥ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಗಳು ಕನ್ನಡ ಹೋರಾಟಗಳು ಎಂಬ ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಿದ್ದು.

ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಧೋರಣೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದಂಥ ರಾಜ್ಯಗಳು ತಮ್ಮ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳನ್ನು ಬರಿದುಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿವೆ. ಜಪಾನ್ ಕೈಗಾರಿಕಾ ವಸಾಹತು, ಸಿಂಗಪೂರ್ ಟೌನ್‌ಷಿಪ್, ಗ್ಯಾಟ್ ಒಪ್ಪಂದಗಳು, ಗಂಗಡಿಕಲ್ಲು ಅದಿರು ಯೋಜನೆ, ತುಂಗಾ ಮೂಲ ನಾಶ, ಪರಿಸರ ಮಾಲಿನ್ಯ ಹೀಗೆ ಕನ್ನಡಿಗರು ಶೋಷಣೆಗೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಕನ್ನಡ ಚಳುವಳಿಗಾರರು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದರು. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಮೋಚನಾ ರಂಗ, ಪ್ರಜಾತಾಂತ್ರಿಕ ಜನರ ವೇದಿಕೆ, ತುಂಗಾಮೂಲ ಉಳಿಸಿ ಸಂಘಗಳಂಥ ಸಂಘಟನೆಗಳ ಹೋರಾಟಗಾರರ ಪಾತ್ರ ದೊಡ್ಡದು.

ಒಟ್ಟಾರೆ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿಗಳ ಕಳೆದ ಎರಡು ದಶಕಗಳ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದರೆ ರಾಜಕಾರಣದ ಆಮಿಷ, ಪ್ರಚಾರಪ್ರಿಯತೆ, ಅಸಂಖ್ಯ ಪೋಷಿತ ಹಾಗೂ ಘೋಷಿತ ನಾಯಕರ ಸಂಘಟನೆಗಳು ಗೋಚರವಾಗುತ್ತವೆ. ಕನ್ನಡದ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳು ಕನ್ನಡೇತರ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳಾದ ಡಿ.ಎಂ.ಕೆ., ಅಣ್ಣಾ ಡಿ.ಎಂ.ಕೆ. ಇತ್ಯಾದಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೊಂದಾಣಿಕೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸ್ಪರ್ಧಿಸುವುದೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಕನ್ನಡ, ಕನ್ನಡಿಗ, ಕರ್ನಾಟಕ ಪರವಾದ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷವೊಂದನ್ನು ರಚಿಸಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ತರಲಾಗದ ಕನ್ನಡಿಗರ ಅಸಹಾಯಕತೆಯ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಇದು ಸಂಕೇತಿಸುತ್ತದೆ. ಸಂಕುಚಿತ, ಭಾಷಿಕ ಭಾವೋದ್ವೇಗಗಳಿಂದ

ಅತಿರೇಕದ ಭಾಷಾಭಿಮಾನದಿಂದ ಕನ್ನಡ ಚಳವಳಿ ಮತ್ತು ಚಿಂತನೆಗಳು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಸೋತಿವೆ ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಕನ್ನಡದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ನೌಕರರೂ ಕನ್ನಡವನ್ನು ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಬಳಸುವಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಉತ್ಸುಕರಾಗದಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಇಂದಿಗೂ ಶಿಕ್ಷಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಲಿ, ಸರೋಜಿನಿ ಮಹಿಷಿ ವರದಿಯ ಅನುಷ್ಠಾನವಾಗಲಿ, ಆಡಳಿತ ಭಾಷೆ ಕನ್ನಡವಾಗಲಿ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಇತ್ತೀಚಿನ ಕೆಲವು ಪ್ರಕರಣಗಳು ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಭಿನ್ನವಾಗಿ ಆಲೋಚಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿವೆ. ಕಾಡುಗಳ್ಳ ವೀರಪ್ಪನಿಂದ ಆದ ನಟ ರಾಜಕುಮಾರ್ ಅಪಹರಣ, ಅಂತೆಯೇ ಸಚಿವ ನಾಗಪ್ಪ ಅವರ ಅಪಹರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಅವರ ಸಾವು ಕನ್ನಡಿಗರ ತಾಳ್ಮೆಯನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಕಾವೇರಿ ನದಿಯ ನೀರಿನ ವಿವಾದ, ಹೋರಾಟಗಳು ಉಗ್ರರೂಪ ತಳೆದು ರಾಜಕಾರಣದ ಸ್ವಾರ್ಥ, ಅಸಹಾಯ ಕತೆಗಳನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಿವೆ. ನಿಷ್ಠಾವಂತ ಕನ್ನಡಿಗರಿಂದ ಹಾಗೂ ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರದ ಪ್ರಗತಿಪರ ಸ್ವಾಭಿಮಾನ ಪೂರಿತ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಿಂದ ಮುಂದೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಹಿತಗಳನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಳ್ಳುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಬಹುದೆಂದು ಆಶಿಸಬಹುದು. (ಜಿ.ಸಿ.ಆರ್.)

ಕಪ್ಪಲವಾಡಿ: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಧರ್ಮಪುರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೃಷ್ಣಗಿರಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ, ಬೆಂಗಳೂರು–ಚೆನ್ನೈ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹೆದ್ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಬರಗೂರಿನ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ 8 ಕಿಮೀ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣಗಿರಿಯ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ 12ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಪಶ್ಚಿಮದ ಗುಡ್ಡಗಳಲ್ಲಿ ಕಿಲುಬು ಕಟ್ಟಿದ ಮೇಲ್ಮೈಯುಳ್ಳ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿವೆ; ಇವು ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಬಲ್ಲವಾಗಿವೆ. ತಯಾರಿಕೆಯ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹಂತಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದು, ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಉಪಉತ್ಪನ್ನಗಳಾಗಿ ಹೊರಬಂದ ಚಕ್ಕೆಗಳೂ ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೂ ತಯಾರಿಕೆಯ ಅಂತಿಮ ಹಂತವನ್ನು ತೋರುವ–ಎಂದರೆ ಉಜ್ಜಿನಯ ಮಾಡಿದ ಹಂತದ–ಯಾವ ಮಾದರಿಯೂ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿಲ್ಲ. ಇದೊಂದು ನವಶಿಲಾಯುಗ ಉಪಕರಣಗಳ ಕೈಗಾರಿಕಾ ನೆಲೆಯೆಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಂಥ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ನೆಲೆ ಬರಗೂರಿನಲ್ಲಿದೆ.

ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಾಗಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ಪ್ರಕಾರಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ವೈವಿಧ್ಯವೇ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಚೂಪು ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ಮಾದರಿ ಪ್ರಾಯಃ ಮಣ್ಣುಕೊಚ್ಚುವ ಎಲಕೋಟು ಅಥವಾ ಗುದ್ದಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಕ್ಷೇತ್ರ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧ ಉಪಕರಣಗಳೆಂದರೆ ಬಾಚಿ, ಕೈಪಿಕಾಸಿ, ಚೂಪಾದ ಉಪಕರಣ, ಸುತ್ತಿಗೆ–ಕಲ್ಲು, ಕೊಚ್ಚುವ ಸಾಧನಗಳು, ಅಲಗು–ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಜೋಡಿಕೆಯ ಭಾಗಗಳು ಹಾಗೂ ಅನುಪಯುಕ್ತ ಚಕ್ಕೆಗಳು. ಈ ಎಲ್ಲ ಉಪಕರಣಗಳು ತಯಾರಾಗಿರುವುದು ಡಾಲರೈಟ್ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲವನ್ನು ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3500–3000 ಎಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. (ಬಿ.ಎನ್.)

ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗ: ಗ್ರೀಕ್ ಪುರಾಣಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಮಾನವ ಯುಗಗಳ ಪೈಕಿ ಇದು ಕೊನೆಯದು. ಪುರಾತತ್ತ್ವದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕೂಡ ಇದು ಕಲ್ಲಿನ ಮತ್ತು ಕಂಚಿನ ಯುಗಗಳ ಅನಂತರದ್ದಾದರೂ ಮಹತ್ತ್ವವಾದ ಯುಗ. ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗ ಆರಂಭವಾದದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1200ರಲ್ಲಿ. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೂ ಮುಂಚೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆಯಿತ್ತು ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆಗ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುದು ಬಹುತೇಕ ಉಲ್ಕಾಪಾತದ ಕಬ್ಬಿಣ. ಆಕಾಶದಿಂದ ಉಲ್ಕಾಪಾತಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಬೀಳುತ್ತಿದ್ದ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಆಭರಣ ವಸ್ತುಗಳನ್ನಾಗಿ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ, ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಚೀನ ನಾಗರಿಕತೆಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಉಲ್ಕಾಪಾತ ಮೂಲದ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಸುಮೇರಿಯನ್ನರು ಸ್ವರ್ಗದ ಲೋಹವೆಂದೂ ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ನರು ಆಕಾಶದಿಂದ ಬಂದ ಕಪ್ಪು ತಾಮ್ರವೆಂದೂ ತಮ್ಮ ಬರವಣಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಕರೆದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕಂದುಕಂಚಿನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಗುಣಗಳ ಸ್ಪಷ್ಟ ಅರಿವು ಆಗಿನ ಜನಕ್ಕೆ ಇನ್ನೂ ಆಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಮೊದ ಮೊದಲು ಆಕಸ್ಮಿಕ ಪ್ರಯೋಗಗಳಿಂದಲೂ ಅವರು ಇವನ್ನು ಕ್ರಮೇಣ ಅರಿತುಕೊಂಡರು.

ಕಬ್ಬಿಣಯುಗೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ವಲಯದ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಸಂಪತ್ತಿನಿಂದ ಮಾನವ ಸಾಧಿಸಿದ ಪುರೋಗಾಮಿತ್ವದ ಹೆಗ್ಗುರುತೆನ್ನಬಹುದು. ತಾಮ್ರದ ಅದಿರಿಗಿಂತ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರು ಪ್ರಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ಮತ್ತು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುತ್ತಿದ್ದರೂ ತಾಮ್ರ–ಕಂಚುಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದ ಬಹುಕಾಲಾನಂತರವೇ ಕಬ್ಬಿಣ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1500ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಪ್ಪುಸಮುದ್ರದ ದಕ್ಷಿಣ ತೀರದಲ್ಲಿ (ಅನಟೋಲಿಯ) ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಯೋಗವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಕೊಮಾರನಹಳ್ಳಿಯ (**ನೋಡಿ**) ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳ ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಯುಧಗಳ ಜೊತೆಗೆ ದೊರೆತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1300. ಆದ್ದರಿಂದ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1500–1400ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣ ಲೋಹವನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಭಾರತದ ಕಬ್ಬಿಣ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಗತಿಯೆಂದರೆ ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೂಸೆ ವಿಧಾನವೆಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾದ ತಂತ್ರದಿಂದ ಶುದ್ಧ ಮೆದುಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಇದ್ದಿಲಿನೊಂದಿಗೆ, ಇದರಲ್ಲಿಯ ಇಂಗಾಲ ಕಬ್ಬಿಣದೊಡನೆ ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಬೆರೆಯುವ ತನಕ ಕಾಯಿಸಿ ಉತ್ತಮ ಉಕ್ಕನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು. ಪಶ್ಚಿಮ ಆಫ್ರಿಕದ ಪೂರ್ವ ನೈಜೀರಿಯದಲ್ಲಿಯ ಟರ್ಮಿಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1500ರಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಲೋಹ ತಯಾರಿಕೆಯ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದ ಭೂಶಿರದವರೆಗೂ ಈ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಹರಡಿತು. ಈ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಬಂಟು ಕೃಷಿಜನಾಂಗದವರು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ಇವರು ಪ್ರಬಲರೂ, ಶ್ರೀಮಂತರೂ ಆಗಿ ತಮ್ಮ ಕೃಷಿ ಉದ್ಯಮಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾದ ದಕ್ಷಿಣದ ಸವನ್ನ ಪ್ರದೇಶದ ಕಡೆ ವಲಸೆ ಹೋದಂತೆಲ್ಲ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿದ್ದ ಬೇಟೆ–ಸಂಗ್ರಹಣೆಯಿಂದ ತಮ್ಮ ಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಜನಸಮುದಾಯಗಳನ್ನು ಓಡಿಸಿ ಇಲ್ಲವೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ ಪ್ರಸರಿಸಿದರು. ಇದು ಯುನೆಸ್ಕೊ ಸಂಶೋಧನೆಯಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1500–1300ರಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಆಫ್ರಿಕ, ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ

2ನೆಯ ಹಂತದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕುಲುಮೆ, ಮಲ್ಹಾರ್–ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ

ಪ್ರಾಚೀನ ಹಂತ ಕಾಣಸಿಗುವುದರಿಂದ ಇಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಾಲದ ಇತಿಹಾಸ ಪರಂಪರೆ ಆರಂಭದ, ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ, ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹದಿನಾರು ಜನಪದಗಳ ಆರಂಭಕಾಲ ಮತ್ತು ಚೀನದಲ್ಲಿ ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್ ಕಾಲದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಟೆಲ್‌ಅಸ್ಮಾರ್ ಮತ್ತು ಮಾರಿ, ಸಿರಿಯದ ಛಗರ್ ಬಜಾರ್ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2500ರ ಕಾಲದ್ದಾಗಿರಬಹುದಾದ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದಲಿನ ಕುಲುಮೆಗಳಲ್ಲಿ ಕರಗಿಸಿದ ಕೀಳ್ದರ್ಜೆಯ ಕಬ್ಬಿಣದಿಂದ ಮಾಡಲಾದ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಚಿನ್ನದ ಪಟ್ಟಿಯುಳ್ಳ ಸುಂದರವಾದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಚಾಕುವೊಂದು ಅನಟೋಲಿಯದ (ಈಗಿನ ಟರ್ಕಿ) ಅಲಾಕಾ ಹುಯುಕ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಿಟೈಟ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಬಲಿಸಿ ನೆರೆಯ ಪ್ರದೇಶವಾದ ಅರ್ಮೇನಿಯ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿದ್ದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದುರನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಕಬ್ಬಿಣದ ಲೋಹವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1900ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಮೆದುಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು (ರಾಟ್ ಐರನ್) ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ನಿಜವಾದ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ತಂತ್ರಗಳೆಲ್ಲವೂ ಕರಗತವಾಗಿದ್ದುವು.

ಮೊದಮೊದಲು ಕಬ್ಬಿಣ ಲೋಹವಿದ್ಯೆ ಹಿಟೈಟ್ ಜನಾಂಗದವರಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತವಾಗಿ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಈ ಲೋಹದ ಆಯುಧಗಳು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದುದ ರಿಂದ ಅವರು ಈ ಗುಟ್ಟನ್ನು ಇತರರಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ತಮ್ಮ ಮಿತ್ರವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮತ್ತಿತರ ರಾಜಮನೆತನಗಳಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಕು ಮತ್ತು ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಅಮೂಲ್ಯ ಉಡುಗೊರೆಗಳಾಗಿ ಅರ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಕೆಲವು ದಾಖಲೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಟುಟಂಕ್‌ಮನ್ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ, ಕಂಚಿನ ಹಿಡಿಯುಳ್ಳ, ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ಹರಳುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಬಾಕು ಹಿಟೈಟ್ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ನೆರೆಯ ಪ್ರದೇಶವಾದ ಸಿರಿಯದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಮಿಟಾನಿ ರಾಜರ ಬಳುವಳಿಯೆಂದು ಟೆಲ್ ಅಮಾರ್ನಾದ ಲೇಖಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಮೂರನೆಯ ಹಟ್ಟೂ ಸಿಲಿಸ್ ದೊರೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1281–60) 2ನೆಯ ರ್‍ಯಾಮ್ಸೆಸ್ ದೊರೆಗೆ ಬರೆದ ಪತ್ರವೊಂದರಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಕುವೊಂದರ ಉಲ್ಲೇಖವಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ಉರರ್ಟು ಸರೋವರದ ಬಳಿ ಅರ್ಮೇನಿಯ ಪ್ರಾಂತದ ಹೊರಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ತಯಾರಿಕೆಯನ್ನು

ನಿಷೇಧಿಸಿರುವ ಸಂಗತಿಯ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಇದೇ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಟೈಟರ ಮಿತ್ರವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿಯನ್ನರು ಸಿರಿಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳನ್ನು ರೂಢಿಸಲು ಬೇಕಾದ ತಾಂತ್ರಿಕ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹಿಟ್ಟೈಟರಿಂದ ದೊರಕಿಸಿಕೊಂಡುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರಗಳಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1300ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಸಿರಿಯದ ರಾಸ್ ಷಮ್ರಾ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನದಿಂದಲಂಕೃತವಾದ ಹೆಚ್ಚು ನಿಕ್ಕಲ್ ಬೆರಕೆಯುಳ್ಳ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಕುವೊಂದು ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಇದು ಟುಟಂಕ್‌ಮನ್ ಸಮಾಧಿಯ ಬಾಕುವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರ ಜನರ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ಹಿಟ್ಟೈಟ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪತನವಾದ ಅನಂತರ ಕಬ್ಬಿಣದ ಲೋಹಗಾರಿಕೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿತು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸಾಯ, ಕೈಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತಿತರ ನಿತ್ಯಜೀವನ ರಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸುವಂತಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1180ರಲ್ಲಿ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ಗೆರಾರಿನಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದೊಂದು ಕಬ್ಬಿಣದ ಕಾರ್ಖಾನೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉತ್ಪಾದನೆ ಮಾಡಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುವ 2ನೆಯ ಸಾರ್ಗಾನ್ ದೊರೆಯ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ 3,00,000 ಪೌಂಡ್ ತೂಕದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಗಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಶೇಖರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಬಹುಶಃ ಈ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲೂ ಕಬ್ಬಿಣ ಲೋಹವಿದ್ಯೆ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿತು. ನೈರುತ್ಯ ಇರಾನಿನಲ್ಲಿ ಸಿಯಾಲ್ಕ್ ಎ ಮತ್ತು ಬಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಮೊದಲ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಯೋಗ ಪ್ರಬಲವಾಯಿತು.

ಈ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಯೋಗ ಭಾರತದ ಗಡಿಗೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಬಂದಿರಬಹುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿತ್ತು. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಅತ್ರಂಜಿಖೇಡ, ರಾಜಸ್ತಾನದ ನೋಹ್, ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಳ್ಳೂರು ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಗಾಲ–14 ಪರೀಕ್ಷಾವಿಧಾನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿರುವಂತೆ ಇತ್ತೀಚಿನ ಲಹುರ ದೇವ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1600ರಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ತಯಾರಿಕೆಯಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಪುರಾವೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಗಂಗಾನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಮಡಕೆಗಳ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಡಕೆಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳೊಂದಿಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಮಾಧಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದಿಗೂ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ, ಜನರ ನಿತ್ಯಜೀವನ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಬೆರೆತು ಅತಿ ಶೀಘ್ರದಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿದುದಲ್ಲದೆ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ನಗರೀಕರಣಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ ಹೊರದೇಶಗಳಿಂದ ಪ್ರಸರಿಸಿ ಇಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಿತೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಸರಿಯೆಂದು ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ತಾಮ್ರ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯಿಂದಲೆ ಕ್ರಮೇಣ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಗಾವೊಚೆಂಗ್ (ಹೆಬಿ ಪ್ರಾಂತ, ಚೀನ) ಸಮೀಪದ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉಲ್ಕಾಪಾತ ಕಬ್ಬಿಣದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಹರಿತ ಬಾಯಿಯ ತೆಳು ತಗಡು ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಯಾಂಗ್ಸಿ ಕೊಳ್ಳದ ಚಂಗಶ ಮತ್ತು ನನ್‌ಜಿಂಗ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಎರಕದಿಂದ ಮಾಡಿದ ಕಬ್ಬಿಣ ಸಾಮಾನುಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ಜಪಾನಿನ ಕ್ಯುಶು–ಹೊನ್ಶು ಪ್ರದೇಶದ ಯಯೊಯಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.500–ಪ್ರ.ಶ.300) ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಯೋಗವಿದ್ದಿತ್ತು.

ಕ್ರೀಟ್ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಫೆಯಿಸ್ಟಾಸ್, ವಾಫಿಯೋ ಮತ್ತಿತರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1500–1200ರ ಕಾಲದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಕ್ರೀಟಿನಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರಿನ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿಲ್ಲ. ಲೋಹಗಾರಿಕೆಗೆ ಆಮದಾದ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನೇ ಅವಲಂಬಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಡೆಂಡ್ರಾದ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವುವೇ ಗ್ರೀಸಿನ ಅತ್ಯಂತ ಪುರಾತನ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು. ಇವು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 13ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ರಷ್ಯದ ಕೋಬಾನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲೆ ಕಬ್ಬಿಣ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಎರಡು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಯುರೋಪಿ ನಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.800ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಇಟಲಿ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಯುರೋಪ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುದರಿಂದ ಈ ಕಾಲಗಣನೆ ಯುರೋಪಿನ ಎಲ್ಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಯುರೋಪಿನ ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗವನ್ನು ಆದಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 800–400) ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 400–15) ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗಗಳೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸ ಬಹುದಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 16–15ರಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಆಕ್ರಮಣದೊಂದಿಗೆ ಆಲ್ಪ್ಸ್ ಪ್ರದೇಶ, ಇಟಲಿ, ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಸ್ಪೇನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಯುಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು.

ಪೂರ್ವಕಾಲೀನ ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಇಟಲಿ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪುಗಳಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಇಟಲಿಯ ಎಟ್ರಸ್ಕನ್ (**ನೋಡಿ**) ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಮತ್ತು ಹೊರಗಿನಿಂದ ವಲಸೆ ಬಂದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮಿಲನದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿ ಫಿನೀಷಿಯದ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಹಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹೆಗ್ಗುರುತುಗಳನ್ನು ಟಾರ್ಕ್ವಿನಿಯ, ವೇಯ್, ಪೆಟುಲೋಯ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಸಮಾಧಿಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಇಲ್ಲೂ ಇತರ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲೂ ಇರುವ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಸಂಬಂಧ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ಪೌರಸ್ತ್ಯ ದೇಶಗಳ ಪ್ರಭಾವಗಳನ್ನೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ರೂಪುರೇಷೆಗಳನ್ನೂ ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಇಟಲಿಯ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಲ್ಲನೋವನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಸರೋವರವಾಸಿಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಅಸ್ಥಿಪಾತ್ರೆ ಕ್ಷೇತ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮಿಲನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಮೊದಲ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಈ ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ರಮೇಣ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಎಟ್ರಸ್ಕನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ಅದರೊಂದಿಗೆ ಲೀನವಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 400ರಲ್ಲಿ ಕೆಲ್ಟರ ಧಾಳಿಗಳ ಫಲವಾಗಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಂತ್ಯವಾಯಿತು.

ಪೂರ್ವ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಿಂದ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದವರೆಗೂ ಹರಡಿದ್ದ ಹ್ಯಾಲ್‌ಸ್ಟಾಟ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮಧ್ಯಯುರೋಪಿನ ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5–2ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆಲ್ಪ್ಸ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 400ರಲ್ಲಿ ಕೆಲ್ಟರ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ನಾಶವಾದರೂ ಕೆಲಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಕ್ತಶಕದ ಆರಂಭದವರೆಗೂ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಜರ್ಮನಿ, ಸೈಲೇಷಿಯ, ಬಾಲ್ಕನ್ ಪ್ರದೇಶ, ಹಂಗರಿ ಮತ್ತು ರೋಮೇನಿಯ ಗಳಲ್ಲೂ ಹ್ಯಾಲ್‌ಸ್ಟಾಟ್ ರೀತಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7–4ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳವರೆಗೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪಿನ ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಮತ್ತು ಹ್ಯಾಲ್‌ಸ್ಟಾಟ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದು ವಿಕಾಸ ಗೊಂಡಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಲಾ ತೆನೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ (**ನೋಡಿ**) ಅಂಶಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಉತ್ತರ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಿದ್ದು, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲ್ಟರ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ಅಲ್ಲಿಗೂ ಕಬ್ಬಿಣದ ಪ್ರವೇಶವಾಯಿತು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲ್ಟರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಅಂತ್ಯ ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗ ಲಾ ತೆನೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದಿಗೆ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಈ ಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಎ, ಬಿ ಮತ್ತು ಸಿ ಎಂಬ ಮೂರು ಅನುಕ್ರಮ ಉಪಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಐರೋಪ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಮತ್ತು ಹ್ಯಾಲ್‌ಸ್ಟಾಟ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಕಲಾವಸ್ತುಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಪ್ರಾಣಿಚಿತ್ರಣದಲ್ಲಿ ಸಿಥಿಯನರ ಪ್ರಭಾವ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಸ್ವಿಟ್ಜರ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ತಲೆದೋರಿದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕ್ರಮೇಣ ಡ್ಯಾನ್ಯೂಬ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲೂ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲೂ ಹರಡಿ ರೋಮನರ ಧಾಳಿಯ ಕಾಲದ (ಪ್ರಚಲಿತ ಶಕೆಯ ಆರಂಭಕಾಲ)ವರೆಗೂ ಪ್ರಬಲವಾಗಿತ್ತು. ರೋಮನರ ಧಾಳಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಯುರೋಪಿನ ಹಲವಾರು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಯುಗದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.;ಎ.ಎಸ್.;ಆರ್.ಕೆ.ಎಂ.;ಆರ್.ಎಸ್.ಪಿ.)

ಕಬ್ಬಿಣ ಲೋಹ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ: ಲೋಹ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯು ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾ (ಚಾಲ್ಕೋಲಿಥಿಕ್) ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದಿನದಾಗಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದಖನ್‌ದಲ್ಲಿಯೂ ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿಯ ಅನೇಕ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇಂತಹ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಕಾಲಾವಧಿ ಯವರೆಗೂ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ಇದ್ದಿರಬಹುದು ಎಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗಣಿಗಾರಿಕೆ, ಅದಿರು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವುದು, ಅದಿರಿನಿಂದ ಲೋಹವನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸುವುದು ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಕ್ಲಿಷ್ಟತರವಾದ ಕೆಲ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿಯ ಕ್ರಮಗಳು ಲೋಹತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾಗಿವೆ. ಲೋಹ ಉಪಕರಣಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದ ಅನಂತರ ಮಾತ್ರವೇ ಕೃಷಿ ಮತ್ತು ಪಶುಸಂಗೋಪನೆಗಳ ತನ್ನ ಕಾರ್ಯವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ತನ್ನ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು, ಆರ್ಥಿಕ ಸೌಖ್ಯವನ್ನು ಕೂಡ ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅವನಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಲೋಹತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹಂತಗಳ ಕ್ರಮವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದರೆ ಈ ಕೆಳಕಂಡ ಕೆಲ ಅಂಶಗಳತ್ತ ಗಮನ ಹರಿಸಬೇಕಾಗುವುದು: (ಅ) ಅದಿರು ಲಭ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಗಣಿಗಳು: (ಬ) ಲೋಹವನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸುವ ಇಲ್ಲವೆ ಅದಿರನ್ನು ಕರಗಿಸುವ ವಿಧಾನದ ಪೂರ್ವಸಿದ್ಧತೆ: (ಕ) ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯ ಪ್ರಯೋಜನಗಳಿಗಾಗಿ ಬಳಸಲು ಬೇಕಾದ ಉಪಕರಣ ಉತ್ಪಾದನೆಗೆ: ಕಂಬಾರಿಕೆಯ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವುದು. ಈ ಅಂಶಗಳು ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣ ಈ ಎರಡೂ ಲೋಹಗಳ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಿರುತ್ತವೆ.

ತಾಮ್ರದ ತಯಾರಿಕೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಒಂದು ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭ ವಾಯಿತು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ನಿಕ್ಷೇಪ ವಿಪುಲವಾಗಿದೆ. ತಾಮ್ರದ ನಿಕ್ಷೇಪ ಅಷ್ಟಿಲ್ಲ. ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಹತ್ತಿರದ ಇಂಗಳದಾಳು, ಕಲ್ಯಾಡಿ (ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆ), ದೇವಗೊಂಡನಹಳ್ಳಿ (ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು), ತಿಂಥಿಣಿ (ಗುಲ್ಬರ್ಗ), ಸೋಮನಹಳ್ಳಿ (ಮೈಸೂರು), ಮಾಚನೂರು (ರಾಯಚೂರು), ಜಂಬಾನಿ (ಶಿವಮೊಗ್ಗ) ಹಾಗೂ ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ನೈರುತ್ಯ ಭಾಗ ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಅದಿರಿನ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳಿವೆ. ತಾಮ್ರ ಅದಿರಿನ ಗಣಿಗಾರಿಕೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಕೆಲಸಗಳು ನಡೆದ ಕುರುಹುಗಳಾದ ಅದಿರಿನ ಕಿಟ್ಟ ಅಥವಾ ಗಸಿ, ಶಾಖಕ್ಕೆ ಒಗ್ಗದ ಬಿರುಸು ಅದಿರು

ಹಾಗೂ ಕಚ್ಚಾ ಅದಿರು ಇವು ಕಲ್ಯಾಡಿ ಗಣಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಇಂಗಳದಾಳದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ನೆಲೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ, ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಸ್ತರಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಬ್ಬಿಣ ಸರಕುಗಳು ತೀರ ಜಂಗುಗಟ್ಟಿವೆ.

ದಾವಣಗೆರೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹರಿಹರ ತಾಲೂಕಿನಲ್ಲಿಯ ಕೊಮಾರನಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ ಮತ್ತು ಮಸ್ಕಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಳ್ಳೂರು ಎಂಬಲ್ಲಿಯೂ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಕೆಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸೂಚಿಸುವ ಸ್ತರಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಿಂಗಣಿ, ಇಂಗಳಗಿ ಹಾಗೂ ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕುಡಚಿ ಎಂಬಲ್ಲಿಯೂ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ, ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ತಾಂತ್ರಿಕ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಯಾವುದೇ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆದರೂ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದುದು ಅವಶ್ಯ.

ಗಣಿಗಾರಿಕೆ: ಖನಿಜಗಳ ಪ್ರಯೋಜನ ಪಡೆಯಲು ಮಾನವ ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಿಗೆ ದೀರ್ಘ ಇತಿಹಾಸವಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ವರ್ಣದ್ರವ್ಯ ಪಡೆಯಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರನ್ನು ತೋಡಿ ತೆಗೆಯುವ ಗಣಿ ಕೆಲಸ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು ಎಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಹಲವಾರು ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಜನ ಸಮುದಾಯಗಳಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಗಣಿಗಾರಿಕೆಯ ತಂತ್ರ ಪರಿಚಿತವಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ವಿಸ್ಮಯಕಾರಕವಾದ ಸಂಗತಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ಈ ಗಣಿಗಾರಿಕೆಯಿಂದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಲೋಹವನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ಉದ್ದೇಶವಿರಲಿಲ್ಲ. ತಾಮ್ರದ ಲೋಹವನ್ನೇ ಪಡೆಯಬೇಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ತಾಮ್ರದ ಅದಿರನ್ನು ಕರಗಿಸಿ ಲೋಹವನ್ನು ಪಡೆಯುವ ತಂತ್ರವು ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರನ್ನು ಕರಗಿಸಿ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ತಂತ್ರಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು. ಕಾರಣ ತಾಮ್ರವನ್ನು 1200 ಡಿಗ್ರಿಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಕಡಿಮೆ ಶಾಖದಲ್ಲಿ ಕರಗಿಸಬಹುದು. ಆದರೆ ಕಬ್ಬಿಣ 1540 ಡಿಗ್ರಿಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಾಖದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕರಗಬಲ್ಲದು. ಇಷ್ಟೊಂದು ಶಾಖವನ್ನು ಉತ್ಪನ್ನಗೊಳಿಸಬಲ್ಲಂತಹ ತಿದಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವುದು ಆ ಹಿಂದಿನ ಜನರಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ಗಣಿಗಾರಿಕೆಯ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಗೆಯ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು: ಹೆಚ್ಚು ಆಳವಿರದ ತಗ್ಗುಗಳ ಗಣಿ ಅಗೆಯುವುದು. ಅದಿರು ಇದ್ದ ದಿಕ್ಕಿನತ್ತ ಆಳವಾದ ತೋಡುದಾರಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದು. ಅರಾವಳಿ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ನೈರುತ್ಯ ವಲಯಗಳಲ್ಲಿಯ ತಾಮ್ರದ ಅದಿರಿನ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಆಳವಿರದ ತಗ್ಗುಗಳ ಗಣಿಗಳಿವೆ. ರಾಜಸ್ತಾನದ ಖೇತ್ರಿ, ಅಂಬಾಜಿ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಳವಾದ ತೋಡುದಾರಿಗಳಿವೆ. ಆಳವಿರದ ತಗ್ಗುಗಣಿಗಳು ಆಳವಾದ ತೋಡುದಾರಿಯ ಗಣಿಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಚೀನವಾದವು.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಡಿ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರದುರ್ಗಗಳ ತಾಮ್ರ ಅದಿರಿನ ವಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾರ್ಯಾಗಾರಗಳ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಗಣಿಯಲ್ಲಿ ಮರದ ಸನ್ನೆ ದೊರೆತಿದ್ದು, ಇದರ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 3ನೆಯ ಶತಮಾನವೆಂದು ಇಂಗಾಲ–14ರ ವಿಧಾನದಿಂದ ತಿಳಿದಿದೆ. ಬಿಸ್ನಾಳದಲ್ಲಿ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಗಣಿಗಳ ತಗ್ಗುಗಳಿವೆ. ಇದರ ಬಳಿಯಲ್ಲಿಯೆ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಕರಗಿಸಿದ ಒಂದು ಸ್ಥಳವೂ ಇದೆ. ಈ ಸ್ಥಳಗಳು ತೇರದಾಳ, ಹಳಿಂಗಳಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಗೋರಿಗಳ ನೆಲೆಯಿಂದ ಸು. 40 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಆಳವಿರದ ತಗ್ಗು–ಗಣಿ ಪದ್ಧತಿ ಈ ಎರಡೂ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಇವೆಲ್ಲಾ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳು.

ಅದಿರು ಶುದ್ಧೀಕರಣ: ಲೋಹವನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸುವ ಮೊದಲು ಅದಿರನ್ನು ಪುಡಿಗೊಳಿಸಿ ಸುಡುವ ಕ್ರಿಯೆ ನಡೆಯಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಕ್ರಿಯೆಯಿಂದ ಬೇಗನೆ ಭಾಷ್ಪೀಭವ ಗೊಳ್ಳಬಲ್ಲಂತಹ ಗಂಧಕ ಮತ್ತು ಆರ್ಸೆನಿಕ್ (ಪಾಷಾಣ)ಗಳು ತಾಮ್ರದ ಅದಿರಿನಿಂದ ಬೇರ್ಪಡುತ್ತವೆ. ಅದಿರು ಶುದ್ಧೀಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸುವ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ವಿಧಾನವೆಂದರೆ ಸಾಂದ್ರತೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕೀಕರಣ ಪದ್ಧತಿ. ಈ ಕಾರ್ಯ ಅದಿರನ್ನು ಕರಗಿಸುವ ಸ್ಥಳದ ಹತ್ತಿರವೇ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಬಹುತೇಕ ಇವು ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ಹಳ್ಳಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೆ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ರಾಜಸ್ತಾನದಲ್ಲಿಯ ಅಂಬುಜಾದ ಹತ್ತಿರ ಇಂತಹ ಸಾಂದ್ರತೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕೀಕರಣದ ನೆಲೆಗಳು ಇವೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಶುದ್ಧೀಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಅದಿರಿನ ಹುಡಿಯನ್ನು ಇಳಿಜಾರಿನಲ್ಲಿ ನೀರಿನೊಂದಿಗೆ ಹರಿಬಿಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ತಾಮ್ರದ ಆಮ್ಲಜನಕ ಧಾತು ಸಂಯುಕ್ತ ಈ ತಗ್ಗುಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಗೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ವಿಧಾನ ಗಮನೀಯವಾದುದು. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮಸ್ಕಿ, ಹೊಸಪೇಟೆ, ಕೊಪ್ಪಳ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ ಇಡೀ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಬೆಟ್ಟದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ವಿಧಾನವನ್ನು, ಅಂದರೆ ಇಳಿಜಾರುಗಳ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ್ದ ಇನ್ನೂ ಹಲವಾರು ಸ್ಥಳಗಳು ಕಂಡುಬರಬಹುದು. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕಪ್ಪತಗುಡ್ಡದ ಶ್ರೇಣಿಗೂ ಔಚಿತ್ಯವಿದೆ. ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದ ಜನರು ಕಬ್ಬಿಣ ಅದಿರನ್ನು ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ತುಂಡುಗಳನ್ನಾಗಿ ಒಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂಥ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಕುಲುಮೆಯ ಒಂದು ಕಲ್ಲಿನ ತುಂಡು ಮತ್ತು ರಸ್ತೆ ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲಿನ ಗಾತ್ರದ ಅದಿರು ಈ ಸಂಗತಿಗೆ ಪುರಾವೆಗಳಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಅದಿರನ್ನು ಶುದ್ಧೀಕರಣ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಸುಟ್ಟಿದ್ದರ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೂ ದೊರೆತಿರುವುದಿಲ್ಲ.

ಸ್ರಾವಕ ಕ್ರಿಯೆ (ದ್ರವಕಾರಿ): ಕರಗಿಸುವ ಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರವಾಹಾತ್ಮಕ ಗುಣವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಸ್ರಾವಕ ವಸ್ತು ಅಥವಾ ದ್ರವ್ಯವನ್ನು ಸೇರಿಸುವುದೂ ಒಂದು ಮಹತ್ವದ ಹಂತ. ರಾಜಸ್ತಾನದ ಅಹಾರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸಿಲಿಕ ಇವನ್ನು ತಾಮ್ರದ ಅದಿರಿನೊಂದಿಗೆ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಸೇರಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರಲೋಹ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಮುಂದುವರೆದಿತ್ತು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಸ್ರಾವಕ ಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದುದರ ಕುರುಹುಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಸ್ರಾವಕ ಕ್ರಿಯೆ ತಂತ್ರವು ಇವರಿಗೆ ಅಪರಿಚಿತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಕಲ್ಯಾಡಿ ಗಣಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಕಿಟ್ಟ ಇಲ್ಲವೆ ಗಸಿಯನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದರೆ ತಾಮ್ರವನ್ನು ಶುದ್ಧಗೊಳಿಸಲು ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರನ್ನು ಸ್ರಾವಕ ವಸ್ತುವಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಬನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರನ್ನು ಶುದ್ಧಗೊಳಿಸಲು ಸುಣ್ಣವನ್ನು ಸ್ರಾವಕವಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಾಂತ್ರಿಕತೆ ಪ್ರಬುದ್ಧಮಟ್ಟಕ್ಕೇರಿ ಬೆಳೆದಿತ್ತು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳಿವೆ. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ನಾಯ್‌ಕುಂಡ್ ಮತ್ತು ಗುಜರಾತಿನ ಧತ್ವಾ ಎಂಬ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಕುಲುಮೆಗಳಿವೆ. ನಾಯ್‌ಕುಂಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗದ ಕುರುಹುಗಳೂ ಇವೆ. ಗುಜರಾತದ ಧತ್ವಾ ಸ್ಥಳವು ಇತಿಹಾಸದ ಆದಿಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು. ಇವೆರಡೂ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕುಲುಮೆಗಳಿಗೆ ಒಂದು ವಿಶೇಷತೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ರಾವಕ ವಸ್ತುವನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ನಾಯ್‌ಕುಂಡ್‌ನ ಕುಲುಮೆಯನ್ನು ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ಇದು ಹೆಚ್ಚು ಕಾರ್ಯಕ್ಷಮತೆಯುಳ್ಳದ್ದಾಗಿತ್ತು.

ಲೋಹವನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸುವುದು ಇವೆಲ್ಲವುಗಳ ಮುಂದಿನ ಹಂತ. ಕುಲುಮೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಲೋಹವನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯ. ಆದ್ದರಿಂದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿಯೂ ಹಾಗೂ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿಯೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕೆಲವೊಂದು ಕುಲುಮೆಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಬೇಕಾದುದು ಅವಶ್ಯ. ಮದರಾಸು–ಮೈಸೂರು ಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಮಾಗಡಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಕಿಟ್ಟ ರಹಿತ ಇಲ್ಲವೆ ಗಸಿಸಹಿತವಾದ ರಂಧ್ರವೊಂದನ್ನುಳ್ಳ ದೊಡ್ಡದಾದ ಕುಲುಮೆಯನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಬುಕಾನನ್ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅಂಬಾಜಿ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಕುಲುಮೆಯ ಒಡೆದ ಭಾಗಗಳ ಅಂದರೆ ಅದರ ಗಾಳಿಯ ಕೊಳವೆಯ ಮೂತಿ, ಕಿಟ್ಟ ಮೊದಲಾದ ಭಾಗಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಹೊಂದಿಸಿ ಆ ಕುಲುಮೆಯನ್ನು ಪುನರ್ನಿಮಿಸಿದ ಸಂಗತಿ ಇತ್ತೀಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಮಹತ್ವದ ಶೋಧ. ಸ್ಥಳಿಯ ಹಳ್ಳಗಳ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಮಣ್ಣನ್ನೇ ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಈ ಹಳ್ಳಗಳ ದಂಡೆಗಳ ಕುಲುಮೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಭಾಗಗಳಿದ್ದವು. ಒಂದು ಗಾಳಿಯ ಕೊಳವೆಯ ಮೂತಿ, ಎರಡನೆಯದು ಗಸಿಯನ್ನು ಹೊರಚೆಲ್ಲಲು ರಚಿಸಿದ ರಂಧ್ರ. ಮೂರನೆಯದು ಕುಲುಮೆಯ ಇತರ ಭಾಗ. ಒಂದು ಬಿದಿರಿನ ಕೊಳವೆಗೆ ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿ ಕುಲುವೆಯ ಗಾಳಿ – ಕೊಳವೆಯನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಒಡೆದ ಭಾಗಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದರೆ ಇವೆಲ್ಲವುಗಳ ತಿರುವುಗಳಲ್ಲಿಯೂ, ಬಾಗುಗಳ ದಪ್ಪದಲ್ಲಿಯೂ ಏಕರೂಪತೆ ಇದ್ದುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಬಹುಶಃ ಈ ಭಾಗಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲು ಆಗಿನವರು ಅಚ್ಚು ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿರಬಹುದು. ಈಗ ಸದ್ಯ ಉಪಲಬ್ಧವಿದ್ದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಕುಲುಮೆಗಳ ತಳಗಳು ಒಡೆದದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಎರಕ ಹೊಯ್ದ ನಂತರ ಬರುವ ಲೋಹದ ಗಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಹೊರ ತೆಗೆಯಲು ಬಹುಶಃ ಈ ಕುಲುಮೆಗಳ ತಳಗಳನ್ನು ಒಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಅಂದರೆ, ಈ ಕುಲುಮೆ ಒಂದೆ ಸಲ ಮಾತ್ರ ಎರಕ ಹಾಕಲು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರವನ್ನು ಕರಗಿಸಲು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಕುಲುಮೆಗಳು ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕವಾಗಿದ್ದರೂ, ಈ ವಿಧಾನ ಮಾತ್ರ ಸಾಕಷ್ಟು ಕಾರ್ಯಕ್ಷಮತೆಯುಳ್ಳದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಈ ವಿಧಾನದನ್ವಯ ಕುಲುಮೆಯಲ್ಲಿ ಗಾಳಿಯನ್ನು ಬಲವಂತವಾಗಿ ನುಗ್ಗಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮಹತ್ತ್ವ ಇದ್ದಿತು. ಪುಡಿ ಮಾಡದ ಸುಟ್ಟ ಅದಿರನ್ನು ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಮುದ್ದೆಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಈ ಕುಲುಮೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು.

ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿಯ ನಾಯ್‌ಕುಂಡ್‌ನ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಕರಗಿಸುವ ಕಟ್ಟಿದ ಕುಲುಮೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 6–4ನೆಯ ಶತಮಾನ.

ಬನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಹಂತದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಹಲವಾರು ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣ ಕರಗಿಸುವ ಕುಲುಮೆಯೂ ದೊರೆತಿದೆ. ಈ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.400–300ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕುಲುಮೆಯು ಬಟ್ಟಲಿನ ಆಕಾರದಲ್ಲಿಯ ನೆಲದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಕುಣಿ. ಇದಕ್ಕೂ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನ ಇತಿಹಾಸಪೂರ್ವ ಕಾಲದ ಕುಲುಮೆಗಳಿಗೂ ಸಾಮ್ಯವಿದೆ. ನೆಲದ ಒಂದು ಕುಣಿಯನ್ನು ತೋಡಿ ಇದಕ್ಕೆ ಸುತ್ತ ಶಾಖಕ್ಕೆ ಜಗ್ಗದಂತಹ ಮಣ್ಣನ್ನು ಮೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಗಾಳಿಹಾಕುವ ಕೊಳವೆಯ ಮೂತಿಯ ಹಾಗೂ ಕಿಟ್ಟ

ಇಲ್ಲವೆ ಗಸಿಯನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳೂ ಇವೆ. ಗಣಿಗಳ ತಗ್ಗುಗಳಲ್ಲಿ ಕಿಟ್ಟ ಇಲ್ಲವೆ ಗಸಿ, ಬೂದಿ, ಕಲ್ಲಿದ್ದಲು ಮತ್ತು ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಮೂಲ ಅದಿರಿನ ಅವಶೇಷಗಳಿಲ್ಲ. ಮೇಲುಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಗಸಿಯ ದಪ್ಪ ಪದರು ಹಬ್ಬಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಗಸಿಯು ಕುಲುಮೆಯಿಂದ ಹೊರಗೆ ಹೋಗುವಂತೆ ಬಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಕುಲುಮೆಯ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಡೆ ದೊರೆತಿದೆ. ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಉಳಿದ ಗಸಿಯು ಶೇಖರವಾಗಿದೆ. ಈ ತರಹದ ಎರಡುಮೂರು ಕುಲುಮೆಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಏಕಕಾಲಕ್ಕೆ ಕೆಲಸ ನಡೆಸಬಲ್ಲಂಥ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಸಾಧ್ಯತೆಯೂ ಉಂಟು. ಇದು ನಿಜವಿದ್ದರೆ, ಈ ಬಗೆಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯು 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವರೆಗೂ ಮುಂದುವರೆಯಿತು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಬುಕಾನನ್‌ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಗಮನೀಯ. ಇವೆಲ್ಲ ಒಂದೆ ಚಪ್ಪರದ ಕೆಳಗೆ 2.10–2.40 ಮೀ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಎರಡು ಕುಲುಮೆಗಳ ಗಾಳಿ ಕೊಳವೆ ಮೂತಿಗಳನ್ನು ರಾಸಾಯನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು ಶಾಖಕ್ಕೆ ಒಳಪಡದಂಥ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಶೇಕಡ 66ರಷ್ಟು ಸಿಲಿಕ ಮತ್ತು ಶೇಕಡ 14ರಷ್ಟು ಅಲ್ಯುಮಿನಾ ಅಂಶ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಅಂದರೆ ಅಂಬಾಜಿ, ನಾಯ್‌ಕುಂಡ್ ಮತ್ತು ಬನಹಳ್ಳಿ ಕುಲುಮೆಗಳಲ್ಲಿ ಗಾಳಿಯನ್ನು ಹಾಕುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಗಾಳಿ ಕೊಳವೆ ಮೂತಿಗಳೂ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಗಸಿಯನ್ನು ಹಿಡಿಯಲು ರಂಧ್ರಗಳೂ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಈ ಮೂರು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಯ ಕುಲುಮೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಲ ಯಾಂತ್ರಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಒಂದೇ ಬಗೆಯ ದ್ದಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದಂತಹ ಅದಿರುಗಳನ್ನು ಕರಗಿಸುವ ಮೂಲ ತತ್ವಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಮೊದಲುಗೊಂಡು ಕಬ್ಬಿಣದ ಯುಗದವರೆಗೂ ವಿಶೇಷ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಆಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಕುಲುಮೆಗಳನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ರಚಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳೇ ಕಾರಣವಾಗಿರಬಹುದು ಮತ್ತು ಅದಿರನ್ನು ಕರಗಿಸುವ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಪರಿಣತರಾದ ಆ ಜನ ತಮಗೆ ಬೇಕಾದ ಕುಲುಮೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರಲ್ಲಿಯೂ ಸಮರ್ಥರಾಗಿದ್ದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಕಾಲದಿಂದ ನಾನಾ ಬಗೆಯ ಕುಲುಮೆಗಳು ಇದ್ದವು. ಕರ್ನಾಟಕದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಮಾತು ಅಷ್ಟೇ ನಿಜವಾಗಿದೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರವನ್ನು ಹೇಗೆ ಬೇರ್ಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬ ಬಗೆಗಿನ ವಿವರಗಳು ಇನ್ನೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿಲ್ಲ. ಅರಾವಳಿ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿರುವ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳಲ್ಲಿಯ ತಾಮ್ರದ ಅದಿರಿನಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಅಂಶ ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದೆ. ಗಣಿಯಿಂದ ಹೊರತೆಗೆದ ಮೇಲೆ ಇದನ್ನು ಮುಂದಿನ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಅಣಿ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತಾಮ್ರದ ಅದಿರಿಗೆ ಬಂಗಾರದಂತಹ ಹಳದಿ ಬಣ್ಣ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂತಹ ಅದಿರನ್ನು ಕೈಯಿಂದಲೇ ಹೆಕ್ಕಿ ಕೂಡಿ ಹಾಕಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಅಣಿ ಮಾಡಲು ಸುಲಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಲೋಹವನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದಾಗ ಇದರಲ್ಲಿ ಆಂಟಿಮನಿ, ಆರ್ಸೆನಿಕ್ ಮತ್ತು ಸಲ್ಫರ್‌ಗಳು ಮಾತ್ರ ಇದ್ದದ್ದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಅರಾವಳಿ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಅದಿರಿನಲ್ಲಿ ಈ ಮೂಲವಸ್ತುಗಳು ವಿಪುಲ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಬೇರ್ಪಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಲೋಹದಲ್ಲಿ ಈ ಘಟಕಗಳು ಶೇಕಡ 2ಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಾದರೆ ಈ ಲೋಹವು ಸಡಿಲವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಒಡೆಯುವ ಇಲ್ಲವೆ ಸೀಳುವ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತದೆ. ಕತ್ತರಿಸುವ, ಕೊಯ್ಯುವ ಮುಂತಾದ ಕೆಲಸಕ್ಕಾಗಿ ಬೇಕಾಗುವ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲು ಇಂತಹ ಸಡಿಲ ಲೋಹ ಪ್ರಯೋಜನಕ್ಕೆ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅದಿರನ್ನು ಸುಟ್ಟರೆ ಈ ಅಪ್ರಯೋಜನಕಾರಿ ಮೂಲವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಅದಿರಿನಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸಬಹುದು. ಏಕೆಂದರೆ 500^0 ಸೆಲ್ಷಿಯೆಸ್‌ಗಳಿಂದ 600^0 ಸೆಲ್ಷಿಯೆಸ್‌ಗಳವರೆಗಿನ ಶಾಖಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದರೆ ಈ ಮೂಲವಸ್ತುಗಳು ಆಮ್ಲಜನಕಗಳಾಗಿ ಬಾಷ್ಪೀಭವನಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ತಾಮ್ರದ ಅದಿರನ್ನು ಸಂಯುಕ್ತದಲ್ಲಿ ಏಕಪ್ರಮಾಣ ತಾಮ್ರ ದ್ವಿಯೋಗ ಶಕ್ತಿವಂತ ರೂಪವನ್ನುಳ್ಳ ಕಬ್ಬಿಣ ಸಲ್ಫೈಡುಗಳ ಮಿಶ್ರಣವನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಬಹುದು. ಇದೇ ಬಗೆಯಾಗಿ ಕಲ್ಯಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ಕಾರ್ಯಾಗಾರಗಳ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಂದ ಈ ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ಸಂಗತಿಗಳೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಹಾಗೂ ಈ ಕಾಲದ ತಾಮ್ರವನ್ನು ಕರಗಿಸುವವರ ಕಾರ್ಯಕ್ಷಮತೆಯನ್ನು ಇವು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇದೆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗ ಗೋರಿಗಳ ನೆಲೆಯು ಇರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಕಬ್ಬಿಣ ವಸ್ತುಗಳ ಒಳ ರಚನೆ ಇಲ್ಲವೆ ಲೋಹದಿಂದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ತಂತ್ರ ಇವುಗಳನ್ನು ಅರಿತುಕೊಳ್ಳುವ ಮೊದಲು ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಕರಗಿಸುವ ವಿಧಾನದ ಬಗ್ಗೆಯೆ ಒಂದೆರಡು ಮಾತುಗಳನ್ನು ಅರಿತುಕೊಳ್ಳುವುದು ಅವಶ್ಯ. ಇದರಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಧಾನಗಳು ಔಚಿತ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತೋರುತ್ತವೆ. (1) ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಇಲ್ಲವೆ ಕಮ್ಮಾರ ಸಾಲೆಯ ವಿಧಾನ, ಮತ್ತು (2) ಅಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ವಿಧಾನ. ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಅದಿರಿನಿಂದ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಇದ್ದಲಿನ 1200^0 ಸೆಲ್ಷಿಯಸ್ ಕಾವಿನಲ್ಲಿ ಕರಗಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಇದರ ದ್ರವೀಕರಣಕ್ಕೆ ಬೇಕಾಗುವ ಕಾವು 1500^0 ಸೆಲ್ಷಿಯಸ್ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧವಾಗುವ ವಸ್ತು ಪಾಚಿಯ ರಚನೆಯಂತಿರುತ್ತದೆ. ಕಬ್ಬಿಣ ಮುದ್ದೆಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಇರುವುದಿಲ್ಲ ಅಥವಾ ದ್ರವರೂಪದಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಆಗ ಹೊರಡುವ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕಿಟ್ಟ ಅಥವಾ ಗಸಿಯು ಅರ್ಧಾವ್ಯಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಜಿಗುಟಾಗಿರುತ್ತದೆ. 1170^0 ಸೆಲ್ಷಿಯಸ್‌ನ ಕಾವಿನಲ್ಲಿ ಈ ಗಸಿ (ಕಬ್ಬಿಣ ಸಿಲಿಕೇಟ್)ಯನ್ನು ಸುತ್ತಿಗೆಯ ಪೆಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಬೇರ್ಪಡಿಸಲಾಗುವುದು. ಲೋಹದಲ್ಲಿ ಗಸಿಯು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತಿದ್ದರೆ, ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ವಿಧಾನದಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ ಎಂದು ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಪಡೆದ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಮೆದು ಕಬ್ಬಿಣ ಎಂದೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಕೊಂಚ ಮಿದುವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಬಿಳುಪುಮಿಶ್ರಿತ ಬೂದಿ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಇದರಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪ ಮೊತ್ತದಲ್ಲಿ ಇಂಗಾಲವು ಇರುತ್ತದೆ.

ಅಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಕರಗಿಸುವ ಇನ್ನೊಂದು ಪದ್ಧತಿ ಇದೆ. ಈ ಬಗೆ ಕರಗಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಶುದ್ಧ ಕಬ್ಬಿಣ 1140^0 ಸೆಲ್ಷಿಯಸ್ ಕಾವಿನಲ್ಲಿ ಕರಗುತ್ತದೆ. ಗಾಳಿಯಿಂದ ಪ್ರಜ್ವಲಿತವಾದ ಇದ್ದಿಲಿನ ಬೆಂಕಿಯಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟು ಕಾವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡಬಹುದು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಪಡೆದ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಉಕ್ಕನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಬಹುದು. ಇದರಲ್ಲಿಯ ಇಂಗಾಲವನ್ನೆಲ್ಲ ಹೊರಗೆಡಹುವಂತೆ ಮಾಡಬಹುದು. ಇದರಲ್ಲಿಯ ಕಶ್ಮಲವನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಬಹುದು. ಈ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಬಹುದು. ಈ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಕರಗುವ ಹಂತ ಮುಟ್ಟಿದಾಗಲೆ ಪಡೆಯಬಹುದು. ಆದರೆ ಸ್ಪಂಜ್ ಇಲ್ಲವೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಮುದ್ದೆಯನ್ನು ಹೀಗೆ ಪಡೆಯುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಇದರಲ್ಲಿ ಗಸಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಸ್ಪಂಜ್ ಮುದ್ದೆ ಅಥವಾ ಮೆದು ಕಬ್ಬಿಣದಿಂದ ಬೇಕಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಇದರಲ್ಲಿ ಕಾಠಿಣ್ಯ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದರಲ್ಲಿ ಕಾಠಿಣ್ಯವನ್ನು ತರಬೇಕಾದರೆ ಇದರ ಕನಿಷ್ಠ ಅಂಶವನ್ನಾದರೂ ಉಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಬೇಕಾಗುವುದು. ನಿಯಂತ್ರಿತವಾದ ಶೈತ್ಯೀಕರಣ ಮತ್ತು ಶಾಖವನ್ನು ಒದಗಿಸುವ ಕ್ರಿಯೆಗಳಿಂದ ಇಂಗಾಲದ ಅಣುಗಳನ್ನು ಕಬ್ಬಿಣದೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆಸುವುದರಿಂದ ಉಕ್ಕು ಆಗುವುದು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಉಕ್ಕಿನ ಭೌತಿಕ ಗುಣಗಳು ಬದಲುಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಮತ್ತು ಇದೊಂದು ಬಿರುಸಾದ ಬಲಯುತವಾದ ಕಠಿಣ ಲೋಹವಾಗುತ್ತದೆ. ಉಕ್ಕಿಗೆ ತೀಕ್ಷ್ಣವಾದ ಧಾರೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯ. ಆದರೆ ಉಕ್ಕಿನ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವುದು ಅಷ್ಟು ಸುಲಭವಲ್ಲ. ಮತ್ತು ಉಕ್ಕು ಬೇಗನೆ ಜಂಗುಗಟ್ಟುವ ಗುಣವನ್ನೂ ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಕಬ್ಬಿಣ ವಿಷಯ ಬೇರೆ, ಕಬ್ಬಿಣಕ್ಕೆ ತೀಕ್ಷ್ಣತೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದು ಕಠಿಣ. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಕಪ್ಪು ಮಿಶ್ರಿತ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಒಂದು ಕವಚ ಇರುವುದರಿಂದ ಅದು ಬೇಗನೆ ಜಂಗುಗಟ್ಟುವುದಿಲ್ಲ.

ಉಕ್ಕನ್ನು ಉತ್ಪಾದಿಸಲು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೂರು ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೊದಲನೆಯ ವಿಧಾನದಂತೆ ಉಕ್ಕನ್ನು ನೇರವಾಗಿ ಕುಲುಮೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಉತ್ಪಾದಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮ್ಯಾಂಗನೀಸ್‌ನ ಅಂಶವನ್ನುಳ್ಳ ಅದಿರನ್ನು ಕುಲುಮೆಯ ಬಾಯಿಗೆ ಕೊಟ್ಟರೆ – ಈ ಬಗೆಯಾಗಿ ಉಕ್ಕನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು ಸಾಧ್ಯ. ಈ ಬಗೆಯಾಗಿ ಸಿದ್ಧಗೊಂಡ ಲೋಹ ಉಕ್ಕು ಆಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಈ ಅದಿರುಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಧಕ, ಸಲ್ಫರ್ ಮತ್ತು ಆರ್ಸೆನಿಕ್‌ಗಳು ಇರಬಾರದು. ಅಂದರೆ ಸುಲಭ ಸಾಧ್ಯವಾದ ಉಕ್ಕನ್ನು ತಯಾರಿಸಬಹುದು. ಆದರೆ ಈ ರೀತಿಯ ಉಕ್ಕನ್ನು ಪಡೆದ ಸಂಗತಿ ಒಂದು ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿತ್ತೆ ಹೊರತು ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾದ ವಿಧಾನದಿಂದಲೂ ಉತ್ಪಾದನೆಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ.

ಎರಡನೆಯದು ಬೆಸುಗೆಯ ಅಥವಾ ಮೂಸೆಯ ವಿಧಾನ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಪಡೆದ ಲೋಹಕ್ಕೆ ವೂಟ್ಜ್ ಎಂದು ಹೆಸರು. ವೂಟ್ಜ್ ಶಬ್ದವು ಕನ್ನಡ–ತೆಲುಗುಗಳ ವುಕ್ಕೆ ಅಥವಾ ಉಕ್ಕು ಶಬ್ದದ ಅಪಭ್ರಂಶವಾಗಿದೆ ಎಂಬ ಮಾತು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ. ಕಾಂತಾಕರ್ಷಣದ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಅದಿರು, ಬಿದಿರು ಕಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದಾದ ಇದ್ದಿಲು ಹಾಗೂ ಇಂಗಾಲಾತ್ಮಕವಾದ ಕೆಲವೊಂದು ಜಾತಿಯ ಸಸ್ಯಗಳು ಇವನ್ನೆಲ್ಲ ಒಂದು ಮೂಸೆಯಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಿಹಾಕಿ ಇದಕ್ಕೆ ಅತಿ ಉಷ್ಣತೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಈ ಬಗೆಯ ಉಕ್ಕನ್ನು ಉತ್ಪಾದಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯರು ಕಂಡುಹಿಡಿದ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವದ ಸಂಗತಿಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಿಧಾನವೂ ಒಂದು. ವೂಟ್ಜ್ ದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಯಾಂತ್ರಿಕ ಗುಣವಿದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಬಿರುಸುತನವು ಇದರಲ್ಲಿ ಮೃದುತ್ವದೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿಕೊಂಡಿರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ರೂಪವನ್ನು ಕೊಡುವದೂ ಸಾಧ್ಯ. ಇದರಲ್ಲಿ ಶೇಕಡ 1.3 ರಿಂದ 1.7ರವರೆಗೆ ಇಂಗಾಲಾಂಶ ಇರುತ್ತದೆ. ಉಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಇವೆಲ್ಲ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಶಾಖವನ್ನು ಒದಗಿಸುವ ಕ್ರಿಯೆಯ ಹೊಸ ವಿಧಾನದಿಂದ ಉಕ್ಕಿಗೆ ಈ ವಿಶೇಷ ಗುಣವನ್ನು ಸೇರಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯ. ತಮಗೆ ಬೇಕಾದ ಉಕ್ಕನ್ನೆಲ್ಲ ರೋಮನ್ನರು ಭಾರತದಿಂದ ಆಯಾತ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬ ಸಂಗತಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಭಾರತದಿಂದ ತರಿಸಿದ್ದ ವೂಟ್ಜ್ ಉಕ್ಕಿನಿಂದಲೆ ದಮಾಸ್ಕಸ ಪ್ರಪಂಚ ವಿಖ್ಯಾತ ಖಡ್ಗಗಳು ತಯಾರಾಗುತ್ತಿದ್ದವು.

ವೂಟ್ಜ್ ಉಕ್ಕನ್ನು ಉತ್ಪಾದನೆ ಮಾಡುವ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಮೂಸೆ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಮಣ್ಣಿನ ಮೂಸೆಯಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಒಂದು ಬೆಣೆಯನ್ನು ಇರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಭಾರತದ ಸಸ್ಯದ ಎಲೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಅಗಲವಾದ ಮೆತ್ತಗಿನ ಎಲೆಯನ್ನು ಇದರಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಮೂಸೆಯ ಬಾಯನ್ನು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಅನೇಕ ಮೂಸೆಗಳನ್ನು ಕುಲುಮೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಕಮಾನಿನಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿ ಇಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕುಲುಮೆಯಲ್ಲಿಯ ಅಗ್ನಿಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿಯೂ ಮತ್ತು ಮೂಸೆಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಕಾಡುಮರಗಳ ಇದ್ದಿಲನ್ನು ತುಂಬುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಫಿಕಸ್ ಬೆಂಗಾಲೆನಿಸಿಸ್ ಎಂಬ ಜಾತಿಯ ಮರದ ಇದ್ದಿಲನ್ನು ಮಾತ್ರ ಬಳಸುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಉತ್ಪಾದಿತವಾದ ಉಕ್ಕಿನ ಮೇಲೆ ಗುರುತುಗಳು ಇರುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಆ ಉಕ್ಕನ್ನು ಮೂಸೆಯ ಕೆಳಬದಿಯಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಉಕ್ಕಿನ ಗಟ್ಟಿಗಳ ಮೇಲಸ್ತರಗಳು ಇಂಗಾಲೀಕರಣಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಗಟ್ಟಿಯ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಇಂಗಾಲದ ಪ್ರಮಾಣ ಹೆಚ್ಚು ಇರುತ್ತದೆ. ಗಟ್ಟಿಭಾಗದಿಂದ ಕೇಂದ್ರದತ್ತ ಬಂದಂತೆ ಅದರ ಪ್ರಮಾಣ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತದೆ.

ಆದರೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಕ್ಕು ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಧಾನವನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ವಿಧಾನಕ್ಕೆ ಸಿಮೆಂಟೇಷನ್ ಅಥವಾ ಬಂಧನಕ್ರಿಯಾ ವಿಧಾನವೆಂದೂ ಇಲ್ಲವೆ ಮೆದು ಕಬ್ಬಿಣದ ಇಂಗಾಲೀಕರಣ ವಿಧಾನವೆಂದೂ ಹೆಸರು. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಮೆದು ಕಬ್ಬಿಣ ಶುದ್ಧ ಇರುವುದೇ ಇಲ್ಲ. ಎಷ್ಟೋ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಗಸಿಯ ಅಥವಾ ಕಿಟ್ಟದ ಅಲ್ಪಾಂಶ ಇರುತ್ತದೆ. ಇಂಗಾಲದ ಅಂಶಗಳೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಈ ಅಂಶಗಳು ಒಂದೇ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಅಂದರೆ ಶುದ್ಧಗೊಳಿಸದ ಮೆದು ಕಬ್ಬಿಣದ ಮುದ್ದೆಯ ಅಂಕಿತ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಉಕ್ಕು ಎನಿಸುವಂತಹ ವಸ್ತುವಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಉಕ್ಕು ಉತ್ಪಾದನೆಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.10ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೂ ಹಿಂದೆ ಒಯ್ಯಬಹುದು. ಆಗ ಅದು ಬಂಧನಕ್ರಿಯಾ ವಿಧಾನದಿಂದಲೇ ಉತ್ಪನ್ನವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಧ್ಯಭಾರತದ ಉರಿಕಾಗಾಂವ ಎಂಬಲ್ಲಿ ವೂಟ್ಸ್– ಉಕ್ಕಿನ ಆಯುಧಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ವೂಟ್ಸ್ ಮೂಸೆವಿಧಾನದಿಂದ ಋಗ್ವೇದದ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಉಕ್ಕನ್ನು ಉತ್ಪಾದಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಬ್ಯಾನರ್ಜಿಯವರು ವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ತಯಾರಿಕೆ ತಂತ್ರ: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ನವ್ದತೋಲಿ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಚಂದೋಲಿ, ಗುಜರಾತ್‌ನ ಸೋಮನಾಥದ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ವಿವಿಧ ಆಕಾರದ ಕೊಡಲಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದಲೇ ಲೋಹ ತಯಾರಕರು ಅಚ್ಚು ಹಾಕುವುದರಲ್ಲಿಯೂ ಶಾಖೋತ್ಪನ್ನದ ಹಾಗೂ ಶೈತ್ಯೀಕರಣ ವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಹದಗೊಳಿಸುವಂತಹ ಇನ್ನಿತರ ಕ್ರಿಯೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪರಿಣತರಾಗಿದ್ದರು. ಮೆದು ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದ ಅನಂತರ ಅದನ್ನು ತೆಳುವಾದ ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿ, ಅನಂತರ ಈ ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಬೆಸೆದು ಸಿದ್ಧಮಾಡಬೇಕಾಗಿದ್ದ ವಸ್ತುವಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಬೆಸೆಯುವ ಮೊದಲು ಅಥವಾ ಅನಂತರ ಅವುಗಳು ಇಂಗಾಲೀಕರಣಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಸುಮಾರು 1000^0 ಸೆಲ್ಸಿಯಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಮೆದು ಕಬ್ಬಿಣವು ಬೆಸೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಬೆಸುಗೆ ಎಂದೇ ಪರಿಚಿತವಾದ ಈ ನೇರ ವಿಧಾನದ ಕಬ್ಬಿಣ ಉತ್ಪಾದನೆಯ ಪದ್ಧತಿಗೂ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮಾಡುವುದಕ್ಕೂ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧಗಳಿವೆ. ಮೆದು ಕಬ್ಬಿಣದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಂಡ ಗಸಿ ಭಾಗಗಳು ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ರಾವಕ ವಸ್ತುಗಳಂತೆ ಕಾರ್ಯ ಮಾಡುತ್ತವೆ. ಕಬ್ಬಿಣದ ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು, ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವಾಗ ಅಗಾರಿಯಾ ಜನರು ಈ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಶಾಖಕ್ರಿಯೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಾಗ ಉಕ್ಕು ಬದಲಿಸುವ ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ನೋಡಿ ಅದರ ಗುಣಧರ್ಮಗಳು ಮತ್ತು ಯಾವ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ನಡೆದಿವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಒಬ್ಬ ಸಾಮಾನ್ಯ ಕಮ್ಮಾರನೂ ಹೇಳಬಲ್ಲನೆಂಬ ಸಂಗತಿಯು ವಿಸ್ಮಯಕಾರಕ. ಇದಕ್ಕೆ ಟಿಂಟ್ ಪದ್ಧತಿ ಇಲ್ಲವೆ ಛಾಯಾ ಪದ್ಧತಿ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಇದು ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದ ಕಮ್ಮಾರರಿಗೆ ಬಹಳ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿತ್ತು. ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿಯ ಬದಲಾವಣೆ ಆ ಲೋಹ ವಸ್ತುವಿನ ಕಾಠಿಣ್ಯ ಮತ್ತು ಹದವನ್ನು ಸೂಚಿಸಬಲ್ಲದು. ಬೈರಿಗೆ (ಸ್ಕ್ರೂಡ್ರೈವರ್)ಗಳನ್ನು ಒಣಹುಲ್ಲಿನ ಬಣ್ಣಕ್ಕೂ ಹದಗೊಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಚೌಶ ಅಂದರೆ ಉಳಿ ಮತ್ತು ಬೈರಿಗೆ ಯಂತ್ರ ಅಂದರೆ ಡ್ರಿಲ್‌ಗಳನ್ನು ಕಡುಕೆಂಪು ಬಣ್ಣಕ್ಕೂ ಹದಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ ಹಳಿಂಗಳಿ, ಹಳ್ಳೂರು, ತಡಕನಹಳ್ಳಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು.

ಹಳಿಂಗಳಿಯ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗದ ಮೂರನೆಯ ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದ ಕಲ್ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದೀಪದ ಹಣತೆಗಳು, ಪಟ್ಟಿಗಳು, ಕೊಂಡಿಗಳು, ಕೊಕ್ಕೆಗಳು, ಅರ್ಧವರ್ತುಲದ ಅಲಗುಗಳು, ಹಿಡಿಕೆಗಳು, ಸರಳುಗಳು, ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರವಿಲ್ಲದ ವಸ್ತುಗಳಿವೆ. ಚೌಕಾಕಾರದ ಒಂದು ತಾಮ್ರದ ತಗಡೂ ಕೂಡಾ ಇದ್ದಿತು. ಇದ್ದಿಲಿನ ತುಣುಕುಗಳ ಇಂಗಾಲ 14 ಕಾಲಮಾಪನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.80ನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ತುಕ್ಕು ಹಿಡಿದ ಈ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಬ್ಬಿಣ ಸರಳುಗಳನ್ನು ಲೋಹರಚನಾಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿದಾಗ ಕೆಳಕಂಡ ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ಸಂಗತಿಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ.

ಎರಡು ಸರಳು (ನಂ.1 ಮತ್ತು 2)ಗಳಿಗೆ ಕ್ಯಾಲ್ಸಿಯಮ್ ಕಾರ್ಬೋನೇಟ್ ಮತ್ತು ಫೆರಿಕ್ ಆಕ್ಸೈಡ್‌ಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಬಿಳಿ ಮಿಶ್ರಿತ ಕಂದುಬಣ್ಣವನ್ನು ಹಚ್ಚಲಾಯಿತು. ಅವುಗಳ ಉದ್ದಗಲಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ತಿಕ್ಕಿ ನುಣುಪುಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಎರಡೂ ಸರಳುಗಳ ಅಂತರ ಭಾಗಗಳ ಲೋಹವೂ ಕೂಡ ಇನ್ನೂ ಹೊಳೆಯುತ್ತಿರುವ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿಯೆ ಕಂಡುಬಂತು. ಒಂದನೆಯ ಸರಳನ್ನು ರಾಸಾಯನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದಾಗ ಶೇಕಡವಾರು 0.13ರಷ್ಟು ಗಂಧಕ, 0.15ರಷ್ಟು ಫಾಸ್ಫರಸ್, 0.9ರಷ್ಟು ಸಿಲಿಕಾನ್ ಹಾಗೂ 0.14ರಷ್ಟು ಟಿಟ್ಯಾನಿಯಮ್ ಅದರಲ್ಲಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂತು. ಕಬ್ಬಿಣವೆ ಶೇ.98.8ರಷ್ಟು, ಕಾರ್ಬನ್ ಶೇ.0.18ರಷ್ಟಿತ್ತು. ಎರಡನೆಯ ಸರಕಿನಲ್ಲಿ ಶೇಕಡವಾರು 0.11ರಷ್ಟು ಸಲ್ಫರ್, 0.12ರಷ್ಟು ಫಾಸ್ಫರಸ್, 0.9ರಷ್ಟು ಸಿಲಿಕಾನ್, 0.8ರಷ್ಟು ಮೆಗ್ನೀಶಿಯಮ್, 0.1ರಷ್ಟು ಕ್ಯಾಲ್ಸಿಯಮ್ ಮತ್ತು 0.13ರಷ್ಟು ಟಿಟ್ಯಾನಿಯಮ್‌ಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಕಬ್ಬಿಣದ ಶುದ್ಧತೆಯ ಶೇ.0.13ರಷ್ಟಿದೆ. ಎರಡೂ ಸರಳುಗಳ ಕೆಲ ಭಾಗಗಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮರಚನೆಗಳು ಬಹಳ ಸಾಮ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಗಸಿಯ ಪ್ರಮಾಣ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪವಾಗಿ ಇದ್ದದ್ದು ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಕೆಲವು ಆಕ್ಸೈಡ್ ಗುಣಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಶೇ.98ರಷ್ಟಿನ ಇಥಿಲ್ ಇಲ್ಲವೆ ಮೀಥೈಲ್ ಆಲ್ಕೊಹಾಲಿನಲ್ಲಿ ಶೇ.2ರಷ್ಟಿದ್ದ ನಿತಾಲದಿಂದ ಕೆತ್ತಿದಾಗ ಬಿರುಸಾದ ಭಾಗವೂ ಸರಕುಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ವಸ್ತುವಿನ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಬೇಕಾದರೆ ಈ ಬಗೆಯ ಕೆತ್ತುವಿಕೆ ಅವಶ್ಯವಾಯಿತು. ಹಾಗೆ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಈ ವಸ್ತು ಅಥವಾ ಲೋಹ ಯಾವ ಬಗೆಯ ಉಷ್ಣಕ್ರಿಯೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಬಿರುಸಾದ ಕಪ್ಪು ಪುಡಿಯ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಈ ಎರಡು ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮೆದು ಕಬ್ಬಿಣದಿಂದಲೇ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಒಂದನೆಯದು ಸರಳಿನ ತುದಿಯು ಇಂಗಾಲೀಕರಣದ ಕವಚವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೂ ಮೊದಲು ಇದಕ್ಕೆ ಕುಲುಮೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಯಿಸಿ ಬೇಕಾದ ಆಕಾರವನ್ನು ತರಲಾಯಿತು. ಇದರ ತುದಿಯ ಒಂದು ಭಾಗದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಇಂಗಾಲದ ಅಂಶ ಹೆಚ್ಚು. ಇದಕ್ಕೆ ಮಾರ್ಟೆನ್ಸೈಟ್ ಮತ್ತು ಬೈನೈಟದ ಮಿಶ್ರಣದಿಂದೊಡಗೂಡಿದ ಲೋಹರಚನೆಯಿದ್ದರೆ ಹೀಗಾಗುತ್ತದೆ. ಇವೆರಡಕ್ಕೂ ಕಾರಣವೆಂದರೆ ಈ ವಸ್ತುವನ್ನು ಇದರ ಕಾಯ್ದ ಸ್ಥಿತಿಯಿಂದ ತಣ್ಣಗಾಗಿಸುವ ವೇಗವೂ ಹೆಚ್ಚಿರುತ್ತದೆ. ಈ ವಸ್ತುವಿನ ಫೆರೈಟ್ ಭಾಗ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಒತ್ತೊತ್ತಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಮೆದು ಕಬ್ಬಿಣದ ಚಿಕ್ಕದಾದ ಒಂದು ಮುದ್ದೆಗೆ ಒರಟು ಆಕಾರವನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಆ ಮೇಲೆ ಅದನ್ನು ಇಂಗಾಲೀಕರಣಗೊಳಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಕಬ್ಬಿಣವೂ ಇಂಗಾಲೀಕರಣಗೊಂಡ ಭಾಗದತ್ತ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಬಿರುಸಾಗುತ್ತ ಬರುತ್ತದೆ.

ಎರಡನೆಯ ಸರಳಿನ ಒಂದು ತುದಿಗೆ ಪದರುಳ್ಳ ರಚನೆಯಿತ್ತು. ಇಂಗಾಲೀಕರಣಗೊಂಡ ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಈ ಭಾಗವನ್ನು ಮಾಡಿರಬಹುದು. ಫೆರೈಟ್ ಅಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಸಿಮೆಂಟೈಟ್ ಅನ್ನು (ಫೆರಿಕ್ ಕಾರ್ಬೈಡ್–ಎಫ್ ಇ 3 ಸಿ) ಗೋಲಾಕಾರಕ್ಕೆ ಇಳಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಸರಳನ್ನು ಅಡ್ಡ ಕತ್ತರಿಸಿ ನೋಡಿದಾಗ ಅಲ್ಲಿ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒರಟು ಕಣಗಳು ಕಾಣುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ವಸ್ತು ಸು.1000^0 ಸೆಲ್ಸಿಯಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಾಯಿಸಿದಾಗ ಇದನ್ನು ತಂಪುಗೊಳಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಮೇಲೆ ಅದನ್ನು ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಕಡಿಮೆ ಆಗುತ್ತಿದ್ದ ಶಾಖದಲ್ಲಿ ರೂಪಗೊಳಿಸಿರಬಹುದು. ಇದರಲ್ಲಿಯ ನ್ಯೂಮನ್ ಸಮೂಹಗಳು ಮತ್ತು ಅಸಮಾನ ಕಣಗಳು ಇದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದುವು. ಉಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಸಲ್ಫರ್ ಮತ್ತು ಫಾಸ್ಪರಸ್‌ಗಳು ಅಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಇವೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಈ ಉಕ್ಕನ್ನು ತಯಾರಿಸಲು ಬಳಸಿದ ಅದಿರು ಬಹಳ ಉತ್ತಮ ಗುಣಮಟ್ಟದ್ದಾಗಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಈ ವಸ್ತುವನ್ನು ರಾಸಾಯನಿಕ ಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದಾಗ ಈ ಮೊದಲೇ ಹೇಳಿದಂತೆ ಸಲ್ಫರ್ ಮತ್ತು ಫಾಸ್ಪರಸ್‌ಗಳು ಕೊಂಚ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದದ್ದು ಕಾಣುತ್ತಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ವಸ್ತುವನ್ನು ಕೆಳ ಗುಣಮಟ್ಟದ ಅದಿರಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಬಹುದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಎರಡೂ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಕಶ್ಮಲಗಳ ರಚನೆ ಇನ್ನೂ ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಎರಡೂ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಒಂದೆ ಮೆದು ಕಬ್ಬಿಣದಿಂದ ಮಾಡಿದ್ದನ್ನು ಅದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಆ ಮೆದು ಕಬ್ಬಿಣವಾದರೂ ಕೂಡ ಟಿಟ್ಯಾನಿಫೆರಸ್ ಅದಿರಿನಿಂದ ಉತ್ಪಾದಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ವಸ್ತುವನ್ನು ಲೋಹರಚನಾಶಾಸ್ತ್ರೀಯವಾಗಿ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿದಾಗ ವಿಶೇಷತಃ ಇಂಗಾಲೀಕರಣಗೊಂಡ ಅದರ ತುದಿಭಾಗವನ್ನು ಇಂಥ ಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದಾಗ ಇದು ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಮೊನೆ ಇಲ್ಲವೆ ಬಾಣದ ತುದಿಯಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗದ ಒಂದೇ ಸ್ಮಾರಕದಲ್ಲಿ 13ರಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸರಳುಗಳು ಒಂದೇ ಎಡೆಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದುದ್ದನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಈ ಸರಳುಗಳು ಅಪೂರ್ಣಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಉತ್ಪಾದನೆಗಳಾಗಿರಬಹುದು ಎಂದೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ಬಾಣದ ಮೊನೆಯನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯವಾಗಿ ಪರೀಕ್ಷಿಸಲಾಯಿತು. ಅದೊಂದು ಅತಿಯಾಗಿ ಜಂಗುಗಟ್ಟಿದ ವಸ್ತು. ಅದರಲ್ಲಿ ಲೋಹಗರ್ಭವನ್ನೇ ಕಾಣುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿದ್ದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕಾರ್ಬೈಡ್ ಕಣಗಳ ಅವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಅದರ ತಯಾರಿಕೆಯ ತಂತ್ರವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಯತ್ನಿಸಲಾಯಿತು.

ಉಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಪರ್ಲೈಟ್ ಎಂಬ ಒಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಘಟಕವಿರುತ್ತದೆ. ಕಬ್ಬಿಣದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಪರ್ಲೈಟ್‌ನಿಂದ ವ್ಯಾಪ್ತವಾಗುವ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಪ್ರಮಾಣವೂ ಶೂನ್ಯದಷ್ಟು ಕೂಡ ಇರಬಲ್ಲದು. ಆದರೆ ಇಂಗಾಲವು ಶೇ.0.8ರಷ್ಟಿದ್ದರೆ, ಆ ವಸ್ತುವಿನ ಭಾಗವು ಪರ್ಲೈಟ್ ಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ಮಾತ್ರ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಪರ್ಲೈಟ್ ತನ್ನ ಸೂಕ್ಷ್ಮರಚನೆಯ ಪ್ರತಿರೂಪಗಳನ್ನು ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಕ್ಸೈಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಬಿಡಬಹುದು. ಇದೊಂದು ಬಹಳ ಜಂಗುಗಟ್ಟಿದ ವಸ್ತುವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇಂಗಾಲದ ಅಂಶ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದರೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತ ಸಿಮೆಂಟೈಟಿನ (ಫೆರಿಕ್ ಕಾರ್ಬೈಡ್) ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಗೋಲಿಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಪರ್ಲೈಟಿನಲ್ಲಿ ಅಡಕಗೊಂಡ ಸಿಮೆಂಟೈಟ್ ಅಂತೂ ಇದ್ದೇ ಇರುತ್ತದೆ.

ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಆಕ್ಸೈಡೀಕರಣಗೊಂಡ ಮತ್ತು ಉಕ್ಕಿನದೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಸಿಮೆಂಟೈಟ್ ರಚನೆಗಳ ಅಥವಾ ಪರ್ಲೈಟ್‌ಗಳ ಸುಳಿಯನ್ನು ಹುಡುಕಿ ತೆಗೆಯಬೇಕಾದುದು ಅವಶ್ಯ. ಗೋಲಿಗಳು ಕಾರ್ಬೈಡುಗಳ ಪ್ರತಿರೂಪಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಜಂಗುಗಟ್ಟುವಿಕೆಯಿಂದಾಗಿ ಇವು

ಇಂಗಾಲಾಂಶ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ಕಪ್ಪಾಗಿರಲು ಸಾಧ್ಯ. ಇಂತಹ ವಸ್ತುಗಳು ರೂಪವಿಹೀನ ಇಂಗಾಲ ಮತ್ತು ಆಕ್ಸೈಡ್‌ಗಳ ದಟ್ಟ ಮಿಶ್ರಣಗಳೂ ಆಗಿರಬಹುದು. ಇಂತಹ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿಯ ಆಕ್ಸೈಡ್ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಬೈಡುಗಳ ಪ್ರತಿರೂಪಗಳ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಇದ್ದರೆ ಈ ವಸ್ತುವನ್ನು ಉಕ್ಕಿನ ಮೇಲೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ ಎಂದು ಅರ್ಥ.

ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ವಿಷಯಗಳಿಂದ ಕೆಲವೊಂದು ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಅರಿತುಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಹಳ್ಳೂರಿನ ಬಾಣದ ಮೊನಚನ್ನು ಪದರು ಬೆಸುಗೆಯ ತಂತ್ರದಿಂದ (ಲ್ಯಾಮಿನೇಶನ್ ತಂತ್ರ) ಮಾಡಿರಬಹುದು. ಅಂದರೆ ಇಂಗಾಲೀಕರಣಗೊಂಡ ಇಲ್ಲವೆ ಉಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಪರಿವರ್ತಿ ತವಾದ ಮೆದು ಕಬ್ಬಿಣದ ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಒಂದರಲ್ಲೊಂದು ಬೆಸೆದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರವನ್ನಿತ್ತಿರ ಬಹುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಲೋಹದ ಹರಳುಗಳಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕಾರ್ಬೈಡ್ ಕಣಗಳು ಅವಶೇಷಗಳ ಜಾಲದಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿರುವ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಈ ವಸ್ತುವು ಉಕ್ಕಿನಿಂದ ಆಗಿರಬಹುದೆಂದು ತರ್ಕಿಸಬಹುದು. ತಡಕನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿಯ ಕೆಲ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಿದಾಗ ಇವುಗಳನ್ನು ಕೂಡ ಉಕ್ಕಿನ ಮೇಲೆಯೆ ಮಾಡಿದ್ದಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಅವಶೇಷ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪರ್ಲೈಟ್ ಕಣಗಳನ್ನು ಕಂಡು ಈ ತರ್ಕವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ಲೋಹಗಳನ್ನು ಉತ್ಪಾದಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯ ಲೋಹಗಾರರು ಸಾಕಷ್ಟು ಪರಿಣತರಾಗಿದ್ದರು ಎಂಬ ಮಾತನ್ನು ಈ ಮೇಲೆ ವಿವರಿಸಲಾದ ಸಂಗತಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಣಯಿಸಬಹುದು. ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳಬೇಕೆಂದರೆ ಈ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ ಕಮ್ಮಾರರು ತಮ್ಮ ಸರಕುಗಳ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಇವುಗಳ ಗುಣಧರ್ಮಗಳ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಸಂಪೂರ್ಣವಾದ ಅರಿವು ಮತ್ತು ತಿಳುವಳಿಕೆಯನ್ನು ಉಳ್ಳವರಾಗಿದ್ದರು. ಕಬ್ಬಿಣಕ್ಕೆ ಕಾವು ಕೊಡುವ ಕೆಲಸವನ್ನು ಕರಾರುವಾಕ್ಕಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ವಸ್ತುಗಳ ಅಂಚನ್ನು ರೂಪಿಸುವದರಲ್ಲಿಯೂ ತುದಿ ಅಥವಾ ಮೊನಚುಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವದರಲ್ಲಿಯೂ ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ ಪರಿಣತಿಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದರು. ಮೆದುಕಬ್ಬಿಣದ ಪಟ್ಟಿಗಳ ಮೇಲ್ಪದರುಗಳನ್ನು ಇವರು ಇಂಗಾಲೀಕರಣಗೊಳಿಸಿದ್ದನ್ನು ನೋಡಿದರೆ, ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಉಕ್ಕನ್ನು ತಯಾರಿಸುವುದನ್ನು ಇವರು ಬಲ್ಲವರಾಗಿದ್ದರು ಎಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸಿ ಕೊಡುತ್ತದಲ್ಲದೆ ಈ ಕಮ್ಮಾರರ ಕರ್ಮಪ್ರಾವೀಣ್ಯತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಕರ್ನಾಟಕ ದಲ್ಲಿಯ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ನಮೂನೆ ಗಳನ್ನೂ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದಾಗ ಇವುಗಳಲ್ಲಿಯ ಕಶ್ಮಲಗಳಲ್ಲಿ ಟಿಟ್ಯಾನಿಯಮ್ ಇದ್ದದ್ದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಅದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಆಂಧ್ರದಲ್ಲಿ ನಮೂನೆಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಟಿಟ್ಯಾನಿಯಮ್ ಲಭ್ಯವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಕಮ್ಮಾರರು ತಮ್ಮ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲು ಇದ್ದ, ಇಲ್ಲವೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಅದುರುಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ನಮೂನೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಯುಮಿನಾ ಕೂಡ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಂಶದಲ್ಲಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ದೃಢಪಡಿಸುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಎಡೆ ಕೊಡುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯ ಲೋಹಶಾಸ್ತ್ರ ತಂತ್ರ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿಯೂ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿಯೂ ಬೆಳೆಯಿತು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1200 ವರ್ಷಗಳ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರಿಗೆ ಉಕ್ಕು ತಯಾರಿಸುವ ತಂತ್ರ ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿದಿತ್ತು. (ಜಿ.ಎಬಿ.)

ಕಯಥ: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಉಜ್ಜಯನಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಯನಿಯಿಂದ ಸು. 25 ಕಿಮೀ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಛೋಟಿ ಕಾಲಿಸಿಂಧ್ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಈಗಿರುವ ಹಳ್ಳಿ ಪುರಾತನ ಅವಶೇಷಗಳ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲೆಯೇ ಇದೆ. ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಖಗೋಳವಿಜ್ಞಾನಿ ವರಾಹಮಿಹಿರನ ಹುಟ್ಟೂರಾದ ಕಪಿಥಕ ಇದೇ ಸ್ಥಳವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. 1964–65 ರಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ವಿ.ಎಸ್. ವಾಕಣಕರ್ ಈ ನಿವೇಶನವನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ 1965–67ರಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. ಅನಂತರ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜ್, ವಿಕ್ರಮ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸಹಯೋಗದೊಂದಿಗೆ 1968ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಐದು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿತು.

ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತವಾದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಭಾರತೀಯ ಉಪಖಂಡದ ಇತರ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಮೂರು ವಿಧದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣವಾಗಿವೆ. ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ ನೀಳ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಇತರ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿರುವಂತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರು ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಹುಲ್ಲಿನ ಸಣ್ಣ ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅತಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ನಯವಾಗಿ ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾಗಿಯೂ ಇರುವ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದಪ್ಪ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಲೇಪನವನ್ನು ಅಂಚಿನಿಂದ ಭುಜದವರೆಗೂ, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ತಳಭಾಗದವರೆಗೂ ಹೊಂದಿವೆ. ಲೇಪನದ ಮೇಲೆ ನೇರಳೆ ವರ್ಣದ ವಿವಿಧಾಕೃತಿಯ ವಕ್ರವಾದ, ನೀಳವಾದ ಹಾಗೂ ಏರಿಳಿತಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ದಪ್ಪವಾದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ದುಂಡಾದ ಜಾಡಿಗಳು ಹಾಗೂ ದಪ್ಪ ಬಟ್ಟಲುಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಡಕೆಯನ್ನು ಹೋಲುವ ದೊಡ್ಡ ಶೇಖರಣಾ ಜಾಡಿಗಳು ಇವೆ. ಎರಡನೆಯ ಮಾದರಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮಾಸಲು ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪುವರ್ಣದಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇವು ನಯವಾಗಿ ತೆಳುವಾಗಿ ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಚೆಂಬು ಸರ್ವೇಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿದ್ದು ತಟ್ಟೆ ಹಾಗೂ ನೀಳ್ಗತ್ತಿನ ದುಂಡನೆಯ ಜಾಡಿಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿವೆ. ಮೂರನೆಯ ಮಾದರಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಲೇಪನ ಮಾಡದೆಯೇ ಅಂಕುಡೊಂಕಾದ ಕೊರೆದ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಟ್ಟಲು ಹಾಗೂ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಪ್ರಮುಖ ಮಾದರಿಗಳು. ಈ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಒರಟಾದ ಕೆಂಪು–ಬೂದು ಬಣ್ಣದ, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕೊರೆದ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಚಿತ್ರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಶೇಖರಣಾ

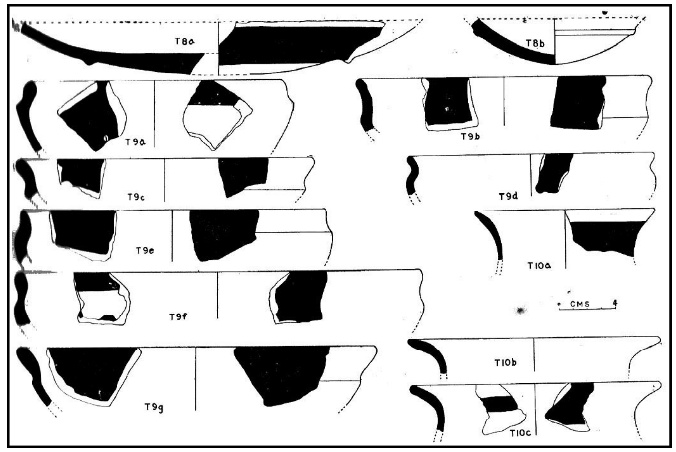

ವರ್ಣರೇಖಾಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು

ಜಾಡಿಗಳು, ಬೋಗುಣಿ, ಹರಿವಾಣ ದೊರೆತಿವೆ. ಇತರ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ಇವು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಹಂತದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಕಯಥ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಹೆಸರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಕಯಥ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ತಾಮ್ರ ಲೋಹ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಿಪುಣರಾಗಿದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ತಾಮ್ರದ ಎರಡು ಕೊಡಲಿ ಮತ್ತು 28 ಬಳೆಗಳು ಇವರ ನೈಪುಣ್ಯಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. 160 ರಿಂದ 175 ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಅಗೇಟ್ ಮಣಿಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಎರಡು ಕೊರಳ ಹಾರಗಳು ಹಾಗೂ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ 40,000 ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಮಣಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕಯಥ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮರೆಯಾದ ಒಂದು ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1800) ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಾಣಾಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದರು.

ಬಾಣಾಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ತಾಮ್ರಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಾದರೆ ಕಯಥ ಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆಯ ಅಲಗುಗಳ ಬಳಕೆಯಿಂದಾಗಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಾಗಿದೆ. ಬಾಣಾಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೂಳಿಯ ನೈಜತೆ ಹಾಗೂ ಅಂಗಾಂಗಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ನಿಲುವು ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿದೆ. ಬಹುತೇಕ ಆಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆ, ಕೊಂಬು, ಹಾಗೂ ಇಣಿ ಮಾತ್ರ ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತೆ ರೂಪಿಸಿ ಇವುಗಳಿಗೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಪೀಠವನ್ನು ಒದಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಆಕೃತಿಗಳ ಕೊಂಬುಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಪೂಜೆಗಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಇಂತಹ ಮಾದರಿಗಳು ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೂ ಬೇರೆ ಎಲ್ಲಿಯೂ ದೊರೆತಿಲ್ಲ.

ಮೂರನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಾಣಾಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮಾಳ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದಿಗೆ ಮಿಶ್ರಗೊಳ್ಳು ತ್ತದೆ. ಮಾಳ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಬಿಳಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಡಕೆಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು ಇವು ಬಾಣಾಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉಳಿಕೆಗಳು. ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಒರಟಾದ ಮಡಕೆಗಳೂ ಸಹ ಹಿಂದಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಮುಂದುವರೆದಿವೆ. ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಗೂಳಿಯ ಗೊಂಬೆಗಳೂ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ಯಾರೂ ನೆಲೆಸಿದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. 30ಸೆಂಮೀ ನಷ್ಟು ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಣಿನ ಬರಡು ಪದರ ಇದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಲೋಹ ತಯಾರಿಕೆಯ ತಾಂತ್ರಿಕಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಪರಿಣತಿ ಇದ್ದ ಜನರು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಕಬ್ಬಿಣದ ಸಾಮಾನುಗಳು ಹಾಗೂ ಆಯುಧಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಯ ಚೂರುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಹಾಗೂ ಒರಟಾದ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ಮಡಕೆಗಳು ಸಹ ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಕಿವಿಯೋಲೆ, ಬಳೆ, ತಕಲಿ, ಮತ್ತು ಗಾಜಿನ ಹಾಗೂ ಅರೆ ಅಮೂಲ್ಯ ಹರಳಿನ ಮಣಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇದರ ಮುಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಶುಂಗ, ಕುಷಾಣ ಹಾಗೂ ಗುಪ್ತ ಕಾಲದ ಕೆಂಪು ಲೇಪನ ಮಾಡಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆಂಪುಮಣ್ಣಿನ ಬಟ್ಟಲುಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ತಕಲಿ, ಕಿವಿಯೋಲೆ, ಆಟಿಕೆಯ ಎತ್ತಿನ ಬಂಡಿಯ ಚೌಕಟ್ಟು ಮತ್ತು ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು. (ಪಿ.ಸಿ.ಬಿ.)

ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣ: ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ ಪತನದೊಂದಿಗೆ ಕನ್ನಡದ ಭೂಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ವಿಭಿನ್ನ ಆಡಳಿತ ಘಟಕಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಜಿಸಿದರು (1799). ಈ ವಿಭಜನೆಗೆ ಯಾವುದೇ ತಾತ್ವಿಕ ತಳಹದಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ಆಂಗ್ಲರ ಆಡಳಿತದ ಅನುಕೂಲವೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿತ್ತು. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಪತನಕ್ಕಾಗಿ ಸಹಕರಿಸಿದ ಮರಾಠರಿಗೂ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮನಿಗೂ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಹಂಚಿದರು. ಉಳಿದ ಭಾಗವನ್ನು ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಒಡೆಯರಿಗೆ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಒಂದಷ್ಟು ಭಾಗವನ್ನು ತಮ್ಮ ನೇರವಾದ ಹಿಡಿತಕ್ಕೂ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಜಹಗೀರುಗಳ ರೂಪದಲ್ಲೂ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳು ಹಂಚಲ್ಪಟ್ಟವು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಕನ್ನಡಿಗರು ಭಾಗ–ಉಪವಿಭಾಗಗಳಾಗಿ ಹತ್ತು–ಹಲವು ಕಡೆಗೆ ಹಂಚಿಹೋದರು. ಈ ಬಗೆಯ ತುಂಡಾದ ವಿಭಾಗಗಳು 22 ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅವು ಹೀಗಿವೆ:

1. ಬೊಂಬಾಯಿ ಕರ್ನಾಟಕ, 2. ಮದರಾಸು (ಬ್ರಿಟಿಷ್) ಕರ್ನಾಟಕ, 3. ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನ, 4. ಕೊಡಗು, 5. ಹೈದರಾಬಾದ್ (ನಿಜಾಂ) ಕರ್ನಾಟಕ, 6. ಹೈದರಾಬಾದ್ ಕರ್ನಾಟಕದ ಜಹಗೀರು (ಕೊಪ್ಪಳ, ಗದ್ವಾಲ), 7. ಕಂಟೋನ್ಮೆಂಟ್ ಕರ್ನಾಟಕ (ದಂಡು ಪ್ರದೇಶ), 8. ಕೊಲ್ಲಾಪುರ ಸಂಸ್ಥಾನ, 9. ಕೊಲ್ಲಾಪುರ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಜಹಗೀರುಗಳು, 10. ಸಾಂಗ್ಲಿ, 11. ಔಧ್, 12. ಮೀರಜ್ (ಹಿರಿ), 13. ಮೀರಜ್ (ಕಿರಿ), 14. ಕುಂದರವಾಡ (ಹಿರಿ), 15. ಕುಂದರವಾಡ (ಕಿರಿ), 16. ಜಮಖಂಡಿ, 17. ಮುಧೋಳ, 18. ರಾಮದುರ್ಗ, 19. ಅಕ್ಕಲಕೋಟೆ, 20. ಜತ್ತ, 21. ಸವಣೂರು, 22. ಸೊಂಡೂರು.

ಈ ಮೇಲಿನ 22 ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿನ ಕನ್ನಡಿಗರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗದ ಮಾತಾಗಿತ್ತು. ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾಗಿ ಕನ್ನಡಿಗರು ಕರ್ನಾಟಕ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಹೊಂದಿದವರಾಗಿದ್ದರೂ ಈ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಅಖಂಡವಾಗಿ ಉಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ಇತರೆ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಆಡುತ್ತಿದ್ದವರೊಂದಿಗೆ ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವು ಗುರುತಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದ ತೊಡಕು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಮರಾಠಿ (ಮುಂಬಯಿ ಕರ್ನಾಟಕ), ತಮಿಳು (ಮದ್ರಾಸ್ ಅಥವಾ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕರ್ನಾಟಕ) ಹಾಗೂ ತೆಲುಗು ಮತ್ತು ಉರ್ದು ಮಾತನಾಡುವವರ (ಹೈದರಾಬಾದ್ ಸಂಸ್ಥಾನ) ನಡುವೆ ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರಾಗಿದ್ದ ಕನ್ನಡಿಗರು ಭಾಷಿಕ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದೂ ಉಂಟು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾದ ಕೀಳರಿಮೆಗಳು ಸಹ ಮೂಡಲಾರಂಭಿಸಿದ್ದವು. ಈ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಕನ್ನಡಿಗರೆಲ್ಲ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾಗಿ ಒಂದುಗೂಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದೇ ಏಕೀಕರಣ ಚಳವಳಿ. ಭಾಷೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ತಾವೆಲ್ಲರೂ ಒಂದೇ ಎಂಬ ಭಾವನೆಯನ್ನು ಮೂಡಿಸಬೇಕಿದ್ದುದು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಕೆಲಸವನ್ನು ಆಗುಮಾಡಿಸಿದವರು ಕನ್ನಡದ ಸಾಹಿತಿಗಳು ಮತ್ತು ಕಲಾವಿದರು. ತಮ್ಮ ಕತೆ, ಕವನ, ನಾಟಕ, ಕಾದಂಬರಿ, ವೈಚಾರಿಕ ಬರೆಹಗಳ ಮೂಲಕ ಕರ್ನಾಟಕತ್ವವನ್ನು ಮೂಡಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಡೆದವು. ಈ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಿಗೆ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಾಗಿದ್ದುದು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಸಂಶೋಧಕರ ಹಾಗೂ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಕನ್ನಡ–ಕರ್ನಾಟಕತ್ವವನ್ನು ಕುರಿತ ಸಾಧನೆಗಳು. ಅಂದರೆ ಬಿ.ಎಲ್. ರೈಸ್, ಈ.ಪಿ. ರೈಸ್, ಫ್ಲೀಟ್, ರೀವ್, ಕಿಟ್ಟೆಲ್, ಜಿಗ್ಲರ್, ಸಿವೆಲ್ ಮೊದಲಾದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ನಾಡಿನ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಚರಿತ್ರೆ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಉಂಟುಮಾಡಿದ ಅರಿವು. ಈ ಅರಿವು ಮುಂದೆ ಆಧುನಿಕ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ–ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಚಿಂತನೆಗಳ ಬರೆಹಗಾರರಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನವಾಯಿತು.

ಚಳವಳಿಯ ಮೊದಲ ಹೆಜ್ಜೆಗಳು: ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಆಲೋಚನೆಯನ್ನು ಬೊಂಬಾಯಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿಗೆ ಶಾಂತಕವಿ ಮತ್ತು ಡೆಪ್ಯೂಟಿ ಚೆನ್ನಬಸಪ್ಪನವರು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಶಾಂತಕವಿಗಳಂಥ ಕನ್ನಡ ಮಾಸ್ತರರು ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮರಾಠಿ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಮಟ್ಟ ಹಾಕಲು ತಮ್ಮ ನಿರಂತರ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳ ಮುಖೇನ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದೂ ಉಂಟು. ಅಲ್ಲದೆ ಡೆಪ್ಯೂಟಿ ಚೆನ್ನಬಸಪ್ಪ ಅವರು ಶಿಕ್ಷಣ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ಬಂದು ಮುಂಬಯಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದ ಕೆಲಸಗಳಿಗೆ ಚಾಲನೆ ನೀಡಿ, ಕನ್ನಡ ಪರವಾದ ಚಳವಳಿಯನ್ನೇ ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದರು (1856). ಅಲ್ಲದೆ ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ಲೆಕ್ಕ–ಪತ್ರಗಳನ್ನು, ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಸಹ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿಯೇ ಇರಿಸಲು ಶ್ರಮಿಸಿ, ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಭಾಷಾ ಮಾಧ್ಯಮವನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿಂದಲೇ ಕರ್ನಾಟಕದ ಏಕೀಕರಣ ಪರವಾದ ಧ್ವನಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಮರಾಠಿ, ಗುಜರಾತಿ, ಬಂಗಾಳಿ ಭಾಷೆಗಳ ಪರಿಣಾಮವೂ ಮುಂಬಯಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಈ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಆಲೋಚಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿತ್ತು.

ಸಾಹಿತಿ–ಕಲಾವಿದರು ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಘ–ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಪಾತ್ರ: ಕನ್ನಡಿಗರ ಶ್ರೇಯೋಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕ ವಿದ್ಯಾವರ್ಧಕ ಸಂಘ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು (1890). ಭಾಷಾಭಿಮಾನದ ಮೂಲ ಬೀಜಾಂಕುರ ಆದದ್ದು ಈ ಸಂಘದಿಂದಲೇ. ರಾ. ಹ. ದೇಶಪಾಂಡೆ ಅವರಂಥ ಕನ್ನಡಾಭಿಮಾನಿಗಳು ಧಾರವಾಡದ ನೆಲದಿಂದ ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳಿಗೆ ಚಾಲನೆ ಕೊಟ್ಟರು. ಅದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಾಡು–ನುಡಿ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ಹುಟ್ಟು ಹಾಕಲು ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾಷೋಜ್ಜೀವನ ಸಭಾ ಸಹ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು (1877). ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಬೆನಗಲ್ ರಾಮರಾಯರು ಏಕೀಕರಣದ ಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಮೂಡಿಸುವ ಭಾಷಣ ಮಾಡಿ, ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಹಾಗೂ ಮದ್ರಾಸ್ ಕರ್ನಾಟಕಗಳ ಒಂದುಗೂಡುವಿಕೆಯ ಅನಿವಾರ್ಯತೆಯ ಬಗೆಗೆ ಕನ್ನಡಿಗರ ಗಮನ ಸೆಳೆದರು (1903). ವಿದ್ಯಾವರ್ಧಕ ಸಂಘದಿಂದ ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ವಾಗ್ಭೂಷಣ ಎಂಬ ಮಾಸಿಕ ನಾಡು–ನುಡಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಆಲೋಚಿಸುವಂತೆ ಪ್ರೇರಣೆ ನೀಡುತ್ತಿತ್ತು. ಕನ್ನಡ ಕುಲಪುರೋಹಿತರೆಂದೇ ಖ್ಯಾತಿ ಪಡೆದ ಆಲೂರ ವೆಂಕಟರಾಯರು ಈ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕನ್ನಡಿಗರ ಏಕೀಕರಣವನ್ನು ಕುರಿತು ಬರೆದರು (1907ರ ಫೆಬ್ರವರಿ). ಇಂಥ ಹತ್ತು ಹಲವು ಕಾರ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಮುಂಬಯಿ ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಏಕೀಕರಣಕ್ಕೆ ಸಜ್ಜುಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದವು. ಅಲ್ಲದೆ ಇತರೆ ಪ್ರಾಂತದವರನ್ನು ಸೆಳೆದುಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದೂ ಉಂಟು.

ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆ ಘಟನೆ ಕೇವಲ ಬಂಗಾಲಿಗರನ್ನಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಇತರ ಭಾಷಾಪ್ರೇಮಿಗಳೂ ಜಾಗೃತಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಿತು (1905). 1911ರಲ್ಲಿ ಈ ವಿಭಜನೆ ರದ್ದಾಗಿ ಬಂಗಾಲ ಒಂದುಗೂಡುವವರೆಗೂ ವಿಭಿನ್ನ ರೀತಿಯ ಚಳವಳಿಗಳನ್ನು ಬಂಗಾಳಿಗಳು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದರು. ಇವುಗಳನ್ನು ಕನ್ನಡಿಗರು ಬಹಳ ಆಪ್ತವಾಗಿ ಗಮನಿಸಿದ್ದೂ ಉಂಟು. 1907ರಲ್ಲಿ ಅಖಿಲ ಕರ್ನಾಟಕ ಗ್ರಂಥಕರ್ತರ ಸಮ್ಮೇಳನವೊಂದು ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಸಾಹಿತಿಗಳು, ಪ್ರಕಾಶಕರು ಒಂದೆಡೆ ಸೇರಿ ಪ್ರತಿ ವರ್ಷವೂ ನಾಡು–ನುಡಿ, ಸಾಹಿತ್ಯ–ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಿಚಾರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪ್ರಕಟಣೆಗಳನ್ನು ಹೊರತರುವುದರ ಬಗೆಗೆ ಚಿಂತನೆ ನಡೆಸಿದರು. ಇದರ ಎರಡನೆಯ ಸಭೆ ಮೈಸೂರ ಸಂಸ್ಥಾನಿಕರ ಅಸಮಾಧಾನದ ನಡುವೆಯೂ ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು (1908). ಇದರ ನೇತೃತ್ವ ಮತ್ತೆ ಆಲೂರರದೇ ಆಗಿತ್ತು. ಮೂರನೆಯ ಸಭೆಯನ್ನೂ ಹಠ ತೊಟ್ಟು ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿಯೆ ನಡೆಸಲು ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಯಿತು. ಹೀಗಾಗಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕೋಟೆ ಹೈಸ್ಕೂಲಿನಲ್ಲಿ ಈ ಸಭೆ ನಾಲ್ಕು ದಿನಗಳ ಕಾಲ ನಡೆಯಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವೇ 1915 ಮೇ 5 ರಂದು ಹುಟ್ಟಿದ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತು (ಮುಂದೆ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತು ಆಯಿತು). ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ಮುಂದೆ ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ಛಿದ್ರವಾಗಿದ್ದ ಕನ್ನಡದ ಭೂಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳನ್ನು ನಡೆಸತೊಡಗಿತು. ಈ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ–ಕರ್ನಾಟಕ ಪರವಾದ ನಿರ್ಣಯಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ನಾಡಿನ ಏಕೀಕರಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ ಎಲ್ಲ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಕನ್ನಡಿಗರಿಂದಲೂ ಬೆಂಬಲ ದೊರೆಯುವಂತಾಯಿತು.

1917ರ ವೇಳೆಗೆ ಆಲೂರ ವೆಂಕಟರಾಯರ ಕರ್ನಾಟಕ ಗತವೈಭವದಂಥ ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಕಟಗೊಂಡವು. ಇದರಿಂದ ಕನ್ನಡಿಗರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಚರಿತ್ರೆ–ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕತ್ವದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಮೂಡಿಸಿಕೊಂಡು ಕ್ರಿಯಾಶೀಲರಾದರು. ಮುದವೀಡು ಕೃಷ್ಣರಾವ್, ಮುದವೀಡು ವೆಂಕಟರಾವ್, ಕಡಪರಾಘವೇಂದ್ರರಾವ್, ಆಲೂರವೆಂಕಟರಾವ್, ಹೊನ್ನಾಪುರ ಮಠ ಗದಿಗೆಯ್ಯ, ಅಬ್ಬಿಗೇರಿ ಪಾಟೀಲ ಸಂಗನಗೌಡ, ಶೇಷಗಿರಿ ರಾಮಚಂದ್ರ ರಾವ್, ಜೋಷಿ ವೆಂಕಟರಾವ್, ನರಗುಂದಕರ, ರಾಜಪುರೋಹಿತ ಮೊದಲಾದವರು ಈ ಭಾಗದ ಕರ್ನಾಟಕತ್ವದ ಚಳವಳಿಯ ಜೊತೆಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹೋರಾಟದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೂ ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಏಕೆಂದರೆ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟ ಹಾಗೂ ಏಕೀಕರಣದ ಚಳವಳಿಗಳು ಒಟ್ಟೊಟ್ಟಿಗೆ ಸಾಗಬೇಕಾದ ಅನಿವಾರ್ಯತೆ ಆ ಹೊತ್ತಿನದು. ಮುಂಬಯಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ತಿಲಕರ ಪ್ರಭಾವ ಅದರಲ್ಲೂ ಧಾರವಾಡ ಪರಿಸರದ ಕನ್ನಡಿಗರ ಮೇಲೆ ತೀವ್ರ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿತ್ತು. ಗಂಗಾಧರ ರಾವ್ ದೇಶಪಾಂಡೆ, ಶ್ರೀನಿವಾಸರಾವ್ ಕೌಜಲಗಿ ಮೊದಲಾದವರು ಈ ಭಾಗದ ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಲೀನವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಕನ್ನಡಿಗರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ತೊಡಕುಗಳ ನಡುವೆಯೂ ಕನ್ನಡ–ಕರ್ನಾಟಕತ್ವಕ್ಕಾಗಿ ಹಾತೊರೆದರು.

ರಾಜಕಾರಣ ಹಾಗೂ ಏಕೀಕರಣ ಚಳವಳಿ: ಏಕೀಕರಣದಂಥ ರಾಜಕೀಯ ಚಳವಳಿಗೆ ಒಂದು ರಾಜಕೀಯವಾದ ಸಂಸ್ಥೆ ಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ಹೊನ್ನಾಪುರಮಠ ಅವರನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಧಾರವಾಡದ ಮುಂದಾಳುಗಳು ಕರ್ನಾಟಕ ಸಭಾವನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕುವುದರ ಮೂಲಕ ಆರಂಭಿಸಿದರು (1917). ಕನ್ನಡಿಗರ ಕರ್ತವ್ಯ ಎಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ಏಕೀಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಸಭೆ–ಸಮಾರಂಭಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಮೂಡಿಸಿದ್ದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇದರಿಂದ ಭಾರತೀಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಅಧಿವೇಶನಗಳಲ್ಲೂ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಂತ ರಚನೆ ಬಗೆಗೆ ಪ್ರಸ್ತಾಪಗಳು ಮಂಡಿತವಾಗತೊಡಗಿದವು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ನಾಗಪುರ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿ (ಕೆ.ಪಿ.ಸಿ.ಸಿ) ಶಾಖೆ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು (1920). 21 ಭಾಷೆಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದವು. ಇದಕ್ಕೆ ಮೂಲ ಕಾರಣಕರ್ತರು ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿ ಅವರು. ಈ ನಡುವೆ ಮಾಜಿ ದಿವಾನರಾಗಿದ್ದ ವಿ.ಪಿ.ಮಾಧವರಾಯರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ–ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ ವಿಚಾರಗಳ ಮಂಡನೆಗಾಗಿ ಅಖಿಲ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪರಿಷತ್ತು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು (1920).

ಅಖಿಲ ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರಿಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ 39ನೆಯ ಅಧಿವೇಶನ ಬೆಳಗಾಂವಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಲು ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಯಿತು (1924). ಈ ಅವಕಾಶವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡ ಏಕೀಕರಣವಾದಿಗಳು ಅಖಿಲ ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣ ಪರಿಷತ್ತನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಇಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ

ಏಕೀಕರಣ ಸಂಘವೂ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಶಂಕರರಾವ್ ಜೋಷಿ, ಮಂಗಳವೇಡೆ ಶ್ರೀನಿವಾಸರಾವ್ ಮೊದಲಾದವರ ಸಹಕಾರಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಡಪ ರಾಘವೇಂದ್ರರಾಯರು ಬೆಳಗಾಂವಿ ಅಧಿವೇಶನದ ಯಶಸ್ವಿಗೆ ಕಾರಣರಾದರು. ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಏಕೀಕರಣ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆ ವಹಿಸಿದ್ದವರು ಸರ್ ಸಿದ್ದಪ್ಪ ಕಂಬಳಿ. ಮುಂದೆ ಎರಡು ವರುಷಗಳಿಗೊಮ್ಮೆ ಏಕೀಕರಣದ ಸಮ್ಮೇಳನವನ್ನು ನಡೆಸಲು ನಿರ್ಣಯಿಸಿದ ಈ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಿಗನ ಸರ್ವಸ್ವ (ಸಂಯುಕ್ತ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಂತ) ಎಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು ಸಹ ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಹುಯಿಲಗೋಳ ನಾರಾಯಣರಾಯರು ಈ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಹಾಡಿದ ಉದಯವಾಗಲಿ ನಮ್ಮ ಚೆಲುವ ಕನ್ನಡ ನಾಡು ಎಂಬ ನಾಡಗೀತೆ ಏಕೀಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರೇರಣೆ ನೀಡಿತು. ಗಾಂಧೀಜಿ ಅವರು ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣದ ಅವಶ್ಯಕತೆಯನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿದ್ದು ಗಮನಾರ್ಹವಾದುದು.

ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಹಾಗೂ ಏಕೀಕರಣ ಸಂಘಗಳು ಹೊಸಕೊಪ್ಪ ಕೃಷ್ಣರಾವ್, ಕೌಜಲಗಿ ಶ್ರೀನಿವಾಸರಾವ್, ಚಿಕ್ಕೋಡಿ ಪಂಡಿತರಾಯಪ್ಪ ಹಾಗೂ ಆರ್. ಆರ್. ದಿವಾಕರ್ ಅವರುಗಳ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ನೆಹರು ಸಮಿತಿಗೆ ಏಕೀಕರಣದ ಅಹವಾಲುಗಳನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದವು (1928). ಮೋತಿಲಾಲ್ ನೆಹರು ಅವರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯ ಈ ಸಮಿತಿ ಆಂಧ್ರದ ಬಗೆಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿತ್ತೇ ವಿನಾ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಗೆಗೆ ಒಲವು ತೋರಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಮುಂದೆ 1928–29 ರಲ್ಲಿ ಸೈಮನ್ ಕಮೀಷನ್‌ಗೂ ಏಕೀಕರಣದ ಪ್ರಸ್ತಾಪವನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಲಾಯಿತು. ಇದು ಸಹ ಪ್ರಯೋಜನಕ್ಕೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೆ ನಡೆದ ದುಂಡುಮೇಜಿನ ಸಮ್ಮೇಳನ (ಲಂಡನ್)ದಲ್ಲಿ ನಾಡಿನ ಏಕೀಕರಣದ ಬಗೆಗೆ ಒತ್ತಾಯಿಸಲಾಯಿತು (1931). ಕರ್ನಾಟಕದಿಂದ ಈ ಸಮ್ಮೇಳನಕ್ಕೆ ಬೆನಗಲ್ ರಾಮರಾವ್, ಬೆನಗಲ್ ಶಿವರಾವ್ ಹಾಗೂ ಮಿರ್ಜಾ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್‌ರು ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು.

ಕರ್ನಾಟಕ, ಆಂಧ್ರ ಹಾಗೂ ಕೇರಳ ರಾಜ್ಯಗಳ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕಾಗಿ ಜನರ ಚಳವಳಿ ತೀವ್ರವಾಯಿತು. ಸಿಂಧ್ ಹಾಗೂ ಒರಿಸ್ಸಗಳು ಈ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದುದು ಇನ್ನಷ್ಟು ಹುರುಪು ಹೊಂದುವಂತೆ ಮಾಡಿತ್ತು. 1937 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 10 ರಂದು ಏಕೀಕರಣ ದಿನವನ್ನಾಗಿ ಆಚರಿಸಿದ ಕನ್ನಡಿಗರು ಕೇಂದ್ರ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಏಕೀಕರಣದ ಸಾಕಾರತೆಗಾಗಿ ಒತ್ತಾಯಿಸಿದ್ದೂ ಉಂಟು. ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲೂ ಏಕೀಕರಣ ಸಂಘ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದು ಚಳವಳಿಗೆ ಇನ್ನಷ್ಟು ಬೆಂಬಲ ದೊರೆತಂತೆ ಆಯಿತು (1938). ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಕಡಪ ರಾಘವೇಂದ್ರರಾವ್, ಶಂ.ಬಾ.ಜೋಷಿ, ಆಲೂರ ವೆಂಕಟರಾವ್, ಬಿ.ಎಂ.ಶ್ರೀಕಂಠಯ್ಯ, ಅ.ನ.ಕೃಷ್ಣರಾವ್, ತಿ.ತಾ.ಶರ್ಮ, ಗೋವಿಂದ ಪೈ, ವಿ.ಕೃ.ಗೋಕಾಕ್, ಬೆಟಗೇರಿ ಕೃಷ್ಣಶರ್ಮ, ಶ್ರೀರಂಗ, ಮಾಸ್ತಿ ವೆಂಕಟೇಶ ಅಯ್ಯಂಗಾರ್, ಶಿವರಾಮಕಾರಂತ, ಬಿ. ಶಿವಮೂರ್ತಿಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಗೊರೂರು ರಾಮಸ್ವಾಮಿ ಅಯ್ಯಂಗಾರ್ ಮೊದಲಾದವರು ಆ ಹೊತ್ತಿನ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆ ಹಾಗೂ ಕರ್ನಾಟಕತ್ವದ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಬರೆಯಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಇವರು ತಮ್ಮ ಸೃಜನಶೀಲ ಬರೆಹ ಹಾಗೂ ವೈಚಾರಿಕತೆಯ ಮೂಲಕ ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಏಕೀಕರಣದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸುವ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆದಿದ್ದರು.

ಭಾರತ ಆಂಗ್ಲರಿಂದ ಮುಕ್ತವಾದ ಮೇಲೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್, ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷಗಳಾದಿಯಾಗಿ ಈ ನಾಡು ಏಕೀಕರಣ ಆಗುವುದರ ಕಡೆಗೆ ಗಮನಹರಿಸಿದರು (1947). ಆದರೆ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸರ್ಕಾರ ತನ್ನ ಹಿಂದಿನ ತುರ್ತನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಲು ಹಿಂದೇಟು ಹಾಕಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವೇ ಏಕೀಕರಣವನ್ನು ಕುರಿತು ಹತ್ತು ಹಲವು ಆಯೋಗಗಳು ನೇಮಕಗೊಂಡವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಎಸ್. ಕೆ. ಧರ್ ಸಮಿತಿ (1948), ಜೆ.ವಿ.ಪಿ. (ಜವಹರ್‌ಲಾಲ್ ನೆಹರು, ವಲ್ಲಭಭಾಯಿ ಪಟೇಲ್, ಪಟ್ಟಾಭಿ ಸೀತಾರಾಮಯ್ಯ) ಸಮಿತಿ (1948), ಕೇಳ್ಕರ್ ಸಮಿತಿ ಹಾಗೂ ವಾಂಚೂ ಸಮಿತಿಗಳು (1953) ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೂ ನಾಡಿನ ಏಕೀಕರಣದ ಸಾಕಾರತೆಯ ಬಗೆಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ನಿಲುವು ತಾಳಲಿಲ್ಲ. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿಯವರು ಅದರಲ್ಲೂ ಎಸ್. ನಿಜಲಿಂಗಪ್ಪ ಮೊದಲಾದವರು ನೆಹರು ಅವರನ್ನು ಏಕೀಕರಣಕ್ಕಾಗಿ (ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣ ಮಹಾಸಮಿತಿಯ ಮೂಲಕವೂ) ಒತ್ತಾಯಿಸುತ್ತಲೇ ಇದ್ದರು. ಆದರೆ ನೆಹರು 1952ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಆಂಧ್ರದ ಪೊಟ್ಟಿ ಶ್ರೀರಾಮುಲು ಅವರ ಆಮರಣಾಂತ ಉಪವಾಸದ ಸಾವಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಸ್ಪಂದಿಸಿದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಎಸ್. ಕೆ. ಧರ್ ಹಾಗೂ ಕೆ. ಎನ್. ವಾಂಚೂ ಸಮಿತಿಗಳು ಆಂಧ್ರದ ತೆಲುಗರ ಏಕೀಕರಣವನ್ನು (1953) ಮಾತ್ರ ಶಿಫಾರಸ್ಸು ಮಾಡಿದ್ದವು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ (1953) ಬಳ್ಳಾರಿ ಹಳೆಯ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿಕೊಂಡಿತು. ಈ ಸಂತಸದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ ರಂಜಾನ್‌ಸಾಬ್ ಎಂಬುವವರು ದುಷ್ಕರ್ಮಿಗಳ ಆಸಿಡ್ ಬಾಂಬಿಗೆ ಪ್ರಾಣ ತೆತ್ತದ್ದೂ ಉಂಟು. ಇದರಿಂದ ಮೈಸೂರಿನವರು ಸಹ ಏಕೀಕರಣದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ (ಉತ್ತರದವರ ಕೂಗಿಗೆ) ಸ್ಪಂದಿಸುವಂತಾಯಿತು. ಚುನಾವಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಶ್ವಾಸನೆ ನೀಡಲಾಗಿದ್ದ ಏಕೀಕರಣದ ಆಶ್ವಾಸನೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಜವಾಹರ್‌ಲಾಲ್ ನೆಹರು ಗಮನಕ್ಕೆ ತಂದರೂ ಪ್ರಯೋಜನ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಆಂಧ್ರದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿಯೆ ಜಕ್ಕಲಿಯಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡಮೇಟಿ ಅಂದಾನಪ್ಪ ಹಾಗೂ ಅದರಗುಂಚಿಯಲ್ಲಿ ಶಂಕರ ಕಲ್ಲನಗೌಡ ಪಾಟೀಲರು ಉಪವಾಸ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ್ದರು. ಅಖಿಲ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಪರಿಷತ್ತು (ಅಕರಾನಿ), ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷ, ಪ್ರಜಾ ಸಮಾಜವಾದಿ ಪಕ್ಷ ಮೊದಲಾದ ಕಾಂಗ್ರೆಸೇತರ ಪಕ್ಷಗಳು ಸಹ ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಒತ್ತಡ ತಂದವು. ಕೊನೆಗೂ ಮಣಿದ ಜವಾಹರ್ ಲಾಲ್ ನೆಹರು ಅವರು 1953 ಡಿಸೆಂಬರ್ 12 ರಂದು ಭಾಷಾವಾರು ಪ್ರಾಂತಗಳ ಬಗೆಗೆ ವರದಿ ನೀಡಲು ಫಜಲ್ ಅಲಿ ಆಯೋಗವೊಂದನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ರಾಜ್ಯ ಪುನರ್ವಿಂಗಡಣಾ ಆಯೋಗ ಇದರ ಅಧ್ಯಕ್ಷರು ಎಸ್. ಫಜಲ್ ಅಲಿ, ಎಚ್. ಎನ್. ಕುಂಜ್ರು ಮತ್ತು ಕೆ. ಎಂ. ಪಣ್ಣಿಕ್ಕರ್ ಇಬ್ಬರೂ ಸಮಿತಿಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಸಮಿತಿ ದೇಶದಾದ್ಯಂತ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡು ಕನ್ನಡದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ, ಏಕೀಕರಣ ವಾದಿಗಳನ್ನೂ ಸಂಘ–ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿ ಮಾಹಿತಿ–ಮುರಾವೆಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿತು. ಹಳೆಯ ಮೈಸೂರು ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ಭಾಗದ ಕನ್ನಡಿಗರ ನಡುವೆಯಿದ್ದ ಪೂರ್ವಾಗ್ರಹಪೀಡಿತ ಗುಮಾನಿಗಳನ್ನು (ಎರಡು ಕರ್ನಾಟಕಗಳ ಅಸ್ತಿತ್ವದ ಬಗೆಗೆ) ಸಹ ಪರಿಶೀಲಿಸಿತು. ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಅದು ತನ್ನ ವರದಿಯನ್ನು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲಿಸಿ (1955 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 30 ರಂದು) ನಾಡಿನ ಏಕೀಕರಣದ ವಿಚಾರಗಳಿಗೆ ಮಾನ್ಯತೆ ನೀಡಿತ್ತು. ಈ ವರದಿ ರಾಜ್ಯಸಭೆ ಮತ್ತು ಲೋಕಸಭೆಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಪಡೆದು ಕೊನೆಗೆ ಅಂದಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಗಳಾದ ಬಾಬು ರಾಜೇಂದ್ರ ಪ್ರಸಾದರ ಸಹಿಯೊಂದಿಗೆ ಮಸೂದೆ (ಕಾಯಿದೆ) ಆಯಿತು. ಈ ಕಾಯಿದೆಯ ಅನ್ವಯ ಕನ್ನಡ ಭೂಪ್ರದೇಶಗಳು ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡಿಗರು ಒಂದೇ ಆಡಳಿತದಡಿಗೆ ಬಂದರು (1956 ನವೆಂಬರ್ 1 ರಂದು). ಈ ಏಕೀಕರಣದ ಸಾಕಾರತೆಯ ಕುರುಹಾಗಿ ನಾಡು ವಿಶಾಲ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಕರೆಸಿಕೊಂಡಿತು.

ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದವರಿಗೆ ನಾಡು ಕರ್ನಾಟಕ ಎಂದು ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳದಿದ್ದುದರ ಬಗೆಗೆ ಅಸಮಾಧಾನ ಉಂಟಾಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಬಹುಪಾಲು ಕನ್ನಡಿಗರು ಚಂದಗಢ, ರಾಯದುರ್ಗ, ಆದವಾನಿ, ಆಲೂರು, ಮಡಕಶಿರ, ಕಾಸರಗೋಡು, ಜತ್, ಅಕ್ಕಲಕೋಟೆ, ದಕ್ಷಿಣ ಸೊಲ್ಲಾಪುರ, ಹೊಸೂರು, ನೀಲಗಿರಿ, ತಾಳವಾಡಿ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೆ ಉಳಿದುಬಿಟ್ಟರು. ಇವು ಆಂಧ್ರ, ಕೇರಳ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಭಾಗಗಳಾದವು. ಇಂಥ ಅಸಮಾಧಾನ ಸಹ ಹಾಗೆಯೇ ಉಳಿಯಿತು. ಆದರೆ ನಾಡು ಏಕೀಕರಣವಾದ 11 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಡಿ. ದೇವರಾಜ ಅರಸು ಅವರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಕರ್ನಾಟಕ ಎಂದು ನಾಮಕರಣ ಪಡೆದದ್ದು ಸಮಾಧಾನಕರ ಸಂಗತಿ (1973 ನವೆಂಬರ್ 1 ರಂದು).

ಈ ಏಕೀಕರಣ ಚಳವಳಿ ವಿಭಿನ್ನ ರೀತಿಯ ಹಂತಗಳನ್ನು ದಾಟಿ ಸಾಕಾರಗೊಳ್ಳಲು ನಾಡಿನಾದ್ಯಂತ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು, ಸಾಹಿತಿಗಳು, ಕಲಾವಿದರು, ರಾಜಕಾರಣಿಗಳು, ಚಿಂತಕರು, ಸಂಶೋಧಕರು, ವಕೀಲರು, ಜನಸಾಮಾನ್ಯರು ಮೊದಲಾದವರು ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡು ಸಹಕರಿಸಿದ್ದರು. ಅವರುಗಳಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎಚ್.ಕೃಷ್ಣ, ಎಸ್.ಎಸ್.ಬಸವನಾಳ್, ಫ.ಗು.ಹಳಕಟ್ಟಿ, ಜಿ.ವಿ.ಹಳ್ಳಿಕೇರಿ, ಎಚ್.ಸಿ.ದಾಸಪ್ಪ, ಬಿ.ಎನ್.ದಾತರ್, ಆರ್.ಆರ್.ದಿವಾಕರ್, ಎ.ದೊಡ್ಡಮೇಟಿ, ಶಾಂತವೇರಿ ಗೋಪಾಲಗೌಡ, ಮಾಸ್ತಿ ವೆಂಕಟೇಶ್ ಅಯ್ಯಂಗಾರ್, ಬಿ.ಎಂ.ಶ್ರೀ, ದೇವುಡು ನರಸಿಂಹಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಬೇಂದ್ರೆ, ಕುವೆಂಪು, ಶಿವರಾಮ ಕಾರಂತ, ಯು.ರಾಮರಾವ್, ಜಿನರಾಜ ಹೆಗ್ಗಡೆ, ಎನ್.ಕೆ.ಉಪಾಧ್ಯಾಯ, ಟಿ.ಆರ್.ಚಿಕ್ಕೋಡಿ, ಜೆ.ವಿ.ಸಾಲ್ದಾನಾ, ಡಿ.ವಿ.ಬೆಳವಿ, ಎಂ.ಪಿ.ಪಾಟೀಲ, ಟಿ.ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯಂ, ಎ.ಜೆ.ಮುಧೋಳ, ಸಿದ್ದಪ್ಪಕಮ್ಮಾರ, ಕರಮರಕರ್, ಬಿ.ವಿ.ಕಕ್ಕಿಲ್ಲಾಯ, ವೆಂಕಟ ರಂಗೋಕಟ್ಟಿ, ಚುರಮುರಿ ಶೇಷಗಿರಿರಾವ್, ಜೀರಗೆ ಕಟ್ಟಿ ಬಸಪ್ಪ, ಜಂಗಿನ ಮುರಗೆಯ್ಯ, ಜಯದೇವಿತಾಯಿ ಲಿಗಾಡೆ, ಸಿ.ಬಿ.ಮೋನಯ್ಯ, ಸದಾನಂದ ಹೆಗಡೆ, ಪಿಂಟೋ , ಕೆ.ಎಂ.ರುದ್ರಪ್ಪ, ವಿ.ಎನ್.ಪಾಟೀಲ, ಕೆಂಗಲ್ ಹನುಮಂತಯ್ಯ, ಕೆ.ಎಫ್.ಪಾಟೀಲ, ಎಂ.ಬಿ.ಲಠ್ಠೆ, ಎಂ.ರಂಗನಾಥ ಮೊದಲಿಯಾರ್, ಬಾಲಗಂಗಾಧರ್ ಖೇರ್, ನಾ.ಸು.ಹರ್ಡೀಕರ್, ಹರ್ಡೇಕರ್ ಮಂಜಪ್ಪ, ಎಂ.ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯ ಮೊದಲಾದವರು ಪ್ರಮುಖರು. ಅಲ್ಲದೆ ಕನ್ನಡಿಗ, ವಿಶ್ವಕರ್ನಾಟಕ, ಜಯ ಕರ್ನಾಟಕ, ಕರ್ಮವೀರ, ಕರ್ನಾಟಕ ವೃತ್ತ, ಧನಂಜಯ, ವಿಜಯಿ, ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿ, ಕಾನಾಡವೃತ್ತ, ಕನ್ನಡ ಸಹಜೀವನ, ಕೊಡಗು, ಶುಭೋದಯ, ಸ್ವದೇಶಾಭಿಮಾನಿ, ಧನಂಜಯ, ಕರ್ನಾಟಕ ಮೊದಲಾದ ಪತ್ರಿಕೆಗಳು, ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಗಳು ಸಹ ಕರ್ನಾಟಕತ್ವವನ್ನು ಮೂಡಿಸಿ ನಾಡಿನ ಏಕೀಕರಣವನ್ನು ಆಗು ಮಾಡಿಸಿದವು.

ನಾಡಿನ ಏಕೀಕರಣದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಂಘ–ಸಂಸ್ಥೆಗಳು, ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಸುಲಭದ ಮಾತಲ್ಲ. ಇಂದಿನ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಆ ಹೊತ್ತಿನವರ ಕೊಡುಗೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರೂ ನೆನಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಜರೂರು ಇದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಯುವ ಪೀಳಿಗೆಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕವಾದ ಭವಿಷ್ಯತ್ತಿನ ಕರ್ನಾಟಕವನ್ನು ರೂಪಿಸಬೇಕಾದ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯೂ ಎಲ್ಲರದಾಗಿದೆ. (ಜಿ.ಸಿ.ಆರ್.)

ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು: ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದ ಕಲ್ಪನೆಗನು ಗುಣವಾದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಭಾವನೆ ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಇರಲಿಲ್ಲವಾಗಿ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳ (ತುಂಡರಸರ) ಅಥವಾ ಮಾಂಡಲಿಕರ ಆಡಳಿತವ್ಯವಸ್ಥೆ ಬಹಳ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಆಯಾ ರಾಜಮನೆತನಗಳ ಸಾಮಂತ ಅರಸರಾಗಿದ್ದ ಇವರು ತಮ್ಮ ದೊರೆಗೆ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಸ್ಥಾನೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಸಾಮ್ರಾಟರುಗಳ ರಾಜಶಕ್ತಿಗೆ ಸ್ಥಿರತೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಸಾಧನೆಗಳು ಇಂಥ ಕೆಲವು ಮಾಂಡಲಿಕರಿಂದ ಪೂರ್ಣಗೊಂಡವು. ಇವರು ತಮ್ಮ ರಾಜನಿಗಾಗಿ ಸೈನ್ಯಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಸಂಘಟಿಸುವ ಭಂಡಾರಗಳಂತಿದ್ದರು. ವಿದ್ಯೆ, ಧರ್ಮ, ನೀತಿ,

ವಾಣಿಜ್ಯ, ಆಡಳಿತ, ಯುದ್ಧಶಾಸ್ತ್ರ, ಸಂಗೀತ, ನೃತ್ಯ ಮುಂತಾದ ಲಲಿತಕಲೆಗಳು–ಈ ಮಾಂಡಲಿಕರಿಂದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದವು. ಇವರು ದೂರದೃಷ್ಟಿ, ಧೈರ್ಯ ಹಾಗೂ ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಆಳಿದ ಮೌರ್ಯ, ಕದಂಬ, ಗಂಗ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ, ಚಾಳುಕ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳ, ವಿಜಯನಗರದರಸರು, ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರು ಮೊದಲಾದ ರಾಜರುಗಳಿಗೆ ಸಹಾಯಕರಾಗಿ, ಸಾಮಂತರಾಗಿ ನಿಂತರು. ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರದೇಶದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳನ್ನು ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ನೀಡಿದೆ.

ಕೇಕಯ ವಂಶ: ಸು. 5–8ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ನಡುವಣ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಹಾಸನ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಾಮಂತ ಮನೆತನ. ರಾಮಾಯಣಾದಿ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಮನೆತನದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದ್ದರೂ ಈ ವಂಶದವರು ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಳಿದುದರ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸನೇತ್ಯಾದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಆಧಾರಗಳು ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಮೂಲತಃ ಈ ಮನೆತನದವರು ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರದೇಶದವರೆಂದೂ ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಈ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಹಲವರು ಶಾಸನೋಕ್ತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಮನೆತನದ ಅರಸರ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಉಲ್ಲೇಖ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಣಜಿ ಗ್ರಾಮದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಬಹುದಾದ ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತನಾದ ಶಿವಾನಂದವರ್ಮ ಕೇಕಯ ಕುಲದವನು. ಸೋಮವಂಶೋದ್ಭವನಾದ ಈತ ಆತ್ರೇಯ ಗೋತ್ರಜನಾಗಿದ್ದು ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಮೊದಲಾದ ರಾಜಕುಲದವರೊಡನೆ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧ ಪಡೆದಿದ್ದ.

ಹಲ್ಮಿಡಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕೇಕಯ ವಂಶವನ್ನು ಪಲ್ಲವರೊಡಗೂಡಿಸಿ, ಆ ಎರಡು ಮನೆತನದವರನ್ನೂ ಕದನದಲ್ಲಿ ಇರಿದುದಾಗಿ ಹೇಳಿದೆ. ಆದರೆ ಅರಸರ ಹೆಸರನ್ನು ಹೇಳಿಲ್ಲ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನವೊಂದರಿಂದ ಪಲ್ಲವ ಗೋಪಾಲದೇವನೂ ಕೇಕಯರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವನೆಂದು ತಿಳಿದಿದೆ. ಭೋಜ ಅಶಂಕಿತವರ್ಮನ ಹಿರೇಗುತ್ತಿ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ನಂದಿಪಲ್ಲಿ ಕೈಕಯಾನ್ವಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೊತ್ತಿಪೆಗ್ಗಿಲಿ ಎಂಬಾತನನ್ನು ಹೆಸರಿಸಿದೆ. ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಅಶಂಕಿತವರ್ಮನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇದೇ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಏಲಕೆಲ್ಲನ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಕದಂಬ ರವಿವರ್ಮನ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿಯೂ ಇದೇ ಕುಲದ ಕೆಲ್ಲ ಎಂಬ ನಾಮಾಂತ್ಯವುಳ್ಳ ಚಿತ್ರಸೇನ ಮಹಾಕೆಲ್ಲನ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಈತ ವಿಜಯಾಂಬುದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದಿದೆ. ಇವರ ನಡುವಣ ಸಂಬಂಧ ತಿಳಿಯದು. ಕದಂಬ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮನ ಪತ್ನಿಯೊಬ್ಬಳು ಈ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವಳು. ಈಕೆಯ ಹೆಸರು ಗೊತ್ತಿಲ್ಲ. ಈ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ಜನಿಸಿದಾತ ವಿಷ್ಣುಶರ್ಮ. ಅಂತೆಯೇ ಕದಂಬ ಮೃಗೇಶವರ್ಮನ ಪತ್ನಿ ಪ್ರಭಾವತಿ ಕೇಕಯ ಮಹಾಕುಲ ಪ್ರಸೂತಳು. ಈಕೆಯ ಮಗ ರವಿವರ್ಮ.

ಕೆಕ್ಕಾರ್ ಗ್ರಾಮದ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಕೇಕಯ ಅಣ್ಣಿಯರಸನ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಈತನನ್ನು ಪಯೊಗುಂಡ ಪುರವರೇಶ್ವರನೆಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಮನೆತನದವರು ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದವರೆಂದೂ ಊಹಿಸಬಹುದು. ಈತನ ಲಾಂಛನ ಸಿಂಹ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಚಲ್ಲಕೇತನ ಮನೆತನ: ಸು.7–9ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಬನವಾಸಿ ಪನ್ನಿರ್ಚ್ಛಾಸಿರವನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ 31,102 ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಆಳಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸಾಮಂತರ ಮನೆತನ. ಅಮೋಘವರ್ಷ ನೃಪತುಂಗ ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪುರುಷ. ಈ ಮನೆತನದ ಸಮರ್ಥ ಸೇನಾನಿ, ದಂಡನಾಯಕ ವೀರಬಂಕೇಯ. ಈತ ನೃಪತುಂಗನ ಬಲಗೈ ಬಂಟ. ಕೊಣ್ಣೂರು ಶಾಸನ ಬಂಕೇಯನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಪೂರಕ ದಾಖಲೆಯೆನಿಸಿದೆ. ಕೊಣ್ಣೂರು, ಲೋಕಾಪುರ, ಶಿಗ್ಗಾಂವಿ ಹಳೇತ್ರಿ, ಬಂಕಾಪುರ, ಬಂದಳಿಕೆ ಶಾಸನಗಳು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಹಾಗೂ ಚಲ್ಲಕೇತನ ಮನೆತನದ ಮಧುರ ಬಾಂಧವ್ಯಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. 873–76ರ ಶಾಸನ ಸತ್ಯ ಸುರಸ ಸಂಘಟನೋಪಲಬ್ಧ ವಿಜಯ, ಲಕ್ಷ್ಮೀ ನಿವಾಸದ ಚಲ್ಲಕೇತನ ಶ್ರೀಮತ್ ಬಂಕೇಯರಸರ್ ಎಂದು ಬಂಕೇಯನನ್ನು ಹೊಗಳಿದೆ. ಚಲ್ಲಕೇತನ ಮನೆತನ ಮೂಲತಃ ಕರುದೇವರಾಯಾನ್ವಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟುದು. ಬಂದಳಿಕೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಲಿವಿಟ್ಟರಸ ಬನವಾಸಿ ಪನ್ನಿರ್ಚ್ಛಾಸಿರ ಆಳಿದ್ದ ಕಾಲ್ಕುದೇವಯ್ಯನಾನ್ವಯನೆಂದು ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಿದ ನಾಗರಖಂಡ ಮೂಲಕ ಈ ಮನೆತನದ ಮೂಲಪುರುಷ ಕರುದೇವಯ್ಯ ಅಥವಾ ಕಾಲ್ಕುದೇವಯ್ಯ – ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಚಲ್ಲಕೇತನ ಮನೆತನ ಕಾಲ್ಕುದೇವರಾನ್ವಯ ಎನಿಸಿದೆ.

ಎರಕೋರಿ ಧೋರರು ಈ ಮನೆತನದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತರು. ನೃಪತುಂಗನ ತಂದೆ ಮೂರನೆಯ ಗೋವಿಂದ 814ರಲ್ಲಿ ಕಾಲವಾದ. ನೃಪತುಂಗ ವಿರೋಧಿಗಳ ಸಂಕಷ್ಟವನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಇಂಥ ಸಂದಿಗ್ಧ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬಂಕೇಯರಸನ ಆಸರೆಯಿಂದ ಚಾಳುಕ್ಯರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡ ದೇಶಕೋಶಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ವೀರಬಂಕೇಯನ ಮುತ್ಸದ್ಧಿತನ, ಮುಂದಾಲೋಚನೆ, ಸ್ವಾಮಿನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಮರಳಿ ದೊರೆಯಿತು.

ಬಂಕೇಯನ ಮಡದಿ ತೈಲಕಚ್ಚೆಗೆ ಕುಂದಟ್ಟೆ, ಲೋಕಾದಿತ್ಯ, ಧೋರ, ದೂಲಿಕ, ಮತ್ತು ಬಂಕಾ ಎಂಬ ಐವರು ಗಂಡುಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಕುಂದಟ್ಟೆ ಹಿರಿಯ ಮಗ. ಈತ 866ರಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಚಿಂಚಿಲಿ50ರ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ. ನಿಡಗುಂದಿ 12ರ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಇವನು ಚಿಕ್ಕವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೆ ಕೀಳ್ಗುಂಟಿಯಾದ ದಾಖಲೆಯೊಂದು ಹೆಂಜೇರುವಿನಲ್ಲಿದೆ. ಅನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ ಮಡಕಶಿರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಹೆಂಜೇರಿನ ಕೆರೆಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಶಾಸನವಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಕುಂದಟೆಟೆ ಸಂನ್ಯಾಸನದಿಂದ ಸಮಾಧಿಮರಣ ಹೊಂದಿದುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಬಂಕೇಯನ ದ್ವಿತೀಯ ಪುತ್ರ ಲೋಕಾದಿತ್ಯ. 880ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾದ. 902ರ ಬಂದಳಿಕೆ ಶಾಸನ ಎರಡನೆಯ ಕೃಷ್ಣನದಾಗಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಲೋಕಾದಿತ್ಯರಸ ಬನವಾಸಿ ಪಲಸಿಗೆ ಪನ್ನಿರ್ಚ್ಛಾಸಿರ, ಮಾನ್ಯಖೇಟ ಆರುಸಾವಿರ, ತರ್ದವಾಡಿ ಸಾವಿರ, ಕೊಳನೂರು ಮೂವತ್ತು, ಲೋಕಾಪುರ ಹನ್ನೆರಡು, ತೊರುಗಲೆ ಅರವತ್ತು–ಹೀಗೆ ಒಟ್ಟು 31,102 ಗ್ರಾಮಗಳ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ.

ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಮುನ್ನ ವಿರೋಧಿರಾಜರು ಯುವರಾಜ ಕೃಷ್ಣನನ್ನು ಕುತಂತ್ರಕ್ಕೆ ಸಿಲುಕಿಸಿ ತಮ್ಮೆಡೆಗೆ ಸೆಳೆದುಕೊಂಡು ತಂದೆ ಅಮೋಘವರ್ಷ ನೃಪತುಂಗನ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡಾಯವೆಬ್ಬಿಸಿದರು. ಚೇದಿಯ ಅರಸು ಕೊಕ್ಕಲನ ಮಗಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗುವ, ಜೊತೆಗೆ ಕೃಷ್ಣನೇ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗಿ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ವೀಕರಿಸುವ ಎರಡು ಘಟನೆಗಳು ಈ ಬಂಡಾಯಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇಂಥ ಸಂದಿಗ್ಧ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬಂಕೇಯನು ತನ್ನ ಅದಮ್ಯ ಸಾಹಸ, ಮುಂದಾಲೋಚನೆ, ಸಮಯಪ್ರಜ್ಞೆಗಳಿಂದ ಗಂಗವಾಡಿಯ ಮೇಲೆರಗಿ ವಿಜಯಸಾಧಿಸಿ ಚೇದಿಯ ಕೊಕ್ಕಲನ ಮಗಳನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕೃಷ್ಣನಿಗೆ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಸಿ ವೈರತ್ವವನ್ನು ಬಾಂಧವ್ಯದಲ್ಲಿ ಪರ್ಯಾವಸಾನಗೊಳಿಸಿದ.

ಅಮೋಘವರ್ಷ ನೃಪತುಂಗ ಹಾಗೂ ಚಲ್ಲಕೇತನ ಬಂಕೇಯರ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಜೈನಗುರು ಜಿನಸೇನಾಚಾರ್ಯರು ಪೂರ್ವಪುರಾಣವನ್ನು ಗುಣಭದ್ರಾಚಾರ್ಯ ಉತ್ತರ ಪುರಾಣವನ್ನು (898) ರಚಿಸಿದರು. ಗುಣಭದ್ರಾಚಾರ್ಯರ ಉತ್ತರ ಪುರಾಣದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಪದ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಚಲ್ಲಕೇತನ ಮನೆತನದ ವಿವರ, ಲೋಕಾದಿತ್ಯ ತಂದೆಯ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಬಂಕಾಪುರದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಚಲ್ಲಕೇತನ ಲೋಕಾದಿತ್ಯನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕೃಷ್ಣನ ಅತ್ಯಂತ ನಿಕಟವರ್ತಿಯಾಗಿದ್ದ ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಬಂಕಾಪುರವನ್ನು ತನ್ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಲೋಕಾಪುರವನ್ನು (ಜಮಖಂಡಿ) ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಲೋಕಾದಿತ್ಯನಿಗೆ ಒಂದನೆಯ ಶಿಲವಿಟ್ಟ, ಎರಡನೆಯ ಧೋರ ಮತ್ತು ಮೂರನೆಯ ಬಂಕೇಯನ ಗಂಡು ಮಕ್ಕಳು ಈ ಮೂವರೂ ಕ್ರಮವಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ದ್ವಿತೀಯ ಕೃಷ್ಣ, ಮೂರನೆಯ ಇಂದ್ರ, ನಿತ್ಯವರ್ಷರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದರು.

ಚಲ್ಲಕೇತನ ಮನೆತನದ ಲೋಕಾದಿತ್ಯನ ಸೋದರ ಎರಡನೆಯ ಧೋರ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಇಂದ್ರವಲ್ಲಭನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿ ನಾಡನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಧೋರನ ಕಾಲದ 919 ಪ್ರಮಾಥಿ ಸಂವತ್ಸರದ ಕಣ್ಣಮಗೆರೆ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ದಂಡಾಪುರ 220 ಮಹಾಜನದ ಅಪ್ಪಣೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಧೋರ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಇಂದ್ರ ಪ್ರಭೂತವರ್ಷ ದಾನ ಮಾಡಿದ ವಿಷಯವಿದೆ. ಇಂದಿಗೂ ಕಣ್ಣಮಗೆರೆ ನರಗುಂದ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಶೋಭಿಸುತ್ತಿದೆ.

ಎರಡನೆಯ ಬಂಕರಸ 915ರ ಬಂಕಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕು ಬಿಸನಳ್ಳಿ ಮತ್ತು 919 ಶಿಗ್ಗಾಂವ ಶಾಸನಗಳು ಇಂದ್ರವಲ್ಲಭನ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಬಂಕರಸನ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಹೆಸರಿಸಿವೆ. 919 ಶಿಗ್ಗಾಂವ ಶಾಸನ ಮಹಾಸಾಮಂತ ಶ್ರೀಮತುರು ಬಂಕೇಯರ ಬನವಾಸಿ ಮೂವತ್ತಿರ್ಚ್ಛಾಸಿರ ಪರ್ನಿರ್ಚ್ಛಾಸಿರ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. 918ರಲ್ಲಿ ಎಡೆವೊಳಲ ಎಪ್ಪತ್ತರ ಸುಂಕವೆಗ್ಗಡೆ ಕಾಮಿರಸ ಅಲ್ಲಿಯ ಕಲಿದೇವರ ದೀಪಕ್ಕೆ ದಾನನೀಡಿದ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಸಾಮಂತ ಶಂಕರಗಂಡ. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮೂರನೆಯ ಇಂದ್ರ, ಬನವಾಸಿ ಪನ್ನಿರ್ಚ್ಛಾಸಿರವನ್ನು ಎರಡನೆಯ ಬಂಕ ಮತ್ತು ಶಂಕರಗಂಡರಿಗೆ ಇಬ್ಭಾಗಿಸಿ ಹಂಚಿದಂತೆ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಗುಡ್ಡದ ಚೆನ್ನಪುರ ಶಾಸನ ಲೋಕಟಿಯ ಸೋದರನೊಬ್ಬನಿದ್ದ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುವಲ್ಲಿ ಆತ ಕುಂದೂರು ಮೂವತ್ತರ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಶಿಗ್ಗಾಂವಿ ತಾಲೂಕಿನ ಧುಂಡಸಿ ಗ್ರಾಮ ಇಂದಿಗೂ ಚಲ್ಲಕೇತನ ದೊಂಡನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಶೋಭಿಸುತ್ತದೆ.

ಲೋಕಾದಿತ್ಯನ ಮಗ ಕಲಿವಟ್ಟ, ಇವನ ಕಾಲ 923. ಇವನು ತನ್ನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪಂದಿರಿಗಿಂತ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ತಂದೆ ಲೋಕಾದಿತ್ಯನೊಡನೆ ಬನವಾಸಿಯ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದಂತಿದೆ. ಗದಗ ತಾಲ್ಲೂಕು ಶೀರುಂಜದ 928–29 ಶಾಸನವೊಂದು ಕಲಿಪಟ್ಟರಸ ಬನವಾಸಿ ಪನ್ನಿರ್ಚ್ಛಾಸಿರ ಜೊತೆಗೆ ಬೆಳ್ವಲಮೂನ್ನರಂ ಆಳಿಕೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಮೂರನೆಯ ಧೋರರಸ 914ರಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿ ಪ್ರಾಂತವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ. ಈತನ ಕಾಲ 928. ಇವನ ತರುವಾಯ ಎರಡನೆಯ ಶಿಲಪಟ್ಟರಸ 945ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾದ.

949ರಲ್ಲಿ ಚೋಳ ಅರಸರಿಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಗೂ ಆರ್ಕಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ತಕ್ಕೋಲಂನಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ನಡೆದು ಚೋಳರಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಗೆ ಸೋಲಾಯಿತು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಚೋಳ ಅರಸರ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಬೇಕಿದ್ದ ರಾಜಾದಿತ್ಯ ಬೂತುಗನಿಂದ ಹತನಾದ. ಮುಂದೆ ಚಲ್ಲಕೇತನ ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಚಟ್ಟಯ್ಯ, ಕಲಿವಿಟ್ಟರಸ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳು ಗೋಚರಿಸಿದರೂ ಅವರು ಮೇಲಿನ ಸಾಮಂತರಷ್ಟು ಸಮರ್ಥರಾಗದೇ ಹೋದರು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅವನತಿಯೂ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಚಲ್ಲಕೇತನ ಮನೆತನ ಅಂತ್ಯಗೊಂಡಿತು. (ಸಿ.ಜಿ.)

ಉಚ್ಚಂಗಿ ಪಾಂಡ್ಯರು: 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ನಾಡುಗಳನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ 12 ಸಾಮಂತ ಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇವರಿಗೆ ತಾವು ಯದುವಂಶದವರೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ.

ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ ಮತ್ತು ಅದರ ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ನೊಳಂಬವಾಡಿ 32000 ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ನೊಳಂಬ, ಪಲ್ಲವರ ಅನಂತರ ಪಾಂಡ್ಯರು ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ, ಕಾಂಚಿಪುರವರಾಧೀಶ್ವರ, ಪರಿಚ್ಛೇಧಿಗಂಡ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿಕೊಂಡು ಉಚ್ಚಂಗಿಯಿಂದ ಆಳಿಕೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹರಪನಹಳ್ಳಿಯ ಒಂದು ಗಿರಿದುರ್ಗ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಮೂಲತಃ ಇವರು ಕೊಂಕಣದ ಶಿಸುಗಲಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿ ಅನಂತರ ನೊಳಂಬವಾಡಿ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಬಂದು ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಉಚ್ಚಂಗಿಯ ಪಾಂಡ್ಯರು ಸೂರ್ಯವಂಶಸ್ಥರಾದರೆ ಶಿಸುಗಲಿಯ ಪಾಂಡ್ಯರು ಚಂದ್ರವಂಶೀಯರು. ಈ ಪಾಂಡ್ಯರೂ ಶಿಸುಗಲಿಯ ಪಾಂಡ್ಯರ ಹಾಗೆ ತಮಿಳುನಾಡಿನಿಂದ ಬಂದವರಿರಬೇಕು. ಅಲ್ಲದೇ ಉಚ್ಚಂಗಿ ಪಾಂಡ್ಯರ ಕೆಲವು ಅರಸರ ಹೆಸರುಗಳು ತಮಿಳು ಹೆಸರುಗಳಾಗಿವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬೇಕು.

1079ರ ನೀಲಗುಂದದ ಮುಕ್ತೇಶ್ವರ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನವೊಂದರ ಪ್ರಕಾರ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತನಾದ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ ತ್ರಿಭುವನಮಲ್ಲ ಪಾಂಡ್ಯನು ಉಳುವ ಮತ್ತು ಕಣಮೆಕಲ್ಲು ನೆಲವೀಡಿನಿಂದ ನೊಳಂಬವಾಡಿ 32000 ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳಿಕೆ ಮಾಡಿದ್ದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಉಚ್ಚಂಗಿ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು.

ಆದಿತ್ಯದೇವ ಅಥವಾ ಮಂಗಯ್ಯ ಈ ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕ. ಈತನ ಅನಂತರ ಆತನ ಮಗ ಚೇದಿರಾಜ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಚೇದಿರಾಜನ ಅನಂತರ ಪಾಂಡ್ಯ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದವನು ಆತನ ಮಗ ಪಲಮಾಂದ ಪಾಂಡ್ಯದೇವ. ಈತ ಚೇದಿ ಅರಸರನ್ನು ತನ್ನ ಅಧೀನಕ್ಕೊಳಪಡಿಸಿಕೊಂಡ.

ಪಲಮಾಂದ ಪಾಂಡ್ಯದೇವನ ಮಗ ಇರುಕ್ಕವೇಲ್ ಅಥವಾ ಪಲಿಂದ ಪಾಂಡ್ಯ (1087–1123). ಈತನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಚಾಳುಕ್ಯ ದೊರೆ ತ್ರಿಭುವನಮಲ್ಲ ಕಲ್ಯಾಣಪುರದ ನೆಲೆವೀಡಿನಿಂದ ಆಳಿಕೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಅವನ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ ಪಲಿತಪಾಂಡ್ಯನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ನೀರ್ಗುಂದವನ್ನು ದಾನ ನೀಡಿದ್ದ. ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸ ತ್ರಿಭುವನ ಮಲ್ಲ ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ತಂಗಿದ್ದಾಗ ಅವನ ಸರ್ವಾಧ್ಯಕ್ಷನಾದ ಪಲಿತಪಾಂಡ್ಯನ ಮಗ ರಾಯಪಾಂಡ್ಯನ ಕೋರಿಕೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಕೃಷ್ಣಫಲಕವನ್ನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿದ್ದ ವಿಷಯ ಇಲ್ಲಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. 1101ರಲ್ಲಿ ಈತ ಬಲ್ಲಕುಂದಿ 200ರ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸಹ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಚಾಳುಕ್ಯ ದೊರೆ ತ್ರಿಭುವನಮಲ್ಲನಿಗೆ ಈತನ ಮೇಲೆ ಅಪಾರ ವಿಶ್ವಾಸ ಇತ್ತು. ಇವನೊಬ್ಬನೇ ಚೋಳ, ಆಂಧ್ರ, ಕಳಿಂಗ, ಅಂಗ, ವಂಗ, ಮಗಧ, ಗೂರ್ಜರ ದೊರೆಗಳನ್ನು ಮಣಿಸಲು ಸಾಕೆಂದು ಹೆಮ್ಮೆಯಿಂದ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. 1124ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸಾಂತಳಿಗೆ 1000 ಮತ್ತು ನೊಳಂಬವಾಡಿಯನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳಿಕೆ ಮಾಡಿದ್ದುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಅನಂತರದ ಪಾಂಡ್ಯರ ದೊರೆ ರಾಯಪಾಂಡ್ಯ. ಈತ ದಾವಣಗೆರೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಬೆಳತೂರಿನಿಂದ ಆಳಿಕೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈತ ಕಳಿಂಗ, ಸಿಂಹಳ, ಸಿಂಗ ಮತ್ತು ಕಲುತ ದೊರೆಗಳನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ್ದ. ಈತನಿಗೆ ಪಂಡಿತ ಪಾಂಡ್ಯ, ವೀರಪಾಂಡ್ಯ, ವಿಜಯ ಪಾಂಡ್ಯ ಮತ್ತು ಕಾಮದೇವ ಎಂಬ ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಈತನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಪಂಡಿತ ಪಾಂಡ್ಯ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಆಳಿಕೆ ಮಾಡಿದ್ದಂತೆ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಆತನ ಎರಡನೆಯ ಮಗ ವೀರ ಪಾಂಡ್ಯ ಉಚ್ಚಂಗಿಯಿಂದ ಆಳಿಕೆ ಮಾಡಿದ್ದನು. ಈತನ ಆಳಿಕೆಯಿಂದ ಉಚ್ಚಂಗಿ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿರಬೇಕು. ಆತ ಮಲೆರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆದ್ದು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿ, 1148ರಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟಿದ್ದ. ಈತನಿಗೆ ರಾಜಕುಮಾರನ ಬಲಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲುವ ಹಕ್ಕನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿತ್ತು.

ಈ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಅನಂತರದ ರಾಜನಾದವನು ವಿಜಯಪಾಂಡ್ಯ ಅಥವಾ ಕಾಮದೇವ. ಬಹುಶಃ ಈತ ಸ್ವತಂತ್ರ ಅರಸನಾಗಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿರಬೇಕು. ತನ್ನ ಕಿರೀಟಾಗ್ರ ದೊಡ್ಡ ನೀಲಮಣಿಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತನ್ನ ಬಾಹುಗಳು ಸುವರ್ಣದ ತೋಳುಬಂಧಿಯಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದವೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಕನಕ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಆತ ಮತ್ಸ್ಯ ಲಾಂಛನದ ವಿಜಯಸ್ತಂಭವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ. ಅವನ ಖಜಾನೆ ತಾಮ್ರಪರ್ಣಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮುತ್ತು ರತ್ನಗಳಿಂದ ತುಂಬಿತ್ತು. ಅವನ ಕೆಳ ಗೃಹ ಮಲಯ ಪರ್ವತ ಚಂದನ ವೃಕ್ಷಗಳ ಸಮೂಹದಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಶಾಸನಗಳು ವರ್ಣಿಸಿವೆ.

ಇವರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉದಯ, ಪಂಡಿತಪಾಂಡ್ಯ, ಕುಮಾರ ವಿಜಯಪಾಂಡ್ಯ, ತೈಲಪ, ಜಗದ್ದಳ ಇತ್ಯಾದಿ ಪಾಂಡ್ಯರ ಹೆಸರುಗಳು ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಜಗದ್ದಳ ಪಾಂಡ್ಯನನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಉಳಿದವರು ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದಂತೆ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಇವರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಯಾವುದೇ ದಾಖಲೆಗಳು ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. (ಜಿ.ಎಂ.ಎನ್.)

ಕುಮ್ಮಟ ರಾಜ್ಯ: ಹಂಪಿ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗುವ ಮುಂಚೆ ಇದ್ದ ಒಂದು ಸಣ್ಣರಾಜ್ಯ. ಕುಮ್ಮಟದುರ್ಗ ಎಂಬ ಸ್ಥಳ ಕೊಪ್ಪಳ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗಂಗಾವತಿ ಮತ್ತು ಕೊಪ್ಪಳ ರಸ್ತೆಗೆ 2ಕಿಮೀ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಮುಕ್ಕುಂಪಿ ಎಂಬ ಹಳ್ಳಿಗೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದೆ. ತುಂಗಭದ್ರೆಯ ಉತ್ತರಕ್ಕಿರುವ ಈ ಸ್ಥಳ ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆದು ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಕುಮ್ಮಟದ ನಾಯಕರು ರಾಜಧಾನಿ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಸಿಂಗೆಯನಾಯಕನೆಂಬುವನು ಕುಮ್ಮಟ ರಾಜ್ಯದ ಮೊದಲ ಅರಸ. ಕುಮ್ಮಟ ನಾಯಕರ ರಾಜಧಾನಿ ಕಂಪಿಲಿ ಎಂದು ಈ ಮೊದಲು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದರು. ಕಾರಣ ಈ ರಾಜ್ಯದ ಕಂಪಿಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿದ್ದು, ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ವಿದೇಶಿ ಪ್ರವಾಸಿಗರೂ ಕೂಡ ಕಂಪಿಲಿ ರಾಜ್ಯದ ಉಲ್ಲೇಖ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಇಬ್ನಬತೂತ ಆನೆಗುಂದಿಯ ಅರಸರ ಹೆಸರನ್ನು ಹೇಳದೆ ಕಂಪಿಲದ ರಾಜ ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ರಾಬರ್ಟ್ ಸಿವೆಲನು ಕಂಪಿಲ ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಕಂಬಿಲ ಎಂದು ಕಂಪಿಲದ (ಕಂಪ್ಲಿ ಅರಸ] ಅರಸು ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಇದರಿಂದ ಕಂಪಿಲೆರಾಯನನ್ನು ಕಂಪಿಲಯರಾಯ ಎಂಬ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಿಂದ ಇವರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಂಪಿಲಿ ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿತ್ತು. ಇತ್ತೀಚಿನ ಶೋಧಗಳಿಂದ ಕುಮ್ಮಟದುರ್ಗ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ಎಂಬುದು ಸುಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಕುಮ್ಮಟದುರ್ಗ, ಹೊಸಮಲೆದುರ್ಗ, ದೊರವಡಿ (ದರೋಜಿ), ಕಂಪ್ಲಿ, ಆನೆಗುಂದಿ ಇವರ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಪಟ್ಟಣಗಳಾಗಿದ್ದವು.

3ನೆಯ ಸಿಂಗೆಯನಾಯಕ ಅವನ ಮಗ ಕಂಪಿಲರಾಯ ಅಥವಾ ಕಂಪಿಲದೇವ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ ಕುಮಾರರಾಮ ಅಥವಾ ಕುಮಾರರಾಮನಾಥ ಇವರೆಲ್ಲರೂ ಹನ್ನೆಯ, ದೊರವಡಿ, ಕುಮ್ಮಟದುರ್ಗ ಮತ್ತು ಹೊಸಮಲೆದುರ್ಗಗಳಿಂದ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಕುಮ್ಮಟ ರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪಕನಾದ 3ನೆಯ ಸಿಂಗೆಯನಾಯಕನ ಪೂರ್ವಜರು ಯಾರು ಎಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಸು.200 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ನಂಜುಂಡ ಕವಿ ವಿರಚಿತ ರಾಮನಾಥ ಚರಿತೆ ಎಂಬ ಸಾಂಗತ್ಯದಲ್ಲಿ ಇವರ ಮೂಲ ಕುರಿತಂತೆ ಐತಿಹ್ಯವಿದೆ. ಸೇವುಣ ರಾಜಕುಮಾರನೊಬ್ಬ ಪುಳಿಂದ (ಬೇಡ) ಯುವತಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿ ಬಹಿಷ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟ. ಆಗ ಅವನು ಚಿತ್ರಕೂಟದ ದೊರೆಯಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದ. ಈ ವಂಶದಲ್ಲಿ 3ನೆಯ ಸಿಂಗೆಯನಾಯಕನ ಜನನವಾಯಿತಂತೆ, ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಯಾವುದೇ ಪುರಾವೆಗಳಿಲ್ಲ.

ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಕುಮ್ಮಟ ಸು.11ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದಲೇ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. 1055ರ ಬನ್ನಿಗೋಳ (ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆ) ಶಾಸನದಲ್ಲಿ, ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸ 1ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಬನ್ನಿಗೋಳಕ್ಕೆ ಬರುವಾಗ, ಮಾರ್ಗಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವೈರಿಗಳ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಕುಮ್ಮಟ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಮುಕ್ತಿಗೊಳಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಕುಮ್ಮಟದಲ್ಲಿ ಆಗಲೇ ಒಂದು ಕೋಟೆಯಿದ್ದು, ಅದು ವೈರಿಗಳ ಅಧೀನವಾಗಿತ್ತು. ಬಹುಶಃ 1053ರಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಚೋಳರ ಮಧ್ಯ ಕೊಪ್ಪಮ್‌ನಲ್ಲಿ (ಕುಪ್ಪಂ) ಯುದ್ಧವಾಯಿತು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳ ಕುಮ್ಮಟದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಇದು ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಮತ್ತು ಬಲ್ಲಾಳರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರದ ಶಾಸನದಂತೆ, 3ನೆಯ ಸಿಂಗೆಯನಾಯಕ ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡಿದ್ದ. ಅನಂತರ ಕಂಪಿಲದೇವ ಅದನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ.

ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಹಾಗೂ 14 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಂ ಧಾಳಿಗಳು ಆರಂಭವಾದವು. ಆಗ ಕುಮ್ಮಟದ ನಾಯಕರು ಈ ಧಾಳಿಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಎದುರಿಸಿದರೂ ಯಶಸ್ಸು ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಮುಂದೆ ವಿಜಯನಗರ ರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಿ, ಅವರೊಂದಿಗಿನ ಹೋರಾಟಗಳು ಮುಂದುವರೆದುಕೊಂಡು ಬಂದವು. ಇನ್ನೊಂದೆಡೆ ಹೊಯ್ಸಳ, ಸೇವುಣ ಮತ್ತು ಕಾಕತೀಯರು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರು.

3ನೆಯ ಸಿಂಗೆಯನಾಯಕ ಕುಮ್ಮಟದುರ್ಗದ ಮೊದಲ ರಾಜ. ಇವನು ದೊರವಡಿ, ಕಂಪಿಲಿ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು, ಅನಂತರ ಕುಮ್ಮಟವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. 1276ರಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಸಮುದ್ರ ಬಳಿ ಬೆಳವಡಿಯಲ್ಲಿ ಸೇವುಣರಿಗೂ ಹೊಯ್ಸಳರಿಗೂ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತು. ಆಗ ಕುಮ್ಮಟದ ನಾಯಕ ಹೊಯ್ಸಳರ ಪರವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿ ಸೇವುಣರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ. ಕುರುಗೋಡಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ (1280) ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೇವುಣ ರಾಮಚಂದ್ರನ ಸೇನಾನಿ ಚಾವುಂಡರಸನನ್ನು ಕೊಂದ. 1288ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಹೊಯ್ಸಳ ಪಕ್ಷ ಬಿಟ್ಟು ಸೇವುಣರೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಯಿತು. ಆದರೆ ಇವರಿಬ್ಬರ ಮಧ್ಯ ಕದನ ಮುಂದುವರೆದಿತ್ತು. ಶೂರ ಸೇನಾನಿಯಾದ 3ನೆಯ ಸಿಂಗೆಯನಾಯಕ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಹರಿಹರದವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ.

ಸಿಂಗೆಯನಾಯಕನ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ ಕಂಪಿಲದೇವ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನಿಗೆ ಖಂಡೇಯರಾಯ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಇತ್ತು. ಕಂಪಿಲದೇವ ಎನ್ನುವ ಹೆಸರು ಕಂಪಿಲಿಯ ಆದಿ ದೈವದೊಡನೆ ಸಂಬಂಧಹೊಂದಿತ್ತು. ಕಂಪಿಲಿಯ ಆದಿದೈವ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವರ ಕೃಪೆಯಿಂದ 3ನೆಯ ಸಿಂಗೆಯನಾಯಕನಿಗೆ ಪುತ್ರನೊಬ್ಬ ಹುಟ್ಟಿದಾಗ, ಅವನಿಗೆ ಕಂಪಿಲರಾಯ ಎಂದು ಹೆಸರಿಡಲಾಯಿತೆಂಬ ಸಂಗತಿ ಚೆನ್ನರಾಯನ ಸಾಂಗತ್ಯದಲ್ಲಿದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರು ಮತ್ತು ಸೇವುಣರ ಮಧ್ಯೆ 1303ರಲ್ಲಿ ಹೊಳಲ್ಕೆರೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ, ಕಂಪಿಲದೇವ ಸೇವುಣರ ಪರವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿ ಹೊಯ್ಸಳ 3ನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳನ ಸಂಬಂಧಿ ಸೋಮಯ ದಂಡನಾಯಕನನ್ನು ಕೊಂದ. ಸೇವುಣ ರಾಮಚಂದ್ರನ ಮರಣದ ಅನಂತರ ಕಂಪಿಲದೇವ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಬಳ್ಳಾರಿ, ಅನಂತಪುರ, ರಾಯಚೂರು

ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. 1314ರ ವೇಳೆಗೆ ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿಯ ಸೇನಾನಿ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. 1320ರಲ್ಲಿ 3ನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ ಕಂಪಿಲದೇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ದೊರವಡಿ ಮತ್ತು ಕಂಪಿಲಿಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇದಕ್ಕೆ ಆಧಾರವೆಂಬಂತೆ ಬಲ್ಲಾಳ ಹಂಪಿಯ ಹೊಸಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿದ್ದನೆಂದು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಮತ್ತೊಂದೆಡೆ ಕಾಕತೀಯ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರನ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಕುಮ್ಮಟದ ನಾಯಕರು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಕುಮ್ಮಟ ರಾಜ್ಯ ಕಂಪಿಲದೇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರು, ಹೊಯ್ಸಳರು, ಸೇವುಣ ಹಾಗೂ ಕಾಕತೀಯರ ಪೈಪೋಟಿ ರಾಜ್ಯವಾಗಿತ್ತು.

ಮುಸ್ಲಿಂ ಧಾಳಿಗಳು: 1314–15ರಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಕಾಫರ್‌ನು ಕೈಗೊಂಡ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಮಹಮ್ಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕ್‌ನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಒಡ್ಡಿದ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನು ಕಂಪಿಲದೇವ ತಿರಸ್ಕರಿಸಿದ. ಈ ನಡುವೆ ಮಹಮ್ಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕ್‌ನ ಸಹೋದರ ಸಂಬಂಧಿ ಬಹ–ಉದ್–ದೀನ್–ಗುರ್ಶಾಸ್ಪ್ ಎಂಬುವನು ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಸಮೀಪದ ಸಗರದ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿದ್ದ. ಅವನು ವೈಯಕ್ತಿಕ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಸುಲ್ತಾನನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಸಮಾಧಾನ ಹೊಂದಿದ್ದು, ದೆಹಲಿ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ತನ್ನ ಹಕ್ಕನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಹೊರಟ. ಇವನ ದಂಗೆಯನ್ನಡಗಿಸಲು ಸುಲ್ತಾನ ತನ್ನ ಸಾಮಂತರಾದ ಗುಜರಾತಿನ ರಾಜ್ಯಪಾಲ ಮಲಿಕ್‌ಜಾದ್ ಮತ್ತು ದೇವಗಿರಿಯ ರಾಜ್ಯಪಾಲ ವಜಿರ್ ಅಜುರಿಜರನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಇವರ ಮಧ್ಯೆ ಗೋದಾವರಿ ತೀರದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ನಡೆದು ಬಹ–ಉದ್–ದೀನ್ ಸೋತು ತನ್ನ ಕುಟುಂಬದೊಂದಿಗೆ ಓಡಿ ಬಂದು ಕುಮ್ಮಟದಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ಆಗ ಸುಲ್ತಾನನ ಸೈನ್ಯ ಮಲಿಕ್‌ಜಾದ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಕುಮ್ಮಟ ಕೋಟೆಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿತು. ದುರ್ಗಮವಾದ ಕುಮ್ಮಟದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಹಿಡಿಯುವಲ್ಲಿ ಮಲಿಕ್‌ಜಾದ್‌ನು ಎರಡು ಬಾರಿ ವಿಫಲನಾದರೂ ಕೊನೆಗೆ ಸಫಲನಾದ. ಇದರಿಂದ ಕಂಪಿಲದೇವ ಹೊಸದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣೆ ಪಡೆದ. ಬಹ–ಉದ್–ದೀನ್ ಮತ್ತು ಆತನ ಕುಟುಂಬದವರನ್ನು ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿ ದ್ವಾರಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ತಲುಪಿಸಿದ. ಸುಲ್ತಾನನ ಸೈನ್ಯ ಹೊಸದುರ್ಗವನ್ನು ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದಾಗ ರಾಜನ ಆಜ್ಞೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಆತನ ಹೆಂಡತಿಯರು ಮತ್ತು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳು ಅಗ್ನಿಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿದರು. ಕಂಪಿಲದೇವ ಮತ್ತು ಮಗ ಕುಮಾರರಾಮ ಹೋರಾಡಿ ಮಡಿದರು. ಕುಮ್ಮಟ ದುರ್ಗದ ವೀರಗಲ್ಲು ಶಾಸನ, ಈ ಧಾಳಿಯಲ್ಲಿ ರಾಮನಾಯಕ ಮತ್ತು ಸಿಂಗ ಎಂಬ ವೀರರು ಹೋರಾಡಿ ಮಡಿದರೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ಬಹುಪಾಲು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿಯೇ ನಿರತನಾದ ಕಂಪಿಲದೇವ ಅನೇಕ ದಾನ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. 1300ರ ಹರಿಹರ ಶಾಸನ, ಖಂಡೇರಾಯನು ದೇವಾಲಯ ವೊಂದಕ್ಕೆ ಹರಿಹರ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ಪುನಃ ದತ್ತಿಯಾಗಿ ನೀಡಿದನೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಹಂಪೆಯ ಹೇಮಕೂಟ ದೇವಾಲಯವೊಂದರ ಶಾಸನ, 3ನೆಯ ಸಿಂಗೆಯನಾಯಕನ ಮಗನಾದ ಕಂಪಿಲದೇವ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ದೇವರ ಆರಾಧಕನಾಗಿದ್ದು, ತನ್ನ ತಾಯಿ ಮಾದಯನಾಯಕತಿ, ತಂದೆ ಸಿಂಗೆಯನಾಯಕ ಹಾಗೂ ಪೆರುಮೆಯನಾಯಕ ಇವರ ಜ್ಞಾಪಕಾರ್ಥವಾಗಿ ಮೂರು ಲಿಂಗಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆ ಮಾಡಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ.(ಪಿ.ಬಿ.ಡಿ.)

ಕುಮಾರರಾಮ: ಕುಮ್ಮಟರಾಜ್ಯದ ರಾಜಕುವರ ಕನ್ನಡನಾಡಿನ ಜನಪ್ರಿಯ ನಾಯಕರಲ್ಲೊಬ್ಬನಾದ ಇವನು ಶೌರ್ಯ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ನಡತೆ, ತ್ಯಾಗಗಳಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದ. ಈತನನ್ನು ಕುರಿತು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ನಂಜುಂಡ ಕವಿಯ ಕುಮಾರರಾಮ ಚರಿತೆ (16ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಪಾಂಚಳಗಂಗನ ಚೆನ್ನರಾಮ ಸಾಂಗತ್ಯ (7ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಹಾಗೂ ಮಹಾಲಿಂಗಸ್ವಾಮಿಯ ಬಾಲರಾಮ ಸಾಂಗತ್ಯ (18ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ತಾವು ಬರೆದಿರುವುದು ಕೇವಲ ನರಕೃತಿಗಳಲ್ಲ. ದೈವಾಂಶಸಂಭೂತ ಮಹಾಪುರುಷನ ಪುಣ್ಯಪ್ರದವಾದ ಕಥೆಯ ನಿರೂಪಣೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕುಮಾರರಾಮನ ಅಂತ್ಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳು ಸು.16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಾಳಿದ ಬಸವಣ್ಣಯ್ಯನು ಬರೆದ ನವರತ್ನ ಮಾಲಿಕೆಯಲ್ಲಿವೆ.

ಸಾಹಿತ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಕುಮಾರರಾಮ ಕಂಪಿಲ ಮತ್ತು ಹರಿಹರ (ಹರಿಯಾಲದೇವಿ) ದೇವಿಯರ ವರಪುತ್ರ. ಈತನಿಗೆ ರಾಮನಾಥ, ರಾಮುಗ, ಚೆನ್ನಿಗರಾಮ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳೂ ಉಂಟು. ಚಿಕ್ಕಂದಿನಿಂದಲೇ ಆಟ, ಪಾಠ, ಬೇಟೆ ಮುಂತಾದ ಸಮಸ್ತ ವಿದ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರವೀಣನಾಗಿ ಕಂಪಿಲದೇವನಿಗೆ ಬಲಗೈಯಂತಿದ್ದ. ಕುಮ್ಮಟದುರ್ಗ ಮತ್ತು ಹೊಸಮಲೆದುರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಳೆಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡು ಪ್ರಬಲನಾಗಿದ್ದ ಕಂಪಿಲದೇವನಿಗೆ ಹೊಯ್ಸಳ ವೀರಬಲ್ಲಾಳ, ಕಾಕತೀಯ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಮೊದಲಾದ ನೆರೆಯ ರಾಜರು ಶತ್ರುಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಕುಮಾರರಾಮ ಈ ಅರಸರನ್ನೆಲ್ಲ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿ, ಚಿಕ್ಕ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ತುಂಬ ಯಶೋವಂತನಾದ. ಕ್ರಮೇಣ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಂಡು ಬಲಿಷ್ಠನಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಂಪಿಲದೇವನ ಮೇಲ್ಮೆಯನ್ನು ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನ ಸಹಿಸದೆ ಹೋದ.

ಪರಾಕ್ರಮಿ ಮತ್ತು ಸ್ಫುರದ್ರೂಪಿ ಆಗಿದ್ದ ಕುಮಾರರಾಮನ ರೂಪಕ್ಕೆ ಮರುಳಾದ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನನ ಮಗಳು ಆತನನ್ನೇ ವರಿಸಬೇಕೆಂದು ಹಟ ತೊಟ್ಟಳು. ಸುಲ್ತಾನ ತನ್ನ ವಜೀರರ ಮೂಲಕ ಕಂಪಿಲನಿಗೆ ಹೇಳಿಕಳುಹಿಸಿದ. ಆದರೆ ಕುಮಾರರಾಮನಾಗಲೀ ಕಂಪಿಲನಾಗಲೀ ಈ ಸಲಹೆಗೆ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಈ ನಿರಾಕರಣೆಯಿಂದ ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ಅವಮಾನವಾದಂತಾಯಿತು. ಕಂಪಿಲ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗನ ಅಹಂಕಾರವನ್ನು ಅಡಗಿಸಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ. ಇದೇ ವೇಳೆಗೆ ಸುಲ್ತಾನನೊಂದಿಗೆ ವೈರತ್ವ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಬಾದೂರಖಾನನೆಂಬ ಸರದಾರ ತಲೆತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದು ಹಿಂದು ರಾಜರಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಕೋರಿದ. ಆದರೆ ಸುಲ್ತಾನನ ನಿಷ್ಠುರಕ್ಕೆ ಹೆದರಿದ ಹಿಂದು ರಾಜರು ಅವನಿಗೆ ಆಶ್ರಯವೀಯಲು ಹಿಂದೆಗೆದರು. ಕುಮಾರರಾಮನ ಸಲಹೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಕಂಪಿಲ ಮುಂದೆ ಬಂದು ಬಾದೂರಖಾನನಿಗೆ ಆಶ್ರಯವಿತ್ತ. ಈಗ ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ಕಂಪಿಲನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬರಲು ಸಾಕಷ್ಟು ಕಾರಣ ಒದಗಿತು. ಸುಲ್ತಾನನ ಅಪ್ಪಣೆಯ ಮೇರೆಗೆ, ನೇಮಿ ಎಂಬಾತ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪಾಳೆಯಗಾರರನ್ನು ಕೂಡಿಕೊಂಡು ಕುಮ್ಮಟದುರ್ಗವನ್ನು ಮುತ್ತಿದ. ಕಡುಗಲಿಯಾದ ಕುಮಾರರಾಮ ಆತನ ಸಹೋದರ ಸಮಾನನಾದ ಕಾಟಣ್ಣ ವೀರಾವೇಶದಿಂದ ಹೋರಾಡಿ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕಟ್ಟಿದರು.

ಈ ನಡುವೆ ಚಿಕ್ಕಮ್ಮ ರತ್ನಾಜಿ ಕುಮಾರರಾಮನನ್ನು ಮೋಹಿಸಿದಳು. ಪರನಾರಿ ಸಹೋದರನಾದ ಕುಮಾರರಾಮ ಅವಳ ಒಲವನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿದ, ಅಪವಾದಕ್ಕೆ ಈಡಾದ. ರಾಜ ಮರಣದಂಡನೆ ವಿಧಿಸಿದ. ಮಂತ್ರಿ ಬೈಚಪ್ಪ ಕೊಂದನೆಂದು ಹೇಳಿ ಕುಮಾರರಾಮನನ್ನು ಗುಪ್ತವಾಗಿರಿಸಿದ. ಕುಮಾರರಾಮನ ಮರಣ ವೃತ್ತಾಂತದಿಂದ ಸುಲ್ತಾನ ಉತ್ತೇಜಿತನಾದ. ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಲು ಸನ್ನದ್ಧನಾದ. ಮುಸಲ್ಮಾನರು ದಂಡೆತ್ತಿ ಬರುತ್ತಿರುವ ಸುದ್ದಿಯನ್ನು ಗಡಿ ಕಾಯುತ್ತಿದ್ದ ಚಾರರು ಕಂಪಿಲನಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದೊಡನೆಯೇ ವೃದ್ಧರಾಜ ಚಿಂತಾಕ್ರಾಂತನಾದ. ಬೈಚಪ್ಪನನ್ನು ಕರೆದು ಮಂತ್ರಾಲೋಚನೆ ಮಾಡಿದ. ಬೈಚಪ್ಪನ ಹಿತೋಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆಯಲಾರದೆ ಕುಮಾರರಾಮ ವೇಷಮರೆಸಿಕೊಂಡು, ತನ್ನ ನೆಚ್ಚಿನ ಕುದುರೆಯಾದ ಬೊಲ್ಲನನ್ನು ಏರಿ ರಣರಂಗದತ್ತ ಧಾವಿಸಿದ. ಶತ್ರುಸೈನಿಕರೊಂದಿಗೆ ವೀರಾವೇಶದಿಂದ ಕಾದಾಡಿ, ಅವರನ್ನು ಬಡಿದೋಡಿಸಿ, ಕುಮ್ಮಟದುರ್ಗಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿದ್ದ ಕಂಟಕವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿದ. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜಯವಾದ ಬಳಿಕ ಬೈಚಪ್ಪ ವೇಷಮರೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಕುಮಾರರಾಮನನ್ನು ಕಂಪಿಲನ ಬಳಿಗೆ ಕರೆತಂದ. ಪರಾಭವದಿಂದ ಕ್ರೋಧಗೊಂಡ ಸುಲ್ತಾನ ಕಂಪಿಲನಿಗೆ ಪರಮಾನಂದವಾಯಿತು. ಸಮಯೋಚಿತವಾದ ಚಾತುರ್ಯಕ್ಕೆ ಬೈಚಪ್ಪನನ್ನು ಶ್ಲಾಘಿಸಿದ. ಕಂಪಿಲನ ಹೆಸರನ್ನೇ ಅಳಿಸುವುದಾಗಿ ಶಪಥ ಮಾಡಿದ. ಮಾತಂಗಿ ಎಂಬಾಕೆ ತನಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಿಕೊಟ್ಟರೆ, ಕುಮಾರರಾಮನನ್ನು ಸಂಹರಿಸಿ, ಆತನ ತಲೆಯನ್ನು ತಂದುಕೊಡುವುದಾಗಿ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದಳು. ಅದರಂತೆ ಸುಲ್ತಾನ ಸೈನ್ಯಸಜ್ಜುಗೊಸಿಕೊಟ್ಟ. ಯುದ್ಧ ನಡೆದು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕುಮಾರರಾಮ ಮಾತಂಗಿ ಯಿಂದ ಹತನಾದ. ಮಾತಂಗಿ ಕುಮಾರರಾಮನ ರುಂಡವನ್ನು ಚಾರರ ಮೂಲಕ ದೆಹಲಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟಳು. ಅದನ್ನು ಕಂಡು ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ಪರಮಾನಂದವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಆತನ ಮಗಳಾದ ಬಾಬಮ್ಮ ಈ ದಾರುಣ ವೃತ್ತಾಂತವನ್ನು ಕೇಳಿ ಹತಾಶಳಾಗಿ ಪ್ರಾಣ ತ್ಯಜಿಸಿದಳು.

ಕುಮಾರರಾಮನ ಕತೆಯಲ್ಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲು ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಡೆದಿವೆ. ಇಬ್ನಬತೂತ, ನ್ಯೂನಿಜ್, ಫೆರಿಷ್ತ, ಇಸಾಮಿ ಮೊದಲಾದವರ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಲ್ಲಿ ಕುಮ್ಮಟದುರ್ಗದ ದುರಂತ ವೃತ್ತಾಂತದ ಕಥೆ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಕುಮಾರರಾಮನ ಸಾಂಗತ್ಯವನ್ನು ಬರೆದಿರುವ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಕವಿಯೂ ತನ್ನ ಕಾವ್ಯವನ್ನು ನರಚರಿತ್ರೆಯೆಂದು ಅಲ್ಲಗಳೆಯಬಾರದೆಂದೂ ಅದು ಪರನಾರಿ ಸೋದರನೊಬ್ಬನ ವೀರಕಥಾನಕವೆಂದೂ ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿರುವ ಶೌರ್ಯ ಮತ್ತು ಶುಚಿತ್ವಗಳು ಆದರ್ಶಪ್ರಾಯವಾದ ಸದ್ಗುಣಗಳೆಂದೂ ಬಿನ್ನವಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ, ಕುಮಾರರಾಮ ಕಲ್ಪಿತ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲವೆಂಬುದು ದೃಢವಾಗುತ್ತದೆ. ಈತನನ್ನು ಕುರಿತ ಶಾಸನಗಳು ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಂಗೂರು, ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಾಮಘಡ, ಮತ್ತು ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತೀರ್ಥಹಳ್ಳಿ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಲಭಿಸಿವೆ. ರಾಮಘಡದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ 3ನೆಯ ಸಿಂಗನ ಮಗನಾದ ಕಂಪಿಲರಾಯ ಮತ್ತು ಆತನ ಹೆಂಡತಿ ಹರಿಹರದೇವಿಯರ ಪುತ್ರ ರಾಮನಾಥ ಒಡೆಯರು ಎಂಬ ವಂಶಾವಳಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ.

ಕುಮಾರರಾಮನ ಹೆಸರು ಇಂದಿಗೂ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದೆ. ಕುಮ್ಮಟದುರ್ಗದಲ್ಲಿ (ಗಂಗಾವತಿ ತಾಲ್ಲೂಕು) ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ವೈಶಾಖ ಶುಕ್ಲ ಪೌರ್ಣಿಮೆಯಂದು ಕುಮಾರರಾಮನ ಜಾತ್ರೆ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲೂ ಕುಮಾರರಾಮನ ಜಾತ್ರೆಯ ಆಚರಣೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈತನ ಪೂಜೆಗಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಉಲ್ಲೇಖ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಈತ ಪರನಾರಿಸೋದರತ್ವದ ಪ್ರತೀಕವಾದ ದೈವಾಂಶಪುರುಷನಾಗಿ, ಜನಮನದಲ್ಲಿ ಶಾಶ್ವತ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿದ್ದಾನೆ.

ಕುಮ್ಮಟ ರಾಜ್ಯದ ನಾಯಕರು ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಕುಮ್ಮಟದುರ್ಗ ಮತ್ತು ಕುಮಾರರಾಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಹೊಸಮಲೆ ದುರ್ಗಗಳಲ್ಲಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನೊದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಕುಮ್ಮಟದ ಕೋಟೆ, ಕುಮಾರರಾಮನ ಬೆಟ್ಟ ಹಾಗೂ ಮಾದಿಗ ಹಂಪಯ್ಯನ ಬೆಟ್ಟಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ ಎರಡು ಸುತ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧ ಬೆರೆಯುವಂತೆ, ಹನುಮಂತನ ಬೆಟ್ಟ, ಬೊಲ್ಲನ ಬೆಟ್ಟ, ಗುಲಗಂಜಿ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಸು.6 ಕೋಟೆ ಸುತ್ತುಗಳಿವೆ. ಕುಮಾರರಾಮನ

ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು, ದಿಬ್ಬಗಳು, ಜೈನ ಬಸದಿ, ರಾಮಸ್ವಾಮಿ, ಆಂಜನೇಯ ದೇವಾಲಯಗಳು, ರಾಮನ ದೋಣೆ ಎಂಬ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ತೊಟ್ಟಿಗಳಿವೆ. ಕುಮಾರರಾಮ ಬೆಟ್ಟದ ಸುತ್ತಮುತ್ತು ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಕಲ್ಲು, ಆನೆಲಾಯ, ಕಾಗಿರಾಮನ ಕಲ್ಲು, ಈಶ್ವರಗುಡಿ, ಬೈಚಪ್ಪನ ಗುಡಿ, ಕಾಟಪ್ಪನ ಗುಡಿ ಹಾಗೂ ವಕ್ರಾಣಿಕೆರೆ, ಬೊಲ್ಲನಕೆರೆ, ಮಾದಿಗ ಹಂಪಯ್ಯನಕೆರೆ ಮುಂತಾದವುಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಇಂದಿಗೂ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಪೂಜೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿವೆ. ಹೊಸಮಲೆದುರ್ಗ ಸಂಡೂರ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದೆ. ಈ ಕೋಟೆಯ ಬಗ್ಗೆ ನಂಜುಂಡಕವಿ ತನ್ನ ರಾಮನಾಥ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ವಿವರಣೆ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಕೋಟೆಯನ್ನು ರಾಮಘಡ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಹೆಜ್ಜೆ ನೆಲಮಾಳಿಗೆ, ಕಾಟಣ್ಣನ ಶಿಲ್ಪ, ವೀರಗಲ್ಲು ಮುಂತಾದವು ಕುಮ್ಮಟದುರ್ಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಹೆಸರಿನಂತಿವೆ. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ (1527) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಮನಾಥನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಗೋಪಾಯಿ ಹಾಗೂ ತಮ್ಮ ರಾಯಣನೂ ಸೇರಿ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅನಂತರ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. (ವಿ.ಬಿ.)

ಕೊಂಗಾಳ್ವರು: ಪ್ರಾಚೀನ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಅರಕಲಗೂಡು–ಕೊಡಗು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದ್ದ ಕೊಂಗನಾಡಿನ ಅರಸರು. ಇವರ ಮೂಲ ಪುರುಷ ಮನಿಜ. ಸು.1004ರಲ್ಲಿ ಹನಸೋಗೆಯ ಕದನದಲ್ಲಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಮನಿಜ ಮಹಾರಾಯನಿಗೆ ಕ್ಷತ್ರಿಯ ಶಿಖಾಮಣಿ ಕೊಂಗಾಳ್ವ ಎಂಬ ಬಿರುದಿನೊಂದಿಗೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಚೋಳರ ರಾಜರಾಜ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟಿರುವುದರಿಂದ ಈ ವಂಶದ ಅರಸರಿಗೆ ಕೊಂಗಾಳ್ವರೆಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ಗಂಗರಸರ ಕಾಲದಿಂದಲೆ ಕೊಙ್ಗಣಿ ಎಂಬ ಉಪಾಧಿ ಕೊಙ್ಗಳ್ನಾಡು ಆಡಳಿತ ಘಟಕವಿದ್ದುವು. ಕೊಙ್ಗು ಅಥವಾ ಕೊಂಗು ಎಂದರೆ ಅಡಿಕೆ ಎಂದರ್ಥ. ಇಂಥ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಈ ಮನೆತನದವರು ಬಂದಿದ್ದು ಆಡಳಿತಗಾರರಾದ್ದರಿಂದ ಇವರಿಗೆ ಕೊಂಗಾಳ್ವರೆಂದು ಹೆಸರು ಬಂದಿರಬಹುದು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಚೋಳ ರಾಜರಾಜನು ಮನಿಜನನ್ನು ಕೊಂಗಾಳ್ವನೆಂದು ಹೆಸರಿಸಿದನೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಕೊಂಗಾಳ್ವರು ತಮ್ಮನ್ನು ಸೂರ್ಯವಂಶೀಯರೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಇದನ್ನು ಅದಟರಾದಿತ್ಯ ಚೈತ್ಯಾಲಯ, ಆದಿತ್ಯ ದೇಗುಲ ಇತ್ಯಾದಿ ನಾಮಾಂಕಿತಗಳು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತವೆ. ವೆಂಗಿ ಮತ್ತು ಗಂಗ ಮಂಡಲಗಳ ಮಹಾದಂಡನಾಯಕ ಪದವಿಯನ್ನೂ ಈತನಿಗೆ ನೀಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇವನು ಮಲಬಾರ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಚೇರಮನನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿದುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವನ ಅನಂತರದ ದೊರೆಗಳಲ್ಲಿ ತ್ರಿಭುವನಮಲ್ಲ ಕೊಂಗಾಳ್ವ (1079–1105) ಚೆಂಗಾಳ್ವರನ್ನು ಸದೆಬಡಿದ. ದೊಡ್ಡ ಮಲ್ಲದೇವ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ದಾನಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ ಹೆಸರುಗಳಿಸಿದ್ದ. ಸು. 1115ರಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ವೀರ ಕೊಂಗಾಳ್ವ ಸತ್ಯವಾಕ್ಯನೇ ಜಿನಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾತ. ಈ ವಂಶದ ತ್ರಿಭುವನಮಲ್ಲ ವೀರ ದೊಡ್ಡ ಕೊಂಗಾಳ್ವ (1171–77) ಹೊಯ್ಸಳರ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ.

ಕೊಂಗಾಳ್ವರು ಜೈನಧರ್ಮೀಯರು. ಕೊಡಗಿನ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರ ಅಂಜನಗಿರಿಯ ಜೈನ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿನಾಥ ದೇವರ ಹಾಗೂ ಕಲಕಂದೂರಿನ ಜೈನ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಣಿಕ ದೇವರ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ದೊಡ್ಡ ಕಣಗಾಲದ ಪ್ರಭಾಚಂದ್ರ ದೇವರ ಬಸದಿ ನಿರ್ಮಾಣ, ಇವರ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಜೈನಗುರುಗಳ ಸ್ಮರಣೆ ಇವೆಲ್ಲ ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಮತ್ತು ಬಳಸಿದ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ದೇಸಿಯತೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇವರ ಆಳಿಕೆಯ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಶೈವಾರಾಧಕರಾದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕೊಡಗಿನ ಮನೆತನ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಂಗೀರಂಡ, ಕೊಂಗೇಟರ ವ್ಯಕ್ತಿ / ಗ್ರಾಮಗಳ ಹೆಸರುಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಂಗಳಾಚಾರಿ, ಹೆಣ್ಣೆಕೊಂಗಳಿ ಮುಂತಾದವು ಕೊಂಗಾಳ್ವ ಅರಸು ಮನೆತನದ ಪ್ರಭಾವ ಉಳಿದು ಬಂದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಶೈವ–ವೈಷ್ಣವ ಸಮನ್ವಯದ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ವೀರಭದ್ರನ ಗುಡಿ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀರಂಗನಾಥನ ಸಣ್ಣಗುಡಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಇದೇ ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣವೆನಿಸಿತು. ಚೋಳ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾವೀರಭದ್ರ ಗುಡಿಯನ್ನು ಚೋಳ ದಂಡನಾಯಕ ಪಂಚವನ್ ಮಹಾರಾಯ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಪಂಚಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಹೊಯ್ಸಳ ಸೇನಾಧಿಪತಿ ಫನೀಶನು 1116 ರಲ್ಲಿ ವೀರಕೊಂಗಾಳ್ವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮಂತನನ್ನಾಗಿಸಿದ. ಕೊಂಗಾಳ್ವನು ತನ್ನ ಪುತ್ರಿ ಚಂದಲಾದೇವಿಯನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನಿಗೆ ಮದುವೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. 1117ರಲ್ಲಿ ಕೊಂಗಾಳ್ವ ರಾಜಕುಮಾರಿ ಪದುಮಲದೇವಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಇಮ್ಮಡಿ ವೀರಬಲ್ಲಾಳನ ರಾಣಿಯಾಗಿದ್ದಳು. ಹೀಗಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಮತ್ತು ಕೊಂಗಾಳ್ವರಲ್ಲಿ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ಹೊಯ್ಸಳರ ಪತನಾನಂತರ ಸು.1390ರಲ್ಲಿ ಈ ವಂಶದ ರಾಜರು ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನರಾದರು. (ಎನ್.ಎಂ.ಜಿ.)

ಉದ್ಧರೆಯ ಅರಸರು: ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯದ ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸೊರಬ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಉದ್ಧರೆ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಸು.11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಿಂದ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಸಾಮಂತ ಮನೆತನ. ಪ್ರಾಚೀನ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜಿಡ್ಡುಳಿಗೆ70ಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಉದ್ರಿಯನ್ನು ಸು. 20ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಶಾಸನಗಳು ಬಹು ವಿಧವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಿವೆ. ಕೆಲವು ಕಾಲ ಜಿಡ್ಡುಳಿಗೆ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ, ಅಗ್ರಹಾರವಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಕೋಳಾಲ ಪುರವರಾಧೀಶ್ವರ, ಮಹಾಮಂಡಳೇಶ್ವರ, ಗಂಗಮಾರ್ತಾಂಡ ಮುಂತಾಗಿ ಹೆಸರಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಗಂಗವಂಶದ ಕವಲೊಂದು 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಿಂದ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಶಾಸನಾಧಾರಗಳಿವೆ. ಹೀಗೆ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಮುಖರೆಂದರೆ: ಮೊದಲ ರಾಜ ಬಿಟ್ಟಿಗ, ಅನಂತರ ಈತನ ಮಗ ಮಾರಸಿಂಗ, ಕೀರ್ತಿದೇವ, ಈತನ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ಮಾರಸಿಂಗ ಇವನ ಮಗ ಮೊದಲನೆಯ ಎಕ್ಕಲದೇವ, ಈತನ ಪಟ್ಟದ ರಾಣಿ ಬೊಪ್ಪಾದೇವಿ, ತಂಗಿ ಚಟ್ಟಲದೇವಿ, ಈಕೆಯ ಮಕ್ಕಳಾದ ಎರಗ, ಕೇಶವ, ಮಾರಸಿಂಗ, ಮಾರಸಿಂಗನ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ಎಕ್ಕಲ. ಇವರು ಕಲ್ಯಾಣಿ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳ, ಸೇವುಣರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರು.

ಇವರ ಆಳಿಕೆ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಎಕ್ಕಲರಸ ಪೋಷಣೆ ನೀಡಿದ ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿ ಉದ್ಧರೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿ ವೈಜನಾಥ ಭಟ್ಟೋಪಾಧ್ಯಾಯರ ನೇತೃತ್ವದೊಂದಿಗೆ ವಿಷ್ಣುಭಟ್ಟ, ಗೋವಿಂದ ಕ್ರಮಿತ, ಕಾವದೇವ, ಚಂದ್ರಭಟ್ಟ, ಭಾಸ್ಕರಭಟ್ಟ, ವಾಸುದೇವಭಟ್ಟ ಹಾಗೂ ದಾಮೋದರರೆಂಬ ಪಂಡಿತರಿದ್ದ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ದಂಡನಾಯಕ ಮಹಾದೇವನ ಪತ್ನಿ ಲೋಕಲದೇವಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಿದೆ. ಇವಳ ಜಿನ ಧರ್ಮದ ಅಪರಿಮಿತ ಸೇವೆಯನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಿ ದಾನಚಿಂತಾಮಣಿ ಅತ್ತಿಮಬ್ಬೆಗೆ ಹೋಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಹಾದೇವ ಉದ್ಧರೆಯಲ್ಲಿ ಎರಗ ಜಿನಾಲಯ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ವಿಷಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿದೆ.

ಉದ್ಧರೆಯ ಅರಸರು ಸರ್ವಧರ್ಮ ಸಮನ್ವಯಕ್ಕೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದ್ದರೆನ್ನಲು ಇಲ್ಲಿಯ ವಿವಿಧ ಮತಗಳ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಇವರ ಕಾಲದ ಜೈನ ಬಸದಿ, ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ದೇಗುಲ, ಬೃಹತ್ ಶೈವ ಯಕ್ಷರ ಪ್ರತಿಮೆ, ಬೋಪೇಶ್ವರ ದೇಗುಲ, ಸಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇಗುಲಗಳು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಸನಿಹದ ಕೆಲವು ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇವರ ಕಾಲದ್ದೆನ್ನಬಹುದಾದ ಅನೇಕ ದೇಗುಲ, ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. (ಯು.ಬಿಜ.)

ತೊರಗಲ್ಲಿನ ಮಹಾಮಂಡಳೇಶ್ವರರು: ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ದ್ವಾರವಾದ ಕುಹುಂಡಿ 3000 ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಪ್ರಮುಖ ನಾಡು. ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಕೃಷ್ಣ, ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಮಲಪ್ರಭ, ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ತೊರಗಲ್ಲು ನಾಡು ಹರಡಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ತೊರಗಲೆ 6000 ಗ್ರಾಮ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಪ್ರದೇಶ. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ತೊರಗಲೆ 60 ಗ್ರಾಮ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಅನೇಕ ರಾಜಮನೆತನಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ತಾಣವಾದ ಈ ಪ್ರದೇಶ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲೋಕಾಪುರ 12, ಹೊಳಲುಗುಂದ 30, ನಲಗುಂದ 40, ಕೊಳನೂರು 30 ದೊಡವಾಡ ಪಟ್ಟಣ ಇವು ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗಗಳು.

ಚಾಳುಕ್ಯ ಮನೆತನದ ದಶವರ್ಮ ಭಾಗಲದೇವಿಯರ ಸುಪುತ್ರಿ ಅಕ್ಕಾದೇವಿ. ಈಕೆ ಬಂಕಾಪುರ ಕದಂಬ ಮಯೂರವರ್ಮನ ರಾಣಿ. ಅಂದು ಅಕ್ಕಾದೇವಿಯ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ನಾಡು ತೊರಗಲ್ಲು. ಚಾಳುಕ್ಯರ ತರುವಾಯ ತೊರಗಲ್ಲ ಮಹಾಮಂಡಳೇಶ್ವರರು, ದೇವಗಿರಿ ಸೇವುಣರು, ವಿಜಯನಗರ ವಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನರು, ಮರಾಠ ಅರಸರು, ಕೂಕಟನೂರು, ತೊರಗಲ್ಲ ಪರಗಣೆ, ಸಿಂಧೆ ದೇಶಗತಿಗಳ ಒಡೆತನ– ಹೀಗೆ ಹಲವರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಲೆಗಳಿಗೆ ಸತ್ವಪೂರ್ಣ ತಾಣವೆನಿಸಿ, ಶರಣರ ದಂಡಿನ ದಾರಿಯ ತಂಗುದಾಣವಾಗಿ ತೊರಗಲ್ಲು ಮಹತ್ತರ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿದೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಳನೂರಿನ ಮಹಾಪ್ರಧಾನಿ ಹೊಳೆಯರಸನು ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಕೊಣ್ಣೂರಿನ 860ರ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಕೊಣ್ಣೂರು ಏಳು ಅಂದಿನ ತೊರಗಲೆನಾಡಿನ ಒಂದು ಉಪವಿಭಾಗ.

ಚಾಳುಕ್ಯ ಜಯಸಿಂಹನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1015–43) ಚಟ್ಟನೆಂಬ ಮಂಡಳೇಶ್ವರ ತೊರಗಲ್ಲಿನಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಅವನ ಆಳಿಕೆಗೆ ಲೋಕಾಪುರ 12, ಹೊಳಲುಗುಂದ 30 ದೊಡವಾಡ, ನವಿಲುಗುಂದ 40, ಕೊಳನೂರು 40 ಹಳ್ಳಿಗಳು ಸೇರ್ಪಡೆಯಾಗಿದ್ದವು. ಚಾಳುಕ್ಯ ಅಕ್ಕಾದೇವಿ ಕಿಸುಕಾಡೆಳ್ವರು, ತೊರಗಲ 60 ಮಾಸವಾಡಿ 140 ಆಳಿದ್ದು ಮಹಾಸಾಮಂತ ತೊರಗಲೆಯ ದಂಡನಾಯಕ ಮತ್ತು ಚಾಗಲದೇವಿಯರ ಉಲ್ಲೇಖ ಬಾದಾಮಿ ತಾಲೂಕಿನ ನೀಲಗುಂದದ 1106ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ತೊರಗಲೆಯ ಸಾಮಂತನ ಮಡದಿ ಚಾಗಲದೇವಿ ಧಾಳಿಯಿಟ್ಟು, ನೀಲಗುಂದದಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಂಡ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಚಾರಿಗಾವುಂಡ ಮಲ್ಲಗಾವುಂಡರು ನಿಧನರಾದ ವಿಷಯವಿದೆ.

ತೊರಗಲ್ಲಿನ ಮಹಾಮಂಡಳೇಶ್ವರ ಭೂತೇಯದೇವನ ಅನಂತರ ಡಾವರಮಲ್ಲ, ಚಟ್ಟರಸರು ಆಳಿದ್ದು ಇದೇ ತಲೆಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಬರ್ಮರಸನೆಂಬವನು ಆಳಿದ್ದಾನೆ. 'ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಕ'ನೆನಿಸಿದ. ಮಹಾಮಂಡಳೇಶ್ವರನಾದ ಪರಮಶಿವಭಕ್ತರು, ಘಟಸರ್ಪ ಪವಾಡದ ಮೂಲಕ ತನ್ನ ಪಾತಿವ್ರತ್ಯ ಬಿತ್ತರಿಸಿದ ಶರಣೆ ಸುಗ್ಗಲದೇವಿ ಬರ್ಮರಸನ ಮಡದಿ. ಬರ್ಮಭೂಪಾಳನ ತಂದೆ 2ನೆಯ ಭೂತೇಯ ಅಥವಾ ಭೂತರಸ ಬರ್ಮರಸ ತೊರಗಲ್ಲಿನ ಅಭೇದ್ಯವೆನಿಸಿದ ಏಳು ಸುತ್ತಿನಕೋಟೆ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವನು. ಮಹಾಮಂಡಳೇಶ್ವರ ಭೂತೇಯರಸನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ತೊರಗಲ್ಲ ಮಂಡಳೇಶ್ವರರ ವಂಶಾವಳಿ ಮುಂದೆ ನಾಲ್ಕು ತಲೆಮಾರಿನವರೆಗೆ ತೊರಗಲ್ಲು ಪ್ರದೇಶವನ್ನಾಳಿದೆ. 1184ರ ವೇಳೆಗೆ 2ನೆಯ ಭೂತೇಯರಸನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಮನಗಂಡ ಬರ್ಮರಸ ಭೂತೇಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನ

ರಚಿಸಿ ಕಳೆದುಹೋದ ಕೊಂಡಿಗೆ ಕೃತಜ್ಞತೆ ಸಲ್ಲಿಸಿರುವನು. ಬರ್ಮರಸ ಲೋಕಾಪುರ 12, ಹೊಳಲುಗುಂದ 30 ದೊಡವಾಡ ಪಟ್ಟಣ, ನವಲಗುಂದ 40, ಕೊಳನೂರು 30 ತೊರಗಲ್ಲು ಕೇಂದ್ರದಿಂದ ಆಳಿರುವನು. 1186ರಲ್ಲಿ ಕಳಚುರಿ ಸೇನಾಪತಿಯಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಸಂಗಡ ಹೋರಾಟ ಕೈಗೊಂಡ ಬಮ್ಮರಸ ಈತನೇ ಎಂಬುದು ಫ್ಲೀಟರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. 1169ರ ತರುವಾಯ ತೊರಗಲೆಯ ಬಮ್ಮರಸ ಕಳಚುರಿ ಬಿಜ್ಜಳನ ಮಂಡಳೇಶ್ವರನಾಗಿ ಅಧಿಕಾರ ಕೈಕೊಂಡ. ಅವನ ಪ್ರೀತಿಪಾತ್ರ ಮಂಡಳೇಶ್ವರನಾಗಿ 1188ರ ವೇಳೆಗೆ ಲೋಕಾಪುರ 12, ಹೊಳಲುಗುಂದ 30. ದೊಡವಾಡ, ನವಲಗುಂದ 40, ಕೊಳನೂರು 30 ಆಳುತ್ತಿದ್ದು ಯಾವುದೋ ಒಂದು ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಕಳಚುರಿ ವೈರಿಗಳನ್ನು ಸದೆಬಡಿದು ದಂಡಿನಗೋವ ನೆಂಬ ಬಿರುದು ಪಡೆದಿದ್ದ.

ತೊರಗಲ್ಲು ಮಂಡಳೇಶ್ವರರ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ತರುವಾಯ ಬಂದ ಕಲ್ಲರಸನು ದೇವಗಿರಿ ಸೇವುಣರ ಅಧಿಕಾರಿ. ಈತನ ಮಡದಿ ಕನ್ನದೇವಿ. ಕಲ್ಲರಸನ ಮರಣದ ತರುವಾಯ ಅವಳ ಉಜ್ವಲ ವೈರಾಗ್ಯ ಜೀವನ ಚೌಡದಾನಪುರದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. 1265ರಲ್ಲಿ ತೊರಗಲೆಯ ದೇವರಸ ಮತ್ತು ಚೌಡದಾನಪುರದ ಶಿವದೇವರ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣ ಸಂಭಾಷಣೆ ಇದೆ. ದೇವರಸ ತೊರಗಲ್ಲಿನ ಮಹಾಪ್ರಧಾನಿಯೆನಿಸಿದವ. ಫ.ಗು. ಹಳಕಟ್ಟಿಯವರು 'ದಂಡನಾಯಕ ಬಸವದೇವನೂ ಮಹಾಪ್ರಧಾನ ದೇವರಸನೂ ಒಂದೇ ವಂಶಜರೋ ಹೇಗೆಂಬುದನ್ನು ಶೋಧಿಸ ತಕ್ಕ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ, ಇವರು ಒಂದೇ ವಂಶದವರೆಂದು ಸಿದ್ಧವಾದರೆ ಆಹುಮಲ್ಲ ಭೂತೇಯದೇವನಿಂದ ದೇವರಸ ಬಸವದೇವರಸನಿಗೆ ಸು.300 ವರ್ಷಗಳವರೆಗಿನ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮಂಡಲಕರ ಇತಿಹಾಸ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ' ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. (ಸಿ.ಪಿ.)

ಬಿಳಗಿ ಅರಸು ಮನೆತನ: ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಾಗರ ತಾಲ್ಲೂಕು ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಿದ್ದಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕುಗಳ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ 15–18ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಸಾಮಂತ ರಾಜಮನೆತನ. ಈ ಅರಸರುಗಳ ಮೂಲ ರಾಜಕೀಯ ಕೇಂದ್ರ ಐಸೂರಿನಲ್ಲಿದ್ದು 1490ರಲ್ಲಿ ಶ್ವೇತಪುರಕ್ಕೆ (ಬಿಳಗಿ) ಬದಲಾಯಿತು. ಈ ಅರಸು ಮನೆತನ ರಾಜಕೀಯಕ್ಕಿಂತ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿತೆಂದು ಸಮಕಾಲೀನ ಕಾಲದ ಆಕರಗಳು ದೃಢೀಕರಿಸುತ್ತವೆ.

ಬಿಳಗಿ ಅರಸರ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಲಿಂಗಣ್ಣ ಕವಿಯ ಕೆಳದಿ ನೃಪವಿಜಯ ಮತ್ತು ಬಿಳಗಿ ಅರಸುಗಳ ವಂಶಾವಳಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಬಿಳಗಿ ಅರಸರ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಬಿಳಗಿ ಅರಸುಗಳ ವಂಶಾವಳಿ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ತಿಳಿಸಿದ ಸಂಗತಿಗಳು ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ.

ಬಿಳಗಿ ಅರಸರು 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ಅರಸುಮನೆತನದ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಅಖಂಡತ್ವವಿಲ್ಲ. ಆಗಾಗ್ಗೆ ಬೇರೆ ವಂಶದಿಂದ ದತ್ತು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವುದು ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ದತ್ತು ಸ್ವೀಕರಿಸುವಲ್ಲಿ ಬಿಳಗಿಯ ಸಮಾಜದವರೆಲ್ಲ ಸಹಭಾಗಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದು ಮನೆತನದ ಶಿವಪ್ಪನನ್ನು ದತ್ತು ಸ್ವೀಕರಿಸುವಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು ಎಂದು ಬಿಳಗಿ ವಂಶಾವಳಿಯಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಅರಸುಮನೆತನದವರು ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಅರಸುಮನೆತನದವರ ಕುರಿತಾಗಿ ತಿಳಿಯುವ ಮೊದಲ ಹೆಸರು ಮುಂಡಣ್ಣ. ಇವನು ಐಸೂರಿನ ಭೂಪಾಲ. ಇವನ ಮಗ ಭೈರವ, ಇವನನ್ನು ಮಹಾಪ್ರಭು ಎಂದು ಇಡುವಣಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ (1473) ಹೇಳಿದೆ. ಇವನು ವಿಜಯನಗರ ಅರಸನ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದು ಹಾರಗುಡ್ಡ ಮತ್ತು ಹೆಬ್ಬಲನಾಡನ್ನು (ಸಿದ್ಧಾಪುರ – ಸಾಗರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಪ್ರದೇಶ) ಮಲೆಹುಲಿ ಮಾರ್ತಂಡ, ಎಂಟು ದಂಡಿಗೆಯರ ಮುನ್ನೆಯರ ಗಂಡ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳಿಂದ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದ. ಮುಂಡಣ್ಣನ ಎರಡನೆಯ ಮಗ ಕಲ್ಲಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮೊಮ್ಮಗ ಭೈರವ ಐಸೂರು ಮತ್ತು ಇಡುವಣಿಯಲ್ಲಿ ಬಸದಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿ, ಪೂಜಾ ವಿನಿಯೋಗಕ್ಕೆ ದಾನಮಾಡಿ ಜೈನಧರ್ಮದ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಕಾರಣರಾದರು.

ಬಿಳಗಿ ಘಂಟೇಂದ್ರನು ಬೆಡಕಣಿ, ಕುಣಚೆ ಮತ್ತು ಮುಗುಂಡುಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಹಲವಾರು ಬುಡಕಟ್ಟು ಜನರನ್ನು ಬಗ್ಗುಬಡೆದು ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬಲವಾದ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಳಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇವನೇ ಸೋಮವತಿ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಬಿಳಗಿ ಎಂಬ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಅದನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ (1490).

2ನೆಯ ನರಸಿಂಹನೆಂಬ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಅರಸನು ವಿಜಯನಗರದ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಸಮಕಾಲೀನ. ಇವನು ವಿಜಯನಗರದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಆಜ್ಞೆಯಂತೆ ಬಹಮನಿ ಅರಸರ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಎದುರಿಸಿ ಅವರನ್ನು ಗಡಿಯಾಚೆ ಅಟ್ಟಿದ (1511). ಇವನ ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದವನು ಮಗ ವೀರೇಂದ್ರ; ಅನಂತರ ರಂಗರಾಜ. ಶಾಸನಗಳು ರಂಗನನ್ನು 3ನೆಯ ನರಸಿಂಹನೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿವೆ. ಇವನು ಹಲವಾರು ವೈರಿಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿದ ಕಾರಣ ಸಂಘ ಲಿಂಗನ ಮತ್ತು ಎಂಟುಮನೆಯರ ಗಂಡನೆಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದ. ಮಹಮ್ಮದೀಯ ಆಕ್ರಮಣಕಾರ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ರಂಗರಾಜ ಬಡಿದಟ್ಟಿ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಿಷ್ಕಂಟಗೊಳಿಸಿದನೆಂದು ವಂಶಾವಳಿ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಘಟನೆಯು ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ಅನುಮತಿಯಿಂದಲೇ ನಡೆದಿರಬೇಕೆಂದು ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇದೇ ಅರಸನು ಗೇರುಸೊಪ್ಪೆಯ ಚೆನ್ನಭೈರಾದೇವಿಯರೊಡನೆ ಹಳದಿಪುರದಲ್ಲಿ ಘರ್ಷಣೆಗೆ ಬಂದನೆಂದು ಇದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ವೀರಗಲ್ಲಿನ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ (1573). ಬಿಳಗಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಮಯ ರತ್ನತ್ರಯ ಚೈತ್ಯಾಲಯ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿತು (ಬಿಳಗಿ ಶಾಸನ 1592). ಇವನ ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ 2ನೆಯ ಘಂಟೇಂದ್ರ, (ಘಂಟಣ್ಣ ಒಡೆಯ) ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖನೆಂದು ಬಿಳಗಿ ಬಸದಿಯ ಶಾಸನದಿಂದ (1593) ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವನು ಗೇರುಸೊಪ್ಪೆಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಚೆನ್ನಭೈರಾದೇವಿಯೊಡನೆ ಘರ್ಷಣೆಗೆ ಬಂದ. ರಕ್ಕಸತಂಗಡಿ (1565) ಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಮತ್ತು ನಿಜಾಮ ಶಾಹಿ ಸೈನ್ಯಗಳನ್ನು ಇವನು ತಡೆಗಟ್ಟಿದನೆಂದು ವಂಶಾವಳಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇವನ ಪರಾಕ್ರಮವನ್ನು ಪೆನುಗೊಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ವಿಜಯನಗರ ಅರಸು ವೆಂಕಟಪತಿರಾಯ ಮತ್ತು ಕೆಳದಿ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕರು ಮೆಚ್ಚಿಕೊಂಡರು. ಬದಲಾದ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಘಂಟಣ್ಣ ಒಡೆಯ ಕೆಳದಿ ವೆಂಕಟಪ್ಪ ನಾಯಕನ ಸಾಮಂತನಾಗಬೇಕಾಗಿಬಂತು. ಇದನ್ನು 1623ರಲ್ಲಿ ಇಟಲಿ ಪ್ರವಾಸಿ ಡೆಲ್ಲವೆಲ್ಲಿಯ ವರದಿಯಿಂದ ತಿಳಿಯುವುದು. ಇವನು ಕೆಳದಿ ಮತ್ತು ಸ್ವಾದಿ ಅರಸುಗಳೊಂದಿಗೆ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದ. ಆದರೆ ಇವನ ಅನಂತರ 3ನೆಯ ಘಂಟೇಂದ್ರ ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ಪ್ರತಾಪಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾಗಬೇಕಾಯಿತು. ಇದು 1630ರ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ದಾಖಲೆಯಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವನು ಮತ್ತು ಅನಂತರ ಬಂದ 4ನೆಯ ಘಂಟೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಸ್ವಾದಿ ಅರಸರೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿ ಬಿಜಾಪುರ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಯ ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆಯಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡ. ಬಿಳಗಿಯನ್ನು ಎರಡೂವರೆ ಶತಮಾನಗಳವರೆಗೆ ಆಳಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಮುಂಡಣ್ಣನ ವಂಶ ಘಂಟೇಂದ್ರನೊಂದಿಗೆ ಅಂತ್ಯವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದವರು ದತ್ತುಪುತ್ರರು. ಕೆಳದಿಯವರ ಜೊತೆ ದ್ವೇಷ ಸಾಧಿಸುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲವೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಬಿಳಗಿಯವರು ಅವರ ಜೊತೆ ರಕ್ತಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದರು. ಅನಂತರ ಬಂದ ಬಿಳಗಿ ಅರಸರು ಮರಾಠರನ್ನು ಮತ್ತು ಮುಸಲ್ಮಾನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಎದುರಿಸಿದರು. ಬಿಳಗಿಯ ಕೊನೆಯ ಅರಸ 3ನೆಯ ಸೋಮಶೇಖರ. 1800ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಬಿಳಗಿ ಅರಸರನ್ನು ಮೂಲೆಪಾಲು ಮಾಡಿ ಬಿಳಗಿಯನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಬಿಳಗಿ ಅರಸ ವಂಶ ನಾಮಾವಶೇಷವಾಯಿತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಬಿಳಗಿ ಅರಸರ ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ವಿಜಯನಗರ ಗೇರುಸೊಪ್ಪೆ, ಕೆಳದಿ, ಸ್ವಾದಿ ಮತ್ತು ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಯೊಂದಿಗೆ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರು ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ಸಾಮಂತರು ಗೇರುಸೊಪ್ಪೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಇವರಿಗೆ ದ್ವೇಷವಿತ್ತು. ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಯವರ ನೆರವಿನಿಂದ, ಸೋದೆಯವರ ಜೊತೆ ಸ್ನೇಹದಿಂದ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡರು. ಕೆಳದಿಯ ಜೊತೆ ಒಮ್ಮೆ ತೀವ್ರ ದ್ವೇಷ ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಸ್ನೇಹವಿತ್ತು. ಸಮುದ್ರ ಸಂಪರ್ಕವಿಲ್ಲದ ಬಿಳಗಿ ರಾಜರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದ್ದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಬಿಳಗಿ ರಂಗರಾಜ ವಿದ್ವಾಂಸನಾಗಿದ್ದುದ್ದರಿಂದ ಅವನನ್ನು ಭೋಜರಾಜನೆಂದು ಜನರು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಘಂಟೇಂದ್ರ, ಬಸವೇಂದ್ರ ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಸೋಮಶೇಖರ ವಿದ್ವಾಂಸರಾಗಿದ್ದು, ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರಂಗತರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಕವಿ ಪಂಡಿತರು ಇದ್ದರು. ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಈ ಅರಸರು ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿದರು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಭಾಷೆ ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರಕಿತು. ಬಿಳಗಿ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಾಸ್ತ್ರ ಸಾಹಿತ್ಯ ರಚನೆಗೆ ಅವಕಾಶ ದೊರಕಿತ್ತು. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವ್ಯಾಕರಣ ಕೃತಿಯಾದ ಕರ್ಣಾಟಕ ಶಬ್ದಾನುಶಾಸನದ ರಚನೆ ಆದದ್ದು ಬಿಳಗಿ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ಇದನ್ನು ಬರೆದವ ಭಟ್ಟಾಕಳಂಕ. ಈ ಕೃತಿಯಿಂದಾಗಿ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಂಡಿತರಿಗೆ ತಿಳಿಯುವಂತಾದದ್ದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಂಗತಿ. ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಗೆ ಎಲ್ಲ ವಿಧದ ಶಕ್ತಿ ಇದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಿತು. ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ತರುವ ಕೆಲಸ ಬಿಳಗಿ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು.

ವೀರಶೈವ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಈ ಅರಸರು ಬಹಳ ಸಹಕರಿಸಿದರೂ ಪರಮತ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯನ್ನು ಇವರು ಮನಗಂಡಿದ್ದರು. ಇವರ ರಾಜ್ಯದ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ರಕ್ಷಣಾ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದವು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಗಳು ಬಸದಿ, ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಇವುಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳಾಗಿವೆ. ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿ ಬಿಳಗಿಯಲ್ಲೇ ಅತ್ಯಂತ ಚಿತ್ತಾಕರ್ಷಕವಾದ ರತ್ನತ್ರಯ ಚೈತ್ಯಾಲಯವನ್ನು 2ನೆಯ ಘಂಟೇಂದ್ರ ನಿರ್ಮಿಸಿದ (1593). ಈ ಚೈತ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ರಂಗಮಂಟಪ, ಚಂದ್ರಶಾಲೆ, ಮುನಿವಾಸ ಪ್ರಾಕಾರ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ನೇಮೀಶ್ವರ, ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಮತ್ತು ವರ್ಧಮಾನ ತೀರ್ಥಂಕರರ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ಇವನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಬಿಳಗಿ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ, ಇಟಗಿ ರಾಮೇಶ್ವರ, ಸಿದ್ಧಾಪುರದ ಸಿದ್ಧಿವಿನಾಯಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ರಕ್ಷಣ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ರಚಿತವಾದವುಗಳು ಬಿಳಗಿರಾಜ್ಯದ ಕೋಟೆಗಳು. ಐಸೂರು, ಬಿಳಗಿ, ಬೇಡ್ಕಣಿ ಮತ್ತು ಹುಕ್ಕಳಿ ಕೋಟೆಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಸ್ಥಳೀಯ ಜಾನಪದ, ಯಕ್ಷಗಾನ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪ್ರಸಾದನ ಕಲೆಯೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂದಿದೆ. ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಬಿಳಗಿ ಅರಸರು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದ ಸಂಗತಿ ಕೆಲವು ಆಕರಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆಯುರ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯಿದ್ದ ಜೈನ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಇದ್ದರು. ಇಂತಹವರಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವ್ಯಕ್ತಿ ಜೈನ ಗುರು ಭಟ್ಟಾಕಳಂಕ. ವೈದ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ತಾಡೋಲೆ ಗ್ರಂಥಗಳು ಬಿಳಗಿ, ಸಿದ್ಧಾಪುರ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ.

ಬಿಳಗಿ ರಾಣಿಯರು ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದರು. ವಿರೂಪ್ಪ ಒಡೆಯರ ರಾಣಿ ವೀರಮ್ಮ, 2ನೆಯ ಘಂಟೇಂದ್ರನ ರಾಣಿ ಮತ್ತು ಇವಳ ತಾಯಿ ಜಟ್ಟಮ್ಮ, ಬಿಳಗಿ ಅರಸು ಕುಮಾರಿ ಘಂಟಮ್ಮ ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಸೋಮಶೇಖರನ ಪತ್ನಿ ಚೆನ್ನಮಲ್ಲಮಾಜಿ ಮೊದಲಾದವರು ಪ್ರಮುಖರು. (ವಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಬೆಳಗುತ್ತಿ ಹಾಗೂ ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಸಿಂಧರು: ಗಂಗರಂತೆ ಸಿಂಧರೂ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಬಂದವರೆಂದು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಆದರೆ ಸಿಂಧರು ತಾವು ಯಾವುದೇ ಪ್ರಾಚೀನ ರಾಜವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿಲ್ಲ. ಇವರ ಮೂಲದ ಬಗ್ಗೆ ಹಲವಾರು ದಂತ ಕಥೆಗಳಿವೆ. ಬೆಳಗುತ್ತಿಯ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಶಿವಸಿಂಧು ಪ್ರಿಯಸಂಗದಿಂದೋದನದೊರ್ವಂ ಕುಮಾರಂ ಮಹೋತ್ಸವದಿಂದಂ ಎಂದು ಹೇಳಿರುವಂತೆ ಈ ವಂಶದ ಮೂಲ ಪುರುಷನಾದ ನಿಡುದೋಳ ಸಿಂಧನು ಶಿವ ಮತ್ತು ಸಿಂಧುವಿನ ಸಮಾಗಮದಿಂದ ಜನಿಸಿದವನು. ಇವನಿಗೆ ಸೈಂಧವನೆಂದೂ ಹೆಸರಾಯಿತು. ಇವನ ಹುಟ್ಟು ಮತ್ತು ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ರೋಚಕ ವಿಷಯಗಳು ತಿಳಿದುಬಂದಿವೆ. ಕೊನೆಗೆ ಈ ಮಗುವನ್ನು ಒಬ್ಬ ವಿಪ್ರ ಕರೆದೊಯ್ದು ಚೌಲೋಪನಯನ ಮಾಡಿದ. ಇವನು ಬೆಳೆದು ಯುವಕನಾಗಿ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳ ಪ್ರಯೋಗದಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತಿ ಪಡೆದ. ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಂಧರನ್ನು ನಾಗವಂಶೀಯರು, ಭೋಗಾವತಿಪುರವರಾಧೀಶ್ವರರೆಂದು ಕರೆದಿದೆ. 2ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ (655–81) ಕಾಲದ ಕುಕ್ಕನೂರಿನ ಶಾಸನ ಸಿಂಧರಸ ಎಂಬುವನು ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. 2ನೆಯ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ (745–57) ಕಾಲದ ಆಡೂರು (ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆ) ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಪಾಂಥಿಪುರದ (ಹಾನಗಲ್ಲು) ಸಿಂಧರಸನ ಹೆಸರಿದೆ.

ನಿಡುದೋಳ ಸಿಂಧ ಸಿಂಧವಂಶದ ಮೂಲಪುರುಷ. ಇವನಿಗೆ ಕದಂಬ ಮಯೂರ ವರ್ಮನ ಮಗಳೊಂದಿಗೆ ವಿವಾಹ ನಡೆಯಿತು. ಒಮ್ಮೆ ಮಯೂರವರ್ಮ ಕೋಪಗೊಂಡಾಗ ನಿಡಿದಾದ ತೋಳಿನಿಂದ ಶಮನಗೊಳಿಸಿದನೆಂದು ಕೋಲಾರದ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ಇದನ್ನು ಕುರಿತು ನಿಂ ನೊಸಲು ಕಣ್ಣಿನಿದ್ದರಿಯಂ, ನಿಮಿರ್ದ ಕರತಳದಿಂ ಸಂ ಪೊಯ್ವನಪ್ಪದರಿಂ, ನಿಡುದೋಳ ಸಿಂಧನ ಮೆಂಬ ಹೆಸರು ಪಡೆದ. ನಿಡುದೋಳ ಸಿಂಧನ ಶೌರ್ಯಾತಿಶಯವನ್ನು ಇದೇ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮಹಾಶಬ್ದ ಮಹಾ ಮಂಡಳೇಶ್ವರ, ಕರಹಾಟ ಪುರವರಾಧೀಶ್ವರ, ಮಾಲತೀದೇವಿ ಲಬ್ಧವರಪ್ರಸಾದಾ, ಸಾರಿತ ಸಮಸ್ತ ಮಹೀಮಂಡಳಂ ವಿಜಯಲಕ್ಷ್ಮಿ ಕರ್ಣ ಕುಂಡಳಂ ಎಂದು ಶ್ಲಾಘಿಸಿದೆ. ಬೆಳಗುತ್ತಿಯ 50ನೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ನಿಡುದೋಳ ಸಿಂಧನು ಕರಹಾಟ 4,000 ನಾಡನ್ನು ಮಾಂಡಳಿಕನಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇವನನ್ನು ಕರಹಾಟಪುರವರಾಧೀಶ್ವರನೆಂದೂ ಕರೆದಿದೆ. ಈ ನಾಡು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಇಂದಿನ ಸತಾರಾ ಜಿಲ್ಲೆಯ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಉತ್ತರದ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಭೈರನಮಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ರಂಜೋಳಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಪ್ರಭಾಸೇವ್ಯ, ಸತ್ಯಸೇವ್ಯ, ಜಗತ್ಸೇವ್ಯ ಮತ್ತು ಬುಧಸೇವ್ಯ ಎಂಬ ನಾಲ್ವರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ನಿಡುದೋಳ ಸಿಂಧನು ತನ್ನ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಲು ನೇಮಿಸಿದ. ಅವರು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಪಳಿಯಂಡ, ಬಾಗಡಗೆ, ಬಳ್ಳವೆ ಮತ್ತು ಅಟ್ಟಳೆನಾಡಿನ ಅಧಿಪತಿಗಳಾದರು. ಕರಹಾಟನಾಡಿನ ಸಿಂಧರು ಬಾಗಟೆ, ಕುರುಗೋಡು, ಗುತ್ತಿ, ರಂಜೋಳಿ, ಯಲಬುರ್ಗ, ಬೆಳಗುತ್ತಿ, ಮುಳುಗುಂದ, ಕೋಗಳಿನಾಡು, ಸಾಲಗುಂದೆ, ಚಕ್ರಕೂಟ ಮತ್ತು ಪ್ರತ್ಯಂಡಕದಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಶಾಖೆಗಳಾಗಿ ಆಳಿದರು.

ಬೆಳಗುತ್ತಿ ಸಿಂಧರು: ಬೆಳಗುತ್ತಿ ಇಂದಿನ ದಾವಣಗೆರೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹೊನ್ನಾಳಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿದೆ. ನಿಡುದೋಳ ಸಿಂಧನ ವಂಶಜರ ಒಂದು ಶಾಖೆ ಇಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದೆ. ಆದರೆ ಇದು ಸಿಂಧರ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಕಾಲವು ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಇವರು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಮಾಂಡಳಿಕರಾಗಿಯೇ ಆಳಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ದೈವ ಭಕ್ತರು, ಪಣಿರಾಜ ವಂಶದವರು ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ತಾವು ಮಾಳಚೀದೇವಿ ಲಬ್ಧವರಪ್ರಸಾದರೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ನೀಲಧ್ವಜದ ಮೇಲೆ ಹುಲಿಯ ಲಾಂಛನವಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಬೆಳಗುತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಅರಸರ ಹೆಸರನ್ನು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಜಾತರಸ, ನನ್ನಿಯ ಸಂಭ, ಕಯವೀರರಸ, ಚಟ್ಟರಸ ಮತ್ತು ಇವನ ಮಗ ಜೋಗರಸನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ, ಹೊಳಲ್ಕೆರೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಗುಂಡೇರಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಸನ್ನಿಯ ಸಿಂಧನು ಬೆಳಗುತ್ತಿ ಅರಸರ ಮೂಲ ಪುರುಷನಿರಬಹುದೆಂದು ದಿನಕರ ದೇಸಾಯಿಯವರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ 3ನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ. 992ರ ಹರಿಹರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ವಾಸನ ಶಾಸನ ಸಿಂಧ ಜಾತರಸನು ಕದಂಬಳಿಗೆ ಸಾವಿರದೊಳಗಣ ಮುಳುಗುಂದ 12 ಅನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಶಾಸನದ ಆಧಾರದಂತೆ ಪಿರಿಯಚಟ್ಟರಸ ಬೆಳಗುತ್ತಿಯನ್ನು ಆಳಿದ ಸಿಂಧರ ಮೊದಲ ಅರಸನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಪತ್ನಿ ದೋರಬಾರಸಿ. ಅಯ್ಯಣ ಮತ್ತು ಜೋಗರಸ ಮಕ್ಕಳು. ಇವನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮೇದೂರಿನ ಶಾಸನಕಾಲವನ್ನು ಬಿ.ಆರ್.ಗೋಪಾಲ್‌ರವರು 1062–63 ಎಂದು ತರ್ಕಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಯ್ಯನ ಜೋಗರಸ (1060–90) ಇವನು ಪಿರಿಯ ಚಟ್ಟರಸನ ಮಹಮೇದೂರಿನ ಶಾಸನದಂತೆ ಇವನು ಮಾಸೂರು 12, ಕುಂದೂರು 12, ಕೊಳ್ಳಿಗನೂರು 70, ಅರಕೆರೆ 12 ಮುಂತಾದ ವಿಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. 2ನೆಯ ಚಟ್ಟರಸನ (1090–1120) ಗೊಗ್ಗದ 1117ರ ಶಾಸನದಂತೆ ಚಾಳುಕ್ಯ ತ್ರಿಭುವನ ಮಲ್ಲದೇವನ ದಂಡನಾಯಕ ಗೋವಿಂದರಸನು ಬನವಾಸಿಯನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಮಾಂಡಳಿಕ ಬಟ್ಟರಸನು ಎಡವಟ್ಟ 70ನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದನು. ಮಾಚರಸ (1120–40) ಇವನು ಮೊದಲನೆಯ ಈಶ್ವರ ದೇವನ ಮಗ 1117ರ ಗೊಗ್ಗರದ ಶಾಸನದಂತೆ ಇವನ ಅಜ್ಜ ಪಿರಿಯಭಟ್ಟರಸನೊಂದಿಗೆ ಮೊಮ್ಮಗ ಮಾಚರಸನೂ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇವನು ಕುದುರೆಯ ಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ಅಪ್ರತಿಮ ಸಾಹಸಿಯೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. 1128ರ ಶಾಸನ ಇವನು ಎಡವಟ್ಟ 70, ಅರಕೆರೆ 12 ಮತ್ತು ಬಾಡ 50ನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ.

ಚಾಳುಕಿ ಅಹಿಯರಸನು ಮಾಚರಸನ ಮಾವ, ಪತ್ನಿ ಭಟ್ಟಲದೇವಿ ಅಹಿಯರಸನ ಮಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಮಲ್ಲಿದೇವ (1140–45) ಇವನು ಮೊದಲನೆಯ ಈಶ್ವರದೇವನ ಎರಡನೆಯ ಮಗ. ಇವನು 1143ರಲ್ಲಿ ಹರಿಹರದ ಯೋಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಭೂದಾನ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಮಗ ರಾಯರಸ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿಲ್ಲ. ಈಶ್ವರದೇವ (1155–85) ರಾಯರಸನ ಮಗ. ಸಿಂಧವಂಶದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮಾಂಡಳಿಕ. ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ಪ್ರಚಂಡ ಯಶೋವಂತ ಎಂದು ಬಣ್ಣಿಸಿದೆ. ಕೊಡಮಗ್ಗಿಯ 1158ರ ಶಾಸನದಂತೆ ಇವನು ಕಳಚುರಿ ಬಿಜ್ಜಳನ ಮಹಾಮಾಂಡಳೇಶ್ವರನಾಗಿ ಎಡವಟ್ಟ 70ನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ.

ಬೆಳಗುತ್ತಿಯ 50ನೆಯ ಶಾಸನದಂತೆ ಮಾಸೂರ 12, ಎಡವಟ್ಟ 70, ಬಳ್ಳವೆ 70, ನರಿಯಳಿಗೆ 40, ಸಾಂತಳಿಗೆ ಸಾಯಿರದೊಳಗಣ ಮಲೆ 70, ಮುದುವರೆ 70, ಮಂಡಳಿ ನಾಡೊಳಗಣ ಹೊಳಲೂರು 12, ನೊಳಂಬವಾಡಿನಾಡೊಳಗಿನ ಮುಜವೊಳಲು 12, ಅರಕೆರೆ 12, ಬ್ರಾನ್ತಿ 30, ಕುಂದೂರ 70, ಅಯ್ವತ್ತಾರು ಬಾಡ ಅತ್ತಿಗೇರಿ 12, ಪಡುಗಲು 12, ಅಸಂದಿನಾಡೊಳಗಣ ಅರಬಲ 70, ಕಳಿಕಟ್ಟೆ 12ನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

1166ರಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ವೀರನರಸಿಂಹ ಬೆಳಗುತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಈಶ್ವರದೇವ ಸೋತು ಹೋದ. ವೀರನರಸಿಂಹ ತೋಡಪಿಳ್ಳೆನಾಯಕನನ್ನು ಬೆಳಗುತ್ತಿಯ ರಾಜ್ಯಪಾಲನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಸಾಂತರ ಅರಸು ಸಿಂಗಿದೇವನು 1171ರಲ್ಲಿ ಬೆಳಗುತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿದ.

ಕಳಚುರಿ ಮತ್ತು ಸಿಂಧರ ಸಂಬಂಧ ಹಿತಕರವಾಗಿತ್ತು. 2ನೆಯ ಈಶ್ವರದೇವ ಇವರ ಮಾಂಡಳಿಕನಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಕಳಚುರಿ ದೊರೆ ಸಂಕಮನು ಮಹದೇವ ದಂಡನಾಯಕನನ್ನು ಬೆಳಗುತ್ತಿಯ ರಾಜ್ಯಪಾಲನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಇವನು ಕಳಚುರಿ ಮತ್ತು ಸಿಂಧರ ಸ್ನೇಹದ ಬೆಸುಗೆ ಬೆಸೆದ.

ಈಶ್ವರ ದೇವ ಸಾನ್ತಳಿಗೆಯ ಗಡಿಸೀಮೆಗಳಾದ ಎಡವಟ್ಟ, ಬಳ್ಳವೆನಾಡು ಮುದುವಳಿ 30 ಮತ್ತು ನರಿವಳಿಗೆ 40 ನಾಡುಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಚಾಳುಕ್ಯರ ರಾಜ್ಯ ಹೊಯ್ಸಳರು ಹಾಗೂ ಸೇವುಣರ ನಡುವೆ ಹಂಚಿಹೋಯಿತು. ಇವರ ನಡುವಿನ ಕದನದಲ್ಲಿ ಬೆಳಗುತ್ತಿ ಸಿಂಧರಿಗೆ ಅಪಾರ ಹಾನಿಯುಂಟಾಯಿತು. 2ನೆಯ ಮಲ್ಲಿದೇವ (1185–1205) 2ನೆಯ ಈಶ್ವರ ದೇವನ ಎರಡನೆಯಮಗ. ಉಚ್ಚಂಗಿಯ ವಿಜಯಪಾಂಡ್ಯನು ನೇಲವತಿಯ (ನ್ಯಾಮತಿ) ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿದ (1187). ಹೊಯ್ಸಳ ವೀರಬಲ್ಲಾಳನ ರಾಣಿ ಉಮಾದೇವಿ ಕಪ್ಪಡಿ ಹೊಳೆ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಿಂದ 1196ರಲ್ಲಿ ಬೆಳಗುತ್ತಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದಳು. ರಾಜ್ಯದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳು ಕೈಬಿಟ್ಟು ಹೋಯಿತು. 2ನೆಯ ಮಲ್ಲಿದೇವ ಸೇವುಣರ ದೊರೆ ಸಿಂಘಣ ನೊಡನೆ ಸ್ನೇಹಮಾಡಿಕೊಂಡರೂ ಫಲವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಸೇವುಣರು 3ನೆಯ ಈಶ್ವರದೇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1205–29) ಬೆಳಗುತ್ತಿಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಹರಬೀರದೇವ (1245–47) ಬೆಳಗುತ್ತಿಯನ್ನಾಳಿದ ಕೊನೆಯ ಮಾಂಡಳಿಕ. ಸೇವುಣರ ದಂಡನಾಯಕ ಶ್ರೀಧರನು ಬೆಳಗುತ್ತಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆಹಾಕಿ ಹರಬೀರದೇವನನ್ನು ಓಡಿಸಿಬಿಟ್ಟ. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಸಿಂಧರ ಆಡಳಿತ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ರಂಜೇರುವಿನ ಸಿಂಧರು: ಅಲ್ಲಮ ರಂಜೇರು ಸಿಂಧರ ವಂಶದ ಮೊದಲ ಮಾಂಡಲಿಕ ನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇವನ ಮಗ ಬದ್ದೆಗ. ಗೊಣ್ಣ ಮತ್ತು ಗೊಂಕ ಬದ್ದೆಗನ ಮಕ್ಕಳು. ಹಜ್ಜರಸ ಎಂಬುವನು ಇದೇ ವಂಶದವನೆಂದು ಶಾಸನಾಧಾರವಿದೆ. ಹಜ್ಜರಸ ಅಟ್ಟನಾಡನ್ನು (ಬಾಳ್ಕಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶವ) ಸು.1090–1115ರವರೆಗೆ ಆಳಿದನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇವನ ಪತ್ನಿ ಹಮ್ಮಲದೇವಿ ಮಗ ಪೆರ್ಮಾಡಿಯು ಚಾಳುಕ್ಯ ಭೂಲೋಕಮಲ್ಲ ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ. ಮೈಳಲದೇವಿ ಪೆರ್ಮಾಡಿಯ ಪತ್ನಿ. 1169ರ ರಂಜೋಳಿ ಗ್ರಾಮದ ಶಾಸನದಿಂದ ಇವನಿಗೆ ಭೈರವನೆಂಬ ಮಗನಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಭೈರವನಮಗ ಹೆಮ್ಮ (2ನೆಯ ಪೆರ್ಮಾಡಿ), ಹೆಮ್ಮನಿಗೆ ಬಾಚಿದೇವ ಮತ್ತು ಬರ್ಮದೇವ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು. ಬರ್ಮದೇವ ಕಳಚುರಿ ಸೋವಿದೇವನ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ. ಅನಂತರ ಈ ಮಾಂಡಲಿಕರು ಸೇವುಣ ಹಾಗೂ ವಾರಂಗಲ್ಲಿನ ಕಾಕತೀಯರ ಸಾಮಂತರಾದ ರೆಂದು ಶಾಸನಾಧಾರಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ವಂಶದ ಭೈರವನು ಮಹಾವೀರ. ಇವನು ಕಾಕತೀಯ ರುದ್ರಮದೇವಿಯ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ. ಸೇವುಣರೇ ಮೊದಲಾದ ಹಲವು ರಾಜರನ್ನು ಸೋಲಿಸಲು ರಾಣಿಗೆ ನೆರವು ನೀಡಿದ್ದ.

ಬಾಗಡಗೆಯ ಸಿಂಧರು: ಸು.10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಾಗಡಗೆಯಲ್ಲಿ (ಬಾಗಲಕೋಟೆ) ಈ ವಂಶದವರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ನಾಗವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಈ ಸಿಂಧರಿಗೆ ಭೋಗವತೀ ಪುರವರಾಧೀಶ್ವರ ಎಂಬ ಬಿರುದಿತ್ತು. ಪಾತಾಳದಿಂದ ಬಂದ ಧರಣೇಂದ್ರನಿಗೆ ಅಹಿಚ್ಛತ್ರದಲ್ಲಿ

ನಿಡುದೋಳ ಸಿಂಧನೆಂಬ ಮಗನು ಜನಿಸಿದನಂತೆ. ನಿಡುದೋಳನು ಕದಂಬಕುಲದ ರಾಜಕುಮಾರಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿ ಮೂವರು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಪಡೆದ. ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಇವರ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಕಮ್ಮಯ್ಯರಸನ ಮಗನಾದ ಪುಲಿಕಾಲನೆಂಬುವನು ಆಳಿದ. ಇವನು ಚಾಳುಕ್ಯ 2ನೆಯ ತೈಲಪನ ಮಾಂಡಲೀಕನಾಗಿದ್ದ. ಆತನಿಗೆ ರೇವಕಬ್ಬೆಯಲ್ಲಿ ನಾಗಾದಿತ್ಯನೆಂಬ ಮಗ ಹುಟ್ಟಿದ. ಸೇವ್ಸರಸನು ನಾಗಾದಿತ್ಯನ ಮಗ. ಇವನು ಚಾಳುಕ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಮಾಂಡಲಿಕನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇವನ ಅನಂತರದ ಇತಿಹಾಸ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ.

ಬೆಳಗುತ್ತಿ ಸಿಂಧರ ವಂಶಾವಳಿ

ಪಿರಿಯಚಟ್ಟರಸ (ಪತ್ನಿ ದೋರಬಾರಸಿ)
ಅಯ್ಯಣ್ಣ ಚೋಗರಸ (1060–90)
ಇಮ್ಮಡಿ ಚಟ್ಟರಸ (1090–1120)
ಈಶ್ವರದೇವ–I (1120–25)
ಮಾಚರಸ (1125–40) | ಮಲ್ಲಿದೇವ–I (1140–50) | ಐಹರಸ | ದೋರಲದೇವಿ (ಪತಿ: ಕೇತರಸ–3)
ಐಹರಸ → ರಾಯರಸ
ಈಶ್ವರದೇವ–II (1155–85)
ಪಾಂಡ್ಯದೇವ | ಮಲ್ಲಿದೇವ–2 (1185–1205) | ರಾಯರಸ | ವಿಜಯನೃಪಾಲ
ಮಲ್ಲಿದೇವ–2 → ಈಶ್ವರದೇವ –III (1205–29)
ಕೇಶವದೇವ (1229–39)
ಬೀರದೇವ (1239–44) | ಹರಬೀರದೇವ (1245–47)

ರಂಜೇರುವಿನ ಸಿಂಧರ ವಂಶಾವಳಿ

ಅಲ್ಲಮ
ಬದ್ದೆಗ
ಗೊಣ್ಣ | ಗೊಂಕ
ಹಜ್ಜರಸ (1090–1115) (ಪತ್ನಿ: ಹಮ್ಮಲದೇವಿ)
(ವೀರ) ಪೆರ್ಮಾಡಿ (1115–40) (ಪತ್ನಿ: ಮೈಳಲದೇವಿ)
ಭೈರವ
ಹೆಮ್ಮ (2ನೆಯ ಪೆರ್ಮಾಡಿ)
ಬಾಚಿದೇವ | ಬರ್ಮದೇವ (1169)
ಆದ್ಯರಸ (1208)
ನೂರ್ಮಡಿಗಣ್ಣ ಭೈರವ
ದುಗ್ಗರಸ
ಗೊಂಕರಸ
ಹಿರಿಯ ಭೈರವ

(ಆರ್.ಬಿ.ಎಸ್.)

ಬೆಳವಡಿ ಸಂಸ್ಥಾನ: ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬೈಲಹೊಂಗಲ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಬೆಳವಡಿಯಿಂದ ಆಳಿದ ಒಂದು ಸಾಮಂತ ಮನೆತನ. ಸೊಗಲದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ (980) ಬೆಳವಾಡಿ, ಬೆಳವಡಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ (1075) ಬೆಳ್ವಾಡಿ ಎಂದಿದ್ದರೆ, ಮರಾಠಿ ಶಕಾವಲಿ ಮತ್ತು ಬಖೈರುಗಳಲ್ಲಿ ಬಲೇವಡಿ, ಬಲವಾಡಾ, ಬೇಲವಾಡಿ, ಬಾಲೇವಾಡಿ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸಂತತಿಯವರಾದ ರಟ್ಟರು (975–1233) ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮತ್ತು ದೇವಗಿರಿ ಸೇವುಣರ ಸಾಮಂತರಾಗಿ ಆಳಿದರು. ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ರಟ್ಟ ವಂಶೋದ್ಭವಃ ಎಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಮೊದಲು ಸವದತ್ತಿ ಅನಂತರ ಬೆಳಗಾಂವಿ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಗಳು. ಇವರು ಜೈನರಾಗಿದ್ದು ಬೆಳವಡಿಯ 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಎರಡು ಜೈನಶಾಸನಗಳು ಬೆಳವಡಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಇವರು ಜೈನರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟಿ ನೀಡುತ್ತವೆ. ತರುವಾಯ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇವರು ಶೈವರಾಗಿರಬಹುದು.

ಬೆಳವಡಿ ಸಂಸ್ಥಾನಿಕರ ಸುದೀರ್ಘವಾದ ವಂಶಾವಳಿ ಅವರ ಗುರುಗಳಾದ ಹೂಲಿಮಠದ ಸ್ವಾಮಿಗಳ ಛಪ್ಪನ್ನಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇದರಿಂದ 32ಜನ ಆಳಿದಂತೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಧರ್ಮವರ್ಧನ ಈ ವಂಶದ ಮೂಲ ಪುರುಷ. 2ನೆಯವನಾದ ಶಾಂತಿವರ್ಮ ಈ ವಂಶದ ಸಂಸ್ಥಾಪಕ. ಮಲ್ಲಮ್ಮನ ವಂಶದ ಮರಿಮಗ ಸೋಮರಾಜ (ನಾಗಭೂಷಣ, ನಾಗಪ್ಪ ದೇಸಾಯಿಯ ಮಗ) ನವರೆಗೆ ಈ ವಂಶಾವಳಿಯಿದೆ. ಸಂಸ್ಥಾಪಕ ಅರಸನಾದ ಶಾಂತಿವರ್ಮನ ತರುವಾಯ 2ನೆಯ ಅರಸನಿಂದ ಹಿಡಿದು 17ನೆಯ ದೊರೆಯವರೆಗೆ ಯಾವುದೇ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. 19ನೆಯ ದೊರೆ ಈಶ್ವರ ಪ್ರಭುವಿನಿಂದ 18ನೆಯ ದೊರೆ ಕಲಿಕೇತು ಮತ್ತು ಮುಂದೆ ಆಳ್ವಿಕೆ ಮಾಡಿದ ದೊರೆಗಳ ಕಾಲಾವಧಿ ಮಾತ್ರ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ (1208–52). 2ನೆಯ ದೊರೆ ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ ಮೇಲೆ ಅವನ ಮಗ ಈಶ್ವರ ಪ್ರಭು 2ನೆಯ ದೊರೆಯಾಗಿ ಬೆಳವಡಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ (1638). ಶಿವಾಜಿ ಬೆಳವಡಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದಾಗ ಈಶ್ವರಪ್ರಭು ಅಸುನೀಗಿದ. ಇವನ ರಾಣಿ ಮಲ್ಲಮ್ಮ ಮರಾಠ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದಳು (1677). ಮಲ್ಲಮ್ಮ ರಾಣಿ 2000 ಮಂದಿ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸೈನ್ಯ ಸಂಘಟನೆ ಮಾಡಿದ್ದಳು. ಶಿವಾಜಿ ಈಕೆಯೊಂದಿಗೆ ಸಂಧಾನ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಈ ಯುದ್ಧ 27 ದಿನಗಳ ಕಾಲ ನಡೆಯಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಶಿವಾಜಿ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟ ಸ್ಥಳ ಯಾದವಾಡ: ಇಲ್ಲಿ ಶಿವಾಜಿ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಮ್ಮರನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಕುದುರೆಯ ಮೇಲಿನ ಶಿವಾಜಿಯ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಮ್ಮಾಜಿ ಮಗುವಿನ ಜೊತೆಗಿರುವ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ (ವೀರಗಲ್ಲು). ಶಿವಾಜಿಯು ಮಲ್ಲಮ್ಮನನ್ನು ಸಹೋದರಿಯೆಂದು ಗೌರವಿಸಿ ಅವಳ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅವಳಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ (1678). ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಿತ್ತೂರು ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ದೊರೆ ಅಲ್ಲಪ್ಪಗೌಡ ಸರದೇಸಾಯಿ ಸಂಪಗಾವಿಯನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇದರ ಅನಂತರ ಬೆಳವಾಡಿಯ ಇತಿಹಾಸ ಸ್ಪಷ್ಟವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಕಿತ್ತೂರು ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಮಲ್ಲಮ್ಮ 1750–1775ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿರಬಹುದು ಎಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದ್ದು ಇವಳ ದಾನ ಶಾಸನ ಈ ಅಂಶವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತದೆ.

ಧಾರ್ಮಿಕವಾಗಿ ಬೆಳವಡಿ ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಹೂಲಿಯ ಬೃಹನ್ಮಠದ ಸಂಬಂಧವಿತ್ತು. ಬೆಳವಡಿಯ ಉಜ್ವಲ ಪರಂಪರೆ ಎತ್ತಿಹಿಡಿದ ಮೊದಲರಾಣಿ ಕೇತಿಮಯ್ಯನ ಧರ್ಮಪತ್ನಿ ಕಂಚಿಕಬ್ಬೆಯನ್ನು ಬೆಳವಡಿಯ ಚಿಂತಾಮಣಿ ಎಂದಿದೆ. ಬೆಳವಡಿ ಒಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. (ಕೆ.ಆರ್.ಎಂ.)

ಭೋಜರು: ಕೊಂಕಣತೀರ ಹಾಗೂ ಗೋವ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ 4–7ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಒಂದು ಮಾಂಡಳಿಕ ಮನೆತನ. ಇವರನ್ನು ಕುರಿತು ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಆಕರಗಳು, ಶಾಸನಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ. ಇವರನ್ನು ಮಹಾಭೋಜ ರೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಹಿಂದೆ ಕಾಕುಸ್ಥವರ್ಮನು ಶ್ರುತಕೀರ್ತಿ ಭೋಜನಿಗೆ ಖೇಟ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ದತ್ತಿಯಾಗಿ ನೀಡಿದ. ಈ ದಾನವನ್ನು ಶಾಂತಿವರ್ಮ ಮತ್ತು ಆತನ ಮಗ ಮೃಗೇಶವರ್ಮ ದಾಮಕೀರ್ತಿಯ ತಾಯಿಗೆ ಪುನರ್ದತ್ತಿ ನೀಡಿದರು. ಮೃಗೇಶವರ್ಮನ ಶಾಸನದ ಕಾಲ 458–59, ಆದ್ದರಿಂದ ರವಿವರ್ಮ ತನ್ನ ತಂದೆ ಪುನರ್ದತ್ತಿ ನೀಡಿದ್ದನ್ನು ನವೀಕರಿಸಿ ಪ್ರತೀಹಾರಿ ಜಯಕೀರ್ತಿಗೆ ನೀಡಿದ. ಭೋಜ ಪ್ರತೀಹಾರರು ಒಂದೇ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅವರ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಹೀಗೆ ಗುರುತಿಸಬಹುದು: ಭೋಜಕ ಶ್ರುತಕೀರ್ತಿಗೆ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು–ಭೋಜಕ ದಾಮಕೀರ್ತಿ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಕೀರ್ತಿ. ದಾಮಕೀರ್ತಿಯ ಮಗ ಪ್ರತೀಹಾರಿ ಜಯಕೀರ್ತಿ. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಭೋಜರು ಸಾಮಂತ ಅರಸರಾಗಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. ಭೋಜರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಈವರೆಗೆ 6 ತಾಮ್ರ ಪಟಗಳು ಮಾತ್ರ ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ.

ಭೋಜ ಮನೆತನದ ಐದು ಸಾಮಂತ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯವನು ದೇವರಾಜ. ರಾಜಧಾನಿ ಚಂದ್ರಾಪುರದಿಂದ ಹೊರಟ ಶಿರೋಡದ ತಾಮ್ರಪಟ ಶಾಸನ ದೇವರಾಜನನ್ನು ಕುರಿತು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಚಂದ್ರಾಪುರ ಎಂಬುದು ಪ್ರಸ್ತುತ ಗೋವದ ಚಾಂದೋರ್ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೇವರಾಜ ಸು.3ನೆಯ ಶತಮಾನ ಕೊನೆ ಹಾಗೂ 4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದವರೆಗೆ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿರಬೇಕು.

ಭೋಜವಂಶಜರಲ್ಲಿ ಅನಂತರ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದವನು ಅಶಂಕಿತವರ್ಮ. ಇವನು ದೀಪಕ ವಿಷಯ ಎಂಬ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಸುಂದರಿಕಾ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ಬೌದ್ಧವಿಹಾರಕ್ಕೆ ದತ್ತಿಯಾಗಿ ನೀಡಿದ್ದನ್ನು ಹಿರೇಗುತ್ತಿಯ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಬಹುಶಃ ಈ ಗ್ರಾಮ ಮಿರ್ಜಾನ್ ಸಮೀಪದ ದೀವಗಿ ಇರಬೇಕು. ಪ್ರಸ್ತುತ ಇದು ಕುಮಟ ತಾಲ್ಲೂಕಿಗೆ ಒಳಪಡುತ್ತದೆ. ಈ ತಾಮ್ರಪಟದಲ್ಲಿ ಅಶಂಕಿತವರ್ಮನ ಮಾಂಡಳಿಕ ಕೈಕೇಯ ವಂಶದ ಕೊಟ್ಟಿಪೆಗ್ಗಿಲನನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಅಶಂಕಿತವರ್ಮನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಪೊಲಿ ತಾಮ್ರಪಟ, ಹಲಸಿ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿನ (ಪಲಾಶಿಕ ವಿಷಯ) ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ದತ್ತಿಯನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಈ ಭಾಗ ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಖಾನಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿಗೆ ಒಳಪಡುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಹಲಸಿಪ್ರಾಂತ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಂತ ಭೋಜರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಮೂರನೆಯ ಅರಸನಾಗಿ ಕಪಾಲಿವರ್ಮ ಆಳಿಕೆಗೆ ಬಂದ. ಕಾರವಾರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಅರಗದ ತಾಮ್ರಪಟ ಶಾಸನ ಭೋಜ ಕಪಾಲಿವರ್ಮನನ್ನು ಧರ್ಮಮಹಾರಾಜ ಎಂದಿದೆ. ಇವನು ಘಾಮಸಖೇಟವನ್ನು ಸ್ವಾಮಿಕ ರಾಜನ ಮೂಲಕ ದಾನ ಮಾಡಿದ ವಿವರವನ್ನು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಕಪಾಲಿವರ್ಮನ ಅನಂತರ ಭೋಜ ಪೃಥ್ವಿವರ್ಮ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ. ಗೋವ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿಯ ಎರಡು ತಾಮ್ರಪಟಗಳು ಭೋಜ ಪೃಥ್ವಿಮಲ್ಲವರ್ಮನನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ.

ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲ್ಪಡುವ ಅರಸರು–ದೇವರಾಜ, ಅಶಂಕಿತವರ್ಮ, ಕಪಾಲಿವರ್ಮ ಮತ್ತು ಪೃಥ್ವೀಮಲ್ಲವರ್ಮ. ಈ ಅರಸರುಗಳ ಸಂಬಂಧ ಏನೆಂಬುದು ತಿಳಿಯದು. ಲಭ್ಯವಾದ ಶಾಸನ ದಾಖಲೆಗಳು ಅಯುಕ್ತ, ಭೋಗಿಕ, ಸರ್ವಂತ್ರಾಧಿಕಾರಿ ಮಹಾರಹಸ್ಯಾದಿಕ್ರಿತ ಹೀಗೆ ಅಧಿಕಾರಿ ವರ್ಗದ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಬಹುಶಃ ಈ ಸಾಮಂತ ಅರಸರನ್ನು ಕೊಂಕಣ ಮೌರ್ಯರು ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳಿವೆ. (ಕೆ.ಜಿ.ಬಿ.)

ಮಲೆನಾಡ ಹೆಚ್ಚೆಯ ಅರಸರು: ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸೊರಬ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಹೆಚ್ಚೆಯಿಂದ ಆಳಿದ ಒಂದು ಸಾಮಂತ ಮನೆತನ. ಇವರು ಮಾಟೂರ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. ಮಾಟೂರ ವಂಶೀಯರ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಶಾಸನ ದೊರೆತ ಸ್ಥಳ ಹಾಗೂ ಇವರ ಎಡೆನಾಡಿನ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರ ಹೆಚ್ಚೆ. ಇದು ಸು.400ರ ಹೊತ್ತಿಗೇ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದು ಪೆರ್ದಸೆ, ಪೆಲ್ದಸೆ, ಹೆರ್ದಸೆ, ಹೆದ್ದಸೆ, ಹೆಚ್ಚೆ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಹೆಚ್ಚೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಅರಸರ ಮೂರು ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಇವರ ಆರಾಧ್ಯದೈವ ತ್ರಿಕುಂದದ ಪುರವರೇಶ್ವರ. ಈ ತ್ರಿಕುಂದವನ್ನು ಮುಗುಂದ ಎಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದು. ಇವರ ಆರಾಧ್ಯದೈವ ಈ ಮುಗುಂದದ ಈಶ್ವರನೆಂತಲೂ ಇವರು ಶೈವಾರಾಧಕರು ಎಂತಲೂ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಇಂದಿನ ಚಿನ್ನಮುಳುಗುಂದವೇ ಅಂದಿನ ಮುಗುಂದ.

ಇವರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸು. 24 ಶಾಸನಗಳು ಲಭ್ಯವಿವೆ. 1017ರ ಕನವಳ್ಳಿ ಶಾಸನ ಈ ವಂಶದ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ನೀಡಿದೆ. ಈ ಶಾಸನ ಮೊದಲನೆಯದಾಗಿ ದೋಸಿ ಎಂಬಾತನನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಇವನ ಅನಂತರ ಸಿನ್ದನನ್ನು, ಸಿನ್ದನ ಅನಂತರ ಶಾಂತಿವರ್ಮನನ್ನು ಮುಂದೆ ಪಯ್ಯರ, ಸಿರಿಯಾಗರನನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪಯ್ಯರ ಮತ್ತು ಚಾರಕಬ್ಬೆ ಪುತ್ರ ಸಿರಯಾಗರ ಎಂಬುದನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಇನ್ನುಳಿದವರ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನವೊಂದು ದೋಸಿ ಎಂಬುವನು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಂಡಳೀಕನಾಗಿದ್ದು ಮುಗುನ್ದವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಮುಂದಿನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಮುಗುನ್ದ ಮಾಟೂರು ಅರಸರ ಆಡಳಿತ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿದ್ದುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಆದರೆ ಈ ದೋಸಿಯನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ನೇಗಿನಹಾಳರವರು ಸೇನವಾರರ ಅರಸ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ದೋಸಿಯ ಅನಂತರ ಸಿದ್ಧ, ಶಾಂತಿವರ್ಮ (958–91), ಪಯ್ಯರ (ಪಯ್ಯರಸ) (1068–88), ಸಾಂತಯ್ಯ, ಆಲಯ್ಯ, ಜಯಸಂಘ, ಸತ್ಯಾಶ್ರಯ, ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಮೊದಲಾದವರು ಈ ಮನೆತನದ ಪ್ರಮುಖ ಅರಸರಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತಾರೆ. ಇವರು ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಾವೇರಿ, ರಾಣೆಬೆನ್ನೂರು ಹಾಗೂ ಹಿರೇಕೆರೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸೊರಬ, ಸಾಗರ, ಶಿಕಾರಿಪುರ, ತೀರ್ಥಹಳ್ಳಿ, ಹೊಸನಗರದ ಕೆಲಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು.

958ರ ದೇವಗೆರೆ ಶಾಸನ, 1033ರ ಕುಪ್ಪಗಡ್ಡೆ ಶಾಸನ, 938ರ ಓಟೂರ ಶಾಸನ, ಕದರ ಮಂಡಲಗಿ, ಉಕ್ಕುಂದ ಮೊದಲಾದ ಶಾಸನಗಳು ಈ ವಂಶಸ್ಥರ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಮುಂತಾದ ಸಾಧನೆಗಳು ಹಾಗು ಕೊಡುಗೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ವಿವರವಾದ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನೊದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಸು.200 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಕಾಲ ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿಗೆ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಮಾಟೂರ ಅರಸರಿಗೆ, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಹಾಗೂ ಕದಂಬರ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧದ ಕಾರಣವಾಗಿ ಬಹುಶಃ ಈ ಭಾಗಗಳ ಒಡೆತನ ಕೈಬಿಟ್ಟಿರಬೇಕು. ಅಲ್ಲದೆ ಬನವಾಸಿ ಪ್ರದೇಶ 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದಲೇ ಕದಂಬರ ಒಡೆತನದಲ್ಲಿದ್ದು, ಆನಂತರದಲ್ಲಿ ಕೈತಪ್ಪಿದ್ದರೂ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಹಕ್ಕುಸ್ಥಾಪನೆಗಾಗಿ ಹೋರಾಟ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. 1198ರ ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಇವರ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಯಾದ ಹೆದ್ದರಸೆಯನ್ನು ನೇಮಯ್ಯನೆಂಬುವನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ ಉಲ್ಲೇಖ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ಆ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಮಲ್ಲಯ್ಯ ಎಂಬುವನು ಎಡೆನಾಡ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಇದು ಕದಂಬ ಕಾಮದೇವನ ಕಾಲದ ಶಾಸನ. (ಎಸ್.ಬಿಬಿ.)

ಶಿಸುಗಲಿಯ ಪಾಂಡ್ಯರು: ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ 10–12ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತರಾಗಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ ಸ್ಥಳೀಯ ಅರಸು ಮನೆತನ. ಸೋಮವಂಶೀಯರಾದ ಇವರು ಗೋಕರ್ಣ ಮಹಾಬಳೇಶ್ವರ–ಪಾದ–ಪದ್ಮಾರಾಧಕ, ಬನವಾಸಿ ಪುರವರಾಧೀಶ್ವರ ಸೋಮಕುಳತಿಲಕ ಇತ್ಯಾದಿ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿದ್ದನ್ನು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಶಿಸುಗಲಿಯ ಹೆಸರು ಇಂದು ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಲು ಸಿಗದಿರುವುದರಿಂದ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿನ ಗೋಕರ್ಣವೇ ಅಂದಿನ ಶಿಸುಗಲಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ಸದಾನಂದನಾಯಕರವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಇನ್ನು ಕೆಲವರು ಇಂದಿನ ಗುಂಡಬಾಳವೆ ಶಿಸುಗಲಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಿದ್ಧಾಪುರ ತಾಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಸಸಿಗುಳಿ ಎಂಬ ಊರೊಂದಿದೆ. ಅಲ್ಲಿಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಈ ಸಸಿಗುಳಿಯೇ ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ.

ಪಾಂಡ್ಯರ ಹೆಸರು ಅಶೋಕನ ಶಿಲಾಶಾಸನದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ತಮಿಳಿನ ಸಂಗಂ ಸಾಹಿತ್ಯವೂ ಇವರ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಉರೈಯೂರ್ ಮತ್ತು ಮಧುರೈ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ಮಾಡಿದ ಶಿಸುಗಲಿಯ ಪಾಂಡ್ಯರಾಗಲೀ ಅಥವಾ ಉಚ್ಚಂಗಿಯ ಪಾಂಡ್ಯರಾಗಲೀ ಎಲ್ಲಿಂದ ಬಂದರೆನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರಗಳು ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಆಳ್ವಿಕೆ ಮಾಡಿದ ಆಳುಪರೂ ತಮ್ಮನ್ನು ಪಾಂಡ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳೆಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ.

ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಶಿಸುಗಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಒಟ್ಟು 15 ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆಕಿವೆ. ಇವು ತಿಳಿಸುವಂತೆ ಇವರ ಮೊದಲನೆಯ ದೊರೆ ಚಂದ್ರ. ಈತನಿಗಿಂತ ಮೊದಲು ಆಳಿಕೆ ಮಾಡಿದವರ ಹೆಸರು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿ ಇವರಿಗಿಂತ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರು ಆಳಿಕೆ ಮಾಡಿರುವ ವಿಷಯ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಪಲ್ಲವರು ಪೈಯ್ವಿಗುಂದದಿಂದ (ಇಂದಿನ ಹೈಗುಂದ) ಆಳಿಕೆ ಮಾಡಿರುವುದಕ್ಕೆ ಶಾಸನ ದಾಖಲೆಗಳಿವೆ. ಹಲವು ಪಾಂಡ್ಯ ಅರಸರು ಆಳಿಕೆ ಮಾಡಿದ ಅನಂತರ ಚಂದ್ರನ (995–1020) ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಚಂದ್ರನ ಅನಂತರ ಕಾಮ I (1020–45), ಚಂದ್ರ II (1045–70), ಕಾಮ II (1030–1113), ಮಲ್ಲಿದೇವ I (1113–19), ಬೊಪ್ಪದೇವ ಅಥವಾ ವಿಕ್ರಮತೈಲ (1119–25), ಮಲ್ಲಿದೇವ II (1125–45), ಪಟ್ಟಣದ ತೈಲವರ್ಮ (1145–83) ಮೊದಲಾದವರು ಆಳಿದರು. ಇವರ ಬಿರುದಾವಳಿಗಳು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾಗಿವೆ. ಮತ್ತಲೆಸಿಂಘ, ಸಂಗ್ರಾಮ ಗರುಡ, ಗಡ್ಡರದಾವುಣಿ, ಪುಸಿವರಸೂಲ, ಪರಾಂಗನಾ ನದೀನನ್ದನ ತುಂಬೊಳ್ಳಿ ದೇವಾಲಯದ ವಿಷ್ಣುಮೂರ್ತಿಯು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ.

ಇವರ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕೊಡುಗೆಯೂ ಗಮನಾರ್ಹವಾದದ್ದು. ಕರ್ಣಾಟಕ ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನು ಬರೆದ ಒಂದನೆಯ ನಾಗವರ್ಮ ಹತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಹೈವೆಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಮೊದಲನೆಯ ಚಂದ್ರರಾಜನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದ. ಇವರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಜೈನ ದಂಡಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಹೆರವಟ್ಟ, ಮುಟ್ಟ, ಶಿಸುಗಲಿ ಮತ್ತು ವಿಜಯಪುರಗಳಲ್ಲಿ ಜೈನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಇಂದಿಗೂ ತನ್ನ ಗತ ವೈಭವವನ್ನು ಸಾರುತ್ತಿವೆ. ಕೆಲವು ಅಧಿಕಾರಿ ಹುದ್ದೆಗಳಾದ ಹೆಗ್ಗಡೆ, ಅಕ್ಕಡಿಕೆಯ ಹೆಗ್ಗಡೆ, ಸೇನಬೋವ ಮಾರ್ತಂಡ, ತಳರ, ಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಿ, ಮಹಾಪ್ರಧಾನ ದಂಡಾಧಿಪ, ಶ್ರೀಕರ್ಣ, ಮಹಾಪ್ರಚಂಡ, ಓಜ ಮೊದಲಾದವು ಅಂದಿನ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ. ರಾಣಿಯರ ಜೊತೆಗೆ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಮಡದಿಯರೂ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಣಿ ಕಾಳಲದೇವಿ ತುಂಬೊಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನೆದಾನದ ಅಗ್ರಹಾರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ದತ್ತಿ ಬಿಟ್ಟರೆ, ವೀರ ಮಹಿಳೆ ಬನ್ದಿಯಬ್ಬೆ ಯುದ್ಧಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಹೋರಾಡಿ ಹುತಾತ್ಮಳಾದ ನಿದರ್ಶನಗಳಿವೆ. (ಜಿಜಿ.ಎಸ್.)

ಗುತ್ತರು: ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಒಂದು ಸಾಮಂತ ಮನೆತನ (ಸು.12–13ನೆಯ ಶತಮಾನ). ಗುತ್ತು ಎನ್ನುವ ಪದ ಗುಪ್ತ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪದದಿಂದ ಬಂದಿರಬೇಕೆಂದು ಅನೇಕ ಚರಿತ್ರಾಕಾರರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಗುತ್ತರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ವಂಶೋದ್ಭವ. ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯವಂಶೋದ್ಭವ, ಗುಪ್ತವಂಶತ್ರಿನೇತ್ರ, ಉಜ್ಜಯಿನೀಪುರವಾಧೀಶ್ವರ, ಪಾಟಲೀಪುರವರಾಧೀಶ್ವರ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳು ಇರುವುದು ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಗುತ್ತರು ಗುಪ್ತವಂಶದ ಎರಡನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ವಂಶದವರೆಂದೂ ಇವರು ಮೊದಲು ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದೂ ಕೆಲವರ ಮತ. ವಿಕ್ರಮಶಕೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನೇ ಗುತ್ತರ ಮೂಲ ಪುರುಷ ಎಂದು ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರ ವಾದ. ಇವರು ಪಾಟಲೀಪುತ್ರದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಮೌರ್ಯದೊರೆ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ವಂಶಜರಾಗಿದ್ದಿರುವುದು ಸಾಧ್ಯವೆಂದು ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಈ ವಾದಗಳೆಲ್ಲ ನಿಜವಲ್ಲವೆಂದೂ ಗುತ್ತರದು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೇ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಸಾಮಂತ ರಾಜಮನೆತನವೆಂದೂ ಇವರ ಮೂಲನಿವಾಸಸ್ಥಾನ ಉಜ್ಜಯಿನಿ

ಅಥವಾ ಪಾಟಲೀಪುತ್ರವಲ್ಲವೆಂದೂ ಇವರು ಕರ್ನಾಟಕದವರೆಂದೂ ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾರೆ. ಈ ವಾದದಲ್ಲಿಯೇ ಹೆಚ್ಚು ತಿರುಳಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಗುತ್ತವೊಳಲು ಇವರ ಸ್ಥಳ. ಈಗಿನ ರಾಣೆಬೆನ್ನೂರು, ಕರಜಗಿ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಗುತ್ತವೊಳಲು ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಗುತ್ತವೊಳಲು ನಗರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ನಗರ ಕರಜಗಿಗೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ 10 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ.

ಮಹಾಗುತ್ತ ಅಥವಾ ಮಾಗುತ್ತನೇ ಈ ವಂಶದ ಮೊದಲ ದೊರೆ. ಇವನು ಬಹುಶಃ ಪ್ರ.ಶ.11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹೆ. ಇವನ ಅನಂತರ ಇವನ ಮಗನಾದ 1ನೆಯ ಗುತ್ತ ರಾಜನಾದ. ಇವನು ಹಾನುಗಲ್ ಕದಂಬರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಅವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಇವನಾದ ಅನಂತರ ಇವನ ಮಗನಾದ ಮಲ್ಲಿದೇವ ರಾಜನಾದ. ಇವನೊಬ್ಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಜ. ಇವನು ಬನವಾಸಿಯ ರಾಜ್ಯಪಾಲ ಗೋವಿಂದರಸನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಗುತ್ತವೊಳಲಿನಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಮಲ್ಲಿದೇವ ಸಾಮಂತನಾಗಿಯೇ ಇದ್ದ. ಇವನ ಸಮಕಾಲೀನ ಹೊಯ್ಸಳ ದೊರೆ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಇವನನ್ನು ಜಯಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. 1139ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಮರಣಹೊಂದಲು ಇವನ ಮಗನಾದ ಒಂದನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ರಾಜನಾದ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ರಾಜಕೀಯ ಬದಲಾವಣೆಗಳುಂಟಾಗಿದ್ದುವು. ಚಾಳುಕ್ಯರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ, ಕಲ್ಯಾಣದ ಕಳಚುರಿಗಳು ತಲೆ ಎತ್ತುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಹುಶಃ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ, ಇತರ ಸಾಮಂತ ರಾಜರಂತೆ ಚಾಳುಕ್ಯರನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿ ಕಳಚುರಿಗಳ ಸಾಮಂತನಾಗಿರಬೇಕು. ಇವನು ಸು.1170ರಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ. ಇವನ ಮಗನಾದ 1ನೆಯ ಜೋಯಿದೇವ ರಾಜನಾದ. 1179 ಮತ್ತು 1181ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಬರೆಯಿಸಿದ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವನು ಕಳಚುರಿ ದೊರೆಗಳಾದ ಸಂಕಮದೇವ ಮತ್ತು ಆಹವಮಲ್ಲರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಕಳಚುರಿಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಮತ್ತೆ ತಲೆ ಎತ್ತಿದ್ದರು. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಜೋಯಿದೇವ ಕಳಚುರಿಗಳನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿ, ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತನಾದ. ಇವನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ನಾಗರಖಂಡ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು ಸೇರಿದ್ದುವು.

ಜೋಯಿದೇವನ ಮರಣಾನಂತರ ಇವನ ಸಹೋದರನ ಮಗನಾದ 2ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ 1185ರಲ್ಲಿ ರಾಜನಾದ. ಇವನು ಗುತ್ತರಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠನಾದ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ. ಇವನು ರಾಜನಾದಾಗ ಕರ್ನಾಟಕದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಇಮ್ಮಡಿ ಬಲ್ಲಾಳನೂ ಸೇವುಣ 5ನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮನೂ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮಲ್ಲೇ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ಇವರಿಬ್ಬರಿಗೂ ಗುತ್ತರನ್ನು ಸೋಲಿಸುವಷ್ಟು ವ್ಯವಧಾನವಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಇವನ ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಅಥವಾ ಸೇವುಣರಾಜರ ಉಲ್ಲೇಖವೇ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. 1233ರಲ್ಲಿ ಬರೆಸಲಾದ ಕನಕವಳ್ಳಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ತನ್ನ ಪ್ರಧಾನಿ ಯೊಂದಿಗೆ ಬನವಾಸಿ ನಾಡನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಇವನು ತನ್ನ ಮರಣ ದವರೆಗೂ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿಯೇ ಇದ್ದನೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವನಿಗೆ ಪಟ್ಟಮಹಾದೇವಿ ಎಂಬ ರಾಣಿಯಿಂದ ಜೋಯಿದೇವ, ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಮತ್ತು ತುಳುವಲಾದೇವಿ ಎಂಬ ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಮರಣಾನಂತರ 2ನೆಯ ಜೋಯಿದೇವ 1233ರಲ್ಲಿ ದೊರೆಯಾದ. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸೇವುಣ 2ನೆಯ ಸಿಂಘಣನ ಅತ್ಯಂತ ಬಲಿಷ್ಠನಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಹು ಭಾಗವನ್ನು ತನ್ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದ. ಗುತ್ತ ಎರಡನೆಯ ಜೋಯಿದೇವನನ್ನು ಸಿಂಘಣನ ಮಂತ್ರಿಯಾದ ಬೀಚ ತನ್ನ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ತಂದ. 1238ರಲ್ಲಿ ಬರೆಸಲಾದ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ 2ನೆಯ ಜೋಯಿದೇವ ಸಿಂಘಣನ ಪಾದಪದ್ಮೋಪಜೀವಿ ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಸೇವುಣರ ಪರವಾಗಿ ಸಿಂಘಣ ತನ್ನ ದಂಡನಾಯಕ ಚಿಕ್ಕದೇವನನ್ನು ಗುತ್ತವೊಳಲಿನಲ್ಲಿ ಇರಿಸಿದ. ಜೋಯಿದೇವ 1248ರಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದಾಗ ಅವನ ತಮ್ಮನಾದ 3ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರನಾದ. ಈತ ಸೇವುಣ ದೊರೆ ಕೃಷ್ಣನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದ. 3ನೆಯ ಗುತ್ತದೇವ, ಹಿರಿಯದೇವ ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಜೋಯಿದೇವ ಇವರು ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನಿಗೆ ರಾಣಿ ಮೈಲಾಳದೇವಿಯಿಂದ ಜನಿಸಿದ ಮಕ್ಕಳು. ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಮರಣಾನಂತರ ಇವನ ಜ್ಯೇಷ್ಠಪುತ್ರ 3ನೆಯ ಗುತ್ತ 1259ರಲ್ಲಿ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರನಾದ. ಇವನು ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಸೇವುಣ ಕೃಷ್ಣನ ಆಧಿಪತ್ಯದಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಲು ಹವಣಿಸಿದ. ಆದರೆ ಕೃಷ್ಣ ತನ್ನ ಸೇನಾಧಿಪತಿ ಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿ ಈ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಅಡಗಿಸಿದ. ಇಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಸೇವುಣ ಕೃಷ್ಣ ಮರಣ ಹೊಂದಿ ಮಹಾದೇವ ಸೇವುಣ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ. ಮಹಾದೇವ ಸಾಳುವ ತಿಕ್ಕಮನೆಂಬ ದಳಪತಿಯ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಈ ಸೈನ್ಯ ಗುತ್ತವೊಳಲಿಗೆ ಬಂದು ಅಲ್ಲಿ ತಂಗಿತು. ಇಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಸೇವುಣ ರಾಮಚಂದ್ರ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ. ರಾಮಚಂದ್ರನ ಆದೇಶದಂತೆ ಗುತ್ತರಾಜ ಸಾಳುವ ತಿಕ್ಕಮನಿಗೆ ಸೈನ್ಯ ಸಹಾಯವನ್ನು ಒದಗಿಸಿದ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸಹಾಯ ನೀಡುವುದರಲ್ಲಿಯೇ ಗುತ್ತನ ಕಾಲವೆಲ್ಲ ಕಳೆಯಿತು. ಸು.1280ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಮರಣಹೊಂದಿದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಇವನ ಸಹೋದರರು ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ ರಾಜರಾಗಿದ್ದರೇ ಎಂಬುದು ಖಚಿತವಾಗಿ ಗೊತ್ತಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇವನ ತಮ್ಮ ಮೂರನೆಯ ಜೋಯಿದೇವನ ಮಗ 4ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ 1283ರಲ್ಲಿ ಸೇವುಣ ರಾಮಚಂದ್ರನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದನೆಂದು ಹಿರೇಬಿದ್ರಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಶಾಸನದಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಇವನು ತನ್ನ ರಾಣಿ ಪದ್ಮಲಾದೇವಿಯ ಸಮೇತ ಕಲ್ಲಿನಾಥ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಕೆಲವು ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟ ವಿಚಾರವನ್ನು ಈ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಎಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಆಳಿದನೆಂಬುದು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ರಾಮಚಂದ್ರ ಮಹಮ್ಮದೀಯರಿಗೆ ಸೋತ ಅನಂತರ ಗುತ್ತರ ವಂಶವೂ ನಾಶವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು.

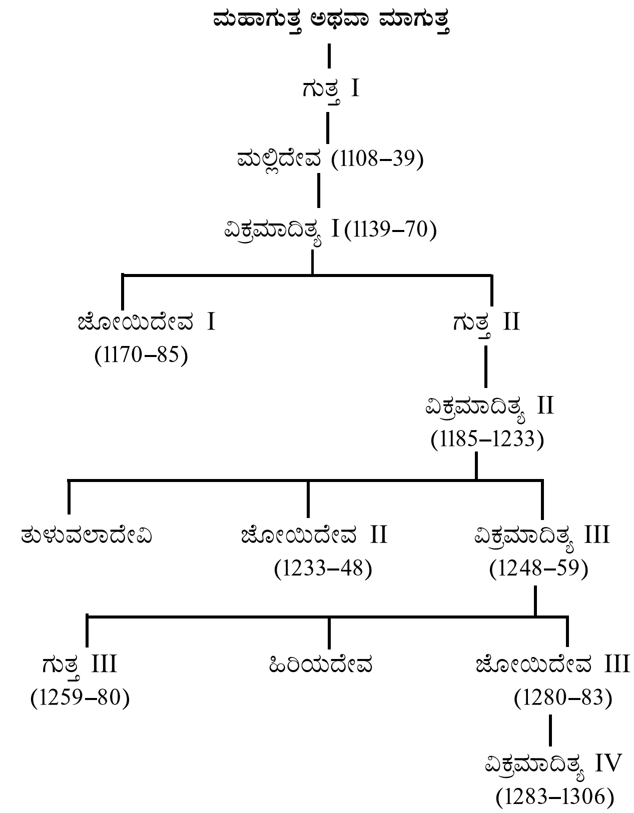

(ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರು ನಾಯಕರು: ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಕಡೆಯ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರನ್ನು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಈಗಿನ ಕರ್ನಾಟಕದ ದಾವಣಗೆರೆ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು, ಹಾಸನ, ತುಮಕೂರು, ಹಾವೇರಿ ಜಿಲ್ಲಾ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಅನೇಕ ಭೂಭಾಗವನ್ನು ಆಳಿದ ಒಂದು ಸಾಮಂತ ಮನೆತನ. ಈ ನಾಯಕರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಈವರೆಗೆ 54ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಈ ವಂಶಸ್ಥರು ಬರೆಸಿದ ಕೃಷಿಯತ್ತುಗಳು ಮತ್ತಿತರ ದಾಖಲೆಗಳಿಂದ ಈ ನಾಯಕ ವಂಶಾವಳಿಯ ಆಡಳಿತ, ಕಾಲ, ವ್ಯಾಪ್ತಿ, ಕೊಟ್ಟ ದಾನ ದತ್ತಿ, ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕೆರೆ, ಕೊಳ, ದೇವಸ್ಥಾನ–ಇವುಗಳ ಬಗೆಗೆ ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಧೂಮರಾಜನಿಗೆ ಕೆಂಗಪ್ಪ ಮತ್ತು ರಾಮಪ್ಪ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು. ಕೆಂಗಪ್ಪ ಬಸವಾಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ನೆಲೆ ನಿಂತು ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿಸಿ, ತನ್ನ ಪಾಳೆಯ ಪಟ್ಟು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಇವನ ಮಗ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕ ತಾಳಿಕೋಟೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ಕೃಪಾಕಟಾಕ್ಷಕ್ಕೆ ಬಿದ್ದುದರ ಕಾರಣ ಮದಕರಿನಾಡಿನ ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರು ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಅಮರ ಮಾಗಣಿಯಾಗಿ ಪಡೆದ. ಇವನಿಗೆ ಕೆಂಗಾ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕನೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇವನು ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಅಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ, ಅರಮನೆ, ಶ್ರೀರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಸ್ಥಾನ, ಶ್ರೀರಾಮತೀರ್ಥ ಎಂಬ ಪುಷ್ಕರಣಿ, ಆಂಜನೇಯ ದೇವಸ್ಥಾನ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ತಮ್ಮ ವಂಶದ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಭದ್ರಬುನಾದಿ ಹಾಕಿದ. ಮುಂದೆ ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ದಂಡನಾಯಕ ರಣದುಲ್ಲಾಖಾನ್ ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರಿನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದು ಇವರು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕೋಟೆ, ಶ್ರೀರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕೆಡವಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಆಗ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ

ಹಿರೇ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕನನ್ನು ಕೈವಶ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಬಿಜಾಪುರಕ್ಕೆ ಎಳದೊಯ್ದು. ಆಗ ಬಾಣಾವರದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಅವನ ತಮ್ಮ ಚಿಕ್ಕ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕ ಈ ಸುದ್ದಿ ತಿಳಿದು ಬಿಜಾಪುರಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಸಮಯ ಕಾದು ಅಲ್ಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನನು ಏರ್ಪಡಿಸಿದ್ದ ಹುಲಿಯಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ಹುಲಿಯನ್ನು ಕೊಂದು, ರಾಜನ ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಗಳಿಸಿ ಅವನಿಂದ ಸರ್ಜಾ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಪಡೆದುದಲ್ಲದೆ ಮರಳಿ ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರನ್ನು ತಮ್ಮ ವಶಕ್ಕೆ ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ಸೆರೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಅಣ್ಣನನ್ನು ಬಿಡಿಸಿಕೊಂಡು ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರಿಗೆ ವಾಪಸ್ಸು ಬಂದ. ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದಾಗ ಅಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯವಿದ್ದ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಮಸೀದಿ ನಿರ್ಮಾಣ ವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಕಂಡು ಅದನ್ನು ಹಾಳುಗೆಡವಿ ತನ್ನ ಸೇಡನ್ನು ತೀರಿಸಿಕೊಂಡ. ಹೀಗಾಗಿ ಅವನಿಗೆ ಪುಂಡಾ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕನೆಂಬ ಹೆಸರೂ ಇತ್ತು. ಅನಂತರ ನಾಯಕರು ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರಿನಲ್ಲಿ ಇರಲು ಇಚ್ಛಿಸದೆ ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ತರೀಕೆರೆಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಿ ಕೊಂಡರು. ತರೀಕೆರೆಗೆ ಹೋದ ಅನಂತರ ಬಿಜಾಪುರ ಸುಲ್ತಾನರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿಯೇ ಆಡಳಿತ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಹೆಸರಿನ ಮುಂದೆ ಸರ್ಜಾ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದರು.

ತರೀಕೆರೆಯನ್ನು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಈ ನಾಯಕರು ಹೈದರ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯ ವರೆಗೂ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಬಂದರು. ಹೈದರ್ ತರೀಕೆರೆ ಗೆದ್ದಾಗ ಪೊಗದಿ ಕೊಡಲು ಒಪ್ಪಿ ಅವನಿಗೆ ಅಧೀನರಾಗಿ ಆಡಳಿತ ಮುಂದುವರೆಸಿದರು. ಆದರೆ ಮುಂದೆ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿಗದಿಮಾಡಿದ್ದ ಖಂಡಣಿ ಹಣ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಪಾವತಿಸದೆ ಇದ್ದುದರಿಂದ, ಟಿಪ್ಪು ಇವರನ್ನು ಪದಚ್ಯುತಿಗೊಳಿಸಿ, ಇವರ ಅಧೀನ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಧಿಪತ್ಯ ಆರಂಭಗೊಂಡಾಗ ಇವರು ತಮ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅವರ ವಿರುದ್ಧವೂ ಹೋರಾಡಿ, ಅವರೊಂದಿಗೆ ಸಮಬಲವಾಗಿ ಕಾದಲಾಗದೆ ತಮ್ಮ ಸಂಪೂರ್ಣ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಇವರ ಸ್ವತಂತ್ರ ಸ್ಥಾನಮಾನಕ್ಕೆ ಚ್ಯುತಿ ಬಂದಿತು.

ಕೂಡಲಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ತಾಮ್ರಶಾಸನ ಶ್ರೀಮತ್ ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರು ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವರ ನಿಜ ಭಕ್ತರಾದ ವಾಲ್ಮೀಕಿಗೋತ್ರದ ಪೂವಲಾನ್ವಯ ಎಂದು ಈ ರಾಜವಂಶದ ಪ್ರವರವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಚನ್ನಗಿರಿ ಮತ್ತು ತರೀಕರೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪೂವಲ ವಂಶಸ್ಥರೆಂದು ಇವರು ತಮ್ಮನ್ನು ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಇದರಿಂದ ಇವರು ಬೇಡರ ಕುಲದವರೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಇವರ ಕುರಿತು ಬರೆದ ಒಂದು ಹಳೆಯ ಕೈ ಬರಹ ಪ್ರತಿಯಲ್ಲಿ ವಾಲ್ಮೀಕಿ ವರ್ಣಾಶ್ರಮ ಭಾಸ್ಕರ ಎಂದು ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದು, ತಾವು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದ ವಾಲ್ಮೀಕಿ ವಂಶಸ್ಥರೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದ ಬೇಡರ ಕಣ್ಣಪ್ಪ ಈ ವಂಶಸ್ಥನೆಂದೂ ಅವನಿಂದ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ವಂಶ 24 ಬೆಡಗುಗಳಾದುವೆಂದೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪುವ್ವಲ ಎಂದರೆ ಬೆಡಗು, ಶಾಖೆ ಎಂತಲೂ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಪುವ್ವಲ ಎಂದರೆ ಸುಂದರ, ಸೂರ್ಯ ಎಂದೂ ಅರ್ಥವಿದೆ. ಇವರು ಸೂರ್ಯ ವಂಶಸ್ಥರೆಂಬುದು ಇವರ ವಂಶದ ಬಗ್ಗೆ ಒಂದು ಕಾವ್ಯವನ್ನು ಬರೆದ ಕೃಷ್ಣಶರ್ಮನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ರಾಜಭಕ್ತಿ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಈ ರೀತಿ ಕರೆದುಕೊಂಡಿರಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಇವರು ತಮ್ಮ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಾಮ ಎಂಬ ಅಂಕಿತವನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ಅಧೀನರಾದ ಇವರು ಅವರ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದ್ದು, ಅವರಂತೆಯೇ ವರಾಹ ಲಾಂಛನವನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ನಾಯಕರು ವಿಜಯನಗರದ ಪತನಾನಂತರ ಸ್ವತಂತ್ರ ಆಡಳಿತಗಾರರಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ, ಕೆಳದಿ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಕೆಲಕಾಲ ಮೈಸೂರು, ಹೈದರ್ ಹಾಗೂ ಟಿಪ್ಪು ಮುಂತಾದ ಅರಸರ ಅಧೀನರಾಗಿ ಅನಂತರ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಧಿಪತ್ಯ ಆರಂಭವಾದಾಗ ಅವರ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿ ಕೊನೆಗೆ ತಮ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಕಳೆದುಕೊಂಡರು.

ಇವರು ಬಸವಾಪಟ್ಟಣ, ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರು, ತರೀಕೆರೆಗಳಿಂದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿರುವಾಗಲೂ ತಮ್ಮನ್ನು ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರು ನಾಯಕರೆಂದೇ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಕಡೆಯ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಅವರ ಅಧೀನರಾಗಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ, ಬಸವಾಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ವಂಶದ ಪಾಳೆಪಟ್ಟು ಆರಂಭಿಸಿದ ಈ ನಾಯಕರು ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಸು. 80 ವರ್ಷಗಳೂ ಅನಂತರ ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರಿನಿಂದ ಒಂದು ಶತಮಾನ ಕಾಲವೂ ಅನಂತರ ತರೀಕೆರೆಯಿಂದ 150 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪೂರ್ವದ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮದ ತೀರ್ಥರಾಜಪುರದವರೆಗೂ ದಕ್ಷಿಣದ ಬಾಬಾ ಬುಡನ್‌ಗಿರಿ ತಪ್ಪಲಿನಿಂದ ಉತ್ತರದ ಹಾವೇರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕದರಮಂಡಳಿಯವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದುದಾಗಿ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಇವರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇಮ್ಮಡಿ, ಮುಮ್ಮಡಿ, ನಿಚ್ಚಮದುವಣಿಗ, ಸರಜಾ, ಕೆಂಗಾ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳುಳ್ಳ ಹೆಸರುಗಳೂ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ವೀರಪ್ರತಾಪ ವೆಂಕಟಪತಿ ದೇವರ ಕಾಲದ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ದಕ್ಷಿಣ ಭುಜದಂಡರು ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಈ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಧೂಮರಾಜ, ಕೆಂಗಪ್ಪನಾಯಕ, ಬಿಲ್ಲಪ್ಪ ನಾಯಕ, ಕೆಂಗಾ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕ, ಚಿಕ್ಕ ಕೆಂಗಾ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕ, ಸೀತಾ ರಾಮಪ್ಪನಾಯಕ, 2ನೆಯ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕ, 3ನೆಯ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕ, ನಿಚ್ಚ ಮದುವಣಿಗ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕ, ದಳನಾಯಕ, ಬಾಲಗಿರಿನಾಯಕ, ರಾಜಪ್ಪನಾಯಕ, ಹುಚ್ಚ ಹನುಮಪ್ಪ ನಾಯಕ, ಸರ್ಜಪ್ಪನಾಯಕ, ಸರ್ಜಾ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕ, ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕ, ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ, ಬಾಳಪ್ಪನಾಯಕ, ಪಟ್ಟಾಭಿರಾಮಪ್ಪ ಮೊದಲಾದವರು ಪ್ರಖ್ಯಾತರಾಗಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದುದಾಗಿ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಇವರು ಬೇಡವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದರೂ ಕೂಡಲಿ ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠದ ಗುರುಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜಗುರುಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಾಗಿ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವರ ಆಡಳಿತ ಭಾಷೆ ಕನ್ನಡವಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಬರೆಯಿಸಿದ ಎಲ್ಲ ಶಾಸನಗಳು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿವೆ. 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಶರ್ಮ ಎಂಬ ಕವಿ ಹನುಮೇಂದ್ರ ಯಶೋವಿಲಾಸ ಎಂಬ ಕಂದ ವೃತ್ತಿ ಷಟ್ಪದಿ ಸಾಂಗತ್ಯಗಳಿಂದ ಒಡಗೂಡಿದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಚಂಪೂ ಶೈಲಿಯ ಗ್ರಂಥ ಬರೆದಿದ್ದು, ಇದು ತರೀಕೆರೆಯಿಂದ ಆಳಿದ ಎರಡನೆಯ ಸರ್ಜಾ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕನ ಕುರಿತಾದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ.

ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವೇಂಠೆ, ನಾಡು, ಸೀಮೆ, ಹೋಬಳಿ, ಗ್ರಾಮ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು. ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತ ಅಳತೆ, ತೂಕ, ನಾಣ್ಯ ಈ ಎಲ್ಲ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದರಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಬಾರಬಾಲೂತಿ ಕ್ರಮದಂತೆ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನಿ, ಮಂತ್ರಿ, ಭಂಡಾರಿ, ದಂಡನಾಯಕ, ದಳವಾಯಿ, ಕಾರ್ಯಕರ್ತ, ಪಟ್ಟಣ ಶೆಟ್ಟಿ, ರಾಯಭಾರಿ, ರಾಯಸದವ, ಶಾನಭೋಗ, ಪಟೇಲ, ಗೌಡ, ತಳವಾರ ಇತ್ಯಾದಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿದ್ದರೆಂದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಇವರು ಉತ್ತಮ ಯೋಧರಾಗಿದ್ದು, ಇವರ ಬೇಡರ ಪಡೆಗೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಮಾನ್ಯತೆ ಇತ್ತು. (ಎಸ್.ಎಸ್.ಎ.)

ಸವಣೂರು ಸಂಸ್ಥಾನ: ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸವಣೂರನ್ನು ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳಿದ ಒಂದು ಸಾಮಂತ ಮನೆತನ. ಬಂಕಾಪುರದ ನವಾಬರು ಶ್ರಾವಣ ಮಾಸದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಬಂಕಾಪುರದಿಂದ ಸವಣೂರಿಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಸವಣೂರು ಎಂಬುದಾಗಿರಬಹುದು. ಹಾವೇರಿ ತಾಲೂಕಿನ ಅಗಡಿ ಗ್ರಾಮದ 1081 ಮತ್ತು 1082ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸವಣೂರ ಅಗ್ರಹಾರ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಬಿಜಾಪುರದ ಬಾದಶಹನ ಸರದಾರ ಮುಸ್ತಫಾಖಾನ್ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದು ಬಂಕಾಪುರವನ್ನು ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡ ಅನಂತರ ಅಬ್ದುಲ್ ಕರೀಮಖಾನ್ ಎಂಬ ಸರದಾರನನ್ನು ಬಂಕಾಪುರ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿ ಯಾಗಿ ಮಾಡಿದ. ಇವನ ಮಗ ಅಬ್ದುಲ್ ರವೂಫಖಾನ್ ಬಿಜಾಪುರ ರಾಜ್ಯದ ಅವನತಿಯ ಅನಂತರ ಔರಂಗಜೇಬನ ಸರದಾರನಾದ. ರವೂಫಖಾನ್‌ನ ಶೌರ್ಯಕ್ಕೆ ಮೆಚ್ಚಿದ ಔರಂಗಜೇಬ ತನ್ನ ಪುತ್ರಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ದಿಲೇರಜಂಗ್ ಬಹದೂರ್ ಎಂಬ ಬಿರುದು ನೀಡಿ 22 ಮಹಲುಗಳ ಜಹಗೀರು ಕೊಟ್ಟ. ಈ ನವಾಬರು ಮೂಲತಃ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಿಂದ ಬಂದವರು. ಇವನ ತಾತ ಬಹಲೋಲಖಾನ್ 2ನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಸವಣೂರನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಕೀರ್ತಿ ರವೂಫಖಾನನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಇವನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ದಲೇಲಪುರ, ಗುರುವಾರ ಪೇಟೆ, ಮಂಗಳವಾರ ಪೇಟೆ, ರಹವಂತಪುರ (ಶುಕ್ರವಾರ ಪೇಟೆ), ಕಸಬೆಯ ಭಾಜಿಕಬ್ಬಾ, ಶಹಬಜಾರ, ಕೋರಿಪೇಟೆ, ಬುಧವಾರ ಪೇಟೆ ಎಂದು ಎಂಟು ಪೇಟೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಸವಣೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಊರಿನ ಸುತ್ತಲೂ ಕೋಟೆಯಿದ್ದು ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಕಂದಕ ಇದೆ. ಎಂಟು ಕೋಟೆಯ ಬಾಗಿಲುಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿದ್ದು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು (ಅಗಸೆ), ಅಗಡಿ ದರವಾಜ, ದಿಲ್ಲಿ ದರವಾಜ, ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರ ದರವಾಜ, ಫತೆ ದರವಾಜ, ತಲಾಬ ದರವಾಜ, ಹಿರಾಮನ ದಂಡಿ, ಬಂಕಾಪುರ ಬಾಗಿಲು ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತವೆ.

ಹಿಂದೆ ಅಗ್ರಹಾರವಾಗಿದ್ದ ಸವಣೂರಿನಲ್ಲಿ ಜೈನ, ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ, ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ವೆಂಕಟೇಶ್ವರ, ಹನುಮಂತ, ವೀರಭದ್ರ, ಉಡಚವ್ವ, ದುರ್ಗಾದೇವಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಆಸಾರ ಮಸೀದಿ, ಜಾಮೀ ಮಸೀದಿ, ಗಡೀ ಮಸೀದಿ, ಕಮಾನ ಬಂಗ್ಡಿ ಮಸೀದಿ, ಲಾಲಷಾ ಕಟ್ಟಾ ಮಸೀದಿ ಹಾಗೂ ದರ್ಗಾಗಳೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

1730–1754ರ ವರೆಗಿನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸತ್ಯಬೋಧರು ಸವಣೂರಿಗೆ ಆಗಮಿಸಿದ್ದರು. ಆಗ ಅಬ್ದುಲ್ ಮಜೀದ ಖಾನ್ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದು ದಿವಾನನಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಖಂಡೇರಾಯನು ಸತ್ಯಬೋಧರ ನಿವಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಆ ಮಠವೇ ಇಂದು ಸತ್ಯಬೋಧ ಸ್ವಾಮಿಗಳ ಮಠ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ.

1885–92ರ ವರೆಗೆ ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಅಬ್ದುಲ್ ತಬ್ರೇಜ್‌ಖಾನನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಸತ್ಯ ಬೋಧ ಮಠದ ನೆಲ ಮಾಳಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಬಂಗಾರ–ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯ ತಯಾರಿಸುವ ಟಂಕಸಾಲೆಯಿತ್ತು. ಸವಣೂರಿನ ಚಕ್ರೀ ಮುಖದ ನಾಣ್ಯಗಳಿದ್ದುವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈದ್ ಮಿಲಾದಿ ಅಸ್ಸಾರ ದರ್ಗಾದಲ್ಲಿ ಉರುಸು ಆಚರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

15 ಜನ ನವಾಬರು, 25 ಜನ ದಿವಾನರು ಸವಣೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮರಾಠ ಪೇಶ್ವೆಗಳ ಆದಿಪತ್ಯ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾಗ ಈ ಭಾಗವು ಮೊಗಲರಿಂದ ಪೇಶ್ವೆಯವರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಯಿತು. ಆ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ

ಬದಲಿಗೆ ಸವಣೂರು ತಾಲ್ಲೂಕು ಎಂದಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಇದು ಮುಂಬೈ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು. 1818ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಪೇಶ್ವೆಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ಕಂಪನಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡರು. ಕೊನೆಯ ನವಾಬ ಅಬ್ದುಲ್ ಮಜೀದಖಾನ್. 1948 ಮಾರ್ಚ್ 18ರಂದು ಸವಣೂರು ಸಂಸ್ಥಾನ ಭಾರತದ ಒಕ್ಕೂಟದಲ್ಲಿ ಸೇರ್ಪಡೆಯಾಯಿತು. (ಕೆ.ಆರ್.ಎಂ.)

ಸುರಪುರದ ನಾಯಕರು: ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸುರಪುರವನ್ನು ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆ ಸುತ್ತಣ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಳಿದ ಒಂದು ಮಾಂಡಳಿಕ ಮನೆತನ. ಇವರು ಬೇಡ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. ಕಂಪಿಲಿಯ ರಾಮನಾಥನ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಇವರು ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬ ಸಂಗತಿ ನಂಜುಂಡ ಕವಿಯ ರಾಮನಾಥಚರಿತದಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಚಾಂದ್‌ಬೀಬಿಯ ಗಂಡ ಮೃತನಾದ ಮೇಲೆ ಆಕೆಗೆ ಸಮರ್ಥ ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಿಸಲು ಈ ಬೇಡ ನಾಯಕರ ಸಹಾಯ ಸಹಕಾರಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದುವು.

ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದ ಇವರು ರಕ್ಕಸಗಿ-ತಂಗಡಿಗಿ (ತಾಳಿಕೋಟೆ) ಕದನದ ಅನಂತರ ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನನ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದರು. ಇವರ ಶೌರ್ಯ, ಸಾಹಸಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ ಸುಲ್ತಾನ ಈ ನಾಯಕರಿಗೆ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ವಾಗಣಗೇರಿಯಲ್ಲಿ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿ ಮಾಡುವ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಔರಂಗಜೇಬ್ ಬಿಜಾಪುರದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಇವರು ತಮ್ಮ ಶೌರ್ಯ ಪ್ರತಾಪಗಳನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದರು. ವಾಗಣಗೇರಿಯನ್ನು ಔರಂಗಜೇಬ ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ಅನಂತರ ಬೇಡರಸನು ಸುರಪುರದಲ್ಲಿ ದುರ್ಗ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡ. ಬೇಡ ನಾಯಕನ ಪರಾಕ್ರಮಕ್ಕೆ ಮೆಚ್ಚಿದ ಔರಂಗಜೇಬ್ ಅವನಿಗೆ ಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ಎಲ್ಲ ಹಕ್ಕುಬಾಧ್ಯತೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ.

ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿಜಾಮ ಮತ್ತು ಮರಾಠರು ಒಂದಾದಾಗ ತಮ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಬೇಡ ನಾಯಕನು ನಿಜಾಮನಿಗೆ 50,000 ರೂಪಾಯಿ ಕಾಣಿಕೆ ಸಲ್ಲಿಸಿ ಅಪಾಯದಿಂದ ಪಾರಾದ. ಪ್ರಬಲ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ ಸುರಪುರದ ಎಂಕಪ್ಪನಾಯಕನ ಮೈತ್ರಿ ಗಳಿಸಲು ಹೈದರ್ ಅಲಿ ಮತ್ತು ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನರು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ವಿಫಲರಾದರು. ಎಂಕಪ್ಪನಾಯಕನ ರಾಜ್ಯದ ಹಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಟಿಪ್ಪು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರೂ ಆತ ಸುರಪುರದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಎಂಕಪ್ಪನಾಯಕನ ಮರಣಾನಂತರ ನಿಜಾಮನು ಸುರಪುರದ ಮೇಲೆ 15 ಲಕ್ಷ ರೂ.ಗಳ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರ ಶುಲ್ಕ ವಿಧಿಸಿದ. ಕೊನೆಯ ಅರಸ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ 1841ರಲ್ಲಿ ತೀರಿಕೊಳ್ಳುವ ವೇಳೆಗೆ ಸುರಪುರ ರಾಜ್ಯ ಸಾಲದ ಹೊರೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗಿ ತನ್ನ ಸತ್ತ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು.

ಬ್ರಿಟಿಷರ ಮತ್ತು ನಿಜಾಮನ ಕುಟಿಲೋಪಾಯಗಳಿಂದ ಸುರಪುರದ ಬೊಕ್ಕಸ ಬರಿದಾಯಿತು. ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ ಅವನ ಮಗ ವೆಂಕಟಪ್ಪ ನಾಯಕ ಅಪ್ರಾಪ್ತ ವಯಸ್ಕನಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಮೆಡೋಸ್ ಟೇಲರ್‌ನನ್ನು ಸುರಪುರದ ರಾಜಕೀಯ ಕಾರ್ಯಭಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಕ ಮಾಡಲಾಯಿತು. 1853ರಲ್ಲಿ ವೆಂಕಟಪ್ಪ ನಾಯಕನಿಗೆ ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ವಹಿಸಿ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಆಗ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ಲನಾಗಿದ್ದ ಡಾಲ್‌ಹೌಸಿ ಸುರಪುರದ ರಾಜ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿಯೊಬ್ಬನನ್ನು ರಾಜಕೀಯ ಸಲಹೆಗಾರನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿಕೊಂಡು ಅವನ ವೆಚ್ಚಕ್ಕೆ 20,000 ರೂ.ಗಳನ್ನು ತೆರಬೇಕೆಂದು ಸೂಚಿಸಿದ. ಆರ್ಥಿಕ ಮುಗ್ಗಟ್ಟನ್ನು ಎದುರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ ಡಾಲ್‌ಹೌಸಿಯ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿದ. ಅಂತೆಯೇ, ತನ್ನ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಅರಬರು, ರೋಹಿಲರು ಮೊದಲಾದವರನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸಿದ. ನಾನಾ ಸಾಹೇಬನೊಡನೆ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡ. ಅನೇಕ ಜಮೀನುದಾರರು ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ಧನಸಹಾಯ ಮಾಡಲು ಮುಂದಾದರು. ಇಂಥ ಯುದ್ಧಸಿದ್ಧತೆಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಾರದಿರಲಿಲ್ಲ. ಮಹೀಪಾಲಸಿಂಗ್ ಜವಹಾರಸಿಂಗನೆಂಬುವನು ಸುರಪುರದ ರಾಜನಿಂದ ಪ್ರೇರಿತನಾಗಿ ಬೆಳಗಾಂವಿಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ದಂಗೆ ಏಳಲು ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿದ. ಇದನ್ನರಿತ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಮಹಿಪಾಲಸಿಂಗನನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ, ಗುಂಡಿಟ್ಟು ಕೊಂದುದಲ್ಲದೆ ಸುರಪುರದ ನಾಯಕನಿಗೆ ಬೆದರಿಕೆ ಪತ್ರ ಕಳುಹಿಸಿದರು. ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ ತನ್ನ ಸ್ವಾಮಿನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಸಾರಿದ. ಈ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸುರಪುರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಹಲವು ದರೋಡೆಗಳಿಗೆ ನಾಯಕನೇ ಕಾರಣ ಎಂದು ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆಸಲು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಕ್ಯಾಂಪ್‌ಬೆಲ್‌ನನ್ನು ನೇಮಿಸಿದರು.

ಈ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ತಮ್ಮ ಕುಟಿಲತಂತ್ರಗಳಿಂದ ನಿಜಾಮ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷರು ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕನನ್ನು ಕೆರಳಿಸಿದ್ದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ನಾಯಕನಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಲು ಮುಂಡರಗಿ ಭೀಮರಾಯ, ನರಗುಂದದ ಬಾಬಾಸಾಹೇಬ ಮೊದಲಾದವರು ಸಿದ್ಧರಿದ್ದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ರಾಜಕೀಯ ಕುತಂತ್ರ ಆಪಾದನೆಯನ್ನು ಸುರಪುರದ ಮೇಲೆ ಹೊರೆಸಿ ಅದರ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಸನ್ನದ್ಧರಾದರು. ಅಭೇದ್ಯವಾದ ಸುರಪುರದ ದುರ್ಗವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ವೈಂಡ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಸತತ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದ. ಕೊನೆಗೆ ಭೀಮರಾಯನೆಂಬ ದೇಶದ್ರೋಹಿಯ ಕುತಂತ್ರದಿಂದಾಗಿ ಸುರಪುರ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕೈವಶವಾಯಿತು. ತಲೆ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಹೈದರಾಬಾದು ತಲುಪಿದ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ ನಿಜಾಮನ ಮುಖಾಂತರ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಬಂಧಿಯಾಗಿ ಸಿಕಂದರಾಬಾದಿನ ಸೆರೆಮನೆ ಸೇರಿದ. ಮುಂದೆ ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆಸಿದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನ್ಯಾಯಾಲಯ ಅವನಿಗೆ ಮರಣದಂಡನೆ ವಿಧಿಸಿತು. ಆದರೆ ಮೆಡೋಸ್ ಟೇಲರ್ ಮಧ್ಯೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಮರಣದಂಡನೆಯನ್ನು ಜೀವಾವಧಿ ಕಾರಾಗೃಹವಾಸಕ್ಕೆ ಇಳಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಆ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನೂ ಕೇವಲ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳ ಬಂಧನವಾಸಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಕಾರಾಗೃಹಕ್ಕೆ ಹೋಗುವ ಮಾರ್ಗಮಧ್ಯದಲ್ಲೇ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಮರಣಹೊಂದಿದ. 1861 ಮಾರ್ಚ್ 4ರಂದು ಸುರಪುರ ಸಂಸ್ಥಾನ ನಿಜಾಮನ ಸ್ವಾಧೀನಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಸೇಂದ್ರಕರು: ಬನವಾಸಿ ಕದಂಬರು, ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರು, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಗೆ, ಮಾಂಡಳಿಕರಾಗಿ ಆಳಿದ ಒಂದು ಅತ್ಯಂತ ಬಲಿಷ್ಠವಾದ ವಂಶ. ಸಾತವಾಹನರ ಅನಂತರ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬಂದ ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನರಾಗಿ ಅವರ ನೆರೆಯಲ್ಲಿಯೇ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡು ಆಡಳಿತ ಮಾಡಿದವರು. ಇವರ ಕಾಲವನ್ನು ಇದುವರೆಗೆ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯ ಮಯೂರವರ್ಮನ ಶಾಸನವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಮೂರನೆಯ ಶತಮಾನವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ ಶಾಸನದ ಪುನರ್ ಪರಿಶೀಲನೆಯಿಂದ ಇದು ಸರಿಯಲ್ಲವೆಂದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಸೇಂದ್ರಕರ ಕಾಲವನ್ನು ಹೇಳುವ ಮೊದಲ ಶಾಸನ ಸಕ್ಕರೆಪಟ್ಟಣದ್ದಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಶಾಸನದ ಕಾಲ 430-60.

ಸೇಂದ್ರಕರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಭೂಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸೇಂದ್ರಕ ವಿಷಯ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದು ಬನವಾಸಿ ಮಂಡಲದ ಭಾಗವಾಗಿರದೆ, ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡೇ ಇದ್ದ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಸ್ವತಂತ್ರ ಮಂಡಲವೇ ಆಗಿದ್ದಿತು. ಸೇಂದ್ರಕ ವಿಷಯ ಮತ್ತು ಮೂಲ ಸ್ಥಳವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವ ಸಿಂಹವರ್ಮನ(436-60) ಸಕ್ಕರೆಪಟಣ ತಾಮ್ರಶಾಸನ, ಹಲಸಿಗಿ ಕದಂಬಶಾಖೆಗೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರಾಚೀನ ಕದಂಬ ವಿಷ್ಣುವರ್ಮ (569) ಹಾಗೂ ಸಿಂಹವರ್ಮರ (495) ಮುದಿಗೆರೆ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಹಾಗೂ ಕದಂಬ 2ನೆಯ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮನ (545-70) ಬೆಣ್ಣೂರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಮಹತ್ವದ್ದಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಸೇಂದ್ರಕ ವಿಷಯವು ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದ-ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಹಾಸನ ಹಾಗೂ ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೆಲಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿತ್ತೆಂದು ನಿರ್ಧಾರವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಬನವಾಸಿ ಮಂಡಲದ ನಾಗರಖಂಡ ಹಾಗೂ ಜಿಡಗೂರು ಕಂಪಣಗಳು ಸೇಂದ್ರಕರ ಅಧೀನ ಕಂಪಣಗಳಾಗಿದ್ದವೇ ಹೊರತು ಸೇಂದ್ರಕ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಜೋಡಿ ಕಂಪಣಗಳು ಬಳ್ಳಿಗಾವೆ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿದ್ದು, ಸೇಂದ್ರಕವಂಶದ ಪೊಗಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಓರ್ವ ಅರಸ ಆಳಿದ್ದಾನೆ.

ಸೇಂದ್ರಕರೆಂದು ಈ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಹೆಸರು ಬಂದುದನ್ನು ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರ ಶಾಸನ (620) ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದೆ: ಈ ವಂಶದ ಮೂಲ ಪುರುಷನ ಹೆಸರು ಸೇಂದ್ರ. ಇವನ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಬಂದವರು ಸೇಂದ್ರಕರು. ಇವರು ನಾಗವಂಶದವರು. ಇವರು ಸೇಂದ್ರಕ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿದವರಲ್ಲ. ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ ಹಾಗೂ ಅದರ ಹೊರಗೂ ಇವರ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇತ್ತು. ಹೀಗೆ ಹೊರಗೆ ಕಂಡುಬರುವ ಇವರ ಕಾಲ ಅನಂತರದ್ದಾಗಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧವಿರುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸೇಂದ್ರಕರ ಎರಡು ಮೂರು ತಲೆಮಾರುಗಳ ಸ್ಥಾನಿಕ ವಂಶಾವಳಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಸೇಂದ್ರಕ ಮನೆತನದ ಒಟ್ಟು ವಂಶಾವಳಿ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ಇವರು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಅನಂತರ ಹಿನ್ನೆಲೆಗೆ ಸರಿದರು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಅನೇಕ ಸಿಂಧ ಮನೆತನಗಳು ಇವರದೇ ಮುಂದುವರಿದ ವಂಶಗಳೆಂದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. (ಬಿ.ಪಿ.)

ಹೊನ್ನಾಳಿಯ ನವಾಬರು: ದಾವಣಗೆರೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹೋಬಳಿ ಕೇಂದ್ರವಾದ ಹೊನ್ನಾಳಿಯಿಂದ ಕೆಲಕಾಲ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಒಂದು ಮುಸ್ಲಿಂ ರಾಜ ಮನೆತನ. ಈ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರು, ಬೆಳಗುತ್ತಿ ಸಿಂಧರು, ಹೊಯ್ಸಳರು, ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರು ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿದ್ದು, ವಿಜಯನಗರದ ಪತನಾನಂತರ ಕೆಲ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಪ್ರಭುಗಳು ಈ ಪ್ರಾಂತದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ್ದಾಗಿ ದಾಖಲೆಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳು ತಮ್ಮ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಲು ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಂತದ ಕಡೆ ಬಂದು ಈ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ಪ್ರಭುಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಕೈವಶ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿದರು. ಹೀಗೆ 1686ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಮೊಗಲರ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದು ಅನಂತರ ಬಿಜಾಪುರ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳ ಕೈ ಕೆಳಗೆ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಕುತುಬ್ ಉಲ್ ಮುಲ್ಕ, ಷೇರ್ ಖಾನ್ ಜಮಾದ್ ಎಂಬುವರನ್ನು ಹೊನ್ನಾಳಿ, ಹರಿಹರ, ಸವಣೂರು ಪ್ರಾಂತಗಳ ನವಾಬರಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದರು. ಇವರೇ ಮುಂದೆ ಹೊನ್ನಾಳಿ ನವಾಬರೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟರು. ಇವರ ಅನಂತರ ಅಷರ್ ಬೌದ್ಧಿ ಅಹ್ಮದ್, ಮಹ್ಮದ್‌ಖಾನ್, ಸಲಾಖತ್‌ಖಾನ್, ಅಮೀನ್ ಉಲ್ ಮಿಲ್ಕ ಎಂಬುವರು ಹೊನ್ನಾಳಿ ನವಾಬರಾಗಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರೆಂದು ಈಚೆಗೆ ದೊರೆತ ಮೆಕೆಂಜಿ ಕೈಫಿಯತ್‌ನಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆಲಕಾಲ ಹೊನ್ನಾಳಿ ಕೆಳದಿ ಚೆನ್ನಮ್ಮನ ಆಳ್ವಿಕೆಗೂ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಕುತುಬ್‌ದಿನ್ ಖಾನನ ಮಗ ಹಸನ್ ಅಲಿ ಖಾನ್ ನವಾಬ್ ಹೈದರ್ ಅಲಿ ಖಾನ್ ಮತ್ತು ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ನೆರವಿನಿಂದ ಮರಳಿ ಇವರು ಹೊನ್ನಾಳಿ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ನೇಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟರು. ಈ ನವಾಬರು ಹೈದರ್ ಮತ್ತು ಟಿಪ್ಪು ಒಡನಾಡಿಗಳಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದ ಎರಡು ಮತ್ತು ಮೂರನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಗಳಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದ್ದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಟಿಪ್ಪು ಸುಲ್ತಾನನ ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಗಳಿಸಿದ ಕುತುಬ್ ಉಲ್‌ದಿನ್ ಖಾನನು ಹೊನ್ನಾಳಿ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಅವನಿಂದ ಅಮೀನ್ ಉಲ್ ಉಮ್ರ ಎಂಬ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ಗಳಿಸಿದ್ದ. ಅವನ ಮಗ ಹಸನ್ ಅಲಿ ಖಾನನು ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಬಲಗೈ ಬಂಟನೆಂಬ ಖ್ಯಾತಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದ. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಮರಣಾನಂತರ ಹೊನ್ನಾಳಿ ಆಡಳಿತ ನವಾಬರ ಕೈತಪ್ಪಿತು. ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರು ಹಸನ್ ಅಲಿಖಾನನಿಗೆ ಅಧಿಕಾರ ಕೊಡದಿದ್ದರೂ ಗೌರವ ನೀಡಿ ಕೆಲವು ಜಮೀನು ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಇನಾಮು ನೀಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಒಪ್ಪಿಗೆಯೊಂದಿಗೆ 1799ರಿಂದ ನಿವೃತ್ತಿ ವೇತನವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಾ ಬಂದರು.

ಹಸನ್ ಅಲಿ ಖಾನನ ಮಗ ಷೇರ್‌ಖಾನ್ ಹೊನ್ನಾಳಿ ನವಾಬನೆಂದು ಜನ ಮನ್ನಣೆಗಳಿಸಿದ್ದ. ಇವನು ಹೊನ್ನಾಳಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಹಿಂದು, ಮುಸ್ಲಿಂ ಕೋಮು ಸೌಹಾರ್ದತೆ ಬೆಸೆಯುವ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿ ಜನಾನುರಾಗಿಗಳಾಗಿದ್ದ. ಒಂಬತ್ತನೆಯ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1891–1900) ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಜಾ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಸಭೆಯ ಸದಸ್ಯನಾಗಿ ಹೊನ್ನಾಳಿಯ ನವಾಬ ಷೇರ್‌ಖಾನ್ ಸತತ 15 ವರ್ಷ ಆಯ್ಕೆಯಾಗಿದ್ದು ಇವನ ಜನಪ್ರಿಯತೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ಈತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಅನುಯಾಯಿಯಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. ಈ ವಂಶದ ನವಾಬ್ ಇನಾಯತ್ ಉಲ್ಲಾ ಖಾನ್ ಗಾಂಧೀಜಿ ಹೊನ್ನಾಳಿಗೆ ಬಂದಾಗ ಅವರ ಹಿಂದೀ ಭಾಷಣವನ್ನು ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ಅನುವಾದಿಸಿ ಎಲ್ಲರ ಮೆಚ್ಚುಗೆಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದ.

ಹೊನ್ನಾಳಿ ನವಾಬರು ಕೆಲಕಾಲ ಸವಣೂರು, ಬಂಕಾಪುರ ಸೀಮೆಗಳ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಡೆಸಿದ್ದಾಗಿ ದಾಖಲೆಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಹೊನ್ನಾಳಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡೇ ಇರುವ ಹಿರೇಕೆರೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಅಂಗಾರಕಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಂದಲೂ ಕೆಲ ಕಾಲ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ್ದಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. (ಎಸ್.ಎಸ್.ಎ.)

ಕಳಲೆ ಅರಸರು: ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದವರು. ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ಒಡೆಯರ ಮನೆತನ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾದ ನೂರು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ 1500ರಲ್ಲಿ ಕಳಲೆ ಮನೆತನ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ನಂಜನಗೂಡಿನಿಂದ 8ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಕಳಲೆ ಸುಮಾರು ಎರಡೂವರೆ ಶತಮಾನಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಒಂದು ಅರಸುಮನೆತನದ ಆಡಳಿತ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಮನೆತನದ ಕಾಂತ ಒಡೆಯ ಕೃಷ್ಣ ಒಡೆಯ, ಸಹೋದರರು ದ್ವಾರಕೆಯಿಂದ ಬಂದವರನ್ನಲಾಗಿದ್ದು, ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಸಾಮಂತರಾಗಲು ಒಪ್ಪಿ ಕಳಲೆಯಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆಯನ್ನಾರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ಮನೆತನದ ಆರಂಭದ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತೆ ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಹಾಗೂ ಶಾಸನಗಳನ್ನೇ ಅವಲಂಬಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಲಭ್ಯವಿರುವ ಮಾಹಿತಿಗಳ ಪ್ರಕಾರ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸು ವೀರನರಸಿಂಹನ ಆದೇಶದ ಮೇರೆಗೆ ಅವರ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ ಉಮ್ಮತ್ತೂರಿನ ಪಾಳೆಯಗಾರ ಹರಿಹರ ತನ್ನ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಕಳಲೆಯೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಕೂಗಲೂರು, ಕೂಡಲಾಪುರ, ಸಿಂಧುವಳ್ಳಿ ಇತ್ಯಾದಿ 28 ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಕಾಂತ ಒಡೆಯನಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ. 28 ಗ್ರಾಮಗಳುಳ್ಳ ಕಳಲೆ ಪ್ರಾಂತವನ್ನಾಳಿದ ಕಾಂತ ಒಡೆಯ ತನ್ನ ಮಗ ಮಲ್ಲರಾಜನಿಗೆ 1527ರಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣ ಒಡೆಯ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನೊಂದಿಗೆ ಪಟ್ಟಕಟ್ಟಿದ.

ರಕ್ಕಸಗಿ–ತಂಗಡಗಿ ಕದನದಿಂದ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿತು. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಕಳಲೆ ಅರಸರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಇವರು ತಮ್ಮ ನೆರೆಯ ರಾಜಮನೆತನಗಳೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹ ಸಂಬಂಧ ಅಥವಾ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸುವ ಅನಿವಾರ್ಯತೆ ಉಂಟಾಯಿತು. ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ, ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ತಮಗೆ ಸರಿಸಮಾನರಾಗಿದ್ದ ಹಾಗೂ ಸಮಾನ ಮನಸ್ಕರಾಗಿದ್ದ ಮೈಸೂರು, ಹುರ, ಯಳಂದೂರು, ಹುಲ್ಲಹಳ್ಳಿ ಮುಂತಾದ ರಾಜಮನೆತನಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಳಲೆ ಅರಸರು ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದರು. ಮೈಸೂರಿನ ಎಂಟನೆಯ ಅರಸು ಬೆಟ್ಟದ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರ ರಾಣಿಯರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬಾಕೆ ಕಳಲೆ ಅರಸು ಮನೆತನದ ಹೆಣ್ಣುಮಗಳಾಗಿದ್ದಳು. ಅಂತೆಯೇ ಕಳಲೆಯ ಎರಡನೆಯ ಅರಸು ಕೃಷ್ಣ ಒಡೆಯನ ರಾಣಿ ಮೈಸೂರಿನ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರ ಪುತ್ರಿ. ಹೀಗೆ ಪರಸ್ಪರ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧದ ಮೂಲಕ ಬಲವರ್ಧನೆಗೆ ತೊಡಗಿದ ಕಳಲೆ ಹಾಗೂ ಮೈಸೂರಿನ ಅರಸರು 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೊದಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬೆಳೆಸಲು ಉತ್ಸುಕರಾದರು.

ಮತ್ತೊಂದೆಡೆ ಕಳಲೆ ಮನೆತನದ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಉಮ್ಮತ್ತೂರಿನ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ತಮ್ಮ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಅವರಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟಿದ್ದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಿಸಬಹುದು. ವಿಜಯನಗರದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅವನತಿಯನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಉಮ್ಮತ್ತೂರಿನ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ತಾವು ಕಳಲೆಯವರಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟಿದ್ದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಪುನಃ ತಮ್ಮ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದರು. ಪಾಳೆಯಗಾರ ಹರಿಹರನ ಮಗ ನಂಜರಾಜ ಕುಟಿಲೋಪಾಯದಿಂದ ಕಳಲೆ ಅರಸುಮನೆತನದವರನ್ನು ಸಂಹರಿಸಿದ. ಕಳಲೆ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಉಮ್ಮತ್ತೂರಿಗೆ ಸೇರಿಸಿದರೆ ಜನಾಭಿಪ್ರಾಯ ಕೆಡುವುದೆಂದು ಆಲೋಚಿಸಿ ಕಳಲೆ ಸಿಂಹಾಸನದಲ್ಲಿ ಅವರ ಬಂಗಾರದವರ ಮಗ ಕಾಂತಣ್ಣನನ್ನು ಕೂರಿಸಿದ. ಕಾಂತಣ್ಣನ ಹಿರಿತನದಿಂದಾಗಿ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲದ ಅನಂತರ ಕಳಲೆ ಸಿಂಹಾಸನ ಆ ಮನೆತನದ ಮಲ್ಲರಾಜ ಎಂಬಾತನಿಗೆ ದೊರಕಿತು. ಮಲ್ಲರಾಜನ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಆತನ ಮೊಮ್ಮಗ ತಿಮ್ಮರಾಜನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಅನಂತರ ಕಳಲೆ ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಆಂತರಿಕ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟು ಉಂಟಾಯಿತು. ತಿಮ್ಮರಾಜನ ನಾಲ್ವರು ಪತ್ನಿಯರಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯ ರಾಣಿ ಹುರದ ದೊಡ್ಡಮ್ಮಣ್ಣಿಯ ಮಗ ಲಕ್ಷ್ಮೀಕಾಂತ ಒಡೆಯನನ್ನು ತಿಮ್ಮರಾಜನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಲಾಯಿತು. ಇದನ್ನು ಸಹಿಸದ ತಿಮ್ಮರಾಜನ ದ್ವಿತೀಯ ಪತ್ನಿ ಚನ್ನಮ್ಮ ಲಕ್ಷ್ಮೀಕಾಂತನನ್ನು ಸಂಹರಿಸಿ ತನ್ನ ಸವತಿಯರನ್ನೂ ಅವರ ಮಕ್ಕಳನ್ನೂ ಬಂಧಿಸಿದಳು. ಆದರೆ ತಿಮ್ಮರಾಜನ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ರಾಜ ಒಡೆಯರ ಸಹೋದರಿ ದೇವಮಣ್ಣಿಯ ಮಗ ಮಲ್ಲರಾಜನೂ ಒಬ್ಬ (ಈತ ಕಳಲೆ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬರುವ ಮಲ್ಲರಾಜನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯವನು. ಇವನನ್ನೇ ಕರಿಕಾಲು ಮಲ್ಲರಾಜ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು). ಚನ್ನಮ್ಮಳ ಮತ್ಸರದ ದಳ್ಳುರಿಗೆ ಮಲ್ಲರಾಜ ಸಿಲುಕದೆ ಕಳಲೆಯ ವ್ಯಕ್ತಿಯೊಬ್ಬನಿಂದ ಗುಪ್ತವಾಗಿ ರಾಜಒಡೆಯರ ಆಶ್ರಯಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಮಲ್ಲರಾಜನ ಪಾಲನೆ ಪೋಷಣೆ, ರಾಜೋಚಿತ ಶಿಕ್ಷಣ ಎಲ್ಲವೂ ರಾಜಒಡೆಯರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಆತ ಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಕನಾದ ಅನಂತರ ಕಳಲೆ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ತಮ್ಮ ಸೋದರಳಿಯನಿಗೆ ಕೊಡಿಸುವ ಉದ್ದೇಶವೂ ರಾಜಒಡೆಯರದಾಗಿತ್ತು. ತಾವು ನೇರವಾಗಿ ಕಳಲೆಯ ಅಂತಃಕಲಹದಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡಲಿಚ್ಛಿಸದೆ ತಮ್ಮ ಆಪ್ತಸ್ನೇಹಿತ ಯಳಂದೂರಿನ ರಾಮರಾಜನ ಮೂಲಕ ಆ ಕೆಲಸ ನೆರವೇರಿಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಕಳಲೆ ಮನೆತನದವರು 1767ರವರೆವಿಗೂ ನಿರಾತಂಕವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನಾಳಿದರು. ಕರಿಕಾಲು ಮಲ್ಲರಾಜ ಕಳಲೆಯ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಪಡೆದಾಗ ಸಂಸ್ಥಾನ 47 ಗ್ರಾಮಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಒಟ್ಟು ಹುಟ್ಟುವಳಿ 40,000 ಗದ್ಯಾಣಗಳಾಗಿತ್ತು. ಮಲ್ಲರಾಜನ ಅನಂತರ ನಂದಿನಾಥಯ್ಯ, ತಿಮ್ಮರಾಜ, ಮುಪ್ಪಿನ ಕಾಂತರಾಜ, ಕುಮಾರಯ್ಯ, ದೊಡ್ಡಯ್ಯ, ವೀರರಾಜ, ದೇವರಾಜ, ಕರಾಚೂರಿ ನಂಜರಾಜ, ಆತನ ಮಗ ವೀರರಾಜ II ಕಳಲೆ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನಾಳಿದರು. ಆದರೆ ಈ ಮನೆತನದ ಆಳಿಕೆಯ ಬಗ್ಗೆ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ವಿವರಗಳಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಈ ಮನೆತನದವರು ಮೈಸೂರಿನ ದಳವಾಯಿಗಳಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಬಗ್ಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಮಾಹಿತಿಗಳು ಲಭ್ಯವಿದೆ. ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ದಳವಾಯಿ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಳಲೆ ಮನೆತನದವರು ಕಳಲೆ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಜೊತೆಜೊತೆಗೇ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಕಳಲೆ ಅರಸರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನೂ ಮೈಸೂರಿನ ಒಡೆಯರಿಗೆ ಸಮಾನವಾದ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಾನಮಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ಮೈಸೂರಿನ ದಳವಾಯಿತನವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲು ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಎರಡೂ ಮನೆತನಗಳ ನಡುವಣ ಸಂಬಂಧ ಹಾಗೂ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂದರ್ಭ ಇದಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣಗಳು. ಒಂದನೆಯ ರಾಜ ಒಡೆಯರು ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುವ ಹಾಗೂ ಅದನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ 1614ರಲ್ಲಿ ದಳವಾಯಿ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಲು ಆಲೋಚಿಸಿ ಈ ಹುದ್ದೆಗೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ದಕ್ಷತೆ ಹಾಗೂ ನಿಷ್ಠೆಯುಳ್ಳ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಅರಸುವಲ್ಲಿ ಸೋದರಳಿಯ ಕಳಲೆಯ ಕರಿಕಾಲು ಮಲ್ಲರಾಜ ಸೂಕ್ತ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿ ಕಂಡ. ಈತ ಒಡೆಯರ ಪಾಲನೆ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಅವರ ಸಹಕಾರದಿಂದಲೇ ಕಳಲೆಯ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಗಳಿಸಿದ್ದ. ಈ ಸಲಿಗೆಯಿಂದಲೇ ರಾಜ ಒಡೆಯರು ಮಲ್ಲರಾಜನನ್ನು ದಳವಾಯಿತನ ನಿರ್ವಹಿಸಲು ಆಹ್ವಾನಿಸಿದರು. ಅದೇ ರೀತಿ ಮಲ್ಲರಾಜ ತನ್ನ ಕಷ್ಟಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸೋದರಮಾವ ಮಾಡಿದ ಸಹಾಯವನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಿಯೇ ದಳವಾಯಿ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ. ಇವರಿಬ್ಬರ ನಡುವೆ 1614ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕರಾರು ಏರ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಆ ಪ್ರಕಾರ ಮೈಸೂರಿನ ರಾಜ ಒಡೆಯರ ಮನೆತನದವರು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಿಂದ ಆಳಬೇಕು ಹಾಗೂ ಕಳಲೆ ಮನೆತನದವರು ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ಮೈಸೂರಿನ ದಳವಾಯಿಗಳಾಗಿ ಕರ್ತವ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಬೇಕೆಂದು ಆ ಕರಾರಾಗಿತ್ತು. ಮಲ್ಲರಾಜ ಕರಾರಿಗೆ ಸಹಿ ಹಾಕಿ ಕಳಲೆಗೆ ಹೋಗಿ ಎಂಟುದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂತಿರುಗುವುದಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದ. ಎಂಟುದಿನ ಕಳೆದ ಅನಂತರ ಮಲ್ಲರಾಜ ಬರಲಿಲ್ಲ; ಬದಲಾಗಿ ತನ್ನ ಮಗ ನಂದಿನಾಥಯ್ಯನ ಬಳಿ ತಾನು ದಳವಾಯಿ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುವುದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದಾಗಿ ಬರೆದು ಕಳುಹಿಸಿದ. ತನ್ನ ಸೋದರಮಾವ ಕ್ರಮೇಣ ಕಳಲೆ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿ ಕೊಂಡುಬಿಡಬಹುದು ಎಂದು ಯೋಚಿಸಿ ತನ್ನ ತೀರ್ಮಾನವನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಿರ ಬೇಕು ಅಥವಾ ತಾನೂ ಒಂದು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಅರಸುವಾಗಿದ್ದು ಮೈಸೂರಿನ ದಳವಾಯಿ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುವುದು ತನ್ನ ಘನತೆಗೆ ಕುಂದೆಂದು ಯೋಚಿಸಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಅದೇನೇ ಇದ್ದರೂ ಮಲ್ಲರಾಜನ ನಡವಳಿಕೆಯಿಂದ ಬೇಸರಗೊಂಡ ರಾಜ ಒಡೆಯರು ಕಳಲೆ ಮನೆತನದೊಂದಿಗಿನ ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳೆರಡನ್ನೂ ಕಡಿದುಕೊಂಡರು.

ಕಳಲೆ ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು ಅರಸರುಗಳ ವೈಮನಸ್ಯ ಒಂದನೆಯ ಕಂಠೀರವ ನರಸಿಂಹರಾಜ ಒಡೆಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಒಂದನೆಯ ಕಂಠೀರವ ನರಸಿಂಹರಾಜನ 10 ಮಂದಿ ದಳವಾಯಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಳಲೆಯ ದಾಸರಾಜಯ್ಯನೂ ಒಬ್ಬನಾಗಿದ್ದ. ಒಡೆಯರು ದಾಸರಾಜಯ್ಯನ ಮಗಳನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗಿದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಪುನಃ ಬೆಸೆದುಕೊಂಡ ರಾಜಕೀಯ–ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಎರಡೂ ಮನೆತನಗಳ ನಡುವೆ 1759ರವರೆವಿಗೂ ಯಾವುದೇ ಅಡ್ಡಿ ಆತಂಕಗಳಿಲ್ಲದೆ ಮುಂದುವರೆದವು.

ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಒಡೆಯರ ಅನಂತರದ ಹಾಗೂ ಹೈದರ್ ಪೂರ್ವದ ಕಾಲವನ್ನು ಕಳಲೆ ಮನೆತನದ ದಳವಾಯಿಗಳ ಕಾಲವೆಂದೇ ಗುರುತಿಸ ಲಾಗಿದೆ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಚದುರಂಗದಾಟದಲ್ಲಿ ಕಳಲೆ ಮನೆತನದ ದಳವಾಯಿಗಳು ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದರು. ಮೈಸೂರು ಅರಸರ ಅಸಮರ್ಥತೆಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ರಾಜ್ಯದ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ ಕಳಲೆಯ ಮನೆತನದವರ ಹೆಗಲಿಗೆ ಬಿತ್ತು. ಅವರು ಅದನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯಿಂದ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸರ್ವಾಂಗೀಣ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಅಧಿಕಾರವೆಲ್ಲವೂ ತಮ್ಮ ಕೈಯ್ಯಲ್ಲೇ ಇದ್ದರೂ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಯಾವುದೇ ಭಾಗವನ್ನು ಕಳಲೆಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಯೋಚನೆ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ಕೀರ್ತಿ ಧ್ವಜವನ್ನು ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿಯ ಕೋಟೆಯ ಮೇಲೆ ಹಾರಿಸುವ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆ ದಳವಾಯಿ ನಂಜರಾಜನ ದಾಯಿತು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಆ ಮಹಮದಾಲಿ ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಮೋಸಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾದ. ಶತಾಯಗತಾಯ ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಲೋಸುಗ ಫ್ರೆಂಚರ ಜೊತೆ ಸ್ನೇಹಬೆಳೆಸಿ, ಫ್ರೆಂಚ್‌ಪರ-ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಿರೋಧಿ ರಾಜನೀತಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದ. ಇದನ್ನೇ ಮುಂದೆ ನಂಜರಾಜನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಾದ ಹೈದರ್-ಟಿಪ್ಪು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಆದರೆ ನಂಜರಾಜ ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವೈಯಕ್ತಿಕವಾಗಿ ಹಲವಾರು ಕಷ್ಟನಷ್ಟಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ರಾಜ್ಯದ ಖಜಾನೆಗೆ ಮೂರು ಕೋಟಿ ರೂಪಾಯಿ ನಷ್ಟವುಂಟುಮಾಡಿದ. ಇದೇ ನಂಜರಾಜನ ಅವನತಿಗೆ ಹಾಗೂ ಹೈದರನ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ನಂಜರಾಜ 1759ರಲ್ಲಿ ದಳವಾಯಿತನವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಮೈಸೂರು-ಕಳಲೆಯವರ ಸಂಬಂಧಗಳೂ ಅಂತ್ಯಗೊಂಡವು. ಇದಾದ ಕೆಲವೇ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ 1767ರಲ್ಲಿ ಕಳಲೆ ಸಂಸ್ಥಾನ ಮೈಸೂರಿನ ಒಂದು ಭಾಗವಾಯಿತು. (ಬಿ.ವಿ.ಎಸ್.)

ಕಳಸ-ಕಾರ್ಕಳದ ಅರಸು ಮನೆತನ: ಸಾಂತರ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅರಸರು. ಇವರ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಮೂರು ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು: ವಿಜಯನಗರ ಪೂರ್ವಕಾಲ: ಹೊಂಬುಚದ ಮೂಲ ಸಾಂತರ ವಂಶದ ಕುಡಿಯೊಂದು ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆ ಮೂಡಿಗೆರೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನವರೆಗೆ ಹರಡಿ ಕಳಸ ನಗರವನ್ನು ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಬಹಳ ಕಾಲ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿತು. ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದ ಈ ಶಾಖೆ ಹೊಯ್ಸಳರಿಗೆ ಸಾಮಂತರಾಗಿ ಹಲವಾರು ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ನೆರವಾದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇವರ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ದೊರೆಯುವ ಈ ಭಾಗದ ವಂಶಾವಳಿ ಇಂತಿದೆ:

ಮೂರು ದೇವ (1154)
|
ವೀರಬಲ್ಲು ದೇವ (1208)
|
ಮಲ್ಲುದೇವ (1210-30)
|
ಮಾರುದೇವ (1230-46)
|
ಜಾಕಳ ಮಹಾದೇವಿ (1246-68)
|
ಕಾಳಲ ಮಹಾದೇವಿ (1268-81)
|
ಬಲದೇವ (ರಾಯ ಬಲ್ಲುದೇವ ಸು. 1281-86)
|
ವೀರಪಾಂಡ್ಯದೇವ (1286-1300)

ಪಾಂಡ್ಯ ಮರಕಾಲ ಧಾಳಿಮಾಡಿ ಖಾಂಡ್ಯದ ಅಗ್ರಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಆಗ್ರಹ ಮಾಡಿದಾಗ ವೀರ ಪಾಂಡ್ಯದೇವ ಮರಕಾಲನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಧೂಳೀಪಟಮಾಡಿ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಒದಗಿದ್ದ ಕುತ್ತನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿದ. ಈ ಜಯದೊಂದಿಗೆ ಪಾಂಡ್ಯ ಎಂಬುದು ಇವನ ಹೆಸರಿನೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡಿತು. ಪಾಂಡ್ಯ, ಪಾಂಡ್ಯರಾಜ, ಪಾಂಡ್ಯದೇವ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಕಾರ್ಕಳದ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

ಮಲ್ಲುದೇವ ಮತ್ತು ಮಾರುದೇವ ಇವರ ಆಳಿಕೆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಂಬುಚದ ಮೂಲ ಸಾಂತರ ವಂಶದ ಕುಂದಣ ಆಳುವ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿ (1220-35) ಆಳಿದ. ವೀರಪಾಂಡ್ಯನ ಅನಂತರ ಕಾರ್ಕಳದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಕಾಣುವ ಅರಸು ಲೋಕನಾಥ ದೇವರಸ. ಇವನ ಅನಂತರ ಆಳಿದವರು ಕಾಳಲ ಮಹಾದೇವಿ ಮತ್ತು ಈಕೆಯ ಮಕ್ಕಳಾದ ವೀರಚೆನ್ನರಸ ಮತ್ತು ವೀರಪಾಂಡ್ಯ. ಇವರದು ಜಂಟಿ ಆಳಿಕೆ. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವರ್ಧಮಾನ ಬಸದಿಯ ನಿರ್ಮಾಣ (1378) ವಾಯಿತು. ವೀರಚೆನ್ನರಸನ ಮಿಹೂರು ಶಾಸನ (1385) ಶ್ರೀಕಳಸನಾಥ ಎಂದು ಮುಕ್ತಾಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಇವನ ಚಂಡೆಶಾಸನ (1388) ಈ ಕಳಸನಾಥನಿಗೆ ಮಾಡಿದ ದಾನದ ವಿಚಾರವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಕಳಸನಾಥ ಘಟ್ಟದ ಮೇಲಣ ನಗರ ಕಳಸದ ಪ್ರಮುಖ ದೇವರಾದ ಕಳಸೇಶ್ವರ. ಈ ಉಲ್ಲೇಖ ಆ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಕಳಸಕ್ಕೂ ಇದ್ದ ಸಂಬಂಧ ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತಾರತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾರ್ಕಳದ ಹಿರಿಯ ಗಡಿಯ ಪರ್ವತಿ ಗುಡ್ಡೆಯ ಬಳಿ 1365ಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಒಂದನೆಯ ಬುಕ್ಕರಾಯನ ಶಾಸನವೊಂದು ದೊರೆತಿದೆ. ಇದು ಇಲ್ಲಿಯ ಗುರುಗಳ ಬಸದಿಯ ರತ್ನತ್ರಯದೇವರಿಗೆ ಕಾತಣ ಹೆಗ್ಗಡೆ ಮಾಡಿದ ದಾನವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತ ಇಲ್ಲಿಯ ಅರಸು ನಾಗಪ್ಪವೊಡೆಯನನ್ನು ಹೆಸರಿಸಿದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಈತ ಲೋಕನಾಥ ದೇವನ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ವೀರಕಾಳಲದೇವಿಯ ಪತಿಯಾಗಿರಬಹುದು. ಈತನ ಮಕ್ಕಳೇ ವೀರಚೆನ್ನರಸ ಮತ್ತು ವೀರಪಾಂಡ್ಯದೇವ. ಹೀಗೆ ವಿಜಯನಗರದ ಆಳ್ವಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭದ ವೇಳೆಗೆ ಸು.200 ವರ್ಷಗಳ ಇತಿಹಾಸದ ಹರವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಮೂಡಿಗೆರೆ, ಬಾಳೆಹೊನ್ನೂರು, ಕೊಪ್ಪ, ಶೃಂಗೇರಿ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಕಳ ತಾಲ್ಲೂಕುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ವಿಶಾಲವಾದ ಮಲೆನಾಡಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹರಡಿ ಕಳಸ - ಕಾರ್ಕಳಗಳನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿತು.

ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲ: ವೀರಚೆನ್ನರಸ ಮತ್ತು ವೀರಪಾಂಡ್ಯನ ಅನಂತರ ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿದವ ವೀರ ಭೈರರಸ ಒಡೆಯ (1390-1420) ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದ. ಈತ ಬಾರಕೂರಿನ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಬಸದಿ ಮತ್ತು ಹಿರಿಯಂಗಡಿಯ ನೇಮೀಶ್ವರ ಬಸದಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ದಾನಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಈತನ ಮಗ ಅಭಿನವ ಚಾಮುಂಡರಾಯ ಎಂದು ಬಿರುದಾಂಕಿತನಾದ ವೀರಪಾಂಡ್ಯ (3ನೆಯ ಪಾಂಡ್ಯ, 1420-54). ತಂದೆಯ ಉದಾತ್ತ ಗುಣಗಳನ್ನೆಲ್ಲಾ ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಈ ರಾಜನ ಸಮಕಾಲೀನ ಹಲವಾರು ಜೈನಕಾವ್ಯಗಳ ರಚಯಿತರೂ ಆದ ಸಂತ ಕವಿಗಳೆಂದರೆ. ಮುನಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಕೀರ್ತಿರಾಜ ವೀರಪಾಂಡ್ಯ ತನ್ನ ಗುರುಗಳಾದ ಲಲಿತ ಕೀರ್ತಿಮುನಿಗಳ ಆದೇಶದ ಮೇರೆಗೆ ಕಾರ್ಕಳದ ಹಿರಿಯ ಬಂಡೆ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಬಾಹುಬಲಿಯ ಸುಂದರ ಶಿಲಾ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ (1432). ಇದರ ಮುಂದೆ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಡೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಬ್ರಹ್ಮದೇವಸ್ತಂಭವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದ (1436). ತನ್ನ ಸೋದರ ರಾಮನಾಥನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಸರೋವರನ್ನು ಇದೇ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ (ರಾಮಸಮುದ್ರ). ಇವನ ತರುವಾಯ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದವ ಅಭಿನವಪಾಂಡ್ಯ ದೇವ ಒಡೆಯ ಎಂದು ಬಿರುದಾಂಕಿತನಾದ 4ನೆಯ ಪಾಂಡ್ಯ (ಪಾಂಡ್ಯಪ್ಪೊಡಿಯ). ಹಿರಿಯ ಗಡಿಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಬಸದಿಯ ಮುಂದೆ ಉತ್ತುಂಗವೂ ಸುಂದರವೂ ಆದ ಮಾನಸ್ತಂಭವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದ್ದು (1457) ಹಾಗೂ ಬಂಗರಾಜ ಕಾಮಿರಾಯ ಅರಸ ಇವನೊಂದಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ (1461) ಈತನ ಕಾಲದ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆಗಳು.

ಅಭಿನವ ಪಾಂಡ್ಯ ದೇವ ಒಡೆಯನ ಕಾಲಾಂತರ (1455-75) ಆಳಿದ 2ನೆಯ ಭೈರವ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಗೀತಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿರುಚಿಹೊಂದಿದ್ದ. ಅನಂತರ ಬಂದ 2ನೆಯ ಪಾಂಡ್ಯರಾಜ ಯೆಲ್ಲರೂ ಮತ್ತು ಸಿಮಂತೂರು ಹೆಗ್ಗಡೆಗಳೊಂದಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಇವನೊಂದಿಗೆ ಆಳಿದವ ಈತನ ಸೋದರಳಿಯ 3ನೆಯ ಭೈರವ. ಅನಂತರ ಬಂದ 2ನೆಯ ಭೈರರಸ ಒಡೆಯನ (4ನೆಯ ಭೈರವರಸು 1505-40) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆ ನಡೆಯಿತು.

ಇವನ ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ 6ನೆಯ ಪಾಂಡ್ಯಪ್ಪೊಡೆಯ (1537-55) ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಜಂಟಿಆಳ್ವಿಕೆಯನ್ನು 4ನೆಯ ಭೈರರಸನೊಂದಿಗೆ ನಡೆಸಿದ. ಈತ ಕಾರ್ಕಳದ ಆನೆಕೆರೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸುಂದರವಾದ ಚತುರ್ಮುಖ ಬಸದಿಯನ್ನು (1545) ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಚೌಟರಾಜ ತಿರುಮಲರಸನೊಂದಿಗೆ ಒಂದು ರಕ್ಷಣಾ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು (1543) ಮಾಡಿಕೊಂಡ ವೀರ ಇಮ್ಮಡಿ ಪಾಂಡ್ಯಪ್ಪವೊಡೆಯ (1555-65) ಈ ಕಾಲದ ಕೊನೆಯ ರಾಜ (ಈತ 7ನೆಯ ಪಾಂಡ್ಯ).

ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಕಾಲ: ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ 7ನೆಯ ಪಾಂಡ್ಯನ ಅನಂತರ ನಾಲ್ವರು ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಅವರೆಂದರೆ ಭೈರರಸ ಒಡೆಯ (5ನೆಯ ಭೈರವ), ಇಮ್ಮಡಿ ಭೈರವ (6ನೆಯ ಭೈರವ), ಪಾಂಡ್ಯಪ್ಪೊಡೆಯ (8ನೆಯ ಪಾಂಡ್ಯ) ಮತ್ತು ಭೈರರಸ (7ನೆಯ ಭೈರವ). ಇಮ್ಮಡಿ ಭೈರವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1573-98) ಕಾರ್ಕಳದ ಚಿಕ್ಕಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಸುಂದರ ಮತ್ತು ಶಿಲಾಮಯವಾದ ಚತುರ್ಮುಖ ಬಸದಿಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು (1586). 1588ರಲ್ಲಿ ಕೊಪ್ಪ ತಾಲೂಕಿನ ನಾರಾವೆಯಲ್ಲಿ ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ದೇವಸ್ಥಾನ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೊಂದು ಛತ್ರ ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ರಾಜ ತನ್ನ ಮಗ ಪಾಂಡ್ಯಪ್ಪೊಡೆಯನೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿ ಕೊಪ್ಪದಲ್ಲಿ ಸಾದನ ಚೈತ್ಯಾಲಯ ಎಂಬ ಬಸದಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಕಳಸ-ಕಾರ್ಕಳ ವಂಶಕ್ಕೆ ಇದು ಕೊನೆ ಕ್ಷಣಗಳ ಪ್ರಕಾಶ. ಅನಂತರ ಬಂದ ಪಾಂಡ್ಯಪ್ಪೊಡೆಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶ್ರವಣ ಬಸದಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು (1604). ಇವನ ಸೋದರ ಭೈರರಸನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಕಳದ ಗೊಮ್ಮಟನಿಗೆ ಮಹಾಮಸ್ತಕಾಭಿಷೇಕ ನಡೆಯಿತು (1646). ತನ್ನ ಹಾಡುಗಬ್ಬದ

ಮೂಲಕ ಕವಿ ಚದುರ ಚಂದ್ರಮನು ಈ ಉತ್ಸವದ ಸುಂದರ ವಿವರಣೆ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಭೈರರಸನ ಅನಂತರ (1660) ಯಾರು ಎಷ್ಟು ಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು ಎಂಬುದು ಗೊತ್ತಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ವಿಜಯನಗರ ಪತನಾನಂತರ ಕರಾವಳಿ ಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ಹಿಡಿತ ಬಿಗಿಯಾಯಿತು. ದೊಡ್ಡಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕ (1546–59), ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ (1586–1629) ಮತ್ತು ವೀರಭದ್ರ ನಾಯಕ (1629–45) ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆಳದಿ–ಕಾರ್ಕಳಗಳ ನಡುವೆ ಹಲವು ಬಾರಿ ಯುದ್ಧ ಘಟಿಸಿತು. ಇವು ಮಿಶ್ರಫಲವನ್ನು ತಂದು ಕೊಟ್ಟವೇ ಹೊರತು ಕಾರ್ಕಳದ ಜೈನರಾಜ ವಂಶವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಈ ವಂಶದ ಅಂತ್ಯ ಪ್ರಾಯಶಃ ಹೈದರ್ ಅಲಿ ಈ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಧಾಳಿ ಇಟ್ಟಾಗ (1763) ಆಗಿರಬಹುದು.

ಕಳಸ–ಕಾರ್ಕಳ ರಾಜವಂಶದ ಕೊಡುಗೆಗಳು ಗಣನೀಯ. ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಒಳ್ಳೆಯ ನೀತಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ಸಮೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಂಡರು. ಬಸದಿಗಳೊಂದಿಗೆ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಎರಡಕ್ಕೂ ದಾನ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ದೇವಾಲಯಗಳ ಪೂಜೆ, ಉತ್ಸವಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರದ್ಧೆ, ಭಕ್ತಿಗಳಿಂದ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ಧರ್ಮ ಸಮನ್ವಯತೆಯ ಸತ್ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದರು. ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠದೊಂದಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಬಾಂಧವ್ಯ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಿ ತಮ್ಮ ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಲುವಾಗಿ ಗೋವೆಯಿಂದ ಓಡಿಬಂದ ಕೊಂಕಣಸ್ಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ವರ್ಗದ ಜನ ಸಮುದಾಯಕ್ಕೆ ಕಳಸ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಕಳಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಅಸಂಖ್ಯ ಬಸದಿಗಳು, ಕಾರ್ಕಳದ ಬಾಹುಬಲಿ ವಿಗ್ರಹ, ಅದರ ಎದುರಿನ ಬ್ರಹ್ಮದೇವಸ್ತಂಭ, ಹಿರಿಯಂಗಡಿಯ ಮಾನಸ್ತಂಭ, ಕಾರ್ಕಳ, ವರಾಂಗಗಳ ಕೆರೆಬಸದಿಗಳು ಮತ್ತು ಕಾರ್ಕಳದ ಚತುರ್ಮುಖ ಬಸದಿ–ಎಲ್ಲವೂ ಕಲಾಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಇವರು ನೀಡಿದ ಅದ್ಭುತ ಕೊಡುಗೆಗಳು. ಈಗ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ಇದೊಂದು ದೇವಾಲಯವಾಗಿದೆ. ದೇವ–ದೇವಿಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಅಪರಿಮಿತ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲೇಬೇಕಾದ ಒಂದು ವಿಗ್ರಹವೆಂದರೆ ಕಾರ್ಕಳದ ಅನಂತಶಯನ ದೇವರ ವಿಗ್ರಹ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಕೆಲವೇ ಅಭೂತಪೂರ್ವ ಬೃಹದ್‌ವಿಗ್ರಹಗಳ ಪೈಕಿ ಇದು ಒಂದು..

ಕಾರ್ಕಳದ ಅರಸರಿಗೆ ಅವರ ಎಲ್ಲ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರಾಗಿದ್ದವರು ಮತ್ತು ಅವರ ರಾಜಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದವರು ಲಲಿತ ಕೀರ್ತಿಭಟ್ಟಾರಕರು. ಹನಸೋಗೆ ಮೂಲದ ಈ ಮಠ–ಮುನಿಪರಂಪರೆ ಕಳಸಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿ ಸಾಂತರರ ಗುರು ಮಠವಾಗಿತ್ತು. ಸಾಂತರರು ಕಳಸದಿಂದ ಕಾರ್ಕಳಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದಾಗ ಈ ಮಠ ಕಾರ್ಕಳಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾವಣೆ ಹೊಂದಿತು. ಈ ಲಲಿತ ಕೀರ್ತಿ ಭಟ್ಟಾರಕರ ಉಪದೇಶದಿಂದ ಹಿರಿಯಂಗಡಿಯ ನೇಮಿನಾಥ ಬಸದಿ, ಅಮ್ಮನವರ ಬಸದಿ, ಮಾನಸ್ತಂಭ, ಪಾಂಡ್ಯನಗರಿಯ ಬಾಹುಬಲಿ ವಿಗ್ರಹ, ಬ್ರಹ್ಮ ದೇವಸ್ತಂಭ, ಚಿಕ್ಕಬೆಟ್ಟದ ಚತುರ್ಮುಖ ಬಸದಿ, ಆನೆಕೆರೆಯ ಚತುರ್ಮುಖ (ಕೆರೆ) ಬಸದಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದುವು. ಈ ಮುನಿಗಳ ಉಪದೇಶದಿಂದ ತಮ್ಮ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಸಲುವಾಗಿ ಶಾಲೆಯೊಂದನ್ನು ನಡೆಸಲು ಇಲ್ಲಿಯ ಧನಿಕ ಶ್ರಾವಕವರ್ಗ ಅಪಾರವಾದ ಹೊನ್ನಿನ ದಾನಮಾಡಿತು. ಈ ಶಾಲೆ ದಾನಶಾಲೆ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಪಡೆಯಿತು. ಇದು ಮಠದ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಮುಂದೆ ಈ ಜೈನಮಠ ದಾನಶಾಲೆಮಠ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಕವಿಚದುರ ಚಂದ್ರಮ ವರ್ಣಿಸಿರುವ ಬಾಹುಬಲಿ ಮಸ್ತಕಾಭಿಷೇಕ ಈ ಭಟ್ಟಾರಕರ ಉಪದೇಶದಿಂದಲೇ ನಡೆಯಿತು. (ಪಿ.ಎನ್.ಎನ್.)

ನಿಡುಗಲ್ಲು ಚೋಳರು: ಸು.11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಿಂದ 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದವರೆಗೆ ಸಂಗಮ ಯುಗದ ಕರಿಕಾಲಚೋಳರ ವಂಶಜರೆಂದು ಕರೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಒಂದು ಚೋಳ ಮನೆತನ. ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶದ ಅನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ, ಕರ್ನಾಟಕದ ತುಮಕೂರು ಮತ್ತು ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಮೂಲ ಸ್ಥಾನ ಅನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ ಪೆನುಕೊಂಡ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ರೊದ್ದ 300. ಇವರು ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಕಳಚುರಿಗಳ ಮಂಡಳೇಶ್ವರರಾಗಿದ್ದರು. ಗೋವಿಂದವಾಡಿ, ಹೆಂಜೇರು ಮತ್ತು ನಿಡಗಲ್ಲು ಇವರ ಪ್ರಮುಖ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇವರ ಲಾಂಛನ ಸಿಂಹ. ರೊದ್ದಗೋವ, ಹರಪಾಧರಕ, ಚೋಳೇಶ್ವರ ದೇವಲಬ್ಧವರ ಪ್ರಾಸಾದ, ಒರೈಯೂರು ಪುರವರಾಧೀಶ್ವರ ಮೊದಲಾದವು ಇವರ ಬಿರುದುಗಳು.

ಈ ಮನೆತನದವರನ್ನು ಮೊದಲು ಪರಿಚಯಿಸಿದವರು ಬಿ.ಎಲ್. ರೈಸ್. ಆದರೆ ಇವರ ಮೂಲದ ಬಗೆಗೆ ಏನನ್ನೂ ತಿಳಿಸಿಲ್ಲ. ಕೆ.ಎಂ. ನೀಲಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರೀ ಹಾಗೂ ಯಶೋಧಾ ದೇವಿಯರವರ ಪ್ರಕಾರ ಅನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರೇನಾಡು ಚೋಳರೊಂದಿಗೆ ಇವರ ಸಂಬಂಧವಿದೆ. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಯಾವುದೇ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಕಪ್ಪುರಾಮ್ ಹಾಗೂ ಚೆಲುವರಾಜನ್‌ರವರು ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಚೋಳ ಮನೆತನದ ಒಂದು ಅಂಗವೇ ನಿಡುಗಲ್ಲು ಚೋಳ ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಾರಂಭದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ರೊದ್ದದಗೋವ (ರೊದ್ದದ ರಕ್ಷಕರು) ಎಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ.

ಗೋವಿಂದವಾಡಿಯ ಚೋಳರು: ಈ ಮನೆತನದ ಮೂಲ ದೊರೆ ಜಟಾ. ಇವನ ಮಗ ಬ್ರಹ್ಮದೇವ. ಇವನು ಗೋವಿಂದವಾಡಿಯಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದೂ, ನೊಳಂಬರ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ನೊಳಂಬನಾಳಿಂಮುನಿಯವ ಎಂಬ ಇವನ ಬಿರುದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಬ್ರಹ್ಮದೇವನ ಮಗನಾದ ಮಂಗರಸ ರೊದ್ದ 300 ಹಾಗೂ ಕನಿಯಕಲ್ಲು 300ರ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಈತನ ಮಗ ಬೀಚಿ, ಮೊಮ್ಮಗ ಗೋವಿಂದ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. ಅನಂತರ ಗೋವಿಂದನ ಮಗನಾದ 1ನೆಯ ಇರುಂಗೋಳ (1107–43) ಮನೆತನದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಅರಸ. ಇವನು ಕಣಿಕಲ್ಲು 300, ರೊದ್ದ 300, ಸಿರಾ 300, ಹರವೇ 300 ಮತ್ತು ಸಿಂದವಾಡಿಯ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದ. ಹೊಯ್ಸಳರೊಂದಿಗೆ ಇದ್ದ ಇವನ ವೈಮನಸ್ಸನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನು ಇರುಂಗೋಳನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಮೆಟ್ಟಿದ್ದುದರ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಇದೆ. ಕಾಂಚಿನೂಪುರಂ ರತ್ನಾಕರ, ಕರ್ನಾಟಕ ಕರ್ಣ ರತ್ನ ಮೇಖಲಾಂಕರ ಮೊದಲಾದವು ಇವನ ಬಿರುದುಗಳು.

ಹೆಂಜೇರಿನ ಅರಸರು: ಮೊದಲನೆಯ ಇರುಂಗೋಳ ಚೋಳನ ಮಗ ಮಲ್ಲಿದೇವ (1143–96) ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ ವೀರನೊಳಂಬ ಮಲ್ಲಿದೇವ ಚೋಳ ಮಹಾರಾಜ, ಹೆಂಜೇರುವಿನಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ರೊದ್ದನಾಡು–ಕನಿಯಕಲ್ಲು ನಾಡು, ಸಿನಾಡು, ಹರವೇ ನಾಡುಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಇವನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಹೆಂಜೇರುವಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲು ಇದ್ದ ರಾಜಕೀಯ ಉದ್ದೇಶ ಇವನು ನೊಳಂಬ ರಾಜಕುಮಾರಿಯ ಮಗನೆಂದೂ ನೊಳಂಬ ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ವಂಶೋದ್ಧಾರಕರಿಲ್ಲದ್ದಿದ್ದ ಕಾರಣ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಕ್ಷಣೆಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಮಲ್ಲಿದೇವನಿಗೆ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಇವನಿಗಿದ್ದ ವೀರನೊಳಂಬ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಮೇಲಿನ ಹೇಳಿಕೆಗೆ ಪುಷ್ಟಿ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಅರವತ್ತನಾಲ್ಕು ಮಾಂಡಲೀಕರ ತಲೆಗೊಂಡಗಂಡ ರೊದ್ದಗೋವ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಇವನು ಹೊಂದಿದ್ದ. ಮಲ್ಲಿದೇವನ ಮಗನಾದ 2ನೆಯ ಇರುಂಗೋಳ, ಹೊಯ್ಸಳ ನರಸಿಂಹನ ಮಗಳಾದ ಸಿರಿದೇವಿಯೊಂದಿಗೆ ವಿವಾಹವಾದ ಕಾರಣ ಎರಡು ಮನೆತನಗಳ ನಡುವೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಒಳ್ಳೆಯ ಬಾಂಧವ್ಯ ಬೆಳೆಯಿತು.

ನಿಡುಗಲ್ಲಿನ ಅರಸರು: 2ನೆಯ ಇರುಂಗೋಳನ ಸೋದರ 2ನೆಯ ಬೊಮ್ಮದೇವ. ಇವನು 1219ರಲ್ಲಿ ರಾಜನಾದ. ರೊದ್ದ, ಕನಿಯಕಲ್ಲು, ಸಿರೇನಾಡು, ಮದ್ಯೆಮ್ಮೆನಾಡು, ಲುಂಕೆನೊರುಂಬ, ನೊಳಂಬವಾಡಿ ರೇಮಾಡಿ (ಇರುಮಾಡಿ) ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಇವನು ಆಳಿದ. ಮಂತ್ರಿ ಬೀಜನಿಗೆ ನಿಡುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ಹನಿಯದವರೆಗೆ ಕೋಟೆ ನಿರ್ಮಿಸಲು ಆದೇಶಿಸಿದ.

ಬೊಮ್ಮದೇವನ ಅನಂತರ ಆತನ ಮಗ 3ನೆಯ ಇರುಂಗೋಳ ಆಳಿದ. ಇವನ ಮಗ ತ್ರಿಪುರಾಂತಕದೇವ ಹನಿಯದುರ್ಗದಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಅನಂತರ ಇವನ ಸಹೋದರ ಪೆರುಮಾಳದೇವ. ಹೊಯ್ಸಳ 3ನೆಯ ನರಸಿಂಹನೊಂದಿಗೆ ಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ಹೋರಾಡಿ ಮಡಿದ. 3ನೆಯ ಬೊಮ್ಮದೇವನ ಮಗನಾದ ಗಣೇಶ್ವರದೇವ ನಿಡುಗಲ್ಲನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಕಾರಣ 4ನೆಯ ಇರುಂಗೋಳ 1390ರಲ್ಲಿ ಗುಂಡನಹಳ್ಳಿಯಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನ ಮೊಮ್ಮಗ ಹಾಗೂ ನಾಚಯ್ಯನಾಯಕನ ಮಗನಾದ ಬೈರರಸ ಚೋಳ ಮಹಾರಾಜ 1337ರಲ್ಲಿ ಗುಡಿಯಕುಂಟೆಯಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನು ಹೊಳಕಲ್ಲು ಬೊಮ್ಮನಾಯಕನ ಅಧೀನನಾಗಿದ್ದ. ಬಹುಶಃ ಹೊಯ್ಸಳ 3ನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ ನಾಯಕ ಮನೆತನದವರಿಗೆ ನಿಡುಗಲ್ಲನ್ನು ನೀಡಿರಬೇಕು. ಬೈರರಸನಿಗೆ ಕೇಸರಸ ಮತ್ತು ವಿಜಯರಸ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. 1481ರ ರಂಟವೊಳಲು (ಮಧುಗಿರಿ) ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಚೋಳ ಮಹಾರಾಜರು ಎನ್ನುವ ಬದಲು ಚೋಳರ ಮಕ್ಕಳು ಎಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡು ಚೋಳ ಮನೆತನದೊಂದಿಗೆ ನಿಡುಗಲ್ಲಿನ ಚೋಳ ಮನೆತನದ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿರುವುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರಗಳ ಕೊರತೆಯಿದೆ.

ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಈ ಮನೆತನದ ಅರಸರು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ರಾಜನೇ ಆಡಳಿತದ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ. ಮಂತ್ರಿಗಳು ಹಾಗೂ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಆಡಳಿತದ ಆಧಾರ ಸ್ತಂಭಗಳು. ಹೆಗ್ಗಡೆಬೊಮ್ಮಣ್ಣ, ತಂತ್ರಪಾಲನಾಮ, ಸಿಂಗಯ್ಯ ಹೆಗ್ಗಡೆ ಪ್ರಮುಖ ಮಂತ್ರಿಗಳು. ಮಹಾಸಾಮಂತ, ಅಮಾತ್ಯ, ಮಹಾಪ್ರಧಾನ, ದಂಡನಾಯಕ ಮೊದಲಾದ ಮಂತ್ರಿಗಳಿದ್ದರು. ಭಂಡಾರಿ ಕೇತನ ಖಜಾನೆಯ ಅಧಿಕಾರಿ, ಭೋಗಿಯ ಬೊಮ್ಮಯ ಸುಂಕದ ಅಧಿಕಾರಿ. ಆಡಳಿತದ ಭಾಗಗಳಾದ ಕನಿಯಕಲ್ಲು ನಾಡು, ಹರುವೆನಾಡು, ಸಿರೇನಾಡುಗಳು ಕೃಷಿ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಏಳಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿವೆ. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಹಾರ, ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿ ಮತ್ತು ಘಟಿಕ ಸ್ಥಾನಗಳು ಪ್ರಮುಖ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಹೆಂಜೇರುವಿನ ಮಹಾಘಟಿಕಾ ಸ್ಥಾನ ನೋಣಬೇಶ್ವರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಸಂಸ್ಕೃತ, ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ತಮಿಳು ಭಾಷೆಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದರು. ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಂದಪದ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲಿದೇವ ಚೋಳ ಮಹಾರಾಜನ ಗುಣವರ್ಣನೆಗಳಿವೆ.

ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಹಲವು ಕೆರೆ ಬಾವಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಕೃಷಿಗೆ ಒಳಪಡದ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಕೃಷಿಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುವ ನೀತಿಯನ್ನು ಇವರು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ಹಲವು ಪಟ್ಟಣಗಳ ಉದಯವಾದವು. ಉದಾ: ನಿಡುಗಲ್ಲು. ಶ್ರೇಣಿಗಳಾದ ನಾನಾದೇಶಿ ಮಲೆಯಾಳ, ನಕರರು, ಮಹಾವಡ್ಡ ವ್ಯವಹಾರಿಗಳು ವ್ಯಾಪಾರ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಗದ್ಯಾಣ, ಹಣ, ಪಣ, ಹಾಗ ಮತ್ತು ವೀಸಾ ಎಂಬ ನಾಣ್ಯಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಕ್ವಾರ್ಯಾದ ಶಾಸನವೊಂದು ಒಂದು ಹಣವನ್ನು ತೆರಿಗೆಯಾಗಿ ಚಪಾವಣಾ ಕೇಂದ್ರ ನೀಡಬೇಕೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಧಾರ್ಮಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಈ ಮನೆತನದ ಅರಸರು ಶೈವರಾಧಕರಾದರೂ ವೈಷ್ಣವ ಮತ್ತು ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿ ಧರ್ಮ ಸಹಿಷ್ಣುಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಇವರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಸ್ಥಾನಪತಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಶಿವ, ಜೀಯ, ರಾಶಿ ಪಂಡಿತ ಮತ್ತು

ಶಕ್ತಿ ಎಂದಿದೆ. ಶೈವಧರ್ಮದಂತೆಯೇ ಜೈನಧರ್ಮ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಇರುಂಗೋಳನ ರಾಣಿ ಅಲ್ಪಾದೇವಿ (ಆಳುಪದೇವಿ) ಜೈನ ಧರ್ಮೀಯಳೆಂದೂ ಕುಂದಕುಂದಾನ್ವಯದ ಕಾನೂರು ಗಣಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವಳೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಂದಬಲಿ, ಇಂಗಲೇಶ್ವರ ಬಲಿ, ಕಾನೂರುಗಣ ದೇಶಿಗಣಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಬಸದಿಯನ್ನು ಗಾಂಗೇಯ ಮಾರೆಯನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಅಮರಾಪುರದ ಶಾಸನ ಜೋಗವಟ್ಟಿಗೆ ಬ್ರಹ್ಮಜಿನಾಲಯಕ್ಕೆ ಇರುಂಗೋಳ ಚೋಳದೇವನು ದತ್ತಿ ಕೊಟ್ಟಿರುವುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಮನೆತನದ ಅರಸರು ತಮ್ಮ ಹೆಸರಿನೊಂದಿಗೆ ದೇವರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಮೂಲಕ ಇರುಂಗೋಳೇಶ್ವರ, ಮಂಗೇಶ್ವರ ನ್ಯಾಯಬದ್ಧ ಧರ್ಮಸಮ್ಮತವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು.

ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪ: ಇವರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳರ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇವರ ಪ್ರಮುಖ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಬಸದಿಗಳೆಂದರೆ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಬಸದಿ, ಲಕ್ಷ್ಮೀ ನಾರಾಯಣ, ನಗರೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಸೋಮನಾಥ ದೇವಾಲಯಗಳು. ನಿಡುಗಲ್ಲು ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿಯ ಅಭೇದ್ಯವಾದ ಕೋಟೆಗೆ ಹಲವಾರು ದ್ವಾರಗಳಿದ್ದು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಬೆಟ್ಟದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ನಿಡುಗಲ್ಲು ಚೋಳರ ವಂಶಾವಳಿ:

ಜಟಾ (11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭ)
|
ಬ್ರಹ್ಮ ದೇವ / ಭೋಗೇಂದ್ರ / ಭೋಗಿ (ಸು. 1040)
|
ಮಂಗರಸ / ಇರಿವ ಮಂಗರಸ / ಕಲಿಮಂಗಿ (ಸು. 1070–83)
|
ಬೀಚಿ
|
ಗೋವಿಂದರಸ
|
ಇರುಂಗೋಳ (ಸು. 1107–43)
|
ಮಲ್ಲಿದೇವ / ಪರಿಯ ಭೋಗ / ಭೋಗದೇವ (ಸು. 1143–96)

- ಇರುಂಗೋಳ II (ಸು. 1196–1219)
- ಬೋಮ್ಮಿದೇವ II / ಬ್ರಹ್ಮ (ಸು. 1219–32)
  - ಇರುಂಗೊಳ III (ಸು. 1232–80)
    - ತ್ರಿಪುರಾಂತಕದೇವ (ಸು. 1262)
    - ಬೊಮ್ಮ III (ಸು. 1280)
      - ಗಣೇಶ್ವರ
    - ಪೆರುಮಾಳ ದೇವ (ಸು. 1280–86)
      - ಇರುಂಗೋಳದೇವ IV (ಸು. 1280–1320)
        - ನಾಚಯ್ಯನಾಯಕ
          - ಅಲ್ಲಪ್ಪನಾಯಕ
          - ಸೋದಯ್ಯನಾಯಕ
          - ಭೈರರಸ(ಭೈರಯ್ಯ) (ಸು. 1337)
            - ಕೇಸರಸ
            - ವಿಜಯರಸ

(ಆರ್.ಕೆ.)

ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೈಫಿಯತ್ತುಗಳು: ಸ್ಥಳೀಯ ಇತಿಹಾಸ, ಸ್ಥಳ ಪುರಾಣ, ಜಾನಪದ, ಐತಿಹ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ದಾಖಲೆಗಳು. ಕೈಫಿಯತ್ ಎಂಬ ಪದ ಮೂಲತಃ ಅರೇಬಿಕ್ ಭಾಷೆಯ ಪದ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಅದೂ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಕೈಫಿಯತ್ ರಚನೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ ಕೀರ್ತಿ ಆಂಗ್ಲರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಿಲಿಟರಿ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಕರ್ನಲ್ ಮೆಕೆಂಜಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಆದುದರಿಂದ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕನ್ನಡದ ಕೈಫಿಯತ್‌ಗಳನ್ನು ಮೆಕೆಂಜಿ ಕೈಫಿಯತ್ ಎಂದೇ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮೆಕೆಂಜಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಪಂಡಿತರು, ವಿದ್ಯಾವಂತರು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ಶಾನುಭೋಗರು, ಪಟೇಲರು, ಜನ ಸಾಮಾನ್ಯರು ಮೊದಲಾದವರಿಂದ ಆಯಾಯ ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು 1800–12ರ ನಡುವಣ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ. ಕೈಫಿಯತ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಹಲವಾರು ವಿಷಯಗಳು ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯ ಹಾಗೂ ಶಾಸನಾಧಾರಗಳಲ್ಲದೆ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಕೈಫಿಯತ್ತುಗಳನ್ನು ಸಹ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಉದಾ: ಅರಿಕೊಠಾರ (ಚಾಮರಾಜನಗರ) ಕೈಫಿಯತ್, ಅಷ್ಟಗ್ರಾಮಗಳ ಕೈಫಿಯತ್, ಆನೆಕನ್ನಂಬಾಡಿ ಕೈಫಿಯತ್, ತಲಕಾಡು ಕೈಫಿಯತ್, ತಿರುಮಕೂಡಲು ಕೈಫಿಯತ್, ನಗರಸೀಮೆ ಕೈಫಿಯತ್, ನಾಗಮಂಗಲ ಕೈಫಿಯತ್, ಹೈದರನ ಕೈಫಿಯತ್, ಬಳ್ಳಾರಿಯ ಕೈಫಿಯತ್, ಉಪ್ಪಲಿ ಬಣಜಿಗರ ಕೈಫಿಯತ್, ಕುಂಬಿ ಒಕ್ಕಲಿಗರ ಕೈಫಿಯತ್, ಮಣ್ಣುವಡ್ಡಜಾತಿ ಕೈಫಿಯತ್, ತೆಲುಗು ಬಣಜಿಗರ ಜಾತಿ ರಿವಾಜು ಕೈಫಿಯತ್ – ಹೀಗೆ ವಿವಿಧ ಸ್ಥಳನಾಮಗಳು, ಜಾತಿಸೂಚಕ, ವ್ಯಕ್ತಿ ನಾಮಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕೈಫಿಯತ್‌ಗಳು ರಚಿತವಾಗಿದ್ದು, ಇವುಗಳು ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ವಿಷಯಗಳ ಬಗೆಗೆ ಸೂಕ್ತ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಕೈಫಿಯತ್‌ಗಳು ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ರಾಜಸಂತತಿಗಳ ವಂಶಾವಳಿ, ಯುದ್ಧಗಳ ವಿವರಣೆ, ಸೈನ್ಯ ಸಂಘಟನೆ, ಕೋಟೆಕೊತ್ತಲಗಳು, ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರವರ್ಗದವರು, ಅಮರನಾಯಕರು ಪ್ರಜಾಕ್ಷೇಮಕ್ಕಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕೆರೆಕಟ್ಟೆಕಾಲುವೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸುತ್ತವೆ. ಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಹೊಸದಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡುವಾಗ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಯೋಜನೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ಕೈಫಿಯತ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಹೊಯ್ಸಳ, ವಿಜಯನಗರ ಮುಂತಾದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳ ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರಭುಗಳ ಸಾಧನೆಗಳು, ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ಅಂದು ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಸ್ತ್ರೀಯರ ಸ್ಥಾನಮಾನ, ಧಾರ್ಮಿಕ ನಂಬಿಕೆಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳ ಬಗೆಗೆ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಹೈದರ್ ಅಲಿ, ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕುದುರೆ, ಆನೆ, ಎತ್ತು, ಫಿರಂಗಿ, ಮದ್ದುಗುಂಡು ಮುಂತಾದವುಗಳ ವಿಚಾರಗಳು ಕೈಫಿಯತ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಕರ್ನಲ್ ಮೆಕೆಂಜಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಕೈಫಿಯತ್ತುಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ಇತಿಹಾಸದ ಪುನರ್‌ರಚನೆಗೆ ಉಪಯುಕ್ತ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ಈ ಕೈಫಿಯತ್ತುಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಕೆ.ಎಸ್. ಶಿವಣ್ಣ, ಎಂ.ಎಂ. ಕಲಬುರ್ಗಿ, ಪುರುಷೋತ್ತಮ ಬಿಳಿಮಲೆ ಮೊದಲಾದವರು ಸಾಕಷ್ಟು ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಗೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಹೇಗೆ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದೆಂಬುದರ ಬಗೆಗೆ ಮಾರ್ಗಸೂಚಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಕೈಫಿಯತ್ತುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮಾಹಿತಿಗಳೆಲ್ಲ ಸತ್ಯಾಂಶಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಐತಿಹ್ಯ, ಪುರಾಣ, ಜಾನಪದ ಮತ್ತು ದಂತಕಥೆಗಳ ನಡುವೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅಂಶಗಳು ಬೆರೆತುಕೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಅಂತಹ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಹಿಂದಿರುವ ಆಶಯಗಳನ್ನು ಸಂಶೋಧನ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಬೇಕಾದುದು ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯಾಗಿದೆ. (ಎನ್‌ಆರ್.)

ಕರ್ನಾಟಕದ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಆಯೋಗಗಳು: ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾದ ಜಾತಿಗಳು ಮತ್ತು ಸಮುದಾಯಗಳ ಉನ್ನತಿಗಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಆಯೋಗಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದೆ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳೆಂಬ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಕೇಳಿ ಬಂತು. ಅದುವರೆಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ನೇರ ಅಧೀನದ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಿ ನೌಕರಿಗಳನ್ನು ವಿವೇಚನೆಯ ಮತ್ತು ಅರ್ಹತೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಭರ್ತಿ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಶೇಕಡ ಸು.75ರಷ್ಟು ಭಾಗ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರೇ ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಸಮುದಾಯ ವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಅದರಲ್ಲೂ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಮುಂದಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಉಳಿದಂತೆ ಐರೋಪ್ಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಅರಸು ಮನೆತನ ಮೂಲದವರು ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿದ್ದರು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ವರ್ಗ ಆಡಳಿತದ ಎಲ್ಲ ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೂರಿದ್ದಲ್ಲದೆ ರಾಜಕೀಯವಾಗಿಯೂ ಮುಂಚೂಣಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಪಕ್ಷದ ಸಂಘಟನೆಯಲ್ಲೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಮುಂದಾಳುಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸಮಾಜವನ್ನು ಹಿಂದು–ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಎಂದು ಬೇರ್ಪಡಿಸಿದ್ದಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸುವ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು ಇತರ ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತ ಸಮುದಾಯಗಳಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸಿದರೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಹತ್ತಿಕ್ಕಬಹುದೆಂಬ ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಿತು. ಜೊತೆಗೆ ಆಗತಾನೇ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಮುಸ್ಲಿಮರೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಹಲವಾರು ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ವಿದ್ಯಾವಂತ ಯುವಕರು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು ಸ್ಪರ್ಧೆಯಲ್ಲಿ

ಸರಿಗಟ್ಟಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದೆ ಚಡಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಅತೃಪ್ತಿ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಹಾಗೂ ಖಾಸಗೀ ಸಭೆಗಳ ಮೂಲಕ ಪ್ರಕಟವಾಗತೊಡಗಿತು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಜ್ಯೋತಿಭಾಫುಲೆ ಈ ಚಳವಳಿಗೆ ಒಂದು ರೂಪುಕೊಟ್ಟರೆ ಮದರಾಸಿನಲ್ಲಿ ಪೆರಿಯಾರ್ ಅವರು ಇದನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲಿ ಜಸ್ಟೀಸ್ ಪಾರ್ಟಿ ಎಂಬ ಒಂದು ರಾಜಕೀಯ ಸಂಘಟನೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಅದು ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರ ಹಿಂದುಳಿದವರಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ, ಉದ್ಯೋಗ ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಮೀಸಲಾತಿ ನೀಡುವಂತೆ ಒತ್ತಾಯಿಸಿತು. ಅಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸೇವೆಗೆ ಸೇರಿದ ಸಿ.ಆರ್.ರೆಡ್ಡಿ ಮೊದಲಾದ ವರ್ಗದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೊಂದು ಸಂಸ್ಥಾರೂಪವನ್ನು ನೀಡಲು ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಒಕ್ಕಲಿಗ ಜನಾಂಗದ ಕೆ.ಎಚ್.ರಾಮಯ್ಯನವರು ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಕಾಳಜಿ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಎಂ.ಬಸವಯ್ಯ, ಎಚ್.ಚನ್ನಯ್ಯ, ಗುಲಾಮ್ ಅಹಮ್ಮದ್, ಕಲಾಮಿ ಮೊದಲಾದವರು ಪ್ರಜಾಮಿತ್ರ ಮಂಡಳಿ ಎಂಬ ಪ್ರಥಮ ಹಿಂದುಳಿದವರ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಘಟನೆ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬರಲು ಕಾರಣರಾದರು. 1918ರ ಫೆಬ್ರವರಿಯಲ್ಲಿ ಈ ನಿಯೋಗ ಮಹಾರಾಜರನ್ನು ಭೇಟಿ ಮಾಡಿ ತಮ್ಮ ಅಹವಾಲನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿತು.

ಮಿಲ್ಲರ್‌ಸಮಿತಿ: ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಸರ್ಕಾರಿ ಉದ್ಯೋಗಗಳು, ಶಿಕ್ಷಣ ಪ್ರವೇಶ ಮತ್ತು ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಸಮುದಾಯಗಳಿಗೆ ಮೀಸಲಾತಿ ಇರಬೇಕೆಂದು ಕೋರಿ ಒತ್ತಾಯಿಸಿದ್ದರು. ಯುವರಾಜ ನರಸಿಂಹರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಈ ಬೇಡಿಕೆ ಬಗ್ಗೆ ಸಹಾನುಭೂತಿ ಉಳ್ಳವರಾಗಿದ್ದರು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ಮಹಾರಾಜ ನಾಲ್ವಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರು ಮುಖ್ಯ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರಾಗಿದ್ದ ಮಿಲ್ಲರ್ ಅವರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಮಿತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಅವರ ಏಳಿಗೆಗೆ ಕೈಗೊಳ್ಳಬೇಕಾದ ಕ್ರಮಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ನೀಡುವಂತೆ ಸೂಚಿಸಿದರು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಎಂ.ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರು ದಿವಾನರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರು ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಬೇಕೆಂದು ಶಿಕ್ಷಣ, ವ್ಯವಸಾಯ, ಕೈಗಾರಿಕೆ–ಈ ಎಲ್ಲ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಂಡು ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೀಸಲಾತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ನಿಲುವು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗದವರನ್ನು ಉತ್ತಮ ಶಿಕ್ಷಣದ ಮೂಲಕ ಹೆಚ್ಚು ಅರ್ಹರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಸರ್ಕಾರಿ ಸೇವೆಗಳಲ್ಲಿ ನೇಮಿಸುವುದರಿಂದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷತೆ ಹೆಚ್ಚುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ ಮಿತವಾದ ಮೀಸಲಾತಿಯ ಮೂಲಕ ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ಇದನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದರೆ ಇತರರಲ್ಲಿ ಅತೃಪ್ತಿ ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲುಳಿದು ಸಾಮರಸ್ಯ ಸಾಧನೆಯೂ ಆಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಅವರ ಖಚಿತ ನಿಲುವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಮಹಾರಾಜರು ಬಹು ಜನಾಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಮಿಲ್ಲರ್ ಸಮಿತಿ ನೇಮಿಸಿದರು. ಆ ಸಮಿತಿಗೆ ವಹಿಸಲಾದ ಕಾರ್ಯಸೂಚಿಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರಿಗೆ ಸಮಾಧಾನವಿರಲಿಲ್ಲ. ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರು ಈ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ರಾಜೀನಾಮೆ ಕೊಟ್ಟರು ಎಂಬ ಮಾತು ಅಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೇಳಿಬಂದರೂ ಅವರಿಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಲು ಇನ್ನೂ ಹಲವಾರು ರಾಜಕೀಯ ಒತ್ತಡಗಳು ಕಾರಣವಾಗಿದ್ದವು. 1918ರಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಈ ಸಮಿತಿ 1919ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ವರದಿ ಸಲ್ಲಿಸಿತು.

ಮಿಲ್ಲರ್ ಸಮಿತಿ ನೀಡಿದ ವರದಿಯಲ್ಲಿ ಮುಂದಿನ 7 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದ ಶೇಕಡ 50ರಷ್ಟು ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳು ಮತ್ತು ಮೂರನೆಯ ಎರಡು ಭಾಗ ಕೆಳದರ್ಜೆಯ ಹುದ್ದೆಗಳು ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಬೇಕೆಂಬ ಅಂಶ ಅಡಕವಾಗಿತ್ತು. ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶ ಮೀಸಲಾತಿ ಮತ್ತು ವಿಶೇಷ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿವೇತನಗಳು ಈ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಲಭ್ಯವಾಗಬೇಕೆಂಬ ಸಲಹೆಗಳಿದ್ದವು. ಈ ವರದಿಯ ಕೆಲವು ಶಿಫಾರಸುಗಳು 1921ರಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಿ ಆದೇಶದ ಮೂಲಕ ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಅಂದಿನಿಂದ ಇಂದಿನವರೆಗೂ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಏಳಿಗೆಗಾಗಿ ಆಯೋಗಗಳು ರಚನೆಯಾಗುತ್ತಲೇ ಬಂದಿವೆ.

1920ರ ದಶಕದ ಕೊನೆಯ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಇತರ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗಗಳಿಗೂ ನೀಡಿದ್ದ ಮೀಸಲಾತಿಯ ಅನುಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಪಕ್ಷಪಾತವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಮುಸ್ಲಿಮರು, ವೀರಶೈವರು, ಜೈನರು ಮೊದಲಾದ, ಆಗ ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚು ಮುಂದಿದ್ದ ಜಾತಿ ವರ್ಗಗಳು ಈ ಸೌಲಭ್ಯದ ಗರಿಷ್ಠ ಲಾಭ ಪಡೆದವೆಂಬ ದೂರು ಕೇಳಬರತೊಡಗಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮ ಎಷ್ಟಿತ್ತೆಂದರೆ ಪ್ರಜಾಮಿತ್ರ ಮಂಡಳಿಯಿಂದ ಸಿಡಿದುಹೋದ ಒಂದು ಗುಂಪು, ಪ್ರಜಾಪಕ್ಷ ಎಂಬ ಹೊಸ ಪಕ್ಷವನ್ನೇ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಘಟನೆಗಾಗಿ ಅವೆರಡೂ 1935ರಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿ ಪ್ರಜಾಸಂಯುಕ್ತ ಪಕ್ಷ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು.

ಮೀಸಲಾತಿ ಕುರಿತ ವಾದವಿವಾದಗಳು ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಲೇ ಇದ್ದವು. ಆದರೆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ರಾಜಕೀಯ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಉತ್ಸಾಹದಿಂದ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದು ತಮಗಾದ ನಷ್ಟವನ್ನು ಮರೆತು ಇತರರೊಡನೆ ಬೆರೆಯತೊಡಗಿದರು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗದ ಜನರನ್ನೂ ಆಕರ್ಷಿಸಿತು. 1937ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಜಾಸಂಯುಕ್ತ ಪಕ್ಷ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನವಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಗೆ ದುಮುಕಿದ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗದ ಮುಖಂಡರು ಈ ಮೀಸಲಾತಿಯ ಅಸಮಾಧಾನಗಳನ್ನು ಮರೆತು ಭಾವೈಕ್ಯ ತೋರಿದರು. ಬಹುಕಾಲದವರೆಗೆ ಮಿಲ್ಲರ್ ಸಮಿತಿಯ ವರದಿಯ ಶಿಫಾರಸುಗಳೇ ಪ್ರಮುಖ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಿ ಸೂತ್ರಗಳಾಗಿ ಮೀಸಲಾತಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಅನುಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿತ್ತು.

ನಾಗನಗೌಡಸಮಿತಿ: ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನಂತರದ ಒಂದು ದಶಕ ಸಂವಿಧಾನದ ಅಳವಡಿಕೆ, ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಅನುಷ್ಠಾನ ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯಗಳ ಪುನರ್ವಿಂಗಡಣೆಯ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಳೆದುಹೋಯಿತು. ಪರಿಶಿಷ್ಟ ಜಾತಿಗಳು ಮತ್ತು ಪರಿಶಿಷ್ಟ ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ಸಂವಿಧಾನ ನೀಡಿದ ವಿಶೇಷ ಮೀಸಲಾತಿಯಿಂದ ಆ ವರ್ಗಗಳು ಮೀಸಲಾತಿ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳಿಂದ ಬೇರೆಯಾದವು. ಸರ್ಕಾರ ಕೈಗೊಂಡ ವಿವಿಧ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಯೋಜನೆಗಳ ಫಲ ಎಲ್ಲ ಸಮುದಾಯಗಳಿಗೂ ಸಮಾನವಾಗಿ ಸಿಕ್ಕಲಿಲ್ಲ. ಭೂರಹಿತ ಕಾರ್ಮಿಕರು ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕ ಪುಟ್ಟ ಉಪಕಸಬುಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಜನರಿಗೆ ಸೂಕ್ತ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂಬ ಕೂಗು ಕೇಳಿಬಂತು. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1960ರಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ನಾಗನಗೌಡರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಮಿತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ವಿಂಗಡಣೆ ಮತ್ತು ಮೀಸಲಾತಿಯ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಿ ವರದಿ ಸಲ್ಲಿಸುವಂತೆ ಕೋರಿತು.

ಈ ಸಮಿತಿ ಅಧ್ಯಯನ ಕೈಗೊಂಡು ಒಂದು ವರದಿಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲಿಸಿತು. ಅದು ಒಟ್ಟು 399 ಜಾತಿಗಳನ್ನು ಮೀಸಲಾತಿಗೆ ಅರ್ಹವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿತ್ತು. ಈ ಜಾತಿಗಳಿಗೆ ಸರ್ಕಾರಿ ಉದ್ಯೋಗದಲ್ಲಿ ಶೇ. 45ರಷ್ಟು ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಣ ಪ್ರವೇಶದಲ್ಲಿ ಶೇ.50ರಷ್ಟು ಮೀಸಲಾತಿ ಇರಬೇಕೆಂದು ಸಲಹೆಮಾಡಿತ್ತು. ಈ ಸಮಿತಿ ಲಿಂಗಾಯತ ಸಮುದಾಯವನ್ನು ಮೀಸಲಾತಿ ಪಟ್ಟಿಯಿಂದ ಕೈಬಿಟ್ಟಿತ್ತು. ವ್ಯವಸಾಯ ಮತ್ತು ಕೈಗಾರಿಕೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹಾಗೂ ಗೃಹಕೈಗಾರಿಕೆಗಳಿಗಾಗಿ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಹಣಕಾಸು ನೆರವು ನೀಡಲೂ ಈ ಸಮಿತಿ ಶಿಫಾರಸು ಮಾಡಿತ್ತು. ಆದರೆ ಸರ್ಕಾರ ಈ ವರದಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ 1962ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಆದೇಶ ಹೊರಡಿಸಿತು. ಅದರಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳು ಮತ್ತು ಅತಿ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳು ಎಂಬ ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಶೇ. 28ರಷ್ಟು ಮತ್ತು ಶೇ. 22ರಷ್ಟು ಮೀಸಲಾತಿ ನೀಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಆದೇಶವನ್ನು ಸರ್ವೋಚ್ಚ ನ್ಯಾಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಶ್ನಿಸಲಾಗಿ ಅದು ಅನೂರ್ಜಿತಗೊಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಈ ತೀರ್ಪಿನ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1963ರಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ 1968ರಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಪಾಡಾದ ಸರ್ಕಾರಿ ಆದೇಶಗಳು ಹೊರಟವು. ಎಲ್ಲ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳು ಸೇರಿದಂತೆ ಶೇ. 30ರಷ್ಟು ಮೀಸಲಾತಿ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಆದಾಯ ಮಿತಿಯನ್ನು 2400 ರೂಪಾಯಿಗಳೆಂದು ನಿಗದಿಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಪರಿಶಿಷ್ಟಜಾತಿ ಮತ್ತು ಪರಿಶಿಷ್ಟ ಪಂಗಡಗಳಿಗೆ ಒಟ್ಟು ಶೇ. 18ರಷ್ಟು ಮೀಸಲಾತಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಆದಾಯ ಮಿತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ.

ಹಾವನೂರ್‌ಆಯೋಗ: 1970ರ ದಶಕದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ರಾಜಕೀಯ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳು ಹೊಸ ತಿರುವನ್ನು ಪಡೆದವು. ಬಡವರ ಏಳ್ಗೆಗಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸುವುದು ಸರ್ಕಾರದ ಮುಖ್ಯ ಹೊಣೆ ಎಂಬ ವಿಚಾರ ಪ್ರಚಲಿತ ಮೌಲ್ಯ ಪಡೆಯಿತು. ಆಗಿನ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿ ಡಿ.ದೇವರಾಜ ಅರಸು ಅವರು ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ನಾಯಕರಾಗಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸಲ್ಪಟ್ಟರು. ಅವರು ಈ ವರ್ಗಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶೇಷ ಕಾಳಜಿ ಹೊಂದಿ ಗೇಣಿ ಶಾಸನ, ಲೇವಾದೇವಿ ರದ್ದಾಯಿತಿ ಶಾಸನ, ಬಾಡಿಗೆ ನಿಯಂತ್ರಣ ಕಾಯಿದೆ ಮೊದಲಾದವನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದರು. ಬಡವರಿಗೆ ಮನೆ, ನಿವೇಶನ ನೀಡುವ ಮತ್ತು ಉಪ ಕಸಬುಗಳಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡುವ ಹಲವಾರು ಯೋಜನೆಗಳು ಜಾರಿಗೆ ಬಂದವು. ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಮೀಸಲಾತಿ ಮತ್ತಿತರ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಸಲಹೆ ಮಾಡಲು ನ್ಯಾಯವಾದಿ ಎಲ್.ಜಿ.ಹಾವನೂರ್ ಅವರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ 1972ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಮಿತಿ ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಸಮಿತಿ 1975ರಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ವರದಿ ಸಲ್ಲಿಸಿತು.

ಈ ವರದಿಯಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರ ವರ್ಗಗಳನ್ನು ಮೀಸಲಾತಿಯಿಂದ ಕೈಬಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಲಿಂಗಾಯತ ಅಥವಾ ವೀರಶೈವ, ಜೈನ, ಬಂಟ, ಕ್ರೈಸ್ತ, ಅರಸು ಮತ್ತಿತರ ಸಮುದಾಯಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿದ್ದವು. ಈ ವರ್ಗಗಳಿಂದ ಬರಬಹುದಾದ ಪ್ರತಿಭಟನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಆತಂಕಗೊಂಡ ಸರ್ಕಾರ ವರದಿಯ ಅನುಷ್ಠಾನವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಮುಂದೂಡಿತು. ಮುಂದೆ ರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ತುರ್ತುಸ್ಥಿತಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದು ಸರ್ಕಾರ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಬಲವಾದಾಗ ದೇವರಾಜ ಅರಸು ಅವರು ಈ ವರದಿಯ ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ಧೈರ್ಯ ತೋರಿದರು. ಸರ್ಕಾರ 1977 ಫೆಬ್ರವರಿ 22ರಂದು ಈ ವರದಿಯನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿ ಆದೇಶ ಹೊರಡಿಸಿತು. ಅದರಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳನ್ನು ಮೂರು ಗುಂಪುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. 1. ಹಿಂದುಳಿದ ಸಮುದಾಯಗಳು (ಶೇ.20), 2. ಹಿಂದುಳಿದ ಜಾತಿಗಳು (ಶೇ.10), 3. ಹಿಂದುಳಿದ ಪಂಗಡಗಳು (ಶೇ.5). ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಮುಂದುವರಿದವೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾದ ವಿವಿಧ ಸಮುದಾಯಗಳ ಬಡವರನ್ನು ವಿಶೇಷ ಗುಂಪೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಅವುಗಳಿಗೆ ಶೇ. 5ರಷ್ಟು ಮೀಸಲಾತಿಯನ್ನು ನೀಡಲಾಯಿತು. ಈ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗಗಳ ಹಿಂದುಳಿದ ಜಾತಿ ಮತ್ತು ಸಮುದಾಯಗಳ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಮೀಸಲಾತಿ ಸೌಲಭ್ಯ ಪಡೆಯಲು ವಾರ್ಷಿಕ 10,000 ರೂಪಾಯಿಗಳ ಆದಾಯ ಮಿತಿಯನ್ನು ವಿಧಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ವರದಿ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಆಯೋಗಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತೃಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿದೆ. ಈ ಆಯೋಗದ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಿ ಸಲಹೆಗಳ ಆಧಾರಗಳು ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾದ ಭದ್ರ ಅಂಕಿ–ಅಂಶಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದವು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಮತ್ತು ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರರು ಎಂಬ ವಿಚಾರ ಪ್ರಶ್ನೆಯಾಗುಳಿಯದೆ ಹಿಂದುಳಿದ

ವರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಯಾರನ್ನು ಮೀಸಲಾತಿಯಿಂದ ಕೈಬಿಡಬೇಕು ಮತ್ತು ಯಾರನ್ನು ಸೇರಿಸಬೇಕು ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಬೃಹದಾಕಾರ ಪಡೆಯಿತು. ಯಾವುದೇ ಮಾನದಂಡದಿಂದ ನೋಡಿದರೂ ಒಂದು ಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಳಿದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಸಮೂಹ ಇದ್ದೇ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿ ದೇವರಾಜ ಅರಸರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಅರಸು ಸಮುದಾಯವನ್ನು ಹಿಂದುಳಿದ ಪಟ್ಟಿಯಿಂದ ಹಾವನೂರ್ ಆಯೋಗ ಕೈಬಿಟ್ಟಿದ್ದು ಸರಿಕಾಣಲಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ಕೈ ಬಿಟ್ಟ ಜನಾಂಗಗಳೊಡನೆ ಅರಸು ಸಮುದಾಯವನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಅರಸು ಸರ್ಕಾರ ಮೀಸಲಾತಿ ಆದೇಶ ಹೊರಡಿಸಿತು. ಹಾವನೂರು ಆಯೋಗದ ವರದಿಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ ಸರ್ಕಾರಿ ಆದೇಶ ನ್ಯಾಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಶ್ನಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. ನ್ಯಾಯಾಲಯ ಹೊಸದಾಗಿ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ಸೇರಿಸಲಾದ ಸಮುದಾಯಗಳನ್ನು ಅನೂರ್ಜಿತಗೊಳಿಸಿತು. 1979ರಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಬಂಧವಾದ ಮರು ಆದೇಶವನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಹೊರಡಿಸಿತು. ಇಡೀ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ಶೇ.50ರಷ್ಟಕ್ಕೆ ಮೀರದಂತೆ ಮೀಸಲಾತಿಯನ್ನು ನಿಗದಿಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಅದರಲ್ಲಿ ಶೇ.5ರಷ್ಟು ಮೀಸಲಾತಿ ಪಡೆದಿದ್ದ ವಿಶೇಷ ಗುಂಪಿಗೆ ಮೀಸಲಾತಿಯನ್ನು ಶೇ. 15ಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿಸಲಾಯಿತು.

ವೆಂಕಟಸ್ವಾಮಿಆಯೋಗ: ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಮೀಸಲಾತಿ ಪ್ರಶ್ನೆ ಸರ್ವೋಚ್ಚ ನ್ಯಾಯಾಲಯದ ಮೆಟ್ಟಿಲು ಹತ್ತಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿ ತೋರಿಬಂದ ಕೆಲವು ನ್ಯೂನತೆಗಳ ಸಂಬಂಧವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ ನ್ಯಾಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಒಂದು ದೃಢೀಕರಣ ಪತ್ರ ನೀಡಿ ಇನ್ನೊಂದು ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಆಯೋಗವನ್ನು ರಚಿಸಲು ತಾನು ಬದ್ಧವಿರುವುದಾಗಿ ತಿಳಿಸಿತು. 1983ರಲ್ಲಿ ರಾಮಕೃಷ್ಣಹೆಗ್ಗಡೆಯವರ ನೇತೃತ್ವದ ಜನತಾ ಸರ್ಕಾರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ವೆಂಕಟಸ್ವಾಮಿ ಅವರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯ ಎರಡನೆಯ ಹಿಂದುಳಿದ ಆಯೋಗ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಅದು 17 ವಿವಿಧ ಸೂಚಕಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ವಿವಿಧ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ಸಲ್ಲಬೇಕಾದ ಮೀಸಲಾತಿಯಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಿ 1986ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ವರದಿಯನ್ನು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲಿಸಿತು. ಈ ವರದಿಯನ್ನು ಕೆಲವು ಸಮುದಾಯಗಳನ್ನು ಮೀಸಲಾತಿಯಿಂದ ಕೈಬಿಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ಉಂಟಾದ ರಾಜಕೀಯ ಒತ್ತಡಕ್ಕೆ ಮಣಿದ ಸರ್ಕಾರ ಕೆಲವು ಕಾರಣಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಈ ಆಯೋಗದ ವರದಿಯನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿತು.

ಈ ನಡುವೆ ಸರ್ಕಾರ 1986ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಮೀಸಲಾತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಒಂದು ಮಧ್ಯಂತರ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿತು. ಅದರ ಪ್ರಕಾರ ಎ, ಬಿ, ಸಿ, ಡಿ ಮತ್ತು ಇ ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ಹಿಂದುಳಿದವರನ್ನು ವಿಂಗಡಿಸಲಾಯಿತು. ಕೊನೆಯದು ಹಿಂದಿನಂತೆ ವಿಶೇಷ ಗುಂಪಾಗಿ ಪರಿಗಣಿತವಾಯಿತು. ಹಾವನೂರು ಆಯೋಗದಲ್ಲಿ ಅವಕಾಶ ಪಡೆಯದಿದ್ದ ಲಿಂಗಾಯತರು ಅಥವಾ ವೀರಶೈವರು ಮತ್ತಿತರರೂ ಇದರಲ್ಲಿ ಅವಕಾಶ ಪಡೆದದ್ದು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿತ್ತು. ಎ ಗುಂಪಿಗೆ ಆದಾಯ ಮಿತಿಯ ನಿರ್ಬಂಧ ತೆಗೆದು ಹಾಕಲಾಯಿತು.

ಚಿನ್ನಪ್ಪರೆಡ್ಡಿಆಯೋಗ: ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಮೀಸಲಾತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಎಷ್ಟೇ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಉದ್ಭವಿಸಿದರೂ ಆಯೋಗಗಳಿಗೆ ಪುನರಪಿ ಮರಣ ಪುನರಪಿ ಜನನದ ಅವಸ್ಥೆ ತಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಮತ್ತೆ ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ ಚಿನ್ನಪ್ಪರೆಡ್ಡಿಯವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ 4ನೆಯ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಆಯೋಗವನ್ನು ರಚಿಸಿತು. ಈ ಆಯೋಗ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಸಮಗ್ರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯನ್ನು ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿರಿಸಿಕೊಂಡು ಪರಿಶೀಲನೆ ನಡೆಸಿತು. ಈ ಆಯೋಗ 1960ರ ದಶಕಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಅತ್ಯಂತ ಹಿಂದುಳಿದವರು, ಅತಿ ಹಿಂದುಳಿದವರು ಮತ್ತು ಹಿಂದುಳಿದವರು ಎಂಬ ದೃಷ್ಟಿಕೋನವನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ಈ ವರ್ಗಗಳನ್ನು ವಿಭಜಿಸಿ ಪ್ರಮಾಣಾನುಗುಣವಾಗಿ ಮೀಸಲಾತಿಯನ್ನು ನಿಗದಿಪಡಿಸಿತು. ಆ ಪ್ರಕಾರ ಇಡೀ ವರ್ಗವನ್ನು ಒಟ್ಟು ನಾಲ್ಕು ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿತು. ಶೇ.50ರಷ್ಟು ಮೀಸಲಾತಿ ನಿಗದಿಪಡಿಸಿತು. ಜೊತೆಗೆ ವಿವಿಧ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಿ ನಡೆಸುವ ಹಿಂದುಳಿದವರಿಗೆ ಹೇಗೆ ಸರ್ಕಾರ ನೆರವಾಗಬೇಕೆಂಬ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಯೋಜನೆ ಹಾಕಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಬಡ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಿಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕಾದದ್ದು ಸರ್ಕಾರದ ಆದ್ಯ ಕರ್ತವ್ಯವೆಂದು ಸಲಹೆ ಮಾಡಿತು.

ಈ ಆಯೋಗದ ವರದಿಯನ್ನು 1990ರ ಏಪ್ರಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲಿಸಲಾಯಿತು. 1992ರಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ವರದಿ ಸಲ್ಲಿಸಲು ನೇಮಿಸಿದ್ದ ಮಂಡಲ್ ಆಯೋಗದ ವರದಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸರ್ವೋಚ್ಚ ನ್ಯಾಯಲಯ ಒಂದು ತೀರ್ಪು ನೀಡಿತು. ಅದನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ 1993ರಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರಸರ್ಕಾರ ಒಂದು ಪರಿಷ್ಕೃತ ಆದೇಶ ಹೊರಡಿಸಿತು. ಅನುಸೂಚಿತ ಜಾತಿ ಮತ್ತು ಪಂಗಡಗಳಿಗೆ ನೀಡುವ ಮೀಸಲಾತಿಯೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಯಾವುದೇ ಮೀಸಲಾತಿಯೂ ಶೇ.50ಕ್ಕೆ ಮೀರಬಾರದೆಂಬುದು ನ್ಯಾಯಾಲಯದ ನಿರ್ದೇಶನವಾಗಿತ್ತು. ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರದ ಚಿನ್ನಪ್ಪರೆಡ್ಡಿ ಆಯೋಗ ಹಿಂದುಳಿದವರ ಪಟ್ಟಿಯಿಂದ ಕೈಬಿಟ್ಟಿದ್ದ ಕೆಲವು ಸಮುದಾಯಗಳನ್ನು ಮಂಡಲ್ ಆಯೋಗ ಹಿಂದುಳಿದದ್ದೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿತ್ತು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಕರ್ನಾಟಕದ ಒಕ್ಕಲಿಗ ಸಮುದಾಯ. ಚಿನ್ನಪ್ಪರೆಡ್ಡಿ ಆಯೋಗದ ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ಆದೇಶ ಹೊರಟಾಗ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕ ಪ್ರತಿಭಟನೆಗಳು ಪ್ರಕಟವಾದವು. ಇದರಿಂದ ವಿಚಲಿತವಾದ ರಾಜ್ಯಸರ್ಕಾರ ಈ ವರದಿಯ ಅನುಷ್ಠಾನವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿತು. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಂತರ ಆದೇಶವೇ ಅಧಿಕೃತವಾಯಿತು. ಮಧ್ಯಂತರ ಆದೇಶದ ಕಲಂಗಳಿಗೆ 2ಎ, 2ಬಿ, 3ಎ, 3ಬಿ ಎಂಬ ಉಪವಿಂಗಡಗಳನ್ನೂ ಮಾಡುವ ಮೂಲಕ ಕೆಲವು ಸಮುದಾಯಗಳಿಗೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರಮಾಣದ ಮೀಸಲಾತಿ ನಿಗದಿಪಡಿಸ ಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಮುದಾಯಕ್ಕೂ ಮೀಸಲಾತಿಯ ಸೌಲಭ್ಯ ಒದಗಿಸುವುದೇ ಈ ಒಳವಿಂಗಡಣೆಯ ಉದ್ದೇಶ. ಆದರೆ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ವಿಷಯ ಮತ್ತು ವಿಚಾರ ಸದಾಪರಿಶೀಲನೆಗೆ ಅರ್ಹವಾದುದೆಂದೂ ಅವುಗಳಿಗೆ ನೀಡಬೇಕಾದ ಸೌಲಭ್ಯಗಳು ಸದಾ ವೀಕ್ಷಣೆಗೆ ಒಳಪಡಬೇಕೆಂದೂ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ರೂಪಿತವಾಯಿತು. ಇದನ್ನನುಸರಿಸಿ ಸರ್ಕಾರ 1994ರಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಖಾಯಂ ಆಯೋಗ ರಚನೆಗೆ ಕ್ರಮಕೈಗೊಂಡಿತು. ಹೀಗೆ ರಚಿತವಾದ ಖಾಯಂ ಆಯೋಗದ ಮೊದಲ ಅಧ್ಯಕ್ಷರು ನಿವೃತ್ತ ನ್ಯಾಯಧೀಶರಾಗಿದ್ದ ಕುದೂರು ನಾರಾಯಣ ಪೈ ಅವರು. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಇಪ್ಪತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಜಾಗೃತಿಯ ಶತಮಾನ. ದೀರ್ಘ ಕಾಲದ ಹೋರಾಟ ಮತ್ತು ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಸರ್ಕಾರಗಳ ಕಾಳಜಿಯ ಫಲವಾಗಿ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ಮೀಸಲಾತಿಯೂ ಸೇರಿದಂತೆ ವಿವಿಧ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಸವಲತ್ತುಗಳು ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಸರ್ಕಾರ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಕುಂದುಕೊರತೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಸೌಲಭ್ಯ ಕಲ್ಪಿಸಲು ಒಂದು ಇಲಾಖೆಯನ್ನೇ ತೆರೆದಿದೆ. ಈ ವರ್ಗಗಳ ಹಣಕಾಸು ಕಾರ್ಪೊರೇಷನ್ ರಚಿತವಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾಜಿಕ ನ್ಯಾಯದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಮೇಲಿನ ಆಯೋಗಗಳ ಕೊಡುಗೆ ಅಪಾರವಾದದ್ದೂ ಬೆಲೆಯುಳ್ಳದ್ದೂ ಆಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ ವಿಚಾರವಾಗಿದೆ. (ಡಿ.ಎಸ್.ಜಿ.)

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಿಷನರಿಗಳು: ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಕಂಡುಬಂದ ಅನಂತರ ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮೀಯರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಗೋವ, ಕರ್ನಾಟಕ, ಮಲಬಾರ್ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಕ್ಯಾಥೋಲಿಕ್ ಪಂಥದವರೂ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟರ ವಿವಿಧ ಪಂಥಗಳವರೂ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಿಷನರಿಗಳು ಕೈಗೊಂಡ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು, ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೇಂದ್ರಗಳು, ನಡೆಸಿದ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಇಡೀ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹರಡಿತು. ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಿಂದಲೂ ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾರತದಲ್ಲೆ ಮುಖ್ಯ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ.

ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬೀದರ್, ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು, ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದ ಮೈಸೂರು, ಬೆಂಗಳೂರು, ಚಾಮರಾಜನಗರ, ಕೋಲಾರ, ತುಮಕೂರು, ಕೊಡಗು ಹಾಗೂ ಕರಾವಳಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಾದ ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ, ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ, ಉಡುಪಿ, ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು, ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಮೊದಲಾದ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಾದ್ಯಂತ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ (**ನೋಡಿ**) ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕ್ರಮೇಣ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿತು. ಹೀಗೆ ಆರಂಭವಾದ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಗಮನಾರ್ಹ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರಿದೆ.

ಮಂಗಳೂರು ಮತ್ತು ಬಾರಕೂರುಗಳ ಮೂಲಕ ಒಳನಾಡನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಿಷನರಿಗಳು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಬೆಂಬಲವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದರಿಂದ ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಗೌರವಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರರಾದರು. ವಿಜಯನಗರದ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ನಿಮ್ಮೆಪೆಜಿರ್ ಎಂಬ ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಂತ್ರಿ ಇದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಕ್ರೈಸ್ತರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಅನೇಕ ಚರ್ಚುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಅನುಮತಿ ನೀಡಿದರು. ಮುಂದೆ ಕೆಳದಿ ನಾಯಕರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಮಿಷನರಿಗಳಿಗೆ ಮನ್ನಣೆ ದೊರೆಯಿತು. ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ ದೇಶೀಯ ಕ್ರೈಸ್ತ ಪುರೋಹಿತ ವರ್ಗವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ವಿಷಯವನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಲು ಗೋವಕ್ಕೆ ತನ್ನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳನ್ನು ಕಳಿಸಿದ್ದ. ಕರಾವಳಿಯ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ 16 ಮತ್ತು 17ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪುರೋಹಿತರ ಅಭಾವದಿಂದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮಪಾಲನೆಗೆ ಧಕ್ಕೆಯುಂಟಾಯಿತು. ಆಗ ಫಾದರ್ ಜೋಸೆಫ್ ವಾಜ್ ಎಂಬುವನು ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಬಹಳ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಸುಧಾರಿಸಿದ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿರುವ ಕ್ರೈಸ್ತರು ಗೋವದ ಧರ್ಮಗುರುಗಳ ಅಧಿಕಾರವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದರು.

ಫಾದರ್ ಜೆಯೋಕಿಮ್ ಮಿರಾಂಡಾ ಬರೆದ ರಿಗ್ಲೊ ಜೆಬು ಎಂಬ ಈ ಕಾವ್ಯ, ಫಾದರ್ ಸ್ಟೀಮ್ಸ್ 1614ರಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಕ್ರಿಸ್ತಾಂವ್ ಪುರಾಣ ಎಂಬ ಬೃಹತ್ ಕಾವ್ಯ ಇವು ಮಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಜನಪ್ರಿಯವಾದುವು. ಪರಂಗಿ ಪೇಟೆಯಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರಿನ ಪುರೋಹಿತರ ತರಬೇತಿ ಕೇಂದ್ರ (ಸೆಮಿನರಿ) ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಅಂಕೋಲ, ಸುಪಾಶಿವೇಶ್ವರ ಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದು, ಜೊಯ್ಡಾದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವನ್ನು ತೆರೆದರು. 1637ರಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರವನ್ನು, 1666ರಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನೂ ವಿಕ್ಯಾರಿಯೆಟ್ ಎಪೊಸ್ಟಾಲಿಕ್ ಎಂಬ ಧರ್ಮಕ್ಷೇತ್ರ (ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಕ್ರೈಸ್ತರ ಬಿಷಪ್ ಇವರ ಆಡಳಿತದ ಭಾಗ)ಗಳನ್ನಾಗಿ ಪೋಪ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. 1759ರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗಲ್ಲಿನ ಅಧಿಪತ್ಯದಿಂದ ಜೆಸುಯಿಟರನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಿದ್ದಾಗ ಕಾರ್ಮೆಲೈಟ್ ಸಂಸ್ಥೆ ಅದರ ಕೆಲವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿತು. ಇದರ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಧಾರವಾಡಜಿಲ್ಲೆಯ ತುಮರಿಕೊಪ್ಪ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಮತಪ್ರಚಾರ ಕಾರ್ಯ ವಿಶೇಷವಾದ ಯಶಸ್ಸನ್ನು ಗಳಿಸಿತು. ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸಂತ ಮೇರಿಯ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಹಳೆಯ ತಾಳೆಗರಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. 1783ರಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ 27 ಕ್ರೈಸ್ತ ದೇವಾಲಯಗಳಿದ್ದುವು.

ಈ ಮಧ್ಯೆ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಪ್ರಚಾರಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿಗೆ ಧನಸಹಾಯವನ್ನು ಒದಗಿಸಿದುದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಬಿಷಪ್ಪರನ್ನು ನೇಮಕ ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ರಾಜನಿಗೆ ಪೋಪ್ ಅಧಿಕಾರ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇವರಿಬ್ಬರ ನಡುವಿನ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯನ್ನು ಪಾದ್ರೊವಾದೊ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಸೇರಿದಂತೆ ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪಾದ್ರೊವಾದೊ ಅಧಿಕಾರ ಮಾನ್ಯವೇ ಅಥವಾ ಪೋಷಕಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಅಧಿಕಾರ ಮಾನ್ಯವೇ ಎಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ಅನೇಕ ವಿವಾದಗಳು ಎದ್ದವು. ಇತ್ತಂಡದ ಅಧಿಕಾರ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳು ಸೇರಿದವು. ಈ ಪ್ರಶ್ನೆ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ 1886ರಲ್ಲಿ ಬಗೆಹರಿಯಿತು.

ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಕ್ರೈಸ್ತರು ಸಹಾನುಭೂತಿ ತೋರಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ತನ್ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಬಿದನೂರು, ಸುಂಕೇರಿ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿದ್ದ 30,000 ಕ್ರೈಸ್ತರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಸಾಗಿಸಿದ (1784). ಟಿಪ್ಪುವಿಗೆ ನಿಷ್ಠಾವಂತರಾದ 5,000 ಕ್ರೈಸ್ತರು ಕ್ಷೇಮವಾಗಿದ್ದರು. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಸೆರೆಯಾಳಾಗಿದ್ದ ಕ್ರೈಸ್ತರನ್ನು ಬಲವಂತವಾಗಿ ಮತಾಂತರಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇದರಿಂದ ಟಿಪ್ಪುವಿಗೆ ಯಾವುದೇ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಫ್ರೆಂಚ್ ಸರ್ಕಾರ ಟಿಪ್ಪುವಿಗೂ ಒತ್ತಡ ತಂದು ಕ್ರೈಸ್ತರನ್ನು 1789ರಲ್ಲಿ ಬಿಡುಗಡೆಗೊಳಿಸಿತು. ಕೆಲವರು ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಬಹಳ ಶ್ರಮಪಟ್ಟು ತಮ್ಮ ಆಸ್ತಿಗಳನ್ನು ಪುನಃ ಪಡೆದರು. ಇವರನ್ನು ಪುನರ್ವಸತಿಗೊಳಿಸುವ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಅಬ್ಬೆ ದುಬಾಯ್ ಮತ್ತು ಫಾದರ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಜೇವಿಯರ್ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದರು. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಹಿಂಸಾಚಾರವನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲು 1792ರಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕ್ರೈಸ್ತರು ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. 1784ರ ಮೊದಲೇ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕಾರ್ಯ ನಡೆದರೂ ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೂ ಮುಂಚೆ ಕ್ರೈಸ್ತರಿದ್ದುದು ತಿಳಿಯದು. 1730ರಲ್ಲಿ ಹಾಲೇರಿಯ ರಾಜ ದೊಡ್ಡ ವೀರಪ್ಪನ ಆಮಂತ್ರಣವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಫಾದರ್ ರೆಬೆಲೊ ಎಂಬುವನು ಮಡಿಕೇರಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಪ್ರಚಾರಗೊಳಿಸಿದ.

1700ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಮೈಸೂರು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 18 ಮಂದಿ ಮಿಷನರಿಗಳೂ 30,000 ಮಂದಿ ಕ್ರೈಸ್ತರೂ ಇದ್ದರು. ಬಸವಪುರ, ಕಾನಕಾನಹಳ್ಳಿ (ಕನಕಪುರ), ಹಾರುಬಲೆ, ಕೆಲಮಂಗಲ–ಇವು ಮುಖ್ಯ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಕೇಂದ್ರಗಳಾದವು. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಧರ್ಮಪುರಿಯ ಮೂಲಕ ಬೆಂಗಳೂರಿಗೆ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಹಬ್ಬಿತು. ಸಿನ್ನಾಮಿ ಎಂಬುವನು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ (ಲಿಂಗ್ವ ಕೆನರಿಕ ಮಲಬಾರಿಕ ಎಂದು ಕನ್ನಡವನ್ನು ಅವನು ಹೆಸರಿಸಿದ್ದ) ಧರ್ಮೋಪದೇಶ, ಧರ್ಮೋಪದೇಶ ಸಂಹಿತೆ, ಸಂತರ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆಗಳು, ಧರ್ಮ ಸಮರ್ಥನೆ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಬರೆದ. ನಿಮ್ನವರ್ಗದವರನ್ನು ಮತಾಂತರಗೊಳಿಸಲು ಗೂಡೊರೊ (ಗುಡೂರು), ಮಗ್ಗೆ, ಕಲಗಂಜಿ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರಕರು ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರಗೊಳಿಸಿದರು. ಶಿರಾ, ರಾಯಚೂರು, ಕಿತ್ತೂರು, ತುಮರಿಕೊಪ್ಪ, ಸೆಟ್ಟಿಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕಾರ್ಯ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶುರುವಾಯಿತು.

1672ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ರಾಜ ದೇವರಾಜ ಒಡೆಯರು ತನ್ನ ಧೋರಣೆಗಳಿಗನುಸಾರವಾಗಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಿಷನರಿಗಳನ್ನು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಿಂದ 1684ರ ವರೆಗೆ ಹೊರಹಾಕಿದ್ದ. ಮತ್ತೆ ಅವರಿಗೆ ಪ್ರವೇಶ ದೊರೆತದ್ದು 1711ರಲ್ಲಿ. ಮಾನ್ವೆಲ್ ದೆ ಕೊನ್ಹಾ ಎಂಬ ಜೆಸ್ವಿಟ್ ಪಾದ್ರಿಯನ್ನು ಬೆಂಗಳೂರು ಸಮೀಪದ ಕಂಗೊಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಕೊಲ್ಲಲಾಯಿತು. ಪೋರ್ಚುಗಲ್ ಆಧಿಪತ್ಯದಿಂದ ಜೆಸ್ಯುಯಿಟರನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ 13 ಜೆಸ್ಯುಯಿಟರು ಮತ್ತು 57 ಸಹಾಯಕರಿದ್ದರು. ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಕಾರ್ಮೆಲೈಟ್ ಸಂಸ್ಥೆಯವರ ವಶಕ್ಕೆ ಪೋಪ್ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಆದರೆ ಇವರು ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಲಿಲ್ಲ. 1800ರ ಬಳಿಕ ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಸು. 25,000 ಕ್ರೈಸ್ತರ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಾರಣಾಂತರವಾಗಿ ಬಹಳ ಕ್ಷೀಣಿಸಿತು. ಕೆಲವರು ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಸೈನ್ಯಗಳನ್ನು ಸೇರಿ ತಮ್ಮ ಆಚಾರ ಧರ್ಮವನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿದರು. ಇನ್ನು ಕೆಲವರು ಹೆಚ್ಚು ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮತ್ತು ರಕ್ಷಣೆ ಇರುವ ಮದರಾಸು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಪ್ಯಾರಿಸಿನ ಫ್ರೆಂಚ್ ಫಾರಿನ್ ಮಿಷನ್ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಪುರೋಹಿತರು ಮೈಸೂರು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿ ಊರ್ಜಿತಗೊಳಿಸಿದರು.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟರು ಮತಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದುದು 1800ರ ಬಳಿಕ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಫ್ರೆಡರಿಕ್ ಷ್ವಾರ್ಟ್ ಎಂಬ ಡೇನಿಷ್ ಲುತೆರನ್ ಮಿಷನರಿ ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ಏಸುವಿನ ಸುವಾರ್ತೆಗಳನ್ನು ಮೊದಲು ಪ್ರಚಾರಗೊಳಿಸಿದ ಹೈದರ್ ಇವನನ್ನು ಗೌರವದಿಂದ ನಡೆಸಿಕೊಂಡ. ಲಂಡನ್ ಮಿಷನರಿ ರೆವರೆಂಡ್ ಜಾನ್ ಹ್ಯಾಂಡ್ಸ್ ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ (1810), ವಲ್ಲಿಯನ್ ಮೆಥಾಡಿಸ್ಟ್ ಮಿಷನರಿ ರೆವರೆಂಡ್ ಥಾಮಸ್ ಹಡ್ಸನ್ ಗುಬ್ಬಿಯಲ್ಲಿ (1815), ಬಾಸೆಲ್ ಮಿಷನ್‌ರವರು ಮಂಗಳೂರು (1834) ಮತ್ತು ಧಾರವಾಡ (1837) – ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಮಿಷನ್ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ವೆಸ್ಲಿಯನ್ ಮಿಷನ್‌ನವರು ಗುಬ್ಬಿ, ಕುಣಿಗಲ್ಲು, ತುಮಕೂರು, ಹಾಸನ, ಶಿವಮೊಗ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಸೆಲ್ ಮಿಷನ್‌ರವರು ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿ, ಬೆಟಗೇರಿ, ಗುಳೇದಗುಡ್ಡ, ಮೈಸೂರು, ಕೋಲಾರ, ಬಿಜಾಪುರಗಳಲ್ಲಿ, ಲಂಡನ್ ಮಿಷನ್‌ನವರು ಬೆಂಗಳೂರು, ಚಿಕ್ಕಬಳ್ಳಾಪುರ, ಗೌರಿಬಿದನೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯನಿರತರಾದರು. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನಿಮ್ನವರ್ಗದವರಿಗೆ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಬೋಧಿಸಲಾಯಿತು. ಹ್ಯಾಂಡ್ಸನ್ ಎಂಬುವವನು ಬೈಬಲನ್ನು ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಬೈಬಲ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯದ ಮೂಲಕ ಮೊದಲಿಗೆ ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ.

ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾದ ಮೇಲೆ ಗೋವದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಪ್ರಚಾರಕರು ಬರಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಪ್ರತಿಭಾವಂತ ಸ್ಥಳೀಯ ಯುವಕರು ಗೋವದಲ್ಲಿ ತರಬೇತಿಗೊಂಡು ಪುರೋಹಿತರಾದರು. 1878ರಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರು ಮಿಷನ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಜೆಸುಯಿಟರು ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. 19 ಮತ್ತು 20ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕರ್ನಾಟಕದ ಇತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಬೆಳೆಯಲಾರಂಭಿಸಿತು.

19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕ ವಲಯವನ್ನು ಮೀರಿ ಕ್ರೈಸ್ತೇತರರಿಗೆ ಪ್ರವೇಶಾವಕಾಶವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. 1870ರಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದ ಸ್ಟಿಟರ ಸೇಂಟ್ ಅಲಾಸಿಯಸ್ ಕಾಲೇಜು, ಅಪೊಸ್ಟಾಲಿಕ್ ಕಾರ್ಮೆಲ್ ಕನ್ಯಾಸ್ತ್ರೀಯರು (ಸಿಸ್ಟರ್ಸ್) ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಿಗಾಗಿ ತೆರೆದ ಸೇಂಟ್ ಆಗ್ನಿಸ್ ಕಾಲೇಜು ಮತ್ತು ಸೇಂಟ್ ಆನ್ಸ್ ಕಾಲೇಜು. 1882ರಲ್ಲಿ ಪ್ಯಾರಿಸಿನ ಫಾರಿನ್ ಮಿಷನ್ ಸಂಸ್ಥೆಯವರು ತೆರೆದ ಸೇಂಟ್ ಜೋಸೆಫ್ ಕಾಲೇಜುಗಳು ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದುವು. ಬೆಥಿನಿ ಕನ್ಯಾಸ್ತ್ರೀಯರೂ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನೂ ನಡೆಸುತ್ತಾರೆ. ವೈದ್ಯಕೀಯ ಸೇವಾಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಫಾದರ್ ಮುಲ್ಲರ್ 1891ರಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರಿನ ಕಂಕನಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಿದ. ಇಲ್ಲಿಯ ಹೋಮಿಯೋಪತಿ ಕೇಂದ್ರ ಇಂದು ವೈದ್ಯಕೀಯ ಕಾಲೇಜು ಆಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆ ಆಗಿದೆ. ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಗುಡ್‌ಶೆಫರ್ಡ್ ಕನ್ಯಾಸ್ತ್ರೀಯರು ನಡೆಸುವ ಸೇಂಟ್ ಮಾರ್ತಾ ಆಸ್ಪತ್ರೆ ಕರ್ನಾಟಕ ಡಯೋಸಿಸನ್‌ರವರು ಆರಂಭಿಸಿರುವ ಸೇಂಟ್ ಜಾನ್ ಆಸ್ಪತ್ರೆ ಮತ್ತು ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರಿನ ವೆಸ್ಲಿಯನ್ ಮಿಷನ್. ಅವರ ಹೋಲ್ಡ್ಸ್‌ವರ್ತ್ ಮೆಮೋರಿಯಲ್ ಆಸ್ಪತ್ರೆ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ನೂರಾರು ಆರೋಗ್ಯಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ರಾಜ್ಯದ ನಾನಾ ಕಡೆ ತೆರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಔದ್ಯೋಗಿಕ ತರಬೇತಿಯಲ್ಲಿ ಬಾಸೆಲ್ ಮಿಷನ್‌ನವರ ಕೈಮಗ್ಗದ ನೇಯ್ಗೆ, ಹೆಂಚಿನ ಉದ್ಯಮ ಮತ್ತು ಅಚ್ಚುಕೂಟ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾದವು. ಜೆಪ್ಪು ಇಂಡಸ್ಟ್ರಿಯಲ್ ವರ್ಕ್‌ಷಾಪ್ ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಈಗಲೂ ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ.

ಸಾಹಿತ್ಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಿಟ್ಟೆಲ್ ಅವರು ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ, ಜೀಗ್ಲರ್ ಅವರು ತುಳು ಭಾಷೆಗೆ, ಮಾಫ್ ಸ್ಟೀವನ್ಸ್ ಅವರು ಕೊಂಕಣಿಗೆ ಭಾಷೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಸೇವೆ ಗಮನಾರ್ಹ. ಬೈಬಲ್ ಗ್ರಂಥದ ಭಾಷಾಂತರ, ಪ್ರಕಟಣೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಪ್ರಾಥಮಿಕ, ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಪಠ್ಯ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನೂ ಪ್ರೌಢ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಬಾಸೆಲ್ ಮಿಷನ್ ಮುದ್ರಿಸುತ್ತ ಬಂದಿದೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತುತ ಬೆಂಗಳೂರು, ಮೈಸೂರು, ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು, ಮಂಗಳೂರು, ಬಳ್ಳಾರಿ, ಬೆಳಗಾಂವಿ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಕಾರವಾರ ಮತ್ತು ಬೀದರ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ 9 ಸ್ವತಂತ್ರ ಧರ್ಮಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿವೆ. ಸಾವಿರಾರು ಪಾದ್ರಿಗಳು ಮತ್ತು ಕನ್ಯಾಸ್ತ್ರೀಯರು ಈ ಧರ್ಮಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಶಾಲಾ ಕಾಲೇಜು ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸೇವಾಸಂಸ್ಥೆಗಳಾದ ಆಸ್ಪತ್ರೆ, ವೃದ್ಧಾಶ್ರಮ, ಅನಾಥಾಶ್ರಮ ಮೊದಲಾದ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸೇವೆಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಇಡೀ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ಹರಡಿದೆ. ಹಿಂದುಳಿದ, ದಲಿತ, ಶೋಷಣೆಗೆ ಒಳಗಾದ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳು ಮೊದಲಾದವರಿಗೆ, ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆಯದ ಸಮುದಾಯಗಳಿಗೆ ಮಿಷನರಿಗಳು ನೀಡಿದ ಶಿಕ್ಷಣ ಸೌಲಭ್ಯ ಇತರ ಧರ್ಮಗಳ ಮುಖಂಡರಿಗೆ ಆದರ್ಶಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ. ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಆಂಗ್ಲಭಾಷಾ ಮಾಧ್ಯಮವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಲಾಯಿತು. ಕ್ರೈಸ್ತ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲೂ ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ. ಸೇಂಟ್ ಜೋಸೆಫ್ ಹಿಟರ್ ಡಯಸಿಜನ್ ಸೆಮಿನರಿ, ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಸೇಂಟ್ ಪೀಟರ್ಸ್ ಸೆಮಿನರಿ, ಮೈಸೂರಿನ ಸೇಂಟ್ ಮೇರಿಸ್ ಸೆಮಿನರಿಗಳು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಬೇಕಾಗುವ ಪುರೋಹಿತರಿಗೆ ತರಬೇತಿ ನೀಡುತ್ತಿವೆ. ಬೆಂಗಳೂರು ಕ್ರೈಸ್ತ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಬೃಹತ್ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದೆ. ಸಲೇಸಿಯನ್, ರಿಡೆಂಪ್ಟರಿಸ್ಟ್ ಮುಂತಾದ ಸನ್ಯಾಸಿ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು, ದೇವಶಾಸ್ತ್ರ ಪೀಠಗಳು, ಬೋಧನಾ ಶೋಧನಾಂಗಗಳು, ಗ್ರಂಥಾಲಯಗಳು, ಬೈಬಲ್ ಭಾಷಾಂತರ ಕೇಂದ್ರ, ಬೈಬಲ್ ಸೊಸೈಟಿ, ಇಂಡಿಯನ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಸೋಷಿಯಲ್ ಸರ್ವೀಸ್ ಸೆಂಟರ್ ಮುಂತಾದವುಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಯುನೈಟೆಡ್ ಥಿಯೋಲೋಜಿಕಲ್ ಕಾಲೇಜು ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟರ ಪಾದ್ರಿಗಳಿಗೆ ತರಬೇತಿ ನೀಡುತ್ತಿದೆ. ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಪಾದ್ರಿಗಳಿಗೆ ಸಿ.ಆರ್.ಐ. ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್, ಕನ್ಯಾಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಸುದೀಪ್ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕ ತರಬೇತಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತಿವೆ. ನ್ಯಾಷನಲ್ ಬಿಬ್ಲಿಕಲ್, ಕ್ಯಾಟೆಕೆಟಿಕಲ್ ಅಂಡ್ ಲಿಥರ್ಜಿಕಲ್ ಸೆಂಟರ್, ನ್ಯಾಷನಲ್ ಎಕ್ಯುಮೆನಿಕಲ್ ಸೆಂಟರ್ ಮುಂತಾದ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದವರ ಒಕ್ಕೂಟ ಮತ್ತು ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಭಾರತೀಯ ದೇಶೀಯ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಳೀಯ ಭಾವನೆ ಆಚರಣೆಗಳಿಗೆ ಹೊಂದಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಬಗೆಗೆ ಅಧ್ಯಯನ ಪ್ರಯೋಗಗಳು ನಡೆಯುತ್ತವೆ. ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟರು ನಡೆಸುವ ಇಂಡಿಯ, ಬರ್ಮಾ, ಸಿಲೋನ್ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನಗಳ ಬೈಬಲ್ ಸೊಸೈಟಿಗಳೂ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿವೆ.

ಹೀಗೆ ಕೆಥೊಲಿಕ್, ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್, ಬ್ಯಾಪ್ಟಿಸ್ಟ್ ಮಿಷನ್, ವೆಸ್ಲಿಮಿಷನ್, ಬಾಸೆಲ್‌ಮಿಷನ್, ಮೆಥೋಡಿಸ್ಟ್ ಮಿಷನ್, ಲಂಡನ್ ಮಿಷನ್ ಇತ್ಯಾದಿ ಮಿಷನರಿಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರಗತಿಗಾಗಿ ದುಡಿಯುತ್ತಿವೆ. ನಿಮ್ನ ಹಾಗೂ ಶೋಷಿತ ಸಮುದಾಯಗಳ ಜನರ ಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕಾಗಿ ಮಿಷನರಿಗಳು ಶ್ರಮಿಸುತ್ತಿವೆ. (ಎನ್‌ಆರ್.)

ಕರ್ನೂಲು ಗುಹೆಗಳು: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಕರ್ನೂಲು ಬಳಿಯ ಬೇತಂಚೆರ್ಲದ ಗುಡ್ಡಗಳ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಗುಹೆಗಳು. ಈ ಗುಹೆಗಳನ್ನು ಭಿಲ್ಲಾಸರ್ಗಮ್, ಯಗಂಜಿ, ಯೆರ್ರಾಜರಿ ಗಬ್ಬಿ, ಸನ್ಯಾಸಲು ಗವಿ, ಕೃಷ್ಣಮ್ಮನ ಕೋಣ ಗವಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. 1840ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ನ್ಯೂಬೋಲ್ಡ್ ಎಂಬ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಈ ಗುಹೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಬ್ರೂಸ್‌ಫುಟ್ 1884ರಲ್ಲಿ ಭಿಲ್ಲಾಸರ್ಗಮ್ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದಾಗ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಪ್ರಾಣಿಯ ಮೂಳೆಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾದ ಉಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತವು. ಮಣ್ಣಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವುದರಿಂದ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದ ವಿಭಿನ್ನ ಘಟ್ಟಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು.

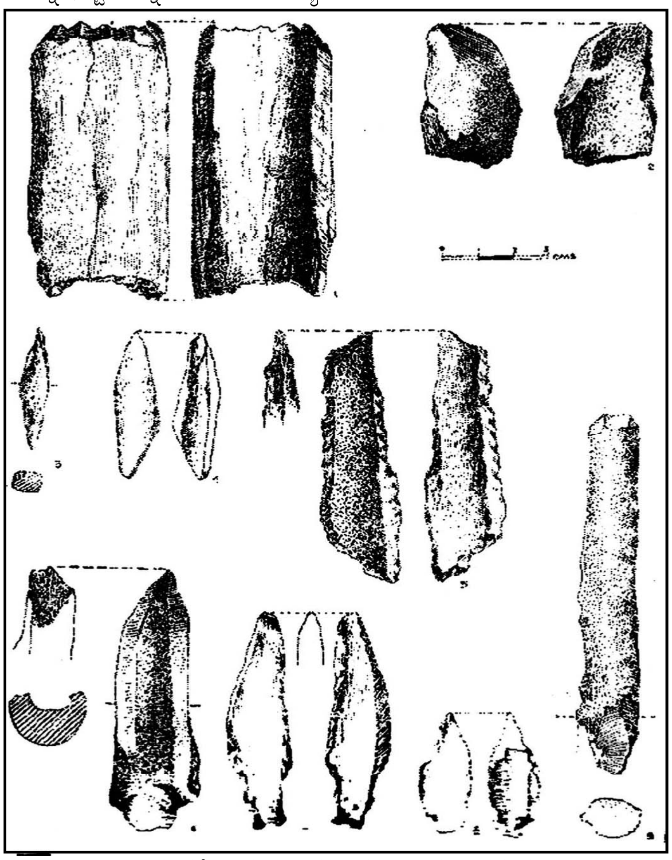

ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಉಪಕರಣಗಳು, ಮುಚ್ಚಟ್ಲಚಿಂತಮಾನು

1970–1982ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕೆ. ತಿಮ್ಮಾರೆಡ್ಡಿಯವರು ಭಿಲ್ಲಾಸರ್ಗಮ್ ಗವಿಯಲ್ಲಿ, ಎಂ.ಎಲ್.ಕೆ.ಮೂರ್ತಿಯವರು ಮುಚ್ಚಟ್ಲಚಿಂತಮಾನು ಗವಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ಈ ಗುಹೆಗಳು ಬೇತಂಚೆರ್ಲ ಮತ್ತು ಕಡಪ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಮುಚ್ಚಟ್ಲಚಿಂತಮಾನು ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಮೊದಲನೆಯದರಲ್ಲಿ (ಎಂ.ಸಿ.ಜಿ.1) ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಿಮಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಕಲ್ಲಿನ ಅಲಗುಗಳು, ಕೊರೆಗ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಶಿಲಾತಿರುಳು, ತ್ಯಾಜ್ಯ ಚಕ್ಕೆ ಚೂರುಗಳು, ಮೂಳೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಉಳಿ, ಮೊನೆ, ಚಮಚ, ರಂಧ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿ ಮೂಳೆಗಳು, ಚರ್ಟ್ ಮತ್ತು ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಎರಡನೆಯದರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ (ಎಂ.ಸಿ.ಜಿ.2) ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಆದಿ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಹಂತ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸಮಕಾಲೀನ ವಾಗಿದೆ. ಎರಡೂ ಹಂತದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಅತ್ಯುತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯವು. ಇವನ್ನು ಜಾಸ್ಪರ್, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ ಮತ್ತು ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬೂದಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇದು ಜನವಸತಿಯ ಸ್ಪಷ್ಟ ಕುರುಹಾಗಿದೆ. ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಅಲಗುಗಳು, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು, ರಂಧ್ರಕ, ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ತ್ರಿಕೋನಾಕೃತಿ ಮೊದಲಾದ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಕವಣೆಕಲ್ಲು, ಸುತ್ತಿಗೆ ಕಲ್ಲು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳೂ ಈ ಪದರಗಳಲ್ಲಿದ್ದವು. ಈ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯೇ ಸಿದ್ಧ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವರು ಪಶುಸಂಗೋಪನೆ, ಕೃಷಿ ಉದ್ಯೋಗದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನ ಸಮುದಾಯದವರೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ತಾಮ್ರದ ಬಳೆ, ಉಂಗುರ, ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮಣಿ ಮುಂತಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳಲ್ಲೊಂದರ ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1850±20%.

ಇವೆರಡು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಸಮುದಾಯಗಳು ಜಿಂಕೆ, ಸಾರಂಗ, ಕಾಡುಹಂದಿ, ಮೊಲ, ಕಾಡುಬೆಕ್ಕು, ಉಡ, ಮುಳ್ಳುಹಂದಿ, ಆಮೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದುವು. ಅಂತ್ಯ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ನಿಕ್ಷೇಪದಿಂದ ಚರ್ಟ್‌ಕಲ್ಲಿನ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ಗುಹೆಗೆ ತಂದು ಶಾಖಕೊಟ್ಟು ಕಾಯಿಸಿ ಅವುಗಳಿಂದ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಒತ್ತಿ ತೆಗೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದೇ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕಮಾನಿನ ಆಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆಯೊಂದು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂತು. ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆಯೊಳಗೆ ದೊರೆತ ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ತುಂಡನ್ನು ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ ಕಾಲ ನಿರ್ಣಯಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನ 17,390±10% ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಭಿಲ್ಲಾಸರ್ಗಮ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು, ಉಜ್ಜಿ ನಯಮಾಡಿದ ತ್ರಿಕೋಣಾಕೃತಿಯಯ ಕೊಡಲಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಜನ ಗುಹೆಗಳ ತಪ್ಪಲಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ತಮ್ಮ ಪಶುಗಳ ಹುಲ್ಲುಗಾವಲಾಗಿಯೂ ಒಣ ಬೇಸಾಯಕ್ಕೂ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು. (ಎಂ.ಎಲ್.ಕೆ.ಎಂ.)

ಕಲ್ಪನಾದತ್: ಭಾರತದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮಹಿಳಾ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರರು. ಇವರು ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ 1913ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಉನ್ನತ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಕೋಲ್ಕತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದರು. ಆಗ ಇವರು ಲೇಡಿಸ್ ಅಸೋಸಿಯೇಷನ್ ಎಂಬ ಸಂಘವನ್ನು ಸೇರಿ ಅಲ್ಲಿ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ ತರಬೇತಿ ಮತ್ತು ಬಾಂಬ್ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾವೀಣ್ಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆದರು. ಇವರು ಪುರುಷರಂತೆ ಉಡುಗೆ ತೊಡುಗೆಯನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಪಹರ್ತಲಿ ಕ್ಲಬ್‌ನ ಧಾಳಿಯ ಮೊಕದ್ದಮೆಯಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ಶಂಕಿಸಲಾಯಿತಾದರೂ ಸೂಕ್ತ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳು ದೊರೆಯದೆ ಶಿಕ್ಷಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಜಾಮೀನಿನ ಮೇಲೆ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಗಿ ತಲೆತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡರು. ಮುಂದೆ 1930 ಏಪ್ರಿಲ್ 18 ರಂದು ಸೂರ್ಯಸೇನ್‌ರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಬಂಗಾಲದ ಚಿತ್ತಗಾಂಗ್‌ನ ಸರ್ಕಾರಿ ಶಸ್ತ್ರಾಗಾರದಿಂದ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾಡಿನಲ್ಲಿದ್ದುಕೊಂಡೇ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಟ ಮುಂದುವರೆಸಿದರು. ಕೊನೆಗೆ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕ ಇವರಿಗೆ ಸೂರ್ಯಸೇನ್‌ರೊಡನೆ ಆಜೀವ ಸೆರೆವಾಸದ ಶಿಕ್ಷೆ ನೀಡಲಾಯಿತು. 1937ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸರ್ಕಾರಗಳು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಇವರನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆಗೊಳಿಸಲು ರವೀಂದ್ರನಾಥ್ ಠಾಕೂರ್ ಮತ್ತು ಮಹಾತ್ಮಗಾಂಧಿ ಮೊದಲಾದವರು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ ಫಲವಾಗಿ 1939ರಲ್ಲಿ ಬಿಡುಗಡೆಗೊಂಡರು. ಅನಂತರ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಷೇತ್ರ ಹಾಗೂ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡರು. ಕಾರ್ಮಿಕರ ನೆಲೆಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡುತ್ತಾ ಕಿಸಾನ್ ಸಭಾದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಟ್ರಾಂವೇ ವರ್ಕರ್ಸ್ ಯೂನಿಯನ್‌ನಲ್ಲಿ ಖಾಯಂ ಸದಸ್ಯೆಯಾಗಿ ಸೇರಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಮುಖಂಡರಾದ ಬಿ. ಸಿ. ಜೋಷಿಯವರನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಮತ್ತು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡರು. (ಕೆ.ಎಸ್‌ಡಿ.)

ಕಲ್ಲೂರು: ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆ ಮಾನ್ವಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ. ರಾಯಚೂರಿನಿಂದ ಸು.23 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಜಿಂಗೆರೆಗೆ ಹೋಗುವ ರಸ್ತೆಯಲ್ಲಿರುವ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಕಣಶಿಲೆಯ ಬೆಟ್ಟಗಳಿವೆ. ಗುಹೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಎಮ್ಮಿಗುಡ್ಡದ ಪ್ರದೇಶ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದಾಗಿದೆ. ಈ ಬೆಟ್ಟದ ಪೂರ್ವ ತುದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಟ್ಟಿ ಮಾಡಿದ ಎರಡು ಕೋಣಗಳ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದರ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಮತ್ತೊಂದು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಉದ್ರೇಕಗೊಂಡ ಗೂಳಿಗಳ ಸಣ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

ಕಲ್ಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಪಿರಬನ್ನಸ್ಸು ಗುಡ್ಡಗಳ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಬೃಹತ್ ಗುಂಡಗಲ್ಲಿನ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ದೊರೆತ ಮೂರು ಮಿಡತೆ ಮೀಸೆಯಾಕಾರದ ಹಿಡಿಕತ್ತಿಗಳು ಫತೇಗಡದ (ರಾಜಸ್ತಾನ) ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ಗುಡ್ಡೆಯ ಕತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತವೆ. ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ಗುಡ್ಡ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಸರಣವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ದಕ್ಷಿಣ ಇಳಿಜಾರಿನಲ್ಲಿ 1937–40ರಲ್ಲಿ ಅಹಮದ್ ಕೈಗೊಂಡ ಪ್ರಯೋಗ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅದರಲ್ಲೂ ರಂಧ್ರಗಳುಳ್ಳ ಜಾಡಿಯಂತಹ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರುಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಸಮಾನಾಂತರ ಅಂಚಿನ ನೀಳ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಚಕಮಕಿಕಲ್ಲು, ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು ಮತ್ತು

ಸ್ಫಟಿಕದ ತಿರಳುಗಳು, ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಮಸ್ಕಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯ ಆದಿಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿಗೆ ಸರಿಹೊಂದುವ ಕೆಲವು ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು ಅತಿಮುಖ್ಯವಾದವು. ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ನೀಳ ಅಲಗುಗಳನ್ನು ಸುಕ್ಕುರು–ರೊಹರಿ ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ನೀಳ ಅಲಗುಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಲಿ ಚೂರುಗಳು ಮತ್ತು 50 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ಬೂದಿ ಪದರದಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇತ್ತೆಂದು ಖಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಜನವಸತಿ ಇತ್ತೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣ ಲೇಪನಗೊಂಡ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಚಿತ್ರಿತ, ಮುದ್ರಿತ ಮತ್ತು ಕಚ್ಚುಗಳುಳ್ಳ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು, ಅರೆ–ಅಮೂಲ್ಯ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಸಾತವಾಹನ ನಾಣ್ಯಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಅದಿರಿನಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸುವ ಕುಲುಮೆಗಳು ಇಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರು, ಬೀಸುವ ಕಲ್ಲುಗಳು ಮತ್ತು ಪುಡಿಯಾದ ಸ್ಫಟಿಕ ಶಿಲೆಯಿಂದ ರುಜುವಾಗುತ್ತದೆ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾ ಅಲಗುಗಳು, ನವಶಿಲಾಯುಗದ ನುಣುಪುಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆಯುವ ಇತರೆ ಮೂರು ನೆಲೆಗಳು – ಅಗಸರಗುಡ್ಡದ ಇಳಿಜಾರು, ಕಂಪನಗುಡ್ಡ ಸುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಪೊಲನಗುಡ್ಡ ಮತ್ತು ಪಿರಬನೂರು ಗುಡ್ಡಗಳ ಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಅನಂತಗಿರಿ.

ಕಲ್ಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಪೊಲ್ಲಮ್ಮ ಬೆಟ್ಟದ ತಪ್ಪಲಲ್ಲಿರುವ ಮಾರ್ಕಂಡೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರಾಚೀನವಾದದ್ದು. ಇದು ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಮೂಲತಃ ಕಲ್ಯಾಣಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಅಥವಾ ಕಾಕತೀಯರ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದ್ದು ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಐದು ಪ್ರಮುಖ ದ್ವಾರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಕಾಲದ ಬೃಹತ್ ಕೋಟೆಯೂ ಇಲ್ಲಿದೆ. (ಎಸ್.ಸಿ.ಎಸ್.)

ಕಲ್ಹಣ: ಕಾಶ್ಮೀರದ ಪಂಡಿತ ಕವಿ. ಸಂಸ್ಕೃತ ರಾಜತರಂಗಿಣಿ ಈತನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕೃತಿ. ಇವನ ತಂದೆ ಚಂಪಕ, ಕಾಶ್ಮೀರದ ಹರ್ಷರಾಜನ (1089–1101) ಅಮಾತ್ಯನಾಗಿದ್ದ. ರಾಜಕಾರಣಿಯ ಮಗನಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಕಲ್ಹಣನಿಗೆ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಗೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಶಿಕ್ಷಣ ದೊರೆತಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. 1148ರಲ್ಲಿ ರಾಜಾಶ್ರಯ ತಪ್ಪಿ ನಿರಾಶನಾಗಿದ್ದ ಕಲ್ಹಣ ಒಂದು ವರ್ಷದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಬೃಹತ್ ಇತಿಹಾಸ ಗ್ರಂಥವಾದ ರಾಜತರಂಗಿಣಿಯನ್ನು ಕಾವ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿ ಬರೆದ. ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿಷಯಗಳ ಆಗರವಾಗಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಈ ಕಾವ್ಯ ಐಸಿರಿಯ ನಶ್ವರತೆ, ರಾಜವೈಭವದ ಹಿಂದಿರುವ ಹೊಲಸುಗಳು, ಜೀವನದಲ್ಲಿ ವಿರಕ್ತಿ ಶಾಂತಿಗಳ ಆವಶ್ಯಕತೆ–ಇವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾಲಾನಂತರದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಹಣನಿಗೆ ರಾಜ ಜಯಸಿಂಹನ ಸನ್ಮಾನ ಲಭ್ಯವಾಯಿತು. ಆಗ ಈತ ಜಯಸಿಂಹಾಭ್ಯುದಯವೆಂಬ ಕಾವ್ಯ ರಚಿಸಿದ.

ಕಲ್ಹಣ ರಾಜತರಂಗಿಣಿಯನ್ನು ರಚಿಸುವ ಮುನ್ನ ಮಹಾಕಾವ್ಯ, ಹರ್ಷಚರಿತಾದಿ ಗದ್ಯಕೃತಿಗಳು ಮೊದಲಾದ ರಚನೆಗಳು, ಜ್ಯೋತಿಷಶಾಸ್ತ್ರ – ಇವನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದುದಾಗಿ ತಾನೇ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಉತ್ಕೀರ್ಣ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು, ತಾಮ್ರಪಟಗಳು, ದಾನಪತ್ರಗಳು, ತಾಳೆಯೋಲೆಗಳು ಮುಂತಾದವನ್ನು ಈತ ಬಹು ಶ್ರಮದಿಂದ ಶೇಖರಿಸಿದ. ಪ್ರಾಚೀನ ರಾಜಾವಳೀಕಥೆಗಳು, ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸಗಳು ಮುಂತಾದವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದ ನೀಲಮತ, ಸುವ್ರತ, ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರ, ಹೇಲರಾಜ, ಪದ್ಮಮಿಹಿರ, ಮೊದಲಾದವರ ಕೃತಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಆಮೂಲಾಗ್ರವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಪೂರ್ವಗ್ರಹದೋಷ ಬಾರದಂತೆ ನಿಷ್ಪಕ್ಷಪಾತದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ರಾಜರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಹಾಗೂ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ತೂಗಿ ನೋಡಿದುದಾಗಿ ನಿಸ್ಸಂದಿಗ್ಧವಾಗಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಜನಜೀವನದಲ್ಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಏರುಪೇರುಗಳನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಪುರಾಣಕಾಲದಿಂದ ತನ್ನ ಜೀವಿತಕಾಲದವರೆಗಿನ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಸಮಗ್ರ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಬರೆಯುವುದು ಕಲ್ಹಣನ ಗುರಿ; ಮೊದಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗೋನಂದ, ಕರ್ಕೋಟ, ಉತ್ಪಲ, ಲೋಹರ ಮುಂತಾದ ರಾಜವಂಶಗಳ ಚರಿತ್ರೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪೌರಾಣಿಕಾಂಶಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು; ಖಚಿತವಾದ ಕಾಲದೇಶಾದಿ ವಿವರಗಳು ಕಡಿಮೆ. ಆದರೆ ತನ್ನ ಕಾಲದ ಹತ್ತಿರ ಹತ್ತಿರಕ್ಕೆ ಬಂದಂತೆಲ್ಲ ಕಲ್ಹಣನ ನಿರೂಪಣೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಖಚಿತಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ.

ರಾಜತರಂಗಿಣಿ ಕೇವಲ ರಾಜರ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲ; ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ವಿಷಯಗಳ ಆಕರ. ರಾಜಾಸ್ಥಾನದವರ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಿಂದ ಬರೆದ ರಚನೆಯಾದರೂ ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಜನತೆಯ ಜೀವನಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಅರಿಯಲು ಇದು ಹೆಚ್ಚು ಸಹಾಯಕವಾಗಿದೆ. ಅರಮನೆಯ ಆವರಣದವರ, ಅಂತಃಪುರದವರ ಸೋಗುಗಳ ಹಿಂದಿನ ನಿಜಾಂಶವನ್ನೂ ಕಲ್ಹಣ ಹೊರಗೆಡಹುತ್ತಾನೆ. ಆರ್ಯಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಾರವಾದ ಧರ್ಮದ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಕಡೆಕಡೆಗೆ ನಡೆಯತೊಡಗಿದ ಅತ್ಯಾಚಾರವನ್ನು ಕನ್ನಡಿ ಹಿಡಿದು ತೋರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಪ್ರಜಾಕ್ಷೇಮಕ್ಕಾಗಿ ಜೀವನವನ್ನೇ ಮುಡಿಪಾಗಿಡುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜರ್ಷಿಗಳದೇ ಅಲ್ಲದೆ ನೀಚರೂ ಧೂರ್ತರೂ ಆದವರ ಸ್ಪಷ್ಟ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಪ್ರಜಾಕ್ಷೇಮಕ್ಕಾಗಿ ಕೆರೆಬಾವಿಗಳನ್ನೂ ದೇವಾಗಾರಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ದಾನಿಗಳ ವರ್ಣನೆಯೂ ಇಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತವೆ. ಭಾರತೀಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಯ ಈ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಪ್ರಯತ್ನ ಭಾರತೀಯ ಹಾಗೂ ವಿದೇಶಿ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಪ್ರಶಂಸೆ ಗಳಿಸಿದೆ. ರಾಜತರಂಗಿಣಿ ಕಾವ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಅತ್ಯಂತ ಹೃದಯಂಗಮವಾದದ್ದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಪದ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಧುರ್ಯಕಾಂತಿಗುಣಗಳು ಮನೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷಾದಿ ಅಲಂಕಾರಗಳು ಸಾಲ್ಗೊಂಡು ಸಂದಣಿಸುತ್ತವೆ. ಶಾಂತ ರಸವಂತೂ ಉಕ್ಕಿಹರಿಯುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಕಾವ್ಯ–ಇತಿಹಾಸ ಎರಡನ್ನೂ ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸವ್ಯಸಾಚಿಯಂತೆ ಸಾಧಿಸಿದ ಕಲ್ಹಣನ ಸಿದ್ಧಿ ಅದ್ಭುತ.

ಕಲ್ಹಣನ ಜೀವಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಸ್ಥಿತಿ ಹೃದಯವಿದ್ರಾವಕವಾಗಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿದೆ. ಸೈನಿಕರಲ್ಲಾಗಲೀ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲಾಗಲೀ ಶಿಸ್ತು ಶೂನ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಸ್ವಾರ್ಥಿಗಳಾದ ಮಂತ್ರಿಗಳು, ದ್ರೋಹಿಗಳಾದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ಕಪಟಿ ಪುರೋಹಿತರು, ಸುಖಲೋಲುಪ ಜನತೆ – ಇದರಿಂದ ದೇಶ ತುಂಬಿತ್ತು. ಅದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಮೋಸ, ಪಿತೂರಿ, ಕೊಲೆ, ಜಗಳ, ಸುಲಿಗೆಗಳು ದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹಾಹಾಕಾರವನ್ನೆಬ್ಬಿಸಿದ್ದುವು. ತತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಡಿಮೆಯಾದರೂ ಮುಂದಿನ 200 ವರ್ಷಗಳೊಳಗೆ ಒಟ್ಟು ದೇಶವೇ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಕೈವಶವಾಗಲು ಕಾರಣವಾದುದನ್ನು ಇತಿಹಾಸ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಹಣನ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಕಾಶ್ಮೀರದ ಲೇಖಕರಾದ ಜೋನರಾಜ, ಶ್ರೀವರ, ಪ್ರಾಜ್ಯಭಟ್ಟ ಮತ್ತು ಶುಕ ಮುಂದುವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. (ಕೆ.ಕೆ.)

ಕಸ್ತೂರ ಬಾ ಗಾಂಧಿ: 1869–1944. ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಪತ್ನಿ. ಇವರ ತಂದೆ ಗೋಕುಲದಾಸ ಮಾಕಂಜಿ, ತಾಯಿ ವೆರಾಜ್ ಕುಂವರ್ ಬಾ. ಇವರು 1869ರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ ಬಂದರಿನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಇವರ ತಂದೆಯೂ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ತಂದೆಯೂ ಸ್ನೇಹಿತರು. ಹಿರಿಯರ ಆಸೆಯಂತೆ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರೊಡನೆ ಇವರ ವಿವಾಹ ನೆರವೇರಿತು. ಇದೊಂದು ಬಾಲ್ಯ ವಿವಾಹ. ಆಗ ಇವರಿಬ್ಬರ ವಯಸ್ಸು 12 ವರ್ಷ.

ಸಂಪ್ರದಾಯವಂತ ಧನಿಕ ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಬಾ ಅನಕ್ಷರಸ್ಥೆ. ಗಾಂಧೀಜಿ ಈಕೆಯನ್ನು ವಿದ್ಯಾವಂತಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರೂ ಅದು ಫಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ಗಾಂಧೀಜಿಗೆ ತಮ್ಮ ಪತ್ನಿ ಸದಾ ವಿಧೇಯಳಾಗಿ ಆದರ್ಶ ಸತಿಯಾಗಿರಬೇಕೆಂಬ ಅಪೇಕ್ಷೆಯಿತ್ತು. ಹಾಗಾಗಿ ಬಾ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ನಿರ್ಬಂಧ ಹೇರಿದ್ದರು. ಬಾ ಅವರು ಪ್ರತಿಭಟಿಸದಿದ್ದರೂ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಒಪ್ಪುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಮತ್ತು ಕಸ್ತೂರ ಬಾ ಅವರ ಸಂಸಾರ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಬಾ ಅವರು ಸಂಪ್ರದಾಯ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಎಂದೂ ಬಿಟ್ಟವರಲ್ಲ. 1906ರಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯವ್ರತವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರು. ಕಸ್ತೂರ ಬಾ ಸಂತೋಷದಿಂದ ಅದಕ್ಕೆ ಸಮ್ಮತಿಯಿತ್ತರು. ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರೊಡನೆ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಸೆರೆಗೆ ಹೋದರು.

ಗಾಂಧೀಜಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಸಬರಮತಿ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಕಸ್ತೂರ ಬಾರವರೇ ಮೊದಲ ಶಿಷ್ಯೆ. ಇಡೀ ಆಶ್ರಮವೇ ಇವರ ಸಂಸಾರವಾಗಿತ್ತು. 1936ರಲ್ಲಿ ಅಮೃತಸರದಲ್ಲಿ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ್ದ ಹರಿಜನರ ಮಹಾಸಭೆಗೆ ಬಾ ಅವರೇ ಅಧ್ಯಕ್ಷೆ. ಅಂದು ಇವರು ಮಾಡಿದ ಸರಳ ಭಾಷಣದಲ್ಲಿ ಹರಿಜನರ ಬಗೆಗಿನ ಅನುಕಂಪ ಸಹಾನುಭೂತಿಗಳು ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿವೆ. 1917ರಲ್ಲಿ ಚಂಪಾರಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಚಳವಳಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದಾಗ ಇವರು ಹಳ್ಳಿ ಹಳ್ಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಜನರಿಗೆ ಶಿಸ್ತು, ಶುಚಿ, ಸದಾಚಾರ, ಸದ್ವರ್ತನೆಗಳನ್ನು ಹೇಳಿಕೊಟ್ಟರು. 1922ರ ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಬಂಧನಕ್ಕೊಳಗಾದಾಗ ಅವರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ನಿಂತು ಜನತೆಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ನೀಡಿದರು. 1930ರಲ್ಲಿ ಕಾನೂನುಭಂಗ ಚಳವಳಿ ದೇಶದೆಲ್ಲೆಡೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿತು. ಆಗ ಇವರು ಅವಿಶ್ರಾಂತವಾಗಿ ದುಡಿದರು. 1932ರಲ್ಲಿ ಬಾರ್ದೋಲಿಯ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿ 6 ತಿಂಗಳ ಕಠಿಣ ಕಾರಗೃಹವಾಸ ಅನುಭವಿಸಿದರು. 1935ರ ಅನಂತರ ಗಾಂಧೀಜಿ ಚಳವಳಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿ ವರ್ಧಾಬಳಿ ಸೇವಾಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಆಶ್ರಮ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಾಗ ಬಾ ಅವರೇ ಆಶ್ರಮದ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯ ಹೊಣೆ ಹೊತ್ತರು. 1942ರಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ ಚಳವಳಿ ದೇಶವ್ಯಾಪಿಯಾದಾಗ ಆಗಾಖಾನ್ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಸೆರೆವಾಸ ಅನುಭವಿಸಿದರು. ಆದರ್ಶ ಹಿಂದು ನಾರಿಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿದ್ದ ಇವರು 1944 ಫೆಬ್ರವರಿ 22ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಜಿ.ಎಸ್.ಪಿ.)

ಕಳಚುರಿ ವಂಶ: 6–16ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಸು. 1000 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಭಾರತದ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ ಮನೆತನದ ಅರಸರು. ಇವರು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರಾಜಧಾನಿಗಳಿಂದ ಆಳಿದರು. ಈ ವಂಶದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಖೆ ಮಾಳ್ವ,

ಗುಜರಾತ್ ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇವರಿಗೆ ಹೈಹಯರೆಂದು ಹೆಸರಿತ್ತು. ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ಯಾವುದೆಂದು ತಿಳಿದಿಲ್ಲವಾದರೂ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಉಜ್ಜಯಿನಿ, ವಿದಿಶ, ಆನಂದಪುರ (ಗುಜರಾತ್) ಮುಂತಾದ ಸ್ಕಂಧಾವಾರಗಳಿಂದ ಹೊರಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿದು ಬಂದಿರುವ ರೀತ್ಯಾ ಕಳಚುರಿ ವಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಹಿಷ್ಮತೀ, ತ್ರಿಪುರಿ, ಸರಯುಪಾರ, ರತ್ನಪುರ ಮತ್ತು ಕಲ್ಯಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ರಾಜರು ಪ್ರಮುಖರು. ಕಳಚುರಿ ಎಂಬ ಶಬ್ದ ಕಟಚ್ಚುರಿ, ಕಲತ್ಸೂರಿ, ಕಳಚೂರ್ಯ, ಕಲಚ್ಚುಟಿ ಮುಂತಾದ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ.

ಮಾಹಿಷ್ಮತೀ ಕಳಚುರಿಗಳು: ಇವರು ಪ್ರಬಲರಾದದ್ದು 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ. ಇವರ ರಾಜ್ಯ ಆಗ ಉತ್ತರ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಗುಜರಾತ್ ಮತ್ತು ಮಾಳ್ವದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಕೃಷ್ಣರಾಜ (550–575), ಅವನ ಮಗ ಶಂಕರಗಣ, ಮೊಮ್ಮಗ ಬುದ್ಧರಾಜ–ಈ ಮೂವರು ಕಳಚುರಿ ರಾಜರು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಳಿದವರೆಂದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಪರಮ ಮಾಹೇಶ್ವರ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಎಂಬ ಶಾಸನವುಳ್ಳ ಮತ್ತು ನಂದಿಯ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಗುಜರಾತ್, ಕೊಂಕಣ, ರಾಜಸ್ತಾನ, ಮಾಳ್ವ, ವಿದರ್ಭ, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವುದರಿಂದ ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಎಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಕೃಷ್ಣರಾಜನ ಮಗ ಶಂಕರಗಣ ಶಕ್ತನಾದ ದೊರೆ. ಇವನ ಕಾಲ 575–600. ಮಂಡಸರದ ಔಲಿಕವಂಶದ ಅರಸರನ್ನು ಶಂಕರಗಣ ಸೋಲಿಸಿದ. ನಾಸಿಕ ಜಿಲ್ಲೆಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದ ಕಳಚುರಿ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಗುಜರಾತ್ ಮತ್ತು ಕಾಠಿಯಾವಾಡಗಳಿಗೆ ಹರಡಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವನಿಗೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಶಾಸನದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳು ಇವನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವುದರಿಂದ, ಶಂಕರಗಣ ಗುಪ್ತ ರಾಜರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡಿರಬಹುದು. 597ರ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಶಾಸನ ಇವನನ್ನು ಪೂರ್ವಾಪರ ಸಮುದ್ರಾಂತಾದಿದೇಶಸ್ವಾಮಿ ಎಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಸು. 600ರಲ್ಲಿ ಶಂಕರಗಣನ ಮಗ ಬುದ್ಧರಾಜ ದೊರೆಯಾದ. 608ರ ವಡ್ನೇರ್ ಶಾಸನದಿಂದ ಬುದ್ಧರಾಜ ದೇವಗುಪ್ತನೆಂಬ ರಾಜನಿಂದ ಪೂರ್ವ ಮಾಳ್ವವನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ದೊರೆ ಮಂಗಳೇಶನಿಂದ ಬುದ್ಧರಾಜ 602ರಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋತುಹೋದ. ಇದರಿಂದ ಕಳಚುರಿಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ, ಚಾಳುಕ್ಯರು ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವ ಬೆಳೆಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅನುಕೂಲ ವಾಯಿತು. ಬುದ್ಧರಾಜನ ಮರಣದೊಡನೆ (620) ಮಾಹಿಷ್ಮತೀ ನಗರದ ಕಳಚುರಿಗಳ ಅವನತಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಚಾಳುಕ್ಯ ವಿನಯಾದಿತ್ಯ ತನ್ನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೈಹಯರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದುದಾಗಿ ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ, ಬುದ್ಧರಾಜನ ಅನಂತರವೂ ಕೆಲವರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಈ ವಂಶದ ರಾಜಕುಮಾರಿಯರಾದ ಲೋಕ ಮಹಾದೇವಿಯನ್ನೂ ಅವಳ ತಂಗಿ ತ್ರೈಲೋಕ್ಯ ಮಹಾದೇವಿಯನ್ನೂ 2 ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ವಿವಾಹವಾಗಿದ್ದ.

ತ್ರಿಪುರಿಯ ಕಳಚುರಿಗಳು: ಕಳಚುರಿ ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದವರು. ತ್ರಿಪುರಿ ಈಗಿನ ಜಬ್ಬಲ್‌ಪುರದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಕಳಚುರಿಗಳು 675 ರಿಂದಲೇ ಆಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರೆಂದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಮತ. ಆದರೆ 1 ನೆಯ ಕೊಕಲ್ಲ (850–90) ಈ ಶಾಖೆಯ ಮುಖ್ಯನಾದ ಮೊದಲ ರಾಜ. ಪ್ರತೀಹಾರ ದೊರೆ 1ನೆಯ ಭೋಜನ ಮೇಲೆ ಕೊಕಲ್ಲ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋದ. ಭೋಜನ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದ ಸರಯುಪಾರದ ಶಂಕರಗಣ, ಗುಹಿಲ ಹರ್ಷರಾಜ, ಚಾಹಮಾನಗೂವಕ–ಇವರೆಲ್ಲರನ್ನು ಈತ ಸೋಲಿಸಿದ. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದವರೆಗೂ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿದ. ಅನಂತರ ಕೊಂಕಣದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಶಿಲಾಹಾರ ಕಪರ್ದಿಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ 2 ನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಮೇಲೂ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋದ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲೂ ಕೊಕಲ್ಲ ಜಯಶಾಲಿಯಾದ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ 2 ನೆಯ ಕೃಷ್ಣ ಅನಂತರ ಕೊಕಲ್ಲನೊಡನೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸಿ ಅವನ ಮಗಳನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ. ಈ ಎಲ್ಲ ವಿಜಯಗಳಿಂದ ಕಳಚುರಿಗಳ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆಯಾಗಲಿಲ್ಲವಾದರೂ ಅವರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಕೊಕಲ್ಲನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಮಗ ಶಂಕರಗಣ ರಾಜನಾದ. ಈತ ಕೋಸಲದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಸೋಮವಂಶೀ ರಾಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ 2 ನೆಯ ಕೃಷ್ಣ ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯರಾಜ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಲು ಶಂಕರಗಣನ ಸಹಾಯ ಕೋರಿದ. ಆದರೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮತ್ತು ಕಳಚುರಿಗಳನ್ನು ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಸೋಲಿಸಿದ. 2ನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಮಗ ಜಗತ್ತುಂಗ ಶಂಕರಗಣನ ಮಗಳಾದ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ. ಶಂಕರಗಣನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಮಗನಾದ ಯುವರಾಜ (915–45) ರಾಜನಾದ.

ಪಾಲರಾಜನನ್ನು ಯುವರಾಜ ಸೋಲಿಸಿ ಕಳಿಂಗದ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿದ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಯುವರಾಜನನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿದರು. ಯುವರಾಜ ತನ್ನ ಮಗಳು ಕುಂದದೇವಿಯನ್ನು 3ನೆಯ ಅಮೋಘವರ್ಷನಿಗೆ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. 3ನೆಯ ಕೃಷ್ಣ ಈಕೆಯ ಮಗನಾದರೂ ತನ್ನ ಸೋದರಮಾವ ಯುವರಾಜನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿ ಅವನನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ಕಳಚುರಿರಾಜ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಲೀನವಾಗಿ ಹೋಗುವ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಬಂದೊದಗಿತು. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಯುವರಾಜ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರನ್ನು ಡಾಹಲ ದೇಶದಿಂದ ಓಡಿಸಿ, ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಯುವರಾಜ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲೂ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿದ್ದ. ಗೋಲಕಿ ಮಠಕ್ಕೆ ಆಶ್ರಯದಾತನಾಗಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ, ಅನೇಕ ಶೈವ ದೇವಾಲಯ ಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಯುವರಾಜನ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ ಲಕ್ಷ್ಮಣರಾಜ (945–70) ರಾಜನಾದ. ಈತ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ವಂಗರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಚಂದ್ರವಂಶದ ರಾಜನನ್ನೂ ಓಡ್ರ ರಾಜನನ್ನೂ ಕೋಸಲದ ಮಹಾಭವಗುಪ್ತನನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿದ. ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಲಾಟರಾಜ, ಚಾಳುಕ್ಯ ಮೂಲರಾಜ, ಅಭೀರರಾಜ ಗ್ರಹರಿಪು ಮೊದಲಾದವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಲಕ್ಷ್ಮಣರಾಜ ತನ್ನ ಮಗಳು ಬೊಂತಾದೇವಿಯನ್ನು ಚಾಳುಕ್ಯ 4 ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನಿಗೆ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. ಇವಳ ಮಗನೇ ಚಾಳುಕ್ಯ 2 ನೆಯ ತೈಲಪ. ಲಕ್ಷ್ಮಣ ರಾಜನ ಮಗ ಶಂಕರಗಣ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಆಳಿದಮೇಲೆ ಅವನ ತಮ್ಮ 2 ನೆಯ ಯುವರಾಜ (980–90) ರಾಜನಾದ. ಈತ ಅಸಮರ್ಥ ದೊರೆ. ತನ್ನ ಸೋದರಮಾವ ಯುವರಾಜನ ಮೇಲೆ ತೈಲಪನೂ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದ. ಪರಮಾರ ಮುಂಜ ಯುವರಾಜನನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ಯುವರಾಜ ಸೋತು ಓಡಿಹೋದ. ಹೀಗಾಗಿ ಕಳಚುರಿಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಅಧೋಮುಖ ವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇವನ ಮಗ 2 ನೆಯ ಕೊಕಲ್ಲನ (990–1015) ಶಕ್ತಿಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳಿಂದ ಕಳಚುರಿಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ವೃದ್ಧಿಗೊಂಡಿತು. ಈತ ಗೂರ್ಜರರ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋಗಿ ಮೂಲರಾಜನನ್ನು ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗ ಚಾಮುಂಡರಾಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ತನ್ನ ತಂದೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ್ದ ಚಾಳುಕ್ಯ ತೈಲಪನನ್ನೂ ಈತ ಪರಾಜಯಗೊಳಿಸಿದ. ಪಾಲರಾಜ 1 ನೆಯ ಮಹೀಪಾಲನೂ ಇವನಿಂದ ಸೋತ. ಈ ಎಲ್ಲ ವಿಜಯಗಳಿಂದ ಕಳಚುರಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪುನಃ ವರ್ಧಿಸಿತು.

2ನೆಯ ಕೊಕಲ್ಲನ ಮಗ ಗಾಂಗೇಯದೇವ (1015–41) ಶಕ್ತನಾದ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಳಚುರಿಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಈತ ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳ ಮತ್ತು ಪರಮಾರ ಭೋಜರೊಡಗೂಡಿ ಚಾಳುಕ್ಯ 2 ನೆಯ ಜಯಸಿಂಹನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದ. ಆದರೆ ಇದರಿಂದ ಏನೂ ಉಪಯೋಗವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಗಾಂಗೇಯದೇವ ಕೋಸಲಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಮಹಾ ಶಿವಗುಪ್ತನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ರತ್ನಪುರಿಯ ಕಳಚುರಿ ದೊರೆ ಕಮಲರಾಜನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಉತ್ಕಲ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆದ್ದು ತ್ರಿ ಕಲಿಂಗಾಧಿಪತಿ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದ. ಚಂಡೆಲ್ಲ ಧಂಗರಾಜ ಇಲ್ಲವೇ ಮಹೀಪಾಲನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕಾಶಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಯಾಗಗಳನ್ನು ತನ್ನ ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅಂಗರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ನಡೆಸಿದ. ಪಂಜಾಬಿನ ಕಾಂಗ್ರಾ ಕಣಿವೆಯಿಂದ ಮಹಮ್ಮದೀಯರನ್ನು ಹೊಡೆದಟ್ಟಿದ. ಆದರೆ ಅವರು ಕಾಶಿಯನ್ನು ಲೂಟಿಮಾಡಿ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ದೋಚಿಕೊಂಡು ಓಡಿಹೋದರು. ಪ್ರಯಾಗ ಇವನ ಉಪರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಈತ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದಿದ್ದ. ಗಾಂಗೇಯದೇವನ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ ಕರ್ಣ(1041–73) ದೊರೆಯಾದ. ಇವನೂ ಒಬ್ಬ ಶಕ್ತ ದೊರೆ. ಈತ ಪ್ರತೀಹಾರಯಶಃಪಾಲನಿಂದ ಅಲಹಾಬಾದನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ತೀರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಮೇಲೆ ಜಯಗಳಿಸಿದ. ಪಾಲರ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋದರೂ ಅದರಿಂದ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಜಾತವರ್ಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅಂಗರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಗಂಗವಂಶದ ವಜ್ರಹಸ್ತನನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿದ. ಚೋಳ ರಾಜಾಧಿರಾಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕಾಂಡಿಯವರೆಗೂ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿದ. ಕರ್ಣನಿಂದ ಪರಾಜಿತನಾದ ಪಂತಲದ ದೊರೆ ಚಾಳುಕ್ಯ 1ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನಿರಬೇಕು. ಕರ್ಣ ಅನಂತರ ಚಂಡೆಲ್ಲ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಬುಂದೇಲ್ ಖಂಡಕ್ಕೂ ಒಡೆಯನಾಗಿದ್ದ. ಚಾಳುಕ್ಯ ಭೀಮನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಮಾಳ್ವದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದ. ಆದರೆ ಚಾಳುಕ್ಯ 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಪರಮಾರರು ಜಯಶಾಲಿಗಳಾದರು. ಕರ್ಣ ಹಿಂದಿರುಗಬೇಕಾಯಿತು. ಈತ ಹೂಣಕುಲದ ಆವಲ್ಲದೇವಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ. ಪಂಡಿತರಿಗೂ ಕವಿಗಳಿಗೂ ಆಶ್ರಯದಾತನಾಗಿದ್ದು 6 ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿ ಬಿಲ್ಹಣನಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಗೌರವ ನೀಡಿದ್ದ. ಕಾಶಿಯ ಕರ್ಣ ಮೇರು ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಆ ನಗರವನ್ನು ತನ್ನ ಎರಡನೆಯ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದವನೀತನೇ.

ಕರ್ಣ ಮುಪ್ಪಿನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಮಗ ಯಶಃಕರ್ಣನಿಗೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಹಿಸಿದ. ಈತ ಚಂಪಾರಣ್ಯ ಮತ್ತು ಆಂಧ್ರದ ಮೇಲೂ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಚಾಳುಕ್ಯ ಜಯಸಿಂಹ ಇವನ ಮೇಲೆ ದಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಚಂದ್ರದೇವ ಯಶಃಕರ್ಣನಿಂದ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಮತ್ತು ಕಾಶಿರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಕಿತ್ತುಕೊಂಡ. ಪರಮಾರ ಲಕ್ಷ್ಮದೇವನಿಂದ ತ್ರಿಪುರಿ ಲೂಟಿಯಾಯಿತು. ಈ ಘಟನೆಗಳು ಕಳಚುರಿಗಳ ಪತನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದುವು. ಯಶಃಕರ್ಣನ ಮರಣಾಂತರ ಗಯಾಕರ್ಣ (1123–53) ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಈತನನ್ನು ಚಂಡೆಲ್ಲ ಮದನವರ್ಮ ಸೋಲಿಸಿದ. ಗಯಾಕರ್ಣನ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಕ್ಕಳು ನರಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಜಯಸಿಂಹ (1163–88) ಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಳಿದರು. ಚಾಳುಕ್ಯ ಕಪೂರಪಾಲ ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಮರ ಮೇಲೂ ಜಯಸಿಂಹ ವಿಜಯಗಳಿಸಿದರೂ ಏನೂ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಜಯಸಿಂಹನ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ ವಿಜಯಸಿಂಹ (1188–1210) ದೊರೆಯಾದ. ಸು. 1211ರ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಚಂಡೆಲ್ಲ ತ್ರೈಲೋಕ್ಯವರ್ಮ ಕಳಚುರಿಗಳ ರಾಜ್ಯವಾದ ಡಾಹಲ ಮಂಡಲವನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡ.

ವಿಜಯಸಿಂಹನಿಗೆ ಅಜಯಸಿಂಹನೆಂಬ ಮಗನಿದ್ದ. ಅವನ ವಿಷಯವೇನೂ ತಿಳಿಯದು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಪುರಿಯ ಕಳಚುರಿಗಳ ಆಳ್ವಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮತ್ತಮಯೂರಾನ್ವಯದ ಶೈವಾಚಾರ್ಯರು ಕೆಲಕಾಲ ರಾಜಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದು ಡಾಹಲದಲ್ಲಿ (ತ್ರಿಪುರಿ) ಗೋಲಕಿ ಮಠವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಆ ಮತಪ್ರಚಾರಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ತೋರಿಸಿದರು. ಆಂಧ್ರ ಮತ್ತು ತಮಿಳು ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅದರ ಶಾಖೆಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದ್ದವು.

ಸರಯೂಪಾರದ ಕಳಚುರಿಗಳು: ಇವರ ಮತ್ತೊಂದು ಶಾಖೆ 8 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಿಂದ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವರೆಗೆ ಸರಯೂನದೀ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ (ಈಗಿನ ಗೋಗ್ರಾ) ಆಳುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸರಯೂಪಾರ ಎಂದು ಶಾಸನಗಳು ಕರೆಯುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವರಿಗೆ ಸರಯೂಪಾರದ ಕಳಚುರಿಗಳೆಂದು ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ.

7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಶಂಕರಗಣ ಈ ವಂಶದ ಮೊದಲ ದೊರೆ ಎಂದು ಕೆಲವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾರೆ. 8 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ರಾಜಪುತ್ರ ಈ ವಂಶದ ಮೊದಲ ದೊರೆ ಎಂದು ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರ ಅಭಿಮತ. ಇವನು ತುರಗಪತಿ ವಾಹಲಿ ಮತ್ತು ಕಿರೀಟನ್ ಮೊದಲಾದ ರಾಜರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಪಾಲವಂಶದ ದೊರೆಯಾದ ಧರ್ಮಪಾಲ ರಾಜಪುತ್ರನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದ. ರಾಜಪುತ್ರ ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಕಾದಾಡಿ ಧರ್ಮಪಾಲನನ್ನು ಹೊಡೆದೋಡಿಸಿದ. ಈ ವಿಜಯಗಳಿಂದ ರಾಜಪುತ್ರ ಕಳಚುರಿಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಶಿವರಾಜನ ವಿಷಯವೇನೂ ತಿಳಿಯದು. ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಇವನ ಮಗ ಶಂಕರಗಣನನ್ನು ತ್ರಿಪುರಿಯ ಕಳಚುರಿ ವಂಶದ ಕೋಕಲ್ಲರಾಜ ಸೋಲಿಸಿದ. ಶಂಕರಗಣನ ಮಗ 1ನೆಯ ಗುಣಸಾಗರ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ. ಈತ ಮಾಡಿದ ಮುಖ್ಯ ಕಾರ್ಯವೆಂದರೆ ಬಂಗಾಲದ ಮೇಲೆ ಗಳಿಸಿದ ವಿಜಯ. ಪ್ರತೀಹಾರ ಭೋಜನಿಗೆ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದುದರಿಂದ ಸಂತೋಷಗೊಂಡ ಭೋಜನಿಂದ ಇವನಿಗೆ ಬಳುವಳಿಯಾಗಿ ಕೆಲವು ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಬಂದವು. ಇದರಿಂದ ಸರಯೂಪಾರದ ಕಳಚುರಿಗಳ ರಾಜ್ಯ ಗೋರಖಪುರದವರೆಗೂ ವಿಸ್ತಾರವಾಯಿತು.

ಗುಣಸಾಗರನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಮಕ್ಕಳಾದ ಉಲ್ಲಭ ಮತ್ತು ಭಾಮಾನದೇವ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಭಾಮಾನದೇವ ಪ್ರತೀಹಾರ ಮಹೀಪಾಲನ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕನಾಗಿದ್ದ. ಭಾಮಾನದೇವನ ಅನಂತರ ಶಂಕರಗಣ, ಮುಗ್ಧತುಂಗ, ಗುಣಸಾಗರ, ಶಿವರಾಜ, ಭಾಮಾನ, ಶಂಕರಗಣ ಎಂಬ ರಾಜರು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಳಿದರು. ಅನಂತರ ಅಂದರೆ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಳಿದವನೇ ಭೀಮ. ಯಾದವೀ ಕಲಹಗಳ ಫಲವಾಗಿ ಈತ ಪದಚ್ಯುತನಾದ. 1055–80ರ ವರೆಗೆ ಶೋಢದೇವನೆಂಬವ ರಾಜನಾದ. ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ ಬಿರುದಾಂಕಿತನಾದ ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಗೋಗ್ರಾ ಮತ್ತು ಗಂಡಕೀ ನದಿಗಳ ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಈಗ ತಿಳಿದಿರುವಂತೆ ಶೋಢದೇವನೇ ಸರಯೂಪಾರದ ಕಳಚುರಿಗಳ ಕೊನೆಯ ರಾಜ.

ರತ್ನಪುರದ ಕಳಚುರಿಗಳು: ತ್ರಿಪುರಿಯಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಕಳಚುರಿ ಅರಸ 1 ನೆಯ ಕೋಕಲ್ಲನ ವಂಶಜನಾದ ಕಲಿಂಗರಾಜ ಸು. 1000ದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಕೋಸಲವನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು ತುಮ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ (ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಬಿಲಾಸ್‌ಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ) ತ್ರಿಪುರಿ ಕಳಚುರಿಗಳ ಸಾಮಂತನಾಗಿ ಆಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಸು. 1020 ರಲ್ಲಿ ಇವನ ಮಗ ಕಮಲರಾಜ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನೂ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದು ತ್ರಿಪುರಿಯ ಕಳಚುರಿ ರಾಜ ಗಂಗೇಯ ದೇವನ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕನಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ಮಗನೇ ರತ್ನರಾಜ. ಈತ ರತ್ನಪುರಿ ನಗರವನ್ನು (ಈಗಿನ ರತನ್‌ಪುರ ; ಬಿಲಾಸ್‌ಪುರಕ್ಕೆ 16 ಕಿಮೀ ದೂರ) ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ರತ್ನರಾಜನ ಮರಣಾಂತರ ಅವನ ಮಗ ಪೃಥ್ವೀದೇವ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರತ್ನಪುರಿ ರಾಜಧಾನಿಯಾದುದರಿಂದ ಇವರನ್ನು ರತ್ನಪುರಿಯ ಕಳಚುರಿಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಪೃಥ್ವೀದೇವನ ಮಗ 1ನೆಯ ಜಾಜಲ್ಲದೇವ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾದ ದೊರೆ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಪುರಿಯ ಕಳಚುರಿಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ 1ನೆಯ ಜಾಜಲ್ಲ (1090–1120) ತ್ರಿಪುರಿಯ ರಾಜ ಯಶಃಕರ್ಣನಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ. ದಕ್ಷಿಣ ಕೋಸಲದ ಭಾಗಗಳು ಚಕ್ರಕೋಟಿಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ನಾಗವಂಶದ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದವು. ಜಾಜಲ್ಲ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸೆರೆಹಿಡಿದ. ಈತ ಒರಿಸ್ಸದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋಗಿ ಸುವರ್ಣಪುರದ ಭುಜವಲ ಎಂಬ ರಾಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಇವನ ಪರಾಕ್ರಮವನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಗಾಹಡವಾಲ ಗೋವಿಂದ ಚಂದ್ರ ಮತ್ತು ಛಂಡೆಲ್ಲ ಸಲ್ಲಕ್ಷಣವರ್ಮರು ಇವನೊಡನೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸಿದ್ದರು. ಈ ರೀತಿ ಜಾಜಲ್ಲದೇವ ರತ್ನಪುರಿಯ ಕಳಚುರಿಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ.

ಜಾಜಲ್ಲದೇವನ ಮಗ 2ನೆಯ ರತ್ನದೇವ ದೊರೆಯಾದದ್ದು 1120 ರಲ್ಲಿ. ಪೂರ್ವಗಂಗರ ರಾಜ ಅನಂತವರ್ಮ ಚೋಡಗಂಗ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುವ ಆಸೆಯಿಂದ ಕಳಚುರಿ ರತ್ನದೇವನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದ. ರತ್ನದೇವ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜಯಶಾಲಿಯಾದ. ಇವನ ಮರಣಾನಂತರ ದೊರೆಯಾದವ ಇವನ ಮಗ 2ನೆಯ ಪೃಥ್ವೀದೇವ. ಈತ ಜಟೇಶ್ವರನೆಂಬ ರಾಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಪೃಥ್ವೀದೇವನ ಮಗ 2ನೆಯ ಜಾಜಲ್ಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ್ದು 1165 –1170ರ ವರೆಗೆ. ಅನಂತರ ಇವನ ಸಹೋದರ ಜಗದ್ದೇವನೂ 3ನೆಯ ರತ್ನದೇವನೂ 3ನೆಯ ಪೃಥ್ವೀದೇವ ಮತ್ತು ಪ್ರತಾಪಮಲ್ಲರೂ ಕ್ರಮವಾಗಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಪ್ರತಾಪಮಲ್ಲನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಗಂಗ ಅನಂಗಭೀಮ ಕಳಚುರಿಗಳ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿದ. ಪ್ರತಾಪಮಲ್ಲನ ಅನಂತರ ಯಾರು ಆಳಿದರು ಎಂಬುದು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಇದೇ ವಂಶದ ವಾಹರ ಎಂಬ ರಾಜ (1480–1525) ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು ಬಂದಿದೆ. ಇವನಿಗಿಂತ ಮೊದಲ ರಾಜರ ಹೆಸರುಗಳೂ ಈ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತವೆ. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ರತ್ನಪುರಿಯ ಕಳಚುರಿಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾದುವು. ಒಂದು ಭಾಗ ರತ್ನಪುರಿಯಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದರೆ, ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಖೆ ರಾಯಪುರದಿಂದ ಆಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತು. ರಾಯಪುರದಲ್ಲಿ ರಾಮಚಂದ್ರ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮದೇವ (1402–15) ಎಂಬ ರಾಜರು ಆಳಿದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಈ ಶಾಖೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ವಾಹರನೊಂದಿಗೆ ರತ್ನಪುರಿಯ ಕಳಚುರಿಗಳ ಪತನವೂ ಆಯಿತು.

ಕಲ್ಯಾಣದ ಕಳಚುರಿಗಳು: ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ಕಳಚುರಿ ಮನೆತನ ಕಲ್ಯಾಣದ ರಾಜಧಾನಿಯಿಂದ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಮನೆತನದ ಹೆಸರು ಕಳಚುರ್ಯಕುಲವೆಂದು ಇವರ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಇವರು ಕಾಲಂಜರಪುರವರಾಧೀಶ್ವರರೆಂದು ತಮ್ಮ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಕಾಲಂಜರಪುರ ಈಗಿನ ಬುಂದೇಲ್ ಖಂಡದ ಕಾಲಂಜರ್. ಇವರು ಅಲ್ಲಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಯಾವಾಗ, ಹೇಗೆ ಬಂದರೆಂಬುದು ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲವಾದರೂ 1156–57ರಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ಬಿಜ್ಜಳನಿಗಿಂತ ಮೊದಲು ಏಳೆಂಟು ತಲೆಮಾರುಗಳ ಅರಸರ ಹೆಸರುಗಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದರಿಂದ ಸು. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇವರು ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಇವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲನಾದ ಉಚಿತನೇ ಮೊದಲ ನಾಯಕ. ಇವರು ತಲಕಾಡುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿ ಮಂಗಳವೇಡೆಯನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಈ ವಂಶದ ಜೋಗಮ ತನ್ನ ಪುತ್ರಿ ಸಾವಲದೇವಿಯನ್ನು 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನಿಗೆ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದ. ಇವನ ಮಗ ಪೆರ್ಮಾಡಿ 3ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಸೋದರಿಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗಿದ್ದ. ಇವರ ಮಗ 2ನೆಯ ಬಿಜ್ಜಳ, 3ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಸೋದರಳಿಯ. ಪೆರ್ಮಾಡಿ 1128 ರಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ 3 ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಸಾಮಂತನಾಗಿ ತರ್ದವಾಡಿ (ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ) ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಚಾಳುಕ್ಯ 2ನೆಯ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ, 3ನೆಯ ತೈಲ–ಇವರ ಅಧೀನನಾಗಿ 2ನೆಯ ಬಿಜ್ಜಳ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಂತಗಳಿಗೆ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದ. ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರಬಲನಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಬಿಜ್ಜಳ 1142ರಲ್ಲಿ ಕರಹಾಡ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಐದು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ತರ್ದವಾಡಿ ಇವನ ವಶವಾಯಿತು. 3ನೆಯ ತೈಲನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯರು ದುರ್ಬಲರಾದ ಸಮಯ ಸಾಧಿಸಿ ಈತ 1153ರ ವೇಳೆಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರ ಮನೋಭಾವ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಐದು ವರ್ಷಗಳೊಳಗೆ ಈತ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಕಳಚುರ್ಯಚಕ್ರವರ್ತಿ, ಭುಜಬಲ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಮೊದಲಾದ ಬಿರುದುಗಳ ಸಹಿತ ಕಲ್ಯಾಣದಿಂದ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡತೊಡಗಿದ. 1162ರ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ 3ನೆಯ ತೈಲನ ಮರಣಾನಂತರ ಕಳಚುರಿಗಳು ಇಡೀ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅಧಿಕೃತ ಅರಸರೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡರು. ಮರಣಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ತೈಲ ತನ್ನ ಮಗ 4ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನನ್ನು ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದ್ದ. ಈತ ತನ್ನ ತಮ್ಮಂದಿರೊಡಗೂಡಿ ಬಳ್ಳಾರಿ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ವೀರಶೈವ ಮತೋದ್ಧಾರಕ ಬಸವಣ್ಣ ಇವನ ಪ್ರಧಾನನಾಗಿದ್ದ ನೆಂದು ರಾಜಾಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲನಾಗಿದ್ದ ಆತನಿಗೂ ಸೋದರಳಿಯ ಚನ್ನಬಸವನಿಗೂ ತಮ್ಮ ಮತದ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ವಿಪುಲ ಅವಕಾಶವಾಯಿತೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. 1167ರಲ್ಲಿ ಬಿಜ್ಜಳ ರಾಜ್ಯಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಸೋವಿದೇವನಿಗೆ (ಸೋಮೇಶ್ವರನಿಗೆ) ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಈ ರೀತಿಯ ರಾಜ್ಯತ್ಯಾಗಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೇನೆಂದು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ಪ್ರಬಲನಾಗಿದ್ದ ಬಸವಣ್ಣ ಮತ್ತು ಬಿಜ್ಜಳರ ನಡುವೆ ಮತಭೇದವುಂಟಾಗಿರಬೇಕು. 1168 ರಲ್ಲಿ ಬಿಜ್ಜಳ ಅಸುನೀಗಿದ. ಸೋವಿದೇವ ಅಷ್ಟು ಸಮರ್ಥ ದೊರೆಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆಗ ಬಿಜ್ಜಳನ ತಮ್ಮ ಮೈಳುಗಿ ಮತ್ತು ಮೊಮ್ಮಗ ಕರ್ಣದೇವ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದರು. ಆದರೆ ಸ್ವಾಮಿಭಕ್ತ ಮಾಧವದಂಡನಾಥ ಕರ್ಣನನ್ನು ಕೊಂದು ಪುನಃ (1168) ಸೋಮಿದೇವನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೇರಿಸಿದ. ಸೋವಿದೇವ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವದ ದ್ಯೋತಕವಾಗಿ ತನ್ನ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದ. ಇವನಿಗೆ ಕಳಚುರ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ, ರಾಯಮುರಾರಿ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದವು. ಇವನಿಗೆ ಮಲ್ಲುಗಿ, ಸಂಕಮ, ಆಹವಮಲ್ಲ, ಸಿಂಘಣ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ಜನ ಸೋದರರಿದ್ದರು. 1175 ರಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲುಗಿ ದಂಗೆಯೆದ್ದು ಭೀಮಾ ನದಿಯ ದಡದಲ್ಲಿರುವ ಮಾಸನೂರಿನಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ಆಳಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಅದೇ ವರ್ಷ ಸಂಕಮನೂ ದಂಗೆಯೆದ್ದು ಬಿಜಾಪುರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ. ಸೋವಿದೇವನ ವಿಚಾರ 1176ರ ಅನಂತರ ಏನೂ ತಿಳಿದುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ಆತ ಆ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಸತ್ತಿರಬಹುದು. ಅನಂತರ ಮಲ್ಲುಗಿಯ ಹೆಸರೂ ಮರೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಸಂಕಮನೂ ಅವನ ತಮ್ಮಂದಿರಾದ ಆಹವಮಲ್ಲ ಮತ್ತು ಸಿಂಘಣರೂ 1184ರ ವರೆಗೂ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದರು. 1184ರಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ 4ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ದಂಡನಾಯಕ ಬಮ್ಮರಸ ಕಳಚುರ್ಯರನ್ನು ಓಡಿಸಿ ಸೋಮೇಶ್ವರನನ್ನು ಪುನಃ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೇರಿಸಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ಪುನರುದ್ಧಾರ ಮಾಡಿ ಚಾಲುಕ್ಯರಾಜ್ಯಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಕನೆಂಬ ಬಿರುದು ಪಡೆದ. ಈ ರೀತಿ ಕಲ್ಯಾಣದ ಕಳಚುರ್ಯರ ಅಲ್ಪಾವಧಿಯ ಆಕ್ರಮಣ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.; ಎಲ್.ಎನ್.ಆರ್.;ಪಿ.ಬಿ.ಡಿ.)

ಕಳಭ್ರರು: ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಖ್ಯಾತ ಮನೆತನಗಳಾದ ಚೋಳ, ಚೇರ, ಪಾಂಡ್ಯ ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವರನ್ನು ಬದಿಗೊತ್ತಿ 5–6ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ದೊರೆಗಳು. ಇವರ ಉಲ್ಲೇಖ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಕಳಭ್ರರು ಯಾರು ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಚರಿತ್ರಕಾರರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿಲ್ಲ. ಇವರು ಕೊಡಂಬಾಳೂರಿನ ಮುತ್ತರೈಯರ್ ವಂಶಜರೆಂದು ಕೆಲವರ ಮತ. ತೊಂಡೈಮಂಡಲದ ಉತ್ತರಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಕಳವರ್ ಎಂಬ ಈ ಗುಡ್ಡನಾಡಿನ ಜನ ಈಗಿನ ತಿರುಪತಿಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದು ಕಳ್ಳತನ ದರೋಡೆಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂದೂ ಸು. 4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸಾತವಾಹನರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕುಂಠಿತವಾಗಿ ಪಲ್ಲವರು ಪ್ರಬಲವಾದುದರಿಂದ ಮತ್ತು ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ ವಿಜಯವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದುದರಿಂದ ಉಂಟಾದ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೋಭೆಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇವರು ತಿರುಪತಿಯಿಂದ ಹೊರಟು ತೊಂಡೈಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರೆಂದೂ ಚರ್ಚೆಯಿದೆ. ತಮಿಳು ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ವೆಲ್ಲಾಳ ಕುಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕಳಪ್ಪಾಳರ್ ಎಂಬ ಜನಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಕಳಪ್ಪಾಳರೇ ಕಳಭ್ರರೆಂದೂ ಆದ್ದರಿಂದ ಇವರು ವೆಲ್ಲಾಳಕುಲದವರೆಂದೂ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕಳಭ್ರರು ಕರ್ನಾಟಕದವರೆಂದೂ ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ತರ್ಕಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಚಿಕ್ಕಬೆಟ್ಟವನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಳ್ವಪ್ಪು ಎಂದು ಕರೆದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಕಳ್ವಪ್ಪು, ಕಳ್ಬಪ್ಪುನಾಡು ಎನ್ನುವ ಹೆಸರೂ ಇತ್ತು. ಅದೇ ರೀತಿ ಕಳವರನಾಡು ಎಂಬುದು ಪ್ರಾಚೀನ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರು–ಕೋಲಾರ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದಿತು. ಹಲ್ಮಿಡಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಾಕುತ್ಸ್ಥವರ್ಮನಿಗೆ ಕಳಭೋರ ಎಂಬ ಶತ್ರುಗಳು ಇದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇವರು ಕಳಭ್ರರೇ ಇರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗೆ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಇವರು ಕದಂಬ ಮತ್ತು ಗಂಗ ದೊರೆಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯದಿಂದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ನಂದಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರೆಂದೂ ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಕಡೆಗೆ ಹೋದರೆಂದೂ ಹೇಳಬಹುದು.

ಕಳಭ್ರರ ಉಗಮದ ಬಗೆಗೆ ಇರುವ ಅಸ್ಪಷ್ಟತೆಯೇ ಇವರ ಇತಿಹಾಸದ ವಿಷಯದಲ್ಲೂ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ವೆಳ್ವಿಕ್ಕುಡಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಳಭ್ರವಂಶದ ರಾಜನೊಬ್ಬ (ಕಲಿಯರಸನ್) ಅನೇಕಾನೇಕ ಅಧಿರಾಜರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ತನ್ನ ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡು ಬ್ರಹ್ಮದೇಯ ಭೂಮಿಗಳನ್ನು ಕಿತ್ತುಕೊಂಡನೆಂದೂ ಅನಂತರ ಪಾಂಡ್ಯರಾಜ ಕಡುಂಗೋನ್ ಕಳಭ್ರರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡನೆಂದೂ ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಕಳಭ್ರ ರಾಜ ಯಾರು ಎಂಬುದಾಗಿ ಮಾತ್ರ ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬೌದ್ಧ ಲೇಖಕ ಬುದ್ಧದತ್ತನ ಬರೆವಣಿಗೆಯಿಂದ ಅಚ್ಚುತ ವಿಕ್ರಾಂತ ಎಂಬ ಕಳಭ್ರರಾಜ ಚೋಳರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಅಚ್ಚುತವಿಕ್ರಾಂತನೇ ಪಾಂಡ್ಯ, ಚೇರ, ಚೋಳ ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವ ರಾಜರುಗಳನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತಮಿಳುನಾಡನ್ನು ಕಳಭ್ರರ ವಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಲು ಕಾರಣನಾದವನೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಅಚ್ಚುತವಿಕ್ರಾಂತ ಕಳಭ್ರರಾಜರಲ್ಲಿ ಶಕ್ತನೆಂದು ಹೇಳಲು ಅನೇಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಉಲ್ಲೇಖವೇ ಸಾಕ್ಷಿ. ಅಚ್ಚುತ ವಿಕ್ರಾಂತ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವನ್ನು ಕೊಟ್ಟನೆಂದೂ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬೌದ್ಧವಿಹಾರಗಳು ಚೋಳ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದುವೆಂದೂ ಬುದ್ಧದತ್ತನ ಬರೆವಣಿಗೆಯಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ತಮಿಳು ವ್ಯಾಕರಣ ಗ್ರಂಥಕರ್ತೃ ಅಮಿತಸಾಗರ (10ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಅಚ್ಚುತ ವಿಕ್ರಾಂತನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪದ್ಯಗಳನ್ನು ಉದಾಹರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಬಹುಶಃ ಕಳಭ್ರರು ಬೌದ್ಧರೆಂದೂ ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಇವರು ನಡೆಸಿದ ಕ್ರಾಂತಿಗೆ ಮತೀಯ ಕಾರಣಗಳೇ ಪ್ರಧಾನವಾದವೆಂದೂ ನೀಲಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರಿ ಯವರು ಊಹಿಸುತ್ತಾರೆ. ವೆಳ್ವಿಕ್ಕುಡಿ ಶಾಸನವನ್ನೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಬಹುಪಾಲು ವಿದ್ವಾಂಸರೂ ಕಳಭ್ರರು ದುಷ್ಟ ದೊರೆಗಳು (ಕಲಿಯರಸನ್), ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಾಶಕರು ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಕಳಭ್ರರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಮುರಿದು ಇವರ ನಾಶಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾದವರು ಪಾಂಡ್ಯರಾಜ ಕಡುಂಗೋನ್ ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವ ಸಿಂಹವಿಷ್ಣು. ಪಲ್ಲವ 1ನೆಯ ನರಸಿಂಹವರ್ಮ, ಚಾಳುಕ್ಯ 1ನೆಯ ಮತ್ತು 2ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ – ಇವರೂ ಕಳಭ್ರರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರೆಂದು ಅವರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಕಳಲೆ ಅರಸರು: **ನೋಡಿ–ಕನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು**

ಕಳಸ–ಕಾರ್ಕಳದ ಅರಸು ಮನೆತನ: **ನೋಡಿ–ಕನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು**

ಕಳಿಂಗ: 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಿಂದ ಗಂಗರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ನಗರ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಳಿಂಗ ಪಟ್ಟಣವೆಂದೂ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಈಗಿನ ಒರಿಸ್ಸದ ಗಂಜಾಂ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಮುಖಲಿಂಗಂ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಳಿಂಗನಗರವೆಂದು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಒಪ್ಪಿದ್ದಾರೆ. ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲು ಕಳಿಂಗದ ಉಲ್ಲೇಖ ಬರುವುದು ಮೌರ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಶೋಕ ಈ ದೇಶದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ. ಕಳಿಂಗದ ಗಂಗರ ಮೂಲಪುರುಷ ಮಹಾರಾಜ 1ನೆಯ ಇಂದ್ರವರ್ಮ (496–535). ತ್ರಿಕಳಿಂಗಾಧಿಪತಿಯೆಂಬ ಬಿರುದಾಂಕಿತನಾಗಿ ಕಳಿಂಗ ನಗರದಿಂದ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದ. ಪ್ರಾರಂಭ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ರಾಜ್ಯ ಈಗಿನ ಆಂಧ್ರದ ಶ್ರೀಕಾಕುಳಂ ಜಿಲ್ಲೆಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೊಂದಿ ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಾಗೀರಥೀ ತೀರದಿಂದ ಗೋದಾವರಿಯವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಕಳಿಂಗ ನಗರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜವಂಶಕ್ಕೆ ಕಳಿಂಗ ಗಂಗರೆಂದೇ ಹೆಸರಾಯಿತು. ತಾವು ಮೂಲತಃ ಕೋಲಾಹಲಪುರದವರೆಂದು ಇವರು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವುದರಿಂದ, ಇವರದು ಕೋಲಾರವೂ ಅನಂತರ ತಲಕಾಡೂ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಪಶ್ಚಿಮ ಗಂಗರ ವಂಶದ ಶಾಖೆಯಾಗಿರಬಹುದೆಂದೂ ಒರಿಸ್ಸದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಶ್ವೇತಕ ಗಂಗಮನೆತನದವರು ಈ ವಂಶದವರಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಇವರ ಅಧೀನರಾಗಿದ್ದರೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಕಳಿಂಗ ನಗರ 5–11ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಮುಖಲಿಂಗಂ ಬಳಿ ಸು. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆನ್ನಬಹುದಾದ ನಾಗರ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಐದು ಗರ್ಭಗುಡಿಗಳಿವೆ. ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಗುಪ್ತಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವಗಳನ್ನಿಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಕಾಂಡಿವಿಲಿ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಮುಂಬಯಿಯ ಉಪನಗರ. ಜಿಲ್ಲಾಕೇಂದ್ರದಿಂದ 33 ಕಿಮೀ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಸಾಲ್ಸೆಟ್ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮುಂಬಯಿಯಿಂದ ಜಯಗಡ್‌ವರೆಗಿನ ಕೊಂಕಣ (ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಕರಾವಳಿ) ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಶೋಧಿಸಿದವನು ಕೆ.ಆರ್.ಯು.ಟಾಡ್. ಹೆಚ್ಚಿನವು ಮೇಲ್ಮೈ ನೆಲೆಗಳಾಗಿದ್ದು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದವು. ಕಾಂಡಿವಿಲಿ ಹಳ್ಳದ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ಲ್ಯಾಕ್ಟನ್, ಅಶೂಲಿಯನ್, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ–ಅಲಗು, ಅಲಗು–ಕೊರೆಯುಳಿ ಹಾಗೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಇವನು 1932ರಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿದ. ಜೊತೆಗೆ ಪದರ ಸಂರಚನೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸಮಕಾಲೀನ ವಾತಾವರಣವನ್ನು ತಿಳಿಯುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದ. ಕಮಿಯಡೆ ಹಾಗೂ ಬರ್ಕಿಟ್ (ನೋಡಿ: ಗಿಡ್ಡಲೂರು) ಪೂರ್ವ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿದ ಹಿಮಯುಗ–ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ತರಕ್ರಮವನ್ನು ಟಾಡ್‌ನ ಅಧ್ಯಯನ ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುವಂತಿದ್ದುದು ಇದರ ಮಹತ್ತ್ವ. ಇವು ಭಾರತೀಯ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಮೊದಲ ಅಧ್ಯಯನಗಳೆಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಬಸಾಲ್ಟ್, ಚರ್ಟ್, ಶೇಲ್‌ನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಕೈಗೊಡಲಿ, ಕೊಚ್ಚುವ ಉಪಕರಣ, ದೊಡ್ಡಚಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು ಟಾಡ್ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳು.

ಎರಡು ದಶಕಗಳ ಅನಂತರ ಎಸ್.ಸಿ.ಮಲಿಕ್ ಮುಂಬಯಿ–ಸತಾರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹಿಮಯುಗ ವಾತಾವರಣ ಹಾಗೂ ಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದರು. ಬೋರಿವಿಲಿ ಹಾಗೂ ನಲಸೋಪಾರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ–ಅಲಗು ಸಂಪ್ರದಾಯದ ನೆಲೆಗಳನ್ನೂ ಘೋಡ್‌ಬಂದರ್‌ನಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳನ್ನೂ ಇವರು ಕಂಡುಹಿಡಿದರು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಡಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅನಂತರ ಅಲಗು–ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೂ ಮುಂದೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೂ ಬೆಳೆಯಿತೆಂಬ ಟಾಡ್‌ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಇವರ ಅಧ್ಯಯನ ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸಿತು.

1949ರಲ್ಲಿ ಝ್ಯಾಯಿನರ್ ಜೊತೆಗೂ 1958ರಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಕ್‌ಕಾನ್ ಜೊತೆಗೂ 1960ರಲ್ಲಿ ಮಿಶ್ರ ಮತ್ತು ಮಹಾಪಾತ್ರ ಜೊತೆಗೂ ಸಾಂಕಳಿಯ ಅವರು ಕಾಂಡಿವಿಲಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ನಡೆಸಿದರು. ಇವರಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಂತಹ ಮೊನೆ, ಕೊರೆಯುಳಿ ಹಾಗೂ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದವು. 1970ರಲ್ಲಿ ವಾಡಿಯಗೆ ಬೋರಿವಿಲಿ ಮತ್ತು ಕಾಂಡಿವಿಲಿಯಲ್ಲಿ ಇದೇ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತವು. ಈ ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಟಾಡ್ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿದಂತಹ ಸ್ತರಗಳು ನಶಿಸಿಹೋಗಿದ್ದವು. ಇದೇ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಇವರು ಅಂತ್ಯ ಹಿಮಯುಗದ ಸ್ತರಕ್ರಮ ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ದಾಖಲೆಯನ್ನು ಉದ್ದೇಶವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಕೊಂಕಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಅಧ್ಯಯನ ಕೈಗೊಂಡರು. ಮಾಳ್ವನ್ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಸಿಕ್ಕವು. ಇಂತಹುದೇ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು 1972ರಲ್ಲಿ ಮಹಾಡ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಜೋಶಿ ಹಾಗೂ ಬೋಪರ್ಡಿಕರ್ ಕೈಗೊಂಡ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಈ ಎರಡೂ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಚ್ಚುವ ಸಲಕರಣೆಗಳು (ಚಾಪರ್) ಗಣನೀಯವಾಗಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಅಲಗು, ಚಕ್ಕೆ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳಿವೆ. ಇವನ್ನು ಬಸಾಲ್ಟ್ ಹಾಗೂ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಲಂಡನ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿರುವ ಟಾಡ್ ಸಂಗ್ರಹವನ್ನು ಎನ್.ಐಸಾಕ್ ಪುನರ್‌ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಸಂಗ್ರಹದ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮಾತ್ರ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳೆಂಬುದು ಇದರಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಒಟ್ಟಾರೆ ಕೊಂಕಣದಲ್ಲಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳು ನಿಶ್ಚಿತ ಸ್ತರಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಟಾಡ್ ಗಮನಿಸಿದ ಸ್ತರಗಳು ಅನುಮಾನಾಸ್ಪದವಾಗಿವೆ. ನಮೂನೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಕೊಚ್ಚುವ ಉಪಕರಣ (ಚಾಪರ್) ವರ್ಗ ಹಾಗೂ ಚಕ್ಕೆ–ಅಲಗು–ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ ವರ್ಗವಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಬಹುದು. ಮೊದಲ ವರ್ಗ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ; ಎರಡನೆಯದು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದುದು.

ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರದೇಶದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಕಡಲತೀರದ ನೆಲೆ (ಮರ್ವೆ); ಕಡಲ ತೀರದ ದಿಣ್ಣೆಗಳ ಮೇಲಿನ ನೆಲೆ (ಮನೋರಿ, ಯರಂಗಲ್, ಪಾಯಿಂಟ್, ಗೋರಾಯಿ); ಒಳನಾಡಿನ ನದಿತೀರದ ನೆಲೆ (ಕಾಂಡಿವಿಲಿ, ಬೋರಿವಿಲಿ) ಹಾಗೂ ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡ ಪ್ರದೇಶಗಳ ನೆಲೆಗಳೆಂದು (ಚೆಂಬೂರು, ಮಲಾಡ್) ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಹಾಗೂ ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕೃತಿಯೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮರ್ವೆ ಹಾಗೂ ಯರಂಗಲ್‍ನ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಉಳಿದ ಉಪಕರಣಗಳು ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತವು. ಇವನ್ನು ಚರ್ಟ್ ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಸಿಲಿಕ ಶಿಲೆಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮನೋರಿ, ಹಾಗ್ ದ್ವೀಪ, ವೆಹಾರ್ ಸರೋವರ ಮತ್ತು ಕಸುಶೋಅಲ್ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಣಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಮುಂಬಯಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ನದಿಗಳ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ, ಆಸುಪಾಸಿನ ಹೊಲಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಪಾಚಡ್, ಹಾತ್‍ಕಂಬ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಮಾದರಿಯ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ.

ನಮೂನೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಕೊಂಕಣದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.500ರ ಅವಧಿಯದೆಂದು ಟಾಡ್ ಊಹಿಸಿದ. ಗೋರ್ಡನ್ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8000–6000ದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. (ಕೆ.)

ಕಾಂಚೀಪುರಂ: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಚೆಂಗಲ್‍ಪೇಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ; ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳ. ಪಾಲಾರ್ ನದಿ ಈ ನಗರದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾಗಿ ಅದರ ಉಪನದಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ವೇಗವತಿಯನ್ನು ಸೇರಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಪಾಲಾರ್ ನದಿ ಮತ್ತು ವೇಗವತಿ – ಇವೆರಡೂ ಕೂಡುವ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ರೆನ್ನುಮ ಕೂಡಲು ಎಂಬ ಹೆಸರಿದ್ದು ಇದು ಕಾಂಚೀಪುರಂಗೆ ಕೆಲವೇ ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ.

ಕಾಂಚಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದೆ. ಈ ಸ್ಥಳ ಮಹಾಭಾರತ ಮತ್ತು ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿದೆ.

ಕೈಲಾಸನಾಥ ದೇವಾಲಯ

ಇತಿಹಾಸದುದ್ದಕ್ಕೂ ಇದು ಏಳುಬೀಳುಗಳನ್ನು ಕಂಡಿದ್ದರೂ ಇಂದಿಗೂ ತನ್ನ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಸಂಗಂ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. ತರುವಾಯ ಇದು ಪಲ್ಲವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಬೌದ್ಧ, ಜೈನ, ಶೈವ ಮತ್ತು ವೈಷ್ಣವ ಪಂಥಗಳ ಅನುಯಾಯಿಗಳಿಗೂ ಇದು ಮುಖ್ಯ ಸ್ಥಳ. ಈ ನಗರವನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ವಿಷ್ಣು ಕಾಂಚಿ, ಶಿವ ಕಾಂಚಿ ಮತ್ತು ಜಿನ ಕಾಂಚಿ ಎಂದು ಮೂರು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಈ ಪಂಥಗಳ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಈಗಲೂ ಇಲ್ಲಿಗೆ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತಾರೆ. ಈ ಸ್ಥಳ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಶೈವ ಮತ್ತು ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆತ್ತನೆಗಳ ಸೌಂದರ್ಯ ಕಣ್ಮನ ಸೆಳೆಯುವಂತಿದೆ. ಕಾಂಚಿ ಅಥವಾ ಕಾಚಿ ಎಂಬ ನಗರ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಯ ಬಗೆಗೆ ಅನೇಕ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಿವೆ. ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ವಿ.ವಿ. ಮಹಾಲಿಂಗ ಅವರು ಕಾಂಚಿ ಎಂಬ ವೃಕ್ಷದಿಂದ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿರಬಹುದೆಂದು ಹೇಳಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಭೌಗೋಳಿಕವಾಗಿ ಈ ಸ್ಥಳ ಅನುಕೂಲಕರ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಜಾಗದಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಇಲ್ಲಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ವಹಿವಾಟುಗಳು ನಡೆದು ಬಂದುದಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲಿ ದಾಖಲೆಗಳಿವೆ. ವಾಣಿಜ್ಯ ಮಹತ್ತ್ವದಿಂದ ಕದಂಬರು, ಗಂಗರು, ಚಾಳುಕ್ಯರು ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಸಹ ಈ ನಗರದೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಕದಂಬ ವಂಶ ಸ್ಥಾಪಕ ಮಯೂರಶರ್ಮನೂ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲು ಬಂದಿದ್ದ (**ನೋಡಿ–ಕದಂಬ ವಂಶ**). ಕಂಚಿ ಪ್ರಾಚೀನ ತೊಂಡೈ ಮಂಡಲಂ ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಆಡಳಿತ ಘಟಕವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿನ ಮುಖ್ಯ ಕೈಗಾರಿಕೆ ರೇಷ್ಮೆನೇಯುವುದು. ಕಂಚಿಯ ರೇಷ್ಮೆ ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಪಲ್ಲವ ರಾಜಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಇಮ್ಮಡಿ ನರಸಿಂಹವರ್ಮ ಕಂಚಿಯನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಾಗ ಇಲ್ಲಿ ಕೈಲಾಸನಾಥ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದ (ಸು. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗ). ಇದರ ಪ್ರಾಕಾರದ ಒಳಹೊರ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಸಣ್ಣ ಗುಡಿಗಳ ಸಾಲುಗಳಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಸಣ್ಣ ಶಿಖರ ಸಹ ಈ ಆಲಯಗಳಿಗಿದೆ. ಈ ಬಗೆಯ ರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದದ್ದು. ಪ್ರಧಾನ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಹೊರ ಮುಖವಾಗಿ ಇನ್ನೂ ಏಳು ಗುಡಿಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಉಪಗುಡಿಗಳನ್ನೂ ಮುಖ್ಯ ಗುಡಿಯಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಿ ದೇವಾಲಯದ ಅಂಗಳದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟುವ ಪದ್ಧತಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಈ ನಗರದ ವೈಕುಂಠ ಪೆರುಮಾಳ್ ದೇವಾಲಯ ಸು. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಮೂರು ಅಂತಸ್ತುಗಳ ವಿಮಾನವಿದೆ. ಇಂಥ ವಿಮಾನಗಳನ್ನು ಅಷ್ಟಾಂಗ ವಿಮಾನಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಬಗೆಯ ವಿಮಾನಕ್ಕೆ ಇದು ಬಹುಶಃ ಪ್ರಾಚೀನ ನಿದರ್ಶನ.

ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶೋಧಕಾರ್ಯಗಳು ನಡೆದಿವೆ. 1953–54ರಲ್ಲಿ ಕಾಂಚೀಪುರಂ ನಗರದ ಹೊರ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಪಲಿಮೇಡು ಅಥವಾ ಪಲ್ಲವಮೇಡು ಎಂಬಲ್ಲಿ ಈ ನಗರದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯವರು ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಸ್ತರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಕೆಳಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಬಳೆಬಾವಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು ಹಾಗೂ ನೂರಾರು ಬಳೆ ಚೂರುಗಳು ದೊರೆತವು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈ ಸ್ಥಳ ಬಳೆ ತಯಾರು ಮಾಡುವ ಕೈಗಾರಿಕೆಯ ಸ್ಥಳವೆಂದು ತಿಳಿಯಿತು. 1970–71ರಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯವರು ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡರು. 1962–63ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯವರು ಕಂಚಿಯ ಶಂಕರಚಾರ್ಯ ಕಾಮಕೋಠಿ ಪೀಠದಲ್ಲೂ ಉತ್ಖನನ ಕಾರ್ಯಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಹಾಗೆಯೇ 1970–1976ರ ವರೆವಿಗೆ ಮದರಾಸು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಟಿ.ವಿ.ಮಹಾಲಿಂಗಮ್ ಅವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡು ಅನೇಕ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದಿತು; ಅವುಗಳ ಕಾಲಮಾನವನ್ನೂ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು: ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ಮಡಕೆಗಳು, ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಸಾಮಾನುಗಳು, ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಸಾಮಾನುಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೂರು ಹಂತಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಇಂತಿವೆ: ಹಂತ1: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 300–ಪ್ರ.ಶ. 100 ರವರೆಗೆ. ಹಂತ 2ಎ: 100 ರಿಂದ 500. ಹಂತ 2ಬಿ: 500 ರಿಂದ 1000. ಹಂತ 3: 1000 ದಿಂದ 1500. (ಡಿ.ಟಿ.)

ಕಾಕತೀಯರು: ಮೊದಲಿಗೆ ಹನುಮಕೊಂಡ ಮತ್ತು ಅನಂತರ ವಾರಂಗಲ್ ರಾಜಧಾನಿಗಳಿಂದ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಸು. 200 ವರ್ಷಕಾಲ ಆಳಿದ ಮನೆತನ. ಕಾಕತಿ ಗ್ರಾಮ ಮತ್ತು ಈ ಗ್ರಾಮದ ದೇವತೆ ಕಾಕತೆಮ್ಮ–ಇವು ಕಾಕತೀಯ ಪದದ ಮೂಲವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

1ನೆಯ ಬೇತನಿಂದ ಈ ವಂಶದ ಚರಿತ್ರೆ ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿ ಗೊತ್ತಾಗಿದೆ. ಇವನು ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ತೆಲಂಗಾಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಗಳು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ 1ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ (1043–68) ಚೋಳರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಈತ ಭಾಗಹಿಸಿದ್ದ. ಇವನ ಮಗ 1ನೆಯ ಪ್ರೋಲ ಶತ್ರುದಮನ ಮಾಡಿ ಆ ಚಾಳುಕ್ಯ ದೊರೆಯಿಂದ ಹನುಮಕೊಂಡ ಸೀಮೆಯ ಸ್ವಾಮಿತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ಇದು ಈ ವಂಶದ ಅಭ್ಯುದಯಕ್ಕೆ ನಾಂದಿ ಆಯಿತು. ಯುವರಾಜ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕೊಂಕಣ, ಚೋಳದೇಶ, ವೇಂಗಿ ಮತ್ತು ಚಕ್ರಕೂಟಗಳ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರೋಲ ಭಾಗಿಯಾಗಿ ಆತನ ವಿಜಯಕ್ಕೆ ಸಹಾಯಕನಾದ. ಇವನ ಮಗ 2ನೆಯ ಭೇತ (1075–90) 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನಿಗೆ (1076–1126) ವಿರೋಧವಾಗಿ ವರ್ತಿಸಿ ಆತನ ಕ್ರೋಧಕ್ಕೆ ಈಡಾದರೂ ಅನಂತರ ಕ್ಷಮೆ ಕೋರಿ ತನ್ನ ಪಿತ್ರಾರ್ಜಿತ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಸಂಪಾದಿಸಿಕೊಂಡ. ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಪರವಾಗಿ ಇವನು ಮಾಳವದ ಪರಮಾರ ಉದಯಾದಿತ್ಯ, 1ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಚೋಳ–ಇವರ ಮೇಲೆ ಜಯಗಳಿಸಿದ. ಸುಪ್ರೀತನಾದ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ತ್ರಿಭುವನ ಮಲ್ಲ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನೂ ಸಬ್ಬಿ1000 ಪ್ರಾಂತವನ್ನೂ ಇವನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

2ನೆಯ ಪ್ರೋಲ ಇವನ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ (1115). ಈತ ಪರಾಕ್ರಮಿ, ಮಹಾತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿ. ಆಗ 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಕೊನೆಯ ಹಂತ ಮುಟ್ಟಿತ್ತು. 1126ರಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಅನಂತರ ಬಂದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸರು ಸಮರ್ಥರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಸನ್ನಿವೇಶ ಪ್ರೋಲನ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣಾಕಾಂಕ್ಷೆಯನ್ನು ಸಫಲಗೊಳಿಸಿತು. ಈತ ಕೊಂಡಪಲ್ಲಿಯ ಗೋವಿಂದರಾಜ ಮತ್ತು ಮಂತ್ರಕೂಟದ ಗುಂಡರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡುದಲ್ಲದೆ ಚಾಳುಕ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 3ನೆಯ ತೈಲಪನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಅನಂತರ ದಯೆತೋರಿ ವಿಮುಕ್ತಿಗೊಳಿಸಿದನಲ್ಲದೆ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮಾಂಡಲಿಕತ್ವವನ್ನು

ತ್ಯಜಿಸಿ ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ತೆಲಂಗಾಣದ ವಾರಂಗಲ್ ಮತ್ತು ಕರೀಂನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದ ಕಾಕತೀಯ ಆಧಿಪತ್ಯ ಅನಂತರ ಗೋದಾವರೀ ಕೃಷ್ಣಾ ನದಿಗಳ ನಡುವಣ ಭೂಭಾಗವನ್ನೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿತು. ಪ್ರೋಲ ಸು.1158ರ ವರೆಗೆ ಜೀವಿಸಿದ್ದ.

ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಪ್ರೋಲನ ಪುತ್ರ ರುದ್ರದೇವನಿಂದ ಕಾಕತೀಯ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಾಧಿಕಾರದ ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ರುದ್ರದೇವ ಸಂಗ್ರಾಮವೀರ, ಪ್ರತಾಪಶಾಲಿ. ಇವನು ನೆರೆನಾಡಿನ ಹಲವು ನಾಯಕರೊಡನೆ ಯುದ್ಧಹೂಡಿ ಅವರ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನು ಜಯಿಸಿದ ವೈರಿಗಳಲ್ಲಿ ತೋಟ ನಾಯಕರು, ತೆಲುಗು ಚೋಳರು, ಮತ್ತು ಚಾಳುಕ್ಯ 3ನೆಯ ತೈಲಪ ಪ್ರಮುಖರು. ಕರಾವಳಿಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೂ ವೆಂಗಿ ಮಂಡಲವನ್ನೂ ಗೆಲ್ಲಲು ಇವನಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಇವನಿಗೆ ಗೋದಾವರಿ ಕೃಷ್ಣಾನದಿಗಳ ಮಧ್ಯದ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ರಾಜ್ಯ ವಶವಾಗಿತ್ತು. ರುದ್ರದೇವ ತನ್ನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹನುಮಕೊಂಡ ರಾಜಧಾನಿಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಓರುಗಲ್ಲು (ಈಗಿನ ವಾರಂಗಲ್) ಎಂಬ ಹೊಸ ನಗರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದು ಮುಂದೆ ಇವರ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಮಸ್ತ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಇತ್ತ ಕಾಕತೀಯರು ಊರ್ಜಿತವಾಗುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಅತ್ತ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಸೇವುಣರು ಪ್ರಬಲರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಗಳಲ್ಲಿ ರುದ್ರದೇವ ಸು. 1196ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸಮರದಲ್ಲಿ ಹತನಾದ.

ರುದ್ರದೇವನ ಅನಂತರ (ಸು. 1195) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಆತನ ತಮ್ಮ ಮಹಾದೇವ 3 ವರ್ಷ ಮಾತ್ರ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ. ಇವನು ಸೇವುಣರ ರಾಜಧಾನಿ ದೇವಗಿರಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಸು. 1198ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. ಅದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಮಹಾದೇವನ ಮಗ ಗಣಪತಿದೇವ ಶತ್ರುಗಳ ಕೈಗೆ ಸಿಕ್ಕಿ ದೇವಗಿರಿಯ ಕಾರಾಗೃಹದಲ್ಲಿರಬೇಕಾಯಿತು. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲಾನಂತರ ಸೆರೆಮನೆಯಿಂದ ಹೊರಬಂದ ಗಣಪತಿದೇವ ಮರಳಿ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಅಲ್ಲಿ ಅರಾಜಕತೆ ಉಂಟಾಗಿತ್ತು. ನೆರೆಯ ಅರಸರು ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಿದ್ದರು. ಈ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸಿ ಸೇನಾಪತಿ ರೇಚರ್ಲ ರುದ್ರ ಪುನಃ ಕಾಕತೀಯ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಿರಗೊಳಿಸಿದ.

ಗಣಪತಿದೇವ (1198–1261) ಸು.63 ವರ್ಷ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದ. ಈತ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮತ್ತು ಚೋಳರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳು ಅಸ್ತಂಗತವಾಗಿ, ತುಂಡರಸರೂ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಪಾಳೆಯಗಾರರೂ ತಲೆಯೆತ್ತಿ ರಾಜ್ಯಲಾಲಸೆಯಿಂದ ಕಾದಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಶಕ್ತಿವಂತನೂ ಮಹತ್ತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿಯೂ ರಾಜನೀತಿಚತುರನೂ ಕಾರ್ಯತತ್ಪರನೂ ಆದ ಗಣಪತಿ ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಾಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಬಳಸಿಕೊಂಡ. ಎಡೆಬಿಡದೆ ಅನೇಕ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ, ಪೂರ್ವ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದ ವೆಲನಾಡು ನಾಯಕರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಕಾಕತೀಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯರೇಖೆ ಪೂರ್ವಸಾಗರದ ವರೆಗೆ ಚಾಚಿತು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ನೆಲ್ಲೂರಿನ ತೆಲುಗು ಚೋಳನಾಯಕರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಇವನ ವರ್ಚಸ್ಸು ಬೆಳೆಯಿತು. ಈತ ಕಳಿಂಗದ ಪೂರ್ವಗಂಗರೊಡನೆ ಮತ್ತು ಮಧುರೆಯ ಪಾಂಡ್ಯರೊಡನೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಅತ್ಯಂತ ಸಮರ್ಥನೆಂಬ ಖ್ಯಾತಿ ಗಳಿಸಿದ.

ಗಣಪತಿ ದಕ್ಷ ಶಾಸಕ, ಪ್ರಜಾಹಿತ ಚಿಂತಕ. ಕೃಷಿ ವ್ಯಾಪಾರಗಳಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವಿತ್ತುದರಿಂದ ಆರ್ಥಿಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಈತ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಹನುಮಕೊಂಡದಿಂದ ಓರುಗಲ್ಲಿಗೆ (ವಾರಂಗಲ್ಲಿಗೆ) ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿ ಅದರ ಸುತ್ತ ಭದ್ರವಾದ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಕತೀಯ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಘನತೆ ಬಂತು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ತೆಲುಗು ಭಾಷೆಯ ನೆಲವನ್ನೆಲ್ಲ ಒಂದೇ ರಾಜ್ಯಶಾಸನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವನದು.

ಗಣಪತಿಗೆ ಗಂಡುಸಂತಾನವಿರಲಿಲ್ಲ; ರುದ್ರಾಂಬಾ (ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿ) ಮತ್ತು ಗಣಪಾಂಬಾ (ಗಣಪಮಹಾದೇವಿ) ಇವನ ಪುತ್ರಿಯರು. ರುದ್ರಾಂಬಾ ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಂಶದ ರಾಜಕುಮಾರ ವೀರಭದ್ರನನ್ನು ವರಿಸಿದ್ದಳು. ಗಣಪತಿದೇವ ಈಕೆಯನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಣಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿ, ರುದ್ರದೇವ ಎಂಬ ಪುರುಷನಾಮದಿಂದ ಕರೆದ. ಗಣಪತಿಗೆ ಮುಪ್ಪಡರಿದಾಗ ಸು.1259ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ–ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿ ರಾಜ್ಯಭಾರದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸತೊಡಗಿದಳು. ಒಂದೆರಡು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಈತ ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ನಿವೃತ್ತನಾದ. ಅನಂತರ ರಾಜಪುತ್ರಿಯೇ ರಾಜ್ಯಸೂತ್ರವನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ವಹಿಸಿಕೊಂಡಳು. ಅನಂತರವೂ ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಗಣಪತಿ ಬದುಕಿದ್ದ.

ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿ ರಾಜ್ಯಾಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡದ್ದು ಕೆಲವು ರಾಜವಂಶದವರ ಮತ್ತು ನಾಯಕರ ಅಸಹನೆ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಭಟನೆಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಆದರೆ ರೇಚರ್ಲ ಪ್ರಸಾದಿತ್ಯ, ಗೋನಗನ್ನಯರೆಡ್ಡಿ ಮೊದಲಾದ ಹಲವು ಸ್ವಾಮಿನಿಷ್ಠ ಸಾಮಂತರ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಬೆಂಬಲ ದೊರೆತದ್ದರಿಂದ ಈಕೆ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಭಾರವನ್ನು 35 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ (1261–95) ಸ್ಥೈರ್ಯದಿಂದ ನಡೆಸಿದಳು. ಒಳಗಿನ ಶತ್ರುಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಾಹ್ಯ ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ಈಕೆಗೆ ಆತಂಕಗಳು ಒದಗಿದವು. ಹೊರಗಿನ ಶತ್ರುಗಳ ಪೈಕಿ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಕಳಿಂಗದ ಗಜಪತಿ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಸೇವುಣರು ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರು ಪ್ರಮುಖರು.

ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿ ಸಮರ್ಥ ರೀತಿಯಿಂದ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದಳು. ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗೋದಾವರಿಯ ಮತ್ತು ವೆಂಗಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಕೆಲಕಾಲ ಕೈಬಿಟ್ಟು ಹೋಗಿ ಮತ್ತೆ ಸ್ವಾಧೀನವಾದುವು. ಸೇವುಣರ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಶೌರ್ಯದಿಂದ ವಿರೋಧಿಸಿದಳು. ಪಾಂಡ್ಯರು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡಳು. ಈ ಸಮರಗಳಲ್ಲಿ ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿಯ ಮಗಳ ಮಗನೂ ದತ್ತುಪುತ್ರನೂ ಆದ ಕುಮಾರ ರುದ್ರದೇವ ಪರಾಕ್ರಮದಿಂದ ಹೋರಾಡಿ ಜಯಗಳಿಸಿದ. ಆಂಧ್ರದೇಶದ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಚರಿತ್ರಾರ್ಹ ಮಹಿಳೆಯರಲ್ಲಿ ಈಕೆಯೂ ಒಬ್ಬಳು. ಸ್ತ್ರೀಯಾದರೂ ಈಕೆ ರಾಜಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಶೌರ್ಯ ಪರಾಕ್ರಮದಲ್ಲಿಯೂ ಯಾವ ರಾಜನಿಗೂ ಕಡಿಮೆಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಪುರುಷವೇಷ ಧರಿಸಿ ಉತ್ಸಾಹದಿಂದ ಸಕಲ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಳು. ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಸಮರಭೂಮಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಮುನ್ನುಗ್ಗುತ್ತಿದ್ದದ್ದುಂಟು. ಈಕೆಯ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಜೆಗಳು ಸುಖಸಮಾಧಾನಗಳಿಂದ ಬಾಳಿದರು.

ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿಯ ಮರಣಾನಂತರ ಕುಮಾರ ರುದ್ರದೇವ 1295ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ 35ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟವೇರಿದ. ಇವನಿಗೆ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರನೆಂದೂ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಇವನಿಗೆ ರಾಜನೀತಿ ಯುದ್ಧನೀತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಅನುಭವವಿತ್ತು. ಶತ್ರುಗಳ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಲು ಇವನು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಅದರ ಬಲವನ್ನೂ ಸಂಘಟನೆಯನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ. ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ದಿಲ್ಲಿಯ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ಸುಲ್ತಾನ ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಆಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಿರಗೊಳಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತವನ್ನು ಜಯಿಸುವ ಮಹತ್ತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆಯಿಂದ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ. 1303ರಲ್ಲಿ ಕಾಕತೀಯ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ನಡೆದ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ದಿಲ್ಲಿಯ ಸೇನೆ ಪರಾಭವ ಹೊಂದಿತು. ಅನಂತರ 1310ರಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನನ ಸೇನಾಪತಿ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಕಾಫರ್ ಪ್ರಚಂಡ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ನುಗ್ಗಿ, ವಾರಂಗಲ್ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ. ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಸೋತು, ಅಪಾರ ಹಣ ಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಆಂಧ್ರದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಅಸ್ಥಿರವಾಯಿತು.

ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ಕೊಡತಕ್ಕ ಪೊಗದಿಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದನೆಂಬ ನೆಪಹೂಡಿ, ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಖುಸ್ರುಖಾನ 1318ರಲ್ಲಿ ವಾರಂಗಲ್ಲಿಗೆ ದಾಳಿಯಿಟ್ಟಾಗ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಪುನಃ ನಿರುಪಾಯನಾಗಿ ಕಪ್ಪ ತೆರಬೇಕಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ರಾಂತಿ ನಡೆದು ಖಿಲ್ಜಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡು 1320ರಲ್ಲಿ ತುಗಲಕ್ ಮನೆತನದ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್ ಈ ಮನೆತನದ ಮೊದಲ ಸುಲ್ತಾನ. ಈತ ತನ್ನ ಮಗ ಉಲುಘ್‌ಖಾನನನ್ನು 1323ರಲ್ಲಿ ತೆಲಂಗಾಣದ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಮೊದಲ ಸಲ ಈ ಆಕ್ರಮಣ ವಿಫಲವಾದುದರಿಂದ, ದೆಹಲಿಯ ಸೇನೆ ಬೇಗನೆ ಸುಸಂಘಟಿತವಾಗಿ ಎರಡನೆಯ ಸಲ ವಾರಂಗಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಎರಗಿತು. ಅಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದಾಗಿ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಈ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಲಾರದೆ ಪರಾಜಯ ಹೊಂದಿ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಶತ್ರುವಿನ ವಶಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಉಲುಘ್‌ಖಾನ್ ಅವನನ್ನೂ ಅವನ ಪರಿವಾರದವರನ್ನೂ ಬಂಧಿಸಿ ದಿಲ್ಲಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಮೃತನಾದ. ಇವನ ಮರಣದೊಂದಿಗೆ ಕಾಕತೀಯರ ಆಳಿಕೆ ಮುಗಿಯಿತು. ತೆಲಂಗಾಣ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ದೆಹಲಿಯ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. (ಪಿ.ಬಿ.ಡಿ.)

ಕಲೆ: ಕಾಕತೀಯರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕರೀಂನಗರ ಮತ್ತು ವಾರಂಗಲ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಉತ್ತರ ಆಂಧ್ರದ ಇತರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಕತೀಯ ನಿರ್ಮಿತ ದೇವಾಲಯಗಳಿದ್ದು, ಅವರ ಎಲ್ಲಾ ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಸರಿಸುಮಾರು ಎಪ್ಪತ್ತಾಗುತ್ತವೆ. ದೇವಾಲಯಗಳು ಕಾಣಬರುವ ಸ್ಥಳಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯೂ ಹೆಚ್ಚೂ ಕಡಿಮೆ ಅಷ್ಟೇ. ಕಾಕತೀಯರು ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಗಲೇ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಕಂಡು ಬಂದಿದ್ದವು. ಕಾಕತೀಯರ ರಾಜ್ಯದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರು, ಸೇವುಣರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿ, ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹಿಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ನಂಬಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ, ಆಚರಣೆಗಳಲ್ಲಿ, ಪೂಜಾವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ಆಗಿದ್ದ ಎಲ್ಲಾ ಬೆಳವಣಿಗೆ, ಬದಲಾವಣೆಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗುವಂತೆ, ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತು ಸಂಕೀರ್ಣವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದ ಶೈಲಿ. ಹೀಗಾಗಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಹಿಂದಿನ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಶೈಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗಿಂತ ವಿಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದವು. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿ, ಅದರ ಸಮಕಾಲೀನ ಇತರ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಗಳು ಅಂದರೆ ಹೊಯ್ಸಳ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿ ಮತ್ತು ಕಾಕತೀಯ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅವುಗಳಿಗೆ ಆದ ಸಮಾನ ಅಥವಾ ಹೋಲಿಸಬಹುದಾದ ಲಕ್ಷಣಗಳಿವೆ. ಚಾರಿತ್ರಿಕವಾಗಿ ನೋಡಿದರೆ ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿ ಪಂಥದ ಪ್ರಭಾವ ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು. ಶೈವ ಮತ್ತು ವೈಷ್ಣವ ಪಂಥದ ಭಕ್ತರು, ಅನುಯಾಯಿಗಳು, ಈ ಪಂಥಗಳವರು ಪೂಜಾ ವಿಧಾನದ ಇಡೀ ಸ್ವರೂಪವನ್ನೆ ಬದಲಿಸಿದರು. ವೈದಿಕ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ, ಆಗಮೋಕ್ತವಾಗಿ ಪೂಜಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದ ದೇವರುಗಳಿಗೆ, ಅವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ರಂಗಭೋಗಗಳು, ಪೂಜೆ ಪುನಸ್ಕಾರಗಳೂ ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಲಿಂಗ ಭೋಗಗಳಷ್ಟೇ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ರಂಗಭೋಗಗಳ ಆಚರಣೆಯೂ ನಡೆದವು. ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಆಚರಣೆಗಳು ಅಂದರೆ ದೇವರ ಹುಟ್ಟುಹಬ್ಬ, ಕಲ್ಯಾಣೋತ್ಸವ, ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ, ರಥೋತ್ಸವ ಮುಂತಾದವು ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ನಡೆದವು. ಇವುಗಳೆಲ್ಲದರ ಆಚರಣೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನೂರಾರು, ಸಹಸ್ರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಾದಿಗಳು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನೆರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವಲ್ಲದೆ ಮದುವೆ, ಮುಂಜಿ, ನಾಮಕರಣ ಇತ್ಯಾದಿ ಹಲವಾರು ಸಾಮಾಜಿಕ ಶುಭ ಸಮಾರಂಭಗಳೂ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ದೇವಾಲಯವು ಹಲವಾರು

ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಊರಿನ ನ್ಯಾಯಾಲಯವಾಗಿಯೂ ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಆ ಊರಿನ ಸಮಾಜೋ–ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿತಗೊಂಡವು. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಆಚರಣೆಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗುವಂತೆ ದೇವಾಲಯದ ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು.

ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುತ್ತಿದ್ದ ಕತ್ತಲು ಕವಿದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥದ ನಿರ್ಮಾಣ ನಿಂತಿತು. ಬದಲಿಗೆ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಸುತ್ತಲೂ ಎತ್ತರವಾದ ಜಗಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿ, ಜಗಲಿಯೇ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಪಥವಾಯಿತು. ಮಿತವಾದ ಗಾಳಿಬೆಳಕನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ನವರಂಗಗಳು, ವಿಶಾಲವಾದ ಸುತ್ತಲೂ ತೆರವಾದ, ಸಮೃದ್ಧ ಗಾಳಿಬೆಳಕನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಹಜಾರ ಅಥವಾ ಮಹಾಮಂಡಪಗಳಾದವು. ಈ ತೆರವು ಮಂಟಪಗಳ ಸುತ್ತಲು ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ, ಪ್ರೇಕ್ಷಕರು ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕುಳಿತು ವೀಕ್ಷಿಸಲು, ಕಕ್ಷಾಸನಗಳೂ ಮತ್ತು ಅವುಗಳಿಗೆ ಒರಗು ಹಲಗೆಗಳೂ ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಹಜಾರದ ಛಾವಣಿಯ ಅಂಕಣಗಳು, ಭುವನೇಶ್ವರಿಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ, ಆಳವಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ಇದರಿಂದ ಪೂಜಾ ಸಮಯದಲ್ಲಿ, ಸಮಾರಂಭಗಳ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮೊಳಗುತ್ತಿದ್ದ ಮಹಾವಾದ್ಯಗಳ ಜೋರು ಶಬ್ದದ ಪ್ರತಿಧ್ವನಿ ನಿಯಂತ್ರಿತವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಜೊತೆಗೇ ಛಾವಣಿಯ ಅಂಕಣಗಳೂ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತಿತ್ತು.

ಇವೆಲ್ಲವೂ ದೇವಾಲಯದ ವಾಸ್ತು ರೂಪದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಆದ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದರೆ, ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆದ ತಾಂತ್ರಿಕ ಪ್ರಗತಿಯೂ ದೇವಾಲಯದ ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತ್ತು. ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ವಾಸ್ತುತಜ್ಞರು ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ, ಕಠಿಣ ಶಿಲೆಗಳ ಬದಲಿಗೆ ಮೃದು ಶಿಲೆಯ ಬಳಕೆಯನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿದರು. ಕಣ ಶಿಲೆ, ಮರಳು ಶಿಲೆಗಳ ಬದಲಾಗಿ ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಯೋಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ಮೃದು ಮಾಧ್ಯಮದ ಬಳಕೆ ಅಲಂಕರಣಾ ಕೆತ್ತನೆಗಳನ್ನು ಸುಗುಮಗೊಳಿಸಿತು. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು–ಹೆಚ್ಚು ಕೆತ್ತನೆಗಳು. ಅಲಂಕರಣಗಳು ಅತೀ ಸೂಕ್ಷ್ಮವೆನಿಸುವವರೆಗೂ ಕೊರೆಯಲ್ಪಟ್ಟವು. ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಾಣದ ಕಲ್ಲು ಮೃದುವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ, ಕಂಬದ ದಿಂಡುಗಳನ್ನು ತಿರುಗಣೆ ಯಂತ್ರದ ಮೇಲೆ ತಿರುಗಿಸಿ ವಿವಿಧಾಕಾರದ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕಂಬದ ದಿಂಡುಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರು. ಈ ರೀತಿಯ ತಿರುಗಣೆಯಂತ್ರ ತಯಾರಿತ ದಿಂಡುಗಳು ಅವುಗಳ ವೈವಿಧ್ಯತೆಗೆ, ಹೊಳಪಿಗೆ, ನವಿರಾದ ಸುಂದರ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಗೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿವೆ.

ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಬದಲಾವಣೆಗಳಿಂದ ಈ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸ್ವರೂಪವೇ ಬದಲಾಯಿತು. ದೇವಾಲಯಗಳ ಭಿತ್ತಿಗಳು, ದ್ವಾರ ಬಂಧಗಳು, ಕಂಭಗಳು, ಛಾವಣಿಗಳು ಅಲಂಕಾರಿಕ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ, ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಕಂಗೊಳಿಸತೊಡಗಿದವು. ಈ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯ ಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಕಾಲೀನ, ಸಮಾಜದ ಸಂತೋಷ ಸಂಭ್ರಮ, ಹೊಸತನ, ಉತ್ಸಾಹ, ಸಾಮರ್ಥ್ಯ, ಶಕ್ತಿ, ಪೌರುಷ, ಶೃಂಗಾರ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಅಮೂರ್ತ ಭಾವನೆಗಳ ಮೂರ್ತರೂಪಗಳು ಪ್ರತಿಫಲಿತಗೊಂಡಿದೆ ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ಈ ಬದಲಾವಣೆಗಳೂ ಕಾಕತೀಯ ದೇವಾಲಯಗಳಾದಿಯಾಗಿ, ಸಮಕಾಲೀನ ಕರ್ನಾಟಕದ ಎಲ್ಲಾ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಕಾಕತೀಯ ಪೂರ್ವಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ನಿಜದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತು ರೂಪದ ಮೇಲೆ ಈ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಕಾಕತೀಯರೂ ನಿಜದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಹೊಸ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಜೊತೆಗೆ ನವ–ನವೀನ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಬಳಕೆಗೆ ತಂದರು. ಭೂಮಿಜ ಮತ್ತು ಕದಂಬ ನಗರ ಶೈಲಿಯ ವಿಮಾನ ಪ್ರಾಸಾದಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು, ದೇವಾಲಯದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಸುಂದರ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ವಾಸ್ತು ಹಾಗೂ ಅಲಂಕರಣಾ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದರು. ಕಾಕತೀಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಯೆ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಕಾಕತೀಯ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಕಾಕತೀಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಡಾಲರೈಟ್ ಎಂಬ ಕರಿ ಕಣಶಿಲೆಯ ಬಳಕೆ ಮಾಡಿದರು. ಈ ಶಿಲೆ ವಿಪರೀತ ಕಠಿಣವಾದ ಶಿಲೆ. ಕಠಿಣ ವಾದರೂ ಇದರ ಸೂಕ್ಷ್ಮಕಣರಚನೆಯಿಂದಾಗಿ, ಈ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಗಳೂ ನುಣುಪು–ಹೊಳಪುಗಳೂ ಅತ್ಯಂತ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿ ಮೂಡಿಸಬಹುದು. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸುಂದರ, ಹೊಳಪಿನ ಕಂಬಗಳಿಗೆ ಸರಿಸಮವಾಗಿ, ಕೇವಲ ಡಾಲರೈಟ್ ನಿರ್ಮಿತ ಹೊಳಪಿನ ಕಂಬಗಳು ನಿಲ್ಲಬಹುದೇ ಹೊರತು, ಸಾಧಾರಣ ಕಣ ಶಿಲೆಯ ಕಂಬಗಳಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಕಾಕತೀಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಕಠಿಣವೆನಿಸಿದರೂ ಸೌಂದರ್ಯದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ, ಆಕರ್ಷಣೀಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ,ಡಾಲರೈಟ್ ಶಿಲೆಯನ್ನು ಬಳಸಿ ಕಂಬಗಳನ್ನೂ ದ್ವಾರಬಂಧಗಳನ್ನೂ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ಆಕರ್ಷಕವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ತಮ್ಮ ಗರಿಮೆಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸುಂದರ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಗೆ ಡಾಲರೈಟ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಹಾಗೂ ಮರಳು ಶಿಲೆಯನ್ನು ಬಳಸಿರುವುದರಿಂದಾಗಿ, ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕರಣ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ.

ತಳವಿನ್ಯಾಸ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ, ದ್ರಾವಿಡ ದೇವಾಲಯ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ನಿರಂಧರ ದೇವಾಲಯಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಕಾಕತೀಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಚ್ಚಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಏಕಕೂಟ ದೇವಾಲಯಗಳು. ಸಾಕಷ್ಟು ದ್ವಿಕೂಟ ದೇವಾಲಯಗಳು ವಿರಳವಾಗಿ ತ್ರಿಕೂಟ (ಹನುಮಕೊಂಡ), ಚತುಷ್ಕೂಟ (ಪಾನಂಗಲ್) ಮತ್ತು ಪಂಚಕೂಟ (ರಾಮಾನುಜಪುರ) ದೇವಾಲಯಗಳು ಕಾಣಬಹುದು. ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ದೇವಾಲಯಗಳೂ (ಚಿಲಂಕೂರು, ಪಾಪನಾಶಿ) ಸಹ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸದ ದೇವಾಲಯ ಕಾಕತೀಯ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ಏರುವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕಾಕತೀಯ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಎತ್ತರವಾದ ಜಗತಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ (ರಾಮಪ್ಪ ದೇವಾಲಯ). ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಎತ್ತರವಾದ, ವಿವಿಧಾ ಕೃತಿಯ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳುಳ್ಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಸರಳವಾದ ಪಾದಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದರೂ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ನಿಖರವಾದ ಕೆತ್ತನೆ, ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ರೀತಿಯ ಉಪಪೀಠ (ಹನುಮಕೊಂಡ) ಇವುಗಳಿಂದಾಗಿ, ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಬಹಳ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾದ ನೋಟವನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ರೀತಿಯ ಶಿಲ್ಪ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ (ರಾಮಪ್ಪ ದೇವಾಲಯ). ಆದರೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪ ವಿಷಯ ಅಲ್ಪಪ್ರಮಾಣದಾಗಿದ್ದು, ಪಟ್ಟಿಕೆ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸಂಯೋಜನಕ್ರಮ ಹೊಯ್ಸಳ ರೀತಿಯಂತಿರುವುದಿಲ್ಲ.

ಭಿತ್ತಿಯ ಅಲಂಕರಣೆಯಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣೆಮಾತ್ರ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ, ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಗಟ್ಟಿ ಹಾಗೂ ಒರಟು ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿಗಳಂತೆ ನಿಬಿಡವಾಗಿರುವ ಭಿತ್ತಿಪಾದಗಳು, ಭಿತ್ತಿಯ ಭದ್ರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಗುಡಿಯಾಕೃತಿಯ ದೇವ ಕೋಷ್ಠಗಳು ಉಳಿದಂತೆ ಸಾಧಾರಣ ಕೋಷ್ಠಗಳು, ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲಿನ ಕಪೋತವು ಅವಶ್ಯಕತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ನಿರೂಪಿತವಾದ ಭಾಗ. ಸಾಧಾರಣ ದಿಂಡು ರೀತಿಯ ಕಪೋತ, ಕೂಡುಗಳಿಂದಲಕೃತವಾದ ಕಪೋತ (ಫಾನ್‌ಪುರ್) ಹಾಗೂ ವಿಶಾಲವಾದ ಎರಡು ಬಾಗುಳ್ಳ ಕಪೋತ (ಪಾಲಂಪೇಟೆ)ಗಳು ಕಾಕತೀಯ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯದಾದರೂ ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿಯ ಕಪೋತಗಳಂತೆ ನವಿರಾದ ಅಲಂಕರಣೆಗಳಿಗೆ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಗೆ ಕಾಕತೀಯರ ಕಪೋತಗಳು ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿವೆ. ಹಾರದ ಅಲಂಕರಣೆ ಯಲ್ಲಿ ಕಾಕತೀಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಎರಡು ವಿಧಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ರೀತಿಯ ಸ್ವಲ್ಪ ಒರಟಾದ ಹಾರಕೃತಿ (ಫಾನ್‌ಪುರ್) ಮತ್ತು ದ್ರಾವಿಡ ರೀತಿಯ ಹಾರಾಕೃತಿಗಳು (ಪಾಲಂಪೇಟೆ) ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ದುರಾದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಬಹುತೇಕ ಕಾಕತೀಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಾರದ ಭಾಗ ಕಾಣೆಯಾಗಿದೆ.

ಕಾಕತೀಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಿಮಾನ ಪ್ರಾಸಾದಗಳು ದ್ರಾವಿಡ (ಪಾಲಂಪೇಟೆ) ಕಳಿಂಗ/ ಕದಂಬ ನಗರ (ಪಾನುಗಲ್) ಮತ್ತು ಭೂಮಿಜ (ಪೆದ್ದತುಂಬುಲಂ) ಮಾದರಿ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬಂದಿವೆ. ಇವರ ಬಹಳಷ್ಟು ದೇಗುಲಗಳು ಕುಸಿದು ಬಿದ್ದಿರುವುದರಿಂದ ಕೇವಲ ಈ ಮೇಲ್ಕಂಡ ಪ್ರಾಸಾದ ಮಾದರಿಗಳು ಮಾತ್ರ ತಿಳಿದಿವೆ. ವೇಸರ ಮಾದರಿಯ ವಿಮಾನ ಪ್ರಾಸಾದಗಳು ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬಂದಿಲ್ಲ. ಕಳಿಂಗನಗರ ಮಾದರಿಯ ಪ್ರಾಸಾದಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ಜನಪ್ರಿಯತೆಗೆ ಕಾರಣವಿರಬಹುದು. ಕಾಕತೀಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ವಿಮಾನ ಪ್ರಾಸಾದದ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಂಕೀರ್ಣಮಾಧ್ಯಮ, ಅಂದರೆ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗಾರೆ ಮುಂತಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ (ಪಾಲಂಪೇಟೆ, ಚೇಬ್ರೋಲು).

ಕಾಕತೀಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ದ್ವಾರಬಂಧಗಳು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿಯ ದ್ವಾರಬಂಧಗಳಂತೆ, ಅವುಗಳ ಅನುಪಮ ಕೆತ್ತನೆ ಹಾಗೂ ಆಕರ್ಷಣೆಗೆ ಹೆಸರು ವಾಸಿಯಾಗಿವೆ. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯ ದ್ವಾರಬಂಧಗಳನ್ನು ಬಹಳಷ್ಟು ಹೋಲುವ ಈ ದ್ವಾರ ಬಂಧಗಳು, ಪೇದ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕರು, ಚಾಮರಧಾರಿಗಳು, ಗಂಗ–ಯಮುನೆಯರು, ದಾನಿಗಳು, ಭಕ್ತರು ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ದ್ವಾರಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ಅರೆಗಂಬಗಳ ಆಸರೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಆಕರ್ಷಕ ಪ್ರಸ್ತರವಿರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಾ, ಲಲಾಟ ಬಿಂಬ, ಕಪೋತ, ಹಾರ ಮುಂತಾದ ಭಾಗಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕರಣಗಳೂ (ವಾರಂಗಲ್) ಉಂಟು. ಅರೆಗಂಬಗಳ ಹೊರ–ಒಳ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳನ್ನೂ ಕೂಡಿಸಿರುವುದುಂಟು (ಪಾಲಂಪೇಟೆ). ಇಲ್ಲದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಆ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಅಲಂಕರಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ದ್ವಾರ ಶಾಖೆಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯೂ ಇರುವುದುಂಟು (ನಾಗುಲಪಾಡು). ದ್ವಾರ ಬಂಧಗಳ ಸಾಲಿಗೇ ಸೇರುವಂತಹ ಕಾಕತೀಯರ ಮತ್ತೊಂದು ಆಕರ್ಷಕ ಹಾಗೂ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಾಸ್ತು ಕೃತಿಯೆಂದರೆ ಕೀರ್ತಿ ತೋರಣಗಳು. ನಗರ, ಪಟ್ಟಣ, ಊರುಗಳ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವೇಶ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿಯ ಕಲ್ಲಿನ ಕೀರ್ತಿತೋರಣಗಳು ಕಾಣ ಬರುತ್ತವೆ. ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದ ಸಿರಿವಾಗಿಲು ಎಂದು ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿದ್ದ ತೋರಣಗಳು ಈಗಲೂ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಇನ್ನೂ ಆಕರ್ಷಕ ತೋರಣಗಳು ಕಾಕತೀಯರಾಳಿದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ (ನಂದಿಕಂಡಿ, ವೊಲ್ಲಾಳ, ವಾರಂಗಲ್) ಕಾಣಬಹುದು.

ಕಾಕತೀಯ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪದ ಮತ್ತೊಂದು ಆಕರ್ಷಕ ಕೃತಿಗಳೆಂದರೆ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಾಣುವಂತೆ ಕಡೆದಿರುವ ಕಂಬಗಳು. ಗ್ರಾನೈಟ್, ಮರಳುಗಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಡಾಲರೈಟ್ ಶಿಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ, ಅತೀ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಾಗಿ ಕಾಣಬರುವ ಕಂಬ ಮಾದರಿಯನ್ನೇ ಇವರೂ ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ

ಕಡೆದ ಎಲ್ಲಾ ಕಂಬಗಳಿಗೂ ಸಾಲಂಕೃತ ಪೀಠವಿರುತ್ತದೆ. ಪೀಠದ ಮೇಲಿನ ದಿಂಡು ಚಕ್ರ, ವೃತ್ತ ಬಹುಮುಖಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತದೆ. ದಿಂಡು, ಬುಡದಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕೃತಿ, ಮೇಲೆ ಅಷ್ಟ ಅಥವಾ ಬಹುಮುಖ ಭಾಗ, ಮತ್ತೆ ಚೌಕಾಕೃತಿ, ಮೇಲೆ ಉರುಳೆ ಆಕೃತಿ, ಇವು ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಕಾಣುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಈ ಆಕೃತಿಗೆ ಅಪವಾದವಿಲ್ಲವೆಂದೇನಿಲ್ಲ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚೌಕಾಕೃತಿಯ ದಿಂಡಿನ ಭಾಗದ ನಾಲ್ಕೂ ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಅಲಂಕಾರಿಕ ವಿಷಯಗಳ ಉಬ್ಬು ಕೆತ್ತನೆಗಳಿರುತ್ತವೆ ಅಥವಾ ಖಾಲಿಯೂ ಇರಬಹುದು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ರೀತಿಯ ಉಬ್ಬು ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಗೆ ಸುತ್ತಲೂ ಕಟ್ಟು ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಮೇಲಿನ ಚೌಕವೂ ಇದೇ ರೀತಿ ಅಲಂಕರಣೆ ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಅಷ್ಟ, ಬಹು, ದುಂಡು ಮುಖದ ದಿಂಡಿನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ, ಸಣ್ಣದಾಗಿ, ನಿಬಿಡವಾಗಿ ಕಡೆದ ಅನೇಕ ಗಾಡಿಗಳು, ದಿಂಡುಗಳು ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಸೂಕ್ಷ್ಮಾತಿಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಗಳ ಅಲಂಕರಣೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಕಂಭದ ದಿಂಡಿನ ಮೇಲೆ ಕುಂಭ, ಮಂಡಿ, ಫಲಕ ಇವುಗಳ ಅಲಂಕರಣ ಇದ್ದೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಮುಷ್ಠಿಬಂಧ ರೀತಿಯ ಪೋತಿಕಾ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಅಲಂಕರಣೆ ಕಾಕತೀಯ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣುವ ಅಂಶಗಳು. ಇವುಗಳ ಪ್ರಭೇದಗಳೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಪ್ರಖ್ಯಾತ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ (ಪಾಲಂಪೇಟ್) ಕಂಬಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯ ವಿವರಗಳಿಗೆ, ವೈವಿಧ್ಯಗಳಿಗೆ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಕಲ್ಪನಾ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವೇ ಮಿತಿಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅತ್ಯಲಂಕೃತವಾದ ಕಾಕತೀಯ ಸ್ತಂಭಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಡಾಲರೈಟ್ ಶಿಲೆಯಲ್ಲೇ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಉಳಿದಂತೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಕಂಬಗಳು ಗ್ರಾನೈಟ್ ಮತ್ತು ಮರಳುಗಲ್ಲಿನದ್ದಾಗಿವೆ. ಡಾಲರೈಟ್ ಶಿಲೆಯ ಕಂಬಗಳ ಮತ್ತೊಂದು ಆಕರ್ಷಣೆ ಎಂದರೆ, ಅವುಗಳಿಗೆ ನೀಡಿರುವ ನುಣುಪು, ಹೊಳಪುಗಳು. ಅತೀ ಕಠಿಣ ಶಿಲೆಯಾದರೂ ಕಾಕತೀಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು, ಸುಂದರ ಸೂಕ್ಷ್ಮಕೆತ್ತನೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ, ಕಂಬದ ಎಲ್ಲಾ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ನಯಗೊಳಿಸಿ, ಹೊಳಪು ನೀಡಿರುವುದು, ಆ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಪರಿಶ್ರಮ, ತಾಳ್ಮೆ, ಕಾರ್ಯಕ್ಷಮತೆ ಮತ್ತು ಅರ್ಪಣಾಮನೋಭಾವಗಳಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ.

ಕಾಕತೀಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಚಾವಣಿಯ ಅಂಕಣಗಳು, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಹಾಗೂ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳ ಚಾವಣಿಯಂಕಣಗಳಷ್ಟು ವಿಸ್ತೃತವಾಗಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ, ಬಳಸಿದ ವಾಸ್ತು ಮಾಧ್ಯಮ. ಹೊಯ್ಸಳರು ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಮೃದು ಬಳಪದ ಕಲ್ಲನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದರಿಂದ, ಚಾವಣಿಯು ಭದ್ರತೆಗಾಗಿ ಬಹು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಆಳವಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿ ಭುವನೇಶ್ವರಿಗಳೆಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಕಾಕತೀಯರು ಬಳಸಿದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಅಥವಾ ಮರಳುಗಲ್ಲು ಗಡುಸಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಸರಳವಾದ ಚಾವಣಿಯ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಅನುವಾಗಿದ್ದವು. ಹೀಗಾಗಿ ಒಂದೆರಡು ಹಂತಗಳ ನಾಭಿಚ್ಛಂದ ಅಥವಾ ಕದಳೀಕರ್ಣ ರೀತಿಯ ಚಾವಣಿಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಚಾವಣಿ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿದ್ದರೂ ಗುಡಿಯ ಚಾವಣಿಯ ಮುಖ್ಯ ಅಂಕಣಗಳನ್ನು, ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ರಾಮಾಯಾಣ, ಮಹಾಭಾರತದ ಕಥನಗಳ ಪಟ್ಟಿ ಚಿತ್ರಗಳು (ಪಿಲ್ಲಲಮರ್ರಿ) ಹಾಗೂ ಸಸ್ಯಾಲಂಕರಣಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ.

ಕಾಕತೀಯ ಕಲೆ ಮೂಲತಃ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳ ಕಲೆಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಗೊಂಡ ಕಲೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ಎರಡೂ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಲೆಗಳ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳೆಲ್ಲವೂ ಹೆಚ್ಚೂ ಕಡಿಮೆ ಅದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ, ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಧ್ಯಮ ಅವಕಾಶ ನೀಡುವಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ, ಅನುಕರಿಸಿ ಮಾಡಿರುವ ಕಲೆ. ಕಾಕತೀಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಾಲಭಂಜಿಕೆಯರ /ಶಿಲಾಬಾಲಿಕೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು, ಅತಿ ಕಠಿಣ ಡಾಲರೈಟ್ ಶಿಲೆಯಲ್ಲೇ ಕಂಡರಿಸಿ ತಮ್ಮ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅವರ ಒಂದೇ ಒಂದು ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ (ಪಾಲಂಪೇಟೆ) ಮಾತ್ರ ಕಾಣ ಬರುತ್ತವೆ. ಮಹಾಮಂಟಪದ ವಿಶಾಲ ಕಪೋತಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ನಿಂತಿರುವ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸುಂದರ ಯುವತಿಯರ ವೈಯ್ಯಾರ, ಬೆಡಗು–ಬಿನ್ನಾಣಗಳನ್ನೂ ನಾಟ್ಯದ ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳನ್ನೂ ಪ್ರದರ್ಶನ ವಸ್ತುವನ್ನಾಗಿ ಹೊಂದಿವೆ. ಡಾಲರೈಟ್ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಂಡರಣೆಯಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಅಲಂಕರಣ ಕಡಿಮೆ, ಆದರೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ರೀತಿಯದು. ಬಳಸಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಗಾತ್ರ ಹಾಗೂ ಉದ್ದ ಹೆಚ್ಚಿರುವುದ ರಿಂದ, ಜೊತೆಗೆ ಈ ಕಲ್ಲುಗಳು ಮೇಲಿನ ವಿಶಾಲ ಕಪೋತಕ್ಕೆ ಆಸರೆಗಳೂ ಆಗಿರುವುದರಿಂದ, ಭದ್ರತೆಗಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗೆ ಮೂರು ಆಯಾಮದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡಿಲ್ಲ. ಹಿಂಭಾಗವನ್ನು ಕಡಯದೆಯೇ ಬಿಟ್ಟು, ಆಭಾಗವನ್ನು ನಯಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಪಕ್ಷ ಇವುಗಳನ್ನು, ಹೊಯ್ಸಳ ಮದನಿಕಾ ಶಿಲ್ಪಗಳಂತೆ ಕಡೆದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಶಿಲೆಯ ಭಾರಕ್ಕೆ ಶಿಲ್ಪವು ತುಂಡಾಗಿ ಬೀಳುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇತ್ತೂ. ಅದರಿಂದಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೂ ಎತ್ತರವಾದ ಚೌಕಪೀಠ, ನಿಂತಿರುವ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ, ಎತ್ತರವಾದ, ನೀಳಕಾಯದ ತರುಣಿಯರು, ಮೇಲೆ ಚೌತಿಚಂದ್ರಾಕಾರದ ಲತಾಕುಂಜ ಮತ್ತು ಮೇಲೆ ಎತ್ತರವಾದ ಗುಬುಟು ಇವಿಷ್ಟೂ ಇವೆ. ನಿರ್ಮಾಣ ಅವಶ್ಯಕತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಕಲ್ಲಿನ ಉದ್ದವನ್ನು ನಿಗದಿ ಪಡಿಸಿರುವುದರಿಂದ, ಶಿಲಾ ಬಾಲಿಕೆಯರ ಕಾಯವೂ ಉದ್ದವಾಗಿ ಎತ್ತರವಾಗಿವೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲಾಬಾಲಿಕೆಯರ ಬಹುತೇಕ ಅಲಂಕರಣ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ತರುಣಿಯರ ದೇಹ ಆಕರ್ಷಕ ಹಾವ–ಭಾವಗಳಿಂದ, ಲಾಲಿತ್ಯ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬಿಂಬಿತವಾಗಿವೆ. ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳು ನಗ್ನವಾಗಿದ್ದರೂ ಅಶ್ಲೀಲವಾಗಲೀ ಕಾಮುಕತನವಾಗಲೀ ಕಂಡು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ದೇಹ ಸೌಷ್ಠತೆಯ ಕಂಡರಣೆಯಲ್ಲಿ ಮಾರ್ದವತೆ ಇದೆ. ಇವುಗಳ ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯ ಶೃಂಗಾರ ರಸ ಪ್ರದರ್ಶನ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಶಿಲಾಬಾಲಿಕೆಯ ವಸ್ತುವಿನ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಕೋತಿಯೊಂದು ಯುವತಿಯೊಬ್ಬಳ ಸೀರೆಯನ್ನೆಳೆದು ಆಕೆಯನ್ನು ಅರೆನಗ್ನಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಕಾಕತೀಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದವುಗಳು ಪಾಲಂಪೇಟೆ, ಕುಸುಮಾಂಚಿ, ಹನುಮಕೊಂಡ, ರಾಮಾನುಜಪುರ, ನಾಗುಲಪಾಡು, ಕೊಂಡಪರ್ತಿ, ಪೆದ್ದತುಂಬಲಂ, ಚೇಬ್ರೊಲು, ಧರ್ಮಪುರಿ, ಪಿಲ್ಲಲಮರ್ರಿ ಮುಂತಾದೆಡೆ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಪಾಲಂಪೇಟೆಯ (ವಾರಂಗಲ್ ಜಿಲ್ಲೆ) ರಾಮಪ್ಪ ದೇವಾಲಯ ಕಾಕತೀಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಮಹೋನ್ನತ ಕೃತಿ. 1213ರಲ್ಲಿ ಕಾಕತೀಯ ದೊರೆ ಗಣಪತಿ ದೇವನ ದಂಡನಾಯಕ ರುದ್ರನಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಈ ರುದ್ರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಇದು. ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾದ ಈ ದೇವಾಲಯ ವಿಶಾಲ ಪ್ರಾಕಾರದ ಮಧ್ಯೆನಿಂತಿದೆ. ಎತ್ತರವಾದ ವೇದಿಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಈ ದೇಗುಲಕ್ಕೆ ಸುತ್ತಲೂ ಜಗತಿಯ ಮೇಲಿನ ವಿಶಾಲ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವಿದೆ. ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಸುಕನಾಸಿ ಮತ್ತು ತೆರೆದ ರಂಗಮಂಟಪವಿದೆ. ರಂಗಮಂಟಪ ಚೌಕಾಕಾರ, ಆದರೆ, ಇದರ ಮೂರು ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂಚಾಚಿದ ವಿಶಾಲ ಮುಖ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ರಂಗಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಅದರ ಮುಖಮಂಟಪಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಕೂಡಿದಂತೆ, ಅವುಗಳ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ, ಅರ್ಧಭಿತ್ತಿ ಮತ್ತು ಕಕ್ಷಾಸನ ಒರಗು ಹಲಗೆಗಳಿವೆ. ನವರಂಗಕ್ಕೆ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕೇ ಕಂಭಗಳಿದ್ದರೂ ಸುತ್ತಲಿನ ಕಕ್ಷಾಸನದ ಮೇಲಿನ ಎಲ್ಲಾ ಕಂಭಗಳನ್ನೂ ಕೂಡಿಸಿದರೆ ಒಟ್ಟು 58 ಕಂಭಗಳಾಗುತ್ತವೆ. ಏರುವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಸಾಲಂಕೃತ ವೇದಿ, ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಗರ್ಭಗೃಹ, ಸುಕನಾಸಿ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಭಿತ್ತಿ, ವಿಶಾಲ ಕಪೋತ, ನಾಲ್ಕು ತಲದ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನ ಪ್ರಾಸಾದ ಹಾಗೂ ಬ್ರಹ್ಮಕಾಂತ ಮಾದರಿಯ ಶಿಖರ ಇವಿಷ್ಟೂ ಇವೆ. ವಿಮಾನ ಪ್ರಾಸಾದಕ್ಕೆ ಮುಂದುಗಡೆ ಸುಕನಾಸವೂ ಇದೆ. ವಿಮಾನ ಪ್ರಾಸಾದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗಾರೆಯದು. ದೇವಾಲಯ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನದು. ಕಂಬಗಳು, ದ್ವಾರಬಂಧ ಮತ್ತು ಸಾಲಭಂಜಿಕಾ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಡಾಲರೈಟ್ ಶಿಲೆಯವು. ಮಹಾಮಂಟಪದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮೇಲಿನ ಅರೆಭಿತ್ತಿ, ಕಕ್ಷಾಸನದ ಹಿಮ್ಮುಖ ಮುಂತಾದುವೆಲ್ಲವೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕಟ್ಟುಗಳಿಂದಾವೃತವಾದ ಮೂರ್ತಿ ಹಾಗೂ ಅಲಂಕಾರಿಕ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ವಿಶಾಲವಾಗಿ ಮುಂಚಾಚಿದ ಎರಡು ಭಾಗನ್ನುಳ್ಳ ಕಪೋತ. ಇದರ ತಳಭಾಗ ವಿನ್ಯಾಸ ವಿಶೇಷತೆಗೆ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಭಿತ್ತಿಯ ಮೂರು ಭದ್ರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಮೂರು ತಲದ ಕೋಷ್ಠ ಗುಡಿಗಳು, ಇವುಗಳ ಭಿತ್ತಿವಿನ್ಯಾಸ, ಜಾಲಂಧ್ರಗಳು, ಇಳಿಜಾರು ಕಪೋತಗಳು ಅವುಗಳ ಸುಂದರ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಅಲಂಕರಣೆ ಮುಂತಾದವು ಇನ್ನಿತರ ವಿಶೇಷತೆಗಳು.

ದೇವಾಲಯದ ಅತ್ಯಂತ ಆಕರ್ಷಕ ಭಾಗಗಳೆಂದರೆ ಡಾಲರೈಟ್ ಶಿಲೆಯ ಕಂಭಗಳು, ಸಾಲಭಂಜಿಕೆಯರು, ವಿತಾನಾಂಕಣಗಳು ಮತ್ತು ದ್ವಾರಬಂಧ. ಈ ಎಲ್ಲಾ ವಾಸ್ತು ಭಾಗಗಳ ಸುಂದರ ಸೂಕ್ಷ್ಮಕೆತ್ತನೆಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ವೈವಿಧ್ಯತೆ ಹೊಳಪು–ನುಣುಪು ಅನುಪಮವಾದದ್ದು. ಕಠಿಣ ಡಾಲರೈಟ್ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟು ಸುಂದರವಾಗಿ, ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ, ನವಿರಾಗಿ, ನುಣುಪಾಗಿ ಕಂಡರಿಸಿರುವ ಊಹಾತೀತವಾದ ಮಾದರಿಗಳು, ಇಡೀ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಯಾವುದೇ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರದಿರುವುದು, ಕಾಕತೀಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಪರಿಶ್ರಮಕ್ಕೆ, ಚಾತುರ್ಯಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ವಿಪುಲ ಕಲ್ಪನಾಸಾಮರ್ಥ್ಯಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ.

ಕಾಕತೀಯರ ಮತ್ತೊಂದು ಮಹೋನ್ನತ ವಾಸ್ತು ಕೃತಿಯೆಂದರೆ ಹನುಮಕೊಂಡದ ಶಿವದೇವಾಲಯ. ತ್ರಿಕೂಟಾಚಲವಾದ ಈ ದೇವಾಲಯ (ತ್ರೈಪುರುಷ) ಶಿವ, ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಸೂರ್ಯರಿಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಯಿತು. 1163ರಲ್ಲಿ ರುದ್ರದೇವನಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಈ ದೇವಾಲಯ ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಮೂರು ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಮುಖಮಾಡಿರುವ ಮೂರು ಗರ್ಭಗುಡಿ ಗಳು, ಪ್ರತಿಗರ್ಭಗುಡಿಗೂ ಒಂದೊಂದು ಶುಕನಾಸ, ಒಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ನವರಂಗ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ವಿಶಾಲ ರಂಗಮಂಟಪವಿದೆ. ಈ ರಂಗಮಂಟಪವನ್ನು ಸಾವಿರ ಕಂಬದ ಮಂಟಪವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿರುವ ಕಂಭಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕೇವಲ ನೂರು ಮಾತ್ರ. ಎತ್ತರವಾದ ಜಗತಿ, ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ, ವಿಶಾಲ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥ, ಉಪಪೀಠದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಭಿತ್ತಿಪಾದ–ಕೋಷ್ಠಾಲಂಕೃತ ಭಿತ್ತಿ, ವಿಶಾಲ ಕಪೋತ ಇವಿಷ್ಟೂ ಏರುವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಯಾವ ಗುಡಿಗೂ ಮೇಲೆ ಪ್ರಾಸಾದವಿಲ್ಲ. ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ ಹಾಗೂ ಮತ್ತಿತರ ಪೌರಾಣಿಕ ಸನ್ನಿವೇಶದ, ಕಥಾನಕದ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಹೊಳಪು ಮಾಡಿರುವ ಕಂಬಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ಆಕರ್ಷಣೆ.

ಕಾಕತೀಯರ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಾಸ್ತುವಿನ ಇತರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಪೆದ್ದತುಂಬುಲಂ, ಚೇಬ್ರೊಲು (ಭೂಮಿಜ ವಿಮಾನ), ಕೊಂಡಿಪರ್ತಿ, ಪಾನುಗಲ್ (ಕದಂಬನಗರ ವಿಮಾನ) ಘಾನ್‌ಪುರ (ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನ) ಮುಂತಾದೆಡೆ ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಕಡೆ ದುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಭಿನ್ನ ಭಾಗಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ.

ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕರೀಂನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಧರ್ಮಪುರಿಯ ಉತ್ಸವ ಮಂಟಪ ಇಲ್ಲಿಯ ಸುಂದರ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಗೆ ಆರ್ಕಷಕವಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಜಿಲ್ಲೆಯ ನಾಗನೂರಿನ ಭಗ್ನ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದಿನ ಗರುಡಗಂಬ ಸಹ ಗಮನಾರ್ಹವಾದದ್ದು. ಎತ್ತರವಾದ ಏಕಶಿಲಾಕಂಬದ ಮೇಲೆ ಕೂಡಿಸಿರುವ ಮಂಟಪ, ಮಧ್ಯೆ ಅಂಜಲಿ ಬದ್ಧನಾಗಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಗರುಡ ಶಿಲ್ಪ, ಜೈನ ಮಾನಸ್ತಂಬಗಳ ರೂಪಣೆಯನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತದೆ. ನಾಲ್ಗೊಂಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ನಾಗುಲಪಾಡುವಿನ ಶಿವದೇವಾಲಯದ ದ್ವಾರಬಂಧ, ಸುಂದರಾಕರ್ಷಕ ಕಂಭಗಳು ಮುಂತಾದವು ವಾರಂಗಲ್, ವಲ್ಲಾಳ, ನಂದಿಕಂಡಿಯಲ್ಲಿನ ಬೃಹತ್ ತೋರಣಗಳು ಮುಂತಾದವು ಕಾಕತೀಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಮಹೋನ್ನತ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು.

ಕಾಕತೀಯರ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ದೊರೆಯುವ ಆಕರಗಳು ಸ್ವಲ್ಪ ಕಡಿಮೆ ಯೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಇದಕ್ಕೆ ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಅವರು ಬಳಸಿದ ಕಠಿಣ ಮಾಧ್ಯಮ ಹಾಗೂ ಹಲವಾರು ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಬಹಳಷ್ಟು ಶಿಲ್ಪಗಳು ನಾಶವಾಗಿವೆ. ಸಾಲು ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಕಥಾನಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಕೋಷ್ಠಶಿಲ್ಪಗಳು, ದ್ವಾರಬಂಧದ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಸಮೂಹ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಕಂಬದ ಮೇಲಿನ ಉಬ್ಬು ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಇವುಗಳ ವಸ್ತು ವಿಷಯ ಹಲವಾರಿವೆ. ಕಾಕತೀಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣ ದ್ರಾವಿಡ ದಿಂಡುಗಳಿಂದ ಆಲಂಕೃತವಾದವುಗಳು. ಈ ಅವಕಾಶವಿದ್ದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಮಹೋನ್ನತವಾದ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ (ಕುಸುಮಾಂಚಿ, ಪಾಲಂಪೇಟೆ), ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಿಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚಲಿಸುತ್ತಿರುವ ಆನೆಯ ಸಾಲಿನ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪ, ಪದ್ಮಪುಷ್ಪದ ಕೆತ್ತನೆ, ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ದೇವತಾ ಪುರುಷರು ಇತ್ಯಾದಿ ಕಿರುಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯೂ ಕಾಣಬಂದಿದೆ (ರಾಮಾನುಜಪುರ).

ದೇವಾಲಯದ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಾವಣಿಯ ಪ್ರಧಾನ ಅಂಕಣದ ತೊಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ರಾಮಾಯಣ, ಅಮೃತಮಂಥನ (ಪಿಲ್ಲಲಮರ್ರಿ) ಶಿವಲೀಲೆಗಳು (ನಿದಿಕೊಂಡ) ಇತ್ಯಾದಿ ಕಥಾನಕ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ದ್ವಾರಬಂಧದ ಪೇದ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕ, ಚಾಮರಧಾರಿ, ಗಂಗೆ, ಯಮುನೆ, ದಾನಿಗಳು ಮುಂತಾದವರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ (ನಾಗುಲಪಾಡು). ಹಾಗೆಯೇ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಮೇಲಿನ ಹಾರದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾಗಿ ನಿರೂಪಣೆಯಾದ ಶಿವನಟರಾಜ ಹಾಗೂ ಸಹಚರರ, ವ್ಯಾಳಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯೂ ಇದೆ (ವಾರಂಗಲ್ ಕೋಟೆ) ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಬಹಳಷ್ಟು ಸಮಾಜೋ–ಧಾರ್ಮಿಕ ವಸ್ತು ವಿಷಯಗಳಾಗಿವೆ. ದೇವ–ದೇವತೆಗಳ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗೀತನರ್ತನಕಾರರು, ವಾದ್ಯಪಟುಗಳು ಇವರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಂಬದ ಸುತ್ತಲೂ ಪಟ್ಟಿರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿವೆ (ಬೆಜ್ಜಂಕಿ).

ಕಾಕತೀಯರ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ ಪಂಥದವು. ಜೈನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅತಿ ಕಡಿಮೆ. ಬೌದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳು, ದುಂಡು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಸ್ಥಾನಕ, ಆಸೀನ ಶಿಲ್ಪಗಳೇ ಜಾಸ್ತಿ. ಕೆಲವು ಸಂಹಾರ ಮೂರ್ತಿಗಳೂ ಇವೆ. ತ್ರಿಪುರಾಂತಕ ಅಂಧಕಾಸುರಾದಿ (ಮಂಥಣಿ), ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ (ಕರೀಂನಗರ), ಉಗ್ರನರಸಿಂಹ (ಮಂಥಣಿ) ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಕೆಲವು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಶಿವ, ಭೈರವ, ಸರಸ್ವತಿ, ಗಣಪತಿ ಮುಂತಾದವು (ವಾರಂಗಲ್), ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ (ಮಂಥಣಿ), ಅನ್ನಪೂರ್ಣೆ (ಕಾಲೇಶ್ವರಂ), ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರು (ಪಾಲಂಪೇಟೆ) ಯೋಗಾನರಸಿಂಹ (ಸಂಗಮೇಶ್ವರಂ), ಚೆನ್ನಕೇಶವ (ಸತ್ಯಂಪೇಟೆ) ಮುಂತಾದುವು ಗಮನಾರ್ಹವಾದವುಗಳು. ಬಹುತೇಕ ಕಾಕತೀಯ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ಇವುಗಳ ಪ್ರಭಾವಳಿಯ ವಿನ್ಯಾಸ. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶಿಲ್ಪ ಪ್ರಭಾವಳಿಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಇವುಗಳನ್ನೂ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಶಿಲ್ಪದ ಇಕ್ಕೆಲದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾಗಿ ನಿಂತ ಸ್ತಂಭಿಕೆಗಳು, ಸ್ತಂಭಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ವ್ಯಾಳಗಳು. ವ್ಯಾಳಗಳ ಬಾಯಿಂದ ಹೊರಡುವ ಬಳ್ಳಿ ಸುರುಳಿಗಳು ಸರ್ಪ ಗತಿಯಲ್ಲಿ, ಲಾಳದ ರೀತಿಯ ಸುರುಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲೇರಿ ಎರಡೂ ಸಂಧಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಶೃಂಗ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿ ಮುಖದ ಕಿರೀಟ ಅಥವಾ ಜೋತುಬಿದ್ದ ಮಾವಿನ ಫಲದ ಕೆತ್ತನೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದುವರೆಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ಕಾಕತೀಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಸುಂದರವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವಸ್ತು ನಿರೂಪಣೆ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾಗಿ ಕಂಡು ಬಂದರೂ ಮುಖಚರ್ಯೆ ಹಾವ–ಭಾವ, ಲಾಲಿತ್ಯ, ಆಕರ್ಷಣೆ ಕಡಿಮೆ. ಇವುಗಳಿಗೆ ಅಪವಾದವೆಂದರೆ ಕಾಕತೀಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಮೇರುಕೃತಿಯೆನ್ನಬಹುದಾದ ಸಾಲಭಂಜಿಕೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು(ಪಾಲಂಪೇಟೆ). ಈ ಸಾಲಭಂಜಿಕೆ ಶಿಲ್ಪಗಳು ತರುಣಿಯರ ನಿಲುವು, ಹಾವ–ಭಾವ, ಭಂಗಿ, ಬೆಡಗು, ಬಿನ್ನಾಣ ಪ್ರದರ್ಶನದ ಸುಂದರ ಸೃಷ್ಟಿಗಳೆನಿಸಿವೆ.

ಚಾಳುಕ್ಯ ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಕತೀಯ ಮೂರು ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಗಳೂ ಆಯಾ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಬೆನ್ನೆಲುಬಾಗಿರುವುದಲ್ಲದೇ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಬಂಧ, ವಿನಿಮಯಗಳಿಂದಾಗಿ ಈ ಮೂರು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚೂ ಕಡಿಮೆ ಏಕರೂಪದ ಬೆಳವಣಿಗೆ, ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಎಲ್ಲಾ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳು, ಅವುಗಳ ರೂಪಗಳು, ಅಲಂಕರಣೆಗಳು, ಸಮಕಾಲೀನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳ ವಿವಿಧ ಛಾಯೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವುದಲ್ಲದೆ, ಆ ಕಾಲದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಾತಾವರಣ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಉತ್ಸಾಹ, ಸಂಭ್ರಮ ಹಾಗೂ ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಇತರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಆಕಾಲದ ಬೌದ್ಧಿಕ ಪ್ರಗತಿಯ ಚೌತಿಕ ರೂಪಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬಹುದು. (ಎಂ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಕಾಗೋಡು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ: ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ ಸಾಗರ ತಾಲ್ಲೂಕು ಕಾಗೋಡು ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಗೇಣಿ ರೈತರ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ (1951). ದೇಶಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಂದಾಗ ರಾಜಕೀಯ ಅಧಿಕಾರ ಜನರಿಗೆ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿದ್ದರೂ ಆರ್ಥಿಕ ಶೋಷಣೆಯಿಂದ ಜನರು ಮುಕ್ತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಗ್ರಾಮಾಂತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಜಮೀನ್ದಾರಿಕೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಮೂಲದಿಂದ ಬಂದ ಗೇಣಿ ಪದ್ಧತಿಯೂ ಅಂತಹ ಶೋಷಣೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅವಕಾಶ ನೀಡಿತ್ತು. ಆಗ ಇಂಥ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದ ಈ ರೈತ ಹೋರಾಟ ಕರ್ನಾಟಕದ ರೈತ ಚಳವಳಿಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮೈಲಿಗಲ್ಲಾಗಿದೆ.

ಸಾಗರ ಪಟ್ಟಣದಿಂದ ಉತ್ತರದಿಕ್ಕಿಗೆ ಕೆಳದಿ–ಮಾಸೂರು ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಸಾಗರದಿಂದ 15ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ವರದಾ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಕಾಗೋಡು ಮಲೆನಾಡಿನ ಒಂದು ಪುಟ್ಟ ಹಳ್ಳಿ. ಕಾಗೋಡು ಚಳವಳಿ ನಡೆದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 50 ಮನೆಗಳಿದ್ದುವು. ಈಗ 232 ಕುಟುಂಬಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ದೀವರ ಕುಟುಂಬಗಳೆ ಹೆಚ್ಚು, ಉಳಿದಂತೆ ಹರಿಜನರು, ಮಡಿವಾಳರು, ಅಕ್ಕಸಾಲಿಗರು, ಲಿಂಗಾಯಿತರು ಮೊದಲಾದವರಿದ್ದರು. ಒಟ್ಟು ಜಮೀನಿನ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಸು. 891 ಎಕರೆ.

ಆಗಿನ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ಮಲೆನಾಡು ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಭೂ ಒಡೆತನದ ಹಕ್ಕು ಹಿಂದು ಶ್ರೇಣೀಕೃತ ಸಮಾಜದ ಮೇಲ್ವರ್ಗದವರ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿತ್ತು. ಕೆಲವೇ ಜಮೀನ್ದಾರರ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ರೈತಾಪಿ ಗೇಣಿ ಒಕ್ಕಲುಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಅವರೆಲ್ಲ ಬಹುತೇಕ ಗೇಣಿದಾರರಾಗಿ ಮತ್ತು ಕೃಷಿ ಕಾರ್ಮಿಕರಾಗಿ ದುಡಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ದುಡಿಮೆ ಪೀಳಿಗೆಯಿಂದ ಪೀಳಿಗೆಗೆ ಸಾಗಿಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಭೂ ಒಡೆಯರ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ದಿವಸ ಬಿಟ್ಟಿ ದುಡಿಮೆ ಮಾಡುವ ಪದ್ಧತಿಯೂ ಇತ್ತು. ರುಮಾಲು ಸುತ್ತಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ಉದ್ದವಾಗಿ ಮೊಳಕಾಲ ಕೆಳಗಿನವರೆಗೆ ಪಂಚೆ ಉಡುವುದು, ಕಾಲಿಗೆ ಚಪ್ಪಲಿ ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ಒಡೆಯರ ಎದುರು ಛತ್ರಿ ಹಿಡಿದು ನಡೆಯುವುದು ಅಪರಾಧಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಒಡೆಯರು ಎದುರಾದಾಗ ಮಳೆ ಸುರಿಯುತ್ತಿದ್ದರೂ ಛತ್ರಿ ಮಡಿಚಿ ಹಿಡಿದು ಮಳೆಯಲ್ಲಿ ನೆನೆಯುತ್ತಲೇ ಮುಂದೆ ಹೋಗ ಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಒಡೆಯರು ಎದುರಾದಾಗ ಚಪ್ಪಲಿ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದು ನಡುಬಗ್ಗಿಸಿ ನಮಸ್ಕರಿಸಿ ಮುಂದೆ ಹೋಗಬೇಕು. ತಪ್ಪಿದರೆ ಅದು ಅವಿಧೇಯ ವರ್ತನೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅದಕ್ಕೆ ಶಿಕ್ಷೆ ಕಾದಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಗೇಣಿದಾರನೂ ಭೂ ಮಾಲೀಕರ ಬಳಿ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ 15–20 ದಿವಸ ಸಂಬಳವಿಲ್ಲದೆ ಬಿಟ್ಟಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು.

ಮಲೆನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಬತ್ತ ಮತ್ತು ಇತರ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಅಳೆಯುವ ಸಾಧನವಾಗಿ ಕೊಳಗ ಎಂಬ ಮಾನಕವಿತ್ತು. ಒಂದು ಕೊಳಗಕ್ಕೆ ಮೂರು ಸೇರು ಎಂದು ಸರ್ಕಾರದ ಅಧಿಕೃತ ಅಳತೆ. ಆದರೆ ಕೆಲವು ಭೂಮಾಲೀಕರು ಗೇಣಿ ಬತ್ತ ಅಳೆಯಲು ಮೂರುವರೆ ಅಥವಾ ನಾಲ್ಕು ಸೇರುಗಳು ಹಿಡಿಯುವ ಕೊಳಗವನ್ನು ಮಾಡಿಸಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ತಮ್ಮ ಕೊಳಗದಲ್ಲೇ ಗೇಣಿ ಬತ್ತ ಅಳೆದುಕೊಡಬೇಕೆಂದು ರೈತರಿಗೆ ಕಡ್ಡಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದಕ್ಕೆ ತಪ್ಪಿದರೆ ಜಮೀನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಅನಿಶ್ಚಿತತೆಯ ಬದುಕಿನ ಭಯದಿಂದಾಗಿ ರೈತರು ಯಾರೂ ಪ್ರತಿಭಟಿಸದೆ ಮೌನ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಇದಲ್ಲದೆ ಗೇಣಿ ರೈತ ಬತ್ತ ಕೊಡುವಾಗ ನಿಗದಿಪಡಿಸಿದ ಅಳತೆಯ ಬತ್ತವನ್ನು ಕೊಡುವುದಲ್ಲದೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಚೀಲಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಬತ್ತವೆಂದು ಒಂದು ಕೊಳಗವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು.

ರೈತ ಸಂಘಟನೆಯು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬರುವ ಸ್ವಲ್ಪ ಮೊದಲೇ ಒಂದು ನೆಲೆಯನ್ನು ಕಂಡುಕೊಂಡಿತ್ತು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಪ್ರಮುಖರು ಮತ್ತು ಮುಂದೆ ಸಚಿವರಾಗಿ ಕೀರ್ತಿಪಡೆದ ಕಡಿದಾಳ್ ಮಂಜಪ್ಪನವರು 1945ರಲ್ಲಿಯೇ ತೀರ್ಥಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಮಲೆನಾಡು ಗೇಣಿ ರೈತ ಸಂಘವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದರು. ಕಡಿದಾಳರೂ ಒಂದು ಗೇಣೀ ಕುಟುಂಬ ಮೂಲದಿಂದಲೇ ಬಂದವರಾಗಿದ್ದು ಅವರು ಭೂಮಾಲೀಕರು ಮತ್ತು ಒಕ್ಕಲುಗಳ ನಡುವೆ ಸಂಧಾನ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಪರಿಹಾರವಾಗಬೇಕೆಂದು ನಂಬಿದ್ದರು. ಸಾಗರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿಯೂ ಅದೇವರ್ಷ ಗೇಣಿ ರೈತರ ಸಂಘಟನೆ ರೂಪುತಳೆಯಿತು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರ ಎಚ್. ಗಣಪತಿಯಪ್ಪ, ಮರತ್ತೂರಿನ ಡಿ. ಮೂಕಪ್ಪ, ಮನೆಘಟ್ಟ ಚೌಡಪ್ಪ, ಎಲಗಳಲೆ ಡಿ.ಆರ್.ಹುಚ್ಚಪ್ಪ, ಬರಸಿನ ದ್ಯಾವಪ್ಪ, ಕಾಗೋಡಿನ ಪವಾಜಿ ಬೀರನಾಯ್ಕ, ಮಂಡಗಳಲೆ ಹೊಸೂರು ರಾಮನಾಯ್ಕ ಮೊದಲಾದ ಮುಖಂಡರು ಈ ಸಂಘಟನೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಗೇಣಿದಾರರ ಸಮುದಾಯದ ಬಹುಭಾಗವಾಗಿದ್ದ ದೀವರ ಜನಾಂಗದ ಹಿರಿಯರು ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಮುಂಚೂಣಿಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ತಮ್ಮ ಹಕ್ಕು ಬಾಧ್ಯತೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಗೇಣಿದಾರರಲ್ಲಿ ಅವರು ಜಾಗೃತಿ ಮೂಡಿಸತೊಡಗಿದರು.

ಆಗಿನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ವಿದ್ಯಾವಂತರಾಗಿದ್ದ ಎಚ್. ಗಣಪತಿಯಪ್ಪನವರು ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆ ಸಿದ್ದಾಪುರದ ಸಮೀಪದ ಹೊಸೂರಿನವರು. ರೈತಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಇವರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಗಾಂಧೀವಾದಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಸರ್ಕಾರಿ ನೌಕರಿ ಬಿಟ್ಟು ಖಾಸಗಿ

ಶಾಲೆಯ ಉಪಾಧ್ಯಾಯರಾಗಿ ಜೀವನ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಶೋಷಣೆಗೊಳಗಾದವರಲ್ಲಿ ಜಾಗೃತಿ ಉಂಟುಮಾಡುವುದು ಇವರ ಕಾರ್ಯನೀತಿಯಾಗಿತ್ತು. ಕಾಗೋಡು ಹಿರೇನೆಲ್ಲೂರು ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮುಚ್ರೆ ಗ್ರಾಮ. ಇಲ್ಲಿಯ ಭೂಮಾಲೀಕರಾದ ಕೆ.ಜಿ.ಒಡೆಯರ್ ಕುಟುಂಬ ದವರು ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭೂಮಾಲೀಕರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರು ಮೂವರು ಅಣ್ಣ ತಮ್ಮಂದಿರು. ಕಾಗೋಡು ಚಳವಳಿಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕಾಗೋಡಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಲಿಂಗಾಯತರದಾಗಿದ್ದ ಮನೆ ಅದೊಂದೇ. ಈ ಕಾಗೋಡು ಗೌಡರ ಮನೆಗೆ ಏಳುಹಳ್ಳಿ ಗೌಡಿಕೆ ಇತ್ತು. ನೆರೆಹೊರೆಯ ಅನೇಕ ಊರುಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಜಮೀನುಗಳಿದ್ದುವು. ಆಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎಕರೆಗೆ ನಾಲ್ಕಾಣೆಯಂತೆ ಮೂರು ಸಾವಿರ ರೂಪಾಯಿ ಕಂದಾಯ ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾವಿರಾರು ಎಕರೆಭೂಮಿ ಇವರಿಗೆ ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ಬಂದಿದ್ದಿತ್ತು. ಕಾಗೋಡು ಮನೆತನದ ಕೆ.ಗುರುಬಸಪ್ಪಗೌಡ ಅಥವಾ ಕೆ.ಜಿ.ಒಡೆಯರ್ ನಡುಕಲ ಸಹೋದರರಾಗಿದ್ದು ಉನ್ನತ ವ್ಯಾಸಂಗ ಮಾಡಿ. ವಿದೇಶ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಜೈಲು ಶಿಕ್ಷೆ ಅನುಭವಿಸಿ ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲಾ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ರಾಜ್ಯಮಟ್ಟದ ಅನೇಕ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಾಯಕರಿಗೆ ನಿಕಟ ಒಡನಾಡಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಬೆಂಗಳೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು.

ಇಂತಹ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಕುಟುಂಬದ ಗುರುವೇಗೌಡರು ಗೇಣಿ ರೈತರನ್ನು ತಮ್ಮ ಕೊಳಗದಲ್ಲೇ ಬತ್ತ ಅಳೆದುಕೊಡಲು ಒತ್ತಾಯಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೊಡದಿದ್ದವರ ಮೇಲೆ ದರ್ಪ ತೋರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂಥದ್ದೊಂದು ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಗೇಣಿ ರೈತರಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಜಾಗೃತಿ ಕ್ರಮೇಣ ದಂಗೆಯ ರೂಪ ತಳೆಯತೊಡಗಿತು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ರೈತರು ಒಡೆಯರ ಮನೆಗಳಿಗೆ ಬಿಟ್ಟಿ ಬಿಗಾರಿ ಕೆಲಸಗಳಿಗೆ ಹೋಗುವುದನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಬೇಕು. ಪ್ರತಿವರ್ಷ ಗೇಣಿ ಬತ್ತ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಕ್ಕೆ ರಶೀದಿ ಪಡೆಯಬೇಕು. ಗೇಣಿ ಬತ್ತ ಅಳೆಯುವಾಗ ಸರ್ಕಾರಿ ಅಳತೆಯ ಮಾಪನವಾದ ಮೂರು ಸೇರಿನ ಕೊಳಗದಲ್ಲಿ ಅಳೆಯಬೇಕು ರೈತರು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಶಾಲೆಗೆ ಕಳುಹಿಸಿ ವಿದ್ಯಾವಂತರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಬೇಕು. ಗೇಣಿ ಜಮೀನಿನಿಂದ ಒಕ್ಕಲೆಬ್ಬಿಸದಂತೆ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ರಕ್ಷಣೆ ನೀಡುವಂತೆ ಕೇಳಬೇಕು. ಇಂಥ ಅನೇಕ ಹೊಸ ವಿಚಾರಗಳು ರೈತ ಸಂಘದ ಸದಸ್ಯರಲ್ಲಿ ಚಲಾವಣೆಗೊಳ್ಳತೊಡಗಿದವು. ಈ ಬಗೆಯ ಸಂಘದ ಸಭೆಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾದ ರೈತರು ಒಡೆಯರ ಮುಂದೆ ನಿಂತು ಧೈರ್ಯವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಬೇಡಿಕೆಗಳನ್ನು ಮಂಡಿಸತೊಡಗಿದರು.

ಕಾಗೋಡಿನ ರೈತರಲ್ಲಿ ಜಾಗೃತಿ ಮೂಡಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಎಲೆ ಕನ್ನಪ್ಪ ಗೇಣಿ ಬತ್ತ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಕ್ಕೆ ರಶೀದಿ ಕೇಳಿದನೆಂಬ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ಕಾಗೋಡು ಗೌಡರು ಆತನನ್ನು ಹಿಡಿದು ಥಳಿಸಿದರು. ಈ ವಿಚಾರ ರೈತರಲ್ಲಿ ಕಿಚ್ಚು ಹಚ್ಚಿತು. ಆಗ ಸಾಗರ ತಾಲ್ಲೂಕು ರೈತಸಂಘದ ಮುಖಂಡರು ಕಾಗೋಡು ಒಡೆಯರ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಗೆ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಎದುರಾಗಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಹೂಡುವಂತೆ ಹುರಿದುಂಬಿಸಿದರು. ಈ ನಡುವೆ 1951 ಏಪ್ರಿಲ್ 16ರಂದು ಕಡಗಳಲೆ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಭೂಮಾಲೀಕರು ಮತ್ತು ರೈತರ ನಡುವೆ ಜಮೀನು ಉಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಘರ್ಷಣೆ ನಡೆದು ರೈತರ ಮೇಲೆ ಹಲ್ಲೆಗಳು ನಡೆದವು. ಎತ್ತುಗಳನ್ನು ಬಿಚ್ಚಿ ಓಡಿಸಿ ನೇಗಿಲು ನೊಗಗಳನ್ನು ಕಡಿದು ಹಾಕಿ, ಹೊಡೆದು ಬಡಿದು ಅವರನ್ನು ಅಲ್ಲಿಂದ ಅಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಈ ಸುದ್ದಿ ಕೂಡಲೇ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಾದ್ಯಂತ ಕಾಡ್ಗಿಚ್ಚಿನಂತೆ ಹಬ್ಬಿತು.

ಮಾರನೆಯ ದಿನ ಎಚ್. ಗಣಪತಿಯಪ್ಪನವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಾವಿರಾರು ರೈತರು ಸಾಗರ ಪಟ್ಟಣದ ಬೀದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೆರವಣಿಗೆ ನಡೆಸಿದರು. ತಹಸೀಲ್ದಾರರಿಗೆ ಮನವಿ ಸಲ್ಲಿಸಿ ಕಾನೂನನ್ನು ಕೈಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡವರ ವಿರುದ್ಧ ಕ್ರಮ ಜರುಗಿಸುವಂತೆ ಆಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಕಾಗೋಡಿನಲ್ಲಿ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ನಡೆಸಲು ತೀರ್ಮಾನ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಏಪ್ರಿಲ್ 18ರಂದು ರೈತ ಸಂಘದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದ ಡಿ.ಮೂಕಪ್ಪನವರ (ಮಾಜಿ ಶಾಸಕರು) ಮುಖಂಡತ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ತಂಡ ಧರಣಿ ಕುಳಿತು ಬಂಧನಕ್ಕೊಳಗಾಯಿತು. ಸರಕಾರ ನೂರಾರು ಪೊಲೀಸರನ್ನು ಒಡೆಯರ ಜಮೀನಿಗೆ ಪಹರೆ ಹಾಕಿತು. ರೈತರು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಚಳವಳಿ ನಡೆಸಿ ಲಾಠಿ ಏಟು ತಿಂದರೂ ಹೆದರದೆ ಬಂಧನಕ್ಕೊಳಗಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಗ ಕಂದಾಯ ಸಚಿವರಾಗಿದ್ದ ಕಡಿದಾಳ್ ಮಂಜಪ್ಪನವರು ಕಾಗೋಡು ಭೂಮಾಲೀಕರಿಗೂ ರೈತರಿಗೂ ನಡುವೆ ಸಂಧಾನಸಭೆ ನಡೆಸಿದರು. ಆದರೆ ರೈತರಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಬಿಡಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದು ಗುರುವೇ ಗೌಡರು ಪಟ್ಟುಹಿಡಿದಾಗ ಈ ಸಂಧಾನ ವಿಫಲವಾಯಿತು. ಅನೇಕ ರೈತ ಮುಂದಾಳುಗಳು ಬಂಧಿತರಾದರು.

ಇದರಿಂದಾದ ರೈತ ಚಳವಳಿ ದುರ್ಬಲಗೊಳ್ಳುತ್ತಾ ಸಾಗಿಬಂತು. 1951 ಮೇ 21ರಂದು ಎಚ್.ಗಣಪತಿಯಪ್ಪನವರು ಕಾಗೋಡಿನಲ್ಲಿ ರೈತ ಸಂಘದ ಸಭೆ ಏರ್ಪಡಿಸಿದರು. ಆಗ ಆ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಸಮಾಜವಾದಿ ಪಕ್ಷದ ಮುಖಂಡರಾಗಿದ್ದ ತೀರ್ಥಹಳ್ಳಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಶಾಂತವೇರಿ ಗೋಪಾಲಗೌಡರು ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ರೈತ ಸಂಘ ಮತ್ತು ಸಮಾಜವಾದಿ ಪಕ್ಷಗಳು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಬೇಕೆಂದು ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಯಿತು. ಗೋಪಾಲಗೌಡರು ಈ ಹೋರಾಟದ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿದರು. 28ರ ಹರೆಯದ ಗೋಪಾಲ ಗೌಡರು ತಮ್ಮ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿದೆಸೆಯಿಂದಲೂ ಪುರೋಹಿತಶಾಹಿಯನ್ನು, ಜಮೀನ್ದಾರಿ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ ಯನ್ನು, ಮೂಢ ನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದ ಹೋರಾಟಗಾರರಾಗಿದ್ದರು. 1948 ರಿಂದಲೇ ಅವರು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಮಾಜವಾದಿ ಪಕ್ಷದ ಸಂಘಟನೆಯ ಹೊಣೆಹೊತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರು ತೀರ್ಥಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ 1948ರಲ್ಲಿ ಸಂಘಟಿಸಿದ ರೈತ ಸಮಾವೇಶಕ್ಕೆ ರಾಮಾನಂದ ಮಿಶ್ರ ಮತ್ತು ಕಮಲಾದೇವಿ ಚಟ್ಟೋಪಾಧ್ಯಾಯ ಅವರು ಬಂದು ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ ರೈತರೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಬುದ್ಧತೆ ಪಡೆದಿದ್ದ ಗೋಪಾಲಗೌಡರ ನಾಯಕತ್ವ ಕಾಗೋಡು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಕ್ಕೆ ದೊರೆತದ್ದು ಅದರ ಶಕ್ತಿ ನೂರ್ಮಡಿಯಾಗಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು.

ಕಾಗೋಡಿನ ಒಡೆಯರ ಮನೆತನದ ಕೆ.ಜಿ. ಒಡೆಯರು ಅಂದಿನ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಪ್ರಮುಖ ಮುಂದಾಳಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಸಮಾಜವಾದಿ ಪಕ್ಷ ಈ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಒಂದು ಮಾದರಿ ಹೋರಾಟವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಳಿಸಲು ಸಜ್ಜಾಯಿತು. ಈ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಸಮಾಜವಾದಿ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರು, ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು, ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳು ರೈತರೊಂದಿಗೆ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ಗೋಪಾಲಗೌಡ, ವೈ.ಆರ್. ಪರಮೇಶ್ವರಪ್ಪ, ಜಿ. ಸದಾಶಿವರಾವ್, ಗರುಡಶರ್ಮ, ಖಾದ್ರಿ ಶಾಮಣ್ಣ, ಟಿ.ಎನ್. ಗಂಡುಗಲಿ, ಬೀ.ಸು. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ, ಸಿ.ಜಿ.ಕೆ. ರೆಡ್ಡಿ, ಮುಲ್ಕಾಗೋವಿಂದ ರೆಡ್ಡಿ, ಈಶ್ವರಪ್ಪ ಮೊದಲಾದವರು ಗೇಣಿ ರೈತರ ನಡುವೆ ಶಿಬಿರಗಳನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಾ ಹಳ್ಳಿ ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಸುತ್ತುತ್ತಾ ರೈತರನ್ನು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಹುರಿದುಂಬಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗೋಪಾಲಗೌಡರು, ಎಚ್.ಗಣಪತಿಯಪ್ಪ ಸೇರಿದಂತೆ ಅನೇಕ ಮುಖಂಡರು ಬಂಧನಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ಜೈಲು ಸೇರಿದರು. ಆಗ ಶಾಂತವೇರಿ ಗೋಪಾಲಗೌಡರು ರಾಷ್ಟ್ರಮಟ್ಟದ ಸಮಾಜವಾದಿ ನಾಯಕರಾದ ರಾಮಮನೋಹರ ಲೋಹಿಯಾ, ಜಯಪ್ರಕಾಶ ನಾರಾಯಣ್, ಪಂಡಿತ ರಮಾನಂದ ಮಿಶ್ರರಂತಹವರ ಗಮನವನ್ನು ಈ ಚಳವಳಿಯತ್ತ ಸೆಳೆದರು. ಅವರು ತಮ್ಮ ಇತರ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಬದಿಗೊತ್ತಿ ಕಾಗೋಡಿನತ್ತ ಧಾವಿಸಿದರು. ಈ ನಾಯಕರನ್ನು ನೋಡಲು ಮಲೆನಾಡಿನ ಜನಸಾಗರವೇ ಸೇರಿತ್ತು.

ಲೋಹಿಯಾರವರು ಕಾಗೋಡಿನಲ್ಲಿ ರೈತ ಸಮಾವೇಶವನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸಿ ಮಾತನಾಡಿ ದ್ದಲ್ಲದೆ ಸ್ವತಃ ಒಡೆಯರ ಜಮೀನನ್ನು ಸುತ್ತುವರಿದಿದ್ದ ಬೇಲಿಯನ್ನು ಕಿತ್ತೆಸೆದು ಮುನ್ನುಗ್ಗಿದ್ದರು. ಆಗ ರೈತ ಸಮೂಹ ಪ್ರವಾಹದೋಪಾದಿಯಲ್ಲಿ ನುಗ್ಗಿಬಂದು ಎಲ್ಲ ಬಂಧನಗಳನ್ನು ಕಿತ್ತೆಸದು ಉಳುವವನೆ ನೆಲದೊಡೆಯ, ಇಂಕಿಲಾಬ್ ಜಿಂದಾಬಾದ್ ಎಂಬ ಘೋಷಣೆಗಳನ್ನು ಮೊಳಗಿಸುತ್ತ ರೈತ ಚಳವಳಿಗೆ ಹೊಸ ಇತಿಹಾಸ ಬರೆಯಿತು. ಅಂದು ರಾತ್ರಿ ಸಾಗರ ರೈಲ್ವೆ ನಿಲ್ದಾಣದಲ್ಲಿ ಲೋಹಿಯಾ ಅವರನ್ನು ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. ಅವರು ನ್ಯಾಯಾಲಯದ ಕಟಕಟೆಯಲ್ಲಿ ನಿಂತು ರೈತರ ಹೋರಾಟದ ನ್ಯಾಯಸಮ್ಮತ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. ಈ ಸುದ್ದಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮತ್ತು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಾಧ್ಯಮಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಸುದ್ದಿಯಾಯಿತು. ಆಗ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಜವಾಹರಲಾಲ್ ನೆಹರೂರವರು ಕೂಡಲೇ ಲೋಹಿಯಾ ಅವರ ಮೇಲೆ ಹೂಡಿದ್ದ ಮೊಕದ್ದಮೆಯನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆಯುವಂತೆ ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸೂಚಿಸಿದರು. ರೈತ ಚಳವಳಿ ಹಾಗೂ ಕಾಗೋಡು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಚಳವಳಿ ನಿಂತಿತು. ಆದರೆ ರೈತರು ಹಿಂದಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಘಟಿತರಾಗಲು ಇದು ನಾಂದಿಯಾಯಿತು.

ಕಾಗೋಡು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿತು. ಜೊತೆಗೆ ಗೇಣಿ ರೈತವರ್ಗದ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಒಂದು ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕ ನೆಲೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸಿತು. ರಾಷ್ಟ್ರಮಟ್ಟದಲ್ಲಿಯೂ ಚಳವಳಿ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಶಾಂತವೇರಿ ಗೋಪಾಲಗೌಡರು 1952ರಲ್ಲಿ ಸಾಗರ ಕ್ಷೇತ್ರದಿಂದ ಸಮಾಜವಾದಿ ಪಕ್ಷದ ವತಿಯಿಂದ ವಿಧಾನಸಭೆಗೆ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಿ ಚುನಾಯಿತರಾದರು. ವಿಧಾನಸಭೆ ರಚಿತವಾದ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಗೇಣಿದಾರರ ಶಾಸನ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿತ್ತು. ಮುಂದೆ 1961ರ ಜತ್ತಿ ಸಮಿತಿ ವರದಿಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಮತ್ತೊಂದು ಗೇಣಿ ಶಾಸನವನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಅದು 1965ರಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಈ ಕಾಯಿದೆಗಳು ರೈತರ ಹಕ್ಕನ್ನು ಮತ್ತು ಉಳುವ ರೈತನೆ ನೆಲದೊಡೆಯ ನಾಗುವ ಅವಕಾಶವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ್ದವು. ಈ ಕಾಯಿದೆ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಆಗ ಕಂದಾಯ ಸಚಿವರಾಗಿದ್ದ ಮಲೆನಾಡ ಗಾಂಧಿಯೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದ ಕಡಿದಾಳ್ ಮಂಜಪ್ಪನವರ ಪಾತ್ರವೂ ಗಣನೀಯ ವಾಗಿತ್ತು. 1974ರಲ್ಲಿ ಡಿ.ದೇವರಾಜ ಅರಸು ಅವರ ಸರ್ಕಾರ ತಂದ ಸಮಗ್ರ ಗೇಣಿ ಶಾಸನ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಮಗ್ರ ಗೇಣಿ ಜಮೀನಿಗೆ ಗೇಣಿದಾರರನ್ನು ಒಡೆಯರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಹೆಜ್ಜೆಯಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿಗೆ ಕಾಗೋಡು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಯಾವ ಧ್ಯೇಯೋದ್ದೇಶಗಳಿಗಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತೋ ಅದು ಪೂರ್ಣಗೊಂಡಂತಾಯಿತು. (ಎಸ್.ಎಚ್.ಎಂ.)

ಕಾಣ್ವ ಮನೆತನ: ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಒಂದು ಪುಟ್ಟ ರಾಜವಂಶ. ಇದರ ಇತಿಹಾಸ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಈ ವಂಶದ ಸ್ಥಾಪಕ ವಸುದೇವ. ಈತ ಶುಂಗ ವಂಶದ ದೇವಭೂತಿಯ (ದೇವಭೂಮಿ) ಅಮಾತ್ಯನಾಗಿದ್ದ. ದೇವಭೂತಿಯನ್ನು ಕೊಂದು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿ ತನ್ನ ಆಳ್ವಿಕೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಈತನ ಗೋತ್ರದಿಂದ ಈ ವಂಶಕ್ಕೆ ಕಾಣ್ವ (ಕಾಣ್ವಾಯನ) ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ವಸುದೇವ 9 ವರ್ಷ ಆಳಿದ. ಅನಂತರ ಇವನ ಸಂತತಿಯ ಭೂಮಿಮಿತ್ರ, ನಾರಾಯಣ, ಸುಶರ್ಮ–ಇವರು 36 ವರ್ಷ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದರು. ಸುಶರ್ಮನೇ ಈ ವಂಶದ ಕೊನೆಯ ಅರಸ. ಈ ವಂಶದ ಆಳ್ವಿಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 76–30ರ ವರೆಗೆ ನಡೆಯಿತು. ಸಾತವಾಹನಸಂತತಿಯ ಸೀಮುಖ ಇದನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿದ. (ಪಿ.ಬಿ.ಡಿ.)

ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸ್: ಭಾರತದ ಗೌರ್ನರ್ ಜನರಲ್ (1786–93) ಆಗಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಮಹಾಸೇನಾಧಿಪತಿ. ಇವನು ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಅನುಭವವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದನಲ್ಲದೆ ಉತ್ತಮ ಯೋಧನೂ ರಾಜನೀತಿಜ್ಞನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಇವನು ಅಮೆರಿಕದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸೋಲನ್ನನುಭವಿಸಿದರೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಇವನ ಬಗೆಗೆ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದ ಗೌರವವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕರ್ತವ್ಯನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಇವನು ಸ್ವಾರ್ಥಪರವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಬಹುವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದ. ಲೋಕಸೇವಾ ವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರಭೂಕಂದಾಯ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದು ಅಲ್ಲಿಯ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳ ಸುಧಾರಣೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ.

ಆಡಳಿತ, ಸೈನ್ಯ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಭೂಕಂದಾಯ ಸುಧಾರಣೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ವಸಾಹತು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅನುಷ್ಠಾನಗೊಳಿಸಿದ. ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ರೆವಿನ್ಯೂ ವಿಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಕಲೆಕ್ಟರ್ಸ್ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ವಹಿಸಲಾಯಿತು.

1790ರಲ್ಲಿ ಜಮೀನ್ದಾರರೊಂದಿಗೆ 10 ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಗೆ ಕಂದಾಯ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಇದನ್ನು 1793ರಲ್ಲಿ ಖಾಯಂ ಆಗಿ ಮಾಡಲಾದ್ದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಖಾಯಂ ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿ ಎಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ಭೂಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿ ಮಾಡಲು ಗುತ್ತಿಗೆದಾರರನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಗುತ್ತಿಗೆದಾರರು ರೈತರಿಂದ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿ ಮಾಡಿ, ಅದರಿಂದ $^{1}/_{10}$ ಭಾಗವನ್ನು ಕಮಿಷನ್ ಆಗಿ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು.

ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಲು ಇಂಡಿಯನ್ ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸ್ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ನ್ಯಾಯಾಂಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಅನೇಕ ಸಿವಿಲ್ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಜಿಲ್ಲೆಯ ಫೌಜುದಾರಿ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರು ಮತ್ತು ಹೊಸದಾಗಿ 4 ಸರ್ಕ್ಯುಟ್ ಕೋರ್ಟ್‌ಗಳನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಸ್ಥಳೀಯ ಕಮಿಷನರ್ ಅವರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಜಿಲ್ಲೆ ಹಾಗೂ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಈ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರನ್ನು ಮತ್ತು ದೇಶಿಯ ವಕೀಲರನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಕಲ್ಕತ್ತ, ಡಾಕಾ, ಮುರ್ಶಿದಾಬಾದ್, ಪಾಟ್ನಾ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೈಕೋರ್ಟ್‌ಗಳು ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಗೌರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಮತ್ತು ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಸದಸ್ಯರನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಪುನರ್ವಿಚಾರಣೆ ನ್ಯಾಯಾಲಯ ಅಥವಾ ಸದರ್–ದಿವಾನಿ ಅದಾಲತ್ ಅನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಇದೇ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಮಿನಲ್ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದವು. ಇವನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಪೊಲೀಸ್ ಸುಧಾರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಜಮೀನ್ದಾರರ ರಕ್ಷಣೆಯ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸಿದ. ಜಿಲ್ಲಾ ಪೊಲೀಸ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ಕೈಕೆಳಗೆ ಇತರ ಪೊಲೀಸ್ ಅಧಿಕಾರವರ್ಗ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. 1791ರ ಕಾಯಿದೆ ಈ ಜಿಲ್ಲಾ ಪೊಲೀಸ್ ಅಧಿಕಾರಿಯ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ನಿಗದಿ ಪಡಿಸಿತು.

ವಿದೇಶಾಂಗ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ತಟಸ್ಥ ನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಬೇಕೆಂದು ಪ್ರಯತ್ನಪಟ್ಟರೂ ಅದು ಸಾಧ್ಯವಾದರೆ ಟಿಪ್ಪುವಿನೊಡನೆ, 1790–92ರಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಆಂಗ್ಲೋ ಮೈಸೂರು ಯದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಮೊದಲೆರಡು ಆಂಗ್ಲೋ–ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಸೋತು ಅವಮಾನಕರ ಒಪ್ಪಂದಗಳಿಗೆ ಸಹಿಹಾಕಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್‌ರಿಗೆ ಅದ್ಭುತ ಜಯವನ್ನು ತಂದುಕೊಟ್ಟು ಟಿಪ್ಪುವಿನಿಂದ ಅರ್ಧರಾಜ್ಯ ಹಾಗೂ 3 ಕೋಟಿ ಹಣವನ್ನು ವಸೂಲಿಮಾಡುವ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿದ. ಇದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸಾಹತು ವಿಸ್ತರಣೆಗೆ ಪೂರಕವಾಯಿತಲ್ಲದೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್‌ರಿಗೆ ಅಪಾಯಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಟಿಪ್ಪುವನ್ನು ಸದೆಬಡಿದಂತಾಯಿತು. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲಾ ಯಶಸ್ಸುಗಳನ್ನು ಪಡೆದು ಇವನು 1793ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ತೆರಳಿ, ಪುನಃ 1805ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿಗೆ ಗೌರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಆಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ ಕೀರ್ತಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದಾನೆ. (ಎನ್‌ಆರ್.)

ಕಾಪಾಲಿಕರು: ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದಲ್ಲಿ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರಬಲವಾದ ಶೈವಮತದ ಒಂದು ಪಂಗಡ. ಕಂಚಿ, ತಿರುವೊಟ್ರಿಯೂರ್, ಮೇಲ್ಪಾಡಿ ಮತ್ತು ಕೊಡುಂಬಾಳೂರು ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದಂತೆ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಶಿವ, ದುರ್ಗೆಯರನ್ನು ಅವರ ಉಗ್ರರೂಪವಾದ ಭೈರವ ಮತ್ತು ಚಂಡಿಯ ಹೆಸರಿನಿಂದಿವರು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ತಲೆಬುರುಡೆಗಳ (ಕಪಾಲ) ಮಾಲೆ ಧರಿಸಿ ಒಂದು ಕಪಾಲವನ್ನೇ ಭಿಕ್ಷಾಪಾತ್ರೆಯನ್ನಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವರಿಗೆ ಕಾಪಾಲಿಕರೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿತು. ಅದೇ ಬುರುಡೆಯನ್ನು ಇವರು ನೀರು ಕುಡಿಯಲೂ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಹೇಂದ್ರ ವರ್ಮ ಪಲ್ಲವನ ಮತ್ತವಿಲಾಸಪ್ರಹಸನ ಮತ್ತು ಭವಭೂತಿಯ ಮಾಲತೀಮಾಧವ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಪಂಥದ ಒಂದು ಇಣುಕುನೋಟ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಮದ್ಯ ಮತ್ತು ಹೆಣ್ಣುಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವಿತ್ತಿದ್ದ ಈ ಮತದಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಕೀಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಡುವ ಅನೇಕ ದುರಾಚಾರಗಳೂ ದುಷ್ಟಸಂಪ್ರದಾಯಗಳೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. (ಜಿ.ಎನ್.ಎಸ್.)

ಕಾಬ: ಸೌದಿ ಅರೇಬಿಯದಲ್ಲಿರುವ ಮೆಕ್ಕನಗರದಲ್ಲಿನ ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಮುದಾಯದವರ ಪವಿತ್ರ ದೇವಾಲಯ. ಮೆಕ್ಕ ನಗರದ ಪ್ರಮುಖ ಆಕರ್ಷಣೆಯ ಕಾಬ ಚೌಕಾಕಾರದ ಒಂದು ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡ. ಇದರ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಗ್ನಿಶಿಲೆಯಿದ್ದು ಅದು ಆಯಾತಕಾರದ ಮಾನವಶಿಶುವಿನಾಕಾರವಿರುವುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಕಾಬ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪ್ರಕಾರ ಕಾಬವನ್ನು ಮನುಕುಲದ ಮೂಲ ಪುರುಷ ಆಡಮ್ ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದೂ ಅನಂತರ ಪ್ರವಾದಿ ಅಬ್ರಹಮ್ ಮಗ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದೂ ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (608) ಕೆಂಪುಸಮುದ್ರ ತೀರದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಬೈಜಾಂಟಿಯನ್‌ಗೆ ಸೇರಿದ ಹಡಗಿನ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಮತ್ತೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತೆನ್ನುವರು.

ಮೂಲತಃ ಕಾಬ ಸಂಕೀರ್ಣ ರೂಪದ ಗುಡಿಯಂತಿದ್ದು ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಾಬದ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ರೇಷ್ಮೆ ಬಟ್ಟೆಯ ಹೊದಿಕೆಯನ್ನು ಹಾಕಲಾಗಿದ್ದು ಚಿನ್ನ–ಬೆಳ್ಳಿ ದಾರದಿಂದ ಕುರಾನಿನ ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಹೆಣೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇಸ್ಲಾಂ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಹೇಳಿಕೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಕಾಬ ಸುತ್ತುಹಾಕುವುದರಿಂದ ದೇವರ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಸುತ್ತುಹಾಕಿದಷ್ಟೆ ಪುಣ್ಯ ಲಭಿಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಪೂರ್ವಕಾಲದಿಂದಲೂ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬರುವ ಯಾತ್ರಾರ್ಥಿಗಳು ಕಾಬದ ಸುತ್ತ ಏಳು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆ ಹಾಕಿ ಅನಂತರ ಇದಕ್ಕೆ ಮುತ್ತನಿಡುವುದರ ಮೂಲಕ ತಮ್ಮ ಭಕ್ತಿಯನ್ನು ಸಮರ್ಪಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕಾಬದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಜಮ್‌ಜಮ್ ಎಂಬ ನೀರಿನ ಬಾವಿ ಇದೆ. ಹಜ್ ಯಾತ್ರಾರ್ಥಿಗಳು ಇಲ್ಲಿನ ಪವಿತ್ರಜಲವನ್ನು ದೇವರ ಸೃಷ್ಟಿಎಂದು ನಂಬಿದ್ದಾರೆ.

ಕಾಬದ ಸುತ್ತಲೂ ಸುಂದರವಾದ ಮೊಗಸಾಲೆಯಿದ್ದು ಯಾತ್ರಾರ್ಥಿಗಳು ಮಳೆ, ಬಿಸಿಲಿನಿಂದ ರಕ್ಷಣೆ ಪಡೆಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಪ್ರಾರಂಭಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಇಲ್ಲಿಗೆ ಯಾತ್ರೆಗಾಗಿ ಅರಬ್ಬರು, ಕ್ರೈಸ್ತರು ಹಾಗೂ ಯಹೂದಿಯರು ಭೇಟಿ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು ಹಾಗೂ ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಸು.360 ದೇವತೆಗಳ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಪೂಜಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದವು ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರು ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದು ಮೆಕ್ಕದ ಜನತೆಯ ಸಹಮತದೊಂದಿಗೆ ಎಲ್ಲಾ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ತೆಗೆಸಿಹಾಕಿದರು. ಏಕದೇವತಾ ಆರಾಧನೆಯನ್ನು ಪುರಸ್ಕರಿಸುವ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಾಚೀನ ಗುರುತಾಗಿ ಕಾಬವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಉದಯದ ಅನಂತರ ಮುಸ್ಲಿಂ ಜನತೆ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಸಲ್ಲಿಸುವಾಗ ಜೆರುಸಲೆಂಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಕಾಬದ ಕಡೆ ತಿರುಗಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುವುದು ರೂಢಿಯಾಯಿತು. ಕಾಬಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ನೀಡುವ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಯಾತ್ರಾರ್ಥಿ ಬಿಳಿಯ ಹತ್ತಿ ವಸ್ತ್ರವನ್ನು ಧರಿಸುವುದು ಕಡ್ಡಾಯ.

ಇಲ್ಲಿಗೆ ವರ್ಷವಿಡೀ ಭೇಟಿ ನೀಡಬಹುದು. ಇದನ್ನು ಉಮ್ರಾ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇಸ್ಲಾಂ ಪಂಚಾಂಗದ ಕೊನೆಯ ಎರಡು ಮಾಸಗಳು ಹಜ್‌ಯಾತ್ರೆಗೆ ಪವಿತ್ರವಾಗಿವೆ. ಕೊನೆಯ ತಿಂಗಳು ದುಲ್ ಅಲ್–ಹಜ್ಜಾನಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಹಜ್ ಯಾತ್ರೆಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ನೈಸರ್ಗಿಕವಾಗಿ ಬೆಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಕಾಬ ಇಸ್ಲಾಂ ಸಮುದಾಯದವರ ಪುಣ್ಯ ಸ್ಥಳವಾಗಿದೆ. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಕಾಲಿನ್ ರೆನ್‌ಫ್ರ್ಯೂ, ಆಂಡ್ರ್ಯೂ: 1937– . ಆಂಗ್ಲ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ. 1937 ಜುಲೈ 25ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ಹರ್ಟ್‌ಫೋರ್ಡ್‌ಶೈರ್‌ನ ಸೇಂಟ್ ಆಲ್ಬನ್ಸ್ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ. 1962ರಲ್ಲಿ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್‌ನ ಸೇಂಟ್ ಜಾನ್ಸ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಹಾಗೂ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಪದವಿ ಪಡೆದ. ನಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಅಂಡ್ ಬ್ರಾಂಜ್ ಏಜ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಸೈಕ್ಲೇಡ್ಸ್ ಅಂಡ್ ದೆಯರ್ ಎಕ್ಸ್‌ಟರ್ನಲ್ ರಿಲೇಷನ್ಸ್ ಎಂಬ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ 1965ರಲ್ಲಿ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪದವಿ ಗಳಿಸಿದ. ಇದೇ ವರ್ಷ ಶೆಫೀಲ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಪನ್ಯಾಸಕನಾಗಿ ಸೇರಿದ. 1968–70ರಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸ್‌ನ ಸಿತಗ್ರೋಯ್‌ನಲ್ಲಿ ಇವನ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು. ಮುಂದೆ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡ್‌ನ ಫೆಲೊ ಆಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. 1972ರಲ್ಲಿ ಸೌತ್‌ಹ್ಯಾಂಪ್ಟನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿ ಸೇರಿದ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸ್‌ನ ಕ್ವಾಂಟರ್ನೆಸ್ ಮತ್ತು ಫೈಲಕೋಪಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ. 1980ರಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಫೆಲೊ ಆಗಿ ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಒಂದು ವರ್ಷದ ಅನಂತರ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಡಿಸ್ನೆ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ಪೀಠಕ್ಕೆ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡು ನಿವೃತ್ತಿಯವರೆಗೆ (2004) ಇಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ. 1986–97ರ ವರೆಗೆ ಜೀಸಸ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಮಾಸ್ಟರ್‌ನಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ. 1990ರಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಕ್‌ಡೊನಾಲ್ಡ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಫಾರ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ರಿಸರ್ಚ್‌ನ ನಿರ್ದೇಶಕನಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. ಮರುವರ್ಷ ರೆನ್‌ಫ್ರ್ಯೂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹ್ಯುರ್ಲೆಟಿನ

ಬ್ಯಾರನ್ ರೆನ್‌ಫ್ರ್ಯೂ ಆಫ್ ಖೈಮ್ಸ್‌ಥಾರ್ನ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಇವನಿಗೆ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿಯ ಕೊಡುಗೆಗಾಗಿ 2004ರಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಬಲ್ಜನ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಲಭಿಸಿತು. ಕಾಟ್ಸನ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಯಲ್ಲಿ 2005–06ರಲ್ಲಿ ಸಂದರ್ಶಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿದ್ದ ಇವನು ಅನೇಕ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಮುಖ ಬರೆಹಗಳಿವು: ಬಿಫೋರ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್, ದಿ ರೇಡಿಯೊಕಾರ್ಬನ್ ರೆವಲ್ಯೂಷನ್ ಅಂಡ್ ಪ್ರೀ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಯುರೋಪ್ (1973), ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಅಂಡ್ ಲಾಂಗ್ವೇಜ್: ದಿ ಪಜ಼ಲ್ ಆಫ್ ಇಂಡೊ–ಯುರೋಪಿಯನ್ ಆರಿಜನ್ಸ್ (1987), ಲೂಟ್, ಲೆಜಿಟಿಮಸಿ ಅಂಡ್ ಓನರ್‌ಶಿಪ್: ದಿ ಎಥಿಕಲ್ ಕ್ರೈಸಿಸ್ ಇನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ(2000), ಫೈಟಿಂಗ್ ಇಟ್ ಔಟ್: ದಿ ಪ್ಯಾರಲಲ್ ವಿಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ಆರ್ಟಿಸ್ಟ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಸ್ಟ್ಸ್(2003). ಇವನು ಪೌಲ್ ಬಾನ್ ಸಹಯೋಗದಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ: ಥಿಯರೀಸ್, ಮೆಥಡ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಪ್ರಾಕ್ಟಿಸ್ ಜನಪ್ರಿಯ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಕಾಲಿಬಂಗನ್: ರಾಜಸ್ತಾನ ರಾಜ್ಯದ ಶ್ರೀಗಂಗಾನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಘಗ್ಗರ್ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆ. ಘಗ್ಗರ್ ನದಿಯೇ ವೇದಕಾಲದ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ ಇರಬೇಕೆಂದು ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರ ನಂಬಿಕೆ. 1960–69ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಬಿ.ಬಿ.ಲಾಲ್, ಬಿ.ಕೆ.ಥಾಪರ್, ಜೆ.ಪಿ.ಜೋಷಿಯವರು ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 3 ದಿಬ್ಬಗಳಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿರುವ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಹಂತವನ್ನು ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಹರಪ್ಪ ಪೂರ್ವಕಾಲ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇತ್ತೀಚೆಗಿನ ಸಂಶೋಧನೆಯಿಂದ ಹರಪ್ಪ ಪೂರ್ವ ಹಂತವನ್ನು ಈಗ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಹಂತವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ದಿಬ್ಬ ಕೇವಲ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದೆ. ಮೂರನೆಯ ದಿಬ್ಬ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದ್ದು ಹಲವು ಅಗ್ನಿಕುಂಡಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ.

ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನೆಲೆಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 1800 ಚ.ಮೀ. ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ಮನೆಗಳನ್ನು 3:2:1 ಅನುಪಾತ ದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಕಟ್ಟಡಗಳ ಒಳ ಹಾಗೂ ಹೊರಮೈಯನ್ನು ಗಿಲಾವು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಮನೆಗಳ ಪೂರ್ತಿ ವಿನ್ಯಾಸ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಈ ಕಾಲದ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಅಳತೆಯಲ್ಲಿಯೇ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ; ಆದರೆ ಇವನ್ನು ಚರಂಡಿ ಕಟ್ಟುವುದಕ್ಕೆ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ಒಂದು ಬೀದಿಯನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿ ತೋಡಿ ಅಥವಾ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿ ತಯಾರಿಸಿದ

ಅಗ್ನಿ ಕುಂಡ ವೇದಿಕೆ

ಒಲೆಗಳು, ಈಗಿನ ತಂದೂರ್ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಒಲೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ನೆಲ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣೆಗಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಪಾತ್ರೆಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಇವನ್ನು ಆರು ವರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಪಾತ್ರೆ ತುಣುಕುಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರುಗೀಟಿನಿಂದ ಬಿಡಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಹರಪ್ಪಕಾಲದ ಲಿಪಿಯ ಉಗಮಕ್ಕೆ ಮೂಲವಾಗಿರ ಬಹುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಚಕಮಕಿ ಹಾಗೂ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲುಗಳ ತೆಳುನೀಳ ಚಕ್ಕೆಯ ಅಲಗುಗಳು, ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಚಕ್ರಗಳು, ಗೂಳಿಯ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಬಳೆಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಲಿಗಳು, ವಾಸ್ತುಕಲೆ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಅವಶೇಷಗಳು ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಜನರೇ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪೂರ್ವಜರೆನ್ನುವುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಹಂತದಿಂದ ದೊರೆತ ಕೆಲವು ವಿಶೇಷ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಸುಡುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಹೊರಮೈಮೇಲೆ ಸಾಲಾಗಿ ಒತ್ತಿ ಅಂಟಿಸಿದ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮಣಿಗಳುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮುರಿದು ಹೋದ ಪುಟ್ಟ ಮಂಚ. ಅತ್ಯಪರೂಪದ ಶೋಧನೆಯೆಂದರೆ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೇಸಾಯ ಮಾಡಿದ ಹೊಲ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಕೃಷಿ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಇದೊಂದು ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಹೊಲದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ನೇಗಿಲಿನ ಜಾಡುಗಳಿವೆ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುವ ಪದ್ಧತಿ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಆದಿಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು.3000–2700. ಅನಂತರ ಬಹುಶಃ ಭೂಕಂಪದಿಂದ ವಸತಿ ಹಾಳಾಯಿತು.

ಮುದ್ರಿಕೆ

ಅನತಿ ಕಾಲದ ಅನಂತರ ಇದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಗರ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ನಗರದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಭಾಗಗಳಿವೆ: ಇಡೀ ಪಟ್ಟಣ ಕಾಣುವಂತೆ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಎತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಅದರ ಸು. 40 ಮೀ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ನೆಲಮಟ್ಟದಲ್ಲಿಯ ಕೆಳ ನಗರ. ಆದಿಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆಳನಗರವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಚತುರ್ಭುಜ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಗಳು 3–7 ಮೀ ದಪ್ಪವಾಗಿದ್ದು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ಬುರುಜುಗಳಿವೆ; ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಕೋಟೆಯ ಒಳಭಾಗವನ್ನು ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ಅಡ್ಡಗೋಡೆಯೊಂದರಿಂದ ಸುಮಾರು ಸಮವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ವಜ್ರಾಕಾರದ (ರಾಂಬಾಯಿಡ್) ಎರಡು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಆರುಕಟ್ಟೆಗಳಿವೆ. ಒಂದು ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಬಾವಿ, ಅಗ್ನಿಕುಂಡ ಮತ್ತು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ತೊಟ್ಟಿ ಇದ್ದು ತೊಟ್ಟಿಯೊಳಗೆ ದನದ ಮೂಳೆ ಹಾಗೂ ಜಿಂಕೆಯ ಕೊಂಬುಗಳಿದ್ದವು. ಇನ್ನೊಂದು ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಸಾಲಾಗಿದ್ದ ಆಯತ ಅಥವಾ ಅಂಡಾಕಾರದ ಏಳು ಅಗ್ನಿಕುಂಡಗಳಲ್ಲಿ ಬೂದಿ, ಇದ್ದಿಲು ಮತ್ತು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮಣ್ಣಿನ ಸಣ್ಣ ಫಲಕಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಕುಂಡಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಜನರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿರಬೇಕೆಂದೂ ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಯಜ್ಞಗಳಲ್ಲಿ ಬಲಿಯಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳವೆಂದೂ ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಕುಂಡಗಳಿಗಾಗಿಯೇ ಮೀಸಲಾದ ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ಕೋಟೆಯ ಉತ್ತರಾರ್ಧದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಒಂದೇ ಒಂದು ರಸ್ತೆಯ ಇಕ್ಕೆಲದಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ದೊಡ್ಡ ಮನೆಗಳಿದ್ದವು. ಇವು ಸಮಾಜದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತರ ಗೃಹಗಳಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ಕೆಳನಗರ 235ಮೀ ಉದ್ದ 360 ಮೀ ಅಗಲ ಇದ್ದು, ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶೆಯ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಸಮಕೋನದಲ್ಲಿ ಸಂಧಿಸಿದ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆಗಳಿಂದ ನಗರ ಚದುರಂಗದ ಹಾಸಿನಂತೆ ಹಲವು ಚೌಕಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿತವಾಗಿತ್ತು. ಒಂದೊಂದು ಚೌಕದಲ್ಲೂ ಹಲವು ಮನೆಗಳೂ ನಡುವೆ ಅನೇಕ ಉಪಬೀದಿಗಳೂ ಇದ್ದು ನಗರ ವಿನ್ಯಾಸ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿತ್ತು. ಕಟ್ಟಡಗಳ ಗೋಡೆಗಳು ಹಾಳಾಗದಿರಲೆಂದು ಬೀದಿಗಳ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಂಬವನ್ನು ನೆಡಲಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ರಸ್ತೆಗಳಿಗೆ ಮೋರಿಗಳಿಲ್ಲದಿದ್ದುದು ವಿಶೇಷ. ಬಚ್ಚಲು ನೀರನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಅಥವಾ ಕಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದು ತಯಾರಿಸಿದ ಮೋರಿಯ ಮುಖಾಂತರ ಬೀದಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿಗಳಿಗೆ ಬೀಳುವಂತೆ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಮನೆಗಳು ಆಯಾತಾಕಾರದವು. ಅವು ಕನಿಷ್ಠ ಎರಡು ಬೀದಿಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದಂತಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಕೆಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ದೊಡ್ಡ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿರುವುದರಿಂದ ಮಹಡಿಗಳೂ ಇದ್ದಿರಬಹುದು. ಮನೆಯ ಮಧ್ಯದ ಅಂಗಳದ ಸುತ್ತ ಮೂರು ಕಡೆ ಆರು ಅಥವಾ ಏಳು ಕೋಣೆಗಳಲ್ಲದೆ, ಒಂದು ಬಾವಿಯೂ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆಲವೆಡೆ ನೆಲಕ್ಕೆ ಹಾಸಿದ ಚಿತ್ರಿತ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪಕಾಲದ ಸುಟ್ಟ ಹಾಗೂ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು 4:2:1ರ ಅನುಪಾತದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಕೋಟೆಗೋಡೆಗಳ ಹಾಗೂ ಮನೆಗಳ ಹೊರ ಮತ್ತು ಒಳಮೈಗಳಿಗೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗಿಲಾವು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ತಯಾರಿಸಿದ ಉತ್ತಮ ಮಟ್ಟದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಕಲಾಕೌಶಲ್ಯಕ್ಕೆ ಕನ್ನಡಿಯಂತಿವೆ. 930^0 ಗೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಉಷ್ಣತೆಯಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ, ವಿವಿಧ ಆಕಾರ ಮತ್ತು ಉಪಯೋಗವುಳ್ಳ ಗಾಢಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ತೆಳು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮಂತ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಿಂದಲಂಕರಿಸಿದ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದವು. ವಿವಿಧ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳನ್ನೂ ನಿಸರ್ಗದಲ್ಲಿರುವ ಗಿಡ, ಬಳ್ಳಿ, ಪ್ರಾಣಿ, ಪಕ್ಷಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಕಪ್ಪು ಅಥವಾ ದಟ್ಟಕಂದುಬಣ್ಣದಿಂದ ಪಾತ್ರೆಗಳ

ಹೊರಮೈಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇನ್ನಿತರ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ತೆಳು ಅಲಗುಗಳು, ಅರೆ ಪ್ರಶಸ್ತಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾದ ಮಣಿಗಳು, ಆನೆದಂತದ ಹಣಿಗೆ, ತಾಮ್ರದ ಗೂಳಿ, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಆಟಿಗೆಗಾಡಿಗಳು, ಅರೆಯುಳ್ಳ ಚಕ್ರಗಳು, ಹಕ್ಕಿಗಳು, ಖಡ್ಗಮೃಗ, ಜಿರಾಫೆ(?), ಆಮೆ, ಗೂಳಿ, ಕುರಿ, ಎಮ್ಮೆ, ಒಂಟೆ, ನಾಯಿ, ನರಿ, ಆನೆ ಇತ್ಯಾದಿ; ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು, ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಲಿಪಿಯಿರುವ ಸುಂದರ ಶಿಲಾಮುದ್ರಿಕೆಗಳು, ಪೀಠಯುಕ್ತ ಶಿವಲಿಂಗ; ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ, ಫಯಾನ್ಸಿನ,

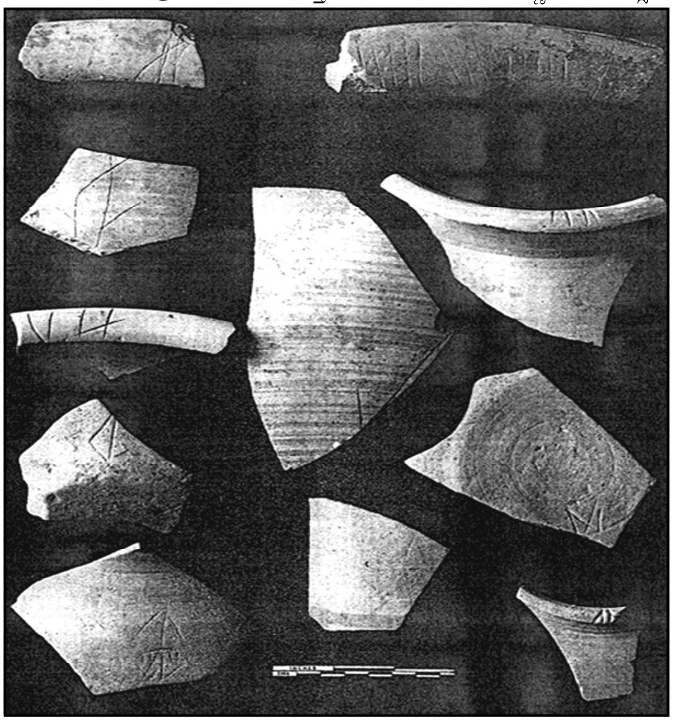

ರೇಖಾಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು

ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಿದ ಕೆಲವು ಚಿತ್ರಗಳು ಬಹುಶಃ ಆಗಿನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿದ್ದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಎಲುಬುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂಟೆ ಹಾಗೂ ಕುದುರೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಕುದುರೆಯದೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾದ ಎಲುಬುಗಳು ಕಾಡುಕತ್ತೆಯದಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವು ಪ್ರಾಣಿಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಅನುಮಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಕೋಟೆಯ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ 300ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಸ್ಮಶಾನವಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಮೂರು ರೀತಿಯ ಶವ ಸಂಸ್ಕಾರ ವಿಧಾನಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣವಾಗಿ ತೋಡಿದ ಉದ್ದವಾದ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಣದ ತಲೆ ಉತ್ತರಕ್ಕಿರುವಂತೆ ಮಾಡಿ, ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಮಡಕೆಗಳನ್ನಿಡುವ ರೀತಿ ಸಾಮಾನ್ಯ. ಇನ್ನೆರಡು ರೀತಿಯ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷ ಗಳೇನೂ ಇಲ್ಲ. ದುಂಡು ಅಥವಾ ಅಂಡಾಕಾರದ ಗುಂಡಿಯ ಮಧ್ಯೆ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಗುಡಾಣವನ್ನಿಟ್ಟು ಸುತ್ತಲೂ ಸಣ್ಣ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿಡುವುದು ಮತ್ತೊಂದು ರೀತಿ. ಇನ್ನೊಂದು ಬಗೆಯ ಶವಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ಮಡಕೆಗಳನ್ನಷ್ಟೆ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ಮಡಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೃತರಿಗಾಗಿ ಆಹಾರ–ಪಾನೀಯಗಳನ್ನಿಟ್ಟಿರಬೇಕು.

ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದವರೆಗೆ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಸಮೀಪದ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ ಬತ್ತುತ್ತ ಬಂದು, ಸುತ್ತಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೇಸಾಯ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ, ನಗರದ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗ ದಿದ್ದುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನ ಬೇರೆಡೆಗೆ ವಲಸೆ ಹೋಗಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಕಾರ್ಲೆ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಪುಣೆ–ಮುಂಬೈ ಹೆದ್ದಾರಿಯಲ್ಲಿರುವ 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬೌದ್ಧ ಗುಹಾ ಚೈತ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ನೆಲೆ. ಸು. 3–4 ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದ ಜನರು ಇಲ್ಲಿ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು 1956–57ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತವು (**ನೋಡಿ–ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ**). (ಎ.ಎಸ್.)

ಕಾವಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ರಾಜ್‌ಪುರ್ ಪರ್ಸು, ಬಿಸೌಲಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾವಿ ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು (ಓಕರ್ ಕಲರ್ ವೇರ್) ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಇದೇ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಹಸ್ತಿನಾಪುರ, ಅತ್ರಂಜಿಖೇಡ, ಅಂಬ್‌ಖೇಡಿ, ಝಿನ್‌ಝಾನ, ಕಸೇರಿ, ಬಹರಿಯ, ಲಾಲ್‌ಖಿಲಾ ಮತ್ತು ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ, ರಾಜಸ್ಥಾನದ ನೋಹ್ ಮತ್ತು ಜೋಧ್‌ಪುರ ಹಾಗೂ ಪಂಜಾಬಿನ ಕಟ್ಪಲೋನ್‌ನಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಸೈಪೈನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ಗುಡ್ಡೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ನಮೂನೆಯಾದ ಈಟಿಗಳ ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪದರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಗಳು ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣವು, ವಸತಿ ಪದರವೂ ತೆಳುವಾಗಿರುತ್ತದೆ (0.3–1.2ಮೀ). ರಾಜಸ್ಥಾನ ಹಾಗೂ ಗಂಗಾ–ಯಮುನ ದೋಆಬ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮಂದಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದವಾಗಿದ್ದು ಮಣ್ಣು ನಯವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕಡಿಮೆ ತಾಪದಲ್ಲಿ ಸುಡಲಾದ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸವೆದು ಹೋದ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ತೆಳು ಲೇಪನದಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾದ ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಪುಡಿ ಲಘುವಾಗಿ ಉಜ್ಜಿದರೂ ಉದುರಿ ಬೀಳುತ್ತದೆ. ಇಷ್ಟು ಶಿಥಿಲವಾದ ಮೈ–ಲೇಪನಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಯನ್ನು ಏಕೆ ತಯಾರಿಸಲಾಯಿತು ಎಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ಒಮ್ಮತವಿಲ್ಲ. ಗಾಳಿ ಅಥವಾ ನದಿಯ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳಿಂದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಶಿಥಿಲವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಈ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಸಾಮಾನ್ಯ ಆಕಾರಗಳೆಂದರೆ ಬಳೆಯಂಚಿನ ಸಂಗ್ರಹಣ ಜಾಡಿಗಳು, ಹಿಡಿಕೆಯಿರುವ ಮುಚ್ಚಳ, ಸಿಂಬಿ, ಹೊರಚಾಚಿದ ಅಂಚಿನ ಬಟ್ಟಲು, ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಮಡಕೆ, ಪುಟ್ಟ ಮಡಕೆಗಳು, ಹೊರಚಾಚಿದ ಅಗಲ ಬಾಯಿಯ ಜಾಡಿ ಹಾಗೂ ಬೋಗುಣಿ, ಹಿಡಿಕೆಯಿರುವ ಮುಚ್ಚಳ ಇತ್ಯಾದಿ. ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರಿನ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು, ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಮಣ್ಣಿನ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಅಂಟಿಸಿ ಮಾಡಿದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಅಂಬ್‌ಖೇಡಿ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಡಿಮೆ ತಾಪದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ.

ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನಪ್ರಾಣಿ ಹಾಗೂ ಸ್ತ್ರೀ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಬಳೆ, ಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಮಂದಗೆಂಪು ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಮೂಳೆಯ ಮೊನೆ, ರುಬ್ಬುವ ಕಲ್ಲು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಆಟಿಕೆಯ ಚಕ್ರಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ಲಾಲ್‌ಖಿಲಾ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ 4 ಉಪಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. 3ನೆಯ ಉಪಹಂತದ ಮಣ್ಣಿನ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳು, 4ನೆಯ ಉಪಹಂತದ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿ ಹಾಗೂ ಬಿಲ್ಲೆ, ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ. ಗಂಗಾ–ಯಮುನ ದೋಆಬ್‌ನ ಕೇಂದ್ರ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿನ ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಆಕಾರಗಳು ಸೀಮಿತವಾಗಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಗುಣಮಟ್ಟವೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ದೋಆಬ್ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲ್ದಂಡೆಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿದ್ದು ಹರಪ್ಪ ಮಾದರಿಗಳ ಅವತರಣಿಕೆಯಾಗಿವೆ. ಅಂಬ್‌ಖೇಡಿಯ ಕೆಲವು ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಿಮೆಟ್ರಿ–ಎಚ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. (ಡಿ.ಕೆ.ಎನ್.)

ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣಂ: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ತಂಜಾವೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಾವೇರಿ ಮುಖಜ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿರುವ ಚೋಳರ ಕಾಲದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬಂದರು ಪಟ್ಟಣ. ಇಂದು ಕೋರಮಂಡಲ ತೀರದ ಮೀನುಗಾರರ ಒಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಹಳ್ಳಿಯಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳು ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸ್ಥಳವನ್ನು ವೈಭವಪೂರಿತವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪಟ್ಟಿನಪ್ಪಲೈ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ದೇಶವಿದೇಶಗಳಿಂದ ಇಲ್ಲಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಅಶ್ವಗಳು, ಹರಳು, ಹವಳ, ಬಂಗಾರ, ಗಂಧ, ಮುತ್ತು ಹಾಗೂ ಆಹಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಸವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. 5–6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಿಲಪ್ಪದಿಗಾರಂನಲ್ಲಿ ಈ ನಗರದ ವಿನ್ಯಾಸ, ಅರಮನೆ, ವಾಸಸ್ಥಳಗಳು, ಯವನರು (ರೋಮನರು), ಅವಂತಿ ಹಾಗೂ ಉಜ್ಜಯನಿಯಿಂದ ಬಂದಂತಹ ಕರಕುಶಲಗಾರರ ಮತ್ತು ಇಲ್ಲಿಯ ವಾಣಿಜ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಶಿವ, ವಿಷ್ಣು (ಕೃಷ್ಣ), ಬಲರಾಮ, ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರಗಳಿದ್ದ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇದೇ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮಣಿಮೇಖಲೈ ಗ್ರಂಥ ಈ ನಗರದಲ್ಲಿದ್ದ ಚಂಪಾಪತಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಗ್ರಾಮದೇವತೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧ ನೆಲೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಜೀರ್ಣಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ಚಂಪಾವತಿ ಅಮ್ಮನ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ದೇವಾಲಯ ಇಲ್ಲಿದೆ. ವಿದೇಶಿ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಪಟ್ಟಣದ ವಿವರ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಪೆರಿಪ್ಲಸ್ ಆಫ್ ಎರಿಥ್ರಿಯನ್ ಸೀ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಚೋಳರ 2 ರಾಜಧಾನಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅರಗರು (ಉರೈಯೂರು) ಒಳನಾಡಿನ ರಾಜಧಾನಿ ಎಂದೂ ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣಂ ನಗರವನ್ನು ಸಮುದ್ರತೀರದಲ್ಲಿರುವ ನಗರವೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಗ್ರೀಕ್ ಭೂಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞನಾದ ಟಾಲಮಿ ಇದನ್ನು ಕಾಬೇರಿಸ್ ಎಂಪೋರಿನ್ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಚೋಳರ ರಾಜನಾದ ಇಲಂಗ್‌ಕಿಲ್ಲಿ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣಂ ಸಮುದ್ರದ ವಿಕೋಪಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಯಿತೆಂದು ಮಣಿಮೇಖಲೈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಚೋಳರಾಜ ತನ್ನ ಮಗನ ಮರಣದಿಂದ ದುಃಖಿತಪ್ತನಾಗಿ ಇಂದ್ರನ ವಾರ್ಷಿಕೋತ್ಸವ ಮರೆತಾಗ ಮಣಿಮೇಖಲೈ ದೇವತೆ ಸಿಟ್ಟಿಗೆದ್ದು ಈ ನಗರವನ್ನು ಸಮುದ್ರದ ಪಾಲಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದಳೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದೊಂದು ವಿಸ್ಮಯಕಾರಿ ಘಟನೆ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದರೂ ಈ ಪಟ್ಟಣದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಭೂಕೊರೆತ ಅಥವಾ ಸಮುದ್ರದ ಅಲೆಗಳ

(ಸುನಾಮಿ) ಹೊಡೆತದಿಂದ ನಾಶವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬೌದ್ಧ ವಿದ್ವಾಂಸ ಹಾಗೂ ಕವಿಯಾದ ಬುದ್ಧದತ್ತನು ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದು ಅಭಿದಮ್ಮಾವತಾರ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ನಗರ ವಾಸಿಗಳು ಶ್ರೇಷ್ಠರೆಂದೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಅರಮನೆಯಂತಹ ಭವನಗಳ, ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಮಹಾದ್ವಾರಗಳ, ಸಾಲಂಗಡಿಗಳ ಹಾಗೂ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವಾಣಿಜ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತೇವಾರಂ ಕರ್ತೃಗಳಾದ ಅಪ್ಪಾರ್ ಮತ್ತು ಸಂಬಂದಾರ್ ಎಂಬ ಶೈವ ಸಂತರು ಕಾವೇರಿಪುಂಪಟ್ಟಿನಟ್ಟು ಪಲ್ಲವನೇಶ್ವರಂ ಮತ್ತು ಪುಹರ್ ಸಯಕ್ಕಾಡು ಎಂಬ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯದು ಈ ನಗರ ಇಂದಿನ ಪುಹರ್ ಪಟ್ಟಣವೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನಗಳು ಸಯವನಂ ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

1962–67 ಹಾಗೂ 1972–73ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಎಸ್.ಆರ್.ರಾವ್ ಹಾಗೂ ರಾಮನ್ (1962–64), ಕೃಷ್ಣದೇವ ಮತ್ತು ಅವರ ಸಂಗಡಿಗರಾದ ರಾಮನ್ (1965–66) ಮತ್ತು ಸೌಂದರರಾಜನ್ (1972–73) ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣಂ ಹಾಗೂ ಇದರ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ಸಮುದ್ರ ದಂಡೆಯ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪುರಾವಶೇಷಗಳಾದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಯ ಬಾವಿಗಳು, ಮಡಕೆ ಹಾಗೂ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಚೂರುಗಳು, ವಿವಿಧ ಮಣಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಪುರಾತನ ವಾಸ್ತವ್ಯವಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಈ ನಗರ ತನ್ನ ಪ್ರೌಢಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗಿನ ವಾಸ್ತವ್ಯತಾಣಗಳಾದ ವಣಗಿರಿ, ನೈದವಾಸಲ್, ಕಿಲಿಯೂರ್‌ಗಳನ್ನು ಸಹ ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ವಣಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ರಾಜಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಹಾಗೂ ಒಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಹುಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಆನೆಯನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿರುವ ಚೌಕಾಕಾರದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳು, ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಅರೆ ಅಮೂಲ್ಯ ಮಣಿಗಳು, ರೋಮ್‌ದೇಶದಿಂದ ವ್ಯಾಪಾರದ ಮೂಲಕ ಬಂದ ಬೂದು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ರೌಲೆಟ್ ಪಾತ್ರೆಚೂರುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ವಲ್ಲೈಯನ್ ಇರುಪ್ಪಿನಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಮಲಪ್ಪರುಂಪಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳು ಈ ಅನ್ವೇಷಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಲಭಿಸಿವೆ.

ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣಂ, ವಣಗಿರಿ, ಕಿಲಿಯೂರ್ ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವನೇಶ್ವರಂನಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಉತ್ಖನನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣಂನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ರಿಂದ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಜನ ವಸತಿಯಿದ್ದಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಧಿಯನ್ನು 4 ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 2ನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ಪುನಃ ಎ ಹಾಗೂ ಬಿ ಉಪಹಂತಗಳೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ರಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದವರೆಗೆ, 2ನೆಯ ಎ ಉಪಹಂತ ಪ್ರ.ಶ. 1–3ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ, 2ನೆಯ ಬಿ ಉಪಹಂತ 1–2ರಿಂದ 6–7ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ, 3ನೆಯ ಹಂತ 7–9ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಹಾಗೂ 4ನೆಯ ಹಂತ 9–12ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಇದ್ದವು.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 3 ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಿಲಿಯೂರಿನಲ್ಲಿ ಹಡಗುಗಳ ಆಗಮನ ಹಾಗೂ ನಿರ್ಗಮನಕ್ಕಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ ಸಮುದ್ರದೊಳಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಚಾಚಿದ ಬಂದರಿನ ಕಟ್ಟೆಯೊಂದು ಪತ್ತೆಯಾಗಿದೆ. ಆಯತಾಕಾರದ ಈ ಜಗುಲಿ 18.2 X 7.62 ಮೀ ಉದ್ದಗಲವಾಗಿದ್ದು 1.71 ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ದೊಡ್ಡ ಆಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ (61 X 40.5 X 7.7 ಸೆಂಮೀ) ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಹಡಗುಗಳನ್ನು ಲಂಗರು ಹಾಕಿ ನಿಲ್ಲಿಸಲು ಕಟ್ಟೆಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಟ್ಟಿಯಾದ ಕಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಂಬಗಳನ್ನು 2 ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ನೆಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇಂಗಾಲ 14 ಕಾಲಮಾನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಕಂಬಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3– 2ನೆಯ ಶತಮಾನದವುಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಪಲ್ಲವನೇಶ್ವರಂನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬೌದ್ಧವಿಹಾರ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡ. ವಿಹಾರದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ 9 ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ಇವುಗಳ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಅಂಗಳವಿತ್ತು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕೋಣೆಯೂ ಸರಾಸರಿ 3.10 X 2.40 ಮೀ ಅಳತೆಯದ್ದು. ಈ ವಿಹಾರದ ಎದುರು 2 ಬೌದ್ಧ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸಹ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭೂಮಿಸ್ಪರ್ಶ ಮುದ್ರೆಯ ಕಂಚಿನ ಸಣ್ಣ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲಿನ ಬುದ್ಧಪಾದ ಕ್ರಮವಾಗಿ ವಿಹಾರ ಹಾಗೂ ದೇವಾಲಯದ ಹತ್ತಿರ ದೊರೆತಿರುವುದು ಈ ಉತ್ಖನನದ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶೇಷ. ವಣಗಿರಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ತೂಬು ಹಾಗೂ ಅದರ ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲುವೆಗಳ ತೂಬಿಗೆ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ 2 ವಕ್ರಾಕಾರದ ತಿರುವುಗಳನ್ನು ನೀರಿನ ಹರಿಯುವಿಕೆಯ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪುರಾವ ಶೇಷಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಗಾಜು, ಅಗೇಟ್, ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲು, ಜಾಸ್ಪರ್, ಹವಳ, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣು, ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ತ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಸುಂದರವಾದ ಪುರುಷ ಹಾಗೂ ಸ್ತ್ರೀಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಪಕ್ಷಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ, ದೇವಾನುದೇವತೆಗಳ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಕೃತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಹಾಗೂ ಚೋಳರ ಕಾಲದ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. (ಪಿ.ಸಿ.ಬಿ.)

ಕಾಷ್ಠ ಶಿಲ್ಪಗಳು: ನೋಡಿ–ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ

ಕಾಸ್ಕರ್: ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಶಿಲಾಚಿತ್ರ ನೆಲೆ. ಮಾರ್ಸೆಲ್ಸ್ ಬಳಿ ಸಮುದ್ರಮಟ್ಟದಿಂದ ಸು. 30 ಮೀ ಆಳದಲ್ಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು 1985ರಲ್ಲಿ ಹೆನ್ರಿ ಕಾಸ್ಕರ್ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ. ವಿಶಾಲವಾದ ಕಗ್ಗತ್ತಲ ಗುಹೆಯೊಳಗಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಇಂದು ಕಾಣಬೇಕಾದರೆ ಸಮುದ್ರದೊಳಗಿಳಿದು 130 ಮೀ ಉದ್ದದ ಕಿರಿದಾದ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸುರಂಗವನ್ನು ಹಾದು ಬರಬೇಕು. ಆದರೆ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರಮಟ್ಟ 100 ಮೀ ಕೆಳಗಿದ್ದುದರಿಂದ

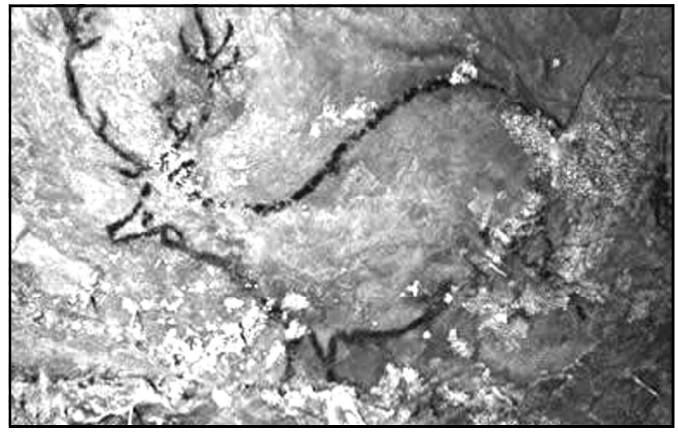

ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರ, ಜಿಂಕೆ

ಈ ಗುಹೆಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಸಮುದ್ರ ತೀರದಿಂದ ಕೆಲವು ಕಿಮೀಗಳಷ್ಟು ದೂರದಲ್ಲಿತ್ತು. ಗುಹೆಯ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕುದುರೆ, ಕಾಡುಹೋತ, ಎರಳೆ, ಕಾಡೆಮ್ಮೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಡಲಬಾತು, ನೀರುನಾಯಿ, ಮೀನು ಮುಂತಾದ ಸಮುದ್ರಜೀವಿಗಳನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ. ಇಲ್ಲಿ 50ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಹಸ್ತಮುದ್ರೆಗಳಿದ್ದು ಇವು ಇಂಗಾಲ 14ರ ಪ್ರಕಾರ 27,000 ವರ್ಷ ಹಳೆಯವು. ಇದ್ದಿಲಿನಿಂದ ಬಿಡಿಸಿದ ಕೆಲವು ಚಿತ್ರಗಳ ಎ.ಎಂ.ಎಸ್. ಕಾಲಮಾನ ಸು. 19,000 ವರ್ಷ. 25ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಕಾಲಮಾನಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿರುವ ಮೊದಲ ಗುಹಾಚಿತ್ರ ನೆಲೆಯಿದು. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಕಾಳಾಮುಖ: ಲಾಕುಳ ಶೈವ ಪಂಥದ ಒಂದು ಶಾಖೆ; ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಆಂಧ್ರ–ಕರ್ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಅಲ್ಪ ಸಂಖ್ಯಾತ ಮತಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದ್ದು. ಲಾಕುಳ ಪಂಥದ ಅನುಯಾಯಿಗಳಾದ ಕೆಲವರು ಕಾಳಾಮುಖ ಅಥವಾ ಅಸಿತವಕ್ತ್ರ ದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರಿಗೆ ಎಕ್ಕೋಟಿಮುನಿಗಳೆಂದೂ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಮುಖದ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಗುರುತುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವರಿಗೆ ಕಾಳಾಮುಖರೆಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ಕ್ರಿಸ್ತಶಕದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ದೇವ ವ್ರತಮುನಿಸಂತತಿಗೆ ಸೇರಿದವರೊಡನೆ ಇವರ ಸಂಬಂಧವಿತ್ತೆಂದು ಶಿಕಾರಿಪುರದ 99ನೆಯ ಶಾಸನ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 500 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇದು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ–ಜೈನಧರ್ಮಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಸ್ಪರ್ಧಿಸುತ್ತ ಪ್ರಬಲವಾಗಿತ್ತು. ಆಂಧ್ರ ಮತ್ತು ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಹಲಭಾಗಗಳಲ್ಲೂ ಇದರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಬಳ್ಳಿಗಾವೆಯ ಕೇದಾರೇಶ್ವರ ಮಂದಿರ, ಆಂಧ್ರದ ಶ್ರೀಶೈಲ ಈ ಪಂಥದವರ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಇವರಿಗೆ ರಾಜಾಶ್ರಯ ದೊರೆತಿತ್ತು. ಇವರು ಅನೇಕ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟಿದ್ದುದಾಗಿ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಚಾಳುಕ್ಯ 2ನೆಯ ಜಯಸಿಂಹನ (1013–42) ರಾಣಿ ಸುಗ್ಗಲೆ ಈ ಪಂಥದವಳಾಗಿದ್ದು, ತನ್ನ ಪತಿಯನ್ನೂ ಇದಕ್ಕೆ ಪರಿವರ್ತಿಸಿದಳು. 2ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1068–76) ಇದು ಬಹಳ ಪ್ರಬಲವಾಯಿತು. ಆ ಕಾಲದ ಕಾಳಾಮುಖಗುರು ಸರ್ವೇಶ್ವರ ಶಕ್ತಿದೇವನಿಗೆ (ಸು. 1070) ರಾಜಗುರು ಎಂಬ ಬಿರುದೂ 77 ದೇವಾಲಯಗಳ ಒಡೆತನವೂ ಇದ್ದುದಾಗಿ ಶಾಸನವೊಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಸೋಮೇಶ್ವರ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಆತನ ಶಿಷ್ಯ. ಅನಂತರದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಜೈನಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತನಾಗಿದ್ದರೂ ಕಾಳಾಮುಖರಿಗೂ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದ್ದ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಳೇಬೀಡಿ ನಲ್ಲಿ ಕಾಳಾಮುಖ ಪಂಥದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗುರುಪರಂಪರೆಯೊಂದಿದ್ದು, ಕೋಡಿಯ ಮಠದೊಡನೆ ಇದರ ಸಂಬಂಧವಿತ್ತು. 1162ರಲ್ಲಿ ಕಳಚುರಿ ಬಿಜ್ಜಳ ಈ ಮಠವನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿ, ಮೆಚ್ಚಿ ಇದಕ್ಕೆ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟಿದ್ದಂತೆ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ತಪಸ್ಯೆ, ಪಾಂಡಿತ್ಯ, ಔದಾರ್ಯಗಳ ಪ್ರಶಂಸೆಯಿದೆ. ಆದರೂ ವೇದಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಮತ್ತು ಸತ್ವದ ಬಗ್ಗೆ ವಿಚಿತ್ರವಾದ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಇವರು ತಳೆದಿದ್ದರೆಂದು ಶ್ರೀರಾಮಾನುಜ, ಅಲ್ಲಮಪ್ರಭು ಮತ್ತು ಚೆನ್ನಬಸವ ಇವರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಕಾಳಾಮುಖರು ತಲೆಬುರುಡೆಯನ್ನು ಪಾನಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು; ಶ್ಮಶಾನದ ಬೂದಿಯನ್ನು ದೇಹಕ್ಕೆ ಬಳಿದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು; ನರಮಾಂಸವನ್ನು ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದರು;

ದಂಡಧಾರಿಗಳಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು; ಮದ್ಯದ ಪಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ದೇವರಿಗೆ ಬಲಿಯನ್ನರ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು–ಎಂದೆಲ್ಲ ಅವರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಲೈಂಗಿಕ ಸ್ವೇಚ್ಛಾಚಾರವಿತ್ತೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಕಾರಣವಿಲ್ಲದೆ ನಗುವುದು, ಕುಣಿಯುವುದು, ಉದ್ಗರಿಸುವುದು, ಅಂಗವಿಕಲರಂತೆ ನಟಿಸುವುದು–ಇವೇ ಮುಂತಾದವು ಇವರ ಅತಿಗಾಮಿಚರ್ಯೆಗಳಾಗಿದ್ದುವು.

ಈ ಪಂಥದ ಗುರುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರಾಶಿ, ಶಕ್ತಿ ಎಂಬ ಎರಡು ಪಂಗಡಗಳಿದ್ದುವು. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಕೆಲವು ಗುರುಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಕಲಾಶಕ್ತಿ (ಸು. 640) ನೇತ್ರಶಿವಾಚಾರ್ಯ (ಸು. 900), ಈಶ್ವರದೇವ ರುದ್ರಗಣ (ಸು. 1030), ಸರ್ವೇಶ್ವರಶಕ್ತಿ (ಸು. 1070) ಮತ್ತು ನಾಗಶಿವಪಂಡಿತ (ಸು. 1183) ಗಮನಾರ್ಹರು. ಇವರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖನಾದವನೆಂದರೆ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಶಿವಗುರು, ವಾಣೀವಿಲಾಸ ಕಾಶೀವಿಲಾಸ ಕ್ರಿಯಾಶಕ್ತಿ (ಸು. 1370). ರಾಜರಾಜಗುರುವೆಂದು ಕೀರ್ತಿತನಾದ ಈತ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರ ಸಮಕಾಲೀನ. ಈತ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಹರಿಹರ ಬುಕ್ಕ ಸೋದರರಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿದ ನೆಂಬುದು ಕೆಲವರ ವಾದ. ಕ್ರಿಯಾಶಕ್ತಿಯೇ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರೆಂದು ಹೇಳುವವಾದವೂ ಉಂಟು. ಈತನ ಅನಂತರ ಕಾಳಾಮುಖಪಂಥ ಕ್ಷೀಣವಾದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. (ಜಿ.ಎನ್.ಎಸ್.)

ಕಿಂಗ್, ಮಾರ್ಟಿನ್ ಲೂಥರ್ (ಜೂನಿಯರ್): 1929–68. ವರ್ಣಭೇದ ಹಾಗೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕೀಕರಣ ನೀತಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಅಮೆರಿಕದ ನೀಗ್ರೋಗಳು ನಡೆಸಿದ ಹೋರಾಟದ ಪ್ರಮುಖನಾಯಕ. 39 ವರ್ಷಗಳ ತನ್ನ ಆಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಕಿಂಗ್ ಹದಿನೈದಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಬಾರಿ ಕಾರಾಗೃಹವಾಸವನ್ನು ಕಂಡ: ಲೆಕ್ಕವಿಲ್ಲದಷ್ಟು ಬೆದರಿಕೆಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಿದ; ಅನೇಕ ಸಲ ಏಟುಗಳನ್ನು ತಿಂದ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ ನೀಗ್ರೋಗಳ ಸಂವೇದನೆಯ, ಧೈರ್ಯಸ್ಥೈರ್ಯಗಳ, ಅಹಿಂಸೆಯ ಉದಾತ್ತ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಬೆಳೆದ.

ಇವನು ಹುಟ್ಟಿದ್ದು 1929 ಜೂನ್ 15 ರಂದು. ತಂದೆ ಜಾರ್ಜಿಯ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಅಟ್ಲಾಂಟದ ಚರ್ಚೊಂದರ ನೀಗ್ರೋ ಪಾದ್ರಿ; ಕಿಂಗ್ ಪ್ರತಿಭಾವಂತ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾದ್ದರಿಂದ 19 ವರ್ಷಕ್ಕೇ ಪದವೀಧರನಾಗಿ ಮುಂದೆ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ ಪದವಿಗಾಗಿ ಬಿಳಿಯರ ಕಾಲೇಜೊಂದರಲ್ಲಿ ಓದಿದ.

1951ರಲ್ಲಿ ಕಾಲೇಜಿಗೆ ಮೊದಲಿಗನಾಗಿ ಉತ್ತೀರ್ಣನಾದ. ಇದಾದ ಮೇಲೆ ಬಾಸ್ಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್‌ಗೆ ವ್ಯಾಸಂಗ ನಡೆಸಿ, ಅಲ್ಲೇ ಸಂಗೀತ ಕಲಿಯುತ್ತಿದ್ದ ಕೊರೆಟಾ ಸ್ಕಾಟಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ.

ಈತ 1954ರಲ್ಲಿ ಅಲಬಾಮ ರಾಜ್ಯದ ಮಾಂಟೆಗೊಮರಿಯ ಡೆಕ್ಸ್‌ಟರ್ ಅವೆನ್ಯೂ ಬ್ಯಾಪ್ಟಿಸ್ಟ್ ಚರ್ಚಿನ ಪಾದ್ರಿಯಾಗಿ ಕೆಲಸವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು ಆ ನಗರಕ್ಕೆ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರಿನಲ್ಲಿ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದ. ತನ್ನ ಚರ್ಚಿನ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಒಳ ಪಟ್ಟ ನೀಗ್ರೋಗಳ ಸಂಘಟನೆಗಾಗಿ ಮಾತ್ರ ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತ, ತನ್ನ ಕರ್ತವ್ಯ ಪಾಲಿಸುತ್ತ ಸಾಮಾನ್ಯ ಗೃಹಸ್ಥಜೀವನ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. 1955 ಡಿಸೆಂಬರ್ 1 ರಂದು ಮಾಂಟೆಗೊಮರಿಯ ನಗರ ಬಸ್ಸೊಂದರಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿದ್ದ ರೋಸಾ ಪಾರ್ಕ್ಸ್ ಎಂಬ ನೀಗ್ರೋ ಮಹಿಳೆ ಆ ಬಸ್ಸಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಬಿಳಿಯನೊಬ್ಬನಿಗೆ ತನ್ನ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಲು ನಿರಾಕರಿಸಿ ಪೊಲೀಸರ ಬಂಧನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದಾಗ ಬಸ್ಸುಗಳಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರತ್ಯೇಕೀಕರಣ ನೀತಿಯಿಂದ ನೀಗ್ರೋಗಳು ಅಸಮಾಧಾನಗೊಂಡು, ಡಿಸೆಂಬರ್ 5 ರಂದು ಬಸ್ಸುಗಳಿಗೆ ಬಹಿಷ್ಕಾರ ಹಾಕಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. ಇವನನ್ನು ತಮ್ಮ ನಾಯಕನಾಗಿ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿದರು. ಒಂದು ದಿನದ ಬಹಿಷ್ಕಾರ 382 ದಿನ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಇವನನ್ನು ಕುಂಟು ನೆವದ ಮೇಲೆ ಬಂಧಿಸಿದರು. ಹೆಂಡತಿ ಮತ್ತು ಎರಡು ಮಕ್ಕಳು ಮನೆಯೊಳಗಿದ್ದಾಗ, ಅವರ ಮನೆಯೊಳಕ್ಕೆ ಬಾಂಬನ್ನು ಎಸೆಯಲಾಯಿತು. ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದ ನೀಗ್ರೋಗಳನ್ನು ಸಮಾಧಾನಪಡಿಸುತ್ತ ಇವನು ಅವರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಅಹಿಂಸಾವ್ರತದ ಮೊದಲ ಪಾಠವನ್ನು ಕಲಿಸಿದ. ಅಲಬಾಮದ ಬಸ್ ಪ್ರತ್ಯೇಕೀಕರಣ ನೀತಿ ಕಾನೂನುಬಾಹಿರವೆಂದು ಅಮೆರಿಕದ ಪರಮೋಚ್ಚ ನ್ಯಾಯಾಲಯ ಸಾರಿತು. ಬಹಿಷ್ಕಾರದ ಈ ಅಪ್ರತಿಮ ವಿಜಯದಿಂದಾಗಿ ಇವನ ನಾಯಕತ್ವಕ್ಕೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮನ್ನಣೆ ದೊರೆಯಿತು.

ಮುಂದಿನ ಮೂರು ವರ್ಷ ಇವನು ಅಮೆರಿಕದ ನೀಗ್ರೋಗಳ ಸಂಘಟನೆಗಾಗಿ ಬಿಡುವಿಲ್ಲದೆ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. 1957ರಲ್ಲಿ ಆಫ್ರಿಕದ ಘಾನ ರಾಜ್ಯದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೋತ್ಸವದಲ್ಲಿ ಆ ಸರ್ಕಾರದ ಅತಿಥಿಯಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ. 1959 ರಲ್ಲಿ ನೀಗ್ರೋ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ತತ್ತ್ವಗಳು. ಅನಂತರ ಈತ ಭಾರತದ ಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡ. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ನಾಯಕತ್ವದ ಹೊಣೆ ಹೊರುತ್ತ ಒಂದು ಚರ್ಚಿನ ಎಲ್ಲ ಕೆಲಸವನ್ನೂ ತಾನೇ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಇವನಿಗೆ ಕಠಿಣವಾಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ 1960ರಲ್ಲಿ ಈತ ಮಾಂಟಗೊಮರಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಅಟ್ಲಾಂಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅಲ್ಲಿಯ ಬ್ಯಾಪ್ಟಿಸ್ಟ್ ಚರ್ಚಿನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಸಹಾಯಕ ಪಾದ್ರಿಯಾದ. ಉಪಾಹಾರಗೃಹ ಪ್ರವೇಶ, ಬಿಳಿಯರ ಮತ್ತು ನೀಗ್ರೋಗಳ ಸಂಯುಕ್ತ ಬಸ್ ಪ್ರವಾಸ ಪ್ರದರ್ಶನ–ಹೀಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ನೀಗ್ರೋ ಹೋರಾಟ 1960–61 ರಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಹೊಸ ರೂಪ ತಳೆಯಿತು. ಈ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪ್ರವಾಸಗಳ ಫಲಶ್ರುತಿಯಾಗಿ ಜಾರ್ಜಿಯದಲ್ಲಿ ಹೊಸದೊಂದು ಚಳವಳಿಯೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾಗ ಇವನು ಇದರ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿದ. 2,000 ಜನ ಸೆರೆವಾಸವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದರೂ ಚಳವಳಿ ಸಫಲವಾಗಲಿಲ್ಲ. ನೀಗ್ರೋ ಚಳವಳಿಯ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರ ಸಾಕಷ್ಟು ದೃಢವಾದ ನಿಲವನ್ನು ತಳೆಯುತ್ತಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಅದಕ್ಕೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಕಾನೂನಿನ ನೆರವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಇವನು ಎಚ್ಚರಿಕೆ ನೀಡುತ್ತಲೇ ಇದ್ದ. ಈ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ 1962ರಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಕೆನಡಿಯನ್ನು ಕಂಡು ಎರಡನೆಯ ನೀಗ್ರೋ ವಿಮೋಚನಾ ಘೋಷಣೆಯೊಂದನ್ನು ಹೊರಡಿಸಬೇಕೆಂದು ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸಿದ. 1954ರಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಹೊಸ ನಾಗರಿಕ ಹಕ್ಕುಗಳ ಕಾಯ್ದೆಯೊಂದನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿತು. ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರ ಎಲ್ಲ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನೂ ಇದು ಪರಿಹರಿಸದಿದ್ದರೂ ಕೆಲವನ್ನಾದರೂ ಪರಿಹರಿಸುತ್ತದೆಂಬುದು ಇವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು.

ಇವನು ತನ್ನ ಹೋರಾಟಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅತ್ಯಂತ ಕಠಿಣವಾದ್ದು ಎಂದು ಕರೆದ ಹೋರಾಟ ವೊಂದನ್ನು 1962 ಏಪ್ರಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಲಬಾಮದ ಬರ್ಮಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಂ ನಗರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ನೀಗ್ರೋಗಳ ಸಂಘಟನೆ ಆಗಲೇ ನಡೆದಿತ್ತು. ಸಹಸ್ರಾರು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಕೂಡ ಸಂಕಲ್ಪ ಪತ್ರಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ಸಹಿ ಹಾಕಿ ಹೋರಾಟಕ್ಕಾಗಿ ಉತ್ಸುಕರಾಗಿ ಕಾದಿದ್ದರು. ಎಲ್ಲ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲೂ ನೀಗ್ರೋಗಳಿಗೆ ಸಮಾನಾವಕಾಶ ಸಿಗುವಂತೆ ತಾನು ಚಳವಳಿ ನಡೆಸುತ್ತಿರುವುದಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದ. ಸಣ್ಣ ಪ್ರದರ್ಶನಗಳಿಂದ ಇದು ಮೊದಲಾಯಿತು. ಈ ಪ್ರದರ್ಶನಗಳನ್ನು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ನ್ಯಾಯಾಲಯ ನಿಷೇಧಿಸಿತು. ಮಾರನೆಯ ದಿನವೇ ತನ್ನ 40 ಅನುಯಾಯಿಗಳೊಡನೆ ಇದನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ ಬಂಧನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ. ಜಾಮೀನು ಕೊಟ್ಟು ಹೊರಗೆ ಬಂದು ಚಳವಳಿಯನ್ನು ತೀವ್ರಗೊಳಿಸಿದ. ಸಹಸ್ರಾರು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಹಾಡುತ್ತ ಕೂಗುತ್ತ ನಿಷೇಧಾಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ಮುರಿದರು. ಪೊಲೀಸರು ಇವರನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು. ಪೊಲೀಸ್ ದೌರ್ಜನ್ಯಗಳ ಸುದ್ದಿ ದೇಶವಿದೇಶ ಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹಬ್ಬಿತು. ವಿಶೇಷ ವರದಿಗಳೂ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಜನಾಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದವು. ಬರ್ಮಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮಿನ ಭೇದವಾದಿಗಳು ನೀಗ್ರೋಗಳೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಪ್ರತ್ಯೇಕೀಕರಣದ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ ಯೋಜನೆಯೊಂದನ್ನು ಎರಡು ಪಂಗಡಗಳೂ ಅಂಗೀಕರಿಸಿದವು.

ಬರ್ಮಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದಂಥ ಘಟನೆಗಳೇ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲೆಲ್ಲ ನಡೆಯಲು ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. 1963 ಆಗಸ್ಟ್ 28 ರಂದು ವಾಷಿಂಗ್‌ಟನ್ನಿನ ಲಿಂಕನ್ ಸ್ಮಾರಕದ ಮುಂದೆ ಎರಡೂವರೆ ಲಕ್ಷ ಜನರ ಪ್ರಚಂಡ ಪ್ರದರ್ಶನವೊಂದು ನಡೆಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ 60,000 ಬಿಳಿಯರು ಸೇರಿದ್ದರು. ಈ ಮಹಾ ಜನಸಮುದಾಯವನ್ನುದ್ದೇಶಿಸಿ ಇವನು ಮಾಡಿದ ಭಾಷಣ ಲೋಕಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇವನು ಕಂಡ ಕನಸು ನನಸಾಗಲಿಲ್ಲ. ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಅಮೆರಿಕದ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂಸಾಕಾಂಡ ಮೊದಲಾಯಿತು. 1968 ಏಪ್ರಿಲ್ 4 ರಂದು ಟೆನಿಸಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಮೆಂಫಿಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಹಂತಕನೊಬ್ಬನ ಗುಂಡಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿ ಇವನು ನಿಧನನಾದಾಗ ಅಮೆರಿಕದ ನೀಗ್ರೋಗಳ ಮುಂದೆ ಹೊಸತೊಂದು ಬೆಳಕಿನ ಕಿಂಡಿ ತೆರೆದಿತ್ತು. ಹೊಸ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳು ಮೆಲ್ಲನೆ ತಲೆದೋರಿದವು. ಇವನಿಗೆ ಅನೇಕ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳೂ ಗೌರವಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. 1964 ರಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ನೊಬೆಲ್ ಶಾಂತಿ ಪಾರಿತೋಷಕ ದೊರಕಿತು. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ನೇಹ ಸಂವರ್ಧನೆಗಾಗಿ ಭಾರತ ಸ್ಥಾಪಿಸಿರುವ ಜವಾಹರಲಾಲ್ ನೆಹರು ಪಾರಿತೋಷಕವನ್ನು ಈತನಿಗೆ ಮರಣೋತ್ತರವಾಗಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಲಾಯಿತು. (ಎಂ.ಎಸ್.ಎಚ್.ಎ.)

ಕಿತಾಬೇನವರಸ್: ಬಿಜಾಪುರದ 2ನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಆದಿಲ್ ಷಾ (1580–1627) ಸುಲ್ತಾನ ರಚಿಸಿದ ಅತ್ಯುತ್ಕೃಷ್ಟ ಗೀತೆಗಳ ಸಂಗ್ರಹ. ಸುಲ್ತಾನನ ಕಲೆಯ ಅಭಿರುಚಿ ಮತ್ತು ಅಭಿಲಾಷೆ ಈ ಗ್ರಂಥದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಇದು ಪರ್ಶಿಯನ್ ಭಾಷೆಯ ದಖನಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದಿರುವ 17 ದೋಹ್ರ ಹಾಗೂ 59 ಗೀತೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕೃತಿ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತ ಮತ್ತು ಕಾವ್ಯದ ಸಾರ ಸಮ್ಮಿಶ್ರವಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ, ಸುಲ್ತಾನನ ಕಾವ್ಯ ನಿರೂಪಣೆ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಭೆಗೆ ಇದು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ದಖನಿ ಭಾಷೆಯ ಅತಿ ಪುರಾತನವಾದ ಪುಸ್ತಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಿತಾಬೇನವರಸ್ ಒಂದು. ಈ ಕೃತಿ ಸುಲ್ತಾನನ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ದಖನಿ ಉರ್ದು ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಗೀತ, ಕಲೆ, ಕಾವ್ಯ ಮತ್ತು ಸುಂದರ ಬರವಣಿಗೆಯ ಮೇಲಿದ್ದ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಹಿಂದು ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಕಲೆಯ ನೆರವಿನಿಂದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಯೋಜನೆಯನ್ನು ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಸಾಧಿಸಿರುವ ಅನುಭವವಾಗುತ್ತದೆ.

ಈ ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಪದ್ಯದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತಿ ದೇವಿಗೆ ಸುಲ್ತಾನ ವಂದಿಸಿ 'ನಿನ್ನ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದ ನವರಸದಲ್ಲಿರುವ ಮಧುರ ಗೀತೆಗಳು ನಿಪುಣ ಸಂಗೀತಗಾರರಿಗೆ ಅರಿವು ಕೊಡಲಿ' ಎಂದು ಆಕೆಯ ಕೃಪೆ ಬೇಡಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಗಣೇಶ, ಸಯ್ಯದ್ ಮುಹಮ್ಮದ್ ಗೇಸು ದರಜ್, ಅವನ ಪ್ರೀತಿ ಪಾತ್ರಳಾದ ರಾಣಿ, ಅವನ ಆನೆ ಆತಷ್ ಖಾನ್, ಪ್ರೀತಿಯ ವಾದ್ಯ ಮೋತಿ ಖಾನ್, ಕೆಲವು ರಾಗಗಳು ಹಾಗೂ ಅಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಸ್ಮಾರಕಗಳ ವಿವರಣೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಗ್ರಂಥದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮೌಲ್ಯ ಸಂಗೀತ ಕಲೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅತಿ

ಮಹತ್ವವಾದುದು. ಇದು ಆಗ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ವಾದ್ಯಗಳು, ಜನಪ್ರಿಯ ರಾಗಗಳು ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಸುಲ್ತಾನನಿಗಿದ್ದ ಅಭಿರುಚಿಯನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ರಾಗಗಳು ಭಾರತೀಯ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಇಂಪಾದ ಸಂಗೀತದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಗೀತೆಗೂ ವಿಧಿಸಿರುವ ಮಕಾಂಗಳು ದ್ರುಪದ್ ರೀತಿಯ ಸಂಗೀತದ ಆಧಾರದ ಮೇಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಯಿ, ಅಂತರ ಮತ್ತು ಅಭೋಗ್ ಎಂಬ ಮೂರು ಪಂಗಡಗಳಿವೆ. ಈ ಸಂಗ್ರಹ 17 ರಾಗಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳು ಭೂಪಾಲಿ, ರಾಂಕ್ರಿ, ಭೈರವ್, ಹಿಜಾಜ್, ಮಾರು, ಅಸಾವರಿ, ದೇಸಿ, ಪೂರ್ವಿ, ಬೆರಾರಿ, ತೋಡಿ, ಮಲ್ಹಾರ್, ಗೌರಿ, ಕಲ್ಯಾಣ್, ಧನಶ್ರೀ, ಕಾನಡಾ, ಕೇದಾರ್ ಮತ್ತು ನೌರೋಜ್. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ 14 ಅತಿ ಜನಪ್ರಿಯವಾದ ಸಂಗೀತದ ವಾದ್ಯೋಪಕರಣಗಳನ್ನೂ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಅವು ತಂಬೂರಿ, ಕಮಾಜ್, ರುಬಾಬ್, ಜಂತರ್ ಮತ್ತು ಚಾಂಗ್ ಎಂಬ ತಂತಿಯ ವಾದ್ಯೋಪಕರಣಗಳು. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ತಾಳವಾದ್ಯಗಳಾದ ದುಲಕ್, ದಫ್, ಹುರ್ಗ್‌ತಾಲ್ ಬಿರ್‌ದಂಗ್ (ಮೃದಂಗ್) ಮತ್ತು ಊದು ವಾದ್ಯಗಳಾದ ಷಹನಾಯಿ, ಪಾವಾ, ನೈ, ಖಿಲು ಮತ್ತು ಉಪಾಂಗ್ ಇವುಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿದಂತೆ ಕಲೆಯನ್ನು ಜನಪ್ರಿಯ ಮಾಡಲು ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಸಂಗೀತಗಾರರನ್ನು ಅತಾಯ್ (ಅತ್ಯುತ್ತಮ), ಧಧಿ (ಮಧ್ಯಮ) ಮತ್ತು ಗುನಿಜನ್ (ಸಾಮಾನ್ಯ) ಎಂಬ ಮೂರು ಪಂಗಡಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಕಿತಾಬೇನವರಸ್‌ನ ಕಾವ್ಯ ಗುಣ ಮತ್ತು ಉತ್ತಮ ರಚನೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಹಿಂದಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಜ ಭಾಷೆಯ ಅನೇಕ ಪದಗಳನ್ನು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮತ್ತು ಅರಬ್ ಪದಗಳೊಂದಿಗೆ ಗ್ರಂಥಕಾರನು ಬಳಸಿದ್ದಾನೆ.

ಸುಲ್ತಾನನ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ನವರಸಪುರ ಪಟ್ಟಣ, ಸಂಗೀತ ಮಹಲ್ ಮತ್ತು ಸಾತ್ ಮಂಜಿಲ್ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿರುವ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಹಸ್ತಲಿಪಿಯ ಸುಂದರ ನಮೂನೆಗಳು ಇವುಗಳ ಮೂಲ ಆಕರ್ಷಣೆಯನ್ನು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಬಿಜಾಪುರದ ರಾಜ ದರ್ಬಾರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತ ಮಾದರಿಗಳ ಅರಿವು ಮೂಡಿಸುತ್ತದೆ.

ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಸ್ವತಃ ಕುಶಲ ಹಸ್ತಲಿಪಿಕಾರನಾಗಿದ್ದ. ಆದರೆ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಒಂದು ನಮೂನೆಯೂ ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ಅರೇಬಿಯದ ಹಸ್ತಲಿಪಿಕಾರರು ಬಿಜಾಪುರಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದ್ದರು. ಕಿತಾಬೇನವರಸ್‌ನ್ನು ಬರೆದ ಹಲವು ಆಸ್ಥಾನ ಬರೆಹಗಾರರೆಂದರೆ ಅಬ್ದುಲ್ ಲತೀಫ್ ಮುಸ್ತಾಫ್, ಅಬ್ದುಲ್ ರಶೀದ್ ಮತ್ತು ಅಬ್ದುಲ್ ಹಲೀಂ ಅವರು. ಬಹಳ ಲೋಕಪ್ರಿಯವಾಗಿ ಬಳಸಿರುವ ನಮೂನೆಗಳು ನಷ್ಕ್, ಸುಲ್ಸ್ ಮತ್ತು ರೈಹಾನ್. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರತಿಭಾನ್ವಿತ ಹಸ್ತ ಲಿಪಿಗಳು ನಷ್ಕ ನಮೂನೆಯಲ್ಲಿವೆ, ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ಈ ನಮೂನೆ ಅತಿ ಪ್ರಿಯವಾಗಿತ್ತು. ಕಿತಾಬ್ ಎ ನವರಸ್ ಮೂರು ಹಸ್ತಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಶೈಲಿಗಳ ಭಿನ್ನ ಮಾದರಿ ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಹಸ್ತಲಿಪಿಯ ಕಲೆಯನ್ನು ವ್ಯಾಸಂಗ ಮಾಡಲು ಆಧಾರವಾಗುತ್ತದೆ. ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಸೊಬಗನ್ನು ನಷ್ಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ನೋಡಬಹುದು. ಸೂಲ್ಸ್ ಮಾದರಿ ನಷ್ಕನ ಅಲಂಕೃತ ಶೈಲಿಯಾಗಿತ್ತು, ರೈಹಾನ್ ಶೈಲಿ ಸೂಲ್ಸ್ ಮಾದರಿಯನ್ನೇ ಹೋಲುತ್ತಿದ್ದರೂ ಅದು ನೇರ ಬಿಂದುಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಗ್ರಂಥದ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಹಸ್ತಲಿಪಿಗಳೊಂದರಲ್ಲಿ ನಷ್ಕ ಶೈಲಿಯ ಹಸ್ತಲಿಪಿ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತ ದೇವನಾಗರಿ ಲಿಪಿಗಳೆರಡರ ಸಮ್ಮಿಶ್ರಣವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಒಂದು ದಂತಕಥೆಯಂತೆ ನವರಸಪುರದ ಅಸ್ತಿಭಾರ ಶಿಲೆಯನ್ನು ಹಾಕುವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸಮೀಪದ ತೊರವಿ ಗ್ರಾಮದಿಂದ ಒಬ್ಬ ಪ್ರಜೆ ಮಾದಕರಸದಿಂದ ತುಂಬಿದ (ವೈನ್) ಪಾನಪಾತ್ರೆಯನ್ನು ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ಗೌರವಾರ್ಥವಾಗಿ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಅದರ ಸ್ವಾದಿಷ್ಟ ರುಚಿಯನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿ ಮಹದಾನಂದದಿಂದ ಆ ಮಾದಕಕ್ಕೆ ನವರಸವೆಂದೂ, ತಾನು ಅಸ್ತಿಭಾರ ಹಾಕಿದ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ನವರಸಪುರ್ ಎಂದೂ ಸುಲ್ತಾನ ಹೆಸರಿಟ್ಟ. ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಕಲಾಕೃತಿ ಸಾಧನೆಗಳಿಂದ ಜಾತ್ಯಾತೀತ ಸಂಗಮದ ಮಹತ್ ಪ್ರಭಾವವಾಗಲೆಂದು ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಭ್ರಾತೃಭಾವ, ಸಹನೆ, ಎಲ್ಲ ಜಾತಿ, ಮತ, ಜನಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಗೌರವ ಮೂಡಿಸಲು ಎಲ್ಲ ಪ್ರತಿಬಂಧಗಳನ್ನೂ ತೊರೆದು ಕಲೆಯ ಮಹತ್ವ ಮೆರೆದ. ಕಲೆಯ ಸ್ಫೂರ್ತಿದಾಯಕ ಪೋಷಕನಾಗಿದ್ದ ಇಬ್ರಾಹಿಂನನ್ನು ಜಗದ್ಗುರು ಎಂದು ಇವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಅಭಿಮಾನದಿಂದ ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. (ಪಿಎಲ್.)

ಕಿತ್ತೂರು ಚೆನ್ನಮ್ಮ: 1780–1830. ಕನ್ನಡನಾಡಿನ ವೀರಮಹಿಳೆಯರಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಪಂಕ್ತಿಗೆ ಸೇರಿದ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸ್ವಾಭಿಮಾನಗಳ ಸಾಕಾರಮೂರ್ತಿ. ಕಿತ್ತೂರಿನ ದೇಸಾಯಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ ಮಲ್ಲಸರ್ಜನ ಕಿರಿಯ ಹೆಂಡತಿ. ಕಾಗತಿ ದೇಸಾಯಿಯ ಮಗಳು. ತನ್ನ ಪುಟ್ಟ ರಾಜ್ಯದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯದ ವಿರುದ್ಧ ಸೆಟೆದು ನಿಂತು ನಡೆಸಿದ ಹೋರಾಟ, ಅಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಿದ ಧೈರ್ಯ, ಸಾಹಸ, ಕೆಚ್ಚುಗಳು ಈಕೆಯನ್ನು ಅಜರಾಮರವಾದ ಕೀರ್ತಿಶಿಖರಕ್ಕೇರಿಸಿದೆ. ಇವಳಿಂದ ಕಿತ್ತೂರು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಮಲ್ಲಸರ್ಜನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೈದರ್, ಟಿಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಮರಾಠರು ಕಿತ್ತೂರಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಮರಾಠರು ದೇಸಾಯಿಯನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದಿದ್ದರು. ರಾಣಿ ಚೆನ್ನಮ್ಮನೇ ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದಳು (1809–10). ಪೇಶ್ವೆಯ ಬಂಧನದಲ್ಲಿದ್ದ ಮಲ್ಲಸರ್ಜ ತನ್ನ ಕಡೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿ ಕಿತ್ತೂರಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದೊಡನೆಯೇ ನಿಧನನಾದಾಗ ಅವನ ಮಗ ಶಿವಲಿಂಗರುದ್ರ ಸರ್ಜ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು (1816) 8 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಮಾತ್ರ ಆಳಿ, ಕ್ಷಯರೋಗಪೀಡಿತನಾಗಿ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಇವಳಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದಿದ್ದುದರಿಂದ ಮಾಸ್ತಮರಡಿ ಗೌಡರ ಮಗ ಶಿವಲಿಂಗಪ್ಪನನ್ನು ದತ್ತು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ದತ್ತಕನ ಹೆಸರಿನಿಂದ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಳು. ಶಿವಲಿಂಗರುದ್ರ ಸರ್ಜ ನೀಡಿದ ಸಹಾಯ ಸಹಕಾರಗಳಿಂದ ಸುಪ್ರೀತರಾಗಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಆತನಿಗೆ ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ಕಿತ್ತೂರನ್ನಾಳಿಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ಸನ್ನದನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಅವರಿಗೆ ಅವನ ಮರಣದೊಂದಿಗೆ ಕಿತ್ತೂರು ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕಬಳಿಸಲು ನೆಪ ಸಿಕ್ಕಂತಾಯಿತು. ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ಕಲೆಕ್ಟರನೂ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ ಥ್ಯಾಕರೆ ದಖನ್ನಿನ ಕಮಿಷನರ್ ಆಗಿದ್ದ ಚಾಪ್ಲಿನ್ನನ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಸನ್ನಾಹ ಮಾಡಿ

ದತ್ತು ಸ್ವೀಕಾರವನ್ನು ಶಿವಲಿಂಗರುದ್ರ ಸರ್ಜ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಅದು ಅವನ ಮರಣಾನಂತರ ಆದುದೆಂದೂ ತನ್ನ ಮೇಲಧಿಕಾರಿ ಗೌರ್ನರ್ ಎಲ್ಫಿನ್‌ಸ್ಟನ್‌ಗೆ ಸುಳ್ಳುವರದಿ ಕಳುಹಿಸಿ ಅವನನ್ನು ತಪ್ಪುದಾರಿಗೆಳೆದ. ಅಲ್ಲದೆ ತನ್ನ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ಉತ್ತರ ಬರುವವರೆಗೆ ಬನ್ನೂರು ಮಲ್ಲಪ್ಪಶೆಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ವೆಂಕಟರಾವ್ ಎಂಬ ಕಾರಭಾರಿಗಳಿಗೆ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕೆಂದು ತಿಳಿಸಿ ಖಜಾನೆಗೆ ಬೀಗಮುದ್ರೆ ಹಾಕಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಹೀಗೆ ಥ್ಯಾಕರೆ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ಕಾರ್ಯಭಾರದಲ್ಲಿ ಅನವಶ್ಯಕವಾಗಿ ತಲೆಹಾಕಿದುದು ಇವಳ ಸ್ವಾಭಿಮಾನವನ್ನು ಕೆಣಕಿತು. ಸಂಸ್ಥಾನದ ಹಿರಿಯರೂ ಇದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಲು ಸಿದ್ಧರಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ತಾಳ್ಮೆಯಿಂದ ದತ್ತಕ ಮತ್ತು ಆಡಳಿತದ ವಿಷಯವಾಗಿ ಪತ್ರವ್ಯವಹಾರ ನಡೆಸಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಪರವಾಗಿ ಸಂಧಾನ ನಡೆಸಲು ಲಿಂಗಾಭಟ್ಟ, ರಾಚಪ್ಪ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ವಕೀಲರನ್ನು ಕಂಪನಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿದಳಾದರೂ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಸಂಸ್ಥಾನದ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಉಳಿಸಬೇಕೆಂದು ಸಂಕಲ್ಪಿಸಿ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಲು ಸರದಾರರನ್ನೂ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಕರೆಸಿಕೊಂಡಳು. ಇದು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ತಿಳಿಯದಿರಲಿಲ್ಲ. ಥ್ಯಾಕರೆ 1824 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 23ರಂದು ಸೈನ್ಯಸಮೇತನಾಗಿ ಕಿತ್ತೂರಿಗೆ ಬಂದು ಕೋಟೆಯ ಬಾಗಿಲು ತೆಗೆಯಲು ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದಾಗ ಕಿತ್ತೂರು ಸೈನ್ಯ ಜಗ್ಗಲಿಲ್ಲ. ಆಗ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತು. ಗುರುಸಿದ್ದಪ್ಪನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಕಿತ್ತೂರು ಸೈನ್ಯ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯದ ಮೇಲೆ ಬಿದ್ದಿತು. ಕತ್ತಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದು ಕುದುರೆಯನ್ನೇರಿದ ಚೆನ್ನಮ್ಮ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಹುರಿದುಂಬಿಸಿದಳು. ಈಕೆಯ ಅಂಗರಕ್ಷಕನಾದ ಅಮಟೂರ ಬಾಳಪ್ಪನು ಥ್ಯಾಕರೆಯನ್ನು ಗುಂಡಿಟ್ಟುಕೊಂದ. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕಡೆ ಹಲವರು ಸತ್ತರಲ್ಲದೆ ಅವರಿಗೆ ಸೋಲಾಯಿತು. ಕೆಲವರು ಸೆರೆ ಸಿಕ್ಕರು. ಸೆರೆ ಸಿಕ್ಕವರಲ್ಲಿ ಸ್ಟೀವನ್‌ಸನ್, ಎಲಿಯಟ್ ಮುಖ್ಯರು. ಅವರೊಂದಿಗೆ ಹಲವು ಮಕ್ಕಳೂ ಇದ್ದರು. ಅವರನ್ನು ದಯೆಯಿಂದ ಸುಖವಾಗಿರಿಸಲು ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದಳು.

ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸೋಲಿನ ಸುದ್ದಿಯನ್ನು ಕೇಳಿದೊಡನೆ ಚಾಪ್ಲಿನ್ ಮತ್ತು ಲೆಫ್ಟಿನೆಂಟ್ ಕರ್ನಲ್ ಡೀಕನ್ ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಕಿತ್ತೂರಿನ ಮೇಲೆ ಸಾಗಿಬಂದರು (1824 ನವೆಂಬರ್ 3). ಯುದ್ಧವನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲು ಈಕೆ ಕಿತ್ತೂರಿನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ವಿವರಿಸಿ ಗೌರ್ನರಿಗೂ ಕಮಿಷನರ್‌ಗೂ ತಿಳಿಸಿದಳಾದರೂ ವ್ಯರ್ಥವಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸೈನ್ಯ ಕಿತ್ತೂರಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿತು; ಬಂದಿಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲು ಚಾಪ್ಲಿನ್ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಆದರೆ ಕಿತ್ತೂರಿನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಪ್ರವೇಶ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲವೆಂಬ ಭರವಸೆ ಕೊಡುವವರೆಗೂ ಬಂದಿಗಳ ಬಿಡುಗಡೆ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಈಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದಳು. ಎರಡು ಕಡೆಯೂ ಯುದ್ಧ ಸಿದ್ಧತೆಗಳಾದವು. ಆದರೆ ಕೋಟೆಯೊಳಗೇ ಹಲವು ವಿದ್ರೋಹಿಗಳು ಸೇರಿ ಪಿತೂರಿ ನಡೆಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇವಳ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಪ್ರೇಮ ಹಾಗೂ ಸೈನಿಕರ ಸ್ವಾಮಿಭಕ್ತಿ ಇವು ಈಕೆಯ ಧೈರ್ಯವನ್ನು ನೂರ್ಮಡಿಗೊಳಿಸಿದುವು. 1824 ನವೆಂಬರ್ 30ರಂದು ಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾಗಿ ಡಿಸೆಂಬರ್ 3ರಂದು ತೀವ್ರವಾಯಿತು. ಕಿತ್ತೂರಿನ ಸೈನಿಕರೊಂದಿಗೆ ವೀರಾವೇಶದಿಂದ ಹೋರಾಡಿದಳು. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಫಿರಂಗಿಗಳು ಕೋಟೆಯ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಕೆಡವಿದುವು. ಕೋಟೆಯೊಳಗಿನ ವಿದ್ರೋಹದಿಂದ ಮದ್ದಿನ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಮೋಸ ನಡೆದುಹೋಯಿತು. ಕಿತ್ತೂರಿಗೆ ಸೋಲು ಸಿದ್ಧವೆನಿಸಿತು. ಶತ್ರುಗಳ ಕೈಗೆ ಸೆರೆ ಸಿಕ್ಕಬಾರದೆಂದು ಇವಳು ಕೋಟೆಯ ಕಿರುಗಂಡಿಯಿಂದ ಪಾರಾಗಿ ಸಂಗೊಳ್ಳಿಯ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಲೆತ್ನಿಸಿದ್ದರೂ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಇವಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ಬೈಲಹೊಂಗಲದಲ್ಲಿ ಸೆರೆಯಿಟ್ಟರು. 6 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಸಂಗೊಳ್ಳಿರಾಯಣ್ಣ, ಬಿಚ್ಚುಗತ್ತಿ ಚೆನ್ನಬಸಪ್ಪ, ಗಜವೀರ, ಬಾಲಣ್ಣ ಮೊದಲಾದವರು ಈಕೆಯ ನಿಕಟ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ದಂಗೆಯೆಬ್ಬಿಸಿದರು. ಸಂಗೊಳ್ಳಿ ರಾಯಣ್ಣನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಿದಾಗ ಚೆನ್ನಮ್ಮನಿಗೆ ಪುನಃ ತನ್ನ ನಾಡನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡುವ ಕನಸು ಒಡೆದು ಹೋಯಿತು. ಹತಾಶಳಾದ ಈಕೆ 1830ರ ಫೆಬ್ರವರಿಯಲ್ಲಿ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಯೇ ನಿಧನಳಾದಳು.

ಚೆನ್ನಮ್ಮ ತನ್ನ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನುಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ನಡೆಸಿದ ಹೋರಾಟ ಜನಮನದಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚಳಿಯದೆ ಉಳಿಯಿತು. ಬಗೆಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಲಾವಣಿಯಾಗಿ, ಹಾಡಾಗಿ, ಕಥೆಯಾಗಿ ವೀರ ಚೆನ್ನಮ್ಮನ ಸಾಹಸಗಳು ಕಿತ್ತೂರಿನ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಊರುಗಳಲ್ಲಿ ಹಬ್ಬಿ ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದಿದೆ. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಮೇಲೆ ಬಂಡೆದ್ದು, ಅವರನ್ನು ಈ ದೇಶದಿಂದಲೇ ಹೊರದೂಡಲು ನಡೆಸಿದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಚೆನ್ನಮ್ಮ ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಥಮ ಹೋರಾಟ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯ ನೆಲೆಯಾಯಿತು. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ಕಿಬ್ಬನಹಳ್ಳಿ: ತುಮಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆ ತಿಪಟೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ತಿಪಟೂರಿನ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಸು. 21ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಕಿಬ್ಬನಹಳ್ಳಿ–ಬಿಳಿಗೆರೆ ಗ್ರಾಮಗಳ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ ಹಬ್ಬಿರುವ ಬಾಣಸಂದ್ರ ಬೆಟ್ಟದ ಸಾಲುಗಳಿರುವ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಯೆಂದು ಈಗಾಗಲೇ ಪರಿಚಿತವಾಗಿದೆ.

1900–01ರಲ್ಲಿ ವಿಧಿರಿಲ್ ಎಂಬ ಭೂವಿಜ್ಞಾನಿ ಇಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು ಈ ಪ್ರದೇಶ ಶಿಸ್ಟ್ ಮತ್ತು ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಕ್ಕೆ ತಂದ. ಈ ಬೆಟ್ಟದ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ 1924ರಲ್ಲಿ ಪಿ.ಸಂಪತ್ ಐಯ್ಯಂಗಾರ್ ಮತ್ತು ಬಿ.ರಾಮರಾವ್ ಅವರು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದರು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಅಬೆವಿಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಉಪಕರಣಗಳ ಬಗೆಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಯೆಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತಪಡಿಸಿದರು. ಇವರ ಸಂಗ್ರಹವನ್ನು ಬೆಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಭೂವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ.

ಎಂ. ಶೇಷಾದ್ರಿಯವರು ಇಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ಈ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಉರುಟು ಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ರೂಪಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಕೈಗೊಡಲಿ ಹಾಗೂ ಕಡಿಗತ್ತಿಗಳು ಪ್ರಧಾನ ನಮೂನೆಗಳಾಗಿವೆ. ಮುಂದೆ ಅಲ್ಚಿನ್ ಈ ನೆಲೆ ಕೇವಲ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ, ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿರದೆ ಮುಂದಿನ ಹಂತವಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಯಾಗಿದ್ದಿತ್ತೆಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತಪಡಿಸಿದ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಅಲಗುಗಳು, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ಮೊನೆಗಳಿವೆ. ಕಿಬ್ಬನಹಳ್ಳಿಯಿಂದ 3 ಕಿಮೀ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕಿರುವ ಜಕ್ಕನಹಳ್ಳಿ ಗ್ರಾಮದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ 2 ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆಗಳು, 1 ನೆಲಕೋಣೆ ಮತ್ತು 10 ಶಿಲಾವೃತ್ತ ಗೋರಿಗಳು ಇತ್ತೀಚಿನ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಈ ಕಾಲಮಾನದ ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎಸ್.ಕೆ.ಬಿ.)

ಕಿಷ್ಕಿಂಧ: ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹೊಸಪೇಟೆ ತಾಲೂಕಿನ ಹಂಪಿ ಮತ್ತು ಕೊಪ್ಪಳ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗಂಗಾವತಿ ತಾಲೂಕಿನ ಆನೆಗುಂದಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳು. ಹಂಪಿ, ಆನೆಗುಂದಿ ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿ ಎರಡು ಭಾಗಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದೆ. ಪ್ರದೇಶ ರಾಮಾಯಣದ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿರುವ ಕಿಷ್ಕಿಂಧವೆನ್ನುವರು. ಸ್ಥಳಪುರಾಣ ಮತ್ತು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಿಷ್ಕಿಂಧ ನಗರ, ಕಿಷ್ಕಿಂಧ ನಾಡು, ಕಿಷ್ಕಿಂಧ ಪರ್ವತಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಹನುಮಂತ, ವಾಲಿ, ಸುಗ್ರೀವ ಈ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿಯೇ ವಾಸವಾಗಿದ್ದರೆಂದೂ ರಾಮ ದರ್ಶನವಿತ್ತ ಪವಿತ್ರಸ್ಥಳವೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ನಿಸರ್ಗನಿರ್ಮಿತ ಕುರುಹುಗಳು ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ರಾಮಾಯಣದ ಘಟನೆಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಜೋಡಿಸುವುದುಂಟು. ಈ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳು ಮುಂದೆ ಅನೇಕ ಪುರಾಣ ಕಥೆಗಳ ಹುಟ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣವಾದವು. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಂಬ, ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ರಾಮಾಯಣದ ಕಥಾನಕ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಶಿಲ್ಪ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದೆ.

ಹಂಪಿ–ಆನೆಗುಂದಿ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡ, ಕಲ್ಲುಬಂಡೆಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಹರಿಯುತ್ತಿರುವ ತುಂಗಭದ್ರೆಯನ್ನು ಪಂಪಾ ನದಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿನ ವಿಶಾಲವಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪಂಪಾವನ, ಮಾನಸಸರೋವರ, ಹತ್ತಿರದ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಶಬರಿಗುಹೆ, ಅಂಜನಾದ್ರಿ, ಆನೆಗುಂದಿ ಹತ್ತಿರ ವಾಲಿಭಂಡಾರಗಳಿದ್ದರೆ, ನದಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುಗ್ರೀವ ಗುಹೆ, ಸೀತೆಯ ಸೆರಗು, ಮತಂಗ ಪರ್ವತ, ಹೇಮಕೂಟ, ರತ್ನಕೂಟಗಳಿವೆ. ಹೊಸಪೇಟೆ ಸಮೀಪ ಜಾಂಬವಂತನು ತಪಸ್ಸು ಮಾಡಿದ ಜಂಬುನಾಥ ಪರ್ವತ ಹಾಗೂ ಹಂಪಿಯಿಂದ ಸು. 25 ಕಿಮೀ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ತಪೋವನಗಳಿವೆ. ಕುಡತಿನಿಯ ಶಾಸನಗಳು ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ತಪೋವನ ಮತ್ತು ಅದನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ತಪೋವನಾಧಿಪತಿಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಹಂಪಿಯ ಹತ್ತಿರ ವೆಂಕಟಾಪುರದಲ್ಲಿರುವ ಬೂದಿದಿಬ್ಬ ವಾಲಿಯ ದಹನಕ್ರಿಯೆಯಿಂದುಂಟಾದ ದಿಬ್ಬವೆಂದೂ ಜನರ ನಂಬಿಕೆ. ಹಂಪಿ, ಆನೆಗುಂದಿ, ಮಲ್ಲಾಪುರ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಗವಿವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳು ಹೇರಳ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಮನುಷ್ಯರಿಗೆ ಬಾಲವಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಿಷ್ಕಿಂಧೆಯ ವಾನರರನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತವೆ. ಆಂಜನೇಯನ ಜನನ ಸ್ಥಳವಾದ ಅಂಜನಾದ್ರಿ, ಅದರ ಪಕ್ಕದ ಹನುಮಂತ ನಗರ, ಚಿಂಚಲಕೋಟೆ ಹಾಗೂ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿ ತುಂಗಭದ್ರಾನದಿ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಅಯೋಧ್ಯೆ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳು ರಾಮಾಯಣದ ನಗರ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಘಟನೆಗಳಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿವೆ.

ಪಂಪಾ ಮಹಾತ್ಮೆಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಮಾಲ್ಯವಂತಗಿರಿ, ಋಷ್ಯಮೂಕ, ಕಿಷ್ಕಿಂಧಾದ್ರಿ, ಹೇಮಕೂಟ, ವಿಪ್ರಕೂಟ, ಗಂಧರ್ವಗಿರಿ, ಸೋಮಪರ್ವತ, ಮಣಿಭದ್ರೇಶ್ವರ ಪರ್ವತ ಮುಂತಾದವು ವಾಲ್ಮೀಕಿ ರಾಮಾಯಣ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿಗೆ ಸಮಾನವಾಗಿದ್ದು, ಅವು ಹಂಪಿ–ಆನೆಗುಂದಿ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಹಂಪಿ–ಆನೆಗುಂದಿ ಪ್ರದೇಶ ರಾಮಾಯಣದ ಕಿಷ್ಕಿಂಧವೆಂಬುದು ಈಚಿನ ಕಾಲದ ನಂಬಿಕೆಯೇನಲ್ಲ. ಅದು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಜನಮನದಲ್ಲಿ ಆಳವಾಗಿ ಬೇರೂರಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಶಾಸನಗಳು ದೃಢಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಹಂಪಿಯಿಂದ ಸು. 10 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ದೇವಿಘಾಟ್ ಎಂಬ ಸ್ಥಳವಿದೆ. ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಶೈವ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ 1069ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ತುಂಗಭದ್ರಾ ತಟದ ಬಡಗ ಕಿಷ್ಕಿಂಧಾಮಿ ಪರ್ವತಂ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖ ಆನೆಗುಂದಿ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸವದತ್ತಿ ತಾಲೂಕಿನ ಶಿರಸಂಗಿ ಗ್ರಾಮ ಋಷ್ಯಶೃಂಗ ಮುನಿಯ ತಪೋನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಾಳಿಕಾ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ 1136ರ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಶಾಸನದ 15–20 ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಋಷ್ಯಶೃಂಗ ಮುನಿಯ ಮಹಿಮೆ ಮತ್ತು ಕಿಷ್ಕಿಂಧೆಯ ಹಿರಿಮೆಯ ವರ್ಣನೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಋಷ್ಯಶೃಂಗ ಮುನಿಯ ಪುತ್ರಕಾಮೇಷ್ಟಿಯಾಗದಿಂದ ದಶರಥನಿಗೆ ನಾಲ್ಕು ಮಕ್ಕಳು ಜನಿಸಿದರೆಂಬ ಸಂಗತಿ, ಮುಂದೆ ಕಿಷ್ಕಿಂಧೆಯಿಂದ ಅಯೋಧ್ಯೆಗೆ ಮರಳುವಾಗ ರಾಮ, ಲಕ್ಷ್ಮಣ, ಸೀತಾ, ಹನುಮಂತ ಸಹಿತ ಮುನಿಯ ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಬಂದು ಆಶೀರ್ವಾದ ಪಡೆದು, ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಹೆಸರಿನ ಶಿವಲಿಂಗಗಳನ್ನು ಶಿರಶೃಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದರೆಂದಿದೆ. ಈ ಪುತ್ರಕಾಮೇಷ್ಟಿಯಾಗದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವ ಋಷ್ಯಶೃಂಗ ಮುನಿ, ದಶರಥ ಹಾಗೂ ಅವನ ಪತ್ನಿಯರ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹಂಪಿಯ ಹಜಾರರಾಮಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿರುವುದು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಪೂರ್ವ, ಪಶ್ಚಿಮ ಹಾಗೂ ಸಮುದ್ರ ಪರ್ಯಂತ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಭೂಮಿಗೆ ಹಿಮವತ್ಪರ್ವತ ವಿಂಧ್ಯ, ಕಿಷ್ಕಿಂಧ ಈ ಮೂರು ಪರ್ವತಗಳು ಉನ್ನತವಾದವು; ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದುದು, ಉತ್ತಮವಾದುದು ಎಂದರೆ ಕಿಷ್ಕಿಂಧ ಗಿರಿಯೇ. ಇದು ಜನನಿಬಿಡವಾದ ನಗರವಾಗಿದ್ದು, ವಾಲಿ, ಮರುತ್ಸ, ಅಂಗದ, ದಿನೇಸ, ಮತಂಗ, ಹಂಸ, ಕಪಿಲ, ಅಗಸ್ತ್ಯ ಮೊದಲಾದವರಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ಸ್ಥಾನವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ರಾಮಾಯಣದ ಪ್ರಕಾರ ಕಿಷ್ಕಿಂಧ ಪ್ರದೇಶ ಸುಗ್ರೀವ ವಾಲಿಯರ ಪ್ರದೇಶ. ವಾಲಿ–ಸುಗ್ರೀವರ ಕಾಳಗ, ವಾಲಿಯ ವಧೆ ನಡೆಯುವುದು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರಾಮ ಸುಗ್ರೀವನನ್ನು ಭೇಟಿಯಾಗುವುದೂ ಮತಂಗ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ. ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ವನದ ಉಲ್ಲೇಖ 10–13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕುಡತಿನಿ ಮತ್ತು ಕೊಳಗಲ್ಲು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಭಾಗದ ಕಬ್ಬಿಣ ಅದಿರನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಬೆಟ್ಟ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ತಪೋವನ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದಿಂದಲೂ ಮುಂದುವರೆದಿತ್ತೆಂಬುದು ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಸಂಗತಿ.

ರಾಮ ವಾಲಿಯನ್ನು ಕೊಂದ ಸ್ಥಳ ಆನೆಗುಂದಿಯ ತಾರಾ ಬೆಟ್ಟವೆಂಬುದು ಜನಪದರ ನಂಬಿಕೆ. ಈ ಭಾಗದ ಜನಪದರ ರಂಗಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ರಾಮಾಯಣದ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ಮಹತ್ವದ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದು ಪ್ರದರ್ಶನಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ರಂಗಭೂಮಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ರೂಪವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುವ ಹಗಲು ವೇಷಗಾರರು ಇಂಥ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಕಥಾಪ್ರಸಂಗವಾಗಿ ಪ್ರದರ್ಶನ ನೀಡುತ್ತಾರೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸನ್ನಿವೇಶ, ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕುರುಹುಗಳೂ ಜನಪದರ ನಂಬಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಂಪಿ–ಆನೆಗುಂದಿ ಪರಿಸರ ರಾಮಾಯಣದ ಕಿಷ್ಕಿಂಧವಾಗಿ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದೆ. (ವಿ.ಬಿ.)

ಕುಂತಾಸಿ: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಕಚ್ಛ್ ಮತ್ತು ಸೌರಾಷ್ಟ್ರದ ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ, ಮೊರಬಿ ಪಟ್ಟಣದಿಂದ 35ಕಿಮೀ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಘುಲಿ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಇದು ಸಮುದ್ರತೀರದಿಂದ 5ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಅವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ 5ಮೀ ಎತ್ತರದ ಒಂದು ದಿಬ್ಬವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2200–1900) ಹಾಗೂ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1900–1700) ಹಂತಗಳು ದಾಖಲಾಗಿವೆ. ಪುಣೆಯ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜು ಮತ್ತು ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಗಳಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಮೂರು ವರ್ಷ (1987–89) ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು.

ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕರು ಗುಜರಾತಿನ ಮೂಲ ನಿವಾಸಿಗಳಲ್ಲ, ಸಿಂಧ್ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬಂದವರು. ಗುಜರಾತ್‌ನಲ್ಲಿ ಅವರ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2200–1900ರ ಅವಧಿ. ಇವರ ಆಗಮನ ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಒಂದನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2500–2200) ಲೋಥಲ್ ಮತ್ತು ಧೋಲಾವೀರದಂಥ ಕೆಲವು ಪಟ್ಟಣಗಳು ಇದ್ದವು. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರಶ.ಪೂ.2200–1900) ಇಡೀ ಸೌರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕರು ನೆಲೆಸಿದ್ದರು.

ಕುಂತಾಸಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಅನುಕ್ರಮ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ (ಎ, ಬಿ, ಸಿ, ಡಿ) ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಎ, ಬಿ, ಸಿ ಉಪಹಂತಗಳು ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಡಿ ಉಪಹಂತ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಘನಾಕಾರದ ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಎತ್ತಿನ ಗಾಡಿಗಳು, ಮೂಳೆಯ ದಬ್ಬಳ,

ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಹರಿತ ನೀಳ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಅಮೂಲ್ಯ ಕಲ್ಲು, ಆನೆದಂತ, ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್‍ನ ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ಮಣಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಪುಟ್ಟ ಮಡಕೆಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿದ್ದ ತಾಮ್ರದ ಆಭರಣಗಳ ಒಂದು ಸಂಗ್ರಹ ಕೂಡ ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ತಾಮ್ರದ ಬಳೆಗಳು, ಒಂದು ಸಾವಿರಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಎರಡು ಉಂಗುರಗಳು ಇದರೊಳಗಿದ್ದವು. ತಂತಿಯನ್ನು ಸುರುಳಿ ಸುತ್ತಿ ಮಾಡಿರುವ ಉಂಗುರಗಳು ಅಪೂರ್ವವಾದುವು. ಈ ಸಂಗ್ರಹ ಸಿಕ್ಕಿದ ಕಟ್ಟಡ ಭದ್ರತಾ ಅಧಿಕಾರಿಯ ಮನೆಯೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿಯೆ ಮುಖ್ಯ ಪುರೋಹಿತನ ಮನೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಊರಿನ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಔದ್ಯೋಗಿಕ ಸಂಕೀರ್ಣವಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ, ಫೇಂಸ ಎನ್ನುವ ಬರೆಹವುಳ್ಳ ಒಂದು ಫಯಾನ್ಸ್ ಮುದ್ರೆ ದೊರಕಿದೆ. ಹತ್ತಿರದಲ್ಲೇ ಧಾನ್ಯದ ಉಗ್ರಾಣಗಳಿವೆ. ವಿಶಾಲ

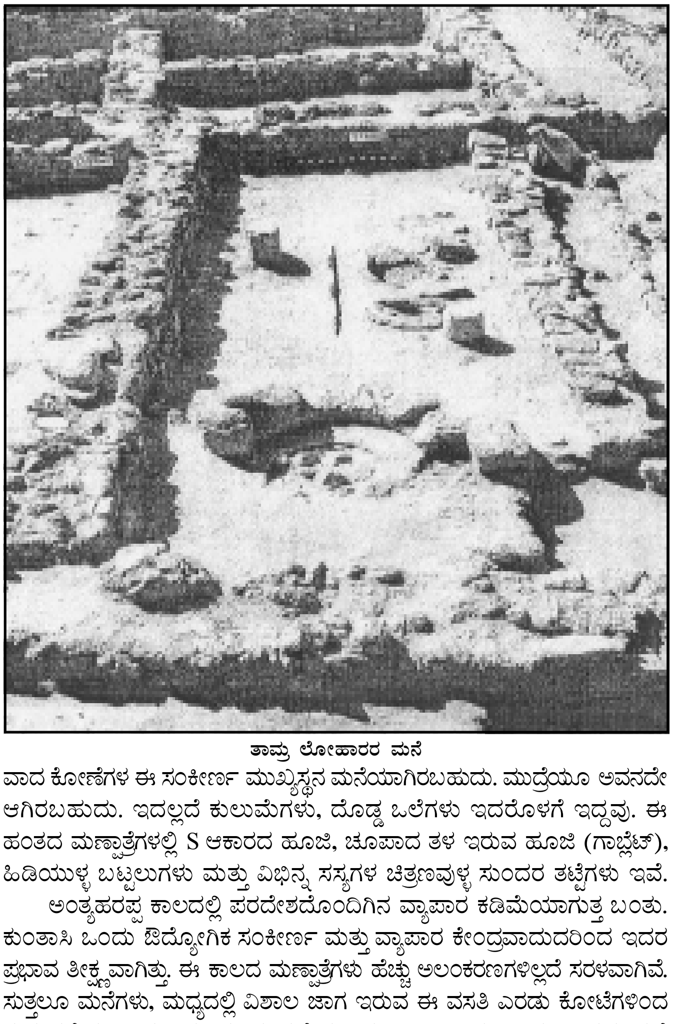

ತಾಮ್ರ ಲೋಹಾರರ ಮನೆ

ವಾದ ಕೋಣೆಗಳ ಈ ಸಂಕೀರ್ಣ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನ ಮನೆಯಾಗಿರಬಹುದು. ಮುದ್ರೆಯೂ ಅವನದೇ ಆಗಿರಬಹುದು. ಇದಲ್ಲದೆ ಕುಲುಮೆಗಳು, ದೊಡ್ಡ ಒಲೆಗಳು ಇದರೊಳಗೆ ಇದ್ದವು. ಈ ಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ S ಆಕಾರದ ಹೂಜಿ, ಚೂಪಾದ ತಳ ಇರುವ ಹೂಜಿ (ಗಾಬ್ಲೆಟ್), ಹಿಡಿಯುಳ್ಳ ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಮತ್ತು ವಿಭಿನ್ನ ಸಸ್ಯಗಳ ಚಿತ್ರಣವುಳ್ಳ ಸುಂದರ ತಟ್ಟೆಗಳು ಇವೆ.

ಅಂತ್ಯಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರದೇಶದೊಂದಿಗಿನ ವ್ಯಾಪಾರ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತ ಬಂತು. ಕುಂತಾಸಿ ಒಂದು ಔದ್ಯೋಗಿಕ ಸಂಕೀರ್ಣ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾದುದರಿಂದ ಇದರ ಪ್ರಭಾವ ತೀಕ್ಷ್ಣವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಅಲಂಕರಣಗಳಿಲ್ಲದೆ ಸರಳವಾಗಿವೆ. ಸುತ್ತಲೂ ಮನೆಗಳು, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲ ಜಾಗ ಇರುವ ಈ ವಸತಿ ಎರಡು ಕೋಟೆಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಪೂರ್ವದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ 3 ಮೀ ಅಗಲ ಇತ್ತು. ಎರಡು ಕಡೆ ಆಯತಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಲೋಥಲ್‍ನಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಇಲ್ಲಿನ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲಿನ ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ನೆಲಮಟ್ಟದಲ್ಲಿಯ ಕೆಳನಗರ ಎಂಬ ಎರಡು ವಿಭಾಗಗಳು ಇರಲಿಲ್ಲ. ಇದು ಕೋಟೆಯಿಂದಾವೃತವಾಗಿದ್ದರೂ ಇಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯದ ಕಾವಲು, ದಂಡು ಇರಲಿಲ್ಲ. ಹತ್ತಿರದ ನದಿಯ ನೀರು ಈಗಲೂ ಉಪ್ಪಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇದು ಕೃಷಿ ವಸತಿ ಆಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿಲ್ಲ.

ಕುಂತಾಸಿಯ ಭೌಗೋಳಿಕ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಈಗ 5 ಕಿಮೀ ದೂರವಿರುವ ಸಮುದ್ರ ಆಗ 1.5 – 2ಕಿಮೀ ಇದ್ದಿರಬಹುದು. ಲೋಥಲ್‍ನಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಸಮುದ್ರದ ನೀರಿನ ಮಟ್ಟ ಏರಿದಾಗ ದೋಣಿ-ಹಡಗುಗಳು ಊರಿನ ಸಮೀಪ ಬಂದು ನಿಲ್ಲಲು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಈ ಮೂಲಕ ಕುಂತಾಸಿಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದ ವಸ್ತುಗಳು ಹೊರದೇಶಕ್ಕೆ ರಫ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. (ಯು.ಎಸ್.)

ಕುರ್ಗನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಪ್ರಕಾರದ ದಿಣ್ಣೆಗಳು. ಕುರ್ಗನ್ ರಷ್ಯನ್‍ಪದ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಅರ್ಥ ಶವಸಂಸ್ಕಾರದ ದಿಣ್ಣೆ. ಈ ಶವ ದಿಣ್ಣೆಗಳು ಒಂದು ಕುಲದವರದಾಗಿರಬಹುದು; ಇಲ್ಲವೆ ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯದಾಗಿರಬಹುದು. ಈ ಜನ ಸಮುದಾಯಗಳ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಶವದಿಣ್ಣೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಜನ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಭಾರತೀಯ-ಐರೋಪ್ಯ ಪೂರ್ವ ಹಂತದ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಆಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಬೈಕಲ್ ಸರೋವರದಿಂದ ಕಪ್ಪು ಸಮುದ್ರ ದವರೆಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ಸ್ಥಳನಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಕುರಗನ್ ಪದ ಕೂಡ ಒಂದು. ಈ ದಿಣ್ಣೆಗಳು ರಷ್ಯದ ಅಲೆಮಾರಿ ಸಮುದಾಯದ್ದೆಂದೂ ಅಲ್ಟೆ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಕಕೇಶಿಯನ್ ಮತ್ತು ರೊಮೇನಿಯ ಪ್ರದೇಶದವರೆಗೆ ಪ್ರಸರಿಸಿದ್ದರೆಂದು ಗೊತ್ತು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಬಗೆಯ ಶವದಿಣ್ಣೆಗಳನ್ನು ಇಪತೊವೊ ಕುತುಲಕ್ (ಸಮರ ಹತ್ತಿರ) ನವೋವೆಲಿಚ್‍ಕೋವ್ ವ್‍ಸ್ಕಯ, ಇಸ್ಸಿ ಬುಕ್ತರ್‍ಮ ನದಿ ಪ್ರದೇಶ, ಅಲೆಕ್ಸನ್‍ದ್ರೋವು ಹಗ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 4000ದ ಮೆಕಾಪ್ಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಂತದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಶವಕುಣಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಡ್ವಲ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಂದು ಶವದಿಣ್ಣೆಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರದ ಎಡ ಮೊಣಕೈ ಮೇಲೆ 65 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದದ ಒಂದು ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುವಿದ್ದಿತು. ಇದರ ಹಿಡಿಕೆಯ ಬಾಯಿ ವಜ್ರಾಕೃತಿಯಂತೆ ಹರಿತವಾಗಿತ್ತು. ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ವಿಷಯವೆಂದರೆ ಇದನ್ನು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಭಾರತೀಯ ವೈದಿಕಧರ್ಮದ ಇಂದ್ರಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮೋವೋವೇಲಿಚ್‍ಕೋವ್ ವ್‍ಸ್ಕಯದಲ್ಲಿಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2000ವರ್ಷದ ಒಂದು ಶವ ದಿಣ್ಣೆಯಲ್ಲಿ 11 ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಅಸ್ಥಿ ಪಂಜರಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಒಂದನ್ನೊಂದು ಅಪ್ಪಿಕೊಂಡಂತಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಕಂಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಕೆತ್ತನೆಗಳು, ರತ್ನ ಖಚಿತ ಆಭರಣಗಳು, ಸಿತಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಾಣಿಗೊಂಬೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕಜಕಸ್ತಾನದ ಭುಕ್ತರ್ ನದಿಯ ಪ್ರದೇಶದ ಬೇರೆಲ್ ಸ್ಮಶಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.300ರ ಒಂದು ಶವ ದಿಣ್ಣೆಯಲ್ಲಿ ಬೂರ್ಜಮರದ ತೊಗಟೆ ಮೇಲೆ ಸಾಲಾಗಿದ್ದ, ಆಹುತಿ ಕೊಟ್ಟ 12 ಕುದುರೆಗಳು, ಅವುಗಳ ಜೀನು ಮುಂತಾದವು ದೊರಕಿರುವುದು ಒಂದು ಅಪೂರ್ವ ಶೋಧನೆ. ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ ಕೆಲವು ಶವದಿಣ್ಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಠಡಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಂಕೀರ್ಣ ಕಟ್ಟಡವಿದ್ದಿತ್ತು. ಉಚ್ಚ ವರ್ಗದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಶವದೊಡನೆ ಕುದುರೆ ಮತ್ತು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳನ್ನೂ ಇಡಲಾಗುತಿತ್ತು. ಕೆಲವು ದಿಣ್ಣೆಗಳು ಸು. 20ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದು ಮತ್ತೂ ಎತ್ತರದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಈ ದಿಣ್ಣೆಗಳು ಕೆಲವು ಕಿಮೀವರೆಗೆ ಸಾಲುಸಾಲಾಗಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವುಗಳ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಸಿತಿಯ ಜನಾಂಗದ ಜೀವನ ಶೈಲಿ ಮತ್ತು ಕಲೆ ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. 1956ರಲ್ಲಿ ಮರಿಜ ಜಿಂಬುತಾಸ ಎಂಬಾತ ಇಂಥ ದಿಣ್ಣೆಗಳ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಭಾರತೀಯ-ಐರೋಪ್ಯ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಮಾತನಾಡುವ ಜನಸಮುದಾಯದ ಮೂಲವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲು ಭಾಷ ವಿಜ್ಞಾನದೊಂದಿಗೆ ಸಮನ್ವಯ ಮಾಡಿದಾಗ ಸಾಧ್ಯವಾಗಬಹುದೆಂಬ ಪ್ರಮೇಯವನ್ನು ಮುಂದಿಟ್ಟ. ಇದು ಭಾರತೀಯ-ಐರೋಪ್ಯ ಸಂಶೋಧನೆ ಮೇಲೆ ಗಂಭೀರವಾದ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರಿತು. ಹೀಗೆ ಪ್ರಭಾವಿತರಾದ ಕೆಲವು ತಜ್ಞರು ಕುರ್ಗನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನ ಭಾರತೀಯ-ಐರೋಪ್ಯ ಜನ ಸಮುದಾಯದ ಮೂಲಪುರುಷರ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆಯೆಂದೂ ಇವರು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5000-3000 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. (ಎ.ಎಸ್; ಎನ್.ಎಲ್.)

ಕುಚೈ: ಒರಿಸ್ಸ ರಾಜ್ಯದ ಮಯೂರಭಂಜ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ನವಶಿಲಾಯುಗ ವಸತಿನೆಲೆ. 1961-62ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಬಿ.ಕೆ.ಥಾಪರ್ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಕೆಳಗಿನ ಪದರದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಮೇಲ್ಪದರ ದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದವು. ಗೀರಿನ ಅಥವಾ ಬೆರಳಿನಿಂದ ಮೂಡಿಸಿದ ಅಲಂಕರಣವುಳ್ಳ ದೊರಕುಮಣ್ಣಿನ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು, ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಉಳಿ, ಕುಟ್ಟಾಣಿ, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳು ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷ ಗಳಾಗಿವೆ. ಅಲಗು, ಮೊನೆ, ಹೆರಚಕ್ಕೆ ಮುಂತಾದ ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕೃತಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪ ಕರಣಗಳು ಕೆಳಪದರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವಸ್ತುಗಳು. ತೌಲನಿಕ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನವಶಿಲಾಯುಗವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒರಿಸ್ಸದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೂ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳ ಜೊತೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಮೊದಲಿಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಇದೇ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಕುಡುತಿನಿ: ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಬೂದಿದಿಬ್ಬ. ಬಳ್ಳಾರಿಯಿಂದ 25 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಇದನ್ನು ಬೂದಿಕಣಮ, ಬೂದಿಗುಂಟ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ದಿಬ್ಬದ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಬಳ್ಳಾರಿ ಗುಡ್ಡ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 3 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ತೋರಣಗಲ್ಲು ಗುಡ್ಡದ ಬಳಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. 1840ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ನ್ಯೂಬೋಲ್ಡ್ ಈ ದಿಬ್ಬವನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿದ. ಆಗ ದಿಬ್ಬ 14 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದು 126 ಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಇದೇ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಲ್ ಹಾಗೂ ಬ್ರೂಸ್‍ಫುಟ್ ಇಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ನಡೆಸಿದರು. ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿ, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು ಮುಂತಾದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಬ್ರೂಸ್‍ಫುಟ್ ಜಾನುವಾರುಗಳ ಸಗಣಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ರಾಶಿ ಹಾಕಿ ಸುಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ದಿಬ್ಬ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿರ

ಬೇಕೆಂದು ತರ್ಕಿಸಿದ. ಲಾಂಗ್‌ಹರ್ಸ್ಟ್ ಇಲ್ಲಿ 1916ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ. ಆಗಲೇ ರಸ್ತೆ ನಿರ್ಮಾಣದಿಂದಾಗಿ ದಿಬ್ಬದ ಸಾಕಷ್ಟು ಭಾಗ ನಿರ್ನಾಮವಾಗಿತ್ತು. 1957ರಲ್ಲಿ ಅಲ್ಚಿನ್ ಇಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನ ಕಾರ್ಯ ಆರಂಭಿಸಿದಾಗ ದಿಬ್ಬ ಮತ್ತಷ್ಟು ನಾಶವಾಗಿತ್ತು. ಗೋಲಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಇದರ ಆಗಿನ ಎತ್ತರ 5.4ಮೀ; ವ್ಯಾಸ 65ಮೀ. ಒಟ್ಟು 12 ಪದರಗಳನ್ನು ಇವನು ಗುರುತಿಸಿದ. ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳ ಪದರ ಕೆಂಪು ಗರಸು ಮಣ್ಣಿನದಾಗಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. 9 ಬೂದಿಯ ಪದರಗಳು ಇಲ್ಲಿದ್ದು ಇವು ಸಗಣಿ ರಾಶಿಯನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಾಗ ಆದಂತಹವು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಸಗಣಿ ಪೂರ್ಣ ದಹಿಸಿದ ಅನಂತರ ಅದರ ಮೇಲೆ ಮಣ್ಣಿನ ತೆಳು ಪದರ ಹಾಸಿ ಸಮತಟ್ಟು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

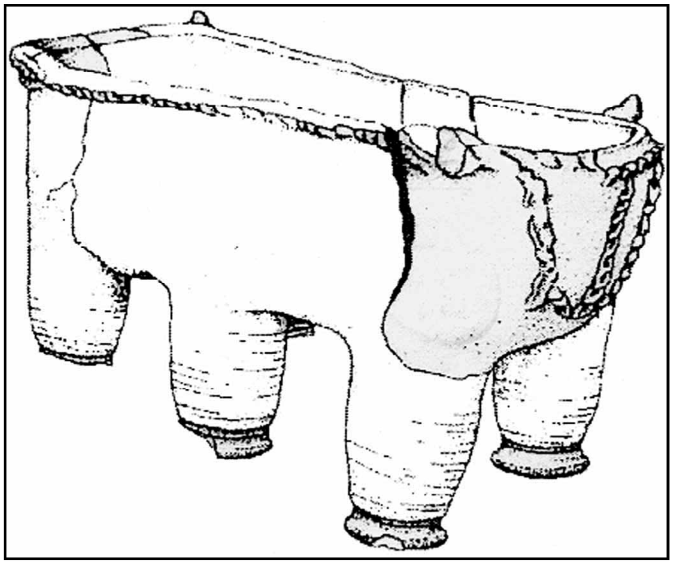

ನಾಲ್ಕು ಕಾಲಿನ ಮಣ್ಣಿನ ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆ

ಕೆಲವೆಡೆ ಸಗಣಿ ಪೂರ್ಣ ಬೂದಿಯಾಗಿ ಗಾಜಿನ ಕಿಟ್ಟದ (ವೆಟ್ರಿಫಿಕೇಷನ್) ರೂಪ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದೆ. 1ನೆಯ ಮತ್ತು 4ನೆಯ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಬೂದು-ಕಂದು ಬಣ್ಣ, ಬೂದು-ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣ, ಕಿತ್ತಳೆ-ಕಂದು ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಜಾನುವಾರುಗಳ ದವಡೆ, ಕೊಂಬು, ಮೂಳೆಗಳೂ ಈ ಪದರಗಳಲ್ಲಿದ್ದವು. 1ನೆಯ ಪದರದಲ್ಲಿ ಮೇಲಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲದೆ ಕಪ್ಪು-ಕಂದು ಬಣ್ಣ ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಯ ಕೆಲವೊಂದು ಚೂರುಗಳಿದ್ದವು. 2002ರಲ್ಲಿ ರವಿ ಕೋರಿಸೆಟ್ಟರ ಅವರ ತಂಡ ಇಲ್ಲಿ ಅಗೆದ ಪರೀಕ್ಷಾ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪದ ಅವಶೇಷ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದಿಟ್ಟ 3 ಪೂರ್ಣ ಮಡಕೆಗಳ ಕೆಳಗೆ ಮಣ್ಣಿನ ಆರು ಕಾಲಿನ ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆ ಇಲ್ಲಿತ್ತು. ಇದರೊಳಗೆ 6-7 ವರ್ಷದ ಮಗುವನ್ನು ಸಮಾಧಿಗೊಳಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಉತ್ತರ-ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿದ್ದ ಈ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯ ಸುತ್ತಲಿಟ್ಟಿದ್ದ 13 ಗಡಿಗೆಗಳಲ್ಲೂ ಮಗುವಿನ ಕೆಲವೊಂದು ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸಮಾಧಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅಂತಿಮ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತದೆ.

ಈ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಸಗಣಿರಾಶಿ ಹಾಕಲು ಏಕೆ ಆಯ್ದುಕೊಂಡರು ಎಂಬುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ. ವರ್ಷಕ್ಕೆರಡು ಬಾರಿ (ಏಪ್ರಿಲ್ ಹಾಗೂ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್) ಇಲ್ಲಿಂದ ತೋರಣಗಲ್ಲು ಗುಡ್ಡದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ ಮುಳುಗುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಸುಂದರ ದೃಶ್ಯವೇ ನೆಲೆಯ ಆಯ್ಕೆಗೆ ಪ್ರೇರಣೆಯಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. (ಆರ್‌ಕೆ.ಎಸ್.)

ಕುಣಾಲ್: ಹರಿಯಾಣ ರಾಜ್ಯದ ಫತೇಹಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರತಿಯ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವನೆಲೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಸರಸ್ವತಿ ಮತ್ತು ದೃಶದ್ವತಿ (ವರ್ತಮಾನದ ಘಗ್ಗರ್ ಮತ್ತು ಚೌತಂಗ) ನದಿತೀರದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈಚೆಗೆ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನಗಳ ಪೈಕಿ (ರಾಖಿಗಡಿ, ಬನಾವಳಿ, ಮಿಟಾತಲ್, ಸೋಥಿ, ಭಿರಡಾಣ ಇತ್ಯಾದಿ) ಅತಿಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಗ್ರಾಮ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧು ಬಯಲಿಗೆ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಗಿರಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಇಂಥ ಗ್ರಾಮ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ ಸ್ತರಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಆಗ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಇರಾನ್ ಮತ್ತು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ (ಇರಾಕ್) ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದುದವೆಂದು ಬಹಳಷ್ಟು ತಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. 1974ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮೆಹರಗಡ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸ್ಥಳೀಯ ಉಗಮ ಮತ್ತು ವಿಕಾಸ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಸದೃಶವಾದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಕುಣಾಲ್ ಮತ್ತು ಭಿರಡಾಣಗಳಲ್ಲಿ ದಾಖಲಾಗಿದೆ. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಗ್ರಾಮ್ಯ ಹಂತದಿಂದ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಂಡು ನಗರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಾಗಿರುವುದು ಈ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ಕುಣಾಲ್ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ Iಎ, Iಬಿ ಮತ್ತು Iಸಿ ಎಂದು ಮೂರು ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಮೂರೂ ಹಂತಗಳು ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ.

ಹಂತ Iಎ-ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದವರು ಕೆಂಪು ಹುಡಿಮಣ್ಣನ್ನು (ಕಂಕರಿ ಸಾಯಿಲ್) ತಂದು ಸಮತಟ್ಟಾಗಿ ಹಾಸಿ ಅನಂತರ 2 ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ತೋಡಿ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸ ಮಾಡಿದರು. ಈ ಗುಂಡಿಗಳು 1.10 ಮೀ ಆಳವಿದ್ದವು. ಗುಂಡಿಯ ತಳಭಾಗವನ್ನು ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಸಾರಿಸಿ ನಯ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಗುಂಡಿಗಳ ಸುತ್ತ ಭೂಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಮರದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ನೆಟ್ಟ ಗುರುತು ಕಂಡುಬಂದವು. ಬಹುಶಃ ಮನೆಗಳಿಗೆ ಹುಲ್ಲು ಮಿಶ್ರಿತ ಮಣ್ಣಿನ ತಡಿಕೆ ಗೋಡೆಗಳಿದ್ದುವು. ಕೆಲವು ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆಯ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದುವು. ಇಂಥ ನಾಲ್ಕು ಗುಂಡಿಗಳು ಮತ್ತು ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿಯೇ ಕಸದ ಗುಂಡಿಗಳು ಕೂಡ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಪಶುಪಾಲನೆ ಮತ್ತು ಕೃಷಿ ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ಯೋಗವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಹಂತದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹಾಕ್ರ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ್ದೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಿರಡಾಣ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಹಾಕ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನ ವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6000 ವರ್ಷವೆಂದು ಇಂಗಾಲ -14 ಕಾಲಮಾಪನದಿಂದ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಮಾಸಲು ಚಾಕಲೇಟ್ ಬಣ್ಣದ ಉಜ್ಜಿ ಹೊಳಪು ಮಾಡಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಗೀರುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಮಬ್ಬಾದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಬಿಳಿಬಣ್ಣದಿಂದ ತುಂಬಿದ ಕರಿಗೆರೆಯ ಚಿತ್ರಾಕೃತಿಗಳುಳ್ಳ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ. ಇದರ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅರಳಿಮರದ ಎಲೆಗಳು ಮತ್ತು ದೊಡ್ಡ ಕೊಂಬುಗಳಿರುವ ಕೋಣನ ರುಂಡದ ಚಿತ್ರಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ ಕಲ್ಲಿನ ನೀಳ ಅಲಗುಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಬಾಣ ಮತ್ತು ಮೀನು ಹಿಡಿಯುವ ಕೊಕ್ಕೆ ಇತರ ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು.

ಹಂತ Iಬಿ-ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ವಾಸಗುಂಡಿಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದುವು. ಅವುಗಳ ಸುತ್ತ ಮಣ್ಣಿನ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಉಪಯೋಗವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಆದರೆ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಅಳತೆ ಯಾವುದೇ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಹಿಂದಿನ ಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೇ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇದರಲ್ಲಿ ಬಿಳಿಬಣ್ಣ ತುಂಬಿದ ಕರಿ ಅಥವಾ ಸೆಪಿಯಾ ಬಣ್ಣದ ಗೆರೆಗಳ ಚಿತ್ರಾಕೃತಿಯಿರುವ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಇದಲ್ಲದೆ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಕಾಲಿಬಂಗನ್ I ಎಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಇದ್ದುವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬೂದುವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೊರೆದು ಅಲಂಕರಿಸಲಾದ ಬೋಗುಣಿಯಂತ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಮರಳು-ಮಣ್ಣು ಮಿಶ್ರಣವನ್ನು ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ಲೇಪಿಸಿ ಒರಟು ಮಾಡಲಾದ ಮಡಕೆಯ ಪ್ರಕಾರಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸರಸ್ವತಿ-ದೃಶದ್ವತಿ ನದಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಎಲ್ಲ ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲೂ ಕೆಳಗಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾದ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಬಹುದು. ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಚಪ್ಪಟೆ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು ಕೂಡ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆರಂಭವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಹಂತ Iಸಿ - ಆದಿ ಮತ್ತು ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ನಡುವಿನ ಸಂಕ್ರಮಣ ಹಂತ. ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗುಂಡಿ ಹಾಗೂ ಗುಡಿಸಲುಗಳ ಬದಲಾಗಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾದ ಆಯತಾಕಾರದ ಮತ್ತು ಚೌಕಾಕಾರದ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಮನೆಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಅಡುಗೆಮನೆ ಮತ್ತು ಸ್ನಾನದ ತೊಟ್ಟಿ ಕೂಡ ಈ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿದ್ದವು. ಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪಿಸಲಾಯಿತು. ರಸ್ತೆಯ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಮನೆಗಳಿಂದ ಹರಿದು ಬರುವ ಬಚ್ಚಲು ನೀರನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಜಾಡಿಗಳನ್ನು ಹುಗಿಯಲಾಯಿತು. ಮನೆಯ ಅಂಗಳದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕಸದ ಗುಂಡಿಗಳಿದ್ದವು.

ಈ ಹಂತವನ್ನು Iಸಿ (i) ಮತ್ತು Iಸಿ (ii) ಎಂಬ ಎರಡು ಉಪಹಂತಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉಪಹಂತ Iಸಿ (i)ರಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಧಾನ್ಯಗಳಲ್ಲದೆ, ಮಣ್ಣಿನ ಚಪ್ಪಟೆ ಬಿಲ್ಲೆ, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಗೂ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳ ಮೇಲೆ ತೌಡಿನ ಕಣಗಳ ಗುರುತು ಕಂಡುಬಂದವು. ಸಸ್ಯಬೀಜಗಳು ಮತ್ತು ಪಶುಮೂಳೆಗಳು ಗಣನೀಯ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ತೋಡಿ ಸುಣ್ಣ ಮತ್ತು ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಮಿಶ್ರಣವನ್ನು ಒಳಗೆ ಸಾರಿಸಿ ಮಾಡಿರುವ ಕಣಜಗಳೂ ಇದ್ದವು.

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯನ ಶವಸಂಸ್ಕಾರದ ಬಗ್ಗೆ ಏನೂ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಹಲವಾರು ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಬೂದಿ ಮತ್ತು ಇದ್ದಿಲಿನ ಜೊತೆಗೆ ಸುಟ್ಟ ಪ್ರಾಣಿ ಮೂಳೆಗಳಿದ್ದವು. ಸುಟ್ಟು ಚೂಪು ಮಾಡಿರುವ ಮೂಳೆಯ ದಬ್ಬಳ ಕೂಡ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಈ ಗುಂಡಿಗಳು ಪ್ರಾಣಿ ಬಲಿಯ ಕುಂಡಗಳಾಗಿರಬಹುದೆಂಬ ಅನುಮಾನವಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ತಾಮ್ರ ಕಮ್ಮಾರಿಕೆ ಪ್ರೌಢ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳಿವೆ. ಸು. 6x8ಮೀ ಉದ್ದದ ಪ್ರಮಾಣದ ಕುಲುಮೆಯಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯವೂ ಉಂಟಾಗುವ ಶಾಖದಿಂದ ಕೆಂಪುಗಟ್ಟಿ ಆಗಿರುವ ಗಚ್ಚು, ಮಣ್ಣಿನ ಮೂಸೆಗೆ ಕರಗಿ ಅಂಟಿಕೊಂಡಿರುವ ತಾಮ್ರದ

ಚೂರು ಇವೆಲ್ಲ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ತಾಮ್ರದ ಉಳಿ, ಸಾದಾ ಉಂಗುರ, ತಾಮ್ರ ತಂತಿಯ ಸುರುಳಿ ಸುತ್ತಿದ ಉಂಗುರ, ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ಕೊಡಲಿ, ಮೀನು ಹಿಡಿಯುವ ಕೊಕ್ಕೆ, ಈಟಿ ಮೊನೆ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವಸ್ತುಗಳು.

ಈ ಹಂತದ ಒಂದು ಮನೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜಯೋಗ್ಯ ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಚಿನ್ನದ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಒಂದು ಮಡಕೆಯಲ್ಲಿ ಹೂತಿಟ್ಟಿದ್ದುದು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ: ಚಿನ್ನದ ಆಭರಣಗಳಲ್ಲಿ ಸರಕ್ಕೆ ಪೋಣಿಸಲು ಎರಡು ತೂತು ಇರುವ ಆರು ಚಿನ್ನದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ಮೂರು ನಳಿಗೆಯಾಕಾರದ ಮಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಒಂದುಗೂಡಿರುವ ಮೂರು ಪುಷ್ಪದಳ ಆಕಾರದ ಆಭರಣಗಳು ಸೇರಿವೆ. ಬೆಳ್ಳಿಯ ಆಭರಣಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರದ ಎರಡು ಪುಷ್ಪದಳಗಳು ಇರುವ ಅರಳಿರುವ ಹೂವಿನಂತಿರುವ ಸರಳ ಕಿರೀಟ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಅಲಂಕೃತ ತೋಳ್ಬಂದಿ, ವೃತ್ತಾಕಾರದ ದಾರದ ಕೊಳವೆ ಇರುವ ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ಹನ್ನೊಂದು ಮಣಿಗಳ ಸರ ಮತ್ತು ಬಳೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಆಭರಣಗಳು ಬಹುಶಃ ಅರಸನಿಗೆ ಅಥವಾ ಊರ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿರಬೇಕು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿ ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲ; ಈ ಆಭರಣಗಳು ಯಾವ ಮೂಲದಿಂದ ಬಂದದ್ದೆಂಬುದು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 12,445 ಮಣಿಗಳ ಸಂಗ್ರಹವೊಂದು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂತು. ಈ ಮಣಿಗಳಲ್ಲಿ 3370 ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, 2806 ಬಳಪದ, 5690 ವೈಡೂರ್ಯ, 487 ಶಂಖ ಮತ್ತು 92 ಅಗೇಟ್ ಕಲ್ಲಿನವು. ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಗಳ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ವಿಪುಲ ಸಂಗ್ರಹ ಸಿಕ್ಕಿರುವುದು ಇದೇ ಮೊದಲು. ಈ ಸಂಗ್ರಹದ ಹಲವಾರು ಮಣಿಗಳು ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಇತ್ಯಾದಿ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಪ್ರೌಢಹರಪ್ಪ ಹಂತದ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲೆ ಚೆರ್ಟ ಕಲ್ಲಿನ ಅಲಗು ಮತ್ತು ಮಣಿಗಳು ಸಿಗುವುದರಿಂದ ಈ ಉದ್ಯಮ ಬಹಳ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೇ ಇದ್ದುದು ಖಚಿತ.

ಈ ಉತ್ಖನನದ ಒಂದು ಮುಖ್ಯವಾದ ಕೊಡುಗೆಯೆಂದರೆ 12 ಮುದ್ರೆಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 8 ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನವು, 2 ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನವು ಮತ್ತು 2 ಶಂಖದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದವು. ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನ ವೃತ್ತಾಕಾರದ, ತೂತಿರುವ ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ಮುದ್ರೆಯೊಂದರ ಮುಂಬದಿ ಮತ್ತು ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದು ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇತರ ಮುದ್ರೆಗಳು ಚೌಕಾಕಾರದವು. ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಗೆರೆಗಳು, ಇಲ್ಲವೇ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ವಿನ್ಯಾಸ, ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ದಾರ ಹಾಕಲು ತೂತು ಇರುವ ಗುಬಟು ಇದೆ. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಇಂಥ ಚಿತ್ರಾಕೃತಿ ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಅಕ್ಷರಗಳಿಲ್ಲದ ಮುದ್ರೆಗಳು ಸಿಕ್ಕಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ನಗರೀಕರಣಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆಯೇ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಇದ್ದುದು ಈ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಹಲವಾರು ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಕುಣಾಲ್‍ನಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳ ಮೇಲಿವೆ.

Iಸಿ (ii) ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.3500–2500. (ಯು.ಎಸ್.)

ಕುತುಬ್ ಶಾಹಿ ಮನೆತನ: 1512–1687: 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿ ಸಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಐದು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿವಿಧ ಶಾಹಿ ಮನೆತನದ ಆಡಳಿತಗಾರರು ಹಂಚಿಕೊಂಡಾಗ ಬರಿದ್ ಶಾಹಿಗಳು ಬೀದರ್ ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇವರ ಅಧಿಕಾರ ದರ್ಪಗಳನ್ನು ಸಹಿಸಲಾರದೆ ಗೋಲ್ಕಂಡ ಪ್ರಾಂತದ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿದ್ದ ಷಿಯ ಪಂಥಿಯ ಕುಲಿ ಕುತುಬ್ ಮುಲ್ಕ ಎಂಬುವನು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿ ಕೊಂಡು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈತನೇ ಕುತುಬ್ ಶಾಹಿ ಮನೆತನದ ಸ್ಥಾಪಕ.

ಮಲಿಕ್ ಕುಲಿ ಕುತುಬ್ ಷಾಹಿ ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದ(ಇಂದಿನ ಇರಾನ್) ಹಮದಾನ್ ಪ್ರಾಂತದವನು. ಬಹರುಲ್ಲಾ ಎಂಬ ತುರ್ಕಿ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಈತ ಸುಸಂಸ್ಕೃತ ಹಾಗೂ ಓದು ಬರೆಹ ಬಲ್ಲವನಾಗಿದ್ದ. ಈತ ಸೈನಿಕ ತರಬೇತಿಗಾಗಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಹಮೂದ್ ಗಾವಾನ್‍ನ ಸೇನಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಕಾವಲುಗಾರನಾಗಿ ನಿಯುಕ್ತಿಗೊಂಡ. ತನ್ನ ವಿಧೇಯತೆ, ನಿಷ್ಠೆಯ ಫಲವಾಗಿ ಇವನು ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ಪ್ರಾಂತದ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿ ನಿಯುಕ್ತಗೊಂಡು, 1512 ರಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ್ ಕುಲಿ ಕುತುಬ್ ಷಾ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನೊಂದಿಗೆ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ.

ಸುಲ್ತಾನ್ ಕುಲಿ ಕುತುಬ್ ಷಾನ (1512–1543) ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಸಂಪತ್ಭರಿತವಾಗಿತ್ತು. ಬಿಜಾಪುರದ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಈತ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿದ್ದ. ಉತ್ತಮ ಆಡಳಿತಗಾರ ನಾಗಿದ್ದ ಈತ ಷಿಯ ಧರ್ಮವನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿದ್ದ. 1543 ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ 90ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಮಗ ಜಮಷದ್‍ನಿಂದಲೇ ಕೊಲೆಯಾಗಬೇಕಾಯಿತು.

ಜಮ್‍ಷದ್ (1543–50) ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದು ಸು.7 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ. ಈತನೂ ಬಿಜಾಪುರದ ವಿರುದ್ಧ ಅನೇಕ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ತನ್ನ ಎಳೆಯ ಮಗ ಸುಭಾನ್‍ಗೆ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ, ಆದರೆ ಸುಭಾನ್ ತನ್ನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪ ಇಬ್ರಾಹಿಂನ ಸಂಚಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿ ಅಧಿಕಾರ ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು.

ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಷಾ (1550–80) ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ತಕ್ಷಣವೇ ದಖನ್ನಿನ ಷಾಹಿ ಆಡಳಿತಗಾರರನ್ನೆಲ್ಲ ಒಗ್ಗೂಡಿಸಿ ವಿಜಯನಗರದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಗೆ ಸಿದ್ಧತೆ ನಡೆಸಿದ. 1565 ರಲ್ಲಿ ರಕ್ಕಸಗಿ–ತಂಗಡಗಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಸೈನ್ಯ ಸೋಲುವಂತಾಯಿತು. ಈತನು ಅನಂತರ ವಾರಂಗಲ್‍ನ ರಾಜಮನೆತನಗಳ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿ ವಾರಂಗಲ್ ಪ್ರಾಂತವನ್ನೂ ಗೋಲ್ಕೊಂಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಸು.30 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಷಾ ಕುತುಬ್ ಶಾಹಿ ಮನೆತನದವರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಉತ್ತಮ ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿದ್ದ.

ಮಹಮ್ಮದ್ ಕುಲಿ ಕುತುಬ್ ಷಾ (1580–1612) ಮಹಮ್ಮದ್ ಕುಲಿ ಕುತುಬ್ ಷಾ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಸ್ಥಾಪಕ. ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ಕೋಟೆ ಸುರಕ್ಷಿತವಾದುದಲ್ಲ ಎಂದು ಮನಗಂಡು 1589ರಲ್ಲಿ ಗೋಲ್ಕೊಂಡದಿಂದ 10 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಗರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ತನ್ನ ಪ್ರೇಯಸಿಯಾದ ಭಾಗ್ಯವತಿ ಎಂಬುವವಳ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಭಾಗ್ಯನಗರ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟ. ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಚಾರ್‌ಮಿನಾರ್ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಇವನ ಅನಂತರ ಮಹಮ್ಮದ್ ಎಂಬಾತ 1612–26ರ ತನಕ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ.

ಅಬ್ದುಲ್ ಕುತುಬ್ ಷಾ (1626–1672) ಮಹಮ್ಮದ್‍ನ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಈತ ಮೊಗಲರ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಷಹಜಹಾನ್ 1635ರಲ್ಲಿ ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಮೇಲೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದಾಗ ಈತ ಮೊಗಲರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳ ಬೇಕಾಯಿತು. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಂಧ್ರದ ತೀರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಪರವಾನಗಿಯನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿತು. ಇವನ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯರು ತೆಲಂಗಾಣ ಆಡಳಿತ ಹಾಗೂ ಸೇನೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಈತ ವೈದಿಕ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ದಾನ–ದತ್ತಿ ನೀಡಿದ್ದ. ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಹಿಷ್ಣುತೆ ನೆಲೆಗೊಂಡಿತ್ತು. ಈ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಔರಂಗಜೇಬ್ ಅಲ್ಲಿನ ಪ್ರಮುಖ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೊಡನೆ ಗುಪ್ತ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ಕೋಟೆಯನ್ನು 1665 ರಲ್ಲಿ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದಾಗ ಹೈದರಾಬಾದ್ ನಗರ ಲೂಟಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿ ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದ ಸಂಪತ್ತು ಮೊಗಲರ ವಶವಾಯಿತು. ಸೋತ ಅಬ್ದುಲ್ ಮೊಗಲರ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಸಂಬಂಧಿ ಅಬುಲ್ ಹಸನ್ ಪರವಾಗಿ ಅಧಿಕಾರ ತ್ಯಜಿಸಬೇಕಾಯಿತು.

ಅಬುಲ್ ಹಸನ್(ತಾನ ಷಹಾ) (1672–87) ಈತನ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿ ವೈಷ್ಣವ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಅಕ್ಕಣ್ಣ, ಪ್ರಧಾನ ದಂಡನಾಯಕನಾಗಿ ಇವನ ತಮ್ಮ ಮಾದಣ್ಣ ಅಧಿಕಾರ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಅಬುಲ್ ಹಸನ್ 1677 ಫೆಬ್ರವರಿಯಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರ ವಿರುದ್ಧ ಶಿವಾಜಿಯ ಜೊತೆ ಸ್ನೇಹ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಶಿವಾಜಿ ಹೈದರಾಬಾದಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ್ದಾಗ ಅಬುಲ್ ಹಸನ್ ತುಂಬಾ ಮರ್ಯಾದೆಯಿಂದ ಬರಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ (1667 ಮಾರ್ಚ್7). ಇದನ್ನು ಸಹಿಸದ ಔರಂಗಜೇಬ್ ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಕೋಟೆಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ (1687) ಅಕ್ಕಣ್ಣ ಮತ್ತು ಮಾದಣ್ಣರನ್ನು ಕೊಲೆಗೈದ. ಆದರೂ ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ಕೋಟೆಯನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ರಜಾಕ್ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ. ಆದರೆ ಕೆಲವು ದೇಶ ದ್ರೋಹಿಗಳು ಔರಂಗಜೇಬನೊಡನೆ ಸೇರಿಕೊಂಡು ಅಂತಿಮವಾಗಿ ತಾನಷಾಹನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ದೌಲತ್‍ಬಾದ್‍ಗೆ ಕರೆದೊಯ್ದರು.

ಅಬುಲ್ ಹಸನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಿಂದು–ಮುಸ್ಲಿಮರು ಸಾಮರಸ್ಯದಿಂದಿದ್ದರು. ವೈದಿಕ ಧರ್ಮ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ವೇದ, ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಶ್ರಮ ಪಡೆದಿದ್ದ ಪಂಡಿತರಿಗೆ ಅಗ್ರಹಾರ, ಭೂಮಿಗಳನ್ನು ದಾನವಾಗಿ ನೀಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಕವಿಗಳಿಗೂ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿದ. ತೆಲುಗು ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಇವನು ಇಬಾ ರಾಮ ಎಂದು ಹೆಸರು ಪಡೆದಿದ್ದಾನೆ. ಭದ್ರಾಚಲ ರಾಮದಾಸರು ತಮ್ಮ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ತಾನೇಷಾ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಆಳಿ, ಹೈದರಾಬಾದ್ ನಗರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಕುತುಬ್ ಶಾಹಿಗಳ ಆಡಳಿತ 1687ರ ಮೊಗಲರ ಮುತ್ತಿಗೆಯೊಂದಿಗೆ ಅವನತಿ ಹೊಂದ ಬೇಕಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಸರ್ ಥಾಮಸ್ ಮನ್ರೋ ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ವಜ್ರದ ಗಣಿ, ರತ್ನಗರ್ಭವೆಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. (ಸಿ.ವಿ.ಆರ್.)

ಕುನ್ನತ್ತೂರು: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಚೆಂಗಲ್‍ಪೇಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ (ಈಗಿನ ಎಂ.ಜಿ.ಆರ್.ಜಿಲ್ಲೆ) ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯುವ ಹಾಗೂ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ವಸತಿ ನೆಲೆಯೊಂದಿಗೆ ಇವುಗಳಿಗಿರಬಹುದಾದ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಬಿ. ಸರನ್ ಇಲ್ಲಿ 1955–57ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ ವೃತ್ತ, ಕಲ್ಮನೆ ಕೋಣೆ (ಡಾಲ್ಮೆನಾಯಿಡ್ ಸಿಸ್ಟ್), ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಗೂ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆ–ಇವು ಇಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಕಾರಗಳು. ಎಲ್ಲ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲೂ ಕಪ್ಪು, ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿರದ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆವೃತ್ತ ಪ್ರಕಾರದ ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ 26 ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ 7 ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಇದೇ ಪ್ರಕಾರದ ಮತ್ತೊಂದು ಸಮಾಧಿಗೆ 2 ವೃತ್ತಗಳಿದ್ದು ಇದರ ಒಂದು ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಳೆಗಳಿದ್ದ ಸಣ್ಣ ಮಡಕೆಯಿತ್ತು. ಕಲ್ಮನೆ ಕೋಣೆಯೊಳಗೆ ಇಟ್ಟಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಮುರಿದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕತ್ತಿ, ತಾಮ್ರದ ಗಂಟೆ ಹಾಗೂ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಕಾಲಿರುವ ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳಿದ್ದ

ಎರಡು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಗೋರಿಗಳ ಮೇಲೆ ಗುರುತಿಗಾಗಿ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿ ಹಾಸಿದ್ದರು. ಒಂದರಲ್ಲಿ ಚಪ್ಪಡಿಯ ಸುತ್ತ ಕಲ್ಲುಪ್ಪೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಹೊರಸುತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ ರಚಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು ಕುಣಿಯೊಳಗೆ ಹೂಳಲಾಗಿತ್ತು. ಒಂದು ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆಯ (54x34x49 ಸೆಂಮೀ) ಒಳಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಎರಡು ಸುರುಳಿಯ ತೋಳಿನ ಆಭರಣ, ಯುವಕನ ಹಲ್ಲು, ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ 13 ಮಡಕೆಗಳು ಇದ್ದವು. ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಗಾದ ಕೊನೆಯ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಿರಿಯ ತಳವುಳ್ಳ ಗುಡಾಣದಂತಹ ಮಡಕೆಗಳು ಸಾಲಾಗಿ ಜೋಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದವು.

ವಸತಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ತಳಬಂಡೆಯವರೆಗೂ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಎರಡು ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತವನ್ನು (ಸು.2.45 ಮೀ) ಎ ಮತ್ತು ಬಿ ಎಂಬ ಉಪಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ 25x18x51 ಸೆಂಮೀ ನ ಒಂದು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಒಂದರೊಳಗೊಂದು ಸೇರಿಸಿರುವ ಮಣ್ಣಿನ ಕೊಳವೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಒಳಚರಂಡಿ ದೊರಕಿದೆ. ಬಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ 2.56 ಮತ್ತು 2.69 ಮೀ ಉದ್ದದ ಶಿಥಿಲ ಗೋಡೆ ದೊರಕಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇತರ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಆದರೆ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಬಿಳಿ ವರ್ಣ ರೇಖಾಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿಲ್ಲ. ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಮಿಕ್ಕ ಎಲ್ಲ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎ ಉಪಹಂತದ ಆದಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಒಳಬಾಗಿದ ಅಥವಾ ನೆಟ್ಟಗಿನ ಪಾರ್ಶ್ವದ ಆಳದ ಹರಿವಾಣ ದೊರೆತಿವೆ. ಇತರ ನಮೂನೆಗಳೆಂದರೆ ಬಟ್ಟಲು, ಗೆರೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಅಡಿಗೆ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಒಳಬಾಗಿದ ಅಂಚಿನ ದುಂಡನೆಯ ಬೋಗುಣಿ, ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಡಿಯಿರುವ ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ದಪ್ಪ ಅಂಚಿನ ಜಾಡಿ ಮತ್ತು ಬೋಗುಣಿ. ಬೋಗುಣಿಯ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೆಲ ಕಚ್ಚುಗಳಿದ್ದು ಬಹುಶಃ ತರಕಾರಿಯ ಸಿಪ್ಪೆಯನ್ನು ತೆಗೆಯಲು ಉಪಯೋಗಿಸಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಕುದುರೆ ಲಾಳಾಕೃತಿಯ ಒಲೆಯ ಚೂರುಗಳು, ವಿವಿಧ ಆಕಾರ ಮತ್ತು ಬಣ್ಣಗಳ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ, ಗಾಜಿನ ಮತ್ತು ಹವಳದ ಮಣಿಗಳು, ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಬೊಂಬೆಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಯ ಗುರುತುಳ್ಳ ಮೊಹರು, ಒಂದು ಬಂಗಾರದ ಗುಂಡುಸೂಜಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ 3 ಮುರಿದ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪಿಂಗಾಣಿ ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಹಂತ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕುನ್ನತ್ತೂರಿನಲ್ಲಿದ್ದು ಪೆರಿಯ ಪುರುಮಾಳ್ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಸಂತ ಶಕ್ಕಿಳಾರ್ ಪೆರುಮಾಳ್‌ರ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಸಿ.ಕೆ.ಎಂ.)

ಕುಮ್ಮಟರಾಜ್ಯ: ನೋಡಿ–ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು

ಕುಮ್ರಹಾರ್: ಬಿಹಾರ ರಾಜ್ಯದ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದ (ಈಗಿನ ಪಟಣ) ಒಂದು ಉಪನಗರ. ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 600ರ ವರೆಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬಂದರಾಗಿ, ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ, ಸೈನ್ಯದ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳವಾಗಿ, ಭದ್ರ ಕೋಟೆಯುಳ್ಳ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿ ಮೆರೆಯಿತು ಎಂಬ ವಿಷಯ ಕುಮ್ರಹಾರದಲ್ಲಿ 1912–19ರಲ್ಲಿ ಡಿ.ಬಿ.ಸ್ಪೂನರ್, 1951–55ರಲ್ಲಿ ಎ.ಎಸ್.ಅಲ್ತೇಕರ ಮತ್ತು ವಿ.ಮಿಶ್ರರು ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನ ಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಕುಮ್ರಹಾರದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸೋಣ ನದಿಯ ಹಳೆಯ ಪಾತ್ರವಿದೆ. ಇದರ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಗಂಗಾನದಿ ಹರಿಯುತ್ತದೆ. ಕುಮಾರ ಮಹೇಂದ್ರನ ಸಲುವಾಗಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯವಂಶದ ಅಶೋಕ ಒಂದು ವಿಹಾರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದೂ ಕುಮಾರ ವಿಹಾರವೇ ಕುಮ್ರಹಾರವಾಗಿರಬಹುದೆಂದೂ ಪ್ರತೀತಿ.

ಡಿ. ಬಿ. ಸ್ಪೂನರ್ ಕುಮ್ರಹಾರದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದಾಗ ಅಖಂಡ ಕಲ್ಲಿನ 72 ಕಂಬಗಳ ಅದ್ಭುತ ಸಭಾಂಗಣವೊಂದು ಪತ್ತೆಯಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಅಲ್ತೇಕರ ಮತ್ತು ಮಿಶ್ರರು ಇನ್ನೂ 8 ಕಂಬಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದರು. ಈ ಮಂಟಪಕ್ಕೆ 80 ಕಂಬಗಳಿದ್ದುವೆಂದೂ ಇದಕ್ಕೆ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳ ಒಂದು ಮುಖಮಂಟಪ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದೂ ಅವರು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದರು. ಇಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಬೌದ್ಧವಿಹಾರಗಳು ಮತ್ತು ಚೈತ್ಯಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕುಷಾಣರ ಮತ್ತು ಗುಪ್ತರ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಶುಂಗರ, ಕುಷಾಣರ ಮತ್ತು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಕುಷಾಣಪೂರ್ವ ಕಾಲದ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಕೊರೆದ ಮಡಕೆಯ ಚೂರುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಹೀಗೆ ದೊರೆತ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಒಂದು ಮುದ್ರೆಯ ಮೇಲೆ ಶ್ರೀ ಆರೋಗ್ಯ ವಿಹಾರೇ ಭಿಕ್ಷು ಸಂಘಸ್ಯ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿದೆ. ಇದೇ ರೀತಿ ಇತರ ಶಾಸನಗಳುಳ್ಳ ಮುದ್ರೆಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. (ಎ.ಎಂ.ಎ.)

ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರ: ಹರಿಯಾಣ ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಜಿಲ್ಲೆ, ಜಿಲ್ಲೆಯ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ. ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೂ ದೃಶದ್ವತಿ ನದಿಯ ಉತ್ತರಕ್ಕೂ ಇರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ; ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳ. ಇದರ ಪ್ರಾಚೀನ ಉಲ್ಲೇಖ ವೈದಿಕಯುಗದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಸುರರು ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸತ್ರಗಳನ್ನು (ಯಾಗ) ಮಾಡಿದ್ದರೆಂದು ಶತಪಥ ಹಾಗೂ ತೈತ್ತರೀಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳಲ್ಲೂ ಮೈತ್ರಾಯಣೀ ಸಂಹಿತೆಯಲ್ಲೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಬ್ರಹ್ಮಾವರ್ತ, ರಾಮಹ್ರದ, ಸಮಂತ (ಸ್ಯಮಂತ), ಪಂಚಕ, ವಿನಶವ, ಸನ್ನಿಹತಿ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿಂದಲೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದ ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳಲ್ಲಿ ಪುಣ್ಯಭೂಮಿಯೆಂದೂ ವಾಮನ ಪುರಾಣ ಮತ್ತು ಮಹಾಭಾರತಗಳಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಕ್ಷೇತ್ರವೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಆಭೀರ ದೇಶದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತೆಂದು ವಾತ್ಸ್ಯಾಯನನ ಕಾಮಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಮಹಾಭಾರತದ ಯುದ್ಧಭೂಮಿಯೆಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತಿ ಪಡೆದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಗೆ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ಮೊದಲು ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮನಿಂದ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಥಾನೇಸರ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ದಿಬ್ಬಗಳು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟವು.

ಡಿ.ಬಿ.ಸ್ಪೂನರ್ 1921–23ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜಾ ಕರ್ಣ್ ಕ ಖಿಲಾದಲ್ಲಿಯೂ 1934–38ರಲ್ಲಿ ಥಾನೇಸರ್ ಪ್ರದೇಶದ ಬಳಿ ಇರುವ ಥೇ ಪೊಲಾರ್‌ನಲ್ಲಿಯೂ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ. 1950ರಲ್ಲಿ ಬಿ.ಬಿ.ಲಾಲ್ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಪೆಹೊವಾ (ಪ್ರಾಚೀನ ಪೃಥೂದಕ), ರಾಜಾ ಕರ್ಣ್ ಕ ಖಿಲಾ, ಅಮಿನ್ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಿದರು.

ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರ ಪ್ರದೇಶದ ಕ್ರಮಬದ್ಧ ಅಧ್ಯಯನ ಸೂರಜ್‌ಭಾನ್‌ರಿಂದ 1960–61ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಇವರು ಸಿಸ್‌ವಾಲ್, ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದರು. ಅನಂತರ ಜಿಮ್‌ಜಿ ಶೆಫರ್ ಮತ್ತು ಎಂ.ಆರ್. ಶರ್ಮ ಅವರೊಂದಿಗೆ 1977ರಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧ್ಯಯನ ಕೈಗೊಂಡರು. ಈ ಜಂಟಿ ಅಧ್ಯಯನ ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರದ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯಿತು. ಪಕ್ಕದ ಜಿಂದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಾಲು, ಹತೋ ಮತ್ತು ಜಿಂದ್ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು.

ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಡಕೆಗಳು, ಅರೆ–ಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಆಟದಗಾಡಿ, ಚಕ್ರಗಳು, ತ್ರಿಭುಜಾಕೃತಿಯ ಬಿಲ್ಲೆ ಮತ್ತು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಚಕ್ರಗಳು ಬಾಲು ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಂತವೂ ಇತ್ತೆಂಬುದು ಖಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಬಾಲು ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ದಿಬ್ಬವಾಗಿದ್ದು 265ಮೀ ಉದ್ದ, 290ಮೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು 3.6ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ.

ಅಂತ್ಯಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ನೆಲೆಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯಹರಪ್ಪದ ಅನಂತರ ಬೂಮಪಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದುದು ಕರ್ನಾಲ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಔಗಂದ್‌ನ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ದಿಬ್ಬ. ಇಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದಾದ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕುರುಹುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇದು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಲಕ್ಷಣವಾಗಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಿಪಿ ಇರುವ ಮಡಕೆಯ ಚೂರು ಮತ್ತು ಒಂದು ಚರ್ಟ್‌ಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆ ಕೂಡ ದೊರೆತಿವೆ.

ಬೂಮಪಾ ಕಾಲದ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಅನೇಕ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವಿಸ್ತಾರ (40–70 ಚ.ಕಿಮೀ) ಪಟ್ಟಣಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಜಿಲ್ಲಾಕೇಂದ್ರವಾದ ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ದಿಬ್ಬಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಥಾನೇಸರ್ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿರುವ ನೆಲೆ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು. ಇದರ ಮೇಲೆ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಶೇಕ್ ಚಿಲ್ಲಿಯ ಗೋರಿಯಿದೆ. ಇದು ಬಹುಶಃ ಹರ್ಷವರ್ಧನನ (606–48) ಕಾಲದ ಕೋಟೆಯಾಗಿರಬೇಕು. ಇವನ ಮೊದಲ ರಾಜಧಾನಿ ಥಾಣೇಶ್ವರವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಮಡಕೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇದೇ ರೀತಿ ಬರ್ಹಿಹಳ್ಳಿಯ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ದಿಬ್ಬವೊಂದಿದೆ. ಇದನ್ನು ಹಳ್ಳಿಯ ಜನ ಪಂಡಿತೋಂ ಕಾ ಟೀಲ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಇದನ್ನು ಮದರಸ ಟೀಲ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಹರಪ್ಪ, ಬೂಮಪಾ ಮತ್ತು ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಮಡಕೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಥಾನೇಸರ್ ನಗರದ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ದೂದ್ಸೇರಿ ನೆಲೆಯ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಬೂಮಪಾ ಕಾಲದ ಮಡಕೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಸಖ್‌ಜಿ ಕ ಟೀಲದಲ್ಲಿ ಗೂರ್ಜರ–ಪ್ರತೀಹಾರರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣ ದೊರೆತಿದೆ.

ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿರುವ ರಾಜಾ ಕರ್ಣ್ ಕಾ ಖಿಲಾ ಮತ್ತು ಮಿರ್ಜಾಪುರ ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗದಿಂದ 1970–71ರಿಂದ 1975–76ರವರೆಗೆ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಮಿರ್ಜಾಪುರ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷ, ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಸಮಾಧಿಗಳ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಯಿತು. ರಾಜಾ ಕರ್ಣ್ ಕಾ ಖಿಲಾದ ದೊಡ್ಡ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲದೆ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಲಖೌರಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟ ಕೋಟೆಗೋಡೆಗಳು ದೊರಕಿದವು.

ಈ ಎರಡು ದಿಬ್ಬಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆ ಹೀಗಿದೆ: ಹಂತ – I (ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲ) ಮಿರ್ಜಾಪುರ; ಹಂತ – II (ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ) ರಾಜಾ ಕರ್ಣ್ ಕಾ ಖಿಲಾ; ಹಂತ – III (ಆದಿ ಇತಿಹಾಸಕಾಲ) ಯೌಧೇಯ – ಕುಷಾಣ) ರಾಜಾ ಕರ್ಣ್ ಕಾ ಖಿಲಾ – 2 ಮಿರ್ಜಾಪುರ; ಹಂತ – IV (ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲ) ರಾಜಾ ಕರ್ಣ್ ಕಾ ಖಿಲಾ, ಮಿರ್ಜಾಪುರ.

ಮಿರ್ಜಾಪುರದ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು, ಅಗ್ನಿಷ್ಟಿಕೆ ಗುಂಡಿ ಮತ್ತು ಧಾನ್ಯ ಕಣಜಗಳು ಇರುವ ಕೋಣೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಮಿಟಾತಲ್IIಬಿ ಹಾಗೂ ಬಾರ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಕಪ್ಪು ಚಿತ್ರಿತ ಕೆಂಪು ಮಡಕೆ ದೊರೆತಿದೆ. ಅಗೇಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಮಣಿಗಳು, ಸ್ಫಟಿಕ, ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್, ಜಾಸ್ಪರ್, ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್, ಸುಂದರವಾದ ಚೀನಿ ಮಣ್ಣಿನ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಉಳಿಗಳು, ಉಂಗುರಗಳು, ಸೂಜಿಗಳು, ಎಲೆಯಾಕಾರದ ಈಟಿ ಮೊನೆ, ತಾಮ್ರದ ಕುಡುಗೋಲು, ಡುಬ್ಬವಿರುವ ಎತ್ತಿನ ಆಟದ ಬೊಂಬೆ, ಚಿತ್ರಿತ ಹಾವಿನ ಬೊಂಬೆ, ತ್ರಿಭುಜ ಬಿಲ್ಲೆ, ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಚಕ್ರ, ಬಳೆಗಳು, ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಆಟದ ಗಾಡಿಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಬೀಸುವಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಕುಟ್ಟಾಣಿ (ಒನಕೆ), ಬಳೆಗಳು, ಜಿಂಕೆಯ ಕಿವಿಯೋಲೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು.1700–1300 ಎಂದು ಅಂದಾಜಿಸಬಹುದು. (ಎಸ್.ಪಿ.ಐ.)

ಕುಶಿನಗರ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ದೇವರಿಯ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಗಂಡಕಿ ನದಿ ದಡದ ಮೇಲಿರುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬೌದ್ಧಕ್ಷೇತ್ರ. ಈಗ ಕಾಸಿಯ ಎಂದು ಹೆಸರಾಗಿರುವ ಈ ನಗರಕ್ಕೆ ಕುಶಿನಗರ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7–6ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲ ವಂಶದವರ ಹಾಗೂ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಾರಂಭಯುಗದಲ್ಲಿ ಮಹಾಸುದಸ್ಸನ ರಾಜಧಾನಿ ಯಾಗಿತ್ತು. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚೀನಿ ಯಾತ್ರಿಕ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಈ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದಾಗ ಈ ನಗರ ಹಾಳುಬಿದ್ದಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಬುದ್ಧನ ಪರಿನಿರ್ವಾಣ ಹಾಗೂ ಅಂತ್ಯಸಂಸ್ಕಾರವಾದುದು ಇಲ್ಲಿಯೇ. ಇಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಕಾಲದ್ದಾಗಿರಬಹುದಾದ ನಿರ್ವಾಣ ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತ ಮಹಾ ಪರಿನಿರ್ವಾಣ ವಿಹಾರ ಸಂಕೀರ್ಣವಿದೆ. ನಿರ್ವಾಣ ಸ್ತೂಪದ ಎದುರಿರುವ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಮರಣಶಯ್ಯೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹವನ್ನೂ ಗುಪ್ತ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನವುಳ್ಳ ಭಕ್ತನ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದು. 1880ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪ ಹಾಗೂ ಮಂದಿರದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಕಾರ್ಲೈಲ್ ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಿದ. 1904–05ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಸ್ತೂಪದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೊಳವೆಯ ಹಾಗೆ ಒಂದು ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಅಗೆದು ತಳದಲ್ಲಿದ್ದ ಅವಶೇಷ ಕರಡಿಕೆಯನ್ನೂ ಅದರ ಮೇಲಿಟ್ಟಿದ್ದ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನವನ್ನೂ ಹೊರತೆಗೆಯಿತು. ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಪ್ರತೀತ್ಯ ಸಮುತ್ಪಾದ ಸೂತ್ರದ ಪಠ್ಯವಿದೆ. ಭಕ್ತನೊಬ್ಬ ಈ ಶಾಸನವನ್ನು ನಿರ್ವಾಣ ಚೈತ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರಿಸಿದನೆಂದು ಶಾಸನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ತಾಮ್ರದ ಅವಶೇಷ ಕರಡಿಕೆಯೊಳಗೆ ಇದ್ದಿಲು, ಕವಡೆ, ಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳು ಹಾಗೂ 1ನೆಯ ಕುಮಾರಗುಪ್ತನ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳಿದ್ದವು. ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟ 8 ವಿಹಾರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಹೊರತೆಗೆಯ ಲಾಯಿತು. ಈ ಸಂಕೀರ್ಣ 10–11ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿದಂತಿರುವ ಚೈತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹ ಮತ್ತು ಕಳಚುರಿ ಅಧಿಕಾರಿಯೊಬ್ಬನ ಶಾಸನವಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಕಿಮೀ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಸ್ತೂಪ ಬುದ್ಧನ ಅಂತ್ಯಕ್ರಿಯೆಯ ಸ್ಥಳವಾಗಿರಬಹುದೆಂಬ ಊಹೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಕುಷಾಣರು: ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದಿಂದ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬಂದು, ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ ಒಂದು ರಾಜವಂಶ. ಇವರು ಯೂ–ಚಿ ಕುಲದವರು (ಚಂದ್ರವಂಶದವರು). ಈ ಅಲೆಮಾರಿ ತಂಡ ಪ್ರಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯೆ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಉದಯಿಸಿತ್ತೆಂಬುದು ಚೀನಿ ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದರೆ ಪ್ರಶ.ಪೂ.165ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಮತ್ತೊಂದು ಗಣಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮತ್ತು ಇವರ ನೆರೆಯವರಾದ ಹ್ಯೂಂಗ್ ನುಗಳು ಇವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಯೂ–ಚಿಗಳು ತಮ್ಮ ನೆಲೆಯಾದ ಹುಲ್ಲುಗಾವಲನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಪಶ್ಚಿಮದ ಕಡೆಗೆ ಸರಿದರು. ಹೀಗೆ ನೆಲೆಗಾಗಿ ಅಲೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಯೂ–ಚಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ನದೀಪ್ರದೇಶದ ಸನ್ ಜನಾಂಗವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರು. ಇಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಯೂ–ಚಿಗಳ ತಂಡದಲ್ಲಿ ಇಬ್ಭಾಗವಾಗಿ ಅವರ ಸಣ್ಣತಂಡ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸರಿದು ಟಿಬೆಟಿನತ್ತ ವಲಸೆ ಹೋಯಿತು. ಪ್ರಧಾನ ತಂಡ (ಟಯೂ–ಚಿ) ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಪ್ರಯಾಣ ಬೆಳೆಸಿ, ವು–ಸನ್ ರಾಜ್ಯದ ಪಶ್ಚಿಮದ ಮತ್ತು ಜಕ್ಸಾರ್ಟಿಸ್ ನದಿಯ ಉತ್ತರದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ಶಕರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿತು. ಶಕರು ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಇಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಶತ್ರುಗಳ ಕೈಯಿಂದ ಪಾರಾಗಿದ್ದ ವು–ಸನ್ ರಾಜಪುತ್ರ ಹ್ಯೂಂಗ್–ನುಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಯೂ–ಚಿಗಳನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವರನ್ನು ತನ್ನ ಮತ್ತು ಶಕರ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಹೊರದೂಡಿದ. ಅನಂತರ ಪ್ರಧಾನ ಯೂ–ಚಿ ತಂಡ ಅಲೆಯುತ್ತ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯದ ಆಕ್ಸಸ್ ನದೀ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ತಲುಪಿ ಅಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಶಕರನ್ನು ಮತ್ತೆ ಓಡಿಸಿ ಹಲವಾರು ನೆರೆಹೊರೆಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರ ಮಾಡಿದರು. ಆಗ ಅವರ ಆಡಳಿತ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯದಿಂದ ಆಕ್ಸಸ್‌ನ ದಕ್ಷಿಣದವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಅವರ ರಾಜಧಾನಿ ಆಕ್ಸಸ್ ನದಿಯ ಉತ್ತರಕ್ಕಿದ್ದ ಕಿಯೆನ್–ಚಿ ಎಂದೂ ಅವರ ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣದ ಗಡಿ ಕಿ–ಪಿನ್ ಬಳಿಯಿತ್ತೆಂದೂ 24ರವರೆಗಿನ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಚೀನಿ ಚರಿತ್ರಕಾರ ಪಾನ್–ಕುವಿನ ಬರೆಹಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. 5 ಗುಂಪುಗಳನ್ನೊಳ ಗೊಂಡಿದ್ದ ಯೂ–ಚಿ ಪಂಗಡದಲ್ಲಿ ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪಂಗಡ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಇತರ ಗುಂಪುಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ಕೊಂಡಿತೆಂದು ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಚೀನಿ ಚರಿತ್ರಕಾರ ಫಾನ್–ಯೆ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅನಂತರ ಯೆನ್–ಕಾವೊ–ಚೆನ್ ಎಂಬ ನಾಯಕನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರದೇಶ ಇವರ ವಶವಾಯಿತು. ಪ್ರಬಲರಾದ ಯೂ–ಚಿಯರಿಗೆ ಆಗಿನಿಂದ ಕುಷಾಣರೆಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆ ವಂಶದ ಮೊದಲ ದೊರೆ 1ನೆಯ ಕುಸುಲುಕ ಅಥವಾ ಕುಜುಲ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸ್. ಈತ ಉಳಿದ ಯೂ–ಚಿ ಬಣಗಳ ನೇತೃತ್ವವನ್ನು 40ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಪಡೆದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಬಹುಶಃ ಈತ 15ರಿಂದ 65ರವರೆಗೆ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದಿರ ಬಹುದು. ಪಾರ್ಥಿಯದ ಗಡಿಯಿಂದ ಸಿಂಧ್‌ವರೆಗೆ ಇವನ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಈತ ತನ್ನ ಜೀವಿತ ಕಾಲದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಸ್ವೀಕಾರ ಮಾಡಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಮೊದಲನೆಯ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸನ ತರುವಾಯ ಅವನ ಮಗ ವಿಮ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸ್ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲ ಸು. 65–75. ಈ ವಿಷಯ ಅವನ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಬಳಕೆಗೆ ತಂದ ಕುಷಾಣರ ಮೊದಲನೆ ದೊರೆ ಈತ. ಇತರ ಕುಷಾಣರೂ ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಭಾರತೀಯ ರಾಜರೂ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಶಿವನ ಮತ್ತು ತ್ರಿಶೂಲದ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವುದರಿಂದ ಈತ ಶೈವಮತಾನುಯಾಯಿಯಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈತ ಭಾರತದ ಹಲವಾರು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತಾರ ಮಾಡಿದಂತೆ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪಂಜಾಬ್, ಕಾಂದಹಾರ್ ಹಾಗೂ ಕಾಬೂಲ್ ಕಣಿವೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ರೋಮನರ ಪ್ರಭಾವ ಎದ್ದುಕಾಣುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆಯ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸನಿಗೆ ಮಹಾರಾಜ, ರಾಜಾಧಿರಾಜ, ಸರ್ವಲೋಗ ಈಶ್ವರ, ಮಹೇಶ್ವರ ಹಾಗೂ ಮಹಾರಕ್ಷಕ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದುವೆಂಬುದು ನಾಣ್ಯಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ನಾಣ್ಯದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅರಸರ ಸುಂದರ ಚಿತ್ರವೂ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಂದಿಯೊಡನಿದ್ದ ಜಟಧಾರಿ ಶಿವನ ಚಿತ್ರವೂ ಇರುವುದು ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಲಿಪಿಯ ಹಾಗೂ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳು ಗಾಂಧಾರ ಇಲ್ಲವೆ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿತವಾದುವು. ರೋಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಟ್ರೋಜನನ (98–117) ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಕುಷಾಣರ ರಾಯಭಾರಿಗಳು ಹೋಗಿದ್ದು, ತಮ್ಮೆರಡು ರಾಜ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬಲಗೊಳಿಸಿದರು. ಭಾರತದಿಂದ ರೋಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಮೆಣಸು, ರೇಷ್ಮೆ, ಜರಿಬಟ್ಟೆ, ವಜ್ರ ವೈಡೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಪರಿಮಳ ದ್ರವ್ಯಗಳು ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದುವು. ಆ ದೇಶದಿಂದ ವಿಪುಲ ಸಂಪತ್ತು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿತ್ತು.

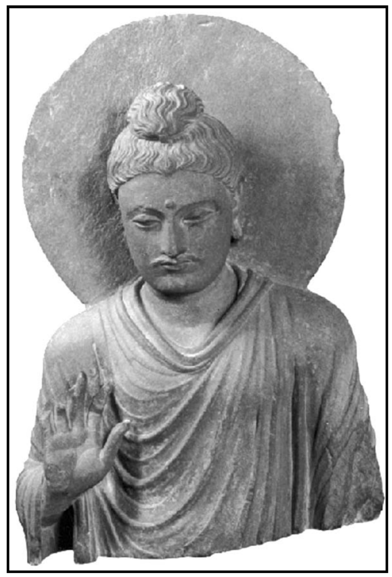
ಗಾಂಧಾರ ಶೈಲಿಯ ಬುದ್ಧ

ಕುಷಾಣರ ರಾಜವಂಶದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯುನ್ನತ ಕೀರ್ತಿ ಗಳಿಸಿದ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಕನಿಷ್ಕ. ಇವನು 78 ರಿಂದ 120 ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಖೋಟಾನ್ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕೊಂಕಣ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬಿಹಾರ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಖೋರಾಸಾನ್‌ವರೆಗೆ ಹರಡಿತ್ತೆಂದು ಇವನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆಯ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸ್ ಹಾಗೂ ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಕನಿಷ್ಕರ ಮಧ್ಯೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲಾಂತರವಿದ್ದರೂ ಕನಿಷ್ಕನೇ ಎರಡನೆಯ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸನ ತರುವಾಯದ ಕುಷಾಣ ದೊರೆಯೆಂಬುದು ಖಚಿತವಾಗಿದೆ. ಈತ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಗೆದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಕಪುರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಬುದ್ಧಗಯೆ ಹಾಗೂ ಪಾಟಲೀಪುತ್ರವನ್ನು ತನ್ನ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಬೌದ್ಧಪಂಡಿತ ಅಶ್ವಘೋಷನನ್ನು ಕನಿಷ್ಕ ಪಾಟಲೀಪುತ್ರದಿಂದ ತನ್ನಲ್ಲಿಗೆ ಆಹ್ವಾನಿಸಿದ. ಪುರುಷಪುರ ಅಥವಾ ಪೆಷಾವರ್ ಇವನ ರಾಜಧಾನಿ. ತನ್ನ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ರಾಜಕೀಯ ಅನುಕೂಲತೆಗಾಗಿ ಹಲವು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಸಾಗಿಸಿದ. ಕ್ಷತ್ರಪರ ರಾಜ್ಯಪದ್ಧತಿಯನ್ನೂ ಮುಂದುವರಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದ. ಕ್ಷತ್ರಪರು ಮತ್ತು ಮಹಾಕ್ಷತ್ರಪರೇ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಪತಿಗಳು. ಎರಡನೆಯ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸ್ ಧರಿಸಿದ ದೇವಪುತ್ರನೆಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಕನಿಷ್ಕನೂ ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಚೀನಾದ ದಳಪತಿ ಪಾನ್‌ಚಾವನೊಂದಿಗೆ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಕ ಸೋಲನ್ನನುಭವಿಸಿದರೂ ಅವನ ಮಗ ಪಾನಯಾಂಗನನ್ನು

ಸೋಲಿಸಿ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಂಡು, ಕ್ಯಾಷ್‌ಘರ್, ಯಾರ್ಕಂಡ್ ಮತ್ತು ಖೋಟಾನುಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ಪಾರ್ಥಿಯನರನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿದ. ಈ ಹಲವಾರು ವಿಜಯಗಳ ಸ್ಮಾರಕವಾಗಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಶಕವನ್ನು 78ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಪುರುಷಪುರದಲ್ಲಿ ಭವ್ಯವಾದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನೂ ಬೌದ್ಧವಿಹಾರಗಳನ್ನೂ ಬುದ್ಧನ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದ್ದ ಸ್ತೂಪವನ್ನೂ ಈತ ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಕನಿಷ್ಕ ಅಶೋಕ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಂತೆ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮಾವಲಂಬಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಸಾರಕನೆಂದು ಬೌದ್ಧಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿ ಪಡೆದಿದ್ದಾನೆ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದೊಂದಿಗೆ ಇತರ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲೂ ಕನಿಷ್ಕನಿಗೆ ನಿಷ್ಠೆಯಿತ್ತೆಂಬ ಸಂಗತಿ ಅವನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಗ್ರೀಕ್, ಸುಮೇರಿಯ, ಪರ್ಷಿಯ ಹಾಗೂ ಭಾರತದ ಹಿಂದು ದೇವತೆಗಳ ಲಾಂಛನಗಳಿಂದ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ವಸುಮಿತ್ರ ಮತ್ತು ಅಶ್ವಘೋಷ ಇವರಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತನಾಗಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರೂ ಕನಿಷ್ಕ ಅನ್ಯಮತೀಯರನ್ನು ಹಿಂಸಿಸದೆ, ಪರಧರ್ಮ ಸಹಿಷ್ಣುವಾಗಿದ್ದ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕರನ್ನು ಏಷ್ಯದ ಮೂಲೆಮೂಲೆಗೂ ಕಳಿಸಿದುದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಬಹುಬೇಗನೆ ಚೀನ, ಜಪಾನ್, ಟಿಬೆಟ್ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸರಿಸಿತು.

ಬುದ್ಧನ ಇನ್ನೊಂದು ಶಿಲ್ಪ

ಕನಿಷ್ಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಒಂದು ಮಹತ್ವದ ಘಟನೆಯೆಂದರೆ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಮಹಾಸಭೆ. ಸು. 500 ಬೌದ್ಧ ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳು ಇದರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಉದಾಮ ಪಂಡಿತರೆನಿಸಿದ ವಸುಮಿತ್ರ, ಅಶ್ವಘೋಷ, ನಾಗಾರ್ಜುನ ಮತ್ತು ಪಾರ್ಶ್ವ ಈ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಉಪಸ್ಥಿತರಿದ್ದರು. ಸಭೆಯ ಕಾರ್ಯಕಲಾಪಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲು ವಸುಮಿತ್ರ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿಯೂ ಅಶ್ವಘೋಷ ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿಯೂ ಇದ್ದರು. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ಕೆಲವು ವಿವಾದಾಸ್ಪದವಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಚರ್ಚಿಸಿ, ಆ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಒಂದು ಹೊಸ ರೂಪ ಕೊಡುವುದೇ ಈ ಸಭೆಯ ಮೂಲ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಪಂಡಿತರು ಬೌದ್ಧ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ತ್ರಿಪಿಟಕಗಳ ಮೇಲೆ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಬರೆದರು. ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮೀಯರಲ್ಲಿದ್ದ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿಂದ ಮತದ ಏಕತೆಗೆ ಭಂಗ ಬಂದು ಇಬ್ಭಾಗವಾಗಿ, ಹೀನಯಾನ ಮತ್ತು ಮಹಾಯಾನಗಳೆಂಬ ಎರಡು ಪಂಗಡಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡುವು. ಸ್ವತಃ ಕನಿಷ್ಕನೇ ಮಹಾಯಾನ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ತನ್ನ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಇದು ಹರಡಲು ಕಾರಣನಾದ.

ಕನಿಷ್ಕನ ಅನಂತರ ಬಂದ ದೊರೆ ವಸಿಷ್ಕ. ಆದರೆ ಈ ದೊರೆ ಅಷ್ಟು ಪ್ರಬಲನಲ್ಲದ ಕಾರಣ ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಕೇವಲ ಮಥುರ ಹಾಗೂ ಅದರ ಸುತ್ತಮುತ್ತಣ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೇ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ದೊರೆಯಾದ ಹುವಿಷ್ಕ (120–138) ಕುಷಾಣರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸುಸ್ಥಿತಿಗೆ ಒಯ್ದ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದ. ಕನಿಷ್ಕ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ವಿಪುಲವಾದ ಸ್ಮಾರಕಗಳಿಂದಾಗಿ ಪೆಷಾವರ್ ಅಲಂಕೃತವಾದರೆ ಹುವಿಷ್ಕ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ವಿಪುಲವಾದ ಸ್ಮಾರಕಗಳಿಂದ ಮಥುರ ಕಂಗೊಳಿಸಿತು. ಕುಷಾಣರ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೊನೆಯ ಮುಖ್ಯ ಅರಸ 1ನೆಯ ವಾಸುದೇವ (152–177). ಇವನ ಶಾಸನಗಳು ಮಥುರದಲ್ಲಿ ಲಭಿಸಿವೆ. ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವನ ಲಾಂಛನವಿದೆ. ಇವನು ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಆಶ್ರಯದಾತನಾಗಿದ್ದ. ಅನಂತರ ಬಂದ ಕುಷಾಣ ರಾಜರು ಅಶಕ್ತರಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಕನಿಷ್ಕ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ರಾಜ್ಯ ನಾಶವಾಯಿತು. ಕುಷಾಣ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಹಲವು ಪುಟ್ಟ ರಾಜರು ಭಾರತದ ವಾಯುವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಆಳಿದ ಅನಂತರ ಇಳಿಮುಖವಾಗಿದ್ದ ಭಾರತದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪುರಸ್ಕರಿಸಿ ಕುಷಾಣರು ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಹಲವಾರು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಸು. 300 ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ಆಳಿ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ, ಬೌದ್ಧಿಕ ಹಾಗೂ ಕಲಾಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಹೊಸ ಚೈತನ್ಯವನ್ನೂ ನೀಡಿದರು. ಮಹಾಯಾನ ಬೌದ್ಧಪಂಥದ ಉದಯ, ಗಾಂಧಾರ ಶೈಲಿಯ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲೆ, ಬುದ್ಧನ ಪ್ರತಿಮೆಯ ನಿರ್ಮಾಣ, ವಿವಿಧ ದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧ, ಪಂಡಿತರಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ಹಾಗೂ ಪರಧರ್ಮ ಸಹಿಷ್ಣುತೆ–ಇವು ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದ ಗಮನಾರ್ಹ ಕೊಡುಗೆಗಳು. (ಎ.ಕೆ.ಎಸ್‌ಎಚ್‌ಎ.)

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಕನಿಷ್ಕನಿಗಿಂತ ಹಿಂದಿನವರಾದ ಒಂದನೆಯ ಕುಜುಲ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸ್ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ವಿಮ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸ್ ಇವರ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲದೆ ಬೇರೆ ಆಧಾರಗಳೇ ಇಲ್ಲ. ಕುಜುಲ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸ್ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಕೊನೆಯ ಗ್ರೀಕ್ ರಾಜ ಹರ್ಮಿಯಸನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸುವ ಮುನ್ನ ಅವನ ಜೊತೆಯಲ್ಲೇ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂಬ ವಿಷಯ ನಾಣ್ಯಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಒಂದು ನಾಣ್ಯದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹರ್ಮಿಯಸನ ಎದೆ ವಿಗ್ರಹ ಮತ್ತು ಗ್ರೀಕ್ ಲಿಪಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಶಾಸನ ಇವೆ. ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ದೊಣ್ಣೆ ಮತ್ತು ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಸಿಂಹದ ಚರ್ಮದೊಂದಿಗೆ ನಿಂತ ಹೆರಾಕ್ಲೀಸನ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಕುಜಲಕನಸ ಎಂಬ ಶಾಸನವಿದೆ. ಈ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯದ ಕಾಲ ಸು. 40–50. ಇನ್ನೊಂದು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಅವನೊಬ್ಬನ ಚಿತ್ರ ಮಾತ್ರ ಇರುವುದರಿಂದ ಆತ ಹರ್ಮಿಯಸನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತಾನೊಬ್ಬನೇ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದನೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಮುಂಭಾಗದ ಗ್ರೀಕ್ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲೂ ಹಿಂಭಾಗದ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲೂ ಅವನ ಹೆಸರಿದೆ. ಮೂರನೆಯ ರೀತಿಯ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ತಲೆಯೂ ಗ್ರೀಕ್ ಶಾಸನವೂ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಸೀನ ರಾಜನ ಚಿತ್ರವೂ ಇವೆ.

ಸು.85–120ರಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ವಿಮ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸನ ಚಿನ್ನದ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳಿಂದ ಈತ ಶಿವಭಕ್ತನೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯದ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಅಂಕುಶ ಮತ್ತು ದೊಣ್ಣೆಗಳೊಂದಿಗೆ ರಾಜನ ಎದೆ ಚಿತ್ರವೂ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ತ್ರಿಶೂಲ–ಪರಶುಗಳೆರಡೂ ಕೂಡಿರುವ ಆಯುಧ ಹಿಡಿದ ಶಿವನ ಚಿತ್ರವೂ ಇವೆ. ಎಡಗೈಯ ಮೇಲೆ ಚರ್ಮವಿದೆ (ಬಹುಶಃ ಹುಲಿಯ ಚರ್ಮ). ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಜನ ಸರ್ವಲೋಗ ಈಶ್ವರ ಮಹೀಶ್ವರಸ ವಿಮಾಕತ್ ಫಿಸಸ ತ್ರಾತರಸ ಎಂದಿದೆ. ಚಿನ್ನದ ಇನ್ನೊಂದು ಚಿಕ್ಕ ನಾಣ್ಯದ ಮೇಲಿನ ಚೌಕದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ತಲೆ ಇದೆ. ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ತ್ರಿಶೂಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿದ ಪರಶುವುಂಟು. ಮಹಾ ರಾಜಾಧಿರಾಜ ವಿಮಾಕತ್ ಫಿಸಸ ಎಂಬ ಖರೋಷ್ಠಿ ಶಾಸನವಿದೆ. ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ರಾಜನ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಉದ್ದವಾದ ಕೋಟು ಷರಾಯಿಗಳಿವೆ. ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಬಸವನೊಂದಿಗೆ ನಿಂತಿರುವ ಶಿವನ ಚಿತ್ರವಿದೆ.

ಕನಿಷ್ಕನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಗ್ರೀಕರ ಮತ್ತು ಇರಾನಿನ ದೇವತೆಗಳೊಡನೆ ಬುದ್ಧ ಮತ್ತು ಈಶ್ವರ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಮತೀಯ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಆತ ಉದಾರ ನೀತಿ ತಳೆದಿದ್ದನೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಇದು ದೃಷ್ಟಾಂತ. ಅವನ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯವೊಂದರಲ್ಲಿ ಓಡುತ್ತಿರುವ ವಾಯುದೇವತೆಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಅವನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಹುವಿಷ್ಕ ಮತ್ತು ವಾಸುದೇವರೂ ಇದೇ ಬಗೆಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದರು. (ಎಸ್.ಎಂ.)

ಶಾಸನಗಳು: ಕುಷಾಣರ ಶಾಸನಗಳು ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ, ಪಶ್ಚಿಮ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ, ಕಾಬೂಲ್, ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನಗಳ ಅನೇಕ ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಒಂದು ಶಾಸನ ಸಾಂಚಿಯಲ್ಲೂ (ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ) ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವನ್ನು ಶಿಲೆ, ತಾಮ್ರ ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಕಂಚುಗಳ ಫಲಕಗಳ ಮೇಲೂ ತೆಳುವಾದ (ಬೆಳ್ಳಿಯ) ಹಾಳೆಗಳ ಮೇಲೂ ಬೌದ್ಧ ಹಾಗೂ ಜೈನ ಪ್ರತಿಮೆಗಳ ಪೀಠಗಳ ಮೇಲೂ ಪಾತ್ರೆಮತ್ತು ಯೂಪಕರಂಡಕಗಳ ಮೇಲೂ ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಹಾಗೂ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಭಾಷೆ ಪ್ರಾಕೃತ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತದಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಭಾವಿತವಾದ್ದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಶಾಸನಗಳ ಪಾಠಗಳು ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿವೆ. ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗದ್ಯದಲ್ಲಿವೆ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಒಂದೆರಡು ಶ್ಲೋಕಗಳೂ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಶಾಸನಗಳು ಖರೋಷ್ಠ ಅಥವಾ ಗ್ರೀಕ್ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಅವುಗಳ ಭಾಷೆ ಪ್ರಾಕೃತ, ಪೂರ್ವ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಅಥವಾ ಗ್ರೀಕ್. ಶಾಸನಗಳು ಸಿದ್ಧಂ ಎಂಬ ಮಂಗಳವಾಚಕದಿಂದ, ಆಳುವ ರಾಜನ ಸಂವತ್ಸರದಿಂದ ಅಥವಾ ಅವನ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತವೆ. ಅನಂತರ ಶಾಸನದ ಉದ್ದೇಶ ಹೇಳಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದಾನಶಾಸನಗಳೇ ಅಧಿಕ. ಸ್ತೂಪ ಹಾಗೂ ಚೈತ್ಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ಶಾಕ್ಯಮುನಿಯ (ಬುದ್ಧ) ಶಾರೀರಿಕ ಅವಶೇಷಗಳ ಅಥವಾ ಜೈನಪ್ರತಿಮೆಗಳ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆ–ಇಂಥ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿತ್ತ ದಾನಗಳ ವಿವರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ದಾನಕೊಟ್ಟವರಿಗೆ, ಅವರ ಸಂಬಂಧಿಕರಿಗೆ ಅಥವಾ ಪ್ರಜಾಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಶುಭಕೋರಿಕೆಯೊಂದಿಗೆ ಶಾಸನ ಅಂತ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾದ ವಿಗ್ರಹ ಮುಂತಾದವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ, ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆದವರ ಮತ್ತು ಕೊರೆದವರ ಹೆಸರುಗಳೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಡಲಾಗಿರುವ ತೇದಿಯ ವಿವರಗಳು ಕುಷಾಣರ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 1ನೆಯ ಕನಿಷ್ಕನ ರಾಜ್ಯ ಸಂವತ್ಸರಕ್ಕೆ ಅಥವಾ ಆಯಾ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಇತರ ಕುಷಾಣ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ರಾಜ್ಯಸಂವತ್ಸರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಂವತ್ಸರ ಮಾಸ ದಿವಸಗಳ, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ನಕ್ಷತ್ರದ ಉಲ್ಲೇಖ ಇರುತ್ತವೆ. ಸಂವತ್ಸರ

ಮತ್ತು ದಿವಸ ಸಂಖ್ಯೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅಕ್ಷರ ಮತ್ತು ಅಂಕಿ ಎರಡರಲ್ಲೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಈ ವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡುವಾಗ ಋತುಮಾನ ಅಥವಾ ಚಾಂದ್ರಮಾನ ಅಥವಾ ಯವನರ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಕುಷಾಣ ಎಂಬ ಪ್ರಯೋಗವೇ ಎಲ್ಲ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ಇಲ್ಲ. ಮಧ್ಯ ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನವನ್ನುಳಿದು ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಖುಷಣ, ಗುಷಣ ಮತ್ತು ಕುಷಾಣ ಎಂಬ ಪ್ರಯೋಗಗಳೂ ಮಧ್ಯ ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕುಷಣ ಹಾಗೂ ಕುರ್ಷನ ಎಂಬ ಪ್ರಯೋಗಗಳೂ ಇವೆ. ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕುಷನ ಮತ್ತು ಕೊಷಾನೊ ಎಂಬ ರೂಪಗ ಳುಂಟು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಅಧಿಕ ಪ್ರಸಾರದಲ್ಲಿರುವ ಶಕಸಂವತ್ಸರ ಕುಷಾಣರ ಕೊಡುಗೆ. ಇದರ ಮೂಲ ಪುರುಷ 4ನೆಯ ಕನಿಷ್ಕನೋ ಅವನ ಹಿಂದಿನವನಾದ ಎರಡನೆಯ ಕಡ್ ಫೀಸಿಸನೊ ಎಂಬ ಬಗ್ಗೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿಲ್ಲ. ಕನಿಷ್ಕನೇ ಇದರ ಪ್ರವರ್ತಕ ನೆಂಬುದು ಶಾಸನಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. (ಎಂ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಶಿವ

ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪ: ಭಾರತೀಯ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪದ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣರ ಪಾತ್ರ ಮಹತ್ತರವಾದ್ದು. ಇವರ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮಥುರ ಮತ್ತು ಗಾಂಧಾರ ರೀತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುವು. ಕನಿಷ್ಕ, ಹುವಿಷ್ಕ ಮತ್ತು ವಾಸುದೇವ ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಥುರ ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪ ಅತ್ಯಂತ ಉನ್ನತಮಟ್ಟಕ್ಕೇರಿದುವು. ಸು.5,000 ಪ್ರಾಚೀನ ಅವಶೇಷಗಳು ಮಥುರದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯವು ಕುಷಾಣರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಮಥುರಶಿಲ್ಪಗಳು ಅನೇಕ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ಬಾರ್ಹುತ್ ಮತ್ತು ಸಾಂಚಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಸ್ತೂಪಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದರು. ಕಂಕಾಲಿ ತೀಲಾದಲ್ಲಿದ್ದ ಸ್ತೂಪವೂ ಹುವಿಷ್ಕನ ಕಾಲದ ಭುತೇಶ್ವರದ ಮತ್ತೊಂದು ಸ್ತೂಪವೂ ನಾಶವಾಗಿದ್ದರೂ ಅವಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳು ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ. ಪ್ರಾಕಾರದ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿನ ಶಾಲಭಂಜಿಕಾವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ನಾಜೂಕಿನಿಂದ ಕೆತ್ತಲಾಗಿವೆ. ಮಥುರಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಾಗಿದ್ದದ್ದು ಜಾನಪದ ಕಲೆ. ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ನಮೂನೆಗಳೆ ಅದರ ತಯಾರಿಕ ತಂತ್ರಕ್ಕೆ ಆಧಾರ. ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಚುಕ್ಕಿಚುಕ್ಕಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕೆಂಪುಮರಳುಗಲ್ಲಿ ನಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರಿ ಯರೂ ಲಾವಣ್ಯವತಿಯರೂ ಬೆಡಗುಗಾರ್ತಿಯರೂ ಆದ ಯುವತಿಯರು, ಜೈನತೀರ್ಥಂ ಕರರು, ಬುದ್ಧ ಮತ್ತು ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವರನ್ನು ಮಥುರ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಬುದ್ಧನ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಮಥುರಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುವು. ವಾಸುದೇವ ಅಗ್ರವಾಲರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿನ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಕನಿಷ್ಕನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಕುಳಿತಿರುವ ಅಥವಾ ನಿಂತಿರುವ ಬುದ್ಧನ ತಲೆಯ ಸುತ್ತಣ ಪ್ರಭಾಮಂಡಲ ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂತು.

ಭಿಕ್ಷುಬಲನೆಂಬ ವ್ಯಕ್ತಿ ಕನಿಷ್ಕನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ 3ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವನ ಮೂರ್ತಿ ಯನ್ನು (ನಿಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ) ಸಾರನಾಥದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿಸಿದ. ಅವನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ 2ನೆಯ ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮತ್ತೊಂದು ಮೂರ್ತಿ ಕೌಶಾಂಬಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ಮೈತ್ರೇಯನ ಮೂರ್ತಿ ಬಲಗೈಯ ಅಭಯಮುದ್ರೆ ಮತ್ತು ಎಡಗೈಯ ಅಮೃತಘಟದಿಂದ ಕೂಡಿ ನಿಂತಿದೆ.

ವೈದಿಕ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಬ್ರಹ್ಮ, ಸೂರ್ಯ, ವಿಷ್ಣು, ಶಿವ, ಮಹಿಷಾಸುರಮರ್ದಿನಿ ಮೊದಲಾದ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಥುರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದವು. ಮಥುರ ಶೈಲಿಯ ಶಿಲ್ಪದ ಪ್ರಭಾವ ವಿದೇಶಗಳಿಗೂ ಹರಡಿತು. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಬೆಗ್ರಾಂನಲ್ಲೂ ಇಟಲಿಯ ಪಾಂಪೆಯಲ್ಲೂ ಸಿಕ್ಕಿದ ದಂತದ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೃತಿಗಳು ಮಥುರಶೈಲಿಗೆ ಸೇರಿದವೆಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಮಥುರ ಶಿಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಗಾಂಧಾರ ಶಿಲ್ಪದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಸಿಂಹದೊಡನೆ ಹರ್ಕ್ಯುಲಿಸ್ ಹೋರಾಡುವ ಶಿಲ್ಪ ಇದಕ್ಕೊಂದು ನಿದರ್ಶನ. ಕುಬೇರನ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲೂ ಈ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಾಣಬಹುದು. ಪಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮತ್ತರಾಗಿರುವಂತೆ ತೋರಿಸುವ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಇದೇ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಬಂದಿರಬಹುದು. ಕ್ರಮೇಣ ಇದರಲ್ಲಿಯೂ ಭಾರತೀಯತೆ ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತದೆ. 1938ರಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ಬೋಗುಣಿಯೊಂದರ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲ್ಪ ಇದಕ್ಕೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಪಾನಮತ್ತಳಾದ ಯುವತಿಯೊಬ್ಬಳು ಮಂಡಿ ಊರಿ ಕುಳ್ಳಾದ ತನ್ನ ಸಖಿಯ ಹೆಗಲ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಕೈಯನ್ನು ಆಸರೆಗಾಗಿ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದಾಳೆ. ಪುರುಷನೊಬ್ಬ ಅವಳ ಬಲತೋಳನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಚಕಿತಳಾದ ಸ್ತ್ರೀ ಹಿಂದೆ ನಿಂತಿದ್ದಾಳೆ.

ಗಾಂಧಾರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ತಕ್ಷಶಿಲ, ಪುಷ್ಕಲಾವತಿ, ಪೆಷಾವರ್ ಮತ್ತು ಕಪಿಶಾ–ಇವುಗಳಿದ್ದುವು. ಈಗ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನಗಳಲ್ಲಿ ಹಂಚಿಹೋಗಿದೆ. ತಕ್ಷಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಿರ್‌ಸುಕ್ ಎಂಬ ಹೊಸ ಪಟ್ಟಣವಿತ್ತೆಂಬುದು ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಕೈಗೊಂಡ ಭೂಶೋಧನೆಯಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗಿದೆ. ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ಜಾಲಿಯನ್ ಸ್ತೂಪದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ಮತ್ತು ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಧರ್ಮರಾಜಿಕ ಸ್ತೂಪ ಅಲ್ಲಿಯ ಬಹಳ ದೊಡ್ಡದಾದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸ್ತೂಪ (ಕಾಬೂಲ್ ನದಿಯ ಕೆಳಗೆ). ಭೂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಕ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಸ್ತೂಪದ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಾಣಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 74/3 ಇಂಚಿನ ತಾಮ್ರದ ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ಮತ್ತು ಮುಚ್ಚಳದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಂಪುಟವೂ ಒಂದು. ಮುಚ್ಚಳದ ಮೇಲೆ ಬುದ್ಧ, ಇಂದ್ರ, ಬ್ರಹ್ಮ ಇವರ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಸಂಪುಟದ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಕನ ಮತ್ತು ಅವನ ಗ್ರೀಕ್ ಶಿಲ್ಪಿ ಅಜಶಿಲನ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಗಾಂಧಾರಶಿಲ್ಪ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಮೂಡಿಬಂತು. ಪರದೇಶದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ಈ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಭಾರತೀಯ ಪರಂಪರೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಬುದ್ಧನಿಗೆ ಮೀಸೆಯಿದೆ. ರೋಮನರ ತೊಡಿಗೆಯಿದೆ. (ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ.)

ಕೃಷ್ಣ, ಎಂ.ಎಚ್. : 1892–1947. ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ. 1892 ಆಗಸ್ಟ್ 19ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ಮೈಸೂರಿನ ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದು 1928 ಜೂನ್ 10ರಂದು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾದರು. ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೋಗಿ ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಪ್ರಾಚೀನ ದಖನ್ನಿನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಉತ್ತಮ ಪ್ರಬಂಧ ರಚಿಸಿ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿ ಗಳಿಸಿದರು. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಸಂಶೋಧನೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರು.

ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಬಳಿಯ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಇವರು ನಡೆಸಿದ ಭೂಶೋಧನೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದದ್ದು. ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಅದು ಆಗಸ್ಟಸ್ ಮತ್ತು ಟೈಬೀರಿಯಸ್ ಕಾಲದ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿತ್ತೆಂದೂ ಸ್ಥಿರಪಡಿಸಿದರು. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯಲ್ಲಿಯ ಅಶೋಕನ ಕಿರು ಬಂಡೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತ ಇಸಿಲ (ಪಟ್ಟಣ) ವನ್ನು ಶಾಸನದ ಸುತ್ತ ಮುತ್ತಲಿನ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಹುಡುಕುವ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ಪ್ರಾಚೀನ ವಾಸ್ತವ್ಯ ನೆಲೆಯನ್ನೂ ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೂರಾರು ಗೋರಿಗಳ ನೆಲೆಯನ್ನೂ ಪತ್ತೆ ಮಾಡಿದರು. ಪದರುಶಾಸ್ತ್ರ

ಕ್ರಮದಂತೆ ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಿಂದ ಆದಿ ಕದಂಬ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಆರು ಪ್ರಾಗಿತಿ ಹಾಸ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದರು. ಕೆಲವು ಕಲ್ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿ ಇವು ವಾಸ್ತವ್ಯ ನೆಲೆಯ ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತದ್ದೆಂದೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇದರ ಹಿಂದಿನ ನವಶಿಲಾ ಯುಗದ ಅಂತಿಮ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ. ಇದರಂತೆಯೆ ಇದರ ಮುಂದಿನ ಮೌರ್ಯ–ಸಾತವಾಹನ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಹಂತದ ಇದರ ಕೊನೆಯ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಿಸಿರುವುದು ಆಯಾಯಾ ಪದರು ಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿ ದವರು. ಪದರುಶಾಸ್ತ್ರ ಕ್ರಮವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲೇ ಇವರು ಮೊದಲಿಗರು. ಇದರಿಂದ ಅದುವರೆಗೂ ತುಂಬ ಗೊಂದಲಮಯವಾಗಿದ್ದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಇವರ ಶೋಧನೆಯಿಂದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿದ್ದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇವರ ಅಕಾಲ ಮರಣದಿಂದ ಉತ್ಖನನದ ಪೂರ್ಣ ವರದಿ ಹೊರಬರಲಿಲ್ಲ. ಮುಂದೆ 1947ರಲ್ಲಿ ಸರ್ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಅವರು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದ್ದ ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ

ಜನ ಸಮುದಾಯದ ಅದುವರೆಗೂ ತಿಳಿಯದ ದೈನಂದಿನ ಜೀವನ ಕ್ರಮವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಮತ್ತು ಗೊಂದಲಮಯ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಲು ತತ್ಸಂಬಂಧ ಸೂಕ್ತ ನಿವೇಶನವನ್ನು ಹುಡುಕುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಕೃಷ್ಣರವರ ಶೋಧನೆಗಳನ್ನೂ ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯೇ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತರ ದೊರಕಿಸಲು ಸೂಕ್ತ ನೆಲೆಯೆಂದು ಅದನ್ನು ಆರಿಸಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ಇವರ ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾದ ಶಿಸ್ತುಬದ್ಧ ಉತ್ಖನನದ ಫಲಿತಾಂಶಗಳು ಇವರ ಶೋಧನೆಗಳ ಸತ್ಯತೆಯನ್ನು ಅಕ್ಷರಶಃ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದವು. ಇವರು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ವರದಿಗಳೂ (1929–45) ಮೈಸೂರು ಮತ್ತು ಹಾಸನಗಳ ಶಾಸನ ಗ್ರಂಥಗಳೂ ವಿದ್ವತ್ಪೂರ್ಣವೂ ಅತ್ಯಂತ ಉಪಯುಕ್ತವೂ ಆಗಿವೆ.ಕನ್ನಡದ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲ ಶಾಸನವಾದ ಹಲ್ಮಿಡಿ ಶಾಸನದ (ಸು. 430) ಬಗ್ಗೆ ವಿದ್ವತ್ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗಮನ ಸೆಳೆದವರು ಇವರೇ. ಇವರು 1947 ಡಿಸೆಂಬರ್ 23ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ: ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಳಿದ ತುಳುವ ವಂಶದ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ದೊರೆ (1519–29). ನರಸನಾಯಕ ಮತ್ತು ನಾಗಲಾದೇವಿಯವರ ಮಗ. ಈತನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಉತ್ತುಂಗ ಶಿಖರಕ್ಕೇರಿತು. ಈ ಮೊದಲು ಇವನು 1509 ಅಗಸ್ಟ 8ರ ಕೃಷ್ಣಜಯಂತಿಯಂದು ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದನೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿತ್ತು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಸಿಂಗೆನಾಯಕನಳ್ಳಿಯ ಶಾಸನ 1510 ಜನವರಿ 24ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕವಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇವರು ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಒಳ ಹೊರ ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ದೀರ್ಘಕಾಲದ ದುರಾಡಳಿತದಿಂದ ದುರ್ಬಲವಾಗಿತ್ತು. ಈತ ಮೊದಲು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಬಲಗೊಳಿಸಿದ. ರಾಜ್ಯದ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಮತ್ತು ಆಂತರಿಕ ಸುವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಗಮನ ನೀಡಿದ. ಮದುವೆ ಸುಂಕ ಮೊದಲಾದ ಕಿರುಕುಳದ ರೀತಿಯ ಕೆಲವು ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ರದ್ದು ಮಾಡುವ ಮೂಲಕ ಜನರ ವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ಗಳಿಸಿದ. ಹೆಚ್ಚು ಭೂಮಿಯನ್ನು ಆಬಾದಿಗೆ ತರಲು ಜನರನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿ ರಾಜ್ಯಾದಾಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ. ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಸಾಮಂತರು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಸೈನಿಕರನ್ನು ರಾಜನಿಗೆ ಒದಗಿಸಬೇಕೆಂಬ ಕಟ್ಟುಪಾಡು ಮಾಡಿದ. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರೊಡನೆ ಉತ್ತಮ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದ. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಷ ಗೋವೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇವನ ಅನುಮತಿ ಮೇರೆಗೆ ಭಟ್ಕಳದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಈ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ರಾಯನಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆಂತರಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಅನಂತರ ಶತ್ರುನಿಗ್ರಹ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡ. ಆಗ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿಯ ಉಮ್ಮತ್ತೂರಿನ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ವಿಜಯನಗರ ವಿರುದ್ಧ ತಿರುಗಿಬಿದ್ದರು. ಉತ್ತರ ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮ ಗಡಿ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಒರಿಸ್ಸದ ಗಜಪತಿ, ಬಹುಮನಿ ಮತ್ತು ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನರ ಒತ್ತಡ ಬಲವಾಗಿತ್ತು.

ಬಹುಮನಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಾ ದುರ್ಬಲಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಜೀಹಾದ್‌ನ ನೆಪದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ. ಇವನೊಂದಿಗೆ ಬಿಜಾಪುರದ ಯೂಸಫ್ ಆದಿಲ್ ಖಾನನು ಸೇರಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಬಹು ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಅವನ ಮೇಲೇರಿ ಹೋದ. ದೋಣಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಾ ಗಾಯಗೊಂಡು ಓಡಿಹೋದ. ಆದಿಲ್ ಖಾನ್ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಮುಂದೆ ಯೂಸೆಫ್‌ನ ಮಗ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅನಂತರ ಇವನು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ತೊಂದರೆ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ ಉಮ್ಮತ್ತೂರು ಪಾಳೆಯಗಾರರನ್ನು ಸದೆಬಡಿದು ಅವರ ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣಗಳಾದ ಉಮ್ಮತ್ತೂರು, ಶಿವಸಮುದ್ರ, ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಈ ಭಾಗವನ್ನು ಹೊಸ ಪ್ರಾಂತವನ್ನಾಗಿ ರಚಿಸಿ, ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ. ಗೋವಿಂದರಾಜನನ್ನು ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿ ನೇಮಕ ಮಾಡಿದ.

1513ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಉದಯಗಿರಿ ಕೊಂಡವೀಡು ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಒರಿಸ್ಸದ ಗಜಪತಿ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದ. ಮೊದಲು ಉದಯಗಿರಿಯನ್ನು ಮುತ್ತಿದ. ಹಲವು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ 18 ತಿಂಗಳ ಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಉದಯಗಿರಿ ಇವನ ವಶವಾಯಿತು. ಪ್ರತಾಪರುದ್ರನ ಸೈನ್ಯ ಅಪಾರ ನಷ್ಟವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿ ಕೊಂಡವೀಡಿನ ಕಡೆಗೆ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿತು. ಕೊಂಡವೀಡನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಲು ಸಾಳುವ ತಿಮ್ಮರಸನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಿದ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ತಿರುಪತಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ತಿಮ್ಮರಸನು ಕಂದುಕೂರು, ವಿನುಕೊಂಡ, ನಾಗಾರ್ಜುನ ಕೊಂಡಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ಕೊಂಡವೀಡನ್ನು ತಲುಪುವ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಅವನೊಡನೆ ಕೂಡಿಕೊಂಡ. 1515ರಲ್ಲಿ ಕೊಂಡವೀಡು ಕೋಟೆಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಗಜಪತಿ, ವೀರಭದ್ರ ಮತ್ತು ಅವನ ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ದಾಳಿಯ ಮುಂದುವರಿಕೆಯಿಂದ 1517ರಲ್ಲಿ ಕರಾವಳಿಯ ವಿಜಯವಾಡ, ರಾಜ ಮಹೇಂದ್ರಿ, ಸಿಂಹಾಚಲಗಳೂ, ತೆಲಂಗಾಣದ ನಲಗೊಂಡ, ವಾರಂಗಲ್ ಪ್ರದೇಶಗಳೂ ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ವಶವಾದವು. ಅನಂತರ ಸಿಂಹಾಚಲದೆಡೆಗೆ ಸಾಗಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಪೊಟ್ನೂರಿ ನಲ್ಲಿ ವಿಜಯಸ್ತಂಭವನ್ನು ನೆಡಿಸಿದ. 1518ರಲ್ಲಿ ಗಜಪತಿಯ ರಾಜಧಾನಿ ಕಟಕವನ್ನು ಮುತ್ತಿದ. ರಾಯನನ್ನು ಎದುರಿಸಲಾಗದ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಸಂಧಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ರಾಯಾವಾಚಕಮುದ ಪ್ರಕಾರ ಕುಟಿಲೋಪಾಯದಿಂದ ಗಜಪತಿ ಸಂಧಿಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಮಗಳು ಜಗನ್ಮೋಹಿನಿಯನ್ನು ಇವನಿಗೆ ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು, ಕೃಷ್ಣೆಯ ಉತ್ತರದ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆದ. ಈ ಮೊದಲು ಬಂಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ ರಾಜಕುಮಾರ ವೀರಭದ್ರ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿರುವಾಗಲೇ ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡನೆಂದು ನ್ಯೂನಿಜ್ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

ಒರಿಸ್ಸದ ಗಜಪತಿಯ ಸೋಲು ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಖ್ವಾಲಿ ಕುತ್ಬ್ ಷಾ ತಲೆಯೆತ್ತುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ಅವನು ಹಲವು ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ವಿಜಯನಗರದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ. ಸಾಳುವ ತಿಮ್ಮರಸನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಕಳುಹಿಸಲಾದ ವಿಜಯನಗರದ ಸೈನ್ಯ, ಸುಲ್ತಾನನನ್ನು ಮಣಿಸಿ ಆಕ್ರಮಿತ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಓಡಿಸಿತು. ತಿಮ್ಮರಸ ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಇವನ ದಾಳಿಗಳಲ್ಲಿ 1520 ರಾಯಚೂರು ಮುತ್ತಿಗೆ ಮತ್ತು ಪತನ ಬಹು ಮಹತ್ವವುಳ್ಳದ್ದು. ಈ ಮೊದಲು ರಾಯಚೂರು, ಮುದುಗಲ್ಲು ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಂಬಂಧ ಬಿಜಾಪುರ, ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರ ಮಧ್ಯ ಅನೇಕ ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆದಿದ್ದವು. ಇವನು ಗಜಪತಿಯೊಡನೆ ನಡೆಸಿದ ಯುದ್ಧದ ಸದವಕಾಶವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ ಆದಿಲ್ ಷಾ ರಾಯಚೂರು ಕೋಟೆಯನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಇವನು 1520 ಮೇ 19 ರಂದು ರಾಯಚೂರನ್ನು ಮುತ್ತಿ, ಆದಿಲ್ ಷಾನೊಂದಿಗೆ ಭೀಕರ ಯುದ್ಧಮಾಡಿದ. ಇಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಬಂದೂಕುಧಾರಿಗಳ ನೆರವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತ ಸುಲ್ತಾನ ರಣರಂಗದಿಂದ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದ.

ಇಸ್ಮಾಯಿಲನ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಬಂದು ರಾಜನು ರಾಯಚೂರಿನ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿದುದು ತಪ್ಪೆಂದು ಹೇಳಿ, ಇಸ್ಮಾಯಿಲನಿಂದ ಕಿತ್ತುಕೊಂಡ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಡನೆಯೇ ಮರಳಿಸಬೇಕೆಂದು ಬೇಡಿಕೊಂಡ. ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ ತನ್ನ ಪಾದಗಳಿಗೆ ಮುತ್ತಿಟ್ಟು ಗೌರವಿಸುವುದಾದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವನ್ನು ಹಿಂದಿರುಗಿಸುವುದಾಗಿ ಇವನು ಷರತ್ತು ಹಾಕಿದ. ಇಬ್ಬರೂ ಮುದಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಸಂಧಿಸುವುದಾಗಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನ ಮುದಗಲ್ಲಿಗೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದ ಇವನು 1523 ಬಿಜಾಪುರದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಮತ್ತೆ ಎರಡೂ ಸೈನ್ಯಗಳು ಸಂಧಿಸಿದವು. ಸುಲ್ತಾನನ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಖಚಿತವಾದ ಸೋಲಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಗುಲ್ಬರ್ಗಕ್ಕೆ ಧಾಳಿಯಿಟ್ಟು ಮಂತ್ರಿ ಅಮಿರ್ ಬರೀದನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಅಲ್ಲಿ ಬಂಧಿತರಾಗಿದ್ದ ಬಹಮನಿ ಎರಡನೆಯ ಮಹಮದನ ಮೂರು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ಹಿರಿಯನಿಗೆ ರಾಜ್ಯಾಧಿಕಾರ ಕೊಟ್ಟು ಇಬ್ಬರನ್ನು ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಕರೆತಂದು ಗೌರವಿಸಿದ. ಈ ಸಾಧನೆಯ ಕುರುಹಾಗಿ ಯವನರಾಜ್ಯ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನಾಚಾರ್ಯ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದ.

ಇವನ ಪ್ರತಾಪದ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿ ಜನಕ್ರಾಂತಿಯಿಂದಾಗಿ ವಿಜಯಬಾಹು ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಆಗ ಇವನು ಮಧ್ಯ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಆತನ ಮಗ ಭುವನೈಕಬಾಹುವನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನವೇರುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಇದರಿಂದ ಇವನ ಕೀರ್ತಿ ಸಿಂಹಳದವರೆಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿತು.

ರಾಯನ ಆಳಿಕೆಯ ಕೊನೆ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ನೆಲಸಿತ್ತು. ರಾಜನಿಗೆ ಬಹುಕಾಲ ಪುತ್ರಸಂತಾನವಿರಲಿಲ್ಲ. 1518ರಲ್ಲಿ ರಾಣಿ ತಿರುಮಲದೇವಿಗೆ ಗಂಡುಮಗ ಜನಿಸಿತು. ಅವನಿಗೆ ತಿರುಮಲನೆಂದು ಹೆಸರಿಡಲಾಯಿತು. ತನ್ನ ಆರು ವರ್ಷದ ಮಗ ತಿರುಮಲನನ್ನು ಯುವರಾಜನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿಂದ ಎಂಟು ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಮಂತ್ರಿ ಸಾಳುವ ತಿಮ್ಮರಸನ ಮಗ ತಿಮ್ಮ ದಂಡನಾಯಕ ವಿಷಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ ಈ ಬಾಲಕ ಮೃತನಾದನೆಂದೂ ಇದರಿಂದ ರೂಚ್ಚಿಗೆದ್ದ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ತಂದೆ ಮಕ್ಕಳಿಬ್ಬರನ್ನೂ ಸೆರೆಗೆ ದೂಡಿದನೆಂದೂ ತಿಮ್ಮ ಸೆರೆಯಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಗುತ್ತಿಗೆ ಹೋಗಿ ದಂಗೆಯೆದ್ದನೆಂದೂ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ತಂದೆ ಮಕ್ಕಳಿಬ್ಬರ ಕಣ್ಣು ಕಿತ್ತು ಸೆರೆಗೆ ಅಟ್ಟಿದನೆಂದೂ ನ್ಯೂನಿಜ್ ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಅನೇಕ ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಮುಂದೆ ತನ್ನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಲಸಹೋದರ ಅಚ್ಚುತರಾಯನನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ.

ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನಿಗೆ ಚಿನ್ನಾದೇವಿ, ತಿರುಮಲಾದೇವಿ ಎಂಬ ರಾಣಿಯರಿದ್ದರು. ಇಬ್ಬರು ಗಂಡುಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ತಿರುಮಲ 6ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಸಾಯುವಾಗ ಹದಿನೆಂಟು ತಿಂಗಳ ಮಗುವಾಗಿದ್ದ. ರಾಯನಿಗೆ ತಿರುಮಲಾಂಬಾ ಮತ್ತು ವೇಂಗಳಾಂಬಾ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳು ಇದ್ದರು. ಇಬ್ಬರೂ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಅರವೀಡು ಮನೆತನದ ಅಳಿಯ ರಾಮರಾಯ ಹಾಗೂ ಅವನ ತಮ್ಮ ತಿರುಮಲನನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದರು.

ಇವನು ಕವಿಪೋಷಕನೂ ಸ್ವತಃ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ತೆಲಗು ವಿದ್ವಾಂಸನೂ ಆಗಿದ್ದ ಜಾಂಬವತೀ ಕಲ್ಯಾಣ ಎಂಬ ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಇತರ ಸಂಸ್ಕೃತ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ ಆಮುಕ್ತ ಮಾಲ್ಯಾದಾ ಎಂಬ ತೆಲಗು ಕಾವ್ಯವನ್ನೂ ರಚಿಸಿದ. ಇವನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟದಿಗ್ಗಜಗಳೆನ್ನಿಸಿಕೊಂಡ ವಿವಿಧ ಭಾಷಾಕವಿಗಳೂ ವಿದ್ವಾಂಸರೂ ಇದ್ದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಮಹಾಕವಿ ಅಲ್ಲಸಾನಿಪೆದ್ದನ ತೆಲುಗು ಕವಿಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯನಾದವನು. ಕನ್ನಡ ಕವಿ ತಿಮ್ಮಣ್ಣನು ಕುಮಾರವ್ಯಾಸ ಭಾರತವನ್ನು (8 ಪರ್ವಗಳು) ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿ ರಾಜನಿಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿದ. ಇದನ್ನು ಕರ್ಣಾಟ ಕೃಷ್ಣರಾಯ ಭಾರತ ಕಥಾಮಂಜರಿ ಎಂದೇ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಮಧ್ವ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಯತಿಗಳಾದ ವ್ಯಾಸರಾಯರು ರಾಜಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದರು. ವಿಜಯನಗರದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಅನೇಕ ಕೀರ್ತನಕಾರರು ಮತ್ತು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದರು. ದಾಸಶ್ರೇಷ್ಠರಾದ ಪುರಂದರದಾಸರು ದಾಸಸಾಹಿತ್ಯದ ನಿರ್ಮಾಣ ಮತ್ತು ಪ್ರಚಾರಕಾರ್ಯವನ್ನು ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದರು. ಕನಕದಾಸರೂ ಈ ಕಾಲದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕೀರ್ತನಕಾರರು.

ಇವನು ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗಮನ ಕೊಟ್ಟ. ಅನೇಕ ಊರು, ಅಣೆಕಟ್ಟು, ನಾಲೆ, ಕೆರೆ, ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ತಾಯಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ನಾಗಲಾಪುರ(ನಾಗೇನಹಳ್ಳಿ) ಎಂಬ ಗ್ರಾಮ, ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಕೆರೆಯನ್ನೂ ಹೆಂಡತಿಯ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ತಿರುಮಲದೇವಿಯವರ ಪಟ್ಟಣವನ್ನೂ (ಈಗಿನ ಹೊಸಪೇಟೆ) ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ವಿಜಯನಗರ ಪಟ್ಟಣದ ವಿಸ್ತರಣೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ. ಬಹು ಉದಾರವಾಗಿ ದಾನ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಇವನು ಧಾರ್ಮಿಕ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ವೈಷ್ಣವನಾಗಿದ್ದ. ತಿರುಪತಿ, ಶ್ರೀರಂಗಂ, ಕುಂಭಕೋಣಂ, ಅಹೋಬಲಂ ಮತ್ತು ಕಾಂಚಿಪುರಂಗಳಲ್ಲಿಯ ಶ್ರೀವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಡೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಒಲವು ತೋರಿದ. ಕಾಳಹಸ್ತಿ, ಶ್ರೀಶೈಲಂ ಮೊದಲಾದ ಶೈವ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳೂ ಇವನ ಗಮನ ಸೆಳೆದಿದ್ದವು. ತನ್ನ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ರಂಗ ಮಂಟಪವನ್ನು ಅದರ ಮುಂದಿನ ರಾಯಾ ಗೋಪುರವನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇವನ ರಾಣಿಯರಾದ ಚಿನ್ನಾದೇವಿ, ತಿರುಮಲದೇವಿಯರು ವಿಠಲ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಉದಯಗಿರಿ ವಿಜಯದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಂದ ತಂದ ಕೃಷ್ಣ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಕೃಷ್ಣಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ ಇವನ ಕಾಲದ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದುದು. ತಿರುಮಲೆ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನಾದೇವಿ, ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಮತ್ತು ತಿರುಮಮದೇವಿಯರ ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಪ್ರವಾಸಿಗಳಾದ ನ್ಯೂನಿಜ್ ಮತ್ತು ಪೇಯಿಸ್‌ರ ವರದಿಗಳು ಅಮೂಲ್ಯವಾದವು. ತಾವು ಕಂಡ ಆಗಿನ ವಿಜಯನಗರ ವೈಭವದ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಅಲ್ಲದೇ ಈ ಕಾಲದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳು, ನೂರಾರು ಶಾಸನಗಳು ನಾಣ್ಯಗಳು ಇವನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ, ಮಾಡಿದ ಯುದ್ಧಗಳು, ದಾನ ಧರ್ಮಗಳು, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ವಿವರಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಅತ್ಯಂತ ಶೂರ, ಸಮರ್ಥ, ಶ್ರೀಮಂತ, ಮುತ್ಸದ್ದಿ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಪ್ರಿಯ, ಸಾಮ್ರಾಟರಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಗಣ್ಯನಾಗಿದ್ದ ಇವನು ಕನ್ನಡ ರಾಜ್ಯ ರಮಾರಮಣ, ಆಂಧ್ರಭೋಜ, ಚತುಸ್ಸಮಯ ಸಮುದ್ಧರನ ರಾಯ, ಯವನರಾಜ್ಯ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನಾಚಾರ್ಯ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ. ಈತ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಎಷ್ಟು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ನಿರ್ವಹಿಸಿದನೆಂದರೆ ಧರ್ಮ ನಾಲ್ಕೂ ಕಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಭದ್ರವಾಗಿ ಊರಿ ಗುಟುರು ಹಾಕುವ ಸಶಕ್ತ ಹೋರಿಯಂತೆ ಇದೆ ಎಂದು ಸೋಮನಾಥ ಕವಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸಮರ್ಥ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಇವನು ತನ್ನ 42ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ 1529ರಲ್ಲಿ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ. (ವಿ.ಬಿ)

ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ III: 1794–1868. ಹಿಂದಿನ ಮೈಸೂರಿನ ರಾಜವಂಶದ 22ನೆಯ ಅರಸು (1799–1868). 1831ರಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ತಲೆದೋರಿದ ಪ್ರಕ್ಷುಬ್ಧ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ನೆವದಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸೂತ್ರವನ್ನು ತಾವೇ ವಹಿಸಿಕೊಂಡು ಕಮಿಷನರುಗಳ ಮೂಲಕ 1868ರವರೆಗೂ ಅಂದರೆ ಇವರ ಮರಣದವರೆಗೂ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರೂ ಹೆಸರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಇವರೇ ಅರಸರಾಗಿದ್ದರು. ಮೈಸೂರಿನ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ವಿಷಮಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯನಿರ್ಮಾಣ ಇವೆರಡೂ ಗಮನಾರ್ಹವಾದವು. ಕೃಷ್ಣರಾಜರು ಸ್ವತಃ ಕವಿ. ಅಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಕವಿಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ಕೊಟ್ಟು ಕವಿಜನ ಕಾಮಧೇನು, ಕನ್ನಡದ ಭೋಜ ಎಂದೆಲ್ಲ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರ ಅಂಕಿತದಲ್ಲಿರುವ ಕೃತಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ 59. ಇವರ ಘನತೆ, ಗಾಂಭೀರ್ಯ, ರಸಿಕತೆ, ಕಲಾಪ್ರೇಮ ಅನುಪಮವಾದವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಹೈದರ್ ಅಲಿ ಮತ್ತು ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ರಾಜ ಮನೆತನ 1799, ನಾಲ್ಕನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ಮರಣ ಹೊಂದಿದಾಗ, ಮತ್ತೆ ಅಧಿಕಾರ ಪಡೆಯಿತು. ದುರಾಡಳಿತ, ಎಡೆಬಿಡದ ಯುದ್ಧಗಳು, ಕ್ಷಾಮದ ಭಯ–ಇವುಗಳಿಂದ ದೇಶ ನರಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ 1799ರಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜರು ತಮ್ಮ 5ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದರು.

ಇವರು ಬಾಲಕರಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ದಿವಾನ್ ಪೂರ್ಣಯ್ಯ ಮತ್ತು ರಾಣಿ ಲಕ್ಷಮ್ಮಣ್ಣಿಯವರು ಆಡಳಿತ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ರಾಣಿ ಲಕ್ಷಮ್ಮಣ್ಣಿ ಬಹಳ ಚತುರಮತಿಯುಳ್ಳ ಸ್ತ್ರೀ. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಕೈಯಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಗಳಿಸಲು ಅವರು ಕಂಪನಿ ಸರ್ಕಾರದೊಂದಿಗೆ ನಡೆಸಿದ ಪತ್ರವ್ಯವಹಾರ ಉತ್ತಮ ರಾಜಕಾರಣದ ನಿದರ್ಶನ. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಆಡಳಿತನಿಪುಣನೂ ಅನುಭವಿಯೂ ಆದ ಪೂರ್ಣಯ್ಯ ದಿವಾನನಾದುದು ಆಡಳಿತ ಸುಸೂತ್ರವಾಗಿ ಸಾಗಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಪೂರ್ಣಯ್ಯ ಇವರಿಗೆ ರಾಜಯೋಗ್ಯವಾದ ಸಕಲ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನೂ ನೀಡಿದ್ದ. ಕನ್ನಡ, ಸಂಸ್ಕೃತ, ಮರಾಠಿ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಪಾಂಡಿತ್ಯವಿತ್ತು. 1811ರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಯ್ಯ ನಿವೃತ್ತನಾದಾಗ 18 ವಯಸ್ಸಿನ ಇವರು ಆಡಳಿತವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಪೂರ್ಣಯ್ಯನ ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತದಿಂದ ರಾಜ್ಯ ಸುಧಾರಿಸತೊಡಗಿದ್ದರೂ ಇನ್ನೂ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಪೂರ್ಣ ಹತೋಟಿಗೆ ಬಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಪಿಂಡಾರೆ ಮತ್ತು ಮರಾಠರೊಂದಿಗೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ಸೈನ್ಯ ಪಾಲುಗೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. 1816–17 ಮತ್ತು 1823–24ರಲ್ಲಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಭೀಕರ ಕ್ಷಾಮ ತಲೆದೋರಿತು. ತ್ವರಿತವಾಗಿ ಪರಿಹಾರ ಒದಗಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಜನತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಅಪಾರ ಅನುಕಂಪವಿದ್ದ ಇವರು ಪರಿಹಾರಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಅಧಿಕ ಹಣ ಖರ್ಚು ಮಾಡಿದರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ದೇಶದ ಆರ್ಥಿಕಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಟ್ಟಿತು.

ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ 1830ರಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದ ಹಲವು ಕಡೆ ದಂಗೆಗಳುಂಟಾದುವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನಗರ ಪ್ರಾಂತದ ಗಲಭೆ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಈ ಭಾಗದಿಂದ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕಾದ ಕಂದಾಯ ಸರಿಯಾಗಿ ಬಂದಿರಲಿಲ್ಲ. 13 ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿಗಳವರೆಗೆ ಬಾಕಿ ಏರಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿಯ ಫೌಜುದಾರ

ಏಳೂವರೆ ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿಗಳ ಕಂದಾಯ ರಿಯಾಯಿತಿಗಾಗಿ ಶಿಫಾರಸು ಮಾಡಿದಾಗ ಅರಸರು ಅದನ್ನು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲಿಗೆ ಹೊಸ ಫೌಜುದಾರನನ್ನು ಕಳಿಸಿ ವಿವರಗಳನ್ನು ಪಡೆದಾಗ ಅಲ್ಲಿ ನಡೆದಿದ್ದ ಮೋಸ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಮೊದಲಿನ ಕಂದಾಯವನ್ನೇ ಖಾಯಂಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಅಸಮಾಧಾನಗೊಂಡ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟವರು ಏನೂ ಅರಿಯದ ಜನತೆಯನ್ನು ರಾಜ್ಯದ ವಿರುದ್ಧ ಎತ್ತಿ ಕಟ್ಟಿದರು. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬಿದನೂರಿನ ಅರಸು ಮನೆತನದ ಹಕ್ಕುದಾರನೆಂದು ನಟಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬೂದಿ ಬಸವಯ್ಯ ದಂಗೆಯ ನಾಯಕನಾದ. ಗಲಭೆಯನ್ನು ಅಡಗಿಸಲು ಮೈಸೂರು ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗದೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯದ ಸಹಾಯ ಪಡೆದು ದಂಗೆಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸಲಾಯಿತು. ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟ್ ಅರಸರ ವಿರುದ್ಧ ವರದಿ ಕಳಿಸಿ, ಅವರು ರಾಜ್ಯದ ಹಣವನ್ನು ಪೋಲು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆಂದೂ ಆಡಳಿತ ಹದಗೆಡಲು ಅವರೇ ಕಾರಣರೆಂದೂ ಆಪಾದಿಸಿದ. ಈ ವರದಿಯ ಸತ್ಯಾಸತ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುವ ಮೊದಲೇ ಗವರ್ನರ್–ಜನರಲ್ ಬೆಂಟಿಂಕ್ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕಂಪನಿ ವಹಿಸಿಕೊಳ್ಳತಕ್ಕದ್ದೆಂದು ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ. ತಮಗಾದ ಅನ್ಯಾಯವನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸುವಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದೊಡನೆ 37 ವರ್ಷಕಾಲ ಇವರು ಪತ್ರ ವ್ಯವಹಾರ ನಡೆಸುತ್ತ ಹೋರಾಡಿದರು. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಉದಾರವಾದ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಜನತೆಯ ಮತ್ತು ಪತ್ರಿಕೆಗಳ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಮೈಸೂರರಸರಿಗಾದ ಈ ಅನ್ಯಾಯವನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸುವಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಮೇಲೆ ಒತ್ತಡ ತಂದಿತು. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳಾದ ಬೆಲ್, ಕ್ಯಾಂಬೆಲ್, ಮಾರ್ಲೆ ಇವರ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದಾಗಿ 1867ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದ ಇವರು ದತ್ತು ಪಡೆಯಬಹುದೆಂದೂ ಆ ದತ್ತುಪುತ್ರ ಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಕನಾದಮೇಲೆ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಅವರಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಡುವುದಾಗಿಯೂ ಒಪ್ಪಿತು. 1867ರ ಜುಲೈ 18ರಂದು ರಾಜಮನೆತನದವರೇ ಆದ, 17 ವರ್ಷದ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರನ್ನು ದತ್ತು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಇದಾದ ಒಂದೇ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ 1868ರ ಜೂನ್ 27ರಂದು ನಿಧನರಾದರು.

ಸಾಹಿತ್ಯ, ಕಲೆ: ಇವರು ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡರೂ ಮನಃಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅಪಾರವಾದ ಒಲವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಇವರು ಕೈಬಿಟ್ಟು ಹೋಗಿದ್ದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆಯಲು ಕ್ರಮಬದ್ಧ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದರಾದರೂ ಅಧಿಕಾರದ ಆಸೆಯ ಕನಸಿನಲ್ಲಿ ಕಾಲ ಕಳೆಯಲಿಲ್ಲ. ತಮ್ಮ ಬಿಡುವಿನ ವೇಳೆಯನ್ನೆಲ್ಲ ಸಾಹಿತ್ಯಾಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಮೀಸಲಾಗಿಸಿದರು.

ಇವರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದ ವಿದ್ವಾಂಸರು, ಕವಿಗಳು, ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಮತ್ತು ಸಂಗೀತಗಾರರು ಕಲಾಸೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರು. ವೀಣೆ ವೆಂಕಟಸುಬ್ಬಯ್ಯ, ಕುಣಿಗಲ್ ರಾಮಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಸೋಸಲೆ ಗರಳಪುರಿಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಅಳಿಯ ಲಿಂಗರಾಜ, ಕೆಂಪುನಾರಾಯಣ, ದೇವಲಾಪುರದ ನಂಜುಂಡ, ಬಸವಪ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಿ ಮೊದಲಾದ ಕವಿ, ಕಲಾವಿದರನ್ನಿಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಇವರು ಇಂಥ ಕವಿಗಳಿಗೆ, ಕಲಾವಿದರಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಸ್ವತಃ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ಕೃತಿ ರಚನೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಕಥಾ ಪುಷ್ಪಮಂಜರಿ, ರಾಮಾಯಣ ಕಥಾ ಪುಷ್ಪಮಂಜರಿ, ಚಾಮುಂಡಿ ಮಂಗಳ ಮಾಲಿಕಾ ಎಂಬ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಕನ್ನಡ ಕೃತಿ ರಚನೆಯಂತೂ ಯಾರನ್ನಾದರೂ ಆಶ್ಚರ್ಯಪಡಿಸುವಂತಿದೆ. ಸು.59 ಗ್ರಂಥಗಳು ಇವರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿದ್ದು ಇವರ ವಿದ್ವತ್ತು, ಪ್ರತಿಭೆಗಳಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಕನ್ನಡ ಜನಕ್ಕೆ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಡಬೇಕೆಂಬುದು ಇವರ ಆಸೆಯಾಗಿತ್ತು.

ಶೃಂಗಾರಪ್ರಧಾನವಾದ ರತ್ನಾವಳಿ ನಾಟಕದ ಕತೆಯನ್ನು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಸುಲಲಿತವಾದ ಗದ್ಯದಲ್ಲಿ ಬರೆದು ವತ್ಸರಾಜಕಥೆ ಎಂಬ ಹೆಸರಿಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಯೌಗಂಧರಾಯಣ ಹೂಡಿದ ಉಪಾಯಗಳಿಂದ ಸಿಂಹಳದ ರಾಜಕುಮಾರಿ ರತ್ನಾವಳಿಯನ್ನು ಕೌಶಾಂಬಿಯ ವತ್ಸರಾಜ ಮದುವೆಯಾದ ಪ್ರಸಂಗವೇ ಇದರ ಕತೆ. ಸೌಗಂಧಿಕಾಪರಿಣಯವನ್ನು ಭಾಮಿನಿ ಷಟ್ಪದಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಗದ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ದುರ್ವಾಸ ಮುನಿಯ ಶಾಪದಿಂದ ಇಂದ್ರ ರತ್ನಪುರಿಯ ರಾಜನಾದ ಸುಚರಿತ್ರನಿಗೆ ಗುಣವತಿಯ ಗರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸುಗಂಧರಾಯನೆಂಬ ಮಗನಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿ ಸೌಗಂಧಿಕಾದೇವಿಯಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿದ್ದ ಶಚೀದೇವಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದುದೇ ಈ ಕೃತಿಯ ಕಥಾವಸ್ತು. ಕೃಷ್ಣಕಥಾಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣನ ಅನೇಕ ಅವತಾರಗಳು ವರ್ಣಿತವಾಗಿವೆ. ರಾಮಾವತಾರದ ಕಥೆ 77 ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿದೆ. ಬೌದ್ಧಾವತಾರ, ಕಪಿಲಾವತಾರಗಳೂ ದತ್ತಾತ್ರೇಯ ವೃತ್ತಾಂತವೂ ವೆಂಕಟೇಶ ಮಹಾತ್ಮ್ಯೆ, ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಕೊರವಂಜಿಯ ವೇಷ ಧರಿಸಿದ ಪ್ರಸಂಗಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ಸೇರಿವೆ.

ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರಿಗೆ ನಿಲುಕದಿದ್ದ ಭಾರತ, ಭಾಗವತಗಳನ್ನು ಇವರು ತಿಳಿಯಾದ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಗದ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಕಾಳಿದಾಸನ ಶಾಕುಂತಲ, ವಿಕ್ರಮೋರ್ವಶೀಯ, ಮಾಳವಿಕಾಗ್ನಿಮಿತ್ರ ನಾಟಕಗಳನ್ನು ಕನ್ನಡ ಗದ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ತಂದಿದ್ದಾರೆ. ಪಂಚತಂತ್ರದ ನೀತಿಕಥೆಗಳನ್ನು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ 'ಬಾಲಹಿತಾರ್ಥ' ಬರೆದಿರುವುದಾಗಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಕಥೆಗಳನ್ನು ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ಹೇಳುವ ಕಲೆ ಕೃಷ್ಣರಾಜರಿಗೆ ಸಿದ್ಧಿಸಿದೆ. ಪದ್ಮಪುರಾಣಾಂತರ್ಗತವಾದ ಅರ್ಕಪುಷ್ಕರಿಣಿ ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯವೂ ಅಖಂಡ ಕಾವೇರಿ ಮಹಾತ್ಮ್ಯವೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರಿಗಾಗಿ ಬರೆದ ಕೃತಿಗಳು. ಅಖಂಡ ಕಾವೇರಿ ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯ ಟೀಕು ಸ್ಕಂದಪುರಾಣದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ರಚಿತವಾದುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶ್ಲೋಕಗಳಿಗೆ ವಿವರಣಾತ್ಮಕ ಟೀಕೆಯಿದೆ.

ಶ್ರೀತತ್ತ್ವನಿಧಿ ಮುಮ್ಮಡಿಯವರಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಗ್ರಂಥ. ಅದರಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿನಿಧಿ, ವಿಷ್ಣುನಿಧಿ, ಶಿವನಿಧಿ, ಬ್ರಹ್ಮನಿಧಿ, ಗ್ರಹನಿಧಿ, ವೈಷ್ಣವನಿಧಿ, ಶೈವನಿಧಿ, ಆಗಮನಿಧಿ ಮತ್ತು ಕೌತುಕನಿಧಿ ಎಂಬ ಒಂಬತ್ತು ನಿಧಿಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿರುವ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಅರಿತುಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವಂತೆ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಈಗ ಉಪಲಬ್ಧವಿರುವ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ನಾಲ್ಕು ಸಾವಿರ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಕಲಾಕೌಶಲ ಅದ್ಭುತವಾದುದು. ಕೊನೆಯದಾದ ಕೌತುಕ ನಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಪುರಾತನ ಕಾಲದಿಂದ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವ ಹಸ್ತಿಬಂಧಾದಿ ಕ್ರೀಡೆಗಳ ವಿವರಣೆ, ಚತುರಂಗಾದಿ ಆಟಗಳ ನಿರೂಪಣೆ ವಿವರವಾಗಿ ಬಂದಿವೆ. ಇದೊಂದು ಸಣ್ಣ ವಿಶ್ವಕೋಶ. ಸಂಖ್ಯಾರತ್ನಮಾಲಾ, ತ್ರೇತಾಗ್ನಿ, ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳು, ಗುಣತ್ರಯ, ಪಂಚಮಹಾಪಾತಕಗಳು, ಪಂಚಪ್ರಾಣ, ಪಂಚೇಂದ್ರಿಯಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳ ಸಾರ ಸಂಗ್ರಹವಿಲ್ಲಿದೆ.

ರಾಜ್ಯಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜರು ಆಳವಾದ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದರು. 'ಮುಮ್ಮಡಿ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣಕಂಠೀರವರು ಶ್ರೀಮದ್ರಾಮಯಣ, ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣ, ಪಾದ್ಮ, ಕೂರ್ಮ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮ ರಾಮಾಯಣ, ಶಿವ, ವಿಷ್ಣು ಧರ್ಮೋತ್ತರ, ಜೈಮಿನ್ಯಾದಿ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿರುವ ಅನೇಕ ರಾಮ ಕಥೆಗಳ ಪರಿಶೋಧನೆಯಂ ಮಾಡಿ' ಎಂಬ ಮಾತುಗಳು ಇವರ ಸಂಶೋಧನ ದೃಷ್ಟಿಯ ಅಧ್ಯಯನ ನಿಷ್ಠೆಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿವೆ. ಅಧ್ಯಯನ ಹೆಚ್ಚಿದಂತೆಲ್ಲ ಇವರ ಹೃದಯ, ಮನಸ್ಸುಗಳು ಲೌಕಿಕ ಕ್ರಿಯೆಗಳಿಂದ ದೂರವಾಗಿ ಪಾರಮಾರ್ಥಿಕದತ್ತ ತುಯ್ಯುತ್ತಿರುವುದನ್ನು 'ಕೆಂದುಟಿಯಂ ಪೆರ್ಮೊಲೆಯಂ ಚಂದದ ಮುಖವನ್ನು ನೋಡಿ ಸುಂದರಿಯರ ನಾಂ ಪೊಂದಿ ಮದದಿಂದ ಮರೆತೆನು ಚಂದಿರಧರ ನಿನ್ನ ಪದವ' ಎಂಬ ಇವರ ಮಾತುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಇಬ್ಬರು ಪ್ರಮುಖ ಗದ್ಯ ಕವಿಗಳೆಂದರೆ ದೇವಚಂದ್ರ ಮತ್ತು ಕೆಂಪುನಾರಾಯಣ. ದೇವಚಂದ್ರನ ರಾಮಕಥಾವತಾರ ಜೈನ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ರಾಮಕಥೆ ಯಾಗಿದೆ. ಆತನ ಇನ್ನೊಂದು ಕೃತಿಯಾದ ರಾಜಾವಳೀ ಕಥೆ ಸಾಹಿತ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಈ ಗದ್ಯ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಥೆಗಳು ಅನೇಕ ರಾಜರ ಚರಿತ್ರೆಗಳು ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ವಂಶಾವಳಿಯಲ್ಲೂ ಇವೆ. ಆಧುನಿಕ ಗದ್ಯಕಥಾಶೈಲಿ ಯನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದವನೆಂದೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿರುವ ಕೆಂಪುನಾರಾಯಣನ ಕೃತಿ ಮುದ್ರಾಮಂಜೂಷ. ಇದು ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣ ರಾಜರ ಕೆಲವು ಕೃತಿಗಳು ಇಂದಿನ ಗದ್ಯಕ್ಕೆ ಬುನಾದಿ ಹಾಕಿದಂಥವು. ರಾಜಾಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದು ಅನೇಕ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಖ್ಯಾತಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾದ ಇನ್ನೊಬ್ಬನೆಂದರೆ ಅಳಿಯ ಲಿಂಗರಾಜ. (ಎಚ್.ಕೆ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ IV: 1884–1940. ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ರಾಜ ಮನೆತನದ 24ನೆಯ ಅರಸು; ಮೈಸೂರಿಗೆ ಮಾದರಿ ಸಂಸ್ಥಾನವೆಂಬ ಅಭಿದಾನಗಳಿಸಿ ಕೊಟ್ಟ ರಾಜನೀತಿಜ್ಞ. ಇವರು ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದರು (1895). ಆಗಿನ್ನೂ ಇವರು ಚಿಕ್ಕವರಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವರ ತಾಯಿ ಕೆಂಪನಂಜಮ್ಮಣ್ಣಿ ಯವರು ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತರವಾದ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದರು. ಅವರಿಗೆ ಸಹಾಯಕರಾಗಿ ದಿವಾನರೂ ರೆಸಿಡೆಂಟರೂ ಇದ್ದರು. ಇವರಿಗೆ ಕಾಲಾನುಗುಣವಾಗಿ ಹೊಸ ರೀತಿಯ ವಿದ್ಯೆ ಕೊಡಿಸಲಾಯಿತು. ಮೊದಲಿಗೆ ಜೆ.ಜೆ.ವಿಟ್ಲಿ, ಅನಂತರ ಸ್ಟೂವರ್ಟ್‌ಫ್ರೇಸರ್ ಇವರ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ರಾಜ್ಯಾದ್ಯಂತ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನೂ ಭೇಟಿ ಮಾಡಿ ಆಡಳಿತಾನುಭವ ಪಡೆದರು. ಉತ್ತರಭಾರತದ ಅನೇಕ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿದರು. 1900ರಲ್ಲಿ ಕಾಠಿಯವಾಡದ ಉಪಶಾಖೆಗೆ ಸೇರಿದ ರಾಣಾ ಥಲಬಾಸೆ ಸಿಂಘ್‌ಜೀಯವರ ಪುತ್ರಿ ಪ್ರತಾಪ ಕುಮಾರಿಯ ವರನ್ನು ಮದುವೆಯಾದರು.

ಇವರು ಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಕರಾದ ಮೇಲೆ (1902) ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತವನ್ನು ಸ್ವತಃ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲೆಡೆಯಲ್ಲೂ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡು ಜನರ ಕುಂದು ಕೊರತೆಗಳನ್ನು ವಿಚಾರಿಸಿ, ಜನತೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಜಾಸರ್ಕಾರದ ಬಗೆಗೆ ಇದ್ದ ಒಲವನ್ನು ಅರಿತರು. ಸಂಸ್ಥಾನದ ಕಾನೂನು

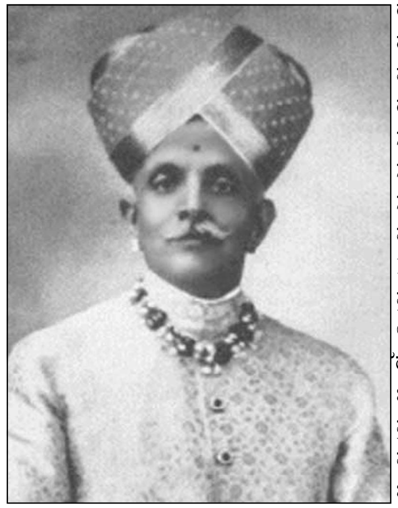

ರಚನೆಯ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಹಾಗೂ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ 1907ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರತಿನಿಧಿ ಸಭೆಯ ಜೊತೆಗೆ ನ್ಯಾಯವಿಧಾಯಕ ಸಭೆಯನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಪ್ರಜಾಪ್ರತಿನಿಧಿ ಸಭೆಗೆ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೂ ಮತದಾನದ ಹಕ್ಕು ಲಭಿಸಿತು. 1923ರಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಪಡಿಸುತ್ತ ಜನತಾ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಅಧಿಕಾಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ದಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಗಳಾಗು ವಂತೆ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಪ್ರಜಾಪ್ರತಿನಿಧಿ ಸಭೆಯೇ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ವಾದ್ದು ಎಂದು ನುಡಿದರು. ಅನೇಕ ಜನಹಿತ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದರು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಸ್ಪತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಸಾರಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಗಮನ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಎಂ.ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನಂಥ ಸಮರ್ಥ ದಿವಾನರು ಇವರಿಗೆ ದೊರೆತು ಆಧುನಿಕ ಮೈಸೂರಿನ ಯೋಜನೆಗಳು ಕಾರ್ಯಗತವಾದುವು. ಇವರಿಬ್ಬರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸರ್ವತೋಮುಖ ಪ್ರಗತಿ ಹೊಂದಿತು. ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಗತಿಗೆ ವ್ಯವಸಾಯ ಮತ್ತು ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಅತ್ಯಾವಶ್ಯಕವೆಂದು ಅರಿತಿದ್ದ ಇವರು ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಕೃಷ್ಣರಾಜಸಾಗರ, ವಾಣಿವಿಲಾಸಸಾಗರಗಳಂತಹ ಬೃಹತ್ ನೀರಾವರಿ ಯೋಜನೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣ ನೀರಾವರಿ ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದು ವ್ಯವಸಾಯಾಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಭದ್ರ ಬುನಾದಿ ಹಾಕಿದರು. ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಮೊದಲ ಹೆಜ್ಜೆಯಾಗಿ ಶಿವಸಮುದ್ರದ ಜಲವಿದ್ಯುತ್ ಯೋಜನೆಯನ್ನೂ ಅನಂತರ ಭದ್ರಾವತಿಯ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಕ್ಕು ಕಾರ್ಖಾನೆಯನ್ನೂ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಹೀಗೆ ನಾಲ್ವಡಿಯವರು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಇಡೀ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಹಿತದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅನೇಕ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಂಡು ಸಾಧಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹೆಚ್ಚು ಸುಭದ್ರವಾಯಿತು.

ಇವರ ಮತ್ತೊಂದು ಮಹತ್ತರ ಸಾಧನೆ ಎಂದರೆ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಸ್ಥಾಪನೆ (1916). ಇವರು ಬನಾರಸ್ ಹಿಂದು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಮೊದಲ ಕುಲಾಧಿಪತಿ ಯಾಗಿದ್ದರು. ಆ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಇವರಿಗೆ ಗೌರವ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತ್ತು. ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀಡುವ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಅಪಾರ ಆಸಕ್ತಿಯಿತ್ತು. ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಸಮಗ್ರ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀಡುವಂದು ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯವಾಗಬೇಕೆಂಬುದು ಇವರ ಹೆಬ್ಬಯಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇವರು 1940ರಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದರು. ಇವರ ಗೌರವಾರ್ಥ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ಇವರ ಹೆಸರಿನ ಪೀಠವೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದೆ. (ಎಚ್.ಆರ್.ಡಿ.ಜಿ.;ವಿ.ಎಸ್.ಎಸ್.)

ಕೃಷ್ಣಸ್ವಾಮಿ, ವಿ.ಡಿ: 1904–70. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ. ಮದರಾಸಿನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಮದರಾಸು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಭೂವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎ. ಪದವೀಧರರಾಗಿ, ಲಂಡನ್ನಿನ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ವ್ಯಾಸಂಗ ನಡೆಸಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದರು. ಅದುವರೆಗೂ ಉಪೇಕ್ಷಿತವಾಗಿದ್ದ ಭಾರತೀಯ ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಮಾಧಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಅಧ್ಯಯನ ಆರಂಭಿಸಿದ್ದು ಇವರ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕಾರ್ಯ. ಮದರಾಸಿನ (ಚೆನ್ನೈ) ಪರಿಸರದಲ್ಲಿರುವ ಕೋರ್ತಲೈಯಾರ್ ನದಿಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದರು. ಅನಂತರ ಭಾರತದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧಕರಾಗಿ ಸೇರಿ 1944, ಅದೇ ಇಲಾಖೆಯ ಡೆಪ್ಯುಟಿ ಡೈರೆಕ್ಟರ್ ಜನರಲ್ ಆದರು (1963). ಈ ಹುದ್ದೆಯಿಂದ ನಿವೃತ್ತರಾಗುವವರೆಗೂ ಇವರು ತಮಿಳಿನಾಡಿನ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು, ಭಾರತದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು, ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಿಲಾಕೆತ್ತನೆಗಳು ಮತ್ತು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು, ಭಾರತದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳ ಮೇಲೆ ವಿಶೇಷ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿದರು. ಇದರ

ಫಲವಾಗಿ ಪ್ರಿ–ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಮ್ಯಾನ್ ರೌಂಡ್ ಮದ್ರಾಸ್ (1938), ಸ್ಟೋನ್ ಏಜ್ ಇಂಡಿಯ (1947), ಮೆಗಾಲಿಥಿಕ್ ಟೈಪ್ಸ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ (1949), ಲಿಥಿಕ್ ಟೂಲ್ ಇಂಡಸ್ಟ್ರೀಸ್ ಆಫ್ ಸಿಂಗ್ರೌಲಿ (1951), ಪ್ರೋಗ್ರೆಸ್ ಇನ್ ಪ್ರಿ–ಹಿಸ್ಟರಿ (1952), ನಿಯೊಲಿಥಿಕ್ ಪ್ಯಾಟರ್ನ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ (1962) ಎಂಬ ಲೇಖನಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ಭೂವಿಜ್ಞಾನ ರೀತಿಯಾಗಿ ಒಂದು ಪ್ರದೇಶದ ನದಿಮಟ್ಟಗಳ ಕಾಲ ನಿರ್ಣಯ, ನದಿಮಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣಾತ್ಮಕ ಪರಿಶೀಲನೆ– ಇಂಥ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಭಾರತದ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಅಂಗವಾಗಿ ಇವರು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಕೈಗೊಂಡರು. ಭಾರತದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ನಿಖರ ಪರಿಭಾಷೆಯಾಗಲೀ ಖಚಿತ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಾಗಲೀ ಇಲ್ಲದಿದ್ದ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡು ಮತ್ತು ಕೇರಳದ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಅಭ್ಯಸಿಸಿ ಇವರು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಒಂದು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವರ್ಗೀಕರಣವನ್ನು ಒದಗಿಸಿದರು. ಇವರ ಲೇಖನಗಳು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪವಾದರೂ ಒಂದೊಂದು ಭಾರತೀಯ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸದ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಮೈಲಿಗಲ್ಲುಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿವೆ. ಇವರು ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನೂ ಸಕ್ರಿಯಪಾತ್ರವನ್ನೂ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ನಿವೃತ್ತಿಯ ಅನಂತರ ಕಲ್ಕತ್ತದ ಭಾರತೀಯ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಮತ್ತು ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಸಾಲಾರ್ಜಂಗ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿದ್ದು, ಅವನ್ನು ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿ ಮನರ್ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸಲು ಕಾರಣರಾದರು. ತರುಣಪೀಳಿಗೆಯ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವದಲ್ಲಿ ಯೋಗ್ಯ ತರಬೇತು ನೀಡಿ, ಆ ಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ಸಮೃದ್ಧಗೊಳಿಸಿದ್ದು ಇವರ ಇನ್ನೊಂದು ದೊಡ್ಡ ಕೆಲಸ. ಇವರು 1970ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ಕೆಂಪೇಗೌಡ I: ಯಲಹಂಕ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ವಂಶದ ಪ್ರಭು (ಸು.1513–69). ಬೆಂಗಳೂರನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅಲ್ಲೇ ನೆಲಸಿದ್ದರಿಂದ ಬೆಂಗಳೂರು ಕೆಂಪೇಗೌಡ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಆವತಿ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಈತ ವಿಜಯನಗರದ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಮತ್ತು ಅಚ್ಯುತರಾಯರ ಸಾಮಂತನಾಗಿ ಯಲಹಂಕನಾಡನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಒಮ್ಮೆ ತನ್ನ ಪ್ರವಾಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಿವಸಮುದ್ರಂ (ಈಗಿನ ಬೆಂಗಳೂರು ಪ್ರದೇಶ) ಕೋಟೆಯ ರಚನೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಕಂಡು ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ಅನುಮತಿಯಿಂದ ಅಲ್ಲೊಂದು ದುರ್ಗ ನಿರ್ಮಾಣಮಾಡಿ ಬೆಂಗಳೂರು ಎಂದು ಕರೆದು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಬೆಂಗಳೂರು ಇದಕ್ಕೂ ಮುಂಚಿನಿಂದಲೂ ಇತ್ತೆಂದೂ ಇವನು ಅಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿರಬೇಕು ಎಂದೂ ಊಹಿಸಲು ಆಧಾರಗಳಿವೆ. ಇದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅಚ್ಯುತರಾಯ 30,000 ವರಹ ಆದಾಯವಿದ್ದ ಹಳೆ ಬೆಂಗಳೂರು, ವರಟೂರು, ಬೇವೂರು, ಹಲಸೂರು, ಕೆಂಗೇರಿ, ತಲಗಟ್ಟಪುರ, ಜಿಗಣಿ, ಕುಂಬಳಗೋಡು, ಕಾನಳ್ಳಿ, ಬಾಣಾವರ, ಹೆಸರಘಟ್ಟ ಮುಂತಾದ 12 ಹೋಬಳಿಗಳನ್ನು (ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶ) ಕೆಂಪೇಗೌಡನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ. ಈತ ಇಲ್ಲಿನ ಆದಾಯವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಬೆಂಗಳೂರನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ, ಪೇಟೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳನ್ನೂ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳನ್ನೂ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿದ. ಬೆಂಗಳೂರು ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇವನ ಸೊಸೆ ಲಕ್ಷ್ಮಮ್ಮ ತಾನೇ ಬಲಿಯಾದಳೆಂಬ ಪ್ರತೀತಿ ಇದೆ. ಇವನು ಅವಳ ಜ್ಞಾಪಕಾರ್ಥವಾಗಿ ಕೋರಮಂಗಲದಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅವಳ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ. ಈ ನಗರದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯ ಭವಿಷ್ಯ ಸೂಚಕವೆಂಬಂತೆ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅಲಸೂರು ಕೆರೆ ಏರಿ ಮೇಲಿನ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಕೆಂಪಾಂಬುಧಿ ಕೆರೆ ಏರಿ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಹೆಬ್ಬಾಳದ ರಸ್ತೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಲಾಲ್‌ಬಾಗಿನ ಎತ್ತರವಾದ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಒಂದೊಂದು ಕಾವಲು ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ.

ಕಂಚುಶಿಲ್ಪದ ಮಾದರಿ

1550ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಶಿವಗಂಗೆ ಬೆಟ್ಟವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನ ಏಳಿಗೆ ಕೀರ್ತಿಗಳಿಂದ ಹಲವು ಸಾಮಂತರಿಗೆ ಅಸೂಯೆ ಉಂಟಾಯಿತು. ಇವರಲ್ಲಿ ಜಗದೇವರಾಯ ಎಂಬುವನು ಇವನನ್ನು ತುಳಿಯಲು ಪಿತೂರಿ ಮಾಡಿದ. ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರಿಗೂ ಇವನಿಗೂ ಇದ್ದ ಸ್ನೇಹವನ್ನು ಮುರಿಯಲೂ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಇವನು ಜಗದೇವರಾಯನ ಪ್ರಲೋಭನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗದೆ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ತನಗಿದ್ದ ರಾಜಭಕ್ತಿ ಅಚಲವಾದುದೆಂದು ತೋರಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಕುಪಿತನಾದ ಜಗದೇವರಾಯ ವಿಜಯನಗರದ ರಾಮರಾಯ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿಲ್ಲದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದ ಇವನನ್ನೂ ಇವನ ಸಂಗಡಿಗರನ್ನೂ ಸೆರೆಮನೆ ಸೇರುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಜಗದೇವರಾಯನ ಮಾತನ್ನು ನಂಬಿದ ಸದಾಶಿವರಾಯ, ಯಲಹಂಕನಾಡನ್ನು ಜಗದೇವರಾಯನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ. 5 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇವನು ಸೆರೆಮನೆ ವಾಸವನ್ನು ಅನುಭವಿಸ ಬೇಕಾಯಿತು. ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಅನಂತರ, ನಿಜಸ್ಥಿತಿಯನ್ನರಿತ ರಾಮರಾಯ ಇವನನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಿ ಬೆಂಗಳೂರನ್ನು ಮತ್ತೆ ಅವನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಗೌರವಿಸಿ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಇವನು ಪ್ರಜಾಪೋಷಕನಾಗಿ, ಧರ್ಮಪ್ರಭುವಾಗಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿ, ಪ್ರಜಾವತ್ಸಲ, ಅರಿಗಳಿಗೆ ಗಂಡಭೇರುಂಡ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಪಡೆದ. ಈತ 1569ರಲ್ಲಿ ಕಾಲವಾದ.

ಕೆಂಪೇಗೌಡ ಧರ್ಮಿಷ್ಠ ಕುಲದೈವ ಭೈರವನಾದ್ದರಿಂದ ಇವನ ಒಲುಮೆ ಶೈವಧರ್ಮದೆಡೆಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈತ ಅನೇಕ ಜನಹಿತಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ತನ್ನ ಕುಲದಲ್ಲಿ ವಿವಾಹವಯಸ್ಕರಾದ ಕನ್ಯೆಯರ ಬೆರಳುಗಳನ್ನು ಕತ್ತರಿಸುವ ಕ್ರೂರ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದ. ಕೆಂಪಾಂಬುಧಿ ಕೆರೆಯನ್ನೂ ಅದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಅಗ್ರಹಾರ–ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಗವಿಪುರದಲ್ಲಿರುವ ಗವಿ ಗಂಗಾಧರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಬಸವನ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಬಸವಣ್ಣನ ಗುಡಿ 11 ಅಡಿಯ ಬಸವನ ವಿಗ್ರಹ, ಅದರ ಸಮೀಪದ ಗಣಪತಿ, ಆಂಜನೇಯ, ನಂದೀಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯ ಇವು ಈತನ ಕಾಲದ ರಚನೆಗಳು. ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಅಲಸೂರಿನ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಸಿದ. ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ ವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದನೆಂಬ ಪ್ರತೀತಿ ಇದೆ. ಇದು ಈಗ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ಮಾಗಡಿಯಲ್ಲೂ ದೇವಾಲಯಗಳ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿರುವನಲ್ಲದೆ ಅಲ್ಲಿ ಛತ್ರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈತ ಒಂದು ಟಂಕಸಾಲೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಭೈರವ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದ. (ಕೆ.ಪಿ.)

ಕೆಳದಿ ಅರಸು ಮನೆತನ: ಕೆಳದಿ ಸಂಸ್ಥಾನ 1499ರಲ್ಲಿ ಜನ್ಮ ತಾಳಿತು. ವಿಜಯನಗರದ ಪತನದ ಅನಂತರ ಕೆಳದಿಯ ಅರಸರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. ಇವರು ಒಟ್ಟು 265 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದರು. ಕೆಳದಿ ಆಡಳಿತದ ಕೊನೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಲಿಂಗಣ್ಣ ಕವಿಯ ಕೆಳದಿ ನೃಪವಿಜಯ ಮತ್ತು ಕೆಳದಿ ರಾಜನಾದ ಬಸವಪ್ಪ ನಾಯಕನ ಶಿವತತ್ತ್ವ ರತ್ನಾಕರ ಕೆಳದಿ ಇತಿಹಾಸದ ಪುನರ್ರಚನೆಗೆ ಪ್ರಮುಖ ಆಕರಗಳಾಗಿವೆ. ಶಾಸನಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ ಆಕರ. ಕೆಳದಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಉಗಮದ ಬಗೆಗೆ ಕೆಲವು ಐತಿಹ್ಯಗಳಿವೆ. ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಾಗರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಹಳ್ಳಿಬೈಲು ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದ ಬಸವಪ್ಪ ಮತ್ತು ಬಸವಾಂಬೆಯರಿಗೆ ಚೌಡಪ್ಪ–ಭದ್ರಪ್ಪರೆಂಬ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು. ವಿಜಯನಗರದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನು ಇವರ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ಪಾಳೆಯಗಾರರಿಂದ ತಮಗಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಿರುಕುಳವನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಈ ಸಹೋದರರನ್ನು ತನ್ನ ಬಳಿಗೆ ಕರೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದನ್ನು ಹಾಗೂ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ತೊಂದರೆ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ ಪಾಳೆಯಗಾರರನ್ನು ಇವರು ಸೋಲಿಸಿ ಆ ಮೂಲಕ ವಿಜಯನಗರದರಸರ ಕೃಪೆಗೆ ಪಾತ್ರರಾದುದನ್ನು ಕೆಳದಿ ನೃಪವಿಜಯ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಕ್ರಮೇಣ ಮುಸಲ್ಮಾನರನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಇವರನ್ನು ಉತ್ತರದ ಗಡಿಯ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರು ನೇಮಿಸಿದರು. ಜೊತೆಗೆ ಇವರಿಗೆ ಚಂದ್ರಗುತ್ತಿ, ಕೆಳದಿ, ಇಕ್ಕೇರಿ, ಪೆರ್ಬಯಲು, ಯಳಗಳಲೆ, ಮೇದೂರು, ಕಲಸೆ, ಲತವಾಡಿ ಎಂಬ ಎಂಟು ಮಾಗಣೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದರು. ಕೆಳದಿ ಅರಸರಿಗೆ ರಾಯಸವನ್ನು ಬರೆಸುವ, ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸುವ, ಅಧಿಕಾರವೂ ದೊರೆಯಿತು. ಕೆಳದಿಯ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಅರಸನಾಗಿ ಚೌಡಪ್ಪನಿಗೆ 1500 ಜನವರಿ 8 ರಂದು ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕವಾಯಿತು. ಚೌಡಪ್ಪ ಚೌಡಪ್ಪ ನಾಯಕನಾಗಿ ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಈತ ಉತ್ತಮ ಆಡಳಿತಗಾರ, ಶಿವಭಕ್ತ. ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿ ಈತನೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಒಟ್ಟು 18 ರಾಜರು 1499 ರಿಂದ 1763 ರವರೆಗೆ 265 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರು ರಾಣಿಯರು ಪ್ರಮುಖರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಕೆಳದಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಮೊದಲ ದೊರೆಗಳ ಕಾಲಾವಧಿಯ ಬಗೆಗೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪುರಾವೆಗಳು ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಈ ದೊರೆಗಳ ಕುರಿತು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾಲಾವಧಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಚೌಡಪ್ಪನಾಯಕನ ತರುವಾಯ ಅವನ ಮಗ ಸದಾಶಿವನಾಯಕ ದೊರೆಯಾದ. ಇವನು ಕೆಳದಿಯಿಂದ ಇಕ್ಕೇರಿಗೆ ರಾಜಧಾನಿ ಬದಲಾಯಿಸಿದ. ಈತನೇ ಕೆಳದಿ ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಭದ್ರಬುನಾದಿಯನ್ನು ಹಾಕಿದವನು. ಇವನ ಅನಂತರ ಬಂದ ದೊಡ್ಡಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕ, ಚಿಕ್ಕಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕ, ರಾಮರಾಜನಾಯಕರು ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು. ದೊಡ್ಡಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕ ಜಂಗಮನಂತೆ ಜೀವನ ನಡೆಸಿ ತೀರ್ಥಯಾತ್ರೆ ಹೋದುದನ್ನು ಕೆಳದಿ ನೃಪವಿಜಯ ಮತ್ತು ಶಿವತತ್ತ್ವ ರತ್ನಾಕರ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ.

ದೊಡ್ಡಸಂಕಣ್ಣ ನಾಯಕನು ಕೆಳದಿಯಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದ ಶಿವಗಂಗೆ, ಕಂಚಿ, ಚಿದಂಬರಂ, ಕುಂಭಕೋಣ, ರಾಮೇಶ್ವರಗಳನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಂದ ಉತ್ತರದ ಕಡೆಗೆ ಪ್ರಯಾಣ ಬೆಳೆಸಿ ಇಂದಿನ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಅಂದಿನ ಭಾಗ್ಯನಗರವನ್ನು ಹಾದು ದೆಹಲಿಗೆ ಸೇರಿದ.

ದೆಹಲಿಗೆ ಹೋದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿ ಉದಾರ ಮನೋಭಾವವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಅಕ್ಬರನು ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ. ಅಕ್ಬರನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಂಕುಶಖಾನನೆಂಬುವವನನ್ನು ಈತ ತನ್ನ ಖಡ್ಗ ಯುದ್ಧ ಕೌಶಲದಿಂದ ಸೋಲಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಅಕ್ಬರನ ಮೆಚ್ಚಿಗೆಯನ್ನೂ ಪಡೆದು, ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮವನ್ನು ಸಮಾನ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡುತ್ತಿದ್ದ ಅಕ್ಬರನಿಂದ ಅಂದು ಮುಸ್ಲಿಮರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾಶಿ ವಿಶ್ವನಾಥ ದೇವರ ಪೂಜೆಗೆ ಮತ್ತು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಜಂಗಮ ಮಠಗಳು ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಅನುಮತಿಯನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡ.

ದೊಡ್ಡ ಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಅನುಮತಿ ಪಡೆದು ಕಾಶಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವನಾಥ ದೇವರಿಗೆ ಪೂಜೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಮೂಲ ಶಿವಲಿಂಗದ ಮೇಲು ಭಾಗದ ಗೋಳಕವನ್ನು ಅಂದು ಆ ದೇವಾಲಯದ ಉಸ್ತುವಾರಿ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಮುಸಲ್ಮಾನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ತಿಳಿಸಿ ಅದನ್ನು ಮತ್ತು ಭಗ್ನಗೊಂಡ ವಿಶ್ವನಾಥನ ಲಿಂಗವನ್ನು ಈತ ತನ್ನ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡ ನೆಂದು ಕೆಳದಿ ನೃಪ ವಿಜಯ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ತನ್ನ ಕಾಶಿ ಪ್ರವಾಸದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಠವನ್ನು ಮುಸಲ್ಮಾನರಿಂದ ಬಿಡಿಸಿಕೊಂಡು ಅದಕ್ಕೆ ಜಂಗಮವಾಡಿ ಅಥವಾ ಜಂಗಮವಾಟಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಿದ. ಕಾಶಿಯಲ್ಲಿ ಕಪಿಲಧಾರಾ, ಮಾನಸ ಸರೋವರ, ಗಂಧರ್ವಸಾಗರ ಎಂಬ ಗಂಗೆಯ ತೀರ್ಥಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಕರ್ದಮೇಶ್ವರ, ನರ್ಮದೇಶ್ವರ, ಭೀಮಚಂಡಿಕೆ, ವೃಷಭ ಧ್ವಜೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಮಗ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಸಿದ. ಇಂದೂ ಕಪಿಲಧಾರ ತೀರ್ಥದ ಮೆಟ್ಟಿಲ ಮೇಲೆ ಈ ಕುರಿತು ಪರ್ಶಿಯನ್ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಅನಂತರ ದೆಹಲಿಯ ಚಾವಲಿಕೆ ಮುಂಡೈ (ಅಕ್ಕಿ ಪೇಟೆ ಅಥವಾ ಮಂಡೈ) ಎಂಬಲ್ಲಿ ಕೇದಾರ ಪ್ರಯೋಗ ಮತ್ತು ನೇಪಾಲದ ಭಕ್ತಪುರದಲ್ಲಿ ಜಂಗಮ ಮಠಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ.

7ನೆಯ ವೀರಭದ್ರನಾಯಕನ (1629–40) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಷಾಹಿ ಸುಲ್ತಾನನ ದಂಡನಾಯಕ ರಣದುಲ್ಲಾಖಾನನ ಧಾಳಿಗೆ ಈಡಾಗಿ 1638 ರಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿ ಇಕ್ಕೇರಿಯು ಹಾಳಾಯಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ರಾಜಧಾನಿಯು ಆ ವರುಷವೇ ಬಿದನೂರಿಗೆ (ವೇಣುಪುರ,ನಗರ) ವರ್ಗಾಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು.

ಕೆಳದಿ ಅರಸು ಮನೆತನದ ವಂಶಾವಳಿ:

1. ಚೌಡಪ್ಪನಾಯಕ	1498–1506
2. ಸದಾಶಿವನಾಯಕ	1509–65
3. ದೊಡ್ಡಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕ	1567–70
4. ಚಿಕ್ಕಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕ	1572–86
5. ರಾಮರಾಜನಾಯಕ	1571–86
6. ಹಿರಿಯವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ	1592–1629
7. ವೀರಭದ್ರನಾಯಕ	1628–46
8. ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ	1646–60
9. 2ನೆಯ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ	1661–61
10. ಭದ್ರಪ್ಪನಾಯಕ	1661–63
11. ಹಿರಿಯ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕ	1663–72
12. ಕುತ್ಸಿತ ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ	1672
13. ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿ	1672–97
14. ಹಿರಿಯ ಬಸಪ್ಪ ನಾಯಕ	1697–1714
15. 2ನೆಯ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕ	1714–39
16. 2ನೆಯ ಬಸಪ್ಪನಾಯಕ	1739–54
17. ಚೆನ್ನಬಸಪ್ಪನಾಯಕ	1754–57
18. 2ನೆಯ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕ	1758–63
ಮತ್ತು ವೀರಮ್ಮಾಜಿ.	

ಕೆಳದಿ ರಾಜವಂಶದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷ ಮತ್ತು ಚಾಣಾಕ್ಷ ದೊರೆ ಎಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾದವನು ಕೆಳದಿ ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ. ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕನ ಶಿಸ್ತು ನಾಡಿನಾದ್ಯಂತ ಮನೆಮಾತಾಗಿ ಉಳಿದಿದೆ. ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಾಗುವಳಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಗುಣಮಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಉತ್ತಮ, ಮಧ್ಯಮ, ಕನಿಷ್ಠ, ಅಧಮ ಹಾಗೂ ಅಧಮಾಧಮ ಎಂದು ಐದು ತರಹದ ಭೂಮಿ ವಿಂಗಡನೆಯನ್ನು ಈ ರಾಜನು ಮಾಡಿಸಿದ. ಇಂತಹ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿ ಪ್ರತಿ ತರಗತಿಯ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಆರಿಸಿ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ಐದು ವರ್ಷ ಸಾಗುವಳಿ ಮಾಡಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಈ ಐದು ವರ್ಷಗಳ ಸರಾಸರಿ ಉತ್ಪನ್ನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಆಯಾ ತರಗತಿಯ ಭೂಮಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಮೂರನೆಯ ಒಂದಂಶದ (1/3) ಕಂದಾಯವು ನಿಗದಿಗೊಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. 1700 ರವರೆಗೆ ಇದೇ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಬದಲಾವಣೆಯೊಂದಿಗೆ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿದ್ದಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ಕೆಳದಿ ಕಾಲದ ಕಂದಾಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಬಹುವಾಗಿ ಕೊಂಡಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಕಾಶಿಯಿಂದ ರಾಮೇಶ್ವರದವರೆಗೆ ಕೆಲವೆಡೆ ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ದಾನ, ಧರ್ಮ, ಪೂಜಾದಿಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ನಡೆಯುವಂತೆ ಅನುಕೂಲ ಕಲ್ಪಿಸಿದ. ಶೃಂಗೇರಿ ಮತ್ತು ಇತರ ಮಠಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಹಿಂದಿನಿಂದ ಬಂದಂತಹ ರಾಜಾಶ್ರಯವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಕ್ರೈಸ್ತರಿಗೆ ಉಪದೇಶ ಮಾಡುವ, ಭಾರತೀಯರೇ ಚರ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿರಬೇಕೆಂಬ ಕಟ್ಟಪ್ಪಣೆ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿತ್ತು. ಗುಡಿ ಕೈಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾವೀಣ್ಯ ಪಡೆಯಲು ಜನಗಳಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ. ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವುದು ಇವನ ಗುರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಕಾವೇರಿ ನದಿಗೆ ಸೇತುವೆ ನಿರ್ಮಾಣವೇ ಮುಂತಾದ ಹಲವಾರು ಸಾಮಾಜಿಕ ಕೆಲಸಗಳು ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದವು.

ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ (ವರ್ಣಚಿತ್ರ)

ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಕೆಚ್ಚೆದೆಗೆ, ಶೌರ್ಯಕ್ಕೆ ಹೆಸರಾಗಿರುವ ಕೆಲವೇ ರಾಣಿಯರಲ್ಲಿ ಕೆಳದಿಯ ರಾಣಿ ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿಯೂ ಒಬ್ಬಳು. ಕೋಟಿ ಪುರದ ಸಿದ್ದಪ್ಪ ಶೆಟ್ಟರ ಮಗಳಾದ ಇವಳು ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕನ ಹೆಂಡತಿ; ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕನ ಸೊಸೆ. ತನ್ನ ಪತಿಯಿಂದ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದ ಅನುಭವ ವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದಳು. ರಾಜ್ಯದ ಆಸೆಗಾಗಿ ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ಸೋಮಶೇಖರ ನಾಯಕನ ಕೊಲೆಯಾದ ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯವು ದುಃಸ್ಥಿತಿಗೆ ಒಳಗಾಗುವ ಸಂದರ್ಭ ಒದಗಿ ಬಂದಾಗ ಆಕಸ್ಮಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿ ತನ್ನ ಪತಿಯ ನಿಧನದ ದುಃಖದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿಯೂ ಧೈರ್ಯಗೆಡದೆ ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡು ಅಪ್ರತಿಮ ಧೈರ್ಯವನ್ನು ತೋರಿಸಿದ ವೀರ ಮಹಿಳೆ. ತನ್ನ ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆಯಿಂದ ತನ್ನ ಸಂಬಂಧಿಕರ, ಹಿರಿಯ ಅಧಿಕಾರಿ ವರ್ಗದವರ ವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ಗಳಿಸಿದಳು. ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿಯ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಕವಲೇದುರ್ಗದ (ಭುವನಗಿರಿದುರ್ಗ) ಅರಮನೆ ಯಲ್ಲಿ ಜರುಗಿತು. ತನ್ನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಿದ್ದ ಸೋಂದಾ, ಬನವಾಸಿ, ಶಿರಸಿ ಮೊದಲಾದ ಅರಸರನ್ನು, ಮೈಸೂರಿನ ದಳವಾಯಿ ಕುಮಾರಯ್ಯನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕಡೂರು, ಬಾಣಾವರ, ಹಾಸನ, ಬೇಲೂರು ಮೊದಲಾದುವುಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿ ಕೊಂಡು ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಗಡಿಯನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿದಳು. ಬಸವಾಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡಳಲ್ಲದೆ ಹುಲಿಗೆರೆ ಕೋಟೆ ಯನ್ನು ತನ್ನದಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ಅದಕ್ಕೆ ಚನ್ನಗಿರಿ ಕೋಟೆ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಿದಳು. ರಾಣಿ ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಸಾಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮರಾಠ ದೊರೆ ಶಿವಾಜಿಯ ಮಗ ರಾಜಾರಾಮನನ್ನು ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಔರಂಗಜೇಬನ ಉಪಟಳದಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿದುದು. ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದ್ದ ರಿಂದ ಬಸಪ್ಪನೆಂಬ ಹುಡುಗನನ್ನು ದತ್ತು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಅವನಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಕೊಡಿಸಿದಳು. ಈತ ಶಿವತತ್ತ್ವ ರತ್ನಾಕರವೆಂಬ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವಕೋಶ ರಚನೆ ಮಾಡಿದ.

ಮಹಿಳೆಯೊಬ್ಬಳು 25 ವರ್ಷಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚುಕಾಲ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದವರಲ್ಲಿ ಕೆಳದಿ ರಾಣಿ ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿ ಪ್ರಮುಖಳು. ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿ ತನ್ನ ಮಗನಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡುವಂಥ ಆಡಿದ ನುಡಿಮುತ್ತುಗಳು ಹೀಗಿವೆ: ನುಡಿದದ್ದನ್ನು ಬದಲಿಸದಿರು, ಎಂದಿಗೂ ಕರ್ತವ್ಯಚ್ಯುತನಾಗದಿರು, ಸರ್ವದಾ ಮಧುರವಾಗಿ ಮಾತನಾಡುವಂತೆ ಎಚ್ಚರವಹಿಸು. ದುಷ್ಟರಿಗೆ ನಿನ್ನಹೃದ್ಗತವನ್ನು ತೋರದಿರು, ದುರ್ಮಾರ್ಗ ಹಿಡಿಯದಿರು, ಸ್ವಜನರಲ್ಲಿ ಭೇದವೆಣಿಸದಿರು. ಪಾಪಕಾರ್ಯ ಮಾಡದಿರು, ಸತ್ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡು, ಸದಾ ಶಂಭುವಿನ ಪಾದಗಳನ್ನು ಧ್ಯಾನಿಸು, ಸಕಲ ಜೀವಿಗಳಲ್ಲಿ ದಯೆ ತೋರು, ಆಶ್ರಯ ಬಂದವರಿಗೆ ರಕ್ಷಣೆ ನೀಡು. ಪರರನ್ನು ನಿಂದಿಸದಿರು, ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಬಯಸಿ ಬಂದವರಿಗೆ ರಕ್ಷಣೆ ನೀಡು, ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಆತ್ಮ ಸಂಯಮವಿಲ್ಲದೆ ನಡೆಯದಿರು, ಕಾಮಾದಿ ದೋಷಗಳನ್ನು ಜಯಿಸು, ಹುಟ್ಟು ಸಾವುಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತಿ ಪಡೆ, ವಿಪತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಹ ಧೃತಿಗೆಡದಿರು, ಸಿರಿತನ ಬಂದಾಗ ಸೊಕ್ಕದಿರು, ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಕುರಿತು ಚಿಂತಿಸು, ಅದ್ವೈತ ತತ್ತ್ವದ ತಿರುಳನ್ನು ತಿಳಿದುಕೋ. ಸುಸಂಧಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳದಿರು, ವೇದಜ್ಞರನ್ನು ಸನ್ಮಾನಿಸು, ಜೀವನವೊಂದು ಕನಸೆಂದು ತಿಳಿ, ನಾನು ಯಾರು ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನು ವಿವೇಚಿಸು. ನೀನು ನಗೆಗೀಡಾಗದಂತೆ ನಗು. ಉತ್ತಮವಾಗಿ ಮಾತನಾಡು, ಜಗಸ್ತುತಿ ಮಾಡುವ ಹಾಗೆ ನಡೆ, ಪುನರ್ಜನ್ಮ ತಾರದ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಅನುಸರಿಸು, ಶಿವನನ್ನು ವಿವಿಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪೂಜಿಸು ಹಾಗೂ ಅನಂತ ಆನಂದವನ್ನು ಅನುಭವಿಸು.

ಕೆಳದಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ದುಃಖಾಂತ್ಯ: ಕೆಳದಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಕೊನೆಯ ದೊರೆಯಾಗಿ ಹೆಸರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಚೆನ್ನಬಸಪ್ಪನಾಯಕನು ಆಳಿದ. ಇವನ ದತ್ತು ತಾಯಿ ವೀರಮ್ಮಾಜಿಯೇ ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಳು. ಚೆನ್ನಬಸಪ್ಪನಾಯಕನ ಮರಣಾನಂತರ ಈಕೆಯೇ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದಳು. 1763ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ಹೈದರ್ ಅಲಿಯು ಕೆಳದಿ ರಾಜಧಾನಿ ಬಿದನೂರನ್ನು ಮುತ್ತಿದನು. ವೀರಮ್ಮಾಜಿ ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಕಾದಾಡಿದರೂ ಶತ್ರುವಿಗೆ ಗೆಲುವಾಯಿತು. ಹೈದರ್ ಅಲಿ ಇಲ್ಲಿನ ಸಿರಿಸಂಪತ್ತನ್ನು ಸೂರೆ ಮಾಡಿದ. ಬಿದನೂರಿಗೆ ಹೈದರನಗರ ಎಂದು ಹೊಸ ಹೆಸರಿಟ್ಟ. ವೀರಮ್ಮಾಜಿ ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕನ ಬಂಧನವಾಯಿತು. ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಪುಣೆಗೆ ಹೋಗುವ ಮಾರ್ಗಮಧ್ಯಮದಲ್ಲಿ ವೀರಮ್ಮಾಜಿ ನಿಧನಳಾದಳು. ಉಜಿನಿ ಮಠದ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಅವಳ ಸಮಾಧಿಯಾಯಿತು. 3ನೆಯ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕ ಧಾರವಾಡದ ನರಗುಂದದ ದೇಸಾಯಿಯವರಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದ. ಮುಂದೆ ಹೈದರ್ ನಗರವು ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾಯಿತು, ಟಿಪ್ಪು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಂದ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆದನು. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಅನಂತರ ಇದು ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು.

ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ನಡೆದುಕೊಂಡವರು ಈ ಕೆಳದಿ ಅರಸರು. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತ ಅನಂತರ ವಿಜಯನಗರ ಸಂಸ್ಥಾನದಿಂದ ಬಂದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ದೊರೆಯಿತು. ಅಂದಿನ ಜನಜೀವನ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರಿತು ಇಟಲಿಯ ಪಿಯತ್ರೊಡೆಲ್ಲಾವೆಲ್ಲ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಪೀಟರ್ ಮಂಡಿ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರವಾಸಿಗರು ತಮ್ಮ ಪ್ರವಾಸಿ ಕಥನದಲ್ಲಿ ಕೆಳದಿ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಆಡಳಿತ: ಕೆಳದಿ ಸಂಸ್ಥಾನ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ತೊಂದರೆಯನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿತು. ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ, ಮೈಸೂರು, ಮರಾಠ ದೊರೆಗಳು ಹಠಾತ್ತನೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಾಗ ಅವರನ್ನು ಎದುರಿಸಿದುದು ಈ ಮೊದಲಾದ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ತಮ್ಮ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲವನ್ನು ಯುದ್ಧಗಳಿಗಾಗಿಯೇ ವಿನಿಯೋಗಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಅವುಗಳನ್ನು ಮುತ್ಸದ್ದಿತನದಿಂದ ಎದುರಿಸಬೇಕಿತ್ತು. ಈ ಮಧ್ಯೆ ಜನರ ರಕ್ಷಣೆ, ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯಾಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಸೀಮಿತ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಅರಸರು ಸಾಕಷ್ಟು ಶಕ್ತಿಮೀರಿ ಪ್ರಯತ್ನಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ವಿಜಯನಗರ ರಕ್ಕಸಗಿ–ತಂಗಡಗಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲು ಅನುಭವಿಸಿದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ತನ್ನನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದ ವಿಜಯನಗರವನ್ನು ಮರೆಯದೇ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯನಿಗೆ ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕನು ಸಕ್ಕರೆಪಟ್ಟಣದ ಆಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಗೌರವಿಸಿದುದು ಅವರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಹಿಡಿದ ಕನ್ನಡಿಯಾಗಿದೆ.

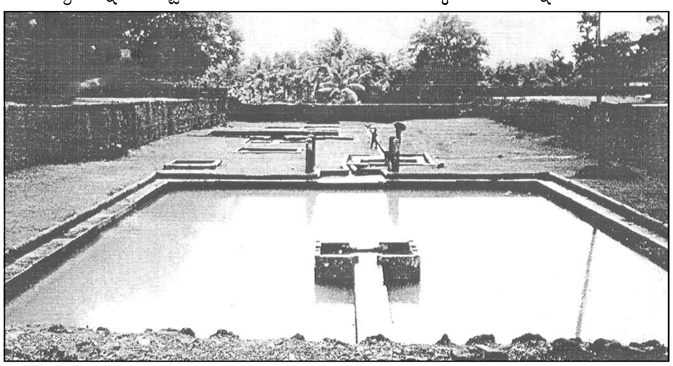

17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊಳ 'ದೇವಗಂಗೆ', ಹಳೆ ನಗರ

ಸರ್ಕಾರದ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಮಂತ್ರಿ ಮಂಡಲ ಇತ್ತು. ಇವರಿಂದ ರಾಜ ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಲಹೆ, ಸಹಕಾರ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ. ಇವರಿಗೆ ಸಹಾಯಕರಾಗಿ ಇತರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಇದ್ದರು. ಮಂತ್ರಿ ಪದವಿ ವಂಶ ಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಅನರ್ಹರಾದ ಮಂತ್ರಿಗಳಿಂದ ಪದವಿ ಹಿಂಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಂತ್ರಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ತಿಳಿದುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಕೆಳದಿ ನೃಪವಿಜಯದ ಉಲ್ಲೇಖದಿಂದ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಸು.6–8ರ ವರೆಗೆ ಮಂತ್ರಿಗಳು ಇದ್ದಿರ ಬಹುದು. ಮಂತ್ರಿಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಗುರುಗಳು, ಪ್ರಧಾನಿ, ಹುಜೂರು ಪ್ರಧಾನಿ, ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ, ದಳವಾಯಿ, ಬೊಕ್ಕಸದ ಅಧಿಕಾರಿ, ಮಂತ್ರಿ ಮೊದಲಾದ ಹೆಸರುಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇತರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೇನೆಬೋವ ಕರಣಿಕ, ಮನೆವಾರ್ತೆಗಾರ, ಹೆಗ್ಗಡೆ, ಪಟೇಲ ಮೊದಲಾದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಇದ್ದರು. ರಾಜಗುರುಗಳ ಸ್ಥಾನ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದ್ದಿತು. ಬುಕನನ್ ತನ್ನ ಪ್ರವಾಸಿ ಕಥನದಲ್ಲಿ ಕೆಳದಿ ಆಸ್ಥಾನದ ರಾಜಗುರುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಮಾಧವ ಜೋಯಿಸ ಎಂಬ ಗುರು ಶಾಸನೋಕ್ತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಚೌಡಪ್ಪನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೆಂಕಟಾದ್ರಿ ಜೋಯಿಸರು ಆಸ್ಥಾನದ ಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈತನೇ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಹಾ ದಂಡನಾಯಕ. ರಾಮನಾಯಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾರಣಪ್ಪಯ್ಯ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದನು. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನಭಂಡಾರದ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ ಉಲ್ಲೇಖ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಹುಜೂರು ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿ ವೀರಭದ್ರದೇವ ಎಂಬುವನು ಇದ್ದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಮಂತ್ರಿ ಪದವಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಬೊಕ್ಕಸದ ಅಧಿಕಾರಿ ಅಥವಾ ಚಿನ್ನಭಂಡಾರದ ಅಧಿಕಾರಿಯ ಬಗೆಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಶಾಸನಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಚಿನ್ನಭಂಡಾರದ ರಾಮಕೃಷ್ಣಯ್ಯ, ಪುರುಷೋತ್ತಮಯ್ಯ, ಹೂವಯ್ಯ, ಬೊಕ್ಕಸದ ಸಿದ್ದಬಸವಯ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಹೆಸರುಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇತರ ಮಂತ್ರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಧಿ ವಿಗ್ರಹಿಗಳು ಪ್ರಮುಖರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರನ್ನು ಸರ್ವಾಧಿ ಕಾರಿ, ದಳವಾಯಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ದೂತರು, ನಿಯೋಗಿಗಳು, ಮನೆವಾರ್ತೆಗಾರ, ಮಣಿಹ್ಯಗಾರ, ಕರಣಿಕ ಮೊದಲಾದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿವೆ.

ಆರ್ಥಿಕತೆ: ಕೆಳದಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಅಗ್ರ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ನೀಡಲಾಗಿತ್ತು. ನೀರಾವರಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ, ಬೇಸಾಯಕ್ಕೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಕೆರೆ, ಕಾಲುವೆ ನಿರ್ಮಾಣ, ಕಟ್ಟೆ, ಒಡ್ಡು ನಿರ್ಮಾಣ ಇವುಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಇತ್ತು. ರೈತರಿಗೆ ಅಗತ್ಯವಿರುವ ಸಾಮಾಗ್ರಿಗಳು ರಾಜ್ಯದಿಂದ ಕೊಟ್ಟು ಅವರಿಂದ ಧಾನ್ಯದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಹಿಂಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೊತ್ವಾಲ ಕಟ್ಟೆ, ಸುಂಕದ ಕಟ್ಟೆ, ವಿದೇಶಿ ರಫ್ತು, ಮೆಣಸಿನಕಾಳಿನ ವ್ಯಾಪಾರ ಇವುಗಳಿಂದ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಆದಾಯವಿತ್ತು. ಇಂಗ್ಲಿಷ್, ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್, ಡಚ್, ಅರಬ್ಬರು ಮುಂತಾದವರೊಡನೆ ವಾಣಿಜ್ಯೋದ್ಯಮದ ಮೂಲಕ ಇಲ್ಲಿಯ ಅಕ್ಕಿ, ಕಾಳುಮೆಣಸು ಮೊದಲಾದ ಸಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ರಫ್ತು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ವಿದೇಶದೊಡನೆ ವಿಶೇಷ ಬಾಂಧವ್ಯವಿತ್ತು. ಯುರೋಪಿನ ಪ್ರವಾಸಿ ಜಾಕೋಬಸ್ ಕ್ಯಾಂಟರ್ ವಿಕ್ಚರ್ ಈ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಭಾರತದ ಸರಕು ಮತ್ತು ಧಾನ್ಯ ಸಂಗ್ರಹದ ಉಗ್ರಾಣ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ.

ಕೆರೆ, ಬಾವಿ, ನದಿ ಮೊದಲಾದವುಗಳು ನೀರಾವರಿ ಮೂಲವಾಗಿತ್ತು. ನದಿಗಳಿಗೆ ಸೇತುವೆ ನೀರಿಗೆ ಒಡ್ಡು ಕಟ್ಟುವುದು ಆ ಮೂಲಕ ತೂಬುಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿ ತೋಟಗಾರಿಕೆಗೆ ನೀರು ಹಾಯಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇತ್ತು. ತೂಬು ಹಾಳು ಮಾಡುವುದು ಪಾಪದ ಕೆಲಸವೆಂಬ ಭಾವನೆ ಇತ್ತು. ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿ ನೀರಾವರಿ ಸೌಕರ್ಯವನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸುವುದು ಶ್ರೇಯಸ್ಕರವಾದ ಏಳು ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ ಹಾಗೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ನಿರ್ವಹಣೆಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಇಲಾಖೆ ಇದ್ದಂತೆ ತಿಳಿದುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿಯೂ ನೀರಾವರಿ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಪಡೆದಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೆರೆ, ಕಟ್ಟೆ, ಕೊಳಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕನು ತನ್ನ ಅಜ್ಜ ಸದಾಶಿವನಾಯಕನ ಹೆಸರಲ್ಲಿ ಸಾಗರದಲ್ಲಿ ಕೆರೆಯೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದನು. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆನಂದಪುರದಲ್ಲಿ ಸರೋವರವೊಂದು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿತ್ತು.

ಹಿರಿಯ ವೆಂಕಟಪ್ಪನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 1621 ರಲ್ಲಿ ಸೇನಬೋವ ಕಾಮದೇವಭಟ್ಟನ ಮಗ ಕೋನಪ್ಪನು ಗೋವರ್ಧನಗಿರಿ ಗೇರುಸೊಪ್ಪೆ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಕೆರೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದುದನ್ನೂ ಕೆಳದಿಯಲ್ಲಿ ವಡ್ಡರ ತಿಮ್ಮಿ 1512 ರಲ್ಲಿ ಕೆರೆಕಟ್ಟಿಸಿದುದನ್ನು ಸಮಕಾಲೀನ ದಾಖಲೆಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಸಾರ್ವಜನಿಕರು ಕೆರೆ ಕುಂಟೆ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ತೋರುತ್ತಿದ್ದದನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. 2ನೆಯ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕನ 1772 ರ ಶಾಸನವು ಬಸವನ ಒಡ್ಡು ಅಣೆಕಟ್ಟು ಕಟ್ಟಿಸಿದುದನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ವಿರಕ್ತ ಮಠದ ಖಜಾನೆ ಸಿದ್ಧಬಸವನು 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕೆರೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಬಸಪ್ಪನಾಯಕನು ಬಿದನೂರಿನಲ್ಲಿ ಸೇತುವೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದ್ದ. ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಹಲವು ಕೆರೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ವೀರಮ್ಮಾಜಿಯ ಕಾಲದವರೆಗೂ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಕೆರೆಕುಂಟೆಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಬಗ್ಗೆ ಸಮಕಾಲೀನ ದಾಖಲೆಗಳು, ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಧಾರ್ಮಿಕ ಉದ್ದೇಶದ ಬಳಕೆಗಾಗಿ ಬಳಸುವ ಭೂಮಿಗೆ ಬೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿನಾಯಿತಿ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಪಾಳು ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕೊಂಡುಕೊಂಡು ಮಠಮಾನ್ಯಗಳು, ಅಗ್ರಹಾರಗಳಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿದ್ದನ್ನು ಶಾಸನಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಉತ್ತಾರ, ಉಂಬಳಿ ಬಿಡುವ ಭೂಮಿಗಳು ತೆರಿಗೆ ವಿನಾಯಿತಿ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ಗ್ರಾಮ ಸಭೆಗಳ ಸಲಹೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ನೀರಾವರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನೀರಗಂಟಿ ಹಾಗೂ ತಳವಾರರು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. 1664 ರ ಶಾಸನವೊಂದು ರೈತನ ನೀರಾವರಿ ಬಾವಿ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಹಾಳಾದಾಗ ಪರಿಹಾರ ನೀಡಿದ್ದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ರೈತರಿಗೆ ಕಷ್ಟ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರಿಹಾರ ನೀಡಿ ಅನುಕೂಲ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ಹಿಂಪಡೆಯುವ ಪದ್ಧತಿ ಇತ್ತು. ಗಿಡ, ಮರ ಬೆಳೆಯಲು ಮತ್ತು ತೋಟ ಮಾಡಲು ನೀಡಿದ ಮುಂಗಡ ಹಣ ಕಂದಾಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ವಸೂಲು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದದನ್ನು 1730 ರ ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಖಂಡುಗ ಬೀಜ ಬಿತ್ತುವ ಬೀಜವರಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಘಟಕವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕನು ಶಿಸ್ತನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿದ್ದನು. ಇದು 1800 ರ ವರೆಗೆ ಮುಂದುವರೆದಿತ್ತೆಂದು ಬುಕನನ್ ಬರೆಯುತ್ತಾನೆ. ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಆದಾಯದ ಮೂಲವು ಕಂದಾಯದಾಗಿತ್ತು. ರೈತರು ಬೆಳೆದ ಬೆಳೆಯ 1/6 ಭಾಗ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಕೊಡಬೇಕಿತ್ತು. ಬಿತ್ತುವ ಬೀಜ ಸಾಗುವಳಿ ಖರ್ಚು, ಉತ್ಪನ್ನವಾದ ಧಾನ್ಯಗಳು ಅವುಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಕಂದಾಯ ನಿಗದಿಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಐದು ವರ್ಷದ ಸರಾಸರಿ 50 ಸೇರಿನ ಒಂದು ಖಂಡುಗದ ಬೆಲೆ ಒಂದು ಹಣ ಎಂದು ಗೊತ್ತುಮಾಡಿ ಉತ್ಪನ್ನದಲ್ಲಿ 1/3 ಭಾಗ ಕಂದಾಯ ನಿಗದಿ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಬೆದ್ದಲು, ಖುಷ್ಕಿ ಅಥವಾ ಹಕ್ಕಲು ಭೂಮಿ ದರವು ಶಿಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದಿತು. ಬಯಲುಸೀಮೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಖಂಡುಗ ಬೀಜವರಿಗೆ ಬೇರೆಯೇ ರೀತಿಯ ಕಂದಾಯ ನಿಗದಿಯಾಗಿತ್ತು. ಅದು ಮಣ್ಣಿನ ಫಲವತ್ತತೆಯನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿರುತ್ತಿತ್ತು. ರಹದಾರಿ ಮೂಲಕ ಹೋಗುವ ಸರಕು ಸಾಗಣೆ ವಾಹನಗಳ ಮೇಲೆ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ಹಾಕುವುದು, ದಂಡಿನ ಬಿರಾಡ, ಕೋಟೆ

ಬಿರಾಡ ಮೊದಲಾದ ಮೂಲಗಳೂ ಆದಾಯ ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅವರು ಅನುಸರಿಸಿದ ಮಾರ್ಗವೆಂದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಘಟ್ಟದ ಕೆಳಗಿನ ಸುಂಕದ ಠಾಣೆ, ಮಂಜೇಶ್ವರ, ಉಪ್ಪಿನಂಗಡಿ, ಬಂಗಾಡಿ, ಬಂಟ್ವಾಳ, ಬೈಂದೂರು ಮೊದಲಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸುಂಕ ವಸೂಲಿಗಾಗಿ ಸುಂಕದ ಠಾಣ್ಯಗಳಿದ್ದವು.

ವರಹದ ಅಥವಾ ಗದ್ಯಾಣದ ಅರ್ಧಭಾಗ ಹೊನ್ನು ಎಂಬ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯ. ಚಾರಣ ಎನ್ನುವುದು ಕೆಳದಿ ಕಾಲದ ಇನ್ನೊಂದು ನಾಣ್ಯ. ಹಣ ಅಥವಾ ಪಣ ಮತ್ತೊಂದು ನಾಣ್ಯ. ಒಂದು ಗದ್ಯಾಣಕ್ಕೆ ಹತ್ತು ಹಣ ಸಮ. ಅಂದರೆ ಒಂದು ಹೊನ್ನಿಗೆ ಐದು ಪಣಗಳು ಸಮ. ಪಣ ಎಂಬ ನಾಣ್ಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಪದೇ ಪದೇ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರಿಂದ ಇದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ನಾಣ್ಯವಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಪಣದ ಅನಂತರ ಅಡ್ಡ. ಅಡ್ಡದ ನಂತರ ಹಾಗ. ಒಂದು ಅಡ್ಡಕ್ಕೆ ಎರಡು ಹಾಗಗಳು. ಇದಕ್ಕಿಂತ ಸಣ್ಣ ಮೌಲ್ಯದ ನಾಣ್ಯ ಬೇಳೆ. ಒಂದು ಹಾಗಕ್ಕೆ ಎರಡು ಬೇಳೆ. ಬೇಳೆಗಿಂತ ಕನಿಷ್ಠ ವೀಸ. ಇವು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು.

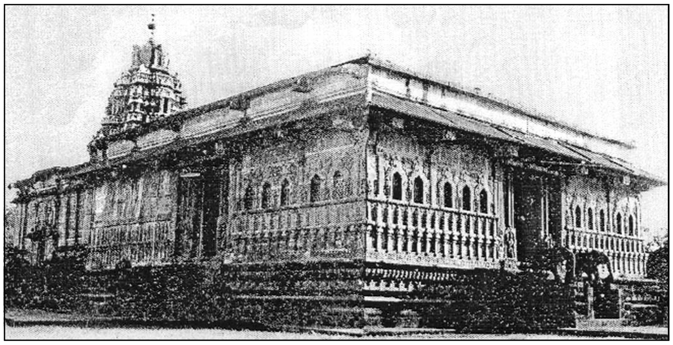

ಅಘೋರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಇಕ್ಕೇರಿ

ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯದ ಉಲ್ಲೇಖವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ವಿದೇಶಿ ಪ್ರವಾಸಿ ಪಿಯತ್ರೋ ಡೆಲ್ಲಾವೆಲ್ಲ ಭಟ್ಕಳಕ್ಕೆ ಭೇಟಿಯಿತ್ತಾಗ ತಾರ ಎಂಬ ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಒಂದು ತಾರಾಗೆ ನಾಲ್ಕು ಕಾಸು ಎಂದು ಆತ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕಾಸು ಎಂಬುದು ಆ ಕಾಲದ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯ. ಪೀಟರ್ ಮಂಡಿ ಇದನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಒಂದು ಅರೆವೀಸಾಕೆ ಎರಡು ಕಾಸು ಸಮ.

ಬಿದನೂರಿನಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆ ಇತ್ತೆಂದು ಅಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಅಚ್ಚಿನ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಇದನ್ನು ರಾಮನಗರದ ಬಳಿಯ ಜಾನಪದ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು 2ನೆಯ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕನ ಕಾಲದ್ದು. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರಿಯ ಉಲ್ಲೇಖ ಬರುತ್ತದೆ. ಕೆಳದಿ ಸದಾಶಿವ ನಾಯಕ, ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ, ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕರ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಬರೆಹವಿಲ್ಲದ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ.

ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ಥಿತಿ: ಕೆಳದಿ ಅರಸರು ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಟ್ಟಿಗೆ ವೀರಶೈವರಾಗಿದ್ದರೂ ಇತರ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಗೌರವಿಸಿ ಪೋಷಿಸಿದರು. ದೊಡ್ಡ ಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕನು ತೀರ್ಥಯಾತ್ರೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪೈಠಣದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಘೋರೇಶ್ವರ ಮೂರ್ತಿಯ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಹಾಳೆಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿಕೊಂಡು ಅದರಂತೆ ಅಘೋರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಇಕ್ಕೇರಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದನು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆನಂದಪುರ ಮತ್ತು ಭುವನಗಿರಿ ದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ಮಸೀದಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿದರು. ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಮಿಲಾಗ್ರಿಸ್ ಚರ್ಚ್ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದರು. ಮೂಡುಬಿದರೆಯ ಸಾವಿರ ಕಂಬದ ಬಸದಿಗೂ ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಾನವನ್ನು ನೀಡಿದರು. ರಾಜ್ಯಾದ್ಯಂತ ಬಹಳಷ್ಟು ಮಠಗಳು ದೇವಾಲಯಗಳು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣ ವಾದವು. ಶೃಂಗೇರಿ, ಉಡುಪಿ, ಮುಳುಬಾಗಿಲು ಮಠಗಳನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದರು. ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮರ್ಯಾದೆ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ನಿದರ್ಶನವಿದೆ. ಶೈವ, ಮಾಧ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳು ವಿಶೇಷ ಮಾನ್ಯತೆ ಪಡೆದಿದ್ದವು. ಉತ್ತಮ, ಜಾತ್ರೆ, ಸಮಾರಂಭಗಳು, ದ್ವೈತ, ಅದ್ವೈತ ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ, ವೀರಶೈವ ಮಠಗಳಿಗೆ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ ದಾನದತ್ತಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಅಂದಿನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ.

ಸಾಮಾಜಿಕ: ಈ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವಿತ್ತು. ಕೆಳದಿ ಕಾಲದ ಇಟಲಿಯ ಪ್ರವಾಸಿ ಪಿಯಾತ್ರೋ ಡೆಲ್ಲಾವಲ್ಲೆ ಇಲ್ಲಿನ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಬಹುವಾಗಿ ಕೊಂಡಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಅಂದಿನ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕವಾದ ಪತ್ರಾಗಾರವು ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾಗಿ ಜೋಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದನ್ನು ಪೀಟರ್‌ಮಂಡಿ ಬರೆಯುತ್ತಾನೆ. ಸತಿ ಪದ್ಧತಿಯು ಅಷ್ಟಾಗಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಕೆಳದಿ ಅರಸರು ಸಾಹಿತ್ಯ ಪೋಷಕರಾಗಿದ್ದರು. ಅರಸ ಬಸವರಾಜ ಸ್ವತಃ ಕವಿಯಾಗಿದ್ದು, ಶಿವತತ್ತ್ವ ರತ್ನಾಕರ, ಸುಭಾಷಿತ ಸುರದ್ರುಮಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಲಿಂಗಣ್ಣ ಕವಿಯ ಕೆಳದಿ ನೃಪವಿಜಯ, ಶಿವಗೀತೆ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಕೃತಿಗಳು. ನಾಟಕ, ಸಂಗೀತ ಮೊದಲಾದ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿಗೂ ವಿಶೇಷ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಇದ್ದಿತು. ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾಟಕಕ್ಕಾಗಿ ಇಕ್ಕೇರಿಯಲ್ಲಿ ರಂಗಮಂದಿರವಿದ್ದಿತು. ಸಂಗೀತ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಉಂಬಳಿ ಬಿಟ್ಟಿರುವುದಿದೆ. ವಿಜಯದಶಮಿ ಉತ್ಸವವನ್ನು ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕನು ಪಲ್ಲಕಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ವೀಕ್ಷಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಕೆಳದಿ ನಾಯಕರು ನ್ಯಾಯ ಪಕ್ಷಪಾತಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ನ್ಯಾಯ ವಿಚಾರಣೆಯನ್ನು ಸ್ವತಃ ರಾಜನೇ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನರಿತ ಪಂಡಿತರು ನ್ಯಾಯ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕಾಗಿ ನೆರವಾಗುತ್ತಿದ್ದರು.

ಯಾದವ ಮುರಾರಿಯವರ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು ರಥದಲ್ಲಿ ದೇವರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿಟ್ಟು ಈಗಲೂ ಗೌರವಿಸುತ್ತಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕಾನೂನು ಶಿಸ್ತುಪಾಲನೆಯೂ ಅಪೂರ್ವವಾಗಿತ್ತು. ಕಳ್ಳ ಕಾಕರ ಭಯವೇ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಜಾಕೋಬಸ್ ಕಾಂಟರ್ ವಿಶ್ಚರ್ ರವರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯ ನೆಮ್ಮದಿಯ ರಾಜ್ಯವೆಂಬುದನ್ನು ವಿದೇಶಿಯರೂ ಎತ್ತಿ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. (ಕೆ.ವಿ.ಜಿ.)

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ದೇವಾಲಯ, ಕೋಟೆ, ಕೆರೆ-ಕಟ್ಟೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಕೆಳದಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಇವುಗಳ ಶೈಲಿ ತನ್ನದೇ ಆದ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ವಿಭಿನ್ನ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಶೈಲಿಗಳಿಂದ ಹಾಗೂ ಜನಪದ ಶೈಲಿಗಳಿಂದ ತನಗೆ ಆವಶ್ಯಕವಾದ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಅನುಕೂಲ ಹಾಗೂ ಆಸಕ್ತಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳು ಆಶ್ರಯ ಸಿಕ್ಕ ಹಾಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಲ್ಪಟ್ಟು, ಹಾಳಾದಂತೆಲ್ಲಾ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟು ಇಂದಿನ ಸ್ವರೂಪ ಪಡೆದಿದೆ. ಕೆಳದಿ ಶೈಲಿಯ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿರಬಹುದಾದ ವಿವಿಧ ಮಾದರಿ ಹಾಗೂ ಶೈಲಿಗಳಿವೆ.

ವೇಸರ ಮಾದರಿ: ಇದು 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದು ಚಾಳುಕ್ಯ ಮಾದರಿ. ಈ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಒಂದು ಕಕ್ಷಾಸನ ಸಹಿತವಾದ ತೆರೆದ ಅಥವಾ ಗೂಢ ರಂಗಮಂಟಪಗಳಿರುತ್ತದೆ. ಈ ರಂಗಮಂಟಪ ಎತ್ತರವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದು, ಮೂರು ಕಡೆಯಿಂದ ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಮೆಟ್ಟಿಲಿಗೆ ಹಸ್ತಿ ಹಸ್ತಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ ಅಥವಾ ವೇದಿಕೆಯ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ರಂಗಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಕೆಳದಿ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಈ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ರಂಗಮಂಟಪ ಬಹುಶಃ 13ನೆಯ ಶತಮಾನ ಬಹುಸ್ತಂಭಗಳ ಸಭಾಮಂಟಪದಂತಿದೆ.

ಈ ರೀತಿಯ ಸಭಾಮಂಟಪಗಳನ್ನು ನಾಡ ಕಲಶಿ, ಹೊಸಗುಂದ, ಮರಗಳಲೆ ಹಾಗೂ ಸೊರಬ ತಾಲೂಕಿನ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳೂ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯ ಮುಂದುವರೆದ ರೂಪಗಳಾಗಿವೆ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲೇ ಇಂಥ ಸಭಾಮಂಟಪಗಳಿಗೆ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿ ಗೂಡುಮಂಟಪ ಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವ ಪದ್ಧತಿ ಮಲೆನಾಡಿನಲ್ಲಿತ್ತು. ಬೇಲೂರು ಚೆನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಈ ವಾಸ್ತು ಅಂಶವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. 15-16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಇಂಥ ಗೂಢಮಂಟಪಗಳ ರಚನೆ ಮಲೆನಾಡಿನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಬಹುಸ್ತಂಭಗಳ ಮಂಟಪಗಳು ಮರೆಯಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ಸ್ತಂಭಗಳ ನವರಂಗಗಳು ಮಾತ್ರ ಬಳಕೆಯಾದುವು. ಕೆಳದಿ ರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಇಕ್ಕೇರಿ ಅಘೋರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಇತ್ಯಾದಿ ಈ ಕಾಲದ ಮಹತ್ತರ ದೇವಾಲಯಗಳೆಲ್ಲ ಈ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲೇ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಮಂಟಪಗಳಿಗೆ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ವಿಮಾನ ಮಾದರಿಯ ಬಂಧಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಕಕ್ಷಾಸನದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೂಟಸ್ತಂಭಗಳ ಸಾಲುಗಳ ಕೆತ್ತನೆ ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಸ್ತುತದ ಮೇಲೆ ಮುಂಚಾಚಿಕೊಂಡಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಮಾಡುಗಳಿರುತ್ತದೆ. ಇವೆಲ್ಲ ವೇಸರ ಮಾದರಿಯ ಮುಂದುವರಿಕೆಯೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ದೇವಾಲಯಗಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳೂ ಚಾಳುಕ್ಯ ವೇಸರ ಶೈಲಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳೂ ಆಗಿವೆ. 12-13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಹುತೇಕ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಕಪೋತ ಬಂಧ ಮಾದರಿ ಇಲ್ಲೂ ಮುಂದುವರಿದಿದೆ. ಕಪೋತದಿಂಡಿನ ಮೇಲೆ ಪ್ರತಿಕಂಠ ಅಥವಾ ವ್ಯಾಳಪಟ್ಟಿಯಿರುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಪ್ರತಿಕಂಠಗಳು ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೇ ಶಿಖರಭಾಗದಲ್ಲೂ ಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ.

ವಿಮಾನದ ತಲವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಭದ್ರ ಹಾಗೂ ಕರ್ಣಗಳ ಉಬ್ಬುಗಳು ಇರುವುದು ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇಕ್ಕೇರಿಯ ಅಘೋರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ವಿಮಾನದ ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಭದ್ರ ಹಾಗೂ ಕರ್ಣಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನವಿದೆ. ಇದೇ ರೀತಿ ವಿಮಾನದ ಹಾರ ಹಾಗೂ ಶಿಖರಗಳು ಚಾಳುಕ್ಯಶೈಲಿಗೇ ಹೆಚ್ಚು ಹತ್ತಿರದ್ದಾಗಿದ್ದರೆ ಇಕ್ಕೇರಿಯ ಅಘೋರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಶಿಖರ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಹತ್ತಿರವಾಗಿದೆ. ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರತೀಹಾರವೂ ಒಂದು ಪ್ರತಿಕಂಠದ ದಿಂಡಿನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಘೋರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಭದ್ರಕೋಷ್ಠಗಳು ಮುಚ್ಚಿಗೆಯ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯಂತಿದೆ.

ಕೆಳದಿ ವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿಯ ಕಂಬಗಳೂ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯ ಕಂಬಗಳ ಮಾದರಿಗಳಿಂದಲೇ ಬೆಳೆದು ಬಂದಹಾಗಿವೆ. ಪ್ರಥಮ ಮಾದರಿಯು ಚಾಳುಕ್ಯ ಘಂಟಾಕೃತಿಯ ಕಂಬಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನೇ ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಘಂಟಾಕೃತಿಯ ಮೈಮೇಲೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತುವ ಕಲೆ ಈ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಗೂ ಕರಗತವಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ಇಕ್ಕೇರಿಯ ರಂಗಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಮಾದರಿಯ ಕಂಬಗಳು ಚೌಕಾಕಾರ ಕಾಂಡಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ 8 ಹಾಗೂ 16 ಮೂಲೆಗಳ ಕಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

ತಳಭಾಗದ ಮೂಲೆಗಳನ್ನು ನಾಗಬಂಧಗಳನ್ನಾಗಿ ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಲಶುನದಿಂದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೋದಿಗೆಯವರೆಗೂ ಈ ಸ್ತಂಭಗಳು ಮೂಲತಃ ಚಾಳುಕ್ಯ ಕಂಬಗಳ ಮಾದರಿಗಳು ಮುಂದುವರಿಕೆಯಾಗಿದೆ.

ದ್ರಾವಿಡಮಾದರಿ: ಕೆಳದಿ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಧಾರಾಳವಾಗಿ ನೋಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಬಳಕೆಯೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಕೆಳದಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಈ ಕಲ್ಲನ್ನೇ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ.

ಕೆಳದಿ ರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಅನಂತರ ಸೇರಿಸಲಾದ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯ ವಿಜಯನಗರ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದ್ದು, ರಂಗಮಂಟಪದಿಂದ ಹತ್ತಲು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ರಂಗಮಂಟಪ ಮಧ್ಯದ ಕಂಬಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಿರುದಾಗಿದ್ದು, ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ವೇದಿಕೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಂಬಗಳಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಚಾಚು ಬೋದಿಗೆಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಂಕೀರ್ಣ ಸ್ತಂಭಗಳು ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಪ್ರಧಾನ ಕಂಭದ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕಾಂಡದ ಮೇಲೆ ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಯ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿವೆ. ಇದರ ಒಂದು ಪಾರ್ಶ್ವಕ್ಕೆ ಮುಂಗಾಲುಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿ ನಿಂತ ವ್ಯಾಳಿ ಹಾಗೂ ಇದರ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಚಾಚು ಬೋದಿಗೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಉಪಸ್ತಂಭವನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಂಭದ ಬೋದಿಗೆ ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಯ ಪುಷ್ಪ ಬೋದಿಗೆಯಾಗಿದೆ.

ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ವಿಮಾನದ ಹಾರ–ಶಿಖರಗಳನ್ನು ಅಘೋರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಶಿಖರ ತನ್ನ ವಿಭಿನ್ನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಖೆ ಹಾಗೂ ಕೋಷ್ಠಕಗಳಿವೆ. ಕೆಳದಿ ಶಿಖರಗಳು ಬ್ರಹ್ಮಚ್ಛಂದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕೂ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ಕೋಷ್ಠ ಪಂಜರಗಳಿರುತ್ತವೆ.

ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಿದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ಈ ವಾಸ್ತು ಅಂಶಯ ಕೆಳದಿ ರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ವಿಮಾನ ಹಾಗೂ ಇಕ್ಕೇರಿ ಅಘೋರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ವಿಮಾನಗಳು ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಇವೆ.

ಹಿಂದು–ಇಸ್ಲಾಂ ಪ್ರಭಾವ: 17–18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಹಿಂದು–ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿಯ ಕೆಲವೊಂದು ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಕೆಳದಿ ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಅವು ಹೀಗಿವೆ: ದೇವಾಲಯಗಳ ಪ್ರಸ್ತರದ ಮೇಲೆ ಹಾರಗಳ ಬದಲಾಗಿ ಕಂಗುರಗಳ ಸಾಲು ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಮಿನಾರ್‌ಗಳು. ಇದೊಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ವಿನ್ಯಾಸವಾಗಿ 17–18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಬಾಗಿಲು ಹಾಗೂ ಕಿಟಕಿ ಕಮಾನುಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ: ಈ ಕಮಾನುಗಳು ಕಟ್ಟಡ ತಂತ್ರದಿಂದ ಕಟ್ಟಿದವಾಗಿರದೇ ಕಲ್ಲಿನ ಹಲಗೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದು ಮಾಡಿದವುಗಳಾಗಿವೆ. ಇಕ್ಕೇರಿಯ ಅಖಿಲಾಂಡೇಶ್ವರಿ ಅಮ್ಮನವರ ದೇವಾಲಯದ ಸುಖನಾಸಿಯ ಬಾಗಿಲು ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇಂಥ ಬಾಗಿಲುಗಳನ್ನು ಕವಲೆದುರ್ಗ, ಗೋವರ್ಧನಗಿರಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇಕ್ಕೇರಿಯ ನಂದಿಮಂಟಪದ ನಾಲ್ಕು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಮಾನುಗಳಿವೆ. ಇದರ ಕಮಾನುಗಳ ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ಕೋಷ್ಠ ಪಂಜರದ ಬಾಗಿಲಿನ ಬಿಜಾಪುರ ಕಮಾನುಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಸಮೀಪವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿ ಅಘೋರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಕಕ್ಷಾಸನದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಕಮಾನುಗಳ ಜಾಲವಾತಾಯನಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಗುಮ್ಮಟದಂತೆ ರೂಪಿಸಿರುವುದನ್ನು ನಗರದ ನೀಲಕಂಠೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ವಿಮಾನದಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಸ್ತರದ ಮೇಲೆ ಚಚ್ಚೌಕಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡವಿದ್ದು ಇದರ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಶಗಳನ್ನು ಮಿನಾರ್‌ಗಳಂತೆ ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಮೇಲೆ ಗುಮ್ಮಟದಂತೆ ಕಾಣುವ ವಿಷ್ಣುಚ್ಛಂದ ಶಿಖರವಿದೆ. ಈ ಶಿಖರದ ನಾಲ್ಕು ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಕೀರ್ತಿಮುಖವಿದೆ. ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಪ್ರಕಾರದ ಚೌಕೋನ ಗೋರಿ ನಿರ್ಮಿತಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಮಾದರಿ ಗೆಣಸಿನಕುಣಿಯ (ಸಾಗರ ತಾಲ್ಲೂಕು) ಸಿದ್ದೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಎತ್ತರ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದು, ಒಳಗೆ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚೌಕೋನ ಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ. ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಧಾರಾಳವಾಗಿ ಓಡಾಡಲು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆ ಹಾಕಲು ಸ್ಥಳವಿದೆ. ಈ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಪಥ ಹೊರ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಸಮಾನಾಂತರದಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳ ನಡುವಿನ ಅಂತರವು ತೆರೆದಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದೊಳಗಡೆ ನಾಲ್ಕು ಕಂಭಗಳ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಶಿವಲಿಂಗವಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಎದುರುಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಹುಕಂಬಗಳ ಮಂಟಪವಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಶಿಖರ ಕದಂಬನಾಗರ ಮಾದರಿಯಂತಿದೆ. ಇಡೀ ಕಟ್ಟಡದ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಗೋರಿ ಕಟ್ಟಡದ ಮಾದರಿಯಂತಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮುಂಬದಿಯ ಬಲ–ಎಡ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಕಮಾನಿನ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಮಾನು ದ್ವಾರಗಳ ಮೂಲಕ ಪ್ರವೇಶಿಸಬಹುದಾದ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಹೊರಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರದೇ ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸಗಳಿರುವುದು. ಹಿಂದು–ಇಸ್ಲಾಂ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವವಿರಬಹುದೇನೋ.

ಜನಪದ ಅಥವಾ ಸ್ಥಾನಿಕ ಪ್ರಭಾವಗಳು: ಕೆಳದಿ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನಿಕ ಕಟ್ಟಡ ಶೈಲಿಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ನೋಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಉದಾ: ಮಲೆನಾಡಿನ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ಪಡಸಾಲೆಯೊಂದನ್ನು ಜೋಡಿಸಿದಂತಿರುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ದೊರೆಯುವ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ತೀರ್ಥಹಳ್ಳಿ ತಾಲ್ಲೂಕು ಭೀಮನಕಟ್ಟೆಯ ಕೆಲ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸುತ್ತಲೂ ಸರಳವಾಗಿದ್ದರೂ ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾಗಿರುವ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯ ಪ್ರಾಕಾರಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಕೆಳದಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗೋಡೆಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅತ್ಯಂತ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಸ್ಥಾನಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅದೇನೆಂದರೆ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನ ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದು. ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಕಂಬಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಅಡ್ಡವಾಗಿ ಇಲ್ಲವೆ ನೆಟ್ಟಗೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಉದ್ದುದ್ದವಾಗಿ ಜೋಡಿಸುವ ತಂತ್ರ ಮೂಲತಃ ಈ ತಂತ್ರವನ್ನು ಮರದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಮಲೆನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿರುವ ಮರವಾಸ್ತು ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಅನುಕರಿಸುವ ಮೂಲಕ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಶಿಲಾದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಬಹುದು. ಆದರೆ ಕೆಳದಿಯವರು ಇದನ್ನು ರಾಮೇಶ್ವರ, ವೀರಭದ್ರ, ಪಾರ್ವತೀ ದೇವಾಲಯಗಳಂಥ ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಿದ್ದು ಕೆಳದಿ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯ ಕೊಡುಗೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ತಂತ್ರವನ್ನು 17–18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಮಲೆನಾಡಿನ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ತೀರ ತೆಳುವಾದ ಉಬ್ಬುಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಂತೆ ತೋರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಮಾನು ಬಾಗಿಲುಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಕಿಟಕಿಗಳನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮರದ ಕೆತ್ತನೆ ಕೆಳದಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದೆ. ಕೆಳದಿ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಮರದ ಕಂಬಗಳ ಬೊಡ್ಡೆ ದಪ್ಪವಾಗಿದ್ದು ಮೇಲ್ಮುಖವಾಗಿ ಕಿರಿದಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ನೈಸರ್ಗಿಕವಾಗಿಯೇ ಹೀಗೆ ಇರುವ ಮರದ ಕಾಂಡಗಳನ್ನು ಕಂಬಗಳನ್ನಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತುವ ಪರಿಪಾಠವನ್ನು ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಈ ಭಾಗದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ 18ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿನ ಮರದ ಕಂಬ ಮಾದರಿಗಳು ನೋಡಲು ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಬೊಡ್ಡೆ ಚೌಕಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು, ಕಂಬದ ಮಧ್ಯಭಾಗದ ಕಾಂಡ ಎಂಟು ಮೂಲೆಯದಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಮೊಗ್ಗಿನಂಥ ಭಾಗವನ್ನು ಲಶುನದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಮಾದರಿಯ ಕಲ್ಲಿನ ಕಂಬಗಳು 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಕೆಳದಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಿಲೆ ಹಾಗೂ ಮರದ ಬಳಕೆ ಒಟ್ಟಾಗಿ ಬೆಳೆದುಬಂದಿದೆ.

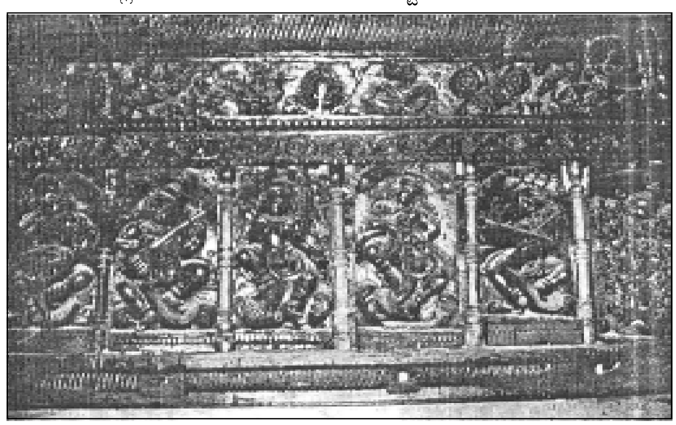

ಭವಾನಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಕಾಷ್ಠ ಶಿಲ್ಪ, ಕೆಳದಿ

ಕೆಳದಿಯ ಕಾಲದ ರಕ್ಷಣಾತ್ಮಕ ವಾಸ್ತುನಿರ್ಮಿತಿ ಬೆಳೆದುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಇಕ್ಕೇರಿ, ನಗರ, ಕವಲೆದುರ್ಗ, ಬೇಕಲ, ಕುಂಬಳ ಮತ್ತು ಕಾಸರಗೋಡುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಳದಿಯ ಕಾಲದ ಕೋಟೆಗಳಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಬಹುತೇಕ ಗ್ರಾನೈಟ್/ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಾಗಿ ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟತೆಗೆ ಒಂದು ಉದಾಹರಣೆಯೆಂದರೆ ಶಿವಮೊಗ್ಗದಲ್ಲಿರುವ ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕನ ಅರಮನೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿರುವುದು ಮರ. ಉಳಿದಂತೆ ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಗಚ್ಚುಗಾರೆ. ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಗಳ ಈ ಅರಮನೆ ಜನೋಪಯೋಗಿಯಾಗಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರೇಕ್ಷಕಭವನ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿದೆ. ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಗೆ ಇದೊಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಕಮಾನು ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಮಠಗಳು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಮರದ ಬಳಕೆ ಅಧಿಕವಾಗಿದೆ. ಕೆಳದಿ ಕಾಲದ ನೀರಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿರುವ ಕೆರೆಗಳು, ಕೆಲವು ಸರೋವರಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ನಗರದ ಗಂಗಾಕೊಳ, ಆನಂದಪುರದ ಚಂಪಕಸರಸ್ಸು, ಕೆಳದಿಯ ಸಂಪೆಕಟ್ಟೆ ಕೆರೆ, ತೊಟ್ಟಿಲಬಾವಿ ಇವೆಲ್ಲವುಗಳ ಸುಂದರವಾದ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ಮೆಚ್ಚುವಂಥದ್ದು.

ಕೆಳದಿಯ ಅರಸರು ಆಳಿದ ಬಹುಭಾಗ ಮಲೆನಾಡೇ ಆಗಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಮಲೆನಾಡಿನ ಹವೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಕಟ್ಟಿಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಕೆಳದಿ ಶೈಲಿ, ಮಲೆನಾಡ ಶೈಲಿ, ಭಾರತೀಯ–ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಗುರುತಿಸುವ ಕ್ರಮವಿದೆ. ಕೆಳದಿಯ ಅರಸರು ತಮ್ಮ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ವಾಸ್ತುಗಳು ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯಲ್ಲೂ ಉಪಯೋಗವಾಗಬೇಕು ಎಂಬ ಅಭಿಲಾಷೆಯುಳ್ಳವರಾಗಿದ್ದರು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲು ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ತಮ್ಮದಾಗಿಸಿಕೊಂಡರು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. (ಎಸ್.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಸ್ಮರಣ ಶಿಲ್ಪಗಳು: ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವ ಹಲವಾರು ಸ್ಮರಣಶಿಲ್ಪಗಳು ಉಳಿದುಕೊಂಡಿವೆ. ಆಳಿ ಅಳಿದ ರಾಜ ಮತ್ತು ರಾಣಿಯರ ಸಮಾಧಿಗಳು ಇದರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿವೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ (1583–1630) ನವರೆಗಿನ ಸಮಾಧಿಗಳು ಇಕ್ಕೇರಿಯಲ್ಲಿವೆ.

ಕೊಪ್ಪಲುಮಠ: ಬಿದನೂರಿನಿಂದ ಆಳಿದ ವೀರಭದ್ರನಾಯಕ (1630–46) ನಿಂದ ಮುಂದೆ ಆಳಿದವರ ಸ್ಮರಣ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಬಿದನೂರು ನಗರದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಸಮಾಧಿಗಳಿರುವ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಇಕ್ಕೇರಿ ಮತ್ತು ಬಿದನೂರಿನಲ್ಲಿ ಕೊಪ್ಪಲು ಮಠವೆಂದು ಕೆಳದಿ ನೃಪವಿಜಯದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಕೊಪ್ಪಲು ಎಂದರೆ ಮರಗಿಡಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾದ ತೋಪು. ಮಠ ಎಂದರೆ ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರಬಹುದಾದ ಗುರುಪೀಠ.

ಸ್ಮಾರಕಗಳು: ಕೊಪ್ಪಲು ಮಠದಲ್ಲಿ ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ (1646–61), ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ (1661–62) ಭದ್ರಪ್ಪನಾಯಕ (1662–64) ಹಿರಿಯ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕ (1664–72) ಚನ್ನಮ್ಮಾಜಿ (1672–98) ಹಿರಿಯ ಬಸಪ್ಪನಾಯಕ (1698–1715) ಕಿರಿಯ ಸೋಮಶೇಖರ ನಾಯಕ (1715–40) ಕಿರಿಯ ಬಸಪ್ಪನಾಯಕ (1740–55) ಮತ್ತು ಚನ್ನಬಸವನಾಯಕ (1755–58) ಹಾಗೂ ಕೊನೆಯ ರಾಣಿ ವೀರಮ್ಮಾಜಿ (1758–63) ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತಿರುವ ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಗದ್ದುಗೆಯ ಮುಂದೆ ಸಮಾಧಿಸ್ಥರಾದವರ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಕೆತ್ತಿದ ಶಿಲೆಯನ್ನು ನೆಟ್ಟಿದೆ. ಇದು ಸು.75 ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರ ಹಾಗೂ 60 ಸೆಂಮೀ ಅಗಲವಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಕೃಷ್ಣಶಿಲೆ ಮೇಲುಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರನ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ರಾಜ ಅಥವಾ ರಾಣಿಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸ್ತ್ರೀವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಇದು ಮಹಾಸತಿ ಕಲ್ಲಿನಂತಿದ್ದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ನಿಂಬೆಹಣ್ಣಿದ್ದು ನೃತ್ಯಭಂಗಿಯಲ್ಲಿದೆ.

ಸ್ಮಾರಕದ ಮುಂದಿರುವ ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಶಾಸನವಿಲ್ಲ. ರಾಜ ಅಥವಾ ರಾಣಿಯರ ಹೆಸರನ್ನಾಗಲೀ ಹಾಗೂ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ ಕಾಲವನ್ನು ಕೆತ್ತಿಲ್ಲ. ಈ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಒಂದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಒಂದರಂತೆ ಸಾಲಾಗಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಆದುದರಿಂದ ಇವುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸ ಬಹುದು. ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕನ ಗದ್ದುಗೆ ಮಾತ್ರ ಸಾಲಿನಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂದಿದೆ. ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ ನೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗುವ ಗದ್ದುಗೆ ಮುಂದೆ ಒಂದು ಪುಟ್ಟ ಮಂಟಪವಿದೆ. ಇದು ಸು. 1.80 ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಕೆಳದಿ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದಿನ ಧ್ವಜ ಸ್ಥಂಭದ ತಳ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ರಾಣಿ ಚನ್ನಮ್ಮಾಜಿ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಹೋಲುವಂತಹ ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲ್ಪದ ಸಮಾಧಿ ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿಯದಾಗಿರಬಹುದು.

ಮೇಲಿನ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಸಾಲಿನ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸಮಾಧಿ ಕೆಳದಿಯ ಅರಸೊತ್ತಿಗೆಯ ಕೊನೆಯ ರಾಣಿಯದು. ಇವಳು ನರಗುಂದದ ಬಳಿ ಶಿವೈಕ್ಯಳಾದಳು ಆದರೂ ಇವಳ ಗದ್ದುಗೆ ಸಹ ಈ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದರೂ ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಆಧಾರ ಆವಶ್ಯಕವಾಗಿದೆ.

ಕೆಳದಿ ರಾಜ ಮತ್ತು ರಾಣಿಯರ ಸಮಾಧಿಗಳು ಜೊತೆಜೊತೆಯಲ್ಲಿರುವುದು ಕೆಳದಿ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿದೆ. ಇಂಥ ಸ್ಮಾರಕಗಳು ಬಿದನೂರಿನ ಹಳೆಯ ಮಠದಲ್ಲಿದೆ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಹಳೆಯ ಮಠ ಯಾವುದೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ಕಾನಗದ್ದೆಯ ಕೊಪ್ಪಲು ಮಠದಲ್ಲಿರುವ ಸಮಾಧಿಗಳ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ರಾಣಿಯರ ಸಮಾಧಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲೆಗಳ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧ್ಯಯನ ಗಮನಾರ್ಹವಾದುವು. (ಆರ್.ಬಿ.ಎಸ್.)

ಶಾಸನಗಳು: ಇವರಿಗೆ ಸಂಬಂಧ ಪಟ್ಟ ದಾಖಲೆಗಳು ಬಹುಮುಖಿಯಾಗಿವೆ. ಮತ್ತಾವ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟೂ ನೀಡಿರದಷ್ಟು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಇವರು ಬಹುಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಅವು ಶಿಲಾಶಾಸನ, ತಾಮ್ರಪಟ, ನಿರೂಪಗಳು, ಕಡತ, ಆಭರಣ ಉಪಕರಣಗಳ ಮೇಲಿನ ಬರೆಹಗಳು ಕೆಳದಿ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಗೆ ಪ್ರಮುಖ ಆಕರಗಳಾಗಿವೆ. ಇವರ ಕಾಲದ ದಾನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಯದಾನದ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚು ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ಕಡಿಮೆ ಬೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕೊಂಡು ಸದುದ್ದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳ ಪಾಠ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಕ್ರಮವಿತ್ತು. ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಶಾಸನಗಳು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು. ಇದಕ್ಕೆ ಹಿರೇಶಕುನದ 1696ರ ಶಾಸನವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಬಹುದು.

ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ನಿರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಾಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ಜನರಿಗೆ ತಿಳಿಸುವ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಉದಾ: ಇಕ್ಕೇರಿಯ ಲಿಂಗಾಭಟ್ಟರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಆದೇಶದಂತೆ ಇನ್ನು ಮುಂದೆ ನಾರಾಯಣ, ತಿರುಮಲ ಮೊದಲಾದ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಮಾರ್ತರು ಪೂಜೆ ಮಾಡಬಾರದು ಅವರ ಬದಲಿಗೆ ವೈಷ್ಣವರೇ ಪೂಜೆ ಮಾಡಬೇಕು ಎಂಬ ಆಜ್ಞೆ ವಿಧಿಸಿದ್ದುದು. ತಾಮ್ರ ಶಾಸನದ ಪ್ರತಿಗಳು ತಾಳೆಯೋಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕಾಗದಗಳಲ್ಲಿ, ಕಡತಗಳಲ್ಲಿವೆ. ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತದ ವಿವರಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆ. ಕಡತಗಳು ಕವಲೆದುರ್ಗ, ಕಳಸ, ಶೃಂಗೇರಿ, ಕೂಡ್ಲಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಕಡತಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಂದಾಯ ವಿವರಗಳೇ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ಕಂದಾಯ ಇಲಾಖೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ದಾನ ದತ್ತಿಯ ವಿವರಗಳೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಲಭಿಸುತ್ತವೆ.

ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಪ್ರಸರಣ: ಕೆಳದಿ ನಾಯಕರ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸು.600ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಶಾಸನಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ಶೋಧವಾಗಿವೆ. ಇವು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ಕವಲೆದುರ್ಗದ ಮಠದಲ್ಲಿ 90ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಹೊಸನಗರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ನಿಟ್ಟೂರಿನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ 150ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ನಿರೂಪಗಳು ದಾಖಲಾಗಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು, ದಕ್ಷಿಣಕನ್ನಡ (ಮಂಗಳೂರು), ಧಾರವಾಡ, ಗದಗ, ತುಮಕೂರು ಮತ್ತು ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಾಸನಗಳು ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದರೂ ಇವರ ಮೇರೆ ಎಲ್ಲಿಯವರಗೆ ಹಬ್ಬಿದ್ದಿತೊ ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರಸಾರ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಿಂದ ಹೊರಗೆ ವಾರಾಣಸಿ, ಗೋವಗಳಲ್ಲಿ ಸಹ ಇವರ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ವಿಜಯನಗರದ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೌಡಗೌಡನಿಂದ ಕೆಳದಿ ಅರಸು ಮನೆತನ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದು, ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಇವನ 1506ರ ನಾಡಕಲಸಿ ಶಾಸನವೇ ಈ ಮನೆತನದ ಪ್ರಥಮ ಶಾಸನ. ಇಲ್ಲಿಂದ 2ನೆಯ ಸೋಮಶೇಖರ ನಾಯಕನವರೆಗಿನ 18 ಜನರ ಆಳ್ವಿಕೆಯಿಂದಾಗಿ 265 ವರ್ಷ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಸದಾಶಿವರಾಯ, ಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕ, ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕರು ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧರೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಚೆನ್ನಮ್ಮ, ವೀರಮ್ಮ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಣಿಯರು. ಸದಾಶಿವನಾಯಕನನ್ನು ಪಡುವಣ ಸಮುದ್ರಾಧೀಶ್ವರ ಎಂದು ಕರೆದಿದೆ.

ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕೇರಳದ ಬಿಲಿಯಾಪಟಮ್, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಕಾರವಾರ, ಗೋವ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬಿ ಸಮುದ್ರ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕನಾಯಕಹಳ್ಳಿಗಳವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತೆಂದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಆಡಳಿತದ ಅನುಕೂಲತೆಗಾಗಿ ಮಂಡಲ, ನಾಡು, ಸೀಮೆ, ವೇಂಠೆ ಹೋಬಳಿ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಅಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನ ಮಾದಪ್ಪಯ, ಪ್ರಧಾನಿ ಗುರುಬಸವಯ್ಯ, ಪ್ರಧಾನಿ ವೀರಭದ್ರ ಮೊದಲಾದವರ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿದ್ದು ನಿರ್ವಾಣಯ್ಯ ಮೊದಲಾದವರೂ ರಾಜಕಾರ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ವಿಷಯ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ಶಾಸನಗಳು ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯಗಳ ಜೊತೆಗೆ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಹೀಗಿದ್ದೂ ಆಗಾಗ ಬರುವ ಸಾಮಾಜಿಕ ವಿಚಾರಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಸಿದ್ಧಹಳ್ಳಿ, ಹೊನಗೇರಿ, ಶಾಸನಗಳು ನೆತ್ತರ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆ, ಶಾಸನವೊಂದು ಕರಿಯ ತಿಮ್ಮಗೌಡನ ಹೆಂಡತಿ ರಾಮಕ್ಕ ಮಾಸ್ತಿಯಾದುದನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಪಟ್ಟನಹಳ್ಳಿಯ ಶಾಸನ ಇಲ್ಲಿಯ ಭದ್ರಗೌಡನ ಕಣ್ಣು ತೆಗೆಯಿಸಿದ, ಆ ಕಾರಣವಾಗಿ ಹೊಲವನ್ನು ಉಂಬಳಿ ಬಿಟ್ಟ ವಿಷಯವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತದೆ ಯಾದರೂ ಕಣ್ಣು ತೆಗೆಯಿಸಿದ ಕಾರಣವನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಪುಂಡತನ ಮಾಡಿದ ಬಸಪ್ಪನಿಗೆ ಶಿಕ್ಷೆ ನೀಡಿದ ವಿಷಯ ಶಿಕಾರಿಪುರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ಹುಲಿಮನೆ ಕಾಳಿ ಸುಬ್ಬಣ್ಣನ ಮಗ ಶೇಷಯ್ಯನಿಗೆ ಇಕ್ಕೇರಿ ಶೇಷಾಚಾರ್ಯರ ಮಗ ಭೀಮಾಚಾರ್ಯನು ಬರೆದುಕೊಟ್ಟ ಹೊಲೆಯಾಳೂ ಹೆಣ್ಣಾಳೂ ಕ್ರಯಚೀಟಿಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಹುಲಿಮನೆ ಶಾಸನ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲಿ ನಾನು ನನ್ನ ಅವಸರ ನಿಮಿತ್ತವಾಗಿ ನಂನ ಹೊಲೆಯಾಳು ಕಂನನ ಹೆಂಡತಿ ಚಉಡಿಯೆಂಬ ಹುಡುಗಿಯನ್ನು ನಿಮಗೆ ಕ್ರಯಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟನಾಗಿ, ಯೀ ಹೆಂಣು ಅಳಿಗೆ ಬುದ್ಧಿವಂತರು ಕಂಡು ಕಟ್ಟಿದ ಕ್ರಯ ಗ 3 ಅಕ್ಷಾರದಲು ಮೂರು ವರಹಂನ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಯೀ ಹೆಂಣಾಳೂ ಹುಡುಗಿಯನ್ನು ನಿಮಗೆ ಕ್ರಯ ಮೂಲಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟೆವು ಎಂಬ ವಿವರವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಹೊಲೆಯಾಳಿನ ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ಮೂರು ಗದ್ಯಾಣಕ್ಕೆ ಮಾರಿದುದು ಸಾಮಾಜಿಕ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಅನ್ಯಾಯ, ಹೆಣ್ಣಿನ ಮಾರಾಟ ಅಂದಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕುರಿತು ಈ ಶಾಸನ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಯೀ ಹೆಂಣಿಗೆ ಆದಿ ಅಡಮು ಅಡ್ಡಿ ಸಡ್ಡಿಯೇನು ಉಂಟಾದಂನ್ನು ನಾನೇ ನೋಡಿ ಕೊಂಡೇನು ಎಂಬ ಭೀಮಾಚಾರ್ಯನ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸ ತಕ್ಕ ಸಂಗತಿಯಾಗಿದೆ. ನಗರ ಮತ್ತು ನಾಡಕಲಸಿ ಶಾಸನಗಳು ವ್ಯಕ್ತಿಯೊಬ್ಬ ಅಪುತ್ರಿಕನಾಗಿ ಸತ್ತರೆ ಅವನ ಆಸ್ತಿ ದಾಯಾದಿಗಳಿಗೆ ಸ್ವಗೋತ್ರದವರಿಗೆ. ಇವರಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಆ ಗ್ರಾಮದ ದೇವರಿಗೆ ಬಿಡಬೇಕೇ ಹೊರತು ಅರಮನೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಕೂಡದೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಷಯಗಳೇ ಆಗಿವೆ. ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಾಗಿರುವ ಅನ್ಯಾಯ ದಂಡ, ಉಪ್ಪಿನ ವಡಿಕೆ, ಕೊಡವೀಸ, ಚಂಗಮ, ವಿರಾಡ, ಮೂಲವೀಸ, ಸಿದ್ಧಾಯ, ಧರಣ ಮೊದಲಾದ ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹಾಗೂ ಕೃಷಿ ವಾಣಿಜ್ಯದ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಬಹುಪಾಲು ಶಾಸನಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಮೀಸಲಾಗಿದೆ. ವಿಶುದ್ಧ ವೈದಿಕಾದ್ವೈತ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಕ, ಶಿವ ಗುರು ಭಕ್ತಿ ಪರಾಯಣ ಎಂದು ತಪ್ಪದೇ ಕರೆದುಕೊಂಡಿರುವ ಕೆಳದಿ ಅರಸರು ಏಕ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಶೈವ ಮತ್ತು ವೀರಶೈವ ನಿಷ್ಠೆಗಳನ್ನು ಮೆರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ, ಶಂಭುಲಿಂಗ, ಸೋಮನಾಥ, ವೀರಭದ್ರ, ಅಘೋರೇಶ್ವರ, ಸಿದ್ದಲಿಂಗೇಶ್ವರ, ಬಸವೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು.

ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಗೊಂಡವು ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವರಮಠ, ಸೋಮನಾಥ ದೇವರ ಮಠ, ಹೊಸಪೇಟೆ ಮಠ, ಚೆನ್ನಬಸವೇಶ್ವರ ಮಠ, ಕಾಶೀ ಪೀಠ ಮಠ, ಕಲ್ಲಿನ ಮಠ, ಗದ್ದಿಗೆ ಮಠಗಳಲ್ಲದೆ ವಶೀಕೃತ ಮಠ, ನಿರಾಸಿ ಮಠ, ಮಹತ್ತಿನ ಮಠ, ವಿರಕ್ತ ಮಠಗಳ ಉಲ್ಲೇಖನಗಳು ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಹು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಮಹತ್ತಿನ ಮಠಗಳು ಇವು. ಸು. 60ರಷ್ಟಿವೆ. ಡಂಬಳದ ತೋಟದಾರ್ಯ ಮಠಕ್ಕೆ ಕಳಸ, ಬಂಗಾರದ ಪಾದುಕೆಗಳನ್ನು ದಾನ ನೀಡಿದ ವಿಷಯ ಇಲ್ಲಿ ದಾಖಲಾಗಿದೆ. ಅನೇಕ ವೀರಶೈವ ಮಠಗಳಿಗೆ ದಾನಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಮತ್ತು ವೀರಶೈವ ಧರ್ಮಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಉಲ್ಲೇಖನಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಪದೇ ಪದೇ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ವೀರಶೈವ ಮಠಗಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವವು ಶೈವ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ನೀಡಿದವು. ತಮ್ಮ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶುದ್ಧ ವೈದಿಕಾದ್ವೈತ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಕ ಎಂದು ಬಿರುದು ಅದ್ವೈತದ ಮೇಲಿನ ಒಲವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠದ ಗುರುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಕೆಳದಿ ಅರಸರಿಗೆ ಗೌರವದ ಭಾವನೆಯನ್ನು ಹಲವು ಶಾಸನಗಳು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ತೀರ್ಥಮತ್ತೂರಿನ ಜ್ಞಾನೇಂದ್ರ ಭಾರತೀಸ್ವಾಮಿ, ಮುಳುಬಾಗಿಲಿನ ಸಚ್ಚಿದಾನಂದ ಸ್ವಾಮಿ ಮೊದಲಾದವರಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿದ ವಿಷಯ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಮಾಧ್ವಮಠಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಉಡುಪಿ ಕೃಷ್ಣ ಮಠಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟ ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಿಸು ವಂತಹುದು. ಅನೇಕ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಿಗೆ ಬಿಟ್ಟ ದಾನದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೆಳದಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಹ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವಿತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಕಾಪು, ಮೇಳಿಗೆ, ಮೂಡಬಿದರೆ, ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಸಾಹಿತ್ಯ ರತ್ನಾಕರ, ಸಂಗೀತ ಗಂಗಾಧರನಾದ ವೆಂಕಟಪತಿ ದೇವಾರಾಯ ಪೆನುಗೊಂಡೆಯಿಂದ ಆಳುವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೊಮ್ಮಣ್ಣ ಶ್ರೇಷ್ಠಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಬಸದಿಯನ್ನು ಆತನ ಸಂತಾನದವರು ಶಿಲಾಮಯವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ಮೇಳಿಗೆಯ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಮೂಡಬಿದರೆ ಶಾಸನ ಶ್ರೀಮದಭಿನವ ಚಾರುಕೀರ್ತಿ ಪಂಡಿತ ದೇವರಿಗೆ ಬರೆಸಿಕೊಟ್ಟುದಾಗಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿ ಜೈನರಿಗೂ ಮಿಕ್ಕವರಿಗೂ ನಡೆದ ಜಗಳದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳೂ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ಕವಲೇದುರ್ಗದ ಎರಡು ಶಾಸನ (57,58)ಗಳು ಭುವನದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ಕೆಳದಿ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ ಮಸೀದಿ ಕಟ್ಟಿಸಿ, ದತ್ತಿಬಿಟ್ಟ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ರಾಜನಿಗೆ ಪಾದುಷಾಗಳಿಗೆ ಅರಸುಗಳಿಗೆ ಪುಣ್ಯಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗಲೆಂದು ನೀಡಿದ ದಾನ ವಿಷಯ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿದೆ. ವೀರಭದ್ರನಾಯಕನು ಆನಂದಪುರದ ಸೀಮೆ ಮಾಲಹಗೋಪದ ತಾವರೆಗೆರೆಗೆ ಹೊಂದಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಮಸೀದಿಗೆ ದಾನ ಕೊಟ್ಟ. ಕೆಳದಿ ಅರಸರು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕೆಲಸಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಗಮನ ಕೊಟ್ಟುದುದಕ್ಕೆ ಚಂಪಕಸರಸ್ಸು, ಬಸವನ ಒಡ್ಡು, ಕಲ್ಲುಭಾವಿ (83) ಇತ್ಯಾದಿ ಕೆಲಸಗಳು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಕೆರೆ, ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದುದಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸಿಗುತ್ತವೆ.

ಲೇಖ್ಯವಸ್ತು: ಕೆಳದಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಾಸನದ ಲೇಖ್ಯವಸ್ತುವಾಗಿ ಶಿಲೆ, ತಾಮ್ರ, ಬೆಳ್ಳಿ, ಚಿನ್ನ, ಕಂಚು, ಹಿತ್ತಾಳೆ ಮುಂತಾದವು ಬಳಸಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಶಿಲಾ ಬಳಕೆಗಿಂತ ತಾಮ್ರದ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚಿದೆ. ಶಿಲಾ ಶಾಸನಗಳು ಕೆಳದಿಯ ಮೊದಲ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಕೆಳದಿ ಕಾಲದ ತಾಮ್ರಫಲಕಗಳು ಸು. 25–30 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದ ಮತ್ತು 15–40 ಸೆಂಮೀ ಅಗಲವಿರುತ್ತವೆ. ಒಂದೇ ಫಲಕದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣ ಶಾಸನ ಮುಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಲ್ಲದೆ ಎರಡು, ಮೂರು ಫಲಕಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ಬರೆಯಿಸಿ, ಉಂಗುರದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿ, ರಾಜಮುದ್ರೆ ಹಾಕಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಉಂಗುರದಲ್ಲಿ ನಂದಿಯ ಚಿತ್ರವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಮಠಗಳು ತಾಮ್ರಶಾಸನವನ್ನು ಅಡವಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಹಣ ಕೊಡುವ ಲೇವಾದೇವಿ ವ್ಯವಹಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದವು ಅಡವಿಟ್ಟ ಶಾಸನಗಳು ಅಲ್ಲಿಂದ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆಯದ್ದರಿಂದ ಮಠದಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿಯುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ರಕ್ಷಿಸಲು ಸುಲಭವಾದ್ದರಿಂದ, ಶಿಲೆಗಿಂತ ತಾಮ್ರದ ಬಳಕೆ ಇವರಿಗೆ ಅನುಕೂಲವೆನಿಸಿರಬೇಕು.

ತಾಮ್ರ ಶಾಸನದ ಪ್ರತಿ ಕಡತದಲ್ಲಿ ದಾಖಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ದೇವಾಲಯ, ಮಠಗಳಿಗೆ ಕೊಡುವ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ, ಕಂಚು ರೂಪದ ಆಭರಣ ಉಪಕರಣಗಳ ಮೇಲೆ ಸಹ ಶಾಸನವನ್ನು ಬರೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದರಲ್ಲಿ ಆಭರಣವನ್ನು ಕೊಟ್ಟ ದಾನಿಯ ಹೆಸರು, ಅದರ ತೂಕ ಅಳತೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿರುತ್ತಿದ್ದರು.

ಕೆಳದಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳು ಶಿಲ್ಪದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ತುಂಬಾ ಸರಳ. ಅವರ ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಎಡ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ ಚಂದ್ರರ ಚಿತ್ರ ಇರುತ್ತದೆ. ತಾಮ್ರ ಶಾಸನದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವರಹ ಮುದ್ರೆ, ಶ್ರೀ ಮಧುಕೇಶ, ಶ್ರೀ ಕೈಟಭೇಶ್ವರ ಎಂಬ ಬರಹ ಕಂಡು ಬಂದರೆ, ವೀರಗಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಮಾಸ್ತಿ ಕಲ್ಲುಗಳು ಶಿಲ್ಪದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುವುದಿಲ್ಲ.

ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಈಗಾಗಲೇ ಬಳಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ ಶುಭವಾಚಕಗಳನ್ನೇ ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಮೂಕಾಂಬಿಕೆ, ಅಘೋರ, ಗುರುಲಿಂಗ, ಗಣಪತಿಯ ಸ್ತುತಿ ಇದೆ. ಶಕವರ್ಷ, ತಿಥಿ, ವಾರ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಅಗ್ರಹಾರ, ದ್ವೈತ, ಅದ್ವೈತ ಮಠಗಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಕೆಲವು ಸಾಲುಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿವೆ. ಶಾಸನದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ರಾಜವಂಶದ ವರ್ಣನೆ, ದಾನ ಪಡೆಯುವವರ ವರ್ಣನೆ ಇರುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆಯೂ ಇರುತ್ತದೆ. ವೀರಶೈವ ಮಠಗಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮತ್ಸಜ್ಜನ ಶುದ್ಧ ಶಿವಾಚಾರ ಸಂಪನ್ನ ದ್ವಾವಾಪೃಥ್ವಿ ಮಹಾಮಹತ್ತಿನ ಒಳಗಾದ ಎಂಬುದಾಗಿ ಪ್ರಾರಂಭ ದಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಶೃಂಗೇರಿ, ಉಡುಪಿ ಮಠಗಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಠ ಪರಂಪರೆಯ ವರ್ಣನೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ಅಗ್ರಹಾರಗಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದಾನ ಪಡೆಯುವವರ ವಂಶಾವಳಿಯ ವಿವರ, ದಾನ ಕೊಡುವಂತೆ ಬಿನ್ನವಿಸಿಕೊಂಡ ವಿವರವಿದೆ. ಕೆಳದಿಯ ಮೊದಲ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಹೆಸರಿನ ಅನಂತರ ಇವರ ಹೆಸರು ಬರುತ್ತದೆ.

ಶಾಸನದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದಾನದ ವಿಷಯ, ಅದರ ಪ್ರಮಾಣ, ಗುಣ, ಮೇರೆಯನ್ನು, ಆಭರಣವಾದರೆ ತೂಕ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ದಾನವನ್ನು ಮಠ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ವಂಶ ಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ಹೊರಗೆ ಮಾರಿಕೊಳ್ಳದಂತೆ ಕಾಲಂ ಪ್ರತಿ ವಿಧಿ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ತಪ್ಪದೇ ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಬರುವಂತೆ ತಿಳಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಭೂವಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಗುವ ಜಲ, ಪಾಷಾಣ, ನಿಧಿ, ನಿಕ್ಷೇಪ ಅಕ್ಷಿಣಿ ಆಗಾಮಿ, ಸಿದ್ಧ ಸಾಧ್ಯಂಗಳೆಂಬ ಅಷ್ಟಭೋಗವನ್ನು ಸಂತಾನ ಪಾರಂಪರೆಯಾಗಿ ಆಚಂದ್ರಾರ್ಕಸ್ಥಾಯಿಗಳಾಗಿ ಸುಖದಿಂದ ಅನುಭವಿಸಿಕೊಂಡು ಬರುವಂತೆ ಕೇಳಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಶಾಸನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಶಾಸನ ರಚಿಸಿದವನ ಹೆಸರು ಇರುತ್ತದೆ. ತಾಮ್ರಪಟಗಳಲ್ಲಿ ದೇವರ ಹೆಸರಿನ ಒಪ್ಪವಿರುವುದೂ ಇದೆ. ಕೆಳದಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ವೆಂಕಟಾದ್ರಿ, ಶ್ರೀಸದಾಶಿವ, ಶ್ರೀ ವೀರಭದ್ರ, ಶ್ರೀ ಕೃಷ್ಣ, ಶ್ರೀ ರಾಮಕೃಷ್ಣ, ಶ್ರೀ ಸೋಮನಾಥ ಮೊದಲಾದ ಒಪ್ಪಗಳಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನದಾಗಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಮತ್ತೂರ ಹೆಗಡೆ, ಬೊಮ್ಮಣ್ಣ ಎಂಬಂಥ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಸಾಕ್ಷಿ ಇರುವುದುಂಟು.

ಸಾಹಿತ್ಯ: ಇವರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಡ,ದ,ಪ,ಬ, ಮೊದಲಾದ ಅಕ್ಷರಗಳಿಗೆ ಹೊಕ್ಕಳ ಸೀಳಿ ಮಹಾಪ್ರಾಣ ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭೂಯಿಷ್ಠವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಸಾಮಾನ್ಯನಿಗೂ ತಿಳಿಯುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸರಳವಾಗಿದ್ದಿತು. ಹೀಗಿದ್ದೂ ಅಗ್ರಹಾರ, ದ್ವೈತ, ಅದ್ವೈತ ಮಠಗಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಕ್ಲಿಷ್ಟ ರೂಪದ ಕನ್ನಡ ಪ್ರಯೋಗ ಗಣನೀಯ.

ಲಿಂಗಣ್ಣ ಕವಿಯ ಕೆಳದಿ ನೃಪವಿಜಯ ಹಾಗೂ ಬಸವರಾಜನ ಶಿವತತ್ವ ರತ್ನಾಕರ ಎಂಬ ಕೃತಿಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಮಹತ್ವದ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸು.27 ರಚನಾಕಾರರು ಇದ್ದರೆಂದು ಮತ್ತು ಸು.75 ಕೃತಿಗಳು ರಚಿತವಾದವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನವು ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ವರೂಪದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ತಿರುಮಲಭಟ್ಟನ ಕರ್ನಾಟಕ ಶಿವಗೀತೆ, ನಿರ್ವಾಣಯ್ಯನ ಶಿವಪೂಜಾವಿಧಾನ, ಶಿವಪೂಜಾದರ್ಪಣ, ಶಿವಕಲ್ಯಾಣ ದಕ್ಷಾಧ್ವರ ವಿಜಯ, ಪಾರ್ವತಿ ಪರಿಣಯ ಮೊದಲಾದವು ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ಕೆಳದಿ ನೃಪವಿಜಯ ಕೆಳದಿ ವಂಶಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಕುರಿತ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾವ್ಯ. ಗಂಗಾದೇವಿಯ ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯಾಭ್ಯುದಯ ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿ ದೊರೆತಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕೃತಿ.

ಆರಗ ದೇವಾಲಯ

ಲಿಂಗಣ್ಣ ಕವಿಯ ಮಗ ವೆಂಕಣ್ಣ ಕವಿಯು ಪಾರ್ವತಿವಲ್ಲಭ ಶತಕ, ಗಣ ಸಹಸ್ರನಾಮ, ನರಹರಿ ವಿಜಯ, ಕೆಳದಿ ರಾಮೇಶ್ವರನನ್ನು ಕುರಿತ ಹಾಡುಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಪಾರ್ವತಿ ವಲ್ಲಭ ಶತಕ–ಇದು ಒಂದು ನೀತಿ ಶತಕ, ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಗ್ರಂಥ, ನರಹರಿವಿಜಯ, ಪ್ರಹ್ಲಾದ ಚರಿತ್ರೆ ಇವು ಭಾಮಿನಿ ಷಟ್ಪದಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಅವನಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಕೀರ್ತನೆಗಳು ಹರಿಕೀರ್ತ ನೆಯಂತಿವೆ. 32 ಪದ್ಯಗಳುಳ್ಳ ಒಂದು ಪದ್ಯಾವಳಿ ಲಭ್ಯವಿದೆ.

ಕೆಳದಿ ಅರಮನೆಯ ರಾಜಗುರುವಾಗಿದ್ದ ಚನ್ನವೀರಮಹೇಶ್ವರ (1546–59)ರಚಿಸಿದ ಶಬ್ದಮಣಿ ಸಾರಸ್ವತ ಮುನಿರಚಿತ ಕಳಸೌವ್ಯಾಕರಣದ ಕನ್ನಡ ಟೀಕು ಇತರ ಕೃತಿಗಳು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಒಂದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕೃತಿ ಗಂಗಾದೇವಿಯ ಕೆಳದಿರಾಜ್ಯಾಭ್ಯುದಯ.

ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಟೀಕಾ ಗ್ರಂಥಗಳು ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಟೀಕಾ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದವು ಚರಮೂರ್ತಿ ಬಸವಲಿಂಗನ ವೀರಮಹೇಶ್ವರ ಸುಧಾವಾರಿಧಿ ಟೀಕು. ನಿರ್ವಾಣಯ್ಯನ ಮಗ ಸಂಗನ ಬಸಪ್ಪ ರಚಿಸಿದ ವೀರಶೈವ ಸುಧಾನಿಧಿ ಟೀಕು. ಕೆಳದಿಯ ದೊರೆ ವೆಂಕಟಪ್ಪನು ರಚಿಸಿದ ಪುರುಷಸೂಕ್ತ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮುಂತಾದವು.

(ಕೆ.ವಿ.ಜೆ.)

ಕೆಳದಿ ಇತಿಹಾಸ ಪುನರ್‌ರಚನೆಗೆ ಕೆಲವು ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳು ಸು.600ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಶಾಸನಗಳು ಲಭ್ಯ. ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಲಿಂಗಣ್ಣ ಕವಿಯ ಕೆಳದಿ ನೃಪವಿಜಯ ಪ್ರಮುಖವಾದುದು. ಇದು ಕೆಳದಿ ಅರಸು ಮನೆತನ ಪೂರ್ಣ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಚಂಪೂಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿದೆ. ಇದನ್ನೇ ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಇನ್ನೆರಡು ಕೃತಿಗಳು ಈ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವು ಶಿವತತ್ತ್ವ ರತ್ನಾಕರ ಮತ್ತು ಗುರುವಂಶಕಾವ್ಯ. ಇವು ಕೆಳದಿ ನೃಪ ವಿಜಯದಲ್ಲಿಯ ಮಾಹಿತಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿವೆ. ಇವೆರಡು ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿಯ ನಿರೂಪಿಸಿದ ಕೆಳದಿ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸಂಕ್ಷೇಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಶಿವತತ್ವರತ್ನಾಕರದ ಕರ್ತೃ ಕೆಳದಿ ಬಸಪ್ಪನಾಯಕ ತನ್ನ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಚೌಡಪ್ಪನಾಯಕನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ತನ್ನ ತಾಯಿ ಕೆಳದಿ ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿಯ ತನಕ ಕೆಳದಿ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಐದನೆಯ ಕಲ್ಲೋಲದ 2ನೆಯ ತರಂಗದಲ್ಲಿ ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೀಗೆ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ:

ಕೆಳದಿ ದೇಶ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಇಂತಹ ಕೆಳದಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಶೈವನೂ ಗೃಹಸ್ಥನೂ ಆಗಿದ್ದ ಬಸವನೆಂಬುವವನು; ತನ್ನದೇ ಹೆಸರಿನ (ಬಸವಮ್ಮ) ಹೆಂಡತಿಯಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಂಡು ವಾಸವಾಗಿದ್ದನು. ಅವನಿಗೆ ನಾಲ್ಕು ಜನ ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರು ಶಿವಸಾಯುಜ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಬಸಪ್ಪನು ಶಿವಸಾನಿಧ್ಯ ಸೇರಿದ್ದನು. ಚೌಡಪ್ಪ ಮತ್ತು ಭದ್ರಪ್ಪ ಎಂಬಿಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು ತನ್ನ ತಾಯಿಯೊಂದಿಗೆ ಸುಖವಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಕೃಷಿಕರಾಗಿದ್ದರು. ಒಮ್ಮೆ ಮಾವಿನ ಮರದ ಕೆಳಗೆ ವಿಶ್ರಾಂತಿ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಸರ್ಪವೊಂದು ಹೆಡೆಬಿಚ್ಚಿ ಚೌಡಪ್ಪನ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಆಡಿಸಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಅದನ್ನು ಕಂಡ ಅವನ ತಾಯಿ ಹೆದರಿದಳು. ಹಾವು ಕೆಲಕ್ಷಣದ ನಂತರ ದೂರಸರಿಯಿತು. ಮಗನನ್ನು ಎಬ್ಬಿಸಿ ವಿಷಯ ತಿಳಿಸಿ ಆ ಹಾವನ್ನು ತೋರಿಸಿದಳು. ಅನಂತರ ಅವರು ಮನೆಗೆ ಹೋದರು. ಅವರ ಮನೆಯ ಒಂದು ಹಸು ಹಾಲನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ಮನೆಯ ಆಳನ್ನು ವಿಚಾರಿಸಿದಾಗ, ಮಾರನೆಯ ದಿನ ಆಳು ಹಸುವನ್ನೇ ಹಿಂಬಾಲಿಸಿ ಹೋಗಿ ನೋಡಿದಾಗ, ಅದು ಒಂದು ಪೊದೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಲು ಸುರಿಸುವುದನ್ನು ಕಂಡು ತನ್ನ ಒಡೆಯನಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದ. ಮಾರನೆಯ ದಿನ ಚೌಡಪ್ಪನು ಹಸುವನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸಿ ಆ ಅದ್ಭುತವನ್ನು ನೋಡಿ, ಊರಜನರ ಸಹಕಾರದಿಂದ ಆ ಪೊದೆಯನ್ನು ಸ್ವಚ್ಛಗೊಳಿಸಿದಾಗ ಅಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶಿವಲಿಂಗವನ್ನು ಕಂಡನು. ಅಲ್ಲಿ ಅಗೆದಾಗ ಶಾಸನವೊಂದು ಸಿಕ್ಕಿತು. ಅದನ್ನು ಓದಿದಾಗ ಅದು ರಾಮೇಶ್ವರಲಿಂಗವೆಂದು ತಿಳಿಯಿತು. ಅದನ್ನು ಪ್ರತಿನಿತ್ಯವೂ ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದನು. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಒಂದು ದಿನ ರಾತ್ರಿ ಕನಸಿನಲ್ಲಿ ನಿಧಿಸಿಕ್ಕುವ ಸೂಚನೆ ಬಂದಿತು. ಅನಂತರ ಅಧಿಕವಾದ ನಿಧಿಯನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ಚೌಡಪ್ಪ-ಭದ್ರಪ್ಪರು ಪ್ರಖ್ಯಾತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದರು. ನಿಧಿ ಸಿಕ್ಕ ಅನಂತರ ಚೌಡಪ್ಪನು ರಾಮೇಶ್ವರನ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದ ಹಳ್ಳಿಯ ಪಾಳೆಯಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಪಡೆದು, ಚಿಕ್ಕ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಈ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಕೇಳಿದ ವಿಜಯನಗರ ಸಾರ್ವಭೌಮನು, ಚೌಡಪ್ಪನನ್ನು ತನ್ನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಕರೆಸಿಕೊಂಡು; ಚೌಡಪ್ಪನ ಬಾಯಿಂದಲೇ ಅವನ ವೃತ್ತಾಂತವನ್ನು ಕೇಳಿ ಸಂತೋಷಗೊಂಡು, ಕೆಳದಿ ಚೌಡಪ್ಪನಾಯಕ ಎಂದು ನಾಮಧೇಯ ಮಾಡಿದ.

ಈ ಚೌಡಪ್ಪ ಕೆಳದಿಯ ರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ, ಪೂಜೆಗಾಗಿ ಭೂದಾನ ಮಾಡಿದ. ಇವನಿಗೆ ಸದಾಶಿವ ಮತ್ತು ಭದ್ರಪ್ಪ ಎಂಬ ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಚೌಡಪ್ಪನು ಸದಾಶಿವನಿಗೆ ರಾಜ್ಯಭಾರವನ್ನು ವಹಿಸಿ ಕೊಟ್ಟ. ಸದಾಶಿವ ವಿಜಯನಗರದ ರಾಮರಾಜನಿಗೆ ಅನೇಕ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿ ಕಲ್ಯಾಣ, ಕಲಬುರಗಿ, ವಿಜಾಪುರದ ಅರಸ, ಬಿದರೆಯ ಬಾದಷಹ, ತುಳುನಾಡು,ಕೇರಳ ರಾಜರು, ಚಂದ್ರಗುತ್ತಿಯ ಮುಸ್ಲಿಂ ದೊರೆಗಳು ಮುಂತಾದವರನ್ನು ಗೆದ್ದು ಅನೇಕ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿ ಕೊಟ್ಟ. ಇವನ ಸಾಹಸಕ್ಕೆ ಮೆಚ್ಚಿ ರಾಮರಾಜ ಅನೇಕ ಬಿರುದುಗಳು, ಆಭರಣಗಳು ಜೊತೆಗೆ ಗುತ್ತಿ, ಬಾರ್ಕೂರು, ಮಂಗಳೂರುಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟ. ಜಾಲಿಹಾಳು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಯಾದವ ಮತ್ತು ಮುರಾರಿ ಎಂಬ ದುಷ್ಟರನ್ನು ಸದೆಬಡಿದು ಗೆಲಲ್ಲು ಅಸಾಧ್ಯವಾದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಗೆದ್ದು ಯಾದವ-ಮುರಾರಿ-ಕೋಟೆಕೋಲಾಹಲ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಪಡೆದ.

ಕೆಳದಿ ರಾಮೇಶ್ವರನ ಪೂಜೆಗೆ ಭೂದಾನ, ಕೆರೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ,ಸದಾಶಿವಪುರ ಅಗ್ರಹಾರ ನಿರ್ಮಾಣ, ಸದಾಶಿವೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಸ್ಥಾಪನೆ; ಆವರಣ ದೇವತೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ; ಹದಿನಾರು ಮಹಾದಾನಗಳು; ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಈತ ಮಾಡಿದ. ಇವನಿಗೆ ದೊಡ್ಡಸಂಕಣ್ಣ ನಾಯಕ ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕ ಸಂಕಣ್ಣ ನಾಯಕರೆಂಬ ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ತನ್ನ ತಮ್ಮ ಭದ್ರಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ಇಮ್ಮಡಿ ಸದಾಶಿವ ನಾಯಕನೆಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟು ಈತ ತಪೋವನಕ್ಕೆ ಹೋದ. ಅನಂತರದ ಭದ್ರಪ್ಪನಾಯಕನು ಕೆಲಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿ, ದೊಡ್ಡಸಂಕಣ್ಣನಿಗೆ ಸಮಗ್ರ ರಾಜ್ಯಭಾರ ವಹಿಸಿ, ಚಿಕ್ಕ ಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕನಿಗೆ ಯುವರಾಜ ಪಟ್ಟ ಕಟ್ಟಿದ.

ಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕ ವಿಜಯನಗರದರಸನಿಗೆ ಜಂಬೂರಿನ ರಾಜ ವಿರೂಪನಿಂದ ಬರಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಕಪ್ಪವನ್ನು ವಸೂಲು ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. ಇವನ ಶೌರ್ಯವನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿಕೊಂಡ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸನು ಆತನಿಗೆ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಬಂದಿರಲು ಹೇಳಿದನು. ಹೀಗೆ ವಿಜಯನಗರದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ದೊಡ್ಡಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕನಿಗೆ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು ಜನಿಸಿದರು. ಅವರಿಗೆ ರಾಮರಾಜ ಮತ್ತು ವೆಂಕಟಪ್ಪನೆಂದು ಹೆಸರಿಡಲಾಯಿತು. ಸಂತೋಷಗೊಂಡ ವಿಜಯನಗರದ ರಾಮರಾಜ, ಇವನಿಗೆ ಮಕ್ಕಳ ಪಾಲನೆ ಪೋಷಣೆಗಾಗಿ ಹೊಳೆಹೊನ್ನೂರು, ಮಾಸೂರು, ಬೇಲ, ಮಲ್ಲೂರು ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ.

ದೊಡ್ಡ ಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕನ ತೀರ್ಥಯಾತ್ರೆಯ ವಿವರಗಳನ್ನು ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಾಶಿ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರ, ನೇಪಾಲದ ನೀಲಕಂಠೇಶ್ವರ, ಕೇದಾರ, ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿ ದೆಹಲಿಗೆ ಬಂದು, ಅಲ್ಲಿ ಅಂಕುಶಖಾನನನ್ನು ಸಂಹರಿಸಿ ದಿಲ್ಲಿಯ ರಾಜನಿಂದ ಅನೇಕ ಉಡುಗೊರೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಈತ ಗೌರವಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗುವಾಗ ಮಾಸೂರು ಪ್ರದೇಶದ ವಲವಳ್ಳಿಯ(ಆಲಂಬಳ್ಳಿ) ವೀರಭದ್ರಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ತಂದು ಕೆಳದಿ ರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ. ಇಕ್ಕೇರಿಯಲ್ಲಿ ಅಘೋರೇಶ್ವರನನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಮಾಡಿಸಿದ. ತಮ್ಮ ಚಿಕ್ಕ ಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕನಿಗೆ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿದ.

ವಿಜಯನಗರದ ಮೇಲೆ ಮುಸಲ್ಮಾನರು ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಚಿಕ್ಕಸಂಕಣ್ಣ ಅವರನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸಿದ; ಮಂಜುಲಖಾನ, ಗೇರುಸೊಪ್ಪೆಯ ಭೈರಾದೇವಿ ಮುಂತಾದವರಿಂದ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆ ಪಡೆದ. ದೊಡ್ಡ ಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕನ ಮಗ ವೆಂಕಟಪ್ಪ ನಾಯಕನಿಗೆ ಚಿಕ್ಕಸಂಕಣ್ಣ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿದ. ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕನು ಶತೃಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ನಿಗ್ರಹಿಸಿ ಇಕ್ಕೇರಿಯೆಂಬ ದೇಶದಲ್ಲಿ ರಮಣೀಯವಾದ ಪುರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದದ್ದು ಭವ್ಯ ಅರಮನೆ, ವಿಶಿಷ್ಟ ನಾಟ್ಯಶಾಲೆ. ಈತ ಚಮತ್ಕಾರಯುಕ್ತವಾದ, ವ್ಯಕ್ತಿಚಿತ್ರದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸದ್ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಬರೆಸಿದ. ಕೆರೆ ಹಾಗೂ ಉದ್ಯಾನಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದ. ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ಭದ್ರಪ್ಪನಾಯಕನೆಂಬ ಮಗನಿದ್ದ. ಈ ಭದ್ರಪ್ಪನಾಯಕನ ಮಗ ವೀರಭದ್ರ. ಹೊಳೆಹೊನ್ನೂರು ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ವೆಂಕಟಪ್ಪ ನಾಯಕ ವಾಸವಾಗಿದ್ದಾಗ ಹನುಮನೆಂಬಾತ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಸಹಾಯ ಪಡೆದು ಏಳು ಕೋಟೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ. ಆಗ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ ಒಬ್ಬನೇ ಉತ್ತಮವಾದ ಕುದುರೆಯನ್ನು ಏರಿಕೊಂಡು ಕೋಟೆಯಿಂದ ಹೊರಹೋಗಿ, ಸುತ್ತಲಿನ ಊರುಗಳಿಂದ ಸೇನೆಯನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಕೊಂಡು, ಹನುಮನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದ ಮಂಜುಲಖಾನ್ ಎಂಬುವವನನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಅವನನ್ನು ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ಗಡಿಪಾರು ಮಾಡಿಸಿದ. ಹಾನಗಲ್ಲು ಎಂಬಲ್ಲಿ ವಿಜಯಸ್ತಂಭ ನೆಟ್ಟ. ಕಡೆಗೆ ಹನುಮನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ವೆಂಕಟಪ್ಪ ನಾಯಕನೊಂದಿಗೆ ಸಂಧಿಮಾಡಿಕೊಂಡು ಲಕ್ಕುವಳ್ಳಿ, ಗಾಜನೂರು, ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ನೀಡಿ ಶರಣಾದ. ಅದನ್ನು ಸಹಿಸಲಾರದ ಹನುಮನ ಕಿರಿಯ ಮಗ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿ ಸೋತು ಬಾಣಾವರದ ಕಡೆ ಓಡಿಹೋದ.

ಅನಂತರ ದಾನಿವಾಸ, ಕುಂಭಸೆ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸಿದ. ಹೆಚ್ಚೆ, ಆರಗ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಉಪಟಳ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ವೇಣುಪುರದ ಶಂಕರನಾರಾಯಣ ಭಟ್ಟನನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಿದ. ಕವಲೆದುರ್ಗವನ್ನು ದುಷ್ಟರಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಅದಕ್ಕೆ ಭುವನಗಿರಿದುರ್ಗ ಎಂದು ನಾಮಕರಣ ಮಾಡಿದ. ಅದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಿಖರೇಶ್ವರ, ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಮತ್ತು ಮೈಲಾರ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಗುಡಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಕೋಟೆಯ ಹೊರಗೆ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ, ವಿಠಲ, ನರಸಿಂಹ, ವೃಷೇಂದ್ರ, ವೀರಭದ್ರ, ಗುರುನಾಥ ಮತ್ತು ಕಾಲಿಕಾ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಮಂದಿರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ.

ಈತ ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠದ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಸಿದ; ಶಿವಪುರಿಯಲ್ಲಿ ಆನಂದ ಎಂಬ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿ ತಾಂಡವೇಶ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಶಿವನನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ ಹಾಗೆಯೇ ರಂಗನಾಥ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಹೊಸದಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅದರ ಪೂಜೆಗಾಗಿ ಹೇರಳ ಭೂದಾನ ನೀಡಿದ. ಸದಾಶಿವ ಸಾಗರ ಎಂಬ ನಗರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಸುಂದರವಾದ ಜಲಕ್ರೀಡಾ ಪ್ರಾಸಾದವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ವರದಾನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವನಾಥಪುರ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಅಗ್ರಹಾರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ದಾನ ಮಾಡಿದ. ವಾಜಪೇಯ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಯಾಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದ. ತಾಯಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ವೀರಾಂಬಾಪುರ ಮತ್ತು ಹೆಂಡತಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಅಭಿನವ ವೀರಾಂಬಾಪುರ ಎಂಬ ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ದಾನವಾಗಿ ನೀಡಿದ. ಆದಿಶಕ್ತಿ, ಮಹೇಶ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮೂಕಾಂಬಿಕಾ, ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ, ಶಂಕರ ನಾರಾಯಣ ಮೊದಲಾದ ದೇವರುಗಳ ನಿತ್ಯ ಪೂಜೆಗಾಗಿ ಅನೇಕ ದಾನಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ.

ಕಾವ್ಯ, ನಾಟಕ, ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ ಮುಂತಾದ ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತರವಾದ ವಿದ್ವತ್ ಚಮತ್ಕೃತಿಗಳುಳ್ಳ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಬರೆಸಿದ. ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ವೀರಭದ್ರನಾಯಕನಿಗೆ ಪಟ್ಟಕಟ್ಟಿದ. ಈತ ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ-ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕರೊಂದಿಗೆ ಆಳುತ್ತಿರುವಾಗ ಇಕ್ಕೇರಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಲು ಬಂದಿದ್ದ ಹನುಮ ಎಂಬುವವನನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸಿದ. ಬಸವಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಜಯಿಸಿದ ಅನಂತರ ವೈರಾಗ್ಯ ಬಂದು ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಹಿಸಿ ಕೊಟ್ಟ. ವೆಂಕಟನೆಂಬ ತಮ್ಮನೊಂದಿಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ ಅಸಾಮಾನ್ಯ ಪರಾಕ್ರಮಿ, ಔದಾರ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದವನು. ವೇಲಾಪುರಿಗೆ (ಈಗಿನ ಬೇಲೂರು) ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ಅದನ್ನು ಜಯಿಸಿದ. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿದು ಸಂತೋಷಗೊಂಡ ವಿಜಯನಗರ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯ

ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕನನ್ನು ನೋಡಲು ವೇಲಾಪುರಿಗೆ ಬಂದ. ಶಿವಪ್ಪನು ಆ ವೇಲಾಪುರಿಯನ್ನು ಶ್ರೀರಂಗರಾಯನಿಗೆ ಸಮರ್ಪಿಸಿದ. ಸಂತಸಗೊಂಡ ರಾಯನು 'ರಾಮಬಾಣ' ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಆನೆಯನ್ನು ಶಿವಪ್ಪನಿಗೆ ಉಡುಗೊರೆಯಾಗಿ ನೀಡಿದ; ಅನೇಕ ಆಭರಣಗಳು, ಜಗಜ್ಝಂಪಾ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಛತ್ರಿ ಶಾತ್ರಮಸ್ತಕ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನಿತ್ತು ಗೌರವಿಸಿದ.

ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದೀ ತೀರದಲ್ಲಿ ಶಿವರಾಜಪುರವೆಂಬ ಅಗ್ರಹಾರ ಕಟ್ಟಿಸಿ ದಾನ ಮಾಡಿದ. ವಾಜಪೇಯಾದಿ ಯಾಗಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸಿದ; ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಲೆಕ್ಕವಿಲ್ಲದಷ್ಟು ಬಾವಿ, ಕೆರೆ, ಹಾಳು ಬಿದ್ದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಸಿದ; ಅನೇಕ ಪುಣ್ಯಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯಪೂಜಾದಿ ಸೇವೆಗಳು ನಡೆಯುವಂತೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದ. ಕಾಶಿ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರನಿಗೆ ಸುವರ್ಣಕಿರೀಟ ಮುಂತಾದವನ್ನು ದಾನ ಮಾಡಿದ. ಕಾಶಿ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರನ ಸಾನ್ನಿಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಸುವಿನ ತುಪ್ಪದಿಂದ ಕೋಟಿದೀಪೋತ್ಸವವನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದ. ರಾಮೇಶ್ವರ, ಜಂಬುಕೇಶ, ನಂಜುಂಡೇಶ್ವರ, ಶಿವಗಂಗೆಯ ಗಂಗಾಧರ, ಹರಿಹರೇಶ್ವರ, ನಾಸಿಕದ ತ್ರ್ಯಂಬಕಾಧೀಶ, ರಾಮನಾಥೇಶ್ವರ ಹಾಗೂ ಪಂಚನಂದೀಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ ಹದಿನಾರು ದೇವತೆಗಳ ಪೂಜೆಗಾಗಿ ಭೂದಾನ ಮಾಡಿದ. ಕಾಶಿಯಲ್ಲಿ ಕಪಿಲಧಾರಾ ತೀರ್ಥವನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಸಿದ.

ಶ್ರೀರಂಗ ಕಾಂಚೀವರದರಾಜ, ವೆಂಕಟೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಜಗನ್ನಾಥೇಶ್ವರ, ಕಾಮಾಕ್ಷಿ, ಮೀನಾಕ್ಷಿ, ವಿಶಾಲಾಕ್ಷಿ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಮುಖ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಪೂಜಿಸಿದ. ಕೆಳದಿಯಲ್ಲಿರುವ ರಾಮೇಶ್ವರ, ವೀರಭದ್ರ ಮತ್ತು ಮೂಕಾಂಬಿಕ ದೇವರುಗಳಿಗೆ ರಥವನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದ. ತನ್ನ ಕಿರಿಯ ಮಗನನ್ನು ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕನ ವಶಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಿಗೆ ಯೋಗ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸಿದ.

ಶಿವಜಂಗಮರ ಪೂಜೆಗಾಗಿ ವೆಂಕಟಪ್ಪ ಪಾದಪೂಜಾ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿದ. ದಾಸೋಹ ಮಹಾಧರ್ಮವನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದ. ತನ್ನ ಮಗ ದೊಡ್ಡ ಭದ್ರಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿ ತನ್ನ ಪೀಠದ ಬಲಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಸನಾರೂಢವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿ, ಅವನಿಗೆ ಸಕಲ ರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಹಾರ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸಿದ.

ಭದ್ರಪ್ಪನಾಯಕ ಹೆಚ್ಚುಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಈತ ತೀರ್ಥರಾಜಪುರದಲ್ಲಿ ಹಿರಣ್ಯಗರ್ಭ ದಾನ ಮಾಡಿದ; ಶರಾವತೀ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ರಾಮಚಂದ್ರಾಪುರದಲ್ಲಿ ತುಲಾಪುರುಷ ದಾನ ಮಾಡಿದ. ಶಿವರಾಜಪುರ ವೆಂಕಟಾಪುರ ಭದ್ರರಾಜಪುರ ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ದಾನ ನೀಡಿದ. ಉಡುಪಿ ಕೃಷ್ಣ, ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಗುಹೆ, ಕೋಟೇಶ್ವರದ ಶಂಕರನಾರಾಯಣ, ಕೊಲ್ಲೂರಿನ ಮೂಕಾಂಬಿಕೆ ಮುಂತಾದ ದೇವತೆಗಳ ಪೂಜೆಗಾಗಿ ಭೂದಾನ ನೀಡಿದ. ತನ್ನ ತಮ್ಮ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕನಿಗೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕನು ಚೆನ್ನಾಂಬೆಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ, ಅವಳಿಗೆ ಶಿವಪೂಜಾ ವಿಧಾನವನ್ನು ರಾಜ್ಯದ ಆಗುಹೋಗುಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಿದ. ಕೆಳದಿ ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿ, ಸಾಮ ಮೊದಲಾದ ಉಪಾಯಗಳಿಂದ, ಆರು ಗುಣಗಳಿಂದ, ಮೂರು ಶಕ್ತಿಗಳಿಂದ, ಏಳು ಅಂಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸದಾಕಾಲ ಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಶೈವಾಚಾರಗಳೊಂದಿಗೆ ನೀತಿ ಪರವಾಗಿ ಆಳಿದಳು. ರಾಜಾರಾಮ ಸಂಕಷ್ಟದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ, ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿ ತನ್ನ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದೊಂದಿಗೆ ಚರ್ಚಿಸಿ ಅವನಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿ ರಕ್ಷಿಸಿದಳು. ಅವನನ್ನು ಬೆನ್ನಟ್ಟಿ ಬಂದ ದೊರೆಗಳನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದಳು. ಈಕೆ ಕೊಲ್ಲೂರು ಮೂಕಾಂಬಿಕೆಗೆ ವಿಶೇಷ ಸೇವೆ ಮಾಡಿಸಿದಳು. ಚೆನ್ನಾಂಬಪುರವೆಂಬ ಅಗ್ರಹಾರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಶ್ರೇಷ್ಠರಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿದಳು. ಜಂಗಮರ ಪೂಜೆಯನ್ನು ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಮಾಡಿದಳು. ಶಿವಪೂಜಾ ವಿಧಿಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದಳು. ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಹೇಳಿರುವ ಕೃತಿಕಾರನ, ಅರಸರು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ದಿನಾಂಕಗಳನ್ನು ಹೇಳಿಲ್ಲ.

ಗುರುವಂಶ ಕಾವ್ಯ: ಕೆಳದಿಯ ಇತಿಹಾಸದ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವ ಕಾವ್ಯ. ಇದರಲ್ಲಿರುವ ಕೆಳದಿಯ ಇತಿಹಾಸದ ವಿಷಯಗಳು ಹೀಗಿವೆ: ಬಸವಪ್ಪ ಮತ್ತು ಬಸವಾಂಬೆಯರ ಪುತ್ರ ಚೌಡಪ್ಪ. ಕೃಷಿಕನಾದ ಇವನು ತನ್ನ ಹೊಲದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ರಾಂತಿ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಸರ್ಪವೊಂದು ಇವನ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಹೆಡೆ ಆಡಿಸುತ್ತಿತ್ತಂತೆ; ಇದನ್ನು ಕಂಡ ತಾಯಿಗೆ ಆಶ್ಚರ್ಯವಾಯಿತು. ಇವನ ಮನೆಯ ಹಸು ಪ್ರತಿನಿತ್ಯವೂ ಒಂದು ಹುತ್ತಕ್ಕೆ ಹಾಲೆರೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಆ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಸ್ವಚ್ಛಗೊಳಿಸಿದಾಗ ಅಲ್ಲಿ ಶಿವಲಿಂಗವಿತ್ತು. ಅದರ ಬಳಿಯಿದ್ದ ಶಾಸನದಿಂದ ಅದು ರಾಮೇಶಲಿಂಗವೆಂದು ತಿಳಿಯಿತು. ಚೌಡಪ್ಪ ಅಲ್ಲೇ ಒಂದು ರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇವನ ಸೋದರ ಭದ್ರಪ್ಪ.

ವಿಜಯನಗರದರಸರು ಈ ಸೋದರರಿಗೆ ಕೋಟೆಕೋಲಾಹಲ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಕೊಟ್ಟು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಗೌರವಿಸಿದರು. ಅನೇಕ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರಿಗೆ ಇವರು ಸಹಕಾರ ನೀಡಿದರು. ಅನಂತರ ಸದಾಶಿವನಾಯಕ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನರ ಜೊತೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿ ಕಲ್ಯಾಣದುರ್ಗವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಕೇರಳದವರನ್ನೂ ತುಳು ಅರಸರನ್ನೂ ಜಯಿಸಿ ಯಡವಮುರಾರಿ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಪಡೆದ.

ಸದಾಶಿವನಾಯಕನ ಅನಂತರ ಭದ್ರಪ್ಪ ಅಥವಾ 2ನೆಯ ಸದಾಶಿವನಾಯಕ ಮತ್ತು ದೊಡ್ಡ ಸಂಕಣ್ಣ ನಾಯಕ ಆಳಿದರು. ಚಿಕ್ಕ ಸಂಕಣ್ಣ ದೊಡ್ಡ ಸಂಕಣ್ಣನ ತಮ್ಮ ಹಾಗೂ ರಾಮರಾಜ ಮತ್ತು ವೆಂಕಟಪ್ಪ ಮಕ್ಕಳು.

ಚಿಕ್ಕ ಸಂಕಣ್ಣನಾಯಕನಿಗೆ ಪಟ್ಟಕಟ್ಟಿ ದೊಡ್ಡ ಸಂಕಣ್ಣ ತೀರ್ಥಯಾತ್ರೆಗೆ ಹೋದನು. ಚಿಕ್ಕ ಸಂಕಣ್ಣನಾದರೂ ವೀರಾಗ್ರೇಸರ, ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿದ್ದನು. ತೀರ್ಥಯಾತ್ರೆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಗೆ ಬಂದ ದೊಡ್ಡ ಸಂಕಣ್ಣ ಅಲ್ಲಿ ಬಾದಶಾಹನನ್ನು ಭೇಟಿಯಾದ. ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನನು ಇವನಿಗೆ ಅನೇಕ ಉಡುಗೊರೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಕಳುಹಿಸಿದ. ತೀರ್ಥಯಾತ್ರೆಯಿಂದ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ದೊಡ್ಡ ಸಂಕಣ್ಣ ಕೆಳದಿಯಲ್ಲಿ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಇಕ್ಕೇರಿಯಲ್ಲಿ ಅಘೋರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ.

ಅನಂತರ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನು ಭೈರಾದೇವಿಯನ್ನು ಜಯಿಸಿದ, ಇಕ್ಕೇರಿಯಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಶಾಲೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲೆಲ್ಲ ತಟಾಕಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ, ಉಪವನಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದ; ಹನುಮಾನ್ ಪಾಳೆಯಗಾರ, ಬಿಜಾಪುರ ದಂಡನಾಯಕ ಮಂಜರ್‌ಖಾನ್, ಶಹಪುರದರಸ, ತುಳುವ ಅರಸರು ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಅರಸರನ್ನು ಜಯಿಸಿದ; ಶಿವಗೀತೆಗೆ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ; ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಆಶ್ರಯವನ್ನು ನೀಡಿದ; ಈತ ಆನಂದಪುರದಲ್ಲಿ ಚಂಪಕ ಕೊಳವನ್ನು, ಮಠವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ; ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗಾಗಿ ವಿಶ್ವನಾಥಪುರ ಅಗ್ರಹಾರವನ್ನು, ಸಾಗರ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ; ಅನೇಕ ಮಠ ಮಂದಿರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದ.

ವೀರಭದ್ರನಾಯಕ ಮುಂದಿನ ರಾಜ. ಈ ಹಿಂದೆ ವೆಂಕಟಪ್ಪ ನಾಯಕ ಸೋಲಿಸಿದ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ತಿರುಗಿ ಬಿದ್ದಾಗ ಅವರನ್ನೆಲ್ಲ ಸದೆ ಬಡಿದು ಆರು ಯೋಜನಗಳ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರ ಮಾಡಿದ. ಶೃಂಗೇರಿಗೆ ಸದಾ ಉಪಟಳ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ಭೈರವಭೂಪನನ್ನು ಸದೆಬಡಿದು ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಅದರ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಶೃಂಗೇರಿ ಜಗದ್ಗುರುಗಳು ಶ್ರೀರಾಮಚಂದ್ರಮಹೋದಯ ಎಂಬ ಕಾವ್ಯವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ ಮುಂದಿನ ರಾಜ. ಒಮ್ಮೆ ಭೀಕರ ಬರಗಾಲ ಬಂದಾಗ ಶೃಂಗೇರಿ ಸಚ್ಚಿದಾನಂದಯೋಗೀಂದ್ರರ ಸಹಕಾರದಿಂದ ಇವನು ಆಹಾರ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದ.

ಅನಂತರ ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದಳು. ಇವಳು ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದ ಅನೇಕ ವಿಪತ್ತುಗಳನ್ನು ದೂರಮಾಡಿ ಅನೇಕ ದಾನ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿದಳು. ಈಕೆ ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರಳಾಗಿದ್ದಳು. ಅನೇಕ ರಾಜರನ್ನು ಜಯಿಸಿದಳು. ಮರಾಠ ದೊರೆ ಶಿವಾಜಿಯ ಮಗ ರಾಜಾರಾಮನು ಆಶ್ರಯ ಬೇಡಿ ಬಂದಾಗ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿ, ಮೊಗಲರನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದಳು.

ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿಯ ಮಗ ಬಸಪ್ಪನಾಯಕ ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಇವನು ಉತ್ತಮ ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿದ್ದ. ಶೃಂಗೇರಿ ಜಗದ್ಗುರುಗಳು ಕೊಲ್ಲೂರಿಗೆ ಬಂದಾಗ ಇವನು ಪರಿವಾರ ಸಮೇತ ಅಲ್ಲಿಗೆ ತೆರಳಿ, ಗುರುಗಳ ಪಾದಪೂಜೆ ಮಾಡಿ, ತಮ್ಮ ಆರಾಧ್ಯ ದೇವಿಯಾದ ಮೂಕಾಂಬಿಕೆಯನ್ನು ಅನೇಕ ವಿಧವಾಗಿ ಸ್ತುತಿಸಿ, ಗುರುಗಳಿಗೆ ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಉಡುಗೊರೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ. ಇವನು ಕುಕ್ಕೆ ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಮಾಡಿ ಚಂಪಾಷಷ್ಠಿಯಂದು ರಥೋತ್ಸವ ನಡೆಯುವಂತೆ ಏರ್ಪಾಟು ಮಾಡಿ ರಥವನ್ನು ಮಾಡಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಬಸಪ್ಪನಾಯಕನ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ಸೋಮಶೇಖರ ನಾಯಕ ಮುಂದಿನ ದೊರೆಯಾದ.

ಈ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಾಗಿರುವ ಕೆಲವು ರಾಜರುಗಳು: ಬಲ್ಲಾಳ ಹೆಬ್ರಿಯರಾಜ (ಶ್ಲೋ 13, ಸರ್ಗ–14), ಬಸವಪ್ಪನಾಯಕನ ಮಗ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕ (ಶ್ಲೋ 46, ಸರ್ಗ–14), ಬಂಕಾಪುರದ ಅರಸ ಹನುಮಾನ್ (ಶ್ಲೋ 50, ಸರ್ಗ–14), ತರೀಕೆರೆ ಪಾಳೆಯಗಾರ ಪಟ್ಟಾಭಿರಾಮ (ಶ್ಲೋ 52, ಸರ್ಗ–14), ಮೊಗಲರ ಗೌರ್ನರ್ ಉಲ್ಲೇಖ (ಶ್ಲೋ 55–56, ಸರ್ಗ–14), ಬನವಾಸಿಯ ಬಳಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಸದಾಶಿವ (ಶ್ಲೋ 101, ಸರ್ಗ–15), ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕ (ಶ್ಲೋ 46, ಸರ್ಗ 15), ನಿರ್ವಾಣಯ್ಯ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕನ ಮಾವ (ಶ್ಲೋ, ಸರ್ಗ–15), ಬಸವರಾಜನ ಮಗ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕ (ಶ್ಲೋ 60, ಸರ್ಗ–16), ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಅರಸ – ಶ್ರೀ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ (ಶ್ಲೋ 11, ಸರ್ಗ–19). (ಜ.ವಿ.ಕೆ.)

ಕೇಕಯ ವಂಶ: ನೋಡಿ–ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು

ಕೇರಳದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಕಲೆ: ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜವಂಶಗಳು ದೀರ್ಘ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಆಳಿದ್ದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಕರೂರನ್ನು (ವಂಜಿ ಎಂದೂ ಇದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಿದ್ದು, ಇದನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಬಗ್ಗೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿಲ್ಲ) ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಹೊಂದಿದ್ದ ಚೇರರು ಒಂದು ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೊಂಗುದೇಶವನ್ನೂ (ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಸೇಲಂ ಮತ್ತು ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಪ್ರದೇಶ) ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಕೇರಳದ ವಿಶಾಲ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಹಿಡಿತ ಸಾಧಿಸಿದ್ದರು. ಕೇರಳದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೆಲಭಾಗವನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಯಾದವ ವಂಶೀಯರೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಆಯ್ ಎಂಬ ಅರಸರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಉತ್ತರ ಮಲಬಾರ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಎಟ್ಟುಲ್‌ಮಲೈಯ ನಣ್ಣರು ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಪ್ರಭಾವಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಇವರಾಳಿದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದುಬಂದ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಿಂದೊಡಗೂಡಿ ಕೇರಳದ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲೆಗೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳನ್ನೊದಗಿಸಿವೆ.

ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದಾದ ಅವಶೇಷಗಳು ಕೇರಳ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ತಪ್ಪಲಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿರುವ ವೈನಾಡು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಎಡಕಲ್ಲು ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಗೀರಿ ಬರೆಯಲಾದ ಮನುಷ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಹಾಗೂ ಸ್ವಸ್ತಿಕದಂತಹ ಸಂಕೇತಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಕಾಲ ನಿರ್ಣಯಿಸಲಾಗಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ಸು.500ರ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳೂ ಇಲ್ಲಿವೆ. ವಾಸ್ತು ರಚನೆಯ ಖಚಿತ ಉದಾಹರಣೆಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕೇರಳದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಗೋರಿಗಳು ಉಲ್ಲೇಖನೀಯವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯ ಸಮತಟ್ಟಲ್ಲಿ ಕೊರೆದು ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಗೋರಿಗಳು, ಕುಡೈಕಲ್ಲು (ಕೊಡೆಯಂತಿರುವ) ಗೋರಿಗಳು ಮತ್ತು ಟೋಪಿಕಲ್ಲು (ಟೋಪಿಯಂತಿರುವ) ಗೋರಿಗಳು ಕೇರಳಕ್ಕೆ ವಿಶಿಷ್ಟವೆನಿಸಿವೆ. ಉಳಿದೆಡೆ ದೊರೆತಿರುವ ಡಾಲ್ಮೆನೈಡ್ ಸಿಸ್ಟ್‌ಗಳು, ಅಸ್ಥಿ ಜಾಡಿಗಳು, ನಿಲಿಸುಗಲ್ಲುಗಳು ಸಹ ಇಲ್ಲಿವೆ. ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯ ಪ್ರದೇಶವಾದ ತ್ರಿಶೂರ್, ಮಲಪ್ಪುರಮ್, ಕೋಜಿಕೋಡು, ಕಣ್ಣೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ನೆಲಗುಹಾ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇವು ಆಯತ ಇಲ್ಲವೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸಹೊಂದಿದ್ದು, ಒಂದು ಇಲ್ಲವೆ ಹೆಚ್ಚು ಕೋಣೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿವೆ. ಇವುಗಳಿಗೆ ಮೇಲ್ಗಡೆಯಿಂದ ಆಯತಾಕಾರದ ಸಪೂರವಾದ ಒಂದೇ ಪ್ರವೇಶ ಇರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಗುಹೆಗಳಿಗೆ ಒಂದು ಇಲ್ಲವೆ ಎರಡು ಪೀಠಗಳು ಹಾಗೂ ತೆರೆದ ಅಂಗಳ ಇರುತ್ತದೆ. ಗುಹೆಗಳು ಪೂರ್ವ ಇಲ್ಲವೆ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಮುಖ ಮಾಡಿವೆ. ತ್ರಿಶೂರಿನ ಪೋರ್ಕಳಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದಿರುವ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಗುಹೆಗಳ ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯ: ಕಳಕುತ್ತಮ್

ಒಂದು ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿದ್ದುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಿದೆ. 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಅಲ್ಲೆಪ್ಪಿ ಮತ್ತು ಕೊಲ್ಲಂ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕರುಮಡಿ, ಮಾವೇಲಿಕರ, ಭರನಿಕಾವು, ಪಲ್ಲಿಕ್ಕಲ್ ಮುಂತಾದೆಡೆ ವರದಿಯಾಗಿವೆ. ತಿರುವನಂತಪುರದ ಸಮೀಪ ಮೌದುರ್ಕುಲಂಗರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಸು. 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬುದ್ಧವಿಗ್ರಹ ಶ್ರೀಲಂಕದ ಅನುರಾಧಾಪುರ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಶ್ರೀಮೂಲವಾಸಂ ಎಂಬ ವಿಹಾರ ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಬಹು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಇದು ಮೂಶಿಕ ದೊರೆ ವಿಕ್ರಮರಾಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರ ಪಾಲಾಗ ತೊಡಗಿತೆಂದೂ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಬೋಧಿಸತ್ವ ಲೋಕನಾಥನ ವಿಗ್ರಹ ಭಾರತದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.1015ಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸುವ ಇದರ ಚಿತ್ರವಿರುವ ಹಸ್ತಪ್ರತಿ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿದೆ. ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ, ಚತುರ್ಭುಜ ಲೋಕನಾಥ ನಿಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಇವನ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ನೀಲೋತ್ಪಲಧಾರಿ ತಾರಾ ಹಾಗೂ ಪದ್ಮ ಮತ್ತು ಕಲಶ ಹಿಡಿದಿರುವ ಭೃಕುಟಿ ಇದ್ದಾರೆ. ಅದರ ಕೆಳಗೆ ದಕ್ಷಿಣಪಥ ಮೂಲವಾಸ ಲೋಕನಾಥ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ.

ಜೈನಧರ್ಮ ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಚಾರ ಪಡೆದಿತ್ತು. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ 9–11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಜೈನ ಕಟ್ಟಡಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಾಲ್ ಸಮೀಪವಿರುವ ತಿರುಚ್ಚಾರಣತ್ತುಮಲೈ ಬಂಡೆ ಆಶ್ರಯಗಳಲ್ಲಿ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಗುಹೆಯ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಹಲವು ತೀರ್ಥಂಕರ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಡೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ, ಮಹಾವೀರ, ಪದ್ಮಾವತಿ, ಅಂಬಿಕಾ ಮುಂತಾದವು ಸೇರಿವೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ 9–10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆಯ್ ದೊರೆ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ವರಗುಣನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ತಿಚ್ಚಾರಣತ್ತುಮಲೈಯ ಭಟರಿಯಾರ್ ದೇವತೆಗೆ ಬಂಗಾರದ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಕೊಡಮಾಡಿದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇದು ಭಗವತಿಯ ಗುಡಿಯಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿತವಾಯಿತು. ಎರ್ನಾಕುಲಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪೆರುಮ್ಬಾವೂರಿನ ಸಮೀಪ ಕಲ್ಲಿಲ್ ಎಂಬಲ್ಲಿಯೂ ಜೈನ ಬಂಡೆ ಆಶ್ರಯವಿದೆ. ಇದು ಕೂಡ ತದನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಗವತಿಯ ದೇಗುಲವಾಗಿದೆ. ಜೈನರ ಕಟ್ಟಡ ಮಾದರಿಯ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಘಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗೋದಾಪುರಂನಲ್ಲಿರುವ ಸಕ್ಕಿಯರ್ ಭಗವತೀ ಗುಡಿ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಹಾವೀರ ಮತ್ತು ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಈಗ ತ್ರಿಶೂರ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿವೆ. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನವೂ ಇಲ್ಲೇ ದೊರೆತಿದೆ. ಪಾಲ್ಘಾಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಪ್ರಭನ ಜಿನಾಲಯವಿದೆಯಾದರೂ ಇದರ ಆರಂಭ ಹಂತದ ಕಾಲವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸು ವಂತಿಲ್ಲ. 10–11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವಜ್ರಪರ್ಯಂಕಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಜಿನವಿಗ್ರಹ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ.

ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಗುಹಾಲಯಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯುವ ಪರಂಪರೆ ಬಹುಶಃ ತಮಿಳುನಾಡಿ ನಿಂದ ಕೇರಳಕ್ಕೆ ದಾಟಿದಂತಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಗುಹಾಲಯಗಳು ಎರಡು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ – ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಆಯ್ ದೊರೆಗಳ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಚೇರರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಗುಂಪಿನ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ತಿರುವನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ವಿಲಿಂಜಂ ಮತ್ತು ಅಯಿರೂರ್ಪಾರ, ಕೊಲ್ಲಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೊಟ್ಟುಕಲ್ಲು, ಅಲ್ಲೆಪ್ಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕವಿಯೂರು, ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ (ತಮಿಳುನಾಡು) ತಿರುನನ್ದಿಕರ, ಭೂತಪಾಣ್ಡಿ, ತುವರನ್ಕಾಡು, ಸಿವಗಿರಿ ಮತ್ತು ಅಲಗಿಅಪಾಣ್ಡಿಪುರಂ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಕವಿಯೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಶೈವ ಗುಹಾಲಯ ಪ್ರೌಢ ಶಿಲ್ಪಪರಂಪರೆಯ ಛಾಪು ಹೊಂದಿದ್ದು ಪೂರ್ತಿಗೊಂಡಿರುವ ಉದಾಹರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾದುದಾಗಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ಈ ಗುಹಾಲಯಕ್ಕೆ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅರ್ಧಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪ ಇವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗವಿದೆ. ಅರ್ಧಮಂಟಪದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಕಟ್ಟಿಕೊಂಡು ನಿಂತಿರುವ ಅರಸ (ಇಲ್ಲವೆ ದಾನಿ), ಋಷಿ, ಕುಳಿತಿರುವ ಚತುರ್ಭುಜ ಗಣೇಶ ಮತ್ತು ದ್ವಾರಪಾಲರ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಕಟ್ಟಿ ನಿಂತಿರುವ ಅರಸನ (?) ಶಿಲ್ಪ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಪಾಂಡ್ಯರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ತಿರುಮಯಂ ಮತ್ತು ವೀರಶಿಖಾಮಣಿ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಪ್ರಕಾರದ ಶಿರ ಅಲಂಕಾರವಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳು ಇರುವುದರಿಂದ ಕವಿಯೂರಿನ ಗುಹಾಲಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪಾಂಡ್ಯರ ಪರಂಪರೆ ಯೊಂದಿಗೆ ಬಲವಾದ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿವೆಯೆಂದು ಹೇಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಕವಿಯೂರಿನ ದ್ವಾರಪಾಲ ಶಿಲ್ಪಗಳು ರಾಮನಾಥಪುರಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸೆಲ್ವಪಟ್ಟಿಯ ಹಾಗೂ ತಿರುನೆಲ್ವೇಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಿರುಮಲಪುರಂ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ.

ತಿರುನನ್ದಿಕರದಲ್ಲಿರುವ ಗುಹಾಲಯವನ್ನು ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ತಿರುಪ್ಪರನ್ಕುನ್ರಂದಲ್ಲಿ ರುವ ಉಮೈಯಾಣ್ಡನ್ ಗುಹೆಗೂ ತಿರುಮಯಂದಲ್ಲಿರುವ ಸತ್ಯವಾಗೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೂ ಹೋಲಿಸಬಹುದು. ಮಹಾಮಂಟಪ, ಅರ್ಧಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಆಯತಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹ ವಿರುವ ಈ ಗುಹಾಲಯ ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿದ್ದರೂ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿರುವ ಗರ್ಭಗೃಹ ಅರ್ಧಮಂಪಟದ ಪಶ್ಚಿಮ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿದೆ. ಮೂಲತಃ ಗುಹಾಲಯವನ್ನು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪರಂಪರೆ ಪಾಂಡ್ಯರ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ಕಂಬವೊಂದರ ಮೇಲಿರುವ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದ ಶಾಸನ ಇದರ ಕಾಲ ವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಕೊಟ್ಟುಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ಗುಹೆಗಳೂ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ಶೈವ ಗುಹೆಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಗುಹೆಗೆ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪ ಇದ್ದು, ಇದರ ಒಂದು ಕೋಷ್ಠದಲ್ಲಿ ಹನುಮಂತನ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಈ ಗುಹೆಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಬದಿಗಳಿರುವ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅರ್ಧಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪ ಇವೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದಕ್ಕೂ ನಂದಿಯ ಸ್ವತಂತ್ರ ದುಂಡುಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ವಲಿಂಜಂದಲ್ಲಿರುವ (ಕೊಟ್ಟುಕಲ್ಲು) ಗ್ರಾನೈಟ್ ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದಿರುವ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿರುವ ಕಿರಾತಮೂರ್ತಿ ಶಿವ ಹಾಗೂ ಪಾರ್ವತಿಯೊಂದಿಗೆ ನಟೇಶ ಶಿವ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಈ ಗುಹಾಲಯದ ಶಿಲ್ಪಗಳಾದರೂ ಪಾಂಡ್ಯ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ವೈಷ್ಣವ ಹಿನ್ನೆಲೆಯ ಏಕಮೇವ ಗುಹೆ ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಲಗಿಅಪಾಣ್ಡಿಪುರಂದಲ್ಲಿದೆ. ಇದರ ಹಿಂಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಚತುರ್ಭುಜ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಅಪೂರ್ಣ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ.

ಉತ್ತರ ಗುಂಪಿನ ಗುಹಾಲಯಗಳೂ ಶೈವ ಗುಹಾಲಯಗಳೇ. ತ್ರಿಶೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ತ್ರಿಕ್ಕೂರಿನ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ದ್ವಾರಪಾಲರು ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾಗಿದ್ದರೂ ಹುಟ್ಟುಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿರುವ ಲಿಂಗಪೀಠ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿದೆ. ಇರುನಿಲಕ್ಕೋಡಿನಲ್ಲಿ ರುವ ಗುಹಾಲಯಕ್ಕೆ ಮುಖಮಂಟಪವಿಲ್ಲ. ಇದರ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ, ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಶಿವನ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇವು ಅತಿಯ ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಪಾಲ್ಘಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭ್ರಾನ್ತನ್ಪಾರದಲ್ಲಿ ಗುಹಾಲಯವನ್ನು ಕೊರೆಯುವ ತಂತ್ರದ ಪುರಾವೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಪಲ್ಲವ ರೀತಿಯ ಪ್ರಭಾವವಿದೆ.

ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡ ಮಾದರಿಯ ಅಂದರೆ ರಾಚನಿಕ ದೇಗುಲಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಪರಂಪರೆಯ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ಖಚಿತವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸುವಂತಿಲ್ಲ. ಸಂಗಂ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣು, ಸ್ಕಂದ, ಕೊಜ್ಜುವೈ ದೇಗುಲಗಳು ಚಾವಣಿರಹಿತ ಆಕಾಶಕ್ಕೆ ತೆರೆದುಕೊಂಡ ಗುಡಿಗಳಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಬಹುಶಃ ಈ ಗುಡಿಗಳಿಗೆ ಕಟ್ಟಿಗೆಯ ಬಳಕೆ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಆಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. 6–9ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಉಚ್ಛ್ರಾಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಭಕ್ತಿಪಂಥದ ಪ್ರಭಾವ ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ದೇಗುಲವಾಸ್ತು ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ನೀಡಿತು. ಆದರೆ 9ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚಿನ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ತಿರುವಂಚಿಕುಲಂದ ಸಮೀಪ ತಿರುಕುಲಸೇಖರಪುರಂದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣನ ಗುಡಿಯನ್ನು ಕುಲಶೇಖರ ಆಳ್ವಾರ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದರೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನ ಪುರಾವೆ ಈ ದೇಗುಲದ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಕಾಲವನ್ನು 9ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುತ್ತದೆ. ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಕೀಜಿತಳಿ ಶಿವ ದೇವಾಲಯವೂ ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದೇ ಕಾಲದ್ದು. ಈಗ ತ್ರಿಶೂರಿನ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ವಿಗ್ರಹ ಈ ದೇಗುಲದ್ದೇ. ಅಲ್ಲೆಪ್ಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಂಡಿಯೂರ್‌ದಲ್ಲಿರುವ ಶಿವ ದೇವಾಲಯ ಶಾಸನ ಪುರಾವೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಮೂಲತಃ 823ರದ್ದಾಗಿದೆ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ದೇಗುಲ ವಾಸ್ತು ಪರಂಪರೆ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಕ್ಕೇರಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ದೇಗುಲಗಳು ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಗೊಂಡಿವೆ.

ಕೇರಳದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಚೌಕ, ಆಯತ, ಚಾಪಾಕಾರ, ವೃತ್ತ ಮತ್ತು ದೀರ್ಘವೃತ್ತ ಆಕಾರದ ತಲವಿನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇತರೆಡೆ ಎಲ್ಲೂ ಕಾಣದಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ವೃತ್ತ ವಿನ್ಯಾಸದ ದೇಗುಲಗಳು ಕೇರಳದಲ್ಲಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಇವು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದ್ದು, ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಸಾಗಿದಂತೆ ಅವುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತ ಸಾಗಿದೆ. ಚಾಪಾಕಾರದ ದೇಗುಲಗಳು ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ – ಕರ್ನಾಟಕದ ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಯೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ನೋಡಲು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ದೀರ್ಘವೃತ್ತ ವಿನ್ಯಾಸದ ದೇಗುಲಗಳು ಕಡಿಮೆ. ಅವುಗಳ ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಾಯಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ವೈಕಂನಲ್ಲಿರುವ ಶಿವದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ, ಚೆಂಗಣ್ಣೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ, ಈಗ ಕೂತ್ತಂಬಲಂ ಆಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಿರುವ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯ ದೇಗುಲದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಅವಶೇಷದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಅನಂತಶಯನ ವಿಷ್ಣು ಹಾಗೂ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ದೇಗುಲಗಳಿಗೆ ಆಯತ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಂಗಡಿಪ್ಪುರಂದಲ್ಲಿರುವ ಭಗವತೀ ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ತಿರುವತ್ತರ್ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ತಿರುವನಂತಪುರಂದಲ್ಲಿರುವ ಪದ್ಮನಾಭಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯ ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ಕೇರಳದ ಬಹುತೇಕ ದೇಗುಲಗಳು ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯ ಘನಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾಗಿವೆ. ಕೊಲ್ಲಂ ಮತ್ತು ತಿರುವನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ (ಚಾವಣಿಯನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ) ಪೂರ್ತಿ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಕೊಟ್ಟಾಯಂ ಮತ್ತು ಅಲ್ಲೆಪ್ಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೇಗುಲಗಳ ಗೋಡೆಗಳು ಪೂರ್ತಿ ಕಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದ್ದು ಪೌರಾಣಿಕ ದೃಶ್ಯಗಳ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ.

ಕೇರಳದ ದೇಗುಲ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಹಂತ (ಸು. 800–1,000), ಮಧ್ಯ ಹಂತ (1000–1300) ಮತ್ತು ಅನಂತರದ ಹಂತ (1300–1800) ಎಂಬ ಮೂರು ಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು.

ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೇಗುಲ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಮಹೋದಯದಪುರದ ಚೇರರು, ದಕ್ಷಿಣ ಕೇರಳದ ಆಯ್ ದೊರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ಮಲಬಾರಿನ ಮೂಷಿಕರು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದರು. ಚೌಕ, ಆಯತ, ವೃತ್ತ ಮತ್ತು ಚಾಪಾಕಾರದ ತಲವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ದೇಗುಲಗಳು ರಚನೆಯಾದವು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಶ್ರೀಕೋವಿಲ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಮುಖ್ಯ ದೇಗುಲದಿಂದ ಬೇರ್ಪಟ್ಟ, ನಮಸ್ಕಾರಮಂಟಪ ಚೌಕ ತಲವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದ್ದು ಪಿರಿಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದ ಚಾವಣಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಪಲ್ಲವ ರಾಜಸಿಂಹ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ ಕಂಚಿಯ ಕೈಲಾಸನಾಥ ದೇಗುಲ ಮೂಲತಃ ಮೂಲ ವಿಮಾನದಿಂದ ಬೇರ್ಪಟ್ಟ ಮಂಟಪವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೆನಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಇಂದಿನವರೆಗೂ ಈ ಪ್ರಾಚೀನ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ನಮಸ್ಕಾರಮಂಟಪವಿರದ ಕೆಲವು ದೇಗುಲಗಳೂ ಇವೆ. ಎಲ್ಲ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಚತುಷ್ಕೋಣಾಕಾರದ ನಾಲಂಬಲಂ ಎಂಬ ರಚನೆ ಶ್ರೀಕೋವಿಲ್ ಮತ್ತು ನಮಸ್ಕಾರ ಮಂಟಪವನ್ನು ಸುತ್ತುವರಿದಿರುತ್ತದೆ. ನಾಲಂಬಲಂದ ಪ್ರವೇಶದಲ್ಲಿ ಬಲಿಪೀಠ ಎಂಬ ಆಕರ್ಷಕ ಚಿಕ್ಕ ರಚನೆ ಇರುತ್ತದೆ. ತರುವಾಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೇರಳ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ಭಾಗಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು.

ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಚೌಕ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳೇ ಕಾಣುವುದರಿಂದ ಪ್ರಾಯಶಃ ಚೌಕ ಗರ್ಭಗೃಹವುಳ್ಳ ದೇಗುಲಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ಪರಂಪರೆಯ ದ್ಯೋತಕವೆಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದು. ತ್ರಿಶೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ತಿರುಕುಲಸೇಖರಪುರಮ್ ಕೃಷ್ಣದೇವಾಲಯ, ತಿರುವಂಚಿಕುಲಮ್ ಕೀಬಿತಳಿ ದೇವಾಲಯ, ವದಕಂಚೇರಿಯ ಸಮೀಪದ ತಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಶಿವದೇವಾಲಯ, ಮಲ್ಲಪ್ಪುರಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಇಂದ್ಯನೂರಿನ ಗಣಪತಿ ಕ್ಷೇತ್ರಂ, ತಿರುವನಂತಪುರಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಟಕುತ್ತಮ್‌ದಲ್ಲಿರುವ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯ ಮುಂತಾದವು ಚೌಕ ಗರ್ಭಗೃಹವುಳ್ಳ, ಸುತ್ತ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವುಳ್ಳ (ಸಾಂಧಾರ), ಅರ್ಧಮಂಟಪವಿರುವ, ಎರಡು ಮಹಡಿಗಳುಳ್ಳ (ದ್ವಿತಲ) ವಿಮಾನಗಳಾಗಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವುಗಳಲ್ಲಿಯೂ 9–10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನ ಇಲ್ಲವೇ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಚಾಳುಕ್ಯ ಇಲ್ಲವೆ ಪಲ್ಲವರ ಮೂಲಕ ಕೇರಳ ಈ ಸಾಂಧಾರ ವಿಮಾನ ವಾಸ್ತು ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಪಡೆದಿರಬಹುದು. ಕಣ್ಣೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಎರಮಂದಲ್ಲಿರುವ ದೇವಾಲಯ ಪೂರ್ತಿ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದ್ದು ಚೌಕ ಗರ್ಭಗೃಹವಿರುವ ಸಾಂಧಾರ ವಿಮಾನವಾಗಿದೆ. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವಿಷ್ಣು ಶಿಲ್ಪ ಹಾಗೂ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೂಷಿಕ ದೊರೆಯ ವಟ್ಟೆಬುತ್ತು ಶಾಸನ ಇಲ್ಲಿವೆ.

ಈ ಪ್ರಕಾರದ ದ್ರಾವಿಡ–ಕೇರಳ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತೀಯ ದ್ರಾವಿಡ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಕೇರಳದಲ್ಲಿವೆ. ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪಾರ್ಥಿವಪುರಂದಲ್ಲಿರುವ ಪಾರ್ಥಸಾರಥಿ ದೇವಾಲಯ ಚೌಕ ಗರ್ಭಗೃಹವುಳ್ಳ ತ್ರಿತಲ, ಸಾಂಧಾರ ವಿಮಾನವಾಗಿದೆ. ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಹೊರತು ಪಡಿಸಿ ಇದರ ಇತರ ಭಾಗಗಳು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಗೊಂಡಿವೆ. ಮೂಲ ದೇಗುಲ ಆಯ್ ದೊರೆ ಕರುನನ್ದಡಕ್ಕಣ್ ಎಂಬಾತನಿಂದ 866 ಜುಲೈ 7ರಂದು ನಿರ್ಮಾಣವಾದದ್ದು.

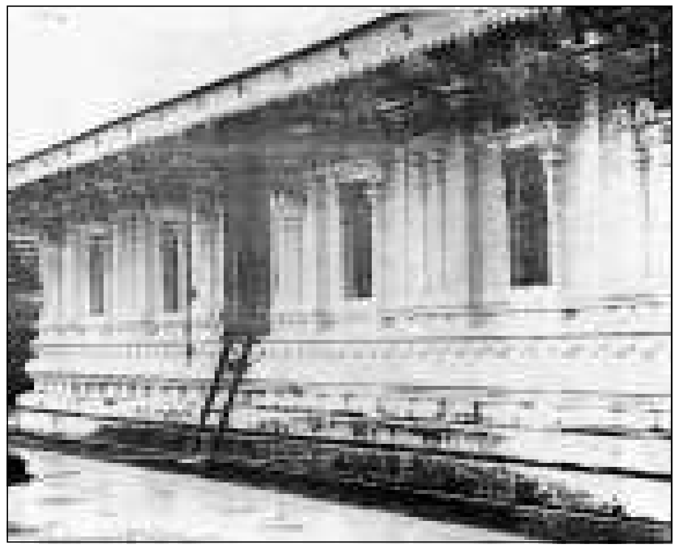
ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನ–ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ತ್ರಿಚ್ಚಂಬರಮ್

ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಇವುಗಳಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿ ವೃತ್ತ ವಿನ್ಯಾಸದ ದೇಗುಲಗಳೂ ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಪಾಲ್ಘಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪೊಲ್ಪುಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಶಿವದೇವಾಲಯದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿದ್ದು ಇದು ನಿರಂಧಾರ ವಿನ್ಯಾಸ ಹೊಂದಿದೆ. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಕಣ್ಣೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಮಂತಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸಾಂಧಾರ ರೀತಿಯ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ. ಇದರ ಹೊರಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕೂ ಮುಖ್ಯ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಂದ ಪ್ರವೇಶ ಒದಗಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಸರ್ವತೋಭದ್ರ ಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಒಳ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಚೌಕವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ 928ರ ಹಾಗೂ 1132ರ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸ್ತ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು 9ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದು.

ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದಾದ ಚಾಪಾಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸದ ದೇಗುಲಗಳೂ ಇವೆ. ಮಲ್ಲಪುರಂ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ತಿರುಕಣ್ಣಿಯೂರಿನ ಶಿವದೇವಾಲಯ, ತ್ರಿಪ್ರಂಗೋಡಿನ ಕಾಲಸಂಹಾರಮೂರ್ತಿ ದೇವಾಲಯ; ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆಯ ತಿರುವಣ್ಣೂರಿನ ಶಿವ ದೇವಾಲಯ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಲ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮಾತ್ರವಿದ್ದು ಅವನ್ನು ಈಗ ಉಪಪೀಠಗಳಾಗಿ ಬಳಸಿದೆ. ಮಂಜೇರಿಯ ಕರಿಕ್ಕಾಡು ಕ್ಷೇತ್ರಂದಲ್ಲಿರುವ ಅಯ್ಯಪ್ಪನ್ ದೇಗುಲ ನಿರಂಧಾರ ರೂಪದ ಚಾಪಾಕಾರದ (ಗಜಪೃಷ್ಠ) ದೇಗುಲ. ಇದರ ಒಳಗಡೆ ಮಾತ್ರ ಗರ್ಭಗೃಹವನ್ನು ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿಯೂ ಮಹಾಮಂಟಪವನ್ನು ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿಯೂ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಿದೆ. ಇದು 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದಿರಬಹುದು.

ಮಧ್ಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ವಾಸ್ತು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ವದ್ದೆನಿಸುವ ವಿಕಸಿತ ಸಾಂಧಾರ ವಿಮಾನದ ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಕಾಲಿಟ್ಟಿದೆ. ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಂಧಾರ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಒಳಸುತ್ತಿನ ಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ಹೊರಸುತ್ತಿನ ಗೋಡೆಯ ನಡುವೆ ಚಾವಣಿ ಇರುವ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಕೇರಳದ ಈ ಹಂತದ ಸಾಂಧಾರ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಕೋವಿಲ್‌ನ ಸುತ್ತ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಚಾವಣಿ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಸುತ್ತ ಎರಡು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥಗಳಿವೆ.

ಅನೇಕ ಉದಾಹರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಗುಂಟ ಶುಟ್ಟುನಾಡಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಎರಡು ಅಥವಾ ಮೂರು ದ್ವಾರಗಳಿರುವ ದೇಗುಲಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡವುಳ್ಳ ಸ್ವತಂತ್ರ ಕಟ್ಟಡವಾಗಿ, ಕೆಲವು ಸಲ ಸೋಪಾನಗಳುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ, ವಿಕಾಸ ಹೊಂದಿದೆ. ಇದು ಚೌಕ, ವೃತ್ತ ಇಲ್ಲವೇ ಚಾಪಾಕಾರದ ದ್ರಾವಿಡ (ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ) ವಿಮಾನವಾಗಿದ್ದು ಸ್ವತಂತ್ರ ಗ್ರೀವ ಮತ್ತು ಶಿಖರ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಉದಾಹರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತೀಯ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಇತರ ಅಂಗಗಳೂ ಇರುವುದುಂಟು. ಒಟ್ಟಾರೆ

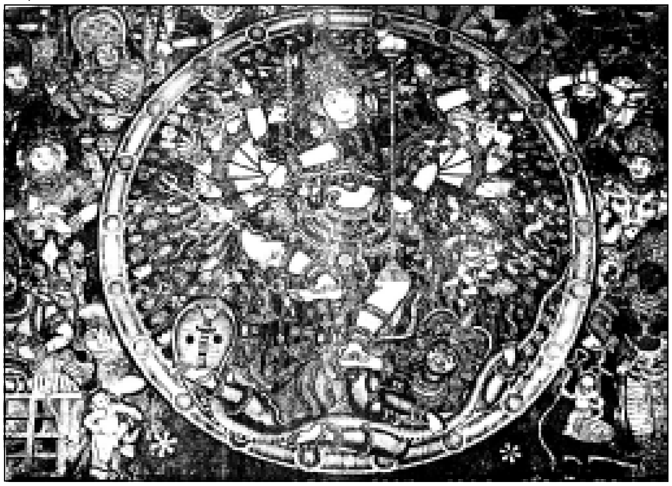

ಮಹಾದೇವ ದೇವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿಯ ನಾಟ್ಯಶಿವ ವರ್ಣಚಿತ್ರ, ಎತ್ತುಮನೂರ್

ನೋಡಿದಾಗ ಈ ಹಂತದ ದೇಗುಲಗಳು ಕಟ್ಟಡ ರಚನೆಯ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೂ ಮಹಡಿಗಳ ಇಳಿಜಾರಾದ ಚಾವಣಿಯ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕೇರಳ ಶೈಲಿಯ ಲಕ್ಷಣವನ್ನೂ ಮೇಳೈಸಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹವುಳ್ಳ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಇಲ್ಲವೆ ಎರಡು ಸುತ್ತು ಕಂಬಗಳಿರುವುದು ಪ್ರಾಯಶಃ ಶ್ರೀಲಂಕದ ವಟದಾಗ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಬೌದ್ಧ ದೇಗುಲಗಳ ರಚನೆಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿರ ಬಹುದೆಂದೂ ಇಂಥ ವಾಸ್ತು ರಚನೆಯನ್ನು ಶ್ರೀಲಂಕದಿಂದ ಕೇರಳಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬಂದಿರುವ ಈಟವರು ಜನಪ್ರಿಯಗೊಳಿಸಿರಬಹುದೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ.

ಮಂಜೇರಿಯ ಕರಿಕ್ಕಾಡುಕ್ಷೇತ್ರಂದಲ್ಲಿ ಈ ಹಂತದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ ದೇಗುಲವಿದೆ. ಇದು ಸರ್ವತೋಭದ್ರ ರೀತಿಯ (ನಾಲ್ಕು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಿರುವ) ದ್ವಿತಲ ವಿಮಾನವಾಗಿದ್ದು, ಗರ್ಭಗೃಹದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಗುಂಟ 12 ಕಂಬಗಳ ಸಾಲು ಇದೆ. ಪಾಲ್ಘಾಟಿನ ಸಮೀಪ ತಿರುನಿಲ್ಲೈದಲ್ಲಿರುವ ಶಿವದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ರಚಿತವಾದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹದ (ಒಳಗಡೆ ಇದು ಚೌಕಾಕಾರವಿದೆ) ಸುತ್ತ ಒಂದೇ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವಿದ್ದು, ಅಷ್ಟಕೋಣಾಕಾರದ ಗ್ರೀವ-ಶಿಖರಗಳಿವೆ. ತಿರುವನಂತಪುರದ ಸಮೀಪ ನೇಮಂದಲ್ಲಿರುವ ನಿರಮಂಕರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಒಳಗುಡಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಚೌಕವಿನ್ಯಾಸದ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನವಾಗಿದ್ದು ಇದರ ಸುತ್ತ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಹೊರಗೋಡೆಯಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿರುವ ಎಂಟು ಕಂಬಗಳಿವೆಯಲ್ಲದೆ ಒಳ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಇನ್ನು ಎರಡು ಕಂಬಗಳಿವೆ. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತಿದ್ದರೂ ಇದರ ಪರಿಸರದ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ರುವ ವಿಷ್ಣು ವಿಗ್ರಹ ಹಾಗೂ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ಗುಂಪಿನ ಬ್ರಾಹ್ಮೀಯ ವಿಗ್ರಹ ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಚೀನತಮವಾದವುಗಳಾದ್ದರಿಂದ ಎರಡನೆಯ ಹಂತಕ್ಕೆ ಈ ದೇವಾಲಯ ಅನ್ವಯಿಸುವದೆಂದು ಏಳುವುದು ಸಮಂಜಸ. ಕೊಲ್ಲಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮನಲೂರಿ ನಲ್ಲಿರುವ ತ್ರಿಕೋಟೇಶ್ವರ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಚೌಕ ವಿಮಾನವುಳ್ಳ, ಆದರೆ ಅಷ್ಟಕೋಣಾಕಾರದ ಗ್ರೀವ-ಶಿಖರವುಳ್ಳ ದೇವಾಲಯ.

ಮಧ್ಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹಲವು ದೇವಾಲಯಗಳು ಹೊಸದಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಹಲವಾರು ದೇವಾಲಯಗಳು, ಹಳೆಯ ದೇಗುಲಗಳು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರವಾದವು. ಇಂದಿರುವ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳ ಪ್ರಾರಂಭವು ಮಧ್ಯ ಹಂತದಲ್ಲಾಯಿತು. ತ್ರಿಶೂರಿನ ವಡಕ್ಕುನ್ನಾಥ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಪೆರುವನಂದಲ್ಲಿರುವ ಇರಟ್ಟೈಯಪ್ಪನ್ ಗುಡಿ ಸುಮಾರು 11-12ನೆಯ ಶತಮಾನದವು. ಇವೆರಡೂ ಚೌಕ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನವನ್ನು ಸುತ್ತುವರಿದಿರುವ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗೋಡೆಯಿರುವ ದೇಗುಲಗಳಾಗಿದ್ದು ಮೂರು ದ್ವಾರಗಳುಳ್ಳದ್ದಾಗಿವೆ. ಇವೆರಡ ರಲ್ಲಿಯೂ ಗುಡಿಯ ಹಿಂಭಾಗವನ್ನು ಆಯಾ ದೇವತೆಯ ಮಡದಿಗಾಗಿ ಮುಡುಪಾಗಿಟ್ಟಿದೆ.

ಚಾಪಾಕಾರದ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಒಳಗಡೆ ಗರ್ಭಗೃಹವನ್ನು ಅದೇ ಆಕಾರದ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೊಟ್ಟಾಯಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಿಟವೆಲ್ಲೂರಿನ ವಾಮನ ದೇವಾಲಯ ಈ ಹಂತದ ಚಾಪಾಕಾರದ ದೇಗುಲದ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯ ಘನಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿತ ಈ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಚಾಪಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸವಿರುವ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ಚಾವಣಿ ಇದೆ. ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಗುಂಟ 14 ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.1035ರ ಶಾಸನವಿಲ್ಲಿದ್ದು ಚೇರ ರಾಜಸಿಂಹನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ.

ಹಲವು ದ್ವಿತಲ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನಗಳೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದವು. ಮಣಿಯೂರಿನ ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ ದೇವಾಲಯ, ತ್ರಿಚ್ಚಂಬರಂದಲ್ಲಿರುವ ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಮಲ್ಲೂರಿನ ಶ್ರೀ ಕೊಡವಲಂ ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯ ಮುಂತಾದವು ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ತಿರುವಂಚಿ ಕುಲಂದಲ್ಲಿರುವ ಶಿವ ದೇವಾಲಯ ಈ ಹಂತದ ಬಹು ಅಲಂಕೃತ ದೇವಾಲಯವಾಗಿದೆ. ಪೆರುವಣಂದಲ್ಲಿರುವ ಶಿವದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಮಾಡತ್ತಿಲಪ್ಪನ್ ಗುಡಿ ಅಷ್ಟಕೋಣ ಗ್ರೀವ-ಶಿಖರಗಳಿರುವ ತ್ರಿತಲ ವಿಮಾನವಾಗಿದೆ.

ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಕೇರಳ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಶುದ್ಧ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಶೈಲಿಯ ದೇಗುಲಗಳೂ ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಪಾಲ್ಘಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚಲ್ಪುರಂದಲ್ಲಿರುವ ಕಟ್ಟಿಲ್ಮಾಡಮ್ ಶಿಲಾದೇಗುಲ ಚೌಕಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹವುಳ್ಳ ಅಷ್ಟಕೋಣಾಕಾರದ ಗ್ರೀವ-ಶಿಖರವಿರುವ ನಿರಂಧಾರ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನ. ತಿರುವನಂತಪುರದ ಸಮೀಪವಿರುವ ತಿರುವಲ್ಲಂದಲ್ಲಿರುವ ಪರಶುರಾಮ ದೇವಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನಗಳು ಕೇರಳ ಶೈಲಿಯ ದೇಗುಲಗಳೊಟ್ಟಿಗೆ ನೋಡ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ಕೇರಳದಲ್ಲಿಯ ಇಂದಿನ ಹೆಚ್ಚಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಅನಂತರದ ಹಂತದವಾಗಿವೆ (1300-1800). ತಲವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲವಾದರೂ ದೇವಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಸ್ವರೂಪ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಂಡುದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಸಂಕೀರ್ಣ ದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಕೋವಿಲ್ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದು, ತೆರೆದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ, ಸುತ್ತಣ ನಾಲಂಬಲಂ, ದೀಪಮಾಲೆ ಯುಳ್ಳ ವಿಳಕ್ಕುಮಾಡಮ್, ಹೊರಗಡೆಯ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣವರಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಕಾರ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಕಾರಗಳು ಒಂದಾದ ಮೇಲೆ ಒಂದರಂತೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ರಚಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಶ್ರೀಕೋವಿಲ್ ಚೌಕ, ಆಯತ, ಚಾಪ, ವೃತ್ತ ಇಲ್ಲವೇ ದೀರ್ಘವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಉಳಿದ ಅಂಗಗಳು ಏಕಕೇಂದ್ರೀಯ ಆಯತಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಬದ್ಧವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಶ್ರೀಕೋವಿಲ್‌ನ ಎದುರಿನಲ್ಲಿ ಚೌಕವಿನ್ಯಾಸದ ನಮಸ್ಕಾರಮಂಟಪವಿದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ಪಿರಿಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದ ಇಳಿಜಾರಾದ ಚಾವಣಿಯಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಳಿಅಂಬಲಂದ (ನಾಲಂಬಲಂದ ಒಂದು ಪಾರ್ಶ್ವಭಾಗ) ಮುಂದುಗಡೆ ಬಲಿಕ್ಕಲ್‌ಮಂಟಪ ಎಂಬ ಕಂಬಗಳುಳ್ಳ ಇನ್ನೊಂದು ಮಂಟಪ ಇರುವುದುಂಟು. ಬಲಿಪೀಠವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಬಲಿಕ್ಕಲ್‌ಮಂಟಪದ ಎದುರುಗಡೆ ದೀಪಸ್ತಂಭ, ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಸಲ ಧ್ವಜಸ್ತಂಬವಿರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಸಮೀಪ ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ, ಸಂಗೀತ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಗಾಗಿ ಕೂತ್ತಂಬಲಂ ಎಂಬ ದೊಡ್ಡ ಮಂಟಪವಿರುವುದು. ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಹೊರ ಪ್ರಾಕಾರ ಅನ್ನೂ ತೆಪ್ಪಕುಳಂ (ಪುಷ್ಕರಣಿ) ಸುತ್ತಿರಬಹುದು. ಈ ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕೂ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಂದ ಪ್ರವೇಶವಿದ್ದು, ಪ್ರತಿಯೊಂದಕ್ಕೂ ಬಹುಮಹಡಿಯ ಆದರೆ ಹೆಚ್ಚು ಎತ್ತರವಿಲ್ಲದ ಗೋಪುರವಿರುತ್ತದೆ.

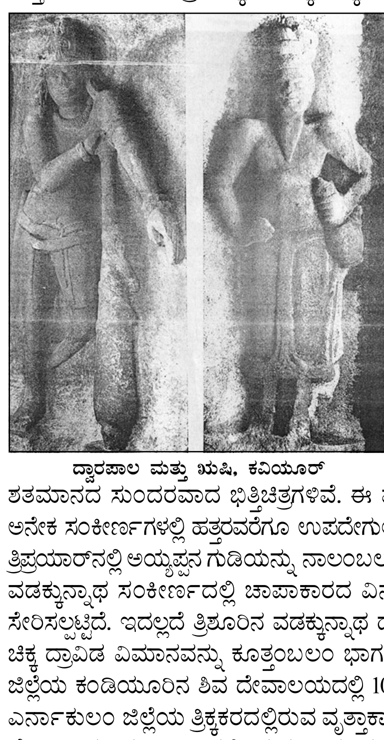

ದ್ವಾರಪಾಲ ಮತ್ತು ಋಷಿ, ಕವಿಯೂರ್

ಈ ಹಂತದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಕೀರ್ಣ ರೂಪದ ಗುಡಿಗಳ ಹಾಗೂ ಒಂದೇ ಸಂಕೀರ್ಣವನ್ನು ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಮುಡಿಪಾಗಿಡುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಔನ್ನತ್ಯಕ್ಕೇರಿತು. ತ್ರಿಶೂರಿನ ವಡಕ್ಕುನ್ನಾಥ ದೇವಾಲಯ ಅನೇಕಗುಡಿಗಳುಳ್ಳಸಂಕೀರ್ಣವಾಗಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ವಡಕ್ಕುನ್ನಾಥ (ಅಥವಾ ತೆನ್ನೈಲಾಸನಾಥ), ಶಂಕರನಾರಾಯಣ ಮತ್ತು ರಾಮ ದೇವರುಗಳ ಗುಡಿಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಶಂಕರನಾರಾಯಣ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಾಭಾರತದ ಕಥೆಯ ನಿರೂಪಣೆಯಿರುವ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸುಂದರವಾದ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಮುಖ್ಯ ಗುಡಿಗಳಲ್ಲದೇ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಂಕೀರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಹತ್ತರವರೆಗೂ ಉಪದೇಗುಲಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ತ್ರಿಪ್ರಯಾರ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಯ್ಯಪ್ಪನ ಗುಡಿಯನ್ನು ನಾಲಂಬಲಂ ಆವರಣದ ಒಳಗಡೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಡಕ್ಕುನ್ನಾಥ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಚಾಪಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಅಯ್ಯಪ್ಪನ ಗುಡಿ (ಶಾಸ್ತಾ) ಸೇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ತ್ರಿಶೂರಿನ ವಡಕ್ಕುನ್ನಾಥ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣನಿಗೆ ಮುಡಿಪಾದ ಚಿಕ್ಕ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನವನ್ನು ಕೂತ್ತಂಬಲಂ ಭಾಗದ ಸಮೀಪ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆಲೆಪ್ಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಂಡಿಯೂರಿನ ಶಿವ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ 10 ಉಪದೇಗುಲ ಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎರ್ನಾಕುಲಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತ್ರಿಕ್ಕಕರದಲ್ಲಿರುವ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವಾಮನಮೂರ್ತಿ ಮಹಾವಿಷ್ಣು ದೇವಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ತ್ರಿಶೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯತಿರುವಂಚಿಕುಲಂದಲ್ಲಿರುವ ಶಿವದೇವಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ 8 ಉಪಗುಡಿಗಳಿವೆ.

17–18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಪ್ರಾಕಾರಗಳು, ಶಿಲ್ಪಿತ ಮೊಗಸಾಲೆಗಳು, ಅಲಂಕೃತ ಬಲಿಕ್ಕಲ್‌ಮಂಟಪಗಳಿಂದಾಗಿ ಶ್ರೀಕೋವಿಲ್ ದೇವಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಮರೆಯಾಗುವಂತಾಯಿತು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸುಚೀನ್ದ್ರಂದಲ್ಲಿರುವ ಸ್ಥಾಣುನಾಥಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯ, ತಿರುವನಂತಪುರದ ಪದ್ಮನಾಭಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯ ಇತ್ಯಾದಿ. ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಿರುವತ್ತರ್‌ದಲ್ಲಿರುವ ಆದಿಕೇಶವಪ್ಪೆರುಮಾಳ್ ದೇಗುಲದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ಚಾವಣಿಯುಳ್ಳ, ದೀಪಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳುಳ್ಳ 222 ಕಂಬಗಳಿರುವ ಹಾದಿಯಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಅಲಂಕಾರಪೂರಿತ ಬಲಿಕ್ಕಲ್ ಮಂಟಪಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಕೊಟ್ಟಾಯಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮೈಕಂನಲ್ಲಿರುವ ದೀರ್ಘವೃತ್ತಾ ಕಾರದ ಶಿವ ದೇವಾಲಯ, ವರ್ಕಲದ ಜನಾರ್ದನ ದೇವಾಲಯ ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ಇಷ್ಟು ಅಲಂಕಾರ ಕೇರಳದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಸರಿಹೊಂದು ವಂತಿಲ್ಲ; ಏಕೆಂದರೆ ಕೇರಳದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪ ಅಲಂಕಾರ ಸೋಪಾನದ ಕೈಪಿಡಿಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಕುಬ್ಜನ ಶಿಲ್ಪವುಳ್ಳ ಪ್ರಣಾಲಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿರುವುದು ವಾಡಿಕೆ.

ಕೇರಳ ಶೈಲಿಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ, ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಬಹುತೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳೆಲ್ಲ ಈ ಶೈಲಿಗೆ ಬದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಉಡುಪಿಯ ಅನಂತೇಶ್ವರ (ಚಾಪಾಕಾರ), ಚಂದ್ರಮೌಳೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಿರೇಗುತ್ತಿಯ ಶಿವ ದೇವಾಲಯ, ಗೋಕರ್ಣದ ಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರ ಹಾಗೂ ವೃತ್ತ ವಿನ್ಯಾಸದ ವೇದೇಶ್ವರ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೆನಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಹಿಮಾಲಯದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿರುವ ಹಲವೆಡೆ ಮತ್ತು ಚೀನ, ನೇಪಾಲ ಮುಂತಾದ ಕೆಲವು ಏಷ್ಯದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕೇರಳ ಶೈಲಿಯನ್ನು ನೆನಪಿಸುವ ವಾಸ್ತುರಚನೆಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪರಿಸರ ಕಾರಣವೋ ಅಥವಾ ಕೇರಳ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಕಾರಣವೋ ಎಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ಒಮ್ಮತವಿಲ್ಲ. (ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ.)

ಕೇಸರಿಯ ಸ್ತೂಪ: ಬಿಹಾರ್ ರಾಜ್ಯದ ಪೂರ್ವ ಚಂಪಾರಣ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಸ್ಮಾರಕ ಸ್ತೂಪ. ಕುಶಿನಗರಕ್ಕೆ ಅಂತಿಮ ಪಯಣ ಬೆಳೆಸುವ ಮೊದಲು ಇದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ತನ್ನ ಭಿಕ್ಷಾಪಾತ್ರೆಯನ್ನು ವೈಶಾಲಿಯ ಜನತೆಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿ, ತನ್ನನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸದಂತೆ ಬಿನ್ನವಿಸಿಕೊಂಡ. ಇಲ್ಲಿಯೇ ಆತ ಗಂಡಕಿ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿದ. ಕುಶಿನಗರದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಪರಿನಿರ್ವಾಣವಾಯಿತು. ಭಿಕ್ಷಾಪಾತ್ರೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಹೋದ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥ ಇಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣದಾದ ಮಣ್ಣಿನ ಸ್ತೂಪವೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ತರುವಾಯ ಮೌರ್ಯ, ಶುಂಗ ಮತ್ತು ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಇದಕ್ಕೆ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಹೊದಿಕೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥದ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಇದು 41ಮೀ ಎತ್ತರದ, ಬಹುಮಜಲುಗಳುಳ್ಳ ಸ್ತೂಪದ ರೂಪವನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಇದರ ನೆತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ಮೇಧಿಯನ್ನು ಕೂರಿಸಲಾಯಿತು. ಫಾಹಿಯಾನ್

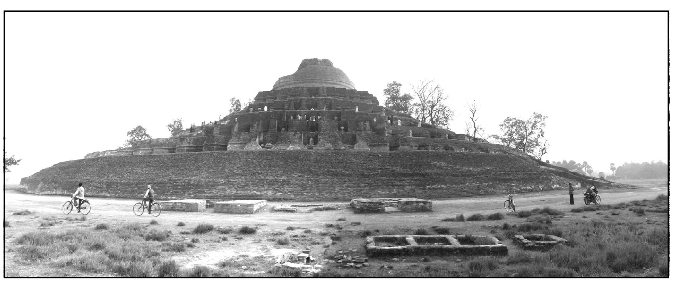

ಸ್ತೂಪ

ಮತ್ತು ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಇಬ್ಬರೂ ಈ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿರುವರು. ಭಿಕ್ಷಾಪಾತ್ರೆಯ ಘಟನೆಯನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ, ಪ್ರಾಯಶಃ ಅಶೋಕ ರಾಜನಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಶಾಸನ ಕಂಬವೊಂದು ಇಲ್ಲಿದ್ದುದಾಗಿ ಫಾಹಿಯಾನ್ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ.

1814ರಲ್ಲಿ ಕರ್ನಲ್ ಮೆಕೆಂಜಿ ಮತ್ತು ಕಾಶಿನಾಥ್, 1835ರಲ್ಲಿ ಹೋಡ್ಸನ್ ಮತ್ತು ಜೆ.ಬಿ. ಎಲಿಯಟ್ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿದ್ದ ಈ ಸ್ತೂಪದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ನಡೆಸಿದರು. ಸ್ತೂಪದಿಬ್ಬದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದ ರಾಣಿವಾಸ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ. ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಕೋಣೆಗಳೂ ಬುದ್ಧನ ಬೃಹತ್ ಮೂರ್ತಿಯೂ ಇಲ್ಲಿ ಅನಾವರಣಗೊಂಡವು. ಈ ಕೋಣೆಗಳು ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಣಿಯರಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ವಾಸಗೃಹಗಳಾಗಿರಬಹುದು.

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಸ್ತೂಪದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಆರು ಮಜಲುಗಳುಳ್ಳ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಹೊರತೆಗೆದಿದೆ. ಇದರ ತಳ ಬಹುಭುಜಗಳ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದೆ. ಸ್ತೂಪದೊಳಗೆ 2.2 x 1.8 x 2.25ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಆರು ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ಕೋಣೆಗಳ ಬಾಗಿಲು 0.75ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಪ್ರತಿ ಕೋಣೆಯೊಳಗೆ ಗಾರೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ, ಭೂಮಿಸ್ಪರ್ಶ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು 25 ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರದ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಕೂರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎಲ್ಲ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಶಿರಭಾಗ ನೈಸರ್ಗಿಕವಾಗಿ ನಾಶವಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಕೋಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ, ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಬುದ್ಧನ ಮೂರು ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಸಿಂಹದ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಕೋಣೆಗಳ ಹೊರಗೋಡೆಯನ್ನು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುಲಕ್ಷಣವಾದ ಕುಂಭ ವಿನ್ಯಾಸದ ಕಾರಣೆ (ಮೌಲ್ಡಿಂಗ್) ಹಾಗೂ ಸಣ್ಣಗೂಡುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸ್ತೂಪ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ವಿನೂತನ ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಪೂರ್ವ ಸ್ಮಾರಕವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದರ ಕಾಲ 6–7ನೆಯ ಶತಮಾನ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಸ್ತೂಪದ ಆಕರ್ಷಕ ವಿನ್ಯಾಸ ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಸ್ತೂಪಗಳಿಗೆ ಮಾದರಿಯಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಕೊನೆಯ ಸ್ತೂಪ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದಾಗಿದ್ದು ಇದು ಬೋರಬದೂರ್‌ನಲ್ಲಿದೆ. (ಕೆ.ಕೆ.ಎಮ್.)

ಕೊಂಗಾಳ್ವರು: ನೋಡಿ–ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು

ಕೊಂಡಾಪುರ: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಮೇದಕ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ತೆರ್‌ಪೋಲ್ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ನೆಲೆ. 1 ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 8–9 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಬೂದಿ ದಿಣ್ಣೆಗಳಿವೆ. ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ವತಿಯಿಂದ ಯಾಜ್ದಾನಿ ಇಲ್ಲಿ 1941–42ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡ. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಕೊಂಡಾಪುರ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಪ್ರಮುಖ ನಗರವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದು ಇವು ಸ್ತೂಪ ಮತ್ತು ಚೈತ್ಯಾಲಯಗಳಂತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತಲೂ ಸಣ್ಣ ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಇನ್ನೆರಡು ದಿಣ್ಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಹೊಳಪಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ರೌಲೆಟ್ ತಟ್ಟೆಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು, ರೌಲೆಟ್ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ತ್ರಿರತ್ನ ಮತ್ತು ಧರ್ಮಚಕ್ರದ ಚಿಹ್ನೆಗಳು, ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು, ಕಮಲದ ಚಿತ್ರಗಳು ಇವೆ.

ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳು, ವಿವಿಧ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮಣಿಗಳು, ತಾಯಿತಗಳು, ಮುದ್ರೆಗಳು, ತ್ರಿರತ್ನ, ಅರಳಿದ ಎಲೆ, ಸ್ತೂಪ ಮತ್ತು ಗೋಪುರದ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ತಾಯಿತಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಸ್ವಸ್ತಿಕ, ಹಸು, ಶ್ರೀವತ್ಸ, ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿ ಹಾಗೂ ಹೂವಿನ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಪದಕಗಳಂತಿರುವ ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು ರೋಮ್‌ನೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ದಂತದಿಂದ ಮಾಡಿದ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ಆನೆ, ಸ್ತ್ರೀ–ಪುರುಷ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಕಬ್ಬಿಣದ ಚಾಕು, ಚೂರಿ, ಸಲಾಕೆ, ಕುಡುಗೋಲುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು ಅಪರೂಪ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಎರಡು ಶಿರಗಳ ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ಮಾಡಿದವು. ಇವಕ್ಕೆ ಹಸುರು, ಕೆಂಪು, ಅರಿಸಿನ ಬಣ್ಣದ ಲೇಪವಿದೆ. ಹಲವು ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಸ್ತ್ರೀ–ಪುರುಷ ಗೊಂಬೆಗಳಲ್ಲಿ ದೈಹಿಕ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಅಲಂಕಾರ ಸಾಧನಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿರುವ ಗೊಂಬೆಗಳು ವಿಶೇಷ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷರು, ದೇವಿ, ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ, ಸಿಂಹ, ಕುದುರೆ, ಆನೆ, ಹಸು, ಎಮ್ಮೆ, ಮಗು ಮತ್ತು ತಾಯಿಯ ಗೊಂಬೆಗಳಿವೆ (ಪ್ರಶ.ಪೂ. 27). ಅಗಸ್ಟಸ್‌ನ ಕಾಲದ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಬೆಳ್ಳಿ, ತಾಮ್ರ, ಸತುವಿನ ಸೀಸದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಗೌತಮಿಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿ, ಪುಳುಮಾವಿ ಮತ್ತು ಯಜ್ಞಶ್ರೀ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ಕಾಲದ್ದಾಗಿವೆ. ಪ್ರಶ.ಪೂ.200–ಪ್ರಶ.300 ರವರೆಗೆ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ಜೀವನಶೈಲಿ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಈ ನೆಲೆ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತದೆ. (ಆರ್‌ಕೆ.)

ಕೊಡುಮನಲ್: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಈರೋಡು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ವಸತಿ ಹಾಗೂ ಸಮಾಧಿ ನೆಲೆ. ನೊಯ್ಯಲ್ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಸಂಗಮ್ ಚೇರರ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಕರೂರು ಹಾಗೂ ಕೇರಳದ ಬಂದರು ಮುಝಿರಿಸ್ ನಡುವಿನ ಪ್ರಾಚೀನ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ಸಂಗಮ್ ಕಾವ್ಯ ಪತ್ತಿರುಪಾಟ್ಟು ಕೊಡುಮನಮ್ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. 1985–90 ರ ನಡುವೆ ತಮಿಳು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಮದ್ರಾಸ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಹಾಗೂ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಸಹಯೋಗದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 1–2 ಮೀ ದಪ್ಪದ ವಸತಿ ಪದರದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 400–100) ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಅವಶೇಷಗಳು ತೋರಿಬಂದವು. ಇದನ್ನು ಮೂರು ಉಪಹಂತಗಳಲ್ಲಿ (ಎ,ಬಿ,ಸಿ) ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲೆರಡು ಉಪಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮಣಿಗಾರಿಕೆ (ಬೀಡ್ ಮೇಕಿಂಗ್) ಇಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ತಮಿಳು–ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಬರೆಹ ಹಾಗೂ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು, ಕಾವಿಲೇಪನದಡಿ ಬಿಳಿಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿದ್ದು ಕಬ್ಬಿಣದ ಕುಲುಮೆ ಹಾಗೂ ತೆರೆದ ಕುಲುಮೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕೊನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೃಷಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಆದ್ಯತೆ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮತ್ತು ಗಾಜಿನ ವಸ್ತುಗಳು, ಸಂಗ್ರಹಣ ಗುಳಿಗಳು, ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಉಪಹಂತಗಳ ಪ್ರಧಾನ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ.

ವಸತಿ ವಿನ್ಯಾಸ: ನುರುಜುಕಲ್ಲನ್ನು ಹಾಸಿ ಸುಣ್ಣ ಲೇಪಿಸಿದ ಎಂಟು ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳು ಹಾಗೂ ಇವುಗಳ ಸುತ್ತಲಿದ್ದ ಕಂಬದ ಗುಳಿಗಳು ಜನರು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹುಲ್ಲುಚಾವಣಿಯ ತಡಿಕೆ ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ನುರುಜುಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಯಿದ್ದು ಇವುಗಳ ತಳಪಾಯ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿದ್ದವು. ಮೊದಲೆರಡು ಉಪಹಂತಗಳ ಎರಡು ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ಕಣಜಗಳಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ದಂಡೆಗಳಿದ್ದುವು. ಕೊನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗೋಡೆಯಿದ್ದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗುಂಡಿಯೊಳಗೆ ಧಾನ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ವಿಧಾನ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಕಬ್ಬಿಣ ಮತ್ತು ಉಕ್ಕು ಉದ್ಯಮ: ಕಬ್ಬಿಣ ಮತ್ತು ಉಕ್ಕಿನ ಉತ್ಪಾದನೆ ಈ ಜನರ ವಿಶೇಷ ಸಾಧನೆಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಸು.115 ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಕಬ್ಬಿಣ ಕುಲುಮೆಯೊಂದು ಇಲ್ಲಿದ್ದು ಇದರೊಳಗೆ ಕಿಟ್ಟ, ಅದರೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆತ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನುಂಡೆ, ಸುಟ್ಟು ಗಾಜಿನಂತಾದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಚೂರುಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗಾಳಿ ಕೊಳವೆ ಭಾಗಗಳು (ಟ್ವಿಯೆರ್) ಮುಂತಾದ ಅವಶೇಷಗಳು ತುಂಬಿದ್ದವು. ಕುಲುಮೆಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದ್ದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಚಪ್ಪಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಬಡಿದು ಆಕಾರಕ್ಕೆ ತರಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಕಮ್ಮಾರಸಾಲೆ ವಸತಿಯ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಅಂಡಾಕಾರದ ಎರಡು ತೆರೆದ ಕುಲುಮೆಗಳೂ (ಕ್ರೂಸಿಬಲ್ ಫರ್ನೇಸ್) ಇವುಗಳ ಸುತ್ತ ಸಮಾಂತರದಲ್ಲಿ 12 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಪುಟ್ಟ ಕುಲುಮೆಗಳನ್ನೂ ಪತ್ತೆಮಾಡಲಾಯಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ಕನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅತಿದೊಡ್ಡ ಕುಲುಮೆ 112×100ಮೀ ವ್ಯಾಸದ್ದಾಗಿದ್ದು 40 ಸೆಂಮೀ ಆಳವಿತ್ತು. ಪುಟ್ಟ ಕುಲುಮೆಗಳು 30 ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸದವಾಗಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ರಂಧ್ರವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಶಾಖ ನಿಯಂತ್ರಣದಲ್ಲಿ ಇವು ಅನುಕೂಲಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇಂತಹ ಒಂದು ಕುಲುಮೆಯೊಳಗೆ ಸುಟ್ಟು ಗಾಜಿನಂತಾದ ಬಟ್ಟಲಿನಾಕಾರದ ಮೂಸೆಯೊಂದು (9 ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸ) ದೊರಕಿದ್ದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮಣಿಗಾರಿಕೆ: ಈ ಪ್ರದೇಶ ಪಚ್ಚೆ (ಬೆರಿಲ್), ಇಂದ್ರನೀಲ (ಸ್ಯಾಫೈರ್), ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು ಮುಂತಾದ ಪ್ರಶಸ್ತ–ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲಾನಿಕ್ಷೇಪಗಳಿಗೆ ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ಈ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದಲೂ ಆಯಾತದಿಂದ ಪಡೆದ ವೈಡೂರ್ಯ, ಪದ್ಮರಾಗ, ಬಳಪದ ಕಲ್ಲು, ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್, ಜಾಸ್ಪರ್, ಗಾರ್ನೆಟ್ ಮುಂತಾದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದಲೂ ತಯಾರಿಸಿದ ಮಣಿಗಳು ವಸತಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್ ಕಲ್ಲನ್ನು ಗುಜರಾತಿನಿಂದಲೂ ವೈಡೂರ್ಯವನ್ನು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಿಂದಲೂ ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರಬೇಕು. ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಕುಂದಣದ (ಎಚ್ಡ್) ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳೂ ಅಗೇಟ್ ಮಣಿಗಳೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿದ್ದುವು. ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ 80, ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ಸು.2200, ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ಸು.1000 ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳಿದ್ದುವು. 2200 ಮಣಿಗಳು ಒಂದೇ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವುದು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇದೇ ಪ್ರಥಮ. ಮಣಿಗಳು ತಯಾರಿಕೆಯ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿರುವುದು ಮಣಿಗಾರಿಕೆ ಒಂದು ಉದ್ಯಮವಾಗಿದ್ದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ನೇಯ್ಗೆ: ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಕಬ್ಬಿಣ ಕಂಬಿ ಸಹಿತ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ತಕಲಿಗಳು ಹಾಗೂ ಹತ್ತಿಬಟ್ಟೆಯ ಒಂದು ಚೂರಿನಿಂದ ಹತ್ತಿ ನೇಯ್ಗೆಯ ಕಾರ್ಯ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತೆಂಬುದು ದೃಢವಾಗುತ್ತದೆ.

ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳು: ಮೊದಲೆರಡು ಉಪಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳು ಅಥವಾ ಚಿಹ್ನೆಗಳುಳ್ಳ ಸು.50 ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವು ಬಟ್ಟಲು ಹಾಗೂ ಮಡಕೆಯ ಭುಜಭಾಗಗಳಾಗಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಚೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಸೂರ್ಯ, ಸ್ವಸ್ತಿಕ, ನಕ್ಷತ್ರ, ಏಣಿ, ನಂದಿಪಾದ, ಮೀನು, ಬಿಲ್ಲು–ಬಾಣ, ಚಕ್ರ, ಬಂಡಿ ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳು. ಒಂದು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರಿನಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರದೊಂದಿಗೆ ತಮಿಳು–ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಅಕ್ಷರಗಳಿದ್ದವು. ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಪಡಿಸಿದ 13 ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ 10ರಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಚಿತ್ರ ಅಥವಾ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿದ್ದುವು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲೂ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಚಿಹ್ನೆ ಇದ್ದು ಇದು ಆ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆಯೂ ಇದ್ದಿತ್ತು. ಇವು ಪ್ರಾಯಶಃ ಕುಲಚಿಹ್ನೆಗಳಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ತಮಿಳು–ಬ್ರಾಹ್ಮಿ: 250 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳ ಮೇಲೆ ತಮಿಳು–ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಅಕ್ಷರಗಳಿವೆ. ಇವು ಕಣ್ಣನ್ ಆತನ್, ಪಣ್ಣನ್, ಅಂತವನ್ ಆತನ್ ಮತ್ತು ಆತನ್ ಎಂಬ ತಮಿಳು ಹೆಸರುಗಳಲ್ಲದೆ ವರುಣಿ, ವಿಸಾಕಿ, ಕವಿರನ್ ಹಾಗೂ ನಿಕಮ ಎಂಬ ಪ್ರಾಕೃತ ಹೆಸರುಗಳೂ ಇವೆ. ವಿಸಾಕಿ ಎಂಬ ಹೆಸರುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರು ಸಮಾಧಿಯೊಂದರಿಂದ ದೊರೆತದ್ದು.

ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಅಂತ್ಯ ಉಪಹಂತದಿಂದ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಒಂದು ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಮೇಲ್ಮೈಯಿಂದ ಇಂಥ ಮತ್ತೊಂದು ನಾಣ್ಯ ದೊರೆತಿವೆ.

ಸಮಾಧಿಗಳು: ವಸತಿಯ ಪೂರ್ವ ಹಾಗೂ ಈಶಾನ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸು. 50 ಹೆ. ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 150 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಮಾಧಿಗಳಿದ್ದುವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಗೋರಿ ಸಮಾಧಿಗಳು ಅಧಿಕ. ಇವುಗಳಡಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲಕೋಣೆ ಅಥವಾ ವಿಭಜಿತ ನೆಲಕೋಣೆ (ಟ್ರಾನ್ಸೆಪ್ಟೆಡ್ ಸಿಸ್ಟ್) ಇದ್ದುವು. ವಿಭಜಿತ ನೆಲಕೋಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಕೋಣೆಯನ್ನು 2 ಅಥವಾ 3 ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಮಧ್ಯೆಯಿದ್ದ ಚಪ್ಪಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡಿಯಿತ್ತು. ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಕಾರವೆಂದರೆ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಪುಟ್ಟ ಕೋಣೆಗಳಿದ್ದ (ಸಬ್‌ಸಿಡಿಯರಿ ಸಿಸ್ಟ್) ವಿಭಜಿತ ನೆಲಕೋಣೆ. ಕೆಲವು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳೊಳಗೆ ನಿಲಸುಗಲ್ಲಿತ್ತು. ಎಲ್ಲ ನೆಲಕೋಣೆಗಳಲ್ಲೂ ಕೋಣೆಯ ಪೂರ್ವಬದಿಯಲ್ಲಿ ಹಾದಿಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಸಮಾಧಿಗಳೊಳಗೆ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್ ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟೆ ಅಗೇಟಿನ ಮಣಿಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿದ್ದುವು. ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್ ಹಾಗೂ ಪದ್ಮರಾಗಗಳನ್ನು ಕುಂದಣದಿಂದ ಕೂಡಿಸಿದ್ದ, ಹುಲಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ತಾಮ್ರದ ಪ್ರಾಣಿಗೊಂಬೆ, ತಾಮ್ರದ ಚಮಚ, ಬಟ್ಟಲು, ಸೋಸಕ, ಬಳೆಗಳು, ಬೆಳ್ಳಿಯ ಸುತ್ತುಬಳೆ ಹಾಗೂ ಉಂಗುರಗಳು ಸಮಾಧಿಗಳೊಳಗಿದ್ದ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು. ಬೆಳ್ಳಿಯುಂಗುರದ ನಡುವೆ ಪೀಪಾಯಿ ಆಕಾರದ ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್ ಮಣಿಯನ್ನು ಕೂಡಿಸಿದ್ದು ಇವು ಕಂಠಾಹಾರದ ಭಾಗಗಳಾಗಿರಬೇಕು. ಚಿನ್ನದ ಮಣಿ, ಉಂಗುರ ಮತ್ತು ಸುತ್ತುಂಗುರಗಳೂ ತಾಮ್ರದ ಸುತ್ತುಂಗುರಕ್ಕೆ ಚಿನ್ನದ ತಗಡು ಸುತ್ತಿದ ಒಂದು ಉಂಗುರವೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೂಪದ ಖಡ್ಗಗಳು, ತೊಟ್ಟು ಅಥವಾ ಮುಳ್ಳಿರುವ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಎಲೆಯಾಕಾರದ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಬಿಲ್ಲುಗಳಿವೆ. ಕುದುರೆಯ ಕಡಿವಾಣ ಮತ್ತು ರಿಕಾಪಿನ ಭಾಗಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ವಿಭಜಿತ ಸಮಾಧಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಪಕ್ಕದ ಪುಟ್ಟ ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಬಾಣದ ಮೊನೆಯ ಕಟ್ಟು ಕಂಡಿಯ ಸಮೀಪ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿರಳವಾಗಿಯೂ ಸಮಾಧಿಗಳೊಳಗೆ ಇದ್ದವು. ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಲೇಪನದಡಿ ಬಿಳಿಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಕೆಲವು ಚೂರುಗಳೂ ದೊರೆತಿದ್ದು ಇವನ್ನು ವಸತಿಯಿಂದ ತಂದಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ಎರಡು ಪ್ರಕಾರದ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಇವು ನೆಲಕೋಣೆ ಸಮಾಧಿಗಳು ಹಾಗೂ ಶವಕುಣಿಗಳು. ನೆಲಕೋಣೆಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲಚಪ್ಪಡಿಯ ಮೇಲೆ ಆಯ್ದ ಅಸ್ಥಿಚೂರುಗಳನ್ನು ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತವಾಗಿಡಲಾಗಿತ್ತು (ಸೆಕೆಂಡರಿ ಬರಿಯಲ್). ಆದರೆ ಶವಕುಣಿಗಳು ವಸತಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೇ ಕಂಡುಬಂದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿಚೂರುಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಇರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಅಂತ್ಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಇಂಥ 3 ಶವಕುಣಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಒಂದು ಕುಣಿಯೊಳಗೆ ಪದ್ಮಾಸನ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ವಯಸ್ಕನ ಶವವನ್ನು ಇರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಬಲಗೈ ಬೆರಳಿನಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಉಂಗುರವಿತ್ತು. 2ನೆಯ ಶವಕುಣಿಯೊಳಗೆ ಮಗುವಿನ ಶವವನ್ನು ಮುದುರಿದ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳಲಾಗಿತ್ತು. 3ನೆಯ ಶವಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ತಂದೆ, ತಾಯಿ ಮತ್ತು ಮಗುವಿನ ಶವವನ್ನು ಹೂಳಲಾಗಿತ್ತು. ಶವಗಳನ್ನು ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಹೂಳಲಾಗಿತ್ತು. (ಕೆ.ಆರ್.)

ಕೊಡೇಕಲ್ಲು: ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸುರಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಬೂದಿದಿಬ್ಬ. ಕೊಡೇಕಲ್ಲು ಗ್ರಾಮದಿಂದ 4ಕಿಮೀ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕಿರುವ ಈ ದಿಬ್ಬವನ್ನು 1941ರಲ್ಲಿ ಸಿ.ಮಹದೇವನ್ ಶೋಧಿಸಿದರು. ಅಂಡಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿರುವ ದಿಬ್ಬದ ವ್ಯಾಸ 37 ಮೀ ಮತ್ತು ಎತ್ತರ 3.5 ಮೀ. ದಿಬ್ಬದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ವಸತಿ ನೆಲೆಯಿದೆ.

ಬೂದಿದಿಬ್ಬದ ಸ್ತರಕ್ರಮ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕೆ.ಪದ್ದಯ್ಯನವರು 1976ರಲ್ಲಿ ದಿಬ್ಬದ ಈಶಾನ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ 3.66x3 ಮೀ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಒಟ್ಟು ಏಳು ಪದರಗಳು ಸ್ತರಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ದಾಖಲಾಗಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಪದರ ಅತಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಗುಳಿಗಳುಳ್ಳ ಕಿಟ್ಟದುಂಡೆಗಳಿಂದಲೂ ಎರಡನೆಯ ಪದರ ಕಡುಗಂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದಲೂ ಮೂರನೆಯ ಪದರ ತೂತುಳ್ಳ ಕಿಟ್ಟದುಂಡೆಗಳಿಂದಲೂ ರಚನೆಗೊಂಡಿದೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪದರ ಬಹುಸ್ವರೂಪದ ಕಡುಗಂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದಲೂ ಐದನೆಯ ಪದರ ಗರಸು ಮಣ್ಣಿನ ತೆಳುಪದರದಿಂದಲೂ ಆರನೆಯ ಪದರ ಬೂದಿಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದಲೂ ಆಗಿದೆ. ಏಳನೆಯ ಪದರ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಮಣ್ಣಿನದು; ಇದು ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಸವೆದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ರೂಪದಲ್ಲಿದೆ. ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಎಲ್ಲ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ದಿಬ್ಬ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದು ಎಂಬುದನ್ನು ಇವು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಸುಟ್ಟುಕರಕಲಾದ ಬೋರೆಹಣ್ಣಿನ ಬೀಜಗಳು, ಜಾನುವಾರು, ಎಮ್ಮೆ, ಜಿಂಕೆ, ಉಡ, ಮೀನಿನ ಮೂಳೆಗಳು ಈ ಪದರಗಳಿಂದ ದೊರೆತಿವೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪದರದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ಇದ್ದಿಲಿನ ತುಣುಕೊಂದು ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲಮಾಪನದ ಪ್ರಕಾರ 4285 ± 105 (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2335) ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯದು. ಇದು ಇಲ್ಲಿಯ ನವ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನ. (ಪಿ.ಕೆ.)

ಕೊಣ್ಣೂರು: ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗೋಕಾಕದ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ 10 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಘಟಪ್ರಭ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಿಲಾ ಉಪಕರಣಗಳಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಮಾನವ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ನೆಲೆಯಾಗಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ, ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ

ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಕುಹೂಂಡಿ–3000ದ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಈ ಊರನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಂಡನೂರು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕೊಣ್ಣೂರಿನ ಸಮೀಪ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ಶಿಲಾ ಉಪಕರಣಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿದೆ. ಅದೇ ರೀತಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದ ಬೂದಿದಿಬ್ಬ, ಕಂದು, ಕಪ್ಪು–ಕಂದು ಮತ್ತು ತಿಳಿಕೆಂಪು ವರ್ಣದ ಮಡಕೆ, ಕಾಗೆಬಂಗಾರ ಮಿಶ್ರಿತ ಹಾಗೂ ಗೀರು ಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಮಡಕೆಯ ಭಾಗ ಚಕ್ಕೆ, ನೀಳಚಕ್ಕೆ, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಮೂಳೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಗೋರಿಗಳನ್ನು 1874 ರಲ್ಲಿ ಬರ್ಜೆಸ್ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ. ಕೊಣ್ಣೂರಿನಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸು. 1 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಸು.2 ಹೆ. ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸ್ಥಳೀಕರು ತಪಸಿಮರಡಿ, ಮುನಿವಾಸದ ಗುಹೆಗಳು ಮತ್ತು ಪಾಂಡವರ ಮನೆಗಳು ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳನ್ನು ಹಾದಿಕೋಣೆ ಗೋರಿ, ಚೌಕಾಕಾರದ ಸಣ್ಣ ಹಾದಿಕೋಣೆ ಗೋರಿ, ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ ಮತ್ತು ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಕಲ್ಲುಗಳ ವೃತ್ತಗಳಿರುವ ಗೋರಿ ಎಂದು ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಗೋರಿಗಳು ಹಾದಿಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳಾಗಿವೆ. ತಳವಿನ್ಯಾಸ, ದಿಕ್ಕು ಮತ್ತು ರಚನಾವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಎರಡು ರೀತಿಯ ಹಾದಿಕೋಣೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಹಾದಿಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಬೇರೆ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಡಕೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳು, ಮಾನವನ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹಾದಿಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಆರು ದಪ್ಪ ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಐದು ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಕೋಣೆಯಂತೆ ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇನ್ನೊಂದನ್ನು ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹಾದಿಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಸಣ್ಣ ಆಯತಾಕಾರದ ಕೋಣೆಗೋರಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ದೊರೆಯುವ ಮರಳುಶಿಲೆಯ ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಆಯತಾಕಾರದ ಗೋರಿಯನ್ನು ಮುಚ್ಚಲು ಸುತ್ತಲೂ ಆಯತಾಕಾರದ ಕಲ್ಲಿನ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಮರಳುಶಿಲೆ, ಕಪ್ಪುಶಿಲೆ, ಬಿಳಿಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್ ಮುಂತಾದ ಆರು ವಿಧದ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಬಳಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1200–800 ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳ ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿರುವ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಬಸದಿ ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕಲೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಈ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳ ಪ್ರತೀಕಗಳಾಗಿ ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ.

ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಬಸದಿ: ಸು.10 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿದೆ. ಮೂಲತಃ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ, ಗೂಢಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಈ ಬಸದಿಯ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವ ಮೂಲ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯಿಂದ ಹೊಸದಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರ ತ್ರಿಶಾಖಾ ರೀತಿಯದಾಗಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭಶಾಖೆ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರಾಂಗದಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಶಿಖರಗಳ ಪ್ರತಿಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಸಭಾಮಂಟಪದ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸ್ತಂಭಗಳು ಭದ್ರಕ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಬಸದಿಗೆ ಕಪೋತಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿದ್ದು ನಖರ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿಮುಖ, ಮಕರತೋರಣ, ಮನುಷ್ಯ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಹೊರಭಿತ್ತಿ ಭದ್ರ ಮತ್ತು ಸಲಿಲಾಂತರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಭದ್ರಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಕೂಟ ಮತ್ತು ಸ್ತಂಭಕೋಷ್ಠಗಳ ಅಲಂಕಾರವಿದೆ. ದ್ರಾವಿಡ ಕೂಟಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಯೋತ್ಸರ್ಗಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ತೀರ್ಥಂಕರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಕೋಷ್ಠಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲೆ ಲತಿನಾ–ಕೂಟ ಮಾದರಿಯ ಅಲಂಕಾರವಿದೆ. ಈ ಲತಿನಾ–ಕೂಟದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಗವಾಕ್ಷದ ಅಲಂಕಾರವಿದೆ. ಈ ಬಸದಿಯ ಸಭಾಮಂಟಪದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದೇ ಶಿಲಾಫಲಕದ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 1087 ರ ಶಾಸನ ಕೊಂಡನೂರಿನಲ್ಲಿ (ಇಂದಿನ ಕೊಣ್ಣೂರು) ಮಹಾಪ್ರಭು ನಿಧಿಯಮ ಗಾವುಂಡನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಜೈನಬಸದಿಗೆ ಕುಂದಿಯ ಕೋಲಿನ ಅಳತೆ ಪ್ರಕಾರ ಎರಡು ಮತ್ತರು ಭೂಮಿಯನ್ನು, ಒಂದು ಎಣ್ಣೆಯ ಗಾಣ ಮತ್ತು ಹೂದೋಟವನ್ನು ದಾನ ನೀಡಿದ್ದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ದಾನ ನೀಡಿದ ವ್ಯಕ್ತಿ ಮೂಲಸಂಘ ಬಲತ್ಕಾರಗಣಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಶಿಲಾಫಲಕದ ಮೇಲಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನ ವಿಕ್ರಮಚಕ್ರಿಯ ಮಗನಾದ ಜಯಕರ್ಣ ಜೈನ ದೇವಾಲಯದ ಪೂಜೆಗಾಗಿ ವಾಸುಪೂಜ್ಯ ಮುನಿಗಳಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿದ್ದನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಈ ಬಸದಿಯ ಅಂತರಾಳದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ತೀರ್ಥಂಕರ ಶಿಲ್ಪದ ಪ್ರಭಾವಳಿ ಮತ್ತು ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಶಾಸನವನ್ನು ಬರೆಯಲಾಗಿದ್ದು, ಈ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಶ್ರೀಕುಮಾರಸೇನ ದೇವರ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಮೂಲಸಂಘದ ನಾಗಸೇನ ದೇವರು ಮಾಡಿಸಿದ.

ಚಿಕ್ಕಲೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿದ್ದು ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ ಮತ್ತು ಗೂಢಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಶಿವಲಿಂಗವಿದೆ. ಅಂತರಾಳದ ಬಲಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸುಖಾಸೀನ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಗಣೇಶನ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರ ಪಂಚಶಾಖಾ ರೀತಿಯದಾಗಿದ್ದು ಸರಳವಾಗಿದೆ. ಲಲಾಟ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಗಣೇಶ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಉತ್ತರಾಂಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ರೇಖಾನಾಗರ, ಮೂರು ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ಶಿಖರಗಳ ಪ್ರತಿಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಅಂತರಾಳದ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳಿವೆ. ಗೂಢಮಂಟಪದಲ್ಲಿರುವ ಅರ್ಧಗಂಬಗಳು ಭದ್ರಕ ರೀತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಕಪೋತ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ನಾಸಿಯ ಅಲಂಕಾರವಿದೆ. ಭಿತ್ತಿಯ ಹೊರತಲ ವಿನ್ಯಾಸ ತ್ರಿರಥ ರೀತಿಯದಾಗಿದ್ದು ಸರಳವಾಗಿದೆ. ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಫಾಂಸನಾ ರೀತಿಯ 12 ಸ್ತರಗಳಿರುವ ಶಿಖರವಿದೆ. ಮುಖಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ಶಿವನ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ 1032 ರ ಶಾಸನ ಕೊಂಡನೂರಿನ ಕಯಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಕಲಿಯಗಾವುಂಡ ಎಂಬುವನಿಂದ ಭೂಮಿ, ಮನೆ–ನಿವೇಶನ, ಎಣ್ಣೆಯ ಗಾಣ ಮತ್ತು ಆರು ಗದ್ಯಾಣ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ದಾನ ನೀಡಿದ್ದನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. (ಸಿ.ಬಿ.ಟಿ.)

ಕೋಣಾರ್ಕ್: ಒರಿಸ್ಸ ರಾಜ್ಯದ ಪುರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ನಿಮಾಪಾಡ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸೂರ್ಯದೇವಾಲಯವಿರುವ ಸ್ಥಳ. ಪುರಿಯಿಂದ ಸು. 35 ಕಿಮೀ, ಭುವನೇಶ್ವರದಿಂದ 66 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಬೃಹದಾಕಾರದ ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸದ ಜೊತೆಗೆ ಅದರ ಅನುಪಾತ ಮತ್ತು ಅನುರೂಪಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತಿರುವ ಮನಮೋಹಕ ಹಾಗೂ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಹಾಗೂ ಅಲಂಕಾರ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಐರೋಪ್ಯ ನಾವಿಕರಿಂದ ಕಪ್ಪು ಪಗೋಡ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಭವಿಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಸಾಂಬಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ಕೃಷ್ಣ ಮತ್ತು ಜಾಂಬವತಿಯರ ಪುತ್ರ ಸಾಂಬ ತಂದೆಯಿಂದಲೇ ಶಾಪಗ್ರಸ್ತನಾಗಿ ಅನಂತರ ಕುಷ್ಠರೋಗ ವಿಮೋಚನೆಗಾಗಿ ಮಿತ್ರವನ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ

ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯ

ತಪಸ್ಸಿನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕಥೆಯನ್ನು ಒರಿಸ್ಸದ ಸ್ಥಳೀಯ ಗ್ರಂಥಗಳಾದ ಕಪಿಲ ಸಂಹಿತ, ಮಾದಲಾಪಾಂಜಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯಗಳು ಕೋಣಾರ್ಕ್‌ನ ಸೂರ್ಯದೇವಾಲಯ ದೊಂದಿಗೆ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ಇದರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಳೀಯ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿವೆ.

ಮಾದಲಾಪಾಂಜಿ ಹಸ್ತಲಿಪಿ ಗ್ರಂಥದ (ಅಪ್ರಕಟಿತ) ಪ್ರಕಾರ ಕೇಸರಿ ವಂಶದ ಪುರಂದರ ಕೇಸರಿ ಅರ್ಕಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ (ಕೋನಾರಕ) ಕೋಣಾರ್ಕ (ಸೂರ್ಯ) ದೇವನಿಗಾಗಿ ಒಂದು ಗುಡಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಕೇಸರಿ ವಂಶವನ್ನು ಕಬಳಿಸಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಗಂಗ ಮನೆತನದ ಅನಂಗಭೀಮನೂ ಕೋಣಾರ್ಕ ದೇವನಿಗೆ ಸೇವಾ–ದತ್ತಿಯನ್ನು ನೀಡಿದ. ಅನಂಗ ಭೀಮ ಪುರಿಯಲ್ಲಿಯ ಪುರುಷೋತ್ತಮ ದೇವ (ಜಗನ್ನಾಥ) ದೇವಾಲಯದ ವಿಸ್ತರಣೆಗಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಆದರೆ ಕಾರ್ಯ ಪೂರ್ತಿಯಾಗದೆ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ. ಇವನ ಮಗನಾದ ನರಸಿಂಹದೇವ (ಸು. 1238–84) ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ ಶಿವಸಾಮಂತರಾಯ ಮಹಾಪಾತ್ರನ ಮುಖಾಂತರ ಕೋಣಾರ್ಕದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿಸಿ, ಅದರಲ್ಲಿ ಕೇಸರಿ ವಂಶ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಸೂರ್ಯನ ಮೂಲ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಪುನರ್ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿ ಅನೇಕ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟ. ವಿಷ್ಣುಮಹಾರಾಣ ಎಂಬ ಶಿಲ್ಪಿ ಈ ದೇವಾಲಯದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಕಟ್ಟಿದನೆಂದು ದಂತಕಥೆಯುಂಟು. ಈ ದೇವಾಲಯ ಕಳಿಂಗ ರೇಖಾನಾಗರ ಪ್ರಾಸಾದಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. 24 ಚಕ್ರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಭವ್ಯರಥವನ್ನು 7 ಬಲಶಾಲಿ ಕುದುರೆಗಳು ಎಳೆಯುತ್ತಿರುವ ಹಾಗೆ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸೇವಕರು ಮತ್ತು ಉಷಾಪ್ರತ್ಯೂಷರೊಡನೆ ಮಂದಹಾಸದಿಂದ ಕಂಗೊಳಿಸುವ ಸಮಭಂಗದಲ್ಲಿರುವ ದಿವ್ಯ ಸೂರ್ಯನ ಮೂರ್ತಿ ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತವಾಗಿದೆ. ತರುವಾಯ ಗಂಗ ಮುಕುಂದರಾಜನ (1559–68) ಮರಣಾ ನಂತರ ಮುಸಲ್ಮಾನರು ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ಅಸಫಲರಾದಾಗ ಕೇವಲ ದೇವಾಲಯದ ತಾಮ್ರದ ಕಲಶ ಮತ್ತು ಪದ್ಮಧ್ವಜವನ್ನು ದೋಚಿಕೊಂಡು ಹೋದರೆಂದು ಮಾದಲಾಪಾಂಜಿ

ಕೃತಿಯಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ವಿವರಣೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕೆಲ ಸತ್ಯಾಂಶಗಳು ಗಂಗರ ಒಂದನೆಯ ನರಸಿಂಹದೇವನ (ಸು.1238–64) ಅನಂತರ ಆಗಿಹೋದ ವಂಶಸ್ಥರಾಜರ ತಾಮ್ರಪಟ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿವೆ.

ಈ ದೇವಾಲಯದ ಮಹಾತ್ಮೆಯಿಂದಾಗಿ ವೈಷ್ಣವ ಸಂತ ಚೈತನ್ಯ ಮಹಾಪ್ರಭು (1486–1533) ಇಲ್ಲಿಗೆ ಆಗಮಿಸಿದ್ದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಅಬುಲ್‍ಫಜಲ್‍ನ (1556–1605) ಐನ್–ಈ–ಅಕ್ಬರಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಈ ದೇವಾಲಯ ಕುರಿತಾಗಿ ವಿಶೇಷ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ಸೂರ್ಯದೇವಾಲಯದ ಭಗ್ನಾವಸ್ಥೆಗೆ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ– ದೇವಾಲಯದ ಅಡಿಪಾಯ ಕುಸಿತ, ಭೂಕಂಪ, ಸಿಡಿಲು ಬಡಿತ. ಜೊತೆಗೆ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತೆ ಎಂಬ ಅನುಮಾನವನ್ನೂ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಬಹುಶಃ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಅಪವಿತ್ರವಾದ ಮಂದಿರದಿಂದ ಮೂಲವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಪುರಿಗೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಲಾಯಿತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಆಶ್ರಯದಾತರಿಲ್ಲದೆ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ದೇವಾಲಯದ ಕಟ್ಟಡ ಶಿಥಿಲಗೊಂಡು ನಾಶವಾಗಿರಬಹುದು. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ ಅಥವಾ ಅರುಣಸ್ತಂಭವನ್ನು

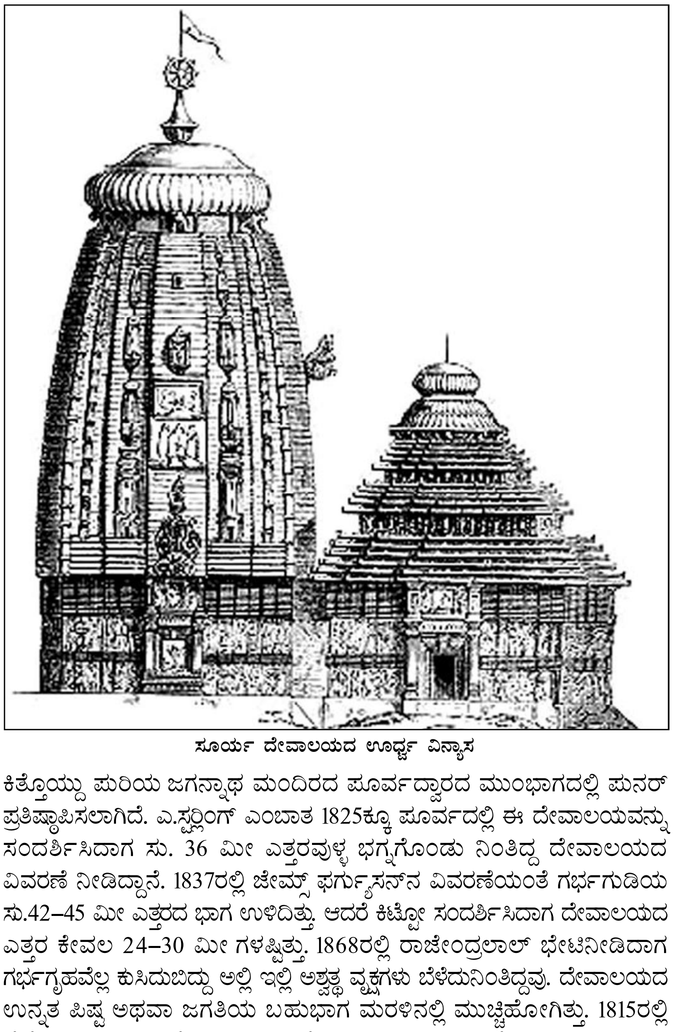

ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯದ ಊರ್ಧ್ವ ವಿನ್ಯಾಸ

ಕಿತ್ತೊಯ್ದು ಪುರಿಯ ಜಗನ್ನಾಥ ಮಂದಿರದ ಪೂರ್ವದ್ವಾರದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪುನರ್ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎ.ಸ್ಟರ್ಲಿಂಗ್ ಎಂಬಾತ 1825ಕ್ಕೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದಾಗ ಸು. 36 ಮೀ ಎತ್ತರವುಳ್ಳ ಭಗ್ನಗೊಂಡು ನಿಂತಿದ್ದ ದೇವಾಲಯದ ವಿವರಣೆ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. 1837ರಲ್ಲಿ ಜೇಮ್ಸ್ ಫರ್ಗ್ಯುಸನ್‍ನ ವಿವರಣೆಯಂತೆ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಸು.42–45 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಭಾಗ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಕಿಟ್ಟೋ ಸಂದರ್ಶಿಸಿದಾಗ ದೇವಾಲಯದ ಎತ್ತರ ಕೇವಲ 24–30 ಮೀ ಗಳಷ್ಟಿತ್ತು. 1868ರಲ್ಲಿ ರಾಜೇಂದ್ರಲಾಲ್ ಭೇಟಿನೀಡಿದಾಗ ಗರ್ಭಗೃಹವೆಲ್ಲ ಕುಸಿದುಬಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಅಶ್ವತ್ಥ ವೃಕ್ಷಗಳು ಬೆಳೆದುನಿಂತಿದ್ದವು. ದೇವಾಲಯದ ಉನ್ನತ ಪಿಷ್ಟ ಅಥವಾ ಜಗತಿಯ ಬಹುಭಾಗ ಮರಳಿನಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿತ್ತು. 1815ರಲ್ಲಿ ಮೆಕೆಂಜಿ ತಯಾರಿಸಿದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ಪೂರ್ವದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತಿದ್ದ ಆಂಶಿಕ ಸೋಪಾನ, ಎರಡು ಗಾಲಿಗಳು ಮತ್ತು ಎರಡು ಕುದುರೆಗಳುಳ್ಳ ಪಿಷ್ಟವನ್ನು ಮಾತ್ರ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೇವಲ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಈ ದೇವಾಲಯ ಭಗ್ನವಾಗಲಿಲ್ಲ, ಖುರ್ದಾ ಎಂಬ ರಾಜ ತಾನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದ ನವ ದೇವಾಲಯಕ್ಕಾಗಿ ಇಲ್ಲಿಂದ ಒಳ್ಳೊಳ್ಳೆಯ ಶಿಲ್ಪವುಳ್ಳ ಬಂಡೆಗಳನ್ನು ಕಿತ್ತು ತೆಗೆದು ಅದರ ದುರ್ಗತಿಗೆ ಕಾರಣನಾದನೆಂದು ಫರ್ಗ್ಯುಸನ್ ಮತ್ತು ಕಿಟ್ಟೋ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯದೇವಾಲಯದ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಅಂದಿನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಮಾಡಿದ ಮನವಿಗಳು ಫಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ಮುಂದೆ 1881ರಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದ ಉಪ–ರಾಜ್ಯಪಾಲ ಆ್ಯಷ್ಲೇ ಈಡನ್‍ರ ಪ್ರಥಮ ಭೇಟಿ ಈ ದೇವಾಲಯದ ಪುನರುಜ್ಜೀವನದ ಮಾರ್ಗಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು. ಆದರೂ ಅಪೇಕ್ಷಿತ ಗತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಯಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೆ ಸರ್ ಜಾನ್‍ವುಡ್ ಬರ್ನ್ 1900ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ, ದೇವಾಲಯದ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮತ್ತು ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವನ್ನು ಹಮ್ಮಿಕೊಳ್ಳುವ ಆದೇಶ ನೀಡಿದ. 1901ರಿಂದ ನಡೆಸಿದ ಸುತ್ತು ಪರಿಸರದ ಉತ್ಖನನ ಹಾಗೂ ಕಟ್ಟಡದ ಪುನರುದ್ಧಾರ ಕಾರ್ಯಗಳ ಫಲವಾಗಿ ಈಗಿರುವ ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣ, ಅದರ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಹಾಗೂ ಅದನ್ನಾವರಿಸಿ ನಿಂತ ಪ್ರಾಕಾರ ಇತ್ಯಾದಿಯನ್ನು ಕಾಣುವುದಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಸೂರ್ಯದೇವಾಲಯ ಒಂದು ವಿಶಾಲ ಹಾಗೂ ಉನ್ನತ ಪಿಷ್ಟ ಅರ್ಥಾತ್ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ಗರ್ಭಗೃಹ ಹಾಗೂ ಜಗಮೋಹನವನ್ನೊಳಗೊಂಡು ನಿಂತಿದೆ. ಪಿಷ್ಟದ ಮುಂಭಾಗ ದಿಂದ ಅನತಿ ದೂರದಲ್ಲಿ ಭೋಗಮಂಟಪವಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಎರಡು ಚಿಕ್ಕ ಭಗ್ನ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಇವೆರಡರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಬಹುಶಃ ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಈಗ ಮಾಯಾದೇವಿ ಗುಡಿ ಎಂದೂ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದ ಎರಡನೆಯ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ವೈಷ್ಣವ ಗುಡಿ ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಪಾಕಶಾಲೆ, ಬಾವಿ, ಇನ್ನಿತರ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಸೂರ್ಯದೇವಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣವನ್ನು ಆವರಿಸಿ ಪೌಳಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಪೂರ್ವ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಶೆಯಿಂದ ಪೌಳಿಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ದ್ವಾರಗಳಿವೆ.

ಈ ದೇವಾಲಯದ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕಾಗಿ ಮೂರು ವಿಧದ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಕ್ಲೋರೈಟನ್ನು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಶಾಖೆಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಮೂರ್ತಿಗಳಿಗಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದರೆ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆ ಕಲ್ಲನ್ನು ಅಡಿಪಾಯ ಹಾಗೂ ಪಿಷ್ಟ ಕಾಣದ ಒಳಭಾಗಕ್ಕಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯ ಕೊಂಡಲೈಟ್ (ಒಂದು ಪ್ರಕಾರದ ಮರಳುಕಲ್ಲು) ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ವಾಂಛಿತ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಶಿಲೆಗಳನ್ನು ಗಾರೆಯನ್ನು ಪಯೋಗಿಸದೆ ಒಂದರಮೇಲೊಂದು ಏರಿಸಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಹಿಡಿಕೆಗಳಿಂದ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ ಶಿಲೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ಇನ್ನುಳಿದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ಬಳಿಕ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಶಿಲ್ಪ ಹಾಗೂ ಅಲಂಕಾರ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಕೆತ್ತುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯದ ನಿಮ್ನ ಸ್ತರವಾದ ಉಪಾನ ಆನೆಗಳ ಸಾಲು, ದಂಡುಗಳ ಕವಾಯಿತು, ವನ್ಯಮೃಗಗಳ ಬೇಟೆ ಸನ್ನಿವೇಶ, ಸಾರ್ಥವಾಹಕರ ಮತ್ತು ಪ್ರವಾಸಿಗರ ಚಿತ್ರಗಳು, ಆಟ–ಪಾಟಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲದೆ ಜಿರಾಫೆಯ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡಿದೆ. ಉಪಾನದ ಮೇಲೆ 4 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಪಿಷ್ಟದ (ಜಗತಿ) ಪಾಭಾಗವು (ಅಧಿಷ್ಠಾನ) ಖುರಾ, ಕುಂಭ, ಪಟಾ, ಕಣಿ ಮತ್ತು ಬಸಂತ ಎಂಬ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಈ ವಿಶಾಲವಾದ ಪಿಷ್ಟ ಸೂರ್ಯನ ರಥವನ್ನು ಹೋಲುವಂತೆ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಿಷ್ಟದ ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಒಟ್ಟು ಹನ್ನೆರಡು ಚಕ್ರಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ, ರಥವನ್ನೊಯ್ಯುವ ನಾಗಾಲೋಟ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತ ಸೂರ್ಯನ ಸುಸಜ್ಜಿತ ಸಪ್ತಾಶ್ವಗಳ ಭಗ್ನಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಪೂರ್ವ, ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪಿಸಿದ ವಿಶಾಲ ಸೋಪಾನಗಳಿಂದ ಪಿಷ್ಟದ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಸೇರಬಹುದು.

ಪಂಚರಥ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಹೊಂದಿದ ಜಗಮೋಹನ ಒರಿಸ್ಸದ ಪ್ರಬುದ್ಧ ದೇವಾಲಯದ ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಮಾದರಿ. ಉಪಾನದಿಂದ ಖಪೂರಿಯ ವರೆಗಿನ ಒಟ್ಟು ಎತ್ತರ ಸು. 39 ಮೀ. ಜಗಮೋಹನವನ್ನು ಪಾಭಾಗ, ತಳಜಂಘ, ಬಾಂಧನಾ, ಉಪರಜಂಘ ಹಾಗೂ ಬರಾಂಡಗಳೆಂದು ಐದು ಸಮತಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪೂರ್ವ, ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ದ್ವಾರ ಗರ್ಭಗೃಹವನ್ನು ಜೋಡಿಸುತ್ತದೆ. ಅಲಂಕೃತ ದ್ವಾರ ಶಾಖೆಗಳನ್ನು ಕ್ಲೋರೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಜಗಮೋಹನದ ಮೇಲಿರುವ ಗಂಡಿ ಎತ್ತರಕ್ಕೆ ಸರಿದಂತೆ, ಸಮತಲ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾಗುವ ಪೀಢಾಸಮೂಹಗಳ ಅಂತಸ್ತಿನಿಂದಾಗಿ ದೂರದಿಂದ ಪಿರಮಿಡ್‍ನಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಪೀಢಾ ಸಮೂಹಗಳ ಮೂರು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಗುಂಪಿನ ಅಂತಸ್ತುಗಳ ನಡುವೆ ಕಾಂಠಿ (ಕುತ್ತಿಗೆ) ಇದೆ. ಇಂತಹ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪೀಢಾಸಮೂಹಕ್ಕೆ ಪೋತಲ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪೋತಲಗಳ (ಪೀಢಾ ಸಮೂಹದ ಅಂತಸ್ತು) ನಡುವಿನ ರಿಕ್ತ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಗಂಬ, ಖಾಖರಮುಂಡಿ, ಸುರಸುಂದರಿಯರ, ನಾಗ–ನಾಗಿನಿಯರ, ದೇವತೆಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಗಂಡಿಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಮಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಬೆಕಿ (ಕುತ್ತಿಗೆ), ಶ್ರೀ ಅಥವಾ ಘಂಟಾ (ತಲೆಕೆಳಗೆ ಮಾಡಿಟ್ಟ ಗಂಟೆಯಾಕಾರದ ಭಾಗ), ಆಮ್ಲ–ಬೆಕಿ, ಆಮ್ಲ ಅಥವಾ ಆಮಲಕ, ಖಪೂರಿ (ಸಮತಟ ಗಂಟೆಯಾಕಾರದ ಭಾಗ) ಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಆದರೆ ಕಲಶ ಮತ್ತು ಆಯುಧಗಳು ಈಗಿಲ್ಲ.

ಸಂರಕ್ಷಣೆ: ವರ್ತಮಾನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಜಗಮೋಹನದೊಳಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಸೂರ್ಯದೇವಾಲಯದ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಂಡಾಗ ಗರ್ಭಗೃಹ ಸಂಪೂರ್ಣ ಕುಸಿದುಹೋಗಿತ್ತು. ಜಗಮೋಹನವೂ ಕ್ರಮೇಣವಾಗಿ ಕುಸಿಯುತ್ತಿದ್ದು, ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರಗಳು ಹಾಗೂ ಹೊರಮೈ ಗೋಡೆಯ ಕಲ್ಲುಗಳು ಬಿದ್ದುಹೋಗಿ, ಮೇಲಿದ್ದ ಉನ್ನತ ಪೀಢಾ ಭಾವಣಿಯ ಅಸ್ತಿತ್ವವೇ ಗಂಡಾಂತರದಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ಅದ್ಭುತ ದೇವಾಲಯದ

ಉಳಿದ ಮೂಲರೂಪವನ್ನು ಆಂಶಿಕವಾಗಿಯಾದರೂ ಭವಿಷ್ಯತ್ತಿನ ಪೀಳಿಗೆಗಾಗಿ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದಾಗಿ, ಜಗಮೋಹನದ ಒಳಮೈಗೆ ಅನುರೂಪವಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಉಸುಕಿನಿಂದ ತುಂಬಿ, ಮೂರೂ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಲ್ಲದೆ, ಗರ್ಭಗೃಹವನ್ನು ಜೋಡಿಸುವ ನಾಲ್ಕನೆಯ ದ್ವಾರವನ್ನೂ ಸ್ಥಾಯಿರೂಪವಾಗಿ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿದೆ.

ಜಗಮೋಹನದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಗರ್ಭಗೃಹ ರೇಖಾದೇಗುಲವಾಗಿದ್ದು, ಅದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಳಿಂಗ ವಾಸ್ತುವಿನ ಉನ್ನತ ಲಂಬವಕ್ರರೇಖೆಯ ಶಿಖರ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶವಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ ಚಾವಣಿಯಿಲ್ಲದೆ ಆಕಾಶಕ್ಕೆ ಬಾಯ್ತೆರೆದು ನಿಂತಂತಿದೆ. ಅಳಿದುಳಿದ ಶಿಖರ ಅಂಶಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ತಿಳಿಯುವುದೇನೆಂದರೆ ಈ ಶಿಖರ ಭುವನೇಶ್ವರದಲ್ಲಿರುವ ಸಮಕಾಲೀನ ಯಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಅನಂತವಾಸುದೇವ ದೇವಾಲಯಗಳ ಶಿಖರದಂತಿದ್ದಿರ ಬಹುದು. ಜಗಮೋಹನದ ಎತ್ತರದ ಅನುಪಾತಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೂಲ ಎತ್ತರ ಬಹುಶಃ 61 ಮೀ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡ ಚಿಕ್ಕ ಪೀಠವಿದೆ. ಆದರೆ ಮೂಲ ವಿಗ್ರಹವಿಲ್ಲ. ಈಗ ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕುಕಡೆಗಳಿಂದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಡೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡು, ದೇವಾಲಯದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಿಂದ ಹೊಸದಾಗಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಮೆಟ್ಟಿಲಿನ ಮೂಲಕ ಇದರೊಳಗೆ ಇಳಿಯಬಹುದು. ಸೂರ್ಯದೇವಾಲಯದ ಪೂರ್ವ ದಿಕ್ಕಿನ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೇವರ ನೈವೇದ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕಂಬಗಳುಳ್ಳ ಭೋಗಮಂಟಪವಿದೆ. ಆದರೆ ಅದರ ಮಾಳಿಗೆಯೂ ಸಂಪೂರ್ಣ ಬಿದ್ದುಹೋಗಿದೆ.

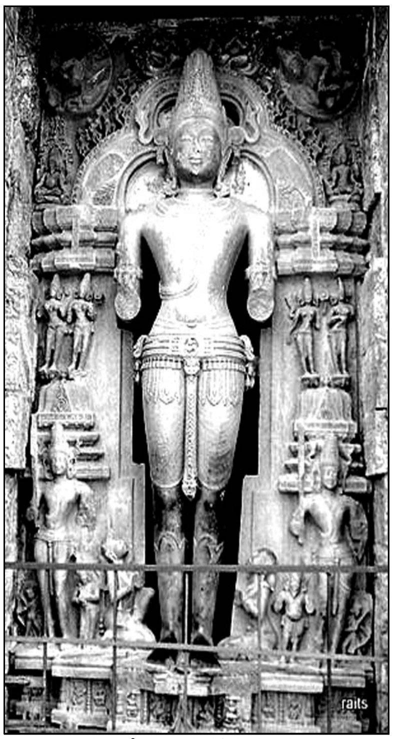

ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿನ ಸೂರ್ಯಶಿಲ್ಪ

ಅನೇಕ ಶತಮಾನಗಳ ಅನುಭವದಿಂದ ಪಡೆದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಹಾಗೂ ವಿದ್ಯಾ ಪರಿಪಕ್ವತೆಯ ನಿಖರತೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಈ ದೇವಾಲಯ ಸೂರ್ಯನ ವಿರಾಟ್ ಸ್ವರೂಪ ರಥದಂತೆ ತೋರುವ ಒಂದು ಅಗಾಧ ಭವ್ಯ ಸೃಷ್ಟಿ. ಇಡೀ ದೇವಾಲಯ ಅಲಂಕಾರಮಯವಾಗಿದ್ದು, ಚಿತ್ರಕಾರನು ಬಿಚ್ಚಿಟ್ಟ ಎಂದೂ ಮುಗಿಯದ ಚಿತ್ರಪಟದಂತಿದೆ. ಉಪಾನದಿಂದ ಜಗಮೋಹನದ ಖಪೂರಿಯ ತನಕ ಅತಿ ಸುಂದರ ಮೂರ್ತಿಗಳಿಂದಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲದೆ, ಕುಸುರಿ ಚಿತ್ರಗೆಲಸದಿಂದಲೂ ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದು, ನೋಡುವವರ ಮನಸೂರೆಗೈಯ್ಯುತ್ತದೆ. ಎಲ್ಲಿ ನೋಡಿದರಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಜೀವಂತ ಶಿಲ್ಪಗಳಂತಿರುವ ದೇವತಾ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಸಂಗೀತ ಹಾಗೂ ನೃತ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿರುವ ಅಪ್ಸರೆಯರು, ಮಾನವ ಲೋಕದ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು ದರ್ಶಿಸುವ ಶಿಲ್ಪಪಟ್ಟಿಗಳು, ಪಶು–ಪಕ್ಷಿಗಳು, ಜಲಚರಪ್ರಾಣಿಗಳು, ನಾಗ–ನಾಗಿಯರು, ಶಾರ್ದೂಲ, ವ್ಯಾಳ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲದೆ ವಾಸ್ತುಕಲೆಯ ಪೀಢಾಮುಂಡಿ, ಖಾಖರಮುಂಡಿ, ವಜ್ರಮುಂಡಿ, ಗೋಡೆಗಂಬ, ಚೈತ್ಯ–ಗವಾಕ್ಷಿ, ಜಾಲಂಧ್ರವಾತಾಯನ ಮುಂತಾದ ಮಾದರಿಗಳು, ಅಲಂಕಾರದ ಚಿತ್ರಗಳಾದ ಹೂವು–ಬಳ್ಳಿಗಳು, ಜ್ಯಾಮಿತಿ ಆಕಾರಗಳು–ಇವೆಲ್ಲವೂ ಅನೇಕ ಪರಿಣಿತ ಕಲಾಕಾರ/ಶಿಲ್ಪಕಾರರ ತಂಡದ ಶ್ರಮ ಸಾಫಲ್ಯದ ಫಲವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶೇಷ ಸಂಗತಿಯೆಂದರೆ ಅಪಾರ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದ, ರತಿಕ್ರೀಡೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಚ್ಛಂದವಾಗಿ ನಿರತರಾದ ತುಂಬು ಯೌವನದಿಂದೊಡಗೂಡಿದ ಸ್ತ್ರೀ–ಪುರುಷರ ಮಿಥುನ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಸೌಂದರ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಶೃಂಗಾರ ರಸ ಉಚ್ಚಳಿಸುತ್ತಿದ್ದು ನೋಡುಗರನ್ನು ಮಂತ್ರಮುಗ್ಧರನ್ನಾಗಿಸುತ್ತದೆ. ಮುಕ್ತ ಶೃಂಗಾರದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಔಚಿತ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಲೌಕಿಕ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಕಾರಣವೇನೆಂದು ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಈ ಶ್ರೇಷ್ಠ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಯನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ಮಾರಕವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದೆ. ಇದನ್ನು ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆಯ ಸ್ಮಾರಕವೆಂದೂ ಘೋಷಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಕೊಪ್ಪ: ಕೊಡಗು ಜಿಲ್ಲೆ ಸೋಮವಾರಪೇಟೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆ. 1869ರಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಕೋಲ್ ಇಲ್ಲಿಯ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ 17 ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಿಲಾ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಗೋರಿಗಳು ನೆಲದಡಿಕೋಣೆ ಗೋರಿಯ ಮಾದರಿಯವಾಗಿದ್ದವು. ಕೆಲವು ನೆಲದಡಿ ಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳಿಗೆ ಒಂದೆರಡು ಶಿಲಾಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿದ್ದರೆ, ಕೆಲವು ಗೋರಿಗಳ ತಳದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಹಾಸುಗಲ್ಲನ್ನು ಹಾಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. (ಡಿ.ಎಸ್.ಜೆ.)

ಕೊಪ್ಪಳ: ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಜಿಲ್ಲೆ, ತಾಲ್ಲೂಕು ಮತ್ತು ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ. ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಂತದಿಂದ ಉತ್ತರಕಾಲೀನ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಹಂತದ ವರೆಗಿನ ಅವಶೇಷವುಳ್ಳ ಮಹತ್ತ್ವದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಈ ಪ್ರದೇಶ ಹಲವಾರು ಗ್ರಾನೈಟ್–ನೀಸ್ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಸಾಲುಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದೆ. ಈ ಸ್ಥಳದ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಭಿಲ್ಲಮರಾಯನಗುಡ್ಡ, ತಾವರಗೇರ, ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ, ಮಸ್ಕಿ **(ನೋಡಿ)**, ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲು **(ನೋಡಿ)**, ಬಳಭಾವಿ ಮುಂತಾದ ನವಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗದ ನೆಲೆಗಳು, ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಗೋರಿಗಳು, ಬೂದಿದಿಬ್ಬ, ಗವಿ–ಕಲ್ಲಾಸರೆ ವರ್ಣ–ಗೀರು–ಕುಟ್ಟು ಚಿತ್ರಗಳ ನೆಲೆ, ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ, ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಕನಕಗಿರಿ ಮುಂತಾದ ಹಲವಾರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ನೆಲೆಗಳಿವೆ.

ಕೊಪ್ಪಳದ ಬಳಿಯ ಮಲಿಮಲ್ಲಪ್ಪ ಬೆಟ್ಟದ ತುದಿಯ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ಕಂಡಿಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಇವನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಮೋರಿಯರ ಅಂಗಡಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ನಗರದ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿಯ ಪಾಲ್ಕಿಗುಂಡು ಮತ್ತು ಗವಿಮಠ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಒಂದೊಂದು ಕಿರು ಬಂಡೆ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ **(ನೋಡಿ)** ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಸುವರ್ಣಗಿರಿಯನ್ನು ಕೊಪ್ಪಳ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕನಕಗಿರಿ ಎಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದರೆ, ಇನ್ನು ಕೆಲವರು ಇದನ್ನು ಮಸ್ಕಿ ಇರಬಹುದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಅದೇನೇ ಇದ್ದರೂ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಬಹು ಪುರಾತನ ನಾಗರಿಕತೆ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ನೆಲೆಬೀಡೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದಿಂದ ಕೊಪ್ಪಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿನ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡಗಳಿಗೆ ಕೊಪಣಾದ್ರಿ ಮತ್ತು ಕುಪಣಾಚಲ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಕೊಪ್ಪಳಕ್ಕೆ ಕೊಪಣ ಅಥವಾ ಕೋಪಣ ನಗರವೆಂಬ ಹೆಸರಿದ್ದಿತು. 4ನೆಯ ಶತಮಾನ ಆದಿ ಭಾಗದ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯ ಕದಂಬ ಮಯೂರವರ್ಮನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಪಣವೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವಿದ್ದು ಇದೇ ಇಂದಿನ ಕೊಪ್ಪಳವೆನಿಸಿದೆ. (ಡಿ.ಎಸ್.ಜೆ.)

ಇದನ್ನು ಆದಿತೀರ್ಥ, ಮಹಾತೀರ್ಥವಿದಿತ ಮಹಾಕೊಪಣನಗರ ಮುಂತಾಗಿ ಬಣ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗವಿಮಠ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಗವಿಗಳಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಪುರಾತನವಾದ ವೀರಶೈವ ಮಠ ಮತ್ತು ಜೈನಸಮಾಧಿಗಳೂ ಇವೆ. ಪಾಲ್ಕಿಗುಂಡು ಬೆಟ್ಟದ ಕಡಿದಾದ ಬದಿಯಂಚಿನಲ್ಲಿ ನಿಸರ್ಗ ಸುರಕ್ಷಿತ ಒಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ಜನವಾಸ್ತವ ನೆಲೆಯಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ, ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸು. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹಸುರು ಛಾಯೆಯ ಬೂದುವರ್ಣ ಶೇದಿ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಒಡೆದ ಒಂದು ಮೂರ್ತಿಯ ಭಾಗವೊಂದು ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗೀನ ಕಲ್ಮನೆ ಸಮಾಧಿ ಹಾಗೂ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಕೊಪ್ಪಳ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನವಾದದ್ದೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಪಾಲ್ಕಿಗುಂಡು ಬೆಟ್ಟದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿಯ ಕಡಿದಾದ ಕಿರುದಾದ ಕಣಿವೆಯ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿ ಕಾವಿ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಬರೆದ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬಹುಶಃ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಈ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯನ್ನೆ ಮೋರಿಯರ ಅಂಗಡಿಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. 9–13ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಹಲವು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳೂ ಜೈನ, ಶೈವ ದೇವಾಲಯಗಳು ಅನಂತರದ ಮುಸ್ಲಿಂ ದಾಖಲೆಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಕೊಪಣಪುರವರಾಧೀಶ್ವರರಾದ ಶಿಲಾಹಾರರ ಒಂದು ಶಾಖೆಗೆ ಇದು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಗಂಗ ಮತ್ತು ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೊಪ್ಪಳ ಮುಖ್ಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದಿರಲೂಬಹುದು. ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಜೈನಕ್ಷೇತ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ 722 ಬಸದಿಗಳೂ 24 ಜೈನಸಂಘಗಳೂ ಇದ್ದುವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ಮತ್ತು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಅನೇಕ ಜೈನಶಾಸನಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಇತಿಹಾಸಪಸಿದ್ಧವಾದ ಕೊಪ್ಪಳದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದವರು ಯಾರೆಂಬುದು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ 1786ರಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಫ್ರೆಂಚ್ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ನೆರವಿನಿಂದ ಇನ್ನೂ ಭದ್ರಪಡಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಕಡಿದಾದ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ದುರ್ಗಮ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಪ್ಪಳ ಕೋಟೆಯೂ ಒಂದು. ಈ ಕೋಟೆಗೆ 1790ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮತ್ತು ನಿಜಾಮಿ ಪಡೆಗಳು ಸತತವಾಗಿ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ್ದುಂಟು. 1858ರಲ್ಲಿ ಈ ದುರ್ಗ ಮುಂಡರಗಿ ಭೀಮರಾಯನ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತು. 1949ರ ವರೆಗೆ ಕೊಪ್ಪಳ ನವಾಬ ಸಾಲಾರ್‌ಜಂಗನ ಜಹಗೀರಿಯಾಗಿತ್ತು. (ಜಿ.ಆರ್.ಪಿ.;ಎಚ್.ಆರ್.ಆರ್.ಬಿ.)

ಕೊಪ್ಪಳ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿತು. ಸಂಗ್ರಾಮದ ಜ್ವಾಲೆ 1858ರಲ್ಲಿ ಮುಂಡರಗಿ ಭೀಮರಾಯ ಹಾಗೂ ಹಮ್ಮಿಗೆ ಕೆಂಚನಗೌಡ ಇವರ ಹೋರಾಟದಿಂದಲೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಹೈದರಾಬಾದು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕೊಪ್ಪಳ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯೇ ಮೊದಲಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಬಹಳ ಮೊದಲೇ ಕೀರ್ತನಕೇಸರಿ ಜಯರಾಮಾಚಾರ್ಯರು ಪುರಾಣದ ಕಥೆಗಳಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ ರಂಗು ಕೊಟ್ಟು ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಹುಟ್ಟುವಂತೆ ಸ್ವಚ್ಛಂದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತನೆಗಳನ್ನು ಹೇಳತೊಡಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅಸಹಕಾರ, ಕಾಯಿದೆ ಭಂಗ, ಖಾದಿ ಪ್ರಚಾರ, ನಿಧಿಸಂಗ್ರಹಗಳಿಗಾಗಿ

ಅದನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡರು. ಪುಟ್ಟಾಭಟ್ಟ ಜಹಗೀರದಾರ ಮತ್ತು ಹೊಸಪೇಟೆಯ ಚಕ್ರಪಾಣಿ ಆಚಾರ್ಯರು ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಖಾದಿ ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದರು. ಇಲ್ಲಿಯವರಾದ ಬಸವಂತರಾವ್ ಕಾಟರಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಹಿರೇಮಠ ಅವರು ಹೈದರಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ಪೊಲೀಸರ ಕಣ್ಣುತಪ್ಪಿಸಿ ರಾಷ್ಟ್ರಧ್ವಜ ಹಾರಿಸಿದರು. 1928ರಷ್ಟು ಮಂಚೆಯೇ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸನ್ನು ಸೇರಿದವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖರೆಂದರೆ ಕೊಪ್ಪಳದವರಾದ ಎಚ್. ಕೊಟ್ರಪ್ಪ, ಹಂಪಿ ನರಸಿಂಗರಾವ್ ಮತ್ತು ಸಿರೂರು ವೀರಭದ್ರಪ್ಪ ನವರು. ನಿಜಾಮ್ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಇವರಿಗೆ ಬಹಳ ತೊಂದರೆ ಕೊಟ್ಟಿತ್ತು. 1938ರಲ್ಲಿ ಹೈದರಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ವಂದೇ ಮಾತರಂ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಆಂದೋಲನದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು 1941ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಕೊಪ್ಪಳದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಮುಖಂಡ ಇಟಗಿ ವಿರೂಪಾಕ್ಷಯ್ಯನವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಸೆರೆಮನೆ ಸೇರಿದರು. ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಕುಕನೂರಿನ ವಿದ್ಯಾವಂತ ಗುರುಕುಲ ಅದರ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರಾದ ರಾಘವೇಂದ್ರರಾವ್ ದೇಸಾಯಿ ಅವರ ಮುಂಧೋರಣೆಯಿಂದ ರಾಜಕೀಯ ಜಾಗೃತಿಯಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಮಹತ್ತ್ವದ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿತು. ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ನಗರದ ಪ್ರಮುಖ ವಕೀಲರನೇಕರು ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ದುಮುಕಿದರು. ಹಳ್ಳಿಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ವಾಚನಾಲಯಗಳು ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದವು. ಚಲೇಜಾವ್ ಚಳವಳಿಯಿಂದಾರಂಭಿಸಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದವರೆಗೆ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಜಾಗೃತಿ ಮುಖಂಡರಾದ ಜನಾರ್ದನರಾವ್ ದೇಸಾಯಿ (ವಕೀಲರು), ಪಾಣೇಶಾಚಾರ್ ಮೊದಲಾದವರ ಲಕ್ಷ್ಯವನ್ನು ಸೆಳೆಯಿತು. ತಂಡತಂಡವಾಗಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳು ಕೊಪ್ಪಳಕ್ಕೆ ಬಂದು ಸೆರೆಯಾದರು. ಭಾರತ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದರೂ ಇನ್ನೂ ಜಾಗೀರಾಗಿ ಉಳಿದಿದ್ದ ಕೊಪ್ಪಳ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕಡೆ ಜನರು ರಾಷ್ಟ್ರಧ್ವಜವನ್ನು ಹಾರಿಸಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿ ಮತ್ತೆ ಸೆರೆಮನೆಗೆ ಹೋದರು. ಈ ಚಳವಳಿಯೇ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾಂದೋಳನದ ಸ್ವರೂಪ ತಳೆಯಿತು. ಚಳವಳಿ ಹೆಚ್ಚಿದಂತೆ ನಿಜಾಮರ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ ಹೆಚ್ಚಾದಾಗ ಕೊಪ್ಪಳ ಭಾಗದಿಂದ ಜೈಲು ಸೇರಿದ ಬೆಣಕಲ್ಲು ಭೀಮಸೇನರಾವ್ ಎಂಬ ತರುಣ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜೈಲಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಲಾಠಿ ಪ್ರಹಾರದಲ್ಲಿ ಮೃತನಾದ. ಜನ ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದರು. ಗದಗಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಸ್ಟೇಟ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ತೆರೆದರು. ನಿರಾಶ್ರಿತರಾಗಿ ಹೊರಬರುವ ಕುಟುಂಬಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಕೊಪ್ಪಳದ ಗಡಿಯ ಸುತ್ತ ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರ ಸಶಸ್ತ್ರ ಶಿಬಿರಗಳು ಏರ್ಪಟ್ಟವು. ನಿಜಾಮರ ಪೊಲೀಸು, ಸೈನ್ಯ ಮತ್ತು ರಜಾಕಾರರ ವಿರುದ್ಧ ಧಾಳಿ, ಕಚೇರಿಗಳ ನಾಶ ಮುಂತಾದವು ನಡೆದವು. ಗಡಿಭಾಗದ ಅನೇಕ ಹಳ್ಳಿಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಈ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರ ಅಧೀನವಾದವು. ಹೀಗೆ ನಿಜಾಮರ ಸತ್ತೆಯನ್ನು ನಿಷ್ಕ್ರಿಯಗೊಳಿಸುವ ಆಂದೋಲನ ತೀವ್ರಗೊಂಡಾಗ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ಪೊಲೀಸ್ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆದು ಹೈದರಾಬಾದಿನೊಂದಿಗೆ ಕೊಪ್ಪಳವೂ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಯಿತು. (ಜೆ.ಆರ್.ಪಿ.)

ಕೊಮಾರನಹಳ್ಳಿ: ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹರಿಹರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಗೋರಿನೆಲೆ. ಕೊಮಾರನಹಳ್ಳಿಯ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿರುವ ಗುಡ್ಡದ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿ ಈ ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಕೆರೆಯಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 2 ಪ್ರಕಾರದ ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಇವು ಕಲ್ಲುಗ್ಗವೆಯ ಅಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ಶವಕುಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಿರುವ ಶವಕುಣಿಗಳು. ಎಲ್ಲ ಗೋರಿಗಳು ಕಲ್ಲುವೃತ್ತದಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿವೆ. ಎರಡೂ ಪ್ರಕಾರದ ಎರಡೆರಡು ಗೋರಿಗಳನ್ನು 1978ರಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎಸ್.ನಾಗರಾಜರಾವ್ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಮತ್ತು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ನಿರ್ದೇಶನಾಲಯ ಉತ್ಖನನದ ಮೂಲಕ ಹೊರತೆಗೆಯಿತು.

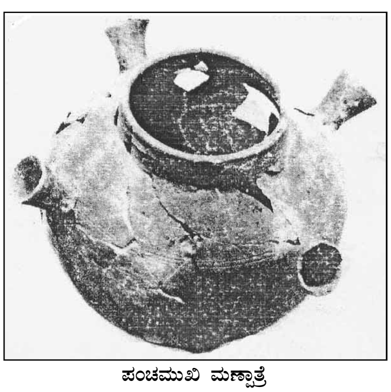

ಪಂಚಮುಖಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ

ಶವಕುಣಿಯನ್ನು ನೈಸರ್ಗಿಕ ಮಣ್ಣು ಹಾಗೂ ಅದರ ಕೆಳಗಿರುವ ತಳಬಂಡೆಯೊಳಗೆ ತೋಡಲಾಗಿದೆ. ಕುಣಿಯ ತಳದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನಿಟ್ಟು ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಅನಂತರ ಶವಕುಣಿಗಳನ್ನು ಕೆರೆಯ ಕಪ್ಪುಮಣ್ಣು ಅಥವಾ ಬೂದು–ಕೆಂಪುಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಗುರುತಿಗಾಗಿ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲನ್ನು ಇಡಲಾಗಿದೆ ಇಲ್ಲವೆ ಕಲ್ಲುಗ್ಗವೆಯನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ 3 ಮಾನವ ತಲೆಬುರುಡೆಗಳು, ಪಕ್ಕೆಲುಬುಗಳು ಮತ್ತು ಉದ್ದ ಮೂಳೆಗಳಲ್ಲದೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ಪ್ರಾಣಿ ಮೂಳೆಗಳಿದ್ದವು. ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ 2 ತಲೆಬುರುಡೆಗಳು, ಉದ್ದ ಮೂಳೆಗಳು ಮತ್ತು ಪಕ್ಕೆಲುಬುಗಳಿದ್ದವು. ಒಂದರಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಯಾವುದೇ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಕಲ್ಲಿನ ಅರೆಗುಂಡುಗಳು ಮತ್ತು ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಇತರ ವಸ್ತುಗಳು. ಜೊತೆಗೆ ಭರ್ಜಿ–ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಚೂರಿ, ಖಡ್ಗ, ಈಟಿ ಮುಂತಾದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದವು.

ಮೂರು ಪ್ರಕಾರದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಗೋರಿಗಳೊಳಗೆ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇವು ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಬಗೆಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ತಳವುಳ್ಳ ಮಡಕೆಗಳು, ಗೋಲ ಮಡಕೆಗಳು, ಸಿಂಬಿ, ಚುಳ್ಳಿಯಿರುವ ಬಟ್ಟಲು ಮತ್ತು 3 ನಳಿಕೆಗಳುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದುವಾದರೆ ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಕೈಯಿಂದಲೇ ತಟ್ಟಿ ಮಾಡಿದಂತಹವು. ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದರೆ ಬಟ್ಟಲು ಮತ್ತು ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಮುಚ್ಚಳಗಳು. ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ 2 ಮುಚ್ಚಳಗಳ ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಛೇದಿಸುವ ಗೆರೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಿಂಬಿ, ಬಟ್ಟಲು, ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಬಟ್ಟಲು ಮತ್ತು ಮಡಕೆ ಇವು ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಯ ನಮೂನೆಗಳು.

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ ಕಾಲಮಾನ–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1440, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1200 ಮತ್ತು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 930. ಹಾಗಾಗಿ ಈ ಗೋರಿಗಳು 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರುವುದರಲ್ಲಿ ಅನುಮಾನವಿಲ್ಲ. ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಹಳ್ಳೂರಿನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ನವಶಿಲಾಯುಗ–ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಸಮ್ಮಿಶ್ರ ಹಂತಕ್ಕೆ ಈ ಗೋರಿಗಳು ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿರಬೇಕು. ಏಕೆಂದರೆ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಬಿಳಿಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಳ್ಳೂರಿನ ಸಮ್ಮಿಶ್ರ ಹಂತದಲ್ಲಿಯೂ ಇವೆ. (ಎಂ.ಎಸ್.ಎನ್.)

ಕೊರಿಯ: ಏಷ್ಯಖಂಡದ ಪ್ರಮುಖ ದೇಶಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಪ್ರಚಲಿತ ಶಕಾರಂಭಕ್ಕೂ ಅನೇಕ ಶತಮಾನಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಕೊರಿಯ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪದ ನಾಗರಿಕತೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿರುವ ಐತಿಹ್ಯಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2333 ದೇವಾಂಶ ಸಂಭೂತ ಮಾನವನೊಬ್ಬ ಅಲ್ಲಿಯ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲನೆಯ ರಾಜನಾದ. ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನ ಪುತ್ರನಾದ ಹ್ವಾನಂಗ್ ಅಲ್ಲಿಯ ಅರಣ್ಯವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ, ಅದುವರೆಗೂ ಕರಡಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿದ್ದು ಆಗತಾನೇ ಸುಂದರ ರೂಪ ಧರಿಸಿದ್ದ ಕನ್ಯೆಯೊಡನೆ ವಿಹರಿಸಿದನೆಂದೂ ಅವಳ ಗರ್ಭಸಂಜಾತ ನಾದ ಟಾಂಗುನ್ ಎಂಬುವನೇ ಕೊರಿಯದ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ರಾಜನೆಂದೂ ಈ ಪುರಾಣ ಕಥೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಘಟನೆಯಿಂದ ಕೊರಿಯದ ಮೂಲನಿವಾಸಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವರಾದರೂ ಉತ್ತರ ಏಷ್ಯ ವಿಭಾಗದಿಂದ ಬಂದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಚೀನದ ಸಂತರಲ್ಲೊಬ್ಬನಾದ ಕಿಜ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1122 ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ 5000 ಅನುಚರರೊಡನೆ ಕೊರಿಯವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ಚೀನಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರಸಾರ ಮಾಡಿದನೆಂದು ಮತ್ತೊಂದು ಐತಿಹ್ಯ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಚೀನೀ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ವ್ಯಾಪಿಸಿತೆಂಬುದು ಸತ್ಯಸಂಗತಿ. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಮಾತೃಪ್ರಧಾನ ಕುಟುಂಬ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿದ್ದು ಕ್ರಮೇಣ ವ್ಯವಸಾಯ, ಕಂಚು, ಕಬ್ಬಿಣ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಉಪಯೋಗ ಹೆಚ್ಚಾದಂತೆ ಪಿತೃಪ್ರಧಾನ ಕುಟುಂಬ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಆಚರಣೆಗೆ ಬಂದಂತೆ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 400 ರ ವೇಳೆಗೆ ಅಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸಾಯ, ಪಶುಪಾಲನೆಗಳು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದುವು. ಚೀನದ ಷಿನ್ ಮತ್ತು ಹ್ಯಾನ್ ಸಂತತಿಗಳ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯ ಮತ್ತು ಚೀನ ದೇಶಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಸಂಪರ್ಕ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2 ಮತ್ತು 1 ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಚೀನೀಯರು ವಾಯವ್ಯ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಚೀನದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಾರವಾಯಿತು. ಚೀನದ ಹ್ಯಾನ್ ಸಂತತಿಯ ಆಡಳಿತ ಕೊನೆಗೊಂಡ ಅನಂತರ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಮೂರು ರಾಜ್ಯಗಳು ತಲೆಯೆತ್ತಿದವು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಮೂರು ರಾಜ್ಯಗಳ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಯುಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 57 ರಲ್ಲಿ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಿಲ್ಲ ಎಂಬ ರಾಜ್ಯವೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.37ರಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಕೊರ್‍ಯೊ ರಾಜ್ಯವೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.20 ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪೆಕ್ಚೆ ರಾಜ್ಯವೂ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದವು. ಈ ಮೂರು ರಾಜ್ಯಗಳೂ ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆಯ 700 ವರ್ಷಗಳ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಪರಸ್ಪರ ಕಾದಾಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಸಿಲ್ಲ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಜಪಾನ್ ಅನೇಕ ಸಾರಿ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದರೂ ಆ ರಾಜ್ಯ ಚೀನದ ಟ್ಯಾಂಗ್ ಸಂತತಿಯ ಸಹಕಾರದಿಂದ ಪ್ರಬಲವಾಗಿತ್ತು. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಿಂದ ಸಿಲ್ಲ ರಾಜ್ಯ ಉಳಿದೆರಡು ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿ ಇಡೀ ಕೊರಿಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಚೀನದ ಟ್ಯಾಂಗ್ ಮನೆತನದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯ ಮತ್ತು ಚೀನ ದೇಶಗಳ ಮಧ್ಯೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಪರ್ಕವಿತ್ತು. ಚೀನಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜೊತೆಗೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವೂ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಾರವಾಯಿತು. ಕನ್‍ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಮತ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಲು ಅನೇಕ ಮಂದಿ ಕೊರಿಯನ್ನರು ಚೀನ ದೇಶಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಚೀನದಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನು ಪಡೆದರು. ಮಿಗಿಲಾಗಿ ಕೊರಿಯದ ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಗಳು ಆ ಧರ್ಮದ ತವರಾದ ಭಾರತವನ್ನೂ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂದರ್ಶಿಸಿದರು. ಚೀನ ಮತ್ತು ಜಪಾನ್ ದೇಶಗಳಂತೆ ಕೊರಿಯದಲ್ಲೂ ಕಲೆಯ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದಿಂದ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಲಭ್ಯವಾಯಿತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೀನಿ ಲಿಪಿಯೂ ಬರೆವಣಿಗೆಯೂ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಾರವಾದವು. ಕೊರಿಯಕ್ಕೆ ಜಪಾನಿನೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕವಿದ್ದರೂ ಅಲ್ಲಿ ಚೀನಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಬಲವಾಗಿತ್ತು.

918ರ ವೇಳೆಗೆ ಸಿಲ್ಲ ಆಡಳಿತ ದುರ್ಬಲವಾಗಿ, ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ವಾಂಗ್ ಕೊನ್ ದಂಗೆಯೆದ್ದು ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ. 935 ರಲ್ಲಿ ಸಿಲ್ಲ ಸಂತತಿಯ ಕೊನೆಯ ರಾಜ ಸಿಂಹಾಸನ ತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದ. ಅನಂತರ ವಾಂಗ್ ಕೊನ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಕೊರ್ಯೊಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ 1392 ರವರೆಗೂ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿತು. ಕೊರಿಯ ಮತ್ತು ಚೀನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಹಿತಕರವಾದ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಬಂಧವಿತ್ತು. ಕೊರಿಯ ಚೀನದ ಆಶ್ರಿತರಾಜ್ಯಗಳ ಲ್ಲೊಂದೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ಚೀನಿ ಪ್ರಭುತ್ವ ಕೊರಿಯದ ಮೇಲೆ ಬಿಗಿನೀತಿ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಆಗಾಗ ಚೀನಕ್ಕೆ ರಾಯಭಾರಿಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸುವ ಮತ್ತು ಅಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಣಿಕೆಯನ್ನು ಚೀನದ ಸಾಮ್ರಾಟನಿಗೆ ಸಲ್ಲಿಸುವ ಪರಿಪಾಟವಿತ್ತು. ಕೊರ್ಯೊ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಡಳಿತ ಸೌಕರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ರಾಜನಿಂದ ನೇಮಿತರಾದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಅಲ್ಲಿಯ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಗಳು ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದವು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಾಯವ್ಯ ಸರಹದ್ದಿನ ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳ ಜನರಿಂದ ಹಾಗೂ ಜಪಾನಿನ ಕಡಲ್ಗಳ್ಳರಿಂದ ಆಗಾಗ ದರೋಡೆಗಳೂ ಉಪದ್ರವಗಳೂ ಸಂಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದುವು.

1231ರಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರು ಕೊರಿಯ ಪರ್ಯಾಯದ್ವೀಪವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು. ಕೊರಿಯದ ರಾಜ ಶರಣಾಗತನಾಗಿ ತನ್ನ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡದ್ದಲ್ಲದೆ ಅವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಮಂಗೋಲ್ ರಾಜಪುತ್ರಿಯನ್ನು ವರಿಸಿದರು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರ ಹಲವು ಪದ್ಧತಿಗಳು ಆಚರಣೆಗೆ ಬಂದವು. 1274 ಮತ್ತು 1279 ರಲ್ಲಿ ಕುಬ್ಲೈಖಾನ್ ಕೊರಿಯದ ಮೂಲಕ ಜಪಾನಿನ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿದಾಗ ಕೊರಿಯನರು ಅವನಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಕಾಣಿಕೆ ಮತ್ತು ಸೈನ್ಯ ಸಹಾಯವನ್ನು ನೀಡಬೇಕಾಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ಮಂಗೋಲರು ಚೀನದ ಮಿಂಗ್ ಸಂತತಿಯೊಡನೆ ಹೋರಾಟ ಮಾಡಿ ದುರ್ಬಲರಾಗಿದ್ದಾಗ ಕೊರಿಯದ ಸಾಹಸಿ ದಂಡನಾಯಕ ಯೀ–ಟೇಜೋ ಮಂಗೋಲರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ದುರ್ಬಲವಾಗಿದ್ದ ಕೊರ್ಯೊ ಸಂತತಿಯ ಕೊನೆಯ ರಾಜ ಪದಚ್ಯುತನಾದ. 1392 ರಲ್ಲಿ ಯಿ ಸಂತತಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು.

ಹನ್ಯಾಂಗ್ (ಈಗಿನ ಸಿಯೋಲ್) ಯಿ ಸಂತತಿಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಜಪಾನ್ 1910 ರಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯವನ್ನು ತನ್ನ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವವರೆಗೂ ಈ ಸಂತತಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿತು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲ್ ಸಂತತಿಯನ್ನು ಮಾನ್ಯ ಮಾಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪುರಾತನ ಹೆಸರಾದ ಕೊರಿಯದ ಬದಲು ಚೊಸೊನ್ ಎಂಬ ಚೀನೀ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲು ಒಪ್ಪಿದ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿ ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್ ಮತಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಚೀನದ ಪಂಚಾಂಗವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಯಿ ಸಂತತಿಯ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯ ದೇಶ ಬೌದ್ಧಿಕವಾಗಿ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾಗಿ ಪುನಶ್ಚೇತನಗೊಂಡಿತು. ಕೊರಿಯನರು ಚೀನದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಅನುಕರಿಸಿದರೂ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದರು. ಚೀನಿ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಜೊತೆಗೆ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಬರೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. 1443 ರಲ್ಲಿ ಒನ್‌ಮುನ್ ಲಿಪಿಯನ್ನೂ ಬರೆವಣಿಗೆ ಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. ವೈದ್ಯ, ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರ, ಭೂವಿಜ್ಞಾನ, ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ವ್ಯವಸಾಯ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಗತಿಯುಂಟಾಯಿತು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿನ ಷೋಗೂನ್ ಹಿಡೆಯೊಷಿ ಕೊರಿಯದ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಬಾರಿ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದ. 1592ರ ಆಕ್ರಮಣ ಏಳುವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಈ ಅವಧಿಯ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯನರು ಮೊಸಳೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಹೊಸದಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ನೌಕೆಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಜಪಾನಿನ ನೌಕಾದಳ ವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಹಿಂದಿರುಗಿಸಿದರು. 1644 ರಲ್ಲಿ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಮಂಚೂ ಸಂತತಿ ಕೊರಿಯವನ್ನು ತನ್ನ ಆಶ್ರಿತರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಿತು. ಆದರೂ ಕೊರಿಯಕ್ಕೆ ಒಳಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿತ್ತು. 17 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಒಡಕುಗಳುಂಟಾಗಿ ಯಿ ಸಂತತಿಯ ಆಡಳಿತ ದುರ್ಬಲವಾಯಿತು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರು ಕೊರಿಯದೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳೆಸಿದರು. ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವೂ ಕೊರಿಯ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿತು.

1880 ರವರೆಗೂ ಕೊರಿಯ ದೇಶ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರ ಸಂಪರ್ಕಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶ ಕೊಟ್ಟಿರಲಿಲ್ಲ. ಕ್ರಮೇಣ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕಗಳು ಸಂಪರ್ಕ ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡು ವಾಣಿಜ್ಯ ಒಪ್ಪಂದ ಗಳನ್ನೇರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡವು. ಜಪಾನ್ ತನ್ನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಹವಣಿಸಿ ತನಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವ ಒಪ್ಪಂದವೊಂದಕ್ಕೆ ಕೊರಿಯವನ್ನು ಬಲಾತ್ಕರಿಸಿ ಒಪ್ಪಿಸಿತು. ಪರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಡನೆ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಬಂಧ ಹಾಗೂ ಒಪ್ಪಂದಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಜಾಗೃತಿ ಉಂಟಾಯಿತು. ಪ್ರಗತಿವಾದಿಗಳು, ಸಂಪ್ರದಾಯವಾದಿಗಳು ಎಂಬ ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳಾದವು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರನ್ನು ಅನುಕರಿಸಬೇಕೆಂಬ ಒತ್ತಾಯವನ್ನು ಪ್ರಗತಿವಾದಿಗಳು ರಾಜನ ಮುಂದಿಟ್ಟರು. ಇದನ್ನು ಸಂಪ್ರದಾಯವಾದಿಗಳು ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಪ್ರಗತಿವಾದಿ ಜನರು ರಾಜನ ವಿರುದ್ಧ 1884ರಲ್ಲಿ ದಂಗೆಯೆದ್ದರು. ಚೀನದ ಸಹಾಯದಿಂದ ದಂಗೆಯನ್ನಡ ಗಿಸಲಾಯಿತು. ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣಾವಾದಿಗಳ ಸಹಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಜಪಾನ್ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕೊರಿಯಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿತು. 1885ರಲ್ಲಿ ಚೀನ ಮತ್ತು ಜಪಾನ್ ಕೊರಿಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಟೀಯೆಂಟ್ಸಿನ್ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡವು. ಆ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಚೀನ ಮತ್ತು ಜಪಾನ್ ತಮ್ಮ ಸೈನ್ಯಗಳನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದೂ ಕೊರಿಯ ತನ್ನದೇ ಆದ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿರತಕ್ಕದ್ದೆಂದೂ ಒಂದು ವೇಳೆ ಆವಶ್ಯಕತೆಯುಂಟಾ ದರೆ ಜಪಾನಿನ ಅಥವಾ ಚೀನದ ಸೈನ್ಯ ಮಧ್ಯೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ, ಶಾಂತಿಯೇರ್ಪಟ್ಟ ಕೂಡಲೇ ಹಿಂದಿರುಗಬೇಕೆಂದೂ ಪರಸ್ಪರ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡವು. ಈ ಒಪ್ಪಂದ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿದ್ದ 9 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಜಪಾನ್ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ನೆಪ ಹೂಡಿ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 1894ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಕೊರಿಯದ ಮುಖಾಂತರ ಚೀನದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಹೂಡಿ ಅತ್ಯಲ್ಪ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಜಯ ಗಳಿಸಿತು. ಅನಂತರ ಅದು ಸುಧಾರಣೆಯ ನೆಪದಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯದ ರಾಜನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಮೊಟಕು ಮಾಡಿತಲ್ಲದೆ ತನ್ನ ಪರವಾಗಿದ್ದ ಜನರನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲವನ್ನು ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ನೇಮಿಸಿತು. 1896 ರಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯವು ರಷ್ಯದ ಸಹಾಯದಿಂದ ಜಪಾನಿನ ಹಿಡಿತದಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿತು. ಚೀನ, ಜಪಾನ್ ಮತ್ತು ರಷ್ಯಗಳನ್ನನುಕರಿಸಿ ಕೊರಿಯದ ರಾಜನನ್ನು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂದೂ ಕೊರಿಯವನ್ನು ಟೆ ಹ್ಯಾನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಯಿತಲ್ಲದೆ ಆ ದೇಶ ಅಲಿಪ್ತನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುವುದಾಗಿಯೂ ಘೋಷಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಜಪಾನ್ ಇದಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆ ನೀಡಲಿಲ್ಲ.

1904ರಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ, ಜಪಾನ್‌ಗಳ ನಡುವೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಕೊರಿಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿತು. ಮರುವರ್ಷ ರಷ್ಯ ಸೋತು ಜಪಾನಿನೊಂದಿಗೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಒಪ್ಪಂದದಲ್ಲಿ ಅದು ಕೊರಿಯದ ಮೇಲೆ ಜಪಾನಿನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿತು. ಗ್ರೇಟ್ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕಗಳು ಅದನ್ನು ಮಾನ್ಯ ಮಾಡಿದವು. 1906 ರಲ್ಲಿ ರಾಜಕುಮಾರ ಇಟೊಹಿರೊಬುಮಿ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿನ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಸಿಯೋಲಿಗೆ ಬಂದ. ಕೊರಿಯದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ವಿಸರ್ಜಿಸಲಾಯಿತು. ಪೋಲೀಸ್, ನ್ಯಾಯಾಂಗ, ಬಂದೀಖಾನೆ, ವಿದೇಶ ವ್ಯವಹಾರ, ಹಣಕಾಸು ಮೊದಲಾದ ಎಲ್ಲ ಮುಖ್ಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನೂ ಜಪಾನ್ ತನ್ನ ಹತೋಟಿಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿತು. ಕೊರಿಯ ಜಪಾನಿನ ಭಾಗವೆಂಬ ಸೇರ್ಪಡೆಯ ಬಲಾತ್ಕಾರ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ 1910ರಲ್ಲಿ ಯಿ ಸಂತತಿಯ ಕೊನೆಯ ರಾಜ ಸಹಿ ಹಾಕಬೇಕಾಯಿತು. ರಾಜನಿಗೆ ಜೀವನಾಂಶವನ್ನು ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಜಪಾನ್ ಅಲ್ಲಿ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಒಬ್ಬನನ್ನು ನೇಮಿಸಿ ಕೊರಿಯದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ತನ್ನ ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿತು. ಜಪಾನೀ ಪೋಲೀಸರೂ ಸೈನಿಕರೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ನೇಮಕವಾದರು.

ಜಪಾನಿನ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೊಳಗಾದ ಕೂಡಲೇ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮನೋಭಾವ ತೀವ್ರವಾಯಿತು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಹಿಂದೆ ಕೊರಿಯನರು ಜಪಾನಿನ ವಿರುದ್ಧ ಅನೇಕ ಬಾರಿ ದಂಗೆಯೆದ್ದರು. ಜಪಾನ್ ಈ ದಂಗೆಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಅಡಗಿಸಿತು. ಯುದ್ಧಾನಂತರ ಕೊರಿಯನರು ಜಪಾನಿನ ಸಂಚು ಮತ್ತು ಅಸಹಕಾರವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಜಪಾನು ಬಿಗಿಮುಷ್ಟಿಯ ನೀತಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ಕೊರಿಯನರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿತು. 1919 ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿನ ವಿರುದ್ಧ ಕ್ರಾಂತಿಯೆದ್ದ ಕೊರಿಯನರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಹವಣಿಸಿದರು. ಜಪಾನ್ ಉಗ್ರಕ್ರಮದಿಂದ ಕ್ರಾಂತಿಯನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿತು. ಸಹಸ್ರಾರು ಮಂದಿ ಬಂಧನಕ್ಕೊಳಗಾದರು. ಅನೇಕರು ದೇಶದಿಂದ ಹೊರದೂಡಲ್ಪಟ್ಟರು. ಕೊರಿಯದ ರಾಷ್ಟ್ರಭಕ್ತರು ಸೈಬೀರಿಯ, ಚೀನ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಘಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಅನೇಕ ಮಂದಿ ಕೊರಿಯನರು ಷಾಂಘೈ ನಗರದಲ್ಲಿ ಸೇರಿ ಕೊರಿಯದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಂಡರು. ಪ್ರಿನ್ಸ್‌ಟನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸಂಗ ಮಾಡಿದ ಸಿಂಗ್‌ಮನ್ ರ್ಹೀ ಅವರಲ್ಲೊಬ್ಬ. ಕೊರಿಯದ ರಾಷ್ಟ್ರಭಕ್ತರು ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಮುಂದೆಯೂ ಅನಂತರ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಲೀಗ್ ಆಫ್ ನೇಷನ್ಸ್ ಮುಂದೆಯೂ ತಮ್ಮ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದರು. ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯರು ಜಪಾನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಹತ್ಯೆಗೂ ಪ್ರಯತ್ನಪಟ್ಟರು. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿನ ವಿರುದ್ಧ ಕೊರಿಯನರ ಚಳವಳಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಕೊರಿಯಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ದೊರಕಿಸಿ ಕೊಡುವುದಾಗಿ 1943ರ ಕೈರೋ ಘೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್, ಚೀನ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕಗಳು ವಾಗ್ದಾನ ಮಾಡಿದವು. 1945ರಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿ ಸೋತು ಐರೋಪ್ಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ಮುಕ್ತಾಯವಾದ ಮೇಲೆ ಸೋವಿಯತ್ ಸೈನ್ಯ ಆಗಸ್ಟ್ 12ರಂದು ಉತ್ತರದ ಕಡೆಯಿಂದಲೂ ಅಮೆರಿಕನ್ ಸೈನ್ಯ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 9 ರಂದು ದಕ್ಷಿಣದ ಕಡೆಯಿಂದಲೂ ಕೊರಿಯವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದುವು. ಜಪಾನಿನ ಶರಣಾಗತಿಯನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುವ ಸೇನಾಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯ ಸಲುವಾಗಿ 38 ನೆಯ ಅಕ್ಷಾಂಶದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಸೋವಿಯತ್ ಪ್ರದೇಶವೆಂದೂ ಅದರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಅಮೆರಿಕನ್ ಪ್ರದೇಶವೆಂದೂ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಉತ್ತರ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕೊರಿಯನ್ ಸರ್ಕಾರಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದುವು.

ಇತಿಹಾಸ: 1910–45ರ ವರೆಗೆ ಕೊರಿಯ ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವ ಜಪಾನಿನ ಅಧೀನವಾಗಿತ್ತು. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಅಂತಿಮ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಸೋವಿಯತ್ ಸೈನ್ಯಗಳು ಕೊರಿಯದ ಉತ್ತರ ಭಾಗವನ್ನೂ ಅಮೆರಿಕನ್ ಸೈನ್ಯಗಳು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗವನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡವು. ಕೊರಿಯದ ಎರಡು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಂದುಗೂಡಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಸಫಲವಾಗಲಿಲ್ಲ. 1948ರಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಚುನಾವಣೆಗಳು ನಡೆದು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಭೆಯಿಂದ ಸಂವಿಧಾನ ರಚನೆಗೊಂಡು, ಗಣರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಸಿಂಗ್‌ಮನ್ ರ್ಹೀ ದಕ್ಷಿಣ ಕೊರಿಯದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಚುನಾಯಿತರಾದರು.

ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ ಕೊರಿಯಗಳ ನಡುವೆ ವಿರಸ ಬೆಳೆದು 1950ರಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಉತ್ತರ ಕೊರಿಯಕ್ಕೆ ಚೀನವೂ ದಕ್ಷಿಣ ಕೊರಿಯಕ್ಕೆ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕವೂ ಸೇರಿದಂತೆ 16 ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸೈನ್ಯಗಳೂ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿದುವು. 1953ರಲ್ಲಿ ಎರಡೂ ಪಕ್ಷಗಳ ನಡುವೆ ಪಾನ್‌ಮುಂಜಾಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಕದನವಿರಾಮ ಒಪ್ಪಂದ ವಾಯಿತು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಎರಡೂ ಕಡೆ ನಿಶ್ಶಸ್ತ್ರೀಕೃತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತದ ಗಡಿ ರೇಖೆಯನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಯಿತು.

ಆದರೂ ದಕ್ಷಿಣ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ನೆಲೆಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಸಿಂಗಮನ್ ರ್ಹೀ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದ ಮೇಲೆ (1960) ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಗೊಂದಲಮಯವಾಗಿ ಸೈನ್ಯದ ಕ್ಷಿಪ್ರಾಕ್ರಮಣ ನಡೆಯಿತು (1961). 1963ರಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಚುನಾವಣೆಗಳು ನಡೆದು ಅಸೈನಿಕ ಸರ್ಕಾರ ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿ ಪಾರ್ಕ್‌ಚುಂಗ್ ಹೀ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಸುಧಾರಣೆಗಳಾದವು. 1965ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿ ನೊಡನೆ ಪ್ರಸಾಮಾನ್ಯ ಸಂಬಂಧ ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಕೌಲಿಗೆ ಸಹಿಯಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಅವರ ಜನಪ್ರಿಯತೆ ಕುಗ್ಗಿತು. 1967ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬಹುಮತಗಳಿಸಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಚುನಾಯಿತರಾ ದರು. 1971ರ ಚುನಾವಣೆಯ ಅನಂತರವೂ ಅವರೇ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದಾಗ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಮತ್ತೆ ಪ್ರಕ್ಷುಬ್ಧವಾಯಿತು. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಲಷ್ಕರಿ ಶಾಸನ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದು ಮತ್ತೆ ಚುನಾವಣೆಗಳು ನಡೆದವು. ಸಂವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಇದಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ, 1972 ಜುಲೈಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಕೊರಿಯದೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದವೊಂದನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ ಕೊರಿಯಗಳ ಏಕೀಕರಣಕ್ಕೆ ಶಾಂತಿಯುತ ವಿಧಾನಗಳನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಬೇಕು, ಪರಸ್ಪರ ಅಪಪ್ರಚಾರ ನಿಲ್ಲಬೇಕು, ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ ಕೊರಿಯಗಳ ರಾಜಧಾನಿಗಳ ನಡುವೆ ನೇರ ಸಂಪರ್ಕ ಏರ್ಪಡಬೇಕು, ಎರಡೂ ಸರ್ಕಾರಗಳ ನಡುವೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಯ ಬೇಕು ಎಂಬಿತ್ಯಾದಿ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಂದದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಎರಡು ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಒಂದುಗೂಡಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಇದುವರೆಗೂ ಫಲಕಾರಿಯಾಗಿಲ್ಲ. ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಿವೆ. 1950ರ ಅನಂತರ ಶಾಂತಿಮಾತುಗಳು ನಡೆದರೂ ಸಣ್ಣ–ಪುಟ್ಟ ಘರ್ಷಣೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಲೇ ಇದ್ದವು. 1970–80ರ ನಡುವೆ ಈ ಎರಡು ಪ್ರಾಂತಗಳ ಏಕೀಕರಣಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹಾಗೆ ಮಾತುಕತೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ. 1991ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಕೊರಿಯ ಪರಸ್ಪರ ಘರ್ಷಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಬಳಸದಿರಲು, ಪರಸ್ಪರರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಮಾನ್ಯ ಮಾಡಲು ಸಹ ಒಪ್ಪಿವೆ. 2000ದರಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡು ಪ್ರಾಂತಗಳ ಮುಖಂಡರು ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ನೇರ ಮಾತುಕತೆ ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ. 2000ರಿಂದ ಈ ಎರಡು ಪ್ರಾಂತಗಳ ಜನತೆ ತಮ್ಮ ಬಂಧು–ಬಾಂಧವರನ್ನು ಭೇಟಿಯಾಗಲು ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಾವನಾತ್ಮಕವಾದ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ಹೆಚ್ಚು ತಲೆಹಾಕದಿರಲು ಪರಸ್ಪರ ಒಪ್ಪಿವೆ. ಆದರೂ ಈ ಎರಡು ಪ್ರಾಂತಗಳ ಏಕೀಕರಣಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾದ ರಾಜಕೀಯ ನೆಲಗಟ್ಟು ರೂಪಿತವಾಗಬೇಕಾಗಿದೆ. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ದಕ್ಷಿಣ ಕೊರಿಯ: ಕೊರಿಯ ಪರ್ಯಾಯ ಭೂಭಾಗದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವ ಗಣರಾಜ್ಯ. ಸಿಯೋಲ್ ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ. ಬಹುತೇಕ ಕೊರಿಯನ್ನರು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಾನುಯಾಯಿಗಳು. ಕ್ರೈಸ್ತರು ಮತ್ತು ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯನ್ ಧರ್ಮಾವಲಂಬಿಗಳೂ ಇದ್ದಾರೆ. ಭಾಷೆ ಕೊರಿಯ. ಇವರ ಬಳಕೆಯ ಹಣ ವನ್.

ಕೊರಿಯ ಗಣರಾಜ್ಯ 1948ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಈ ಭೂಭಾಗವನ್ನು ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ತನ್ನ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿತ್ತು. ಉತ್ತರ ಕೊರಿಯನ್ನರು ಈ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ತುರ್ತುಪಡೆ ವಿಫಲಗೊಳಿಸಿತು. 1953ರಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಕೊರಿಯ ಆಡಳಿತ ಯುದ್ಧನಿಲುಗಡೆಗೆ ಒಪ್ಪಿದವು. ಅಮೆರಿಕದ ಆರ್ಥಿಕ ನೆರವಿನೊಂದಿಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಕೊರಿಯ ತನ್ನ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸುತ್ತಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಆರ್ಥಿಕ ವಲಯದ ರಫ್ತಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಹತ್ತ್ವ ನೀಡಿದೆ. ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ಬಾನ್‌ಕಿಮೂನ್ ಅವರು ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ (2007ರಿಂದ).

1997ರ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಕಿಮ್ ಡೇ ಜುಂಗ್ ದಕ್ಷಿಣ ಕೊರಿಯದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. 1990ರಲ್ಲಿ ಇತರ ಏಷ್ಯದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಂತೆ ದಕ್ಷಿಣ ಕೊರಿಯವೂ ಆರ್ಥಿಕ ಕುಸಿತಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದರೂ 2000ದ ವೇಳೆಗೆ ಚೇತರಿಸಿಕೊಂಡಿತು.

ಉತ್ತರ ಕೊರಿಯ: ಕೊರಿಯ ಪರ್ಯಾಯ ಭೂ ಪ್ರದೇಶದ ಉತ್ತರ ಪ್ರಾಂತ್ಯ. ರಾಜಧಾನಿ: ಪ್ಯಾಂಗ್‌ಯಾಂಗ್. ಜನಾಂಗೀಯವಾಗಿ ಎಲ್ಲರೂ ಕೊರಿಯನ್ನರು. ಭಾಷೆ: ಕೊರಿಯ.

1948ರಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕೊರಿಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದಾಗ ಕಿಮ್ ಸುಂಗ್ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿ ಕೊಂಡಿದ್ದರು. 1996ರಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದ ಆಕ್ರಮಣವಾದಾಗ ಇಲ್ಲಿನ ಭೂಮಾಲೀಕರ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಬಡ ರೈತರಿಗೆ ಹಂಚಲಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಆಡಳಿತವೇರ್ಪಟ್ಟ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಇಲ್ಲಿನ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಸರ್ಕಾರದ ನೇರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟವು. 1953–56ರ ನಡುವೆ ಇಲ್ಲಿನ ಕೃಷಿ ಭೂಮಿಯು ಸಾಮೂಹಿಕ ವ್ಯವಸಾಯ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. 1994ರ ತನಕ ಈ ದೇಶದ ಆಡಳಿತವು ಕಿಮ್ ಸುಂಗ್‌ರ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಉತ್ತರ ಕೊರಿಯ ಅಣುಬಾಂಬ್ ಹೊಂದಿದೆ ಎಂಬ ಆರೋಪದಿಂದಾಗಿ ಅಮೆರಿಕ ಹಾಗೂ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಅವಕೃಪೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗಿದೆ. 1995–98 ರ ನಡುವೆ ಈ ದೇಶವು ಆಹಾರದ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. 1994ರಲ್ಲಿ ಕಿಮ್ ಇಲ್ ಸುಂಗ್‌ರ ಅನಂತರ ಅವರ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ಕಿಮ್ ಜಂಗ್ ಉತ್ತರ ಕೊರಿಯದ ಪರಮೋಚ್ಚ ನಾಯಕರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಉತ್ತರ ಕೊರಿಯ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿದ್ದರೆ, ದಕ್ಷಿಣ ಕೊರಿಯ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿದ್ದು, ಶೀತಲ ಯುದ್ಧ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವದ ಎರಡು ಬಣಗಳ ನಡುವಿನ ಯುದ್ಧ ಭೂಮಿಯಂತಿತ್ತು. ಇತ್ತೀಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಮತ್ತೆ ಒಂದಾಗುವುದರತ್ತ ಸಾಗುತ್ತಿರುವುದು ಸಂತಸದ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಕೊಲಂಬಸ್, ಕ್ರಿಸ್ಟೋಫರ್: 1451–1506. ಅಮೆರಿಕ ಖಂಡವನ್ನು ಕಂಡು ಹಿಡಿದವನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿರುವ ಪರಿಶೋಧಕ ಸಾಹಸಿ. ತಾನು ಗುರುತಿಸಿದ ನೆಲ ಅಮೆರಿಕ ಎಂಬ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಆಗ ಕೊಲಂಬಸನಿಗೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಅಂದಿಗೆ ಯುರೋಪಿಗೂ ಏಷ್ಯಕ್ಕೂ ಸಂಪರ್ಕವಿದ್ದುದು ಪೂರ್ವದ ಭೂಮಾರ್ಗಗಳಿಂದ ಮಾತ್ರ. ಸಾಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳು, ಶ್ರೀಗಂಧ, ಏಲಕ್ಕಿ ಮುಂತಾದವುಗಳ ವ್ಯಾಪಾರವೆಲ್ಲ ಬಹುಪಾಲು ಈ ಮಾರ್ಗಗಳಿಂದಲೇ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುವಲ್ಲದೆ ಇವೆಲ್ಲ ಅರಬರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಪೂರ್ವರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಅದರಲ್ಲೂ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹೊಸದೊಂದು ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯುವುದರ ಕಡೆ ಯುರೋಪಿನ ಸಾಹಸಿಗಳ ಗಮನ ಹರಿದಿತ್ತು. ಭೂಮಿ ಗುಂಡಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಸಾಗರದಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಏಷ್ಯದ ತೀರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮುಟ್ಟಬಹುದೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯಿಂದ ಕೊಲಂಬಸ್ ಯಾನ ಮಾಡಿದ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ತಾನು ಕಂಡ ದ್ವೀಪಗಳನ್ನು ಇಂಡೀಸ್ ಎಂದೂ ಅಲ್ಲಿನ ಜನರನ್ನು ಇಂಡಿಯನರೆಂದೂ ಕರೆದ. ತಾನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ನಾಲ್ಕು ಯಾನಗಳಲ್ಲಿ ಈತ ವೆಸ್ಟ್‌ಇಂಡೀಸ್ ಗುಂಪಿನ ಹಲವಾರು ದ್ವೀಪಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದನಲ್ಲದೆ ಟ್ರಿನಿದಾದ್ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಅಮೆರಿಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲಿಟ್ಟಿದ್ದ. ಆದರೂ ಟ್ರಿನಿದಾದ್‌ನ ಆಚೆ ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕ, ಮಧ್ಯಅಮೆರಿಕದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಅಮೆರಿಕ ಖಂಡಗಳು ಇವೆಯೆಂಬ ಅಂಶ ಈತನಿಗೆ ತಿಳಿಯದಾಗಿತ್ತು. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಜಲಮಾರ್ಗ ವೊಂದನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯುವ ತನ್ನ ಪ್ರಯತ್ನ ಸಫಲವಾಗಲಿಲ್ಲವಲ್ಲ ಎಂಬ ಕೊರಗು ಇವನಿಗೆ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಇತ್ತು.

ಕೊಲಂಬಸ್ 1451 ಆಗಸ್ಟ್ 25–ಅಕ್ಟೋಬರ್ 31ರ ನಡುವಿನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಜಿನೋವಾ ನಗರದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ತಂದೆ ಡೊಮೆನಿಕೊ ಕೊಲಂಬೊ ವೃತ್ತಿಯಿಂದ ನೇಕಾರ, ತಾಯಿ ಸುಸನ್ನ ಫಾಂಟನರೊಸ್ಸ. ಕೊಲಂಬಸನಿಗಾದರೋ ಎಳೆತನದಿಂದಲೂ ಸಮುದ್ರಯಾನದ ಕಡೆಗೆ ಒಲವು. 1476ರಲ್ಲಿ ಯಾವುದೋ ಒಬ್ಬ ವ್ಯಾಪಾರಿಯ ನೌಕೆಯನ್ನೇರಿ ಕೊಲಂಬಸ್ ಲಿಸ್ಬನ್ನಿಗೆ ಬಂದ. ಅಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸಹೋದರರೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿ ಭೂಪಟ, ಜಲಪಟಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ತಲ್ಲೀನನಾದ. ಪೋರ್ಚುಗಲ್ಲಿನ ಸ್ಯಾಗ್ರೇಸ್ ಎಂಬ ಸಣ್ಣ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಪ್ರಿನ್ಸ್ ಹೆನ್ರಿ ದಿ ನ್ಯಾವಿಗೇಟರ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ನೌಕಾಶಾಲೆಯನ್ನು ನೋಡಿಬಂದ. ನಡುವೆ ಐಸ್ಲೆಂಡಿನವರೆಗೂ ಯಾನ ಮಾಡಿ ಬಂದ ಈತನಿಗೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಜನರ ಯಾನೋತ್ಸಾಹ ಅಮಿತ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿತು. ಪಶ್ಚಿಮದಿಂದ ಪ್ರಯಾಣಮಾಡಿ ಭಾರತಕ್ಕೊಂದು ಹೊಸ ಹಾದಿಯನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯುವ ವಿಷಯವನ್ನು ಆತ ಪೋರ್ಚುಗಲ್ಲಿನ ದೊರೆ ಎರಡನೆಯ ಜಾನನ ಮುಂದಿಟ್ಟ (1484). ಒಂದು ವರ್ಷದ ಮೇಲೆ, ತನ್ನ ಬಿನ್ನಪ ಅಂಗೀಕೃತವಾಗಲಿಲ್ಲವೆಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿದು ಮರುಗಿದ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್ ದೇಶಗಳ ರಾಜರಿಂದಲೂ ಈತನಿಗೆ ಯಾವ ಸಹಾಯ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ತನ್ನ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ರಾಜದಂಪತಿಗಳಾದ ಫರ್ಡಿನೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಇಸಾಬೆಲರಿಗೆ ವಿವರಿಸಿ ಅವರ ಕೃಪೆ ಬೇಡಿದ. ಅಲ್ಲೂ ಕೂಡಲೆ ನೆರವು ದೊರೆಯುವ ಸೂಚನೆ ಕಾಣಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೆ ಸ್ಪೇನಿನ ಶ್ರೀಮಂತನೊಬ್ಬನ ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆಯ ಫಲವಾಗಿ ರಾಜದಂಪತಿಗಳು ಕೊಲಂಬಸನಿಗೆ ಬೇಕಾದ ಸಹಾಯ ಸೌಕರ್ಯಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಒದಗಿಸುವುದಾಗಿ ಆಶ್ವಾಸನೆ ನೀಡಿದರು.

ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶದ ಉದಾರ ಆಶ್ರಯದಿಂದ ಸಾಂತ ಮೆರಿಯ, ಪಿಂಟ ಮತ್ತು ನಿನಾ ಎಂಬ ಮೂರು ಹಡಗುಗಳನ್ನು ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡ ಕೊಲಂಬಸ್ ಸು. 90 ಮಂದಿ ಸಂಗಡಿಗರೊಡನೆ 1492 ಆಗಸ್ಟ್ 3 ರಂದು ಪಾಲೋಸ್ ರೇವು ಪಟ್ಟಣದಿಂದ ಹೊರಟು ಮಾರ್ಗಮಧ್ಯೆ ಕ್ಯಾನರಿ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಹಡಗು ಪರಿವಾರಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸಿಕೊಂಡು ನೇರವಾಗಿ ತನ್ನ ಯಾನವನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮದತ್ತ ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಅಂದಿಗೆ ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಸಾಗರದ ಗೊತ್ತು ಗುರಿಗಳನ್ನು ಯಾರೂ ಕಂಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ, ಜಲಪಟದ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೆ, ಹೊಸ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡಿದ ಕೊಲಂಬಸನ ಧೈರ್ಯ, ಜಾಣ್ಮೆ ಮೆಚ್ಚತಕ್ಕವೆ. ಪ್ರಯಾಣದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೊಲಂಬಸ್ ಸ್ಯಾನ್ ಸಾಲ್ವಡೊರ್ ದ್ವೀಪವನ್ನು ತಲಪಿ ಅಲ್ಲಿ ಆದಿವಾಸಿಗಳನ್ನೂ ಅವರು ಸೇದುತ್ತಿದ್ದ ಚುಟ್ಟಗಳನ್ನೂ ಕಂಡು ವಿಸ್ಮಿತನಾದ.

1493ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡಿದ ಕೊಲಂಬಸನು ಪ್ಯೊರ್ಟೊರಿಕೊ, ವರ್ಜಿನ್ ದ್ವೀಪ, ಜಮೈಕಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ. ಮೂರನೆಯ ಪ್ರಯಾಣದಲ್ಲಿ (1498) ವೆನಿಜ್ವೇಲವನ್ನು ಮುಟ್ಟಿದ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪ್ರಯಾಣದಲ್ಲಿ (1502) ಹಾಂಡುರಾಸ್ ಅನ್ನು ತಲಪಿದ. ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ 1504ರಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಅಷ್ಟುಹೊತ್ತಿಗೆ

ನಿರಂತರ ಯಾನಗಳಿಂದ ಅವನ ದೇಹ ಸೋತುಹೋಗಿತ್ತು. ರಾಜಕೀಯದಿಂದ ಮನಸ್ಸು ವಿರಕ್ತವಾಗಿತ್ತು. ರಾಜದಂಪತಿಗಳಿಂದ ತನಗೆ ದೊರಕಬೇಕಾದ ಗೌರವ ಮತ್ತು ಗೌರವಧನಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದು ಕೆಲಕಾಲಾನಂತರ ತನ್ನ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳ ಎದುರಿನಲ್ಲಿ ವಲ್ಲಾಡೋಲಿಡ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ 1506 ಮಾರ್ಚ್ 30ರಂದು ನಿಧನನಾದ. ಅವನ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಸೆವಿಲ್, ಸ್ಯಾಂಟೊಡೋಮಿಂಗೊ ಮತ್ತು ಹವಾನ, ಕ್ಯೂಬನಗರಗಳಿಗೆ 1795ರಲ್ಲಿ ಕೊಂಡೊಯ್ದರು ತರುವಾಯ ಅಂತಿಮವಾಗಿ 1899ರಲ್ಲಿ ಸೆವಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಮಂದಿರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ಅವನ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಹೂಳಿಟ್ಟರು.

ಕೊಲಂಬಸ್‌ನಿಗೆ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು. ಮೊದಲ ಹೆಂಡತಿ ಫಿಲಿಪ್ಪ ಮೋನೀಜ್ ಎಂಬಾಕೆಯ ಮಗ ಡಿಯಾಗೊ. ಮೋನಿಜ್ 1485ರಲ್ಲಿ ಸತ್ತಳಾಗಿ 1486ರಲ್ಲಿ ಕೊಲಂಬಸ್ ಬೀಟ್ರಿಸ್ ಎನ್‌ರಿಕ್ ಎಂಬಾಕೆಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಅವಳ ಮಗ ಫರ್ಡಿನೆಂಡ್.

ಕೊಲಂಬಸನ ಪರಿಶೋಧನೆಯ ಮಹತ್ತ್ವ ಅವನ ಮರಣಾನಂತರ ಎಲ್ಲರ ತಿಳಿವಳಿಕೆಗೆ ಬರತೊಡಗಿತು. ಕ್ರಮೇಣ ಐರೋಪ್ಯ ಜನ ಯಾನ ಮಾಡಿ ಉತ್ತರ ಅಮೆರಿಕಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಹೊಸ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇಂದಿಗೂ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನದ 40 ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಟೊ ರಿಕೋನಲ್ಲಿ ಕೊಲಂಬಸ್ ಮೊದಲಬಾರಿ ಹೊಸ ನೆಲಮುಟ್ಟಿದ ದಿನವನ್ನು (1492 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 12) ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹಬ್ಬವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ.(ಎಂ.ಕೆ.ಬಿ.)

ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ: ಈಗಿನ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಪ್ರಾಕ್ತನ ನೆಲೆ. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಖೈರ್‌ಪುರದಿಂದ 24 ಕಿಮೀ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 40 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ 1955 ಮತ್ತು 1957ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಭೂಶೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿದುವಲ್ಲದೆ ಅದಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನ ಮತ್ತು ಅದರ ಮೂಲವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾದ ಕೋಟ್‌ದಿಜಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಆರು ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಕಡೆಯ ಮೂರು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೂ ಮೇಲಿನಿಂದ 4ನೆಯ ಸ್ತರ ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪ–ಪೂರ್ವ ಅಥವಾ ಕೋಟ್‌ದಿಜಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೂ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಕೋಟ್ ದಿಜಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಲಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿತವಾದ ವಸಾಹತುಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಮನೆಗಳಿದ್ದುವು. ವ್ಯವಸಾಯ ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬಾಗಿತ್ತು. ತಾಮ್ರವಾಗಲಿ ಬೇರೆ ಯಾವ ಲೋಹವಾಗಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಚಾಕುಗಳು, ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು ಮುಂತಾದ, ಸಿಂಧೂನದಿಯ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿಲ್ಲದಿದ್ದ, ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕುಂಬಾರಚಕ್ರದ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದಂಥವು. ಇವು ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ನೇರ ಅಥವಾ ಡೊಂಕು ಗೆರೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಕೊನೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಡಕೆಗಳ ಅಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಮಾದರಿಗಳೂ ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ತ್ರಿಕೋಣಾ ಕಾರದ ಫಲಕಗಳೂ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದು ಆ ಎರಡು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲಗಣನೆ ಪದ್ಧತಿಯಂತೆ ಕೋಟ್‌ದಿಜಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2750–1960ರ ವರೆಗೆ ಕಾಲ ನಿರ್ದೇಶನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಅನಂತರದ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯ ಆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಂತಿದ್ದರೂ ಹಲವಾರು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯ ವೈಪರೀತ್ಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಕೋಟೆಗಳು: ಶತ್ರುಗಳ ಸಂಭವನೀಯ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ನಗರ ಅಥವಾ ಗ್ರಾಮದ ಸುತ್ತಲೂ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಎತ್ತರದ ಹಾಗೂ ಭದ್ರವಾದ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕೋಟೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಯುದ್ಧ ಅಥವಾ ಆಕ್ರಮಣಗಳಲ್ಲಿಯ ತಂತ್ರಗಳಿಗೆ ಹೊಸದಾಗಿ ಆವಿಷ್ಕಾರಗೊಂಡ ಆಯುಧಗಳಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಕೋಟೆಗಳ ರಚನೆಯ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳಾದವು.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ತಾವು ವಾಸಿಸುವ ನೆಲೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಬೇಲಿ ಅಥವಾ ಕಿರುಗಾತ್ರದ ಗೋಡೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಮುಖ ನಗರಗಳು ರಕ್ಷಣಾ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಈ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಅಗಲವಾದ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಾದ ರಾಮಾಯಣ ಮತ್ತು ಮಹಾಭಾರತ ಹಾಗೂ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ನಗರಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದಂತೆ ಲಂಕಾ ಪಟ್ಟಣ ಬಲವಾದ ಕೋಟೆಯಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಕೋಟೆಗಳ ರಚನೆಯ ವಿಷಯವಾಗಿ ಕೌಟಿಲ್ಯ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಜಲದುರ್ಗ, ವನದುರ್ಗ, ಸ್ಥಳದುರ್ಗ, ಗಿರಿದುರ್ಗ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಿ ಅವುಗಳ ರಚನೆಯ ವಿಧಾನವನ್ನು ತನ್ನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಕೃತಿಗಳು ವಿಭಿನ್ನ ಕೋಟೆಯ ರಚನೆಗಳ ಕುರಿತಾಗಿ ವಿವರಿಸಿವೆ. ಆ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಕೋಟೆಯ ರಚನೆ ರಾಜ್ಯದ ಹಾಗೂ ರಾಜನ ಆದ್ಯ ಕರ್ತವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿತ್ತು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಕೋಟೆಗಳು: ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದ ಆರಂಭಿಕ ಅವಧಿಯ ಪ್ರಮುಖ ನಗರಗಳು ಕೋಟೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದವು. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಗಂಗಾ ನದಿ ಬಯಲಿನ ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ ರಾಜಧಾನಿ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಕೋಟೆಯಂತಹ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತ್ತೆಂದು ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಮಗಧ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಗೀರ್‌ನಲ್ಲಿಯೂ ಮರದ ದಿಮ್ಮಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕೋಟೆಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೌರ್ಯರ ರಾಜಧಾನಿ ಪಾಟಲೀಪುತ್ರ ಅಂದಿನ ಗ್ರೀಕ್ ರಾಯಭಾರಿ ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸ್ ವಿವರಿಸಿದಂತೆ, 500 ಕಾವಲುಗೋಪುರಗಳು 64 ದ್ವಾರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಒಂದು ಭದ್ರ ಕೋಟೆಯಾಗಿತ್ತು. ಕಳಿಂಗ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯೆಂದು ಗುರುತಿಸುವ ಒರಿಸ್ಸದ ಭುವನೇಶ್ವರದ ಹತ್ತಿರದ ಶಿಶುಪಾಲಗಡದಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಕೋಟೆ ಇದೆ. ವಿಶಾಲವಾದ ಈ ಕೋಟೆ ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕೋಟೆ ಎಂಬ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆಗೆ ಪಾತ್ರವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕೌಶಾಂಬಿ, ಉಜ್ಜಯಿನಿ, ತಕ್ಷಶಿಲೆ, ವೈಶಾಲಿ ಇತ್ಯಾದಿ ನಗರಗಳ ಕೋಟೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕೋಟೆಗಳಿಗೆ ಭವ್ಯವಾದ ದ್ವಾರಗಳು ಹಾಗೂ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಆಳವಾದ ಕಂದಕಗಳಿದ್ದವು. ಪ್ರಾಚೀನ ಕೋಟೆಗಳ ಚಿತ್ರಣ ಬೌದ್ಧಜಾತಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಸಾಂಚಿ, ಬಾರ್ಹುತ್, ಅಮರಾವತಿ, ನಾಸಿಕ್, ಬೌದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಅಜಂತದ ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕೋಟೆಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ನದಿಯ ದಡದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಈ ಕೋಟೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆನಿಸಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಭೀಮಾನದಿಯ ದಡದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಸನ್ನತಿಯ ಕೋಟೆ ಹಾಗೂ ಬನವಾಸಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಂತದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕೋಟೆಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದವು. ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಈ ಕೋಟೆ ವಿಶಾಲ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಸನ್ನತಿ ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ರಣಮಂಡಲ ಮತ್ತು ನಗರಗಳೆಂಬ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಿವೆ. ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಅರಸು ಮನೆತನದ ನಾಗಾರ್ಜುನ ಕೊಂಡ ಮತ್ತು ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದ ಶ್ರೀಕಾಕುಳಮ್ ಕೋಟೆಗಳು ಆಂಧ್ರದ ಪ್ರಾಚೀನ ಕೋಟೆಗಳು. ಈ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಕೋಟೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನದಿಗಳ ದಡದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

4–5 ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಕೋಟೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಆಯಾಮ ಪಡೆಯಿತು. ತೀಕ್ಷ್ಣವಾದ ಬಿಲ್ಲುಬಾಣಗಳು ಹಾಗೂ ವಿನಾಶಕಾರಿ ಆಯುಧಗಳು ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿದ್ದರಿಂದ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ದಪ್ಪ ಶಿಲೆಗಳಿಂದ ಎತ್ತರವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ವೈರಿಗಳು ಸುಲಭವಾಗಿ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯನ್ನು ಏರದಂತೆ ಸುತ್ತಲೂ ಆಳವಾದ ಕಂದಕವನ್ನು ಅಳವಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಆಂಧ್ರದ ಕಾಕತೀಯ ಅರಸರ ರಾಜಧಾನಿ ವಾರಂಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸುತ್ತಿನ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕೋಟೆಯಿದೆ. ಹೊರ ಸುತ್ತಿನ ಕೋಟೆ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಕಂದಕವಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ಒಳಸುತ್ತನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕೋಟೆಯ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಕೋಟೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಗಳು ಹಾಗೂ ನಾಶಗೊಂಡ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಶಿವದೇವಾಲಯದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ ಬುಂದೇಲಖಂಡದ ಚಂದೇಲರ ಕೋಟೆಗಳು ಕಾಳಂಜರ, ಅಜಯಗಡ, ಬೈರಾಗಡ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಳಂಜರ ಕೋಟೆ ಅಭೇದ್ಯವಾದುದು. ಈ ಕೋಟೆ ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಸು. 6ಕಿಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಬಂಗಾಲದ ಪಾಲರ ಕೋಟೆಯೆಂದು ಇಂದಿನ ಬಂಗ್ಲಾದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಮಹಸ್ಥನಗರ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಖಿಲ್ಜಿ ಮತ್ತು ತುಗಲಕ್‌ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ ರಚನೆಯ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಯುದ್ಧ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯ ಬದಲಾವಣೆಯಾಯಿತು. ಕೋಟೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಸೈನಿಕರು ಪಹರೆ ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ಕೋಟೆ ಕೈಪಿಡಿಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಅಗಲವಾದ ಪಹರೆ ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಸೈನಿಕರು ಮರೆಯಲ್ಲಿ ನಿಂತು ಶತ್ರುಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರತಿದಾಳಿ ಮಾಡಲು ಕೈಪಿಡಿ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ನಿಟುಗಳನ್ನು (ತೆನೆ) ಹಾಗೂ ಶತ್ರುಪಡೆಗಳನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಲು ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ವೀಕ್ಷಣಾಕಿಂಡಿಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಯಿತು. 1320ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ ತುಗಲಕನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ದೆಹಲಿಯ ತುಗಲಕಾಬಾದ್ ಕೋಟೆ ನೂತನ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕೋಟೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳು, ನಿಟ್ಟುಗಳಿರುವ ಕೈಪಿಡಿ ಗೋಡೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ವಿಶಾಲವಾದ ಅರಮನೆ ಆವರಣವಿದೆ. ಇದೇ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಅಥವಾ ರಚನಾ ತಂತ್ರದ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಗುಜರಾತಿನ ಸುಲ್ತಾನರ, ಬಂಗಾಲ ಸುಲ್ತಾನರ, ಮಾಳ್ವ ಸುಲ್ತಾನರ ಹಾಗೂ ದಖನ್ನಿನ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಬಂಗಾಲದ ಗೌರ್ ಕೋಟೆ, ಮಾಳ್ವದ ಮಾಂಡುವಿನ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ತುಗಲಕ್ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ಫಿರೋಜಾಬಾದ್ ಮತ್ತು ಸಗರ ಕೋಟೆಗಳು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದ್ದರೂ ಶತ್ರುಗಳ ಪಡೆಯನ್ನು ಎದುರಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥವಾಗಿದ್ದವು. ಸ್ಫೋಟಕ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಹರೆ ಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ವೀಕ್ಷಣಾ ಕಿಂಡಿಗಳನ್ನು ಈ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕೋಟೆಗಳ ಮುಖ್ಯ ದ್ವಾರಗಳ ಮೇಲೆ ರಾಜ್ಯದ ಲಾಂಛನವಾದ ಉದಯಿಸುತ್ತಿರುವ ಸೂರ್ಯ ಹಾಗೂ ಹುಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆಗಳ ಅಲಂಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಮುಖ್ಯದ್ವಾರದಲ್ಲಿ ನೀಲಿ ಮತ್ತು ಕಂದು ವರ್ಣದ

ಶಿಲೆಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸುಲ್ತಾನರ ಕೋಟೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಅವರ ರಾಜಧಾನಿಗಳು ವೈರಿಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಣೆ ಪಡೆಯುವ ತಾಣಗಳಾಗಿ ಮುಂದುವರೆಯುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಭವ್ಯ ಅರಮನೆ, ಉದ್ಯಾನವನಗಳು, ವಿಶಾಲ ಬಜಾರುಗಳು, ಪರ್ಷಿಯ ಮಾದರಿಯ ಹಬೆ ನೀರಿನ ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳು (ಹಮಾಮ್), ಮೋಜಿನ ಅಥವಾ ಪಂದ್ಯಗಳನ್ನಾಡುವ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ನಗರಗಳಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟವು. ನಗರ ಜೀವನ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆದಂತೆ ನಾಗರಿಕರಿಗೆ ರಕ್ಷಣೆ ಒಂದು ಆದ್ಯತೆಯಾಗಿ ಕಾಣತೊಡಗಿತು.

ಅರಬ್ಬರು ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ನಗರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಪೂರಕ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಾದ ಮದ್ಯ, ಮಸ್ಲಿನ್ ಬಟ್ಟೆ, ಅಶ್ವಗಳು, ವಿವಿಧ ವರ್ಣದ ಹೆಂಚುಗಳು, ಪಿಂಗಾಣಿ ಉಪಕರಣಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಸರಬರಾಜು ಮಾಡತೊಡಗಿದರು. ಇದರಿಂದ ದೇಶದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಮಾರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ನಗರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಬೆಳಸಿರುವುದು ಬಹಮನಿ, ಅಹಮದಾಬಾದ್, ಮಾಳ್ವ

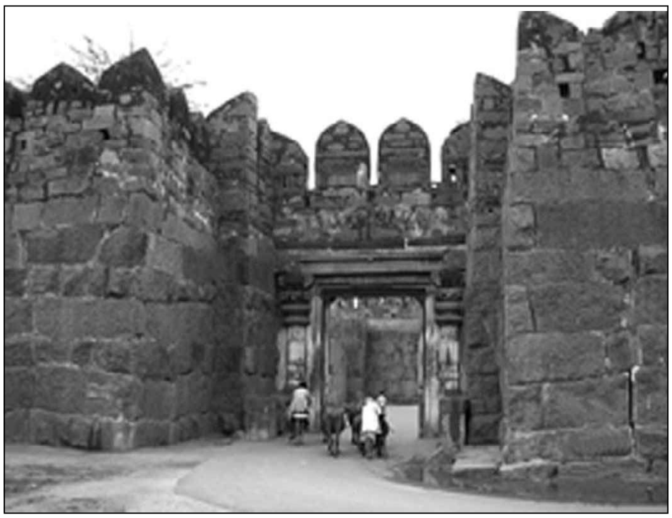

ಕೋಟೆ ಬಾಗಿಲು, ವಾರಂಗಲ್

ಹಾಗೂ ಬಂಗಾಲ ಸುಲ್ತಾನರ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಇದರ ಅನುಕರಣೆಯನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಉದಯಿಸಿದ ವಿಜಯನಗರದಲ್ಲಿ, ಒರಿಸ್ಸದ ಗಜಪತಿ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಬಹುದು. ವಿಜಯನಗರದ ರಾಜಧಾನಿ ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಬಹು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಕೋಟೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ನಗರ ಹಾಗೂ ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ಅರಮನೆಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಪ್ರಮುಖ ನಗರವೆನಿಸಿದ ಹಂಪಿಯ ಕೋಟೆ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಕೋಟೆಯ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿ ಕೋಟೆಯಂತೆ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಪಹರೆ ಗೋಡೆ ಕಾವಲು ಗೋಪುರ ಹಾಗೂ ಕೊತ್ತಳಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿಶಾಲ ಕೋಟೆಯ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಪ್ರಮುಖ ವಾಸಸ್ಥಳಗಳ ಹೆಚ್ಚಿನ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಉಪಕೋಟೆಗಳನ್ನೂ ಆವರಣ ಗೋಡೆಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ನಾಯಕರು, ಮಧುಗಿರಿಯ ಪಾಳೆಯಗಾರರು, ಕೆಳದಿಯ ನಾಯಕರು, ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಜಿಂಜಿ ನಾಯಕರು, ಮದುರೈ ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿಯ ನಾಯಕರು ಮೊದಲಾದವರು ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ರತ್ನಗಿರಿ ನಾಯಕರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಇತರ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ನಾಯಕರ ಕೋಟೆಗಳು ವಿಜಯನಗರದ ಮಾದರಿಯ ಕೋಟೆಗಳಂತಿವೆ. ಆದರೂ ಮದ್ದು-ಗುಂಡುಗಳ ಹೊಡೆತ ಎದುರಿಸಲು ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ದಪ್ಪ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಬಳಸುವುದು, ವಿವಿಧ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕರಿಗೆ ದೂರದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಶತ್ರುಪಡೆಗಳನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಲು ಹಾಗೂ ಕೋಟೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಸದೆಬಡಿಯುವ ಸಲುವಾಗಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಕೋಟೆ ದ್ವಾರಗಳನ್ನು ಶತ್ರು ಪಡೆ ದಿಮ್ಮಿಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಅಥವಾ ಆನೆಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಭೇದಿಸಲಾಗದಂತೆ ದ್ವಾರದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡಗೋಡೆಯನ್ನು ರಚಿಸಿ ಚಿಕ್ಕ ಅಂಗಳವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಜಿಂಜಿ ಕೋಟೆ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸುದೃಢ ಕೋಟೆಯಾಗಿದೆ. ಮೂರು ಬೃಹತ್ ಬೆಟ್ಟಗಳನ್ನು ಆವರಿಸಿಕೊಂಡು ಕಟ್ಟಲಾದ ಜಿಂಜಿ ಕೋಟೆ ಅಸಂಖ್ಯ ಕೊತ್ತಳಗಳು ಹಾಗೂ ದ್ವಾರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರ ಹಾಗೂ ಸೈನಿಕರ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ಅನೇಕ ಉಗ್ರಾಣಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಮದ್ದು-ಗುಂಡುಗಳ ಶೇಖರಣೆಗೆ ಮದ್ದಿನ ಮನೆಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಅನೇಕ ಅರಮನೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆಂಧ್ರದ ಅನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರತ್ನಗಿರಿ ಕೋಟೆ ಎರಡು ಬೆಟ್ಟಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಕೆಳಗಿನ ಬಯಲನ್ನೂ ಆವರಿಸಿದಂತೆ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು, ಉಗ್ರಾಣಗಳು ಬಾವಿಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳಿದ ಕುತುಬ್‌ಶಾಹಿ ಸುಲ್ತಾನರ ರಾಜಧಾನಿ ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ಒಂದು ಸುಸಜ್ಜಿತ ಹಾಗೂ ಅಭೇದ್ಯ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿತ್ತು. ಪಹರೆ ಗೋಡೆ, ನಿಟ್ಟುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕೈಪಿಡಿ ಗೋಡೆ, ವೀಕ್ಷಣಾ ಕಿಂಡಿಗಳು ಇತರ ಹಲವಾರು ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಈ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಬೆಟ್ಟ ಹಾಗೂ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ರಚಿಸಲಾದ ಈ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಉದ್ಯಾನಗಳು, ಅರಮನೆಗಳು, ಮದ್ದಿನ ಮನೆಗಳು ಹಾಗೂ ಉಗ್ರಾಣಗಳಿವೆ. ಕುತುಬ್‌ಶಾಹಿಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಫೋಟಕದ ಮದ್ದಿನ ಬಳಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿತ್ತು. ಆಳವಾದ ಕಂದಕದಂಚಿನಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳನ್ನು ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಫಿರಂಗಿಗಳನ್ನು ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿ ಶತ್ರುಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡುವ ಕಲೆ ಕರಗತ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಸೈನ್ಯ ಪಡೆ ಅವರಲ್ಲಿತ್ತು. ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳ (1490-1678) ಬಿಜಾಪುರದ ಕೋಟೆ ಸು. 10 ಕಿಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯದಾಗಿದ್ದು, 5 ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲುಗಳು 96 ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರ ಕೋಟೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ವರ್ತುಲಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು, ಭದ್ರವಾದ ಮತ್ತು ಎತ್ತರವಾದ ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಗಳು ವಿಶಾಲ ನಗರವನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದಿವೆ. ಕೋಟೆಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಅರಮನೆಗಳು, ವಿವಿಧ ಮಹಲುಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಇದ್ದುವು. ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಣದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದ ಆದಿಲಶಾಹಿಗಳು ಒಳನಾಡಿನ ವ್ಯಾಪಾರದ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಹಾಗೂ ನೆರೆರಾಜ್ಯಗಳ ಧಾಳಿಗಳನ್ನು ತಡೆಯಲು ನಾಡಿನಾದ್ಯಂತ ಕೋಟೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿದ್ದರು. ಉದ್ದನೆಯ ಫಿರಂಗಿಗಳು ಹಾಗೂ ಇತರ ವಿನಾಶಕಾರಿ ಆಯುಧಗಳ ಬಳಕೆ ಈ ಕಾಲದ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಫಿರಂಗಿಗಳ ಗುಂಡುಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಎದುರಿಸಲು, ಕೋಟೆಯ ಸೈನಿಕರು ಸದಾಕಾಲ ಕಾಯಲು ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಹರೆಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದ್ದರು. ನೀಟುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕೈಪಿಡಿಗೋಡೆ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣವಾಗಿತ್ತು. ದ್ವಾರಗಳು ಶತ್ರುಗಳಿಗೆ ಗೋಚರಿಸದಂತೆ ಇವುಗಳ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡಗೋಡೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಪ್ರವೇಶಕ್ಕೆ ಇಕ್ಕಟ್ಟಿನ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರು. ಕೋಟೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಕಂದಕವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದು ಹಾಗೂ ಮುಳ್ಳು ಅಥವಾ ಕಳ್ಳಿ ಮರಗಳನ್ನು ಕೋಟೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಬೆಳೆಸುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ವೈರಿ ಪಡೆಗೆ ಈ ಮರಗಳಿಂದ ತಮ್ಮ ಕಣ್ಣುಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದೇ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಸಮಸ್ಯೆಯಾಗಿತ್ತು.

ಕೋಟೆಗಳೇ ತಮ್ಮ ತಾಣಗಳಾಗಿದ್ದ ಮರಾಠರು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಬಹುತೇಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಗೆರಿಲ್ಲಾ ಯುದ್ಧ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತರಾದ ಮರಾಠರು ಗಿರಿದುರ್ಗಗಳನ್ನು ಸಹ್ಯಾದ್ರಿ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ವಿದರ್ಭ ಮತ್ತು ಮರಾಠವಾಡಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲದುರ್ಗಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮರಾಠರ ಗಿರಿದುರ್ಗಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬೆಟ್ಟದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿವೆ. ಕೋಟೆಯ ಮುಖ್ಯಭಾಗವನ್ನು ಬಾಳಕಿಲ್ಲಾ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಬಾಳಹಿಸಾರದಿಂದ ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಪಕ್ಕದ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಅಂಚಿನವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದನ್ನು ಮಾಚಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿಲಾಗಿದೆ. ಮಾಚಿಗಳು ಅತ್ಯಂತ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದ್ದು ಕೆಲವು ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವು 2-3ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಹರಡಿಕೊಂಡಿವೆ. ಕೋಟೆ ಪ್ರವೇಶಿಸುವ ದ್ವಾರಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ದ್ವಾರಗಳ ಇಕ್ಕೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೊತ್ತಳಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಕ್ಕಟ್ಟಾದ ದ್ವಾರಗಳ ಮೇಲೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗಣೇಶನ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಮರಾಠರು ಫಿರಂಗಿಗಳನ್ನು ಬಳಸುವುದರಲ್ಲಿ ನಿಸ್ಸೀಮರು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ನೆರವು ಅಥವಾ ಅವರ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು, ತಮ್ಮ ವಶದ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಫಿರಂಗಿಗಳ ಬಳಕೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆದ್ಯತೆ ನೀಡಿದರು. ಮರಾಠರ ಬಹುತೇಕ ಕೋಟೆಗಳು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿದ್ದು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಮುನ್ನೂರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ವೈರಿಗಳ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಎದುರಿಸಲು ಗೆರಿಲ್ಲಾ ಯುದ್ಧ ನೀತಿಯನ್ನು ಮರಾಠರು ಅನುಸರಿಸಲು ಇವು ಸಹಾಯಕವಾಗಿದ್ದವು. ಶಿವಾಜಿಯ ರಾಜಧಾನಿ ರಾಯಗಡ ಕೋಟೆ ಒಂದು ಸುಭದ್ರ ಕೋಟೆಯಾಗಿತ್ತು. ಕೊಂಕಣ ಕರಾವಳಿ ಹಾಗೂ ಸಹ್ಯಾದ್ರಿ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ರಾಯಗಡ ಕೋಟೆ ಅನೇಕ ದ್ವಾರಗಳಿಂದ ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಕೊತ್ತಳಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಬಾಳಕಿಲ್ಲಾದಲ್ಲಿ ಶಿವಾಜಿಯ ಆರಾಧ್ಯ ದೈವದ ದೇವಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಶಿವಾಜಿ ಸಮಾಧಿಯೂ ಇಲ್ಲಿ ಇದೆ. 1656ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಪ್ರತಾಪಗಡ ಕೋಟೆ ಶಿವಾಜಿಯ ಸೈನಿಕ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಗೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಸೇನಾಧಿಕಾರಿ ಅಫಲ್ ಖಾನನನ್ನು ಚಾಣಾಕ್ಷತನದಿಂದ ಶಿವಾಜಿ ಪ್ರತಾಪಗಡದಲ್ಲಿ ಕೊಲೆಗೈದನು. ಪುಣೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಾಜಗಡ, ಸಿಂಹಗಡ ಕೋಟೆಗಳು ಮರಾಠರ ಕೋಟೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿವೆ. ರಾಜಗಡ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಮರಾಠರ ಕಾಲದ ಅರಮನೆಯ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಸಿಂಹಗಡ, ತೋರಣ, ರಾಜಗಡ, ಪ್ರತಾಪಗಡ, ವಿಜಯದುರ್ಗ, ರತನಗಡ, ರಾಯಗಡ, ಶಿವನೇರಿ, ಪೂನಾ, ರಾಜಮಾಚಿ, ಲೋಹಗಡ, ದೌಲತಾಬಾದ್, ನಳದುರ್ಗ, ಸೋಲಾಪುರ, ಕೊಲ್ಹಾಪುರ, ಸತಾರಾಗಳು ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದ ಮರಾಠರ ಕೋಟೆಗಳು. ಇವು ಕರ್ನಾಟಕದ ಬೆಳಗಾಂವಿ, ಧಾರವಾಡ, ತುಮಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಇವೆ. ಕೊಂಕಣ ಕರಾವಳಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಇರುವ ಜಂಜಿರಾ ಕೋಟೆ ಒಂದು ಜಲದುರ್ಗ. ಇದು ಅಹ್ಮದನಗರದ ನಿಜಾಮ್ ಶಾಹಿ ಸುಲ್ತಾನನ ವಜೀರನಾಗಿದ್ದ

ಮಲ್ಲಿಕ್ ಅಂಬರ್ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಸಿದ್ದಿಕಿಯವರ ಉಸ್ತುವಾರಿಗೆ ವಹಿಸಿದ್ದ. ಸುತ್ತಲೂ ಸಮುದ್ರದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಜಂಜಿರಾ ಕೋಟೆ ತನ್ನ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಅಭೇದ್ಯ ಕೋಟೆ ಎಂಬ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆಗೆ ಪಾತ್ರವಾಗಿದೆ. ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಶಿವಾಜಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ಕೈಬಿಡಬೇಕಾಯಿತು. ಹಾಗೆಯೇ ಸಂಭಾಜಿ ಕೋಟೆ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಗುಪ್ತಮಾರ್ಗ ಕೊರೆದು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ವಿಫಲನಾದ.

ರಜಪೂತ ಕೋಟೆಗಳು: ರಾಜಸ್ತಾನ, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಗುಜರಾತಿನ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ರಜಪೂತರ ಕೋಟೆಗಳಿವೆ. ಇವು ಅರಾವಳಿ, ವಿಂಧ್ಯ ಬೆಟ್ಟ ಹಾಗೂ ರಾಜಸ್ತಾನ ಮರುಭೂಮಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಈ ರಜಪೂತ ಕೋಟೆಗಳು ಇನ್ನೂ ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ದೇಶದ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರವಾಸಿ ತಾಣಗಳಾಗಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ರಜಪೂತ ಕೋಟೆಗಳು ಕೆಂಪು ಛಾಯೆಯ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದ್ದು, ಬೆಟ್ಟಗಳ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ

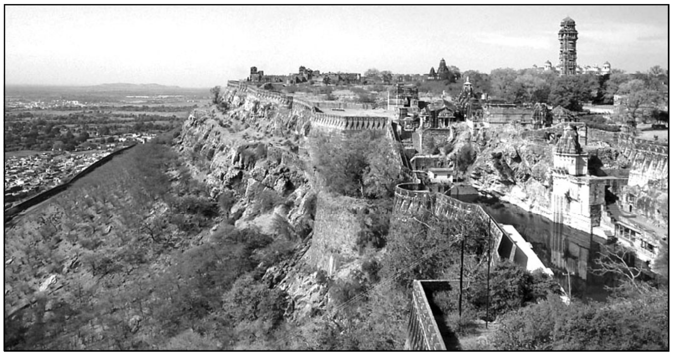

ಕೋಟೆನಗರ, ಚಿತ್ತೋರ್‌ಗಡ

ಅನೇಕ ಕಿಮೀ ದೂರದವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿರುತ್ತವೆ. ರಜಪೂತ ಕೋಟೆಗಳು ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಕೊತ್ತಳಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಕೋಟೆಗಳ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ, ದ್ವಾರಗಳ ಅಥವಾ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಗುಮ್ಮಟಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಛತ್ರಿಗಳಿವೆ. ರಜಪೂತ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ನೀರಿನ ಶೇಖರಣೆಗಾಗಿ ಕೆರೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಕೆಲವು ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆರೆಗಳಲ್ಲದೆ, ನೀರಿನ ಕೊಳಗಳು ಇವೆ. ರಜಪೂತರು ಮೊಗಲರಂತೆ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಅರಮನೆಗಳು, ಉದ್ಯಾನವನಗಳು, ನೀರಿನ ಕೊಳಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅರಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆ ಹಾಗೂ ವಿನ್ಯಾಸ ಪ್ರಮುಖ ಲಕ್ಷಣವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಅರಮನೆಯ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳನ್ನು ಜರೋಕೆ ಎಂದು ಕರೆಯುವುದು ವಾಡಿಕೆ. ರಾಜಸ್ತಾನದ ಕುಂಬಳಗಡ ಕೋಟೆ ರಜಪೂತ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಕೋಟೆ. 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಈ ಕೋಟೆ ಚಿತ್ತೋರಗಡದ ಮಹಾರಾಜ ರಾಣಕುಂಭ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಸು. 4 ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಮೇವಾಡದ ಕಣ್ಣು ಎಂದು ಕರೆಯುವುದುಂಟು. ಅಂಭರಕೋಟೆ ಕಿಚ್ಚವಾದ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿ. ಇದನ್ನು 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಾನ್‌ಸಿಂಗ್ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಸೂರಜ ದರವಾಜ, ಸಿಂಹ ದರವಾಜ, ಗಣೇಶ ದರವಾಜ ಇತ್ಯಾದಿ ದ್ವಾರಗಳಿಂದ, ಅನೇಕ ಕೊತ್ತಳಗಳಿಂದ ಹಾಗೂ ಜರೋಕೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ಕೋಟೆ ಸುಭದ್ರ ಕೋಟೆಯೆನಿಸಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ಒಳಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಮಹಲ್, ದಿವಾನ್–ಇ–ಆಮ್ ಹಾಗೂ ಜನಾನ–ಮಹಲ್ ಎಂಬ ಭವ್ಯವಾದ ಅರಮನೆಗಳಿವೆ. ರಜಪೂತ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾದ ಚಿತ್ತೋರಗಡ ಕೋಟೆ ಅತ್ಯಂತ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಕೋಟೆಯಾಗಿದೆ. 1303ರಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನ ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ತೋರಗಡದ ರಾಣಿ ಪದ್ಮಿನಿ ತನ್ನ ಸಂಗಡಿಗರೊಂದಿಗೆ ಆತ್ಮ ಬಲಿದಾನವನ್ನು ಈ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದಳು. ಪದ್ಮಿನಿ ರಾಣಿಯ ಹೆಸರಿನ ಒಂದು ಸುಂದರ ಅರಮನೆ ಈ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಚಿತ್ತೋರಗಡ ಕೋಟೆ ಏಳುನೂರು ಎಕರೆ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ವಿವಿಧ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಏಳು ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ರತನಸಿಂಗ್ ಅರಮನೆ, ರಾಣಕುಂಭನ ಅರಮನೆ, ನೀರಿನ ಕೊಳಗಳು ಹಾಗೂ ಮಾಳ್ವ ಸುಲ್ತಾನರ ವಿರುದ್ಧ ಜಯ ಸಾಧಿಸಿದ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ರಾಣಕುಂಭ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವಿಜಯಸ್ತಂಭ ಇಲ್ಲಿವೆ. ರಾಜಸ್ತಾನ ಮರುಭೂಮಿಯಲ್ಲಿನ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಜೈಸಲಮೇರ್ ಕೋಟೆ ಬಹು ಆಕರ್ಷಣೀಯ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. 13–17ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ರಾವಲ ಎಂಬ ರಜಪೂತ ಅರಸರು ಆಳಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಮೋತಿ ಮಹಲ್, ರಾಜಾಲ್–ಕಿ–ಮಹಲ್, ನೀರಿನ ಕೊಳ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಕೋಟೆ ರಜಪೂತ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಅದ್ವಿತೀಯ. ಮಧ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಧಿಪತ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆನಿಸಿದ ರಜಪೂತರ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಕೋಟೆ ಅನೇಕ ಬಾರಿ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ, ಮೊಗಲರ ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಧಾಳಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದೆ. ಮೊಗಲ ಸುಲ್ತಾನ ಬಾಬರನು ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಕೋಟೆಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ಇಲ್ಲಿಯ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ತನ್ನ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಮಾಂಡು ಕೋಟೆ ರಜಪೂತ ಮತ್ತು ದಖನ್ ಶೈಲಿಗಳ ಸಮ್ಮಿಶ್ರಣ ಕೋಟೆ. ಮಂಡಪದುರ್ಗ ಎಂದು ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಮಾಂಡು ಕೋಟೆ ಮಾಳ್ವ ಸುಲ್ತಾನರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಬಹು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಈ ಕೋಟೆ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿದ್ದು, ಅನೇಕ ಅರ್ಧ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳಿಂದ ಹಾಗೂ ಕಮಾನಿನಾಕಾರದ ದ್ವಾರಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಿಂದು ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಸಂಗಮವಾಗಿದ್ದ ಮಾಳ್ವ ದೇಶದ ಮಾಂಡು ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಅರಮನೆಗಳು, ನೀರಿನ ಕಾರಂಜಿಗಳು, ಕಛೇರಿಗಳು ಇದ್ದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದೋಳ ಮಹಲ್, ರೂಪವತಿ ಮಹಲ್ ಮತ್ತು ಜಾಹಜ್ ಮಹಲ್ ಹೆಸರುವಾಸಿ. ಈ ಭವ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ರಜಪೂತ ಹಾಗೂ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಶೈಲಿಗಳ ಸಂಗಮವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಮೊಗಲರ ಕೋಟೆಗಳು: ದೆಹಲಿಯ ಲೋದಿ ಆಳ್ವಿಕೆಯನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೊಗಲರು ಸುಮಾರು ಮುನ್ನೂರು ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. ಮೊಗಲರು ತಮ್ಮ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆ ನೀತಿಯಿಂದ ಭಾರತದ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಒಂದೇ ಆಧಿಪತ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಬಾಬರ್ ನಾಮದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದಂತೆ ಬಾಬರನು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಮದ್ದು ಗುಂಡುಗಳನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಿ ಆಧಿಪತ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಪರ್ಷಿಯದ ಆಟೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ಮದ್ದು ಗುಂಡಿನ ಬಳಕೆ ಭಾರತದ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿತು. ಈ ವಿನಾಶಕಾರಿ ಆಯುಧಗಳ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಪ್ರಯೋಗದಿಂದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಾದ್ಯಂತ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತ ಆಡಳಿತ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಅನುವು ಮಾಡಿಕೊಡಲಾಯಿತು. ಬಲಿಷ್ಠ ಸೈನಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದಾಗಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತ ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪನೆಯನ್ನು ಮೊಗಲರು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಮದ್ದಿನ ಬಳಕೆ ಆರಂಭವಾದೊಡನೆ ಕೋಟೆಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಆಮೂಲಾಗ್ರವಾಗಿ ಬದಲಾವಣೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಮದ್ದಿನ ಗುಂಡುಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಸುಭದ್ರ ಗೋಡೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ಮದ್ದಿನ ಫಿರಂಗಿಗಳನ್ನು ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಇರಿಸಲು ಎತ್ತರದ ಹಾಗೂ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳ ಅಳವಡಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಪಹರೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗಮನಕೊಡಲಾಯಿತು.

ಮೊಗಲರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಆಗ್ರದ ಕೋಟೆ, ದೆಹಲಿಯ ಪುರಾನ ಖಿಲಾ, ಶಹಜಾನಾಬಾದ ಕಿಲ್ಲೆ, ಫತೇಪುರ ಸಿಕ್ರಿ, ಲಾಹೋರ ಕೋಟೆ, ಔರಂಗಾಬಾದ ಕೋಟೆ, ಕರ್ನಾಟಕದ ವಾಗೀಣಗೇರಿ ಕೋಟೆ, ಚಿತ್ತಾಪುರ ಕೋಟೆ ಮೊದಲಾದವು ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಕೋಟೆಗಳೆನಿಸಿವೆ. ದೆಹಲಿಯ ಪುರಾನ ಖಿಲಾ ಶೇರ್–ಷಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಹುಮಾಯೂನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಗೊಂಡಿತು. ಆಯತಾಕಾರದ ಈ ಕೋಟೆ 2 ಕಿಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ತಾಜಮಹಲ್‌ಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಆಗ್ರ ಕೋಟೆ ಮೊಗಲರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆಗ್ರ ಕೋಟೆ 21 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ಸಾಲಾಗಿ ನೀಟುಗಳಿರುವ ಕೈಪಿಡಿಗೋಡೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ಒಳಗಿನಿಂದ ವೈರಿಗಳನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಲು ವೀಕ್ಷಣಾ ಕಿಂಡಿಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಪಹರೆಗೋಡೆಯನ್ನು ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಯ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಆಗ್ರ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರ್ ದರವಾಜ ಮತ್ತು ದೆಹಲಿ

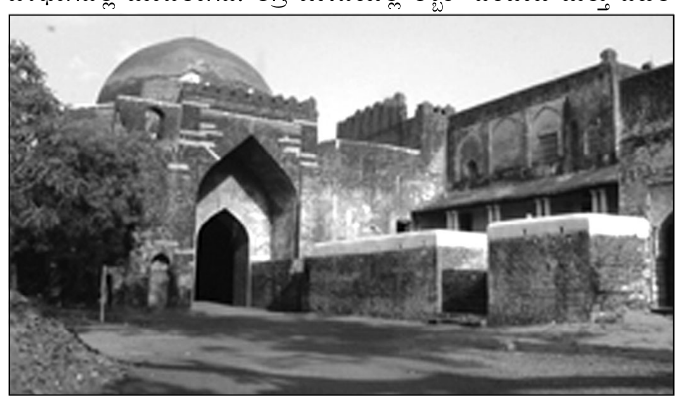

ಕೋಟೆ, ಬೀದರ್

ದರವಾಜ ಎಂಬ ಎರಡು ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲುಗಳಿವೆ. ಕೋಟೆ ನೆಲದುರ್ಗವಾದ್ದರಿಂದ ಕೋಟೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಆಳವಾದ ಕಂದಕವಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ಒಳಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಭವ್ಯವಾದ ದಿವಾನ್–ಇ–ಆಮ್, ಅಕ್ಬರಿ ಮಹಲ್, ಜಹಗೀರ ಮಹಲ್ ಅರಮನೆಗಳಿವೆ. ಅಕ್ಬರ್ ನಿರ್ಮಿಸಿದ, ಆಗ್ರದ ಹತ್ತಿರದ ಫತೇಪುರ್ ಸಿಕ್ರಿ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿ–ದರವಾಜ, ಅಜಮೀರ್–ದರವಾಜ, ಆಗ್ರ–ದರವಾಜ, ಲಾಲ–ದರವಾಜ, ಸೂರಜ–ದರವಾಜ, ಚೌಂದಾರ–ದರವಾಜ ಮತ್ತು ಗ್ವಾಲಿಯರ್–ದರವಾಜ ಎಂಬ ಭವ್ಯ ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಅರಮನೆಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣವಾದ ದೌಲತಾಖಾನ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಶೈಲಿಯ ಅರಮನೆಗಳು ಹಾಗೂ ಸಂಗೀತ ಚಾವಡಿಗಳು, ಉದ್ಯಾನಗಳು, ಮಸೀದಿಗಳು, ಬಜಾರಗಳು ಈ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದ ಭವ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು. ಶಹಜಾನಾಬಾದ್ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ದೆಹಲಿಯ ಹಳೆಕೋಟೆ

ಮೊಗಲರಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ. ಕೆಂಪು–ಕೋಟೆಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಶಹಜಾನಾಬಾದ್ ಕೋಟೆ ಒಂದು ವಿಶಾಲ ನಗರವಾಗಿತ್ತು. ಯಮುನಾ ನದಿಯ ದಡದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಈ ಮೊಗಲರ ಕೋಟೆ ಅತ್ಯಂತ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿತ್ತು. ಕಾಶ್ಮೀರ ದ್ವಾರ, ಅಜ್ಮೀರ್ ದ್ವಾರ, ದೆಹಲಿ ದ್ವಾರ ಇತ್ಯಾದಿ ಮುಖ್ಯ ದ್ವಾರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದ ಶಹಜಾನಾಬಾದ್ ಕೋಟೆಯ ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಅರಮನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಒಂದು ಕಿರು ಕೋಟೆಯಿದೆ. ಈ ಕಿರುಕೋಟೆ ಇಂದಿಗೂ ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಕೆಂಪುಕೋಟೆ

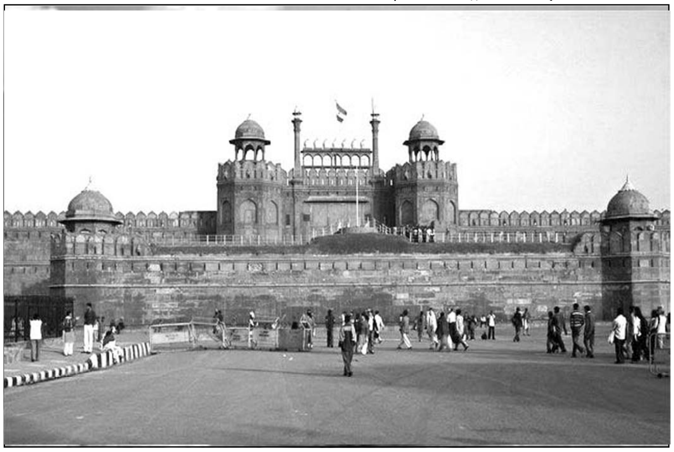

ಕೆಂಪುಕೋಟೆ, ದೆಹಲಿ

ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಕೆಂಪುಕೋಟೆಯ ಪ್ರವೇಶಕ್ಕೆ ಲಾಹೋರ್ ದ್ವಾರ ಮತ್ತು ದೆಹಲಿ ದ್ವಾರಗಳೆಂಬ ಎರಡು ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಕೆಂಪುಕೋಟೆ ಮೊಗಲ್ ಬಾದಶಹಾನ ವಾಸದ ಸ್ಥಳವಾಗಿದ್ದು, ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಭವ್ಯವಾದ ಅರಮನೆಗಳು ಮತ್ತು ಉದ್ಯಾನಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಅರಮನೆಗಳನ್ನು ದಿವಾನ್–ಇ–ಆಮ್, ದಿವಾನ್–ಇ–ಖಾಸ್, ಮಮ್ತಾಜ–ಮಹಲ್, ಜಫರ್ ಮಹಲ್ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಮೊಗಲರ ಕೊನೆಯ ಬಾದಶಹಾ ಜಫರ ಶಹಾ ಬಹದ್ದೂರ್ ಇಲ್ಲಿಯೇ ವಾಸವಾಗಿದ್ದ. ಬ್ರಿಟಿಷರು 1857ರ ದಂಗೆಯಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ ಬಾದಶಹಾನನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಮೊಗಲರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದರೂ ಮೊಗಲರು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ನೀಡಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಮೊಗಲರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕೋಟೆಗಳೆಂದು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಔರಂಗಾಬಾದ್ ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದ ವಾಗಣಗೇರಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇಳಿಜಾರಾದ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ವಾಗಣಗೇರಿ ಕೋಟೆ ಸೈನ್ಯದ ಪಹರೆಗೋಡೆ, ಕಮಾನುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕೈಪಿಡಿಗೋಡೆ, ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳು, ಮೂರು ದ್ವಾರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಮೊಗಲರು ಪೂರ್ವದ ಬಂಗಾಲ, ಅಸ್ಸಾಮ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದ ಢಾಕಾದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಢಾಕದಲ್ಲಿಯ ಲಾಲ್‌ಕೋಟೆ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಮೊಗಲರ ಕೋಟೆ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದೆ.

ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಕೋಟೆಗಳು: ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಕೋಟೆಗಳು ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಕರ್ನಾಟಕ, ಗೋವ, ಕೇರಳ, ಒರಿಸ್ಸ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ತಮ್ಮ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಕರಾವಳಿಯ ದ್ವೀಪ, ಸಮುದ್ರ ಸೇರುವ ನದಿಗಳ ದಡಗಳನ್ನು ಆಯ್ಕೆಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಸಮುದ್ರಯಾನದ ಹಡಗುಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಲು ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ದೀಪಗೃಹ (ಲೈಟ್ ಹೌಸ್) ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಕೋಟೆಗಳ ಬಳಿ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಹಡಗುಗಳಿಂದ ಇಳಿಸಲು, ಜಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ನಿಯಮಿಸಿದರು. ಆಕ್ರಮಣಗಳಂತಹ ತುರ್ತುಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯಿಂದ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಲು, ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಗುಪ್ತಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಕೋಟೆಗಳ ಅತ್ಯಂತ ಸುರಕ್ಷಿತ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಂದಿರ (ಚಾಪೆಲ್) ಹಾಗೂ ಅಲ್ಲಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಯ ವಾಸದ ಮನೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಜನರನ್ನು ಹಾಗೂ ಸರಕುಗಳನ್ನು ವೈರಿಗಳಿಂದ ಸಂರಕ್ಷಿಸಲು ಉದ್ದನೆಯ ಫಿರಂಗಿಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದರು. ಗೋವ ಸಮುದ್ರ ತೀರದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಅಗುಡ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಮಾಂಡವಿ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. 1612ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಅಗುಡ ಕೋಟೆಯ ಕೈಪಿಡಿ ಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ಕೊತ್ತಳಗಳಲ್ಲಿ ಫಿರಂಗಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಲು ಆಯತಾಕಾರದ ಕಿಂಡಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಪಹರೆಗಾಗಿ ಕೈಪಿಡಿಯಲ್ಲಿ ಪಹರೆಗೋಡೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ವೈರಿಗಳ ಆಕ್ರಮಣ ತಡೆಯಲು ಕೋಟೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಕಂದಕವನ್ನು ರಾಯಗಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರೇವದಂಡ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಚೌಕದ ಹತ್ತಿರ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಕೊರ್ಲೇ ಕೋಟೆ ಇದೆ. ಬೆಟ್ಟದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಈ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಫಿರಂಗಿಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಳಕೋಟೆ ವಿಶಾಲವಾಗಿದ್ದು, ಸರಕುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಹಲವಾರು ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ಉಗ್ರಾಣಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಂದಿರ ಹಾಗೂ ವಾಸಿಸುವ ಮನೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಹಳೆಯ ದೀಪಗೃಹ ಪುನರ್ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಈಗಲೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಮುಂಬೈ ನಗರದ ಹತ್ತಿರದ ಬಾಂದ್ರ ವಸೈ ಕೋಟೆಗಳು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಂದ ರಚಿತವಾಗಿವೆ. ಬಸ್ಸಯಿನ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ವಸೈ ಕೋಟೆ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಮೃದ್ಧಿಯ ನಗರವೆನಿಸಿತ್ತು. ಅನೇಕ ಕೊತ್ತಳಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಒಂದು ಚರ್ಚು ಹಾಗೂ ಅನೇಕ ಉಗ್ರಾಣಗಳಿವೆ. ಕೇರಳದ ಕಣ್ಣೂರು ಕೋಟೆಯನ್ನು 1505ರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಇದನ್ನು ಡಚ್ಚರು ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷರು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಸಮುದ್ರತೀರದ ಈ ಕೋಟೆ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದ್ದರೂ ಅಂದು ಬಳಸಿದ ಫಿರಂಗಿಗಳು ಹಾಗೂ ಮದ್ದಿನ ಮನೆಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೊಚ್ಚಿನ್‌ನಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಕೋಟೆ ಇದೆ.

ಡಚ್ಚರ ಕೋಟೆಗಳು: ಪೋರ್ಚುಗೀಸರನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಹಾಲೆಂಡಿನ ಡಚ್ಚರು ದೇಶದ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಡಚ್ಚರ ಕೋಟೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ತರಂಗಬಾಡಿ (ಟ್ರಂಕೋಬಾರ್), ಕಿಲಕ್ಕರೈ (ರಾಮನಾಡ ಜಿಲ್ಲೆ), ಪುಲಿಕಾಟ್ (ಕಾಂಚೀಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ) ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶದ ಭೀಮುನೀ ಪಟನಮ್ (ವಿಶಾಖಪಟ್ಟಣ ಜಿಲ್ಲೆ) ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಹಿಂದೆ ಪಾಲಕ್ಕಾಡು ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದ ಪುಲಿಕಾಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಡಚ್ಚರ ಕೋಟೆ 1609ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಸುತ್ತಲೂ ಕಂದಕವಿದ್ದ ಈ ಕೋಟೆ ಇಂದು ನಾಶವಾಗಿದೆ. ಕೇರಳದ ಕೊಚ್ಚಿನ್‌ನಲ್ಲಿ ಡಚ್ಚರ ಒಂದು ಕೋಟೆ ಹಾಗೂ ಅರಮನೆ ಇವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಐರೋಪ್ಯ ಶೈಲಿಯ ಡಚ್ಚರ ಅರಮನೆ ಭವ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ದ್ವಾರಗಳು ಜಾಲಂಧ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ಸ್ಥಳೀಯ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿವೆ.

ಫ್ರೆಂಚರ ಕೋಟೆಗಳು: ಫ್ರೆಂಚರು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಕರಾವಳಿ ತೀರದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪಾಂಡಿಚೇರಿ ಫ್ರೆಂಚರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ನಗರವೆನಿಸಿದೆ. ಅದರಂತೆ ಜಿಂಜಿ ಮತ್ತು ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಫ್ರೆಂಚರು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಕೆಲವು ಕೊತ್ತಳ ಹಾಗೂ ದ್ವಾರಗಳಿಂದ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಫ್ರೆಂಚರ ಅನೇಕ ತಜ್ಞರು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಸ್ಥಳೀಯ ಅರಸರಿಗೆ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಸುಸಜ್ಜಿತಗೊಳಿಸಲು ನೆರವು ನೀಡಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಟಿಪ್ಪು ಸುಲ್ತಾನನ ನೆರವಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದ ಫ್ರೆಂಚರು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ, ದೇವನಹಳ್ಳಿ, ದಿಂಡುಗಲ್ಲು ಇತ್ಯಾದಿ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡರು. ಫ್ರೆಂಚರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ

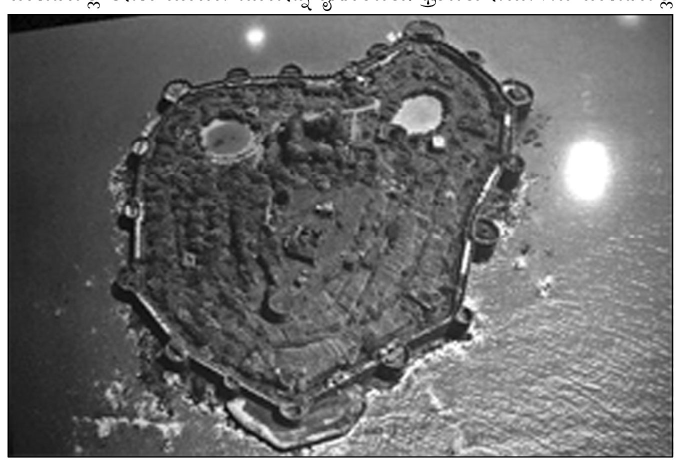

ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಕೋಟೆನಗರ, ಚೆಂಕಿರ್ಲಿ (ಆಗ್ನೇಯ ಟರ್ಕಿ)

ಬತೇರಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆದ್ಯತೆ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಫಿರಂಗಿಗಳನ್ನು ಕೊತ್ತಳಗಳಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿ ವಿವಿಧ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ಬಳಸುವ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ಕೊತ್ತಳಗಳ ಕುಂಬಿಯಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಕಿಂಡಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.ಅದರಂತೆ ಹೊರಗಿನಿಂದ ಬರುವ ಗುಂಡುಗಳು ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಲ್ಲದಂತೆ ಕೋಟೆಯ ಕುಂಬಿಯನ್ನು ಇಳಿಜಾರಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮದ್ದುಗುಂಡುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಅನೇಕ ಮದ್ದಿನ ಮನೆಗಳನ್ನು ನೆಲದ ಆಳದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ನೆಲಮಾಳಿಗೆಯ ಮದ್ದಿನ ಮನೆಗಳನ್ನು ಪಾವಗಡದಲ್ಲಿ, ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

ಆಂಗ್ಲರ ಕೋಟೆಗಳು: ಫ್ರೆಂಚರ ರಾಜಕೀಯ ಆಧಿಪತ್ಯ ಸಾಹಸಕ್ಕೆ ಬಲವಾದ ಪೆಟ್ಟುಕೊಟ್ಟು ತಮ್ಮ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಆಂಗ್ಲರು ಭಾರತದ ನೆಲದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು

ನಿರ್ಮಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಕ್ಷೀಣಿಸುತ್ತಾ ಬಂದಿತು. ವಿಮಾನಗಳಂತಹ ಆವಿಷ್ಕಾರಗಳು ಹಾಗೂ ಸಹಾಯಕ ಸೈನ್ಯ ಪದ್ಧತಿಗಳಂತಹ ಕುಟಿಲ ನೀತಿಗಳಿಂದ ಕೋಟೆಗಳು ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳತೊಡಗಿದವು. ಆ ಕಾರಣದಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕೋಟೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆ. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ದಂಡು ವಿಭಾಗ 1800ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದರೂ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟದೆ ಇರುವುದು ಒಂದು ಉದಾಹರಣೆ. ಆದರೂ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಪಾರ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಾವು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಮಾರ್ಪಡಿಸಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡರು.

ಕೋಟೆ, ದೇವನಹಳ್ಳಿ

ಮದರಾಸಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕೋಟೆ ಇಂದು ಭಾಗಶಃ ನಾಶವಾಗಿದೆ. ಫೋರ್ಟ್ ಸೆಂಟ್ ಜಾರ್ಜ್ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಕೋಟೆಯನ್ನು 1640 ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಳಿಜಾರಿನ ಕುಂಬಿ ಹಾಗೂ ಐರೋಪ್ಯ ಶೈಲಿಯ ಕೊತ್ತಳಗಳು ಹಾಗೂ ಐದು ದ್ವಾರಗಳಿಂದ ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಲ್ಕತ್ತಾದ ಫೋರ್ಟ್ ವಿಲಿಯಮ್ ಕೋಟೆ ನಾಶವಾಗಿದೆ. ಅಳಿದುಳಿದ ಈ ಕೋಟೆ ಮದರಾಸು ಕೋಟೆಯ ಮಾದರಿಯಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಕರ್ನಾಟಕ: 1800ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕರ್ನಲ್ ಮೆಕೆಂಜಿ ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿ ರಚಿಸಿದ ನಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ 1800ರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆ ನಕ್ಷೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರತಿ ಹೋಬಳಿಯೂ ಕೋಟೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದವು. ಈ ಕೋಟೆಗಳು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಂತರದಲ್ಲಿದ್ದು, ಕೇವಲ ಒಂದು ದಿನದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೋಟೆಯಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಕೋಟೆಗೆ ಎತ್ತಿನಗಾಡಿಯ ಮೂಲಕ ತಲುಪುವ ಸಮಯದ ಅಂತರದಲ್ಲಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಅಲ್ಲದೇ ಈ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಹೆದ್ದಾರಿ ಅಥವಾ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮಾರ್ಗಗಳ ಆಯಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದು ಈ ನಕ್ಷೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುವುದು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಅಸಂಖ್ಯ ಕೋಟೆ–ಕೊತ್ತಳಗಳಿವೆ.

ಗುಲಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬೂದಿಹಾಳದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ರಚಿಸಿದ ಒಂದು ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈವರೆಗೂ ದೊರೆತ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆ ಇದಾಗಿದೆ. ನಾಗರಿಕತೆ ಬೆಳೆದಂತೆ ಸಮಾಜ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆದ್ಯತೆ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಇತಿಹಾಸದ ಆರಂಭ ಕಾಲದಿಂದ ನಗರಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲು ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಪರಿಪಾಠ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸನ್ನತಿ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬನವಾಸಿಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕೋಟೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಭೀಮಾ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ನದಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಕೋಟೆ ಎರಡು ಸುತ್ತಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಸು.500 ಎಕರೆ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಹೊಂದಿದೆ. ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಎರಡು ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಎರಡು ಸುತ್ತಿನ ಗೋಡೆಯ ಸನ್ನತಿ ಕೋಟೆ ಒಳಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿಗೆ ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಎರಡನೆಯ ಸುತ್ತಿನ ಕೋಟೆಯನ್ನು ರಣಮಂಡಲವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಅರಸರ ಅಥವಾ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ವಾಸದ ತಾಣವಾಗಿತ್ತು. ರಣಮಂಡಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಮಹತ್ತ್ವದ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ನೀರಿನ ಬಾವಿಗಳು, ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕದಂಬರ ರಾಜಧಾನಿ ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಪುರಾತನ ಕೋಟೆಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ವರದಾ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬನವಾಸಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಗೂ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಊರಿನ ಸುತ್ತ ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕದಂಬರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ಅರಮನೆ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಾದಾಮಿ ಕೋಟೆ ಪುರಾತನ ಶಾಸನೋಕ್ತ ಕೋಟೆಯೆನಿಸಿದೆ. 543ರಲ್ಲಿ ಚಳುಕ್ಯ ಅರಸ (ಒಂದನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿ) ಈ ದುರ್ಗವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದು ಕೋಟೆಯ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಇರುವ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲಾದ ಕೋಟೆ ಅನೇಕ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ತೀಕ್ಷ್ಣವಾದ ಆಯುಧಗಳ ಬಳಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ವಿನಾಶಕಾರಿ ಆಯುಧಗಳ ಬಳಕೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರತಿ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಕೋಟೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕೊತ್ತಳಗಳ ಅಳವಡಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳ ಹಾಗೂ ಭದ್ರವಾದ ದ್ವಾರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಾಮಾನ್ಯ. ಉತ್ತರಭಾರತದ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಕೈಕೊಂಡು ಬೃಹತ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ್ದರು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಳಖೇಡದಲ್ಲಿ ಕಾಗಿಣಾ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ಇನ್ನೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಹಳ್ಳ ಹರಿಯುವುದು. ಈ ನೈಸರ್ಗಿಕ ರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಮಳಖೇಡದ ಕೋಟೆ ವರ್ತುಲಾಕಾರದಲ್ಲಿದೆ. ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಒಂದು ಬತೇರಿ ಇದೆ. ಇದನ್ನು ಉಪ್ಲಿ–ಬುರ್ಜ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮಳಖೇಡ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ಪುರಾತನ ಕೊತ್ತಳಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಬಹಮನಿ–ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳಿವೆ. ಗಂಗವಾಡಿನಾಡನ್ನು ಅನೇಕ ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳಗಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಹತ್ತಿರದ ಬೇಗೂರಿನಲ್ಲಿ ಗಂಗರ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಗುರುತಿಸುವ ಕೋಟೆ ವರ್ತುಲಾಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಒಂದು ನೆಲದುರ್ಗಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ವಿವಿಧ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ಹತ್ತು ಕೊತ್ತಳಗಳಿವೆ. ಇದರ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಕೋಟೆಯ ಪೂರ್ವ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿದ್ದು, ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ದೇವಾಲಯಗಳು ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ಪಾಳುಬಿದ್ದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ.

ಹಾವೇರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಾನಗಲ್ಲು ಕೋಟೆ ವರದಾ ನದಿಯ ಒಂದು ಉಪನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಹಾನಗಲ್ಲು ಕೋಟೆ ಎರಡು ಸುತ್ತಿನಿಂದ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪುರಾತನ ಊರಿನ ಸುತ್ತಲೂ ರಚಿಸಿದ ಕೋಟೆಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರದ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ್ದ ಅರಮನೆ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಇಂದಿನ ಬಸವಕಲ್ಯಾಣದ ಕೋಟೆ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಿರಿದಾಗಿದ್ದರೂ ರಚನೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಹತ್ವ ಪಡೆದಿದೆ. ವರ್ತುಲಾಕಾರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಬಸವಕಲ್ಯಾಣ ಕೋಟೆ ಮೂರು ಸುತ್ತಿನ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಆದರೆ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರು, ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳು ಮತ್ತು ಮೊಗಲರು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಪುನರ್

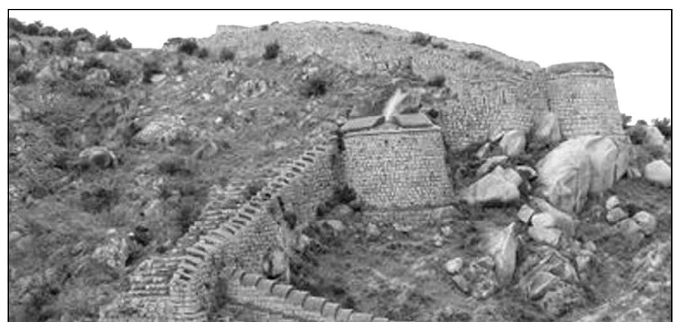

ಏಳುಸುತ್ತಿನ ಕೋಟೆ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ

ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮೂಲ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕೋಟೆ ವಿನ್ಯಾಸ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ಮೂರು ಸುತ್ತಿನ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೊತ್ತಳಗಳನ್ನೂ ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಕೋಟೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಆಳವಾದ ಕಂದಕವನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ಒಳಗಡೆ ರಾಜ ಮಹಲ್, ನೃತ್ಯ ಮಹಲ್, ಹೈದರ ಮಹಲ್, ಮಸೀದಿ, ಮದ್ದಿನ ಮನೆಗಳು, ವಿವಿಧ ಆಕಾರದ ಬಾವಿಗಳು ಇವೆ. ದೋರಸಮುದ್ರ ಅಥವಾ ಹಳೇಬೀಡು ಹೊಯ್ಸಳರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ನಗರವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಭದ್ರವಾದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಸುತ್ತಲೂ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಹಳೇಬೀಡಿನ ಕೋಟೆ ಈಗ ನಾಶವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಅಳಿದುಳಿದ ಕೋಟೆ ಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ದ್ವಾರಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ರಾಯಚೂರಿನ ಕೋಟೆ ಒಂದು

ಗಿರಿದುರ್ಗ. ಬೆಟ್ಟ ಹಾಗೂ ನೆಲಭಾಗವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಈ ಕೋಟೆ ಮೂಲತಃ ವಾರಂಗಲ್ಲಿನ ಕಾಕತೀಯರಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದುದು. ಅನಂತರ ಇದನ್ನು ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರು, ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರು, ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳು ಮತ್ತು ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮರು ವಿಸ್ತರಿಸಿದರು. ಬಹಮನಿ, ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳು ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರು ರಾಯಚೂರು ಕೋಟೆಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸನಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಕೋಟೆಯ ಪೂರ್ವದ ಕಾಟಿದರವಾಜ ಎನ್ನುವ ದ್ವಾರವನ್ನು ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರು, ಅದರಂತೆ ಎತ್ತರವಾದ ದ್ವಾರವುಳ್ಳ ನವರಂಗ ದರವಾಜವನ್ನು ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ತುಂಗಭದ್ರಾನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಕಮ್ಮಟದುರ್ಗ ಮತ್ತು ಹೊಸಮಲೆದುರ್ಗ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸುತ್ತಲಿನ ಕಿರಿಯ ಮತ್ತು ಹಿರಿಯ ಬೆಟ್ಟಗಳನ್ನು ಆವರಿಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಈ ಎರಡು ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳು ಇಕ್ಕಟ್ಟಾದ ದ್ವಾರಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ. ವೈರಿಗಳು ಸುಲಭವಾಗಿ ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸದಂತೆ ದ್ವಾರಗಳ ಮುಂದೆ ಅಡ್ಡಲಾಗಿ 'ಏ' ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ.

ಕೋಟೆ, ಗುಲ್ಬರ್ಗ

ಪ್ರವೇಶಿಸುವ ವೈರಿಗಳ ಮೇಲೆ ಕೋಟೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಿಂದ ಸೈನಿಕರು ಪ್ರತಿರೋಧಿಸಲು ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗಿದೆ. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೊದಲ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಕಂಪಿಲರಾಯ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕಮ್ಮಟದುರ್ಗ ಕೋಟೆ ಮುಂಭಾಗದ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಮಗಾತ್ರದ ಗುಂಡುಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಸಾಲಾಗಿ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಕುದುರೆ ಕಲ್ಲುಗಳೆನ್ನುವರು. ಸಾವಿರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ರುವ ಇವುಗಳು ವೇಗವಾಗಿ ಬರುವ ವೈರಿಗಳ ಕುದುರೆಗಳಿಗೆ ತೊಂದರೆಯಾಗಲು ಮಾಡಿರುವ ತಂತ್ರ. ಕಂಪಿಲರಾಯ ಮತ್ತು ವೀರ ಕುಮಾರರಾಮನ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಹೊಸಮಲೆದುರ್ಗ ವನ್ನು ಇಂದು ರಾಮಗಡ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಬೆಟ್ಟಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ಈ ಕೋಟೆಗೆ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಿವೆ.

ಕಮ್ಮಟದುರ್ಗದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿರುವ ವಿಜಯನಗರ ಅಥವಾ ಹಂಪಿಯ ಕೋಟೆ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವ ಪಡೆದಿದೆ. 1336ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ವಿಜಯನಗರ ಬಹು ವಿಸ್ತಾರವುಳ್ಳ ಸುಭದ್ರ ಕೋಟೆಯಾಗಿತ್ತು. ನೈಸರ್ಗಿಕವಾದ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳವಾದ ತುಂಗಭದ್ರಾನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ವಿಜಯನಗರ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಕೋಟೆ ನಿರ್ಮಾಣದ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಕೋಟೆ ದಪ್ಪ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದು ವಿವಿಧ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾದ್ವಾರಗಳು ಹಾಗೂ ಹಲವಾರು ದಿಡ್ಡಿ ಬಾಗಿಲುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಅನೇಕ ಬೆಟ್ಟಗಳನ್ನು ಆವರಿಸಿದ ಈ ಕೋಟೆಯ ನೈರುತ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಭವ್ಯವಾದ ಅರಮನೆಗಳು, ಮಹಾನವಮಿ ದಿಬ್ಬದಂತಹ ಹಲವಾರು ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅರಸರ ಅಥವಾ ಮಂತ್ರಿವರ್ಯರ ಅರಮನೆಗಳು ವಿಶೇಷ ರಕ್ಷಣಾತ್ಮಕ ಕಿರುಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಕಾವಲಿಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಕೊತ್ತಲಗಳಿಗೆ ಬಂಡೆಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಹೆಸರಿರುವುದು ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ದ್ವಾರಗಳ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಆಂಜನೇಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅಥವಾ ಆಂಜನೇಯ ಗುಡಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ವಿಜಯನಗರದ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

ವಿಜಯನಗರ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಕೋಟೆ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿ ಹಾಗೂ ಇತರ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿತು. ಬಹಮನಿ ರಾಜಧಾನಿ ಯಾದ ಗುಲ್ಬರ್ಗದಲ್ಲಿ ನಗರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಕೋಟೆ ಇದೆ. ಮೂಲತಃ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳಿದ್ದು ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ವೃತ್ತಾಯುತ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿ ವೃತ್ತ ಕೊತ್ತಲಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದರು. ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಕೋಟೆ ಎರಡು ಸಮಾನಾಂತರ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಅನೇಕ ಕೊತ್ತಳಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಕೋಟೆಯ ಒಳಾಂಗಣದಲ್ಲಿ 1367ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಜುಮ್ಮಾ ಮಸೀದಿ, ಬಾಳಹಿಸಾರ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ದೊಡ್ಡ ಬತೇರಿ, ಅನೇಕ ಮಳಿಗೆಗಳಿರುವ ಬಜಾರ ಹಾಗೂ ಅರಮನೆ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಕೋಟೆಯ ಪಶ್ಚಿಮ ದ್ವಾರ ಇನ್ನೂ ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯ ಮರದ ಬಾಗಿಲ ಮೇಲೆ ಉದ್ದವಾದ ಶೂಲದಂತಹ ಮೊಳೆಗಳಿವೆ. ವೈರಿಗಳು ಆನೆಗಳಿಂದ ಕದವನ್ನು ತೆರೆಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸದಂತೆ ಮಾಡಲಾದ ಈ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ ಇಲ್ಲಿಯ ವಿಶೇಷ. ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನ ಫಿರೋಜ್ ಷಾನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಭೀಮಾ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಫಿರೋಜಾಬಾದ್ ಕೋಟೆ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕೋಟೆ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವದ ಹಂತವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಲಗಳಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಲಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಫಿರೋಜಾಬಾದ್ ಕೋಟೆ ಒಳಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಗಳ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ಹಮಾಮ್ ಅಥವಾ ಸುಲ್ತಾನರ ಹಬೆ ಸ್ನಾನಗೃಹ, ಜುಮ್ಮಾ ಮಸೀದಿ, ಮಳಿಗೆಗಳಿರುವ ಬಜಾರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿವೆ. ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಎರಡನೆಯ ರಾಜಧಾನಿ ಬೀದರ್ ಕೋಟೆ ಭಾರತೀಯ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರು ಕಂದಕಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಏಕೈಕ ಕೋಟೆಯಾಗಿದೆ. ಪರ್ಷಿಯದ ಕೋಟೆಗಳ ರಚನೆ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಇವುಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. 1424 ರಿಂದ 1432ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬೀದರ್ ಕೋಟೆ ಸ್ಥಳದುರ್ಗಗಳಿಗೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಎತ್ತರವಾದ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಬೀದರ್ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಅರಸರಿಗೆ ಹಾಗೂ ನಾಗರಿಕರಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ವಿಭಾಗಗಳು ಇರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಅರಸರು ವಾಸಿಸುವ ಅರಮನೆ ಆವರಣ ಮೂರು ಕಂದಕಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಿಶೇಷ ರಕ್ಷಣೆ ಪಡೆದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಅರಮನೆಗಳು, ದರ್ಬಾರುಗಳು ಮತ್ತು ಉದ್ಯಾನಗಳು ಅಂದಿನ ವೈಭವವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ನಾಗರಿಕರು ವಾಸಿಸುವ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಎತ್ತರದ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಶಾಲ ನಗರದಲ್ಲಿ ಮಹಮೂದ್ ಗವಾನ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಮದರಸ ಮತ್ತು ಬಹು ದೊಡ್ಡದಾದ ಜುಮ್ಮಾ ಮಸೀದಿಗಳಿವೆ. ಬೀದರ್ ಕೋಟೆ ಒಟ್ಟು 37 ಕೊತ್ತಳಗಳು ಮತ್ತು 8 ದ್ವಾರಗಳಿಂದ ಸು.4 ಕಿಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರ ಹಾಗೂ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳು ಹಾಗೂ ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಕಮಾನಿನಾಕಾರದ ನೀಟುಗಳು ಮತ್ತು ಕೋಟೆಯ ಪಹರೆಗಾಗಿ ಕೈಪಿಡಿಗೋಡೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಪಹರೆ ಗೋಡೆಯನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೊತ್ತಳಗಳ ಮೇಲೆ ಉದ್ದನೆಯ ತೋಪುಗಳನ್ನು ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಬರೀದ್‌ಗಳು ಮತ್ತು ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳು ಇರಿಸಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. 1490ರಿಂದ 1686 ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೋಟೆ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬಹು ಮುಖ್ಯ ಕೊಡುಗೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಬದಲಾದ ಯುದ್ಧ ತಂತ್ರ ಹಾಗೂ ಮದ್ದುಗುಂಡುಗಳ ಬಳಕೆಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಪುನರ್ ರಚಿಸುವ ಹಾಗೂ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಪತನದ ಅನಂತರ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರವಲ್ಲದೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಹುಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ರಾಜ್ಯ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಅನೇಕ ತಂತ್ರಜ್ಞರ ನೆರವಿನೊಂದಿಗೆ ಭದ್ರವಾದ ತೋಪುಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಮದ್ದು ಗುಂಡುಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಯುದ್ಧ ಪಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ತಂದಿತು. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ರಾಜ್ಯದ ಬಹುತೇಕ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಲಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಉದ್ದನೆಯ ತೋಪುಗಳು ಇರಿಸಿರುವು ದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಕೋಟೆಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ಧವೃತ್ತಾಕಾರದ ಬುರುಜುಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ದ್ವಾರಗಳು ವೈರಿಗಳಿಗೆ ನೇರವಾಗಿ ಗೋಚರಿಸದಂತೆ ಮರೆಮಾಚುವ ಅಡ್ಡಗೋಡೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಬಿಜಾಪುರದ ಕೋಟೆ ವರ್ತುಲಾಕಾರದಲ್ಲಿದೆ. ಸು. 10 ಕಿಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯ ಬಿಜಾಪುರದ ಕೋಟೆ ಒಟ್ಟು 96 ಕೊತ್ತಲಗಳು, ಐದು ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು ಮತ್ತು ಅನೇಕ ದಿಡ್ಡಿಬಾಗಿಲುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಅತ್ಯಂತ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಬಿಜಾಪುರದ ಕೋಟೆ ತನ್ನ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕವಾದ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿದೆ. ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ನಗರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಳಕೋಟೆಯಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನರಿಗೆಂದು ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಅರಮನೆಗಳು, ಮಸೀದಿಗಳು ಹಾಗೂ ದರ್ಬಾರುಗಳಿವೆ. ಒಳಕೋಟೆ ಹಾಗೂ ಹೊರಕೋಟೆಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಕಂದಕಗಳಿವೆ. ಸುಲ್ತಾನರ ಗೋರಿಗಳು ನಗರದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಮಸೀದಿಗಳು, ಅಲಂಕೃತ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಬಾವಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಈ ಕೋಟೆಯೊಳಗಿನ ಪ್ರಮುಖ ಕಟ್ಟಡಗಳು. ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ಬೆಳಗಾವಿ, ಶಹಾಪುರ, ಯಾದಗೀರ್, ಜಲದುರ್ಗ, ಮುದಗಲ್ಲು, ಕೊಪ್ಪಳ, ಬಸವಕಲ್ಯಾಣ, ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ರಾಯಚೂರು ಇತ್ಯಾದಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಅಂದಿನ ಯುದ್ಧ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ನವೀಕರಿಸಿದರು. ಮುದಗಲ್ಲು ಕೋಟೆ ಅತ್ಯಂತ ಸುಭದ್ರ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆನಿಸಿದೆ. ಎರಡು ಸುತ್ತಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ಕೋಟೆ ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರಿಂದ ಹಾಗೂ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಸುಲ್ತಾನರಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆಳವಾದ ಕಂದಕದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮುದಗಲ್ಲು ಕೋಟೆ ನೆಲ ಹಾಗೂ ಬೆಟ್ಟವನ್ನು ಆವರಿಸಿದೆ. ಕಾಂದರವಾಜ,

ಫತೇದರವಾಜ ಮುಂತಾದ ದ್ವಾರಗಳು ಹಾಗೂ ಅನೇಕ ಕೊತ್ತಳಗಳಿಂದ ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳಿಂದ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ತೋಪುಗಳನ್ನಿರಿಸಿ ನವೀಕರಿಸಿದರು. ರಾಯಚೂರು ಮತ್ತು ಕೊಪ್ಪಳದ ಕೋಟೆಗಳನ್ನೂ ವಿವಿಧ ಆಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳಿಂದ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಭದ್ರಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅನೇಕ ಸಾಮಂತರು ಅಥವಾ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ತಮ್ಮ ಅಧೀನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣೆಗೋಸ್ಕರ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ಈ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಅಥವಾ ನಾಡಪ್ರಭುಗಳ ಕೋಟೆಗಳು ವಿಜಯನಗರದಂತೆ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿಯೇ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಚೌಕಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳು, ಬೋದಿಗೆ ಮತ್ತು ಅರೆಕಂಬಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ದ್ವಾರಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ರಚನೆಯ ಕೋಟೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿದ್ದವು. ಉಚ್ಚಂಗಿದುರ್ಗ, ನಿಡುಗಲ್ಲು, ಮಧುಗಿರಿ, ಮಿಡಿಗೇಶಿ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ದೇವರಾಯನದುರ್ಗ, ಗುಡಿಬಂಡೆ, ಗುಮ್ಮನಾಯಕನ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ರಚನೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ವಿಜಯನಗರ ಅನಂತರದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಮದ್ದು ಗುಂಡುಗಳ ಬಳಕೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳಂತೆ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳನ್ನು ಚೌಕಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳೊಂದಿಗೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. 16 ರಿಂದ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಕೋಟೆ ನಾಡಿನ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಮಾನ್ಯ ಕೋಟೆಯೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಈ ಕೋಟೆ ಬೆಟ್ಟಗಳು ಹಾಗೂ ಬೆಟ್ಟದ ಕೆಳಗಿನ ವಿಶಾಲವಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 19 ಬಾಗಿಲುಗಳು ಹಾಗೂ ಅನೇಕ ಕೊತ್ತಳಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ಒಳಗಡೆ ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅರಮನೆ, ಕಣಜಗಳು, ಮದ್ದಿನ ಮನೆಗಳು, ಬಾವಿಗಳು, ದೋಣೆಗಳು ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಮತ್ತು ಹೈದರ್‌ಅಲಿ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಕೋಟೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಂಡಿದೆ. ಅನೇಕ ಬತೇರಿಗಳು, ತೋಪುಗಳು ಹಾಗೂ ಮದ್ದು ತಯಾರಿಸುವ ಬೀಸುಕಲ್ಲುಗಳಿವೆ. ಈ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಎಣ್ಣೆ ಕೊಳ ಅಥವಾ ತುಪ್ಪದ ಕೊಳ ಎನ್ನುವ ಮಡಕೆಯಾಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಗಾರೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಚಿಕ್ಕ ಉಗ್ರಾಣಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಆ ಕಾಲದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಗಾಯಗೊಂಡ ಸೈನಿಕರಿಗೆ ತುಪ್ಪದ ಲೇಪನ ಮಾಡಲು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ತುಪ್ಪವನ್ನು ಶೇಖರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದ ಮಧುಗಿರಿ ಮಲೆನಾಡ ಪ್ರಭುಗಳು, ಯಲಹಂಕ ನಾಡಪ್ರಭುಗಳು, ಹಾಗಲವಾಡಿ ನಾಯಕರು ತಮ್ಮ ಅಧೀನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ತುಮಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಧುಗಿರಿ ಕೋಟೆ ಒಂದು ಅಭೇದ್ಯ ಕೋಟೆ ಎನಿಸಿದೆ. ಏಕಶಿಲೆಯ ಈ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದ್ವಾರಗಳು ಹಾಗೂ ಕೊತ್ತಲಗಳಿವೆ. ಬೆಟ್ಟದ ಬುಡದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಗಳು ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿನವರೆಗೂ ಅನೇಕ ಸುತ್ತುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಕೋಟೆಯ ಒಳಗೆ ನೀರಿನ ಶೇಖರಣೆಗಾಗಿ ದೊಡ್ಡ ಬಾವಿ, ಧಾನ್ಯಗಳ ಶೇಖರಣೆಗಾಗಿ ಅನೇಕ ಉಗ್ರಾಣಗಳು ಮತ್ತು ತುಪ್ಪದ ಕೊಳಗಳು ಇವೆ. ಮಧುಗಿರಿಯ ಹತ್ತಿರದ ಚನ್ನರಾಯನದುರ್ಗ, ಮಿಡಿಗೇಶಿ, ಪಾವಗಡ, ನಿಡುಗಲ್ಲು ಕೋಟೆಗಳು ತುಮಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಇತರ ಪ್ರಮುಖ ಕೋಟೆಗಳೆನಿಸಿವೆ. ಚನ್ನರಾಯನದುರ್ಗ ಎತ್ತರವಾದ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಮಧುಗಿರಿ ಅರಸರಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಪಾವಗಡ ಮತ್ತು ನಿಡುಗಲ್ಲು ಕೋಟೆಗಳು ಮೂಲತಃ ಪುರಾತನ ಕೋಟೆಗಳಾಗಿದ್ದು ಇವುಗಳನ್ನು ಆಮೇಲೆ ನವೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈಗಿನ ರಾಮನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಾಗಡಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಸಾವನದುರ್ಗ ಕೋಟೆ ನಾಡಿನ ಅಭೇದ್ಯ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದೆ. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಈ ಕೋಟೆ ಯಲಹಂಕ ನಾಡಪ್ರಭುಗಳ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತು. ಬಿಳಿಗುಡ್ಡ ಮತ್ತು ಕರಿಗುಡ್ಡ ಗಳೆಂಬ ಬೆಟ್ಟಗಳನ್ನು ಆವರಿಸಿದ ಈ ಕೋಟೆ 2.5 ಕಿಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಅನೇಕ ಕಣಜಗಳು, ನೀರಿನ ದೋಣೆಗಳು, ದೇವಾಲಯಗಳು ಹಾಗೂ ಪಾಳುಬಿದ್ದ ಅರಮನೆಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಈ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಬಸವನದುರ್ಗ ಎಂಬ ಕಿರುಕೋಟೆ ಸಾವನದುರ್ಗದ ಕೋಟೆಯ ನೈಋತ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿದೆ. ಮಾಗಡಿ ಕೋಟೆ ಮೂಲತಃ ಚೌಕಾಕಾರದ ಮಣ್ಣಿನ ಚಿಕ್ಕ ಕೋಟೆಯಾಗಿದ್ದು ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಹೊರಗೋಡೆಯನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಂಪೇಗೌಡನ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ಅರಮನೆಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. 1537ರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕೋಟೆ ಈಗ ನಾಶವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ 1791ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ರಚಿಸಿದ ನಕ್ಷೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕೋಟೆಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಹಾಗೂ ಅದರ ರಚನೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ರಚನೆಯ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕೋಟೆ ದಖನ್ ಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದ ಅನುಕರಣೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ಕಾಲದ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಇಕ್ಕೇರಿ, ಬಿದನೂರು, ಕೆಳದಿ ಮತ್ತು ಚನ್ನಗಿರಿ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಮಲೆನಾಡು ಪರಿಸರದ ಈ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಿಯ ಭೌಗೋಳಿಕ ಲಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅರ್ಧವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಲಗಳು ಸರಳವಾದ ದ್ವಾರಗಳು ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಬಹುತೇಕ ಮಲೆನಾಡಿನ ಕೋಟೆಗಳು ವ್ಯಾಪಾರದ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಅವ್ಯಾಹತ ಕುದುರೆ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ಮಸಾಲೆ ತಿನಿಸುಗಳ ಸಾಗಾಣಿಕೆಗೆ ಸ್ಥಳೀಯ ನಾಯಕರು ಈ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು. ಮಲೆನಾಡು ಕರಾವಳಿಯ ಕೋಟೆಗಳು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಪಡೆದಿದ್ದವು. ಸಮುದ್ರ ವ್ಯಾಪಾರ ಕಡಿಮೆಯಾದಂತೆ ಈ ಕೋಟೆಗಳು ಮಹತ್ವ ಕಳೆದುಕೊಂಡವು. ಇದರಿಂದ ಕರಾವಳಿ ಮತ್ತು ಮಲೆನಾಡಿನ ಕೆಲವು ಕೋಟೆಗಳು ಪಾಳುಬಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳ ಜಹಗೀರನ್ನು ಪಡೆದು ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ ಸುರಪುರ ಅರಸರು ಕೆಲವು ಹೊಸ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಬೆಟ್ಟಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಊರನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಸುತ್ತಲೂ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಸುರಪುರ ಈ ಸಂಸ್ಥಾನದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ನಗರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅರಮನೆ, ಪ್ರಧಾನ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ದರ್ಬಾರುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಸುರಪುರದ ಕೋಟೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ನಗರ ರಚನೆಯ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರದ ಆಧಾರದ ಮೇರೆಗೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಜೇರಿ ಮತ್ತು ವನದುರ್ಗದ ಕೋಟೆಗಳು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕವಾಗಿದ್ದು ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿವೆ.

ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಕಾವೇರಿ ನದಿಯ ಮೇಲಿನ ಒಂದು ಜಲದುರ್ಗವಾಗಿದೆ. ಮೈಸೂರಿನ ಅರಸರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಅನಂತರ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ ಫ್ರೆಂಚ್ ತಜ್ಞರ ಸಹಾಯದೊಂದಿಗೆ ಬಹುಪಾಲು ಭಾಗವನ್ನು ಪುನರ್ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಮದ್ದುಗುಂಡುಗಳ ಬಳಕೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಕೋಟೆಯ ಹಾಗೂ ಕೊತ್ತಲಗಳ ಕೈಪಿಡಿ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ಅನೇಕ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳದ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಮದ್ದುಗುಂಡುಗಳ ಬಳಕೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಮಾರ್ಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಮಧುಗಿರಿ, ಪಾವಗಡ, ಮಿಡಿಗೇಶಿ, ಬೆಂಗಳೂರು, ದೇವನಹಳ್ಳಿ, ನಂದಿಬೆಟ್ಟ ಮುಂತಾದವು ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ ಪುನರ್ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕೋಟೆಗಳು. ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಕಲೇಶಪುರದ ಮಂಜರಾಬಾದ್ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ ನಿರ್ಮಿಸಿದ (1792). ಇದು ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿದೆ. ಐರೋಪ್ಯ ಶೈಲಿಯ ಈ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಮದ್ದಿನ ಮನೆಗಳೂ ಉಗ್ರಾಣಗಳೂ ಇವೆ. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಹುತೇಕ ಭಾಗವನ್ನು ತಮ್ಮ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡ ಅನಂತರ ತಮಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡರು. ಕೆಲವು ಕಡೆ ಹೊಸ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಬಳ್ಳಾರಿಯ ಕೋಟೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಮಡಿಕೇರಿಯ ಕೋಟೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಅರಸರಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ನವೀಕರಿಸಲಾಯಿತು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಹತ್ತ್ವ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಇಂದು ಅಳಿದುಳಿದ ಕೋಟೆಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಮಾರಕಗಳಾಗಿವೆ. (ಎ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಕೋಡಂಗಲ್ಲೂರು: ಕೇರಳ ರಾಜ್ಯದ ತ್ರಿಶೂರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ಚೇರ ಅರಸರ ರಾಜಧಾನಿ. ಪೆರಿಯಾರ್ ನದಿಯ ಮುಖಜ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಇದು ರೋಮನ್ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಪೆಟಿಂಜರ್ ಕೃತಿಯಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಸ್ಥಳವೇ ಪೆರಿಪ್ಲಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿರುವ ಮುಜಿರಿಸ್ ಎಂದೂ ಇಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ರಾಜನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯವಿತ್ತೆಂದೂ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್‌ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಹಿಂದೆ ಇದಕ್ಕೆ ಮಹೋದಾಯಿ ಅಥವಾ ಮಹೋದಯಪುರಮ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಆಗ ಇದು ಉದಯಗೊಂಡ ಚೇರ ಅರಸನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು (9ನೆಯ ಶತಮಾನ). ಇಲ್ಲಿ ಕೊಚ್ಚಿನ್ ರಾಜ್ಯದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 13–14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಚೇರಮನ್ ಪರಂಬು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

1969–70ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ತಿರುಕುಲಶೇಖರ ಪುರಮ್, ಕೀಲತ್ತಲಿ, ತಿರುವಾಂಜಿಕುಲಮ್, ಕರುಪ್ಪದಾನ ಹಾಗೂ ಮಡಿಲಾಕಮ್ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಹಾಗೂ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಮೊದಲ ಮೂರು ಸ್ಥಳಗಳು ಕೋಡಂಗಲ್ಲೂರಿನೊಂದಿಗೆ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದವು; ಕೊನೆಯೆರಡು ನೆಲೆಗಳು ಹಿನ್ನೀರಿನ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿವೆ. ಈ ತಾಣಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳು ಹಾಗೂ ಕೇರಳ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿವೆ. ಈ ಸಂಗತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳು ಸಾಹಿತ್ಯದ ಕೃತಿ ಇಳಂಗೋವನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಚೇರ ರಾಜಕುಮಾರನ ಶಿಲಪ್ಪದಿಕಾರಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಈ ರಾಜಕುವರನು ಚೇರ ಮನೆತನವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜನಾದ ಸೆಂಗುಟ್ಟುವನ್‌ನ ಸಹೋದರನಾಗಿದ್ದ. ಇವರು ರೋಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸಮಕಾಲೀನರಾಗಿದ್ದರಲ್ಲದೆ ಶ್ರೀಲಂಕದ ಗಜಬಾಹು ಎಂಬ ಅರಸನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದವರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇಳಂಗೋವನ್ ರಾಜಕುವರ ಮುಡಿಲಾಕಮ್‌ನಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಕರುಪ್ಪಾದನ ಹಾಗೂ ಕರೂರ, ಕರೂರವಾಂಜಿ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಒಂದೇ ಆಗಿದ್ದು ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಚೇರ ರಾಜಧಾನಿ ಆಗಿದ್ದುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ತಾಣಗಳನ್ನು ಸಂಗಮ್ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿವೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಕೈಕೊಂಡ ಉತ್ಖನನ ಮೇಲಣ ಎಲ್ಲ ತಾಣಗಳ ಅನ್ಯೋನ್ಯ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮಡಕೆಗಳು, ನಾಣ್ಯಗಳು, ಹೆಂಚುಗಳು, ಕೆಂಗರಸುಗಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಗಳು 9–11 ಶತಮಾನಗಳ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾದ ಕೆಂಪು ಗಡಿಗೆಗಳ ಚೂರುಗಳು, ಚೀನದ ಸೆಲೆಡನ್ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಕೀಲತ್ತಲಿ, ತಿರುಕ್ಕುಲಶೇಖರಪುರಮ್ ತಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಇವು ಶಾಸನೋಕ್ತವಾಗಿಯೂ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಆಧಾರವಾಗಿಯೂ 10ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದವು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಕೇರಳ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಆಫ್ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ರಿಸರ್ಚ್–ಇವರು ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದರು: ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ಹಾಗೂ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.–ನಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2); ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.1–4); ಆರಂಭಿಕ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲ (5–10 ಶತಮಾನ); ಆಧುನಿಕ ಕಾಲ (17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ). (ಎಸ್.ಕೆ.ಜೆ.)

ಕೋಲ್ಡಿವ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಬೇಲನ್ ನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಉತ್ತರ ಮಧ್ಯಭಾರತದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಮೊತ್ತಮೊದಲಿಗೆ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡ ಮಹತ್ತ್ವದ ನೆಲೆಯಿದು. 1973–74ರಲ್ಲಿ ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಜಿ.ಆರ್. ಶರ್ಮ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ, ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ಹುರಿಯೊತ್ತಿ ಮಾಡಿದ ಅಲಂಕರಣವಿರುವ ಪಾತ್ರೆ, ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆ, ಒರಟಾದ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣಪಾತ್ರೆ ಮುಂತಾದ ತಿಗುರಿಯ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೆ ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ನವಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಬಳಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಮೊದಲನೆಯ ಪ್ರಕಾರದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದು ಇವು ಈಶಾನ್ಯ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಭಾರತದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾದುವು. ಅನೇಕ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಡು ಬತ್ತದ ಹೊಟ್ಟನ್ನು ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಬತ್ತದ ಕೃಷಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೊಂದು ಎಂಬ ಮಹತ್ತ್ವ ಕೂಡ ಇದಕ್ಕಿದೆ. ಈಶಾನ್ಯ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ಮಧ್ಯಭಾರತದ ಭಾರತದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾದ ಅರೆಗೋಲಾಕಾರದ ಚಪ್ಪಟೆ ಶಿಲಾಕೊಡಲಿಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ಪ್ರಾಣಮೂಳೆಗಳು, ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ಬೊಂಬಿನ ತಡಿಕೆ ಗೋಡೆಯ ಭಾಗಗಳು ಈ ಹಂತದ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ.

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಹೊಸಬಗೆಯ ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಇವು ನಯವಾದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದವು. ಪಾತ್ರೆಗಳ ಆಕಾರದಲ್ಲಿಯೂ ವೈವಿಧ್ಯ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿಯೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿಯೂ ಚಿತ್ರ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬೊಂಬಿನ ಗುರುತುಳ್ಳ ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆ ಚೂರುಗಳು, ದಮ್ಮಸ್ಸು ಮಾಡಿದ ನೆಲಗಟ್ಟು, ಆಧಾರಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳು ವಾಸಗೃಹಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. ಚೆರ್ಟ್ ಹಾಗೂ ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪ ಕರಣಗಳು, ಮೂಳೆಯ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು, ಕೃಷಿಯಿಂದ ಬೆಳೆದ ಸುಟ್ಟ ಅಕ್ಕಿ ಕಾಳುಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಚೂರು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲು–ಶಂಖ, ಚಿಪ್ಪಿನ ಮಣಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು. ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ) ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕೊಡಲಿ, ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಮುಂತಾದ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಮೂಸೆ–ಕಿಟ್ಟದಂತಹ ತಯಾರಿಕಾ ಕುರುಹುಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಸುಟ್ಟ ಗೋದಿಯ ಕರಕಲು ಹಾಗೂ ಹೆಸರುಕಾಳು ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇತ್ತೀಚಿನ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿಯೇ ಜವೆ, ಗೋದಿ, ಎಳ್ಳು ಮತ್ತು ತೃಣಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ಸಾಬೀತಾಗಿದೆ.

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತಕ್ಕೆ ದೊರೆತ ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 4530±185 ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5440±240 ಮತ್ತು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4440±120 ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದ ಆರಂಭವನ್ನು ಉತ್ಖನನಕಾರರು 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇತ್ತೀಚಿಗೆ ದೊರೆತ ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲಮಾನದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೋಲ್ಡಿವ ನೆಲೆಯೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಉತ್ತರ ಮಧ್ಯಭಾರತದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆರಂಭ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 8ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನವೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. (ಆರ್‌ಕೆ.)

ಕೋಲ್‌ಬ್ರೂಕ್, ಹೆನ್ರಿ ಥಾಮಸ್: 1765–1837. ಹೆಸರಾಂತ ಆಂಗ್ಲ ವಿದ್ವಾಂಸ, ಪ್ರಾಚ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ. ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಕರಗತಮಾಡಿಕೊಂಡು ತನ್ಮೂಲಕ ಭಾರತೀಯ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರಾದಿಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಸಂಗಮಾಡ ಹೊರಟ ಐರೋಪ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗ. ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಜಾರ್ಜ್ ಕೋಲ್‌ಬ್ರೂಕ್ ಇವನ ತಂದೆ. ಈತ 1782ರಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಬಂಗಾಲದ ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿ ಕೆಲ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ರೆವಿನ್ಯೂ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ರಿಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಆನ್ ದಿ ಹಸ್ಬೆಂಡ್ರಿ ಅಂಡ್ ಕಾಮರ್ಸ್ ಆಫ್ ಬೆಂಗಾಲ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬರೆದ. ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಸೇವಾವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿದ್ದರೂ ತನ್ನ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದ ವಾಣಿಜ್ಯನೀತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ಕಟುವಾಗಿ ಟೀಕಿಸಿರುವುದು ಈತನ ನಿಷ್ಪಕ್ಷಪಾತಬುದ್ಧಿಗೆ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ಕೋಲ್‌ಬ್ರೂಕನೇ ಖಾಸಗಿಯಾಗಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ (1795).

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥಶಾಲಿ ಅಧಿಕಾರಿ ಎನ್ನಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದರೆ ಭಾರತದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪರಿಚಯ, ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಜ್ಞಾನ ಅತ್ಯಂತ ಅವಶ್ಯಕವೆಂದು ಮನಗಂಡ ಈತ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷಾಧ್ಯಯನವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿ ಅಲ್ಪಕಾಲದಲ್ಲಿಯೆ ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಪಡೆದ. ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸರ್ ವಿಲಿಯಂ ಜೋನ್ಸ್ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ್ದ ಭಾರತೀಯ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಎ ಡೈಜೆಸ್ಟ್ ಆಫ್ ಹಿಂದು ಲಾ ಆನ್ ಕಾನ್‌ಟ್ರ್ಯಾಕ್ಟ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಸಕ್ಸೆಷನ್ಸ್ (1798) ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷಿಗೆ ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಈತನ ಕೀರ್ತಿ ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿಯೂ ಹರಡಿತು. ಆಗ ಈತ ಬರೆದ ಅನೇಕ ಲೇಖನಗಳು ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ.

ಈತ 1801ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತದ ಹೊಸ ನ್ಯಾಯಾಲಯದ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶನಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ (1805) ಈತ ತನ್ನ ವಿರಾಮ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಫೋರ್ಟ್ ವಿಲಿಯಂ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ವೇತನರಹಿತ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡತೊಡಗಿದ್ದನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಈತನಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಬಗ್ಗೆ ಇದ್ದ ಅಪಾರ ಆಸಕ್ತಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲೀತ ಸಂಸ್ಕೃತ ವ್ಯಾಕರಣವನ್ನು ಬರೆದನಲ್ಲದೆ ಪಾಣಿನಿಯ ವ್ಯಾಕರಣ, ಅಮರಕೋಶ ಮತ್ತಿತರ ಕೆಲವು ಸಂಸ್ಕೃತ ಕೋಶಗಳು, ಹಿತೋಪದೇಶ ಮತ್ತು ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯಗಳನ್ನು ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿದ. ಜೊತೆಗೆ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿ ಇಂಗ್ಲಿಷಿಗೆ ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ.

ಈತ 1807ರಲ್ಲಿ ಸುಪ್ರೀಂ ಕೌನ್ಸಿಲ್ಲಿನ ಸದಸ್ಯನಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. ಈತ ಬರೆದ ಎಸ್ಸೆ ಆನ್ ದಿ ವೇದಾಸ್ ಎಂಬ ಲೇಖನ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರಿಗೆ ಭಾರತೀಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪರಿಚಯವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು. 5 ವರ್ಷಗಳಾದ ಮೇಲೆ ಸುಪ್ರೀಂ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಸದಸ್ಯತ್ವವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಪುನಃ ತನ್ನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸೇವೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. 1810ರಲ್ಲಿ ಜೀಮೂತವಾಹನನ ದಾಯಭಾಗವನ್ನೂ ಅದೇ ವಿಷಯವನ್ನು ಕುರಿತ ಮಿತಾಕ್ಷರದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಇಂಗ್ಲಿಷಿಗೆ ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ.

ಕೋಲ್‌ಬ್ರೂಕನಿಗಿದ್ದ ಜ್ಞಾನದಾಹ ಅಪರಿಮಿತವಾದುದು. ಭಾಷಾವಿಜ್ಞಾನ, ಖಗೋಳ ವಿಜ್ಞಾನ, ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ, ಗಣಿತವಿಜ್ಞಾನಗಳಲ್ಲದೆ ಸಾಂಖ್ಯ, ನ್ಯಾಯ, ವೈಶೇಷಿಕ, ಮೀಮಾಂಸಾ ಮತ್ತು ವೇದಾಂತಶಾಸ್ತ್ರಗಳೆಲ್ಲವುಗಳಲ್ಲೂ ಈತ ಸಾಕಷ್ಟು ಪರಿಶ್ರಮ ಪಡೆದಿದ್ದ. 1814ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗುವಾಗ ಈತ ತಾನು ಹತ್ತು ಸಾವಿರ ಪೌಂಡ್ ವೆಚ್ಚಮಾಡಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದ ಭಾರತದ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಚೀನ ತಾಲಪತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳು, ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಗೆ ನೀಡಿದ. ಈ ಗ್ರಂಥರಾಶಿ ಲಂಡನ್ನಿನ ಇಂಡಿಯ ಆಫೀಸ್ ಗ್ರಂಥಾಲಯ ದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಅತ್ಯಮೂಲ್ಯ ನಿಧಿಯಾಗಿ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗೊಂಡಿದೆ. (ಸಿ.ಆರ್‌ಎ.)

ಕೋಸಾಂಬಿ, ಡಿ.ಡಿ.: 1907–66. ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ. 1907 ಜುಲೈ 31ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ತಂದೆಯೊಡನೆ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ಮತ್ತು ಮೆಸಾಚುಸೆಟ್‌ಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಒಂದು ವರ್ಷ ಗ್ರಾಮರ್ ಸ್ಕೂಲಿನಲ್ಲಿ ಕಲಿತು 1920ರಲ್ಲಿ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ಹೈ ಅಂಡ್ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಸ್ಕೂಲು ಸೇರಿದರು. ಶಾಲೆಯ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಇವರ ಸಾಧನೆ ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಪ್ರವೇಶ ಪರೀಕ್ಷೆ ಇಲ್ಲದೆ ಹಾರ್ವರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಜಾರ್ಜ್ ಡೇವಿಡ್ ಬರ್ಕಾಫ್ ಅವರಲ್ಲಿ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದರು. 1929ರಲ್ಲಿ ಸುಮ್ಮಕಮ್ ಲೌದೆ ಇವರೊಡನೆ ಬಿ.ಎ. ಪದವಿಯನ್ನು ಪಡೆದರು. ಅನಂತರ ಬನಾರಸ್ ಹಿಂದು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಜರ್ಮನ್ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರ ಬೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. 1931 ಅಲಿಘರ್ ಮುಸ್ಲಿಂ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಆಂದ್ರೆ ವೀಲ್ ಅವರೊಡನೆ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. 1933 ರಿಂದ ಪುಣೆಯ ಫರ್ಗುಸನ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ 12ವರ್ಷ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದರು. 1944ರಲ್ಲಿ ದಿ ಎಸ್ಟಿಮೇಶನ್ ಆಫ್ ಮ್ಯಾಪ್ ಡಿಸ್ಟೆನ್ಸ್ ಫ್ರಂ ರಿಕಾಂಬಿನೇಶನ್ ವ್ಯಾಲ್ಯೂಸ್ ಎಂಬ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಂಶೋಧನೆ ಆನಲ್ಸ್ ಆಫ್ ಯೂಜೆನಿಕ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಇದು ಕೋಸಾಂಬಿ ಮ್ಯಾಪ್ ಎಂದು ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಯಿತು.

ಸಂಖ್ಯಾಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಕೊಡುಗೆಯೆಂದರೆ 1943ರಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ ಪ್ರಾಪರ್ ಆರ್ಥೋಗೊನಲ್ ಡಿಕಾಂಪೋಸಿಷನ್ ತಂತ್ರ. ಇದು ಇಮೇಜ್ ಪ್ರಾಸೆಸಿಂಗ್, ಸಿಗ್ನಲ್ ಪ್ರಾಸೆಸಿಂಗ್, ಡಾಟ ಕಂಪ್ರೆಷನ್ ಓಷಿಯನೋಗ್ರಫಿ, ಕೆಮಿಕಲ್ ಎಂಜನಿಯರಿಂಗ್ ಮುಂತಾದ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಕೋಸಾಂಬಿ–ಕರ್ಹುನೆನ್–ಲೂವ್ ಡಿಕಾಂಪೊಸಿಷನ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದೆ.

ಇವರು ನಾಣ್ಯ ಅಧ್ಯಯನದ ಆಸಕ್ತಿಯಿಂದ 1945–48ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಇತರ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಗಂಭೀರವಾಗಿ ನಡೆಸಿದರು. ಭರ್ತೃಹರಿಯ ಶತಕತ್ರಯ ಮತ್ತು ಸುಭಾಷಿತಾನಿ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಸಂಪಾದಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇವರು ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡರು. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪಾರ್ಟಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯಕ್ಕೆ ಸಮೀಪವಾದರು; ಬಿಚ್ಚು ಮಾತಿನ ಮಾರ್ಕ್ಸಿಸ್ಟ್ ಆದರು. 1945–62ರಲ್ಲಿ ಟಾಟಾ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಫಂಡಮೆಂಟಲ್ ರಿಸರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. ವರ್ಲ್ಡ್ ಪೀಸ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಸದಸ್ಯರಾಗಿ ದುಡಿದರು.

ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇವರ ಗಮನ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸದ ಕಡೆಗೆ ಹರಿಯಿತು. ಮಾರ್ಕ್ಸಿಸ್ಟ್ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಿಂದ ಎನ್ ಇಂಟ್ರೊಡಕ್ಷನ್ ಟು ದಿ ಸ್ಟಡಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ (1956) ಎಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು ಬರೆದು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. 1962ರಿಂದ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸದ ಮೇಲೆ ಇವರ ಅಧ್ಯಯನ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಯಿತು. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ, ದಿ ಕಲ್ಚರ್ ಅಂಡ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಶನ್ ಆಫ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು (1955). ಇದು ಪ್ರಪಂಚ ಖ್ಯಾತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಜರ್ಮನ್, ಫ್ರೆಂಚ್ ಮತ್ತು ಜಪಾನ್ ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ತರ್ಜುಮೆಯಾಯಿತು. ಮಿಥ್ ಅಂಡ್ ರಿಯಾಲಿಟಿ: ಸ್ಟಡೀಸ್ ಇನ್ ದಿ ಫಾರ್ಮೇಶನ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಕಲ್ಚರ್ (1962) ಇವರ ಇನ್ನೊಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೃತಿ. ತಮ್ಮ ಬದುಕಿನ ಕೊನೆಯ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಭಾರತೀಯ ವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಸೈಂಟಿಸ್ಟ್ ಎಮಿರಿಟಸ್ ಎಂದು ಪುಣೆಯ ವಿದ್ಯಾವರ್ಧಿನಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. ಇತಿಹಾಸ, ವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ಸಂಶೋಧಕ ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡರು. ಇವರಿಗೆ ಧನ ಸಹಾಯ ಆಯೋಗದ ಹರಿ ಓಂ ಆಶ್ರಮ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇವರ ಪತ್ನಿ ನಳಿನಿ. ಎ.ಎಲ್. ಬ್ಯಾಷಾಂ ಇವರ ಆತ್ಮೀಯ ಸ್ನೇಹಿತ. ಡಿ.ಡಿ. ಕೋಸಾಂಬಿ: ಕಂಬೈನ್ಡ್ ಮೆಥಡ್ಸ್ ಇನ್ ಇಂಡಾಲಜಿ ಅಂಡ್ ಅದರ್ ರೈಟಿಂಗ್ಸ್ ಎಂಬ ಸ್ಮರಣ ಗ್ರಂಥ ಇವರನ್ನು ಕುರಿತು ಪ್ರಕಟವಾಗಿದೆ. ಇವರು 1966 ಜೂನ್ 29ರಂದು ನಿಧನ ಹೊಂದಿದರು.

(ಎ.ಎಸ್.)

ಕೌಂಡಿನ್ಯಪುರ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಅಮರಾವತಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ವರ್ಧಾನದಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಹಾಗೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ಥಳ. ಇದನ್ನು ವಿದರ್ಭದ ರಾಜಧಾನಿಯೆಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೌಂಡಿನ್ಯಪುರದ ಭೀಷ್ಮಕನ ಮಗಳಾದ ರುಕ್ಮಿಣಿ ಕೃಷ್ಣನ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಇಲ್ಲಿಂದಲೇ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದಳೆಂದು ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸ್ಥಳ ನಳ ದಮಯಂತಿ ಕಥೆಗೂ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಒಂದು ನೆಲೆಯನ್ನು 1928 ರಲ್ಲಿ ಎ.ಆರ್. ದೇಶಪಾಂಡೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದರು. ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನು 1936 ರಲ್ಲಿ ಕೆ.ಎನ್.ದೀಕ್ಷಿತ್ ಶೋಧಿಸಿದರು. 1962–64 ರಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಂಡ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಆರು ಹಂತಗಳನ್ನು ಎಂ.ಜಿ.ದೀಕ್ಷಿತ್ ಗುರುತಿಸಿದರು. ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಣಿ ಫಲಕದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ತ್ರಿಜ್ಯಾಕಾರದ ಗೆರೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಇವು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಈ ಹಂತದ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ನಿರ್ಣಯಿಸಿಲ್ಲ. ನಾಗಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಕಲ್‌ಘಾಟ್ ಮತ್ತು ಖಾಪಗಳ ಇಂಗಾಲ–14 ರ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಈ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 750–500 ಅವಧಿಯದೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಬಹುದು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿಯೂ ಮುಂದುವರೆದವು. ಈ ಹಂತ ಮೌರ್ಯ ಪೂರ್ವ ಕಾಲದ್ದು. ಮೂರನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಮುದ್ರಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಹಂತ ಮೌರ್ಯರ ಸಮಯದ್ದು. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಕಿವಿಯೋಲೆಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ಚಕ್ರಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಇವು ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಜಾಸ್ಪರ್, ಗಾಜು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಓಲೆಗಳನ್ನು ತಾಟಂಕ ಚಕ್ರ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.150–ಪ್ರ.ಶ. 200ರ ಅವಧಿಯದು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದನ್ನು ಸಾತವಾಹನ ಹಂತವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಒರಟಾದ ಕೆಂಪು ಮಡಕೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಮೌರ್ಯ ಮತ್ತು ಸಾತವಾಹನ ಹಂತಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ರಂಗಮಹಲ್‌ನ ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಹೋಲಿಸಬಹುದು. ದಖನ್ ಭೂಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿರುವ ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಲೇಪನದಡಿ ಬಿಳಿ ಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಏಕೈಕ ತುಂಡು ಸಹ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಮಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್‌ನಿಂದ ಮಾಡಿದವು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಅರೆ ಪ್ರಶಸ್ತ ಹಾಗೂ ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳು ಸಹ ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಉತ್ತಮ ಕುಶಲತೆಯುಳ್ಳ ಸಣ್ಣ ಆಯತಾಕಾರದ ಪದಕ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿದೆ. ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿದ ಬಾವಿಗಳೂ ಈ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿವೆ. ಐದನೆಯ ಹಂತವನ್ನು (200–250) ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಅಂತ್ಯ ಭಾಗವೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಪರಕೆ ತಟ್ಟೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ತದನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ವಾಕಾಟಕ ಹಾಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಾಲದ ವಸತಿಯಿದ್ದಿತೆಂದೂ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ಹಾಳಾಗಿವೆ ಎಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಆರನೆಯ ಹಂತ ಅಂತ್ಯ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ್ದು. ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಗುಂಡುಗಲ್ಲುಗಳ ಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ಸುಣ್ಣದ ನೆಲವಿದ್ದ ಮನೆಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು. ಮುಸ್ಲಿಂ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಹ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮುಸುಕಿನ ಜೋಳದ ತೆನೆಯ ಪಡಿಯಚ್ಚು ಇರುವ ಒಂದು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ.

(ಕೆ.)

ಕೌಟಿಲ್ಯ: ಭಾರತದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜನೀತಿಜ್ಞ, ವಿಷ್ಣುಗುಪ್ತ, ಚಾಣಕ್ಯ ಎಂಬ ಅಭಿಧಾನಗಳೂ ಇವನಿಗುಂಟು. ಈತ ಕುಟಲನೆಂಬ ಗೋತ್ರಪ್ರವರ್ತಕನ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ಇವನ ಹೆಸರು ಕೌಟಿಲ್ಯನೆಂದೂ ಚಣಕ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದವನಾದ್ದರಿಂದ ಚಾಣಕ್ಯನೆಂದೂ ಇವನಿಗೆ ತಂದೆತಾಯಿಗಳಿಟ್ಟ ಹೆಸರು ವಿಷ್ಣುಗುಪ್ತನೆಂದೂ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಈತ ನಂದವಂಶದ ಕೊನೆಯ ರಾಜ ಧನನಂದನನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನದಿಂದ ಉರುಳಿಸಿ, ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯನಿಂದ ರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿಸಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ ಇದೆ. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಅನಂತರ ಇವನು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯನ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿ, ಸ್ನೇಹಿತನಾಗಿ, ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕನಾಗಿ ರಾಜ್ಯಭಾರವನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತಗೊಳಿಸಲು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣನಾದ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ತರುವಾಯ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ ಬಿಂದುಸಾರನ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರವೆಂಬ ರಾಜನೀತಿಗ್ರಂಥ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 325–296 ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ್ದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಈ ಗ್ರಂಥ ರಚಿತವಾಗಿರಬಹುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಉಂಟು. ಮೈಸೂರಿನ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಸಂಶೋಧನಾಲಯದಲ್ಲಿ ಗ್ರಂಥಪಾಲಕರಾಗಿದ್ದ ಆರ್. ಶಾಮಶಾಸ್ತ್ರಿಗಳು 1909ರಲ್ಲಿ ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ತಿರುವನಂತಪುರದ ಟಿ. ಗಣಪತಿ ಶಾಸ್ತ್ರಿಯವರೂ ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಈ ಗ್ರಂಥದ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ಟೀಕೆ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು ಬಂದಿವೆ. ಇದು ಇಂಗ್ಲಿಷ್, ಫ್ರೆಂಚ್, ಜರ್ಮನ್ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಆಧುನಿಕ ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ಭಾಷಾಂತರಗೊಂಡಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ರಾಜನೀತಿ, ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲೂ ಈ ಸಂಬಂಧವಾಗಿ ಅನಂತರಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಗ್ರಂಥಗಳ ಮೇಲೂ ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ತುಂಬ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತು. ಕೆಲವು ಆಧುನಿಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಇಟಲಿಯ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ರಾಜನೀತಿಜ್ಞ ಮ್ಯಾಕಿಯವೆಲಿಯ ಇಲ್ ಪ್ರಿನ್ಸಿಪೆ (ದಿ ಪ್ರಿನ್ಸ್) ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿ ಕೌಟಿಲ್ಯನನ್ನು ಭಾರತದ ಮ್ಯಾಕಿಯವೆಲಿ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಕೌಟಿಲ್ಯನನ್ನು ಗ್ರೀಸಿನ ಅರಿಸ್ಟಾಟಲ್‌ನಿಗೆ ಹೋಲಿಸಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವರು ಹೇಳುವುದುಂಟು.

ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದ ಆಡಳಿತದ ರೀತಿನೀತಿ, ರಾಜಧರ್ಮ, ಮಂತ್ರಿಗಳೇ ಮುಂತಾದ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಗಳ ನಡೆವಳಿಕೆ, ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯವಹಾರ ನಿರ್ವಹಣೆ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಭಾರತೀಯ ದೃಷ್ಟಿಕೋನವನ್ನು ಕೌಟಿಲ್ಯ ಹೊರಗೆಡಹಿದ್ದಾನೆ. ತನ್ನ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತ, ನ್ಯಾಯಾಂಗ ವಿಧಿನಿಯಮಗಳು, ಯುದ್ಧನೀತಿ ಮತ್ತು ತಂತ್ರಗಳು, ಆಸ್ತಿಯ ವಿನಿಮಯದ ಬಗ್ಗೆ ಅನುಸರಿಸಬೇಕಾದ ನಿಯಮಗಳು, ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನದ ಕಟ್ಟುಪಾಡುಗಳು–ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಧಾರ್ಮಿಕ ದೃಷ್ಟಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದರೂ ತನ್ನ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಲೌಕಿಕ ಉಪಯುಕ್ತತೆಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ಕೇವಲ ಆದರ್ಶನೀತಿ ನಿಯಮಗಳ ಸಂಗ್ರಹಗ್ರಂಥವಾಗಿರದೆ ಪ್ರಜಾಹಿತೈಷಿಯಾದ ರಾಜ ನಿತ್ಯವೂ ಅನುಸರಿಸಬೇಕಾದ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಉತ್ತಮ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಿ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ.

ಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ತ್ರಯೀ, ಆನ್ವೀಕ್ಷಿಕೀ, ವಾರ್ತಾ ಮತ್ತು ದಂಡನೀತಿ ಎಂದು ನಾಲ್ಕಾಗಿ ವಿಭಾಗ ಮಾಡುವ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನೇ ಕೌಟಿಲ್ಯನೂ ಅನುಸರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ವೇದ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ತ್ರಯೀ, ಅದು ಧರ್ಮಾಧರ್ಮಗಳ ತಿಳಿವಳಿಕೆಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿ, ವರ್ಣಾಶ್ರಮ ಧರ್ಮಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ನಡೆಯುವುದರಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ಪ್ರಯೋಜನ, ಅವನ್ನು ಮೀರಿದರೆ ಒದಗುವ ಆಪತ್ತು ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಅನ್ವೀಕ್ಷಿಕೀ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಕಾರ್ಯಕಾರಣಗಳ ತಿಳಿವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿ, ಮನಸ್ಸನ್ನು ಕ್ಲೇಶಗಳಿಗೀಡಾಗದಂತೆ ಹದಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ಕೃಷಿ, ಪಶುಪಾಲನೆ, ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದು ವಾರ್ತಾ, ಆಡಳಿತದ ರೀತಿನೀತಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದು ದಂಡನೀತಿ ಅಥವಾ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ.

ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು 15 ಅಧಿಕರಣಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಿದೆ. ಒಂದನೆಯ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ರಾಜಕುಮಾರನ ಪೋಷಣೆ ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ವಿಚಾರ ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ರಾಜಕುಮಾರ ವೇದವೇದಾಂಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಧರ್ಮವನ್ನೂ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ, ಕೃಷಿ, ಪಶುಪಾಲನೆ, ವಾಣಿಜ್ಯ, ಕೈಗಾರಿಕೆ, ರಾಜನೀತಿ ಮತ್ತು ದಂಡನೀತಿಗಳನ್ನೂ ಅಭ್ಯಾಸಿಸಬೇಕು. ಅವನ ಮಂತ್ರಿಗಳ ಮತ್ತು ಆಸ್ಥಾನಿಕರ ಬಗ್ಗೆಯೂ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ, ಅವನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಲೆಳಸುವ, ಅವನ ವಂಶದ ರಾಜಕುಮಾರರಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ಪ್ರಜೆಯವರೆಗೆ ಅವನ ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲ ಉಚ್ಚ ನೀಚ ವರ್ಗಗಳ ಜನರ ಮೇಲೆ ಭದ್ರವಾದ ಹಿಡಿತವನ್ನಿರಿಸಲು ಸಹಕರಿಸುವ ಗೂಢಚಾರರ ಬಗ್ಗೆಯೂ ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪರರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿರುವ ರಾಯಭಾರಿಗಳು ಅವನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿಯೂ ಗೂಢಚಾರರಾಗಿಯೂ ಇರಬೇಕು. ಗೂಢಚಾರರು ದೇಶದಲ್ಲಿ ಏನೆಲ್ಲ ಆಗುತ್ತದೋ ಅದನ್ನೆಲ್ಲ ರಾಜನಿಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತಿರಬೇಕು. ರಾಜನ ಅಂತಃಪುರಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಗಮನವೀಯಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ

ಒದಗಬಹುದಾದ ಅಪಾಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವೇಚನೆಯಿದೆ. ಅಂತಃಪುರದಲ್ಲಿ ಕೊಲೆ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅರಸರನ್ನು ಉದಾಹರಣೆಗಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ಬೀದಿ ಮತ್ತು ಇತರ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಯೂ ರಾಜ ಕೊಲೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗದಂತೆ ಕೈಗೊಳ್ಳಬೇಕಾದ ರಕ್ಷಣೆಯ ಅಗತ್ಯವನ್ನು ವಿವರಿಸಿದೆ. ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತದ ಮೇಲೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಹಿಡಿತವನ್ನು ಪರಿಣಾಮಗೊಳಿಸುವ ದೊಡ್ಡ ಪರಿವೀಕ್ಷಕ ದಳದ ಕರ್ತವ್ಯವನ್ನು ಎರಡನೆಯ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿದೆ. ಮೂರನೆಯ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಕಾನೂನಿನ ವಿವರಣೆಯುಂಟು. ಪೊಲೀಸ್ ಕಾರ್ಯ ಮತ್ತು ಕಠಿಣಶಿಕ್ಷೆಗಳಿಂದ ದುಷ್ಟರನ್ನು ಅಡಗಿಸುವ ವಿಧಾನ, ವಂಚಕ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ಮೋಸದ ತೂಕ ಅಳತೆಗಳ ಮತ್ತು ಕೃತಕವಾಗಿ ವಸ್ತುಗಳ ಬೆಲೆಯನ್ನು ಏರಿಸುವುದರ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದ ಜಾಗೃತಾ ಕ್ರಮಗಳು–ಇವನ್ನು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದೆ. ರಾಜ ಮೋಸಗಾರನಾದ ಮಂತ್ರಿಯನ್ನು ನಾಶಮಾಡುವ ಕ್ರಮ, ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ವಸೂಲು ಮಾಡುವ ಕ್ರಮ, ಕೃಷಿಕರಿಂದ ಮತ್ತು ಕೈಕಸಬುದಾರರಿಂದ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ವಸೂಲು ಮಾಡಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸುವುದು, ಗೂಢಚಾರರು ಶ್ರೀಮಂತರನ್ನು ದಾನ ಮಾಡುವಂತೆ ಪ್ರಚೋದಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಕೆಟ್ಟ ಶ್ರೀಮಂತರ ಸ್ವತ್ತನ್ನು ರಾಜ್ಯಭಂಡಾರಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸುವುದು, ರಾಜಸೇವಕರ ವಾರ್ಷಿಕ ವೇತನಕ್ರಮ–ಮುಂತಾದವನ್ನು ಐದನೆಯ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದೆ. ಆರನೆಯ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ರಾಜ, ಮಂತ್ರಿ, ಭೂಮಿ, ಕೋಟೆ, ಕೋಶ, ಸೇನೆ ಮತ್ತು ಮಿತ್ರರ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಗಳೂ ರಾಷ್ಟ್ರಾಂತರ ಸಂಬಂಧದ ವಿವರಣೆಯೂ ಇವೆ. ಶಾಂತಿ, ಯುದ್ಧ ತಾಟಸ್ಥ್ಯ ವಿಜಯಯಾತ್ರೆಗೆ ಸನ್ನಾಹ, ಒಪ್ಪಂದ, ಅನಿಶ್ಚಿತ ವರ್ತನೆಗಳು ಎಂಬ ಆರು ರಾಜಕಾರ್ಯಗಳ ವಿವೇಚನೆಗೆ ಏಳನೆಯ ಅಧಿಕರಣ ಮೀಸಲು. ಜೂಜು, ಬೇಟೆ, ಸ್ತ್ರೀ ಮತ್ತು ಮದ್ಯಗಳಿಗೆ ರಾಜ ಬಲಿ ಬೀಳುವುದರಿಂದ ಉಂಟಾಗಬಹುದಾದ ಅಪಾಯಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಬೆಂಕಿ, ನೀರು ಮತ್ತು ಇತರ ವಿಷಯಗಳು ತರಬಹುದಾದ ತೊಂದರೆಗಳನ್ನು ಎಂಟನೆಯ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಕೌಟಿಲ್ಯ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಒಂಬತ್ತು ಮತ್ತು ಹತ್ತನೆಯ ಅಧಿಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧದ ವಿಚಾರವಿದೆ. ನೇರವಾದ ಯುದ್ಧವನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲು ಬೇಕಾದಷ್ಟು ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ರಾಜನಿಗೊದಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ನೇರ ಹೋರಾಟ ನಡೆಯಬೇಕಾದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಹುರಿದುಂಬಿಸುವ ರೀತಿಯನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯರು, ಪುರೋಹಿತರು ಮತ್ತು ಇತರ ರಾಜನಿಷ್ಠರು ಈ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ರಾಜನಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಬೇಕು. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕುಹಕೋಪಾಯವೇ ಮುಖ್ಯ ಎಂದು ವಿವರಿಸಿದೆ. ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಶತ್ರುಸೈನ್ಯದ ಅಧಿಕಾರವರ್ಗದಲ್ಲಿರುವ ಒಗ್ಗಟ್ಟನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಲು ರಾಜ ಕಲಹದ ಬೀಜವನ್ನು ಬಿತ್ತಬೇಕಾದ ವಿಧಾನ ಮತ್ತು ಈ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಸ್ತ್ರೀಯರ ನೆರವು–ಇವನ್ನು ವಿವರಿಸಿದೆ. ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಗೂಢಚಾರ, ಗುಪ್ತಸಹಾಯಕ, ಕೊಲೆಗಡುಕ, ಸೆರೆಯಾಳು ಮತ್ತು ಸ್ತ್ರೀಯರ ನೆರವಿನಿಂದ ಒಬ್ಬ ದುರ್ಬಲರಾಜ ತನ್ನ ಬಲವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದಾದ ರೀತಿಯನ್ನೂ ಶತ್ರುರಾಜನನ್ನು ಮೋಸದಿಂದ ಕೊಲ್ಲುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನೂ ವಿವರಿಸಿದೆ. ಹದಿಮೂರನೆಯ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಅವನ ಗುಣಾತಿಶಯಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ದೈವದೊಲುಮೆಯನ್ನು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿ, ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಹೆದರಿಸಿಡುವ ಕ್ರಮವನ್ನೂ ಇದಕ್ಕೆ ಗೂಢಚಾರರಿಂದ ಮತ್ತು ಇತರರಿಂದ ಸಹಾಯ ಪಡೆದು ತಮ್ಮ ನೆರವಿಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದನ್ನೂ ಜನರ ಮೂಢ ನಂಬಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಬಗೆಯನ್ನೂ ವಿವರಿಸಿದೆ. ಒಬ್ಬನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಲು, ಕುರುಡು ಮಾಡಲು, ಇಲ್ಲವೆ ಬುದ್ಧಿಭ್ರಮಣೆಗೊಳಿಸಲು ಔಷಧ ಮತ್ತು ಮಂತ್ರಗಳ ಬಳಕೆ, ಬಣ್ಣ ಬದಲಾಯಿಸುವುದು, ಮನುಷ್ಯರು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳು ನಿದ್ದೆಮಾಡುವಂತೆ ಮಾಡುವ ಕ್ರಮ, ಕತ್ತಲೆಯಲ್ಲಿ ನೋಡುವುದು, ಬೆಂಕಿಯಲ್ಲಿ ಅಪಾಯವಾಗದಂತೆ ರಕ್ಷಣೆ–ಇವು ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧಿಕರಣದ ವಿಷಯಗಳು. ಕೊನೆಯದಾದ ಹದಿನೈದನೆಯ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ ಗ್ರಂಥದ ಯೋಜನೆಯನ್ನೂ ವಾದದಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಬೇಕಾದ ಮೂವತ್ತೆರಡು ಸೂತ್ರಗಳನ್ನೂ ಉದಾಹರಣೆಗಳೊಡನೆ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಬಿ.ಎಸ್‌ಎಚ್.;ಎ.ವಿ.ವಿ.;ಕೆ.ಕೆ.;ಜಿ.ಎಸ್.ಎಸ್.)

ಕೌಶಾಂಬಿ: ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಲಹಾಬಾದಿನಿಂದ ಸು.52 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಯಮುನ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳು ಕೌಶಾಂಬಿ ಕುಶಾಂಬ ರಾಜನಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಗಂಗೆ ಹಸ್ತಿನಾಪುರವನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡಿದಾಗ, ಪಾಂಡವ ವಂಶದ ನಿಚಕ್ಷು ರಾಜ ಇಲ್ಲಿದ್ದನೆಂದು ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಬುದ್ಧನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಸ್ಥಳ ವತ್ಸ ಜನಪದದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದು ಉದಯನನಿಂದ ಆಳಲ್ಪಡುತ್ತಿತ್ತು. ಉದಯನ ಹಾಗೂ ಆವಂತಿಯ ಪ್ರದ್ಯೋತನ ಮಗಳಾದ ವಾಸವದತ್ತರ ಪ್ರೇಮ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ಹಾಗೂ ಅವರ ಮದುವೆ ಕೆಲವು ಸಂಸ್ಕೃತ ಕೃತಿಗಳ ಕಥಾವಸ್ತುವಾಗಿವೆ. ಬೌದ್ಧ ಸಾಹಿತ್ಯ ಹಾಗೂ ಯುವಾನ್ ಚಾಂಗನ ಬರೆಹಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಬುದ್ಧ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದ. ಅಲಹಾಬಾದಿನ ಅಶೋಕ ಸ್ತಂಭ ಶಾಸನ ಮೊದಲು ಇಲ್ಲಿಯೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು ಎಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಅಶೋಕನ ಮಹಾಮಾತ್ರರ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕೌಶಾಂಬಿ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಕೌಶಾಂಬಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ದೂರದಲ್ಲಿ ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತಗಳಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಹೆದ್ದಾರಿಗಳು ಹಾದು ಹೋಗಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ದೂರದ ದಖನ್ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ ಕಲ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದವು.

ಸವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಹರಡಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳು, ದಿಬ್ಬಗಳು ಹಾಗೂ ಅಶೋಕನಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಸ್ತಂಭಗಳ ಪ್ರದೇಶವೇ ಪ್ರಾಚೀನ ಕೌಶಾಂಬಿ ಎಂದು ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ 1862–63 ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ನಾಣ್ಯ, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿ, ಕಲ್ಲಿನ ವಿಗ್ರಹ ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಸುತ್ತ ಒಂದು ಭವ್ಯ ಕೋಟೆಯಿದೆ. ಈ ಕೋಟೆ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ 1584, ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ 1822, ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ 1795 ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 1249 ಮೀ ಗಳು ಇದ್ದು ಸರಾಸರಿ 10.6 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಇದರ ಕೊತ್ತಲಗಳು 21.3–22.9 ಎತ್ತರವಿದ್ದು 6.4 ಮೀ ಪರಿಧಿಯ ಚತುರ್ಭುಜಾಕಾರದಲ್ಲಿವೆ.

1937–38ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಎಮ್.ಜಿ.ಮಜುಂದಾರ್ ಸ್ತಂಭದ ಹತ್ತಿರ ಸಣ್ಣ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. 1949–50 ರಿಂದ 1966–67ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಜಿ.ಆರ್.ಶರ್ಮ ಹಾಗೂ ಸಂಗಡಿಗರು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ ಸ್ತಂಭದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೇ ರಕ್ಷಣಾ ಸಂಕೀರ್ಣ, ಘೋಷಿತಾರಾಮ ಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಅರಮನೆ ಆವರಣ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು.

ಸ್ತಂಭದ ಹತ್ತಿರದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 3 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು: 1 ನೆಯ ಹಂತದ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆಯ ಪೂರ್ವಕಾಲ; 2ನೆಯ ಹಂತ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಹಂತ; 3ನೆಯದು ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಅನಂತರದ ಹಂತ. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ಇದ್ದವು. ತದನಂತರ ಲಿಪಿರಹಿತ ಎರಕದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಚಲಾವಣೆ ಹಾಗೂ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಮತ್ತು ರಸ್ತೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇವು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದವೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅನಂತರ ತೆಳುವಾದ ಉದ್ದನೆಯ ನಂದಿ ಚಿತ್ರಿತ ಕೌಶಾಂಬಿ ಮಾದರಿ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಮೂರನೆಯ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 175 ರಿಂದ 325 ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಿತ್ರ ರಾಜರಾದ ಬೃಹಸ್ಪತಿಮಿತ್ರ, ಸೂರಮಿತ್ರ, ಪ್ರಜಾಪತಿಮಿತ್ರ ಹಾಗೂ ರಜನಿಮಿತ್ರರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅನಂತರ ಕುಷಾಣ ಹಾಗೂ ಮಘರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಘ ನಾಣ್ಯಗಳು 250ರವರೆಗೆ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಪ್ರ.ಶ. 350ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ಸೋಲಿಸಿದ ಗಣಪತಿನಾಗನ ಗಣೇಂದ್ರ ಮಾದರಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಗೆ ಬಂದವು. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ರಸ್ತೆ ಸು. ಪ್ರ.ಶ. 300 ರವರೆಗೆ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದಿತು. 4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ಸೀಮಿತಗೊಂಡಿತು.

ರಕ್ಷಣಾ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಉತ್ಖನನಕಾರರು ನಾಲ್ಕು ಅನುಕ್ರಮ ಹಂತಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. ಇವು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1165–885; ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 885–605; ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.605–45 ಹಾಗೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.45–580. ಅಂದರೆ ಈ ಮೊದಲೇ ಗುರುತಿಸಿದ್ದ ಒಂದರಿಂದ ಮೂರನೆಯ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಈಗಿನ ಎರಡರಿಂದ–ನಾಲ್ಕನೆಯದೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. 1ನೆಯ ಹಂತ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಪೂರ್ವಕಾಲ.

1ನೆಯ ಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕೇವಲ ರಕ್ಷಣಾ ಆವರಣದ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. 2ನೆಯ ಹಂತದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ರಕ್ಷಣಾ ಆವರಣದ ಮೇಲಿನ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಅರಮನೆ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಕೆಳ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳು ಕೆಂಪು, ಬೂದುಬಣ್ಣದಿಂದ ಮಾಸಲು ಹಳದಿ ಬಣ್ಣ, ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಾಗಿವೆ. ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದು ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಿಗೆ ಉಜ್ವಲವಾದ ಕೆಂಪು ಲೇಪನವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಹೊರಭಾಗ ಹಾಗೂ ಅಂಚುಗಳನ್ನು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದೆ. ಬಟ್ಟಲು, ಬಟ್ಟಲು–ಬೋಗುಣಿ ಹಾಗೂ ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಮಾದರಿಗಳು. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಮಂದಗತಿಯ ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದು ಇವು ಒರಟಾಗಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಮಡಕೆಗಳ ಕಪ್ಪು ಲೇಪನದ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಹಂತದ ಪೂರ್ವ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿವೆ. 2 ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಕಪ್ಪು ಲೇಪನದ ಮಡಕೆಗಳು ಸಹ ದೊರೆತಿವೆ. ಬೂದುವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. 3 ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಯಥೇಚ್ಛವಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಇವು ಬೂದು, ಕಪ್ಪು, ಕಡುಕಂದು, ಕಿತ್ತಳೆ ಹಾಗೂ ಬಂಗಾರದ ವಿವಿಧ ಛಾಯೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಅಂಚುಗಳು ಪಟ್ಟಿಗಳಿಂದ ಚಿತ್ರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಟ್ಟಲು, ತಟ್ಟೆ ಸರ್ವೇಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿವೆ. ಮುಚ್ಚಳ, ನೀರುದಾನಿ ಹಾಗೂ ಹಂಡಿ ಇತರ ಮಾದರಿಗಳು. ಕೆಂಪು ಲೇಪನದ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. 4ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮರೆಯಾಗಿ, ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು

ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಈ ಹಂತದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಕಡುಗಂದು ಲೇಪನದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಯಿತು. ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೋಲಿಸಿದಾಗ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಕೌಶಾಂಬಿ ನಡುವೆ ಸಂಪರ್ಕವಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಕೋಟೆಯ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆ (ರಾಂಪರ್ಟ್) ಸಮಾನಾಂತರದಲ್ಲಿ ಹೊರಮುಖ ಕೋನ ಹಾಗೂ ಕೊತ್ತಲಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಐದು ಮುಖ್ಯ ದ್ವಾರಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಎರಡೆರಡು ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಒಂದು ಇದ್ದು ಪೂರಕವಾದ ಬಾಗಿಲುಗಳು ಸಹ ಇದ್ದವು. 106.6x27.4 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಕೆರೆಯ ಏರಿಯೂ ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನ ಮುಖ್ಯದ್ವಾರದ ಎದುರಿಗಿದೆ. ಇದು ಬಹುಶಃ ಅಡ್ಡಗೋಡೆ ಅಥವಾ ವಿಭಜಕ ವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಏರಿಯ ಹಾಗೂ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿಯ 7.6 ಮೀ ಅಗಲದ ಪ್ರದೇಶ ಇಲ್ಲಿಯ ರಸ್ತೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇದೇ ಭಾಗದ ಇನ್ನೊಂದು ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಕಂದಕದ ಹತ್ತಿರ ಕಾವಲುಗೋಪುರಗಳು ಪೂರ್ವ ಮಹಾದ್ವಾರಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ರಕ್ಷಣೆ ಒದಗಿಸಿದ್ದವು. ಎಲ್ಲ ದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾವಲುಗಾರರ ಕೊಠಡಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಗೋಡೆಯ ಸುತ್ತ ಕಂದಕವಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಣೆಕಟ್ಟು ಇದ್ದು ಅದರ ಏರಿ 3.96 ಮೀ ಎತ್ತರವಿತ್ತು. ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನ ಮಹಾದ್ವಾರ ಮತ್ತು ಕಾವಲು ಗೋಪುರಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಇರುವ 21.3ಮೀ ಅಗಲದ ಕಾಲುವೆ ಈ ಭಾಗದ ರಸ್ತೆಯನ್ನು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲುವೆಗೆ ಒಂದು ಮೇಲು ಸೇತುವೆಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಎರಡು ಶಂಖಾ ಕಾರದ ಗುಂಡಿಗಳು ಬಹುಶಃ ನಾವೆಗಳನ್ನು ಲಂಗರು ಹಾಕಲು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾಲುವೆ ಪೂರ್ವ ಕಾವಲು ಗೋಪುರದ ಹತ್ತಿರ ಹಾಗೂ ರಕ್ಷಣಾದಿಬ್ಬದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಅಣೆಕಟ್ಟನ್ನು ಜೋಡಿಸಿತ್ತು. ತುರ್ತು ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಅಣೆಕಟ್ಟಿನಿಂದ ನೀರು, ರಸ್ತೆ ಹಾಗೂ ಕಾವಲು ಗೋಪುರಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಹರಿದು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಕಂದಕವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಈ ಕಂದಕವನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಆಚ್ಛಾದಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಕೋಟೆಯ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆಯ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಪ್ರಕಾರ ಇದನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹದವಾಗಿ ದಮ್ಮಸ್ಸು ಮಾಡಿದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ನಿರ್ಮಾಣದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿಯೇ ಹೊರಮುಖದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಆಧಾರಗೋಡೆ (ರಿವಿಟ್‌ಮೆಂಟ್) ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ತಳಭಾಗ 2.75 ಮೀ ಅಗಲವಾಗಿದ್ದು ಎತ್ತರ 12.13 ಮೀ. ಇದಕ್ಕೆ ಸುಣ್ಣ ಹಾಗೂ ಮಣ್ಣಿನದಪ್ಪ ಲೇಪನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.955–885 ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ನೀರಿನ ಜಿನುಗುವಿಕೆಯಿಂದಾಗಿ ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆ ವಾಲಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ತಡೆಹಿಡಿಯಲು ತಳಭಾಗ ದಿಂದ ಸು. 91 ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ ಏಳು ರಂಧ್ರಗಳನ್ನು ಸಮನಾಂತರದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಇವುಗಳ ಮೂಲಕ ನೀರು ಹೊರಗೆ ಹರಿದು ನೆಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಶೇಖರಣೆಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮೂರನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.675–605) ಕೋಟೆಯ ಬೃಹತ್ ಪುನರ್‌ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಯಿತು. ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆಯ ಎತ್ತರವನ್ನು 2.43 ಮೀ ನಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿಸಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 605–535 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ಹೊರಮುಖ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಪುನಃ 91 ಸೆಂಮೀ ನಷ್ಟು ಎತ್ತರಿಸಲಾಯಿತು. ಮುಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.535–465) ಎರಡನೆಯ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಕೋಟೆಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ 2.43x1.82 ಮೀ ಅಳತೆಯ ಬುರುಜನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 325–255ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಈ ಹಂತ ಬೆಂಕಿಯ ಅನಾಹುತದಿಂದ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಮುಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.185–125) ಕೋಟೆಯನ್ನು ಪುನಃ ಎತ್ತರಿಸಲಾಯಿತು ಹಾಗೂ ಕಾವಲುಗಾರರ ಕೊಠಡಿ, ಗೋಡೆಗಳು ಹಾಗೂ ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಹೂಣರು ನಾಶ ಮಾಡುವವರೆಗೆ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಎತ್ತರಿಸಲಾಯಿತು. ಕೋಟೆಯ ಕಡೆಗೆ ಹೋಗುವ ಐದು ರಸ್ತೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಕೋಟೆಯ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಯಜ್ಞವೇದಿಕೆ ಇದೆ. ಹಾರುವ ಹಕ್ಕಿಯ (ಗರುಡ) ಆಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಇದರ ಮುಖ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕಿದೆ. ಮಟ್ಟ ಮಾಡಿದ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪಕ್ಷಿಯ ತಲೆ, ದೇಹ, ರೆಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಬಾಲಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದೆ. ಈ ಹಕ್ಕಿಯ ತಲೆ ಹಾಗೂ ದೇಹದ ಭಾಗಗಳು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿದ್ದವು. ಇಂತಹ ಯಜ್ಞವೇದಿಕೆ ಉಲ್ಲೇಖ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿದೆ. ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಪುರುಷಮೇಧ ಯಜ್ಞಕ್ಕೆ ಇಂಥ ವೇದಿಕೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂಥ ಯಜ್ಞವನ್ನು ಮಿತ್ರ ಸ್ಥಾಪಕನು ಮಾಡಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ.

ನಗರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಒಂದು ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರವಿತ್ತು. ಶಾಸನಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದನ್ನು ಘೋಷಿತಾರಾಮ ವಿಹಾರವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಬುದ್ಧನ ಅನುಯಾಯಿಯಾಗಿದ್ದ ಘೋಷಿತ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಈ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೋಣೆಗಳು ಹಾಗೂ ಒಳಾಂಗಣಗಳು ಇವೆ. ಬೃಹತ್ ಚೌಕಾಕಾರದ ಸ್ತೂಪ, ಇನ್ನೆರಡು ಚಿಕ್ಕ ಸ್ತೂಪ ಹಾಗೂ ಹಾರಿತಿ ದೇವಾಲಯ, ಗಜ ಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಈ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ಸ್ಮಾರಕಗಳೂ ಇಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಆವರಣ ಬಹುಶಃ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 5 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಮೂರನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅಶೋಕ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಈ ವಿಹಾರಕ್ಕೆ ಕೋಣೆಗಳು ಹಾಗೂ ಒಳಾಂಗಣವನ್ನು ಎಂಟನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಸವಿಸ್ತಾರ ವಿಸ್ತರಣೆ ಮಘ ರಾಜರ ಅದರಲ್ಲೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಭದ್ರಮಘನ ಕಾಲದಲ್ಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಆವರಣ ಗೋಡೆಯನ್ನು 13ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಹಾರ ಹೂಣರಿಂದ ನಾಶವಾಯಿತು.

ಕೋಟೆಯ ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಯಮುನ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಅರಮನೆಯ ಸಂಕೀರ್ಣವನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಆವರಣದ ವಿಸ್ತಾರ 315x150 ಮೀ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ಎತ್ತರವಾದ ಸ್ಥಳಗಳು ಭದ್ರವಾದ ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟಿ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಈ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಆವರಣ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಸುಣ್ಣದ ಗಾರೆ ಹಾಕಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಅರಮನೆಯನ್ನು ಮಣ್ಣು ಹಾಗೂ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ 2.5 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಜಗತಿ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಈ ಅರಮನೆಯನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಕಂದಕವನ್ನು ಉತ್ತರದ ಸರಹದ್ದಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಅರಮನೆ ಆವರಣದ ವಿಕಾಸವನ್ನು ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಜಿಸಬಹುದು. ಮೊದಲ ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಒರಟಾದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಹೊರಭಾಗಗಳಿಗೆ ಬಹುಶಃ ಲೇಪನವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ 66x53x23 ಸೆಂಮೀ ಅಳತೆಯ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಗೋಡೆಯ ಹೊರಭಾಗವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕಾವಲು ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಿಸ ಲಾಯಿತು. ಹಲವಾರು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಈ ಆವರಣದಲ್ಲಿವೆ. ಮಧ್ಯ ಗೋಪುರದ ಎದುರಿಗೆ ಒಂದು ಹಜಾರ ಹಾಗೂ ಅದರ ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಠಡಿಗಳಿರುವ ಕಟ್ಟಡವಿದೆ. ಇದರ ನೆಲವನ್ನು ಗಾರೆಯಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ ಹಾಗೂ ಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ಇದೇ ಗಾರೆಯಿಂದ ಲೇಪನಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ 86 ಸೆಂಮೀ ಆಳ ಹಾಗೂ 45 ಸೆಂಮೀ ಅಗಲವಿರುವ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಚರಂಡಿಯಿದೆ. ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಗ್ಯಾಲರಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಮೂರು ಕಟ್ಟಡ ಸಮುಚ್ಚಯವಿದ್ದವು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಮುಚ್ಚಯದ ಬಾಗಿಲುಗಳು ಸಮನಾಂತರದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಮಧ್ಯಭಾಗದ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ 11.50x3.42 ಮೀ ಅಳತೆಯ ಸಭಾಭವನವಿತ್ತು. ಇದರ ಕೋಣೆಗಳು ಆಂತರಿಕ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಈ ಕಾಲದ ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನೆಲಮಾಳಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಆವರಣದ ನಿರ್ಮಾಣ ಬಹುಶಃ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಮೂರನೆಯ ಹಂತದ ಕಟ್ಟಡ ಚಟುವಟಿಕೆ ಪ್ರಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದವರೆಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ಇನ್ನೂ 3 ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಮುಂದುವರೆಯಿತು.

ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ, ಹೆಸರಿರುವ ಹಾಗೂ ಹೆಸರಿಲ್ಲದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಅತ್ಯಂತ ಪುರಾತನವಾದ ಹಾಗೂ ಹೆಸರಿಲ್ಲದ ಅಚ್ಚೊತ್ತಿದ ನಾಣ್ಯ ದೊರೆತಿದ್ದು ಇದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದವರೆಗೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಕೌಶಾಂಬಿಯ ಉದ್ದನೆಯ ನಂದಿ ಮಾದರಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದ ವೇಳೆಗೆ ದೊರಕುತ್ತವೆ. ನಾಲ್ಕು ಬೆಳ್ಳಿಯ ಹಾಗೂ ಮೂರು ತಾಮ್ರದ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 535–185 ಅವಧಿಯ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಮೊದಲ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಇವೆ. ದೂತಕ ಎನ್ನುವ ಬರಹವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮುದ್ರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ಕನಿಷ್ಕ, ತೋರಮಾನ ಹಾಗೂ ಹೂಣ ರಾಜರ ಮುದ್ರೆಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಕೌಶಾಂಬಿಯ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳು ಭಾರತದ ಕಲಾ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿವೆ. ಇವನ್ನು ಮೂರು ವರ್ಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು– ಕೈಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ, ಅಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಹಾಗೂ ಕೈ ಮತ್ತು ಅಚ್ಚು ಎರಡನ್ನೂ ಬಳಸಿ ಮಾಡಿದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳು. ಬೂದುಬಣ್ಣ ಹಾಗೂ ಮಾಸಲು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣಗಳ, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ದೆಯನ್ನು ಅಂಟಿಸಿ ಕಣ್ಣು, ಉಡುಪು, ಆಭರಣ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಿ (ಅಪ್ಲಿಕ್ ಡಿಸೈನ್) ಮಾಡಿದ ಆಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಅಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಆಕೃತಿಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2–1ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿವೆ. ಮೂರನೆಯ ಗುಂಪಿನ ಆಕೃತಿಗಳು ಕುಷಾಣ ಕಲೆಯನ್ನು ಅದರಲ್ಲೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮುಖದ ಮೇಲಿನ ಹಾವಭಾವಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ವಿಸ್ತೃತವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಮಾತೃದೇವತೆ, ಶಯ್ಯಾಸನ ಮಹಿಳೆ, ನೃತ್ಯಗಾತಿಯರು ಹಾಗೂ ಮೃದಂಗ ವಾದಕರ ಆಕೃತಿಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕೈಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಹಾಗೂ ಅಚ್ಚೊತ್ತಿದ ಫಲಕಗಳು ಮಥುರ, ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ ಹಾಗೂ ತಾಮ್‌ಲುಕ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಫಲಕಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಹರಕೆಯ ತಟ್ಟೆಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ದ ಆರಂಭ ಕಾಲದವು.

ಕೊಂಬು, ಮೂಳೆ ಹಾಗೂ ದಂತದ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಕಪ್ಪೆ ಚಿಪ್ಪು, ಹರಳು, ತಾಮ್ರ, ಗಾಜು ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆಟಿಕೆಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಉಂಗುರ ಹಾಗೂ ಮೂಗುತಿ, ಕಲ್ಲಿನ ಆಭರಣ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳು, ಅರೆ ಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಚಿತ್ರಿತ

ಹಾಗೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ಮಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪೆ ಚಿಪ್ಪು, ಮೂಳೆ, ತಾಮ್ರ, ಬಂಗಾರ ಹಾಗೂ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು ಇತರ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳು. ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಮಡಕೆಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಯಥೇಚ್ಛವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿತ್ತು. ಹನ್ನೊಂದು ಮಾದರಿಯ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಮಾದರಿಗಳು ಎಲ್ಲ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದ್ದು ಉಳಿದ ಮೂರು ಮಾದರಿಗಳು ಎರಡು ಅಂಚುಳ್ಳ, ಮೂರು ಅಲಗುಳ್ಳ ಹಾಗೂ ಮುಳ್ಳಿನ ಒರಟು ಮೇಲ್ಮೊನೆಯ ಅಲಗುಗಳು ಇತಿಹಾಸಕಾಲದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ.

ಕೌಶಾಂಬಿಯ ಉತ್ಖನನದ ಕೆಲವು ಫಲಿತಾಂಶಗಳು, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಲಮಾನ ಚರ್ಚಾಸ್ಪದವಾಗಿವೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಕಂಬದ ಹತ್ತಿರದ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಗಳ ಹಾಗೂ ಅನಂತರದ ಸ್ತರಗಳನ್ನು ನಾಣ್ಯ, ಮುದ್ರೆ ಹಾಗೂ ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲಮಾನಗಳ ಆಧಾರ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಧಾರ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 500–200ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ಹೂಣರು ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ನಾಶಮಾಡುವವರೆಗೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕಾಲಮಾನ ಸರಾಸರಿ ಎಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷಗಳಷ್ಟಿದೆ. ಇದೇ ಎಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯನ್ನು ಉತ್ಖನಕಾರರು 1–3 ನೆಯ ಹಂತದ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾಲಮಾನಗಳಿಗೆ ಅಳವಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಇದು ಪ್ರಶ್ನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಕಾವಲುಗಾರರ ಕೋಣೆಗಳು ಹಾಗೂ ನೀರು ಸೋರುವಿಕೆ ಯನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲು ಇಷ್ಟೊಂದು ಅವಧಿ ಬೇಕಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಇವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ಸಮಯದಲ್ಲಿಯೇ ಕಟ್ಟಬಹುದೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಿತ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅನಂತರದ ಕಾಲಮಾನದವುಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಇವು ಹಾಗೂ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಂತ್ಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಅವಧಿಗೆ ಸೇರಿದವುಗಳಾಗಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವು 1ನೆಯ ಶತಮಾನದವೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲವೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ನೆಲೆಗಳ ಮಡಕೆಗಳ ತೌಲನಿಕ ಅಧ್ಯಯನ ಉಪಯೋಗವಾಗುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಹಾಗೂ ಕೌಶಾಂಬಿಯ ರಕ್ಷಣಾ ದಿಬ್ಬ ಮತ್ತು ಕೋಡುಗಳ ನಡುವೆ ಉತ್ಖನನ ಕಾರರು ಕಂಡ ಸಾಮ್ಯ ಅಷ್ಟೊಂದು ಸಮಂಜಸವಲ್ಲ. ಹೆಸರಿಲ್ಲದ ಅಚ್ಚೊತ್ತಿದ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 9ನೆಯ ಶತಮಾನವೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಹೆಚ್ಚು ತಾರ್ಕಿಕವಾಗಿರದೆ ಕೇವಲ ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಅಧ್ಯಯನದ ವಸ್ತುವಾಗಿದೆ. (ಪಿ.ಸಿ.ಬಿ.)

ಕ್ಯಾಲ್ಡಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ: ಇರಾಕಿನ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಖಾರಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಜನರ ರಾಜ್ಯ. ಬೈಬಲ್ ಗ್ರಂಥದ ಹಳೆ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಲ್ಡಿಯ ಮತ್ತು ಕ್ಯಾಲ್ಡಿಯನರನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಮತ್ತು ಬೆಬಿಲೋನಿಯರೆಂದು ಸಂಬೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕ್ಯಾಲ್ಡಿಯನರ ಮೂಲನಿವಾಸದ ಗಡಿ ರೇಖೆಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸುವುದು ಇನ್ನೂ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಯೂಫ್ರೆಟೀಸ್ ಮತ್ತು ಟೈಗ್ರಿಸ್ ನದಿಮುಖಗಳ ಅಂದಿನ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಮೆಕ್ಕಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಲ್ಡಿಯನರು ವಾಸವಾಗಿದ್ದರೆಂದು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು. ಇವರು ಬಹುಶಃ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಜನಾಂಗದ ಮೂಲ ಸ್ಥಳವಾದ ಅರೇಬಿಯದಿಂದ ಬಂದವರೆಂದೂ ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ನೆಲಸಿದರೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಬಿಟ್ ಯಕಿನ್ ಇವರ ಪುರಾತನ ರಾಜಧಾನಿ. ಮೊತ್ತಮೊದಲಿಗೆ ಪ್ರ..ಶ.ಪೂ. 884–59ರಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ದೊರೆ ಅಷುರ್ ಬನಿಪಾಲನ ಕಾಲದ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಲ್ಡಿಯನರ ವಿಷಯ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.850ರಲ್ಲಿ 3ನೆಯ ಷಾಲ್ಮನೆಸರ್ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಪುನಃ ಇದು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಬಂದ 5ನೆಯ ಷಂಷಿ–ಅಡಾಡ್, 3ನೆಯ ಅಡಾಡ್–ನಿರಾರಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.810), 3ನೆಯ ತಿಗ್ಲಾತ್–ಪಿಲೆಸೆರ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.745–27) ಇವರು ಪುನಃಪುನಃ ಇವರನ್ನು ಗೆದ್ದರೂ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ. 2ನೆಯ ಸಾರಗಸನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಿರೊಡಾಕ್–ಬಲಾಡನ್ ಎಂಬ ಕ್ಯಾಲ್ಡಿಯನ್ ವೀರ ಅಲ್ಲಿಯ ನಾಯಕನಾಗಿ 10 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.721–10) ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳಿದ. ಅವನು ಅಸ್ಸಿರಿಯದ ರಾಜರಾಗಿದ್ದ ಸಾರ್ಗನ್ ಮತ್ತು ಸೆನ್ನಾಚೆರಿಬ್‌ರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದ್ದು ದಲ್ಲದೆ ಜುಡಾ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅವರ ವಿರುದ್ಧ ಎತ್ತಿಕಟ್ಟಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.710ರಲ್ಲಿ ಆತ ಸೋತರೂ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಬಿಡದೆ ಮುಂದುವರಿಸಿ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.703–02ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಗಳಿಸಿದ. ಆದರೆ ಕಡೆಗೂ ಆತ ಸೋತು ಓಡಿಹೋಗಬೇಕಾಯಿತು.

ಅಸ್ಸೀರಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅವನತಿಯ ಅನಂತರ ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರ ನಬೊಪೊಲಸ್ಸಾರನಿಂದ ಕ್ಯಾಲ್ಡಿಯನರ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಆತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.626ರಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದ ದೊರೆಯಾದ. ಅವನ ವಂಶಜರು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.539ರಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಆಕ್ರಮಣವಾಗುವವರೆಗೂ ಆಳಿದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖನೆಂದರೆ ನೆಬುಚೆಡ್ನಸರ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.605–562). ಅವನು ಈಜಿಪ್ಟಿನಿಂದ ಪರ್ಷಿಯದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದವರೆಗೂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಅವನ ಅನಂತರ ಬಂದ ನಬೊನಿಡಸ್ ಶಕ್ತನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.556–39). ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.539ರಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯದ ಸಾಮ್ರಾಟ ಸೈರಸ್ ಮಹಾಶಯ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯವನ್ನು (ಕ್ಯಾಲ್ಡಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವೂ ಸೇರಿ) ಗೆದ್ದು ಕ್ಯಾಲ್ಡಿಯನರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿದ.

ಕಣ್ಮರೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸಿದ ಕ್ಯಾಲ್ಡಿಯನ್ ಅರಸರು ವಿಶ್ವದ ಏಳು ಅದ್ಭುತಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ ತೂಗುವ ಉದ್ಯಾನಗಳು (ಹ್ಯಾಂಗಿಂಗ್ ಗಾರ್ಡನ್ಸ್) ಮತ್ತು ಬೇಬಲ್ ಗೋಪುರಗಳ ನಿರ್ಮಾಪಕ. ನೆಬುಚೆಡ್ನಸರನ ಅರಮನೆ ಆ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತು ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ವ. ಅಲ್ಲಿಯ ಹೊಳಪುಹೆಂಚುಗಳ ಅಲಂಕರಣ ಅಮೋಘ. ಪ್ರಪಂಚದ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇವರ ಸ್ಥಾನ ಶಾಶ್ವತವಾದುದ್ದು. (ಬಿ.ಎಸ್.ಎನ್.)

ಕ್ಯುಸಕ್: ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ದೊರ್‌ದೊನೆ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿಯ ಬೋರ್‌ದೊ ಹತ್ತಿರ ಸು.28000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಮಾನವ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿರುವ ನೆಲೆ. ಇದನ್ನು ಮಾರ್ಕ್ ಡಿಲಕ್ ನೇತೃತ್ವದ ತಂಡ 2000ದಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಕುದುರೆ, ಕೋಣ, ಘೇಂಡಾಮೃಗ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಸು.22 ಮೀ ವಿಸ್ತಾರದಲ್ಲಿ 40 ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಕಾಡುಕೋಣದ ಒಂದು ಚಿತ್ರ ಸು. 3.60 ಮೀ ಉದ್ದವಿದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಹಿಮಯುಗದ ಆನೆ, ಕುದುರೆ, ಕಾಡುಮೇಕೆ, ಬಾತುಕೋಳಿ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿ–ಪಕ್ಷಿಗಳ ಹಾಗೂ ಸ್ತ್ರೀಯರ 100ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳೂ ಇರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇದು ಲ್ಯಾಸ್ಕೊ ಗುಹೆಯಷ್ಟೆ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ 7 ಮಾನವ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಕ್ರಾಂತಿಗಳು: ಒಂದು ದೇಶದ ಸರ್ಕಾರ, ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಸಂವಿಧಾನ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗುವ ಅಸಾಧಾರಣ ಹಾಗೂ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ಬದಲಾವಣೆ (ರೆವಲ್ಯೂಷನ್). ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರಾಜಕೀಯ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕ್ರಾಂತಿಯೆಂದು ಹೇಳುವುದುಂಟು. ಆದರೆ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಅರ್ಥ ವ್ಯಾಪಕವಾದದ್ದು. ಅದು ಮಾನವ ಜೀವನದ ಯಾವುದೇ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಆಗುವ ಅಸಾಧಾರಣ ಮತ್ತು ತೀವ್ರ ಬದಲಾವಣೆ ಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಮಧ್ಯಯುಗದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಟಲಿಯ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ತೀವ್ರ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಕ್ರಾಂತಿಯೆಂದು ಬಣ್ಣಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಆಲಿವರ್ ಕ್ರಾಮ್ವೆಲನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಪುನರ್‌ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನದ ಸಂಬಂಧವಾಗಿ ಕ್ರಾಂತಿ ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಬಳಸಲಾಯಿತು. ಇದು ಈ ಶಬ್ದದ ವಿಪರ್ಯಾಸ.

ಈಚೆಗೆ ಕ್ರಾಂತಿ ನಿಜವಾದ ಆಧುನಿಕ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂತು. ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ, ಅನೀತಿ ಯುತ ಆಡಳಿತ, ಲಂಚಗುಳಿತನ, ನಿರುಪಯುಕ್ತ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅನ್ಯಾಯದ ವಿರುದ್ಧ ಜನತೆಯ ಬಂಡಾಯ, ವಸಾಹತು ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ಜನರ ದಂಗೆ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಣೆ ಮತ್ತು ಯುದ್ಧಗಳು ಕ್ರಾಂತಿಗಳೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಇಂಥ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಮರ ಅಥವಾ ಕ್ರಾಂತಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ನಾಯಕನ ಪಾತ್ರ ಬಹು ಮುಖ್ಯ. ಕ್ರಾಂತಿಗಳು ಯಾವುದಾದರೂ ಒಂದು ಸಿದ್ಧಾಂತದ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಅಥವಾ ಪರವಾಗಿ ಉಂಟಾದ ಚಳವಳಿಯ ರೂಪವನ್ನು ತಳೆಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಜನತೆಯ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಭಾವನೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ವಿಚಾರಗಳ ಬದಲು ಹೊಸ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಪ್ರಚೋದಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಸಫಲವಾದಾಗ ಅದೂ ಕ್ರಾಂತಿ ಎನ್ನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ರಾಜಕೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ನಡೆಸಲಾದ ಹೋರಾಟ ಅಥವಾ ಬಂಡಾಯವೇ ಕ್ರಾಂತಿ–ಎಂಬುದಾಗಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ವೈಚಾರಿಕ ಕಂಡಾರ್ಸೆ ನೀಡಿರುವುದಕ್ಕಿಂತ ಇಂದು ಇದರ ವ್ಯಾಖ್ಯೆ ಬಹಳ ವಿಸ್ತೃತವಾದದ್ದಾಗಿದೆ.

ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೆ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಹಲವಾರು ಕ್ರಾಂತಿಗಳು ಆಗಿಹೋಗಿವೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ದೇಶದಲ್ಲೂ ಇಂಥ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕ್ರಾಂತಿಗೂ ತನ್ನದೇ ಆದ ಕಾರಣಗಳಿರುವಂತೆ ಎಲ್ಲ ಕ್ರಾಂತಿಗಳಿಗೂ ಕೆಲವು ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಆಡಳಿತವರ್ಗದ ಅದಕ್ಷತೆ ಮತ್ತು ಅನೀತಿಯುತ ನಡೆವಳಿಕೆಯಿಂದ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿರುವ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕುಸಿದುಬಿದ್ದು ಆರ್ಥಿಕ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟುಂಟಾದಾಗ ಕ್ರಾಂತಿ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. 1788ರಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಕ್ಷಾಮ 1789ರ ಮಹಾಕ್ರಾಂತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು.

ಹೆಚ್ಚಿನ ಕ್ರಾಂತಿಗಳಿಗೆ ಯುದ್ಧಗಳೇ ಕಾರಣ. 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕ್ರಾಂತಿಯೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಯುದ್ಧದ ತರುವಾಯವೇ ಸಂಭವಿಸಿದೆ. 1905ರ ರಷ್ಯನ್ ಕ್ರಾಂತಿಯೂ 1914–1918ರ ಹಾಗೂ 1939–45ರ ಎರಡು ಮಹಾಯುದ್ಧ ಗಳ ಅನಂತರ ಉಂಟಾದ ಕ್ರಾಂತಿಗಳೂ ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಆದ ಕ್ರಾಂತಿಯೂ ಇದಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನಗಳಾಗಿವೆ. ಯುದ್ಧಗಳಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ಅನಿಶ್ಚಿತತೆ, ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತತೆ, ಜೀವ ವಿತ್ತಗಳ ನಷ್ಟ ಮತ್ತು ಕಷ್ಟಗಳಿಂದ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ ಬದಲಾವಣೆಗೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾದ ವಾತಾವರಣ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದೂ ಅಲ್ಲದೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರ ಸಡಿಲವಾಗಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅತೃಪ್ತಿಯುಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಅತೃಪ್ತಿಯೊಡನೆ ಸೋಲಿನಿಂದುಂಟಾದ ಅವಮಾನವೂ ಸೇರಿ ಆ ದೇಶದ ಜನತೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತೀಕಾರದ ಭಾವನೆಯುಂಟಾಗಿ ತಮ್ಮ ಸೋಲಿನ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಎಂಥ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ

ಬದಲಾವಣೆಗೂ ಅವರು ಸಿದ್ಧರಾಗುತ್ತಾರೆ. 1908ರಲ್ಲಿ ಕಿರಿಯ ತುರ್ಕಿಗಳು (ಯಂಗ್ ಟರ್ಕ್ಸ್) ಮತ್ತು 1952ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ನಗೀಬ್ ಮತ್ತು ನಾಸೆರರು ಇಂಥ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಯ ನಾಯಕರಾಗಿ ತಂತಮ್ಮ ದೇಶಗಳ ಕ್ರಾಂತಿಗಳಿಗೆ ಕಾರಣರಾದರು.

ಕ್ರಾಂತಿಗಳು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಯಾವುದಾದರೂ ಒಂದು ಸಾಮಾಜಿಕ ಗುಂಪಿನ, ವರ್ಗದ ಅಥವಾ ಪಂಗಡದ ಜನರನ್ನು ಪಕ್ಷಪಾತದಿಂದ ಕಾಣುವುದರಿಂದಲೂ ಸಂಭವಿಸಬಹುದು. ಸಾಮಾಜಿಕ ಅರಾಜಕತೆ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಆಂದೋಲನದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿ ಉದ್ಭವಿಸುತ್ತದೆ. ಒಂದು ವರ್ಗದ ಜನರಿಗೆ ಇತರರಂತೆ ರಾಜಕೀಯ ಹಕ್ಕುಬಾಧ್ಯತೆಗಳು ಇಲ್ಲವೆಂಬ ಭಾವನೆಯುಂಟಾದಾಗ ಅಥವಾ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ತಾವು ಇತರರೊಡನೆ ಸಮಾನರಾಗಿಲ್ಲವೆಂದು ಅರಿತಾಗ ಮತ್ತು ತಮ್ಮ ಆರ್ಥಿಕ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಶಕ್ತರಾಗಿಲ್ಲವೆಂದು ಪರಿತಪಿಸಿದಾಗ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಕಿಡಿ ಹೊತ್ತಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ತಮ್ಮ ಆಶೋತ್ತರಗಳನ್ನು ಶಾಂತಿಯುತವಾಗಿ ಬಗೆಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅಸಾಧ್ಯವೆಂದು ತೋರಿದಾಗ ಅಂಥ ವರ್ಗಗಳು ಕ್ರಾಂತಿಗೆ ಶರಣಾಗುತ್ತವೆ. ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿರುವವರು ಜನತೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಲ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಉಂಟಾಗುವ ಆಶೋತ್ತರಗಳನ್ನು ಅರಿತುಕೊಳ್ಳದಿದ್ದರೆ, ಅರಿತುಕೊಂಡರೂ ಇತರರೊಡನೆ ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಿದ್ಧರಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಕ್ರಾಂತಿ ಅನಿವಾರ್ಯ ವಾಗುತ್ತದೆ. ಆಗ ಜನತೆ ಪರಂಪರಾನುಗತವಾಗಿ ಬಂದಿರುವ ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡೆದ್ದು ಅದನ್ನು ನಿರ್ಮೂಲಗೊಳಿಸಿ ಅದರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನೇ ಸ್ಥಾಪಿಸಬಯಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಅತೃಪ್ತಿ ಮತ್ತು ಅಸಮಾನತೆಯ ನಿರ್ಮೂಲಕ್ಕಾಗಿ ಕ್ರಾಂತಿ ಸಂಭವಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಕ್ಷಿಪ್ರವಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಇದರ ಪರಿಣಾಮಗಳು ಅಸಾಧಾರಣವಾದವುಗಳಾದ್ದರಿಂದ ಇದೂ ಕ್ರಾಂತಿಯೇ ಎನಿಸುವುದು. ಫ್ರೆಂಚ್ ಮತ್ತು ರಷ್ಯದ ಕ್ರಾಂತಿಗಳೂ ಆಯಾ ದೇಶಗಳ ಸಾಮಾಜಿಕ ಆರ್ಥಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳಿಂದ ನಡೆದುಬಂದಿದ್ದ ಅನ್ಯಾಯದ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದ್ದುವೆ ಹೊರತು ಜನತೆಯಲ್ಲಿ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಅಥವಾ ಹಠಾತ್ತನೆ ಉಂಟಾದ ಕ್ಷೋಭೆಯಿಂದಲ್ಲ.

ಒಂದು ವಸಾಹತಿನ ಜನತೆ ಸಾಕಷ್ಟು ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲಾಗದೆ ಹೋಗಿ, ತನ್ನ ವಿದೇಶಿ ಆಡಳಿತಗಾರರಿಂದ ಮುಕ್ತವಾಗುವ ಇಚ್ಛೆಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದಾಗ ಆ ವಸಾಹತಿಗೂ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೂ ನಡುವೆ ಉಂಟಾಗುವ ಘರ್ಷಣೆಯೂ ಕ್ರಾಂತಿಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸುತ್ತದೆ. ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ರಾಷ್ಟ್ರ ಸ್ವಸಂತೋಷದಿಂದ ತನ್ನ ವಸಾಹತನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರರಾಷ್ಟ್ರವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿರುವುದು ವಿರಳ. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಮೆರಿಕನ್ ಕ್ರಾಂತಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಸಮರವಾಗಿ ರೂಪಿತವಾಗಿತ್ತು. ಅಂತೆಯೇ 20ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಆಫ್ರಿಕ ಖಂಡಗಳ ಅನೇಕ ವಸಾಹತುಗಳು ತಮ್ಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದುವು. ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಮರವೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಕ್ರಾಂತಿಯೇ ಆಗಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಕ್ರಾಂತಿಯಲ್ಲಿ ನಾಯಕರ ಪಾತ್ರ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕ್ರಾಂತಿಗೂ ಹೆಸರಾದ ನಾಯಕರಿದ್ದು ಅವರೇ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಮುಖಂಡರಾಗುತ್ತಾರೆ.

ಕ್ರಾಂತಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದು ದೇಶದಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ದೇಶಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಒಂದು ಜನತೆಯಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಜನತೆಗೆ ಹಬ್ಬುತ್ತವೆ. ಒಂದು ಕಡೆ ಉಂಟಾದ ಕ್ರಾಂತಿಯಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಜನಾಂಗ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಪಡೆಯಬಹುದು. 1820ರಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನಿನಲ್ಲಿ ಜರುಗಿದ ಕ್ರಾಂತಿಯಿಂದ ಪೋರ್ಚುಗಲ್ ಮತ್ತು ನೇಪಲ್ಸ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಬಂಡಾಯಗಳಾದವು. 1830ರಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಜರುಗಿದ ಘಟನೆಗಳು ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ಮತ್ತು ಪೋಲೆಂಡ್ ದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದವು. ಇದೇ ರೀತಿ ಅಮೆರಿಕನ್ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಯುದ್ಧ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಮಹಾಕ್ರಾಂತಿ ಗಳು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪೂರಕವಾದವು. 1947ರಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಗಳಿಸಿದ ಭಾರತ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಆಫ್ರಿಕ ಖಂಡಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ನೀಡಿತು.

ಕ್ರಾಂತಿಯ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳು: ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕ್ರಾಂತಿಯೂ ಕಾಲ ಮತ್ತು ಉದ್ದೇಶ ಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ತನ್ನದೇ ಆದ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತದೆ. ಆದರೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕ್ರಾಂತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ಘಟ್ಟಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ರಷ್ಯದ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಒಂದು ಸಂದರ್ಭ (1917 ನವೆಂಬರ್ 7): ಅಖಿಲ ರಷ್ಯದ ಸೋವಿಯೆತ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಸದಸ್ಯರನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸಿ ಲೆನಿನ್ ಭಾಷಣ ಮಾಡಿದ್ದು.

ಕ್ರಾಂತಿ ತೀವ್ರಗತಿಯ ಚಟುವಟಿಕೆ ಎನಿಸಿಕೊಂಡರೂ ಅದರ ಪೂರ್ವಘಟ್ಟವನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯ. ಪ್ರದರ್ಶನಗಳು, ಮುಷ್ಕರಗಳು, ಸಭೆಗಳು, ಹಿಂಸಾಚಾರ, ಕಾಯಿದೆಯ ಮತ್ತು ಶಿಸ್ತಿನ ಭಂಗ ಮುಂತಾದ ಅಸಾಮಾನ್ಯ ಘಟನೆಗಳು ಮುಂಬರುವ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಘಟ್ಟಗಳು. ಇವುಗಳಿಂದುಂಟಾಗುವ ಅರಾಜಕತೆಯಿಂದ ಇಂಥ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ನಾಯಕರ ಗುಂಪೊಂದು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬರಬಹುದು. ಇದು ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಸ್ವರೂಪದ್ದಾಗಿರ ಬಹುದು. ಕ್ರಾಂತಿಯ ಪೂರ್ವ ಇಂಥ ಅನೇಕ ಶಕ್ತಿ ಮತ್ತು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಅಧಿಕಾರದ ಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ಕಣ್ಣನ್ನಿರಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಸಹಜ. ಬಹು ದಿನಗಳ ಆಂತರಿಕ ಯುದ್ಧದ ತರುವಾಯ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಗಳಿಸುವುದು ವಿರಳ. ಚೀನದಲ್ಲಿ 1949ರ ಕ್ರಾಂತಿಯ ತರುವಾಯ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ನಿದರ್ಶನವುಂಟು. ಹೀಗೆ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ವ್ಯಕ್ತಿ ಶಕ್ತಿಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಪ್ರತಿಕ್ರಾಂತಿಯ ಘಟ್ಟವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇಲ್ಲವೇ ವಿದೇಶಗಳು ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯೂ ಇದೆ. ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀಮಂತರ ಅಥವಾ ಕುಲೀನರ ಗುಂಪನ್ನು ಕಿತ್ತೊಗೆದು ಅವರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಸಮಾಜದ ಮಧ್ಯಮ ವರ್ಗದವರ ಮತ್ತು ಕೆಳವರ್ಗದವರ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು ಕ್ರಾಂತಿಯ ಮೂಲ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕ್ರಾಂತಿಯಲ್ಲೂ ಈ ಮೂರು ಹಂತಗಳಿರುವುದು ಸ್ವಾಭಾವಿಕ. ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ 1917ರ ಫೆಬ್ರುವರಿ ಕ್ರಾಂತಿಯ ತರುವಾಯ ಅಕ್ಟೋಬರ್ ಕ್ರಾಂತಿಯಾಗಿ ಬಾಲ್ಷೆವಿಕರು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಕ್ರಾಂತಿಯ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮ ಪೂರ್ಣವಾದ ಕೂಡಲೆ ಶಾಂತಸ್ಥಿತಿಯುಂಟಾಗಿ ತದನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಪೈಪೋಟಿ ನಡೆದು ಕ್ರಾಂತಿಯ ನಾಯಕರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯದ ಸಹಾಯ ಮತ್ತು ಸಹಾನುಭೂತಿಯನ್ನು ಪಡೆದಂಥ ಚತುರ ವ್ಯಕ್ತಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬರುವುದು ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣ. ರಷ್ಯದ ಕ್ರಾಂತಿಯ ನಾಯಕ ಲೆನಿನನ ಮರಣಾನಂತರ ಜೋಸೆಫ್ ಸ್ಟಾಲಿನ್ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ನಗೀಬನ ಅಲ್ಪಕಾಲದ ಅಧಿಕಾರದ ಅನಂತರ ನಾಸೆರ್ ಅವನ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಬಂದು ತನ್ನ ಜೀವನದ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಆ ದೇಶದ ನಾಯಕ ಹಾಗೂ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿದ್ದ.

ನಾಯಕತ್ವ: ಪ್ರತಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲೂ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ವಿಚಾರಗಳು ಇರುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಇದ್ದಾಗ್ಯೂ ಅವು ವ್ಯಕ್ತವಾಗಬೇಕಾದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾದ ಪರಿಸರದ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದೇ ರೀತಿ ಒಂದು ಸಮಾಜದ ವರ್ಗರಚನೆಯೂ ಮುಖ್ಯವಾದ ಅಂಶವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾಜದ ವಿವಿಧ ವರ್ಗಗಳ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳು ಬೇರೆಯಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದವರು ಅಧಿಕಾರ ದಲ್ಲಿರುತ್ತಾರೆ. ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗಕ್ಕೂ ಕಾರ್ಮಿಕವರ್ಗಕ್ಕೂ ನಡುವಣ ಮಧ್ಯಮ ವರ್ಗದವರು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ತಳೆದವರಾಗಿದ್ದು ಅವರೇ ಕ್ರಾಂತಿಗಳ ಜನಕರಾಗಿರುವು ದುಂಟು. ಅವರು ವಿದ್ಯಾವಂತರೂ ಹೆಚ್ಚು ಅನುಕೂಲಗಳನ್ನು ಹೊಂದದ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರೂ ಆಗಿರುವುದರಿಂದ ಸಮಾಜದ ನ್ಯೂನತೆಗಳನ್ನು ಅರಿತುಕೊಂಡು ಅವುಗಳ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸುವ ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಪರಿಸರದ ಒತ್ತಡ ಅವರಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ವಯಸ್ಸಾದವರು ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಂತರು ಕ್ರಾಂತಿಯ ಪರವಾಗಿ ಇರುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಉನ್ನತ ವ್ಯಾಸಂಗದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವ ಹಿರಿಯ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು, ಕಿರಿಯ ವಕೀಲರು ಅಥವಾ ಸೈನ್ಯದ ಕಿರಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೇ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕ್ರಾಂತಿಯ ನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ವಹಿಸುತ್ತಾರೆ. ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣ ಜನತೆಯಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಕಾರ್ಯಗತಗೊಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಕ್ರಾಂತಿಗಳುಂಟಾಗಿರುವುದನ್ನು ಎಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಕಾಣಬಹುದು. ರಷ್ಯ, ಚೀನ, ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಅಮೆರಿಕ, ಆಫ್ರಿಕ, ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ದೇಶಗಳ ಕ್ರಾಂತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು, ಕಿರಿಯ ವಕೀಲರು ಮತ್ತು ಕಿರಿಯ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳು ವಹಿಸಿದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಬಹುದು. ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗಿರುವ ಕ್ರಾಂತಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕರು, ಬರೆಹಗಾರರು ಮತ್ತು ಕವಿಗಳಿಂದ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಪಡೆದವುಗಳಾಗಿವೆ. ಇದುವರೆಗೆ ಆಗಿಹೋಗಿರುವ ಕ್ರಾಂತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಒಂದೇ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವರ್ಗದ ಜನರಿಂದ–ಕಾರ್ಮಿಕರು ಅಥವಾ ರೈತರುಗಳಿಂದ ಉಂಟಾದವುಗಳಾಗಿವೆಯಾದರೂ ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ಕ್ರಾಂತಿಗಳ ಪರವಾಗಿ ಇಡೀ ಜನತೆಯ ಸಹಕಾರವಿದ್ದು ಅವು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಕ್ರಾಂತಿಗಳು ವಿಶಾಲ ತಳಹದಿ ಹೊಂದಿರುವ ಚಳವಳಿಗಳು. ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಗಳು ಇಂಥ ವಿಶಾಲ ತಳಹದಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆಯಾದರೂ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದುತ್ತಿರುವ ಅಥವಾ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸೈನಿಕ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಕ್ರಾಂತಿ ಗಳಿಗೆ ಕಾರಣರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಮೊದಲನೆಯ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಬಹುದು ಅಥವಾ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಅವರೇ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಮುಂಚೂಣಿಯಲ್ಲಿ ಇರಬಹುದು. ಇದನ್ನು ಕ್ರಾಂತಿಯೆನ್ನುವುದಕ್ಕಿಂತ ಕ್ಷಿಪ್ರಾಕ್ರಮಣವೆನ್ನಬಹುದು. ಹೀಗೆ ದೇಶ ಕಾಲ ಸ್ಥಿತಿಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಸಮಾಜದ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ವರ್ಗದ ಹಲವು ವರ್ಗಗಳ ಗುಂಪುಗಳು ಕ್ರಾಂತಿಗಳ ಮುಂಚೂಣಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. (ಎ.ಎಂ.ಆರ್.;ಎಂ.ವಿ.ಕೆ.)

ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ: ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಮುಖ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ಉಪದೇಶದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿರುವ ಎಲ್ಲ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಿಗೂ ಮತ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೂ ಒಟ್ಟಾಗಿ ಅನ್ವಯವಾಗುವ ಪದವಿದು. ಈ ಧರ್ಮವನ್ನು ಅನುಸರಿಸುವವರನ್ನು ಕ್ರೈಸ್ತರೆನ್ನಲಾಗು ತ್ತದೆ. 2000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿ ಈಗ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೆಡೆ ಹಬ್ಬಿಕೊಂಡಿರುವ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಸು.850 ದಶಲಕ್ಷ ಮತಾನುಯಾಯಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಅನೇಕ ಪಂಗಡಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಗಳಿರುವ ಜನಾಂಗಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಇರುವುದಾದರೂ ಈ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಏಕತೆ ಇದೆ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಇತಿಹಾಸ, ತಿರುಳು, ಧರ್ಮ ಸಭೆಯ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅದು ಹರಡಿದ ಬಗೆ–ಈ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದೆ.

(ಎ) ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಸಂಸ್ಥಾಪಕ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತ. ಆತನ ಜೀವನ, ಬೋಧನೆ, ನಿಧನ, ಪುನರುತ್ಥಾನ ಮತ್ತು ದೇವರ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿ ಮಾನವ ಕುಲಕ್ಕೆ ಆತ ತೋರಿದ ರಕ್ಷಣಾಮಾರ್ಗ–ಈ ಅಂಶಗಳ ಮೇಲೆ ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮ ನಿಂತಿದೆ. ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತ ತನ್ನ ಲೋಕಸೇವೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸುವಾಗ ಹನ್ನೆರಡು ಮಂದಿ ಶಿಷ್ಯರನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು

ಒಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಘ ಅಥವಾ ಸಭೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಉದ್ದೇಶ ಆತನಿಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ದೈವ ಪ್ರೀತಿ ಪ್ರಕಟನೆಯೂ ಮಾನವನರಕ್ಷಣೆಯೂ ಆತನ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶ ವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ, ಜನ ಆತನನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಹಿಂಬಾಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರೂ ಅವರನ್ನು ಒಂದು ಸಭೆಯಾಗಿ ಕೂಡಿಸಿ ಕ್ರಮಸೂತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ಸಂಘಟಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಆತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗಮನ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಆತನ ಪುನರುತ್ಥಾನದ ತರುವಾಯ ಶಿಷ್ಯರು ಸುವಾರ್ತಾ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಸಾರಿದ್ದರ ಫಲವಾಗಿ ಅನೇಕ ಮಂದಿ ಆತನ ಶಿಷ್ಯರ ಗುಂಪನ್ನು ಸೇರಿದರು. ಈ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ಧರ್ಮಸಭೆ, ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭೆ, ಸಭೆ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಘ–ಈ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಚರ್ಚು ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದೆ. ಪ್ರಾರಂಭದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಪೀಟರ್, ಯೋಹಾನ, ಯಾಕೋಬ ಮತ್ತು ಪೌಲನೇ ಮೊದಲಾದ ಮುಂದಾಳುಗಳು ಈ ಕೆಲಸವನ್ನು ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಯಿಂದ ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು.

(ಬಿ) ಕ್ರೈಸ್ತ ಸುವಾರ್ತೆಯನ್ನು ಭೂಮಧ್ಯ ಸಮುದ್ರದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿ ಅನೇಕ ಸಭೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮುನ್ನಡೆಗೆ ಬಲವಾದ ಪ್ರೇರಣೆಯನ್ನಿತ್ತು ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದಾತ ಅಪೋಸ್ತಲರಲ್ಲೊಬ್ಬನಾದ ಪೌಲ. ಪೌಲ್ ಕ್ರಿಸ್ತನಿಗಿಂತ ಮುಂಚೆ ಟಾರ್ಸಸ್ ಎಂಬ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಉತ್ತಮ ಕುಲದ ಒಬ್ಬ ಯಹೂದ್ಯ ; ರೋಮ್

ಸೇ ಕತೀಡ್ರಿಲ್ ಚರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಹೋಲಿಗೋಸ್ಟ್ ಚಿತ್ರ, ಹಳೆಗೋವ

ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಹಕ್ಕುಳ್ಳ ನಾಗರಿಕ; ಯಹೂದ್ಯ ತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಘನ ಪಂಡಿತನಾಗಿದ್ದ ವ್ಯಕ್ತಿ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತರನ್ನು ನಾನಾ ವಿಧವಾಗಿ ಹಿಂಸೆಗೆ ಗುರಿ ಪಡಿಸಿದರೂ ಕೊನೆಗೆ ತಾನೇ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ದರ್ಶನದಿಂದ ಆತನ ಶಿಷ್ಯನಾದ. ಅನಂತರ ಈತ ತನ್ನ ಸಂಪೂರ್ಣ ಜೀವನವನ್ನೇ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ಸುವಾರ್ತೆಯನ್ನು ಸಾರುವ ಸೇವೆಗೆ ಮೀಸಲಾಗಿಟ್ಟು ಸು.30 ವರ್ಷಗಳ ಸೇವಾ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹು ಕಷ್ಟ–ನಷ್ಟಗಳಿಗೊಳಗಾಗಿ ಅನೇಕ ಸಭೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಸು.64ರಲ್ಲಿ ಈತ ಹುತಾತ್ಮನಾದ ಎಂಬ ಪ್ರತೀತಿಯಿದೆ. ಪೌಲನ ತತ್ತ್ವನಿರೂಪಣಾ ರೀತಿ, ಬೋಧನಾ ಕ್ರಮ, ಸಂಘಟನಾಶಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಸುವಾರ್ತಾಸೇವೆ–ಇವುಗಳಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಯಹೂದ್ಯರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪಂಗಡದ ಮತವಾಗಿ ಉಳಿಯಬಹುದಿತ್ತೇ ಹೊರತು ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಧರ್ಮವಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ.

ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತ ಯಹೂದ್ಯರ ನಿರೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ ಪ್ರವಾದಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ಪುನರುತ್ಥಾನದ ಕರ್ತನೂ ಹೌದು. ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಂದೇಶದ ಕೇಂದ್ರಸ್ಥಾನ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ಮರಣದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಮರಣ ಮಾನವರ ಪಾಪಗಳ ಪ್ರಾಯಶ್ಚಿತ್ತಕ್ಕಾಗಿ ದೇವರು ತಾನೇ ಕೈಗೊಂಡ ಮಾರ್ಗ. ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತ ಯೆಹೂದ್ಯರ ನ್ಯಾಯಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಇನ್ನು ಮುಂದೆ ಕರ್ಮಮಾರ್ಗದ ಅಗತ್ಯವಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ ಕೃಪೆ ಹಾಗೂ ನಂಬಿಕೆಯಿಂದಲೇ ರಕ್ಷಣೆ ದೊರಕುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. ಕ್ರಿಸ್ತ ಮಾನವಕುಲದ ಪರವಾಗಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ್ದರಿಂದ ಆತನ ಮರಣವನ್ನು ಪ್ರಾಯಶ್ಚಿತ್ತ ಯಜ್ಞವೆಂಬುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳತಕ್ಕದ್ದು. ಇದು ಪೌಲನ ಬೋಧನೆಯ ಸಾರಾಂಶ. ನಾವು ಅಶಕ್ತರಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ಕ್ರಿಸ್ತ ನಿಯಮಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿಹೀನರಿ ಗೋಸ್ಕರ ಪ್ರಾಣಕೊಟ್ಟ. ನಾವು ಪಾಪಿಗಳಾಗಿದ್ದಾಗಲೂ ಕ್ರಿಸ್ತ ನಮಗೋಸ್ಕರ ಪ್ರಾಣ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರಲ್ಲಿ ದೇವರು ನಮ್ಮ ಮೇಲೆ ತನಗಿರುವ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಾಂತಪಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇಂಥ ಸುವಾರ್ತಾ ಸಂದೇಶವನ್ನೂ ಬೋಧನೆಯನ್ನೂ ಬರಿಯ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬೋಧಿಸುವುದು ಮಾತ್ರ ಪೌಲನ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಯೋಗ್ಯ ಆಡಳಿತ ಕ್ರಮಗಳ ಮೂಲಕ ಅವುಗಳನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ರೋಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಲವಾಗಿ ಬೇರೂರಿ ಹಬ್ಬಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು.

(ಸಿ) ಆದಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಪೌಲನಂತೆ ಇತರರೂ ನೆರವಾಗಿದ್ದರು. ಯೇಸುವಿನ ಹನ್ನೆರಡು ಮಂದಿ ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಮುಂದಾಳುವಾಗಿದ್ದ ಸಿಮೋನ್ ಪೀಟರ್ ಕೂಡ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಯಹೂದ್ಯರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಮತ್ತು ಯಹೂದ್ಯರ ನ್ಯಾಯಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ತಕ್ಕ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕೊಡಲು ಪೀಟರ್ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದರೂ ಯಹೂದ್ಯರಲ್ಲದವರಿಗೆ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಸಾರುವುದಕ್ಕೆ ಆತ ಅಡ್ಡಿ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ಪುನರುತ್ಥಾನದ ಅನಂತರ ಸುವಾರ್ತೆಯನ್ನು ಜನರಲ್ಲಿ ಹರಡಿ, ಸಾವಿರಾರು ಮಂದಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದವರಲ್ಲಿ ಮುಂದಾಳು ಪೀಟರ್. ಇದನ್ನರಿತುದರಿಂದಲೇ ಯೇಸು ಪ್ರಭು ಪೀಟರನೆಂಬ ಬುನಾದಿಯ ಮೇಲೆ (ಪೀಟರ್ ಎಂದರೆ ಕಲ್ಲುಬಂಡೆ ಎಂಬ ಅರ್ಥವೂ ಇದೆ) ತನ್ನ ಸಭೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟುವುದಾಗಿ ಹೇಳಿದ್ದ.

ಪೌಲ್, ಪೀಟರರಲ್ಲದೆ ಕ್ರೈಸ್ತತತ್ತ್ವ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಯೋಹಾನನಿಗೂ ಅಗ್ರಸ್ಥಾನ ಸಲ್ಲಬೇಕು. ಯೋಹಾನನ ಸುವಾರ್ತೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತತತ್ತ್ವ ನಿರೂಪಣೆಗೆ ವಿಶೇಷ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಆ ಕಾಲದ ಗ್ರೀಕ್ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳ ಬೋಧನೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ಸರಳ ಸುವಾರ್ತೆಯನ್ನು ಅವರು ಒಪ್ಪಬೇಕೆಂಬ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈತ ನಿರೂಪಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದ ಕಾರಣ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ತನ್ನ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮುನ್ನಡೆಯಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ದೊಡ್ಡ ಹೆಜ್ಜೆಯನ್ನಿಟ್ಟಂತಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಪೌಲ್ ಮತ್ತು ಪೀಟರರ ಮರಣಾನಂತರ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ರೋಮ್ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಹಬ್ಬುತ್ತ ಬಂದರೂ ಅದು ರೋಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅರಸರ ಆಗ್ರಹಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ಬಹು ಕಠಿಣವಾದ ಹಿಂಸೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗಬೇಕಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ಕೇವಲ ಬಡ ಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಿದ್ದ ಕ್ರೈಸ್ತಸಭೆ ಮಹಾ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಹಿಂಸೆಯನ್ನು ತಾಳಿಕೊಂಡು ಉಳಿದು, ಕ್ರಮೇಣ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹಬ್ಬಿಕೊಂಡದ್ದು ಬಹು ಗಮನಾರ್ಹ ವಿಷಯ.

ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅರಸನಾದ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಂಟೈನ್ ಎಂಬಾತ 312 ರಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅಧಿಕೃತ ಧರ್ಮವೆಂದು ಸಾರಿದ್ದು ಈ ಧರ್ಮದ ಮುನ್ನಡೆಯಲ್ಲಿ ಬಹು ದೊಡ್ಡ ಮೈಲಿಗಲ್ಲು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಮಂದಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ ಕಾರಣ ಯುರೋಪ್ ಖಂಡದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೇಲೆ ಕ್ರೈಸ್ತ ತತ್ತ್ವಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರುತ್ತ ಬಂದವು. ಅಂದಿನಿಂದ ಇಂದಿನವರೆಗಿನ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಧರ್ಮ ಪ್ರಪಂಚದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರಗೊಂಡು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಗಳಿಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತ ಬಂದಿದೆ.

ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮತ್ತು ತಾತ್ತ್ವಿಕ ದೃಷ್ಟಿಗಳಿಂದ ಜಾಗತಿಕ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ವಿಭಾಗಗಳಿವೆ: (i) ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಸಭೆ (ii) ಪೌರ್ವಾತ್ಯಸ್ಯ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಸಭೆ (ಈಸ್ಟರ್ನ್ ಆರ್ಥೊಡಾಕ್ಸ್ ಚರ್ಚು) (iii) ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಸಭೆ. ಸುಧಾರಣೆಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ವಹಿಸಿರುವ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟೋ ಚಿಕ್ಕ ದೊಡ್ಡ ಶಾಖೆಗಳಿವೆ. ಅಮೆರಿಕದ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಸಭೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಸು.255 ಶಾಖೆಗಳಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸಭೆಗಳು ಪ್ರಪಂಚದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಡೆಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಸುವಾರ್ತೆಯನ್ನು ಸಾರಿ, ಸಭೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಪಂಗಡಗಳು ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಹಬ್ಬಿವೆ. ಈ ಮುಖ್ಯ ವಿಭಾಗಗಳಿಗೂ ಪಂಗಡಗಳಿಗೂ ಕ್ರೈಸ್ತ ತತ್ತ್ವದ ತಿರುಳಿನಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನನ್ನು ಕುರಿತಾದ ನಂಬಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಐಕ್ಯಮತ್ಯವಿದ್ದರೂ ಆಡಳಿತ ಕ್ರಮಗಳಲ್ಲಿ, ಸಂಸ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದರಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ.

(i) ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಸಭೆ: ರೋಮ್ ನಗರದಲ್ಲಿರುವ ಪೋಪನ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರ ವನ್ನು ಮನ್ನಿಸುವ ಈ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಸು.423 ದಶಲಕ್ಷ ಸದಸ್ಯರಿದ್ದಾರೆ. ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಯುರೋಪ್ ಖಂಡದ ಜನಾಂಗಗಳ ಚರಿತ್ರೆಯ ಮೇಲೂ ಜನಜೀವನದ ಮೇಲೂ ಈ ಸಭೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಬೀರಿದೆ. ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಎಂಬ ಗ್ರೀಕ್ ಪದದ ಮೂಲ ಅರ್ಥ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಎಂದು. ಇಗ್ನೇಷಿಯಸ್ ಎಂಬ ಸಭಾಪಿತೃ 115ರಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಒಂದು ಪತ್ರದಲ್ಲಿ ಈ ಪದವನ್ನು ಮೊದಲು ಉಪಯೋಗಿಸಿದ. ಆತನ ಅಭಿಪ್ರಾಯದ ಮೇರೆಗೆ ಎಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಸ್ತನಿದ್ದಾನೋ ಅಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭೆಯಿದೆ. ಮೊದಲಿನ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಸಭೆ ಇತರ ಧರ್ಮಗಳೊಡನೆಯೂ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿಗಳೊಡನೆಯೂ ಹೋರಾಡಿ ಪ್ರೌಢಾವಸ್ಥೆಗೆ ಮುಟ್ಟುವ ಅಗತ್ಯವಿತ್ತು. ಅದು ಸಭೆಯ ಸತ್ತ್ವಪರೀಕ್ಷೆಯ ಕಾಲ. ತನ್ನ ಸಂದೇಶದ ತಿರುಳನ್ನೂ ಆಡಳಿತ ಕ್ರಮಗಳನ್ನೂ ಈ ಎಲ್ಲ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಅಗತ್ಯತೆ ಇದ್ದುದರಿಂದಲೇ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಕೆಥೊಲಿಕ್

ಸಭೆ ಬೆಳೆದು ಬಂತು. ಈ ಸಭಾ ತತ್ತ್ವದಲ್ಲಿ 3 ಮುಖ್ಯವಾದ ವಿಷಯಗಳು ಅಡಕವಾಗಿವೆ. ರೋಮ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಅಪೋಸ್ತಲನಾದ ಪೀಟರ್ ಬಿಷಪ್ ಆಗಿದ್ದ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಮನ್ನಿಸಿ ಪಾರಂಪರಿಕವಾಗಿ ಬಂದಿರುವುದೆಂದು ತಿಳಿದ ಬಿಷಪ್‌ರ ಆಡಳಿತದ ಸ್ವೀಕಾರ ಮೊದಲನೆಯದು. ಇದೇ ಕ್ರಮೇಣ ಪೋಪನ ಸ್ಥಾನವನ್ನೂ ಅಧಿಕಾರವನ್ನೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಾನ್ಯತೆಯನ್ನೂ ರೂಪಿಸಿ ಬಲಪಡಿಸಿತು. ಎರಡನೆಯದು ಬೈಬಲ್ ಗ್ರಂಥ ಮತ್ತು ಸಭೆಯ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಬೋಧನೆಗಳು ಸಭೆಯ ತತ್ತ್ವನಿರೂಪಣೆಗೆ ಮೂಲವೂ ಬೋಧನಾ ಶುದ್ಧತೆಗೆ ಪ್ರಮಾಣಗಳೂ ಆಗಿವೆ ಎಂಬ ಸೂತ್ರದ ಸ್ವೀಕಾರ. ಕೊನೆಯದು ಸರ್ವ ಸಭಾಂಗೀಕೃತವಾಗಿದ್ದು ಕ್ರೈಸ್ತ ಬೋಧನೆಯ ಸಾರಾಂಶವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವ ವಿಶ್ವಾಸ ಪ್ರಮಾಣಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 325ರಲ್ಲಿ ಸ್ವೀಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ನಿಕೇಯದ ವಿಶ್ವಾಸ ಪ್ರಮಾಣವೂ ಸು.400ರಲ್ಲಿ ರೂಪಿತವಾದ ಅಪೋಸ್ತಲರ ವಿಶ್ವಾಸ ಪ್ರಮಾಣವೂ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ಮಾತೆಯಾದ ಕನ್ಯಾ ಮೇರಿಗೆ ಈ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮನ್ನಣೆಯಿದೆ.

(ii) ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಸಭೆ: ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೀನ್, ಸಿರಿಯ, ಈಜಿಪ್ಟ್, ಇಥಿಯೋಪಿಯ, ಭಾರತ, ಗ್ರೀಸ್, ರಷ್ಯ ಮುಂತಾದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹಬ್ಬಿಕೊಂಡಿರುವ ಈ ಸಭೆಗಳ (ಈಸ್ಟರ್ನ್ ಆರ್ಥೊಡಾಕ್ಸ್ ಚರ್ಚ್) ವಿಷಯವಾಗಿ ಸಾಕಷ್ಟು ತಿಳುವಳಿಕೆ ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುವುದು ಅನೇಕ ಸಲ ಕಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ರೋಮ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತರು ನೆಲೆಸುವ ಮುಂಚೆಯೇ ಈ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತರೂ ಕ್ರೈಸ್ತಸಭೆಗಳೂ ಇದ್ದವೆಂಬುದನ್ನು ಮರೆಯಲಾಗದು. ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಸಭೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸು.150 ದಶಲಕ್ಷದ ಕ್ರೈಸ್ತರೂ 35 ಸಾವಿರ ಧರ್ಮಬೋಧಕರೂ 20 ಸಾವಿರ ಚಿಕ್ಕ ಪುಟ್ಟ ಸಭೆಗಳೂ ಇವೆ. ರೋಮ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಸಭೆಗೂ ಈ ಸಭೆಗಳಿಗೂ ತಾತ್ತ್ವಿಕ, ಭೌಗೋಳಿಕ ಮತ್ತು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ದೃಷ್ಟಿಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಹುಟ್ಟಿ ಕೊನೆಗೆ 1054ರಲ್ಲಿ ಇವು ರೋಮ್ ಸಭೆಯಿಂದ ಬೇರ್ಪಟ್ಟು ಅಂದಿನಿಂದ ಇಂದಿನವರೆಗೂ ಹಾಗೆಯೇ ಉಳಿದಿವೆ. ಪ್ರಭು ಭೋಜನದ ವಿವರಣೆಗೆ ಇವರ ಆರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಇದೆ. ಇವರು ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿ ಶಿಲುಬೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಸಭೆ 7 ಸಂಸ್ಕಾರಗಳನ್ನೂ (ಸ್ಯಾಕ್ರಮೆಂಟ್ಸ್) ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟರು 2 ಸಂಸ್ಕಾರಗಳನ್ನೂ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವಾಗ ಇವರು 5 ಸಂಸ್ಕಾರಗಳನ್ನೂ ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಸುವಾರ್ತಾ ಪ್ರಸಾರ ಮಾಡುವ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಇವರು ಹೆಚ್ಚಿನ ಗಮನಕೊಟ್ಟಿಲ್ಲ. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸುವಾರ್ತೆಯನ್ನು ತಂದು ಕೇರಳದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭಾ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಇವರು ಕಾರಣರಾದರು.

(iii) ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಸಭೆಗಳು: ಈ ಸಭೆಗಳ ಮೂಲಪಿತೃ ಜರ್ಮನಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮಸುಧಾರಣೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ ಮಾರ್ಟಿನ್ ಲೂಥರ್ (1443–1546). ಈತ ಬಹು ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಸಾರಿದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಚಳವಳಿ ಬಹುಬೇಗ ಯುರೋಪ್ ಖಂಡದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವೇ ಅಲ್ಲ, ಇತರ ದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಹರಡಿತು. ಲೂಥರ್ ಮೊದಲು ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಸಭೆಯಲ್ಲೇ ಸಂನ್ಯಾಸಿಯಾಗಿದ್ದು, ದೇಹದಂಡನೆಯಿಂದಲೂ ಆಳವಾದ ಧ್ಯಾನ, ಅಭ್ಯಾಸಗಳಿಂದಲೂ ಆತ್ಮಶಾಂತಿಯನ್ನು ದೊರಕಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಬಹುನಿಷ್ಠೆ ಯಿಂದ ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಸ್ವಲ್ಪಸಮಯ ಜರ್ಮನಿಯ ಒಂದು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮತಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಶಾಂತಿ ದೊರಕದೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಒಳತೋಟಿಗೆ ಗುರಿಯಾಗಿ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಸತ್ಯವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಂಡ. ದೇಹದಂಡನೆಯಿಂದ, ಬಾಹ್ಯ ಆಚಾರಗಳಿಂದ ಅಥವಾ ಕೇವಲ ಕರ್ಮಮಾರ್ಗದಿಂದ ಉಪಶಾಂತಿ ಒದಗುವುದಿಲ್ಲ. ಅದು ದೃಢವಿಶ್ವಾಸ ಹೊಂದಿದವನಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ಮೂಲಕ ದೊರಕುವ ವರಪ್ರಸಾದ–ಎಂಬ ಆಳವಾದ ಅನುಭಾವ ಇವನಿಗೆ ಉಂಟಾಯಿತು. ತನ್ನ ನಂಬಿಕೆಗೆ ಆಧಾರಗಳನ್ನು ಈತನು ಸಂತ ಆಗಸ್ಟೀನ್ ಮತ್ತು ಸಂತ ಪೌಲರಲ್ಲಿ ಕಂಡುಕೊಂಡ.

ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಸಭೆಗಳ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಕಾರಣನಾದ ಲೂಥರ್ ನಿರೂಪಿಸಿದ ಮುಖ್ಯ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಹೀಗೆ ಸಂಕ್ಷೇಪವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು: ಕ್ರಿಸ್ತನ ಬೋಧನೆಗೂ ಜೀವಿತಕ್ಕೂ ಬೈಬಲ್ ಅಲ್ಲದೆ ಬೇರೆ ಯಾವ ಮೂಲವಾಗಲೀ ಆಧಾರವಾಗಲೀ ಇಲ್ಲ. ದೇವರ ವಾಕ್ಯವಾದ ಬೈಬಲ್ಲಿಗೆ ವಿರೋಧವಾಗಿ ಹೋಗುವ ಯಾವ ವಿಷಯಗಳನ್ನೂ ಸ್ವೀಕರಿಸಲಾಗದು. ಪಾಪಿಮಾನವನಿಗೆ ರಕ್ಷಣೆ ದೊರಕುವುದು ಪುಣ್ಯಕಾರ್ಯಗಳಿಂದಲ್ಲ, ಕೇವಲ ಭಕ್ತಿಯಿಂದಲೇ. ಒಳ್ಳೇ ಕೃತ್ಯಗಳು ಅಥವಾ ನೈತಿಕ ಸೂತ್ರಗಳು ಭಕ್ತಿವಿಶ್ವಾಸಗಳ ಫಲಗಳೇ ಹೊರತು, ತಾವಾಗಿ ಅವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವಂಥವಲ್ಲ. ದೇವ ಕೃಪಾಸಾಧನಗಳಾದ ದೀಕ್ಷಾಸ್ನಾನ ಮತ್ತು ಪ್ರಭುಭೋಜನ ಎಂಬ ಎರಡು ಸಂಸ್ಕಾರಗಳು ಮಾತ್ರ ಸ್ವೀಕಾರಾರ್ಹ. ಲೂಥರನ ಆದ್ಯ ಉದ್ದೇಶ ಸಭೆಯನ್ನು ಶುದ್ಧೀಕರಿಸಿ ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸುವುದೇ ಹೊರತು ಸಭೆಯ ಐಕ್ಯತೆಯನ್ನು ಭಂಗಪಡಿಸುವದಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಆತನ ಬೋಧನೆಯ ಫಲವಾಗಿ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಭಾಗ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಪ್ರಪಂಚದ ದೇಶಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಯಾದ ಈ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸುಧಾರಣೆ ಈ ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯಿಂದಲೇ ಆಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಿಕ್ಕೆ ಆಗುವುದಿಲ್ಲ. ಲೂಥರನ ನಂಬಿಕೆ, ವಾಕ್ಚಾತುರ್ಯ, ದೇವರ ಮೇಲಿನ ಭರವಸೆ, ಧೈರ್ಯ–ಇವನ್ನು ಗಮನಿಸುವುದು ಅಗತ್ಯವಾದರೂ ಸುಧಾರಣೆ ಮುಂದುವರಿಯಲು ಇತರ ವಿಷಯಗಳೂ ಸಹಾಯಕವಾದುವು. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿದ್ದ ರೋಮ್ ಸಭೆಯ ಕೀಳ್ಮಟ್ಟ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಬದಿಗೊತ್ತಿದ್ದ ಲೌಕಿಕತ್ವ, ಪೋಪನ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಲು ಆಂತರ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಪ್ಪದಿದ್ದ ರಾಜಕೀಯ ಮುಂದಾಳುಗಳ ಮನೋಭಾವನೆ, ಯುರೋಪಿನ ಜನಾಂಗಗಳೊಳಗಿದ್ದ ಪರಸ್ಪರ ಸ್ಪರ್ಧೆ–ಇವೆಲ್ಲವುಗಳ ಫಲವಾಗಿ ದೇಶ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಸಭೆಗಳು ಬಲವಾಗುತ್ತ ಬಂದುವು. ಕ್ಯಾಲ್ವಿನ್, ಜ್ವಿಂಗ್ಲಿ, ನಾಕ್ಸ್, ವೆಸ್ಲಿ ಮೊದಲಾದ ಮುಂದಾಳುಗಳು ಲೂಥರನ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ದೇಶಗಳ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಗಳಿಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ರೂಪಿಸುತ್ತ ಬಂದರು. ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿ ಲೂಥರನ ಸಭೆ, ಸ್ವಿಟ್ಜರ್‌ಲೆಂಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರೆಸ್ಬಿಟೇರಿಯನ್ ಸಭೆ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಆಂಗ್ಲಿಕನ್ ಸಭೆ ಮತ್ತು ಮುಂದಿನ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಎಷ್ಟೋ ಇತರ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಸಭೆಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದುವು.

ಈ ಚಳವಳಿಯಿಂದ ಎಚ್ಚೆತ್ತ ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಸಭೆ ಸ್ವಸುಧಾರಣೆಗಾಗಿ ಪ್ರಯತ್ನ ಗಳನ್ನು ಮಾಡದೆ ಬಿಡಲಿಲ್ಲ. ಟ್ರೆಂಟಿನ ಸಮಿತಿ (1545–64) ಸು.18 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಅನೇಕ ರೀತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ತತ್ತ್ವವನ್ನೂ ಜೀವನವನ್ನೂ ಸುಧಾರಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿತು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಲಯೋಲದ ಇಗ್ನೇಷಿಯಸ್‌ನಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಯೇಸುಪಂಥ (ಜೆಸುಯೇಟ್ ಸಭೆ) ತನ್ನ ಸಂಘಟನಾ ಶಕ್ತಿಯಿಂದಲೂ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಧ್ಯೇಯಗಳಿಂದಲೂ ಸಮರ್ಥ ಕಾರ್ಯ ಗಳಿಂದಲೂ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾದ ಶಿಕ್ಷಣದಿಂದಲೂ ಮುಖ್ಯವಾದ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಮೂಲಕ ಈಗಲೂ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದೆ.

ಆಧುನಿಕ ಕಾಲ: ಕ್ರೈಸ್ತಸಭೆಯ ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರ ಮಂಡಲಿಗಳು ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ವಿಸ್ತಾರಗೊಳ್ಳಲು ಕಾರಣವಾದವು. ತಮ್ಮ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪುನರುಜ್ಜೀವನದೊಡನೆ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಇತರ ದೇಶಗಳ ಜನರಿಗೂ ಸಾರಿ ಹೇಳಿ ಅಲ್ಲೂ ಸಭೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆಂಬ ಆಕಾಂಕ್ಷೆ ಎಷ್ಟೋ ಕ್ರೈಸ್ತರಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂತು. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ 1706ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಟ್ರಾಂಕ್ವೆಬಾರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಡೆನ್ಮಾರ್ಕ್ ದೇಶದ ಅರಸನ ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದ ಕೆಲವು ಪ್ರಚಾರಕರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದಿಳಿದರು. 1813ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯವರು ಸಹ ತಮ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕರು ಈ ದೇಶಕ್ಕೆ ಬಂದು ಸೇವೆ ಮಾಡಲು ಅನುಮತಿಕೊಟ್ಟರು. ಕೋಲ್ಕತ್ತದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಈ ದೇಶಕ್ಕೆ ಬಂದು ಸೇವೆ ಮಾಡಲು ಅನುಮತಿಕೊಟ್ಟರು. ಕೋಲ್ಕತ್ತದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಸೆರಾಂಪೂರ್‌ನಲ್ಲಿ ಬಹು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಪ್ರಚಾರ ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಭಕ್ತ ವಿಲಿಯಂ ಕ್ಯಾರಿ ಇದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸಭೆಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರಚಾರ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಆಫ್ರಿಕ ಖಂಡಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಕೆಲಸವನ್ನಾರಂಭಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಆ ದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಕ್ರೈಸ್ತಸಭೆಗಳು ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದವು. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಎಷ್ಟೋ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಗಳೂ ಆಸ್ಪತ್ರೆಗಳೂ ಇತರ ಸೇವಾ ಕೇಂದ್ರಗಳೂ ಕ್ರಿಸ್ತನ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಪ್ರಚುರ ಪಡಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿವೆ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ 1947ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಸಭೆ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಐಕ್ಯಗೊಂಡ ಈ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ 5 ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಸಭೆಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಸು. 1 ದಶಲಕ್ಷ ಕ್ರೈಸ್ತರಿದ್ದರೆ ಇದೇ ಐಕ್ಯದ ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಲಂಕದ, ಉತ್ತರ ಹಿಂದುಸ್ತಾನದ ಮತ್ತು ಆಫ್ರಿಕದ ಸಭೆಗಳೂ ಮುನ್ನಡೆಯುವ ನಿರೀಕ್ಷೆಯಿದೆ.

ಜಾಗತಿಕ ಐಕ್ಯತಾ ಚಳವಳಿಯೊಂದು ಇಡೀ ಪ್ರಪಂಚದ ಕ್ರೈಸ್ತಸಭೆಗಳನ್ನು ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಒಂದುಗೂಡಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದೆ. ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಕ್ರೈಸ್ತಸಭಾಮಂಡಲಿಯ ಮೊದಲನೆಯ ಮಹಾಕೂಟ 1948ರಲ್ಲಿ ಆಮ್ಸ್‌ಟರ್‌ಡ್ಯಾಮ್‌ನಲ್ಲೂ ಇನ್ನೊಂದು ಮಹಾಕೂಟ 1961 ನವೆಂಬರ್, ಡಿಸೆಂಬರ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ನವದೆಹಲಿಯಲ್ಲೂ ಜರುಗಿದುವು.

ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮದ ತಿರುಳು: ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿರುವ ಕ್ರೈಸ್ತಸಭೆಗಳೆಲ್ಲ ಸರ್ವಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ತತ್ತ್ವದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಐಕ್ಯಮತದಿಂದ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರೂ ಅವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಆದರೂ ಬೈಬಲ್ ಗ್ರಂಥ, ವಿಶ್ವಾಸ ಪ್ರಮಾಣಗಳು, ಸಭೆಯ ಸಾಮೂಹಿಕ ಆರಾಧನೆ, ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭೆಗಿರುವ ಕರ್ತವ್ಯ ಮತ್ತು ಸ್ಥಾನ–ಇವುಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಬಹುಮಟ್ಟಿನ ಸಭೆಯವರು ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಒಮ್ಮತದಿಂದಿದ್ದಾರೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಅಪೋಸ್ತಲರ ಉಪದೇಶಗಳು ಕ್ರೈಸ್ತಸಭೆಯ ನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸುತ್ತವೆ.

(ಎಸ್.ಜೆ.ಎಸ್.ಎ.;ಎಚ್.ಎಸ್.)

ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮಸಭೆಯ ಆಡಳಿತ: ಆಡಳಿತವರ್ಗದ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಆರ್ಥೊಡಾಕ್ಸ್ ಸಭೆಯವರಿಗೂ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟರಿಗೂ ಏಕಾಭಿಪ್ರಾಯವಿಲ್ಲವಾಗಿ ಆಡಳಿತ ವರ್ಗಶ್ರೇಣಿ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬರಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಬಗೆಯಾಗಿದೆ. ಆದರೂ ಎಲ್ಲ ಶ್ರೇಣಿಗಳಲ್ಲೂ ಬೈಬಲ್ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿಯೂ ಹುದುವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಹೀಗೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸ ಬಹುದು. ಮತ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಧರ್ಮಸಭೆ ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ದೇಶವಿದೇಶಗಳಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಡುವ ಪ್ರಚಾರಕರನ್ನು ಮಿಷನರಿಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇವರು ಆಯಾ ಧರ್ಮಸಭೆಯಿಂದಲೂ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಘಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಂದಲೂ ಸಹಾಯ ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಶಾಲೆ, ಆಸ್ಪತ್ರೆ ಮುಂತಾದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸೇವಾಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತ ಧರ್ಮಬೋಧನೆ ಮಾಡುತ್ತಿರುತ್ತಾರೆ.

(ಎಸ್.ಎ.ಕೆಯು.)

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ: ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ವಿಚಾರ ಮಾಡುವಾಗ ಅದು ಭಾರತದೇಶಕ್ಕೆ ಬಂದ ಬಗೆ ಮತ್ತು ಅದರ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಒಂದೆರಡು ಮಾತುಗಳನ್ನು ಹೇಳುವುದು ಅವಶ್ಯಕ. ಭರತಖಂಡದಲ್ಲಿ ಹಿಂದು ಧರ್ಮ ಬಹು ಪಕ್ಷೀಯ ಧರ್ಮವಾಗಿದ್ದರೂ ಆರಂಭದಿಂದಲೂ ಇತರ ಧರ್ಮಗಳಿಗೂ ಈ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಮನ್ನಣೆ ದೊರಕುತ್ತಾ ಬಂದಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ದ ಆರಂಭ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಕ್ರಮೇಣ ಬೇರೂರಿ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ, ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದೆ ಎಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಾನದ ಸಂಗತಿ.

ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಪ್ರಚಾರ ಕಾರ್ಯ ಮೂರೂ ಸಮುದ್ರತೀರಗಳ ರೇವುಗಳಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರದಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂಗನೂರು ಮತ್ತು ಗೋವ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಟ್ರಾಂಕ್ವಿಬಾರ್–ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸಿರಿಯನ್, ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಮಿಷನುಗಳು ಸುವಾರ್ತಾ ಸೇವೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದುವು.

ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರಕ್ಕೂ ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ಸಭೆಗಳಿಗೂ ಮೊದಲ ಶತಮಾನದಿಂದಲೇ ಸಂಬಂಧ ವಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಅಪೋಸ್ತಲ ಥಾಮಸ್ ತಾನೇ ಸು.52ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಮಲಬಾರಿನ ತೀರದಲ್ಲಿ ಹಲಕೆಲವು ಸಭೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದನೆಂದು ಕೇರಳದ ಸಿರಿಯನ್ ಕ್ರೈಸ್ತರು ಹೇಳುವುದುಂಟು. ಆ ಮೇಲೆ ಈ ಭಕ್ತ ಪೂರ್ವ ತೀರಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಮದರಾಸಿನ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟನೆಂಬ ಐತಿಹ್ಯವಿದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಮೊದಲಿನ ಶತಮಾನದಲ್ಲೇ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂತೆನ್ನಬಹುದು. ಆದರೆ ಪ್ರಚಾರಕರು ಸುವಾರ್ತಾ ಸೇವೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗಮನ ಕೊಡದಿದ್ದುದರಿಂದ ಅದು ದೇಶದ ಇತರ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಹಬ್ಬಲಿಲ್ಲ.

ವಾಸ್ಕೊಡಗಾಮ 1498ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆಗೆ ಬಂದು ಮುಟ್ಟಿದ್ದು ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತು ಭಾರತಗಳ ಸಂಪರ್ಕದಲ್ಲೇ ದೊಡ್ಡದೊಂದು ಮೈಲಿಗಲ್ಲು. ಅನಂತರ ಬಹು ಬೇಗನೆ ಪೋರ್ಚುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಪ್ರಚಾರ ತಂಡಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಗೋವ, ಕೊಚ್ಚಿ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಸೇವಾ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಕೆಲಸವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದುವು. ಭಾರತದ ಅಪೋಸ್ತಲನೆಂದು ಹೆಸರು ಹೊತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಜೇವಿಯರ್ ಎಂಬಾತ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಜೆಸ್ಯೂಟ್ ಪ್ರಚಾರಕರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯವ. ರಾಬರ್ಟ್ ಡಿ. ನೋಬಿಲಿ ಎಂಬಾತ ಸಹ ಹಿಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಗೆ ಮನ್ನಣೆ ಕೊಟ್ಟು ಸನ್ಯಾಸಿಯ ಮಾರ್ಗವನ್ನವಲಂಬಿಸಿ ತನ್ನ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಮುಂದಣ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಪ್ರಚಾರಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಮೂಲಕ ಈ ದೇಶದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸುತ್ತಿವೆ. ದೇಶೀಯ ಮುಂದಾಳುಗಳನ್ನು ತರಬೇತು ಮಾಡಿ ಅವರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ನೀಡುವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಸಭೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿವೆ.

ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿಯ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಟ್ರಾಂಕ್ವಿಬಾರ್ ಎಂಬುದು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟೆಂಟ್ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭೆಯ ಉಗಮ ಸ್ಥಾನವೆನ್ನಬಹುದು. ಈ ಪಶ್ಚಿಮತೀರದ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ 1706ರಲ್ಲಿ ಡೆನ್ಮಾರ್ಕಿನ ಅರಸನ ಆಶ್ರಯ ಹೊಂದಿದ್ದ ಇಬ್ಬರು ಜರ್ಮನ್ ಪ್ರಚಾರಕರು ಬಂದಿಳಿದರು. ತೊಂದರೆ, ಇಕ್ಕಟ್ಟು, ಕಷ್ಟಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಇವರ ಸೇವೆ ಫಲದಾಯಕವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಜಿಗೆನ್ ಬಾಲ್ಗ್ ನಾಲ್ಕು ಸುವಾರ್ತೆಗಳನ್ನು ತಮಿಳು ಭಾಷೆಗೆ ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ್ದು (1714) ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಯತ್ನ. ಈ ಪ್ರಚಾರಕರಲ್ಲಿ ಅತಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದವ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಅನೇಕ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸು.50 ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಸೇವೆ ಮಾಡಿದ ಸಿ.ಎಫ್. ಷ್ವಾರ್ಟ್ಸ್. ತಂಜಾವೂರಿನ ರಾಜನೊಡನೆಯೂ ಹೈದರ್ ಅಲಿಯೊಡನೆಯೂ ಬ್ರಿಟಿಷರೊಡನೆಯೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸ್ನೇಹ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಈತನಿಗೆ ಕ್ಷಾಮ ಸಮಯಗಳಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟೋ ಜನರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು.

ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಯುರೋಪು ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕ ಖಂಡಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮವಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಅನೇಕ ಪ್ರಚಾರಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಈ ದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದುವು. ಉತ್ತರ ಹಿಂದುಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ವಿಲಿಯಮ್ ಕ್ಯಾರಿ ಬಂದಿಳಿದಾಗ 1793 ಭಾರತದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭಾ ಚರಿತ್ರೆ ಹೊಸತೊಂದು ಮೈಲಿಗಲ್ಲನ್ನು ಮುಟ್ಟಿದಂತಾಯಿತು. ಏಕೆಂದರೆ ಅದುವರೆಗೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದ ಇತರ ಪ್ರಚಾರಕರಂತಲ್ಲದೆ, ಕ್ಯಾರಿ ಒಂದು ಪ್ರಚಾರ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಆಧುನಿಕ ಪ್ರಚಾರ ಸೇವೆಯ ಪಿತೃ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಕ್ಯಾರಿಗೆ ಸಹಜವಾಗಿ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಬೈಬಲನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ಭಾಷಾಂತರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ, ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದರಲ್ಲಿ, ಪತ್ರಿಕೆ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯ ರಚನೆಗಳನ್ನು ಆರಂಭಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ಕಷ್ಟ ತೊಂದರೆಗಳಿರುವಾಗಲೂ ತನ್ನ ಧ್ಯೇಯವನ್ನು ಅಚಲವಾಗಿ ಅನುಸರಿಸಿದ ಧೈರ್ಯ ತಾಳ್ಮೆಗಳ ನಿಮಿತ್ತ ಕ್ಯಾರಿಗೆ ಉತ್ತರ ಹಿಂದುಸ್ತಾನದ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಸ್ಥಾನ ಸಲ್ಲಬೇಕು. ಭಕ್ತಿಮಾರ್ಗದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿಯೂ ವಿದ್ಯಾಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿಯೂ ಕ್ರೈಸ್ತತತ್ತ್ವ ನಿರೂಪಣೆಯ ಅಭ್ಯಾಸಕ್ಕಾಗಿಯೂ ಕೋಲ್ಕೊತದ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಸೆರಾಂಪೂರ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಏಷ್ಯ ಖಂಡದಲ್ಲಿ ಇದು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಇಂಥ ಆದ್ಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆನಿಸಿದೆ.

ಇಂದು ಭಾರತದ ಕ್ರೈಸ್ತಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಸು.10 ದಶಲಕ್ಷಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸದಸ್ಯರಿದ್ದಾರೆ. ಅನೇಕ ಪ್ರಚಾರ ಸಂಘಗಳು ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತದ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಸಭೆಗಳಿಗೆ ಕ್ರಮೇಣ ಒಪ್ಪಿಸಿಕೊಡುವ ಧೋರಣೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸುತ್ತಿವೆ. ಕ್ರೈಸ್ತ ಪ್ರಚಾರ ಸಂಘಗಳ ಸೇವೆಯ ಫಲವಾಗಿ ದೇಶಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಪ್ರಯೋಜನಗಳಾಗಿವೆ. ಭಾರತದ ಭಾಷೆಗಳ ಪ್ರಗತಿಗೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ ರಚನೆಗೆ ಅನೇಕ ಪಾದ್ರಿಗಳು ಸ್ಫೂರ್ತಿ, ಸಹಾಯಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ, ನೀಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಫಾದರ್ ಬೆಶಿ, ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಕಿಟ್ಟೆಲ್, ಬಂಗಾಲಿಯಲ್ಲಿ ಕೇರಿ ಮೊದಲಾದವರು ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಸೇವೆ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ದೇಶದ ಬಡಜನ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಕಷ್ಟಕ್ಕೊಳಗಾದವರಿಗೆ ನಾನಾ ವಿಧವಾಗಿ ಸೇವೆ ಮಾಡುವುದರ ಮೂಲಕ ಪ್ರಚಾರಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಎಷ್ಟೋ ಸುಧಾರಣಾ ಕೆಲಸಗಳಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ನೀಡಿವೆ. ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡಿವೆ. ಆಸ್ಪತ್ರೆಗಳು, ಅನಾಥಾಲಯಗಳು, ಶಾಲೆಗಳು, ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳು, ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಸೇವಾ ಕೇಂದ್ರಗಳು–ಇವುಗಳ ಮೂಲಕ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಪ್ರಚುರಪಡಿಸುವ ಕಾರ್ಯ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಿದೆ. 1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಿಕ್ಕ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಅದೇ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಸಂಘಟಿತ ಸಭೆಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದ ಮೇಲೆ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಜನರ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದೆ. ತಿರುಪತ್ತೂರಿನಲ್ಲಿ 1921ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಕ್ರಿಸ್ತಕುಲ ಆಶ್ರಮ ಮತ್ತೊಂದು ಉದಾಹರಣೆ. ಜೊತೆಗೆ ಕ್ರೈಸ್ತ ತತ್ತ್ವ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ವಿಚಾರ ಸರಣಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುವುದರ ಮೂಲಕವೂ ಸಭೆಯ ಸಾಮೂಹಿಕ ಆರಾಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ದೇಶೀಯ ಭಜನೆ, ಸಂಗೀತ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಬಳಕೆಗೆ ತರುವುದರ ಮೂಲಕವೂ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ತನ್ನ ತಿರುಳನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡೇ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಬೇರು ಬಿಡಲು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡುತ್ತಲಿದೆ. ಜಾತಿ ಮತ ಭೇದಗಳಿಲ್ಲದೆ ಸ್ನೇಹ, ಪ್ರೀತಿ, ಅನ್ಯೋನ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಕ್ರಿಸ್ತನ ಸಂದೇಶದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟುವ ಮನಸ್ಸು, ಜನಾಂಗ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಜವಾಬ್ದಾರಿಕೆಯಿಂದ ಭಾಗವಹಿಸುವ ಧೋರಣೆ–ಇವನ್ನು ಭಾರತದ ಸಭೆಯಲ್ಲೀಗ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬೇರೂರಿ ಇತರ ಧರ್ಮಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಮನ್ನಣೆಯ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಗಳಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ.

(ಎಸ್.ಜೆ.ಎಸ್‌ಎ.;ಡಿ.ವಿ.ಡಬ್ಲ್ಯು.)

ಕ್ಲೈವ್, ರಾಬರ್ಟ್: 1725–74. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಕಾರಣರಾದವರಲ್ಲೊಬ್ಬ ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನಿಕ, ರಾಜಕಾರಣಿ. ಇವನ ತಂದೆ ದೀರ್ಘಕಾಲ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಸದಸ್ಯನಾಗಿದ್ದ. ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಪ್ರಯೋಜಕನೂ ತುಂಟನೂ ಆಗಿದ್ದ ಇವನು ಹೆಚ್ಚು ಕಲಿಯಲಿಲ್ಲ. ಬೇಸರಗೊಂಡ ತಂದೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಗುಮಾಸ್ತಗಿರಿಯನ್ನು ದೊರಕಿಸಿಕೊಟ್ಟು ಇವನನ್ನು 18ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಿದ (1743). ಮದರಾಸಿನಲ್ಲಿ ಗುಮಾಸ್ತನಾಗಿದ್ದ ಇವನು ಜಗಳಗಂಟನಾಗಿದ್ದು ಒಂಟಿತನದ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ. ಬಾಳಿನಲ್ಲಿ ಬೇಸರಹೊಂದಿ ಎರಡು ಬಾರಿ ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ಬದುಕಿಕೊಂಡಾಗ ತನ್ನಿಂದ ಯಾವುದೋ ಮಹತ್ಕಾರ್ಯ ನಡೆಯಬೇಕಾಗಿರುವುದರಿಂದ ದೇವರು ತನ್ನನ್ನು ಉಳಿಸಿದುದಾಗಿ ಬಗೆದು ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಕಡೆಗೆ ಗಮನ ನೀಡತೊಡಗಿದ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರಿಗೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೂ ಹೋರಾಟಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಅವನಿಗೆ ಸೈನಿಕ ವೃತ್ತಿಗೆ ನುಸುಳಿಕೊಳ್ಳುವ ಅವಕಾಶ ದೊರಕಿತು. 1746ರಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರಿಗೆ ಸೆರೆ ಸಿಕ್ಕಿದರೂ ಅವರಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಪುನಃ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪಡೆಗಳನ್ನು ಸೇರಿದ. ಕರ್ಣಾಟಕದ ಸುಲ್ತಾನ್ ಪದವಿಗಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಹೋರಾಟಗಳಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರ ಬೆಂಬಲ ಪಡೆದ ಚಂದಾಸಾಹೇಬ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಬೆಂಬಲಿಗ ಮಹಮ್ಮದಾಲಿಯ ವಿರುದ್ಧ 1751ರಲ್ಲಿ ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿಯ ಕೋಟೆಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದಾಗ ಚಂದಾಸಾಹೇಬನ ರಾಜಧಾನಿ ಆರ್ಕಾಟನ್ನು ರಾಬರ್ಟ್ ಕ್ಲೈವ್ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಮಹಮ್ಮದಾಲಿಯ ತೊಂದರೆಗಳನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿದ. ತರುವಾಯ ಗೆರಿಲ್ಲ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಕರ್ಣಾಟಕದಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಮಣಿಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. 1753ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ವಿಜಯಗಳಿಂದ ಸಾಕಷ್ಟು ಐಶ್ವರ್ಯಗಳಿಸಿಕೊಂಡು ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಭಾರತದಲ್ಲಿದ್ದಾಗಲೇ ಮಾರ್ಗರೇಟ್ ಮ್ಯಾಸ್ಕಿಲೀನಳೊಡನೆ ಈತನ ವಿವಾಹವಾಗಿತ್ತು.

1755ರ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೆ ಸೋಲಾಯಿತು. ಫೋರ್ಟ್‌ಸೇಂಟ್ ಡೇವಿಡ್‌ನ ಮತ್ತು ಮದರಾಸಿನ ಗವರ್ನರ್ ಆಗಿಯೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಲ್ ಆಗಿಯೂ ನೇಮಕಗೊಂಡು ಆತ ಮರಳಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಿಂದ ಫ್ರೆಂಚರನ್ನು ಹೊಡೆದೋಡಿಸುವುದೇ ಆ ಹುದ್ದೆಯಲ್ಲಿ ಅವನ ಮುಖ್ಯ ಧ್ಯೇಯವಾಗಿತ್ತು.

1756 ಜೂನ್ ಇವನು ಮದರಾಸಿಗೆ ಬಂದೊಡನೆ ಬಂಗಾಲದ ರಾಜಕೀಯ ತೊಡಕಿನಲ್ಲಿ ಸಿಲುಕಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಬಂಗಾಲದ ರಾಜಧಾನಿ ಕೋಲ್ಕೊತ ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯಾಪಾರಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೋಠಿಯ ಸುತ್ತ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಬಂಗಾಲದ ನವಾಬ ಸಿರಾಜುದ್ದೌಲ ಅದನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿ 1756ರಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅವನಿಂದ ಅದನ್ನು ಬಿಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ನೌಕಾಧಿಕಾರಿ ವ್ಯಾಟ್ಸನನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಕ್ಲೈವನೂ ಹೋದ. 1757ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಪ್ಲಾಸಿ ಕದನದಲ್ಲಿ ಕೋಲ್ಕತವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಸಿರಾಜುದ್ದೌಲನೊಡನೆ ಸಂಧಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಅನುಮತಿ ದೊರಕಿತು. ಅನಂತರ ಚಂದ್ರನಗರದಲ್ಲಿದ್ದ ಫ್ರೆಂಚರ ವಸಾಹತನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಇವನು ಭೇದನೀತಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ಬಂಗಾಲದ ನವಾಬಗಿರಿಗೆ ಸಿರಾಜುದ್ದೌಲನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬನಾದ ಮೀರ್‌ಜಾಫರನನ್ನು ನೇಮಿಸಿ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡ. ಈ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ

ಸಹಕಾರ ನೀಡಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಕೋಲ್ಕೊತದ ಶ್ರೀಮಂತರಲ್ಲೊಬ್ಬನಾದ ಅಮೀನ್ ಚಂದನಿಗೆ ಅಪಾರ ಧನದಾಸೆ ತೋರಿಸಿ ಬಾಯಿ ಮುಚ್ಚಿಸಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಅಮೀನ್‌ಚಂದನಿಗೆ ಮೋಸ ಮಾಡಿದುದರಿಂದ ಅವನು ಹುಚ್ಚನಾಗಿ ಮೃತನಾದ.

ಈ ರೀತಿ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ ಇವನು 1760ರ ವರೆಗೂ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲೇ ಗವರ್ನರ್ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ. ಬಂಗಾಲವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಬಂದ ಮೊಗಲ್ ಸೈನ್ಯ 1759ರಲ್ಲಿ ಸೋತುಹೋಯಿತು. ಚಿನ್‌ಸುರಾದಲ್ಲಿದ್ದ ಡಚ್ಚರ ವಸಾಹತನ್ನು ಉಪಾಯದಿಂದ ನಾಶಗೊಳಿಸಿದ. 1760ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ವಾಪಸಾಗುವ ವೇಳೆಗೆ ಮೀರ್‌ಜಾಫರನ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಭಾವ ನಿರುಪಾಧಿಕವಾಗಿತ್ತು. ಮೀರ್‌ಜಾಫರ್ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವರ್ತಿಯಾಗಿದ್ದ. ತನ್ನ ಈ ಅಧಿಕಾರಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ಲೈವ್ ಅನುಸರಿಸಿದ ನೀತಿಯಿಂದ ಬಂಗಾಲಕ್ಕೂ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಗೂ ಅನೇಕ ಕಷ್ಟಗಳೊದಗಿದುವು. ತನಗೂ ಕಂಪನಿಯ ಇತರ ಸ್ಥಳೀಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೂ ನವಾಬನ ಬೊಕ್ಕಸದಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಹಣ ದೊರೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಕಂಪನಿಯ ಮತ್ತು ಅದರ ನೌಕರರ ವ್ಯಾಪಾರ ಸರಕುಗಳ ಮೇಲೆ ಸುಂಕಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸದಂತೆ ಏರ್ಪಾಡು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ನವಾಬನ ಬೊಕ್ಕಸ ಬರಿದಾಗಿ ತೊಂದರೆ ಉದ್ಭವಿಸಿತು. ಕಂಪನಿಯ ನೌಕರರಲ್ಲಿ ಲಂಚಗುಳಿತನ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಇವನ ಅಧಿಕಾರ ಮಹತ್ತ್ವ ಪೂರಿತವಾದುದಾಗಿತ್ತು.

ಇವನು 1760ರ ಫೆಬ್ರವರಿಯಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದಾಗ ಅವನಿಗೆ ಬ್ಯಾರನ್ ಪದವಿಯನ್ನೂ (1762) ಸರ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನೂ (1764) ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿ ವಿಲಿಯಂ ಪಿಟ್ ಅವನನ್ನು ಸ್ವರ್ಗದಿಂದಿಳಿದು ಬಂದ ದಳಪತಿ ಎಂದು ಹೊಗಳಿದ. ಇವನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಜಮೀನನ್ನು ಕೊಂಡು ಅಲ್ಲೇ ನೆಲೆಸಿದ; ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿಗೆ ಚುನಾಯಿತನಾದ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಗಳಿಸುವುದು ಅವನ ಆಸೆಯಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲೂ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಆಡಳಿತವರ್ಗದಲ್ಲೂ ಇದ್ದ ಅಸೂಯಾಪರರೂ ದ್ವೇಷಿಗಳೂ ಅವನ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಅಡ್ಡಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡಿದರು.

1764ರ ವೇಳೆಗೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಂಪೆನಿಯ ವ್ಯವಹಾರ ಹದಗೆಟ್ಟಿತ್ತು. ಮೀರ್‌ಜಾಫರ್‌ನನ್ನು ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ತಳ್ಳಿ ಆ ಪದವಿಗೆ ಮೀರ್‌ಖಾಸಿಮನನ್ನು ತರಲಾಗಿತ್ತು. 1763ರಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ನವಾಬಪದವಿಯಿಂದ ಕಿತ್ತು ಹಾಕಲಾಯಿತು. ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಷಾ ಆಲಂ ಬಂಗಾಲದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ ಕಂಪನಿಗೆ ದುರ್ದೆಶೆಯುಂಟಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸಂದಿಗ್ಧ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಇವನನ್ನು ಬಂಗಾಲದ ಗವರ್ನರಾಗಿಯೂ ಉಚ್ಚ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿಯೂ ನೇಮಿಸಿ ಸಲಹಾಸಮಿತಿಯ ಸೂಚನೆಗಳನ್ನು ಅತಿಕ್ರಮಿಸುವ ಅಧಿಕಾರವನ್ನೂ ನೀಡಿ 1765ರಲ್ಲಿ ಕೋಲ್ಕೊತಗೆ ಕಳಿಸಲಾಯಿತು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಬಕ್ಸಾರ್ ಕದನ ಮುಗಿದಿದ್ದು ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ನವಾಬ ಷೂಜಾ ಉದ್ದೌಲ ಓಡಿಹೋಗಿದ್ದ. ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಅನುವರ್ತಿಯಾಗಿದ್ದ. ಆದರೂ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅರಾಜಕತೆ ತುಂಬಿತ್ತು.

ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಇವನು ಕೈಕೊಂಡ ಧೋರಣೆಗಳಿಂದ ಇವನ ರಾಜಕಾರ್ಯಪಟುತ್ವ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂತು. ಕಂಪನಿಯ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಬಂಗಾಲ ಬಿಹಾರಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡು, ಅಯೋಧ್ಯೆಯನ್ನು ಷೂಜಾ ಉದ್ದೌಲನಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸಲಾಯಿತು. ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಷಾ ಆಲಮನಿಂದ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಮತ್ತು ಕೋರಾ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ವಾರ್ಷಿಕ ಕಪ್ಪವನ್ನೂ ಬಂಗಾಲದ ದಿವಾನ್ ಪದವಿಯನ್ನೂ ಕಂಪನಿಗೆ ದೊರಕಿಸಿಕೊಂಡು ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಅವನಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ನೆರವಿನ ಭರವಸೆ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಬಂಗಾಲದ ಆಡಳಿತ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳನ್ನು ಸುಧಾರಿಸುವುದರ ಕಡೆಗೆ ಕ್ಲೈವ್ ಗಮನ ನೀಡಿದ. ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ದ್ವಿಸರ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದು ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕಂಪನಿಯ ವಶಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿದ. ಕಂಪನಿಯ ನೌಕರರಲ್ಲಿದ್ದ ಅವಿಧೇಯತೆಯನ್ನು ಮಟ್ಟ ಹಾಕಿ, ಸಲಹಾಸಮಿತಿಯನ್ನು ವಿಸರ್ಜಿಸಿದ. ನೌಕರರು ರೂ.1,000 ಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮೌಲ್ಯದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಯಾರಿಂದಲೂ ತನ್ನ ಅನುಮತಿಯಿಲ್ಲದೆ ಸ್ವೀಕರಿಸಬಾರದೆಂಬ ನಿಯಮವನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ನೌಕರರು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ವಂತ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅವರಿಗೆ ಅಲ್ಪ ಸಂಬಳ ಬರುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಅವರ ಜೀವನ ನಡೆಯುವುದೇ ಕಷ್ಟವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಅವರಿಗೆ ಉಪ್ಪಿನ ವ್ಯಾಪಾರದ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯವನ್ನು ಒಂದು ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಮೂಲಕ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಸೈನಿಕರ ಅಶಿಸ್ತನ್ನು ಮಟ್ಟ ಹಾಕಿದ್ದರಿಂದ ಕ್ಲೈವನಿಗೆ ಅವರಿಂದ ತೊಂದರೆಯಾದರೂ ದೃಢಸಂಕಲ್ಪದಿಂದ ಅವರನ್ನು ಎದುರಿಸಿದ. ಹೀಗೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ರೂಢಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರ ಇಲ್ಲಿ ನೆಲಸಲು ಕಾರಣನಾದ.

1767ರ ಫೆಬ್ರವರಿಯಲ್ಲಿ ಇವನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಇವನ ವಿರೋಧಿಗಳು ಪುನಃ ಪ್ರಬಲರಾದರು. ಲಾರ್ಡ್ ಚ್ಯಾಟಾಮ್‌ನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಕಂಪನಿಯ ನಿರ್ದೇಶಕ ಮಂಡಳಿಯ ಕೆಲವರು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇವನ ಆಡಳಿತದ ಬಗ್ಗೆ ಆಪಾದನೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರು. 1772ರಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನಲ್ಲಿ ಇವನ ವಿರುದ್ಧ ಆಪಾದನೆಗಳನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಲಾಯಿತು. ತನಗಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭಗಳನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸ್ವಾರ್ಥಕ್ಕೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಬಹುದಾಗಿದ್ದರೂ ತಾನು ಆ ರೀತಿ ಮಾಡಲಿಲ್ಲವೆಂದು ವಾದಿಸಿದ. ಕೊನೆಗೆ ಇವನನ್ನು ಆ ಆಪಾದನೆಗಳಿಂದ ವಿಮೋಚನೆಗೊಳಿಸಿದರೂ ಈತ ನಿರಾಶನಾಗಿ 1774 ನವೆಂಬರ್ 22ರಂದು ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ತ್ವರಿತಗತಿಯಲ್ಲಿ ಉಚ್ಚಸ್ಥಾನಕ್ಕೇರಿದ ಇವನು ಆರಂಭದೆಶೆಯಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಾಮಾನ್ಯವೆನಿಸಿದ ತಪ್ಪುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದುಂಟು. ಇವನ ವಿರೋಧಿಗಳು ಇವನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದು ಇವನ ಮನಶ್ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ಗೌರವಗಳಿಗೆ ಕೊಡಲಿ ಪೆಟ್ಟು ಹಾಕಿದರು. (ಬಿ.ಎಂ.)

ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರ: 990–1070. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಕವಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಗಣ್ಯನೆನಿಸಿರುವ ಈತ ಬಹು ವಿದ್ಯಾಪಾರಂಗತನಾಗಿದ್ದು ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ವಿಭಿನ್ನ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ವಿದ್ಯಾವಿವೃತಿಯನ್ನು (ಪ್ರತ್ಯಭಿಜ್ಞಾ ವಿವೃತಿ ವಿಮರ್ಶಿನಿ) ರಚಿಸಿದ ಅಭಿನವಗುಪ್ತನಲ್ಲಿ ತಾನು ಸಾಹಿತ್ಯ ಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಕಲಿತುದಾಗಿ ತನ್ನ ಬೃಹತ್ಕಥಾಮಂಜರಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಅಭಿನವಗುಪ್ತ ಪ್ರತ್ಯಭಿಜ್ಞಾದರ್ಶನ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಬರೆದುದು 1014ರಲ್ಲಿ. ಈ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರ ಸು. 990ರಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದವನಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ರಾಜಾ ಅನಂತರ (1022–63) ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ತಾನು ಕವಿಯಾಗಿದ್ದುದಾಗಿಯೂ ತನ್ನ ಹಲವಾರು ಕೃತಿಗಳ ಸಮಾಪ್ತಿವಾಕ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಈತನೇ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಬೃಹತ್ಕಥಾಮಂಜರಿ ಸಮಯಮಾತೃಕಾ ಮತ್ತು ದಶಾವತಾರ ಚರಿತಗಳಲ್ಲಿ ತಾನು ಅವನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಕಾಲವನ್ನೂ ಬರೆದಿಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಅದರಂತೆ ಈಗ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿರುವ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ಕಥಾಮಂಜರಿ (1037) ಮೊದಮೊದಲು ರಚಿತವಾದುದೆಂದೂ ದಶಾವತಾರಚರಿತ (1066) ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದುದೆಂದೂ ಹೇಳಬೇಕು. ದಶಾವತಾರಚರಿತ, ರಾಮಾಯಣ ಮಂಜರಿ, ಕವಿಕಂಠಾಭರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರನೇ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ಇವನ ತಂದೆ ಪ್ರಕಾಶೇಂದ್ರ, ತಾತ ಸಿಂಧು, ಸಹೋದರ ಚಕ್ರಪಾಲ. ಇವನು ಸು.1070ರ ವೇಳೆಗೆ ಕಾಲವಾದನೆಂದು ನಂಬಲಾಗಿದೆ.

ತನ್ನ ತಂದೆ ಪ್ರಕಾಶೇಂದ್ರ ತುಂಬ ದಾನಶೀಲನೆಂದೂ ಅವನ ಮನೆ ಅನ್ನಸತ್ರವೇ ಆಗಿತ್ತೆಂದೂ ಆತ ದೇವದ್ವಿಜಮಠಾಧಿಗಳಿಗಾಗಿ ಕೋಟಿಗಟ್ಟಲೆ ಹಣವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದುದಾಗಿಯೂ ಆತ ಶೈವನಾಗಿದ್ದು ಅನೇಕ ಶಿವಬಿಂಬಗಳನ್ನು ಶಿವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿಸಿದುದಲ್ಲದೆ ಅಂಥ ಒಂದು ಬಿಂಬವನ್ನು ಪೂಜಿಸಿ ಅದನ್ನೇ ತಬ್ಬಿಕೊಂಡು ಪ್ರಾಣ ನೀಗಿದುದಾಗಿಯೂ ಬೃಹತ್ಕಥಾಮಂಜರಿಯಲ್ಲಿ ಇವನೇ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇದರಿಂದ ಇವನೂ ಜನ್ಮತಃ ಶೈವನೆಂದಂತಾಯಿತು. ಇವನ ಗುರುವಾದ ಅಭಿನವಗುಪ್ತನಂತೂ ಶೈವನೇ. ಆತ ವಾಸವಾಗಿದ್ದುದೂ ಶೈವಮಂಡಲದಲ್ಲೇ. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಆತ ವೈಷ್ಣವನಾಗಿಬಿಟ್ಟ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಪರಮ ಭಾಗವತನಾಗಿದ್ದ ಸೋಮಪಾದನ ಅನುಗ್ರಹವೇ ಎಂದು ಇವನೇ ತನ್ನ ಬೃಹತ್ ಕಥಾಮಂಜರಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ.

ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರನಿಂದ ರಚಿತವಾದುವೆಂದು ಈ ವರೆಗೆ ತಿಳಿದು ಬಂದಿರುವ ಗ್ರಂಥಗಳು 35. ಆ ಪೈಕಿ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿರುವುವು 19. ಅವನ್ನು ಹೀಗೆ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು: (ಅ) ಮೂರು ಮಂಜರಿಗಳು–ರಾಮಾಯಣ ಮಂಜರಿ, ಭಾರತಮಂಜರಿ, ಬೃಹತ್ಕಥಾ ಮಂಜರಿ. (ಆ) ಎರಡು ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳು–ದಶಾವತಾರಚರಿತ, ಅವದಾನಕಲ್ಪತಾ. (ಇ) ಎಂಟು ಉಪದೇಶಾತ್ಮಕ ಕಾವ್ಯಗಳು–ಕಲಾವಿಲಾಸ, ಸಮಯ ಮಾತೃಕಾ, ಚಾರುಚಾರ್ಯಾಶತಕ, ಸೇವ್ಯಸೇವಕೋಪದೇಶ, ದರ್ಪದಳನ, ದೇಶೋಪದೇಶ, ನರ್ಮಮಾಲಾ, ಚತುರ್ವರ್ಗ ಸಂಗ್ರಹ. (ಈ) ಸಾಹಿತ್ಯ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಎರಡು ಕೃತಿಗಳು_ಕವಿಕಂಠಾಭರಣ, ಔಚಿತ್ಯವಿಚಾರಚರ್ಚಾ. (ಉ) ನಾಲ್ಕು ಸಂಕೀರ್ಣ ಕೃತಿಗಳು–ಸುವೃತ್ತತಿಲಕ, ಲೋಕಪ್ರಕಾಶಕೋಶ, ನೀತಿಕಲ್ಪತರು, ವ್ಯಾಸಾಷ್ಟಕ. ಅನುಪಲಬ್ಧ ಕೃತಿಗಳ ವಿವರ ಹೀಗಿದೆ: (ಅ) ಕವಿಕಂಠಾಭರಣದಲ್ಲಿ ಉದಾಹೃತವಾಗಿರುವ ಏಳು ಕೃತಿಗಳು–ಶಶಿವಂಶ ಮಹಾಕಾವ್ಯ, ಪದ್ಯ ಕಾದಂಬರೀ, ಅಮೃತತರಂಗ ಮಹಾಕಾವ್ಯ, ಲಾವಣ್ಯವತೀ, ಕನಕಜಾನಕೀ, ಮುಕ್ತಾವಳೀ, ಚಿತ್ರಭಾರತ ನಾಟಕ. (ಆ) ಔಚಿತ್ಯವಿಚಾರಚರ್ಚೆಯಲ್ಲಿ ಉದಾಹೃತವಾಗಿರುವ ಏಳು ಕೃತಿಗಳು–ಮುನಿಮತ ಮೀಮಾಂಸಾ, ನೀತಿಲತಾ, ವಿನಯವಲ್ಲೀ, ಅವಸರಸಾರ, ಲಲಿತಾ ರತ್ನಮಾಲಾ, ಕವಿಕರ್ಣಿಕಾ, ವಾತ್ಸ್ಯಾಯನ ಸೂತ್ರಸಾರ. (ಇ) ಪವನಪಂಚಾಶಿಕಾ ಸುವೃತ್ತ ತಿಲಕದಲ್ಲಿ ಉದಾಹೃತವಾಗಿರುವ ಒಂದು ಕೃತಿ. (ಈ) ಕಲ್ಹಣನ ರಾಜತರಂಗಿಣಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರ ರಚಿತವೆಂದು ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಒಂದು ಕೃತಿ–ನೃಪಾವಳೀ (ರಾಜಾವಳೀ). (ಎಸ್.ಆರ್.ಎಎನ್.)

ಖ

ಖಂಬತ್ ಕೊಲ್ಲಿ: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬಿ ಸಮುದ್ರ ಒಳಚಾಚಿರುವ ಭಾಗ. ನರ್ಮದ, ತಾಪಿ, ಸಾಬರಮತಿ ಮತ್ತು ಮಾಹಿ ನದಿಗಳು 3000 ಚ.ಕಿಮೀ ಜಾಗವನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿರುವ ಈ ಕೊಲ್ಲಿಯನ್ನು ಸೇರುತ್ತವೆ. ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಸಾಗರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಇಲಾಖೆಯ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಓಷನ್ ಟೆಕ್ನಾಲಜಿ ಸಾಗರದಾಳದಲ್ಲಿ ಭೂವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಗರ–ಸಂಬಂಧಿತ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಗಳನ್ನು ಆಗಾಗ ನಡೆಸುತ್ತದೆ. ಖಂಬತ್ ಕೊಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ 2000ದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ಕೈಗೊಂಡ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಅಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಇಲ್ಲಿ ಪುನರ್‌ಶೋಧನೆಯನ್ನು ನಡೆಸಿದಾಗ 20–40 ಮೀ ಆಳದ ಕೊಲ್ಲಿಯ ತಳದಲ್ಲಿ ಪುರಾತನ ಜನವಸತಿಯ (?) ಅವಶೇಷಗಳು ಗೋಚರವಾದವು.

ಖಂಬತ್ ಕೊಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ಸೈಡ್–ಸ್ಕ್ಯಾನ್ ಸೋನಾರ್ ಮತ್ತು ಸೀಸ್ಮಿಕ್ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ಕಾರಣ ಭೂಕಂಪ ಕುರಿತಾದ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವುದಾಗಿತ್ತು. ಕೊಲ್ಲಿಯ ತಳದಲ್ಲಿರುವ ಭೂಸ್ತರಗಳ ರಚನೆ–ಸ್ವರೂಪಗಳನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳುವುದು ಇದರ ಇನ್ನೊಂದು ಉದ್ದೇಶ. ಕೊಲ್ಲಿಯ ತಳಭಾಗ ವಿಭಿನ್ನವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಭೂಪ್ರವರ್ತನಗಳಿಗೆ ಒಳಪಡುತ್ತದೆಂದೂ ಈ ಕ್ರಿಯೆಗಳು ಕೊಲ್ಲಿಯ ತಳದ ಮೇಲೆ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರುವವೆಂದೂ ಇದರಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂತು. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಭೂಕಂಪದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸಿಸಿದ ಗಾರ್ಟಿ ಅವರು (ಮಣಿಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ) ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ ಮತ್ತು ಓ.ಎಸ್.ಎಲ್. ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ತಂತ್ರಗಳ ನೆರವಿನಿಂದ ಈ ಭೂಭಾಗದಲ್ಲಿ 1500, 3000 ಮತ್ತು 5000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಭೂಕಂಪ ಸಂಭವಿಸಿರುವುದನ್ನು ಗೊತ್ತು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಇದೇ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಲ್ಲಿಯ ತಳದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ–ವಲಯ 1 ಮತ್ತು 2–ಎರಡು ಪುರಾತನ ನದಿಗಳ ಹರಿವು ಪತ್ತೆಯಾದವು. ಇದನ್ನು ಖಚಿತಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಈ ಸ್ಥಳಗಳಿಂದ ಮಣ್ಣನ್ನು ಮೊಗೆದು ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಲಾಯಿತು. ಸಿಹಿನೀರಿನ ಶಂಖಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ನದೀಮೂಲದ ಶುದ್ಧ ಮೆಕ್ಕಲುಮಣ್ಣು ಇದೆಂದು ದೃಢಪಟ್ಟಿತು. ಇದೇ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಬೇರೆಬೇರೆ ಕಡೆಗಳಿಂದ ಕೊಳವೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಮಣ್ಣನ್ನು ಮೇಲೆತ್ತಿ ಅದನ್ನು ಓ.ಎಸ್.ಎಲ್. ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ತಂತ್ರಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ನದಿಗಳು ಸು. 3000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನವರೆಗೂ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದು ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೆ ಹರಿಯುತ್ತಿದ್ದವೆಂಬುದು ಇದರಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂತು. ಈ ಸಮಯದ ತರುವಾಯದಲ್ಲಿ ಕೊಲ್ಲಿಯ ತಳದ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಆದ ಏರುಪೇರುಗಳಿಂದ ಸಮುದ್ರದ ಮಟ್ಟ ಹೆಚ್ಚಿ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿಹೋಯಿತೆನ್ನಲಾಗಿದೆ.

ಮೊಗೆದು ಮೇಲೆತ್ತಿದ ಮೆಕ್ಕಲುಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರು, ಅರ್ಧಂಬರ್ಧ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಯಾದ ಮರದ ತುಂಡುಗಳು, ಒಲೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಒಂದು ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಇದರೊಂದಿಗಿದ್ದ ಸುಟ್ಟ ಮರದ ತುಂಡೊಂದರ ಇಂಗಾಲ 14 ಕಾಲಮಾನ 9500 ವರ್ಷಗಳು. ಈ ಅವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸಮುದ್ರತಳದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿಹೋದ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಕುರುಹುಗಳೇನಾದರೂ ಇವೆಯೇ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಬ್ ಬಾಟಮ್ ಪ್ರೊಫೈಲರ್ ಮತ್ತು ಅಯಸ್ಕಾಂತೀಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಒಂದನೆಯ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡಗಳಂತಹ ರಚನೆಗಳು ಇರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಇವು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದವು.

ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಬಂದವು ಎಂಬುದನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಕೆಲವೊಂದು ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಮೆಕ್ಕಲುಮಣ್ಣನ್ನು ಎಕ್ಸ್‌ರೇ ಡಿಫ್ರ್ಯಾಕ್ಷನ್ ಮತ್ತು ಐ.ಸಿ–ಪಿ.ಎಮ್.ಸ್ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗಳಿಗೆ ಒಳಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಮೆಕ್ಕಲುಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಅದರೊಳಗೆ ಬೆರೆತಿರುವ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳು ಬೇರೆ ಸ್ಥಳದಿಂದ ಬಂದವಲ್ಲ; ಇವು ಇದ್ದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿಯೇ ಮುಳುಗಿಹೋದವು ಎಂಬುದು ಇದರಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಯಿತು. ಮುಳುಗಡೆಗೆ ಮುಂಚೆ ಈಗಿನ ಕೊಲ್ಲಿಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಮುದಾಯಗಳು ನೆಲೆಸಿದ್ದವು. ಅನಂತರ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿದ್ದವು ಎಂಬುದನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಯ ತಳದ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಹೇಳಬಹುದು. ಮೊಗೆದು ಮೇಲೆತ್ತಿದ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ 0.5–4 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದದ 248 ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಸಿಕ್ಕವು. ಇವುಗಳನ್ನು ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು, ಜಾಸ್ಪರ್, ಅಗೇಟ್, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ, ಕುರಂಗದ ಕಲ್ಲು ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇತರ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ಬೊಂಬಿನ ತಡಿಕೆ ಗೋಡೆಗಳ ಭಾಗಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರಿಕೆ, ಮನೆಯ ನೆಲಗಟ್ಟಿನ ಅವಶೇಷಗಳು. ನೆಲಗಟ್ಟು ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಂತಹ ವಸ್ತುವಿನಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟು ಇದಕ್ಕೆ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಗಿಲಾವು ಇದ್ದಿತ್ತೆಂದು ಎಕ್ಸ್‌ರೇ ಡಿಫ್ರ್ಯಾಕ್ಷನ್ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗಿದೆ.

ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ಬೊಂಬಿನ ಗೋಡೆಯ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಅದರೊಳಗಿದ್ದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರೊಂದನ್ನು ಲಂಡನ್ನಿನ ಪ್ರಯೋಗಶಾಲೆಗೂ ಮಣಿಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಭೂವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗಕ್ಕೂ ಕಾಲಮಾನದ ನಿರ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕಳುಹಿಸಲಾಯಿತು. ಇವು 3,000–10,000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯವು ಎಂಬುದು ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ ಮತ್ತು ಓ.ಎಸ್.ಎಲ್. ವಿಧಾನದಿಂದ ನಿಗದಿಯಾಯಿತು. ಈಗಿನ ಖಂಬತ್ ಕೊಲ್ಲಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಹು ದೀರ್ಘಕಾಲ ಮಾನವ ವಸತಿ ಇದ್ದಿತ್ತೆಂದು ಈ ಎಲ್ಲಾ ಅವಶೇಷ ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಕಾಲಮಾನದಿಂದ ಸುಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

(ಎಸ್.ಎಚ್.ಎ.ಬಿ.)

ಖಜುರಾಹೊ: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಿಥುನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಸ್ಥಳ. ಮಧ್ಯ ಭಾರತದ ಬುಂದೇಲ್ ಖಂಡದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕ್ಷೇತ್ರ. ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಚಂದೆಲ್ಲ ರಾಜರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ 950–1050ರ ಮಧ್ಯದ ಒಂದು ಶತಮಾನದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಸು.30 ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದುವು. ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ ಮತ್ತು ಜೈನ ಧರ್ಮೀಯವಾದ ಈ ಮಂದಿರಗಳು ಆಗಿನ ರಾಜರ ಮತ್ತು ಜನತೆಯ ಸರ್ವಧರ್ಮ ಸಮನ್ವಯ ಭಾವನೆಗಳ ಪ್ರತೀಕಗಳಾಗಿವೆ.

ನದಿಯ ದಡದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಜಗತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಒಂದೊಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ನಿಂತಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಬಗೆಯ ವ್ಯವಸ್ಥಾಬದ್ಧ ಯೋಜನೆಯೂ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಸಣ್ಣವಾದರೂ ಎತ್ತರವಾದ ವಿಶಾಲ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಈ ಮಂದಿರಗಳು ಸ್ವಯಂಪೂರ್ಣವಾದ ಉತ್ತಮ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಅರ್ಧಮಂಟಪಗಳೇ ಈ ಭಾಗಗಳು. ಕೆಲವು ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಅಂತರಾಳ, ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಹಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಮಾರ್ಗಗಳೂ ಇವೆ. ಎತ್ತರವಾದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ತಳಭಾಗದ ಅಂತಸ್ತು, ಗೋಡೆಗಳು, ಬಾಗಿಲು ಕಿಟಕಿಗಳು, ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಉನ್ನತವಾದ ಶಿಖರಗಳು ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ

ವಿಶ್ವನಾಥ ಮಂದಿರ

ಮುಖ್ಯ ಅಂಗಗಳಾಗಿದ್ದು ಕಟ್ಟಡದ ಔನ್ನತ್ಯವನ್ನು ಎತ್ತಿತೋರುತ್ತವೆ. ಹೊರಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಅಲಂಕರಣ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಕಟ್ಟಡಗಳ ಭವ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿವೆ. ಆನಂದಮಯ ತೃಪ್ತ ಜೀವನದ ಭಾವವನ್ನು ಬೀರುತ್ತಿರುವ ಮಾನವರ ಮತ್ತು ಸುಂದರ ದೇವತೆಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ನೂರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಣ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಯೋಜಿತವಾಗಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲದರಿಂದ ಇಡೀ ಕಟ್ಟಡವೇ ಜೀವಂತವಾಗಿರುವಂತೆ ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಮುಂಭಾಗದಿಂದ ಮೆಟ್ಟಿಲುಮೆಟ್ಟಿಲಾಗಿ ಕಟ್ಟಡದ ಶಿಖರ ಅತ್ಯಂತ ಉನ್ನತ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದು ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಖಜುರಾಹೊ ದೇವಾಲಯಗಳ ಶಿಖರಗಳು ಬಹಳ ಸುಂದರವಾಗಿದ್ದು ಕಟ್ಟಡದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಿಗೂ ಕೇಂದ್ರಬಿಂದುಗಳಾಗಿವೆ. ಕೇಂದ್ರಶಿಖರದ ಸುತ್ತ ಇರುವ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಶಿಖರಗಳು ಅದರ ಭವ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿವೆ.

ದೇವಾಲಯದ ಒಳಭಾಗವನ್ನು ಮತೀಯ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಹೊಂದುವಂತೆ, ಸ್ಥಳಪರಿಮಿತಿಯನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಯೋಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಒಂದೇ ಪ್ರವೇಶ ಮಾರ್ಗವಿದ್ದು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಸರಣಿಯ ಮೂಲಕ ಒಳಹೋಗಬೇಕು. ಈ ರೀತಿ ಅರ್ಧಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶಮಾಡಿ ಕಂಬಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಂಟಪದೊಳಕ್ಕೆ ಹೋದಾಗ ಅಂತರಾಳದ ಮುಂದೆ ನಿಲ್ಲಬೇಕು. ಅದರ ಮುಂದಿನ ಭಾಗವೇ ಗರ್ಭಗೃಹ. ದೇವಾಲಯದ ಒಂದು ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎಡಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ, ಮಹಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹದ ಸುತ್ತ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಮಾರ್ಗ ಇವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲೂ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅದರ ಅಲಂಕರಣವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತವೆ. ಆ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕುಬ್ಜ ಸುಂದರ ಸ್ತ್ರೀ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ಅದರಲ್ಲೂ ಬೋದಿಗೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಸೂರುಗಳಲ್ಲಿರುವ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಮತ್ತು ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸ ಕಲಾ ಐಸಿರಿಯ, ಕಲೆಗಾರನ ಮಹೋನ್ನತಿಯ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿವೆ.

ಮಧ್ಯದ ಮಂಟಪದ ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿರುವ ಭುವನೇಶ್ವರಿ ಖಜುರಾಹೊ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅತ್ಯುತ್ಕೃಷ್ಟವಾದ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಆಕಾರದ ವೃತ್ತ, ಅರ್ಧವೃತ್ತ ಮತ್ತು ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ನಯನಮನೋಹರವಾದ ಅಲಂಕರಣವನ್ನು, ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದ ಸಮೂಹದಲ್ಲಿ ಶೈವ ವೈಷ್ಣವ ಮಂದಿರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಂದರ್ಯ ಮಹಾದೇವ್ ಭಾರತದ ಅತಿಸುಂದರ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಬೇಲೂರು, ಹಳೇಬೀಡುಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಎತ್ತರವಾದ ಜಗಲಿಯ ಮೇಲೆ ಇದನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. 33ಮೀ ಉದ್ದ 18ಮೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು ಭೂಮಿಯ ಮೇಲಿನಿಂದ 34.8ಮೀ ಎತ್ತರ ಅಥವಾ ಜಗತಿಯಿಂದ 26.4ಮೀ ಇರುವ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿತ ವಾಗಿದೆ. ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟು ಬೃಹತ್ತಾಗಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಒಂದು ಘನವಾಗಿ, ಎತ್ತರದಿಂದ ಎತ್ತರಕ್ಕೆ, ಒಂದನ್ನೊಂದು ಮೀರಿ ಏರುತ್ತಿರುವ ಶಿಖರಗಳಿಂದ ಕೊನೆಗೆ ಏಕಮೇವಾದ್ವಿತೀಯವಾಗಿ

ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ದೇವಾಲಯದ ಮಿಥುನಶಿಲ್ಪ

ನಿಮಿರಿನಿಂತ ಗಿರಿಶೃಂಗದಂಥ ಗರ್ಭಾಂಕಣದ ಶಿಖರದ ಔನ್ನತ್ಯ ಪ್ರೇಕ್ಷಕರ ಹೃನ್ಮನಗಳನ್ನು ತನ್ನೆಡೆಗೆ ಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಕಲೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಭುವನೇಶ್ವರದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಆಕರ್ಷಣೀಯ ವಾಗಿದ್ದರೆ, ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯ ಬೇಲೂರಿನ ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದಂತೆ ಒಳಗೂ ಹೊರಗೂ ಮನೋಹರವಾಗಿದೆ. ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರು, ಅಪ್ಸರೆಯರು, ಸುರಸುಂದರಿಯರು, ವಿದ್ಯಾಧರೆಯರು ಇತ್ಯಾದಿ ವಿವಿಧ ಭಾವಭಂಗಿಗಳ ರಮಣೀಯ ಶಿಲಾಕೃತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಗುಂಪುಗೂಡಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಲಾಸಂಪತ್ತು, ಭಾವಪ್ರೇರಕಶಕ್ತಿ ಅತ್ಯದ್ಭುತವಾದುದೆಂದು ಕಲಾವಿಮರ್ಶಕರು ಉದ್ಗಾರವೆತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಗುಂಪಿನ ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಚತುರ್ಭುಜ ವಿಷ್ಣುಮಂದಿರ 25.5ಮೀ ಉದ್ದ ಮತ್ತು 13.2ಮೀ ಅಗಲವಾಗಿದೆ. ಪಂಚಾಯತನ ಪದ್ಧತಿ ಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ಈ ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ ಐದು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿವೆ. ಈ ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲೇ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಆರು ಜೈನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿದೆ. ಇವುಗಳ ಹೊರಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ತೋರಣಗಳು, ಸ್ತಂಭಿಕೆಗಳು ಮುಂತಾದ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳ ಅಲಂಕರಣವಿಲ್ಲದೆ ಅವು ಸರಳವಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಲಾ ಗಿರುವ ಮೂರ್ತಿಗಳಿಂದಾಗಿ ಈ ಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷವಾದ ಶೋಭೆ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿದೆ. ಈ ಜೈನ ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ಜೈನ ಬಸದಿ 18ಮೀ ಉದ್ದ ಮತ್ತು 9ಮೀ ಅಗಲವಾಗಿದೆ.

ಈ ಗುಂಪಿನ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಪಾಳಾದ ಜೈನಮಂದಿರವೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹವಾದದ್ದು. ಘಂಟೈ ಮಂದಿರವೆಂದು ಹೆಸರಾದ ಈ ಮಂದಿರ ಪೂರ್ಣವಾಗಿದ್ದಾಗ ಆ ರೀತಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಮಕುಟಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈಗ ಉಳಿದಿರುವ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿರುವ, ಉತ್ತಮ ಕೈಚಳಕ ತೋರುವ ಕಂಬಗಳು, ಭವ್ಯ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿರುವ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ನೋಟಕರ ಕಣ್ಮನಗಳನ್ನು ತಣಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿರುವ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಮಂದಿರಗಳೂ ಉತ್ತಮ ಕಲಾವಂತಿಕೆಯಿಂದ ಕೂಡಿವೆ; ಕೆಲವು ಪಾಳು ಬಿದ್ದಿವೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಖಜುರಾಹೊದ ದೇವಾಲಯ ಗಳು ಭಾರತೀಯ ವಾಸ್ತುಕಲೆಯ ಮಹೋನ್ನತ ಘಟ್ಟವನ್ನು ರೂಪಿಸುವ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನಗಳ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಸೇರುತ್ತವೆಂದು ನಿಸ್ಸಂದೇಹವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು. ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಪರಾಕಾಷ್ಠೆಯ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನಗಳಲ್ಲಿ ಖಜುರಾಹೊದ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲಾದ ನಗ್ನ ಅಪ್ಸರೆಯರ ಅಸಾಧಾರಣ ಸುಂದರ ದೇಹಗಳು ಬಾಗಿ ಬಳುಕುತ್ತ ನೋಟಕರ ಚಿತ್ತವನ್ನು ತಮ್ಮಲ್ಲಿ ಸೆರೆಹಿಡಿಯುತ್ತವೆ. ಸುಂದರ ಸ್ತ್ರೀಯರ ದೇಹಗಳಲ್ಲಿ ತುಂಬಿ ತುಳುಕುವ ವಿವಿಧ ಶೃಂಗಾರ ಪ್ರಧಾನ ಭಾವಭಂಗಿಗಳು, ಪುರುಷರ ಚಿತ್ತವನ್ನು ಕ್ಷೋಭೆಗೊಳಿಸುವ ರಸಮಯ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳು ಪ್ರೇಕ್ಷಕರ ಒಂದೊಂದು ನೋಟಕ್ಕೂ ಹೊಸಹೊಸ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ತಮ್ಮ ಅತಿಮಾನುಷ ಕಲಾವಂತಿಕೆಯನ್ನು ಖಜುರಾಹೊ ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಕಲಾ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅಮರರಾಗಿದ್ದಾರೆ. (ಸಿ.ಜಿ.ಪಿ.;ಎನ್.ಎಸ್.)

ಖಾರವೇಲ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಕಳಿಂಗ ದೇಶವನ್ನಾ ಳುತ್ತಿದ್ದ ಚೇದಿವಂಶದ ದೊರೆ. ಮೇಘವಾಹನ ಚೇದಿವಂಶದ ಮೂಲಪುರುಷನೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭುವನೇಶ್ವರದ (ಒರಿಸ್ಸ) ಬಳಿಯ ಉದಯಗಿರಿ ಬೆಟ್ಟದ ಹಾಥಿಗುಂಫಾ ಎಂಬ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಇವನ ಪರಾಕ್ರಮವನ್ನು ಬಣ್ಣಿಸುವ ಶಾಸನವಿದೆ. ಈತ ಸಾತವಾಹನ ಸಂತತಿಯ ಸಾತಕರ್ಣಿಯೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದ, ವಿದರ್ಭದ ಭೋಜನನ್ನೂ ರಠಿಕರನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿದ, ಅಂಗ ಮತ್ತು ಮಗಧ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ವಿಜಯಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿದ, ಈತನ ಸಾಧನೆಗಳ ವಿವರಗಳು ಈ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈತ ಜೈನಮತಾವಲಂಬಿ; ಆದರೂ ಅನ್ಯಮತಗಳಿಗೆ ಪುರಸ್ಕಾರ ನೀಡಿದ. ಇವನಿಂದ ಸಂಗೀತಾದಿ ಕಲೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆಯಿತು. ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಕ್ಷೇಮರಾಜ, ವೃದ್ಧರಾಜ, ಭಿಕ್ಷುರಾಜ, ಧರ್ಮರಾಜ ಎಂದು ಪ್ರಶಂಸಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಪಿ.ಬಿ.ಡಿ.)

ಶಾಸನಗಳು: ಇವನ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳು ಒರಿಸ್ಸದ ಭುವನೇಶ್ವರದ ಬಳಿಯ ಉದಯಗಿರಿ–ಖಂಡಗಿರಿ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಯ ಹಾಥಿಗುಂಫ ಮತ್ತು ಮಂಚಪುರಿ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಎರಡೂ ಶಾಸನಗಳೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಮಂಚಪುರಿ ಗುಹಾಶಾಸನ ಮೂರೇಸಾಲುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಅರ್ಹಂತನ ಪ್ರಾಸಾದವನ್ನೂ (ಶಾಸನವನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿರುವ) ಕಳಿಂಗದ ಶ್ರಮಣರ ಗುಹೆಯನ್ನೂ ಕಳಿಂಗ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಖಾರವೇಲನ ಅಗ್ರಮಹಿಷಿ ಮಾಡಿಸಿದಳೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಹಾಥಿಗುಂಫಾ ಶಾಸನ ಹಲವು ದೃಷ್ಟಿಗಳಿಂದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. ಹದಿನೇಳು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯಲಾಗಿರುವ ಈ ಶಾಸನದ ಪಾಠ ಖಾರವೇಲನ ಹುಟ್ಟಿನಿಂದ, 37 ವರ್ಷಗಳವರೆಗಿನ ಅವನ ಜೀವನದ ಒಂದು ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ಪರಿಚಯವನ್ನು ಒದಗಿಸಿಕೊಡುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿದೆ. ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ನಮೂದಿಸಲಾಗಿರುವ ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯಗಳ ಸಾರಾಂಶ ಹೀಗಿದೆ: ಆರ್ಯ, ಮಹಾರಾಜ, ಮಹಾಮೇಘವಾಹನ, ಚೇದಿರಾಜ ವಂಶವರ್ಧನ, ಕಳಿಂಗಾಧಿಪತಿ ಖಾರವೇಲ (ತನ್ನ ಜೀವನದ ಮೊದಲ) 15 ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಬಾಲಕ್ರೀಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಳೆದ ಅನಂತರ ಸಕಲ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ನೈಪುಣ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸಿ 9 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಯುವರಾಜನಾಗಿ ಮೆರೆದ. ಮುಂದೆ 24 ವರ್ಷದವನಿದ್ದಾಗ ಕಳಿಂಗ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಮಹಾರಾಜನಾಗಿ ಪಟ್ಟಗಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡು, ಚಂಡಮಾರುತದ ಹಾವಳಿಯಿಂದ ಶಿಥಿಲವಾಗಿದ್ದ ಕಳಿಂಗನಗರದ ಗೋಪುರ, ಪ್ರಾಕಾರ, ನಿವೇಶನ– ಇವನ್ನು ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ಮೊದಲ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಪುನರುದ್ಧಾರಗೊಳಿಸಿದ. ಎರಡನೆಯ ರಾಜ್ಯಸಂವತ್ಸರದಲ್ಲಿ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿ ತುರಗ ಗಜ ಪದಾತಿ ರಥಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮದ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿ ಕೃಷ್ಣವೇಣ್ಣಾನದೀ ತಟದ ಅಸಿಕ (ಋಷಿಕ್) ನಗರವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಗಂಧರ್ವ ವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಣತನಾದ ಖಾರವೇಲ 3ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯಗೀತ ವಾದ್ಯಾದಿ ಪ್ರದರ್ಶನಗಳನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿ ರಾಜಧಾನಿಯ ಜನರನ್ನು ಸಂತೋಷಗೊಳಿಸಿದ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ರಠಿಕ ಮತ್ತು ಭೋಜಕ ಸಮುದಾಯದವರು ತನ್ನ ಪಾದಗಳಿಗೆ ಎರಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. 5ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ನಂದರಾಜ ತೋಡಿಸಿದ್ದ ಕಾಲುವೆಯ ನೀರು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನೂ ತಲುಪುವಂತೆ ಮಾಡಿದನಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ 6ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ನಗರದ ಹಾಗೂ ಜನಪದದ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಧನಕನಕಾದಿಗಳನ್ನು ಧಾರೆಯೆರೆದ. 7ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಅವನ ಪಟ್ಟದರಸಿ ಅವನ ಶಿಶುವಿನ ತಾಯಾದಳು. 8ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಗೊರಥಗಿರಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ರಾಜಗೃಹ ನಗರಕ್ಕೆ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ. ಈ ಸುದ್ದಿ ತಿಳಿದ ಯವನ ರಾಜ ದಿಮಿತ ಮಥುರೆಗೆ ಪಲಾಯನಗೈದ.

ಅದೇ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಖಾರವೇಲ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಕರಪರಿಹಾರ ನೀಡಿದ. ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ 9ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ 38 ಲಕ್ಷ ಮುದ್ರೆಗಳ ವೆಚ್ಚದಲ್ಲಿ ಮಹಾ ವಿಜಯವೆಂಬ ಅರಮನೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. 10ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಪ್ರಯಾಣವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ. 11ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ, ಪಲಾಯನಗೈದ ವೈರಿರಾಜರುಗಳ ಮಣಿ ರತ್ನಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿ ಮೆರೆದಿದ್ದ ಪೀಥುಂಡವೆಂಬ ನಗರವನ್ನು ನೆಲಸಮ ಮಾಡಿ, ತನ್ನ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಹಿತಕ್ಕೆ ಕಂಟಕಪ್ರಾಯವಾಗಿದ್ದ ತ್ರಮಿರ ದೇಶಗಳ ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಮುರಿದುಹಾಕಿದ. 12ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಾಪಥದ ಅರಸುಗಳನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಮಗಧದವರಲ್ಲಿ ಭಯ ಹುಟ್ಟಿಸಿ, ಆ ದೇಶದ ಅರಸು ಬೃಹಸ್ಪತಿ ಮಿತ್ರ ತನಗೆ ತಲೆಬಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಅಲ್ಲದೆ, ಹಿಂದೆ ನಂದರಾಜ ಸ್ಥಾನಾಂತರಗೊಳಿಸಿದ್ದ ಕಳಿಂಗದ ಜಿನಬಿಂಬವನ್ನು ಪುನಃ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿ, ಅಂಗ, ಮಗಧ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸಿರಿಸಂಪತ್ತುಗಳನ್ನು ತನ್ನವಾಗಿಸಿಕೊಂಡ. ಗೋಪುರಗಳನ್ನೂ ತೋರಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಶಿಖರಗಳನ್ನೂ ಅದ್ಭುತವಾದ ಗಜಶಾಲೆಯನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಪಾಂಡ್ಯರಾಜನಿಂದ ಮುಕ್ತಾಮಣಿರತ್ನಗಳ ಕಪ್ಪಪಡೆದ. 13ನೆಯ ವಿಜಯರಾಜ್ಯ ಸಂವತ್ಸರದಲ್ಲಿ ಶ್ರವಣರಿಗಾಗಿ ಕುಮಾರೀ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಗುಹೆಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಿಸಿದ. ಹೀಗೆ ಸರ್ವ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸಂಸ್ಕಾರಕಾರಕನಾದ ಮಹಾವಿಜಯ ಖಾರವೇಲ ಶುಭಘಟನೆಗಳನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸುತ್ತ, ಕೇಳುತ್ತ ಅನುಭವಿಸುತ್ತ, ಮೆರೆದಿದ್ದ.

ಹೀಗೆ ರಾಜನೊಬ್ಬನ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ವರ್ಷದಿಂದ ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಪಟ್ಟಿ ಮಾಡಿ ಹೇಳುವ ಹಾಥಿಗುಂಫಾ ಶಾಸನ ಭಾರತದ ಶಾಸನಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅದ್ವಿತೀಯವಾಗಿಯೆ ಉಳಿದಿದೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಉಕ್ತರಾಗಿರುವ ಸಾತಕರ್ಣಿ, ದಿಮಿತ ಮೊದಲಾದವರು ಖಾರವೇಲನ ಸಮಕಾಲೀನರು, ಯಾವ ಕಾಲದವರೆಂಬುದು ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲವಾದ ಕಾರಣ ಲಿಪಿ ಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನೂ ಶಾಸನ ಪಾಠದ ಓಜೋಗುಣ ಕಾವ್ಯಶೈಲಿಯನ್ನೂ ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಖಾರವೇಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದನೆಂದು ಊಹಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಅವನು ಪರಮ ಜಿನಭಕ್ತನಾಗಿದ್ದನೆಂಬುದು ಅವನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. (ಕೆ.ವಿ.ಆರ್‌ಎ.)

ಖ್ಯಾಡ್: ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಜಿಲ್ಲೆ ಬಾದಾಮಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿಯಿಂದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ 8ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಮಲಪ್ರಭಾ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಒಂದು ಗ್ರಾಮ; ಆದಿಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ. ರಾಬರ್ಟ್ ಬ್ರೂಸ್‌ಫುಟ್ 1873ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ. 1949–50ರಲ್ಲಿ ಮರುಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದಾಗ ಆ ನೆಲೆಯ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪೂರ್ಣ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಕಾಲನಿರ್ದೇಶನಕ್ಕೆ ಸಹಾಯಕವಾದ ಭೂವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಆಧಾರಗಳು ತಿಳಿದುಬಂದವು. ಖ್ಯಾಡ್ ಬಳಿಯಿರುವ ನದಿಯ ತಿರುವಿನಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹವಾಗಿರುವ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಉರುಟುಕಲ್ಲುಗಳ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇಷ್ಟೊಂದು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರಕುವುದರಿಂದ ಖ್ಯಾಡ್ ಆದಿಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕಾ ಕೇಂದ್ರವೆಂದು ಖಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು, ಸೀಳುಗತ್ತಿಗಳು, ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಹೆರೆಯುವ ಉಪಕರಣಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉರುಟುಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಉಪಕರಣಗಳಿಗಿಂತ ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಉಪಕರಣಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ. ಅಬೆವಿಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳೂ ಲೆವಾಲ್ವ ಮಾದರಿಯ ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಇಲ್ಲಿವೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ)

ಗ

ಗಂಗವಂಶ: ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸು. 350 ರಿಂದ 1004 ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ ರಾಜವಂಶ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ 4ನೆಯ ಶತಮಾನ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಕಾಲ ಘಟ್ಟ. ಸಾತವಾಹನರು ಶಕ್ತಿಹೀನರಾದ ಮೇಲೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತವನ್ನು ಪಲ್ಲವ, ಚುಟು, ಸಾಲಂಕಾಯನ, ಇಕ್ಷ್ವಾಕು, ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿ ಮೊದಲಾದವರು ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. ಸಾತವಾಹನರ ಅನಂತರ ಇಡೀ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತವನ್ನು ಪಲ್ಲವರು ಆಳಿದರು. ಹಿರೇ ಹಡಗಲಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮುಂದಿನವರು ಸಾತಹನಿರಟ್ಟ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಕರ್ನಾಟಕ, ಆಂಧ್ರ ಹಾಗೂ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಬಹುಭಾಗ ಪಲ್ಲವರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. 350ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತ ವಂಶದ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ದಂಡೆಯಾತ್ರೆ ಮಾಡಿ ಸೋಲಿಸಿದ ರಾಜರ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವ ವಿಷ್ಣುಗೋಪನೂ ಒಬ್ಬ. ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಎರಡು ರಾಜವಂಶಗಳು ಉದಯಿಸಿದವು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ಬನವಾಸಿಯನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದ ಕದಂಬರು ಹಾಗೂ ಕುವಲಾಳವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭಿಸಿದ ಗಂಗರು.

ಗಂಗವಂಶ ಕರ್ನಾಟಕದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಹು ದೀರ್ಘಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಮನೆತನವಾಗಿದೆ. ಇವರ ಆಳಿಕೆಯ ಅಂತ್ಯದ ವೇಳೆಗೆ ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯವರೆಗೆ ಇವರ ರಾಜ್ಯ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಇವರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ಜಾಹ್ನವೇಯ ಕುಲ, ಗಂಗಕುಲ, ಗಂಗವಂಶದವರೆಂದೂ ಕಾಣ್ವಾಯನ ಗೋತ್ರದವರೆಂದೂ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. 11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾದ ಒಂದೆರಡು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ಇಕ್ಷ್ವಾಕುವಂಶದವರೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳ ಕಥೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಇಕ್ಷ್ವಾಕುವಂಶದ ಹರಿಶ್ಚಂದ್ರನ ಮಗನಾದ ಭರತ ಮತ್ತು ಅವನ ಪತ್ನಿ ವಿಜಯ ಮಹಾದೇವಿ ಈ ವಂಶದ ಮೂಲ ಪುರುಷರು. ವಿಜಯ ಮಹಾದೇವಿಗೆ ಒಮ್ಮೆ ಗಂಗಾನದಿಯಲ್ಲಿ ಮೀಯಬೇಕೆಂಬ ಬಯಕೆಯುಂಟಾಗಿ, ಮಿಂದಾಗ ಗಂಗದತ್ತನೆಂಬ ಮಗನು ಜನಿಸಿದನಂತೆ. ಇವನಿಂದ ಈ ವಂಶಕ್ಕೆ ಗಂಗವಂಶವೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಎಂಬ ವಂಶದ ಅರಸರು (225–250) ಸಾತವಾಹನರ ಅನಂತರ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದರು. ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ. ಇವರೇ ಮುಂದೆ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಬಂದು ಗಂಗರ ಶಾಖೆಗೆ ನಾಂದಿಹಾಡಿದರೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಮತ. ಗಂಗ ದುರ್ವಿನೀತ ಗುಮ್ಮರೆಡ್ಡಿಪುರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ತನ್ನನ್ನು ಕೃಷ್ಣಕುಲದವನೆಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುಗುಪ್ತನೆಂಬುವನು ತನ್ನ ಹಿರಿಯ ಮಗನಿಗೆ ಕಳಿಂಗ ದೇಶವನ್ನು ನೀಡಿದನೆಂದು ಕಲ್ಲೂರು ಮತ್ತು ನಗರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಕಳಿಂಗ ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕ ಇಂದ್ರವರ್ಮ. ಇದು 495ರಲ್ಲಿ ಆಗಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವನೇ ಗಂಗಶಕೆಯ ಸ್ಥಾಪಕನೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇವನ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣುಗುಪ್ತನ ಹಿರಿಯ ಮಗನ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧ ತಿಳಿಯದು. ಈ ವಿಷ್ಣುಗುಪ್ತನ ಮರಿಮೊಮ್ಮಗನಾದ ಪದ್ಮನಾಭನು ಪದ್ಮಪ್ರಭನನ್ನು ಆರಾಧಿಸಿ ರಾಮಲಕ್ಷ್ಮಣರೆಂಬ ಹೆಸರಿನ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಪಡೆದ. ಇವರೇ ಮುಂದೆ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಬಂದು ಸಿಂಹನಂದಿ ಆಚಾರ್ಯರ ಸಹಾಯದಿಂದ ದಡಿಗ ಮತ್ತು ಮಾಧವರೆಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಪಡೆದು ಗಂಗರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದರೆಂದು ಈ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಗವಾಡಿ ವಿಷಯ ಮತ್ತು ಕೋಲಾಹಲಪುರದ ಉಲ್ಲೇಖ ಬಂದಿದೆ. ಕೋಲಾಹಲಪುರವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕೋಕಲಾವಲ ಪಟ್ಟಣ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ತಲಕಾಡು ಮತ್ತು ಒರಿಸ್ಸ ಗಂಗರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿನ ಒಕ್ಕಣೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಅವು ಬಹು ಸಮೀಪವಾಗಿರುವುದು ವೇದ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಕೋಲಾಹಲಪುರ ಎಂಬುದು ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೋಲಾರವಲ್ಲ, ಒರಿಸ್ಸದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದ ಗ್ರಾಮವೆಂದು ಒರಿಸ್ಸದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ವಾದಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಮೇಲಿನ ವಿವರಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿರುವ ವಿವರಗಳನ್ನು ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಒರಿಸ್ಸದ ಕೆಲವು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಗಂಗರು ಕಳಿಂಗಕ್ಕೆ ದಕ್ಷಿಣದಿಂದ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಾಗಿರುವ ಕೋಲಾಉಲಪುರವು ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಕುರಾಲ ಎಂಬ ಸ್ಥಳವೇ ಆಗಿರಬೇಕು ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಇದೇ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ದೇವೇಂದ್ರವರ್ಮನ ಶಾಸನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸುತ್ತ, ಕಳಿಂಗ ಗಂಗರು ಮತ್ತು ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರು ಇಬ್ಬರೂ ಒಂದೇ ಮೂಲದವರಾಗಿದ್ದು, ಅವರು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಕೊಂಕಣ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಬಂದಿರುವುದಾಗಿ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾರೆ.

ಈ ಎಲ್ಲ ಚರ್ಚೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಕೋಲಾಲಪುರವು ಕೋಲಾರವೇ ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ಕುರಾಲ ಎಂದಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಗಂಗವಾಡಿಯ ವಿಷಯ ಗಂಗವಾಡಿ 96000 ಎಂದೇ ಭಾವಿಸಬೇಕು.

ಗಂಗ ಅರಸರು ಉತ್ತರ ಭಾರತ ಅಥವಾ ಮತ್ತೆಲ್ಲಿಂದಲೋ ಬಂದ ರಾಜರಾಗಿರದೆ ಸ್ಥಳೀಯರಾದ ಸಣ್ಣ ಮಾಂಡಲಿಕ ರಾಜರಾಗಿದ್ದು, ಮುಂದೆ ಪಲ್ಲವರ ದುರ್ಬಲತೆಯನ್ನು ಮನಗಂಡು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಷೇಕ್ ಅಲಿಯವರೂ ಇದೇ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಗಂಗರ ವಂಶಸ್ಥಾಪಕನೆಂದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸುವ ಕೊಂಗುಣಿವರ್ಮನನ್ನು ಶಾಸನಗಳು ಶ್ರೀಮತ್ಕೊಙ್ಗಣಿವರ್ಮ ಮಹಾರಾಜ ಎಂದಿವೆ. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಈತನನ್ನು ದಡಿಗನೆಂದು ಕರೆದಿವೆ. ಆದರೆ ದಡಿಗನೆಂಬ ಹೆಸರು ಕಲ್ಪಿತವಾಗಿದ್ದು, ಕೊಂಗಣಿವರ್ಮನೆಂಬ ಹೆಸರೇ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತು. ಕೊಂಗಣಿವರ್ಮ ರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದ್ದರ ಬಗ್ಗೆ ಹಸ್ತಿಮಲ್ಲನ ಉದಯೇಂದಿರಂ ಶಾಸನ ಮಾರಸಿಂಹನ ಕೂಡಲೂರು ಶಾಸನ ಗೊಮ್ಮಟಸಾರವೆಂಬ ಪ್ರಾಚೀನ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಲ್ಲದೆ, ಹುಂಚ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲೂರಿನ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಕೊಂಗುದೇಶದ ರಾಜರ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಂಗುಣಿವರ್ಮನು ಶತ್ರುರಾಜರೊಡನೆ ಜಯಗಳಿಸಲು ಹೋದಾಗ ತನ್ನ ಕೈ ಕತ್ತಿಯಿಂದ ಒಂದು ಕಲ್ಲನ್ನು ಕಡಿದು, ಆ ಕಲ್ಲನ್ನು ಕಡಿದಂತೆಯೇ ಶತ್ರುರಾಜರನ್ನು ಕಡಿದು ಜಯಗಳಿಸುತ್ತೇನೆಂದು ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಂಹ ನಂದಿಯ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಈ ಮೇಲಿನ ಕಥೆಯನ್ನು ಹಿಂದಿನ ಶಾಸನಗಳು ಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ. ಕೊಂಗುಣಿವರ್ಮನನ್ನು ಹೆಸರಿಸಿ ಅವನು ಒಂದೇ ಏಟಿಗೆ ಶಿಲಾಸ್ತಂಭವನ್ನು ಖಡ್ಗದಿಂದ ತುಂಡರಿಸಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ಅವು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆಯಾದರೂ

ಅಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಸಿಂಹನಂದಿಯ ಉಲ್ಲೇಖವಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ವಂಶದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಅರಸರ ಹೆಸರುಗಳೆಲ್ಲವೂ ವಿಷ್ಣುವಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹೆಸರುಗಳಾಗಿರುವುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ. ಅವರು ವೇದಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರಂಗತರಾಗಿದ್ದು ಬಹುತೇಕವಾಗಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿರುವುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಕೊಂಗುಣಿವರ್ಮ, ಕೊಂಗುಣಿ, ಕೊಜ್ಞವರ್ಮ, ಕೊಂಗಳಿ ಎಂಬ ಪ್ರಯೋಗಗಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆಯಾದರೂ ಈ ಪದದ ಅರ್ಥ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. ಕೊಂಗು ದೇಶದ ರಾಜರು ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಈ ಪದವನ್ನು ಬಿಡಿಸುತ್ತಾ ಶ್ರೀಮತ್ ಎಂದರೆ ಅಧಿಕ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಹೊಂದಿದವನೆಂದೂ ಮಿಗಿಲಾದ ಧರ್ಮದೊಂದಿಗೆ ರಾಜನೀತಿಯನ್ನು ಪಾಲಿಸಿದವನಾದ್ದರಿಂದ ಧರ್ಮ ಮಹಾಧೀರನೆಂದೂ ಸಂಪತ್ತು, ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಕೊಂಗುರಾಯ ದೇಶದ ಪಟ್ಟ ಇವುಗಳಿಂದ ಶ್ರೀಮತ್ ಕೊಂಗಣಿವರ್ಮ ಧರ್ಮಮಹಾಧಿರಾಯ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂತೆಂದೂ ಹೇಳಿದೆ. ಕೊಂಗುದೇಶವನ್ನಾಳಿದ ರಾಜವಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಂಗುಣಿವರ್ಮ ವಂಶದವರ ವಿವರಗಳೂ ಇವೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ಕೊಂಗಲ್ನಾಡು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದುದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಕೊಂಗಳ್ ಎಂಬ ಶಬ್ದ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಅಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೊಂಗುದೇಶವೆಂದು ಈಗ ಗುರುತಿಸುವ ಭಾಗ ಭೌಗೋಳಿಕವಾಗಿ ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಪ್ರದೇಶ. ಕೊಂಗು ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ದೇಶವಾಚಕ ಪದವಾಗಿ ತೆಗೆದುಕೊಂಡರೆ,

ಗಂಗರ ಲಾಂಛನ

ಗಡಿನಾಡನ್ನು (ಕೊಂಗನ್ನು) ಆಳಿದವನಿಗೆ ವರ್ಮ ಎಂಬ ಪದವು ಬಿರುದಾಗಿ ಬಂದಿದ್ದು, ಆ ರಾಜನು ಕೊಂಗುಣಿವರ್ಮ ಎನಿಸಿರಬಹುದು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಈ ಪದದ ಅರ್ಥ ಕೊಂಗು ದೇಶವನ್ನಾಳಿದ ರಾಜ ಎಂದಾಗುತ್ತದೆ. ಗಂಗರ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ರಾಜಧಾನಿ ಯಾವುದಾಗಿತ್ತೆಂಬ ಬಗ್ಗೆ ವಾದವಿವಾದಗಳಿದ್ದು, ಕೆಲವರು ಕೋಲಾರವೆಂದೂ ಕೆಲವರು ತಲಕಾಡೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಗಂಗರ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಖೆಗೆ ಪರುವಿ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಗಂಗರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕುವಳಾಪುರವರೇಶ್ವರ ನಂದಗಿರಿನಾಥ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಬರುತ್ತವೆ. ಕುವಳಾಳವನ್ನು ಕೋಲಾರವೆಂದೂ ನಂದಗಿರಿಯನ್ನು ಈಗಿನ ನಂದಿಬೆಟ್ಟವೆಂದೂ ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಪಾರಂಪರಿಕ ಬಿರುದಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ತಲಕಾಡನ್ನು ಸೇರಿಸಿಲ್ಲ. ಹರಿವರ್ಮನ ಅನಂತರದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ತಲಕಾಡಿನ ಉಲ್ಲೇಖ ಬರುತ್ತದೆಯಾದರೂ ದುರ್ವಿನೀತನವರೆಗೆ ಬಹುತೇಕ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳು ಕುವಲಾಳ ಮತ್ತು ಪರುವಿ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಕೋಲಾರ, ಬೆಂಗಳೂರು ಶಾಸನಗಳು ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ, ತಲಕಾಡನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವುದಿಲ್ಲ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಲಾರ, ಬೆಂಗಳೂರು ಮತ್ತು ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಧರ್ಮಪುರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಗಂಗ–6000 ನಾಡೆಂದು ಕರೆದಿರುತ್ತವೆ. ಬಹುಶಃ ಈ ಗಂಗ–6000 ವಿಭಾಗ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಗಂಗ ಅರಸು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಮೂಲ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಈ ಭಾಗ ಗಂಗರಸರ ಕೈತಪ್ಪಿ ಬೇರೆ ಅರಸರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದಾಗಲೂ ಇದನ್ನು ಗಂಗ–6000 ಎಂದೇ ಕರೆದಿದೆ. ಗಂಗರು ತಮ್ಮ ಮೂಲಸ್ಥಳವಾದ ಕೋಳಾಲವನ್ನು ಬಿರುದಾವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಚಾಳುಕ್ಯರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ, ಪಲ್ಲವರ ಒತ್ತಡ ಇವುಗಳಿಂದಾಗಿ ಇವರು ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಇವರ ಆರಂಭದ ರಾಜಧಾನಿ ಕುವಲಾಲಪುರವೇ. ಶ್ರೀಪುರುಷನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಮಾನ್ಯಪುರ ಅಥವಾ ಮಣ್ಣೆ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡಿತು. ಇವೆಲ್ಲವೂ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ್ದವೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂಶಯವಿಲ್ಲ. ಮುಂದೆ ಗಂಗರ ಅಂತ್ಯದವರೆಗೆ ತಲಕಾಡೇ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಕೊಂಗುಣಿವರ್ಮ ನದೆಂದು ಹೇಳುವ ಶಾಸನವೊಂದು ದೊರಕಿದ್ದು ಅದನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಕೂಟಶಾಸನವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಈತ ಈ ವಂಶದ ಮೂಲಪುರುಷನೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂಶಯವಿಲ್ಲ. ಎಮ್.ವಿ.ಕೃಷ್ಣರಾಯರು ಇವರ ವಂಶಾವಳಿ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆಯುತ್ತಾ ದಡಿಗ ಮಾಧವರು ಅಣ್ಣ ತಮ್ಮಂದಿರೆಂದೂ ದಡಿಗನೇ ಕೊಂಗುಣಿವರ್ಮನೆಂದೂ ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಬಹುತೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ಗಂಗ ರಾಜ್ಯದ ಮೂಲಸ್ಥಾಪಕನೆಂಬಂತೆ ವರ್ಣಿಸಿದೆ. ಇವನ ಕಾಲ 350–370.

ಒಂದನೆಯ ಮಾಧವ: ಬಹುತೇಕ ವಿಶ್ವಾಸಾರ್ಹ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ಕೊಂಗುಣಿವರ್ಮನ ಮಗನೆಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಇವನು ದತ್ತಕಸೂತ್ರಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಬರೆದಿರುವಂತೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಈತನ ಕಾಲ 370–390. ಈ ಮಾಧವನ ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಂಗರ– ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿರುವ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಅರಸರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇವನಿಗೆ ಅನೇಕ ಮಕ್ಕಳಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂಬ ಸಂಶಯ ಬರುತ್ತದೆ. ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಹೆಸರುಗಳೆಲ್ಲ ಒಬ್ಬನದೇ ಎಂದರೆ, ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ವಿಭಿನ್ನ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ನೀಡುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಅರಸರು ಬಂದು ಪಟ್ಟ ಕಟ್ಟಿದಂತೆ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಪೆನುಗೊಂಡೆ, ಚುಕ್ಕಟೂರು, ಬೆಂಡಿಗಾನಹಳ್ಳಿ, ಕುಡಿತಿನಿ, ಕುಡಲೂರು ಶಾಸನಗಳು ನೈಜಶಾಸನಗಳಾಗಿದ್ದು, ವಿಭಿನ್ನ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ನೀಡುವ ಶಾಸನಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಭಿನ್ನ ವಂಶಾವಳಿಯ ಅರಸರ ಹೆಸರನ್ನು ಮುಂದಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಬಿಟ್ಟಿರುವುದೂ ಗಮನಾರ್ಹ. ಮಾಧವನ ಅನಂತರದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮೂರು ಹೆಸರುಗಳು ಅರಿವರ್ಮ, ಆರ್ಯವರ್ಮ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ– ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಆದರೂ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಎರಡು ಹೆಸರುಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಅಯ್ಯವರ್ಮ ಅಥವಾ ಆರ್ಯವರ್ಮ ಅಥವಾ ಅರಿವರ್ಮ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣವರ್ಮರೇ ಈ ಇಬ್ಬರು.

ಸಿಂಹವರ್ಮ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣವರ್ಮರನ್ನು ಹೆಸರಿಸುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಪ್ಪಿತಪ್ಪಿಯೂ ಪಲ್ಲವರ ಉಲ್ಲೇಖ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಅರಿವರ್ಮನೆಂದು ಕರೆದಿರುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ಕೃಷ್ಣವರ್ಮನೆಂದು ಕರೆದಿಲ್ಲ. ಅವನ ಮಗನಾದ 2ನೆಯ ಮಾಧವನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಅವನ ಉಪನಾಮಧೇಯವಾಗಿ ಸಿಂಹವರ್ಮನೆಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಎನ್. ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣರಾಯರು ಇವರನ್ನು ಬೇರೆ ಶಾಖೆಯವರೆಂಬುದನ್ನು ಒಪ್ಪದೆ 2ನೆಯ ಮಾಧವ ಸಿಂಹವರ್ಮನೆಂದೇ ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ ಮತ್ತು ಅವನ ಕಾಲವನ್ನು 460 ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಫ್ಲೀಟರು 475 ಎಂದಿರುತ್ತಾರೆ. ಪಲ್ಲವ ಅರಸ ಸಿಂಹವರ್ಮನು ಆರ್ಯವರ್ಮನನ್ನೂ ಸಿಂಹವರ್ಮನ ಮಗನಾದ ಸ್ಕಂಧವರ್ಮನು ಮಾಧವವರ್ಮನನ್ನೂ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕುಳ್ಳಿರಿಸಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಆರ್ಯವರ್ಮನ ಕಾಲವನ್ನು 400 ಅಥವಾ 420 ಎಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಪಲ್ಲವ ಅರಸರ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಗಂಗರ ಒಂದು ಶಾಖೆಗೆ ದೊರೆತದ್ದರಿಂದ ಸಹಜವಾಗಿ ಆ ಶಾಖೆ ಮುಂದುವರೆದು ಕೃಷ್ಣವರ್ಮನ ಶಾಖೆ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಸರಿದು ಮೂಲೆ ಗುಂಪಾಗುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಹರಿವರ್ಮನ ಶಾಖೆಗೆ ಕದಂಬರ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವೂ ದೊರೆತು ಅದು ಮತ್ತಷ್ಟು ಮುಂದುವರೆಯಲು ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಗಂಗರ ಮುಂದಿನ ಪಾರಂಪರಿಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮನ ಹೆಸರಾಗಲೀ ಸಿಂಹವರ್ಮನ ಹೆಸರಾಗಲೀ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ.

ಹರಿವರ್ಮನ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ 2ನೆಯ ಮಾಧವನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನನ್ನು ಪಲ್ಲವ ಸ್ಕಂದವರ್ಮನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಕುಳ್ಳಿರಿಸಿದ. ಇವನಿಗೆ ಸಿಂಹವರ್ಮ ಎಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ಹೆಸರೂ ಇತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಇವನು ಗಂಗರ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಖೆಯ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮನ ಮಗನಾದ ಸಿಂಹವರ್ಮನ ಸಮಕಾಲೀನ. ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮನ ಮಗನಾದ ಸಿಂಹವರ್ಮನ ಮಗನೇ ಯುವರಾಜ ವೀರವರ್ಮ. ಇಮ್ಮಡಿ ಮಾಧವನ ಮಗ ವಿಷ್ಣುಗೋಪ. ವಿಷ್ಣುಗೋಪನ ಮಗನಾದ ಮಾಧವನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತನಾಗಿರುವ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ ಕದಂಬ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ. ವಿಷ್ಣುಗೋಪನನ್ನು ಶಾಸನಗಳು ದ್ವಿಜಗುರು ದೇವತಾ ಪೂಜನಪರೋ ನಾರಾಯಣ ಚರಣಾನುಧ್ಯಾತಃ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತವೆ.

ಇವನ ಮಗ ಮೂರನೆಯ ಮಾಧವ. ಈತನನ್ನು ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ತಡಂಗಾಲ ಮಾಧವನೆಂದೂ ಬಿರುದುರ ತಡಂಗಾಲ ಪೊಯ್ದಡಗಿಸುವ ಮಾಧವ ಎಂದೂ ಕರೆದಿವೆ. ಇವನ ಕಾಲ ಗಂಗರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಯ ಕಾಲವಾಗಿತ್ತು. ಇವನವರೆಗೆ ಗಂಗರ ಇತಿಹಾಸ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದ್ದು, ಇಲ್ಲಿಂದಾಚೆಗೆ ವಿವರವಾಗಿ, ಇತರೇ ವಿಷಯಗಳು ಮತ್ತು ಸಮಕಾಲೀನ ರಾಜರ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಗಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಈತ ಕದಂಬ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮನ ತಂಗಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದಂತೆ ಬಹುತೇಕ ಶಾಸನಗಳು ಬಣ್ಣಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮನು ಕದಂಬರ ಕಾಕುಸ್ಥವರ್ಮನ ಎರಡನೆಯ ಮಗ ಮತ್ತು ಕದಂಬರ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಖೆಯ ಪ್ರಾರಂಭಿಕನೂ ಆಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಮೃಗೇಶವರ್ಮ ತನ್ನನ್ನು ಗಂಗರ ವೈರಿ ಎಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರೆ ಕದಂಬರ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ ದಾಯಾದಿ ಕಲಹದಲ್ಲಿ ವೈರಿಗಳಾದ

ಗಂಗರ ಸ್ನೇಹ ಬಯಸುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಕದಂಬರಿಗೂ ಗಂಗರಿಗೂ ಸಂಬಂಧ ನಡೆದಿರಬೇಕು. ಶಾಸನಗಳು ಮಾಧವನನ್ನು ತ್ರ್ಯಂಬಕದೇವರ ಚರಣಗಳೆಂಬ ಕಮಲಗಳ ಪರಾಗದಿಂದ ಪವಿತ್ರವಾದ ಶರೀರವನ್ನು ಉಳ್ಳವನು, ಸ್ವಂತ ಭುಜಬಲದಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸಿದವನು ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಇವನನ್ನು ಕೋಡಂಚರವು ಮತ್ತು ಚುಕ್ಕಟೂರಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುಗೋಪನ ಮಗನೆಂದೇ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಮಾಧವನ ಮಗ ಅವಿನೀತ. ಈತನ ತಾಯಿ ಕದಂಬ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮನ ತಂಗಿ. ಈತ ಪುನ್ನಾಡು ರಾಜಕುಮಾರಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದಂತೆ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಬೆಂಗಳೂರು ರೆಸಿಡೆನ್ಸ್ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈತ ಶೈಶವದಲ್ಲಿಯೇ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಂತೆ ಹೇಳಿದೆ. ಪಲ್ಲವ ಸಿಂಹವಿಷ್ಣುವಿನ ತಾಯಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಜೈನಬಸದಿಯೊಂದಕ್ಕೆ ಈತ ದಾನ ನೀಡಿದ. ಇದು ನಿಜವಾದಲ್ಲಿ ಈ ಸಿಂಹವಿಷ್ಣುವಿನ ತಾಯಿ ಅವಿನೀತನ ಸೋದರಿಯಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಹೀಗಾದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹವಿಷ್ಣು ಹಾಗೂ ಅವಿನೀತನ ಮಗ ದುರ್ವಿನೀತ ಸಮಕಾಲೀನರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಸಿಂಹವಿಷ್ಣುವಿನ ಕಾಲ ಸು.550–610. ಇವನಿಗಿಂತ ಅವಿನೀತ ಹಿರಿಯನಾದ್ದರಿಂದ ಇವನ ಕಾಲವನ್ನು ಸು.510 ರಿಂದ 560 ಎಂದು ನಿಗದಿಪಡಿಸಬಹುದು.

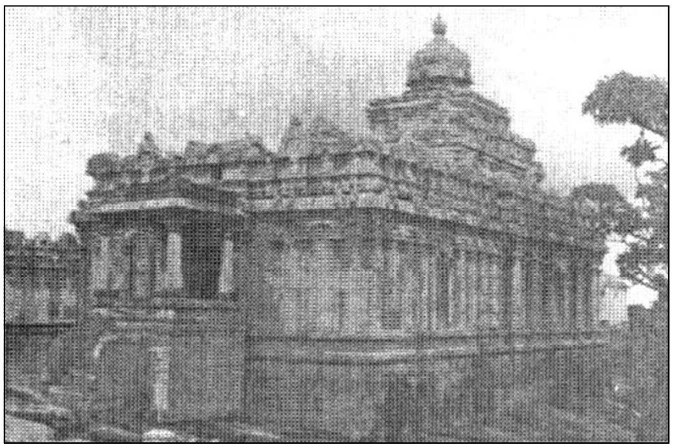

ಚಾವುಂಡರಾಯ ಬಸದಿ, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ

ಅವಿನೀತನ ಮಗ ದುರ್ವಿನೀತ ತಗರೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸಂಯತಿ ಅರಿನರಪ ದುರ್ವಿನೀತಃ (ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಶತ್ರುರಾಜನಿಗೆ ಬಗ್ಗದವನು) ಎಂದೂ ನರಸಿಂಹರಾಜಪುರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ದುರ್ವಿನೀತ ಕಲೌ ದುರ್ವಿನೀತಃ (ದುಷ್ಟ ಕಲಿಗೆ ದುಷ್ಟ) ನೆಂದೂ ಹೇಳಿದೆ. ದುರ್ವಿನೀತನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ತಾನು ದಕ್ಷಿಣ ದೇಶಕ್ಕೆ ಉಂಟಾಗಿದ್ದ ವಿಪತ್ತನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿದ್ದಾಗಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಈ ದಕ್ಷಿಣ ದೇಶ ಯಾವುದೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಿಲ್ಲ. ಈತನ ಕಾಲ 560–600.

ದುರ್ವಿನೀತನನ್ನು ಗುಮ್ಮರೆಡ್ಡಿಪುರದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ವೃಷ್ಣಿಕುಲತಿಲಕನಾದ ಕೃಷ್ಣನ ಸಮನೆಂದೂ ಕೃಷ್ಣ ಕುಲದವನೆಂದೂ ಹಿರಣ್ಯಗರ್ಭಯಾಗ ಮಾಡಿದಂತೆಯೂ ಹೇಳಿದೆ. ಈ ದುರ್ವಿನೀತ ಕವಿಯೂ ಆಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಭಾರವಿಯ ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯದ 15ನೆಯ ಸರ್ಗಕ್ಕೆ ಟೀಕು ಬರೆದ ಶಬ್ದಾವತಾರ ಹಾಗೂ ದೇವಭಾರತೀನಿಬದ್ಧ ವಡ್ಡಕಥೆಗೂ ಟೀಕೆ ಬರದಂತೆ ಹೇಳಿದೆ. ಈತನ ಪ್ರಭಾವ ಮುಂದಿನ ಗಂಗರಾಜ ವಂಶಸ್ಥರ ಮೇಲೆ ಎಷ್ಟು ಅಗಾಧವಾಗಿತ್ತೆಂದರೆ, ಇವನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಶ್ರೀಪುರುಷ, ಎರಡನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲ, 2ನೆಯ ಬೂತುಗ ಮುಂತಾದವರು ತಮ್ಮನ್ನು ದುರ್ವಿನೀತ ಎಂದೇ ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಸಮಸ್ತ ಪುನ್ನಾಡು, ಪಾನ್ನಾಡುಗಳಿಗೆ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದ ದುರ್ವಿನೀತನು, ಅನ್ದರಿ, ಪೊರಳರೆ, ಪೆನ್ನಗರ ಮುಂತಾದ ಊರುಗಳ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಜಯಪಡೆದ ದುರ್ವಿನೀತನಿಗೆ ಮೂವರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದು ಅವರಲ್ಲಿ ಮುಷ್ಕರ ಮತ್ತು ಪೊಲವೀರರ ಹೆಸರು ಮಾತ್ರ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಮುಷ್ಕರ ದುರ್ವಿನೀತನ ಮಗ. ಮುಷ್ಕರನನ್ನು ಹಲ್ಲಹಳ್ಳಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉರಗಪುರಾಧಿಪತಿಯಾದ ಚೋಳರಾಜನ ಮಗಳ ಮಗನೆಂದು ಕರೆದಿದೆ. ದುರ್ವಿನೀತ ಚೋಳ ರಾಜಕುಮಾರಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ. ಸಿಂಧೂ ರಾಜನ ಮಗಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಶಾಸನವೊಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಕೃಷ್ಣವರ್ಮನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಸಿಂದುಥಯ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಅರಸು ಕುವರಿಯು ಈತನ ಪತ್ನಿಯಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. 2ನೆಯ ಮಾರಸಿಂಹನ ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈತನು ಮಿರಜೆಯಲ್ಲಿ ಮೊಕ್ಕರಬಸದಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದಂತೆ ಹೇಳಿದೆ.

ಶ್ರೀವಿಕ್ರಮ ಮುಷ್ಕರನ ಮಗ. ಇವನ ಕಾಲದಿಂದೀಚೆಗೆ ಗಂಗರ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ದೊರೆಯಲಾರಂಭಿಸಿವೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಹೊನ್ನುಡುಕೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈತನ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ಭೂವಿಕ್ರಮ: ಶ್ರೀವಿಕ್ರಮನಿಗೆ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು. ಭೂವಿಕ್ರಮ ಹಾಗೂ ಶಿವಮಾರ. ಹಳ್ಳಗೆರೆ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಭೂವಿಕ್ರಮನು ಪಲ್ಲವೇಂದ್ರನನ್ನು ವಿಳಿಂದೆ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದಂತೆ ಹೇಳಿದೆ. ಚಳುಕ್ಯ ಒಂದನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಗದ್ವಾಲ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಗಂಗ ಮಹಾದೇವಿ ಈ ಭೂವಿಕ್ರಮನ ಮಗಳಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಚಳುಕ್ಯರು ಗಂಗರು ಸಂಬಂಧಿಗಳಾಗಿ ಪಲ್ಲವರೊಡನೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಈತ ಪಲ್ಲವೇಂದ್ರನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಶ್ರೀವಲ್ಲಭನೆಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಗಳಿಸಿದ. ಪಲ್ಲವರಿಂದ ಉಗ್ರೋದಯವೆಂಬ ಹಾರವನ್ನು ಪಡೆದನಂತೆ. ಇವನ ಬೆದಿರೂರಿನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಾಲವನ್ನು 634 ಎಂದು ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ ಈತನು 619ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಿರಬಹುದು. ಆದರೂ ಭೂವಿಕ್ರಮ ಮತ್ತು ಶಿವಕುಮಾರ ಇಬ್ಬರೂ ಅಣ್ಣತಮ್ಮಂದಿರಾಗಿದ್ದು ಈ ಉಲ್ಲೇಖಿತ ಕಾಲಗಳನ್ನು ನೋಡಿದಲ್ಲಿ ಸು. 100 ವರ್ಷಗಳಿಗೆ ಮೇಲ್ಪಟ್ಟು ರಾಜ್ಯಪಾಲನೆ ಮಾಡಿದಂತೆ ತಿಳಿಯಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಅಸಂಭವವಾಗಿದ್ದು ಭೂವಿಕ್ರಮನು 650ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದನೆಂದು ಊಹಿಸುವುದು ಸೂಕ್ತ. ಹೀಗಾದಲ್ಲಿ ಇವನು 679ರ ವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಅನಂತರ ಶಿವಮಾರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು 725 ರವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಹೀಗಾಗಿ ಶಿವಮಾರನ ಮಗ ಅಥವಾ ಶ್ರೀಪುರುಷನ ತಂದೆ ಶಿವಮಾರನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ತೀರಿಹೋಗಿರಬಹುದು. ಭೂವಿಕ್ರಮನಿಗೆ ಮಗನೊಬ್ಬನಿದ್ದಂತೆ ಚಿಕ್ಕಬಳ್ಳಾಪುರದ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದಾದರೂ ಇವನನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಕಷ್ಟವಾಗಿದೆ.

ಒಂದನೆಯ ಶಿವಮಾರ ಭೂವಿಕ್ರಮನ ತಮ್ಮ. ಈತನಿಗೆ ನವಕಾಮ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಇತ್ತು. ಕೊಂಗು ದೇಶ ರಾಜಾಕ್ಕಳ್ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ಭೂವಿಕ್ರಮನ ಮಗನೆಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಇವನಿಗೆ ಕೊಂಗುಣಿ ಮಹಾರಾಜ, ಶಿಷ್ಟಪ್ರಿಯ, ಅವನಿಮಹೇಂದ್ರ, ಸ್ಥಿರವಿನೀತ, ಲೋಕಧೂರ್ತ, ದೇವರಾಜ, ಪೃಥ್ವಿ ಕೊಂಗಣಿ ವೃದ್ಧರಾಜ ಮುಂತಾದ ವಿಶೇಷಣಗಳಿದ್ದವು. ಇವನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರುವ ಮೊದಲು ಚಳುಕ್ಯ ಒಂದನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನು ಬಹುಶಃ ಕಂಚಿಯ ಪಲ್ಲವರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದಂತೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಶಿವಮಾರನು 679 ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನ ಆಡಳಿತದ 21ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರನೆಂಬುವವನು ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ. ಈ ಇಂದ್ರ ಬಹುಶಃ ಪಲ್ಲವರ ಕಡೆಯವನಿರಬೇಕು. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಗಂಗನಾಡನ್ನು ಮಹಾವಲಿವಾಣರಾಯನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಪಲ್ಲವರೊಂದಿಗೆ ಈತ ಮಧುರ ಬಾಂಧವ್ಯ ಹೊಂದಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಜಯ, ವೃದ್ಧಿ ಎಂಬ ಪಲ್ಲವ ಎಳ ಅರಸರು ಕಿರಿನಿ ನದಿಗೆ ಸೇತುವೆಯನ್ನೂ ಪಲ್ಲವ ತಟಾಕವೆಂಬ ಕೆರೆಯನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಇದೇ ಅರಸರು ಕೊಡಗೂರ್ನಾಡಿನಲ್ಲಿದ್ದು ಕೆಲ್ಲಿಪುಸೂರುಚೇದಿಯಕ್ಕೆ (ಬಸದಿ) ದಾನ ನೀಡಿದರು. ಇವರು ಪಲ್ಲವ 2ನೆಯ ನರಸಿಂಹವರ್ಮನ ಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳು ಮತ್ತು ಮೂರನೆಯ ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮನ ಮಕ್ಕಳು. ಇವರನ್ನು ಮೂಲೆಗೆ ತಳ್ಳಿ, ಎರಡನೆಯ ನರಸಿಂಹವರ್ಮನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಮಗ 2ನೆಯ ಪರಮೇಶ್ವರವರ್ಮ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಬಹುಶ: ಈ ಎಳೆ ಅರಸರು ಸಹಾಯವನ್ನು ಕೋರಿ ಗಂಗ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದಿರಬೇಕು ಎಂದು ಟಿ. ವಿ. ಮಹಾಲಿಂಗಂ ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಎಱೆಯ, ಮರಿಯಾನೆ ಎಂಬ ಪದಗಳು ಇವನ ಕಾಲದಿಂದ ಬಳಕೆಗೆ ಬರುತ್ತವೆ. ಸು.679–725 ರವರೆಗೆ ಅಂದರೆ 47 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಶಿವಮಾರ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಶಾಸನಗಳು ಕಡಿಮೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಗಳು ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಚಳುಕ್ಯ ಒಂದನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ, ವಿನಯಾದಿತ್ಯ ಮತ್ತು ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಹೀಗೆ ಮೂವರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲೂ ಶಿವಮಾರನು ಗಂಗರಾಜ್ಯದ ಅರಸನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ.

ಶ್ರೀ ಪುರುಷ 725 ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಇವನನ್ನು ಶಿವಮಾರನ ಮೊಮ್ಮಗನೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದರೆ, ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಶಿವಮಾರನ ಮಗನೆಂದು ಕರೆದಿವೆ. ಶಿವಮಾರನ ಮೊಮ್ಮಗನೆಂದು ಹೇಳುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ ತಂದೆಯ ಹೆಸರು ಹೇಳುವುದಿಲ್ಲ. ದುಗ್ಗಮಾರನ ಸೇಲಂ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಪುರುಷನನ್ನು ಶಿವಮಾರನ ಮಗನೆಂದೇ ಹೇಳಿದೆ. ಶ್ರೀಪುರುಷನ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ಶಿಲಾ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು, ಬಹುದೀರ್ಘಕಾಲ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಿದ ರಾಜರಲ್ಲಿ ಈತನೂ ಒಬ್ಬನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸಾಲಿಗ್ರಾಮದ ಶಾಸನ ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಮೊದಲ ವರ್ಷದ್ದು (725). ಈತ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರುವ ಮೊದಲು ಕೆರೆಕುನ್ದ 300ನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೂ ಇವನಿಗೆ ಗಂಗಾನಾಯಕನೆಂಬ ಪಟ್ಟವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದಂತೆಯೂ ಉಲ್ಲೇಖ ಬರುತ್ತದೆ. ಇವನು ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ಮೂರನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಗಂಗನಾಡು, ಪುರುಮಲೈನಾಡು, ಕೋವೂರ್ ನಾಡು, ವೇಳ್ಗಲಿನಾಡು, ಮನ್ನಾನಾಡು, ನಯನೂರ್ ನಾಡನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. 733 ರಲ್ಲಿ ಈತ ಮಾನ್ಯಪುರದಲ್ಲಿದ್ದ ಉಲ್ಲೇಖ ಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಮಾನ್ಯಪುರ ಗಂಗರ ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕೆರೆಗೋಡು ವಿಷಯವನ್ನು ಇವನ ಮಗ ರಣವಿಕ್ರಮರಸ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಈತ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಹೊಸದರಲ್ಲಿ ಚಲುಕ್ಯ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಜೊತೆ ಕಂಚಿಯ ಪಲ್ಲವರ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ 2ನೆಯ ಪರಮೇಶ್ವರವರ್ಮನಿಂದ (722–30) ತೊಂದರೆಗೀಡಾದ. ಪಲ್ಲವರ ಮೇಲೆ 2ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಹೋಗಿದ್ದಾಗ ಕೊಂಗುಣಿ ಅರಸರ ಆಳು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸತ್ತಂತೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಕೊಂಗುಣಿ ಅರಸ ಶ್ರೀಪುರುಷನೇ ಆಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಈ ಯುದ್ಧ ನಡೆದ ಕಾಲ ಸು.740. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೊಳಂಬರು ಸಣ್ಣ ಗಾಮುಂಡರಾಗಿದ್ದಂತೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಶಿವಾರಪಟ್ಟಣದ ಶಾಸನದಿಂದ ಲೋಕಾದಿತ್ಯನು ಎಳ ಅರಸನಾಗಿ (ಯುವರಾಜ) ಕದಂಬೂರನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದು, ಅವನಿಗೆ ಮಲ್ಲಾಡಿ ಎಂಬ ಮಗನಿದ್ದಂತೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಲೂರು ಶಾಸನದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಶ್ರೀಪುರುಷನ ಮಗ ದುಗ್ಗಮಾರ ಕೊವಳಾಲ 300, ಗಂಗ 6000, ಪನ್ನೆನಾಡು, ದೇತೂರ್ನಾಡು, ಪುಲ್ವಕಿನಾಡು–1000, ಮುಬೆಪೋಡು–1000 ಮುಂತಾದ ನಾಡುಗಳನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ.

ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಪುರುಷನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಮಗ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ(ಲೋಕಾದಿತ್ಯ) ಆಸಂದಿನಾಡನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಸೀಯವಲ್ಲವರಸನ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಬಂದಿದ್ದು, ಈತ ಮುಂದೆ ಮರುಗೆರೆನಾಡನ್ನು ಆಳಿದ.

ಗಂಗ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಯುದ್ಧಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಈತ ಅನೇಕ ಬ್ರಹ್ಮದೇಯಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ. ತನ್ನ ಜನ್ಮನಕ್ಷತ್ರದಂದು 12 ಜನ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಭೋಜನಕ್ಕೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಎಳ್ಳುಣಸೆ ಎಂಬ ಊರನ್ನು ಸಿರಿವಚ್ಚ, ಶ್ರೀಪುರುಷ ಮತ್ತು ಶಿವಮಾರರು ಸೇರಿ ಬ್ರಹ್ಮದೇಯ ನೀಡುತ್ತಾರೆ. ಇವನ ಮಹಾಸಾಮಂತನಾಗಿ ಮುದುಕೊಂಗುಣಿ ಬಾಣವಂಶದ ದಿಂಡಿಕರಾಜನು ಕಳ್ವಿಪ್ಪುನಾಡು 1000 ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಶ್ರೀಪುರುಷನ ಪತ್ನಿ ವಿನ್ನೆತ್ತಿ ನಿಮ್ಮಡಿ ಎಂಬಾಕೆ ವೆಳ್ಳೂರನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದಳು. ಅರಟ್ಟಿಗಳರಸ ಚೊತ್ತಮ್ಮ ಎಡತ್ತೊರೆನಾಡು 1000ವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. 754ರಲ್ಲಿ ಕದಂಬೂರನ್ನು ಶಿವಮಾರನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಈ ಮೊದಲು ಇದನ್ನು ಎಳಅರಸ ಲೋಕಾದಿತ್ಯ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಶ್ರೀಪುರುಷನು ಚಳುಕ್ಯ ವಂಶದ ವಿಜಯ ಮಹಾದೇವಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದಂತೆಯೂ ಇವರ ಮಗನೇ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನೆಂದೂ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಈಕೆ ಚಳುಕ್ಯ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಮಗಳಿರಬಹುದು. ಸು. 760ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಪುರುಷನ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಪೂಮಲೆನಾಡು, ಗಂಗೆನಾಡು, ಕೋವ್ರೂನಾಡು ಮೇಳಲನಾಡು ಗಳು ಬಾಣರ ವಶಕ್ಕೆ ಹೋಗಿದ್ದವು. ಇದನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಪೊನ್ನೇರ, ಬಿನ್ನತ್ತ, ರಿರಿಸಿಯ, ವೈದುಮ್ಬ ಮುಂತಾದವರು ಗಂಗರ ಪರವಾಗಿ ಬಾಣರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದರು. ಬಾಣರಾಜ ಸೋತು ಹೋದ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ ಪೊನ್ನೇರನು ನೊಳಂಬರ ಚಾರುಪೊನ್ನೇರುನಿರಬಹುದು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪೂಮಲೆನಾಡನ್ನು ಶ್ರೀಪುರುಷ ಮತ್ತೆ ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. 762ರಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಪುರುಷನು ಮಾನ್ಯಪುರದಲ್ಲಿರುತ್ತಾನೆ.

ಈ ಮಧ್ಯೆ ಉತ್ತರದ ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಚಳುಕ್ಯರನ್ನು ಮೂಲೆಗುಂಪು ಮಾಡಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಒಂದನೆಯ ಕೃಷ್ಣ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೇಲೆ (756–75) ಗಂಗರನ್ನು ಸಾಮಂತರನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಹವಣಿಸಿರಬಹುದು. ಚಳುಕ್ಯರೊಡನೆ ವಿವಾಹ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದ್ದ ಗಂಗರು ಇದನ್ನು ಒಪ್ಪದೆ ಚಲುಕ್ಯ ಅರಸರನ್ನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ತರಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿರಬಹುದು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣನು ಗಂಗರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬರುತ್ತಾನೆ. ದಕ್ಷಿಣದಿಂದ ಪಲ್ಲವರು, ಉತ್ತರದಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಹೀಗೆ ಎರಡು ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಗಂಗರು ವೈರಿಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬರುತ್ತದೆ. 768 ರಲ್ಲಿ ದುಗ್ಗಮಾರನು ಕುವಲಾಳ 300, ಗಂಗ 6000 ವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ, ಅವನ ಪತ್ನಿ ಕಂಚಿಯಬ್ಬೆ ಅಗಳಿಯನ್ನು ಆಳುತ್ತಿರುತ್ತಾಳೆ. ಗಂಗರು ಪಾಂಡ್ಯರ ಮೇಲೆ ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದಂತೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ದುಗ್ಗಮಾರನು ಕಂಪಿಲಿಯಲ್ಲೂ ಯುದ್ಧಮಾಡಲು ಹೋಗಿದ್ದ. ಇದು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರನ್ನು ಎದುರಿಸಿದ ಮೊದಲ ಯುದ್ಧವಿರಬಹುದು. 768 ರ ತಳಗಾಂವ್ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣನು ಮಾನ್ಯಪುರದಲ್ಲಿ ಬೀಡು ಬಿಟ್ಟಿದ್ದಂತೆ ತಿಳಿಯುವುದರಿಂದ ಈ ಯುದ್ಧ ಸು.766ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿರಬೇಕು. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಕಡೆ ದುಗ್ಗಮಾರನು ಶತ್ರುಗಳ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳೂ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಬಾಗೂರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬಾಲಾದಿತ್ಯರ ಆಳು ಶ್ರೀಮಂಜ ಎಂಬುವವನು ನೀಲಸಿಂಘ, ಮನಸಿಜರನ್ನು ಕೊಂದಂತೆ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರದ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಈ ಮನಸಿಜ ಗಂಗರ ಕಡೆಯ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಶ್ರೀಪುರುಷನು ರಟ್ಟರು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಾಗ ಸಮಸ್ತ ಗಣ್ಯರನ್ನು ಸಹಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಕೇಳುತ್ತಾನೆ. ಅವನ ಕೋರಿಕೆಯಂತೆ 12 ಜನ ಸಾಮಂತರಾಜರು ಸೇರಿ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಹೊರಟರು. ಇದನ್ನು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪನ್ನೀರ್ವ್ವರದಣ್ಣು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹನ್ನೆರಡು ಜನರಲ್ಲಿ ಎರಗಲ್ವಾಡಿಯನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಚೋಳ ಧನಂಜಯ, ರಾಮರಾ ಮಡಿನಾಡನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ದೊನ್ನಮಾರ ಸಹ ಇದ್ದರು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ದಂಡನ್ನು ಅಷ್ಟಬಲವೆಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಶ್ರವಣಗುಡಿ ಶಾಸನಗಳು ಈ ವಿಷಯದ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬೆಳಕನ್ನು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಈ ಯುದ್ಧವು ಪರಮಿಳ್ಳ, ತಿರುವೂರುಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದಾಗ ಇದರಲ್ಲಿ ಕಣ್ಣಕುರು ಎಂಬುವವನು ಸಾಯುತ್ತಾನೆ. ಈ ಹೋರಾಟ ಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ ರಾಜರೆಂದರೆ ತಮಾಕೆರೆಯನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಶ್ರೀಪುರುಷನ ಮಗ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ, ಕೆಸಮಣ್ಣುನಾಡು, ಮರುಗೆರೆ 300 ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಸಿಯಗೆಲ್ಲ, ಶಿವಮಾರ ಮುಂತಾದವರು. ಕದನಗಳು ಪಿಂಚನೂರು, ಬಾಗೆಯೂರು, ಕಾಗೆಮೊಗೆಯೂರು, ಬೀರಿಯ, ಖಗಪಳ್ಳಿ, ಕೊಪಳವೂರು ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದವು. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕೃಷ್ಣರಾಜಪುರದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈ ಯುದ್ಧದ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದ್ದು, ಅನೇಕರು ಮಡಿದಂತೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಮಣ್ಣೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದಿರಬಹುದಾದರೂ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಗಂಗರ ರಾಜ್ಯ ಅವರ ಕೈಸೇರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಆಸಂದಿ ನಾಡನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಈ ಯುದ್ಧವೊಂದರಲ್ಲಿ ಸಾವನ್ನಪ್ಪಿರಬಹುದು. ಏಕೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿಂದಾಚೆಗೆ ಇವನ ಶಾಸನಗಳು ನಮಗೆ ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲ.

ಕೋಲಾರ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ದುಗ್ಗಮಾರ ಆಳುತ್ತಿದ್ದದು ಸರಿಯಷ್ಟೆ. ಶ್ರೀಪುರುಷನು ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಹಂಚಿ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ್ದ. ತಾನು ಇಡೀ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಇವರ ಮೂಲಕ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಹೀಗಾಗಿ ಪಲ್ಲವರ ದಾಳಿಯುಂಟಾಗಬಹುದಾಗಿದ್ದ ಕೋಲಾರ ಸೀಮೆಯಲ್ಲಿ ದುಗ್ಗಮಾರ ರಾಜ್ಯಭಾರ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಈತ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಂಚಿಯಬ್ಬೆಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗಿದ್ದ. ಈ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಗೂ ಮಾನ್ಯಖೇಟರ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಗೂ ಯಾವ ಬಗೆಯ ಸಂಬಂಧವೆಂಬುದು ತಿಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ದಾಳಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಪಲ್ಲವರು ಬಾಣರೊಡಗೂಡಿ ಗಂಗವಾಡಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕೈವಾರದವರೆಗೆ ಪಲ್ಲವ ಸೈನ್ಯ ನುಗ್ಗಿ ಬಂದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಪಲ್ಲವರ ಪರವಾಗಿ ವಿಷ್ಣುಗೋಪರಸ ಎಂಬುವವನು ಗಂಗರ ಎದುರಾಳಿಯಾಗಿದ್ದ. ಈ ಯುದ್ಧ 772–773ರಲ್ಲಿ ನಡೆದಿರಬೇಕು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ದುಗ್ಗಮಾರ ಸತ್ತಿರಬಹುದು. ಇವನ ನೆನಪಿನಲ್ಲಿ ಹೆಬ್ಬಲುಗುಪ್ಪೆಯಲ್ಲಿ ದುಗ್ಗಮಾರ ಕೋಯಿಲ್ ಬಸದಿ ಕಟ್ಟಿರಬೇಕು. ಈ ಯುದ್ಧದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಭೂವಿಕ್ರಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಂಗರು ಪಲ್ಲವರಿಂದ ಪಡೆದಿದ್ದ ಉಗ್ರೋದಯವೆಂಬ ರತ್ನಹಾರವನ್ನು 2ನೆಯ ನಂದಿವರ್ಮ ಹಿಂದೆ ಪಡೆದಿರಬಹುದು. 772ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಶ್ರೀಪುರುಷನ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು ಬಹುಶಃ ಸತ್ತುಹೋಗಿದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಆಚೆಗೆ ಗಂಗ 6000 ವನ್ನು ಮುತ್ತಯ್ಯಭಟ್ಟನೆಂಬುವವನು ಆಳಿದ. ತನದೆಕಲ್ಲ ತುರುಗೋಳಿನಲ್ಲಿ ಮುತ್ತಯ್ಯಭಟ್ಟ ಎಂಬಾತ ಮಡಿದ. ಇವನಿಗೆ ಪೃಥವೀ ಕೊಂಗಣೀ ಎಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಈ ಮುತ್ತಯ್ಯನೇ ಅವನ್ನವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಮಾಧವ ಮುತ್ತರಸನಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಚೋಳ ಧನಂಜಯನು ರಟ್ಟಪಾಡಿಯ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದಾಗ ಈ ಮಾಧವ ಮುತ್ತರಸನ ಸೇವಕ ಮರಪ್ಪ ಮೃತಪಟ್ಟ. ಈ ಮಾಧವ ಮುತ್ತರಸನು ಗಂಗ 6000, ಕೊವಳಾಲ 300ನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಎರಡನೆಯ ಶಿವಮಾರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಈತ ಇದ್ದಂತೆ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

ಈ ಘಟನೆಯ ಅನಂತರ ಶ್ರೀಪುರುಷ ಮತ್ತು ಶಿವಮಾರರ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಸು.775 ರಲ್ಲಿ ಕುಣಿಗಲನ್ನು ಶಿವಮಾರ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. 776 ರಲ್ಲಿ ಇವನು ನೀರ್ಗುಂದದ ಬಸದಿಗೆ ದಾನ ನೀಡುತ್ತಾನೆ. ಸುಮಾರು ಇದೇ ಕಾಲದ ಕೊಂಡ್ರಹಳ್ಳಿ

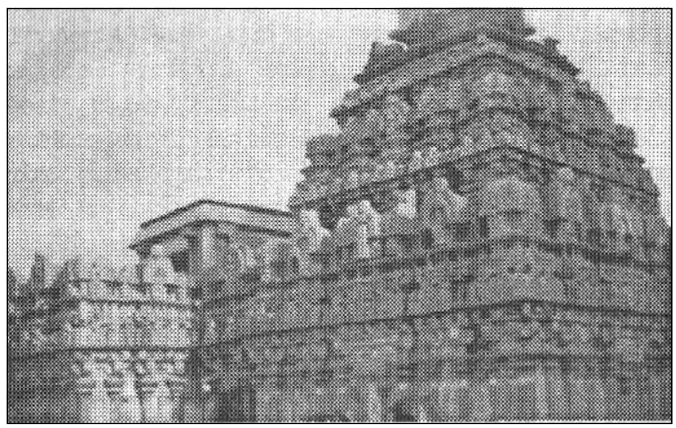

ಭೋಗನಂದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ನಂದಿಗ್ರಾಮ

ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಪುರುಷನನ್ನು ದುರ್ವಿನೀತನೆಂದೇ ಕರೆದಿದ್ದು ಪುಣ್ಣಾಟ, ಪುನ್ನಾಟಾಧಿಪತಿ ಎಂದೂ ಕರೆದಿದೆ. ಹಲ್ಕೂರು ಮತ್ತು ಕೊಂಡ್ರಹಳ್ಳಿ ಶಾಸನಗಳು 788ಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು, ಶ್ರೀಪುರುಷನು ಈ ಕಾಲದವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇವೇ ಇವನ ಕೊನೆಯ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳು. ಶ್ರೀಪುರುಷನಿಗೆ ಪೃಥ್ವೀಕೊಂಗಣಿ, ಕೊಂಕಣಿ ಮುತ್ತರಸ, ಪೆರ್ಮಾನಡಿ, ಶ್ರೀವಲ್ಲಭ, ಕಡ್ಡಾಣೆ ಭೀಮಕೋಪ ಮತ್ತು ರಣಭಾಜನ ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣಗಳಿದ್ದವು. ಇವನು ಗಂಗ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಬಹುದೀರ್ಘಕಾಲ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದ ಅರಸು. ಇವನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಶ್ರೀರಾಜ್ಯ ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣವೂ ಇತ್ತು. ಮುಂದಿನ ಗಂಗ ಅರಸರ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಾಜ್ಯ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖ ಮತ್ತು ದಾನಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿ ನೀಡುವಾಗ ಶ್ರೀಪುರುಷನ ಹೆಸರನ್ನು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಇವನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಇವನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೊದಲ 40 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಯುದ್ಧಗಳಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ದೇವಾಲಯ, ಕೆರೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದ ಜೊತೆಗೆ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ದಾನ ನೀಡಿರುವ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಮುಂದಿನ 22 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇವನು ವಿಷಮ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಿದ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವರೊಡನೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದು ರಾಜ್ಯದ ಶಾಂತಿ ಹಾಳಾಗಿ ಬಹಳ ಜನ ಸಾಮಂತರು ಸತ್ತ ದುರಂತಗಳನ್ನು ಕಂಡ. ಆದರೂ ಲೋಕೋತ್ತರ ವೀರನಂತೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಗೆ ಬಾಗದೆ ಯುದ್ಧವನ್ನೇ ಮುಂದುವರೆಸಿದ. ಹೀಗಾಗಿ ಇವನು ನೀಡಿರುವ ದಾನ, ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕೆರೆ, ದೇಗುಲಗಳಿಂದಲೂ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮೆರೆದ ಶೌರ್ಯದಿಂದಲೂ ಇವನ ಹೆಸರು ಗಂಗರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅಜರಾಮರವಾಗಿದೆ.

2ನೆಯ ಶಿವಮಾರ ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಕುಣಿಗಲು ನಾಡನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದು, ತಂದೆಯ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಮೇಲೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ. ನವಿಲೆಶಾಸನ ಇವನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಮೂರನೆಯ ವರ್ಷದ್ದಾಗಿದು, ಬಾಣರು ಗಂಗರ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಂತೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಮತ್ತು ಗಂಗರ ಯುದ್ಧಗಳು ಮುಂದುವರೆದವು. 780 ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಧ್ರುವನು ಹೈಹಯ, ಚಳುಕ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಗಂಗವಾಡಿಗೆ ಬಂದಾಗ ಅವರನ್ನು ಮುದುಗುಂದೂರಿನಲ್ಲಿ ಶಿವಮಾರ ಸೋಲಿಸಿದಂತೆ ಗಂಗ ಶಾಸನವೊಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಹೇಳಿಕೆಗಳಿವೆ. ಯಾರಿಂದಲೂ ಸೋಲಿಸಲಾಗದ ಗಂಗರಾಜನನ್ನು ಧ್ರುವನು ಸೋಲಿಸಿದಂತೆ,ಅವನ ಮಗನಾದ ಮೂರನೆಯ ಗೋವಿಂದನ ತಾಮ್ರಪಟಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಆದರೂ 791ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಶಿವಮಾರ ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಉಲ್ಲೇಖ ಬರುವುದರಿಂದ ಬಹುಶಃ ಮಣ್ಣೆಯನ್ನು ಇವರು ಕಳೆದು ಕೊಂಡಿದ್ದಿರಬಹುದು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ತಾವು ಗೆದ್ದ ಗಂಗವಾಡಿ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ರಣಾವಲೋಕ ಕಂಬಯ್ಯನನ್ನು ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದರು. 791ರ ಅನಂತರ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಶಿವ ಮಾರ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕಿರಬೇಕು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಒಳಜಗಳವೊಂದರ ಪರಿಣಾಮ ವಾಗಿ ಮುಂದೆ ಗೋವಿಂದನು ಶಿವ ಮಾರನನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಿದ. ಆದರೆ ಈ ಬಿಡುಗಡೆ ಅನತಿ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಮತ್ತೆ ಗೋವಿಂದನು ಶಿವಮಾರ ತನ್ನ ಮಾಡಿಗೆ ತಪ್ಪಿದ್ದನ್ನು ಕಂಡು ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸೆರೆಹಿಡಿ ದಿರಬೇಕು. ಈ ಘಟನೆ 800ರಲ್ಲಿ ನಡೆದಿರಬಹುದು. ಏಕೆಂದರೆ 802ರಲ್ಲಿ ಗಂಗಮಂಡಲ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ವಶದ ಲ್ಲಿತ್ತು. 802ರಲ್ಲಿ ಚಾಕಿರಾಜ ಗಂಗ ಮಂಡಲವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಉಲ್ಲೇಖ ವಿದೆ. 814ರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ರಾಜ ನಾಗಿ ಅಮೋಘವರ್ಷ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಾನೆ. ಕಲ್ಬಾವಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಅಮೋಘವರ್ಷನು ಶಿವಮಾರನನ್ನು ತನ್ನ ಮಾಂಡಲೀಕನೆಂದು ಹೇಳಿ ಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಶಿವಮಾರ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂ ಟರ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಅವನ ಮಗ ಮಾರಸಿಂಹ ಯುವರಾಜನಾಗಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ.

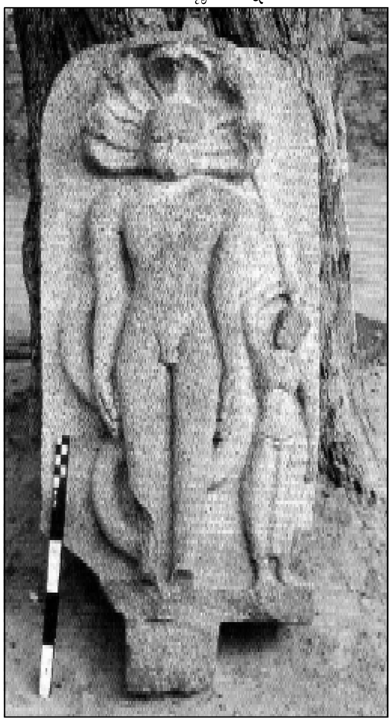

ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ, ತಲಕಾಡು

ಶಿವಮಾರ ಕೇವಲ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರನ್ನೇ ಅಲ್ಲದೆ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರನ್ನೂ ಎದುರಿಸುತ್ತಾನೆ. ತಿಜ್ಜಣಿಯ ಕದನದಲ್ಲಿ ಇದರ ಸೂಚನೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಸಂದಿಯ ಭಾಗಗಳು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ವಶವಾಗಿದ್ದವು. ಕೋಲಾರದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗಗಳು ಮೈಸೂರಿನ ಭಾಗಗಳು ಶಿವಮಾರನ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಕೋಲಾರದ ಪೂರ್ವಭಾಗ ಪಲ್ಲವರ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತು. ಕಂದಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೂ ಕಾಡುವೆಟ್ಟಿಗೂ ಯುದ್ಧವಾಯಿತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇವನ ಆಳ್ವಿಕೆಯು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಕಳೆಯಿತು. ಇವನ ಮಗನಾದ ಮಾರಸಿಂಹನೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರೊಡನೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುತ್ತಾ ಸತ್ತಿರಬೇಕು. ಹೀಗಾಗಿ ಗಂಗರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆ ಶಿವಮಾರನ ಅನಂತರ ಅವನ ಅಣ್ಣನ ಮಗನಾದ ರಾಚಮಲ್ಲನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಶಿವಮಾರನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮನಾದ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನಿಗೆ ನೀಡಲು ಬಯಸಿದಾಗ ಆತ ಅದನ್ನು ಬೇಡವೆಂದಂತೆಯೂ ಆಗ ಶಿವಮಾರನು ಅದನ್ನು ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಮಗನಾದ ರಾಚಮಲ್ಲನಿಗೆ ನೀಡಿದಂತೆಯೂ ಶಾಸನಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಗಂಗರ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನನ್ನು ಎಳ ಅರಸ ಎಂದು ಕರೆದಿರುವುದ ರಿಂದ ಇವನು ಶ್ರೀ ಪುರುಷನ ಹಿರಿಯ ಮಗನಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳಿವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇವನ ಮಗನಾದ ರಾಚಮಲ್ಲ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಇದೇ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ಮಾರಸಿಂಹ ತನ್ನನ್ನು ಯುವರಾಜನೆಂದು ಮಾತ್ರ ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದು ಸು.819 ರವರೆಗೆ ಶಿವಮಾರ ಬದುಕಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಶಿವಮಾರನಿಗೆ ಸೈಗೊಟ್ಟ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದ್ದಂತೆಯೂ ಗಜಾಷ್ಟಕವನ್ನು ಈತ ರಚಿಸಿದ್ದಂತೆಯೂ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಶಿವಮಾರನಿಗೆ ಮಾರಸಿಂಹ, ಎರೆಯಪ್ಪ ಮತ್ತು ಪೃಥ್ವೀಪತಿಯೆಂಬ ಮೂವರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಶಿವಮಾರ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸಮರ್ಥ ವಾರಸುದಾರ ರಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಂತಹ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮಾರಸಿಂಹ ತನ್ನನ್ನು ಯುವರಾಜನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿ ಕೊಂಡಿರಬೇಕು. 802ರ ವೇಳೆಗೆ ಮಣ್ಣೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ವಶವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಭೂತವರ್ಷ (792–824) ಮಣ್ಣೆಯಲ್ಲಿನ ಜಿನಬಸದಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. 806ರಲ್ಲಿ ಕೈವಾರ ಬಾಣರ ವಶದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. 808ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಗಂಗರವಂಶವೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವ ಶಾಖೆಯೊಂದು ನಂದಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ವಂಶಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿರು ವವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಈ ಹಿಂದಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತಾರೆ. ಪರಮಕುಳನು ಶ್ರೀಪುರುಷನ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಉಕ್ತನಾಗಿದ್ದರೆ, ಕಣ್ಣಕುರಿ ರಾಜನು ನಗರಗೆರೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿದ್ದು, ಗಂಗರು ಬಲ್ಲಹರ (ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ) ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿದಾಗ ಅದರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ.

808ರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಂಬನು ತಲವನ ನಗರದಲ್ಲಿದ್ದ. ಅಂದರೆ ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಗಂಗವಾಡಿಯು ಗಂಗರ ಕೈ ತಪ್ಪಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. 813ರ ಪ್ರಭೂತವರ್ಷನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮಾನ್ಯಪುರವು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಚಾಕಿರಾಜ ಗಂಗಮಂಡಲವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿ ರಾಚಮಲ್ಲ ಗಾಮುಣ್ಣ, ಗಂಗಗಾಮುಣ್ಡ, ಮಾರಯ, ಕುಣಿಂಗಲಯ್ಯೂರ್ಬರು ಉಕ್ತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ರಾಚಮಲ್ಲಗಾಮುಣ್ಡ ಬಹುಶಃ ಗಂಗರ ಒಂದನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲನಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಗಂಗರು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸಾಮಂತಿಕೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿದ್ದನ್ನು ಇದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಮಾರಸಿಂಹನ ಅನಂತರ ಗಂಗ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಎರಡು ಹೋಳಾಗಿ ಒಂದು ಶಾಖೆ ರಾಚಮಲ್ಲನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ತಲಕಾಡನ್ನು ರಾಜಧಾನಿ ಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೆ, ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಖೆ 2ನೆಯ ಶಿವಮಾರನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ಪೃಥ್ವೀಪತಿಯ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಶಾಖೆಯು ಅಲ್ಲಿನ ಅರಸರಾದ ಬಾಣ, ಪಲ್ಲವ, ಚೋಳ ಅರಸರೊಡನೆ ಉತ್ತಮ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿತ್ತು.

ಒಂದನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲ: ಇವನು ಶಿವಮಾರನ ಮತ್ತು ಯುವರಾಜ ಮಾರಸಿಂಹನ ತರುವಾಯದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಮೇಲಿನ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಶಿವಮಾರ, ಮಾರಸಿಂಹರೊಡನೆ ಈತ ಭಾಗವಹಿಸಿರಬೇಕು. 819ರ ಸಾಲಿಗ್ರಾಮದ ಶಾಸನ ಒಂದನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲನ ಮೊದಲ ವರ್ಷದ ಶಾಸನವಾಗಿದೆ. 820ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಗಂಗರ ಕೈತಪ್ಪಿದ ಮರುಗೆರೆ ವಿಷಯ ಇವನ ವಶಕ್ಕೆ ಬಂದಿರುತ್ತದೆ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆಯುತ್ತವೆ. ಈ ಬಾರಿ ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಪರವಾಗಿ ಬಂಕೇಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬರುತ್ತಾನೆ. ಇವನು ಗಂಗವಾಡಿಗೆ ನುಗ್ಗಿದಂತೆ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಕೆಂಬೊಲಲು, ವಿಗೆವೂರು, ಮರಲಿಗೆ ಮುಂತಾದ ಊರುಗಳಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆದವು. ಗಂಗರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣು ವರಾಹಾವತಾರವನ್ನು ತಾಳಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಉದ್ಧರಿಸಿದಂತೆ, ರಾಚಮಲ್ಲನು ಬಹಳ ಕಾಲ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕೈವಶವಾಗಿದ್ದ ಗಂಗರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡ ಎಂದಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಹೇಳಿಕೆಗಳು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಬಂಕೇಯನು ಗಂಗರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ನೀತಿಮಾರ್ಗ ರಣವಿಕ್ರಮನನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೊಂದಂತೆ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಗಂಗರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ನೀತಿಮಾರ್ಗನು ರಾಜರಾಮಡು ಎಂಬಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರನ್ನು ಎದುರಿಸಿದಂತೆ ಹೇಳಿದೆ. ಬಂಕೇಯನು ಗಂಗರಾಜನನ್ನು ಕಾವೇರಿಯಿಂದ ಆಚೆಗೆ ಓಡಿಸಿದಂತೆ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ.

ಹೆಂಜೇರಿನ ನೊಳಂಬ ಅರಸರು ಇವನ ಕಾಲದಿಂದೀಚೆಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪವಾಗಿ ಅರಸೊತ್ತಿಗೆಗೆ ಏರುತ್ತ ಬಂದರು. ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ನೊಳಂಬ ಬಲಚೋರನ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಈತ ಈ ರಾಚಮಲ್ಲನ ಅಳಿಯನಾದ ಪೊಳಲ್‌ಚೋರನೇ. ಈತ ಗಂಗ ರಾಜ್ಯದ ಪೂರ್ವಭಾಗವನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರೊಡನೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಹೀಗಾಗಿ ಗಂಗರು ಕಂಚಿಯ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿದರು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಗಂಗರು, ಏರಿಗಲ್ವಾಡಿಯ ಚೋಳ, ನೊಳಂಬರೊಡಗೂಡಿ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದರು. ಪಲ್ಲವರು ಬಾಣರೊಡಗೂಡಿ ಸಮಸ್ತ ಬಲದೊಡನೆ ಬಂದರು. ಈ ಯುದ್ಧದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಗಂಗರು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಬೇಕಾಗಿ ಬಂದು ಬಾಣರ ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವರ ಕೈ ಮೇಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಗಂಗ 6000 ಬಾಣರ ವಶವಾಯಿತು. ಒಂದನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲನ ಅಂತ್ಯಕಾಲಕ್ಕೆ ತರೀಕೆರೆವರೆಗಿನ ಭಾಗಗಳು ಮತ್ತೆ ಇವನ ವಶಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತವೆ. ರಾಚಮಲ್ಲನು 853ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ.

ಒಂದನೆಯ ನೀತಿಮಾರ್ಗ: ರಾಚಮಲ್ಲನ ತರುವಾಯ ಅವನ ಮಗನಾದ ಈತ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. 837ರ ಶಾಸನವೊಂದು ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಮಗಳು ರೇವಕ್ಕ ನಿರ್ಮಡಿ ಎಂಬುವವಳನ್ನೂ, ಎರಗಂಗ ವಕ್ಷಸ್ಥಳ ನಿವಾಸಿ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದ, ಈ ಎರಗಂಗನು

ಒಂದನೆಯ ನೀತಿಮಾರ್ಗನಿರಬೇಕು. ಇವನು ಯುವರಾಜನಾಗಿದ್ದಾಗ ಈ ಮದುವೆ ನಡೆದಿರಬಹುದು. ಎಡೊರೆಯ (ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆ) ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಈಕೆ ಆಳುತ್ತಿದ್ದಳು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಗಂಗರ ಯುದ್ಧಗಳು ನೀತಿಮಾರ್ಗನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆದವು. ಒಂದನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಈತ ತಂದೆಯ ಸಂಗಡ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ. ಈತ ಸು.853ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು 870 ರವರೆಗೂ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿರಬಹುದೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ನೀತಿಮಾರ್ಗನಿಗೆ ಎರಡನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲ ಮತ್ತು ಬೂತುಗ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು.

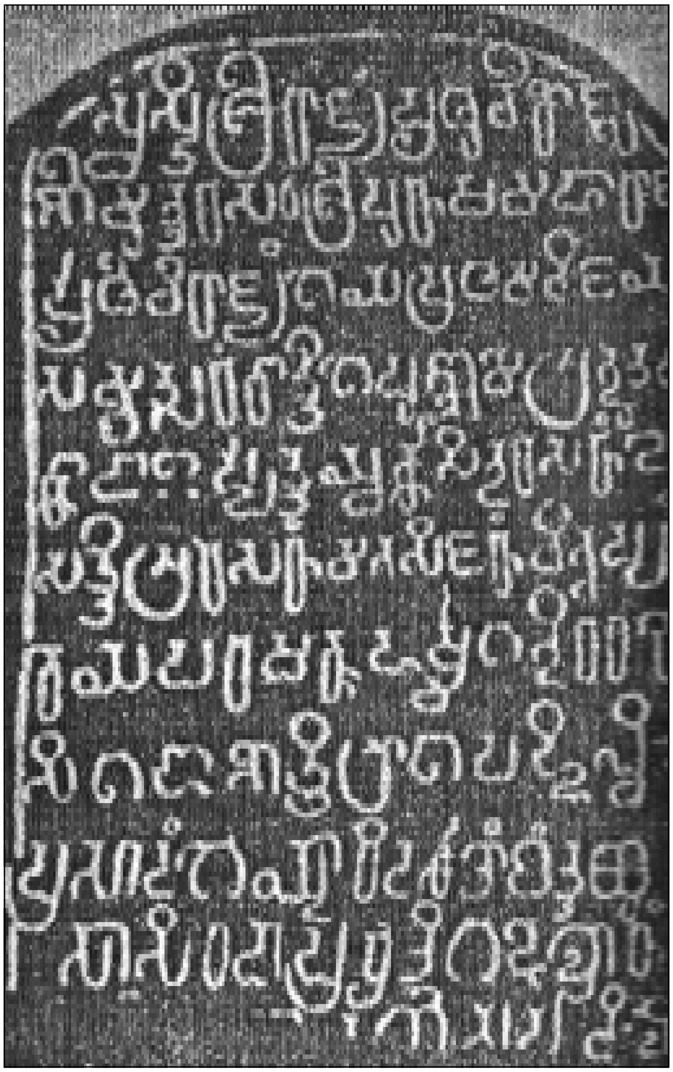

ಶ್ರೀಪುರುಷನ ಶಾಸನ, ತಲಕಾಡು

ಎರಡನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲ 870ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಬಹು ದೀರ್ಘಕಾಲ ತನ್ನ ತಮ್ಮನೊಂದಿಗೆ ಅನಂತರ ತನ್ನ ತಮ್ಮನ ಮಗನೊಂದಿಗೆ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದ. ಇವನಿಗೆ ಸತ್ಯವಾಕ್ಯ ಎಂಬ ಬಿರುದಿತ್ತು. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಬಾಣ, ನೊಳಂಬ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ರೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧಗಳು ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತವೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅಮೋಘವರ್ಷ ಬೂತುಗನಿಗೆ ತನ್ನ ಮಗಳಾದ ಚಂದ್ರೊಬ್ಬಲಬ್ಬೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸುವುದರೊಂದಿಗೆ ಸುಮಾರು ನೂರು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕೈದು ತಲೆಮಾರುಗಳಿಂದ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ತೆರೆಬೀಳುತ್ತದೆ. 837ರ ಶಾಸನವೊಂದು ಅಮೋಘವರ್ಷ ರೇವಕ್ಕನಿಮ್ಮಡಿಯನ್ನು ಎರೆಗಂಗನಿಗೆ ನೀಡಿದಂತೆ ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಎರೆಗಂಗನು ಒಂದನೆಯ ನೀತಿಮಾರ್ಗ. ಅನಂತರ ನೀತಿಮಾರ್ಗನ ಮಗನಿಗೆ ಮತ್ತೆ ತನ್ನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಮಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ ವಿವರ ಚರ್ಚೆಯ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಿಯಾತ್ಮಜೆ, ಯೆರೆಗಂಗ ವಕ್ಷಸ್ಥಲ ನಿವಾಸಿ ಎಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಒಂದನೆಯ ಬೂತುಗನಿಗೆ ಯೆರೆಗಂಗ ಎಂಬ ಹೆಸರಿರಲಿಲ್ಲ. ಯೆರೆಗಂಗನು ರೇವಕ್ಕ ನಿಮ್ಮಡಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ ವಿಷಯವನ್ನು ಗಂಗರ ಯಾವ ತಾಮ್ರಶಾಸನವೂ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಿಯಾತ್ಮಜೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಪ್ರಿಯಾನುಜೆ ಎಂದು ತಿದ್ದಿಕೊಂಡಲ್ಲಿ ಸರಿಹೋಗಬಹುದಾದರೂ ಚಂದ್ರೊಬ್ಬಲಬ್ಬೆಯನ್ನು ಹೆಸರಿಸುವ ಶಾಸನಗಳು ಈಕೆಯನ್ನು ಏಕೆ ಹೆಸರಿಸುವುದಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಅರ್ಥವಾಗದ ವಿಷಯ. ಈ ಮದುವೆಯ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಗಂಗರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆಯಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಈ ಗಂಗರಿಗೂ ಈ ಬಾಂಧವ್ಯ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತಾರವೇ ಅಲ್ಲದೆ ಯುದ್ಧೇತರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಕಡೆ ಗಮನ ಕೊಡಲು ಸಹಾಯಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಹಿಂದೆಂದೂ ಇರದಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇವರು ದಕ್ಷಿಣದ ಪ್ರಮುಖ ಮಾಂಡಲಿಕ ರಾಜರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಾಗಿ, ಮುಂದೆ ಸು.150 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸ್ಥಿರತೆಯನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ನೆರವಾಯಿತು.

ರಾಚಮಲ್ಲ ರಾಜನಾಗಿದ್ದಾಗ ಇವನ ತಮ್ಮ ಬೂತುಗ ಯುವರಾಜನಾಗಿ ಕೊಜ್ಗಳ್ನಾಡು ಮತ್ತು ಪೂನಾಡಿಗೆ ಒಡೆಯನಾಗಿದ್ದ. ಬೆಂಪೂರು ಸೀಮೆಯನ್ನು ನಾಗತ್ತರನೆಂಬುವವನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಈ ನಾಗತ್ತರನ ಕೈ ಕೆಳಗೆ ಇರ್ವುಲಿಯೂರೆಡೆಯ ಇರುಗನಿದ್ದು, ಇವನು ಈಗಿನ ಬೆಂಗಳೂರು ನಗರದ ಅಗರದ ಕೆರೆಕಟ್ಟಿಸಿದ. ರಾಚಮಲ್ಲ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಹೊಸದರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೋಭೆಯಿದ್ದು, ಕಾಡುವೆಟ್ಟಿ ಕಲಹಕ್ಕೆ ಬಂದಂತೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಪಲ್ಲವರಸ ಗಂಗರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಬಂದು ಪೆರ್ಮಾವಿಯಾನೆಯನ್ನು ಸುಟ್ಟು ಪುಲಿನಾಡನ್ನು ಮುತ್ತಿದ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ ಪಲ್ಲವರಸನು ದಂತಿವರ್ಮನೆಂದು ಹಿಂದೂಪುರ ತಾಲೂಕಿನ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಯುದ್ಧವು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಪಲ್ಲವರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಬಂದ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆದಿರಬಹುದು. ಗಂಗರು ನೊಳಂಬ, ವೈದುಂಬ, ಸಂಯುಕ್ತ ದಂಡಿನೊಡನೆ ಕೂಡಿ ಪಲ್ಲವರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದರು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರಿಗೆ ಸೋಲುಂಟಾಗಿ ಈ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಬಾಣರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಗಂಗರ 6000ಭಾಗವನ್ನು ನೊಳಂಬರು ಪಡೆದರು.

880ರಿಂದಾಚೆಗೆ ಒಂದನೆಯ ಬೂತುಗನ ಮಗನಾದ 2ನೆಯ ನೀತಿಮಾರ್ಗನ ಶಾಸನಗಳು ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಬೂತುಗ ಬಹುಶಃ ಹಿಂದೆಯೇ ತೀರಿ ಹೋಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಇವನು ರಾಜನಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ನುಗುನಾಡ ನವಿಲೆನಾಡಿನ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಆಗ ಬಯಲ್ನಾಡನೊಡನೆ ಜಗಳವಾದಂತೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಕೂಡಗಲ್ಲಿನ 880 ರ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಈತ ಕೊಜ್ಗಲ್ನಾಡನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಆಗ ಅವನ ತಾಯಿ ಪರಮಬ್ಬೆ ಕೂರ್ಗ್ಗಲ್ಲನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದಳು. 886 ರಲ್ಲಿ 2ನೆಯ ನೀತಿಮಾರ್ಗನಿಗೆ ಪಟ್ಟಗಟ್ಟಲಾಯಿತು. ನೀತಿಮಾರ್ಗ ಕಲಿವೂರಿನಲ್ಲಿ ಕಾಳಗ ಮಾಡಿ ವಿಜಯದಂಕಕಾರನೆನಿಸಿಕೊಂಡ. 892 ರಲ್ಲಿ ಗಂಗರು ನೊಳಂಬರೊಡನೆ ಹೋರಾಡಿದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಂಗ– ನೊಳಂಬರ ತಿಕ್ಕಾಟಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. 895ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಕಳಿಕಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಅಯ್ಯಪನೆಂಬುವವನು ತನ್ನ ಬಲದ ಸಮೇತ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟಂತೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಕಳಿಕಟ್ಟೆ ಯುದ್ಧವು ನೊಳಂಬರೊಡನೆ ಗಂಗರು ನಡೆಸಿದ ಯುದ್ಧವಾಗಿದ್ದು, ಎರೆಯಪ್ಪರಸನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ನೊಳಂಬ ನೊಳಿಪಯನೂ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ. ನೊಳಂಬರು ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದಾಗ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ತಗಡೂರು ಬಾಣರ ವಶವಾಯಿತು. ನೊಳಂಬರು ಗಂಗರ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ದಾಳಿ ಮಾಡಿದ ಉಲ್ಲೇಖವನ್ನು ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಗಂಗ–ನೊಳಂಬ– ಬಾಣರು ಪರಸ್ಪರ ಕಿತ್ತಾಡುತ್ತಿದ್ದರೂ ನೊಳಂಬ ಮತ್ತು ಬಾಣವಂಶದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಗಂಗರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದರು.

900ರಲ್ಲಿ ಬಾಣ– ನೊಳಂಬರಿಗೂ, ವೈದುಂಬ–ನೊಳಂಬರಿಗೂ ಯುದ್ಧಗಳಾದವು. ಕೆಲವು ವರ್ಷ ಗಂಗ–6000 ಬಾಣರ ವಶಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬಾಣರು ನಂದಿಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕೋಟೆ ಕಾಳಗ ಇದೇ ಸುಮಾರಿಗೆ ನಡೆದು ಅದರಲ್ಲಿ ನಾಗತ್ತರನ ಮಗ ಸಾಯುತ್ತಾನೆ. 905ರ ಅನಂತರ ತುಂಬೆಪಾಡಿಯಲ್ಲಿ ನೊಳಂಬರಿಗೂ ಗಂಗರಿಗೂ ಯುದ್ಧವಾಗಿ ನಾಗತ್ತರ ಮರಣಹೊಂದಿದ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ನಾಗತ್ತರ ಸತ್ತರೂ ಗಂಗರಿಗೆ ಜಯವಾಯಿತು. ಮಾಲೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಶಾಸನವೊಂದು ನೊಳಂಬರ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಗಂಗಸೇನೆ ನುಗ್ಗಿದಂತೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. 907 ರ ಶಾಸನವೇ ಸತ್ಯವಾಕ್ಯನ ಉಲ್ಲೇಖದ ಕಡೆಯ ಶಾಸನ. ನೀತಿಮಾರ್ಗ ಮತ್ತು ರಾಚಮಲ್ಲರಿಬ್ಬರೂ ಒಟ್ಟಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿದ ವಿಷಯ ಇದರಲ್ಲಿದೆ. ಇದೇ ವರ್ಷ ರಾಚಮಲ್ಲ ಕೊಂಬಾಳೆಯಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯುಸಿರೆಳೆದ. 919–920 ರಲ್ಲಿ ನೀತಿಮಾರ್ಗ ಮೃತಪಟ್ಟ. ಇವನು ಸತ್ತಾಗ ಬಬಿಯಮ್ಮ ಕಿಚ್ಚು ಹೋಗುತ್ತಾನೆ.

ಈ ನೀತಿಮಾರ್ಗ ತನ್ನ ದೊಡ್ಡಪ್ಪನೊಂದಿಗೆ ಸು. 30 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದ. ತಾನು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಸು. 12 ವರ್ಷ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಗಂಗರು, ಬಾಣ, ನೊಳಂಬ, ಪಲ್ಲವರೊಡನೆ ಅನೇಕ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದರೂ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳ, ಕೆರೆಕಟ್ಟೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಮೈತ್ರಿಯಿಂದ ರಾಜ್ಯದ ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರತೆ ನೆಲೆಸಿತ್ತು. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೊಳಂಬರು ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರ ಪಡೆದು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತಾರ ಮಾಡಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಪ್ರಮುಖ ಸಣ್ಣ ರಾಜರೆನಿಸಿದರು. 2ನೆಯ ನೀತಿಮಾರ್ಗನಿಗೆ ನರಸಿಂಹ (ಸತ್ಯವಾಕ್ಯ ಬೀರ ಪೆರ್ಮಾನಡಿ), ರಾಚಮಲ್ಲ (ನೀತಿಮಾರ್ಗ), ಪಾಂಬಬ್ಬೆ, 2ನೆಯ ಬೂತುಗ (ಸತ್ಯವಾಕ್ಯ) ಎಂಬ ನಾಲ್ವರು ಮಕ್ಕಳು. 920ರ ನೀತಿಮಾರ್ಗನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯವಾಕ್ಯಪೆರ್ಮಾನಡಿಯ ಉಲ್ಲೇಖವಿದ್ದು ಈತ ನೀತಿಮಾರ್ಗನ ಮಗನಾಗಿದ್ದು, ತಂದೆಯ ಅಂತ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಿರಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಸು.930 ರವರೆಗೆ ಗಂಗರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಚಿತ್ರ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ

ಕಾಣಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ಸಿಂಹಾಸನದ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕಚ್ಚಾಟ ನಡೆಸಿರಬಹುದು. ನೊಳಂಬರಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಯ್ಯಪ್ಪ ರಾಜನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. 930 ರಲ್ಲಿ ಸತ್ಯವಾಕ್ಯನ ರಾಜ್ಯಭಾರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಮ್ಮಡಿ ಬೂತರಸ ಯುದ್ಧವೊಂದರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದಂತೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಮೂರನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲ ರಾಜನಾಗುತ್ತಾನೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕೃಷ್ಣನ ಬೆಂಬಲದೊಡನೆ ಗಂಗ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಾನೆ. ಮೂರನೇ ರಾಚಮಲ್ಲನ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡೆದ್ದು, ಬೂತುಗ ತಾನೇ ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಎಂಬಂತೆ ಸಾಮಂತರಿಗೆ ಕಪ್ಪವನ್ನು ಕೊಡುವಂತೆ ಹೇಳಿ ಕಳುಹಿಸುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ಅಯಾಮನ್ತರು, ಬಯಲ್ನಾಡರು ಹಾಗೂ ಹೆಗ್ಗಡೆಗಳು ಇದನ್ನು ಮಾಗುಣ್ಣಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಭಟಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಮುಂದೆ ರಾಚಮಲ್ಲನಿಗೂ ಇಮ್ಮಡಿ ಬೂತುಗನಿಗೂ ಯುದ್ಧವಾದಾಗ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ದೊರೆ ಮೂರನೆಯ ಕೃಷ್ಣ ತನ್ನ ಭಾವ ಬೂತುಗನ ಪರವಾಗಿ ನಿಂತು, ರಾಚಮಲ್ಲನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಹೀಗಾಗಿ ಬೂತುಗ 936ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರುವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಗಂಗರ ಶಾಖೆ ನೊಳಂಬರ ಸೇನೆಯೊಂದಿಗೆ ಗಂಗವಾಡಿಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿತ್ತು. ಅವರನ್ನೆದುರಿಸಿ ತಲಕಾಡು ಗಂಗರು ಮಾಡಿದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಣಲೇರನೆಂಬುವನು ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ. ಈತ ಸಗರ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನು. 949ರಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ವಿರುದ್ಧ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ನಡೆಸಿದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿಯೂ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಗೂ ಚೋಳರಿಗೂ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ನೊಳಂಬರು ಗಂಗರು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಪರ ಹೋರಾಡಿದರು. ಬಿಜಯಿತಮಂಗಲದ ಬಳಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ನೊಳಂಬ ಅರಸನೊಬ್ಬ ಮೃತನಾದ. ಈ ನೊಳಂಬರಸನು ದಿಲೀಪನ ಮಗನಿರಬಹುದು. 950 ರ ಆತಕೂರು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈ ಯುದ್ಧದ ವಿಷಯವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿಷಯಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಬೂತುಗನು ತಕ್ಕೋಲಂ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಚೋಳ ರಾಜಾದಿತ್ಯನನ್ನು ಆನೆಯ ಅಂಬಾರಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ತಿವಿದು ಸಾಯಿಸಿದ. ಆಗ ಕೃಷ್ಣನು, ಬೂತುಗನಿಗೆ ಬೆಳವೊಳ 300, ಪುರಿಗೆರೆ 300, ಕಿಸುಕಾಡು 70, ಬಾಗೆನಾಡು 70, ಬನವಾಸೆ 12000 ವನ್ನು ಬಳುವಳಿಯಾಗಿ ನೀಡಿದ. ಆತಕೂರು ಶಾಸನ ಯುದ್ಧೋತ್ತರ ಶಾಸನವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಯುದ್ಧ 948–949 ರಲ್ಲಿ ನಡೆದಿರಬಹುದು. ಈ ಯುದ್ಧದ ಪರಿಣಾಮವಿದು:

1. ಗಂಗವಾಡಿ ಎಲ್ಲೆಗಳು ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿಯ ಉತ್ತರದವರೆಗೂ ಇವೆ. ದೂರದ ಧಾರವಾಡದಂತಹ ಪ್ರದೇಶಗಳೂ ಗಂಗವಾಡಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ.

2. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಚೋಳರು ಬಹುತೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ತೊಂಡೈಮಂಡಲವನ್ನು ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವಂತಾಯಿತು. 977ರವರೆಗೆ ಅಂದರೆ ಸುಮಾರು ಮೂವತ್ತು ವರ್ಷ ಈ ಭಾಗ ಇವರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಸೇರಿತು.

3. ಗಂಗರ ಮೇಲೆ ದ್ವೇಷ ಸಾಧಿಸಿ ಗಂಗವಾಡಿಯ ಮೇಲೆ ಚೋಳರು ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಲು ಈ ಘಟನೆ ಪ್ರಚೋದನೆ ನೀಡಿತು.

ಮುಂದೆ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಗಂಗರೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಮನ್ನಿಸಿರಬಹುದು. 958 ರಲ್ಲಿ ತಿರುಮಲೈನಲ್ಲಿ ಕನ್ನರದೇವ ಗಂಗ ಪೃಥ್ವೀರಾಯನ ಪತ್ನಿಯಾದ ಮಹಾದೇವಿಯ ಸೇವಕಿ ಪಳ್ಳತನಂಗೈಯಾರ್ ಅಲ್ಲಿನ ಯಕ್ಷಭಟಾರರಿಗೆ ನಂದಾದೀವಿಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿದಳು. ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ರೋಣ, ಗದಗ, ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆ ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ಬೂತುಗನ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.ಬೂತುಗನಿಗೆ ರೇವಕನಿಮ್ಮಡಿ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲಬ್ಬರಸಿ ಎಂಬ ಪತ್ನಿಯೂ ಇದ್ದರು. ಈತ 963 ರವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ ಮಾಂಡಲೀಕರಾಗಿ ಶಾಂತರರು ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳರು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತಾರೆ.

ಮಾರಸಿಂಹ: 963ರಲ್ಲಿ ಬೂತುಗ ಸತ್ತ ಮೇಲೆ, ಅವನ ಮೊದಲನೆಯ ಹೆಂಡತಿ ರೇವಕನಿಮ್ಮಡಿಯ ಮಗ ಮರುಳ ರಾಜನಾದ. ಈತ 3ನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಅಳಿಯ. ಆದರೆ ಅದೇ ವರ್ಷ ಈತ ಸತ್ತಿರಬೇಕು. ಮುಂದೆ ಬೂತುಗನ ಎರಡನೆಯ ಹೆಂಡತಿ ಕಲ್ಲಬ್ಬರಸಿಯ ಮಗ ಮಾರಸಿಂಹ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಇವನು ರಾಜ್ಯವಾಳುವ ವೇಳೆಗೆ ನೊಳಂಬರಲ್ಲಿ ಪೊಳಲ್ಚೋರ ರಾಜನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಈ ಮಾರಸಿಂಹನಿಗೆ ನೊಳಂಬಕುಲಾಂತಕ, ಕದನ ಕಂಠೀರವ, ಮೊದಲಾದ ಬಿರುದುಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಮತ್ತು ಕಚ್ಚೆಯ ಗಂಗ ಎಂಬ ಬಿರುದೂ ಇತ್ತು. ಗಚ್ಚೆಗ ಎಂದೂ ಇವನನ್ನು ಕರೆದಿದ್ದು ಇದು ಕಚ್ಚೆಗ ಎಂಬುದರ ರೂಪವಿರಬಹುದು. ಇವನ ಮೂರನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ 966 ಕೆಲ್ಲೂರು, ಕಬ್ಬೂರು ಹೆಮ್ಮಾನೆ ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ನೊಳಂಬನ ದಾಳಿಯಾಯಿತು. ಬಹುಶಃ ಇದೇ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ಗಂಗ ಮಾರಸಿಂಹ ನೊಳಂಬರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದ. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಗಂಗರು ಚೋಳರಾಜಾದಿತ್ಯನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಲು ಅನುಸರಿಸಿದ ತಂತ್ರವನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದರು. 971ರಲ್ಲಿ ಬೂತುಗನ ಅಕ್ಕ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ದೊರೆ ಧಾರಾವರ್ಷನ ಪತ್ನಿಯಾದ ಪಾಂಬಬ್ಬೆಯು ಜೈನವ್ರತ ಹಿಡಿದು ಮೃತ ಪಟ್ಟಳು.ಇದೇ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ರಾಜಾದಿತ್ಯನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದಂತೆ ಹೇಳಿದೆ. ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮಾರಸಿಂಹನ ಶಾಸನಗಳು ಕಿತ್ತೂರು, ಕೋಳಿವಾಡ, ಹಿರೇಹಂದಿಗೋಳ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಹಿರೇಹಂದಿಗೋಳದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿಗನ ಪಾದಪದ್ಮೋಪಜೀವಿ ಎಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಮಾರಸಿಂಹ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕೊಟ್ಟಿಗನಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಲು ಉತ್ತರ ದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆಲ್ಲಲು ಹೊರಟ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಬರುವಾಗ, ತನ್ನ ಮರಣಕಾಲ ಸಮೀಪಿಸಿದ್ದನ್ನು ತಿಳಿದು ಬಂಕಾಪುರದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಜಿತಸೇನಾಚಾರ್ಯರ ಸನ್ನಿಧಿಯಲ್ಲಿ 977ರಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಈತನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಮಾಂಡಲಿಕರಾಗಿದ್ದ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಪ್ರಬಲರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಗಂಗರ ವೈರಿಗಳಾಗಿದ್ದ ನೊಳಂಬರು ಪ್ರಬಲರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು.

ಅಕ್ಕ ಜೈನಮತೀಯಳಾಗಿದ್ದರೂ ಬೂತುಗ ವೈದಿಕ ಧರ್ಮೀಯ. ಆದರೆ ಮಾರಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಅವನ ಅನಂತರದ ಅರಸರು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. ಹೀಗಾಗಿ ಗಂಗ ಮನೆತನವು ಜೈನಧರ್ಮೀಯರೆಂಬ ಭಾವನೆ ಉಂಟಾಗಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮುನ್ನಿನ ಗಂಗರಾಜರ ಬಸದಿಗಳನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ರನ್ನನೂ ತನ್ನ ಅಜಿತನಾಥ ಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಗಂಗ ಅರಸರು ಜೈನಧರ್ಮವನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದವರೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಮಾರಸಿಂಹನ ದಿಗ್ವಿಜಯಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಗ ಸೇನಾನಿ ಚಾವುಂಡರಾಯ ಭಾಗವಹಿಸಿದ. ಈತ 979 ರಲ್ಲಿ ಗೊಮ್ಮಟ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿಸಿದ. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಜೈನಧರ್ಮ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಮತ್ತು ಅವರ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ ಗಂಗರ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಧರ್ಮವಾಗಿತ್ತು. ಬಂಕಾಪುರ ಜೈನಧರ್ಮದ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ಮಾರಸಿಂಹ ತನ್ನ ಅಂತ್ಯ ಕಾಲವನ್ನು ಬಂಕಾಪುರದಲ್ಲಿ ಕಳೆದ. ತರುವಾಯದ ಅರಸರು ಜೈನಧರ್ಮದ ಏಳಿಗೆಗೆ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಇದಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನ ಅರಸರು ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ್ದರೂ ಜೈನಧರ್ಮೀಯರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ.

ನಾಲ್ಕನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲ: 977–998. ರಾಚಮಲ್ಲನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. 978ರಲ್ಲಿ ಬೆದ್ದೊರೆಗೆರೆಯನ್ನು ರಕ್ಕಸನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ವಿಷಯ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ರಾಚಮಲ್ಲನಿಗೆ ರಕ್ಕಸನೆಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಕಾಲವರ್ಷನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಗಂಗರ ಪರಂಪರಾಗತ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಾಂತರರ ಗೋವಿಂದರಸ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ನೊಳಂಬ ರಾಜ್ಯದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗ ಅಥವಾ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗ ಗಂಗರ ವಶವಾಗಿದ್ದು, ಇದನ್ನು ಗಂಗರ ಪರವಾಗಿ ಪುಳಿಗನೆಂಬುವವನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇಲ್ಲಿಂದಾಚೆಗಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ನೀತಿಮಾರ್ಗ, ಸತ್ಯವಾಕ್ಯ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಒಬ್ಬರಿಗೇ ನೀಡಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಗೋವಿಂದನಿಗೆ ರಕ್ಕಸಗಂಗ ಎಂದು ಕರೆದಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಬೂತುಗನ ನೆಚ್ಚಿನ ಬಂಟನಾಗಿದ್ದ, ಮಣಲೇರ ಬೇವೂರು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಕೋಲಾರದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ತಂಜಾವೂರಿನ ಚೋಳರು ಹಿಡಿದಿದ್ದರು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕೃಷ್ಣನ ಸಾವಿನ ಸುದ್ದಿಯೊಂದಿಗೆ ಚೋಳರು ಗಂಗವಾಡಿಗೆ ನುಗ್ಗಲು ಹವಣಿಸಿರಬೇಕು. ಹೀಗಾಗಿ ಚೋಳರು ಒಮ್ಮೆಗೇ ಗಂಗವಾಡಿಯನ್ನು ಹಿಡಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ಮೊದಲು ಗಡಿನಾಡಿನ ರಾಜರನ್ನೆಲ್ಲ ತಮ್ಮ ಅಧೀನ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಅನಂತರ ಗಂಗವಾಡಿಯ ಮೇಲೆ ನುಗ್ಗಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. 986– 987 ರಲ್ಲಿ ಬಲ್ಲಪ ಗಂಗವಾಡಿಗೆ ಬಂದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ಕಲಿಯುಗ ಭೀಮನೆಂಬ ಬಿರುದು ಮಾರಸಿಂಹನಿಗೆ ಇತ್ತು. ಇದೇ ಬಿರುದು ರಾಜಮಲ್ಲನಿಗೂ ಇತ್ತು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಗಂಗರಿಗೂ ಸಾಂತರ ಅರಸರಿಗೂ ಭೇದಗಳನ್ನು ಕಾಣುವುದು ಕಡಿಮೆ. ಗಂಗರೊಡನೆ ಸಾಂತರರು ಬೆಳೆಸಿದ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧದ ಫಲವಾಗಿ ಈ ಬಗೆಯ ಭೇದವಿಲ್ಲದೆ ಗಂಗರೊಡನೆ ಸಹಕರಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಪ್ರಬಲರಾಗುತ್ತಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದ ಗಂಗರನ್ನು ಸದೆಬಡಿಯುವಲ್ಲಿ ಚೋಳರೊಡನೆ ಮೈಸೂರು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಚಾಲುಕ್ಯರೂ ಸೇರಿದ್ದಿರಬಹುದು. 1001 ರಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಧರ ನಾಯಕ ದಂಡನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ. ಕುಕ್ಕರಹಳ್ಳಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿನ ಚಾಳುಕ್ಯ ಜಯಸಿಂಹ ಯಾವ ಅರಸನನ್ನೂ ಸ್ಮರಿಸದಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಗಂಗರು ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ದುರ್ಬಲರಾಗಿದ್ದರು. ಜೈನಧರ್ಮೀಯರೂ ಆಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಇತರರ ಒಲವನ್ನೂ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಹೀಗಾಗಿ ಸುಲಭವಾಗಿ ಚೋಳರು ಗಂಗವಾಡಿಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರು.

ತಲಕಾಡು ಗಂಗರು ಆಗ ತಾನೇ ಪ್ರಬಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳರ ಮೊರೆಹೋಗಿ ಅವರಲ್ಲಿ ದಂಡನಾಯಕರಾಗಿ, ಮಂತ್ರಿಗಳಾಗಿ ರಾಜ್ಯಭಾರದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದರು. ಬಮ್ಮರಸನು ತನ್ನನ್ನು ಗಂಗವಂಶದವನೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ತಲಕಾಡನ್ನು ಕೆಲವು ಕಾಲ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ರಾಜರಾಜ ಚೋಳನು ಅದಕ್ಕೆ ರಾಜರಾಜಪುರವೆಂದು ಹೆಸರನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾನೆ.

ಗಂಗರ ಸೋಲಿನಿಂದ, ಚೋಳರ ಆಗಮನದಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕದ ಮೇಲೆ ಈ ಕೆಳಕಂಡ ಪ್ರಭಾವಗಳಾದವು: ಶ್ರೀವೈಷ್ಣವ ಧರ್ಮದ ಆಗಮನ; ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಆಘಾತವಾಗಿ ಅದರ ಅವನತಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು; ಪೆರಿಯ ಪುರಾಣದ ಮತ್ತು ತಮಿಳು ಶೈವಭಕ್ತರ ಪ್ರಭಾವ ಉತ್ತರದ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ಶೈವರ ಮೇಲೆ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿ ವೀರಶೈವವೆಂಬ ಶೈವಧರ್ಮದ ಪ್ರಭೇದವೊಂದು ಹುಟ್ಟಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು; ಮಲೆಸೀಮೆ ಮತ್ತದರ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಉದಿಸಿ ಮುಂದೆ, ಚೋಳರನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದ ಗಡಿಯಿಂದ ಆಚೆಗೆ ಓಡಿಸುವಂತಾಯಿತು.

ಗಂಗರ ವಂಶಾವಳಿ

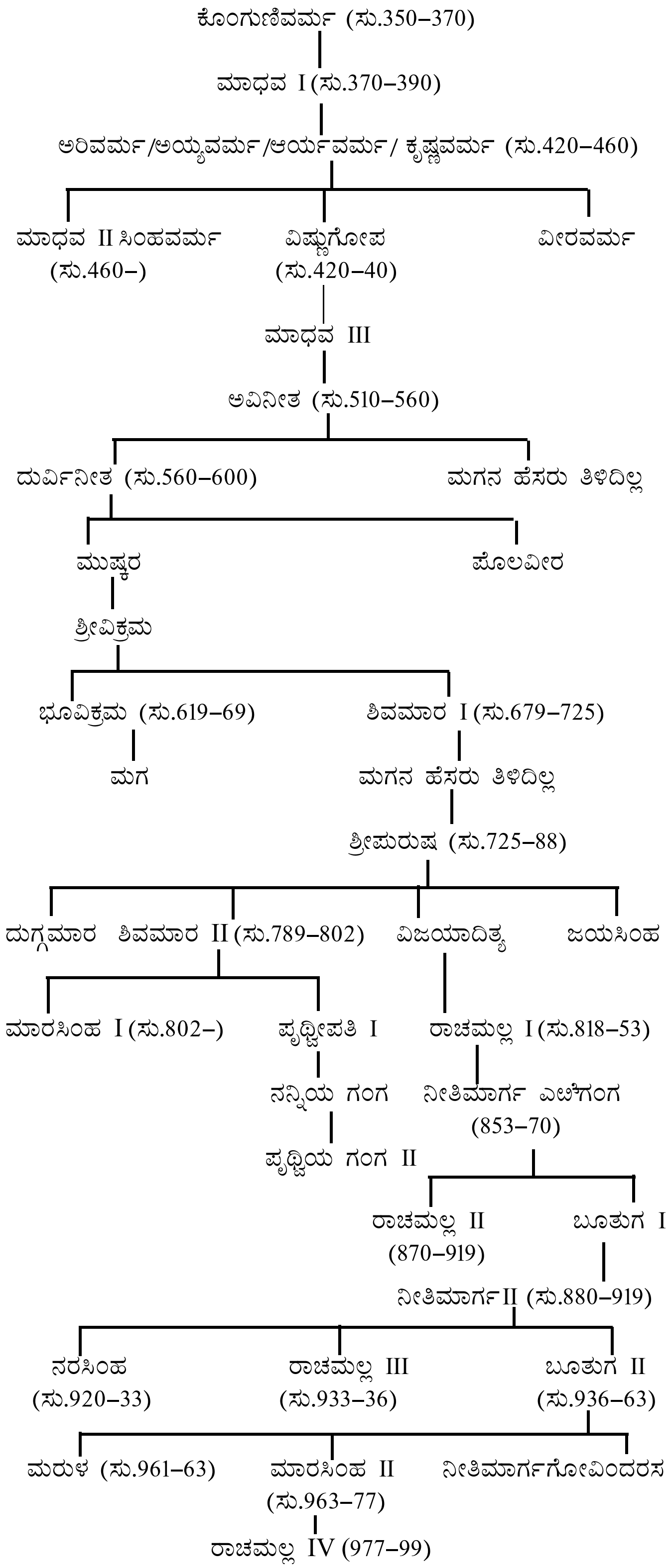

*

ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಗಂಗರ ಆಡಳಿತ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಗಂಗವಾಡಿ 9600 ಎಂದು ಶಾಸನಗಳು ನಿರ್ದೇಶಿಸುತ್ತವೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಷಣ್ಣವತಿ ಸಹಸ್ರವೆಂದೂ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ತೊಂಬತ್ತಾರು ಸಾಸಿರವೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರವಾದಾಗಲೂ ರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತಾರ ಕುಗ್ಗಿದಾಗಲೂ ಈ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನೇ ಬಳಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಇವರ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಅನೇಕ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರ, ವಿಷಯ, ದೇಶ, ಜನಪದನಾಡು ಈ ಪದಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಅರ್ಥವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ.

ಪುದಲ್‌ನಾಡರಾಷ್ಟ್ರ, ಪುದೋಲಿ ವಿಷಯ; ಮರುಗೆರೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರ, ಮರುಗೆರೆ ವಿಷಯ, ಮರುಗೆರೆನಾಡು; ಸೇಂದ್ರಕ ವಿಷಯ, ಸೇಂದ್ರಕ ದೇಶ; ತಗರೆ ಜನಪದ, ತಗರೆನಾಡು; ಕೊಡಗೂರು ವಿಷಯ, ಕೊಡಗೂರುನಾಡು. ಈ ವಿಭಾಗವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಪದಗಳಲ್ಲಿ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ನಾಡು ಎಂಬ ಶಬ್ದ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಉಳಿದವುಗಳ ಬಳಕೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳ ಹೆಚ್ಚಳವೂ ಕಾರಣವಿರಬಹುದು. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷಯ ದೊಡ್ಡದು, ದೇಶ ಚಿಕ್ಕದೆಂಬಂತೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ದೊಡ್ಡನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣನಾಡುಗಳು ಸೇರಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವುದರ ಮೂಲಕ ತೋರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಉದಾ. ಪೂನಾಡು 6000, ಅದರಲ್ಲಿ ಎಡೆನಾಡು 70 ಎಂಬುದು ಚಿಕ್ಕ ಭಾಗ. ಇಲ್ಲಿ ನಾಡು ಎಂಬುದು ಆಡಳಿತದ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸಿದ ಪ್ರಯೋಗವಾಗಿದೆ.

ಭೋಗ ಎಂಬ ಶಬ್ದವನ್ನು ವಿಷಯ ಅಥವಾ ನಾಡಿಗಿಂತ ಚಿಕ್ಕ ವಿಭಾಗವೆಂಬಂತೆ ತೋರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಪೆರಟಿಭೋಗ, ಕೋರಿಕುಂದ ಭೋಗ ಇತ್ಯಾದಿ. ಒಂದೆರಡು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಭೋಗ ಎಂಬುದನ್ನು ಊರುಗಳ ಸಣ್ಣಗುಂಪು ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಶಬ್ದವೂ ಏಳು ಮತ್ತು ಎಂಟನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣೆಯಾಗುತ್ತದೆ.

ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ದೇಶ ವಿಭಾಗಗಳ ಪದಗಳನ್ನು ಬಳಸುವಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟತೆಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಗಂಗರ ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ನಾಡು ಎಂಬ ಪದವನ್ನೇ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗಾಗಿ ನಾಡಿನ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಆಧಾರದಿಂದ ಆ ನಾಡಿನ ಗಾತ್ರವನ್ನು ಅರಿಯಬಹುದು. ಬೇಗೂರಿನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬೆಂಪೂರು 12 ಎಂದಿದ್ದು 12 ಊರುಗಳ ಹೆಸರನ್ನೂ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಗಂಗವಡಿ 96000 ಪ್ರದೇಶ ಸು.50 ಉಪ ವಿಭಾಗಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಈ ಉಪ ವಿಭಾಗಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಚಿಕ್ಕ ವಿಭಾಗಗಳನ್ನು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

ಗಂಗರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕೊಡುಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆರೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಗಂಗರು ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಕೋಲಾರ, ತುಮಕೂರು, ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದು ಅನಂತರ ಕ್ರಮ ಕ್ರಮವಾಗಿ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತಾ ಮೈಸೂರು, ಕೊಡಗು, ಹಾಸನ, ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲದೆ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಧರ್ಮಪುರಿ, ಸೇಲಂ, ಉತ್ತರ ಆರ್ಕಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಇವರ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕುರುಹಾಗಿ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಗಂಗರ ಆರಂಭದ ಶಾಸನಗಳು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಾಗಿದ್ದು ಅವು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ನೀಡಿದ ಭೂ ದಾನದ ಉಲ್ಲೇಖವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತವೆ. ಹೀಗೆ ನೀಡಿದ ಭೂದಾನವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಗದ್ದೆಯೇ ಆಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ದಾನ ನೀಡಿದ ಗದ್ದೆಯು ಯಾವ ಊರಿನ ಕೆರೆಯ ಕೆಳಗಿತ್ತು, ಗದ್ದೆಗಳ ವರ್ಗಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಇದ್ದ ಹೆಸರು ಮುಂತಾದ ವಿವರಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಆರಂಭದ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಅವರ ರಾಜ್ಯಾರಂಭದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೆರೆಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದುದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಗಂಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಕೆರೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುಕ್ಕಾಲು ಪಾಲು ಕೆರೆಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿರುವುದು ಅವುಗಳ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಇವುಗಳನ್ನು ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಬಂಡಿ ನಡೆಸುವ ಏರ್ಪಾಟನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದರು. ಬೆಂಗಳೂರು ನಗರದ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಬೇಗೂರು, ಅಗರ, ವರ್ತೂರು ಮುಂತಾದ ಕೆರೆಗಳು ಗಂಗರ ಕಾಲದವಾಗಿವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಅಗರದ ಕೆರೆಗೆ ಎರಡು ತೂಬುಗಳನ್ನು ಅಂದೇ ಇರಿಸಿದ್ದ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇಂದು ಗಂಗರ ಶಾಸನ ದೊರೆಯುವ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿನ ಕೆರೆಗಳು ಅಂದು ಗಂಗ ಅರಸರು ರಚಿಸಿದ ಕೆರೆಗಳೆಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು. ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೋಲಾರ, ಅರಾಬಿಕೊತ್ತನೂರು, ಗುಮ್ಮರಡ್ಡಿಪುರದ ಬಳಿ ಇರುವ ನೆತ್ತರಚೆರುವು (ರಕ್ತತಟಾಕ), ಹೆಬ್ಬಟ, ಪರಗಿ, ಸುಗಟೂರು ಮೊದಲಾದ ಕೆರೆಗಳು, ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೆರೆಗಳ ಜಾಲ ಹರಡಲು ಸಹಾಯಕವಾಗಿವೆ. ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಾಜಘಟ್ಟ, ಹೆಬ್ಬಾಳ, ಜಿಗಣಿ, ಮೊರಸೂರು, ಹೆಬ್ಬಗೋಡಿ ಮೊದಲಾದ ಕೆರೆಗಳು ತುಮಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕುಣಿಗಲ್ ಕೆರೆ, ತುಮಕೂರು ಕೆರೆ ಮುಂತಾದವು ಗಂಗರ ಕೊಡುಗೆಗಳೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂಶಯವಿಲ್ಲ. ಈ ಬಗೆಯ ಕೆರೆಗಳ ರಚನೆ ಈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಶಿರಹಟ್ಟಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಹೆಬ್ಬಾಳದಲ್ಲಿ ಗಂಗ ಬೂತುಗನ ಪತ್ನಿ ಕೆರೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಬಿಲವನ್ನು (ತೂಬು) ಇರಿಸಿದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ದೇವಾಲಯ ರಚನೆ ನೀಡಿದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನೇ ಕೆರೆಗಳ ರಚನೆಗೂ ನೀಡಿರುವುದು ಇದರಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. (ಡಿ.ಇ.ಕೆ.ಆರ್.)

ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪ: ಗಂಗರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಬಗ್ಗೆ ಚರ್ಚಿಸುವ ಮೊದಲು ಅವರ ಸಮಕಾಲೀನ ವಾಸ್ತು ರಚನೆಗಳ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಅರಿತುಕೊಳ್ಳುವುದು ಅವಶ್ಯ. ಗಂಗರ ಆಳಿಕೆ ಸು.350ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಸು.1004ಕ್ಕೆ ಕೊನೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಗಂಗರು ಚಳುಕ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ, ಪಲ್ಲವ ಮತ್ತು ಚೋಳರೊಂದಿಗೆ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಗಂಗರ ಬಗ್ಗೆ

ಅಭ್ಯಾಸ ನಡೆಸಿರುವ ಬಹುತೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅವರನ್ನು ಜೈನರೆಂದೇ ಗುರುತಿಸಿ ಜೈನಧರ್ಮದ ಪೋಷಕರೆಂಬಂತೆ ಪರಿಗಣಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಗಂಗರ ಅಂತ್ಯಕಾಲದ ಅರಸರು ಅದರಲ್ಲೂ ಇಮ್ಮಡಿ ಬೂತುಗನ ತರುವಾಯದ ಅರಸರು ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಕರೇ ಅಲ್ಲದೆ ಜೈನಧರ್ಮೀಯರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಈ ಅರಸರ ಹಾಗೂ ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇಡೀ ಗಂಗ ವಂಶದ ರಾಜರನ್ನು ಜೈನ ಮತಾವಲಂಬಿಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಲು ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಪಲ್ಲವರ ಪ್ರಭಾವದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಭಾಗವತ ಮತಕ್ಕೂ ಚಳುಕ್ಯರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಭಾಗವತ ಮತ್ತು ಶೈವಧರ್ಮಕ್ಕೂ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಶೈವ ಮತ್ತು ವೈಷ್ಣವ, ಶಾಕ್ತಮತಗಳಿಗೂ ಇವರು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದರು. ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದರು. ಇವರ ರಚನೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಶೈವ ಮತ್ತು ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಜೈನಬಸದಿಗಳು ಅನಂತರದ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತವೆ. ಇವರ ಆರಂಭದ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಈಗ ಉಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಕೂಡಲೂರಿನಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಬೌದ್ಧವಿಹಾರವಾಗಲೀ ನೊಣಮಂಗಲದಲ್ಲಿನ ಬಸದಿಗಳಾಗಲೀ ಈಗ ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ನೊಣಮಂಗಲದಲ್ಲಿ ಭೂ ಸಮತಟ್ಟದ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಇವೆಲ್ಲ ಇಟ್ಟಿಗೆ ದೇವಾಲಯಗಳಾಗಿದ್ದವೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಬಹುದು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ರಾಜಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಬೌದ್ಧಾವಶೇಷಗಳು 6ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಶ್ರೀವಿಕ್ರಮನ ಕಾಲದಿಂದ ಗಂಗವಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಗಂಗರ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳೆಲ್ಲ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಮುಂದೆ ಬಂದ ಒಂದನೆಯ ಶಿವಮಾರನ ಕಾಲದಿಂದ ಶಿಲೆ ಹಾಗೂ ಇಟ್ಟಿಗೆ ನಿರ್ಮಿತ ದೇವಾಲಯಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ದೇಬೂರು ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ಇವನ ರಚನೆಗಳಿವೆ. ಇವನ ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಶ್ರೀಪುರುಷನ ಕಾಲದಿಂದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಇವು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಗೂ ಶಿಲೆ ಎರಡರಲ್ಲೂ ರಚಿತವಾಗಿವೆ.

ಈ ಮೇಲೆ ಹೆಸರಿಸಿದ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ದೇವಾಲಯ ರಚನೆಗಳು ಗಂಗ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ದೇವಾಲಯ ರಚನೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿವೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳ ರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಅದೇ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸಮಾಧಿ ರಚನೆಗಳು.

ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸುವ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು (ಬಸದಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು) ಚೋಳ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಅಥವಾ ಚೋಳ ಅರಸರು ಒಂದೇ ದಿನದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಎಂದು ಸ್ಥಳೀಯರು ನಂಬುತ್ತಾರೆ. ವಿದ್ವಾಂಸರೂ ಇವನ್ನು ಚೋಳರ ಕಾಲದ್ದೆಂದೇ ಹೇಳುವುದುಂಟು. ಚೋಳರ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಎಂಬ ಹೇಳಿಕೆ ಜನಮನದಲ್ಲಿ ಬಲವಾಗಿ ಬೇರೂರಲು ಕಾರಣವೇನೆಂಬುದನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವುದು ಉಚಿತ.

ಚೋಳರು ಗಂಗವಾಡಿಯ ಪೂರ್ವಭಾಗವನ್ನು ಸು. 150 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದರು. ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದ ಚೋಳರು ಜನರನ್ನು ತಮ್ಮ ಕಡೆಗೆ ಒಲಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ದಾನಗಳನ್ನು ಕೊಡುವುದರ ಜೊತೆಗೆ, ದೇವಾಲಯಗಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಗೋಡೆ ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಸಿದರು. ಚೋಳರ ಅನಂತರ ಬಂದ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರಸರು ಬದಲಾದರೇ ಹೊರತು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಚೋಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನಿಂದ ಬಂದವರೇ ಆಗಿದ್ದರು. ಹೊಯ್ಸಳರ ಅನಂತರ ಬಂದ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆರಂಭದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತಮಿಳರೇ ಆಗಿದ್ದರು. ಈ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಚೋಳ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಎಂಬ ನೆನಪು ಜನರ ಬಾಯಿಂದ ಬಾಯಿಗೆ ಬಂದು, ಅದೇ ಜನಮನದಲ್ಲಿ ಬೇರೂರಿಬೇಕು. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಚೋಳ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖ ಬಂದಿದೆ. ಹೊಸ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತು ಇವು ಗಂಗರ ರಚನೆಗಳೆಂದರೂ ಜನ ನಂಬುವುದಿಲ್ಲ. ಸಾಮಾನ್ಯರು ಚೋಳ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಎಂಬ ಮಾತನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನವಾದದ್ದು ಎಂಬ ಅರ್ಥಕ್ಕೆ ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ.

ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಎ.ವಿ. ನರಸಿಂಹಮೂರ್ತಿ, ಜಿ.ಡಂಕನ್, ಎಂ. ಡೆರೆಟ್, ಹನುಮಂತರಾವ್, ಸೌಂದರರಾಜನ್ ಮೊದಲಾದವರು ತಮ್ಮ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈಗಾಗಲೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದ, ಗಂಗರದೆಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಹೇಳಿದ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಇವರವು.

ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರಾಜವಂಶಗಳ ಅರಸರದೇ ಆದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಉಳಿದಿರುವಂತೆ ಗಂಗರದೇ ಆದ ಯಾವುದೇ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕೇಂದ್ರ ಉಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದ ತಲಕಾಡು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಅವಶೇಷಗಳು ನಾಶವಾಗಿವೆ. ಇವರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಬಗ್ಗೆ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಬೇಕಾದರೆ ಇಡಿಯಾಗಿ ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಪರಿಶೀಲಿಸ ಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಗುರುತಿಸುವ ಪ್ರಮುಖ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಹೀಗಿವೆ: 1. ಯಾವುದೇ ಬಗೆಯ ದೇವಾಲಯವಾಗಿರಲೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು ಉದ್ದ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದ್ದು ಚಿಕ್ಕದಾಗಿರುವುದು. 2. ಚಿಕ್ಕದಾದ ಗರ್ಭಗೃಹವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದು. 3. ತೆರೆದ ಅಂತರಾಳವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದು. 4. ಎತ್ತರ ಕಡಿಮೆಯಿರುವುದು. 5. ದೇವಾಲಯದ ಎತ್ತರ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿರು ವುದರಿಂದ ಬಾಗಿಲ ಎತ್ತರ ಕಡಿಮೆ ಇರುವುದು. 6. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ಚೋಳರು ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಮಾಡಿದ್ದೆಂದು ಗುರುತಿಸಿರುವುದು. 7. ಕಡಿಮೆ ಅಲಂಕಾರ ಹೊಂದಿರುವುದು ಹಾಗೂ ದೇವಾಲಯಗಳೆಲ್ಲ ಬಹುತೇಕ ಊರ ಹೊರಗೆ ಇರುವುದು. 8. ಇದರ ಬಳಿ ಗಂಗರ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳು ಅಥವಾ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ಕಾಣಬರುವುದು. 9. ಶಿವ ದೇವಾಲಯಗಳಾದಲ್ಲಿ ಸೋಮೇಶ್ವರ, ಅರ್ಕೇಶ್ವರ, ರಾಮೇಶ್ವರ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಪರಿಚಿತವಿರುವುದು. ಇವು ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲು ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿವೆ. ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ರಚನೆಯ ರೀತಿಯನ್ನುಸರಿಸಿ 1. ಅಧಿಷ್ಠಾನ ರಹಿತ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು 2. ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಸಹಿತ ದೇವಾಲಯಗಳೆಂದು ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಈ ಎರಡೂ ರೀತಿಯ ರಚನೆಗಳೂ ಒಂದರಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಭಿನ್ನವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಹೊರ ನೋಟಕ್ಕೆ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಸಹಿತ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಮತ್ತು ಎತ್ತರಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ, ಮೇಲಿನ ಭಾರವನ್ನು ಹೊರಲು ಆವಶ್ಯಕವಾದ ತಳಪಾಯ ವನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಆದರೆ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ರಹಿತ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ಕಾಣದಿರುವುದೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಎರಡು ರೀತಿಯವಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೊಂದು ಬಗೆಯ ದೇವಾಲಯಗ ಳಾದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿ ಸದೆ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಸಹಿತ ದೇವಾಲಯಗಳ ವರ್ಗದಲ್ಲೇ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ರಚನೆ ಯಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಸಹಿತ ದೇವಾಲಯ ಗಳನ್ನು ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸು ವುದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಇವರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುವಂತಹ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯ ಗಳೂ ಕೆಲವಿವೆ.

ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ, ತಲಕಾಡು

ಅಧಿಷ್ಠಾನ ರಹಿತ ದೇವಾಲಯಗಳು: ಈ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ರಹಿತ ದೇವಾಲಯಗಳು ಭೂ ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಚಿಕ್ಕ ಅಂತರಾಳ, ನವ ರಂಗಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳೂ ಇಲ್ಲದೆ ಒಂದೇ ಅಂಕಣದ ಮಂಟಪಗಳಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ಇವು ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿಯೂ ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಬೆಂಗ ಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಬರು ತ್ತವೆ. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳು ಯಾವುದೇ ವಾಸ್ತುಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಲಕ್ಷಣ ಗಳಿಗೆ ಒಳಪಡುವುದಿಲ್ಲ. ಇವು ಬಹುತೇಕ ಹಳೆಯ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳ ರಚನೆಗಳಂತಹ ನಿರ್ಮಾಣಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಕಟ್ಟಿದಂಥವು. ಕಣ್ವ ಜಲಾಶಯದ ಕಟ್ಟೆಯ ಕೆಳಗೆ ಈಗ ಉಳಿದಿರುವ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಮಾಧಿಯೊಂದು ಸರಿಸುಮಾರಾಗಿ ಇಂತಹ ದೇವಾಲಯವನ್ನೇ ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಈ ಬಗೆಯ ಶಿಲಾ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಗಲವಾದ ಬೃಹತ್ತಾದ ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕೆಲಸೂರಿನ ಕೆರೆಕಟ್ಟೆ ತೋಟದಲ್ಲಿನ ಸಪ್ತಮಾತೃಕಾ ದೇವಾಲಯದ ಎದುರಿಗೆ ಇಂತಹ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿ ಯೊಂದಿದ್ದು ತಳಗಡೆ ಗೋಡೆಗೆ ಕೆಲವು ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದೆ ಹಾಗೂ ಮೇಲೆ ಹಾಸಲು ಉದ್ದವಾದ ಒಂದು ಚಪ್ಪಡಿ ಬಳಸಿದೆ. ಒಳಗೆ ಒಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯ ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳುವಷ್ಟು ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಅದೇ ಊರಿನ ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಈಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಬಳಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಇಂತಹ ಸಮಾಧಿಯಿದ್ದು ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ಚಪ್ಪಡಿಯನ್ನು ಮೇಲೆ ಹಾಸಿದೆ. ಇವನ್ನು ಅನುಕರಿಸಿ ಕಟ್ಟಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಹೀಗೆಯೇ ಇದ್ದು ಅಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳೊಡನೆ ದೇವಾಲಯ ರಚನೆಗಳೆನಿಸಿ ಕೊಂಡಿವೆ. ಚಾಮರಾಜನಗರ ಜಿಲ್ಲೆ ಗುಂಡ್ಲುಪೇಟೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಹಳ್ಳದಮಾದಹಳ್ಳಿ, ತೊಂಡವಾಡಿ, ಹೊರೆಯಾಲ, ಶಿವಪುರ, ಸಂಪಿಗೆಪುರ, ಚಿಕ್ಕಕಾಟಿ, ಹಸುಗೂಲಿ, ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಖಾಜಿಹೊಸಹಳ್ಳಿ, ತೋಟಗೆರೆ, ಶಿವಗಂಗೆ, ಮುತ್ತಾನಲ್ಲೂರು, ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ದೊಡ್ಡಶಿವಾರ, ಮಡಿವಾಳ, ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ನೇರ್ಲಿಗೆ, ಧರ್ಮಪುರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೊಂದಗಪಟ್ಟಿ, ಕಟ್ಟರಸಂಪಟ್ಟಿ, ಬೆಳ್ಳೂರು ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ರಚನೆಗಳಿವೆ.

ಗರ್ಭಗೃಹ ನಾಲ್ಕು ಚಪ್ಪಡಿಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದ್ದು, ಮೂರು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿದ್ದು ಮೇಲೆ ಮುಚ್ಚಲು ಒಂದೇ ಚಪ್ಪಡಿಯನ್ನು ಬಳಸಿದೆ. ಹೀಗೆ ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಬಳಸುವಾಗ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಲುವೆಯಂತೆ ಕಿರಿದಾಗಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಆಳವಾಗಿ ತೋಡಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಚಪ್ಪಡಿಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಇದಕ್ಕೆ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಆವಶ್ಯಕತೆಯಿಲ್ಲ. ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ

ನಿರ್ಮಿಸಲು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಎರಡು ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನೇ ಅಡ್ಡವಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಮಧ್ಯೆ ಕಿರಿದಾದ ಜಾಗ ಬಿಡುವುದರ ಮೂಲಕ ಬಾಗಿಲನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಬಾಗಿಲ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಯಾವುದೇ ಬಗೆಯ ಅಲಂಕಾರವೂ ಇರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ.

ಗಂಗರ ಈ ಬಗೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತೆರೆದ ಅಂತರಾಳವೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಅನೇಕ ಕಡೆ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಂದಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಮೇಲೆ ಮುಚ್ಚಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಶಿಲ್ಪವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ತೊಲೆಗಳೂ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಗೋಡೆಯಂತೆ ನಿಂತಿರುವ ಎರಡು ಚಪ್ಪಡಿಗಳೇ ಮೇಲಿನ ಮುಚ್ಚಿಗೆಯ ಚಪ್ಪಡಿಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿರುತ್ತವೆ.

ನವರಂಗ ಮಂಟಪ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಅಂತರಾಳ ಮಂಟಪಗಳೆರಡಕ್ಕಿಂತಲೂ ವಿಶಾಲವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ನವರಂಗದ ವೈಶಾಲ್ಯಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಇದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಅಥವಾ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳು ಬಂದಿರುವುದುಂಟು. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಯಾವುದೇ ಅಲಂಕಾರ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಬಗೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಇರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳು ಬಂದಿರುವ ಕಡೆ ಮುಚ್ಚಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಹೂ ಬಂದಿರಬಹುದು. ಮೇಲಿನ ಚಪ್ಪಡಿಗಳ ಭಾರವನ್ನು ಹೊರಲು ಬಳಸಿರುವ ತೊಲೆಗಳಿಗೆ ನವರಂಗದ ಒಳಗಿನ ಕಂಬಗಳು ಆಧಾರವಾದರೆ ಅಂಚುಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸದೆ ನಿಲುವು ಚಪ್ಪಡಿಯಲ್ಲಿಯೇ ರಂಧ್ರ ಕೊರೆದು ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ.

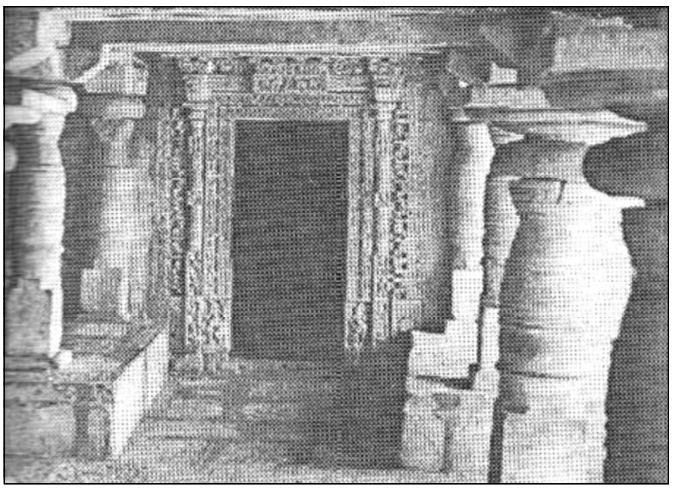

ಜೈನ ಚೈತ್ಯಾಲಯ, ಚಿಕ್ಕಹನಸೋಗೆ

ನವರಂಗಕ್ಕೆ ಹೊರಗಿನಿಂದ ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಕಿರಿದಾದ ದ್ವಾರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಎರಡೂ ಕಡೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿರುವ ನಿಲುವುಗಳು ಸರಳವಾಗಿದ್ದು ಯಾವುದೇ ಕೆತ್ತನೆಯ ಅಲಂಕಾರ ಹೊಂದಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಬಗೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಶಿಖರವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಶಿಖರದ ತೂಕವನ್ನು ಹೊರಲು ಇವು ಸಮರ್ಥವಾಗಿಲ್ಲದಿರುವುದು.

ಈ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವ ಕಂಬಗಳು ಬಹುತೇಕ ಚೌಕ, ಅಷ್ಟಮೂಲೆ ಚೌಕಾಕಾರವನ್ನೇ ಹೊಂದಿದ್ದು ಸು.4–5 ಅಡಿಗಳ ಎತ್ತರವಿರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ಕಡೆ ಬೋದಿಗೆ ಸೇರಿ 5 ಅಡಿ ಎತ್ತರವಿರುತ್ತವೆ. ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಉಬ್ಬು ಕೆತ್ತನೆಗಳಾಗಲೀ ಮತ್ತಾವುದೇ ಬಗೆಯ ಅಲಂಕಾರವಾಗಲೀ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಹೊರಗೋಡೆ ಕಡೆಯಿಂದ ಹಾದು ಬಂದಿರುವ ತೊಲೆಯ ಭಾರವನ್ನು ಹೊರುವುದೇ ಈ ಕಂಬಗಳ ಏಕೈಕ ಉದ್ದೇಶ. ಈ ಕಂಬಗಳ ಕೆಳಗೆ ಪೀಠವಿರುವುದಿಲ್ಲ.

ಗಂಗರ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಭೂ ಸಮಾನಾಂತರದಲ್ಲಿ (ತಿರ್ಯಙ್ಮುಖ) ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ ಮಂಟಪ, ನವರಂಗ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖ ಮಂಟಪಗಳೆಂದೂ ಊರ್ಧ್ವ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಭಿತ್ತಿ ಪ್ರಸ್ತರ, ಗ್ರೀವ, ಸ್ತೂಪಿ ಮತ್ತು ಕಲಶವೆಂದೂ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸುತ್ತೇವೆ. ಮತ್ತೆ ಈ ಒಂದೊಂದು ವಿಭಾಗದಲ್ಲೂ ಒಳ ವಿಭಾಗಗಳಿವೆ. ಇದೇ ಅಲ್ಲದೆ ದೇವಾಲಯ ಹೊಂದಿರಬಹುದಾದ ತಳ(ಅಂತಸ್ತು)ಗಳ ಮೇಲೂ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳು ಸೇರ್ಪಡೆಯಾಗುತ್ತವೆ.

ಗಂಗರ ಅಧಿಷ್ಠಾನಸಹಿತ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಏಕತಲ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ಬಹುತಲ ದೇವಾಲಯಗಳೆಂದು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಎರಡು ವಿಧವಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಏಕತಲ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಹುಚಿಕ್ಕ ರಚನೆಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಕಮ್ಮಸಂದ್ರದ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಗಂಗವಾರದ ಸೋಮೇಶ್ವರ, ಚಂದಪ್ಪನಹಳ್ಳಿಯ ತಬ್ಲಿಂಗೇಶ್ವರ, ಹುನುಗುಂದದ ಸೋಮೇಶ್ವರ, ಚೌಡೇಶ್ವರಿ, ಕೋಲಾರದ ಕೋಲಾರಮ್ಮನ ದೇವಾಲಯ, ಹಳೇಬೆಳ್ಗೊಳದ ಬಸದಿ, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಬಸದಿ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ ನೀಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಏಕತಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನವು ಜಗತಿ ಮೇಲೆ ತ್ರಿಪಟ್ಟ ಕುಮುದ, ಗಳ, ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಪಡೆದಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಪ್ರಸ್ತರದ ಭಾಗ ಬಂದಿದ್ದು, ಇದು ಉತ್ತರ, ವಾಜನ, ವಲಭಿ, ಕಪೋತ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಏಕತಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಇಲ್ಲಿಗೆ ಮುಕ್ತಾಯವಾಗುತ್ತವೆ. ಶಿಖರವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಪೋತವಾದ ಮೇಲೆ ಪ್ರತಿಮುಖ ಬಂದು ಅದರ ಮೇಲೆ ವೇದಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ವೇದಿಯ ಮೇಲೆ ಗ್ರೀವ ಬಂದು ಗ್ರೀವದ ಮೇಲೆ ಶಿಖರವಿರುತ್ತದೆ. ಶಿಖರದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಹಾಪದ್ಮ ಬಂದಿದ್ದು ಆ ಪದ್ಮದ ಮಧ್ಯೆ ಕಲಶ ಅಥವಾ ಸ್ತೂಪಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಒಂದೇ ತಳ ಬಂದಿರುವುದರಿಂದ ಅಲಂಕಾರಗಳು ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಗ್ರೀವದ ಬಳಿ ಬಸವನ ಅಥವಾ ಸಿಂಹದ ಶಿಲ್ಪ ಬಂದಿರುವುದುಂಟು. ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳ ಶಿಲ್ಪ ಬಿಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗರ್ಭಗೃಹವೂ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದ್ದು ದೇವಾಲಯವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಭಿತ್ತಿ ಬಹು ಮಂದವಾಗಿದ್ದು, ಗರ್ಭಗೃಹ ಇಕ್ಕಟ್ಟಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಬಹುತಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ಭಾರವನ್ನು ಹೊರಬೇಕಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಅಧಿಷ್ಠಾನವೂ ಬಲವಾಗಿರಬೇಕು. ಜೊತೆಗೆ ದೇವಾಲಯ ಎತ್ತರವಾಗಿ ಕಾಣಬೇಕಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಏಕತಲ ದೇವಾಲಯಕ್ಕಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿರಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಚಾಲುಕ್ಯರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವಂತೆ ಸಾಧಾರಣ ರೀತಿಯ ಗರ್ಭಗೃಹ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಮೇಲಿನ ಶಿಖರದ ಭಾರವನ್ನು ಹೊರಲು ಶಕ್ತವಾಗುವಂತೆ ಗೋಡೆ ದಪ್ಪವಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಗೋಡೆಯ ದಪ್ಪವಿಲ್ಲದಿದ್ದಾಗ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಗೋಡೆಗಿಂತ ಮುಂದಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕಂಬಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಬಲವಾಗಿರಬೇಕಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ವಿಶೇಷ ಕ್ರಮವನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ಕಡೆ ಭೂಮಿಯ ಒಳಗೆ ಒರಟು ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನಿಟ್ಟು ಭೂಕುಸಿತವನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿ ಈ ಒರಟು ಕಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಭೂಮಟ್ಟದ ಹಂತದಿಂದ ಮೇಲೆ ಸುಂದರವಾದ ತಳಪಾಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಏಕತಲ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಂತೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದರೂ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹೋದಂತೆ ಕೆಲವು ಸೇರ್ಪಡೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತು. ಜಗತಿ, ಕುಮುದ, ಗಳ, ಕಂಪ ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಪಟ್ಟಿಯ ಮೇಲಿನಿಂದ ಭಿತ್ತಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನು (ಗೂಡು) ರಚಿಸಿ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬು ಕಂಬಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದು ಈ ಕಂಬಗಳಾದ ಮೇಲೆ ಉತ್ತರ, ವಾಜನ, ವಲಭಿ, ಕಪೋತ ಭಾಗಗಳು ಬರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳ ವಲಭಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಪಕ್ಷಿಗಳ, ಮನುಷ್ಯರ, ಕುಬ್ಜರ ಅಲಂಕಾರದ ಸಣ್ಣಶಿಲ್ಪಗಳು ಸುತ್ತಲೂ ಬರುವುದುಂಟು. ಕಪೋತದ ಮೇಲೆ ಪ್ರತಿಮುಖ ಬರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ವೇದಿ ಬಂದು, ಇಲ್ಲಿಂದ ಮೇಲೆ ತಳಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತವೆ. ಒಂದೊಂದು ತಳದಲ್ಲೂ ಪಂಜರ, ನಾಸಿಕೋಷ್ಠ, ಕರ್ಣಕೂಟ, ಶಾಲಾ, ಹುಸಿಕಂಬಗಳು ಬರುತ್ತವೆ. ಇವು ಒಂದೊಂದು ತಲಕ್ಕೂ ಮೇಲೆ ಹೋದಂತೆ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾಗುತ್ತವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿಯ ಅನಂತರ ಬರಬಹುದಾದ ಭಾಗಗಳೆಲ್ಲಾ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಮೂಡುತ್ತವೆ. ಕೊನೆಯ ತಳದ ವೇದಿಯಲ್ಲಿ ಆ ದೇವಾಲಯದ ದೇವತೆಯ ವಾಹನಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಓಡಾಡಲು ಸ್ವಲ್ಪ ಸ್ಥಳವಿರುತ್ತದೆ. ಮೂಲ ದೇವತೆಯ ರೂಪಗಳು ಅಥವಾ ಪರಿವಾರ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಕೂಡ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಗಿ ಇವಕ್ಕೆ ನೆರಳಿನಂತೆ ಮಹಾನಾಸಿಯ ಗೂಡು ಮೇಲೆ ಬಂದಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಭಾಗದ ವೇದಿಯ ಮೇಲೆ ಗ್ರೀವ ಬಂದು ಇದರ ಮೇಲೆ ಸ್ತೂಪಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಸ್ತೂಪಿಯು ವೃತ್ತಾಕಾರ, ಚೌಕಾಕಾರ ಅಥವಾ ಅಷ್ಟ ಮೂಲೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿರಬಹುದು. ಈ ಗುಮ್ಮಟದ ಮೇಲೆ ಮಹಾಪದ್ಮ ಬಂದು ಅದರ ನಡುವೆ ಕಲ್ಲಿನ ಕಲಶವಿರುತ್ತದೆ. ಇದು ದೇವಾಲಯದ ಊರ್ಧ್ವಮುಖದ ಸ್ವರೂಪ. ಏಕತಲ ದೇವಾಲಯಗಳು ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಮಂಟಪದಂತಿದ್ದು ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಭಿತ್ತಿ, ಪ್ರಸ್ತರಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ.

ಗಂಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಇವು ತಮ್ಮ ಸಮಕಾಲೀನರಾದ ಚಾಳುಕ್ಯರಿಂದಾಗಲೀ ಪಲ್ಲವರಿಂದಾಗಲೀ ಪೂರ್ಣ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗದೆ ಇಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದಿರಬಹುದಾದ ವಾಸ್ತು ಪ್ರಕಾರವನ್ನು ಬಳಸಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಬೇಗೂರಿನ ನಾಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಕಪೋತಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ಇಂತಹ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳು ಕಡಿಮೆಯೇ. ಸಂಕೀರ್ಣ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳಿರುವಲ್ಲಿ ಈ ಬಗೆಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆಯೆಂಬುದು ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶ. ಗಂಗರ ಸರಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಚಳುಕ್ಯರಾಗಲೀ ಪಲ್ಲವರಾಗಲೀ ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ಬಳಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಚಳುಕ್ಯರದ್ದು ಕಪೋತ ಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನ. ಹೀಗಾಗಿ ಗಂಗರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಿರುವ ಪಾದಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವು ಇವರ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಾದರಿಯಾಗಿದೆ.

ಗಂಗರ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಲಭಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕುಬ್ಜರ, ಹಂಸಗಳ, ಪ್ರಾಣಿಗಳ, ಪಂಚತಂತ್ರದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಬಸದಿ, ಕಂಬದಹಳ್ಳಿ ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ಹಂಸಮಾಲಾ ಬಂದರೆ ಕೋಲಾರ, ಗಂಗವಾರ, ನಂದಿ, ಮಳೂರುಪಟ್ಣ, ಅರಳುಗುಪ್ಪೆಗಳಲ್ಲಿ ಕುಬ್ಜರ, ಹಂಸಗಳ, ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಶಿಲ್ಪಸಾಲುಗಳಿವೆ. ನರಸಮಂಗಲದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ಒಳಭಾಗದ ತೊಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದೆ. ವರುಣದ ಮಹಾಲಿಂಗೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ರಾಮಾಯಣದ ಕಥಾಭಾಗವನ್ನು ಕೆತ್ತಿದೆ.

ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಪೋತದಲ್ಲಿ ಕ್ಷುದ್ರನಾಸಿಗಳು ಇರಲೇಬೇಕೆನ್ನುವಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಉಬ್ಬು ಕಂಬಗಳು ಬಂದಿರುವೆಡೆಯಲ್ಲೆ ಈ ಕ್ಷುದ್ರನಾಸಿಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ನೇರಕ್ಕೆ ಕಪೋತದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚಾವುಂಡರಾಯ ಬಸದಿ, ಕಂಬದ ಹಳ್ಳಿ, ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಬಸದಿ, ವರುಣದ ಮಹಾಲಿಂಗೇಶ್ವರ, ನರಸಮಂಗಲದ ರಾಮೇಶ್ವರ, ಕಮ್ಮಸಂದ್ರದ ಸೋಮೇಶ್ವರ, ಬೇಗೂರಿನ ನಾಗೇಶ್ವರ, ಮದಗೊಂಡನಹಳ್ಳಿಯ ಅರ್ಕೇಶ್ವರ, ಕೋಲಾರದ ಕೋಲಾರಮ್ಮನ ದೇವಾಲಯ, ಯಲಹಂಕದ ಅಳ್ಳಳ್ಳಪ್ಪನ ದೇವಾಲಯ, ಗಂಗವಾರದ ಸೋಮೇಶ್ವರ, ಮಳೂರು ಪಟ್ಟಣದ ಅರ್ಕೇಶ್ವರ, ಹೇಮಾವತಿಯ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ, ಅವನಿಯ ಲಕ್ಷ್ಮಣೇಶ್ವರ, ಧರ್ಮಪುರಿ, ಕಾಮಾಕ್ಷಿ ದೇವಾಲಯ, ನಂದಿಯ ಭೋಗನಂದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ನಾಸಿಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಗಂಗರು ಈ ನಾಸಾಲಂಕಾರವನ್ನು ಕಪೋತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಿ ಇತರರಿಗೆ ಮೇಲ್ಪಂಕ್ತಿಯಾದ ರೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಇದುವರೆಗೂ ದೊರೆತಿರುವ ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮೂರು ತಲಗಳಿಗಿಂತ ಮೇಲೆ ಹೋಗಿಲ್ಲ. ಈ ತಳಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಗ್ರೀವ ದೇವತೆಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿರುತ್ತದೆ. ಚಾವುಂಡರಾಯ ಬಸದಿಯಂತಹ ಜೈನ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿ ತೀರ್ಥಂಕರರ ಅಥವಾ ಜಿನನ ಶಿಲ್ಪ ಬಂದಿದ್ದರೆ ವೈದಿಕ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳ ಮತ್ತು ಮೂಲದೇವತೆಯ ಅವತಾರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಮಧ್ಯೆ ಜಾಗವಿರುವೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷರ, ಮನುಷ್ಯರ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದೆ.

ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ ಮತ್ತು ನವರಂಗ ಮಂಟಪಗಳು ಮಾತ್ರ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಒಂದೆರಡು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಾಲಯ ಗಳಿರುವುದು ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಉಳಿದಂತೆ ಬರುವ ಬಲಿಪೀಠ, ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ, ಪ್ರವೇಶಗೋಪುರಗಳು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಗರ್ಭಗೃಹ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚೌಕಾಕಾರದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆ ಯರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ, ಗರ್ಭಗೃಹ ಆಯತಾಕಾರದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಕಡೆ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಂಬಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಅಡ್ಡತೊಲೆಯೊಂದನ್ನು ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಇಂತಹ ರಚನೆಗಳು ಹುನಗುಂದ, ಹೆಬ್ಬಟ, ಸಂತೆಕಲ್ಲಹಳ್ಳಿ, ಕೆಲಸೂರು, ಬೇಗೂರು, ನರಸಮಂಗಲ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಯ ಸಪ್ತಮಾತೃಕಾ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಸಪ್ತಮಾತೃಕಾ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮೇಲೆ ಶಿಖರ ಬಂದಲ್ಲಿ ಅದು ಶಾಲಾ ಶಿಖರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಶಿಖರವೊಂದು ಕೋಲಾರಮ್ಮನ ದೇವಾಲಯದ ಮೇಲೆ ಇದೆ.

ಅಂತರಾಳ ಭಾಗ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ರಹಿತ ಮತ್ತು ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಸಹಿತ ದೇವಾಲಯಗಳೆರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇದು ಅಗಲ ಮತ್ತು ಉದ್ದದಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆಯಿದ್ದು, ಇದಕ್ಕೂ ನವರಂಗಕ್ಕೂ ಮಧ್ಯೆ ಬಾಗಿಲು ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲಿನ ಭಾರವನ್ನು ಹೊರಲು ಅನುವಾಗುವಂತೆ ಎರಡು ಕಂಬಗಳನ್ನು ನೆಟ್ಟಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮದಗೊಂಡಹಳ್ಳಿ, ಮೊರಸೂರು ಮಡಿವಾಳ, ಅವನಿ, ಧರ್ಮಪುರಿಯ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕೆಲವು ಶಿವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಂದಿ ಇರುವುದುಂಟು.

ಗಂಗರ ನವರಂಗ ಮಂಟಪ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದ್ದು ಮಧ್ಯೆ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳು ಮಾತ್ರವಿದ್ದು ಅಗಲ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯೇ ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಗೆ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಬಹುದಾದ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇಡೀ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರವನ್ನು ತರಬೇಕಾದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿಗೆ ಅವಕಾಶ ದೊರೆಯುವುದು ಈ ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ. ಒಳ ಉಬ್ಬು ಕಂಬಗಳು, ಮುಚ್ಚಿಗೆ ಮುಂತಾದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆದಷ್ಟು ಅಲಂಕಾರಗೊಳಿಸಿ ಆಕರ್ಷಕವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿರುತ್ತಾನೆ.

ಗಂಗರ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳ ನಡುವಣ ಮುಚ್ಚಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಮಲ ಪುಷ್ಪದ ವೃತ್ತ ಅಥವಾ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರ ಸಮೇತವಿರುವ ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ ಅಥವಾ ನಟರಾಜನ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಬೋದಿಗೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬರುವ ತೊಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕುಬ್ಜರ, ಪ್ರಾಣಿಗಳ, ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಬೇಗೂರಿನ ನಾಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದಲ್ಲಿರುವ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಅದೇ ಊರಿನ ಚೌಡೇಶ್ವರಿ, ಧರ್ಮಪುರಿಯ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ, ಅರಳುಗುಪ್ಪೆಯ ಕಲ್ಲೇಶ್ವರ, ಹಳೇ ಆಲೂರಿನ ಅರ್ಕೇಶ್ವರ, ಹೊಂಗನೂರಿನ ಅರ್ಕೇಶ್ವರ, ನರಸಮಂಗಲದ ರಾಮೇಶ್ವರ, ಆವನಿಯ ಲಕ್ಷ್ಮಣೇಶ್ವರ ಮೊದಲಾದ ದೇವಾಲಯ ಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಕಂಬಗಳು ಕಡಿಮೆ ಬಂದಿರುವುದರಿಂದ ವಿಶಾಲತೆ ಕಡಿಮೆ. ಗಂಗರ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿನ ಮುಚ್ಚಿಗೆಯಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಎರಡು ರೀತಿಯಲ್ಲಿವೆ: 1. ತಾವರೆಯ ಮುಚ್ಚಿಗೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದು; 2. ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರ ಸಮೇತ ನಾಟ್ಯಶಿವ ಅಥವಾ ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ ಶಿಲ್ಪವಿರುವುದು. ಬಸದಿಗಳಾದಲ್ಲಿ ಧರಣೇಂದ್ರ ಅಥವಾ ಜಿನಶಿಲ್ಪವಿರುವುದು; ತಾವರೆಯ ಹೂವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುವ ಮುಚ್ಚಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಿಗೆಯ ಮಧ್ಯದ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ಮನೆ ಬಿಡಿಸಿ ಅದರ ಮಧ್ಯೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಎಂಟು ದಳದ ತಾವರೆ ಹೂವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಎಂಟು ದಳದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ತಾವರೆ ಹೂವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆಯ ಬಗೆಯ ಮುಚ್ಚಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿನ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿನ ಮೂಲಮೂರ್ತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪವನ್ನೂ ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರು ತಮ್ಮ ಪತ್ನಿಯರೊಂದಿಗೆ ವಾಹನವನ್ನೇರಿ ಸಾಗುತ್ತಿರುವುದನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಗಂಗರ ಕಂಬಗಳು ಅವರ ಸಮಕಾಲೀನ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ದೇವಾಲಯದ ಕಂಬಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಈ ಅಂಶಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಬಹುದು: 1. ಕುಳ್ಳಾಗಿರುವುದು 2. ಸಣ್ಣಗಿರುವುದು 3. ಹೆಚ್ಚು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದು. ಇತರ ರಾಜವಂಶೀಯರಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳು ದಪ್ಪವಾಗಿ ಎತ್ತರವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಯಾರೇ ಆಗಲಿ ಎರಡು ಮೂರು ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿನ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಅನಂತರ ಬೇರೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಅಂತಹದೇ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಗಂಗರದೆಂದು ಸುಲಭವಾಗಿ ಗುರುತಿಸ ಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಇವರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳ ನವರಂಗದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಇವನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಮೂರು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದಾಗಿದ್ದು ಇವನ್ನು 1. ಚೌಕಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿರುವ ಕಂಬಗಳು 2. ಅಷ್ಟಕೋನ ಮೂಲೆಯುಳ್ಳ ಕಂಬಗಳು 3. ಗುಂಡಗಿರುವ ಕಂಬಗ ಳೆಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಬಹುದು. ಈ ಬಗೆಯ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಒಳಪ್ರಭೇದಗಳೂ ಇವೆ.

ಒಂದೆರಡು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರ ಪ್ರಭಾವ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಗಂಗವಾರದ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಸಿಂಹಪೀಠ ಸ್ತಂಭಗಳಿವೆ. ಕಂಬ ಕುಳ್ಳಾಗಿದ್ದು ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ಸಿಂಹವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಅದರ ಮೇಲ್ಭಾಗ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ದಂಡವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಕಂಬದ ಶಲಾಕಾ ಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಮುಚ್ಚಳ, ಪದ್ಮಫಲಕ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಲ್ಲದೆ ಬೋದಿಗೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಮಣ್ಣೆಯಲ್ಲಿನ ಅಕ್ಕತಂಗಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿನ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರಭಾಗದ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ಣವಾದ ಉಬ್ಬು ಕಂಬಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಕೆತ್ತನೆ ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಊರಿನಲ್ಲಿ ಇನ್ನೆರಡು ಸಿಂಹಪೀಠದ ಬಿಡಿಕಂಬಗಳಿದ್ದು ಅವು ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹವು ಕುಳಿತಿರುವಂತೆಯೂ ಮೇಲಿನ ಭಾಗ ಎಂಟು ಮೂಲೆಯುಳ್ಳವಾಗಿಯೂ ಇವೆ. ಗಂಗವಾರದ ಕಂಬಕ್ಕಿಂತ ಈ ಕಂಬಗಳು ಎತ್ತರವಾಗಿವೆ. ಹೆಗ್ಗಡೇವನ ಕೋಟೆಯ ಕಿತ್ತೂರಿನ ಕಂಬವೊಂದರ ಪೀಠಭಾಗ ಮಾತ್ರ ದೊರೆತಿದ್ದು ಸಿಂಹ ನಾಲ್ಕು ಕಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಮೇಲ್ಭಾಗ ಒಡೆದಿರುವುದರಿಂದ ಉಳಿದ ವಿವರಗಳು ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಬಗಳ–ಅವು ಚತುರಸ್ರವಾಗಿರಲೀ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿರಲೀ – ಕೆಳಗೆ ಪೀಠವಿದ್ದು, ಅರ್ಧ ಅಡಿ ಎತ್ತರವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಪೀಠಗಳು ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಯ ಕಲ್ಲಾಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಪೀಠಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಅರಳುಗುಪ್ಪೆಯ ಪೀಠದ ಕಪೋತ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕ್ಷುದ್ರನಾಸಿಗಳನ್ನು ಆಲಂಕಾರಿಕವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಈ ಪೀಠದಲ್ಲಿ ಜಗತಿ, ಗಳ, ಕಪೋತ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಗಂಗರಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಈ ಪೀಠಗಳು ಕಂಡುಬರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಎರಡು ರೀತಿಯ ಬೋದಿಗೆಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಒಂದನೆಯದು ತರಂಗ ಬೋದಿಗೆ, ಎರಡನೆಯದು ಸಾದಾ ಬೋದಿಗೆ (ಸರಳ ಬೋದಿಗೆ).

ತರಂಗ ಬೋದಿಗೆಯ ತಳಭಾಗ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದ್ದು ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹೋದಂತೆ ಮುಂಚಾಚಿರುತ್ತದೆ. ಇಳಿಜಾರಾಗಿ ಮುಂಚಾಚಿರುವ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುರುಳಿಗಳನ್ನು ಅಥವಾ ತರಂಗಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಇವನ್ನು ತರಂಗಬೋದಿಗೆಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಈ ತರಂಗಗಳನ್ನು ಛೇದಿಸಿದಂತೆ ಮಧ್ಯಬಂಧ ಪಟ್ಟಿ ಬಂದಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೆಡೆ ಈ ಮಧ್ಯಬಂಧದಲ್ಲಿ ಲತಾಲಂಕಾರವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಈ ಬಗೆಯ ಬೋದಿಗೆಗಳನ್ನು ಬೇಗೂರು, ತಲಕಾಡು, ಹೊಂಗನೂರು, ಕಿತ್ತೂರು, ಧರ್ಮಪುರಿ, ಹಳೇ ಆಲೂರು, ಮದ್ದೂರು, ನರಸಮಂಗಲ, ಚಾವುಂಡರಾಯ ಬಸದಿ, ಹಿರೇಮಗಳೂರು, ಆವನಿ, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ, ಕೋಲಾರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಬೋದಿಗೆಯ ತಳಭಾಗ ಸಮತಲವಾಗಿದ್ದು ಮೇಲಕ್ಕೆ ಇಳಿಜಾರಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ತರಂಗಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಇಂಥವು ಬೇಗೂರು, ಕಿತ್ತೂರು, ಹಿರೇಮಗಳೂರಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿವೆ.

ಸರಳ ಬೋದಿಗೆ ತರಂಗ ಬೋದಿಗೆಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ತಳಭಾಗದಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಇಳಿಜಾರಾಗಿ ಮುಂಚಾಚಿದ್ದು ಅನಂತರ ಮೇಲಕ್ಕೆ ನೇರವಾಗಿ ಸಾಗುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಸರಳಬೋದಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ತರಂಗ ಬೋದಿಗೆಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಪಟ್ಟಿ ಬಂದಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಸರಳ ಬೋದಿಗೆಗಳೇ ಅತ್ಯಂತ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದುವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಸರಳಬೋದಿಗೆಗಳು ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿದ್ದು ಅವುಗಳನ್ನು ಗಂಗರು ತಮ್ಮದಾಗಿಸಿಕೊಂಡರು; ಇವು ಗಂಗರ ಕೊಡುಗೆ ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ.

ಗಂಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖಮಂಟಪ ಮುಂತಾದ ಭಾಗಗಳು ಕಾಣುವುದು ಅಪರೂಪ. ಹೀಗಾಗಿ ನವರಂಗದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವೇ ಕೊನೆಯ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ನವರಂಗದ ಬಾಗಿಲು ಅಲಂಕೃತವಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಬಗೆಯ ಅಲಂಕಾರ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಬಾಗಿಲುಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಿರಿದಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ಸು. 3½ ಅಡಿ ಎತ್ತರ ಮತ್ತು 2½ ಅಡಿ ಅಗಲವಿರುತ್ತವೆ. ಹುನಕುಂದ, ಬೇಗೂರು, ಕೆಲಸೂರು, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಬಸದಿ, ಮೊರಸೂರು, ಮಡಿವಾಳ ಮತ್ತು ಅಧಿಷ್ಠಾನ ರಹಿತ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಚಿಕ್ಕ ಬಾಗಿಲುಗಳಿವೆ. ಅರಳುಗುಪ್ಪೆಯ ಕಲ್ಲೇಶ್ವರ, ನರಸಮಂಗಲದ ರಾಮೇಶ್ವರ, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಚಾವುಂಡರಾಯ

ಬಸದಿ, ಮಣ್ಣೆಯ ಕಪಿಲೇಶ್ವರ ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಎತ್ತರದ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಅಗಲವಾದ ದ್ವಾರಗಳನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ ಬಾಗಿಲವಾಡಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರ ರಹಿತವಾದ ಮತ್ತು ಅಲಂಕಾರಸಹಿತವಾದ ಬಾಗಿಲುವಾಡಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಅಲಂಕಾರ ರಹಿತ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿನ ಬಾಗಿಲವಾಡದಲ್ಲಿ ಎರಡು ತೋಲೆಗಳನ್ನು ತಳಭಾಗದ ಅಡ್ಡತೋಲೆ ಅಥವಾ ಹೊಸ್ತಿಲು ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಮೇಲ್ಮುಖವಾಗಿ ನಿಲುವಿನಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಒಂದು ಕಲ್ಲನ್ನು ಇಟ್ಟಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ಅಡ್ಡಗಲ್ಲನ್ನು ರೂಢಿಯಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಬಂಧವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ನಿಲುವಿನಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಕಂಬಗಳು ಸಮತಲವಾಗಿದ್ದು ಯಾವುದೇ ಅಲಂಕರಣವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ದ್ವಾರಬಂಧದಲ್ಲಿ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿ ಶಿಲ್ಪವಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಮಂಗಲ ಚಿಹ್ನೆಗಳಾದ ಜೋಡಿ ಮೀನು, ಪೂರ್ಣಕುಂಭ, ಬಸವ, ಚಾಮರ, ದೀಪಮಾಲೆಕಂಬ, ಸೂರ್ಯಚಂದ್ರರು ಹಾಗೂ ಕೆಲವೆಡೆ ಶಂಖ ಚಕ್ರಗಳನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ತಗಡೂರಿನ ಜನಾರ್ದನ ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ಬಲಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಹೂತುಹೋಗಿರುವ ಶಿಲ್ಪವೊಂದರಲ್ಲಿ ಈ ಮಂಗಲ ಚಿಹ್ನೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಶಂಖ, ಸ್ವಸ್ತಿಕ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಆವನಿಯ ಶತ್ರುಘ್ನೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ದ್ವಾದಶಮಂಗಲಗಳಿವೆ.

ಎರಡನೆಯ ರೀತಿಯದಾದ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಬಾಗಿಲವಾಡಗಳ ರಚನೆಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಗಮನ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ದ್ವಾರದ ನಿಲುವಿನ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಕುಂಭದ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲಿನಿಂದ ಬಳ್ಳಿಯ ಅಲಂಕಾರವನ್ನು ಎರಡೂ ಕಡೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಮೇಲೆ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಎರಡೂ ಕಡೆಯಿಂದ ಹಬ್ಬಿ ಬಂದ ಬಳ್ಳಿಗಳು ಸಂಧಿಸುತ್ತವೆ. ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಶಿಲ್ಪವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಕೆಲಸೂರು ಚೌಡೇಶ್ವರಿ, ಚಂದ್ರನಾಥ ಬಸದಿ, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಬಸದಿಗಳ ತಳಭಾಗದ ನಿಲುವಿನಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿ ವಿಸ್ಮಯಹಸ್ತವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ದ್ವಾರಪಾಲಕರನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಅರಳು ಗುಪ್ಪೆಯ ದ್ವಾರದ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಂಖ ಮತ್ತು ಪದ್ಮನಿಧಿಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಶಂಖದ ಮತ್ತು ಪದ್ಮದ ರೂಪವನ್ನೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಮಣ್ಣೆಯ ಕಪಿಲೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ಬಾಗಿಲ ಎರಡೂ ಕಡೆ ಆಳೆತ್ತರದ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ಗಂಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದೆರಡು ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳು ರಚಿತವಾಗಿವೆ. ಅರೆತಿಪ್ಪೂರಿನಲ್ಲಿ ಗುಹಾಲಯ ಇದ್ದ ಗುರುತು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಮೇಲುಕೋಟೆಯಲ್ಲಿರುವ ಗುಹಾಲಯ ಎರಡು ಹಂತಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಬಂಡೆಯ ಕಡಿದಾದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಂಡು ಕೆತ್ತಿರುವ ಈ ಗುಹಾಲಯ ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಕೆಳಗಡೆಯ ಗುಹೆಯು ಅಗಲವಾಗಿದ್ದು, ಗೋಡೆಯ ಕಡೆಯ ಕಂಬಗಳು ಸೇರಿ ಆರು ಕಂಬಗಳನ್ನು ಉಳ್ಳದ್ದಾಗಿದ್ದು ಸು. 50 ಅಡಿ ಉದ್ದವಾಗಿದೆ. ಮುಂದಿನ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಒಳಗೆ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಲ್ಲ. ಮೇಲಿನ ಗುಹೆ ಇದಕ್ಕಿಂತ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಯ ಕಡೆಯ ಕಂಬಗಳೂ ಸೇರಿ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದು, ಗುಹಾಲಯದ ಒಳಗೆ ಮೂರು ಕಂಬಗಳು ಇರಬಹುದಾದಷ್ಟು ಸ್ಥಳವನ್ನು ಬಿಡಲಾಗಿದೆ. ಇದೂ ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಗುಹಾಲಯದ ಎಡಪಕ್ಕಕ್ಕೆ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಮುಂದೆ ಇರುವ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಸಮತಟ್ಟಾಗಿ ಮಾಡಿದೆ. ಕಂಬಗಳು ದಪ್ಪವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಕೆಳಗಿನ ಗುಹಾಲಯಕ್ಕಿಂತ ಇದರ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು ಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. ಯಾವುದೇ ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಇದನ್ನು ಜೈನಗುಹೆಗಳೆಂದೇ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಕೆಳಗಿನ ಗವಿಯ ತಳಪಾಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಕ್ಷರ ಮಾತ್ರ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅದು ಚ ಅಥವಾ ಎ. ಈ ಅಕ್ಷರದ ರೀತಿ ಸು.7–8ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದುದಾದ್ದರಿಂದ ಈ ಗವಿಗಳ ಕಾಲವನ್ನು ನಾವು 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬಹುದು. ಕಲ್ಲತ್ತಿಪುರದ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯ ಗುಹಾದೇವಾಲಯವಾಗಿದ್ದು ಇದು ದುಗ್ಗಮಾರನ ಕಾಲಕ್ಕೆ, ಅಂದರೆ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತದೆ.

ವಿಳ್ಳಿಮಲೆ ಅಥವಾ ವಳ್ಳಿಮಲೆಯಲ್ಲಿನ ಸಹಜ ಗುಹೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಒಂದನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲ ಕೆಲವು ಜೈನ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದ. ಇದಕ್ಕೆ ಅವನೇ ಹಾಕಿಸಿರುವ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಈ ಉದಾಹರಣೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಹುನಗುಂದ, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ, ಶಿವಗಂಗೆ, ಹೆಗ್ಗುಂದ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿನ ಸಹಜ ಗುಹಾಲಯಗಳನ್ನು ಬಹುಶಃ ಗಂಗರು ಬಳಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. ಹುನಗುಂದದ ಈಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಪಕ್ಕದ ವಿಶಾಲವಾದ ಸಹಜ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ದುರ್ಗೆಯ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಂದಿಯ ಬಳಿಯ ಗೋಪೀನಾಥ ಗುಡ್ಡದ ಜೈನಶಾಸನವಿರುವ ಈ ಸ್ಥಳ ಕೊರೆದ ಗುಹೆಯಾಗಿದ್ದು ಹಿಂದೆ ಜೈನ ಬಸದಿಯಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ಜೈನವಾಸ್ತು: ಗಂಗವಾಡಿ ಪ್ರದೇಶದ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಬಸದಿ, ಕತ್ತಲೆ ಬಸದಿ, ಎರಡುಕಟ್ಟೆ ಬಸದಿ, ಚಾವುಂಡರಾಯ ಬಸದಿ, ಚಂದ್ರಪ್ರಭ ಬಸದಿ, ಸುಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಬಸದಿ, ಕಂಬದಹಳ್ಳಿ ಬಸದಿಗಳು, ಕೆಲಸೂರ ಚಂದ್ರಪ್ರಭ ಬಸದಿ, ಹೊಸಹಳ್ಳಿಯ ಜಕ್ಕಲಮ್ಮನ ಶಿಲ್ಪ, ಮಲೆಯೂರ ಬಸದಿ, ಅಂಗಡಿಯ ನೇಮಿನಾಥ ಬಸದಿ ಇವು ಜೈನವಾಸ್ತುವಿಗೆ ಪ್ರಮುಖ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ನೊಣಮಂಗಲ, ತಲಕಾಡು, ಆಲ್ಗೋಡು ಮುಂತಾದ ಕಡೆಯ ಬಸದಿಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಅವು ವೈದಿಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿ ರಚನೆಯಾಗಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಬಸದಿಯು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತಮುನಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದು ಬಹುಶಃ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ರಚನೆಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಹಳೆಯದೆಂಬಂತೆ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಮೂರು ಸಮಾನಾಂತರ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಕೊನೆಯ ಎರಡರ ಮೇಲೆ ಶಿಖರಗಳಿವೆ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಬಸದಿಯ ವಲಭೀ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವ ಹಂಸಮಾಲಾ ಪಲ್ಲವರಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿರುವ ಬಸದಿಯಂತೆಯೇ ತಳಪಾಯವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ತಲಕಾಡಿನ ಬಸದಿಯ ಮುಂದೆ ವಿಶಾಲ ಹಜಾರವಿತ್ತು. ಇದು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ರಚನೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ಚಾವುಂಡರಾಯ ಬಸದಿ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಬಸದಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಉಳಿದವೆಲ್ಲಾ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಬಸದಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಮಣ್ಣೆ, ಕೆಲಸುರು, ಅರೆತಿಪ್ಪೂರು ಬಸದಿಗಳೂ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ರಚನೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಕತ್ತಲೆ ಬಸದಿ ಸಾಧಾರ ಬಸದಿಯಾಗಿದ್ದರೆ, ಉಳಿದವು ನಿರಾಧಾರ ಬಸದಿಗಳಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳಿಗೆ ದಪ್ಪ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದೆ. ಹೊರಗಡೆ ವಿಶಾಲವಾಗಿ ಕಂಡರೂ ಒಳಗಡೆ ಗರ್ಭಗೃಹ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿವೆ. ಅಂದರೆ ಉಳಿದ ಭಾಗ ಮೇಲಿನ ಭಾರ ಹೊರಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವಂತೆ ಭಿತ್ತಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿದ್ದು ಮಧ್ಯದ ಗರ್ಭಗೃಹ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದೆ; ಗರ್ಭಗೃಹಗಳ ಮುಂದೆ ಇರುವ ಅಂತರಾಳ ಮಂಟಪದಂತಹ ರಚನೆ ಕಿರಿದಾಗಿದ್ದು ಉದ್ದವಾಗಿದೆ. ಬಾಗಿಲವಾಡ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಪೋತದಂತಹ ದ್ವಾರಬಂಧವನ್ನೂ ಹೊಂದಿದೆ. ದ್ವಾರದ ಎರಡೂ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿನ ಜಾಲಂಧ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಹಳೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಈಗ ಮಾತಂಗ ಯಕ್ಷನ ಶಿಲ್ಪ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿದೆ. ಪಾದಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಚಾವುಂಡರಾಯ ಬಸದಿಯು ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ, ಮಂಟಪ, ನವರಂಗ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಪಾದಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ತ್ರಿತಳ ವಿಮಾನ, ವಿಷ್ಣುಬಂಧ ಶಿಖರವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಇಡೀ ದೇವಾಲಯ ಆಯತಾಕಾರದ ತಳಪಾಯ ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾದ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಹದಿನಾರು ಕಂಬಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ವಿಶಾಲ ನವರಂಗ ಮಂಟಪವಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರವೇಶದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಮುಖಮಂಟಪ ಇವೆ. ದಪ್ಪ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಮೊದಲ ತಳದ ಪ್ರಸ್ತರ ಭಾಗ ಬಹು ಸುಂದರವಾಗಿದ್ದು, ಸುಂದರವಾದ ನಾಸಿಗಳಿಂದ ಕಪೋತಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡಿದೆ. ಕೂಟ, ನಾಸಿ ಮತ್ತು ಶಾಲಾಗಳ ಕೆಳಗೆ ಯಕ್ಷರ, ಭಕ್ತರ, ಜಿನಬಿಂಬಗಳ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ತಳದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿನಷ್ಟು ಅಲಂಕಾರ ವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಅದರ ಅನುಕರಣೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಮೂರನೆಯ ತಳದಲ್ಲಿ ಈ ಅಲಂಕಾರಗಳೇನೂ ಇಲ್ಲದೆ ಸ್ತಂಭಗಳ ಅಲಂಕಾರ ಮಾತ್ರವಿದೆ. ಅಷ್ಟಮೂಲೆಯ ವೇದಿ ಇದ್ದು ಗ್ರೀವ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದೆ. ಮೇಲೆ ಎಂಟು ಮೂಲೆ ಶಿಖರವಿದೆ. ಈ ಬಸದಿಯನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗಂಗರ ಅಂತ್ಯಕಾಲದ ಮತ್ತು ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದ ದೇವಾಲಯದವೆಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ.

ಕಂಬದಹಳ್ಳಿ ಬಸದಿ ಪಂಚಕೂಟ ಬಸದಿಯಾಗಿದ್ದು ಮೂರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು ತ್ರಿಕೂಟದಲ್ಲೂ ಉಳಿದ ಎರಡು ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎದುರು ಬದುರಾಗಿಯೂ ಇವೆ. ಬಸದಿಗಳಲ್ಲಿ ಚೌಕ, ಅಷ್ಟಕೋನ ಮತ್ತು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಶಿಖರಗಳಿವೆ. ಗಂಗರ ಅಂತಿಮ ರಚನೆ ಇದಾಗಿದೆ.

ವಿಜಯಮಂಗಲ ಚಂದ್ರಪ್ರಭ ಬಸದಿಯ ಬಳಿ ಚಾವುಂಡರಾಯನ ತಂಗಿಯಾದ ಪುಳಿಯಬ್ಬೆಯ ನಿಶಿಧಿ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ವೀರಸಂಘದ ಜೈನರು ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿರಬಹುದು. ಇದರ ಕಾಲ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧ ಇರಬಹುದು. ಇದು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ದೇವಾಲಯವಾಗಿದ್ದು, ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅರ್ಧಮಂಟಪಗಳಿವೆ. ಪ್ರತಿಭದ್ರ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ವಿಷ್ಣುಬಂಧ ಶಿಖರಗಳಿವೆ. ಚಾವುಂಡರಾಯನ ತಂಗಿ ಪುಳಿಯಬ್ಬೆ ಇಲ್ಲಿ ನಿಶಿಧಿಯಾದಂತೆ ತಿಳಿಯುವುದರಿಂದ ಚಾವುಂಡರಾಯನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಈ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರಬೇಕು. ಗುಂಡ್ಲುಪೇಟೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕೆಲಸೂರಿನ ಬಸದಿಯೂ ಮೊದಲು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇದು ಒಳಗೆ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ, ನವರಂಗ, ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖಮಂಟಪ ಅಥವಾ ಎರಡನೆಯ ನವರಂಗದಂತಹ ರಚನೆ ಗಂಗರ ಕಾಲದ್ದು. ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಚತುರಸ್ರ ಗುಂಡಗಿನ ಕುಳ್ಳಗಿನ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮೂಲ ಮೂರ್ತಿ ಮಣ್ಣಿನದಾಗಿದ್ದು, ಎತ್ತರವಾದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಯಕ್ಷ ಯಕ್ಷಿಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಮಣ್ಣಿನವಾಗಿವೆ. ನವರಂಗದ ಹೊರಗಿನ ದ್ವಾರಬಂಧ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಪಾದಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

ವಳ್ಳಿಮಲೈಯಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಸಹಜ ಗುಹೆಯನ್ನು ಒಂದನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲನು ವಸತಿಯನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿ ಸುಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಮತ್ತಿತರ ತೀರ್ಥಂಕರರಲ್ಲದೆ ಕೆಲವು ಶಾಸನ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಕನ್ನಡ, ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಜ್ಜನಂದಿಯ ಹೆಸರು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮೂರನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ತಿರುಮಲೈನ ಉಲ್ಲೇಖ ಬಂದಿದ್ದು 957ರಲ್ಲಿ ಪಂಗಳನಾಡಿನ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾದ ಕನ್ನರದೇವ ಪೃಥ್ವೀಗಂಗರಾಯನ ಹೆಂಡತಿಯಾದ ಗಂಗಮಹಾದೇವಿಯ ಸೇವಕಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಯಕ್ಷನ ಮುಂದೆ ಉರಿಸಲು ನಂದಾದೀವಿಗೆಗೆ ದಾನ ನೀಡಿದಳೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಜಿನಾಲಯಕ್ಕೆ ಕುಂದವ್ವೆ ಜಿನಾಲಯವೆಂಬ ಹೆಸರೂ ಇದೆ.

ಶಿಲ್ಪಕಲೆ: ಗಂಗ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳು ಒಂದನೆಯ ಶಿವಮಾರನ ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆಯಾದರೂ ಅವುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ತೀರ ಕಡಿಮೆ. ಮೂರನೆಯ ಮಾಧವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣು ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಕಂಚಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಸಮೇತ ದಾನ ಮಾಡಿದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದ್ದರೂ

ಆ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಈಗ ಗುರುತಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ದುರ್ವಿನೀತನನ್ನು ಕಾತ್ಯಾಯನಿ ಕಮಲೋದರನ ಭಕ್ತನೆಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದರೂ ಇವನ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಒಂದನೆಯ ಶಿವಮಾರನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕೆಲ್ಲಿಪೂಸೂರ ಬಸದಿಯ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಗಾರೆಯವಾಗಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಬಹುಶಃ ಬಸದಿಯ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಿಂಬಗಳು ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಗೊಂಡಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರನಾಥ, ಹೊರಗಡೆ ಯಕ್ಷ ಯಕ್ಷಿಯರ ಬಿಂಬಗಳಿವೆ. ಶಿವಮಾರನ ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ಶ್ರೀಪುರುಷನ ಕಾಲದಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ಶಿಲಾವಿಗ್ರಹಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಮುಂದೆ ಗಂಗರ ವಂಶ ಅವನತಿ ಹೊಂದುವ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಅವರ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲಾ ಹಾಗೂ ಗಾರೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ರಚಿತವಾಗಿವೆ.

ಗಂಗರ ವಾಸ್ತು ಹಾಗೂ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಪಲ್ಲವ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿದೆ. ತಲಕಾಡು, ಮಣ್ಣೆ ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ದೊರೆತಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಅಂಶವನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಆಡಳಿತದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಗಂಗವಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ದೊರೆಯದಿರಲು ಬಹುಶಃ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ವ್ಯಾಪಕ ಬಳಕೆ ಮತ್ತು ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಮಣ್ಣಿನವಾಗಿದ್ದು ಕಾರಣವಿರಬೇಕು. ಒಂದನೆಯ ಶಿವಮಾರನ ಕಾಲದ ಕೆಲಸೂರ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಮೂಲ ವಿಗ್ರಹ ಮಣ್ಣಿನದೇ. ಗಂಗರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಕೋಲಾರದ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಮಣ್ಣಿನವು. ಕೂಡಲೂರಿನಲ್ಲಿಯೂ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಮಣ್ಣಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಈ ಮೇಲೆ ಹೆಸರಿಸಿದ ಮೂರು ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ರಚನೆಯಾಗಿದ್ದುವೆಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಒಂದನೆಯ ಶಿವಮಾರ ಮತ್ತು ಅವನ ಅನಂತರದ ಗಂಗ ಅರಸರು ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ್ದರ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಆಧಾರಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಗಂಗರ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳೂ ದೊರೆಯಲಾರಂಭಿಸುತ್ತವೆ. ದೇವಾಲಯಗಳು ಚಿಕ್ಕವಾದುದರಿಂದ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಬಹಳ ದೊಡ್ಡವೇನಲ್ಲ ಮತ್ತು ಬಹುತೇಕ ವಿಗ್ರಹಗಳು ದೇವಾಲಯದ ನವರಂಗದಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿತವಾಗಿವೆ. ಇವರ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟಿರುವುದು ಶಿವಲಿಂಗ, ವಿಷ್ಣು, ಸೂರ್ಯ, ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರು, ಗಣಪತಿ, ನಂದಿ, ದುರ್ಗಾ ಮತ್ತು ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಉಳಿದಂತೆ ಭೈರವ, ಬ್ರಹ್ಮ, ಕುಮಾರ, ನಾಗರಶಿಲ್ಪಗಳು ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ಇನ್ನೊಂದು ಬಗೆಯ ವಿಶೇಷ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಕೆಲವು ಶಾಸನಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ.

ಗಂಗರ ಶಿಲ್ಪದ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಈ ಅಂಶಗಳ ಮೂಲಕ ಗುರುತಿಸಬಹುದು: ಗಂಗರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ–ಅವು ಶಿವಲಿಂಗ, ಜಿನಬಿಂಬ ಅಥವಾ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳ ಶಿಲ್ಪವೇ ಆಗಿರಲಿ–ಬಹುತೇಕ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಗಟ್ಟಿಯಾದ ಕಪ್ಪು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದವಾಗಿವೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಲ್ಲಿನ ಅಳತೆಗೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿದಂತಿವೆ. ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪ ಕೆತ್ತುವಾಗ ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಕಲ್ಲು ಎಲ್ಲಿಯಾದರೂ ಮುಕ್ಕಾಗಿದ್ದರೆ ಅಷ್ಟಕ್ಕೆ ಅಲ್ಲಿ ಬರಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಶಿಲ್ಪದ ಮುಂದುವರಿಕೆ ಮೊಟಕಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಪಾದದಿಂದ ಶಿರೋಭಾಗದವರೆಗೆ ವಿವರವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿದ್ದರೂ ಕೈಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಕೈಗಳಲ್ಲಿನ ಆಯುಧ ಅಥವಾ ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸುವಾಗ ಕಲ್ಲು ವಿಶಾಲವಾಗಿದ್ದರೆ ವಿವರವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಲು ಸಾಕಾಗದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿರುವಷ್ಟು ಜಾಗದಲ್ಲಿಯೇ ಎಲ್ಲವನ್ನು ಬಿಡಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಅನೇಕ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಆಯುಧಗಳು ಬಾಗಿರುವಂತೆ, ವಿವರವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದಂತೆ ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಸಪ್ತಮಾತೃಕಾ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ತಲಕಾಡಿನ ವಿಷ್ಣುಕುಣಿಗಲ್ಲಿನ ದುರ್ಗಾ ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಅಂಗಾಂಗಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಯಾಗಿ ಬಿಡಿಸದೆ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ನೀಡಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಬಿಡಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಡಿಮೆ. ಶಿವಲಿಂಗ, ಜಿನಬಿಂಬದಂತಹುವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಉಳಿದವು ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಾಗಿಯೇ ಬಂದಿವೆ. ಕಲ್ಲಿನ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲೇ ವಿಗ್ರಹದ ವಿವರಗಳು ಬರುತ್ತವೆ. ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಯಾವ ಕೆತ್ತನೆಯೂ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಅನೇಕ ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೆತ್ತನೆಗೆ ಗಂಗ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅನುಸರಿಸಿರುವ ವಿಧಾನವೆಂದರೆ ಅಂಡಾಕಾರದ, ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕಲ್ಲನ್ನು ಮಧ್ಯಕ್ಕೆ ಎರಡು ಭಾಗ ಮಾಡಿ ಉಬ್ಬು ಭಾಗದ ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಬಿಡಿಸುವುದು. ಹೀಗಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಉಬ್ಬಾಗಿ ಬರಲು ಸಹಾಯಕವಾಗಿರುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಕಲ್ಲನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಡೆಯುವುದು ತಪ್ಪಿದೆ. ದುರ್ಗೆ, ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ, ವಿಷ್ಣು ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಮುಖಭಾವವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ವಿಷ್ಣು ಮೊದಲಾದ ವಿಗ್ರಹಗಳು ನಗೆಮೊಗದಿಂದ ಕೂಡಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಿದರೆ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಮುಂತಾದ ಸಂಹಾರ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಮುಖಭಾವವು ಉಗ್ರವಾಗಿದ್ದು, ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ದುಷ್ಟಸಂಹಾರದ ಮೇಲೆ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಉದಾ: ದೇವರಹಳ್ಳಿ, ತಲಕಾಡು, ಚನ್ನಪಟ್ಟಣ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಯ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ವೀರಗಲ್ಲು ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹಲವಾರು ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗಂಗರ ಕಾಲದ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವಲಿಂಗ, ವಿಷ್ಣು, ದುರ್ಗಾ, ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ, ಸೂರ್ಯ, ಗಣಪತಿ, ನಂದಿ, ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ, ಸಪ್ತಮಾತೃಕಾ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಜೈನಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವಲಿಂಗಗಳು ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತ ಹಾಗೂ ಉದ್ಭವ ರೀತಿಯವು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. 8–10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದವರೆಗೆ ಶಿವಲಿಂಗಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೊರೆಯುವುದು ವಿಷ್ಣು, ದುರ್ಗಾ, ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಮತ್ತು ಸೂರ್ಯಶಿಲ್ಪಗಳು. ಇವುಗಳ ಆಭರಣ, ಕಿರೀಟ ಮಕುಟ ಒಂದೇ ತೆರನಾಗಿವೆ. ವಿಷ್ಣು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಶಿವಪಂಚಾಯತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವೇ ಹೊರತು ಸ್ವತಂತ್ರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲವೆಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕೆಲವು ವಿಷ್ಣು ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಚಕ್ರವು ಧಾರಕ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗ ಚಕ್ರವಾಗಿದೆ. ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ಶಂಖ, ಚಕ್ರ, ಗದೆ, ವರದ ಮುದ್ರೆಗಳಿಂದ ವಿಷ್ಣು ವಿಗ್ರಹವಿದ್ದರೂ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಫಲವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ಜನಾರ್ದನ ರೂಪದಂತೆ ಬಿಡಿಸಿರುವುದುಂಟು. ವಿಷ್ಣು, ಸೂರ್ಯ, ದುರ್ಗಾ ಮತ್ತು ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ಅವುಗಳು ಧರಿಸಿರುವ ಬಟ್ಟೆಗಳ ಅಲಂಕಾರ ದಿಂದ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ವಿಷ್ಣುವಿನ ಶಿಲ್ಪದ ಅನಂತರ ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಶಿಲ್ಪವೆಂದರೆ ಸೂರ್ಯನದು. ಸೂರ್ಯಶಿಲ್ಪಗಳು ಎರಡು ಕೈಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹೊಂದಿದ್ದು, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಲಿಂಗಕ್ಕೆ ಎದುರಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಗೆ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇವು ಕೆಲವೆಡೆ ಸ್ಥಾನಪಲ್ಲಟವಾಗಿರುವುದುಂಟು. ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಮೊಗ್ಗಿನ ದಂಟುಗಳನ್ನು ಬಿಗಿಯಾಗಿ ಎದೆಗವುಚಿ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ಕೆತ್ತನೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಉಳಿದಂತೆ ಅಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣು ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣೆಯಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯದೇವಾಲಯವಿದ್ದ ಉಲ್ಲೇಖ ಬರುತ್ತದೆ. ಈಗ ಆ ದೇವಾಲಯ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಬಿಂಬ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿದೆ. ಸೂರ್ಯಶಿಲ್ಪ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಯಾಗಿ ಬಂದಿದೆ; ಸೂರ್ಯಬಿಂಬದ ಸ್ವತಂತ್ರ ಆರಾಧನೆ ಗಂಗವಾಡಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕಂಪಲಾಪುರದ ಸೂರ್ಯವಿಗ್ರಹ ಗಂಗವಾಡಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ಸೂರ್ಯವಿಗ್ರಹ. ತಲಕಾಡಿನ ಮರಳೇಶ್ವರದಲ್ಲಿನ ಸೂರ್ಯ ಶಿಲ್ಪ ಸುಂದರವಾದದ್ದು. ಪಾದಗಳನ್ನು ವಿವರವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿದ್ದು, ಇವು ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ರೀತಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ದುರ್ಗಾದೇವಿಯ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಗಂಗವಾಡಿಯ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತಿದ್ದು ಕೋಣನ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಸಮಪಾದದಲ್ಲಿ ನಿಂತು ಶಂಖ, ಚಕ್ರ, ಅಭಯ ಮತ್ತು ಕಟಿಹಸ್ತವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನಿಂತು ಶಂಖ, ಚಕ್ರ, ಅಭಯ ಮತ್ತು ಕಟಿಹಸ್ತವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ಕೈಗಳಿದ್ದರೂ ಚನ್ನಪಟ್ಟಣದ ಕೂಡಲೂರು ವಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಕೈಗಳಿವೆ. ಈ ದುರ್ಗಾ ವಿಗ್ರಹ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪಂಚಾಯತನದ ವಿಗ್ರಹವಾಗಿ ಇಲ್ಲವೇ ಸ್ವತಂತ್ರ ವಿಗ್ರಹವಾಗಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಗಂಗವಾರದ ಬಳಿಯ ಕೆರೆ ಕಟ್ಟೆ ಮೇಲೆ ಇರುವ ದುರ್ಗಾಶಿಲ್ಪದ ಮೇಲೆ ಪಲ್ಲವರ ಪ್ರಭಾವವಿದೆ. ಕುಣಿಗಲು ಮತ್ತು ಇತರ ಒಂದೆರಡು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಜಿಂಕೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಗಂಗವಾಡಿಯಲ್ಲೆಲ್ಲ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಇವು ಬಿಡಿ ಬಿಡಿಯಾಗಿ, ಸ್ವತಂತ್ರ ಶಿಲ್ಪಗಳಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಬಹಳಷ್ಟು ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಯಜ್ಞೋಪವೀತ ವಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ರುಂಡಮಾಲೆ ಇದೆ. ಒಂದೆರಡರಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನವೀರವಿದೆ. ಕೆಲವು ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿಯು ಮಹಿಷನನ್ನು ಮೆಟ್ಟಿನಿಂತು ಶೂಲದಲ್ಲಿ ತಿವಿಯುತ್ತಿರುವಂತೆ ಇರುವ ಅಂಶವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ, ಉಳಿದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ವಹಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಿಯು ಬಲಗಾಲನ್ನು ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಊರಿ ನಿಂತು ಎಡಗಾಲನ್ನು ಕೋಣನ ಮೇಲೆ ಇಟ್ಟು ಬೆನ್ನಿಗೆ ಶೂಲದಿಂದ ತಿವಿಯುತ್ತಿರುವಂತಿದೆ. ಈ ಕೋಣನ ರೂಪಿನ ಮಹಿಷನು ಪೂರ್ಣ ಮಾನವ ರೂಪದಲ್ಲಿರು ವಂತೆ, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಪೂರ್ಣ ಮಾನವ ರೂಪದಲ್ಲಿ, ಕೋಣನ ಕತ್ತರಿಸಿದ ಕತ್ತಿನಿಂದ ಹೊರಬರುತ್ತಿರುವಂತೆ ಎಡಪಕ್ಕಕ್ಕೆ ಬಿಡಿಸಿರುವುದುಂಟು. ಎಂಟು ಕೈಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಶಂಖ, ಚಕ್ರ, ಶೂಲ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಉಳಿದ ಆಯುಧಗಳು ಸಾಂಕೇತಿಕ ವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿಯ ವಾಹನವಾದ ಸಿಂಹ ಶಿಲ್ಪದ ಬಲಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದು ಮಹಿಷನ ಹಿಂಬದಿಗೆ ಬಾಯಿ ಹಾಕಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಚನ್ನಪಟ್ಟಣ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕೂಡಲೂರು ಹಾಗೂ ತಲಕಾಡು ವೈದ್ಯನಾಥೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಹಿಂಬದಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪಲ್ಲವ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತಿದ್ದು ಸಿಂಹವಾಹಿನಿಯರಾಗಿ ಬಲಗಡೆಗೆ ಸಾಗುತ್ತಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಹಿಷನನ್ನು ಮನುಷ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿ ಓಡಿಹೋಗುತ್ತಿರು ವಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಶಿವಪಂಚಾಯತನದ ವಿಗ್ರಹಗಳಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಂದಿವೆ.

ಸಪ್ತಮಾತೃಕಾ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗಂಗವಾಡಿಯ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪಂಚಾಯನತನದ ಭಾಗವಾಗಿ ಇಲ್ಲವೆ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ಗ್ರಾಮದೇವತಾ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪೂಜೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಇವುಗಳನ್ನು ಮೂರ್ತ, ಅಮೂರ್ತ ರೂಪಗಳೆರಡರಿಂದಲೂ ಪೂಜಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮೂರ್ತರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ, ಮಹೇಶ್ವರಿ, ಕೌಮಾರಿ, ವೈಷ್ಣವಿ, ವಾರಾಹಿ, ಇಂದ್ರಾಣಿ, ಚಾಮುಂಡಾ ಎಂಬ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ವೀಣಾಧರ ಶಿವ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಗಣಪತಿ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಒಂಬತ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಂತೆ ಬಿಡಿಸಿರುವುದುಂಟು. ಒಂದೊಂದನ್ನೇ ಬಿಡಿಬಿಡಿಯಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ಎಲ್ಲ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಒಂದೇ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದ್ದರೂ

ಚಾಮುಂಡಿ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸ್ವಲ್ಪ ಎತ್ತರವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅನೇಕ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಚಾಮುಂಡಿಯೇ ಪ್ರಧಾನ ದೈವವಾಗಿ, ಊರಿನ ದೇವತೆಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಪೂಜೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ. ಕೆಲವು ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಸಾಲಿನ ಮಧ್ಯೆ ವೈಷ್ಣವಿ ಬರುವುದರಿಂದ ಆ ದೇವತೆಯನ್ನೇ ಗ್ರಾಮದೇವತೆಯಾಗಿ ಪೂಜಿಸುತ್ತಿರುವುದುಂಟು. ಈ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರು ಯಾರ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆದು ರೂಪಗೊಂಡರೋ ಆ ಮೂಲ ಶಕ್ತಿಯ ಆಯುಧ ಮತ್ತು ವಾಹನಗಳನ್ನೇ ಹೊಂದಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ನಾಲ್ಕು ಕೈಗಳಿದ್ದರೆ ಚಾಮುಂಡಿ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಎಂಟು ಕೈಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ವಿಕಾರ ರೂಪವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ಶವ ಅಥವಾ ನರಿ ವಾಹನೆಯಾಗಿರುತ್ತಾಳೆ. ಕೋಲಾರ, ಬೆಂಗಳೂರನಗರ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮಾಂತರ ಜಿಲ್ಲೆ, ಮಂಡ್ಯ, ಮೈಸೂರು, ಹಾಸನ, ಚಾಮರಾಜನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ಸ್ವತಂತ್ರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಚಾಮರಾಜನಗರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ನರಸಮಂಗಲ ಗ್ರಾಮದ ಸಪ್ತಮಾತೃಕಾ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಬಹು ಸುಂದರವಾಗಿವೆ.

ಈ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿರುವೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಭೈರವನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇವನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಕರೆಯುವುದುಂಟು. ಅಮೂರ್ತ ರೂಪದ ಸಪ್ತಮಾತೃಕಾ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪೂಜೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಬಳಸುವಂತಹವು. ಇವನ್ನು ಕೆರೆಗಳ ಬಳಿ ಪೂಜಿಸುವಾಗ ಅಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರದ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಆಯ್ದು ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ವೇದಿಕೆ ರಚಿಸಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿ ಪೂಜಿಸುವುದು ರೂಢಿ. ಕಲಹಿತ್ತಗಿರಿಯ ಗುಹಾಲಯದ ಮುಂದೆ ಹುಟ್ಟುಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಏಳುಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಸಾಲಾಗಿ ಕೆತ್ತಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗಣಪತಿ ಅಥವಾ ವಿನಾಯಕ ಶಿಲ್ಪ ಬಹುತೇಕ ಗಂಗರ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಶಿಲ್ಪ. ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕಂಪಲಾಪುರದ ಶಿಲ್ಪ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಗೋಕರ್ಣದ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಹತ್ತಿರವಾಗಿದೆ. ಉಳಿದಂತೆ ಎಲ್ಲ ಗಣಪತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಒಂದೇ ತೆರನಾಗಿವೆ. ಕೆಲವೆಡೆ ಎಡಮುರಿ ಇದ್ದರೆ, ಕೆಲವೆಡೆ ಬಲಮುರಿ ಇದೆ. ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಕಾಣಬರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ತಿಕೇಯ, ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಕಂದ ಅಥವಾ ಕಾರ್ತಿಕೇಯನ ವಿಗ್ರಹ ಗಂಗರ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕೈಗಳಿದ್ದು ಭಲ್ಲೆ ಮತ್ತು ಫಲವನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಅನಂತರದ ಕಾಲದವುಗಳಲ್ಲಿ ಟಂಕ, ಅಕ್ಷಮಾಲೆ, ಕಟಿಹಸ್ತ ಮತ್ತು ಅಭಯ ಹಸ್ತಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ತಲಕಾಡು, ಕಂಪಲಾಪುರ, ಕಲ್ಲತ್ತಗಿರಿ ದೇವನಹಳ್ಳಿ ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಗುಂಡ್ಲುಪೇಟೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕಂದಗಾಲ, ತಿಪಟೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಅರಳುಗುಪ್ಪೆ ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ವರುಣದಲ್ಲಿ ಇವು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕಂದಗಾಲದ ಶಿಲ್ಪ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದ್ದರೂ ಉಳಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗಿಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು. ಉಳಿದವು 10ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಅಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ ಅರಳುಗುಪ್ಪೆಯ ಶಿಲ್ಪ ಬಹು ಸುಂದರವಾದದ್ದು. ಕಂದಗಾಲ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ವತಿಯು ತನ್ನ ಬಲಗೈಯನ್ನು ಶಿವನ ತೊಡೆಯ ಮೇಲಿಟ್ಟು ಊರಿನ ಪಕ್ಕಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿಕೊಂಡು ಕುಳಿತಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಈ ಕಾಲದ ನಂದಿಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಹಿಂದಿನ ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಮಡಚಿ, ಮುಂದಿನ ಕಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಬಲಗಾಲನ್ನು ಮುಂದಕ್ಕೆ ಚಾಚಿ ತಲೆತಗ್ಗಿಸಿ ವಿನೀತ ಭಾವದಿಂದ ಕುಳಿತಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ವೈದಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಈಗ ದುರ್ಗೆ ಮತ್ತು ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪೂಜೆಗಳಿಲ್ಲ. ಸಪ್ತಮಾತೃಕಾ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಊರದೇವತೆಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇವಕ್ಕೆ ನಿಗದಿತ ಪೂಜೆ ಇದೆ. ಬಹಳಷ್ಟು ಕಡೆ ಇವನ್ನು ಪೂಜಿಸುವವರು ಶಿವದ್ವಿಜರು (ತಮ್ಮಡಿ). ಹೀಗಾಗಿ ಅಲ್ಲೆಲ್ಲ ಇವಕ್ಕೆ ಸಾತ್ವಿಕ ಆಹಾರ ನೈವೇದ್ಯವಿದೆ. ಇವರ ಕೈ ತಪ್ಪಿರುವ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮಸಪೂಜೆ ನಡೆಯುತ್ತದೆ.

ಜೈನಶಿಲ್ಪ: ಗಂಗರ ಕಾಲದ ಜೈನಾವಶೇಷಗಳು ಹಾಳಾಗಿದ್ದು ಕೆಲವೆಡೆ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿವೆ. ಜಿನಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ, ಸುಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಉಳಿದಂತೆ ಇರುವ ಜಿನಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಕಷ್ಟ. ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯತ್ಯಾಸವೆಂದರೆ ನಿಂತ ಹಾಗೂ ಆಸೀನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಎರಡೂ ತರಹದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಆಸೀನ ಶಿಲ್ಪಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಜಿನನು ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನಸ್ಥನಾಗಿ ಕುಳಿತಿರುವಂತೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ತಲಕಾಡು ಮುಂತಾದ ಕೆಲವು ಕಡೆ ನಿಂತಿರುವ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಗೊಮ್ಮಟಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ನಿಂತಂತೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಅಲಂಕಾರವಿಲ್ಲದ ನಗ್ನಶಿಲ್ಪಗಳ ಕಾಲ ನಿಗದಿ ಮಾಡುವುದು ಕಷ್ಟ. ಆದರೂ ಅಲಂಕಾರವಿರುವ ಚಾಮರಧಾರಿ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಕಾಲನಿರ್ಣಯಿಸಬಹುದು.

ಜಿನಬಿಂಬಗಳ ಬಳಿ ಇರುವ ಯಕ್ಷ ಯಕ್ಷಿ ಹಾಗೂ ಚಾಮರಧಾರಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಅಲಂಕರಣವಿದೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ, ಕಂಬದಹಳ್ಳಿ, ತಲಕಾಡು ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ಇಂತಹ ಶಿಲ್ಪಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಛತ್ರಿ ಹಿಡಿದ ಪದ್ಮಾವತಿ ಶಿಲ್ಪ ಎರಡು ಕೈ ಮಾತ್ರ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಇದೇ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಯಕ್ಷ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಯಕ್ಷ ಶಿಲ್ಪ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದಾಗಿದ್ದು, ಅದರಲ್ಲಿ ಎರಡೇ ಕೈಗಳಿದ್ದು ಕುಬ್ಜ ರೂಪದಿಂದ ಆನೆಯ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಲಂಕಾರವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಗಂಗರ ಕಾಲದ ಜೈನಶಿಲ್ಪಗಳು ಹೆಗ್ಗಡದೇವನಕೋಟೆ, ಕೊಳ್ಳೇಗಾಲ, ಸಾಲಿಗ್ರಾಮ, ಮಲೆಯೂರು, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ, ಹಳೇಬೆಳಗೊಳ, ದೊಡ್ಡ ಬೇಗೂರು, ಮಣ್ಣೆ, ಕಂಬದಹಳ್ಳಿ, ಚಿಕ್ಕ ಹನಸೋಗೆ, ಆಲಗೋಡು, ಅರಾಬಿಕೊತ್ತನೂರು, ವರುಣ, ಮೂಗೂರು ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ದೊರತಿವೆ.

ಜಿನಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಮೇರು ಕೃತಿ ಎಂದರೆ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಗೊಮ್ಮಟಶಿಲ್ಪ. ಈ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಗೊಮ್ಮಟಶಿಲ್ಪಗಳು ರಚನೆಗೊಂಡಿವೆ. ಚಾವುಂಡರಾಯ ಮಾಡಿಸಿದ 18ಮೀ ಎತ್ತರವಿರುವ ಈ ಶಿಲ್ಪ ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ನಿಂತಿದೆ. ಕಾಯೋತ್ಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ನಿಂತು ಧ್ಯಾನಿಸುತ್ತಿರುವ ಬಾಹುಬಲಿಗೆ ಪಕ್ಕದ ಹುತ್ತಗಳಿಂದ ಬೆಳೆದಿರುವ ಬಳ್ಳಿಗಳು ಹಬ್ಬಿ ತೋಳಿನವರೆಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಹುತ್ತದಿಂದ ಕುಕ್ಕುಟ ಸರ್ಪಗಳು ಹೊರಬಂದಿವೆ. ವಿಶಾಲವಾದ ಎದೆ, ಬಾಲಮುಗ್ಧ ಮುಗುಳುನಗೆ, ಸಣ್ಣನಡು ಹೊಂದಿರುವ ಪೂರ್ಣಶಿಲ್ಪವಿದು. ಹುಬ್ಬಿನ ರೇಖೆ, ಕಣ್ಣು, ಕಣ್ಣಿನ ಪಾಪೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲು ಹೋಗಿಲ್ಲ. ಮೂಗು, ಬಾಯಿ, ತುಟಿಗಳನ್ನು ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರಶಾಂತ ಭಾವವನ್ನು ತರುವಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಮೂರ್ತಿಯ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಬೊಪ್ಪಣ್ಣ ಎಂಬ ಕವಿ ತನ್ನ ಗೊಮ್ಮಟಸ್ತುತಿಯಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಗಂಗರ ಕಾಲದ ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳುವಾಗ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಹೇಳಿದ ಮಾತನ್ನೇ ಹೇಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಅದೆಂದರೆ ಅವುಗಳ ಕ್ರಿಯಾಶೀಲತೆ. ಆರ್.ಶೇಷಶಾಸ್ತ್ರಿಯವರು ಇವುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾ ಉತ್ತಮ ವಿವರಣಾತ್ಮಕ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಕೇವಲ ವಿವರಣೆಯೊಂದೇ ಅಲ್ಲದೆ ಅವು ಕ್ರಿಯಾತ್ಮಕವೂ ಆಗಿವೆ ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ವೀರಗಲ್ಲುಗಳ ಶಿಲ್ಪ ಸರಳವಾದ ನಿರೂಪಣೆಯಾಗಿದೆ. ಅಗತ್ಯವಾದ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸುವ ಕೌಶಲ್ಯವನ್ನು ಶಿಲ್ಪಿ ತೋರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲೆಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ವೈವಿಧ್ಯತೆ.

ಶಾಸನಶಿಲ್ಪ: ದೇವಾಲಯದ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೂ ಸ್ಮಾರಕ ಶಾಸನ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೆತ್ತನೆಗೂ ಬಹಳ ಅಂತರವಿದೆ. ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಶ್ಲೋಕ ಮತ್ತು ಕಥಾ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಅದರಂತೆ ಶಿಲ್ಪಿ ಅದನ್ನು ಕೆತ್ತುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಗೆ ಇಂತಹ ಧ್ಯಾನ ಶ್ಲೋಕವಾಗಲೀ ಪಾರಂಪರಿಕ ಕಥಾ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಾಗಲೀ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ವೀರನ ಸಾಮಯಿಕ ಸಾಹಸವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಶಿಲ್ಪಿ ಕೇಳಿರುತ್ತಾನೆ. ಉಳಿದದ್ದು ಶಿಲ್ಪಿಯ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಬಿಟ್ಟಿದ್ದು. ಅಂದರೆ ಇಲ್ಲಿ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತುವ ಶಿಲ್ಪಿಗೆ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪವನ್ನು ರೂಪಿಸುವ ಶಿಲ್ಪಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿದೆ. ಅವನು ಹಲವಾರು ಕಟ್ಟುಪಾಡುಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತನಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಶಾಸನ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತಹ ಮತ್ತು ಅಪರೂಪವಾದ ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮೂಡಿಬರಲು ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಹಿರೇಗುಂಡಗಲ್ಲು, ಶ್ರವಣಗುಡಿ, ನಗರಗೆರೆ, ಹುನಗುಂದ ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ಗುಂಪು ಗುಂಪಾಗಿ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ದೊರೆತರೆ ಉಳಿದೆಡೆ ಬಿಡಿಯಾಗಿ ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲೆಗಳು, ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಗಂಗರ ದಾನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹಸು–ಕರು ಶಿಲ್ಪವಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಗರ ಲಾಂಛನವಾದ ಆನೆಯನ್ನೇ ಬಿಡಿಸಿದೆ. ವೀರಗಲ್ಲು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಬಹುತೇಕ ಏಕವ್ಯಕ್ತಿ ಪ್ರಧಾನವಾದುವು. ವೀರನೊಬ್ಬ ಖಡ್ಗವನ್ನೋ ಬಿಲ್ಲನ್ನೋ ಹಿಡಿದಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಿ, ಆತನ ಕಣಕಾಲು, ನಡು, ಕತ್ತು ಮತ್ತು ತಲೆಯ ಬಳಿ ಬಾಣಗಳು ನಾಟಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಶತ್ರುವಿನ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುವುದಿಲ್ಲ. ವೀರ ಆರೂಢ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಮುನ್ನುಗ್ಗುತ್ತಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

ಕೋಲಾರಮ್ಮನ ದೇವಾಲಯದ ವೀರಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ಬೇಗೂರಿನ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧದ ವಿವರಗಳನ್ನೆಲ್ಲಾ ಒಂದೇ ಫಲಕದಲ್ಲಿ ತರುವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಶಿಲ್ಪಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಯುದ್ಧಕ್ಷೇತ್ರ, ಯುದ್ಧಾನಂತರ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಫಲಕದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ತುಂಡಾದ ಕೈಕಾಲುಗಳು ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಸತ್ತ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಮಾಂಸದಾಸೆಗೆ ಬಂದಿರುವ ನಾಯಿ, ನರಿ, ಪಕ್ಷಿಗಳು ಹೆಣಗಳನ್ನು ತಿನ್ನಲು ಹಾಗೂ ರಕ್ತ ಕುಡಿಯಲು ಶಾಕಿನಿ ಡಾಕಿನಿಯರು, ಗಾಯಾಳುಗಳನ್ನು ಸಾಗಿಸುತ್ತಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂದಿದ್ದು ಅಪೂರ್ವವಾದ ಶಾಸನಶಿಲ್ಪವಾಗಿದೆ.

ಗಂಗರ ಕಾಲದ ಮೂರು ಹಂತವಿರುವ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧದ ದೃಶ್ಯ, ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವೀರನನ್ನು ಸ್ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಒಯ್ಯುತ್ತಿರುವುದು, ಮೂರನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವೀರನು ವೀರಸ್ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆತ್ಮಾಹುತಿ ಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡಹುಂಡಿ, ಸಾಕಮ್ಮನ ಜೋಡಿಹೊಸಹಳ್ಳಿ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಇವು ಒಂದೇ ಹಂತದಲ್ಲಿವೆ. ದೊಡ್ಡಹುಂಡಿ ಶಾಸನ ರಾಜನ ಮರಣದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಅಗರಯ್ಯ ತನ್ನನ್ನು ಇರಿದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವಂತೆ ಕೆತ್ತಿದ್ದು, ಅಗರಯ್ಯನ ಮರಣದ ಅನಂತರ ರಾಜ ಮತ್ತು ಅಗರಯ್ಯ ಇಬ್ಬರನ್ನೂ ಸುಟ್ಟಂತೆ ಶಿಲೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಬಿಡಿಸಿರುವ ಜ್ವಾಲೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸಾಕಮ್ಮನ ಜೋಡಿಹೊಸಹಳ್ಳಿ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಸಿಡಿತಲೆ ಕೊಡುವ ವ್ಯಕ್ತಿ ಭಕ್ತಿಭಾವದಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನಮಗ್ನನಾಗಿ ಕುಳಿತಿದ್ದು, ಬಿದಿರಿನ ಗಳವನ್ನು ನೆಲದಲ್ಲಿ ಹೂತು, ಅದನ್ನು ಬಾಗಿಸಿ ಜಡೆಯನ್ನು ಅದಕ್ಕೆ ಕಟ್ಟಿರುತ್ತಾರೆ. ಇನ್ನೊಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿ ಆತನ ತಲೆಯನ್ನು ಕತ್ತರಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಹಂತಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿರುವ ಜಾಣ್ಮೆ

ಇದೆ. ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನಾಸಕ್ತನಾಗಿ ಕುಳಿತಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರು ಚಾಮರಧಾರಿಯರನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದು, ಆತ ಸ್ವರ್ಗ ಸೇರಿದನೆಂಬ ಕಲ್ಪನೆಯನ್ನೂ ನೀಡುತ್ತದೆ. ನೆನಪಿನ ಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ಆತಕೂರು, ಮೇಲಾಗಾಣಿ, ಯಲಹಂಕ, ಹೊಸಕೋಟೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕೋಡಿಹಳ್ಳಿ, ಮುಳಬಾಗಿಲ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ತಾವರೆಕೆರೆ, ಶ್ರವಣಗುಡಿ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಚಿತ್ರಿಸಿ ಅವುಗಳ ಮೂಲಕ ಮಾನವ ತನಗೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕವಾಗಿದ್ದ ಮೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ನೆನಪಿನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲು ಹಾಕಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇಂತಹವು ಬೇಟೆ ನಾಯಿಗಳ ನೆನಪಿನಲ್ಲಿ ಹಾಕಿಸಿರುವುದಾದರೂ ಇಲ್ಲಿ ವೀರ ಮಡಿದ ಚಿತ್ರವಿಲ್ಲ. ಈ ವೀರಗಲ್ಲು ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಬಲಿಷ್ಠವಾದ ಹಂದಿ ಅಥವಾ ಹುಲಿಯೊಡನೆ ನಾಯಿ ಹೋರಾಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ನೇರ್ಲಿಗೆಯ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಆನೆಗಳು ಒಂದನ್ನೊಂದು ಸೊಂಡಿಲಿನಲ್ಲಿ ಬೆಸೆದುಕೊಂಡಿವೆ. ಮುಂದೆ ಇರುವ ಮಾವಟಿಗ ಎದುರು ಆನೆಯ ಮಾವಟಿಗನನ್ನು ಕೊಂದಿದ್ದಾನೆ. ವೀರನೊಬ್ಬ ವೈರಿ ಆನೆಯ ಮೇಲಿನ ಅಂಬಾರಿಗೆ ಧಾವಿಸಿ ವೈರಿಯನ್ನು ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಷ್ಟು ವಿವರಗಳೂ ಒಂದೇ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೂಡಿರುತ್ತವೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಬಗೆಯ ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಅವು ಸ್ತ್ರೀಯರ ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲೆಗಳು. ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಾವನಿರ್ಮಡಿ ಮತ್ತು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಸಾವಿಯಬ್ಬೆ ಸ್ಮಾರಕಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಪುರುಷ ಹೋರಾಡಿ ಮಡಿದರೆ ಅಪ್ಸರೆಯರು ಅವನನ್ನು ಎತ್ತಿಕೊಂಡು ಹೋಗುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಸ್ತ್ರೀ ಸ್ವರ್ಗ ಸೇರಬೇಕಾದರೆ ಪುರುಷರು ಹೊತ್ತುಕೊಂಡು ಹೋಗುವಂತಿಲ್ಲ. ಇಂತಹ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿ ತನ್ನ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಮಾಜದ ನಿಯಮಗಳಿಗೆ ಬೆಲೆ ನೀಡಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಸಾವನಿರ್ಮಡಿಯು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯೊಂದನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಉಳಿದ ಹಂತಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸುವ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಕೈಹಾಕಲಿಲ್ಲ. ಸಾವಿಯಬ್ಬೆ ಸ್ಮಾರಕದಲ್ಲಿ ಜಿನ ಪದವಿ ಹೊಂದಿದಂತೆ ಬಿಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಯಲ್ದೂರು, ಹರಳಕುಂಟೆ, ತಾವರೆಕೆರೆ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಯ ಆರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳ ಶಿಲ್ಪ ಗಮನಾರ್ಹ. (ಡಿ.ಇ.ಕೆ.ಆರ್.)

ಗಜಪತಿ ಮನೆತನ: 15–16ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಒರಿಸ್ಸದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳಿದ ರಾಜಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಈ ರಾಜಮನೆತನ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬರುವ ಮೊದಲು ಪೂರ್ವದ ಗಂಗರು ಒರಿಸ್ಸದಲ್ಲಿ ಅಧಿಪತಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಆ ವಂಶದ ಕೊನೆಯ ಅರಸನಾದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಭಾನುದೇವ, ರಾಜಮಹೇಂದ್ರದ ರೆಡ್ಡಿ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ವೇಮಾರೆಡ್ಡಿ ಮತ್ತು ವೀರಭದ್ರಾರೆಡ್ಡಿಯವರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋಗಿ ಅವರಿಂದ ಸೋಲಿಸಲ್ಪಟ್ಟ (ಸು.1430).ಆದರೆ ಆತನಿಗೆ ಸ್ವರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಬರಲು ಆಸ್ಪದವಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ಗಜಪತಿ ವಂಶದ ಕಪಿಲೇಶ್ವರನೇ ಕಾರಣ. ಈತ ಭಾನುದೇವನ ಮಂತ್ರಿಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬನಾಗಿದ್ದ. ಅರಸ ರಾಜ್ಯದ ಹೊರಗಡೆ ಕದನ ನಿರತನಾಗಿದ್ದಾಗ, ಈತ ಕಳಿಂಗದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಅನುಯಾಯಿಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ದಂಗೆಯನ್ನೆಬ್ಬಿಸಿ, ಗಂಗರ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ತಾನೇ ಅಧಿಪತಿಯೆಂದು ಸಾರಿಕೊಂಡ. ಭಾನುದೇವನ ಗತಿ ಏನಾಯಿತು ಎಂಬುದು ತಿಳಿಯದು. ಮಾದಲಾಪಾಂಜಿ ಎಂಬ ಪ್ರಾಚೀನ ಕವಿತೆಯಲ್ಲಿ ಕಪಿಲೇಶ್ವರನನ್ನು ಕುರಿತು ಕೆಲವು ವಿವರಗಳಿವೆ. ಈತ ಅನಾಥ ಬಾಲಕನಾಗಿದ್ದ ನೆಂದೂ ಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದ ಭಾನುದೇವನಿಗೆ ವಿಮಲಾಲಯದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ದೊರೆತನೆಂದೂ ಈತನನ್ನು ಭಾನುದೇವ ಪೋಷಿಸಿದನೆಂದೂ ಭಾನುದೇವನ ಅನಂತರ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಇವನು ರಾಜನಾದನೆಂದೂ ಹೇಳಿದೆ. ಆದರೆ ಇದನ್ನು ನಂಬಲು ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಕಪಿಲೇಶ್ವರ ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಬರೆದನೆನ್ನಲಾದ ಸರಸ್ವತೀವಿಲಾಸದಲ್ಲೂ ಈ ವಂಶದ ಅರಸರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ಹೇಳಿರುವ ವಿವರಗಳು ಇದಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದಂಥವು. ಅವುಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಮನೆತನದ ಅರಸರು ಸೂರ್ಯವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. ಕಪಿಲೇಶ್ವರ ತಂದೆ ಜಾಗೇಶ್ವರ. ತಾತ ಕಪಿಲೇಶ್ವರ. ಕಪಿಲೇಶ್ವರನಿಗೆ ಬಲರಾಮನೆಂಬ ಹಿರಿಯ ಮತ್ತು ಪರಶುರಾಮ ನೆಂಬ ಕಿರಿಯ ಸೋದರರಿದ್ದರು. ಪರಶುರಾಮನ ಮಗ ರಘುದೇವನರೇಂದ್ರ ಕುಮಾರ. ಈತನ 1456ರ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನವೊಂದು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ದೊರಕಿದೆ. ಇವುಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಈ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಹೀಗೆ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ:

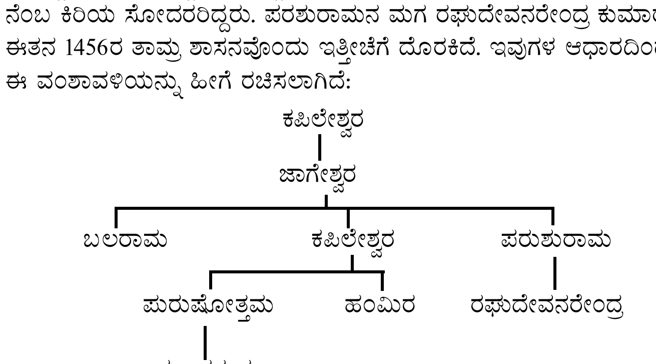

ಈ ಮನೆತನದ ಮೂಲಪುರುಷನಾದ ಕಪಿಲೇಶ್ವರ ಉತ್ಕಲದೇಶದ ಒಬ್ಬ ನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ. ಅಂತೆಯೇ ತಂದೆಯಾದ ಜಾಗೇಶ್ವರ ಸಹ ಮಹಾಪರಾಕ್ರಮಶಾಲಿಯಾಗಿದ್ದ. ಇವರ ಅನುಯಾಯಿಗಳ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಭಾನುದೇವ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿಲ್ಲದ ಸಮಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿ ಕಪಿಲೇಶ್ವರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಸಿದುಕೊಂಡನೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಭಾನುದೇವನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಬಂದ ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಂಶದ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಮುಂತಾದವರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿ, ದಂಡೆತ್ತಿಬಂದ ಬಂಗಾಲದ ಸುಲ್ತಾನನನ್ನು ಹೊಡೆದೋಡಿಸಿ, ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿಕೊಂಡ.

ಆರಂಭದಲ್ಲಿಯ ಈ ತೊಂದರೆಗಳನ್ನು ನೀಗಿಕೊಂಡ ಬಳಿಕ ಕಪಿಲೇಶ್ವರ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ವಿಜಯಯಾತ್ರೆಗೆ ಹೊರಟ. 1444ರಲ್ಲಿ ವಿಶಾಖಪಟ್ಟಣದ ಸಮೀಪದ ಕೊರುಕೊಂಡ ದುರ್ಗವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡನಾದರೂ ರೆಡ್ಡಿಗಳು ಅವನನ್ನು ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಎದುರಿಸಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದರು. ವಿಜಯನಗರದ ಇಮ್ಮಡಿ ದೇವರಾಯ ರಾಜಮಹೇಂದ್ರದ ರೆಡ್ಡಿಗಳಿಗೆ ಆಗ ಸಹಾಯ ನೀಡಿದ್ದ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಜೋನ್‌ಪುರದ ಟರ್ಕಿ ಸುಲ್ತಾನನಾದ ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಹ ಕಳಿಂಗದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿದುದು ಸಹ ಕಪಿಲೇಶ್ವರ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಲು ಒಂದು ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು. ದೇವರಾಯನ ಮರಣದಿಂದ (1446) ರೆಡ್ಡಿಗಳ ಶಕ್ತಿ ಕುಗ್ಗಿತು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ಕಳಿಂಗಾಧಿಪತಿ ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ರೆಡ್ಡಿಗಳ ಮೇಲೇರಿ ಹೋಗಿ ರಾಜಮಹೇಂದ್ರವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ ಇವನ ಮಗ ಹಂಮಿರ ಹಾಗೂ ಸೋದರನ ಮಗ ರಘುದೇವಕುಮಾರ ಮಹತ್ವವಾದ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದರು. ಹೊಸದಾಗಿ ಆಕ್ರಮಿಸಲಾದ ರಾಜಮಹೇಂದ್ರ ಪ್ರದೇಶದ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ರಘುದೇವ ನೇಮಕ ಹೊಂದಿದ. ಕಪಿಲೇಶ್ವರ ಅನಂತರ ಸುಮಾರು ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳವರೆಗೂ ಶಾಂತಿಯಿಂದ ರಾಜ್ಯಪಾಲನೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದು 1455ರಲ್ಲಿ ಪುನಃ ದಕ್ಷಿಣದ ಕಡೆ ಹೊರಟು ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೊಂಡವೀಡು ಕೋಟೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಅಲ್ಲಿ ಗಣದೇವನನ್ನು ತನ್ನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿದ. ಈತ ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹಂಪೆಯನ್ನು ಸೂರೆಮಾಡಿದನೆಂದು ಗಂಗಾಧರನ ಗಂಗಾದಾಸ ಪ್ರತಾಪ ವಿಲಾಸದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.

ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಇವನ ಸಮಕಾಲೀನ ಹುಮಾಯೂನ್ ಷಹ. ಆತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ತಲೆ ಎತ್ತಿದ ವಿಪ್ಲವದಿಂದಾಗಿ ಹಂಮಿರ ತೆಲಂಗಾಣವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಲು ಎಡೆ ದೊರಕಿತು. ಬಹಮನಿಯ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಓರುಗಲ್ಲು ಕೋಟೆ 1460ರಲ್ಲಿ ಇವನ ವಶವಾಯಿತು. 1461ರಲ್ಲಿ ಹುಮಾಯೂನ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಮರುವರ್ಷ ಹಂಮಿರ ಬಿದರೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಿದನಾದರೂ ಮಹಮೂದ್ ಗಾವಾನ ಇವನನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಓಡಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಹಂಮಿರ ವಿಜಯನಗರದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿದ. ಇವನನ್ನು ವಿರೋಧಿಸುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನನಿಗೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಉದಯಗಿರಿ, ಚಂದ್ರಗಿರಿ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿಯ ಶ್ರೀರಂಗದವರೆಗೂ ತಡೆಯಿಲ್ಲದೆ ನಡೆದ ಹಂಮಿರ ರಕ್ತಸಿಕ್ತವಾದ ಖಡ್ಗಗಳನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ತೊಳೆದನೆಂದು ಶಾಸನಗಳು ಅವನನ್ನು ಹೊಗಳಿವೆ. ಈ ವಿಜಯಗಳ ಫಲವಾಗಿ ಕಪಿಲೇಶ್ವರ ಗಜಪತಿ ಗೌಡೇಶ್ವರ ನವಕೋಟಿ ಕರ್ಣಾಟಕಲು ಬರಿಗೇಶ್ವರನೆಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದ (1464).

ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ವಿಜಯಗಳಿಂದ ಕಳಿಂಗ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿ ಅದರ ಕೀರ್ತಿ ಹರಡುವಂತೆ ಮಾಡಿದ ಕಪಿಲೇಶ್ವರ ತನ್ನ ಅಂತಿಮ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ಚಿಂತಿಸ ಬೇಕಾಯಿತು. ಹಿರಿಯನಾದ ಹಂಮಿರನಂತೆಯೇ ಕಿರಿಯನಾದ ಪುರುಷೋತ್ತಮ ಪರಾಕ್ರಮಶಾಲಿಯಾಗಿದ್ದ. ಬಹುಶಃ ರಾಜನ ಒಲವು ಪುರುಷೋತ್ತಮನ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿತ್ತು. ಅವನಿಗೇ ಯುವರಾಜ ಪದವಿ ನೀಡಬೇಕೆಂದು ಜಗನ್ನಾಥದೇವರು ಇವನಿಗೆ ಸ್ವಪ್ನದಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಹಂಮಿರ ದಂಗೆ ಏಳಲು ಇದು ನಿಮಿತ್ತವಾಯಿತು. ಈ ಅಂತಃ ಕಲಹದ ಸುಸಂಧಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿ ಚಂದ್ರಗಿರಿ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಹಂಮಿರನಿಂದ ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸಿ, ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಇತರ ಕೋಟೆಗಳನ್ನೂ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆಯಲು ಸಾಳುವ ನರಸಿಂಹ ಹವಣಿಸಿದ. ಪುರುಷೋತ್ತಮನಿಗೆ ಬೆಂಬಲವಾಗಿ ಕಪಿಲೇಶ್ವರ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಒಯ್ದು ಕೃಷ್ಣಾತೀರದಲ್ಲಿ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟ. ಅಲ್ಲಿಯೇ ಮಗನಿಗೆ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿದ. ರಣಾಂಗಣದಲ್ಲಿಯೇ ಕಪಿಲೇಶ್ವರ ತೀರಿಕೊಂಡ (1468).

ಪುರುಷೋತ್ತಮ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಮೇಲೆ 8 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಅಣ್ಣನಾದ ಹಂಮಿರ ನೊಡನೆ ಹೋರಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಮೊದಲ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಸಹಾಯ ದೊಡನೆ ಹಂಮಿರ ಇವನಿಗೆ ಪ್ರತಿಕೂಲವಾಗಿದ್ದ. ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಸಹಾಯದೊಡನೆ ಹಂಮಿರ ಇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಆದರೆ ಅನಂತರ ಪುರುಷೋತ್ತಮನ ಸ್ಥಿತಿ ಸುಧಾರಿಸಿತು. ಪುರಷೋತ್ತಮ ದೈವಾಂಶಸಂಭೂತನೆಂಬ ಭಾವನೆ ಪ್ರಜೆಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆದೋರಿದ್ದು ಸಹ ಇವನಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲೂ ಕಲಹಗಳುಂಟಾಗಿ ಅದರ ಸಹಾಯ ಹಂಮಿರನಿಗೆ ದೊರಕದೆ ಇದ್ದದ್ದೂ ಒಂದು ಕಾರಣ. ಇವುಗಳ ಲಾಭ ಪಡೆದ ಪುರುಷೋತ್ತಮ ಅಣ್ಣನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆದ.

ವಿಜಯನಗರ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು ಶತ್ರುವಶವಾಗಿದ್ದ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಸಾಳುವ ನರಸಿಂಹ ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಮಚಲೀಪಟ್ಟಣದವರೆಗೂ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಪುರುಷೋತ್ತಮ ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ

ಉತ್ತರ ಭಾಗಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಬಂದ. ಬಹಮನಿಯ ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಾನೂ ರಾಜ ಮಹೇಂದ್ರರೆದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು, ನಿಜಾಂ ಉಲ್ ಮುಲ್ಕನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಧಾವಿಸಿದ. ಈ ಸೈನ್ಯಗಳು ಮುನ್ನುಗ್ಗಿದರೆ ತನಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗದೆಂಬುದನ್ನು ಅರಿತ ನರಸಿಂಹ ಅಲ್ಲಿಂದ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಪುರುಷೋತ್ತಮನನ್ನು ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಾ ಸೋಲಿಸಿದ ನೆಂದು ಫರಿಷ್ತ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಾನ ಬಳಿಕ ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅರಾಜಕತೆ ತಲೆದೋರಿ ಆದಿಲ್ ಷಾ, ನಿಜಾಂ ಷಾ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ವಿಜಯನಗರದ ವಿರುದ್ಧ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಲು ಪುರುಷೋತ್ತಮ ನಿಗೆ ಅವಕಾಶ ಒದಗಿತು. ಸಾಳುವ ನರಸಿಂಹ ಉದಯಗಿರಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ.

ಪುರುಷೋತ್ತಮ 1497ರ ವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಈತ ಸ್ವತಃ ಪಂಡಿತನೂ ಕವಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ. ಇವನು ಅಭಿನವಗೀತಗೋವಿಂದ, ಆಗಮ ಕಲ್ಪತರು, ನಾಮ ಮಾಲಿಕಾ, ಗೋಪಾಲಾರ್ಚನಾವಿಧಿ ಮುಂತಾದ ಗ್ರಂಥಗಳ ಕರ್ತೃವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಹಾಗೂ ಒರಿಯ ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ಅಮಿತವಾದ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರಕಿತು.

ಪುರುಷೋತ್ತಮನ ಅನಂತರ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಆಳಿದ (1497–1538). ಸರಸ್ವತೀ ವಿಲಾಸದಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಗೌಡೇಂದ್ರ ಮಾನಮರ್ದನ, ಯಮುನಾಪುರಾಧೀಶ್ವರ, ಹಸೇನುಷಾಹಿ ಸುರತ್ರಾಣ ಶರಣರಕ್ಷಣ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಸಾಳುವ ನರಸಿಂಹನಾಗಲೀ ತುಳುವ ನರಸನಾಯಕನಾಗಲೀ ಕೊಂಡವೀಡು, ಉದಯಗಿರಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆಯಲಾರದೆ ಹೋದರು. ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಅವುಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದನಲ್ಲದೆ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿ ಓರಂಗಲ್ಲು, ಖಂಬಂಮೆಟ್ಟು ಮುಂತಾದ ದುರ್ಗಗಳನ್ನು ಅವರಿಂದ ಕಸಿದುಕೊಂಡ. ಜೌನ್‌ಪುರದ ಟರ್ಕಿ ಸುಲ್ತಾನನಾದ ಹುಸೇನ್‌ಷಾ ಉತ್ಕಲದ ಮೇಲೆ ದಾಳಿ ನಡೆಸಿದಾಗ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಓಡಿಸಿದ. ಆದರೆ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ವಿಜಯನಗರದ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆಸಿದ ದಾಳಿಗಳಿಂದಾಗಿ ಅದರ ಅರಸರು ಇವನ ಪ್ರಬಲ ವೈರಿಗಳಾದರು. 1509ರಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಉದಯಗಿರಿ ಮುಂತಾದ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆಯುವುದೇ ಅಲ್ಲದೆ ಗಜಪತಿಗಳನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂಬ ಆಶಯದಿಂದ ಅವರ ವಿರುದ್ಧ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಜಯಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡ. 1512ರಲ್ಲಿ ಉದಯಗಿರಿ ಅವನ ವಶವಾಯಿತು. ಪ್ರತಾಪರುದ್ರನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪನಾದ ರಘುದೇವರಾಯ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕ. ಅನಂತರ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಕೊಂಡವೀಡನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಸೋತು ಕೊಂಡಪಲ್ಲಿಗೆ ಓಡಿದ. ಅವನ ಮಗನಾದ ವೀರಭದ್ರನೂ ಇತರ ನಾಯಕರೂ ಬಂಧಿತರಾದರು. ಕೊಂಡಪಲ್ಲಿ, ರಾಜಮಹೇಂದ್ರ, ಸಿಂಹಾಚಲ, ಪೋಟ್ನೂರುಗಳು ಒಂದೊಂದಾಗಿ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ವಶವಾದವು. ಈ ಮಧ್ಯೆ ವೀರಭದ್ರ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಇದು ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಧೈರ್ಯವನ್ನು ಉಡುಗಿಸಿತು. ಕಳಿಂಗ ಯಾತ್ರೆಯ ಕೊನೆಯ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಸೈನ್ಯ ಕಳಿಂಗ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿತು. ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಇದನ್ನೆದುರಿಸಲಾರದೆ ಸೋಲೊಪ್ಪಿ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನಿಗೆ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದನಲ್ಲದೆ ತನ್ನ ಮಗಳಾದ ಭದ್ರದೇವಿಯನ್ನು ಅವನಿಗೆ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. ಕೃಷ್ಣಾನದಿ ಈ ಎರಡು ರಾಜ್ಯಗಳ ನಡುವಣ ಮೇರೆಯಾಗಿರ ತಕ್ಕದೆಂದು ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಗೊತ್ತುಮಾಡಿ, ಗಜಪತಿಗೆ ಅವನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟು ತಾನು ರಾಜಧಾನಿ ಹಿಂದಿರುಗಿದ.

ಆಗ ಈ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಕೊಂಡಪಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಮರಣಾನಂತರ ಗಜಪತಿ ಪುನಃ ಪ್ರಬಲಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದನಾದರೂ ಅಚ್ಯುತದೇವರಾಯ ಇವನನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದರಿಂದಲೂ ಕುತುಬ್‌ಷಹ ಇವನ ವಿರುದ್ಧ ದಂಡೆತ್ತಿ ಇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ್ದರಿಂದಲೂ ಇವನ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳಿಗೆ ತಡೆ ಬಿತ್ತು. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಇದು ಗಜಪತಿ ರಾಜ್ಯದ ಅವನತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದಷ್ಟು ವರ್ಷಗಳೂ ಸೋಲನ್ನನುಭವಿಸಿ ನಿರಾಶೆ ಹೊಂದಿದ ಅರಸ ಆ ವೇಳೆಗೆ ಪುರಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದ ಸ್ವಾಮಿ ಚೈತನ್ಯರ ಶಿಷ್ಯನಾಗಿ ತನ್ನ ಕೊನೆಯ ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಕಳೆದ. ಇವನಿಗೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಮಕ್ಕಳಾದ ವೀರಭದ್ರ ಮತ್ತು ರಾಮಚಂದ್ರರು ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಇವನ ಮಂತ್ರಿಯಾದ ಗೋವಿಂದ ವಿದ್ಯಾಧರ ಕುಟಿಲೋಪಾಯಗಳಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಗಜಪತಿ ವಂಶ ಮರೆಯಾಯಿತು.

ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಹಿರಿಯ ವಿದ್ವಾಂಸನಾಗಿದ್ದ. ಕೌತುಕ ಚಿಂತಾಮಣಿ, ನಿರ್ಣಯ ಸಂಗ್ರಹ, ಸರಸ್ವತೀವಿಲಾಸ ಇತ್ಯಾದಿ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ತತ್ತ್ವ ಚಿಂತಾಮಣಿ, ಅದ್ವೈತ ಮಕರಂದ ಮುಂತಾದ ಗ್ರಂಥಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಬರೆದ. ನವ್ಯನ್ಯಾಯವಿಶಾರದನೆನಿಸಿದ ವಾಸುದೇವ ಸಾರ್ವಭೌಮ ಭಟ್ಟಚಾರ್ಯ, ಲೋಲ್ಲಲಕ್ಷೀಧರ , ಭಕ್ತಿಭಾಗವತ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ಕರ್ತೃವಾದ ಜೀವದೇವಾಚಾರ್ಯ, ನಾಟಕವನ್ನು ಬರೆದ ರಾಮಾನಂದರಾಯ ಮುಂತಾದವರು ಇವನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದರು. ಗಜಪತಿಗಳು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬರುವ ಮೊದಲು ಕಳಿಂಗದಲ್ಲಿ ಒರಿಯ ಭಾಷೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವಿರಲಿಲ್ಲ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಅವರ ರಾಜಭಾಷೆಯಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಗಜಪತಿಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒರಿಯ ಭಾಷೆಗೆ ವಿಪುಲವಾದ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರಕಿತು. ರಾಮಾಯಣ ಮಹಾಭಾರತಗಳೂ ಪುರಾಣಗಳೂ ಒರಿಯ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುವಾದವಾದುವು. ಸ್ವಾಮಿ ಚೈತನ್ಯರು ಗಜಪತಿಗಳ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಅರ್ಥವಾಗುವಂತೆ ತಮ್ಮ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ದೇಶಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿಹೇಳಿದ್ದು ಸಹ ಇದಕ್ಕೊಂದು ಕಾರಣ. ತೆಲುಗು ಭಾಷೆಗೂ ಇವರು ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಕೊಟ್ಟರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗದು. ಆದರೂ ರೆಡ್ಡಿಗಳ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಾಮಂತರು ಆ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಪೋಷಿಸಿದರು. ಪೂಸಪಾಟಿ ಬಸವ ಭೂಪಾಲ, ತೆಲುಗು ಪಂಚತಂತ್ರವನ್ನು ರಚಿಸಿದ ದೂಬಗುಂಟ ನಾರಾಯಣ ಕವಿ, ನಂದಿ ಮಲ್ಲಯ್ಯ, ಘಂಟ ಸಿಗ್ಗಯ್ಯ ಮುಂತಾದವರು ಈ ಕಾಲದ ತೆಲುಗು ಸಾಹಿತಿಗಳು.

ಚೈತನ್ಯರಿಗೆ ಆಶ್ರಯವಿತ್ತ ಗಜಪತಿಗಳು ವೈದಿಕಧರ್ಮ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಪೋಷಿಸಿದರು. ಭಕ್ತಿ ಸಂಕೀರ್ತನೆಗಳು ನಾಡಿನಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹರಡಿದುವು. ಇದು ಜನರಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಚೈತನ್ಯವನ್ನು ಮೂಡಿಸಿತು. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಗಣೇಶ್ವರ: ರಾಜಸ್ತಾನ ರಾಜ್ಯದ ಸೀಕರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ನೀಮ್–ಕ–ಥಾಣ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ವಿಭಿನ್ನವೂ ವಿಶಿಷ್ಟವೂ ಆಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿತವಾದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಗಣೇಶ್ವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಗಣೇಶ್ವರದ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ನಡೆಸಿದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಗಣೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸು. 1000 ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳು ಸಿಕ್ಕವು. ಭಾರತದ ಇತರ ಯಾವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಯಲ್ಲೂ ಈ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಇದೇ ಗಣೇಶ್ವರ ನೆಲೆಯ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶೇಷತೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ 70ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. [illegible], ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ, ಅಲಗು, ಮೀನಿನ ಗಾಳದ ಕೊಕ್ಕೆ, ತಂತಿ, ಮೊಳೆ, ಉಳಿ–ಹೀಗೆ ಹಲವಾರು ಬಗೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಗು, ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಗಾಳದ ಕೊಕ್ಕೆ ಮುಂತಾದ ನಮೂನೆಗಳು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಮೀನುಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಬೇಟೆ ಗಣೇಶ್ವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜೀವನಾಧಾರಗಳಾಗಿದ್ದವೆಂಬುದು ಉಪಕರಣಗಳ ನಮೂನೆಗಳಿಂದ ಸೂಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಯಾವ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ–ತಾಮ್ರಶಿಲಾ, ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ಗುಡ್ಡೆ ಅಥವಾ ಹರಪ್ಪ–ಸೇರಿಸ ಬೇಕೆಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಗಣೇಶ್ವರದ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೂ ಗಂಗಾ–ಯಮುನ ನದಿಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ಗುಡ್ಡೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೂ ಯಾವುದೇ ಸಾಮ್ಯವಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ವಿಷಯ. ಬ್ರಿಜೆಟ್ ಮತ್ತು ರೇಮಂಡ್ ಅಲ್ಚಿನ್ ಅವರ ಪ್ರಕಾರ ಗಣೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಅಹಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಇವು ನಗರೀಕೃತ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಗಣೇಶ್ವರದ ಸಿದ್ಧ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಅಹಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ತರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಗಣೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ನಡುವೆ ಹರಪ್ಪ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂಪರ್ಕಕ್ಕೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಪುರಾವೆಗಳಿವೆ.

ಗಣೇಶ್ವರ ಖೇತ್ರಿ ತಾಮ್ರಗಣಿಗಳಿಂದ 75ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಕಳೆದ ಮೂವತ್ತು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಗಣೇಶ್ವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರುವ 5,000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ತಾಮ್ರ ಉಪಕರಣಗಳು ಈ ವಲಯದಿಂದ ಲಭಿಸಿವೆ. ಆರ್.ಸಿ.ಅಗ್ರವಾಲರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ ಗಣೇಶ್ವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರೇ ಖೇತ್ರಿ ಪ್ರದೇಶದ ಮೂಲ ನಿವಾಸಿಗಳು. ಗಣೇಶ್ವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಿವೇಶನಗಳು ಖೇತ್ರಿ ಗಣಿಗಳನ್ನು ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದವು ಎಂಬುದನ್ನು ಅಲ್ಚಿನ್ ದಂಪತಿಗಳೂ ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತಾರೆ.

ತಾಮ್ರ ಉಪಕರಣಗಳ ಜತೆಗೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಈ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವನ್ನು ಗಣೇಶ್ವರ ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದೇ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸೀಕರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಗಣೇಶ್ವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000–2800ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ತೌಲನಿಕ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಈ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿಂದ 40 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಜೋಧಪುರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಜೋಧಪುರದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇಂಗಾಲ 14ರ ಕಾಲನಿರ್ಣಯಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ನಿರ್ಣಯಿಸಿದ ಡಿ.ಪಿ.ಅಗ್ರವಾಲರು ಇದೇ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಗಣೇಶ್ವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000ದ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. (ಪಿ.ಎಸ್.ಜಿ.)

ಗಯ: ಬಿಹಾರ ರಾಜ್ಯದ ಪಟಣ ವಿಭಾಗದ ಒಂದು ನಗರ. ಅದೇ ಹೆಸರಿನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೇಂದ್ರ. ಪೂರ್ವ ರೈಲ್ವೆಯ ಮುಖ್ಯ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಪಟಣ ನಗರಕ್ಕೆ 90 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಫಲ್ಗು ನದಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ದಂಡೆಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಬಹುತೇಕ ಹಬ್ಬಿರುವ ಈ ನಗರದ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 17.24 ಚ.ಕಿಮೀ. ಗಯೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಛೋಟಾನಾಗಪುರ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ಅಂಚಿನ ಬೆಟ್ಟಗಳಿವೆ. ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಬಹುಕಾಲ ಬರಡಾಗಿರುವ ಫಲ್ಗು ನದಿಯ ಮರಳು ಬಿಸಿಲಿನಿಂದ ಕಾಯುವುದರಿಂದ ಗಯ ನಗರ ಬಹಳ ಬಿಸಿ. ಗಯ ನಗರ ಛೋಟಾನಾಗಪುರ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯೂ ಗಂಗಾ ನದಿಯ ಬಯಲೂ ಕೂಡುವ ಎಡೆಯಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಇದೊಂದು ಮುಖ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರ, ಅಲ್ಲದೆ ಇದೊಂದು ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳ. ಪ್ರತಿ ವರ್ಷವೂ ಲಕ್ಷಗಟ್ಟಲೆ ಯಾತ್ರಾರ್ಥಿ

ಗಳು ಗಯಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಾರೆ. ಗಯ ನಗರದ ಅನೇಕ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಣಿ ಅಹಲ್ಯಾಬಾಯಿ ಹೋಳ್ಕರ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದ (1787) ವಿಷ್ಣುಪಾದ ದೇವಸ್ಥಾನ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು. ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಒಂದು ಭಾಗವಾದ ಬ್ರಹ್ಮಗ ಹಿಂದುಗಳ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳವಾದರೆ ಇನ್ನೊಂದು ಭಾಗವಾದ ಬೋಧಗಯ ಪ್ರಪಂಚದ ಬೌದ್ಧರ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳ.

ಬೋಧಗಯ: ಬ್ರಹ್ಮಗಯಕ್ಕೆ ಸು.9 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೇ ಸು.2,400 ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಹಳೆಯದೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ಬೋಧಿವೃಕ್ಷವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯೇ ಶಾಕ್ಯವಂಶದ ಸಿದ್ಧಾರ್ಥ ಆರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕಠಿಣ ತಪಸ್ಸನ್ನಾಚರಿಸಿ ತನ್ನ 35ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನೋದಯ ಪಡೆದು ಬುದ್ಧನಾದದ್ದು. ಬುದ್ಧನ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಪಡೆದ ಮೊದಲಿಗರಲ್ಲಿ ಗಯ ನಿವಾಸಿಗಳೂ ಸೇರಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಗುಹೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನವಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಬೋಧಿವೃಕ್ಷದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಅಶೋಕ ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ವಿಹಾರವೊಂದರ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಈಗ

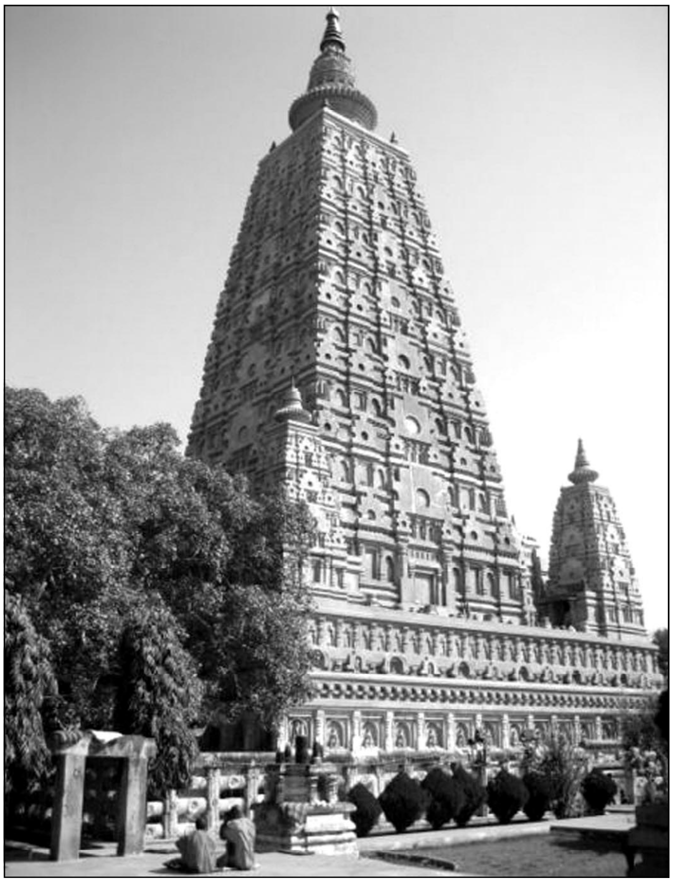

ಬುದ್ಧ ದೇವಾಲಯ, ಬೋಧಗಯ

ಇಲ್ಲಿರುವ ದೇವಮಂದಿರ 48ಮೀ ಚೌಕವಾಗಿದ್ದು 15ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಒಳಗಡೆ ಬುದ್ಧನ ದೊಡ್ಡ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಾರ್ಥನ ತಾಯಿ ಮಾಯಾದೇವಿಯ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚೀನಿಯಾತ್ರಿಕ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. (ಸಿ.ಕೆ.ವೈ.ಡಿ.;ಜಿ.ಎಚ್.)

ತರದಿಹ್ (ಬೋಧಗಯ): ಇಲ್ಲಿನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಿಂದ ಪಾಲಿ ಅರಸು ಮನೆತನದ ಹಂತದವರೆಗೆ ಒಟ್ಟು ಏಳು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಆದಿಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಿದ ಹೊಳಪಿನ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಮಡಕೆ, ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳಿವೆ. ಮೂರನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಕಪ್ಪು, ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಡಕೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಈಟಿ ಮೊನೆ, ಉಳಿ, ಮೊಳೆ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಚಿಕ್ಕ ಅಲಗುಗಳು ಮುಂತಾದವು ದೊರೆತಿವೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳು, ಎಲುಬು, ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಮಣಿ, ಎರಕ ಹೊಯ್ದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಐದನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಮಡಕೆ, ಕಲ್ಲಿನ, ಗಾಜಿನ, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ಮಣಿಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಆರನೆಯ ಮತ್ತು ಏಳನೆಯ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಮತ್ತು ಪಾಲರ ಕಾಲದ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಬ್ರಹ್ಮಗಯ: ಹಿಂದುಗಳ ಪುಣ್ಯಕ್ಷೇತ್ರವಾದ ಇದು ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದಲೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಗಯದ ಉಲ್ಲೇಖವಿರುವುದಾದರೂ ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಇದು ಒಬ್ಬ ಋಷಿಯ ಹೆಸರು. ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಯಾಗವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ ಧಾರ್ಮಿಕ ದೊರೆಯೊಬ್ಬನ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಂದಿದೆ. ಈತ ಚಿನ್ನದಿಂದಲೇ ಯಜ್ಞವೇದಿಕೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಆ ವೇದಿಕೆಯನ್ನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಹಂಚಿಕೊಟ್ಟನೆಂದೂ ಈತ ಅಪಾರವಾಗಿ ಶೇಖರಿಸಿದ್ದ ಘೃತ ಮತ್ತು ಮಧುವನ್ನು ಯಜ್ಞ ಮುಗಿದ ಬಳಿಕ ಅಗ್ನಿಯ ಅನುಗ್ರಹ ದಿಂದ ಘೃತಕುಲ್ಯಾ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ನದಿಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಹರಿಯಬಿಟ್ಟನೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಹುಟ್ಟಿದ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾದರೂ ಗಯದಲ್ಲಿ ಶ್ರಾದ್ಧಮಾಡಿ ತನ್ನ ತಂದೆಗೆ ಸ್ವರ್ಗ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಶ್ರಾದ್ಧ ನಡೆಸಿದವನ ವಂಶದ ನೂರು ಜನ ಪಿತೃಗಳಿಗಲ್ಲದೆ ಅವನಿಗೂ ಶಾಶ್ವತ ಸ್ವರ್ಗ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆಂದು ಸ್ಥಳಪುರಾಣ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ನಂಬಿಕೆಗೆ ಹಿನ್ನಲೆಯಾಗಿರುವ ಕಥೆ ಗಯ ಮಹಾತ್ಮ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಹೀಗಿದೆ: ವಿಷ್ಣುವಿನ ಪರಮ ಭಕ್ತನಾದ ಗಯನೆಂಬ ಅಸುರ ಒಮ್ಮೆ ಕೋಲಾಹಲ ಪರ್ವತದ ಮೇಲೆ ಕಠಿಣ ತಪಸ್ಸನ್ನಾಚರಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ದೇವತೆಗಳೆಲ್ಲ ಖಿನ್ನರಾಗಿ ವಿಷ್ಣು ಮಹೇಶ್ವರರ ಬಳಿಗೆ ಹೋದರು. ವಿಷ್ಣು ದೇವತೆಗಳೊಡನೆ ಗಯಕ್ಕೆ ಬಂದು ಗಯ ಪರಿಶುದ್ಧನೆಂಬ ವಿಚಾರ ತಿಳಿದು, ಅವನನ್ನು ಸ್ಪರ್ಶಿಸಿದವರು ವೈಕುಂಠವನ್ನು ಸೇರಲಿ ಎಂಬುದಾಗಿ ವರ ನೀಡಿದ. ಅಂದಿನಿಂದ ಜನ ಗಯನನ್ನು ಸ್ಪರ್ಶಿಸಿ ಸ್ವರ್ಗಲಾಭ ಪಡೆಯತೊಡಗಿದರು. ಇದರಿಂದ ಯಮನ ರಾಜ್ಯ ಬರಿದಾಗಿ ಅವನಿಗೆ ಕೆಲಸವಿಲ್ಲದಂತಾಯಿತು. ಅನಂತರ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಸಲಹೆಯಂತೆ ಬ್ರಹ್ಮ ಗಯನನ್ನು ಸಮೀಪಿಸಿ ಅವನ ಪವಿತ್ರ ದೇಹದ ಮೇಲೆ ಯಾಗ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ಸಂಕಲ್ಪವನ್ನು ಅವನಲ್ಲಿ ವಿಜ್ಞಾಪನೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಇದಕ್ಕೆ ಗಯ ಮರುಮಾತನಾಡದೆ ಸಮ್ಮತಿಯನ್ನಿತ್ತ. ಯಾಗಕರ್ಮಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲು ಬ್ರಹ್ಮ ಋತ್ವಿಜರಾಜರಾದ ಮಾನಸಪುತ್ರರನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ. ಅವರು ಗಯನ ಶಿರ ಉತ್ತರದ ಕಡೆಗಿರುವಂತೆಯೂ ಪಾದಗಳು ದಕ್ಷಿಣದ ಕಡೆಗಿರುವಂತೆಯೂ ಮಾಡಿ ಅವನ ದೇಹದ ಮೇಲೆ ಯಜ್ಞವನ್ನು ವಿಜೃಂಭಣೆಯಿಂದ ನಡೆಸಿದರು. ಯಜ್ಞಸಮಾರಂಭದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಗಯನ ತಲೆ ಅಲುಗಾಡತೊಡಗಿತು. ವಿಶೇಷವಾದ ಧರ್ಮಶಿಲೆಯೊಂದನ್ನು ತಂದು ಗಯನ ತಲೆಯ ಬಳಿ ಇಡಬೇಕೆಂದು ಆಗ ಬ್ರಹ್ಮ ಯಮನಿಗೆ ಸೂಚಿಸಿದ. ಆದರೂ ಗಯ ನಿಶ್ಚಲನಾಗಲಿಲ್ಲ. ದೇವತೆಗಳೆಲ್ಲ ಶಿಲೆಯ ಬಳಿ ನಿಂತರೂ ತಲೆಯ ಅಲುಗಾಟ ನಿಲ್ಲಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೆ ವಿಷ್ಣುವೇ ಗದಾಧಾರಿಯಾಗಿ ಗಯನ ಶಿರದ ಬಳಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷನಾದಾಗ ತಲೆ ಅಲುಗಾಡುವುದು ನಿಂತಿತು. ಮಹಾವಿಷ್ಣುವಿನ ದರ್ಶನ ಲಾಭದಿಂದ ಕೃತಾರ್ಥನಾದ ಗಯ ತನಗೆ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಆಜ್ಞೆಯೊಂದೇ ಸಾಕಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಅಷ್ಟು ಜನ ದೇವತೆಗಳು ಚಿತ್ರಹಿಂಸೆ ಕೊಡಬಾರದಾಗಿತ್ತೆಂದು ಭಿನ್ನೈಸಿಕೊಂಡ. ಗಯನ ಭಕ್ತಿಗೆ ಮೆಚ್ಚಿದ ವಿಷ್ಣು ಅವನಿಗೆ ವರಪ್ರಸಾದವನ್ನು ನೀಡಿ ತಾನೇ ಮೊದಲ್ಗೊಂಡು ಸಮಸ್ತ ದೇವತೆಗಳಿಗೂ ಅವನ ಶಿರದ ಬಳಿ ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ನಿಂತಿರುವಂತಾಗಿ ಆ ಸ್ಥಳ ಗಯನ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಶೋಭಿಸಲೆಂದು ಅನುಗ್ರಹಿಸಿದ. ಅಂದಿನಿಂದ ಅದು ಗಯ ಕ್ಷೇತ್ರವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಭಾರತ ಭಾಗವತಾದಿಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣದ, ಜನನಿತವಾದ, ಗಯೋಪಾಖ್ಯಾನವೆಂಬ ಹೆಸರಿನ ಒಂದು ಕಥೆಯಿದೆ. ಈ ಕಥೆಯ ವಿವರಗಳು ಹೀಗಿವೆ: ಶಿವಭಕ್ತ ಸಂಪನ್ನನಾದ ಗಯನೆಂಬ ಒಬ್ಬ ಗಂಧರ್ವ ಒಮ್ಮೆ ಶಿವಪೂಜೆಗಾಗಿ ಕೈಲಾಸಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಮಡದಿಮಕ್ಕಳೊಂದಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ವಿಮಾನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಬರುವಾಗ ಬಾಯ ತಂಬುಲವನ್ನು ಉಗುಳಿದ. ಸೂರ್ಯನಿಗೆ ಅರ್ಘ್ಯವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತ ಕಣ್ಮುಚ್ಚಿ ನಿಂತಿದ್ದ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಬೊಗಸೆಯಲ್ಲಿ ಅದು ಬಿತ್ತು. ಕೈಲಿದ್ದ ನೀರು ಕೆಂಪಾಗಿದ್ದುದನ್ನು ಕಂಡು ಕೋಪಗೊಂಡ ಕೃಷ್ಣ ಆ ಅಪರಾಧ ಎಸಗಿದವನನ್ನು ಕೊಲ್ಲದೆ ಬಿಡುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ. ಇದರಿಂದ ಭೀತಿಗೊಂಡ ಗಯ ದೇವತೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೊರೆಯಿಟ್ಟ. ಯಾರೂ ಅಭಯ ನೀಡಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೆ ನಾರದರ ಸೂಚನೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಅರ್ಜುನನ ಮೊರೆಹೊಕ್ಕ. ಅರ್ಜುನ ಹಿಂದುಮುಂದು ನೋಡದೆ ಅಭಯಪ್ರದಾನ ಮಾಡಿದ. ಅನಂತರ ವಿಷಯ ತಿಳಿದು ತನ್ನ ಅವಿವೇಕವನ್ನು ಕಂಡು ವಿಷಾದಿಸಿದ. ಕಡೆಗೆ ಮೊರೆಹೊಕ್ಕವರನ್ನು ಕಾಪಾಡಬೇಕೆಂಬ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಕಟ್ಟುಬಿದ್ದು ಗಯನಿಗಾಗಿ ಅರ್ಜುನ ಕೃಷ್ಣನನ್ನು ಇದಿರಿಸಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ. ಆಗ ದೇವತೆಗಳು ಮಧ್ಯೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಗಯನನ್ನು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಚರಣಗಳಿಗೆ ಅಡ್ಡಬೀಳಿಸಿ ಕೃಷ್ಣನಿಂದಲೇ ಗಯನಿಗೆ ಅಭಯಪ್ರದಾನ ಮಾಡಿಸಿದರು.

ಭಾರತದ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗಳಿಂದಲೂ ಹಿಂದುಗಳು ಗಯಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಫಲ್ಗು ನದಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ನಾನ ಮಾಡಿ ಪಿತೃಗಳಿಗೆ ತರ್ಪಣವನ್ನೂ ಪಿಂಡವನ್ನೂ ಅರ್ಪಿಸಿ ವಿಷ್ಣುಪಾದೋದಕವನ್ನು ಪ್ರೋಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪದ್ಧತಿ ಬಹು ಹಿಂದಿನಿಂದ ನಡೆದುಬಂದಿದೆ. ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು ಇಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕಾರ ನಡೆಸಿದವರ ಹೆಸರು ಕುಲಗೋತ್ರಗಳನ್ನು ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಬರೆದು ಇಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಯಾತ್ರೆ ಪೂರ್ಣವಾಗಬೇಕಾದರೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಐದು

ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಯಮದೇವತೆಗೂ ಆತನ ದೂತನಿಗೂ ಪೂಜೆ ಸಲ್ಲಿಸಬೇಕು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು ರಾಮಶಿಲಾ ಮತ್ತು ಪ್ರೇತಶಿಲಾ ಗುಡ್ಡಗಳು. ಪ್ರೇತಶಿಲಾದಲ್ಲಿ ಯಮನನ್ನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿಯಾದ ಮೇಲೆ ಪಿತೃಯಾನದ ಕಾವಲು ನಾಯಿಗಳಿಗೂ ಪೂಜೆ ಸಲ್ಲಿಸುವುದು ವಾಡಿಕೆ. (ಸಿ.ಕೆ.ವೈ.ಡಿ;ಜಿ.ಎಚ್.)

ಗಾಂಧಿ, ಮೋಹನ್‌ದಾಸ್ ಕರಮ್‌ಚಂದ್: 1869–1948. ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಶಿಲ್ಪಿ. ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಕ್ರಾಂತಿಯಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಳಿಸಿದ ಕಾರಣಪುರುಷ. ಇಡೀ ಬಾಳನ್ನು ಸತ್ಯಶೋಧನೆಗಾಗಿ ಮುಡಿಪಿಟ್ಟ ಮಹಾತ್ಮ. ಹಲವಾರು ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ನಿಸ್ಸತ್ತ್ವಯುತವೂ ನಿರ್ವೀರ್ಯವೂ ವಿವಕ್ತವೂ ಆಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದ್ದ ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜವನ್ನು ಮಹತ್ತಾದ ಪರಿವರ್ತನೆಗಳಿಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದ ದ್ರಷ್ಟಾರ. 1869ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 2ರಂದು ಪೋರ್‌ಬಂದರಿನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ಕರಮ್‌ಚಂದ್ ಗಾಂಧಿ ರಾಜಕೋಟೆಯಲ್ಲೂ ವಾಂಕನೀರಿನಲ್ಲೂ ದಿವಾನರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರು ಸ್ವಾಮಿಭಕ್ತ, ಸತ್ಯನಿಷ್ಠ, ಧೈರ್ಯಶಾಲಿ ಹಾಗೂ ಉದಾರಿ. ತಾಯಿ ಪುತಲಿಬಾಯಿ. ಅನುಪಮ ಧರ್ಮಶ್ರದ್ಧೆಯುಳ್ಳವರು. ಇವರ ಪ್ರಭಾವ ಗಾಂಧಿಯವರ ಮೇಲೆ ಅತ್ಯಧಿಕವಾಗಿತ್ತು.

ಇವರ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಪೋರ್‌ಬಂದರ್ ಮತ್ತು ರಾಜಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಸಾಮಾನ್ಯ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಎಲ್ಲ ಬಾಲಕರಂತೆ ಇವರೂ ಕೆಟ್ಟ ಸಹವಾಸ ಸೇರಿ ಹೊಗೆ ಸೇದಿದರು, ಕಳ್ಳತನವನ್ನೂ ಮಾಡಿದರು, ಮಾಂಸ ತಿಂದರು. ಆದರೆ ಇವು ಮಾಡಬಾರದ ಕೃತ್ಯಗಳೆಂದು ಬಹಳ ಬೇಗ ಅರಿತುಕೊಂಡರು. ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪಪಟ್ಟು ಇವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದರು. ಇವರು ಪ್ರೌಢಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸಂಗ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ, ಹದಿಮೂರನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ, ಕಸ್ತೂರ ಬಾ ಅವರೊಡನೆ ವಿವಾಹವಾಯಿತು. ಕಸ್ತೂರ ಬಾ ಅವರಿಗೂ ಗಾಂಧಿಯವರಿಗಾಗಿದ್ದಷ್ಟೇ ವಯಸ್ಸಾಗಿತ್ತು. ಮುಂದೆ ಇವರಿಗೆ ನಾಲ್ವರು ಗಂಡುಮಕ್ಕಳಾದರು. ಇವರ ಎಳೆಮನಸ್ಸಿನ ಮೇಲೆ ಅದ್ಭುತ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿದ ನಾಟಕ ಹರಿಶ್ಚಂದ್ರ. ಇದು ಇವರಿಂದ ಸತ್ಯಸಂಧರಾಗಬೇಕೆಂಬ ಸಂಕಲ್ಪವನ್ನು ಮಾಡಿಸಿತು. ಇವರಿಗೆ ರಾಮನಾಮ ಕಲಿಸಿದ ದಾದಿ ರಂಭಾ. ಸತ್ಯ, ರಾಮನಾಮ ಇವೆರಡೂ ಇವರ ಜೀವನದ ಪರಮ ಆದರ್ಶಗಳಾಗಿದ್ದುವು.

ಇವರು 18ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ರಾಜಕೋಟೆಯ ಆಲ್ಫ್ರೆಡ್ ಪ್ರೌಢಶಾಲೆಯಿಂದ ಮೆಟ್ರಿಕ್ಯುಲೇಷನ್ ಪರೀಕ್ಷೆ ಮುಗಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಇವರು ಕಾಲೇಜು ಸೇರಿದರಾದರೂ ಇವರ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಆಗ ಹಿತೈಷಿಗಳೊಬ್ಬರ ಸಲಹೆಯಂತೆ ಇವರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೋಗಿ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರ ವ್ಯಾಸಂಗ ಮಾಡಿಬರಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಧಾರವಾಯಿತು. ವಿದೇಶದಲ್ಲಿರುವಾಗ ಮದ್ಯಪಾನ, ಪರಸ್ತ್ರೀಸಂಗ, ಮಾಂಸಾಹಾರಸೇವನೆ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ತಾಯಿಗೆ ವಚನವಿತ್ತು, 1888ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 4ರಂದು ಇವರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡಿದರು. ಮೋಢ್ ಬನಿಯ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಸಮುದ್ರಯಾನ ಮಾಡಿದವರು ಇವರೇ. ಇದು ಜಾತಿಪದ್ಧತಿಗೆ ನಿಷಿದ್ಧವೆಂದು ಮುಖಂಡರು ಇವರಿಗೆ ಬಹಿಷ್ಕಾರ ಹಾಕಿದರು. ಆಗ ಇವರಿಗೆ 19 ವರ್ಷ. ಕಸ್ತೂರ ಬಾ ಆ ವೇಳೆಗೆ ಒಂದು ಗಂಡು ಮಗುವಿನ ತಾಯಿಯಾಗಿದ್ದರು.

ಇವರು ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇದ್ದರು. ಅಪ್ಪಟ ಆಂಗ್ಲ ಗೃಹಸ್ಥನಂತೆ ಆಗಬೇಕೆಂಬುದು ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಇವರ ಪ್ರಯತ್ನವಾಗಿತ್ತು. ನೃತ್ಯ, ಫ್ರೆಂಚ್, ಉಪನ್ಯಾಸ ಕಲೆ ಇವನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಬೇಕೆಂದು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ, ಅವು ತಮಗೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದು ಕೈಬಿಟ್ಟರು. ಕರ್ತವ್ಯದ ಕಡೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಗಮನವಿಟ್ಟು ವ್ಯಾಸಂಗ ಮಾಡಿದರು.

ಇವರು ತಮ್ಮ ತಾಯಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ ವಚನಗಳನ್ನು ಈಡೇರಿಸಲು ಬಹಳ ಶ್ರಮಪಟ್ಟರು. ಮಾಂಸಾಹಾರ ಸೇವಿಸದೆ ಲಂಡನಿನಲ್ಲಿ ಇರುವುದಾದರೂ ಹೇಗೆ ಎಂದು ಸಂಶಯ ಪಡುತ್ತಿದ್ದವರಿಗೆ ಇವರು ಒಂದು ನಿದರ್ಶನವಾದರು. ಮೊದಮೊದಲು ಶಾಕಾಹಾರದ ಭೋಜನ ಗೃಹಗಳಲ್ಲಿ ಊಟಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೊನೆಗೆ ತಾವೇ ಅಡುಗೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿ ಸಸ್ಯಾಹಾರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಹಲವಾರು ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ರುಚಿಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮನಸ್ಸೇ ಹೊರತು ನಾಲಗೆಯಲ್ಲವೆಂಬುದು ಇವರ ಅರಿವಿಗೆ ಬಂತು. ಅಸ್ವಾದ ಇವರ ಜೀವನದ ಒಂದು ನಿಯಮವಾಯಿತು. ನೀತಿ ತಪ್ಪುವಂಥ ಪ್ರಸಂಗವೂ ಒಮ್ಮೆ ಇವರಿಗೆ ಬರುವುದರಲ್ಲಿತ್ತು. ಲಂಡನಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗಲೇ ಇವರು ಭಗವದ್ಗೀತೆಯನ್ನು ಮೊದಲನೆಯ ಬಾರಿಗೆ ಓದಿದ್ದು. ಆ ಮಹಾಗ್ರಂಥ ಇವರ ಮನಸ್ಸಿನ ಮೇಲೆ ಅಚ್ಚಳಿಯದ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿತು. ಇವರು ಬೈಬಲಿನ ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯನ್ನು ಓದಿದ್ದೂ ಅದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ಕೆಡುಕಿಗೆ ಕೆಡುಕನ್ನು ಮಾಡಬೇಡ ಎಂಬ ಸೂಕ್ತ ಇವರಿಗೆ ಬಹಳ ಹಿಡಿಸಿತು. ಇವರು ಚಿಕ್ಕವರಿದ್ದಾಗ ಓದಿದ್ದ, ಗುಜರಾತಿ ಕವಿ ಶಾಮಲಾಲ್ ಭಟ್ಟನ ಒಂದು ಸೀಸಪದ್ಯದ ಉದಾತ್ತ ಭಾವಗಳನ್ನು ಅದು ಸಮರ್ಥಿಸಿತು.

ಇವರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸಂಗ ಮುಗಿಸಿ ಬ್ಯಾರಿಸ್ಟರ್ ಪದವಿ ಪಡೆದು 1891ರ ಜೂನ್ 12ರಂದು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಎರಡು ವರ್ಷಕಾಲ ಮುಂಬಯಿ ರಾಜಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ವಕೀಲ ವೃತ್ತಿ ಮಾಡಿದರು. ಆದರೆ ಇವರಿಗೆ ಯಶಸ್ಸು ದೊರಕಲಿಲ್ಲ. ಇವರಲ್ಲಿ ಆತ್ಮವಿಶ್ವಾಸ, ವಾದಚಾತುರ್ಯ ಇರಲಿಲ್ಲ. ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿದ್ದ ಮುಸ್ಲಿಂ ವರ್ತಕರೊಬ್ಬರಿಂದ ಇವರಿಗೆ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಬೇಡಿಕೆಯೊಂದು ಬಂತು. ತಮ್ಮ ಐರೋಪ್ಯ ವಕೀಲರಿಗೆ ಸಹಾಯಕರಾಗಬೇಕೆಂದು ಆ ವರ್ತಕರು ಬಯಸಿದರು. ಇದು ಇವರ ಬಾಳಿನ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ತಿರುವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. 1893ರ ಮೇ ತಿಂಗಳಿನಲ್ಲಿ ಡರ್ಬನಿನಲ್ಲಿ ಬಂದು ಇಳಿದ ಒಂದು ವಾರದ ಮೇಲೆ ಇವರು ಅಲ್ಲಿಯ ನ್ಯಾಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಹೋದಾಗ ಇವರು ತಲೆಗೆ ಸುತ್ತಿದ್ದ ಪೇಟವನ್ನು ತೆಗೆಯಬೇಕೆಂದು ನ್ಯಾಯಾಧೀಶ ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ. ಅಲ್ಲಿಯ ಬಿಳಿಯರು ಭಾರತೀಯರನ್ನು ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದ ರೀತಿ ಎಂಥದೆಂಬುದು ಇವರಿಗೆ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಅರಿವಿಗೆ ಬಂತು. ಇದಕ್ಕಿಂತ ಅತ್ಯಂತ ತೀವ್ರತರವಾದ ಆಘಾತವೊಂದು ಇವರಿಗೆ ಕಾದಿತ್ತು. ಇವರು ಡರ್ಬನಿನಿಂದ ಪ್ರಿಟೋರಿಯಕ್ಕೆ ರೈಲಿನ ಮೂಲಕ ಒಂದನೆಯ ತರಗತಿಯ ಡಬ್ಬಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಈ ಘಟನೆ ಸಂಭವಿಸಿತು. ಮಾರಿಸ್‌ಬರ್ಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಬಿಳಿಯನೊಬ್ಬ ಆ ಡಬ್ಬಿಯನ್ನು ಹೊಕ್ಕ. ಇವರ ಬಳಿ ಒಂದನೆಯ ತರಗತಿಯ ಟಿಕೆಟ್ ಇದ್ದರೂ ಆತ ಇವರನ್ನು ಹೊರತಳ್ಳಿಸಿದ. ವರ್ಣೀಯರು ಒಂದನೆಯ ತರಗತಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಳಿಯರೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಯಾಣಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ನಿಷೇಧವಿತ್ತು. ಕತ್ತಲು ತುಂಬಿದ ವಿಶ್ರಾಂತಿಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಇವರು ಚಳಿಯಿಂದ ನಡುಗುತ್ತ ರಾತ್ರಿ ಕಳೆಯಬೇಕಾಯಿತು. 'ನನ್ನ ಗಂಟುಮೂಟೆ ಎಲ್ಲಿತ್ತೆಂಬುದು ನನಗೆ ಗೊತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅದು ಎಲ್ಲಿದೆಯೆಂದು ಯಾರನ್ನಾದರೂ ಕೇಳುವ ಧೈರ್ಯವೂ ನನಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಹಾಗೆ ಮಾಡಿದರೆ ಮತ್ತೆ ಅವಮಾನ ಹಲ್ಲೆಗಳಿಗೆ ಗುರಿಯಾಗಬೇಕಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನಿದ್ದೆ ಮಾಡುವ ಪ್ರಶ್ನೆಯೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ನನ್ನ ಮನಸ್ಸು ಸಂಶಯದ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಯಿತು. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋಗುವುದು ಹೇಡಿತನವೆಂದು ಸರಿರಾತ್ರಿಯಲ್ಲಿ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದೆ' ಎಂದು ಇವರು ಬರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ನನ್ನ ಕರ್ತವ್ಯವೇನೆಂದು ನನ್ನನ್ನು ನಾನೇ ಕೇಳಿಕೊಂಡೆ. ನಾನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮರಳಬೇಕೆ ಅಥವಾ ದೇವರು ನೆರವಿಗಿರುವನೆಂದು ನಂಬಿ, ಮುಂದುವರಿದು, ಅನುಭವಿಸಬೇಕಾದ್ದನ್ನೆಲ್ಲ ಅನುಭವಿಸಲೆ ಎಂದು ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವೇ ಪ್ರಶ್ನಿಸಿಕೊಂಡು ಅಲ್ಲೇ ಉಳಿದು ಕಷ್ಟ ಅನುಭವಿಸಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದರು. ಇವರ ಕ್ರಿಯಾತ್ಮಕ ಅಹಿಂಸೆ ಆರಂಭವಾದದ್ದು ಅಂದಿನಿಂದ.

ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ನಾಗರಿಕರ ಹಕ್ಕುಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ ಇವರು ಈ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕಾಗಿ 1894ರಲ್ಲಿ ನಟಾಲ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಎಂಬ ಪಕ್ಷ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಒಳ್ಳೆಯತನದಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಆಗ ನಂಬಿಕೆಯಿತ್ತು. ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕ ಯುದ್ಧದಲ್ಲೂ (1899–1902) ಝುಲು ದಂಗೆಯಲ್ಲೂ ಇವರು ಗಾಯಗೊಂಡವರಿಗೆ ಚಿಕಿತ್ಸೆ ನೀಡಲು ಸ್ವಯಂಸೇವಕ ದಳವೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯಕ್ಕೆ ಮನಃಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ನೆರವು ನೀಡಿದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಲಭಿಸಿತಾದರೂ ಭಾರತೀಯರ ಬಗ್ಗೆ ಅವರ ಧೋರಣೆ ಬದಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಇನ್ನೂ ಕ್ರೂರವಾಯಿತು. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಇವರು ವಕೀಲಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾದ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನೂ ಯಶಸ್ಸನ್ನೂ ಗಳಿಸಿದ್ದರು. ಜೀವನದ ಬಗ್ಗೆ, ತಾವು ನಿರ್ವಹಿಸಬೇಕಾದ ಕರ್ತವ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಇವರ ಮನಸ್ಸು ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಖಚಿತಗೊಂಡಿತು. ಈ ನಡುವೆ ಇವರು ಭಾರತಕ್ಕೂ ಹೋಗಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ಗೋಖಲೆಯವರ ಪರಿಚಯವಾಗಿ ಅದು ಗಾಢ ಸ್ನೇಹವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಗೋಖಲೆಯವರನ್ನು ಇವರು ತಮ್ಮ ರಾಜಕೀಯ ಗುರುವೆಂದೇ ಭಾವಿಸಿದರು. ಭಾರತೀಯ ನೆಲಸುಗಾರರ ಹಕ್ಕುಗಳಿಗಾಗಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಲು ಇಂಡಿಯನ್ ಒಪೀನಿಯನ್ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯೊಂದು 1904ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು.

ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಭಾರತೀಯನೂ ತನ್ನ ಬೆರಳ ಗುರುತುಗಳನ್ನು ನೋಂದಾಯಿಸಬೇಕೆಂದು ವಿಧಿಸುವ ಮಸೂದೆಯೊಂದಕ್ಕೆ ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ವಾಲ್ ಸರ್ಕಾರ 1906ರಲ್ಲಿ ಅನುಮೋದನೆ ನೀಡಿದಾಗ ಹೋರಾಟ ಬಿರುಸಾಯಿತು. ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರೆಂಬ ಭೇದವಿಲ್ಲದೆ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಕಾನೂನಿನಂತೆ ನಡೆಯದವರು ದಂಡ ಕಾರಾಗೃಹವಾಸಗಳ ಶಿಕ್ಷೆಗೆ ಒಳಗಾಗಬೇಕಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಪಮಾನಕರವಾದ ಈ ಕಾನೂನಿಗೆ ವಿಧೇಯತೆ ತೋರಿಸಬಾರದೆಂದು ಇವರು ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಹೇಳಿದರು. ಇವರ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ 2,000 ಸ್ತ್ರೀಯರು ಪ್ರತಿಭಟನೆಯ ಮೆರವಣಿಗೆ ನಡೆಸಿದರು. ಜೈಲಿಗೂ ನಡೆದರು.

ಇವರು ಆರಂಭಿಸಿದ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಭಾರತೀಯ ವರ್ತಕರೂ ವಕೀಲರೂ ಸಾಮಾನ್ಯರೂ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಕಾರಾಗೃಹವಾಸ ಅನುಭವಿಸಿದರು. ಗಡೀಪಾರು, ಆರ್ಥಿಕ ಒತ್ತಾಯ ಮುಂತಾದ ಯಾವುದಕ್ಕೂ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳು ಜಗ್ಗಲಿಲ್ಲ. ಇವರ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಅವರ ನಂಬಿಕೆ ಅಷ್ಟು ಅಗಾಧವಾಗಿತ್ತು. 1912ರಲ್ಲಿ ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ಗೋಖಲೆಯವರು ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕಕ್ಕೆ ಭೇಟಿಯಿತ್ತುದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ವರ್ಣಭೇದನೀತಿ ನಿಲ್ಲುವುದೆಂದೂ ಭಾರತೀಯರು ತೆರಬೇಕಾಗಿದ್ದ ತೆರಿಗೆ ರದ್ದಾಗುವುದೆಂದೂ ಆಸೆ ಹುಟ್ಟಿತ್ತಾದರೂ ಅದು ಭಗ್ನವಾಯಿತು. ಕ್ರೈಸ್ತ ವಿವಾಹಪದ್ಧತಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ವಿವಾಹ ದಾಖಲಾತಿ ಹೊಂದದ ಎಲ್ಲ ಹಿಂದು, ಮುಸ್ಲಿಂ ಮತ್ತು ಪಾರ್ಸಿ ವಿವಾಹಗಳೂ ನ್ಯಾಯಬದ್ಧವಲ್ಲವೆಂಬುದು ಶ್ರೇಷ್ಠ ನ್ಯಾಯಾಲಯವಿತ್ತ ಒಂದು ತೀರ್ಪಿನ ಫಲ. ಇದು ಭಾರತೀಯರ ಆತ್ಮಗೌರವವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶಮಾಡಿತು. ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಚಳವಳಿಗೆ ಇದರಿಂದ ಪುಟವಿಟ್ಟಂತಾಯಿತು. ಈ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಪುರುಷರ ಜೊತೆಗೆ ಸ್ತ್ರೀಯರೂ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ಶಾಸನವನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿ ನಟಾಲಿನಿಂದ ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ವಾಲಿಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸುವುದೇ ಆಗಿನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದ

ಕ್ರಮ. 1913ರ ನವೆಂಬರ್ 6ರಂದು ನಡೆದ ಶಾಸನೋಲ್ಲಂಘನ ಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಅಸಂಖ್ಯ ಹೆಂಗಸರೂ ಗಂಡಸರೂ ಮಕ್ಕಳೂ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕ ಸರ್ಕಾರ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳ ಮೇಲೆ ನಡೆಸಿದ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಬಹಳ ಹೇಯವಾದದ್ದು. ಕೊನೆಗೆ ಇವರು ಮತ್ತು ಜನರಲ್ ಸ್ಮಟ್ಸರ ನಡುವೆ ಮಾತುಕತೆ ನಡೆದು ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದವಾಯಿತು. 8 ವರ್ಷಗಳ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಭಾರತೀಯರ ಬೇಡಿಕೆಗಳು ಸ್ವೀಕೃತವಾಗಿ ತೆರಿಗೆ ರದ್ದಾಯಿತು. ಭಾರತೀಯ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪ್ರಕಾರ ನಡೆದ ವಿವಾಹಗಳು ಶಾಸನಬದ್ಧವೆಂದು ಘೋಷಿತವಾದುವು. ಇದರಿಂದ ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದ ಭಾರತೀಯರ ಎಲ್ಲ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೂ ಪರಿಹಾರ ದೊರಕದಿದ್ದರೂ ಭಾರತೀಯರು ಆತ್ಮಗೌರವಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡುವ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಂಡುಕೊಂಡರು. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಹೋರಾಟದ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಇವರು ಅಪಾರ ಅನುಭವ ಪಡೆದರು. ಸಾಮಾಜಿಕ, ರಾಜಕೀಯ ಚಳವಳಿಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲು ಹೊಸದೊಂದು ತಂತ್ರವೇ ಇವರಿಂದ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಹೂಡಿದ ಈ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಮೊದಲು ನಿಶ್ಶಸ್ತ್ರ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಎಂದೇ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಇವರು ಇದನ್ನು ಸದಾಗ್ರಹವೆಂದೂ ಕೊನೆಗೆ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಎಂದೂ ಕರೆದರು. 1906ರಿಂದ 1914ರ ವರೆಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಚಳವಳಿ ನಡೆಯಿತು.

ತಮ್ಮ ವಕೀಲಿಯಿಂದ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸಂಪಾದನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಇವರು ಕ್ರಮೇಣ ಅದನ್ನೂ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟರು. ತಮ್ಮ ವೇಳೆಯನ್ನೆಲ್ಲ ಇವರು ತಮ್ಮ ಮುಂದಿರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಮೀಸಲಾಗಿರಿಸಿದರು. ಜೀವನದ ಬಗ್ಗೆ ಇವರ ಧೋರಣೆ ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಬದಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಗೀತೆ, ಉಪನಿಷತ್ತು, ಕುರಾನ್, ಬೈಬಲ್‌ಗಳನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದರು. ಗೀತೆಯಂತೂ ಬಾಯಿ ಪಾಠವಾಗಿತ್ತು. ಅದು ಇವರ ಜೀವನ ಧರ್ಮಸೂತ್ರ. ಇವರ ಮೇಲೆ ಮಹತ್ತ್ವದ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿದ ಮತ್ತೊಂದು ಪುಸ್ತಕವೆಂದರೆ ಜಾನ್ ರಸ್ಕಿನ್ನನ ಅನ್ ಟು ದಿ ಲಾಸ್ಟ್. ಎಲ್ಲರ ಒಳಿತಾದಾಗಲೇ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಒಳಿತು; ದುಡಿಮೆಯ ಬಾಳೇ ಸಾರ್ಥಕವಾದ್ದು ಎಂಬುದು ಇವರು ಗ್ರಹಿಸಿದ ತತ್ತ್ವ. ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯವನ್ನು ಇವರು ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ತಂದರು. ತಮ್ಮ ಸಂಸಾರದೊಂದಿಗೂ ಸ್ನೇಹಿತರೊಂದಿಗೂ ಇವರು ಫೀನಿಕ್ಸ್ ಆಶ್ರಮವನ್ನೂ ಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯ್ ಆಶ್ರಮವನ್ನೂ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ದೇಹ ಮನಸ್ಸುಗಳೆರಡರ ಸಾಮರಸ್ಯ ಸಾಧಿಸಿದರು. ಗುಡಿಸುವುದು, ಬಟ್ಟೆ ಹೊಲಿಯುವುದು, ಕೃಷಿ, ಮುದ್ರಣ–ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ಕೆಲಸಗಳನ್ನೂ ಮಾಡಿದರು. ಯಾವ ಕೆಲಸವೂ ತುಚ್ಛವಲ್ಲ, ಯಾವುದೂ ದೊಡ್ಡದಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಇವರು ಸ್ವತಃ ಕಲಿತ, ಕಲಿಸಿದ ಪಾಠ. ಇವರೊಬ್ಬ ವಸ್ತುನಿಷ್ಠ ಆದರ್ಶವಾದಿ.

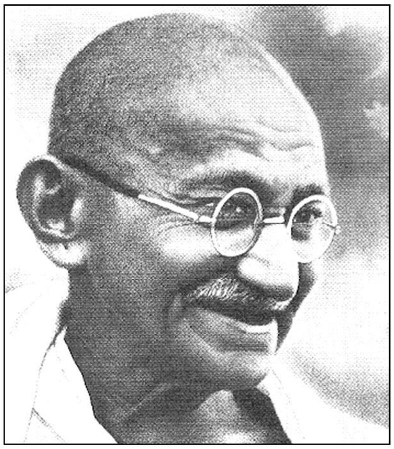

ಇವರು ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ 21 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲವಿದ್ದದರಿಂದ ಇದು ಇವರಿಗೊಂದು ಪ್ರಯೋಗಶಾಲೆಯಾಯಿತು. ಇವರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ವಿಕಾಸ ಹೊಂದಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಇವರ ಜೀವನತತ್ತ್ವದ ವಿಕಾಸವೂ ಆಯಿತು. ನೈತಿಕ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಜಿಜ್ಞಾಸೆ ಇವರ ಬಾಲ್ಯದಿಂದಲೇ ಮುಂದುವರಿದಿದ್ದರೂ ಅದನ್ನು ಆಗ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ರೂಪದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದರು. ಗೀತಾಧ್ಯಯನದಿಂದ ಇವರು ಅಸಂಗ್ರಹದ–ಐಚ್ಛಿಕ ದಾರಿದ್ರ್ಯದ–ಆದರ್ಶವನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡರು. ನಿಷ್ಕಾಮಸೇವೆ, ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯ ಇವು ಇವರ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ನೀಡಿದವು. ಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯಿಯ ಗ್ರಂಥಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ದೃಢಪಡಿಸಿತು. ಇವರು ಕಾಯಕದ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಅರಿತರು. ಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯಿಯೊಂದಿಗೆ ಇವರು ಪತ್ರವ್ಯವಹಾರ ಬೆಳೆಸಿದರು. ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ವಿಶ್ವವ್ಯಾಪಕವಾಗುವಷ್ಟು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವುಳ್ಳ ಒಂದು ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಎಂದು ಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯ್ ಹೊಗಳಿದರು. ಇವರು ಒಂದು ನೂತನ ಜೀವನದರ್ಶನವನ್ನೇ ಕಂಡುಕೊಂಡು ಅದಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ಬಾಳನ್ನು ಮುಡುಪಾಗಿಟ್ಟರು. ಇದನ್ನು ಸರ್ವೋದಯ–ಸರ್ವರ ಕ್ಷೇಮ–ಎಂದು ಕರೆದರು. ಇವರು ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ತಮ್ಮ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ರೂಪುಗೊಂಡ ಭಾವನೆಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಸಿ ಬರೆದ ಪುಸ್ತಕ ಹಿಂದ್ ಸ್ವರಾಜ್ ಅಥವಾ ಇಂಡಿಯನ್ ಹೋಂ ರೂಲ್ (1909). ಇದು ಇವರ ಚಿಂತನದ ಸಾರದಂತಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಹಕ್ಕುಗಳಿಗೆ ಮಾನ್ಯತೆ ಇರುವ, ಅವನ್ನು ಅವನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅವಕಾಶವಿರುವ, ಶೋಷಣೆರಹಿತವಾದ ಸಮಾಜವೇ ತಮ್ಮ ಗುರಿಯೆಂದು ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಯಂತ್ರ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಖಂಡಿಸಿರುವ ರೀತಿ ಅನುಪಮವಾದುದ್ದು. ಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯ್‌ಗೆ ಈ ಪುಸ್ತಕ ಬಹಳ ಪ್ರಿಯವಾಯಿತು.

ಇವರು 1915ರ ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದಾಗ ರವೀಂದ್ರನಾಥ ಠಾಕೂರರು ಇವರನ್ನು ಮಹಾತ್ಮ ಎಂದು ಕರೆದರು. ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ಗೋಖಲೆಯವರ ಸಲಹೆಯಂತೆ ಇವರು ಒಂದು ವರ್ಷ ಕಾಲ ಯಾವ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲೂ ತೊಡಗದೆ ಭಾರತದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. 1915ರ ಮೇ ತಿಂಗಳಿನಲ್ಲಿ ಅಹಮದಾಬಾದಿನ ಬಳಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಆಶ್ರಮ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಆಶ್ರಮವಾಸಿಗಳು ಖಾದಿ ಧರಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಸತ್ಯ ಅಹಿಂಸೆ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸುತ್ತ, ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತಾ ನಿವಾರಣೆ, ಮಾತೃಭಾಷೆಯ ಮೂಲಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಮುಂತಾದ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೃತ್ತರಾಗುವುದಾಗಿ ಇವರು ವ್ರತ ತೊಟ್ಟಿದ್ದರು.

ಇವರು ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಂಚಾರ ಮಾಡಿದರು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಅಂತಿಮಘಟ್ಟ ಮುಟ್ಟಿದ್ದ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಿಹಾರದ ಚಂಪಾರಣ್‌ನ ರೈತರ ಕರುಣಾಜನಕ ಸ್ಥಿತಿ ಇವರ ಗಮನ ಸೆಳೆಯಿತು. ಅಲ್ಲಿಯ ರೈತರು ದೀರ್ಘಕಾಲದಿಂದ ಐರೋಪ್ಯ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ಭೂಮಾಲೀಕರ ಶೋಷಣೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದರು. ರಾಜೇಂದ್ರಪ್ರಸಾದರೊಂದಿಗೆ ಇವರು ಅಲ್ಲಿಯ ರೈತರ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಕುರಿತ ವಿಚಾರಣೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಇದನ್ನು ಸಹಿಸದೆ ಇವರು ಆ ಜಿಲ್ಲೆಯಿಂದ ಹೊರಗೆ ಹೋಗಬೇಕೆಂಬ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿದಾಗ ಅದನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದರು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲನೆಯ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವಿದು. ನ್ಯಾಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇವರ ವಿಚಾರಣೆಯಾಯಿತು. ತಾವು ಆಜ್ಞೋಲ್ಲಂಘನ ಮಾಡಿದ್ದುಂಟೆಂದು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡರು. ಗವರ್ನರ್ ನಡುವೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ, ವಿಚಾರಣಾ ಸಮಿತಿಯೊಂದನ್ನು ನೇಮಕ ಮಾಡಿದರು. ಇವರೂ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದ ಆ ಸಮಿತಿಯ ಶಿಫಾರಸುಗಳ ಮೇರೆಗೆ ಚಂಪಾರಣ್ ರೈತರ ಸುಧಾರಣೆಗಾಗಿ ಕಾಯಿದೆ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಅನಂತರ ಇವರ ಗಮನ ಅಹಮದಾಬಾದಿನ ಗಿರಿಣಿ ಕಾರ್ಮಿಕರತ್ತ ಹರಿಯಿತು. ಅವರಿಗೆ ನ್ಯಾಯವಾದ ವೇತನ ದೊರಕಬೇಕೆಂದು ಇವರು ಇಪ್ಪತ್ತೊಂದು ದಿನಗಳ ಮುಷ್ಕರವನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದರು. ಅದೂ ಫಲಪ್ರದವಾಯಿತು.

ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ನಂಬಿಕೆ ಇಟ್ಟಿದ್ದ ಇವರು ವೈಸ್‌ರಾಯ್ ಲಾರ್ಡ್ ಚೆಲ್ಮ್ಸ್‌ಫರ್ಡನ ಅಪೇಕ್ಷೆಯಂತೆ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗೆ ತಮ್ಮ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿದರು. ಆದರೆ ಇವರ ಈ ನಂಬಿಕೆ ಅಲುಗುವಂಥ ಘಟನೆಯೊಂದು ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿತು. ಜನರ ರಾಜಕೀಯ ಆಶೋತ್ತರಗಳನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಈಡೇರಿಸುವ ಬದಲು ಅವನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕುವ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಂಡಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಕಲಾಪಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವರೆಂಬ ಸಂಶಯಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದವರನ್ನು ವಿಚಾರಣೆಯಿಲ್ಲದೆ ಬಂಧನದಲ್ಲಿಡಲು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಅಧಿಕಾರ ನೀಡುವ ರೌಲತ್ ಕಾಯಿದೆ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಾಗ ಇವರು ಅದನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದರು. ಏಪ್ರಿಲ್ 6ರಂದು ಹರತಾಳವನ್ನಾಚರಿಸಬೇಕೆಂದು ಕರೆ ಇತ್ತರು. ಇವರು ದೆಹಲಿಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ದಸ್ತಗಿರಿಯಾದರು. ಇದರಿಂದ ಮುನಿದ ಜನ ಹಿಂಸಾಚರಣೆ ಮಾಡಿದರು. ಇವರು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಮಹಾ ದುರ್ಘಟನೆ ನಡೆಯಿತು. ಅಮೃತಸರದ ಜಲಿಯನ್‌ವಾಲಾಬಾಗಿನಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ನಿಶ್ಶಸ್ತ್ರ ಜನರ ಮೇಲೆ ಸರ್ಕಾರ ಗುಂಡಿನ ಮಳೆಗರೆದಾಗ ನೂರಾರು ಜನ ಅಸುನೀಗಿದರು. ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಲಷ್ಕರಿ ಕಾನೂನು ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಇದರಿಂದ ಇಡೀ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಕ್ರೋಧ ಹಬ್ಬಿತು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇವರು ಜನರಿಗೆ ಅಹಿಂಸೆಯನ್ನೂ ನಿರ್ಭಯವನ್ನೂ ಬೋಧಿಸಿದರು. ಇದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಯಂಗ್ ಇಂಡಿಯ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯೂ ಗುಜರಾತಿಯಲ್ಲಿ ನವಜೀವನ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯೂ ಆರಂಭವಾದುವು (1919).

1920ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಚಳವಳಿ ಖಿಲಾಫತ್. ತುರ್ಕಿಯ ಕಲೀಫನ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಚ್ಯುತಿ ಬಾರದಂತೆ ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗೆ ಒತ್ತಾಯ ಹಾಕಲು ಭಾರತೀಯ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಆರಂಭಿಸಿದ್ದ ಚಳವಳಿಯಿದು. ಮುಸ್ಲಿಮರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಕಲಕಿದ್ದ ಈ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಗಳು ಸಹಾನುಭೂತಿಯಿಂದ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬುದು ಇವರ ಅಭಿಮತವಾಗಿತ್ತು. ಹಿಂದು ಮುಸ್ಲಿಂ ಐಕ್ಯ ಸಾಧನೆ ಇದರ ಉದ್ದೇಶ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಾಧಿಕಾರದ ಸಂಕೇತವಾದ ಎಲ್ಲ ಬಿರುದುಗಳನ್ನೂ ಗೌರವಗಳನ್ನೂ ಭಾರತೀಯರು ಹಿಂದಕ್ಕೊಪ್ಪಿಸಬೇಕು. ಶಾಲೆ ಕಾಲೇಜು ನ್ಯಾಯಾಲಯ ವಿಧಾನಸಭೆಗಳನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಬೇಕು–ಎಂದು ಇವರು ಕರೆ ಕೊಟ್ಟರು. ತಮಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸತ್ತೆಯಿಂದ ದತ್ತವಾಗಿದ್ದ ಪದಕವೇ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಜನರು ಹಿಂದಿರುಗಿಸಿದರು. ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಭಾರತದ ಜನರನ್ನು ಇವರು ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಹೋರಾಟದ ಪಥದಲ್ಲಿ ಕೊಂಡೊಯ್ಯಲು ಸತತವಾಗಿ ಯತ್ನಿಸಿದರು. ಚರಕ ಇವರ ಸ್ವರಾಜ್ಯದ ಪ್ರತೀಕವಾಯಿತು. ನಿರುದ್ಯೋಗಿಗಳಿಗೆ ಇದರಿಂದ ಉದ್ಯೋಗ ದೊರಕುವಂತಾಯಿತು. ಭಾರತವನ್ನು ಲಂಕಾಷೈರಿನ ಯಂತ್ರದ ಹಿಡಿತದಿಂದ ಬಿಡಿಸಲು ಇದೊಂದೇ ಮಾರ್ಗ. ಬೇರೆಲ್ಲ ವಿದೇಶೀ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಿದರೂ ವಸ್ತ್ರಕ್ಕಾಗಿ ಅನ್ಯರನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಬೇಕಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲಿಕ್ಕಾಗಿ ಇದು ಅಗತ್ಯ ಎಂಬುದು ಇವರ ವಾದ. ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಜನರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಹರಿದ ಬಟ್ಟೆಯ ಬದಲು ಖಾದಿ ಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಇದ್ದದ್ದನ್ನು ಕಂಡು ಇವರ ಮನಸ್ಸು ಬಲು ನೊಂದಿತು. ಅಂಥವರಿಗೆ ಒಂದು ತುಂಡು ದಟ್ಟಿಯಿದ್ದರೂ ಸಾಕಿತ್ತು. ಹಾಗಿರುವಾಗ ತಾವಾದರೂ ಹೇಗೆ ಮೈ ತುಂಬ ಬಟ್ಟೆ ತೊಟ್ಟುಕೊಂಡಾರು. 1921ರಲ್ಲಿ ಇವರು ತುಂಡುಪಂಚೆಧಾರಿಯಾದರು. ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿದರು. ಅಸಹಕಾರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ನೈತಿಕ ಚಳವಳಿಯಾದರೂ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಉರುಳಿಸುವುದೇ ಅದರ ಧ್ಯೇಯ ಎಂದು ಸಾರಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಸೈತಾನನ ಪ್ರಭುತ್ವವೆಂದು ಕರೆದರು.

1922ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಗುಜರಾತಿನ ಬಾರ್ಡೋಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಮೂಹಿಕ ಕರನಿರಾಕರಣೆಯ ಚಳವಳಿಯ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಆ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಚೌರಿಚೌರಾದಲ್ಲಿ ಜನರು ಹಿಂಸಾಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದರು. ಪೊಲೀಸರ ಮೇಲೆ ಹಲ್ಲೆ ಮಾಡಿದರು. ಜನರಿನ್ನೂ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಚಳವಳಿಗೆ ಸಿದ್ಧರಾಗಿಲ್ಲವೆಂದು ಇವರಿಗೆ ಮನವರಿಕೆಯಾಗಿ ಸಾಮೂಹಿಕ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದರು. ಇವರ ಈ ನಿರ್ಣಯವನ್ನು ಅನೇಕರು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಇವರು ಇದರ ಪ್ರಾಯಶ್ಚಿತ್ತರೂಪವಾಗಿ ಐದು ದಿನಗಳ ಉಪವಾಸ ಕೈಗೊಂಡರು. 1922ರ ಮಾರ್ಚ್ 13ರಂದು ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿತು. ಯಂಗ್ ಇಂಡಿಯ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆದಿದ್ದ ಲೇಖನಗಳು ರಾಜದ್ರೋಹಾತ್ಮಕವೆಂದು ಅದು ಆಪಾದಿಸಿತು. ನ್ಯಾಯಾಲಯ ಇವರಿಗೆ ಆರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾರಾಗೃಹ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಿತು. ಪುಣೆಯ ಕಾರಾಗೃಹದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವರ್ಷ ಕಳೆದ ಮೇಲೆ ಇವರಿಗೆ ಹರ್ನಿಯ ವ್ಯಾಧಿಗಾಗಿ ಶಸ್ತ್ರಚಿಕಿತ್ಸೆ ನಡೆಯಬೇಕಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವರು ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿದರು.

ಆ ವೇಳೆಗೆ ಖಿಲಾಫತ್ ಚಳವಳಿ ವಿಫಲವಾಗಿತ್ತು. ವಿಧಾನ ಮಂಡಲಗಳನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಂದ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಬೇಕೆಂಬವರು ಸ್ವರಾಜ್ಯ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದರು. ವಿಧಾನಮಂಡಲ ಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದು ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ಬಹುಮತಾಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತಾದರೂ ಇವರು ರಾಜಕೀಯದಿಂದ ದೂರವಾದರು. ಖಾದಿ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಇವರು ಹೆಚ್ಚು ಗಮನ ನೀಡಿದರು. 1924ರಲ್ಲಿ ಬೆಳಗಾಂವಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಇವರು ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು.

1927ರಲ್ಲಿ–ಇರ್ವಿನ್ ವೈಸ್‌ರಾಯ್ ಆಗಿದ್ದಾಗ–ಭಾರತದ ರಾಜ್ಯಾಂಗ ಸುಧಾರಣೆಗಳಿಗಾಗಿ ಸರ್ ಜಾನ್ ಸೈಮನ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ಒಂದು ಆಯೋಗವನ್ನು ನೇಮಿಸಿತು. ಒಬ್ಬನಾದರೂ ಭಾರತೀಯ ಸದಸ್ಯನಿಲ್ಲದ ಆ ಆಯೋಗವನ್ನು ಭಾರತೀಯರು ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಬಹಿಷ್ಕಾರ ಹಾಕಿತು. ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಭವಿಷ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ದುಂಡುಮೇಜಿನ ಪರಿಷತ್ತೊಂದು ನಡೆಯುವುದಾಗಿ ಪ್ರಕಟನೆ ಹೊರಬಿತ್ತು. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಅಧಿರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾನವನ್ನು (ಡೊಮಿನಿಯನ್ ಸ್ಟೇಟಸ್) ನೀಡುವುದಾಗಿ ಪರಿಷತ್ತು ತೀರ್ಮಾನಿಸುವ ಬಗ್ಗೆ ವೈಸ್‌ರಾಯನಿಂದ ಭರವಸೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಸಂಪೂರ್ಣ ಸ್ವರಾಜ್ಯವೇ ತನ್ನ ಗುರಿಯೆಂದು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಘೋಷಿಸಿತು. ಮತ್ತೊಂದು ಮಹಾ ಚಳವಳಿಗಾಗಿ ಸಿದ್ಧತೆಗಳು ನಡೆದುವು. 1930ರ ಮಾರ್ಚ್ 12ರಂದು ಇವರು ತಮ್ಮ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಉಪ್ಪಿನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವನ್ನಾರಂಭಿಸಿದರು. 78 ಮಂದಿ ಅನುಯಾಯಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಇವರು ಅಹಮದಾಬಾದಿನಿಂದ 384ಕಿಮೀ ದೂರದ ಸಮುದ್ರ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ದಂಡಿಗೆ ಹೊರಟರು. ಉಪ್ಪಿನ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ಹೊಂದಿದ್ದ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯವನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಕಾನೂನು ಭಂಗ ಮಾಡುವುದು ಇವರ ಉದ್ದೇಶ. ಏಪ್ರಿಲ್ 6ರಂದು ಇವರು ದಂಡಿಯನ್ನು ತಲುಪಿ, ಸಮುದ್ರಸ್ನಾನ ಮಾಡಿ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಉಪ್ಪನ್ನು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದರು. ನಾಡಿನಾದ್ಯಂತ ಜನರು ಇವರ ಕರೆಯಂತೆ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವನ್ನಾಚರಿಸಿದರು. ಸುಮಾರು ಒಂದು ಲಕ್ಷ ಜನ ದಸ್ತಗಿರಿಯಾದರು. ಮೇ 4ರಂದು ಇವರ ದಸ್ತಗಿರಿಯಾಯಿತು. 1931ರ ಜನವರಿ 26ರ ವರೆಗೂ ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟಿತ್ತು. ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವನ್ನು ಅಂತ್ಯಗೊಳಿಸುವ ಬಗ್ಗೆ ಮಾರ್ಚ್ 5ರಂದು ಗಾಂಧಿ–ಇರ್ವಿನ್ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿಯಾಯಿತು. ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳು ಬಿಡುಗಡೆಯಾದರು. ಕೆಲವೊಂದು ಮಿತಿಗಳೊಳಗೆ, ಸ್ವಂತ ಉಪಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ಉಪ್ಪನ್ನು ತಯಾರಿಸಲು ಅವಕಾಶ ಲಭ್ಯವಾಯಿತು.

1931ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಎರಡನೆಯ ದುಂಡುಮೇಜಿನ ಪರಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಪ್ರಯಾಣ ಬೆಳೆಸಿದರು. ಇವರ ಭೇಟಿಯಿಂದಾಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್–ಭಾರತಗಳ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರ ನಡುವೆ ಹೆಚ್ಚು ನಿಕಟ ಬಾಂಧವ್ಯ ಬೆಳೆಯಿತು. ಆದರೆ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರಿಗೆ ಸರ್ಕಾರ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ನೀಡಿತು. ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಸ್ವಯಮಾಡಳಿತ ನೀಡುವುದಕ್ಕಿಂತ ಇದಕ್ಕೇ ಆದ್ಯ ಗಮನ ನೀಡುವುದಕ್ಕೆ ಇವರು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಸರ್ಕಾರ ಅನಾವಶ್ಯಕವಾಗಿ ಭಾರತೀಯರಲ್ಲಿ ಕೋಮುವಾರು ಭೇದಭಾವವನ್ನು ಬೆಳೆಸುತ್ತಿದೆಯೆಂಬ ವಿಷಯ ಇವರಿಗೆ ಮನವರಿಕೆಯಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟನ್ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹಿಂದೆಗೆದುಕೊಂಡರೆ ಕೋಮುವಾರು ಸಮಸ್ಯೆಗಳೆಲ್ಲ ತಾವಾಗಿಯೇ ಬಗೆಹರಿದಾವೆಂಬುದು ಇವರ ಭಾವನೆ. ಆದರೆ ಇವರ ವಾದ ಫಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿಯುವವರ ಸಂಖ್ಯೆಯೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವಂತೆ ಸರ್ಕಾರ ತಂತ್ರ ಹೂಡಿತ್ತು. 1931ರ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಹಿಂದಿರುಗಿದಾಗ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ತೀವ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಹಲವು ನಾಯಕರು ಬಂಧಿತರಾಗಿದ್ದರು. ನಿಷೇಧಾಜ್ಞೆಗಳು ಜಾರಿಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಆಗ ವೈಸ್‌ರಾಯ್ ಆಗಿದ್ದ ವೆಲಿಂಗ್ಟನನಿಗೆ ಇವರು ಪತ್ರ ಬರೆದರು. ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಕೈಮೀರದಂತೆ ಯತ್ನಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಅನಿವಾರ್ಯವಾದರೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಆರಂಭಿಸುತ್ತದೆಂದೂ ಎಚ್ಚರಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಸರ್ಕಾರ ಲಕ್ಷಿಸಲಿಲ್ಲ. 1932ರ ಜನವರಿ 4ರಂದು ಇವರು ದಸ್ತಗಿರಿಯಾದರು. ಪಟೇಲರನ್ನೂ ಇವರನ್ನೂ ಸರ್ಕಾರ ಎರವಾಡ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟಿತು. ಹರಿಜನರನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕಗೊಳಿಸಲು ಸರ್ಕಾರ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಿದ್ದ ಕ್ರಮವೊಂದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಭಾರತ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗೆ ಇವರು ಪತ್ರ ಬರೆದರು. ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಕಡೆಗಣಿಸಿತು. ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 20ರಂದು ಉಪವಾಸ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಅನೇಕ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳು ಹರಿಜನರಿಗೆ ತೆರೆದುವು. ಐದು ದಿನಗಳ ಅನಂತರ ಹಲವರ ಒತ್ತಾಯದಂತೆ ತಮ್ಮ ಉಪವಾಸವನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸಿದರು. ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರೆನಿಸಿಕೊಂಡ ಹರಿಜನರ ಹಿತಸಾಧನೆಗೆ ಪಣತೊಟ್ಟರು. 1933ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಹರಿಜನ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ವಾರಪತ್ರಿಕೆಯೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಮುಂದೆ ಇದು ಹತ್ತು ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ವರ್ಧಾದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ವಿಶ್ರಾಂತಿ ಪಡೆದರು. ಆದರೆ ಆ ಜೀವ ದೀರ್ಘಕಾಲ ವಿಶ್ರಾಂತಿ ಬಯಸಲಿಲ್ಲ. ಹರಿಜನೋದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ದೇಶಾದ್ಯಂತ ಸಂಚಾರ ಕೈಗೊಂಡು ಹಣ, ಒಡವೆ, ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು.

ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ಹಾದಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಇವರಿಗೆ ಆ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಅತೃಪ್ತಿ ಮೂಡಿತ್ತು. ಇವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಅಹಿಂಸೆ ಒಂದು ವ್ರತ. ಆದರೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸು ಅದನ್ನು ಹಾಗೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಅದರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಅದೊಂದು ಉಪಾಯ; ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಗಳಿಸಲು ಅದೊಂದು ಸಾಧನ ಮಾತ್ರ. ಇವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ಸದಸ್ಯತ್ವಕ್ಕೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿ ಗ್ರಾಮೋದ್ಧಾರ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೇ ತಮ್ಮ ಸಮಯವನ್ನು ಮುಡಿಪಾಗಿಟ್ಟರು. ಅಖಿಲ ಭಾರತ ಗ್ರಾಮ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಸಂಘ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಇವರು ವಾರ್ಧಾ ಬಳಿಯ ಸೇವಾಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದರು.

1935ರ ಕಾಯಿದೆಯ ಪ್ರಕಾರ 1937ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಚುನಾವಣೆಗಳು ನಡೆದು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಬಹುಮತ ಗಳಿಸಿತು. 11 ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಪೈಕಿ ಒಂಬತ್ತರಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸರ್ಕಾರಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದುವು. ಪಾನನಿರೋಧ, ಮೂಲ ಶಿಕ್ಷಣ, ರೈತರ ಋಣ ಪರಿಹಾರ, ಗ್ರಾಮಹಿತರಕ್ಷಣೆ–ಇವು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸರ್ಕಾರಗಳ ಮುಂದೆ ಇವರು ಇಟ್ಟ ಗುರಿಗಳು.

1939ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರಿನಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾದಾಗ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ನೈತಿಕ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಲು ಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ನನ್ನು ತೊಡಕಿಗೆ ಸಿಲುಕಿಸುವ ಯಾವ ಕ್ರಮಕ್ಕೂ ಇವರು ಸಿದ್ಧವಿರಲಿಲ್ಲ. ಜಪಾನ್ ಜರ್ಮನಿಗಳ ಸೈನಿಕ ನೆರವು ಪಡೆದು ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ ಸುಭಾಷ್ ಚಂದ್ರ ಭೋಸರ ವಾದ ಇವರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಯುದ್ಧ ಮುಗಿದ ಮೇಲೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ನೀಡುವುದಾಗಿ ಭರವಸೆ ನೀಡಿದರೆ ಮಾತ್ರ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಯುದ್ಧಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಸಹಕಾರ ನೀಡುವುದೆಂಬುದು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ಅಂಥ ಭರವಸೆಯೇನೂ ಬರಲಿಲ್ಲ.

1940ರಲ್ಲಿ ಇವರು ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವನ್ನಾರಂಭಿಸಿದರು. ಇವರ ಕರೆಯಂತೆ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಮಾಡಿ ಕಾರಾಗೃಹ ಹೊಕ್ಕವರ ಪೈಕಿ ವಿನೋಬಾ ಭಾವೆ ಮೊದಲಿಗರು. 1941ರ ಅಂತ್ಯದ ವೇಳೆಗೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಸ್ಥಿತಿ ಆತಂಕಕಾರಿಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತ್ತು. ಜಪಾನೀಯರ ಆಕ್ರಮಣಕಾರ್ಯ ತೀವ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಸರ್ಕಾರ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳನ್ನು ಸೆರೆಯಿಂದ ಬಿಟ್ಟಿತು. ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಸಮಸ್ಯೆಯ ಇತ್ಯರ್ಥ ಮಾಡುವುದು ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಹಿತದಿಂದಲೇ ಅವಶ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಚಿವ ಸ್ಟ್ಯಾಫರ್ಡ್ ಕ್ರಿಪ್ಸ್ 1942ರ ಮಾರ್ಚ್ ತಿಂಗಳಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸಲಹೆಯೊಂದನ್ನು ತಂದ. ಅದು ಇವರಿಗೆ ಪರಿಶೀಲನಯೋಗ್ಯವೆನಿಸಲಿಲ್ಲ. ಭಾರತ ಬಿಟ್ಟು ತೊಲಗಿ ಎಂಬ ಚಳವಳಿಯ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಇವರಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂತು. ಹರಿಜನದಲ್ಲಿ ಈ ಬಗ್ಗೆ ಲೇಖನಗಳು ಪ್ರಕಟವಾದವು. ಆ ವರ್ಷ ಆಗಸ್ಟ್ 8ರಂದು ಅಖಿಲ ಭಾರತ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿ ಈ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಹೂಡಲು ನಿರ್ಣಯ ಮಾಡಿತು. ಮರುದಿನ ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನೂ ಇವರ ಅನುಯಾಯಿಗಳನ್ನೂ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಎಲ್ಲ ಮುಖಂಡರನ್ನೂ ದಸ್ತಗಿರಿ ಮಾಡಿತು. ಇವರ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ಮಹಾದೇವ ದೇಸಾಯಿ, ಪತ್ನಿ ಕಸ್ತೂರ ಬಾ ಮೊದಲಾದವರು ಇವರೊಂದಿಗೆ ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ ಬಂಧನಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟರು. ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲೇ ತೀರಿಕೊಂಡರು. 1943ರ ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಇವರು ವೈಸ್‌ರಾಯ್ ಲಿನ್‌ಲಿತ್‌ಗೋಗೆ ಒಂದು ಪತ್ರ ಬರೆದು, ಸರ್ಕಾರದ ಹಿಂಸಾಚಾರವನ್ನು ಖಂಡಿಸಿದರು. ಫೆಬ್ರುವರಿ 10 ರಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ 21 ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಉಪವಾಸ ಕೈಗೊಂಡರು. 1944ರ ಮೇ 6ರಂದು ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ಆರೋಗ್ಯನಿಮಿತ್ತ ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಿತು.

1946ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಮುಗಿಯಿತು. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಮಿಕ ಸರ್ಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಸಂಪುಟ ನಿಯೋಗವೊಂದು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಬೇಕೆಂಬುದು ಮಹಮ್ಮದ್ ಆಲಿಜಿನ್ನಾ ಬೇಡಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ದ್ವಿರಾಷ್ಟ್ರ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಇವರು ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸುವರೆಂದು ಆ ನಿಯೋಗ ಸಾರಿತು. ಅಖಂಡ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಬೇಕೆಂಬುದು ಇವರ ಸಲಹೆ. ಮುಸ್ಲಿಂ ಲೀಗ್ ಈ ಸಲಹೆಗೆ ತನ್ನ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಲು ನಿರಾಕರಿಸಿತು. ನೇರ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿತು. ಅಂತೂ ಕೊನೆಗೆ 1946ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 2ರಂದು ನೆಹರೂ ಅವರ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಸರ್ಕಾರವೊಂದು ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಮುಸ್ಲಿಂ ಲೀಗ್ ಆಗಸ್ಟ್ 16ರಂದು ನೇರ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ಆರಂಭಿಸಿದ್ದರ ಪರಿಣಾಮವೆಂದರೆ ಕೋಮು ಗಲಭೆ. ಹಲವು ಎಡೆಗಳಿಗೆ ಗಲಭೆಗಳು ಹಬ್ಬಿದುವು. 1946ರ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಪೂರ್ವ ಬಂಗಾಲದ ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸುತ್ತ ಜನಕ್ಕೆ ಪ್ರೀತಿ ಅಹಿಂಸೆಗಳ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಸಾರಿದರು. ಬಿಹಾರದಲ್ಲೂ ಇವರು ಸಂಚಾರ ಕೈಗೊಂಡರು.

1947ರ ಜೂನ್ 3ರಂದು ಬ್ರಿಟನ್ ಭಾರತವಿಭಜನೆಯ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಘೋಷಿಸಿತು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್-ಮುಸ್ಲಿಂ ಲೀಗ್‌ಗಳು ಅದನ್ನೊಪ್ಪಿದುವು. ಆದರೆ ಇವರು ಅದನ್ನೊಂದು ದುರಂತವೆಂದು ಕರೆದರು. ಮೂವತ್ತೆರಡು ವರ್ಷಗಳ ಕಾರ್ಯವೆಲ್ಲ ವ್ಯರ್ಥವಾಯಿತೆಂಬುದು ಇವರ ಭಾವನೆ. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪ್ರಾಪ್ತವಾದಾಗ ಇವರು ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ಹಿಂಸೆಯಿಂದ ನೊಂದ ಜನರ ನಡುವೆ ಇದ್ದರು. ಅಶಾಂತಿಯನ್ನು ಕಂಡು ಇವರು ಪರಿತಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆ ದಿನವಿಡೀ ಇವರು ಉಪವಾಸ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಅಂದು ದೇಶಕ್ಕೆ ಯಾವ ಸಂದೇಶವನ್ನೂ ನೀಡಲಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಭೀಕರ ಗಲಭೆಗಳು ಸಂಭವಿಸಿದುವು. ಗಾಂಧಿಯವರು ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಾಲ ಉಪವಾಸ ಕೈಕೊಂಡರು. ಗಲಭೆಗಳು ನಿಂತುವು.

ಆದರೂ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಶಾಂತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಭಾರತ-ಪಾಕಿಸ್ತಾನಗಳಲ್ಲಿಯ ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರಿಗೆ ನೆಮ್ಮದಿಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಭೀತರಾದ ಹಿಂದು ಮುಸ್ಲಿಂ ನಿರಾಶ್ರಿತರು ಅಗಾಧ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಗಡಿ ದಾಟುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಲ್ಪ ಸಂಖ್ಯಾತರ ಹಿತ ರಕ್ಷಿಸುವುದು ಉಭಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಹೊಣೆಯೆಂದು ಇವರು ಹೇಳಿದರು. 1948ರ ಜನವರಿ 13ರಂದು ಇವರು ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಉಪವಾಸ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಮತೀಯ ಸೌಹಾರ್ದ ಬೆಳೆಸುವುದಾಗಿ ಮುಖಂಡರು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡಾಗಲೇ ಇವರು ಉಪವಾಸವನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸಿದ್ದು. ಇವರ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅತೃಪ್ತರಾದ ಕೆಲವರು ಇವರ ಕೊಲೆಗೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಜನವರಿ 20ರಂದು ಅವರ ಪ್ರಾರ್ಥನಾಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಯುವಕ ಬಾಂಬೊಂದನ್ನು ಎಸೆದನಾದರೂ ಪ್ರಾಣಾಪಾಯ ವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆ ಯುವಕನ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ದ್ವೇಷ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಲಿಲ್ಲ. 1948ರ ಜನವರಿ 30ರಂದು ಇವರು ಎಂದಿನಂತೆ ಪ್ರಾರ್ಥನಾಸಭೆಯ ಮೆಟ್ಟಿಲು ಹತ್ತುತ್ತಿದ್ದಾಗ ನಾಥುರಾಂ ವಿನಾಯಕ ಗೋಡ್ಸೆಯೆಂಬ ಯುವಕ ಗುಂಪಿನಿಂದ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿ ಗಾಂಧಿಯವರತ್ತ ಮೂರು ಬಾರಿ ಗುಂಡು ಹಾರಿಸಿದ. ಇವರ ಇಹಲೋಕ ಯಾತ್ರೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಸಮಕಾಲೀನ ಪ್ರಪಂಚದ ಮೇಲೆ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಭವಿಷ್ಯತ್ತಿನ ಮೇಲೆ ಕೂಡ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವದ ಮುದ್ರೆಯೊತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಸತ್ಯ ಅಹಿಂಸೆಗಳ ಪ್ರವಾದಿ. ಗುರಿ ಶುದ್ಧವಾಗಿದ್ದರೆ ಸಾಲದು; ಅದನ್ನು ನಿಲುಕುವ ಮಾರ್ಗವೂ ಶುದ್ಧವಾಗಿರಬೇಕು-ಎಂದು ಇವರು ಹೇಳಿದರು. ಮಾರ್ಗವೆಂತೋ ಗುರಿಯಂತು-ಎಂದರು. ಜನರು ತಮ್ಮ ಹಕ್ಕುಗಳಿಗಾಗಿ ಹೊಡೆದಾಡುವಾಗ ಜೀವನದ ಬಗ್ಗೆ ಅಗೌರವದಿಂದ ವರ್ತಿಸಬಾರದು-ಎಂಬುದು ಇವರ ಬೋಧನೆ.

ಜನತೆಯ ನಾಯಕರಾದ ಇವರು ರಾಜಕೀಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಬಂಡಾಯಗಾರರೂ ಹೌದು. ತಮ್ಮ ದೇಶವನ್ನು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಗುರಿ ಮುಟ್ಟಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನವೇ ಇವರ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಮಾಧ್ಯಮವಾಯಿತು. ತನ್ಮೂಲಕವಾಗಿ ಇವರು ಇಡೀ ಮಾನವತೆಯನ್ನೇ ಪ್ರೀತಿಸಿದರು.

ಜೈನ, ವೈಷ್ಣವ ಧರ್ಮಗಳಿಂದ ಇವರು ಬಹಳ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿದ್ದರು. ಮಾರ್ಕ್ಸ್, ಡಾರ್ವಿನ್ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವರು ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಎಪ್ಪತ್ತೈದರ ಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ ಇವರು ಕಾರ್ಲ್‌ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ಕ್ಯಾಪಿಟಲ್ ಉದ್ಗ್ರಂಥ ಬೋಧಿಸಿದರೂ ಇವರು ಮೂಲತಃ ಹಿಂದುವಾಗಿ ಉಳಿದರು. ಸನಾತನಧರ್ಮದ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಉತ್ಪನ್ನವಾದ ಇವರು ತಮ್ಮ ಇಡೀ ಬಾಳನ್ನೇ ತಮ್ಮ ವಿಚಾರದ ಪ್ರಯೋಗ ಶಾಲೆಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸ್ವಂತ ಅನುಭವದಿಂದ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳದ ಯಾವುದನ್ನೂ ಬೋಧಿಸಲಿಲ್ಲ. ದೇವರು ಸತ್ಯ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ಸತ್ಯವೇ ದೇವರು ಎಂದು ಇವರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಇವರು ಅತ್ಯಂತ ವಿನಯಶೀಲರು. ತಮಗೆ ಯಾವ ದೈವಿಕ ಶಕ್ತಿಯೂ ಇಲ್ಲವೆಂದೇ ಸಾರಿದರು. ಇವರು ಕಣ್ಮರೆಯಾದರೂ ಇವರ ವಿಚಾರಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಮಾತ್ರ ನಿಧಾನವಾದರೂ ಖಂಡಿತವಾಗಿಯೂ ಅಗೋಚರವಾಗಿಯೂ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನೆಲ್ಲ ವ್ಯಾಪಿಸುತ್ತಿದೆ. ದೇಶವಿದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಬೋಧನೆಯನ್ನು ನಂಬಿ ನಡೆವ ಹಲವಾರು ಮಂದಿ ಇದ್ದಾರೆ. (ಜಿ.ವಿ.ಎಸ್.)

ಗಾಂಧಿ ತತ್ತ್ವದರ್ಶನ: ಗಾಂಧಿಯವರ ವಿಪುಲವಾದ ಬರೆವಣಿಗೆ, ಮಾತುಕತೆ, ಭಾಷಣಗಳು, ಸತ್ಯಾನ್ವೇಷಣೆಗಾಗಿ ಮುಡುಪಿಟ್ಟ ಅವರ ಜೀವನ- ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಫುರಿಸುವ ಇವರ ತತ್ತ್ವದರ್ಶನವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದೆ. ಗಾಂಧಿಯವರ ತತ್ತ್ವದೃಷ್ಟಿ ಕೇವಲ ತಾತ್ತ್ವಿಕವಾಗಿರದೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಯೋಗಿಕವಾಗಿದೆ. ಜೀವನವನ್ನು ಕುರಿತ ಸತ್ಯಾನ್ವೇಷಣೆ ಮತ್ತು ಅತ್ಯುನ್ನತ ಆದರ್ಶಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾದ ಇವರ ದರ್ಶನವನ್ನು ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ ಧ್ಯೇಯವಾದವೆನ್ನಬಹುದು. ಸತ್ಯಶೀಲತೆ, ಅಹಿಂಸಾ ಪಾಲನೆ, ಅಪರಿಗ್ರಹ, ಸ್ವದೇಶೀ ಭಾವನೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಆರು ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನೂ ಪಾಲಿಸುವುದು ಅಗತ್ಯ. ಮಾನವನ ಮಾನವತ್ವದ ಆಧಾರ ಸತ್ಯ, ಅಹಿಂಸೆಗಳು. ಸಹಬಾಳ್ವೆಯ ಸಹಾನುಭೂತಿಯ ಆವಿಷ್ಕಾರವೇ ಮಾನವ ಜೀವನದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಸರ್ವೋದಯವೇ ಮಾನವನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನದ ಸಾರಸರ್ವಸ್ವ. ಸರ್ವೋದಯ ಸರ್ವರ ಉದಯ ಮತ್ತು ಎಲ್ಲ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಸಮಗ್ರ ಉದಯ. ಅವನ್ನು ಸಾಧನೆ ಮಾಡುವ ದಾರಿಯೂ ಕ್ರಮವೂ ಅಷ್ಟೇ ಉದಾತ್ತವಾದುದಾಗಿರಬೇಕು. ಗೃಹಸ್ಥನ ಕುಟುಂಬ ಜೀವನ ಬಹಳ ಪವಿತ್ರವಾದುದು. ಮದುವೆ ಅಂಥ ಜೀವನದ ಒಂದು ಪವಿತ್ರ ಪ್ರಾರಂಭ. ಸಂತಾನಕ್ಕಾಗಿ ಮಾತ್ರ ಸಂಭೋಗ. ಉಳಿದಂತೆ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಸಂಯಮ, ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯ ಅಗತ್ಯ. ದೇವರ ನಾಮಸ್ಮರಣೆ, ಪ್ರಾರ್ಥನೆ, ಕಾಯಕ, ಪರೋಪಕಾರ-ಇವು ಮಾನವನ ಏಳಿಗೆಯ ಸಾಧನಗಳು-ಇದು ಗಾಂಧೀದರ್ಶನದ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಸಂದೇಶ. ಗಾಂಧಿಯವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಜೀವನ ಅಖಂಡವಾದುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ಒಂದರಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಗೊಳಿಸುವುದು ಅಸಾಧ್ಯ. ಮಾನವನ ಮನಸ್ಸು, ಮಾನವನ ಸಮಾಜ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ವಿಭಾಗಗಳಿಲ್ಲ. ಸಾಮಾಜಿಕ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಎನ್ನುವ ವಿಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಇವುಗಳದು ಅನ್ಯೋನ್ಯಾಶ್ರಯ. (ಎಂ.ವೈ.;ಜಿ.ವಿ.ಎಸ್.)

ಗಾಂಧಿಯವರ ರಾಜನೀತಿ: ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ಗೋಖಲೆಯವರು ಗಾಂಧಿಯವರ ರಾಜಕೀಯ ಗುರು. ಅಧ್ಯಾತ್ಮದಿಂದ ರಾಜಕಾರಣ ಪವಿತ್ರಗೊಳ್ಳಬೇಕು ಎಂಬುದು ಗೋಖಲೆ ಯವರ ಅಭಿಮತವಾಗಿತ್ತು. ಗಾಂಧಿಯವರದೂ ಇದೇ ಧೋರಣೆ. ಧರ್ಮವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ರಾಜಕಾರಣದಲ್ಲಿ ಉಳಿದುದೆಲ್ಲ ಕಸವೆಂದು ಇವರ ನಂಬಿಕೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪ್ರಜೆಗಳೆಲ್ಲರ ಯೋಗಕ್ಷೇಮ ಸಾಧನೆಯೆಂದರೆ ಧರ್ಮಸಾಧನೆ. ಧರ್ಮ ಕಾಮಿತಾರ್ಥವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತದೆ; ಧರ್ಮ ನೀಡಲಾಗದ ಯಾವುದಕ್ಕೂ ಯಾವ ಬೆಲೆಯೂ ಇಲ್ಲ. ಧರ್ಮವೆಂದರೆ ಕುರುಡು ನಂಬಿಕೆಯಲ್ಲ, ಪರಮತ ದ್ವೇಷವಲ್ಲ. ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನೂ ತನ್ನಂತೆಯೇ ಭಾವಿಸಿ, ನಡೆದು ಕೊಳ್ಳುವುದು; ಎಲ್ಲ ಮತಗಳನ್ನೂ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯಿಂದ ಕಾಣುವ ಔದಾರ್ಯ. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ರಾಜಕಾರಣಿಯೂ ಆಸ್ತಿಕನೂ ಸತ್ಯಶೋಧಕನೂ ಆಗಬೇಕು. ದೇವರಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಇಟ್ಟು ನಡೆಯುವ ಸತ್ವವನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿರುವ ಪ್ರಜೆ ರಾಜಕಾರಣಿಯಾದಾಗ ಆ ದೇಶದ ಭಾಗ್ಯ ತೆರೆಯುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳಿರುವ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದ ಅತಿಯಾದ ಪಾರುಪತ್ಯಕ್ಕೆ, ವಿಪರೀತ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೇ ಇರುವುದಿಲ್ಲ.

ಗಾಂಧಿಯವರು ಪ್ರಜಾತಂತ್ರವಾದಿ; ಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಕರೆಲ್ಲ ಮತದಾನ ಮಾಡಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವಿಧಾನ ಸಭೆಗಳ ಮೂಲಕ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವ, ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುವ, ಸಂಯಮಪೂರಿತ ವಿವೇಕಯುತ ಪ್ರಜಾತಂತ್ರದ ಪ್ರತಿಪಾದಕರವರು. ಪ್ರಜಾತಂತ್ರ ಹಿಂಸೆಯಿಂದ ಮುಕ್ತವಾಗಿರಬೇಕು. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವೂ ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಬೇಕಾದರೆ ಪ್ರಜಾತಂತ್ರ ಶುದ್ಧ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕವಾಗಿರಲೇಬೇಕು. ಆಗ ಮಾತ್ರ ಬಲಶಾಲಿ, ದುರ್ಬಲ ಇಬ್ಬರಿಗೂ ಸಮಾನಾವಕಾಶವೂ ಸಮಾನಾಧಿಕಾರವೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಸ್ನೇಹದಿಂದ, ಮಧುರಮಾರ್ಗದಿಂದ ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರನ್ನು ಒಲಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು; ಬೇರೆ ದಾರಿ ಇಲ್ಲ. ಬಹುಮತ ವಾದ ಅಸಹನೀಯ ಹಿಂಸೆಗೆ ಮೂಲ. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಪ್ರಜೆಯೂ ತನ್ನ ಕರ್ತವ್ಯವನ್ನು ತಾನು ಪಾಲಿಸಿದಾಗ ಅವನ ಪಾಲಿನ ಹಕ್ಕು ಅವನಿಗೆ ಕ್ರಮವಾಗಿಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತದೆ-ಎಂದು ಗಾಂಧಿಯವರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಜಾತಂತ್ರವೆಂದರೆ ಪ್ರಜೆಗಳು ಸದಾ ವಿಧೇಯರಾಗಿ ವರ್ತಿಸುವುದಲ್ಲ. ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತರಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಉಳ್ಳವರಾಗಿ ವರ್ತಿಸುವ ಹಕ್ಕು ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರಿಗೆ ಉಂಟೆಂದು ವಾದ. ವ್ಯಕ್ತಿ ಗಣನೆಗೆ ಬಾರದೆ ಹೋದರೆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಏನೂ ಉಳಿಯದು. ವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿದ್ದಾಗ ಮಾತ್ರ ಅವನು ತಾನಾಗಿ ತಾನೇ ಸಮಾಜದ ಅನುವರ್ತಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ; ಅದಕ್ಕೆ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಾನೆ. ಆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಅವನಿಂದ ಕಸಿದುಕೊಂಡರೆ ಅವನು ಬರಿಯ ಯಂತ್ರವಾಗುತ್ತಾನೆ; ಸಮಾಜ ಹಾಳಾಗುತ್ತದೆ. ವ್ಯಕ್ತಿ ಎಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದಿಂದ ವಂಚಿತನಾಗುತ್ತಾನೊ ಅಲ್ಲಿ ಸಮಾಜವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ವ್ಯಕ್ತಿಯೂ ತಾನು ಸಂಘಜೀವಿಯೆಂಬುದನ್ನು ನೆನಪಿನಲ್ಲಿಡಬೇಕು. ಸಮಾಜಪ್ರಗತಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡು ವ್ಯಕ್ತಿ ನೆಮ್ಮದಿಯ ಜೀವನ ನಡೆಸಬೇಕು. ಅವನು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಯಸುವುದಾದರೂ ಸ್ವಸುಖಕ್ಕಾಗಿ ಅಲ್ಲ. ಸಕಲರ ಸುಖಕ್ಕಾಗಿ; ಸಕಲರ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ. ವ್ಯಕ್ತಿಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವೆಂದರೆ ಒಬ್ಬ ಇನ್ನೊಬ್ಬನ ಮೇಲೆ ಸವಾರಿ ಮಾಡುವ ಅವಕಾಶವಲ್ಲ. ಗಾಂಧಿಯವರು ಸಂಕುಚಿತ ರಾಷ್ಟ್ರವಾದಿಗಳಲ್ಲ. ಇಡೀ ಪ್ರಪಂಚವೇ ಒಂದು ಕುಟುಂಬ ಎಂಬುದೇ ಇವರ ಆದರ್ಶ.

ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆಲ್ಲ ಒಂದು ಪ್ರಭುತ್ವವಿರಬೇಕೆಂಬುದು ಗಾಂಧಿಯವರ ಆದರ್ಶ. 'ಸೇವಾಗ್ರಾಮದ ಪರ್ಣಕುಟಿಯಲ್ಲಿ ಕೂತಿರುವಾಗಲೇ ನಾನು ಇಡೀ ಜಗತ್ತಿನೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡು, ಅಷ್ಟೇ ಏಕೆ, ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡು, ಸುರಸವಾಗಿ ಬಾಳನ್ನು ನಡೆಸಲು ಬಯಸುತ್ತೇನೆ' ಎಂದು ಇವರು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ವಿಶ್ವ ಒಕ್ಕೂಟ ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ವಿಚಾರ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಇದನ್ನು ಇವರು ಅಹಿಂಸೆ, ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಹಕಾರ-ಇವುಗಳ ಅಸ್ತಿಭಾರದ ಮೇಲೆ ರಚಿಸುವ ಆಲೋಚನೆ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಚತುರಂಗ ಬಲಗಳನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸಬೇಕು; ಸಂಪೂರ್ಣ ಶಸ್ತ್ರನಿರಾಕರಣ ನೀತಿಯನ್ನು ಪರಿಪಾಲಿಸಬೇಕು. ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಸ್ನೇಹದಿಂದ, ಸಂಧಾನದಿಂದ ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ವಿಶ್ವಶಾಂತಿಯ ಪಾಲನೆಗಾಗಿ ವಿಶ್ವ ಒಕ್ಕೂಟ ಮಾತ್ರ ತಕ್ಕಷ್ಟು ಸೇನಾಬಲವನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬಹುದು; ಶಸ್ತ್ರಧಾರಣ ಮಾಡಬಹುದು-ಎಂದು ಇವರು ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. (ಟಿ.ಟಿ.ಎಸ್.)

ಗಾಂಧಿ ಸಮಾಜದರ್ಶನ: ಗಾಂಧೀಜಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ತಂದರೂ ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಜೆಯಾಗಿ, ಪ್ರಪಂಚದ ಕಲ್ಯಾಣವನ್ನು ತಮ್ಮ ಬೋಧನೆಯಿಂದ ಸಾಧಿಸಿದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪುರುಷರೂ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಸಾಧಕರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇವರ ರಾಜಕೀಯ ಹೋರಾಟವೂ ಸೇರಿದಂತೆ, ಎಲ್ಲ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳೂ ಸತ್ಯ ಧರ್ಮ ಅಹಿಂಸೆಯ ಮೇಲೆಯೇ ಆಧಾರಿತವಾಗಿದ್ದುವು. ವ್ಯಕ್ತಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಮತ್ತು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸುವ ಮೂಲಪ್ರೇರಣೆ ಸತ್ಯ ಮತ್ತು ಅಹಿಂಸೆಯಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಇವರು ಬಯಸಿದರು ಅಂಥ ಸಮಾಜವನ್ನು ರೂಪಿಸುವುದು ಇವರ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು.

ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಕಲ್ಪನೆಯ ಸಮಾಜರಚನೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯೇ ಪರಮಗಣ್ಯ. ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಶಾಂತಿ ಸುಖ ಸಮತೆ ಇರಬಲ್ಲದು. ಸಮಾಜ ಸೇವೆಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯನ್ನು ನೀಡಬಲ್ಲದು. ವ್ಯಕ್ತಿ ತನ್ನ ಪೂರ್ಣತೆಗೆ ಬೆಳೆದು, ತನ್ನ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಸಾಧಿಸಿಕೊಂಡು ಅದರ ಎಲ್ಲ ಫಲಗಳನ್ನೂ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸುವುದೇ ನಿಜವಾದ ವ್ಯಕ್ತಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಅರ್ಥ. ಇಂಥ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಬಡತನವಿರದು, ಯುದ್ಧವಿರದು, ಕ್ರಾಂತಿಯಿರದು, ರಕ್ತಪಾತವಿರದು.

ಹಳ್ಳಿಗಳು ಸಮಾಜ ಜೀವನದ ಕೇಂದ್ರಬಿಂದುಗಳಾಗಬೇಕು. ಪ್ರತಿ ಹಳ್ಳಿಯೂ ವ್ಯವಸಾಯ, ಗ್ರಾಮೋದ್ಯೋಗ, ಮೂಲಶಿಕ್ಷಣಶಾಲೆ, ಆಟದ ಬಯಲು, ಪ್ರಕೃತಿ ಚಿಕಿತ್ಸಾಲಯ, ಸಹಕಾರ ಸಂಘ, ಶಿಶುವಿಹಾರ, ಒಳ್ಳೆಯ ಕುಡಿಯುವ ನೀರು, ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಹಾಲು–ಇವೆಲ್ಲ ದೊರೆಯುವ ಘಟಕವಾಗಬೇಕು. ಹಳ್ಳಿ ಪಟ್ಟಣಿಗರ ಅಥವಾ ಇತರರ ಲೂಟಿಗೆ ತುತ್ತಾಗದೆ ಸ್ವಾವಲಂಬಿಯಾಗ ಬೇಕು. ಆಗಲೆ ಭಾರತದ ಪ್ರತಿಹಳ್ಳಿಯೂ ಗಣರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಯಾವುದೂ ಶ್ರೇಷ್ಠವೂ ಕನಿಷ್ಠವೂ ಆಗದೆ ಕಡೆಯದೂ ಮೊದಲಿನದೂ ಆಗದೆ ಎಲ್ಲವೂ ಸಮಾನವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಇಂಥ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದ ಸಂಪರ್ಕ ಹಳ್ಳಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಎಷ್ಟು ಕಡಿಮೆ ಇದ್ದರೆ ಅಷ್ಟು ಒಳ್ಳೆಯದು. ಶ್ರೀಮಂತರು ಧರ್ಮದ ಪಾರುಪತ್ಯಗಾರರಾಗಬೇಕು. ಅನಾಸಕ್ತರಾದ ಯಜಮಾನರಾಗಬೇಕು–ಎಂಬ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಈ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ವಿವರಿಸಿದರು. ಸರ್ವಸಮಭಾಗ ಎಂಬ ಮಾತಿಗೆ ಗಾಂಧೀಜಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಅರ್ಥ: ಸರ್ವಸಮಭಾಗವೆಂದರೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಸಂಪತ್ಸಾಮಗ್ರಿ ಯನ್ನೆಲ್ಲ ಯಾರೋ ಒಬ್ಬರು ಕೂತು ತಮ್ಮ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಬಂದ ಹಾಗೆ ಹಂಚಿಹಾಕುವುದಲ್ಲ. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನಿಗೂ ತನತನಗೆ ಸಹಜವಾಗಿ ಎಷ್ಟು ಬೇಕೋ ಅಷ್ಟು ಸಾಮಗ್ರಿ ದೊರೆಯಬೇಕು. ಒಂದು ಕವಡೆಯೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಯಾರಿಗೂ ಸಿಗಬೇಕಾದ್ದಿಲ್ಲ.

ಮಾನವಕುಟುಂಬದ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಪುರುಷನಿಗೂ ಮಹಿಳೆಗೂ ಅವರೆಷ್ಟೇ ಅಶಕ್ತರಾಗಿದ್ದರೂ ತಮ್ಮ ಆತ್ಮಗೌರವ ಮತ್ತು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಗಳ ರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ ಮನೋದಾರ್ಢ್ಯ ವನ್ನುಂಟುಮಾಡುವುದು ಅಗತ್ಯ. ವಿಕೇಂದ್ರೀಕರಣ ಕ್ರಮದಿಂದ ಸರ್ಕಾರ ಉತ್ಪಾದನೆಯ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಜನತೆಗೆ ವಹಿಸಿ ವ್ಯಕ್ತಿಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಪಾಯವಾಗುವ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಮುಟ್ಟಿದಾಗ ಮಾತ್ರ ತಾನು ಕೈಹಾಕಬೇಕು. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ನಿರುದ್ಯೋಗವೂ ಪೈಪೋಟಿಯೂ ಕಡಿಮೆಯಾಗುವುದು. ಗಾಂಧೀಜಿ ಸೂಚಿಸಿದ ಈ ಸಮಾಜ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಹಿತದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ರೂಪಿತವಾದುದು. ಇವರು ಹಿಂದು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದುದರಿಂದ ಹಿಂದು ಸಮಾಜದ ಗುಣದೋಷಗಳು, ಅವುಗಳ ನಿವಾರಣೆ–ಇವನ್ನು ಕುರಿತು ಯೋಚಿಸುವುದು ಇವರಿಗೆ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಯಿತು. ಹಿಂದು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಲೋಪದೋಷಗಳಿದ್ದರೂ ತಾನು ಹಿಂದು ಧರ್ಮವನ್ನೇ ಪ್ರೀತಿಸುತ್ತೇನೆಂದು ಗಾಂಧೀಜಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತ ತನ್ನ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆಧಾರದಮೇಲೆ ಮಾತ್ರವೆ, ತನ್ನ ಸುಂದರವಾದ ರೀತಿ ನೀತಿಗಳಿಂದ ಬೆಳೆದು, ಭಾರತೀಯ ಸತ್ತ್ವಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಇತರ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಮತ್ತು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯದೇಶಗಳ ಸ್ನೇಹಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಲ್ಲುದು. ಏಷ್ಯ ಖಂಡದವರು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರಿಂದ ಬರುವುದೆಲ್ಲವನ್ನೂ ತಾರತಮ್ಯವಿಲ್ಲದೆ ವಿಚಾರಶೂನ್ಯತೆಯಿಂದ ಅನುಕರಿಸಬಾರದು. ಭಾರತ ತನ್ನ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಮೇಲೆ ಅನ್ಯಾಯವಾಗಿ ಆಗುತ್ತಿರುವ ದಾಳಿಗಳನ್ನು ಶಾಂತಿಮಾರ್ಗದಿಂದ ಪ್ರತಿಭಟಿಸಬೇಕು. ಹಿಂದು ಸಮಾಜ ಧಾರ್ಮಿಕ ತಳಹದಿಯಮೇಲೆ ರಚಿತವಾಗಿದೆ. ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದು ಧರ್ಮ, ಪಶ್ಚಿಮ ದೇಶಗಳವರು ಭೌತ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಿರುವುದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಶೋಧನೆ ಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದೆ. ನಿಜವಾದ ಹಿಂದು ಭಾವನೆಯನ್ನು ಜನ ತಮ್ಮಲ್ಲಿ ಉಂಟುಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಹಿಂದು ಧರ್ಮ ಒಂದು ಅಧಿಕೃತ ಧರ್ಮವಲ್ಲ. ಅದು ಅದರ ಸುದೈವ. ಮತ್ತು ದುರ್ದೈವ. ಅದಕ್ಕೆ ಇತರ ಮತಗಳಿಗಿರುವಂತೆ (ಬೈಬಲ್, ಕುರಾನ್, ಜೆಂಡ್ ಅವೆಸ್ತಗಳಂತೆ) ಒಂದು ಗ್ರಂಥವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯನ್ನು ಹಿಂದು ಧರ್ಮದ ಆಧಾರ ಗ್ರಂಥವೆಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದು. ಅಹಿಂಸಾ ಸಾಧನಗಳ ಮೂಲಕ ಸತ್ಯವನ್ನು ಹುಡುಕುವುದೇ ಹಿಂದು ಧರ್ಮದ ಉದ್ದೇಶ. ಸತ್ಯದ ಕಠೋರ ಶೋಧನವೇ ಹಿಂದುತ್ವ. ಹಿಂದು ಧರ್ಮ ಅತ್ಯಂತ ಸಹಿಷ್ಣು ಧರ್ಮ, ಸಮದರ್ಶಿ ಧರ್ಮ, ಸರ್ವಗ್ರಾಹಿಧರ್ಮ. ಈ ಸರ್ವಗ್ರಾಹಿತ್ವವೇ ಅದರ ವಿಶಿಷ್ಟಸೌಂದರ್ಯ. ಬೇರೆ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವುದೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಹಿಂದು ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಯಾವ ಮತದ ಯೋಗ್ಯತೆಯೂ ಬರಿಯ ಸಂಖ್ಯಾಬಲವಲ್ಲ. ಮತಾನುಯಾಯಿಗಳೆಲ್ಲ ತಮ್ಮ ಧರ್ಮದ ತಿರುಳನ್ನು ಅರಿತು ಅದರಂತೆ ಆಚರಿಸುವುದು ಆ ಧರ್ಮದ ಶಕ್ತಿ. ಹಿಂದು ಸಮಾಜದ ಜಾತಿಪದ್ಧತಿ, ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆ, ಮೂಢನಂಬಿಕೆ, ಬಾಲ್ಯವಿವಾಹ, ವಿಧವೆಯರ ಕಷ್ಟಸ್ಥಿತಿ, ಸ್ತ್ರೀಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಇವನ್ನೆಲ್ಲ ತಿದ್ದಲು ಸುಧಾರಣೆ ಅವಶ್ಯಕವೆಂಬುದು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಅಭಿಮತ.

ಆದರ್ಶ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರಲ್ಲಿ ಮೇಲು–ಕೀಳೆಂಬ ಭೇದವಿಲ್ಲ. ಅವರು ವಿವಾಹದಲ್ಲಿ ಗೆಳೆಯರಾಗಿ ಸಮಾನರಾಗಿ ಕೂಡುತ್ತಾರೆ. ಪತಿಗೆ ಪತ್ನಿ ನೆರವೀವ ಸಂಗಾತಿ. ಜೀವನದ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮತ್ತು ಕರ್ತವ್ಯಗಳನ್ನು ಎಸಗುವುದರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರು ಮತ್ತೊಬ್ಬರ ಜೊತೆ ಸಹಕರಿಸುವರು. ಒಬ್ಬರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರು ಅಡ್ಡಿಯಾಗರು. ವಿವಾಹ, ಗಂಡು ಹೆಣ್ಣು ಇಬ್ಬರಿಗೂ ಒಂದು ಪವಿತ್ರ ಸಂಸ್ಕಾರ. ಸತಿಪತಿಯರ ಸಂಯೋಗ, ಬರಿಯ ದೈಹಿಕ ಸಂಯೋಗವಲ್ಲ; ಅದು ಎರಡು ಆತ್ಮಗಳ ನಿಜಸಂಯೋಗ. ಇಂಥ ಗೃಹಸ್ಥಾಶ್ರಮ ಉಳಿದ ಎಲ್ಲ ಆಶ್ರಮಗಳಿಗಿಂತ ಉತ್ತಮ. ವಿವಾಹದ ಗುರಿ ಸಂತಾನಾಪೇಕ್ಷೆಗಾಗಿ ಮಾತ್ರ. ಸಂತಾನಾಪೇಕ್ಷೆಯಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ವಿವಾಹ ಖಂಡಿತ ಕೂಡದು. ಸಂತಾನ ಹೊಂದಬೇಕೆಂಬ ಆಸೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾದುದು. ಅದು ತೃಪ್ತಿಯಾದ ಕೂಡಲೇ ಸಂಭೋಗವೇ ಕೂಡದು. ಕಾಮತೃಪ್ತಿಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷರು ಒಬ್ಬರನ್ನೊಬ್ಬರು ಬಲಾತ್ಕರಿಸಬಾರದು. ಸಂತಾನಾಪೇಕ್ಷೆ ಮುಗಿದ ಕೂಡಲೇ ಕಾಮರಹಿತ ವಿವಾಹಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸಬೇಕು. ಸಮಾಜಸೇವೆಯನ್ನು ಆಜೀವ ಪರ್ಯಂತ ಮಾಡುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕೆಲವು ಮಹಿಳೆಯರು ಅವಿವಾಹಿತರಾಗಿಯೇ ಉಳಿಯಲು ಬಯಸಬಹುದು. ಅಂಥವರೂ ವಿವಾಹಿತರಾಗಿ ಪತಿಪತ್ನಿ ಯರಿಬ್ಬರೂ ಪರಸ್ಪರ ಸಹಾಯಕರಾಗಿ ಸಮಾಜಸೇವೆಯನ್ನು ನಡೆಸುವುದು ಉತ್ತಮ.

ಗಾಂಧೀಜಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯವೆಂಬುದು ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ದೊರಕಿರುವ ಅತ್ಯಮೂಲ್ಯ ವಸ್ತು. ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜವಿಜ್ಞಾನ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಶುಕ್ರಸಮಪ್ರಕಾಶಮಾನ ವಾದ ತೇಜೋನಿಧಿ. ಅಹಿಂಸೆ, ಸತ್ಯ, ಅಸ್ತೇಯ (ಇತರರದನ್ನು ಅಪಹರಿಸದಿರುವುದು), ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯ, ಅಪರಿಗ್ರಹ, ಕಾಯಕ, ಜಿಹ್ವಾ ನಿಗ್ರಹ, ಅಭಯ, ಸರ್ವಧರ್ಮಸಮನ್ವಯ, ಸ್ವದೇಶಿ ಮತ್ತು ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತಾ ನಿವಾರಣೆ ಈ ಎಲ್ಲ ನಿಯಮಗಳನ್ನೂ ತಪ್ಪದೆ ಆಚರಿಸುವವನು ಮಾತ್ರ ಬ್ರಹ್ಮಚಾರಿ. ಸಂತತಿನಿಯಂತ್ರಣದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಮತ್ತು ಖಚಿತವಾದ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಜನನವನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಬೇಕೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಯಾರಿಗೂ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದಿಂದಲೂ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಅನುಸರಿಸಿದ ಮಾರ್ಗ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯ ಅಥವಾ ಸಂಯಮ. ಸಂತತಿ ನಿಯಂತ್ರಕರು (ಸರ್ಕಾರವೇ ಆಗಲಿ, ಅದರ ಪ್ರಚಾರಕರೇ ಆಗಲಿ) ಕೃತಕ ಉಪಾಯಗಳನ್ನು ಹುಡುಕುವ ಬದಲು ಆತ್ಮನಿಗ್ರಹದ ಸಾಧನಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದರೆ ಮಾನವ ಕುಲವೇ ಅವರಿಗೆ ಋಣಿಯಾಗಿರುವುದು. (ಜಿ.ಆರ್.ಎ.)

ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರು ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದ ಮೇಲೆ ಯಾವ ಉದ್ಗ್ರಂಥವನ್ನೂ ಬರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕವಾಗಿ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಯಾವ ಪದವಿಯನ್ನು ಪಡೆದಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇವರು ಜೀವನದ ಬಹುಮುಖ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಅರಿತಿದ್ದು ಅವಕ್ಕೆ ತಮ್ಮವೇ ಆದ ಪರಿಹಾರಗಳನ್ನು ಮೊದಲು ಅವನ್ನು ತಮ್ಮ ಜೀವನದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅನಂತರ ಭಾಷಣಗಳು ಹಾಗೂ ಲೇಖನಗಳ ಮೂಲಕ ಪ್ರಸಿದ್ಧಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಾನವನ ಆರ್ಥಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅವರು ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಆಡುತ್ತಿದ್ದ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಸುಸಂಬದ್ಧವಾಗಿ ಸಂಕಲನ ಮಾಡಿದರೆ ಒಂದು ಆರ್ಥಿಕ ಸಿದ್ಧಾಂತವೇ ರೂಪು ತಳೆಯುತ್ತದೆ.

ಧರ್ಮ, ಅರ್ಥ, ಕಾಮ, ಮೋಕ್ಷಗಳೆಂಬ ಚತುರ್ವಿಧ ಪುರುಷಾರ್ಥಗಳ ವಿಚಾರ ಪೂರ್ವಕ, ನಿಷ್ಠಾವಂತ ಅನ್ವಯವೇ ಅವರ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಮೂಲಸೂತ್ರ ಎನ್ನಬಹುದು. ಅರ್ಥವನ್ನು ಧರ್ಮ ನೀತಿಗಳಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸಿ, ಕೇವಲ, ಸಂಪತ್ತಿನ ಉತ್ಪಾದನೆ ವಿತರಣೆಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದ ವ್ಯಾಖ್ಯೆ ಮಾಡುವುದನ್ನು ಗಾಂಧಿಯವರು ವಿರೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ನೀತಿಬಾಹಿರವಾದ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ಪಾಶವೀಶಾಸ್ತ್ರವೇ ಎನಿಸಿತು. ಮನುಷ್ಯ ತನ್ನ ಆತ್ಮವಿಕಾಸವನ್ನೇ ಧ್ಯೇಯವನ್ನಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಜೀವನ ನಿರ್ವಾಹಕ್ಕೆ ಅತ್ಯಗತ್ಯವಾಗಿ ಎಷ್ಟು ಬೇಕೋ ಅಷ್ಟೇ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಬೇಕು. ಹಾಗೆ ತನಗೆ ಬೇಕಾಗುವ ಅಗತ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನೂ ಶ್ರಮನಿಷ್ಠ ಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸಬೇಕು. ಕೂಡಿಟ್ಟ ಹಣದ ಬಲದಿಂದಲೋ ಬೇರೊಬ್ಬರ ಶ್ರಮದ ಶೋಷಣೆಯಿಂದಲೊ ಲೋಲುಪ್ತಿಯ ಜೀವನ ನಡೆಸುವುದು ಚೌರ್ಯಕ್ಕೆ ಸಮಾನ. ಸ್ವದೇಶೀವ್ರತ ಗಾಂಧೀ ಅರ್ಥವಿಚಾರದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗ, ಸ್ವದೇಶೀ ಎಂದರೆ ತನ್ನ ನೆರೆಹೊರೆಯವರ, ಹಳ್ಳಿಯ, ರಾಜ್ಯದ ಅಥವಾ ದೇಶದ ಸಂಘಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅಭಿಮಾನ ಮತ್ತು ಸ್ವದೇಶೀ ವಸ್ತುಗಳ ಉಪಯೋಗ, ಸ್ವದೇಶೀಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅಭಿಮಾನ ಮತ್ತು ಸ್ವದೇಶಿ ವಸ್ತುಗಳ ಉಪಯೋಗ. ಸ್ವದೇಶೀ ದೀಕ್ಷೆ ತನ್ನ ನೆರೆಹೊರೆಯವರ ಹಿತಚಿಂತನೆಯಿಂದಲೆ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ನೆರೆಹೊರೆಯವರು ತಯಾರಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಸ್ಥಳೀಯ ಮತ್ತು ದೇಶೀಯ ಉದ್ಯಮಗಳಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಬೇಕು. ಅವುಗಳನ್ನವಲಂಬಿಸಿರುವ ಜನರ ಹಿತವನ್ನು ಈ ಮೂಲಕ ರಕ್ಷಿಸಬೇಕು. ಇದು ಸ್ವದೇಶೀ ಧರ್ಮದ ಕಟ್ಟಲೆ. ಯಾವುದೇ ನೆರೆಹೊರೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಅಥವಾ ಸ್ವದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕುವುದಿಲ್ಲವೋ ಅದನ್ನು ಬೇರೆಡೆಯಿಂದ, ಪರದೇಶ ಗಳಿಂದ ತರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅಭ್ಯಂತರವಿಲ್ಲ. ಸಂಖ್ಯಾಬಾಹುಳ್ಯವುಳ್ಳ ಗ್ರಾಮಾಧಾರಿತ ಭಾರತ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಆರ್ಥಿಕ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುವುದು ಸಾಧುವಲ್ಲ.

ಹಳ್ಳಿಗಳ ದೇಶವಾದ ಭಾರತದ ಅರ್ಥವ್ಯವಸ್ಥೆ ಗ್ರಾಮಸ್ವಾವಲಂಬನೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಬೇಕು. ಪ್ರತಿ ಹಳ್ಳಿಯೂ ಅದಕ್ಕೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಉತ್ಪಾದನೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಗ್ರಾಮ ಅರ್ಥವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕೃಷಿ ಮತ್ತು ಕುಟೀರ ಉದ್ಯಮಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನಿಲ್ಲಬೇಕು. ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಆಹಾರ, ಧಾನ್ಯ, ಹತ್ತಿ, ಎಣ್ಣೆಕಾಳುಗಳು, ತರಕಾರಿ, ದನಗಳಿಗೆ ಮೇವು ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲೇ ಉತ್ಪಾದನೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಹತ್ತಿ ನೂತು ಬಟ್ಟೆಯನ್ನು ನೆಯ್ದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಕೃಷಿ ಗ್ರಾಮೋದ್ಯೋಗಗಳಿಗೆ ಬೇಕಾದ ಉಪಕರಣಗಳು ಗ್ರಾಮದಲ್ಲೇ ತಯಾರಾಗಬೇಕು. ಆರೋಗ್ಯರಕ್ಷಣೆ ನೈರ್ಮಲ್ಯ ಗ್ರಾಮರಕ್ಷಣೆ ಎಲ್ಲವೂ ಹಳ್ಳಿಯವರದೇ ಜವಾಬ್ದಾರಿ. ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾದರೆ ಪ್ರತಿಗ್ರಾಮವೂ ಸ್ವಾವಲಂಬಿ

ಘಟಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಭಾರತ ಸ್ವಾವಲಂಬಿ ಗ್ರಾಮ ಘಟಕಗಳ ಅಜೇಯ ಗಣರಾಜ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಉತ್ಪಾದನೆಯ ಗುರಿ ಲಾಭಸಂಪಾದನೆಯಾಗಿರಬಾರದು; ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಿತ ಸಾಧನೆಯಾಗಿರಬೇಕು. ಉತ್ಪಾದನೆಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಜನರ ಅಗತ್ಯಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸುವ ಶಕ್ತಿ ಪಡೆದಿರುವುದರ ಜೊತೆಗೆ, ಅದು ಶೋಷಣರಹಿತವೂ ಪರಮಾವಧಿ ಉದ್ಯೋಗಕಾರಕವೂ ಆಗಿರಬೇಕು. ಲಕ್ಷಾಂತರ ಗ್ರಾಮಗಳ ಕೋಟಿಕೋಟಿ ಕುಟೀರಗಳಲ್ಲಿ ಅನುಭೋಗ ವಸ್ತುಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ಸಮೃದ್ಧಿಯಾಗಿ ಆಗಬೇಕು. ಇಂಥ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಪರಮಾವಧಿ ಉದ್ಯೋಗ, ಹೇರಳ ಉತ್ಪಾದನೆ, ಸ್ಥಳೀಯ ವಿತರಣೆ, ಶೋಷಣರಹಿತ, ಕೆಲಸಗಾರನಿಗೆ ತಕ್ಕ ಕೌಶಲದ ಔನ್ನತ್ಯದ ಸಾಧನೆ ಮತ್ತು ತಾನೇ ಉತ್ಪಾದಿಸಿದೆನೆಂಬ ಸಂತೋಷ ಎಲ್ಲವೂ ಲಭ್ಯವಾಗುತ್ತವೆ. ಇಂಥ ಉತ್ಪಾದನೆಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಯಂತ್ರಗಳ ಸ್ಥಾನ ಆದಷ್ಟು ಕಡಿಮೆಯಾಗಿರತಕ್ಕದ್ದು. ಯಾವ ಯಾವ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ಯಂತ್ರೋಪಕರಣಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ದೊಡ್ಡ ಉದ್ಯಮಗಳೂ ರೈಲ್ವೆ ಸಾರಿಗೆ ಮುಂತಾದವು ಇರಲೇಬೇಕೋ ಅಂಥ ಎಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಒಡೆತನ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸೇರಿರಬೇಕು. ಬಂಡವಾಳವಾದ, ಸಾಮ್ಯವಾದ, ಸಮಾಜವಾದ ಇವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಸ್ಪಷ್ಟವೂ ಖಚಿತವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಕೆಲಸಗಾರರ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಸಂಘಟನೆ ಆಗಿ ಅದರ ಶಕ್ತಿಯ ಅರಿವಾದರೆ ಅದನ್ನು ಬಂಡವಾಳವರ್ಗ ಶೋಷಣೆ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವೇ ಇಲ್ಲ. ಎಲ್ಲಿ ಶೋಷಣೆ, ಅನ್ಯಾಯ ತಲೆದೋರುತ್ತದೋ ಅಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಮಿಕರು ಶೋಷಕರೊಡನೆ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಅಸಹಕರಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಮುಕ್ತರಾಗಬಹುದು. ಉದ್ಯಮದ ಒಡೆಯರು ತಾವು ತಮ್ಮ ಸ್ವತ್ತಿನ ಧರ್ಮದರ್ಶಿಗಳೆಂದು ಮನಗಾಣಬೇಕು. ಕೆಲಸಗಾರರನ್ನೂ ಉದ್ಯಮದ ಪಾಲುದಾರರೆಂದು ಭಾವಿಸಬೇಕು. ಯೋಗ್ಯ ವೇತನ ಮತ್ತು ಕೆಲಸದ ಭದ್ರತೆಯ ಭರವಸೆಯನ್ನು ಕೆಲಸಗಾರಿಗೆ ದೊರಕಿಸಿಕೊಡಬೇಕು. ಅವರ ಆರ್ಥಿಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಸೌಕರ್ಯಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸತಕ್ಕದ್ದು. ಸಮಾಜವಾದವನ್ನು ಸರಿಯಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅನ್ವಯಿಸಿದ್ದಾದರೆ ಅದೊಂದು ಅತ್ಯುಚ್ಚ ತತ್ತ್ವವೇ ಸರಿ. ಆದರೆ ಅದನ್ನು ಬಲವಂತವಾಗಿ ಹಿಂಸಾಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಅನ್ವಯಿಸಲು ಹೋದರೆ ಅದೊಂದು ಪಾಶವಿಪ್ರಯೋಗವಾಗುತ್ತದೆ. ನಿಜವಾದ ಸಮಾಜವಾದವೆಂದರೆ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಅಪರಿಗ್ರಹತತ್ತ್ವವನ್ನು ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸುವುದು. ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ತಮ್ಮ ಆಸೆ ಅಪೇಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಇರುವ ವಸ್ತುಗಳು ಸರ್ವರ ಉಪಯೋಗಕ್ಕೂ ಹಂಚಿಕೆಯಾಗಬೇಕೆಂಬ ಅಂತಃಕರಣದಿಂದ ಕೂಡಿ, ತಮಗೆ ಅತ್ಯಗತ್ಯವಾದಷ್ಟು ಮಾತ್ರವೇ ಆವಶ್ಯಕ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಬಳಸಬೇಕು. ಸಮಾಜದ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಹಿತವನ್ನು ಸಂವರ್ಧಿಸಲು ತಮ್ಮ ಸಕಲ ಶಕ್ತಿ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳನ್ನೂ ವಿನಿಯೋಗಿಸುವ ಮನೋಭಾವವನ್ನು ಅವರು ಹೊಂದಿರಬೇಕು. ಮೇಲಾಗಿ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿರುವ ಸರ್ವಸ್ವವೂ ಈಶ್ವರನದೆಂಬ ಸತ್ಯವನ್ನು ಅರಿತು ತಮ್ಮಲ್ಲಿರುವುದನ್ನೆಲ್ಲ ಜನತಾ–ಜನಾರ್ದನನ ಸೇವೆಗಾಗಿ ವಿನಿಯೋಗಿಸಬೇಕು. (ಬಿ.ಆರ್.ಪಿ.)

ಗಾಂಧಿಯವರ ಶಿಕ್ಷಣ ತತ್ತ್ವದೃಷ್ಟಿ: ಇವರು ತಮ್ಮ ಜೀವನದ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಆಧಾರ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ರೂಪಿಸಿದ ನೂತನ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಜೀವನಶಿಕ್ಷಣ, ಮೂಲಶಿಕ್ಷಣ, ನಯೀ ತಾಲೀಂ (ನೂತನ ಶಿಕ್ಷಣ) ಇತ್ಯಾದಿ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಿದೆ. ಗಾಂಧೀಜಿ ತಮ್ಮ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸುವ ವೇಳೆಗೆ ಶಿಕ್ಷಣಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ನಿಸರ್ಗವಾದ, ಆದರ್ಶವಾದ, ಯಥಾರ್ಥವಾದ, ಫಲಪರಿಣಾಮಾನುಮೇಯವಾದಗಳು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದುವು. ಸಮಗ್ರತೆ; ನಿಸರ್ಗ ಸಮಸ್ತ ಪದಾರ್ಥಸ್ವರೂಪ; ನಿಸರ್ಗಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಅನ್ವಯಿಸಲು ಆಗದ ಯಾವ ಜ್ಞಾನ ಅಥವಾ ಅನುಭವದ ಕ್ಷೇತ್ರವೂ ಇಲ್ಲ; ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಅತಿಮಾನುಷ ಅಥವಾ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಪ್ರಪಂಚವೊಂದರ ಕೈವಾಡವಿಲ್ಲ. ಹಾಗೆಯೇ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನೂ ಪದಾರ್ಥದ ಚಲನೆಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸುವ ಭೌತ ಅಥವಾ ಯಂತ್ರಕೌಶಲವಾದವೂ ಸರಿಯಲ್ಲ–ಎಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ ಆಧುನಿಕ ನಿಸರ್ಗವಾದ. ಇದನ್ನು ಮೊದಲು ರೂಸೋ ಅನಂತರ ಪೆಸ್ಟಲಾಜಿ, ಹರ್ಬಾರ್ಟ್, ಸ್ಟಾನ್ಲಿ ಹಾಲ್, ಜಾನ್ ಡ್ಯೂಯಿ ಇವರು ಆಧಾರಮಾಡಿಕೊಂಡು ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಧೋರಣೆ ಈ ನಾಲ್ಕು ತತ್ತ್ವಪಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ಒಂದು ಪಂಥವನ್ನು ಆಧಾರಮಾಡಿಕೊಳ್ಳದಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲೊಂದೊಂದರ ಹಲಕೆಲವು ಅಂಶಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ ಎಂದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಆ ನಾಲ್ಕರಿಂದಲೂ ಆಯ್ದ ತತ್ತ್ವದೃಷ್ಟಿಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅವರು ತಮ್ಮ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರೆಂದು ಭಾವಿಸುವಹಾಗಿಲ್ಲ. ಗಾಂಧಿಯವರು ರೂಪಿಸಿದ ಮೂಲಶಿಕ್ಷಣ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಗ್ರಾಮಾಂತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಅನ್ವಯವಾಗುವಂಥದು. ಭಾರತದ ಜನತೆಯ ಶೇ.80 ಭಾಗ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಜೀವಿಸುವುದರಿಂದ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸುವ ಯಾವ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಯೋಜನೆಯೇ ಆಗಲಿ ಪ್ರಥಮತಃ ಅವರ ಹಿತದೃಷ್ಟಿಗೆ ಒಪ್ಪುವಂತೆ ರೂಪಗೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬುದು ಸ್ವಾಭಾವಿಕ. ಅನ್ಯಭಾಷೆಯೊಂದರ ಮೂಲಕ ಅನ್ಯಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದನ್ನು ಕುರಿತ ವಿದ್ಯೆ ಕಲಿಯುವುದು ನಮ್ಮವರಿಗೆ ಅಸ್ವಾಭಾವಿಕವೆಂದು ಬಗೆದು ಇಲ್ಲಿನವರ ಶಿಕ್ಷಣ, ಇಲ್ಲಿನ ಜನತೆಯ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ನಡೆಯಬೇಕು; ಅವರ ಮಾತೃಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯಬೇಕು; ಇಲ್ಲಿನವರ ಜೀವನ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಬೇಕು ಹಾಗೂ ಬಡತನದ ಈ ವಿಶಾಲ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಧನದ ಅಗತ್ಯವಿರದೆ ನಡೆಯಬೇಕು. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಜೀವನೋಪಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಜನತೆ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿರುವ ಕಸಬೊಂದನ್ನು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅದನ್ನು ಕಲಿಯಲು ಅಗತ್ಯವೆನಿಸುವ ಜ್ಞಾನ, ಕೌಶಲ, ಮನೋಭಾವ ಇವುಗಳನ್ನು ಕಲಿಸುವ ಯತ್ನಫಲ ಪರಿಣಾಮಾನುಮೇಯವಾದದ ಮುಖ್ಯ ಅಂಶವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ ಹಾಗೂ ಅನುಭವಗಳ ಮೂಲಕ ಶಿಕ್ಷಣ ದೊರಕಿಸಬೇಕೆಂಬ ಆ ತತ್ತ್ವಪಂಥದ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತದೆ. ಸದ್ಯದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಫಲ ಪರಿಣಾಮವಾದಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ದೊರಕುತ್ತಿದೆ. ಅದನ್ನು ಆಧಾರಮಾಡಿಕೊಂಡು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಈ ಶತಮಾನದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಜಾನ್ ಡ್ಯೂಯಿಯವರು ಉದ್ಯಮ ಶಾಲೆಗಳನ್ನು ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಅವರ ತತ್ತ್ವದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ಪುರಸ್ಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಇಪ್ಪತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಧಾನ ತತ್ತ್ವಚಿಂತಕರೆನಿಸಿರುವ ಅವರು ಮೂಲಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ಅದು ನನ್ನ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿಗಿಂತಲೂ ಒಂದು ಹಂತ ಮುಂದೆ ಸಾಗಿದೆ ಎಂದು ತಮ್ಮ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿರುವರು. ಇಂಥ ಅನೇಕ ಪ್ರಗತಿಪರ ಅಂಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಶಿಕ್ಷಣದೃಷ್ಟಿ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ರೂಪಗೊಂಡದ್ದಲ್ಲ. ಅವರ ಜೀವನದರ್ಶನ ಬೆಳೆದು ಪಕ್ವಗೊಂಡಂತೆ ಇವರ ಶಿಕ್ಷಣತತ್ತ್ವವೂ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ಅದನ್ನಿವರು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಳಿಸಲಿಲ್ಲ. ಇವರ ಜೀವನ ದರ್ಶನದ ಕಾರ್ಯಸ್ವರೂಪವಾಗಿ ಅವರ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿ ಮೈದಾಳಿತು.

ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ತತ್ತ್ವದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಯಾವೊಂದು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೂ ಕರೆಯುವಂತಿಲ್ಲ. ಅದನ್ನು ಗಾಂಧೀವಾದವೆನ್ನುವುದು ಸೂಕ್ತ. ಅವರ ಈ ತತ್ತ್ವದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಪೋಷಿಸಿದ್ದು ರಸ್ಕಿನ್ನರ ಅನ್ ಟು ದಿ ಲಾಸ್ಟ್ ಎಂಬ ಕೃತಿ. ಒಬ್ಬ ನ್ಯಾಯವಾದಿಯ ಕೆಲಸ ಒಬ್ಬ ಕ್ಷೌರಿಕನ ಕೆಲಸದಷ್ಟೇ ಅಮೂಲ್ಯವಾದುದು. ಉಳುವ ರೈತನ, ದುಡಿಯುವ ಕಾರ್ಮಿಕನ ಜೀವನ ಅಷ್ಟೇ ಯೋಗ್ಯ ಜೀವನ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನು ಆ ಗ್ರಂಥಪಠನ ಅವರಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸಿತು. ಹಾಗೆಯೇ ಗೀತೆಯ ಪಠನದಿಂದ ಆತ್ಮವತ್ ಸರ್ವಭೂತೇಷು ಎಂಬ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಆಗಲೇ ಅವರು ಅಂತರ್ಗತ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ತಮ್ಮ ಈ ಭಾವನೆಗಳನ್ನವರು ಒಟ್ಟಾರೆ ಸರ್ವೋದಯ ಎಂದು ಕರೆದರು.

ತಮ್ಮ ಸರ್ವೋದಯ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಿ ನೋಡಲು ಗಾಂಧೀಜಿ ಹಲವು ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. ಆ ಒಂದೊಂದು ಪ್ರಯೋಗವೂ ಒಂದೊಂದು ಶಿಕ್ಷಣಯೋಜನೆಯೆನ್ನಬಹುದು. ಫೀನಿಕ್ಸ್ ಆಶ್ರಮ, ಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯ್ ಆಶ್ರಮ, ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಾಶ್ರಮ, ಸೇವಾಗ್ರಾಮ ಆಶ್ರಮ ಇವೇ ಮೊದಲಾದವು ಸತ್ಯ – ಅಹಿಂಸಾ ಶಿಕ್ಷಣದ ಕೇಂದ್ರಗಳೆನಿಸಿದವು. ಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯ್ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಇವರೇ ಶಿಕ್ಷಕರಾಗಿದ್ದರು. ತಮ್ಮ ಮತ್ತು ಇತರ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಜೀವನೋಪಾಯದ ಕಸಬೊಂದರ ಮೂಲಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಲು ತಾವೇ ಚಮ್ಮಾರನ ಕೆಲಸವನ್ನು ಕಲಿತರು. ಇದು ಇವರು ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಯೋಗ. ಅನಂತರ ಇವರು ಮಾತೃಭೂಮಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಮೇಲೆ ಅಹಮದಾಬಾದಿನ ಬಳಿ ಆಶ್ರಮವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅಲ್ಲಿ ನೂಲುವುದು, ನೇಯುವುದು ಮತ್ತು ಅವಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಇತರ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನೂ ಜೀವನೋಪಾಯದ ಕಸಬನ್ನಾಗಿ ಆರಿಸಿಕೊಂಡು ಅದರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಶಿಕ್ಷಣವೀಯುವ ಬಗ್ಗೆ ಸತತವಾಗಿ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದರು.

ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಸರ್ವೋದಯ: ಒಂದೂ ಕಾಲು ಶತಮಾನಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿ ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಅದು ಇಲ್ಲಿನವರ ಅಗತ್ಯಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸಿರಲಿಲ್ಲ; ಆಶೋತ್ತರಗಳನ್ನು ಈಡೇರಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ರಾಷ್ಟ್ರದ ಅಂದಿನ ತೀವ್ರ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನೂ ನಿವಾರಿಸಿ ತಮ್ಮ ಕನಸಿನ ಸರ್ವೋದಯ ಸಮಾಜವನ್ನು ರಚಿಸಬಲ್ಲ ಆ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮೋದ್ಯೋಗಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವಿರಬೇಕೆಂದು ಭಾವಿಸಿದರು. ಏಕೆಂದರೆ, ಇಲ್ಲಿನ ಶೇ. 80 ರಷ್ಟು ಜನತೆ ಗ್ರಾಮವಾಸಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರಧಾನ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನೂ ಪರಿಹರಿಸಿ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪರಿವರ್ತನೆ ಮಾಡಬಲ್ಲ ಆ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಇವರು ಗ್ರಾಮೀಣ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಎಂದು ಕರೆದರು. ಇದು ಗ್ರಾಮೀಣ. ಏಕೆಂದರೆ ಉನ್ನತ ಅಥವಾ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸುತ್ತದೆ; ಸತ್ಯ, ಅಹಿಂಸೆ, ಗ್ರಾಮೋದ್ಯೋಗಗಳ ಮೂಲಕ (ಎಂದರೆ ಅದನ್ನು ಕಲಿಸುವ ಅಧ್ಯಾಪಕರು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ತಾವು ಆರಿಸಿಕೊಂಡ ಕಸಬಿನ ಮೂಲಕ) ಯಾವ ನಿರ್ಬಂಧ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪಗಳೂ ಇಲ್ಲದೆ ಅವರ ಸರ್ವಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳೂ ವಿಕಸಿಸುವಂತೆ ಮಾಡುವುದು.

ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸರ್ವತೋಮುಖವಾದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಾದಮಟ್ಟಿಗೆ ಎಲ್ಲ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನೂ ಒಂದು ಲಾಭದಾಯಕ ಕಸಬಿನ ಮೂಲಕ ಒದಗಿಸಬಹುದೆಂದು ಗಾಂಧೀಜಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಯೋಗಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಅರಿತುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಶಿಕ್ಷಣದ ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಆರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಕಸಬು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಉದ್ದೇಶಗಳನ್ನು ಸಾಧಿಸಬೇಕು: ಮೊದಲನೆಯದಾಗಿ, ತನ್ನ ಶಿಕ್ಷಣದ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ತನ್ನ ದುಡಿಮೆಯ ಫಲವಾದ ಉತ್ಪನ್ನದಿಂದ ಗಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಂತಾಗಬೇಕು; ಎರಡನೆಯದಾಗಿ, ತನ್ನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ಎಲ್ಲ ಮುಖಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಲು ಅದು ನೆರವಾಗಬೇಕು; ಮೂರನೆಯದಾಗಿ, ಮುಂದೆ ಅದು ತನ್ನ ಜೀವನೋಪಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಅನುಸರಿಸಬಹುದಾದ ಉದ್ಯೋಗವೂ ಆಗಬೇಕು. ಹತ್ತಿ, ಉಣ್ಣೆ, ರೇಷ್ಮೆ–ಇವುಗಳ ಬಳಕೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸಂಗ್ರಹ, ಶುದ್ಧೀಕರಣ, ಬೀಜ ತೆಗೆಯುವುದು (ಹತ್ತಿಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ), ಎಕ್ಕುವುದು, ನೂಲುವುದು, ಬಣ್ಣಕಟ್ಟುವುದು, ಗಂಜಿಕಟ್ಟುವುದು, ಹಾಸುಮಾಡುವುದು, ಇಮ್ಮಡಿ ನುಲಿಕೆ, ಮಾದರಿ ರಚನೆ ಮತ್ತು ನೇಯ್ಗೆ

–ಇತ್ಯಾದಿಯಾದ ಎಲ್ಲ ಕೆಲಸಗಳೂ ಕಸೂತಿ, ಹೊಲಿಗೆ, ಕಾಗದ ತಯಾರಿಕೆ, ಪುಸ್ತಕಕ್ಕೆ ರಟ್ಟು ಕಟ್ಟುವುದು, ಮರಗೆಲಸ, ಆಟಿಕೆಗಳ ತಯಾರಿಕೆ, ಮನೆಕಟ್ಟುವುದು–ಇವೆಲ್ಲ ಸರಾಗವಾಗಿ ಕಲಿಯಬಹುದಾದ ಹಾಗೂ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಬಂಡವಾಳ ಬೇಡದ ಕಸಬುಗಳು. ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಕಲಿಕೆ ಬಾಲಕಬಾಲಕಿಯರಿಗೆ ಜೀವನೋಪಾಯಕ್ಕೆ ನೆರವಾಗಬಲ್ಲ ಶಿಕ್ಷಣ ಒದಗಿಸಬೇಕು. ಅವರು ಕಲಿತಿರುವ ಕಸಬಿಗೆ ಅವರನ್ನು ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸರ್ಕಾರ ಆಶ್ವಾಸನೆ ನೀಡಬೇಕು ಅಥವಾ ಅವರು ತಯಾರಿಸುವ ಉತ್ಪನ್ನಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ತ ಬೆಲೆಗೆ ಕೊಂಡುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಆಗ ಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯಕ್ತಿಗೂ ಸಮಾಜಕ್ಕೂ ಅನುಕೂಲವಾಗುವುದಲ್ಲದೆ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಸ್ವಾವಲಂಬಿಯೂ ಆಗಿರಬಲ್ಲದು. ಇವು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಈ ಶತಮಾನದ ಆದಿಯಿಂದಲೂ ಶಿಕ್ಷಣದ ಬಗ್ಗೆ ಪುಟಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಭಾವನೆಗಳು.

1937ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಆಚರಣೆಗೆ ಬಂತು. ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಜನನಾಯಕರು ಶಿಕ್ಷಣ ಸಚಿವರಾಗಿ ಜನತೆಯ ಆಶೋತ್ತರಗಳನ್ನು ಈಡೇರಿಸುವಂತೆ ಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಲು ಸಿದ್ಧರಾದರು. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಹಣದ ವೆಚ್ಚವಿಲ್ಲದೆ ರಾಷ್ಟ್ರವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಆಚರಣೆಗೆ ತರಬಹುದಾದ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಜನತೆಯ ಮುಂದಿಟ್ಟರು. ಅಂದಿಗಾಗಲೇ ಇವರ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಗೆ ತಕ್ಕಷ್ಟು ಪ್ರಚಾರ ದೊರೆತಿದ್ದು, ಬೇಕಾದ ಹಾಗೆ ಖಂಡನೆ ಮಂಡನೆಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗಿದ್ದುವು.

1937ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 23ರಂದು ವಾರ್ಧಾದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಮ್ಮೇಳನ ನಡೆಯಿತು. ಗಾಂಧೀಜಿ ಹರಿಜನ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಮೂಲಕ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಟೀಕೆಗಳು ಬರಹತ್ತಿದ್ದುವು. ಆ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಸಮ್ಮೇಳನ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿತು. ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಅಂದು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಏಳು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಚಿವರೂ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯಿದ್ದ ಶಿಕ್ಷಣತಜ್ಞರೂ ಇತರರೂ ಇದ್ದರು. ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಶಿಕ್ಷಣಯೋಜನೆಯ ಮೇಲೆ ತೀವ್ರರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಚರ್ಚೆ ನಡೆಯಿತು. ಕಡೆಗೆ ಸಮ್ಮೇಳನ ಈ ಕೆಲವು ತೀರ್ಮಾನಗಳನ್ನು ಕೈಕೊಂಡಿತು: 1 ರಾಷ್ಟ್ರವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಏಳು ವರ್ಷಗಳ ಉಚಿತ ಕಡ್ಡಾಯ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ದೊರಕಿಸಬೇಕು; 2 ಬೋಧನಮಾಧ್ಯಮ ಮಾತೃಭಾಷೆಯಾಗಿರಬೇಕು; 3 ಈ ಕಾಲಾವಧಿಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಗಾಂಧೀಜಿ ಸಲಹೆ ಮಾಡಿರುವಂತೆ, ಒಂದು ಉತ್ಪನ್ನದಾಯಕ ಕೈಕಸಬನ್ನು ಕೇಂದ್ರಮಾಡಿಕೊಂಡಿರಬೇಕು. ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸಬೇಕಾದ ಮಿಕ್ಕೆಲ್ಲ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳೂ ಕೊಡಬೇಕಾದ ತರಬೇತೂ ಸಾಧ್ಯವಾದ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಮಗುವಿನ ಸನ್ನಿವೇಶದಿಂದ ಆರಿಸಿಕೊಂಡ ಆ ಕೈಕಸಬಿನೊಡನೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿರಬೇಕು; 4 ಈ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿ ಕ್ರಮಕ್ರಮವಾಗಿ ಅಧ್ಯಾಪಕರ ಸಂಭಾವನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ವಯಂಪೂರ್ಣವಾಗಬೇಕು ಎಂದು ಸಮ್ಮೇಳನ ಆಶಿಸುವುದು. ಈ ತೀರ್ಮಾನಗಳನ್ನು ಆಧಾರ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಗಾಂಧೀಜಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಯೋಜನೆಗೆ ಒಂದು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ಕೊಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು.; ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಸಮ್ಮೇಳನ ಜಾಕೀರ್ ಹುಸೇನ್‌ರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಮಿತಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸಿತು. ಸಮಿತಿ ಎರಡು ತಿಂಗಳೊಳಗಾಗಿ ಈ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಪೂರೈಸಿ ವಾರ್ಧಾ ಶಿಕ್ಷಣ ಯೋಜನೆ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ವರದಿಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿತು. ಭಾರತೀಯ ಶಿಕ್ಷಣದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇದೊಂದು ಪ್ರಧಾನ ದಾಖಲೆ. ಅನಂತರ 1938 ರಲ್ಲಿ ಹರಿಪುರದಲ್ಲಿ ಸಮಾವೇಶಗೊಂಡಿದ್ದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನ ಅದಕ್ಕೆ ತನ್ನ ಒಪ್ಪಿಗೆ ನೀಡಿತು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಏಳು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಯೋಜನೆ ಮೂಲಶಿಕ್ಷಣ (ಬೇಸಿಕ್ ಎಜುಕೇಷನ್) ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ಬಂತು.

ಮೂಲಶಿಕ್ಷಣದ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಸ್ವರೂಪ: ಮೂಲಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ ಗಾಂಧೀಜಿ ಮೂಲತಃ ಶಿಕ್ಷಣವೇತ್ತರಲ್ಲ. ಇವರು ಅದನ್ನು ಶಿಕ್ಷಣಶಾಸ್ತ್ರದ ಬೆಳಕಿನಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸುವ ಯತ್ನವನ್ನೂ ಮಾಡಿದವರಲ್ಲ. ಆದರೂ ಇವರ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣಶಾಸ್ತ್ರ ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯುವ ಹಲವು ಸಲ್ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಉತ್ಪನ್ನದಾಯಕ ಚಟುವಟಿಕೆಯೊಂದರ ಮೂಲಕ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣವೀಯಲು ನಿಯೋಜಿಸಿರುವ ಇವರ ಯೋಜನೆ ಎಲ್ಲ ಆಧುನಿಕ ತತ್ತ್ವಗಳಿಗೂ ಒಪ್ಪುವಂತಿದೆ. ಮಕ್ಕಳ ಸಮಗ್ರವೂ ಸರ್ವತೋಮುಖವೂ ಆದ ವಿಕಾಸಕ್ಕೆ ಅದು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ವಿಧಾನವೆಂಬುದನ್ನು ಎಲ್ಲ ಶಿಕ್ಷಣತತ್ತ್ವಗಳೂ ಒಪ್ಪುತ್ತವೆ.

ಗಾಂಧೀಜಿ ಗ್ರಾಂಥಿಕ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನೇನೂ ವಿರೋಧಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಪುಸ್ತಕದ ಓದು ಕಲಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಕೋಟಿಗಟ್ಟಲೆ ಹಣ ತಿನ್ನುವ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಮಕ್ಕಳ ಮನಶ್ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಶೋಷಿಸದಿರಬೇಕೆಂದು ಇವರ ಆಶಯವಾಗಿತ್ತು. ತಕಲಿ ಮುಂತಾದ ಉಪಕರಣಗಳಿಂದ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವುದು ಮಕ್ಕಳಿಗೊಂದು ಆಟದ ರೂಪದಲ್ಲಿದ್ದು ಅಂಥ ಶೋಷಣೆಯಿಂದ ಅವರನ್ನು ವಿಮುಕ್ತಿಮಾಡುವುದೆಂದು ಇವರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಮೂಲಶಿಕ್ಷಣ ನಿಜವಾಗಿ, ಯಾವುದಾದರೂ ಕೈಗಾರಿಕೆಯ ಮಾಧ್ಯಮದ ಮೂಲಕ ಇಡೀ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ದೊರಕಿಸಿ, ವೃತ್ತಿಶಿಕ್ಷಣದ ಮೂಲಕ ಮಕ್ಕಳ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನೇ ರೂಪಿಸುವ ಒಂದು ಯೋಜನೆ. ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣದಂತೆ ಆ ಮೂಲಕ ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲೂ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾಗಬೇಕೆಂಬುದು ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಅದು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ಆಧಾರಮಾಡಿಕೊಂಡು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳ್ಳಬೇಕು; ಯಂತ್ರ ಪರಿಣಿತರು, ತಾಂತ್ರಿಕ ತಜ್ಞರು, ವಿವಿಧ ವೃತ್ತಿನಿಪುಣರು–ಇತ್ಯಾದಿಯವರನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲು ವೃತ್ತಿಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೂ ಇದ್ದೇ ಇರಬೇಕು ಎಂದು ಇವರು ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಔದ್ಯೋಗಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಆಯಾ ಉದ್ಯೋಗಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿಗೆ ಅಗತ್ಯವಾಗುವ ಪದವೀಧರರ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಆ ಉದ್ಯೋಗ ಕ್ಷೇತ್ರವೇ ನಿರ್ವಹಿಸಬೇಕೆಂದು ಇವರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿರುವರು. ಅದರ ಪ್ರಕಾರ ಟಾಟಾ ಔದ್ಯೋಗಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಂಥವು ರಾಷ್ಟ್ರದ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯಲ್ಲಿ ಎಂಜಿನಿಯರಿಂಗ್ ಕಾಲೇಜೊಂದನ್ನು ನಡೆಸಬಹುದು. ಗಿರಣಿ ಕೆಲಸಗಾರರು ತಮ್ಮ ಉದ್ಯೋಗಗಳಿಗೆ ಬೇಕಾಗುವ ತಾಂತ್ರಿಕ ಪದವೀಧರರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣವೀಯಲು ಕಾಲೇಜುಗಳನ್ನು ನಡೆಸಬಹುದು; ವಾಣಿಜ್ಯಕ್ಷೇತ್ರ ವಾಣಿಜ್ಯಕಾಲೇಜುಗಳನ್ನೂ ನಡೆಸಬಹುದು; ವೈದ್ಯವೃತ್ತಿ ಧನಿಕರ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಗಳಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಖಾಸಗಿ ಅಂಗೀಕೃತ ಕಾಲೇಜುಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸಬಹುದು. ಇವೆಲ್ಲ ಸರ್ಕಾರದ ಧನಸಹಾಯವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಸ್ವಾವಲಂಬಿಯಾಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡಬಲ್ಲವು. (ಎನ್.ಎಸ್.ಎಸ್.ಪಿ.)

ಗಾಂಧಿ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವರಾಜ್ಯ: ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಅಪ್ರತಿಮವಾಗಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಕೇವಲ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಗುರಿ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಪೂರ್ಣ ಸ್ವರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮೊದಲ ಮೆಟ್ಟಲೆಂದು ಮಾತ್ರ ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಅವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವರಾಜ್ಯವೆಂದರೆ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾದ ಪ್ರಜಾರಾಜ್ಯ. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಭೌಮಾಧಿಕಾರವಿರುವುದು ಪ್ರಜೆಗಳಲ್ಲೇ ಹೊರತು ಪ್ರಭುತ್ವದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲ. ಪ್ರಜೆಗಳ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವಕ್ಕೆ ಬುನಾದಿ ನೈತಿಕ ಅಧಿಕಾರ; ದಂಡಿನ ಬಲವಲ್ಲ. ಸತ್ಯ, ಅಹಿಂಸೆ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ, ಸಮಾನತೆ–ಈ ಮೌಲ್ಯಗಳ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವೇ ಪ್ರಜೆಗಳ ಗುರಿ. ಈ ಮೌಲ್ಯಗಳು ಹೆಚ್ಚುಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ಬಂದಂತೆ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ವಿಕಾಸದ ಹಾಗೂ ಸಮಾಜದ ಮೇಲ್ಮೆಯ ಸಾಧನೆಯಾಗುತ್ತ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಅಂಥ ಪ್ರಜಾರಾಜ್ಯ ಶೋಷಣೆರಹಿತ ವರ್ಗರಹಿತ ರಾಜ್ಯವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಪೂರ್ಣ ಸ್ವರಾಜ್ಯ ಏರ್ಪಟ್ಟಾಗ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಸರ್ಕಾರಿ ಅಂಕುಶವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಜನತೆಗೆ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ನ್ಯಾಯ, ಆರ್ಥಿಕ ನೆಮ್ಮದಿ ಹಾಗೂ ವ್ಯಕ್ತಿಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಇರುತ್ತವೆ. ಇಂಥ ಪ್ರಜಾರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗಾಂಧಿಯವರು ರಾಮರಾಜ್ಯವೆಂದು ಕರೆದರು; ಪ್ರಬುದ್ಧ ಅರಾಜಕತೆ (ಎನ್‌ಲೈಟನ್ಡ್ ಆನಾರ್ಕಿ) ಎಂದರು.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಕೆಲವು ಜನತಾಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಅಧಿಕಾರಸೂತ್ರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರೆ ನಿಜವಾದ ಸ್ವರಾಜ್ಯವಾಗಲಾರದು. ಸರ್ಕಾರ ತಪ್ಪು ಮಾಡಿದಾಗ ಅದನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಪ್ರಜೆಗೂ ಬಂದಾಗಲೇ ನಿಜವಾದ ಸ್ವರಾಜ್ಯಪ್ರಾಪ್ತಿ ಎಂಬುದು ಗಾಂಧಿಯವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರತಿ ಗ್ರಾಮವೂ ಸ್ವಾಯತ್ತತೆಯ ಘಟಕವಾಗಬೇಕು. ಇದು ಇವರು ದೇಶದ ಮುಂದಿಟ್ಟ ಗ್ರಾಮಸ್ವರಾಜ್ಯದ ಚಿತ್ರ.

ಗ್ರಾಮ ಗಣರಾಜ್ಯಗಳ ಮಹಾ ಒಕ್ಕೂಟವೇ ಭಾರತರಾಷ್ಟ್ರ. ಅಸಂಖ್ಯ ಹಳ್ಳಿಗಳುಳ್ಳ ಈ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಸದಾ ವ್ಯಾಪಕವೃತ್ತಗಳಿರುತ್ತವೆ; ಆರೋಹಣ ವೃತ್ತಗಳಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಬದುಕು ಪಿರಮಿಡಿನಂತಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಅದು ಸಾಗರ ಸಮವೃತ್ತದಂತೆ. ಅದರ ಕೇಂದ್ರಬಿಂದು ವ್ಯಕ್ತಿ. ಆತ ತನ್ನ ಹಳ್ಳಿಗಾಗಿ ಅಳಿಯಲೂ ಸಿದ್ಧ. ಗ್ರಾಮಗಳ ಸಮೂಹಕ್ಕಾಗಿ ಹಳ್ಳಿ ನಾಶವಾಗಲು ಸಿದ್ಧ.

ಗಾಂಧಿಯವರ ಸ್ವರಾಜ್ಯದ ಕಲ್ಪನೆ ಕೇವಲ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿರದೆ ಇಡೀ ಮಾನವ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ. ದೊಡ್ಡವು, ಚಿಕ್ಕವು ಎಂಬ ಭೇದವಿಲ್ಲದೆ ಎಲ್ಲ ರಾಜ್ಯಗಳೂ ಸರಿಸಮಾನವಾದವು. ಎಲ್ಲ ದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ರಾಜ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸತ್ಯ ಅಹಿಂಸೆ, ವಿಕೇಂದ್ರಿಕರಣ ಇವುಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ರಚಿತವಾದರೆ ವಿಶ್ವಶಾಂತಿ ಶಾಶ್ವತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಮಾನವ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ದಿಗಂತ ವಿಸ್ತಾರವಾಗುತ್ತದೆ. (ಬಿ.ಆರ್.ಪಿ.)

ಗಾಂಧಿ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ: ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರು ಭಾರತವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿಯಿಂದ ವಿಮೋಚನೆಗೊಳಿಸಿದ ರಾಷ್ಟ್ರನಾಯಕರು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಯುರೋಪಿನ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕ್ರಾಂತಿ ಹಾಗೂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿ ರಾಜಕೀಯ ವಿಸ್ತರಣಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಏಷ್ಯ, ಆಫ್ರಿಕ ಖಂಡಗಳಲ್ಲಿಯ ಬಹು ಭಾಗ ದಾಸ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿತ್ತು. ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿದ್ದ ಭಾರತೀಯ ವರ್ತಕರ ವಕೀಲರಾಗಿ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಹೋಗಿದ್ದ ಗಾಂಧಿಯವರು ಅಲ್ಲಿಯ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಶಾಹಿ ವರ್ಣೀಯರನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಹೀನದಾಸ್ಯಕ್ಕೆ ಗುರಿಮಾಡಿ ಅವರ ನಾಗರಿಕ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ದಮನ ಮಾಡಿದ್ದನ್ನು ಕಂಡು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ ನಿಲ್ಲುವ ಸಾಹಸ ಮಾಡಿದರು. ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಬಡ ಕೂಲಿಗಾರರ ಸಮೂಹವನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿ, ಅಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಇತರಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳ ನೆರವನ್ನೂ ಪಡೆದ ನಿಶ್ಶಸ್ತ್ರ ಸಾಮೂಹಿಕ ಪ್ರತಿಭಟನಾಸಮರವೊಂದನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಮಾನವನ ನೈತಿಕಶಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಜಾಗೃತಗೊಳಿಸಿ ಆತ್ಮಗೌರವದ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಉಜ್ವಲಗೊಳಿಸಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನತೆ ಪ್ರಬಲ ಸಶಸ್ತ್ರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರದ ಅನ್ಯಾಯ ದುರಾಡಳಿತಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ ನಿಲ್ಲುವಂತೆ ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿದರು. ಅವಮಾನಕರ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಸವಿನಯವಾಗಿ ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನನುಭವಿಸುತ್ತ ಸತತವಾಗಿ ನ್ಯಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡುವ ಕ್ರಮವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರು. ಮೊದಲು ಸದಾಗ್ರಹ ಎಂದೂ ಅನಂತರ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಎಂದೂ ಅದಕ್ಕೆ ಹೆಸರಿಟ್ಟರು. ರಸ್ಕಿನ್, ಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯ್, ಥಾರೋ, ಮತ್ತು ರಾಯಿಚಂದಭಾಯಿ ಅವರ ಬರೆಹಗಳಿಂದಲೂ ಗೀತೆ, ಉಪನಿಷತ್, ಕುರಾನ್, ಬೈಬಲ್‌ಗಳ ಮೂಲ ತತ್ತ್ವಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಅನುಷ್ಠಾನಗಳಿಂದಲೂ ಪ್ರೇರಣೆ ಪಡೆದು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಚಳವಳಿಯನ್ನು 1906ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. 1917ರಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಸಾಬರಮತಿಯ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಾಶ್ರಮವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಮರದ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಇವರ ಇಡೀ ಜೀವನವೇ ಅಲ್ಲಿಂದಾಚೆಗೆ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಪಥವನ್ನು ಹಿಡಿದು ನಡೆಯಿತು. ಜೀವನದ ಯಾವ ಕ್ಷೇತ್ರದಿಂದಲೂ ವಿಮುಖವಾಗದೆ, ಆದರ್ಶದ ಒರೆಗಲ್ಲಿಗೆ ಸಕಲ ಕರ್ಮಗಳನ್ನೂ ನಿಷ್ಠುರವಾಗಿ ಉಜ್ಜಿನೋಡಿ, ಸತ್ಯದ ಅರಿವಾದೊಡನೆ ನಿರ್ಭಯವಾಗಿ ಅದನ್ನನುಸರಿಸಿ ಮುನ್ನಡೆಯಲು ವ್ಯಕ್ತಿಗಾಗಲೀ, ಸಮಾಜಕ್ಕಾಗಲೀ, ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕಾಗಲೀ ಅಹಿಂಸಾಮಾರ್ಗವೊಂದೇ ಸಾಧನ, ಅದೇ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ. ಇದು ಗಾಂಧಿಯವರು ಕಂಡುಕೊಂಡ ಸಿದ್ಧಾಂತ.

ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ಯುದ್ಧವಿರೋಧೀ ಚಳವಳಿ, ಸಾತ್ತ್ವಿಕ ಪ್ರತಿಭಟನೆ, ಶಾಸನೋಲ್ಲಂಘನೆ, ಕರನಿರಾಕರಣೆ ಮುಂತಾದ ನಿಶ್ಶಸ್ತ್ರ ಪ್ರತಿಭಟನಾಕ್ರಮಕ್ಕೂ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಕ್ಕೂ ಒಂದು ಮೂಲಭೂತ ವ್ಯತ್ಯಾಸವುಂಟು. ಅವನ್ನು ನಡೆಸುವವರು ಆಯುಧ ದೊರಕದ್ದರಿಂದ ತಾವು ದುರ್ಬಲರೆಂದು ತಿಳಿದು ಆ ಚಳವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂಸೆಯನ್ನು ವರ್ಜಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅವಕಾಶ ಒದಗಿದಾಗ ಹಿಂಸೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲು ಅವರು ಹಿಂದೆಗೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ರಾಷ್ಟ್ರ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಅತ್ಯಗತ್ಯ ಎಂದು ನಂಬಿ ಅದನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸುತ್ತಾರೆ. ಗಾಂಧಿಯವರು ರೂಪಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಹಿಂಸೆಗೆ ಯಾವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲೂ ಅವಕಾಶವೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯ ಮತ್ತು ಅಹಿಂಸೆ ಪ್ರಬಲ ರಾಷ್ಟ್ರವೂ ಶಸ್ತ್ರ ನಿರಾಕರಣೆಯನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸುವುದು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಮಾರ್ಗ. ಸತ್ಯವನ್ನು ಹಿಂಸಾವೃತ್ತಿಯಿಂದ ಪಡೆಯುವುದು ಅಸಾಧ್ಯ. ಅಹಿಂಸೆ ಒಂದು ಸಶಕ್ತ ಆತ್ಮಶಕ್ತಿಯ ಪ್ರಕಟಿತರೂಪ; ಅದಕ್ಕೆ ಶಸ್ತ್ರದ ಅವಲಂಬನೆ ಯಾವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲೂ ಅನಾವಶ್ಯಕ; ಈ ಶಕ್ತಿ ಸಮರದಿಂದ ಸಮರಕ್ಕೆ ವೃದ್ಧಿಯಾಗುತ್ತ ವೈರವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತೊಡೆದುಹಾಕುತ್ತದೆ. ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ವೈರಿಯನ್ನು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹತ್ಯಾಯೋಗ್ಯ ಪಾಪಿ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಅವನಲ್ಲಿ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಸುಪ್ತವಾಗಿರುವ ವಿವೇಕಪೂರ್ಣ ಸಾತ್ತ್ವಿಕತೆಯನ್ನು ಎಚ್ಚರಗೊಳಿಸಿ ಅವರು ತನ್ನ ತಪ್ಪನ್ನು ತಾನೇ ಅರಿಯುವಂತೆ ಮಾಡುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ.

ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಜೀವನದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರಥಮ ಸ್ಥಾನವಾದರೆ ಅಹಿಂಸೆಗೆ ದ್ವಿತೀಯ ಸ್ಥಾನ. ಸತ್ಯಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ ಇವರು ಅನುಸರಿಸಿದ ಏಕೈಕ ಮಾರ್ಗವೇ ಅಹಿಂಸೆ. ಗಾಂಧೀಜಿ ಕಂಡಂತೆ, ಅಹಿಂಸೆಯ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರೇಮ, ತ್ಯಾಗ, ಸಹನೆ ಮತ್ತು ಧೈರ್ಯ ಎಂಬ ಮೂಲಧಾತುಗಳು ಅಡಗಿವೆ.

ಅಹಿಂಸೆಯ ದಾರ್ಶನಿಕ ಸ್ವರೂಪ: ಅಹಿಂಸೆ ಎಂಬುದು ಒಂದು ಆತ್ಮಶಕ್ತಿ. ಅಹಿಂಸೆಯ ಆಚರಣೆಯಿಂದ ಶತ್ರು ಮಿತ್ರನಾಗುತ್ತಾನೆ. ದ್ವೇಷಿಸುವವ ಪ್ರೀತಿಸಲು ಕಲಿಯುತ್ತಾನೆ. ನಿಂದಕನಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪ ಮೂಡುತ್ತದೆ. ಜೀವಂತ ನಿದರ್ಶನವಿಲ್ಲದಿದ್ದಾಗ ಈ ಮಾತು ಕೇವಲ ಕಲ್ಪನೆಯಂತೆ ಕಾಣಬಹುದು. ಅಹಿಂಸೆಯನ್ನು ನಂಬಿ ತುಸು ದೂರ ಆ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಭಾರತರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಕೊಟ್ಟಾಗಲೂ ಅನಂತರವೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಹಾಗೂ ಅಲ್ಲಿನ ವಿಚಾರವಂತ ಜನರಲ್ಲಿ ಕಂಡ ಪ್ರೇಮ ಮತ್ತು ಮೈತ್ರಿಗಳು ವಿಶ್ವದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿಯೇ ಕಂಡರಿಯದ ಒಂದು ವಿನೂತನ ಅನುಭವ.

ಪೂರ್ಣ ಅಹಿಂಸೆ ಸಾಧ್ಯವೇ, ನೂರಕ್ಕೆ ನೂರರಷ್ಟು ಅಹಿಂಸೆಯ ಆಚರಣೆ ಮಾನವ ಮಾನವನಾಗಿರುವವರೆಗೂ ಸಾಧ್ಯವಾಗದೆಂಬುದೇ ಗಾಂಧೀಜೀಯವರ ಮತ. ಪೋಲಿಸಿನವರಿಂದ ತಮ್ಮ ಹೆಂಡತಿ ಮಕ್ಕಳ ಮಾನಭಂಗವಾದದ್ದನ್ನು ಅಹಿಂಸಾಚರಣೆಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಮೂಕ ಪ್ರೇಕ್ಷಕರಂತೆ ನೋಡಿ ಬಂದ ಬೆಟ್ಟಿಯ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದ ಜನರ ನಡತೆಯನ್ನು ಇದು ಕೇವಲ ಅಹಿಂಸೆಯ ದುರುಪಯೋಗ ಎಂದು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರೇ ಖಂಡಿಸಿದ್ದರು. ಅಹಿಂಸೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗದಿದ್ದಾಗ ಹಿಂಸೆಯಿಂದಲಾದರೂ ಮಾನರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಬೇಕು ಎಂಬುದು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಅಭಿಮತ.

ಅಹಿಂಸೆ ಹಾಗೂ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ: ಅಸತ್ಯದೊಡನೆ ಮಾಡುವ ಅಸಹಕಾರವನ್ನು ಅಥವಾ ಸತ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಎಸಗುವ ಆಗ್ರಹವನ್ನು ಗಾಂಧೀಜಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಎಂದು ಕರೆದರು. ಈ ಅಸಹಕಾರ ಯಾವ ಕಾರಣದಿಂದಲೂ ಅಹಿಂಸೆಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗುವಂತಿಲ್ಲ. ಅದು ಹಿಂಸಾತ್ಮಕವಾದರೆ ಆಗ ಅದು ದುರಾಗ್ರಹವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿ ಪೂರ್ಣ ಅಹಿಂಸವಾದಿಯಾಗ ಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮ. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ತಾವೆಸಗಿದ ಎಲ್ಲ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಗಳಿಗೂ ಮುನ್ನ ಅದರ ಕ್ರಮ ಮತ್ತು ಉದ್ದೇಶಗಳನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ತಿಳಿಸಿ ಅವರಿಗೆ ಯಾವ ರೀತಿಯ ಇಕ್ಕಟ್ಟೂ ಆಗದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಅಹಿಂಸಾಚರಣೆಯ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ ಮಿಕ್ಕೆಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು—ಎಂದು, ಅನೇಕ ಶತಮಾನಗಳ ದಾರ್ಶನಿಕ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಭಾರತ ಅಹಿಂಸಾಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಮಿಕ್ಕ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಮುಂದೆ ಹೋಗಿ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಅಹಿಂಸೆಯ ಸಂದೇಶ ನೀಡು ವಂತಾಗಬೇಕು. (ಎ.ಎಲ್.ಎಸ್.)

ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ತಮ್ಮ ಧ್ಯೇಯ ಸಾಧನೆಗಾಗಿಅಗತ್ಯ ಕಂಡಾಗಲೆಲ್ಲ ಕೆಲವು ಆಶ್ರಮ ಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಅಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸಹಚರರೊಂದಿಗೆ ಇದ್ದು ನಿಯಮಬದ್ಧವಾದ ಸಾತ್ತ್ವಿಕ ಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತ ಇಹಪರಗಳೆರಡರ ಸಾಧನೆಗೆ ತೊಡಗಿದ್ದು ಇವರ ಸಮಾಜೋದ್ಧಾರ ಕಾರ್ಯದ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯ. ಕ್ರಮೇಣ ತಾವು ಕೈಗೊಂಡ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೂ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಆಂದೋಲನಗಳಿಗೂ ಈ ಆಶ್ರಮಗಳೇ ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಾಗಿಯೂ ಪರಿಣಮಿಸಿದವು.

ಫೀನಿಕ್ಸ್ ವಸತಿ: ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಆಶ್ರಮಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು. ದಕ್ಷಿಣಆಫ್ರಿಕದ ನಟಾಲಿನಲ್ಲಿ 1904ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪನೆಗೊಂಡಿತು. ಆ ವರ್ಷ ಜೋಹಾನ್ಸ್ ಬರ್ಗಿನಿಂದ ಡರ್ಬನಿಗೆ ಕೈಗೊಂಡ 24 ಗಂಟೆಯ ರೈಲು ಪ್ರಯಾಣದಲ್ಲಿ ಹೊತ್ತು ಕಳೆಯಲು ಅವರ ಮಿತ್ರರಾದ ಪೋಲಕ್ ಅವರಿಂದ ಪಡೆದ ಅನ್ ಟು ದಿ ಲಾಸ್ಟ್ ಎಂಬ ರಸ್ಕಿನ್ನನ ಪುಸ್ತಕ ಅವರ ಮೇಲೆ ಉಂಟುಮಾಡಿದ ಅದ್ಭುತ ಪ್ರಭಾವವೇ ಈ ಫೀನಿಕ್ಸ್ ವಸತಿ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಈ ಮೊದಲೇ ಅವರು ಅಂತರ್ಮುಖಿಗಳಾಗಿ ಜೀವನದ ಧ್ಯೇಯಗಳ ಬಗೆಗೆ ವಿಚಾರ ನಡೆಸಿ ಆದಷ್ಟು ಸರಳವೂ ನಿಯಮಿತವೂ ಆದ ಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಅವರ ಚಿತ್ತ ಹದಗೊಂಡಿತ್ತು. ರಸ್ಕಿನ್ನನ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿರುವ ತತ್ತ್ವಗಳು ಅವರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಸೂರೆಗೊಂಡವು. ಎಲ್ಲ ಕಸುಬುಗಳೂ ಸಮಾನವಾದ ಆದರವನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕು ಮತ್ತು ಶ್ರಮಜೀವನ ಅಥವಾ ಕಾಯಕ ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತಲೂ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಜೀವನ ವಿಧಾನ–ಈ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ತರಲು ಅವರು ಈಗ ಸ್ಥಿರ ಸಂಕಲ್ಪವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡರು. ಈ ಫೀನಿಕ್ಸ್ ವಸತಿ ರೈಲ್ವೆ ನಿಲ್ದಾಣದಿಂದ 4ಕಿಮೀ. (ಇದೇ ಅದರ ಹೆಸರಿಗೆ ಕಾರಣ) ಮತ್ತು ಡರ್ಬನ್ನಿನಿಂದ 22.4ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ವಾಸಕ್ಕೆ ಬಂದವರಲ್ಲಿ ಆಲ್ಬರ್ಟ್ ವೆಸ್ಟ್, ಪೋಲಕ್, ಗಾಂಧಿಯವರ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪನ ಮಗ ಛಗನಲಾಲ್ ಗಾಂಧಿ ಮತ್ತು ಆತನ ಕುಟುಂಬ ಹಾಗೂ ಗಾಂಧಿಯವರಿಗೆ ಬಲಗೈಯಂತಿದ್ದ ಅವರ ಸೋದರಳಿಯ ಮದನ್‌ಲಾಲ್ ಗಾಂಧೀ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯರು. ಹೆಂಗಸರೂ ಮಕ್ಕಳೂ ಇದ್ದರು. ಎಲ್ಲರೂ ಶಕ್ತ್ಯಾನುಸಾರ ಶ್ರಮಜೀವನ ನಡೆಸಬೇಕು. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರಿಗೂ ತಿಂಗಳಿಗೆ 3 ಪೌಂಡು ಸಮಾನವಾದ ವೇತನ. ವ್ಯವಸಾಯ ಮಾಡಲು ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರಿಗೂ 3 ಎಕರೆ ಹಂಚಲಾಗಿತ್ತು. ಒಟ್ಟು ಇಲ್ಲಿ ಇದ್ದ 100 ಎಕರೆಗಳನ್ನು 100 ಪೌಂಡುಗಳಿಗೆ ಕೊಳ್ಳಲಾಗಿತ್ತು. ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಆಂದೋಲನ ನಡೆದಾಗ ಸೆರೆಮನೆಗೆ ಹೋಗಿ ಬಂದವರು ಬೇರೆ ಮನೆಗಳಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದು ತಂಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಮತಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವರು ಇಲ್ಲಿ ಸಾಮೂಹಿಕ ಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಗಾಂಧಿಯವರೇ ಮುಖ್ಯ ಶಿಕ್ಷಕರು. ಅಚ್ಚಾದ ಇಂಡಿಯನ್ ಒಪಿನಿಯನ್ ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಚಂದಾದಾರರಿಗೆ ರವಾನಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಕ್ಕಳು ಬಹಳ ಉತ್ಸಾಹದಿಂದ ನೆರವಾಗುತ್ತಿದ್ದರು.

ಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯ್ ಆಶ್ರಮ: ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಎರಡನೆಯ ಆಶ್ರಮ. ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ವಾಲ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಲಾಲಿ ಎಂಬ ರೈಲ್ವೆ ನಿಲ್ದಾಣದಿಂದ 1.5ಕಿಮೀ, ಜೊಹಾನ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್ ಪಟ್ಟಣದಿಂದ 33 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ವಾಲಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯರ ಮೇಲೆ ವಿಧಿಸಿದ್ದ ಮೂರು ಪೌಂಡ್ ತಲೆಗಂದಾಯದ ವಿರುದ್ಧ ಗಾಂಧಿಯವರು ಹೂಡಿದ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಚಳವಳಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಆಶ್ರಮವಿದು (30 ಮೇ 1910). ಸೆರೆಮನೆ ಸೇರಿದ ಕುಟುಂಬದವರ ವಸತಿಗೆಂದು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಇದ್ದು ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ 1100 ಎಕರೆಯ ಜಮೀನು ಮತ್ತು ತೋಟವಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಸು. 1000 ಹಣ್ಣಿನ ಗಿಡಗಳಿದ್ದವು. ಇದರ ಮಾಲೀಕ ಗಾಂಧಿಯವರ ಮಿತ್ರನೂ ಅನುಯಾಯಿಯೂ ಆದ ಕ್ಯಾಲೆನ್ ಬ್ಯಾಕ್ ಎಂಬ ಜರ್ಮನ್ ಗೃಹಸ್ಥ (ಬಾಡಿಗೆ ಇಲ್ಲದೆ ಈ ಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ಭಾರತೀಯರಿಗಾಗಿ ಆತ ಬಿಟ್ಟು ಕೊಟ್ಟ). ಗೃಹಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಸುಬುಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣತನಾದ ಆತ ಪಾದರಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಹೊಲಿಯುವುದನ್ನು ತಾನು ಕಲಿತು ಗಾಂಧಿಯವರಿಗೂ ಕಲಿಸಿದ. ಈ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಆರಂಭದಲ್ಲಿಯೇ ಸು.70 ಜನರಿದ್ದರು. ಸದಸ್ಯತ್ವಕ್ಕೆ ವಯಸ್ಸಿನ, ಮತಧರ್ಮದ ಯಾವ ಮಿತಿಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ವಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಅಲ್ಲಿನ ನಿವಾಸಿಗಳ ಶ್ರಮದಾನದಿಂದಲೇ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಿದ್ಧವಾದಂಥವು. ಇದರ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯೆಲ್ಲ ಕ್ಯಾಲೆನ್ ಬ್ಯಾಕನದೇ. ಒಂದೇ ಅಡಿಗೆಯ ಮನೆ ಇತ್ತು. ಅದರ ನಿರ್ವಹಣೆ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಮಹಿಳೆಯರದಾಗಿತ್ತು. ಸಸ್ಯಾಹಾರ ಸೇವನೆಯೇ ಅಲ್ಲಿನ ಪದ್ಧತಿ. ಧೂಮ ಮತ್ತು ಸುರಾಪಾನಗಳು ನಿಷೇಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದವು. ಸಾಮೂಹಿಕ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಮತ್ತು ಭೋಜನ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ನೈರ್ಮಲ್ಯ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಏರ್ಪಾಡಿತ್ತು. ಜಲಮಲಗಳ ವಿಸರ್ಜನೆಗಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಗುಂಡಿಗಳು ಕಾಲಾನಂತರ ಉತ್ತಮ ಗೊಬ್ಬರವನ್ನೊದಗಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಖಾಸಗಿ ಕೆಲಸಕ್ಕಾಗಿ ಜೊಹಾನ್ಸ್‌ಬರ್ಗಿಗೆ ಹೋಗುವವರು 21 ಮೈಲಿ ದೂರವನ್ನು ಕಾಲುನಡಿಗೆಯಲ್ಲೇ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಾಶ್ರಮ, ಸಬರಮತಿ: 1915ರ ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಿಯವರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ ಮೇಲೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಆಶ್ರಮವಾಸವನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಅವರಿಗೆ ತೋರಿತು. ಅಂತೆಯೇ ಮೇ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಾಶ್ರಮವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇವರೊಂದಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ ಇವರ ಬಂಧುವರ್ಗದವರು ಮತ್ತು ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಸು.25 ಮಂದಿ ಆಶ್ರಮವಾಸಿ ಗಳಾದರು. ಆಶ್ರಮ ಆರಂಭವಾದದ್ದು ಅಹಮದಾಬಾದಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕೊಚರಾಬ್ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಾಡಿಗೆ ಬಂಗಲೆಯಲ್ಲಿ, ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲವಾದ ಮೇಲೆ ಸಾಬರಮತಿ ನದೀತೀರಕ್ಕೆ ಆಚೆ ಸು.150 ಎಕರೆಯ ನಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಆಶ್ರಮವನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಲಾಯಿತು. ಹಳ್ಳಿಯ ಮಾದರಿಯ ಮನೆಗಳೂ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ಸಿದ್ಧವಾದವು. ಕೃಷಿ, ತೋಟಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲನೆಗೆ ಅವಕಾಶ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಆಶ್ರಮವಾಸಿಗಳು ಕೆಲವು ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸಿ ಸಾಮೂಹಿಕವಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಜೀವನವನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಯಿತು. ಅಸ್ತ್ಯ, ಅಹಿಂಸೆ, ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯ, ನಾಲಗೆಯ ರುಚಿಯ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ, ಅಸ್ತೇಯ,

ಅಸಂಗ್ರಹ ಇವು ಮೂಲಭೂತವಾದ ನಿಯಮಗಳು. ಇವೇ ಅಲ್ಲದೆ ಸ್ವದೇಶಿ, ನಿರ್ಭಯತ್ವ, ಕಾಯಕ, ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತಾ ನಿವಾರಣೆ–ಇವನ್ನೂ ವ್ಯಾವಹಾರಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಪಾಲಿಸಬೇಕು. ನಿತ್ಯ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯೊಂದಿಗೆ ಈ ಏಕಾದಶವ್ರತಗಳ ಹೆಸರನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಒಂದು ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಹೇಳುವುದು ರೂಢಿಯಾಗಿತ್ತು.

ಆಶ್ರಮದ ನಿತ್ಯಜೀವನದಲ್ಲಿ ಬೆಳಗ್ಗೆ 5 ಗಂಟೆಗೆ ಮತ್ತು ಸಂಜೆ 5 ಗಂಟೆಗೆ ನಡೆಯುವ ಸಾಮೂಹಿಕ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲರೂ ಭಾಗವಹಿಸಬೇಕು. ಈ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ಮಂತ್ರಗಳು. ಸ್ತೋತ್ರಗಳು, ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಶ್ಲೋಕಗಳು, ತುಲಸೀದಾಸ ರಾಮಾಯಣ ಇವೇ ಅಲ್ಲದೆ ಅನ್ಯ ಧರ್ಮಾವಲಂಬಿಗಳಿದ್ದಾಗ ಅವರ ಧರ್ಮಗಳಿಂದ ಆಯ್ದ ಭಾಗಗಳೂ ಸಾಮೂಹಿಕ ಭಜನೆ, ರಾಮನಾಮ–ಇವು ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಮಸಾಲೆ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ದೂರ ಮಾಡಿ ಭೋಜನಕ್ಕೆ ಕೇವಲ ಸಾತ್ವಿಕ ಆಹಾರ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಂಜೆಯ ಭೋಜನ ಸೂರ್ಯಾಸ್ತಮದೊಳಗಾಗಿ ಮುಗಿಯಬೇಕು ಮತ್ತು ರಾತ್ರಿ 9 ಗಂಟೆಗೆ ಎಲ್ಲರೂ ವಿಶ್ರಮಿಸಬೇಕು ಎಂಬುದು ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಳೆ. ಎಲ್ಲ ಆಶ್ರಮವಾಸಿಗಳೂ ಸಫಾಯಿ–ಝಾಡಮಾಲಿಯ ಮತ್ತು ಭಂಗಿಯ–ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಮಾಡಲು ಮೊದಲು ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಎಲ್ಲರೂ ಒಂದಲ್ಲ ಒಂದು ಕಾಯಕವನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿತ್ತು (ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ರಾಟೆಯಿಂದ ನೂಲುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯ). ಕೃಷಿ, ತೋಟಗಾರಿಕೆ, ಬಡಗಿ ಕೆಲಸ, ನೇಯ್ಗೆ, ಗೋಪಾಲನೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಉಚ್ಚ ನೀಚವೆಂಬ ಭಾವನೆಯನ್ನು ತೊಡೆದು ಹಾಕಲಾಗಿತ್ತು.

ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಆಶ್ರಮದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಹರಿಜನ ಕುಟುಂಬ ಒಂದನ್ನು ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ದಾನಿಗಳು ತಮ್ಮ ಸಹಾಯವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದರು. ಆಶ್ರಮ ಉಳಿಯುವುದೇ ಒಂದು ಸಮಸ್ಯೆಯಾಯಿತು. ಅಹಮದಾಬಾದಿನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗಿರಣಿ ಮಾಲೀಕರಾದ ಅಂಬಾಲಾಲ್ ಸಾರಾಭಾಯಿ ಆಗತಾನೇ ಹುಟ್ಟಿದ ಕರುವಿನೊಂದಿಗೆ ಅಪ್ರಾರ್ಥಿತವಾಗಿ ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಮಾಡಿದ 1300 ರೂಪಾಯಿಗಳ ಉದಾರ ದಾನದಿಂದ ಆಶ್ರಮದ ಕೆಲಸ ಕಾರ್ಯಗಳು ಮುಂದೆ ಸಾಗಿದವು.

1930ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉಪ್ಪಿನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಮದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳೂ ಅಲ್ಲಿದ್ದವರ ಸಂಖ್ಯೆಯೂ ಹಿಂದೆ ಎಂದೂ ಇಲ್ಲದ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದ್ದವು. ತರಪೇತನ್ನು ಪಡೆದ 87 ಮಂದಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳೊಡನೆ ಭಜನೆ ಹಾಡುತ್ತ ಗಾಂಧಿಯವರು ಸು.384ಕಿಮೀ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರತೀರದಲ್ಲಿರುವ ದಂಡಿ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಕಾಲು ನಡಿಗೆಯಿಂದ ಹೋಗಲು ಆಶ್ರಮದಿಂದ ಹೊರಬಿದ್ದರು. ಸ್ವರಾಜ್ಯಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗದೆ ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗುವುದಿಲ್ಲ ವೆಂದು ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ತೊಟ್ಟರು. ಗಾಂಧೀಜಿಯಿಂದ ದೂರವಾದ ಅನಂತರ ಸಾಬರಮತಿ ಆಶ್ರಮದ ವರ್ಚಸ್ಸು ಕಳೆಗುಂದಿತು.

ಸೇವಾಗ್ರಾಮ: ವಾರ್ಧಾ ನಗರಕ್ಕೆ ಸು.7ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಶೇಗಾಂವ್ ಎಂಬ ಹಳ್ಳಿಯ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಿಯವರ ಪ್ರಿಯ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಸೇಠ್ ಜಮನಾಲಾಲ್ ಬಜಾಜ್ ಅವರ ಜಮೀನಿನಲ್ಲಿ ಹಾಕಿದ ಒಂದು ಗುಡಿಸಲಿನಲ್ಲಿ 1936ರಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಿಯವರು ನೆಲೆಸಿದರು. ಅನಂತರ ಇದನ್ನು ಸೇವಾಗ್ರಾಮವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಸಕ್ರಿಯ ರಾಜಕೀಯದಿಂದ ಈ ವೇಳೆಗೆ ಗಾಂಧಿಯವರು ನಿವೃತ್ತರಾಗಿ ಹರಿಜನೋದ್ಧಾರ, ಗ್ರಾಮೋದ್ಯೋಗ, ನೂತನ ಶಿಕ್ಷಣ, ಗೋಸೇವಾ ಮುಂತಾದ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಗ್ನರಾಗಿದ್ದರು. ಅನಂತರ ಇತರ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರೂ ಅಲ್ಲಿಗೆ ತರಬೇತಿಗೆ ಬಂದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳೂ ಸಾಬರಮತಿ ಆಶ್ರಮದಂತೆ ಅಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಸರಳವೂ ನಿಯಮಿತವೂ ಸಾಮೂಹಿಕವೂ ಆದ ಜೀವನವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದರು. ಸೇವಾಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಿಯವರು ವಾಸವಾಗಿದ್ದ ಗುಡಿಸಲು ಈಗ ಇವರ ಸ್ಮಾರಕವಾಗಿ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಗೊಂಡು ಒಂದು ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದೆ. (ಕೆ.ಎಸ್.ಜಿ.ಆರ್.)

ಗಾಂಧಿ–ಇರ್ವಿನ್ ಒಪ್ಪಂದ: ಭಾರತದ ವೈಸ್‌ರಾಯ್ ಇರ್ವಿನ್ ಮತ್ತು ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿ ಇವರ ನಡುವೆ 1931 ಮಾರ್ಚ್ 5ರಂದು ಆದ ಒಪ್ಪಂದ. ಆಧುನಿಕ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇದು ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಘಟನೆ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ವೈಸ್‌ರಾಯನಿಗೂ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ನೇತಾರರಾದ ಗಾಂಧಿಯವರಿಗೂ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಸಮಾನ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ವಿಚಾರವಿನಿಮಯ ನಡೆದು ಅದು ಈ ಒಪ್ಪಂದದಲ್ಲಿ ಪರ್ಯವಸಾನವಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿಗೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಅಧಿಕವಾಗಿ ಅದರ ಕೀರ್ತಿಯೂ ಹೆಚ್ಚಿತು. ದುಂಡುಮೇಜಿನ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಎರಡನೆಯ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಅವಕಾಶವಾಯಿತು.

1930 ಏಪ್ರಿಲ್ 6ರಂದು ಗಾಂಧಿಯವರು ಆರಂಭಿಸಿದ ಕಾನೂನು ಭಂಗ ಚಳವಳಿಯ ಪ್ರತಿಭಟನೆಯನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸರ್ಕಾರ ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಭಾರತೀಯ ಜನರ ಮೇಲೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಹೊಂದಿದ್ದ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಸರಿಯಾಗಿ ಅರಿತಿರಲಿಲ್ಲ. ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನಷ್ಟು ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಲ್ಲದ, ಪ್ರತಿಗಾಮಿಯಾಗಿದ್ದ ಹಲವಾರು ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಪಕ್ಷಗಳಿಗೆ ಅದು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಲು ಯತ್ನಿಸಿತು. ಸರ್ಕಾರದ ದಮನನೀತಿಯಿಂದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟ ಇನ್ನೂ ಬಿರುಸಾಯಿತು. ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಭವಿಷ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಸಮಾಲೋಚಿಸಲು 1930 ನವೆಂಬರಿನಲ್ಲಿ ಸಮಾವೇಶಗೊಂಡಿದ್ದ ದುಂಡು ಮೇಜಿನ ಪರಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಯಾರೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಇಲ್ಲದ ಯಾವ ಸಮಾಲೋಚನೆಯೂ ಫಲಪ್ರದವಾಗುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಪರಿಷತ್ತಿನ ಮುಂದಿನ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಭಾಗವಹಿಸುವುದೆಂಬುದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಧಾನಿಯ ಆಶಯವಾಗಿತ್ತು. 1931 ಫೆಬ್ರವರಿ 17ರಂದು ಗಾಂಧಿ ಇರ್ವಿನರ ನಡುವೆ ಮಾತುಕತೆಗಳು ಆರಂಭವಾಗಿ ಮಾರ್ಚ್ 5ರಂದು ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿಯಾಯಿತು.

ಇರ್ವಿನರ ಅಭಿಲಾಷೆಗಳು ಪ್ರಾಮಾಣಿಕವಾಗಿವೆಯೆಂದು ಗಾಂಧಿಯವರಿಗೆ ಖಚಿತವಾಗಿತ್ತು. ಲಿಬರಲ್ ಪಕ್ಷದ ನಾಯಕರಾದ ತೇಜ್‌ಬಹದ್ದೂರ್ ಸಪ್ರು, ಎಂ.ಆರ್.ಜಯಕರ್, ವಿ.ಎಸ್.ಶ್ರೀನಿವಾಸಶಾಸ್ತ್ರಿ ಇವರು ಸಂಧಾನ ಫಲಪ್ರದವಾಗಲು ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಜವಾಹರಲಾಲನೆಹರು, ವಲ್ಲಭಭಾಯಿ ಪಟೇಲ್ ಮೊದಲು ಒಪ್ಪದೆ ಅನಂತರ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಸೂಚಿಸಿದರು.

ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯ ತುರ್ತು ಸುಗ್ರೀವಾಜ್ಞೆಗಳನ್ನೂ ಇತ್ಯರ್ಥ ವಾಗದ ಆಪಾದನೆಗಳನ್ನೂ ಹಿಂದೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲೂ ಹಿಂಸೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದವರನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದ ಎಲ್ಲ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿ ಬಂಧಿಗಳ ಬಿಡುಗಡೆ, ಅವರ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಮೊಕದ್ದಮೆಗಳ ವಾಪಸಾತಿ, ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಆಸ್ತಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದವರಿಗೆ ಅದನ್ನು ಹಿಂದಿರುಗಿಸಲೂ ಮದ್ಯ ಮತ್ತು ವಿದೇಶಿ ಬಟ್ಟೆ ಅಂಗಡಿಗಳ ಮುಂದೆ ಶಾಂತಿಯುತ ನಿರೋಧಕಾರ್ಯ ನಡೆಸುವುದಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಸಮುದ್ರತೀರದಿಂದ ನಿಯಮಿತ ದೂರದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವ ಜನ ತೆರಿಗೆಯಿಲ್ಲದೆ ಉಪ್ಪು ತಯಾರಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶ ಕೊಡಲೂ ಸರ್ಕಾರದ ಪರವಾಗಿ ಇರ್ವಿನ್ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ. ಪೊಲೀಸ್ ದೌರ್ಜನ್ಯ ಕುರಿತು ವಿಚಾರಣೆಗೆ ಒತ್ತಾಯಿಸದಿರಲೂ ಕಾನೂನುಭಂಗ ಚಳವಳಿ ನಿಲ್ಲಿಸಲೂ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸರ್ಕಾರ ಸ್ಥಾಪನೆ, ಸಾಂವಿಧಾನಿಕ ಸರ್ಕಾರದ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುವುದು. ರಕ್ಷಣೆ, ವಿದೇಶಿ ವ್ಯವಹಾರ, ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರ ಸ್ಥಿತಿ, ಭಾರತದ ಹಣಕಾಸಿನ ಸಾಲ ಹಾಗೂ ಕರ್ತವ್ಯಪಾಲನೆ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮೀಸಲಾತಿ ಅಥವಾ ಭದ್ರತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು ಸಹ ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳು ಮತ್ತು ಭಾರತ ಹಿತರಕ್ಷಣೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸಾಂವಿಧಾನಿಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳ ಯೋಜನೆಯ ದುಂಡುಮೇಜಿನ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಎರಡನೆಯ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಭಾಗವಹಿಸಲೂ ಬಹಿಷ್ಕಾರವನ್ನೆಲ್ಲ ನಿಲ್ಲಿಸಲೂ ಗಾಂಧಿಯವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ಪರವಾಗಿ ಸಮ್ಮತಿಸಿದರು. (ವಿ.ಕೆ.)

ಗಾರಿಬಾಲ್ಡಿ, ಜೋಸೆಪ್ಪೆ: 1807–82. ಇಟಲಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಪ್ರೇಮಿ, ಹೋರಾಟಗಾರ, ಗಣರಾಜ್ಯವಾದಿ, ನಾಡಿನ ಏಕೀಕರಣವನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಕಾರಣರಾದವರಲ್ಲೊಬ್ಬ. 1807ರ ಜುಲೈ 4ರಂದು ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ನೀಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. 1815–60ರಲ್ಲಿ ಇದು ಸಾರ್ಡೆನ್ಯಾಪೈಮಾಂತೆ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಮಗ ಪಾದ್ರಿಯಾಗಬೇಕೆಂಬುದು ತಂದೆತಾಯಿಯರ ಅಭಿಲಾಷೆಯಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇವನನ್ನು ಕಡಲು ಆಕರ್ಷಿಸಿತು. ಇವನು ವ್ಯಾಪಾರ ಹಡಗೊಂದರಲ್ಲಿ ಬಹುಕಾಲ ನಾವಿಕನಾಗಿದ್ದ. ಇಟಲಿಯ ಕ್ರಾಂತಿ ನಾಯಕ ಜೂಸೆಪ್ಪೆ ಮಾಟ್ಸೀನಿಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ಅವನ ಯುವ ಇಟಲಿ ಸಂಘದ ಸದಸ್ಯನಾದ. ಪೈಮಾಂತೆಯಲ್ಲಿ ಜನಪರ ಬಂಡಾಯವನ್ನೆಬ್ಬಿಸುವ ಸಂಚೊಂದರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದನೆಂಬುದು(1834) ಬಯಲಾದಾಗ ಇವನು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕ ತಲುಪಿ, ಅಲ್ಲಿ 1836ರಿಂದ 1848ರವರೆಗೆ ಅಲೆದಾಡಿದ. ಇವನ ಗೈರುಹಾಜರಿಯಲ್ಲಿ ಇವನ ಮೇಲೆ ಮರಣದಂಡನೆಯ ಶಿಕ್ಷೆ ಹೊರಿಸಲಾಯಿತು.

ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲೂ ಇವನು ಸುಮ್ಮನಿರಲಿಲ್ಲ; ಬ್ರೆಜಿಲ್ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡೆದ್ದಿದ್ದ ರೀಯೂ ಗ್ರಾಂಡೆ ದೂ ಸೂಲ್ ಪರವಾಗಿ ಕಡಲುಗಳ್ಳನಾಗಿ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸಿದ. ಅರ್ಜೆಂಟೈನದ ವಿರುದ್ಧ ಉರುಗ್ವೆಯ ಪರವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದ. ಇವನ ನೆರವಿನಿಂದ 1843ರಲ್ಲಿ ಇಟಾಲಿಯನ್ ಸೈನ್ಯದಳವೊಂದನ್ನು (ಕೆಂಪಂಗಿಗಳು) ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಗೆರಿಲ್ಲಾ ಯುದ್ಧಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಇವನು ವಿಶೇಷಾನುಭವವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದು ಈ ದಳದೊಂದಿಗೆ ಇದ್ದಾಗ. 1839ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಆನ ಮೇರಿಯ ರಿಬೇರೊದ ಸಿಲ್ವ ಎಂಬವಳನ್ನು ಎತ್ತಿಕೊಂಡು ಹೋಗಿ, ಆಕೆಯ ಮೊದಲ ಗಂಡ ತೀರಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ಮದುವೆಯಾದ(1842). ಗಾರಿಬಾಲ್ಡಿಯ ಹೋರಾಟಗಳಲ್ಲಿ ಅವಳೂ ಇವನೊಡನೆ ಇರುತ್ತಿದ್ದಳು. ಆಕೆ 1849ರಲ್ಲಿ ತೀರಿಕೊಂಡಳು.

ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಏರ್ಪಟ್ಟಿದೆಯೆಂಬ ಸುದ್ದಿ ಕೇಳಿ ಇವನು ತನ್ನ ಕೆಲವು ಅನುಯಾಯಿಗಳೊಂದಿಗೆ 1848ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ನಾಡಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಇಟಲಿಯ ಎಲ್ಲ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಬಂಡಾಯಸ್ಥಿತಿಯಿತ್ತು. ಸಾರ್ಡೆನ್ಯಾ ಆಸ್ಟ್ರಿಯಗಳ ನಡುವೆ ಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾಗಿತ್ತು. ಇವನು ಗಣತಂತ್ರವಾದಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ಸಾರ್ಡೆನ್ಯಾದ ದೊರೆಗೆ ನೆರವು ನೀಡಲು ಮುಂದೆ ಬಂದ. ಆದರೆ ದೊರೆ ಇದರಲ್ಲಿ ಉತ್ಸಾಹ ತೋರಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವನು ಮಿಲಾನಿನ ನೆರವಿಗೆ ಹೋದ. ಸಾರ್ಡೆನ್ಯಾ ಮಿಲಾನ್‌ಗಳು ಸೋತವು. ಮಿಲಾನ್ ಶರಣಾಗತವಾಯಿತು. ಸಣ್ಣ ಪಡೆಯೊಂದಿಗೆ ಬೆಟ್ಟಗಾಡು ಸೇರಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯನರಿಗೆ ಕಿರುಕುಳ ಕೊಡಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಆದರೆ ವಿಫಲನಾಗಿ, ಗಡಿ ದಾಟಿ ಸ್ವಿಟ್ಜರ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿಂದ ನೀಸ್ ತಲುಪಿದ.

ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ ಆಗ ಇನ್ನೂ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಸರ್ಕಾರಗಳು ಉಳಿದಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಅವು ಯಾವುವೂ ಇವನ ನೆರವನ್ನು ಬಯಸಲಿಲ್ಲ. 1848ರ ನವೆಂಬರಿನಲ್ಲಿ 9ನೆಯ ಪೋಪ್ ಪಯಸ್ ರೋಮಿನಿಂದ ಓಡಿಹೋದಾಗ ಇವನು ರೋಮಿನ ಜನರಿಂದ ಆಹ್ವಾನಿತನಾಗಿ

ಅದನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಫ್ರೆಂಚರ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನೆದುರಿಸಿದ. ಆಗ ಇವನ ಧೈರ್ಯ ಸಾಹಸಗಳೂ ನಾಯಕತ್ವಗುಣವೂ ಸಂಘಟನೆಯ ಚಾತುರ್ಯವೂ ಪ್ರಕಾಶಕ್ಕೆ ಬಂದುವು. ಆದರೂ ಕೊನೆಗೆ ಆ ನಗರ ಶತ್ರುಗಳ ವಶವಾಯಿತು. ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಸ್ಪೇನ್, ನೇಪಲ್ಸ್ ಪಡೆಗಳು ಇವನನ್ನು ಬೆನ್ನಟ್ಟಿದರೂ ಹೆದರದೆ, ಶರಣಾಗದೆ ಹಿನ್ನಡೆದು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಅಮೆರಿಕಕ್ಕೆ ಹೋದ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಯೋಧನೆಂದೂ ಎರಡು ಪ್ರಪಂಚಗಳ ವೀರನೆಂದೂ ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾದ. 1854ರಲ್ಲಿ ಇಟಲಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಲು ಇವನಿಗೆ ಅವಕಾಶ ದೊರಕಿತು. ಕಾರ್ಸಿಕ ಸಾರ್ಡೀನ್ಯಾಗಳ ನಡುವಣ ಕಾಪ್ರೇರಾ ದ್ವೀಪದ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಕೊಂಡ. ಅಲ್ಲೆ ನೆಲೆಸುವುದು ಇವನ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಕರೆ ಬಂತು. ಸಾರ್ಡೀನ್ಯಾಗೆ ಆಗ ಕಾವೂರ್ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ. ಆಸ್ಟ್ರಿಯಾದ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಮಾಡಲಿದ್ದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಇವನ ನೆರವು ಬಯಸಿದ. ಅಲ್ಲಿಯ ದೊರೆಗೆ ನೆರವು ನೀಡಲು ಇವನು ಸಿದ್ಧನಿದ್ದನಾದರೂ ದೇಶಭ್ರಷ್ಟನೆನಿಸಿದ್ದ ಇವನಿಗೆ ಮನ್ನಣೆ ನೀಡುವುದು ಕಷ್ಟವಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ಕಾವೂರ್ ಹಾಗೂ ಇವನ ಉದ್ದೇಶಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದುವು. ಆದರೂ ಕೊನೆಗೆ ಅವರ ನಡುವೆ ಒಪ್ಪಂದವಾಯಿತು. ದೊರೆ ವಿಕ್ಟರ್ ಇಮ್ಯಾನ್ಯುಯೆಲ್‌ನ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಇವನು ಮೇಜರ್ ಜನರಲ್ ಆದ. ಇವನ ಸ್ವಯಂಯೋಧರ ಪಡೆ ಆಸ್ಟ್ರಿಯನ್ ಸೇನೆಯ ಹಾದಿ ತಪ್ಪಿಸಿ ಕಾದಿ ಅದನ್ನು ಸೋಲಿಸಿತು. ಆಲ್ಪ್ ಪ್ರದೇಶ ವಿಮೋಚನೆಗೊಂಡಿತು. ಶಾಂತಿ ಕೌಲು ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಅನಂತರ ಇವನು ಟಸ್ಕನಿಯ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. ಪೋಪ್ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೂ ಏರಿಹೋಗಲು ಇವನು ಸಿದ್ಧನಾದ. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ದೊರೆ ಇಮ್ಯಾನ್ಯುಯೆಲನಿಂದ ತಡೆ ಬಂತು. ಇವನು ಮೇಜರ್ ಜನರಲ್ ಹುದ್ದೆಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದ. ಸವಾಯನ್ನೂ ಇವನ ಜನ್ಮ ಸ್ಥಳವಾದ ನೀಸನ್ನೂ ಸಾರ್ಡೀನ್ಯಾ ಸರ್ಕಾರ ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಕೋಪಗೊಂಡು, ಅಲ್ಲಿಯ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಈ ಕ್ರಮವನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದ.

ನೇಪಲ್ಸ್ ಸಿಸಿಲಿಗಳ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ ಎರಡನೆಯ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸನ ವಿರುದ್ಧ ಸಿಸಿಲಿಯ ಪ್ರಜೆಗಳು ಬಂಡಾಯ ಹೂಡಿದ್ದರು. 1860ರ ಮೇ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಸಿಲಿಯ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗೆ ಎರಡು ಹಡಗುಗಳಲ್ಲಿ ಸು.1150 ಸ್ವಯಂ ಯೋಧರ ಮುಂದಾಳಾಗಿ ಜಿನೀವದಿಂದ ಹೊರಟ. ಅನಂತರ ಇವರು ಸಹಸ್ರಾರು ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರು. ಕೆಂಪಂಗಿ ಇವರ ಸಮವಸ್ತ್ರ. ವಿಕ್ಟರ್ ಎಮ್ಯಾನ್ಯುಯೆಲ್‌ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಸಿಸಿಲಿ ದ್ವೀಪದ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯೆಂದು ಇವನು ಘೋಷಿತನಾದ. ಸಿಸಿಲಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸನ 24,000 ಸೈನಿಕರನ್ನು ದಿಟ್ಟ ಹೋರಾಟದಿಂದ ಸೋಲಿಸಿದ. ಅನಂತರ ನೇಪಲ್ಸಿನ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಹೋದ. ಅದೂ ಬಹುತೇಕ ಇವನ ವಶವಾಯಿತು. ವಿಕ್ಟರ್ ಎಮ್ಯಾನ್ಯುಯೆಲ್ ನೇಪಲ್ಸ್ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದಾಗ ಅವನೊಂದಿಗೆ ಇವನೂ ಇದ್ದ. ಆದರೆ ದೊರೆಯ ಸನ್ಮಾನವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಲೊಲ್ಲದೆ ಕಾಪ್ರೇರಾಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ.

ಅಧಿಕಾರದ ಆಸೆ ಇವನಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪವೂ ಇರಲಿಲ್ಲವಾದರೂ ಇವನ ಬಗ್ಗೆ ಇಟಲಿಯ ಸರ್ಕಾರ ಎಂದಿಗೂ ನೆಮ್ಮದಿಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ಅನುಯಾಯಿಗಳನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಅತ್ಯಂತ ನಿಕೃಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದುದ್ದು ಇವನಿಗೆ ಕೋಪವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು. ತಾನು ಗೆದ್ದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಆಡಳಿತ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿರಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಇವನು ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಕಟುವಾಗಿ ಟೀಕಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಇಟಲಿಯ ಏಕೀಕರಣ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸುವುದು ಇವನ ಇಚ್ಛೆಯಾಗಿತ್ತು. ರೋಂ ವೆನಿಸ್‌ಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಇಟಲಿಯ ಸರ್ಕಾರ ಇವನಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ನೆರವು ನೀಡಲಿಲ್ಲ. ಇವನನ್ನೂ ಇವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳನ್ನೂ ಅದು ಬಂಧಿಸಿ ವಿಮೋಚನೆಗೊಳಿಸಿತು. 1864ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿಗೆ ಹೋದಾಗ ಇವನಿಗೆ ಅದ್ಭುತವಾದ ಸ್ವಾಗತ ದೊರಕಿತು. 1867ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ರೋಮಿನ ಮೇಲೆ ಏರಿ ಹೋದ. ಸರ್ಕಾರ ಇವನನ್ನು ದಸ್ತಗಿರಿ ಮಾಡಿ ಕಾಪ್ರೇರಾಗೆ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಇಟಲಿಯ ಸರ್ಕಾರ ಇವನಿಗೆ ದಿಗ್ಬಂಧನ ವಿಧಿಸಲು ಹವಣಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಇವನು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ರೋಮ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹೊಕ್ಕ. ಇವನ ಪಡೆಗಳಿಗೆ ಸೋಲಾಯಿತು. ಇವನು ಇಟಲಿಯ ಎಲ್ಲೆಯನ್ನು ದಾಟಿ ಬಂದಾಗ ಸರ್ಕಾರ ಇವನನ್ನು ಮತ್ತೆ ದಸ್ತಗಿರಿ ಮಾಡಿ ಕಾಪ್ರೇರಾಗೆ ಕಳುಹಿಸಿತು. 1870ರಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಸೇನೆಯನ್ನು ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಿದ. ಫ್ರಾನ್ಸ್–ಜರ್ಮನಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ನೆರವು ನೀಡುವುದು ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಇವನ ನೆರವು ತುಂಬ ಉಪಯುಕ್ತವೆನಿಸಿತು. ಬಾರ್ಡೋದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಭೆಗೆ ಇವನು ಆಯ್ಕೆ ಹೊಂದಿದ. ಆದರೆ ಅದರಲ್ಲಿರಲಾರದೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ಕೊಟ್ಟ. ಅನಂತರ ಇವನು ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾದ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಲಿಲ್ಲ. 1882ರ ಜೂನ್ 2ರಂದು ನಿಧನನಾದ.

ಇವನು ಆವೇಶ ಭರದಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದದ್ದುಂಟು. ಶಾಸನಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ನಂಬಿಕೆ ಇರಲಿಲ್ಲ ಹಾಗೂ ಇವನು ಚಿಂತನಪರನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಶಾಸನಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವನು ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಇರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ವಿಷಯಗಳು ಇವನಿಗೆ ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಸಂಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜಕೀಯ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಇವನು ಅರಿತುಕೊಳ್ಳಲಾರದೆ ಹೋದ. ಇವನು ಮೂಲತಃ ಯೋಧ, ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಆಸೆ ಪಡದೆ ಇಟಲಿಯ ಏಕೀಕರಣ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಫಲನಾದ ಇವನಿಗೆ ಇಟಲಿಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯ ಸ್ಥಾನವಿದೆ.

ಇವನು ತನ್ನ ಸಾಹಸಮಯ ಬದುಕಿನ ಕಥೆಯನ್ನು ಹೇಳಲು ಒಮ್ಮೆ ಕಾವ್ಯವನ್ನು, ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಗದ್ಯವನ್ನು ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿ ಬಳಸಿದ. ಇವನು 1862ರಲ್ಲಿ ಕಾಪ್ರೇರಾ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಬರೆದ ಆತ್ಮವೃತ್ತಾಂತವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ದಿ ಪೊಯೆಮ ಆಟೊಬಯೋಗ್ರಾಫಿಕೊ ಎಂಬ ನೀಳ್ಗವನದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಹಲವು ವೈಯಕ್ತಿಕ ಅನುಭವಗಳನ್ನು ತೋಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ.

(ಎ.ವಿ.ವಿ.;ಎಚ್.ಕೆ.ಆರ್.)

ಗಾರೆಶಿಲ್ಪ: ನೋಡಿ–ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ

ಗಾಹದ್ವಾಲ ಮನೆತನ: 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಕನೌಜಿನಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಒಂದು ರಾಜಮನೆತನ. ಇದು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅಥವಾ ರಾಥೋರರ ವಂಶದ ಒಂದು ಶಾಖೆ ಎಂಬುದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾದರೂ ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಕಳಚುರಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಕರ್ಣನ ಮಾಂಡಲಿಕನಾಗಿದ್ದ ಯಶೋವಿಗ್ರಹ ಈವರೆಗೆ ತಿಳಿದುಬಂದಿರುವ ಮೊದಲ ದೊರೆ. ಇವನ ಮಗ ಮಹೀಚಂದ್ರ. ಇವನಿಗೆ ಮಹೀತಲ, ಮಹೀಯಲ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಈತ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ. ಮಹೀಚಂದ್ರನ ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದವನು ಅವನ ಮಗ ಚಂದ್ರದೇವ. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದ ಪರಮಾರ ಭೋಜ ಮತ್ತು ಕಳಚುರಿ ಕರ್ಣರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಲು ಹೆದರಿ ಹಿಂದೆಗೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಅವರ ಅನಂತರ ಮತ್ತೆ ತಮ್ಮ ಧಾಳಿಗಳನ್ನಾರಂಭಿಸಿದರೆಂದೂ ಪಂಜಾಬಿನ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿದ್ದ ಮಹಮೂದ 1086–90ರಲ್ಲಿ ಕನೌಜ್, ಕಾಲಂಜರ ಮತ್ತು ಉಜ್ಜಯನಿಗಳನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿದನೆಂದೂ ಆಗ ಕನೌಜಿನಲ್ಲಿ ಚಂದರಾಯ್ ಎಂಬವನು ಇವನ ಮಿತ್ರನಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಚಂದ್ರದೇವನೇ ಈ ಚಂದರಾಯನಾಗಿರಬಹುದು. ಮಹಮೂದ ತನ್ನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಿಂದ ಹಿಂದಿರುಗಿದಾಗ ಉದ್ಭವಿಸಿದ ಅನಿಶ್ಚಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಚಂದ್ರದೇವ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಕನೌಜನ್ನು ಪಂಚಾಲದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ದೊರೆ ಗೋಪಾಲನಿಂದ ಕಿತ್ತುಕೊಂಡ. ಚಂದ್ರದೇವ, ಗಜಪತಿ, ನರಪತಿ, ತ್ರಿಶಂಕುಪತಿ–ಇವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಈತ ಕುಶಿಕ, ಕಾಶಿ, ಉತ್ತರ ಕೋಸಲಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದುದಾಗಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಇವನ ಮುನ್ನಡೆಗೆ ಮಗಧದ ದೊರೆ ಭೀಮಯಶನಿಂದ ತಡೆ ಬಿತ್ತು. ಅಲಹಾಬಾದಿನಿಂದ ವಾರಾಣಸಿ ಅಯೋಧ್ಯೆಗಳವರೆಗಿನ ಸೀಮೆಯೆಲ್ಲ ಚಂದ್ರದೇವನ ವಶವಾಗಿದ್ದುವು. ವಾರಾಣಸಿ ಗಾಹದ್ವಾಲರ ಎರಡನೆಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಚಂದ್ರದೇವನ ರಾಜ್ಯ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರಪ್ರಸ್ಥದವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತೆಂದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದರೆ ಆಗ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ರಾಜಮನೆತನ ಆಳುತ್ತಿತ್ತು. ಚಂದ್ರದೇವನ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಇಂದ್ರಸ್ಥಾನವೆಂಬುದು ಇಂದ್ರಪ್ರಸ್ಥವಾಗಿದ್ದಿರಲಾರದೆಂದು, ಅದು ಈಗಿನ ಇಂದೂರ್ ಆಗಿರಬಹುದೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಚಂದ್ರದೇವನ ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದವನು ಮದನಚಂದ್ರ. ಈತನ 1104–09ರ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ವಾರಾಣಸಿ, ಬಿಠಾಪುರ ಉಪವಿಭಾಗ, ಹಿಂದಿನ ಪಂಚಾಲ ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗ–ಇವು ಈತನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಮೂರನೆಯ ಅಲಾವುದ್ದೌಲಾ ಮಸೂದ ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕನೌಜಿನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಿದ್ದನೆಂದೂ ಅಲ್ಲಿಯ ದೊರೆಯಾದ ಮಲ್ಹಿ ಎಂಬುವವನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದನೆಂದೂ ಆತ ವಿಪುಲವಾಗಿ ಹಣ ತೆತ್ತು ವಿಮೋಚನೆ ಪಡೆದನೆಂದೂ ಮುಸ್ಲಿಂ ಇತಿವೃತ್ತಕಾರರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಮದನಚಂದ್ರನೇ ಈ ಮಲ್ಹಿ ಎಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮದನಚಂದ್ರನ ಮಗ ಗೋವಿಂದಚಂದ್ರ. ಗಾಹದ್ವಾಲ ವಂಶದ ಸಮರ್ಥ ದೊರೆಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬ. ಈತ ತನ್ನ ತಂದೆ ಬದುಕಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಮುಸ್ಲಿಮರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದನೆಂದು ಕೆಲವು ದಾಖಲೆಗಳಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಮುಸ್ಲಿಮರು ತನ್ನ ತಂದೆಯನ್ನು ಸೆರೆಯಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡುವಂತೆ ಈತ ಒತ್ತಡ ತಂದಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಹೀಗಾಗಿ ಮುಂದೆ ಮದನಚಂದ್ರ ಹೆಸರಿಗೆ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದರೂ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಗೋವಿಂದಚಂದ್ರನೇ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ ಗೌಡ ರಾಮಪಾಲನನ್ನು ಇವನು ಸೋಲಿಸಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ. ಈತ 1114ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅಂದಿನಿಂದ 1154ರವರೆಗೆ ಈತ ಬರೆಸಿದ 42 ಶಾಸನಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ದೊರಕಿವೆ. ವಾರಾಣಸಿ, ಫತೇಪುರ, ಕಾನ್ಪುರ, ಕನೌಜ್, ಗೊಂಡಾ, ಗೋರಖಪುರ, ದಿನಾಪುರ, ಪಾಟ್ನಗಳವರೆಗೆ ಈತನ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತೆಂಬುದು ಈ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. 1143ರ ಅನಂತರ ಈತ ಪಾಲದೊರೆ ಮದನನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಮಾಂಘೀರ್‌ವರೆಗಿನ ಎಲ್ಲ ನೆಲವನ್ನೂ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಆದರೆ 1158ರ ವೇಳೆಗೆ ಮಾಂಘೀರನ್ನು ಮತ್ತೆ ಅವನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಗೊಂಡಾ ಜಿಲ್ಲೆಯನ್ನು 1129ಕ್ಕೂ ಹಿಂದೆಯೇ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ

ಮದನಪಾಲನಿಂದಲೋ ಅವನ ಅನಂತರ ಬಂದ ದೊರೆಯಿಂದಲೋ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗೌಡ, ವಂಗ, ಕಳಿಂಗ, ತೆಲಂಗ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ, ಚಂಪಾರಣ್ಯ, ನೇಪಾಲ, ಭೋಟ, ಚೀನ, ಲೊಹಾವರ (ಲಾಹೋರ), ಓಡ್ರ, ಮಾಳವಗಳ ದೊರೆಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಗೋವಿಂದಚಂದ್ರ ಸೆಣಸಾಡಿ ಗೆದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಕಳಿಂಗ ಒರಿಸ್ಸಗಳ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ ಅನಂತವರ್ಮನ್ ಚೋಡಗಂಗನ ಪಶ್ಚಿಮದ ಕಡೆಯ ವಿಸ್ತರಣವನ್ನು ಗೋವಿಂದಚಂದ್ರ ತಡೆಗಟ್ಟಿರಬೇಕು. ಮಿಥಿಲೆಯ ನಾನ್ಯದೇವ ಗೋವಿಂದಚಂದ್ರನ ನೆರೆರಾಜ್ಯದ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ. ಈ ಇಬ್ಬರ ನಡುವೆ ಕದನ ಸಂಭವಿಸಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಮಗಧದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿದ್ದ ಚಾಳುಕ್ಯದೊರೆ ಸೋಮೇಶ್ವರನೂ ಗೋವಿಂದಚಂದ್ರನೊಂದಿಗೆ ಕಾದಿದ ಸಂಭವವುಂಟು. ಅಂತೆಯೇ ಇತರ ಹಲವು ರಾಜರ ವಿರುದ್ಧ ಗೋವಿಂದಚಂದ್ರ ತನ್ನ ಶೌರ್ಯಪ್ರದರ್ಶನ ಮಾಡಿದನೆನ್ನಬಹುದು. ಆದರೆ ಈತ ನೇಪಾಲ, ಚೀನ, ಟಿಬೆಟ್‌ಗಳ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದನೆನ್ನುವುದು ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗೋವಿಂದಚಂದ್ರನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಗೋವಿಂದಚಂದ್ರ ಅನೇಕ ಕಲೆಗಳನ್ನು ಬಲ್ಲವನಾಗಿದ್ದ. ಇವನಿಗೆ ಅನೇಕ ರಾಣಿಯರಿದ್ದರು. ಇವರ ಪೈಕಿ ಒಬ್ಬಳು ಕುಮಾರದೇವಿ. ಈಕೆ ಬೌದ್ಧೆ, ದೇವ ರಕ್ಷಿತನ ಮಗಳು. ಗೋವಿಂದಚಂದ್ರನಿಗೆ ಆಸ್ಫೋಟಕಚಂದ್ರ, ವಿಜಯಚಂದ್ರ, ರಾಜ್ಯಪಾಲ ಎಂಬ ಮೂವರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಬಹುಶಃ ಗೋವಿಂದಚಂದ್ರನ ಅನಂತರ 1154ರಿಂದ ಈಚೆಗೆ, ವಿಜಯಚಂದ್ರ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ. ವಿಜಯಚಂದ್ರ ಮುಸ್ಲಿಮರ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯೊಂದನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ. ಇವನಿಂದ ಸೋತ ಮುಸ್ಲಿಂ ಆಕ್ರಮಣಕಾರ ಬಹುಶಃ ಖುಸ್ರಾವ್ ಖಾನ್ ಇರಬೇಕು.

ವಿಜಯಚಂದ್ರನ ಅನಂತರ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದವನು ಜಯಚಂದ್ರ(1170). ದೋಆಬ್, ಅಲಹಾಬಾದ್, ವಾರಾಣಸಿ, ಪಾಟ್ನ, ಗಯ–ಇವು ಈತನ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಈತ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಸೇನ ದೊರೆಯೊಂದಿಗೆ ಘರ್ಷಣೆ ನಡೆಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಜಯಚಂದ್ರನ ಮಗಳು ಸಂಯುಕ್ತೆಯನ್ನು ಅಜ್ಮೀರದ ಚಾಹಮಾನ 3ನೆಯ ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ಪ್ರೇಮಿಸಿ ಅಪಹರಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋದನೆಂಬ ಕಥೆಯೊಂದುಂಟು. ಇದು ನಿಜವೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಜಯಚಂದ್ರ ಕವಿಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದ. ನೈಷಧಚರಿತದ ಕರ್ತೃವಾದ ಶ್ರೀಹರ್ಷ ಈತನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಜಯಚಂದ್ರ ಎರಡು ದಶಕಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಶಾಂತಿಯಿಂದ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಆದರೆ ಈತನ ಆಡಳಿತದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಾ ದುರಂತವೊಂದು ಸಂಭವಿಸಿತು. ಮುಯಿಜ಼್‌ಉದ್ದೀನ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಘೋರಿ ದೆಹಲಿ–ಅಜ್ಮೀರಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿ ದೊಡ್ಡ ಸೇನೆಯೊಂದಿಗೆ ಜಯಚಂದ್ರನ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಏರಿಬಂದ (1193). ಜಯಚಂದ್ರ ತನ್ನೆಲ್ಲ ಸೇನಾಬಲದೊಡನೆ ಅವನನ್ನು ಚಂದವರದಲ್ಲಿ ಎದುರಿಸಿ ಹೋರಾಡಿದ. ಆನೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತು ಯುದ್ಧ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಜಯಚಂದ್ರ ಸಾವಿಗೆ ಈಡಾದ. ಗಾಹಡ್ವಾಲ ಸೇನೆ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋತುಹೋಯಿತು. ವಿಜಯೀ ಮುಸ್ಲಿಂ ಸೇನೆ ವಾರಾಣಸಿಗೆ ನುಗ್ಗಿ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂಪತ್ತನ್ನೆಲ್ಲ ಸೂರೆಮಾಡಿತು. ಮಹಮ್ಮದ್ ಘೋರಿ ಗೆದ್ದ ಪ್ರದೇಶದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ತನ್ನ ಕಡೆಯ ಅಧಿಕಾರಿಯೊಬ್ಬನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿ ಸೇನೆಯೊಂದಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಆದರೆ ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಬಹಳ ಕಾಲ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಹತೋಟಿ ಹೊಂದಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಜಯಚಂದ್ರ ಮರಣ ಹೊಂದಿದಾಗ ಅವನ ಮಗ ಹರಿಶ್ಚಂದ್ರನಿಗೆ 18 ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಾಗಿತ್ತು. ಈತ ಮುಸ್ಲಿಮರಿಂದ ತನ್ನ ತಂದೆಯ ರಾಜ್ಯದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಬಹುಶಃ ಬಿಡಿಸಿಕೊಂಡಿರಬೇಕು. ಇವನು ಕನೌಜ್, ಜೌನ್‌ಪುರ, ಮಿರ್ಜಾಪುರಗಳನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ. ಚಂದೇಲ ದೊರೆ ತ್ರೈಲೋಕ್ಯವರ್ಮನ್ ಹರಿಶ್ಚಂದ್ರನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಹರಿಶ್ಚಂದ್ರನ ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಗಾಹಡ್ವಾಲ ದೊರೆ ಅಡಕ್ಕಮಲ್ಲನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಕನೌಜನ್ನು ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಇಲ್ತಮಿಷ್ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ (1226). ರಾಜ್ಯ ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಅಡಕ್ಕಮಲ್ಲ ಮಧ್ಯಭಾರತದ ನಾಗೋಡ್ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಅಡಕ್ಕಮಲ್ಲನ ಸಾಮಂತನೊಬ್ಬ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ.

ಗಾಹಾಡ್ವಾಲ ದೊರೆಗಳು ವಿಷ್ಣುಭಕ್ತರು. ಇವರ ಶಾಸನಗಳು ಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಸ್ತುತಿಯೊಂದಿಗೆ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತವೆ. ಇವರು ಶಿವ ಇತ್ಯಾದಿ ದೇವತೆಗಳನ್ನೂ ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರನ್ನು ಪರಮ ಮಹೇಶ್ವರರೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಗಾಹಡ್ವಾಲ ದೊರೆಗಳು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದ ಅನೇಕ ಮಂದಿರಗಳು ಮುಸ್ಲಿಮರ ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಿ ನಾಶವಾದವು. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ಗಿಡ್ಡಲೂರು: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಕರ್ನೂಲ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಕಮಿಯಡೆ ಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ. ಇದನ್ನು ಬರ್ಕಿಟ್ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿದ. ಈ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಗಿಡ್ಡಲೂರು ಮತ್ತು ಗುಂಡಲ–ಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರಂ ಬೆಟ್ಟದ ಬಳಿ ಗುಂಡ್ಲಕಮ್ಮ ನದಿಯ ಗರಸು ಮಣ್ಣಿನ ಪದರದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಯರ್ರಕೊಂಡಪಾಲೆಮ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಎರಡು ಪ್ರದೇಶಗಳು ನಲ್ಲಮಲೈ ಬೆಟ್ಟದ ಡೊರ್‌ನಾಲ–ಅತಮ್‌ಕುರ್‌ನ ಕಣಿವೆಯ ಆಚೆ–ಈಚೆ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿವೆ. ಶಿಲಾಯುಗದ ನಾಲ್ಕು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಬರ್ಕಿಟ್ ಗುರುತಿಸಿದ. ಇವು ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಕೈಗೊಡಲಿ ಹಂತದಿಂದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಅಗೇಟ್ ಮತ್ತು ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಂತದವರೆಗಿನವು. ಪದರ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಿಂದ ಇವುಗಳ ನಡುವಿನ ಹಂತಗಳನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತಗಳು ಡಿಟೆರ್ರ ಮತ್ತು ಪ್ಯಾಟರ್‌ಸನ್ ಸೂಚಿಸಿರುವ ಹಿಮಯುಗದ ಹಿಮಘಟ್ಟಗಳು ಮತ್ತು ಇವುಗಳ ನಡುವಿನ ಘಟ್ಟಗಳಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೆಯಾಗುತ್ತವೆ.

ಎಫ್.ಈ. ಜ಼ಾಯನರ್, ವಿ.ಡಿ. ಕೃಷ್ಣಸ್ವಾಮಿ ಮತ್ತು ಸೌಂದರರಾಜನ್ ಗಿಡ್ಡಲೂರು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇನ್ನಷ್ಟು ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದರು. ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ, ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ, ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ಇವರು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಭೂಮಿಯ ಮೇಲ್ಪದರದಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಒಂದು ಕೈಗೊಡಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಚೌಕೋನದ ಕಡಿಗತ್ತಿ ದೊರೆತವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಸ್ತರದ ಸಿಮೆಂಟಿನಂತಹ ಗರಸು ಮಣ್ಣಿನ ಪದರ, ಇದರ ಮೇಲೆ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಪದರ ಮತ್ತು ಇದರ ಮೇಲೆ ಸಡಿಲವಾದ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪದರವಿದ್ದು ಒಟ್ಟಾಗಿ 3.5 ಮೀ ನಷ್ಟಿದೆ. ಈ ರೀತಿ ಪದರಗಳು ಎಸ್.ಪಿ.ಜಿ. ಮೆಷಿನ್ ಬಂಗಲೋ, ಗಿಡ್ಡಲೂರು ರಸ್ತೆಯ 86 ಮತ್ತು 87 ನೆಯ ಮೈಲಿಗಲ್ಲು, ರೈಲ್ವೇ ಲೈನ್ ಮತ್ತು ಗಿಡ್ಡಲೂರು ರಸ್ತೆ ಹಾಗೂ ನದಿಯ ನಡುವಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಗಿಡ್ಡಲೂರು–1 ಮತ್ತು ಗಿಡ್ಡಲೂರು–2ರಲ್ಲಿ ಆದಿ ಲೆವಾಲ್ವ ಮಾದರಿಯ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಗಿಡ್ಡಲೂರು–1ರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಉರುಟು ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳಿಂದ ಹಿಡಿದು ಕ್ಲಾಕ್ಟೊನ್ ಮಾದರಿಯ ಹೆರೆಯುವ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಕೊಕ್ಕಿನಾಕೃತಿಗಳು, ಅಂಡಾಕೃತಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರಕಿದರೆ ಗಿಡ್ಡಲೂರು–2ರಲ್ಲಿ, ಗಿಡ್ಡಲೂರು–1ರಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಉಪಕರಣ ಮಾದರಿಗಳು ಕಂಡುಬರದಿದ್ದರೂ ಸಮಾನಾಂತರ ಅಂಚಿನ ನೀಳಚಕ್ಕೆಗಳು, ಕೊರೆಯುಳಿಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ದೊರಕಿವೆ. ಗಿಡ್ಡಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ 240 ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಲಾಗಿ ಬರ್ಕಿಟ್ ಹೇಳಿರುವಂತೆ ಇವು ಆಫ್ರಿಕ ದೇಶದ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಕೆಯಾಗುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಆಫ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಗಿಡ್ಡಲೂರುಗಳಿಗೆ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ನೇರವಾದ ಜನಾಂಗ–ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂಪರ್ಕವಿರಲಿಲ್ಲ. ಗಿಡ್ಡಲೂರಿನ ಮೊದಲ ಎರಡು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಿಳಿಗಂದು ಬಣ್ಣದ ಬೆಣಚು ಕಲ್ಲಿನ ರೂಪಾಂತರ ದಿಂದಾದ ಶಿಲೆಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗಿಡ್ಡಲೂರು–2ರ (ನರಸಿಂಹಕೊಂಡ) ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ನಸುಹಸುರು ಬಣ್ಣದ ಬೆಣಚು ಕಲ್ಲು ರೂಪಾಂತರ ಶಿಲೆ, ನಾಳರಚನೆಯುಳ್ಳ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು, ಸ್ಫಟಿಕ, ಯಡಿನೈಟ್, ಅಗೇಟ್ ಮತ್ತು ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹರಿತವಾದ ಇಬ್ಬದಿ ಅಲಗುಗಳು ಮತ್ತು ಸುತ್ತಲೂ ಹರಿತವಾಗಿರುವ ನೀಳಚಕ್ಕೆ, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಬೈರಿಗೆ, ಮೊನೆ, ಕೊರೆಯುಳಿ ಇತ್ಯಾದಿ ದೊರಕಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳಾಗಿವೆ. (ಆರ್.ಎಸ್.ಎಸ್.)

ಗಿಬ್ಬನ್, ಎಡ್ವರ್ಡ್: 1737–94. ಆಂಗ್ಲ ಇತಿಹಾಸಕಾರ. ದಿ ಡಿಕ್ಲೈನ್ ಅಂಡ್ ಫಾಲ್ ಆಫ್ ರೋಮನ್ ಎಂಪೈರ್ (ರೋಮ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಅವನತಿ ಮತ್ತು ಪತನ) ಎಂಬ ಆರು ಸಂಪುಟಗಳ ಇತಿಹಾಸ ಗ್ರಂಥದ ಕರ್ತೃ. ಈತ ಜನಿಸಿದುದು ಸರ್ರೆ ಕೌಂಟಿಯ ಪುಟ್ನಿಯಲ್ಲಿ. ಇವನ ತಂದೆ ಎಡ್ವರ್ಡ್, ತಾಯಿ ಜೂಡಿತ್ ಪೋರ್ಟನ್. ಈತ 10 ವರ್ಷದವನಾಗಿದ್ದಾಗ ಆಕೆ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದಳು (1747). ಇವನನ್ನು ಚಿಕ್ಕಮ್ಮ ಕ್ಯಾಥರೀನ್ ಪೋರ್ಟನ್ ಸಾಕಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ತೊಡಗಿಸಿದಳು. ಮುಂದೆ ತಾನು ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಯಾಗಲು ಈಕೆಯ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವೇ ಕಾರಣವೆಂದು ತನ್ನ ಆತ್ಮಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಈತ ತನ್ನ 14ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿಗೆ ಕೆಲವು ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಸಾಧಾರಣ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಸಂಪಾದಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೂ ಇತರ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಶಾಲಾ ಬಾಲಕನೂ ನಾಚುವಂಥ ಅಜ್ಞಾನಿಯಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಇವನೇ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ.

ಈತ 15ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡಿನ ಮ್ಯಾಗ್ಡಲೀನ್ ಕಾಲೇಜು ಸೇರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿ ಈತ ಇದ್ದದ್ದು ಕೇವಲ 14 ತಿಂಗಳು. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಈತ ಕ್ರೈಸ್ತಮತವನ್ನು ಕುರಿತು ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಭ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ; ಅದರ ಪರಿಣಾಮವೆಂಬಂತೆ 1753ರ ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಚರ್ಚಿನ ಸದಸ್ಯನಾಗಿ ಜೂನ್ 8ರಂದು ಲಂಡನ್ ನಗರದ ಒಂದು ಚರ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಪುರೋಹಿತನಾದ. ಆದರೆ ಇದು ಇವನ ತಂದೆಗೆ ಸರಿಬರಲಿಲ್ಲ. ಕುಪಿತನಾದ ತಂದೆ ಇವನನ್ನು ಲಾಸ್ಯಾನ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಕಾಲ್ವಿನ್ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪೆವಿಲಿಯಾನ ಬಳಿ ಬಿಟ್ಟ. ಇಲ್ಲಿ ಇವನು ಸುಮಾರು ಐದು ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಕಳೆದ. ಆಗ ಇವನಿಗೆ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚ್ ಭಾಷೆ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಗಣಿತ ತರ್ಕಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾದ ಶಿಕ್ಷಣ ದೊರಕಿತು. ಪೆವಿಲಿಯಾನ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ 1754ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಪಂಗಡವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಆಗಿ ಮತಾಂತರಗೊಂಡ. ಕ್ರಮೇಣ ಇವನು ಸಾಮಾಜಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆ ಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಭಾಗವಹಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಇವನ ಹಿರಿಯ ಸಮಕಾಲೀನನಾಗಿದ್ದ ವಾಲ್ಟೇರ್ ಏರ್ಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸತ್ಕಾರ ಸಮಾರಂಭಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಲಾಸ್ಯಾನ್ ನಗರದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿಯೂ ಈತ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳತೊಡಗಿದ. (ಎ.ಎಂ.)

ಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಕನಾದಾಗ ಇವನ ತಂದೆ ಈತನಿಗೆ ವಾರ್ಷಿಕವಾಗಿ 300 ಪೌಂಡುಗಳ ಆದಾಯ ಬರುವಂತೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದ (1758). ಇದು ಇವನಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ದೊರಕಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಸುಸೇನ್ ಚರ್ಕೋಡಳೊಂದಿಗೆ ಇವನ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಯಿತು. ಅವಳನ್ನು

ಮದುವೆಯಾಗಬೇಕೆಂಬುದು ಇವನ ಅಪೇಕ್ಷೆಯಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈತನ ತಂದೆ ಇವರ ಮದುವೆಗೆ ಅನುಮತಿ ನೀಡಲಿಲ್ಲವಾದ ಕಾರಣ ಇವರ ಸಂಬಂಧ ಮುರಿಯಿತು. ಈ ಕಹಿ ಪ್ರಸಂಗದ ಫಲವಾಗಿ ಇವನು ಮುಂದೆ ಅವಿವಾಹಿತನಾಗಿಯೇ ಉಳಿಯುವಂತಾಯಿತು. ಇದನ್ನು ಮರೆಯಲೋಸುಗ ಮುಂದಿನ ಐದು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಪುನಃ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ನಿರತನಾದ. ಇವನ ಮೊದಲ ಪ್ರಬಂಧ 1761ರಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಇದನ್ನೇ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲೂ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಏಳು ವರ್ಷಗಳ ಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾಯಿತು (1757–64). ಈ ಕದನದಲ್ಲಿ ಇವನೂ ಪಾಲ್ಗೊಂಡು ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಆಗಿ ನಾಡಿಗೆ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ (1760–62). ಸೇನೆಯಿಂದ ನಿವೃತ್ತಿ ಹೊಂದಿದ ಮೇಲೆ 1763ರ ಅನಂತರ ಪುನಃ ಲಾಸ್ಯಾನ್ ನಗರಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದಾಗ ಇವನಿಗೆ ಜಾನ್‌ಬೇಕರ್ ಹಾಲ್ರಾಯ್ (ಮುಂದೆ ಲಾರ್ಡ್ ಷೆಫೀಲ್ಡ್) ಎಂಬವನ ಸ್ನೇಹ ದೊರಕಿತು. ಆತನೇ ಇವನ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ.

1764ರಲ್ಲಿ ಇಟಲಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಪುರಾತನ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದ. ಅವನತಿಗೀಡಾದ ರೋಮ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಇತಿಹಾಸ ಇವನು ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಪರಿಚಯ ಪಡೆದಾಗಲೇ ಮನಸೆಳೆದಿತ್ತು. ಮರುವರ್ಷವೇ ನೇಪಲ್ಸ್ ಮುಖಾಂತರ ಮನೆಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಮುಂದಿನ ಐದು ವರ್ಷಗಳನ್ನು ವ್ಯರ್ಥವಾಗಿ ಕಳೆದ. ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಅಲ್ಲಿ ಇವನ ಮಿತ್ರರಲ್ಲೊಬ್ಬನಾದ ಜಾರ್ಜಸ್ ಡೇವೆರ್ಡನ್‌ನೊಡಗೂಡಿ ಮೆಮ್ವಾರ್ಸ್ ಲಿಟರೇರಿಸ್ ದ ಲಾ ಗ್ರಾಂಡ್ ಬ್ರೆಟಾನೆ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬರೆದ (1768–69). 1770ರಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಟಿಕಲ್ ಆಬ್ಸರ್ವೇಷನ್ಸ್ ಆನ್ ದಿ ಸಿಕ್ಸ್ತ್ ಬುಕ್ ಆಫ್ ದಿ ಏನೀಡನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ.

1770ರಲ್ಲಿ ಈತ ತಂದೆಯ ನಿಧನಾನಂತರ ಲಂಡನ್ ನಗರಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೆಲಸಿದ. ನಗರ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಮೈಮರೆತು ವೈಭವೋಪೇತ ಕ್ಲಬ್‌ಗಳ ಸದಸ್ಯನಾದ. ಜಾನ್ಸನ್ ಕ್ಲಬ್ ಸದಸ್ಯನಾಗಿ ಚುನಾಯಿತನಾದ. ಸಾಹಿತಿ ಜಾನ್ಸನನ ಹಾಗೂ ಬಾಸ್ವೆಲನ ಟೀಕೆಗಳಿಗೆ ಗುರಿಯಾದ. ಇವನು 1774ರಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಸದಸ್ಯನಾದ. ಆ ವೇಳೆಗೆ ನಿಧಾನವಾಗಿ ತನ್ನ ಮುಖ್ಯಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬರೆಯಲು ತೊಡಗಿದ. ಇವನ ಆ ಗ್ರಂಥದ ಮೊದಲ ಸಂಪುಟ 1776ರ ಫೆಬ್ರುವರಿ 16ರಂದು ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಇದು ಇವನಿಗೆ ಹೆಸರನ್ನೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯನ್ನೂ ತಂದಿತು. ಈ ಗ್ರಂಥ ಅನೇಕರ ಶ್ಲಾಘನೆಗೂ ಕಟುಟೀಕೆಗೂ ಒಳಗಾಯಿತು. ಇದರ 15, 16ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯಗಳು ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಉಗಮವನ್ನು ಕುರಿತವು. ಇವನ ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಇದೂ ಒಂದು ಕಾರಣ.

ಲಾರ್ಡ್ ನಾರ್ತ್ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಪ್ರಧಾನಿಯಾದಾಗ 1779 ಇವನಿಗೆ ಲಾಭದಾಯಕವಾದ ಹುದ್ದೆ ದೊರಕಿತು. ಅನ್ ಮೆಮ್ವಾರ್ ಜಸ್ಟಿಫಿಕೇಟಿವ್ ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ರಾಜ್ಯಪತ್ರವನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಅಮೆರಿಕ ನೀತಿಯನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿದ. 1782ರಲ್ಲಿ ನಾರ್ತ್‌ನ ಸರ್ಕಾರ ಬಿದ್ದಾಗ ಈತನೂ ತನ್ನ ಹುದ್ದೆ ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ಈತ ಲಾಸ್ಯಾನ್ ನಗರಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಇವನ ಇತಿಹಾಸದ 2, 3ನೆಯ ಸಂಪುಟಗಳು 1781ರಲ್ಲೂ 4, 5 ಮತ್ತು 6ನೆಯ ಸಂಪುಟಗಳು 1787ರಲ್ಲೂ ಬಂದುವು. ಕೊನೆಯ 6ನೆಯ ಸಂಪುಟ ಪ್ರಕಟವಾದ್ದು ಇವನ 51ನೆಯ ಹುಟ್ಟುಹಬ್ಬದಂದು. ಇವನ ಆಪ್ತಮಿತ್ರ ಜಾರ್ಜಸ್ 1789ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. ಅವನ ಅಗಲಿಕೆ ಇವನಿಗೆ ತೀವ್ರ ಆಘಾತವಾಯಿತು. ಈ ಘಟನೆಯಿಂದ ಇವನು ಅನಾರೋಗ್ಯಕ್ಕೀಡಾಗಿ 1794 ಜನವರಿ 16ರಂದು ನಿಧನನಾದ.

ರೋಮ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಅವನತಿ ಕುರಿತು ಬರೆದ ಗ್ರಂಥ ಇಂದಿಗೂ ಮೇರು ಕೃತಿಯಾಗಿದೆ. ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ–ಅದರ ನಿರೂಪಣೆಗೆ–ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಹಲವಾರು ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಮುಂದೆ ಇಡುವುದರ ಮೂಲಕ ಇವನು ಇತಿಹಾಸದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಕಾಣಿಕೆ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಇವನು ನೀಡುವ ಅರ್ಥ ನಿಷ್ಠುರವಾದ್ದು. ಮಾನವ ಎಸಗಿದ ಘೋರ ಅನ್ಯಾಯಗಳ, ಪಾತಕಗಳ ದುರದೃಷ್ಟದ ವರದಿಯೇ ಇತಿಹಾಸ ಎಂದಿದ್ದಾನೆ.

ಅನೇಕ ಪರಿಮಿತಿಗಳಿದ್ದರೂ ಇವನ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಶೈಲಿ ಉತ್ತಮವಾದುದು. ಇವನು ಕೆಲವು ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಮಾಡಿರುವ ಅನೇಕ ನಿರ್ಣಯಗಳು ಇತ್ತೀಚಿನ ಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಖಚಿತಗೊಂಡಿವೆ. ತನ್ನ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬರ್ಬರತೆ ಹಾಗೂ ಮತದ ವಿಜಯೋತ್ಸವದ ದಾಖಲೆ ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರ. ಶ. ಎರಡನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗುವ ರೋಂ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದ ಮೊದಲನೆಯ ಅರ್ಧ 480ರ ವರೆಗಿನ ಘಟನೆಗಳಿಗೆ ಮೀಸಲಾಗಿದೆ. ಉಳಿದರ್ಧದಲ್ಲಿ 1453ರಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ಪತನದವರೆಗಿನ ಕಥೆ ಇದೆ. ಉತ್ತಮ ನಾಗರಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ರೋಮ್‌ನ ನೈತಿಕ ಪತನವೇ ಆ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಅಳಿವಿಗೆ ಮೂಲ ಕಾರಣ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಆಂಟೊನೈನ್ ಯುಗ ರೋಮ್ ಇತಿಹಾಸದ ಸುವರ್ಣಯುಗ. ಅನಂತರ ಕಾಣುವುದು ಅದರ ಪತನ ಎಂಬುದು ಇವನ ವಾದದ ರೀತಿ. ಇವನ ಆತ್ಮಕಥೆ ಈತನ ನಿಧನಾನಂತರ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು.(ಬಿ.ಆರ್.ಜ.)

ಗುಡ್ನಾಪುರ: ಉತ್ತರಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆ ಶಿರಸಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿಯ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ ಸು. 5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಗ್ರಾಮ. ಕದಂಬರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ಬನವಾಸಿ ರಾಜಧಾನಿಯ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ಬಳಿ ಸು. 6 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಭಗ್ನವಾದ ಒಂದು ಶಾಸನ ಕಂಬವಿದೆ. ಕಂಬದ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಒಡೆದು ಹೋಗಿರುವುದರಿಂದ ಇಡೀ ಕಂಬದ ಉದ್ದ ಎಷ್ಟಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗದು. ಕಂಬದ ನಾಲ್ಕೂ ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನವೊಂದನ್ನು ಕೆತ್ತಿದೆ. ಇದು ಕದಂಬ ರವಿವರ್ಮನ (ಸು.485–519) ಶಾಸನ. ಇದರಿಂದ ಕದಂಬ ಮಯೂರಶರ್ಮನ ತಂದೆ ಬಂಧುಷೇಣ, ತಾತ ವೀರಶರ್ಮ ಎಂಬ ಹೊಸ ವಿಷಯಗಳು ತಿಳಿದುಬಂದಿವೆ. ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ರವಿವರ್ಮ ಮನ್ಮಥನಿಗಾಗಿ ಆಲಯವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಜಿನಾಲಯವೆಂದು ಓದಿದಲ್ಲಿ ಆಲಯ ಬಾಹುಬಲಿಯದೆಂದು, ಬಾಹುಬಲಿಯ ಕಲ್ಪನೆ ಮತ್ತು ಒಂದು ದೇವಾಲಯ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಇತ್ತು ಎಂದು ಧೃಢವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಗುಡ್ನಾಪುರವನ್ನು ಗುಡ್ಡತಟಾಕ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈಗಲೂ ಗುಡ್ನಾಪುರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿದಂತೆ ಆ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ದೊಡ್ಡಕೆರೆಯನ್ನು ಶಾಸನೋಲ್ಲೇಖಿತ ಗುಡ್ಡ ತಟಾಕವೆಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

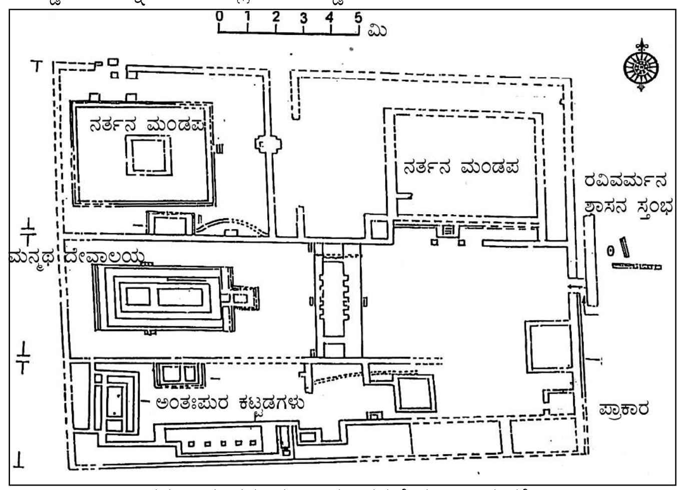

ಕದಂಬ ರವಿವರ್ಮನ ಕಾಲದ ಅರಮನೆ ಸಂಕೀರ್ಣದ ನಕ್ಷೆ

ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ಅನೇಕ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿದೆ. ಶಾಸನ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿ ಅರಸರ ಅರಮನೆಯಿದ್ದು ಅದರ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಶಾಲೆಯಿರುವ ವಿಷಯ, ಕಲ್ಲಿಲ್ಲಿ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಾವತಿ ಚೈತ್ಯಾಲಯವಿರುವ ವಿಷಯ, ಪದ್ಮಾವತಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ತೀರ್ಥಂಕರ ಯಕ್ಷಿ ವಿಷಯ (ಇದುವರೆಗೆ ತಿಳಿದಮಟ್ಟಿಗೆ ಈ ಪದ್ಮಾವತಿ ಯಕ್ಷಿಯ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಚೈತ್ಯಾಲಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದದ್ದು ಇದೊಂದೆ) ದಾಖಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ 1–10ರವರೆಗಿನ ಸಂಖ್ಯೆಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿವೆ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜ.)

ಈ ನೆಲೆಯ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕುತೂಹಲಕರವಾದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಅವು ವಜ್ರ, ನಾಲ್ಕು ಸಮಬಾಹು ಚತುರ್ಭುಜವುಳ್ಳ ಒಂದು ಆಯಾತಾಕೃತಿ, ಕೊನೆಯಿಲ್ಲದ ನಾಲ್ಕು ಗಂಟನಾಕೃತಿ, ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಚಕ್ರಗಳು. ನಾಲ್ಕು ಗಂಟನಾಕೃತಿ ಚಿತ್ರ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊದಲ್ಲಿಯ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಎರಡು ತಾಮ್ರದ ಬಿಲ್ಲೆಗಳ ಮೇಲೂ ಇದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಶ್ರೀವತ್ಸ ಚಿಹ್ನೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸಂಕೇತವೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಉತ್ಖನನ: ಅಂತಃಪುರದ ಸಹಿತ ಅರಮನೆ, ನಾಟ್ಯಶಾಲೆ, ಮನ್ಮಥ ದೇವಾಲಯ/ಜಿನಾಲಯ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಶಾಸನದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಬೆಂಗಳೂರು ವಿಭಾಗ ಶಾಸನವಿದ್ದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1994–96ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಸ್ವಾರಸ್ಯವೆಂದರೆ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿರುವಂತೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ, ಸಭಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹವುಳ್ಳ ಮನ್ಮಥ ಆಲಯ, ಅರಮನೆ ಮತ್ತು ನಾಟ್ಯಶಾಲೆ ಮುಂತಾದ ಅಪರೂಪದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ವಿಶೇಷಗಳು ಹಾಗೂ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಲೌಕಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳಿದ್ದುದ್ದು.

ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಅಪೂರ್ವ ವಿಗ್ರಹಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆರೆಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಕೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿಹೋಗಿದ್ದ ಸು. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ಜಿನವಿಗ್ರಹ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಯಶಃ ಕುಳಿತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿಯ ಯಕ್ಷ–ಯಕ್ಷಿಯರ ಚೆಲುವಾದ ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಜಿನಮೂರ್ತಿ ಸಿದ್ಧಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ಆದರೆ ಅದರ ಶಿರ ಮತ್ತು ಬಾಹುಗಳು ಒಡೆದು ಹೋಗಿವೆ. ಯಕ್ಷ ವಿಗ್ರಹ ಕುಸುರಿನ ಕೆತ್ತನೆಯುಳ್ಳ ಕಿರೀಟ ಹಾಗೂ ಹಾರಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿದೆ. ಇದರಂತೆಯೇ ಯಕ್ಷಿ ವಿಗ್ರಹವೂ ಇವಲ್ಲದೆ ಊರೊಳಗೆ ಸು. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕುಬ್ಜ ಯಕ್ಷ ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿ ಯಿದೆ. ಕುಬ್ಜವಿಗ್ರಹ ಸ್ಥೂಲವಾದ ದುಂಡುಶರೀರದ ಪುರುಷನದು. ಉಬ್ಬಿದ ಹೊಟ್ಟೆ, ಕುತ್ತಿಗೆ ಕಾಣಿಸದೆ ದೇಹಕ್ಕೆ ಅಂಟಿದಂತಿರುವ ಶಿರ, ಹೊಟ್ಟೆ ಮೊಣಕಾಲವರೆಗೂ ಜೋತು ಬಿದ್ದಂತಿದ್ದು, ಕಾಲುಗಳು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಕಾಣಿಸದಿರುವುದು, ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿ ಕಟ್ಟಿದ ಗುಂಗುರುಕೂದಲು, ಕಚ್ಚೆ ಹಾಕಿ ಧೋತರ ಉಟ್ಟು ಹಲವು ಎಳೆಗಳ ಹಾರದಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇದೇ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ

ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿದ ರತಿಮನ್ಮಥರ ವಿಗ್ರಹ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದ್ದು, ಮನ್ಮಥನ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿನ ಜಲ್ಲೆ, ರತಿಯ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ದಂಟು ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಸು. 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವಿಗ್ರಹ. (ಎಸ್.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಗುತ್ತರು: ನೋಡಿ–ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು

ಗುಪ್ತ, ಪರಮೇಶ್ವರಿಲಾಲ್: 1914–2001. ಭಾರತದ ಹೆಸರಾಂತ ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ತಜ್ಞರು. ಭಾರತೀಯ ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಅಧ್ಯಯನ ಮತ್ತು ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರು. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಆಜ಼ಮ್‌ಗಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. 8ನೆಯ ತರಗತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಜವಹರಲಾಲ್ ನೆಹರು ಬಂಧಿತರಾದಾಗ ಶಾಲೆಯನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಿದರು. ಶಾಲೆ ಇವರಿಗೆ ದಂಡವನ್ನು ವಿಧಿಸಿತು. ಆದರೆ ಇವರು ದಂಡವನ್ನು ಕೊಡಲು ನಿರಾಕರಿಸಿದಾಗ ಇವರನ್ನು ಶಾಲೆಯಿಂದ ಹೊರಹಾಕಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಇವರು ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸೇರಿ ಕಾನೂನು ಭಂಗ ಚಳವಳಿಯ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿದರು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಜ಼ಮ್‌ಗಟ್–ಕ–ನೆಹರು ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಂದ ಅನಂತರ ರಾಜಕೀಯ ದಿಂದ ದೂರಸರಿದು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡರು. 1948ರಿಂದ (18 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ) ತಮ್ಮ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಬಾಹ್ಯವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿ ಪದವಿ ಹಾಗೂ ಎಂ.ಎ. ಪದವಿಯನ್ನು ಮೊದಲ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ಪಡೆದರು. ಪಂಚ್ ಮಾರ್ಕ್ಡ್ ಕಾಯಿನ್ಸ್ ಇನ್ ಏನ್ಷೆಂಟ್ ಇಂಡಿಯ– ಇವರ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪ್ರಬಂಧ. ಈ ಸಂಶೋಧನೆ ಇವರಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಹೆಸರನ್ನು ತಂದಿತು. 1953ರಲ್ಲಿ ಬೊಂಬಾಯಿನ ಪ್ರಿನ್ಸ್ ಆಫ್ ವೇಲ್ಸ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂನಲ್ಲಿ ಶಾಸನತಜ್ಞರಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡರು. 1962ರ ತನಕ ಅಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. 6 ತಿಂಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂನಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. 1963ರಲ್ಲಿ ಪಾಟ್ನ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ನಿರ್ದೇಶಕರಾದರು. 1972ರಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತಿ ಹೊಂದಿದರು. ಇವರ ಪ್ರಶಂಸನೀಯ ಕಾರ್ಯವೆಂದರೆ ನಾಸಿಕದಲ್ಲಿಯ ಅಂಜನೇರಿ ಬಳಿ ಇಂಡಿಯನ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್ ನ್ಯೂಮಿಸ್‌ಮ್ಯಾಟಿಕ್ ಸ್ಟಡೀಸ್ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ತನ್ನ ಶಿಷ್ಯ ಕೆ.ಕೆ.ಮಹೇಶ್ವರಿಯವರನ್ನು ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದ್ದು. ಇದಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ಗ್ರಂಥ ಭಂಡಾರವನ್ನು ದಾನ ಮಾಡಿದರು. ಶಿಷ್ಯನ ಕೋರಿಕೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾದರು. ಅನಾರೋಗ್ಯದಿಂದ 1989ರಲ್ಲಿ ಈ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿದರು. 2001 ಜುಲೈ 27ರಂದು ನಿಧನರಾದರು.

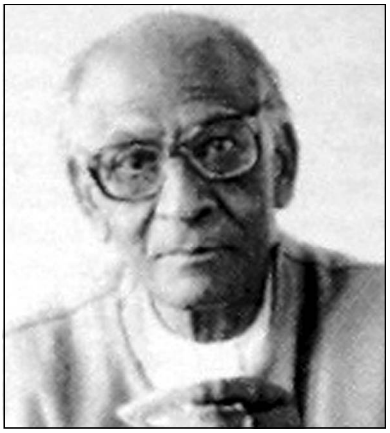

ಇವರು ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಸು. 250ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಲೇಖನಗಳನ್ನೂ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನೂ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪುಸ್ತಕ ಪ್ರಾಧಿಕಾರ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಕಾಯಿನ್ಸ್ ಇವರ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿ. ಇವರಿಗೆ ಯು.ಕೆ.ಯ ದಿ ರಾಯಲ್ ನ್ಯೂಮಿಸ್‌ಮ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಲೋಟ್ಕ ಪಾರಿತೋಷಕ (1969), ಅಮೆರಿಕದ ನ್ಯೂಮಿಸ್‌ಮ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಹಂಟಿಂಗ್‌ಟನ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿ, ಭಾರತದ ನ್ಯೂಮಿಸ್‌ಮ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯದ ಚಕ್ರವಿಕ್ರಮ ಪದಕ (1954), ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಕಲ್ಕತ್ತ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಜದುನಾಥ್ ಸರ್ಕಾರ್ ಪದಕ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಪದಕಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. 1969–86ರ ವರೆಗೆ ಹಲವಾರು ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮತ್ತು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಇವರಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪದಕಗಳನ್ನು ನೀಡಿ, ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಗೌರವ ಸದಸ್ಯರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡವು. (ಎ.ಎಸ್.)

ಗುಪ್ತ ವಂಶ: ಪ್ರ.ಶ.4–6ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ರಾಜವಂಶ. ಗುಪ್ತರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳೂ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಆಧಾರಗಳೂ ದೊರೆಯುವುದರಿಂದ ಇವರ ಕಾಲದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಕುರಿತ ಅನೇಕ ವಿವರಗಳು ತಿಳಿದುಬಂದಿವೆ. ಗುಪ್ತರ ಕಾಲವನ್ನು ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸದ ಸುವರ್ಣಯುಗವೆಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗುಪ್ತವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ 1ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನಿಗೂ (320–35) ಹಿಂದಿನ ಅರಸರ ವಿಷಯ ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಶುಂಗ ಮತ್ತು ಶಾತವಾಹನರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಗುಪ್ತ ಎಂದು ಕೊನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಹಲವು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಇವು ಗುಪ್ತ ಎಂಬ ವಂಶವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗದು. ಒಂದನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ತಾತ ಮಹಾರಾಜ ಶ್ರೀಗುಪ್ತ, ತಂದೆ ಮಹಾರಾಜ ಘಟೋತ್ಕಚ, ಇವರಿಗೆ ಕೇವಲ ಮಹಾರಾಜ ಎಂಬ ಬಿರುದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಘಟೋತ್ಕಚನ ಮಗನನ್ನು ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನೆಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ತನ್ನ ಪೂರ್ವಿಕರಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದನೆಂಬುದನ್ನು ಬಹುಶಃ ಇದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಮಗಧದೇಶದ ಮೃಗಶಿಖಾವನದಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಜ ಚೆಲಿಕಿ ತೋ ಎಂಬವನು ಯಾತ್ರಿಕರಿಗಾಗಿ ದೇವಾಲಯ ವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ಚೀನ ದೇಶದ ಯಾತ್ರಿಕನಾದ ಇತ್ಸಿಂಗ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು ಗುಪ್ತವಂಶದ ಮಹಾರಾಜ ಶ್ರೀಗುಪ್ತ ಎಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶ್ರೀಗುಪ್ತನೂ ಆತನ ಮಗನಾದ ಘಟೋತ್ಕಚನೂ ಬಂಗಾಲದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ಗುಪ್ತವಂಶ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಗೆ ಬಂದದ್ದು ಘಟೋತ್ಕಚನ ಮಗನಾದ 1ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜನೆಂಬ ಬಿರುದಿದ್ದದ್ದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಇವನು ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿದ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವನು ಲಿಚ್ಛವಿ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕುಮಾರದೇವಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಬಿಹಾರ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವೈಶಾಲಿ ಮತ್ತು ನೇಪಾಲಗಳ ನಡುವಣ ಪ್ರದೇಶ ಲಿಚ್ಛವಿಯರ ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರದೇಶ ಗುಪ್ತರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿದಂತಿತ್ತು. ಈ ವಂಶಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಲ್ಲದ ಕಾರಣ ಲಿಚ್ಛವಿ ರಾಜ್ಯವೂ ಸ್ವಾಧೀನಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಕುಮಾರದೇವಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದದ್ದು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಜೀವನದ ಗತಿಯನ್ನೇ ಬದಲಾಯಿಸಿ ತೆನ್ನಬಹುದು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಇವನ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರ ಗೊಂಡಿತು; ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಇವನ ತಂದೆ ಮಹಾರಾಜನೆನಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಈಗ ಇವನು ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ ನೆಂದು ಬಿರುದಾಂಕಿತನಾದ. ಕವಯಿತ್ರಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಚಂದ್ರಾದಿತ್ಯನ ಪತ್ನಿ ವಿಜ್ಜಿಕಾ ಅಥವಾ ಕಿಸೋರಿಕ ಬರೆದಳೆನ್ನಲಾದ ಕೌಮುದೀಮಹೋತ್ಸವವೆಂಬ ನಾಟಕ ಮಗಧರಾಜ್ಯದ ಅರಸನಾದ ಸುಂದರವರ್ಮನ ದತ್ತುಪುತ್ರನಾದ ಚಂಡಸೇನನನ್ನು ಕುರಿತದ್ದು. ಈತ ಲಿಚ್ಛವಿಯ ರೊಡಗೂಡಿ ಸುಂದರವರ್ಮನನ್ನು ಕೊಂದು ಮಗಧರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದನೆಂಬುದು ನಾಟಕದ ಕಥಾವಸ್ತು. ಇದರಲ್ಲಿಯ ಚಂಡಸೇನನೇ 1ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನೆಂದು ಜಯಸ್ವಾಲ್ ಮುಂತಾದ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಇದರಲ್ಲಿ ಸತ್ಯವಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಲಿಚ್ಛವಿಯರೊಡನೆ ಮಾಡಿದ ಸಂಬಂಧ ಅವನಿಗೆ ಲಾಭದಾಯಕವಾಯಿತೆಂಬುದು ನಿಜ. ಲಿಚ್ಛವಿ ವಂಶದೊಡನೆ ತನ್ನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಲೆಂಬಂತೆ ಇವನು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದ. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ತನ್ನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ತಾನು ಲಿಚ್ಛವಿ ದೌಹಿತ್ರನೆಂದು ಹೆಮ್ಮೆಯಿಂದ ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಚಂದ್ರ ಗುಪ್ತ ಲಿಚ್ಛವಿಯರಿಂದಲೆ ಉನ್ನತಿಯನ್ನು ಪಡೆದನೆಂದು ಬಂದನೆಂಬ ಅಂಶ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಬಂದ ವರ್ಷವಾದ 320ರಿಂದ ಗುಪ್ತರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶಕೆಯನ್ನು ಗಣನೆಗೆ ತರಲಾಯಿತು. ಗುಪ್ತ ಶಕೆಯನ್ನು ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಮೊದಲ ವರ್ಷದಿಂದ ಗಣಿಸಲಾಯಿತೆಂದು ಹಲವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಇದು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಮೊದಲ ವರ್ಷದಿಂದಲೇ ಆರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಒಪ್ಪಲಾಗಿದೆ. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಸ್ತಂಭಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಆಸ್ಥಾನದ ವರ್ಣನೆ ಇದೆ. ತನ್ನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕೊನೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನೇ ಸಮರ್ಥನಾದ ತನ್ನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯೆಂದು ಯೋಚಿಸಿ, ಆಸ್ಥಾನಿಕರ ಸಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನನ್ನು ತನ್ನ ಅನಂತರ ರಾಜನಾಗಿ ಆಳಲು ಆರಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಬಹುಶಃ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ಆತನ ಹಿರಿಯ ಮಗನಾಗಿರದೆ ಅವನ ಹಿರಿಯ ಸೋದರನೊಬ್ಬನಾಗಿದ್ದರೂ ಇರಬಹುದೆಂದು ಊಹೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ, ಕಚಗುಪ್ತನೆಂಬವನ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಕಚಗುಪ್ತ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಹಿರಿಯ ಸೋದರನಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಹಲವರು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಯವಾಗಿ ಏನನ್ನೂ ಹೇಳಲಿಕ್ಕಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ (335–75) ಆಯ್ಕೆ ಅನೇಕ ಸಾಮಂತರಿಗೆ ಸಂತೃಪ್ತಿಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿತಾದರೂ ಕೆಲವರು ಇದರಿಂದ ಅಸೂಯೆಗೊಂಡರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಅಚ್ಯುತ ಮತ್ತು ನಾಗಸೇನರೂ ಕೋಟಾ ಕುಲದ ಒಬ್ಬ ಸಾಮಂತನೂ ಪ್ರಮುಖರು. ಆದರೆ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಕೂಡಲೇ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ಇವರೆಲ್ಲರನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿದ. ಇವರು ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಇವನ ಹಿರಿಯ ಸಹೋದರನ ಹಕ್ಕನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಶಾಸನದ ಭಾಗ ಹಾಳಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಬಗ್ಗೆ ಯಾವ ನಿರ್ಣಯವನ್ನೂ ನುಡಿಯುವಂತಿಲ್ಲ.

ತದನಂತರ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ಉತ್ತರದ ದಿಗ್ವಿಜಯಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇವನು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ನೀತಿಯನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ. ವಿಶಾಲ ಭಾರತದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ತನ್ನ ನೇರವಾದ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಡಿಸುವುದು ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯವೆಂಬುದನ್ನು ಅವನು ಅರಿತಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಆತ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಅರಸರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವರ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ತನ್ನದಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಅರಸರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರೂ ಅವರನ್ನು ಬಂಧನದಿಂದ ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸಿ ಅವರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅವರಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸಿ, ತನ್ಮೂಲಕ ಅವರು ತನ್ನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು ವಿಧೇಯರಾಗಿರುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಇವನ ಶಕ್ತಿಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳನ್ನು ಕಂಡ ನೆರೆಹೊರೆಯ ಅರಸರು ಇವನಿಗೆ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆ ಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿ ಇವನ ಸ್ನೇಹಕ್ಕಾಗಿ ತಮ್ಮ ಕೈಚಾಚಿದರು.

ಕವಿ ಹರಿಷೇಣ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ದಿಗ್ವಿಜಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹಲವಾರು ವಿವರಣೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಅದರಂತೆ ಇವನು ಆರ್ಯಾವರ್ತದ ರುದ್ರದೇವ, ಮತಿಲ, ನಾಗದತ್ತ, ಚಂದ್ರವರ್ಮ, ಗಣಪತಿನಾಗ, ನಾಗಸೇನ, ಅಚ್ಯುತ, ನಂದಿ ಮತ್ತು ಬಲವರ್ಮ ಎಂಬ ಅರಸರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿ ಕೊಂಡ. ಈ ಅರಸರು ಯಾರು, ಇವರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳಾವುವು ಎಂಬುದು ತಿಳಿಯದು. ಇವರ ವಂಶ ಮತ್ತು ಇವರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಹಲವು ಊಹೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವು ಹೇಗೇ ಇರಲಿ, ಇವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ, ಮಧ್ಯಭಾರತ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲ, ಬಿಹಾರ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ವಿಸ್ತಾರಪ್ರದೇಶದ ಸಾಮ್ರಾಟನಾದ.

ಅನಂತರ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಕಡೆಗೆ ದಿಗ್ವಿಜಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೊರಟ. ಅದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ದಾರಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಆಟವಿಕ ರಾಜರನ್ನೂ ತನ್ನ ಅಧೀನರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಬಹುಶಃ ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಬಾಘೇಲಖಂಡ, ರೇವಾ ಮತ್ತು ಛೋಟಾನಾಗಪುರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಅಡವಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಈ ರಾಜರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದು ಬಹಳ ಕಿರುಕುಳ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಅರಸರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನದು ಗ್ರಹಣ, ಮೋಕ್ಷ ಮತ್ತು ಅನುಗ್ರಹ ನೀತಿಯಾಗಿತ್ತು. ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದಂತೆ ಅವರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳದೆ, ಅವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಬಳಿಕ ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಿ, ಅವರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅವರನ್ನು ತನ್ನ ವಿಧೇಯರಾದ ಸಾಮಂತರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಇದು ಇವನ ರಾಜನೀತಿ ಚತುರತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸುವಾಗ ಕವಿಗಳು ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ಸೋಲಿಸಿದ ರಾಜರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನೇ ಅಲ್ಲದೆ ಅವರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನೂ ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವರು ಹನ್ನೆರಡು ಮಂದಿ ಅರಸರು. ಹರಿಷೇಣನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ

ಗುಪ್ತಕಾಲದ ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯ, ಗೋಪ್

ಹೇಳಿರುವ ಪ್ರಕಾರ ಅವರ ಹೆಸರು ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯಗಳು ಹೀಗಿವೆ; ಕೋಸಲದ ಮಹೇಂದ್ರ, ಮಹಾಕಾಂತಾರದ ವ್ಯಾಘ್ರರಾಜ, ಕೌರಾಲದ ಮಂಟರಾಜ, ಪಿಷ್ಟಪುರದ ಮಹೇಂದ್ರಗಿರಿ ಕೊಟ್ಟೂರಿನ ಸ್ವಾಮಿದತ್ತ, ಏರಂಡಪಲ್ಲಿಯ ದಮನ, ಕಂಚಿಯ ವಿಷ್ಣುಗೋಪ, ಅವಮುಕ್ತದ ನೀಲರಾಜ, ವೆಂಗಿಯ ಹಸ್ತಿವರ್ಮ, ಪಾಲಕ್ಕದ ಉಗ್ರಸೇನ, ದೇವರಾಷ್ಟ್ರದ ಕುಬೇರ ಮತ್ತು ಕೌಸ್ಥಲಪುರದ ಧನಂಜಯ. ಇಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಿರುವ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾಕಾಂತಾರ, ಅವಮುಕ್ತ, ಕೌಸ್ಥಲಪುರ ರಾಜ್ಯಗಳು ಯಾವುವು ಎಂಬುದು ಇನ್ನೂ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಕೌರಾಳ ಎಂಬುದನ್ನು ಕೇರಲ ಎಂದು ಓದಿ, ಮಂಟರಾಜನನ್ನು ಕೇರಳದ ದೊರೆಯಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವರು ಅನುಮಾನಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಪಾಲಕ್ಕ ಎಂಬುದು ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ನೆಲ್ಲೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪಾಲಕ್ಕಡ ಎಂದು ಕೆಲವರೂ ಕೇರಳದ ಪಾಲಕ್ಕಾಡು ಎಂದು ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಂತೆಯೇ ದೇವರಾಷ್ಟ್ರ ವಿಶಾಖಪಟ್ಟಣದ ಎಲಮಂಚಲಿ ಎಂದು ಕೆಲವರೆಂದರೆ, ಇನ್ನು ಕೆಲವರು ಇದನ್ನು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರವೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಏರಂಡಪಲ್ಲಿ ಸಹ ವಿಶಾಖಪಟ್ಟಣ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅದೇ ಹೆಸರಿನ ಗ್ರಾಮ. ಆದರೆ ಇದು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಖಾನ್‌ದೇಶ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಏರಂಡೋಲ್ ಎಂದು ಕೆಲವು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸಿರುವ ರಾಜ್ಯಗಳೆಲ್ಲ ಪೂರ್ವತೀರದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಎನ್ನುವುದಾದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ಕೇವಲ ಪೂರ್ವ ತೀರದ ತುದಿಯವರೆಗೂ ಬಂದು, ಅದೇ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಹಿಂದಿರುಗಿದನೆಂದು ಹೇಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇನ್ನು ಕೆಲವರು ಸೂಚಿಸಿರುವಂತೆ ಈ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕೇರಳ ಮತ್ತು ಈಗಿನ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದ್ದುವು ಎನ್ನುವ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ಪೂರ್ವ ತೀರದ ರಾಜ್ಯಗಳಿಂದಾರಂಭಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣದ ತುದಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಚೇರರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಿರೀಕರಿಸಿ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಮೂಲಕ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದನೆಂದು ಊಹಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ಇವನ ಈ ದಿಗ್ವಿಜಯದಿಂದ ಭೀತಿಗೊಂಡು ಸರಹದ್ದಿನ ಸಮತಟ, ಡವಾಕ, ಕಾಮರೂಪ, ನೇಪಾಲ ಮತ್ತು ಕರ್ತೃಪುರದ ಅರಸರು ಶರಣಾದರೆಂದು ಶಾಸನ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಡವಾಕ ಮತ್ತು ಕರ್ತೃಪುರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿಲ್ಲ. ಉಳಿದ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಈಗಿನ ಬಂಗಾಲ, ಅಸ್ಸಾಮಿನ ಉತ್ತರಭಾಗ ಮತ್ತು ನೇಪಾಲ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದ್ದುವು. ಇವಲ್ಲದೆ ಮಾಲವ, ಅರ್ಜುನಾಯನ, ಯೌಧೇಯ, ಮಾದ್ರಕ, ಅಭೀರ, ಪ್ರಾರ್ಜುನ, ಸನಕಾನೀಕ, ಕಾಕ ಮತ್ತು ಖರಪರಿಕ ಎಂಬ ಸಮುದಾಯಗಳ ಅಧಿಪತಿಗಳು ಸಹ ತಮ್ಮ ವಿಧೇಯತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದರು. ಇವುಗಳಿಂದೆಲ್ಲ ನಮಗೆ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ರಾಜ್ಯದ ವೈಶಾಲ್ಯ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬಿನಿಂದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದವರೆಗೂ ಉತ್ತರದ ಹಿಮಾಲಯದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದ ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತದವರೆಗೂ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಸಕಲ ಉತ್ತರಾಪಥ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ನೇರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಅಳಿದುಳಿದ ಕುಷಾಣ, ಶಕ, ಮುರುಂಡ ಮುಂತಾದ ಜನಾಂಗಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವರೂ ಸಿಂಹಳದ ಅರಸನೂ ತಮ್ಮ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದರು.

ಅಲಹಾಬಾದ್ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗವನ್ನು ಮಾಡಿದ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖವಿಲ್ಲ. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಕೀರ್ತಿ ಭೂಮಿಯನ್ನೆಲ್ಲ ವ್ಯಾಪಿಸಿ ಸ್ವರ್ಗಕ್ಕೂ ಏರಿತು ಎಂದು ಸೂಚಿಸುವ ಶಾಸನಪದ್ಯದ ಆಧಾರದಿಂದ ಈ ಶಾಸನ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಮರಣಾನಂತರ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತೆಂದು ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಊಹಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅದು ಸರಿಯಲ್ಲವೆಂದು ಈಗ ಸ್ಥಿರಪಟ್ಟಿದೆ. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗ ಮಾಡಿದ ಕುರುಹಾಗಿ ನಾಣ್ಯವೊಂದನ್ನು ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿದ. ಬಹಳ ದಿನಗಳಿಂದ ನಿಂತುಹೋಗಿದ್ದ ಈ ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿಗಳನ್ನು ಪುನರಾರಂಭಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವನಿಗೂ ಇವನ ಅನಂತರದವರಿಗೂ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆಂದು ಗುಪ್ತರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿಯೇ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅಂದಮೇಲೆ ಅಲಾಹಾಬಾದ್ ಸ್ತಂಭಶಾಸನ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ದಿಗ್ವಿಜಯದ ಅನಂತರ, ಆದರೆ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗ ಮಾಡುವ ಮೊದಲು ಕೆತ್ತಿಸಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಈ ಶಾಸನವನ್ನು ಕಾವ್ಯವೆಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಕರ್ತೃ ಮಹಾದಂಡನಾಯಕ ಧ್ರುವಭೂತಿಯ ಮಗ ಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಿ ಕುಮಾರಾಮಾತ್ಯ, ಮಹಾದಂಡನಾಯಕ ಹರಿಷೇಣ. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ಸ್ವತಃ ಅನೇಕ ಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಕವಿರಾಜನೆಂಬ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗೆ ಅರ್ಹನಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ಸಂಗೀತಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ತುಂಬುರುರನ್ನು ಮೀರಿಸಿದ್ದನೆಂದೂ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಆದರೆ ಇವನ ಯಾವ ಕಾವ್ಯಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇವನು ಸಂಗೀತ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞನೆಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ಅವನು ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತವೆ. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ತಾನೇ ವೀಣೆಯನ್ನು ನುಡಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಈ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನನ್ನು ಕೆಲವು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಭಾರತದ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಈ ಹೋಲಿಕೆ ಸಮಂಜಸವಾಗಿಲ್ಲ. ನೆಪೋಲಿಯನನಿಗೆ ಅತೀವವಾದ ರಾಜ್ಯದಾಹವಿತ್ತು. ತನ್ನ ಹಿರಿಮೆಯಲ್ಲಿ ಬಹಳವಾದ ನಂಬಿಕೆಯಿತ್ತು. ಆದರೆ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಕೈಗೊಂಡ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ, ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಅವನು ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಅರಸುಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಿದ ನೀತಿಯನ್ನು ಕಂಡಾಗ ಅವನಿಗೆ ರಾಜ್ಯದಾಹವಿರಲಿಲ್ಲ ವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ಸು. 375ರ ವರೆಗೂ ಆಳಿದ. ಗುಪ್ತ ಶಕೆಯನ್ನು 1ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಿಂದ ಗಣಿಸಿದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಬಹುಶಃ 335ರ ವೇಳೆಗೆ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದನೆಂದು ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಇವನು ಸು. 35–40 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ.

ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಅನಂತರ 2ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ (375–415) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನಿಗೆ ರಾಮಗುಪ್ತನೆಂಬ ಹಿರಿಯ ಸಹೋದರನಿದ್ದನೆಂದೂ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಅನಂತರ ಅವನೇ ಒಂದೆರಡು ವರ್ಷ ಆಳಿದನೆಂದು ಆದರೆ ಅವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಶಕರ ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಿ ಅವನು ಸೋಲನ್ನು ಅನುಭವಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂದಾಗ ಅವನಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ದಕ್ಷನೂ ಪರಾಕ್ರಮಶಾಲಿಯೂ ಅವನಿಗಿಂತ ಕಿರಿಯನೂ ಆದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ದೇಶದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ತನ್ನ ಕೈಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಶಕರನ್ನು ಹೊರದೂಡಿದನೆಂದೂ ಕೆಲವು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ರಾಮಗುಪ್ತನೆಂಬ ಅರಸನ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದೂ ವಿಶಾಖದತ್ತ ಬರೆದುದೆನ್ನಲಾದ ದೇವೀಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಎಂಬ ನಾಟಕದ ಕಥೆಯೂ ಈ ಊಹೆಗೆ ಪ್ರಮುಖ ಆಧಾರಗಳಾಗಿವೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ರಾಮಗುಪ್ತನ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಅವನು ಗುಪ್ತವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನೆಂಬುದಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ರಾಮಗುಪ್ತನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಬಗೆಗೆ ಈಗಲೂ ಸಂದೇಹವಿದ್ದೇ ಇದೆಯಾದರೂ ಇವನ ಅಸ್ತಿತ್ವವಂತೂ ಖಚಿತವಾಗಿದೆ.

ಎರಡನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಔನ್ನತ್ಯಕ್ಕೆ ಏರಿತು. ಇವನ ತಾಯಿ ದತ್ತಾದೇವಿ. ಇವನಿಗೆ ದೇವಗುಪ್ತ, ದೇವರಾಜ, ದೇವಶ್ರೀ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳು ಇದ್ದುವು. ಇವನಿಗೆ ಇಬ್ಬರು ಪತ್ನಿಯರು; ಧ್ರುವದೇವಿ ಮತ್ತು ಕುಬೇರನಾಗ. 375ರ ವೇಳೆಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳತೊಡಗಿದ ಈತನೂ ಸು.40 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಕಾಲ ಆಳಿದ. ಇವನ ತಂದೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಕ ಮತ್ತು ಕುಷಾಣ ವಂಶಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ಸಾಮಂತರು ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನಿಗೆ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದರೆಂದು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದೆ. ಈ ವಂಶದ ಅರಸರನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿ, ಹೊಡೆದೋಡಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ತಂದೆಯಂತೆಯೇ ಇವನೂ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಚತುರ. ತಂದೆಯಿಂದ ಪಡೆದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಇವನು ಮತ್ತಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರಗೊಳಿಸಿ, ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸುಭದ್ರವಾದ ಆಡಳಿತವಿರುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಗುಜರಾತ್ ಮತ್ತು ಕಾಥೇವಾಡದ ಶಕ ಅರಸು ಇವನ ಮುಖ್ಯ ಶತ್ರು. ಇವನನ್ನು

ಸೋಲಿಸಿ ಇವನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಇವನು ಪ್ರಾರಂಭದಿಂದಲೂ ವಿಸ್ತೃತವಾದ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಂಡ. ಅದಕ್ಕೆಂದೇ ಇವನು ಇತರ ಹಿಂದು ಅರಸುಮನೆತನಗಳೊಡನೆ ರಕ್ತಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದ. ಇವನ ಪತ್ನಿಯಾದ ಕುಬೇರನಾಗಳು ನಾಗವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವಳು. ಇವಳಿಂದ ಇವನಿಗೆ ಪ್ರಭಾವತೀಗುಪ್ತಳೆಂಬ ಮಗಳು ಹುಟ್ಟಿದಳು. ಇವಳನ್ನು ವಾಕಾಟಕ ವಂಶದ 2ನೆಯ ರುದ್ರಸೇನನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಮದುವೆ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಭೌಗೋಳಿಕವಾಗಿ ವಾಕಾಟಕರ ಮತ್ತು ನಾಗರ ರಾಜ್ಯಗಳು ಇವನ ರಾಜ್ಯದ ಮೇರೆಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಶಕರೊಡನೆ ಇವನು ಕಾದುವಾಗ ವಾಕಾಟಕರ ಬೆಂಬಲವಿಲ್ಲದಿದ್ದಲ್ಲಿ ನಾಗರು ಸುಲಭವಾಗಿ ಇವನ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ನುಗ್ಗಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಎಂತಲೇ ವಾಕಾಟಕರೊಡನೆ ಸ್ನೇಹ ಇವನಿಗೆ ಬಹಳವಾಗಿ ಬೇಕಾಗಿತ್ತು.

ಇವನ ಅಳಿಯನಾದ ರುದ್ರಸೇನ ಬಹುಕಾಲ ಆಳದೆ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಇವನಿಗೆ ದಿವಾಕರಸೇನ ಮತ್ತು ದಾಮೋದರಸೇನ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಇವರು ಇನ್ನೂ ಕಿರಿಯರಾಗಿದ್ದ ಕಾರಣ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಸಲಹೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಪ್ರಭಾಪತೀಗುಪ್ತಳು ತನ್ನ ಮಕ್ಕಳ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ತಾನೇ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡತೊಡಗಿದಳು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವಾಕಾಟಕರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅದರಿಂದ ಶಕರನ್ನು ಹೊಡೆದಟ್ಟುವ ಅವನ ಮನೋರಥ ಈಡೇರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯ ಕದಂಬ ವಂಶದ ಕಾಕುಸ್ಥವರ್ಮ ತನ್ನ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಗುಪ್ತರಿಗೂ ಇತರ ಅರಸರಿಗೂ ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದುದಾಗಿ ಇವನ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಈ ರಾಜಕುಮಾರಿ ಇಮ್ಮಡಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನನ್ನೋ ಅವನ ಮಗನನ್ನೋ ಬಹುಶಃ ಮದುವೆಯಾಗಿರಬೇಕು. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ಪೂರ್ವ ಸಿದ್ಧತೆಗಳ ಬಳಿಕ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಶಕರ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದ. ಈಗ ಇವನ ಉದ್ದೇಶ ಈಡೇರಿ ಮಾಳವ, ಗುಜರಾತ್, ಕಾಥೇವಾಡ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಇವನ ಸ್ವಾಧೀನಕ್ಕೆ ಬಂದುವು. ಈತನಿಗೆ ಶಕಾರಿ ಎಂಬ ಬಿರುದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ದೆಹಲಿಯ ಬಳಿಯ ಮೆಹರೋಲಿ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿರುವ ಕಬ್ಬಿಣದ ಸ್ತಂಭಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರನೆಂಬ ಅರಸನೊಬ್ಬ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿ ವಾಲ್ಹಿಕ ದೇಶವನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡನೆಂದೂ ವಂಗ ದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದನೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ವಾಲ್ಹಿಕ ಎಂಬುದು ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯ ದೇಶ. ವಂಗ ಪೂರ್ವ ಬಂಗಾಲ. ಇದನ್ನೇ ಸಮತಟ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಅರಸರು ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನಿಗೆ ಕಪ್ಪವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಹಿಂದೆಯೇ ಹೇಳಿದೆ. ಮೆಹರೋಲಿ ಶಾಸನದ ಅರಸನಾದ ಚಂದ್ರ ಯಾರು ಎಂಬ ಬಗೆಗೆ ವಿವಾದಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಇವನು ಗುಪ್ತವಂಶದ 2ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನೆಂದು ಈಗ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಪ್ಪಲಾಗಿದೆ. ಇದು ನಿಜವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಸಮಗ್ರ ಉತ್ತರ ಭಾರತ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಸ್ವಾಧೀನಕ್ಕೆ ಬಂದಿತೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ.

ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಭದ್ರವಾದ ಅಡಿಪಾಯ ಹಾಕಿದವನು ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನಾದರೆ, ಆ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ಭವ್ಯವಾದ ಕಟ್ಟಡ ಕಟ್ಟಿದವನು 2ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಾಟಲೀಪುತ್ರವೇ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯೂ ಅಷ್ಟೇ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಪಡೆಯಿತು. ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನೆಂದು ಬಿರುದಾಂಕಿತನಾದ ಈ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನೇ ಪೌರಾಣಿಕ ಖ್ಯಾತಿಯನ್ನು ಪಡೆದ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಅರಸನಾದ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಭಾಗ ದೊರೆತಿರುವುದು ಮಾಳವ ದೇಶದಲ್ಲಿ. ಬಹುಶಃ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಈ ಅರಸ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ವಾಸಿಸಿರಬಹುದು. ಅಯೋಧ್ಯೆ ಸಹ ಇವನ ಮತ್ತೊಂದು ನೆಲೆವೀಡಾಗಿತ್ತು. ತಂದೆಯಿಂದ ಪಡೆದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಈತನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಶಕರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿ ಶಕಾರಿ ಎಂಬ ಅನ್ವರ್ಥ ನಾಮವನ್ನು ಪಡೆದ 2ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ, ಸುಭಿಕ್ಷೆ ನೆಲಸಿದ್ದುವು. ಎಂತಲೇ ಈತ ಸಾಹಿತಿಗಳಿಗೂ ಕವಿಗಳಿಗೂ ಕಲಾಕಾರರಿಗೂ ಆಶ್ರಯದಾತನಾಗಿದ್ದ 2ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ 375ರಿಂದ 415ರವರಗೆ ಸು. 40 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ.

ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಬಳಿಕ ಅವನ ಮಗನಾದ 1ನೆಯ ಕುಮಾರಗುಪ್ತ (415–55) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈತ ಪಟ್ಟಮಹಿಷಿಯಾದ ಧ್ರುವದೇವಿಯ ಮಗ. ಸು.415ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಈತ ನಲವತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ, ಸು.455ರವರಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಕುಮಾರಗುಪ್ತನದು ಶಾಂತಿ ಸುಭಿಕ್ಷೆಗಳ ಕಾಲ. ದೀರ್ಘಕಾಲ ಆಳಿದ ಈತ ಪೂರ್ವಜರಿಂದ ಪಡೆದ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಬಂದ. ಇದಕ್ಕೆ ಇವನ ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತವೂ ಕಾರಣ. ಮಹೇಂದ್ರಾದಿತ್ಯನೆಂಬ ಬಿರುದು ಹೊಂದಿದ್ದ ಈತ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗ ಮಾಡಿದ. ಸ್ವಾಮಿ ಕಾರ್ತಿಕೇಯನ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದ. ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಗರುಡನ ಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಬದಲು ನವಿಲಿನ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿದ. ಇವನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಅನೇಕ ಮಾಂಡಲಿಕರ ಹಾಗೂ ಇತರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ವಿವರಗಳು ತಿಳಿದಿವೆ.

ಆದರೆ ಇವನ ರಾಜ್ಯಭಾರಕಾಲದ ಕೊನೆಯ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಶತ್ರುಬಾಧೆಯಿಂದ ಗಂಡಾಂತರವೊದಗಿತು. ಆ ಶತ್ರುಗಳು ಯಾರು ಎಂಬುದನ್ನು ಕುರಿತು ವಿವಾದಗಳಿವೆ. ಅವರು ಯಾರೇ ಆಗಿದ್ದಿರಲಿ, ಅವರಿಂದ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ತೀವ್ರವಾದ ಹಾನಿಯುಂಟಾಯಿತು. ಆದರೂ ಇಂಥ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ರಾಜಕುಮಾರ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತ ಶತ್ರುವನ್ನು ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಎದುರಿಸಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ. ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ. ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತ ಶತ್ರುಗಳನ್ನೋಡಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗಲೇ ಕುಮಾರಗುಪ್ತ ಮರಣಹೊಂದಿದ.

ಕುಮಾರಗುಪ್ತನ ಅನಂತರ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತ 455ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ತಾತ, ಮುತ್ತಾತನನ್ನು ನೆನೆಯುವಾಗ ಅವರ ಪಟ್ಟದರಸಿಯರ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಇದೆ. ಆದರೆ ಇತನ ತಾಯಿಯ ಉಲ್ಲೇಖವೇ ಇಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಅರಸರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿರುವ ಗುಪ್ತರ ವಂಶಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನ ಹೆಸರೇ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರವಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತ ಕುಮಾರಗುಪ್ತನ ಪಟ್ಟದ ಮಗನಾಗಿರಲಿಕ್ಕಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಆತ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರುವ ಮೊದಲು ತನ್ನ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಗಳೊಡನೆ ಹೋರಾಡಬೇಕಾಯಿತೆಂದೂ ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಇವನು ರಣರಂಗದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಇವನ ಮಲತಾಯಿಯ ಮಗನಾದ ಪುರುಗುಪ್ತ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದನೆಂದೂ ಆದರೆ ಅತಿ ಶೀಘ್ರದಲ್ಲೇ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತ ಇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದನೆಂದೂ ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನ ಆಳ್ವಿಕೆ ವಿಪತ್ತುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಶತ್ರುಗಳ ಬಾಧೆಯಿಂದ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನಿಗೆ ಶಾಂತಿಯಿರದೆ ಹೋಯಿತು. ಈ ಶತ್ರುಗಳಾದರೂ ಯಾರೆಂದು ತಿಳಿಯದು. ಅವರನ್ನು ಮ್ಲೇಂಛರೆಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಆದರೆ ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾಗಿ, ಅನಾಗರಿಕರಾದ ಹೂಣರೊಡನೆ ಸೆಣಸಾಡಬೇಕಾಗಿ ಬಂದುದು ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನ ದುರದೃಷ್ಟವಾಗಿತ್ತು. ಬಿಳಿಯ ಹೂಣರು ಅಥವಾ ಎಪ್ತಲೈಟ್ಸ್ ಎನಿಸಿದ ಇವರು 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಕ್ಸಸ್ ಕೊಳ್ಳದಿಂದ ಇಳಿದು

ಪಾರ್ವತಿ ದೇವಾಲಯ, ನಾಚನಕುಠಾರ

ಪರ್ಷಿಯ ಹಿಂದೂಸ್ತಾನಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದರು. ಗಾಂಧಾರವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ಇವರು ಅಲ್ಲಿಂದ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದು ಗುಪ್ತಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆರಗಿದರು. ಇವರ ಧಾಳಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೋಲಾಹಲವನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿ, ರಾಜ್ಯದ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಹದಗೆಡಿಸಿತು. ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನ ಬಂಗಾರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅತಿ ವಿರಳವೂ ಅವುಗಳ ಚಿನ್ನದ ಪರಿಶುದ್ಧತೆ ಕಡಿಮೆಯೂ ಆಗಿರುವುದು ಆಗಿನ ನಿರಂತರ ಯುದ್ಧಗಳು ರಾಜ್ಯದ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಹದಗೆಡಿಸಿದ್ದುವು ಎಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಇಂಥ ವಿಪತ್ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಅರಸ ಪ್ರಜೆಗಳ ಕ್ಷೇಮಾಭ್ಯುದಯಕ್ಕಾಗಿ ಸದಾ ಸನ್ನದ್ಧನಿದ್ದನೆಂಬುದು ಗಿರ್ನಾರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತ ಶಾಸನದಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಸುದರ್ಶನ ತಟಾಕವನ್ನು ಮೌರ್ಯವಂಶದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಕ್ಷತ್ರಪ ರುದ್ರದಾಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆ ಕೆರೆ ಒಡೆದಾಗ, ಅದನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರ ಏರಿ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಬಹುಶಃ ಆತನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಮೊದಲನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿಯೆ, ಮುರಿದುಬಿತ್ತು. ಆಗ ಆ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಪರ್ಣದತ್ತನೂ ಆತನ ಮಗನಾದ ಚಕ್ರಪಾಲಿತನೂ ಪುನಃ ಆ ಕೆರೆಯ ದುರಸ್ತಿಗೆ ಸೂಕ್ತ ಏರ್ಪಾಡುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ಅತಿ ಕ್ಲಿಷ್ಟಕಾಲದಲ್ಲೂ ಧೈರ್ಯಗೆಡದೆ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಸದೆಬಡಿದು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನ ಆಳ್ವಿಕೆಯದು ಗುಪ್ತರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಕಾಲ. ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಅರಬ್ಬೀ ಸಮುದ್ರದಿಂದ ಬಂಗಾಲ ಕೊಲ್ಲಿಯ ವರೆಗಿನ ಇಡಿಯ ಉತ್ತರಾಪಥವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಒಂದನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ರಾಜ್ಯವಾಳತೊಡಗಿದಂದಿನಿಂದ 150 ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಗುಪ್ತರು ಭಾರತವನ್ನು ಭದ್ರವಾಗಿ ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡರು.

ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನ ತರುವಾಯ ಆಳಿದ ಗುಪ್ತವಂಶದ ಅರಸರ ವಿಷಯ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನ ಬಳಿಕ ಅವನ ಮಲಸಹೋದರನಾದ ಪುರುಗುಪ್ತ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಈತನ ತಾಯಿ ಅನಂತಾದೇವಿ. ಇವರ ಮಕ್ಕಳು ಬುಧಗುಪ್ತ ಮತ್ತು ನರಸಿಂಹ ಗುಪ್ತ. 2ನೆಯ ಕುಮಾರಗುಪ್ತ 474ರಲ್ಲಿ ರಾಜನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಸೂಚಿಸುವ ಆಧಾರಗಳಿವೆ. ಇವನಾರು ಎಂಬುದು ಗೊತ್ತಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನ ಮಗನೋ ಬುಧಗುಪ್ತನ ಸೋದರನೋ ಆಗಿದ್ದಿರಬೇಕು.

477ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಬುಧಗುಪ್ತ 20 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಈತನ ತಾಯಿ ಚಂದ್ರಾದೇವಿ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊರನೋಟಕ್ಕೆ ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸುಭದ್ರವಾಗಿದ್ದಂತೆ ಕಂಡುಬಂದರೂ ಒಳಗಿಂದೊಳಗೇ ಬಿರುಕುಗಳುಂಟಾಗಿದ್ದುವು. ಗುಜರಾತಿನ ಕಾಥೇವಾಡದಲ್ಲಿ ವಲ್ಲಭಿನಗರವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಹೊಂದಿದ್ದ ಮೈತ್ರಕವಂಶದ ಅರಸರು, ಬುಂದೇಲ

ಖಂಡದ ಬಳಿ ಪುವ್ರಾಜಕ ವಂಶದ ಹಸ್ತಿನ, ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡುವಂಶದ ಉದಯನ, ಮಾಹಿಷ್ಮತಿಯ ಮಹಾರಾಜ ಸುಬಂಧು, ಇವರೆಲ್ಲ ತೋರಿಕೆಗಾಗಿ ಗುಪ್ತವಂಶದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದಂತಿದ್ದರೂ, ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಹವಣಿಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಕುಮಾರಗುಪ್ತನ ಮರಣಾನಂತರ ರಾಜ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಅರಸರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಪರಸ್ಪರ ವೈಷಮ್ಯಗಳಲ್ಲದೆ, ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಪರಕೀಯರ ಧಾಳಿಗೆ ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಇದು ಗುಪ್ತರಾಜ್ಯದ ಅವನತಿಗೆ ಒಂದು ಕಾರಣವಾಯಿತು.

ವಾಕಾಟಕ ವಂಶದ ನರೇಂದ್ರಸೇನ ಕೋಸಲ ಮತ್ತು ಮಾಳವ ದೇಶಗಳನ್ನು ಈ ವೇಳೆಗೆ ತನ್ನ ಅಧೀನದೊಳಗೆ ತಂದುಕೊಂಡಿದ್ದ. ಇವು ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ನರೇಂದ್ರಸೇನ ಇವುಗಳನ್ನು ಬಹುಶಃ ಬಲಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿಯೇ ಪಡೆದಿರಬೇಕು.

ಬುಧಗುಪ್ತನ ಅನಂತರ ಇವನ ಸಹೋದರನಾದ ನರಸಿಂಹಗುಪ್ತನೂ ಇವನ ತರುವಾಯ ಇವನ ಮಗನಾದ 3ನೆಯ ಕುಮಾರಗುಪ್ತನೂ (ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ) ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ವಿಷ್ಣುಗುಪ್ತನೂ (ಚಂದ್ರಾದಿತ್ಯ) ಕ್ರಮವಾಗಿ 500 ರಿಂದ 570ರ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ವೈನ್ಯಗುಪ್ತನೆಂಬ ಅರಸನೂ 510ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಭಾನುಗುಪ್ತನೆಂಬ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಅರಸನೂ ಹೆಸರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಇವರಿಬ್ಬರ ನಡುವಣ ಸಂಬಂಧವಾಗಲಿ ಇವರ ಮತ್ತು ನರಸಿಂಹಗುಪ್ತನ ನಡುವಣ ಸಂಬಂಧವಾಗಲಿ ತಿಳಿಯದು. ಬುಧಗುಪ್ತನ ಅನಂತರ ಗುಪ್ತಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಅಂತಃಕಲಹಗಳೇರ್ಪಟ್ಟು ಈ ಮೂವರೂ ತಾವು ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಕೆಲಕಾಲ ಆಳಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಭಾನುಗುಪ್ತ ತನ್ನ ಸಾಮಂತನಾದ ಗೋಪರಾಜನೊಡಗೂಡಿ ಏರಾಣದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಹೋರಾಡಿದನೆಂದು ಅಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆಗ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ ಹೂಣರ ನಾಯಕ ತೋರಮಾನನೊಡನೆ ಬಹುಶಃ ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಹೋರಾಡಿರಬಹುದು.

ಇದರಂತೆಯೇ ನರಸಿಂಹಗುಪ್ತನೂ ಹೂಣವಂಶದ ಮಿಹಿರಕುಲನೊಡನೆ ಕಾದಾಡಿ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಈತ ಬಾಲಾದಿತ್ಯನೆಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದ. ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಹೇಳಿಕೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ನರಸಿಂಹಗುಪ್ತ ಬಾಲಾದಿತ್ಯ ಮೊದಲು ಮಿಹಿರಕುಲನಿಂದ ಸೋಲನ್ನನುಭವಿಸಿ ಅವನಿಗೆ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದರೂ ಕೊನೆಗೆ ಅವನನ್ನು ಪರಾಭವಗೊಳಿಸಿದನೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ನರಸಿಂಹಗುಪ್ತನೇ ಗುಪ್ತವಂಶದ ಕೊನೆಯ ಅರಸನೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇವನ ಅನಂತರ ಮಗನಾದ 3ನೆಯ ಕುಮಾರಗುಪ್ತನೂ ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ವಿಷ್ಣುಗುಪ್ತನೂ 535ರಿಂದ 570ರ ವರೆಗೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಳಿದರು. ಆ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಹೂಣರ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಅಂತಃಕಲಹಗಳಿಂದ ಜರ್ಝರಿತವಾಗಿದ್ದ ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸು.570ರ ವೇಳೆಗೆ ಅಸ್ತಂಗತವಾಯಿತು.

(ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಗುಪ್ತರ ವಂಶಾವಳಿ

ಮಹಾರಾಜ ಶ್ರೀಗುಪ್ತ
- ಮಹಾರಾಜ ಘಟೋತ್ಕಚಗುಪ್ತ
  - ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ I (ಹೆಂಡತಿ ಕುಮಾರದೇವಿ) (ಸು.320–35)
    - ಕಾಚಗುಪ್ತ(?)
    - ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ (ಹೆಂಡತಿ: ದತ್ತಾದೇವಿ) (335–75)
      - ರಾಮಗುಪ್ತ
      - ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ II (ಹೆಂಡತಿಯರು: ಧ್ರುವದೇವಿ ಮತ್ತು ಕುಬೇರನಾಗ)(375–415)
        - ಕುಮಾರಗುಪ್ತ (415–55) (ಹೆಂಡತಿಯರು: ಅನಂತಾದೇವಿ ಮತ್ತು ದೇವಕಿ)
          - ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತ (ಸು.455–67)
            - ಕುಮಾರಗುಪ್ತ II (473–76)
          - ಪುರುಷಗುಪ್ತ (ಸು.467–72)
            - ಬುಧಗುಪ್ತ (477–97)
            - ನರಸಿಂಹಗುಪ್ತ (472–73)
              - ಕುಮಾರಗುಪ್ತ III (473–500)
                - ವಿಷ್ಣುಗುಪ್ತ

ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲೆ: ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸನಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ದೇಗುಲ ವಾಸ್ತು ಉದಾಹರಣೆ ಗಳು ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಕೆಲವೆಡೆ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ. ಇವಾವುದನ್ನೂ ಗುಪ್ತ ಅರಸರ ನೇರ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಿಂದ ರಚಿತವಾದುದೆಂಬುದಾಗಿ ಗುರುತಿಸುವಂತಿಲ್ಲ. ಇವು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಇಲ್ಲವೆ ಶಿಲೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ. ಕಲ್ಲಿನ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳ ಕೊರತೆಯಿರುವ ಮಧ್ಯದೇಶದಲ್ಲಿ (ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿರುವ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ) ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ದೇಗುಲಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೇ ಕೆಲವು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿವೆ. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾನಿಕ್ಷೇಪಗಳು ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಆದುದರಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಶಿಲಾ ದೇಗುಲ ವಾಸ್ತು ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದ ಉದಾಹರಣೆಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಕಟ್ಟಡ ಅಥವಾ ರಚನ ವಾಸ್ತುವಿಗೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಬಂದು ದೇಗುಲಗಳಿಗೆ ಶಿಲಾಮಾಧ್ಯಮದ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಹೀಗಾಗಿ ಮುಂಚಿನ ಕಟ್ಟಿಗೆಯ ವಾಸ್ತುವಿನ ಉದಾಹರಣೆಗಳ ಅನುಕರಣೆಯ ಬದಲು ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ದೃಢತೆ, ಪ್ರಮಾಣ ಮತ್ತು ಸಮತೋಲನದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಲಕ್ಷ್ಯವಹಿಸಿದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿವೆ. ಈಗ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವ ತೀರ ಸರಳ ಮತ್ತು ಜನಪ್ರಿಯ ರೀತಿಯ ದೇಗುಲಗಳಿಗೆ ಚೌಕ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ, ಸಮತಟ್ಟಾದ ಚಾವಣಿಯುಳ್ಳ ಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಅಂಟಿಕೊಂಡಂತೆ ಮುಂದುಗಡೆ ಚಿಕ್ಕಗಾತ್ರದ ಕುಳ್ಳಗಿನ ತೆರೆದ ಮುಖಮಂಟಪವಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ

ದೇವಾಲಯ, ಸಾಂಚಿ

ಮುಖಮಂಟಪದ ಮೂಲಕ ಒಂದೇ ಪ್ರವೇಶವಿದ್ದು ಕಿಂಡಿಗಳಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಮುಖಮಂಟಪದ ಕಂಬದ ಕೆಳಭಾಗ ಚೌಕವೂ ಅಲಂಕಾರರಹಿತವೂ ಆಗಿದ್ದು ಪೀಠದ ಅಭಾಸ ನೀಡುತ್ತದೆ. 8 ಇಲ್ಲವೇ 16 ಮುಖಗಳಿರುವ ಕಂಬದ ಕಾಂಡಭಾಗ ದುಂಡಗಿನ ದಂಡದಂತಹ ರೂಪು ಪಡೆದಿದೆ. ಕಾಂಡದ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಘಟಪಲ್ಲವ ಅಲಂಕರಣವಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲಿರುವ ಗುರುತರ ಫಲಕ ಸಿಂಹಬೋದಿಗೆಯನ್ನು ಹೊತ್ತಿರುತ್ತದೆ. ಮುಖಮಂಟಪದ ಮುಖದಲ್ಲಿರುವ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದ ಜೋಡಿಯ ನಡುವಿನ ಅಂತರ ಪಾರ್ಶ್ವದ ಜೋಡಿಗಳ ನಡುವಿನ ಅಂತರಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಸಾಲಂಕೃತ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಉತ್ತರಾಂಗ ವಿರುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಸರಳ ವಿನ್ಯಾಸದ ವಾಸ್ತುವಿನಿಂದ ಕ್ರಮೇಣ ಭಾರತೀಯ ದೇಗುಲವಾಸ್ತು ಸಂಕೀರ್ಣರೂಪದ್ದಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಹೊಂದಿದೆ. ಎತ್ತರವಾದ ಜಗತಿ, ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಸೇರ್ಪಡೆ ಮತ್ತು ಶಿಖರ ರಚನೆಗಳು ಮೊದಲ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳು. ಅನಂತರದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಲ ದೇಗುಲದ ಸುತ್ತ ಉಪದೇಗುಲಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ದೇಗುಲಗಳ ಬಹು ಅಲಂಕೃತ ಭಾಗವೆಂದರೆ ದ್ವಾರಬಂಧ. ಇದು ರೋಮನ್ (ಲ್ಯಾಟಿನ್) ಲಿಪಿಯ ಟಿ ಆಕಾರದಲ್ಲಿರುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ದ್ವಾರಬಂಧದ ಭುಜಗಳನ್ನು ಅನೇಕ ಶಾಖೆಗಳಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದೆ. ಪ್ರಾಣಿ, ಹೂಬಳ್ಳಿ, ಮಿಥುನ, ಗಣ, ದೇವತೆಗಳ ಸಾಲುಗಳು ಶಾಖೆಗಳ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕೆ ಬಳಕೆಯಾಗಿವೆ. ದ್ವಾರಬಂಧದ ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವೇ ಭುಜಗಳ ಕೆಳ (ಪೇದ್ಯಾ) ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಂಗಾ ಮತ್ತು ಯಮುನಾ ನದೀದೇವತೆಗಳ ವಿಗ್ರಹಗಳಿರುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಿಶೇಷ ಲಲಾಟದಲ್ಲಿ ದೇವತೆಯ ಬಿಂಬವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ದೇಗುಲಗಳ ಸುತ್ತ ಬಿಡಿಯಾಗಿ ದೊರೆತಿರುವ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳು, ಪ್ರನಾಲಗಳು, ಆಮಲಕಗಳು, ಅಲಂಕಾರಪೂರಿತ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳು ಶುದ್ಧ ಗುಪ್ತ ಶೈಲಿಯ ಅಲಂಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸದ ಪ್ರಮುಖ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕೋಷ್ಠಗಳಿದ್ದು ಇವು ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ

ದೇವತಾ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಟಿ ಆಕಾರದ ದ್ವಾರಬಂಧ, ದ್ವಾರಬಂಧದ ಭುಜಗಳನ್ನು ಶಾಖೆಗಳಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ, ಹೂ–ಎಲೆ–ಬಳ್ಳಿಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ, ಚೌಕಖಾನೆಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಕ್ರಮ ಮುಂತಾದ ಹಲವು ಅಂಶಗಳ ಮೂಲವನ್ನು ಕುಷಾಣಕಾಲೀನ ಮಥುರ ಮತ್ತು ಗಾಂಧಾರ ಶಿಲ್ಪ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ದೇಗುಲಗಳನ್ನು ಮೂರು ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಬಹುದು: 1. ಸಮತಟ್ಟಾದ ಚಾವಣಿಯುಳ್ಳ, ಚೌಕ ಗರ್ಭಗೃಹವಿರುವ, ಚಿಕ್ಕ ಮುಖಮಂಟಪವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ದೇಗುಲಗಳು. ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಂಚಿಯ 17ನೆಯ ಗುಡಿ ಮತ್ತು

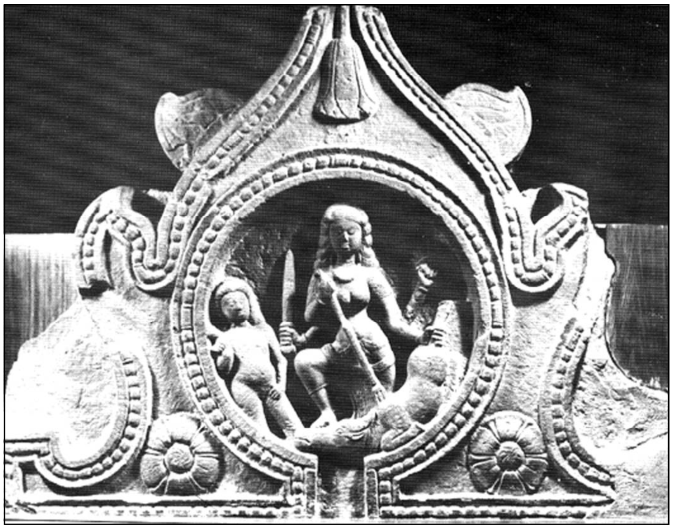

ಶಿವದೇವಾಲಯ, ಭೂಮರಾ

ತಿಗಾವದ ಕಂಕಾಲೀ ದೇವಿ ಗುಡಿ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. 2. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಸುತ್ತ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ವಿರುವ ದೇಗುಲಗಳು. ಇದಕ್ಕೆ ನಾಚ್ನಾ ಕುಠಾರದ ಪಾರ್ವತಿ ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ಭೂಮರಾದ ಶಿವ ದೇವಾಲಯ ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. 3. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಕುಳ್ಳ ಶಿಖರವುಳ್ಳ ದೇವಾಲಯಗಳು. ಭಿತರಗಾಂವದಲ್ಲಿರುವ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ದೇಗುಲ ಹಾಗೂ ದೇವಗಢದಲ್ಲಿರುವ ದಶಾವತಾರ ದೇವಾಲಯ ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳು.

ಸಾಂಚಿಯ 17ನೆಯ ಗುಡಿ ಮತ್ತು ತಿಗಾವದ ಕಂಕಾಲೀ ದೇವಿ ಗುಡಿಗಳನ್ನು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲಾವಧಿಯ ಪ್ರಾಚೀನತಮದೇಗುಲಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿ. ಸಾಂಚಿಯ 17ನೆಯ ಗುಡಿ ಚಿಕ್ಕಗಾತ್ರದ, ಸಮತಟ್ಟಾದ ಚಾವಣಿಯುಳ್ಳ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕ ಮುಖಮಂಟಪ ವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ತೀರ ಸರಳ ದೇಗುಲ. ಮುಖಮಂಟಪದ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳಿದ್ದು ನಡುವಣ ಜೋಡಿಯ ಅಂತರ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ ದ್ವಾರದ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ಧಗಂಬಗಳಿವೆ. ವಿಶೇಷ ಅಲಂಕಾರ ಕಂಬಗಳಿಗಷ್ಟೇ ಸೀಮಿತವಾಗಿದೆ. ಕಂಬಗಳು ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚೌಕವಾಗಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ಕಾಂಡದ ಕೆಳಭಾಗ 8 ಮುಖವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ, ಮೇಲ್ಭಾಗ 16 ಮುಖವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಘಂಟಾಕೃತಿಯ (ಮಗುಚಿಹಾಕಿದ ಪದ್ಮದ) ಅಲಂಕಾರವಿದೆ. ಇದಾದ ತರುವಾಯ ದಪ್ಪನೆಯ ಫಲಕ ಹಾಗೂ ಇದರ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಸಿಂಹಗಳ ಬೋದಿಗೆ ಇದೆ. ಇದು ಮೌರ್ಯ ಸ್ತಂಭಗಳ ಪರಂಪರೆಯಿಂದ ಉಳಿದು ಬಂದಿರುವ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರಾಂಗದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಮಡಿಕೆ ಇಡೀ ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತ ಪಟ್ಟಿಯಂತೆ ಸಾಗಿದೆ.

ತಿಗಾವದ ಕಂಕಾಲೀದೇವಿ ಗುಡಿ (ಜಬಲಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ) ಬಹುಶಃ ನಿಜ ಗುಪ್ತಶೈಲಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮುಖಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಘಂಟಾಕೃತಿಯ ಬದಲು ಪೂರ್ಣಘಟ ಅಲಂಕಾರವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣ ಅನಂತರದ ಭಾರತೀಯ ದೇಗುಲ ವಾಸ್ತುವಿನ ಆಕರ್ಷಕ ಭಾಗವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತು. ಫಲಕದ ಮುಂದೆ ಸಿಂಹ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ದ್ವಾರಬಂಧ ಕಟ್ಟಿಗೆಯ ದ್ವಾರಗಳ ಅಲಂಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ. ಟಿ ಆಕಾರದ ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಮೊಸಳೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಗಂಗಾ ಮತ್ತು ಆಮೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಯಮುನೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಲಲಾಟದಲ್ಲಿ ದೇವತಾ ಬಿಂಬವಿರುವುದು ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಇವೆರಡೂ ದೇಗುಲಗಳಿಗೆ ಈಗ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಚಾವಣಿಯಿದೆ. ಆದರೆ ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಶಿಖರ ರಚನೆಯಿತ್ತೋ ಇಲ್ಲವೋ ತಿಳಿಯದು. ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈಗಿರುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ದೇಗುಲ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಅರ್ಥೈಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಶಿಖರ ಮತ್ತು ಕಲಶ ರಹಿತ ದೇಗುಲವಾಸ್ತು ಕಲ್ಪನೆ ಭಾರತೀಯ ಪರಂಪರೆಗೆ ತೀರ ಹೊರತಾದುದೆಂದೂ ಮೂಲತಃ ಈ ಗುಡಿಗಳಿಗೆ ಶಿಖರ ರಚನೆ ಇದ್ದೇ ಇದ್ದಿರಬೇಕೆಂದೂ ಈಚೆಗೆ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವೆರಡರ ಕಾಲ ಸು.4ನೆಯ ಶತಮಾನ.

ನಾಚ್ನಾ ಕುಠಾರದ (ಪನ್ನ ಜಿಲ್ಲೆ) ಪಾರ್ವತಿ ದೇವಾಲಯ ಎತ್ತರವಾದ ಜಗತಿ ಮೇಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂದೆ ಚಿಕ್ಕ ಮುಖಮಂಟಪವಿದೆ. ಮುಖಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಏರಿಹೋಗಲು ಸೋಪಾನಗಳಿವೆ. ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿರುವುದು ಈ ದೇವಾಲಯದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿದೆ. ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಬೆಳಕುಗಾಳಿಯ ಓಡನಾಟಕ್ಕೆ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರಗೋಡೆ ಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಒಳಗೋಡೆಗೂ ಪಾರ್ಶ್ವದ ಎರಡು ಗೋಡೆಗಳಿಗೂ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದೆ. ದ್ವಾರಬಂಧವನ್ನು ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಹಿಂದೆ ಸರಿದಂತೆ ಮೇಲಣ ಭೂಮಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿರುವುದು ಈ ದೇವಾಲಯದ ಇನ್ನೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಮೈಯನ್ನು ಬಂಡೆ ಗುಹೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಬೆಟ್ಟದಂತೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಂದೊಡಗೂಡಿ ಅಲಂಕರಿಸಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಮೂಲಕ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಪರ್ವತಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸುವ ಹಾಗೂ ಶಿವನು ಕೈಲಾಸವಾಸನೂ ಕಾಡು–ಬೆಟ್ಟಗಳ ಯೋಗಿಯೂ ಆಗಿದ್ದಾನೆಂಬುದನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಇದರ ಕಾಲ ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನ.

ಭೂಮರಾದಲ್ಲಿರುವ (ಪನ್ನ ಜಿಲ್ಲೆ) ಶಿವದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ತಲವಿನ್ಯಾಸದ ಮತ್ತಷ್ಟು ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಎತ್ತರ ಜಗತಿ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ಈ ಸಾಂಧಾರ ದೇವಾಲಯ ಬಹಳ ಜೀರ್ಣಗೊಂಡಿದೆ. ಮುಖಮಂಟಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವ ಸೋಪಾನಗಳ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದರಂತೆ ಎರಡು ಚಿಕ್ಕ ಉಪದೇಗುಲಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ದೇವಗಡದ (ಝಾಂಸಿ ಜಿಲ್ಲೆ) ದಶಾವತಾರ ದೇವಾಲಯ ಗುಪ್ತರ ಅಂತ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯದ ಒಂದು ಪ್ರಕಾರದ ಮಾದರಿಯಾಗಿದೆ. ನಾಲ್ಕೂ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಂದ ಸೋಪಾನಗಳಿರುವ ಎತ್ತರವಾದ ವಿಶಾಲ ಜಗತಿ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ಈ ದೇಗುಲಕ್ಕೆ ಮೂರು ಪ್ರಮುಖ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಶಿಖರವಿರುವುದು ಮೊದಲ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಈವರೆಗೆ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವ ಶಿಖರವುಳ್ಳ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ದೇಗುಲವಿದು. ಗರ್ಭಗೃಹದ ನಾಲ್ಕೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ, ಸಮತಟ್ಟಾದ ಚಾವಣಿಯುಳ್ಳ ಮುಖಮಂಟಪವನ್ನು ರಚಿಸಿರುವುದು ಎರಡನೆಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಜಗತಿಯ ನಾಲ್ಕೂ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ, ಕೆಳಗಡೆ ಒಂದೊಂದರಂತೆ ನಾಲ್ಕು ಉಪ ದೇಗುಲಗಳಿರುವುದು ಮೂರನೆಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ನಮಗೆ ತಿಳಿದಿರುವ ಪಂಚಾಯತನ ಮಾದರಿಯ ದೇಗುಲದ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಉದಾಹರಣೆ ಇದಾಗಿದೆ. ಮೂಲ ಶಿಖರ ಆಮಲಕ, ಕರ್ಣಾಮಲಕ, ಕಲಶ ಮುಂತಾದ ಅಲಂಕಾರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಔತ್ತರೇಯ ರೇಖಾನಾಗರ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಇಲ್ಲಿ ನಿಖರತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಿತೆಂದು ಭಾವಿಸ ಬಹುದು. ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರಬಂಧ ಬಹು ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದ್ದು ಲಲಾಟದಲ್ಲಿ ಅನಂತಾಸೀನ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಬಿಂಬವಿದೆ. ಬಾಹುಗಳ ಕೆಳ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಯುಧಪುರುಷರು, ಗಣಗಳು, ದ್ವಾರಪಾಲಕರು, ಸ್ತ್ರೀಯರು ಮುಂತಾದ ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಲತಾ, ಪುಷ್ಪ, ಮಿಥುನ, ಸ್ತಂಭಗಳಿವೆ. ದ್ವಾರಬಂಧದ ತೊಲೆಯ ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗಂಗಾ ಮತ್ತು ಯಮುನೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಉಳಿದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ನರನಾರಾಯಣ, ಅನಂತಶಯನ ಹಾಗೂ ಗಜೇಂದ್ರಮೋಕ್ಷವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿರುವ ಮೂರು ಸುಂದರವಾದ ದೊಡ್ಡ ಶಿಲ್ಪಫಲಕಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಅಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಲಕ್ಷ್ಯಕೊಟ್ಟಿರುವುದನ್ನು ಈ ಉದಾಹರಣೆ ಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಇದು ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯ ಇಲ್ಲವೇ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದದ್ದಿರಬೇಕು.

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇತರ ರೀತಿಯ ತಲವಿನ್ಯಾಸಗಳುಳ್ಳ ಶಿಲಾದೇಗುಲಗಳೂ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿವೆ. ಬಿಹಾರಿನ ಮುಂಡೇಶ್ವರಿಯಲ್ಲಿರುವ ದೇಗುಲಕ್ಕೆ ಅಷ್ಟಕೋಣಾಕೃತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನಳ ವಡಿಸಿದೆಯಾದರೆ ರಾಜಗೀರ್‌ದಲ್ಲಿರುವ ಮಣಿಯರ್ ಮಠ್ ದೇಗುಲ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಯೋಗ ರೂಪದವು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ತೇರ್‌ದಲ್ಲಿರುವ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ದೇಗುಲ ಈ ಮಾದರಿಯದು. ಆದರೆ ಈ ಕೊನೆಯ ಮಾದರಿಗಳು ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಹೊರಗಡೆ ಇವೆ.

ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ದೇಗುಲಗಳೂ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಭಿತರಗಾಂವ್‌ದಲ್ಲಿರುವ ಕಾನ್‌ಪೂರ ದೇವಾಲಯ, ಬೋಧಗಯದಲ್ಲಿರುವ ಮೂಲ ಮಹಾಬೋಧಿ ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ಸಿರಪುರದಲ್ಲಿರುವ (ರಾಯಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ) ಲಕ್ಷ್ಮಣ ದೇವಾಲಯ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯವಾಗಿವೆ. ಭೀತರಗಾಂವ್ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿಯ ಗೋಡೆಯ ಮಧ್ಯಭಾಗ ಮುಂಚಾಚಿದ್ದು ತ್ರಿರಥ ವಿನ್ಯಾಸವಿದೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಜಗತಿ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ದೃಢವಾದ, ಮಡಿಕೆಗಳುಳ್ಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿದೆ. ಅದರ ಮೇಲೆ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಜೋಡಿ ಅರ್ಧಗಂಬಗಳ ಮಧ್ಯಂತರದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ವಿಗ್ರಹ ಫಲಕಗಳಿವೆ. ಮೇಲ್ಗಡೆ ಎರಡು ಕಪೋತಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳ ನಡುವಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತರ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯ ಸುಂದರ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಿದೆ. ಕಪೋತದ ಮೇಲಿರುವ ಶಿಖರ ಬಹಳ ಜೀರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹೋದಂತೆ ಹಿಂಬಾಗಿದೆ. ಭೂಮಿಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖಗಳನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಗವಾಕ್ಷಗಳು, ದೇವತಾ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿವೆ. ಗೋಡೆಯ ರಥ ವಿನ್ಯಾಸ ಶಿಖರದಲ್ಲಿಯೂ ಮುಂದುವರಿದಿದೆ. ಶಿಖರದ ಮೂಲ ಸ್ವರೂಪದ ಚಿತ್ರ ಈಗ ದೊರೆಯುತ್ತಿಲ್ಲ. ಇದು ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ದೇಗುಲ.

ಬೋಧಗಯದ ಮೂಲ ಮಹಾಬೋಧಿ ದೇವಾಲಯ ಭೀತರಗಾಂವ್ ಇಟ್ಟಿಗೆ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕೆಲವು ವಾಸ್ತು ಅಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಹೋಲುತ್ತಿತ್ತು. ಈಗಿರುವ ದೇಗುಲಕ್ಕೆ ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮತ್ತು ಸೇರ್ಪಡೆಗಳಾಗಿವೆ. ಪಂಚರಥ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಪಿರಿಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದ ಶಿಖರ 55 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದು, ಆಮಲಕಗಳಿರುವ 7 ಭೂಮಿಗಳಿವೆ. ವಿಶಾಲವಾದ ಕಮಾನುಳ್ಳ ದ್ವಾರ ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನಿಂದ ದೇವಾಲಯದೊಳಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶ ಪೊದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಎತ್ತರವಾದ ಜಗತಿಯ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕಿರಿಶಿಖರಗಳು ಅನಂತರದ ಸೇರ್ಪಡೆಗಳು.

ಸಿರಪುರದ ಲಕ್ಷ್ಮಣ ದೇವಾಲಯ ಎತ್ತರವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನವುಳ್ಳ, ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪವಿರುವ ಪೂರ್ಣ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿರುವ ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಮಾದರಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ದೇವಾಲಯ. ಇದರ ಗೋಡೆಯ ಮುಂಚಾಚುಗಳಿಂದಾಗಿ ಬೆಳಕು ನೆರಳಿನ ಚೆಲ್ಲಾಟ ಪರಿಣಾಮ ಕಾರಿಯಾಗಿವೆ. ಶಿಖರ ರೇಖಾನಾಗರ ರೀತಿಯದಾಗಿದ್ದು, ನಾಚ್ನಾ ಕುಠಾರದ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿರು ವಂತೆ ಇದ್ದಿರಬೇಕು. ಇವೆರಡೂ ಸು. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಗುಡಿಗಳು.

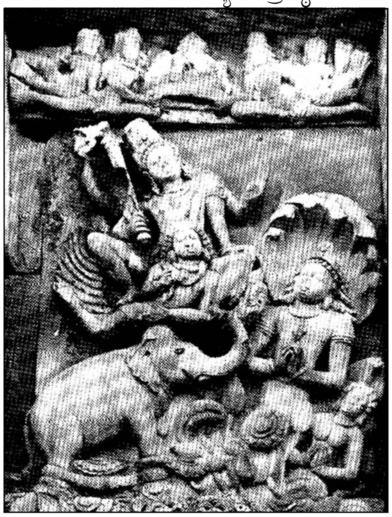
ಗಜೇಂದ್ರ ಮೋಕ್ಷ

ಶಿಲ್ಪಕಲೆ: ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ದೇಗುಲ ವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ವೈವಿಧ್ಯತೆಗೆ ತದ್ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಸಾರೂಪ್ಯವಾಗಿರುವುದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವೈವಿಧ್ಯಗಳಿದ್ದಾಗ್ಯೂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಉದ್ದಗಲಕ್ಕೂ ಶೈಲಿಯ ಮೂಲಭೂತ ಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ್ದು ಎಂದು ಗುರುತಿಸುವಷ್ಟು ಮಟ್ಟಿಗೆ ಅನನ್ಯತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದ ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾದ ಮೈಕಟ್ಟಿನ ಭಾರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಡಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲಾವಣ್ಯಯುತ ರೇಖಾ ರೂಪದ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಾಗಿ ವಿಕಾಸ ಹೊಂದಿವೆ. ಆಕರ್ಷಕ ಆದರ್ಶ ಶಾರೀರಿಕ ಸೌಂದರ್ಯ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಸೌಂದರ್ಯದ ಸಂಕೇತವಾಗಿ, ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಮಹಾ ಯೋಗಿಯ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯಲ್ಲಿ ಲೀನವಾಗಿ, ನೂರಾರು ಸೃಜನಶೀಲ ಶಿಲ್ಪಗಳಾಗಿ ಅರಳಿದೆ. ಮನುಷ್ಯರೂಪವನ್ನು ನಿಸರ್ಗದ ರೂಪಗಳೊಂದಿಗೆ ಗುರುತಿಸುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ನದೀ ದೇವತೆಗಳು, ನಿಧಿಗಳು, ಕುಬ್ಜಗಣಗಳ ಶರೀರದಿಂದ ಉದ್ಭವಿಸಿರುವ ಸಸ್ಯಲೋಕ, ಆಯುಧಪುರುಷರು ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಹಾಗೆಯೇ ಮನುಷ್ಯಶರೀರದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ನಿಸರ್ಗದ ಅಂಶಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸುವ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಪರಿಪಾಠವೂ (ಚಂದ್ರವದನ, ಕಮಲನೇತ್ರ, ಕಂಬುಗ್ರೀವ ಇತ್ಯಾದಿ) ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಫಲಿತವಾಗಿರುವುದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯ ರೂಪಣದಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದ ಗಾಂಧಾರ ಮತ್ತು ಮಥುರ ಶೈಲಿಗಳ ಪಾತ್ರವಿರುವುದನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಗುಪ್ತರ ಶೈಲಿಯ ಮೊದಲ ಕಾಲನಿರ್ಣೀತ ಶಿಲ್ಪ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ವಿದಿಶಾ ಮತ್ತು ಅದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಉದಯಗಿರಿಯ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಉದಯಗಿರಿಯ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ 2ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ (380–414) ಅಮಾತ್ಯನ ಹಾಗೂ 402ರ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಹಿಂದು ಗುಹಾಲಯಗಳು. ವಾಸ್ತು ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇವು ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿವೆ. ಸಮಪಾದದಲ್ಲಿರುವ, ವೃತ್ತದಂಡಾಕಾರದ ಕಿರೀಟಧರಿಸಿರುವ, ಚತುರ್ಭುಜ ವಿಷ್ಣು ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಭೂವರಾಹ, ದುಂಡುಭುಜವುಳ್ಳ ಶಕ್ತಿಯುತ ಕುಮಾರನ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಭಯಂಕರ ಶಕ್ತಿಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿರುವ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿಯ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ದ್ವಾರಪಾಲಕರ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಮುಖಲಿಂಗ ಮುಂತಾದವು ಇಲ್ಲಿವೆ. ವಿಷ್ಣುವಿನ ಆಯುಧಗಳಾದ ಚಕ್ರ ಮತ್ತು ಗದೆಯನ್ನು ಮನುಷ್ಯರೂಪಿನ ಆಯುಧಪುರುಷರಾಗಿ ತೋರಿಸಿರುವುದು ಒಂದು ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿದೆ. ಆಯುಧಪುರುಷ ಕಲ್ಪನೆ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಅತ್ಯಾಕರ್ಷಕ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗಿದೆ.

ಉದಯಗಿರಿಯ ಗುಹೆಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಭೂವರಾಹ ಶಿಲ್ಪ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯವಾಗಿದೆ. ಸು. 6.60×3.90 ಮೀ ವಿಶಾಲವಾಗಿರುವ ಈ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪ ವರಾಹರೂಪದ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲ್ಪದ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಮನುಷ್ಯಶರೀರದಿಂ ದೊಡಗೂಡಿರುವ ವರಾಹಮುಖದ ವಿಷ್ಣು ತನ್ನ ಬಲಕೋರೆಯಿಂದ ಸ್ತ್ರೀರೂಪದ ಭೂದೇವಿಯನ್ನು ರಸಾತಲದಿಂದ ಎತ್ತಿಹಿಡಿದಿರುವ ದೃಶ್ಯ ಅದ್ಭುತರಮ್ಯವಾಗಿದೆ.

ದುರ್ಗಾ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿಯ ಶಿಲ್ಪ ಉದಯಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. 4ನೆಯ ಗುಹೆಯ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಆಲೀಢಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಬಲಗಾಲನ್ನು ಮಹಿಷದ ಶಿರದ ಮೇಲಿರಿಸಿ, ಎಡಗೈಯಿಂದ ಅದರ ಬಾಲವನ್ನು ಹಿಡಿದೆತ್ತಿ, ತ್ರಿಶೂಲದಿಂದ ತಿವಿಯುತ್ತಿರುವ ದೇವಿಯು ಬಾಣ, ವಜ್ರ, ಖಡ್ಗ, ಖೇಟಕಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿ, ಮೇಲಿನ ಎರಡು ಕೈಗಳಿಂದ ತನ್ನ ಜಟೆಯನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾಳೆ. ದೇವಿಯ ಶಕ್ತಿ ಇಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತವಾಗಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿದೆ. 4ನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿರುವ ಏಕಮುಖಲಿಂಗ ದುಂಡುಮುಖವುಳ್ಳ ಜಟಾಧಾರಿ ಶಿವನ ಮನೋಬಲದ ಕಾಂತಿಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತದೆ.

ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಇತರ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಏರಣ (ಪ್ರಾಚೀನ ಐರಿಕಿಣ)ದಲ್ಲಿರುವ ಪೂರ್ತಿ ಪ್ರಾಣಿರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ವರಾಹ ವಿಗ್ರಹ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯವಾಗಿದೆ. ಹೂಣ ದೊರೆ ತೋರಮಾನನ ಮೊದಲನೆಯ ವರ್ಷದ ಶಾಸನ ಇದಕ್ಕಿದ್ದು ಮೈತುಂಬ ಋಷಿಮುನಿದೇವತೆಗಳ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯೇ ದೊರೆತ ಆದರೆ ಈಗ ಸಾಗರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ದಲ್ಲಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನಸಹಿತ ಬೃಹತ್ ದ್ವಿಭುಜ ಭೂವರಾಹನ ದುಂಡುಶಿಲ್ಪವೂ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ. ಇದರಲ್ಲಿ ಭೂದೇವಿ ಬೃಹತ್ ವರಾಹನ ಬಲ ಕೋರೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಜೋತು ಬಿದ್ದಿರುವಂತೆ ತೋರಿಸಿದೆ. ವರಾಹನ ದೈಹಿಕ ಬಲಶಕ್ತಿಗಳು ಈ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತವಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿವೆ.

ಬೆಸನಗರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಶಿರೋಭಾಗ ಮತ್ತು ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ಮೈಮಾಟವನ್ನು ಚಿದಾನಂದತ್ವದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಬಳಸಿರುವ ವಿಷ್ಣು ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಆತ್ಮತೃಪ್ತಿಯ ನಸುನಗು ಸೂಸುತ್ತಿದೆ. ರೂಪಸಂಸ್ಕರಣ ಅದ್ಭುತವಾಗಿದೆ. ಕಿರೀಟ ಸರಳ ಕೀರ್ತಿಮುಖ ಅಲಂಕಾರ ಹೊಂದಿದೆ. ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳು ದುಂಡುಶಿಲ್ಪಗಳು. ಪ್ರಾಚೀನ ಗುಪ್ತಶೈಲಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಿರುವ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತೃಕೆಯರು ಮಕ್ಕಳೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಲಂಬಪಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿದ್ದಾರೆ. ಬೌದ್ಧರ ಕುಷಾಣಕಾಲೀನ ಹಾರೀತಿ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನಿವು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ.

ಗುಪ್ತಾಂತ್ಯ ಹಂತದ ಹಿಂದು ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಮಾವಿಧ್ಯ, ಅದ್ಭುತ ಮೈಮಾಟ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಸಂತೃಪ್ತಿಯನ್ನು ಸೂಸುವ ದೇವಗಡದ ದಶಾವತಾರ ದೇಗುಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಲೇಬೇಕು. ನರನಾರಾಯಣ ಶಿಲ್ಪಫಲಕದಲ್ಲಿ ಅನಾದಿ ಋಷಿಗಳೆನಿಸಿದ ನರನಾರಾಯಣರನ್ನು ಬದರೀ ವೃಕ್ಷದ ಕೆಳಗೆ ಕುಳಿತಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದೆ. ನಾರಾಯಣನ ಕೈಗಳು ಅಕ್ಷಮಾಲೆ, ಚಿನ್ಮುದ್ರೆ, ಕಮಂಡಲು ಧರಿಸಿವೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ನಾರಾಯಣನು ತನ್ನ ತೊಡೆಯಿಂದ ಊರ್ವಶಿಯನ್ನು ಸೃಜಿಸುವ ಚಿತ್ರವಿರಬೇಕೆಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇನ್ನೊಂದು ಫಲಕದಲ್ಲಿ ಯೋಗನಿದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅನಂತಶಯನ ಸೃಷ್ಟಿಕಾರ್ಯವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸುತ್ತಿರುವ ಅದ್ಭುತ ಪ್ರಭಾವೀ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಇದರ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಆಯುಧಗಳಾದ ಚಕ್ರ, ಶಂಖ, ಖಡ್ಗ, ಗದಾ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಆಯುಧಪುರುಷರಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು ಗಮನೀಯ. ಖಡ್ಗಪುರುಷನು ಮಧುಕೈಟಭರನ್ನು ಅಟ್ಟಿಸುವಂತೆ ತೋರಿಸಿದೆ. ಮೂರನೆಯ ಶಿಲ್ಪಫಲಕದಲ್ಲಿ ಗಜೇಂದ್ರಮೋಕ್ಷ ಕಥೆಯನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದು, ಗಜರಾಜನ ಕಾಲನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಪ್ರಾಣಿ ಮೊಸಳೆಯಾಗಿರದೆ ಹೆಬ್ಬಾವಾಗಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ.

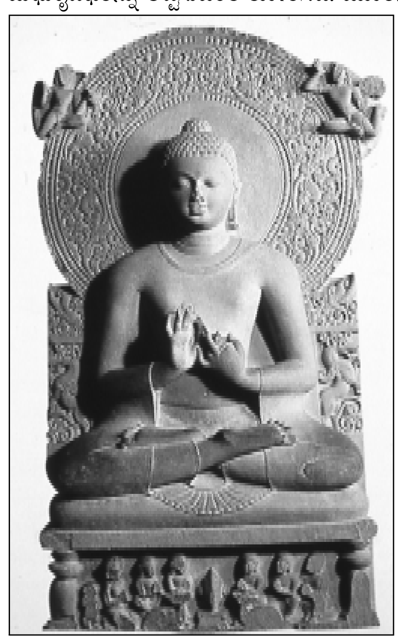
ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧ

ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಅಂತ್ಯಕಾಲಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದಾದ ಬುದ್ಧನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅತ್ಯಾಕರ್ಷಕ ವಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಇವುಗಳನ್ನು ಮಥುರ ಮತ್ತು ಸಾರನಾಥ ಉಪಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಕಂಡ ಮಥುರ ಶೈಲಿ ಕೆಲವು ಗಂಧಾರ ಶೈಲಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಮೇಳೈಸಿಕೊಂಡು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿಂತ ಮತ್ತು ಕುಳಿತ ಬಹು ಸುಂದರ ಬುದ್ಧನ ಶಿಲ್ಪಗಳಾಗಿ ಅರಳಿತು. ಅಂಡಾಕಾರದ ಸುಂದರ ಹಸನ್ಮುಖ, ಗುಂಗುರು ಕೂದಲು, ಅರ್ಧನಿಮೀಲಿತ ಕಣ್ಣುಗಳು, ಎರಡು ಭುಜಗಳನ್ನು ಮುಚ್ಚುವಂತೆ ಹಾಗೂ ಮೈಯ ಏರಿಳಿತಗಳನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುವಂತೆ ಹೊದ್ದಿರುವ ಸಂಘಾಟಿ, ಸುಲಲಿತವಾಗಿ ಸಾಗುವ ದಾರದಂತೆ ಸಾಗುವ ಸಂಘಾಟಿಯ ಮಡಿಕೆಗಳು, ಶಾಂತ ಕರುಣಾಮಯ ಭಾವ ಇವೇ ಮುಂತಾದ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಮಥುರ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಫುಟವಾಗಿವೆ. ನವದೆಹಲಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ನಿಂತ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹ ಇದಕ್ಕೆ ಒಳ್ಳೆಯ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಸುಂದರ ಮೈಮಾಟದಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಸಾರನಾಥದ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಪಾರದರ್ಶಕ ವಸ್ತ್ರಧರಿಸಿರುವ ಶಾಂತ

ಯೋಗಿಯ ಶರೀರದ ಮೃದುತ್ವ ಕಾಂತಿಗಳನ್ನು ಸೂಸುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಸ್ತ್ರದ ಮಡಿಕೆಗಳನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಕ್ರಮ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣದು. ಇವೆರಡೂ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರವು ಬುದ್ಧನ ಪ್ರಭಾಮಂಡಲಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಕಾಲನ್ನು ತುಸು ಬಾಗಿಸಿ ಅಭಯಹಸ್ತದಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ಹಾಗೂ ಸಾರನಾಥದ ಮೊದಲ ಉಪದೇಶವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಧರ್ಮಚಕ್ರಪ್ರವರ್ತನ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಈ ಶೈಲಿಯ ಅತ್ಯದ್ಭುತ ಶಿಲ್ಪಗಳೆನಿಸಿವೆ. ಸಾರನಾಥದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಇಂತಹ ಒಂದು ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಮೈಮಾಟ, ಬಲ, ತೇಜಸ್ಸು, ಕಾಂತಿಗಳನ್ನು ಮೇಳೈಸಲಾಗಿದೆ. ಬಿಲ್ಲಿನಂತಿರುವ ಹುಬ್ಬುಗಳು, ಅರ್ಧನಿಮೀಲಿತ ಕಮಲನೇತ್ರಗಳು, ಅಂಡಾಕಾರದ ಮುಖ, ಕೂದಲುಗಳು, ಉಷ್ಣೀಶ, ಇಳಿಬಿದ್ದಿರುವ ಕಿವಿ, ಮುಖದ ಶಾಂತ ತೇಜಸ್ಸು ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಈ ವಿಗ್ರಹದ ಸುಂದರ ಕರುಣಾ ಭಾವ ಮತ್ತು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯ ಔನ್ನತ್ಯಕ್ಕೆ ಮೆರುಗು ಕೊಟ್ಟಿವೆ. ಅಜಂತದ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತರಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನರಾದ ವಾಕಾಟಕರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಹ ಗುಪ್ತಶೈಲಿಯ ಆಂತರ್ಯದ ಛಾಪನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತವೆ.

(ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ.)

ಗುಫ್‌ಕ್ರಾಲ್: ಕಾಶ್ಮೀರ ರಾಜ್ಯದ ಪುಲ್‌ವಾಮ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತ್ರಾಲ್ ತಹಸೀಲ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆ. ಇದು ಸು. 35ಮೀ ದಪ್ಪದ ಕರೇವ ನಿಕ್ಷೇಪದ ಮೇಲಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಎ.ಕೆ. ಶರ್ಮರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು (1981). 3 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು– ನವಶಿಲಾಯುಗ, ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲ. ನವಶಿಲಾಯುಗವನ್ನು 3 ಉಪಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು ಮಣ್ಪಾತ್ರರಹಿತ ಹಂತ ಹಾಗೂ ಆದಿ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರಸಹಿತ ಹಂತಗಳು.

ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಮಣ್ಪಾತ್ರರಹಿತ ಉಪಹಂತದ ಕೆಳಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಬುರ್ಜಹೋಮ್ **(ನೋಡಿ)** ನಲ್ಲಿರುವಂತೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವಸತಿಗುಂಡಿಗಳಿವೆ. ಗುಂಡಿಗಳ ವ್ಯಾಸ 1.5–3.8 ಮೀ; ಇವು 20–30 ಸೆಂಮೀ ಆಳವಾಗಿವೆ. ಭೂಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿಗಳ ಸುತ್ತ ಆಯತಾಕಾರದ ಮಣ್ಣಿನ ಒಲೆ, ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣ ಗುಳಿ ಮತ್ತು ಇವೆಲ್ಲವನ್ನು ಸುತ್ತುವರಿದ ಆಧಾರಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳಿವೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಗುಂಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಮರದ ಕೊಂಬೆಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಮಾಡು ಇದ್ದಿರಬಹುದು. ಗುಂಡಿಗಳೊಳಗಿನ ನೆಲ ಮತ್ತು ಗುಂಡಿಗಳ ಗೋಡೆಗೆ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ದಪ್ಪ ಲೇಪವನ್ನು ಸವರಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ವಸತಿಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಸತತವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಆಳವಿಲ್ಲದ ಗುಳಿಕೋಣೆಗಳನ್ನೂ ಜನ ಕಟ್ಟತೊಡಗಿದರು. ಆಯತಾಕಾರದ ಒಲೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಗೋಲಾಕಾರದ ಒಲೆಗಳೂ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ನೆಲಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಲೇಪನವನ್ನು ಹಚ್ಚುವ ಪದ್ಧತಿ ನಿಂತುಹೋಯಿತು. ಬುರ್ಜ್‌ಹೋಮ್‌ನಂತೆ ಈ ಉಪಹಂತದ ಜನರು ಚಳಿಗಾಲದಲ್ಲಿ ವಸತಿಗುಂಡಿಗಳೊಳಗೆ ಮತ್ತು ಬೇಸಗೆಯಲ್ಲಿ ಹೊರಗೆ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಅಡುಗೆ ಕಾರ್ಯ ಮಾತ್ರ ವರ್ಷದುದ್ದಕ್ಕೂ ಹೊರಗೆ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು; ಏಕೆಂದರೆ ಗುಂಡಿಗಳೊಳಗೆ ಒಲೆಯಾಗಲೀ ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆಯಾಗಲೀ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಮೊನೆ, ತೂತಿರುವ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕಲ್ಲು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಕುಟ್ಟಾಣಿ ಈ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು. ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲೊಂದರಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಗೊಜ್ಜಿನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆ ಹಾಗೇ ಅಂಟಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಸೂಜಿ, ದಬ್ಬಣ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಕೊರೆಯುಳಿ ಇತರ ಬಗೆಗಳು. ಈ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅಥವಾ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ತುದಿಯನ್ನು ಸುಟ್ಟು ಗಟ್ಟಿಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೂಳೆಯ ಒಂದು ಮಣಿ, ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ 2 ಮಣಿಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಲಿಯೊಂದು ಈ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ದೊರೆತಿವೆ. ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು ಮತ್ತು ಆಹಾರಧಾನ್ಯಗಳು ಈ ಉಪಹಂತದ ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಅನ್ವೇಷಣೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಮೂಳೆಗಳು ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳದ್ದಾಗಿದ್ದು ಬೇಟೆ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕಾಡುಕುರಿ, ಕಾಡುಮೇಕೆ, ಕಾಡು ದನ, ಕೆಂಪುಜಿಂಕೆ, ತೋಳ, ಹಿಮಾಲಯದ ಕಾಡುಹೋತ ಮತ್ತು ಕರಡಿಯ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಶುಪಾಲನೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದುದನ್ನು ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳಾದ ಕುರಿ ಮತ್ತು ಮೇಕೆಯ ಮೂಳೆಗಳಿಂದ (ಶೇ. 3–5) ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲನೆಯೊಂದಿಗೆ ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆ/ಉತ್ಪಾದನೆಯೂ ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಜವೆ, ಗೋದಿ, ಕೆಂಪು ತೊಗರಿ ಬೇಳೆ ಮುಂತಾದ ಧಾನ್ಯಗಳು ಈ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು ಇವುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು ಅಥವಾ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು.

ನವಶಿಲಾಯುಗದ 2ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ (ಆದಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಹಿತ) ತಿಗುರಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸದೆ ಮಾಡಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ; ಪೇಲಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬೆರಳೆಣಿಕೆಯಷ್ಟಿವೆ. ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿ, ಬಟ್ಟಲು, ಬೋಗುಣಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಾಣಸಿಗುವ ಆಕಾರಗಳು. ಇವುಗಳ ತಳದಲ್ಲಿ ಚಾಪೆಯ ಅಥವಾ ಹಗ್ಗದ ಗುರುತಿದೆ. ಕುತ್ತಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ಚಿವುಟಿ ಮಾಡಿದ ಅಥವಾ ಗೀರಿನ ವಿನ್ಯಾಸವಿದೆ. ಸು. 5–7 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ಹಳದಿಬಣ್ಣದ ಸುಣ್ಣಮಿಶ್ರಿತ ಮಣ್ಣಿನ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ನೆಲಗಟ್ಟನ್ನು ಈ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲವನ್ನು ಕೆಲವೊಂದು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಐದಾರು ಬಾರಿ ಸರಿಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಗಟ್ಟಿಮಣ್ಣಿನ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲು–ಮಣ್ಣಿನ ಹೆಂಟೆಯ ಗೋಡೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಕೆಂಡ ಮತ್ತು ಕರಕಲಾದ ಮರದ ತುಂಡುಗಳ ಗುಪ್ಪೆಯೊಂದು ಈ ಅವಶೇಷಗಳ ನಡುವೆ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಈ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ವಸತಿಗುಂಡಿಗಳ ಉಪಯೋಗ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಮೊನೆ ಮತ್ತು ತೂತಿರುವ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕಲ್ಲು, ಮೂಳೆಯ ಮೊನೆ, ಕೊರೆಯುಳಿ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಸಟ್ಟುಗಗಳಿವೆ. ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳಾದ ಕುರಿ, ಮೇಕೆ ಮತ್ತು ಜಾನುವಾರಿನ ಮೂಳೆಗಳ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಏರಿಕೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ನಾಯಿ ಮತ್ತೊಂದು ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಯಾಗಿದ್ದಿತ್ತು. ಕಾಡುಕುರಿ, ಕಾಡುಮೇಕೆ, ಕೆಂಪುಜಿಂಕೆ, ಕಾಡುಹೋತ ಮತ್ತು ಕರಡಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿತವಾದ ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಮೂಳೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಚ್ಚು ಗುರುತಿದೆ. ಆಹಾರಧಾನ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಗೋದಿ, ಜವೆ ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ತೊಗರಿಬೇಳೆಗಳಿವೆ.

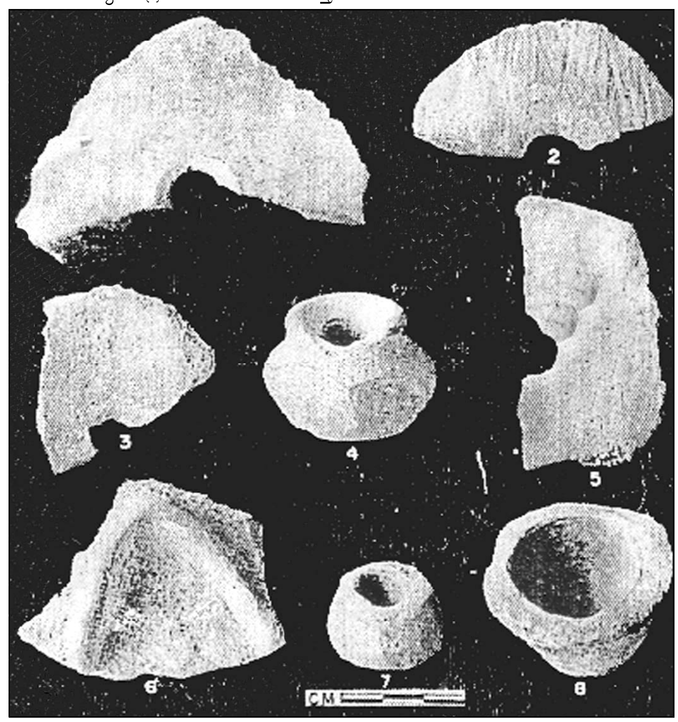

ಮಡಕೆಕುಡಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ತಕಲಿಗಳು

3ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ (ಅಂತ್ಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಹಿತ) 3 ರೀತಿಯ ಮನೆಗಳಿವೆ. ಇವು ವೃತ್ತ ವಿನ್ಯಾಸದ ವಸತಿಗುಂಡಿಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಗಳುಳ್ಳ ವರ್ತುಲ ಗುಡಿಸಲುಗಳು ಮತ್ತು ಆಧಾರಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆದ ಮಣ್ಣು ಅಥವಾ ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಗಳುಳ್ಳ ಗುಡಿಸಲುಗಳು. ವಸತಿಗುಂಡಿಗಳೊಳಗೆ ಧಾನ್ಯ ಸಂಗ್ರಹ ಗುಳಿ ಮತ್ತು ಒಲೆಗಳಿವೆ. ಗುಂಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಬೊಂಬು ಮತ್ತು ಮರದ ಮುಚ್ಚಣಿಕೆ ಇದ್ದಿರಬೇಕು.

ಮುಂಚಿನ ಹಂತಗಳ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತವೆ. ಎರಡು ತೂತಿರುವ ಕೊಯ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ವಿಶೇಷವಾದುವು. ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕೃಷಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ತಕ್ಕಲಿ (ಕದಿರಣಿಗೆ–ಗುಂಡಿಗಳು) ಉಣ್ಣೆಬಟ್ಟೆ ಉತ್ಪಾದನೆಯ ಸಾಧನಗಳಾಗಿವೆ. ಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳು, ಮಂದಗೆಂಪುಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಕವಡೆ, ಗೀರುಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು ಇತರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಸ್ತುಗಳು. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಒಂದು ಬದಿ ಸುರುಳಿ ಸುತ್ತಿದ ತಲೆಗೂದಲಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸುವ ತಾಮ್ರದ ಕೇಶ ಸೂಜಿ ದಕ್ಷಿಣದ ಮುಂದುವರೆದ ಬಯಲು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳೊಂದಿಗಿನ ಸಂಪರ್ಕ ಸೂಚಕವಾಗಿದೆ. ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಮೊನೆಗಳು. ದಬ್ಬಣ, ಈಟಿಗಾಳ, ಸಟ್ಟುಗ, ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಇತರ ನಮೂನೆಗಳು.

ಈ ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಪಶುಪಾಲನೆ ಮತ್ತು ಸಂಗೋಪನೆ ಪೂರ್ಣಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿತ್ತು. ನಾಯಿ, ಕುರಿ, ಮೇಕೆ, ಜಾನುವಾರುಗಳನ್ನು ಸಾಕಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹಂದಿ, ಮೊಲ, ಹೆಗ್ಗಣ, ನೀರನಾಯಿ, ಮೀನು ಇವುಗಳ ಮೂಳೆಗಳು ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಜಿಂಕೆ ಮತ್ತು ಕಾಡುಹೋತಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಬೇಟೆಯಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಈ ಹಂತದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಜನರು ಸ್ಥಾಯಿ ಜೀವನಶೈಲಿಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆಂಬುದು ಮೇಲಿನ ಅಂಶಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡುತ್ತದೆ. ಕೃಷಿ, ಪಶು ಸಂಗೋಪನೆ, ಉಣ್ಣೆ ಬಟ್ಟೆಯ ನೇಯ್ಗೆ, ಹೊರ ಜಗತ್ತಿನೊಂದಿಗಿನ ಸಂಪರ್ಕ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಈ ಸಮುದಾಯದ ಮುಖ್ಯ ಕಸುಬುಗಳಾಗಿದ್ದವು.

2ನೆಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗದ್ದು. ಈ ಹಂತದ ಪ್ರಮುಖ ಲಕ್ಷಣ ನಿಲಸುಗಲ್ಲುಗಳು. ಬುಡದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಒತ್ತಾಗಿ ತುಂಬಿ ಇವುಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ 10 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ನೆಲಗಟ್ಟಿದೆ. ನೆಲದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಗುಳಿಗಳನ್ನು ಅಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಗುಳಿಗಳು ಆಳವಾಗಿದ್ದು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ

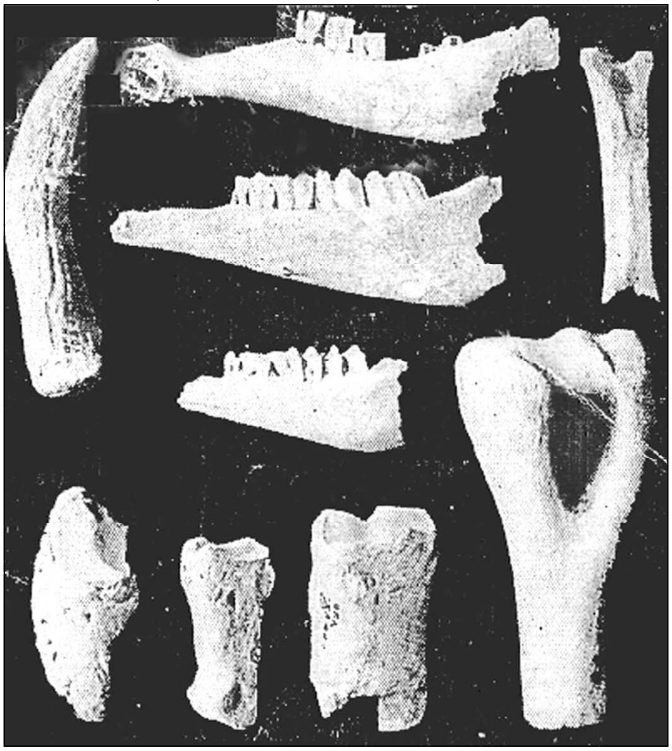

ಮೂಳೆ ಉಪಕರಣಗಳು

ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳಿಂದ ತುಂಬಿವೆ. ಹಿಂದಿನ ಹಂತದ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಇನ್ನೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ತಿಗುರಿಯಿಂದ ತಯಾರಾದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಗಾಧ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಪೇಲಗೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಉದ್ದ ಕತ್ತಿನ ಅಥವಾ ಕತ್ತಿಲ್ಲದ ಜಾಡಿಗಳು, ಬಟ್ಟಲು, ಬೋಗುಣಿ, ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ ಮತ್ತು ಮಡಕೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿವೆ. ಚಿವುಟಿ ಮಾಡಿದ ಮತ್ತು ಗೀರಿನ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು, ದೊರಕಾಗಿಸಿದ ಹೊರಮೈ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಅಲಂಕರಣೆಯ ವಿಧಾನಗಳು. ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ತೂತು ಕಲ್ಲುಗಳು, ಕುಟ್ಟಾಣಿ, ತಾಮ್ರದ ಒಂದು ಮೊನೆ, ಮರದ ಒಂದು ಮಣಿ, ತಕಲಿ, ಕವಡೆ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು ಮುಖ್ಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳ ಉಪಯೋಗ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಹೊಸ ಬಗೆಯ ಮೂಳೆಯ ಹಿಡಿಗಳು ತಯಾರಾದವು. ಹಿಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಆಹಾರಧಾನ್ಯಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಅಕ್ಕಿ ಮತ್ತು ರಾಗಿಯ ಕೃಷಿ ದಾಖಲಾಗಿದೆ. ಜಾನುವಾರು, ಕುರಿ, ಮೇಕೆ, ನಾಯಿ, ಹಂದಿ, ಕಾಡುಹೋತ ಮತ್ತು ಕಾಡುಕೋಳಿ ದಾಖಲಾದ ಪ್ರಾಣಿ–ಪಕ್ಷಿಗಳು.

3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಬಿಳಿಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಗಟ್ಟಿ ನೆಲಗಟ್ಟು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕಲ್ಲು–ಮಣ್ಣಿನ ಹೆಂಟೆಯ ದಪ್ಪ ಗೋಡೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿವೆ. ತಿಗುರಿಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಮತ್ತು ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಬಟ್ಟಲು, ಹಣತೆ, ತಟ್ಟೆ, ದಾನಿ, ಸಣ್ಣ ಮಡಕೆ, ಹಿಡಿಯಿರುವ ಮುಚ್ಚಳ, ಬಟ್ಟಲಿನಂತಿರುವ ಮುಚ್ಚಳ ಮತ್ತು ಮಡಕೆ ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುವ ಸಾಮಾನ್ಯ ಆಕಾರಗಳು. ಕಲ್ಲಿನ ಬಟ್ಟಲುಗಳೂ ಇವೆ. ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಅಚ್ಚೊತ್ತಿದ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಕೆಂಪುಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಕೆಲವೊಂದು ಭಾಗಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಹಿಡಿ, ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ತೂತು ಕಲ್ಲು, ಕುಟ್ಟಾಣಿ, ಕಲ್ಲಿನ ಮೊನೆಗಳು ಈ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ದೊರೆತ ಹಲವು ವಸ್ತುಗಳು. ಹಿಂದಿನ ಹಂತದ ಎಲ್ಲ ಆಹಾರಧಾನ್ಯಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಜಾನುವಾರು, ಕುರಿ, ಮೇಕೆ, ನಾಯಿ, ಬೆಕ್ಕು, ಹಂದಿ, ಕಾಡುಕೋಳಿ ಮತ್ತು ಹೆಗ್ಗಣದ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗುಫ್‌ಕ್ರಾಲಿನ ವಿಶೇಷತೆಯೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿ ದಾಖಲಾಗಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳು. ಇಂಗಾಲ 14ರ ಕಾಲನಿರ್ಣಯದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2470±110ರ ಅನಂತರ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2100ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ತಿಗುರಿಯ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೆ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ವಿಧಾನವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಉತ್ತರ ಚೀನ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದ ಬಯಲು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1500ರ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಿ ಸಂಪರ್ಕವೇರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1400ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಅವಶೇಷಗಳ ಇಂಗಾಲ 14ರ ಇತರ ಕಾಲಮಾನಗಳು ಇಂತಿವೆ : ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ನವಶಿಲಾಯುಗ– 3130±100; ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಸಹಿತ ಆದಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ– 3570±100; 3470±100 ; 3980 ± 120; ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಸಹಿತ ಅಂತ್ಯ ನವಶಿಲಾಯುಗ–3340 ±100; 2790±110;3570±100. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಗುರುನಾನಕ್: ನೋಡಿ–ನಾನಕ್, ಗುರು

ಗುಲಾಬಿ ಯುದ್ಧಗಳು: 1455–1487. 6ನೆಯ ಹೆನ್ರಿ, 4ನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಮತ್ತು 3ನೆಯ ರಿಚರ್ಡರ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧಗಳು. ಇವು ಬಿಳಿ ಗುಲಾಬಿ ಲಾಂಛನದ ಯಾರ್ಕ್ ಮನೆತನದವರಿಗೂ, ಕೆಂಪು ಗುಲಾಬಿ ಲಾಂಛನದ ಲ್ಯಾಂಕಾಸ್ಟರ್ ಮನೆತನದವರಿಗೂ ನಡೆದ ಯುದ್ಧಗಳಾದ್ದರಿಂದ ಈ ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆದ ಹಲವು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಇವಕ್ಕೆ ಗುಲಾಬಿ ಯುದ್ಧಗಳೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂತು. ಇವು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ನಡೆದ ಕದನಗಳೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆಯಾದರೂ ಮೂಲತಃ ಇವು ಸರ್ಕಾರದ ದೌರ್ಬಲ್ಯದ ಮತ್ತು ಆ ಕಾಲದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳ ಪರಿಣಾಮ. ನೂರು ವರ್ಷಗಳ ಯುದ್ಧದ ಕೊನೆಯ ವೇಳೆಗೆ ಸರ್ಕಾರದ ದೌರ್ಬಲ್ಯ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿತ್ತು. ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಭುಗಳು ಕರಾರಿನ ಮೇಲೆ ಖಾಸಗಿ ಸೈನ್ಯಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪದ್ಧತಿ ಬೆಳೆದದ್ದು ಆ ಯುದ್ಧದ ಫಲ. ಇದು ಇಬ್ಬಂದಿ ಊಳಿಗಮಾನಪದ್ಧತಿ ಎಂದು ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಖಾಸಗಿ ಯುದ್ಧಗಳು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿದ್ದವು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅತಿ ಬಲಿಷ್ಠ ಪ್ರಜೆಗಳು ತುಂಬಿದ್ದರು. ಅರಾಜಕತೆ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದೆಯೆಂಬಂತೆ ತೋರುತ್ತಿತ್ತು. ಲ್ಯಾಂಕಾಸ್ಟ್ರಿಯನರಿಂದ ಕಾನೂನು ಮತ್ತು ಶಿಸ್ತುಪಾಲನೆಯ ಕಾರ್ಯವಾಗದಿದ್ದರೆ ಯಾರ್ಕಿಸ್ಟರು ಅದನ್ನು ಸಾಧಿಸಬಲ್ಲರೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ 1455 ರಿಂದ 1485ರ ವರೆಗೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡು ಶಾಂತಿ ಸುರಾಜ್ಯ ಭಾರಗಳಿಗಾಗಿ ಅನ್ವೇಷಣೆ ನಡೆಸಿತು. ಈ ಮೂವತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಆಗಾಗ ಹೋರಾಟ ನಡೆಯುತಿತ್ತು. ಗುಲಾಬಿ ಯುದ್ಧಗಳ ಕದನಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಸಣ್ಣವು. ಈ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದ ಸೈನಿಕರ ಮತ್ತು ಸಾವುನೋವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಮಕಾಲೀನ ಸುದ್ದಿಗಾರರು ಕೊಡುವ ಅಂಕಿ ಅಂಶಗಳು ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆಯಿಂದ ಕೂಡಿವೆ.

ಗುಲಾಬಿ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. 1455ರಲ್ಲಿ ಸೇಂಟ್ ಅಲ್ಬನ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ 6ನೆಯ ಹೆನ್ರಿಯ ಸೈನ್ಯದ ಮೇಲೆ ಯಾರ್ಕಿನ ಡ್ಯೂಕನ ಸೈನ್ಯ ಏರಿಹೋದಾಗ ಮೊದಲನೆಯ ಭಾಗ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಎರಡು ಪಕ್ಷಗಳೂ ಕೆಲಕೆಲವು ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜಯ ಗಳಿಸಿದವು. ಯಾರ್ಕಿನ ಡ್ಯೂಕ್ 1460ರಲ್ಲಿ ಮೃತಪಟ್ಟ. ಮರುವರ್ಷ ಯಾರ್ಕ್ ಮನೆತನದವರಿಗೆ ದೊರಕಿದ ವಿಜಯಗಳಿಂದಾಗಿ ಅವನ ಮಗ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. ಗುಲಾಬಿ ಯುದ್ಧಗಳ ಎರಡನೆಯ ಘಟ್ಟ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಉತ್ತರಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿ 1464ರಲ್ಲಿ ಲ್ಯಾಂಕಾಸ್ಟ್ರಿಯನರು ಎರಡು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೋತರು. ಮೂರನೆಯ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿಯ ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆದದ್ದು 1469–1471ರಲ್ಲಿ 4ನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಮತ್ತು ವಾರ್ವಿಕ್ ನಡುವೆ ನಡೆದದ್ದು. ಮೊದಲು ವಾರ್ವಿಕ್‌ಗೆ ಜಯ ಲಭಿಸಿತು. ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಪದಚ್ಯುತನಾದ. ಆರನೆಯ ಹೆನ್ರಿ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಮತ್ತೆ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ. 1471ರಲ್ಲಿ ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಬಂದು ಎರಡು ಎಡೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾರ್ವಿಕನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಮತ್ತೆ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. ಮೂರನೆಯ ರಿಚರ್ಡನ ವಿರುದ್ಧ ಬಕಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ನಡೆಸಿದ ಬಂಡಾಯದಿಂದ ಗುಲಾಬಿ ಯುದ್ಧಗಳ ಕೊನೆಯ ಘಟ್ಟ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಲ್ಯಾಂಕಾಸ್ಟ್ರಿಯನ್ ಮನೆತನದವನಾದ ರಿಚ್ಮಂಡಿನ ಹೆನ್ರಿ ತನಗಿದ್ದ ಸಿಂಹಾಸನದ ಹಕ್ಕನ್ನು ಸಾಧಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಮಿಲ್ಫರ್ಡ್ ಹೇವನಿನ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿ, ಬಾಸ್ವರ್ತ್ ಫೀಲ್ಡಿನಲ್ಲಿ ರಿಚರ್ಡನನ್ನು 1485ರಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದಾಗ ಗುಲಾಬಿ ಯುದ್ಧಗಳು ಮುಗಿದುವು. ಇವನು 7ನೆಯ ಹೆನ್ರಿಯಾಗಿ ಸಿಂಹಾಸನಾರೋಹಣ ಮಾಡಿದ. ಟ್ಯೂಡರ್ ಮನೆತನದ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು.

ಗುಲಾಬಿ ಯುದ್ಧಗಳು ಅಷ್ಟೇನೂ ದೊಡ್ಡವಾಗಿರಲಿಲ್ಲವಾದರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತವಾಗಿದ್ದ ಪಕ್ಷಗಳು ಬಲು ಘೋರವಾಗಿ ಕಾದಾಟ ನಡೆಸಿದವು. ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜಯ ಗಳಿಸಿದ ಪಕ್ಷಗಳು ಉನ್ಮತ್ತವಾಗಿ ವರ್ತಿಸುತ್ತಿದ್ದುದುಂಟು. ಅತ್ಯಂತ ಕ್ರೂರವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮರಣದಂಡನೆ ವಿಧಿಸುತ್ತಿದ್ದುದುಂಟು. ಆದರೆ ಆಸ್ತಿಗಳಿಗೆ ಅಷ್ಟೇನೂ ಧಕ್ಕೆ ಒದಗಿದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಯುದ್ಧಗಳಿಂದ ವ್ಯಾಪಾರೋದ್ಯಮಿಗಳಿಗೆ ತೊಂದರೆಯಾದದ್ದುಂಟು. ಶ್ರೀಮಂತ ಪ್ರಭುಗಳು ಮತ್ತು ಯುದ್ಧಕ್ಕಾಗಿ ಅವರಿಂದ ನೇಮಕವಾದವರು ಮಾತ್ರ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರು. ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ಅರಾಜಕತೆಯಿಂದ ಲಾಭ ಪಡೆದಿದ್ದವರು ಈ ವರ್ಗದವರೇ. ಗ್ರಾಮದ ಶ್ರೀಮಂತರೂ ಇವರನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಯುದ್ಧದಿಂದ ಅತಿಯಾಗಿ

ನೊಂದವರು ಈ ಜನರೇ. ಗುಲಾಬಿಗಳ ಯುದ್ಧದಿಂದ ಹಳೆಯ ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗ ಅಳಿಸಿ ಹೋಯಿತೆನ್ನುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಟ್ಯೂಡರ್ ದೊರೆಗಳ ಉತ್ತಮ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಮವರ್ಗ ಬೆಳೆಯಿತು. ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಅವರು ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರತೊಡಗಿದರು.

(ಎ.ಎ.ಎ.)

ಗುಲಾಮಿ ಸಂತತಿ: ಮಹಮ್ಮದ್ ಘೋರಿಯ ಗುಲಾಮನೂ ನೆಚ್ಚಿನ ಸೇನಾನಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ ಕುತುಬ್-ಉದ್-ದೀನ್ ಐಬಕನಿಂದ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಮುಸ್ಲಿಂ ರಾಜವಂಶ. ಇವನು ಘೋರಿಯ ಭಾರತ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿದ್ದನಲ್ಲದೆ, ಅವನಿಗೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಮಹಮ್ಮದ್ ಘೋರಿ 1206ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದಾಗ ಕುತುಬ್-ಉದ್-ದೀನ್ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನು ಮೊದಲು ಗುಲಾಮನಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವನಿಂದ ಮೊದಲಾದ ರಾಜ ಪರಂಪರೆಗೆ ಗುಲಾಮೀ ಸಂತತಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಈ ವಂಶವನ್ನು ಗುಲಾಮೀ ಸಂತತಿ ಎಂದು ಕರೆಯುವುದರ ಔಚಿತ್ಯ ಪ್ರಶ್ನಾರ್ಹವಾದದ್ದು. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ಸಂತತಿಯಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಸುಲ್ತಾನರಲ್ಲಿ ಮೂವರು ಮಾತ್ರ ಕುತುಬ್-ಉದ್-ದೀನ್-ಐಬಕ್, ಇಲ್ತಮಷ್, ಬಲ್ಬನ್-ಮೊದಲು ಗುಲಾಮರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಕುತುಬ್-ಉದ್-ದೀನ್ ಸುಲ್ತಾನ ಪದವಿ ಪಡೆಯುವ ವೇಳೆಗೆ ಗುಲಾಮಗಿರಿಯಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿದ. ಇಲ್ತಮಷ್ ಹಾಗೂ ಬಲ್ಬನ್ ತಮ್ಮ ಬಾಳಿನಲ್ಲಿ ಮೊದಲೇ ಗುಲಾಮಗಿರಿಯಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಗುಲಾಮರು ಯಾರೂ ಆಗ ಆಳಿದ್ದಿಲ್ಲ. ಮಧ್ಯಯುಗದ ಚರಿತ್ರಕಾರರು ಇವರನ್ನು ಮಮ್ಲೂಕರೆಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಅದೇ ಅವರಿಗೆ ಸರಿಯಾದ ಹೆಸರೆಂದು ವಾದಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಕುತುಬ್-ಉದ್-ದೀನ್ ಐಬಕ್: ಸುಲ್ತಾನನಾದ ಮೇಲೆ (1206-10) ರಾಜ್ಯದ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಬದಲಾವಣೆಯೂ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರಭುತ್ವಸೂಚಕವಾದ ಯಾವ ಬಿರುದನ್ನೂ ಈತ ಧರಿಸಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಹೊರಡಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ತಾನು ಸ್ವತಂತ್ರ ಸುಲ್ತಾನನೆಂದು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದು, ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಘಜ್ನಿಯಿಂದ ತನ್ನ ಸಂಬಂಧ ತೊಡೆದುಹಾಕಿತೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಕ್ರಮದಿಂದ ವಿರೋಧ ಉಂಟಾಗಬಹುದೆಂದು ಶಂಕಿಸಿ, ಆ ಕಡೆಯಿಂದ ಬರಬಹುದಾದ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ತನ್ನ ಸೇನೆಯೊಡನೆ ಬಹುಕಾಲ ಈತ ಲಾಹೋರಿನಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿದಿದ್ದ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೂ ರಾಜರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಈತನ ಮರಣಾನಂತರ ಇವನ ಮಗ ಆರಾಂ ಲಾಹೋರಿನಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. ಇವನ ಅಳಿಯನೂ ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರನೂ ಬರಾನಿನ ರಾಜ್ಯಪಾಲನೂ ಆಗಿದ್ದ ಇಲ್ತಮಷ್‌ನ ಪಕ್ಷವನ್ನು ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದು ಶಕ್ತಿಯುತ ಪಕ್ಷ ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿಯಿತು. ಆ ಜಗಳ ಸುಮಾರು ಎಂಟು ತಿಂಗಳುಗಳ ಕಾಲ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಆರಾಂ ತನ್ನ ಸೇನೆಯೊಡನೆ ದೆಹಲಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದಾಗ, ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದಾಗ ಇಲ್ತಮಷ್ ಸುಲ್ತಾನನಾದ

ಇಲ್ತಮಷ್: ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಡಳಿತದ ನಿಜವಾದ ಸ್ಥಾಪಕ(1211 -36). ಇವನು ದಕ್ಷ ಸೇನಾನಿಯಾಗಿದ್ದ. 1221ರಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಅಡಗಿಸಿ 1225ರಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಕುತುಬ್-ಉದ್-ದೀನ್ ಕೈಬಿಟ್ಟಿದ್ದ ರಣತಂಬೋರ್ 1226ರಲ್ಲಿ ಇವನ ಕೈವಶವಾಯಿತು. ಬಾಗ್ದಾದಿನ ಕಲೀಫ ಇವನನ್ನು ಭಾರತದ ಸುಲ್ತಾನನೆಂದು ಮಾನ್ಯ ಮಾಡಿದ. ಇದರಿಂದ ಸಂತೋಷಗೊಂಡ ಇಲ್ತಮಷನು ಕಲೀಫನ ಹೆಸರನ್ನು ತನ್ನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿದ. 1232ರಲ್ಲಿ ಗ್ವಾಲಿಯರನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಈತ 1236ರಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಕುತುಬ್-ಉದ್-ದೀನನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಕುತುಬ್ ಮಿನಾರ್ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣವಾಯಿತು.

ತನ್ನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದಾಗ ಹಿರಿಯ ಮಗಳಾದ ರಜ್ಹಿಯಾಳನ್ನು ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಣಿಯಾಗಿ ಇಲ್ತಮಷ್ ನೇಮಿಸಿದ್ದ. ಆದರೆ ಸಾಯುವ ಮುನ್ನ ಇವನು ಮನಸ್ಸು ಬದಲಿಸಿದನೆಂದು ಬದುಕಿದ್ದ ಪುತ್ರರ ಪೈಕಿ ಹಿರಿಯನಾಗಿದ್ದ ಫಿರೂಜ್ ತನ್ನ ಅನಂತರ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಬೇಕೆಂಬುದು ಇವನ ಅಭಿಲಾಷೆಯಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅಂತೂ ಫಿರೂಜ್ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಆದರೆ ಭೋಗಾಸಕ್ತನಾಗಿದ್ದ ಅವನು ಕೊಲೆಯಾದ. ಅನಂತರ ರಜ್ಹಿಯಾ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಳು. ರಜ್ಹಿಯಾ ಬುದ್ಧಿವಂತೆ. ಇಲ್ತಮಷ್‌ನ ಮರಣಾನಂತರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ತಲೆದೋರಿದ್ದ ಗಲಭೆಗಳನ್ನು ಅವಳು ಅಡಗಿಸಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಳು. ಅವಳು ಗಂಡಸಿನಂತೆ ಉಡಿಗೆ ತೊಡಿಗೆ ಧರಿಸಿ, ದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದಳು. ಆದರೆ ಆಕೆ ಸ್ತ್ರೀಯಾಗಿದ್ದದ್ದರಿಂದಲೂ ಅಧಿಕಾರದ ಹುದ್ದೆಗಳಿಗೆ ಅವಳು ಮಾಡಿದ ನೇಮಕಗಳಿಂದ ಕೆಲವರಲ್ಲಿ ಅತೃಪ್ತಿ ಉಂಟಾದ್ದರಿಂದಲೂ ಅವಳು ಕೊಲೆಗೆ ಈಡಾದಳು. ಅವಳ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಅನಂತರ ಇಲ್ತಮಷ್‌ನ ಕಿರಿಯ ಮಗ ನಾಸಿರುದ್ದೀನ್ ಮಹಮದ ಸುಲ್ತಾನನಾದ (1246).

ನಾಸಿರುದ್ದೀನ್: (1246-66). ಈತ ಸೌಜನ್ಯ ಮತ್ತು ಶ್ರದ್ಧಾಭಕ್ತಿಗಳ ಪ್ರತಿರೂಪವಾಗಿದ್ದ. ಇವನು ಸಾಹಿತ್ಯಪೋಷಕನೂ ಹೌದು. ಆದರೆ ರಾಜ್ಯಭಾರದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹವಣಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಹಿಂದು ರಾಜರು ದಂಗೆ ಎದ್ದು ಆಡಳಿತ ಶಿಥಿಲವಾಯಿತು. ಮಂಗೋಲರ ಧಾಳಿಗೆ ಎಡೆ ದೊರಕಿತು. ಈತ ಅಶಕ್ತನಾದರೂ ಅದೃಷ್ಟವಂತ. ಇವನ ಮಾವ ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್ ಬಲ್ಬನ್ ರಾಜ್ಯದ ಸುಭದ್ರತೆಗೆ ಶ್ರಮಿಸಿ ಅದು ಛಿದ್ರವಾಗುವುದನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿದ. ನಾಸಿರುದ್ದೀನನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನೇ ಸುಲ್ತಾನನಾದ.

ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್ ಬಲ್ಬನ್: (1266-86). ಈ ವಂಶದ ಸುಲ್ತಾನರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಇವನು ಸುಲ್ತಾನನಾದ ಮೇಲೆ ದುರ್ದಮ್ಯವೂ ಕಠಿಣವೂ ಆದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಮಂಗೋಲರ ದಾಳಿಯನ್ನು ಅಡಗಿಸುವ ಏರ್ಪಾಡು -ಇವುಗಳಿಗೆ ಇವನು ತ್ವರಿತವಾಗಿ ಗಮನ ಹರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಉಗ್ರವಾದ ಶಿಕ್ಷೆ ಹಾಗೂ ಕಾನೂನಿನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಸುವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ನಾಸಿರುದ್ದೀನನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ತಾನೇ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಈತ ಅಪಾರ ಅನುಭವಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದ. ಸುಭದ್ರ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಸೇನೆ ಆವಶ್ಯಕವೆಂದು ಮನಗಂಡು ಸುಸಜ್ಜಿತ ಅಶ್ವಸೇನೆ ಮತ್ತು ಕಾಲಾಳು ಪಡೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ, ನುರಿತ ಹಾಗೂ ನಿಷ್ಠರಾದ ಸೇನಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ರಾಜ್ಯದ ಸಮಸ್ತ ಅಧಿಕಾರವೂ ಇವನಲ್ಲಿತ್ತು. ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಇವನ ಮಕ್ಕಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರವಿರಲಿಲ್ಲ. ನ್ಯಾಯಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಇವನ ಬಂಧುಗಳಿಗೆ ಕೂಡ ಪಕ್ಷಪಾತ ತೋರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ನ್ಯಾಯಾಡಳಿತವನ್ನು ಸಮರ್ಪಕಗೊಳಿಸಲು ಗೂಢಚಾರರನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ್ದ. ಇವರು ದೇಶದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಇವನ ಗಮನಕ್ಕೆ ತರುತ್ತಿದ್ದರು. ಗೂಢಚಾರರು ಅಪರಾಧಗಳನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರಲ್ಲದೆ, ನಿರಪರಾಧಿಗಳನ್ನು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಸ್ವೇಚ್ಛಾಪ್ರವೃತ್ತಿಯಿಂದ ಪಾರು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ತನ್ನ ಕಡೆಯ ದಿವಸಗಳಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ ದೊಡ್ಡ ವಿಪತ್ತನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ತೈಮೂರನ ಮುಖಂಡತ್ವದಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರು 1285ರಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬನ್ನು ಮುತ್ತಿದರು. ವೃದ್ಧನಾದ ಸುಲ್ತಾನ ತನ್ನ ಹಿರಿಯ ಮಗನನ್ನು ಸೇನೆಯೊಡನೆ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಅವನು ಲಾಹೋರಿಗೆ ಸೇನೆಯೊಡನೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದಾಗ, ಹೊಂಚು ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದ ಮಂಗೋಲರು ಅವನನ್ನು ಕೊಂದರು (1286). ಎಂಬತ್ತು ವರ್ಷದ ಬಲ್ಬನ್ ಈ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ವಿಪತ್ತನ್ನು ಎದುರಿಸಲಾರದವನಾದ.

ಬಲ್ಬನನ ಎರಡನೆಯ ಮಗ ಬುಘ್ರಾಖಾನನ ಮಗ ಕೈಕುಬಾದನನ್ನು ಆಸ್ಥಾನಿಕರು ಸುಲ್ತಾನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದರು. ವಿಷಯಾಸಕ್ತನಾಗಿದ್ದ ಈತ ಅಧಿಕಾರ ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ಇವನ ಮೂರು ವರ್ಷದ ಮಗನನ್ನು ಸುಲ್ತಾನನ್ನಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದರು. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಬಹುಕಾಲ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಆಸ್ಥಾನಿಕರಲ್ಲಿ ಒಳಜಗಳ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಸುಲ್ತಾನನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಅವರು ತಮ್ಮ ಹಗೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮೂಲ ಮಾಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಇದು ಅಶಾಂತಿಗೆ ಎಡೆ ಕೊಟ್ಟಿತು. ಬಾಲ ಸುಲ್ತಾನನನ್ನು ಖಿಲ್ಜಿ ವಂಶದ ಸ್ಥಾಪಕನಾದ ಮಾಲಿಕ್ ಫಿರೂಜ್ ಅಪಹರಿಸಿ, ಅವನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಮೂರು ತಿಂಗಳು ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದ. ಈ ಹುಡುಗನ ಅಂತ್ಯ ಹೇಗಾಯಿತೆಂಬುದು ತಿಳಿಯದು. ಫಿರೂಜ್ 1290ರಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ್ ಜಲಾಲುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡು ಖಿಲ್ಜಿ ವಂಶದ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಗುಲಾಮಿ ಸಂತತಿಯ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಗುಲಾಮಿ ಸಂತತಿಯವರು ತಮ್ಮ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಆಯ್ಕೆಯ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ತ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವಲ್ಲಿ ವಿಫಲರಾದರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಪದೇ ಪದೇ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ಕಾದಾಟ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಸುಲ್ತಾನರು ದೇಶದ ರಕ್ಷಣೆ ಹಾಗೂ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಗಮನ ಕೊಡುವುದರ ಬದಲು ತಮ್ಮ ಸ್ಥಾನ ಭದ್ರತೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗಮನ ಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷತೆ ಇಲ್ಲವಾಯಿತು. ಆಸ್ಥಾನಿಕರು ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದವರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಪೈಪೋಟಿ, ಮಂಗೋಲರ ಧಾಳಿಗಳು, ಹಿಂದು ರಾಜರು ತಮ್ಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸಲು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರಯತ್ನ, ತುರ್ಕಿ ಜನಾಂಗದವರ ಬಗ್ಗೆ ತೋರುತ್ತಿದ್ದ ಪಕ್ಷಪಾತ ಇವು ಇವರ ರಾಜ್ಯ ಕ್ಷೀಣಿಸಲು ಕಾರಣ. ಇವರು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮತೀಯ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇವರ ರಾಜ್ಯಾಂಗ ಕುರಾನಿನ ನಿಯಮಗಳ ಮೇಲೆ ರೂಪುಗೊಂಡಿತ್ತು. ಸುಲ್ತಾನನನ್ನು ದೇವರ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮೌಲ್ವಿಗಳು ನಿರೂಪಿಸಿದ ಇಸ್ಲಾಮಿನ ವಿಧಿಗಳಿಗೆ ರಾಜ ಬಾಧ್ಯನಾಗಿದ್ದ. ಆದರೆ ಈ ಕಟ್ಟು ಪಾಡಿಗೆ ಒಪ್ಪಲು ಬಲ್ಬನ್ ನಿರಾಕರಿಸಿದ. ಇವನೇ ಇಸ್ಲಾಂ ರಾಜ್ಯಾಂಗ ವಿಧಿಗಳನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ರಾಜತ್ವ ದೇವರ ಕೊಡುಗೆ ಮತ್ತು ರಾಜ ಅಸದೃಶ ಪುರುಷ ಎಂದು ಹೇಳಿದ. ಈ ಅರಸರ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ಸೈನ್ಯಶಕ್ತಿ ಅಡಿಪಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಅಂತೆಯೇ ಸೈನ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಹಿಂದು ರಾಜರಂತೆ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸದಿದ್ದುದು ಸುಲ್ತಾನರ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ಎಡೆ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಇವರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಗಳು ಎರಡನೆಯ ದರ್ಜೆಯ ಪ್ರಜೆತನದಲ್ಲಿ ತೃಪ್ತಿ ಪಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಹಿಂದು-ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಾಮರಸ್ಯ ಇಲ್ಲವಾಯಿತು. ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿ ಕ್ಷೀಣಿಸತೊಡಗಿತು. ಕೃಷಿ, ಕೈಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಸರ್ಕಾರದ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಅವಶ್ಯಕವೆಂದು ಸುಲ್ತಾನರು ಪರಿಗಣಿಸಲಿಲ್ಲ. ಶ್ರೀಮಂತ ಹಾಗೂ ಬಡಜನರ ಅಂತರ ದಿನೇ ದಿನೇ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಕ್ಷಾಮಗಳು ಸಂಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದವು.

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಇವರು ಹೊಸ ಶೈಲಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಇವರು ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡಿ ಅವುಗಳ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಿಂದ ಮಸೀದಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಇವರ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಹಿಂದು ಶೈಲಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ ಎಂದು ಹಾವೆಲ್ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಆ ಕಾಲದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸ್ಮಾರಕಗಳೆಂದರೆ ಕುವ್ವತ್-ವುಲ್-ಇಸ್ಲಾಂ ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಕುತುಬ್ ಮಿನಾರ್. ಕುವ್ವತ್-ವುಲ್-ಇಸ್ಲಾಂ ಅನ್ನು ಕುತುಬ್-ಉದ್-ದೀನ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅದರ ಅಂಗಣವನ್ನು ಇಲ್ತಮಷ್ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಅದರ ಹೊರ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಕುತುಬ್ ಮಿನಾರ್ ಇದೆ.

(ಎಚ್.ವಿ.ಎಸ್.ಎಂ.)

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಗುಲಾಮಿ ಸಂತತಿಯ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬಹುಪಾಲು ಚಿನ್ನ ಬೆಳ್ಳಿಗಳ ಟಂಕಗಳು, ಮಿಶ್ರಲೋಹದ ಜಿಕಾಲುಗಳು ಅಥವಾ ದೆಹಲಿವಾಲಾಗಳು ಮತ್ತು ಕಡಿಮೆ ಮೌಲ್ಯದ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಮತ ಸಂದೇಶಗಳೂ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನನ ಹೆಸರು, ಮುದ್ರಿತ ಸ್ಥಳ, ಇಸವಿ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿ ಟಂಕಗಳು ಒಂದೇ ತೂಕದವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಸಂತತಿಯ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬಹಳ ವಿರಳ. ಚಿನ್ನದ ಟಂಕಗಳು ಸು.170 ಗ್ರೇನ್ ತೂಗುತ್ತವೆ. ಇವು ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಗುಂಡಾಗಿದ್ದು ಎರಡು ಪ್ರರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. 1 ಅಶ್ವಾರೋಹಿ ಪ್ರರೂಪ ಮತ್ತು 2 ಖಲೀಫ ಪ್ರರೂಪ. ಅಶ್ವಾರೋಹಿ ಪ್ರರೂಪ ನಾಣ್ಯದ ಮುಂಬದಿಯ ವೃತ್ತದದೊಳಗೆ ಕೈಯಲ್ಲಿ ದಂಡ ಅಥವಾ ಗದೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಅಶ್ವಾರೋಹಿಯ ಚಿತ್ರವೂ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನನ ಹೆಸರು, ಮುದ್ರಿಸಿದ ಸ್ಥಳ, ಇಸವಿ ಮತ್ತು ಇತರ ವಿವರಗಳೂ ಇವೆ. ಖಲೀಫ ಪ್ರರೂಪ ನಾಣ್ಯದ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಖಲೀಫನ ಹೆಸರೂ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಅಶ್ವಾರೋಹಿ ಪ್ರರೂಪಿ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿರುವಂತೆಯೇ ಸುಲ್ತಾನನ ಹೆಸರು ಮತ್ತು ಇತರ ವಿವರಗಳೂ ಇವೆ. ಇಲ್ತಮಷ್, ಅಲಾವುದ್ದೀನ್, ಮಸೂದ್, ಷಹ, ನಾಸಿರುದ್ದೀನ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಮತ್ತು ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್ ಬಲ್ಬನ್ ಇವರ ಸುವರ್ಣ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮಾತ್ರ ಇದುವರೆಗೆ ದೊರೆತಿವೆ. ಚಿನ್ನದ ಟಂಕಗಳಲ್ಲದೆ ಇದೇ ಬಗೆಯ ಬೇರೆಬೇರೆ ಮೌಲ್ಯಗಳ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಚಿನ್ನದ ಟಂಕಗಳಂತೆಯೇ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಟಂಕಗಳೂ ಗಾತ್ರ ಮತ್ತು ತೂಕಗಳಲ್ಲಿ ಸಮನಾಗಿದ್ದುವು. ಇವು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ತಮಷ್‌ನ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಟಂಕಗಳು ಮಾತ್ರ ಖಲೀಫ ಮತ್ತು ಅಶ್ವಾರೋಹಿ ಪ್ರರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ದೊರೆತಿವೆ. ಉಳಿದ ಸುಲ್ತಾನರ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಟಂಕಗಳು ಖಲೀಫ ಪ್ರರೂಪದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ದೊರೆತಿವೆ. ಕುತುಬ್–ಉದ್–ದೀನನ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ದೊರೆತಿಲ್ಲ.

ಮಿಶ್ರಲೋಹದ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಈ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಚಿನ್ನ ಅಥವಾ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಅಂಶವಿರುವ ಮಿಶ್ರಲೋಹದಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಆ ಕಾಲದ ಜಿಕಾಲುಗಳು ಈ ಲೋಹದವು. ಇವುಗಳ ತೂಕ 45–55 ಗ್ರೇನ್. ಇವನ್ನು ಮುಸ್ಲಿಂ ದೊರೆಗಳು ಮುದ್ರಿಸಿರುವರಾದರೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ನಾಣ್ಯಗಳ ಪರಂಪರೆಯನ್ನುಳಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವುದು ವಿಶೇಷ ಸಂಗತಿ. ಏಕೆಂದರೆ ಇವು ಅತ್ಯಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ನಾಣ್ಯಗಳು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇವುಗಳ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಶಿವನ ವಾಹನವಾದ ನಂದಿಯ ಚಿತ್ರವೂ ದೇವನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನನ ಹೆಸರೂ ಇವೆ. ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಚೌಹಾನ್ ಅಶ್ವಾರೋಹಿಯ ಚಿತ್ರವೂ ಸುಲ್ತಾನನ ಬಿರುದುಗಳೂ (ಉದಾ: ಶ್ರೀ ಹಮೀರ, ಶ್ರೀಪೃಥ್ವೀರಾಜದೇವ) ದೇವನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಬಗೆಯ ಆದರೆ ಅರಬ್ಬೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಉಂಟು.

ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಇವು ಕಡಿಮೆ ಆಕಾರ ಮತ್ತು ಮೌಲ್ಯಗಳ ನಾಣ್ಯಗಳು. ಇವುಗಳ ತೂಕ 12–70 ಗ್ರೇನ್‌ಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹು ಸಂಖ್ಯೆಯ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ವಿವರಗಳಿವೆಯಾದರೂ ದೇವನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ವಿವರಗಳುಳ್ಳ ಮತ್ತು ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಗೂಳಿಯ ಚಿತ್ರವಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಉಂಟು. (ಎಂ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಗುಲಿಸ್ತಾನ್ ಒಪ್ಪಂದ: ಈಗಿನ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ, ಕ್ವೆಟ್ಟದ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ 65 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಗುಲಿಸ್ತಾನ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದ ಬಳಿ ರಷ್ಯ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯಗಳು 1813 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 12ರಂದು ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಒಪ್ಪಂದ. ಸು.12 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸತತವಾಗಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಮೊದಮೊದಲು ಒಂದೆರಡು ಕಡೆ ಜಯ ಗಳಿಸಿದರೂ ಆಮೇಲೆ ಸೋಲಿನ ಪರಂಪರೆಯನ್ನೇ ಅನುಭವಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂದ ಪರ್ಷಿಯ ರಷ್ಯದೊಡನೆ ಈ ಶಾಂತಿಕೌಲನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು. ಈ ಒಪ್ಪಂದದ ತೀರ್ಮಾನಗಳಿವು: 1. ಡೆರ್ಬೆಂಟ್, ಬಾಕೂ, ಷಿರ್ವಾನ್, ಷಾಕಿ, ಕಾರಾಬಾಗ್ ಮತ್ತು ತಾಲಿಷ್‌ನ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಪರ್ಷಿಯ ವಹಿಸಿಕೊಡಬೇಕು. 2. ಜಾರ್ಜಿಯ, ದಾಗೆಸ್ತಾನ್, ಮಿಂಗ್ರೇಲಿಯ, ಇಮರಿಷಿಯ, ಅಬ್ಖೇಷಿಯ ಇವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಸಾರ್ವಭೌಮಾಧಿಕಾರವನ್ನು ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಪರ್ಷಿಯ ವರ್ಗಾಯಿಸಿ ಕೊಡಬೇಕು. 3. ಕ್ಯಾಸ್ಪಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯ ತನ್ನ ನೌಕಾಬಲವನ್ನು ಇಡಕೂಡದು. 4. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಫಲವಾಗಿ ರಷ್ಯ ಪರ್ಷಿಯದ ದೊರೆ ಫತೆ ಅಲಿ ಷಹನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಅಬ್ಬಾಸ್ ಮಿರ್ಜಾನಿಗೆ ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದ ಗಾದಿಯನ್ನು ದೊರಕಿಸಿಕೊಡಲು ಸಹಾಯ ಮಾಡತಕ್ಕದ್ದು.

ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದ ಪರ್ಷಿಯದ ರಾಜಕೀಯ ಚಿತ್ರವನ್ನೇ ಈ ಕೌಲು ಬದಲಾಯಿಸಿತು. ಮೇಲುನೋಟಕ್ಕೆ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಕಂಡರೂ ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ನೆಪೋಲಿಯನನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳ ಭಯ ತಪ್ಪಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಅದು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನೊಡನೆ 1812ರಲ್ಲಿ ಕೌಲೊಂದನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ದಕ್ಷಿಣದ ಪ್ರಬಲ ರಾಷ್ಟ್ರವಾದ ಪರ್ಷಿಯದೊಡನೆ ಹೇಗಾದರೂ ಶಾಂತಿ ಕೌಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ ಅದರ ಉದ್ದೇಶ ಗುಲಿಸ್ತಾನ್ ಕೌಲಿನಿಂದ ಫಲಿಸಿತು. ಆಗ ಅದು ತನ್ನ ಗಮನವನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮದತ್ತ ಹರಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಮೊದಲೇ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಅಂತಃಕಲಹದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ ಅಬ್ಬಾಸ್ ಮಿರ್ಜಾ ಮತ್ತು ಸೋದರರು ತಮ್ಮ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿದರು. ಅಬ್ಬಾಸ್ ಮಿರ್ಜಾ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ರಷ್ಯದೊಡನೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಒಪ್ಪಂದ ಪರ್ಷಿಯಕ್ಕೆ ಮಾರಕವಾಯಿತು. ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಗಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವೆನೆಂಬ ಅವನ ಆಶೆ ಹಗಲುಗನಸಾಯಿತು. ಅಂತೂ ಗುಲಿಸ್ತಾನ್ ಕೌಲು ಮುಂದೆ ಹತ್ತು ಹನ್ನೆರಡು ವರ್ಷಗಳ ಶಾಂತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. 1826ರ ತನಕ ಪರ್ಷಿಯ – ರಷ್ಯಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಯುದ್ಧವಾಗದಿದ್ದರೂ 1814ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಟೆಹರಾನ್ ಕೌಲು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಮತ್ತೆ ಪರ್ಷಿಯದ ಸ್ನೇಹಿತರಾದರು. ಇದರಿಂದ ಪರ್ಷಿಯ ರಷ್ಯದೊಡನೆ ತನ್ನ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಬಂಧ ಕಡಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಮತ್ತಾವ ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರವೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಅನುಮತಿಯಿಲ್ಲದೆ ಪರ್ಷಿಯವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸದಂತಾಯಿತು. ಪೂರ್ವದ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದೊಡನೆ ಪರ್ಷಿಯ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ಕದನಗಳನ್ನು ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಗಮನವನ್ನು ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿತು. (ಸಿ.ಜಿ.ಪಿ.)

ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ಬಿದರೆಯ ಸ್ಮಾರಕಗಳು: ಭಾರತದ ಮುಸ್ಲಿಂ ಕೇಂದ್ರಗಳ ವಾಸ್ತುಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿ 14–17ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ನಡುವೆ ದಖನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾಯಿತು. ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಮತ್ತು ಬಿದರೆಯ ಬಹಮನಿ–ಶಾಹಿಗಳ ಸ್ಮಾರಕಗಳು ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಗೆ ತಮ್ಮ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿವೆ.

ಆದಿ ಬಹಮನಿಯರ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ತುಗಲಕ್ ಶೈಲಿಯ ಇಳಿಜಾರು ಗೋಡೆಗಳು, ಚಪ್ಪಟೆಯಾಕಾರದ ಗುಮ್ಮಟಗಳು ಮತ್ತು ಕಂಬದಂತಹ ಬುರುಜುಗಳಿವೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣಗಳು ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತು ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಉದಾ: ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಷಾಹ ಬಜಾರಿನ ಮಸೀದಿ ಮೊಹಮ್ಮದ್‌ಷಾನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮಹಾದ್ವಾರ ಸುಲ್ತಾನ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಗೋರಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಹಸನ್‌ಗಂಗು ಬಹಮನಿಯ ಗೋರಿ ಸ್ಮಾರಕದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಇವನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್‌ಷಾನ ಸ್ಮಾರಕದಲ್ಲಿ ಇಳಿಜಾರು ಗೋಡೆಗಳು, ಚಪ್ಪಟೆ ಗುಂಬಜ಼್ ಮತ್ತು ಕಂಬಾಕಾರದ ಬುರುಜುಗಳಿವೆ.

ಕೋಟೆಯೊಳಗಿನ ಮಸೀದಿಗಳು

ಫಿರೋಜ಼್‌ಷಾನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನದ ಕಡೆಗಳಿಂದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗಳನ್ನು ಕರೆಸಲಾಯಿತು. ಫಿರೋಜ಼್‌ಷಾನ ಸ್ಮಾರಕ ಗುಂಬಜ಼್ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶೈಲಿಯ ಗಾರೆ ಅಲಂಕರಣ ಮತ್ತು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇದೇ ಸ್ಮಾರಕದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ಕಪ್ಪು ಶಿವದ್ವಾರಗಳ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಚಾಚು ಪೀಠಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು.

1425ರಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿ ರಾಜಧಾನಿ ಬಿದರೆಗೆ ವರ್ಗಾವಣೆಯಾದ ಬಳಿಕ ದೆಹಲಿಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ದೂರವಾಯಿತು. ಬಿದರೆ ಹತ್ತಿರದ ಅಷ್ಟೂರಿನ ಸುಲ್ತಾನರ ಗುಂಬಜ಼್‌ಗಳು ವಿನೂತನ ವಾಸ್ತು ಅಂಶವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಗುಮ್ಮಟಗಳು ಗಡ್ಡೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿವೆ ಮತ್ತು ಎತ್ತರದ ಮದ್ದಲೆಗಳಿವೆ.

ಗೋರಿಗಳು: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಗೋರಿಯ ಸ್ಮಾರಕದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದು ಗೊಮ್ಮಟವುಳ್ಳ ಕೋಣೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಹುಜ್ರ ವೆಂದೂ ಇದರ ನಡುವಿನ ಸಮಾಧಿಯನ್ನು ಡರಿ ಎಂದೂ ಕೆಳಗಡೆ ನಡುವೆ ಶವದ ಕೋಣೆಯಿರುವುದಕ್ಕೆ ಮಕ್‌ಬರಾ ಎಂದೂ ಕರೆಯುವರು. ಚಿಕ್ಕ ಸ್ಮಾರಕಗಳಿಗೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗೂಡಿರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಮಿಹರಬ್ ಎನ್ನುವರು. ದೊಡ್ಡ ಸ್ಮಾರಕಗಳಿಗೆ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಮಸೀದಿಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಹಮನಿಯರ ಸ್ಮಾರಕ ಗುಮ್ಮಟಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವೆಂದರೆ ಹಸನ್‌ಗಂಗು ಬಹಮನಿ ಮತ್ತು ಆತನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್‌ಷಾನದ್ದಾಗಿವೆ. ಇದೇ ರೀತಿ ಮುಜರದ್‌ಕಮ ಅಥವಾ ದರ್ಗಾ ಆದಿ ಬಹಮನಿ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ.

ತದನಂತರ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಗೋರಿ ಸ್ಮಾರಕ ಗುಮ್ಮಟಗಳನ್ನು ಹಾಫ್ತಗುಂಬಜ಼್ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಷಾಮುಜಾಹಿದ್‌ನ ಸ್ಮಾರಕ ಗುಮ್ಮಟ ಮೊದಲಿನ ಸ್ಮಾರಕ ಗುಮ್ಮಟಗಳಿಗಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಅದರ ಅಳತೆ ಮತ್ತು ನಮೂನೆ ದಾವುದ್ ಸುಲ್ತಾನನ ಸ್ಮಾರಕದಂತಿದೆ. ಇದರ ಗುಮ್ಮಟ ಅಪರೂಪದ ನಮೂನೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಬೀದರ್‌ನ 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಫಿರೋಜ಼್‌ಷಾ ಬಹಮನಿಯ ಸ್ಮಾರಕ ಗೋರಿ ಗುಮ್ಮಟದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನ ಕಟ್ಟಡ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಬುರ್ಗಿಯ ಚೋರಗುಂಬಜ಼್ ಮತ್ತು ಚಿಸ್ತಿ ಸಾಧು ಹಜರತ್ ಗೀಸುದರಜ್ ಗೋರಿ ಗುಮ್ಮಟ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಾಸ್ತು ಅಂಶಗಳಿವೆ.

ಬಿದರೆಯಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿಯರ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಚೌಕಾಕಾರದ ಗುಮ್ಮಟ ಕೋಣೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸುವುದು ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಅಹಮದ್‌ಷಾ ಬಹಮನಿಯ ಗೋರಿ ಈ ನಮೂನೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಬಿದರೆಯ ಸೂಫಿ ಸಂತ ನಿಮತ್ ಅಲ್ಲಾನ ಮಗನ ಗೋರಿ ಅಷ್ಟಭುಜ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ರೀತಿ ಗುಮ್ಮಟದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ.

16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿಯರು ತುಂಡು ತುಂಡಾಗಿ ಹಂಚಿಹೋದ ಬಳಿಕ ನೇರ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ಬಿದರೆಯಲ್ಲಿ ಬರೀದ್ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಎರಡನೆಯ ಬರೀದಿ ಅರಸ ಅಮೀರನ ಶವವನ್ನು ಇವನ ಸ್ಮಾರಕದಲ್ಲಿಡಲಿಲ್ಲ.

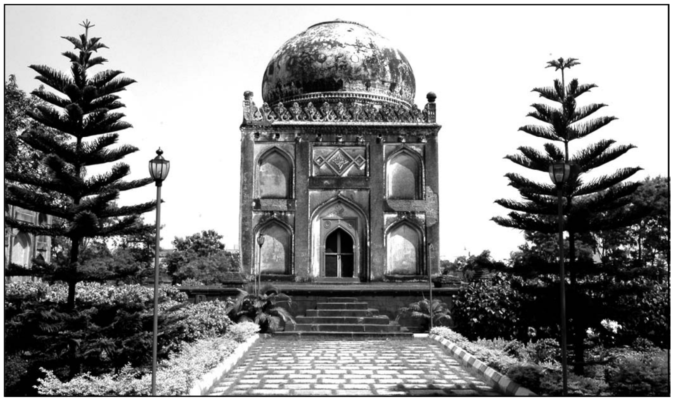

ಗೋರಿ, ಬೀದರ್

ಈ ಸ್ಮಾರಕ ಅಪೂರ್ಣ ಮತ್ತು ಗುಮ್ಮಟವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಅಮೀರನ ಸಹೋದರ ಖಾನ್‌ಜಹಾನ್ ಬರೀದ್‌ನ ಎತ್ತರದ ಚೌಕಾಕಾರದ ಸ್ಮಾರಕ ಗೋರಿಯನ್ನು ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗೋರಿಯ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನ ನಡುವಿನ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಕುರಾನ್ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸ್ಮಾರಕಕ್ಕೆ ಮಸೀದಿಯಿದೆ. ಇದನ್ನು ಖಾನಖಾ ಅಥವಾ ವಿಶ್ರಾಂತಿಗೃಹವೆನ್ನುವರು. ಸ್ಮಾರಕಗಳಿಗೆ ಜಗತಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಪರಂಪರೆ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಗೋರಿ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಉತ್ತರದ ಮೊಗಲರ ಗೋರಿ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಬಿದರೆ ವಾಸ್ತುರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ಅಂಶಗಳು ಆರಂಭವಾದವು. ಬರೀದ್ ಸುಲ್ತಾನರು ತಮ್ಮ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಸಂತರ ಗೋರಿಗಳ ಸಮೀಪ ಕಟ್ಟತೊಡಗಿದರು. ಇವುಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ತೋಟಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ವಿನ್ಯಾಸ–ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಬಾಬರನ ಗೋರಿ, ನಾಯಿ ಗೋರಿ, ಹೆಸರಿಲ್ಲದ ಗೋರಿ ಮತ್ತು ಹಬ್‌ಕ್ಷಿಕೋಟ್‌ನ ಮುಖ್ಯ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಇಲ್ಲಿಯ ಮಸೀದಿಗಳು ಮುಸ್ಲಿಮರ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಮಂದಿರ ನ್ಯಾಯಾಲಯ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಲೌಕಿಕ ಜೀವನದ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿವೆ. ಸುತ್ತಲೂ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಸುತ್ತುವರಿದ ಮಸೀದಿ ಒಳಗಡೆ ಮೆಕ್ಕ ಕಡೆಗೆ ಮುಖಮಾಡಿರುವ ಒಂದು ಗೋಡೆಯಿದ್ದು ಅದರ ಮಧ್ಯಭಾಗವನ್ನು ಕಿಬ್ಲ ಎಂದೂ ಪ್ರಾರ್ಥನಾದಿಕ್ಕನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಗೂಡೊಂದನ್ನು ಮಿಹರಬ್ ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ.

ಗುಲ್ಬರ್ಗದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲನೆಯ ಷಾಹಬಜಾರನ ಮಸೀದಿಯಲ್ಲಿ 84 ಶಿಲಾಕಂಬಗಳ 90 ಚೌಕ ಅಂಗಳಗಳನ್ನು ಆರು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಮುಸ್ಲಿಮರ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಆದಿಭಾಗದ ಮಸೀದಿಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಕ್ಕಲಕೋಟೆಯ ಚೋಟಿ ಮಸೀದಿಗೆ ಒಂದೇ ಅಂಕಣಕ್ಕೆ ಒಂದು ತೆರೆದ ಕಮಾನುಳ್ಳ ಪ್ರವೇಶವಿರುವುದು ಅಪರೂಪದ್ದಾಗಿದೆ.

ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಜಾಮೀ ಮಸೀದಿ ದಖನ್ನಿನ ಮಸೀದಿ ರಚನೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪರಿವರ್ತನೆಯ ಹಂತವೆನಿಸಿದೆ. ಈ ಮಸೀದಿಯನ್ನು 136ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್‌ಷಾನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯದ ವಾಸ್ತುತಜ್ಞ ರಫೀ ಎಂಬುವವನು ಕಟ್ಟಿದನೆಂದು ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇದು ದಖನ್ನಿನಲ್ಲೇ ಅಪರೂಪದ ಕಟ್ಟಡ. ಅನೇಕ ಹೊಸ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಅಪರೂಪದ ಎರಡು ನಮೂನೆಯ ಕಮಾನುಗಳನ್ನು ಒಂದು ತೆಳುವಾದ ಕಮಾನಿನಾಕಾರದ ಗುಮ್ಮಟ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಲಾಮಾದರಿಯ ಗುಮ್ಮಟ ಹೊಂದಿದೆ. ಕಮಾನುಗಳ ಮೇಲೆ ಕೂಡಿಕೊಂಡಿರುವ 63 ಕಿರಿದಾದ ಗುಂಬಜ್‌ಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಮುಂದೆ 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ದಖನ್ನಿನ ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದೇ ತಳಪಾಯದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ.

ಸುನ್ನಿ ಪಂಥದ ವಿಧಿವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸಲು ಮದರಸಗಳೆಂಬ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಆರಂಭವಾದವು. ದಖನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಒಂದು ಮದರಸ ಬಿದರೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ. 9–10ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಇದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದವನು ಮಹಮೂದ್‌ಗಾವಾನ್. ಇದರ ಚೌಕೋನ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಬದಿಯು 34 ಮೀ ಇದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರವೇಶಗಳಿವೆ. ಈಗ ಮದರಸದ ಉಳಿದಿರುವ ಕೋಣೆ ಬಹುಶಃ ಮಸೀದಿಯಿರಬೇಕು. ಏಕೆಂದರೆ ಇದರ ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಡೆಗೆ ಮಿಹರಬ್ ಇದೆ. ಈಗ ಉಳಿದಿರುವ ಪಡಸಾಲೆಯ ಭಾಗ ಮಹಮ್ಮದ್ ಗವಾನನ ಗ್ರಂಥಾಲಯವಿರಬೇಕು.

ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಸೂಫಿಗಳು ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ವರ್ಗವಾಗಿದ್ದು ಇದರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕನನ್ನು ಪೀರ್ ಅಥವಾ ಷಯ್ಖ್ ಎನ್ನುವರು. ಈ ಸೂಫಿಗಳು ಮುಸ್ಲಿಂ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಖೈಬರ್ ಪಾಸ್ ಮುಖಾಂತರ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದರೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಚಿಸ್ತಿ ಮತ್ತು ಕಾದಿರಿಗುಂಪುಗಳು ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ಬಿದರೆ ಮತ್ತು ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದಾರೆ. 1325ರಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕ್ ತನ್ನ ಎರಡನೆಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ದೇವಗಿರಿಗೆ ದೆಹಲಿಯಿಂದ ಸೂಫಿ ವರ್ಗದವರನ್ನು ಸರ್ಕಾರದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಕರೆತಂದ. ಹೀಗೆ ಅನೇಕರು ಕ್ರಮೇಣ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನ ಹಸನ್‌ಗಂಗು ಸೂಫಿ ಸಂತರನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಲು ಮತ್ತು ಭದ್ರಪಡಿಸಲು ಕರೆಸಿಕೊಂಡ. ಇದನ್ನು ಆತನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ಬಿದರೆ ಮತ್ತು ಬಿಜಾಪುರಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಫಿ ಮಂದಿರಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಮಠಗಳು ಅಥವಾ ಖಾನ್ಕಾಹಗಳು ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಬಿದರೆಯಲ್ಲಿ ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯ.

ದರ್ಗಾಗಳು: ಒಬ್ಬ ಸೂಫಿ, ಪೀರ್, ಷಯ್ಖ್ ಸತ್ತ ಬಳಿಕ ಆತನನ್ನು ಒಂದು ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳುವ ಪರಂಪರೆಯಿದ್ದಿತು. ಈ ಸ್ಥಳವನ್ನೇ ದರ್ಗಾ ಎನ್ನುವರು. ಗುಲ್ಬರ್ಗದಲ್ಲಿ ಹಸನ್‌ಗಂಗು ಮತ್ತು ಆತನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್‌ಷಾ ಬಹಮನಿಯ ಗುರುಷಯ್ಖ್ ಜುನಯ್ದಿಯ ದರ್ಗಾಕ್ಕೆ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ರಾಜ್ಯದ ರಚನೆಯೂ ಸೇರಿದೆ. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾ (ಮೊದಲನೆಯ ಸುಲ್ತಾನ) ಜುನಯ್ದಿಯ ದರ್ಗಾಕ್ಕೆ ಷಯ್ಖ್‌ರಜ್ವ ಮಹಾದ್ವಾರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ.

ಸಂತರ ದರ್ಗಾಗಳು ಸುಲ್ತಾನರ ಗೋರಿಗಳಿಗಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿವೆ. ದರ್ಗಾಗಳ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಮಸೀದಿಯಿರುತ್ತದೆ. ದರ್ಗಾಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸಂತರ ಗೋರಿ ಮತ್ತು ಅವರ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಗೋರಿಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಬಿದರೆಯಲ್ಲಿ ಹಜರತ್ ಖಲೀಲ್ ಅಲ್ಲಾನ ಚೌಖಂದೀಯು ಎತ್ತರದ ಜಗತಿ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಸುಲ್ತಾನರ ಗೋರಿಗಳು ಅವರ ದರ್ಗಾಗಳಿಗಿಂತ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ.

ಖಾನ್ಕಾಹಗಳು: ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಪೀರರ ಮನೆಗಳು, ಖಾನ್ಕಾಹಗಳ ಕೇಂದ್ರಗಳಾದವು. ಬಿದರೆಯ ಖಾದ್ರಿವರ್ಗ ಮಹಬೂಬ್ ಸುಭಾನಿ ದೊಡ್ಡ ಖಾನ್ಕಾಹ ಬಹಮನಿಯರ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಮಹಬೂಬ್ ಸುಭಾನಿಯದು (1644–45) ಮೊಗಲರ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದೆ.

ಷಿಯರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನು ಅಷೂರ್‌ಖಾನ್‌ಗಳೆನ್ನುವರು. ಗುಲ್ಬರ್ಗದಲ್ಲಿ ಅಷೂರ್‌ಖಾನಗಳಿದ್ದ ಪುರಾವೆಗಳಿಲ್ಲ. ಬಿದರೆಯ ಬರೀದ್‌ಶಾಹಿ ಸುಲ್ತಾನರು ಸುನ್ನಿವರ್ಗಕ್ಕೆ

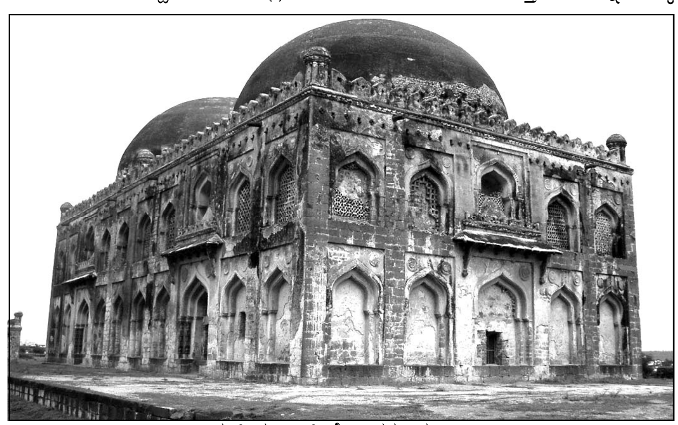

ಹಫ್ತ್ ಗುಂಬಜ್ ಗೋರಿಗಳು, ಕಲ್ಬುರ್ಗಿ

ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದು, ಅವರ ಸ್ಮಾರಕಗಳಿಗೆ ಷಿಯ ಹಬ್ಬಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳು ಷಿಯಾ ಆಚರಣೆಗೆ ಒತ್ತು ನೀಡಿದ್ದರು.

ತಾಲೀಮ್: ತಾಲೀಮ್ ಎಂದರೆ ಅಂಗಸಾಧನೆ. ಇದನ್ನು ಮಾಡುವ ಗರಡಿಯಂತಹ ಸ್ಥಳ. ಇಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕರಿಗೆ ಮತ್ತು ಯುವಕರಿಗೆ ಯುದ್ಧ ತರಬೇತಿ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಿದರೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಬಗೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಮಸೀದಿಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಮುಸ್ಲಿಮರ ಕಾಲದ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುವ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯ ಕುತುಬ್ ಮಿನಾರ್ ಒಂದು. 14–15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಮಿನರೆಟ್ಸ್‌ಗಳನ್ನು ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಮತ್ತು ಬಿದರೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಿಲ್ಲವಾದರೂ ಬಿದರೆಯ ಮಹಮೂದ್ ಗಾವಾನನ ಮದರಸದ ಪ್ರವೇಶದ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ದುಂಡಾಕಾರದ ಎರಡು ಎತ್ತರದ ಮಿನರೆಟ್ಸ್‌ಗಳಿವೆ. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಚೌಬಾರ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಒಂದು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡ ಬಿದರೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿದೆ.

ಬಿದರೆಯ ಅಲಿಬರೀದ್‌ನ ಗೋರಿ ಮಸೀದಿಯ ಮೇಲೆ ಮಿನರೆಟ್ಸ್‌ಗಳಿವೆ. ಇವು ಮೂರು ಅಂತಸ್ತಿನ ದುಂಡು ಆಕೃತಿಯ ದಂಡವುಳ್ಳವು. ಮೇಲಿನ ಭಾಗ ಬೀದರ್‌ನ ಮಹಮೂದ್ ಗಾವಾನನ ಮದರಸದ ಗೋಪುರದಂತಿವೆ.

ಗುಲ್ಬರ್ಗದಲ್ಲಿ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಸುಲ್ತಾನ ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾ ಎತ್ತರದ ಮಿನರೆಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಪ್ರವೇಶ ಗೋಡೆಗಳ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಂತರ ಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನು ವೈಭವೀಕರಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಪಟ್ಟ. ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಅಫಜಲ್‌ಖಾನ್ ಮಸೀದಿಯ ಮಿನರೆಟ್‌ಗಳಿಗೆ ಎಂಟು ಮುಖಗಳಿವೆ.

ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಮತ್ತು ಬಿದರೆಯ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರು ತಮ್ಮ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಮಾಳಿಗೆಯ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಳಸಗಳನ್ನಿಡುವ ಮಾದರಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗುತ್ತಾ ಬಂತು. ಈ ಬಗೆಯ ಕಳಸಗಳು ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಹಸನ್‌ಗಂಗು ಗೋರಿ, ಷಾಹಬಜಾರ್‌ನ ಮಸೀದಿ, ದಾವುದ್ ಸ್ಮಾರಕ, ಘಿಯಾತ್ ಅಲ್‌ದ್ದೀನ್, ಇಮ್ಮಡಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ಷಾ ಬಹಮನಿ ಸ್ಮಾರಕ, ಫಿರೋಜ್‌ಷಾ ಬಹಮನಿ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಜಾಮೀ ಮಸೀದಿ ಮಾಳಿಗೆಯ ಮೇಲಿವೆ.

15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಗೀಸುದರಜ್ ದರ್ಗಾದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನ ಕಳಸ ಮೊದಲು ಕಾಣಸಿಗುವುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಲಂಗರ್‌ಕೀ ಮಸೀದಿಯಲ್ಲಿ ನಮೂನೆಯ ಕುಂಭದ ದುಂಡಾದ ಕಳಸಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಸೀದಿ ಅಂಬರ್ ಸ್ಮಾರಕದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಅಲಂಕೃತ ಕಳಸಗಳಿವೆ. ಬಿದರೆಯಲ್ಲಿ ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಸ್ಮಾರಕದ ಮೇಲೂ ಕಳಸಗಳಿವೆ. ಮಹಮ್ಮದ್‌ನ ಸ್ಮಾರಕಕ್ಕೆ ಮೂರು ಅಂತಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ 16 ಕಳಸಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನವಾದ ಗುಲ್‌ದಸ್ತಾಕ್ಕೆ ಸರಳ ದಿಂಡಿರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಬಿದರೆಯ ಅಲಿಬರೀದ್ ಸ್ಮಾರಕದ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಇದೇ ಬಗೆಯ 24 ಗುಲ್‌ದಸ್ತಾಗಳು ಗೊಮ್ಮಟದ ಮೇಲೆ ಇವೆ ಹಾಗೂ ಇತರ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಗೊಮ್ಮಟಗಳ ಮೇಲೆ ಗುಲ್‌ದಸ್ತಾಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಸಣ್ಣ ಹೆಡೆಯಾಕಾರದ ಛತ್ರಿಗಳನ್ನು ಬಹಮನಿ ಮತ್ತು ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳು ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಗೋರಿ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕೆ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಡೆಕ್ಕನ್‌ನಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಹೆಡೆಯಾಕಾರದ ಛತ್ರಿಬಳಸಿದ ಸ್ಮಾರಕವೆಂದರೆ ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಚೋರ್ ಗುಂಬಜ್.

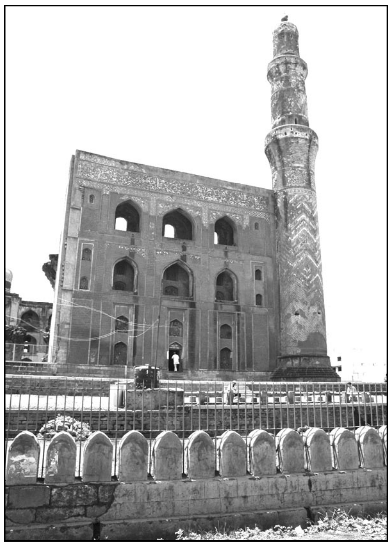

ಮಹಮೂದ್ ಗಾವಾನ್ ಮದರಸಾ

ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ತುರಾಯಿಗಳ ಅಲಂಕಾರ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಒಲವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯ ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಗೋರಿ ಸ್ಮಾರಕ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲಿನ ತುರಾಯಿ ಕೆಲಸ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದು ಹೆಸರಾದವು. ಗುಲ್ಬರ್ಗದಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸರಳ ಕಮಾನಿನ ತುರಾಯಿ ಬಳಕೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಸುಲ್ತಾನರ ಗೋರಿ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ, ಷಾಹ ಬಜಾರಿನ ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಗೋಲ್ಕೊಂಡದಲ್ಲಿನ ಮಸೀದಿಗಳಲ್ಲಿದೆ. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿನ ಕೆಲವು ಸ್ಮಾರಕಗಳಿಗೆ ಗೋಡೆ ತುರಾಯಿ ಅಲ್ಲದೇ ಕಮಾನು–ತಲೆ ತುರಾಯಿ ಗೊಮ್ಮಟದ ಸುತ್ತಲಿವೆ.

ತ್ರಿಪತ್ರಾಲಂಕಾರ ತುರಾಯಿ ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಮುಜರ್‌ರದ್ ಕಾಮಲ್ ದರ್ಗಾದಲ್ಲಿನ ಮಸೀದಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಜಾಮೀಮಸೀದಿಯಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲು ಬಳಸಲಾಯಿತು. 15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಿದರೆಯ ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಬಹಮನಿಯ ಗೋರಿಯ ಸ್ಮಾರಕದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಪತ್ರಾಲಂಕಾರ ತುರಾಯಿಯನ್ನು ಗುಮ್ಮಟ ಮತ್ತು ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಮಾನು–ತಲೆ ತುರಾಯಿಗಳನ್ನು ಅಲಿಬರೀದ್ ಗೋರಿಯ ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಬಾಬರನ ಗೋರಿ ಸ್ಮಾರಕದಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಗೋರಿಯ ಸ್ಮಾರಕಕ್ಕೆ ಹೊಸ ನಮೂನೆಯ ಎಲೆಯ ಅಲಂಕಾರ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ.

ಗುಮ್ಮಟಗಳು: 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ದಖನ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಎಲ್ಲ ಗುಮ್ಮಟಗಳು ದೆಹಲಿ ಫಿರೋಜ್‌ಷಾ ತುಗಲಕ್‌ನ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಈ ಗುಮ್ಮಟಗಳು ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿದ್ದು ಅಷ್ಟಮುಖ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿವೆ. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ದುಂಡಾಕಾರದ ಎತ್ತರಿಸಿದ ಗುಮ್ಮಟಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಇಂಥವುಗಳನ್ನು ಇಮ್ಮಡಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ಷಾನ ಸ್ಮಾರಕದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಮುಂದೆ ಜೋಡು ಗುಮ್ಮಟಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವೂ ಆಯಿತು. ಹಾಗೇ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣ ಗುಮ್ಮಟಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಮತ್ತು ಬಳಕೆ ಬಂತು. ಇಂತಹ ಸಣ್ಣಗುಮ್ಮಟಗಳನ್ನು ಜಾಮೀಮಸೀದಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಗುಲ್ಬರ್ಗದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯ ಕಮಾನುಗಳು ಎತ್ತರ ಜೋಡು ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿದ್ದು, ಕಡಿಮೆ ಅಗಲವಾಗಿವೆ. ಇವು ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಷಾಹಬಜಾರ್ ಮಸೀದಿ, ಜಾಮೀ ಮಸೀದಿ, ಹಳೆಯ ಸುಲ್ತಾನರ ಗೋರಿಗಳು ಮತ್ತು ಫಿರೋಜ್‌ಷಾ ಬಹಮನಿಯ ಗೋರಿ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಮಾನುಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಜಾಮೀ ಮಸೀದಿಯಲ್ಲಿ ತ್ರಿಪತ್ರಾಲಂಕಾರದ ಕಮಾನುಗಳು ಮಿಹರಬ್ ಮತ್ತು ಕಮಾನು ಚಾವಣಿಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಅನೇಕ ಸುರುಳಿ ಕಮಾನುಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಲಕ್ಷಣದ ಪ್ರಭಾವವಿದೆ.

ಮಿಹರಬ್‌ಗಳು: ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮುಸ್ಲಿಂ ಸ್ಮಾರಕಕ್ಕೆ ಮೆಕ್ಕ ಕಡೆಗೆ ಮುಖಮಾಡಿರುವ ಜೋಡು ಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲೆ ಕಮಾನಿರುವ ಮಿಹರಬ್ ಎಂಬ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಗೂಡುಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಎರಡನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್‌ಷಾ ಬಹಮನಿಯ ಗೋರಿಯ ಮಿಹರಬ್‌ನಲ್ಲಿ ಜೋಡು ಹಿಂಚಾಚು–ಮುಂಚಾಚುಳ್ಳ ಕಮಾನಿವೆ.

ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು: ಚೋರ್‌ಗುಂಬಜ್ ಮತ್ತು ಫಿರೋಜ್‌ಖಾನ್ ಬಹಮನಿ ಗೋರಿಯ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಗುಂಬಜ್ ಒಳಗಡೆ ವಿವಿಧ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. (ಆರ್.ಎಂ.ಎಸ್.)

ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಕಲ್ಲು ಬಂಡೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿಯೋ ಇಲ್ಲ ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿಯೋ ಬಂಡೆಗಳ ಒಳಗಡೆ ಇರುವ ಸ್ಥಳವೇ ಗುಹೆ. ದೊಡ್ಡ ಬಂಡೆಯ ಅಥವಾ ಬೆಟ್ಟದ ಕಡಿದಾದ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಒಳಭಾಗಕ್ಕೆ ತೋರುವ ಆವರಣವನ್ನೂ ಗುಹೆ ಎನ್ನುವರು. ವಾಸ್ತು ಎಂಬ ಪದ ಮಾನವನಿರ್ಮಿತ ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಮೀಸಲಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಸಹ ಕೃತಕ ರಚನೆಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ. ತಂತ್ರ ಮತ್ತು ಉದ್ದಿಶ್ಯದಲ್ಲಿ ಗುಹಾವಾಸ್ತುವನ್ನೇ ಹೋಲುವ ಕೆಲವು ಕೃತಿಗಳನ್ನು, ಅವು ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಒಳ ಆವರಣವುಳ್ಳ ಗುಹೆಗಳನ್ನು ಹೋಲದಿದ್ದರೂ ಇದೇ ಪದದ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸುವುದು ಕಲಾ ಇತಿಹಾಸತಜ್ಞರ ರೂಢಿ. ಈ ವಿಸ್ತೃತ ಅರ್ಥವನ್ನು ಒಳಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುವೆಂದರೆ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡರಿಸಿದ ವಾಸ್ತು ಎಂದು ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸುವ ವಾಡಿಕೆ ಈಚೆಗೆ ಬೆಳೆದಿದೆ.

ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ರಚನಾತಂತ್ರ ಕಟ್ಟಡ ರಚನಾತಂತ್ರಕ್ಕೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾದದ್ದು. ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಪೂರ್ವ ನಿಷ್ಕರ್ಷಿತ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿ ಒಂದು ಇಡೀ ರಚನೆಯನ್ನಾಗಿಸುವ ತಂತ್ರವಿದ್ದರೆ, ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಇಡಿಯಾದ ಒಂದು ಬಂಡೆಯನ್ನು ಭೇದಿಸಿ ಆವರಣವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸುವುದು ಪದ್ಧತಿ. ಮೊದಲನೆಯದರ ಮೂಲಸೂತ್ರ ಸಂಕಲನ, ಎರಡನೆಯದರದು ವ್ಯವಕಲನ. ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಶಿಲ್ಪತಂತ್ರಕ್ಕೆ ಸಮೀಪವಾಗಿದೆ. ಭೇದನ ಕ್ರಿಯೆ ಎರಡರಲ್ಲೂ ಸಾಮಾನ್ಯ. ಆದರೆ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಈ ಕ್ರಿಯೆಯ ಪರಿಣಾಮ ಘನ; ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಇದು ಶೂನ್ಯಾವರಣ. ಈ ವಿಕೃತ ಸಂಬಂಧದಿಂದಾಗಿ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುವನ್ನು ಋಣವಸ್ತು ಅಥವಾ ಋಣಶಿಲ್ಪ ಎಂದು ಕರೆಯುವುದು ರೂಢಿ.

ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಇತರ ವಾಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆಯೇ ಒಳ ಆವರಣವಿದ್ದರೂ ಮುಮ್ಮುಖವೊಂದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆ ಹೊರಮೈಯ ಅಭಾವವಿರುವುದರಿಂದ, ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕರಣವೆಲ್ಲ ಒಳ ಮತ್ತು ಮುಮ್ಮುಖಗಳಿಗಷ್ಟೇ ಸೀಮಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುವಿನ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದಿಶ್ಯವಾದ ಒಳ ಆವರಣಕ್ಕೆ ಬಾಧೆಯಾಗದಂತೆ ಇರಬೇಕಾಗಿರುವುದರಿಂದ, ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪವಿದ್ದರೆ ಅದು ಅಲಂಕರಣವಾಗಿ ಸಹಯೋಗಿಯಾಗಿ ಮಾತ್ರ ಇರುತ್ತದೆ.

ಗುಹೆಗಳು ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ಮಾನವನ ವಾಸಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಈ ರೂಢಿಗೂ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುವಿಗೂ ಯಾವ ಸಂಬಂಧವೂ ಇಲ್ಲ. ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುವನ್ನು ರಚಿಸಲು ಗಟ್ಟಿಕಲ್ಲನ್ನು ಭೇದಿಸಬೇಕಾದರೆ ಲೋಹದ ಆಯುಧಗಳು ಆವಶ್ಯಕವಾಗುತ್ತವೆ. ಲೋಹದ ಜ್ಞಾನ ಬೆಳೆದದ್ದು ಮಾನವನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಸು.5,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ; ಆ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಮಾನವ ಸಮಾಜದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸ್ಥಿತಿಯಿಂದ ಬಹಳಷ್ಟು ಬದಲಾಗಿ ಗ್ರಾಮ ಮತ್ತು ನಗರಗಳು ಬೆಳೆದಿದ್ದು, ಗುಹಾವಾಸ ಪದ್ಧತಿ ನಾಗರಿಕ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ತೊರೆದುಹೋಗಿದ್ದಿತಲ್ಲದೆ, ನವಸಮಾಜವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವ ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಹೊಸ ವಾಸ್ತು ಪದ್ಧತಿಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿದ್ದುವು. ಸಹಜವಾಗಿ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುವೂ ರೂಪ, ಉದ್ದಿಶ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತತ್ಕಾಲೀನ ರಚನಾವಾಸ್ತುವನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸುತ್ತದೆ.

ಪ್ರಪಂಚ: ಈಜಿಪ್ಟ್ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸುಲಭವಾಗಿ ಕೊರೆಯಲು ಅನುಕೂಲವಾದ ಬಂಡೆಗಳು ಇದ್ದು, ಲೋಹದ ಉಪಯೋಗವೂ ಬಹು ಮುಂಚೆ ಹರಡಿದ್ದುದರಿಂದ ಪ್ರಪಂಚದ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಕೃತಿಗಳೆಲ್ಲ ಈ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಈ ಪ್ರಾಚೀನ ಕೃತಿಗಳೆಲ್ಲ ಸಮಾಧಿಗಳು. ತತ್ಪೂರ್ವ ನಾಗರಿಕ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಭೇದನದಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಆವರಣದ ಉಪಯೋಗ ಶವಸಂಸ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಮೀಸಲಾಗಿತ್ತು. ಹೆಣ ಹೂಳಲು ಗಟ್ಟಿ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಗಳನ್ನು ತೋಡುತ್ತಿದ್ದ ಪದ್ಧತಿ ನ್ಯೂಬಿಯ, ಫಯೂಮ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಶ.ಪೂ. 4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಲ್ಲೆ ಇತ್ತು. ಈ ಭೇದಿತ ಶವಗುಳಿಗಳೇ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುವಿನ ಮೊದಲ ಘಟ್ಟವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಈ ಎರಡೂ ರೀತಿಯವುಗಳ ಉದ್ದಿಶ್ಯ ಶವಸಂಸ್ಕಾರವೇ ಆಗಿರುವುದರಿಂದ ಊಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ರಚನೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸಮಾಧಿಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಶ್ರಮದಾಯಕವೂ ಅಧಿಕ ವೆಚ್ಚದ್ದೂ ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂಥ ಕೃತಿಗಳು ರಾಜನ ಅಥವಾ ಶ್ರೀಮಂತ ಆಸ್ಥಾನಿಕರ ಸ್ವತ್ತಾಗಿದ್ದುವು. ಜೊತೆಗೆ ಮೃತನಾದವನು ಬದುಕಿದ್ದಾಗ ಇಹದಲ್ಲಿ

ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಮಸ್ತ ಅನುಕೂಲಗಳೂ ಇಲ್ಲಿಯ ರೀತಿಯ ವಾಸಸ್ಥಾನವೂ ಮರಣಾನಂತರವೂ ಅವನಿಗೆ ಬೇಕಾಗುತ್ತವೆ ಎಂಬ, ತತ್ಕಾಲೀನ ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ್ದ, ಮರಣೋತ್ತರ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು, ನಂಬಿಕೆಗಳು ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುರಚನೆಯನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದವು. ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.6ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಅಲ್ಲಿ ನಡೆದು ಬಂದದ್ದಲ್ಲದೆ, ಇದರ ಪ್ರಭಾವ ಸುತ್ತಲಿನ ದೇಶಗಳಿಗೂ ಹರಡಿ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ರಚನೆಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ದೊರೆಯಿತು. ಆಫ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯದ ಹಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯ ಪ್ರ.ಶ. 16–17ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ನಡೆದು ಬಂತು. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಸಮಾಧಿಗಳಿಗಷ್ಟೇ ಮೀಸಲಾಗದೆ, ದೇಶ ಕಾಲ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಇತರ ಅನೇಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳಿಗೂ ಬಳಕೆಯಾಯಿತು.

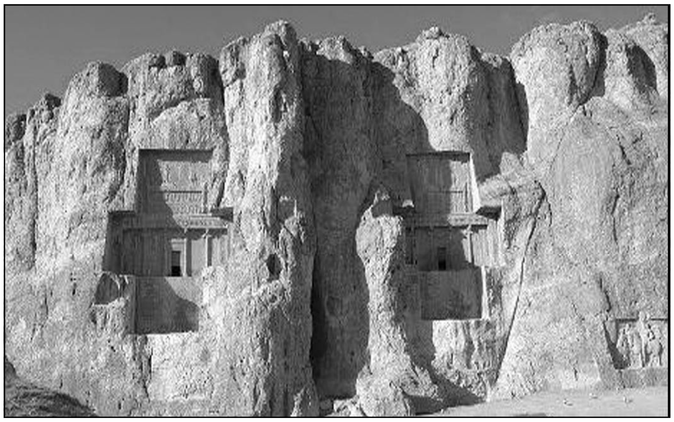

ಡೇರಿಯಸ್ ಗುಹಾಸಮಾಧಿ

ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಕೃತಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2500) ನೈಲ್ ನದಿಯ ಕೆಳಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಮೆದುಮ್ ಎಂಬಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಅತೆತ್ ಎಂಬ ರಾಜ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯ ಸಮಾಧಿ. ಇದರ ವಿನ್ಯಾಸ ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿದೆ. ಒಂದು ನೇರ ಸುರಂಗವೂ ಅದನ್ನು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕತ್ತರಿಸುವ ಅಡ್ಡವಾದ ಕೋಚು ಅಂಕಣವೂ ಇವೆ. ಶವಕೋಣೆ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ನೇರ ಎದುರಿನಲ್ಲಿ ಹಿಂಗೋಡೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಸಮಾಧಿ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಸರಳವೂ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದೂ ಆಗಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ನೈಲ್ ಮುಖಜಭೂಮಿಯ ಬೃಹತ್ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳು ಅಥವಾ ಬೃಹತ್ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ಭೂಗತ ಸಮಾಧಿ ಕೋಣೆಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಈ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಣವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಆ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲೆ ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕರಣವೂ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿರಬೇಕೆಂಬುದರ ಕುರುಹು ಗೀಜ ಬಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ರಾಣಿ 3ನೆಯ ಮೆರೆಸಂಖಿಳ ಸಮಾಧಿಯ ಭಾಗವಾಗಿರುವ, ಶಿಲೆಯಿಂದ ಕಂಡರಿಸಿದ ಕೋಣೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗುಹಾ ಸಮಾಧಿಗಳು ಮೇಲಣ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿವೆ. ಇವು ಬಹುವಾಗಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಮಾಗಣೆಗಾರರವು (ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳು). ಹಳೆಯ ರಾಜ್ಯ ಕಾಲದ ಗುಹಾವಾಸ್ತುವಿನ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿ ಎಲ್ ಬೆರ್ಷೇ ಮತ್ತು ಎಲ್ ಷೀಕ್ ಸ ಇದ್ ನ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಇವು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2300ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ 15ನೆಯ ಮಾಗಣೆಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದವರ ಸಮಾಧಿಗಳು. ಇವು ಮೂಲವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಮೆದುಮ್ ಸಮಾಧಿಯನ್ನೇ ಹೋಲುತ್ತವೆಯಾದರೂ ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಬದಲಾವಣೆಗಳೂ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದುವು. ಇದೇ ಮೂಲ ವಿನ್ಯಾಸವೇ ಮತ್ತಷ್ಟು ಬದಲಾವಣೆಗಳೊಡನೆ ಮಧ್ಯಕಾಲದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2000–1200) ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬರಿಯ ಸುರಂಗದ ಬದಲು, ಕಂಬಗಳ ಸಾಲುಗಳನ್ನೂ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣ ಕೋಣೆಗಳನ್ನೂ ಅಳವಡಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿತ್ತಲ್ಲದೆ ಈ ಸಮಾಧಿಗಳು ಗಾತ್ರದಲ್ಲೂ ದೊಡ್ಡವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಮಧ್ಯ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ಗುಹಾ ಸಮಾಧಿಗಳು, ಬೇನೀ ಹಸನ್, ದೀರ್ ಎಲ್ ಬಹರಿ, ಆಸ್ಯೂತ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಬೇನೀ ಹಸನ್‌ನಲ್ಲಿ ಪಖ್ತ್ ದೇವತೆಗಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಒಂದು ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯವೂ ಇದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಸಮಾಧಿಗಳು ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಾಲಂಕರಣ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕರಣ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಬಿಬನ್ ಎಲ್ ಮುಲುಕ್‌ನಲ್ಲಿರುವ 1ನೆಯ ಸೆಟಿ ದೊರೆಯ ಕಾಲದ ಸಮಾಧಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 1250), ಬೇನೀ ಹಸನ್ ಮತ್ತು ದೀರ್ ಎಲ್ ಬಹರಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಈ ಕಾಲದ ಸಮಾಧಿಗಳು ಉತ್ತಮ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ತತ್ಕಾಲೀನ ದೇವರುಗಳು, ಧಾರ್ಮಿಕ ದೃಶ್ಯಗಳೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಮೃತರ ಮತ್ತು ಅವರ ಸಂಬಂಧಿಕರ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಆ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಸ್ವಂತ ಸಾಧನೆಗಳು ಮುಂತಾದುವೆಲ್ಲ ಶಿಲ್ಪಿತವಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳೂ ಇದ್ದು, ಇವು ಚರಿತ್ರೆಯ ಪುನರ್‌ರಚನೆಗೆ ಬಹು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ.

ಇದೇ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಸಂಪ್ರದಾಯ ನವಪ್ರಭುತ್ವ ಕಾಲದಲ್ಲೂ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 1200–1000) ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಶಿಲ್ಪದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ, 18ನೆಯ ರಾಜವಂಶದ ಅರಸರ ದಿಗ್ವಿಜಯಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿರುವ ದೀರ್ ಎಲ್ ಬಹರಿಯಲ್ಲಿರುವ ರಾಣಿ ಹ್ಯಾಷೆಪ್ಸೂತ್‌ಳ ಸಮಾಧಿ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು. ಆದರೆ ಇದು ಭಾಗಶಃ ಗುಹೆ, ಮುಂಭಾಗವೆಲ್ಲ ಕಟ್ಟಡ. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಮೇರುಕೃತಿ ಅಬು ಸಿಂಬೆಲ್‌ನಲ್ಲಿರುವ 2ನೆಯ ರ್‍ಯಾಮ್ಸೆಸ್ ದೊರೆಯ ದೇವಾಲಯ. ಇದು ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ದೊಡ್ಡದು. ಅಲ್ಲದೆ, ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೃಹದಾಕಾರದ ರಾಜರ ಮೂರ್ತಿಗಳಿಂದಲೂ ಒಳಗೆ ಕಲಾತ್ಮಕವೂ ಚರಿತ್ರೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅಮೂಲ್ಯವೂ ಆದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದಲೂ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ (**ನೋಡಿ– ಅಬುಸಿಂಬೆಲ್**). ಗೆಬೆಲ್ ಸಿಲ್‌ಸಿಲೇಯ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಥೀಬ್ಸ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಮುನ್ನೂರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ರಾಜ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಸಮಾಧಿಗಳೂ ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು.

ಈಜಿಪ್ಟಿನ ನವಪ್ರಭುತ್ವದ ಅವನತಿಯ ಅನಂತರ ಆ ದೇಶದ ಆಳ್ವಿಕೆ ಪರದೇಶದವರ ಕೈಸೇರಿದ್ದರಿಂದ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯ ಕೆಲಕಾಲ ಕಡಿದು ಹೋಯಿತು. ಆದರೆ ಪುನಃ ಅಲ್ಲಿಯ 26ನೆಯ ರಾಜವಂಶದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.663–525), ಥೀಬ್ಸ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಗುಹಾ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇವು ಚಿಕ್ಕವೂ ಅನುಕರಣೆಗಳೂ ಆಗಿದ್ದು, ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಅವನತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ : ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲೂ ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿದ್ದಂಥ ಮರಣೋತ್ತರ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಕುರಿತ ನಂಬಿಕೆಗಳು ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯತ್ಯಾಸದೊಡನೆ ಹರಡಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವು ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುವಿನ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ಪ್ರಾಯಶಃ ಅಲ್ಲಿಯ ಭೌಗೋಳಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಿಂದಾಗಿ ಉತ್ತಮ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳೇನೂ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಕ್ರೀಟ್ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1700–1400ರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೆಲದ ಮಟ್ಟಕ್ಕಿಂತ ಕೆಳಗೆ ಬಂಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದುಂಡು ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ಅವಕ್ಕೆ ನೇರವಾದ ತೆರೆದ ಹಾದಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ರೂಢಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಇವನ್ನು ಥೋಲೋಸ್ ಸಮಾಧಿಗಳೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇವು ಭಾಗಶಃ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡರಿಸಿದ ಕೃತಿಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುವೆಂದೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇದೇ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ವ್ಯತ್ಯಸ್ತ ರೂಪದಲ್ಲಿ ನಾಸಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅರಮನೆಯ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಒಂದು ರಾಜಸಮಾಧಿಯಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಗೋರಿ ಕೋಣೆ ಮಾತ್ರ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಗುಹಾರೂಪದ್ದು. ಇತರ ಭಾಗಗಳು ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದವಾದರೂ ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಚಾವಣಿಗಳನ್ನೂ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಥೋಲೋಸ್ ರೀತಿಯ ಸಮಾಧಿಗಳು ಪ್ರಶ.ಪೂ.ದ ಪ್ರಾರಂಭದವರೆಗೂ ಕ್ರೀಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವಲ್ಲದೆ ಇದೇ ರೀತಿಯವು ಗ್ರೀಸಿನಲ್ಲಿ ಸಹ ಮೈಸೀನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇಟಲಿಯ ಎಟ್ರೂರಿಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ಅನೇಕ ಭೂಗರ್ಭ ಗುಹಾಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ಇವು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು.6–3ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಇವು ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಸಮಕಾಲೀನ ವಾಸ್ತುವನ್ನೇ ಅನುಕರಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಒಳಗೆ ಉತ್ತಮ ವರ್ಣಗಳಿದ್ದುವಲ್ಲದೆ, ಮೃತನ ಉಪಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ಅವಶ್ಯಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳನ್ನೂ ಮಾಡಲಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು.

ಇಟಲಿಯ ರೋಮ್ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸುರಂಗ ಸಮಾಧಿಗಳು ಇವೆ. ಭೂಗರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮೈಲಿಗಟ್ಟಲೆ ಅಂಕುಡೊಂಕಾಗಿ ಹರಡುವ ಸುರಂಗಗಳನ್ನು ತೋಡಿ, ಅವುಗಳ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಶವ ಅಥವಾ ಶವಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸಂಸ್ಕರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂಥ ಸುರಂಗ ಸಮಾಧಿಗಳು ಒಂದು ಕುಟುಂಬ ಅಥವಾ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಮೀಸಲಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಈ ಸುರಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಾಸ್ತು ಅಂಶಗಳಾಗಲೀ ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕರಣವಾಗಲೀ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ರೀತಿಯ ಸುರಂಗ ಸಮಾಧಿಗಳು ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ಆಗ್ನೇಯ ದಂಡೆಯ ಫಿನಿಷಿಯ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಣ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಲ್ಲೇ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ಗುಹಾಸಮಾಧಿಗಳಿಂದ ರೂಢಿಗತವಾದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಹಲವು ಗುಹಾಸಮಾಧಿಗಳು ಇಸ್ರೇಲಿನ ಬೆತ್‌ಶಿಯರಿಂ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಬೆಟ್ಟದ ಇಳಿಜಾರಿನಲ್ಲಿ ತೋಡಲಾದ ಈ ಸುರಂಗ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದೇ ಒಂದು ನೇರ ಸುರಂಗದಂಥ ಗುಹೆಯಿದ್ದು ಅದರ ಪಕ್ಕದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಶವಗೂಡುಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಇಸ್ರೇಲಿನ ಫಿನಿಷಿಯ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ಎಲ್‌ಜಿಬ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಗುಹಾ ಸಮಾಧಿಗಳೂ ಜೋರ್ಡಾನ್ ನದಿ ಕಣಿವೆಯ ಹಜೋರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಭೂಗರ್ಭ ಸುರಂಗ ಸಮಾಧಿಗಳು ಹಾಗೂ ಗುಹಾ ಸಮಾಧಿಗಳೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಹಜೋರ್‌ನ ಸುರಂಗ ಸಮಾಧಿಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1500ರ ಸುಮಾರಿನವೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಂಬಗಳಲ್ಲದೆ ಒಳಗೆ ವಿಶಾಲವಾದ ಹಜಾರವಿದೆ. ಇದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.9ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು.

ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತಿರುವ ತುರ್ಕಿ ದೇಶದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲೂ (ಏಷ್ಯ ಮೈನರ್) ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪನಿರ್ಮಾಣಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಫ್ರಿಜಿಯ ಪ್ರದೇಶದ ಎಸ್ಕಿಷೆಹಿರ್, ಅಫ್ಯೋನ್, ಕರಹಿಸಾರ್, ಅರ್ಸ್ಲನ್ ಕಾಯ, ಯಾಜಿಲಿಕಾಯ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಗುಹಾವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಾಣಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6–ಪ್ರ.ಶ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು.

ಫ್ರಿಜಿಯದ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲದೆ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಇವೆ. ಇವೆಲ್ಲದರಲ್ಲೂ ಮುಮ್ಮುಖ ಮಾತ್ರವೇ ವಿಶಾಲವಾಗಿ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕೊರೆಯಲಾಗಿದ್ದು ಒಳ ಆವರಣ ಕೇವಲ ಸಮಾಧಿ ಕೋಣೆ ಅಥವಾ ಚಿಕ್ಕ ದೇವಕೋಷ್ಠಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಫ್ರಿಜಿಯದ ಸಮಾಧಿಗಳು ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಲಿಸಿಯ ಪ್ರದೇಶದ ಮರದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಅನುಕರಿಸುತ್ತವೆಯೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಟ್ಟ ಚಾವಣಿಯವು, ಇಪ್ಪಾರು ಚಾವಣಿಯವು ಮತ್ತು ಗ್ರೀಕ್ ಸ್ತಂಭರೀತಿಗಳನ್ನು ಅನುಕರಿಸಿರುವಂತಹವು ಎಂದು ಮೂರು ಬಗೆಗಳಿದ್ದು ಈ ಬಗೆಗಳು ಕಾಲಾನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಮೇಲೆ ಸೂಚಿಸಿರುವ ಕ್ರಮದಲ್ಲೇ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನವು ಎರಡನೆಯ ಬಗೆಗೆ ಸೇರಿದವು. ಬುಯುಕ್ ಅರ್ಸ್ಲನ್ ತಾಷ್ ಮತ್ತು ದಿಲಿಕಿ ತಾಷ್ ನ ಸಮಾಧಿಗಳು ಮೊದಲನೆಯ ಬಗೆಗೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ಅಲ್ಲದೆ ಇವು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದವು. ಯಾಜಿಲಿಕಾಯದ ಸಮಾಧಿ ಎರಡನೆಯ ಬಗೆಯದು. ಕಲೆಕಪಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಮತ್ತು ಕಸ್ತಮೊನು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಮೂರನೆಯ ವರ್ಗದ ಮೊದಲ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು. ಇದೇ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಸೋಲನ್ ಎಂಬವನ ಸಮಾಧಿ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು, ಇದನ್ನು ಮೂರನೆಯ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಕೊನೆಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬಹುದು. ಫ್ರಿಜಿಯದ ಸಮಾಧಿಗಳ ಮುಮ್ಮುಖ ಅಲಂಕರಣದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಅಲ್ಲದೆ ಅಖಮೇನಿಯನ್ ಮತ್ತು ಹಿಟೈಟ್ ಶಿಲ್ಪ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪ್ರಭಾವವೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಗಾರಗಳೂ ಸಮಾಧಿಗಳಂತೆಯೇ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಕೋಣೆಯ ಬದಲು ವಿಗ್ರಹ ಅಥವಾ ಪವಿತ್ರ ವಸ್ತುವನ್ನಿಡುವ ಕೋಷ್ಠವಿರುತ್ತದೆ. ಈ ದೇವಾಗಾರಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾದವು ಆರ್ಸ್ಲನ್ ಕಾಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಯಾಜಿಲಿಕಾಯ, ಬಕ್ಷಿಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನ)–ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇಂಥ ದೇವಾಗಾರಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6–5ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಷ್ಟೇ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದುವು. ಅರೆಜಸ್ಟಿಸ್ ಎಂಬಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸಿಬೆಲೀ ದೇವತೆಯ ಒಂದು ಸುಂದರ ಮೂರ್ತಿಯಿದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ಟಲುಗಳನ್ನು ಕಡಿದು ಮೇಲೆ ಸಿಂಹಾಸನದಂತೆ ವೇದಿಕೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ತೆರೆದ ದೇವಾಗಾರಗಳೂ ಫ್ರಿಜಿಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇಂಥ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ವಾಸ್ತುನಿರ್ಮಾಣ ಮೈದಾಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಇದು ಹಿಂದೆ ಸಿಬೆಲೀ ದೇವತೆಗಾಗಿ ಮೀಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಫ್ರಿಜಿಯದ ಪಕ್ಕದ ಲಿಸಿಯ ಮತ್ತು ಕಾರಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಹ ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಕೆಲವು ನಿರ್ಮಾಣಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಇವು ರಚನಾನಿರ್ಮಾಣಗಳಂತೆಯೇ ಹೊರಮೈಯನ್ನೂ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕೊರೆದು ಮಾಡಿದವಾದ್ದರಿಂದ ಗುಹೆಗಳೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಿಲ್ಲ. ಇವೆಲ್ಲ ಸಮಾಧಿಗಳು. ಲಿಸಿಯದ ಇಂಥ ಮತ್ತು ಕಾರಿಯದ ಇದಿಮಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಾಸ್ತುರೀತಿಯ ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ.

ಸಿರಿಯದ ಉತ್ತರ ಗಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ಅರ್ಸ್ಲನ್ ತಾಷ್‌ನಲ್ಲೂ ಫ್ರಿಜಿಯದ ರೀತಿಯ ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಇರಾಕ್ ಪ್ರದೇಶದ ಶಿರಿ ಮಲಿಕ್ತದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ ದೊರೆಯೊಬ್ಬ ದೇವ ಚಿಹ್ನೆಗಳೆದುರು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತಿರುವ ಮತ್ತು ಮಲ್ತಾಯ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸೆನ್ನಾ ಚೆರಿಬ್ ದೊರೆ ಇದೇ ರೀತಿ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿಯ ಕುರ್ದಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದೆರಡು ಗುಹಾ ಸಮಾಧಿಗಳು–ಇವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಆ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳಿಲ್ಲ. ಜೋರ್ಡಾನಿನ ಪೆಟ್ರ ಮತ್ತು ಅರೇಬಿಯದ ಹೆಜ್ರಾಫ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಒಂದು ಹಜಾರ ಮಾತ್ರ ಇರುವ ಗುಹಾದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಇವು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿದ್ದ ಸ್ಥಳೀಯ ಅರಬ್ಬಿ ಧರ್ಮಪಂಥಗಳ ದೇವಾಲಯಗಳೆಂದೂ ಪ್ರಾಯಶಃ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2–1ನೆಯ ಶತಮಾನದವೆಂದೂ ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇರಾನ್ ದೇಶದ ಅಜ಼ರ್‌ಬೈಜಾನ್ ಪ್ರಾಂತ ಫಖ್ರಿಕ, ಕರ್ದಿಸ್ತಾನ್ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ದುಕ್ಕಾನ್–ಇ–ದಾವೂದ್, ಕೆರ್ಮನ್ ಷಾ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಸಖ್ನ–ಇಲ್ಲಿ ಮಿಡಿಯ ರಾಜ್ಯದ ಕಾಲದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7–6ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಗುಹಾಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ಫಖ್ರಿಕದ ಗುಹೆಯ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಂಬಗಳಿಂದೆತ್ತಿದ ವರಾಂಡವೂ ಅದರ ಹಿಂದೆ ಮೂರು ಕಂಬಗಳಿರುವ ಸಮಾಧಿ ಕೋಣೆಯೂ ಇದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ದುಕ್ಕಾನ್–ಇ–ದಾವೂದ್ ಮತ್ತು ಸಖ್ನದ ಗುಹೆಗಳು ಕೂಡ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಮೇಲಿನ ರೀತಿಯಿವೆ. ದುಕ್ಕಾನ್–ಇ–ದಾವೂದ್, ಕೀಲ್–ಇ–ದಾವೂದ್ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಧಾರ್ಮಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವ ಭಿತ್ತಿ, ಸಖ್ನದ ಗುಹೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಅಹುರ್‌ಮಜ್ದನ ಚಿಹ್ನೆ ಇವು ಉತ್ತಮ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿವೆ.

ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಬಹುಮುಖ್ಯವಾದ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಾಣಗಳು ಇರಾನಿನ ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್ ಬಳಿ ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯವು ನಕ್ಷೆ–ಇ–ರಸ್ತುಂ ಎಂಬಲ್ಲಿವೆ. ಇವು 1ನೆಯ ಡೇರಿಯಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.521–485), 1ನೆಯ ಜ಼ರ್ಕ್ಸೀಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.485–465), 1ನೆಯ ಆರ್ಟಗ್ಸರ್ಕ್ಸೀಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.465–424) ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಡೇರಿಯಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.424–405) ದೊರೆಗಳ ಸಮಾಧಿಗಳು. ಈ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ವಿಶಾಲವಾದ ಮುಮ್ಮುಖವಿದ್ದು ಮುಂದಿನ ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್ ರೀತಿಯವೆಂದು ಕರೆಯುವ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳಿಂದ ಎತ್ತಿದ ವರಾಂಡವೂ ಅದರ ಹಿಂದೆ ಸಮಾಧಿಕೋಣೆಯೂ ಇರುತ್ತವೆ. 1ನೆಯ ಡೇರಿಯಸನ ಸಮಾಧಿಯ ಮೇಲೆ ಅಹುರ್‌ಮಜ್ದ ದೇವತೆಯ ಚಿಹ್ನೆಯೂ ರಾಜನ ಸಿಂಹಾಸನವೂ ಸದೆಬಡಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಂದ ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯಲ್ಪಟ್ಟಂತೆ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್ ಬಳಿಯಲ್ಲೇ ಕೂಹ್–ಎ–ರಹ್ಮತ್ ಬೆಟ್ಟದ ಬುಡದಲ್ಲಿ ಮುಂದಿನ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತಿಗಳಾದ 2ನೆಯ ಆರ್ಟಗ್ಸರ್ಕ್ಸೀಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.404–359) ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಆರ್ಟಗ್ಸರ್ಕ್ಸೀಸ್‌ರ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.359–338) ಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ಇವು ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ನಕ್ಷ್–ಎ–ರುಸ್ತುಮ್ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನೇ ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಈ ದೊರೆಗಳು ಅಹರ್‌ಮಜ್ದ ದೇವತೆಯನ್ನು ಪೂಜಿಸುವ ಉತ್ತಮ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ. 4–5ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಸಸ್ಸೇನೀಯ ಅರಸರ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಭಿತ್ತಿಗಳು ಮತ್ತು ಗುಹೆಗಳು ಇರಾನಿನ ತಖ್ತ್–ಎ–ಜಮಷಿದ್ ಎಂಬಲ್ಲಿವೆ.

ಭಾರತದ ಪ್ರಭಾವ: ಈಜಿಪ್ಟ್, ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ್ದ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಹೆಚ್ಚು ಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಮಾಧಿವಾಸ್ತು ಎಂಬುದು ಮೇಲಿನ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ದೇವಾಗಾರಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಅಂಥವುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಅತ್ಯಲ್ಪ. ಆದರೆ ಗುಹಾವಾಸ್ತು ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾದ ಮೇಲೆ ಅದರ ಸ್ವರೂಪ ಮತ್ತು ಉದ್ದಿಶ್ಯಗಳೇ ಬದಲಾದವು. ಇದರ ಸಮಾಧಿ ಸಂಬಂಧ ಕ್ಷೀಣವಾಗಿ ಗುಹಾವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ರಚನಾ ವಾಸ್ತುಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ಈ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೇವಾಗಾರಗಳಾಗಿಯೋ, ಭಿಕ್ಷು–ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳ ವಾಸಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿಯೋ ವಿಜೃಂಭಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಹೊಸ ಸ್ವರೂಪದ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ, ಅದರಲ್ಲೂ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ಹಲವು ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿತು.

ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ: ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಸು.20ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದರುತಾ, ಕುಂದುಜ಼್, ಹೈಬಕ್ ಮತ್ತು ಬಾಮಿಯನ್ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ದರುತದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಬೌದ್ಧ ಸಂಘಾರಾಮಗಳನ್ನು ಬೆಟ್ಟದ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿ ಕಡಿಯಲಾಗಿದೆಯಲ್ಲದೆ ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸ್ತೂಪಗಳೂ ಇವೆ. ಕುಂದುಜ಼್‌ನಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ವಿಹಾರವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ವಾಸಿಸುವ ಕೋಣೆಗಳು ಚಚ್ಚೌಕವಾಗಿದ್ದರೂ ಚಾವಣಿ ಮಾತ್ರ ಗುಮ್ಮಟಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕಡೆದ ಸು.24ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಸ್ತೂಪವೊಂದು ಹೈಬಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಇದರ ಬಳಿಯೇ ಅರ್ಧ ಕೆತ್ತಿ ಬಿಟ್ಟಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ವಿಹಾರವೂ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಚೈತ್ಯಾಗಾರಗಳೂ ಇವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಗಳ ವಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಮಾಡಿದ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಹಜಾರವೂ ಸುತ್ತಲೂ ಕೋಣೆಗಳೂ ಅಲ್ಲದೆ ಒಳಗೆ ಬುದ್ಧ ಮೂರ್ತಿಯುಳ್ಳ ಒಂದು ಗರ್ಭಗುಡಿಯೂ ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಂಬಗಳು ಅರೆ ಅಯೋನಿಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿರುವುವಲ್ಲದೆ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲಿನ ಚಾವಣಿ ಸಣ್ಣ ಅರೆಕಮಾನುಗಳ ಮೇಲೆತ್ತಿದ ಗುಮ್ಮಟದಂತಿದ್ದು ಈ ವಾಸ್ತುವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಸಸ್ಸೇನೀಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಹಾರ 4–5ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ಬಾಮಿಯನ್ ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಕಲಾಕೇಂದ್ರ. ಇಲ್ಲೂ ಹಲವು ಸಂಘಾರಾಮಗಳೂ ಶಿಲ್ಪಿತ ಚೈತ್ಯಾಲಯಗಳೂ ಇವೆ. ಆದರೆ ಕಡಿದಾದ ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪದಂತೆ ಕಡೆದಿರುವ ಎರಡು ಬೃಹತ್ ಬೌದ್ಧ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿಯವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಮುಖ್ಯವಾದವು. ಇವು ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ಅತಿ ಎತ್ತರದ ಪ್ರತಿಮೆಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ದೊಡ್ಡ ಬುದ್ಧನ ಪ್ರತಿಮೆ 53.34ಮೀ ಎತ್ತರವೂ ಚಿಕ್ಕದು 36.57ಮೀ ಎತ್ತರವೂ ಇವೆ. ಶಿಲ್ಪನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತ, ಸಸ್ಸೇನೀಯ ಮತ್ತು ಇರಾನಿ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಕಂಡುಬರುವುದರಿಂದ ಇವು 4–5ನೆಯ ಶತಮಾನದವುಗಳೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಇಸ್ಲಾಂ ಉಗ್ರವಾದಿಗಳು ಈ ಎರಡೂ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡಿದ್ದುಂಟು. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಗುಹಾವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಅಧ್ಯಯನ ಹೆಚ್ಚು ನಡೆದಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಈಗ ಸಿಗುವ ಮಾಹಿತಿಗಳಿಂದ ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1 ರಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.5–6ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳವರೆಗೂ ನಡೆದು ಬಂತು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ: ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಈಗಿನ ಖೋಟಾನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬೌದ್ಧ ಗುಹಾಲಯಗಳು 4–8ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದುವು. ಕಿಜ಼ಿಲ್ ಮತ್ತು ಕುಂತುರದ ಬೌದ್ಧಾಲಯಗಳು ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಹೆಸರಾಗಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲದರಲ್ಲಿಯೂ ಬೌದ್ಧ ಸಂಘಾರಾಮಗಳೂ ಚೈತ್ಯಾಲಯಗಳೂ ಇವೆ. ಮುಂದೆ ಒಂದು ಮೊಗಸಾಲೆ, ಹಿಂದೆ ಒಂದೋ ಎರಡೋ ಕೋಣೆಗಳುಳ್ಳ ಚೈತ್ಯಾಲಯಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಇವಕ್ಕೆ ಅರೆಪೀಪಾಯಿಯ ಅಥವಾ ಗುಮ್ಮಟದ ಆಕಾರದ ಚಾವಣಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪದ ವಸ್ತು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಮಹಾಯಾನ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾದರೂ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಇರಾನಿ, ಸಸ್ಸೇನಿ ಮತ್ತು ಚೀನಿ ಶೈಲಿಗಳ ಮಿಶ್ರಣ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಚೀನ: ಚೀನ ದೇಶಕ್ಕೆ ಮಹಾಯಾನ ಬೌದ್ಧಪಂಥ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ ಕಾಲದಿಂದ ಅದಕ್ಕೆ ಪೋಷಣೆ ಮತ್ತು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಮುಂದುವರಿದವರೆಗೂ ಅಲ್ಲಿ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಬೌದ್ಧ ಗುಹಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದವು. ಗುಹಾಲಯಗಳ ಸಂಖ್ಯಾಬಾಹುಳ್ಯದಲ್ಲಿ ಚೀನ ಭಾರತವನ್ನು ಮೀರಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿರುವಷ್ಟು ವೈವಿಧ್ಯ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಭಾರತದ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪ ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಹೊಸ ವಸ್ತು, ಭಾವ ವಿನ್ಯಾಸಗಳ ಅಳವಡಿಕೆಯಿಂದಾಗಿ ವಿಕಾಸ ಹೊಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಚೀನದ ಕೃತಿಗಳು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಬದ್ಧವಾಗಿ ಅನುಕರಣಾತ್ಮಕವಾಗಿಯೇ ಮುಂದುವರಿದವು.

ಚೀನದ ಮೊದಲ ಗುಹಾಲಯಗಳು ಕಾನ್ಸೂ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಪಕ್ಕದ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಬೌದ್ಧಾಲಯಗಳೇ ಇಲ್ಲಿಯವಕ್ಕೂ ಮಾದರಿ. ಸ್ಥಳೀಯ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಆಧಾರಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರ.ಶ. 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲೆ ಇಲ್ಲಿ ಗುಹಾನಿರ್ಮಾಣ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿದರೂ ಇದುವರೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುವೂ 5ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಮುಂಚಿನವಲ್ಲ. ಕಾನ್ಸೂವಿನ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಗುಹಾವಾಸ್ತು ಕೇಂದ್ರ ತುನ್‌ಹ್ವಾಂಗ್. ಈ ಒಂದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸು.480 ಗುಹೆಗಳಿವೆ. ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದವು ವೇ ರಾಜವಂಶದ ಕಾಲಕ್ಕೆ (4–6ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳು) ಸೇರಿದವು. ಇತ್ತೀಚಿನವೆಂದರೆ ಯು ಆನ್ ಅರಸರ (13–14ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳು) ಕಾಲದವು. ಹೆಚ್ಚಿನವು ಟಾಂಗ್ (618–707) ಮತ್ತು ಸುಂಗ್ (960–1126) ರಾಜವಂಶಗಳ ಕಾಲದವು. ತುನ್ ಹ್ವಾಂಗ್‌ನ ಗುಹೆಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಬಹು ಸರಳ. ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಭಿಕ್ಷು ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ದೇವಗೃಹ ಮತ್ತು ಭಿಕ್ಷು ಕೋಣೆಗಳು ಜೊತೆಯಾಗಿ ಇರುವುದೇ ಹೆಚ್ಚು. ಇಲ್ಲಿಯ ಗುಹೆಗಳು ತಮ್ಮ ವಾಸ್ತುರೂಪ ಕ್ಕಿಂತಲೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಸರಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾಯಾನ ಬೌದ್ಧಪಂಥದ ಮೂರ್ತಿಗಳಾದ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಬುದ್ಧ ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಉಪದೇವತೆಗಳ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಕಾನ್ಸೂ ಪ್ರಾಂತದ ಯು–ಲಿನ್–ಕು, ತೀನ್–ತಿ–ಷಾನ್, ಯುಂಗ್–ಚಿಂಗ್, ಮೇ–ಚಿ–ಷಾನ್‌ಗಳಲ್ಲೂ ಗುಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ಮೇ–ಚಿ–ಷಾನ್‌ನ ಕೆಲವು ಚೈತ್ಯಾಲಯಗಳು ಸು. 5ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ತೀನ್–ಷಾನ್‌ನ ಒಂದು ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ 25.90ಮೀ ಎತ್ತರದ ಕುಳಿತ ಬುದ್ಧಮೂರ್ತಿ, ಯುಂಗ್–ಚಿಂಗ್ ನಲ್ಲಿರುವ ಅನೇಕ ಸೂಪ್ತಗಳ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು 24.38ಮೀ ಎತ್ತರದ ಬುದ್ಧ ಮೂರ್ತಿ ಹೆಸರಾಂತ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಮಂಚೂರಿಯ ಪ್ರಾಂತದ ವನ್–ಪೊ–ತಾಂಗ್‌ನಲ್ಲೂ ವೇ ರಾಜವಂಶದ ಕಾಲದ ಪ್ರಾಚೀನ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳಿವೆ.

ಷಾನ್ಸೀ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿರುವ ಯುನ್ ಕಾಂಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಸು.40 ಗುಹೆಗಳಿವೆ. ಈ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿಯ ರಚನಾತಂತ್ರ ಬಾಮಿಯನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತದೆ. 16.76ಮೀ ಎತ್ತರವಿರುವ ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಆಸೀನ ಬುದ್ಧ ಮೂರ್ತಿ ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪ. ತಿಯೆನ್–ಲುಂಗ್–ಷಾನ್‌ನ ಕೆಲವು ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಮನಸೆಳೆಯುವಂಥ ಅಪ್ಸರೆಯರ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಷಾನ್–ತುಂಗ್ ಪ್ರಾಂತದ ಚಿಯೆನ್–ಪೊ–ಯ್ಯೆ ಎಂಬಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಬಂಡೆ ಸಹಸ್ರ ಬುದ್ಧರ ಬಂಡೆ ಎಂದು ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಐದು ಗುಹೆಗಳೂ ಸು. 70 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಮೂರ್ತಿ ಕೋಷ್ಠಗಳೂ ಇವೆ. 618ರಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಎರಡನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳ ವಿಗ್ರಹಗಳು (ಬುದ್ಧ, ಅಮಿತಾಭ ಮತ್ತು ಶಾಕ್ಯಮುನಿ) ಉತ್ತಮ ಶಿಲ್ಪಗಳು.

ಸಿಂಕಿಯಾಂಗ್ ಪ್ರಾಂತದ ಕೂಚದ ಗುಹೆಗಳು ಸಣ್ಣವಾದರೂ ಭಿತ್ತಿಗಳ ಮೇಲಿರುವ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದಾಗಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದವು. ಇದೇ ಪ್ರಾಂತದ ತತ್ಸು ಎಂಬಲ್ಲಿ 195ಮೀ ಉದ್ದ ಮತ್ತು 19.5ಮೀ ಎತ್ತರದ ವಿಶಾಲ ಬಂಡೆಯ ಮೈಯಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನ ಕಥೆಗಳು, ಪರಿನಿರ್ವಾಣ, ಜಾತಕಕಥೆಗಳು ಮುಂತಾದ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವಕ್ಕೆ ವಿವರಣಾತ್ಮಕ ಶಾಸನಗಳೂ ಇವೆ.

ಹೋಪೇ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಯಾಂಗ್–ತಂಗ್–ಷಾನ್ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು. ಇಲ್ಲಿಯ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಜೀವಭರಿತವಾಗಿರುವಂತೆ ಕಾಣುವ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಇವನ್ನು ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪದಂತೆ ಕಡೆದಿದ್ದರೂ ಪೂರ್ಣ ಶಿಲ್ಪದಂತೆಯೇ ಇವು ಬಹಳ ಮೇಲೆದ್ದಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧಮೂರ್ತಿ ಸಮೂಹ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ, ಎರಡೂ ಕಡೆ ಇಬ್ಬರು ಲೋಹನ್‌ರು (ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ) ಮತ್ತು ಇಬ್ಬರು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಬುದ್ಧರನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೆಲವು ಗುಹೆಗಳೂ ಇಲ್ಲಿವೆ.

ಹೋನಾನ್ ಪ್ರಾಂತದ ಹಲವು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿರುವ ಗುಹೆಗಳು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೂ ನಾಜೂಕಿನ ವಾಸ್ತುನಿರೂಪಣೆಗೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಲಂಗ್–ಮೇನ್‌ನಲ್ಲಿ ಯೀ ನದಿಯ ಎರಡೂ ಕಡೆಗಳ ಕಡಿದಾದ ದಡಗಳಲ್ಲಿ ಗುಹೆಗಳನ್ನು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಕಡಿಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗುಹೆಗಳು 5–8ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಕುನ್ವಾಂಗ್ ಗುಹೆ (493–525) ಆಯಾಕಾರವಾಗಿದ್ದರೂ ಇದಕ್ಕೆ ಪೀಪಾಯಿಯ ಆಕಾರದ ಚಾವಣಿ ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪಿನ್ಯಂಗ್ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ (523) ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಆನಂದ–ಮಹಾಕಶ್ಯಪ ಮತ್ತು ಇಬ್ಬರು ಬೋಧಿಸತ್ವರನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಬುದ್ಧಮೂರ್ತಿಯೂ ಬೌದ್ಧತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಚೀನದ ವೇ ಶಿಲ್ಪ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿವೆಯಲ್ಲದೆ, ಇವೇ ಜಪಾನಿನ ತೋರಿ ಶಿಲ್ಪ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಮೂಲ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿದುವೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಲುಂಗ್–ಮೇನ್‌ನ ಇತರ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಹಾರುತ್ತಿರುವ ಅಪ್ಸರೆಯರಿಂದ ಸುತ್ತುವರಿದ ಕಮಲಪುಷ್ಪ (520) ಮತ್ತು 15ಮೀ ಎತ್ತರದ ವೈರೋಚನನ ವಿಗ್ರಹ (ಸು.675) ಬಹು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಶಿಲ್ಪಕೃತಿಗಳು.

ಚೀನದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧರಲ್ಲದೆ ತಾವೊ ಸಂಪ್ರದಾಯದವರು ಸಹ ಗುಹಾವಾಸ್ತು ರೀತಿಯನ್ನು ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಷಾನ್ಸೀ ಪ್ರಾಂತದ ಲುಂಗ್–ಷಾನ್‌ನಲ್ಲಿ 1234 – 39ರಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯಲಾದ ಎರಡು ಗುಹೆಗಳು ತಾವೋ ಧರ್ಮೀಯರದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪೌರಾಣಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಾದ ಷೇನ್–ನುಂಗ್, ಹ್ವಾಂಗ್–ತಿ ಮತ್ತು ಫು–ಹ್ಸಿ ಇವರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಸಿಂಕಿಯಾಂಗ್ ಪ್ರಾಂತದ ತತ್ಸುವಿನಲ್ಲೂ ತಾವೋ ಸಂಪ್ರದಾಯದವರ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ, ಚೈತ್ಯಾಲಯಗಳು, ವಿಹಾರಗಳೂ ಇವೆ.

ಶ್ರೀಲಂಕ, ಕಾಂಬೋಡಿಯ: ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲೇ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪಸರಿಸಿ ಇಂದಿಗೂ ಅಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಧಾನ ಧರ್ಮವಾಗಿರುವುದಾದರೂ ಅಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳಿಲ್ಲ. ಇದು ಕೊರೆಯಲು ಕಠಿಣವಾದ ಗಟ್ಟಿ ಬಂಡೆಗಳ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿರುವುದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಿರಬಹುದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3–2ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ಭಿಕ್ಷು ವಾಸ ಗುಹೆಗಳು ಶಾಸನ ಸಹಿತ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆಯಾದರೂ ಇವು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮುಖ್ಯವಾದುವಲ್ಲ. ಇವೆಲ್ಲ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಗುಹೆಗಳು. ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಮಂಚಗಳು ಮತ್ತು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಚಾವಣಿಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಸಿಂಹಳದ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು ಒಂದನೆಯ ಪರಾಕ್ರಮ ಬಾಹುವಿನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ (12ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಪೊಲೊನ್ನರುವ ಬಳಿ ಕೊರೆಯಲಾಗಿರುವ ಗಲ್ ವಿಹಾರ. ಇಲ್ಲಿ ಎರಡು ಆಸೀನವಾದ ಒಂದು ನಿಂತಿರುವ ಮತ್ತು ಮತ್ತೊಂದು ಮಲಗಿರುವ ಬುದ್ಧಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ವೆಲಿಗಮ ಮತ್ತು ಇಸುರುಮುನಿಯ ಎಂಬಲ್ಲೂ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡರಿಸಿದ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಹರಡಿದ್ದ ಕಾಂಬೋಡಿಯ ದೇಶದಲ್ಲೂ ಈ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿಯ ಪನಾಮ್ ಕುಲೇನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಹಲವು ಭಿಕ್ಷುಗೃಹಗಳೂ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಶಾಸನಗಳೂ ಇವೆ ಎಂಬ ಹೇಳಿಕೆಯಿದ್ದರೂ ಇವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆದಿಲ್ಲ.

ಇಥಿಯೋಪಿಯ: ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಕೆಲವು ಕುತೂಹಲಕರ ಕೃತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವು. ಉತ್ತರ ಇಥಿಯೋಪಿಯದ ವೆಕ್ರೊ, ಅಂಬ ಮೈಕೆಲ್, ಮುಗ್ಗ, ದಾವೆಂತ್ ಎಂಬ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಗುಹಾ ಇಗರ್ಜಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಬಗಳುಳ್ಳ ಅಥವಾ ಇಲ್ಲದಿರುವ ಒಂದು ಹಜಾರವಷ್ಟೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳ ಕಾಲನಿಷ್ಕರ್ಷೆ ಕಷ್ಟ. ಆದರೆ 8–12ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗುಹಾ ಇಗರ್ಜಿಗಳಿಂದಲೇ ಸ್ಫೂರ್ತಿಗೊಂಡು ಬೆಳೆದ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಅನೇಕ ಇಗರ್ಜಿಗಳು ಲಾಲಿಬಾಲ, ದಾರಸ್ಗೆ, ಆಬ್ರಹ, ಆಸ್ಬೇನ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಲಾಲಿಬಾಲ ಒಂದರಲ್ಲೇ ಹತ್ತು ಇಗರ್ಜಿಗಳಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಸ್ಥಳೀಯ ಕ್ರೈಸ್ತಸಂತ ಮತ್ತು ದೊರೆ ಲಾಲಿಬಾಲ (12ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಕಟ್ಟಿಸಿದವೆಂದು ನಂಬಿಕೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಇಗರ್ಜಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿರುವಂತೆ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಹಜಾರ, ಪವಿತ್ರ ಕೋಷ್ಠ ಅಥವಾ ವೇದಿಕೆ ಮತ್ತು ಪಕ್ಕ ಹಜಾರಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಲಾಲಿಬಾಲದ ಗಿಯೋರ್ಗಿಸ್ ಇಗರ್ಜಿಯ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಸಮಾನ ಅಳತೆ ತೋಳುಗಳುಳ್ಳ ಗ್ರೀಕ್ ಶಿಲುಬೆಯ ಆಕಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಯೂ ಕಲ್ಲಿನ ಬಂಡೆಯೇ ಆದರೂ ಒಳಗೆ ಮರದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಲಂಕಾರಿಕವಾಗಿ ಅಳವಡಿಸಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ಇಂಥ ಕೆಲವು ಇಗರ್ಜಿಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವೆ. ಪ್ರ.ಶ.6–10ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ನಡುವೆ ಕೊರೆಯಲಾಗಿರುವ ದಾಬ್ರ ದಾಮ್ಮೊದಲ್ಲಿಯ ಕ್ರೈಸ್ತ ಇಗರ್ಜಿ ಇಥಿಯೋಪಿಯದ ಮುಖ್ಯ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಇದರ ತಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಸಿರಿಯದ ಬ್ಯಾಸಿಲಿಕಗಳಂತೆ ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಪಕ್ಕ ಹಜಾರಗಳು. ಮಧ್ಯ ಹಜಾರದ ಹಿಂದೆ ಅರೆವೃತ್ತಾಕಾರದ ಒಳನಡೆ ಇವೆ. ಇದು ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಮೊದಲ ಅಂತಸ್ತಿನ ಕ್ರೈಸ್ತ ಗುರುಗಳಿಗಾಗಿ ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ದಾಬ್ರ ದಾಮ್ಮೊ ಈ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಅಲಂಕರಣ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಹ ಇವೆ. ಇಥಿಯೋಪಿಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಆಡಿಸ್ ಆಬಾಬದಲ್ಲೂ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಒಂದು ಇಗರ್ಜಿ ಇದೆ. ಆದರೆ ಈಗ ಇದು ಬಹು ಶಿಥಿಲಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಸು.32 ಕಿಮೀ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿರುವ ಆಡದಿ ಮರ್ಯಾಮ್ ಇಗರ್ಜಿ ಭೂಗರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯಲಾಗಿರುವ ಒಂದು ಗುಹೆ. ಇದನ್ನು ಲಾಲಿಬಾಲದ ಕಾಲದ ಅನಂತರ ಮತ್ತು 16ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಯಾವುದೋ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೊರೆದಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಭಾರತ: ಭಾರತದ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ, ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಟ ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಿಹಾರ ರಾಜ್ಯದ ಗಯ ಬಳಿ ಇರುವ ಬರಾಬರ್ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಏಳು ಗುಹೆಗಳು ಇವೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಸಮೀಪದ

ರಾಜಗಿರ್ (ಪ್ರಾಚೀನ ಮಗಧ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿ ರಾಜಗೃಹ) ಬಳಿಯ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಗುಹೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೂರು ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳೂ ಒಂದರಲ್ಲಿ ಅವನ ಮೊಮ್ಮಗ ದಶರಥನ ಶಾಸನವೂ ಇದ್ದು, ಇವುಗಳ ಕಾಲದ ಬಗ್ಗೆ ಖಚಿತ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಬಹಳ ಚಿಕ್ಕವೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸ್ವರೂಪದವೂ ಆಗಿದ್ದು, ಭಾರತದ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಆರಂಭ ಹಂತವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಬರಾಬರ್ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿರುವ 2 ಗುಹೆಗಳು ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು-ಶಿಲ್ಪ ಇತಿಹಾಸದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಮನಾರ್ಹ. ಮೊದಲನೆಯದು ಸುಧಾಮ ಗುಹೆ. ಎತ್ತರದ ಬಂಡೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಸು.1.21 ಮೀ ಅಗಲ, 1.82 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಆಯಾಕಾರದ ಒಂದು ದ್ವಾರವನ್ನು ಕೊರೆದು, ಅದರ ಒಳಗೆ ಸು. 10 ಮೀ ಉದ್ದ, 3.64 ಮೀ ಅಗಲದ ಆಯಾಕಾರದ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಕೋಣೆಯನ್ನೂ ಅದರ ಒಂದು ಪಕ್ಕದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಒಂದು ಕೋಣೆಯನ್ನೂ

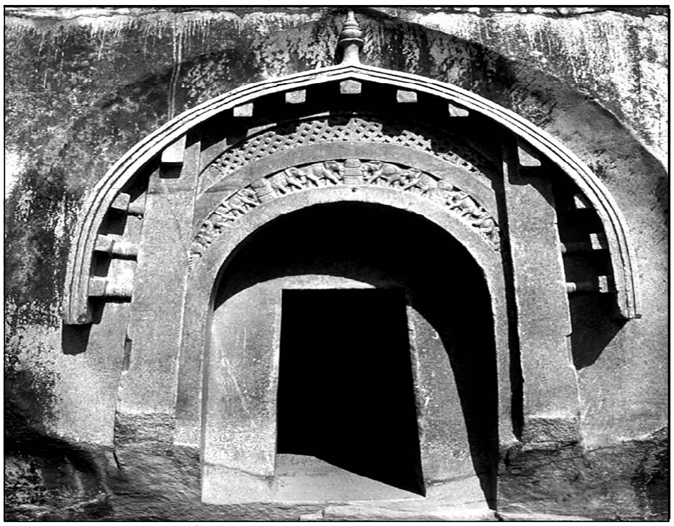

ಲೋಮಸ್ ಋಷಿ ಗುಹಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗ

ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೊಡ್ಡ ಕೋಣೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಅರ್ಧ ಕಮಾನಿನಾಕೃತಿಯಲ್ಲೂ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕೋಣೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಅರ್ಧ ಗೋಳಾಕಾರದಲ್ಲೂ ಕೆತ್ತಿ ಛತ್ತನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಲೋಮಸ ಋಷಿ ಗುಹೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಇನ್ನೊಂದರ ವಿನ್ಯಾಸ ಸಹ ಇದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲೇ ಇದೆ. ಆದರೆ ಒಳ ಹೋಗುವ ದ್ವಾರದ ಮುಂಬದಿಯ ಚೈತ್ಯ ಕಮಾನಿನಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಸುಂದರ ಅಲಂಕರಣದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ.

ಶಿಲಾಶಿಲ್ಪದ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿಂದ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂತೆಂಬುದು ಇತಿಹಾಸಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ (ಆದರೆ ಕೇರಳ-ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಡಲ ತೀರದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು.5-4 ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯ ಶಿಲಾ ಸಮತಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕೊರೆದು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ಬಾಗಿಲು ಚೌಕಟ್ಟು ಸಹಿತ ಅರ್ಧ ಗೋಳಾಕೃತಿಯ ಹಲವಾರು ನೆಲಮಾಳಿಗೆಗಳಿವೆ. ಕೆಲವು ಎರಡು ನಾಲ್ಕು ಕೋಣೆಗಳಿಂದಲೂ ಕೂಡಿವೆ. ಇದಕ್ಕೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ನೆಲೆಯಾದ ಧೋಲಾವೀರದಲ್ಲಿ ಮಳೆಯ ನೀರನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಕೆಂಪು ಮರಳು ಕಲ್ಲಿನ ಸಮತಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕೊರೆದು ಮಾಡಿದ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ತೊಟ್ಟಿಗಳಿದ್ದುದು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಈ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಪರಂಪರೆ ಮೌರ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಸುಧಾರಿತಗೊಂಡು ಮುಂದುವರೆದಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ). ಆದರೆ ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶ ಹಾಗೂ ಇತರ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಮೃತರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತೆ ಮಾತ್ರ ಉಪಯೋಗವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಭಾರತದ ಈ ಮೊದಲ ಗುಹೆಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವು. ಹೆಚ್ಚಿನವೆಲ್ಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ಚೈತ್ಯಾಲಯದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಬಹುಶಃ ಇವು ಬೌದ್ಧ ಅಥವಾ ಇನ್ನಾವುದೋ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪೂಜಾಗೃಹವಾಗಿರಬಹುದು. ಸುಧಾಮ ಗುಹೆಯನ್ನು ಅಶೋಕ ಆಜೀವಿಕರಿಗೆ ಮಾಡಿಸಿಕೊಟ್ಟನೆಂದು ಅಲ್ಲಿರುವ ಅವನ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪನೆಯೊಡನೆ ಒದಗಿ ಬಂದ ಶಾಂತ ರಾಜಕೀಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ, ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ, ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಜೈನ-ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮಗಳು ಭಾರತಾದ್ಯಂತ ಹಬ್ಬಲು ದೊರಕಿದ ಅವಕಾಶ, ಇವುಗಳಿಂದಾಗಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಅದರಲ್ಲೂ ಮಗಧ ಪ್ರದೇಶದ ಅನೇಕ ರೀತಿ ನೀತಿ ಆಚಾರಗಳು ಭಾರತಾದ್ಯಂತ ಹರಡಲಾರಂಭಿಸಿದವು. ಇದರ ಜೊತೆಯಲ್ಲೇ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು-ಶಿಲ್ಪ ಸಹ ಭಾರತದ ವಿವಿದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಮಧುರೆ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಚಿಕ್ಕ ಗುಹೆಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದವಾಗಿದ್ದು. ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಘಟ್ಟವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದು ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಗುಹೆಯನ್ನೇ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರು ಮಲಗಬಹುದಾದ ಒಂದು ಶೈಯ್ಯಾಸನವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ತೆರೆದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಛತ್ತಿನ ಮೇಲೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟ ಮಾಡಿರಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಇವು ಜೈನ ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳ ವಸತಿಗಾಗಿ ಮಾಡಿದವು ಎಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಒರಿಸ್ಸದ ಭುವನೇಶ್ವರದ ಸಮೀಪದಲ್ಲೇ ಇರುವ ಉದಯಗಿರಿ-ಖಂಡಗಿರಿ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಗುಹೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಇವುಗಳ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ತೆರೆದ ಹಜಾರ, ಒಳಗೆ ನಾಲ್ಕಾರು ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಜಾರದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಾಗಿಲವಾಡದ ಸುತ್ತ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗುಹಾ ಸಮೂಹದಲ್ಲಿರುವ ರಾಣಿಗುಂಫ, ಅನಂತ ಗುಂಫ, ಹಾಥಿಗುಂಫ ಇವು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಹಾಥಿಗುಂಫದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಶಾಸನವೊಂದರ ಆಧಾರದಿಂದ ಹಾಗೂ ಇದರ ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳಿಂದ ಈ ಗುಹಾ ಸಮೂಹ ಜೈನ ಯತಿಗಳಿಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರಬೇಕು ಎಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ರಚನೆಯ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 1ನೆಯ ಶತಮಾನದವೆನ್ನಲಾಗಿದೆ.

ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವುದು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತ, ಅದರಲ್ಲೂ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಬ್ಬಿರುವ ಸಹ್ಯಾದ್ರಿ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿ ಮತ್ತು ಅದರ ಕಿರುಬೆಟ್ಟಗಳ ಪ್ರದೇಶ. ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತ ಅಶೋಕನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಮುಂಬೈ ಬಳಿಯ ಸೋಪಾರದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಅವನ ಶಾಸನಗಳಿಂದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಅಶೋಕನು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ್ದ ನೆಂಬುದಕ್ಕೂ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳಿವೆ. ಸಹಜವಾಗಿ, ಅಶೋಕನು ಗಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕಲೆ ಸಹ ಬಹು ಮುಂಚೆಯೇ ಇಲ್ಲಿಗೂ ಹರಡಿತು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಬ್ಬಿರುವ ಕರಿವರ್ಣದ ಶಿಲೆಯ ಬೆಟ್ಟಗಳು ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಇಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುವುದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸು. 60ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುಕೇಂದ್ರಗಳು ಇದ್ದು ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಸು. 1000 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕೃತಿಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಹೊಸ ವಾಸ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಅಳವಡಿಕೆಯ ಮೊದಲ ಪ್ರಯೋಗಗಳು ಎನ್ನಬಹುದಾದ ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ವಾಸ್ತು ರಚನೆಗಳು ಮುಂಬೈ ಬಳಿಯ ಜೀವದನ್ ವಿಹಾರ, ಕನ್ಹೇರಿ, ಪುಣೆ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಭಾಜ, ಜುನ್ನರ್ ಇತ್ಯಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಆಸುಪಾಸಿಗೆ ಸೇರಿದ ಇವೆಲ್ಲ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವು. ಪ್ರಾರಂಭದ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ವಸ್ಸಾವಾಸ (ವರ್ಷಾವಾಸ) ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ರಚಿತವಾದವು. ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ವರ್ಷಾಕಾಲದ ಅಂದರೆ ಮಳೆಗಾಲದ ನಾಲ್ಕು ತಿಂಗಳ ಕಾಲ ಒಂದೇ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿರಬೇಕು ಎಂಬುದು ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಆಚರಣೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಬುದ್ಧನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ವಿಹಾರಗಳ ರಚನೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಸಮುದಾಯಗಳು ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರಗಳೇ. ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ವಿಹಾರ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ಸಾಲಾಗಿ ಬೆಟ್ಟದ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಉದ್ದೇಶ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಮಳೆಯಿಂದ ರಕ್ಷಣೆ ಪಡೆಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದಕ್ಕಷ್ಟೇ ಸೀಮಿತವಾಗಿದೆ. ಒಂದೆರಡು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಪೂಜಾ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಗಳಿಗಾಗಿ ಚಿಕ್ಕ ಸ್ತೂಪಗಳುಳ್ಳ ಚೈತ್ಯಾಲಯಗಳೂ ಇವೆ. ಯಾವ ನಾಜೂಕಿನ ಅಲಂಕರಣವಾಗಲಿ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಈ ಚೈತ್ಯಾಲಯಗಳು ಅಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ಚೈತ್ಯಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಸ್ವರೂಪದ ಅನುಕರಣೆಗಳೇ ಆಗಿದ್ದವು. ಭಾಜದಲ್ಲಿರುವ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಗುಹೆ ಸು. 1.80 ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕೋಣೆಯಾಗಿದ್ದು ಅದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಕನ್ಹೇರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಗುಹೆ 3.8 ಮೀ ಅಗಲದ ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು, ಅದರ ಒಂದು ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಸರಳಾಕಾರದ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಜುನ್ನರ್ ಮತ್ತು ಜೀವದನ್ ವಿಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ವರ್ಷಾವಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಬಹು ಚಿಕ್ಕದಾದ (ಸು. 1.8 ಮೀ, 2.1 ಮೀ) ಆಯಾಕಾರದ ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚಿಕ್ಕವೂ ಸರಳವೂ ಆಗಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಸಹಜವಾಗಿ ಹೊಸ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಅಳವಡಿಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಹೆಜ್ಜೆಗಳು.

ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ಮರದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಕೃತಿಗಳು ಪುಣೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಾಜ, ಕೊಂಡಾನೆ, ಔರಂಗಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಜಂತ ಮತ್ತು ಪೀತಲ್‌ಖೋರಾಗಳಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ವಾಸ್ತು ಇತಿಹಾಸ ಕಾರರಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಗಮನ ಸೆಳೆದಿರುವುದು ಭಾಜಾದಲ್ಲಿರುವ ಚೈತ್ಯಾಲಯ. ಸು.17.70 ಮೀ ಉದ್ದ, 11.70 ಮೀ ಅಗಲವಿರುವ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕೃತಿಯ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಇರುವ ಈ ಚೈತ್ಯಾಲಯದ ಒಳ ಎತ್ತರ 9ಮೀ ಹಜಾರದ ಮಧ್ಯಭಾಗ ಆಯಾಕಾರವಿದ್ದು ಅದರ ಎರಡೂ ಕಡೆ ಕಂಬಸಾಲು ಮತ್ತು ಕಂಬ ಸಾಲಿಗೂ ಪಕ್ಕದ ಗೋಡೆಗಳಿಗೂ ಮಧ್ಯೆ ಪಕ್ಷಪಥ ಇದ್ದು ಇವೆಲ್ಲ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅರ್ಧ ವೃತ್ತವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಮಧ್ಯದ ಹಜಾರದ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸರಳ ಆಕಾರದ 3.6 ಮೀ ವ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಸುಮಾರು ಅಷ್ಟೇ ಎತ್ತರದ

ಬೃಹತ್ ಸ್ತೂಪ ಇದೆ. ಭಾಜದ ಚೈತ್ಯ ಗೃಹದ ವಾಸ್ತು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ, ಇದು ಪ್ರಾಚೀನ ಮರದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ಅನುಕರಣೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಶಿಲಾ ಮಾಧ್ಯಮದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ, ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಮಿತಿ–ಸಾಧ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಂಡು ಪರಿಣಿತರಾಗುತ್ತಿದ್ದಂತೆ, ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮರದ ರಚನೆಗಳ ಅನುಕರಣೆಯನ್ನು ಕ್ರಮೇಣ ಕೈಬಿಡಲಾಯಿತು.

ಹೀಗೆ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಗುಹಾಲಯಗಳ ರಚನಾ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತ ಪ್ರದೇಶದ ಅಜಂತದ ಹತ್ತನೆಯ ಗುಹೆ, ಪೀತಲ್‌ಖೋರಾ, ಕೊಂಡಾನೆ ಇಲ್ಲಿರುವ ಚೈತ್ಯಾಲಯಗಳು ಅನಂತರ ಅಜಂತದ ಒಂಬತ್ತನೆಯ ಗುಹೆ, ಬೇಡ್ಸ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಲೆ ಚೈತ್ಯಾಲಯಗಳು, ಕನ್ಹೇರಿಯ ಚೈತ್ಯಾಲಯ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಗುರ್ತಿಸಬಹುದು. ಈ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ವಾತಾವರಣ, ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಹೊಸ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳಾದವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಭಾಜ, ಪೀತಲ್‌ಖೋರ ಇತ್ಯಾದಿ ಆರಂಭ ನಿರ್ಮಿತ ಚೈತ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ತೆರೆದ ಮುಂಭಾಗ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ, ಅಜಂತ ಒಂಬತ್ತನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಚೈತ್ಯಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಡ್ಡ ಗೋಡೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದ ಬಾಗಿಲನ್ನು ಎರಡೂ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಬಾಗಿಲನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅದೇ ಮುಂದೆ ಬಂದ ಬೇಡ್ಸ ಚೈತ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಈ ಘಟಕಗಳ ಮುಂದೆ ಎರಡು ದೊಡ್ಡ ಕಂಬಗಳು ಮತ್ತು ಎರಡು ಅರೆಗಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಎತ್ತಿದಂತೆ ಇರುವ ಎತ್ತರವಾದ ಮುಂಚಾವಡಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಮುಂದಿನ ಕಾರ್ಲೆ ಚೈತ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇದರ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಹ ಇನ್ನೊಂದು ಗೋಡೆಯನ್ನು ತೆರೆಯಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಬೇಡ್ಸ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಲೆ ಚೈತ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕುಂಭಪೀಠ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ಕಂಬ ಮೇಲೆ ಪದ್ಮದಳಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಕುಂಭ ಅದರ ಮೇಲೆ ಆನೆ ಅಥವಾ ಕುದುರೆಯ ಸವಾರಿಯಲ್ಲಿರುವ ದಂಪತಿಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವ ಹೊಸ ಮಾದರಿಯ ಕಂಬಗಳು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಹೀಗೆ ಬೆಳೆದಿರುವ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪದ ಸರಣಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವುದು ಕಾರ್ಲೆಯ ಚೈತ್ಯಾಲಯ. 36 ಮೀ ಉದ್ದ, 24.0 ಮೀ ಅಗಲ, 18.0 ಮೀ ಎತ್ತರವಿರುವ ಈ ಗುಹಾಲಯ ಗಜ ಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದ್ದು ಒಳ ಆವರಣವನ್ನು ಎರಡು ಕಂಬ ಸಾಲುಗಳಿಂದ ಮಧ್ಯದ ಹಜಾರ ಮತ್ತು ಎರಡು ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಿರಿದಾದ ಪಕ್ಷಪಥವನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಂಬ ಸಾಲುಗಳು ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಜ ಪೃಷ್ಠಾಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲೇ ಕೂಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಮಧ್ಯ ಹಜಾರದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಶಿಲಾ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೇಲ್ಛಾವಣಿ ಕಮಾನು ಆಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಕಮಾನು ಆಕೃತಿಯಲ್ಲೇ ಬಾಗುವ ಮರದ ಜಂತಿಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕುಂಭಪೀಠ, ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ಕಂಬದ ಮೇಲೆ ಪುನಃ ಕುಂಭ, ಮತ್ತು ಆನೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ದಂಪತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯ ಒಟ್ಟಾರೆ ದೃಶ್ಯ ಮನಮೋಹಕವಾಗಿದೆ. ಸ್ತೂಪದ ಮೇಲೆ ಸು. 2 ಸಾವಿರದಷ್ಟು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ್ದ ಮರದ ಛತ್ರಿ ಇನ್ನೂ ಇದೆ. ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಶೋಕ ಸ್ತಂಭದ ರೀತಿಯ ಸು.12.0 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಎರಡು ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಎರಡೂ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಚೈತ್ಯಾಲಯವನ್ನು ಇದು ಜಂಬೂ ದ್ವೀಪದಲ್ಲೇ ಉತ್ತಮವಾದುದು ಎಂದು ಇದರಲ್ಲಿಯ ಆ ಕಾಲದ ಒಂದು ಶಾಸನ ವರ್ಣಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಗುಹಾಲಯವನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದವನು ವೈಜಯಂತಿಯ (ಕರ್ನಾಟಕ ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬನವಾಸಿ) ಶ್ರೇಷ್ಠಿ ಭೂತಪಾಲ ಎಂಬುವವನು. ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭ.

ಚೈತ್ಯಾಲಯಗಳ ರೀತಿಯಲ್ಲೇ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಆವಾಸಗಳಾಗಿ ರೂಪಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಲೇಣಗಳಲ್ಲಿ ಸಹ ಹೊಸ ವಿನ್ಯಾಸಗಳ ಅಳವಡಿಕೆಯನ್ನು ಕ್ರಮೇಣ ಕಾಣಬಹುದು. ನಾಸಿಕದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಗೌತಮೀಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ಲೇಣ ಈ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಗುರ್ತಿಸಬಹುದಾದ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಘಟ್ಟವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರ ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಇದು ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ, ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ನಿಖರವಾಗಿ ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿರುವ ಬೃಹತ್ ಲೇಣ. ಚುತುಶ್ಶಾಲೆಯ ಮಾದರಿಯ ಈ ಲೇಣದ ಒಳ ಹಜಾರದಲ್ಲಿ ಹಿಂಬದಿಯ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಸ್ತೂಪದ ಅರೆ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪ ಸಹ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಹಿಂದೆ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ವಸತಿ (ಲೇಣ) ಮತ್ತು ಪೂಜಾಗೃಹ (ಚೈತ್ಯಾಲಯ) ಇವು ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದರೆ ಈ ಗೌತಮೀಪುತ್ರ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಲೇಣದ ಒಳಗೆ ಪೂಜಾಸ್ಥಾನವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದು ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಹೀಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಕ್ರಮ ಮುಂದೆ ಅಜಂತ, ಎಲ್ಲೋರ ಇತ್ಯಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ರೂಪವನ್ನು ತಾಳಿವೆ.

ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಪ್ರದೇಶವಲ್ಲದೆ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಾದರಿಯ ಚೈತ್ಯಾಲಯ ಲೇಣ ವಿಹಾರಗಳು ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶದ ಪೂರ್ವ ಗೋದಾವರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಗುಂಟುಪಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ಸಹ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಆದರೆ ಇವೆಲ್ಲ ಪರಿಮಾಣದಲ್ಲಾಗಲೀ ಸೌಂದರ್ಯದಲ್ಲಾಗಲೀ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಗುಹಾಲಯಗಳಿಗೆ ಸರಿಸಾಟಿಯಾಗಿ ನಿಲ್ಲುವಂತಹವಲ್ಲ. ಆದರೆ ಗುಜರಾತ್‌ನ ಜುನಾಗಡ್‌ನಲ್ಲಿ 30ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಗುಹಾಲಯಗಳು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಗುಂಪುಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಕೆಲವು ಲೇಣಗಳು ವಿನ್ಯಾಸಾಲಂಕರಣಗಳಲ್ಲಿ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಗುಹಾಲಯಗಳಿಗಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ತಲಾಜ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಳ್ಳ ಒಂದು ಬೃಹತ್ ಲೇಣ ಇದೆ. ಇವೆಲ್ಲ 2–3 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಶಕ ಕ್ಷತ್ರಪರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾದವು.

ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಬೌದ್ಧ ಗುಹಾಲಯವನ್ನು ಹೀನಯಾನ ಮತ್ತು ಮಹಾಯಾನ ಗುಹೆಗಳೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸಿ ಹೀನಯಾನ ಗುಹೆಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2–1ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 2–3 ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆವಿಗೂ ಮುಂದೆ ಕೆಲವು ಶತಮಾನಗಳ ಅನಂತರ ಅಂದರೆ 4–7 ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾಯಾನ ಗುಹೆಗಳು ರಚಿತವಾದವೆಂದೂ ಹೀನಯಾನ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಮಾಡುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಮಹಾಯಾನ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ ಅನೇಕ ದೇವ ದೇವತೆಗಳ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಕಾಣುವವೆಂದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಗುಹಾ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಅವಲೋಕಿಸಿದಾಗ ಈ ರೀತಿಯ ವಿಂಗಡಣೆಯಾಗಲೀ ಗುಹಾ ಸಂಪ್ರದಾಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಶತಮಾನಗಳ ವಿಚ್ಛಿನ್ನತೆ ಇತ್ತೆಂಬುದಾಗಲೀ ಸರಿಯಲ್ಲ

7ನೆಯ ಗುಹಾಲಯದ ಬೋದಿಗೆಶಿಲ್ಪ, ಬೇಡ್ಸ

ಎಂದು ಕಂಡುಬರುವುದು. 1–2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಭಾರತದ ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹ ರೂಪಣೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಕವಾಗಿರಬೇಕು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಕನ್ಹೇರಿಯ ಚೈತ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ.

5–6 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿನಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಅಜಂತ ಸಮೀಪದ ಹರಿಶ್ಚಂದ್ರಗಢ, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಬಾಘ್ ಗುಹೆಗಳು ಮುಂದೆ 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲೂ ಮುಂದುವರೆಯುವ ಎಲ್ಲೋರದ ಮತ್ತು ಔರಂಗಾಬಾದ್‌ನ ಕೆಲವು ಗುಹೆಗಳು ಬೌದ್ಧ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪದ ಮುನ್ನಡೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಅಜಂತದ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ಮೊಗಸಾಲೆ, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಜಾರ, ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹವಿರುವ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಹಜಾರದ ಹಿಂಭಾಗ ಮತ್ತು ಪಕ್ಕದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಿರುವ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ವಸತಿ ಕೋಣೆಗಳು ಇರುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಆದರೆ ಅಜಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವುದು ಅಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವ ಅಪೂರ್ವ ಸುಂದರ ಭಿತ್ತಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ. ಅದರಲ್ಲೂ ಅಜಂತದ 1, 2 ಮತ್ತು 17 ನೆಯ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಮನಮೋಹಕವಾದ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನ ಮತ್ತು ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳ ನಿರೂಪಣೆ ಇವೆ. ಇವೆಲ್ಲ 5–6 ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅಜಂತಾದ 16ನೆಯ ಗುಹೆ ಹಳೆಯ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸ ಹಾಗೂ ಕಮಾನಿನಾಕೃತಿಯ ಛತ್ತು ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಆದರೆ ಮಧ್ಯದ ಹಜಾರದ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸ್ತೂಪದ ಮೇಲೆ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಸ್ತೂಪ ಕಂಬಗಳು ಮೇಲ್ಛಾವಣಿ ಮುಂಭಾಗ ಮೊಗಸಾಲೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳು ಶಿಲ್ಪಭರಿತವಾಗಿದ್ದು ಚೈತ್ಯಾಲಯ ಭವ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಬಾಘ್ ಗುಹೆಗಳು ಸಹ ಸುಮಾರು ಇದೇ ಕಾಲದವು. ಅವು ಬಹು ಶಿಥಿಲವಾಗಿದ್ದರೂ ಇಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿಗಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ.

ಸು.7–8ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಎಲ್ಲೋರದ ಬೌದ್ಧಾಲಯಗಳು ಅಲಂಕರಣಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅವುಗಳ ಪರಿಮಾಣದಿಂದ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಅಲ್ಲಿಯ ದೋತಲ್, ತೀನ್‌ತಲ್ ಗುಹೆಗಳು 2–3 ಅಂತಸ್ತುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಸು. 36 ಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿಯೂ ಸು. 21 ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿಯೂ ಇವೆ. ಆದರೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕರಣ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲೋರದಲ್ಲಿರುವ ವಿಶ್ವಕರ್ಮ ಗುಹೆ (10 ನೆಯ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಗುಹೆ) ಒಂದು ಚೈತ್ಯಾಲಯ.

8ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಈ ಚೈತ್ಯಾಲಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಚೈತ್ಯಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣದ ಕೊನೆಯ ಸೃಷ್ಟಿ. ಔರಂಗಾಬಾದ್ ಸಮೀಪದ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಸುಮಾರು ಕ್ರಿಸ್ತಶಕಾರಂಭದ ಕೆಲವು ಗುಹೆಗಳಲ್ಲದೆ, ಸು. 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಕೆಲವು ಗುಹಾಲಯಗಳು ಇವೆ. ಅನೇಕ ದೇವದೇವತೆಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವ ಇವು ವಜ್ರಯಾನ ಬೌದ್ಧಪಂಥಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವು ಎಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ–ಜೈನ ಪಂಥಗಳು ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುಕಲೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದ್ದು, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಆ ಪಂಥದ ಭಿಕ್ಷು, ಯತಿಗಳ ನಿವಾಸಸ್ಥಾನಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ. ಆದರೆ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಅವು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ, ಪೂಜಾ ಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿ ಕೂಡ ಬದಲಾವಣೆಗೊಂಡವು.

ಹಿಂದು ಪಂಥಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತೆ ಸಹ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಗುಹಾದೇವಾಲಯಗಳು ರಚಿತವಾಗಲಾರಂಭಿಸಿದವು. ಈಗ ತಿಳಿದಿರುವಂತೆ ಅಂಥ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಿಂದು ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಭೂಪಾಲ್‌ನಿಂದ ಸು. 60 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಉದಯಗಿರಿ ಎಂಬಲ್ಲಿದೆ. ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಈ ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣ

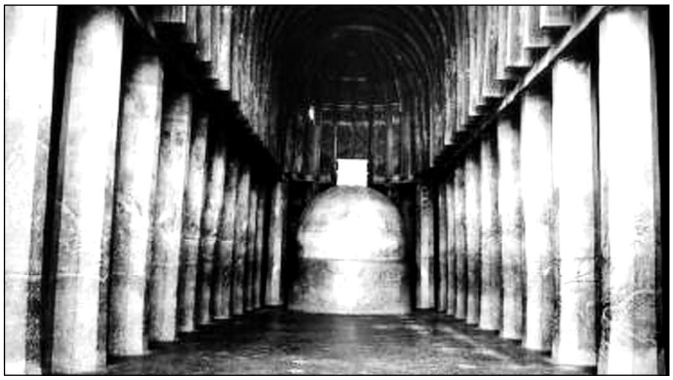

ಬೌದ್ಧ ಚೈತ್ಯಾಲಯ, ಕಾರ್ಲೆ

4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ 2ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದು. ಸಾಲಾಗಿ ಕೆಲವು ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದ್ದು ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಿಷ್ಣು, ನರಸಿಂಹ, ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ, ವರಾಹ ಮೊದಲಾದ ಅವತಾರಗಳನ್ನೂ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನೂ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿರುವುದು ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳು ವಿಶಾಲವೂ ಸುಂದರವೂ ಆದ ಇವೆಲ್ಲ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ರಚನೆಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹು ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿರುವ ರಾವಳಫಡಿ ಗುಹೆ. ಇದು ಚಿಕ್ಕ ಗುಹೆಯಾಗಿದ್ದರೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹಿಂದು ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯ ರಚನೆಯ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಯತ್ನ. ಇಲ್ಲಿ ಹಿಂಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ನೆಲದಿಂದ ಚಾವಣಿಯವರೆಗೂ (2.70 ಮೀ) ಹಬ್ಬಿನಿಂತಿರುವ ನಟರಾಜ ವಿಗ್ರಹ ಬಹು ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಶಿಲ್ಪ. ಆದರೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವವು ಇಲ್ಲಿಯ ಚಳುಕ್ಯರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿರುವ ಮೇಣ ಬಸ್ತಿಗಳು.

ಊರಿನ ದಕ್ಷಿಣದ ಬೆಟ್ಟದ ಬೆನ್ನಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಗುಹೆಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಮಂಟಪದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಾಗಿಲಾಗಲೀ ತೆರೆ ಗೋಡೆಗಳಾಗಲೀ ಇಲ್ಲ. ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೊಗಸಾಲೆ, ಅದರ ಹಿಂದೆ ಅನೇಕ ಕಂಬಗಳುಳ್ಳ ಆಯಾಕಾರದ ಸಭಾಂಗಣ, ಹಿಂಬದಿಯ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಗರ್ಭಗೃಹ ಇವೆ. ಈ ನಾಲ್ಕರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು ಶೈವ, ಎರಡು ಮೂರನೆಯದು ವೈಷ್ಣವ, ನಾಲ್ಕನೆಯದು ಜೈನ ದೇವಾಲಯ. ಈ ನಾಲ್ಕು ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಭವ್ಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಪ್ರಮಾಣ, ಭಾವ, ಸೌಂದರ್ಯ ಎಲ್ಲವೂ ಮೇಳೈಸಿ ಆಯಾ ದೇವತೆಗಳ ಸ್ವಭಾವ ಇತಿವೃತ್ತವನ್ನು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸುತ್ತವೆ. ಒಂದನೆಯ ಗುಹೆಯ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ 18 ಕೈಗಳ ನಟರಾಜಮೂರ್ತಿ ಒಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಶಿಲ್ಪ. ಮೂರನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿರುವ ನರಸಿಂಹ, ವರಾಹ ಇತ್ಯಾದಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲ್ಪಗಳು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಹಿಂದುಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪ್ರಥಮ ನಿರ್ಮಾಣ ವೆನಿಸುತ್ತವೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯದಾದ ಜೈನ ಗುಹೆ ಸಹ ಅದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮಹಾವೀರ, ಬಾಹುಬಲಿ, ತೀರ್ಥಂಕರರು, ಯಕ್ಷಯಕ್ಷಿಯರು ಇವುಗಳ ಸಮೂಹವೇ ಇದೆ. ಇವು ಸಹ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಜೈನಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪದ ಪ್ರಥಮ ನಿರ್ಮಾಣವೆನ್ನಬಹುದು. ಮೂರನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಶಾಸನದಿಂದ ಇದನ್ನು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ರಾಜ ಮಂಗಳೇಶ 578ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಮೊದಲ ಎರಡು ಗುಹೆಗಳು ಇದಕ್ಕಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಪ್ರಾಚೀನ. ಜೈನ ಗುಹಾಲಯ ಅನಂತರದ್ದು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಹಿಂದು ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಅದೇ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಹೆಸರಿಸ ಬೇಕಾದುದು ಮುಂಬೈ ಬಳಿಯ ಎಲಿಫೆಂಟ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಗುಹಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿಯ ತ್ರಿಮುಖ ಬೃಹತ್ ಮಹೇಶಮೂರ್ತಿಯ ಮುಖ್ಯ ಗುಹೆ. ಇದು ಕೇವಲ ಒಂದು ವಾಸ್ತುಕೃತಿಯಲ್ಲ. ನೆರಳು–ಬೆಳಕುಗಳ ಸಂಯೋಜನೆಯನ್ನು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ಸಾಧಿಸುವ ವಿನ್ಯಾಸ. ಬೃಹತ್ತಾದರೂ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಭಿತ್ತಿಯಂಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥಾ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಶಕ್ತಿಶಾಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ತ್ರಿಮುಖೀ ಮಹೇಶ ಶಿಲ್ಪದ ಒಂದೊಂದು ಮುಖವೂ ಸತ್ವ ರಜಸ್ ತಮೋಗುಣಗಳನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುತ್ತಿದ್ದು ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಇದು ಶಿವನ ಸರ್ವತತ್ವಾತ್ಮಕ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಅಪರೂಪ ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪ. ಈ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯ ಲಕುಲೀಶ ಶೈವಪಂಥದ ರೀತ್ಯಾ ಶಿವನ ಗುಣ ವೈಭವಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಒಬ್ಬ ತಪಸ್ವಿ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಅದ್ಭುತ ರಚನೆ. ಈ ಗುಹಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾಲದ ಬಗ್ಗೆ ಭಿನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಇದ್ದರೂ ಇದು ಗುಹಾವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ನೋಡಿದರೆ ಬಹುಶಃ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿರಬೇಕು. ಗುಣಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಟಿಯಾಗದಿದ್ದರೂ ಇದೇ ಮುಂಬೈಯಲ್ಲಿರುವ ಜೋಗೇಶ್ವರಿ ಈ ಕಾಲ ಘಟ್ಟಕ್ಕೆ ಸೇರಿದುದು.

ಹಿಂದು ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳ ಬೃಹದ್ ರಚನೆಗಳು ಮತ್ತು ಹೊಸ ರೀತಿಯ ಪ್ರಯೋಗಗಳು ಕಂಡು ಬರುವುದು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಔರಂಗಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಎಲ್ಲೋರದಲ್ಲಿ. ಇವೆಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ 8–9 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ರಚನೆಗಳು. ಈ ಎಲ್ಲ ರಚನೆಗಳಲ್ಲೂ ಒಂದಲ್ಲ ಒಂದು ರೀತಿಯ ನಾವೀನ್ಯತೆಯನ್ನು ಕಂಡರಿಸುವ ಪ್ರಯೋಗಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ರಾಮೇಶ್ವರ, ಡೂಮರ್ ಲೇಣ, ಸೀತಾಸಹಾನಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಒಳ ಆವರಣ ಮಾತ್ರ ಇರುವ ಗುಹೆಗಳಂತೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದ್ದರೂ ಇವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗರ್ಭಗುಡಿ, ಸಭಾಂಗಣ, ಮೊಗಸಾಲೆ ಇವೆಲ್ಲವುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ದೇವಾಲಯದಂತೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ರಚನೆಗೊಂಡಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಶೃಂಗಾರ ವೀರಾದಿ ನಾನಾ ರಸಗಳನ್ನು ಶಕ್ತಿಯುತವಾಗಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವ ಶಿವನ ಲೀಲೆಗಳು, ನಟರಾಜ, ವಿಷ್ಣುವಿನ ದಶಾವತಾರ, ಗಣೇಶ, ದುರ್ಗ, ಗಂಗಾ ಯಮುನಾ ಇತ್ಯಾದಿ ದೇವತಾ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಎಲ್ಲೋರದ ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಆದುದೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುದೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯ. ಇದರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಇರುವುದು ವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ನವನವೀನ ಕಲ್ಪನಾ ವಿಲಾಸದಲ್ಲಿ. ಇಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸು. 45 ಮೀ ಉದ್ದ 24.0 ಮೀ ಅಗಲವಿರುವ ಬೊಡ್ಡೆ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಳಿಯುವಂತೆ ಇದರ ಎರಡು ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಸು. 81 ಮೀ ಉದ್ದ 12 ಮೀ ಅಗಲದ ಬೃಹತ್ತಾದ ಬಾವಿಯಂತಿರುವ ಕುಳಿಗಳನ್ನು ಬೆಟ್ಟದ ನೆತ್ತಿಯಿಂದ 32.10 ಮೀ ಆಳದವರೆಗೆ ತೋಡಿದ್ದಾರೆ. ಇದೇ ರೀತಿ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇವೆರಡನ್ನೂ ಕೂಡಿಸುವಂತೆ ಸು. 45 ಮೀ ಉದ್ದ, 12.0 ಮೀ ಅಗಲದ ಕುಳಿಯನ್ನು ತೋಡಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಬಂಡೆಯನ್ನೇ ದೇವಾಲಯವನ್ನಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಹಿಂದಿನ ಒಳ ಆವರಣ ಮಾತ್ರ ಇರುವ ಗುಹಾಲಯವಾಗಿರದೆ, ಇದರಲ್ಲಿ ಒಳ–ಹೊರ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳೂ ಶಿಲಾ ಕಟ್ಟಡ ರಚನಾ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದಂತೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿವೆ. ಇದನ್ನು ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪ ಎಂಬುವುದಕ್ಕಿಂತ ಏಕಶಿಲಾವಾಸ್ತು ಎಂದು ಕರೆಯುವುದು ಸಮಂಜಸವೆನಿಸುತ್ತದೆ (ಈ ರೀತಿಯ ಏಕಶಿಲಾ ವಾಸ್ತುವಿನ ಮೊದಲ ಕಿರು ಪ್ರಯೋಗಗಳು 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲೇ ವಿದರ್ಭ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಕಾಟಕ ಅರಸನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದಿತ್ತು ಎಂದು ಈಚಿನ ಸಂಶೋಧನೆಯಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ). ಇದರಲ್ಲೂ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದು ಮೇಲಿನ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ, ಸಭಾಂಗಣ, ನಂದಿಮಂಟಪ ಎಲ್ಲವನ್ನು ಕೊರೆದು ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲೆ ದೊಡ್ಡ ಶಿಖರವನ್ನು ಹಾಗೂ ಸುತ್ತಲಿನ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳ ಗುಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಕೂಟ ಶಿಖರಗಳನ್ನು ಕಡೆದಿದ್ದಾರೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅರಸ ಒಂದನೆಯ ಕೃಷ್ಣ ಇದರ ಸೃಷ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣ. ಈ ದೇವಾಲಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಪಂಚದ ವಾಸ್ತು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದೆ.

ಇದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೋರದಲ್ಲಿ ಇರುವ ನಾಲ್ಕು ಜೈನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸಹ ವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕಾರಗಳಿಂದ ಮನಮೋಹಕವಾಗಿವೆ. ಇವೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸು 9–10 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು.

ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೋರವೇ ಮುಖ್ಯವಾದ ಕೊನೆಯ ಸಾಹಸ. ಅನಂತರ ಕೆಲವು ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಕಾರ್ಯ ಸು. 12–13ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಮುಂದುವರೆದಿದ್ದರೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಯಾವುದೂ ಎದ್ದು ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಪುಣೆ ನಗರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲೇ ಇರುವ ಪಾತಾಳೇಶ್ವರ, ಉಸ್ಮಾನಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಧಾರಾಸಿಂಹ, ಔರಂಗಾಬಾದ್‌ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಂಕೈ ತಂಕೈಯ ಜೈನ ದೇವಾಲಯ ಈ ಘಟ್ಟದ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಾಸ್ತುವಿನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿವೆ ಎಂದು ಸೂಚಿಸಬಹುದು.

7–8ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ತೊಂಡೈನಾಡು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪ ಹಾಗೂ ಏಕಶಿಲಾವಾಸ್ತು ರಚನೆಗಳು ಕಾಂಚಿಯ ಪಲ್ಲವರ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದದ್ದು ಚೆನ್ನೈಯಿಂದ ಸು. 40 ಕಿಮೀ

ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಮಹಾಬಲಿಪುರಂ. ಇದು ಪಲ್ಲವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಸಮುದ್ರ ಬಂದರಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಣ ಶಿಲೆಯ ಬೃಹತ್ ಬಂಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಗುಹಾಲಯಗಳನ್ನು ಕೊರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವೆಲ್ಲ ಮುಂಭಾಗ ತೆರೆದಂತಿದ್ದು ಮುಂದುಗಡೆ ಮಾತ್ರ ಒಂದು ಕಂಬ ಸಾಲು ಇರುವ ಆಯಾಕಾರದ ಮಂಟಪಗಳು. ಇದರ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ. ಪರಿಮಾಣ, ವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳು ಮಾತ್ರ ಕಂಡುಬಂದರೂ ಈ ಗುಹೆಗಳನ್ನು ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮ ಶೈಲಿ, ರಾಜಸಿಂಹ ಶೈಲಿ ಹೀಗೆ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ವಿಂಗಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಿಷಾಸುರಮರ್ದಿನಿ ಗುಹೆ, ರಾಮಾನುಜ ಗುಹೆ, ತ್ರಿಮೂರ್ತಿ ಗುಹೆ ಇವು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ಹಾಗೆಯೇ ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ಗಣೇಶ ಗುಹೆ, ಮಹಾಬಲಿಪುರಂ ಸಮೀಪದಲ್ಲೇ ಇರುವ ದಳವನೂರು, ಸಾಳುವಂಕುಪ್ಪಂ ಗುಹೆಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಸಾಳುವಂಕುಪ್ಪಂ ಗುಹಾ ಮುಂಭಾಗ ಹುಲಿಯ ತೆರೆದ ಬಾಯಿಯಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮಂಗಲೀಶನ ವಿಷ್ಣುಲಯಣ, ಬಾದಾಮಿ

ಮಹಾಬಲಿಪುರಂ ಮತ್ತಷ್ಟು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವುದು ಅಲ್ಲಿಯ ರಥಗಳಿಂದ. ಪಂಚಪಾಂಡವರ ಹೆಸರಲ್ಲಿರುವ ಧರ್ಮರಾಯ ರಥ, ಭೀಮರಥ, ಅರ್ಜುನರಥ, ನಕುಲಸಹದೇವ ರಥ ಹಾಗೂ ದ್ರೌಪದಿಯ ರಥ ಒಂದೇ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಏಕಶಿಲಾವಾಸ್ತುವಿನ ರಚನೆಗಳು. ಎಲ್ಲದರಲ್ಲೂ ಹೊರಮೈಯನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ದೇವಾಲಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಡೆದಿದ್ದರೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಬಹುದಾದ ಒಳ ಆವರಣ ಇಲ್ಲ. ವಾಸ್ತುರಚನಾರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಚೌಕ, ಆಯಾ ಇತ್ಯಾದಿ ರೀತಿಯ ಶಿಖರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಪ್ರತಿಯೊಂದೂ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಒಂದು ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಒಂದೊಂದೂ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುರೀತಿಗಳ ಮಾದರಿಯಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಈ ಪಂಚಪಾಂಡವ ರಥಗಳಲ್ಲದೆ ಇನ್ನು ಎರಡು ರಥಗಳು ಸಹ ಮಹಾಬಲಿಪುರಂನಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಮಹಾಬಲಿಪುರಂನಲ್ಲಿರುವ ಬಯಲ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಗಂಗಾವತರಣ ಮತ್ತು ಗೋವರ್ಧನಗಿರಿಧಾರಿಯ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳು ಬೃಹತ್ ರಚನೆಗಳೂ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿವೆ.

ತೊಂಡೈನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಗುಹಾವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ಮುಂದೆ ಪಾಂಡ್ಯನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಮಧುರೆಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಗುಹಾ ಹಾಗೂ ಏಕಶಿಲಾದೇವಾಲಯಗಳು ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪುದುಕೋಟ್ಟೈ ಬಳಿ ಇರುವ ಸಿತ್ತನವಾಸಲ್ ಗುಹೆ ಸು. 7–8 ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ಇದು ಸರಳ ರಚನೆಯಾಗಿದ್ದು ಇದರ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಆ ಕಾಲದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಇನ್ನೂ ಉಳಿದು ಬಂದಿವೆ. ಮಧುರೆ ಪ್ರದೇಶದ ಕಳುಗುಮಲೈ ಎಂಬಲ್ಲಿರುವ ವೇಟ್ಟುವನ್ ಕೋಯಿಲ್ ಪಾಂಡ್ಯ ಮಂಡಲದ ಏಕಶಿಲಾ ವಾಸ್ತುವಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆ. ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಂತೆ ಇದನ್ನು ಕಡೆದಿದ್ದರೂ, ಇದರಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೋರಾದ ಕೈಲಾಸದ ರಚನಾ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪ ರಚನೆಗೆ ಆಶ್ರಯವಾದದ್ದು ಶಿಲಾಶ್ರೇಣಿಗಳು ಹಬ್ಬಿರುವ ಭೂಪ್ರದೇಶ. ಅದರಲ್ಲೂ ಸುಲಭವಾಗಿ ಕೊರೆಯಬಹುದಾದ ಹಾಗೂ ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ಉಳಿದುಬರಬಲ್ಲ ಶಿಲಾವರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡಿದರೆ ಸಹಜವಾಗಿ ಇಡೀ ಉತ್ತರ ಭಾರತ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ರಚನೆಗೆ ತಕ್ಕುದಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪ ರಚನೆಗಳು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಹಿಮಾಲಯದ ಗಡವಾಲ್ ಮತ್ತು ಹಿಮಾಚಲ ಪ್ರದೇಶದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಡೆದಿದ್ದರೂ ಅಲ್ಲಿಯ ಶಿಲೆ ಬಹಳ ಶಿಥಿಲವಾದದ್ದರಿಂದ ಯಾವುವೂ ಸರಿಯಾಗಿ ಉಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುವ ಒಂದು ಗುಂಪು ರಾಜಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಕೋಟ ನಗರದಿಂದ ಸು. 125 ಕಿಮೀ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿರುವ ಧಮ್ನಾರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿದೆ. ಇವು ಎರಡು ಕಾಲ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದವು. ಮೊದಲನೆಯ ಗುಂಪು ಬೌದ್ಧ, ಸು. 3–7 ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಎರಡನೆಯದು ಎಲ್ಲೋರದ ಕೈಲಾಸದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲೇ ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿರುವ ವಿಷ್ಣು ದೇವಾಲಯ. ಇದು ಎಲ್ಲೋರದಷ್ಟು ದೊಡ್ಡದಲ್ಲವಾದರೂ ರಚನಾ ತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಅದನ್ನೇ ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ರೇಖಾನಾಗರದ ರೀತಿಯದು ಕಾಲ ಸು.10ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ನಗರದಲ್ಲೇ ಇರುವ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಗುಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ಇವು ವಿಶೇಷವಾದ ವಾಸ್ತುರಚನೆಗಳಾಗಿರದೆ ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಆವರಣಗಳು. ಇವೆಲ್ಲ ಜೈನ ಸು. 8–15ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಈ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ತೀರ್ಥಂಕರರ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಿಲಾ ಕೆತ್ತನೆಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುವಂತಹದು ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಕೋಟೆಯ ಉರ್ವೈದ್ವಾರದ ಬಳಿ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಿರುವ 17.10 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಆದಿನಾಥ ತೀರ್ಥಂಕರನ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪ.

ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಈ ಅಂತಿಮಘಟ್ಟ ಸು. 12–13ನೆಯ ಶತಮಾನ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಆದರೆ ಈ ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ 18–19ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಬಂಡೆಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ಆವರಣಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸುವ ಕೆಲಸ ಕರ್ನಾಟಕ, ತಮಿಳುನಾಡು, ಆಂಧ್ರ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದುಂಟು. ಆದರೆ ಇವುಗಳು ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಾಗಲಿ, ಸೌಂದರ್ಯದಲ್ಲಾಗಲಿ ಯಾವ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಇಲ್ಲದ ಬಹಳ ಸರಳ ಅಥವಾ ಅರೆಬರೆ ರಚನೆಗಳು. ಇಂಥ ರಚನೆಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ಗವಿ ರಂಗಾಪುರ, ಆಂಧ್ರದ ಸಿಂಗರಾಯಕೊಂಡ ಮೊದಲಾದೆಡೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ಗುಹಿಲರು: ಉತ್ತರಭಾರತದ ರಾಜಸ್ತಾನ, ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ಕಾಠಿಯವಾಡ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಳಿದ ಒಂದು ರಾಜವಂಶ. ಈ ವಂಶದವರನ್ನು ಗುಹಿಲಪುತ್ರರು, ಗುಹಿಲೋತರು, ಗುಹಿಲೋಟರು, ಗೋಭಿಲಪುತ್ರರು, ಗುಹಿಲಗೋತ್ರರು ಎಂದೂ ಈ ವಂಶವನ್ನು ಗುಹಿಲಾಂಗಜ, ಗೆಹಲೊಟ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇವರ ಚರಿತ್ರೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದ ಪುಟಗಳು ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ವಿವಾದಯುತ ವಿಷಯಗಳಿಂದಲೇ ಕೂಡಿವೆ. ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ 1034ರಲ್ಲಿದ್ದ (977) ಈ ವಂಶದ ಅರಸನಾದ ಶಕ್ತಿಕುಮಾರನ ಆತಪುರ ಶಾಸನದಿಂದ ಇವರು ಮೂಲತಃ ಆನಂದಪುರದ ವಿಪ್ರಕುಲದವರೆಂದು ಮತ್ತು ಶ್ರೀಗುಹದತ್ತ ಈ ವಂಶದ ಮೊದಲ ರಾಜನೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇವರು ಸೂರ್ಯವಂಶದವರೆಂದೂ ರಾಮನ ವಂಶದವರೆಂದೂ ರಾಜಸ್ತಾನದ ಜನಪದ ಗೀತೆ ಹಾಗೂ ಕಥಾನಕಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವರು ಮೇವಾಡ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಅಧಿಪತಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಇವರು ಚಿತ್ತೋಡ (ಚಿತೋಡಗಡ), ಮೌರ್ಯ(ಮೋರಿ) ರಾಜರ, ಕನೌಜದ ಪ್ರತಿಹಾರರ, ಅಣಹಿಲ ಪಟ್ಟಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ, ಮಾಲವದ ಪರಮಾರರ ಮತ್ತು ಶಾಕಂಬರಿಯ ಚಾಹಮಾನರ ಮಾಂಡಲಿಕರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಪರಮಾರ ಮತ್ತು ಚಾಹಮಾನರ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವ ಗುಹಿಲವಂಶಜರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಅಡ್ಡಿಯಾಗಿತ್ತು. ಬಿಜಾಪುರ(ರಾಜಸ್ತಾನ) ಶಾಸನದಿಂದ ಪರಮಾರ ಮುಂಜ, ಚೆರವಾ ಶಾಸನದಿಂದ ಪರಮಾರ ಭೋಜ ಮತ್ತು ಚಿತ್ತೋಡ ಶಾಸನದಿಂದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಕುಮಾರಪಾಲ ಇವರು ಈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಒಡೆಯರಾಗಿದ್ದರೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಿದೆ. ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ವಿಜಯ ಗ್ರಂಥದಿಂದ ಚಾಹಮಾನರ 2ನೆಯ ವಾಕ್ಪತಿ ರಾಜನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಗುಹಿಲರ ರಾಜ್ಯ ಚಾಹಮಾನರ ಅಧೀನತೆಗೊಳಗಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ತರುವಾಯ ಮುಸಲ್ಮಾನ ರಾಜರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವರು ವಿಶೇಷ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದರು. ಗುಹಿಲವಂಶದ ಬಳ್ಳಿ ಅನೇಕ ಮನೆತನಗಳಾಗಿ ಹಬ್ಬಿಕೊಂಡು ಬೆಳೆದಿದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವುಗಳೆಂದರೆ : 1. ಮೇದಾಪಾಟದ (ಮೇವಾಡ) ಗುಹಿಲಪುತ್ರರದು 2. ಚಟ್ಸು ಮತ್ತು ದಬೋಕದ ಗುಹಿಲಪುತ್ರರದು 3. ಸೌರಾಷ್ಟ್ರದ ಗುಹಿಲಪುತ್ರರದು 4. ಆಸಿಕದ ಗುಹಲಪುತ್ರರದು 5. ನಡೂಲಡಾಗಿಕದ ಗುಹಿಲಪುತ್ರರದು 6. ಸೆಸೋದಿಯಾದ ಗುಹಿಲಪುತ್ರರದು ಮತ್ತು 7. ದುಂಗಪುರ ಹಾಗೂ ವಾಗ್ದಾದ ಗುಹಿಲಪುತ್ರರದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೇವಾಡದ ಮನೆತನವೇ ಮೂಲ ಹಾಗೂ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು. ನಾಗಹ್ರದ, ಚಿತ್ತೋಡ, ಆತಪುರ (ಆಹರ)– ಇವು ಇವರಿಗೆ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದವು.

ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ರಾಜರ ವಿಷಯ ಆತಪುರ ಶಾಸನದಿಂದ ಈ ರೀತಿ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ: ಗುಹದತ್ತ–ಭೋಜ–ಮಹೇಂದ್ರ I –ನಾಗ–ಶೀಲ–ಅಪರಾಜಿತ–ಮಹೇಂದ್ರ I –ಕಾಲಭೋಜ–ಖೊಮ್ಮಾಣ I–ಭರ್ತೃಪಟ್ಟ I–ಸಿಂಹ–ಖೊಮ್ಮಾಣ II – ಮಹಾಯಕೋ – ಖೊಮ್ಮಾಣ III–(936) –ಭರ್ತೃಪಟ್ಟ II – ಅಲ್ಲಟ (951) – ನರವಾಹನ (971)– ಶಾಲಿವಾಹನ–ಶಕ್ತಿಕುಮಾರ (977). ಶಕ್ತಿಕುಮಾರನಿಗೆ ಮೇವಾಡರಾಷ್ಟ್ರದ ಆತಪುರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ತತ್ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ತೋಡ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಬಾಪ್ಪನೆಂಬವನು ಬಹಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದ್ದಾನೆ. ಬಾಪ್ಪನನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಉಪಲಬ್ಧ ಸಾಮಗ್ರಿಯಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಇವರಲ್ಲಿ ಗುಹದತ್ತನನ್ನು ಬಾಪ್ಪನೆಂದು, ಸಿ.ವಿ. ವೈದ್ಯರು ಕಾಲಭೋಜನನ್ನು ಬಾಪ್ಪನೆಂದು, ಜಿ.ಎಚ್. ಓಝಾ ಮತ್ತು 1ನೆಯ ಖೊಮ್ಮಾಣನನ್ನು ಬಾಪ್ಪನೆಂದು ಡಿ. ಆರ್. ಭಂಡಾರ್ಕರ್ – ಹೀಗೆ ಭಿನ್ನಭಿನ್ನವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. 1ನೆಯ

ಖೊಮ್ಮಾಣನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅರಬರು ಮೇವಾಡದವರೆಗೆ ಬರಲು ಅವರನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಅಟ್ಟಿದುದರಿಂದ ಆತನನ್ನೇ ಬಾಪ್ಪನೆಂದು ಜನ ಕರೆದಿರಬಹುದು ಮತ್ತು ಖೊಮ್ಮಾಣ ರಾಸೊ ಗ್ರಂಥ ಆತನ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆಂಬುದು ಭಂಡಾರ್ಕರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇದು ಗಮನಾರ್ಹವಾದದ್ದು.

ಅಲ್ಲಟನ ಕಾಲದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮೇವಾಡ ಗೂರ್ಜರ ಪ್ರತಿಹಾರರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇವನು ಅದನ್ನು ಅವರಿಂದ ಪ್ರತಿಹಾರರ ದೇವಪಾಲನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೇವಾಡ ಸಂಪತ್‌ಸಮೃದ್ಧಿಯಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತೆಂದು ಸಾರಣೇಶ್ವರ ಶಿಲಾಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಅಂಬಾಪ್ರಸಾದನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಇವರ ರಾಜ್ಯ ಚಹಮಾನ 2ನೆಯ ವಾಕ್ಪತಿರಾಜನ ಹಸ್ತಗತವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಮೇವಾಡ ಸ್ವಲ್ಪ ಅರಾಜಕತೆಗೆ ಒಳಗಾಯಿತು.

ಸು.1108–16ರ ಸಮಯಕ್ಕೆ ವಿಜಯಸಿಂಹನೆಂಬವನು ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿದು ಬಂದಿದೆ. ಇವನಿಗೆ ರಾಣಿಯಾದ ಶಾಮಲದೇವಿಯ ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಅಲ್ಹಣದೇವಿಯೆಂಬ ಮಗಳಿದ್ದಳು. ಆಕೆಯನ್ನು ಕಳಚುರಿಯ ಕರ್ಣನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಮದುವೆ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಸು. 1168ರಲ್ಲಿದ್ದ ರಣಸಿಂಹನ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳಾದ ಕ್ಷೇಮಸಿಂಹ ಮತ್ತು ರಾಹಪ ಇವರಿಂದ ಈ ಮನೆತನ ಎರಡಾಯಿತು. ಕ್ಷೇಮಸಿಂಹನ ವಂಶಜರು ರಾವಲ ಎಂದೂ ರಾಹಪನ ವಂಶಜರು ರಾಣಾ ಎಂದೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರು. ರಾಹಪನ ಮನೆತನದವರನ್ನು ಸೆಸೋದಿಯಾ ಮನೆತನದವರೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕ್ಷೇಮಸಿಂಹನಿಗೆ ಸಾಮಂತಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಕುಮಾರಸಿಂಹ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಚಹಮಾನ ಕುಮಾರಪಾಲ ಮೇವಾಡವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಲು ಸಾಮಂತಸಿಂಹ ದುಂಗರಪುರ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಬನ್ಸವಾರದಲ್ಲಿ (ವಾಗ್ವಾ) ನೆಲಸಿದ. ಮುಂದೆ ದುಂಗರಪುರದ ವಂಶ ಬೇರೆಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಆದರೆ ಸಾಮಂತಸಿಂಹನ ತಮ್ಮ ಕುಮಾರಸಿಂಹ ಚಹಮಾನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಮೇವಾಡಕ್ಕಧಿಪತಿಯಾದ. ಇವನ ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ಚೈತ್ರಸಿಂಹನ ಕಾಲಕ್ಕೆ (1213–56) ಗುಲಾಮಸಂತತಿಯ ಬಾದಶಹನಾದ ಇಲ್ತಮಷ್ ಈ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿದ್ದ. ಈತನ ಅನಂತರ ತೇಜಸಿಂಹ, ಸಮರಸಿಂಹ ಮತ್ತು ರತನಸಿಂಹ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಿದರು.

ರತನಸಿಂಹನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿ ರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತರಣಕ್ಕೋ ರತನಸಿಂಹನ ಪತ್ನಿ ಪದ್ಮಿನಿಯ ಮೇಲಿನ ಮೋಹಕ್ಕೋ ಚಿತ್ತೋಡದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಆ ದುರ್ಗವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಲಾವುದ್ದೀನನ ಧಾಳಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಅಮೀರ್ ಖುಸ್ರು, ಬಾರನೀ– ಇವರು ಒಬ್ಬೊಬ್ಬರು ಒಂದೊಂದು ಬಗೆಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇಬ್ಬರೂ ಸಮಕಾಲೀನರೇ ಆಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ವಿಷಯ ಹೀಗೆ ಎಂದು ಸದ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳುವಂತಿಲ್ಲ. ಅಲಾವುದ್ದೀನ ಚಿತ್ತೋಡವನ್ನು 1303ರಲ್ಲಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅದಕ್ಕೆ ಖಿಜರಾಬಾದ್ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟು ಆ ಪ್ರಾಂತದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ತನ್ನ ಪುತ್ರ ಖಿಜರ್‌ಖಾನನಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ, ಗೊಂದಲಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಲು ಖಿಜರ್‌ಖಾನನಿಂದ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತವನ್ನು ರಜಪೂತ ಸೋನಿಗರ ವಂಶದ ಮಾಲದೇವನಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಮುಂದೆ ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ರತನಸಿಂಹನ ವಂಶದವನೇ ಆದ, ರಾಹಪನ ಸೆಸೋದಿಯ ಮನೆತನದ ರಾಣಾ ಹಮೀರ್ ಹಾಗೂ ಆತನ ಪುತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರಸಿಂಹ ಇವರು ಚಿತ್ತೋಡವನ್ನು ಪುನಃ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡರು. ಈ ತಂದೆ ಮಕ್ಕಳ ರಾಜ್ಯ ಮೇವಾಡಕ್ಕೆ ಮತ್ತೆ ಸುಕಾಲವನ್ನು ತಂದಿತು. ಸಂಪತ್‌ಸಮೃದ್ಧಿಯಿಂದ ಜನ ಸಂತೋಷಭರಿತರಾದರು. ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಹೊಂದಿದ ಮೇವಾಡದ ವೈಭವ ಕ್ಷೇತ್ರಸಿಂಹನ ತರುವಾಯ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಲಾಖ ಮತ್ತು ಮೋಕಲ್– ಇವರ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರವಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಮಹಾರಾಣಾ ಕುಂಭನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅದು ಇನ್ನಷ್ಟು ವರ್ಧಮಾನವಾಯಿತು. ಆತ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಹಸ್ತಗತವಾಗಿದ್ದ ಅನೇಕ ರಜಪೂತ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಹೀಗೆ ಆತನ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟ ರಾಜ್ಯಗಳೆಂದರೆ; ಬುಂದೇಲ್‌ಖಂಡ, ಮಾಂಡಲಗಡ, ಶಾಗರೋನ್, ಸಾರಂಗಪುರ, ಚಾಟುಸ್, ರಣಥಂಭೋರ್, ಖಾಟೂ, ಅಜಮೇರ್ ಮತ್ತು ನಾಗೋರ್. ಹಿರಿಮೆಗರಿಮೆಗಳ ಕುರುಹಾಗಿ ಆತನ ವಿಜಯ ಸ್ತಂಭ ಚಿತ್ತೋಡದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ನಿಂತಿದೆ. ಕುಂಭಸಿಂಹ ಶೂರನೂ ಧೀರನೂ ರಸಿಕನೂ ಕಲಾಪ್ರಿಯನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಈತನ ಮೊಮ್ಮಗನೇ ರಾಣಾ ಸಾಂಗ.

ರಾಣಾ ಸಾಂಗನ ಮೂಲ ಹೆಸರು ರಾಣಾ ಸಂಗ್ರಾಮಸಿಂಹ. ಇವನು ಗುಜರಾತ್ ಹಾಗೂ ಮಾಲವದ ಸುಲ್ತಾನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ದಿಲ್ಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಲೋದಿಯನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರ ಮೂಲಪುರುಷನಾದ ಬಾಬರ್ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿಬಂದ. ಬಾಬರ್ ಹಾಗೂ ರಾಣಾ ಸಾಂಗಾ ಇವರ ಮಧ್ಯೆ ಖಾನುವ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ಜರುಗಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ರಾಣಾ ಸೋತ. ಈ ಸೋಲಿನಿಂದ ರಜಪೂತ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಅಳಿಸಲಾಗದ ಪರಿಣಾಮವುಂಟಾಯಿತು. 1568ರಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಮೊಗಲರು ಮೇವಾಡವನ್ನು ಪೂರ್ತಿ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡರು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ ರಾಣಾ ಪ್ರತಾಪ ಚಿತ್ತೋಡ ಹಾಗೂ ಉದಯಪುರಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಭಿಲ್ಲರ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡು ಕಾಡುಮೇಡುಗಳಲ್ಲಿ ಅಲೆಯುವ ಪ್ರಸಂಗ ಬಂದರೂ ಮೊಗಲರ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ; ತನ್ನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಈತ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಷ್ಟಪಟ್ಟರೂ ಕಳೆದುಕೊಂಡ ರಾಜ್ಯದ ಎಷ್ಟೋ ಭಾಗವನ್ನು ಪುನಃ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ರಾಣಾ ಪ್ರತಾಪನ ಜೀವನಚರಿತ್ರೆ ರೋಮಾಂಚಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಆತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಹೋರಾಡಿದ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಹುಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಮಲಗುವ ಶಪಥ ಮಾಡಿದ್ದ. ಆತನ ತರುವಾಯ ಮೊಗಲರ ಜಹಾಂಗೀರನ ಕಾಲದ ವೇಳೆಗೆ, ಆ ಮನೆತನ ಮೊಗಲರಿಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಶರಣಾಗತವಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಎಂದೂ ಅದು ಹಿಂದಿನ ವೈಭವದಿಂದ ಮೆರೆಯಲಿಲ್ಲ.

ಸು.5–6 ಶತಮಾನದಿಂದ ರಾಜ್ಯಭಾರವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಗುಹಿಲ ಪುತ್ರರು ರಜಪೂತರ 36 ಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಬಹು ಶ್ರೇಷ್ಠಮನೆತನದವರೆಂದು ಪರಿಗಣಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ರಾಜಸ್ತಾನದ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಗೀತ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಚಿತ್ರಕಲೆ ಎಲ್ಲವೂ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಲು ಇವರು ಬಹಳಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣ. ಭಕ್ತೆ ಮೀರಾಬಾಯಿ ಈ ಮನೆತನದವಳು. ಶಿವಾಜಿಯೂ ಈ ವಂಶದವನೆಂದೇ ಹೇಳುವುದಿದೆ. ಆದರೆ ಅದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗದಿರುವ ವಿಷಯ. ಇವರ ಮನೆತನದವರು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಸಂಸ್ಥಾನಾಧೀಶರಾಗಿ ಉಳಿದಿದ್ದರು. ಇವರ ಪ್ರದೇಶಗಳು 1947ರ ಅನಂತರ ಸ್ವತಂತ್ರಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನವಾದುವು. (ಎಸ್.ಜಿ.ಎ.)

ಗೂಢಚರ್ಯೆ: ವೇಷ ಮರೆಸಿಕೊಂಡು ಶತ್ರು ಶಿಬಿರಗಳಿಗಾಗಲೀ ಶತ್ರು ದೇಶಗಳಿಗಾಗಲೀ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿನ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು, ಚಲನವಲನಗಳು, ರಾಜಕೀಯ ರಹಸ್ಯಗಳು ಮುಂತಾದವನ್ನು ಗುಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆ ಮಾಡುವ ಕಾರ್ಯ (ಸ್ಪೈಯಿಂಗ್), ಬೇಹುಗಾರಿಕೆ ಇದರ ಪರ್ಯಾಯ ಪದ. ಗೂಢಚರ್ಯೆ ವೃತ್ತಿ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೂ ಗುಪ್ತಚಾರರನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೂ ಫ್ರೆಂಚ್ ಭಾಷೆಯ ಎಸ್ಪಿಯೋನೇಜ್ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಈಗ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಎಲ್ಲ ಗೂಢಚಾರರಲ್ಲೂ ಇರಬೇಕಾದ ದಿಟ್ಟತನ, ಧೈರ್ಯ, ಸಾಹಸ ಪ್ರವೃತ್ತಿ, ಅಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ವ್ಯವಹಾರ ಜ್ಞಾನ, ದೀರ್ಘಕಾಲದವರೆಗೂ ತಾಳಿಕೊಂಡಿರಬಲ್ಲ ಸಹನಶಕ್ತಿ, ಸಮರ್ಥ ವರದಿಗಳನ್ನು ಗುಪ್ತವಾಗಿ ರವಾನಿಸಬಲ್ಲ ಕೌಶಲ, ನಿರ್ಧರಣ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಇತ್ಯಾದಿ. ತಮ್ಮತನವನ್ನು ಸದಾ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಇತರರೊಡನೆ ಸಮರಸವಾಗಿ ಬೆರೆತು ಅವರಿಂದ ಉಪಯುಕ್ತ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ವ್ಯವಹಾರಚತುರರಿರುವರು.

ಗೂಢಚರ್ಯೆಯನ್ನು ವಿಶಾಲವಾಗಿ ಎರಡು ವಿಭಾಗಗಳಾಗಿ ಮಾಡಿ ಅಭ್ಯಸಿಸುವುದುಂಟು: ರಾಜಕೀಯ ಬೇಹುಗಾರಿಕೆ, ಸೇನಾ ಬೇಹುಗಾರಿಕೆ, ದೇಶದ ರಾಜಕೀಯ ವಿಷಯಗಳಿಗೂ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೂ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮಾಹಿತಿಗಳು, ವಾಣಿಜ್ಯ, ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಹಾರಗಳು, ಸರ್ಕಾರದ ಇತರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು, ಯಂತ್ರ ಸ್ಥಾವರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿವರಗಳು ಇವೇ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಬೇಹುಗಾರಿಕೆ ರಾಜಕೀಯ ಗೂಢಚರ್ಯೆಯ ಕಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತವೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ದೇಶದಲ್ಲೂ ಇಂಥ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸರ್ಕಾರದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಅಲ್ಲದೆ ಖಾಸಗಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳೂ ಆಯಾ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳ ಬೆಂಬಲಕ್ಕಾಗಿ ಇರುವುದು ಉಂಟು. ಯುದ್ಧ ಹಾಗೂ ಶಾಂತಿ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ಯುದ್ಧ ಸಂಬಂಧ ವಿಷಯಗಳ ಮಾಹಿತಿ ಪಡೆಯುವುದು ಸೇನಾ ಗೂಢಚರ್ಯೆಯ ಪ್ರಧಾನೋದ್ದೇಶ.

ನಾನಾ ಸ್ವಭಾವಗಳ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ನಾನಾ ಉದ್ದೇಶಗಳಿಂದ ಗೂಢಚರ್ಯೆವೃತ್ತಿಗೆ ಸೇರುತ್ತಾರೆ. ಅಪಾಯಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕೆಂಬ ಇಚ್ಛೆ, ಸಾಹಸಗಳನ್ನು ಸಾಧಿಸುವ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯುಳ್ಳವರು; ತಮ್ಮ ದೇಶದ ವಿರುದ್ಧ ಅತೃಪ್ತಿ, ಕೋಪವುಳ್ಳವರು; ಪಾತಕಗಳ ಚರಿತ್ರೆಯುಳ್ಳವರು; ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಭಾವನೆ, ರಾಜನಿಷ್ಠೆಗಳಿಲ್ಲದೆ ಹೆಚ್ಚು ಹಣ ಬರುವ ಕಡೆ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳುವ ಗೀಳಿರುವವರು; ದುಡ್ಡನ್ನು ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಗಳಿಸಲು ಯಾವುದಕ್ಕೂ ಹೇಸದೆ, ಏನುಬೇಕಾದರೂ ಮಾಡಲು ಸಿದ್ಧರಾಗಿರುವವರು ಮುಂತಾದವರಿರುತ್ತಾರೆ. ಸೇನಾ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದವರು ತಾವಾಗಿಯೇ ಮುಂದೆ ಬರುತ್ತಾರೆ. ಕೆಲವರು ಇಮ್ಮಡಿ ಬೇಹುಕಾರರಾಗಿ (ಡಬ್ಬಲ್ ಸ್ಪೈಸ್ ಅಥವಾ ಡಬಲ್ ಕ್ರಾಸ್) ಮಿತ್ರ ಮತ್ತು ಶತ್ರು ಎರಡು ಪಕ್ಷಗಳಲ್ಲೂ ಕೆಲಸಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಕಾರ್ಲ್ ಷೂಲ್ ಮೆಯ್ಸ್ಟರ್ ಎಂಬ ಚರಿತ್ರೆಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಇಮ್ಮಡಿ ಬೇಹುಕಾರ. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಮೊದಲನೆಯ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಶತ್ರು ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಹ್ಯಾಪ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್ ಇಬ್ಬರಿಂದಲೂ ಸಂಬಳ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ. ಕೆಲವರು ದೇಶಾಭಿಮಾನದಿಂದ ತಮ್ಮ ದೇಶದವರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ಘನವಾದ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಗೂಢಚರ್ಯೆಗೆ ಸೇರಿ ಶತ್ರುಗಳಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗುವುದುಂಟು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನರ್ಸ್ ಈಡಿತ್ ಕೇವಲ್ ಎಂಬಾಕೆ ತನ್ನ ದೇಶದವರು ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ಪಾರಾಗುವಂತೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದಳು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಜರ್ಮನರು ಅವಳನ್ನು ಗುಂಡಿಕ್ಕಿ ಕೊಂದರು. ಲೂಯಿ ಬೆಟ್ಟಿಗ್‌ನಿಯರ್ ಎಂಬ ಫ್ರೆಂಚ್ ದೇಶಭಕ್ತಳಿಗೂ ಅದೇ ಗತಿಯಾಯಿತು. ಅಮೆರಿಕನ್ ಕ್ರಾಂತಿಯಲ್ಲಿ ಧರ್ಮನಿಷ್ಠನೂ ದೇಶಭಕ್ತನೂ ಆಗಿದ್ದ ನಾಥನ್ ಹೇಲ್ ಎಂಬ ಅಮೆರಿಕನನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಹಿಡಿದು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಿದರು. ಕೆಲವು ಕೃಪಣರು ದುಡ್ಡಿನಾಸೆಗೆ ಶತ್ರುಪಕ್ಷದ ಗೂಢಚಾರರಾಗಿ ವರ್ತಿಸಿ ತಮ್ಮ ದೇಶಕ್ಕೆ ದ್ರೋಹ ಮಾಡಿದ್ದೂ ಉಂಟು. ನಾರ್ವೆಯಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ಸೇನಾ ಹುದ್ದೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕ್ವಿಸ್ಲಿಂಗ್ ಎಂಬಾತ ತನ್ನ ದೇಶಕ್ಕೆ ವಿಶ್ವಾಸಘಾತಕನಾಗಿ ಜರ್ಮನರಿಗೆ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಅವನಿಗೆ ಮರಣದಂಡನೆಯಾಯಿತು. ಇಂಥ ದ್ರೋಹಿಗಳನ್ನು ಇಂದು ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲಿ ಕ್ವಿಸ್ಲಿಂಗ್ ಎಂದೇ ಕರೆಯುವುದುಂಟು. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಅಡ್ಮಿರಲ್ ವಿಲ್‌ಹೆಲ್ಮ್ ಕ್ಯಾನರಿಸ್ ಎಂಬಾತ ಬ್ರಿಟಿಷರೊಡನೆ ಸೇರಿಕೊಂಡು ಹಿಟ್ಲರನ್ನು ಕೊಲ್ಲಲು

ನಡೆಸಿದ ಒಳಸಂಚಿಗಾಗಿ ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಅತಿಗೋಪ್ಯ ಪರಮಾಣು ಶೋಧನೆಗಾಗಿ ನೇಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಕ್ಲಾಸ್‌ಫುಚ್ಸ್ ಮತ್ತು ಆಲನ್ ಮೇ ಎಂಬುವರು 1945ರಲ್ಲಿ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ರಷ್ಯನರಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದರು. ಅಮೆರಿಕದ ಜೂಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಎಥೆಲ್ ರೋಜೆನ್‌ಬರ್ಗ್ ಎಂಬುವರು ಪರಮಾಣು ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು 1951ರಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ತಿಳಿಸಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ವಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟರು. ರಷ್ಯದ ಏಜೆಂಟ್ ವಾಲ್ಡಿಮಿರ್ ಪೆಟ್ರೋವ್ ಮತ್ತು ಆತನ ಹೆಂಡತಿ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯಾದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯನ್ ರಾಯಭಾರಿ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿದ್ದವರು ರಷ್ಯವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ ಸರ್ಕಾರದ ಆಶ್ರಯವನ್ನು ಪಡೆದರು. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ರಸಲ್ ಫಿಲ್ಬೀ ಮತ್ತು ಇನ್ನಿಬ್ಬರು ರಷ್ಯದ ಏಜೆಂಟರುಗಳಾಗಿ ಗುಪ್ತ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರೆಂದು ಹಿಡಿಯಲ್ಪಟ್ಟಾಗ ಅವರು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದರು.

ಪ್ರಪಂಚಾದ್ಯಂತ ಗೂಢಚಾರರಿಗಾಗಿ ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ಕೋಟ್ಯಂತರ ರೂಪಾಯಿಗಳು ಖರ್ಚಾಗುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಅವರಿಗಾಗಿ ಗುಪ್ತನಿಧಿಯನ್ನೂ ಶೇಖರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಗೂಢಚರ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಟ್ಟಳೆಗಳಿವೆ. ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಶತ್ರು ದೇಶದ ಗೂಢಚಾರರು ನಡೆಸುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳನ್ನೂ ಏರ್ಪಾಡುಗಳನ್ನೂ ಮುರಿದುಹಾಕಲು ಆ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಗೂಢಚಾರರು ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಪ್ರತಿವಿಧಾನದ ಗೂಢಚಾರರು ಶತ್ರು ಗೂಢಚಾರರನ್ನು ಅವರ ಸಂಧಾನಗಳನ್ನು ಗುಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸುತ್ತಾ ಅವನ್ನು ಪ್ರತಿಕೂಲ ಕ್ರಮಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮೂಲ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಪ್ರತಿಗೂಢಚರ್ಯೆ (ಕೌಂಟರ್–ಸ್ಪೈಯಿಂಗ್) ಎಂದು ಹೆಸರು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಗೂಢಚಾರರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಶತ್ರು ಏಜೆಂಟರನ್ನು ಹಿಡಿದು ಬಂಧಿಸಿದರು. ಜರ್ಮನರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಹೂಡಿದ್ದ ಗುಪ್ತ ಚಳವಳಿಗಳಿಗೆ ನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ ಆರ್ನ್ಸ್ ಎಂಬ ಹಜಾಮನನ್ನು ಸೆರೆ ಹಿಡಿದ ಬಳಿಕ ಆ ಉಪದ್ರವ ಅಡಗಿತು. ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ವಿದೇಶಿ ಬೇಹುಗಾರರ 33 ತಂಡಗಳು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲ್ಪಟ್ಟವು.

ಗೂಢಚರ್ಯೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಅತ್ಯಂತ ಪುರಾತನ ಕಸಬುಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಅದು ಬಲು ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಯುದ್ಧತಂತ್ರದ ಒಂದು ಅಂಗವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟರು ಗೂಢಚರ್ಯೆಯ ಇಲಾಖೆಯನ್ನೇ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದರು. ಅವರು ಗೂಢಚಾರರನ್ನು ಹಿಟ್ಟಿನ ಚೀಲಗಳಲ್ಲಿ ಬಚ್ಚಿಟ್ಟು ಅವನ್ನು ತಾವು ಹಿಡಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದಿದ್ದ ಹಡಗುಗಳಲ್ಲಿ ಇಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ತನ್ನ ಕೈಕೆಳಗಿನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕಸ್ಥರಾರೆಂಬುದನ್ನು ಒಂದು ತಂತ್ರದಿಂದ ಪತ್ತೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ಪರ್ಷಿಯಕ್ಕೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಹೋದಾಗ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಸಂದೇಶಗಳನ್ನು ಊರಿಗೆ ಒಯ್ಯಲು ವಿಶಿಷ್ಟದೂತನನ್ನು ಕಳಿಸುವೆನೆಂದೂ ಎಲ್ಲರೂ ಸಂದೇಶಗಳನ್ನು ದೂತನಿಗೆ ಕೊಡಬಹುದೆಂದೂ ತಿಳಿಸಿ ಎಲ್ಲರೂ ಕಾಗದಗಳನ್ನು ಹರಿಕಾರನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಬಳಿಕ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಅವನ್ನು ಗುಟ್ಟಾಗಿ ಓದಿಕೊಂಡು ಯಾರು ಯಾರು ರಾಜದ್ರೋಹಿಗಳೆಂಬುದನ್ನು ಅರಿಯುತ್ತಿದ್ದ. ಗ್ರೀಕರು ಬೇಹುಗಾರರ ತಂತ್ರದಿಂದ ಶತ್ರುಗಳ ರಕ್ಷಣಾಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ಭೇದಿಸಿ ಟ್ರೋಜನ್ ಕುದುರೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದರು. ಪರ್ಷಿಯದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಬಂಧದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಿಸಿಯಾಸ್ ಎಂಬಾತ ಗ್ರೀಕರಿಗೆ ಸುದ್ದಿ ಕಳಿಸಲು ಒಬ್ಬ ಗುಲಾಮನ ತಲೆಕೂದಲನ್ನು ಬೋಳಿಸಿ ಚರ್ಮದ ಮೇಲೆ ಬರೆದು, ಕೂದಲು ಬೆಳೆದ ಅನಂತರ ಅವನನ್ನು ಗ್ರೀಕರ ಬಳಿಗೆ ಕಳಿಸಿದ; ಗ್ರೀಕರು ಅವನ ಕೂದಲನ್ನು ಬೋಳಿಸಿ ಸುದ್ದಿಯನ್ನು ಓದಿಕೊಂಡರು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಗೂಢಚಾರರ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಪ್ರಬಲವಾಗಿತ್ತು; ಅದು ಚಾಣಕ್ಯನ ಮುಖ್ಯ ತಂತ್ರ. ಕೆನಾನ್ ಪ್ರಾಂತದ ಸೈನಿಕ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆ ಮಾಡಲು ಮೋಸೆಸ್ 12 ಗೂಢಚಾರರನ್ನು ಕಳಿಸಿದನೆಂದು ಬೈಬಲಿನಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಸೇನಾಪತಿ ಸಿಪಿಯೋ ಆಫ್ರಿಕಾನಸ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 200ರಲ್ಲಿ ಹ್ಯಾನಿಬಾಲ್‌ನನ್ನು ಫ್ಯೂನಿಕ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ್ದು ಅವನ ಬೇಹುಕಾರರು ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಹೊಗೆಯ ಸಂಕೇತಗಳಿಂದ ಶತ್ರುವಿನ ಚಲನವಲನಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಗೂಢಚಾರರ ಸಹಕಾರವಿಲ್ಲದೆ ಸಿಪಿಯೋ ಯುದ್ಧಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಗೆಲ್ಲಲಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನೌಕಾಧಿಕಾರಿ ಸ್ಯಾಮ್ಯುಯೆಲ್ ಪೆಪಿಸ್ ಎಂಬಾತ ನಿದ್ರೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಒಬ್ಬ ಡಚ್ ರಾಯಭಾರಿಯ ಜೇಬಿನಿಂದ ಬೀಗದ ಕೈಯನ್ನು ಕದ್ದುಕೊಂಡು, ಅವನ ಬೀರುವಿನ ಬೀಗವನ್ನು ತೆರೆದು, ಡಚ್‌ರಾಜ್ಯದ ಬಹು ರಹಸ್ಯದ ಕಾಗದ ಪತ್ರಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ತನ್ನ ರಾಜ ಎರಡನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ಗೆ ಕೊಟ್ಟ.

ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಗುಪ್ತ ಏಜೆಂಟರಾಗಿ ಯುರೋಪಿನಾದ್ಯಂತ ಇದ್ದರು. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್ ರಾಜ ಪೋಪನ ಆಸ್ಥಾನದ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಕೌಂಟ್ ನಿಕೋಲಿನೋ ಡೆಲ್‌ಫಿಸ್ಕೋ ಎಂಬ ಏಜೆಂಟರನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ್ದ. ಸ್ವರಾಷ್ಟ್ರಕಲಹ, ಕ್ರಾಂತಿ, ಮತಸಂಬಂಧ ಉಪದ್ರವಗಳಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತ ಏಜೆಂಟರ ಪಾತ್ರ ಹಿರಿದಾದದ್ದು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಒಂದನೆಯ ಎಲಿಜ಼ಬೆತ್ ರಾಣಿಯ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬರ್ಲಿ ಮತ್ತು ವಾಲ್ಸಿಂಗ್ ಹಾಮ್‌ರು ಬಹು ಚಾತುರ್ಯದಿಂದ ಗೂಢಚಾರರನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದರು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ 13 ಮತ್ತು 15ನೆಯ ಲೂಯಿಗಳು ಗೂಢಚಾರರಿಂದ ಅಪಾರ ಪ್ರಯೋಜನವನ್ನು ಪಡೆದರು. ಗೂಢಚರ್ಯೆ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಮ್‌ವೆಲ್‌ನಿಂದಲೂ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಡಿನಲ್ ರಿಚಲುನಿಂದಲೂ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಪದ್ಧತಿಯಾಯಿತು. ರಿಷಿಲೂ ಅದನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ. ವೆನಿಸ್ ಪ್ರಜಾಧಿಪತ್ಯದ ಸ್ಬಿರ್ರಿ ಎಂಬ ಗುಪ್ತಸಂಸ್ಥೆಯೂ ರಷ್ಯದ ಒಖಾನಾ ಎಂಬ ಗುಪ್ತ ಪೊಲೀಸ್ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯೂ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಕಾಲದ ಗುಪ್ತ ಪೊಲೀಸರೂ ರಷ್ಯದ ಜ಼ಾರ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ಗುಪ್ತ ಏಜೆಂಟರೂ ಜರ್ಮನಿಯ ನಾಟ್ಸಿಗಳ ಗೆಸ್ಟಾಪೋ ಎಂಬ ಗುಪ್ತ ಸುದ್ದಿಗಾರರೂ ಎಲ್ಲ ದರ್ಜೆಗಳ ಜನರೊಡನೆ ಬೆರೆತು ಅವರ ಮರ್ಮ ಒಳಸಂಚುಗಳನ್ನು ಅರಿತು ವರದಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು.

18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಷ್ಯದ ಫ್ರೆಡರಿಕ್ ಮಹಾಶಯ ಬೇಹುಗಾರರ ತಂಡಗಳಿಂದ ನೆರವು ಪಡೆದ. ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಬೇಹುಗಾರರನ್ನು ಬಹಳ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ. ಅವನ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಗೂಢಚರ್ಯೆ ಕ್ರಮ ಬಹು ಸಮರ್ಥವಾಗಿತ್ತು. ಪೊಲೀಸ್ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ಫೌಚೆಯ ಗೂಢಚಾರರು ಜಾಕೊಬಿನ್ನರು, ರಾಯಲಿಸ್ಟರು ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಪಂಗಡದವರ ಒಳಸಂಚುಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆ ಮಾಡಿದರು., ವಾಟರ್ಲೂ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಡ್ಯೂಕ್ ಆಫ್ ವೆಲ್ಲಿಂಗ್ಟನ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿದ್ದ ತನ್ನ ಗುಪ್ತ ಏಜಂಟರುಗಳಿಂದ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಯೋಜನೆಯ ವಿವರಗಳನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಂಡಿದ್ದ. ರಷ್ಯ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಷ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಒಟ್ಟಿಗೆ ಪವಿತ್ರಮೈತ್ರಿ ಎಂಬ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಬಳಿಕ ಆ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಗೂಢಚಾರರು, ಸುದ್ದಿಗಾರರು, ಗುಪ್ತ ಏಜೆಂಟರು ಯುರೋಪಿನಾದ್ಯಂತ ತಂಡೋಪತಂಡವಾಗಿ ಹರಡಿಕೊಂಡರು.

19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಷ್ಯದ ಬಿಸ್‌ಮಾರ್ಕ್‌ನ ಬೇಹುಗಾರರು ಬಲೆಗಳಂತೆ ಹರಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಆ ಗೂಢಚಾರರ ಇಲಾಖೆಯ ನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ ವಿಲಿಯಮ್ ಸ್ಟೈಬರ್ ಎಂಬಾತ ಜರ್ಮನರ ಗೂಢಚರ್ಯೆಯನ್ನು ಬಹಳ ಚೆನ್ನಾಗಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಗೊಳಿಸಿದ್ದ. ಅವನು ವೇಷಪಲ್ಲಟ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ನಾನಾ ಕಪಟರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಬೊಹೀಮಿಯಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ತನ್ನ ಗೂಢಚಾರರ ನೆರವಿನಿಂದ ಪ್ರಷ್ಯದ ಸೇನೆ 1866ರಲ್ಲಿ ಬೊಹೀಮಿಯ ಕದನದಲ್ಲಿ ಗೆಲ್ಲುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. 1870ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಫ್ರೆಂಚ್–ಪ್ರಷ್ಯನ್ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧವಾಗಲು ಅವನು ಗೂಢಚರ್ಯೆ ತಯಾರಿಕೆಯನ್ನು ಬಹು ಪರಿಷ್ಕೃತವಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ 30,000 ಮಂದಿ ಗೂಢಚಾರರನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ್ದ. ಈ ಪ್ರಚಂಡ ಗೂಢತಂತ್ರದಿಂದ ಪ್ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಗೆಲುವಾಯಿತು.

ಅಮೆರಿಕದ ಕ್ರಾಂತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಗೂಢಚಾರರಿದ್ದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಬೇಹುಗಾರ ಮೇಜರ್ ಜಾನ್ ಅಂಡ್ರೆಯನ್ನು ಅಮೆರಿಕನ್ನರು ಹಿಡಿದು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಿದರು. ಅಮೆರಿಕದ ಸ್ವರಾಷ್ಟ್ರಕಲಹದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಬೇಹುಕಾರರು ಎರಡು ಪಕ್ಷಗಳಲ್ಲೂ ಇದ್ದರು. ರೋಸ್ ಗ್ರೀನ್‌ಹೌ ಮತ್ತು ಬೆಲ್ಲೆ ಬಾಯ್ ಎಂಬ ಮಹಿಳಾ ಗೂಢಚಾರರು ಅಮೂಲ್ಯ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಶೇಖರಿಸಿ ರಾಷ್ಟ್ರಮಂಡಲಿಗೆ ಕಳಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವು ಮಂಡಲಿಗೆ ವಿಜಯವನ್ನು ತಂದುವು. ಪಾಲಿನ್ ಕಷ್‌ಮನ್ ಎಂಬ ನಟಿ ಮತ್ತು ಎಮ್ಮಾ ಎಡ್ಮಂಡ್ಸ್ ಎಂಬ ಮಹಿಳೆ ಯೂನಿಯನ್ ಕಡೆ ಗೂಢಚಾರರಾಗಿದ್ದರು. ಎಲಿಜ಼ಬೆತ್ ಲ್ಯೂ ಎಂಬ ಯುವತಿ ಸಂಬಳವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳದೆ ತನ್ನ ಸ್ವಂತ ಖರ್ಚಿನಿಂದಲೇ ಗುಪ್ತ ಏಜೆಂಟಳಾಗಿದ್ದಳು. ಮಂಡಲಿಯ ಬೇಹುಗಾರ ಕ್ರಮ ಎಷ್ಟು ಸಮರ್ಥವಾಗಿತ್ತೆಂದರೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಅಬ್ರಹಾಮ್ ಲಿಂಕನ್ನನ ಆಲೋಚನಾಸಭೆಯ ವೃತ್ತಾಂತಗಳೂ ಇತರ ರಹಸ್ಯಗಳೂ 49 ಗಂಟೆಗಳೊಳಗೆ ಮಂಡಲಿಯ ಮುಖಂಡರಿಗೆ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಬೆಲ್ಲೆ ಬಾಯ್ ಎಂಬ ಯುವತಿ ಬಂದೂಕು ಹಾರುತ್ತಿದ್ದಾಗಲೂ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿ ಜನರಲ್ ಜಾಕ್ಸನ್‌ಗೆ ರಹಸ್ಯಸುದ್ದಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿದಳು. ಇದರಿಂದ ಮಂಡಲಿಗೆ ಗೆಲುವಾಯಿತು. ಜಪಾನಿಯರು 1904–05ರಲ್ಲಿ ಮಂಚೂರಿಯವನ್ನು ಧಾಳಿಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ರಷ್ಯದ ಚಲನವಲನಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಗೂಢಚಾರರಿಂದ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಅರಿತಿದ್ದರು.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ತಯಾರಾಗಲು ಜರ್ಮನ್ನರು ನಾನಾ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ತಮ್ಮ ಗೂಢಚಾರರಿಂದ ರಹಸ್ಯ ಸುದ್ದಿಗಳನ್ನು ತರಿಸಿದ್ದರು. ಅಮೆರಿಕ ತನ್ನ ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ನೆರವನ್ನು ಮುರಿಯಲು ಜರ್ಮನಿ ಕೇಪಿಟಾನ್ ರಿಂಟೆಲ್ ಎಂಬ ಗುಪ್ತಚಾರರನ್ನು 1915ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಿತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿದ್ದ ರೈತರು, ಚಾಕರರು, ಹಜಾಮರು, ವ್ಯಾಪಾರ ಪ್ರವಾಸಿಗಳು, ಉಪಾಧ್ಯಾಯರುಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಜರ್ಮನರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರು ತಾವು ಜರ್ಮನರೆಂದು ತಿಳಿಸದೆ ಇತರ ಜನಾಂಗದವರೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಜರ್ಮನಿಯ ಗೂಢಚಾರರಾಗಿ ವರ್ತಿಸಿದರು. ಜರ್ಮನಿಯ ನೌಕೆಯಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಆಗಿದ್ದ ಆಲ್‌ಫ್ರೆಡ್ ವೆಹ್ರಿಂಗ್ ಎಂಬಾತ ಆಲ್ಬರ್ಟ್ ಓಟೆಲ್ ಎಂಬ ಮಿಥ್ಯನಾಮದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಏಜೆಂಟಾಗಿ ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಬಹಳ ವರ್ಷ ನೆಲೆಸಿ 1938ರಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನೌಕೆಯ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ಹ್ರಸ್ವತರಂಗ ಪ್ರೇಷಕದಲ್ಲಿ (ಷಾರ್ಟ್ ವೇವ್ ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಮೀಟರ್) ಕಳಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಜರ್ಮನರು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಯುದ್ಧ ಹಡಗು ರಾಯಲ್ ಓಕನ್ನು ಮುಳುಗಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು.

ಬ್ರಿಟಿಷರ ಗುಪ್ತ ಏಜೆಂಟುಗಳು ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲೂ ಜರ್ಮನಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗೆ ವರದಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ತರಬೇತಾದ ಏಜೆಂಟರುಗಳನ್ನು ಅಮೆರಿಕನ್ನರು ಪ್ಯಾರಾಶೂಟ್‌ಗಳಿಂದ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಇಳಿಸಿದರು. ಅವರು ಜರ್ಮನರ ಐದು ಡಿವಿಜ಼ನ್‌ಗಳು ಕೆಲಸ ಮಾಡದಂತೆ ತಂತ್ರ ನಡೆಸಿದರು. ರಷ್ಯದ ಗೂಢಚಾರ ರಿಚರ್ಡ್ ಸೋರ್ಜ್ ಎಂಬಾತ ಜಪಾನಿನಲ್ಲಿ ನಿಂತು ತಾನು ಜರ್ಮನ್ ಪಕ್ಷದ ಸುದ್ದಿಗಾರನೆಂದು ನಟಿಸಿ ಜರ್ಮನರ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ತಿಳಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಜರ್ಮನರ 170 ಡಿವಿಜ಼ನ್‌ಗಳು ಸೋವಿಯೆತ್ ಸರಹದ್ದಿನಲ್ಲಿದ್ದವೆಂದೂ ಅವು ಐದು ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಸ್ಕೋ ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಧಾಳಿಮಾಡುವುದೆಂದೂ ರಷ್ಯಕ್ಕೆ 1941ರಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿದ. ಜಪಾನರು ಅವನನ್ನು ಹಿಡಿದು ವಧಿಸಿದರು.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಟ್ರೂಡ್ ಮಾರ್ಗರೇಟ್ ಜೆಲ್ಲಾ ಎಂಬ ಬಹು ಸುಂದರ ಡಚ್ ನರ್ತಕಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಬೇಹುಗಾರಳಾಗಿ ಮಾತಾಹಾರಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ಯಾರಿಸಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ಜರ್ಮನಿಗೆ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದಳು. ಠಕ್ಕು, ಬೆಡಗು, ಬಿನ್ನಾಣಗಳಿಂದ ಇವಳು ಅನೇಕ ಉನ್ನತ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೇನಾಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಮರಳುಮಾಡಿ ತನ್ನ ಬಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿಸಿ, ಅಮಲೇರಿಸುವ ಮಾದಕಗಳಿಂದ ಮೈಮರೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿ, ಅವರಿಂದ ಸೇನಾ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ಸೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದಳು. ಇವಳು ತಿಳಿಸಿದ ಒಂದು ಸುದ್ದಿ 75,000 ಮಂದಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೈನಿಕರ ಕೊಲೆಯಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. 1917ರಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಇವಳನ್ನು ಗುಂಡಿಕ್ಕಿ ಕೊಂದರು.

ಅಮೆರಿಕ, ಗ್ರೇಟ್ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಕೆನಡಗಳಲ್ಲಿ ಪರಮಾಣು ವಿಜ್ಞಾನದ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ಚೌರ್ಯ ಮಾಡಲು ರಷ್ಯನ್ ಗೂಢಚಾರರ ಅನೇಕ ತಂಡಗಳಿದ್ದುವು. ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದ ಗೂಢಚಾರಿಯಾಗಿ ವರ್ತಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕರ್ನಲ್ ರುಡಾಲ್ಫ್ ಐವನೋವಿಚ್ ಏಬೆಲ್‌ಗೆ 1957ರಲ್ಲಿ 30 ವರ್ಷ ಕಾರಾಗೃಹ ಶಿಕ್ಷೆಯಾಯಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ 1953 ರಿಂದಲೂ ರಷ್ಯದ ಏಜೆಂಟಾಗಿದ್ದ ಜಾರ್ಜ್ ಬೇಕ್‌ಗೆ 42 ವರ್ಷಗಳ ಕಾರಾಗೃಹ ಶಿಕ್ಷೆಯಾಯಿತು. ಇಟಲಿಯ ಕೈಗಾರಿಕಾಮಂಡಲಿಯೊಂದು ಅಮೆರಿಕದ ಒಂದು ಮಳಿಗೆಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಕೆಲವು ರಸಾಯನವಿಜ್ಞಾನಿಗಳನ್ನು ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿ ಅವರ ಮೂಲಕ ಅರಿಯೋಮೈಸಿನ್ ಎಂಬ ಔಷಧಿ ತಯಾರಿಯ ಸೂತ್ರವನ್ನು ಕಳವು ಮಾಡಿ, ಅದನ್ನು ಯುರೋಪಿನ ಅಂಗಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾರಿ ಯಥೇಚ್ಛ ಹಣವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿತು. ರಷ್ಯನ್ನರು ಮಾಸ್ಕೋ ಪಟ್ಟಣದ ಅಮೆರಿಕನ್ ರಾಯಭಾರಿ ಕಚೇರಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗುಪ್ತ ಮೈಕ್ರೊಫೋನನ್ನು ಬಚ್ಚಿಟ್ಟು ಅನೇಕ ವರ್ಷ ಕಾಲ ಅಮೆರಿಕನ್ನರ ಸಂದೇಶಗಳನ್ನು ಮರೆಯಲ್ಲಿ ಕೇಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದೇಶಗಳ ಗೂಢಚಾರರು ವಿಶಿಷ್ಟ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತರಬೇತಿ ಪಡೆದರು. ರೇಡಿಯೋ ಪ್ರೇಷಕಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವುದು; ಆಕಾಶವಿಮಾನ, ಹಡಗುಗಳನ್ನು ವರ್ಗೀಕರಿಸಿ ಸರಿಯಾಗಿ ವರ್ಣಿಸುವುದು; ಫಿಲ್ಮಿನ ಮೇಲೆ ಬಹು ಸಣ್ಣ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಸಂದೇಶಗಳಿರುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮಗುರುತುಗಳನ್ನು (ಮೈಕ್ರೋಡಾಟ್ಸ್) ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಕ್ರಮ; ಗುಪ್ತ ಲಿಪಿ, ಗುಪ್ತ ಬರವಣಿಗೆ, ಅದೃಶ್ಯ ಶಾಯಿಯ ಉಪಯೋಗ; ವಿದೇಶೀ ಭಾಷೆ, ಪದ್ಧತಿ, ಚರಿತ್ರೆಗಳಿಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ವರ್ತಿಸುವುದು; ಹೊಸಬರೊಡನೆ ಗೆಳೆತನ ಬೆಳೆಸುವುದು; ಕಪಟ ವೇಷಗಳನ್ನು ಧರಿಸುವುದು; ರಾಸಾಯನಿಕಗಳಿಂದ ದ್ರಾವಣ ಮಾಡುವುದು; ಗುಪ್ತ ಸಂಕೇತಗಳು ಮುಂತಾದವನ್ನು ಕಲಿತರು. ಬೇಹುಗಾರರು ಸಮಾಚಾರಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ನಾನಾವಿಧಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಾರೆ–ಕಾಗದಪತ್ರಗಳು, ನಕ್ಷೆ, ಮ್ಯಾಪ್, ಏಕಸ್ವ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಕದಿಯುವುದು; ಫೋಟೊ ತೆಗೆಯುವುದು; ಲಂಚ ಕೊಡುವುದು; ಸುಲಭವಾಗಿ ಬಚ್ಚಿಟ್ಟು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಒಯ್ಯುವಂಥ ನಿಸ್ತಂತು ಯಂತ್ರಗಳನ್ನು (ವೈರ್‌ಲೆಸ್ ಸೆಟ್ಸ್) ಉಪಯೋಗಿಸುವುದು; ಎಕ್ಸ್‌ಕಿರಣ ಸಲಕರಣೆ, ಮೈಕ್ರೋಫೋನುಗಳಿಂದ ಗೋಡೆಯಾಚೆ ನಡೆಯುವ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಹೊಂಚಿ ಕೇಳುವುದು; ವಾಯು ತರಂಗಗಳಲ್ಲಿನ ಗುಪ್ತ ಸಂದೇಶಗಳನ್ನು ಹಿಡಿಯುವುದು ನಿಸ್ತಂತುವಿನಿಂದ ಕದ್ದು ಕೇಳುವುದು ಇತ್ಯಾದಿ. ನೀರಿನೊಳಗೆ ಹುದುಗಿಕೊಂಡು ಮೇಲಿರುವ ಹಡಗುಗಳಲ್ಲಾಗುವ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಕೇಳಲೂ ಶತ್ರುವಿನ ಹೊಸ ನಮೂನೆಯ ಹಡಗುಗಳನ್ನು ಅನ್ವೇಷಿಸಲೂ ಸಾಧ್ಯವಾಗುವಂತೆ ನೂತನ ಸಲಕರಣೆಗಳನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಉಪಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಅಂತರಿಕ್ಷಕ್ಕೆ ಹಾರಿಸಿ ಅವು ಭೂಮಿಯನ್ನು ಸುತ್ತುತ್ತಿರುವಾಗ ಇತರ ದೇಶಗಳ ಭೂಸ್ಥಿತಿ, ಸೇನಾರಚನೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿ, ಆ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಭೂಮಿಗೆ ಕಳಿಸುವ ವಿಧಗಳೂ ಬಂದಿವೆ. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡ್ ಯಾರ್ಡ್, ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಡುಕ್ಸೆಮಿ ಬ್ಯುರೋ ಮತ್ತು ರಷ್ಯದ ಕೆ.ವಿ.ಡಿ. ಸಂಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಗೂಢಚರ್ಯೆಯ ಇಲಾಖೆಗಳೇ ಇವೆ. ಚೀನದ ಗೂಢಚಾರರಂತೂ ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ಹರಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ.

(ಎಂ.ಜಿ.ಕೆ.ಎಂ.)

ಗೂರ್ಜರ ವಂಶ: ಸು.6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅಳಿದ ಮೇಲೆ ಜೋಧಪುರ್ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯದ ಅರಸರ ವಂಶ. ಈಗಿನ ರಾಜಸ್ತಾನದ ಬಹುಭಾಗ ಹಿಂದೆ ಗೂರ್ಜರಾತ್ರ ಅಥವಾ ಗುಜರಾತವೆಂದೇ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿತ್ತು. ಗೂರ್ಜರರು ನೆಲಸಿದ ಸ್ಥಳವಾದ ಕಾರಣ ಇದಕ್ಕೆ ಗೂರ್ಜರಾತ್ರವೆಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ಗೂರ್ಜರರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದುದೆಂಬಂತೆ ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಗುಜ್ರಾನ್‌ವಾಲ, ಗುಜರಾತ್, ಗುಜರ್‌ಖಾನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಸ್ಥಳಗಳಿವೆ. ಅಲ್ಲಿಯ ಸಹಾರನ್‌ಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಗೆ ಹಿಂದೆ ಗುಜರಾತ ಎಂದೇ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಗೂರ್ಜರರು ಹಿಮಾಲಯದ ಪಶ್ಚಿಮ ಪ್ರದೇಶ, ಪಂಜಾಬು, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ, ಪಶ್ಚಿಮ ರಾಜಪುಟಾಣ ಮತ್ತು ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಆಚೆಗಿರುವ ಗುಡ್ಡಗಾಡುಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ತಮ್ಮ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. (ಬಿ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಗೂರ್ಜರರು ಹೂಣರೊಡನೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬಂದ ಒಂದು ಸಮುದಾಯದವರೆಂದೂ ಇವರು ಬಂದಾಗ ಬೀಡು ಬಿಟ್ಟಿದ್ದ ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ಇವರ ಹೆಸರೇ ಬಂತೆಂದೂ ಕೆಲವು ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಗೂರ್ಜರ ಎಂಬುದು ಒಂದು ಪ್ರದೇಶದ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಿಯ ಜನರು ಗೂರ್ಜರರೆನಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಗೂರ್ಜರ ಪ್ರತೀಹಾರರು: ಆರನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಗೂರ್ಜರ ರಾಜ್ಯದ ಮೂಲಪುರುಷ ಹರಿಚಂದ್ರ. ವೇದವಿದ್ಯಾಪಾರಂಗತನಾಗಿದ್ದ ಇವನಿಗೆ ಇಬ್ಬರು ಪತ್ನಿಯರಿದ್ದರು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಪತ್ನಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಮಕ್ಕಳು ಪ್ರತೀಹಾರ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರೆನಿಸಿಕೊಂಡರು. ಕ್ಷತ್ರಿಯ ಕುಲದ ಪತ್ನಿಯ ಹೆಸರು ಭದ್ರಾ. ಮಾಲವದ ಯಶೋಧರ್ಮನ ರಾಜ್ಯ ಅಳಿದ ಬಳಿಕ ಉಂಟಾದ ರಾಜಕೀಯ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ಶಾಸ್ತ್ರಪಾರಂಗತನಾಗಿದ್ದ ಹರಿಚಂದ್ರ ಶಸ್ತ್ರವನ್ನು ಹಿಡಿದು ರಾಜ್ಯವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ. ಈತನ ರಾಣಿಯಾದ ಭದ್ರಾದೇವಿಗೆ ಭೋಗಭಟ, ಕಕ್ಕಲ, ರಜ್ಜಿಲ ಮತ್ತು ದದ್ದ ಎಂಬ ನಾಲ್ವರು ಮಕ್ಕಳಾದರು. ಅವರು ಮಾಂಡವ್ಯಪುರವನ್ನು ಗೆದ್ದು, ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯರಾದ ಇಬ್ಬರನ್ನು ಕುರಿತು ಹೆಚ್ಚಿನದೇನೂ ತಿಳಿಯದು. ಮೂರನೆಯವನಾದ ರಜ್ಜಿಲನ ಅನಂತರ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಅವನ ಮಗ ನರಭಟ ಮತ್ತು ಮೊಮ್ಮಗ ನಾಗಭಟ ಆಳಿದರು. ಹರಿಚಂದ್ರನಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ ಇವರೆಲ್ಲ 550 ರಿಂದ 640ರ ವರೆಗೂ ಆಳಿದರು.

ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯ, ಬಚೌರ

ನಾಗಭಟನ ಮಗನ ಹೆಸರು ತಾತ. ಗೂರ್ಜರ ಅರಸ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಾವಲಂಬಿಯಾಗಿದ್ದು, ಜ್ಞಾನಿಯೂ ಶೂರನೂ ಆಗಿದ್ದನೆಂದು ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಅರಸ ನಾಗಭಟನ ಮಗನಾದ ತಾತನಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಹಲವರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವನ ರಾಜಧಾನಿ ಪಿಲೊ ಮೊಲೊ ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇದು ಭಿಲ್ಲಮಾಲ (ಈಗಿನ ಭಿನ್‌ಮಾಲ) ಆಗಿರಬಹುದು. ತಾತನ ಬಳಿಕ ನಾಲ್ವರು ಅರಸರು ಆಳಿದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಕಡೆಯವನು ಶೀಲುಕ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರಬರು ಗುಜರಾತನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯವರೆಗೂ ಬಂದು ಜೋಧಪುರದ ಗೂರ್ಜರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಆ ವೇಳೆಗೆ ಆವಂತಿಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಗೂರ್ಜರರ ಇನ್ನೊಂದು ಮನೆತನದ ನಾಗಭಟ ಅರಬರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿ ಅವರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ.

ಈ ಕುಲದ ಭಿನ್ನ ಭಿನ್ನ ಶಾಖೆಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಸಣ್ಣ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು 6–7ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಬಳಿಕ ತಲೆ ಎತ್ತಿದವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಭರುಕಚ್ಛದ ಗೂರ್ಜರರದೊಂದು ಶಾಖೆ. ಇವರನ್ನು ನಾಂದೀಪುರಿಯ ಗೂರ್ಜರರೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆಯಾದರೂ ಅದು ಸಮಂಜಸವಲ್ಲವೆಂದು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಸಂಶೋಧಕರೊಬ್ಬರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳದೆ ಕೇವಲ ಮಾಂಡಲಿಕರಾಗಿದ್ದರಾದರೂ ಇವರ ಸಾರ್ವಭೌಮ ಯಾರು ಎಂಬುದು ಖಚಿತಗೊಂಡಿಲ್ಲ. ಈ ಮನೆತನದ ಮೊದಲ ಅರಸ ದದ್ದ. ಈತ ಹರಿಚಂದ್ರನ ಕೊನೆಯ ಮಗನಾದ ದದ್ದನೇ ಇರಬಹುದು. ಸು. 580 ರಿಂದ 605ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಈತನ ಅನಂತರ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಜಯಭಟ (ಶ್ರೀವೀತರಾಗ, 605–29), ಇಮ್ಮಡಿ ದದ್ದ (ಪ್ರಶಾಂತರಾಗ, 629–

54), ಇಮ್ಮಡಿ ಜಯಭಟ (654–79), ಮುಮ್ಮಡಿ ದದ್ದ (ಬಾಹುಸಹಾಯ, 679–704) ಇವರು ಆಳಿದರು. ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದವನು ಮುಮ್ಮಡಿ ಜಯಭಟ (705–35). ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಖಲೀಫನ ಸೇನಾನಿಯಾದ ಜುನೈದ ತನ್ನ ದಂಡಿನೊಡನೆ ಭರುಕಚ್ಛವನ್ನು ಮುತ್ತಿದ. ಇದು ಈ ಗೂರ್ಜರರಿಗೆ ತೀವ್ರವಾದ ಪೆಟ್ಟಾಗಿ ಇವರು ಕಣ್ಮರೆಯಾದರು.

ಇವರಲ್ಲದೆ ಮೇವಾರದ ಗುಹಿಲಪುತ್ರರು, ಅಣಹಿಲಪಾಟಕದ (ಈಗಿನ ಪಾಠಣ್) ಚಾಪೋತ್ಕಟರು ಸಹ ಇದೇ ಕುಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು.

ಆವಂತಿಯ ಗೂರ್ಜರ ಪ್ರತೀಹಾರರು: ನಾಗಭಟನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯದು. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಈತನ ಮನೆತನ ಖ್ಯಾತಿ ಪಡೆಯಿತು. ನಾಗಭಟನ ಪೂರ್ವಿಕರ ವಿಷಯವಾಗಿ ನಮಗೇನೂ ತಿಳಿಯದು. ಗೂರ್ಜರ ಅರಸನನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ದಂತಿದುರ್ಗ ಸೋಲಿಸಿ ತಾನು ಹಿರಣ್ಯಗರ್ಭದಾನವನ್ನು ಮಾಡುವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಪ್ರತೀಹಾರ ಎಂದರೆ ದ್ವಾರಪಾಲಕನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದನೆಂದು ಶಾಸನ ಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಈತ ಲಾಟ (ದಕ್ಷಿಣ ಗುಜರಾತ್) ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ದಂತಿದುರ್ಗ 755 ರವರೆಗೆ ಆಳಿದನೆಂದು ನಮಗೆ ತಿಳಿದಿದೆ. ಪ್ರತೀಹಾರ ನಾಗಭಟ ತನ್ನ ಸಾರ್ವಭೌಮನೆಂದು 756ರಲ್ಲಿ ಭರುಕಚ್ಛದ ಅರಸ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿರುವ ವಿಷಯ ನಮಗೆ ಇತರ ಮೂಲಗಳಿಂದ ತಿಳಿದಿದೆ. ಆದಕಾರಣ ನಾಗಭಟ 756–58ರ ನಡುವೆ ದಂತಿದುರ್ಗ ನಿಂದ ಸೋಲಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರಬೇಕು. ಅಂದರೆ ಈತ ಸು. 730–52ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದನೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು.

ವತ್ಸರಾಜ: ದಂತಿದುರ್ಗನ ವಿಜಯ ಅಲ್ಪಕಾಲದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಆತ ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಮರಳಿದೊಡನೆ ಪ್ರತೀಹಾರರು ಪುನಃ ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. ನಾಗಭಟನ ಅನಂತರ ಆತನ ಸೋದರನ ಮಕ್ಕಳಾದ ಕಕ್ಕುಕ ಮತ್ತು ದೇವರಾಜರು ಕೆಲಕಾಲ ಆಳಿದರು. ಬಳಿಕ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ದೇವರಾಜನ ಮಗನಾದ ವತ್ಸರಾಜ ಪ್ರತೀಹಾರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿದ. 778ರಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ್ದೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ಕುವಲಯಮಾಲಾ ಎಂಬ ಜೈನಗ್ರಂಥದ ಕರ್ತೃ ಅದನ್ನು ಜಾವಾಲಿಪುರದಲ್ಲಿ (ಜಾಲೋರ) ರಣಹಸ್ತಿನ್ ವತ್ಸರಾಜ ಆಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ರಚಿಸಿದ್ದಾಗಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಈ ವತ್ಸರಾಜ ಪ್ರತೀಹಾರ ವತ್ಸರಾಜನೆಂದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಪ್ಪಲಾಗಿದೆ. ಈತ 778ರಲ್ಲೇ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಮಾಳವ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ರಾಜಪುತಾನಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಕ್ರಮೇಣ ವಿಸ್ತಾರವಾಯಿತು. ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಹಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳು ಈತನ ಆಳಿಕೆಗೊಳಪಟ್ಟವು. ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಈತ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಬಂಗಾಲದ ಪಾಲವಂಶದ ಧರ್ಮಪಾಲನನ್ನು ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖ ವಾಗಿ ನುಗ್ಗುತ್ತಿದ್ದ ಧರ್ಮಪಾಲ ವತ್ಸರಾಜನಿಂದ ಸೋತ. ಆದರೆ ಅಷ್ಟರಲ್ಲೇ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಧ್ರುವ ಉತ್ತರದತ್ತ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ. ಇದು ತ್ರಿಕೋಣ ಸ್ಪರ್ಧೆಯಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿತು.

ಈ ವೇಳೆಗೆ ಕನೌಜ್ ಉತ್ತರಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿತ್ತು. ಹರ್ಷನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮೆರೆದ ಈ ನಗರವನ್ನು ಕೈವಶ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅಂದಿನ ಅರಸರಿಗೆ ಹೆಮ್ಮೆಯ ವಿಷಯವೆನಿಸಿತ್ತು. ಕನೌಜಿನಲ್ಲಿ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಆಯುಧ ಎಂದು ಅಂತ್ಯವಾಗುವ ಹೆಸರಿನ ಅರಸರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. 783ರಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರಾಯುಧ ಇಲ್ಲಿಯ ಅರಸನಾಗಿದ್ದ. ಬಹುಶಃ ಈತನ ಸೋದರ ಸಂಬಂಧಿಯಾಗಿದ್ದ ಚಕ್ರಾಯುಧ ಇವನ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಯಾಗಿದ್ದ. ಇವರಿಬ್ಬರ ನಡುವಣ ವಿರಸದ ಪ್ರಯೋಜನವನ್ನು ಪಡೆದು ವತ್ಸರಾಜ ಇಂದ್ರಾಯುಧನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಆದರೂ ಆತನನ್ನು ತನ್ನ ಮಾಂಡಲಿಕನಾಗಿ ಕನೌಜಿನ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕುಳ್ಳಿರಿಸಿದ. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಪಾಲ ವತ್ಸರಾಜನ ಮೇಲೇರಿ ಬಂದ. ವತ್ಸರಾಜ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಇವನಿಗೆ ಶಾಕಂಭರಿಯ ಚಾಹಮಾನ ವಂಶದ ದುರ್ಲಭರಾಜ ಸಹಾಯಕನಾಗಿ ನಿಂತು ಬಂಗಾಲ ದವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದನೆಂದು ಸಾಹಿತ್ಯದ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಆತ ಈ ವಿಜಯವನ್ನು ದೃಢಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರೊಳಗಾಗಿಯೇ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಧ್ರುವ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದು, ವತ್ಸರಾಜನನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ತಾನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟು ತನ್ನ ಮೂಲಸ್ಥಾನವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ವತ್ಸರಾಜ ಬಹಳ ಶ್ರಮಪಟ್ಟ. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಪಾಲ ಸಹ ಸೋಲನ್ನನುಭವಿಸಿದ ನಾದರೂ, ಅವನಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಹಾನಿಯುಂಟಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ, ಧ್ರುವ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಕೂಡಲೇ ಧರ್ಮಪಾಲ ಕನೌಜಿನ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ಚಕ್ರಾಯುಧ ಧರ್ಮಪಾಲನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಆ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದ.

ಇಮ್ಮಡಿ ನಾಗಭಟ: ಧ್ರುವನಿಂದ ಸೋತ ಅನಂತರ ವತ್ಸರಾಜನ ಗತಿ ಏನಾಯಿತೆಂಬುದು ತಿಳಿಯದು. ರಾಜಪುಟಾಣದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಶಕ್ತನಾದ ಈತ ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಆಳಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಅವನ ಮಗನಾದ ಇಮ್ಮಡಿ ನಾಗಭಟ ಪುನಃ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಳಿಸಿದ. ಈತನ ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ಭೋಜನ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈತ ಚಕ್ರಾಯುಧನನ್ನೂ ವಂಗಾಧಿಪತಿಯನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿದನೆಂದೂ ಆಂಧ್ರ, ಸೈಂಧವ, ವಿದರ್ಭ ಮತ್ತು ಕಳಿಂಗ ದೇಶಗಳ ಅರಸರು ಈತನಿಗೆ ಶರಣಾದರೆಂದೂ ಹೇಳಿದೆ. ಇವನ ಸಾಮಂತ ಅರಸರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯ ಹೇಳಿಕೆಗಳು ಈ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಬಹಳಮಟ್ಟಿಗೆ ದೃಢಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಆನರ್ತ, ಮಾಳವ, ಕಿರಾತ, ತುರುಷ್ಕ, ವತ್ಸ ಮತ್ತು ಮತ್ಸ್ಯಾಧಿಪತಿಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಗಿರಿದುರ್ಗಗಳನ್ನು ಈತ ಕಸಿದುಕೊಂಡನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಇವು ನಾಗಭಟನ ಆಳಿಕೆಯ ಮೊದಲ ವರ್ಷಗಳ ಸಾಧನೆಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಅನಂತರ ಈತ ಕನೌಜಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಯಿಟ್ಟ. ಚಕ್ರಾಯುಧನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕನೌಜನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಂದಿನಿಂದ ಕನೌಜ್ ಪ್ರತೀಹಾರರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಇದು ಧರ್ಮಪಾಲ ನೊಡನೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು. ಈ ಸಲ ನಾಗಭಟನಿಗೆ ವಿಜಯ ದೊರಕಿತು.

ಆದರೆ ನಾಗಭಟನ ಅದೃಷ್ಟವೂ ಸರಿಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಹಿಂದಿನ ತ್ರಿಕೋಣ ಸ್ಪರ್ಧೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಗಳಾಗಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಪುನಃ ಉತ್ತರಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ತಲೆಹಾಕಿದರು. ಪ್ರತೀಹಾರರನ್ನರಂತೂ ಅವರು ಆಜನ್ಮಶತ್ರುಗಳಂತೆಯೆ ಕಂಡರು. ಮುಮ್ಮಡಿ ಗೋವಿಂದ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಸು.794–95ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಾರಿ ನಾಗಭಟ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರನ್ನು ಕೆಣಕಿದ. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿಯ ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರೊಡನೆ ಕಾದುತ್ತಿದ್ದ ಗೋವಿಂದನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಗುಜರಾತಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗ ಕರ್ಕರು ನಾಗಭಟನನ್ನೆದುರಿಸಿದರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಯಾರು ವಿಜಯಿಗಳಾದರೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ. ಆದರೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಪ್ರತೀಹಾರರನ್ನು ತಡೆಯುವುದರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಗಳಾದರೆನ್ನುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟ.

ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಅನುಕೂಲಕರವಾದ ಕೂಡಲೆ, ಸು. 809–10ರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಗೋವಿಂದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಧಾಳಿಯಿಟ್ಟ. ಧರ್ಮಪಾಲ ಹಾಗೂ ಚಕ್ರಾಯುಧರು ತಾವಾಗಿಯೇ ಇವನಿಗೆ ಶರಣಾದರು. ಬಹುಶಃ ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಗೋವಿಂದನನ್ನು ನಾಗಭಟನ ವಿರುದ್ಧ ಕದನಕ್ಕೆ ಆಹ್ವಾನಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಸಲ ನಾಗಭಟ ಸೋತ. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಕನಾಗಬೇಕೆಂಬ ಅವನ ಕನಸು ಛಿದ್ರವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಯಥಾಪ್ರಕಾರ ಗೋವಿಂದ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಲೇ ಬೇಕಾಯಿತು. ಇದರ ಪ್ರಯೋಜನವನ್ನು ಪಡೆದು ಧರ್ಮಪಾಲ ಹಾಗೂ ಅವನ ಮಗ ದೇವಪಾಲರು ಪುನಃ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಪ್ರತೀಹಾರರ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಕುಂದಿತು. ಆದರೆ ಕನೌಜ್, ಕಾಲಂಜರ ಕೋಟೆ, ಗ್ವಾಲಿಯರ್‌ಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಪ್ರದೇಶಗಳೆಲ್ಲ ನಾಗಭಟನ ವಶದಲ್ಲೇ ಉಳಿದವು.

ಭೋಜ: ನಾಗಭಟ 833 ರವರೆಗೆ ಆಳಿದನೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವನ ಮಗನಾದ ರಾಮಭದ್ರ ಕೇವಲ 3 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಶತ್ರುಗಳ ಧಾಳಿಗೆ ಈಡಾಗಿ ದುಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬಂತು. ಬಂಗಾಲದ ದೇವಪಾಲ ತನ್ನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದೂ ಅವನಿಗೆ ಸಮಾನವಾದ ಶಕ್ತಿ ಇವನಲ್ಲಿಲ್ಲದ್ದೂ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು. ರಾಮಭದ್ರನ ಮಗ ಭೋಜ. ಭಗವತೀ ಭಕ್ತನಾದ ಈತನಿಗೆ ಪ್ರಭಾಸ, ಆದಿ ವರಾಹ ಮತ್ತು ಮಿಹಿರ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳು ಇದ್ದವು. ಇವನು 836ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು 882ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಈತನ ಆಳಿಕೆಯ ಮೊದಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಜಯದ ಸುಖವನ್ನೂ ಸೋಲಿನ ಕಹಿಯನ್ನೂ ಉಂಡ. ಇವನ ಯೋಜನೆಗಳು ಮಿಶ್ರಫಲವನ್ನು ನೀಡಿದವು. ರಾಮಭದ್ರನ ಸಡಿಲವಾದ ಆಳಿಕೆಯಿಂದಾಗಿ ಜೋಧಪುರದ ಪ್ರತೀಹಾರರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. ಹಿಂದೆ ಇಮ್ಮಡಿ ನಾಗಭಟನಿಗೆ ಈ ಮನೆತನದ ಕಕ್ಕ ನೆರವಾಗಿದ್ದನಾದರೂ ಈಗ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳತೊಡಗಿದ್ದ. 837ರ ಜೋಧಪುರದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈತನ ಪತ್ನಿಯನ್ನು ಮಹಾರಾಜ್ಞಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇವನ ಮಗನಾದ ಬಾಉಕ ಸಹ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಆಳಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ 843ರ ವೇಳೆಗೆ ಗೂರ್ಜರಾತ್ರದ ಮೇಲೆ ಭೋಜ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇದು ಅವನ ಮುಖ್ಯ ಸಾಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು.

ಮುಂದೆ ಅನುವಂಶಿಕ ಶತ್ರುಗಳೆನಿಸಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ವಿರುದ್ಧ 860ಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಇವನು ದಂಡೆತ್ತಿಹೋಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಧ್ರುವನಿಗೆ ಸೋತ. ಇದಕ್ಕೂ ಮೊದಲು ಪಾಲರ ದೇವಪಾಲನೂ ಇವನನ್ನು ಕದನದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ್ದ. ಇದರಂತೆಯೇ ಕಳಚುರಿ ಮನೆತನದ ಕೊಕ್ಕಲನಿಂದಲೂ ಇವನು ಸೋಲನ್ನನುಭವಿಸಿದ. ಜೋಧಪುರದ ಪ್ರತೀಹಾರರೂ ಪುನಃ ಗೂರ್ಜರಾತ್ರದ ಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರೆಂದು 861ನೆಯ ವರ್ಷದ ಆ ಮನೆತನದ ಕಕ್ಕುಕನ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ.

ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ದ್ವಿತೀಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಭೋಜನಿಗೆ ಕ್ರಮೇಣ ವಿಜಯಲಕ್ಷ್ಮಿ ಒಲಿದಳು. ಪಾಲರ ದೇವಪಾಲನ ಮರಣ ಇವನ ಹಾದಿಯನ್ನು ಸುಗಮಗೊಳಿಸಿತು. ದೇವಪಾಲನ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಇಬ್ಬರು ಅರಸರು ಅವನಷ್ಟು ಬಲಯುತರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅಮೋಘವರ್ಷ ಶಾಂತಿಪ್ರಿಯನಾಗಿದ್ದರೂ, ವೆಂಗಿಯನ್ನು ಜಯಿಸಿದ ಬಳಿಕ ಪಾಲರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋದದ್ದು ಭೋಜನಿಗೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ಸಹಾಯಕವಾಯಿತು. ಅವರ ದುಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಲಕ್ಷಿಸಿ ಬಂಗಾಲದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ ನಾರಾಯಣ ಪಾಲನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಅವನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ, ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದ ಹಲವಾರು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ.

ಭೋಜ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಧ್ರುವನ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಸೋಲನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದ್ದರೂ ಅವನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಇಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಅವರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ ನರ್ಮದಾ ನದಿತೀರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಮಾಳವ ಹಾಗೂ ಗುಜರಾತಿನ ಖೇಟಕವನ್ನು (ಈಗಿನ ಖೈರಾ ಜಿಲ್ಲೆ) ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವೆರಡೂ ಬಹಳ

ಕಾಲ ಇವನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಉಳಿಯದಿದ್ದರೂ ಕಾಠಿಯವಾಡದ ಪ್ರದೇಶ ಮಾತ್ರ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸ್ವಾಧೀನವಾಯಿತು. ಪಶ್ಚಿಮದ ಕಡೆ ಪಂಜಾಬಿನವರೆಗೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅವಧದವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿದ ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಗ ಪ್ರಬಲವೂ ವಿಸ್ತಾರವೂ ಆದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವೆನಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಕನೌಜ್ ಈ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮೆರೆಯಿತು. ಈ ರಾಜ್ಯ ಸಮೃದ್ಧಿಯಿಂದೊಡಗೂಡಿತ್ತೆಂದು ಸುಲೇಮಾನನೆಂಬ ಅರಬ್ ಲೇಖಕ ತನ್ನ ವರದಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿ, ಇದರ ಅರಸ ಮಹಮ್ಮದೀಯರ ಪ್ರಬಲ ವಿರೋಧಿಯೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಭೋಜ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪರಕೀಯರ ಧಾಳಿಯಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿದನೆಂಬುದನ್ನು ಇದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಅನಂತರದ ಅರಸರು: 885ರಲ್ಲಿ ಭೋಜನ ಮಗ ನಾಗ ಮಹೇಂದ್ರಪಾಲ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡತೊಡಗಿದ. ಈತನಿಗೆ ನಿರ್ಭಯರಾಜ, ಮಹೇಂದ್ರಾಯುಧ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳೂ ಇದ್ದುವು. ಪಿತ್ರಾರ್ಜಿತವಾದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಈತ ಅದನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಮಗಧ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ಬಂಗಾಲದ ಹಲವು ಭಾಗಗಳು ಇವನ ವಶವಾದುವು. ಈತನ ಸಮಕಾಲೀನನಾದ ರಾಜಶೇಖರ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ ನಾಟಕಕರ್ತೃವೂ ಕಾವ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಬಾಲರಾಮಾಯಣ, ಬಾಲಭಾರತ, ವಿದ್ಧಶಾಲಭಂಜಿಕಾ, ಕರ್ಪೂರ ಮಂಜರೀ ಇವು ಇವನು ರಚಿಸಿದ ನಾಟಕಗಳು. ಭುವನಕೋಶವೆಂಬುದು ಭೂಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಗ್ರಂಥ. ಈ ಗ್ರಂಥಗಳು ಅಂದಿನ ರಾಜಕೀಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಹಾಯಕವಾಗದಿದ್ದರೂ ಆ ಕಾಲದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಬೀರುತ್ತವೆ. ಕನೌಜ್ ನಗರದ ಅಂದಿನ ವೈಭವವನ್ನು ಸಾರುತ್ತವೆ. ಕಾವ್ಯ ಮೀಮಾಂಸೆಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ ರಾಜಶೇಖರನ ಪತ್ನಿ ಆವಂತಿಸುಂದರಿ ಚಾಹಮಾನ ಕುಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವಳು. ಕವಿ ನಿರ್ಭಯ ಅಥವಾ ಮಹೇಂದ್ರಪಾಲನ ಗುರುವಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಈತ ಪ್ರತೀಹಾರ ಮಹೇಂದ್ರಪಾಲನೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಾಲಭಾರತ ಆತನ ಮಗನಾದ ಮಹೀಪಾಲನಿಗಾಗಿ ರಚಿತವಾಯಿತು.

ಮಹೇಂದ್ರಪಾಲನಿಗೆ ಇಬ್ಬರು ಪತ್ನಿಯರಿದ್ದರು. ಹಿರಿಯಳ ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿ ಭೋಜ. ಕಿರಿಯಳ ಮಗ ವಿನಾಯಕಪಾಲ. ಈತನಿಗೆ ಮಹೀಪಾಲನೆಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ಹೆಸರೂ ಇತ್ತೆಂದು ಹಲವರು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಭಿನ್ನರೆಂಬ ವಾದವೂ ಉಂಟು. ಮಹೇಂದ್ರಪಾಲನ ಬಳಿಕ ಸೋದರರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಜಗಳಗಳಾದುವು. 912ರಲ್ಲಿ ಮಹೀಪಾಲ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. ಈತ ಮುರಲ, ಮೇಕಲ, ಕಳಿಂಗ, ಕೇರಳ, ಕುಂತಲ ಮುಂತಾದವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದನೆಂದು ರಾಜಶೇಖರ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇದು ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆಯಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದಾದರೂ ಈತ ತನಗೆ ಸ್ವಾಧೀನವಾದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿ, ಅದನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗಾದರೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಪುನಃ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದು ಪ್ರತೀಹಾರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅಳಿವಿಗೆ ಕಾರಣರಾದರು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಇಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣ ಹಾಗೂ ಮುಮ್ಮಡಿ ಇಂದ್ರರು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿಯ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಏರಿ ಹೋದರು. ಇಂದ್ರ ಮಾಳವದೇಶದ ಮೂಲಕ ಹಾಯ್ದು ಯಮುನಾ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿ ಕನೌಜನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಆ ನಗರವನ್ನು ಧ್ವಂಸ ಮಾಡಿದನೆಂದು ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಕನ್ನಡ ಕವಿ ಪಂಪ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸ್ವಾಮಿಯಾದ ಮಹೀಪಾಲನನ್ನು, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸಾಮಂತನಾದ ಚಾಳುಕ್ಯ ನರಸಿಂಹ ಸೋಲಿಸಿ ಗಂಗೆಯವರೆಗೂ ಅಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋದನೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ.

ಇಷ್ಟಾದರೂ ಮಹೀಪಾಲ ಧೃತಿಗೆಡಲಿಲ್ಲ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಮರಳಿದ ಕೂಡಲೇ ಚೇತರಿಸಿಕೊಂಡು ತಾನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಮರಳಿ ಪಡೆದ. 931ರ ವೇಳೆಗೆ ಅವನ ರಾಜ್ಯ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ವಾರಾಣಸಿ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಚಂದೇರಿಯವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಮಾಳವವೂ ಈ ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣ ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಪ್ರತೀಹಾರರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಅದುವರೆಗೆ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದ ಚಂದೇಲ, ಚೇದಿ (ಅಥವಾ ಕಳಚುರಿ) ಮತ್ತು ಪರಮಾರರು 940ರ ವೇಳೆಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. ಇದು ಪ್ರತೀಹಾರ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಬಲವಾದ ಪೆಟ್ಟಾಗಿ ಆ ರಾಜ್ಯದ ಅಳಿವಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಮಹೀಪಾಲನ ಬಳಿಕ ಪುನಃ ಸೋದರರಲ್ಲಿ ಅಂತಃಕಲಹಗಳೇರ್ಪಟ್ಟವು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ರಾಜ್ಯ ಛಿದ್ರವಾಯಿತು. ಕೃಷ್ಣ 963ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದು ಅಳಿದುಳಿದ ಗೂರ್ಜರರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಪ್ರತೀಹಾರ ರಾಜ್ಯ ಕಣ್ಮರೆಯಾಯಿತು. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಗೆಟಿಸ್‌ಬರ್ಗ್ ಕದನ: ಅಮೆರಿಕನ್ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಧಾರಕ ಘಟ್ಟವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾದ ಒಂದು ಕದನ. ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನದ ದಕ್ಷಿಣ ಪೆನ್ಸಿಲ್ವೇನಿಯದಲ್ಲಿರುವ ಗೆಟಿಸ್‌ಬರ್ಗಿನಲ್ಲಿ, ಉತ್ತರದ ಒಕ್ಕೂಟ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕಗೊಂಡಿದ್ದ ದಕ್ಷಿಣದ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೂ ಈ ಕದನ 1863 ಜುಲೈ 1 ರಿಂದ 3 ವರೆಗೆ ನಡೆಯಿತು. ಆ ವರ್ಷದ ಮೇ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಚಾನ್ಸೆಲರ್ಸ್‌ವಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಕ್ಕೂಟ ಪಡೆಗಳಿಗೂ ಪ್ರಸಂಧಿ ಪಡೆಗಳಿಗೂ ಕದನ ನಡೆದ ಮೇಲೆ ಸು. 2 ತಿಂಗಳುಗಳ ಕಾಲ ವರ್ಜೀನಿಯದಲ್ಲಿ ಅನುಕೂಲಸ್ಥಾನಕ್ಕಾಗಿ ಯೋಜನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುವು. ಪ್ರಸಂಧಿ ಸೇನೆಯ ಅಧಿಪತಿ ಜನರಲ್ ಲೀ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗುವ ಸಲುವಾಗಿ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಾಂದ್ರೀಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಲಾಂಗ್‌ಸ್ಟ್ರೀಟ್, ಎವೆಲ್ ಮತ್ತು ಹಿಲ್‌ಗಳ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಪಡೆಗಳನ್ನು ಜೂನ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿಸಿದ. ಒಕ್ಕೂಟ ಪಡೆಗಳ ಅಧಿಪತಿ ಜೋಸೆಫ್ ಹೂಕರ್ ಇವರನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಸಾಗಿದ. ಲೀಯ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೂ ವಾಷಿಂಗ್ಟನ್ನಿಗೂ ನಡುವೆಯೇ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯ ಇರುವಂತೆ ಎಚ್ಚರ ವಹಿಸಿದ. ಜೂನ್ 27ರಂದು ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಲಿಂಕನ್ ಹೂಕರನನ್ನು ತೆಗೆದು ಅವನ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಜಾರ್ಜ್ ಜಿ. ಮೀಡನನ್ನು ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಲೀಯ ಕಡೆಯ ಅಶ್ವ ಪಡೆ ಬೇರೆ ಆಕ್ರಮಣಕಾರ್ಯವೊಂದರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಬರಲಿಲ್ಲ.ಆದ್ದರಿಂದ ತನ್ನ ಶತ್ರುಗಳ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಲೀ ಅರಿಯಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅವನ ಪಡೆಗಳು ಗೆಟಿಸ್‌ಬರ್ಗ್ ಬಳಿಗೆ ಧಾವಿಸಿದುವು. ಪ್ರಸಂಧಿ ಪಡೆಗಳೂ ಒಕ್ಕೂಟ ಪಡೆಗಳೂ ಗೆಟಿಸ್‌ಬರ್ಗಿನ ಹೊರಗೆ ಜುಲೈ 1ರಂದು ಪರಸ್ಪರ ಎದುರಾಗಿ ಘರ್ಷಿಸಿದುವು. ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಲೀ ಪಡೆಯನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುವ ಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಒಕ್ಕೂಟ ಪಡೆಯ ನಾಯಕ ಜನರಲ್ ರೇನಾಲ್ಡ್ಸ್ ಸಾವಿಗೀಡಾದ. ಮೀಡನ ಸೈನ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಭಾಗ ರಾತ್ರಿಯಲ್ಲಿ ಆ ಎಡೆಗೆ ಬಂದು ಗೆಟಿಸ್‌ಬರ್ಗಿಗೆ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಿಮೆಟರಿ ರಿಜ್ ಮೇಲೆ ನೆಲೆಗೊಂಡಿತು. ಲೀಯ ಪಡೆ ಪಶ್ಚಿಮದ ಸೆಮಿನರಿ ರಿಜ್ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿತು. ಜುಲೈ 2 ರಂದು ಮಧ್ಯಾಹ್ನ ಮತ್ತೆ ಕದನ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಲೀಯ ಪಡೆಗಳು ಒಕ್ಕೂಟ ಪಡೆಗಳನ್ನು ರೌಂಡ್ ಟಾಪ್ ಮತ್ತು ಲಿಟ್ಲ್‌ರೌಂಡ್ ಟಾಪ್ ಎಂಬ ಎರಡು ಗುಡ್ಡಗಳ ಮೇಲಿಂದ ಕದಲಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದುವು. ಒಕ್ಕೂಟ ಪಡೆಗಳಿಂದ ಕಲ್ಪ್ಸ್ ಹಿಲ್ ಎಂಬ ಗುಡ್ಡವನ್ನು ಹಿಡಿದು ಕೊಂಡುವು, ಆದರೆ ಮರುದಿನ ವಿಜಯ ಬದಲಾಯಿತು. ಒಕ್ಕೂಟ ಪಡೆಗಳು ಕಲ್ಪ್ಸ್ ಹಿಲ್ಲನ್ನು ಮತ್ತೆ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡವು. ಅಂದು ಮಧ್ಯಾಹ್ನ ಲೀಯ ಸೇನೆ ಒಕ್ಕೂಟ ಸೇನೆಯೊಂದಿಗೆ ಫಿರಂಗಿ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿತು. ಒಕ್ಕೂಟ ಸೇನೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿತು. ಲೀಯ ಮದ್ದುದಾಸ್ತಾನು ಮುಗಿದುಹೋಗಿದ್ದರಿಂದ ಅಶ್ವಪಡೆ ಮುನ್ನುಗ್ಗಲು ಆಜ್ಞಾಪಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಜನರಲ್ ಪಿಕೆಟ್ ತನ್ನ 15,000 ಯೋಧರೊಂದಿಗೆ ಫಿರಂಗಿಯ ಮಳೆಯ ನಡುವೆ ನುಗ್ಗಿದ. ಆದರೆ ಅವನಿಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಬೆಂಬಲ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಹಿನ್ನಡೆಯಬೇಕಾಯಿತು. ಪ್ರಸಂಧಿ ಸೇನೆ ಜರ್ಝರಿತವಾಗಿ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಸರಿದು, ಮತ್ತೆ ಮುನ್ನುಗ್ಗಲು ಸಮಯ ಕಾಯುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲೇ ಇಲ್ಲ. ಮರುದಿನ ಎರಡೂ ಕಡೆಯ ಸೈನ್ಯಗಳು ಇದಿರುಬದಿರಾಗಿ ನಿಂತೇ ಇದ್ದುವು. ಕದನ ಮುಂದುವರಿಯಲಿಲ್ಲ. ಜುಲೈ 5 ರಂದು ಲೀ ಸೈನ್ಯ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪೊಟೊಮ್ಯಾಕ್ ಕಡೆಗೆ ಸರಿಯಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಜುಲೈ 13 ರಂದು ಅದನ್ನು ದಾಟಿ ಹೋಯಿತು. ಲೀಯ ಸೈನ್ಯದ ದುರ್ಬಲಸ್ಥಿತಿಯ ಉಪಯೋಗ ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಅದರ ಮೇಲೆ ಮೀಡ್‌ನ ಪಡೆಗಳೇ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಬೇಕಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಅವನು ಹಾಗೆಮಾಡದೆ ಹೋದದ್ದು ತಪ್ಪೆಂದೂ ಮೀಡ್ ಟೀಕೆಗೆ ಒಳಗಾದ. ಗೆಟಿಸ್‌ಬರ್ಗಿನ ಮೂರು ದಿನಗಳ ಕದನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಂಧಿ ಪಕ್ಷದ ಕಡೆ 28,000 ಸೈನಿಕರೂ ಒಕ್ಕೂಟ ಪಕ್ಷದ ಕಡೆ 23,000 ಸೈನಿಕರೂ ಸತ್ತರು. ಪ್ರಸಂಧಿ ಪಕ್ಷದವರಿಗೆ ಗೆಟಿಸ್‌ಬರ್ಗ್‌ನ ಕದನದಲ್ಲಿ ಸೋಲಾದ ದಿನವೇ ಅವರಿಗೆ ಮಿಸಿಸಿಪಿ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ವಿಕ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲೂ ಸೋಲುಂಟಾಯಿತು. ಪ್ರಸಂಧಿಯ ಅಂತ್ಯ ಆಗ ಆರಂಭವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು.

ಆ ಕದನದಲ್ಲಿ ಸತ್ತ ಸೈನಿಕರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ಮಾರಕವಾಗಿ ಗೆಟಿಸ್‌ಬರ್ಗ್ ರಣರಂಗವನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ಅರ್ಪಿಸುವ ಸಮಾರಂಭದಲ್ಲಿ (1863 ನವೆಂಬರ್ 19) ಭಾಗವಹಿಸಿದ ಅಬ್ರಹಾಂ ಲಿಂಕನ್ ಮಾಡಿದ ಪುಟ್ಟ ಭಾಷಣ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಸಾಹಿತ್ಯವೆಂದೂ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆಯ ಅತ್ಯಂತ ಸಮರ್ಥ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಯೆಂದೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಅಮೆರಿಕದ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ವಾಗ್ಮಿಯಾಗಿದ್ದ ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಎವರೆಟ್ಟನ ಎರಡು ಗಂಟೆಗಳ ಭಾಷಣದ ಅನಂತರ ಮಾಡಿದ ಆ ಭಾಷಣ ಆಗ ಶ್ರೋತೃಗಳ ಗಮನ ಸೆಳೆಯಲಿಲ್ಲ. ಲಿಂಕನನಿಗೂ ಸಮಾಧಾನವೆನಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅಚ್ಚಾದಾಗ ಅದರ ಪ್ರಭಾವ ಎಷ್ಟೆಂಬುದು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ತಿಳಿಯಿತು. ಎವರೆಟ್ಟನೂ ಅದನ್ನು ಹೊಗಳಿದ. ಲಿಂಕನ್ ಭಾಷಣಮಾಡಿದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸ್ಮಾರಕವೊಂದಿದೆ. (ಆರ್.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಗ್ಲೈಡಿನ್ಲಿ: ಕಚ್ಚಾನಾಗಾ ಜನರನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದ ವೀರ ಮಹಿಳೆ. ಈಕೆ 1915ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದಳು. ಮಣಿಪುರ, ಕಾಚಾರ್ ಹಾಗೂ ನಾಗಾ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಂಚಿಹೋಗಿದ್ದ ಕಚ್ಚಾನಾಗಾ ಜನರನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದಳು (1931–32). 1925ರ ವೇಳೆಗೆ ಕಚ್ಚಾನಾಗಾ ಜನರಲ್ಲಿ ಹರಿದು ಹಂಚಿಹೋಗಿದ್ದ ತಮ್ಮನ್ನೆಲ್ಲ ಒಂದುಗೂಡಿಸಲು ಹೊಸ ನಾಗರಾಜನೆಂಬ ದೈವ ಪುರುಷನೊಬ್ಬ ಬರುತ್ತಾನೆಂದೂ ಅವನು ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಓಡಿಸುತ್ತಾನೆಂದೂ ನಂಬಿಕೆ ಮನೆಮಾಡಿತ್ತು. ಜಾಡೋನಾಂಗ್ ಎಂಬುವವನು ಕಚ್ಚಾನಾಗಾಗಳ ರಕ್ಷಕನೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡು ಅವರನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದ (1929). ಅಲ್ಲದೆ ಅವರಲ್ಲಿದ್ದ ಮೂಢನಂಬಿಕೆ, ಕಂದಾಚಾರಗಳನ್ನು ತೊಡೆದುಹಾಕಿ ಎಲ್ಲರೂ ಒಂದೇ ಎಂಬ ಭಾವನೆಯನ್ನು ಮೂಡಿಸಿದ. ಹಾಗಾಗಿ ಕಚ್ಚಾನಾಗಾಗಳು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಸ್ವತಂತ್ರ ನಾಗಾರಾಜ್ಯವನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇದರಿಂದ ಕಳವಳಗೊಂಡ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಜಾಡೋನಾಂಗ್‌ನನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ನೇಣು ಹಾಕಿತ್ತು (1931). ಇಂಥ ಕ್ಲಿಷ್ಟ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಜಾಡೋನಾಂಗ್‌ನ ದೂರದ ಸಂಬಂಧಿಯಾದ ಗ್ಲೈಡಿನ್ಲಿಯು ಕಚ್ಚಾನಾಗಾ ಜನರ ನೆರವಿಗೆ ಬಂದಳು. ಇವಳು ಕಚ್ಚಾನಾಗಾ ಜನ ವಾಸಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಸುತ್ತಾಡಿ, ಅವರನ್ನೆಲ್ಲ ಸಂಘಟಿಸಿ ಹೋರಾಟದ ಮನೋಭಾವನೆ ಮೂಡಿಸಿದಳು. ಈಕೆ ಅಸ್ಸಾಮಿನ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳ ಸಂಪರ್ಕ ಪಡೆದು ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಚಳವಳಿಗಳನ್ನು ಸಮನ್ವಯಗೊಳಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದಳು. ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆಯೇಳುವಂತೆ ಪ್ರಚೋದಿಸಿ, ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಕಂದಾಯ ಸಲ್ಲಿಸದಂತೆ, ಬಲವಂತ ದುಡಿಮೆ ಮಾಡದಂತೆ ಕರೆನೀಡಿದಳು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಇವಳನ್ನು ಬಂಧಿಸಲು

ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡಳು. ಆಗ ಇವಳ ಹೆಸರಿನ ಎಲ್ಲಾ ತರುಣಿಯರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ಪ್ರಶ್ನಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. 1932ರ ಫೆಬ್ರವರಿ–ಮಾರ್ಚ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಗೈಡಿನ್ಲಿಯ ಅನುಯಾಯಿಗಳಿಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಿ ಪಡೆಗಳಿಗೂ ನಡುವೆ ಕದನ ನಡೆಯಿತು. ಈಕೆಯ ಬೆಂಬಲಿಗರ ಹಳ್ಳಿಗಳಿಗೆ ಬೆಂಕಿ ಹಚ್ಚಲಾಯಿತು. ಈಕೆ ತನ್ನ ಬೆಂಬಲಿಗರ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಪುಲೋಮಿ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಬಿದಿರು ಕೋಟೆಯೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದಳು. ಇದು 4,000 ಮಂದಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ಕೊಡುವಂತಿತ್ತು. ಈ ನೆಲೆಯಿಂದ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸತೊಡಗಿದಳು. ಆದರೆ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಾಗಿ ನಾಗಾ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಡೆಪ್ಯೂಟಿ ಕಮಿಷನರ್ ತನ್ನ ಸೈನಿಕ ಪಡೆಯೊಂದಿಗೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಗೈಡಿನ್ಲಿಯನ್ನೂ ಇವಳ ಅನುಯಾಯಿಗಳನ್ನೂ ಬಂಧಿಸಿದ. ಈಕೆಗೆ ಜೀವಾವಧಿ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ 1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ಮೇಲೆ ಬಿಡುಗಡೆಯಾದಳು. ಜವಾಹರಲಾಲ್ ನೆಹರೂ ಅವರು ಈಕೆಯನ್ನು ನಾಗಾರಾಣಿ ಎಂದು ಕರೆದ ಕಾರಣ ಈಕೆ ರಾಣಿಗೈಡಿನ್ಲಿ ಎಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧಳಾಗಿದ್ದಳು. (ಕೆ.ಎಸ್‌ಡಿ.)

ಗೊಬೆಕ್ಲಿ ತೆಪೆ: ತುರ್ಕಿ ದೇಶದ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಶೋಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.9,000–8,000 ಅವಧಿಯ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕ್ಲಾಸ್‌ಸ್ಮಿಡ್ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.9000ದಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಂಡ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ರಹಿತ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯ (ಭಿನ್ನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮತ್ತು ರೀತಿಯ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಸ್ಟೋನ್ ಹೆಂಜ್ ಹೊರತುಪಡಿಸಿ) ಅತ್ಯಪೂರ್ವವಾದ ಒಂದು ಭವ್ಯ ಶಿಲಾಸ್ಮಾರಕ ಶೋಧವಾಗಿದೆ. ಸು.13 ಹೆ.ನಷ್ಟು ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ 9–30 ಮೀ ವ್ಯಾಸದ 7 ಏಕಕೇಂದ್ರ ವೃತ್ತಗಳ ಈ ಸ್ಮಾರಕದ ಪ್ರಮುಖ ಭಾಗ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.10,000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದೆ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆಯೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮೂರು ವೃತ್ತಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಸುಣ್ಣ ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ಮಿಶ್ರಣದ ನೆಲವಿತ್ತು. ಇದರ ಮೇಲೆ 2.70 ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ ಚಾವಣಿಯಿದ್ದಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ವೃತ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಲಿಪಿಯ 'ಟಿ' ಆಕಾರದ ಚಪ್ಪಟೆ ಕಂಬಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಗೂಳಿ, ನರಿ, ಕೊಕ್ಕರೆ, ಸಿಂಹ, ಬಾತುಕೋಳಿ, ಕೊಂಡಿಚೇಳು, ಇರುವೆ, ಜೇಡ, ಹಾವು ಮೊದಲಾದ ಜೀವರಾಶಿಗಳ ಶಿಲ್ಪವಿರುವುದು ಅತಿ ಅಪರೂಪ. ಈ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಆವರಿಸಿ ಸುತ್ತಲೂ ಸು.1.8 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಯಿದೆ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯನ ಮೂರ್ತಿ, ಕರಡಿ ಮತ್ತು ಹದ್ದಿನ ತಲೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇದನ್ನು ಎರಡು ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದು ಮೊದಲನೆಯ ಘಟ್ಟ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಎ ಮತ್ತು ಕೊನೆಯ ಘಟ್ಟವನ್ನು ನವಶಿಲಾಯುಗ ಬಿ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪೂರೈಸಲಾಯಿತು. ಟಿ ಆಕಾರದ ಸ್ತಂಭಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಶಿಲ್ಪಗಳು ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿವೆ. ಸು.10–50 ಟನ್ ತೂಕದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಸು.0.5 ಕಿಮೀ ದೂರದ ಬೆಟ್ಟದ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಮಾಡಿ, ನಿಗದಿತ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಸಾಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸ್ಮಾರಕದ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಸು.500 ಜನರು ಕೆಲಸ ಮಾಡಿರಬೇಕೆಂದು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸ್ಮಾರಕದ ಹತ್ತಿರದ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಹಲವಾರು ಪ್ರಾಚೀನ ಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ಇವು ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಸ್ಮಾರಕದ ಮೊದಲನೆಯ ಘಟ್ಟದ ಕಾಲದ್ದಾಗಿರಬಹುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸ್ಮಾರಕದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಬಲಿಕೊಟ್ಟ ಜಿಂಕೆ, ಕರಡಿ, ಹೋತ, ಕುರಿ, ಎತ್ತು ನಾನಾ ಜಾತಿಯ ಹದ್ದುಗಳು ಮೊದಲಾದ ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂಗಮನಿಸಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸ್ಮಾರಕ ಹಿಂದಿನ ತಲೆಮಾರಿನ ಪಿತೃಗಳ ಆರಾಧನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆಯೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಗೋಪಾಲ ಕೃಷ್ಣ ಗೋಖಲೆ: 1866–1915. ಭಾರತದ ಸ್ವರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗಾಗಿ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದಲೂ ನಿಸ್ವಾರ್ಥಮನೋಭಾವದಿಂದಲೂ ವಿಧಾಯಕಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಶ್ರಮಿಸಿದ ಅಪ್ರತಿಮ ದೇಶಭಕ್ತ. 1866 ಮೇ 9ರಂದು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ರತ್ನಗಿರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚಿಪ್ಲೂನ್ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕೋತಳೂಕ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ಕೃಷ್ಣರಾಯರು ಚಿತ್ಪಾವನ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು, ಅವರೊಬ್ಬ ಸಣ್ಣ ನೌಕರರಾಗಿದ್ದರು. ತಮ್ಮ ಹತ್ತನೆಯ ವರ್ಷದವರೆಗೂ ಗೋಖಲೆಯವರು ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲೇ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಪಡೆದರು. ಹಳ್ಳಿಯ ಜೀವನ, ರೈತರ ದಾರಿದ್ರ್ಯ ಇವುಗಳ ಪರಿಚಯ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಉಂಟಾಯಿತು. ಅನಂತರ ತಮ್ಮ ಅಣ್ಣನಾದ ಗೋವಿಂದರಾಯರೊಂದಿಗೆ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮುಂದುವರಿಸಲು ಕೊಲ್ಲಾಪುರಕ್ಕೆ ಹೋದರು. ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ತಂದೆ ತೀರಿಕೊಂಡರು. ಗೋವಿಂದರಾಯರು ತಮ್ಮ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ನೌಕರಿಗೆ ಸೇರಿ ಸಂಸಾರದ ನಿರ್ವಹಣೆಯ ಭಾರ ಹೊರಬೇಕಾಯಿತು. ಆದರೆ ತಮ್ಮನ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ನಿಲ್ಲಬಾರದೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ತಮ್ಮ ಅಲ್ಪ ಸಂಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಮೀಸಲಿಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಡ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಕಷ್ಟಗಳೇನೆಂಬುದು ಗೋಖಲೆಯವರಿಗೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಅರಿವಾಯಿತು. ಅಣ್ಣನ ತ್ಯಾಗವನ್ನೂ ಉಪಕಾರವನ್ನೂ ಇವರು ಎಂದೂ ಮರೆಯಲಿಲ್ಲ. 1881ರಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ರಿಕ್ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ತೇರ್ಗಡೆಯಾಗಿ ಅನಂತರ ಕೊಲ್ಲಾಪುರದ ರಾಜಾರಾಂ ವಿದ್ಯಾಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಎಫ್. ಎ. ಮುಗಿಸಿ, ಮುಂಬಯಿಯ ಎಲ್ಫಿನ್‌ಸ್ಟನ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮುಂದುವರಿಸಿ 1884ರಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎ. ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತೀರ್ಣರಾದರು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಇವರಿಗೆ ತಿಂಗಳಿಗೆ 20 ರೂಪಾಯಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿವೇತನ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವರ ಅಣ್ಣನವರ ಹೊರೆ ಬಹಳಮಟ್ಟಿಗೆ ಹಗುರವಾಗಿತ್ತು.

ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮುಗಿದ ಮೇಲೆ ಗೋಖಲೆಯವರು ಹೆಚ್ಚಿನ ಧನಾರ್ಜನೆಯ ಸರ್ಕಾರಿ ಉದ್ಯೋಗವನ್ನು ಸೇರದೆ, ಡೆಕ್ಕನ್ ಎಜ್ಯುಕೇಷನ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಫರ್ಗ್ಯುಸನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾದರು. ದಕ್ಷತೆಯಿಂದಲೂ ಮೇಧಾಶಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಸ್ಮರಣ ಶಕ್ತಿಗಳಿಂದಲೂ ಸೌಜನ್ಯದಿಂದಲೂ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರೆಂಬ ಕೀರ್ತಿ ಸಂಪಾದಿಸಿದರು. ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್, ಗಣಿತ, ಚರಿತ್ರೆ, ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ, ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

1887ರಲ್ಲಿ ಗೋಖಲೆಯವರಿಗೆ ಮಹಾದೇವ ಗೋವಿಂದ ರಾನಡೆಯವರ ಸಂಪರ್ಕವುಂಟಾಯಿತು. ಅವರು ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರಾಗಿದ್ದರು. ತಮ್ಮ ಪಾಂಡಿತ್ಯ, ದೇಶಭಕ್ತಿ, ಸರಳ ಜೀವನ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳಿಂದ ಅವರು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ದೇಶದಲ್ಲೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬರೆನಿಸಿದ್ದರು. ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ ಅವರ ಸತ್ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಒಂದು ಸಂಘವಿತ್ತು, ಅದೇ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಭಾ. ಜನರ ಕುಂದುಕೊರತೆಗಳನ್ನು ನಿಷ್ಪಕ್ಷಪಾತವಾಗಿ ವಿಮರ್ಶಿಸಿ ಅವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಮನವಿಗಳನ್ನೊಪ್ಪಿಸುವುದು ಈ ಸಭೆಯ ಕಾರ್ಯಭಾರಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಈ ಸಭೆ ಒಂದು ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನೂ ನಡೆಸುತ್ತಿತ್ತು.

ಗೋಖಲೆಯವರು ಈ ಸಭೆಯ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿಯೂ ತ್ರೈಮಾಸಿಕೆಯ ಸಂಪಾದಕರಾಗಿಯೂ ನಿಯುಕ್ತರಾದರು. ಸಂಘದ ಮನವಿಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸುವುದರಲ್ಲಿ, ಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಪಾದನ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾನಡೆಯವರು ಗೋಖಲೆಯವರಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ತರಬೇತನ್ನು ಕೊಟ್ಟರು. ಗೋಖಲೆಯವರ ಜೀವನದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿ ದಾದಾಬಾಯಿ ನೌರೋಜಿ. ಅವರು 1893ರಲ್ಲಿ ಲಾಹೋರಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಲು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಿಂದ ಬಂದಿದ್ದರು. ಅವರು ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪುಣೆಗೂ ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟಾಗ ಅವರ ಸ್ವಾಗತ ಸಮಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ ಗೋಖಲೆಯವರು ಅವರನ್ನು ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಸಂದರ್ಶಿಸಿದರು. ಅವರಿಂದಲೂ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯನ್ನೂ ಪಡೆದರು.

ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನೊಂದಿಗೆ ಗೋಖಲೆಯವರ ಸಂಪರ್ಕ 1889ರಲ್ಲಿ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ತಮ್ಮ ವಾಕ್ಪಟುತ್ವದಿಂದಲೂ ವಿಷಯ ಪ್ರತಿಪಾದನ ಕೌಶಲದಿಂದಲೂ ಇವರು ಎಲ್ಲರ ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಗಳಿಸಿದರು. ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ 1893 ಮತ್ತು 1894ರಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. 1895ರಲ್ಲಿ ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡರು.

ಭಾರತದ ರಾಜ್ಯಾದಾಯದ ವ್ಯಯ ಹೇಗಾಗುತ್ತಿದೆಯೆಂಬುದನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಲು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ 1896ರಲ್ಲಿ ಲಾರ್ಡ್ ವೆಲ್ಬಿಯ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಆಯೋಗವನ್ನು ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ನೇಮಿಸಿತು. ಇದರ ಮುಂದೆ ಸಾಕ್ಷ್ಯ ನೀಡಲು ಭಾರತೀಯ ಮುಖಂಡರನ್ನೂ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನೂ ಆಹ್ವಾನಿಸಿತು. ಗೋಖಲೆಯವರಿಗೂ ಆಹ್ವಾನ ಬಂದಿತ್ತು. ಇವರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ತೆರಳಬೇಕೆಂದು ರಾನಡೆಯವರು ಸಲಹೆಯಿತ್ತರು. ಗೋಖಲೆಯವರು ಸಾಕ್ಷ್ಯಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಅಂಕಿಅಂಶಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ, ಭಾರತದ ಹಣಕಾಸಿನ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಮಾಡಬೇಕಾದ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನೂ ಆಯೋಗಕ್ಕೆ ವಿವರಿಸಿ ಎಲ್ಲರ ಪ್ರಶಂಸೆಗೂ ಪಾತ್ರರಾದರು.

ಗೋಖಲೆಯವರು 1897ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ಲೇಗ್ ಜಾಡ್ಯ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಜನರನ್ನು ಶಿಬಿರಗಳಿಗೆ ಸಾಗಿಸಿ, ಆಗ ತೀರ ಅಪರಿಚಿತವಾಗಿದ್ದ ಇನಾಕ್ಯುಲೇಷನ್ ಮಾಡಿಸುವ ಏರ್ಪಾಡು ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಇದು ವಿಳಂಬವಿಲ್ಲದೆ ನಡೆಯಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಕಾರ್ಯ. ಸರ್ಕಾರ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನೆಲ್ಲ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸಿತು. ಇದರಿಂದ ಕೆಲವು ಅಚಾತುರ್ಯಗಳಾದುವು. ಜನರ ಆಚಾರ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ಅರಿಯದ ಕೆಲವು ಸೈನಿಕರು ದರ್ಪದಿಂದ ವರ್ತಿಸಿದರೆಂಬ ದೂರು ಕೇಳಿಸಿತು. ಅತ್ಯಾಚಾರಗಳೂ ಆದುವೆಂದು ಜನರಲ್ಲಿ ಹಾಹಾಕಾರವೆದ್ದಿತು. ಇದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಯುವಕ ಒಬ್ಬ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ಗುಂಡಿಟ್ಟು ಕೊಂದ. ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಮತ್ತಷ್ಟು ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ಇದಕ್ಕೆಲ್ಲ ಟಿಳಕರೇ ಮುಂತಾದ ತೀವ್ರವಾದಿಗಳು ಕಾರಣರೆಂಬುದಾಗಿ ಸರ್ಕಾರ ಆಪಾದಿಸಿತು. ದೇಶೀಯ ಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಅದರ ಆಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರವಾದುವು. ಗೋಖಲೆಯವರಿಗೆ ಈ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳು ತಿಳಿದು ಸೈನಿಕರ ವರ್ತನೆಯನ್ನೂ ಸರ್ಕಾರದ ಧೋರಣೆಯನ್ನೂ ಖಂಡಿಸಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಿಗೆ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಬರೆದರು. ಇವರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮರಳಿದ ಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ಆಕ್ಷೇಪಣೆಗಳಿಗೆ ರುಜುವಾತು ಒದಗಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂದಾಗ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ತಮಗೆ ಈ ಬಗ್ಗೆ ದೂರುಕೊಟ್ಟಿದ್ದ ಮಿತ್ರರು ಸಾಕ್ಷ್ಯ ನೀಡಲೊಲ್ಲದೆ ಹೋದರು. ತಾವು ಸತ್ಯವನ್ನರಿಯದೆ ವೃಥಾ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಮೇಲೆ

ಅಪವಾದ ಹೊರಿಸಿದುದಾಗಿ ಗೋಖಲೆಯವರಿಗೆ ವಿಷಾದವಾಯಿತು. ಇವರು ತಮ್ಮಿಂದಾದ ಪ್ರಮಾದದ ಬಗ್ಗೆ ಮೌನ ತಳೆದಿದ್ದರೂ ಆಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಸತ್ಯಪ್ರಿಯರಾದ ಇವರಿಗೆ ಅದು ಉಚಿತವೆನಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆಗ ಇವರು ಬೇಷರತ್ತಾಗಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪ ಸಲ್ಲಿಸಿ, ನೊಂದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಕ್ಷಮಾಪಣೆ ಕೇಳಿದರು. ಇವರ ಈ ವರ್ತನೆಯನ್ನು ಹಲವರು ಟೀಕಿಸಿದರು. ಇವರ ಸಹನೆಗೆ ಇದೊಂದು ಪರೀಕ್ಷೆಯಾಯಿತು. ಆದರೆ ತಮ್ಮ ಆತ್ಮಸಾಕ್ಷಿಗನು ಸಾರವಾಗಿ ನಡೆದದ್ದಾಗಿ ಇವರಿಗೆ ಸಮಾಧಾನವಾಗಿತ್ತು.

1899ರಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿ ವಿಧಾನಸಭೆಯಲ್ಲಿ ತೆರವಾದ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಗೋಖಲೆಯವರನ್ನು ಕಳಿಸಬೇಕೆಂದು ಮಿತ್ರರು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿದರು. ಆಗ ವಿಧಾನ ಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ನಾಮಕರಣ ಸದಸ್ಯರೂ ಬಹುಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು ಚುನಾವಣಾ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳು ಸಂಕುಚಿತವಾಗಿದ್ದುವು. ಪೌರಸಭಾ ಸದಸ್ಯರ ಕ್ಷೇತ್ರದಿಂದ ಗೋಖಲೆಯವರು ಚುನಾಯಿತ ರಾದರು. ತಮ್ಮ ಅಧ್ಯಯನಶೀಲತೆಯಿಂದಲೂ ವಾದದ ರೀತಿಯಿಂದಲೂ ಇವರು ಜನತೆಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಹೇಗೆ ವಾದಿಸಬೇಕೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನ ನೀಡಿದರು. 1902ರಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿ ವಿಧಾನಮಂಡಲದಿಂದ ಒಬ್ಬ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯನ್ನು ಕೇಂದ್ರ ವಿಧಾನಸಭೆಗೆ ಆರಿಸುವ ಅವಕಾಶವೊದಗಿದಾಗ ಗೋಖಲೆಯವರೇ ಆಯ್ಕೆಯಾದರು. ಕಲ್ಕತ್ತ ಭಾರತದ ಆಗಿನ ರಾಜಧಾನಿ. ಗೋಖಲೆಯವರು ಕೇಂದ್ರ ವಿಧಾನಸಭೆಗೆ ಪ್ರತಿಸಲವೂ ಚುನಾಯಿತರಾಗಿ ತಮ್ಮ ಅಂತಿಮ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದು ಉತ್ತಮ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಸರ್ಕಾರದ ಆಯವ್ಯಯದ ಬಗ್ಗೆ ಗೋಖಲೆಯವರು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ಟೀಕೆಗಳೂ ಸಲಹೆಗಳೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುವು. ಅನೇಕ ವಿಧೇಯಕಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಇವರು ಮಾಡಿದ ಭಾಷಣಗಳೂ ಜನರ ಕುಂದುಕೊರತೆಗಳನ್ನು ಸರ್ಕಾರದ ಗಮನಕ್ಕೆ ತರಲು ಅಂಕಿ ಅಂಶಗಳ ಆಧಾರದೊಂದಿಗೆ ಇವರು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ವಾದವೂ ಸರ್ಕಾರದ ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಗಳಿಸಿದುವು. ಇವರು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿದ ವಿಷಯಗಳೆಂದರೆ ಉಪ್ಪಿನ ತೆರಿಗೆ, ಸೈನ್ಯ ಶಾಖೆಯ ವೆಚ್ಚ, ಜವಳಿ ಗಿರಣಿಗಳ ಮೇಲಣ ಸುಂಕ, ವಿದ್ಯಾಪ್ರಸಾರ, ಸರ್ಕಾರದ ಉನ್ನತ ಉದ್ಯೋಗಗಳಿಗೆ ಭಾರತೀಯರ ನೇಮಕ, ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ ಭಾರತೀಯರ ಕಷ್ಟಗಳು ಮುಂತಾದವು.

ಈ ಸಭೆಗಳ ಕಲಾಪಗಳಿಗಾಗಿ ಇವರು ಬಹಳ ಕಾಲವನ್ನು ವಿನಿಯೋಗಿಸಬೇಕಾದ್ದರಿಂದ ಇವರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ವೃತ್ತಿಯಿಂದ, ಹದಿನೆಂಟು ವರ್ಷಗಳು ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಅನಂತರ, ನಿವೃತ್ತರಾದರು. ಅಂದಿನಿಂದ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸೇವೆಗಾಗಿಯೆ ತಮ್ಮ ಜೀವನವನ್ನು ಮುಡಿಪಾಗಿಟ್ಟರು. ಈ ಬಗೆಯ ಸೇವೆಗೆ ಭಾರತದ ಸುಶಿಕ್ಷಿತರಾದ ನಿಸ್ವಾರ್ಥ ಸೇವಕರನ್ನು ಸಿದ್ಧಮಾಡಿ ಸಂಘಟಿಸಲು ಅಗತ್ಯವಿದೆಯೆಂದು ಇವರು ಬಗೆದು 1905ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸೇವಕ ಸಂಘವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಇವರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಪರವಾಗಿ ಪ್ರಚಾರ ಕೈಗೊಂಡರು. ಆ ವರ್ಷದ ಕೊನೆಯ ವಾರದಲ್ಲಿ ಕಾಶಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. ತಮ್ಮ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಭಾಷಣದಲ್ಲಿ ಲಾರ್ಡ್ ಕರ್ಜನನ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಿರ್ದಾಕ್ಷಿಣ್ಯವಾಗಿ ಟೀಕಿಸಿದರು.

ಗೋಖಲೆಯವರ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಮಸೂದೆ: 1912ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಕೇಂದ್ರ ಶಾಸನ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಗೋಖಲೆಯವರು, ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಡ್ಡಾಯ ಶಿಕ್ಷಣದ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಕ್ರಮಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಚರಣೆಗೆ ತರಬೇಕೆಂದು ಸೂಚಿಸಿ ಮಂಡಿಸಿದ ಒಂದು ಮಸೂದೆ (ವಿಧಾಯಕ). ಅಂದಿನ ವೈಸರಾಯಾಗಿದ್ದ ಕರ್ಜನ್ 1905ರಿಂದ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಸೌಲಭ್ಯವನ್ನು ಏಕಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತ ಬಂದಿದ್ದರೂ ಶಿಕ್ಷಣದ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಆ ಮಟ್ಟದ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುವುದರ ಬದಲು ಅದರ ಗುಣಮಟ್ಟವನ್ನು ಉತ್ತಮಪಡಿಸುವ ಕಡೆ ಗಮನ ಕೊಡಬೇಕೆಂದು ಒತ್ತಿ ಹೇಳಲಾರಂಭಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ರಾಷ್ಟ್ರದ ನಾಯಕರು ಈ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ, ರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಕಡ್ಡಾಯ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಆಚರಣೆಗೆ ತರಲು ಒತ್ತಾಯ ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ನಡುವೆ, ಎಂದರೆ 1906ರಲ್ಲಿ ಬರೋಡದ ಮಹಾರಾಜರು ತಮ್ಮ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಕಡ್ಡಾಯ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಶಾಸನಬದ್ಧವಾಗಿ ಆಚರಣೆಗೆ ತಂದುಬಿಟ್ಟರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ನೇರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ಏಕೆ ಆಚರಣೆಗೆ ತರಬಾರದೆಂದು ಚಳವಳಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ಚಳವಳಿಯ ಮುಖಂಡರಲ್ಲೊಬ್ಬರಾದ ಗೋಖಲೆಯವರು 1910ರಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರಶಾಸನ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ದೇಶಾದ್ಯಂತ ಕಡ್ಡಾಯ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಆಚರಣೆಗೆ ತರಲು ಆರಂಭಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಆ ಬಗ್ಗೆ ಅಗತ್ಯ ಸಲಹೆ ನೀಡಲು ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನೂ ಇತರರನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡ ಆಯೋಗವೊಂದನ್ನು ರಚಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಸೂಚಿಸಿ ಒಂದು ಠರಾವನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಆ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ಪರಿಶೀಲಿಸುವುದಾಗಿ ಸರ್ಕಾರ ನೀಡಿದ ಆಶ್ವಾಸನೆಯ ಮೇಲೆ ಅದನ್ನು ಹಿಂತೆಗೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಮತ್ತೆ 1911ರಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಆ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಸೌಲಭ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಲು ಇನ್ನೂ ಉತ್ತಮ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಒತ್ತಾಯ ಮಾಡುವ ಮಸೂದೆಯೊಂದನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದರು. ಅಂದಿಗಾಗಲೆ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ 1870ರ ಕಡ್ಡಾಯ ಶಿಕ್ಷಣದ ಶಾಸನವನ್ನು ಆಧಾರ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಈ ಮಸೂದೆಯನ್ನು ಅವರು ರಚಿಸಿದ್ದರು. ಅದರ ಪ್ರತಿಯನ್ನು ಮೊದಲು ಸದಸ್ಯರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಹಂಚಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ 1912ರ ಮಾರ್ಚ್ 17ರಂದು ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಅದು ಚರ್ಚೆಗೆ ಬಂತು. ಗೋಖಲೆಯವರು ಮಸೂದೆಯ ಅವಶ್ಯಕತೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಯುಕ್ತವಾಗಿ ವಾದಿಸಿದರು. ಅದನ್ನು ತಜ್ಞರ ಸಮಿತಿಗೆ ವರದಿಗಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಮತಗಳು ಬಂದು ಅದರ ಮುಂದಿನ ನಡವಳಿಕೆಗೆ ಅವಕಾಶವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಗೋಖಲೆಯವರು ಉತ್ಸಾಹಗುಂದಲಿಲ್ಲ. ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸುವುದಾಗಿ ಪಣತೊಟ್ಟರು.

ಭಾರತದ ಶಿಕ್ಷಣದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಗೋಖಲೆಯವರ ಈ ಮಸೂದೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿದೆ. ಕಡ್ಡಾಯ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಆಚರಣೆಗೆ ತರುವಲ್ಲಿ ಅದೇ ಮೊದಲ ಯತ್ನವಾಯಿತು. 1912ರಿಂದ 1917ರ ವರೆಗೆ ಆ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ತೋರಿದ ಆಸಕ್ತಿಗೆ ಆ ಮಸೂದೆ ನೀಡಿದ ಪ್ರಚೋದನೆಯೇ ಕಾರಣವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. 1913ರ ಫೆಬ್ರುವರಿ 21ರಂದು ಹೊರಡಿಸಿದ ಸರ್ಕಾರದ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ನೀತಿಯ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲೂ ಆ ಮಟ್ಟದ ಶಿಕ್ಷಣ ಸೌಲಭ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವ ಬಗ್ಗೆ ಅಗತ್ಯ ಆಶ್ವಾಸನೆಯನ್ನು ನೀಡಲಾಯಿತೆಂಬುದು ಮುಖ್ಯ ಸಂಗತಿ. (ಕೆ.ಎಸ್.ಜಿ.ಆರ್.)

ದೇಶಾದ್ಯಂತ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ವ್ಯಾಪಿಸಿ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ತಿಳಿವಳಿಕೆ ಮತ್ತು ದಕ್ಷತೆ ಹೆಚ್ಚುವುದರಿಂದಲೇ ದೇಶದ ಸರ್ವತೋಮುಖವಾದ ಅಭ್ಯುದಯವಾದೀತೆಂಬುದು ಗೋಖಲೆಯವರ ದೃಢ ನಂಬಿಕೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಇವರು ಕೇಂದ್ರ ವಿಧಾನ ಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ವಿಧೇಯಕವೊಂದನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದರು. ಸ್ಥಳೀಯ ಆಡಳಿತ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಡ್ಡಾಯವೂ ಉಚಿತವೂ ಆದ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನೊದಗಿಸುವ ಅವಕಾಶ, ಇದರ ವೆಚ್ಚದಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಎರಡು ಅಂಶವನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಒದಗಿಸಬೇಕೆಂಬ ನಿರ್ಬಂಧ ಇವೇ ಮುಂತಾದ ಸಲಹೆಗಳು ಈ ವಿಧೇಯಕದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಆದರೆ ಆಗಿನ ಸರ್ಕಾರ ಇದಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ.

ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಅಪೇಕ್ಷೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಗೋಖಲೆಯವರು 1912ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕಕ್ಕೆ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟರು. ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಭಾರತೀಯರು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದ ತೊಂದರೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿ ಕಂಡರು. ಅಲ್ಲಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಮಾಲೋಚನೆ ನಡೆಸಿ ಭಾರತೀಯರ ಕಷ್ಟಗಳ ಪರಿಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬಹಳ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದರು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರೊಂದಿಗೆ ಮೊದಲೇ ಇದ್ದ ಇವರ ಸಂಬಂಧ ಮತ್ತಷ್ಟು ಗಾಢವಾಯಿತು. ಗೋಖಲೆಯವರನ್ನು ಗಾಂಧಿಯವರು ತಮ್ಮ ರಾಜಕೀಯ ಗುರುವೆಂದು ಭಾವಿಸಿದರು.

ವಿದ್ಯಾವಂತ ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಅವಕಾಶವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸುವ ಪ್ರಶ್ನೆ ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ವರದಿ ನೀಡಲು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ನೇಮಿತವಾದ ಇಸ್ಲಿಂಗ್‌ಟನ್ ಆಯೋಗದಲ್ಲಿ ಗೋಖಲೆಯವರೂ ಒಬ್ಬ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ದೇಶದ ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸಿ ಸಾಕ್ಷ್ಯವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಈ ಆಯೋಗದ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಗೋಖಲೆಯವರು ಮುಖ್ಯಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದರು. (ಕೆ.ಎಸ್.)

ರಾಜಕಾರಣದಲ್ಲಿ ಉದಾರಮತವಾದಿಯಾಗಿದ್ದ ಗೋಖಲೆಯವರು ತಮ್ಮ ವಿಚಾರಪ್ರತಿಪಾದನೆಗಾಗಿ ಪತ್ರಿಕಾ ಮಾಧ್ಯಮವನ್ನು ಇವರ ಸಮಕಾಲೀನ ಧುರೀಣ ಲೋಕಮಾನ್ಯ ಟಿಳಕರಷ್ಟು ಪ್ರಭಾವಯುತವಾಗಿ ಬಳಸಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮತ್ತು ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅಸಾಧಾರಣ ಪ್ರಭುತ್ವ ಹೊಂದಿದ್ದ ಇವರು ಪ್ರಮುಖ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರೌಢ ವಿಚಾರಪೂರ್ಣ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಬರೆಯುವುದರೊಂದಿಗೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಜೀವನವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರು. ಲೋಕಮಾನ್ಯ ಟಿಳಕರ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಸಾಪ್ತಾಹಿಕ ಮರಾಠಾದಲ್ಲಿ 1886–87ರಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ಯುದ್ಧದವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇವರು ಬರೆದ ಲೇಖನಮಾಲೆ ಬಹಳ ಪ್ರಶಂಸೆ ಪಡೆಯಿತು. ಮರಾಠಾ. ಲೋಕಮಾನ್ಯ ಮರಾಠಿ ಪತ್ರಿಕೆಯಾದ ಕೇಸರಿ, ಇವುಗಳ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಅವಕ್ಕಾಗಿ ಸಾಕಷ್ಟು ದುಡಿದರು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸಮಾಜಸುಧಾರಕ ಗೋಪಾಲ ಗಣೇಶ ಅಗರಕರರು ಸುಧಾರಕ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದಾಗ (1888) ಅದರ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ವಿಭಾಗದ ಸಂಪಾದಕತ್ವವನ್ನು ಗೋಖಲೆಯವರಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಭೆಯ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ನಿಯುಕ್ತರಾದ ಇವರು ಅದರ ತ್ರೈಮಾಸಿಕದ ಸಂಪಾದಕರೂ ಆದರು. ಮುಂದೆ ಎಂಟು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇವರು ಅದನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. 1895ರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರ ಸಭಾ ಸಮಾಚಾರ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಪಾದಕರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸು ತನ್ನ ನಿಲುವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಜನತೆಗೆ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ 1905ರಲ್ಲಿ ಇಂಡಿಯ ಎಂಬ ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಯನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಅದರಲ್ಲಿ ಆಗ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಜೊತೆ ಕಾರ್ಯದಶಿಯಾಗಿದ್ದ ಗೋಖಲೆಯವರ ಪಾತ್ರ ಹಿರಿದಾಗಿತ್ತು.

ಭಾರತದ ಕೇಂದ್ರ ವಿಧಾನಮಂಡಲದ ಲೋಕನಿಯುಕ್ತ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದಾಗ ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ಗೋಖಲೆಯವರು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪತ್ರಿಕಾ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. 1910ರಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ಪತ್ರಿಕಾ ವಿಧೇಯಕವನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದಾಗ ಗೋಖಲೆಯವರು ಅದನ್ನು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಲಿಲ್ಲವಾದರೂ ತಮ್ಮ ವರ್ಚಸ್ಸನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ, ಮೂಲತಃ ಅದರಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾಗಿದ್ದ ಕಠಿಣಕ್ರಮಗಳು ಸೌಮ್ಯಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯರ ಒಡೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದ ಅದರ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಒಡೆತನದಲ್ಲಿದ್ದವುಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡು ಎಲ್ಲ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಿಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸುವಂತೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರು. ಇವರು 1915 ಫೆಬ್ರವರಿ 19ರಂದು ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದರು.

(ಎಂ.ಎಸ್.ಎಂ.ಎ.)

ಗೋಲ್ಕೊಂಡ: ಹೈದರಾಬಾದ್ ನಗರದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 8 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಸ್ಥಳ. 1518–1687ರಲ್ಲಿ ಇದು ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆಗಿನ ಕೋಟೆಗಳು ಕೆಲವು ಅರಮನೆಗಳು ಮಸೀದಿಗಳು ಈಗಲೂ ಇವೆ. ಗ್ರಾನೈಟ್ ಗುಡ್ಡವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲಾದ ಕೋಟೆಯ ಸುತ್ತಳತೆ ಸು. 4.8 ಕಿಮೀ. ಅದರೊಳಗಿನ ಕೆಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಜೀರ್ಣಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿವೆ. ಕೋಟೆಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿ ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಿದ ಕುತುಬ್ ಶಾಹಿ ದೊರೆಗಳ ಗೋರಿಗಳಿವೆ.

ಕೋಟೆ

ಗೋದಾವರಿ ನದಿಯ ಕೆಳದಂಡೆಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲ ಕೊಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಗೋಲ್ಕೊಂಡವೆಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಕಾಕತೀಯರ ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿ 1310ರಲ್ಲಿ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಆದರೂ ಇದು 1424–25ರ ವರೆಗೂ ಸ್ವತಂತ್ರ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಹೊಂದಿದಾಗ ಬಹಮನಿಗಳ ವಶವಾಯಿತು. ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದ ಪೂರ್ವ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ವಾರಂಗಲ್ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರಾಂತದ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಕುಲಿ ಕುತುಬ್ ಷಾ 1518ರಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಸುಲ್ತಾನನಾದ. ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ಇವನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. 1687ರಲ್ಲಿ ಈ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಔರಂಗ್‌ಜೇಬ್ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಭಾಗವಾಯಿತು. ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಬಳಿ ಸಿಕ್ಕುತ್ತಿದ್ದ ವಜ್ರಗಳಿಂದಾಗಿ ಇದು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಗೋವ: ಭಾರತದ ಒಂದು ರಾಜ್ಯ. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬಿ ಸಮುದ್ರ ಇದನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದಿವೆ. ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ ಪಣಜಿ. ಸಹ್ಯಾದ್ರಿಯ ಸೆರಗಿನಲ್ಲಿರುವ ಗೋವದ ಪೂರ್ವಭಾಗ ಮಲೆನಾಡು. ಪೂರ್ವದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಹಲವಾರು ನದಿ ತೊರೆಗಳು ಹರಿದು ಅರಬ್ಬಿ ಸಮುದ್ರವನ್ನು ಸೇರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವು ಮಾಂಡವಿ, ಜುವಾರಿ (ಅಘನಾಶಿನಿ), ತೇರೇಖೋಲ್, ಚಪೋರ್ ಮತ್ತು ಬೆತುಲ್ ಇವುಗಳಿಂದ ಒಟ್ಟು ಸು. 270 ಕಿಮೀ ಜಲಮಾರ್ಗಗಳು ಏರ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಸಹ್ಯಾದ್ರಿಯ ಕವಲುಗಳು ಗೋವದಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಸೊಂಸೋಗಡ ಬೆಟ್ಟ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಅದರ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಸತ್ತರೀ ಮಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ವಾಘೇರಿ ಬೆಟ್ಟವಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಬೆಟ್ಟ ಮೋರ್ಲೆಗಡ. ಸಮಪಾತಳಿಯ ಮೇಲೆ ಇರುವ ಚಂದ್ರನಾಥ ಬೆಟ್ಟ ಸೃಷ್ಟಿ ಸೌಂದರ್ಯ ವೀಕ್ಷಣೆಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವೆನಿಸಿದೆ. 100 ಕಿಮೀ ಉದ್ದದ ಕರಾವಳಿಯಿರುವ ಗೋವದ ಮುಖ್ಯ ಬಂದರು ಮರ್ಮಗೋವ. ಮುಂಬಯಿ, ಕೊಚ್ಚಿನ್‌ಗಳ ನಡುವಣ ದೊಡ್ಡ ರೇವು ಇದು. ಗೋವದ ಆಯಾತ–ನಿರ್ಯಾತಗಳಲ್ಲಿ ಶೇ. 90ಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ಭಾಗ ಈ ಬಂದರಿನ ಮೂಲಕ ಸಾಗುತ್ತದೆ. ಚಪೋರ, ಪಣಜಿ, ಬೇತುಲ್, ತಲ್ಪೋರ– ಇವು ನೈಸರ್ಗಿಕ ಬಂದರುಗಳು.

ಮಾಂಡವಿ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಪಣಜಿಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 3.37 ಚ.ಕಿಮೀ. ಹಿಂದೆ ಇದು ಮೀನು ಹಿಡಿಯುವವರ ಹಳ್ಳಿಯಾಗಿತ್ತು. ಈಗ ಇದೊಂದು ಸುಂದರ ನಗರ. ಹಳೆ ಗೋವ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಪಾಳು ಬಿದ್ದ ನಗರ. ಗತಕಾಲದ ಸ್ಮಾರಕಗಳಾಗಿ ಕೆಲವು ಇಗರ್ಜಿ, ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಂನ್ಯಾಸಿನಿಯರ ವಸತಿ ಶಾಲೆಗಳು, ಕಟ್ಟಡಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿವೆ. 1511ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿ 1623ರಲ್ಲಿ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರವಾದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಆರಾಧನ ಮಂದಿರ, ಸೇಂಟ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸನ್ಯಾಸಿನಿಯರ ಮಠ, ಪ್ರಸಿದ್ಧವೂ ಸುಂದರವೂ ಆದ ಸೇಂಟ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸನ ಬಾಮ್ ಜೀಸಸ್ ಸಂತನ ಸಮಾಧಿ ಭವನ, 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸೇಂಟ್ ಮೊನಿಕಾ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸನ್ಯಾಸಿನಿಯರ ಮಠ (1606–27), ಶಿಥಿಲಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸೇಂಟ್ ಪಾಲ್ ಕಾಲೇಜು – ಇವು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಮಾರ್ಗೋವ ದಕ್ಷಿಣ ಗೋವದ ಮುಖ್ಯ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರ. ಮಡಗಾಂವ್ ಒಂದು ಒಳ್ಳೆಯ ಬಂದರು. ಮಾಪ್ಸ ಉತ್ತರ ಗೋವದಲ್ಲಿದೆ.

ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾದ ಕೆಲವು ಬೀಚುಗಳು ಗೋವದಲ್ಲಿದೆ. ಕಲಾಂಗೊಟೆ, ಕೋಲ್ವ, ದೋನಾ, ಪಾಲಾ, ಸಿರಿದಾವೊ, ವಾಗತೋರ, ಮಾಂದ್ರೇ ಮತ್ತು ಗೋರ್ಜಿ ಬೀಚುಗಳಿಗೆ ಪ್ರವಾಸಿಗರು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತಾರೆ. ಹಳೆಯ ಗೋವದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತರು ಹೆಚ್ಚು; ಹೊಸ ಗೋವದಲ್ಲಿ (ನವ ಗೋವ) ಹಿಂದುಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾರೆ. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಅಂತರ ವಿವಾಹಗಳಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಮ್ಮಿಶ್ರ ಜನಾಂಗದವರಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರ ಮಾತೃಭಾಷೆ ಕೊಂಕಣಿ. ಗೋವ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಉತ್ತರ ಗೋವ, ದಕ್ಷಿಣ ಗೋವ ಎಂದು ಎರಡು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಣಜಿ ಉತ್ತರ ಗೋವದ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾದರೆ ಮಡಗಾಂವ್ ದಕ್ಷಿಣ ಗೋವದ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ. ರಾಜ್ಯ ಭೂ ದಾಖಲೆಯನ್ನು ಗಣಕೀಕೃತಗೊಳಿಸಿದ ಭಾರತದ ಪ್ರಥಮ ರಾಜ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಗೋವದಲ್ಲಿ ಹಿಂದು, ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮಗಳು ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಕದಂಬರ ಕಾಲದ ಸಪ್ತಕೋಟೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸೇಂಟ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಜೇವಿಯರನ ಸಮಾಧಿಭವನ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದವು. ಸಂತ ಜೇವಿಯರನ ಪಾರ್ಥಿವ ಶರೀರವನ್ನು ಭಕ್ತರಿಗೆ ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳಿಗೊಮ್ಮೆ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹಳೆಯ ಗೋವದಲ್ಲಿ ಲೆಂಟ್ ಉಪವಾಸ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂತರ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಮೆರವಣಿಗೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಬಂದಮೇಲೆ ಗೋವದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರವಾಯಿತು. ಡಾಮಿನಿಕ್ ಪಂಥದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳು ಗೋವಕ್ಕೆ ಬಂದದ್ದು 1510ರಲ್ಲಿ. 1517ರಲ್ಲಿ ಬಂದ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ಕನ್ ಪಾದ್ರಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಪಂಥದ ಸನ್ಯಾಸಿ ಜೊವಾನ್ ದ ಆಲ್ಬುಕರ್ಕ್ 1538ರಲ್ಲಿ ಗೋವದ ಪ್ರಥಮ ಬಿಷಪ್ ಆಗಿ ನೇಮಕವಾದ. 1542ರಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಜೇವಿಯರ್ ಸ್ಥಳೀಯ ಮತಪ್ರಚಾರಕರಿಗೆ ತರಬೇತು ನೀಡುವ ಸಾಂತಾಫಿ ಕಾಲೇಜಿನ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕನಾದ. ತರುವಾಯ ಈ ಕಾಲೇಜಿಗೆ ಸೇಂಟ್ ಪಾಲ್ ಕಾಲೇಜು ಎಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ಪೋಪ್ 1557 ಫೆಬ್ರುವರಿ 4ರಲ್ಲಿ ಹೊರಡಿಸಿದ ಆಜ್ಞೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಗೋವ ಆರ್ಚ್‌ಬಿಷಪನ ಅಧಿಕಾರವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಪ್ರಾಂತಗಳ ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಪಾದ್ರಿಗಳ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. 20ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪೋಪ್ ಧರ್ಮಪ್ರಭು ಹೊರಡಿಸಿದ ಅಧಿಕೃತ ನಿಯಮಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಗೋವದ ಆರ್ಚ್‌ಬಿಷಪ್ ಅಧಿಕಾರ ಇಡೀ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಿತು (1953). (ವಿ.ಜಿ.ಕೆ.)

ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ: ಮಹಾಭಾರತ ಮತ್ತು ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಗೋಮಾಂತ್ ಮತ್ತು ಗೋಮಾಂಚಲ ಎಂದೂ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಗೋವರಾಷ್ಟ್ರ ಮತ್ತು ಗೋಪರಾಷ್ಟ್ರ ಎಂದೂ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿರುವ ಗೋವವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಪೂರ್ವದ ರೋಮ್ ಹಾಗೂ ಸುವರ್ಣಗೋವ ಮುಂತಾಗಿ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು.

ಮೊತ್ತಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಶಿಗಾವೊದಲ್ಲಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಕಲ್ಲಿನ ಮಚ್ಚುಗತ್ತಿಯೊಂದನ್ನು ಸಾಲ್ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ. ಅಶೋಕ್ ಮರಾಠೆ, ಗೌಡೆಲ್ಲರ್ ಹಾಗೂ ಕೋರಿಶೆಟ್ಟರ್ ಅವರು ಶಿಗಾವೊ, ಕೊಲ್ಲೆಮ್, ಸೊನಾವಲಿ, ಬಿಂಬಾಲ್ ಮತ್ತು ತಾಂಬ್ಡಿಸುರ್ಲಗಳಲ್ಲಿ ಮಚ್ಚುಗತ್ತಿಗಳಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ತಾಂಬ್ಡಿಸುರ್ಲ ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳು ದೂಧ್‌ಸಾಗರ್ ನದಿತೀರದಲ್ಲಿ ಸು.16 ಚ.ಕಿಮೀ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಒಳಗಿವೆ. ಈಚೆಗೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಶಿಗಾವೊ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯ ನೆಲೆಯಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಮುದ್ರತೀರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಬೆಳಗಾವಿಯಿಂದ ದೂಧ್‌ಸಾಗರ್ ಕಣಿವೆಗೆ ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಆದಿಮಾನವ ವಲಸೆಬಂದುದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಿರಬೇಕು. ದೂಧ್‌ಸಾಗರ್ ಕಣಿವೆ ಹಾಗೂ ಬೆಳಗಾವಿ ಇವು ತಾಂಬ್ಡಿಸುರ್ಲ ಕಣಿವೆ ಪ್ರದೇಶದ ಎರಡು ತುದಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಗಿರಿಶ್ರೇಣಿಗಳ ಎತ್ತರ ಕಡಿಮೆ (900 ಮೀ). ಆದರೆ ಗೋವದ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗಗಳ ಪರ್ವತಗಳು ಎತ್ತರವಾಗಿವೆ (900–1200 ಮೀ).

ದೂಧ್‌ಸಾಗರ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಕೈಕೊಡಲಿಗಳೂ ಕಡಿಗತ್ತಿಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ ಈ ಉಪಕರಣಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ಘಟಪ್ರಭ–ಮಲಪ್ರಭ ಕಣಿವೆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ.

ಗೋವದ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನಖಿನೆ (ಪೆರ್ನೆಮ್ ತಾಲ್ಲೂಕು), ಶಿಗಾವೊ (ಸಂಗ್ಯುಯೆಮ್), ಫರ್ಮಗುಡಿ (ಪೋಂಡ), ಅಲೋರ್ನ ಹಾಗೂ ಮೊಲಂಗ್ಯುಯಿನಿಮ್ (ಸಲ್ಸೆ) ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಕೊನೆಯದು ಗುಹಾನೆಲೆ. ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ನಡುವಣ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ ಹಂತ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಉದಯದ ಹಂತ–ಇವುಗಳಿಗೂ ಈ ನೆಲೆಗಳು ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿವೆ. ಆದರೂ ಗೋವದಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಸ್ಪಷ್ಟ ಆಧಾರಗಳು ದೊರಕಿಲ್ಲ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಮಧ್ಯಗೋವದಲ್ಲಿ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮಾಂಡವಿ ಹಾಗೂ ಚಪೋರ ನದಿಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಗೋವದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗಳು ರಚೋಲ್ ನದಿತೀರದಲ್ಲಿಯೂ ಉತ್ತರ ಗೋವದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇವೆ. ಇದರಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಗೋವದಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ್ದುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ತಾಂಬ್ಡಿಸುರ್ಲದ ಸಮೀಪ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಉಜ್ಜಿ ನಯಮಾಡಿದ ಕೊಡಲಿಯ ಭಾಗವನ್ನು ಮತ್ತು ಅಲಗು ತೆಗೆದ ಗುರುತುಳ್ಳ ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ ತಿರುಳುಗಲ್ಲನ್ನು ಮೊತ್ತಮೊದಲಿಗೆ ಅ.ಸುಂದರ ಅವರು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಸಾಲ್‌ನದಿಯ ಮುಖಜಭೂಮಿಯಲ್ಲಿರುವ ಅರಾಲಿಯಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾನರ್ಜಿ ಅವರಿಗೆ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಮೂರು ಉಪಕರಣಗಳೂ ಸಾಲಿ ಅವರಿಗೆ ಚಿಕಲಿಮ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶಿಲೋಪಕರಣವೂ ದೊರಕಿದವು. ಹಳೆಯ ಗೋವದ ಸೇಂಟ್ ಕಜೆಟನ್

ಚರ್ಚ್ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಒಳಗೆ 1984ರಲ್ಲಿ ಇಂತಹದೇ ಇನ್ನೊಂದು ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಇವೆಲ್ಲ ಚಿಕ್ಕ ಗಾತ್ರದವಾಗಿವೆ. ಗೋವ–ಕರ್ನಾಟಕಗಳ ನಡುವಿನ ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನ್‌ಮೋಡ್ ನೆಲೆ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಇಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ದೊಡ್ಡ ಕೊಡಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಫತೋರ್ಪದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಏಕೈಕ ಪಾತ್ರೆ ನವಶಿಲಾಯುಗದ್ದಾಗಿರ ಬಹುದು. ನವಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಕೆಳಗಿನ ಹಾಗೂ ಮೇಲಿನ ಘಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ಸಂಚರಿಸಲು ಅನ್‌ಮೋಡ್–ತಾಂಬ್ಡಿಸುರ್ಲ ಕಣಿವೆಯನ್ನು ಜನರು ಬಳಸಿದ್ದಿರಬಹುದು. ದಕ್ಷಿಣಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸೀತಾನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಲವು ನವಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳು ಕಂಡು ಬಂದಿವೆ. ಉದಾ: ಕೋಟತಟ್ಟು, ಬಂಡಿಮಠ, ಹಾರಾಡಿ, ನದರು ಇತ್ಯಾದಿ. ಕೇರಳದ ಚಿತ್ರಾರಿ ಕೊಡುವಳ್ಳಿ, ಖಿತಿರೂರು ಮತ್ತು ಮಂತ್ರೊತುರುಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾ ಯುಗದ ಉಜ್ಜಿದ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಕೈಕೊಡಲಿಗಳುಸಿ ಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ನವಶಿಲಾ ಯುಗದ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಲಭ್ಯವಾ ದುವಲ್ಲ. ಇವು ಆಕಸ್ಮಿಕ ಶೋಧಗಳು.

ವಿಷ್ಣು (12ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಗೋವ ಕದಂಬ ಶೈಲಿ

ಕುರ್ಡಿ, ಫತೋರ್ಪ, ಇಬ್ರಾಹಿ ಮ್‌ಪುರ, ಬಾಂಬೋಲಿಮ್ ಮತ್ತು ದಿವಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲದಡಿಯ ಕಲ್ಗುಹೆಗಳು ಪತ್ತೆಯಾ ಗಿವೆ. ದಿವಡಿ ಹಾಗೂ ಫತೋರ್ಪ ಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವುಗಳಿಗೆ ದಿವಡಿಯಲ್ಲಿ ಜಂಬುಕಲ್ಲನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದರೆ ಫತೋರ್ಪದಲ್ಲಿ ಕ್ಲೋರಿ ಟಿಕ್ ಪದರಗಲ್ಲನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಚಿಕಲಿಮ್, ನ್ಯೂರ ಮತ್ತು ಅಲ್ಡೋನ ಗಳಲ್ಲಿಯೂ ನೆಲದಡಿಯ ಕಲ್ಗುಹೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು ಇವು ವರ್ತುಲ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಕಲ್ಗುಹೆಗಳು 1.5 ಮೀ ಆಳವಿದ್ದು ಇವುಗಳ ವ್ಯಾಸ ತಳದಲ್ಲಿ 1.20 ಮೀ ಹಾಗೂ ಮೇಲೆ 40 ಸೆಂಮೀ ಇದೆ. ಚಿಕಲಿಮ್‌ನ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಕಲ್ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳ ತುಂಡುಗಳಲ್ಲದೆ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಒಂದು ಕೊಡಲಿಯೂ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕೊಂಡಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ನೆಲದಡಿಯ ಕಲ್ಗುಹೆಗಳು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡವಾಗಿವೆ. ಪುತ್ತೂರು, ಬಡಗಕಜೇಕಾರು, ಬೇಲೂರು, ಪೆರಂಪಳ್ಳಿ, ಕೊಟ್ಟ, ಮುಡನಿಡುಂಬೂರು, ಸಾಂತೂರು ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಗಳು.

ಉಸ್‌ಗಾಲಿ ಮೊಲಿಗೆ ಸೇರಿದ ಪನ್ಸಾಯಿಮೋಲ್ ಸಮೀಪದ ಕುಶಾವತಿ ನದಿಯ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ರೇಖಾಗೀರು ಚಿತ್ರಗಳೂ ಜಂಬುಕಲ್ಲಿನ ಕೆತ್ತನೆಗಳೂ ಸು. 60x60 ಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಿಸಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಈವರೆಗೆ 27 ಚಿತ್ರಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮಾನವ, ಎತ್ತು, ಆನೆ, ಜಿಂಕೆಗಳು, ನವಿಲು, ತಾಯಿ ಮತ್ತು ಮಗು (?) ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲದೆ ಹೆಜ್ಜೆಗುರುತುಗಳಿವೆ. ಚಕ್ರವ್ಯೂಹದಂಥ ಕೋಟೆ ಮುಂತಾದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಮಾನವರ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ನಿಂತ ಹಾಗೂ ಕೈಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿಕೊಂಡ, ಆಲಂಕಾರಿಕ ಶಿರಸ್ತ್ರಾಣತೊಟ್ಟ ವ್ಯಕ್ತಿ ಗಮನಾರ್ಹ.

ಕಜ್ಞೂರ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ರೀತಿಯ ಎತ್ತುಗಳ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳನ್ನು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದು ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವು ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು. ಎತ್ತುಗಳ ಕೋಡುಗಳಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಠ ಮೂರು ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಇವುಗಳ ಕೋಡು ಎದುರು–ಬದರಾಗಿರುವ ಎರಡು ಕಂಸಗಳಂತಿವೆ. ಮೇಲಿನ ಸಾಲಿನ ಕೆಲವು ಎತ್ತುಗಳ ಕಾಲುಗಳು ಕೆಳಗಿನ ಸಾಲಿನ ಎತ್ತುಗಳ ಕೋಡುಗಳಿಗೆ ಕೂಡಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿವೆ.

ದಕ್ಷಿಣಕನ್ನಡದ ಗಾವಳಿ (ಕುಂದಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕು), ಉತ್ತರಕನ್ನಡದ ಶಿರಸಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಸೋಂದ, ಶಿವಮೊಗ್ಗದ ಹೊಳಲೂರು, ಹೊಳೆಹಟ್ಟಿ, ಹೊಳೆ ಹನ್ನವಾಡಿ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಹಲವಾರು ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಗಾವಳಿಯ ಸಮೀಪದ ಕಕ್ಕುಂಜೆಯಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಂಡಿಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳಿವೆ.

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಜೆ.ವಿ.ಪಿ.ರಾವ್ ಅವರ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಯಲ್ಲಿ ವೊಲ್ಪೋಯ್ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಮೌರ್‍ಯೆಯಲ್ಲಿ ಎತ್ತು, ನಾಯಿ(?) ಹಾಗೂ ತ್ರಿಶೂಲದ ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಸು.15–20 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಕುಡ್ನೆಂ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆ ಸಮತಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸು.13–14 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಸ್ಫುಟವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಸರಳ ಸ್ತ್ರೀ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಪ್ರಾಯಶಃ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯದ್ದಾಗಿರಬಹುದು. (ಆರ್‌ಬಿ.)

ಶಾಸನಗಳು: ಅರ್ವಾಲೆಮ್ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳು ಲಿಪಿಶೈಲಿ, ಲಕ್ಷಣಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ 5ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿವೆ. ಇವುಗಳ ಶಿರಪೇಟಿಕಾ ಲಿಪಿ ಬನವಾಸಿ ಮತ್ತು ಗುಡ್ನಾಪುರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಆದಿ ಕದಂಬ ಶಾಸನಗಳ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಚಂದೋರದ ಪ್ರಾಚೀನ ಕನ್ನಡ ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಶಾಸನದ ಉಳಿದಿರುವ ಭಾಗ ಇದನ್ನು ಕೆತ್ತಿದ ಲಿಪಿಕಾರನಾದ ದೇಶಲೋಜನ ಹೆಸರನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದೆ. ಇದು 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಲಿಪಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ 6–7ನೆಯ ಶತಮಾನ ಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೇ ಕನ್ನಡ ಮಾತನಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಸೂಚಿಸುವ ಈ ಶಾಸನ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. ಚಳುಕ್ಯರ 610ರ ಒಂದು ಶಾಸನ ಗೋವವನ್ನು ಕೊಂಕಣವಿಷಯವೆಂದು ಕರೆದರೆ ದಕ್ಷಿಣ ಶಿಲಾಹಾರರ ರಟ್ಟರಾಜನ ಶಾಸನ ಲಂಕ ಎಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಶಾಸನ ಇದನ್ನು ಗುವೆಯೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಚಾಳುಕ್ಯರ ರಾಜ್ಯಾಭಾರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗೋವ ಪ್ರಾಯಃ ಸ್ವಾಮಿಕರಾಜನೆಂಬುವನ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯ ಧ್ರುವರಾಯನೆಂಬ ರಾಜನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಇರ್‍ರಿದಿಗೆ ವಿಷಯ ಗೋವದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿರ ಬಹುದು. ಸು. 765ರಲ್ಲಿ ಗೋವ ದಕ್ಷಿಣ ಶಿಲಾಹಾರರ ಸ್ವಾಧೀನಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟು ಅನಂತರ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಸೇರಿತು. ಗೋಪಾಲಕ ಪಟ್ಟಣ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಇತಿಹಾಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗೋವ ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಇತಿಹಾಸ: ಹಲವು ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ಗೋವದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಪರಶುರಾಮ ಮಿಥಿಲೆಯಿಂದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕುಟುಂಬಗಳನ್ನು ಕರೆತಂದು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿದನೆಂಬ ಪ್ರತೀತಿಯಿದೆ. ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಒಡೆದು ಹೋದಾಗ ಗೋವದ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರವಾದುವು. ಮೌರ್ಯರ ಒಂದು ಶಾಖೆ ಗೋವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಆಳಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಈ ಶಾಖೆಯ ಅರಸರಿಗೆ ಕೊಂಕಣದ ಮೌರ್ಯರೆಂದು ಹೆಸರು. ದಖನಿನಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ದೀರ್ಘಕಾಲ ಆಳಿದ ಸಾತವಾಹನರು ತಮ್ಮ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವ ವನ್ನು ಗೋವದ ಮೇಲೂ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದರು. ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೂ ದಖನ್ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೂ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕವಿತ್ತು. ಗೋವ ಪಟ್ಟಣ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರ ಪ್ರಮುಖವೂ ಮುಖ್ಯ ಬಂದರೂ ಆಗಿತ್ತು. ಸಾತವಾಹನರ ಅನಂತರ ಕ್ರಮೇಣ ತಲೆಯೆತ್ತಿದ ಬನವಾಸಿ ಕದಂಬ ಮನೆತನ ಗೋವದ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಒಂದನೆಯ ಕೀತಿವರ್ಮ ಕದಂಬರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕೊಂಕಣದ ಹಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿ ತನ್ನ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೊಂಕಣ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಜಯಿಸಿ ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನು ಗೋವದ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಮೌರ್ಯ ಶಾಖೆಯ ರಾಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಸಂಗತಿ ಐಹೊಳೆ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಗೋವ ಪ್ರದೇಶ ಕೊನೆಗಾಲದವರೆಗೂ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಇದು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಯಿತು. ಚಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರೇಬಿಯ, ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ದಖನ್‌ಗಳ ನಡುವೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಹೊಂದಿತು. ವಿದೇಶಿ ಹಡಗುಗಳು ಗೋವ ಬಂದರಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದವು. ಗೋವಪಟ್ಟಣ ಪಶ್ಚಿಮತೀರದ ಮುಖ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿತ್ತು.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕೊನೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಕದಂಬರು ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇವರಿಗೆ ಗೋವೆಯ ಕದಂಬರೆಂದೇ ಹೆಸರು. ಇದು ಬನವಾಸಿ ಕದಂಬ ಮನೆತನದ ಉಪಶಾಖೆ ಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಗೋವದ ಸಮೀಪದ ಚಂದ್ರಪುರ (ಇಂದಿನ ಚಂದೂರು) ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ಶಾಖೆಯ ಆರಂಭ ಕಾಲದ ಕಂಟಕಾಚಾರ್ಯ, ನಾಗವರ್ಮ, 1ನೆಯ ಗುಹಲದೇವ ಮೊದಲಾದವರು ಅಷ್ಟು ಪ್ರಬಲರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. 1ನೆಯ ಷಷ್ಠದೇವ ಅಥವಾ ಚತುರ್ಭುಜನೆಂಬ ರಾಜ 970ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲನಾಗಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸುವಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ತೈಲಪನಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ 2ನೆಯ ಗುಹಿಲದೇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗೋವ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಾಣಿಜ್ಯಕೇಂದ್ರವೂ ರೇವುಪಟ್ಟಣವೂ ಆಗಿತ್ತೆಂದೂ ಆ ವೇಳೆಗೆ ಅರಬ್ ವರ್ತಕರು ಗೋವೆಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದರೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಆಳಿದ 2ನೆಯ ಷಷ್ಠದೇವ ಇಡೀ ಕೊಂಕಣ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇವನಿಗೆ ಚಟ್ಟಲ ಮತ್ತು ಚಟ್ಟಯ್ಯ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಗಳಿದ್ದುವು. ಚಾಳುಕ್ಯ ಜಯಸಿಂಹನ ಆಶ್ರಿತನಾಗಿದ್ದ ಇವನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಗೋವ ಪಟ್ಟಣ ವಾಣಿಜ್ಯಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದಿತ್ತು. ಗೋವ ರೇವು ಪಟ್ಟಣ ಭವ್ಯಭವನಗಳಿಂದಲೂ ಇಬ್ಬದಿಯ ದೊಡ್ಡಮಳಿಗೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಿಶಾಲವಾದ ಬೀದಿಗಳಿಂದಲೂ ಉದ್ಯಾನವನ ಗಳಿಂದಲೂ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಆ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿದೆ.

ಷಷ್ಠದೇವನ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗನಾದ 1ನೆಯ ಜಯಕೇಶಿ ಗೋವದ ರಾಜನಾದ. ಗೋವ ರಾಜ್ಯ ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಪಾರ್ಡಿಕ ದ್ವೀಪ, ಕೊಂಕಣ, ಹೈವೆ, ಹಲಸಿಗೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಪರಾಕ್ರಮಿಯೂ ದೂರದರ್ಶಿಯೂ ಆದ ಇವನು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನಿಗೆ ತನ್ನ ಒಬ್ಬ ಮಗಳನ್ನೂ ಅನಿಲ್‌ವಾಡದ

ಚಾಳುಕ್ಯ ಕರ್ಣನಿಗೆ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಮಗಳನ್ನೂ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು ತನ್ನ ಸಂತತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಇವನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಗೋವದ ರಾಜಮಾರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಪಂಡಿತರೂ ಶ್ರೀಮಂತರೂ ಧನಕನಕ ಐಶ್ವರ್ಯಾದಿಗಳೂ ಕಣ್ಮನಗಳಿಗೆ ಹಬ್ಬವನ್ನುಂಟುಮಾಡುತ್ತ ನಗರ ಅಮರಪುರಿಯಂತೆ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವನ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ಅರಬ್ ಮೂಲದ ಸದನೋ ಎಂಬುವನು ಗೋವ ನಗರದ ಮತ್ತು ಪ್ರಜೆಗಳ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಗೋವ ಬಂದರನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿ ಸಾಗರೋತ್ತರ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದ; ಬಡಬಗ್ಗರ ಸಹಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಒಂದು ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ; ನಿರ್ಗತಿಕರಿಗೂ ಅಂಗವಿಕಲರಿಗೂ ಉಚಿತ ಊಟ ವಸತಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸಿದ. ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ವೆಚ್ಚಕ್ಕಾಗಿ ಹೊರಗಿನಿಂದ ಗೋವ ಬಂದರಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಹಡಗುಗಳ ಮೇಲೆ ಸುಂಕ ವಿಧಿಸಿದ. ಅಲ್ಲದೆ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂತಾನವಿಲ್ಲದೆ ಮರಣಹೊಂದಿದ ಶ್ರೀಮಂತರ ಆಸ್ತಿ ಈ ಸಂಸ್ಥೆಗೆ ಸೇರತಕ್ಕದ್ದೆಂದು ಕಾನೂನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಆದಾಯ ಹೇರಳವಾಗಿತ್ತು. ಒಂದನೆಯ ಜಯಕೇಶಿಯ ಅನಂತರ 3ನೆಯ ಗುಹಿಲದೇವ ಮತ್ತು ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಎಂಬುವರು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಳಿದರು.

ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಮಗನಾದ 2ನೆಯ ಜಯಕೇಶಿ ರಾಜನಾಗಿ 1104–1148ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಈತನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಗೋವ ರಾಜ್ಯ ಉನ್ನತಿಯ ಶಿಖರ ಮುಟ್ಟಿತು. ವಿವೇಕಿಯೂ ಪರಾಕ್ರಮಿಯೂ ಆದ ಜಯಕೇಶಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಅಧೀನತೆ

ಬಾಮ್ ಜೀಸಸ್ ಚರ್ಚ್, ಹಳೆಗೋವ

ಯಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಲು ಹವಣಿಸಿ ಕೊಂಕಣ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದ. ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾರ್ವಭೌಮ 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ತನ್ನ ಮಗಳನ್ನು ಜಯಕೇಶಿಗೆ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು ಗೋವ ಮತ್ತು ಕಲ್ಯಾಣ ಮನೆತನಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಮಧುರ ಬಾಂಧವ್ಯವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದ. ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಮರಣಾನಂತರ ದೋರಸಮುದ್ರದ ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮಾಂಡಲೀಕರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕೃಷ್ಣ ನದಿಯವರೆಗೂ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದ. ಇವನು ಜಯಕೇಶಿಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಹಾನಗಲ್, ಹಲಸಿಗೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿ ಕೊಂಡ. ಆದರೆ 1142ರಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ ಅನಂತರ ಜಯಕೇಶಿ ತಾನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪುನಃ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಜಯಕೇಶಿಯ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಗೋವ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾದ ಆಡಳಿತವಿದ್ದು ಜನರು ನೆಮ್ಮದಿಯಿಂದಿದ್ದರು. ಇವನ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಗೋವದ ಆಡಳಿತ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಪುರೋಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮಾಹಿತಿಗಳಿವೆ. 2ನೆಯ ಜಯಕೇಶಿಯ ಮರಣಾನಂತರ ಇವನ ಮಗ ಪೆರ್ಮಾಡಿದೇವ ರಾಜನಾದ. ಇವನಿಗೆ ಶಿವಚಿತ್ತ, ವಿಷ್ಣುಚಿತ್ತ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಇವನ ರಾಣಿಯಾದ ಕಮಲಾದೇವಿ ಗೋವದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದಳಲ್ಲದೆ ದೇಗಾಯಲ್ಲಿ ಕಮಲನಾರಾಯಣ ಮತ್ತು ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದಳು.

ಗೋವ ಕದಂಬ ರಾಜರು 1156ರ ವರೆಗೂ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರು. ಕಲ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ವಿಪ್ಲವ ನಡೆದು ಕಳಚುರಿ ಬಿಜ್ಜಳ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾದ ಅನಂತರ ಗೋವದ ರಾಜ ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ. ಕಳಚುರಿಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಕುಂದಿತು. ಹೊಯ್ಸಳ ವೀರಬಲ್ಲಾಳ 1182ರಲ್ಲಿ ಗೋವದ ರಾಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆ ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಆಶ್ರಿತ ರಾಜನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ಸೇವುಣರಿಗೂ ಹೊಯ್ಸಳರಿಗೂ ದಖನಿನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಯಿತು. 1214ರ ಅನಂತರ ಗೋವದ ರಾಜನಾದ 3ನೆಯ ಜಯಕೇಶಿ ದೇವಗಿರಿಯ ಸಿಂಘಣನ ಆಶ್ರಿತ ರಾಜನಾದ. 1310ರಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಕಾಫರನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಿಂದ ದೇವಗಿರಿ ಸೇವುಣರ ಆಡಳಿತ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಗೋವದ ರಾಜ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಆದರೆ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಕಾಫರನು ಗೋವ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸೂರೆಮಾಡಿ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಇವನು ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಅನಂತರ ಗೋವದ ರಾಜ ಚಂದ್ರಪುರವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳಲು ತೊಡಗಿದ. 1350ರ ವೇಳೆಗೆ ಮಹಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕನ ದಳಪತಿಯೊಬ್ಬ ಚಂದ್ರಪುರವನ್ನು ಮುತ್ತಿ ನಾಶಮಾಡಿದ. ಸಹಸ್ರಾರು ಮಂದಿ ಹಿಂದು ಸೈನಿಕರೂ ರಾಜಪರಿವಾರದವರೂ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ್ದಾಗಿ ಇಬ್ನ್ ಬತೂತನ ಬರೆವಣಿಗೆಯಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸು.350 ವರ್ಷಗಳ ಗೋವ ಕದಂಬ ಮನೆತನ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಗೋವ ರಾಜ್ಯ ಬಹುಕಾಲ ಮಹಮದೀಯರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ವಿಜಯನಗರದ ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಬುಕ್ಕರು ಇದನ್ನು ಮಹಮದೀಯರ ಆಳಿಕೆಯಿಂದ ವಿಮೋಚನೆಗೊಳಿಸಿ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡರು. 1470ರ ವರೆಗೂ ಗೋವ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಬಿಜಾಪುರದ 2ನೆಯ ಮಹಮ್ಮದನ ಮಂತ್ರಿಯಾದ ಮಹಮ್ಮದ್ ಗವಾನ್ ಇದನ್ನು ಗೆದ್ದು ಬಿಜಾಪುರ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಆಡಳಿತ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಅನಂತರ ಇದು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ವಶವಾಯಿತು. ಆಲ್ಬುಕರ್ಕ್ 1510ರ ಗೋವವನ್ನು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ವಸಾಹತಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಿದ. ಆದರೆ ಅದೇ ವರ್ಷ ಆಗಸ್ಟ್ 15ರ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಬಿಜಾಪುರದ ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾ ಇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಪುನಃ ಆಲ್ಬುಕರ್ಕ್ ಗೋವವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಅಂದಿನಿಂದ ಇದು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ವಸಾಹತಾಯಿತು. ಕ್ರಮೇಣ ದೀವ್ ಮತ್ತು ದಮನ್‌ಗಳ ಮೇಲೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು.

ಮರಾಠರು ಹಲವು ಸಾರಿ ಗೋವವನ್ನು ಮುತ್ತಿದರೂ ಇಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಆಡಳಿತ 450 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಚಾರವಾಯಿತು. 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಗೋವವನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಪ್ರವಾಸಿಯೊಬ್ಬ ಇದು ಕ್ರೈಸ್ತ ದೇವಾಲಯಗಳಿಂದಲೂ ಮಠಗಳಿಂದಲೂ ಸುಂದರವಾದ ಭವನಗಳಿಂದಲೂ ಐಶ್ವರ್ಯದಿಂದಲೂ ತುಂಬಿತುಳುಕುವ ನಗರಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿದೆಯೆಂದು ಪ್ರಶಂಸಿದ್ದಾನೆ.

ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನ ಹಲವಾರು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ದಂಗೆಯೆದ್ದಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಸರ್ಕಾರ ದಂಗೆಯನ್ನು ಉಗ್ರವಾಗಿ ಹತ್ತಿಕ್ಕಿತು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿ ಗೋವವನ್ನೂ ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರವೇಶಿಸಿತು. ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿ ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿಯ ನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ವಹಿಸಿದ ಕೂಡಲೇ ಗೋವದಲ್ಲೂ ಚಳವಳಿಗೆ ಕರೆಕೊಟ್ಟರು. 1920ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಗಾಗಿ ಸಮಿತಿಯೊಂದು ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. 1930ರಲ್ಲಿ ಗೋವ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿ ಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಸರ್ಕಾರ ಗೋವದಲ್ಲಿ ಚಳವಳಿಗಳನ್ನು ಉಗ್ರವಾಗಿ ಹತ್ತಿಕ್ಕಿತು.

1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ಅನಂತರ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಗೋವ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಪೋರ್ಚುಗಲ್ ತನ್ನ ಆಡಳಿತವನ್ನು ತೆರವು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಸೂಚಿಸಿತು. ಆದರೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಸರ್ಕಾರ ಬಿಗಿಮುಷ್ಟಿಯ ವಸಾಹತು ನೀತಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿತು. ದೆಹಲಿ ಮತ್ತು ಲಿಸ್ಬನ್‌ಗಳ ನಡುವೆ ಅನೇಕ ಸುತ್ತಿನ ಮಾತುಕತೆಗಳು ನಡೆದರೂ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ. 1947ರಿಂದ 1954ರ ವರೆಗೆ ನಡೆದ ವಿಮೋಚನಾ ಹೋರಾಟದ ಮುಖಂಡರನ್ನು ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಸರ್ಕಾರ ವರ್ಣನಾತೀತವಾದ ಶಿಕ್ಷೆಗಳಿಗೆ ಗುರಿ ಮಾಡಿತು. ಪೋರ್ಚುಗಲ್ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಮಧ್ಯೆ ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ ಸಂಬಂಧ 1955ರಲ್ಲಿ ಕಡಿದುಬಿತ್ತು. ಇದೇ ವರ್ಷ ಗೋವ ವಿಮೋಚನೆಗಾಗಿ ಶಾಂತಿಯುತ ಚಳವಳಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಚಳವಳಿ 1961ರ ವರೆಗೂ ಸತತವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಪೋರ್ಚುಗಲ್ ಸರ್ಕಾರ ಅನೇಕ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳನ್ನು ಗುಂಡಿಟ್ಟು ಕೊಂದಿತು. ಮುಖಂಡರನ್ನು ನಾನಾ ಬಗೆಯ ಚಿತ್ರಹಿಂಸೆಗಳಿಗೆ ಗುರಿಪಡಿಸಿತು. ಸರ್ಕಾರದ ಉಗ್ರನೀತಿ ಮತ್ತು ದಂಡನೆಗಳು ಮುಂದುವರಿದುವು. ಸ್ವಾಂತಂತ್ರ್ಯಾನಂತರ 14 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲದ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಸಂಯಮವನ್ನು ಪೋರ್ಚುಗಲ್ಲಿನ ವಸಾಹತು ನೀತಿ ಅಲುಗಿಸಿತು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಸೈನಿಕರು ಗೋವದ ಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಲು ಉಪಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಕೊನೆಗೆ 1961 ಡಿಸೆಂಬರ್ 17–18ರ ಮಧ್ಯರಾತ್ರಿಯ ವೇಳೆಗೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಆಡಳಿತಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದ ಪಣಜಿಯನ್ನು ಭಾರತ ಸೈನ್ಯ ಸುತ್ತುಗಟ್ಟಿತು. ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ದಳಗಳು ಭಾರತದ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಶರಣಾಗತವಾದವು. ಕೇವಲ 36 ಗಂಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೋರಾಟ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಆಳಿಕೆಯಿಂದ ಗೋವ ವಿಮೋಚನೆಗೊಂಡಿತು. ಡಿಸೆಂಬರ್ 20 ರಂದು ಗೋವ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನವಾಯಿತು.

(ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಭೌಗೋಳಿಕವಾಗಿಯೂ ಚಾರಿತ್ರಿಕವಾಗಿಯೂ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿರುವ ಗೋವದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ದೇಶಿ ಮತ್ತು ವಿದೇಶಿ ಪ್ರಭಾವಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿರುವುದು ಸ್ವಾಭಾವಿಕ. ಇಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯ ಕುರುಹುಗಳು ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದಿಂದಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಂದ ನಾಶವಾದ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳ ಮೂಲಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಬೇರೆಡೆಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ದು

ಅವುಗಳಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಗೋವದಲ್ಲಿ ಈಚೆಗೆ ಬೆಳೆದುಬಂದ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿಯ ಕೆಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಮನೆತನದವರು ಕಟ್ಟಿಸಿದರಾದರೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಹಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವನ್ನು ಮಾರ್ಪಡಿಸಿ ಸಚಿವಾಲಯಗಳನ್ನಾಗಿ, ಕಚೇರಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕೆಲವು ಚರ್ಚುಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಸುಂದರವಾಗಿದ್ದು ಗೋವದ ಪ್ರೇಕ್ಷಣೀಯ ಸ್ಮಾರಕಗಳಾಗಿವೆ.

ಪ್ರ. ಶ. ಆದಿಕಾಲದಲ್ಲೇ ಗೋವದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಆರಂಭವಾದದ್ದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅರ್ವಾಲೆಮ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಗುಡ್ಡವನ್ನು ಕೊರೆದು ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಗುಹೆಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಶಾಸನ 5ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು. ಇದು ಗೋವದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನ. ಈ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಇದ್ದದಕ್ಕೆ ಕುರುಹಾಗಿ ಕೋಲ್ವಲೆಯ ಬಳಿ ಸು. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬುದ್ಧಮೂರ್ತಿಯೊಂದು ದೊರೆತಿದೆ. ಚಂದ್ರವರ್ಮನೆಂಬ ರಾಜ ಶಿವಪುರದಲ್ಲಿಯ ಬೌದ್ಧ ಮಹಾವಿಹಾರವೊಂದಕ್ಕೆ ದತ್ತಿ ಬಿಟ್ಟುದಾಗಿ 5ನೆಯ

ಸಂತ ಕಚೆತಾನ್ ಚರ್ಚ್, ಹಳೆ ಗೋವ

ಶತಮಾನದ ಶಾಸನವೊಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸಾಮಂತರಾಗಿ ವಲಿಪುರದಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಶಿಲಾಹಾರರು ನೆತ್ರಲ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಗೋವ ಕದಂಬರೂ ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿರುವರು. ಸವಾಯ್‌ವೆರೆ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿನಾರಾಯಣನ ದೇವಾಲಯ, ಗೋವಾಪುರಿಯಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತಿ ದೇವಾಲಯ, ದೇಗಾವೆಯಲ್ಲಿ ಕಮಲನಾರಾಯಣ ಮತ್ತು ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇವು ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದುವು. ಸೇವುಣರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮಾದರಿಯ ಹಲವು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದಿರಬೇಕು. ತಾಂಬ್ಡಿಸುರ್ಲದಲ್ಲಿ ದಟ್ಟವಾದ ಕಾಡಿನ ನಡುವೆ ಇರುವ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಕಾಲದ್ದಿರಬೇಕು. ಚಾಳುಕ್ಯಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ವೇಸರ ಮಾದರಿಯ ಈ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅರ್ಧಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಸಭಾಮಂಟಪಗಳೂ ಎರಡು ತಳಗಳ ಶಿಖರವೂ ಇವೆ. ಕೇರಿಯ ಬೇತಾಳ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿ, ಪರ್ಸೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬ್ರಹ್ಮನ ಮೂರ್ತಿ, ಕೇರಿವೆರೆ ಕಾಡಿನಲ್ಲಿರುವ ನಾರಾಯಣನ ವಿಗ್ರಹ, ಕುಡ್ನೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸೂರ್ಯಬಿಂಬ, ಉಮಾಸಹಿತನಾದ ಶಿವ, ಸೇಂಟ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಕೆಥಿಡ್ರಲ್ಲಿನ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಕೆಲವು ಮೂರ್ತಿಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಾಗಿವೆ. ಬೆಳಗಾವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ದೇಗಾವೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸುಂದರವಾದ ಕಮಲನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಈ ಕಾಲದ ಬೇರೆ ದೇವಾಲಯಗಳು ಉಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಸಪ್ತಕೋಟೀಶ್ವರ ಈ ರಾಜರ ಆರಾಧ್ಯದೇವತೆ. ಶ್ರೀಸಪ್ತಕೋಟೀಶಲಬ್ಧವರ ಪ್ರಸಾದ ಎಂಬುದು ಇವರ ಬಿರುದುಗಳಲ್ಲೊಂದು. ದೀವರ್ ದ್ವೀಪದ ಬಳಿ ನಾರ್ವೆಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಸಪ್ತಕೋಟೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದರು. ವಿಜಯನಗರದ ಮಾಧವ ಮಂತ್ರಿ ಈ ದೇವಾಲಯದ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದ್ದ. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಂದ ಇದು ನಾಶವಾದ ಮೇಲೆ ಸಪ್ತಕೋಟೀಶ್ವರಲಿಂಗವನ್ನು ಬಿಳಿಚೋಂನಲ್ಲಿಯ ನಾರ್ವೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಈಗ ಇಲ್ಲಿರುವ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದವನು ಶಿವಾಜಿ. ಕದಂಬ ಜಯಕೇಶಿಯ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ಛದಮ ಎಂಬ ಅರಬ್ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಗೋವಾಪುರಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದ.

ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ನಾಶಮಾಡಿದ ದೇವಾಲಯಗಳಿಂದ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಬೇರೆ ಕಡೆಗೆ ಸಾಗಿಸಿ ಕಟ್ಟಿರುವ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದೀಚಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಕುಶಸ್ಥಲಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಿಯೋಲಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ ಮಂಗೇಶದೇವಾಲಯ, ಕದಲಿವನದಿಂದ ಕವಲೆಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಿದ ಶಾಂತದುರ್ಗ ದೇವಾಲಯ, ನಾರ್ವೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸಪ್ತಕೋಟೀಶ್ವರ, ಮರ್ದೋಲಿನ ಮಹಾಲಸದೇವಿಯ ಆಲಯ, ಕೊಲ್ವದಲ್ಲಿದ್ದು ಬಾಂದೋರಕ್ಕೆ ಬದಲಾಯಿಸಿದ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಹಲವು ಶೈಲಿಗಳ ಸಮ್ಮಿಶ್ರಣವನ್ನು ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಜಗತಿಯ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಕಂಬಗಳಿರುವ ಭೋಗಮಂಟಪ, ದೇವಾಲಯದ ಒಳಗೂ ಸುತ್ತಲೂ ಹಾಸುಗಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸುವುದು ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಕಂಡುಬಂದರೆ ಹಲವು ದೇವಾಲಯಗಳ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಎದ್ದುಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಇವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಕಲಶಗಳಿಂದ ಮಾತ್ರ ದೇವಾಲಯಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಗೋವದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಸಾಹತು ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಣಬಹುದು. ದೇವಸ್ಥಾನಗಳ ಮುಂದೆ ಹಲವು ಅಂತಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ಮೇಲೆದ್ದಿರುವ ಭವ್ಯವಾದ ಗೋಪುರಗಳಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಒಂದು ವಿಶೇಷ. ಮರಾಠ ರಾಜನಾದ ಸಾತಾರದ ಸಾಹುರಾಜ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಶಾಂತದುರ್ಗ ದೇವಾಲಯದ ಕಂಬಗಳು ಮತ್ತು ಒಳಭಾಗದ ಅಲಂಕರಣಗಳು ಸುಂದರವಾಗಿವೆ. 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮರ್ದೋಲಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಮಹಾಲಸದೇವಿಯ ಆಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಮರದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿರುವ ಶಿಲ್ಪ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ.

ಭಾರತೀಯ–ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಭವ್ಯವಾಗಿರುವುದು ಆದಿಲ್‌ಷಾ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ರಾಜವಾಡೆ. ಕೆಲವು ಮಾರ್ಪಾಟುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ ಡಿ–ಪಲೇಶಿಯೊ–ಇದಾಲ್ಕಿಯೊ ಎಂಬ ಹೆಸರಿಂದ ಇಂದಿಗೂ ಇದು ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದೆ. ಕೆಲವು ಮಸೀದಿಗಳು ಚರ್ಚುಗಳಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿವೆ.

ಸೆ ಪ್ರಿಮೇಶಿಯಲ್ ಡಿ ಗೋವ ಅಥವಾ ಸೆ ಕೆಥಿಡ್ರಲ್ ಎಂಬುದು ಗೋವದ ಚರ್ಚುಗಳಲ್ಲಿ ಪುರಾತನ ಹಾಗೂ ಭವ್ಯವಾದುದು. ಆಲ್ಬುಕರ್ಕ್ ಹಳೆಯ ಗೋವವನ್ನು ಗೆದ್ದಾಗ ಸೇಂಟ್ ಕ್ಯಾಥರಿನ್ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಲು ಆಲೋಚಿಸಿದ್ದ ಚರ್ಚು ಇದು. ಇದನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಪೂರೈಸಲು 75 ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲವಾಯಿತು. ಭವ್ಯತೆಯಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಮೀರಿಸಿದ ಕಟ್ಟಡ ಗ್ರೇಟ್ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಇಲ್ಲವೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಹೊರಭಾಗ ಟಸ್ಕನ್ ಮತ್ತು ಡೋರಿಕ್ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲೂ ಒಳಭಾಗ ಕಾರಿಂತಿಯನ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲೂ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಗಾತ್ರ ಮತ್ತು ಅಳತೆಗೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿದೆ. ಇದರ ಒಂದು ಭಾಗದ ಗೋಪುರ ಈಗ ಬಿದ್ದು ಹೋಗಿದೆ. ಈ ಚರ್ಚಿನ ಒಳಭಾಗ ಅತ್ಯಂತ ರಮಣೀಯವಾಗಿದೆ. ಇಷ್ಟೇ ಸುಂದರವೂ ಭವ್ಯವೂ ಆಗಿರುವ ಸೇಂಟ್ ಕೆಸರನ್ ಚರ್ಚು ರೋಮಿನಲ್ಲಿರುವ ಸೇಂಟ್ ಪೀಟರನ ಬೆಸಿಲಿಕದಂತಿದೆ; ಇದು ಕಾರಿಂತಿಯನ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಹಳೆಯ ಗೋವದಲ್ಲಿರುವ ಬಾಮ್ ಜೀಸಸ್ ಚರ್ಚು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ್ದು. ಇಲ್ಲೇ ಸೇಂಟ್ ಜೇವಿಯರರ ಸಮಾಧಿಯಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಂಚಿನ ಕೆತ್ತನೆ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಜೇವಿಯರರ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹಲವು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಗಾತಿಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಅದ್ಭುತವಾದ ವಾಸ್ತು ಇದು. 1517ರಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ಕನರು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಸೇಂಟ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಕೆಥಿಡ್ರಲ್ ಮೆನುಲಿನ್ ಶೈಲಿಯ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಶಿಲ್ಪವನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಹಿಂದೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಭಗ್ನಗೊಳಿಸಿದ್ದ ದೇವಾಲಯಗಳಿಂದ ತಂದಿಟ್ಟಿರುವ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಈ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿವೆ. ಇದು ಒಂದು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಗೋವದ ಅತ್ಯಂತ ಎತ್ತರವಾದ ಕಟ್ಟಡ ಸೇಂಟ್ ಮೋನಿಕ ಕಾನ್ವೆಂಟ್. ಮೂರು ಅಂತಸ್ತುಗಳಿರುವ ಇದರ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬೈಬಲಿನ ಅನೇಕ ಪ್ರಸಂಗಗಳನ್ನು ಭಿನ್ನ ವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗೋವ ವೆಲ್ಹಾದ ಗುಡ್ಡವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಪಿಲಾರ್ ಮೊನಾಸ್ಟರಿ ಇದೆ. ಇದರ ವಿಶಾಲವಾದ ಒಳ ಅಂಗಳದಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಂಡರಿಸಿರುವ ಕಂಬವೊಂದಿದೆ. 1541ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಉನ್ನತವಾದ ಸೇಂಟ್ ಪಾಲ್ಸ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಒಂದು ಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಈಗ ಉಳಿದಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಮನೆಗಳಲ್ಲೂ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಈ ನಗರ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ನಗರದಂತೆಯೇ ಕಾಣುತ್ತದೆ. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ಗೋವಿಂದ ಸಖಾರಾಮ್ ಸರ್‌ದೇಸಾಯಿ: 1865–1959. ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸಕಾರ. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ರತ್ನಗಿರಿಯಲ್ಲಿ 1865 ಮೇ 17ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ಪುಣೆ ಹಾಗೂ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಪದವಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದು 1889ರಲ್ಲಿ ಬರೋಡ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಿಜೀವನ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಜೊತೆಗೆ ಮಹಾರಾಜ 3ನೆಯ ಸಯಾಜಿರಾವ್ ಗಾಯಕವಾಡರ ಖಾಸಗಿ ಗುಮಾಸ್ತರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಅನಂತರ ರಾಜಮನೆತನದ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಖಾಸಗಿ ಬೋಧಕರಾಗಿ ನೇಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟರು. ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಆಸಕ್ತಿ ಬೆಳೆಯಲು ಕಾರಣ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಇವರು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದ ಮನೆಪಾಠ. ಮುಂದೆ ಮಹಾರಾಜರ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಿಂದ ಹಾಗೂ ರಾಜಗ್ರಂಥಾಲಯದಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಿದ್ದ ನೂರಾರು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಪುಸ್ತಕಗಳ ನೆರವಿನಿಂದ ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ ಹಲವು ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಮರಾಠಿ ರಿಯಾಸತ್ (8 ಸಂಪುಟ), ಮುಸಲ್ಮಾನಿ ರಿಯಾಸತ್

(3 ಸಂಪುಟ) ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಿಯಾಸತ್ (2 ಸಂಪುಟ) ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತದ 1000 ವರ್ಷಗಳ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿರುವುದು ಇವರ ಸಾಧನೆ. 1925ರಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತರಾದ ಅನಂತರ ಮುಂಬಯಿ ಸರ್ಕಾರದ ಕೋರಿಕೆಯ ಮೇರೆಗೆ ರಾಜ್ಯ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸುವ ಕಾರ್ಯ ಕೈಗೊಂಡರು. ಮೋಡಿ ಮರಾಠಿ, ಇಂಗ್ಲಿಷ್, ಪಾರ್ಸಿ ಹಾಗೂ ಗುಜರಾತಿ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸು.34,972 ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಈ ಪೈಕಿ 8650 ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಪೇಶ್ವೆ ದಫ್ತಾರ್ ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಲ್ಲಿ 45 ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಮತ್ತಷ್ಟು ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಸರ್ಕಾರ್‌ರೊಂದಿಗೆ ಪೂನಾ ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಕರೆಸ್ಪಾಂಡೆನ್ಸ್ ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಪಾದಿಸಿದರು. 80ರ ಇಳಿವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಇವರು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ದಿ ನ್ಯೂ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಮರಾಠಾಸ್‌ನ 3 ಸಂಪುಟಗಳು ಮರಾಠ ಇತಿಹಾಸದ ಆಕರಗ್ರಂಥಗಳಾಗಿವೆ. ಇವರಿಗೆ ರಾವ್ ಬಹಾದ್ದೂರ್ (1937) ಹಾಗೂ ಇತಿಹಾಸ ಮಾರ್ತಾಂಡ್ (1946) ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳು ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿದ್ದವು. ಪುಣೆ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಇವರಿಗೆ ಗೌರವ ಡಿ.ಲಿಟ್ ಪದವಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತ್ತು (1951). ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ 1957ರಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಭೂಷಣ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿ ಸನ್ಮಾನಿಸಿತ್ತು. ಇವರು 1959 ನವೆಂಬರ್ 29ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಗೌಡ ದೇಶ: ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ವಾಯವ್ಯ ಬಂಗಾಲ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ಹೆಸರು. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಗೌಡ ನಗರದಿಂದಾಗಿ ಇದಕ್ಕೆ ಗೌಡದೇಶವೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿರಬಹುದು. ಗೌಡ ಎಂಬುದು ಗೊನರ್ದ ಎಂಬುದರ ಅಪಭ್ರಂಶವಿರಬಹುದೆಂಬುದು ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಗೌಡ ಎಂಬ ಶಬ್ದ ದೇಶ ಹಾಗೂ ಜನ ವಾಚಕವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಪಾಣಿನಿ, ಕೌಟಿಲ್ಯ ಮುಂತಾದವರು ಈ ಎರಡೂ ಅರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶಬ್ದವನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ 72ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಇಂದಿನ ಗೋಂಡದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶವೇ ಗೌಡದೇಶವೆಂದು ಕೂರ್ಮಲಿಂಗ ಪುರಾಣಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಹಿತೋಪದೇಶದ ಪ್ರಕಾರ ಕೌಶಾಂಬಿನಿ ಕೂಡ ಗೌಡ ದೇಶದಲ್ಲಿತ್ತು. ವಂಗದೇಶದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಭುವನೇಶದ (ಒರಿಸ್ಸದ ಭುವನೇಶ್ವರ) ವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶ ಗೌಡದೇಶವೆಂದು ಸ್ಕಾಂದಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿದೆ. ಬಾಣಭಟ್ಟನ ಹರ್ಷ ಚರಿತೆಯಲ್ಲೂ ಇದರ ಉಲ್ಲೇಖವುಂಟು. ಕಲ್ಹಣನ ರಾಜತರಂಗಿಣಿಯಲ್ಲಿ ಪಂಚಗೌಡ ಎಂಬ ಶಬ್ದ ಬರುತ್ತದೆ. ಬಂಗಾಲ, ಸಾರಸ್ವತ, ಕನ್ಯಾಕುಬ್ಜ, ಗೌಡ, ಉತ್ಕಲ, ಮೈಥಿಲ – ಇವು ದೇಶಗಳಾಗಿದ್ದುವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಗೌಡದೇಶ ಗುಪ್ತಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅಂಗವಾಗಿದ್ದರೂ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಶಾಸನ ಆ ಕುರಿತು ಏನನ್ನೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಿದಂತಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪತನಾನಂತರ ಗೌಡದೇಶ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬಂದಿರಬಹುದು. ಗೌಡದೇಶದ ಉಲ್ಲೇಖ ಪ್ರಥಮತಃ ಬಂದಿರುವುದು ಹರಾಹಾ ಶಿಲಾಶಾಸನದಲ್ಲಿ (554) ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಈಗಿನ ಗೊಂಡ್ವಾನದ ಹತ್ತಿರದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ಗೌಡ ದೇಶವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಚೇದಿರಾಜರ ತಾಮ್ರಪತ್ರದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಗೌಡ ದೇಶವನ್ನು ಆಳಿದ ಅನೇಕ ಸ್ಥಳೀಯ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಗೋಪಚಂದ್ರ, ಸಮಯಾಚಾರ ದೇವ–ಇವರು ಪ್ರಸಿದ್ಧರು. ಇವರು ಗೌಡ ದೇಶದ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ವೃದ್ಧಿಸಿದರು. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಗೌಡ ರಾಜನಾದ ಶಶಾಂಕನಿಗೂ ಥಾಣೇಶ್ವರದ ಹರ್ಷವರ್ಧನನಿಗೂ ಯುದ್ಧ ನಡೆದಿತ್ತು. ಶಶಾಂಕನ ಮರಣಾನಂತರ ಸುಮಾರು ಒಂದು ಶತಮಾನ ಕಾಲ ಗೌಡದೇಶ ಪರಕೀಯರ ಆಕ್ರಮಣ, ಆಂತರಿಕ ಅಶಾಂತಿಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿತ್ತು. 750 ರಲ್ಲಿ ಪಾಲ ವಂಶದ ಅರಸು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗಿನಿಂದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಸುಧಾರಿಸಿತು. ಪಾಲ ಅರಸರು ಗೌಡೇಶ್ವರ ಎಂಬ ಬಿರುದಿನಿಂದ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಧರ್ಮಪಾಲ (ಸು.752–810) ಮತ್ತು ದೇವನಪಾಲನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸು. (810–49) ಗೌಡದೇಶ ಇಡೀ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲೇ ಒಂದು ಪ್ರಬಲ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿತ್ತು. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಗೌಡದೇಶ ತನ್ನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಗೌಡ ನಗರದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಮುಂದೆ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರು ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು. (ಎಚ್.ಆರ್.ಆರ್.ಬಿ.)

ಗೌತಮ ಬುದ್ಧ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.6ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಸ್ಥಾಪಕ. ಇವನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳ ಈಗ ನೇಪಾಲ ತರಾಯ್ ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರದೇಶ. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ನೇಪಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಂತಿರುವ ಈ ಸ್ಥಳ 2600 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಕೋಸಲ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಶಾಕ್ಯ ಕ್ಷತ್ರಿಯರಿಗೆ ಕಪಿಲವಸ್ತು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಇವರ ಜನಪದಕ್ಕೆ ಶುದ್ಧೋದನ ರಾಜ. ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಈ ರಾಜನದು ಆದಿತ್ಯ ಕುಲ, ಗೌತಮ ಗೋತ್ರ. ಶುದ್ಧೋದನನ ಹೆಂಡತಿ ಮಾಯಾದೇವಿ ದೇವದಹದ ಸುಪ್ರಬುದ್ಧನ ಮಗಳು. ಈಕೆ ಗರ್ಭತಳೆದು ಕಪಿಲವಸ್ತುವಿನಿಂದ ತನ್ನ ತೌರೂರಾದ ದೇವದಹಕ್ಕೆ ಹೊರಟಿದ್ದಳು. ದಾರಿ ಮಧ್ಯ ಲುಂಬಿಣಿ ಎಂಬ ಉಪವನದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ರಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಪ್ರಸವ ವೇದನೆಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಈಕೆ ಅಶೋಕ ವೃಕ್ಷದ ರೆಂಬೆಯೊಂದನ್ನು ಹಿಡಿದು ನಿಂತಿದ್ದಾಗ ಗಂಡುಮಗುವೊಂದು ಜನಿಸಿತಂತೆ. ಆ ಮಗುವೇ ಮುಂದೆ ಬುದ್ಧನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದುದು.

ಬುದ್ಧನ ಜನ್ಮವಾದ ಈ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಪ್ರಾಕ್ತನಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಈಗ ನೇಪಾಲ ತರಾಯದ ರುಮಿಂದ್ಯೆ ಎಂದು ನಿರ್ದೇಶನ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಸ್ತಂಭಶಾಸನವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ 'ಹಿದ ಬುಧೇ ಜಾತೇ ಶಕ್ಯ ಮುನೀತಿ' (ಇಲ್ಲಿ ಶಾಕ್ಯಮುನಿ ಬುದ್ಧ ಹುಟ್ಟಿದ) ಎಂಬ ಮಾತಿದೆ. ಮಗು ಹುಟ್ಟಿದೊಡನೆ ಮಾಯಾದೇವಿ ತೀರಿಕೊಂಡಳು. ಮುಂದೆ ಮಗುವನ್ನು ಮಲತಾಯಿ ಮಹಾಪ್ರಜಾಪತಿ ಗೌತಮಿ ಸಾಕಿ ಬೆಳೆಸಿದಳು. ಅಸಿತ ಎಂಬ ಋಷಿ ಈ ಮಗುವನ್ನು ನೋಡಿ ಈತ ಮುಂದೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ, ಇಲ್ಲವೆ ಪರಿವ್ರಾಜಕನಾಗುತ್ತಾನೆ ಎಂದು ಭವಿಷ್ಯ ನುಡಿದಿದ್ದ. ಮಗುವಿಗೆ ಸಿದ್ಧಾರ್ಥ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟರು. ಗೌತಮ ವಂಶದ ಹೆಸರು; ಶಾಕ್ಯಪುತ್ರ ಎಂಬುದು ಕುಲನಾಮ. ಎಳೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ಬುದ್ಧನ ಅಲೌಕಿಕ ಪ್ರಸಕ್ತಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿತ್ತು. ಹುಡುಗನಾಗಿದ್ದ ಗೌತಮ ಒಮ್ಮೆ ಉತ್ಸವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಜಂಬೂವೃಕ್ಷದ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿದ್ದವ ಹಾಗೆಯೇ ಸಮಾಧಿವಶನಾದ. ಇದನ್ನು ಕಂಡು ಕಾತರನಾದ ತಂದೆ ಮಗನಿಗೆ ಮದುವೆ ಮಾಡಿದರೆ ಸರಿ ಹೋದೀತೆಂದು ಬಗೆದು ಯಶೋಧರೆಯೆಂಬ ಸುಂದರಿಯನ್ನು ತಂದು ಮದುವೆ ಮಾಡಿದ. ಆಕೆಗೆ ಭದ್ದಾ ಕಚ್ಚಾನಾ, ಗೋಪಾ, ಬಿಂಬಾ, ಸುಭದ್ರಿಕಾ, ಯಶೋದಾ ಎಂದು ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳಿದ್ದವು.

ಗಾಂಧಾರ ಶೈಲಿ

ಸಿದ್ಧಾರ್ಥನಿಗೆ ಮದುವೆಯಾದಾಗ ಹದಿನಾರು ವರ್ಷ ಗಳೆಂದೂ ಮದುವೆಯಾದ ಹನ್ನೆರಡು ವರ್ಷಾನಂತರ ರಾಹುಲನೆಂಬ ಗಂಡುಮಗು ಹುಟ್ಟಿದ ನೆಂದೂ ಕಥೆ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಒಮ್ಮೆ ಸಿದ್ಧಾರ್ಥ ರಥಾರೂಢನಾಗಿ ನಗರ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆ ಹೋದಾಗ ಒಬ್ಬ ರೋಗಿ, ಒಬ್ಬ ವೃದ್ಧ, ಒಂದು ಹೆಣ ಇವನ್ನು ನೋಡಿ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ತುಂಬಾ ಜಿಗುಪ್ಸೆ ಪಟ್ಟ. ಅಂದೇ ರಾತ್ರಿ ಎಲ್ಲರೂ ಮಲಗಿದ್ದಾಗ ಸಿದ್ಧಾರ್ಥ ತನ್ನ ನೆಚ್ಚಿನ ಬಂಟ ಚೆನ್ನನೊಂದಿಗೆ ತನ್ನ ಕುದುರೆಯಾದ ಕಂಥಕವನ್ನೇರಿ ಮನೆ ಬಿಟ್ಟು ಹೊರಟು ಹೋದ. ಸಿದ್ಧಾರ್ಥ ಮನೆಬಿಟ್ಟು ಕಪಿಲವಸ್ತುವಿನ ಗಡಿಯನ್ನು ರಾತ್ರಿಯೇ ದಾಟಿ ಅನೋಮಾ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿ ಹನ್ನೆರಡು ಯೋಜನ ದೂರದಲ್ಲಿ ವಿವಿಕ್ತವಾದ ಮಾವಿನ ತೋಪೊಂದರಲ್ಲಿ ಏಳು ದಿನ ಕಳೆದ. ಅನಂತರ ಗಂಗಾ ನದಿ ದಾಟಿ ಗಿರಿವ್ರಜಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಹೊರಟು ರಾಜ ಗೃಹದ ಬಳಿ ಗೃಧ್ರಕೂಟದಲ್ಲಿ ತಪಶ್ಚರ್ಯೆ ಮಾಡುತ್ತ ನಿಂತ. ಅಲ್ಲಿಯ ಜನ ಇವನನ್ನು ಮಹಾಶ್ರಮಣನೆಂದರು. ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಸಮಾಧಾನವಾಗದೆ ಆರಾಢಕಾಲಾಮ, ರುದ್ರಕ ರಾಮಪುತ್ರ ಎಂಬಿಬ್ಬ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ತಾಪಸಿಗಳ ಬಳಿ ಕೆಲಕಾಲ ಶಿಷ್ಯವೃತ್ತಿ ಮಾಡಿದ. ಅವರ ಸಮಾಪತ್ತಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಮಾಡಿದರೂ ಬೋಧಿ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲವಾಗಿ ಇದು ದಾರಿಯಲ್ಲೆಂದು ಬಗೆದು ಅವರನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉರುವಿಲ್ವದ ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಕಠೋರ ತಪಶ್ಚರ್ಯೆ ನಡೆಸಿದ. ಇಲ್ಲಿ ನೇರಂಜರಾ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಐದು ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ತಪಸ್ವಿಗಳು ಇವನನ್ನು ಸೇರಿದರು. ಕೌಂಡಿಣ್ಯ, ಅಶ್ವಜಿತ್, ವಾಪ್ಪ, ಮಹಾನಾಮ, ಭದ್ರಕ–ಈ ಐವರು ಬುದ್ಧನಿಗೆ ತುಂಬ ಉಪಕಾರ ಮಾಡಿದರು. ಶಾಕ್ಯವಂಶದ ಈ ಶ್ರಮಣ ಬುದ್ಧನಾಗುವನೆಂಬ ವಿಶ್ವಾಸ ಅವರಿಗಿದ್ದಿತು. ಆದರೆ ಕಠೋರವಾದ ತಪಶ್ಚರ್ಯೆ ಯಿಂದ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಸಂಪತ್ತು ಲಭಿಸದೆಂದು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿ ತಪಶ್ಚರ್ಯೆಯ ಬಿಗಿಯನ್ನು ಸಡಲಿಸಿದ. ಇವನೊಂದಿಗಿದ್ದ ಐವರು ಭಿಕ್ಷುಗಳಿಗೆ (ಪಂಚವಗ್ಗೀಯಾ ಭಿಕ್ಖೂ) ಇದು ಸರಿದೋರಲಿಲ್ಲ. ಶ್ರಮಣಗೋತಮ ಪ್ರಧಾನ ವಿಭ್ರಾಂತನಾಗಿ ಭೋಗಕ್ಕಿಳಿದನೆಂದು ಅವರು ಬಗೆದು ಇವನನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ವಾರಾಣಸಿಗೆ ತೆರಳಿದರು.

ಗೋತಮ ತಪಶ್ಚರ್ಯೆ ಬಿಡಲಿಲ್ಲ. ಮುಂದೆ ಈತ ಸೇನಾನಿಯ ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ನ್ಯಗ್ರೋಧ ಮರದಡಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಧ್ಯಾನಾರೂಢನಾದ. ಆ ಊರಿನ ಹೆಗ್ಗಡೆ ಸೇನನೆಂಬವನ ಮಗಳು ಸುಜಾತಾ (ನಂದಬಾಲಾ ಅವಳ ಇನ್ನೊಂದು ಹೆಸರು) ಈ ಶ್ರಮಣನಿಗೆ ಪಾಯಸ ಒಪ್ಪಿಸಿದಳಂತೆ. ಆ ದಿನ ಶ್ರಮಣಗೋತಮ ಏಕಾಂಗಿಯಾಗಿ ಸಾಲುಮರಗಳ ತೋಪಿನಲ್ಲಿ

ಕಾಲ ಕಳೆದ. ಸಂಜೆ ಮೂಡಿದಾಗ ಅರಳೀಮರದ ಬಳಿ ಹೋಗಿ ಅದರ ನೆರಳಿನಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಮುಖಮಾಡಿ ಕುಳಿತ. ಅದೇ ಈಗ ಬೋಧಿವೃಕ್ಷವೆಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿರುವ ಮರ. ಬೋಧಿವೃಕ್ಷದ ಅಡಿಯಲ್ಲೇ ಏಳು ದಿನ ತಾನು ಕಂಡ ಸಂಬೋಧಿಯ ಅರ್ಥವನ್ನು ವಿಚಾರ ಮಾಡುತ್ತ ಕಳೆದ. ಮೂರನೆಯ ವಾರವನ್ನು ಬೋಧಿವೃಕ್ಷ ಮತ್ತು ನ್ಯಗ್ರೋಧ ವೃಕ್ಷಗಳ ನಡುವೆ ಓಡಾಡುತ್ತ ಕಳೆದ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ವಾರ ಅಭಿಧಮ್ಮನ ಆಳವಾದ ಚಿಂತನೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಳೆಯಿತು. ಹೀಗೆ ನಲವತ್ತೊಂಬತ್ತು ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಬುದ್ಧ ನಿದ್ರಾಹಾರ ಬಿಟ್ಟು ಸ್ಥಿತಪ್ರಜ್ಞನಾಗಿ ಜಾಗೃತನಾಗಿ ದರ್ಶನ ಸಮೀಕ್ಷೆ ಮಾಡಿದ. ಅನಂತರ ತನಗೆ ಉರುವಿಲ್ವದಲ್ಲಿ ತುಂಬ ನೆರವಾಗಿದ್ದ (ಬಹೂಪಕರಾ) ಐವರು ತಪಸ್ವಿಗಳಿಗೆ ತನ್ನ ಬೋಧಿಯ ವಿಚಾರ ತಿಳಿಸುತ್ತೇನೆಂದು ಮನಸ್ಸು ಮಾಡಿದ. ಅವರು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಾರಾಣಸಿಯ ಉಪವನವಾದ ಮೃಗದಾವ (ಮಿಗದಾಯ) ಎಂಬಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದು ಗಯೆಯಿಂದ ಬುದ್ಧ ಅಲ್ಲಿಗೆ ತೆರಳಿದ್ದ.

ವಾರಾಣಸಿಯ ಋಷಿಪತ್ತನ (ಇಸಿಪತನ) ಎಂಬಲ್ಲಿ ಆ ಐವರು ಭಿಕ್ಷುಗಳನ್ನು ಕಂಡು ಅವರಿಗೆ ತನ್ನ ಸಂಬೋಧಿಯ ಅನುಭವ ನಿರೂಪಿಸಿದ. ತನಗೆ ಅಮೃತ ಅಧಿಗತ ವಾದುದನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ. ಮೊದಲು ಸಂದೇಹಪಟ್ಟರೂ ಆ ಐವರು ಈತನ ಪ್ರವಚನವನ್ನು ಕುತೂಹಲದಿಂದ ಆಲಿಸಿದರು. ಮೊತ್ತ ಮೊದಲ ಪ್ರವಚನ ಧರ್ಮಚಕ್ರ ಪ್ರವರ್ತನ ಸೂತ್ರ (ಧಮ್ಮಚಕ್ಕಪ್ಪವತ್ತನಸುತ್ತ) ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಆ ಐವರು ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಈತನ ಉಪದೇಶ ಸರಿಯೆಂದು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು ಶಿಷ್ಯರಾದರು. ಸಂಬೋಧಿಯ ಅರ್ಥವನ್ನು ಅವರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾದ ಕೌಂಡಿಣ್ಯ ಒಡನೆಯೇ ಗ್ರಹಿಸಿದನಾಗಿ ಅವನಿಗೆ ಆಜ್ಞಾತ ಕೌಂಡಿಣ್ಯ ಎಂಬ ಉಪನಾಮ ಒದಗಿ ಬಂದಿತು. ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಈ ಪ್ರವಚನ ನಡೆದ ಸ್ಥಳ ಈಗ ಸಾರನಾಥ್ ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಶೋಕ ಈ ಸಂದರ್ಭದ ನೆನಪಿಗೆ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸ್ತೂಪದ (ಧಮೇಕ್ ಸ್ತೂಪ) ಅವಶೇಷಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಇವೆ.

ಬುದ್ಧ ಐವರು ಭಿಕ್ಷುಗಳೊಂದಿಗೆ ವಾರಾಣಸಿಯಲ್ಲೇ ಬೀಡು ಬಿಟ್ಟಿದ್ದಾಗ ಯಶನೆಂಬ ಧನಿಕ ಯುವಕ ದುಃಖಾರ್ತನಾಗಿ ಬುದ್ಧನ ಬಳಿ ಬಂದು ಇವನ ಉಪದೇಶ ಆಲಿಸಿ ಸಂಘ ಸೇರಿದ. ಹೀಗೆ ವಾರಾಣಸಿಯ ಐವತ್ತು ಮಂದಿ ಶ್ರೀಮಂತ ತರುಣರು ಬುದ್ಧನ ಅನುಯಾಯಿಗಳಾದರು. ತಪಸ್ವಿಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದ ಉರುವೇಲ ಕಾಶ್ಯಪ, ಗಯಾಕಾಶ್ಯಪ, ನದೀಕಾಶ್ಯಪ ಎಂಬ ಮೂವರು ಸಹೋದರರ ಆಸಕ್ತಿ ಸೆಳೆಯಿತು. ಅವರು ಶಿಷ್ಯರಾದೊಡನೆ ಅವರ ಅಪಾರ ಭಕ್ತಸಮುದಾಯವೆಲ್ಲ ಬುದ್ಧನ ಶಿಷ್ಯತ್ವ ಪಡೆಯಿತು. ಮಗಧದ ಅರಸನಾದ ಬಿಂಬಸಾರನ ಆಹ್ವಾನ ಮನ್ನಿಸಿ ಬುದ್ಧ ತನ್ನ ಸಂಘದೊಂದಿಗೆ ರಾಜಗೃಹಕ್ಕೆ ತೆರಳಿ ಅಲ್ಲಿ ರಾಜನಿಗೆ ಉಪದೇಶ ನೀಡಿದ. ರಾಜಗೃಹದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ತಂಗಿದ್ದಾಗ ಸಾರಿಪುತ್ರ, ಮೌದ್ಗಲ್ಯಾಯನ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಪ್ರತಿಭಾವಂತ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಭಿಕ್ಷುಗಳಾಗಿ ಸೇರಿದರು. ಇವರಿಂದ ಬುದ್ಧನ ಧರ್ಮ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದೃಢವಾಯಿತು; ಇವರನ್ನು ಬುದ್ಧನೇ ಧರ್ಮಸೇನಾಪತಿಗಳು ಎಂದು ಗೌರವಿಸಿದ. ಸುದತ್ತ (ಅನಾಥಪಿಂಡಿಕ) ಎಂಬ ಶ್ರೇಷ್ಠಿ ಬುದ್ಧನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಮಾರುಹೋಗಿ ಉಪಾಸಕನಾದ. ಬುದ್ಧನ ಬಾಳಿನಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ದಾನಿಯಾಗಿ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಸಾರಕ್ಕೆ ಆಸರೆ ಯಾಗಿ ಬರುವ ವ್ಯಕ್ತಿ ಈತ. ಈತ ಬುದ್ಧನನ್ನು ಶ್ರಾವಸ್ತಿಗೆ ಆಹ್ವಾನಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ಜೇತುಕುಮಾರನಿಂದ ಕೊಂಡ ಭವ್ಯ ಆರಾಮವನ್ನು ಬುದ್ಧನ ಸಂಘಕ್ಕೆ ದಾನ ಮಾಡಿದ. ಜೇತಕುಮಾರ ರಾಜ ಪ್ರಸೇನಜಿತನ ಮಗ, ಅವನೂ ಬುದ್ಧನನ್ನು ಸನ್ಮಾನಿಸುತ್ತಿದ್ದವ. ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯಲ್ಲೇ ವಿಶಾಖೆ ಎಂಬಾಕೆ ಪೂರ್ವಾರಾಮ (ಪುಬ್ಬಾರಾಮ) ಎಂಬ ಮತ್ತೊಂದು ಆರಾಮವನ್ನು ದಾನ ಮಾಡಿದಳು. ಕೋಸಲದ ಅರಸ ಪ್ರಸೇನಜಿತನ ಮಂತ್ರಿ ಮೃಗಧರನ ಸೊಸೆಯಾದ ಈಕೆಯನ್ನು ತಾಯಿ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದನಂತೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಈಕೆಗೆ ಮಿಗಾರಮಾತಾ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದ್ದಿತು.

ಅನಂತರ ಬುದ್ಧ ತನ್ನ ಊರಾದ ಕಪಿಲ ವಸ್ತುವಿಗೆ ಬಂದು ಶುದ್ಧೋದನನನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ. ತಂದೆಯನ್ನು ಅಗಲಿ ಏಳು ವರ್ಷಗಳಾಗಿದ್ದುವು; ಈಗ ಶುದ್ಧೋದನನೂ ಬುದ್ಧನ ಉಪದೇಶ ಕೇಳಿ ಉಪಾಸಕನಾದ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ ಮಗನ ಸಂಘಕ್ಕೆಂದು ಸೊಗಸಾದ ನ್ಯಗ್ರೋಧಮರಗಳ ಆರಾಮ ದಾನ ಮಾಡಿದ ಕೂಡ. ಕಪಿಲವಸ್ತುವಿಗೆ ಬುದ್ಧ ಬಂದಾಗಲೇ ಈತನ ಹಲವಾರು ತರುಣ ಬಂಧುಗಳು ಸಂಘ ಸೇರಿದರು. ಅನಿರುದ್ಧ, ದೇವದತ್ತ, ಭದ್ರಕ (ಭದ್ದಿಯ), ರೇವತ, ಆನಂದ ಇವರು ಪ್ರಮುಖರು. ಮಗನಾದ ರಾಹುಲನೂ ತಂದೆಯ ಪರಿವ್ರಾಜ್ಯ ಸಂಪತ್ತಿಗೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಬೇಕೆಂದು ಬಯಸಿ ಭಿಕ್ಷುವಾದ. ಮುಂದೆ ಶುದ್ಧೋದನ ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ ಅವನ ಹೆಂಡತಿಯಾದ ಮಹಾಪ್ರಜಾಪತೀ ಗೌತಮಿ (ಬುದ್ಧನ ಸಾಕುತಾಯಿ) ತನ್ನ ಪರಿವಾರದೊಂದಿಗೆ ಬುದ್ಧನ ಸಂಘ ಸೇರಿದಳು. ಹೀಗಾಗಿ ಭಿಕ್ಷುಸಂಘವಲ್ಲದೆ ಭಿಕ್ಷುಣೀ ಸಂಘವೂ ರೂಪಗೊಂಡಿತು.

ಮಗಧದ ರಾಜ ಬಿಂಬಸಾರ, ಅವನ ರಾಣಿ ಕ್ಷೇಮ, ಮಗ ಅಜಾತಶತ್ರು ಎಲ್ಲರೂ ಉಪಾಸಕರಾಗಿ ನಿಂತರು. ಕೋಸಲದ ರಾಜ ಪ್ರಸೇನಜಿತ (ಪಸೇನದಿ), ವತ್ಸರಾಜನಾದ ಉದಯನ (ಉದೇನ), ಅವಂತಿಯ ರಾಜ ಪ್ರದ್ಯೋತ (ಪಜ್ಜೋತ), ಶುಂಶುಮಾರಗಿರಿಯ ಭರ್ಗಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಒಡೆಯ ಭರ್ಗ ಇವರುಗಳೂ ಬುದ್ಧನ ಉಪಾಸಕರಾದರು. ಉದಯನ ಕೌಶಾಂಬಿಯಲ್ಲಿ ಘೋಷಿತರಾಮವೆಂಬ ಉದ್ಯಾನವನ್ನು ಸಂಘಕ್ಕೆ ದಾನ ಮಾಡಿದ. ಬಿಂಬಸಾರನ ವೈದ್ಯನಾದ ಜೀವಕನೂ ಬುದ್ಧನ ಉಪಾಸಕನಾದ. ಹೀಗೆ ರಾಜರು, ಶ್ರೀಮಂತರು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರೂ ನಿಕೃಷ್ಟವಾದದ್ದೆಂದು ಬಗೆದ ವೃತ್ತಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದವರೂ ಸಂಘ ಸೇರಿದರು. ಉಪಾಸಕರಾಗಿ ನಿಂತರು. ಈ ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾದ ಉಪಾಲಿ ಕ್ಷೌರಿಕ. ಆಳವಿಯಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನಿಂದ ಸನ್ಮಾನಿತನಾಗಿ ಸುನೀತ ಜಾಡಮಾಲಿ. ಅಂಗುಳಿಮಾಲ ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ದರೋಡೆಕೋರನು. ಶಿಷ್ಯೆಯರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಳಾದ ಆಮ್ರಪಾಲಿ (ಅಂಬಪಾಲಿ) ಮೊದಲಿಗೆ ವೇಶ್ಯೆ. ಸುಪ್ರಬುದ್ಧನೆಂಬ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಉಪಾಸಕ ತೊನ್ನು ಬಂದು ಎಲ್ಲರಿಂದಲೂ ತಿರಸ್ಕೃತನಾಗಿದ್ದವ. ವೈದಿಕ ಧರ್ಮದಲ್ಲೇ ಅನುರಕ್ತಿಯಿದ್ದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರೂ ಬುದ್ಧನ ಧರ್ಮಪ್ರಸಾರ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆರವಾದರು. ಅಗ್ನಿ ಹೋತ್ರಿಗಳಾದ ಉರುವಿಲ್ವಕಾಶ್ಯಪ, ನದೀ ಕಾಶ್ಯಪ, ಗಯಾಕಾಶ್ಯಪ, ಶಾರಿಪುತ್ರ, ಮೌದ್ಗಲ್ಯಾಯನ (ಮೊಗ್ಗಲ್ಲಾನ) ಕೌಂಡಿನ್ಯ ಮತ್ತು ಅವನ ನಾಲ್ವರು ಸಹಚರರು, ಮಹಾಕಾತ್ಯಾಯನ, ಪೋಕ್ಕರಸಾದಿ, ಸೋಣದಂಡ, ಮಾಲುಂಕ್ಯಪುತ್ರ, ಸುಂದರಿಕ ಭಾರದ್ವಾಜ, ಕೃಷಿ ಭಾರದ್ವಾಜ ಮೊದಲಾದವರೆಲ್ಲ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು, ಬುದ್ಧನ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಟ ಮಾಡಿದವರಲ್ಲಿ ಕೌಂಡಿಣ್ಯ, ಶಾರಿಪುತ್ರ, ಮೌದ್ಗಲ್ಯಾಯನ ಇವರುಗಳು ಪ್ರಮುಖರು. ಬುದ್ಧನ ತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಅಭಿಧರ್ಮದ ಮೆರುಗನ್ನು ಕೊಟ್ಟವ ಸಾರಿಪುತ್ರ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸಾರಿಪುತ್ರ ಮೌದ್ಗಲ್ಯಾಯನ ಇವರು ಈಗಿನ ಬಿಹಾರ್ ರಾಜ್ಯದ ನಾಲಂದದಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಬುದ್ಧ ಬದುಕಿದ್ದಾಗಲೇ ತೀರಿಕೊಂಡರು. ಇವರ ಅವಶೇಷಗಳ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿದ ಸ್ತೂಪವೇ ಇಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಸಾಂಚೀಸ್ತೂಪ. ಇದು ಭೂಪಾಲದ ಬಳಿಯಿರುವ ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲೆ ರಮ್ಯ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸಿ ಮಾಡಿದ ಮಂದಿರ. ಪ್ರಾಚೀನ ವಾಗಿದ್ದ ಸಣ್ಣ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಅಶೋಕ ಹಿಗ್ಗಿಸಿದ. ಬುದ್ಧ ತೀರಿಕೊಂಡ ಅನಂತರ ರಾಜಗೃಹದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸಂಗೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿ ಬುದ್ಧ ವಚನವನ್ನೆಲ್ಲ ತ್ರಿಪಿಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸಿದವನೇ ಮಹಾ ಕಾತ್ಯಾಯನ. ಹೀಗೆ ಬುದ್ಧನ ಧರ್ಮಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಇಡೀ ನಾಡೇ ನೆರವಾಯಿತು.

ಬುದ್ಧನಿಗೆ 56 ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಾದಾಗ ದೇಹದಲ್ಲಿ ದೌರ್ಬಲ್ಯದ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಕಾಣಿಸಿ ಕೊಂಡುವು. ಸತತವಾದ ತಿರುಗಾಟದಿಂದ ತನ್ನ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ತಾನೇ ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ತೊಂದರೆಯಾಯಿತು. ಆಗ ಇವನ ಪರಿಚಾರಿಕೆಗೆ ಆನಂದನೆಂಬ ಜ್ಞಾತಿ ಶಿಷ್ಯ ನಿಯಮಿತನಾದ. ಬುದ್ಧ ಹೋದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಜೊತೆಗಿದ್ದು ದಿನದಿನದ ಅಗತ್ಯಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಂಡು ಸೇವೆ ಮಾಡಿ ಕೃತಾರ್ಥನಾದ. ಬುದ್ಧ 79 ವರ್ಷಗಳು ದಾಟಿದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ವೈಶಾಲಿಯಿಂದ ವಜ್ಜಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಬೆಲುವಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಆನಂದನೊಡಗೂಡಿ ಹೊರಟ. ಅಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನಿಗೆ ಅಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯ ತಲೆದೋರಿತು. ಕಡೆಗಾಲ ಸಮೀಪಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ತೋರಿತು. ಆದರೆ ಆರೋಗ್ಯ ಸ್ವಲ್ಪ ಸುಧಾರಿಸಿದೊಡನೆ ಅಲ್ಲಿಂದ ಪಾವಾನಗರಿಗೆ ಹೊರಟ. ಆನಂದನ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಆಮ್ರಗ್ರಾಮ, ಜಂಬುಗ್ರಾಮ, ಭಂಡಗ್ರಾಮ, ಹಸ್ತಿ ಗ್ರಾಮ, ಭೋಗನಗರಗಳನ್ನು ದಾಟಿ ಮಲ್ಲರ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅದರ ಉಪವರ್ತನದಲ್ಲಿಯ ಕುಶೀನಗರಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಹಿರಣ್ಯವತೀ ನದಿ ದಾಟಿ ಸಾಲುಮರಗಳ ತೋಪಿಗೆ ಬಂದ. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಬುದ್ಧನಿಗೆ ಅತಿಯಾದ ಭಾದೆಯಿಂದ ಆಯಾಸವಾಗಿತ್ತು. ಎರಡು ಮರಗಳ ನಡುವೆ ಹಾಸಿಗೆ ಹರಡುವಂತೆ ಆನಂದನಿಗೆ ಹೇಳಿ ಹಾಸಿಗೆ ಸಿದ್ಧವಾದಾಗ ಬಲಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಬಲತೋಳಿನ ಮೇಲೆ ತಲೆ ಇಟ್ಟು ಮಲಗಿದ. ಸ್ಥಿತ ಪ್ರಜ್ಞನಾಗಿ ಧ್ಯಾನ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಬುದ್ಧನ ನಿಧನವನ್ನು ಮಹಾಪರಿನಿರ್ವಾಣ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಬುದ್ಧನ ಪರಿನಿರ್ವಾಣವಾದದ್ದು ವೈಶಾಖ ಪೂರ್ಣಿಮೆಯಂದು. ಈ ದಿನದಲ್ಲೇ ಬುದ್ಧನ ಜನ್ಮ, ಜ್ಞಾನ ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಮತ್ತು ಪರಿನಿರ್ವಾಣ ಈ ಮೂರು ಘಟನೆಗಳು ಜರುಗಿದ್ದು. ಬುದ್ಧ ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ ಇವನಿಗೆ 80 ವರ್ಷ; ಈ ವರ್ಷ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು. 483 ಎಂದು ಪಂಡಿತರು ಊಹೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ; ಇದಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಬುದ್ಧನ ಜನ್ಮದ ವರ್ಷ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು.563 ಆಗುತ್ತದೆ. ಬುದ್ಧ ತೀರಿಕೊಂಡದ್ದು ಮಲ್ಲರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮಲ್ಲ ನಾಯಕರೇ ಇವನ ಅಂತ್ಯ ಕ್ರಿಯೆಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದರು. ಚಿತೆಯಿಂದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಕುಶೀನಗರದ ಮಲ್ಲರು ಸಂಚಯನ ಮಾಡಿ ತಾವೇ ಅದರ ಮೇಲೆ ಸ್ತೂಪ ಕಟ್ಟಿಸುವ ಸಂಕಲ್ಪ ಮಾಡಿದರು. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿ ನೆರೆದಿದ್ದ ಇತರರು ತಮಗೂ ಅವಶೇಷದಲ್ಲಿ ಪಾಲು ಬೇಕೆಂದು ಬಲವಂತ ಮಾಡಿದರು. ದ್ರೋಣ ಎಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಬೇಡಿದ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಭಾಗ ಮಾಡಿ ಕೊಡುವುದು ಯುಕ್ತವೆಂದು ಸಲಹೆ ಮಾಡಿದ. ಮಲ್ಲರು ಇದಕ್ಕೊಪ್ಪಿ ತಾವು ಸಂಚಯನ ಮಾಡಿದ್ದ ಅವಶೇಷವನ್ನೆಲ್ಲ ಅವನ ಕೈಗಿತ್ತು ಅವನಿಗೇ ಹಂಚುವ ಹೊಣೆ ವಹಿಸಿದರು. ದ್ರೋಣ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಸಮನಾಗಿ ಹಂಚಿದ. ಹೀಗೆ ಅವಶೇಷದಲ್ಲಿ ಹತ್ತು ಭಾಗವಾಗಿ ಒಂದೊಂದು ಭಾಗದ ಮೇಲೂ ಒಂದೊಂದು ಸ್ತೂಪ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಈ ಹತ್ತು ಸ್ತೂಪಗಳೆ ಮೊದಲಿಗೆ ಬೌದ್ಧ ಶ್ರದ್ಧಾಳುಗಳ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದವು. ಮೌರ್ಯದೊರೆ ಅಶೋಕ ಈ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಸಂದರ್ಶಿಸಿ ಸ್ತಂಭ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ನೆಡಿಸಿದನೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯಿದೆ.

ಐತಿಹಾಸಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾದ ಬುದ್ಧ ಸಾಮಾನ್ಯ ವ್ಯಕ್ತಿಯಂತೆ ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದು ತನ್ನ ಪ್ರತಿಭೆಯಿಂದಲೂ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದಲೂ ಲೋಕೋತ್ತರ ಜ್ಞಾನ ಪಡೆದು ಬುದ್ಧನಾದ ಎಂದು ಹಳೆಯ ಥೇರವಾದದವರ ಕಲ್ಪನೆ. ಅವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ಗುರುವಷ್ಟೆ (ಸತ್ಥಾ, ಶಾಸ್ತ್ರ).

ಇವನನ್ನು ಪೂಜಿಸುವಾಗ ಅವರ ಶ್ರದ್ಧೆ ತಮ್ಮ ಧರ್ಮದ ಪ್ರವರ್ತಕ ಪುರುಷನೆಂಬುದು ಮಾತ್ರ. ಇದರಲ್ಲಿ ದೈವತ್ವದ ಕಲ್ಪನೆಯಿಲ್ಲ. ಬುದ್ಧ ಬೋಧಿವೃಕ್ಷದ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಬೋಧಿ ಪಡೆದಾಗಲೇ ನಿರ್ವಾಣ ಸಿದ್ಧಿಸಿತು, ಮುಕ್ತನಾದ.

ಬುದ್ಧನ ನಾಲ್ಕು ತತ್ತ್ವಗಳು: ಜೀವನವು ದುಃಖಮಯ; ದುಃಖದ ಕಾರಣ ಆಸೆ, ಅತ್ಯಾಸೆ; ಆಸೆ, ಅತ್ಯಾಸೆಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದರೆ ದುಃಖ ನಿವಾರಣೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಆಸೆ, ಅತ್ಯಾಸೆಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಲು ಸಾಧುಮಾರ್ಗವಿದೆ. (ಎಸ್.ಕೆ.ಆರ್.)

ಗ್ಲಿನ್, ಎಡ್ಮಂಡ್ ಡೇನಿಯಲ್: 1914–86. ಯುರೋಪ್ ಖಂಡದ ನವ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅಧ್ಯಯನ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೆಸರಾಂತ ವೇಲ್ಸ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ, ಆಕಾಶವಾಣಿ, ದೂರದರ್ಶನಗಳ ಮೂಲಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಷಯವನ್ನು ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿದವನು. ದಕ್ಷಿಣ ವೇಲ್ಸ್‌ನ ಬ್ಯಾರಿಯಲ್ಲಿ 1914 ಏಪ್ರಿಲ್ 23ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ಈತ ಕಾರ್ಡಿಫ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಭೂವಿಜ್ಞಾನವನ್ನೂ ಅನಂತರ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್‌ನಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನೂ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ. 2ನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳ ವ್ಯೋಮ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಅರ್ಥೈಸುವುದರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಕೌಶಲ್ಯ ತೋರಿಸಿದ. ರಾಯಲ್ ಏರ್‌ಫೋರ್ಸ್ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇವನ ಕೆಲಸವಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್‌ನಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಷಯದ ಡಿಸ್ನಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿ ತನ್ನ ಅಧ್ಯಯನ ಮುಂದುವರಿಸಿದ. 1958–85ರ ವರೆಗೆ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ಆಂಟಿಕ್ವಿಟಿ ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಗೆ ಕೆಲಸಮಾಡಿದ. ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಇವನ ಪ್ರಧಾನ ವಿಷಯ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಬೆಳವಣಿಗೆ, ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಚಿಂತನೆ ಈ ವಿಷಯಗಳ ಮೇಲೆ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ದಿ ಪ್ರೀ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಚೇಂಬರ್ ಟೂಂಬ್ಸ್ ಆಫ್ ಫ್ರಾನ್ಸ್ (1960), ದಿ ಮೆಗಲಿಥ್ ಬಿಲ್ಡರ್ಸ್ ಆಫ್ ವೆಸ್ಟರ್ನ್ ಯುರೋಪ್(1963), 150 ಇಯರ್ಸ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ – ಇವು ಇವನ ಪ್ರಮುಖ ಗ್ರಂಥಗಳು. ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ವಿಷಯವೆಂದರೆ ಇವನು ದಿಲ್‌ವ್ಯನ್ ರೀಸ್ ಎಂಬ ಗುಪ್ತನಾಮದಲ್ಲಿ ದಿ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ಮರ್ಡರರ್ಸ್, ವೆಲ್‌ಕಂ ಡೆತ್ ಮೊದಲಾದ ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್)

ಗ್ಯಾರಿಸನ್, ವಿಲಿಯಮ್ ಲಾಯ್ಡ್ : 1805–79. ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಗುಲಾಮಗಿರಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದವನು. ಇವನು ಮೆಸಾಚುಸೆಟ್ಸ್‌ನ ನ್ಯೂಬರಿಪೋರ್ಟಿನಲ್ಲಿ 1805ರ ಡಿಸೆಂಬರ್ 12ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ತಂದೆ ಅಬಿಜಾ ಒಬ್ಬ ಹಡಗು ಚಾಲಕ, ಕುಡುಕ. ವಿಲಿಯಂ ಮಗುವಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ತಂದೆ ಮನೆ ತೊರೆದ. ತಾಯಿ ಸುಶೀಲೆ, ಲಕ್ಷಣವಂತೆ. ವಿಲಿಯಮನಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಶಿಕ್ಷಣವೇನೂ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ತನಗೆ ದೊರೆತ ಅವಕಾಶಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಅವನು ಸದುಪಯೋಗಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ನ್ಯೂಬರಿಪೋರ್ಟ್ ಮತ್ತು ಬಾಲ್ಟಿಮೋರ್‌ನಲ್ಲಿ ಪಾದರಕ್ಷೆ ತಯಾರಿಕೆಯನ್ನು ಕಲಿಯಲು ಇವನನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಇವನು ಅಲಮಾರು ತಯಾರಕನೊಬ್ಬನಲ್ಲಿ ಅಭ್ಯಾಸಿಯಾಗಿದ್ದ. ನಡುವೆಯೇ ಇವನು ಓಡಿಹೋದ. ನ್ಯೂಬರಿಪೋರ್ಟ್ ಹೆರಾಲ್ಡ್ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮೊಳೆ ಜೋಡಿಸುವ ಕೆಲಸ ಕಲಿಯಲು ಇವನನ್ನು ಹಚ್ಚಲಾಯಿತು. ಅದರಲ್ಲೇ ಇವನು ತುಂಬ ಪಳಗಿದ. ಅನಂತರ ಆ ಪತ್ರಿಕೆಗಾಗಿ ಅಜ್ಞಾತವಾಗಿ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಬರೆದು ಸಂಪಾದಕನ ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಗಳಿಸಿದ. ಇತರ ಅನೇಕ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಿಗೂ ಲೇಖನ ಬರೆದ. ಮೊಳೆ ಜೋಡಿಸುವ ಕೆಲಸದಲ್ಲೂ ಪರಿಣತಿ ಪಡೆದ ಈತನಿಗೆ ಮೇಸ್ತ್ರಿಯ ಹುದ್ದೆ ದೊರಕಿತು. ಬರೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಇವನು ಗಳಿಸಿದ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಸಾಮಾನ್ಯವಲ್ಲ. ಸಂಪಾದಕ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ತನ್ನ ಕೆಲಸ ನಿರ್ವಹಿಸಲಾಗದಾಗ ಪತ್ರಿಕೆ ನಡೆಸುವ ಹೊಣೆ ಇವನದಾಗಿತ್ತು. 1826ರಲ್ಲಿ ಇವನ ಅಭ್ಯಾಸ ಅವಧಿ ಮುಗಿಯಿತು. ತಾನೇ ಫ್ರೀ ಪ್ರೆಸ್ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯೊಂದನ್ನಾರಂಭಿಸಿದ. ಸ್ವದೇಶಾಭಿಮಾನವನ್ನು ಬೆಳೆಸುವುದೇ ಇವನ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಮುಖ್ಯೋದ್ದೇಶ. ಆದರೆ ಆ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಇವನ ಪತ್ರಿಕೆ ಅತ್ಯಂತ ತೀವ್ರಗಾಮಿಯೆನಿಸಿತು. ಪತ್ರಿಕೆ ಮುಚ್ಚಿಹೋಯಿತು. ಅನಂತರ ಈತ ಬಾಸ್ಟನ್ನಿಗೆ ಹೋಗಿ ಮುದ್ರಣ ಕಾರ್ಗಾರ (ಜರ್ನಿಮನ್) ಆದ. ನ್ಯಾಷನಲ್ ಫಿಲಾಂತ್ರಪಿಸ್ಟ್ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯೊಂದು ಇವನ ಸಂಪಾದಕತ್ವ ದಲ್ಲಿ ಹೊರಡುತ್ತಿತ್ತು. ಮದ್ಯಪಾನವನ್ನು ವರ್ಜಿಸಬೇಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶವಿದ್ದ ಪ್ರಥಮ ಅಮೆರಿಕನ್ ಪತ್ರಿಕೆಯಿದು. ಆ ವರ್ಷದ ಕೊನೆಯೊಳಗೆ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಒಡೆತನ ಬದಲಾದ್ದರಿಂದ ಈತ ಇದನ್ನು ಬಿಡಬೇಕಾಯಿತು. 1828ರಲ್ಲಿ ಬೆನಿಂಗ್ಟನಿನಲ್ಲೊಂದು ಪತ್ರಿಕೆ ತೆರೆದ. ಆ ಪತ್ರಿಕೆಯೂ ಒಂದು ವರ್ಷದೊಳಗೆ ಪರಿಸಮಾಪ್ತಿ ಹೊಂದಿತು.

ಗುಲಾಮಗಿರಿ ನಿರ್ಮೂಲವಾಗಬೇಕೆಂದು ಪ್ರಚಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಬೆಂಜಮಿನ್ ಲಂಡಿಯ ಪರಿಚಯ ಇವನಿಗೆ ಆಯಿತು. ಇವನಿಗೂ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಗುಲಾಮರ ವಿಮೋಚನೆ ಕ್ರಮಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಗಬೇಕೆಂಬ, ವಿಮೋಚನೆಗೊಂಡ ಗುಲಾಮರನ್ನು ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನಗಳಿಂದಾಚೆ ಎಲ್ಲಾದರೂ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂಬ ಲಂಡಿಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಗ್ಯಾರಿಸನನ ವಿರೋಧವೇನೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಲಂಡಿ ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಜೀನಿಯಸ್ ಆಫ್ ಯೂನಿವರ್ಸಲ್ ಇಮಾನ್ಸಿಪೇಷನ್ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಪಾದನ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಲಂಡಿ ಸಹಾಯ ನೀಡಬೇಕೆಂಬ ಆಹ್ವಾನವನ್ನೊಪ್ಪಿಕೊಂಡು ಅವನೊಂದಿಗೆ ಕೆಲಸ ಆರಂಭಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಗ್ಯಾರಿಸನನ ಭಾವನೆಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ಬದಲಾದವು. ಗುಲಾಮಗಿರಿ ಕೂಡಲೇ ರದ್ದಾಗಬೇಕೆಂದು ಗ್ಯಾರಿಸನ್ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ. ತನ್ನ ಭಾವನೆಗಳ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಅವನು ಜೀನಿಯಸ್ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಮಾಧ್ಯಮವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಗುಲಾಮರ ಒಡೆಯರು ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನೂ ಗ್ಯಾರಿಸನನನ್ನೂ ದ್ವೇಷಿಸತೊಡಗಿದರು. ಗುಲಾಮರ ಸಾಗಣೆಯ ಹಡಗೊಂದರ ಯಜಮಾನ ಹೂಡಿದ ಮಾನನಷ್ಟ ಮೊಕದ್ದಮೆಯಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ 50 ಡಾಲರುಗಳ ದಂಡ ವಿಧಿಸಲಾಯಿತು. ಈತ ದಂಡ ತೆರಲಾರದೆ ಕಾರಾಗೃಹಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ಭಾಗಶಃ ಅನುಭವಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಅಭಿಮಾನಿಯೊಬ್ಬ ದಂಡದ ಹಣ ನೀಡಿದ್ದರಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಆಯಿತು. ಲಂಡಿ–ಗ್ಯಾರಿಸನರ ಸಹಯೋಗ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ತನ್ನದೇ ಪತ್ರಿಕೆಯೊಂದನ್ನು ಬಾಸ್ಟನಿನಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಲು ಗ್ಯಾರಿಸನ್ ಮನಸ್ಸು ಮಾಡಿದ. ಉತ್ತರದ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರೋಪನ್ಯಾಸ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿದ. ಬಾಸ್ಟನಿನಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಸ್ಥಳವೊಂದನ್ನು ಕಷ್ಟಪಟ್ಟು ಸಂಪಾದಿಸಿಕೊಂಡ. ಐಸಾಕ್ ನ್ಯಾಪ್ ಎಂಬುವನೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿ ಲಿಬರೇಟರ್ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆ ಹೊರಡಿಸಿದ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೆ ಬಂಡವಾಳವಾಗಲಿ ಒಬ್ಬನಾದರೂ ಚಂದಾದಾರನಾಗಲಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಜನ ಆಲಿಸುವವರೆಗೂ, ಗುರಿ ಸಾಧಿಸುವವರೆಗೂ ನಿಲ್ಲಿಸುವುದಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಅವನ ಛಲವಾಗಿತ್ತು.

ಗ್ಯಾರಿಸನ್ 1832ರಲ್ಲಿ ನ್ಯೂ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಗುಲಾಮಗಿರಿ ವಿರೋಧಿ ಸಂಘ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಈತನ ಥಾಟ್ಸ್ ಆನ್ ಆಫ್ರಿಕನ್ ಕಾಲೊನೈಸೇಷನ್ ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕ ಪ್ರಕಟವಾದದ್ದು ಅದೇ ವರ್ಷ. ಅಮೆರಿಕನ್ ವಸಾಹತು ನಿರ್ಮಾಣ ಸಂಘ ಗುಲಾಮಗಿರಿಯ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿರುವ ಸಂಘವೆಂದು ಈತ ವಾದಿಸಿದ. ತನ್ನ ಸಂಘದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಈತ 1833ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೋಗಿದ್ದಾಗ ಅಮೆರಿಕನ್ ವಸಾಹತು ನಿರ್ಮಾಣ ಸಂಘದ ದುರದ್ದೇಶಗಳನ್ನು ಬಯಲಿ ಗೆಳೆಯುವುದಕ್ಕಾಗಿ, ಅಲ್ಲಿಯ ಗುಲಾಮಗಿರಿ ವಿರೋಧಿಗಳು ಗ್ಯಾರಿಸನನ್ನು ಪ್ರೀತ್ಯಾದರಗಳಿಂದ ಸ್ವಾಗತಿಸಿದರಲ್ಲದೆ ಇವನ ಯತ್ನಗಳಿಗೆ ತಮ್ಮ ಬೆಂಬಲ ಸೂಚಿಸಿದರು. 1839–40ವರೆಗೂ ಅಮೆರಿಕದ ಗುಲಾಮಗಿರಿ ನಿರ್ಮೂಲವಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಗ್ಗಟ್ಟಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಇದು ಒಡೆಯಿತು. ಗ್ಯಾರಿಸನ್ ತನ್ನ ಉದ್ದೇಶ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ನೆರವನ್ನೂ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ. ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರಿಬ್ಬರೂ ಸಮಾನರೆಂಬುದು ಇವನ ನಂಬಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಸ್ತ್ರೀಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ವಿರೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದವರ ವಿರೋಧವನ್ನು ಇದರಿಂದ ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. 1840ರ ವೇಳೆಗೆ ಈತ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಕಿತ್ತೊಗೆಯುವಂತ ತೀವ್ರವಾದಿಯಾದ. ಧರ್ಮ ಗುರುಗಳೂ ಎದುರುಬಿದ್ದರು. ಏಕೆಂದರೆ ಚರ್ಚನ್ನೂ ಇವನು ಟೀಕಿಸಿದ್ದ. 1840ರಲ್ಲಿ ಹೊಸದೊಂದು ಗುಲಾಮಗಿರಿ ವಿರೋಧ ಸಂಘವೂ ಲಿಬರ್ಟಿ ಪಕ್ಷವೂ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದವು. ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಆ ವರ್ಷ ನಡೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಗುಲಾಮಗಿರಿ ವಿರೋಧಿಗಳ ಸಮಾವೇಶಕ್ಕೆ ಈ ಎರಡು ಸಂಸ್ಥೆಗಳೂ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದವು. ಆ ಸಮಾವೇಶದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿರಲಿಲ್ಲವೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಗ್ಯಾರಿಸನ್ ಅದರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲೊಪ್ಪಲಿಲ್ಲ.

ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಸಂವಿಧಾನ ಗುಲಾಮಗಿರಿಯ ಪರವಾಗಿದೆಯೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಗ್ಯಾರಿಸನ್ ಅದನ್ನೂ ಟೀಕಿಸಿದ. ಸಂವಿಧಾನಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡುವ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾವಚನ ಸ್ವೀಕರಿಸುವುದು ಪಾಪಕರವೆಂಬುದು ಇವನ ಭಾವನೆ. ಸಂವಿಧಾನದ ಪ್ರತಿಯನ್ನು ಇವನು ಸುಟ್ಟ, ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಒಡೆಯಬೇಕೆಂದೂ ಇವನು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡತೊಡಗಿದ. 1861ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದವು. ಒಕ್ಕೂಟದ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಟ ಆರಂಭಿಸಿದ. ಈ ಸಂಘರ್ಷದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಗುಲಾಮಗಿರಿ ವಿಧಿಗಳು ಸಂವಿಧಾನದಿಂದ ತೊಡೆದು ಹೋಗುವುದೆಂಬುದು ಇವನಿಗೆ ಮನವರಿಕೆಯಾಯಿತು. ಲಿಂಕನ್ ಇವನನ್ನು ಗೌರವಿಸಿದ. ಗುಲಾಮಗಿರಿಯ ವಿರೋಧವಾಗಿ ಇವನ ನಿರ್ಭಯಹೋರಾಟವನ್ನು ಹಲವರು ಮೆಚ್ಚಿಕೊಂಡರು. ಗ್ಯಾರಿಸನ್ ಕೆಲವು ಪದ್ಯಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಅವು 1843ರಲ್ಲಿ ಸಂಕಲನರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದವು. ಇವನ ಆಯ್ದ ಲೇಖನೋಪನ್ಯಾಸಗಳ ಸಂಪುಟವೊಂದು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದದ್ದು 1852ರಲ್ಲಿ.

ಅಮೆರಿಕನ್ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧ ಕೊನೆಗೊಂಡು ಗುಲಾಮಗಿರಿ ರದ್ದಾದಾಗ, 1865ರಲ್ಲಿ ಗುಲಾಮಗಿರಿ ನಿರ್ನಾಮವಾಗಿ ತನ್ನ ಕರ್ತವ್ಯ ತೀರಿತೆಂದು ಗ್ಯಾರಿಸನ್ ಘೋಷಿಸಿದ. ಅಮೆರಿಕನ್ ಗುಲಾಮಗಿರಿ ವಿರೋಧಿ ಸಂಘವನ್ನು ವಿಸರ್ಜಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ಈತ ಸಲಹೆ ಮಾಡಿದ. ವಿಮೋಚನೆಗೊಂಡ ಗುಲಾಮರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಯಥೋಚಿತವಾದ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಲೆಂದು ಸೂಚಿಸಿದ. ಈತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಲಿಬರೇಟ್ ಪತ್ರಿಕೆ 35 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ನಿಂತಿತು. 1846ರಲ್ಲೂ 1867ರಲ್ಲೂ ಗ್ಯಾರಿಸನ್ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದಾಗ ಪ್ರಜಾಸಮೂಹವೂ ಸರ್ಕಾರವೂ ಇವನಿಗೆ ವೀರೋಚಿತ ಸ್ವಾಗತ ನೀಡಿದವು. ಅನಂತರ ಇವನು ಮುಕ್ತ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ಚಳವಳಿ ಹೂಡಿದ. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ಸುಂಕಗಳೂ ರದ್ದಾಗಬೇಕೆಂಬುದು ಇವನ ವಾದ. 1869ರಲ್ಲಿ ಈತ ಮುಕ್ತ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಘದ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾದ. ಈತ 1879ರ ಮೇ 24ರಂದು ನಿಧನನಾದ. (ಎಂ.ಆರ್.ಎಲ್.)

ಗ್ವಾಲಿಯರ್: ಭಾರತದ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಜಿಲ್ಲೆ, ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗ; ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ ನಗರ. ಮೂರು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಟ್ಟಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರಿಯಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಈ ನಗರ ಹಿಂದೆ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಸಂಸ್ಥಾನದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಗ್ವಾಲಿಯರಿನ ಹಳೆಯ ನಗರ ಪ್ರದೇಶ ಇರುವುದು ಸು.91.44 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಬಂಡೆಯೊಂದರ ಮೇಲೆ. ಇದರ ಸುತ್ತು ಕೋಟೆಯೊಂದಿದೆ. ಇದು ಭಾರತದ ಹಳೆಯ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲೊಂದು. 525ರ

ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಇದರ ಉಲ್ಲೇಖವುಂಟು. 9–9.60 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಕೋಟೆಯ ಒಳಗಡೆ ಎಂಟು ಕೊಳಗಳೂ ಆರು ಅರಮನೆಗಳೂ ಆರು ದೇವಸ್ಥಾನಗಳೂ ಒಂದು ಮಸೀದಿಯೂ ಹಲವಾರು ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ಇವೆ. 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತೇಲೀಕ ಮಂದಿರ, ಅತ್ತೆ–ಸೊಸೆಯರ ದೇಗುಲ, 15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಮಾನ್ ಮಂದಿರ – ಇವು ಹಿಂದು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನಗಳು, ಕರಣ್ ಅರಮನೆ ಇಂಡೊ–ಮುಸ್ಲಿಂ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಹೆಸರಾದ್ದು. ಗೀಲಿಕ ಮಂದಿರ ಅತ್ಯುನ್ನತ ಕಟ್ಟಡ. ಅದರ ಗೋಪುರದ ಎತ್ತರ 30.17 ಮೀ. ಗ್ವಾಲಿಯರಿನ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿ ಬಂಡೆಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯಲಾದ ಹಲವಾರು ಜೈನಮೂರ್ತಿಗಳುಂಟು. ಅವುಗಳ ಪೈಕಿ 22.86 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಆದಿನಾಥಮೂರ್ತಿ ಪ್ರಮುಖವಾದದ್ದು. ಕೋಟೆಯ ಹೊರಗಡೆ ಇರುವ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಗೌಸ್ ಮತ್ತು ತಾನಸೇನ್ ಗೋರಿಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು.

ಗ್ವಾಲಿಯರ್‌ಗೆ ಆ ಹೆಸರು ಬರಲು ಇಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಗ್ವಾಲಿಪ ಎಂಬ ತಪಸ್ವಿ ಕಾರಣವೆಂಬುದು ಸ್ಥಳಪುರಾಣ. ಕುಷ್ಠರೋಗದಿಂದ ನರಳುತ್ತಿದ್ದ ಸೂರಜ್ ಸೇನ್ ಎಂಬ ಅರಸನ ರೋಗವನ್ನು ಆ ಸನ್ಯಾಸಿ ಗುಣಪಡಿಸಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಆತನ ಹೆಸರಾಗಿ ಆ ದೊರೆ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದೂ ಗ್ವಾಲಿಪನ ಸೂಚನೆಯಂತೆ ತನ್ನ ಮುಂದೆ ಪಾಲ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡನೆಂದೂ ಈತನ ವಂಶದ ಅರಸನೊಬ್ಬ ತನ್ನನ್ನು ಪಾಲನೆಂದು ಕರೆದುಕೊಳ್ಳದಿದ್ದಾಗ ಪತನ ಹೊಂದಿದನೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಗ್ವಾಲಿಯರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಬೆಟ್ಟವನ್ನು ಗೋಪಗಿರಿ, ಗೋಪಾದ್ರಿ, ಗೋಪಾಚಲ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇತಿಹಾಸದ ಪ್ರಕಾರ ಗ್ವಾಲಿಯರಿನ ಪ್ರಥಮ ಒಡೆಯರೆಂದರೆ ಹೂಣ ದೊರೆ ತೋರಮಾನ ಮತ್ತು ಆತನ ಮಗ ಮಿಹಿರಗುಲ. ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿರುವ 525ರ ಶಾಸನವೊಂದರಿಂದ ಈ ವಿಷಯ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕನೌಜಿನ ಗೂರ್ಜರ–ಪ್ರತೀಹಾರ ದೊರೆ ಭೋಜನಿಗೆ ಸೇರಿತ್ತು. ಇದು 1232ರ ವರೆಗೂ ಹಿಂದು ದೊರೆಗಳ ವಶದಲ್ಲೇ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. 1021ರಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಇದನ್ನು ರಜಪೂತರಿಂದ ಕಿತ್ತುಕೊಳ್ಳಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. 1232ರಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ ಇಲ್ತಮಷ್ ಇದನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. 1398ರಲ್ಲಿ ಇದು ಮತ್ತೆ ರಜಪೂತರ ವಶಕ್ಕೆ ಬಂದು 1518ರ ವರೆಗೂ ಅವರ ಅಧೀನದಲ್ಲೇ ಇತ್ತು. ಈ ದೊರೆಗಳ ಪೈಕಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದವನು ಮಾನಸಿಂಗ್ (1456–1517). ಅವನು ಸುಂದರವಾದ ಅರಮನೆಯೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅವನ ರಾಣಿ ಮೃಗನಯನಾ ಎಂಬುವಳು ಕಲೆಗೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದಳು. ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಸಂಗೀತ ಕಲಾ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ತಾನಸೇನ್ ಗ್ವಾಲಿಯರಿನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ. ಆತ ಕೊನೆಯುಸಿರೆಳೆದದ್ದೂ ಗ್ವಾಲಿಯರ್‌ನಲ್ಲೇ.

ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಕೋಟೆ 1542ರಲ್ಲಿ ಷೇರ್‌ಷಹನ ವಶವಾಯಿತು. ಅವನ ವಂಶಜರಿಂದ 1559ರಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರ್ ಇದನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ಇದನ್ನು ರಾಜಕೀಯ ಬಂದಿಗಳನ್ನಿಡಲು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಕೋಟೆ ಮರಾಠರ ವಶವಾದದ್ದು 1751ರಲ್ಲಿ. 1777ರಲ್ಲಿ ಇದು ಸಿಂಧ್ಯ ಮನೆತನದ ದೊರೆಗಳ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. 1780ರಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅವರಿಂದ 1783ರಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಮರಾಠರ ಕೈಗೆ ಹೋಗಿದ್ದ ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಮತ್ತೆ 1804ರಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು 1805ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಧ್ಯ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟರು. 1844ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೇನೆ ಇಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿತು. 1853ರಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಸಿಂಧ್ಯ ರಾಜನಿಗೆ ಮತ್ತೆ ಮರಳಿಸಲಾಯಿತು. 1857ರಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಬಂಡಾಯದಲ್ಲಿ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಪ್ರಧಾನ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿತ್ತು. ಇದು ಬಂಡಾಯಗಾರರ ಕೊನೆಯ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತು. 1858ರಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಮತ್ತೆ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು, 1886ರಲ್ಲಿ ಝಾನ್ಸಿಗೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಇದನ್ನು ಸಿಂಧ್ಯನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟರು. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಂದಮೇಲೆ ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಂಡಾಗ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸೇರಿತು. (ಕೆ.ಆರ್.)

ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಸಂಸ್ಥಾನ: ಈ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸ್ಥಾಪಕ ರಾಣೋಜಿ ಸಿಂಧ್ಯ. ಮರಾಠಾ ಪೇಷ್ವೆಗಳ ಸೇನಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಸಿಂಧ್ಯ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ನೀತಿ ಅನುಸರಿಸತೊಡಗಿದ. ಈತ ತೀರಿಕೊಂಡದ್ದು 1745ರಲ್ಲಿ. 1761ರಲ್ಲಿ ಪಾಣಿಪಟ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪೇಷ್ವೆಗಳು ಸೋತಾಗ ಗ್ವಾಲಿಯರ್‌ನಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಮಹದಾಜಿ ಸಿಂಧ್ಯ ಬಲಿಷ್ಠನಾದ. ಹೆಸರಿಗೆ ಇವನು ಪೇಷ್ವೆಗಳ ಅಧೀನನಾಗಿದ್ದರೂ ಮಧ್ಯಭಾರತ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಮುತ್ತಣ ವಿಶಾಲವಾದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ. 1785ರಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಷಾ ಆಲಮನನ್ನು ಕೂರಿಸಿದ್ದನಲ್ಲದೆ, ಅನೇಕ ರಜಪೂತ ದೊರೆಗಳಿಂದ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆ ವಸೂಲು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. 1794ರಲ್ಲಿ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ ದೌಲತ್‌ರಾವ್ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಸೋತು ತನ್ನ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಹಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. 1857ರಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಬಂಡಾಯದಲ್ಲಿ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಸಂಸ್ಥಾನಾಧೀಶ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ವಿಧೇಯನಾಗಿದ್ದನಾದರೂ ಆ ನಗರದ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಬಂಡಾಯದ ವೀರರು ಸೇರಿಕೊಂಡು ಕೊನೆಯ ತನಕ ಹೋರಾಡಿದರು.

ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದುದು ಲಷ್ಕರ್. ಚಂಬಲ್ ನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಭೂಪಾಲ್ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಎಲ್ಲೆಯವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶ, ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಕಾಲಿಸಿಂಧ್ ನದಿಯ ಉಗಮದ ಪ್ರದೇಶ, ಇದಕ್ಕೆ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರದೇಶಗಳು, ನರ್ಮದಾ ನದಿಯ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ –ಇವು ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಭಾಗಗಳು. ಪ್ರಾಚೀನ ಉಜ್ಜಯಿನಿ, ಭಿಲ್ಸಾ, ಬೆಸ್ನಗರ್, ಉದಯಗಿರಿ, ಬಾಗ್–ಇವು ಹಿಂದಿನ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಸಂಸ್ಥಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿವೆ. ಚಂದೇರಿ, ಮಂಡಸೋರ್, ಗೋಹುದ್ – ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಮಾರಕಗಳಿವೆ. ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ನಗರದ ಬಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ಆಂಟ್ರಿಯಲ್ಲಿ ಅಬುಲ್ ಫಜ್ಲ್ ಅಲ್ಲಾಮಿಯ ಗೋರಿಯಿದೆ. ನಳಮಹಾರಾಜನ ರಾಜಧಾನಿ ಶಿವಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ನಾರ್ವಾರ್ ಕೋಟೆ ಅವನದೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಮೊಗಲ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನ.

ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಸಂಸ್ಥಾನ 1948ರ ಮೇ 28ರಂದು ಮಧ್ಯಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಂಡಿತು. 1956ರ ನವೆಂಬರ್ 1ರಂದು ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಭಾಗವಾಯಿತು. (ಎಚ್.ಜಿ.ಆರ್.)

ಗ್ರಹಾಂ ಕ್ಲಾರ್ಕ್: 1907–95. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ. ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು ಸರ್ ಜಾನ್ ಗ್ರಹಾಂ ಡಗ್ಲಸ್ ಕ್ಲಾರ್ಕ್. ಲಂಡನ್ನಿನ ಬ್ರೋಮ್ಲೆಯಲ್ಲಿ 1907 ಜುಲೈ 28ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ಕೇಂಬ್ರಿಜ್‌ನ ಮಾರ್ಲ್‌ಬರೋ ಮತ್ತು ಪೀಟರ್‌ಹೌಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಪೂರೈಸಿದ. 2ನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಕ್ವಾಡ್ರನ್ ಲೀಡರ್ ಆಗಿದ್ದ ಇವನು ತನ್ನ ವೃತ್ತಿಜೀವನವನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡದ್ದು ಪೀಟರ್‌ಹೌಸ್‌ನಲ್ಲಿ. 1950ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಫೆಲೊ ಆಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡು ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಡಿಸ್ನೆ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ಹುದ್ದೆಗೇರಿದ. 1956ರಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ–ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾದ. 1973–80ರವರೆಗೆ ಪೀಟರ್‌ಹೌಸ್‌ನ ಮಾಸ್ಟರ್ ಆಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ. ಜೊತೆಗೆ ಪ್ರೊಸೀಡಿಂಗ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಪ್ರೀ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಸಂಪಾದಕನಾಗಿಯೂ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿಯೂ (1958–62) ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಹಾಗೂ ಪುರಾ ಆರ್ಥಿಕತೆಯ (ಪೇಲಿಯೊ ಎಕಾನಮಿ) ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪರಿಶ್ರಮವಿತ್ತು. ಉತ್ತರ ಯುರೋಪಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಬಗೆಗಿನ ಇವನ ಅಧ್ಯಯನ ಗಮನಾರ್ಹ. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ನೆಲೆಯಾದ ಸ್ಟಾರ್‌ಕಾರ್‌ನಲ್ಲಿ 1949–51ರವರೆಗೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದ. ಪ್ರೀ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಯುರೋಪ್: ದಿ ಎಕನಾಮಿಕ್ ಬೇಸಿಸ್ (1952) ಎಂಬ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಮಾಜಗಳ ಆರ್ಥಿಕ ತಳಪಾಯವನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಬೇಕಾದ ಅಗತ್ಯವನ್ನು ಕುರಿತು ಚರ್ಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಇವನ ಅನೇಕ ಬರೆಹಗಳಿವೆ.

ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಇವನಿಗೆ 1971ರಲ್ಲಿ ಸಿಬಿಇ ಹಾಗೂ 1992ರಲ್ಲಿ ನೈಟ್‌ಹುಡ್ ಪದವಿಯನ್ನು ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತು. ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಇವನು ನೀಡಿದ ಕೊಡುಗೆಗಾಗಿ 1990ರಲ್ಲಿ ಎರಾಸ್‌ಮಸ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ದೊರೆಯಿತು. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಗ್ರೀಕ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ನೋಡಿ–ಯುರೋಪ್

ಘ

ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್ ಬಲ್ಬನ್: 1266–97. ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನರಲ್ಲೊಬ್ಬ. ಇಲ್ತಮಷನ ವಂಶದ ನಾಸಿರ್–ಉದ್–ದೀನ್ ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನಿಗೆ ಹಿಂದೆ ದೆಹಲಿಯನ್ನಾಳಿದ ಸುಲ್ತಾನರಂತೆ ಇವನು ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನದ ಇಲ್ಬರೀ ಪಂಗಡದವನು. ಇವನು ತರುಣನಾಗಿದ್ದಾಗ ಮಂಗೋಲರು ದಂಡಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿ ಇವನನ್ನು ಹಿಡಿದು ಬಾಗ್ದಾದಿಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ದಿದ್ದರು. ಬಸೋರದ ಖ್ವಾಜಾ ಜಮಾಲ್–ಉದ್–ದೀನ್ ಇವನನ್ನು ಕೊಂಡು ತನ್ನ ಇತರ ಗುಲಾಮರೊಂದಿಗೆ ದೆಹಲಿಗೆ ಕರೆತಂದ (1232). ಸುಲ್ತಾನ್ ಇಲ್ತಮಿಷ ಇವನನ್ನು ಕೊಂಡ; ಇವನನ್ನು ತನ್ನ ಖಾಸ್‌ದಾರನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಬಹಾಉದ್ದೀನ್ ಬಲ್ಬನ್ ಎಂಬುದು ಇವನ ಮೊದಲ ಹೆಸರು. ಸ್ವಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಇವನು ಸುಲ್ತಾನನ ಪ್ರೀತಿಗಳಿಸಿ ಕ್ರಮಕ್ರಮವಾಗಿ ಮೇಲೇರಿದ. ಕೊನೆಗೆ ನಾಸಿರ್–ಉದ್–ದೀನನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾದ. 1249ರಲ್ಲಿ ಇವನ ಮಗಳನ್ನು ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಮದುವೆಯಾಯಿತು. ನಾಸಿರ್–ಉದ್–ದೀನ್ ಗಂಡು ಸಂತಾನವಿಲ್ಲದೆ ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ ಇವನು ಆಸ್ಥಾನಿಕರ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಸಮ್ಮತಿಯೊಡನೆ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ. ಆಗ ಈತ ತಳೆದ ಹೆಸರು ಘಿಯಾಸ್–ಉದ್–ದೀನ್. ನಾಸಿರ್–ಉದ್–ದೀನ್ ಇವನನ್ನೆ ತನ್ನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಇಲ್ತಮಷನ ಮರಣಾನಂತರ ದೆಹಲಿಯ ಆಡಳಿತ ಹದಗೆಟ್ಟಿತ್ತು. ಖಜಾನೆ ಬರಿದಾಗಿತ್ತು. ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನನ ಅಧಿಕಾರ ಮತ್ತು ಗೌರವವನ್ನು ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದೇ ಬಲ್ಬನ್ ಕೈಗೊಂಡ ಮೊದಲನೆಯ ಕ್ರಮ. ದೆಹಲಿಯ ಸುತ್ತ ಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ದೋಆಬ್‌ನಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪನೆ ಜರೂರಾಗಿತ್ತು. ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಭದ್ರತೆ ಏರ್ಪಡಿಸ

ಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಈ ವಿಚಾರಗಳಿಗಲ್ಲದೆ, ಪದೇಪದೇ ಸಂಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಮಂಗೋಲರ ಧಾಳಿಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ದಂಗೆಕೋರರನ್ನು ಅಡಗಿಸುವುದರ ಕಡೆಗೂ ಬಲ್ಬನ್ ಲಕ್ಷ್ಯ ನೀಡಿದ. ಈತ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಲು ಕೈಗೊಂಡ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಬರನೀ ಎಂಬ ಇತಿಹಾಸಕಾರ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಬಲ್ಬನ್ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ ಕೂಡಲೇ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತಗೊಳಿಸಿದ. ದೆಹಲಿಯ ನೆರೆಯ ಕಾಡುಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಮೇವಾಟಿಗಳನ್ನು ಓಡಿಸಿದ, ಹಲವರನ್ನು ಕೊಂದ. ದೆಹಲಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಅಡವಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ನಾಮ ಮಾಡಿದ. ಮುಂದೆ ದಂಗೆಯಾಗದಂತೆ ತಡೆಗಟ್ಟಲು ಗೋಪಾಲ್‌ಗಿರ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನಲ್ಲದೆ, ದೆಹಲಿಯ ಬಳಿ ಅನೇಕ ಠಾಣೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅವಕ್ಕೆ ಆಫ್ಘನರನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ದೋಆಬ್‌ನ ದಂಗೆಕೋರರನ್ನು ಅಡಗಿಸಿ, ಪ್ರಯಾಣ ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗುವ ಹಾಗೆ ಮಾಡಿದ. ಕಟೆಹರ್‌ನಲ್ಲಿ ದಂಗೆಯನ್ನಡಗಿಸಿದ. ಜೂದ್ ಪರ್ವತಪ್ರದೇಶವಾಸಿಗಳನ್ನೂ ಮಣಿಸಲಾಯಿತು. ದೋಆಬ್‌ನಲ್ಲಿ ಭೂಹಿಡುವಳಿಯನ್ನು ಸುಧಾರಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದನಾದರೂ ಹಿಂದಿನಿಂದ ಬಂದಿದ್ದ ದುಷ್ಟಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ.

ದೇಶದಲ್ಲಿ ಭದ್ರತೆ, ನೆಮ್ಮದಿಗಳು ನೆಲಸುವ ಹಾಗೆ ಮಾಡಿದ ಮೇಲೆ ಬಲ್ಬನನ ಗಮನ ವಾಯವ್ಯ ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶದ ಕಡೆಗೆ ಹರಿಯಿತು. ಮಂಗೋಲರು ಘಜ್ನಿ ಮತ್ತು ಟ್ರಾನ್ಸಾಕ್ಸಿಯಾನದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಯೂರಿ, ಬಾಗ್ದಾದನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು. ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿದ್ದರು. ಬಲ್ಬನ್ 1271ರಲ್ಲಿ ಲಾಹೋರಿಗೆ ಸೇನೆಯೊಂದಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಿದ. ಭಟಿಂಡ, ಭಟ್ನೇರ್, ಸಾಮಾನ ಮತ್ತು ಸುನಾಮ್‌ಗಳನ್ನಾಳುತ್ತ ಮಂಗೋಲರನ್ನು ಬಲವಾಗಿ ಎದುರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಷೇರ್ ಖಾನ್ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಾಗಿ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಅವನು ಬಲ್ಬನನ ದಾಯಾದಿ. ಸಂಶಯದಿಂದ ಬಲ್ಬನನೇ ಅವನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿದನೆಂದು ಬರನೀ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಷೇರ್ ಖಾನನ ಮರಣದಿಂದ ಮಂಗೋಲರು ತಮಗಿದ್ದ ಆತಂಕ ತಪ್ಪಿತೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡತೊಡಗಿದರು. ಇವರನ್ನೆದುರಿಸಲು ಬಲ್ಬನ್ ತನ್ನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಮಹಮ್ಮದನನ್ನು ಮುಲ್ತಾನಿನ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಸಾಮಾನ ಮತ್ತು ಸುನಾಮ್‌ಗಳ ರಕ್ಷಣೆಯ ಹೊಣೆ ಎರಡನೆಯ ಮಗನಾದ ಬುಘ್ರಾಖಾನನದಾಯಿತು. 1279 ರಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರು ಬಹಳ ಮುಂದುವರಿದು ಸಟ್ಲೆಜ್ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿದರು. ಮಹಮ್ಮದ್ ಮತ್ತು ಬುಘ್ರಾ ಖಾನರ ಸೇನೆಗಳೂ ದೆಹಲಿಯಿಂದ ಬಂದ ಸೇನೆಯೂ ಕೂಡಿ ಹೋರಾಡಿ ಮುಂಗೋಲರನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿದುವು. ಅವರ ಹಾವಳಿ ನಿಂತಿತು.

ಆ ವೇಳೆಗೆ ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತದ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದ ತುಘ್ರಿಲ್ ಖಾನ್ ದಂಗೆ ಎದ್ದ; ಅಲಪ್ತಗೀನನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಬಲ್ಬನ್ ಕಳಿಸಿದ ಸೇನೆ ಪರಾಜಯ ಹೊಂದಿತು. ಕುಪಿತನಾದ ಸುಲ್ತಾನ ಅಲಪ್ತಗೀನನನ್ನು ದೆಹಲಿಯ ಕೋಟೆಯ ಬಾಗಿಲಿಗೆ ನೇಣುಹಾಕಿಸಿ ಕೊಲ್ಲಿಸಿದ. 1280 ರಲ್ಲಿ ತುಘ್ರಿಲ್ ಖಾನನನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು ಇನ್ನೊಂದು ಸೇನೆ ಹೋಯಿತು. ಅದಕ್ಕೂ ಸೋಲು ಕಾದಿತ್ತು. ಕೊನೆಗೆ ಸುಲ್ತಾನನೇ ಮಗನಾದ ಬುಘ್ರಾ ಖಾನನೊಂದಿಗೆ ಲಖ್‌ನಾವತಿಗೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದ. ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದ ತುಘ್ರಿಲ್‌ಖಾನನನ್ನು ಸುಲ್ತಾನ ಅಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಿ ಅವನನ್ನು ಕೊಂದು ಅವನ ಬಂಧುಗಳನ್ನೂ ಅನುಯಾಯಿಗಳನ್ನೂ ಘೋರವಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಿಸಿ, ಬುಘ್ರಾ ಖಾನನನ್ನು ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಪತಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ.

ಮುಂದೆ ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ಮಹಾ ಆಘಾತವೊಂದು ಒದಗಿತು. ಮಂಗೋಲರು ಪಂಜಾಬಿನ ಮೇಲೆ ಮತ್ತೆ ಎರಗಿದರು (1285). ಸುಲ್ತಾನನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅವರನ್ನೆದುರಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಶತ್ರುಗಳು ಮರೆಯಿಂದ ಅವನನ್ನು ಕೊಂದರು. ಆಗ ಬಲ್ಬನನಿಗೆ ಎಂಬತ್ತು ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಾಗಿತ್ತು. ಪುತ್ರಶೋಕದಿಂದ ಕೊರಗಿ ನಿಧನನಾದ (1287).

ರಾಜತ್ವ ದೈವದತ್ತದ್ದೆಂದು ಬಲ್ಬನ್ ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದ. ತಾನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದು ದೈವೇಚ್ಛೆ ಎಂದು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದ. ರಾಜ ದೇವರ ಮರ್ತ್ಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯೆಂಬುದು ಇವನ ಭಾವನೆಯಾಗಿತ್ತು. ರಾಜತ್ವಕ್ಕೆ ಬಾಹ್ಯ ಘನತೆಯೂ ಆವಶ್ಯಕವೆಂದು ನಂಬಿದ್ದ ಈತ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳೆಸಲು ನಿರಾಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನು ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ನಿಷ್ಪಕ್ಷಪಾತದಿಂದ ನ್ಯಾಯ ವಿತರಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಪ್ರಜೆಗಳ ಮತ್ತು ಸರ್ಕಾರದ ನಡುವಿನ ವ್ಯಾಜ್ಯ ಕುರಿತ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಈತ ತುರ್ಕಿ ಶ್ರೀಮಂತರನ್ನು ಕಠಿಣವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದ. ಅವರಲ್ಲಿ ಬಲಿಷ್ಠ ಶ್ರೀಮಂತರನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿದ. ನಲ್ವತ್ತು ಜನರ ಪ್ರಭಾವಿ ಗುಂಪು ನಿರ್ನಾಮವಾಯಿತು. ಸೈನ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಯಿತು. ಸೈನ್ಯ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಬಡವರಿಗೆ ಮತ್ತು ಅಸಹಾಯಕರಿಗೆ ಯಾವ ಅಪಾಯವೂ ಆಗದಂತೆ ಬಲ್ಬನ್ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಸೈನ್ಯದ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಗೆ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕರನ್ನು ಮತ್ತು ನಿಷ್ಠೆಯುಳ್ಳವರನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಅಧಿಕಾರ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಯಿತು. ಮುಖ್ಯ ನೇಮಕಗಳನ್ನು ಇವನೇ ನೇರವಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಅಥವಾ ಅವಕ್ಕೆ ಇವನ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಅವಶ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ದಕ್ಷತೆ ನಿಷ್ಠೆಗಳೇ ನೇಮಕದಲ್ಲಿ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ನಿಯಮಗಳು. ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಆಗಾಗ್ಗೆ ವರದಿಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಗೂಢಚಾರ ಇಲಾಖೆ ತುಂಬ ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಬಲ್ಬನ್ ತನ್ನ ಗುರಿಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡ ಆಡಳಿತ ನೀತಿಗಳು ಬ್ಲಡ್ ಅಂಡ್ ಐರನ್ ನೀತಿಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿವೆ. ಇಲ್ತಮಷ್ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಂ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ರೂಪುರೇಷೆಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಟ್ಟರೆ, ಬಲ್ಬನ್ ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ನೀತಿಯ ಮೂಲಕ ಅದಕ್ಕೆ ಜೀವ ತುಂಬಿದ. ಬಲ್ಬನ್ ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿ ಮುಂದೆ ಖಿಲ್ಜಿ ರಾಜ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ತಳಹದಿಯಾಯಿತು.

(ಎ.ವಿ.ವಿ.)

ಘೋರಿ ಸುಲ್ತಾನರು: ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಹೆರಾತಿನ ಆಗ್ನೇಯದ ಘೋರ್ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದು, ಕ್ರಮೇಣ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಂಡು ಆಳಿದ ಸುಲ್ತಾನರು. ಇವರು ಆಫ್ಘನರೆಂಬುದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಪೂರ್ವ ಪರ್ಷಿಯನರ ಮೂಲದವರೆಂದು ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಮೊದಲು ಘಜ್ನಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಅಧೀನರಾಗಿದ್ದರು. ಅದರ ಅವನತಿಯ ಅನಂತರ ಘೋರಿಗಳು ಪ್ರಬಲರಾದರು. ಇವರಿಗೂ ಘಜ್ನಿಗಳಿಗೂ ಘರ್ಷಣೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಘಜ್ನಿಯ ಬಹ್ರಾಂ ಷಾ ಎಂಬವನು ಘೋರಿ ಸುಲ್ತಾನ ಕುತ್ಬ್–ಉದ್–ದೀನ್ ಮಹಮ್ಮದನನ್ನೂ ಅವನ ತಮ್ಮ ಸೈಫ್–ಉದ್–ದೀನನನ್ನೂ ಕೊಲ್ಲಿಸಿದ. ಇವರಿಬ್ಬರ ಸೋದರ ಅಲಾ–ಉದ್–ದೀನ್ ಹುಸೇನ್ ಈ ಕೊಲೆಯ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಘಜ್ನಿಯ ಮೇಲೆ ಏರಿಹೋಗಿ ಅದನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆದು ನಗರಕ್ಕೆ ಬೆಂಕಿ ಹಚ್ಚಿದ. ಈ ಕೃತ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಅವನಿಗೆ ಜಹಾನ್ಸೂಜ್ ಅಥವಾ ಪ್ರಪಂಚ ಭಸ್ಮಕ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂತು. ಬಹ್ರಾಮನ ಮಗ ಖುಸ್ರಾವ್ ಷಾನನ್ನು ಘುಜ್ಝ್ ತುರ್ಕ್‌ಮನರು ಘಜ್ನಿಯಿಂದ ಹೊಡೆದೋಡಿಸಿದರು. ಇವನು ಪಂಜಾಬಿಗೆ ಓಡಿಹೋದ. ಘಜ್ನಿ ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಘುಜ್ಝ್ ತುರ್ಕ್‌ಮನರ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತು.

ಘೋರಿ ಸುಲ್ತಾನರು ಮತ್ತೆ ಪ್ರಬಲರಾಗಿ ಘಜ್ನಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದರು. ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಹುಸೇನನ ಮಗ ಸೈಫ್ ಉದ್ದೀನ್ ಮುಹಮ್ಮದ್ ಘುಜ್ ತುರ್ಕ್‌ಮನರೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಸತ್ತಿದ್ದ. ಅವನ ದಾಯಾದಿಯೂ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯೂ ಆದ ಘಿಯಾಸ್ ಉದ್ದೀನ್ ಮುಹಮದ್ ಘುಜ್ಝ್ ತುರ್ಕ್‌ಮನರನ್ನು ಓಡಿಸಿದ. ಇವನ ತಮ್ಮನಿಗೆ ಷಿಹಾಬ್ ಉದ್ದೀನನಿಗೆ ಮುಯಿಜ್ಝ್ ಉದ್ದೀನ ಮುಹಮ್ಮದ್ ಬಿನ್ ಸಾಮ್ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಇದೆ. ಘೋರಿ ಮುಹಮ್ಮದ್ ಎಂದು ಜನರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದವನು ಈತನೆ.

ಘೋರಿ ಮುಹಮ್ಮದ್ 1175ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡು ಮುಲ್ತಾನಿನ ಇಸ್ಮೇಲರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಉಚ್ ಕೋಟೆ ಇವನ ವಶವಾಯಿತು. 1178ರಲ್ಲಿ ಗುಜರಾತಿನ ಮೇಲೆ ನಡೆಸಿದ ಆಕ್ರಮಣ ವಿಫಲವಾಯಿತು. ಮರುವರ್ಷ ಪೆಷಾವರಿನ ಮೇಲೆ ಏರಿ ಹೋದ. ಅದು ಇವನ ವಶವಾಯಿತು. ಪಂಜಾಬಿಗೆ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋಗಿ ಘಜ್ನವೀಡ ವಂಶದ ಕೊನೆಯ ದೊರೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸೆರೆ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡ. ಈ ಗೆಲುವಿನಿಂದ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಮುಂದುವರಿಸಲು ಘೋರಿ ಮುಹಮ್ಮದನಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇವನು ಗಳಿಸಿದ ಜಯಗಳಲ್ಲಿ ಪೃಥ್ವೀರಾಜ್ ಚೌಹಾನನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ್ದು ಮುಖ್ಯವಾದ್ದು. ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ವಿರುದ್ಧ ಥಾನೇಶ್ವರದ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ತರೈನ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ (1190–91) ಮುಹಮ್ಮದ್ ಅನೇಕ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಸೋತು ಗಾಯಗೊಂಡು ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದ. ಎರಡನೆಯ ತರೈನ್ ಕದನದಲ್ಲಿ (1192) ಪೃಥ್ವೀರಾಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕೊಂದ. ಈ ವಿಜಯದ ಅನಂತರ ದೆಹಲಿಯನ್ನು ಗೆದ್ದು, ಅಲ್ಲೂ ಅಜ್ಮೀರದಲ್ಲೂ ಹಿಂದು ಸಾಮಂತರನ್ನು ನೇಮಿಸಿ ಅನಂತರ ಸೈನಿಕ ನೆಲೆಗಳಾದ ಹಾಂಸೀ, ಕುಹ್‌ರಾಮ್, ಸುರ್‌ಸೂತಿ ಮತ್ತು ಸಿರ್‌ಹಿಂದ್‌ಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ಭದ್ರಪಡಿಸಿದ. ಭಾರತದ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ತನ್ನ ನೆಚ್ಚಿನ ಸೇವಕ ಕುತ್ಬ್ ಉದ್ದೀನ್ ಐಬಕ್‌ನ ವಶಕ್ಕೊಪ್ಪಿಸಿ ಘಜ್ನಿಗೆ ಮರಳಿದ.

1193ರಲ್ಲಿ ಮುಹಮ್ಮದ್ 50,000 ಅಶ್ವಸೇನೆಯೊಡನೆ ಮತ್ತೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈ ಬಾರಿ ಕನೌಜಿನ ಗಾಹದ್ವಾಲ ಮನೆತನದ ದೊರೆ ಜಯಚಂದ್ರನಿಗೆ ಸೋಲು ಕಾದಿತ್ತು. ಮುಹಮ್ಮದ್ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಕಾಶಿಯೊಂದರಲ್ಲೇ ಸುಮಾರು ಒಂದು ಸಾವಿರ ದೇವಾಲಯಗಳು ನೆಲಸಮವಾದುವು. ಮಸೀದಿಗಳು ಎದ್ದುವು. ಜನರು ಹಿಂಸೆ ಮತ್ತು ಲೂಟಿಗಳಿಗೆ ತುತ್ತಾದರು. ಗಾಹದ್ವಾಲರ ಬೊಕ್ಕಸ ಅವನ ಕೈಸೇರಿತು. ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಗಾಹದ್ವಾಲರು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾದರೂ ಅವರ ಐಶ್ವರ್ಯ ಮುಹಮ್ಮದನದಾಯಿತು. ಈತ ಈ ಐಶ್ವರ್ಯದ ರಾಶಿಯೊಂದಿಗೆ ತನ್ನ ದೇಶಕ್ಕೆ ಮರಳಿದ ಮೇಲೆ ಎದ್ದ ದಂಗೆಗಳನ್ನು ಐಬಕ್ ಹತ್ತಿಕ್ಕಿ, ಘೋರಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿದ. ಅಲ್ಲದೆ ಸು.27 ಹಿಂದು ಮತ್ತು ಜೈನದೇವಾಲಯಗಳ ಸಾಮಗ್ರಿಯಿಂದ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಕುವ್ವತ್–ಉಲ್–ಇಸ್ಲಾಂ ಮಸೀದಿಯನ್ನು 1194ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅಜ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲದೇವ ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಾಠಶಾಲೆಯ ಮೇಲೂ ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಒಂದು ಮಸೀದಿ ಎದ್ದಿತು.

ಮುಹಮ್ಮದ್ ಮತ್ತೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಕೋಟೆಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ. ಕೋಟೆಯನ್ನು ಜಯಿಸುವುದು ಸುಲಭವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಸಲ್ಲಕ್ಷಣರಾಜ ಮುತ್ತಿಗೆಯನ್ನು ಹಿಂತೆಗೆಯುವಂತೆ ಕೇಳಿಕೊಂಡಾಗ ಅದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿ, ಬಹಾವುದ್ದೀನ್ ತುಘ್ರಿಲ್‌ನನ್ನು ಶಾಂತಿ

ಮಾತುಕತೆಗೆ ನೇಮಿಸಿ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿತು. ಮುಹಮ್ಮದ್ ಗೆದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಐಬಕ್ ಭದ್ರಪಡಿಸಿದನಲ್ಲದೆ ಅವನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಹೊಸ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ಸೇರಿಸಿದ.

ಸ್ವದೇಶದಲ್ಲಿ ಘೋರಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆಗೆ ಖಾರಜ್ ಮಿಯನ್ ಮನೆತನ ಅಡ್ಡಿಯಾಗಿತ್ತು. ಅದರ ನಾಯಕ ತಕಷ್ ಸತ್ತ ಅನಂತರ ಉಂಟಾದ ಯಾದವೀ ಕಲಹದಲ್ಲಿ ಘೋರಿಗಳು ಮುಖ್ಯ ನಗರಗಳಾದ ನಿಷಾಪರ್, ತುಸ್, ಮೆರ್ವ್‌ಗಳನ್ನು 1201ರಲ್ಲಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ತಕಷನ ಅನಂತರ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅವನು ಹೆರಾತ್‌ವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಘೋರಿಗಳಿಂದ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ.

ಮುಹಮ್ಮದನ ಅಣ್ಣ ಘಿಯಾಸ್ ಉದ್ದೀನ್ 1203ರಲ್ಲಿ ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ ಘೋರಿ ಮುಹಮ್ಮದ್ ಘಜ್ನಿ, ಘೋರ್ ಮತ್ತು ದೆಹಲಿಗಳ ಸುಲ್ತಾನನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ. ಖ್ವಾರಜ್ ಮಿಯನ್ ಮನೆತನದವರೊಡನೆ ಹಗೆತನ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಅವರಿಂದ ಮುಹಮ್ಮದ್ 1205ರಲ್ಲಿ ಅನಭವಿಸಿದ ಸೋಲು ಅವನ ಗೌರವಕ್ಕೆ ಭಾರಿ ಪೆಟ್ಟು ಕೊಟ್ಟಿತು. ಖೊಕಾರರು ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಇತರ ಗಿರಿಜನರು ಬಂಡೆದ್ದು ಮುಲ್ತಾನಿನ ರಾಜ್ಯಪಾಲನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರು. ಅವರು ಲಾಹೋರನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿದರಲ್ಲದೆ ಲಾಹೋರ್–ಘಜ್ನಿ ರಸ್ತೆಯನ್ನು ಮುಚ್ಚಿದರು. ಇವರನ್ನು ಅಡಗಿಸುವುದು ಐಬಕನಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗದಿದ್ದುದರಿಂದ, ಮುಹಮ್ಮದನೇ ಘಜ್ನಿಯಿಂದ ಬಂದು, ಇವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಲಾಹೋರಿಗೆ ತೆರಳಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತಹಬಂದಿಗೆ ತಂದ. ಘಜ್ನಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗುತ್ತಿದ್ದಾಗ ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಮುಹಮ್ಮದ್ ಕೊಲೆಗೆ ಈಡಾದ (1206). ಅವನ ಅನಂತರ ಘೋರಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಬಹಳ ಕಾಲ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಘೋರಿ ಮುಹಮ್ಮದನಿಗೆ ಗಂಡುಮಕ್ಕಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವನ ಅನಂತರ ಘೋರಿ ರಾಜ್ಯದ ಬಹುಭಾಗ ಖ್ವಾರಜ್ ಮಿಯನ್ ಮನೆತನದ ಒಡೆತನಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಘಜ್ನಿಯನ್ನು ಕಿರ್ಮಾನಿನ ರಾಜ್ಯಪಾಲ ತಾಜ್ ಉದ್ದೀನ್ ಯಿಲ್ದಿಜ್ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಅವನು ಪದಚ್ಯುತನಾದ ಮೇಲೆ (1215) ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಘೋರಿ ರಾಜ್ಯ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಘೋರಿ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಐಬಕ್ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ. (ಎಚ್.ವಿ.ಎಸ್.ಎಂ.)

ಘೋಷ್, ಅಮಲಾನಂದ: 1910–81. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪುರಾತತ್ತ್ವವಿದ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರ. ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ವಾರಾಣಸಿಯಲ್ಲಿ 1910 ಮಾರ್ಚ್ 3ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ಉಪೇಂದ್ರನಾಥ ಘೋಷ್ ಮತ್ತು ಬಿಜೋಯ್ ಭಾಷಿಣೀ ದಂಪತಿಗಳ ಪುತ್ರರಾದ ಇವರು ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದ ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಪದವೀಧರರು (1931). ಪ್ರಕಾಂಡ ಪಂಡಿತರಾದ ಕ್ಷೇತ್ರೇಶ ಚಟ್ಟೋಪಾಧ್ಯಾಯರ ಮೇಧಾವಿ ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲೊಬ್ಬರು. ಆಧುನಿಕ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವೀಯ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತೆ ಲಂಡನ್ನಿನ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಯಲ್ಲಿ ತರಬೇತಿ ಪಡೆದ ಬೆರಳೆಣಿಕೆಯ ಭಾರತೀಯರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರು (1948–49).

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕ ಅಧೀಕ್ಷಕರಾಗಿ (1937) ತಮ್ಮ ವೃತ್ತಿ ಜೀವನವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ ಇವರು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಬಡ್ತಿ ಪಡೆದು ಅತ್ಯುನ್ನತ ಹುದ್ದೆಯಾದ ಮಹಾ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿ ವಿಶ್ರಾಂತರಾದರು (1968).

ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಇತಿಹಾಸ, ಶಾಸನ ಹಾಗೂ ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರಂಪರಿಕ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿನ ಆಧುನಿಕ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣತಿಯನ್ನೂ ಸಮನ್ವಯವನ್ನೂ ಸಾಧಿಸಿದ್ದ ಇವರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೋತ್ತರ ಭಾರತದ ಪುರಾತತ್ತ್ವೀಯ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಗೆ ಹೊಸ ಆಯಾಮವನ್ನು ನೀಡಿದವರು. ಘಗ್ಗರ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳ ವಿಶೇಷ ಪರಿಶೋಧನೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು, ಸರಸ್ವತಿ–ದೃಷದ್ವತಿ ಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದ ಹಲವು ನೆಲೆಗಳು ಭಾರತದ ಪೂರ್ವ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಸರಣವನ್ನು ನಿರ್ಣಾಯಕವಾಗಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿದುವು. ಅತ್ಯಂತ ಕ್ಲಿಷ್ಟ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲಾಖೆಯ ಅತ್ಯುನ್ನತ ಪದವಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಇವರ ದೂರದೃಷ್ಟಿ, ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತದಿಂದಾಗಿ ಭೋಪಾಲ್, ಚೆನ್ನೈಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಯೋಜನೆಯ ಕಾರ್ಯಾಲಯಗಳು; ನಾಗಪುರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಹಾಗೂ ಅರಬ್ಬಿ ಮತ್ತು ಪಾರ್ಸಿ ಶಾಸನಾಧ್ಯಯನಗಳ ವಿಭಾಗಗಳ ಕಾರ್ಯಾಲಯಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ, ಇಲಾಖೆಯ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹಾಗೂ ಸಂಶೋಧನ ಕಾರ್ಯಗಳ ವಿಸ್ತರಣೆಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು.

ಇವರ ವಿದ್ವತ್ತನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಿದ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ ಖತಾರ್(1968), ಬಹರೇನ್(1970), ಸೌದಿ ಅರೇಬಿಯ (1968–69) ಹಾಗೂ ಯೆಮನ್ ಅರಬ್ ಗಣರಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ (1970)

ಇವರನ್ನು ಅಧಿಕೃತ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಲಹೆಗಾರರನ್ನಾಗಿ ನಿಯೋಜಿಸಿತು. ಸಿಮ್ಲಾದ ಭಾರತೀಯ ಉನ್ನತಾಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆಯ (1969–70) ಫೆಲೋ ಆಗಿಯೂ ಜಕಾರ್ತ, ಇಂಡೋನೇಷ್ಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಿಭಾಗ ಮತ್ತು ನವದೆಹಲಿಯ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಅನುಸಂಧಾನ ಪರಿಷತ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಸಂದರ್ಶಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿಯೂ ಇವರು ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಲಂಡನ್ನಿನ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಆಂಟಿಕ್ವಿಟೀಸ್, ಬರ್ಲಿನ್‌ನ ಜರ್ಮನ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಗೌರವ ಸದಸ್ಯರೂ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ಸಂಸ್ಥೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರಸಮಿತಿಯ ಸಲಹೆಗಾರರೂ ಆಗಿ ಇವರ ಕೊಡುಗೆ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದು.

ನಾಲಂದ (1938), ರಾಜಗೀರ್ (1938) ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸಾರಂಭ ಕಾಲದ ಜನಪದ/ನಗರ (1973) ಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಜೊತೆಗೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವ, ಇತಿಹಾಸ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಕಲೆ, ಶಾಸನ, ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ, ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ 75ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ದೇಶವಿದೇಶಗಳ ವಿದ್ವತ್ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಇವರ ಸಂಪಾದಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿರುವ ಎರಡು ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಗಳೂ ಉದ್ಗ್ರಂಥಗಳೂ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದೆನಿಸಿವೆ. ಏನ್ಷಿಯೆಂಟ್ ಇಂಡಿಯದ 14 ಸಂಚಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ (ಸಂ.8–21) ಸಂಗ್ರಹವಾಗಿರುವ ಆಯಾ ಕಾಲದ ಪ್ರಮುಖ ಶೋಧ, ಉತ್ಖನನ ವರದಿ, ಸ್ಮಾರಕ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಲೇಖನಗಳೂ ತಾಂತ್ರಿಕ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳೂ ಅತ್ಯಂತ ಮೌಲಿಕವಾಗಿವೆ. ಇವರೇ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ (1953–54) 'ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ: ಎ ರಿವ್ಯೂ' ವಾರ್ಷಿಕ ಸಂಚಿಕೆಗಳು ಪುರಾತತ್ತ್ವೀಯ ಸಂಶೋಧನೆ, ಸಂರಕ್ಷಣೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಎಲ್ಲ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ಸಮಗ್ರ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದು, ಇಂದಿಗೂ ಇಲಾಖೆಯ ಅಧಿಕೃತ ಮುಖವಾಣಿಯಾಗಿ ಮುಂದುವರೆದಿದೆ. ಉದ್ಗ್ರಂಥಗಳಾದ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಶ್ವಕೋಶ (2 ಸಂಪುಟಗಳು, 1989) ಮತ್ತು ಜೈನ ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪ (3 ಸಂಪುಟಗಳು, 1984–85) ಮೇರುಕೃತಿಗಳೆನಿಸಿವೆ.

ಪುರಾತತ್ತ್ವೀಯ ಅಧ್ಯಯನಗಳ ಪುರೋಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಇವರು ನೀಡಿರುವ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಇವರಿಗೆ ಪದ್ಮಶ್ರೀ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿ ಪುರಸ್ಕರಿಸಿತು (1962). ಕೋಲ್ಕೊತದ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಬೆಂಗಾಲ್ ಎಸ್.ಸಿ. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಸ್ವರ್ಣಪದಕವನ್ನು ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತು (1978). ಇವರು 1981 ಆಗಸ್ಟ್ 25ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಎಂ.ವಿ.ವಿ.)

ಚ

ಚಂಡೀಗಡ: ಹರಿಯಾಣ ಮತ್ತು ಪಂಜಾಬ್ ರಾಜ್ಯಗಳ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರನಗರ ಹಾಗೂ ಕೇಂದ್ರಾಡಳಿತ ಪ್ರದೇಶ. ಚಂಡೀಗಡ ರಾಜಧಾನಿ.

ವ್ಯಾಪಾರಿ ಮಳಿಗೆಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣದ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಾಗಿ 1969ರಲ್ಲಿ 17ಸಿ ವೃತ್ತಖಂಡದಲ್ಲಿ ಪಾಯ ತೋಡುತ್ತಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸು.1 ರಿಂದ 2 ಮೀ ಆಳದಲ್ಲಿ ನೆರೆಮಣ್ಣಿನ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಮಾಧಿ ನೆಲೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು, ಒಂದು ಸ್ಮಶಾನವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದೆ. ಇದರ ಮರು ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆಯ ಸು.100 ಮೀ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ನೆಲಮಾಳಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡವೊಂದರ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಾಗಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಅಗೆಯುವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಬೀಸುವ ಕಲ್ಲು, ಕುಟ್ಟಣಿ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ದಿನಬಳಕೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತವು. ಹರಪ್ಪ, ರೋಪರ್ ಮತ್ತು ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಮತ್ತು ಇತರ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಸ್ಥಳಗಳು ಸ್ಮಶಾನದ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಸಮಾಧಿ ನೆಲೆಯ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ವಾಸ್ತವ್ಯ ನೆಲೆ ದೊರೆಯಬಹುದೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಏಳು ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಅಗೆಯಲಾಯಿತು. ವಸತಿ ಪದರಗಳು ಕಂಡುಬರದಿದ್ದರೂ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರುಗಳು ಮತ್ತು ನೀರಿನ ಹರಿವಿನಿಂದ ಸವೆದ ಉರುಟು ಕಲ್ಲುಗಳು ಇದ್ದುವು.

ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮೂರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವರ್ಗಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆ. ಇವು: ಸೋಥಿ / ಕಾಲಿಬಂಗನ್–I, ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಬಾರ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹರಪ್ಪ ಮಾದರಿಯ ಮುಕ್ಕಾಲಿನ ಬಟ್ಟಲು, ಎಕ್ಕಾಲಿನ ತಟ್ಟೆ, ಚುಳ್ಳಿಯ ಪಾನಪಾತ್ರೆ, ಗುಂಡಿಯಾಕಾರದ ತಳವುಳ್ಳ ಪಾನಪಾತ್ರೆ, ಬಟ್ಟಲುಗಳು, ದೊಡ್ಡ ಬಟ್ಟಲುಗಳು, ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ

ಧಾನ್ಯ ಪಾತ್ರೆ, ಲಾಳಿಕೆಯಾಕಾರದ ಪಾತ್ರೆ. ಎರಡು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳ ಮೇಲೆ ಹರಪ್ಪ ನಮೂನೆಯ ಅಕ್ಷರಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಹಿಡಿಯಿರುವ ಸಣ್ಣಗಾತ್ರದ ಕುಂಭ, ಹಿಡಿಕೆ ಮುಚ್ಚಳ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ತ್ರಿಕೋನ, ತಿರುವು, ಎಲೆ, ಕೊಂಬೆ, ಸುರುಳಿ ಮುಂತಾದ ಗಿಡಗಳ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಅಥವಾ ನಾರುಬಟ್ಟೆಯ ಲಕ್ಷಣವುಳ್ಳ ಬಣ್ಣದ ಅಲಂಕಾರಗಳನ್ನು ಸೋಥಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ನೆಲೆಯ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಹೊಳಪಿನ ಕಂದು ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಕೆಲವು ಚೂರುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಪ್ರಾಣಿ ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣ ಬೂರ್ಜಹೋಮ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಮೂಳೆ ಉಪಕರಣವನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತವೆ. ಗೂಳಿಯ ಗೊಂಬೆ, ಮಣಿ, ಆಟದ ಎತ್ತಿನ ಗಾಡಿ, ಬಳೆ, ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ ಚಕ್ರ, ಪಿಂಗಾಣಿಯ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ಬಳೆ, ಕಣಕ ಮತ್ತು ಅಗೇಟಿನ ಮಣಿ, ಬೀಸುವ ಕಲ್ಲು, ಕುಟ್ಟಣಿ, ಎಸೆಯುವ ಗುಂಡುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು. (ಎಸ್.ಸಿ.ಎಸ್.)

ಚಂದೇಲರು: 9ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರತೀಹಾರ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಪತನದ ಅನಂತರ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದ ಬುಂದೇಲಖಂಡದ ಒಂದು ರಾಜಮನೆತನ. ತಾವು ಚಂದ್ರವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಋಷಿ ಚಂದ್ರಾತ್ರೇಯನಿಂದ ಜನಿಸಿದವರೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. 36 ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜಪುತ್ರ ವಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಚಂದೇಲರದು ಒಂದು–ಎಂದು ಅವರ ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿಗಳು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಅವರ ಅತಿಪ್ರಾಚೀನವೆನಿಸಿದ, 954ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಆ ಅರಸರು ಚಂದ್ರಾತ್ರೇಯ ವಂಶದವರೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. 1098ರ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ದೇವಗಡದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಚಂದೆಲ್ಲ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ. ಚಂದೇಲರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಜೇಜಭುಕ್ತಿ, ಜೇಜಕಭುಕ್ತಿ, ಜೇಜಕಭುಕ್ತಿ ಮಂಡಲ ಎಂದು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಿವೆ. ಇದು ಅನಂತರ ಬುಂದೇಲ ಖಂಡವೆನಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 10–13ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಇವರ ರಾಜ್ಯ ಖಜುರಾಹೊ, ಕೌಲಂಜರ, ಮಹೊಬಾ ಹಾಗೂ ಅಜಯ್‌ಗಡಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು.

9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ನನ್ನುಕ ಚಂದೇಲನೆಂಬವನು ಖಜರಾಹೊ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಚಂದೇಲರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದ. ಬಹುಶಃ ಚಂದ್ರವರ್ಮನೆಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಈತ ಪ್ರತೀಹಾರ ನಾಗಭಟನ ಸಾಮಂತನಾಗಿ ಆಳಿದ ಈತನ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ವಾಕ್ಪತಿ, ಆತನ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳಾದ ಜಯಶಕ್ತಿ ಮತ್ತು ವಿಜಯಶಕ್ತಿ, ವಿಜಯಶಕ್ತಿಯ ಮಗ ರಾಹಿಲ–ಇವರು ಪ್ರತೀಹಾರರಿಗೆ ಸಾಮಂತರಾಗಿ ಆಳಿದರು.

ರಾಹಿಲನ ಮಗ ಹರ್ಷನ (900–25) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಂದೇಲ ರಾಜ್ಯಶಕ್ತಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ 3ನೆಯ ಇಂದ್ರನಿಂದ ಪದಚ್ಯುತಗೊಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಪ್ರತೀಹಾರ ಮಹೀಪಾಲ ತನ್ನ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಮರಳಿ ಪಡೆಯಲು ಹರ್ಷ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. ಹರ್ಷನ ಮಗನಾದ ಯಶೋವರ್ಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರತೀಹಾರರು ತಮ್ಮೆಲ್ಲ ಶಕ್ತಿಯನ್ನೂ ಕಳೆದು ಕೊಂಡು ಹೆಸರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಅರಸರಾಗಿ ಉಳಿದಿದ್ದರು. ಎಂತಲೇ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನಿಂದ ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಪ್ರತೀಹಾರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆಯುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಯಶೋವರ್ಮ ಕಾಲಂಜರ ಮುಂತಾದ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇದಲ್ಲದೆ ಈತ ಕಳಚುರಿ ವಂಶದ ಯುವರಾಜದೇವನನ್ನು, ಪರಮಾರ ಮನೆತನದ ಸೀಯಕನನ್ನು ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲದ ಪಾಲಮನೆತನದ ವಿಗ್ರಹಪಾಲನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕೀರ್ತಿಗಳಿಸಿದ. ಯಶೋವರ್ಮ ದಕ್ಷ ಸೇನಾಪತಿಯಾಗಿದ್ದಂತೆ ದೈವಭಕ್ತನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲು ಆರಂಭಿಸಲಾದ ಖಜುರಾಹೊದ ಚತುರ್ಭುಜ ದೇವಾಲಯ ಧಂಗನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣ ಗೊಂಡಿತು.

ಯಶೋವರ್ಮನ ಮಗನಾದ ಧಂಗ (950–1008) ಚಂದೇಲರ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನೆಂದು ಎಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರತೀಹಾರ ಅರಸರೊಡನೆ ಎಲ್ಲ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನೂ ಕಡಿದುಕೊಂಡು ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ಆಳಿದ ಈತ ಕಾಲಂಜರ ಕೋಟೆಯನ್ನಲ್ಲದೆ, ಗೋಪಗಿರಿ (ಗ್ವಾಲಿಯರ್), ಕೌಶಿಕ (ವಾರಾಣಸಿ) ಹಾಗೂ ಪ್ರಯಾಗಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ತಂದು ಕೊಂಡಿದ್ದ. ಇದರಿಂದ ಉತ್ತರಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರತೀಹಾರರು ಪಡೆದಿದ್ದ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವ ಈಗ ಚಂದೇಲರದಾಯಿತು. ಅಂಗ (ಉತ್ತರಬಂಗಾಲ), ರಾಧ (ಬಂಗಾಲದ ಬುರ್ದವಾನ್ ಹಾಗೂ ಬೀರ್‌ಭಮ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು), ಕೋಸಲ, ಆಂಧ್ರ, ಕುಂತಲ ಮತ್ತು ಸಿಂಹಲ ದೇಶಾಧೀಶ್ವರ ರೊಡನೆ ಇವನು ಹೋರಾಡಿದನೆಂದು ಖಜುರಾಹೊ ಶಾಸನವೊಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆಯಾದರೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿನ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆ ಇದೆ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಆಂಧ್ರ, ಸಿಂಹಲ ಹಾಗೂ ಕುಂತಲ ದೇಶದ ಅರಸರೊಡನೆ ಈತ ಕದನಹೂಡಿದನೆಂಬ ಹೇಳಿಕೆ ಸಂದೇಹಾಸ್ಪದವಾಗಿದೆ. ಭಟಿಂಡದ ಷಾಹಿ ಅರಸರಾದ ಜಯಪಾಲ ಹಾಗೂ ಆನಂದ ಪಾಲರು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಸುಲ್ತಾನ ಸಬಕ್ತಗೀನ ಮತ್ತು ಸುಲ್ತಾನ ಮಹಮ್ಮದನನ್ನು ಯುದ್ಧರಂಗ ದಲ್ಲಿ ಎದುರಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಧಂಗ ಸಹ ಅವರಿಬ್ಬರಿಗೆ ನೆರವಾಗಿ ನಿಂತಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ 989 ಹಾಗೂ 1008ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಈ ಎರಡೂ ಕದನಗಳು ಫಲಪ್ರದವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಧಂಗ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರ ಪ್ರವೀಣನಾದ ಪ್ರಭಾಸ ಇವನ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಸು.60 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ, 100 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಬದುಕಿದ ಈತ ಪ್ರಯಾಗದಲ್ಲಿ ಜಲಸಮಾಧಿ ಹೊಂದಿದನೆಂದು ಅನಂತರದ ಶಾಸನವೊಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಇವನ ಅನಂತರ ಇವನ ಮಗ ಗಂಡ ಮತ್ತು ಮೊಮ್ಮಗ ವಿದ್ಯಾಧರರು ಕ್ರಮವಾಗಿ 9 ಹಾಗೂ 12 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದರು. ವಿದ್ಯಾಧರನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಘಜ್ನಿ ಮಹಮೂದನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳು ನಡೆದುವು. ಪ್ರತೀಹಾರ ಮನೆತನದ ರಾಜ್ಯಪಾಲ ಮಹಮೂದನೊಡನೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡದೆ ಶರಣಾಗತನಾದನೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಅವನನ್ನು ಕೊಂದು ಅವನ ಮಗ ತ್ರಿಲೋಚನಪಾಲನನ್ನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೇರಿಸಿದ. ಕನೌಜಿನ ಷಾಹಿ ಅರಸನಾದ ಆನಂದಪಾಲನ ಮಗ ತ್ರಿಲೋಚನಪಾಲನನ್ನು ಅವನ ಪೂರ್ವಜರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಲು ಸಹಾಯ ಮಾಡುವುದಾಗಿ ಒಪ್ಪಿದ. ಇವುಗಳಿಂದ ಕ್ರುದ್ಧನಾದ ಘಜ್ನಿ ಮಹಮೂದ ಕಾಲಿಂಜರದ ಮೇಲೆ 1019 ಮತ್ತು 1022 ರಲ್ಲಿ ಏರಿ ಬಂದಾಗ ಅವನೊಡನೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವುದು ವಿನಾಶಕರವೆಂದು ತಿಳಿದ ವಿದ್ಯಾಧರ ಮುಹಮೂದನಿಗೆ ಹಣ ಕೊಟ್ಟು ಸಂಧಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಕಚ್ಛಪಘಾತ ಮನೆತನದ ಅರ್ಜುನ ವಿದ್ಯಾಧರನ ಸಾಮಂತನಾಗಿ, ಪ್ರತೀಹಾರ ರಾಜ್ಯಪಾಲನನ್ನು ಹತ ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಆತನಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. ಪರಮಾರ ಭೋಜ ಮತ್ತು ಕಳಚುರಿಯ ಗಾಂಗೇಯ ದೇವ, ಇವರು ಸಹ ವಿದ್ಯಾಧರನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ವಿದ್ಯಾಧರನ ಮಗ ವಿಜಯಪಾಲ 1030ರಿಂದ ಸು.20 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ. ಅನಂತರ ಆತನ ಮಗ ದೇವವರ್ಮ 1060ರ ವರೆಗೂ ಆ ಬಳಿಕ ಆತನ ಸೋದರ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ 1100ರ ವರೆಗೂ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಳಿದರು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಂದೇಲರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕ್ಷೀಣಿಸಿತು. ವಿಜಯಪಾಲ ಆಳುವಾಗ ಕಳಚುರಿ ಗಾಂಗೇಯ ಚಂದೇಲರ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಕಿತ್ತೊಗೆದು ಅವರಿಂದ ಪ್ರಯಾಗವನ್ನು ಕಸಿದುಕೊಂಡ. ಕಚ್ಛ ಪ ಘಾತರೂ ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. ವಿಜಯಪಾಲನ ಅನಂತರ ದೇವವರ್ಮ ಹಾಗೂ ಕೀರ್ತಿ ವರ್ಮನ ನಡುವೆ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ಕಲಹಗಳುಂಟಾದುವು. ದೇವವರ್ಮನನ್ನು ಕಳಚುರಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀಕರ್ಣ ಸೋಲಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಆಳತೊಡಗಿದ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ ತನ್ನ ಸಾಮಂತನಾದ ಗೋಪಾಲನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಕರ್ಣನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡ. ಚಂದೇಲ ಅರಸರೊಡನೆ ಪರಮಾರ ಚೌಳುಕ್ಯ, ಪಾಲ ಮತ್ತು ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸರೂ ಕೂಡಿ ಕರ್ಣನ ಶೌರ್ಯವನ್ನು ಮುರಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಚಂದೇಲರು ಪುನಃ ಚೇತರಿಸಿಕೊಂಡರು. ಪ್ರಬೋಧಚಂದ್ರೋದಯವೆಂಬ ಕಾವ್ಯ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟದ್ದು ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ. ಈತನ ಮಗ ಸಲ್ಲಕ್ಷಣವರ್ಮ 5 ವರ್ಷಗಳ ಆಳಿಕೆಯ ಬಳಿಕ ಸಿಂಹಾಸನ ವನ್ನು ತನ್ನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪನಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ. ಪೃಥ್ವೀವರ್ಮ ಸು.10 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ ಮೇಲೆ ಅವನ ಮಗ ಮದನವರ್ಮ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ (1129–62). ಈತ ಮಾಳವೆಯ ಭಿಲಸಾ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಗೆದ್ದನಲ್ಲದೆ, ಚೇದಿ ಅರಸರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ತನ್ನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಬಂದ ಗುಜರಾತಿನ ಜಯಸಿಂಹ–ಸಿದ್ಧರಾಜನಿಂದ ಬುಂದೇಲಖಂಡವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಇವನ ಬಳಿಕ ಬಹುಶಃ ಒಂದೆರಡು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಈತನ ಮಗ ಯಶೋವರ್ಮ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ. ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ ಪರಮರ್ದಿ (1165–1202) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಚಂದೇಲರಲ್ಲಿ ಇವನೊಬ್ಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅರಸ. ಇವನು ವೀರಯೋಧನಾಗಿದ್ದ; ಗುಜರಾತಿನ ಚೌಳುಕ್ಯ ಅರಸರಿಂದ ದಶಾರ್ಣವನ್ನು (ಭಿಲಸ) ತಿರುಗಿ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಆದರೆ 1182ರಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನಿಂದಲೂ 1202ರಲ್ಲಿ ಘೋರಿ ಮಹಮದನ ಸೇನಾಪತಿ ಕುತ್ಬ್–ಉದ್–ದೀನನಿಂದಲೂ ಸೋಲಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. ಮುಸ್ಲಿಮರೊಡನೆ ಸಂಧಿಮಾಡಿಕೊಂಡ ನೆಂದು ಪರಮರ್ದಿಯನ್ನು ಅವನ ಮಂತ್ರಿ ಅಜಯದೇವ ಕೊಂದ. ಕುತ್ಬ್–ಉದ್–ದೀನ್ ಮತ್ತೆ ಬುಂದೇಲಖಂಡದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಕಾಲಿಂಜರ, ಮಹೋಬಾ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿ, ಒಬ್ಬ ಮುಸ್ಲಿಮ ಸರದಾರನನ್ನು ರಾಜ್ಯಪಾಲನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಪರಮರ್ದಿಯ ಮಗ ತ್ರೈಲೋಕ್ಯಮಲ್ಲ ಮುಸ್ಲಿಮರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಸಮಗ್ರ ಬುಂದೇಲಖಂಡವನ್ನು ತಿರುಗಿ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಈತ ಸು.10 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ (1202–10) ಆಳಿದ. ಅನಂತರ ಈತನ ಮಗ ವೀರವರ್ಮ ಸಿಂಹಾಸನಾರೂಢನಾದ. ಈತ ಸು.35 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸು.1250–86ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ವೀರವರ್ಮನ ಬಳಿಕ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಭೋಜವರ್ಮ ಹಾಗೂ ಹಮ್ಮೀರವರ್ಮರು ಆಳಿದರು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಚಂದೇಲ ರಾಜ್ಯ ಅನೇಕ ಮುಸ್ಲಿಂ ರಾಜರುಗಳ ಧಾಳಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿ ಪತನದ ಹಾದಿ ಹಿಡಿಯಿತು. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಚಂದೇಲರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಭುತ್ವ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಕಣ್ಮರೆಯಾದರು. ಹಮ್ಮೀರವರ್ಮನ ಅನಂತರವೂ ಕಾಲಿಂಜರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಚಂದೇಲರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾದರೂ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಯಾವ ಗಣನೀಯ ಸ್ಥಾನವೂ ಇಲ್ಲದೆ ಹೋಯಿತು. (ಕೆ.ವಿ.ಎಸ್‌ಯು.;ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲೆ: ಖಜುರಾಹೊ, ಕಾಲಂಜರ, ಮಹೋಬ ಮತ್ತು ಅಜಯಗಡ ಚಂದೇಲರ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಇವರ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಮಹತ್ತ್ವದ ಅಂಶಗಳು ಖಜುರಾಹೊದಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ತತ್ತರಿಸಿದ್ದ ಪ್ರತಿಹಾರ ಮಹೀಪಾಲನನ್ನು 917ರಲ್ಲಿ ಕನೌಜದ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ ಹರ್ಷನು ಚಂದೇಲರ ಮೊದಲ ಗಮನಾರ್ಹ ದೊರೆ. ಇವನ ಮಗ ಯಶೋವರ್ಮ ಅಥವಾ ಲಕ್ಷವರ್ಮ ಪ್ರತಿಹಾರರನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಮತ್ತು ಪಾಲರ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಇವನು

940ರಲ್ಲಿ ಕಾಲಂಜರದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಂದ ಗೆದ್ದು ಚಂದೇಲರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಮೊದಲ ಹೆಜ್ಜೆ ಇಡುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಖಜುರಾಹೊದ ಲಕ್ಷ್ಮಣ (ವಿಷ್ಣು) ದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾತೃ ಈತನೇ. ಇವನ ಮಗ ಧಂಗ (ಸು.950–1002) ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ದಿಗ್ವಿಜಯಗಳಿಂದ ಚಂದೇಲ ರಾಜ್ಯವನ್ನುಮಧ್ಯ ಭಾರತದ ಅತಿ ಬಲಶಾಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಗಿಸಿದ. ಖಜುರಾಹೊದ ವಿಶ್ವನಾಥ ಮತ್ತು ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇವನ ಕಾಲದವು. ಧಂಗನ ಮಗ ಗಂಡನ (1002–04). ತರುವಾಯ ಗಂಡನ ಮಗ ವಿದ್ಯಾಧರನ ಆಳಿಕೆ ಯಲ್ಲಿ (1004–35) ಚಂದೇಲರ ಅಧಿಕಾರ ಉತ್ತುಂಗತೆಯನ್ನು ತಲುಪಿತು. ಖಜುರಾಹೊದ ಜಗದಂಬಿ,

ಖಂಡಾರಿಯ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯ, ಖಜುರಾಹೊ

ಚಿತ್ರಗುಪ್ತ ಮತ್ತು ಚಂದೇಲರ ಮೇರುಕೃತಿಯೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುವ ಖಂಡಾರಿಯ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯಗಳು ವಿದ್ಯಾಧರನ ಕಾಲದ್ದಾಗಿವೆ. ವಿದ್ಯಾಧರನ ತರುವಾಯ ಚಂದೇಲರ ಇಳಿಗಾಲ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಕಳಚುರಿಗಳ ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಮರ ಧಾಳಿಗಳಿಂದಾಗಿ ಚಂದೇಲರು ಮಹೋಬ, ಅಜಯಗಡ ಮತ್ತು ಕಾಲಂಜರ ಗಿರಿದುರ್ಗಗಳ ಮೇಲೆ ಗಮನ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಖಜುರಾಹೊ ತುಸು ನಿರ್ಲಕ್ಷ್ಯಕ್ಕೊಳಗಾಯಿತು. ಇಬ್ನ್‌ಬತೂತನ ಪುರಾವೆಯ ಪ್ರಕಾರ 1335ರವರೆಗೂ ಖಜುರಾಹೊ ತನ್ನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾಗಿ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ವಾಮನ, ಆದಿನಾಥ, ಜವರಿ, ಚತುರ್ಭುಜ ಮತ್ತು ದುಲಾದೇವ ಮುಂತಾದ ಚಿಕ್ಕ ಆಕರ್ಷಕ ದೇಗುಲಗಳು ಈ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು.

ಖಜುರಾಹೊ ದೇವಾಲಯಗಳು ಔತ್ತರೇಯ ನಾಗರ ಪ್ರಕಾರದ ದೇವಾಲಯಗಳಾಗಿ ದ್ದರೂ ಚಂದೇಲ ವಾಸ್ತುವಿನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಿಗೂ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ. ಇವು ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ ಮತ್ತು ಜೈನ ದೇಗುಲಗಳಾಗಿವೆ. ಇವು ಮಧ್ಯ ಭಾರತದ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಪರಾಕಾಷ್ಠತೆಯ ಹೆಗ್ಗುರುತುಗಳಾಗಿವೆ. ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಏರುನೋಟದಲ್ಲಿ ಇವು ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟತೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತವೆ. ಇವು ಎತ್ತರವಾದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾದ ಎತ್ತರವಾದ ಗುಡಿಗಳು. ಜಗತಿ ಸುತ್ತಣ ಪರಿಸರದಿಂದ ದೇಗುಲವನ್ನು ಎತ್ತರಿಸಿ ತೋರಿಸುವುದರೊಂದಿಗೆ ದೇಗುಲದ ಸುತ್ತ ತೆರೆದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವಾಗಿ ವರ್ತಿಸುತ್ತದೆ. ಮುಖಮಂಟಪ, ಗೂಢಮಂಡಪ, ಅಂತರಾಳ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹ–ಇವು ವಿನ್ಯಾಸದ ಪ್ರಮುಖ ಘಟಕಗಳು. ಪೂರ್ವದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮದೆಡೆಗೆ ಒಂದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಸಾಗುವ ಈ ಎಲ್ಲ ಘಟಕಗಳೂ ಒಳಗಿನಿಂದಲೂ ಹೊರಗಿನಿಂದಲೂ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಹೊಂದಿಕೊಂಡು ಸುಸಂಘಟಿತವಾಗಿವೆ. ದೊಡ್ಡ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಗೂಢಮಂಟಪದ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಿಗೆ ವಿಶಾಲ ಗವಾಕ್ಷಿಗಳಿವೆ. ಹಾಗೆಯೇ ದೊಡ್ಡ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಒಳ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಪಥವೂ ಇದ್ದು, ಗರ್ಭಗೃಹದ ಪಾರ್ಶ್ವ ಮತ್ತು ಹಿಂಗೋಡೆಗಳಿಗೂ ಗವಾಕ್ಷಿಯಂತಿರುವ ಕಿಂಡಿ ಇರುತ್ತವೆ. ಇವು ಗಾಳಿ–ಬೆಳಕಿನ ಒಡನಾಟಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ದೊಡ್ಡ ಸಾಂಧಾರ (ಒಳ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವಿರುವ) ದೇಗುಲಗಳ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಎರಡು ಅಡ್ಡ ಭುಜಗಳುಳ್ಳ ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದ, ನಿರಂಧಾರ ದೇಗುಲಗಳು ಒಂದೇ ಅಡ್ಡ ಭುಜವುಳ್ಳ ಶಿಲುಬೆಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ದೊಡ್ಡ ದೇಗುಲಗಳ ಜಗತಿಯ ವೇದಿಕೆಯ ನಾಲ್ಕೂ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಉಪದೇಗುಲಗಳಿದ್ದು ಪಂಚಾಯತನದ (ಐದು ಗುಡಿಗಳ ಸಮುಚ್ಚಯ) ಮಾದರಿಯೊದಗಿಸುತ್ತವೆ.

ತಲವಿನ್ಯಾಸದಂತೆ ಏರುನೋಟದಲ್ಲಿಯೂ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಿವೆ. ಎತ್ತರ ಜಗತಿಯ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಗುಡಿಗೆ ಹಲವು ಅಲಂಕಾರಯುತ ಪೀಠ ಮತ್ತು ವೇದಿಬಂಧಗಳ ಮಡಿಕೆಗಳುಳ್ಳ, ಕೆಳಕ್ಕೆ ಸಾಗಿದಂತೆ ಹೊರಚಾಚುತ್ತ ಇಳಿಜಾರಾಗಿ ಸಾಗುವ ಎತ್ತರವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿರುತ್ತದೆ. ಇದು ಗುಡಿಗೆ ಭದ್ರ ಆಧಾರವನ್ನೊದಗಿಸುವುದರೊಂದಿಗೆ ಬೆಳಕು ನೆರಳಿನ ಚೆಲ್ಲಾಟಕ್ಕೂ ಪೂರಕವಾಗಿದೆ. ಈ ಅಲಂಕೃತ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ಜಂಘಾ (ಗೋಡೆ) ನಿಂತಿರುತ್ತದೆ. ಗವಾಕ್ಷಿಯುಳ್ಳ ವಿಶಾಲ ಕಿಂಡಿಗಳು ಮೇಲ್ಗಡೆ ಕಪೋತ ಹೊಂದಿದ್ದು, ಒಳ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಬೆಳಕು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಅಥವಾ ಮೂರು ಅಡ್ಡ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ರುವ, ಸೌಂದರ್ಯ ಲಾವಣ್ಯಗಳಿಗೆ ಹೆಸರಾದ ಆಕರ್ಷಕ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಇಡೀ ದೇಗುಲ ಸಂಯೋಜನೆ ಮತ್ತು ಅದರ ಶಿಲ್ಪಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬೀಳುವ ದಟ್ಟ ನೆರಳು ಬೆಳಕುಗಳ ಚೆಲ್ಲಾಟ ಏರಿಳಿತ ಮತ್ತು ಉಬ್ಬು ತಗ್ಗುಗಳನ್ನನುಸರಿಸಿ ನೋಡುಗನ ಮೇಲೆ ಅದ್ಭುತ ಸುದರ್ಶನೀಯ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರುತ್ತದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಈ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಅನೇಕಾಂಡಗಳುಳ್ಳ ಎತ್ತರವಾದ ಶೇಖರಿ ಮಾದರಿಯ ಶಿಖರವಿರುತ್ತದೆ. ದೇಗುಲದ ಇತರ ಘಟಕಗಳಿಗೂ ಶಿಖರಗಳಿದ್ದು ಅವು ಮುಖಮಂಟಪದಿಂದ ಗರ್ಭಗೃಹದೆಡೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಎತ್ತರವಾಗುತ್ತ ಲಯಬದ್ಧವಾಗಿ ಸಾಗುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಶಿಖರಗಳು ಫಾಂಸನ ರೀತಿಯಲ್ಲಿವೆ.

ಮುಖಮಂಟಪದ ಪ್ರವೇಶದಲ್ಲಿ ಕುಶಲಪೂರ್ಣ ಕುಸುರಿನ ಕೆತ್ತನೆಗಳುಳ್ಳ ಮಕರತೋರಣ ವಿರುತ್ತದೆ. ಮುಖಮಂಟಪ ಆಯತಾಕಾರವಿದ್ದು ಇದರ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ತುಸು ಹೆಚ್ಚು ಅಗಲವುಳ್ಳ ಮಂಟಪವಿರುತ್ತದೆ. ಇವು ಮೂರು ಕಡೆ ತೆರೆದಿದ್ದು ಕಕ್ಷಾಸನ ದಿಂಡೊಡಗೂಡಿವೆ. ಕುಳ್ಳ ಕಂಬಗಳು ಚಾವಣಿಯನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದಿವೆ. ಗೂಢಮಂಟಪ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಿರುವ ಸಭಾಗೃಹದಂತಿದೆ. ದೊಡ್ಡ ದೇಗುಲಗಳ ಗೂಢಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳಿದ್ದು ಉತ್ತರಾಂಗ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದಿವೆ. ವಿತಾನ ಏಕಕೇಂದ್ರೀಯ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಸಾಲುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಒಳಭಾಗದ ದ್ವಾರಬಂಧಗಳು, ಉತ್ತರಾಂಗಗಳು, ವಿತಾನಗಳು ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕಾರದಿಂದ ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಅಪ್ಸರೆಯರ, ಶಾಲಭಂಜಿಕೆಯರ ಮದನಕೆ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಭೂತಗಣಗಳು, ಕುಸುರಿನ ಕೆಲಸ ಮುಂತಾದವು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಮೇರುಕೃತಿಗಳೆನಿಸಿವೆ.

ಖಜುರಾಹೊದ ದೇವಾಲಯದ ಸಪ್ತರಥ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಗರ್ಭಗೃಹ ಭಾರತೀಯ ದೇಗುಲ ವಾಸ್ತುವಿನ್ಯಾಸದ ಉತ್ತುಂಗ ಬೆಳವಣಿಗೆಯೆನಿಸಿದೆ. ಏರುನೋಟದ ಪ್ರಮುಖ ಮುಂಚಾಚು ಹಿಂಚಾಚುಗಳು ತಲವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ್ದು, ಬೆಳಕು ನೆರಳಿನ ಚೆಲ್ಲಾಟಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಶಿಖರದಲ್ಲಿ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಲಯಬದ್ಧ ಏರುಸಾಗು ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುವಿನ ಮೇಳೈಸುವಿಕೆ ಖಜುರಾಹೊ ದೇವಾಲಯಗಳ ಹೆಗ್ಗುರುತು ಎನಿಸಿದೆ.

ಖಜುರಾಹೊದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಸು.9ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಕಾಲ ಮತ್ತು ಶೈಲಿ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಚೌಸಟ್ ಯೋಗಿನಿ, ಬ್ರಹ್ಮ, ಲಾಲಗುಣ ಮಹಾದೇವ, ವರಾಹ ಮತ್ತು ಮಾತಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮೊದಲ ಗುಂಪಿನವು. ಉಳಿದೆಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳು ಎರಡನೆಯ ಗುಂಪಿನವು. ಎರಡನೆಯ ಗುಂಪಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಶೈಲಿಸಾಮ್ಯತೆಯನ್ನಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಚಂದೇಲ ಶೈಲಿಯ ವಿಕಾಸದ ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನೂ ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ.

ಈಗ ಉಳಿದಿರುವ ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದ ಚೌಸಟ್ ಯೋಗಿನಿ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರಾಚೀನತಮವಾದುದು. ಕಣಶಿಲೆ ಯಿಂದ (ಗ್ರಾನೈಟ್) ಕಟ್ಟಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯ ಆಯತಾಕಾರದ ಎತ್ತರವಾದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ. ಜಗತಿ ಅಂಚಿನುದ್ದಕ್ಕೂ ಒಳಮುಖವಾಗಿರುವ ಚಿಕ್ಕ ಗುಡಿಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಮುಂಭಾಗ ಆಕಾಶಕ್ಕೆ ತೆರೆದುಕೊಂಡಿರುವ ಬಯಲಿನಂತಿದೆ. ಈ ಗುಡಿಗಳು ಸರಳ, ನಿರಲಂಕೃತ ರೇಖಾಶಿಖರಗಳನ್ನು ಹೊತ್ತಿವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರವೇಶಕ್ಕೆ ಎದುರಾಗಿ ರುವ ಗುಡಿ ಮಾತ್ರ ಇತರ ಗುಡಿಗಳಿಗಿಂತ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದೆ. ಇದು 64 ಯೋಗಿನಿಯರಿಗೆ ಮುಡಿಪಾಗಿರುವ ದೇಗುಲ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚೌಸಟ್ ಯೋಗಿನಿಯರ ದೇಗುಲಗಳು ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಖಜುರಾಹೊ ದೇವಾಲಯ ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದು ವಿಶೇಷ. ಅಪ್ರಬುದ್ಧ ಒರಟಾದ ದೇಗುಲವೆನಿಸಿದರೂ ಖಜುರಾಹೊ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸ ಲಾಗುವ ಎತ್ತರ ಜಗತಿ, ಜಂಘಾವನ್ನು (ಗೋಡೆ) ಎರಡು ಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸುವ ಕ್ರಮ ಮುಂತಾದವು ಈ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಆಗಲೇ ಕಂಡಿವೆ ಎಂಬುದು ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ.

ಮೊದಲ ಗುಂಪಿನ ಇತರ ದೇಗುಲಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಮತ್ತು ಮರಳುಶಿಲೆ ಗಳೆರಡನ್ನೂ ಬಳಸಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿವೆ. ಬ್ರಹ್ಮ ದೇವಾಲಯ ಇದಕ್ಕೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆ ಯಾಗಿದೆ. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಈ ದೇವಾಲಯ ಎತ್ತರವಾದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದ್ದು, ಈಗ ಚೌಕಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕ ಅಂತರಾಳವನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ತ್ರಿರಥ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹಿಂಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಪಾರ್ಶ್ವಗೋಡೆಗಳ ಭದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಜಾಲವಾತಾಯನಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಶಿಖರ ಫಾಂಸನ ಮಾದರಿಯದು. ಮಾತಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ತೆರೆದ ಮುಖಮಂಟಪವೂ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿದೆ. ಎತ್ತರವಾದ ಜಗತಿ, ಗೋಡೆಯನ್ನು ಎರಡು ಇಲ್ಲವೇ ಮೂರು ಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸುವ ಕ್ರಮ ಹಾಗೂ ಶಿಖರದಲ್ಲಿ ಎರಡೆರಡು ಆಮಲಸಾರಕಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಿರುವುದು ಮುಂತಾದ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಖಜುರಾಹೊ ಶೈಲಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

ಎರಡನೆಯ ಗುಂಪಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಪೂರ್ತಿ ಮರಳುಶಿಲೆಯಿಂದ ರಚಿತವಾಗಿದೆ. ಬಹಳಷ್ಟು ವಿಕಾಸವಾಗಿರುವ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಅಲಂಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಈ ಗುಡಿಗಳನ್ನು ಮುಂಚಿನ ಗುಂಪಿನ ಗುಡಿಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿಸಿವೆ. ಲಕ್ಷ್ಮಣ, ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ, ವಿಶ್ವನಾಥ ಮತ್ತು ಖಂಡಾರಿಯ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯಗಳು ಈ ಗುಂಪಿನ ಪ್ರಮುಖ ಉದಾಹರಣೆಗಳು.

ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಎರಡನೆಯ ಹಂತದ ಲಕ್ಷ್ಮಣ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರಾಚೀನತಮವಾದುದು. ಸು.950ರಲ್ಲಿ ಚಂದೇಲ ಯಶೋವರ್ಮನಿಂದ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಈ ದೇಗುಲ ಪಂಚಾಯತನ ಮಾದರಿಯ ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯ. ಇದರ ಎಲ್ಲ ಮಂಟಪಗಳ ಶಿಖರಗಳು ದೊಡ್ಡ ಘಂಟಾ ಭಾಗವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಫಾಂಸನ ಪ್ರಕಾರದವಾಗಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ ಕೇವಲ ಪಂಚರಥ ವಿನ್ಯಾಸ ಹೊಂದಿದೆ. ಇದರ ಶಿಖರ ಅಂಗಶಿಖರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಶೇಖರೀ ಪ್ರಕಾರದ್ದಾಗಿದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮಡಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆ ಸಾಲುಗಳಿವೆ. ಜಂಘಾ ಭಾಗ ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲಣ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕುಬ್ಜೆಯಿಂದ ಸುಗಂಧ ಸ್ವೀಕಾರ, ಕಾಲಿಯದಮನ, ಕುವಲಯಾಪೀಡದಮನ, ಚಾಣೂರಮರ್ದನ, ಪೂತನಾವಧ ಮುಂತಾದ ಕೃಷ್ಣಲೀಲೆಯ ದೃಶ್ಯಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲಿ ಭೂವರಾಹ, ನರಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಹಯಗ್ರೀವ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಮುಖಮಂಟಪದ ಪ್ರವೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಮಕರತೋರಣ ಎರಡೇ ಬಾಗುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದ್ದು ಸರಳವಾಗಿದೆ. ಗೂಢಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳ ಅಲಂಕಾರ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಗುಪ್ತರ ಶೈಲಿಯನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ. ವಿತಾನಗಳನ್ನು ಬಹು ಸುಂದರವಾಗಿ ಸಸ್ಯವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರಬಂಧ ಸಪ್ತಶಾಖಾ ಮಾದರಿಯದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದ ಶಾಖೆಯಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಅವತಾರಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಲಲಾಟಬಿಂಬದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಶಿಲ್ಪವಿದ್ದು ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣು ಹಾಗೂ ಮೇಲ್ಗಡೆ ನವಗ್ರಹಗಳ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಶಿರಗಳುಳ್ಳ (ಮುಖ್ಯಮುಖ ಮಾನುಷ ರೂಪದ್ದು, ಪಾರ್ಶ್ವ ಮುಖಗಳು ವರಾಹ ಮತ್ತು ಸಿಂಹ ರೂಪದವು) ಚತುರ್ಭುಜ ವೈಕುಂಠವಿಷ್ಣುವಿನ ನಿಂತ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಖಜುರಾಹೊದಲ್ಲಿ ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಪಂಚಾಯತನ ಮಾದರಿಯ ಸುಂದರ ದೇಗುಲ ಇದಾಗಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಜಿನಾಲಯ ಧಂಗನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿದೆ. ಲಕ್ಷ್ಮಣ ದೇವಾಲಯದ ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳು ಇಲ್ಲಿ ತುಸು ವಿಕಸಿತವಾಗಿವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಕೃಷ್ಣಚರಿತೆಯ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ ವೈಷ್ಣವ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಈ ಜಿನಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಶಿಲ್ಪ ಸಂಸ್ಕರಣ, ಭಂಗಿ ಪ್ರಮಾಣ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಗತಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಖಜುರಾಹೊ ದೇಗುಲಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆನಿಸುವ ಗವಾಕ್ಷಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಯ ಏಕತಾನತೆಯನ್ನು ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಾಣದಂತೆ ಮಾಡಿವೆ.

ಖಜುರಾಹೊದ ವಿಶ್ವನಾಥ ದೇವಾಲಯ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮಣ ಮತ್ತು ಖಂಡಾರಿಯ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಖಂಡಾರಿಯ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ತಲವಿನ್ಯಾಸ, ಅಲಂಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ವಿಶ್ವನಾಥ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಭಾವಿಯಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮಡಿಕೆಗಳು, ಶಿಲ್ಪ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸಿರುವುದು, ಕೆಳ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ 9 ಪ್ರಮುಖ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲಿ ನರ್ತಿಸುತ್ತಿರುವ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರು ಮತ್ತು ಗಣೇಶ ಹಾಗೂ ವೀರಭದ್ರ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನಿರಿಸಿರುವುದು, ಶಿಖರ ಸ್ವರೂಪ ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಖಂಡಾರಿಯ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಇದು ಬಹಳಷ್ಟು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಿಲಾಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಮರಕತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಚಂದೇಲ ದೊರೆ ಧಂಗ 1002ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಮೂಲತಃ ಒಂದು, ಮರಕತದ (ಪಚ್ಚೆಶಿಲೆಯ) ಹಾಗೂ ಇನ್ನೊಂದು, ಕಲ್ಲಿನ ಲಿಂಗಗಳನ್ನು ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಖಂಡಾರಿಯ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯ ಖಜುರಾಹೊದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಮತ್ತು ಅತಿ ಎತ್ತರದ ದೇವಾಲಯವಾಗಿದೆ. ಜಗತಿಯನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಇದು ಸು.30.48 ಮೀ ಉದ್ದ ಹಾಗೂ 20.12 ಮೀ ಅಗಲವಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ವಿಕಾಸಹೊಂದಿದ ಖಜುರಾಹೊ ದೇವಾಲಯದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಿವೆ. ಸಪ್ತರಥ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಗರ್ಭಗೃಹ ಸಾಂಧಾರ ರೀತಿಯದಾಗಿದ್ದು, ಇದರ ಮೂರು ದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೆ ಗವಾಕ್ಷಿಗಳಿವೆ. ಗೂಢಮಂಟಪಕ್ಕೂ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಪಾರ್ಶ್ವ ಗವಾಕ್ಷಿಗಳಿವೆ. ಒಳಗಡೆ ಸು.200 ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಖಜುರಾಹೊದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೇ ಹೆಚ್ಚು ಎತ್ತರವಿರುವ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಇದಕ್ಕಿದ್ದು, ಇದರ ಮಡಿಕೆಗಳನ್ನು ಸ್ಫುಟವಾಗಿರುವ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದೆ. ಆನೆ, ಕುದುರೆಗಳ ಸಾಲುಗಳು, ಯೋಧರ, ಬೇಟೆಯಾಡುವವರ, ನರ್ತಕರ, ಸಂಗೀತಗಾರರ, ಭಕ್ತರ, ಮಿಥುನಗಳ ಸಾಲುಗಳು ಈ ಮಡಿಕೆಗಳನ್ನು ತುಂಬಿಕೊಂಡಿವೆ. ಜಂಘಾ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಶಿಲ್ಪಗಳಿದ್ದು, ಗೋಡೆಯ ಮುಂಚಾಚುಗಳಲ್ಲಿ ದೇವ ದೇವಿಯರ, ಮೈಥುನದಲ್ಲಿರುವ ಮಿಥುನಗಳ, ನಾಯಿಕೆಯರ, ಅಪ್ಸರೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಹಿಂಚಾಚುಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಳಗಳು ಮತ್ತು ನಾಗಿಣಿಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳು ಎತ್ತರವೂ ಸಪೂರ ಮೈಕಟ್ಟಿನವೂ ಆಗಿದ್ದು ವಿವಿಧ ವಿಚಲಿತ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿರುವ, ಜೀವಕಳೆಯಿಂದೊಡ ಗೂಡಿರುವ ಅಪ್ಸರೆಯರ ಹಲವು ಪ್ರಕಾರಗಳ ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನೊದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಸು.600 ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಇದರ ಚಾಚುಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಮೂಲ ರೇಖಾಶಿಖರದ ಸುತ್ತ 84 ಚಿಕ್ಕ ರೇಖಾಶಿಖರಗಳ ಗುಂಪನ್ನು (ಅಂಗಶಿಖರ) ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿನ ಶೇಖರೀ ಶಿಖರ, ಕಪಿಲಿಯ ಮೇಲೆ ಚಾಚಿರುವ ಸುಕನಾಸಿ, ಮಂಟಪಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಫಾಂಸನ ಶಿಖರಗಳು ಇವೆಲ್ಲವುಗಳ ಏರಿಳಿತಗಳು ಬಹುಲಯಬದ್ಧವಾಗಿವೆ. ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಇದು ಅದ್ಭುತ ಮತ್ತು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ನೋಟವನ್ನೊದಗಿಸಿದೆ. ವಿಶ್ವನಾಥ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಬಹಳಷ್ಟು ಹೋಲುವ ಈ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರೌಢ ತಲವಿನ್ಯಾಸ, ಗಾತ್ರ, ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕಾರ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತು ವಿವರಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಧ್ಯಭಾರತದ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುವಿನ ಹಾಗೂ ಭಾರತೀಯ ದೇಗುಲ ವಾಸ್ತುವಿನ ಅತ್ಯುತ್ಕೃಷ್ಟ ಸೃಷ್ಟಿಯೆಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗದು. ಬಹುಶಃ ಇದು ವಿದ್ಯಾಧರನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ (ಸು.1025–35) ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿರಬೇಕು.

ಖಜುರಾಹೊದ ಇನ್ನಿತರ ಮರಳು ಶಿಲೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರಂಧಾರ ರೀತಿಯ ಚಿಕ್ಕ ದೇಗುಲಗಳು. ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯಗಳಂತೆ ವಿವಿಧ ಮುದ್ರೆ–ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಅಪ್ಸರೆಯರ ಅತ್ಯಾಕರ್ಷಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದಾಗಿ ಜಗದಂಬಿ, ಚಿತ್ರಗುಪ್ತ, ವಾಮನ, ಜವರಿ ಮತ್ತು ಆದಿನಾಥ ದೇವಾಲಯಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಜಗದಂಬಿ (ವೈಷ್ಣವ) ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಗುಪ್ತ (ಸೂರ್ಯ) ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಕಪಿಲಿ, ಗೂಢಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪಗಳಿದ್ದು 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದ ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದವುಗಳು. ಜಗದಂಬಿ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಮೈಥುನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಖಜುರಾಹೊ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯುತ್ಕೃಷ್ಟವೆನಿಸಿವೆ. ವಾಮನ ದೇವಾಲಯದ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಜಗದಂಬಿ ದೇಗುಲದಂತೆಯೇ ಇದೆಯಾದರೂ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗೂಢಮಂಟಪದ ಮೇಲಿರುವ ಸಂವರಣ ರೀತಿಯ ಚಾವಣಿ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ. ಜವರಿ ದೇವಾಲಯದ ಭಾಗಗಳೆಲ್ಲ ಮೂಲದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಉಳಿದುಬಂದಿದ್ದು ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವುದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲಣ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಹಾರುತ್ತಿರುವ ವಿದ್ಯಾಧರನ ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾಧರಿಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗಮನೀಯವಾಗಿವೆ.

ದುಲಾದೇವ ದೇವಾಲಯ ಸಪ್ತರಥ ವಿನ್ಯಾಸದ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಪ್ರಗತಿಯ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಇದರ ವಿಶಾಲ ಗೂಢಮಂಟಪದ ವಿತಾನದಲ್ಲಿ 20 ಅಪ್ಸರೆಯರ ಮದನಿಕೆ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಒಂದೇ ತೆರನಾಗಿ ಕಾಣುವ ಶಿವ–ಪಾರ್ವತಿಯರ ನೂರಾರು ವಿಗ್ರಹಗಳು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಭಂಗಿ ಅಲಂಕಾರಗಳಿಂದೊಡಗೂಡಿ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯ ಅವನತಿಯ ಸಂಕೇತಗಳಾಗಿವೆ. ಸು.12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಈ ದೇಗುಲ ಖಜುರಾಹೊದಲ್ಲಿ ಚಂದೇಲ ಶೈಲಿಯ ಅಂತಿಮ ಚಿಂಗಾರಿಯೆಂದು ಭಾವಿಸಿದರೆ ತಪ್ಪಾಗದು. ಗೂರ್ಜರ–ಪ್ರತೀಹಾರ ಶೈಲಿ ಮುಂದುವರೆದು ಚಂದೇಲ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆ ಕಂಡಿತೆಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದು. (ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ.)

ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.324–298. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ. ಮೌರ್ಯ ಸಂತತಿಯ ಮೂಲಪುರುಷ. ಸಣ್ಣ–ಪುಟ್ಟ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಒಂದುಗೂಡಿಸಿ, ನೆರೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ದೊಡ್ಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇವನ ಆಳಿಕೆ ಕಾಲದಿಂದ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಅರಿಯುವುದು ಸಾಧ್ಯ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಇತಿಹಾಸ ಭಾರತದ ರಾಜನೈತಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಐಕ್ಯದ ಸಂಗತಿಯಾಗಿದೆ.

ಭಾರತವನ್ನು ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯನರಿಂದ ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸಿ ಅದರ ಬಹು ಭಾಗವನ್ನು ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಒಂದೇ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಸಾಧನೆ ಬಹಳ ದೊಡ್ಡದು. ಇವನಿಗೆ ಸಿಂಹಾಸನ ಪಿತ್ರಾರ್ಜಿತವಾಗಿ ಬಂದದ್ದಲ್ಲ. ಇವನ ಜನನ ಬಾಲ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲ. ಇವನು ಬಡ ಸಂಸಾರದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದವನೆಂದು ಗ್ರೀಕ್ ಲೇಖಕ ಜಸ್ಟಿನ್ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಜೈನ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪ್ರಕಾರ ಈತನ ತಾಯಿ ಹಳ್ಳಿಯ ಮುಖಂಡನೊಬ್ಬನ ಮಗಳು. ಮಯೂರ ಪೋಷಕರಿಂದ ಆ ಹಳ್ಳಿ ಕೂಡಿತ್ತು. ಅವನ ಜೀವನದ ಹೆಚ್ಚು ವಿವರಗಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಣಕ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧ ಬರೆಹಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಾಹಿತಿಯಿಲ್ಲ. ಕೌಟಿಲ್ಯನೆಂಬ ಮೇಧಾವಿ ನಂದರನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನದಿಂದ ಕೆಳಗಿಳಿಸಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನನ್ನು ಅದರ ಮೇಲೆ ಕುಳ್ಳಿರಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳುವರು. ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣದ ಭಾಷ್ಯಕಾರನೊಬ್ಬ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲಿಗೆ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನನ್ನು ಹೀನಕುಲಜನೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಕೊನೆಯ ನಂದದೊರೆ ಉಪ ಪತ್ನಿಯಾಗಿದ್ದಳೆನ್ನಲಾದ ಮುರಾ ಎಂಬುವಳ ಮಗನಿವನೆಂಬುದು ಅವನ ಹೇಳಿಕೆ. ಇದು ನಿಜವೆನ್ನಲು ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಮುರಾ ಶೂದ್ರಸ್ತ್ರೀ ಎಂಬುದೂ ಅವಳು ದೊರೆಯ ಉಪಪತ್ನಿಯಾಗಿದ್ದಳೆಂಬುದೂ ಅನಂತರದ ಸೃಷ್ಟಿ.

ವಿಶಾಖದತ್ತನ ಮುದ್ರಾರಾಕ್ಷಸ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನನ್ನು ವೃಷಲ, ಕುಲಹೀನ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಕುಲಹೀನ ಎಂದರೆ ಬಡ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದವ. ವೃಷಲ ಎಂಬುದನ್ನು ವೃಷ ಅಥವಾ ದೊರೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯನೆಂದು ಅರ್ಥ ಮಾಡಬೇಕು ಎಂದು ಕೆಲವರು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮುದ್ರರಾಕ್ಷಸದ ಆಮೇಲಿನ ಟೀಕಾಕಾರನೊಬ್ಬ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನನ್ನು ಮೌರ್ಯನ ಮಗನೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಅವನ ತಾಯಿ ಮುರಾ. ಅವನು ಮೌರ್ಯಪುತ್ರ, ಅವನ ವಂಶ ನಂದವಂಶದ ಒಂದು ಶಾಖೆ.

ಬೌದ್ಧ ಬರೆಹಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಕ್ಷತ್ರಿಯ. ಮೋರಿಯ ವಂಶದವ. ಈ ಹೆಸರಿನ ವಂಶವೊಂದು ಬುದ್ಧನ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಇದ್ದುದು ಖಚಿತ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಈ ವಂಶದವನೆಂಬುದು ನಿಜವಿರಬಹುದೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ತಂದೆ ಪಿಪ್ಪಲಿವನದ ರಾಜನಾಗಿದ್ದಾಗ

ಯುದ್ಧವೊಂದರಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ತಾಯಿ ದೂರದ ಪುಷ್ಪಪುರ ಅಥವಾ ಕುಸುಮಪುರ ಅಥವಾ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರಕ್ಕೆ ಬಂದು ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದಳು. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಜನಿಸಿದ್ದೂ ಅಲ್ಲಿಯೇ. ಹಳ್ಳಿಗರ ನಡುವೆ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಹುಡುಗನಿಂದ ಚಾಣಕ್ಯ ಆಕರ್ಷಿತನಾಗಿ ಇವನನ್ನು ತನ್ನ ಸ್ಥಳವಾದ ತಕ್ಷಶಿಲೆಗೆ ಕರೆದೊಯ್ದು ಸಕಲ ಕಲೆ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರಂಗತನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ. ವಿದೇಶಿಯರ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ದೇಶವನ್ನು ವಿಮೋಚನೆಗೊಳಿಸುವುದೂ ಚಾಣಕ್ಯನಿಗೆ ಅವಮಾನಮಾಡಿದ್ದ ನಂದ ದೊರೆಯ ದುರಾಡಳಿತದಿಂದ ಅದನ್ನು ಪಾರು ಮಾಡುವುದೂ ಇವನಿಗೆ ವಹಿಸಲಾದ ಕರ್ತವ್ಯ. ಚಾಣಕ್ಯನ ನೆರವಿನಿಂದ ಇವನು ಈ ಕರ್ತವ್ಯವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ನೆರವೇರಿಸಿದ, ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರನನ್ನು ಸಂಧಿಸಿದ್ದನೆಂಬುದಾಗಿ ಕೆಲವು ಅಭಿಜಾತ ಕೃತಿಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಅವನಿಗೆ ಕೋಪ ಬರುವಂತೆ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ವರ್ತಿಸಿದನೆಂದೂ ಇವನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಬೇಕೆಂದು ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಆಜ್ಞೆ ನೀಡಿದನೆಂದೂ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಅಲ್ಲಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋದನೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರನ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿ ರಕ್ತ ಚೆಲ್ಲಿದ ಪಂಜಾಬಿನ ಜನಪದಗಳ ಯುದ್ಧಶಕ್ತಿಗಳನ್ನೂ ಅವು ಸೂಕ್ತ ಸಂಘಟನೆ ಮತ್ತು ನಾಯಕತ್ವ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಕುಸಿದುಬಿದ್ದದ್ದನ್ನೂ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಅರಿತುಕೊಂಡಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇದು ಈತನ ಅನಂತರದ ಮಹತ್ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಬುನಾದಿಯಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು.

ತಾನು ಸಂಘಟಿಸಿದ ಸೈನ್ಯದ ನೆರವಿನಿಂದ ಮೊದಲು ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿ ಅನಂತರ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರನ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳೊಡನೆ ಹೋರಾಡಿ ಅವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಹಲವರನ್ನು ಕೊಂದು ದೇಶವನ್ನು ವಿಮೋಚನಗೊಳಿಸಿದನೆಂದು ಜಸ್ಟಿನ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಅವನು ಹೆಸರಿಸಿರುವ ಸಂದ್ರಕೋಟಸ್ ಎಂಬುವನು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನೇ ಇರಬೇಕು. ಇದುವರೆಗೆ ಲಭ್ಯವಿರುವ ಎಲ್ಲ ಪುರಾವೆಗಳಿಂದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.324ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿರಬಹುದೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ಒಡೆತನ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಮೇಲೆ ದೊರೆ ನಂದನ ದುರಾಡಳಿತವನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಉದ್ಯುಕ್ತನಾದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮಗಧ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆದ್ದ ಬಗ್ಗೆ ಖಚಿತವಾದ ವಿವರಗಳು ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ಸುತ್ತಣ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆಲ್ಲದೆ ದೇಶದ ಹೃದಯಭಾಗಕ್ಕೇ ಇವನು ದಂಡೆತ್ತಿಹೋದದ್ದು ಪ್ರಮಾದವಾಯಿತೆಂದು ಕೆಲವು ಕೃತಿಗಳ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಹಲವು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನೂ ಜನಪದಗಳನ್ನೂ ಜಯಿಸಿದನೆಂದೂ ಆದರೆ ತಾನು ಜಯಿಸಿದ ಪ್ರದೇಶಗಳ ತುದಿಭಾಗಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಸೈನ್ಯ ನೇಮಿಸಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅವು ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೊಳಗಾದುವೆಂದೂ ಬೌದ್ಧಸಂಪ್ರದಾಯದ ಬರವಣಿಗೆಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಕೊನೆಗೆ ಅವನು ಪಾಟಲಿಪುತ್ರವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ, ದುರಾಡಳಿತದಿಂದ ಜನಪ್ರಿಯತೆಯನ್ನು ಕಳೆದು ಕೊಂಡಿದ್ದ ಧನನಂದನನ್ನು ಕೊಂದನೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಚಾಣಕ್ಯನೇ ಈ ಮಹಾಸಾಧನೆಯ ಕರ್ತೃವೆಂಬುದು ಕೆಲವು ಕೃತಿಗಳ ನಂಬಿಕೆ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಸಮರಚಾತುರ್ಯಕ್ಕೆ ಚಾಣಕ್ಯನ ರಾಜತಂತ್ರ ಸೇರಿಕೊಂಡಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯರ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಕೌಟಿಲ್ಯನನ್ನು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ತನ್ನ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗಿ ನಂದರ ಸೈನ್ಯವನ್ನೆಲ್ಲ ಪಡೆದು, ವಾಯವ್ಯ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಅದಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿ ಅದು ದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿರುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಈ ಸೈನ್ಯದ ಸಹಾಯದಿಂದ ಕೆಲವೇ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಇವನು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಅವನ ವಿಜಯಗಳಿಗೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಅವನ ಪ್ರತಿಭೆಯೇ ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು. ಅವನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಹಿಂದಿನ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗಿಂತ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿತ್ತು. ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತರಣಕಾರ್ಯ ಮುಗಿದ ಮೇಲೆ ಸಂಘಟನೆಯ ಕೆಲಸ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಕೌಟಿಲ್ಯ ಉತ್ತಮ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ. ಅದರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರವೆಲ್ಲ ರಾಜನಲ್ಲಿಯೇ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿತ್ತು. ಭಾರತ ಹಿಂದಿನಂತೆ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾದ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಅದರ ಬದಲು ಏಕತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ದಕ್ಷ ರಾಜ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಪರಕೀಯರ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸುವ ಶಕ್ತಿ ಹೊಂದಿತ್ತು

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ದಳಪತಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾದ ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್ ತನ್ನ ವೈರಿಗಳ ಮೇಲೆ ಜಯಗಳಿಸಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪೂರ್ವಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವನ್ನು ಗೆದ್ದು, ಪ್ರಬಲನಾಗಿ, ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಕೈತಪ್ಪಿ ಹೋಗಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆಯುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.305ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಸೆಲ್ಯೂಕಸನನಿಗೂ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯನಿಗೂ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತು. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಸೆಲ್ಯೂಕಸನನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಏರಿಯ, ಆರಾಕೋಸಿಯ, ಪರೋಪನಿಸಿಡೀ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಈಗಿನ ಹೀರತ್ ಕಂದಹಾರ್ ಮತ್ತು ಕಾಬೂಲ್‌ಗಳು ಅವುಗಳ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಜಿಡ್ರೋಷಿಯದ (ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ) ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳೂ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ವಶವಾಗಿದ್ದವು. ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಅವನಿಗೆ 500 ಯುದ್ಧದ ಆನೆಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟ. ಇವರಿಬ್ಬರ ನಡುವೆ ವಿವಾಹ ಬಾಂಧವ್ಯ ಬೆಳೆಯಿತು. ಸೆಲ್ಯೂಕಸನ ಮಗಳನ್ನು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮದುವೆಯಾದನೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವರಿಬ್ಬರ ಸಖ್ಯದ ಗುರುತಿಗಾಗಿ ಮೆಗಸ್ತಾನೀಸ್ ಎಂಬ ರಾಯಭಾರಿಯನ್ನು ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಿದ. ಮೆಗಾಸ್ತಾನೀಸ್ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಕಾಲ ಇದ್ದ. ಭಾರತದ ಬಗ್ಗೆ ಇಂಡಿಕಾ ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕವೊಂದನ್ನು ಬರೆದ. ಅದು ನಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಅದರ ಹಲವು ಭಾಗಗಳು ಇತರ ಲೇಖಕರಿಂದ ದೀರ್ಘವಾಗಿ ಉದ್ಧೃತವಾಗಿವೆ.

ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ನಿಸ್ಸಂದೇಹ. 6 ಲಕ್ಷ ಸೈನಿಕರಿಂದ ಕೂಡಿದ ಇವನ ಸೇನೆ ಇಡೀ ಭಾರತವನ್ನು ಗೆದ್ದಿತೆಂದು ಪ್ಲೂಟಾರ್ಕ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತಾರವೆಷ್ಟಿತ್ತೆಂಬುದು ಪರೋಕ್ಷವಾದ ಮಾಹಿತಿಗಳಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಇವನ ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ಅಶೋಕ ಕಳಿಂಗವೊಂದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆ ಯಾವ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೂ ಗೆದ್ದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಬಿಂದುಸಾರ ಯಾವುದೇ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆದ್ದ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿಲ್ಲ. ಅಶೋಕ ಬಹುತೇಕ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನೇ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದವರೆಗೂ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯದ ಎಲ್ಲೆಯವರೆಗೂ ಅವನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ವಂಬ ಮೋರಿಯರು ದಕ್ಷಿಣದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಿದ್ದರೆಂದು ಕೆಲವು ತಮಿಳು ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇವರು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಸೇನೆಯ ಜನರೇ ಇರಬೇಕು. ತಿನ್ನವೆಲ್ಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯವರೆಗೂ ಇವನ ಸೇನೆ ಬಂದಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಜುನಾಗಡದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದನೆಯ ರುದ್ರದಾಮನ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತವಾಗಿತ್ತು. ಅದನ್ನು ಪುಷ್ಯಗುಪ್ತನೆಂಬ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ.

ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ತನ್ನ ಜೀವಮಾನದ ಉಳಿದ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಚೈತ್ರಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸಂಘಟನೆಯಲ್ಲಿ ಕಳೆದ. ಅವನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.300ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿರಬೇಕು. ಆ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಗಳು ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಜೈನಧರ್ಮವನ್ನವಲಂಬಿಸಿ, ಎಲ್ಲ ಭೋಗಭಾಗ್ಯಗಳನ್ನೂ ತ್ಯಜಿಸಿ, ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮಗನಾದ ಬಿಂದುಸಾರನಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟು, ಗುರುವಾದ ಭದ್ರಬಾಹುವಿನೊಡನೆ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳಕ್ಕೆ ಬಂದು ಸಲ್ಲೇಖನ ವ್ರತಮಾಡಿ ದೇಹತ್ಯಾಗಮಾಡಿದನೆಂಬುದು ಜೈನರ ನಂಬಿಕೆ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ರಾಜಧಾನಿ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ ವಿಶಾಲನಗರವಾಗಿತ್ತು. ಅದರ ಮಧ್ಯೆ ಸುಂದರವಾದ ಉಪವನಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾದ ಅರಮನೆಯಿತ್ತು.

ರಾಜ್ಯಭಾರ: ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ತನ್ನ ವಿಶಾಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಳಲು ಸುಲಭವಾಗುವಂತೆ ಅದನ್ನು ಹಲವು ಪ್ರಾಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ಅವುಗಳಿಗೆ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ್ದ. ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಭಾಗಗಳನ್ನು ನೇರವಾಗಿ ಅವನೇ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಗ್ರಾಮಾಡಳಿತ ಗ್ರಾಮಸಭೆಯಿಂದ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಬಹಳಮಟ್ಟಿಗೆ ಅಧಿಕಾರದ ವಿಕೇಂದ್ರೀಕರಣ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಸಚಿವರುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಂತ್ರಿಪರಿಷತ್ತು ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ರಾಜನಿಗೆ ಸಹಾಯಕವಾಗಿತ್ತು. ಗೂಢಚಾರರ ಮೂಲಕ ದೇಶದ ಆಗುಹೋಗುಗಳನ್ನು ರಾಜ ತಿಳಿಯುತ್ತಿದ್ದ.

ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸ್ ಸ್ಥಳೀಯಾಡಳಿತದ, ಅದರಲ್ಲೂ ಪಾಟಲೀಪುತ್ರದ ಪೌರಾಡಳಿತದ ವಿಷಯವಾಗಿ ತನ್ನ ಇಂಡಿಕಾ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಅದರ ಆಡಳಿತ ಆಧುನಿಕ ಪೌರಸಭೆಯ ಆಡಳಿತದಂತಿತ್ತು. ನಗರಪಾಲಕನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಐವರು ಸದಸ್ಯರ ಆರು ಸಮಿತಿಗಳಿದ್ದುವು. ಪ್ರತಿ ಸಮಿತಿಗೂ ಒಂದೊಂದು ಕೆಲಸವನ್ನು ವಹಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮೊದಲ ಸಮಿತಿ ನಗರದ ಔದ್ಯೋಗಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತು. ಎರಡನೆಯ ಸಮಿತಿ ನಗರದ ವಿದೇಶೀಯರ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತು. ಜನನಮರಣ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಇಡುವುದು ಮೂರನೆಯದರ ಕೆಲಸ. ನಾಲ್ಕನೆಯದು ವ್ಯಾಪಾರದ ತೂಕ ಮತ್ತು ಅಳತೆಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತು. ಐದನೆಯದು ಕೈಗಾರಿಕಾವಸ್ತುಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಮಾರಾಟವನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತು. ಮಾರಾಟವಾದ ಸರಕುಗಳ ಬೆಲೆಯ ಹತ್ತನೆಯ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ವಸೂಲು ಮಾಡುವುದು ಆರನೆಯ ಸಮಿತಿಯ ಕಾರ್ಯಭಾರ. ಕೃಷಿ, ನೀರಾವರಿ, ಲೋಕೋಪಯೋಗಿ ಕೆಲಸಗಳು, ಮಾರುಕಟ್ಟೆ, ಬಂದರು, ದೇವಸ್ಥಾನಗಳ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿತ್ತು. ರಕ್ಷಣಾಡಳಿತವೂ ಉತ್ತಮವಾಗಿತ್ತು. ಉತ್ತಮ ತರಬೇತಿ ಪಡೆದು ದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದ ಸೈನ್ಯವಿತ್ತು. ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ 6 ಲಕ್ಷ ಸೈನಿಕರು, 30 ಸಾವಿರ ಕುದುರೆಗಳು 9 ಸಾವಿರ ಆನೆಗಳು ಮತ್ತು 8 ಸಾವಿರ ರಥಗಳಿದ್ದುವು. ರಾಜನೇ ಸೈನ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ದಂಡ ನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ. ಅದರ ಆಡಳಿತ, ಹತೋಟಿ 30 ಸದಸ್ಯರನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸಮಿತಿಯು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿತ್ತು.. ಅದರಲ್ಲಿ ಆರು ಮಂಡಳಿಗಳಿದ್ದುವು.

ಭೂಕಂದಾಯವೇ ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಆದಾಯ. ಉದ್ಯೋಗಗಳು, ಗಣಿ, ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ತೆರಿಗೆ ಅರಣ್ಯೋತ್ಪನ್ನಗಳು ಮತ್ತು ಸಾಮಂತರಾಜರ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳೂ ಇತರ ಆದಾಯಗಳು. ಅವುಗಳ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಮಾಹರ್ತ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಯಿದ್ದ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯ ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ. ಇವನ ಆಸ್ಥಾನದ ವೈಭವವನ್ನೂ ಅರಮನೆಯನ್ನೂ ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸ್ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಉದ್ಯಾನಗಳಲ್ಲಿ ನವಿಲುಗಳೂ ಇತರ ಹಲವು ಪಕ್ಷಿಗಳೂ ಇದ್ದುವು. ಅರಮನೆಯ ತಟಾಕಗಳಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣಬಣ್ಣದ ಮೀನುಗಳಿದ್ದುವು. ಗ್ರೀಕ್ ಚರಿತ್ರಕಾರರು ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರ ಜೀವನದ ವಿಚಾರವಾಗಿಯೂ ಕೆಲವು ಮಾಹಿತಿ ಒದಗಿಸಿದ್ದಾರೆ. ರಾಜ್ಯ ಸುಭಿಕ್ಷದಿಂದಿತ್ತು. ಜನರಲ್ಲಿ ನೆಮ್ಮದಿ ಇತ್ತು. ಅವರು ಕುಶಲಕಲೆ ಮತ್ತು ಇತರ ಉದ್ಯೋಗಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಶ್ರಮ ಹೊಂದಿದ್ದವರಾಗಿದ್ದರು. ಜನ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕರಾಗಿದ್ದರು. ಕಳ್ಳತನ ಮತ್ತು ದರೋಡೆಗಳು ವಿರಳವಾಗಿದ್ದುವು. ಜನತೆಯ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಒಂದು ಪೋಲೀಸ್ ಪಡೆಯಿತ್ತು. ದಂಡನೀತಿ ಕಠಿಣವಾಗಿತ್ತು. (ವಿ.ಕೆ.)

ಚಂದ್ರಪುರ: ದಕ್ಷಿಣಗೋವದ ಜಿಲ್ಲಾ ಕೇಂದ್ರದಿಂದ 11 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಹಳ್ಳಿ. ಜುವರಿ ನದಿಯ ಉಪನದಿ ಕುಶಾವತಿ ನದಿ ತಟದಲ್ಲಿ, ಸಮುದ್ರ ತೀರದಿಂದ 30ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಕೋಟೆಯಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಈ ಸ್ಥಳದ ಪ್ರಚಲಿತ ನಾಮ ಕೋಟ್ಟೆ ಚಾಂದೋರ. ಈ ಸ್ಥಳದ ಇತಿಹಾಸ ಸಾತವಾಹನರಿಂದ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ತದನಂತರ ಭೋಜರು, ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರು, ಶಿಲಾಹಾರರು, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು, ಗೋವೆಯ ಕದಂಬರು ಮೊದಲಾದವರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರಗಳಿವೆ. ಅನಂತರ ಮಹಮ್ಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕ್‌ನ ಧಾಳಿಯಿಂದ ತತ್ತರಿಸಿದ ಚಾಂದೋರ ತನ್ನ ಪೂರ್ವಸ್ಥಿತಿಗೆ ಮರಳಲೇ ಇಲ್ಲ. 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಕೆಲವು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಪುರದ ವರ್ಣನೆಯಿದೆ. ಚಂದ್ರಪುರ ಬಹುಕಾಲದವರೆಗೆ ಗೋವೆಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಅನೇಕ ಮಹತ್ತ್ವದ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ.

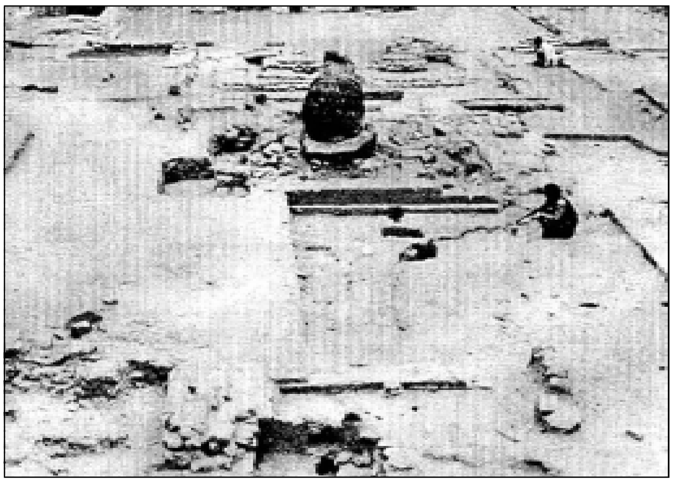

ಮಾಹದೇವ ಮಂದಿರ

ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು ಹಾಗೂ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರಕಿರುವುದರಿಂದ ಸು.2–3 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಇವರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿರಬಹುದು. ಭೋಜರು 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದರೆಂದು ಶಿರೋಡ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. 580–750 ರವರೆಗೆ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರು ಈ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ತಮ್ಮ ಹಿಡಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿದರು. ಮುಂದೆ ಇಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಹಾರರು, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಮತ್ತು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದ ಕದಂಬರು 13ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಆಳಿಕೆ ಮಾಡಿದರು. ಆದರೆ ಗೋವೆಯ ಕದಂಬರು ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅನಂತರ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಚಾಂದೋರದಿಂದ ಗೋಪಕ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದರು. ತದನಂತರದಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಚಾಂದೋರಕ್ಕೆ ಮರುವರ್ಗಾಯಿಸಿದರೂ ಚಾಂದೋರ ತನ್ನ ಮೊದಲಿನ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬರಲಿಲ್ಲ.

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೆ ಮೂರು ಬಾರಿ ಉತ್ಖನನ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಂಬೈಯ ಸೇಂಟ್ ಜೇವಿಯರ್ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಫಾದರ್ ಹೇರಾಸ್ ಅವರು ಮೊದಲ ಬಾರಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದಾಗ ಹಿಂದು ಮತ್ತು ಜೈನ ತೀರ್ಥಂಕರ, ಸಪ್ತಮಾತೃಕಾ ಮತ್ತು ಸತಿ ಸ್ಮಾರಕ ಮತ್ತು ಕದಂಬರ ಕಾಲದ ಬಂಗಾರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತವು. ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿ ಎಸ್.ಆರ್. ರಾವ್ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ 1974ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಸಿ ಎರಡು ಕಾಲಾವಧಿಯ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದಿತು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಡಕೆಯ ಚೂರುಗಳಿಂದ ಮೊದಲಿನ ಕಟ್ಟಡ ಸು. 3–4ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. 1999–2003ರವರೆಗೆ ಸತತವಾಗಿ 4 ವರ್ಷ ಜೆ.ವಿ.ಪಿ.ರಾವ್ ಅವರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡಿತು. ಮಂದಿರ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕೋಟೆಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಒಳ–ಹೊರ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಹಾಗೂ ಪುರಾಣೋಕ್ತ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಆಯ್ದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ಮಂದಿರ ಕೇವಲ ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಕಟ್ಟಡವಾಗಿರದೆ ಐದು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿದು ಬಂದಿತು. ಮಂದಿರ ಸ್ಥಳದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಒಂದು ಇಟ್ಟಿಗೆ ದೇವಾಲಯದ ಕುರುಹುಗಳು ದೊರೆತವು. ತ್ರಿಕೂಟ ವಿನ್ಯಾಸದ ಈ ಇಟ್ಟಿಗೆ ದೇವಾಲಯ ವನ್ನು ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಗೋಡೆಯ ಒಳಹೊರ ಮುಖಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಮಧ್ಯಭಾಗವನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಚೂರುಗಳಿಂದ ಒತ್ತೊತ್ತಾಗಿ ತುಂಬಲಾಗಿತ್ತು. ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಗಾರೆಯಿಂದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮಂದಿರದ ಹಜಾರದಲ್ಲಿ ಹದಿನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳ ಅಡಿಗಲ್ಲುಗಳು ದೊರೆತವು. ಮಂದಿರದ ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರಾಕಾರದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಮಂದಿರದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹಂತದ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಖ್ಯದೇವಾಲಯದ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಚಿಕ್ಕ ಗುಹೆಯೊಂದರ ನೆಲಗಟ್ಟು ದೊರೆತಿದೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಈ ಗುಡಿಗೆ ತ್ರಿಪಟ್ಟಕುಮುದ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿದೆ. ಪ್ರಾಕಾರದ ಗೋಡೆಯ ಅವಶೇಷದ ಮೇಲ್ಭಾಗಕ್ಕೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿರುವ ಈ ಗುಡಿ, ಅನಂತರದ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಸಾಂತಿಯಾಗೂ ಚಾಪೆಲ್: ಸಾಂತಿಯಾಗೂ ಚಾಪೆಲ್‌ನ ಸುತ್ತಲಿನ ಜಾಗವನ್ನು ಕೋಟೆಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಜಾಗವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಚೂರುಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಿತಿದ್ದು, ಮೂರು ಹಂತದ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಚಾಪೆಲ್‌ನ ಮುಂದೆ ಉತ್ತರದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರಗಳ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಗೋಡೆ ಇದ್ದದ್ದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆ: ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಸಾಬೀತುಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಮೂರು ಹಂತಗಳನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಮಂದಿರದ 1, 2 ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಹಂತಗಳಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸಬಹುದು. ಈ ಕೋಟೆ 8 ರಿಂದ 10 ಮೀ ಅಗಲವಾಗಿದ್ದು 6 ರಿಂದ 8 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಇದು ಈಗ ಶಿಥಿಲಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿದೆ.

ಮಡಕೆ ಕುಡಿಕೆಗಳು: 1ರಿಂದ 4ನೆಯ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಛಾಯೆಯ ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣದ ಗಾಜಿನ ಚೂರುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. 5ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಪಿಂಗಾಣಿ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಮತ್ತು ಚೀನಿ ಹಾಗೂ ಬಿಜಾಪುರ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಕಾಲದ ಹಲವು ರೀತಿಯ ಗಾಜಿನ ತುಣುಕುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಮೆದುಕಲ್ಲಿನ ನಾಗಮೂರ್ತಿ ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತದ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟದ್ದಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲುಭಾಗ ಭಗ್ನವಾಗಿದೆ. ಸಾಂತಿಯಾಗೊ ಚಾಪೆಲ್ ಪ್ರದೇಶದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ವಸ್ತುವೆಂದರೆ ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ಬಸಾಲ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲಿನ ಸು. 4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೂರು ಅಕ್ಷರಗಳುಳ್ಳ ಶಾಸನ, ಇದನ್ನು ಸೆಪ್ಪ ಎಂದು ಓದಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಬಹುಶಃ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಇಲ್ಲವೆ ಸಂಘದ ಹೆಸರಾಗಿರಬಹುದು. ಈ ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರ ಕಲ್ಲಿನ ಇನ್ನೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಚತುರ್ಭುಜದ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ ಮತ್ತು ಸ್ಫಟಿಕಾಕೃತಿಯ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದನ್ನು ನಿಖರವಾಗಿ ಏನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗದು. ಇದರ ಇನ್ನೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಹಂಸವನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಹಂಸದ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಸಿರೊಡಾ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಲ್ಲೂ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇದು ಭೋಜರ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದ್ದು ಲಿಪಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ 4ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ನಾಣ್ಯಗಳು: 1–4ನೆಯ ಹಂತದವರೆಗಿನ ಯಾವುದೇ ನಾಣ್ಯಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಕಾಲದ ಕೆಲವೊಂದು ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣದ ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳು, ಮುತ್ತುಗಳು, ಕಾಂತಿಯುಕ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಆಭರಣಗಳು ಬಂಗಾರದ, ಗಾಜಿನ, ಮಣ್ಣಿನ, ತಾಮ್ರದ ಉಂಗುರಗಳು ಹಾಗೂ ಕಾಲುಂಗುರಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಮುಖ್ಯ ಆಭರಣಗಳಾಗಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣ ಮುಳ್ಳುಗಳು, ತೆಳುವಾದ ಅಲಗು ಹಾಗೂ ಚಾಣಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಕಾಲನಿರ್ಣಯ: ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಹೀಗೆ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ: 1ನೆಯ ಹಂತ 3–4ನೆಯ ಶತಮಾನ; 2ನೆಯ ಹಂತ 5–6ನೆಯ ಶತಮಾನ; 3ನೆಯ ಹಂತ 8–9ನೆಯ ಶತಮಾನ; 4ನೆಯ 11–14ನೆಯ ಶತಮಾನ; 5ನೆಯ ಹಂತ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ. (ಜಿಬಿ.)

ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ: ನೋಡಿ–ಚಿತ್ರದುರ್ಗ

ಚಂಪನೇರ್: ಪಾವಗಡ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಉದ್ಯಾನವನ: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಜನವಸತಿಯಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳು, ಪ್ರಾಚೀನ ಹಿಂದು ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿ, ಗಿರಿದುರ್ಗ ಮತ್ತು 16 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಗುಜರಾತ್‌ನ ರಾಜಧಾನಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಹರಡಿವೆ. 8–14 ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಕೋಟೆಗೋಡೆ, ಅರಮನೆ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ವಾಸಗೃಹಗ ಳಿರುವ ಪ್ರದೇಶ, ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಟ್ಟಡ ಮತ್ತು ನೀರು ಪೂರೈಕೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿವೆ. ಪಾವಗಡ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿನ ಕಾಳಿಮಾತೆಯ ದೇವಾಲಯ ವರ್ಷದುದ್ದಕ್ಕೂ ಭಕ್ತಾದಿಗಳನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸುವ ಪ್ರಮುಖ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರ. ಇಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚಿನ, ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿರುವ ಒಂದು ಇಸ್ಲಾಮಿಯ ನಗರವಿದೆ. ಕರನ್ ಗ್ರೋವರ್ ಎಂಬ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿ ಈ ನಗರವನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಿ ಮೂಲ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ತರಲು ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ಪರಂಪರೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲು ಬಹಳಷ್ಟು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಇದನ್ನು ವಿಶ್ವ ಪರಂಪರೆ ನೆಲೆಯೆಂದು 2004 ರಲ್ಲಿ ಘೋಷಿಸಲಾಯಿತು.

(ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಚಂಪಾರಣ್ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ: ಪಶ್ಚಿಮ ಬಿಹಾರದ ಚಂಪಾರಣ್‌ನಲ್ಲಿ 1917ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ನೀಲಿ ಬೆಳೆಗಾರರು ನಡೆಸಿದ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ. ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ ಚಳವಳಿಗೆ ದುಮುಕಿ ಅಗ್ರಗಾಮಿ ದೂತನಾದ ಮೇಲೆ ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಶಕೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಡಳಿತ ನಿರರ್ಥಕವಾಯಿತು. ಚಂಪಾರಣ್ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಕೆಳವರ್ಗದವರಿಂದ ಮೇಲ್ವರ್ಗದವರ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದ ಚಳವಳಿಯಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಒತ್ತಡವನ್ನು ಹಾಕಿತು. ಈ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ನಗರ ಪ್ರದೇಶದ ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳಾದ ರಾಜೇಂದ್ರ ಪ್ರಸಾದ್, ಜೆ.ಬಿ.ಕೃಪಲಾನಿ ಮೊದಲಾದವರು ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದವರು ಜಮೀನನ್ನು ಕೊಂಡು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸೇರಿ ನೀಲಿ ಬೆಳೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಯಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಕೆಳವರ್ಗದ ಶ್ರೀಮಂತ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಮವರ್ಗದ ರೈತರು ಸ್ಥಳೀಯ ಮಹಾರಾಜ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಭೂಮಾಲೀಕರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. ಏಕೆಂದರೆ ಭೂಮಾಲೀಕರು, ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಹಣದ ಲೇವಾದೇವಿಗಾರರ ವಿರುದ್ಧ ಸ್ಪರ್ಧಿಗಳಿದರು. ಗಾಂಧೀಜಿ ಯವರು ಈ ಜಿಲ್ಲೆಗೆ ಯಾವುದೇ ಕಾರಣಕ್ಕೂ ಬಾರದಂತೆ ತಡೆಯುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಈ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಲು ಚಂಪಾರಣ್‌ಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡುವಂತೆ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರನ್ನು ರೈತರು ಕೇಳಿಕೊಂಡರು. ಜೆ.ಬಿ.ಕೃಪಲಾನಿ, ಬ್ರಿಜ್ ಕಿಶೋರ್ ಪ್ರಸಾದ್, ರಾಜ್‌ಕುಮಾರ್ ಶುಕ್ಲ ಮತ್ತು ಇತರರ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಹಳ್ಳಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ಕಡುಬಡ ರೈತರನ್ನು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿ ಕೃಷಿಕರ ದುರವಸ್ಥೆ, ಭೂಮಾಲೀಕರು ಕಾನೂನುಬಾಹಿರವಾಗಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಮತ್ತು ರೈತರನ್ನು ಅಮಾನುಷವಾಗಿ ನಡೆಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಕಂಡು ಆಶ್ಚರ್ಯಚಕಿತರಾದರು.

ಚಂಪಾರಣ್‌ದಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಕೃಷ್ಟ ರೀತಿಯ ಆಚರಣೆಯೆಂದರೆ ರೈತರು 20 ರಿಂದ 30 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ನಿಗದಿಪಡಿಸಿದ ಬೆಲೆಗೆ ನೀಲಿಯನ್ನು ಬಲವಂತದಿಂದ ಬೆಳೆಯಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಇವರ ಜೀವನ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ತೀನ್‌ಕಾತೀಯ ಪದ್ಧತಿ ಎಂದು ಪರಿಚಿತವಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಅರ್ಥವೇನೆಂದರೆ ಬೆಳೆಗಾರರು ಹೊಂದಿದ್ದ ಫಲವತ್ತಾದ ಭೂಮಿಯ 3/20 ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನೀಲಿ ಬೆಳೆಯನ್ನು ಬೆಳೆದು ತೋಟದ ಮಾಲೀಕ ನಿಗದಿಪಡಿಸಿದ ಬೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾರಾಟ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಸರ್ಕಾರ ಹಣ ಸಂದಾಯದಲ್ಲಿ ವಿಳಂಬ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಅಕ್ರಮ ಕಾನೂನು ಪದ್ಧತಿಗಳಿಂದ ರೈತರ ಆದಾಯಕ್ಕೆ ಪೆಟ್ಟು ಬಿದ್ದು ಅದನ್ನು ಸಹಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಸರ್ಕಾರದ ಕಾನೂನುಗಳು ಶ್ರೀಮಂತ ತೋಟದ ಮಾಲೀಕರ ಪರವಾಗಿದ್ದು ಸಣ್ಣ ತೋಟಗಾರರು ಕಷ್ಟಕ್ಕೆ ಸಿಲುಕಿಕೊಂಡರು. ದೊಡ್ಡ ಗೇಣಿದಾರರು ಭೂಮಾಲೀಕರು ಸರ್ಕಾರದೊಂದಿಗೆ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿ ನೀಲಿಬೆಳೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಬೆಳೆಯುವಂತೆ ಒತ್ತಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಸರ್ಕಾರ ಹೆಚ್ಚು ಬೆಲೆಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಪರವಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ತೋಟದ ಮಾಲೀಕರಿಗೆ ನೀಡುತ್ತಿತ್ತು.

ವಿಶೇಷವಾಗಿ 1900ರ ಅನಂತರ ರೈತರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ತುಂಬಾ ಶೋಚನೀಯ ಮತ್ತು ಸಹಿಸಲಸಾಧ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಯಾವಾಗ ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿ ಕೃತಕ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯ ಲಾಗಿತ್ತೋ ಆಗ ದೇಶೀಯ ನೀಲಿಬಣ್ಣ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಷ್ಟ ಹೊಂದಿತು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕೃತಕ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಯುರೋಪಿನಿಂದ ಒದಗಿಸುವುದನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆಗ ನೀಲಿ ಬಣ್ಣಕ್ಕೆ ಬೆಲೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಎಲ್ಲಾ ಆದಾಯವೂ ತೋಟದ ಮಾಲೀಕನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತಿತ್ತು. ರೈತರ ದುಃಖವನ್ನು ಕೇಳಿದ ಅನಂತರ ಗಾಂಧೀಜಿ ನೀಲಿ ಬೆಳೆ ಬೆಳೆಯುವುದನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸುವಂತೆ ರೈತರನ್ನು ಕೇಳಿಕೊಂಡರು. ಪೊಲೀಸರಿಗೆ ಹೆದರದಂತೆ ಕರೆಯಿತ್ತರು. ಅನೇಕ ಪ್ರತಿಭಾವಂತ ವಕೀಲರು ಮತ್ತಿತರರು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಸೇರಿಕೊಂಡರು. 1917 ಮೇ 2 ರಂದು ಗಾಂಧೀಜಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಅದನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸುವ ಪ್ರಶ್ನೆಯೇ ಇಲ್ಲ. ಅರ್ಧದಷ್ಟು ಪ್ಲಾಂಟರುಗಳನ್ನು ಜಿಲ್ಲೆಯಿಂದ ಕಿತ್ತೆಸೆಯಲು ಸಿದ್ಧರಿರಬೇಕು ಎಂದು ಹೇಳಿದರು.

ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಾಹಕ ಸದಸ್ಯರ ಸಮಿತಿಯನ್ನು ಮತ್ತು ರಾಂಚಿಯ ಲೆಫ್ಟಿನೆಂಟ್ ಗವರ್ನರ್‌ರನ್ನು ಭೇಟಿ ಮಾಡಿ ಮನವಿಪತ್ರ ನೀಡಿದರು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಮನವಿಗೆ ಸ್ಪಂದಿಸಿದ ಸರ್ಕಾರ 1917ರಲ್ಲಿ ಅವರ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲು ಚಂಪಾರಣ್ ಆಗ್ರಹ ವಿಚಾರಣಾ ಸಮಿತಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸಿತು. ಈ ಸಮಿತಿ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರನ್ನು ಭೇಟಿಮಾಡಿ ಸಮಿತಿಯಲ್ಲಿ ಅವರೂ ಒಬ್ಬ ಸದಸ್ಯರಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಕೇಳಿಕೊಂಡಿತು. ಸಮಿತಿ ಚಂಪಾರಣ್ ಪ್ರದೇಶದ ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆಸಿ ರೈತರ ಪರವಾದ ವರದಿಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿತು. ಇದರ ಫಲದಿಂದಾಗಿ ತೀನ್‌ಕಾತೀಯ ಪದ್ಧತಿಯ ಬೇಸಾಯ ರದ್ದುಗೊಂಡಿತು. ಪ್ಲಾಂಟರ್ ಬಾಡಿಗೆಯನ್ನು 1/4ಭಾಗದಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿಸಲಾಯಿತು ಮತ್ತು ಸರ್ಕಾರ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ ಮೊತ್ತದ ಜೊತೆಗೆ ಅರ್ಧವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಮತ್ತು ಪ್ಲಾಂಟರ್‌ಗಳು ಭರಿಸುವಂತಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಗೇಣಿದಾರರು ತಮ್ಮ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಹೊಂದಲು ಮತ್ತೆ ಒಪ್ಪಂದರಹಿತವಾಗಿ ನೀಲಿ ಬೆಳೆಯಲು ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟರು. ಮುಂದಿನ ಒಪ್ಪಂದಗಳಿಗೆ ಅನಾವಶ್ಯಕವಾಗಿ ತಡೆಯೊಡ್ಡದಂತೆ ರೈತರು ಮತ್ತು ತೋಟದ ಮಾಲೀಕರ ನಡುವೆ ನ್ಯಾಯವುಂಟಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುವುದಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಭರವಸೆ ನೀಡಿದರು.

ಈ ಚಳವಳಿ ಫಲ ರೈತರಿಗೆ ದೊಡ್ಡ ವಿಜಯ ಲಭಿಸಿತು. ಗಾಂಧೀಜಿ ಅವರ ನಾಯಕತ್ವ ಮತ್ತು ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಿಂದ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಹೊಸ ಉತ್ಸಾಹದೊಂದಿಗೆ ಹೊಸ ಜೀವ ಪಡೆಯಿತು. ಈ ಚಳವಳಿ ಬಿಹಾರದಾದ್ಯಂತ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಹೋರಾಟವಾಯಿತು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಈ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಿದ ವಿಧಾನಗಳಿಂದ ಬಹುಬೇಗ ರೈತರಿಗೆ ಉಪಯೋಗವಾಯಿತು. ಈ ಚಂಪಾರಣ್ ಚಳವಳಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಸಹಾಯವಾಯಿತೆಂಬುದು ಇ.ಎಂ.ಎಸ್. ನಂಬೂದ್ರಿಪಾದ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. (ಎಂ.ಎಸ್.)

ಚರಕ: ಭಾರತೀಯ ವೈದ್ಯಪದ್ಧತಿಯ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಆಯುರ್ವೇದ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಮತ್ತು ವೈದ್ಯ. ಈತ ರಚಿಸಿದ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥ ಚರಕಸಂಹಿತೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಚರಕ ಎಂಬ ಪದ ವೃತ್ತಿಸೂಚಕವಾಗಿದ್ದಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಕೃಷ್ಣ ಯಜುರ್ವೇದ ಶಾಖೆಯ ವೈದಿಕರು, ಸಂಚರಣಶೀಲ ಶಾಸ್ತ್ರಬೋಧಕರು, ವ್ಯಾಯಾಮ ನಿಪುಣರು, ಗೂಢಚಾರರು ಮೊದಲಾದವರನ್ನು ಚರಕರೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ವ್ಯಾಕರಣ, ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯ, ಆಯುರ್ವೇದ, ಧನುರ್ವೇದ ಮುಂತಾದ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಣಾತರಾಗಿ ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ಅವನ್ನು ಬೋಧಿಸುತ್ತ ಸಂಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಋಷಿ, ಮುನಿಗಳನ್ನು ಚರಕಾಚಾರ್ಯರೆಂದೇ ಕರೆದಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಂಥವರಲ್ಲಿ ಆಯುರ್ವೇದ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಅತಿಮುಖ್ಯ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿದಾತ ಒಬ್ಬ ಚರಕಾಚಾರ್ಯ. ಇವನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳ, ವಂಶವೃತ್ತಾಂತ, ಕಾಲ ಮುಂತಾದ ವಿವರಗಳಾವೂವೂ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಪುರಾಣಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ಆದಿಶೇಷನ ಅವತಾರವೆಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಾಗ್ಭಟಾಚಾರ್ಯ ಮತ್ತು ಭಾವಮಿಶ್ರರು ಇವನನ್ನು ಮುನಿ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಪಾಣಿನಿಯ ವ್ಯಾಕರಣದ ಮೇಲಿನ ಮಹಾಭಾಷ್ಯದ ಕರ್ತೃವಾದ ಪತಂಜಲಿ ಋಷಿಯೇ ಚರಕಾಚಾರ್ಯನೆಂದೂ ಪತಂಜಲಿ ಆದಿಶೇಷನ ಅವತಾರವೆಂದೂ ವಿಜ್ಞಾನಭಿಕ್ಷು ಮತ್ತು ಭೋಜ ಎಂಬುವರು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಚಕ್ರಪಾಣಿದತ್ತನೆಂಬ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರ ಚರಕ ಸಂಹಿತೆಗೆ ಪತಂಜಲಿಯೇ ಪ್ರಥಮ ಭಾಷ್ಯಕಾರನೆಂದು ಸ್ತುತಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಚೀನದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಬೌದ್ಧ ತ್ರಿಪಿಟಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಡೋಸಿಥಿಯನ್ ದೊರೆ ಕಾನಿಷ್ಕನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಚರಕನೆಂಬ ವೈದ್ಯಾಚಾರ್ಯನಿದ್ದ ನೆಂದು ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚರಕಸಂಹಿತೆಯ ಆಂತರಿಕ ಲಕ್ಷಣ, ಭಾಷಾಶೈಲಿ, ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಮುಂತಾದ ಆಧಾರಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ವಿಮರ್ಶಿಸಿರುವ ಪ್ರಾಚ್ಯವಿದ್ಯಾಸಂಶೋಧಕರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ ಅದರ ಕರ್ತೃವೂ ಮಹಾಭಾಷ್ಯದ ಕರ್ತೃ ಪತಂಜಲಿಯೂ ಭಿನ್ನವ್ಯಕ್ತಿಗಳು; ಕಾನಿಷ್ಕನ ಆಸ್ಥಾನದ ವಸುಮಿತ್ರ ಅಶ್ವಘೋಷ, ನಾಗಾರ್ಜುನ ಮೊದಲಾದವರ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವಂಥ ಬೌದ್ಧಮತೀಯ ವಿಷಯಗಳು ಚರಕಸಂಹಿತೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣದಿರುವುದು ಮತ್ತು ಚರಕ ಸಂಹಿತೆಯ ಶೈಲಿಯ ಭಿನ್ನತೆಗಳು ಚರಕ ಸಂಹಿತೆಯ ಕರ್ತೃವೂ ರಾಜವೈದ್ಯ ಚರಕನೂ ಭಿನ್ನ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೆಂದು ದೃಢಪಡಿಸುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಚರಕಸಂಹಿತೆಯ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1 ಅಥವಾ 2ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೇ ಸರಿಯಾಗಬಲ್ಲುದು. ಭಾರತದ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಸ್ಥೆ (ನ್ಯಾಷನಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಸೈನ್ಸಸ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ) ನಡೆಸಿದ ಸಮೀಕ್ಷೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಚರಕ ಸಂಹಿತೆಯ ರಚನೆಯ ಕಾಲ 100 ಎಂದಿದೆ. ಚರಕ ಸಂಹಿತೆಯ ಕರ್ತೃ ಚರಕಾಚಾರ್ಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಲೋಹಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಪತಂಜಲಿ ಎಂಬಾತ, ಕನಿಷ್ಕನ (2ನೆಯ ಶತಮಾನ) ರಾಜವೈದ್ಯ ಚರಕನ ನಾಮ ಸಾದೃಶ್ಯವುಳ್ಳ ಅನಂತರಕಾಲೀನ ವ್ಯಕ್ತಿ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಈಗ ಮಾನ್ಯತೆ ಪಡೆದಿದೆ.

ಚರಕಸಂಹಿತೆ ಚರಕಾಚಾರ್ಯನ ಸ್ವತಂತ್ರಕೃತಿಯಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಹರ್ಷಿ ಕೃಷ್ಣಾತ್ರೇಯ ಬೋಧಿಸಿದ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳನ್ನು ಆತನ ಶಿಷ್ಯೋತ್ತಮನಾದ ಅಗ್ನಿವೇಷ ಋಷಿ ಗ್ರಂಥವನ್ನಾಗಿ ರಚಿಸಿದ. ದೇವತೆಗಳಿಂದಲೂ ಶ್ಲಾಘಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಈ ಅಗ್ನಿವೇಶ ಸಂಹಿತೆ ಆಯುರ್ವೇದ ಅಧ್ಯಯನ ಅಧ್ಯಾಪನಾದಿಗಳಿಗೆ ಆಧಾರಗ್ರಂಥವಾಗಿ ಮುಂದಿನ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನ್ಯತೆ ಪಡೆಯಿತು. ದೇಶದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೋಭೆ, ಪರಕೀಯರ ಆಕ್ರಮಣ ಮುಂತಾದ ಹಲವಾರು ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಈ ಅಗ್ನಿವೇಶ ಸಂಹಿತೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ದುಷ್ಪ್ರಾಪ್ಯವೂ ಅಸಮಗ್ರವೂ ಆಗಿದ್ದುದನ್ನು ಕಂಡು ಅದನ್ನು ಪುನಃ ಸಂಪಾದಿಸಿ ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿ ಅಧ್ಯಯನಯೋಗ್ಯವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಕೀರ್ತಿ ಚರಕಾಚಾರ್ಯನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿಸಂಸ್ಕಾರಾನಂತರ ಈ ಗ್ರಂಥ ಚರಕಸಂಹಿತೆಯೆಂದೇ ಖ್ಯಾತಿ ಪಡೆಯಿತು. ಮುಂದಿನ ಮೂರು ಶತಮಾನಗಳು ಕಳೆಯುವುದರೊಳಗೆ ಇದು ಕೂಡ ಅಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ದೊರೆಯುವಂತಾಯಿತು. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಪಂಚನಪುರವೆಂಬಲ್ಲಿ 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಪಿಲಬಲನೆಂಬುವನ ಪುತ್ರನಾದ ದೃಢಬಲನೆಂಬಾತ ಚರಕ ಸಂಹಿತೆಯನ್ನು ಪುನಃ ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿ ಅಂತ್ಯ 41 ಅಧ್ಯಾಯಗಳನ್ನು ತಾನೇ ರಚಿಸಿ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿ ಅದನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ. ಇದೇ ನಮಗೆ ಇಂದು ದೊರೆತಿರುವ ಚರಕಸಂಹಿತೆ– ಮಹರ್ಷಿ ಕೃಷ್ಣಾತ್ರೇಯನ ಬೋಧನೆಗಳುಳ್ಳ, ಅಗ್ನಿವೇಶ ಋಷಿಪ್ರಣೀತವಾದ, ಚರಕಾಚಾರ್ಯ ನಿಂದ ಪ್ರತಿ ಸಂಸ್ಕೃತವಾದ ದೃಢಬಲನಿಂದ ಸಂಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಆಯುರ್ವೇದ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಅತ್ಯಮೂಲ್ಯ ಆಧಾರ ಗ್ರಂಥ.

5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಈಶಾನದೇವ, ಭಟ್ಟಾರ ಹರಿಶ್ಚಂದ್ರರಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ವಾಷ್ಯಚಂದ್ರ, ಬತುಳತರ, ಭೀಮದತ್ತ, ನರದತ್ತ, ಜೇಜ್ಜಟ, ಗುಣಾಕಾರ, ಚಕ್ರಪಾಣಿದತ್ತ, ಸ್ವಾಮಿಕುಮಾರ, ಶಿವದಾಸಸೇನ, ಗಂಗಾಧರರಾಯ ಮತ್ತು ಇಪ್ಪತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಯೋಗೇಂದ್ರನಾಥ ಸೇನರವರೆಗೆ ಅನೇಕ ಪಂಡಿತರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಪೈಕಿ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ

ಬಂಗಾಲದ ಗೌಡದೇಶದ ರಾಜ ನಯಪಾಲನ ಆಸ್ಥಾನವೈದ್ಯನೂ ಪಾಕಶಾಲಾಧ್ಯಕ್ಷನೂ ಆಗಿದ್ದ ಚಕ್ರಪಾಣಿದತ್ತ ರಚಿಸಿರುವ ಆಯುರ್ವೇದದ ದೀಪಿಕಾ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಅತ್ಯಂತ ವಿದ್ವತ್ಪೂರ್ಣವಾಗಿದ್ದು ಕರ್ತೃವಿಗೆ ಚರಕ ಚತುರಾನನ ಎಂಬ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ಗಳಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಈಗ ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಲಭ್ಯವಾಗಿರುವ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದಾಗಿದ್ದು ಇದರ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದೆ. ಚರಕ ಸಂಹಿತೆಯ ಖ್ಯಾತಿ ಅನ್ಯದೇಶಗಳಿಗೂ ಹರಡಿದ್ದು 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲೇ ಇದರ ಅರಬ್ಬೀ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷಾಂತರಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದುವಂತೆ. ಈಚೆಗೆ ಇದರ ಆಂಗ್ಲಭಾಷಾನುವಾದವೂ ರಚಿತವಾಗಿದೆ.

ಚರಕನ ಹೆಸರ ಜೊತೆ ಸುಶ್ರುತ **(ನೋಡಿ)** ಹೆಸರು ಸಹ ವೈದ್ಯಕೀಯ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ. (ಕೆ.ಆರ್.ಎಸ್.)

ಚರ್ಚಿಲ್, ವಿನ್‌ಸ್ಟನ್: 1874–1965. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಜನೀತಿಜ್ಞ, ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ದೇಶವನ್ನು ವಿಜಯದ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಕೊಂಡೊಯ್ದ ಮಹಾನಾಯಕ. 1874 ನವೆಂಬರ್ 30ರಂದು ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್‌ಷೈರ್‌ನ ಬ್ಲೆನ್‌ಹೀಂ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ತಂದೆ ಲಾರ್ಡ್ ರ್‍ಯಾಂಡಾಲ್ಫ್ ಚರ್ಚಿಲ್, ತಾಯಿ ಜೇನೆಟ್ ಜೆರೋಂ, ಅಮೆರಿಕದ ಉದ್ಯಮಿಯೊಬ್ಬನ ಮಗಳು. ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವಾದ ಮೇಲೆ ಚರ್ಚಿಲ್ ಹ್ಯಾರೊದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ನಡೆಸಿದ. ಸ್ಯಾಂಡ್‌ಹರ್ಸ್ಟ್‌ನ ರಾಯಲ್ ಮಿಲಿಟರಿಶಾಲೆಗೆ ಸೇರಿ(1893) ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮುಗಿಸಿದ. 1894ರಲ್ಲಿ ತಂದೆ ನಿಧನಗೊಂಡ ಅನಂತರ ಚರ್ಚಿಲ್ 4ನೆಯ ಹುಸ್ಸಾರ್ ಪಡೆ ಸೇರಿ, ಎರಡು ತಿಂಗಳ ಕಾಲ ಕ್ಯೂಬದಲ್ಲಿದ್ದು ಲಂಡನ್ನಿನ ಡೇಲಿ ಗ್ರಾಫಿಕ್ ಪತ್ರಿಕೆಗೆ ಆ ದೇಶದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮ ಕುರಿತು ವರದಿಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ.

1896 ತಮ್ಮ ರೆಜಿಮೆಂಟಿನೊಂದಿಗೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು, ವಾಯವ್ಯ ಗಡಿನಾಡಿನಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಕುರಿತ ವರದಿಗಳನ್ನು ಬರೆಯುವುದರ ಜೊತೆಗೆ, ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನ, ಇತಿಹಾಸ, ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನೂ ಅಧ್ಯಯನಮಾಡಿದ. ಇವನ ವರದಿಗಳು ಜನಪ್ರಿಯ ವಾದುವು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಇವನ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಹವ್ಯಾಸ ಬರೆವಣಿಗೆಯಾಯಿತು. ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರವೇಶ ಮಾಡುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಸೈನಿಕ ಹುದ್ದೆಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದ ಚರ್ಚಿಲ್ ಕನ್ಸರ್ವೆಟಿವ್ ಪಕ್ಷದ ಪರವಾಗಿ ಓಲ್ಡ್ ಹ್ಯಾಂನಿಂದ ಉಪ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಿದ (1899). ಜಯ ಲಭಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ನಿರಾಶನಾಗದೆ ಮತ್ತೆ ಲಂಡನ್ನಿನ ಮಾರ್ನಿಂಗ್ ಪೋಸ್ಟ್ ಪತ್ರಿಕೆಗಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದ ಯುದ್ಧದ ವರದಿಗಾರನಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. ಬೋಯರರಿಗೆ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕಿ ಶಿಬಿರದಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಬ್ರಿಟನ್‌ಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದಾಗ ಚರ್ಚಿಲ್ ವೀರನೆಂದು ಖ್ಯಾತಿ ಗಳಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಓಲ್ಡ್ ಹ್ಯಾಂ ಚುನಾವಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಜಯ ಲಭಿಸಿತು (1900). ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಉಪನ್ಯಾಸ ಪ್ರವಾಸಮಾಡಿ ತನ್ನ ಮುಂದಿನ ರಾಜಕೀಯ ಜೀವನಕ್ಕಾಗಿ ಹಣ ಸಂಪಾದಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ.

ಚರ್ಚಿಲ್ ಟೋರಿ ಪಕ್ಷದವನಾಗಿದ್ದರೂ ಆ ಪಕ್ಷದ ನೀತಿಯನ್ನು ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಟೀಕಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಬೋಯೆರರ ಬಗ್ಗೆ ಇವನದು ಉದಾರನೀತಿಯಾಗಿತ್ತು. 1904ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಆ ಪಕ್ಷವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಲಿಬರಲ್ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಸೇರಿದ. 1906ರಲ್ಲಿ ಓಲ್ಡ್‌ಹ್ಯಾಂ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಸೋಲಾಯಿತಾದರೂ ಮ್ಯಾಂಚೆಸ್ಟರಿನಿಂದ ಜಯಗಳಿಸಿದ. ಹೊಸದಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಲಿಬರಲ್ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ವಸಾಹತುಗಳ ಅಧೀನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯ ಅಧಿಕಾರ ಲಭಿಸಿತು. 1908ರಲ್ಲಿ ಬೋರ್ಡ್ ಆಫ್ ಟ್ರೇಡ್‌ನ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾದ. ಆ ವರ್ಷ ನಡೆದ ಚುನಾವಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಂಚೆಸ್ಟರಿನಲ್ಲಿ ಸೋತ. ಆದರೆ ಡಂಡೀಯಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಜಯ ಲಭಿಸಿತು. ಇವನಿಗೆ ಆ ವರ್ಷವೇ ವಿವಾಹವಾಯಿತು. ಪತ್ನಿ ಕ್ಲೆಮೆಂಟೇನ್. ಬೋರ್ಡ್ ಆಫ್ ಟ್ರೇಡ್‌ನ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಕಾರ್ಮಿಕರ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಉತ್ತಮ ಪಡಿಸುವ ಅನೇಕ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಈತ ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. 1910ರಲ್ಲಿ ಗೃಹಸಚಿವನಾಗಿ ಕಾರಾಗೃಹ ಸುಧಾರಣೆ ಯಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿದ. ಆಗ ಸಂಭವಿಸಿದ ಕೈಗಾರಿಕ ಅಶಾಂತಿಯಲ್ಲಿ ಈತ ವಹಿಸಿದ ಪಾತ್ರದಿಂದ ತೀವ್ರವಾದಿಗಳನೇಕರ ಬೆಂಬಲ ತಪ್ಪಿಹೋಯಿತು. 1911ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಅಡ್ಮಿರಾಲ್ಟಿಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾದ. ನೌಕಾದಳವನ್ನು ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ಸು ಗಳಿಸಿ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾದಾಗ ನೌಕಾಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯ ನಿರ್ದೇಶನದ ಹೊಣೆ ಹೊತ್ತ ಡಾರ್ಡನೆಲ್ಸ್ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ವಿಫಲವಾಗಿ, ಸಚಿವ ಸಂಪುಟಕ್ಕೂ ಇವನಿಗೂ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಉದ್ಭವಿಸಿದಾಗ ಇವನು ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿ ಸರ್ಕಾರ ದಿಂದ ಹೊರಬಂದು ಯೋಧನಾಗಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ. 1915ರಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್‌ಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ 1917ರಲ್ಲಿ ಲಾಯ್ಡ್ ಜಾರ್ಜ್ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಸಾಮಗ್ರಿ ಸಚಿವನಾಗಿ ಹುದ್ದೆಗೆ ಸೇರಿದ. 1919ರಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ಸಚಿವನಾದ. ರಷ್ಯನ್ ಕ್ರಾಂತಿ ಸಂಭವಿಸಿದಾಗ ಬಾಲ್ಷೆವಿಕರ ವಿರುದ್ಧ ಬಿಳಿಯ ರಷ್ಯನರಿಗೆ ನೆರವು ನೀಡುವುದು ಇವನ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. 1920ರಲ್ಲಿ ಪೋಲೆಂಡ್ ಉಕ್ರೇನಿನ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದಾಗ ಪೋಲೆಂಡಿಗೆ ನೆರವು ನೀಡಿದ. ಈ ಎಲ್ಲ ಕ್ರಮಗಳಿಂದಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಾರ್ಮಿಕ ಪಕ್ಷ ಇವನನ್ನು ಕಟುವಾಗಿ ಟೀಕಿಸಿತು. 1921ರಲ್ಲಿ ವಸಾಹತು ಕಚೇರಿಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿ ಐರ್ಲೆಂಡ್‌ಗೆ ಸ್ವಯಮಾಡಳಿತ ನೀಡುವ ಸಂಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ.

1923ರ ಚುನಾವಣೆಯ ಅನಂತರ ಇವನು ಲಿಬರಲ್ ಪಕ್ಷವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದ. ಆಗ ಲೇಬರ್ ಪಕ್ಷ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇವನಿಗೆ ಮುಂದಿನ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಬಾಲ್ಡ್‌ವಿನ್ ಗೆದ್ದುಬಂದಾಗ ಚರ್ಚಿಲನೂ ಸಂವಿಧಾನವಾದಿಯಾಗಿ ಎಸೆಕ್ಸ್‌ನ ಎಪಿಂಗ್ ವಿಭಾಗದಿಂದ ಜಯ ಗಳಿಸಿದ. ಅದುವರೆಗೂ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಮುಕ್ತ ವ್ಯಾಪಾರನೀತಿಯನ್ನು ಇವನು ತೊರೆದ. ಇವನು ವಿತ್ತ ಸಚಿವನಾಗಿ (ಚಾನ್ಸೆಲರ್ ಆಫ್ ದಿ ಎಕ್ಸ್‌ಚೆಕರ್) ಮತ್ತೆ ಕನ್ಸರ್ವೆಟಿವ್ ಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಪುನರಾಗಮಿಸಿದ. ಬ್ರಿಟನಿನಲ್ಲಿ ಸುವರ್ಣ ಪ್ರಮಿತಿಯನ್ನು ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದು ಇವನು ಅನುಸರಿಸಿದ ದೊಡ್ಡ ಅವಿವೇಕದ ಕ್ರಮವೆಂದು ಟೀಕಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕ್ರಮದ ಫಲವಾಗಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಲೆಗಳು ಇಳಿದು ಉತ್ಪಾದನೆ ತಗ್ಗಿ ನಿರುದ್ಯೋಗ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಕಾರ್ಮಿಕರು ಭಾರಿ ಸಂಪು ಹೂಡಿದರು. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಲ್ ತಳೆದ ನಿರ್ದಯ ಧೋರಣೆಯಿಂದಾಗಿ ಕಾರ್ಮಿಕವರ್ಗದ ವಿರೋಧಕ್ಕೆ ಗುರಿಯಾದ.

1929ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಚುನಾವಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ಸರ್ವೇಟಿವ್ ಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಬಹುಮತ ಲಭಿಸಲಿಲ್ಲ. ಕಾರ್ಮಿಕ ಪಕ್ಷ ಲಿಬರಲ್ ಪಕ್ಷದ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಮತ್ತೆ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಮುಂದಿನ ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಚರ್ಚಿಲ್ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ಹಾಗೂ ಜನಪ್ರಿಯವಲ್ಲದ ಮಾರ್ಗ ಅನುಸರಿಸಿದ. ಭಾರತ ಸುಧಾರಣಾ ಮಸೂದೆಯನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿದ. ಆ ಮಸೂದೆಯನ್ನು ತರುವುದರಿಂದ ಗಾಂಧಿಯವರಿಗೆ ಮಣಿದಂತಾದೀತೆಂಬುದು ಇವನ ವಾದ. ಎಂಟನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್ ದೊರೆ ತನ್ನ ಪ್ರೇಯಸಿಗಾಗಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನೇ ತೊರೆಯಬೇಕಾಗಿ ಬಂದ ಪ್ರಸಂಗದದಲ್ಲಿ ಆಗಿನ ಪ್ರಧಾನಿ ಬಾಲ್ಡ್ವಿನ್ನರ ನೀತಿಯನ್ನು ಚರ್ಚಿಲ್ ವಿರೋಧಿಸಿದ. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿ ಹಿಟ್ಲರನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಗೆ ಮಾರಕವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಚರ್ಚಿಲ್ ಈ ಅಪಾಯದ ಬಗ್ಗೆ ಎಚ್ಚರಿಕೆ ನೀಡುತ್ತಲೇ ಇದ್ದ. ಹಿಟ್ಲರನ್ನು ತಣಿಸುವ ನೀತಿಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸುತ್ತಲೇ ಇದ್ದ. ಆದರೆ ಇವನ ಮಾತನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಕೇಳಲಿಲ್ಲ. ಜರ್ಮನ್ ಪುನಶ್ಶಸ್ತ್ರೀಕರಣದ ಬಗ್ಗೆ ಇವನು ನೀಡಿದ ಅಂಕಿಅಂಶ ಗಳನ್ನು ಇವನ ಪಕ್ಷದವರೇ ಸುಳ್ಳೆಂದು ಸಾರಿದರು. ನಾಜ಼ಿಗಳೂ ಇವನನ್ನು ಅವಹೇಳನಕ್ಕೆ ಗುರಿಪಡಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಹಲವರು ಇವನನ್ನು ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿಯೆಂದು ಹೊಗಳಿದರು. ಆದರೂ ಜನಪ್ರಿಯತೆ ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಬಹುತೇಕ ಏಕಾಂಗಿಯಾಗಿ ಉಳಿಯಬೇಕಾಯಿತು.

ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯದ ಸುಡೆಟನ್‌ಲ್ಯಾಂಡನ್ನು ಹಿಟ್ಲರ್ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಬ್ರಿಟನ್ ಒಡಂಬಡಿಕೆ ನೀಡಬೇಕಾಗಿ ಬಂದಾಗ ದೇಶಕ್ಕೆ ಅಪಾಯದ ಅರಿವು ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಉಂಟಾಯಿತು. ರಷ್ಯ–ಅಮೆರಿಕಗಳೊಂದಿಗೆ ಬ್ರಿಟನ್ ಸ್ನೇಹದ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಹಿಟ್ಲರನ ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗೆ ತಡೆ ಒಡ್ಡಬೇಕೆಂಬುದು ಇವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. 1939 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 3ರಂದು ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಆಗ ಮತ್ತೆ ನೌಕಾಬಲದ ಪ್ರಥಮ ಲಾರ್ಡ್ ಆಗಿ ಈತ ನೇಮಕಗೊಂಡ. ಕ್ರಮಕ್ರಮವಾಗಿ ಇವನ ಖ್ಯಾತಿ ಅಧಿಕವಾಯಿತು. ಆಗ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿ ದುರ್ಬಲ ನೀತಿ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಚೇಂಬರ್ಲಿನನ ಖ್ಯಾತಿ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಜರ್ಮನರ ನಾರ್ವೆ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗಾದ ಪರಾಭವದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಚೇಂಬರ್ಲಿನ್ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದ. ಆಗ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗ ಬಹುದಾಗಿದ್ದ ಏಕೈಕ ವ್ಯಕ್ತಿಯೆಂದರೆ ಚರ್ಚಿಲ್. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಸರ್ಕಾರದ ಎಲ್ಲ ಮುಖ್ಯ ಶಾಖೆಗಳ ಅನುಭವವನ್ನೂ ಪಡೆದಿದ್ದ ಇವನು ಮೇ 10ರಂದು ಹಿಟ್ಲರನ ಸೇನೆಗಳು ಹಾಲೆಂಡಿನ ಆಕ್ರಮಣದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದಂದು–ಪ್ರಧಾನಿಯಾದ. ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಕೈಗೊಂಡ ತೀರ್ಮಾನಗಳೇ ವಿವೇಕಪೂರ್ಣವಾದ ತೀರ್ಮಾನಗಳು ಎಂಬುದು ಇವನ ಬಲವಾದ ನಂಬಿಕೆ. ವಿಜಯ, ಏನೇ ಆಗಲಿ ವಿಜಯ ಎಂಬುದು ಇವನ ಧ್ಯೇಯವಾಕ್ಯ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇವನ ದೃಢನಿಲುವು, ದಿಟ್ಟತನ ನಾಯಕಗುಣ ಅತ್ಯಂತ ಅಧಿಕವಾಗಿ ಪ್ರಕಾಶಕ್ಕೆ ಬಂದುವು.

ಅಮೆರಿಕವೂ ರಷ್ಯವೂ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬುದು ಆರಂಭದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಲ್ ಹೊಂದಿದ್ದ ಆಕಾಂಕ್ಷೆ. 1941ರಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಲರನ ಸೇನೆ ರಷ್ಯವನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿದಾಗ, ಜಪಾನ್ ಪರ್ಲ್ ಹಾರ್ಬರಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಅವೆರಡೂ ದೇಶಗಳು ಯುದ್ಧಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿದುವು. ಕಮ್ಯೂನಿಸಂ ಅನ್ನು ಹಿಂದೆ ಕಟುವಾಗಿ ಟೀಕಿಸಿದ್ದ ಚರ್ಚಿಲನೇ ಈಗ ಆ ಬಗ್ಗೆ ಒಂದು ಚಕಾರವನ್ನೂ ಎತ್ತದೆ ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ನೆರವನ್ನೂ ನೀಡುವುದಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದ. ಆ ಎರಡೂ ದೇಶಗಳು ಯುದ್ಧ ಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ ಈಗ ವಿಜಯ ಸಿದ್ಧವಾದಂತೆ ಎಂದು ಚರ್ಚಿಲ್ ಬಗೆದ. ಆದರೂ ಕಷ್ಟದ ದಿನಗಳು

ಮುಗಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ಚರ್ಚಿಲ್ ಪದೇ ಪದೇ ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕನ್ನು ದಾಟಿ ಅಮೆರಿಕ, ಕೆನಡಗಳ ಸಮಾಲೋಚನೆ ಮತ್ತು ಸಹಕಾರಗಳಿಗಾಗಿ ಆದೇಶಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ. ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಪರಾಜಯದ ಘಟನೆ ಕಾದಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಚರ್ಚಿಲ್ ಟೀಕೆಗೆ ಒಳಗಾದ. ಆದರೆ ಇವನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನು ಸಡಿಲಗೊಳಿಸುವಂಥ ವಿರೋಧವೇನೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಚರ್ಚಿಲ್ ಎರಡು ಬಾರಿ ನ್ಯುಮೋನಿಯಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದರೂ ಛಲ ಬಿಡದೆ ತನ್ನ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ.

1942ರಲ್ಲಿ ಮಿತ್ರಸೇನೆಗಳು ಮೇಲುಗೈ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದವು. ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್–ಅಮೆರಿಕಗಳ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ರಷ್ಯನರು ವೀರಾವೇಶದಿಂದ ಸ್ಟಾಲಿನ್‌ಗಾರ್ಡ್ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದರು. ಪಶ್ಚಿಮಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಇನ್ನೊಂದು ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಬೇಕೆಂಬುದು ರಷ್ಯದ ಬೇಡಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಅಮೆರಿಕವೂ ಇದಕ್ಕೆ ಒಡಂಬಡುತ್ತಿದ್ದರೂ ಕೂಡಲೇ ಅದನ್ನಾರಂಭಿಸಲು ಚರ್ಚಿಲ್ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. 1944ರಲ್ಲಿ ನಾರ್ಮಂಡಿನಲ್ಲಿ ಮಿತ್ರ ಸೇನೆಗಳ ಆಕ್ರಮಣ ಆರಂಭವಾಯಿತು. 1945 ಏಪ್ರಿಲ್ ಅಂತ್ಯದ ವೇಳೆಗೆ ಜರ್ಮನಿಯ ಪತನ ಸಂಪೂರ್ಣಗೊಂಡಿತು.

1951ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಚುನಾವಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ಸರ್ವೇಟಿವ್ ಪಕ್ಷ ವಿಜಯ ಗಳಿಸಿತು. ಚರ್ಚಿಲ್ ಮತ್ತೆ ಪ್ರಧಾನಿಯಾದ. 1953ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಎಲಿಜಬೆತ್ ರಾಣಿಯ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕದ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ, ಚರ್ಚಿಲ್‌ಗೆ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ನೊಬೆಲ್ ಪಾರಿತೋಷಿಕವೂ ನೈಟ್ ಪದವಿಯ ಅತ್ಯುನ್ನತ ಶ್ರೇಣಿಯ (ಗಾರ್ಟರ್) ಗೌರವವೂ ಪ್ರಾಪ್ತವಾದವು. ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪ್ ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಇವನೇ ಕಾರಣ. 1955ರಲ್ಲಿ ಜಲಜನಕ ಬಾಂಬಿನ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಚರ್ಚಿಲ್ ಆದೇಶ ನೀಡಿದ. ನಾಲ್ಕುರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಶೃಂಗ ಸಭೆ ನಡೆಸಿ ವಿಶ್ವ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ಇವನ ಯೋಜನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಆ ಕೆಲಸ ಮಾಡಲಾಗಲಿಲ್ಲ. 1955 ಏಪ್ರಿಲ್ 5ರಂದು ಇವನು ಪ್ರಧಾನಿ ಹುದ್ದೆಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದ. ಅಧಿಕಾರ ತ್ಯಜಿಸಿದರೂ ಕಾಮನ್ಸ್ ಸಭೆಯ ಸದಸ್ಯತ್ವವನ್ನು ಬಿಡದೆ ಅದರ ಪಿತೃ ಎನಿಸಿದ.

1959ರ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲೂ ಜಯ ಗಳಿಸಿದ. 1963ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಗೌರವ ಪ್ರಜೆಯೆಂದು ಅಲ್ಲಿಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಇವನಿಗೆ ವಿಶೇಷವಾದ ಮನ್ನಣೆ ನೀಡಿತು. ಈತ 1965 ಜನವರಿ 24ರಂದು ನಿಧನನಾದ. (ಜಿ.ವಿ.ಎನ್.;ಎಚ್.ಕೆ.ಆರ್.)

ಚಲ್ಲಕೇತನ ಮನೆತನ: ನೋಡಿ–ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು

ಚಾಂದ್‌ಬೀಬಿ: ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವೀರಾಗ್ರಣಿ. ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನ ಅಲಿ ಆದಿಲ್ ಷಾನ (1558–80) ಪತ್ನಿ. ಅಹಮದ್‌ನಗರದ ಸುಲ್ತಾನ ಹುಸೇನ್ ನಿಜಾಮ್ ಷಾನ ಪುತ್ರಿ. ಅಲಿ ಆದಿಲ್ ಷಾ ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ, ರಾಣಿ ಚಾಂದ್‌ಬೀಬಿ ತನ್ನ ಗಂಡನ ತಮ್ಮನ ಮಗನಾದ ಇಬ್ರಾಹಿಮನಿಗೆ ಪಟ್ಟಕಟ್ಟಿ ತಾನೇ ಆಡಳಿತಸೂತ್ರ ವಹಿಸಿದಳು. ಈಕೆಯ ಆಳಿಕೆ ಜನಪ್ರಿಯವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅಂದಿನ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದ ವಜೀರರು ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದರು. ಕಮಾಲ್‌ಖಾನ್ ಎಂಬ ವಜೀರ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತವನ್ನು ತನ್ನ ಕೈಗೇ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದ್ದ. ಚಾಂದ್‌ಬೀಬಿ ಕಿನ್ವರ್‌ಖಾನ್ ಎಂಬುವನನ್ನು ನಿಯೋಜಿಸಿ ಕಮಾಲ್‌ಖಾನನನ್ನು ಕೊಲೆ ಮಾಡಿಸಿದಳು. ಕಿನ್ವರ್‌ಖಾನನಾದರೋ ಅಧಿಕಾರದಾಹಿಯಾಗಿ ಚಾಂದ್‌ಬೀಬಿಯನ್ನೇ ಸಾತಾರಾದ ಸೆರೆಗಟ್ಟಿದ. ಆದರೆ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಬಿಸೀನಿಯದ ಸೈನಿಕರು ಚಾಂದ್‌ಬೀಬಿಯನ್ನು ಸೆರೆಯಿಂದ ಬಿಡಿಸಿದರು. ಕಿನ್ವರ್‌ಖಾನ್ ಓಡಿಹೋದ. ಕೆಲಕಾಲಾನಂತರ ಚಾಂದ್‌ಬೀಬಿ ಬಿಜಾಪುರವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ತನ್ನ ತವರೂರಾದ ಅಹಮದ್‌ನಗರಕ್ಕೆ ತೆರಳಿದಳು. ಅಲ್ಲಿ ಆಗ ಈಕೆಯ ಸೋದರನಾದ ಬುರ್ಹಾನ್ ಷಾ ಅಹಮದ್ ನಗರದ ಸುಲ್ತಾನನಾಗಿದ್ದ. ಆತ ತನ್ನ ಮಗ ಇಬ್ರಾಹಿಂನನ್ನು ತನ್ನ ಉತ್ತರಾಧಿ ಕಾರಿಯೆಂದು ನೇಮಿಸಿದಾಗ, ಆ ಆಯ್ಕೆಯನ್ನು ಅವನ ಸೇನಾನಾಯಕ ವಿರೋಧಿಸಿದ. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಅವರ ನಡುವೆ ತೀವ್ರ ಹೋರಾಟಗಳುಂಟಾದುವು.

ಬುರ್ಹಾನ್ ಷಾನ ಮರಣಾನಂತರ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ತನ್ನ ಅತ್ತೆಯಾದ ಚಾಂದ್‌ಬೀಬಿಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಅಧಿಕಾರ ರೂಢನಾದರೂ ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಷಾನೊಡನೆ ನಡೆದ ಒಂದು ಕದನದಲ್ಲಿ ಮಡಿದ(1595). ಈತನ ಮಗ ಬಹಾದೂರ್‌ನನ್ನು ರಾಜ್ಯದ ವಾರಸುದಾರನೆಂದು ಚಾಂದ್‌ಬೀಬಿ ಘೋಷಿಸಿ ಆತನಿಗೆ ಬೆಂಬಲವಾಗಿ ನಿಂತಳು. ಆದರೆ ಅಹಮದ್ ಎಂಬಾತ ಇದನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಅಣಿಯಾದ. ಅಹಮದ್‌ನಗರದ ಈ ಆಂತರಿಕ ಕಲಹಗಳ ಉಪಯೋಗ ಪಡೆದು ಮೊಗಲ್ ರಾಜಕುಮಾರ ಮುರಾದ ಅಹಮದ್‌ನಗರದ ಮೇಲೆ ಏರಿ ಹೋದ. ಆಗ ಚಾಂದ್‌ಬೀಬಿ ಸ್ವತಃ ರಣರಂಗಕ್ಕೆ ಇಳಿದಳು. ಕಲಿತನದಿಂದ ಕಾದಾಡಿ ಮೊಗಲ್ ಸೈನ್ಯದ ಒತ್ತಡವನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದಳು. ಕೋಟೆಯನ್ನು ಭೇದಿಸಲು ಶತ್ರುಗಳು ಹೂಡಿದ ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಿದಳಲ್ಲದೆ, ತನ್ನ ನಂಬುಗೆಯ ಸೇನಾಪತಿಗಳಾದ ಷಾ ಅಲಿ ಮತ್ತು ಅಭಂಗ್‌ಖಾನರ ನೆರವಿನಿಂದ ಮೊಗಲರ ಸೈನ್ಯದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿದಳು. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಬಿಜಾಪುರದ ಸೈನ್ಯವೂ ಈಕೆಯ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಧಾವಿಸಿತು. ಇನ್ನು ಕದನ ಹೂಡಿ ಫಲವಿಲ್ಲವೆಂದು ಬಗೆದ ಮುರಾದ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಹಾತೊರೆದ. ಚಾಂದ್‌ಬೀಬಿಯೂ ಇದಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧಳಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಇಬ್ಬರ ನಡುವಣ ಹೋರಾಟಗಳು ಕೊನೆಗೊಂಡವು. ಆದರೆ ಬೀರಾರ್ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಈಕೆ ಮೊಗಲರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕಾಯಿತು.

ಶತ್ರುವಿನ ಮುತ್ತಿಗೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಹಮದ್‌ನಗರದ ರಾಜಮನೆತನದವರ ಅಂತಃಕಲಹಗಳು ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ನಿಂತಿದ್ದುವಾದರೂ ಈ ಕದನ ನಿಲುಗಡೆ ಒಪ್ಪಂದವೇರ್ಪಟ್ಟ ಕೂಡಲೇ ಹಳೆಯ ವೈಮನಸ್ಯಗಳು ಪುನಃ ತಲೆ ಎತ್ತಿದುವು. ಮೊಗಲರ ಕಾಟದಿಂದ ದೂರವಿರಲು ಈಕೆ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಜುನ್ನರ್‌ಗೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಬಯಸಿದಳು. ಆದರೆ ಮಹಮದ್‌ನಗರವನ್ನು ಈಕೆ ಮೊಗಲರಿಗೆ ಹಸ್ತಾಂತರಿಸಿದ್ದಾಳೆಂದು ಈಕೆಯ ವಿರೋಧಿಗಳು ಅಪಪ್ರಚಾರ ಆರಂಭಿಸಿ, ಪ್ರಜೆಗಳು ಇವಳಲ್ಲಿರಿಸಿದ್ದ ನಂಬುಗೆ ಸಡಿಲಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ನೆಹಂಗ್ ಖಾನ್ ಎಂಬ ಈಕೆಯ ವಿರೋಧಿ ನಾಯಕ ಈಕೆ ಮೊಗಲರೊಡನೆ ಏರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿ, ಇವಳ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಬದಿಗೆ ಸರಿಸಿ ಬೀರಾರಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ. ಆದರೆ ಮೊಗಲರ ಸೈನ್ಯ ಇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿತು.

ಇಷ್ಟಾದರೂ ಚಾಂದ್‌ಬೀಬಿಯ ವಿರೋಧಿಗಳು ಇವಳನ್ನು ದ್ವೇಷಿಸುತ್ತಲೇ ಇದ್ದರು. ರಾಜ್ಯದ ಹಿತಕ್ಕೆ ಮೊಗಲರೊಡನೆ ಸ್ನೇಹ ಆವಶ್ಯಕವೆಂಬ ಇವಳ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಈಕೆಯ ವಿರೋಧಿಗಳು ಅಲ್ಲಗಳೆದರು. 1600ರಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರನ ಸೈನ್ಯ ಅಹಮದ್‌ನಗರವನ್ನು ಮುತ್ತಿದಾಗ, ಈಕೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಇಚ್ಛೆ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದಳು. ಇದಕ್ಕೆ ಇವಳ ಪ್ರತಿಪಕ್ಷದವರ ವಿರೋಧವಿತ್ತು. ಕೋಟೆಯನ್ನು ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ಕಾಪಾಡಲು ಇವಳು ಎಲ್ಲ ಜಾಗರೂಕತೆಯನ್ನೂ ವಹಿಸಿ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ, ಈಕೆಯ ಪಕ್ಷದವನೇ ಆದ ಜಿಲ್ಲಾಖಾನನೂ ಅವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳೂ ಇವಳನ್ನು ಮೋಸದಿಂದ ಕೊಂದರು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ಅಹಮದ್‌ನಗರ ಮೊಗಲರ ಕೈಸೇರಿತು.

ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾ ಇವಳ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಬಿಜಾಪುರದ ಚಾಂದ್ ಬಾವಡಿ, ಇವಳೇ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಹೀರಾಪುರ ಮಸೀದಿ ಚಾಂದ್‌ಬೀಬಿಯ ನೆನಪಿನಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿವೆ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ)

ಚಾರ್ವಾಕ: ನಾಸ್ತಿಕ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಇದು ದರ್ಶನಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಮೊದಲನೆಯದು ಮತ್ತು ಸರ್ವ ದರ್ಶನಗಳಿಗೆ ಪ್ರತಿಕಕ್ಷಿಯಾದುದು. ಚಾರು + ವಾಕ್ = ಚಾರ್ವಾಕ್ ; ಚಾರ್ವಾಕ ಎಂದರೆ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಹಿಡಿಸುವ ಮಾತು ಎಂದರ್ಥ. ಲೋಕಾಯತ, ಲೋಕಾಯತನ, ಲೌಕಾಯ ಇತ್ಯಾದಿ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಈ ಮತವನ್ನು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ದೇವರ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲವಾದ ಕಾರಣ ಇದು ನಾಸ್ತಿಕ ಮತ. ಉಳಿದೆಲ್ಲ ದರ್ಶನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಿಲ್ಲೊಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಆತ್ಮನೆಂಬ ವಸ್ತುವನ್ನು ಒಪ್ಪುವವರಾದ ಕಾರಣ ಅವರೆಲ್ಲ ಆಸ್ತಿಕರು. ಚಾರ್ವಾಕರು ದೇಹಕ್ಕಿಂತಲೂ ಬೇರೆಯಾದ ಆತ್ಮನನ್ನೂ ಪಾಪಪುಣ್ಯಗಳನ್ನೂ ಪರಲೋಕಗಳನ್ನೂ ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಇವರದು ಶುದ್ಧ ಭೌತಿಕ ವಾದ. ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದಿಂದ ತಿಳಿಯುವ ವಸ್ತುಗಳೇ ನಿಜವಾದವು. ಅವು ನಾಲ್ಕು. ಪೃಥ್ವಿ, ನೀರು, ಅಗ್ನಿ, ಗಾಳಿ. ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಗೋಚರವಲ್ಲದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ನಂಬಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. ಸುಖದುಃಖಗಳಿಗೆ ವಸ್ತುಸ್ವಭಾವವೇ ಕಾರಣ. ನಾಲ್ಕು ಭೂತಗಳ ಸಂಯೋಗವೇ ದೇಹರೂಪವಾಗಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಯೋಗವಿಶೇಷದಲ್ಲಿಯೇ ಬುದ್ಧಿ, ಜ್ಞಾನ ಎಂಬ ಚೈತನ್ಯಶಕ್ತಿ ಹೊರಬೀಳುತ್ತದೆ. ಈ ಚೈತನ್ಯಶಕ್ತಿ ಭೌತ ಶಕ್ತಿಯೇ ಹೊರತು ಬೇರೆಯಲ್ಲ. ಆದಕಾರಣ ಶರೀರವಿರುವವರೆಗೆ ಆತ್ಮಶಕ್ತಿಯಿದ್ದು ಶರೀರದೊಂದಿಗೆ ಅದೂ ನಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಚಾರ್ವಾಕರಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೇ ಪ್ರಮಾಣ. ಅನುಮಾನಗಳಿಂದ ಸಿದ್ಧವಾಗುವ ಅನುಭವಗಳು ಕೇವಲ ಸಂದೇಹ ಮತ್ತು ಸಂಭಾವ್ಯತೆಯ ಮಟ್ಟಿಗೆ ತಲುಪಿಸುವ ಕಾರಣ ಖಚಿತಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಅನುಮಾನ ಪ್ರಮಾಣವಾಗಲಾರದೆಂದು ಇವರ ಅಭಿಮತ. ವಸ್ತುಸ್ವಭಾವವೇ ಕಾರಣಶಕ್ತಿ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಪರಿಣಾಮ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗುವುದಾದ ಕಾರಣ ಇವರು ಸ್ವಭಾವವಾದಿಗಳು. ಇದಕ್ಕೆ ಯಾದೃಚ್ಛಿಕವಾದವೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಒಬ್ಬನ ಇಚ್ಛಾಶಕ್ತಿಯ ನಿಮಿತ್ತ ಕಾರಣದಿಂದ ಪರಿಣಾಮ ಪರಂಪರೆ ಉಂಟಾಗುವಂತೆ ಕಂಡು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ನಮ್ಮ ಬಯಕೆಯಿಲ್ಲದೆ ನಮಗೆ ತಿಳಿಯದೆಯೇ ಸುಖದುಃಖಗಳ ಅನುಭವ ಬರುವ ಕಾರಣ ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಸಂಗಿಕವಾದವೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಚಾರ್ವಾಕರಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪಂಗಡದವರು ನೇತಿವಾದಿಗಳು ಅಂದರೆ ನಿಹಿಲಿಸ್ಟ್ ಅಥವಾ ನೆಗೆಟಿವಿಸ್ಟ್. ಪ್ರಪಂಚ ನಿತ್ಯವಲ್ಲ, ಸತ್ಯವಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಇವರ ಮತ. ಭಾರತೀಯ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಗಳಲ್ಲಿ ಆಸ್ತಿಕರು, ನಾಸ್ತಿಕರು, ಅದ್ವಯವಾದಿಗಳು–ಹೀಗೆ ಮೂರು ವಿಧ

ವಿಭಾಗಿಸಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ನಾಸ್ತಿಕರಿಗೆ ಇರುವ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಆಸ್ತಿ, ನಾಸ್ತಿ ಮತಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದು ಮೊದಲೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಸುಲಭವಲ್ಲ. ಆಸ್ತಿಕ ಮತದಲ್ಲಿ ನಾಸ್ತಿಕ ಮತದ ಖಂಡನೆಯೂ ನಾಸ್ತಿಕ ಮತದಲ್ಲಿ ಆಸ್ತಿಕ ಮತದ ಖಂಡನೆಯೂ ಕಾಣುವುದರಿಂದ ಅನಾದಿಕಾಲದಿಂದ ಎರಡೂ ಬಗೆಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಇದ್ದುವೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೊಂದೇ (ಇಂದ್ರಿಯ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ) ಪ್ರಮಾಣ; ಅನುಮಾನವೆಂದರೆ ಸಂದೇಹ; ಆಗಮವೆಂಬುದು ಕೇಳಿದುದು, ನೋಡಿದುದಲ್ಲ ಎಂಬ ಚಾರ್ವಾಕವಾದವನ್ನು ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರೇ ಆದಿಯಾಗಿ ಎಲ್ಲ ಮತಾಚಾರ್ಯರೂ ಖಂಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವೇ ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಆಭಾಸವಾಗುವುದು, ಅನುಮಾನವಿಲ್ಲದೆ ವ್ಯವಹಾರವೇ ಸಾಗಲಾರದು-ಎಂದು ವೇದಾಂತಿಗಳ ವಾದ. ಸುಶಿಕ್ಷಿತ ಚಾರ್ವಾಕರೆಂಬ ಕೆಲವರು ಅನುಮಾನ ಆಗಮಗಳನ್ನು ಆಂಶಿಕವಾಗಿ ಒಪ್ಪುತ್ತಾರೆ. ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಕ್ಕೆ ಗೋಚರವಾಗತಕ್ಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಅನುಮಾನ(ಯುಕ್ತಿ) ಆಗಮಗಳಿಗೆ ಅವಕಾಶವುಂಟೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ತಾರ್ಕಿಕರು ಯುಕ್ತಿಯಿಂದಲೇ ಅತ್ಯಂತ ಪರೋಕ್ಷವನ್ನು ನಂಬಿದರೆ ವೈದಿಕರು ಶಾಸ್ತ್ರದಿಂದ ಅಂಥ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ನಂಬುತ್ತಾರೆ. ಚಾರ್ವಾಕೇತರ ದರ್ಶನಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಪರಸ್ಪರ ವೈಚಿತ್ರ್ಯಗಳಿರುವುದರಿಂದ ಚಾರ್ವಾಕರಲ್ಲಿ ಈ ವಿಚಾರಗಳಿರುವುದರಲ್ಲಿ ಆಶ್ಚರ್ಯವಿಲ್ಲ. ಚಾರ್ವಾಕಮತಕ್ಕೆ ತಾರ್ಕಿಕರು ಹೇಳಿರುವ ಕೊನೆಯ ಸಮಾಧಾನ ಕುತೂಹಲಕರವಾಗಿದೆ: ಜೀವಾತ್ಮ, ಪರಮಾತ್ಮರನ್ನೂ ಪುಣ್ಯಪಾಪಗಳನ್ನೂ ನಂಬಿರುವ ನಮಗೆ ಅವೆಲ್ಲ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಏನೂ ನಷ್ಟವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅವು ಒಂದು ವೇಳೆ ಇದ್ದುದಾದರೆ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಸಾಧಿಸುವ ನಿಮ್ಮ ಗತಿ ಏನು; ಆದುದರಿಂದ ಸಂದೇಹ ಮಾರ್ಗವಾದರೂ ಆಸ್ತಿಕಮಾರ್ಗವೇ ಯುಕ್ತ.

ಚಾರ್ವಾಕಮತದ ಗುಣಾಂಶವನ್ನು ಹೇಳುವುದಾದರೆ ಮೂಲತಃ ವಸ್ತುಸ್ವಭಾವದಿಂದ ಸುಖದುಃಖಾದಿಗಳುಂಟಾಗುವ ಕಾರಣ, ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಪುರುಷನ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ಬರುವುದಿಲ್ಲವಾದ ಕಾರಣ ಪರರಲ್ಲಿ ದ್ವೇಷವೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಪರರಲ್ಲಿನ ರಾಗದ್ವೇಷಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸುವುದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ದರ್ಶನೋದ್ದೇಶ ಯಾವುದು? ಬದುಕಿರುವವರೆಗೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಬದುಕು, ಚೆನ್ನಾಗಿ ಬದುಕುವಂತೆ ಪರಿಸರ ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡು ಬದುಕು ಎನ್ನುವ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನ ಯಾರಿಗೆ ಬೇಕಿಲ್ಲ? ಇದರಲ್ಲಿ ನಿಷಿದ್ಧವಾದುದೇನಿದೆ? ಇವು ಚಾರ್ವಾಕ ಮತ ನಮ್ಮೆದುರಿಗಿಟ್ಟ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು. ಧರ್ಮ ಅಥವಾ ಸಮಾಜವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ವಿರೋಧವಾಗದ ಕಾಮನೆಗಳು ಗ್ರಾಹ್ಯವೆಂಬ ಮಾತು ಭಗವದ್ಗೀತೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಮಹಾಭಾರತ ಯುದ್ಧವಾದ ಮೇಲೆ ಧರ್ಮರಾಜ ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾದ ಅನಂತರ ಒಂದು ದಿನ ಚಾರ್ವಾಕನೆಂಬಾತ (ಈತನೊಬ್ಬ ರಾಕ್ಷಸನೆನ್ನಲಾಗಿದೆ) ತುಂಬಿದ ರಾಜಸಭೆಗೆ ಬಂದು ರಾಜನನ್ನು ದೂಷಿಸುವ ಒಂದು ಕಥೆ ಇದೆ. ಕೇವಲ ರಾಗಾಂಧನಾಗಿ, ರಾಜ್ಯಭೋಗದ ಲಾಲಸೆಯಿಂದ, ಸ್ತ್ರೀ ಬಾಲಶೇಷವಾಗಿ ಲಕ್ಷಾನುಗಟ್ಟಲೆ ಜನರ ನಾಶಮಾಡಿ, ಸತ್ತವರಿಗೆ ಸ್ವರ್ಗ ಬರುವುದೆಂದು ಸಾಯುವುದಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದ ಮಹಾಪಾಷಿಷ್ಠನೆಂದು ಧರ್ಮರಾಜ ನನ್ನು ಆ ಚಾರ್ವಾಕ ದೂಷಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅನಂತರ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಈ ರಾಕ್ಷಸನನ್ನು ಶಾಪದಿಂದ ಕೊಂದುಬಿಡುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಕಥೆ. ಇದರಿಂದ ಎರಡು ಅಂಶಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಬೀಳುತ್ತದೆ. ಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ಸುಖವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ತಾವೂ ಸುಖವಾಗಿರಬೇಕು. ಕೇವಲ ತಮ್ಮ ಸುಖಕ್ಕೋಸ್ಕರವೇ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ಹಿಂಸಿಸಬಾರದು ಎಂಬ ಪ್ರಪಂಚಾನುಗ್ರಹ ದೃಷ್ಟಿಯೇ ಚಾರ್ವಾಕಮತದ ಮುಖ್ಯ ಧ್ಯೇಯವಾಗಿತ್ತೆಂಬು ದೊಂದು. ಇನ್ನೊಂದು, ಮತೀಯ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಗೆ, ವೈಚಾರಿಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದ ಭಾರತೀಯ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿಯೂ ವಿರೋಧಾಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಅಸಹನೆ, ಅವುಗಳ ದಮನ, ನಾಶಗಳಂಥ ಅವೈಚಾರಿಕ ಕ್ರಮಕ್ಕೆ ಕ್ವಚಿತ್ತಾಗಿಯಾದರೂ ಅವಕಾಶವಿತ್ತೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಚಾರ್ವಾಕ ದರ್ಶನದಂಥ ಕೆಲವು ನಿದರ್ಶನಗಳಿದ್ದುವು. (ಜಿ.ಆರ್.ಪಿ.)

ಚಾವುಂಡರಾಯ: ಪಶ್ಚಿಮ ಗಂಗರಾಜ 2ನೆಯ ಮಾರಸಿಂಹ (963-74) ಮತ್ತು 4ನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲ (974-99) ಇವರ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಯೋಧಾಗ್ರಣಿಯೂ ಮಂತ್ರಿಯೂ ಆಗಿದ್ದವ. ಈತ ಚಾವುಂಡರಾಯ ಪುರಾಣವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಕನ್ನಡ ಮಹಾಪುರಾಣವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಜೈನಧರ್ಮೀಯನಾದ ಈತನ ತಾಯಿ ತಂದೆಗಳು ಯಾರೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಪಂಚಬಾಣನೆಂಬ ಕನ್ನಡ ಕವಿ ತನ್ನ ಭುಜಬಲಿ ಚರಿತೆಯಲ್ಲಿ (ಸು.1614) ಚಾವುಂಡರಾಯನ ತಾಯಿ ಕಾಳಲದೇವಿಯೆಂದೂ ಪತ್ನಿ ಅಜಿತಾದೇವಿಯೆಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಆಧಾರವೇನೋ ತಿಳಿಯದು. ಆದರೆ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ಜಿನಗೃಹವೊಂದನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದ ಜಿನದೇವಣ ಚಾವುಂಡರಾಯನ ಮಗನೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಶಾಸನಾಧಾರವಿದೆ. ಆರ್ಯಸೇನ ಅಥವಾ ಆರ್ಯನಂದಿಯ ಶಿಷ್ಯನಾದ ಅಜಿತಸೇನಾಚಾರ್ಯ ಈತನ ಗುರು. ಗೊಮ್ಮಟಸಾರದ ಕರ್ತೃ ನೇಮಿಚಂದ್ರ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಇವನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಗುರು.

ಚಾವುಂಡರಾಯನಿಗೆ ನೇಮಿತೀರ್ಥಂಕರನ ಯಕ್ಷಿಯ ಹೆಸರಾದ ಚಾಮುಂಡಿ ಎಂಬುದರಿಂದ ಆ ಹೆಸರು ಬಂದಿರಬಹುದು. ಹೀಗೆಯೆ ಈತನಿಗೆ ಗೊಮ್ಮಟ, ಗೊಮ್ಮಟರಾಯ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳು ನೇಮಿತೀರ್ಥಂಕರನ ಯಕ್ಷಿ ಕೂಷ್ಮಾಂಡಿ(ನಿ)ಯನ್ನು ಯಾವುದೋ ವಿಶೇಷ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹರಸಿಕೊಂಡದ್ದಕ್ಕಾಗಿಯೋ ಆಕೆಯ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಸಾದಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರನಾದದ್ದಕ್ಕಾಗಿಯೋ ಆ ಯಕ್ಷಿಯ ಪ್ರಾಕೃತ ರೂಪದ ಹೆಸರು ಗುಮ್ಮಡಿಯ ಮೂಲಕವಾಗಿ ಬಂದಿರಬೇಕು ಎಂದು ಊಹೆ. ದೊಡ್ಡಯ್ಯ, ಅನಂತಕವಿ, ದೇವಚಂದ್ರ ಇವರ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಚಾವುಂಡರಾಯ ಪರವಾದ ವೃತ್ತಾಂತದಲ್ಲಿ ಈತ ಈ ಕೂಷ್ಮಾಂಡಿ ಯಕ್ಷಿಯ ವಿಶೇಷ ಕೃಪೆಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿಯೇ ಬಾಹುಬಲಿ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಚಾವುಂಡರಾಯ ಆ ಯಕ್ಷಿಯ ಆರಾಧಕನಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದೂ ಬಾಹುಬಲಿ ನಿರ್ಮಾಣ ಮೊದಲಾದ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಕೆಯಿಂದ ಪ್ರೇರಣೆ ಪಡೆದನೆಂಬ ವಾರ್ತೆ ಜನಜನಿತವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ತೋರುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ನೇಮಿಚಂದ್ರಯತಿ ಚಾವುಂಡರಾಯನ ಪ್ರತಿಬೋಧನಾರ್ಥವಾಗಿ ಬರೆದು, ಈತನ ನಾಮಾಂತರವಾದ ಗೊಮ್ಮಟ ಎಂಬುದರಿಂದಾಗಿಯೇ ಗೊಮ್ಮಟ ಸಾರ ಎಂದು ತನ್ನ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ಹೆಸರು ಕೊಟ್ಟನೆಂದು ಕೆಲವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾರೆ. ಚಾವುಂಡರಾಯನಿಗೆ ರಾಯ, ಅಣ್ಣ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದು ರಾಯ ಎಂಬುದು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ಗೊಮ್ಮಟಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ್ದು ಮುಂತಾದ ಮಹಾಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಮೆಚ್ಚಿ ರಾಚಮಲ್ಲ ಈತನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಬಿರುದು ಎಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಚಾವುಂಡರಾಯ ಇಮ್ಮಡಿ ಮಾರಸಿಂಹನ ಸಹಪಾಠಿಯೂ ಆತನ ವಿಶ್ವಾಸಪಾತ್ರನಾದ ಯೋಧನೂ ಆಗಿದ್ದು, ಅವನ ಅನೇಕ ವಿಜಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಃ ಸೇನಾನಿಯಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ನಾಲ್ವಡಿ ರಾಚಮಲ್ಲನಲ್ಲಿ ಈತ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದುದು ನಿಶ್ಚಯ (ಸ್ಥಿರ ಜಿನಶಾಸನೋದ್ಧರಣರಾದಿಯೊಳಾರೆನೆ ರಾಚಮಲ್ಲಭೂವರ ವರಮಂತ್ರಿರಾಯನೆ...). ರಕ್ಕಸಗಂಗನ ಆಳಿಕೆಯ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಈತ ಇದ್ದಿರಬಹುದಾದರೂ ರಾಜ್ಯಾರಂಭದ ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಮಾತ್ರ ಆತನ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಪ್ರಾಯಃ 990ರ ವೇಳೆಗೆ ತೀರಿಕೊಂಡಿರಬೇಕು ಎಂಬುದಾಗಿ ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ರಕ್ಕಸಗಂಗನ ಕಾಲದವನಾದ ಕವಿ 1ನೆಯ ನಾಗವರ್ಮ ತನ್ನ ಛಂದೋಂಬುಧಿಯಲ್ಲಿ ಚಾವುಂಡರಾಯ ತನ್ನ ಪೋಷಕನೆಂಬುದಾಗಿಯೂ ಅಜಿತಸೇನಾಚಾರ್ಯ ಆಚಾರ್ಯನೆಂಬುದಾಗಿಯೂ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಹೀಗೆ ತಿಳಿಯಲು ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ.

ಚಾವುಂಡರಾಯ ಇಮ್ಮಡಿ ಮಾರಸಿಂಹನ ವಿಜಯೋದ್ಯಮಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳನ್ನು ಗಳಿಸಿದ್ದು, ಚಾವುಂಡರಾಯ ಪುರಾಣದ ಆದ್ಯಂತ ಭಾಗಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿಂದಲೂ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಸು.983ರ ಒಂದು ಶಾಸನದಿಂದಲೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಗಂಗರಾಜ್ಯದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ವಿಸ್ತರಣೆ, ಆಕ್ರಮಣಕಾರರ ವಿಧ್ವಂಸನ, ಅನ್ಯಕ್ರಾಂತ ದೇಶಭಾಗಗಳ ಸ್ವಾಧೀನತೆ ಇವುಗಳ ಸಾಧನೆಗೆ ಈತ ಪ್ರಮುಖ ಸಹಾಯಕನಾದನೆಂದು ಆ ವಿವರಣೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿಯೂ ಮೇಲಿನ ಸಾಹಸಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆರಡು ಉಲ್ಲೇಖವಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಈತನ ಪೌರುಷದ ಆಲಂಕಾರಿಕ ವರ್ಣನೆಯೇ ಹೆಚ್ಚು. ಈತ ಹೋರಾಡಿದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಳಗಳ ವಿಚಾರ ವಿಶದವಾಗಿ ಇತಿಹಾಸದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ವಜ್ಜಳದೇವನೆಂಬುವನು ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನ ಮಾಂಡಲಿಕನಾಗಿ ಪುಲಿನಾಡನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದು ಬಳಿಕ ಪರಮಾರರ ಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಸೇರಿಕೊಂಡವನಿರಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿನ ನೊಳಂಬ ಬಹುಶಃ 2ನೆಯ ಪೊಳಲ್ಚೋರನೋ ವೀರಮಹೇಂದ್ರನೋ ಆಗಿರಬೇಕು, ಚಾಳುಕ್ಯ ವಂಶದ ರಾಜಾದಿತ್ಯ ಇಲ್ಲಿಯ ರಾಜಾಯ್ತ ಇರಬಹುದು ಮುಂತಾಗಿ ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈತನ ಧರ್ಮಶ್ರದ್ಧೆಯ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳನ್ನು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ಇಂದೂ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಇಂದ್ರಗಿರಿಯ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿರುವ ಮಹೋನ್ನತ ಗೊಮ್ಮಟವಿಗ್ರಹ ಈತನ ಕೀರ್ತಿಗೆತ್ತಿದ ಕಳಸವಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಗ್ರಹದ ಉಭಯ ಪಾರ್ಶ್ವಗ ಳಲ್ಲಿಯೂ ಹುತ್ತದ ಮೇಲೆ ಕನ್ನಡ, ತಮಿಳು ಮತ್ತು ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ, ಚಾವುಂಡರಾಯ ಆ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದ್ದಾಗಿ ತಿಳಿಸುವ ಶಿಲಾಲೇಖಗಳಿವೆ. ಬೊಪ್ಪಣಪಂಡಿತನ ಗೊಮ್ಮಟಸ್ತುತಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿಯೂ ನೇಮಿಚಂದ್ರ ಯತಿಯ ಗೊಮ್ಮಟಸಾರದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಘೋಷಿಸಿದೆ. ಪೌದನಪುರದಲ್ಲಿ ಭರತಚಕ್ರವರ್ತಿನಿರ್ಮಿತವಾದ ಬಾಹುಬಲಿಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ನೋಡಬೇಕೆಂದು ಚಾವುಂಡರಾಯನಿಗೆ ಅಭಿಲಾಷೆಯುಂಟಾಗಿ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಹೊರಡಲು ಸಿದ್ಧನಾದಾಗ ತಿಳಿದವರು ಅದು ಈತನ ಶಕ್ತಿಗೆ ಮೀರಿದ್ದೆಂದು ಹೇಳಿದರು. ಆಗ ಅದೇ ರೀತಿಯ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ತಾನು ಮಾಡಿಸಬೇಕೆಂದು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಈ ಗೊಮ್ಮಟಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಯತ್ನ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಮಾಡಿಸಿದ. ಇದು ಬೊಪ್ಪಣಪಂಡಿತನ ವಿವರಣೆಯ ಸಾರ. ಇದೇ ವಿಷಯ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳೊಡನೆ ದೊಡ್ಡಯ್ಯನ ಭುಜಬಲಿಶತಕ (ಸು.1550), ಪಂಚಬಾಣನ ಭುಜಬಲಿ ಚರಿತೆ (ಸು.1614) ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಬಂದಿದೆ. ಚಾವುಂಡರಾಯ ಬಾಹುಬಲಿ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿ ಅಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿದ್ದನ್ನೂ ಅದರ ಪೂಜಾವ್ಯವಸ್ಥೆಗಾಗಿ ಹಲವಾರು ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ದತ್ತಿ ಬಿಟ್ಟಿದ್ದು ದೊಡ್ಡಬೆಟ್ಟದ ಕೆಳಗೆ ಗ್ರಾಮವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿಕೊಟ್ಟದ್ದು ಇಂಥ ಧರ್ಮಕಾರ್ಯವನ್ನು ನಡೆಸಿದ್ದಕ್ಕೆ ಸುಪ್ರೀತನಾದ ರಾಜಮಲ್ಲ ದೊರೆ ಚಾವುಂಡರಾಯನಿಗೆ ರಾಯನೆಂಬ ಬಿರುದು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದನ್ನೂ ಭುಜಬಲಿ ಚರಿತೆಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಗೊಮ್ಮಟಸಾರದ (ಸು.960) ಕರ್ಮಕಾಂಡದ ಕೆಲವು ಗಾಥೆಗಳು ಈತನ ಗುಣಾತಿಶಯದ ಸಂಕೀರ್ತನೆಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಇದರ 968ನೆಯ ಗಾಥೆ, ನೇಮಿಚಂದ್ರ ನಿಂದ ಗೊಮ್ಮಟಸಾರವನ್ನು ಬರೆಸಿದ್ದು, ಚಾವುಂಡರಾಯ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿ ನೇಮಿನಾಥ ಜಿನಬಿಂಬವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ್ದು ಹಾಗೂ ಭವ್ಯವಾದ ಗೊಮ್ಮಟೇಶ್ವರ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಭಾವಿಸಿದ್ದಾರೆ. 969ನೆಯ

ಗಾಥೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಗೊಮ್ಮಟಮೂರ್ತಿ ನಿರ್ಮಾಣದ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. 970–71ನೆಯ ಗಾಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಆತನಿಂದಾದ ಈಷತ್ಪ್ರಾಗ್ಭಾರ ಜಿನಭವನದ ಹಾಗೂ ಸ್ತಂಭದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇವು ಚಾವುಂಡರಾಯ ಬಸದಿ ಮತ್ತು ತ್ಯಾಗದ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರ ಕಂಬ ಇವನ್ನು ಕುರಿತಿವೆಯೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾ ಗಿದೆ. ಅಖಂಡ ಬಾಗಿಲು ಮತ್ತು ಗುಳ್ಳಕಾಯಜ್ಜಿ ಪ್ರತಿಮೆ ಇವೂ ಚಾವುಂಡರಾಯಕೃತ ವೆಂದು ಪ್ರತೀತಿಯಿದೆ.

ಯುದ್ಧವೀರನೂ ಧರ್ಮವೀರನೂ ಆಗಿದ್ದ ಚಾವುಂಡರಾಯ ಕವಿಯೂ ಕವಿಜನ ಪೋಷಕನೂ ಆಗಿ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಣೀಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ರನ್ನ ಮೊದಲು ಅಜಿತಸೇನಾಚಾರ್ಯರಲ್ಲಿ ಚಾವುಂಡರಾಯನೊಡಗೂಡಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿ, ಅನಂತರ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಈತನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದಿರಬಹುದು ಎಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಚಾವುಂಡರಾಯನ ಶೌರ್ಯ ಔದಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಅಜಿತಪುರಾಣದಲ್ಲಿಯೂ ಗದಾಯುದ್ಧ ದಲ್ಲಿಯೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕೀರ್ತಿಸಿದೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಹೆಬ್ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಈ ಇಬ್ಬರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನೂ ಒಂದೆಡೆಗೆ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಕೆತ್ತಿರುವುದು, ರನ್ನ 989ರಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ್ದ ತನ್ನ ಮಗನಿಗೆ ಚಾವುಂಡರಾಯನ ರಾಯ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನಿಟ್ಟುದು ಇವರ ಮಧುರ ಮೈತ್ರಿಯ ದ್ಯೋತಕ ವಾಗಿದೆ. ರನ್ನನ ಅನುಪಲಬ್ಧಕೃತಿಗಳಾದ ಚಕ್ರೇಶ್ವರಚರಿತ, ಪರಶುರಾಮಚರಿತಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದಾದರೂ ಚಾವುಂಡರಾಯಪರವಾದುದಾಗಿರಬೇಕು ಎಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. 1ನೆಯ ನಾಗವರ್ಮನೂ ಛಂದೋಂಬುಧಿಯಲ್ಲಿ ಚಾವುಂಡರಾಯನ ಆಶ್ರಯವನ್ನು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ನೇಮಿಚಂದ್ರಯತಿ ಚಾವುಂಡರಾಯನ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದ ಆತನ ಪ್ರತಿಬೋಧನಾರ್ಥವಾಗಿಯೇ ಗೊಮ್ಮಟಸಾರ, ತ್ರಿಲೋಕಸಾರ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಬರೆದುದಾಗಿ ಆ ಗ್ರಂಥಗಳ ಟೀಕಾಕಾರ್ತರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. (ಜಿ.ಎಸ್.ಎಸ್‌ಐ.;ಟಿ.ವಿ.ವಿ.;ಕೆ.ಎಸ್.ಎಸ್.)

ಚಾಳುಕ್ಯ ವಂಶ: ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಒಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತ ರಾಜಮನೆತನ. ಈ ಮನೆತನದ ಅರಸರು ಸತ್ತ್ವಯುತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿ, ನಾಲ್ಕು ಶತಮಾನಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ಇತಿಹಾಸ ರೂಪಿಸಿ ಅಜೇಯವಾದ ಕೀರ್ತಿ ಪಡೆದರು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕಲೆಗಳಿಗೆ ಅಮಿತವಾದ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದರು. ಇವರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ವಾಸ್ತು ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ ಈ ಅರಸು ಮನೆತನ ಭಾರತದ ಪ್ರಬಲ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳಲ್ಲೊಂದೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿದೆ. ಕನ್ನಡಿಗರಾದ ಇವರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದ ಹೊರಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿದರು. ಭಾರತದಾದ್ಯಂತವಲ್ಲದೆ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯವೇ ಮುಂತಾದ ಇತರ ಕಡೆಗಳಿಗೂ ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹರಡುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ಈ ಮನೆತನದ ನಾನಾ ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿ, ಕಲ್ಯಾಣ, ವೆಂಗಿ, ವೇಮುಲವಾಡ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದವು. ಈ ಶಾಖೆಗಳ ಅರಸರಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೂ ನಾನಾ ಶಾಖೆಗಳವರು ಕರ್ನಾಟಕದ ಹೊರಗೂ ಆಳಿದರು.

ಈ ವಂಶದ ಹೆಸರು ಬಾದಾಮಿಯ ಶಾಖೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಚಳುಕ್ಯ ಎಂದೂ ಕಲ್ಯಾಣದ ಶಾಖೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಚಾಳುಕ್ಯ ಎಂದೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಚಳ್ಕಿ, ಚಳುಕಿ, ಚಳುಕ್ಯ, ಚಾಳುಕ್ಯ ಎಂಬ ರೂಪಗಳೂ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲದರ ಮೂಲಪದದ ಅರ್ಥವೇನು ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. ಇದೊಂದು ವ್ಯಕ್ತಿನಾಮ ವಾಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ದ್ರಾವಿಡರ ಒಂದು ಪಂಗಡದ ಜನಾಂಗದ ಹೆಸರಾಗಿರಬಹುದು. 3ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಖಂದಚಲಿಕಿ ರೆಮ್ಮಣಕನೆಂಬ ಹೆಸರು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇವನಿಗೂ ಚಳುಕ್ಯರಿಗೂ ಯಾವ ಸಂಬಂಧವನ್ನೂ ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗದಾದರೂ ಚಳುಕ್ಯ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಪ್ರಾಚೀನ ರೂಪವಿದು ಎಂಬ ಒಂದು ಊಹೆ ಇದೆ. 11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅನಂತರ ಹುಟ್ಟಿದ ಶಾಸನಗಳು ಈ ಹೆಸರಿನ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ಹಲವಾರು ಕಥೆಗಳನ್ನು ಹೆಣೆದಿವೆ. ಚುಲುಕ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪದದಿಂದ ಚಲುಕ್ಯ ಬಂತೆಂಬುದು ಒಂದು ಹೇಳಿಕೆ. ಚುಲುಕ ಎಂದರೆ ಎರಡು ಅಂಗೈಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸಿದರೆ ಉಂಟಾಗುವ ಬೊಗಸೆ. ಬಿಲ್ಹಣ ತನ್ನ ವಿಕ್ರಮಾಂಕ ದೇವಚರಿತದಲ್ಲಿ ಈ ಕುರಿತು ಒಂದು ಕಥೆ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ದುಷ್ಟರನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸಿ, ಶಿಷ್ಟರನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲು ನಾಡಿಗೆ ಒಬ್ಬ ಮಹಾಪುರುಷನ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇದೆ ಎಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ, ಅಂಥ ಒಬ್ಬ ಪುರುಷನನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಬೇಕೆಂದು ಬ್ರಹ್ಮನನ್ನು ಇಂದ್ರ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿದ. ಇದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿದ ಬ್ರಹ್ಮ ಸಂಧ್ಯಾಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರ್ಘ್ಯ ಬಿಡುವಾಗ ತನ್ನ ಚುಲುಕದಲ್ಲಿದ್ದ ನೀರನ್ನು ದೃಷ್ಟಿಸಿದ. ಆಗ ಬೊಗಸೆಯಿಂದ ವೀರನೊಬ್ಬ ಉದಯಿಸಿದ. ಚುಲುಕದಿಂದ ಬಂದವನಾದ್ದರಿಂದ ಇವನೇ ಚಲುಕ್ಯ, ಚಾಲುಕ್ಯ, ಚಾಳುಕ್ಯ ಎನಿಸಿಕೊಂಡ.

ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ಕುರಿತ ಇನ್ನೊಂದು ಹೇಳಿಕೆ ಇದೆ. ಇವರು ಅಯೋಧ್ಯೆಯಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಬಂದವರು. ಈ ವಂಶದ ಹದಿನಾರು ಅರಸರು ದಕ್ಷಿಣಾ ಪಥದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಮೇಲೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಇವರು ಸತ್ತ್ವಹೀನರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ವಂಶದ ಜಯಸಿಂಹ ಪುನಃ ಬಲಸಂವರ್ಧನೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮನೆತನದ ಕೃಷ್ಣನ ಮಗನಾದ ಇಂದ್ರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಕಾರಣನಾದ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಯಾರೆಂಬುದು ತಿಳಿಯದು. ಅಂಥವರಾರೂ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದ್ದಂತಿಲ್ಲ. ಜಯಸಿಂಹನಿಗೆ ಹಿಂದೆ, ಚಾಳುಕ್ಯರು ಸತ್ತ್ವಹೀನರಾಗಿದ್ದ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಮೊದಲು 16 ಜನ ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಲ್ಲಿ ಆಳಿದರೆಂಬ ಮಾತನ್ನು ನಂಬುವುದಾದರೆ ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಲ್ಲಿ ಇವರ ಆಳಿಕೆ ಸು. 130ರ ವೇಳೆಗೆ ಆರಂಭವಾಯಿತೆನ್ನ ಬೇಕು. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಹೇಳಿಕೆಯನ್ನು ನಂಬಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮೂಲನಾಮ ಚಲುಕಿ, ಚಲ್ಕಿ, ಸಲುಕಿ ಅಥವಾ ಸಲ್ಕಿ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಪದ ಎಂದು ಊಹಿಸುವುದು ಹೆಚ್ಚು ಸಮಂಜಸ. ಇದು ಹಾರೆಯಂಥ ಕೃಷಿ ಉಪಕರಣದ ಹೆಸರು. ಈ ಮನೆತನದ ಮೂಲಪುರುಷ ಇದನ್ನು ತನ್ನ ಅಂಕಿತನಾಮವಾಗಿ ಸ್ವೀಕರಿಸಿರ ಬೇಕು. ಕೃಷಿ ಉಪಕರಣದ ಹೆಸರಿನ ಜೊತೆಗೆ ಅಪ್ಪ ಎಂಬ ಗೌರವ ಪದ ಜೋಡಿಸಿ ಹೆಸರಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವ ರೂಢಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಈಗಲೂ ಇದೆ (ಉದಾ: ಸಲ್ಕೆಪ್ಪ, ಗುದ್ಲೆಪ್ಪ), ಚಾಳುಕ್ಯರು ಮೂಲತಃ ಬಾದಾಮಿಯ ಕೆಲಬಲದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವ ಒಕ್ಕಲಿಗರ ಬಣಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರಿರಬೇಕು. ಬರಬರುತ್ತ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ವಿಶಾಲ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ದಾಗ ಇವರ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಪೌರಾಣಿಕತೆಯನ್ನೂ ಪಾವಿತ್ರ್ಯವನ್ನೂ ಕೊಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ದಂತಕತೆ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿರಬೇಕು.

ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರ ಸಮಕಾಲೀನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಕಥೆಗಳಾವುವೂ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇವರು ಮೂಲತಃ ಕನ್ನಡಿಗರೇ ಎಂಬ ವಿಷಯ ಅವುಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಕದಂಬರಂತೆ ಇವರೂ ಹಾರೀತಿ ಪುತ್ರರು, ಮಾನವ್ಯಸ ಗೋತ್ರರು. ವರಾಹ ಇವರ ಲಾಂಛನ. ಈ ಅರಸರ ಪುಲಕೇಶಿ, ಬಿಟ್ಟರಸ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳನ್ನೂ ನೋಡುತ್ತ ಗೆಲ್ವೋಂ, ಪ್ರಿಯಗಳ್ಳ ಇತ್ಯಾದಿ ಬಿರುದುಗಳನ್ನೂ ಇವರು ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವನ್ನೂ ಆ ಭಾಷೆ ಹಾಗೂ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಕೆತ್ತಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳನ್ನೂ ಗಮನಿಸಿದರೆ ಇವರಿಗೆ ಆ ಭಾಷೆಯ ಮೇಲೆ ಲಿಪಿಯ ಮೇಲೆ ಇದ್ದ ಒಲವು ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲದಿಂದ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಸಾಹಿತ್ಯ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರೌಢವಾಗು ತ್ತದೆ. ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಸುವ ರೂಢಿ ಪ್ರಬಲವಾಗುತ್ತದೆ. ಇವರ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಇವರ ಸೇನೆಯನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕಬಲ ಎಂದು ಕರೆದಿರುವುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರು ಕರ್ನಾಟಕದ ಈ ಅರಸರೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದ್ದರು. ಪಾಂಡ್ಯ ವಂಶದ ನೆಡುಂಜಡೈಯನ ಅಜ್ಜನಾದ ಶಡೈಯನನ್ನು ಮಧುರ ಕರುಣಾಟಕನ್ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಿರುವುದು ಪಾಂಡ್ಯರು ಕರ್ನಾಟಕದವ ರೊಡನೆ, ಚಳುಕ್ಯರೊಡನೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಮಧುರವಾದ ಸಂಬಂಧದ ದ್ಯೋತಕವಾಗಿದೆ. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ರಾಜ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಕನ್ನಡ ರೂಪವಾದ ಬಿಟ್ಟರಸ ಎಂಬುದನ್ನು ಒಂದು ತಾಮ್ರ ಶಾಸನದ ಮೊಹರಿನ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಈ ವಂಶದ ಬುದ್ಧರಸನ ಬಿರುದು ಮದನಂಗಾಶ್ರಯ ಎಂದಿತ್ತು ಎಂಬ ವಿಷಯ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದಿದೆ. ಇದು ಸುಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕನ್ನಡದ ಬಿರುದು. ಈ ಎಲ್ಲ ಮಾಹಿತಿಗಳಿಂದ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಮೂಲತಃ ಕನ್ನಡಿಗರೇ ಎಂಬುದೂ ಇವರು ಉತ್ತರದ ಅಯೋಧ್ಯೆಯಿಂದ ಬಂದವರೆಂಬುದು ಅನಂತರ ಹೆಣೆಯಲಾದ ಕಥೆಯೆಂಬುದೂ ಸ್ಪಷ್ಟ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರು: ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ: 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ವಾತಾಪಿ ಅಥವಾ ಬಾದಾಮಿಯನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಇವರು ಸು.2 ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಭಾರತದ ನಾನಾ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಚಳುಕ್ಯ ವಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿ ಶಾಖೆಯೇ ಪ್ರಾಚೀನತಮವಾದುದು. ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರನ್ನು ಹಾರೀತಿಪುತ್ರರು, ಮಾನವ್ಯಸ ಗೋತ್ರಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು, ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರಿಂದ ಪೋಷಿತರು ಹಾಗೂ ಕಾರ್ತಿಕೇಯನ ಆರಾಧಕರು, ನಾರಾಯಣ ಅನುಗ್ರಹಿಸಿದ ವರಾಹಲಾಂಛನರು ಎಂದು ಇವರ ಶಾಸನಗಳು ವರ್ಣಿಸುತ್ತವೆ.

ಸಾಹಿತ್ಯ ಹಾಗೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿರುವ ಮೊದಲ ಚಳುಕ್ಯ ದೊರೆ ಜಯಸಿಂಹ, ಈತ ಕದಂಬರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಅಧಿಕಾರಿಯೋ ಮಾಂಡಲಿಕನೋ ಆಗಿದ್ದನೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಮಾನ್ಯಪುರ ಶಾಖೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅರಸ ಅಭಿಮನ್ಯುವಿನ ಮಾಂಡಲಿಕ ಜಯಸಿಂಹನೆಂಬುವನ ಹೆಸರು ಶಾಸನೋಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಇವನೇ ಚಳುಕ್ಯ ಜಯಸಿಂಹನಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲು ಅವಕಾಶವಿದೆ. ಆದರೆ ಖಚಿತವಾದ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಜಯಸಿಂಹ 500–520ರವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳಿರಬಹುದು. ಇವನ ಮಗ ರಣರಾಗ (ಸು. 520–40). ಇವನ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಗಳೇನೂ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ.

ರಣರಾಗನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿ (540–66). ಈತ ಇತಿಹಾಸದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕ, ಕದಂಬರನ್ನು ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ಪದಚ್ಯುತಗೊಳಿಸಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯವೊಂದರ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಅಡಿಪಾಯ ಹಾಕಿದ. ಬಾದಾಮಿಯನ್ನು ಚಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಒಂದನೆಯ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ (566–96) ಚಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸುಭದ್ರ ಗೊಳಿಸಿದ. ನಳ, ಮೌರ್ಯ ಹಾಗೂ ಕದಂಬರಿಗೆ ಕಾಳರಾತ್ರಿ ಸ್ವರೂಪನಾ ಗಿದ್ದು, ಸೇಂದ್ರಕರನ್ನೂ ತನ್ನ ಅಧೀನರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ.

ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಮಗನಾದ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಲು ಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಕನಾಗಿರಲಿಲ್ಲವಾಗಿ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ತಮ್ಮ ಮಂಗಲೇಶ (596–619) ರಾಜ್ಯಸೂತ್ರ ಗಳನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡ. ಸು.602ರಲ್ಲಿ ಕಳಚುರಿ ಬುದ್ಧರಾಜ, ಕೊಂಕಣದ ರೇವತೀ

ದ್ವೀಪದ ಸ್ವಾಮಿರಾಜ ಇವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಚಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಐಹೊಳೆ ಶಾಸನದಿಂದ ಈತನ ಸೈನ್ಯ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮ ಸಮುದ್ರಪರ್ಯಂತ ಕಾರ್ಯನಿರತವಾಗಿತ್ತೆಂಬ ಸೂಚನೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಬಹುಶಃ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಬೆಳೆಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಈತನದಾಗಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಸಿಂಹಾಸನದ ಹಕ್ಕುದಾರನಾದ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿ ವಯಸ್ಕನಾದಾಗಲೂ ಅವನಿಗೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕೊಡಲು ಇಷ್ಟಪಡದೆ ರಾಜ್ಯ ತನ್ನ ವಶದಲ್ಲೇ ಮುಂದುವರಿಯಬೇಕೆಂಬ ಅಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದನಾಗಿ ಇವರಿಬ್ಬರಲ್ಲಿ ವಿರಸ ಮೂಡಿ ಕೊನೆಗೆ ನಡೆದ ಘರ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಮಂಗಲೀಶ ಸತ್ತ (ಸು.610).

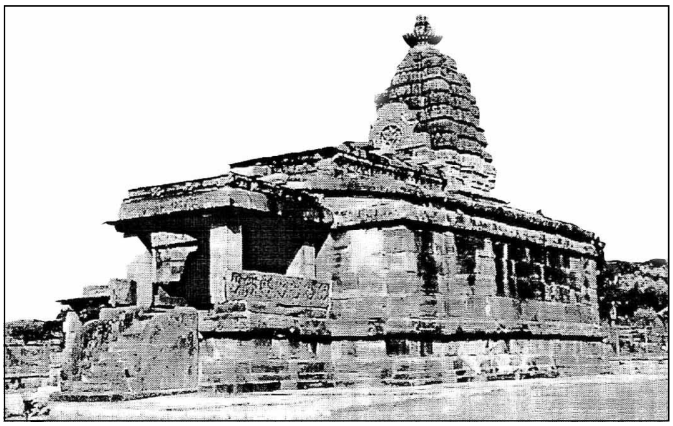

ಹುಚ್ಚಿಮಲ್ಲಿ ಗುಡಿ, ಐಹೊಳೆ

ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿ (610–42): ಕರ್ನಾಟಕ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೇ ಕಂಡುಬರುವ ಅಪ್ರತಿಮ ಸಾರ್ವಭೌಮರಲ್ಲೊಬ್ಬ. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ಮಾತೃವಿನಲ್ಲಿರಬೇಕಾದ ರಾಜಕೀಯ ನೈಪುಣ್ಯ, ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆ, ದಕ್ಷತೆ ಹಾಗೂ ದೂರದೃಷ್ಟಿ ಇವನಲ್ಲಿದ್ದವು. ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಹೊಸದರಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗಿದ್ದ ರಾಜಕೀಯ ಅಸ್ವವ್ಯಸ್ತತೆಯ ಲಾಭವನ್ನು ಹೊಂದಲಪೇಕ್ಷಿಸಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅಪ್ಪಾಯಿಕ ಮತ್ತು ಗೋವಿಂದ ಎಂಬುವರನ್ನೂ ನಿಗ್ರಹಿಸುವುದು ಮೊದಲಾದ ಕಾರ್ಯಗಳಿಂದ ಮೊದಲು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸುಭದ್ರವಾಗಿಸಿ, ಅನಂತರ ದಿಗ್ವಿಜಯವನ್ನು ಕೈಕೊಂಡ. ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿ ರುವ ಇವನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿನ ವಿವರಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಮೊದಲು ಕದಂಬ ರಾಜಧಾನಿ ಬನವಾಸಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಇವನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಮನಗಂಡ ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಆಳುಪರು ಹಾಗೂ ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರು ಇವನಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡರು.

ಅನಂತರ ಕೊಂಕಣದತ್ತ ಮುಂದುವರಿದು ಮೌರ್ಯರನ್ನು ನೌಕಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸದೆಬಡಿದ. ಮುಂದೆ ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಹೊರಟು ಲಾಟ, ಮಾಳವ ಮತ್ತು ಗೂರ್ಜರರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಮಾಹೀ ನದಿಯವರೆಗೆ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಪುಲಕೇಶಿಯ ಈ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಹರ್ಷನನ್ನು ಎಚ್ಚರಿಸಿರಬೇಕು. ಇದರಿಂದ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತಗಳ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಸಾರ್ವಭೌಮರಿಬ್ಬರಿಗೂ ನರ್ಮದಾ ತೀರದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧವಾಯಿತು. ಪುಲಕೇಶಿ ಜಯಿಸಲಸಾಧ್ಯವಾದ ಶತ್ರು ಎಂಬುದನ್ನು ಹರ್ಷ ಮನಗಾಣಬೇಕಾಯಿತು. ಅವನ ಗಜಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಅಪಾರ ನಷ್ಟವುಂಟಾಯಿತು. ಈ ವಿಜಯದ ನೆನಪಾಗಿ ಪುಲಕೇಶಿ ಪರಮೇಶ್ವರನೆಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದ (ಸು.612). ಈ ವಿಷಯಗಳಿಂದ ಪುಲಕೇಶಿ ತೊಂಬತ್ತೊಂಬತ್ತು ಸಹಸ್ರ ಗ್ರಾಮಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ತ್ರಯಗಳ ಪ್ರಭುವಾದ. ಅನಂತರ ಪುಲಕೇಶಿ ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಪೂರ್ವದೇಶಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಲು ಹೊರಟ. ಕೋಸಲ ಮತ್ತು ಕಳಿಂಗದ ಅರಸರು ಪುಲಕೇಶಿಯ ಸೈನ್ಯಾಗಮನದಿಂದಲೇ ಭೀತರಾಗಿ ಇವನಿಗೆ ಶರಣಾಗತರಾದರು. ಮುಂದೆ ಸಾಗಿದ ಪುಲಕೇಶಿ ಪಿಷ್ಟಪುರವನ್ನು (ಗುಂಟೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪಿಠಾಪುರಂ) ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ಕುನಾಲ (ಎಲ್ಲೂರಿನ ಬಳಿಯ ಕೊಲ್ಲೇರು) ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಜಯಿಸಿದ. ಮತ್ತೆ ದಕ್ಷಿಣದತ್ತ ಮುಂದುವರಿದು ಪಲ್ಲವ ಒಂದನೆಯ ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಪಲ್ಲವ ರಾಜಧಾನಿ ಕಂಚಿಗೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಪುಲ್ಲಲೂರಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವ ಅರಸ ಸೋತ. ಪಲ್ಲವ ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರ ಭಾಗಗಳು ಪುಲಕೇಶಿಯ ವಶವಾದವು. ಹಲವು ಶತಮಾನಗಳವರೆಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ಹಾಗೂ ತಮಿಳು ನಾಡಿನ ಅರಸರ ವೈಷಮ್ಯಕ್ಕೆ ಈ ಘಟನೆಯೇ ನಾಂದಿಯಾಯಿತೆಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು. ಪಲ್ಲವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಲು ಕಾತುರರಾಗಿದ್ದ ಚೋಳ, ಪಾಂಡ್ಯ ಹಾಗೂ ಕೇರಳದ ಅರಸರು ಚಳುಕ್ಯರ ಸ್ನೇಹವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲೆಡೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ವಿಜಯಗಳನ್ನ ಸಂಪಾದಿಸಿದ ಪುಲಕೇಶಿ ವಾತಾಪಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಲೋಹನೇರ ಶಾಸನ ಇವನನ್ನು ಪೂರ್ವಾಪರಸಮುದ್ರಾಧಿಪತಿ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಇವನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪೂರ್ವಸಮುದ್ರದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮ ಸಮುದ್ರದವರೆಗೆ ಹಬ್ಬಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಪುಲಕೇಶಿ ತಾನು ಗೆದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ನಡೆಸಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಏರ್ಪಾಡುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ನಾಸಿಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಧರಾಶ್ರಯ ಜಯಸಿಂಹನೆಂಬ ಸೋದರನನ್ನು ಮತ್ತು ವೆಂಗಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಸೋದರನಾದ ಕುಬ್ಜ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನನ್ನು ರಾಜ್ಯಪಾಲರಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ.

ಪುಲಕೇಶಿ ಒಬ್ಬ ಉತ್ತಮ ಯೋಧ, ಶ್ರೇಷ್ಠ ದಿಗ್ವಿಜಯಿ, ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರ. ಆದರೆ ಇವನಿಗೆ ಒದಗಿಬಂದ ಅಂತ್ಯ ಮಾತ್ರ ದುರದೃಷ್ಟಕರವಾದುದು. ಪಲ್ಲವ ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ನರಸಿಂಹ ಪುಲಕೇಶಿಯಿಂದ ತನ್ನ ತಂದೆಗೆ ಒದಗಿದ್ದ ಸೋಲಿನ ಅವಮಾನದ ಸೇಡನ್ನು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿ, ಅಪಾರ ಸೈನ್ಯ ಸಹಿತವಾಗಿ ವಾತಾಪಿಯತ್ತ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿ ವಾತಾಪಿಯನ್ನು ಸುಟ್ಟು ತನ್ನ ವಶ ಮಾಡಿಕೊಂಡ; ವಾತಾಪಿಕೊಂಡ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದ. ಈ ಘಟನೆ ಸು.642ರಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಪುಲಕೇಶಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಡಿದಿರಬೇಕು.

ಪುಲಕೇಶಿಯ ಮರಣಾನಂತರ ಸು.13 ವರ್ಷಗಳ ವರೆಗಿನ ಕಾಲ ಚಳುಕ್ಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಕತ್ತಲೆಯ ಕಾಲ. ಸು.655ರಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರ ವಶವಾಗಿದ್ದ ಚಳುಕ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ವಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರಗೊಳಿಸಿ ಒಂದನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಚಳುಕ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ದುರ್ದೆಶೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಹಲವಾರು ಸಾಮಂತರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗತೊಡಗಿದರು. ಅವರನ್ನೆಲ್ಲ ನಿಗ್ರಹಿಸಿ ಪುನಃ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನು ಪರಮೇಶ್ವರ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಪಡೆದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇವನ ವಿಜಯಗಳ ವಿವರಗಳು ಮಾತ್ರ ಲಭ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ದತ್ತಮಂಡಲ ಹಾಗೂ ನೆಲ್ಲೂರು ಪ್ರದೇಶ ಮುಂತಾದ ಇತರ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಜಯಿಸಿದ. ಪುಲಕೇಶಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಚಳುಕ್ಯ ಶಾಖೆ ಆರಂಭವಾದಂತೆ, ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗುಜರಾತಿನ ಶಾಖೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಇವನು ಪಲ್ಲವರನ್ನು ಜಯಿಸಿದ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಧರಾಶ್ರಯನ ನವಸಾರಿ ಶಾಸನವೇ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. 670–71ರಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಕಂಚಿಯ ಸಮೀಪದ ಮಲ್ಲಿಯೂರಿನಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟಿದ್ದ. 674ರಲ್ಲಿ ಕಾವೇರಿ ನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ತೀರದ ಚೋಳಿಕ ವಿಷಯದ ಉರಗಪುರದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ. 674ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಪೆರುವಳನಲ್ಲೂರು ಎಂಬಲ್ಲಿ ಚಳುಕ್ಯರು ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವರಿಗೆ ಯುದ್ಧ ನಡೆದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಗಳು ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ಅಂತ್ಯದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದನಲ್ಲದೆ ರಾಜ್ಯದ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ನಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಸಮನೆ ಶ್ರಮಿಸಿ ಸಫಲನಾಗಿದ್ದ. ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ವಿಜಯಗಳಲ್ಲಿ ಅವನ ಮಗ ವಿನಯಾದಿತ್ಯ ಹಾಗೂ ಮೊಮ್ಮಗ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಗಮನೀಯವಾದ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದರು.

681ರಲ್ಲಿ ಒಂದನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡು, ಅನಂತರ ಯುವರಾಜನಾಗಿದ್ದ ವಿನಯಾದಿತ್ಯ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸುಖಶಾಂತಿಗಳು ನೆಲೆಸಿದ್ದವು. ಕ್ರಮೇಣ ಪಾರಸಿಕ ಮತ್ತು ಸಿಂಹಳದ ಅರಸರನ್ನು ಈತ ಜಯಿಸಿದನೆಂದು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಆಳುಪರು ಹಾಗೂ ಸೇಂದ್ರಕರು ಇವನಿಗೆ ವಿಧೇಯರಾಗಿ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರು. ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ರಾಜನೊಬ್ಬನನ್ನು, ಬಹುಶಃ ಕನೌಜಿನ ಯಶೋವರ್ಮ ಅಥವಾ ವಜ್ರಟನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಗಂಗಾ, ಯಮುನಾ ಹಾಗೂ ಪಾಳಿಧ್ವಜದ ಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಇವನು ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡನೆಂದು ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.

ಮುಂದೆ ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ಮಗ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ (696–733) ರಾಜನಾದ. ಇವನ ಆಳಿಕೆ ದೀರ್ಘವೂ ಶಾಂತಿಯುತವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಪಲ್ಲವರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತು. ಉಳ್ಳಾಲ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಯುವರಾಜ ಎರಡನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಚಳುಕ್ಯ ಸೈನ್ಯ ಕಾಂಚೀಪುರಕ್ಕೆ ಧಾಳಿ ಇಟ್ಟು ಎರಡನೆಯ ಪರಮೇಶ್ವರ ವರ್ಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಿತು.

ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದವನು ಇವನ ಮಗನಾದ ಎರಡನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ (733–45). ರಾಜ್ಯ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ ಅನತಿ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಇವನು ಅರಬ್ಬರ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ತಾಜಿಕರು ಅಥವಾ ಅರಬ್ಬರು ಸೈಂಧವ, ಕಚ್ಛೇಲ, ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ, ಮೌರ್ಯ ಮೊದಲಾದವರನ್ನು ನಿರ್ನಾಮಗೊಳಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣಾಪಥವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲಪೇಕ್ಷಿಸಿ ನವಸಾರಿಕಾ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ವಶಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಅವರ ಪ್ರಯತ್ನ ಸಫಲವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶಾಖೆಯ ಅವನಿಜನಾಶ್ರಯ ಪುಲಕೇಶಿ ಅರಬ್ಬರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಸಂತೋಷಗೊಂಡ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಅವನಿಗೆ ಅನೇಕ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ನೀಡಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ತನ್ನ ಕುಲವೈರಿಗಳಾದ ಪಲ್ಲವರೊಡನೆ ನಡೆಸಿದ ಯುದ್ಧ ಈ ಕಾಲದ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆ. ಇವನು ಮೂರು ಬಾರಿ ಕಂಚಿಯನ್ನು ಜಯಿಸಿದನೆಂದು ಇವನ ಪತ್ನಿ ಲೋಕಮಹಾದೇವಿಯ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವನು ಒಂದು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕಟುಮುಖವಾದಿತ್ರ, ಸಮುದ್ರಘೋಷ ಹಾಗೂ ಖಟ್ವಾಂಗಧ್ವಜಗಳನ್ನು ಪಲ್ಲವರರಸನಿಂದ ಕಿತ್ತುಕೊಂಡ. ಪಲ್ಲವರಸನ ಗಜಸೈನ್ಯವೂ ಅಪಾರ ಧನಸಂಪತ್ತು ಇವನ ವಶವಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವ ಸಿಂಹಾಸನದಲ್ಲಿದ್ದವನು ಎರಡನೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಅಪಾರ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ದಾನವಾಗಿ

ನೀಡಿ ತನ್ನ ಔದಾರ್ಯವನ್ನೂ ದೈವಭಕ್ತಿಯನ್ನೂ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದ. ಪಲ್ಲವ ನರಸಿಂಹವರ್ಮ ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿಸಿದ ತಮಿಳು ಶಾಸನಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಕಂಚಿಯ ರಾಜಸಿಂಹೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಸ್ತಂಭವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನವನ್ನು ಕೆತ್ತಿಸಿದ. ಕಂಚಿಯುಂಗೊಂಡ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನೂ ಧರಿಸಿದ.

ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ (745–57) ಆಳಿದ. ಇವನು ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಜೀವಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಯುವರಾಜನಾಗಿದ್ದು ಕಂಚಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ವೀರ. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯೂ ಶಾಂತಿಯುತವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಚಳುಕ್ಯ ಬಲ ಕುಗ್ಗುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ದಂತಿದುರ್ಗ 754ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ತನ್ನನ್ನು ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜನೆಂದೂ ಪಲ್ಲವರನ್ನು ನಿರ್ನಾಮಗೊಳಿಸಿದ ವೀರನೆಂದೂ ಕರೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದ. ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನಿಗೆ ದಂತಿದುರ್ಗನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. 757 ರವರೆಗೂ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ ಅರಸನಾಗಿ ಮುಂದುವರೆದರೂ ಕೊನೆಗೆ ಆ ವರ್ಷ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕೃಷ್ಣನಿಂದ ಸೋಲಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ಅಂತ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರ ಆಳಿಕೆ ಮುಕ್ತಾಯ ಹೊಂದಿತು. ಇವರ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಶಾಸನಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ **ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ವಂಶಾವಳಿ**ಯನ್ನು ಈ ರೀತಿ ನಿರೂಪಿಸಬಹುದು:

ಜಯಸಿಂಹ (ಸು.500–20)
|
ರಣರಾಗ (ಸು.520–40)
|
ಪುಲಕೇಶಿ (ಸು.540–66)
- ಪೂಗವರ್ಮ
- ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ I (566–96)
  - ಪುಲಕೇಶಿ II (610–42)
    - ಆದಿತ್ಯವರ್ಮ
      - ಅಭಿನವಾದಿತ್ಯ
    - ಚಂದ್ರಾದಿತ್ಯ
    - ರಣರಾಗ
    - ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ I (655–81)
      - ವಿನಯಾದಿತ್ಯ (681–96)
        - ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ (696–733)
          - ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ (733–45)
            - ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ II (745–57)
    - ಜಯಸಿಂಹ
  - ಕುಬ್ಜವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ
  - ಧರಾಶ್ರಯ ಜಯಸಿಂಹ
  - ಬುದ್ಧವರಸ
- ಮಂಗಲೀಶ (596–610)

ಆಡಳಿತವ್ಯವಸ್ಥೆ: ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ರಾಜ್ಯ ಪದ್ಧತಿ. ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ರಾಜ ಸ್ವತಃ ಪಾಲುಗೊಂಡು ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ರಾಜ್ಯ ಆನುವಂಶಿಕವಾಗಿ ತಂದೆಯಿಂದ ಹಿರಿಯ ಮಗನಿಗೆ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಅಪ್ರಾಪ್ತ ವಯಸ್ಕನಾಗಿದ್ದಾಗ ರಾಜ್ಯದ ಹೊಣೆ ಅರಸನ ತಮ್ಮನ ಮೇಲೆ ಬೀಳುತ್ತಿತ್ತು. ಮಂಗಲೀಶ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿ ಪರವಾಗಿ ಆಳಿದುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಅಂತೆಯೇ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಅಶಕ್ತನಾಗಿದ್ದಾಗ ರಾಜ್ಯ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥನಾದವನ ವಶವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಅನಂತರ ಕುಸಿದಿದ್ದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮೇಲೆತ್ತಿ ಪುನಃ ಶಕ್ತಿಯುತವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು ಸಮರ್ಥನಾದ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದುದು ಸಹಜವೆಂದೆನಿಸಿತು. ಸತ್ಯಾಶ್ರಯ, ಪೃಥ್ವೀವಲ್ಲಭ, ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ ಪರಮೇಶ್ವರ, ಪರಮಭಟ್ಟಾರಕ – ಇವು ಈ ಅರಸರು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಧರಿಸಿದ್ದ ಬಿರುದುಗಳು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ಪರಮಮಾಹೇಶ್ವರ, ಪರಮಭಾಗವತ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನೂ ಇವರು ಧರಿಸಿದ್ದರು.

ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಹಲವಾರು ವಿಷಯಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ವಿಷಯ ಎಂಬುದು ಈಗಿನ ಜಿಲ್ಲೆ ಅಥವಾ ಅದಕ್ಕೂ ಹಿರಿದಾದ ಆಡಳಿತ ಪ್ರದೇಶ. ಬಾಣರಾಜ ವಿಷಯ, ಚೋಳಿಕ ವಿಷಯ, ಬೆಳ್ವಲ ವಿಷಯ, ಪಳಯಟ್ಟಾಣ ವಿಷಯ, ಪೆಡೆಕಲ್ಲು ವಿಷಯ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಂದಿವೆ. ಬಾಣರಾಜ ವಿಷಯ, ಚೋಲಿಕ ವಿಷಯ, ನಳವಾಡಿ ವಿಷಯಗಳು ಬಾಣ, ಚೋಳ, ನಳ ಮೊದಲಾದ ಸಾಮಂತರ ಸ್ವಾಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ವಿಷಯಗಳಾಗಿದ್ದು, ಅನಂತರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಹೋದ ಪ್ರದೇಶಗಳಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳಿಗೂ ಅಧಿಪತಿಗಳಿದ್ದು ಅವರನ್ನು ವಿಷಯಾಧಿಪತಿ, ವಿಷಯಾಧಿಕರಣ, ಮಂಡಲಾಧಿಪತಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ವಿಷಯ ಮತ್ತು ಮಂಡಲ ಸಮಾನಾರ್ಥಕ ಪದಗಳು.

ಕೇಂದ್ರಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಅವರ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರಗಳ ವಿವರಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅರಸ ತಾನು ಮಾಡಿದ ದಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ವಿಷಯಪತಿ, ಸಾಮಂತ, ಗ್ರಾಮಭೋಗಿಕ, ಮಹತ್ತರ ಮುಂತಾದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ತಿಳಿಯತಕ್ಕದ್ದು ಎಂದು ಹೇಳುವುದರಿಂದ ಇವು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳೆಂಬುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಮಹಾಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಿ, ಮಹಾಕ್ಷಪಟಲಾಧಿಕೃತ ಮೊದಲಾದವರು ಇತರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು. ಇವರು ಅರಸರ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳಾಗಿ ಕೆಲಸ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಜನ ಆಜ್ಞೆಗಳನ್ನೂ ನೀಡಿದ ದಾನಗಳನ್ನೂ ಬರೆಹರೂಪಕ್ಕೆ ಇಳಿಸಿ, ಕಾರ್ಯಗತ ಮಾಡುವ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ ಇವರದಾಗಿತ್ತು. ಪುಣ್ಯವಲ್ಲಭರೆಂಬ ಕುಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಇಂಥ ನಾಲ್ವರು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಶ್ರೀರಾಮ, ಅನಿರವದ್ಯ, ಅನಿವಾರಿತ, ಧನಂಜಯ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಯಲು ಸಹ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿದ್ದರು. ಮಹೇಂದ್ರ ಪಲ್ಲವಾಚಾರಿ, ಸಿಂಗುಟ್ಟಿ, ಈಶಾನ ಮೊದಲಾದವರು ಇಂಥ ಲೇಖಕರು. ಕೇಂದ್ರ ಆಡಳಿತ ಕಾರ್ಯಗಾರವೊಂದಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗಿದ್ದಿತೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಹಿಂದೆ ಮಾಡಲಾದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಮತ್ತಷ್ಟನ್ನು ಸೇರಿಸಿಯೋ ಅಥವಾ ಲುಪ್ತವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸಿಯೋ ನೀಡಲಾದ ದಾನಶಾಸನಗಳಿವೆ.

ಆಡಳಿತದ ಘಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ಸಣ್ಣದು ಗ್ರಾಮ. ಇದರ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ ಗಾಮುಂಡ. ಕರಣ (ಗ್ರಾಮಭೋಗಿಕ) ಎಂಬುವವನು ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಗ್ರಾಮಾಧಿಕಾರಿ. ಈತ ಲೆಕ್ಕಪತ್ರಗಳ ವಹಿವಾಟನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ. ಅರಸನಿಗೂ ಇತರ ಹಿರಿಯ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೂ ಇವರು ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಕೊಂಡಿಗಳೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಅಗ್ರಹಾರ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮದ ಹಿರಿಯರೆಲ್ಲ ಕೂಡಿದ ಮಹಾಜನ ಎಂಬ ಒಂದು ಸಮುದಾಯ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಸಾಂಘಿಕ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಕಟ್ಟುಪಾಡುಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವ, ಗ್ರಾಮಸ್ಥರ ಯೋಗಕ್ಷೇಮವನ್ನು ವಹಿಸುವ, ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕಾಪಾಡುವ ಕರ್ತವ್ಯ ಮಹಾಜನರದು. ಅನೇಕ ಸಂದರ್ಭ ಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಅಪ್ಪಣೆಯನ್ನು ಪಡೆದೆ ಅರಸರೂ ದಾನಧರ್ಮಾದಿ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡಬೇಕಿತ್ತು.

ಆರ್ಥಿಕ–ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿ: ವ್ಯವಸಾಯ ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಕಸುಬಾಗಿತ್ತು. ಭೂಮಿಯನ್ನೂ ಅದರ ಉತ್ಪತ್ತಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಅವು ಪಡೆದಿದ್ದ ನೀರಿನ ಆಸರೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಬತ್ತ, ಕಬ್ಬು, ನವಣೆ, ಸಾಮೆ, ಗೋದಿ ಅಂದಿನ ಮುಖ್ಯ ಬೆಳೆಗಳು. ದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೇಸಾಯಗಾರರು ಹೇರಳವಾಗಿದ್ದು ದೇಶ ದವಸಧಾನ್ಯಗಳಿಂದ ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಅರಸರು ತಟಾಕುಗಳನ್ನು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿ ಬೇಸಾಯಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ನೇಕಾರಿಕೆ ಕಸುಬುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುದಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರದೇಶ ಹತ್ತಿ ಬೆಳೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾದ ವಾತಾವರಣವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದುದರಿಂದ ಹತ್ತಿ ಇಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದು ಹತ್ತಿಯ ಬಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೇಯುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಅಲ್ಲದೆ ರೇಷ್ಮೆ ಬಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪಟ್ಟಗಾಜಿರ ಉಲ್ಲೇಖ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಂದಿದೆ. ವ್ಯಾಪಾರ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ವಾಗಿತ್ತು. ಆಂತರಿಕ ವ್ಯಾಪಾರವಲ್ಲದೆ ಪರದೇಶಗಳೊಡನೆ, ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದೊಡನೆ ಕರ್ನಾಟಕ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತೆನಿಸುತ್ತದೆ. ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಹಾರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸಂಘಗಳಿದ್ದವು. ಅಯ್ಯಾವೊಳೆ ಐನೂರ್ವ್ವರದು ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ವಣಿಕ ಸಂಘ. ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ಸ್ಥಾನಮಾನವಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ನಗರ ಎಂಬ ವರ್ತಕರ ಶ್ರೇಣಿ ಸಹ ಇತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ಕಂಚುಗಾರರು, ತೆಲ್ಲಿಗರು ಇತ್ಯಾದಿ ಇತರ ವೃತ್ತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಶ್ರೇಣಿಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಾಶ್ರಮ ಪದ್ಧತಿ ಇತ್ತು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ವಿದ್ಯಾವಿನಯಸಂಪನ್ನರಾಗಿದ್ದು ಅಧ್ಯಯನ ಅಧ್ಯಾಪನಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರು. ಅರಸರಿಂದ ಗೌರವಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಅವರಿಗೆ ರಾಜನೀತಿಯಲ್ಲೂ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಗೆ ನಾಗವರ್ಧನಾಚಾರ್ಯನೆಂಬಾತ, ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನಿಗೆ ಸುದರ್ಶನಾಚಾರ್ಯನೆಂಬಾತ ಗುರುವಾಗಿದ್ದರು. ಇಮ್ಮಡಿ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಘ್ರಸ್ವಾಮಿ ಎಂಬ ವೇದವೇದಾಂಗ ಪಾರಂಗತನೂ ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರವಿಶಾರದನೂ ಆದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನೋರ್ವ ಮಹೋಪಕಾರಕನಾಗಿದ್ದ.

ಅರಸನಿಗೆ ಬಾಲ್ಯದಿಂದಲೂ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ, ರಾಜನೀತಿಯಲ್ಲಿ ಉಚಿತವಾದ ಉತ್ತಮವಾದ ತರಬೇತಿಯನ್ನು ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಂಗಲೀಶ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಳಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಣತನೆಂದು ಮಹಾಕೂಟದ ಶಾಸನ ಅವನನ್ನು ಹೊಗಳಿದೆ. ತನ್ನ ಮಗನಾದ ವಿನಯಾದಿತ್ಯ ಹಾಗೂ ಮೊಮ್ಮಗ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯರಿಗೆ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಸೂಕ್ತ ತರಬೇತಿ ನೀಡಿದ್ದನೆಂಬುದು ತಿಳಿದಿದೆ. ವಾತಾಪಿ ಚತುರ್ದಶವಿದ್ಯೋಪಲಸಿತರಾದ ಅನೇಕ ಸಹಸ್ರ ದ್ವಿಜರಿಂದ ಶೋಭಿಸುತ್ತಿತ್ತೆಂಬ ಶಾಸನದ ಹೇಳಿಕೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಅಂದು ಅಂಥ ವಿದ್ಯೆಗಳನ್ನು ಕಲಿಸುವ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಗಳಿದ್ದುವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಗಣ್ಯವಾದ ಸ್ಥಾನವಿತ್ತು. ಅವರು ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿಯೂ ಪಾಲುಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಚಂದ್ರಾದಿತ್ಯನ ರಾಣಿ ವಿಜಯ ಭಟ್ಟಾರಿಕಾ ತನ್ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಎರಡು ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿದಳು. ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ಪತ್ನಿ ವಿನಯವತಿ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಮಹೇಶ್ವರ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಳು. ಲೋಕತಿನಿಮ್ಮಡಿ ಎಂಬಾಕೆ ಕುರ್ತಕೋಟಿ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದಳು. ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ಮಗಳಾದ ಕುಂಕುಮ ಮಹಾದೇವಿ ತನ್ನ ಸೋದರ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನೊಡನೆ ಕುಹುಂಡಿನಗರವೆಂಬ ಸ್ಕಂಧಾವಾರದಲ್ಲಿದ್ದಳು. ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಸೌಲಭ್ಯಗಳು, ಅವಕಾಶಗಳು ಇದ್ದವು. ಸ್ತ್ರೀಯರು ಉತ್ತಮ ಗೃಹಿಣಿಯರು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ಕಲಾಜೀವಿಗಳೂ ಆಗಿದ್ದರು. ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಪ್ರಾಣವಲ್ಲಭೆ ಎನಿಸಿಕೊಂಡ ವಿನಾಪೋಟಿ ಎಂಬ ಸೂಳೆ ಮಕುಟೇಶ್ವರ ದೇವರಿಗೆ ರತ್ನ ಹಾಗೂ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಪೀಠಗಳನ್ನು ದಾನಮಾಡಿದಳೆಂದು ತಿಳಿದಿದೆ. ಈಕೆ ಕೂಚಿಪೋಟಿಯ ಮಗಳು. ಬಾಲಬ್ಬೆ ಮೊದಲಾದ ಇತರ ವಾರಾಂಗನೆಯರ ಹೆಸರುಗಳೂ ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಲಭಿಸಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೇವದಾಸಿ ಪದ್ಧತಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು.

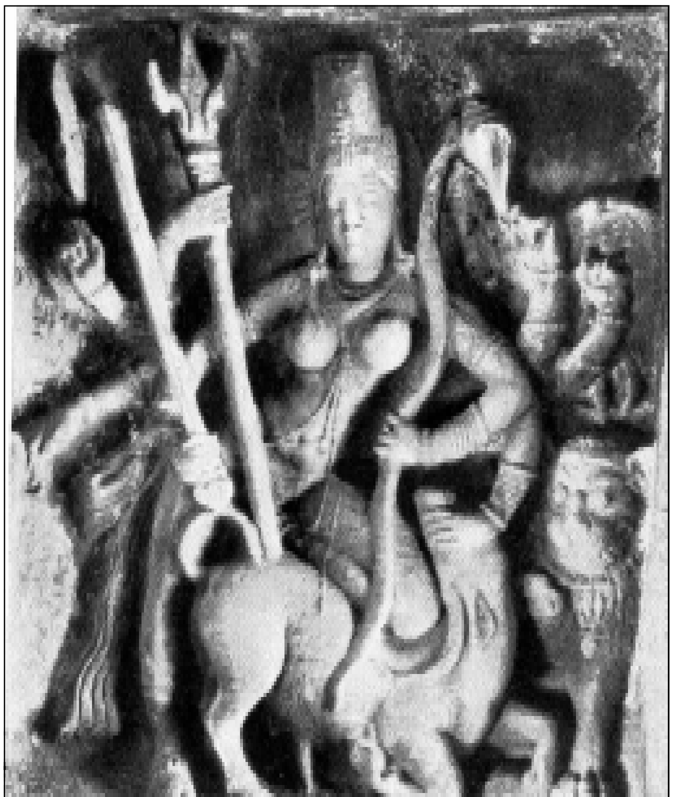

ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಶೈವಲಯಣ, ಐಹೊಳೆ

ಲಲಿತಕಲೆ ಸಾಹಿತ್ಯ: ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ, ಗಾಂಧರ್ವಕಲೆ ಮುಂತಾದ ಕಲೆಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸುವ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಇದ್ದಿರಬಹುದಾಗಿದೆ. ಐಹೊಳೆ, ಬಾದಾಮಿ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಮಹಾಕೂಟಗಳಲ್ಲಿ ಚಳುಕ್ಯ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯು ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಐಹೊಳೆ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಒಂದು ತರಬೇತಿ ಕೇಂದ್ರದಂತಿತ್ತು. ಅನಿವಾರಿತಾಚಾರಿ ಗುಂಡನೆಂಬ ಶಿಲ್ಪಿಗೆ ಪೃಥ್ವಿಯ ಬಿನ್ನಾಣಿಗಳು ತ್ರಿಭುವನಾಚಾರಿ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನಿತ್ತಿದ್ದರು. ಸರ್ವಸಿದ್ಧಿ ಆಚಾರ್ಯ ಎಂಬವ ಪಟ್ಟದಲ್ಲಿನ ಲೋಕೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ತ್ರೈಲೋಕೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಸೂತ್ರಧಾರಿ. ಅನೇಕ ರೂಪವಾಸ್ತು ಪಿತಾಮಹನೆಂದೂ ವಾಸ್ತು ಪ್ರಾಸಾದಯಾನಾಸನಶಯನ ಮಣಿಮಕುಟರತ್ನ ಚೂಡಾಮಣಿಯೆಂದೂ ಶಾಸನ ಇವನನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಈತ ಹಲವಾರು ನಗರಗಳನ್ನು ಯೋಜಿಸಿದನೆಂದೂ ಅರಮನೆಗಳು ಸಿಂಹಾಸನಾದಿ ಪೀಠೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದನೆಂದೂ ಊಹಿಸ ಬಹುದು. ಈತನ ಚಟ್ಟ ರೇವಡಿವಜ್ಜರ್. ಈತನನ್ನು ತೆಂಕಣ ದಿಶೆಯ ಸೂತ್ರಧಾರಿ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶಿವವದ್ದನ ಮಾನ, ಆತನ ಮಗ ಶಿವ, ಮೊಮ್ಮಗ ಶುಭದೇವ ಮೂವರು ಈ ಕಾಲದ ಖ್ಯಾತ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು. ಬಲದೇವ, ಆರ್ಯ, ಪುಲ್ಲಪ್ಪನ್ ನಿರ್ಮಾಣದೇವನ್, ಆರ್ಯಮಿಙ್ಗಿ ಉಪಾಧ್ಯಾಯ, ಏರಂಡರ ಗಣಚ, ದೋಣಸಾಮಿ, ಅಯ್ಯಸಾಮಿ, ಕುಲ್ಬುಟ್ಟಿ, ಕೊಟ್ಟಮಙ್ಗಿ ಎಂಬ ಹಲವಾರು ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಸರು ಸಮಕಾಲೀನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದಿದೆ. ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಶಿಲ್ಪಿ ನರಸೊಬ್ಬನಿಗೆ ಜಂಬೂದ್ವೀಪದಲ್ಲಿಯೇ ಸರಿಸಮಾನರು ಯಾರೂ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಒಂದು ಶಾಸನದ ಉದ್ಗಾರ. ಗಂಧರ್ವದ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ಅಚಲನೆಂಬ ನಟನ ಗರ್ಜನೆಯನ್ನು ಕೇಳಿದೊಡನೆ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ನಟರು ತಮ್ಮ ಅಹಂಕಾರವನ್ನು ಅಡಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರಸರ ಪೋಷಣೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟು ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳು ರಚಿತವಾದವು. ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿನ ಶಾಸನಗಳು ಸಹ ಅಂದಿನ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಕೈಗನ್ನಡಿಗಳಾಗಿವೆ. ಮಂಗಲೀಶನ ಮಹಾಕೂಟಸ್ತಂಭ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸನ ರಘುವಂಶ ಹಾಗೂ ರಾಮಾಯಣ ಮತ್ತು ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿಂದ ಅನೇಕ ಪದಗಳನ್ನೂ ಪದಪುಂಜಗಳನ್ನೂ ಎತ್ತಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಶಾಸನದಲ್ಲಿನ ಗದ್ಯ ಬಾಣನ ಶೈಲಿಯನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತದೆ. ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಐಹೊಳೆ ಶಾಸನದ ಕರ್ತೃ ರವಿಕೀರ್ತಿ. ತಾನು ಕಾಳಿದಾಸ ಭಾರವಿಗಳಷ್ಟೇ ಖ್ಯಾತನೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆಯೆನಿಸಿದರೂ ಅವರ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಚಂದ್ರಾದಿತ್ಯನ ಪತ್ನಿ ವಿಜಯ ಭಟ್ಟಾರಿಕೆಯು ವಿಜ್ಜಿಕಾ ಎಂಬ ಕವಿಯಿತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದಳೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳು ಯಾವುವೂ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ವಿಮಲ, ಉದಯ (ವಿಮಲೋದಯ), ನಾಗಾರ್ಜುನ, ಜಯಬಂಧು, ದುರ್ವಿನೀತರೆಂಬ ಗದ್ಯಕವಿಗಳು, ಶ್ರೀವಿಜಯ, ಕವೀಶ್ವರ ಪರಮ ಶ್ರೀವಿಜಯ ಅಥವಾ ಶ್ರೀವಿಜಯ ಕವೀಶ್ವರ ಪಂಡಿತ, ಚಂದ್ರ ಮತ್ತು ಲೋಕಪಾಲ ಎಂಬ ಪದ್ಯಕವಿಗಳನ್ನು ಕವಿರಾಜಮಾರ್ಗಕಾರ ತನಗೂ ಹಿಂದಿನವರೆಂದು ಹೆಸರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವರ ಯಾವ ಕೃತಿಗಳೂ ಲಭಿಸಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಸಮಕಾಲೀನ ಶಾಸನ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಈ ವೇಳೆಗೆ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳೂ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳು ಬಾದಾಮಿ, ಐಹೊಳೆ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಕಪ್ಪೆ ಅರಭಟ್ಟನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಛಂದಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ತ್ರಿಪದಿಯ ವೃತ್ತಗಳ ಉಪಯೋಗ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಚತ್ತಾಣ, ಬೆದಂಡೆ, ಗದ್ಯ ಕಥೆಗಳಂಥ ಕಾವ್ಯ ಪ್ರಕಾರಗಳು, ಪದ, ಮೆಲ್ವಾಡು, ಪಾಡು ಮುಂತಾದ ಸಾಹಿತ್ಯ ರೂಪಕಗಳು, ಪಗರಣವೆಂಬ ದೃಶ್ಯವಿಧಾನಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದಿರಬಹುದು. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಚಿತ್ರಕಲೆ: ಈ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಬಾದಾಮಿಯ 3ನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. 578ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಈ ಗುಹೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಚಿತ್ರಾಲಂಕೃತವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಅನೇಕ ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳಿಂದ ಊಹಿಸಬಹುದು. ಈಗ ಉಳಿದಿರುವುವು ಕಪೋತದ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಕೆಲವು ತುಣುಕುಗಳು ಮಾತ್ರ. ಈ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ಅಜಂತದ ಚಿತ್ರ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಆದರೂ ಅಜಂತದ ಚಿತ್ರಗಳ ಗುಣಮಟ್ಟ ಇವುಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಕಲಾಭಿಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇವುಗಳ ಬಣ್ಣಗಳು ಬಹಳವಾಗಿ ಮಾಸಿ ಹೋಗಿರುವುದರಿಂದ ಇವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. ರಾಜರಾಣಿಯರು ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪರಿವಾರ ಮತ್ತು ಭೃತ್ಯವರ್ಗದೊಡನೆ ನೃತ್ಯವೀಕ್ಷಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿರುವುದು, ಇಂದ್ರನ ಆಸ್ಥಾನ, ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸುತ್ತಿರುವ ವಿದ್ಯಾಧರ ದಂಪತಿಗಳು ಮುಂತಾದ ಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದಂ ತಿವೆ. ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಅವು ಉಳಿದಿರುವ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಹು ಉತ್ತಮ ವಾಗಿ ಕಾಣದಿದ್ದರೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರ ಸರಣಿಯಲ್ಲಿ ಇವೇ ಪ್ರಾಚೀನವಾದವೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಇವಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವಿದೆ. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ಶಾಸನಗಳು: ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳು. ಇವುಗಳ ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಲಿಪಿ ಕನ್ನಡ. ಆಲಂಪುರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನ ಇಂಥ ಒಂದೆರಡನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಶಿಲಾ ಶಾಸನಗಳೆಲ್ಲವೂ ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಹೆಚ್ಚಿನವು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಂಗಳವಾಕ್ಯ, ರಾಜಪ್ರಶಸ್ತಿ, ದಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿವರಗಳು ಹಾಗೂ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಶಾಪರೂಪದ ಶ್ಲೋಕಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ವರಾಹಾವತಾರದ ವಿಷ್ಣುವನ್ನು ಸ್ತುತಿಸುವ ಜಯತ್ಯಾವಿಷ್ಕೃತಂ ವಿಷ್ಣೋಃ ವಾರಾಹಂ ಕ್ಷೋಭಿತಾರ್ಣವಂ ಎಂದು ಆರಂಭವಾಗುವ ಶ್ಲೋಕ ಮೊದಲಲ್ಲಿದ್ದು ಅನಂತರ ಚಳುಕ್ಯರು ಮಾನವ್ಯಸ ಗೋತ್ರದವರು ಹಾರೀತಿಪುತ್ರರು ಸಪ್ತಮಾತೃಗಳಿಂದಲೂ ಕಾರ್ತಿಕೇಯನಿಂದಲೂ ರಕ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಕಲ್ಯಾಣವಂತರಾಗಿ ಭಗವನ್ನಾರಾಯಣನ ಪ್ರಸಾದದಿಂದ ವರಾಹಲಾಂಛನವನ್ನು ಪಡೆದು ಅನೇಕ ರಾಜರನ್ನು ಗೆದ್ದವರು ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಶಿಲಾ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳು ಕಾಣಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ವಿಷಯವನ್ನು ಚುಟುಕಾಗಿ ಹೇಳುವ ಸಣ್ಣ ಶಾಸನ ಗಳಿವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ರಾಜನ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದ್ದು ಅರಸನ ಹೆಸರನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ಅನಂತರ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯ ಪೃಥ್ವೀವಲ್ಲಭ ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ ಪರಮೇಶ್ವರ ಪರಮಭಟ್ಟಾರಕ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳಿರುತ್ತವೆ.

ಇವರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲನಿರ್ದೇಶನವಿರುವುದು ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಒಂದನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿ ಮತ್ತು ಕೀರ್ತಿವರ್ಮರ ಬಾದಾಮಿಯ ಶಾಸನಗಳು, ಮಂಗಲೀಶನ ಮಹಾಕೂಟದ ಶಾಸನ, ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಐಹೊಳೆಯ ಶಾಸನ ಮುಂತಾದ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಕವರ್ಷ ಹಾಗೂ ಇತರ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಿವರಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ ವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ಹಾಗೂ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಅರಸರ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವು

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿವೆ. ಮೊದಲ ಅರಸರ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ, ಶಕವರ್ಷದ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಇವೆ. ರಾಜನ ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಈ ಶಾಸನಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸೂಚಿಸಿವೆ. ಸಂವತ್ಸರದ ಹೆಸರುಗಳು ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ತಿಂಗಳು, ಪಕ್ಷ, ತಿಥಿಗಳ ವಿವರಗಳಿದ್ದರೂ ವಾರ ದಿನದ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಮಾತ್ರ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯ ದಾನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದತ್ತಿಯಾನಮಿದೋನ್ವಾರಣಾಸಿಯೊಳ್ ಸಾಸಿರ್ವಪಾರ್ವ್ವರುಮಾನ್ ಸಾಸಿರ ಕವಿಲೆಯುಮಾನ್ಕೊನ್ದಲೋಕಕ್ಕೆ ಸನ್ದೋನಕ್ಕು ಮುಂತಾದ ಅದೇ ಭಾಷೆಯ ಶಾಪ ವಾಕ್ಯಗಳು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ದಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಗಳನ್ನು ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಲಾಗದು. ಶಾಸನ ಬರೆದ ಆಚಾರಿಯ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿದೆ.

(ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ)

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಲಾಂಛನ ವರಾಹವಾಗಿದ್ದಿತ್ತು. ಆದುದರಿಂದ ವರಾಹದ ಚಿತ್ರವನ್ನುಳ್ಳ ಮತ್ತು ಬರೆಹವಿಲ್ಲದಿರುವ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಭಾವಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸು.50–60 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ವರಾಹ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ವರಾಹ ಚಿಹ್ನೆ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಈ ತೂಕದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ವರಾಹ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ವರಾಹ ಚಿಹ್ನೆ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಈ ತೂಕದ ನಾಣ್ಯಗಳಿಗೆ ವರಹ ಎಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ನಾಣ್ಯಗಳಿಗೆ ವರಹ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬರಲು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ವರಾಹ ಚಿಹ್ನೆಯೇ ಕಾರಣವೆಂದು ಎಲ್ಲ ವಿದ್ವಾಂಸರೂ ಒಪ್ಪಿದ್ದಾರೆ.

ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ಮಾಡಿದವುಗಳು. ಇವರ ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಈವರೆಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಒಂದನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು 117 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕ ಉಳ್ಳದ್ದಾಗಿವೆ. ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ವ್ಯಾಸ 0.76. ಇವುಗಳ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಬಲಭಾಗಕ್ಕಿರುವ ವರಾಹವಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರ, ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೀಪಸ್ತಂಭ ಇವೆ. ವರಾಹದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀವಿಕ್ರಮ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯ ಬರೆಹವಿದೆ. ಈ ನಾಣ್ಯದ ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರವೂ ಸಣ್ಣ ವರಾಹವೂ ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮ ಎಂಬ ಬರೆಹವೂ ಇವೆ. ಇದೇ ರಾಜನ ಚಿನ್ನ (ಶೇ.30) ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿ (ಶೇ.70) ಮಿಶ್ರಲೋಹದ ನಾಣ್ಯವೂ ದೊರಕಿದೆ. ಇದರ ತೂಕ 153 ಗ್ರೇನ್, ಇದು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲೇ ಇದ್ದರೂ ಕೆಲ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ವಿಕ್ರಮರಾಜ ಎಂಬ ಬರವಣಿಗೆಯಿದೆ. ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀವಿಕ್ರಮ ಮಹಾರಾಜ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯ ಬರೆಹವೂ ನವಿಲುಗರಿಯನ್ನು ಧರಿಸಿರುವ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರವೂ ಇವೆ. ಈ ಎರಡು ನಾಣ್ಯಗಳು ಖಚಿತವಾಗಿ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರಿಗೆ ಸೇರಿದವು. 50–60 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕಕ್ಕಿಂಥ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ರುವ ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ತೂಕ ಗಮನಾರ್ಹವಾದುದು. ಈ ತೂಕ ಗುಪ್ತರ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಮೀಪವಾಗಿದೆ.

ಎಂ.ಎಚ್.ಕೃಷ್ಣ ಅವರು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯವೊಂದನ್ನು ಒಂದನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿಯದೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇದರ ತೂಕ 57.2 ಗ್ರೇನ್ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಸ 0.55". ಇದರ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತ ವರಾಹವಿದೆ. ಅದರ ಮೇಲೆ ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರ, ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟದಳ ಪದ್ಮವಿದೆ. ಈ ಪದ್ಮ ಕದಂಬರ ಚಿಹ್ನೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಕದಂಬರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದುದರ ನೆನಪಾಗಿ ಈ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಪುಲಕೇಶಿ ಅಚ್ಚುಮಾಡಿಸಿರಬೇಕೆಂದು ಕೃಷ್ಣ ಅವರು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಇದರಲ್ಲಿ ಖಚಿತತೆಯಿಲ್ಲ. ಎಲಿಯಟ್ ಅವರು 66 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಒಂದು ನಾಣ್ಯದ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತವಾದ ವರಾಹವಿದೆ. ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಎಂಟು ದಳದ ಪದ್ಮದ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರವಿಲ್ಲದಿರುವ ವರಾಹ, ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಪುಷ್ಪದ ನಮೂನೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇಲ್ಲದೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಇವು ಯಾವ ರಾಜರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಎಂಬುದು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ವರಾಹ ಚಿತ್ರವಿರುವುದರಿಂದ ಇವು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಶ್ರೀರಣವಿಕ್ರಮ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಪೃಥಿವೀ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಒಂದನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಶ್ರೀಕೃತರಾಜ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿರುವ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಒಂದನೆಯ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನದೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಈಚೆಗೆ ಎಲಿಫೆಂಟ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯ ಎಂಬ ಬರೆಹ ಹಾಗೂ ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ವೃಷಭ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಶ್ರೀ ವಿಕ್ರಮ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿರುವ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯ ಮೊದಲನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನದೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

(ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ: 543 ರಿಂದ 757ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಚಳುಕ್ಯರು ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿ ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅದರ ಸಮೀಪದ ಮಹಾಕೂಟ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು, ಐಹೊಳೆ, ನಾಗರಾಳ ಹಾಗೂ ಕೆಲೂರು ಅಲ್ಲದೆ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಮೆಹಬೂಬ ನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಆಲಂಪುರ, ಕೂಡವೇಲಿ, ಕರ್ನೂಲು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸತ್ಯವೋಲು ಮತ್ತು ಮಹಾನಂದಿ ಮುಂತಾದೆಡೆ ಮುಖ್ಯ ವಾಸ್ತು ಕೃತಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಇವರ ಕಾಲದ ರಚನೆಗಳನ್ನು ಕ್ಷಾತ್ರವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕವಾಸ್ತು ಎಂದು ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು.

ಕ್ಷಾತ್ರವಾಸ್ತು: ಕ್ಷಾತ್ರವಾಸ್ತುವಿನ ಅವಶೇಷಗಳು ಬಾದಾಮಿ ಮತ್ತು ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಉತ್ತರ ಕೋಟೆಯ ಮೂಲ ಭಾಗಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದವರು ಚಳುಕ್ಯರೇ. ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಅದು ಸಾಕಷ್ಟು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಕಂಡಿದೆ. ಮೂಲ ಕೋಟೆ ಗಿರಿದುರ್ಗದಂತಿದ್ದು ಎತ್ತರವಾಗಿ ಎದ್ದು ನಿಂತಿರುವ ಬೃಹತ್ ಬಂಡೆಗಳ ನಡುವಣ ಅಂತರಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಬಿರುಕುಗಳನ್ನು ಘನಾಕೃತಿಯ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಗೋಡೆ ಕಟ್ಟಿತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಯ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಬಂಧಕ ಸಾಮಗ್ರಿಯ ಬಳಕೆಯಾಗಿಲ್ಲ. ಮೇಲಿನಿಂದಲೂ ಕೆಳಗಿನಿಂದಲೂ ಬಾದಾಮಿಯ ದುರ್ಗ ಅಭೇದ್ಯವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಅಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಕೋಟೆಗೆ ಕೆಳಭಾಗ ಮತ್ತು ಮೇಲ್ಭಾಗಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ಸುತ್ತುಗಳಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಕೋಟೆಯ ಕೆಲಭಾಗಗಳು ಮೂಲತಃ ಚಳುಕ್ಯರ

ಕೆಳಗಿನ ಶಿವಾಲಯ

ಕಾಲದ್ದಿರಬಹುದಾದರೂ ಈಗಿರುವ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಅದು 9–10ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ಇದನ್ನೂ ಯಾವುದೇ ಬಂಧಕ ಸಾಮಗ್ರಿಯನ್ನು ಬಳಸದೇ ಆಯತಾಕಾರ / ಚೌಕೋನ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಗಟ್ಟಿ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ಬುರುಜುಗಳಿವೆ. ಸುತ್ತಲೂ ಕಂದಕವಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ದೇಗುಲ ವಾಸ್ತು: ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಿಂದ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವ ಧಾರ್ಮಿಕವಾಸ್ತು ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಅಪಾರ. ಸಂಖ್ಯೆ ಮತ್ತು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಿಂದಾಗಿ ಇವು ವಿಶ್ವಾದ್ಯಂತ ಕಲಾಪ್ರೇಮಿಗಳ ಮನಸೆಳೆದಿವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಾಗಿವೆ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರಕಟವಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಗುಹೆಗಳು (ಲಯಣಗಳು, ಕಲ್ಮನೆಗಳು) ಮತ್ತು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಎಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಬಹುದು.

ಗುಹಾಲಯಗಳು: ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಣಬಸ್ತಿಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ನಾಲ್ಕು ಗುಹಾದೇಗುಲಗಳು ಹಾಗೂ ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿ ರಾವಳಫಡಿ ಶೈವಗುಹೆ ಮತ್ತು ಇನ್ನೆರಡು ಜೈನಗುಹೆಗಳು ಇವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಒಂದು ನೈಸರ್ಗಿಕ ಗುಹೆ ಬಾದಾಮಿಯ ಎರಡನೆಯ ಮತ್ತು ಮೂರನೆಯ ಗುಹೆಗಳ ಮಧ್ಯಂತರದಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಐಹೊಳೆಯ ಮೇಗುಟಿ ಬೆಟ್ಟದ ಉತ್ತರ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಭಾಗಶಃ ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದಿರುವ ಭಾಗಶಃ ಕಟ್ಟಡರೀತಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ ಬೌದ್ಧ ಚೈತ್ಯಾಲಯವಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ನಸುಗೆಂಪು ಮರಳುಗಲ್ಲು ಗುಡ್ಡಗಳ ಕಡಿದಾದ ಮುಖದೊಳಕ್ಕೆ ಕೊರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ನಾಲ್ಕು ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು ಶೈವ, ಎರಡು ಮತ್ತು ಮೂರನೆಯವು ವೈಷ್ಣವ

ಹಾಗೂ ನಾಲ್ಕನೆಯದು ಜೈನ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿವೆ. ಎಲ್ಲವೂ ಹೆಚ್ಚುಕಡಿಮೆ ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾಗಿವೆ. ಇವು ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಒಂದೇ ಪ್ರಕಾರದ್ದಾ ಗಿವೆ. ಮುಖಮಂಟಪ, ಸಭಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ತುಸು ಎತ್ತರಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಹಿಂಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದಿರುವ ಚಿಕ್ಕ ಗರ್ಭಗೃಹ ಇವು ಮುಖ್ಯ ಭಾಗಗಳು. ಬಾದಾಮಿಯ ಮೊದಲ ಮೂರು ಗುಹೆಗಳು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸಪೂರಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ಒಂದೇ ವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಬದ್ಧವಾಗಿವೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಸಭಾಮಂಟಪವಿಲ್ಲ; ಆ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಮುಖಮಂಟಪದಷ್ಟೇ ಅಗಲವುಳ್ಳ ಚಿಕ್ಕ ಅಂತರಾಳವಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಗುಹೆಯ ಪಶ್ಚಿಮಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ದುರ್ಗಾ–ಗಣೇಶ–ಕಾರ್ತಿಕೇಯರಿಗಾಗಿ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಕೋಣೆಯನ್ನು ಕೊರೆದಿದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಮುಖಮಂಟಪದ ಮತ್ತು ಅದರಿಂದ ತುಸು ಮುಂಚಾಚಿರುವ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳ ಗೋಡೆಗಳು ದೊಡ್ಡಗಾತ್ರದ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಕಂಬಗಳ ಮುಖಗಳು, ಬೋದಿಗೆಗಳು, ಚಾವಣಿಗಳು ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿವೆ. ಅತಿ ದೊಡ್ಡದಾಗಿರುವ ಮೂರನೆಯ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ದೇವದಂಪತಿಗಳ, ಮಿಥುನಗಳ ಬೋದಿಗೆ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವುದು ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ. ಮೊದಲ ಮೂರು ಗುಹಾಲಯಗಳ ಜಂತಿಯಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರಮಥನ, ಕೃಷ್ಣಚರಿತ, ಪಾರ್ವತೀ ಕಲ್ಯಾಣ ಮುಂತಾದ ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥಾನಿರೂಪಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳೇ ಈ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಅತ್ಯಾಕರ್ಷಕ ಅಂಶಗಳು.

ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ (ತ್ರೈಲೋಕೇಶ್ವರ) ದೇವಾಲಯ (ವೇಸರ ಮಾದರಿಯ ಆರಂಭಿಕ ಹಂತ)

ಬಾದಾಮಿಯ ನಾಲ್ಕು ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲನಿರ್ಣೀತವಾಗಿರುವುದೆಂದರೆ ಮೂರನೆಯ ವೈಷ್ಣವ ಗುಹೆ ಮಾತ್ರ. ಇದು ಮುಂದುಗಡೆ ವಿಶಾಲ ಅಂಗಳವನ್ನು ರೂಪಿಸಿರುವ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪ್ರಾಕಾರ, ದ್ವಾರವಿರುವ ಏಕಮೇವ ಗುಹಾಲಯವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿರುವ ಒಂದನೆಯ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ 12ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಮಂಗಲೀಶನು ಕೊರೆಸಿರುವ ಶಾಸನವನ್ನು 578ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಈ ಗುಹಾಲಯವನ್ನು ಮಹಾವಿಷ್ಣುಗೃಹ ಎಂದು ಕರೆದಿದೆಯಲ್ಲದೆ ಮಂಗಲೀಶ ಇದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಶಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ವರ್ಣನೆಯನ್ನನುಲಕ್ಷಿಸಿದರೆ ಇದನ್ನು ಪೂರ್ತಿಗೊಳಿಸುವಾಗ ಆಗಲೇ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಇತರ ಗುಹಾಲಯಗಳಿದ್ದವೆಂಬ ಸೂಚನೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಅವುಗಳಿರುವ ಮಟ್ಟ ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿ ವೈವಿಧ್ಯದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಬಾದಾಮಿಯ ಗುಹಾಲಯಗಳು 1, 2, 3 ಮತ್ತು 4 ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಹೆಚ್ಚು. ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು 3ನೆಯ ಗುಹಾಲಯವೇ ಮೊದಲು ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತೆಂದೂ ಇನ್ನು ಕೆಲವರು 4, 3, 2, 1 ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಇವು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿವೆಯೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಗುಹಾವಾಸ್ತು ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಚಳುಕ್ಯ ಗುಹಾಲಯಗಳೇ ಪ್ರಾಚೀನತಮವಾದವುಗಳು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ.

ಐಹೊಳೆಯ ರಾವಳಫಡಿ ಶೈವಗುಹೆಯ ವಿನ್ಯಾಸ ಬೇರೆ ರೀತಿಯದು. ಮೆಟ್ಟಿಲು ಏರಿದರೆ ನೇರವಾಗಿ ಚೌಕ ಮಂಟಪದೊಳಗೆ ಪ್ರವೇಶವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರ ಎಡ ಬಲಗಳಲ್ಲಿ ಮಂಟಪಗಳಿವೆ. ಅಂತರಾಳ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು ದ್ವಾರದ ಎದುರುಗಿದೆ. ಪಾರ್ಶ್ವಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದುರ್ಗಾಭಗವತಿ ಮತ್ತು ಭೂವರಾಹ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಅದರಂತೆ ಮಧ್ಯಮಂಟಪದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ, ಗಂಗಾಧರ, ಹರಿಹರ, ಶಿವದ್ವಾರಪಾಲ ಮುಂತಾದ ದೊಡ್ಡ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಪಾರ್ಶ್ವಮಂಟಪದಲ್ಲಿರುವ ಪಾರ್ವತೀಸಹಿತನಾಗಿ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರೊಂದಿಗೆ ನರ್ತಿಸುತ್ತಿರುವ ದಶಭುಜ ನಟರಾಜನ ಶಿಲ್ಪ ಅಪೂರ್ವವಾದುದು. ಚಾವಣಿಯ ಅಲಂಕಾರವು ಹಂದರದ ಚಾವಣಿಬಟ್ಟೆಯ ಚಿತ್ರವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಗುಹಾಲಯದ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಲ್ಲ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಶೈಲಿಗೆ ಬದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಗುಹಾಲಯದ ಮುಂದುಗಡೆ ಅನತಿ ದೂರದಲ್ಲಿ ನಂದಿಯಿದ್ದು ಅದಾದನಂತರ ಮಹಾಕೂಟದಲ್ಲಿ ಮಂಗಲೀಶನು 597ರಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ (ಈಗ ಬಿಜಾಪುರದ ಗೋಳಗುಮ್ಮಟದ ಮುಂದಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ) ಧರ್ಮಜಯಸ್ತಂಭವನ್ನು ಹೋಲುವ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಐಹೊಳೆಯ ಜೈನಗುಹೆ ಮೂಲತಃ ಮುಂಭಾಗ ತೆರೆದುಕೊಂಡಿರುವ ಮುಖಮಂಟಪ, ಚೌಕ ಮಧ್ಯಮಂಟಪ, ಅದರ ಎಡ ಬಲಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲಿರುವ ಮಂಟಪಗಳು, ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲಿರುವ ಗರ್ಭಗೃಹ ಭಾಗಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುಖಮಂಟಪದ ತೆರೆದ ಮುಂಭಾಗವನ್ನು ಕಟೆದ ಘನಾಕೃತಿಯ ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಪೇರಿಸಿ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಮುಖಮಂಟಪದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಹುಬಲಿ ಮತ್ತು ಕಮಠೋಪಸರ್ಗ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯಮಂಟಪದ ಒಂದು ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಚಿಕ್ಕ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ಕೇವಲಜ್ಞಾನ ಕಲ್ಯಾಣದ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ನಿರೂಪಣೆಯಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ (ಗಂಧಕುಟಿಯಲ್ಲಿ) ಧ್ಯಾನಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಜಿನಶಾಸನವನ್ನರುಹುವ ಜಿನನ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಈ ಗುಹೆಯ ಚಾವಣಿಯ ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕಾರವೂ ಹಂದರದ ಚಾವಣಿಬಟ್ಟೆಯ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ. ಮುಖಮಂಟಪವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದರೆ ಈ ಜಿನಾಲಯದ ವಿನ್ಯಾಸ ರಾವಳಫಡಿ ಶೈವಗುಹೆಯನ್ನೇ ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಮಹಾದಿವ್ಯ ಉತುಣ ಎಂಬವನು ಈ ಗುಹಾಲಯದ ಸ್ಥಪತಿ–ಶಿಲ್ಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನೆಂದು ಈ ಪರಿಸರದ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಐಹೊಳೆಯ ಮೇಗುಟಿ ಬೆಟ್ಟದ ಉತ್ತರಮುಖದಲ್ಲಿರುವ ಬೌದ್ಧಚೈತ್ಯಾಲಯ ಅರೆಗುಹಾಮಾದರಿಯ ರಚನೆ. ಹಿಂಭಾಗವನ್ನು ಬಂಡೆಕೊರೆದು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದರೂ ಮುಂಭಾಗವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಎರಡು ಮಹಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿದ್ದ ಬೌದ್ಧವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಸಮೀಪ, ಮತ್ತೊಂದು ಐಹೊಳೆಯ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿವೆ. ಮೇಲ್ಮಹಡಿಯ ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಾಸನಸ್ಥಿತ, ಮುಕ್ಕೊಡೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಧಪರ್ಯಂಕಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಬುದ್ಧನ ಅಪರೂಪದ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಈ ಚೈತ್ಯಾಲಯದ ದ್ವಾರಬಂಧದ ತೋಳುಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಘಟನೆಗಳು, ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳ ಚಿಕಣಿಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ಐಹೊಳೆಯ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ಸಮಸ್ಯಾದಾಯಕವಾಗಿದೆ. ರಾವಳಫಡಿ ಗುಹೆಯ ರಚನೆ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಿದ್ದು, ಬಹುಶಃ ಇದು ಬಾದಾಮಿಯ ಶೈವಗುಹೆಯಷ್ಟೇ ಹಳೆಯದಿರಬಹುದು; ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಚಳುಕ್ಯ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಪ್ರಾಚೀನತಮವೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಿಸಿದ್ದಾರೆ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನವೆಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗದು. ಜೈನಗುಹೆ ಮಾತ್ರ ಸು.7–8ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದಿರಬೇಕು. ಬೌದ್ಧಚೈತ್ಯಾಲಯ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಾವಧಿಯದಿರಬೇಕು.

ಗುಹಾಲಯಗಳಂತೆ ಕಟ್ಟಡ ದೇಗುಲಗಳಿಗೂ ಚಳುಕ್ಯ ಸ್ಥಪತಿಗಳು ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ನಸುಗೆಂಪು ಮರಳುಗಲ್ಲನ್ನೇ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಾಕಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ಕುಶಲಕರ್ಮ ನೀಡಿರುವ ಚಪ್ಪಡಿಯಂತಹ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಬಂಧಕ ಸಾಮಗ್ರಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸದೆ ಒಂದರಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಪೇರಿಸಿ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದರಂತೆ ದಪ್ಪನೆಯ ಒಂದೊಂದೇ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಒಂದೊಂದು ಚೌಕಾಕಾರದ (ರುಚಕ) ಕಂಬಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ತೊಲೆಗಳಿಗೆ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಚಾವಣಿಗಾಗಿ ದೊಡ್ಡ ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಕವುಚಿದ್ದಾರೆ. ಇವು ಈ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುನಿರ್ಮಾಣ ತಂತ್ರದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿ ಗೋಚರಿಸುತ್ತವೆ. ಮುಂಚೆ ಗುಹಾವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಬಿಟ್ಟರೆ ಕಲ್ಲನ್ನು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ದೇಗುಲ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಬಳಸುವ ಕ್ರಮವಿರಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಮತ್ತು ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಮರ, ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಗಾರೆಯ ಬಳಕೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ರೀತಿ ಅಗತ್ಯಕ್ಕಿಂತ ದಪ್ಪವಿರುವ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಭದ್ರತೆಗೋಸ್ಕರ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಾರೆಂದು ಕೆಲವರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದು ಶಿಲಾ ಕಟ್ಟಡ ಕಲೆಯ ಶೈಶವಾವಸ್ಥೆಯ ಕುರುಹೆಂದು ಇವರ ಭಾವನೆ. ಅದೇನಿದ್ದರೂ ದೇಗುಲ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಬಳಕೆ, ವಿವಿಧ ಶೈಲಿಗಳ ದೇಗುಲ ನಿರ್ಮಾಣ, ಅವುಗಳ ಶೈಲಿ ಮಿಶ್ರಣ ಪ್ರಯೋಗಗಳು ಚಳುಕ್ಯರ ದೇಶ–ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತೆಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ಎರಡು ಮಾತಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೇ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವುಳ್ಳ ದೇಗುಲ ಶೈಲಿಲಕ್ಷಣ ಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ್ದು ಅವರ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೊಡುಗೆಯಾಗಿದೆ.

ಚಳುಕ್ಯರ ಕಟ್ಟಡ ಮಾದರಿಯ ದೇಗುಲಗಳನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಐದು ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಬಹುದು: 1. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಮಾದರಿಯ ಅಥವಾ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿ ದೇವಾಲಯಗಳು, 2. ಉತ್ತರ ಭಾರತ ಮಾದರಿಯ ಅಥವಾ ನಾಗರ ರೇಖಾ (ಲತಿನ) ಮಾದರಿ ದೇವಾಲಯಗಳು, 3. ಫಾಂಸನ ಮಾದರಿಯ (ಮುಂಚೆ ಕದಂಬ ನಾಗರ ಶೈಲಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ) ದೇವಾಲಯಗಳು, 4. ಮಂಟಪ ರೀತಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳು, 5. ಚಾಪಾಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸದ ಅಥವಾ ಗಜಪೃಷ್ಠ ಪ್ರಕಾರದ ದೇವಾಲಯಗಳು.

1. ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳು: ವಾಸ್ತುಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಡುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಮುಖ್ಯ ಭಾಗ ವಿಮಾನ. ಇದು ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರ ನೋಟ. ಊರ್ಧ್ವ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ (ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ) ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇದಕ್ಕೆ ಆರು ಭಾಗಗಳಿರುತ್ತವೆ: ಅಧಿಷ್ಠಾನ (ಪಾಯ), ಪಾದ (ಗೋಡೆ), ಪ್ರಸ್ತರ (ಛತ್ತಿನ ಮಟ್ಟದ ರಚನೆ), ಗ್ರೀವ (ಕುತ್ತಿಗೆ), ಶಿಖರ (ಗಂಟೆಯಂತಿರುವ ರಚನೆ) ಮತ್ತು ಸ್ತೂಪಿ (ಕಲಶವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ತುದಿ). ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ತೀರ ಕೆಳಗಿನ ಸ್ತರ ಉಪಾನ. ಉಪಾನದಿಂದ ಸ್ತೂಪಿಯವರೆಗಿನ ರಚನೆಯೇ ವಿಮಾನ. ಈ ಆರು ಭಾಗಗಳಿರುವುದರಿಂದಲೇ

ದ್ರಾವಿಡ ದೇಗುಲಕ್ಕೆ ಷಡ್ವರ್ಗ ದೇವಾಲಯ ಎಂದು ಕರೆಯುವರು. ಅನೇಕ ಮಡಿಕೆಗಳುಳ್ಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನ (ಅಥವಾ ಪೀಠ), ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭಗಳು, ಕಪೋತ, ಪ್ರಸ್ತರದ ಮೇಲಿನ ಹಾರ, ಇವು ಇನ್ನಿತರ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಕೋನಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮುಂಚಾಚು ಕರ್ಣಭದ್ರ, ಕರ್ಣಭದ್ರಗಳ ನಡುವಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಮುಂಚಾಚುಗಳು ಭದ್ರಗಳು. ಇವುಗಳ ನಡುವಣ ಹಿಂಚಾಚು ಸಲಿಲಾಂತರ. ಭದ್ರಗಳ ಕೋನಗಳಲ್ಲಿ ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಮುಂಚಾಚು ಹಿಂಚಾಚುಗಳು ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲೂ ಪ್ರಸ್ತರದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲೂ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಕರ್ಣಭದ್ರಕ್ಕೆ ಸ್ಪಂದಿಯಾಗಿ ಹಾರದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕೂ ಕಡೆ ಇಳಿಜಾರಾದ ಛಾವಣಿಯಿ ರುವ (ಶಿಖರ) ಚೌಕ ಗುಡಿಸಲಿನಂತೆ ಕಾಣುವ ಕೂಟವಿರುತ್ತದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಪಾದ, ಪ್ರಸ್ತರ, ಗ್ರೀವ, ಕೂಟಶಿಖರದಿಂದೊಡಗೂಡಿ ಇದು ಸರಳ ಏಕತಲ (ತಳದ) ಕೂಟಾಕಾರದ ಗುಡಿಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಅದೇರೀತಿ ಕೂಟಗಳ ನಡುವಣ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಭದ್ರಗಳಿಗೆ ಸ್ಪಂದಿಯಾಗಿ ಕಮಾನಿನಾಕಾರ ಛಾವಣಿಯಿರುವ ಆಯತಾಕಾರದ ಗುಡಿಸಲಿನಂತೆ ಕಾಣುವ ಶಾಲವಿರುತ್ತದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಪಾದ, ಪ್ರಸ್ತರ, ಗ್ರೀವ, ಶಾಲಶಿಖರದಿಂದೊಡಗೂಡಿ ಇದು ಸರಳ ಏಕತಲ ಶಾಲಾಕಾರ ಗುಡಿಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ತುಸು ವಿಕಸಿತ ವಿಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಲ ಕೂಟಗಳ ನಡುವೆ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ (ಚಾಪಾಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ) ಗುಡಿಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಿದ್ದು, ಅದನ್ನು ಪಂಜರವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಶಾಲ–ಕೂಟ–ಪಂಜರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಹಾರವು ಆಯಾಯ ಮಹಡಿಯ ಅಂತ್ಯದ ಸೂಚಕವಾಗಿದೆ. ಮತ್ತೆ ಎರಡನೆಯ ಮಹಡಿಗೆ ಪಾದ, ಪ್ರಸ್ತರ, ಹಾರ ಭಾಗಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮಹಡಿಗೂ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತದೆ. ವಿಕಸಿತ ವಿಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯ ಮಹಡಿಗೆ ಹಾರದ ರಚನೆ ಇರಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. ಮಹಡಿಯ (ತಲಗಳ) ರಚನೆ ಮುಗಿದ ಮೇಲೆ ಕುತ್ತಿಗೆಯಂತೆ ಕಾಣುವ ಗ್ರೀವವಿರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಘಂಟಾಕಾರದ ಶಿಖರವಿರುತ್ತದೆ. ಶಿಖರದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಕಲಶ ಮತ್ತು ಸೂಚಿ ಇರುವದು.

ಶಿಖರದ ವಿನ್ಯಾಸ ಚೌಕ, ಅಷ್ಟಕೋನ ಇಲ್ಲವೆ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿ ಇರಬಹುದು. ಚೌಕಾಕಾರವಿದ್ದರೆ ಆ ಗುಡಿಯನ್ನು ನಾಗರ ವಿಮಾನವೆಂದು, ಅಷ್ಟಕೋಣಾಕಾರವಿದ್ದರೆ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನವೆಂದು, ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದರೆ ವೇಸರ ವಿಮಾನವೆಂದು ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಹೆಸರಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಮೂರೂ ಪ್ರಕಾರದ ಶಿಖರವುಳ್ಳ ದ್ರಾವಿಡ ದೇವಾಲಯಗಳು ಚಲುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉದಾಹೃತವಾಗಿವೆ ಎಂಬುದು ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ. ಇದಲ್ಲದೇ ತಳದಿಂದ ತುದಿಯವರೆಗೆ ಆಯತ, ವೃತ್ತ, ಅರ್ಧವೃತ್ತ (ಚಾಪಾಕಾರ) ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ರಚನೆಯೂ ಸಾಧ್ಯ. ಆಯತವಾಗಿರುವದನ್ನು ಶಾಲ ವಿಮಾನ, ವೃತ್ತ ಅಥವಾ ಚಾಪಾಕಾರ (ಗಜಪೃಷ್ಠ) ವಿರುವುದನ್ನು ವೇಸರ ವಿಮಾನ ಎಂಬುದಾಗಿಯೂ ಹೆಸರಿಸಿರುವುದಿದೆ.

ವಿಮಾನದಲ್ಲಿ ಒಳಗಡೆ ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆ ಬರಲು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇದ್ದರೆ ಅದು ಸಾಂಧಾರ ವಿಮಾನವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಅದಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ, ಅದು ನಿರಂಧಾರ ವಿಮಾನವಾಗುವದು. ಚಳುಕ್ಯರು ನೇರವಾಗಿ ಪೋಷಿಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಗುಡಿಗಳು ಸಾಂಧಾರ ಪ್ರಕಾರದ್ದಾಗಿವೆ. ಅವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇತರರು ನಿರ್ಮಿಸಿದವುಗಳು ನಿರಂಧಾರವಾಗಿವೆ.

ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಮಾದರಿಯ ವಿಮಾನಗಳಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಉತ್ತರ ಕೋಟೆಯ ಬೆಟ್ಟದ ನೆತ್ತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಮೇಲಣ ಶಿವಾಲಯ ಮೂಲತಃ ವಿಷ್ಣು ದೇವಾಲಯ. ಮೊದಲನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿಯು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕೋಟೆಯ ಒಳಗಿರುವುದರಿಂದ ಚಳುಕ್ಯ ಅರಸರಿಗೋಸ್ಕರ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ ಎಂಬುದು ವಾಸ್ತವ. ಅದರ ಸಾಂಧಾರ ವಿನ್ಯಾಸವೂ ಇದನ್ನೇ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಚಳುಕ್ಯರು ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಪರಮಭಾಗವತರಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಈ ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯ ಕೋಟೆಯೊಳಗಡೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ. ವಾಸ್ತು ಲಕ್ಷಣ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದನ್ನು ಸಾಂಧಾರ ತ್ರಿತಲ ನಾಗರ ವಿಮಾನ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಬಹುದು. ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡದ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವಿಕಸಿತವಲ್ಲದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಈ ಗುಡಿ ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತದೆ. ಮೊದಲ (ಆದಿ) ತಲಕ್ಕೆ ಹಾರ ಸ್ಪಷ್ಟವಿದೆ. ಇದು ವಿಮಾನ ಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಗೂಢ ಮಂಟಪದ ಮೇಲೂ ಮುಂದುವರಿದಿತ್ತು. ಈಗ ಭಾಗಶಃ ಹಾಳಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ತಲವು ಸಾಕಷ್ಟು ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಮೂರನೆಯ ತಲ ಅದರ ಅರ್ಧದಷ್ಟು ಕುಳ್ಳದಾಗಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ಮತ್ತು ಮೂರನೆಯ ತಲಗಳ ಕಪೋತದ ಮೇಲ್ಗಡೆ ವ್ಯಾಳಮಾಲಾ ಮತ್ತು ವೇದಿ ಭಾಗಗಳು ಮಾತ್ರವಿದ್ದು ಶಾಲ–ಕೂಟಗಳ ಹಾರ ರಚನೆಯಿಲ್ಲ. ಶಿಖರ ಚೌಕ (ನಾಗರ) ಪ್ರಕಾರದ್ದಿದ್ದು, ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ನಾಸಿ ಅಲಂಕಾರವಿದೆ. ಸ್ತೂಪಿ ಬಿದ್ದುಹೋಗಿದೆ.

ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಉಪಾನ, ಜಗತಿ, ಗಲ (ಕಂಠ), ಕಪೋತಗಳಿವೆ. ಗಲಭಾಗದಲ್ಲಿ ರಾಮಾಯಣ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣಚರಿತೆಯ ಕಥಾನಿರೂಪಣೆ ಇದೆ. ಪಾದದಲ್ಲಿ ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭಗಳು, ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳು ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಗೋವರ್ಧನಧಾರಿ ಕೃಷ್ಣ, ಕಾಲಿಯದಮನ ಕೃಷ್ಣ, ಹಿರಣ್ಯಕಶ್ಯಪನೊಂದಿಗೆ ದ್ವಂದ್ವಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವ ನರಸಿಂಹ ಮುಂತಾದವು ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿವೆ.

ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಶಾಖೆಗಳ ಅಲಂಕಾರ ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಮುಂದೆ, ಉಳಿದ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗೋಚರಿಸುವ ಗರುಡ–ನಾಗಶಾಖಾ ಅಲಂಕಾರ ಇಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಕಂಬಗಳು ಈಗ ಉಳಿದಿಲ್ಲವಾದರೂ ಅವು ರುಚಕ (ಚೌಕ, ಬ್ರಹ್ಮಕಾಂತ) ಮಾದರಿಯವಾಗಿದ್ದವೆಂಬುದರ ಸೂಚನೆ ಇದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ, ಮೇಲಣ ಶಿವಾಲಯ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ, ಪ್ರಾಯಶಃ ಒಂದನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿ ಇಲ್ಲವೇ ಒಂದನೆಯ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ಕಾಲದ ನಿರ್ಮಾಣವಿರಬಹುದು.

ಅದೇ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ, ಮೇಲಣ ಶಿವಾಲಯಕ್ಕಿಂತ ತುಸು ಕೆಳಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ರಚಿತ ವಾಗಿರುವ ಕೆಳಗಣ ಶಿವಾಲಯದ ವಿಮಾನ ಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದ ಅಂದರೆ, ದ್ರಾವಿಡ ಶಿಖರವಿದೆ. ಇದು ಸಾಂಧಾರ ದ್ವಿತಲ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನ. ಹೊರಗೋಡೆ ನಶಿಸಿಹೋಗಿರುವದರಿಂದ ಆದಿ ತಲದ ವಿವರಗಳು ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ಎರಡನೆಯ ತಲದ ಪಾದದ ಕರ್ಣ–ಭದ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಹಾರದ ವಿವರಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ತಲವು ಮುಗಿದ ಮೇಲೆ ಗ್ರೀವ ಮತ್ತು ಶಿಖರವನ್ನು ಅಷ್ಟಕೋನ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗ್ರೀವ ಶಿಖರಗಳ ಮುಖ್ಯ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ನಾಸಿ ಅಲಂಕಾರವಿದೆ. ಉಪದಿಕ್ಕು ಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಟಗಳನ್ನು ಶಿಖರದ ಅರ್ಧದಷ್ಟು ಎತ್ತರದವರೆಗೆ ರಚಿಸಿರುವದು ವಿಶೇಷ. ಈ ಲಕ್ಷಣವು ಮಹಾಕೂಟದ ಮಹಾಕೂಟೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯೂ ಮರುಕಳಿಸಿದೆ. ಶಿಖರದ ಮೇಲಿರುವ ಸ್ತೂಪಿ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ್ದು. ಶಿಖರದ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿರುವ

ಜೈನ ದೇವಾಲಯ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು

ಕೂಟಗಳಲ್ಲಿರುವ ಗಾರೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದವು. ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ವಿವರಗಳು ಕಾಣುತ್ತಿಲ್ಲವಾದರೂ ಮೇಲಣ ಶಿವಾಲಯದಲ್ಲಿರುವಂತೆಯೇ ಇದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಸೂಚನೆ ಗಳಿವೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಗಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಚರಿತೆಯ ನಿರೂಪಣೆಗಳಿದ್ದವು. ಇವು ಈಗ ಬಾದಾಮಿಯ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಶಾಖೆಗಳು ವಿವಿಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ. ಗರುಡ–ನಾಗಶಾಖಾ ವಿನ್ಯಾಸದ ಬಳಕೆ ಇಲ್ಲ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ದೀರ್ಘವೃತ್ತಾಕಾರದ ಪದ್ಮಪೀಠವಿದೆ. ಮೂಲದೇವತೆ ಯಾವುದೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಿಲ್ಲವಾದರೂ ವೈಷ್ಣವ ದೇಗುಲವಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇದನ್ನುಮೇಲಣ ಶಿವಾಲಯಕ್ಕಿಂತ ತುಸು ಅನಂತರದ, ಬಹುಶಃ ಮಂಗಲೇಶನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲದ ನಿರ್ಮಾಣವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬಹುದು.

ಮಾಲಗಿತ್ತಿ ಶಿವಾಲಯ ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿರುವ ಮೂರನೆಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಟ್ಟಡ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯ. ಉತ್ತಮ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿರುವ ಇದು ಆರ್ಯಮಂಚಿ ಉಪಾಧ್ಯಾಯನೆಂಬ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ನಿರಂಧಾರ ಸೂರ್ಯ ದೇಗುಲ. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಚಿಕ್ಕ ಅಂತರಾಳ, ಗೂಢಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪ ಇದರ ತಲವಿನ್ಯಾಸದ ಅಂಗಗಳು. ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಕಂಠದಲ್ಲಿ ಗಣಗಳ ಆಕರ್ಷಕ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಪಾದದಲ್ಲಿ ಕರ್ಣ–ಭದ್ರಗಳಿದ್ದು ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭಗಳು ಗಮನೀಯವಾಗಿವೆ. ಕಪೋತದ ವಲಭೀಯಲ್ಲಿ ಗಣ–ಹಂಸಗಳ ಮಾಲೆ ಇದೆ. ಆದಿ ತಲದ ಹಾರವು ಗೂಢಮಂಟಪದ ಮೇಲೂ ಸಾಗಿದೆ. ತಲಗಳ ರೂಪು ಹೆಚ್ಚು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಗ್ರೀವ–ಶಿಖರದ ಉಪದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಕೂಟಗಳು ರಚಿತವಾಗಿವೆ. ಶಿಖರವು ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದಲ್ಲಿದೆ ಇದು ನಿರಂಧಾರ ದ್ವಿತಲ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನ.

ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಅಲಂಕೃತ ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಗರುಡ–ನಾಗಶಾಖಾ ವಿನ್ಯಾಸ ವಿರುವದು ಹೊಸ ಲಕ್ಷಣ. ಅಂತರಾಳದಂತೆ ಕಾಣುವ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎಡಗಡೆ ಸೂರ್ಯನು ಛಾಯಾದೇವಿಯನ್ನು ದಂಡಿಸುತ್ತಿರುವ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಗೂಢಮಂಟಪದ ವಿತಾನದಲ್ಲಿ ಗರುಡಾರೂಢ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಅದರಂತೆ ಗೂಢಮಂಟಪದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನಕ ಶಿವ (ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕು) ಮತ್ತು ಸ್ಥಾನಕ ವಿಷ್ಣು (ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕು) ಶಿಲ್ಪಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟ ಪ್ರಕಾರದವು. ಗುಪ್ತರ ಅಂತ್ಯಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಗರುಡ–ನಾಗಶಾಖಾ ವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಗುಪ್ತರ ಅಂತ್ಯಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಇವೆರಡೂ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳು ದ್ರಾವಿಡ ದೇಶದ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಔತ್ತರೇಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ನುಸುಳುತ್ತಿರುವದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ದೇವಾಲಯ ಅದೇ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಮೂಲ ಕೋಟೆಯ ಹೊರ ವಲಯದಲ್ಲಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಇದು ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಹೆಚ್ಚು.

ಬಾದಾಮಿಯ ಅಗಸ್ತ್ಯತೀರ್ಥ ಹೊಂಡದ ಪೂರ್ವ ತಟದಲ್ಲಿ ಭೂತನಾಥ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಭೂತೇಶ್ವರನಿಗೆ ಮುಡುಪಾಗಿರುವ ಇದು ಇಲ್ಲಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಕೊನೆಯದು. ನಿರಂಧಾರ ಪ್ರಕಾರದ ಈ ದೇಗುಲಕ್ಕೆ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ, ಗೂಢಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪ ಇವೆ. ಮುಖಮಂಟಪವನ್ನು 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ವಿಶಾಲವಾದ ತೆರೆದ ಮಂಟಪವನ್ನಾಗಿ ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ತ್ರಿತಲ ನಾಗರ ವಿಮಾನ; ಇದನ್ನು 700–30ರ ಅವಧಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದು.

ಮಹಾಕೂಟದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಣಂತಿ ಗುಡಿ, ಮಹಾಕೂಟೇಶ್ವರ ಗುಡಿ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಗುಡಿ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯವಾಗಿವೆ. ಬಾಣಂತಿ ಗುಡಿ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪ ಮಾತ್ರ ಇರುವ ಏಕತಲ ರಚನೆ. ಇದನ್ನು ನಿರಂಧಾರ ಪ್ರಕಾರದ ನಾಗರ ಅಲ್ಪ ವಿಮಾನ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಬಹುದು. ತಕ್ಕ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಬಾದಾಮಿಯ ಮೇಲಣ ಶಿವಾಲಯವನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರ ಕಾಲ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧವಿರಬಹುದು.

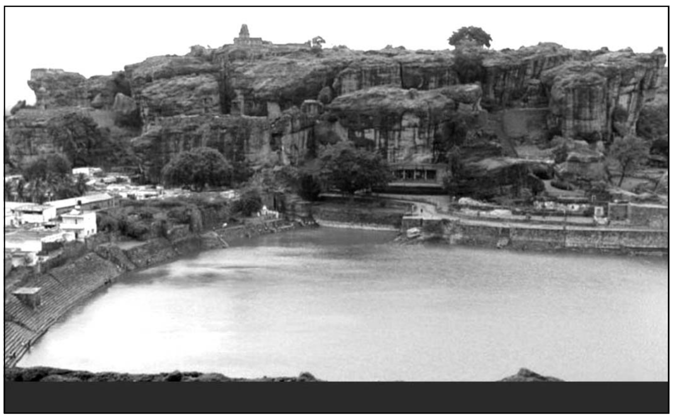

ಬಾದಾಮಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಿಹಂಗಮ ನೋಟ

ಮಹಾಕೂಟೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇಗುಲಗಳು ಕೆಲವು ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಇವೆರಡೂ ಮಧ್ಯಮ ಗಾತ್ರದ ದ್ವಿತಲ ಸಾಂಧಾರ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನಗಳು. ಮಹಾಕೂಟೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಕಂಠವು ಎತ್ತರವಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಕಥಾನಿರೂಪಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗೋಡೆ ರಥರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಭದ್ರ–ಉಪಭದ್ರಗಳಾಗಿ ಮುಂಚಾಚಿದೆ. ಸುಭದ್ರದಲ್ಲಿ ಶಿವನ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ತಲದ ನಿರೂಪಣೆ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿದೆ. ಮಂಗಲೇಶನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತ ಮಕುಟೇಶ್ವರನಾಥ ದೇವಾಲಯ ಇದೇ ಆಗಿದ್ದರೆ, ಇದರ ಕಾಲ 597ಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚೆ ಹೋಗುತ್ತದೆ.

ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಮಾದರಿಯ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಗುಟಿ ಜಿನೇಂದ್ರಭವನ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯವಾಗಿದೆ. ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಇದರ ಮೇಲಣ ತಲಗಳ ವಿವರಗಳು ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ಇದು ವಿಶಾಲ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವುಳ್ಳ ಸಾಂಧಾರ ವಿಮಾನ. ಮೂಲ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಂಧಾರ ಗರ್ಭಗೃಹ, ವಿಮಾನಕ್ಕಿಂತ ತುಸು ಕಿರಿದಾದ ಮಂಟಪ ಮಾತ್ರ ಇದ್ದವು. ಅನಂತರ, ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಮುಖಚತುಷ್ಕಿಯನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. ತದನಂತರದಲ್ಲಿ ಮುಖಚತುಷ್ಕಿಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡು ವಿಶಾಲ ತೆರೆದ ಮಂಟಪವನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೂಲ ವಿಮಾನದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಉಪಾನ, ಜಗತಿ, ತ್ರಿಪಟ್ಟಕುಮುದ, ಕಂಠ ಮತ್ತು ಕಪೋತ ಇವೆ. ಎರಡನೆಯ ತಲದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣ ಹಳ್ಳೂರು, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು, ಲಕ್ಕುಂಡಿ ಮುಂತಾದೆಡೆ ಇರುವ ಕೆಲವು ಜಿನಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡದ ಇತರ ಭಾಗ ಉಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ರವಿಕೀರ್ತಿಯಿಂದ ರಚಿತ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಶಾಸನ ಈಗ ಜಿನಾಲಯದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ರವಿಕೀರ್ತಿ ಇದರ ನಿರ್ಮಾತೃ. ಜಿನಾಲಯದ ಮೂಲ ಭಾಗಗಳು ಶಾಸನದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಂದರೆ 634ಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಮುಖಚತುಷ್ಕಿ ಮತ್ತು ಅದನ್ನೊಳಗೊಂಡ ತೆರೆದ ಮಂಟಪ ಅನಂತರದ ಕಾಲದವು.

ಚಳುಕ್ಯರ ಉತ್ತರಾರ್ಧ ಕಾಲದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿರುವ ಗಮನಾರ್ಹ ದೇಗುಲಗಳು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನತಮವಾದುದು ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ. ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ (696–733) ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಈ ದೇಗುಲ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿತ ವಿಜಯೇಶ್ವರನಿಗೆ ಮುಡಿಪಾದ ಈ ದೇಗುಲ ಸಾಂಧಾರ ದ್ವಿತಲ ನಾಗರ ವಿಮಾನ. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ, ತೆರೆದ ಅಗ್ರಮಂಟಪಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರುವ ಈ ಗುಡಿಯ ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಂದ ಪ್ರವೇಶವಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಚಿಕ್ಕ ಗುಡಿಗಳಿರುವುದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಇವು ಗಣೇಶ (ದಕ್ಷಿಣ) ಮತ್ತು ದುರ್ಗಾಭಗವತಿ (ಉತ್ತರ) ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಮುಡಿಪಾಗಿವೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣ ಪ್ರಾಯಶಃ ಶೈವಧರ್ಮದ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಾದ ಹೊಸ ಬದಲಾವಣೆಯ ಕುರುಹಾಗಿದೆ.

ಚಳುಕ್ಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಬಹು ಮಹಾತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಗುಡಿಗಳು ಸೇರಿವೆ. ಇವೆರಡೂ ಬಹುಶಃ ಏಕಕಾಲಕ್ಕೆ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡು ಪೂರ್ತಿಯಾದವು. ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಇಬ್ಬರು ಹೈಹಯವಂಶೀಯ ರಾಣಿಯರಾದ ಲೋಕಮಹಾದೇವಿ ಮತ್ತು ತ್ರೈಲೋಕ್ಯಮಹಾದೇವಿ ಇವುಗಳ ನಿರ್ಮಾತೃಗಳು. ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಮೂಲ ಹೆಸರು ಲೋಕೇಶ್ವರ. ಇದು ಸಾಂಧಾರ ಚತುಸ್ತಲ ನಾಗರ ವಿಮಾನ. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ, ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ, ಪೂರ್ವ, ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಂದ ಮುಖಮಂಟಪಗಳ ಮೂಲಕ ಪ್ರವೇಶವಿರುವ ವಿಶಾಲ ಗೂಢಮಂಟಪ ಇದರ ಭಾಗಗಳು. ಗೂಢ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿರು ವಂತೆ ಗಣೇಶ ಮತ್ತು ದುರ್ಗಾಭಗವತಿಗಾಗಿ ಎರಡು ಗುಡಿಗಳಿವೆ. ಅಂತರಾಳಕ್ಕೆ ಸ್ವಂದಿಯಾಗಿ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿಗೆ ಚಾಚಿರುವ ಶುಕನಾಸವಿದೆ. ಇದು ನಾಲ್ಕನೆಯ ತಲದ ವೇದಿಯ ಮಟ್ಟದವರೆಗೆ ಎದ್ದು ನಿಂತಿದೆ. ಶುಕನಾಸ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಲಕ್ಷಣವಲ್ಲ; ಔತ್ತರೇಯ ಲಕ್ಷಣ. ಅದರಂತೆ ಮುಖಮಂಟಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಕ್ಷಾಸನ ಇರುವದನ್ನೂ ಗಮನಿಸ ಬೇಕು; ಇದೂ ಔತ್ತರೇಯ ಲಕ್ಷಣವೇ. ವಿರೂಪಾಕ್ಷದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಬಹು ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ದೇಗುಲ ಮಾದರಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಮಾದರಿಯ ದೇಗುಲದಲ್ಲಿ ಬೆಸೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಮುಂದೆ ಕರ್ನಾಟಕ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯ ಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದುಗಡೆ ನಂದಿಮಂಟಪವಿದೆ. ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರಾಕಾರವಿದ್ದು ಅದರ ಒಳ ಮುಖದಪೂರ್ತಿ ಪರಿವಾರ ದೇಗುಲಗಳಿವೆ. ಪೂರ್ವದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ ಚಿಕ್ಕ ಶಾಲಾ ಗೋಪುರವುಳ್ಳ ಪ್ರವೇಶವಿದೆ. ಪ್ರಾಕಾರ, ಗೋಪುರ, ನಂದಿಮಂಟಪ ಇತ್ಯಾದಿ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಪಲ್ಲವ ರಾಜಸಿಂಹನಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣ ಗೊಂಡ ಕಾಂಚಿಯ ರಾಜಸಿಂಹೇಶ್ವರ (ಕೈಲಾಸನಾಥ) ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನು ಕಾಂಚಿಯನ್ನು ಮೂರು ಬಾರಿ ಗೆದ್ದು, ಅಲ್ಲಿಯ ರಾಜಸಿಂಹೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಧನವನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಮರಳಿ ಆ ದೇವರಿಗೇ ಕೊಟ್ಟನೆಂಬ ವಿಚಾರ ಅವನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದಿದೆ. ಆದರೆ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ, ಗೂಢಮಂಟಪಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕೈಲಾಸನಾಥ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಯಾವುದೇ ನೇರ ಹೋಲಿಕೆಯಿಲ್ಲ. ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಮೈಯಲ್ಲಿ ಶಿವನ ಲಿಂಗೋದ್ಭವ, ಚಂದ್ರಶೇಖರ, ಭೈರವ, ನಟೇಶ, ರಾವಣಾನುಗ್ರಹ ಮುಂತಾದ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ರಾಮಾಯಣದ ಆಯ್ದ ಕಥಾನಿರೂಪಕ ದೃಶ್ಯಗಳು, ಗಜೇಂದ್ರಮೋಕ್ಷ, ವರಾಹ, ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ಮುಂತಾದ ವಿಷ್ಣುವಿಗ್ರಹ ಗಳು ಇವೆ. ಒಳಗಡೆ ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ, ಭಾಗವತ, ಪಂಚತಂತ್ರ ಮುಂತಾದ ಕೃತಿಗಳಿಂದ ಸ್ಫೂರ್ತಿಪಡೆದ ಆಕರ್ಷಕ ಕಥಾನಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಗೋಡೆಯ ಗುಂಟದ ಅರ್ಧಗಂಬಗಳ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ದಂಪತಿಗಳ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಗುಂಡ ಅನಿವಾರಿತಾ ಚಾರಿ ಮತ್ತು ಸರ್ವಸಿದ್ಧಿ ಆಚಾರಿ ಈ ದೇವಾಲಯದ ಮುಖ್ಯ ಸೂತ್ರಧಾರಿಗಳು. ಅವರ ಅದ್ಭುತ ಸಾಧನೆಗೆ ಮೆಚ್ಚಿ ಮೂರು ಬಾರಿ ಅವರಿಗೆ 'ಪೆರ್ಜೆರಪು' ಸನ್ಮಾನ ಮಾಡಲಾಯಿತಲ್ಲದೆ, ತ್ರಿಭುವನಾಚಾರಿ ಎಂಬ ಬಿರುದು ನೀಡಲಾಯಿತು. ಸರ್ವಸಿದ್ಧಿ ಆಚಾರಿ ಲೋಕೇಶ್ವರ ಗುಡಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದ ಸೂತ್ರಧಾರಿ. ಗುಂಡ ಅನಿವಾರಿತಾಚಾರಿ ಬಹುಶಃ ಆ ಗುಡಿಯ ಉತ್ತರ ಭಾಗದ ಸೂತ್ರಧಾರಿ ಇದ್ದಿರಬೇಕು. ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯ ಕರ್ನಾಟಕ ದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮೈಲುಗಲ್ಲು.

ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಇದೇ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನನುಸರಿಸಿ ತುಸು ಕಡಿಮೆ ಗಾತ್ರದ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇಗುಲವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮೂಲ ಹೆಸರು ತ್ರೈಲೋಕ್ಯೇಶ್ವರ. ನಿರ್ಮಿಸಿದಾಕೆ ತ್ರೈಲೋಕ್ಯ ಮಹಾದೇವಿ. ತಲವಿನ್ಯಾಸವು ವಿರೂಪಾಕ್ಷದಂತೆಯೇ ಇದೆ. ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕಾರವೂ ಅದನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದೆ. ಆದರೆ ಇದರ ಶಿಖರ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದೆ. ಇದು ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಸಾಂಧಾರ ತ್ರಿತಲ ವೇಸರ ವಿಮಾನದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ರಚನೆಗೆ ಚಳುಕ್ಯರ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇದೊಂದೇ ಉದಾಹರಣೆ. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಔತ್ತರೇಯ ಲಕ್ಷಣವೆನಿಸಿದ ಸುಕನಾಸದ ರಚನೆಯಿರುವದು ಗಮನೀಯ. ಸ್ಪಷ್ಟ ಪುರಾವೆ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಗುಂಡ ಅನಿವಾರಿತಾಚಾರಿ ಮತ್ತು ಸರ್ವಸಿದ್ಧಿ ಆಚಾರಿ ಈ ದೇಗುಲದ ಸೂತ್ರಧಾರಿಗಳಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಇದರ ಕಾಲವೂ ಸು.733–44.

2. ನಾಗರ ರೇಖಾ ಪ್ರಾಸಾದಗಳು (ಲತಿನ ಪ್ರಾಸಾದಗಳು): ಎರಡನೆಯ ಗುಂಪಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಮಾದರಿಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾದ ನಾಗರ ರೇಖಾ ಅಥವಾ ಲತಿನ ಪ್ರಾಸಾದಗಳು. ಒಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲದ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ದೇಗುಲಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿರದಿದ್ದರೂ ಬಾಹ್ಯ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಊರ್ಧ್ವ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನ (ಪೀಠ), ಜಂಘಾ (ಗೋಡೆ), ಶಿಖರ, ಗಲ (ಕುತ್ತಿಗೆ), ಆಮಲಸಾರಕ (ಆಮಲಶಿಲಾ, ನೆಲ್ಲಿಕಾಯಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಅಂಗ) ಮತ್ತು ಕಲಶ ಇವು ಇದರ ಮುಖ್ಯ ಭಾಗಗಳು. ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುವಂತೆ ಇವುಗಳ ಪೀಠ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸರಳವಾಗಿದೆ. ಪದ್ಮ, ಕಂಠ ಮತ್ತು ಕಪೋತ ಅದರ ಪ್ರಮುಖ ಭಾಗಗಳು. ಆದರೆ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಗುಡಿಗಳ ಪೀಠದಲ್ಲಿ

ಅನೇಕ ಮಡಿಕೆಗಳಿವೆ. ಪದ್ಮ, ಕುಂಭ, ಕಂಠ ಮತ್ತು ಕಪೋತಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ; ಕೆಲವು ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಕುಂಭದ ಸ್ಥಾನ ಕುಮುದದಿಂದ ಆಕ್ರಮಿತವಾಗಿದೆ. ಮೂಲ ಪ್ರಾಸಾದದ ಪೀಠ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪಾರ್ಶ್ವದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಮುಂಚಾಚಿನಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಂದಿಯಾಗಿ ಸರಳ ಗೋಡೆಯ (ಜಂಘಾ) ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮುಂಚಾಚು (ರಥ) ಇರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಚಳುಕ್ಯರ ಎಲ್ಲ ನಾಗರ ರೇಖಾ ಪ್ರಾಸಾದಗಳು ತ್ರಿರಥ ವಿನ್ಯಾಸ ವುಳ್ಳವಾಗಿವೆ. ಕೆಲವು ಸಲ ಇದನ್ನು ಕೇವಲ ದೇವಕೋಷ್ಠದ ರಚನೆಗೆ ಸೇರಿಸಿರುವ ಜೋಡು ಕಂಬಗಳಿಂದ ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶಿಖರ ಚೌಕ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದ್ದು ನಾಲ್ಕೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲೇರಿದಂತೆ ಕ್ರಮೇಣ ಒಳಕ್ಕೆ ಬಾಗುತ್ತ ಸಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದುದರಿಂದಲೇ ರೇಖಾ ನಾಗರ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಇದಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಶಿಖರದ ನಾಲ್ಕೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ, ರಥ ಮುಂಚಾಚಿಗೆ ಸ್ಪಂದಿಯಾಗಿ ಗವಾಕ್ಷ, ಅರ್ಧಗವಾಕ್ಷಗಳಿಂದಾದ ಲತಾ ಅಲಂಕಾರವಿರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಶಿಖರದ ಕೋನಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು (ಮಹಡಿಯನ್ನು) ಸೂಚಿಸುವ ಕರ್ಣ ಆಮಲಕಗಳಿರುತ್ತವೆ. ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಅಂತರಾಲ (ಕಪಿಲಿ) ಇದ್ದರೆ, ದೇವಾಲಯ ಮುಖಮಾಡಿರುವ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಖರಕ್ಕೆ ಮುಂಚಾಚು ಇರುತ್ತದೆ. ಇದು ಸುಕನಾಸಿ. ಸುಕನಾಸಿಯ ಮುಖಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಗವಾಕ್ಷವಿದ್ದು ಅದರ ನಡುವೆ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿತ ದೇವತೆಯ ಮೂರ್ತಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಶಿವ ದೇವಾಲಯವಿದ್ದರೆ, ಸುಕನಾಸದ ಮುಖಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ನಟರಾಜ ವಿಗ್ರಹವಿರುವದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಅಂತರಾಲವಿರದಿರುವ ದೇಗುಲಗಳ ಶಿಖರದಲ್ಲಿ ಶುಕನಾಸವಿರಬೇಕಾದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಮುಖಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಇರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ (ಉದಾ: ಐಹೊಳೆಯ ಹುಚ್ಚಿಮಲ್ಲಿ ಗುಡಿ). ಶಿಖರದ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿದ್ದು ಅದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಗಲವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ದುಂಡುಗಲ್ಲು ಇರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಮಲಶಿಲಾ ಮತ್ತು ಕಲಶ ಇರುತ್ತವೆ. ಮುಖಮಂಟಪದ ಪಾರ್ಶ್ವ ಅಂಚಿನುದ್ದಕ್ಕೂ ಕಕ್ಷಾಸನ ಇರುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವಂತೆ ಲತಿನ ಪ್ರಾಸಾದಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಾಂಧಾರ ಮತ್ತು ನಿರಂಧಾರ ರಚನೆಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಸಾಂಧಾರ ದೇಗುಲಗಳು ರಾಜ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಿಂದ ರಚಿತವಾಗಿವೆ.

ಈ ಮಾದರಿಯ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಶಿಲಾದೇಗುಲಗಳು ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಹುಚ್ಚಿಮಲ್ಲಿ ಗುಡಿ ಸಾಂಧಾರ ರೀತಿಯ, ಗರ್ಭಗೃಹ, ಗೂಢಮಂಟಪ ಹಾಗೂ ಮುಖಮಂಟಪವ ನ್ನೊಳಗೊಂಡು ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಮುಖಮಾಡಿರುವ ರೇಖಾ ಪ್ರಾಸಾದ. ಇದರ ಪೀಠ ಸಾಕಷ್ಟು ಎತ್ತರವಿದ್ದರೂ ಪದ್ಮ, ಕಂಠ ಮತ್ತು ಕಪೋತ ಅಂಗಗಳಿಂದಾಗಿದೆ. ಜಂಘಾ ಭಾಗವು ಸರಳವೂ ನಿರಲಂಕೃತವೂ ಆಗಿದ್ದು ಗರ್ಭಗೃಹವಿರುವ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥಕ್ಕೆ ಬೆಳಕು ಒದಗಿಸಲು ಜಾಲವಾತಾಯನಗಳಿವೆ. ಶಿಖರದ ರೇಖಾ ರಚನೆ ಅಷ್ಟು ಬಲವಾಗಿಲ್ಲ. ಕರ್ಣಾಮಲಕಗಳು ದುಂಡಾಗಿವೆ. ಅಂತರಾಲವಿಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದ ಶಿಖರದ ಪಶ್ಚಿಮ ಮುಖದಲ್ಲಿ ನಟರಾಜನ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿರುವ ಮುಖಪಟ್ಟಿಯನ್ನಿರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಂಚೆ ಬಿದ್ದು ಹೋಗಿದ್ದ ಆಮಲಶಿಲೆಯನ್ನು ಮತ್ತು ಕಲಶವನ್ನು ಈಗ ಪುನರ್ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಖಮಂಟಪದ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಕಕ್ಷಾಸನಗಳಿವೆ. ಗೂಢಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳು ಚೌಕವಿದ್ದು ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅರ್ಧವೃತ್ತಗಳನ್ನು ಎದುರುಬದಿರಾಗಿರುವಂತೆ ಹಾಗೂ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವಗಳು ಚಾಚಿರುವಂತೆ ಅಲಂಕರಿಸಿದೆ. ಬೋದಿಗೆ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಛತ್ತು (ವಿತಾನ) ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಮತಲವಿದ್ದು ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣು, ಶಿವ ಮತ್ತು ಇಂದ್ರರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ವಾಹನಗಳ ಮೇಲೆ ಸಾಗುತ್ತಿರುವ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಈ ಎತ್ತರಿಸಿದ ವಿತಾನದ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಕಿಂಡಿಗಳಿದ್ದು ವಿತಾನದ ಶಿಲ್ಪಗಳಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಬೀರುತ್ತವೆ. ಗೂಢಮಂಟಪದ ಪಾರ್ಶ್ವದ ಛತ್ತುಗಳು ಇಳಿಜಾರಾಗಿವೆ. ಗೂಢಮಂಟಪದ ಹೊರಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಶಾಸನ ರಾಜಪ್ರೋತ್ಸಾಹವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತದೆ. ಮುಖಮಂಟಪದ ವಿತಾನದಲ್ಲಿರುವ ತಾರಕಾಸುರ ನನ್ನು ವಧಿಸುತ್ತಿರುವ ಕಾರ್ತಿಕೇಯನ ಶಿಲ್ಪ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಕೃತಿ. ವಿಶಿಷ್ಟ ಸರಳ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹುಚ್ಚಿಮಲ್ಲಿಗುಡಿಯನ್ನು 7ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದು.

ಐಹೊಳೆಯ ಚಕ್ರಗುಡಿ ನಿರಂಧಾರ ರೇಖಾ ಪ್ರಾಸಾದದ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ಉದಾಹರಣೆ. ಮೂಲ ಪ್ರಾಸಾದ ತ್ರಿರಥ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ ಒಳಗಡೆ ಆಯತ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿರುವದರಿಂದ ಇದು ದುರ್ಗಾಭಗವತಿಯ ಗುಡಿ ಇರಬೇಕು. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಗುಡಿಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಸೇರ್ಪಡೆಗಳಾಗಿವೆ. ಇದರ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಯುವರಾಜ ಮೊದಲನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಶಾಸನ ದೊರೆತಿದೆ. ಆದುದರಿಂದ ಈ ಗುಡಿ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರಬಹುದು.

ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿರುವ ಹುಚ್ಚಪ್ಪಯ್ಯ ಗುಡಿ ನಿರಂಧಾರ ರೇಖಾ ಪ್ರಾಸಾದದ ಇನ್ನೊಂದು ಉದಾಹರಣೆ. ಇದು ಶಿವಾಲಯ. ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಗೂಢಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಕಕ್ಷಾಸನಸಹಿತ ಮುಖಮಂಟಪಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಕಂಬಗಳು ಸರಳ ರುಚಕ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಬೋದಿಗೆಗಳೂ ಸರಳವಾಗಿವೆ. ಗೂಢಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳ ದ್ವಾರಬಂಧಗಳು ಮೇಲ್ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಹೊರಚಾಚಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ಅಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ಔತ್ತರೇಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನೇ ಬಳಸಲಾಗಿದ್ದರೂ ಉತ್ತರಾಂಗದಲ್ಲಿ ಒಂದೆಡೆ ಆಕಸ್ಮಿಕ ಎನ್ನುವಂತೆ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಶಾಲಾ ಶಿಖರ ಮಾದರಿಯ ಬಳಕೆಯಾಗಿರುವದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರದ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕಂಬಗಳ ಪೂರ್ವಮುಖದಲ್ಲಿ ಶೈವ ದ್ವಾರಪಾಲರಿದ್ದಾರೆ. ಅಲ್ಲದೆ ದಕ್ಷಿಣ ಪಾರ್ಶ್ವದ ಕಂಬದ ಉತ್ತರ ಮುಖದಲ್ಲಿ ದುರ್ಗಾಭಗವತಿ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಪಾರ್ಶ್ವದ ಕಂಬದ ದಕ್ಷಿಣಮುಖದಲ್ಲಿ ಗಣೇಶ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗೂಢಮಂಟಪದ ಉತ್ತರಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ ವರಾಹ, ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ಮುಂತಾದ ಚಿಕಣಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗೂಢಮಂಟಪದ ದ್ವಾರದ ಒಳ ಮುಖದಲ್ಲಿ, ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ಮುಖಮಾಡಿ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಸುಂದರ ಬೃಹತ್ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಮುಖಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳ ಹೊರ ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಿಥುನಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಜಂಘಾ ಸರಳವಾಗಿವೆ. ಕಂಬಗಳ ಜೋಡಿಯನ್ನು ದೇವಕೋಷ್ಠ ರಚನೆಗೆ ಬಳಸುವ ಮೂಲಕ ಮೂಲಪ್ರಾಸಾದದ ತ್ರಿರಥ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಿಂಗೋಡೆಯ ದೇವಕೋಷ್ಠದಲ್ಲಿ ಉಗ್ರನರಸಿಂಹನ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಶಿಖರದ ಪೂರ್ವಮುಖದಲ್ಲಿ ನಟರಾಜನ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿರುವ ಮುಖಪಟ್ಟಿಯಿದೆ. ಈ ದೇಗುಲವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸೂತ್ರಧಾರಿ ನರಸೊಬ್ಬ. ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿರುವ ಕಂಬದಲ್ಲಿ ಇವನು ಬರೆದಿರುವ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಜಂಬೂದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಪ್ರಾಸಾದ ನಿರ್ಮಾಣಕಲೆಯಲ್ಲಿ ನರಸೊಬ್ಬನನ್ನು

ಕಾಶಿ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು

ಮೀರಿಸುವಾತ ಹಿಂದೆ ಆಗಿಲ್ಲ, ಮುಂದೆ ಆಗುವದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದಾಗಿ ಹೊಗಳಿದೆ. ಹುಚ್ಚಪ್ಪಯ್ಯ ಗುಡಿಯ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಶಿಲ್ಪಿ ಗನಸೊಬ್ಬ. ಇವರು ಕನ್ನಡ ನೆಲದವರೆಂದು ಅವರ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಔತ್ತರೇಯ ಶೈಲಿಯ ರೇಖಾ ಪ್ರಾಸಾದವನ್ನು ರಚಿಸುವ ಇವರ ಪ್ರಯತ್ನ ಶ್ಲಾಘನೀಯ; ಕೆಲವು ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಅಂಶಗಳು ತಿಳಿದೋ ತಿಳಿಯದೆಯೋ ಈ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ನುಸುಳಿರುವದು ಅಚ್ಚರಿಯಲ್ಲ. ಪ್ರತಿಮಾಲಕ್ಷಣ, ಲಿಪಿ ಲಕ್ಷಣ, ವಾಸ್ತುವಿವರಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ದೇಗುಲ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದ್ದು.

ಐಹೊಳೆಯ ತಾರಬಸಪ್ಪ ಗುಡಿಯು ರೇಖಾ ಪ್ರಾಸಾದದ ಇನ್ನೊಂದು ಉದಾಹರಣೆ. ಹುಚಪ್ಪಯ್ಯ ಗುಡಿಯಂತೆ ಇದು ಕೂಡ ನಿರಂಧಾರ ಶಿವಾಲಯ. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಗೂಢಮಂಟಪ, ಮುಖಚತುಷ್ಕಿ ಇದರ ತಲವಿನ್ಯಾಸದ ಅಂಗಗಳು. ಮೂಲಪ್ರಾಸಾದದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮಡಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಬಳಕೆ, ಜಂಘಾ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭಗಳಿರುವದು, ಮುಖಚತುಷ್ಕಿಯಲ್ಲಿ ಕಕ್ಷಾಸನ ಇಲ್ಲದಿರುವದು, ಈ ದೇಗುಲದ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ ವಿಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಾ ಗಿವೆ. ಕನ್ನಡ ನೆಲದ ಸೂತ್ರಧಾರಿಯ ಕೈಚಳಕ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಯೇ ಇದೆ. ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಸೂತ್ರಧಾರಿಯಾರೆಂದು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಇದು ಕೂಡ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದ ದೇಗುಲ.

ಗೌಡರಗುಡಿ ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿರುವ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಪೂರ್ಣವಾದುದು. ತುಸು ಆಯತ ವಿನ್ಯಾಸದ ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಮೂಲತಃ ದುರ್ಗಾಭಗವತಿಯ ವಿಗ್ರಹವಿತ್ತು. ದ್ವಾರಬಂಧ ಔತ್ತರೇಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಸುತ್ತಲೂ ವಿಶಾಲವಾ ಗಿರುವ ತೆರೆದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವಿದ್ದು, ಅಂಚಿನಗುಂಟ ಕಕ್ಷಾಸನವಿದೆ. ಸುತ್ತಲಿನ ಚಾವಣಿ ಇಳಿಜಾರಾಗಿದೆ.

ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಮೂಲತಃ ರೇಖಾ ಶಿಖರವಿದ್ದಿರಬೇಕು. ದುರ್ಗಾಭಗವತಿಗೆ ನೀಡಲಾದ ದಾನವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವ ಇಲ್ಲಿಯ ಜಂತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ದೇಗುಲವಾದರೂ ಅದೇ ಕಾಲದ್ದು.

ನಾಗರ ರೇಖಾ ಪ್ರಾಸಾದದ ಬಹು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಈ ಮಾದರಿಯ ಅನೇಕ ಚಿಕ್ಕ ನಿರಂಧಾರ ದೇಗುಲಗಳಿವೆಯಲ್ಲದೆ ಗಳಗನಾಥ ಮತ್ತು ಪಾಪನಾಥ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ಬೃಹತ್ ಗಾತ್ರದ ಸಾಂಧಾರ ರೇಖಾ ಪ್ರಾಸಾದಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಗಳಗನಾಥ ದೇಗುಲ ಶುದ್ಧ ನಾಗರ ರೇಖಾ ಮಾದರಿಯ ಅದ್ಭುತ ನಿರ್ಮಾಣ. ಇದರ ಮಂಟಪ ಭಾಗ ಮತ್ತು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಹೊರಗೋಡೆಯ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು ಬಿದ್ದು ಹೋಗಿವೆಯಾದರೂ ಉಳಿದ ಭಾಗ ಉತ್ತಮ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿರುವ 'ಕುಂಭ' ಮಡಿಕೆ, ರಥ ಭಾಗದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ತುಲಾಪೀಠ ವಿನ್ಯಾಸ, ಸರಳ ಅಲಂಕಾರರಹಿತ ಜಂಘಾ, ಶಿಖರದ ಮನಮೋಹಕ ಬಾಗುರೇಖೆ, ಚೌಕ ದಿಂಬಿನಂತೆ ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿ ಕಾಣುವ ಕರ್ಣಾಮಲಕಗಳು, ಲತಾ ಭಾಗದ ಗವಾಕ್ಷ ಅಲಂಕಾರದ ಕ್ರಮ, ಸ್ಫುಟವಾಗಿ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಾಣುವ ಆಮಲಶಿಲಾ ಮತ್ತು ಕಲಶ, ಘನದ್ವಾರದ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿರುವ ಘಟಪಲ್ಲವ ಅಲಂಕೃತ ಚೌಕ ಕಂಬಗಳು, ಸಂಹಾರಮೂರ್ತಿ ಶಿವನ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಗರ್ಭಗೃಹದ ಟಿ–ಆಕಾರದ ದ್ವಾರಬಂಧ ಇವೆಲ್ಲವೂ ನೋಡುಗನ ಮೇಲೆ ಗಂಭೀರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರುವುದಲ್ಲದೇ ಸೂತ್ರಧಾರನು ರೇಖಾ ಪ್ರಾಸಾದದ ಒಳಹೊರ ವಿವರಗಳ ಸ್ಪಷ್ಟ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಹೊಂದಿರುವುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿವೆ. ಸುಕನಾಸಿ ಈಗ ಬಿದ್ದು ಹೋಗಿದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ನೋಡಿದಾಗ ಈ ದೇಗುಲ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಮೆಹಬೂಬನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣ ಗೊಂಡ ಆಲಂಪುರದ ರೇಖಾ ಪ್ರಾಸಾದ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಗೆ ತೀರ ಹತ್ತಿರವಾಗಿದೆ. ಆಲಂಪುರದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ಥಪತಿ–ಶಿಲ್ಪಿಗಳೇ ಇದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರೆ ಆಶ್ಚರ್ಯವಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಉತ್ತರಾರ್ಧಕ್ಕೆ, ಅಂದರೆ ಸು.720–33ರ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದು.

ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಪಾಪನಾಥ ದೇವಾಲಯ ಹಂತ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರುವ ಸಾಂಧಾರ ರೇಖಾ ಪ್ರಾಸಾದ. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಗೂಢಮಂಟಪ, ಇನ್ನೊಂದು ನಂದಿಸಹಿತ ಗೂಢಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪ ಇದರ ಮುಖ್ಯ ಭಾಗಗಳು. ಹೊರ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶಗಳಿವೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮಡಿಕೆಗಳಿವೆ. ಜಂಘಾದಲ್ಲಿ ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭಗಳಿವೆ. ಆದಿತಲದ ಮೇಲಂಚಿನುದ್ದಕ್ಕೂ ಕೂಟ–ಶಾಲಗಳ ಹಾರವಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ವಾಸ್ತು ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಆದರೆ ಜಂಘಾದ ಕೋಷ್ಠ ಪಂಜರಗಳ ಉದ್ಗಮಗಳು ಔತ್ತರೇಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಮೂಲಪ್ರಾಸಾದದ ಮೂರು ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಘನದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿರುವ ಶಿಖರ ಮಾತ್ರ ರೇಖಾ ನಾಗರ ಪ್ರಕಾರದ್ದಾಗಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಔತ್ತರೇಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಹೀಗೆ ಈ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರಾಥಮಿಕವಾಗಿ ಔತ್ತರೇಯ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದ್ದರೂ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಮೇಳೈಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಮಿಶ್ರಣ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಮನಮೋಹಕ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುವದಿಲ್ಲ. ಆ ಕಾರಣದಿಂದಲೋ ಏನೋ, ಇಂತಹ (ಔತ್ತರೇಯಕ್ಕೆ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯವನ್ನು ಜೋಡಿಸುವ) ಪ್ರಯತ್ನ ಮುಂದೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತಿಲ್ಲ. ರಾಮಾಯಣದ (ಶಾಸನ ಸಹಿತ) ಮತ್ತು ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯದ ಕಥಾ ನಿರೂಪಕ ದೃಶ್ಯಗಳು ಜಂಘಾ ಭಾಗವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿವೆ. ಇದರ ಸೂತ್ರಧಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ವಸಿದ್ಧಿ ಆಚಾರಿಯ ಶಿಷ್ಯ ರೇವಡಿ ಓವಜನು ಪ್ರಮುಖ. ಬಲದೇವ ಮೊದಲಾದವರೂ ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇದು ಇಮ್ಮಡಿ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈಗಿನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಪಡೆಯಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಇತರ ಔತ್ತರೇಯ ರೇಖಾ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯ ಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಲವು ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಅಂಶಗಳು (ಉದಾ: ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಪಟ್ಟಕುಮುದ, ಜಂಘಾ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭಗಳು, ಕಪೋತದ ಮೇಲೆ ವ್ಯಾಲವರಿಯ ರಚನೆ ಇತ್ಯಾದಿ) ನುಸುಳಿರುವುದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಪ್ರಯೋಗದ ಪರಿಣಾಮವೆಂದು ಕರೆಯಬೇಕೋ ಅಥವಾ ಅವುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸ್ಥಪತಿಗಳಿಗಿದ್ದ ಔತ್ತರೇಯ ರೇಖಾ ಪ್ರಾಸಾದ ವಾಸ್ತು ಅಂಗಗಳ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಚಿತ್ರದ ಪರಿಣಾಮವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕೋ ತಿಳಿಯದು.

3. ಫಾಂಸನ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳು: ಮುಂಚೆ ಕದಂಬನಾಗರ ಎಂದು ಸಂಬೋಧಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ವಾಸ್ತುಮಾದರಿಯನ್ನು ಈಗ ಫಾಂಸನ ಮಾದರಿ ಎಂಬುದಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಈ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಐಹೊಳೆ ಮತ್ತು ಮಹಾಕೂಟದಲ್ಲಿ ಇವೆ. ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಸರಳವಾಗಿರುವ ಈ ಮಾದರಿಯ ದೇಗುಲ ಬಹುಶಃ ರೇಖಾ ಪ್ರಾಸಾದ ಮಾದರಿಯಿಂದ ಮೂಡಿದಂತಿದೆ; ಅಥವಾ, ರೇಖಾ ನಾಗರ ಶೈಲಿಯ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ರೂಪವಾಗಿದ್ದು ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ತಲವಿನ್ಯಾಸ ದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಗೂಢಮಂಟಪ, ಮುಖಮಂಟಪ ಇದರ ಭಾಗಗಳು. ಎಲ್ಲವೂ ನಿರಂಧಾರ ದೇಗುಲಗಳು. ಊರ್ಧ್ವ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಪದ್ಮ, ಕಂಠ, ಕಪೋತ ಮಡಿಕೆಗಳುಳ್ಳ ಸರಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿರುತ್ತದೆ. ಜಂಘಾ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಅಲಂಕಾರವಿರುವದಿಲ್ಲ. ಶಿಖರ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹೋದಂತೆ ಕ್ರಮೇಣ ಕಿರಿದಾಗುತ್ತ ಸಾಗುವ, ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ರಚಿತವಾಗಿರುವ ಕಪೋತ ಮತ್ತು ಕಿರಿದಾದ ಜಂಘಾಗಳ ಸಾಲಿನಿಂದಾದ ಭೂಮಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಶಿಖರದ ಈ ಜಂಘಾಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ಜೋಡು ಕಂಬಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ಶಿಖರಾಂತ್ಯ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗಲ, ಆಮಲಶಿಲಾ, ಕಲಶಗಳು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತವೆ. ದೇವಾಲಯ ಮುಖ ಮಾಡಿರುವ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಶಿಖರಕ್ಕೆ ಗವಾಕ್ಷ ಅಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ ದೇವತೆಯ ಶಿಲ್ಪವುಳ್ಳ ಮುಖಪಟ್ಟಿ ಇರುತ್ತದೆ.

ಐಹೊಳೆಯ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಗುಡಿ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸ ಬಹುದಾದ ಗುಡಿ. ಇದು ಫಾಂಸನ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಲಕ್ಷಣಗಳೆಲ್ಲ ಈ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಫಾಂಸನಾ ಮಾದರಿಯ ಗಮನೀಯ ಗುಡಿಯೆಂದರೆ ಐಹೊಳೆಯ ಗಳಗನಾಥ ದೇವಾಲಯ. ಇದರ ಶಿಖರದ ಕೊನೆಯ ಭೂಮಿಯ ಕರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಆಮಲಕಗಳನ್ನಿರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣ ಫಾಂಸನ ಶೈಲಿಯು ರೇಖಾ ಪ್ರಾಸಾದ ಶೈಲಿಗೆ ಹೊಂದಿರುವ ಸಂಬಂಧದ ಸೂಚಕವಾಗಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ವಿತಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಗರುಡಾರೂಢ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಶಿಲ್ಪ ಔತ್ತರೇಯ ಪ್ರತಿಮಾ ಲಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯಲ್ಲಿರುವುದು ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ.

ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಪರಿಕಲ್ಪಿಸಲಾದ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನದಂತೆ ಫಾಂಸನ ಶೈಲಿಯೂ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಕೆಲವು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಪರಿಚಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಭೂಮಿಗಳ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಮಲಶಿಲಾದ ಬದಲಿಗೆ ಘಂಟಾಕಾರದ ಚೌಕ ಭಾಗವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಯಿತು. ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಅನೇಕಾನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳು ಈ ಪರಿವರ್ತಿತ ಫಾಂಸನ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿವೆ.

4. ಮಂಟಪ ಗುಡಿಗಳು: ಮಂಟಪ ಗುಡಿಗಳು ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಾಣದೊರೆಯು ತ್ತವೆ. ಕಂಬಗಳುಳ್ಳ ತುಸು ವಿಶಾಲ ರಚನೆಗಳಿವು. ಮಂಟಪ ಚೌಕ ಇಲ್ಲವೇ ಆಯತಾ ಕಾರದಲ್ಲಿರಬಹುದು. ಗರ್ಭಗೃಹ ಹಿಂಗೋಡೆಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಿಂದ ಮಂಟಪದೊಳಕ್ಕೆ ಚಾಚಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಉದಾಹರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖಮಂಟಪ ಇರುವುದುಂಟು. ಇವುಗಳಿಗೆ ಶಿಖರವಿರುವದಿಲ್ಲ. ಮಧ್ಯದ ಚಾವಣಿ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿದ್ದು, ಸುತ್ತಲೂ ಇಳಿಜಾರಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು

ಐಹೊಳೆಯ ಲಾಡಖಾನ ಗುಡಿ ಮಂಟಪ ಮಾದರಿಯ ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ದೊಡ್ಡದು. ಇದು ಕಂಬಗಳುಳ್ಳ ವಿಶಾಲವಾದ ಚೌಕ ಮಂಟಪ ಸುತ್ತ ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಜಾಲವಾತಾಯನ ಗಳಿವೆ. ಪೂರ್ವ ಪ್ರವೇಶದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲ ಮುಖಮಂಟಪವೂ ಇದೆ. ಆಯತಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದ್ದು ಹಿಂಗೋಡೆಯ ಮಧ್ಯದಿಂದ ಮಂಟಪದೊಳಕ್ಕೆ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿದೆ. ಈಗ ಲಿಂಗವಿದೆಯಾದರೂ ಮೂಲತಃ ಸೂರ್ಯ ಇಲ್ಲವೇ ಬೇರೆ ದೇವತೆಯ ವಿಗ್ರಹ ಇದ್ದಿರ ಬಹುದು. ಮಂಟಪದ ಚಾವಣಿ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿದ್ದು, ಸುತ್ತ ನಾಲ್ಕೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಇಳಿಜಾರಾಗಿದೆ. ಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯದ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳ ನಡುವೆ ದೊಡ್ಡ ನಂದಿಯನ್ನಿರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಂಬಗಳಿರುವ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಒಂದು ಚೌಕ ಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಇದರಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯವಿಗ್ರಹವಿತ್ತು. ಇದರ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕೋಷ್ಠಗಳು ವಿಷ್ಣು, ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿವೆ. ಇದರ ಚಾವಣಿ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಗರ್ಭಗೃಹವನ್ನು ತಲುಪಲು ಮುಖ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಏಣಿಯಿದೆ. ಮುಖಮಂಟಪದ ಅಂಚಿನಗುಂಟ ಕಕ್ಷಾಸನವಿದೆ. ಇದರ ಕಂಬಗಳ ಹೊರಮುಖಗಳು ಗಂಗಾ, ಯಮುನಾ, ಮಿಥುನ ಮುಂತಾದ ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ. ಒಂದು ಕಂಬದ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಚಲುಕ್ಯ ರಾಜರ ವರಾಹ ಲಾಂಛನವಿದೆ. ಚಾವಣಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಹಲಗೆಗಳು ಸೇರುವಲ್ಲಿ ನೀರು ಕಟ್ಟಡದೊಳಕ್ಕೆ ಒಸರದಂತೆ ಕೊರಡಿನಂತೆ ಕಾಣುವ ಕಲ್ಲಿನ ದಿಂಡುಗಳನ್ನಿರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ

ನೋಡಿದಾಗ ಈ ಗುಡಿಯು ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲಿಖಿತ ಆದಿಮ ಸಂತಾಗಾರವನ್ನು (ಹಳ್ಳಿಯ ಚಾವಡಿ) ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಕಸೆನ್ಸ್, ಪರ್ಸಿ ಬ್ರೌನ್ ಮೊದಲಾದವರು ಇದೊಂದು ಬಹು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಟ್ಟಡವೆಂದೂ 450ರ ಸುಮಾರಿನ ರಚನೆಯಿರಬೇಕೆಂದೂ ಮಂಡಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಕಂಬ, ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿ ಮುಂತಾದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಿದಾಗ ಇದು ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯ ಇಲ್ಲವೆ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಕಟ್ಟಡವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಿದೆ. ಈಚಿನ ವಿದ್ವಾಂಸರೆಲ್ಲ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನೇ ಬೆಂಬಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದರ ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ವರೂಪ ಬಹುಶಃ ಅದರ ನಿರ್ಮಾಣದ ಉದ್ದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಡಗಿದೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಂಬ ಮತ್ತು ಬೋದಿಗೆಗಳು ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ 699ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಜಂಬುಲಿಂಗ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿರುವಂತೆಯೇ ಇವೆ. ಲಾಡಖಾನ ಗುಡಿಯ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಅನ್ನಪ್ರಾಶನ, ಉಪನಯನ, ಮದುವೆ ಮುಂತಾದ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳಿಗೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಹಣವನ್ನು ನಿಗದಿಪಡಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಅಂತಹ ಸಾಮಾಜಿಕ–ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳು ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಜನ ಸೇರಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಲಾಡಖಾನ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ವಿಶಾಲ ಮುಖಮಂಟಪ ಸಹಿತವಾಗಿ ಮಂಟಪ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವದು ಸಾಧ್ಯ.

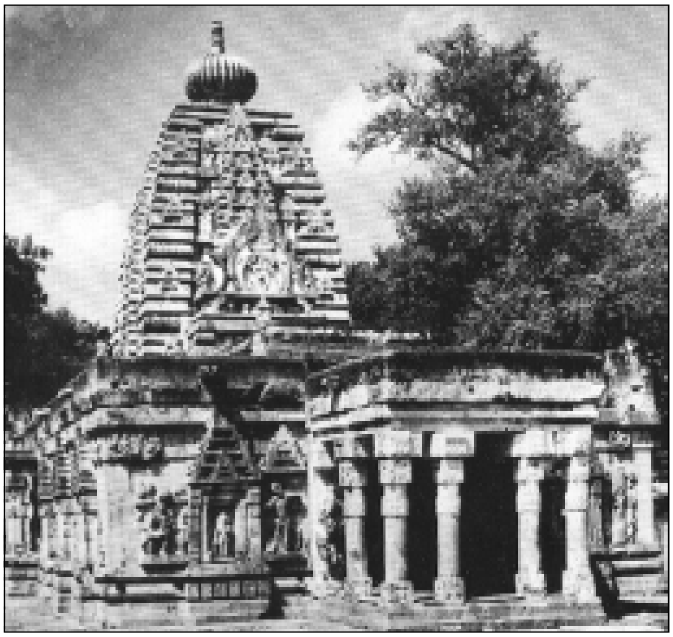

ಸ್ವರ್ಗ ಬ್ರಹ್ಮ ದೇವಾಲಯ, ಆಲಂಪುರ

ಮಂಟಪ ಮಾದರಿಯ ಇನ್ನಿತರ ಕೆಲವು ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಕೊಂತಿಗುಡಿ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಗುಡಿಯನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದೆಂದು ಗುಪ್ತೆ ಮುಂತಾದ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಮಂಡಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದೆ. ಈ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ನೈರುತ್ಯಕ್ಕಿರುವ ಗುಡಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಅಂತ್ಯಕಾಲದ್ದು. ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖ ವಾಗಿರುವ ಈ ಗುಡಿಗೆ ದಕ್ಷಿಣೋತ್ತರವಾಗಿ ಚಾಚಿರುವ ಆಯತಾಕಾರದ ವಿಶಾಲ ಮಂಟಪವಿದೆ. ಎರಡು ಸಾಲು ಕಂಬಗಳು ಮಧ್ಯದ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಛತ್ತಿಗೆ ಆಧಾರವೊದಗಿಸಿವೆ. ಹಿಂದಿನ ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಮುಂದಿನ ಕಂಬಗಳ ಸಾಲಿನ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಹಿಂದುಗಡೆ ಮುಂದುಗಡೆ ಛಾವಣಿಯನ್ನು ಇಳಿಜಾರಾಗಿ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಂಭಾಗ ತೆರೆದುಕೊಂಡಿದೆ. ಹಿಂಗೋಡೆಯ ಮಧ್ಯದಿಂದ ಚಿಕ್ಕ ಆಯತಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮಂಟಪದೊಳಕ್ಕೆ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿದೆ. ಸಮತಟ್ಟಾದ ಛತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮ, ಶಿವ ಮತ್ತು ಅನಂತಶಯನ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಮುಂದುಗಡೆಯ ಕಂಬಗಳ ಹೊರಮೈ ಶಿಲ್ಪಲಕ್ಷಣಗಳೂ ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಈ ದೇಗುಲದ ವಿವರಗಳು ಸು. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದಾಗಿವೆ. ಇದಾದರೂ ವಿಶಿಷ್ಟ ಉದ್ದೇಶದಿಂದಾಗಿ (ಬಹುಶಃ ಶಾಲೆಯಂತೆ ವರ್ತಿಸಲು) ಅಪರೂಪದ ವಾಸ್ತು ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ.

5. ಚಾಪಾಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸದ ಗಜಪೃಷ್ಠ ದೇವಾಲಯಗಳು: ತಲವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಚಾಪಾಕಾರ ವಾಗಿರುವ (ಅಂದರೆ ಬಿಲ್ಲನ್ನು ಹೋಲುವ, ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಯು–ಆಕಾರದ) ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಗುಡಿಗಳು ಐಹೊಳೆ ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕ ಮಹಾಕೂಟದಲ್ಲಿವೆ. ಆಯತಾಕಾರಕ್ಕೆ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅರ್ಧವೃತ್ತವನ್ನು ಸೇರಿಸಿದಾಗ ಈ ವಿನ್ಯಾಸ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಹೊರ ನೋಟದಲ್ಲಿ ಈ ವಿನ್ಯಾಸದ ದೇಗುಲಗಳು ಹಿಂಭಾಗವಾಗಿ ನಿಂತ ಆನೆಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ ಯಾದ್ದರಿಂದ ಗಜಪೃಷ್ಠ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಅದಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೆಚ್ಚು ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವ ಚಾಪಾಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸದ ದೇಗುಲವೆಂದರೆ ಐಹೊಳೆಯ ದುರ್ಗಾ ಗುಡಿ. ಇದರ ಪ್ರತೋಲಿ ಯಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದ್ದು, ದೇವಾಲಯ ಆದಿತ್ಯಭಟನಿಗೆ (ಸೂರ್ಯ ದೇವತೆ) ಮುಡುಪಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದವನು ಕೊಮರಸಿಂಗನೆಂದೂ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಆದುದರಿಂದ ಇದು ಮೂಲತಃ ಸೂರ್ಯನ ಗುಡಿ. ಇದರಲ್ಲಿ ಹಲವು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಿವೆ. ಒಳಗಡೆ ಚಾಪಾಕಾರದ ಗೂಢಮಂಟಪ ದಲ್ಲಿರಿಸಿರುವ ಅರ್ಧವೃತ್ತಾಕೃತಿಯ ಸಾಂಧಾರ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಗೂಢಮಂಟಪದ ಮುಂದುಗಡೆ ಕಕ್ಷಾಸನಸಹಿತ ಮುಖಮಂಟಪ. ಈ ಇಡಿ ಸಮೂಹ ಎತ್ತರ, ವಿಶಾಲವಾದ ಇದೇ ವಿನ್ಯಾಸದ ಮಂಟಪದೊಳಗೆ ಇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಂತಿದೆ. ಮುಖ ಮಂಟಪದ ಮಟ್ಟಕ್ಕೇರಲು ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗ ಳಿಂದ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿರುವ ದ್ವಿಪ್ರದ ಸೋಪಾನ ವಿದೆ. ಗೂಢಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯ ಚಾವಣಿ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿದೆ. ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಇಳಿಜಾರಾದ ಚಾವಣಿ ಇದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲ್ಗಡೆ ತುಸು ಜೀರ್ಣವಾಗಿರುವ ರೇಖಾ ಶಿಖರವಿದೆ. ವಾಸ್ತುಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಚಾಪಾಕಾರದ ಗುಡಿಗಳಿಗೆ ಇದೇ ಆಕಾರದ ಇಲ್ಲವೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಶಿಖರವಿರಬೇಕು. ಇಲ್ಲಿ ರೇಖಾ ಶಿಖರವನ್ನು ಮಾಡಿರುವದು ಪ್ರಯೋಗ ವೆಂದು ಭಾವಿಸ ಬಹುದು. ವಾಸ್ತು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯದಿಂದೊಡಗೂಡಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಮನಮೋಹಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಕಂಬ, ಉದ್ಗಮಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿವೆಯಾದರೆ ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಔತ್ತರೇಯ ಸ್ವರೂಪದ್ದಾಗಿವೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಗುಪ್ತಾನಂತರದ ಮಾಲವ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಉತ್ತರ ದಖ್ಖನಿನ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸಿವೆ. ಜಿನಾಲಯನೆಂಬ ಕನ್ನಡ ಶಿಲ್ಪಿ, ಸುರೇಂದ್ರಪಾದನೆಂಬ ಬಹುಶಃ ಉತ್ತರ ದಖನ್ನಿನ ಪ್ರದೇಶದ ಶಿಲ್ಪಿ ತಮ್ಮ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ರೇಖಾ ಶಿಖರ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಹೊಂದುತ್ತಿಲ್ಲವಾದರೂ ದುರ್ಗಾ ಗುಡಿ ಇದರ ಆಕಾರ, ಶಿಲ್ಪಸಂಪತ್ತಿನಿಂದಾಗಿ ಐಹೊಳೆಯ ಚಳುಕ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯಾಕರ್ಷಕ ವಾಗಿದೆ. ಚಾಪಾಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸದಿಂದಾಗಿ ಕೆಲವರು ಇದು ಮೂಲತಃ ಬೌದ್ಧ ಚೈತ್ಯಾಲಯ ವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಚಾಪಾಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸವು ಹಲವು ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದ್ದು ಬೌದ್ಧ, ಜೈನ, ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆಲ್ಲ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ಬಳಕೆಯಾಗಿದೆ. ಆದುದರಿಂದ ಇದು ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಚೈತ್ಯಾಲಯವೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಒಪ್ಪಲಾಗದು.

ಐಹೊಳೆಯ ಚಿಕ್ಕಿಗುಡಿಯ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಜೀರ್ಣವಾಗಿರುವ ಚಾಪಾಕಾರದ ಶಿವ ದೇವಾಲಯದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ದುರ್ಗಾ ಗುಡಿಯ ರಚನೆಯನ್ನು ಇದಾದರೂ ತಕ್ಕ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೋಲುತ್ತಿತ್ತು. ಈಗ ತಲವಿನ್ಯಾಸ, ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಪೀಠಸಹಿತ ಲಿಂಗ ಮತ್ತು ಮುಂದುಗಡೆ ಒಂದು ಜೋಡು ಅರೆಗಂಬಗಳು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿವೆ. ಇದರಲ್ಲೂ ಔತ್ತರೇಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದುದರ ಸೂಚನೆಗಳಿವೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಗಜಪೃಷ್ಠ ದೇಗುಲವನ್ನು ಚಿಕ್ಕ ಮಹಾಕೂಟದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ತಲವಿನ್ಯಾಸ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಚಳುಕ್ಯರ ದೇಗುಲಗಳ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಬಲದಾವಣೆ ಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ತೀರ ಸರಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ–ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಮಹಾಕೂಟದ ಬಾಣಂತಿಗುಡಿಯಲ್ಲಿ–ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪ ಮಾತ್ರ ಇವೆ. ತುಸು ದೊಡ್ಡ ದೇಗುಲದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಗೂಢಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪ ಇವೆ. ಸಾಂಧಾರ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಮಂಟಪವನ್ನು ಆಯತಾಕಾರದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾಗಿ ರಚಿಸಿ, ಗರ್ಭಗೃಹವನ್ನು ಅದರೊಳಗೆ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇರಿಸಿದೆ. ಬಹುದೊಡ್ಡ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಿಂದ ಪ್ರವೇಶವಿರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನಿಂದ 699ರಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಬಾದಾಮಿಯ ಜಂಬುಲಿಂಗ ಗುಡಿ ಬ್ರಹ್ಮ, ಮಹೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣು ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಮುಡುಪಾಗಿರುವುದು. ಇದಕ್ಕೆ ತ್ರಿಕೂಟ ಪ್ರಕಾರದ ತಲವಿನ್ಯಾಸವಿರುವದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ವಿಶಾಲ ಮುಖಮಂಟಪ, ವಿಶಾಲ ಗೂಢಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಇದರ ಮೂರು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದರಂತೆ ಮೂರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು ಇದರ ವಿನ್ಯಾಸದ ಭಾಗಗಳು. ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಮೂಲ ಶಿಖರಗಳು ನಶಿಸಿವೆ. ಒಂದು ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿರುವ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಗಾರೆಯ ಶಿಖರ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ್ದು. ಗೂಢಮಂಟಪದ ಛತ್ತಿನಲ್ಲಿರುವ ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಮಹೇಶ್ವರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸುಂದರವಾಗಿವೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಮೊದಲ ತ್ರಿಕೂಟ ದೇವಾಲಯವೆಂಬ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ ಇದಕ್ಕಿದೆ.

ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡ ದೇಗುಲಗಳು: ಮೊದಲನೆಯ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ಕಾಲದಿಂದಲೇ (566–91) ತುಂಗಭದ್ರ–ಕೃಷ್ಣ ಪರಿದಿರುವ ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶದ ಕರ್ನೂಲು–ಮೆಹಬೂಬ್‍ನಗರ ಜಿಲ್ಲಾ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಚಳುಕ್ಯರ ನೇರ ಹಿಡಿತಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದವು. ಇದನ್ನು ಚಾಳುಕ್ಯ ವಿಷಯ ಎಂದೇ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಶಿಲಾದೇಗುಲಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗತೊಡಗಿದವು. ಆಲಂಪುರ, ಕೂಡವೇಲಿ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ, ಮಹಾನಂದಿ, ಸತ್ಯವೋಲು ಮುಂತಾದವು ಪಾಶುಪತ ಶೈವ ಧರ್ಮದ ಗಾಢ ಪ್ರಭಾವವಿದ್ದ ಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಚಳುಕ್ಯರ ನೇರ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದೊಂದಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಶೈವ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಆಯಿತು.

ದ್ರಾವಿಡ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ದೇಗುಲಗಳು: ಈ ಪ್ರದೇಶ ನಾಗರ ಪರಂಪರೆಯಾಗಿದ್ದರೂ ದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತು ಲಕ್ಷಣವುಳ್ಳ ಕೆಲವು ಗಮನೀಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಆಲಂಪುರದ ನವಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರ ದೇಗುಲಗಳ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ತಾರಕಬ್ರಹ್ಮ ದೇಗುಲ ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಮನಾರ್ಹ.

ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಶಿಥಿಲವಾದ ದ್ವಿತಲವಿಮಾನವಿದೆ. ಮರಳು ಶಿಲೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿರುವ ಈ ಗುಡಿಗೆ ಚೌಕ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ ಸಹಿತ ಮುಖಮಂಟಪ ಇವೆ. ಈ ದೇಗುಲವನ್ನು ಇದರ ಲಕ್ಷಣಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಒಂದನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಆಡಳಿತಾವಧಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸಲಾಗಿದೆ.

ನಾಗರ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಲತಿನ ದೇಗುಲಗಳು: ಚಳುಕ್ಯ ಆಂಧ್ರದಲ್ಲಿ ನಾಗರ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ದೇಗುಲಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಅವಿಸ್ಮರಣೀಯ ಕೊಡುಗೆಯಿತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಆಲಂಪುರ, ಕೂಡವೇಲಿ, ಕಡಮಾರ ಕಾಳವ, ಪಾಣ್ಯಂ, ಮಹಾನಂದಿ, ಸತ್ಯವೋಲು (ಮೆಹಬೂಬ ನಗರ, ಕರ್ನೂಲು ಮತ್ತು ಪ್ರಕಾಶಮ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿವೆ) ಮುಂತಾದೆಡೆ ಇರುವ ಈ ಕಾಲದ ನಾಗರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಅನೇಕ ದೇಗುಲಗಳು ಚಳುಕ್ಯ ಅರಸರ ಅಥವಾ ಅವರ ಪರಿವಾರದವರ ನೇರ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಿಂದಾಗಿವೆ. ಶಾಸನಗಳು ಹಾಗೂ ಶೈಲಿಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಎರಡು ಹಂತಗಳನ್ನಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತದ ದೇಗುಲಗಳನ್ನು ಮೊದಲನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯವು. ಆಲಂಪುರದ ಕುಮಾರ ಬ್ರಹ್ಮ, ತಾರಕಬ್ರಹ್ಮ, ವೀರಬ್ರಹ್ಮ ಮತ್ತು ಬಾಲಬ್ರಹ್ಮ ದೇಗುಲಗಳು, ಕೂಡವೇಲಿಯ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ದೇಗುಲ ಹಾಗೂ ಕಡಮಾರ ಕಾಳವದ ಶಿವನಂದೀಶ್ವರ ದೇಗುಲ ಇವು ಮೊದಲ ಹಂತದವು. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದ ದೇಗುಲಗಳು ವಿನಯಾದಿತ್ಯ, ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ, ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಹಾಗು ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ ಇವರ ಕಾಲದವು.

ಒಂದನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಮೊದಲ ಹಂತದ ದೇಗಲುಗಳಲ್ಲಿ ಕುಮಾರಬ್ರಹ್ಮ ದೇಗುಲ ಮೊದಲನೆಯದು. ಸಾಂಧಾರ ಪ್ರಕಾರದ ಈ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಮುಖಚತುಷ್ಕಿ, ಗೂಢಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹ ಇವೆ. ತಲವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಐಹೊಳೆಯ ಹುಚ್ಚಿಮಲ್ಲಿಗುಡಿ ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕಿಗುಡಿಯನ್ನು ಇದು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇವುಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಈ ದೇಗುಲದ ನಾಗರ ರೇಖಾ ಶಿಖರದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಭೂಮಿಗಳಿವೆ. ಶಿಖರದಲ್ಲಿ ವೇಣುಕೋಶ ಹಾಗೂ ಲತೆ ಇದ್ದು ಇವುಗಳ ನಡುವೆ ಬಾಲಪಂಜರ ಇದೆ. ಲತೆಯನ್ನು ಚಂದ್ರಶಾಲಾಗಳ ಜೋಡಣೆಯಿಂದ ರೂಪಿಸಿದೆ. ಐಹೊಳೆಯ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಲಪಂಜರ ವಿಲ್ಲ. ಶಿಖರದ ಮೇಲೆ ಗ್ರೀವ ಮತ್ತು ಆಮಲಕ ಇವೆ. ಶುಕನಾಸವು ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ದ್ವಾರಬಂಧದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ಎಂಟು ಕಿರೀಟಧಾರಿ ಮುಖಗಳಿದ್ದು ಅಷ್ಟಗ್ರಹಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಗೂಢ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖಚತುಷ್ಕಿಯ ವಿತಾನದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಮಂಡಲ ಮತ್ತು ನಾಗರಾಜ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಪೇದ್ಯಾಭಾಗ ದಲ್ಲಿ ಗಂಗಾ–ಯಮುನೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಒಟ್ಟಾರೆ ಅಲಂಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸವು ಗುಪ್ತ–ವಾಕಾಟಕ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ. ಅರ್ಕಬ್ರಹ್ಮ ದೇಗುಲ ಮೊದಲನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದ್ದು. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದೇಶದ ಗುಪ್ತ–ವಾಕಾಟಕ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಇದರಲ್ಲಿ ಬಲವಾಗಿವೆ. ಎತ್ತರವಾದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಈ ಸಾಂಧಾರ ದೇಗುಲಕ್ಕೆ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಗೂಢಮಂಟಪ ಮಾತ್ರ ಇವೆ. ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಕಪೋತಾಲಿಯು ನಾಗರ ಸಂಪ್ರದಾಯದ್ದು. ಈ ದೇಗುಲದ ಶಿಖರ ನಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹವನ್ನು ಈಚೆಗೆ ಪುನಾರಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ವೀರಬ್ರಹ್ಮ ದೇಗುಲ ಇದೇ ತಲವಿನ್ಯಾಸದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ನಾಗರ ರೇಖಾ ಶಿಖರಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕು ಭೂಮಿಗಳಿದ್ದು ಶುಕನಾಸವಿದೆ. ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳ ಅರ್ಧಗಂಬಗಳು ಘಟಪಲ್ಲವ ಪ್ರಕಾರದವು. ಇವುಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಉದ್ಗಮಗಳು ಸಂಕೀರ್ಣಸ್ವರೂಪದ್ದಾಗಿದವೆ. ಭದ್ರಾವಲೋಕನ ಹಾಗೂ ವಾತಾಯನಗಲ ಜಾಲಿಗಳ ಅಲಂಕಾರ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ.

ಬಾಲಬ್ರಹ್ಮ ದೇವಾಲಯ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ವೀರಬ್ರಹ್ಮ ದೇವಾಲಯದಂತೆಯೇ ಇದೆ. ದೇಗುಲದ ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನ ಎರಡು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಪರಿವಾರದೇಗುಲಗಳು ಮೂಲ ವಿನ್ಯಾಸದ ಅಂಗವಾಗಿವೆ. ಉಳಿದ ಎರಡು ಗುಡಿಗಳು ತದನಂತರ ಸೇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು.

ಕುಮಾರಬ್ರಹ್ಮ, ಅರ್ಕಬ್ರಹ್ಮ, ವೀರಬ್ರಹ್ಮ ಮತ್ತು ಬಾಲಬ್ರಹ್ಮ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮೊದಲನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಲಂಪುರವು ನಾಗರ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತು ನೀಡಿದ್ದ ಶಿಲಾವಸ್ತು ಕಲೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಕುಡವೇಲಿ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಮೊದಲನೇ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದ ಇನ್ನೊಂದು ಸುಂದರ ಸೃಷ್ಟಿ. ಈಗ ಇದನ್ನು ಆಲಂಪುರಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಾಂಧಾರ ರೀತಿಯ ಈ ದೊಡ್ಡ ದೇಗುಲದಲ್ಲಿ ಗೂಢಮಂಟಪ, ಅಂತರಾಳ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹ ಇವೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನವು ಮಂಚಬಂಧ ರೀತಿಯದು. ಬಾಲಬ್ರಹ್ಮದಲ್ಲರುವಂತೆಯೇ ಇದೆಯಾದರೂ ಶುಕನಾಸವಿಲ್ಲ.

ಮೂಲ ದೇವಾಲಯದ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಆಯತ ವಿನ್ಯಾಸದ ಶಾಲಾಕಾರ ವಿಮಾನ ಮಾದರಿಯ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ ಒಂದು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕಲಾಕೃತಿ. 4.5 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಪ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಪೀಠ, ಭಿತ್ತಿ, ಹಾರಗಳಿವೆ. ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಧರರು, ದಿಕ್ಪಾಲರು, ಗಂಧರ್ವರು, ಗಜಗಳು, ತಾಯಿ–ಮಗು, ಗಣಗಳು, ಮಿಥುನಗಳು, ಗಣೇಶ, ಶಿವನಟೇಶ, ವೀಣಾಧರ ಶಿವ ಇತ್ಯಾದಿ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳು ಇವೆ. ಮೇಲ್ಗಡೆ ಕೂಟ, ಶಾಲ, ಪಂಜರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಹಾರವಿದೆ. ಗೋಪುರ ನಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯ ದಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪ್ರಭಾವ ಗಮನೀಯವಾಗಿದೆ, ಐಹೊಳೆಯ ದುರ್ಗಾಗುಡಿಯ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಈ ದೇಗುಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಬಹುದು.

ಕಡಮಾರಕಾಳವದಲ್ಲಿರುವ ಶಿವನಂದೀಶ್ವರೇಶ್ವರ ದೇಗುಲ ಅರ್ಕಬ್ರಹ್ಮ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಕೆಲವು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳು ಇದರಲ್ಲಿವೆ. ಈ ದೇಗುಲದ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಒಂದು ತ್ರಿಭೂಮಿ ಲತಿನ ಪ್ರಾಸಾದವೂ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಐದು ಫಾಂಸನ ಗುಡಿಗಳೂ 20 ಕಿರು ದೇಗುಲ ಮಾದರಿಗಳೂ ಇವೆ. ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವು ಒಂದನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದವು.

ಆಲಂಪುರದ ಸ್ಥಪತಿಗಳ ಹೊಸ ವಾಸ್ತು ರೂಪಣಗಳ ಉದಾಹರಣೆಯನ್ನು ಸ್ವರ್ಗಬ್ರಹ್ಮ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಇದು ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವನ ರಾಣಿಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತೆಂದು ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಸಾಂಧಾರ ದೇಗುಲಕ್ಕೆ ಮುಖಚತುಷ್ಕಿ, ಗೂಢಮಂಟಪ, ಅಂತರಾಳ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ದಿಕ್ಕುಗಳ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಭದ್ರ ಗವಾಕ್ಷಗಳಿವೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣವು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಗಳಗನಾಥ ಮತ್ತು ಪಾಪನಾಥ ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ಮಧ್ಯದೇಶದ ಗುಪ್ತ–ವಾಕಾಟಕ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುವಂತೆ ವೇದಿಬಂಧ ಪೀಠದಲ್ಲಿ ತುಲಾಪೀಠವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದೆ.

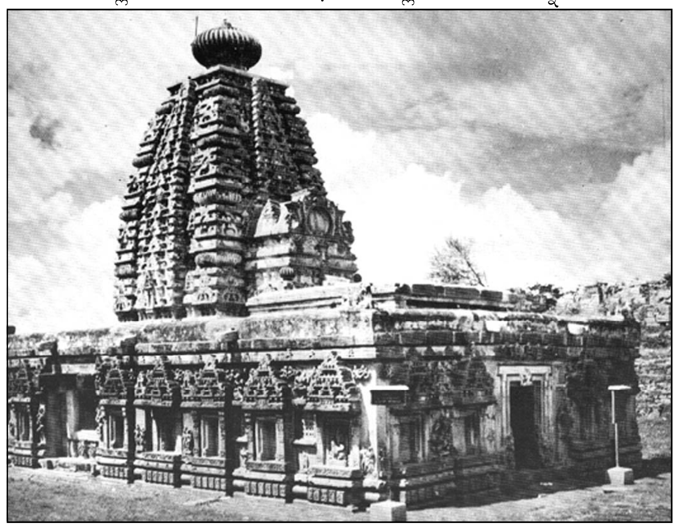

ವಿಶ್ವ ಬ್ರಹ್ಮ, ಆಲಂಪುರ

ನಾಲ್ಕು ಭೂಮಿಗಳಿರುವ ರೇಖಾ ಶಿಖರ ಸಹ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಮಧ್ಯಲತೆಯನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಕಟೆದಿದ್ದು ತಳದಲ್ಲಿ ಇದು ಬಾಲಪಂಜರವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಸುಕನಾಸ ಎರಡನೆಯ ಭೂಮಿಯವರೆಗೆ ಮೇಲೇರಿದೆ. ಶಿಖರದ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಗ್ರೀವ, ಆಮಲಕ, ದ್ವಿಕಲಶ ಹಾಗೂ ಆಕಾಶ ಲಿಂಗಗಳಿವೆ. ಶುಕನಾಸದ ಮುಖಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ನಟೇಶ ಮೂರ್ತಿಯಿದೆ. ಮುಖಚತುಷ್ಕಿ ಮತ್ತು ಗೂಢಮಂಟಪಗಳಿಗೆ ಘಟಪಲ್ಲವ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಂಬಗಳ ತಳ ಮತ್ತು ಮೇಲ್ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಘಟಗಳಿದ್ದು ಕಾಂಡದ ಮಧ್ಯವು ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದಲ್ಲಿದೆ. ಇವು ತಾಲಪತ್ರ ಬೋದಿಗೆಯನ್ನು ಹೊತ್ತಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದೊಳಗೆ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಹೀಗೆ ಸ್ವರ್ಗಬ್ರಹ್ಮ ದೇವಾಲಯ ಚಳುಕ್ಯ ಕಾಲೀನ ನಾಗರ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ವಾಸ್ತು ವಿಕಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಮೈಲಿಗಲ್ಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಪಾಣ್ಯಂನಲ್ಲಿರುವ ಪಾಣಿಕೇಶ್ವರ ದೇಗುಲದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

ಮಹಾನಂದಿಯಲ್ಲಿರುವ (ಕರ್ನೂಲು ಜಿಲ್ಲೆ) ಮಹಾನಂದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ತಲವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಮಂಟಪ, ಅಂತರಾಳ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹವಿರುವ ಸಾಂಧಾರ ರಚನೆ, ಇದರ ತಳ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಭದ್ರಗವಾಕ್ಷದ ಮುಂಚಾಚು ಇದೆಯಾದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಂದಿಯಾಗಿ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ತೆರೆದ ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಶಿಖರ ನಾಲ್ಕು ಭೂಮಿಗಳಿಂದಾಗಿದ್ದು ಆಲಂಪುರದ ಬಾಲಬ್ರಹ್ಮ ದೇಗುಲದ ಶಿಖರವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಐಹೊಳೆಯ ನಾಗರ ಮಾದರಿಯ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳ ರೂಪ ಇಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಬಹುಶಃ ಇದು ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದ್ದು.

ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಲಂಪುರದ ಗರುಡಬ್ರಹ್ಮ ಮತ್ತು ವೀರಬ್ರಹ್ಮ ದೇವಾಲಯ ಗಳು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಸತ್ಯವೋಲುವಿನಲ್ಲಿರುವ ರಾಮಲಿಂಗೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಭೀಮಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇಗುಲಗಳೂ ಇವನ ಕಾಲದವೇ ಆಗಿವೆ. ಗರುಡಬ್ರಹ್ಮ ದೇಗುಲ ಸ್ವರ್ಗಬ್ರಹ್ಮ ದೇಗುಲದಂತೆಯೇ ಇದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಗೋಡೆಗೆ ಆಳವಾದ ಮುಂಚಾಚು ಹಿಂಚಾಚುಗಳಿರುವುದು, ವಿಶಾಲವಾದ ಗೂಢಮಂಟಪ ಇವು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನ ವೇದಿಬಂಧ ಮಾದರಿಯದು.

ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೋಷ್ಠಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳಿಗೆ ಕಿರುಗಂಬಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿರು ವುದು ಚಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣವೆನಿಸಿದೆ. ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಾಗಲಿ ಉದ್ಗಮಗ ಳಾಗಲಿ ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಂಚಿನುದ್ದಕ್ಕೂ ಘಂಟಾಮಾಲೆ–ವಿದ್ಯಾಧರ ಶಿಲ್ಪಗಳು

ಅದ್ಭುತವಾಗಿವೆ. ರೇಖಾ ನಾಗರ ಶಿಖರ ನಾಲ್ಕು ಭೂಮಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದ್ದು ಸ್ವರ್ಗಬ್ರಹ್ಮ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತಿದೆ. ಇದರ ವಿಶಾಲ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧ ಗೂಢಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಸಾಲು ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಿಗೆ ಬೆನ್ನಿಗೆ ಬೆನ್ನು ಹಾಕಿ ಕುಳಿತಿರುವ ನಾಲ್ಕು ಸಿಂಹಗಳ ಪೀಠವಿರುವುದು ಚಳುಕ್ಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿಯೇ ಅಪೂರ್ವವೆನಿಸಿದೆ. ಚಳುಕ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಇನ್ನೊಂದು ಉದಾಹರಣೆ ಇಲ್ಲ. ಅಜಂತದ 17ನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಇದು ಬಹಳ ಹೋಲುತ್ತದೆ.

ಸತ್ಯವೊಲುವಿನಲ್ಲಿರುವ ರಾಮಲಿಂಗೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಭೀಮಲಿಂಗೇಶ್ವರ ಸಾಂಧಾರ ದೇಗುಲಗಳನ್ನು ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದ ಇತರ ದೇಗುಲಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ, ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಬಿಂಬಿತವಾಗಿರುವುದು ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಅದರೊಂದಿಗೆ ಕೆಲವು ಹೊಸ ವಾಸ್ತು ಲಕ್ಷಣಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ಒರಟು ರೀತಿಯ ನಿರ್ಮಾಣ, ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕುಶಲತೆಯ ಕೊರತೆ, ಮಡಿಕೆಗಳನ್ನು ದಿಟ್ಟವಾಗಿ ಕೊರೆದಿರುವ ರೀತಿ ಹಾಗೂ ದ್ರಾವಿಡ ಸಂಪ್ರದಾಯದೆಡೆಗೆ ಒಲವು ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಕರ್ನೂಲು ಪ್ರದೇಶದ ದೇಗುಲವಾಸ್ತುವಿನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಾಗಿ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಗೋಚರಿಸುತ್ತಿವೆ.

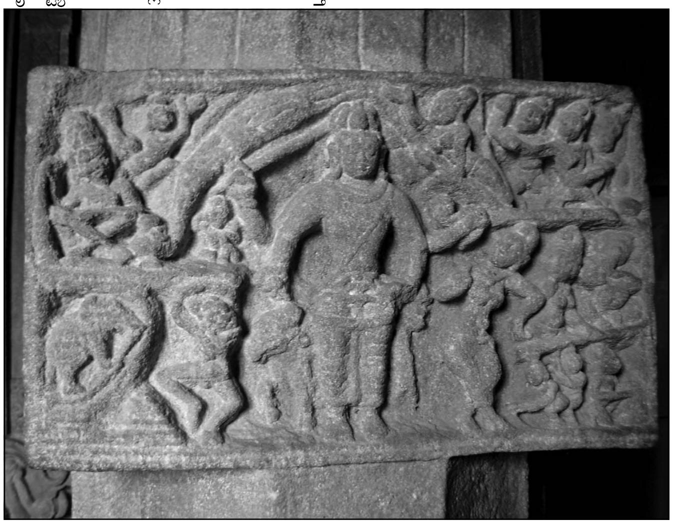

ಗಂಗಾಧರ ಶಿವ–ಕಾಶಿ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು

ಭೀಮಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇಗುಲ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರುವ ಮಧ್ಯಮ ಗಾತ್ರದ ರಚನೆಯಾಗಿದೆ. ಎರಡು ಭೂಮಗಿಗಳಿರುವ ರೇಖಾ ಶಿಖರಕ್ಕೆ ಶುಕನಾಸ ವಿದ್ದು, ಇದು ರಾಮಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇಗುಲವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಳವರಿಯನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಿರುವದು ದ್ರಾವಿಡ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪ್ರಭಾವವೆನಿಸಿದೆ.

ಆಲಂಪುರದ ಪದ್ಮಬ್ರಹ್ಮ ದೇವಾಲಯದ ಶಿಖರ ನಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಹಲವು ವಿವರಗಳು ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. ತಲವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಇದು ವಿಶ್ವಬ್ರಹ್ಮ ದೇಗುಲದಂತೆ ಇದೆ. ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದನ್ನು ಇಮ್ಮಡಿ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದು.

ಹೀಗೆ ಚಳುಕ್ಯ ನಾಗರ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ದೇಗುಲಗಳು ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಾಂಧಾರ ವಿನ್ಯಾಸ, ಜಗತಿ, ಭದ್ರಾವಲೋಕನ, ಇಳಿಜಾರಿನ ಪಾರ್ಶ್ವಭಾವಣಿಗಳು, ರುಚಕ ಕಂಬಗಳು, ಅಲಂಕೃತ ದ್ವಾರಬಂಧಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಿಕವಾಗಿ ಐಹೊಳೆಯ ಸಂಪ್ರದಾಯದಿ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಪಡೆದಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ ಆಲಂಪುರದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಕೆಲವು ಸೃಜನಶೀಲ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೋಷ್ಠಗಳ ಅಳವಡಿಕೆ, ಉದ್ಗಮಗಳು, ಘಂಟಾಮಾಲೆ, ಘಟಪಲ್ಲವ ರೀತಿಯ ಕಂಬಗಳು, ತಾಲಪತ್ರ ಬೋದಿಗೆಗಳು, ತುಲಾಪೀಠಗಳು, ವೇದಿಬಂಧದ ಬಳಕೆ, ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ನಾಗರ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಶುದ್ಧಲಕ್ಷಣ ಗಳಾಗಿದ್ದು ಅವುಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಬಳಸಿರುವದು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳೂ ಇಲ್ಲದಿಲ್ಲ. ಕ್ರಮೇಣ ಆಲಂಪುರದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಸ್ವರ್ಗಬ್ರಹ್ಮ ದೇವಾಲಯ ದಂತಹ ಅದ್ಭುತ ವಾಸ್ತುವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಫಲರಾದರು. ಶುದ್ಧ ನಾಗರ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಅವರು ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಕೈಚಳಕವನ್ನೂ ತೋರಿಸಿದರು.

ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡ ವಾಸ್ತು ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಹಲವು ದೃಷ್ಟಿಕೋನಗಳಿಂದಾಗಿ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿವೆ. ಇವು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಉಳಿದು ಬಂದಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲಾದೇಗುಲ ಗಳು. ವಿವಿಧೆಡೆಗಳಿಂದ ಬಂದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ತಂಡಗಳು ಇವುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿವೆ. ಆ ಕಾರಣದಿಂದ ಭಾರತದ ವಿವಿಧ ದೇಗುಲ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಗಳು ಪ್ರಯೋಗಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಆಗಿವೆ. ದ್ರಾವಿಡ, ರೇಖಾನಾಗರ ಮತ್ತು ಫಾಂಸನ ಶೈಲಿಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಆಗಲೇ ಪಡೆದಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಚಳುಕ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ಕೆಲ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಮಿಶ್ರಗೊಳಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ–ಪ್ರಯೋಗಗಳು ಆದವು. ಕರ್ನಾಟಕ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿ ಕೆಲವು ಔತ್ತರೇಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡು ಸ್ವಂತಿಕೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಅದು ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯ, ದೋರಸಮುದ್ರದ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕರ್ನಾಟಕ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಗೆ ಪಾಯ ಹಾಕಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಫಾಂಸನ ಶೈಲಿ ಕೂಡ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳನ್ನು ಮೇಳೈಸಿ ಕೊಂಡು ಬೆಳೆಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು.

2. ಶಿಲ್ಪಕಲೆ: ಗುಹಾಲಯಗಳ ಶಿಲ್ಪ: ಚಳುಕ್ಯ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಅತ್ಯಾಕರ್ಷಕ ಘಟಕಗಳೆಂದರೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕ ಗಾತ್ರದ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಪ್ರತಿಮಾಲಕ್ಷಣ, ಶಿಲ್ಪತಂತ್ರ, ಶೈಲಿ, ರೂಪಕರ್ಮ ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ದೃಷ್ಟಿಕೋನಗಳಿಂದ ಇವು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದ್ದು, ಅಧ್ಯಯನ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿವೆ.

ಬಾದಾಮಿಯ ಶೈವ ಗುಹಾಲಯದ ಮುಂದುಗಡೆಯ ಅಂಗಳದಲ್ಲಿ ನಿಂತರೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಹದಿನೆಂಟು ಕೈಗಳುಳ್ಳ ಶಿವನಟರಾಜನ ಅಪೂರ್ವ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟು ಕೈಗಳುಳ್ಳ ಪ್ರಾಚೀನ ನಟರಾಜನ ವಿಗ್ರಹ ಇನ್ನೊಂದಿಲ್ಲ. ಕಲಾ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಇದು ಅದ್ಭುತ ಕೃತಿಯೆಂದು ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಗಳಿಸಿದೆ. ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಪರಿಧಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ಈ ಶಿಲ್ಪ ಸಂಯೋಜಿತವಾಗಿದೆ. ಬಲಗಾಲನ್ನು ಪದ್ಮಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಭದ್ರವಾಗಿ ಊರಿ ಚತುರ ನಾಟ್ಯ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಜಟಾಧಾರಿ ನಟರಾಜ–ಶಿವನ ಕೈಗಳು ಏಕಕೇಂದ್ರೀಯ ವಾಗಿ ಗಡಿಯಾರದ ಮುಳ್ಳಿನಂತೆ ಬಲದಿಂದ ಎಡಕ್ಕೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಚಲಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಮೂರು ಬಲ ಕೈಗಳು ಅಕ್ಷಮಾಲೆ, ಪಾಶ (?) ಹಾಗೂ ಡಮರುಗಳನ್ನು, ಮೇಲೆತ್ತಿರುವ ಒಂದು ಬಲ ಎಡ ಕೈ ಬಿಡಿಸಿ ಹಿಡಿದಿರುವ ಸರ್ಪವನ್ನು, ಒಂದು ಎಡಕ್ಕೆ ತ್ರಿಶೂಲವನ್ನು ಹಾಗೂ ಇನ್ನೆರಡು ಎಡ ಕೈಗಳು ತಂತುವಾದ್ಯವನ್ನು ಹಿಡಿದಿವೆ; ಇನ್ನುಳಿದ ಕೈಗಳು ಅಭಯ ಹಸ್ತ, ತ್ರಿಪತಾಕ, ವಿಸ್ಮಯ (?) ಮುಂತಾದ ನಾಟ್ಯ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೀಸು ಚಾಲನೆಯಲ್ಲಿವೆ. ನಟರಾಜನ ಭಂಗಿ ಹಾಗೂ ಕೈಗಳ ಆಯುಧ, ವಸ್ತು, ಮುದ್ರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಚಲನೆ ಮತ್ತು ಸಮತೋಲನ ಭಾವದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿವೆ. ನಟರಾಜನ ಹಿಂದಿರುವ ನಂದಿಯಮುಖ ದ್ವಿಭುಜ ಬಾಲಗಣೇಶ ಶಿವನ ನಾಟ್ಯವನ್ನು ಅನುಕರಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಎಡಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನು ಮೃದಂಗ ಬಾರಿಸುವದರಲ್ಲಿ ಮಗ್ನನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಸೀಮಿತ ಆಭರಣ, ಶಿರದ ಹಿಂದಿರುವ ದೀರ್ಘವೃತ್ತಾಕಾರದ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಪ್ರಭಾಮಂಡಲ, ಆಕರ್ಷಕ ಭಂಗಿ ಮುಂತಾದವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪ ಸಂಯೋಜನೆ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಚಿತ್ತಾಕರ್ಷಕವಾಗಿದೆ.

ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಪಾರ್ಶ್ವದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಲಕ್ಷ್ಮೀ–ಪಾರ್ವತೀ ಸಹಿತ ಹರಿಹರ ಶಿಲ್ಪ ಈ ಗುಹಾಲಯದ ಇನ್ನೊಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಕಲಾಕೃತಿ. ಹರಿಹರನ ಬಲ ಅರ್ಧಭಾಗ ಶಿವನ ಮೂರ್ತಿ ಲಕ್ಷಣಗಳೊಂದಿಗೂ ವಾಮಾರ್ಧ ಭಾಗ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಮೂರ್ತಿ ಲಕ್ಷಣಗಳೊಂದಿಗೂ ಮೂಡಿದೆ.

ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಪಾರ್ಶ್ವದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ ಶಿಲ್ಪ ಈ ಗುಹಾಲಯದ ಮೇರು ಕೃತಿ. ಉಳಿದವುಗಳಂತೆ ಇದು ಕೂಡ ವೃತ್ತ ಪರಿಧಿಯನ್ನನು ಸರಿಸಿ ಸಂಯೋಜಿತವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬಲ ಶಿವನದು ಹಾಗೂ ಎಡ ಭಾಗ ಪಾರ್ವತಿಯದು. ಬಲಗಡೆ, ಶಿವನ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಮುಖ ಚಾಚಿರುವ ಬಸವ ಜೀವಕಳೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ನಿಂತಿದೆ. ಅದರ ಬಲಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿ ಪಂಜರದಂತೆ ಕೃಶದೇಹದ ಭೃಂಗಿ ಕೈ ಮುಗಿದು ನಿಂತಿದ್ದಾನೆ. ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರನ ಎಡಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಧಮ್ಮಿಲ್ಲ ರೀತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಕೇಶಾಲಂ ಕಾರದಿಂದೊಡಗೂಡಿದ, ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಾಧನ ಪಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು ಹೊತ್ತಿರುವ ಪ್ರಸಾದಿತೆ (ಪಾರ್ವತಿಯ ಸೇವಕಿ) ನಿಂತಿದ್ದಾಳೆ. ಮೇಲ್ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಾರಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ಹಗುರವಾಗಿ ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ಹಾರುತ್ತ ಸಾಗಿವೆ. ನೋಡುಗನ ದೃಷ್ಟಿ ನೇರವಾಗಿ ಕೇಂದ್ರ ಪಾತ್ರದ ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ ಮೂರ್ತಿಯೆಡೆಗೆ ಸೆಳೆಯುವುದರಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ; ಉಳಿದ ಪಾತ್ರಗಳು ಸಂಯೋಜನೆಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಮಾತ್ರ ಮಹತ್ತ್ವ ಪಡೆದಿವೆ.

ಮುಮ್ಮುಖದ ಪಶ್ಚಿಮ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ದುರ್ಗಾಭಗವತಿಯ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಶಿಲ್ಪ ದುರ್ಗಾಭಗವತಿಯದು. ದೇವಿಯನ್ನು ಹಸನ್ಮುಖಳಾಗಿಯೂ ದುಂಡುದುಂಡಾದ ಅಂಗಾಂಗ ಹಾಗೂ ತುಂಬು ಕುಚದ್ವಯಗಳಿಂದೊಡಗೂಡಿಯೂ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮುಖಮಂಟಪದ ಭಿತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಐದು ಹೆಡೆಯ ನಾಗರಾಜ ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾಧರ ದಂಪತಿಗಳ ಆಕರ್ಷಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಕೆಲವು ಕಥಾ ನಿರೂಪಕ ಶಿಲ್ಪಪಟ್ಟಿಕೆ ಮುಖಮಂಟಪದ ಜಂತಿಯ ಒಳಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರ್ವತೀ ಕಲ್ಯಾಣ, ಕಾಮಕೇಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷರು, ನರ್ತಿಸುತ್ತಿರುವ ಗಣಗಳು ಸೇರಿವೆ.

ಮೊದಲನೆಯ ಗುಹಾಲಯದ ಶಿಲ್ಪ ತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಉದಾ: ಹಿರಿಗಾತ್ರದ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೆಳಗೆ ವಿವಿಧ ಭಾವಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಗಣರ ಶಿಲ್ಪಪಟ್ಟಿಕೆ ಇರುವುದು; ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಆಯತಾಕಾರದ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ರೂಪಿತವಾಗಿ ದ್ದರೂ ವೃತ್ತ ಪರಿಧಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಪಾತ್ರಗಳ ಸಂಯೋಜನೆ ರೂಪಿಸಿರುವುದು; ಉಡುಗೆ–ತೊಡುಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ಯವಿರುವುದು; ರೂಪಕರ್ಮ ರೀತಿ ಹೆಚ್ಚುಕಡಿಮೆ ಒಂದೇ

ರೀತಿಯಾಗಿರುವುದು ಇತ್ಯಾದಿ. ಇದಲ್ಲದೆ ಎಲ್ಲ ದೊಡ್ಡ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಹುಬ್ಬುಗಳು, ತೆರೆದ ಕಣ್ಣುಗಳು, ಎರಡು ಸ್ಪಷ್ಟಗೆರೆಗಳಿಂದ ಮೀನಿನಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಸೂಚಿತವಾಗಿರುವ ಕಣ್ಣೆವೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಆದರೆ ಮುಖಮಂಟಪ ಭಿತ್ತಿನಲ್ಲಿರುವ ವಿದ್ಯಾಧರ ದಂಪತಿಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಭಿನ್ನ ಶೈಲಿಯವು. ಇಲ್ಲಿ ಮುಖ, ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಹುಬ್ಬು ಹಾಗೂ ಮುಚ್ಚು ಕಣ್ಣುಗಳಿರುವುದು ಎರಡನೇ ಗುಹಾಲಯದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ಅಂತಾಗಿ ಇವು ಉತ್ತರ ದಖನ್ನಿನ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಗೆ ಸಾಮ್ಯ ಹೊಂದಿವೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಸಾಮ್ಯವನ್ನು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮೆತ್ತೆಯಂತಹ ಕಲಶ ಭಾಗವುಳ್ಳ ಕಂಬಗಳು, ಸರಳ ಅನಲಂಕೃತ ದೀರ್ಘ ವೃತ್ತಾಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾಮಂಡಲ, ಕಥಾವಸ್ತು ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು.

ಈ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿದರೆನ್ನಬಹುದಾದ ಅಯ್ಯಸ್ವಾಮಿ, ಕಲ್ಕುಟ್ಟಿ, ದೋಣಸಾಮಿ, ನಾಕೆಯ್ಯ, ಮಾರುತಿಸಾಮಿ, ಶ್ರೀಸೋಪಕಾರಿ, ಉಮಾಭಟ, ಅಜ್ಜ, ಗಣಸಾಮಿ, ಮಲ್ಲಿಸಾಮಿ, ಕೊಳಿಮಙ್ಞೆ ಮೊದಲಾದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ನಮಗೆ ತಿಳಿದಿವೆ. ಈ ಹೆಸರುಗಳು 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕನ್ನಡ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಗುಹೆಯ ಪಕ್ಕದ ಬಿಲದ ಭಿತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಇದೇ ಕಾಲದ ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದಿರುವ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಇದರಿಂದ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿ ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಸಮೂಹ ಸಂಕೀರ್ಣ ಸ್ವರೂಪದ್ದಾಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಹೆಚ್ಚು ಆಂಧ್ರ-ಕರ್ನಾಟಕ ಶಿಲ್ಪಿಗಳೂ ಕೆಲವೇ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರದೇಶದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳೂ ಈ ಗುಹಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದಾರೆಂದು ಭಾವಿಸಿದರೆ ತಪ್ಪಾಗದು.

ಬಾದಾಮಿಯ ಎರಡನೆಯ ಗುಹಾಲಯದ ಮುಖ್ಯ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಲ್ಲವೂ ಭೂತಗಣಗಳ ಸಾಲುಳ್ಳ ಪಟ್ಟಿಕೆಯ ಮೇಲ್ಗಡೆ ರಚಿತವಾಗಿವೆ. ದ್ವಾರಪಾಲರು, ವರಾಹ, ವಾಮನ-ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ- ಇವು ಹಿರಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ದ್ವಾರಪಾಲರು ದ್ವಿಭುಜರಾಗಿದ್ದು, ಅವರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ಸೇವಕಿಯನ್ನು ತೋರಿಸಿದೆ. ಅಭಂಗದಲ್ಲಿ ಕರ್ತರಿ ಹಸ್ತರಾಗಿ ದ್ವಾರಪಾಲರು ನಿಂತಿದ್ದಾರೆ.

ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಪಾರ್ಶ್ವ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಭೂವರಾಹದ ದೊಡ್ಡ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ವರಾಹನು ಚತುರ್ಭುಜನಾಗಿದ್ದು, ಎಡಗೈಯಿಂದ ಪದ್ಮದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಭೂದೇವಿಗೆ ಆಧಾರವೊದಗಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅವಳ ಬಲಗೈ ವರಾಹನ ಮುಖದ ಮೇಲೆ ಇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು ಎಡಗೈ ಇಳಿಬಿಟ್ಟಿದೆ. ವರಹಾನ ಬಲಗೈ ಕಟಿಬಂಧದ ಮೇಲಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಧರ ದಂಪತಿಗಳಿದ್ದಾರೆ. ವರಾಹನ ಶಿರದ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಪೂಜಕ ಮುನಿಗಳಿದ್ದಾರೆ.

ಮುಖಮಂಟಪದ ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ವಾಮನಾವತಾರದ ಕಥಾರೂಪಕ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ವಿರಾಟರೂಪದ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮನ ಎಡಬದಿಗೆ ಕೆಳಗಡೆ ಅಸುರ ಬಲಿಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಪುರೋಹಿತ ಶುಕ್ರಾಚಾರ್ಯನು ವಟುರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ವಾಮನರೂಪಿ ವಿಷ್ಣುವಿಗೆ ಅರ್ಘ್ಯ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಚೌಕಾಕಾರದ ಈ ದೃಶ್ಯ ಸಂಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸದೆ ಉಳಿದ ಸ್ಥಳಾವಕಾಶ ತೀರ ಕಡಿಮೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯಕ್ತಿ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ತುಂಬಿರುವಂತೆ ಅನುಭವವಾಗುತ್ತದೆ. ನಾಟಕೀಯ ಭಾವ ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾಗಿದೆ.

ಈ ಗುಹಾಲಯದ ಜಂತಿಗಳ ಒಳ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಕಥಾನಿರೂಪಕ ಶಿಲ್ಪಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಒಂದೆರಡು ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಬಹುದು. ಅನಂತಶಾಯಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಅವನ ಆಯುಧಗಳಾದ ಖಡ್ಗ (ನಂದಕ), ಗದೆ (ಕೌಮೋದಕಿ), ಶಂಖ (ಪಾಂಚಜನ್ಯ), ಚಕ್ರ (ಸುದರ್ಶನ) ಇವುಗಳನ್ನು ಮನುಷ್ಯಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಆಯುಧಪುರುಷರ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಮಧುಕೈಟಭ ರಾಕ್ಷಸರನ್ನೆದುರಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ತೋರಿಸಿರುವುದು ಗಮನೀಯ. ಉಳಿದ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರ ಮಥನ, ಭಾಗವತ ಇತ್ಯಾದಿ ಕಥಾನಕಗಳಿವೆ.

ಈ ವೈಷ್ಣವ ಗುಹಾಲಯದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮೊದಲ ಗುಹಾಲಯಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರುವೆ. ಭಂಗಿಗಳ ಆಯ್ಕೆ ಮಕುಟ, ಆಭರಣ, ಪ್ರಭಾಮಂಡಲ, ವೇಷಭೂಷಣಗಳ ರಚನೆ, ಮುಖಭಾವ, ರೂಪಕರ್ಮ ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಹಿರಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಅಧಿಕತರ ಕಿರುಶಿಲ್ಪಗಳು ಕೂಡ ಒಂದೇ ಶೈಲಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ರಚಿತವಾಗಿರುವುದರಿಂದ, ಇಲ್ಲಿಯ ಹೆಚ್ಚಿನ ಹಿರಿಕಿರಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಲ್ಲ ಒಂದೇ ಶಿಲೆಗೆ ಬದ್ಧವಾಗಿವೆ. ದ್ವಾರಪಾಲ ಶಿಲ್ಪಗಳಂತೂ ಉತ್ತರ ದಖನ್ನಿನ ಎಲ್ಲೋರ, ಎಲಿಫಂಟದ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಶೈಲಿ, ಭಾವ, ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ಇವನ್ನು ಮಾಡಿದವರು ಆ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಬಂದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಾಗಿರಬೇಕು. ಇದಲ್ಲದೆ ಈ ಗುಹಾಲಯದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಮೂರ್ತಿ, ದುಟ್ಟೋಜ, ದೋಣ, ಗೊಟ್ಟಿಮೂರ್ಕ, ನಿದ್ದೆಗ, ಬುರು, ವಚ್ಛ, ಅಳಗೆರೆಯ, ಕೇಸವ, ದ್ವಿತ, ಭೀಮ, ದುರ್ವಿಟ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಕನ್ನಡ-ತೆಲುಗು ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿವೆ. ವಚ್ಛನ ಹೆಸರನ್ನು ಒಮ್ಮೆ ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಬರೆದಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಭಾರತಚಂದ್ರ, ಶರಣಚಂದ್ರ, ಭಮಚಂದ್ರ, ಸಿವಪುತ್ರ, ಯಶದೇವ, ದೇವದಾಸ, ಗಂಗೋಸ್ವಾಮಿ, ಮಹಾರಾಟೆ ಮೊದಲಾದವರ ಹೆಸರುಗಳು ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಗುಹಾಲಯದ ಪಕ್ಕದ ಬಿಲದ ಭಿತ್ತಿನಲ್ಲಿವೆ. ಹೀಗೆ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿ ಮತ್ತು ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯ ಬಳಕೆ ಉತ್ತರ ದಖನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತವೆ.

ಮೂರನೆಯ ಗುಹಾಲಯದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಪೂರ್ವಪಾರ್ಶ್ವದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಭುಜ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಬೃಹತ್ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಸಮಪಾದದಲ್ಲಿರುವ ವಿಷ್ಣು ತನ್ನ ಬಲ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಖಡ್ಗ, ಗದೆ, ಬಾಣ, ಚಕ್ರವನ್ನೂ, ಎಡಕೈಯಲ್ಲಿ ಶಂಖ, ಡಾಲು, ಬಿಲ್ಲನ್ನೂ ಧರಿಸಿ ಕಟ್ಯವಲಂಬಿತ ಹಸ್ತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಕಿರೀಟಮಕುಟದ ಮೇಲೆ ನರಸಿಂಹನು ಚಕ್ರ, ಶಂಖಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿ ಮುಂದಣ ಎರಡು ಕೈಗಳನ್ನು ಇರಿಸಿರುವಂತೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿರುವುದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಶಿರಶ್ಚಕ್ರವು ಬಿಚ್ಚಿದ ಬೀಸಣಿಗೆಯಂತಿದೆ. ಹುಬ್ಬುಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಗದ್ದವನ್ನು ಸ್ಫುಟವಾಗಿ ತೋರಿಸಿದೆ.

ಇದಕ್ಕೆ ಎದುರಾಗಿ, ಪಶ್ಚಿಮ ಪಾರ್ಶ್ವದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ವಾಮನಾವತಾರ ಕಥಾನಿರೂಪಕ ಅದ್ಭುತ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ತ್ರಿವಿಕ್ರಮನ ಎಡಪಕ್ಕದಲ್ಲೆ ವಟುರೂಪದ ವಾಮನ, ವಿಷ್ಣು, ಮಡದಿ ಸಮೇತನಾದ ಬಲಿಚಕ್ರವರ್ತಿಯಿಂದ ಪುರೋಹಿತ ಶುಕ್ರಾಚಾರ್ಯನ ಮೂಲಕ ದಾನ ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯವಿದೆ. ಶುಕ್ರಾಚಾರ್ಯನನ್ನು ಬುದ್ಧನಂತೆ ತೋರಿಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಸಂಯೋಜನೆಯ ಕೇಂದ್ರವಸ್ತು ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ರೂಪ ತಾಳಿರುವ ಅಷ್ಟಭುಜ ವಿಷ್ಣು: ಖಡ್ಗ, ಗದೆ, ಬಾಣ, ಚಕ್ರ, ಶಂಖ, ಬಿಲ್ಲು, ಢಾಲು ಧರಿಸಿ, ಎಡಗೈಯನ್ನು ಮೇಲೆತ್ತಿರುವ ಎಡಗಾಲಿಗೆ ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿ ಹಿಡಿದು ಬೆರಳನ್ನು ಮುಖವಾಡದಂತಹ ರಾಹುವಿನ ಮುಖದೆಡೆಗೆ ತೋರಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಸಿಲಿಂಡರಿನಾಕಾರದ ಕಿರೀಟವನ್ನು ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದೆಯಲ್ಲದೆ ಶಿರಶ್ಚಕ್ರವನ್ನು ಬಿಚ್ಚಿದ ಬೀಸಣಿಗೆಯಂತೆ ತೋರಿಸಿದೆ. ಹುಬ್ಬು, ಕಣ್ಣೆವೆಗಳು, ಗದ್ದ, ಆಭರಣಾದಿ ಗಳು ಸ್ಫುಟವಾಗಿವೆ. ಬಲಿಯ ಮಗ ನಮುಚಿ ಬಲಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮನ ಕಾಲನನ್ನು ಹಿಡಿದು ಅವನನ್ನು ತಡೆಯುವ ವ್ಯರ್ಥ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿದ್ದಾನೆ. ಮೇಲ್ಗಡೆ ಜಾಂಬವನ್, ಗರುಡ ಹಾಗೂ ಚಂದ್ರರನ್ನು ಪತಾಕಹಸ್ತದಲ್ಲಿ ಕೈಯೆತ್ತಿ ಹಾರುತ್ತಿರುವಂತೆ ತೋರಿಸಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪ ಸಂಯೋಜನೆ ನಾಟಕೀಯ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಅದ್ಭುತಾಶ್ಚರ್ಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಗೊಳಿಸು ವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿದೆ.

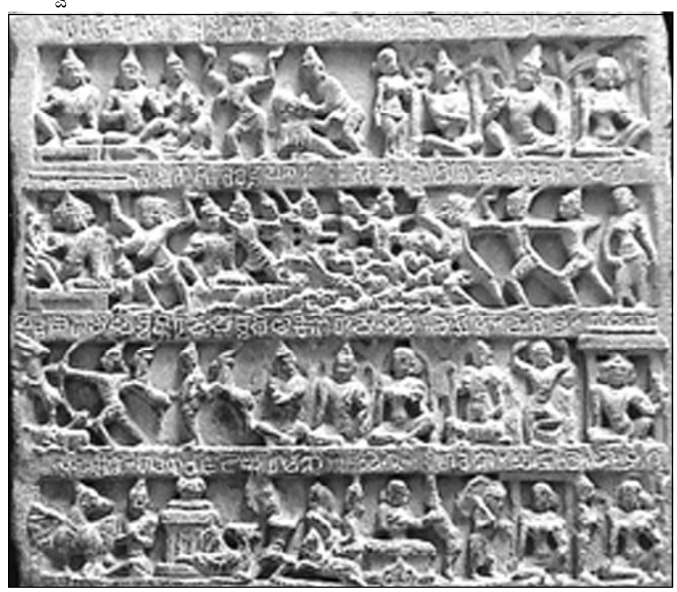

ಕಥಾನಕ ಶಿಲ್ಪ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು

ಮುಖಮಂಟಪದ ಪೂರ್ವ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅನಂತಾಸೀನ ವಿಷ್ಣು ಶಿಲ್ಪ ಸಂಗೀತ, ನೃತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತಲ್ಲೀನಾಗಿರುವ ಗಣಗಳ ಪಟ್ಟಿಕೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಸುಖಾಸೀನನಾಗಿ ಐದು ಹೆಡೆಗಳ ಸರ್ಪದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಚತುರ್ಭುಜ ವಿಷ್ಣು, ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಫಲವನ್ನು ಹಿಡಿದು, ಎಡಗೈಯನ್ನು ತೊಡೆಯಮೇಲಿರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಮೇಲಣ ಕೈಗಳು ಚಕ್ರ ಮತ್ತು ಶಂಖ ಧರಿಸಿವೆ. ತಲೆಯ ಹಿಂದೆ ಸರಳವಾದ, ದೀರ್ಘವೃತ್ತಾಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾಮಂಡಲ ವಿದೆ. ಕಣ್ಣುಹುಬ್ಬುಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಿದೆ. ಇವನ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ನಾಗಕನ್ನಿಕೆಯರು ನಿಂತಿದ್ದಾರೆ. ಸರ್ಪಾಸನದ ಬಲಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಗರುಡನು ಕೈಕಟ್ಟಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಸ್ವಾಮಿಯ ಆದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ಕಾಯ್ದು ಕುಳಿತಿದ್ದಾನೆ. ಎಡಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯೊಬ್ಬಳು ಆತುಕೊಂಡು ಕುಳಿತಿದ್ದಾಳೆ. ವೇಷಭೂಷಣಗಳ ಕೂಲಂಕಷ ವಿವರಗಳುಳ್ಳ ಈ ಶಿಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧತೆ, ದೈವೀ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ, ನಿರೂಪಣೆ, ಗಾಂಭೀರ್ಯಾಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಸಂಯೋಜನಾಚಾತುರ್ಯ, ರೂಪಕರ್ಮ ಮುಂತಾದವು ಗಳಿಂದ ಮನಸೆಳೆಯುವ ಅದ್ಭುತ ಕೃತಿ. ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪವಾಗಿದ್ದರೂ ದುಂಡುಶಿಲ್ಪದ ಅಭಾಸ ನೀಡಬಲ್ಲ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಈ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕಿದೆ.

ಇದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಗಣಗಳ ಪಟ್ಟಿಕೆಯ ಮೇಲ್ಗಡೆ, ಬೃಹದಾಕಾರದ ಭೂವರಾಹ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಸಾಗರದಾಳವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಸರ್ಪದ ದೇಹದ ಸುರುಳಿಯ ಮೇಲೆ ಎಡ ಕಾಲಿರಿಸಿ ನಿಂತಿರುವ ಭೂವರಾಹನು ಚತುರ್ಭುಜನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಬಲಗೈ ಕಟ್ಯವಲಂಬಿತ ವಾಗಿದೆ. ಎಡಗೈ ಪದ್ಮದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಭೂದೇವಿಗೆ ಆಧಾರವೊದಗಿಸಿದೆ. ಪೃಥ್ವಿವಲ್ಲಭರಾದ

ಚಲುಕ್ಯರ ರಾಜಲಾಂಛನವೆನಿಸಿರುವ ವರಾಹನಿಗೆ ರಾಜಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯ ನಿರ್ಮಿತಿಯೆನಿಸುವ ಈ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮಹದಾಕಾರದ ಸ್ಥಾನ ಔಚಿತ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಮುಖಮಂಟಪದ ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪದ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಚತುರ್ಭುಜ ಸ್ಥಾನಕ ನರಸಿಂಹ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ನರಸಿಂಹನ ಮುಖ್ಯ ಬಲಗೈ ಕಟಕಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿದೆ; ಎಡಗೈ ಗದೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಮೇಲಣ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಆಯುಧ ಪುರುಷರು ಸುದರ್ಶನ ಮತ್ತು ಪಾಂಚಜನ್ಯ ಶಂಖ ಇದ್ದಾರೆ. ಸಿಂಹಮುಖದ ಶಿರೋಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅರಳಿದ ಪದ್ಮವಿದೆ. ನರಸಿಂಹನ ಬಲ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಕುಬ್ಜಾಕಾರದ ಪ್ರಹ್ಲಾದನಿದ್ದಾನೆ. ಅಸುರನೆಂದು ಸೂಚಿಸಲು ಇವನ ಕೂದಲುಗಳನ್ನು ಗುಂಗುರು ಗುಂಗುರಾಗಿ ತೋರಿಸಿದೆ. ಎಡಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಗದೆಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ, ಕಟ್ಯವಲಂಬಿತನಾಗಿ ಗರುಡ ನಿಂತಿದ್ದಾನೆ. ಮೇಲ್ಗಡೆ ಮಾಲಾವಾಹಕರಾಗಿ ಎರಡು ಜೋಡಿ ವಿದ್ಯಾಧರ ದಂಪತಿಗಳು ತೇಲುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಇದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಹರಿಹರ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಬಲಗೈಗಳಲ್ಲಿ ಫಲ, ಪರಶು ಹಾಗೂ ಎಡಗೈಗಳಲ್ಲಿ ಶಂಖ ಮತ್ತು ಕಟ್ಯವಲಂಬಿತ ಹಸ್ತವಿರುವ ಈ ದೇವತೆಯ ಮಕುಟ ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ; ತಲೆಯ ಹಿಂದಿರುವ ಶಿರಶ್ಚಕ್ರ ಬಿಚ್ಚಿದ ಬೀಸಣಿಕೆಯಂತಿದೆ. ಕಣ್ಣು ಹುಬ್ಬನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಸೂಚಿಸಿದ್ದರೂ ಕಣ್ಣೆವೆಗಳನ್ನು ಏರಿಳಿತಗಳ ಮೂಲಕ ಮಾತ್ರ ತೋರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ತುಟಿ, ಗದ್ದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಇತರ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ವಿವಿಧ ಆಭರಣಗಳು ಅವನ ದೇಹವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿವೆ.

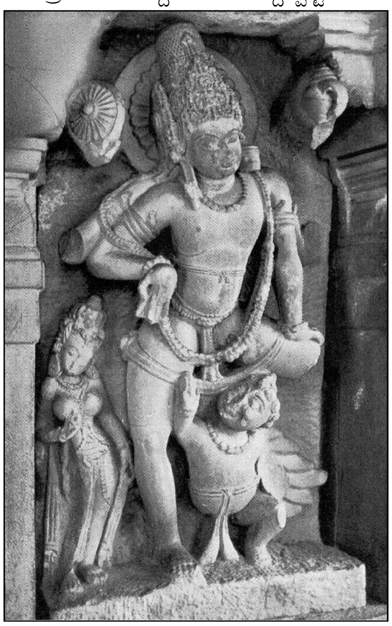

ವಿಷ್ಣು–ದುರ್ಗ ದೇವಾಲಯ, ಐಹೊಳೆ

ಮೇಲೆ ವರ್ಣಿಸಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಅನಂತಾಸೀನ ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ವರಾಹ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಮಾತ್ರ ಮೂಲ ವಿಗ್ರಹಗ ಳೆಂದೂ ಉಳಿದವುಗಳು ತದನಂತರ ಪಲ್ಲವ ನರಸಿಂಹವರ್ಮನು ಬಾದಾಮಿ ಯನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿದ್ದಾಗ ರೂಪಿತವಾಗಿವೆ ಯೆಂದೂ ಕೆಲವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿ ದ್ದಾರೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತುಸು ಸಂಸ್ಕಾರ ನೀಡಲಾಗಿದೆ.

ಮೂರನೆಯ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮನಸೂರೆಗೊಳ್ಳುವ ಇತರ ಶಿಲ್ಪಗ ಳೆಂದರೆ ಕಂಬಗಳನ್ನ ಲಂಕರಿಸಿರುವ ಬೋದಿಗೆ ವಿಗ್ರಹಗಳು. ಎತ್ತರದಲ್ಲಿರುವು ದರಿಂದ ಇವು ಹಾಳಾಗದೆ ಉಳಿದು ಬಂದಿವೆ. ತುಸು ಎತ್ತರವಾದ ನೀಳ ಮೈಕಟ್ಟಿನ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರು ತ್ತಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯ ವಾಗಿ ಕಂಬಗಳ ಪೂರ್ವ, ಪಶ್ಚಿಮ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಮಿಥುನಗಳು, ದಕ್ಷಿಣ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಿಯಕರನಿಗಾಗಿ ಹಾತೊರೆಯುತ್ತ ನಿಂತಿರುವ ನಾಯಿಕೆಯರು ರೂಪಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನಾಗ–ನಾಗಿಣೀ ದಂಪತಿ, ಕಾಪಾಲೀ ಶಿವ ಮತ್ತು ಪಾರ್ವತಿ, ಅರ್ಧನಾರೀ, ಕಾಮ–ರತಿ, ಶಿವ–ಪಾರ್ವತಿ, ದರ್ಪಣಸುಂದರಿ, ಪ್ರಿಯಕರನಿಗೆ ಪತ್ರ ಬರೆಯಲು ಉದ್ಯುಕ್ತಳಾಗುತ್ತಿರುವ ಅಥವಾ ಬರೆದು ಮುಗಿಸಿರುವ ನಾಯಿಕೆ, ಕಾಮಸೂತ್ರದ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು ಉದಾಹರಿಸುವ ಮಿಥುನಗಳು ಮನೋಹರವಾಗಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವುಗಳು ವಿವಿಧ ವೃಕ್ಷಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತೀಹಾರ–ಪ್ರತೀಹಾರಿಯರೊಂದಿಗೆ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ.

ಕಪೋತದಲ್ಲಿರುವ ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ಮುಖ ಮಾಡಿ ಹಾರುತ್ತಿರುವ ಗರುಡನ ಬೃಹತ್ ಶಿಲ್ಪ ಇಲ್ಲಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಅದ್ಭುತ ಕೃತಿ. ಹುಬ್ಬುಗಳನ್ನೇರಿಸಿ ಕಣ್ಣುಗಳನ್ನು ತೆರೆದು ಕುಬ್ಜ ಮೈಕಟ್ಟಿನೊಂದಿಗೆ ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಹಾವನ್ನು ಹಿಡಿದು ರೆಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಬಿಚ್ಚಿ ಹಾರುತ್ತಿರುವ ಗರುಡನ ಇಬ್ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಖಡ್ಗ–ಢಾಲು ಹಿಡಿದು ಕಂಠಾಶ್ಲೇಷ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹಾರುತ್ತಿರುವ ವಿದ್ಯಾಧರ ದಂಪತಿಗಳಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ನೆಲವರ್ಕೆ ಎಂಬ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಕೃತಿ. ಕಪೋತದ ಒಳಮುಖದುದ್ದಕ್ಕೂ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದವು. ಈಗ ಹಾಳಾಗಿವೆ.

ಮುಖಮಂಟಪದ ತೊಲೆಗಳ ಒಳಪಾರ್ಶ್ವಗಳುದ್ದಕ್ಕೂ ಮಹಾಭಾರತ, ಹರಿವಂಶ, ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣಗಳಿಂದ ಆಯ್ದ ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥಾನಿರೂಪಕ ಶಿಲ್ಪಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿವೆ. ಸಮುದ್ರ ಮಥನದ, ಪಾರಿಜಾತಾಹರಣ, ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿ ಹಾಗೂ ಹಿರಣ್ಯಕಶಿಪು ವಧೆ, ಕೃಷ್ಣಚರಿತ ಇತ್ಯಾದಿ ದೃಶ್ಯಗಳಿವೆ.

ಒಂದು ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಿನ್ನ ಶಿಲ್ಪಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ತರಬೇತಾಗಿದ್ದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳೇ ಮೂರನೆಯ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸಮಪ್ರಾಣದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯಪ್ರವೃತ್ತ ರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ಅನಿಸುತ್ತದೆ. ಅನಂತಾಸೀನ ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ವರಾಹ ಶಿಲ್ಪಗಳ ರೂಪಕರ್ಮ ವಿವರಗಳು ಎರಡನೆಯ ಗುಹಾಲಯದ ಶಿಲ್ಪಪರಂಪರೆಯ ಮುಂದುವರಿಕೆಯ ಸೂಚನೆ ಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿವೆ. ಅಷ್ಟಭುಜ ವಿಷ್ಣು, ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮೊದಲ ಗುಹಾಲಯದ ಶಿವ–ದ್ವಾರಪಾಲನ ಶಿಲ್ಪ ರೀತಿಯನ್ನು ನೆನೆಪಿಸುತ್ತವೆ. ಅನಂತಾಸೀನ ವಿಷ್ಣು, ವರಾಹ, ಅಷ್ಟಭುಜ ವಿಷ್ಣು, ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ, ನರಸಿಂಹ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಲ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಮುಖಗಳಿಗೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕಾರನೀಡಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಿದೆ. ಈ ಗುಹಾಲಯದ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೆತ್ತನೆ ಆಳವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ದುಂಡು ಶಿಲ್ಪಗಳಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ.

ಈ ಗುಹಾಲಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಕಪೋತ ದಲ್ಲಿಯ ಗರುಡನ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪ ನೆಲವರ್ಕೆಯ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕೃತಿ. ಕೊಣ್ಣಿಮಞ್ಚೆ, ವಸುದೇವ, ಶಕುಲ ಅಯ್ಯ, ಪಞ್ಚಿಣ, ಚೋಳ ದೇವರೆಯ ಕಲ್ಕುಟ್ಟಿಗ, ಗುಣಪಾಲ, ಅಜ, ಆಚಾರಸಿದ್ಧಿ, ರೂಪಶೇಖರ, ಅರ್ಯ್ಯಚಟ್ಟ, ಕೋಳಿಮಞ್ಚೆ, ಪಲಮಞ್ಚೆ, ವಿಮಲ, ದೋಣ, ಕೊಟ್ಟಲ, ಕಾನ್ತಿಮಞ್ಚೆ, ಸಾಮಿಚನ್ದ, ಬಿಜಯ ಓವಜ ಮೊದಲಾದವರಲ್ಲದೆ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಗುಹಾಲಯ ದಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿರಬಹುದಾದ ಇನ್ನಿತರರು ಪ್ರಮುಖರಾಗಿದ್ದರೆ, ಅವಮೂರ್ಧ್ನ (ಶಂಕು) ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದಿರುವ ಕೆಲವು ಹೆಸರುಗಳಿವೆಯಾದರೂ ಇವುಗಳನ್ನು ಓದುವುದಾಗಿಲ್ಲ. ವಿಪ್ರಮನೋಹರ ಎಂಬಾತನು ಈ ಗುಹೆಯ ಕೆಲವು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದಾತ; ಬಣ್ಣದಿಂದ ಬರೆದಿರುವ ಈತನ ಹೆಸರು ಕಪೋತದಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ.

ನಾಲ್ಕನೆಯ ಜೈನಗುಹೆಯಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿ ಚಲುಕ್ಯರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದಾದವುಗಳು ಮೂರು ಮಾತ್ರ: ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವ ಜಿನ; ಮುಖಮಂಟಪ ದಲ್ಲಿರುವ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಹಾಗೂ ಬಾಹುಬಲಿ: ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹಿಂಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಜಿನನ ಕೈಗಳು ಧ್ಯಾನಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿವೆ. ತಲೆಯ ಹಿಂದೆ ಪ್ರಭಾಮಂಡಲವಿದೆ. ಮೇಲ್ಗಡೆ ಮುಕ್ಕೊಡೆ ಹಾಗೂ ಅಶೋಕವೃಕ್ಷದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಿದೆ. ಇದು ಮಹಾವೀರನು ಸಮವಸರಣ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ದಿವ್ಯಧ್ವನಿಯಿಂದ ಪ್ರಥಮೋಪದೇಶ ನೀಡುವ ಸಂದರ್ಭವಾಗಿದೆ.

ಮುಖಮಂಟಪದ ಪೂರ್ವಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಬಾಹುಬಲಿ (ಗೊಮ್ಮಟ) ಕಾಯೋತ್ಸರ್ಗ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಯೋತ್ಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ನಿಂತಿದ್ದಾನೆ. ಅವನ ಕೂದಲುಗಳು ಜಡೆಗಟ್ಟಿವೆ. ಕೈಕಾಲುಗಳಿಗೆ ಮಾಧವೀಲತೆಗಳು ಸುತ್ತಿಕೊಂಡಿವೆ. ಕಾಲ ಹತ್ತಿರ ಬೆಳೆದಿರುವ ಹುತ್ತಗಳಿಂದ ನಾಗರಹಾವುಗಳು ಹೊರಬಂದಿದೆ. ವಿದ್ಯಾಧರಿಯರು ಅವನ ಕೈಕಾಲುಗಳಿಗೆ ಸುತ್ತಿಕೊಂಡಿ ರುವ ಮಾಧವೀಲತೆಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸುತ್ತ ನಿಂತಿದ್ದಾರೆ.

ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕಮಠೋಪಸರ್ಗ ದೃಶ್ಯದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನು ಐದು ಹೆಡೆಯ ಹಾವಿನ (ಧರಣೇಂದ್ರ ಯಕ್ಷನ) ಕೆಳಗೆ ಕಾಯೋತ್ಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ನಿಂತಿದ್ದಾನೆ. ಅವನ ಬಲ ಮತ್ತು ಎಡ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ಣ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಬಲಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಪದ್ಮಾವತಿ ಯಕ್ಷಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ಮೇಲಿನ ಹಾವಿನ ಹೆಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬರುವಂತೆ ವಜ್ರಕೊಡೆ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾಳೆ. ಮೇಲ್ಗಡೆ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ಜನ್ಮಜನ್ಮಾಂತರಗಳ ವೈರಿಯಾಗಿದ್ದ ಉಗ್ರಮುಖದ ಕಮಠನು ಎರಡೂ ಕೈಗಳಿಂದ ಬಂಡೆಯನ್ನು ಎಸೆಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿರುವಂತಿದೆ. ಕೆಳಗಡೆ ಸೋತ ಕಮಠನು ಬಲಗೈಯನ್ನು ವಿಸ್ಮಯಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಎತ್ತಿ ಕುಳಿತಿದ್ದಾನೆ.

ಇಲ್ಲಿರುವ ಕೆಲವೇ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮೂರನೆಯ ಗುಹಾಲಯದ ಶಿಲ್ಪ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ಗುಹಾಲಯದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ ಕಾನ್ತಿಮಞ್ಚೆ, ಕಣ್ಣು, ಪೆಲಮಞ್ಚೆ, ಸಿಗಮಞ್ಚೆ, ಹರಿಕೆ, ಭವಸ್ವಾಮಿ ಆರ್ಯ್ಯ, ಉದಗ್ರ, ಕೇಸವ, ಪಞ್ಚಿಣ, ವಿಜಾಮ್ಮ, ಪ್ರಸನ್ನ ಬುದ್ಧಿ, ಆರಿಕ್ಕೆ, ಭಾದುಕ್ಕೆ, ಸಿರಿಗೆರೆಯ, ಕೋಳಿಮಞ್ಚೆ, ಕದ್ರೆಸ್ವಾಮಿ, ಮಾರ್ಗಜ, ಶ್ರೀನಿಧಿದೇವ, ಅನತ್ತಮಞ್ಚೆ ಮುಂತಾದವು ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ.

ಸಭಾಮಂಟಪದಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟ ಪ್ರತಿಮಾಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದೊಡಗೂಡಿ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿವೆ. ವಾಯವ್ಯ ಬದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ತ್ರಿಶೂಲ, ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಕುರುಳನ್ನು ಸ್ತ್ರೀ ಸಹಜ ಲಾವಣ್ಯದಿಂದ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾನೆ. ವೇಷಭೂಷಣ ಹಾಗೂ ದೇಹ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವ ಮತ್ತು ಪಾರ್ವತಿ ಭಾಗಗಳ ಅಂತರವನ್ನು ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ತ್ರಿಶೂಲದ ಕೆಳಗಡೆ ಶಿವಗಣನನ್ನು ಹಾಗೂ ನಾರೀ ಭಾಗದ ಕೆಳಗಡೆ ಸಿಂಹವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದೆ. ಮಕುಟವು ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು, ಶಿರದ ಹಿಂಗಡೆ ಬಿಚ್ಚಿದ ಬೀಸಣಿಕೆಯಂತಹ ಶಿರಶ್ಚಕ್ರವಿದೆ. ಮೈಮಾಟ ಮುಖಭಾವ ಮತ್ತು ಭಂಗಿ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿವೆ.

ಆಗ್ನೇಯ ಬದಿಯ ದ್ವಾರಪಾಲನ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಹರಿಹರನ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಸಮಪಾದನಾಗಿ ನಿಂತಿರುವ ಈತನ ಬಲಗೈಗಳಲ್ಲಿ ರುದ್ರಾಕ್ಷಿಮಾಲೆ ಹಾಗೂ ಸರ್ಪ ಇವೆ; ಎಡ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲಿನದು ಶಂಖವನ್ನು ಧರಿಸಿದ್ದು, ಕೆಳಗಿನದನ್ನು ಕಟ್ಯವಲಂಬಿತ ರೀತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾನೆ.

ಈ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಎದುರಾಗಿ ನೈರುತ್ಯ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಗಂಗಾಧರ ಶಿವನ ಅಪರೂಪದ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಚತುರ್ಭುಜನಾಗಿ ಸಮಪಾದದಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ಶಿವನ ಮುಖ್ಯ ಬಲಗೈ ಕಟಕಹಸ್ತದಲ್ಲಿದೆ; ಎಡಗೈ ಕಟ್ಯವಲಂಬಿತವಾಗಿದೆ. ಉಳಿದೆರಡು ಮೇಲಣ ಕೈಗಳಿಂದ ಆತ ಗಂಗೆಯನ್ನು ಧರಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಜಟೆಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾನೆ. ಮೇಲ್ಗಡೆ ಗಂಗೆ ಸ್ತ್ರೀರೂಪದಲ್ಲಿ, ತ್ರಿಪಥಗಾಮಿನಿಯಾಗಿ ಕೈಮುಗಿದು ಇಳಿದುಬರುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ. ಶಿವನ ಬಲಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಕೈಗಳನ್ನು ಮೇಲಕ್ಕೆ ಎತ್ತಿ ಒಂಟಿಗಾಲ ಮೇಲೆ ತಪಸ್ಸು ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಭಗೀರಥನಿದ್ದಾನೆ. ಎಡಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ವತಿ ಬಲಗೈಯನ್ನು ಗದ್ದದ ಮೇಲೆ ಇರಿಸಿ ಆಶ್ಚರ್ಯ ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ.

ಸಭಾಮಂಟಪದ ಉತ್ತರ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿರುವ ನಟರಾಜ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ದಶಭುಜ ನಟರಾಜ ಶಿವ ಸಮಚತುರ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರೊಂದಿಗೆ ನೃತ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದಾನೆ. ಮೇಲಣ ಎರಡು ಕೈಗಳು ಸರ್ಪವನ್ನು ಎತ್ತಿ ಬಿಡಿಸಿ ಹಿಡಿದಿವೆ. ಬಲಗೈಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪರಶು ಹಾಗೂ ಇನ್ನೊಂದು ಡಮರುಗ ಧರಿಸಿವೆ. ಉಳಿದ ಕೈಗಳು ವಿವಿಧ ನಾಟ್ಯಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಶಿವನ ಬಲಬದಿಗೆ ಕುಳ್ಳ ಬಾಲ ಗಣೇಶ ಮೂಲಕನ್ದ ಹಾಗೂ ಮೋದಕ ಪಾತ್ರೆ ಹಿಡಿದು ನಿಂತಿದ್ದಾನೆ; ಎಡಗಡೆ ಕುಮಾರನಿದ್ದಾನೆ. ಶಿವನ ಎಡಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ವತಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ತ್ರಿಭಂಗಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಬಲಗೈಯನ್ನು ಭುಜದ ಹತ್ತಿರ ಇರಿಸಿ ಎಡಗೈಯನ್ನು ಲೋಲಹಸ್ತದಲ್ಲಿ ಇಳಿಬಿಟ್ಟಿದ್ದಾಳೆ. ನರ್ತಿಸುತ್ತಿರುವ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಕಾಲಮಂಡಿಯವರೆಗೆ, ಇನ್ನು ಕೆಲವರು ಪಾದದವರೆಗೆ ವಸ್ತ್ರ ತೊಟ್ಟಿದ್ದು ಎತ್ತರವಾದ ಮಕುಟ ಮತ್ತು ಬೀಸಣಿಕೆಯಾಕಾರದ ಶಿರಶ್ಚಕ್ರ ಧರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಅಂತರಾಳದ ಉತ್ತರ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಭೂವರಾಹನ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ವರಾಹನು ಎಡಗೈಯನ್ನು ಮಡಿಚಿ ಎತ್ತಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಭೂದೇವಿ ಎರಡು ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಇಳಿಬಿಟ್ಟು ಕುಳಿತಿದ್ದಾಳೆ. ವರಾಹನ ಇನ್ನೊಂದು ಎಡಗೈ ಅವಳ ಕಾಲುಗಳಿಗೆ ಆಧಾರವೊದಗಿಸಿದೆ. ಸಂಯೋಜನೆ ಮತ್ತು ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶಿಲ್ಪ ಬಾದಾಮಿಯ ವರಾಹ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದುದು.

ಈ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಎದುರಾಗಿ ಅಂತರಾಳದ ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ದುರ್ಗಾಭಗವತಿ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಅಷ್ಟಭುಜಳಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಿತಳಾಗಿರುವ ದೇವಿ ಪೂರ್ಣ ಪ್ರಾಣಿರೂಪದ ಮಹಿಷದ ಮೋರೆಯನ್ನು ಎಡಗೈಯಿಂದ ಒತ್ತಿಹಿಡಿದು, ಮಡಚಿದ ತನ್ನ ಎಡಗಾಲ ಮುಂಡಿಯಿಂದ ಕುತ್ತಿಗೆಯನ್ನು ಅದುಮಿ, ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿರುವ ತ್ರಿಶೂಲದಿಂದ ಬೆನ್ನಲ್ಲಿ ತಿವಿದಿದ್ದಾಳೆ. ಉಳಿದ ಬಲಗೈಗಳಲ್ಲಿ ಖಡ್ಗ, ಲೀಲಾ ಶುಕ (ಗಿಳಿ), ಚಕ್ರವನ್ನೂ ಎಡಗೈಗಳಲ್ಲಿ ಶಂಕ, ಖೇಟಕ ಮತ್ತು ಬಿಲ್ಲನ್ನೂ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾಳೆ. ಅವಳ ಎಡಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದೆ.

ಶಿಲ್ಪರೂಪಣ ಮತ್ತು ರೂಪಕರ್ಮ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ರಾವಳಫಡಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಎತ್ತರವಾದ ನೀಳ ಜಾಡಿಯಾಕಾರದ ಮಕುಟ, ಬಿಚ್ಚು ಬೀಸಣಿಕೆಯಂತಹ ಶಿರಶ್ಚಕ್ರ, ತೆರೆದ ಕಣ್ಣುಗಳು, ಸ್ಪಷ್ಟ ಹುಬ್ಬು ಮತ್ತು ಕಣ್ಣೆವೆಗಳು, ಕಟಿವಸ್ತ್ರವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಮಂಡಿಯವರೆಗೆ ಧೋತರದಂತೆ ಬಿಗಿದಿರುವುದು, ವಸ್ತ್ರದ ಮಡಿಕೆಗಳನ್ನು ಕೊರೆದ ಗೆರೆಗಳಿಂದ ಸೂಚ್ಯವಾಗಿ ತೋರಿಸಿರುವುದು, ಚರ್ಮಾಂಬರದ ಅಂಚನ್ನು ತರಂಗ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು, ಮುಕ್ತಾಯಜ್ಞೋಪವೀತ ಮತ್ತು ಅದರಿಂದಲೇ ಹೊರಟು ಸರಪಳಿಯಂತೆ ಪಾದದವರೆಗೆ ಇಳಿಬಿದ್ದಿರುವ ಶೃಂಖಲಾ ಯಜ್ಞೋಪವೀತ, ಮೈಕಟ್ಟು, ಮುಖ–ದೇಹಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಮುಂತಾದವೆಲ್ಲ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ತರಬೇತಾದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಗುಂಪನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಒಂದನೆಯ ಗುಹಾಲಯದ ಶೈವ ದ್ವಾರಪಾಲ, ಮೂರನೆಯ ಗುಹಾಲಯದ ಹರಿಹರ, ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ, ಅಷ್ಟಭುಜ ವಿಷ್ಣು ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಇವು ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಾಮ್ಯಹೊಂದಿವೆಯಾದರೂ ಹಲವು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳೂ ಇಲ್ಲದಿಲ್ಲ. ವರಾಹ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಶಂಖವನ್ನು ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ತೇಲುತ್ತಿರುವಂತೆ ತೋರಿಸಿರುವುದು ಸ್ಥಳೀಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿದೆ. ದುರ್ಗಾಗುಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ವರಾಹ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಈ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಭೂದೇವಿಯನ್ನು ವರಾಹನ ಮೊಣಕೈ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವಂತೆ ತೋರಿಸಿರುವುದು ಭೂ–ವರಾಹ ಪ್ರತಿಮಾ ಲಕ್ಷಣದ ಪ್ರಗತಿಯ ದ್ಯೋತಕವೆಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದು. ದೇವತೆಗಳ ಎತ್ತರೆತ್ತರವಾದ ಮಕುಟಗಳು ಅವರ ದೇಹದ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ತುಸು ಹೆಚ್ಚೆನಿಸಿದರೂ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೊದಗಿಸಿವೆ. ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಪ್ರಕಾರ ಇದು ಪಲ್ಲವ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ. ಆದರೆ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಒಪ್ಪುವುದು ಕಷ್ಟ. ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಸರನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಶಾಸನಗಳು ರಾವಳಫಡಿ ಗುಹಾಲಯದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿಲ್ಲ. ನಟರಾಜ ಮಂಟಪದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ರಣವಿ(ಕ್ರಾನ್ತ) ಹೆಸರನ್ನು ಬರೆದಿದೆ. ಇದು ಒಂದನೆಯ ಅಥವಾ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಬಿರುದು ಆಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ.

ಐಹೊಳೆಯ ಜೈನ ಗುಹಾಲಯದ ಪೂರ್ವ ಪಾರ್ಶ್ವಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಬಾಹುಬಲಿಯ (ಗೊಮ್ಮಟನ) ದೊಡ್ಡ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ.

ಮುಖಮಂಟಪದ ಪಶ್ಚಿಮ ಪಾರ್ಶ್ವಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಯೋತ್ಸರ್ಗ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ದಿಗಂಬರನಾಗಿ ನಿಂತಿರುವ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಇವನ ಶಿರದ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಐದು ಹೆಡೆಯ ಹಾವಿನ ಆಸರೆಯಿದೆ. ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ಬಲಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಶಿರದ ಮೇಲೆ ನಾಗ ಹೆಡೆಯಿರುವ ಇಬ್ಬರು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ನಿಂತಿದ್ದಾರೆ. ಒಬ್ಬಳ ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಪದ್ಮವಿದೆ. ಇನ್ನೊಬ್ಬಳು ಪದ್ಮಾವತಿ. ತನ್ನೆರಡೂ ಕೈಗಳಿಂದ ವಜ್ರಕೊಡೆಯ ಕೋಲನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದಾಳೆ. ಮೇಲ್ಗಡೆ ಎಡಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡೂ ಕೈಗಳನೆತ್ತಿ ಬಂಡೆಯನ್ನು ಎಸೆಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿರುವ ಕಮಠನಿದ್ದಾನೆ. ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ತಪೋಭಂಗಮಾಡಲು ಅಸಮರ್ಥನಾದ ಕಮಠನನ್ನು ಎಡಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಅಂಜಲಿ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವ ತೀರ್ಥಂಕರನು ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿದ್ದಾನೆ. ಹಿಂಗಡೆ ದಿಂಬಿನ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳನ್ನು ಮಕರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದೆ.

ರಾವಳಫಡಿ ಶೈವ ಗುಹಾಲಯವನ್ನು ತಲವಿನ್ಯಾಸ, ಭಿತ್ತಿನ ಶಿಲ್ಪ ವಿವರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಜೈನ ಗುಹಾಲಯ ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೋಲುತ್ತಿದೆಯಾದರೂ ಶಿಲ್ಪನಿರೂಪಣೆ ಮತ್ತು ರೂಪಕರ್ಮ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಐಹೊಳೆಯ ಜೈನ ಗುಹಾಲಯದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ತಮ್ಮ ಶೈಲಿ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ತೋರಿದ್ದಾರೆ. ಗುಹಾಲಯದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಅ(ಜ)ವಿಕ್ಕರಕ, ಶ್ರೀ ಅಜಕಸಿ, ಶ್ರೀ ಪದ್ಮಸ್ವಾಮೀ ಮಹಾದಿವ್ಯ ಉತುಣನ್, ಪ್ರಿಯತ್ತಮ ಉತ್ತಣನ್ ಎಂಬ ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಇದರಂತೆ ಮೇಗುಟಿಯಿಂದ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿನಿಂದ ಈ ಗುಹಾಲಯಕ್ಕೆ ತಲುಪುವ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಯನ್, ಮನವಶನ್, ಚಿತ್ರನ್, ಶ್ರೀಮಾರ್ಗನ್, ಸುರತನ್ ಇತ್ಯಾದಿ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಚಿತ್ರನ್, ಮಾರ್ಗನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳು ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕೆಲವು ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವಾದರೂ ಈ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ ಶಿಲ್ಪಿಕಲ್ಲುಕುಟ್ಟಿಗರ ಹೆಸರುಗಳೆಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದು.

ಗುಹಾಲಯ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಶೈಲಿಯ ಕುರಿತು ಚರ್ಚಿಸುವಾಗ ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ರೂಪಕರ್ಮ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಲಾಯಿತು. ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಕೆಲವು ಹೆಸರುಗಳು ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಅಂದಿನ ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಬರೆದಿರುವುದನ್ನು ಕೂಡ ಗಮನಿಸಲಾಯಿತು. ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿ ಉತ್ತರ ದಖನ್ನಿನ ಮತ್ತು ಅದರಾಚೆಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಲಿಪಿ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗುಹಾವಾಸ್ತು ಪರಂಪರೆ ಪ್ರ.ಶ. ಪೂರ್ವ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದುದು ಸರ್ವವಿದಿತ. ಶಿಲ್ಪ–ಶೈಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬಾದಾಮಿಯ 2ನೆಯ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೋರ–ಎಲಿಫಂಟ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಕಂಡಿದ್ದೇವೆ. ಆದುದರಿಂದ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತುರಚನಾ ಪರಂಪರೆ ಹಾಗೂ ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗೆ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿ ಆ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ವಲಸೆ ಬಂದ ಅಥವಾ ಕರೆಸಲ್ಪಟ್ಟ ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಇರವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಇವೆಯೆಂಬುದೂ ಗಮನಾರ್ಹ. ನೃಪತುಂಗನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾವೇರಿಯಿಂದ ಗೋದಾವರಿವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶ ಕನ್ನಡದ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿತ್ತು; ಅವನಿಗಿಂತ ಹಿಂದೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದರೆ ಆಶ್ಚರ್ಯವೇನಲ್ಲ. ಈ ವಿಶಾಲ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ರಾಜಾಶ್ರಯವನ್ನು ಅರಸಿ ಬಂದಿದ್ದ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಬಾದಾಮಿ ಮತ್ತು ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಮಞ್ಚಿ ಎಂದು ಅಂತ್ಯಗೊಳ್ಳುವ ಕೋಳಿಮಞ್ಚಿ, ಸಿಂಗಮಞ್ಚಿ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳು ಗಮನೀಯ. ಆಂಧ್ರದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೇಶ್ವರಂ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಇದೇ ಕಾಲದ 'ಮಞ್ಚಿ' ನಾಮಾಂತ್ಯವುಳ್ಳ ಹೆಸರುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಇಂದಿಗೂ 'ಮಞ್ಚಿ' ಎಂದು ಅಂತ್ಯಗೊಳ್ಳುವ ವ್ಯಕ್ತಿನಾಮಗಳು ರೂಢಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದಿಂದಲೂ ವಲಸೆ ಬಂದಿದ್ದ ರೂವಾರಿ ಸೂತ್ರಧಾರಿಗಳು ಬಾದಾಮಿಯ ಗುಹಾಲಯ ಶಿಲ್ಪರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದಾರೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಅಮರಾವತಿ, ನಾಗಾರ್ಜುನ ಕೊಂಡದ ಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯ ಛಾಯೆ ಗುಹಾಲಯದ ಅನೇಕ ಅಲಂಕರಣ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಉದಾ: ಮೂರನೆಯ ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಮುಖಮಂಟಪದ ಎದುರುಗಂಬಗಳಲ್ಲಿರುವ ತಟ್ಟೆಯಾಕಾರದ ಪದ್ಮವಿನ್ಯಾಸ, ಅವುಗಳೊಳಗಿನ ಮಿಥುನಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಕಂಡುಬರುವು ದೆಂಬುದು ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಚಿಂತನೀಯವಾಗಿದೆ.

ಕಟ್ಟಡ ದೇಗುಲಗಳ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ: ಗುಹಾಶಿಲ್ಪಗಳ ಶೈಲಿ, ಪ್ರತಿಮಾಲಕ್ಷಣ ಇತ್ಯಾದಿ ವೈವಿಧ್ಯಗಳನ್ನು ದೇಗುಲ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲೂ ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಕೆಲವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಪರಿಶೀಲಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿರುವ ಮೇಲಣ ಶಿವಾಲಯ (ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯ) ಹಾಗೂ ಮಾಲಗಿತ್ತಿ ಶಿವಾಲಯ (ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯ) ಚಳುಕ್ಯರ ಪ್ರಾಚೀನ ರಾಚನಿಕ ಶಿಲಾದೇಗುಲಗಳು. ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಗೋವರ್ಧನಧಾರಿ ಕೃಷ್ಣನ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪ ಬಹಳಷ್ಟು ಹಾಳಾಗಿದೆಯಾದರೂ ಬಹು ಸುಂದರ ಮತ್ತು ಅಪರೂಪದ ಕೃತಿ. ಇದೇ ದೇವಾಲಯದ ಉತ್ತರ ಗೋಡೆಯ ನರಸಿಂಹ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಹಿರಣ್ಯಕಶ್ಯಪು ನರಸಿಂಹನ ಮೇಲೆ ಪ್ರಹಾರ ಮಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಲೀ ಅವನಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಿಕ್ಕಾಗಲೀ ವ್ಯರ್ಥ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡುತ್ತಿರುವುದು ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿದೆ. ತೊಡೆಯ ಮೇಲಿರಿಸಿ ಹಿರಣ್ಯ ಕಶ್ಯಪುವಿನ ಹೊಟ್ಟೆಯನ್ನು ನರಸಿಂಹನು ಬಗೆಯುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಭಗವಂತನ ಲೀಲಾ ನಾಟಕ ಇಲ್ಲಿ ಬಹು ಸುಂದರವಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿದೆ.

ಮಾಲಗಿತ್ತಿ ಶಿವಾಲಯದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಹಿರಿ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಶೈಲಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರತಿಮಾಲಕ್ಷಣ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಮನೀಯವಾಗಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಚತುರ್ಭುಜ ಸಮಸ್ಥಾನಕ ಶಿವನ ಶಿಲ್ಪ ಬಹು ಸುಂದರ ಕಲಾಕೃತಿ, ಫಲ, ಸರ್ಪ, ತ್ರಿಶೂಲಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ಕಟ್ಯವಲಂಬಿತ ಹಸ್ತನಾಗಿ ನಿಂತಿರುವ ಶಿವನ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬನಂತೆ ಋಷಿಗಳು ಧ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಸರಳ ಹಿತಮಿತ ಆಭರಣಾದಿಗಳಿರುವ ಈ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ರೂಪಕರ್ಮ ರೀತಿ ಅತ್ಯಾಕರ್ಷಕವಾಗಿದೆ. ಶಿವನ ಜಟಾಭಾರದ ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ಅಂತರ್ಮುಖೀಭಾವ ಮಾಲವ ಪ್ರದೇಶದ ಗುಪ್ತರ ಅಂತ್ಯಕಾಲದ, ಕೊಂಕಣ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ದಖನ್ನಿನ (ಎಲಿಫಂಟ–ಎಲ್ಲೋರ) ಗುಹಾಲಯಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ.

ಈ ದೇವಾಲಯದ ಉತ್ತರ ಗೋಡೆಯ ಸಮಸ್ಥಾನಕ ಚತುರ್ಭುಜ ವಿಷ್ಣು ಶಿಲ್ಪ ಕೂಡ ಇಂತಹುದೇ ಶೈಲಿ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದೊಡಗೂಡಿದೆ. ಫಲ, ಚಕ್ರ, ಶಂಖ ಹಿಡಿದು ಕಟ್ಯವಲಂಬಿತನಾಗಿ, ಅಂತರ್ಮುಖಿ ಭಾವದೊಂದಿಗೆ ನಿಂತಿರುವ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಬಲ ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಗದಾ ಕೌಮೋದಕೀ ತ್ರಿಭಂಗಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಳೆ. ಎಡಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಕುಳ್ಳ ಗರುಡನಿದ್ದಾನೆ. ಗದಾದೇವಿ ನಿಂತಿರುವ ರೀತಿ ದೇವಗಡದ (ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ) ಗುಪ್ತರ ಅಂತ್ಯಕಾಲೀನ ದಶಾವತಾರ ದೇವಾಲಯದ ಅನಂತಶಯನ ಶಿಲ್ಪದ ಕೆಳಗಡೆ ಇರುವ ಗದಾದೇವಿಯನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ.

ಈ ರೀತಿ ಆಯುಧ ಪುರುಷರನ್ನು ವಿಷ್ಣುವಿನ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ತೋರಿಸುವ ಪರಂಪರೆ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದಿಂದ ಮುಂದುವರಿದು ಬಂದ ಬಳುವಳಿಯೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಮಾಲವ ಪ್ರದೇಶದ ಉತ್ತರ ಗುಪ್ತಕಾಲೀನ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ, ಪ್ರತಿಬಿಂಬಗಳನ್ನು ಇದರಲ್ಲಿ ಕಂಡವರಿದ್ದಾರೆ.

ಅಂತರ್ಮುಖಿ ಭಾವ, ಸುಂದರ ಆಕರ್ಷಕ ಮೈಮಾಟ, ಸಂಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಫಲಕದ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ಗಣ ಇಲ್ಲವೆ ಪೂರಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು ತೋರಿಸುವುದು, ಹಿತಮಿತ ಅಲಂಕರಣ, ನಗ್ನಾಭಾಸ ಮೂಡಿರುವ ರೂಪಕರ್ಮ ರೀತಿ ಇವೆಲ್ಲ ಮಾಲಗಿತ್ತಿ ಶಿವಾಲಯದ ಹಿರಿ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿ ಒಡೆದು ಕಾಣುತ್ತಿವೆ. ದೇಗುಲ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯದಾಗಿದ್ದು, ಇದರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿ ಆರ್ಯಮಞ್ಚಿ ಉಪಾಧ್ಯಾಯ. ಈ ಹೆಸರು ಆಂಧ್ರದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗಿದ್ದೂ ಗೋಡೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮಾಲವ–ಕೊಂಕಣ–ಉತ್ತರ ಡೆಕ್ಕನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಶಿಲ್ಪ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಸಾಕಷ್ಟು ಹೋಲುತ್ತವೆ ಎಂಬ ಸಂಗತಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದಾರೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಮೇಲೆ ಗಮನಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳು 650ಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚಿನವು. ಐಹೊಳೆಯ ಚಿಕ್ಕಿಗುಡಿಯ ಛತ್ತಿನಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಇದೇ ಕಾಲಾವಧಿಯ ಪ್ರತಿಮಾಲಕ್ಷಣಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಅನಂತಶಯನ ಮತ್ತು ವಾಮನ–ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಬಾದಾಮಿಯ ಗುಹಾಶಿಲ್ಪಗಳು ಪ್ರತಿಮಾಲಕ್ಷಣ ಕ್ರಮವನ್ನನುಸರಿಸಿವೆ. ವೈಖಾನಸಾಗಮದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಭೋಗಶಯನ ಮೂರ್ತಿಯ ವಿವರಕ್ಕೆ ಇದು ಹೊಂದುತ್ತದೆ.

ಚಳುಕ್ಯರ ಆಡಳಿತದ ಉತ್ತರಾರ್ಧಕ್ಕನ್ವಯಿಸುವ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಐಹೊಳೆಯ ಮಹಾಕೂಟ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಕೆಲ್ಲೂರಿನಲ್ಲಿವೆ. ಐಹೊಳೆಯ ಹುಚ್ಚಿಮಲ್ಲಿಗುಡಿಯ ಮುಖಮಂಟಪದ ಮೇಲ್ಗಂಡಿನಲ್ಲಿ ನವಿಲೇರಿರುವ ಕಾರ್ತಿಕೇಯನ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಕಾರ್ತಿಕೇಯನ ಭಂಗಿ ಮತ್ತು ಮುಖಭಾವ ಐಹೊಳೆಯ ದುರ್ಗಾಗುಡಿಯ ಮುಖಮಂಟಪದ ಛತ್ತಿನಲ್ಲಿರುವ ನಾಗರಾಜನನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಹುಚ್ಚಿಮಲ್ಲಿ ಗುಡಿಯ ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ಶಿಲ್ಪದ ನಿರ್ಮಾತೃ 'ಕೃಚುಙ್ಗ'.

ಐಹೊಳೆಯ ಲಾಡಖಾನ್, ಹುಚ್ಚಪ್ಪಯ್ಯನ ಮಠ ಹಾಗೂ ಹುಚ್ಚಪ್ಪಯ್ಯ ಗುಡಿಗಳ ಮುಖಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಗಂಗಾ, ಯಮುನಾ, ಮಿಥುನ, ಕಾಮರತಿ, ಅಶ್ವಮುಖಿ ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಬಹು ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಟೆದಿದೆ.

ಈ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಐಹೊಳೆಯ ದುರ್ಗಾಗುಡಿಯ ಕೆಲವು ಸ್ತಂಭ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸ ಬಹುದು. ಆದರೆ ಈ ದೇಗುಲದ ವಿಪುಲ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಇತರ ವಿವಿಧ ಶೈಲಿಗಳನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸೂರ್ಯನು ಛಾಯಾದೇವಿಯನ್ನು ದಂಡಿಸುತ್ತಿರುವದು, ಅಶ್ವಮುಖಿ ಯಕ್ಷಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮಚಾರಿ, ಬ್ರಹ್ಮಚಾರಿಯನ್ನು ಸೆಳೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ಯಕ್ಷಿ, ದ್ವಾರಪಾಲಕ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಲಾಡ್‌ಖಾನ್ ಮುಖ ಮಂಟಪದ ಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಆದರೆ ದುರ್ಗಾಗುಡಿಯ ಉತ್ತರ ಪಾರ್ಶ್ವದ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಮಿಥುನಗಳ ಶೈಲಿ ಬೇರೆಯದು, ಇವುಗಳ ಅಲಂಕರಣ ರೀತಿ, ವೇಷಭೂಷಣ, ಕೇಶಾಲಂಕಾರ, ಕಿರೀಟ ಸ್ವರೂಪ, ಭಂಗಿ, ಅಂತರ್ಯದೊಳಕ್ಕೆ ನೋಡುವ ಮುಚ್ಚುಗಣ್ಣುಗಳು ಇವೆಲ್ಲ ಔರಂಗಾಬಾದ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಣ್ಮುಂದೆ ತರುತ್ತವೆ. ಅಂತಾಗಿ ಇದು ಉತ್ತರ ದಖನ್ನಿನ ಶೈಲಿಯ ಕುರುಹು ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂಶಯಕ್ಕೆಡೆಯಿಲ್ಲ. ದೇಗುಲದ ಈ ಪಾರ್ಶ್ವದ ಕಂಬವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಸುರೇಂದ್ರ ಪಾದಃ ಎಂಬ ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಹೆಸರು ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಮನಾರ್ಹ.

ದುರ್ಗಾಗುಡಿಯ ದೇವಕೋಷ್ಠ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಶೈಲಿ ವೈವಿಧ್ಯದ ಮೇಲೆ ಇನ್ನಷ್ಟು ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ. ವೃಷಭಾಂತಿಕ ಶಿವ, ಸ್ಥಾನಕ ಕೇವಲ ನರಸಿಂಹ, ಕರಿವರದ ವಿಷ್ಣು, ನೃವರಾಹ, ದುರ್ಗಾಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಮತ್ತು ಹರಿಹರ–ಇವು ಆಕರ್ಷಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಈಗ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಭಿಕ್ಷಾಟನ ಶಿವನಮೂರ್ತಿ ಕೂಡ ಮೂಲತಃ ಈ ದೇಗುಲದ ದೇವಕೋಷ್ಠಶಿಲ್ಪವೇ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವೃಷಭಾಂತಿಕ ಶಿವ, ಕರಿವರದ ವಿಷ್ಣು, ದುರ್ಗಾಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಒಂದೇ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳ ಸಂಯೋಜನೆ, ಅಲಂಕರಣ ಮತ್ತು ರೂಪಕರ್ಮ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಫುಟ ಸಾಮ್ಯವಿದೆ.

ಇದೇ ಶೈಲಿಯ ಬಹುಶಃ ಇದೇ ಶಿಲ್ಪಿ ರಚಿಸಿರಬಹುದಾದ ಇನ್ನೊಂದು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕೃತಿ ದುರ್ಗಾಭಗವತಿಯದು. ಅಷ್ಟಭುಜೆಯಾದ ದೇವಿ ತನ್ನ ಬಲಗಾಲನ್ನು ದೃಢವಾಗಿ ಊರಿ ಖಡ್ಗ, ವಜ್ರ, ಪ್ರಯೋಗ ಚಕ್ರ, ತ್ರಿಶೂಲ, ಘಂಟಾ, ಶಂಖ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿ, ಎಡಗಾಲಿನಿಂದ ಕೋಣನ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ರಾಕ್ಷಸನ ಬೆನ್ನ ಮೇಲೆ ರಭಸಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತುಳಿದಿದ್ದಾಳೆ. ಕೋಣದ ಕುತ್ತಿಗೆಯೊಳಕ್ಕೆ ಹೊಕ್ಕಿರುವ ತ್ರಿಶೂಲದ ಮೊನೆ ಆಕ್ರಂದನ ದೊಂದಿಗೆ ಅದು ಮೋರೆ ಮೇಲೆತ್ತುವಂತೆ ಮಾಡಿದೆ. ಬಲಗಡೆ ಸಿಂಹ ಈ ದೃಶ್ಯವನ್ನು ನೋಡುತ್ತಲಿದೆ. ಹಲವು ಆಭರಣಗಳೊಂದಿಗೆ, ದುಂಡು ಕುಚದ್ವಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಜಯಶೀಲದೇವಿ ಹಸನ್ಮುಖಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಪ್ರಭಾಮಂಡಲದಲ್ಲಿರುವ ಪುಷ್ಪ, ಶಿರಶ್ಚಕ್ರ ಕರಿವರದ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿರುವಂತೆಯೇ ಇದೆ. ಚಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ದುರ್ಗಾಭಗವತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಇದೊಂದು ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಕೃತಿ.

ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ (ಲೋಕೇಶ್ವರ) ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ (ತ್ರೈಲೋಕೇಶ್ವರ) ದೇವಾಲಯಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ವಸ್ತು ವೈವಿಧ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿವೆ. ಶಿಲ್ಪ ರೂಪಣದಲ್ಲಿ ಇವು ಚಳುಕ್ಯರ ಕೊನೆಯ ಹಂತದವು. ಶೈಲಿ ವೈವಿಧ್ಯ ಇಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಾಗಿಲ್ಲ. ಅಂದರೆ ಕರ್ನಾಟ ಕಲಾಶೈಲಿ ಹರಳುಗಟ್ಟುವೆಡೆ ಹೆಜ್ಜೆ ಇಡುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಕಾಂಚಿಯ ರಾಜಸಿಂಹೇಶ್ವರ (ಕೈಲಾಸನಾಥ) ದೇವಾಲಯದಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಈ ಜೋಡು ದೇಗುಲಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದವೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪ್ರಚಲಿತವಿದೆ. ಆದರೆ ನಿಜ ಸಂಗತಿ ಇದಕ್ಕೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಪ್ರತಿಮೆಗಳ ಲಕ್ಷಣ–ಶೈಲಿಗಳೆರಡನ್ನೂ ಆಲಂಪುರದ (ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ) ದೇಗುಲಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಆಲಂಪುರ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ರೂಢಿಗೊಂಡ ಶೈಲಿ ಕ್ರಮೇಣ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿಗೆ ಪ್ರೌಢವಾಗಿ ಸಾಗಿ ಬಂದಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯುವುದು ಸರಿ. ಶೈವ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವ ನೀಡಲಾಗಿದೆ ಯಾದರೂ ಉಳಿದ ದೇವತೆಗಳ ಬಿಂಬಗಳಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಕೊರತೆಯಿಲ್ಲ. ಚೆಂಗಮ್ಮ, ಪುಲ್ಲಪ್ಪ, ಬಲದೇವ ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಕಲಾಕೌಶಲ್ಯವನ್ನು ತೋರಿದ್ದಾರೆ.

ಅಪಸ್ಮಾರನ ಮೇಲೆ ವಿವಿಧ ನಾಟ್ಯ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಕುಣಿಯುತ್ತಿರುವ ನಟರಾಜ ಶಿವನ ಬಿಂಬಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಎಲ್ಲ ನಟರಾಜ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲಡಿ ಅಪಸ್ಮಾರ ಪುರುಷನಿರುವುದು ಗಮನೀಯ. ಗುಹಾಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣವಿಲ್ಲ.

ದಕ್ಷಿಣ ಮುಖಮಂಟಪದ ಕಂಬವೊಂದರಲ್ಲಿರುವ ರಾವಣ ಕೈಲಾಸವನ್ನೆತ್ತುವ ಶಿಲ್ಪ ಇಲ್ಲಿಯ ಆಕರ್ಷಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲೊಂದು. ದಶಾನನ ರಾವಣ ಆಲೀಢ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ತನ್ನ ಇಪ್ಪತ್ತು ಬಾಹುಗಳಿಂದ ಕೈಲಾಸ ಪರ್ವತವನ್ನು ಎತ್ತುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯ ಬಹು ನಾಟಕೀಯ ವಾಗಿದೆ. ಅಲುಗಾಡುತ್ತಿರುವ ಕೈಲಾಸದ ಮೇಲೆ ಭಯವಿಗಳಿತಳಾಗಿ ಪಾರ್ವತಿ ಶಿವನ ಆಸರೆಯನ್ನು ಬಯಸಲುದ್ಯುಕ್ತಳಾಗಿರುವ ರೀತಿ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಕಲ್ಪನಾ ಚಾತುರ್ಯವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತದೆ.

ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇಗುಲದ ಪೂರ್ವ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಲಿಂಗೋದ್ಭವ ಮೂರ್ತಿಯ ಶಿಲ್ಪ ವಸ್ತು ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅಪರೂಪದ್ದು. ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆಲಂಪುರ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಶೈವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಈ ಶಿಲ್ಪ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ವೈಷ್ಣವ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಗಜೇಂದ್ರ ಮೋಕ್ಷ ಹಾಗೂ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ. ಗರುಡನ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಭಕ್ತವತ್ಸಲ ವಿಷ್ಣು ಪ್ರಯೋಗ ಚಕ್ರದೊಂದಿಗೆ ಧಾವಿಸಿ ಗಜೇಂದ್ರ ನನ್ನು ಗ್ರಾಹದ ಹಿಡಿತದಿಂದ ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯ, ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇಗುಲಗಳ ಉತ್ತರ ಮುಖಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಹವನ್ನು ಆಮೆಯಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಈ ರೂಢಿ ದಖನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿತ್ತು.

ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇಗುಲದಲ್ಲಿರುವ ದುರ್ಗಾಭಗವತಿಯ ದುಂಡುಶಿಲ್ಪ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಪ್ರಶಂಸೆಗೆ ಪಾತ್ರವಾಗಿದೆ. ಅಷ್ಟಭುಜೆಯಾದ ಸುಂದರ ಮೈಮಾಟದ ದೇವಿ ತನ್ನ ಎಡಗಾಲನ್ನು ಮನುಷ್ಯರೂಪದ ದೈತ್ಯದ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಇರಿಸಿ ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ. ಮಿತ ವೇಷಭೂಷಣ, ಚಟುವಟಿಕೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅಂಗಾಂಗಗಳು, ವಿಶಿಷ್ಟ ಭಂಗಿ, ಸಮತೋಲನ, ಕೌಶಲ್ಯಪೂರ್ಣ ರೂಪಕರ್ಮ–ಇವೆಲ್ಲ ಸೇರಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ದುರ್ಗಾಭಗವತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಇದನ್ನು ಅತೀ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕೃತಿಯನ್ನಾಗಿಸಿವೆ.

ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಈ ದೇಗುಲಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮಹತ್ವದವು. ಮುಖಮಂಟಪಗಳಲ್ಲಿ ಆಳೆತ್ತರವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ಈ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಭಾರವಾದ ಗದೆಯ ಮೇಲೆ ವಿಶಿಷ್ಟ, ಸಹಜ, ಅನುಕೂಲಕರ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ನಿಂತಿದ್ದಾರೆ. ವಿಕಾರ ಕಣ್ಣುಗಳು, ಕೋರೆಗಳು ನೋಡುಗರ ಮನ ನಡುಗಿಸುವದರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಇವು ಶಿವನ ಆಯುಧ ಪುರುಷ ಶಿಲ್ಪಗಳೇ ಆಗಿವೆ. ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಎನ್ನಬಹುದಾದ ಈ ಭೀಕರ ದ್ವಾರಪಾಲಕರ ಬಿಂಬಗಳು ಕೆಲವು ಸಲ ದುಂಡು ಶಿಲ್ಪವೆನ್ನುವಷ್ಟು ಮಟ್ಟಿಗೆ ರೂಪಕರ್ಮ ಪಡೆದಿವೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಮೊದಲ ಶೈವ ಗುಹಾಲಯದ ಸೌಮ್ಯ ದ್ವಾರಪಾಲಕರಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿ ದಾಗ ಈ ರೌದ್ರರೂಪದ ದ್ವಾರಪಾಲಕರು ಬದಲಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಭಾವಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತಾರೆ.

ಒಟ್ಟಾರೆ ನೋಡಿದಾಗ, ಚಳುಕ್ಯ ರಾಚನಿಕ ದೇಗುಲಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕೊನೆಯ ಹಂತದ ವರೆಗೆ ಪ್ರತಿಮಾಲಕ್ಷಣ ವೈವಿಧ್ಯ ಮತ್ತು ಶೈಲಿ ವೈವಿಧ್ಯವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ದೃಷ್ಟಿ ಯಿಂದ ಗುಹಾಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ವೈವಿಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯೂ ಗಮನಿಸ ಬಹುದು. ಮೊದಮೊದಲು ಔತ್ತರೇಯ, ಉತ್ತರ ದಖನ್ ಶಿಲ್ಪಪರಂಪರೆಯ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯವಿದೆ ಯಾದರೆ, ಕ್ರಮೇಣ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯವೆನ್ನಬಹುದಾದ ಶೈಲಿ ರೂಢವಾಗಿಬಿಟ್ಟಿದೆ. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಹಂತದಲ್ಲಿ, ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪ್ರತಿಮೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಸ್ವತಂತ್ರ ಕಲ್ಪನಾ ಶಕ್ತಿ, ಸ್ವತಂತ್ರ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಚಾತುರ್ಯ ಅಡಿಗಡಿಗೂ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇದರೊಟ್ಟಿಗೆ ಬದಲಾಗು ತ್ತಿರುವ ಧಾರ್ಮಿಕ ಭಾವನೆಗಳೂ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿವೆ. ದೇವಾಲಯ ರೂಪಭೇದಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಪ್ರಯೋಗಶೀಲ ಗುಣ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿತವಾಗಿದೆ. ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇಗುಲದಲ್ಲಿ ಹರಳುಗಟ್ಟಿದ್ದ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಸಾದ ಲಕ್ಷಣ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಅಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಶೈಲಿಯಾಗಿ ಹರಳುಗಟ್ಟಿದೆ. (ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ.)

ನಾಟ್ಯ ಶಿವ ಶಿಲ್ಪಗಳು: ನೃತ್ಯ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾಗಿರುವ ಸಮಗ್ರ ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪರಶಿವನ ನಾಟ್ಯಭಂಗಿಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ. ನೃತ್ಯಶಿವನನ್ನು ರೂಪಿಸುವಾಗ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ, ಕಲಾತ್ಮಕ ಮತ್ತು ತಾತ್ತ್ವಿಕಾಂಶಗಳು ಹೃದ್ಯವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಅನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ, ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಾಗಿರುವ ನೃತ್ಯಶಿವನನ್ನು ನೋಡುತ್ತಿದ್ದರೆ ಶಿವನು ನಾನಾ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ನರ್ತನಗೈಯ್ಯುತ್ತಲೇ ಇದ್ದಾನೆಂದು ವೇದ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥೆಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ರೂಪಿತವಾಗುವ ಪರಶಿವನ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳು ಸೃಜನಶೀಲ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಕೈ ಚಳಕದಲ್ಲಿ ಕಲಾತ್ಮಕ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನೇ ಸೃಷ್ಟಿಸಿವೆ. ಈ ರೀತಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸೃಷ್ಟಿಸಲಾದ ನೃತ್ಯಶಿವನ ಪ್ರತಿರೂಪ ಮುಂದೆ ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿ ಆ ಭಂಗಿಗಳಿಂದಲೇ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಶಿವನ ನೃತ್ಯ ಭಂಗಿಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗುತ್ತವೆ. ಒಂದೊಂದು ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದೊಂದು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದೊಂದು ವಿನೂತನ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿಯೂ ರಚಿತವಾದ ಈ ಶಿವನ ನಾಟ್ಯಭಂಗಿಗಳು ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪಕಲಾರಂಗದ ಮೇರುಕೃತಿಗಳ ಶ್ರೇಣಿಗೆ ಸೇರಿ ಭಾರತೀಯ

ಶಿವದೇವಾಲಯ, ಮಹಾಕೂಟ

ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂಕೇತಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದು ನಿಂತಿವೆ. ಶಿವನನ್ನು ದಿವ್ಯ ನರ್ತಕನಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಿ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಾಗ ಸತ್ತ್ವಯುತ ಚಲನ ಮಾಧ್ಯಮದ ಮಾರ್ದನಿಗೆ ಒತ್ತು ನೀಡಿ ತನ್ನ ಮನ ಮತ್ತು ಕೈ ಚಳಕವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸುತ್ತಾನೆ. ಶಿವನ ನೃತ್ಯ ವ್ಯೋಮಾತ್ಮಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಧ್ವನಿತವಾಗಿವೆ. ಈ ಚಿರಂತನ ನರ್ತನದಲ್ಲಿ ದುಷ್ಟಶಕ್ತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಜಯದ ಸಾಧನೆ, ಮಾಯೆಯ ನಿರ್ಮೂಲನೆ, ಅನಂತದಲ್ಲಿ ಜೀವ ಲೀನವಾಗುವಿಕೆ ಮುಂತಾದ ಸಂದೇಶಗಳು ಮಾರ್ದನಿಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಜೀವನದ ಸುಖದುಃಖಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುತ್ತಾ ಸೃಷ್ಟಿ ಲಯಗಳ ಸಾಮರಸ್ಯವನ್ನು ಬೆಸೆಯುತ್ತಾ ಶಿವನು ತನ್ನ ಈ ಅಗೋಚರ ನರ್ತನ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಇಡಿ ಸಂಸಾರವನ್ನೇ ಲೀನಗೊಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಪುರಾಣಗಳ ದಾರ್ಶನಿಕ ರೂಪಕಗಳು ಶಿವನ ಇಂತಹ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳ ಸುತ್ತ ಹೆಣೆದ ಲಯಬದ್ಧ ದಿವ್ಯರಚನೆಗಳು.

ಇಂತಹ ನೂರಾರು ಕಥಾನಕಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಂದರ್ಭಿಕವಾಗಿ ಸಾದ್ಯಶ್ಯಗೊಂಡಿವೆ. ಭಾರತದ ಇನ್ನಾವ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲೂ ಕರ್ನಾಟಕದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವಷ್ಟು ಶಿವನ ನೃತ್ಯಭಂಗಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಮತ್ತು ವೈವಿಧ್ಯ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಕರ್ನಾಟಕದ ರೂವಾರಿಗಳ ಕಲಾತ್ಮಕ ದೃಷ್ಟಿ ಅವರ ರಚನಾ ಕೌಶಲ ಅವರಿಗೆ ದೊರೆತ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪರಿಸರ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಿಸುವ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ- ಈ ಅಂಶಗಳು ಶಿವನ ನೃತ್ಯ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸಂಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಆರ್ದ್ರವಾಗಿ ಹರಿದು ಬಂದಿದೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಶಿವನ ಆರಾಧನೆಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ನೂರಾರು ಮಹಾನ್ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಲಿಂಗರೂಪಿಯಾಗಿ ಆರಾಧನೆಗೊಳ್ಳುವ ಶಿವ ಅದೇ ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳಿಂದ ರಾರಾಜಿಸುತ್ತಾನೆ. ಹಲವು ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ಆಧಾರದಿಂದ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದರೆ ಇನ್ನು ಹಲವು ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಆಧಾರದಿಂದ ರಚಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಶಿವನ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳ ಪರಿಚಯ ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಘಟನೆಗಳು ಪ್ರೇಕ್ಷಕರನ್ನು ಪೌರಾಣಿಕ ಸತ್ಯದೆಡೆಗೆ ಯೋಚಿಸಲು ಹಚ್ಚುತ್ತವೆ. ಶೈವಪುರಾಣಗಳು ರಚಿತವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಶೈವ ಪಂಗಡಗಳ, ಕೃತಿಗಳ, ಆಗಮಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಆಯಾ ನೆಲೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವಾಸ್ತುರಚನೆ ಶಿವನ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಚಳುಕ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳ, ನೊಳಂಬ ಹಾಗೂ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯ ಶಿವನ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಬೇರೆಲ್ಲಾ ನಾಟ್ಯಶಿಲ್ಪಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂದಿದೆ. ಧಾರ್ಮಿಕ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ, ಕಲಾತ್ಮಕ ಮತ್ತು ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತತೆ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸುವಾಗ ಶಿಲ್ಪಿ ಗಮನದಲ್ಲಿರಿಸಿದ ಮೂಲ ಅಂಶವಾಗಿದೆ.

6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಚಳುಕ್ಯ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯ ಮೇರುಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಪಂಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿಯ ನಟೇಶ ಶಿಲ್ಪ ಮೆರೆಯುತ್ತದೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ನಾಲ್ಕು ಗುಹಾಂತರ ರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೊತ್ತ ಮೊದಲ ಶಿಲ್ಪ ಇದಾಗಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಆಧಾರಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಅವಲೋಕಿಸಿದಾಗ ನಾಟ್ಯಾಗಮವನ್ನು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ರೂಪಿಸಿರುವ ಪೂರ್ಣಪ್ರಮಾಣದ ನಟೇಶನ ಶಿಲ್ಪ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಅರಿವಿನ ಕೊರತೆಯಿಂದ ಅನೇಕ ಲೇಖಕರು ಚೋಳನಾಟ್ಯ ಶಿಲ್ಪವನ್ನೇ (ನಟರಾಜನೆಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿರುವ) ಪ್ರಥಮವೆಂದು ತಿಳಿದು ಮತ್ತು ನಾಟ್ಯದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಆಗಿನಿಂದಲೇ ಆಗಿದೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಅವರು ಆಧರಿಸಿರುವ ಸಾಕ್ಷಿ ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು.

ಕಲಾವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯ ಎಲ್ಲ ಭೌತಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಈ ಶಿಲ್ಪವು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ರಚನಾ ತಂತ್ರದ ಅಂಶಗಳೂ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧತೆಯ ನೈಪುಣ್ಯದೆಡೆಗೆ ಬೆರಳುಮಾಡಿ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಸಂಯೋಜನಾ ತಂತ್ರದ ವಾಸ್ತವಿಕಾಂಶಗಳಾದ ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸ, ಅಂಗಾಂಗಳ ಸಮತೋಲನ, ಲಂಬತೆ ಮತ್ತು ಅಡ್ಡ ಅವುಗಳ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ 18 ಕೈಗಳನ್ನು ಸಂಯೋಜಿಸಿರುವ ರೀತಿ, ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಗಣೇಶ ಮತ್ತು ವಾದ್ಯಗಾರನ ಚಿತ್ರಣ ಮುಂತಾದ ಅಂಶಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗುತ್ತವೆ. ಅರ್ಧ ಉಬ್ಬು ತಂತ್ರವನ್ನು ಶಿಲ್ಪರಚನೆಗಾಗಿ ಬಳಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಶಿಲ್ಪ ಗುಹಾಂತರ ವಾಸ್ತುವಿನ ತಂತ್ರತೆಯ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ.

ಭರತನ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಚಳುಕ್ಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಐಹೊಳೆಯ ಹುಚ್ಚಪ್ಪಯ್ಯ ಮಠ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ, ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಪಾಪನಾಥ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಊರ್ಧ್ವಜಾನು, ಚತುರ, ಅರ್ಧ ಮತ್ತಲಿ, ರೇಚಿತ ನಿಕುಟ್ಟಿತ, ಅರ್ಧಸೂಚಿ, ಪೃಷ್ಠಸ್ವಸ್ತಿಕ ಮುಂತಾದ ಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಶಿವನ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ಶಿವನ ನಾಟ್ಯಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಎಲ್ಲೋರದ ದಶಾವತಾರ ಮತ್ತು ಕೈಲಾಸ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಪೌರುಷಯುತವಾಗಿ ತೋರುವ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ರಸಭರಿತ ಕಲಾಕೃತಿಗಳು. ಮಾನವಾಕೃತಿಗೆ ಮೀರಿ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ಚಲನೆಯಲ್ಲಿ ಆಲೀಢಸ್ಥಾನ, ಊರ್ಧ್ವಜಾನು ಮತ್ತು ಭುಜಂಗ ತ್ರಾಸಿತ ಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವನು ಇಲ್ಲಿ ನರ್ತಿಸುತ್ತಾನೆ. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ನಾಟ್ಯಶಿವನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕವಾದರೂ ಒಂದು ಕರಣದಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಕರಣಕ್ಕೆ ಸಾಗುವ ಚಲನೆಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಸೂಸುವ ರಚನೆಗಳು. ಲಕ್ಕುಂಡಿ, ಇಟಗಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಅಪರೂಪದ ನಾಟ್ಯ ಶಿವನ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ನರ್ತನಶಿವನ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿನ ಸತ್ತ್ವ ಕಾಣದೆ ಆಭರಣಗಳ ಅಲಂಕಾರಗಳಿಂದ ಜಗ್ಗಿ ನರ್ತಿಸುವ ಭಾವ ತೋರುವುದು. ಹಳೇಬೀಡಿನ ಜೋಡಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ಭಿತ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಲಲಾಟ ಬಿಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಊರ್ಧ್ವಜಾನು ಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ನರ್ತಿಸುವ ಶಿವನ ರಚನೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಲು ಸಾಧ್ಯ. ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಶಿವನ ನಾಟ್ಯಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಶಿವನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ವಿರಳವಾಗುತ್ತವೆ. ಲೋಹ ಶಿಲ್ಪಗಳು ನಟರಾಜನ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಚೋಳರ ಕಾಲದ ನಾದಾಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ನಟರಾಜ ಶಿವನ ಮೂರ್ತಿ ಹೆಚ್ಚು ಜನಪ್ರಿಯತೆ ಗಳಿಸಿದ್ದು ದೇವಾಲಯ ಭಿತ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಲೋಹ ಮಾಧ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಶಿವನ ಆನಂದ ತಾಂಡವ ಮೂರ್ತಿ ಚಿರಸ್ಥಾಯಿಯಾಗಿ ಉಳಿಯುವಂತಾಯಿತು. ಭಾರತೀಯ ತಾತ್ತ್ವಿಕನೆಲೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಒಂದು ಅದ್ವಿತೀಯ ಮೇರು ರಚನೆ ಈ ನಟರಾಜ ಶಿಲ್ಪವಾಗಿದೆ. (ಸಿ.ಎಂ.ಎನ್.)

ಕುಬ್ಜಗಣ ಶಿಲ್ಪಗಳು: ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಮೂರು ರೀತಿಯಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು 1. ಅತಿಎತ್ತರವಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳು. 2. ಸಾಮಾನ್ಯ ಎತ್ತರದ ಶಿಲ್ಪಗಳು. 3.ಅತಿಕುಳ್ಳಗಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮೂರು ವಿಧವಾದ ರಚನೆಗಳಾಗಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮವಿದೆ. 1. ಉತ್ತಮ ದಶತಾಲ. 2. ಮಧ್ಯಮ ದಶತಾಲ. 3. ಅಧಮ ದಶತಾಲ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದಶತಾಲಪ್ರಮಾಣದ ಅನ್ವಯ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುವ ಮೂರ್ತಿಗಳ ವಿವರ ಹೀಗಿದೆ: ಉತ್ತಮ ದಶತಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣು, ಮಹೇಶ್ವರ, ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ, ದತ್ತಾತ್ರೇಯ, ಬುದ್ಧ, ಅರ್ಹಂತ, ವಾಸುದೇವ, ಭಕ್ತಮೂರ್ತಿಗಳ (ಸಾಯುಜ್ಯ) ರಚನೆಯಾಗುತ್ತವೆ. ಮಧ್ಯಮ ದಶತಾಲದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತಿ, ಲಕ್ಷ್ಮಿ, ಉಮಾ, ದುರ್ಗೆ, ಭೂದೇವಿ, ನೀಳಾದೇವಿ, ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರು, ಭಕ್ತಮೂರ್ತಿಗಳು, ಶ್ರೀರಾಮ ಪರಿವಾರದ ಮೂರ್ತಿಗಳು (ಸಾರೂಪ್ಯ) ರಚನೆಯಾಗುತ್ತವೆ. ಅಧಮ ದಶತಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರ, ಅಗ್ನಿ, ವರುಣ, ಅಶ್ವಿನಿದೇವತೆಗಳು, ಸ್ಕಂದ, ವೀರಭದ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರಪಾಲಕ, ಈಶಾನ, ಸೂರ್ಯ, ಚಂದ್ರ, ಯಮ, ವಾಯು, ಚಂಡಿಕೇಶ್ವರ, ಆದಿತ್ಯರು, ಏಕಾದಶ ರುದ್ರರು, ಮಹರ್ಷಿಗಳು, ಭೃಗು, ಮಾರ್ಕಂಡೇಯ, ಆರ್ಯಮ, ಲಕ್ಷ್ಮಣ, ಭಕ್ತಮೂರ್ತಿ (ಸಾಮೀಪ್ಯ) ರಚನೆಯಾಗುತ್ತವೆ.

ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಉತ್ತಮ ದಶತಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ವಿವಿಧ ಅವತಾರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತಹ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ, ಶಿವನ ನೃತ್ಯಶಿಲ್ಪಗಳು ರಚನೆಯಾಗಿವೆ. ಮಧ್ಯಮ ದಶತಾಲದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮಿ, ಉಮಾ, ದುರ್ಗೆ, ಭೂದೇವಿ, ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ. ಅಧಮ ದಶತಾಲದಲ್ಲಿ ಏಕಾದಶರುದ್ರರು ಎಂದು ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ವೀರಭದ್ರ, ಸ್ಕಂದ ಇತರ ದೇವತೆಗಳು ಗಂಧರ್ವರು. ಅಧಮ ದಶತಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ 33ದೇವತೆಗಳ ವಿವರಣೆ ಹೀಗಿದೆ: 33 ದೇವತೆಗಳಲ್ಲಿ ಭೂ ಸ್ಥಾನೀಯ ದೇವತೆಗಳು, ಅಂತರಿಕ್ಷಸ್ಥಾನೀಯ ದೇವತೆಗಳು ಹಾಗೂ ದ್ಯುಸ್ಥಾನೀಯ ಆಕಾಶ ದೇವತೆಗಳು ಎಂದು ಮೂರು ರೀತಿಯ ದೇವತೆಗಳಿದ್ದಾರೆ. ಅಂದರೆ ಭೂಮಿ, ಅಂತರಿಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಆಕಾಶ ಎಂಬ ಮೂರು ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ದೇವತೆಗಳು ನೆಲೆಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟವಸುಗಳು (8 ಭೂದೇವತೆಗಳು) ಅಂತರಿಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಏಕಾದಶರುದ್ರರು (11 ರುದ್ರರು) ಮತ್ತು ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ದ್ವಾದಶ ಆದಿತ್ಯರು (12 ಆದಿತ್ಯರು) ನೆಲೆಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಇವರಲ್ಲದೆ ಅದಿತಿ ಮತ್ತುಪ್ರಜಾಪತಿ ಎಂಬ ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟಸ್ಥಾನೀಯ ದೇವತೆಗಳೂ ಇದ್ದಾರೆ. ಈ 33 ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಇಂದ್ರನೇ ಅಧಿಪತಿ. ಇವರೆಲ್ಲರೂ ವಿವಿಧ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಉಲ್ಲೇಖಿತರಾಗಿ ಪ್ರಖ್ಯಾತರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಏಕಾದಶರುದ್ರರ ಅಧಿಪತಿ ರುದ್ರ. ಅಗ್ನಿಯ ಎರಡು ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಶಿವ ಮತ್ತು ರುದ್ರರಲ್ಲಿ ರುದ್ರನು ಪ್ರಕೃತಿ ವಿಕೋಪಗಳ ದೇವತೆಯಾಗಿ ಪರಿಗಣಿತನಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಅವನ ಅನುಚರರನ್ನು ಸ್ತುತಿಸುವ ಅವರನ್ನು ಪ್ರಸನ್ನರನ್ನಾಗಿಸಿ ಸೃಷ್ಟಿಯ ಸಮತೋಲನವನ್ನು ಕಾಪಾಡುವ ರೂಢಿ ಇದ್ದಿತು. ಹೀಗೆ ಇವರು ಇಂದ್ರನ ಆತ್ಮೀಯರಾಗಿ ಮಹಾದೇವನ ಅನುಚರರಾಗಿ, ವರುಣನ ನಿಕಟವರ್ತಿಗಳಾಗಿ ಭೂಮಿತಾಯಿಯ ಮಕ್ಕಳಾಗಿ, ಅಂತರಿಕ್ಷ ದೇವತೆಗಳಾಗಿ ವಿವಿಧ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವರನ್ನು ಮುಂದೆ ಪುರಾಣಯುಗದಲ್ಲಿ ಗಂಧರ್ವರು (ಕಿನ್ನರರು, ಕಿಂಪುರುಷರು), ಗಣಗಳು, ಯಕ್ಷರು ಭಾರವಾಹಕರು ಎಂದೂ ಅಷ್ಟೈಶ್ವರ್ಯ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ನೀಡುವವರಾದ್ದರಿಂದ ಕುಬೇರನ ಮಕ್ಕಳೆಂದೂ ಪರಿಗಣಿತರಾಗಿ ಬಹು ವಿಧವಾಗಿ ಪೂಜಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಭೂಮಿ ಮತ್ತು ಆಕಾಶ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಈ 11 ಅಂತರಿಕ್ಷ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಮನುಷ್ಯನು ಪೂಜಿಸಿದಾಗ ಬಹು ಬೇಗ ಪ್ರಸನ್ನರಾಗುವರೆಂದೂ ಸಂಪತ್ತು, ಐಶ್ವರ್ಯ, ಸುಖಭೋಗಗಳನ್ನು ನೀಡುವಂತಹ ದೇವತೆಗಳೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ–ಪ್ರತೀತಿ ನೆಲೆಯೂರಿ ಇವರನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪೂಜಿಸುವ ಸ್ಮರಿಸುವ ಪ್ರವೃತ್ತಿ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇತಿಹಾಸದ ಆರಂಭಕಾಲಕ್ಕೆ ಇವರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಯಕ್ಷರೂಪದಿಂದ ಪೂಜೆಗೊಂಡು ಜೈನ–ಬೌದ್ಧಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಯಕ್ಷಶಿಲ್ಪಗಳು ನಮಗೆ ಬಾರ್ಹುತ್ ಹಾಗೂ ಸಾಂಚಿಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಶಿವನ ಅನುಚರರಾದ ಶಿವಗಣಗಳಾಗಿ ಇವರಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಮಾನ್ಯತೆ ಇದ್ದುದು ಸ್ಪಷ್ಟ (ಉದಾ: 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಭೂಮಾರ ದೇವಾಲಯ). ಈ ಎಲ್ಲ ಹಿನ್ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ರೀತಿಯಾಗಿ ಮಾನ್ಯತೆಗೊಳಗಾದ ಏಕಾದಶರುದ್ರರು ಮತ್ತು ಅನುಚರರನ್ನು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಗಂಧರ್ವರಾಗಿ, ಗಣಗಳಾಗಿ, ಯಕ್ಷರಾಗಿ, ರಾಕ್ಷಸ ಗಣಗಳಾಗಿ, ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು.

ಕುಬ್ಜಶಿಲ್ಪಗಳು: ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವಾಗ ಅಧಮ ದಶತಾಲದ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಇನ್ನೂ ಸಂಕುಚಿತಗೊಳಿಸಿ ಅಂದರೆ ಇರುವ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಇಳಿಸಿ ರೂಪಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅಧಮ ದಶತಾಲದಲ್ಲಿ ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ, ಸ್ಕಂದ ಹಾಗೂ ಇತರ ದೇವತೆಗಳಿದ್ದರೂ ಯಕ್ಷ, ಕಿನ್ನರ, ಕಿಂಪುರುಷ, ಗಣ, ರಾಕ್ಷಸಗಣಗ ಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವಾಗ ಇನ್ನೂ ಕುಂಚಿಸಿ, ಸಂಕೋಚಗೊಳಿಸಿ ನಿರ್ಮಿಸುವುದರಿಂದ ಇವುಗಳು ಕುಬ್ಜಶಿಲ್ಪಗಳು ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ಆಲಂಕಾರಿಕವಾಗಿ ಬಳಸಬಹುದು ಎಂಬ ವಿವರಣೆ ಮಾತ್ರ ದೊರಕುತ್ತದೆ. ಇವರಿಗೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಸ್ಥಾನವಾಗಲಿ, ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಳತೆಯಾಗಲಿ ಇರಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮವಿಲ್ಲ. ಸಾಮಾನ್ಯ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿ ಮತ್ತು ದೇಹ ಕೈಕಾಲುಗಳನ್ನು ಸಂಕುಚಿಸಿ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮ ಮಾತ್ರವೇ ಇರುವುದರಿಂದ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಆಲಂಕಾರಿಕವಾಗಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ವೈದಿಕ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ, ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರ, ಪುರಾಣಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೆಯೇ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಿರೂಪಣೆಗಾಗಿ ಅತ್ಯಂತ ಸೂಕ್ತರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ.

ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಹಂತದ ರಾವಳಫಡಿ ಗುಹಾದೇವಾಲಯದಿಂದ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಗಳಗನಾಥ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣಗಳವರೆಗೆ ಎಲ್ಲ ವಾಸ್ತುರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ, ದೇವಮೂರ್ತಿಗಳ ಕೆಳಗಿನ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ, ದೇವಾಲಯಗಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳಲ್ಲಿ, ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ, ಕಂಬಗಳ ಮಣಿಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ, ದ್ವಾರಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ಛತ್ತಿನ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿದೆಯೋ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗೂ ಇವರನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿ ಅವರ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವನ್ನು ತೋರಿಸಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಶಿಲ್ಪ ಲಕ್ಷಣಗಳು: ಅತಿ ಚಿಕ್ಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕುಬ್ಜವೂ ಸ್ಥೂಲವೂ ಆದ ದೇಹ, ಮೋಟಾದ ಕೈಕಾಲುಗಳು ಅಗಲವಾದ ಮುಖ ಮುಂತಾದವು ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿವೆ. ವೇಷಭೂಷಣದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣದಾದ ಲಂಗೋಟಿಯಂತಹ ವಸ್ತ್ರವನ್ನು ಸೊಂಟದಿಂದ ಕೆಳಗೆ ಕಚ್ಚೆಯಾಗಿ, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಹೊಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಇಳಿಬಿದ್ದಿರುವಂತೆ, ಭಾರದ ಹೊಟ್ಟೆಯನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದು ಕಟ್ಟಿರುವಂತೆ, ಸೊಂಟದ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಬಿಗಿದು ಕಟ್ಟಿರುವಂತೆ, ಕೈಯಲ್ಲಿ ಕಡಗ, ಕಾಲಿನಲ್ಲಿ ಕಡಗ, ದುಂಡಾದ, ದಪ್ಪ ಕೊರಳಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡಿಕೆಯಂತಹ ಆಭರಣ, ಅಗಲವೂ ನೀಳವೂ ಆದ ಬಳೆಯಂತಹ ಕಿವಿಯೋಲೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಇವುಗಳ ಮುಖ್ಯ ಅಲಂಕರಣಗಳಾಗಿವೆ. ತಲೆಗೂದಲು ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತೊತ್ತಾಗಿ, ಗುಂಗುರು ಕೂದಲು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಇಳಿಬಿದ್ದಂತೆ, ಮಧ್ಯೆ ಬೈತಲೆ ತೆಗೆದು ಎರಡು ಭಾಗ ಮಾಡಿ ಇಳಿಬಿಟ್ಟಂತೆ, ಎಲ್ಲ ಕೂದಲನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ನೆತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಜಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದಂತೆ ಚಿತ್ರ ವಿಚಿತ್ರರೀತಿಯ ಕೇಶವಿನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿವೆ. ಅಗಲವಾದ ದುಂಡು ಮುಖ, ಅಗಲವಾದ ಕಣ್ಣು, ತುಂಬುಗೆನ್ನೆ ಅಗಲವೂ ಹಾಗೂ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ನೀಳವೂ ಆದ ಕಿವಿ, ದಪ್ಪನೆಯ ಕೆಳದುಟಿ, ಮುಖದಲ್ಲಿ ಮುಗ್ಧಮಂದಹಾಸ; ಇವು ಕುಬ್ಜಗಣಗಳ ಮುಖಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿವೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಈ ಕುಬ್ಜಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ನೋಡಿದಾಕ್ಷಣ ಪುಟ್ಟ ಮುಗ್ಧ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ನೋಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಮುಖದಲ್ಲಿನ ಮುಗ್ಧಸ್ಮಿತ ನೋಡುಗರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ.

ಕುಬ್ಜಗಣಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನೃತ್ಯ–ಸಂಗೀತಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿವೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ, ಮಾಲಗಿತ್ತಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ರೂಪಿತವಾಗಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೂ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು, ಐಹೊಳೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ರೂಪಿತವಾಗಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೂ ಬಹಳ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿದೆ. ಶೈಲಿ, ಆಕಾರ, ಅಳತೆ, ರೂಪಿತವಾಗಿರುವ ಸ್ಥಳ, ಅವುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಹೇಳಲು ಹೊರಟಿರುವ ವಿಷಯ–ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲದರಲ್ಲೂ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ.

ಬಾದಾಮಿಯ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೊರಗಿನ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಕುಬ್ಜಗಣಗಳಿಗೂ ಒಳಗಿನ ಕುಬ್ಜಗಣಗಳಿಗೂ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಹೊರಗಿನ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಸವ ಹಾಗೂ ಸಂಭ್ರಮದ ವಾತಾವರಣವಿರುವ ನರ್ತನವು ಕಂಡುಬಂದರೆ ಒಳಗಿನ ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಕೆಳಗಿನ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದನ್ವಯದಂತೆ ನರ್ತಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾದ, ವಾದ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ನಿರೂಪಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೇಶೀ ಕರಣವೆಂಬ ಅನೇಕ ನೃತ್ಯ ಬಂಧಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಮೊದಲನೆಯ ವೈಷ್ಣವ ಗುಹೆಯ ಹೊರ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸುಂದರ ನಿರೂಪಣೆ ಇದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಿಂದ ಬಲಭಾಗದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕರಣಗಳು ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇಕ್ಕೆಲದಲ್ಲಿ ವಾದ್ಯದವರು ಬಹಳ ಸಂಭ್ರಮದಿಂದ ವಾದ್ಯಗಳನ್ನು ನುಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆ ಮಧ್ಯದ ನಾಲ್ವರು ನರ್ತಕರು ಒಬ್ಬರಿಗೊಬ್ಬರು ಕಡಿಮೆ ಇಲ್ಲವೆಂಬಂತೆ ಬಹಳ ಸಂಭ್ರಮದಿಂದ ನರ್ತಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಅವರ ನಗು, ಭಾವ ಅತ್ಯಂತ ಮನೋಹರವಾಗಿ ಬಿಂಬಿತವಾಗಿದೆ.

ಮೂರನೆಯಗುಹೆ (ವೈಷ್ಣವಗುಹೆ) ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಮುಖವಾದುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಕುಬ್ಜಶಿಲ್ಪಗಳು ಹಲವು ಬಗೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಹೊರಗೋಡೆಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಒಂದು ಚೌಕದಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರಂತೆ ಬಹಳ ಇಕ್ಕಟ್ಟಾಗಿ ಶಿಲ್ಪರಚನೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಚಲನೆ ಇದ್ದರೂ ನರ್ತನದ ಓಘವಾಗಲಿ ಶೈಲಿಯಾಗಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಮುಖವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ರಾಕ್ಷಸಕಳೆಯಿಂದ ಕೂಡಿರುವಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬಹುವಾಗಿ ರಾಕ್ಷಸ ಗಣಗಳೇ ನಿರೂಪಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಒಳಗೆ ದೇವಮೂರ್ತಿಗಳ ಕೆಳಗಿನ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ಸಣ್ಣವರಾಗಿ ಭಾರವಾಹಕರಾಗಿಯೂ ನರ್ತಕರಾಗಿಯೂ ವಾದ್ಯಗಾರರಾಗಿಯೂ ಬಿಂಬಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಇದೇ ಗುಹಾದೇವಾಲಯದ ಕಂಬಗಳ ಬೋದಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ಸಾಲಭಂಜಿಕೆಯರ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ (ಅವರ ಕಾಲ ಹತ್ತಿರ) ಯಕ್ಷರಾಗಿಯೂ ಇದ್ದಾರೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಕಂಬಗಳ ಮಣಿಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಣವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಈ ರೀತಿಯ ನಿರೂಪಣೆ ಇನ್ನೆಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ಮಾಲಗಿತ್ತಿ ದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹೊರಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಸುಂದರವಾದ ದೇಶೀ ನರ್ತನ, ವಾದನಗಳಲ್ಲದೇ, ಮಲ್ಲಯುದ್ಧ, ದೊಂಬರಾಟ, ಹಾವಾಡಿಗರಾಗಿಯೂ (ಆ ಕಾಲದ) ದೇಶೀಯ ಶೈಲಿಯ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾರೆ.

ಐಹೊಳೆಯ ದುರ್ಗಗುಡಿಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಗಣಗಳಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದರೂ ಕಂಬಗಳ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ಸೈನಿಕ ತರಬೇತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುವವರಂತೆ ಕತ್ತಿ, ಗುರಾಣಿ ಹಿಡಿದು ಹೋರಾಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಒಳಭಾಗದ ಒಟ್ಟು 38 ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಣ ಮಣಿಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ ನಿರತರಾಗಿ, ಸರ್ವಾಲಂಕೃತ ಕಲಾವಿದರಾಗಿ ಚಿತ್ರಣಗೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಅದೇ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭದ್ವಾರದ ಬಲಭಾಗದ ದೊಡ್ಡ ಕಂಬದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ನರ್ತನ ನಿರತರಾದ ಅತಿ ಸಣ್ಣ ಶಿಲ್ಪಗಳ (6–8ಸೆಂಮೀ) ಸಮುಚ್ಚಯವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿರುವ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿ ತುಂಬ ಬೇರೆಯಾಗಿದೆ.

ಪಾಪನಾಥ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇವರು ದೇವಾಲಯದ ಚಾವಣಿಯ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರವಾಗಿ ಭಾರವಾಹಕರಾಗಿ ಬಿಂಬಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಮಹಾಕೂಟದ ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಗೋಡೆಯ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ಕುಬ್ಜಗಣಗಳ ಸಮುಚ್ಚಯವಿದೆ. ಇವರು ಸಹ ನೃತ್ಯವಾದನಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಬಾದಾಮಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಇಡಿಯ ಕುಬ್ಜಗಣಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಮಹಾಕೂಟದಲ್ಲಿ ಈ ಒಂದು ಜಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಐದು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸ್ತ್ರೀ ರೂಪಗಳಾಗಿವೆ.

ಜಂಬುಲಿಂಗ ದೇವಾಲಯದ ಚಾವಣಿಯ ತೋರಣಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತರಿಕ್ಷದೇವತೆಗಳಾಗಿ ನರ್ತಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ, ಗಳಗನಾಥ ದೇವಾಲಯದ ದ್ವಾರಬಂಧಗಳ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಲಂಕಾರಿಕವಾಗಿ ನೃತ್ಯನಿರತರಾಗಿದ್ದಂತೆ ರೂಪಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅಳತೆಯಲ್ಲಿ 30–60 ಮೀ ಎತ್ತರ ಹಾಗೂ 1.50–3.30ಮೀ ಉದ್ದ–ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸು.3ರಿಂದ ಹಿಡಿದು 17–20 ಗಣಗಳ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಬಿಂಬಿತವಾದ ಶಿಲ್ಪಸಮುಚ್ಚಯವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಆ ಕಾಲದ ಸಂಪದ್ಭರಿತ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಇತಿಹಾಸದ ವೈಭವವನ್ನು ಸಾರಲು ತವಕಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ರೂಪಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದೊಂದು ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಬಹಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಕೇವಲ ನೃತ್ಯ, ನರ್ತನ, ಸಂಗೀತ, ವಾದ್ಯಗಳಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಯುದ್ಧದ ತರಬೇತಿ, ಕಥಾ ನಿರೂಪಣೆ, ಜನಪದ ಹಾಗೂ ಸಮಕಾಲೀನ ಜನಜೀವನ ಹೀಗೆ ಹಲವಾರು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. (ಕೆ.ವಿ.)

ಚಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ಕಲ್ಲುಗಣಿ: ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಧಾರವಾಡ ವೃತ್ತ ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ನಡೆಸಿದಾಗ ಶೋಧಿಸಿದ ಆದಿ ಚಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಗಣಿಗಳು. ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನಿಂದ 5 ಕಿಮೀ ಉತ್ತರಕ್ಕಿರುವ ಶಂಕರಗುಂಡಿ ಮತ್ತು ಮೋಟಾರ್ ಮರಡಿ ಎಂಬ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಎರಡು ಗುಡ್ಡಗಳ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಈ ಗಣಿಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಗುಣ ಮಟ್ಟದ ಕಲ್ಲಿನ ನಿಕ್ಷೇಪವಿದೆ. ಬೃಹತ್ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲನ್ನು ಹೊರ ತೆಗೆದ ಕಾರಣ ಈ ಜಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕೃತಕ ಸಮತಟ್ಟುಗಳು ರಚನೆಯಾಗಿವೆ. ನೈಸರ್ಗಿಕ ಮೇಲ್ಮೈಯುಳ್ಳ ಅಥವಾ ಸವೆದ ಮೇಲ್ಮೈಯ ತ್ಯಾಜ್ಯ ಕಲ್ಲು ತುಂಡುಗಳು, ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲು ತುಂಡುಗಳ ಮೇಲೆ ಮೂಡಿಸಿರುವ ಬೆಣೆ ಗುಳಿಗಳು, ಕಲ್ಲೊಡ್ಡರ/ಮೇಸ್ತ್ರಿಯ ಗುರುತುಗಳು ಹಾಗೂ ಹಾಜರಾತಿ ಗುರುತುಗಳು, ಕಲ್ಲು ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮೂಡಿಸಿರುವ ಪ್ರಾಣಿ ಮತ್ತು ದೇವತೆಗಳ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳು, ವಿವಿಧ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳಿಗಾಗಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಳತೆ–ಆಕಾರಕ್ಕೆ ಅಣಿಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲುಗಳು, ಪುಟ್ಟಪುಟ್ಟ ಶಾಸನಗಳು ಮೊದಲಾದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಮೇಲಿನ ಎರಡೂ ಜಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲಾಗಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲ 8ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಕಲ್ಲೊಡೆಯುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಎಬ್ಬಿದ ಚಕ್ಕೆ ಚೂರು ಮತ್ತು ಅನುಪಯೋಗಿ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಗುಡ್ಡದ ಇಳಿಜಾರಿನಲ್ಲಿರುವ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ತಗ್ಗುಗಳಲ್ಲಿ ತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಳತೆಗಳ ಕಲ್ಲುತುಂಡುಗಳು, ಉದಾಹರಣೆಗೆ 2.9x0.9x0.3 ಮೀ, 2.5x0.85x0.3 ಮೀ, 2x1.2x1.2 ಮೀ ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಂಬ, ಜಂತಿ, ಧ್ವಜಸ್ಥಂಭ, ತೊಲೆ, ಚಾವಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವ ಕಲ್ಲುಗಳ ಅಳತೆಗೆ ಸಮನಾಗಿವೆ. ಸಿದ್ಧ ಕಲ್ಲುಗಳ ಪೂರೈಕೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರತೆಯಾಗದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಇದರಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಸಾಗಾಣಿಕೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಜೋಡಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದೂ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಬೇಕಾದ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲನ್ನು ಒಡೆದು ತೆಗೆಯಲು ಮರದ ಗೂಟ/ದಿಮ್ಮಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಆಯ್ದ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮೊದಲು ಚಿಕ್ಕ ಗುಳಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಗುಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಮರದ ಗೂಟಗಳನ್ನು ಹುಗಿದು ಇವನ್ನು ಬಹುಕಾಲ ನೀರಿನಿಂದ ನೆನೆಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ನೆನೆದಾಗ ಗೂಟಗಳು ಉಬ್ಬಿಕೊಂಡು ಗುಳಿಗಳ ಸಾಲಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಆ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲು ಸೀಳುಬಿಡುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಬೇರ್ಪಟ್ಟ ಕಲ್ಲಿನ ಭಾಗವನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಮೂಡಿರುವ ಬೆಣೆ ಗುಳಿಗಳ ಅಳತೆ (10×6 ಸೆಂಮೀ: 8–10 ಸೆಂಮೀ ಆಳ) ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬೆಣೆಗಳ ಅಳತೆಗೆ ಸರಿಹೊಂದುತ್ತದೆ. ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ, ಶಿಲ್ಪಿ ಶ್ರೇಣಿ ಮತ್ತು ಕರಕುಶಲಕಾರರ ಹೆಸರನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಐದು ಸಣ್ಣ ಶಾಸನಗಳು ಶಂಕರಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಮೂರು ಮೋಟಾರ್‌ಮರಡಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಹೀಗಿವೆ. 1. ಶ್ರೀ ಧರ್ಮ ಸಂಘಟನ ಕಣಿ, ಪಾಪಕೋ/ಅಂಜುವೋ ಪರಮಹೇಶ್ವರ (ಧರ್ಮ ಶ್ರೇಣಿಗೆ ಸೇರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಗಣಿ, ಪಾಪಕೋ ಮತ್ತು ಅಂಜುವೋ ಇವರು ಶೈವ ಮತಾನುಯಾಯಿಗಳಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಾಯಶಃ ಶ್ರೇಣಿಯ ಸದಸ್ಯರು). 2. ಸ್ವಸ್ತಿ ಶ್ರೀ ನಿಧಿ ಪುರು(ಶಮ್?) ಶ್ರೀ ಒವಜರ (ಸ)ನ್ (ಪ್ರಾಯಶಃ ಮುಖ್ಯ ಕರಕುಶಲಕಾರರ ಹೆಸರು). 3. ಶ್ರೀ–ಇದರೊಂದಿಗೆ ಎರಡು ಬಾಹುಗಳುಳ್ಳ ಗಣೇಶನನ್ನು ರೇಖೆಯಿಂದ ಮೂಡಿಸಲಾಗಿದೆ. 4. ಶ್ರೀ ಶ್ರೀ ಮರುಳನ್ (?) ಶ್ರೀ ಗುಣ ವಿಕ್ರ(ಮನ್). ಕಲ್ಲುನೆಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಮೇಸ್ತ್ರಿ ಅಥವ ಕಲ್ಲೊಡ್ಡರ ಗುರುತುಗಳು ಹಲವು ಬಗೆಯವು–ತ್ರಿಶೂಲವನ್ನು ಹೋಲುವ ಶೈಲೀಕೃತ ಭರ್ಜಿ, ವೃತ್ತದೊಳಗಿರುವ ಕೂಡುವ ಚಿಹ್ನೆ, ಉದ್ದ ಅಥವಾ ಅಡ್ಡ ಗೆರೆಗಳಿಂದ ಭೇದಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ವೃತ್ತ ಇತ್ಯಾದಿ. ಈ ಗುರುತುಗಳು ಏನನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುತ್ತವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಲಾಗಿಲ್ಲ. ಇವು ಕಂಬ, ತೊಲೆ, ಜಂತಿ ಮುಂತಾದ ವಿವಿಧ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳಿಗಾಗಿ ಸಿಡಿಸಿದ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲು ಮಾಡಿದ ಗುರುತುಗಳಿದ್ದರೂ ಇರಬಹುದು. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲೂ ಇಂತಹ ಗುರುತುಗಳಿವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಇಲ್ಲಿಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದ ಒಂದು ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಕೂಡುವ ಚಿಹ್ನೆಯ ಗುರುತಿದೆ. ಕಲ್ಲು ಗಣಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಬಗೆಯ ಗುರುತುಗಳು ನೇರ ಅಥವಾ ಅಡ್ಡಲಾದ ಚಿಕ್ಕ ಸರಳಗೆರೆಗಳ (2.5–3.5 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದ) ಗುಂಪುಗಳು. ಪ್ರತಿ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿಯೂ ಏಳು ಗೆರೆಗಳಿವೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಇವು ಹಾಜರಾತಿಯ ಲೆಕ್ಕವಿದ್ದಿರ ಬಹುದು. ಬಾದಾಮಿ ಮತ್ತು ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಇಂತಹ ಗೆರೆಗಳ ಗುಂಪು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಕಲ್ಲುಗಣಿಗಳಲ್ಲಿನ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗಣೇಶ, ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ, ಒಂಟೆ–ನವಿಲುಗಳಲ್ಲದೆ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳ ಕೆತ್ತನೆಗಳೂ ಇವೆ. ಕೊನೆಯದಾಗಿ, ಕಲ್ಲುಗಣಿಯ ಕೆಲಸಗಾರರು ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಸುತ್ತಿಗೆ ಮತ್ತು ದೊಡ್ಡ ಸುತ್ತಿಗೆ ಸಹ ಇಲ್ಲಿ ಲಭಿಸಿವೆ. (ಎಂ.ವಿ.ವಿ.)

ವೆಂಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯರು: ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯವಂಶದ ಪ್ರಮುಖ ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಈ ವಂಶದ ಮೂಲಪುರುಷ. ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿ, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಗೆದ್ದಾಗ ಪಿಷ್ಟಪುರ (ಇಂದಿನ ಪೀಠಾಪುರಂ) ಪ್ರದೇಶ ಬಹುಶಃ ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿ ಅರಸರ ಕೈಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಪುಲಕೇಶಿಯು ಆ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಈ ದಿಗ್ವಿಜಯದಲ್ಲಿ ಇವನ ತಮ್ಮ ಪೃಥ್ವಿ ದುವರಾಜ (ಯುವರಾಜ) ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನು ಅವನಿಗೆ ಸಮರ್ಥ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಹಕರಿಸಿದ್ದ. ಪುಲಕೇಶಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನಿಗೆ ಯುವರಾಜ ಪಟ್ಟಗಟ್ಟಿ ಹೊಸದಾಗಿ ಗೆದ್ದ ಆಂಧ್ರ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ. ಇವನೇ ವೆಂಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮನೆತನದ ಮೂಲಪುರುಷನೆನಿಸಿದ. ವೆಂಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯರು ತಮ್ಮ ಅತ್ಯುಚ್ಛ್ರಾಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಕಳಿಂಗದ ಮಹೇಂದ್ರಗಿರಿಯಿಂದ ಹಿಡಿದು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ನೆಲ್ಲೂರಿನ ಸಮೀಪ ಮನ್ನೇರು ನದಿಯವರೆಗೆ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಆಂಧ್ರದ ಕರಾವಳಿಗುಂಟದಿಂದ ಬಂಗಾಲಕೊಲ್ಲಿವರೆಗೆ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಘಟ್ಟಗಳವರೆಗೆ ವಿಶಾಲ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಹಿಡಿತ ಹೊಂದಿದ್ದರು.

617ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಯುವರಾಜ ಪದವಿ ಪಡೆದು ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರಭಾಗದ ಉಸ್ತುವಾರಿ ನೋಡತೊಡಗಿದ್ದ. ಆಂಧ್ರದ ಮೇಲೆ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಯುದ್ಧ ಮತ್ತೆ ತೀವ್ರಗೊಂಡಾಗ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನು ನೆಲದುರ್ಗವಾಗಿದ್ದ ಪಿಷ್ಟಪುರ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಹಾಗೂ ಜಲದುರ್ಗವಾಗಿದ್ದ ಕುನಾಲ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಟ್ಟ. ಈ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಇವನಿಗೆ ವಿಷಮಸಿದ್ಧಿ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಲಭ್ಯವಾಯಿತು. ಇವನ ವಿಧೇಯತೆ ಮತ್ತು ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳಿಗೆ ಮೆಚ್ಚಿದ ಪುಲಿಕೇಶಿಯು ಇವನನ್ನು ಆಂಧ್ರದ ಪೃಥ್ವೀಯುವರಾಜನಾಗಿ ಪಟ್ಟಕಟ್ಟಿದ. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಈತನನ್ನು ಪರಮಭಾಗವತ (ವಿಷ್ಣುಭಕ್ತ), ಕಲ್ಪವೃಕ್ಷ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಹೊಗಳಿವೆ. ಸು.631ರಲ್ಲಿ ಆತ ಮಹಾರಾಜ ಪದವಿಗೇರಿದ. ಇವನು 18 ವರ್ಷ ದಕ್ಷವಾಗಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದ. ಕಳಿಂಗ, ಚಜ್ಜೇರ್ಲ, ಗುಂಟೂರು ಪ್ರದೇಶಗಳು ಇವನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇವನ ರಾಣಿ ಅಯ್ಯಣಮಹಾದೇವಿ ವಿಜಯವಾಡದಲ್ಲಿ ಜೈನ ಬಸದಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದಳು. ತೆಲುಗು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಇದೇ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಉಲ್ಲೇಖ.

ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ತರುವಾಯ ಅವನ ಮಕ್ಕಳಾದ ಮೊದಲನೆಯ ಜಯಸಿಂಹವಲ್ಲಭ ಮತ್ತು ಇಂದ್ರಭಟ್ಟಾರಕ ಎಂಬುವರು ಆಳಿದರು. ಜಯಸಿಂಹ 33 ವರ್ಷ (641–73) ಆಳಿದ. ಇವನು ಆಸನಪುರದಲ್ಲಿ ಘಟಿಕೆಯನ್ನು (ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ) ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ವಿಷ್ಣುಭಕ್ತನಾಗಿದ್ದ ಇವನಿಗೆ ಸರ್ವಸಿದ್ಧಿ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಇತ್ತು. ಪ್ರಾಚೀನ ತೆಲುಗು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವನು ಹೊರಡಿಸಿದ ವಿಪ್ಪರ್ಲ ಶಾಸನವೂ ಸೇರಿದೆ. ಜಯಸಿಂಹನ ತಮ್ಮ ಇಂದ್ರಭಟ್ಟಾರಕ 7 ವರ್ಷ ಆಳಿದ. ತ್ಯಾಗಧೇನು ಎನಿಸಿದ್ದ ಇವನನ್ನು ಅಧಿರಾಜನೆಂಬುವನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಇವನ ತರುವಾಯ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನು 9 ವರ್ಷ ಆಳಿದ. ವಿಷಮಸಿದ್ಧಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಲಯಾದಿತ್ಯ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳು ಇವನಿಗಿದ್ದವು. ಇವನ ಮಗ ಮಂಗಿ ಯುವರಾಜನು 682–706 ವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದ. ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಮತ್ತು ವಿಜಯಸಿದ್ಧಿ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದವು.

ವೆಂಗಿ ಯುವರಾಜನ ತರುವಾಯ ಅವನ ಮಗ ಸರ್ವಸಿದ್ಧಿ ಇಮ್ಮಡಿ ಜಯಸಿಂಹನು 706–718 ರವರೆಗೆ (13 ವರ್ಷ) ಆಳಿದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ಮಲತಮ್ಮಂದಿರ ನಡುವೆ ಒಳಜಗಳವಾಯಿತು. ಚಿಕ್ಕವನಾಗಿದ್ದ ಕೊಕ್ಕಿಲಿ 6 ತಿಂಗಳು ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ಅನಂತರ ತನ್ನಣ್ಣ ಮುಮ್ಮಡಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ. ಕೊಕ್ಕಿಲಿಯ ವಂಶಜರು ಕಳಿಂಗದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಎಲಮಂಚಿ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಸು. 4 ತಲೆಮಾರುಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದರು.

ಮುಮ್ಮಡಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ತನ್ನ ತಮ್ಮ ಕೊಕ್ಕಿಲಿಯನ್ನು ಹೊಡೆದೋಡಿಸಿದ ಮೇಲೆ 719–755 ರವರೆಗೆ ಆಳಿದನು. ಇವನು ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದ. ವಿಷಮಸಿದ್ಧಿ ಮತ್ತು ತ್ರಿಭುವನಾಂಕುಶ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳು ಇವನಿಗಿದ್ದವು. ಇವನ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ನಿಷಾದ ಬೋಯ ಪೃಥ್ವೀವ್ಯಾಘ್ರನು ಪಲ್ಲವ ಸೇನಾಪತಿ ಉದಯ ಚಂದ್ರನೊಂದಿಗೆ ಘರ್ಷಣೆಗಿಳಿದ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರಿಗೆ ಜಯವಾಗಿ, ವೆಂಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ನೆಲದ ಕೆಲಭಾಗ ಪಲ್ಲವರ ಪಾಲಾಯಿತು. ಮುಮ್ಮಡಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ವಿಜಯವಾಡದ ಜೈನ ಬಸದಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿದ. ಇವನ ರಾಣಿ ವಿಜಯ ಮಹಾದೇವಿ. ಇವನ ತಂಗಿ–ಮಂಗಿ ಯುವರಾಜನ ಮಗಳು–ಪೃಥ್ವೀ ಪೊರಿಯು ದಾನಿಯಾಗಿ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿತಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ.

ಮುಮ್ಮಡಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಮಗ ವಿಜಯಸಿದ್ಧಿ ಮೊದಲನೆಯ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ 772ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಂದ ಪರಾಜಿತರಾಗಿದ್ದರು. 769ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಯುವರಾಜ ಇಮ್ಮಡಿ ಗೋವಿಂದ ವೆಂಗಿಮಂಡಲದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿ ತನ್ನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ವೆಂಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮೇಲೆ ಇದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವಂತಹ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಲಿಲ್ಲ. ಒಂದನೆಯ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಮಗ ನಾಲ್ಕನೆಯ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ 36 ವರ್ಷ (772–808) ಆಳಿದ.

ಇವನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಇಮ್ಮಡಿ ಗೋವಿಂದ ಮತ್ತು ಅವನ ತಮ್ಮ ಧ್ರುವನ ನಡುವಿನ ಕಲಹದಲ್ಲಿ ಗೋವಿಂದನ ಪರ ವಹಿಸಿದ. ಆದರೆ ಈ ಕಲಹದಲ್ಲಿ ಧ್ರುವ ವಿಜಯಿಯಾದ. ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಅವನು ವೆಂಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿದ. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಸೋತು ಧ್ರುವನೊಂದಿಗೆ ಸಂಧಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ತನ್ನ ಮಗಳು ಶೀಲಮಹಾದೇವಿಯನ್ನು ಧ್ರುವನಿಗೆ ಧಾರೆ ಎರೆದು ಕೊಟ್ಟ. ಇವಳು ಅವನ ಪಟ್ಟಮಹಿಷಿಯಾದಳು. ವೆಂಗಿ ಮುಮ್ಮಡಿ ಗೋವಿಂದನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅಧೀನ ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನಿಗೆ ಮೂರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದು ಅವರಲ್ಲಿ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಭೀಮಸಲುಕಿ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ಕಲಹಕ್ಕಿಳಿದರು. ಮೂರನೆಯ ಮಗ ರುದ್ರನು ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಪರ ವಹಿಸಿದ.

ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಮಹಾಯೋಧನಾಗಿದ್ದು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಮತ್ತು ಅವರ ಮಿತ್ರಬಲಗಳೊಂದಿಗೆ ಹಲವಾರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಯುದ್ಧಮಾಡಿದ. ಇವನು ನರೇಂದ್ರ ಮೃಗರಾಜ, ಚಾಳುಕ್ಯರಾಮ, ವಿಕ್ರಮಧವಲ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿದ್ದ. ಇವನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ 40 ವರ್ಷಗಳು (808–47) ಯುದ್ಧ, ಕಲಹಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದವು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು

ಶೈವಲಯಣ–ಪಾರ್ವತಿ, ಶಿವ, ಭೃಂಗಿ, ಬಾದಾಮಿ

ಇವನನ್ನು ದಂಗೆಕೋರನೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಇವನ ತಮ್ಮ ಭೀಮ ಸಲುಕಿಯನ್ನು ಎತ್ತಿಕಟ್ಟಿದರು. ಮುಮ್ಮಡಿ ಗೋವಿಂದ 814ರಲ್ಲಿ ಕಾಲವಾಗುವವರೆಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಹಿಡಿತ ಬಲವಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಒಂದನೆಯ ಅಮೋಘವರ್ಷ ಪಟ್ಟಕ್ಕೇರಿದ ಮೇಲೆ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಕೈ ಮೇಲಾಯಿತು. ಅವನು ಗಂಗರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಭೀಮನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನದಿಂದ ಕೆಳಗಿಳಿಸಿ, ವೆಂಗಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮತ್ತೆ ತನ್ನ ವಶ ಮಾಡಿಕೊಂಡನಲ್ಲದೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಮೇಲೂ ದಿಗ್ವಿಜಯಿಯಾದ.

ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಮಗ ಐದನೆಯ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ರಾಜಕುಮಾರಿ ಶೀಲಮಹಾದೇವಿಯನ್ನು ವರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಅವನ ಆಳಿಕೆ ಕೇವಲ ಒಂದೂವರೆ ವರ್ಷ ಮಾತ್ರ ಸಾಗಿತು. ಅವನ ಮಗ ಮುಮ್ಮಡಿ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ವೆಂಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸರಲ್ಲಿಯೇ ಬಹು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜ. ಇವನು 44 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿ (840–892). ಇವನಿಗೆ ಗುಣಗ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಎಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ಹೆಸರಿತ್ತು. ಗುಣಕೆ ನಲ್ಲಾತ, ಪರಚಕ್ರರಾಮ, ತ್ರಿಪುರಮರ್ತ್ಯಮಹೇಶ್ವರ, ವಲ್ಲಭ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದವು. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಅವಧಿಯನ್ನು ಮೂರು ಹಂತಗಳಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು: ಒಂದನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಇವನು ತನ್ನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸೇನಾಪತಿ ಪಂಡರಂಗನ ಶಕ್ತಿಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಆಂಧ್ರದ ನೆಲ್ಲೂರು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದ ಬೋಯ ಸಮುದಾಯದವರನ್ನು ಸದೆಬಡಿದು ಅವರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ವೆಂಗಿ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ತದನಂತರ ರಾಹಣ ಎಂಬ ಅರಸನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ.

ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಒಂದನೆಯ ಅಮೋಘವರ್ಷನೊಂದಿಗೆ ಕದನಕ್ಕಿಳಿದ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ಕರ್ನೂಲು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸ್ತಂಭಪುರವನ್ನು (ಇಂದಿನ ಕಂಬಂ) ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಧಾಳಿಮಾಡಿ ಧ್ವಂಸಮಾಡಿದ. ಅಮೋಘವರ್ಷ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಮೇಲೆ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳಿಸಿದ. ವಿಂಗಾವಳ್ಳಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಸೋತು ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ. ಮುಂದೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಪರವಾಗಿ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡು ನೊಳಂಬ ಮಂಗಿರಾಜನನ್ನೂ ಗಂಗ ನೀತಿಮಾರ್ಗ ಪೆರ್ಮಾನಡಿಯನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿದ.

ಅಮೋಘವರ್ಷ 880ರಲ್ಲಿ ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನಿಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಲು ಅವಕಾಶವಾಯಿತು. ಇಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣ ದಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಜನಪ್ರಿಯ ಅರಸನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಅವನೊಂದಿಗೆ ಕನಿಷ್ಠ ಎರಡು ಬಾರಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಿದ. ಕೃಷ್ಣನು ಚೇದಿ ಸಂಕಿಲನ (ಶಂಕರಗಣ) ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ವೆಂಗಿರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ದಂಡು ಕಳಿಸಿದ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸೈನ್ಯ ಇದರಲ್ಲಿ ಸೋತಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಡಾಹಲಕ್ಕೆ ಮರಳಬೇಕಾಯಿತು. ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಈ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ದಿಗ್ವಿಜಯಕ್ಕೆ ಬಳಸಿಕೊಂಡ. ವೆಂಗಿಯಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಈ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಸೇನಾನಿ ಪಂಡರಂಗನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಕಳಿಂಗದ ಮೂಲಕ ದಕ್ಷಿಣ ಕೋಸಲ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಗಿತು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕೃಷ್ಣ ಸೋತು ಸಂಧಿಗೆ ಒಪ್ಪಿದ. ಅವನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಂದ ಪಾಲಿಧ್ವಜ, ಗಂಗಾ–ಯಮುನಾ ಮುಂತಾದ ರಾಜಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡು, ವಲ್ಲಭ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದ. ತ್ರಿಕಲಿಂಗ ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಸಾರ್ವಭೌಮನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. ಸ್ವತಃ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕೃಷ್ಣನು ಅವನನ್ನು ಬೇಟಿ ಮಾಡಿ, ತನ್ನ ಅಧೀನತೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು ಅವನ ಆಯುಧಪೂಜೆ ಮಾಡಿದ. ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಸಂತುಷ್ಟನಾಗಿ ಅವನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅವನಿಗೆ ಮರಳಿಸಿ ವೆಂಗಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ.

ವೆಂಗಿಯ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನಲಂಕರಿಸಿದ ಅರಸರಲ್ಲೆಲ್ಲ ಗುಣಗ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಸರ್ವಶ್ರೇಷ್ಠ ರಾಜನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಮಹೇಂದ್ರಗಿರಿಯಿಂದ ಪುಲಿಘಾಟಿನವರೆಗಿನ ವಿಶಾಲ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಇವನ ಹಿಡಿತವಿತ್ತು. ಸೇನಾಪತಿ ಪಂಡರಂಗನ ಧೀಶಕ್ತಿಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಗಳು ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಏಳ್ಗೆಯಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದವು. ವೆಂಗಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಉಚ್ಚಸ್ಥಾನಕ್ಕೇರಿಸಿದ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ 892ರಲ್ಲಿ ಕಾಲವಾದ. ಅವನಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಿರಲಿಲ್ಲ ವಾದ್ದರಿಂದ ಅವನ ತಮ್ಮ ಭೀಮ ಪಟ್ಟಕ್ಕೇರಿದ. ಅವನ ದಾಯಾದಿ ಒಂದನೆಯ ಯುದ್ಧಮಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕೃಷ್ಣನ ಸಹಾಯ ಕೋರಿದ. ಯುದ್ಧ ನಡೆದು ವೆಂಗಿಯು ಯುದ್ಧಮಲ್ಲನ ವಶವಾಯಿತು. ಭೀಮನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿಯಲಾಯಿತಾದರೂ ಅವನು ಬಹುಬೇಗ ಸ್ವತಂತ್ರನಾದುದರಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಯಶಸ್ಸು ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿತ್ತು. ಕೃಷ್ಣನ ತರುವಾಯದ ವೆಂಗಿ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯೂ ವಿಫಲವಾದುದರಿಂದ ಭೀಮನು ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾದ. ಚಾಳುಕ್ಯ ಭೀಮನು ಶಿವಾರಾಧಕನಾಕಾಗಿದ್ದ. ಅವನು ಚಾಳುಕ್ಯ ಭೀಮವರಂ ಮತ್ತು ದ್ರಾಕ್ಷಾರಾಮಗಳಲ್ಲಿ (ಪೂರ್ವ ಗೋದಾವರಿ ಜಿಲ್ಲೆ) ಶಿವದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ.

921ರಲ್ಲಿ ಅವನ ಮಗ ನಾಲ್ಕನೆಯ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಪಟ್ಟಕೇರಿದ. ಇವನು ಕೇವಲ ಆರು ತಿಂಗಳು ಆಳಿದನಾದರೂ ಕಳಿಂಗದ ಮೇಲೆ ವಿಜಯ ಸಾಧಿಸಿದ. ಇವನು ಕಾಲವಾದ ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಂತಃಕಲಹಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ಕೇವಲ 12 ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಆರು ಜನ ಅರಸರು ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. ಈ ವಿಷಮ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯು ವೆಂಗಿಯ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲ ಒದಗಿಸಿತು. ಒಂದನೆಯ ಅಮ್ಮ ರಾಜಮಹೇಂದ್ರ (921–27) ರಾಜಮಹೇಂದ್ರಪುರ (ಇಂದಿನ ರಾಜಮಂಡ್ರಿ) ಎಂಬ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅದನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿಸಿದ. ಇವನ ತರುವಾಯ ಅವನ ಅಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಸಿನ ಮಗ ಐದನೆಯ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ (ಬೇಟ ಅಥವಾ ಕಂಠಿಕಾ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ) ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ. ಆದರೆ ಅವನು 15 ದಿನಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಸಿಂಹಾಸನ ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಪೀಠಾಪುರದಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದ. ಅಲ್ಲಿ ಅವನಿಂದ ಸ್ಥಳೀಯ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶಾಖೆಯೊಂದು ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು.

ಯುದ್ಧಮಲ್ಲನ ಮಗ ಮೊದಲನೆಯ ತಾಳನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸಹಾಯದಿಂದ ವೆಂಗಿಯ ರಾಜನಾದ. ಆದರೆ ಕೆಲ ಸಮಯದಲ್ಲಿಯೇ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಅವನ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿ ಕೊಂದ. ಕೇವಲ 11 ತಿಂಗಳು ಮಾತ್ರ ಆಳಿದ ಇವನು ತ್ರಿಕಲಿಂಗವನ್ನು ಮರಳಿ ವೆಂಗಿಗೆ ಗೆದ್ದುಕೊಟ್ಟ. ಮೊದಲನೆಯ ಅಮ್ಮನ ಮಗ ಭೀಮ ಅವನನ್ನು ಕೊಂದ. ಭೀಮನನ್ನು ತಾಳನ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ಯುದ್ಧಮಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಇಂದ್ರನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಪಟ್ಟದಿಂದಿಳಿಸಿ ತಾನೇ ಅರಸನಾದ. ಆದರೆ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ವೆಂಗಿಯ ಆಡಳಿತ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕೈಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಎರಡನೆಯ ಯುದ್ಧಮಲ್ಲ 7 ವರ್ಷ ಆಳಿದ. ವೆಂಗಿಯನ್ನು ಚಾಳುಕ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ಭೀಮ ಮಾರ್ತಾಂಡ ಅರಾಜಕತೆಯಿಂದ ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸಿದ. ಐದು ವರ್ಷಗಳ ಸತತ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರನ್ನು ವೆಂಗಿಯಿಂದ ಹೊರದೂಡಿದ. ಇವನು ಹನ್ನೆರಡು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ. ಅವನು ಊರ್ಜಪಾ ಎಂಬ ಪೂರ್ವಗಂಗ ರಾಜಕುಮಾರಿಯನ್ನು ವರಿಸಿದ್ದ. ಇವಳಿಂದ ದಾನಾರ್ಣವ ಎಂಬ ಮಗನೂ ಲೋಕಾಂಬಾ ಎಂಬ ರಾಜಕುಮಾರಿಯಿಂದ ಅಮ್ಮ ಎಂಬ ಮಗನೂ ಜನಿಸಿದ. ಇಮ್ಮಡಿ ಅಮ್ಮನು ವೆಂಗಿ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ.

ಇಮ್ಮಡಿ ಅಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಅವನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಅಡ್ಡಿ ಆತಂಕಗಳಿದ್ದವು (945). ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾದಾಗ ಇಮ್ಮಡಿ ಯುದ್ಧಮಲ್ಲನ ಮಕ್ಕಳಾದ ಬಾದಪ ಮತ್ತು ಇಮ್ಮಡಿ ತಾಳರು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನ ಸಹಾಯ

ದೊಂದಿಗೆ ಬಾದಪನು ವೆಂಗಿಗೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಅಸಹಾಯಕನಾಗಿದ್ದ ಅಮ್ಮನು ರಾಜ್ಯ ಬಿಟ್ಟು ಹೋಗಬೇಕಾಯಿತು. ಬಾದಪನು ತಾನೇ ವೆಂಗಿಯ ಅರಸನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. ಅವನ ತರುವಾಯ ಅವನ ತಮ್ಮನಾದ ಇಮ್ಮಡಿ ತಾಳ ಸಿಂಹಾಸನಾರೂಢನಾದ.

ರಾಜ್ಯದಿಂದ ಪಲಾಯನಗೈದಿದ್ದ ಇಮ್ಮಡಿ ಅಮ್ಮನು ತನ್ನ ಮಾವನಾದ ಕೋಲ, ಅರಸ ನೃಪಕಾನ ಮತ್ತು ಶುಭಚಿಂತಕರ ಸಹಾಯ ಪಡೆದು ವೆಂಗಿಗೆ ದಾಳಿಯಿಟ್ಟು ತಾಳನನ್ನು ಕೊಂದು ಮರಳಿ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಕೆಲಕಾಲ ಶಾಂತಿಯಿಂದ ಆಳಿದ ಅಮ್ಮನು ಮತ್ತೆ 956ರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರೊಂದಿಗೆ ಘರ್ಷಣೆಗೆ ಇಳಿಯಬೇಕಾಯಿತು. ಮಹಾತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿಯಾಗಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣ ಇಡೀ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆಂದು ಯೋಜಿಸಿ ಕಾರ್ಯಕ್ಕಿಳಿದ. 949–50ರಲ್ಲಿ ಚೋಳ ಪರಾಂತಕನನ್ನು ತಕ್ಕೋಲಂ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ ಕಾಂಚೀ ತಂಜಾವೂರುಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ತೊಂಡೈಮಂಡಲವನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ಅಮ್ಮನ ತಮ್ಮ ದಾನಾರ್ಣವನೊಂದಿಗೆ ಸಖ್ಯ ಬೆಳೆಸಿ ವೆಂಗಿಯ ಮೇಲೆ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳಿಸಿದ. ಅಮ್ಮನು ಕಳಿಂಗಕ್ಕೆ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದ. ದಾನಾರ್ಣವನನ್ನು ವೆಂಗಿಯ ಪಟ್ಟಕೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಕೆಲ ಕಾಲದ ತರುವಾಯ ಅಮ್ಮನು ಮತ್ತೆ ವೆಂಗಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸಿ 970ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಆದರೆ ದಾನಾರ್ಣವ ಮತ್ತೆ ದಂಗೆಯೆದ್ದು ರಾಜ್ಯ ಗಳಿಸಿದನಾದರೂ ಇವನ ಆಳ್ವಿಕೆ ಕೇವಲ ಮೂರು ವರ್ಷ ಸಾಗಿತು. ಈ ಕಾಲಾವಧಿ ಪೆಡಕಲ್ಲಿನ (ಕರ್ನೂಲು ಜಿಲ್ಲೆ) ತೆಲುಗು–ಚೋಡ ಅರಸ ಜಟಾ ಚೋಡ ಭೀಮನೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿಯೆ ಕಳೆಯಲಾಯಿತು. ಜಟಾ ಚೋಡ ಭೀಮ ಬಹುಶಃ ತಾಯಿಯ ಕಡೆಯಿಂದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ಭೀಮ ಅಥವಾ ರಾಜ ಭೀಮನ ಮೊಮ್ಮಗನೆಂದು ಹಾಗೂ ಇಮ್ಮಡಿ ಅಮ್ಮನ ಭಾವನೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಅವನು ಅಮ್ಮ ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ ಸಿಟ್ಟಿನಿಂದ ದಾನಾರ್ಣವನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ 973ರಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ಕೊಂದ.

ತೆಲುಗು ಜಟಾ ಚೋಡ ಭೀಮನ ಪರಾಕ್ರಮದಿಂದ ವೆಂಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಮೊದಲ ಬಾರಿ ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ನಿಜವಾಗಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡಂತಾಯಿತು. 27 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಜಟಾ ಭೀಮನು ವೆಂಗಿಯನ್ನು ಆಳಿದ.

ದಾನಾರ್ಣವನಿಗೆ ಮೊದಲನೆಯ ಶಕ್ತಿವರ್ಮ ಮತ್ತು ವಿಮಲಾದಿತ್ಯ ಎಂಬ ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಚಿಕ್ಕ ಮಗ ವಿಮಲಾದಿತ್ಯ ರಾಜರಾಜ ಚೋಳನ ಮಗಳಾದ ಕುಂದವ್ವೆಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ. ಜಟಾ ಜೋಡ ಭೀಮ ವೆಂಗಿಯನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಸಹಜವಾಗಿ ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದ ಚೋಳ ರಾಜರಾಜನು ಮೊದಲನೆಯ ಶಕ್ತಿವರ್ಮನ ಪರವಾಗಿ ವೆಂಗಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಚೋಳ–ಚಾಳುಕ್ಯ ಮೈತ್ರಿಗೆ ವಿಜಯವಾಯಿತು. ಚೋಡ ಭೀಮನು ಕಳಿಂಗದ ಗುಡ್ಡಗಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆಮರೆಸಿಕೊಂಡ. ಶಕ್ತಿವರ್ಮನನ್ನು ರಾಜನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಚೋಳ ಸೈನ್ಯ ತನ್ನ ನಾಡಿಗೆ ಮರಳಿತು. ಆಗ ಚೋಡ ಭೀಮ ಮತ್ತೆ ವೆಂಗಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದನಲ್ಲದೆ ತೊಂಡೈಮಂಡಲದವರೆಗೂ ದಂಡ ಯಾತ್ರೆಗೈದ. ಒಂದನೆಯ ರಾಜರಾಜ ಚೋಳ ಅವನನ್ನು ಹೊರದಬ್ಬಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಆಂಧ್ರದ ಕರಾವಳಿಗುಂಟ ಹಾಗೂ ಕಳಿಂಗದವರೆಗೂ ಸೈನ್ಯಕಳುಹಿಸಿ 1002–03ರಲ್ಲಿ ಜಟಾ ಭೀಮನನ್ನು ಕೊಂದು, ವೆಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿವರ್ಮನನ್ನು ಪುನಃ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ತಂದ.

ಶಕ್ತಿವರ್ಮ ಪಟ್ಟಕ್ಕೇರಿದ ಅನಂತರ ವೆಂಗಿಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಚೋಳರ ಸಹಾಯದಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮರಳಿ ಪಡೆದದ್ದರಿಂದ ವೆಂಗಿರಾಜ್ಯದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಬಲಿ ಕೊಟ್ಟು, ಚೋಳರ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಬೇಕಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ದಖನ್ ರಾಜಕೀಯ ಸಮತೋಲನಕ್ಕೆ ಪೆಟ್ಟುಬಿದ್ದಿತು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಕಿತ್ತೆಸೆದು ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿದ್ದ ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರು ವೆಂಗಿಯ ಮೇಲೆ ಚೋಳರ ಹಿಡಿತವನ್ನು ಸಹಿಸಲು ಸಿದ್ಧರಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ವೆಂಗಿಯು ಮುಂದಿನ ಸು. 135 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ತಂಜಾವೂರಿನ ಚೋಳರ ಮತ್ತು ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ನಡುವೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧಗಳಿಗೆ ರಂಗಮಂಚವಾಯಿತು. ವೆಂಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಹೆಸರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಸಿಂಹಾಸನಾರೂಢರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಕಾಲಘಟ್ಟದ ಇತಿಹಾಸ ನಿಜವಾಗಿ ವೆಂಗಿಯ ಹಿಡಿತಕ್ಕಾಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಚೋಳರ ನಡುವೆ ನಡೆದ ಕಲಹಗಳ ಇತಿಹಾಸವಾಗಿದೆ.

ಶಕ್ತಿವರ್ಮ 12 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ. ಇವನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಆರಂಭದಲ್ಲಿಯೇ 1006ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ತೈಲಪನ ಮಗ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯ ವೆಂಗಿಯ ಮೇಲೆ ದಾಳಿಯಿಟ್ಟ. ಅವನ ಸೇನಾನಿ ಬಯಲನಂಬಿ ವೆಂಗಿಯನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿ ಧರಣೀಕೋಟ ಮತ್ತು ಯನಮದಲ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಿದ. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಒಂದನೆಯ ರಾಜರಾಜ ಚೋಳ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ವೆಂಗಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯನ ಸೈನ್ಯ ಅಲ್ಲಿಂದ ಕಾಲುಕೀಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಶಕ್ತಿವರ್ಮ ಸಂತಾನ ವಿಲ್ಲದೆ ತೀರಿಕೊಂಡದ್ದರಿಂದ. ಅವನ ತಮ್ಮ ವಿಮಲಾದಿತ್ಯ 1011ರಲ್ಲಿ ವೆಂಗಿಯ ಪಟ್ಟಕ್ಕೇರಿದ. ಇವನು 1018ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಮೂಲತಃ ಶೈವನಾಗಿದ್ದ ಇವನು ಜೈನಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸದನೆಂದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ವಿಮಲಾದಿತ್ಯ ಒಂದನೆಯ ಚೋಳ ರಾಜರಾಜನ ಮಗಳು ಕುಂದವ್ವೆಯನ್ನಲ್ಲದೆ ಜಟಾ ಚೋಡ ಭೀಮನ ಮಗಳಾದ ಮೇಲಮ ಎಂಬಾಕೆಯನ್ನು ವರಿಸಿದ್ದ. ಕುಂದವ್ವೆಯ ಮಗ ರಾಜರಾಜನನ್ನು ಯುವರಾಜನೆಂದು ಮಾನ್ಯಮಾಡಲಾಯಿತು.

ವಿಮಲಾದಿತ್ಯ 1018ರಲ್ಲಿ ಕಾಲವಾದಾಗ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಅಂತರ್ ಕಲಹವುಂಟಾಯಿತು. ಮೇಲಮಳ ಮಗ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಚಾಳುಕ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ಜಯಸಿಂಹ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲನ ಸಹಾಯದಿಂದ ರಾಜರಾಜನನ್ನು ರಾಜ್ಯದಿಂದ ಹೊರಗಟ್ಟಿದ. ರಾಜರಾಜನು ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳನ ಸಹಾಯ ಯಾಚಿಸಿದ. ರಾಜೇಂದ್ರ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಶೋಳಿಯವರಶನ್ ಎಂಬ ಸೇನಾನಿಯ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಅವನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿದ್ದ ರಟ್ಟಪಾಡಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಯಿಟ್ಟ. ಸೇನಾನಿ ಶೋಳಿಯ ವರಶ ವೆಂಗಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡು ಗಂಗಾ ಬಯಲಿನ ವರೆಗೂ ಸಾಗಿದ. ಅವನು ಮರಳುವಾಗ ಉತ್ಕಲದ ಅರಸರಿಂದ ತೊಂದರೆಯಾಗುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ರಾಜೇಂದ್ರ ಸ್ವತಃ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಉತ್ಕಲರನ್ನು ದಂಡಿಸಿದ. ರಾಜರಾಜ ನನ್ನು ಮತ್ತೆ 1022ರಲ್ಲಿ ವೆಂಗಿಯ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ತರಲಾಯಿತು.

ರಾಜರಾಜ ನರೇಂದ್ರ ತನ್ನ 42 ವರ್ಷಗಳ ಸುದೀರ್ಘ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಸರಮಾಲೆಯನ್ನೇ ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ಸಲ ರಾಜ್ಯ ಬಿಟ್ಟು ಹೋಗಬೇಕಾಯಿತು. ಸಿಂಹಾಸನ ಕಳೆದುಕೊಂಡ ವಿಮಲಾದಿತ್ಯ ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಹಾಯದೊಂದಿಗೆ 1031ರಲ್ಲಿ ರಾಜಾದಿತ್ಯನನ್ನು ಓಡಿಸಿ ತಾನೆ ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾದ. 1035ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ರಾಜರಾಜ ಮತ್ತೆ ವೆಂಗಿಯ ಅರಸನಾದ. ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯ ದೊರೆ ಒಂದನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ವೆಂಗಿಯ ಮೇಲೆ ದಾಳಿಯಿಟ್ಟ. ಚೋಳರ ಸಹಾಯ ಬಯಸಿದ ರಾಜರಾಜನಿಗೆ ಬ್ರಹ್ಮಮಹಾರಾಜ ಎಂಬ ಚೋಳ ಸೇನಾನಿಯ ಲಭ್ಯವಾಯಿತು. ಕಾಲದಿಂಡಿ ಎಂಬ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಘೋರ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಚೋಳ ಸೈನ್ಯ ಸಾವನ್ನಪ್ಪಿತು. ಯುದ್ಧದ ಪರಿಣಾಮ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಚೋಳ ಒಂದನೆಯ ರಾಜಾಧಿರಾಜ ಪಟ್ಟಕ್ಕೇರಿದ ಅನಂತರ ವೆಂಗಿಯ ಮೇಲೆ ಹಿಡಿತ ಸಾಧಿಸಲೆಂದು ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಚಾಳುಕ್ಯ ಆಹವಮಲ್ಲನ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧವಾಗಿ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ರಾಜರಾಜನು ಮತ್ತೆ ವೆಂಗಿಯ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರುವಂತಾಯಿತು. 1047ರಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಆಹವಮಲ್ಲನು ವೆಂಗಿ ಕಳಿಂಗಗಳ ಮೇಲೆ ಜಯಶಾಲಿಯಾದ. ಚಾಳುಕ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ಸೋಮೇಶ್ವರ ವೆಂಗಿಪುರವರೇಶ್ವರ ಎಂಬುದಾಗಿ 1049–54 ಶಾಸನ ಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಷ್ಟು ಹೊತ್ತಿಗೆ ಚೋಳ ರಾಜಾಧಿರಾಜನಿಗೆ ವೆಂಗಿಯ ಮೇಲಿನ ಆಸಕ್ತಿ ಕುಂದಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ವೆಂಗಿಯ ರಾಜರಾಜನು ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವನ್ನು ಒಪ್ಪಿದ. ಆಹವಮಲ್ಲನ ಪ್ರಧಾನಿ ನಾರಾಯಣಭಟ್ಟ, ವೆಂಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ರಾಜಧಾನಿಯ ನಿವಾಸಿಯಾಗಿದ್ದ. ರಾಜರಾಜನ ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿಯೂ ಪುರೋಹಿತನೂ ಆಗಿದ್ದ ನನ್ನಯಭಟ್ಟನಿಗೆ ತೆಲುಗು ಮಹಾಭಾರತವನ್ನು ಬರೆಯಲು ಇವನು ಸಹಕರಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಸಂಪ್ರೀತನಾದ ರಾಜರಾಜ 1051ರಲ್ಲಿ ನಂದಮಪೂಂಡಿ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ಅಗ್ರಹಾರವಾಗಿ ಕೊಟ್ಟನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ರಾಜರಾಜನು ಚೋಳ ರಾಜೇಂದ್ರನ ಮಗಳು ಅಮ್ಮಗೈಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿ ಅವಳಿಂದ ರಾಜೇಂದ್ರ ಎಂಬ ಮಗನನ್ನು ಪಡೆದ.

ರಾಜರಾಜ 1061ರಲ್ಲಿ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಅದುವರೆಗೆ ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರಲ್ಲಿ ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ವೆಂಗಿಯ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ವಾರಸುದಾರನಾದ. ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನು ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ನೊಳಂಬವಾಡಿಯ ಆಡಳಿತ ನೋಡುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಮೊದಲು ತನ್ನ ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿ ಶಕ್ತಿವರ್ಮನನ್ನು ವೆಂಗಿಯ ಅರಸನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ. ಆದರೆ ಶಕ್ತಿವರ್ಮ ಒಂದೇ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಚೋಳ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರನ ಆಕ್ರಮಣದಲ್ಲಿ ಮಡಿದ. ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಅಥವಾ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ, ಏಳನೆಯ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ತನ್ನ ಮಗ ಶಕ್ತಿವರ್ಮ ಕಾಲವಾದಾಗ ವೆಂಗಿಯಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಚೋಳರಿಂದ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ಆಗ್ನೇಯಭಾಗವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲೆಂದು ನೊಳಂಬವಾಡಿಯ ಆಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಅವನನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಚೋಳರ ಮೇಲೂ ಅವನು ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡ. ಆದರೆ ಚೋಳ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ವೆಂಗಿಯ ಮೇಲೆ ಚೋಳರ ಹಿಡಿತವನ್ನು ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತನಾಗಿದ್ದ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಒಂದನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಧಾರಾದ ಜಗನ್ನಾಥನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯ ಕಳಿಸಿ ವಿಜಯವಾಡದಲ್ಲಿ ಬೀಡು ಬಿಡಿಸಿದ. ಚೋಳರ ದಾಳಿ ತಡೆಯಲೆಂದು 1064ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನನ್ನು ಚೋಳರ ವಿರುದ್ಧ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಆದರೆ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ್ದರಿಂದಾಗಿ ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪಮಾಡಿದ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರನೊಂದಿಗೆ ಸಂಧಿಮಾಡಿಕೊಂಡು ಚೋಳರ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪುವಂತೆ ಮಾಡಿದ.

1070ರಲ್ಲಿ ಚೋಳ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ಮಡಿದ ಕೆಲಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಅವನ ಮಗ ಅಧಿರಾಜೇಂದ್ರ ಹತನಾದ. ವೆಂಗಿಯ ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳ ಒಂದನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರನಿಗೆ ತಾಯಿ ಕಡೆಯಿಂದ ಸಂಬಂಧಿಯಾದ್ದರಿಂದ ಚೋಳರ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ವಾರಸುದಾರನಾದ. ಕಳಿಂಗದ ಪೂರ್ವಗಂಗ ದೊರೆ ರಾಜೇಂದ್ರ ವೆಂಗಿಯ ಮೇಲೆ ದಾಳಿಮಾಡಿ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನನ್ನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೇರಿಸಿದ. ರಾಜೇಂದ್ರನೂ ಅದಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆ ನೀಡಿದ. 1073ರಲ್ಲಿ ಡಾಹಲದ ಚೇದಿ ರಾಜ ಯಶಃಕರ್ಣದೇವನು ವೆಂಗಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿದ. ಇದಲ್ಲದೆ ಪೂರ್ವ ಗಂಗ ಅರಸ ರಾಜೇಂದ್ರನ ಸೇನಾಪತಿ ಬನಪತಿಯು ವೆಂಗಿಯ ಅರಸನನ್ನು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಸೋಲಿಸಿದ್ದಾಗಿ 1075ರ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಏಳನೆಯ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ವೆಂಗಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುವಂತಾಯಿತು. 1074–75ರ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ

ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ–ಅವನು ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯ ದೊರೆ ಭುವನೈಕಮಲ್ಲ ಇಮ್ಮಡಿ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಅಧೀನನಾಗಿದ್ದಂತೆ ಪಲ್ಲವಾನ್ವಯ, ಕಾಂಚೀಪುರವರೇಶ್ವರ, ಪಲ್ಲವ ಪೆರ್ಮಾನಡಿ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳು ಅವನಿಗಿದ್ದವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವನು ನೊಳಂಬ ವಾಡಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿತವಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಸೂಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಸು. 1075ರಲ್ಲಿ ಅವನು ಮರಣಹೊಂದುವುದ ರೊಂದಿಗೆ ವೆಂಗಿಯ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಆಳ್ವಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಂತಾಯಿತು. ವೆಂಗಿ ಚೋಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಯಿತು.

ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪ: ವೆಂಗಿಯ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಗುಹಾವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ರಾಚನಿಕ ವಾಸ್ತುನಿರ್ಮಾಣಗಳೆರಡಕ್ಕೂ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದರು. ಅವರ ಕಾಲದ ಗುಹಾ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳನ್ನು ವಿಜಯವಾಡದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಉಂಡವಳ್ಳಿಯ ಮೂರು ಮಹಡಿಯ ಗುಹಾಲಯ ಹಾಗೂ ವಿಜಯವಾಡ ನಗರದಲ್ಲಿರುವ ಅಕ್ಕಣ್ಣ–ಮಾದಣ್ಣ ಗುಹೆಗಳು, ಮೊಗಲ್ರಾಜಪುರಂ ಗುಹೆಗಳು, ಭೈರವಕೊಂಡದ ಗುಹಾಲಯಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಪೊಂಡಗುಳ, ಬಿಕ್ಕವೊಲು ಮುಂತಾದೆಡೆ ರಾಚನಿಕ ದೇಗುಲಗಳಿವೆ.

ಗುಹಾಲಯಗಳು: ಶಿವರಾಮಮೂರ್ತಿ ಮುಂತಾದ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ವಿಜಯವಾಡದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿರುವ ಗುಹಾಲಯಗಳನ್ನು ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿ ವಂಶೀಯರ ನಿರ್ಮಾಣಗಳೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಕೆ.ವಿ.ಸೌಂದರರಾಜನ್ ಹಾಗೂ ಮತ್ತಿತರರು ಇವು ವೆಂಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತಿದ್ದು ಇದನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಬೆಂಬಲಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ವಿಜಯವಾಡದಲ್ಲಿರುವ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ರಾಜಪುರಂನಲ್ಲಿರುವ 5 ಗುಹಾದೇಗುಲಗಳು ಪ್ರಾಚೀನತಮವಾದವುಗಳು. ಇವುಗಳಿಗೆ ಮುಖಮಂಟಪವುಳ್ಳ ಒಂದು ಇಲ್ಲವೆ ಮೂರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿವೆ. ಈ ಐದರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಗುಹೆ ಗಮನಾರ್ಹವಾದುದು. ಇದಕ್ಕೆ ತೆರೆದ ಮೊಗಸಾಲೆಯಿದ್ದು, ಅದರ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮಂಟಪದ ಹಿಂಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು ಇವೆ. ಮಧ್ಯದ ಗರ್ಭಗೃಹ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದ್ದು ಪಾರ್ಶ್ವದ ಉಳಿದೆರಡು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು ತುಸು ಚಿಕ್ಕದಾಗಿವೆ. ತೆರೆದ ಮೊಗಸಾಲೆ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳು ಇಳಿಜಾರಾಗಿದ್ದು, ಎಡ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಠಡಿಯಿದೆ. ಇದು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಗುಹಾವಾಸ್ತು ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ಗುಹಾಲಯದ ಮುಖ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪಾದಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಎರಡು ಕಂಭಗಳು, ಕಪೋತ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಲವರಿ ಇವೆ. ಇದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತುಸು ಹಿಂದೆ ಸರಿದಂತೆ ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ನಟರಾಜನ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಕಂಭಗಳು ಭಾರಿ ಗಾತ್ರದವು. ಇವುಗಳ ತಳ ಮತ್ತು ಮೇಲ್ಭಾಗಗಳು ಚೌಕವಿದ್ದು ನಡುವಿನ ಭಾಗ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದಲ್ಲಿದೆ. ಕಂಭಗಳಲ್ಲಿ ಗಜೇಂದ್ರಮೋಕ್ಷ, ಕೃಷ್ಣಚರಿತ ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಕಪೋತದಲ್ಲಿ ಮೂರು ದೊಡ್ಡ ನಾಸಿಕಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಬ್ರಹ್ಮ, ಶಿವಪಾರ್ವತಿ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣು–ಲಕ್ಷ್ಮೀ ದೇವತೆಗಳ ಮುಖವನ್ನು ತೋರಿಸಿದೆ. ಒಳಗಡೆ ಈ ನಾಸಿಕಗಳಿಗೆ ಸ್ಪಂದಿಯಾಗಿರುವ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮ, ಶಿವ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣು ಶಿಲ್ಪಗಳಿದ್ದವೆಂದು ಇದರಿಂದ ಸೂಚಿತವಾಗಿದೆ. ವೇದಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೊಂಡಿಲೆತ್ತಿದ ಆನೆ ಮತ್ತು ಗುಂಗುರು ಬಾಲವುಳ್ಳ ಸಿಂಹದ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ವಿಜಯವಾಡದ ಇಂದ್ರಕೀಲಾದ್ರಿ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿರುವ ಅಕ್ಕಣ್ಣ–ಮಾದಣ್ಣ ಗುಹಾಲಯ ಮತ್ತು ಇತರ ಗುಹಾಲಯಗಳೂ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯವಾಗಿವೆ. ಮೇಲಣ ಗುಹೆಯು ಶಿವ, ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಮುಡಿಪಾಗಿದೆ. ಇದು ಬಹುಶಃ ಮೂಲತಃ ಸು.2–3 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರವಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ವೆಂಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳ ದೇಗುಲವಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಮಂಟಪ ಹಾಗು ಹಿಂಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು ಇವೆ. ಮೂರು ಸಾಲು ಕಂಭಗಳಿದ್ದು ಮಂಟಪ ವನ್ನು ಅಂಕಣಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಿವೆ. ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ಕಂಬಗಳು, ಪಾದಬಂಧರೀತಿಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮತ್ತು ಅಂಗಳದಲ್ಲಿ ನಂದಿಯನ್ನಿರಿಸುವುದು ಮುಂತಾದ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಅಜಂತ–ಎಲ್ಲೋರದ ವಾಸ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ.ವಿಜಯವಾಡದಿಂದ ಸು.12 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಉಂಡವಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತ ಗುಹಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣವಿದೆ. ಈ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಗುಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ಮೊದಲನೇ ಗುಹಾಲಯವು ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹವನ್ನೊಳ ಗೊಂಡಿದೆ. ಮಂಟಪದ ಮುಖ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ರುಚಕ ಕಂಭಗಳು ಹಾಗೂ ಇನ್ನೆರಡು ಅರ್ಧಗಂಭಗಳು ಇವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರದ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಿಭುಜ ಶೈವ ದ್ವಾರಪಾಲಕರಿದ್ದಾರೆ. ಗದೆಯ ಮೇಲೆ ಭಾರ ಊರಿ ನಿಂತಿರುವ ಶೈಲಿ ವೆಂಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಎಲ್ಲ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಗೋಚರಿಸುವ ಲಕ್ಷಣವಾಗಿದೆ.

ಎರಡನೆಯದು ಅನಂತಶಯನ ಗುಡಿ ಎಂಬ ಮೂರು ಮಹಡಿಗಳಿರುವ (ನೆಲ ಮಹಡಿಯನ್ನು ಸೇರಿಸಿದರೆ 4 ಮಹಡಿಗಳಿರುವ) ವಿಶಿಷ್ಟ ಗುಹಾಲಯ. ನೆಲ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿರುವ ಮಂಟಪವು ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ಕಂಗಳಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಮಹಡಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲ ಮಂಟಪವಿದ್ದು ಅದರ ಹಿಂಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿವೆ. ಇಡೀ ಮಂಟಪವನ್ನು ಮೂರು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಗಾತ್ರದ ಘಟಕಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದೆ. ಮಧ್ಯದ ಘಟಕದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಸಾಲು ಕಂಭಗಳು ಹಾಗು ಉಳಿದೆರಡು ಪಾರ್ಶ್ವ ಘಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡೆರಡು ಸಾಲು ಕಂಭಗಳು ಇವೆ. ಇದು ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳಿಗೆ ರಚಿತವಾದುದೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಮಹಡಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗರ್ಭಗೃಹ ಹಾಗು ಉತ್ತರ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಯೋಗಶಯನ ಮೂರ್ತಿ ಇದೆ. ಇದರ ಪ್ರತಿಮಾಲಕ್ಷಣಗಳು ಪಲ್ಲವರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮಹಾಬಲಿಪುರದ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿರುವ ಯೋಗಶಯನಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ನಿಕಟವಾಗಿ ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಹಿಂಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಮಂಟಪವಿರುವ ಮೂರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿವೆ. ಮೂರನೆಯ ಮಹಡಿಯು ಅಪೂರ್ಣವಿದ್ದು ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಮೂರುಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿವೆ. ಅನಂತಶಯನ ಗುಡಿಯ ಕಂಬಗಳು ಮೊಗಲ್ರಾಜಪುರದ ಎರಡನೆಯ ಗುಹೆಯ ಕಂಬಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ಪಾದಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ದೊಡ್ಡ ನಾಸಿಕಗಳುಳ್ಳ ಕಪೋತ, ಶಾಲಕೂಟಗಳಿಂದಾದ ಹಾರ, ಗರ್ಭಗೃಹಗಳ ದ್ವಾರಗಳ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಮಕರತೋರಣ ವಿರುವುದು ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿವೆ. ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಗಜೇಂದ್ರಮೋಕ್ಷ, ಲಿಂಗೋದ್ಭವಮೂರ್ತಿ, ಭೂವರಾಹ, ವಾಮನ – ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ, ಕೃಷ್ಣ ಚರಿತ, ನರಸಿಂಹ, ಮುಂತಾದ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿದ್ದು ಪ್ರತಿಮಾ ಲಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಶೈಲಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರ ಉತ್ತರಾರ್ಧದವು ಗಳಾಗಿವೆ (650 ನಂತರ).ವಿಜಯವಾಡ ಮತ್ತು ಉಂಡವಳ್ಳಿಯ ಗುಹಾಲಯಗಳ ನಿಖರ ಕಾಲನಿರ್ಣಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇವುಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಶ್ರೀ ಉತ್ಪತ್ತಿಪಿಡುಗು ಎಂಬ ಸು. 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇದು ಮಾಹೇಶ್ವರ–ಕಾಲಾಮುಖ ಮತದ ಮುನಿಯ ಬಿರುದೆಂದು ಈಚೆಗೆ ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಏಕಾಂತವಾಸಿಗಳಾ ಗಿದ್ದ ಶ್ರಮಣ ಪರಂಪರೆಯ ಕಾಲಾ ಮುಖರು ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸು ತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವರ ಪ್ರಭಾವ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ತುಸು ಅವಧಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಆಂಧ್ರ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಾಳಾ ಮುಖ ಪಂಥವು ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು

ಶೈವ ದೇವಾಲಯ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು

ಭೈರವಕೊಂಡದಲ್ಲಿರುವ ಗುಹಾಲಯಗಳು ಬಹುಶಃ ಇದೇ ಸಂಪ್ರದಾಯದವು. ಪಲ್ಲವರ ತೊಂಡೈ ಮಂಡಲ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹತ್ತಿರವಿದ್ದ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವ ಶೈಲಿಯ ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಹತ್ತು ಗುಹಾಲಯಗಳು ಕೆಲವು ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಬಿತ್ತರಿ ಸುತ್ತವೆ. ಎಲ್ಲವೂ ಒಂದೇ ಗರ್ಭಗೃಹ ವುಳ್ಳವುಗಳು. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗ ವಿದ್ದು ಹಿಂಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಮಹೇಶ ಮೂರ್ತಿಯ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರದ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹದ್ಗಾತ್ರದ ದ್ವಾರಪಾಲಕರು ಗದೆಯಮೇಲೆ ಭಾರ ಹಾಕಿ ವಿಶ್ರಾಮ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣು ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಮಾಮಲ್ಲ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಕಂಬಗಳು ಕುಳಿತ ಸಿಂಹಪೀಠದ ಮೇಲೆದ್ದಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಶ್ರೀ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಪಿಡುಗು ಶಾಸನ ದೊರೆತಿದೆ. ಅಂತಾಗಿ ಭೈರವಕೊಂಡದ ಗುಹಾಲಯಗಳನ್ನು 8–9ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದು. ಅಲ್ಲದೆ ಇವು ವೆಂಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರತೀಕಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸ ಬಹುದು.

ರಾಚನಿಕ ದೇಗುಲಗಳು: ವೆಂಗಿಮಂಡಲದ ಪ್ರಾಚೀನ ದೇಗುಲಗಳ ಕೆಲವು ಉದಾಹರಣೆ ಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುವ ಮೊದಲು ಅವುಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಒಳಿತು. ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಶಿಲಾ ದೇಗುಲಗಳೇ ಇಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಗೋಚರಿಸುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ತೊಂಡೈಮಂಡಲದ (ತಮಿಳುನಾಡಿ ನಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರ ಕೇಂದ್ರಪ್ರದೇಶ) ದೇಗುಲಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ವಾಸ್ತುವಿವರಗಳಿಗೆ ನೀಡಿರುವ ಒತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಭಿತ್ತಿಯ ಆಲಂಕಾರಿಕ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಸ್ಫುಟವಾಗಿದೆ. ಚೌಕ ಶಿಖರ, ಭಾರವಾದ ಮತ್ತು ಅಗಲವಾದ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡ, ಶುಕನಾಸ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು, ಕೋಷ್ಠಪಂಜರಗಳ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಬಳಕೆ, ಪಾದಬಂಧ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮಾದರಿಗಳ ಜಂಟಿ ಬಳಕೆ ಇವು ಇನ್ನು ಕೆಲವು ವಿಶೇಷಗಳು. ಕರ್ಣ, ಭದ್ರ, ಸಲಿಲಾಂತರಗಳ ಮುಂಚಾಚು ಮತ್ತು ಹಿಂಚಾಚುಗಳು ಪ್ರಧಾನ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದು ಸಮಕಾಲೀನ ಕರ್ನಾಟಕದ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ದೇಗುಲಗಳಿಂದ ಇವನ್ನು ಬೇರೆಯಾಗಿ ಸಿವೆ. ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡ ಗಿಡ್ಡವಾಗಿರುವುದು ಹಾಗೂ ಚೌಕ (ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ನಾಗರ) ಶಿಖರಗಳ ಬಳಕೆಗೆ ಒತ್ತು ನೀಡಿರುವುದು ಕೂಡ ವಿಶೇಷವೇ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ನಿರಂಧಾರ ದೇಗುಲಗಳು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿರು ವಂತೆ ಮುಖಮಂಟಪದ ಮೇಲೆ ಹಾರದ ಮುಂದುವರಿಕೆ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಪರಿವಾರ ದೇಗುಲಗಳಾಗಲಿ,

ಪ್ರಾಕಾರಗಳಾಗಲಿ, ಗೋಪುರಗಳಾಗಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಬಲಿಪೀಠವನ್ನು ದೇಗುಲದ ಎದುರು ಇರಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಬಹುತೇಕ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರು ಆಳಿದ ಕೃಷ್ಣೆ–ತುಂಗಭದ್ರೆಯ ನಡುವಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಪ್ರತಿಮಾಲಕ್ಷಣಗಳು ಇಲ್ಲಿ ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಗೋಚರಿಸುತ್ತವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಬಿಕ್ಕವೊಲು ಗೋಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇಗುಲದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಗಣೇಶ, ಕಾರ್ತಿಕೇಯ, ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ, ದಿಕ್ಪಾಲಕರು, ಸೂರ್ಯ, ವಿಷ್ಣು, ಬ್ರಹ್ಮ, ಶಿವ ಮುಂತಾದ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು.

ಕೃಷ್ಣಾ ತೀರದ ಪೊಂಡುಗುಳದಿಂದ (ಗುಂಟೂರು ಜಿಲ್ಲೆ) ಸು. 8 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಜಲಪೇಶ್ವರದೇವಾಲಯ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರಾಚನಿಕ ಶಿಲಾದೇಗುಲದ ಪ್ರಥಮ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ, ಮುಖಮಂಟಪ ಇದರ ಭಾಗಗಳು. ಮುಖಮಂಟಪ ವಿಶಾಲವಾಗಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಮಾನಸೂತ್ರಕ್ಕೆ ಬದ್ಧವಾಗಿರುವ ಭದ್ರ, ಕರ್ಣ, ಸಲಿಲಾಂತರ ಘಟಕಗಳಿವೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಇತರ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಪಾದಬಂಧ ಮಾದರಿಯದು. ಉಪಾನ, ಜಗತಿ, ತ್ರಿಪಟ್ಟ ಕುಮುದಗಳ ಪಾದಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕಂಠ, ಪಟ್ಟಿಕಾ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿ ಇವು ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮಡಿಕೆಗಳು. ಭಿತ್ತಿಯ ಕರ್ಣ ಮತ್ತು ಭದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಿವೆ. ಸಲಿಲಾಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಷ್ಠಪಂಜರಗಳಿವೆ. ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನು ಮಕರತೋರಣಗಳು ಅಲಂಕರಿಸಿವೆ. ವಿಮಾನದ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡವು ಎರಡು ತಲಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲೇರಿದೆ. ಗ್ರೀವ ಮತ್ತು ಚೌಕ ಶಿಖರ ಇತರ ಲಕ್ಷಣಗಳು.

ಮುಖಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಅಂತರಾಳದ ಬಾಹ್ಯ ವಿವರಗಳು ಸರಳವಾಗಿವೆ. ಮುಖಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಲತಾಶಾಖೆ, ಪತ್ರಶಾಕೆ, ಮತ್ತು ಸ್ತಂಭಶಾಖೆಗಳುಳ್ಳ ತ್ರಿಶಾಖಾ ಮಾದರಿಯ ದ್ವಾರಬಂಧವಿದೆ. ಪೇದ್ಯಾಭಾಗದಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕರಿದ್ದಾರೆ. ಕಂಬಗಳ ಕಾಂಡವು ಕೆಳ ಮತ್ತು ಮೇಲ್ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಚೌಕವಿದ್ದು ಮಧ್ಯಂತರದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಕೋಣವಾಗಿವೆ. ಕಾಂಡದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಲಶುನ, ಕುಂಭ, ವೀರಕಂಠ ಹಾಗೂ ತರಂಗ ಬೋದಿಗೆ ಇವೆ.

ಬಿಕ್ಕವೊಲು (ಪೂರ್ವ ಗೋದಾವರಿ ಜಿಲ್ಲೆ) ಎಂಬಲ್ಲಿ ಗುಣಗ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದ ಗೋಲಿಂಗೇಶ್ವರ, ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರಶೇಖರ ದೇಗುಲಗಳ ಗುಂಪು ಇದೆ. ಇವು ಪೊಂದುಗುಲದ ಜಲಪೇಶ್ವರ ದೇಗುಲದ ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ್ದರೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಳಿಂಗ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಸ್ಪಷ್ಟ. ಒಂದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರ ಗುಡಿಯು ದೊಡ್ಡದು; ಉಳಿದವು ಚಿಕ್ಕವು. ಗೋಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇಗುಲಕ್ಕೆ ಮುಖಮಂಟಪ, ಅಂತರಾಳ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹ ಇವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಕರ್ಣ, ಭದ್ರ, ಸಲಿಲಾಂತರಗಳ ಮುಂಚಾಚು ಮತ್ತು ಹಿಂಚಾಚುಗಳು ತೀರ ಸ್ಫುಟವಾಗಿವೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಪಾದಬಂಧ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಬಂಧ ಮಾದರಿಗಳು ಪ್ರತಿನಿಧಿತವಾಗಿವೆ. ಉಪಾನ, ಪದ್ಮ–ಜಗತಿ, ವೃತ್ತ–ತ್ರಿಪಟ್ಟ ಕುಮುದ, ಕಂಠ, ಕಂಪ, ಪಟ್ಟಿಕಾ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಗಳು ಇದರ ಅಡ್ಡ ಮಡಿಕೆಗಳು. ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಎತ್ತರವಾದ ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭಗಳು ಹಾಗೂ ಕೋಷ್ಠಪಂಜರಗಳು ಲಯಬದ್ಧವಾದ ಲಂಬರೇಖೆಗಳ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿವೆ. ಕೋಷ್ಠಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಮಕರತೋರಣಗಳು ಸುಂದರವಾಗಿವೆ. ಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ, ವಿಷ್ಣು, ಅಗ್ನಿ, ಇಂದ್ರ, ಶಿವ–ಭಿಕ್ಷಾಟನ, ಬ್ರಹ್ಮ, ನಾಗಿಣಿ, ಕುಮಾರ, ಶಿವ–ಏಕಪಾದ, ಚಾಮುಂಡಿ, ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ, ಅರ್ಧನಾರೀ ಶಿವ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ವಲಭಿಯಲ್ಲಿ ಹಂಸ ಮತ್ತು ಭೂತಗಣಗಳ ಮಿಶ್ರಣವಿರುವ ಮಾಲೆಯಿದೆ. ಕಪೋತದ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿಮುಖವಿರುವ ನಾಸಿಕಗಳಿವೆ. ವಿಮಾನದ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಎರಡು ತಲಗಳಿವೆ. ತುಸು ಕುಳ್ಳವಾಗಿ ಅದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಎತ್ತರವಾದ, ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಬೇರ್ಪಟ್ಟು ನಿಂತಿರುವ ಶಾಲ, ಕೂಟ ಮತ್ತು ಪಂಜರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಹಾರ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಗ್ರೀವ, ಚೌಕ ಶಿಖರ ಹಾಗೂ ಮಹಾನಾಸಿಕ ಇವು ಸ್ಫುಟ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಕಂಡಿವೆ.

ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರ ದೇಗುಲಕ್ಕೆ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪ ಇದ್ದು, ಭಿತ್ತಿ ವಿವರಗಳು ಗೋಲಿಂಗೇಶ್ವರದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಇವೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಅಷ್ಟಾಶ್ರ ಕುಮುದದ ಹಾಗು ವಲಭಿಯಲ್ಲಿರುವ ಹಂಸಮಾಲಾ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ಚೌಕ ಶಿಖರವೇ ಮುಂತಾದವು ವೆಂಗಿದೇಶದ ಲಕ್ಷಣಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿವೆ. ಚಂದ್ರಶೇಖರ ದೇವಾಲಯವೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಇದೇ ರೀತಿಯ ವಿವರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ.

ವೆಂಗಿದೇಶದಲ್ಲಿ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ವಿಮಾನಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ನೀಡಲಾಗಿದ್ದರೂ ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಫಾಂಸನಾ ಮಾದರಿಯ ದೇಗುಲಗಳೂ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ತೇರಾಲದಲ್ಲಿರುವ (ಗುಂಟೂರು ಜಿಲ್ಲೆ) ಶಿವದೇವಾಲಯ ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಪ್ರಾಚೀನ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ, ಮುಖಮಂಟಪ ಇರುವ ಈ ದೇಗುಲದ ಫಾಂಸನ ಶಿಖರದ ಭೂಮಿಗಳ ಕಪೋತಗಳಲ್ಲಿ ಹಂಸ ಮತ್ತು ಮಕರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ನಾಸಿಕಗಳಿವೆ. ಶಿಖರದ ಮೇಲೆ ಆಮಲಕವಿದೆ. ಐಹೊಳೆಯ ಗಳಗನಾಥ, ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಮುಂತಾದ ದೇಗುಲಗಳಿಗೆ ಇದನ್ನು ಹೋಲಿಸಬಹುದು. (ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ.)

ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರು: ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅನಂತರ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗವನ್ನಲ್ಲದೆ ಸುತ್ತಲ ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕ, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಬಹುಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. ಈ ವಂಶದವರ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದದ್ದು 973ರಲ್ಲಿ. ಆ ವರ್ಷ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಖೊಟ್ಟಿಗನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಚಾಳುಕ್ಯವಂಶದ ಇಮ್ಮಡಿ ತೈಲಪ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಸು. 2 ಶತಮಾನಗಳವರೆಗೆ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಆಳಿಕೆ ಅವ್ಯಾಹತವಾಗಿ ಸಾಗಿ ಅನಂತರ ಇಳಿಮುಖವಾಗಿ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಮರೆಯಾಯಿತು.

ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ: ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರ ಆಳ್ವಿಕೆಯನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸಿ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟವಂಶದವರು ಸು.2 ಶತಮಾನಗಳವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದರೂ ಚಾಳುಕ್ಯವಂಶದ ಅರಸರು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದು ತಮ್ಮ ಪುರಾತನ ವೈಭವದ ನೆನಪನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ನಡುವೆ ಏಳು ತಲೆಮಾರುಗಳ ಜನ ತೆರೆಯ ಮರೆಯಲ್ಲಿ ಬಾಳಿದರೆಂದೂ ಖೊಟ್ಟಿಗನನ್ನು ಇಮ್ಮಡಿ ತೈಲಪ ಸೋಲಿಸಿ ಮಾನ್ಯಖೇಟವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದಂದಿನಿಂದ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಪುನಃ ಪ್ರಕಾಶಕ್ಕೆ ಬಂದರೆಂದೂ ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಶಾಸನಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಗದಾಯುದ್ಧದ ಕರ್ತೃ ರನ್ನ ಸಹ ಇಜೆವಬೆಡಂಗ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯನ ವಂಶಾಳಿಯನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವಾಗ ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರಿಗೂ ತೈಲಪನಿಗೂ ನಡುವಣ ಆ ವಂಶಜರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಈ ನಡುಗಾಲದಲ್ಲಿ ತೆರೆಯ ಮರೆಯಲ್ಲಿದ್ದ **ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸರ ವಂಶಾವಳಿ** ಹೀಗಿತ್ತೆಂದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ:

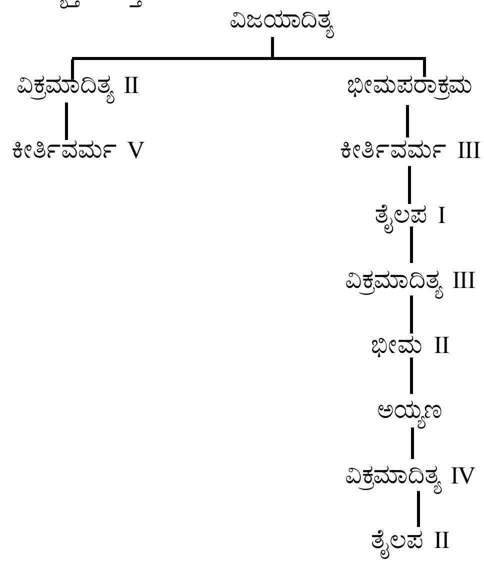

ಆದರೆ ರನ್ನನ ಗದಾಯುದ್ಧ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ವಂಶಾವಳಿ ಇದಕ್ಕಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಭಿನ್ನವಾದದ್ದು. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ 1ನೆಯ ತೈಲಪನ ಮಗ ಮುಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದರೆ, ಕವಿ ಈ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನನ್ನೂ ಭೀಮನ ಮಗನೆಂದು ಹೇಳಿ ಭೀಮನನ್ನು 1ನೆಯ ತೈಲಪನ ಮಗನೆಂದಿದ್ದಾನೆ. ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ತೈಲಪನ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಶ್ರೀ ಪೆರ್ಗ್ಗಡೆ ಮಹಾರಾಜ ತೈಲ ಮಹಾಧಿರಾಜ ಎಂದಿರುವ ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿನ ತೈಲ ಒಬ್ಬ ಅಧಿಕಾರಿ (ಶ್ರೀ ಪೆರ್ಗ್ಗಡೆ) ಆಗಿದ್ದನೆಂದೂ ಮಹಾರಾಜ, ಮಹಾಧಿರಾಜ ಎಂಬವು ಆತನ ಬಿರುದುಗಳೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಲಿಪಿಶಾಸ್ತ್ರ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ, ಈ ತೈಲಪ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮನೆತನದ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ಮಗನಾದ 1ನೆಯ ತೈಲಪನೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಭೀಮನನ್ನು ಮುಕುಂದಿಯ ಕೊಂದ ಭೀಮ ಎಂದು ಕವಿ ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಈ ಮುಕುಂದಿ ಯಾರು ಎಂಬುದು ತಿಳಿಯದು. ಕೃಷ್ಣನ ಮಗಳನ್ನು ಇಮ್ಮಡಿ ತೈಲಪನ ಅಜ್ಜನಾದ ಅಯ್ಯಣ ಮದುವೆಯಾದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಕೃಷ್ಣ ಯಾರೆಂಬುದನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತಾಭಿಪ್ರಾಯವಿಲ್ಲ.

ಅಯ್ಯಣನ ಮಗ ನಾಲ್ವಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಕಳಚುರಿ ಮನೆತನದ ಲಕ್ಷ್ಮಣರಾಜನ ಮಗಳಾದ ಬೊಂಥಾದೇವಿಯನ್ನು ಈತ ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ. ಚಾಳುಕ್ಯರು ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರಬಲರಾಗುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದನ್ನು ಇದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣ ದಿಗ್ವಿಜಯಿಯಾಗಿ, ತನ್ನ ಸಂಬಂಧಿಗಳಾದ ಕಳಚುರಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸುವ ಮನೋಭಾವ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಬಹುಶಃ ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನೊಡನೆ ಕಳಚುರಿಗಳು ಬಾಂಧವ್ಯ ಏರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿರಬಹುದು.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರನ್ನೂ ಇಮ್ಮಡಿ ತೈಲಪ ಹೊರದೂಡುವ ಮುನ್ನ ಅವರ ಸಾಮಂತರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾಗಿದ್ದ. 957ರ ಕಾರ್ಜೋಳ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕನ್ನರದೇವನ (ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣ) ಪಾದಪದ್ಮೋಪಜೀವಿ ಎಂದು ತೈಲಪನನ್ನು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ 8 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ 965ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯ ಕುಲತಿಲಕ, ಚಾಲುಕ್ಯರಾಮ, ಆಹವಮಲ್ಲ ಇತ್ಯಾದಿ ಬಿರುದಾಂಕಿತನಾದ ಮಹಾಸಾಮಂತರ ತೈಲಪರಸ ತರ್ದ್ದವಾಡಿಸಾಸಿರದ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು

ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಮಹಾಸಾಮಂತನೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇವನು ಪದವಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಲೇರಿದ್ದುದನ್ನು ಇದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇದಾದ ಇನ್ನೆಂಟು ವರ್ಷಗಳೊಳಗಾಗಿ ಈತ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರನ್ನು ಮಳಖೇಡದಿಂದ ಹೊರದೂಡಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪುನಃ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ. ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನ ಅನಂತರ ಅಶಕ್ತ ಅರಸರು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದುದನ್ನೂ ಪರಮಾರ ಸೀಯಕ ಹರ್ಷ ಮಾನ್ಯಖೇಟವನ್ನು ಮುತ್ತಿ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಹಾಳು ಕೆಡವಿದ ಸಂದರ್ಭವನ್ನೂ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಈತ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡ. ಕೃಷ್ಣನ ವಿರೋಧಿಗಳಾಗಿದ್ದವರು ಆಗ ತೈಲಪನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಬಂದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಶ್ರೀಮುಖ ಸಂವತ್ಸರದಲ್ಲಿ (974) ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಕ್ಕನನ್ನು ತೈಲಪ ಸೋಲಿಸಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅನಂತರ 24 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದನೆಂದು ಗದಗದ 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬರುವ ಮೊದಲು ವಾರಂಗಲ್ ಬಳಿಯ ಹನುಮಕೊಂಡದಲ್ಲಿ ಇದ್ದರು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಇಮ್ಮಡಿ ಭೀಮನ ಕಾಜಿಪೇಟ್ ದರ್ಗಾ ಶಾಸನ ಆಧಾರವಾಗಿದೆ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಇದರಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಅವರು ಕೃಷ್ಣಾನದಿ ಬಯಲಿನ ವಿವಿಧೆಡೆ ಆಳಿದರೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಅವರಿಗೆ ಏತಗಿರಿ, ಪೊಟ್ಟಳಕೆರೆ, ಕೊಳ್ಳಿಪಾಕೆ, ಪೈಠಣ ಕಲ್ಯಾಣ, ಜಯನ್ತಿಪುರ, ಸೆಲೆಹಳ್ಳಿ ಇತ್ಯಾದಿ ರಾಜಧಾನಿಗಳು ಮತ್ತು ನೆಲೆವೀಡುಗಳು ಇದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಕಕ್ಕನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ತೈಲಪ ಮಾನ್ಯಖೇಟವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಆದರೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ವಿಧೇಯ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ ಗಂಗ ಮಾರಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಅವನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಗೋವಿಂದ, ಪಾಂಚಾಲದೇವ ಇವರು ತೈಲಪನನ್ನು ಎದುರಿಸಿದರೂ 977ರ ವೇಳೆಗೆ ಗಂಗ ಮನೆತನದ ಈ ಮಾಂಡಲಿಕರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ತೈಲಪ ತನ್ನ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅವನತಿಯೊಂದಿಗೆ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಚೋಳವಂಶದವರು ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣಾಕಾಂಕ್ಷಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಆ ವಂಶದ ರಾಜರಾಜ ಗಂಗವಾಡಿ ನೊಳಂಬವಾಡಿಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಉದ್ಯುಕ್ತನಾದಾಗ ತೈಲಪ ದಕ್ಷಿಣದ ಕಡೆಗೆ ನುಗ್ಗಿ ಚೋಳ ಅರಸನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ (1992). ಪರಮಾರ ವಂಶದ ಸೀಯಕ ಹರ್ಷನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಮುಂಜ ಚಾಳುಕ್ಯ ತೈಲಪನನ್ನು 16 ಬಾರಿ ಸೋಲಿಸಿದನೆಂದು ಮೇರುತುಂಗ ತನ್ನ ಪ್ರಬಂಧ ಚಿಂತಾಮಣಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಮುಂಜ ತೈಲಪನಿಗೆ ಸೋತು ಸೆರೆಸಿಕ್ಕು, ಬಹುಶಃ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಯುವರಾಜನಾದ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯ ಸುಮಾರು ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತದವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿತ್ತು.

ತೈಲಪನ ಮರಣಾನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಇವನ ಮಗ ಇಜಿವ ಬೆಡಂಗ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯ (997–1008) ಚೋಳ ರಾಜರಾಜ, ಅನಂತರ ರಾಜೇಂದ್ರ ಇವರೊಡನೆ ಕದನಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಚೋಳ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಗಂಗವಾಡಿ ಮತ್ತು ನೊಳಂಬವಾಡಿ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಅವರ ವಶವಾದವು. ಆದರೆ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಬಲ ಕುಂದಲಿಲ್ಲ. ಇತ್ತ ಕೊಂಕಣದ ಮಾಂಡಲಿಕ ಶಿಲಾಹಾರ ಅಪರಾಜಿತನನ್ನು ಸತ್ಯಾಶ್ರಯ ಸೋಲಿಸಿದ. ಗುಜರಾತಿನ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಚಾಳುಕ್ಯಶಾಖೆಯ ಆಳಿಕೆಯ ಮುಂದುವರಿಕೆಗೆ ಕಾರಣನಾದ.

ಸತ್ಯಾಶ್ರಯನೊಂದಿಗೆ ಅವನ ತಮ್ಮ ದಶವರ್ಮನೂ ಆಳುತ್ತಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಯಲಬುರ್ಗಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕಲ್ಲೂರಿನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಸತ್ಯಾಶ್ರಯನಿಗೆ ಗಂಡುಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಅವನ ತಮ್ಮ ದಶವರ್ಮನ ಮಗನಾದ 5ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ (1008–15) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನು ಅಷ್ಟೇನೂ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ, ದಕ್ಷಿಣದ ಚೋಳರೂ ಉತ್ತರದ ಪರಮಾರ ಅರಸ ಭೋಜನೂ ಇವನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮುತ್ತಿದರು. ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಇವನು ಬಹಳ ಶ್ರಮಿಸಬೇಕಾಯಿತು.

ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಅನಂತರ 1015ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಇವನ ಸೋದರ ಅಯ್ಯಣ ಕೆಲವು ತಿಂಗಳುಗಳ ಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿ ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತೊರೆದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ವಂಶಾವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ ಉಲ್ಲೇಖವಿಲ್ಲ.

ಅಯ್ಯಣನ ಬಳಿಕ ಇವನ ತಮ್ಮ ಒಂದನೆಯ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ (ಜಯಸಿಂಹ II, 1015–44) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನು ರಾಜ್ಯವಾಳತೊಡಗಿದಂದಿನಿಂದ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ತವಾದ ರಾಜಧಾನಿಯೊಂದನ್ನು ಆರಿಸುವ ಕೆಲಸ ಆರಂಭವಾಯಿತೆನ್ನಬೇಕು. ಈತ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ತರುಣದಲ್ಲೇ ಚಾಳುಕ್ಯ ಚೋಳರ ನಡುವಣ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿ ಮಾನ್ಯಖೇಟ ಶತ್ರುಗಳ ವಶಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿ ಅವರು ಅದನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಿದ್ದರು. ಅನಂತರ ಏತಗಿರಿ ಈಗಿನ ಯಾದಗಿರಿ, ಹೊ(ಪೊ)ಟ್ಟಳಕೆರೆ (ಈಗಿನ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಪಟನ್‍ಚೆರು ಅಥವಾ ಪೊಟ್ಲಚೆರುವು) ಮತ್ತು ಕೊಳ್ಳಿಪಾಕೆ ಹೈದರಾಬಾದಿಗೆ 72 ಕಿಮೀ ಅಂತರದಲ್ಲಿರುವ ಈಗಿನ ಕೊಲನುಪಾಕ–ಇವು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಜಯಸಿಂಹನ ನೆಲೆಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಕಲ್ಯಾಣವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಆರಿಸಿ ಅದನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಳಿಸಿದವನು ಜಯಸಿಂಹನ ಮಗನಾದ ಒಂದನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ.

ಜಯಸಿಂಹ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲ ಮೇರೆಗಳಲ್ಲೂ ಶತ್ರುಗಳು ಯುದ್ಧ ಸನ್ನದ್ಧರಾಗಿದ್ದರು. ಪರಮಾರ ಭೋಜ, ಕಳಚುರಿ ಗಾಂಗೇಯ ದೇವ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣದ ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳ ಇವರು ಕಲೆತು ಕರ್ನಾಟಕದ ಮೇಲೆ ಎರಗಿದರು. ಭೋಜ ಕೊಂಕಣವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಸುಟ್ಟ. ಆದರೆ ಕೂಡಲೇ ಚೇತರಿಕೊಂಡ ಜಯಸಿಂಹ ಭೋಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಅಟ್ಟಿದ. ಕೊಂಕಣವನ್ನು ಪುನಃ ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಸಪ್ತಕೊಂಕಣಾಧೀಶ್ವರರ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಸೂರೆಗೊಂಡ. ಸೇವುಣರ 3ನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಬಳಿಕ ಆತನಿಗೆ ತನ್ನ ಮಗಳಾದ ಅವ್ವಲ್ಲದೇವಿಯನ್ನು ವಿವಾಹ ಮಾಡಿ ಕೊಟ್ಟು ಅವನ ವಿಧೇಯತೆಯನ್ನು ಗಳಿಸಿದ. ರಾಜ್ಯಕ್ಕೊದಗಿದ್ದ ವಿಪತ್ತನ್ನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಕೂಡಲೇ ಹೀಗೆ ಪರಿಹರಿಸಿ ಕೊಂಡ ಜಯಸಿಂಹನಿಗೆ, ಉತ್ತರದ ಅರಸರಿಂದ ಅನಂತರ ಹೆಚ್ಚಿನ ತೊಂದರೆ ಉಂಟಾಗ ಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳ ಮಾತ್ರ ತನ್ನ ಆಕ್ರಮಣ ಮನೋಭಾವವನ್ನು ಬಿಡಲಿಲ್ಲ. ವೆಂಗಿಯ ರಾಜಕೀಯ ಇದಕ್ಕೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಕಾರಣವನ್ನು ಒದಗಿಸಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಚೋಳ ಯುದ್ಧಗಳು ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಲೇ ಇದ್ದುವು. ಈ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಜಯಸಿಂಹನಿಗೆ ಆತನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ಸೇನಾನಿಗಳೂ ಆದ ಕುಂದಮರಸ ಮತ್ತು ವಾವಣರಸ ಬಹಳ ಸಹಾಯ ನೀಡಿದರು. ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಯುದ್ಧನಿರತನಾಗಿದ್ದ ಜಯಸಿಂಹ ಸು. 1044ರಲ್ಲಿ ಮೃತನಾದ.

ಜಯಸಿಂಹನ ಬಳಿಕ ಇವನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಜಯಸಿಂಹನ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ರಾಜಕೀಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಈತ ಆಳಿದ 25 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲವೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ರಣರಂಗವಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿತವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಹಾಗೂ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ಅರಸುಮನೆತನಗಳ ನಡುವೆ ಈ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಹಿರಿಮೆಗಾಗಿ ತೀವ್ರವಾದ ಪೈಪೋಟಿಯುಂಟಾಯಿತು.

ಚೋಳ ರಾಜಾಧಿರಾಜ ಮತ್ತು ಸೋಮೇಶ್ವರ ಇವರ ನಡುವೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ವೆಂಗಿ ಪ್ರದೇಶದ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕಾಗಿ ಐದು ಬಾರಿ ಘರ್ಷಣೆ ಉಂಟಾದವು. ಸು. 1044ರಲ್ಲಿ ದನ್ನಾಡದಲ್ಲಿ (ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಧಾನ್ಯಕಟಕ ಅಥವಾ ಅಮರಾವತಿ) ಪುನಃ ಪುಣ್ಣಾರು ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅನಂತರ 1054ರಲ್ಲಿ ಕೊಪ್ಪಂನಲ್ಲಿ (ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೊಪ್ಪಳ) ಯುದ್ಧಗಳಾದವು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಯುದ್ಧಗಳು ಅನಿರ್ಣಾಯಕವಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಚಾಳುಕ್ಯ ಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ಚೋಳ ಶಾಸನಗಳು ಅವರವರ ಬಲ ಮೇಲುಗೈಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ವರ್ಣಿಸುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಆದರೆ ಈ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಯುವರಾಜ ಜಯಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಚೋಳ ರಾಜಾಧಿರಾಜ ಸತ್ತರೆಂಬ ಅಂಶಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟ. ಚೋಳ ರಾಜಾಧಿರಾಜನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಇಮ್ಮಡಿ ರಾಜೇಂದ್ರ ಹೋರಾಟಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿ ಕೊಲ್ಲಾಪುರದ ವರೆಗೂ ಶತ್ರುಸೇನೆಯನ್ನು ಓಡಿಸಿದ. ಈತ ಅಲ್ಲಿ ಜಯಸ್ತಂಭವೊಂದನ್ನು ನೆಡಿಸಿದನೆಂದು ಹಲವು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಸಂದೇಹಾಸ್ಪದ. ಮುನ್ನುಗ್ಗುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜೇಂದ್ರನನ್ನು ಸೋಮೇಶ್ವರ ತಡೆದು ಅವನನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಓಡಿಸಿದ್ದಾಗ ಅವನು ಕುಮ್ಮಟದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಿದನೆಂದೂ ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳ ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ನೆರವಿಗೆ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಧಾವಿಸಿ ಕುಮ್ಮಟದ ಕೋಟೆಯಂ ನಿಷ್ಕಂಟಕಂ ಮಾಡಿದನೆಂದೂ ಈಚೆಗೆ ದೊರೆತ ಬನ್ನಿಗೊಳದ ಶಾಸನ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ 1059ರಲ್ಲಿ ರಾಜೇಂದ್ರನನ್ನು ಸೋಮೇಶ್ವರ ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಎದುರಿಸಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ಹೀಗೆ ಎರಡೂ ಬಣಗಳ ನಡುವೆ ಹೋರಾಟಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಲೇ ಇದ್ದರೂ ಯಾರಿಗೂ ಖಚಿತವಾದ, ಅಂತಿಮವಾದ ಯಶಸ್ಸು ದೊರಕಲಿಲ್ಲ. ಮುಂದೆ ಒಂದು ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸೋಮೇಶ್ವರ ವೆಂಗಿಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಯಶಸ್ಸನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ (ಸು.1061). ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಚೋಳ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ಪುನಃ ಸೋಮೇಶ್ವರನನ್ನು ಕೂಡಲಸಂಗಮವೆಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಎದುರಿಸಿದ. ವೆಂಗಿಯ ಆಂತರಿಕ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕೆಲವು ಹೊಂದಾಣಿಕೆಗಳು ಮುಂದೆ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ತಡೆದವು. ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಆಳಿಕೆಯ ಅಂತಿಮ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಈ ಘಟನೆಗಳ ವಿವರಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅದುವರೆಗೂ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಹಕ್ಕನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿದ್ದ ಚೋಳರೂ ಆ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಮಾನ್ಯಮಾಡಿದರು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯನ ಮತ್ತು ವೀರರಾಜೇಂದ್ರನ ನಡುವಣ ಬಾಂಧವ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಬದಲಾವಣೆಯುಂಟಾಯಿತು.

ಸೋಮೇಶ್ವರ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಚೋಳರೊಡನೆ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಕಳೆದರೂ 1051ರಲ್ಲಿ ಪರಮಾರ ವಂಶದ ಭೋಜನ ಮೇಲೆ ಎರಗಿ ಧಾರಾನಗರವನ್ನು ಸುಟ್ಟು ಮಾಂಡವದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇನ್ನೊಂದು ಬಾರಿ ಭೋಜ ಇವನ ಮೇಲೇರಿ ಬಂದಾಗ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಅವನನ್ನು ಚಾಳುಕ್ಯ ಮನೆತನದ ಭೀಮ ಮತ್ತು ಕಳಚುರಿ ಕರ್ಣರೊಡಗೂಡಿ ಕದನದಲ್ಲಿ ಎದುರಿಸಿದ. ಈ ಕದನದಲ್ಲಿ ಭೋಜ ಹತನಾದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಒಂದು ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದೊಳಗೆ ದಂಗೆಯ ಸನ್ನಾಹ ನಡೆಸಿದ್ದ ಶಿಲಾಹಾರ ಮನೆತನದ ಕೊಂಕಣದ ಮುಮ್ಮಣಿ ಮತ್ತು ಕರಹಾಡದ ಮಾರಸಿಂಹರನ್ನೂ ಸೇವುಣರ 3ನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮನನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿದ. 1068ರಲ್ಲಿ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಮಡಿದ. ಆಗ ಸಿಂಹಾಸನ

ವೇರಿದವನು ಆತನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿ ಸೋಮೇಶ್ವರ (1068–1076). ಇವನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ ಇವನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿದ ಚೋಳ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಆದರೆ ಅನಂತರ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಪರಮಾರ ಉದಯಾದಿತ್ಯನಿಂದ ಪರಾಜಿತನಾದ. ಇಮ್ಮಡಿ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದಕ್ಷನಾದ ಅರಸನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ಕೊನೆಯ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ವೈರಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಚೋಳರೊಡನೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸಿದ್ದು ಚಾಳುಕ್ಯರ ಆಸಕ್ತಿಯ ಕ್ಷೇತ್ರವಾಗಿದ್ದ ವೆಂಗಿದೇಶ ಚೋಳರ ವಶವಾಗಲು ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟದ್ದು ಮೊದಲಾದ ಘಟನೆಗಳು ನಡೆದವು. ಅಲ್ಲದೆ ಒಂದನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಪ್ರಭಾವಿಯಾಗಿದ್ದ ಇವನ ತಮ್ಮ 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನನ್ನು ಸಂಶಯದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವರಲ್ಲಿ ವಿರಸ ಮೂಡಿತ್ತು.

ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಅಣ್ಣನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನದಿಂದ ಹೊರದೂಡಲು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿದ. ಇವನ ತಮ್ಮ 3ನೆಯ ಜಯಸಿಂಹ ಗೋವೆಯ ಕದಂಬ ಜಯಕೇಶಿ, ಹಾನಗಲ್ಲಿನ ಕದಂಬ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ ಮುಂತಾದವರ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಸೇಮೇಶ್ವರನ ಮೇಲೆ ಜಯಗಳಿಸಿ ತಾನೇ ರಾಜನಾಗಿ ಐವತ್ತು ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚುಕಾಲ (1076–1127) ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ. ಯುವರಾಜ ಪದವಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಮಿತಿಮೀರಿದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಸದಾ ಯುದ್ಧಸನ್ನದ್ಧ ನಾಗಿ, ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲುಗೊಂಡಿದ್ದ ಈತ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಬಳಿಕ ಹೆಚ್ಚು ಶಾಂತಿಯುತ ಜೀವನ ನಡೆಸಿದ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಡೆ ಕುಲೋತ್ತುಂಗನೂ ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನೂ ಸಮಾನ ಶೂರರಾಗಿದ್ದರು. ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಶಕ್ತಿಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಗಳನ್ನೂ ಕುಂದು ಕೊರತೆಗಳನ್ನೂ ಪರಸ್ಪರ ಅರಿತಿದ್ದ ಈ ಅರಸರು ರಾಜಕೀಯ ಹೋರಾಟಗಳನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿ, ಪ್ರಜೆಗಳ ಕ್ಷೇಮಾಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸುವುದು ಹೆಚ್ಚು ಶ್ರೇಯಸ್ಕರವೆಂದು ಭಾವಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆಗ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಸುಭಿಕ್ಷೆ ನೆಲಸಿತ್ತು. ನಾಡು ಸರ್ವತೋ ಮುಖ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಕಂಡಿತು.

ಆದರೂ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಕೆಲವು ಘಟನೆಗಳು ಸಂಭವಿಸಿದುವು. ಇವನ ವಿರುದ್ಧ ಇವನ ಸೋದರನಾದ 3ನೆಯ ಜಯಸಿಂಹ ದಂಗೆ ಎದ್ದ. ಆದರೆ 1082ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ನಿಗ್ರಹಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. ಕರಹಾಡದ ಶಿಲಾಹಾರ ಭೋಜ ಬಹುಶಃ ಸುಮಾರು ಒಂದು ದಶಕಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚುಕಾಲ (1089–1100) ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡು ಹೂಡಿದ್ದು ಕೊನೆಗೆ ಸೋತ. ಅಂತೆಯೇ ಆಳುಪರ, ಹೈವೆಯ ನಾಗವರ್ಮನ ಹಾಗೂ ಗೊಗ್ಗಿಯ ಬಂಡಾಯವನ್ನೂ ಅರಸ ಮುರಿದ. ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಪರಮಾರರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಡೆತ್ತಿ ಉದಯಾದಿತ್ಯನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ (1088) ಆ ವಂಶದ ಜಗದ್ದೇವನಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದ. ಈ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯ ನರ್ಮದಾ ನದಿಯವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತು. ಗೂರ್ಜರ ಸಿಂಧುರಾಜನನ್ನೂ ರತ್ನಪುರದ ಕಳಚುರಿ ಜಾಜವಲ್ಲದೇವನನ್ನೂ ತ್ರಿಪುರಿಯ ಯಶಃಕರ್ಣನನ್ನೂ ಒಮ್ಮೆ ಸೋಲಿಸಿದ. ಆಂಧ್ರದಲ್ಲಿ ವೆಂಗಿಮಂಡಲದ ಭಾಗಗಳೂ ಸು.1118ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ವಶವಾದವು.

ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಆಳಿಕೆಯ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರಿಂದ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಾದ ವಿರೋಧ ಎದುರಾಯಿತು. ಹೊಯ್ಸಳ ಒಂದನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ ಮತ್ತು ಅವನ ತಮ್ಮ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಇವರು ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮಂತರಾದ ಹಾನಗಲ್ಲಿನ ಕದಂಬರನ್ನೂ ಉಚ್ಚಂಗಿಯ ಪಾಂಡ್ಯರನ್ನೂ ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಕೆಣಕಿ ಅವರ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಕುಂದುಂಟುಮಾಡಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಮೊದಮೊದಲು ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಇದನ್ನು ತೃಣೀಕರಿಸಿದನಾದರೂ ಅವರ ಕಿರುಕುಳ ಹೆಚ್ಚಿದಾಗ ಧಾರಾನಗರದಿಂದ ತನ್ನೊಡನೆ ಬಂದಿದ್ದ ಪರಮಾರ ಜಗದೇವನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯವೊಂದನ್ನು ಕಳಿಸಿದ. ಆದರೆ ಆತ ಹೊಯ್ಸಳರಿಂದ ಸೋತ (ಸು.1090). ಪುನಃ 1117–18ರಲ್ಲಿ, ಕಣ್ಣೇಗಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಸೇನಾನಿ ಗಂಗರಾಜ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸೇನೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಈ ಸೋಲಿನಿಂದ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಕ್ರುದ್ಧನಾಗಿ ಪ್ರಚಂಡ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ನುಗ್ಗಿ ಹೊಯ್ಸಳರನ್ನು ಹಲಸೂರು ಮತ್ತು ಹೊಸವೀಡು ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಸೊಕ್ಕು ಇದರಿಂದ ಮುರಿದಂತಾಗಿ ಅವನು ಇನ್ನೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಮಾಂಡಲಿಕನಾಗಿಯೇ ಮುಂದುವರಿಯುವುದರಲ್ಲಿ ತೃಪ್ತಿಪಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ದಿಕ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲೂ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಸಂಹರಿಸಿ ಸಾಮಂತರನ್ನು ಆಜ್ಞಾಧಾರಕರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿ, ಪ್ರಜಾರಂಜಕನಾಗಿ, ಕಲಾಪೋಷಕನಾಗಿ, ಕವಿಗಳಿಗೂ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೂ ಆಶ್ರಯದಾತನಾಗಿ, ಶಿಸ್ತಿನಿಂದ ಸೌಹಾರ್ದದಿಂದ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ 1127ರಲ್ಲಿ ನಿಧನಹೊಂದಿದ.

ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾದವನು ಮುಮ್ಮಡಿ ಸೋಮೇಶ್ವರ (1127–39). ಚಾಳುಕ್ಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇವನ ಕಾಲ ಶಾಂತಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಕಾಲ. ಒಂದು ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಚಾಳುಕ್ಯಬಲ ಇಳಿಮುಖಗೊಳ್ಳಲು ಆರಂಭವಾದುದೂ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿಯೇ ವೆಂಗಿಯ ಬಹುಭಾಗ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕೈಬಿಟ್ಟಿತು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರು ದಿನೇ ದಿನೇ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೂ ಈ ಹಿಂದೆ ಹೊಯ್ಸಳಾಧೀನವಾಗಿದ್ದ ಬನವಾಸಿ ಮತ್ತು ಉಚ್ಚಂಗಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ಸೋಮೇಶ್ವರ ಪುನಃ ಸಾಧಿಸಿಕೊಂಡಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ (ಸು.1136). ಇದೊಂದೇ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಗಮನಾರ್ಹ ರಾಜಕೀಯ ಸಾಧನೆ.

ಮುಂದಿನ ರಾಜ ಮುಮ್ಮಡಿ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಮಗ ಪೆರ್ಮ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ (1139–49). ಅಶಕ್ತ ದೊರೆಯಾದ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸಂಕುಚಿತಗೊಳ್ಳ ಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಕರಾವಳಿ ಭಾಗ ಸ್ವಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪವಾಗಿ ಇವನ ಹತೋಟಿಯಿಂದ ಜಾರಿತು. ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಮತ್ತೆ ದಂಗೆ ಎದ್ದು ಕದಂಬರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಹಾನಗಲ್ಲು ಬಂಕಾಪುರಗಳು ಅವನ ವಶವಾದುದಲ್ಲದೆ ಬನವಾಸಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಅಧಿಪತ್ಯ ಕೆಲಕಾಲ ಅವನದಾಯಿತು. ಆದರೆ 1143ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಬಲ ಸ್ವಲ್ಪ ಚೇತರಿಸಿಕೊಂಡು ಹೊಯ್ಸಳರನ್ನು ಆಕ್ರಮಿತ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಹೊರಗಟ್ಟಿದ್ದರೂ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಹೊಯ್ಸಳರು ಪೆಟ್ಟುಕೊಡುವ ಶಕ್ತಿ ಗಳಿಸದಿದ್ದರೆಂಬುದೇ ತತ್ಕಾಲದ ಸ್ಥಿತಿಯ ಸೂಚಕವಾಗಿದೆ. ಅತ್ತ ಕಳಚುರಿ ಮನೆತನದ ಬಿಜ್ಜಳ ಸಹ ಈ ವೇಳೆಗೆ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಬಳಿಸಲು ಸನ್ನದ್ಧನಾಗುತ್ತಿದ್ದ.

ಇಂಥ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ ಮೃತನಾದಾಗ ಅವನ ಸೋದರ ಮುಮ್ಮಡಿ ತೈಲಪ (1149–62) ರಾಜ್ಯವಾಳತೊಡಗಿದ. ಅಶಕ್ತ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಳಚುರಿ ಬಿಜ್ಜಳ ದಂಗೆ ಎದ್ದ, 1153ರ ವೇಳೆಗೆ ತಾನೇ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂದು ಸಾರಿಕೊಂಡ. ರಾಜ್ಯದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳ ಮೇಲೆ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಅಂಕೆ ತಪ್ಪಿತು. ಶಿಲಾಹಾರರೂ ಕಾಕತೀಯರೂ ಹೊಯ್ಸಳರೂ ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಲಾಭ ಪಡೆದು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳತೊಡಗಿದರು. ತೈಲಪನ ವಿರುದ್ಧ ಕಾಕತೀಯ ರುದ್ರ ಕದನ ಹೂಡಿ ಜಯಗಳಿಸಿದ. ಈ ತೈಲಪನ ಕೊನೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಆಗ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಅಣ್ಣಿಗೇರಿಗೆ ಮತ್ತೆ ಅಲ್ಲಿಂದ ಬನವಾಸಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿಕೊಂಡ. ಆಗ ಬನವಾಸಿ ಹಾಗೂ ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಮಾತ್ರ ಇವನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಇದ್ದವು.

ಸಾಯುವ ಮುನ್ನ ತೈಲಪ ತನ್ನ ಮಗ ತ್ರಿಭುವನಮಲ್ಲ 4ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನನ್ನು ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ್ದನಾದರೂ ಇನ್ನಿಬ್ಬರು ರಾಜಕುಮಾರರಾದ 3ನೆಯ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಭೂಲೋಕಮಲ್ಲರು ಕಲ್ಯಾಣವನ್ನೇ ಬಿಟ್ಟು ಹೊರಗೆ ಹೋಗಬೇಕಾಯಿತು. ಅನಂತಪುರ, ಬಳ್ಳಾರಿ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ನಿಡುಗಲ್ಲಿನ ಚೋಳರು, ಉಚ್ಚಂಗಿಯ ಪಾಂಡ್ಯರು, ಸಾಂತರರು ಇವರಿಗೆ ಆಶ್ರಯವಿತ್ತರು. ಗೋವೆಯ ಕದಂಬರೂ ಇವರಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಳಚುರಿಗಳ ವಶವಾಯಿತು. 20 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಸು.1182ರಲ್ಲಿ ಸೋಮೇಶ್ವರ ತನ್ನ ನಂಬುಗೆಯ ದಂಡನಾಯಕರ ನೆರವಿನಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆದ. ಆದರೆ ಅವನ ಪ್ರಯತ್ನ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಾರ್ಥಕವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಒಂದು ಕಡೆ ಹೊಯ್ಸಳರೂ ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಸೇವುಣರೂ ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಕಾಕತೀಯರೂ ಪ್ರಬಲಿಸಿ ಅವರ ನಡುವಣ ಜಗಳದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯ ಸು. 1189ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕರಗಿಹೋಯಿತು.

ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರದಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿತ್ತು. ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ದಕ್ಷಿಣದ ಕಾವೇರಿಯಿಂದ ನರ್ಮದೆಯ ವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ದಕ್ಷಿಣದ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಪಶ್ಚಿಮದ ಅನಂತಪುರ, ಕಡಪ, ಕರ್ನೂಲು ಮುಂತಾದ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಇವರ ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿ ಇದ್ದುವು. ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಉದ್ಭವಿಸಿದವು. ಅಧಿಕಾರವರ್ಗ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಅರಸನ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಗುರುತರವಾಯಿತು.

ಅರಸನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲವೊಂದಿತ್ತು. ಒಬ್ಬ ಮನೆವೆರ್ಗ್ಗಡೆ, ಇಬ್ಬರು ತಂತ್ರಪಾಲರು, ಒಬ್ಬ ತಂತ್ರದ ಸೇನಬೋವ, ಒಬ್ಬ ಪ್ರಧಾನ ಮತ್ತು ಒಬ್ಬ ಹಡಪದ ಇವರು ಒಂದನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದಲ್ಲಿದ್ದರೆಂದೂ ಪ್ರಧಾನರು ಮತ್ತು ಇತರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೊಡಗೂಡಿ ಖಿಲವಾಗಿದ್ದ ನೀತಿ ನಿಯಮಾವಳಿಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರೆಂದು ಸೂಡಿಯ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ತಂತ್ರದ ಸೇನಬೋವ ಬಹುಶಃ ಆ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ತಂತ್ರಪಾಳರಧಿಷ್ಠಾಯಕ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿ ಸಹ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದ ಒಬ್ಬ ಸದಸ್ಯನಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಮಹಾಪ್ರಧಾನ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದರೂ ಈತ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಒಂದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಈ ಬಿರುದನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ವಿಷಯ ತಿಳಿದಿದೆ. ಈ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರ ಯಾವುದಾಗಿತ್ತು, ಆಡಳಿತದ ಯಾವ ಶಾಖೆಗೆ ಅವರು ಮುಖ್ಯರಾಗಿದ್ದರು ಎಂದು ಹೇಳಲೂ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಅಂತಃಪುರ ವೆರ್ಗ್ಗಡೆ ಎಂಬಾತ ಬಹುಶಃ ರಾಜನ ಅರಮನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಮನೆಯ ಹೆಗ್ಗಡೆ, ಕಡಿತವೆರ್ಗ್ಗಡೆ ಲೆಕ್ಕ ಪತ್ರಗಳ ಅಧಿಕಾರಿ. ಭಂಡಾರಿ, ಹೆಸರೆ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಬೊಕ್ಕಸದ ಅಧಿಕಾರಿ. ವಡ್ಡರಾವುಳದ ಅಧಿಕಾರಿ ಆ ಹೆಸರಿನ ಸುಂಕವನ್ನು ವಸೂಲು ಮಾಡುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಹೊಂದಿದ್ದನೆನ್ನಬಹುದು. ಸೇನಾಧಿಪತಿ, ದಂಡನಾಯಕ, ಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಿ, ಹೆರಿಲಾಳ ಕನ್ನಡ ಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಿ, ಅಧ್ಯಕ್ಷ, ಸರ್ವಾಧ್ಯಕ್ಷ, ಅಂತಃಪುರಾಧ್ಯಕ್ಷ, ಬಾಹತ್ತರ ನಿಯೋಗಾಧಿಪತಿ, ಪಟ್ಟಸಾಹಣಿ, ಪಟ್ಟಸಾಹಣಧಿಷ್ಠಾಯಕ, ಪಸಾಯಿತ, ಶ್ರೀಕರಣ, ಬಾಣಸವೆರ್ಗ್ಗಡೆ, ಚೂಲಾಯ್ತ, ಪಡಿಹಾರ–ಇವು ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಅಧಿಕಾರವರ್ಗಗಳು. ಹಲವಾರು ಸಂದರ್ಭಗ ಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನೇ ಹಲವಾರು ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿರಬಹುದಾಗಿತ್ತು.

ಆಡಳಿತ ಸೌಕರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆ ಮೊದಲಿದ್ದಂತೆಯೇ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳು ಈಗ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿದುವಲ್ಲದೆ ಒಂದೊಂದು ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲೂ ಸಣ್ಣ ಘಟಕಗಳಿದ್ದುವು. ಬನವಾಸಿ 12000, ನೊಳಂಬವಾಡಿ 32000, ಗಂಗವಾಡಿ 96000, ಸಿಂದವಾಡಿ 1000, ಹಲಸಿಗೆ 12000, ಕೊಲ್ಲಿಪಾಕೆ 5000, ಕೊಂಕಣ 900, ಪಾನುಂಗಲ್ಲು 500, ಬೆಳ್ವೊಲ 300, ಪುರಿಗೆರೆ 400,ಸಬ್ಬಿ 30, ಹೈವೆ 50 ಇತ್ಯಾದಿ ಘಟಕಗಳು ಇದ್ದವು. ರಾಜನ ಕೈಕೆಳಗಿನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಕೇಂದ್ರಾಡಳಿತದ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಈ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ನೇರವಾಗಿ ಜವಾಬ್ದಾರರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆನುವಂಶಿಕವಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಸಾಮಂತರೇ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೂ ಬಹುಶಃ ಅವರ ಮೇಲಿನ ಉಸ್ತುವಾರಿಗಾಗಿ ಅರಸ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿ ಅಂಥ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಿಗೆ ನೇಮಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಒಂದು ಪ್ರಾಂತ್ಯದಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸುತ್ತಲೂ ಇದ್ದ. ಯುವರಾಜ ಹಾಗೂ ಅರಸನ ಇತರ ಸಂಬಂಧಿಕರು ಸಹ ಹೀಗೆ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ಗ್ರಾಮ ಆಡಳಿತದ ಅತಿ ಸಣ್ಣ ಘಟಕ. ಇದರ ಆಡಳಿತದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ ಅಲ್ಲಿನ ಮಹಾಜನರದು, ಪ್ರಜೆ ಗೌಡುಗಳದು ಆಗಿತ್ತು. ದೇವಾಲಯಗಳು, ಕೆರೆಗಳು, ಕಾಲುವೆಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸುವ, ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡುವ ಮತ್ತು ರಕ್ಷಿಸುವ ಕೆಲಸಗಳು, ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆ, ಅನ್ನಸತ್ರ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಕೆಲಸಗಳೂ ಗ್ರಾಮೀಣ ಆಡಳಿತ ಕಕ್ಷೆಯೊಳಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದವು. ಅಗ್ರಹಾರ, ಗ್ರಾಮಗಳ ನಿವಾಸಿಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಒಂದು ಸಂಸ್ಥೆ ಮಹಾಜನರದು. ಗ್ರಾಮದ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ, ಜನಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಮಹಾಜನರ ಸಂಖ್ಯೆ ಸಹ ನಿರ್ಧಾರವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಹಾಜನರೆಲ್ಲ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರೇ ಆಗಿದ್ದರೆಂಬ ವಾದವಿದೆಯಾದರೂ ಅನ್ಯವೃತ್ತಿಕಾರರಿಗೂ ಗ್ರಾಮದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯವಿದ್ದಿತು ಎಂಬುದು ತಿಳಿದಿದೆ. ತಂಬುಲಿಂಗ, ತೆಲ್ಲಿಗ, ಮುಮ್ಮರಿದಂಡ ಮೊದಲಾದವರ ವೃತ್ತಿಸಂಘಗಳು (ಶ್ರೇಣಿ) ಇದ್ದುವು. ವರ್ತಕರು ನಕರಗಳೆಂದೊ ಸೆಟ್ಟಿಗಳೆಂದೋ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಗಾವುಂಡ ಗ್ರಾಮದ ಪ್ರಮುಖ ಅಧಿಕಾರಿ, ಈತ ಆನುವಂಶಿಕವಾಗಿ ಈ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದ. ಒಂದೊಂದು ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ಗಾವುಂಡನೇ ಇದ್ದರೂ ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲೂ ಇದ್ದರೆನ್ನಲು ಆಧಾರಗಳಿವೆ. ಗಾವುಂಡನಿಗೆ ನೆರವಾಗಿ ಒಬ್ಬ ಲೆಕ್ಕಿಗ (ಕರಣ) ಅಥವಾ ಸೇನಬೋವ ಇರುತ್ತಿದ್ದ. ಹಲವು ಗ್ರಾಮಗಳು ಕೂಡಿದ ನಾಡಿಗೆ ನಾಳ್ಗಾವುಂಡನೆಂಬಾತ ಅಧಿಕಾರಿ.

ಈ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆಲ್ಲ ನಿಶ್ಚಿತ ತಲುಬನ್ನು ನೀಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕೆ ಬದಲು ಅವರಿಗೆ ಭೂಮಿಯ ವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹಿರಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಒಂದೊಂದು ಗ್ರಾಮವನ್ನೇ ಅದರ ಆದಾಯವನ್ನು ಅವರು ಸ್ವಂತಕ್ಕೆ ಬಳಸಲೆಂದು ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಣಿಯರು, ರಾಜಕುಮಾರರು, ಅರಸನ ಇತರ ಸಂಬಂಧಿಕರು ಸಹ ಇಂಥ ವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಬೀಳವೃತ್ತಿ, ಪತ್ತುಲವೃತ್ತಿ, ಕುಮಾರವೃತ್ತಿ, ಅಣುಗಜೀವಿತ ಮುಂತಾಗಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಪದಗಳು ಇಂಥ ವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಆರ್ಥಿಕ–ಸಾಮಾಜಿಕಸ್ಥಿತಿ: ರಾಜ್ಯ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಬಹಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಹೊಂದಿದ್ದಿತು. ಪ್ರಜೆಗಳು ತೆರಬೇಕಾಗಿದ್ದ ತೆರಿಗೆಗಳು ಬಹುವಿಧವಾಗಿದ್ದುವು. ಪನ್ನಾಯ, ದಸವಂದ, ಕುಳಿಯ ಸುಂಕ, ದವಸಾಯದ ಸುಂಕ, ಭತ್ತಾಯ, ಸದ್ದಾಯ, ಅರುವಣ, ನೀರುಣಿಸುಂಕ, ತಿಪ್ಪೆಸುಂಕ, ಮನ್ನೆವಣ, ತಳಾಜಿ ಗೂಲಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ತೆರಿಗೆಗಳು. ಇವುಗಳು ಬಹುಪಾಲು ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆಸಂಬಂಧಪಟ್ಟವುಗಳು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ತೆರಿಗೆಯ ಲಕ್ಷಣವಾಗಲೀ ಅರ್ಥವಾಗಲೀ ಅನೇಕ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. ರಾಜ್ಯದ ಆದಾಯದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾಲು ಭೂಕಂದಾಯದಿಂದ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ವಾಣಿಜ್ಯ ಮತ್ತು ವೃತ್ತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂಥ ಪೆರ್ಜುಂಕ, ಸಂತೆವಣ, ಮನೆವಣ, (ಮನೆದೆಜೆ), ಕಿಱುದೆಜೆ, ಹೊಸತಿಲುವಣ, ಸೂಲವಾಣಪಣ, ಕನ್ನಡಿವಣ, ವಡ್ಡರಾವುಳ, ದೊಂಬದೆಜೆ, ಘಾಣದೆಜೆ, ನಾವಿದವಾರಿ, ಬಿಲ್ಲೊಡೆ ಮುಂತಾದ ತೆರಿಗೆಗಳೂ ಇದ್ದುವು. ಸಾಮಾಜಿಕ ತೆರಿಗೆಗಳೆನ್ನಬಹುದಾದ ಮದುವೆಯ ಸುಂಕ, ದಂಡಾಯ ಎಂಬುವುಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಹಬ್ಬ, ಮದುವೆ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಗೂ ತೆರಿಗೆ ತೆರಬೇಕಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಇದರಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ದಂಡಾಯ ಶಿಕ್ಷೆಗೊಳಪಟ್ಟ ಸಮಾಜ ಘಾತುಕರಿಂದ ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳೋ, ಕೇಂದ್ರಾಧಿಕಾರಿಗಳೋ ವಸೂಲು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಮೊತ್ತ ಸರ್ಕಾರದ ಒಂದು ಆಯವಾಗಿತ್ತು. ಅತಿಕ್ರಮ ಪ್ರವೇಶಕ್ಕೆ 12 ಗದ್ಯಾಣ, ಆಡಿದ ಮಾತನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಡೆಸದವರಿಗೆ 12 ಪಣ, ಮುರಿದಲ್ಲಿ 12 ಗದ್ಯಾಣ ದಂಡವೆಂದು ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಆಜ್ಞೆಯನ್ನುಲ್ಲಂಘಿಸಿದರೆ 52 ದ್ರಮ್ಮ, ದುರಾಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ 12 ದ್ರಮ್ಮ, ಕತ್ತಿಯನ್ನೆಳೆದರೆ 1000 ದ್ರಮ್ಮ, ಇರಿದರೆ 97 ದ್ರಮ್ಮ ದಂಡ ತೆರಬೇಕೆಂದು ಮತ್ತೊಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಇವುಗಳಿಂದ ಅಂದಿನ ಆಡಳಿತವರ್ಗ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ನೆಲಸಲು ಎಂಥ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ.

ದ್ರಮ್ಮ, ಗದ್ಯಾಣ, ಪಣ, ಪೊನ್, ಸುವರ್ಣ, ಸಾಹಣಿಕಾಟಿ, ಸಲಿಕೆ, ಗುಲಿಕೆ, ಕಾಗಿಣಿ, ಮಾಡ, ವೀಸ, ಪ್ರತಾಪ, ಧರಣ ಮುಂತಾದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಗದ್ಯಾಣದಲ್ಲಿಯೇ ಬಹುಶಃ ಅದರ ತೂಕ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಗನುಸಾರವಾಗಿ ದುಸರ ಗದ್ಯಾಣ, ಕಟಕ ಗದ್ಯಾಣ, ಪೆರ್ಗ್ಗಡೆ ಗದ್ಯಾಣ ಮುಂತಾದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ನಾಣ್ಯಗಳಿದ್ದುವು. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಲು ಕಮ್ಮಟಗಳಿದ್ದುವು. ಲಕ್ಕುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಎರಕಹೊಯ್ಯುತ್ತಿದ್ದ ಬೆಳ್ಳಿಗಮ್ಮಟವಿತ್ತು. ಕುಡತಿನಿಯಲ್ಲಿ ಕಾರ್ತಿಕೇಯದೇವರ ನವಿಲಚ್ಚಿನ ಪೊನ್ನನ್ನು ಎರಕ ಹೊಯ್ಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಣಿಕಾಱ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿ ಇಂಥ ಕಮ್ಮಟದ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ.

ಜನರು ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಕರಭಾರವನ್ನು ಹೊರಬೇಕಾದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾಗಿತ್ತೆನ್ನಬಹುದು. ಅರಸರೂ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ವ್ಯವಸಾಯೋತ್ಪನ್ನ ಹೆಚ್ಚಲು ಬೇಕಾದ ನೀರಾವರಿ ಹಾಗೂ ಇತರ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಾಡುಗಳನ್ನು ಕಡಿದು ಹೆಚ್ಚಿನ ಭೂಮಿಯನ್ನು ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಅಣಿಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆರೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ, ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ತೋಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂಥ ಕೆಲಸವನ್ನು ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಕರ್ತವ್ಯ ವೆಂದೋ ವೈಯಕ್ತಿಕವಾಗಿ ಪುಣ್ಯಪ್ರದ ಕಾರ್ಯವೆಂದೋ ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ಭೂಮಿ ಹೆಚ್ಚು ಫಲವತ್ತಾಗಿ ಉತ್ಪನ್ನ ಹೆಚ್ಚಿತ್ತು.

ಭೂಮಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಒಡೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿದರೆ ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಭೂಮಿ ಗ್ರಾಮಸ್ಥರಿಗೆಲ್ಲ ಒಟ್ಟಾಗಿ ಸೇರಿದ್ದು ಅವಿಭಕ್ತಸ್ವಾಮ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ತಲುಬಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಕೊಡಲಾದ ಭೂಮಿಯ ವೃತ್ತಿ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ದಾನವಾಗಿ ನೀಡಲಾದ ವೃತ್ತಿಗಳು, ನೆತ್ತರುಗೊಡಗೆ ಮುಂತಾದ ವೃತ್ತಿಗಳು ಮಾತ್ರ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸ್ವಾಮ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಆಸ್ತಿಗಳೆಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದು. ಅವರಿಗೆ ಸಹ ಈ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಪರಭಾರೆ ಮಾಡುವ ಹಕ್ಕು ಇದ್ದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಇವು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಭೂಮಿಯ ಯಜಮಾನಿಕೆ ಗ್ರಾಮದ ಮಹಾಜನರಿಗೆ ಸೇರಿತ್ತು. ಮಹಾಜನ ಸಂಸ್ಥೆಗಳೇ ದಾನಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದುವು; ಕರಗಳನ್ನೂ ವಸೂಲು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುವು. ಭೂಮಿಯ ವೈಯಕ್ತಿಕ ವ್ಯವಹಾರಗಳು ಅಪರೂಪ, ಆದರೆ ವೈಯಕ್ತಿಕ ವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಪಡೆದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಹಾಗೂ ಅದರಿಂದ ಬಂದ ಉತ್ಪನ್ನವನ್ನು ರೂಢಿಸಿ ಕೊಂಡು ಶ್ರೀಮಂತರಾಗಿದ್ದರು. ಕೆರೆಗಳನ್ನೂ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸುವ, ಕಾಲುವೆ ತೋಡಿಸುವ, ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಆರ್ಥಿಕ ಶಕ್ತಿ ಅವರಲ್ಲಿತ್ತು. ಎಂತಲೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರಸರಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದವರು ಈ ಕಾಲಮಾನದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

ಹೀಗೆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮಂತವರ್ಗವೊಂದು ಬೆಳೆಯಿತು. ಆರ್ಥಿಕಾಭಿವೃದ್ಧಿಯಾದರೂ ಅದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎಲ್ಲರಲ್ಲಿಯೂ ವಿತರಣೆಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲವೆಂಬುದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ದಲಿತವರ್ಗದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿಯೇ ಇದ್ದಿತಾದುದರಿಂದ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯದವರೆಗೂ ಶಾಂತಿ ನೆಲೆಸಿತ್ತು. ಅನಂತರ ತಲೆಎತ್ತಿದ ವೀರಶೈವ ಕ್ರಾಂತಿ ಒಂದು ವಿಧದಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಅಸಮಾನತೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಎದ್ದ ಕ್ರಾಂತಿಯೂ ಹೌದು. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಬಹುಭಾಗ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದರು. ಅರಸರ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಪಾಲು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಾ ಗಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ಇತರ ಧರ್ಮಾನುಯಾಯಿಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರಕಿತ್ತೆನ್ನಬಹುದು. ವರ್ಣ ಮತ್ತು ಜಾತಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು ಈಗ ಖಚಿತ ರೂಪವನ್ನು ತಾಳಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾದ ಜಾತಿನಿಯಮಗಳು ಆಚರಣೆಗೆ ಬಂದಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನೇಕರು ಕ್ಷತ್ರಿಯರಂತೆ ಯುದ್ಧಕರ್ಮಿಗಳಾಗಿದ್ದು ದಂಡನಾಯಕ, ಸೇನಾಪತಿ ಮುಂತಾದ ಪದವಿಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಇದು ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಮಾನ್ಯವಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಸಂದೇಹಾಸ್ಪದ. ಈ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರದು. ಜನಸಾಮಾನ್ಯರು ಅರಸನಿಂದ ನಿರೀಕ್ಷಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ದುಷ್ಟಶಿಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಶಿಷ್ಟರಕ್ಷಣ. ಅವರಿಗೆ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಸಕ್ತಿ ಇದ್ದಂತೆ ಕಂಡುಬಾರದು.

ದೇವಾಲಯ ಈಗ ಕಿರಿದಾದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಯೂ ಆಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ಅದೊಂದು ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ದೇವಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಒಂದು ಮಠ ಮತ್ತು ಅನ್ನಸತ್ರ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಮಠದಲ್ಲಿ ಓದುತ್ತಿದ್ದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಸತ್ರದಲ್ಲಿ ಊಟೋಪಚಾರದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇತ್ತು. ತಪೋವನ, ಘಟಿಕಾಸ್ಥಾನಗಳು ಶಿಕ್ಷಣ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಾಡಿಯೂರು, ಬಳ್ಳಾರಿಯ ಮೊಡಿಗೆರೆ, ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ನಾಗಾಯಿ, ಬಿಜಾಪುರದ ಕಡಲೆವಾಡ–ಇವು ಇಂಥ ಘಟಕಾಸ್ಥಾನಗಳು. ಇಲ್ಲಿ ಘಟಿಕಾಪ್ರಹಾರಿಗಳು (ಕಾಪಿನ ಘಟಿಯಾರಿ), ಖ್ಯಾತ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ಎಲ್ಲ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ವೇಳಾಪಟ್ಟಿಯಂತೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ನಡೆಯುವಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಹೊಣೆ ಇವರದಾಗಿತ್ತು. ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ತೇರ್ಗಡೆಯಾ ದವರು ಘಟಿಕಾಸಾಹಸಿಗಳೆನಿಸಿ ಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಗ್ರಹಾರಗಳು ವಿದ್ಯಾಸಂಪನ್ನ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ವಾಸಸ್ಥಳಗಳು. ವೇದಾಧ್ಯಾಯಿಗಳೂ ಷಟ್ಕರ್ಮನಿರತರೂ ಆದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಡೆಗಳಿಂದ ಬರಮಾಡಿಕೊಂಡು ಇಂಥ ಅಗ್ರಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ವಸತಿ ಸೌಕರ್ಯವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿ ಅವರಿಂದ ವಿದ್ಯಾಪ್ರಸಾರ ಮಾಡಿಸುವುದು ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದರ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಹಾರಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು.

ಲಲಿತಕಲೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ: ಕಲೆಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ರಾಜಾಶ್ರಯ, ಜನಾಶ್ರಯ ದೊರಕಿತು. ದೇವಾಲಯಗಳು ನೃತ್ಯ ಸಂಗೀತ ಮುಂತಾದ ಕಲೆಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದ್ದವು. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವುಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಅರಸನಾದ ಭೂಲೋಕಮಲ್ಲ ಮುಮ್ಮಡಿ

ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಅಭಿಲಷಿತಾರ್ಥಚಿಂತಾಮಣಿಯ ಕರ್ತೃ. ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಣಿಯರಲ್ಲಿ ಹಲವರು ನೃತ್ಯ, ಸಂಗೀತಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತರಾಗಿದ್ದರು. ನೃತ್ಯ ವಿದ್ಯಾಧರಿ, ಸಂಗೀತ ವಿದ್ಯಾಧರಿಗಳೆನಿಸಿ ಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಚಿತ್ರಕಲೆಗೂ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಲಾಗಿತ್ತೆನ್ನ ಬಹುದಾದರೂ ಅದಕ್ಕೆ ಗುರುತುಗಳು ಉಳಿದಿಲ್ಲ.

ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಉದಾರವಾದ ರಾಜಾಶ್ರಯ ದೊರೆತ ಕಾರಣ ಸಂಸ್ಕೃತ ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳು ಬೆಳಕು ಕಂಡವು. ಇಮ್ಮಡಿ ಜಯಸಿಂಹನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ವಾದಿರಾಜ ಎಂಬ ಜೈನಕವಿ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಚರಿತ, ಪ್ರಮಾಣ ನಿರ್ಣಯ, ಯಶೋಧರ ಚರಿತ ಇತ್ಯಾದಿ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ದಯಪಾಲ ರೂಪಸಿದ್ಧಿ ಎಂಬ ವ್ಯಾಕರಣ ಗ್ರಂಥದ ಕರ್ತೃ. ಬಿಲ್ಹಣನ ವಿಕ್ರಮಾಂಕದೇವಚರಿತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾವ್ಯ. ಈ ಕವಿ ಕಾಶ್ಮೀರವಾಸಿ. ದೇಶಪರ್ಯಟನೆ ಮಾಡುತ್ತ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಬಂದು ಇಲ್ಲಿ ರಾಜಾಶ್ರಯ ಪಡೆದು ವಿದ್ಯಾಪತಿ ಎನಿಸಿಕೊಂಡ. ಚಾರುಪಂಚಾಶಿಕ ವೆಂದು ಹೆಸರಾಂತ ಬಿಲ್ಹಣ ಕಾವ್ಯ ಈತನ ಇನ್ನೊಂದು ಕೃತಿ. ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯಸ್ಮೃತಿಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ರೂಪದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ ಗ್ರಂಥ ಮಿತಾಕ್ಷರಾ. ಇದರ ಕರ್ತೃ ವಿಜ್ಞಾನೇಶ್ವರ. ಕಾನೂನು ನೀತಿ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಗ್ರಂಥವಿದು. ಭೂಲೋಕಮಲ್ಲ ಮುಮ್ಮಡಿ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಮಾನಸೋಲ್ಲಾಸ ಅಥವಾ ಅಭಿಲಷಿತಾರ್ಥಚಿಂತಾಮಣಿಯ ಕರ್ತೃ. ಜಗದಾಚಾರ್ಯ ಪುಸ್ತಕವೆನಿಸಿದ ಇದು ಒಂದು ವಿಶ್ವಕೋಶದಂತಿದೆ. ಈತನದೇ ಇನ್ನೊಂದು ಕೃತಿಯ ಹೆಸರು ವಿಕ್ರಮಾಂಕಾಭ್ಯುದಯ. ವಿಕ್ರಮಾಂಕದೇವಚರಿತವನ್ನೇ ಇದು ಹೋಲುತ್ತದೆಯಾದರೂ ಎರಡರಲ್ಲಿಯೂ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ.

ಕರ್ನಾಟಕ ಕಾದಂಬರಿ ಹಾಗೂ ಛಂದೋಂಬುಧಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ 1ನೆಯ ನಾಗವರ್ಮ ಈ ಕಾಲದವನು. ಅಜಿತತೀರ್ಥಂಕರಪುರಾಣತಿಲಕ ಮತ್ತು ಸಾಹಸಭೀಮ ವಿಜಯಗಳ ಕರ್ತೃವಾದ ಖ್ಯಾತಿವೆತ್ತ ರನ್ನ ಸಹ ಇದೇ ಕಾಲದವನು. ದುರ್ಗಸಿಂಹನಿಂದ ಹೊಗಳಲ್ಪಟ್ಟ ಮಾಳವೀಮಾಧವದ ಕನ್ನವಯ್ಯ, ಮನಸಿಜ, ಚಂದ್ರಭಟ್ಟ, ಗಜಾಂಕುಶ ಹಾಗೂ ಎರಡನೆಯ ನಾಗವರ್ಮ ಹೆಸರಿಸಿದ ವತ್ಸರಾಜ ಚರಿತೆಯನ್ನು ಬರೆದ ನಾಗವರ್ಮ, ಸುಲೋಚನಾಚರಿತದ ನಾಗದೇವ, ಶಂಖವರ್ಮ, ಹರಿಪಾಲ ಮತ್ತು ಕೇಶಿರಾಜ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವ ಹಂಸರಾಜ ಬಹುಶಃ ಈ ಕಾಲದ ಕವಿಗಳು. ಲೋಕೋಪ ಕಾರದ ಕರ್ತೃ ಎರಡನೆಯ ಚಾವುಂಡರಾಯ, ಕರ್ಣಾಟಕ ಪಂಚತಂತ್ರದ ದುರ್ಗಸಿಂಹ, ಕಾವ್ಯಾವಲೋಕನ ಮುಂತಾದ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳ ಮತ್ತು ವರ್ಧಮಾನಪುರಾಣದ ಕರ್ತೃ ಎರಡನೆಯ ನಾಗವರ್ಮ, ಜಾತಕತಿಲಕದ ಶ್ರೀಧರಾಚಾರ್ಯ, ದಿವಾಕರಣಂದಿ, ಸುಕುಮಾರಚರಿತದ ಶಾಂತಿನಾಥ, ಗೋವೈದ್ಯದ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ, ಚಂದ್ರಚೂಡಾಮಣಿ ಶತಕದ ನಾಗವರ್ಮಾಚಾರ್ಯ, ಮಲ್ಲಿನಾಥಪುರಾಣ ಮತ್ತು ರಾಮಚಂದ್ರ ಚರಿತ ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ ನಾಗಚಂದ್ರ, ಧರ್ಮಾಮೃತದ ನಯಸೇನ, ಮೇಘಚಂದ್ರ, ಉದಯಾದಿತ್ಯ ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಮೊದಲ ಕವಯಿತ್ರಿಯಾದ ಕಂತಿ ಮೊದಲಾದ ಕವಿಗಳಿಂದ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು.

ಶಾಸನಗಳು: ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಶಾಸನಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ಮೊದಲು ಆಳಿದ ಅರಸುಮನೆತನಗಳವರ ಶಾಸನಗಳಿಗಿಂತ ಸಂಖ್ಯೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹೆಚ್ಚು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳದೇ ಮೇಲುಗೈ. ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಬಹಳ ಕಡಿಮೆ. ಬಹುತೇಕ ಎಲ್ಲ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳ ಲಿಪಿ ಕನ್ನಡ. ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳು ವಿರಳ, ಆ ಲಿಪಿಯನ್ನು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಅಕ್ಷರಗಳು ಹೆಚ್ಚು ವರ್ತುಲಾಕಾರ ವಾಗಿದ್ದು ಅವುಗಳನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಅವು ಕಿರಿದು. ಶಿಲಾಶಾಸನ ಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯುವ ಮೊದಲು ಕಲ್ಲನ್ನು ನಯಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರ ಆಳಿಕೆಯ ಆರಂಭಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳು ಸರಳವಾದ ಕಿರುಶಾಸನಗಳು. ಆದರೆ ಮೊದಲನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಅವನ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಅರಸರ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿವೆ. ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳ ಭಾಷೆ ಕನ್ನಡವಾದರೂ ಅದು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತದಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತ ವಾದುದು. ದಾನ ಶಾಸನಗಳೇ ಹೆಚ್ಚಿನವಾದರೂ ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಮಡಿದ ವೀರರ, ಆತ್ಮ ಬಲಿಗೈದ ಯೋಧರ, ಸತಿಗಳ, ಸಲ್ಲೇಖನ ವಿಧಿಗಳಿಂದ ಬಾಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದ ಜೈನ ಆಚಾರ್ಯರ ಸ್ಮಾರಕ ಶಾಸನಗಳೂ ಬಹು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಹಲವು ಶಾಸನಗಳು ಸಾಹಿತ್ಯ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನೊಳ ಗೊಂಡಿದೆ.

ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಶ್ಲೋಕಗಳಿಂದ ಆರಂಭವಾಗುವ ಈ ಶಾಸನಗಳು ರಾಜಶಾಸನಗಳಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅರಸನ ಪ್ರಶಸ್ತಿ, ಆತನ ಸಾಹಸಗಳ ವರ್ಣನೆ ಹಾಗೂ ಹಲವಾರು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಅವನ ವಂಶಾವಳಿಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಅನಂತರ ಆತನ ಸಾಮಂತರಿಗೆ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿ ಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿವರಗಳು, ಅವರ ವರ್ಣನೆಗಳು ಇದ್ದು ಆ ಬಳಿಕ ತೇದಿಯ ಉಲ್ಲೇಖ ಬಂದು ಕೊನೆಗೆ ದಾನದ ವಿವರಗಳು ಕೊಡಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತವೆ. ಅರಸನನ್ನು ಸಮಸ್ತ ಭುವನಾಶ್ರಯ ಪೃಥ್ವೀವಲ್ಲಭ ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ ಪರಮೇಶ್ವರ ಪರಮಭಟ್ಟಾರಕ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯ ಕುಳತಿಳಕ ಚಾಳುಕ್ಯಾಭರಣ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳಿಂದ ಸೂಚಿಸಿದ ಅನಂತರ ಅರಸನ ಹೆಸರನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಈ ಅರಸರ ವೈಯಕ್ತಿವೆನ್ನಬಹುದಾದ ಆಹವಮಲ್ಲ, ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ, ತ್ರೈಲೋಕ್ಯಮಲ್ಲ, ಭುವನೈಕಮಲ್ಲ, ತ್ರಿಭುವನಮಲ್ಲ, ಭೂಲೋಕಮಲ್ಲ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳು ಹೆಸರಿನ ಜೊತೆಗೆ ಸೇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತವೆ.

ತೇದಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಗಳು ಲಭಿಸುತ್ತವೆ. ಶಕವರ್ಷವನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅಂಕಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸಿ ಅನಂತರ ಸಂವತ್ಸರದ ಹೆಸರು, ತಿಂಗಳು, ಪಕ್ಷ, ತಿಥಿ ಮತ್ತು ವಾರ, ದಿನಗಳನ್ನು ಕೊಡುತ್ತವೆ. ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ತನ್ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯವಿಕ್ರಮ ಶಕೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿ ದಾಗಿನಿಂದ ಈ ನೂತನ ಶಕೆಯ ಉಲ್ಲೇಖ ಸಹ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳತೊಡಗುತ್ತದೆ. ಮೊದಲಿನ ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕೆಯನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ. ಅನಂತರದ ಮುಮ್ಮಡಿ ಸೋಮೇಶ್ವರ, ಪೆರ್ಮಾಡಿ, ಮುಮ್ಮಡಿ ತೈಲ ಮತ್ತು ನಾಲ್ವಡಿ ಸೋಮೇಶ್ವರರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸುವ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಭೂಲೋಕಮಲ್ಲ ವರ್ಷ, ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ ವರ್ಷ, ತ್ರೈಲೋಕ್ಯಮಲ್ಲದೇವ ವರ್ಷ ಮತ್ತು ತ್ರಿಭುವನಮಲ್ಲಸೋಮೇಶ್ವರದೇವ ವರ್ಷ ಎಂಬ ಈ ವರ್ಷಗಳನ್ನು ನೀಡುವಾಗ ಇವು ಅವರ ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಷಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸ ಬೇಕು. ಚಾಳುಕ್ಯ ವಿಕ್ರಮ ಶಕೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುದು ಕೇವಲ ಒಂದು ಶತಮಾನದಷ್ಟು ಕಾಲ. ಐವತ್ತನೆಯ ವರ್ಷದ ಬಳಿಕ ಇದರ ಉಪಯೋಗ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತ ಹೋಗಿದೆ.

ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದಾನ ನೀಡಿದವರ ಹಾಗೂ ಪಡೆದವರ ವರ್ಣನೆಗಳೂ ಭೌಗೋಳಿಕ ಪ್ರದೇಶಗಳ, ಗ್ರಾಮಗಳ, ಮಹಾಜನರ ವರ್ಣನೆಗಳೂ ಹೆಚ್ಚು ವಿವರಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ.

ಮೊದಲಿನ ಗದ್ಯಶಾಸನಗಳಿಗೆ ಬದಲು ಗದ್ಯ ಪದ್ಯಮಿಶ್ರಿತ ಚಂಪೂ ಶೈಲಿಯ ಹಾಗೂ ಕಾವ್ಯಗುಣಗಳನ್ನು ಪಡೆದ ಶಾಸನಗಳು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು. ಶಾಸನಗಳು ವಿಷಯ ನಿರೂಪಣೆಯ ವಸ್ತುನಿಷ್ಠ ಮಾಧ್ಯಮಗಳಾಗಿ ಉಳಿಯದೆ ಹೆಚ್ಚು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಕಾವ್ಯಗಳಾಗಿವೆ. ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಒಂದೇ ಕಟ್ಟುಪಾಡಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪ್ರತಿಭಾವಂತ ಕವಿಗಳ ಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ. ಅನ್ಯತ್ರ ತಿಳಿದುಬಾರದ ಅನೇಕ ಶಾಸನಕವಿಗಳು ಈ ಶಾಸನಗಳ ಮೂಲಕ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದಾರೆ. ಕಮಳಾದಿತ್ಯ, ಕಂದರ್ಪ, ಕಪ್ಪಣಭಟ್ಟ, ನಾಗಮಯ್ಯ, ನಾಗವಾರ, ಜಿನವರ್ಮ ಪಂಡಿತ, ಕವಿರಾಜವಲ್ಲಭ, ಗೋವಿಂದ, ಮಲ್ಲಿನಾಥ, ಬಸವಣಾಯ್ಯ, ರಾಜವಲ್ಲಭ ಕನ್ನಪಯ್ಯ, ರುದ್ರಭಟ್ಟ, ಹರಿಯಣ್ಣ, ವೈಜನಾಥ, ನಾಗದೇವ, ಕರ್ಪರಸ, ಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಿ ದಾಮರಾಜ, ಮಾಳಪಯ್ಯ, ಮಾಧವಭಟ್ಟ, ನಾಗಾರ್ಜುನ ಪಂಡಿತ, ಮಲ್ಲ, ಚಂದ್ರಭಟ್ಟ, ಶ್ರೀಕಂಠಸೂರಿ, ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಭಟ್ಟ, ಆಚರಾಜ, ಮಲ್ಲಿದೇವ, ಲಕ್ಷ್ಮಣ, ನಾರಣದೇವ, ಚಟ್ಟಪಾರ್ಯ, ಶಾಂತಿನಾಥ, ಮರ್ದಿಮಯ್ಯ, ಭಾಸ್ಕರ, ಮಾಕಣ ಪಂಡಿತ, ಸಾಂತ ಮಹಂತ, ಬಲದೇವ, ಸೋಮೇಶ್ವರಭಟ್ಟ, ರೇಚಣಭಟ್ಟ, ಸರ್ವಜ್ಞ ಪಟ್ಟವರ್ಧನ, ಸೂರಿಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಪಂಡಿತ, ಕಲಿದೇವ ಪಂಡಿತ, ಉದಯ ಕಲ್ಪ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಶಾಸನ ಕವಿಗಳು ಈ ಕಾಲದವರು.

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಭಿನ್ನ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನುಳ್ಳ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ದ್ರಮ್ಮ, ಗದ್ಯಾಣ, ಪೊನ್, ಪಣ, ಸುವರ್ಣ, ಸಾಹಣಿಕಾಟಿ, ಸಲಿಕೆ, ಗುಳಿಕೆ, ಕಾಹಿಣಿ, ಮಾಡ, ವೀಸ, ಅಡ್ಡ, ಪ್ರತಾಪ, ಧರಣ ಮುಂತಾದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ದುಸರ ಗದ್ಯಾಣ, ಕಟಕಗದ್ಯಾಣ, ಪೆರ್ಗ್ಗಡೆ ಗದ್ಯಾಣ ಇವುಗಳ ಮೌಲ್ಯಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಲಕ್ಕುಂಡಿಯಲ್ಲೂ ಸೂಡಿಯಲ್ಲೂ ಬೆಳ್ಳಿಗಮ್ಮಟವಿತ್ತು (ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳ ಕಮ್ಮಟ). (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಗದ್ಯಾಣವೆಂಬುದು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯ. ಗದ್ಯಾಣಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೀತಿಗಳಿದ್ದುವು. ಟಂಕಶಾಲೆಯ ಹೆಸರನ್ನು ಗದ್ಯಾಣದ ಜೊತೆ ಸೇರಿಸುವುದು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಲೊಕ್ಕಿ ಅಥವಾ ಲೊಕ್ಕಿಗುಂಡಿ ಗದ್ಯಾಣವೆಂಬುದು ಲೊಕ್ಕಿಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಟಂಕಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚಾದ ಗದ್ಯಾಣ. ಕಟಕ ಗದ್ಯಾಣ, ಕಟಕ ಪ್ರಿಯ ಗದ್ಯಾಣ, ವರ್ತಕ ಲೊಕ್ಕಿ ಗದ್ಯಾಣ ಮುಂತಾದವುಗಳು ಚಾಳುಕ್ಯರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನವಿಲಚ್ಚಿನ ಪೊನ್, ಲೊಕ್ಕಿ ಪೊನ್ ಮುಂತಾದ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ಖಚಿತ ಸ್ವರೂಪವೇನೆಂಬುದು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಸೂಡಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಒಂದು ಟಂಕಸಾಲೆ ಇತ್ತು. ಕಮ್ಮಟ, ಕಮ್ಮಟದ ಆಣಿ, ಅಚ್ಚು, ಅಚ್ಚಿನ ಮೊಳೆ, ಉಂಡಿಗೆ ಮುಂತಾದ ಪದಗಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಇದರಿಂದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚು ಮಾಡುವ ಕಾರ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಸಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಕರ್ನಾಟಕ, ಆಂಧ್ರ, ತಮಿಳುನಾಡು ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶದ ನೆಲ್ಲೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೋಡೂರು ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಚಾಳುಕ್ಯರ ನಾಣ್ಯರಾಶಿಯೊಂದು ಬಹು ಶ್ರೀಮಂತವಾದುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಹದಿನೈದು ಸಾವಿರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ನಾಣ್ಯಗಳು ಮಡಕೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದವು. ಇದರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಚಾಳುಕ್ಯರ ನಾಣ್ಯಗಳ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕಿವೆ.

ಈ ಕಾಲದ ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮಾತ್ರ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇವು ಮೊಳೆಯಿಂದ ಒತ್ತಿದ ಚಿಹ್ನೆಗಳುಳ್ಳ ಪಂಚ್ ನಾಣ್ಯಗಳು. ದುಂಡನೆಯ ಆಕಾರದ ಈ ನಾಣ್ಯಗಳಿಗೆ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಬರೆಹವುಂಟು. ಹಿಮ್ಮುಖ ಖಾಲಿಯಾಗಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಅಕ್ಷರ, ರಾಜನ ಹೆಸರು, ಸೂರ್ಯ, ಚಂದ್ರ ಆನೆ, ಸಿಂಹ ಮುಂತಾದವು ಮುದ್ರಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ತೆಳುವಾದ ನಾಣ್ಯದ ಮೇಲೆ ಈ ರೀತಿ ಅನೇಕ ಪಂಚ್‌ಗಳು ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿರುವುದರಿಂದ ಇವುಗಳು ಬಟ್ಟಲಾಕಾರದಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ.

ತ್ರೈಲೋಕ್ಯಮಲ್ಲ ಒಂದನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸುಮಾರು ಒಂದಂಗುಲ ವ್ಯಾಸದವು. ಇವುಗಳ ತೂಕ 58ಗ್ರೇನ್‌ಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂಬತ್ತು ಪಂಚ್ ಮುದ್ರಿತ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಐದು ಸಿಂಹ, ಎರಡು ಶ್ರೀ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಅಕ್ಷರ, ಮಿಕ್ಕೆರಡು ತ್ರೇಲೋ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಬರೆಹ. ಇಮ್ಮಡಿ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಭುವನೈಕಮಲ್ಲನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಒಂಬತ್ತು ಪಂಚ್‌ಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಐದು ಸಿಂಹ, ಎರಡು ಶ್ರೀ ಎಂಬ ಅಕ್ಷರ, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಹೂವು, ಅದರ ಮೇಲೆ ಭುವನೈಕ ಎಂಬ ಬರೆಹ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆಯ ಜಯಸಿಂಹನ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸು. 58 ಗ್ರೇನ್ ತೂಗುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ವ್ಯಾಸ 0.6 ರಿಂದ 0.8. ಒಂದು ನಮೂನೆಯ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂಬತ್ತು ಪಂಚ್‌ಗಳಿವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಐದು ಸಿಂಹ, ಎರಡು ಶ್ರೀ ಅಕ್ಷರ, ಜಯ ಮತ್ತು ದೇವ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಬರೆಹಗಳಿವೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಗಳಿವೆ ಬದಲಾಗಿ ಹಂದಿ ಅಥವಾ ಆನೆ ಇರುವುದೂ ಉಂಟು. 2ನೆಯ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲನ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅನೇಕ ನಮೂನೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಕೋಡೂರು ನಾಣ್ಯರಾಶಿಯಲ್ಲಿ 67–69 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದ ನಾಣ್ಯಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಜಗ, ಜಗದೇ ಅಥವಾ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯ ಬರೆಹಗಳು ಪಂಚ್ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ನಾಣ್ಯದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಪುರದ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದರ ಎರಡು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಶ್ರೀ ಎಂಬ ಅಕ್ಷರವಿದೆ. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಸ್ತಿಕ, ಚೌರಿ, ಶಂಖಗಳೂ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ.

ಕೋಡೂರು ನಾಣ್ಯರಾಶಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ನಾಣ್ಯವೊಂದು ಅಯ್ಯಣನಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದೂ ಊಹೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಯಣ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಬರೆಹವಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ದಶವರ್ಮ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿದೆ. ಈ ನಾಣ್ಯ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜಕುಮಾರ ದಶವರ್ಮನದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ರಾಣಿ ಲಕ್ಷ್ಮಾದೇವಿಯದೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇವು ಚಾಳುಕ್ಯ ನಾಣ್ಯಗಳಂತೆಯೇ ಇವೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಹೂವು. ಎರಡು ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಎಂಬ ಅಕ್ಷರ, ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಲಷುಮಾ ಎಂಬ ಬರೆಹ ಮತ್ತು ಶಂಖ ಈ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಭುಜಬಲ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿರುವ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳು ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರದೆಂದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ರಾಜಗಜಕೇಸರಿ ಮತ್ತು ದಾಯಗಜಕೇಸರಿ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಬರೆಹವುಳ್ಳ ನಾಣ್ಯಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಇವು ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮಂತರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಎಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ರಾಮದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಬರಮಭೂಪಾಲನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ನಿಗಲಂಕಮಲ್ಲ ದಂಡಿನಗೋವ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿದೆ. ಇವನು ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮಂತ. ಸಾತಾರಾ ಜಿಲ್ಲೆಯ ವಲ್ಯೆ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಬರೆಹವಿರುವುದರಿಂದ– ಇವು ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮಂತರವೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಹಿಂದಿನ ಅಧ್ಯಯನಗಳು: ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಅಧ್ಯಯನದ ಪ್ರಾಚೀನತೆ ಸು. 140 ವರ್ಷಕ್ಕೂ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಇಷ್ಟೊಂದು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನಿಂದ ಈ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ವಿಭಿನ್ನ ಲೇಖನ, ವರದಿ, ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ, ಸಂಶೋಧನೆ, ಅಧ್ಯಯನದ ಪರಿಕ್ರಮಗಳು ನಿರಂತರವಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಈ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ನೀಡಿದ್ದು, ಅಂಥವರಲ್ಲಿ ಫಿಗಸ್, ನೈಲ್ ಮತ್ತು ಬಿಗ್ಸ್ ಮೊದಲಿಗರಾಗಿ ಕಾಣುವರು (1866). ತದನಂತರದಲ್ಲಿ ಟೇಲರ್ ಮತ್ತು ಜೇಮ್ಸ್ ಫರ್ಗ್ಯೂಸನ್ (1876). ಈ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಚಾಳುಕ್ಯವೆಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಕೊಟ್ಟವರೇ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲು ಫರ್ಗ್ಯೂಸನ್. ಉತ್ತರ ಭಾರತ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕಲೆಯನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ವಿಭಾಗಿಸಿದರು. ಮುಂದೆ ವಾಸ್ತುತಜ್ಞ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ರಿ (1896), ಹೆನ್ರಿ ಕಸಿನ್ಸ್ (1900–26) ಇವರು ಈ ವಿಷಯದ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಮುಖ ಕೊಡುಗೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದರು. ಪಿ.ಕೆ.ಆಚಾರ್ಯ (1918), 1931ರ ಅನಂತರ ಗುಲಾಮ್ ಯಾಜ್ದಾನಿ (1941), ಎಂ.ಎಚ್.ಕೃಷ್ಣ (1928–1947), ಸ್ಟೆಲ್ಲಾ ಕ್ರಾಮರಿಷ್ (1946) ಇವರುಗಳದ್ದು ಅಮೋಘ ಕೊಡುಗೆ. ಈ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಕ್ರಾಮರಿಷ್ ಅವರು ವೇಸರ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಿದರು. ಎಂ.ಎ.ಢಾಕಿ (1946, 1977), ಅ.ಸುಂದರ (1974–2007), ದೇಗಳೂರಕರ್ (1974), ಪಿ.ಕೆ.ಶರ್ಮ, ಸೌಂದರರಾಜನ್, ಸಿ.ಎಸ್.ಪಾಟೀಲ (1992), ಆಡಂ ಹಾರ್ಡಿ (1995), ಎಸ್.ರಾಜಶೇಖರ, ರು.ಮ.ಷಡಕ್ಷರಯ್ಯ (1985–2007), ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಪಾಡಿಗಾರ (1986–2007), ಗೆರಾಲ್ಡ್ ಫಾಕಿಮಾ (2004) ಮುಂತಾದವರ ಕೊಡುಗೆ ಅಮೂಲ್ಯವೆನಿಸಿದೆ. ಎಂ.ಎ.ಢಾಕಿ ಇನ್ನಿತರರ ಸಂಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ಅನೇಕರ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ಸುಮಾರು ಎರಡು ನೂರು ದೇವಾಲಯಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಒಂದೆಡೆ ಬರಲು ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯಗಳ ತಳಪಾಯ, ಶಿಖರದ ಎತ್ತರ, ಅಗಲದ ರಚನೆಯ ವಿಸ್ತಾರದ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುವ ಇತ್ತೀಚಿನ ಕೃತಿ ಗೆರಾಲ್ಡ್ ಫಾಕಿಮಾ ಅವರದು. ಅ.ಸುಂದರ, ಷಡಕ್ಷರಯ್ಯ, ಭಟಸೂರಿ, ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಪಾಡಿಗಾರ, ರಮೇಶ, ಕೆ.ಎಂ.ಸುರೇಶ, ವಾಸುದೇವ ಬಡಿಗೇರ, ಬಿ.ಜಯಮ್ಮ, ಮಹಾದೇವ, ವಾಸುದೇವ, ಉಷಾ ಬೆಂಡೆ, ಸಿ.ಎಸ್.ಹಸಬಿ, ಕೋಟೆ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಮುಂತಾದವರು ಕರ್ನಾಟಕದ ವಿಭಿನ್ನ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಈ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅನೇಕ ಬಿಡಿ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಅಥವಾ ಮಹಾಪ್ರಬಂಧಗಳ ಮೂಲಕ ಹೊರತಂದಿರುವರು.

ಶಿಲೆ: ಈ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಮೂರು ರೀತಿಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ: (1) ಇಟ್ಟಿಗೆ, (2) ಕೆಂಪು ಉಸುಕು ಶಿಲೆ (3) ಕಪ್ಪು ಮಿಶ್ರಿತ ನೀಲಿಛಾಯೆಯ ಡಾಲರೈಟ್ ಅಥವಾ ಕ್ಲೋರೇಟ್ ಶಿಷ್ಟ ಅಥವಾ ಬಿಳಿಯ ಸುಣ್ಣದ ಶಿಲೆ.

ತಳವಿನ್ಯಾಸ: ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅರ್ಧಮಂಟಪ ಅಥವಾ ಅಂತರಾಳ ಅಥವಾ ಸುಕನಾಸಿ, ನವರಂಗ ಅಥವಾ ಸಭಾಮಂಟಪ, ಮಹಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪಗಳು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಕೂಟಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಗರ್ಭಗೃಹವುಳ್ಳದ್ದನ್ನು ಏಕಕೂಟ ಮತ್ತು ಮೂರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳುಳ್ಳದ್ದನ್ನು ತ್ರಿಕೂಟ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳೆಂದು ಹೆಸರಿಸಿದ್ದು ಇವು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಉಳಿದ ಮಾದರಿಯವು ವಿರಳವಾಗಿವೆ. ದ್ವಿಕೂಟ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳನ್ನು ಏಕಸಾಲಿನಲ್ಲಿ (ಮುಧೋಳದ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ) ಅಥವಾ ಎದುರು ಬದುರಾಗಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ (ಲಕ್ಕುಂಡಿ ಕಾಶಿವಿಶ್ವೇಶ್ವರ, ಸವಡಿಯ ನಾರಾಯಣ, ಮಕುಟ ದೇವಾಲಯ). ತ್ರಿಕೂಟ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳನ್ನು ಏಕಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಮೂರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳನ್ನು ಮೂರು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಂದಿಸಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ತಲಾ ಒಂದು ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅರ್ಧಮಂಟಪ ಅಥವಾ ಅಂತರಾಳ ಅಥವಾ ಶುಕನಾಸಿಗಳಿರುತ್ತವೆ. ನಡುವೆ ಏಕ ಸಭಾಮಂಟಪವಿರುತ್ತದೆ. ಎರಡು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳ ನಡುವೆ ಅಂದರೆ ಸಭಾಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗರ್ಭಗೃಹ ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ (ದೇಗಾವಿಯ ಕಮಲನಾರಾಯಣ). ತ್ರಿಕೂಟ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳ ನಡುವೆ ತೆರೆದ ಸಭಾಮಂಟಪವಿರುವ ಮಾದರಿ ವಿರಳವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಒಂದೇ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ (ಅಬ್ಬಲೂರಿನ ಬಸವೇಶ್ವರ) ಚತುಷ್ಕೂಟ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದೆ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ನಾಲ್ಕು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿದ್ದು ತಲಾ ಒಂದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಅಂತರಾಳ ಅಥವಾ ಅರ್ಧಮಂಟಪವಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲಕ್ಕೂ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಭಾಮಂಟಪವಿದೆ (ನೀಲಗುಂದ ಭೀಮೇಶ್ವರ). ಪಂಚಕೂಟ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು, ತಲಾ ಒಂದಕ್ಕೆ ಅಂತರಾಳ, ಸಭಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪಗಳು ನಡುವಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಚೌಕೋನದ ಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ (ಶಿರವಾಳದ ಸಿದ್ಧಲಿಂಗೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲೂರಿನ ಬಸವೇಶ್ವರ). ಮೂಲ ಗರ್ಭಗೃಹ–ಅಂತರಾಳದ ಮುಂದಿನ ಸಭಾಮಂಟಪದ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ತಲಾ ಒಂದು ಕಡೆ ಎರಡೆರಡು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ (ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಮರುಳಸಿದ್ಧ). ಇನ್ನೊಂದು ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಮೂರು ಮತ್ತು ಇವುಗಳ ಮುಂದಿನ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿವೆ (ಹುಂಚದ ಪಂಚಕೂಟ ಬಸದಿ). ಷಟ್‌ಕೂಟ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ವಿರಳವಾದರೂ ಇಲ್ಲಿ ಆರು ಗರ್ಭಗೃಹ–ಅಂತರಾಳದ ಮುಂದಿನ ಸಭಾಮಂಟಪದ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಡುವೆ ಮೂಲ ಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ (ಇಂಗಳ್ಗಿ), ನವಕೂಟ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಕುಕ್ಕನೂರಿನ ನವಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವಿದೆ.

ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಮೂರ್ತಿಯಿರುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಏಕ ಪೀಠದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆ ವಿರಳ (ನಾಗಾವಿ ತ್ರೈಪುರುಷ ಇತ್ಯಾದಿ). ಆಯತಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಅಂತರಾಳ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪದ ವಿನ್ಯಾಸವೂ ಅಪರೂಪ (ಬೇವೂರಿನ ತ್ರೈಪುರುಷ). ಗರ್ಭಗೃಹಗಳ ಒಳ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಿರುವುದು ವಿರಳ (ನಾಗಾವಿ ತ್ರೈಪುರುಷ, ಕುರವತ್ತಿ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಇತ್ಯಾದಿ). ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕು ಅಂತರಾಳ ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳು, ನಡುವೆ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವಿರುವ ಅಪರೂಪದ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸರ್ವತೋಭದ್ರವೆನ್ನುವರು (ಉಣಕಲ್ಲು ಚಂದ್ರಮೌಳೇಶ್ವರ, ಕಾಳಗಿ).

ಬೇವೂರಿನ ರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಆರು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 32 ಸ್ತಂಭಗಳುಳ್ಳ ಸಭಾಮಂಟಪದ ನಡುವೆ 1ಮೀ ಆಳದ ಚೌಕಾದ ಗುಂಡಿಯಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಯಜ್ಞಕುಂಡ ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ನಾಗಾವಿಯ ತ್ರೈಪುರುಷ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ 64 ಕಂಬಗಳುಳ್ಳ ಸಭಾಮಂಟಪದಲ್ಲಿಯೂ ಇಂತಹ ಒಂದು ಗುಂಡಿಯಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ನೆಲದಡಿಯಲ್ಲಿ ತೂಬನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮಾದರಿಯ ಸ್ತಂಭಗಳಿವೆ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಭಾಮಂಟಪ ಆಯತಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ನಾಲ್ಕು ಸಾಲುಳ್ಳ ಸ್ತಂಭಗಳಿವೆ. ನಡುವಿನ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ 12 ಸ್ತಂಭಗಳಿದ್ದರೆ ಹಿಂದಿನ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ತಲಾ ಒಂದರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳಿರುವುದು ವಿರಳ (ತಿಳವಳ್ಳಿಯ ಕಾಂತೇಶ್ವರ). ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರ ತಳಪಾಯ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿ (ಡಂಬಳದ ದೊಡ್ಡ ಬಸವಣ್ಣ), ಅರೆ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರ (ನೀಲಗುಂದದ ನೀಲಕಂಠೇಶ್ವರ, ಮಹೇಶ್ವರ ಮಹಾದೇವ, ಚಟ್ಟರಕಿಯ ದತ್ತಾತ್ರೇಯ, ಬಸವನ ಬಾಗೇವಾಡಿಯ ಬಸವೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ) ದಲಿವೆ. ಬಿಲ್ಲಾಪುರದ ಕೊಪ್ಪೇಶ್ವರದ ಎದುರಿನ ಮಂಟಪ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವುದು ಗಮನೀಯ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳ ಮಹಾ ಮಂಟಪಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ನರೇಗಲ್ಲಿನ ಶಾಂತೇಶ್ವರ

ದೇವಾಲಯದ ಮಹಾಮಂಟಪವು ಸಭಾಮಂಟಪದ ಮುಂದಿದೆ. ಈ ಮಹಾಮಂಟಪದ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ವಿಶಾಲ ಕೋಣೆಗಳಿದ್ದು ತಲಾ ಒಂದಕ್ಕೆ ಎರಡು ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ತಲಾ ಒಂದರಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ 24 ತೀರ್ಥಂಕರರ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪೀಠಗಳಿವೆ.

ಪ್ರವೇಶ: ದೇವಾಲಯಗಳು ಅಥವಾ ಬಸದಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪೂರ್ವ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಮುಖವಾಗಿವೆ. ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರವೇಶಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಒಂದು ಅಥವಾ ಮೂರು ಇರುತ್ತವೆ. ಎರಡು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳು ಕಡಿಮೆ.

ದ್ವಾರ ಬಂಧ: ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ ಮತ್ತು ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮೂರು, ನಾಲ್ಕು, ಐದರಿಂದ ಹನ್ನೊಂದು ಊಧ್ವ ಶಾಖೆಗಳುಳ್ಳ ದ್ವಾರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ದ್ವಾರಶಾಖೆಗಳ ಅಲಂಕರಣೆಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಎರಡು ಕಾಲಘಟ್ಟಗಳಿಗೆ ಸೇರಿವೆ: ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಪರಿವರ್ತನ ಹಂತ; ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಹಂತ. ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ದ್ವಾರ ಶಾಖೆಗಳು ಸರಳವಾಗಿರುತ್ತವೆ ಹಾಗೂ ಲಲಾಟ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲೂ ಹರಿದಿರುತ್ತವೆ. ಪಾದದಲ್ಲಿ ಕುಂಭಗಳು ಅಥವಾ ಗಂಗ–ಯಮುನೆಯರು ಇತ್ಯಾದಿ ಚಿತ್ರ ಪೆಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ಉತ್ತರಾಂಗ ಪಟ್ಟಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಹಂಸಗಳ ಸಾಲಿರುತ್ತದೆ. ಇನ್ನೊಂದರ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣಗಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ಮತ್ತು ಹೆಚ್ಚು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಶಾಖೆಗಳು, ತಲಾ ಒಂದರ ಪದದಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕರನ್ನು ಆಯತಾಕಾರದ ಗೂಡು ಗಳಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ದ್ವಾರಪಾಲಕರ, ಕಾಮ, ರತಿ ಮತ್ತು ಪರಿಚಾರಕರ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳ ಅಲಂಕರಣೆಯಿರುತ್ತವೆ. ದ್ವಾರ ಬಂಧದ ಅಕ್ಕ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಭವ್ಯವಾದ ಎತ್ತರದ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ಒಂದೊಂದು ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹೊಸ್ತಿಲಗಳ ಬುಡದಲ್ಲಿ, ಉತ್ತರಾಂಗದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿರುತ್ತವೆ. ದ್ವಾರ ಪೆಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಶಾಖೆಗಳಿಗೆ ಹೊರ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಲಲಾಟದಲ್ಲಿ ನಡುವೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿಯನ್ನು ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಜೈನ ಬಸದಿಯಾಗಿದ್ದರೆ ಜಿನಬಿಂಬವಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಅರ್ಧಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭ ತೋರಣ ಶಿಲ್ಪಪಟ್ಟಿಕೆಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಪರಂಪರೆಯು ಈ ಪೂರ್ವದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದಿತು.

ಲಲಾಟ: ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಲಲಾಟ ಪಟ್ಟಿಕೆಯ ನಡುವೆ ತೀರ್ಥಂಕರ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆಗಳನ್ನು (ಬಸವ ಕಲ್ಯಾಣದ ಸದಾನಂದ ಮಠದ ಬಾವಿ ಶಿಲ್ಪ), ಸರಸ್ವತಿಯನ್ನು (ಜಲಸಂಗಿಯ ಮಹದೇವ), ನಟರಾಜನನ್ನು ಚತುರ್ಮುಖ ಶಿವನನ್ನು (ಗದುಗಿನ ಸೋಮೇಶ್ವರ), ಯತಿಗಳನ್ನು (ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಮರುಳ ಸಿದ್ದೇಶ್ವರ), ಶಿವಲಿಂಗಗಳಿವೆ (ಕೋಗಳಿಯ ಮಾರುತಿ ಗುಡಿ). ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ಯೋಗಿಗಳ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ನಾಲ್ಕು ಕೈಗಳಿವೆ. ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿದ ಹಿಂದಿನ ಕೈಗಳನ್ನು ಕೈ ಮುಗಿದ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಳಗಿನ ಕೈಗಳನ್ನು ಮೋಹಮುದ್ರೆ ಯಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಉಳಿದ ಮೋಹಿಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕೈಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳು ಮೋಹ ಮುದ್ರೆ ಅಥವಾ ಕೈಮುಗಿದ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿವೆ. ದ್ವಾರಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಪುಷ್ಪಲಂಕಾರ, ಲತಾಸುರುಳಿ, ದಂಪತಿಗಳು, ನೃತ್ಯಗಾರರು, ಸಿಂಹ, ವಾದ್ಯಗಾರರಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಮತ್ತು ಸ್ತಂಭ ಮಾದರಿಗಳು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ (ಗದಗಿನ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ).

ಉತ್ತರಾಂಗ: ಲಲಾಟ ಪಟ್ಟಿಕೆಯ ಮೇಲಿನ ಕಪೋತದ ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಪಟ್ಟಿಕೆಯೆ ಉತ್ತರಾಂಗ. ಈ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮುಖ್ಯ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ ದೇವರ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆರಂಭಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿ ಗಳಾದ ಬ್ರಹ್ಮ, ಮಹೇಶ್ವರ (ನಟರಾಜ) ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣು ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಮಕರತೋರಣಗಳ ನಡುವೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇವರ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ವಾದ್ಯಮೇಳ, ನೃತ್ಯಮೇಳ ಮತ್ತು ವಾಹನಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಶಿವ–ಪಾರ್ವತಿಯರ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಗಣೇಶ ಮತ್ತು ಕಾರ್ತಿಕೆಯರನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ (ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಮರುಳ ಸಿದ್ದೇಶ್ವರ, ನೀಲಗುಂದ ಭೀಮೇಶ್ವರ, ಕಾಳಗಿ ಸಿದ್ದೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ). ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಏಕಾದಶ ರುದ್ರರನ್ನು (ಲಕ್ಕುಂಡಿ ಕಾಶಿವಿಶ್ವೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ), ವೀರಭದ್ರ ಮತ್ತು ಗಣೇಶ್ವರ ನಡುವೆ ಸಪ್ತ ಮಾತೃಕೆಯರನ್ನು (ಹಾವೇರಿ ಸಿದ್ದೇಶ್ವರ, ನಾರಾಯಣಪುರದ ಶಿವ ದೇವಾಲಯ) ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಮೂರು ಶಿಖರಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಈ ಶಿಖರಗಳ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಲಾಗಿರು ತ್ತದೆ. ಈ ಶಿಖರ ಮಾದರಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದ್ರಾವಿಡ, ರೇಖನಾಗರ ಮತ್ತು ಫಾಂಸನದ್ದಾಗಿದೆ.

ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯಗಳಾಗಿದ್ದರೆ ಉತ್ತರಾಂಗದಲ್ಲಿ ನರಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಭೂವರಾಹ ಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಆನೆಗಳನ್ನು ಎದುರು ಬದುರಾಗಿ ನಿಂತಿರುವುದನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ (ಲಕ್ಕುಂಡಿ ಕುಂಭೇಶ್ವರ). ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಯತಿಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಸೂರ್ಯನ ದೇವಾಲಯವಾಗಿದ್ದರೆ ಉತ್ತರಾಂಗದಲ್ಲಿ ಉಷಾ–ಪ್ರತ್ಯುಷಾ ಚಾಮರಧಾರಿಗಳು, ಸೂರ್ಯ, ಪ್ರತ್ಯುಕ್ಷಾರ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿದೆ (ಲಕ್ಕುಂಡಿ ಕಾಶಿ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರ).

ಸ್ತಂಭತೋರಣಗಳು: ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂದಿನ ಅರ್ಧಮಂಟಪದ ತೆರೆದ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲೆ ಮಕರ ಶಿಲ್ಪ ಪಟ್ಟಿಕೆಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಮಕರ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಡುವೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪರಂಪರೆಯು ಈ ಕಾಲದ ಆರಂಭಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ (ಹರೆ ಕಿತ್ತೂರಿನ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ, ಕುರುವತ್ತಿ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ, ಮುದನೂರಿನ ಲಕ್ಷ್ಮಣತೀರ್ಥದ ಹತ್ತಿರ ಇತ್ಯಾದಿ). ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಶಿವನ ಬದಲು ನಟರಾಜನನ್ನು ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸೂರ್ಯನ ದೇವಾಲಯವಾಗಿದ್ದರೆ ಮಕರ ತೋರಣದ ನಡುವೆ ಸೂರ್ಯನನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ (ಲಕ್ಕುಂಡಿಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ, ನಿಡಗುಂದಿಯ ಸೂರ್ಯ ನಾರಾಯಣ).

ಚಂದ್ರಶಿಲಾ: ಚಂದ್ರಶಿಲೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸುಕನಾಸಿಯ ಬಾಗಿಲ ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಹೊಸ್ತಿಲ (ಉಡಂಬರ) ಮುಂದೆ ನೆಲಕ್ಕೆ ಹಾಸಿದ ಉಡುಂಬರ ಅಥವಾ ಭುರಂಗಮ ಅಥವಾ ಚಂದ್ರಶಿಲಾ ಎನ್ನುವರು. ಈ ಚಂದ್ರಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಮಲಗಳ ಅಲಂಕಾರವಿರುತ್ತದೆ. ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾ ಕಾರದ ಉಬ್ಬು ಇದ್ದು ಅಕ್ಕ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಸುರಳಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಸುರಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆ ಮತ್ತು ನವಿಲುಗಳಿವೆ. ಡಂಬಳದ ದೊಡ್ಡ ಬಸಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮುಳಗುಂದದ ಬಸದಿಯ ಚಂದ್ರಶಿಲೆ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿದೆ.

ಕುಬ್ಜಗಣ, ಬಾದಾಮಿ

ಜಾಲಂಧ್ರಗಳು: ಗರ್ಭಗೃಹ ಅಥವಾ ಅಂತರಾಳ (ಸುಕನಾಸಿ) ದ್ವಾರ ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಮತ್ತು ಅರೆ ಗಂಬಗಳ ನಡುವೆ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಕುಸುರಿ ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಜೊತೆ ನಾಗ–ನಾಗಿಣಿಯರದೇ – ಹೆಣೆದು ಗಂಟು ಹಾಕಿಕೊಂಡ ದೇಹ ಭಾಗ, ವಾದ್ಯಗಾರರ, ನರ್ತಕಿಯರು, ಸುರಳಿಗಳು, ಕೀರ್ತಿಮುಖ, ಪುಷ್ಪಲಂಕಾರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿವೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕೀರ್ತಿಮುಖಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಬಳ್ಳಿಗಾವೆಯ ತ್ರಿಪುರಾಂತಕ, ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಮರುಳ ಸಿದ್ದೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ.

ನವರಂಗದ ಗೋಡೆಗಳು (ಒಳಭಾಗ): ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಿದ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ (ನಾಗಿನಿಯ ತ್ರೈಪುರುಷ, ಕುರುವತ್ತಿಯ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಇತ್ಯಾದಿ). ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಅಂತರಾಳದ ಹೊರಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಸಭಾಮಂಟಪದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಿದ್ದು ವಿವಿಧ ದೇವರ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಸಭಾಮಂಟಪದ ಬಲಬದಿಯ ಹಿಂದಿನ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿಯ ದೇವಕೋಷ್ಠದಲ್ಲಿ ಬಹುತೇಕವಾಗಿ ಸಪ್ತ ಮಾತೃಕೆಯರ ಶಿಲ್ಪ ಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉಳಿದ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲಿ ಗಣೇಶ, ಮಹಿಷಾಸುರಮರ್ಧಿನಿ, ಭೈರವ, ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ದ್ವಾರದ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕಥಾನಕ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಅತಿ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಅಬ್ಬಲೂರಿನ ಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ಏಕಾಂತರಾಮಯ್ಯನ ಪವಾಡದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇಂಥ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಿಗೆ ಈ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಭಿತ್ತಿ, ಪ್ರಸ್ತರ ಶಿಖರಗಳಿದ್ದು ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ದೇವಾಲಯ ದಂತಿರುತ್ತವೆ. ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಒಂಬತ್ತು ಅಂಕಣಗಳುಳ್ಳದ್ದು. ನಡುವಿನ ಅಂಕಣದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಎತ್ತರದ ಚಚೌಕ ಅಥವಾ ವರ್ತುಲ ವೇದಿಕೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದರ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಕಂಬವಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಕೇಂದ್ರ ಕಂಬಗಳು ಛತ್ತಿಯನ್ನು ಹೊತ್ತಿರುತ್ತವೆ. ಮೂಲೆ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಂದಿ ಅರೆ ಗಂಬಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಶಿವಲಿಂಗಕ್ಕೆ ಮುಖಮಾಡಿ ನಂದಿಯ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಇಡಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ತಂಬೂರಿನ ದೊಡ್ಡ ಬಸವೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಇತ್ಯಾದಿ.

ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳ ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವೆ ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ತೆರೆದ ಕಕ್ಷಾಸನವಿರುತ್ತದೆ. ಕಕ್ಷಾಸನದ ಒರಗು ಪಟ್ಟಿಕೆಯ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪ ಪೆಟ್ಟಿಕೆಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು/ಎರಡು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಖರ ನಮೂನೆಗಳನ್ನು ಅಥವಾ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಮಿಥುನ, ನರ್ತಕಿ, ಇನ್ನಿತರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ (ಉಮಾಪುರದ ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ). ನವರಂಗದ ಮುಂದೆ ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಮುಖ ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ

ಅನೇಕ ಸ್ತಂಭಗಳ ಮಹಾಮಂಟಪವಿರುತ್ತದೆ. ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರದ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಬಸದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅಣ್ಣಿಗೇರಿಯ ಅಮೃತೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಆದರೆ ಈ ಮಹಾಮಂಟಪಗಳು ತದನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಇಟಗಿಯ ಮಹದೇವ ದೇವಾಲಯದ ಮಹಾಮಂಟಪ (ಸಭಾಮಂಟಪ)ವು ತೆರೆದಿದೆ.

ವಿತಾನ (ಭುವನೇಶ್ವರಿ): ನವರಂಗದ ನಡುವಿನ ಅಂಕಣದ ಛತ್ತಿನ ಭುವನೇಶ್ವರಿಯಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಅಲಂಕರಣ ಸಾಮಾನ್ಯ. ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರನ್ನು ನಡುವಿನ ಇಲ್ಲವೆ ಆಯಾಯ ದಿಕ್ಕಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಟರಾಜನ ಇಲ್ಲವೆ ನರಸಿಂಹನ ಮೂರ್ತಿ ಸುತ್ತಲೂ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣ ಬಳ್ಳಿಗಾವೆಯ ಕೇದಾರೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇನ್ನೊಂದು ರೀತಿಯ ಈ ಛತ್ತು ಗುಮ್ಮಟಾಕಾರದ್ದಾಗಿವೆ. ಈ ಗುಮ್ಮಟಾಕಾರ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಮತ್ತು ಆಳವಾಗಿರುತ್ತದೆ, ಅರಳಿದ ಕಮಲದಂತಿರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಮಧ್ಯದಿಂದ ಇಳಿಬಿದ್ದ ಕೇಸರಿಯಿರುತ್ತದೆ (ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಮರುಳಸಿದ್ದೇಶ್ವರ) ಅಥವಾ ಶಿಲೆಯ ಸರಪಳಿಯನ್ನು ಇಳಿಬಿಟ್ಟ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ (ಹಾನಗಲ್ಲು ತಾರಕೇಶ್ವರ 32 ಸುತ್ತಳೆಯದ್ದು). ಈ ಗುಮ್ಮಟದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಸಮಾನಾಂತರದಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಹೊಂದಿ ವಾಹನ ಸಮೇತ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುತ್ತವೆ (ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಮರುಳಸಿದ್ದೇಶ್ವರ, ಆನವಟ್ಟಿಯ ಕೈಟಬೇಶ್ವರ). ಆದರೆ, ಉಜ್ಜಯನಿಯ ಮರುಳಸಿದ್ದೇಶ್ವರದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗೊಮ್ಮಟ ಭುವನೇಶ್ವರಿಯ ಪಾದ ಹಂತದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ 100ಕ್ಕೂಹೆಚ್ಚು ಚಿಕಣಿ ಯತಿಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಿರುವುದು ಅಪರೂಪವೆನಿಸಿದೆ. ಇಟಗಿಯ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಭುವನೇಶ್ವರಿಯ ವೃತ್ತಪಟ್ಟಿಕೆ ಯಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮಹಾದೇವ ದಂಡನಾಯಕನ ವಂಶಸ್ಥರ ಶಿಲ್ಪ ಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಈ ಭುವನೇಶ್ವರಿಯು ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಇದರ ನಡುವೆ ನಟರಾಜ, ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮ ಇವರ ಕಿರುಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಗ್ರನರಸಿಂಹ (ಲಕ್ಕುಂಡಿ ಚಂದ್ರಮೌಳೇಶ್ವರ) ಜೈನ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿ ವಿತಾನದಲ್ಲಿ 24 ತೀರ್ಥಂಕರರ ಮತ್ತು ಬಸದಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದವರ ಕಿರು ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ (ಸೇಡಂ).

ಕಕ್ಷಾಸನ: ತೆರೆದ ನವರಂಗದ ಅಥವಾ ಸಭಾಮಂಟಪ ಅಥವಾ ಮಹಾಮಂಟಪದ ಸುತ್ತಲೂ ಅಥವಾ ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಕಕ್ಷಾಸನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಕಕ್ಷಾಸನದ ಕಟ್ಟೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಛತ್ತಿಗೆ ಹೊಂದಿಸಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಿರುಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಭದ್ರಕ ಸ್ತಂಭಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕಕ್ಷಾಸನದ ಒರಗು ಪಟ್ಟಿಕೆಯ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮಿಥುನ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಅಥವಾ ಶಿಖರ ಮಾದರಿಗಳ ಸಾಲನ್ನು ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿದೆ (ಲಕ್ಕುಂಡಿ ಬ್ರಹ್ಮಜಿನಾಲಯ, ನಾರಾಯಣಪುರದ ಶಿವದೇವಾಲಯ, ಕಾಳಗಿ ಜೈನಬಸದಿ ಇತ್ಯಾದಿ). ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಪೂರ್ಣಕುಂಭ ಮತ್ತು ದೊಡ್ಡ ಹೂಗಳಿವೆ. ಅಥವಾ ಸಿಂಹಯಾಳಿ, ರಾಮಾಯಣದ, ಸೇತುಬಂಧನ, ಸಮುದ್ರೋಲಂಘನ, ವಾಲಿ–ಸುಗ್ರೀವ ಇತ್ಯಾದಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಇರುತ್ತವೆ.

ಕಂಬಗಳು: ಕಂಬಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದೇವಾಲಯದ ಅರ್ಧಮಂಟಪ, ನವರಂಗ (ಸಭಾಮಂಟಪ), ಮಹಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪಗಳಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಕೋಷ್ಠಸ್ತಂಭ, ಶ್ರೀಕಾರಸ್ತಂಭ ಬಹುಕೋನಾಕಾರ ಸ್ತಂಭ ಮತ್ತು ಸಂಯುಕ್ತ ಸ್ತಂಭಗಳೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಈ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಾಂಡಭಾಗದ ಪಾದಚೌಕಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳ ರಚನೆಯಿವೆ (ಲಕ್ಕುಂಡಿ, ಕಾಶಿವಿಶ್ವೇಶ್ವರ). ಇಲ್ಲಿ ಆನೆ, ಹಂಸ, ಪದ್ಮ ಇತ್ಯಾದಿ ದೇವ–ದೇವತೆಗಳ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಗದಗ, ಲಕ್ಕುಂಡಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಮಾದರಿ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಮಿಶ್ರಕ ಸ್ತಂಭಗಳೆನ್ನುವರು. ಈ ಕಂಬಗಳನ್ನು ತಿರುಗುಣಿಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದು ಇವು ದುಂಡಾಗಿ, ನಯವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಮೆರುಗುಳ್ಳ ಘಂಟಾಕಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ವೃತ್ತ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು, ಕುಂಡಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಕುಂಭ ಮತ್ತು ಫಲಕಗಳಿವೆ (ಡಂಬಳದ ದೊಡ್ಡ ಬಸವೇಶ್ವರ, ಗದಗಿನ ಸರಸ್ವತಿ ಇತ್ಯಾದಿ).

ಮೂರನೆಯ ಮಾದರಿಯ ಕಂಬಗಳು ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಇವು ಬಹುಕೋನಾ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿವೆ (ಗದುಗಿನ ಸರಸ್ವತಿ, ನೀಲಗುಂದ ಭೀಮೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ). ಕೆಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳ ಪಾದ ಭಾಗದ ಚೌಕ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ನಾಸಿಯುಕ್ತ ಪಂಜರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮಾದರಿಯ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಕೋಷ್ಠಕಂಬ ಗಳೆನ್ನುವರು (ಗದುಗಿನ ಸರಸ್ವತಿ ಇತ್ಯಾದಿ). ಈ ಲಕ್ಷಣ ಹೊಯ್ಸಳರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ.ಕಂಬಗಳ ಕಾಂಡದ ಕೆಳಗಿನ ಚೌಕಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕಂಬಗಳು ಉದ್ದವಾಗಿ ಮತ್ತು ನೀಳವಾಗಿವೆ (ನಾರಾಯಣಪುರ ಶಿವದೇವಾಲಯ ಇತ್ಯಾದಿ). ಈ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿನ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂಚಾಚಿದ ಬೋದಿಗೆಯನ್ನಾಧರಿಸಿ ಮದನಿಕೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ (ಕುರುವತ್ತಿ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ, ನಾರಾಯಣಪುರ ಶಿವ ದೇವಾಲಯ ಇತ್ಯಾದಿ). ಈ ಲಕ್ಷಣವೂ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ.

ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕಾಂಡದ ಚೌಕ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲೂ ಕಥಾನಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಪೌರಾಣಿಕ, ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ, ಪಂಚತಂತ್ರ ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕತಾನಕ ಚಿತ್ರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣಗಳು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಕ್ರಿ.ಶ.11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿದೆ. ಜೈನಬಸದಿಗಳಲ್ಲೂ ಶ್ರೀಕಾರ ಸ್ತಂಭಗಳಿವೆ. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಕಂಬಗಳ ಪೀಠಭಾಗದಲ್ಲಿ ದರ್ಪಣ ಸುಂದರಿ, ನರ್ತಕಿ, ತಾಯಿ ಮತ್ತು ಮಗು (ಅಂಬಿಕ), ಕೊಳಲ ನುಡಿಸುವ ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ (ಲಕ್ಕುಂಡಿ ಬ್ರಹ್ಮಜಿನಾಲಯ). ದೇವಾಲಯದ ತಳದಿಂದ ಶಿಖರದ ತುದಿಯ ಕಲಶದವರೆಗೆ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಭಿತ್ತಿ, ಕಪೋತ, ಪ್ರಸ್ತಾರ, ಹಾರ ಮತ್ತು ಸ್ತೂಪಿ ಎಂದು ಶಿಲ್ಪಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅಧಿಷ್ಠಾನ: ಈ ಕಾಲದ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎರಡು ನಮೂನೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. 1. ಎತ್ತರದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ (90ರಿಂದ 1.20 ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರ), 2. ಎತ್ತರದ ಜಗತಿ, ಇದರ ಮೇಲೆ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಹಿಂಚಾಚು ಮತ್ತು ಮುಂಚಾಚುಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಕೆಲವು ತಳ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಏಕಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ಮುಂಚಾಚುತ್ತ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ತಳವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ತ್ರಿರಥ, ಪಂಚರಥ, ಸಪ್ತರಥ ಎಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯ ಭಿತ್ತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತ್ರಿರಥ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಕೆಲವು ಪಂಚರಥ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಹಿಂಚಾಚು–ಮುಂಚಾಚು ಅಧಿಷ್ಠಾನದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ ಮೇಲಿನ ಭಿತ್ತಿ ಹಾರ ಇಲ್ಲವೆ ಶಿಖರದ ತುದಿಯವರೆಗೂ ಏರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರಮೈಯಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಲಕ್ಷಣವು ಅಂತರಾಳ ಮತ್ತು ಸಭಾಮಂಡಪದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ–ಹಾರದಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಮಡಿಕೆಗಳನ್ನು ಉಪಾನ, ಜಗತಿ, ಕಂಪ, ಕಂಠ, ಕಪೋತ ಜಟ್ಟಿ ಎಂದು ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಈ ಹೆಸರುಗಳ ಬದಲಿಗೆ ಖುರಕ, ಪದ್ಮ, ಅಂತರೀತ, ತ್ರಿಪಟ್ಟಕುಮುದ, ವಲ್ಲಿ, ಕುಂಭ, ಕಪೋತ ಮತ್ತು ವೇದಿಗಳಿಂದ ಇನ್ನೂ ನಿಖರವಾದ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಯುವುದು. ದೇವಾಲಯದ ಶಿಖರದ ನಮೂನೆಯನ್ನು ಈಗ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಪಟ್ಟಿಕೆ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದು.

ಈ ಕಾಲದ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳನ್ನು ಎರಡು ಕಾಲಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಾಗಿಸಬಹುದು. ಒಂದು ಆರಂಭಿಕಹಂತ (ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ–ಕಲ್ಯಾಣಚಾಳುಕ್ಯರ ಪರಿವರ್ತನ ಹಂತ) ಮೊದಲ ಹಂತದ ಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತನ್ನು ನೀಡಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕಿರುಶಿಲ್ಪಗಳು ಮೊದಲು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ನಂತರ ಪುಷ್ಪ ಅಲಂಕರಣವಿರುತ್ತವೆ. ಹಾಗೂ ಜಗತಿಯಿರುವುದು ವಿರಳ. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಣೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಖುರಕದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪಲತಾ ಸುರಳಿ (ಚೌಡದಾನಪುರದ ಮುಕ್ತೇಶ್ವರ), ಪದ್ಮ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭ ಶಿಖರಗಳು ಅಥವಾ ನಾಸಿ, ಕಿರು ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುತ್ತವೆ (ನಾರಾಯಣಪುರದ ಶಿವ, ಕಾಳಗಿಯ ರೇವಣಸಿದ್ದೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ), ಕಪೋತ ಬುಡದ ದಂತಪಂಕ್ತಿ ಅಥವಾ ಮಕರ ಪಂಕ್ತಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಳ, ಕೀರ್ತ ಮುಖ, ದೇವ–ದೇವತೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಶಿಲ್ಪಲಾಂಕಾರಗಳು ಒಳಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ (ಮಾಗಳದ ವೇಣುಗೋಪಾಲ, ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರ ಶಂಖ ಬಸದಿ, ಇತ್ಯಾದಿ). ಖುರಕ, ಪದ್ಮ ಪತ್ರ, ಅಂತರೀತ, ಕುಮುದ ಮತ್ತು ಗಜತರ, ಅಶ್ವತರ ಮತ್ತು ಯಾಳಿಯಂಥ ಒಳಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ (ಗದಗಿನ ಸೋಮೇಶ್ವರ, ಡಂಬಳದ ದೊಡ್ಡ ಬಸಪ್ಪ ಇತ್ಯಾದಿ). ಈ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹೋದಂತೆ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಸರಿಯುತ್ತ ಹೋದರೆ ಈ ರೀತಿಯ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಔತ್ತರೇಯ (ನಾಗರ) ಮಾದರಿ ಎನ್ನುವರು (ನಾರಾಯಣಪುರ ಶಿವ, ಕಾಳಗಿ ಸಿದ್ದೇಶ್ವರ, ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ, ಲಕ್ಕುಂಡಿ ಕಾಶಿ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರ, ಇತ್ಯಾದಿ). ಈ ಮಾದರಿಯ ಹೆಚ್ಚಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಬಿಜಾಪುರ, ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ಬೆಳಗಾಂವಿ, ಬೀದರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಗಜಪೀಠದ ಲಕ್ಷಣ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ವಿರಳ. ಇದರ ಉಗಮ ಗುಜರಾತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಬುಡದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರದ ಜಗತಿಗಳಿವೆ (ಲಕ್ಕುಂಡಿಯ ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರ ಜೈನ ಬಸದಿ). ಜಗತಿಯನ್ನು ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ ಅಪರೂಪದ ನಿದರ್ಶನ ಕಾಳಗಿಯ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನರಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಭಿತ್ತಿ: ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗುಡಿ ಮತ್ತು ಸಭಾಮಂಟಪದ ಗೋಡೆಗಳ ಮಧ್ಯದ ಹೊರ ಮೈಯಲ್ಲಿ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಿರಬಹುದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಭಾಗವನ್ನು ಭದ್ರ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಎಡ–ಬಲ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭ, ಸ್ತಂಭಪಂಜರ ಮತ್ತು ಕೋಷ್ಠ ಪಂಜರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಮುಂಚಾಚುತಳ ಕೋನಗಳಲ್ಲಿ ಕುಡ್ಯ ಸ್ತಂಭಗಳಿವೆ. ಸಲಿಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಹಿಂಚಾಚುವಿನಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭ ಪಂಜರಗಳಿವೆ. ಮೇಲೆ ಲವನ ಮಾದರಿಯ ಶಿಖರ ಪ್ರತಿಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಕೆಲವೆಡೆ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಥಾನಕ ಉಬ್ಬ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ (ಲಕ್ಕುಂಡಿಯ ಕಾಶೀವಿಶ್ವೇರ). ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರ ಭಿತ್ತಿಯ ಮೂರು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ.

ಈ ಕಾಲದ ಈ ರೀತಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗೋಡೆಗಳು ನಾಲ್ಕು ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿವೆ: ಸರಳ ಮಾದರಿ, ಹಿಂಚಾಚು ಮುಂಚಾಚುಗಳ ಮಾದರಿ, ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರ ಮಾದರಿ ಮತ್ತು ಅರೆನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರ ಮಾದರಿ. ಈ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಎರಡು ಕಾಲಮಾನಗಳ ಹಂತಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು: ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ–ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಪರಿವರ್ತನೆಯ ಹಂತ, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಹಂತ. ಹಾಗೆಯೇ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ತ್ರಿರಥ, ಪಂಚರಥ ಮತ್ತು ಷಟ್ ರಥದಲ್ಲಿಯೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಸಭಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹ ಭಿತ್ತಿ

ತುದಿಯ ಕಪೋತದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ಹಂಸ ಪಕ್ಷಿಗಳ ಸಾಲಿದೆ. ಕೆಲ ಭಿತ್ತಿಗಳು ಸರಳವಾಗಿವೆ ಯಾವ ಸ್ತಂಭಗಳಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರ ಭಿತ್ತಿಯ ಮೂರು ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಖರವುಳ್ಳ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದರಲ್ಲಿ ಸರಳ ಭಿತ್ತಿಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡ ಕಿರುಪಟ್ಟಿಕೆಯಿರುತ್ತದೆ. ತಂಬೂರಿನ ಬಸವೇಶ್ವರ, ಕುಪಟೂರಿನ ರಾಮೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಆಳವಾದ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳ ಬದಲು ಕೇವಲ ಪಂಜರದಂತಹ ಎತ್ತರದ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಭವ್ಯವಾದ ಶಿಖರವಿರುತ್ತದೆ. ಇಕ್ಕೆಲಗಳ ಹಿಂಚಾಚುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭ ಶಿಖರಗಳಿವೆ. ಈ ಶಿಖರಗಳು ದ್ರಾವಿಡ, ನಾಗರ, ರೇಖನಾಗರ, ಶಾಲ ಮತ್ತು ಫಾಂಸನ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಇಂಥಹ ಕೆಲವು ನಮೂನೆಗಳಿರುವುದನ್ನು ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೊಣ್ಣರಿನ ಬಸದಿ, ಕೋಟುಮಚಿಗಿಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ, ಕುಕ್ಕನೂರಿನ ನವಲಿಂಗೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಕೆಲವೆಡೆ ಸ್ತಂಭ ಶಿಖರಗಳ ಮೇಲೆ ಉದ್ದವಾದ ಮಕರ ತೋರಣದ ಅಲಂಕರಣವಿದೆ. ಮೇಲ್ಗಡೆ ಕೀರ್ತಿ ಮುಖಗಳಿವೆ (ಲಕ್ಕುಂಡಿ ನಾಗನಾಥ). ಕೆಲವೆಡೆ ಕಥಾನಕ ಅಥವಾ ಪೌರಾಣಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿದೆ (ಲಕ್ಕುಂಡಿ, ಗದಗ, ಚೌಡದಾಪುರ).

ಮೂರನೆಯ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಹಿಂಚಾಚು–ಮುಂಚಾಚುಗಳು ಸರಳವಾಗಿವೆ. ಮುಂಚಾಚುಗಳ ಅಂಚುಗಳಲ್ಲಿ ಕಿರು ಪೆಟ್ಟಿಕೆಗಳಿವೆ. ಮುಂಚಾಚು ಹೆಚ್ಚು ಅಗಲವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅನಂತರ ಅಡ್ಡ ಪೆಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಏಕಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಸುತ್ತುವರಿದಿವೆ. ಆದರೆ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರ ಭಿತ್ತಿಯ ಮೂರು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರು ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳು ಕಿರು ದೇವಾಲಯದಷ್ಟು ಎತ್ತರವಿದೆ. ಈ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳ ಮುಂಚಾಚು (ಭದ್ರಭಾಗ)ದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಇಕ್ಕೆಲ ಭಾಗದ ಮುಂಚಾಚು ಹಿಂಚಾಚುಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾನು ದೇವತೆಗಳು, ಆಲಸ ಕನ್ಯೆಯರು, ಅಪ್ಸರೆಯರು ಇತ್ಯಾದಿ ಪೀಠವುಳ್ಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಈ ಮಾದರಿಯು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಔತ್ತರೇಯ ಅಥವಾ ಶೇಖರಿ ಮಾದರಿಯ ಸೂಚನೆಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿವೆ (ನಾರಾಯಣ ಶಿವದೇವಾಲಯ). ಆದರೆ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಅರೆಗಂಬಗಳು ಅಗಲವಾಗಿದೆ. ಮುಂಚಾಚು ಹಿಂಚಾಚು ಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪಂಜರ, ಕೋಷ್ಠಪಂಜರ, ಸ್ತಂಭ ಶಿಖರಗಳಿವೆ (ಕುರುವತ್ತಿಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ, ಕುಬಟೂರು ಇತ್ಯಾದಿ). ಕೆಲವೆಡೆ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸರಳ ಹಿಂಚಾಚು–ಮುಂಚಾಚುಗಳಿದ್ದು ದೇವಕೋಷ್ಠದ ಬದಲು ಕೇವಲ ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲೆ ಶಿಖರಗಳಿವೆ. ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಖರವುಳ್ಳ ಅರೆಗಂಬಗಳು ದಪ್ಪವಿದೆ (ಶಿರೂರಿನ ಸಿದ್ದೇಶ್ವರ). ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಭಿತ್ತಿಯ ಪಂಜರದ ನಡುವೆ ಆನೆಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ (ಮುಳಗುಂದದ ಜೈನ ಬಸದಿ). ಕೆಲವೆಡೆ ಸರಳ ಭಿತ್ತಿಯ ಅರೆಗಂಬ ಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾಂತರ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿದ್ದು ನಡುವಿನ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಲತೆಯಿದೆ (ಮುತ್ತಿಗಿಯ ವಿಠಲ ಇತ್ಯಾದಿ).

ಶಿಲ್ಪಗಳ ವೈವಿಧ್ಯತೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವೆಡೆ ಕಾಳಾಮುಖ ಪರಂಪರೆ, ಜೈನ ಪೌರಾಣಿಕ ಅಂಶಗಳು ಇದ್ದರೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಭಕ್ತರು ಇತ್ಯಾದಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ನೀಲಗುಂದದ ನೀಲಕಂಠೇಶ್ವರ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಿದ ಅನೇಕ ದೇವ–ದೇವತೆಗಳಲ್ಲದೆ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಕೋಲು ಮತ್ತು ಗಿಣಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದ, ಕೋಟನ್ನು ಧರಿಸಿದ ಗಡ್ಡಧಾರಿಯ ಶಿಲ್ಪವಿರುತ್ತದೆ. ಸಭಾಮಂಟಪದ ಭಿತ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳಿವೆ (ಕಾಳಗಿ ಬಸದಿ, ಮೊಗಳ ವೇಣುಗೋಪಾಲ). ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲಂಚಿನಲ್ಲಿ ಕಪೋತವೆಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಭಿತ್ತಿಯಿಂದ ಮುಂಚಾಚಿದ ಮಾಡು ಇರುತ್ತದೆ. ಒಳಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕಪೋತ ಪಕ್ಷಿಗಳ ಸಾಲು ಇರುತ್ತದೆ. ಮಾಡಿನ ಮೇಲೆ ಅಂಚಿ ನುದ್ದಕ್ಕೂ ಶಾಲಾ–ಕೂಟ–ಸಲಿಲಾಂತರಗಳ ಕಟಾಂಜನವಿರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಹಾರ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕಪೋತ ಹಾರದ ನಡುವೆ ಅಡ್ಡ ಫಲಕವಿರುತ್ತದೆ.

ಶಿಖರ: ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆರಿಸಿ ಕಟ್ಟಿದ ರಚನೆಗಳು ವಿವಿಧ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳು ದ್ರಾವಿಡ, ನಾಗರ, ವೇಸರ, ಫಾಂಸನ, ಭೂಮಿಜ, ರೇಖಾನಾಗರ ಮಾದರಿಗಳಾಗಿವೆ. ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲೆ ಸುತ್ತಲೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಕಿರುದಾಗುತ್ತ ಹೋಗುವ ಗರ್ಭಗುಡಿ ಮಾದರಿಯ ಅಂತಸ್ತುಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ರೀತಿಯ ಎರಡು ಮೂರು ತಳಗಳು (ಮಹಡಿಗಳು) ಇರುತ್ತವೆ. ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪಿ ಇಲ್ಲವೆ ಶಿಖರವೆಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಘಂಟಾಕೃತಿಯ ಚೌಕೋನ ಇಲ್ಲವೆ ಅಷ್ಟಕೋನ ಇಲ್ಲವೆ ವೃತ್ತಾಕೃತಿಯಿರುತ್ತದೆ. ಸಲಿಲಾಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿರುತ್ತವೆ (ಕಪಿಗಳು–ಹಂಸಗಳು). ಇನ್ನುಳಿದ ಮಹಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಮುಂದುವರಿದಿರುತ್ತವೆ. ಅಂತಸ್ತುಗಳ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಿಳಿಮೂಗಿನಂಥ ಸುಕನಾಸಿಯೆಂಬ ಗೂಡಿನ ಅಲಂಕರಣೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ ದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ದೇವರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪವಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಮಾದರಿ ಶಿಖರವು ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ಕೆಲವು ಭೂಮಿಜ ಶೈಲಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಒಳಗೊಂಡಿರು ತ್ತವೆ (ಲಕ್ಕುಂಡಿ ಕಾಶಿವಿಶ್ವೇಶ್ವರ ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯ ಇತ್ಯಾದಿ). ಇದರ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಮತ್ತೊಂದು ಗರ್ಭಗೃಹ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದು ಕೇವಲ ಜೈನ ಬಸದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ (ಲಕ್ಕುಂಡಿಯ ಬ್ರಹ್ಮ ಜಿನಾಲಯ). ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರದ ಬಸದಿಯ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಮತ್ತೊಂದು ಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ. (ಆರ್.ಎಂ.ಎಸ್.)

ಇತರ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶಾಖೆಗಳು: ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡು, ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾದಾಗ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ತೆರೆಯ ಮರೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಆಗ ಈ ಮನೆತನದ ಹಲವಾರು ಶಾಖೆಗಳು, ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಡೆ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ತಮ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡವು. ವೆಂಗಿಯ ಚಾಳುಕ್ಯ, ವೇಮುಲವಾಡ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಗುಜರಾತಿನ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಂಶಗಳು ಸಹ ಈ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ನೇರವಾಗಿ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವು. ಕನಾಟಕದ ಹೊರಗೆ ಆಳಿದ ಚಾಳುಕ್ಯವಂಶದ ಶಾಖೆಗಳು ಅಲ್ಲದೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೆಲವು ಚಾಳುಕ್ಯ ಶಾಖೆಗಳು, ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಶಾಸನಗಳ ಮೂಲಕ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದಾರೆ.

ಚಾಳುಕ್ಯ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪರಹಿತರಾಜನೆಂಬಾತ ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೋಟೂರು ಗ್ರಾಮದ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಶಾಸನದ ಕಾಲ ಸು. 9ನೆಯ ಶತಮಾನ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಪ್ರಭೂತವರ್ಷನ 812ರ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯಾನ್ವಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ವಿಮಲಾದಿತ್ಯನೆಂಬಾತ ಹೆಸರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಈತನ ತಂದೆ ರಾಜನ್ ಎಂದು ಬಿರುದಾಂಕಿತನಾದ ಯಶೋವರ್ಮ; ತಾತ ಬಲವರ್ಮ ನರೇಂದ್ರ. ಗಂಗಮಂಡಲದ ಅಧಿರಾಜನೆನಿಸಿದ ಚಾಕಿರಾಜ ಈತನ ಸೋದರಮಾವ. ಈತ ಕುಣುಂಗಿಲ ದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನ 951ರ ಹಿರೇಕೋಗಿಲೂರಿನ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಅರಸನ ಮಾಂಡಲಿಕನಾಗಿ ಕದಂಬಳಿಗೆ 1000 ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜಾದಿತ್ಯನ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಅದು ಹೀಗಿದೆ: ಮೊದಲನೆಯ ರಾಜಾದಿತ್ಯನು ಕಾಕಲವರ್ಷನ ಮಗಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದನೆಂದಿದೆ. ಈತ ಮೇಡೂರಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮುಮ್ಮಡಿ ಗೋವಿಂದನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತನಾದ ಪರಮೇಶ್ವರನಿಯೋಗಿ ನನ್ನಿಚಳುಕಿ ಎನಿಸಿಕೊಂಡ ರಾಜಾದಿತ್ಯನಾಗಿರಬಹುದು. ಹೀರೇಕೋಗಿ ಲೂರಿನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇಮ್ಮಡಿ ರಾಜಾದಿತ್ಯನನ್ನು ನನ್ನಿಕೆ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮೂಲವನ್ನು ಕುರಿತು ಒಂದು ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥೆ ಹೇಳಿದೆ. ದ್ರೋಣನ ಮಗನಾದ ಅಶ್ವತ್ಥಾಮ ಸಂಧ್ಯಾಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮಂತ್ರಪೂತವಾದ ಗಂಗಾಜಲವನ್ನು ಬೊಗಸೆಯಿಂದ ಚೆಲ್ಲಿದಾಗ ಚಳುಕಿ ಎಂಬ ವೀರಹುಟ್ಟಿದನೆಂದೂ ಅವನು ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಹೊಡೆದೋಡಿಸಬಲ್ಲವನಾದ ಕಾರಣ (ಚಾಳಯತಿ)ಅವನಿಗೆ ಆ ಹೆಸರು ಬಂತೆಂದೂ ಹೇಳಿದೆ. ಈ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನದ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ವರಾಹದ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ವರುಣ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಮಹಾಸಾಮಂತ ನರಸಿಂಹನನ್ನು ಚಾಳುಕ್ಯ ವಂಶಲಲಾಮನೆಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಈತನ ಪತ್ನಿ ಗಾವಿಲಬ್ಬರಸಿ. ಇದೇ ಗ್ರಾಮದ ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯಾನ್ವಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಗೊಗ್ಗಿ ಎಂಬಾತನ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬೇವಿನಹಳ್ಳಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸರ್ವಜ್ಞನೆಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಪಂದಿಗನ ವಂಶಾವಳಿ ಈ ರೀತಿ ಇದೆ:

ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ನೃಪ
│
ಪಿಳ್ಳಿಮಯ್ಯ
├── ಕೀರ್ತಿಯುತ
└── ಕಲಿ ಕೊಂಕಣದೇವ
    ├── ರೇವಣ
    │   ರಾಜಭೂಭುಜ
    │   ಚಿಕ್ಕಯಣ್ಣ
    │   ಗೊಗ್ಗಿ
    │   ಶೂದ್ರಕಾಂಕ
    └── ಪಂದಿಗ (ಪತ್ನಿ: ಜಕ್ಕಿ ಸುಂದರಿ)

ಇದೇ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಇನ್ನೂ 3–4 ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪಂದಿಗನ ಹೆಸರು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ.

(ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಚಿಚಲಿ: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಖರ್ಗಾಂವ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಖಸ್ರವಾಡ ತಾಲ್ಲೂಕಿ ನಲ್ಲಿರುವ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ವಸತಿ ನೆಲೆ. ನರ್ಮದಾ ನದಿ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪುರಾತನ ದಿಬ್ಬಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ದಿಬ್ಬ ಕುದುರೆ ಗೊರಸಿನ ಆಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು 100×90 ಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ದಿಬ್ಬ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ 60ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದು 40×30 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆ

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ 1996–97ರಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. 1998–2000ದರ ನಡುವೆ ಎಸ್.ಕೆ.ಮಿತ್ರ ಅವರ ತಂಡ ಮುಖ್ಯ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಅಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಅನುಕ್ರಮ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿತು.

ಒಂದನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ನೆಲೆಯೂರಿದವರು ಅಹಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯವರು. ಇವರ ಮನೆಗಳು 50–70 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದವಾಗಿದ್ದು ನೆಲವೂ ಮಣ್ಣಿನದೇ ಆಗಿವೆ. ಮನೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಸರಾಸರಿ 55–60ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಯ ಪ್ರಾಕಾರವಿತ್ತು, ಸರಾಸರಿ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ಮಣ್ಣಿನ ಕಂಬಗಳನ್ನು ನೆಡಲಾಗಿತ್ತು. ಅಹಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಅವಶೇಷ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಇದೇ ಮೊದಲು. ಪ್ರಾಕಾರದೊಳಗೆ ವೃತ್ತ ಹಾಗೂ ಅಂಡಾಕಾರದ ಸಣ್ಣ ಗುಡಿಸಲುಗಳಿದ್ದುವು. ಗುಡಿಸಲುಗಳು ಒಂದು, ಎರಡು ಹಾಗೂ ಬಹು ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ಉಳ್ಳವಾಗಿದ್ದವು. ಅಹಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿರುವ ಪಾತ್ರೆಯೆಂದರೆ ಬಿಳಿ ಬಣ್ಣದ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಕೆಂಪು ವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಮೊದಲನೆಯ ಪ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಬಟ್ಟಲು ಮತ್ತು ತಟ್ಟೆಗಳು ಪ್ರಧಾನ. ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಆಲಂಕಾರಿಕವಾಗಿ ಚುಕ್ಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಸೀಳು ಗೆರೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಾಸಲು ಕಂದು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿರಳವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಬೋಗುಣಿ, ಜಾಡಿ, ದೊಡ್ಡ ತಟ್ಟೆ ಮುಂತಾದ ನಮೂನೆಗಳಿವೆ. ಇತರ ಗಮನಾರ್ಹ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೂಳಿಯ ಗೊಂಬೆ, ಆಲಂಕಾರಿಕ ಮಣಿಗಳು, ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಚಿಪ್ಪಿನ ಮಣಿಗಳು, ಒಲೆಗಳು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಬೀಸುವ ಕಲ್ಲು, ತೂತಿರುವ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಚಪ್ಪಟೆ ಬಿಲ್ಲೆ ಮತ್ತು ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ, ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲು, ಚರ್ಟ್‌ಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಗು, ಗರಗಸದಂತೆ ಅಂಚಿರುವ ಅಲಗು, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ ಮತ್ತು ಮೊನೆಗಳಿವೆ. ಅಹಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಜನ ಸಮುದಾಯದ ಆಹಾರ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಹೆಸರು ಕಾಳು ಹಾಗೂ ತೊಗರಿ ಬೇಳೆಗಳು, ಸುಟ್ಟ ಕರಕಲಾದ ಗೋದಿ ಮತ್ತಿತರ ಧಾನ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೂಳೆಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಾಳ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಈ ಜನರು ಮಣ್ಣಿನ ಮನೆಗಳನ್ನು ಚೌಕ, ಷಡ್ಭುಜ, ವೃತ್ತ ಹಾಗೂ ಅಂಡಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿ ಕೊಂಡರು. ಈ ಮನೆಗಳಿಗೆ ಬಿದಿರು ಹುಲ್ಲಿನ ಹೊದಿಕೆಯಿದ್ದಿತ್ತು. ಮನೆಗಳೊಳಗೆ ಒಂದು, ಎರಡು ಹಾಗೂ ಮೂರು ಒಲೆಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪ್ರಕಾರದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಕೆಂಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ವಿಶೇಷ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಹಂತಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿವೆ. ಇತರ ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ಅವಧಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಬಿಳಿ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೂದು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕಡುಗಂದು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಉಪಯೋಗ ಮುಂದುವರೆದಿತ್ತು, ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ, ಜಾಡಿ, ದಾನಿ, ಗಿಂಡಿ, ಬೋಗುಣಿಗಳು, ಎತ್ತರದ ಕತ್ತಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮುಂತಾದ ನಮೂನೆಗಳಿವೆ. ಅಲೆಗಳು ವಿನ್ಯಾಸದ ಗೆರೆಗಳು, ವಿವಿಧಾಕಾರದ ತ್ರಿಕೋನಗಳು, ಕುಣಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಕೊಕ್ಕೆಗಳು, ಬಲೆಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಮತ್ತು ವಿರಳವಾಗಿ ಚದುರಂಗದ ಮಣೆ ಹಾಗೂ ಮಾನವಾಕೃತಿಗಳ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪು ನೇರಳೆ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದೇ ಒಂದು ಕೆಂಪು ಜಾಡಿಯ ಮೇಲೆ ಗೋಣಿ ಚೀಲದ ಗುರುತು ಮೂಡಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ.

ತಾಮ್ರದ ಉಳಿ, ಪರಶು, ಗಾಳದ ಕೊಕ್ಕೆ, ಆ್ಯಂಟಿಮನಿ ಕಡ್ಡಿ ಮತ್ತು ಸೂಜಿಗಳು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಬಳಪದ ಕಲ್ಲು, ಅಗೇಟ್, ಚರ್ಟ್, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ, ಶಂಖ, ಮೂಳೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮಣಿಗಳು, ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ಮೂರನೆಯ ಹಂತ ಜೋರ್ವೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯದು. ಹಿಂದಿನ ಜನ ವರ್ಗದಂತೆ ಇವರೂ ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆ ಮನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡರು. ಆದರೆ ಈ ಮನೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ ಕೆಳದರ್ಜೆಯವು. ಗೋಡೆಯ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆಲವೊಂದು ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸುಣ್ಣ ಲೇಪದ ಕುರುಹುಗಳೂ ಕಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಮನೆಯೊಳಗೆ ನೆಲವನ್ನು ಬಡಿದು ಗಟ್ಟಿಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ವೃತ್ತ ಹಾಗೂ ಅಂಡಾಕಾರದ ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲು ಮಣ್ಣಿನ ಹೆಂಟೆ ಚೂರುಗಳನ್ನು ಹಾಸಿ ಮಾಡಿದ ಗಟ್ಟಿ ನೆಲವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂತಹ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಾವಣಿಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ಕಂಬಗಳಿದ್ದವು. ಜೋರ್ವೆ ನೆಲೆಯ ಮಾದರಿಯ ಕಪ್ಪು ನೇರಳೆಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಿತ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ, ಕಂದು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಬೂದು ಬಣ್ಣದ, ಹೊಳೆಯುವ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿವೆ. ಜಾಡಿ, ಲೋಟ, ಬಟ್ಟಲು, ಬೋಗುಣಿ, ಮೊಟ್ಟ ಮಡಕೆ, ಗಿಂಡಿ, ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಗುಡಾಣಗಳು ಮುಂತಾದ ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ. ಕೆಲವು ಪ್ರಕಾರಗಳ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಹೊರ ಮೈಯಲ್ಲಿ ಸಮಾನಾಂತರ ಗೆರೆಗಳು, ಸೂರ್ಯನ ಚಿತ್ರ, ಚುಕ್ಕೆಗಳ ಸಾಲು ಮುಂತಾದ ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ನವದಟೋಲಿಯಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿಯೊಂದರ ಮೇಲೆ ವೃತ್ತ ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ಆಕೃತಿಗಳ ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಅಂಟಿಸಿದ ಒತ್ತು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ತಾಮ್ರದ ಗಾಳದ ಕೊಕ್ಕೆ, ಸರಳು, ಸೂಜಿ, ಉಂಗುರ, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮಾನವ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಬಲೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸುವ ಕವಣೆ ಕಲ್ಲುಗಳು, ಶಂಖ, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ, ಅಗೇಟ್, ಜಾಸ್ಪರ್ ಮತ್ತು ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ ಮಣಿಗಳು, ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಗುಂಡುಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ವಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳು. ಜೋರ್ವೆ ವಸತಿ ಭೂಕಂಪನದಿಂದ ಕೊನೆಗೊಂಡಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದ ಮನೆಗಳೆಲ್ಲವೂ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕುಸಿದಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ವಸತಿಯಿದ್ದ ಅಷ್ಟೂ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಚಿಹ್ನೆಗಳೂ ಕಂಡು ಬಂದಿವೆ.

ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹಂತ ಇತಿಹಾಸ ಆರಂಭ ಕಾಲದ್ದು. ಈ ಅವಧಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಅರೆ ಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಬಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸುವ ಬೆಂಡುಗಳು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ದಂತದ ಬಾಚಣಿಗೆ, ಮೂಳೆಯ ಮೊನೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಕೊಡಲಿ, ಗುದ್ದಲಿ, ಮೊಳೆ, ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು,ಹಿಡಿಕೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿವೆ. ಮೂರು ಹಿಡಿಕೆಗಳುಳ್ಳ, ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಅಗಲಬಾಯಿಯ ಗುಡಾಣ–ಮುಖ್ಯವಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಪ್ರಕಾರಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ 2–3 ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಗುಡಿಸಲುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದುವು. ಒಂದು ಕಂಬದ ಗುಳಿಯಿಂದ ಸುಣ್ಣದ ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಮರದ ಕಂಬದ ಒಂದು ತುಂಡನ್ನು ಹೊರ ತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಈ ನಾಲ್ಕು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಇಂತಿವೆ: ಅಹಾರ್ (ಪ್ರಶ.ಪೂ.2000–1800), ಮಾಳ್ವ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1800–1100), ಜೋರ್ವೆ(ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1100–700) ಮತ್ತು ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲ(ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನ–ಪ್ರ.ಶ.2–7 ಶತಮಾನ) ಚಿಚಲಿಯಲ್ಲಿ ಸು.1500 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ನವ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಹೋಲುವ ಜನವಸತಿ ಇದಾಗಿತ್ತೆಂದು ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. (ಎಸ್.ಕೆ.)

ಚಿತ್ತಗಾಂಗ್ ಶಸ್ತ್ರಾಗಾರ ಧಾಳಿ: ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧದ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ ಹೋರಾಟಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ತಗಾಂಗ್ ಶಸ್ತ್ರಾಗಾರ ಧಾಳಿ ಪ್ರಮುಖ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಇದು ಸೂರ್ಯಸೇನ್ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಸೂರ್ಯಸೇನ್‌ರವರು ಚಿತ್ತಗಾಂಗ್‌ನ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಉಪಾಧ್ಯಾಯರಾಗಿದ್ದು ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಸಹ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಇವರು ಮಾಸ್ಟರ್‌ದಾ ಎಂದೇ ಪರಿಚಿತರಾಗಿದ್ದು 1926–28ರ ವರೆಗೆ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಇವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲೇ ಇದ್ದುಕೊಂಡು ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ತಂಡವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಶಸ್ತ್ರಾಗಾರ ಧಾಳಿಯು 18 ಏಪ್ರಿಲ್ 1930ರಂದು ಪೂರ್ವ ಬಂಗಾಲದ ಚಿತ್ತಗಾಂಗ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ರಾತ್ರಿ ವೇಳೆ ನಡೆದ ಈ ಧಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಅನಂತಸಿಂಗ್, ಅಂಬಿಕಾ ಚಕ್ರವರ್ತಿ, ಕಲ್ಪನಾದತ್, ಪ್ರೀತಿಲತಾ ವಡೆದಾರ್, ಲೋಕನಾತ್ ಬಾಲ್, ಗಣೇಶ್‌ಗೋಷ್, ಆನಂದ ಗುಪ್ತ, ತೇಗ್ರ ಬಾಲ್ ಮೊದಲಾದ 64 ಜನ ಪ್ರಮುಖರು ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಇವರು ಚಿತ್ತಗಾಂಗ್ ಶಸ್ತ್ರಾಗಾರವನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಿಂದಲೂ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿ ಕೊಂಡರು. ಆದರೆ ಗಡಿಬಿಡಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರರು ಮದ್ದುಗುಂಡುಗಳ ನ್ನೊಯ್ಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಧಾಳಿಯ ಅನಂತರ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳು ಗುಡ್ಡಗಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಅಡಗಿಕೊಂಡರು. ಇವರನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿಯಲು ಬಂದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪಡೆ ಹಾಗೂ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳ ನಡುವೆ 1930 ಏಪ್ರಿಲ್ 22ರಂದು ಉಗ್ರ ಹೋರಾಟ ನಡೆದು 11 ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳು ಮಡಿದು, 64 ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನಿಕರು ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟರು. ನಾಯಕರಾದ ಸೂರ್ಯಸೇನ್ ಮತ್ತಿತರರು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಚಿಕ್ಕ ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದುಕೊಂಡು ಸರ್ಕಾರಿ ಆಸ್ತಿಪಾಸ್ತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಸರ್ಕಾರದ ದಮನಕಾರಿ ಮತ್ತು ಧಾಳಿಗಳ ನಡುವೆಯೂ ಮುಸ್ಲಿಂ ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತರಿದ್ದ ಹಳ್ಳಿಯವರು ಆಹಾರ, ವಸತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳು ಮೂರು ವರ್ಷ ಸತತವಾಗಿ ಹೋರಾಡಲು ಸಹಾಯ ನೀಡಿದರು. ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಸೂರ್ಯಸೇನ್ 1933 ಫೆಬ್ರವರಿ 16ರಂದು ಸೆರೆಸಿಕ್ಕಿ ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆದು 1934 ಜನವರಿ 12ರಂದು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಅವರ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಸೆರೆಸಿಕ್ಕಿ ದೀರ್ಘ ಸೆರೆವಾಸ ಕ್ಕೀಡಾದರು. ಈ ಧಾಳಿಯು ಬಂಗಾಲದ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಗುಂಪುಗಳ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ತೀವ್ರಗೊಳಿಸಲು ಧೈರ್ಯ ತುಂಬಿತು. ಸೂರ್ಯಸೇನರ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಸಹ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಸಂದೇಶಕ ರಾಗಿ, ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಮತ್ತು ಬಂದೂಕು ಹಿಡಿದು ಹೋರಾಡುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲೂ ತೊಡಗಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ಧಾಳಿಯ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರೀತಿಲತಾ ವಡೆದಾರ್ ನಿಧನರಾದರು. ಕಲ್ಪನಾದತ್ ಕೈಬಾಂಬ್ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾವೀಣ್ಯತೆ ಪಡೆದಿದ್ದು ಸೂರ್ಯಸೇನರೊಂದಿಗೆ ಸೆರೆಯಾಗಿ ಆಜೀವ ಸೆರೆವಾಸಕ್ಕೀಡಾದರು. ಈ ಧಾಳಿಯ ಅನಂತರ ಸರಣಿಯಾಗಿ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರನ್ನು ಕೊಲ್ಲುವ ಮೂಲಕ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕುಸಿಯುವಂತೆ ಮಾಡುವುದು ಮತ್ತು ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಭಯವನ್ನು ಉಂಟು ಮಾಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸ ಲಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ 1931 ನವೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಉಗ್ರಗಾಮಿತ್ವವನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲು ತುರ್ತುಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಕಾನೂನನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿತು. (ಕೆ.ಎಸ್‌ಡಿ.)

ಚಿತ್ರದುರ್ಗ: ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಜಿಲ್ಲೆ ಹಾಗೂ ಜಿಲ್ಲಾಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ. ಈ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಚಿತ್ರಹಳ್ಳಿಸೀಮೆ, ಚಿತ್ರಹಳ್ಳಿನಾಡು, ಚಿತ್ರಕಲ್ಲುದುರ್ಗ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಉಲ್ಲೇಖ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಹಿಂದೆ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದಾಗ ಇದಕ್ಕೆ ಬೆಮ್ಮತಕಲ್ಲು ಪಟ್ಟಣ, ಬೆಮ್ಮಚನೂರ, ಬೆಮ್ಮತ್ತನೂರು ಪಟ್ಟಣ, ಮಹಾನಗರ, ಬೆಮ್ಮತ್ತೂರು ಕಲ್ಲು, ಬೆಮ್ಮತ್ತೂರು, ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿಗಿರಿ ಎಂದು ವಿವಿಧ ಹೆಸರುಗಳಿದ್ದವು. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಪೆರುಮಾಳೆಪುರ ಎಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಈ ಹೆಸರಿನ ಒಬ್ಬ ಹೊಯ್ಸಳ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಇಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ. ಇದಕ್ಕೂ ಮೊದಲು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಒಬ್ಬ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಆಗ ಇದಕ್ಕೆ ಸೂಳಗಲ್ಲೆಯರ ಪಟ್ಟು, ಸೂಳಗತ್ತಿರ ಪಿಟ್ಟು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಎಂ. ಎಚ್. ಕೃಷ್ಣ ಅವರ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಪಟ್ಟಣದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿರುವ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದರು. ಈ ನಗರದ ಮೂಲಸ್ಥಳ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯ ನಿವೇಶನವೇ ಆಗಿರಬೇಕು. ಈ ನಗರದ

ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಕೋಟೆಯ ಒಳಗಿರುವ ಗಾಳಿಮಂಟಪ

ಪಶ್ಚಿಮದ ಉಚ್ಚಂಗಿ ದುರ್ಗದ 1045ರ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹಿಡಿಂಬವನ ಹಾಗೂ ಹಿಡಿಂಬಪಟ್ಟಣ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮಹಾಭಾರತದ ಹಿಡಿಂಬಾಸುರನು ಕಲಿದೇವಸ್ವಾಮಿಗೆ ಒಂದು ದೇವಾಲಯ ಕಟ್ಟಿಸಿದನಂತೆ. ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ವಸತಿ ನೆಲೆಯ ಒಂದು ಬದಿಯ ಬೆಟ್ಟದ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಅಂಕಲಿಮಠ ಎಂಬ ಒಂದು ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಪಂಚಪಾಂಡವ ಮತ್ತು ಹಿಡಿಂಬಾಸುರನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಆಕೃತಿಯ, ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾಲಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಶಿವಲಿಂಗಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಡಿಂಬೇಶ್ವರ ಲಿಂಗ ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಬದಿಯ ಸಮನಾಂತರದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಊರ್ಧ್ವ ಉಬ್ಬು ರೇಖೆಗಳಿವೆ. ಇದನ್ನು ಎತ್ತರದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಪೀಠದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಇದೇ ಲಕ್ಷಣವುಳ್ಳ ಇನ್ನೊಂದು ಲಿಂಗ ಕದಂಬ ಮಯೂರ ವರ್ಮನ ಶಾಸನವುಳ್ಳ ಬಂಡೆಯ ಬುಡದಲ್ಲಿತ್ತು. ಲಿಂಗದ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಹಿಡಿಂಬೇಶ್ವರ ಲಿಂಗದಂತಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ತಿಮ್ಮರಾಯನ ಕೆರೆ, ಕೋಟೆಯ ನಾಲ್ಕು ಮತ್ತು ಐದು ಸುತ್ತಿನೊಳಗಿನ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ ಬಂಡೆಯ ನೆಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೋಣ, ಹೊರಬಾಗಿದ ಕೋಡುಳ್ಳ ಜಿಂಕೆ, ಹುಲಿ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇವು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ (1928 ಮತ್ತು 1947) ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ವಿವಿಧ ಅವಶೇಷಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳು ತಿಳಿದುಬಂದಿವೆ. 1978ರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ನವ ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತ, ಆದಿಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅನುಕ್ರಮ ಹಂತಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಆದಿಇತಿಹಾಸ ಹಂತದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡದ ಒಂದು ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಮೌರ್ಯ, ಸಾತವಾಹನ ಹಾಗೂ ರೋಮನ್ ಕಾಲದ ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರತಿವೆ. ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಹಿಡಿಂಬವನದಿಂದ ಹಿಡಿಂಬಪಟ್ಟಣದವರೆಗಿನ ನಡುವಿನ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದನ್ನು ಈ ಉತ್ಖನನ ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಎರಡು ಕಂಚಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಒಂದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1 ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸಾಲಭಂಜಕ, ಇನ್ನೊಂದು ತನ್ನ ಕರುವಿಗೆ ಹಾಲು ಉಣಿಸುತ್ತಿರುವ ಹಸು. ಕಂಚಿನ ಸಾಲಭಂಜಿಕೆ ವಿಗ್ರಹ ದೊರೆಯುತ್ತಿರುವುದು ಇದೇ ಪ್ರಪ್ರಥಮ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಮಯೂರವರ್ಮನ ಶಾಸನವನ್ನು ಬಿ. ರಾಜಶೇಖರಪ್ಪ ಅವರು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಪುನರ್ವಿಮರ್ಶಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಶಾಸನದ ಭಾಷೆ ಪ್ರಾಕೃತವಲ್ಲ; ಸಂಸ್ಕೃತ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮಯೂರಶರ್ಮನ ಯಾವುದೇ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯ ವಿಚಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಹಿಂದೆ ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದು ಕೆರೆಯನ್ನು ಆತ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಶಾಸನವನ್ನು ಬರೆದವನು ಕುಪಣದ (ಕೊಪ್ಪಳ). ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮಯೂರಶರ್ಮ ಎಂದಿರದೆ ಮಯೂರವರ್ಮ ಎಂದಿದೆ. ಮಯೂರವರ್ಮ ಪ್ರಾಯಶಃ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂಬ ವಿಷಯ ಇದ್ದಂತೆ ಕಾಣುವುದೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಬಂಡೆಯ ಬಳಿ ದೊರೆತ ಅಪರೂಪ ಮಾದರಿಯ ಶಿವಲಿಂಗ ಈ ದೇವಾಲಯದ್ದಿರಬಹುದು ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. (ಎಲ್.ಟಿ.;ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಶಿಲಾ ಚಿತ್ರಕಲೆ: ಈವರೆಗೆ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಬೆಟ್ಟ ಪರಿಸರ ಮತ್ತು ಈ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಇತರ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಗವಿ/ಕಲ್ಲಾಸರೆಯ ವರ್ಣರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆತಿದ್ದರೂ ಬಯಲುಬಂಡೆ ರೇಖಾಕೃತಿ ಅಥವಾ ಕೊರೆ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಸರಿಯಾದ ಮತ್ತು ಸಮಗ್ರ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆದಿಲ್ಲ. ಈಚಿನ ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಬಯಲು ಬಂಡೆ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳನ್ನಷ್ಟೆ ಕುರಿತು ಕೈಗೊಳ್ಳಲಾದ ಶೋಧನಾಕಾರ್ಯದ ಫಲವಾಗಿ ಸಾವಿರಾರು ರೇಖಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ.

1929ರಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎಚ್.ಕೃಷ್ಣ ಮತ್ತು 1978 ರಲ್ಲಿ ಅ.ಸುಂದರ ಈ ಬಗೆಗೆ ಗಮನ ಹರಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯರು. 1983ರ ವೇಳೆಗೆ ಎಚ್. ಶ್ರೀಶೈಲ ಆರಾಧ್ಯರು ಈ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಲವಾರು ವರ್ಣ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳೊಡನೆ ಒಂದಷ್ಟು ಬಯಲುಬಂಡೆ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದರು. ಆರಾಧ್ಯರು ಮತ್ತು ಲಕ್ಷಣ ತೆಲಗಾವಿ ತಮ್ಮ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಎಂಬ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಕುರಿತು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿ ಖಚಿತ ನಿರೂಪಣೆ ಮಾಡಿದವರೆಂದರೆ ಅ.ಸುಂದರ.

ಕಳೆದ ಮೂರು ದಶಕಗಳಿಂದ ಲಕ್ಷ್ಮಣ ತೆಲಗಾವಿಯವರು ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಸಂಶೋಧನ ತಂಡದ ಗೆಳೆಯರೊಡನೆ ಕೈಗೊಂಡ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಪುರಾತಾತ್ತ್ವಿಕ ಅಧ್ಯಯನಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣರೇಖಾ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಬಯಲುಬಂಡೆ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳ ಶೋಧನೆಗೆ ಆದ್ಯತೆ ನೀಡಿದರು. ಪ್ರಾಗ್ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದಿಂದ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಇವುಗಳ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯೆಂಬುದು ಮುಖ್ಯ. ಹಂಪಿ ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ವಿಶೇಷ ಯೋಜನೆಗಾಗಿ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪರಿಸರದ ಲೇಖಕರು ಬಯಲುಬಂಡೆ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳು ಎಂಬ ಅಧ್ಯಯನ ಕೃತಿಯೊಂದನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸುವಂತಾಯಿತು.

ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಈವರೆಗೆ ಶೋಧಿಸಿದ ಬಯಲುಬಂಡೆ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ಈ ಮುಂದಿನಂತೆ ವಿಭಾಗಿಸಬಹುದು: 1. ಬೂದರದಿಬ್ಬ ಮತ್ತು ಕೋಟೆ ಪರಿಸರ 2.ನಗರ ಮತ್ತು ತಮಟಕಲ್ಲು ಪರಿಸರ 3. ಚೋಳಗುಡ್ಡ–ಕವಾಡಿಗರಹಟ್ಟಿ–ಸೊಲ್ಲಾಪುರ ಪರಿಸರ 4. ಗಂಜಿಗಟ್ಟೆ–ಪಂಢರಹಳ್ಳಿ ಪರಿಸರ 5. ಕುಂಚಿಹನಹಾಳು–ದೊಡ್ಡಸಿದ್ದವ್ವನಹಳ್ಳಿಗುಡ್ಡ ಪರಿಸರ 6. ಸಂಗೇನಹಳ್ಳಿಕೆರೆ ಪರಿಸರ 7. ಬೆಳಗಟ್ಟ ಪರಿಸರ.

1. ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಅದರ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕಿರುವ ಬೂದರದಿಬ್ಬ ಪ್ರಾಚೀನ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಅ.ಸುಂದರ ಅವರು ನಿರ್ಣಯಿಸಿರುವಂತೆ ಈ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.900 – 700. ಬಿಳಿ ಮತ್ತು ಕೆಂಪುವರ್ಣರೇಖಾಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಬಯಲು ಬಂಡೆ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳಲ್ಲದೆ, ಈಚಿನ ಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಗೂಳಿ, ಗೂಳಿಸಾಲು, ಮನುಷ್ಯ, ಮನುಷ್ಯ ಪಾದ, ಜ್ಯಾಮಿತಿ ವಿನ್ಯಾಸ ಮೊದಲಾದ ನೂರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದಚಿತ್ರಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇವು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕೊರೆದ ಮತ್ತು ಕುಟ್ಟಿ ಮೂಡಿಸಿದ ಶೈಲಿಯವು. ಮಂಡಲದಂಥ ಆಕೃತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಚಿಕ್ಕ ಗುಳಿಗಳು ಈ ಪರಿಸರದ ಬೃಹತ್ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಕಠಾರಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಕೊರೆದಚಿತ್ರಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಹಲವಾರಿವೆ. ತಿಮ್ಮಣ್ಣನಾಯಕನಕೆರೆ, ಹಿಮವತ್–ಕೇದಾರ, ಧವಳಪ್ಪನಗುಡ್ಡ ಹಾಗೂ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ ಪರಿಸರಗಳಲ್ಲಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಬಯಲುಬಂಡೆ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳು ಅಪಾರ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಗೂಳಿ, ಕುದುರೆ, ಆನೆ, ಒಂಟೆ, ವೀರಪುರುಷ ಮತ್ತು ಸ್ತ್ರೀಯರು, ಗೂಳಿಯನ್ನು ಹೊತ್ತಿರುವ ಪೂರ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಮನುಷ್ಯ, ಸೊಂಟದ ಕೆಳಭಾಗವನ್ನು ಮಾತ್ರ ತೋರಿಸಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಆಕೃತಿಯ ಮನುಷ್ಯ ಮತ್ತು ಬಲಬದಿಯಲ್ಲಿ ನಾಯಿಯಂತಿರುವ ಪ್ರಾಣಿ, ಬಾಣಹೂಡಿದ ಬಿಲ್ಲು ಸಹಿತ ಮನುಷ್ಯ, ಕೋಟೆಯ ನಕ್ಷೆ, ಯುದ್ಧ ಚಿತ್ರಣ, ಲೈಂಗಿಕ ದೃಶ್ಯ ಮುಂತಾದ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ.

ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಬೆಟ್ಟದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಬಯಲುಬಂಡೆ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳ ಸರಣಿ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ ಕಣಿವೆ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ತಮಟಕಲ್ಲಿನವರೆಗೆ ಸಾಗುವ ಹಸುರುಶಿಲಾಶ್ರೇಣಿಯ ತನಕ ಮುಂದುವರೆದಿದೆ. ಕೊರೆಯುವುದು, ಕುಟ್ಟುವುದು, ಉಜ್ಜುವುದು–ಈ ಮೂರು ವಿಧಾನಗಳಿಂದಲೂ ಬಿಡಿಸಲಾದ ರೇಖಾಕೃತಿ ಗಳಿವೆ. ಪ್ರಾಗ್ಚಾರಿತ್ರಿಕ/ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ನೆಲೆಯಾದ ತಮಟಕಲ್ಲುಗುಡ್ಡದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಹಾವಿನ ಹೆಡೆಯಾಕಾರದ ಬಂಡೆಯ ಒಳಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಬಿಳಿ ಮತ್ತು ಕೆಂಪುವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಗೂಳಿಗಳ ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯರ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಬೆಟ್ಟದ ಪಶ್ಚಿಮದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಚೋಳಗುಡ್ಡ–ಜಾಲಿಕಟ್ಟೆ–ಕವಾಡಿಗರ ಹಟ್ಟಿ–ಸೊಲ್ಲಾಪುರ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ವಿರಳವಾಗಿ ಬಿಳಿವರ್ಣರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು, ವಿಪುಲವಾಗಿ ಮಂಡಲಾಕೃತಿಗಳೊಡನೆ ಜ್ಯಾಮಿತಿಯಾಕೃತಿಗಳು, ಕುಳಿಗಳು, ಕುಳಿವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಇವೆ. ಸೊಲ್ಲಾಪುರ–

ಟಗರಿನಹಟ್ಟಿಗಳ ನಡುವೆ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಉಜ್ಜಿ ಮೂಡಿಸಲಾದ ಹಾಗೂ ಕೊರೆದಚಿತ್ರಗಳು ಇವೆ. ಚೋಳಗುಡ್ಡ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಆಂಜನೇಯ ಮತ್ತಿತರ ಕೊರೆದಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದರೆ, ಸಿದ್ದಾಪುರದ ಬಳಿ ಭೀಮಸಮುದ್ರ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಕುಳಿಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ ಬೃಹತ್‌ಬಂಡೆ (ಭೀಮನಬಂಡೆ) ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕವಾಡಿಗರಹಟ್ಟಿ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಮಂಡಲಾಕೃತಿಗಳಿವೆ.

ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಸು.10 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಗಂಜಿಗಟ್ಟಿ–ಪಂಡರಹಳ್ಳಿ ಪರಿಸರ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಾಗ್ಚಾರಿತ್ರಿಕ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಗುಡ್ಡಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಳಿ ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ವರ್ಣರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳೊಡನೆ ಕುಟ್ಟಿದ ಹಾಗೂ ಗೀರಿದ ಪ್ರಾಣಿ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳ ಸಮೂಹ, ಮುಂಚಾಚಿದ ಕೊಂಬುಗಳುಳ್ಳ ಗೂಳಿಯಾಕೃತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ.

ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಬೆಂಗಳೂರು ರಸ್ತೆಯಲ್ಲಿಯ ಕುಂಚಿಗನಹಾಳು ಗ್ರಾಮದ ಸಣ್ಣಮರಡಿ ಅಥವಾ ಚಿನ್ನಮರಡಿಯಲ್ಲಿ ಗೂಳಿ, ಸ್ತ್ರೀ–ಪುರುಷ, ಜ್ಯಾಮಿತಿಯಾಕೃತಿ, ಕುಳಿ, ಕುಳಿಯಾಕೃತಿಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕಿಗಿರುವ ಕುರುಬರಮರಡಿಕೆರೆ ನೆಲೆಯಿಂದ ಇಂಗಳಹಾಳು ಮತ್ತು ಕುಂಚಿಗನಹಾಳುವರೆಗಿನ ಗುಡ್ಡಗಳ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳು ಹರಡಿವೆ. ಇಂಗಳಹಾಳು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 4–2 ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದಲೇ ಜನವಸತಿಯಿದ್ದಿತೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದ್ದು, ಇಲ್ಲಿಯ ತಾಮ್ರದ ಗಣಿಗಾರಿಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 230 ರಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ 220 ರ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ, ಸಾತವಾಹನರ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತೆಂಬುದನ್ನು ಈ ಗಣಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮರದ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ರಾಸಾಯನಿಕ ಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿ ಖಚಿತಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಕುಂಚಿಗನಹಾಳು ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಕುಟ್ಟಿ ಮೂಡಿಸಿದ ಗೂಳಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು, ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಕಣಿವೆಮರಡಿಯಲ್ಲಿ ಕೃಷಿಕರು ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲಕರ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವೆ. ಹತ್ತಿರದ ದೊಡ್ಡಸಿದ್ದವ್ವನಹಳ್ಳಿ ಪರಿಸರದ ಎತ್ತರದ ಮಟ್ಟಿ/ಗುಡ್ಡಗಳ, ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕುಟ್ಟಿ ಮೂಡಿಸಿದ ಪ್ರಾಣಿ, ಮನುಷ್ಯ ಇತ್ಯಾದಿ ಆಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ನೆಲಮಟ್ಟದ ಹಾಗೂ ಸಮತಟ್ಟಾದ ವಿಶಾಲ ಬಂಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿಗಳೂ ಕುಳಿಯಾಕೃತಿಗಳೂ ಇವೆ.

ಸಂಗೇನಹಳ್ಳಿಕೆರೆ ಬಳಿಯ ಬೂದಿದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟುಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ನೂರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕುಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ಉಜ್ಜಿ ಮೂಡಿಸಿದ ಪ್ರಾಣಿ, ಮನುಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಜ್ಯಾಮಿತಿ ವಿನ್ಯಾಸದ ಆಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ತಾಲ್ಲೂಕು ಬೆಳಗಟ್ಟಗ್ರಾಮದ ಬಳಿಯಿರುವ ಎದ್ದುಲುಬಂಡೆಗುಡ್ಡವು ತನ್ನಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಕಲಾಸಂಪತ್ತು ವಿಸ್ಮಯವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವಂಥದ್ದು. ಪ್ರಾಣಿವರ್ಗದ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳು ಈ ಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದರಿಂದ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿಯೇ ಇದನ್ನು ತೆಲುಗಿನಲ್ಲಿ ಎದ್ದುಲು ಬಂಡೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾಗಿರುವ ಬಯಲು ಬಂಡೆ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ವಿವಿಧಕಾಲೀನ ಪ್ರಾಣಿವರ್ಗದ (ಗೂಳಿಗಳು) ರೇಖಾಕೃತಿಗಳು, ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಗಳು, ಖಡ್ಗಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಕುದುರೆ ಸವಾರರು, ಮಾನವ ಪಾದದ ಆಕೃತಿಗಳು, ಜ್ಯಾಮಿತಿಯಾಕೃತಿಗಳು, ಕುಳಿಗಳು, ಕುಳಿಯಾಕೃತಿಗಳು, ಆಂಜನೇಯ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಬಹುದು. ಈ ಆಕೃತಿಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ, ಶೈಲಿ, ಉದ್ದೇಶ, ಸ್ಥಳದ ಆಯ್ಕೆ ಇತ್ಯಾದಿಯನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿರಿಸಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಚರಿತ್ರಾರಂಭಕಾಲ, ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಕಾಲ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದವೆಂದು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಮೂರು ಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಬಹುದು. ಬೆಳಗಟ್ಟ ಪರಿಸರದ ಚಿಕ್ಕಜಗಲೂರು, ಬೊಗ್ಗಲರಂಗವ್ವನಹಳ್ಳಿ, ಕೂನಬೇವು, ಹಂಪಯ್ಯನಮಾಳಿಗೆ, ಕಲ್ಲೇನಹಳ್ಳಿ, ವೀರಮದಕೇರಿಪುರ, ಅಜ್ಜನಕಣಿವೆ, ಗೋನೂರು ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಪ್ರಾಗ್ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಬಯಲುಬಂಡೆ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಮೊಳಕಾಲ್ಮೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಪರಿಸರ ಈ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪ್ರಾಗ್ಚಾರಿತ್ರಿಕ ನೆಲೆ. ಇದು ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯೊಡನೆ ಸಿದ್ದಾಪುರ–ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಸನಿಹದ ಇತರ ನಿವೇಶನಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಪುರಾತತ್ವಜ್ಞರೇ ಅಲ್ಲದೆ ಶ್ರೀಶೈಲ ಆರಾಧ್ಯ ಹಾಗೂ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಸಂಶೋಧನ ತಂಡದವರೂ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗವಿ ವರ್ಣರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿಂದ (ಬಿಳಿವರ್ಣದ) ತುಂಬಿರುವ ಹಾಗೂ ನಿಗೂಢ ಎಡೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಹಲವಾರು ಹೊಸ ಗವಿಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ವರ್ಣರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳ ಕಾಲವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರಾಗ್ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದಿಂದ ಸು.17–18 ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಬಯಲುಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮಾನವ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳು ಬಹಳಷ್ಟು ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪಾದಾಕೃತಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚು ಎನ್ನಬಹುದು. ಬಯಲುಬಂಡೆಗಳು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ನಿಲುಸುಗಲ್ಲುಗಳು ಮತ್ತು ನೆಲದಡಿಯ ಕಂಡಿ ಕೋಣೆಗೋರಿಗಳಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನದ ಸಮೀಪದ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಉಜ್ಜಿ ಮೂಡಿಸಿದ ದೊಡ್ಡಗಾತ್ರದ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಚಳ್ಳಕೆರೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿರುವ ಕೊರೆಚಿತ್ರಗಳು ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಕಾಲದವು. ಕೃಷಿಕ ಸಮಾಜವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಪಶುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಸಹಸ್ರಸಂಖ್ಯೆಯ ಕೊರೆಚಿತ್ರಗಳು ನೇರಲಗುಂಟೆಯಿಂದ ನನ್ನಿವಾಳದವರೆಗೆ, ಸು. 8–10 ಕಿಮೀಗಳ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿಯ ಹುಟ್ಟುಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲಿವೆ. ಇದೇ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಸಿದ್ದೇಶ್ವರನಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಚಿತ್ರಗಳೊಡನೆ, ಮಾನವ ಪಾದದ ಆಕೃತಿಗಳು ಗೋಚರಿಸಿವೆ. ತಣಿಗೆಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಎಚ್. ಶ್ರೀಶೈಲ ಆರಾಧ್ಯರು ಕೆಲವು ರೇಖಾಕೆತ್ತನೆ, ವರ್ಣರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳ ಬಗೆಗೆ ವರದಿ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಜಾನಕಲ್ಲು ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಕುಳಿಗಳು, ಕುಳಿವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿವೆ. ಹಿರಿಯೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಸೊಂಡೇಕೆರೆಯಲ್ಲಿ 25ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಶಿಲಾವೃತ್ತಗಳು ಪ್ರಾಗ್ಚಾರಿತ್ರಿಕ ನೆಲೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಬಯಲು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅಥವಾ ಗ್ರಾಮಜೀವನವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡ ಕೃಷಿಕವರ್ಗದವರ ಕಲಾಭಿರುಚಿಯ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೊರೆದಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಗೂಳಿಗಳ ಆಕೃತಿಗಳೊಡನೆ ಮನುಷ್ಯರ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವೆ. ಕೆಲವು ಆಕೃತಿಗಳು ಆಳವಾಗಿ ಉಜ್ಜಿ ಮೂಡಿಸಿದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಕೆಲವು ಸರಳ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳೂ ಇವೆ. ಮಂಡಲವನ್ನು ಹೋಲುವಂಥ ವಿಶಿಷ್ಟ ಆಕೃತಿಯೊಂದು ಇಲ್ಲಿದೆ. ಕುಳಿಗಳು, ಕುಳಿಯಾಕೃತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ.

ನವಶಿಲಾಯುಗ ನಿವೇಶನವೆನಿಸಿದ ಮುಳ್ಳಪ್ಪನಗುಡ್ಡ ಉಡವಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿಯೂ ನಾನಾ ವಿಧದ ಬಯಲುಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮತ್ತು ಸರಳ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕತ್ತಿ–ಗುರಾಣಿ ಹಿಡಿದು ಹೋರಾಡುತ್ತಿರುವ ಮನುಷ್ಯರ ಚಿತ್ರಗಳೂ ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ತಾಂತ್ರಿಕ ಮಂಡಲಗಳು, ಕುಳಿಯಾಕೃತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ಇಲ್ಲೆಲ್ಲ ದೊರೆತಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಹೊಳಲ್ಕೆರೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ತಾಳ್ಯ ಒಂದು ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಘಟ್ಟಿಹೊಸಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತಿತರ ಎಡೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿರಳವಾಗಿ ಕೆಲವು ರೇಖಾಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಯಲುಬಂಡೆ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳು ವಿಶ್ವದ ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಈ ಬಗೆಯ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ. (ಎಲ್.ಟಿ.)

ಚಿಯಾ ಸಿಯಾಂಗ್ ಸೀನ್: ಚೀನದ ಷಾಂಟಂಗ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿರುವ ಹ್ಯಾನ್ ರಾಜವಂಶದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಸಮಾಧಿ ಸ್ಥಳ (ಸು.147–68). ಇಂಥ ಸಮಾಧಿಗಳು ಹೋಪೇ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಇವೆ. ಈ ಸಮಾಧಿಗಳೆಲ್ಲ ನೆಲದ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದಂಥವು. ಆದರೂ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡ, ಕಮಾನು, ಅರೆಪೀಪಾಯಿ ಚಾವಣಿ ಮುಂತಾದ ವಾಸ್ತುವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣವಾಗಿ, ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ, ಹಬ್ಬಿರುವ ಅನೇಕ ದೊಡ್ಡ ಕೋಣೆಗಳೂ ಇವುಗಳಿಂದ ಪಕ್ಕಕ್ಕೆ ತೆರೆಯುವ ಸಣ್ಣ ಕೋಣೆಗಳೂ ಇವೆ. ಇವುಗಳ ಒಳಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಹಕ್ಕಿಗಳು ಮುಂತಾದವೇ ಅಲ್ಲದೆ ಮೃತನಿಗೆ ಅಧೀನರಾಗಿದ್ದ ಕಿರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ಸೇವಕರು, ಆ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ದೋಣಿಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಅಥವಾ ಅಲ್ಪ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳು ಇವೆ. ತಾವೊ ಮುಂತಾದ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಉಂಟು. ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯನಿಸಂ ಈ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಹ್ಯಾನ್ ರಾಜವಂಶಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಅರಿಯಲು ಬಹಳಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಹಾಯಕವಾಗಿವೆ. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ಚಿಯಾಂಗ್ ಕೈಷೆಕ್: 1887–1975. ಚೀನಿ ಯೋಧ, ರಾಜಕಾರಣಿ. 1928–49ರ ವರೆಗೆ ಚೀನೀ ಸರ್ಕಾರದ ಮತ್ತು 1949ರಿಂದ ಫಾರ್ಮೋಸ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ದೇಶಭ್ರಷ್ಟ ಸರ್ಕಾರದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ. ಜೆಜಿಯಾಂಗ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಪೆಂಗ್ವಾ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚಿಕೋವ್ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದ ವರ್ತಕ ಕೃಷಿಕಾರ ಕುಟುಂಬವೊಂದರಲ್ಲಿ 1887ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 31ರಂದು ಜನಿಸಿದ. 1906ರಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಚೀನದ ಪೋಟಿಂಗ್ ಸೈನಿಕ ಅಕಾಡೆಮಿಯಲ್ಲೂ 1907–11ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿನ ಟೋಕಿಯೊ ಸೈನಿಕ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲೂ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ. 1909–11ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿದ. ಆಗ ಇವನ ಸಹಪಾಠಿಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತನಾಗಿ ಚಿಯಾಂಗ್ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಯಾದ. ಚೀನವನ್ನು ಮಂಚು ವಂಶದ ಆಡಳಿತದಿಂದ ವಿಮೋಚನೆ ಗೊಳಿಸುವ ಸಂಚಿನಲ್ಲಿ ಇವನೂ ಭಾಗವಹಿಸಿದ. ಸನ್ ಯಾತ್–ಸೆನ್ನರ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಆಸಕ್ತಿ ಮೂಡಿತು.

1911ರಲ್ಲಿ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಘಟನೆಗಳು ಸಂಭವಿಸಿದಾಗ ಈತ ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ನೆರವಾದ. ಮಂಚುಗಳ ಪತನವಾಯಿತಾದರೂ ಯುವಾನ್‌ಷಿ–ಕೈ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ, ನಿರಂಕುಶಾಧಿಪತಿಯಾಗಿ ಆಳತೊಡಗಿ, ತನ್ನನ್ನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ತಂದ ಪಕ್ಷವನ್ನೇ ನಾಶಗೊಳಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಆಗ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರರು ಅವನ ವಿರುದ್ಧ ಚಳವಳಿ ನಡೆಸಿ ವಿಫಲರಾದರು. ಚಿಯಾಂಗ್ ಜಪಾನಿಗೆ ಓಡಿಹೋಗಿ 1915 ರವರೆಗೂ ಅಲ್ಲೇ ಇದ್ದ. ತಾನೇ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ಜನವಿರೋಧವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡ. ಮತ್ತೊಂದು ಕ್ರಾಂತಿಗೆ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹದವಾಗಿತ್ತು. ಅದರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಚಿಯಾಂಗ್ ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಕ್ರಾಂತಿ ಸಂಭವಿಸಿತು. ಗಣರಾಜ್ಯ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿತು. ಯುವಾನನ ಆಶೆ ಮಣ್ಣುಗೂಡಿತು.

ಈತ 1916–17ರಲ್ಲಿ ಷಾಂಗೈನಲ್ಲಿ ಗ್ರೀನ್ ಗ್ಯಾಂಗ್ ಎಂಬ ಗುಪ್ತ ಸಂಘವೊಂದರಲ್ಲಿದ್ದ. ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ಹಣಕಾಸಿನ ಕೈವಾಡಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತವಾಗಿತ್ತು. 1918ರಲ್ಲಿ ಚಿಯಾಂಗ್ ಮತ್ತೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ರಂಗ ಪ್ರವೇಶಮಾಡಿದ. ಕುಮಿನ್ ಟಾಂಗ್ (ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪಕ್ಷ) ನಾಯಕ ಸನ್ ಯಾತ್–ಸೆನ್‌ರ ಅನುಯಾಯಿಯಾದ. ಯುವಾನನ ಅನಂತರ ಸೇನಾ ಸತ್ರಪರಲ್ಲಿ ಹರಿದು ಹಂಚಿಹೋಗಿದ್ದ ಚೀನವನ್ನು ಒಂದುಗೂಡಿಸಲು ಸನ್ ಯಾತ್–ಸೆನ್ ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಮೋಚನೆಗೊಳಿಸಿ, ಕ್ರಾಂತಿಯನ್ನು ಸಾರ್ಥಕಗೊಳಿಸುವುದು ಅವರ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಸನ್ ಯಾತ್–ಸೆನ್ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಅವರಿಗೆ ಪರಕೀಯರ ಸಹಾಯ ಅವಶ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಅವರು ಸೋವಿಯೆತ್ ದೇಶದ ಸಹಾಯ ಕೋರಿದರು. ಸೋವಿಯೆತ್

ಸಂಘಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನೂ ಅಲ್ಲಿಯ ಸೈನ್ಯಪದ್ಧತಿಯನ್ನೂ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲು ಚಿಯಾಂಗ್ ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಭೇಟಿಯಿತ್ತ. ಸೋವಿಯೆತ್ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ, ಕ್ಯಾಂಟನ್ನಿನ ಹತ್ತಿರದ ವಾಂಪೋವ ದಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕ ಅಕಾಡೆಮಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿ ಚಿಯಾಂಗರೇ ಅದಕ್ಕೆ ಅಧಿಪತಿಯಾದ.

ಸೋವಿಯೆತ್ ಸಲಹೆಗಾರರು ಕ್ಯಾಂಟನ್‍ಗೆ ಬಂದರು. ಚೀನಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರಿಗೂ ಕುಮಿನ್‍ಟಾಂಗ್ ಪಕ್ಷಕ್ಕೂ ಬಾಂಧವ್ಯ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಚಿಯಾಂಗ್ ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಮತ್ತು ಲೆನಿನರ ಕೃತಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ. ಲೆನಿನ್ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು ಇವನ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದುವು. ಸನ್ ಯಾತ್-ಸೆನ್ನರ ಮರಣಾನಂತರ (1925) ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಚೀನಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರಿಗೂ ಚಿಯಾಂಗನಿಗೂ ಸ್ಪರ್ಧೆ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ವಾಂಪೋವ ಸೈನ್ಯಪಡೆಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಚಿಯಾಂಗ್ ಅವರನ್ನು ಎದುರಿಸಿದರು. ಶಕ್ತಿಪ್ರದರ್ಶನ ಹಾಗೂ ಸೌಮ್ಯನೀತಿಗಳನ್ನು ಒಂದೊಂದಾಗಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿ, ಸೋವಿಯೆತ್ ಸಹಾಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳದೆ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದ. 1927ರ ವರೆಗೂ ಸೋವಿಯೆತ್ ದೇಶದ ಸಹಾಯ ಇವನಿಗೆ ದೊರಕುತ್ತಿತ್ತು. 1927ರಲ್ಲಿ ಕ್ಷಿಪ್ರಾಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿ ಚಿಯಾಂಗ್ ಅಧಿಕಾರ ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರೊಂದಿಗಿನ ಸಂಬಂಧ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಕ್ರಾಂತಿ ಸೇನೆಯ ದಂಡಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಇವನು ಯುದ್ಧನಾಯಕರೊಂದಿಗೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಯುದ್ಧ 1928ರಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಆ ವರ್ಷ ಇವನು ಪೀಕಿಂಗನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ. ಚಿಯಾಂಗನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಕೇಂದ್ರೀಯ ಸರ್ಕಾರ ನ್ಯಾನ್‍ಕಿಂಗ್‍ನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಇವನು ಸೂಂಗ್ ಕುಟುಂಬದ ಕೊನೆಯ ಪುತ್ರಿ ಮೈ-ಲಿಂಗ್‍ಳನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗಿ, ಆ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಕ್ರೈಸ್ತನಾದ. ಆದರೂ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಕ್ಕಿಂತ ಜಪಾನೀ ಹಾಗೂ ಲೆನಿನ್ ಪ್ರಭಾವವೇ ಇವನ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿತ್ತು.

1931ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನು ಮಂಚೂರಿಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿತು. ಆ ದೇಶದೊಡನೆ ಯುದ್ಧ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರನ್ನು ಪರಾಜಯಗೊಳಿಸಿ ಅನಂತರ ಜಪಾನನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ಚಿಯಾಂಗನ ಹಂಚಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಆಂತರಿಕ ವಿರೋಧ ಬೆಳೆಯಲು ಅವಕಾಶ ನೀಡಿದಂತಾಯಿತು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಐಕ್ಯ ಸಾಧಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಇವನು ಕನ್‍ಫ್ಯೂಷಸ್‍ನ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದ. 1936ರಲ್ಲಿ ಅಶಾಂತಿ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಜಪಾನಿ ಆಕ್ರಮಣದ ವಿಪತ್ತನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಯಿತು. ಇವನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಶಕ್ತಿಗಳೂ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿದವು. 1937ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿನೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾದಾಗ ಇಡೀ ಚೀನಿ ಪಡೆಗೆ ಚಿಯಾಂಗ್ ಮುಖ್ಯ ಸೇನಾನಿಯಾದ. ಅನಂತರ 1941ರ ಡಿಸೆಂಬರ್ 8 ರಂದು ಇಟಲಿ ಮತ್ತು ಜರ್ಮನಿಗಳ ಮೇಲೆ ಚೀನ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿತು. 1942ರ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಈತ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ಇಲ್ಲಿಯ ರಾಜಕೀಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನವಲೋಕಿಸಿ, ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಾಯಕರೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಸಲಹೆ ಮಾಡಿದ. ಭಾರತದ ಸಮಸ್ಯೆ ಪರಿಹರಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಅಮೆರಿಕದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರ ಮೂಲಕ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಧಾನಿಗೆ ಅನೇಕ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಧಾನಿ ಚರ್ಚಿಲ್ ಅದಕ್ಕೆ ಗಮನ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ.

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಕೊನೆಗೊಂಡಮೇಲೆ ಚೀನವೂ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಐದು ಬೃಹದ್ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆಂಬ ಮನ್ನಣೆ ಪಡೆಯಿತು. 1948ರ ಮೇ 20ರಂದು ಚಿಯಾಂಗ್ ಚೀನದ ಪ್ರಥಮ ಸಂವಿಧಾನೀಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾವಚನ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ. ಆದರೂ ಆಂತರಿಕವಾಗಿ ಚಿಯಾಂಗನ ಸರ್ಕಾರ ಕ್ಷೀಣಿಸಲಾರಂಭವಾಗಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರೊಡನೆ ಹೋರಾಟ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. 1949ರಲ್ಲಿ ಚೀನದ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಪಡೆದುಕೊಂಡರು. ಈತ ಫಾರ್ಮೋಸ (ತೈವಾನ್) ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿ ಹೋರಾಟ ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಈತ 1958ರಿಂದ ಮತ್ತು 1966-1972 ರವರೆಗೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಪುನರಾಯ್ಕೆಯಾಗಿದ್ದರು.

ಚಿಯಾಂಗನ ಪತನಕ್ಕೆ ಇವನ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ತಾಂಡವವಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಲಂಚರುಷುವತ್ತುಗಳೂ ಇವನು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿದ್ದೂ ಬದಲಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ತನ್ನ ನೀತಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳದೆ ಹೋದದ್ದೂ ಕಾರಣಗಳು. ಈತ ದಕ್ಷತೆಗಿಂತ ನಿಷ್ಠೆಗೂ ಸಂಸ್ಥೆಗಿಂತ ವ್ಯಕ್ತಿಗೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ನೀಡಿದ. ಚಿಯಾಂಗ್ ಕೈ-ಷೆಕ್‍ನನ್ನು ಚೀನಿ ಇತಿಹಾಸದ ಪರಿವರ್ತನೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಅನಿಶ್ಚಯತೆ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳ ಪ್ರತೀಕವೆನ್ನಬಹುದು. ಇವನು 1975ರಲ್ಲಿ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ. (ಐ.ಕೆ.)

ಚೀನ: ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯದ ವಿಶಾಲ ಭೂಭಾಗವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ದೇಶ. ಇದರ ಪೂರ್ವ ಚರಿತ್ರೆ ನಾಲ್ಕೈದು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದಿನದಾದರೂ ಅದನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಸೂಕ್ತ ಆಧಾರಗಳು ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಆಧಾರಗಳು ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸಿಗುವ ಪುರಾವೆಗಳಿಂದ, ಚೀನದ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಕನ್‍ಫ್ಯೂಷಸನ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಿಂದ ಇದರ ಇತಿಹಾಸದ ಆರಂಭಕಾಲದ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು. 5000ದ ವೇಳೆಗೆ ಚೀನದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿರುವ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ಪ್ರದೇಶ ಫಲವತ್ತಾಗಿದ್ದು ಜನಸಾಂದ್ರತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು. ಆದರೆ ಬರಬರುತ್ತ ಮಳೆಯ ಕೊರತೆಯಿಂದ ನೀರಿಗೆ ಅಭಾವ ಉಂಟಾಯಿತು. ವ್ಯವಸಾಯದಿಂದ ಜೀವಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಲ್ಲಿಯ ಜನ ಬೇರೆ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಹೋಗಬೇಕಾಯಿತು. ಇವರ ಪೈಕಿ ಕೆಲವರು ಪಶ್ಚಿಮದ ಪರ್ವತಗಳನ್ನು ದಾಟಿ ಹ್ವಾಂಗ್ ಹೋ ನದಿಯ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಇವರೇ ಚೀನಿಯರ ಮೂಲಪುರುಷರೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಇವರು ತಮ್ಮ ಪೈಕಿ ಹಿರಿಯನೊಬ್ಬನನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಂಡು ಅವನ ಆಜ್ಞೆಯಂತೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಗ ರಾಜರಿರಲಿಲ್ಲ. ಕ್ರಮೇಣ ರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು. ಯಾವೋ ಎಂಬೊಬ್ಬ ಮುಖಂಡನನ್ನು ಅವರು ತಮ್ಮ ಅಧಿಪತಿಯನ್ನಾಗಿ ಗೊತ್ತು ಪಡಿಸಿ ಕೊಂಡರು. ಮುಂದೆ ಇವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ವಂಶಾನುಗತವಾಗಿ ಆಳುವ ಅಧಿಕಾರ ಲಭಿಸಿತು. ಅರಸುತನ ಆರಂಭವಾದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2356ರಲ್ಲಿ. ಅನಂತರ ಅನೇಕ ವಂಶಗಳು ಚೀನವನ್ನಾಳಿದವು. ಅರಸಾಳಿಕೆಯನ್ನಾರಂಭಿಸಿದ ಯಾವೋಗಳು ಎಲ್ಲ ವಿಧದಲ್ಲೂ ಯೋಗ್ಯರೆನಿಸಿದ್ದರು; ಉತ್ಸಾಹಿಗಳೂ ಶ್ರದ್ಧಾವಂತರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇವರು ದೇಶವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ನ್ಯಾಯವಾಗಿಯೂ ಉತ್ತಮವಾಗಿಯೂ ಆಳಿ ಮುಂದಿನವರಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರಾದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಷಾಂಗ್ ವಂಶ: ಮುಂದೆ ಆಳಿದ ಮುಖ್ಯ ವಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು ಷಾಂಗ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 1766-1123). ಆದರೆ ಆ ವಂಶದವರಾರೂ ಅರ್ಹರೆನಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೇಶ ಪ್ರಗತಿ ಹೊಂದಲಿಲ್ಲ. ಆ ವಂಶ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ದೊಡ್ಡದೊಂದು ಕ್ರಾಂತಿಯಿಂದ. ಕೊನೆಯ ಅರಸ ಬಹಳ ಕ್ರೂರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಶತ್ರುವಿಗೆ ಸೋತು, ತನ್ನ ಅರಮನೆಯಲ್ಲೇ ಬೆಂಕಿಹೊತ್ತಿಸಿಕೊಂಡು ಸಾವನ್ನಪ್ಪಿದ. ಈ ದುರಂತದಿಂದ ಆ ವಂಶ ಅಳಿಸಿಹೋಯಿತು. ಆ ವಂಶದ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಕಿತ್ಸೆ ಎಂಬುವನು ತನ್ನ ಅರಸನಿಲ್ಲದ ನಾಡಿನಲ್ಲಿರಲು ಇಷ್ಟಪಡದೆ ಸಾವಿರಾರು ಹಿಂಬಾಲಕರೊಡನೆ ಕೊರಿಯಕ್ಕೆ ಹೋದ. ಆ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಚೋಸನ್ ಎಂದು ಕರೆದ. ಕ್ರಮೇಣ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಚೀನಿಯರು ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಹೋಗಿ ನೆಲೆಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಆ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಕಿತ್ಸೆ ಅರಸನಾದ. ಅವನ ವಂಶದವರು ಸು.9 ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಅಲ್ಲಿ ಆಳಿದರು. ಚೀನದ ನಾಗರಿಕತೆ ಕೊರಿಯಕ್ಕೂ ಹರಡಿತು.

ಜೋ ವಂಶ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1122-256. ಈ ವಂಶದ ಅರಸರು ದೇಶವನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ತಂದರು. ನಾಗರಿಕತೆ ಬೆಳೆಯಿತು. ವ್ಯವಸಾಯ ವ್ಯಾಪಕವಾಯಿತು. ವ್ಯಾಪಾರ, ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳೂ ಬೆಳೆದವು. ಹತ್ತಿ, ರೇಷ್ಮೆ ಬಟ್ಟೆಗಳೂ ಚರ್ಮದ ಕೆಲಸ, ದಂತ ಕೆತ್ತನೆ, ಒಡವೆ ಮುಂತಾದ ಕುಶಲ ಕಲೆಗಳೂ ಬೆಳೆದವು. ಸಾಹಿತ್ಯ, ವಿಜ್ಞಾನ ಪ್ರಗತಿ ಹೊಂದಿದವು. ಆದರೆ ಈ ಪ್ರಗತಿ ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಒಳಜಗಳಗಳು ಮೊದಲಾದವು ದೇಶದ ಸುರಕ್ಷತೆಗೆ ಅಪಾಯ ಒದಗಿಸಿದವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.256ರಲ್ಲಿ ಜೋ ವಂಶ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಚೀನದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳಾದ ಕನ್‍ಫ್ಯೂಷಸ್ ಮತ್ತು ಲಾವೊ ತ್ಸೆ ಈ ವಂಶದ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜನ್ಮವೆತ್ತಿದರು. ಇದು ಚೀನದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ವ ಘಟನೆ ಎಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಈ ಇಬ್ಬರು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೂ ಚೀನದ ಸಮಾಜದ ಮೇಲೆ ಅಚ್ಚಳಿಯದಂಥ ಪರಿಣಾಮ ಉಂಟುಮಾಡಿದರು.

ಚಿನ್ ವಂಶ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.221-207. ಈ ವಂಶದ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೇ ಚೀನಕ್ಕೆ ಆ ಹೆಸರು ಬಂದಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. 221ರಲ್ಲಿ ಪರಮಾಧಿಕಾರ ಗಳಿಸಿದ ದೊರೆ ತನ್ನನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಚಕ್ರಾಧಿಪತಿಯೆಂದು (ಷಿನ್ ಹ್ವಾಂಗ್ ಟೀ) ಕರೆದುಕೊಂಡ. ಇವನು ಸ್ವಾರ್ಥಿ, ಮಹತ್ತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿ. ತನ್ನ ಹೆಸರು ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ಉಳಿಯಬೇಕು, ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯೇ ಆದಿ ಎನಿಸಬೇಕು-ಎಂಬುದು ಇವನ ಬಯಕೆ. ಹೀಗಾಗಬೇಕಾದರೆ ಹಿಂದಿನವರ ನೆನಪೇ ಸಿಗಬಾರದು, ದಾಖಲೆಗಳಿರಬಾರದು, ಹಿಂದಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಉಳಿದಿರಬಾರದು-ಎಂದು ಇವನು ಯೋಚಿಸಿದ. ಹಿಂದಿನ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ನಾಶಪಡಿಸಲು ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ. ಹಿಂದಿನವರ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಯಾವುದೂ ಇರಬಾರದೆಂದು ನಿರೂಪ ಹೊರಡಿಸಿದ. ಅಂತೆಯೇ ಎಷ್ಟೋ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಂಥಗಳು ನಾಶಗೊಂಡವು. ಇವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸಲು ಹಿಂಜರಿದವರು ಮರಣದಂಡನೆಗೆ ಗುರಿಯಾದರು. ನಾನೂರು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಜೀವಸಹಿತ ಸಮಾಧಿಯಾದರು. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಕನ್‍ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್‍ನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮಾತ್ರ ಹೇಗೋ ಉಳಿಯಿತು. ಆದರೂ ಈ ದೊರೆ ಪ್ರತಿಭಾವಂತ, ಸಮರ್ಥ, ಉತ್ತರದಿಂದ ಆಗಾಗ್ಗೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಹೂಣರನ್ನು ಹೊಡೆದಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದ. ಹೊರಗಿನ ಶತ್ರುಗಳ ಧಾಳಿಯನ್ನು ತಡೆಯುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಸು.2500 ಕಿಮೀ ಉದ್ದದ ಮಹಾಗೋಡೆಯನ್ನು ಜೀತದ ಆಳುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದವನು ಇವನೇ. ಚೀನದ ಮಹಾಗೋಡೆ (**ನೋಡಿ**) ಎಂದು ಇದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇವನು ವಿರೋಧಿಗಳನ್ನು ಡಗಿಸಿ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನೂ ತನ್ನ ಅಧೀನಕ್ಕೊಳಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನ ದಕ್ಷತೆ ಮತ್ತು

ಒಳ್ಳೆಯ ಆಡಳಿತವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಏಕತೆ ಬೆಳೆಯಿತು. ಇವನು ದೇಶವನ್ನು 36 ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ, ಆಡಳಿತ ಸುಗಮವಾಗಿ ನಡೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಏಕರೀತಿಯ ತೂಕ ಮತ್ತು ಅಳತೆಗಳು ಜಾರಿಗೆ ಬಂದವು. ಚೀನದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಹೆದ್ದಾರಿಗಳು ನಿರ್ಮಾಣ ವಾದವು. ಈತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.210ರಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ.

ಹಾನ್ ವಂಶ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.202–ಪ್ರ.ಶ.221. ಎಂಟು ವರ್ಷಗಳ ತರುವಾಯ ಹಾನ್ ಎಂಬ ವಂಶದ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಷಿಯಾವೋ ವೂ ಟೀ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 141–87ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಇವನ ಅಧಿಕಾರ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಸ್ಪಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದವರೆಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮಗಳ ನಡುವೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಆರಂಭವಾದದ್ದು. ಉತ್ತರದಿಂದ ಬಂದು ಪದೇ ಪದೇ ಪೀಡಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಟಾರ್ಟರರನ್ನು ಇವನು ಸೋಲಿಸಿ ಓಡಿಸಿದ. ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದ ಸಾಮಂತ ರಾಜರನ್ನೂ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನೂ ದಂಡಿಸಿ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೊಳಪಡುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ದೇಶದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲೂ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಆಡಳಿತ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ. ಲಂಚ, ಸ್ವಜನಪಕ್ಷಪಾತ ಮುಂತಾದ ದುರ್ವ್ಯಾಪಾರಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿ, ಯೋಗ್ಯರನ್ನು ಪುರಸ್ಕರಿಸಿ, ಅವರಿಗೆ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿದ್ದು ಇವನ ಕೆಲವು ಒಳ್ಳೆಯ ಕ್ರಮಗಳು. ವ್ಯವಸಾಯ,

ಶಾಸನ ಫಲಕ, ಚೀನ

ಕೈಗಾರಿಕೆ, ವ್ಯಾಪಾರ ಇವು ಬೆಳೆದುವು. ಹಿಂದೆಂದೂ ಇಲ್ಲದಿದ್ದಂಥ ಒಗ್ಗಟ್ಟು ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಯಿತು. ರೋಮ್‌ನೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳೆದದ್ದು ಇವನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲೇ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇವನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಜನರು ನೆಮ್ಮದಿಯಿಂದಿದ್ದರು. ಹಾನ್ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಚೀನಿ ಪ್ರಭಾವ ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ಹಿಂದೂಸ್ತಾನದವರೆಗೆ ಹಬ್ಬಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಷಿಯಾವೋ ವೂ ಟೀ ತರವಾಯ ಪಟ್ಟಕ್ಕೇರಿದ ವಾಂಗ್ ಮಾಂಗ್ ಮೊದಲಾದ ಅರಸರು ಅವನ ಆಡಳಿತದ ಮಾದರಿಯನ್ನೇ ಮುಂದುವರಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದರಲ್ಲದೆ, ಅದನ್ನು ಇನ್ನೂ ಉತ್ತಮಗೊಳಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು, ದೇಶದ ಸಂಪತ್ತಿಗೆ ಎಲ್ಲರೂ ಸಮಭಾಗಿಗಳಾದ್ದರಿಂದ ಬಡತನವಿರುವುದು ಅನ್ಯಾಯ ಎಂಬ ನೀತಿಯ ಅನುಸಾರ ರಾಜ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರು. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಸಮತಾವಾದ ತತ್ತ್ವವನ್ನ ಗ್ರಹಿಸಿ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಆಚರಣೆಗೆ ತಂದು ಇಡೀ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಿಯಾದ ದೇಶ ಚೀನ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ರೋಮ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ಕ್ಕಿಂತ ಚೀನದ ಸ್ಥಿತಿ ಉತ್ತಮವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ರೋಮ್ ಮುಂತಾದ ದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ರೇಷ್ಮೆ ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದ ಹೊರಗಿನ ದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ ಅಧಿಕಗೊಂಡಿತು.

ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಕುಷಾಣ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಹಾನ್ ವಂಶ ಮೈತ್ರಿಯಿಂದಿತ್ತು. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಹರಡಲು ಅವಕಾಶವಾದದ್ದು ಈ ಮೈತ್ರಿಯಿಂದಾಗಿ. ಅನೇಕ ದೊರೆಗಳು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನಪ್ಪಿದರು. ಚೀನಿ ಯಾತ್ರಿಕರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಬಂದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದವನು ಫಾ–ಹಿಯಾನ್. ಒಂದನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಾಗದದ ಉಪಜ್ಞೆಯಾಯಿತು. ಗ್ರಂಥ ಪ್ರಕಟಣೆಗೆ ಇದರಿಂದ ಅನುಕೂಲ ವಾಯಿತು. 100ರಲ್ಲಿ ಷೂ ಯೋ ವೆನ್ ಎಂಬ ನಿಘಂಟು ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಇದೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ನಿಘಂಟು. ಚೀನದ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಯ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆದದ್ದು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಇದನ್ನು ರಚಿಸಿದವನು ನುಸ್ಸುಮ ಚಿನ್. ಇದರಲ್ಲಿ ಪುರಾತನ ಚೀನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ವಿಚಾರಗಳಿವೆ. ವಿಜ್ಞಾನ ಕೂಡ ಬೆಳೆದದ್ದು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೇ, ಗ್ರಹಣಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಜನರಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ತಪ್ಪು ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ದೂರಮಾಡಿ, ಸರಿಯಾದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನುಂಟುಮಾಡಲಾಯಿತು. ಸರಾಸರಿ 180 ದಿನಗಳಿಗೊಮ್ಮೆ ಒಂದು ಚಂದ್ರಗ್ರಹಣವಾಗುತ್ತದೆ. 41–42 ತಿಂಗಳಿಗೊಮ್ಮೆ ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಇವು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಜರುಗುವ ಘಟನೆಗಳು. ರಾಜಕೀಯ ಕರ್ಮ ಸಂಯೋಗದಿಂದ ಸಂಭವಿಸತಕ್ಕವಲ್ಲ– ಎಂದು ವಾಂಗ್ ಚುಂಗ್(27–100) ಹೇಳಿದ.

ಟಾಂಗ್ ವಂಶ: 618–906. ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಟಾಂಗ್ ವಂಶ ಪ್ರಬಲವಾಯಿತು. ಇದು ಚೀನದ ಮಧ್ಯಕಾಲದ ಸುವರ್ಣದೆಶೆಯ ಅವಧಿಯೆನ್ನಬಹುದು. ತಾವು ಟಾಂಗ್ ಜನಾಂಗದವರು ಎಂದು ಅನೇಕ ಚೀನೀಯರು ಇಂದಿಗೂ ಹೆಮ್ಮೆಯಿಂದ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವುದುಂಟು.

ಟಾಂಗ್ ವಂಶದ ಮೊದಲನೆಯ ಅರಸ ಟೈ ಡ್ಸೂಂಗ್. ಇವನು ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಓಡಿಸಿ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ತರಿಮ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಚೀನದ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿದ. ಅನೇಕ ಆಡಳಿತ ಸುಧಾರಣೆಗಳಾದುವು. ದೊಡ್ಡದೊಡ್ಡ ಭೂಸ್ವಾಮ್ಯಗಳು ಏರ್ಪಡದಂತೆ ತಡೆಗಟ್ಟಲು ಇವನು ಶಾಸನ ಮಾಡಿದ. ರೈತರು ನಾಡಿನ ಪ್ರಗತಿಗಾಗಿ ಕಂದಾಯವನ್ನೂ ದೇಹಶ್ರಮವನ್ನೂ ಸಲ್ಲಿಸುವಂತೆ ಆಜ್ಞೆ ಹೊರಡಿಸಿದ. ಜನ ನೆಮ್ಮದಿಯಿಂದ ಬಾಳ್ವೆ ನಡೆಸುವಂತಾಯಿತು. ಸಾರಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕಕ್ಕಾಗಿ ನಾಲೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದುದರಿಂದ ಹೊರದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಜಪಾನಿನೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತು. ಎಂಟನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಯಹೂದಿ, ಅರಬ್ಬೀ, ಕ್ರೈಸ್ತ ಮುಂತಾದ 8,000 ಕುಟುಂಬಗಳು ರಾಜಧಾನಿಯೊಂದರಲ್ಲೇ ನೆಲೆಸಿದ್ದವು. ರಾಜಧಾನಿಯ ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಅಂದು ಹತ್ತು ಲಕ್ಷದಷ್ಟಿತ್ತು.

8ನೆಯ ಶತಮಾನ ಚೀನದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯಯುಗವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅರಸರ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಲೀ ಬಾ ಮತ್ತು ಡೂ ಫೂ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಿಗಳಿದ್ದರು. ಲೀ ಬಾ ಜನಕವಿಯಾಗಿದ್ದ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿದ್ವನ್ಮಣಿಗಳಿಗೂ ಕಲೆಗಳಿಗೂ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಅಪಾರವಾಗಿ ದೊರೆಯಿತು. ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ರಚಿಸಲಿಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಪಂಡಿತರು ನೇಮಕವಾಗಿದ್ದರು. ಮುದ್ರಣಕಲೆ ಕಂಡುಹಿಡಿದದ್ದು ಆಗಲೇ. ಟಾಂಗ್ ವಂಶದ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನೂತನ ಚೀನದ ಉದಯವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಪರಕೀಯರ ಧಾಳಿ, ದೇಶದೊಳಗಿನ ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ, ಜನರ ಅತೃಪ್ತಿ, ಅಸಂತುಷ್ಟಿ, ಪ್ರಾಂತಾಧಿಪತಿಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ–ಇವುಗಳಿಂದ ಟಾಂಗ್ ವಂಶದ ವರ್ಚಸ್ಸು ಕುಂದಿತು. 906ರಲ್ಲಿ ಅದು ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಸುಂಗ್ ವಂಶ: 960–1279. ಅನೇಕ ರಾಜವಂಶಗಳು 907–960ವರೆಗೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಆಳಿದುವು. ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರಬಲವಾದದ್ದು ಸುಂಗ್ ವಂಶ. ವಿವಿಧ ನೀತಿಗಳುಳ್ಳ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಆಧುನಿಕ ಸರ್ಕಾರ ಇದರದು. ಆದರೆ ಇದೂ ಹಲವಾರು ಎಡರು ತೊಡರುಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಉತ್ತರದ ಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಟಾರ್ಟರುಗಳ ಉಪದ್ರವವನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಈ ವಂಶದ ಅರಸರು ಅವರಿಗೆ ವರ್ಷೇವರ್ಷೇ ಕಪ್ಪ ಕೊಡಲು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಅಹಿತವಾಯಿತು. ಇಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಮಂಚೂರಿಯದ ಈಶಾನ್ಯ ಗಡಿಯಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಶತ್ರು ಗುಂಪು ತಲೆಯೆತ್ತಿತು. ಟಾರ್ಟರುಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸಲು ಈ ಗುಂಪು ಅರಸನಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿ ಕಟ್ಟಕಡೆಗೆ 1126ರಲ್ಲಿ ಸುಂಗ್ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನೇ ಆಕ್ರಮಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿತು. ಸುಂಗರಿಗೆ ಯಾಂಗ್‌ಟ್ಸೀ ಕಣಿವೆಯ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ತಪ್ಪಿತು. ಇದೆಲ್ಲದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಮುಂದಿನ ಒಂದು ಶತಮಾನ ಕಾಲ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯಗಳು ಏರ್ಪಟ್ಟವು. ರಾಜಕೀಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸುಂಗ್ ಕಾಲ ದುರಂತದ ಕಾಲ. ಆದರೆ ಇತರ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಅದು ತನ್ನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಕಲೆ ಬೆಳೆಯಿತು. ಈ ಕಾಲದ ಪಿಂಗಾಣಿ ಕಲೆಯಂತೂ ಇಂದಿಗೂ ಶ್ರೇಷ್ಠವೆನಿಸಿದೆ.

ಸುಂಗ್ ವಂಶ ಕೊನೆಗೊಂಡ ಮೇಲೆ ಮಂಗೋಲರು ಪ್ರಬಲರಾದರು. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚೆಂಗೇಷ್‌ಖಾನ್ (ತೆಮುಜಿನ್) ಎಂಬುವನು ಮಂಗೋಲರನ್ನೆಲ್ಲ ಒಟ್ಟು ಗೂಡಿಸಿ ಇಡೀ ಮಂಗೋಲಿಯದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಗಳಿಸಿಕೊಂಡ. ಕ್ರಮೇಣ ಇವನ ದೃಷ್ಟಿ ದಕ್ಷಿಣದತ್ತ ಹೊರಳಿತು. ಮೊದಲು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಜುರ್‌ಚೆನ್ನರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಸೈನಿಕರನ್ನು ನುಗ್ಗಿಸಿದ. 1215ರಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿ ಪೀಕಿಂಗಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ಅದನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಅಲ್ಲಿಯ ಜನರನ್ನು ಕೊಲೆಮಾಡಿದ. 1234ರ ವೇಳೆಗೆ ಈ ರಾಜ್ಯದ ಹೆಸರೇ ಇಲ್ಲವಾಯಿತು. 1279ರಲ್ಲಿ ಸುಂಗ್ ರಾಜ್ಯದ ಕೊನೆಯ ಅಧಿಪತಿಯನ್ನು ನಾಮಾವಶೇಷಮಾಡಿದ. ಯುಆನ್ ಎಂಬ ಮಂಗೋಲ್ ವಂಶದ ಅರಸರು ಚೀನದಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ಅಧಿಪತಿಗಳಾದರು. ಮಂಗೋಲ್ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಚೀನ ಈ ತೆರನಾಗಿ ಪರಕೀಯರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದು ಇದೇ ಪ್ರಥಮ.

ಯುಆನ್ ವಂಶ: 1280–1368. ಯುಆನ್ ವಂಶದ ಆಳಿಕೆ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲ್ ದೊರೆ ಚೆಂಗೇಷ್‌ಖಾನ್‌ನಿಂದ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ವಂಶದ ಅರಸರ ಪೈಕಿ ಕುಬ್ಲೈಖಾನ್ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಚೆಂಗೇಷ್‌ಖಾನ್ ಉತ್ತರ ಚೀನವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಪೀಕಿಂಗಿನಿಂದ ಆಳತೊಡಗಿದ. ಅಂದು ದೇಶದ ಜನರಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರು ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರಾಗಿದ್ದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವರ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿರುವಂತೆ ಇವನು ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಆದರೂ ಚೀನಿಯರು ತಲೆ ಎತ್ತುವುದನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವಾಯಿತು. ಬುದ್ಧಿವಂತನಾದ ಖಾನ್ ದೂರದರ್ಶಿತ್ವ ತೋರಿ, ಚೀನಿಯರ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸಹನೆ ವಿವೇಕಗಳಿಂದ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅನುಕೂಲ ಸ್ಥಿತಿ ನೆಲೆಸಿತು. ದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪ್ರಜೋಪಯುಕ್ತ ಕಾರ್ಯಗಳು ಆದುವು. ಹೆದ್ದಾರಿಗಳೂ ಕಾಲುವೆಗಳೂ ನಿರ್ಮಾಣವಾದುವು. ದೇಶ ಅಭಾವಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಗದಂತೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಹಾರಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಶೇಖರಿಸಿ ಇಡಲು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಣಜಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನಲ್ಲದೆ ದೇಶದ ಪಂಚಾಂಗವನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿದ ರಾಜಧಾನಿ ಪೀಕಿಂಗನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಳಿಸಿದ. ಖಾನನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲೇ

ಮಾರ್ಕೋಪೋಲೋ ಎಂಬ ಪ್ರವಾಸಿ ಚೀನಕ್ಕೆ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟು, ಅಲ್ಲಿ ತಾನು ಕಂಡ ಉತ್ತಮ ಮಟ್ಟದ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಪರಿಚಯಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. ಅವನು 1275ರಲ್ಲಿ ಬಂದು ತಂದೆ ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕಪ್ಪನೊಡನೆ 17 ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಅಲ್ಲಿದ್ದ. ಕುಬ್ಲೈಖಾನನ ತರುವಾಯ ಏಳು ಯುಆನ್ ಅರಸರು ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರೂ ಯಾರೂ ಅವನ ಮಟ್ಟಕ್ಕೇರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಅರಸರು ಸ್ವಕಾರ್ಯಸಾಧಕರಾದರೇ ವಿನಾ ತಾವು ಆಡಿದಂತೆ ಮಾಡಿ ತೋರಿಸಲಿಲ್ಲ.

ಮಿಂಗ್ ವಂಶ: 1368–1644. ಚೀನಿಯರಲ್ಲಿ ಅಸಮಾಧಾನ ಉಂಟಾಯಿತು. ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಕಷ್ಟ ಹೆಚ್ಚಿತು. ರೈತರ ಬಡತನ ಮಿಗಿಲಾಯಿತು. ಕಡೆಗೆ ದೇಶದಲ್ಲಿ ದಂಗೆಯೆದ್ದು ಒಬ್ಬ ಮಾಜಿ ಬೌದ್ಧ ಸಂನ್ಯಾಸಿ ನಾಯಕನಾದ. ಇವನ ಹೆಸರು ಹಂಗ್‍ವು. ಇವನ ಸೇನೆ 1368ರಲ್ಲಿ ಪೀಕಿಂಗನ್ನು ಮುತ್ತಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಮಂಗೋಲರ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಅಂತ್ಯಗೊಳಿಸಿತು. ಮಿಂಗ್ ವಂಶದ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿದೇಶಗಳೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳೆಯಿತು. ಪೋರ್ಚುಗಲ್ ಚೀನದೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧ ಆರಂಭಿಸಿತು. ಮುಂದೆ ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಒಂದೊಂದಾಗಿ ಚೀನಕ್ಕೆ ಬಂದು ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದವು. ಆದರೆ ಅವು ನಡೆದುಕೊಂಡ ಬಗೆ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ಥಳೀಯ ಆಚಾರ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಅವು ಉಪೇಕ್ಷಿಸಿದವು. ದುರಹಂಕಾರದಿಂದಲೂ ಕ್ರೂರತನದಿಂದಲೂ ವರ್ತಿಸಿದವು. ಅಂತೂ ಪೋರ್ಚುಗಲ್ ಬಹಳ ಧೂರ್ತತನದಿಂದ ನಡೆದುಕೊಂಡಿತು. ಕ್ರೈಸ್ತರಲ್ಲದವರ ಬಗ್ಗೆ ದುಷ್ಟತನ ತೋರಿತು. ಅವರ ಆಸ್ತಿಪಾಸ್ತಿಗಳ ಕಡೆ ವಕ್ರ ದೃಷ್ಟಿಹಾಯಿಸಿತು. ಇದರಿಂದ ಚೀನೀಯರು ಕೋಪಗೊಂಡರು. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ವಿದೇಶಿಯರು ಚೀನದಲ್ಲಿ ಕಾಲಿಡದಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ವ್ಯಾಪಾರ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಾತ್ರವೇ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ಮಾಕಾವ್‍ನಲ್ಲಿ ಇರಲು 1557ರಲ್ಲಿ ಅನುಮತಿ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅದಕ್ಕೂ ಹಲವು ನಿರ್ಬಂಧಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ತರುವಾಯ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಕಾಲಿಟ್ಟವರು ಕ್ರೈಸ್ತ ಪಾದ್ರಿಗಳು. ಇವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖನಾದವನು ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಜೇವಿಯರ್. ಇವನು ತೀರಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ಇವನ ಶಿಷ್ಯರು ರಾಜಮನೆತನದವರನ್ನೂ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿನ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರನ್ನೂ ಮತಾಂತರಗೊಳಿಸಿದರು. ಚೀನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಗಳಿಸಲು ಅನಂತರ ಹೆಣಗಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಕೂಡ ಮುಖ್ಯವಾಯಿತು. ಚೀನ, ಕೊರಿಯಗಳ ಆಕ್ರಮಣವೇ ಅದರ ಗುರಿ. ಮುಂದೆ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಜಪಾನ್ ಸನ್ನಾಹ ನಡೆಸಿತು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ತನ್ನ ಸೇನೆಯನ್ನು ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ತಂದಿಳಿಸಿತು. ಈ ಸಂಬಂಧವಾಗಿ ನಡೆದ ಅನೇಕ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯನರಿಗೂ ಚೀನಿಯರಿಗೂ ಪರಾಭವವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಸಮುದ್ರದ ಓಣಿಗಳ ಮೇಲೆ ಅವರು ಹತೋಟಿಯನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳದ್ದರಿಂದ ಕೊರಿಯದ ನಾವಿಕರು ಅವರ ನೌಕೆಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಧ್ವಂಸ ಮಾಡಿದರು. ಈ ನಿಮಿತ್ತ ಜಪಾನರು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಬೇಕಾಯಿತು.

ಮಿಂಗ್ ವಂಶದ ಆಳಿಕೆ ಅನೇಕ ವಿಧಗಳಲ್ಲಿ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಪೂರ್ಣವಾದದ್ದು. ಕಲಾಕೌಶಲ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಸ್ಥಿತಿ ಮುಟ್ಟಿತು. ಪಿಂಗಾಣಿ ಸಾಮಾನುಗಳ ವೈಖರಿ, ಅದರ ವರ್ಣವಿನ್ಯಾಸ, ಸೊಬಗು, ಹೊಳಪು ಅನುಪಮವಾದದ್ದು. ದುರ್ಭೇದ್ಯವಾಗುವಂತೆ ಪೀಕಿಂಗ್ ನಗರದ ನಿರ್ಮಾಣವಾದದ್ದು ಮಿಂಗ್ ವಂಶದ ಆಳಿಕೆಯ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ.

ಮಾಂಚೂ: 1644–1912 ಮಾಂಚೂಗಳು ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಚೀನಿಯರ ಮೇಲೆ ಬಗೆಬಗೆಯ ಪ್ರಭಾವ ಉಂಟು ಮಾಡಿದರು. ಉಡುಗೆ ತೊಡುಗೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಟ್ಟರು. ಈ ವಂಶದ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾದವನೆಂದರೆ ಕಾಂಗ್‍ಷೀ (1661–1722). ಈತ ವಿದ್ಯಾಪರಿಣತನೂ ದಕ್ಷಸೇನಾನಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ. ಇವನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಚೀನಿ ಭಾಷೆಯ ನಿಘಂಟು ಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಟಿಬೆಟ್ ಚೀನಕ್ಕೆ ಸೇರುವಂತೆ ಆದದ್ದೂ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ.

ವಿದೇಶಿ ಪ್ರಭಾವ: ವಿದೇಶಗಳೊಡನೆ ಚೀನ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಬಂದದ್ದರಿಂದಾಗಿ ಅದು ಮುಂದೆ ಬಹಳ ಕಷ್ಟಕ್ಕೆ ಸಿಲುಕಿತೆಂದು ಇತಿಹಾಸ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಇಷ್ಟವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ದೇಶದ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗನುಸಾರವಾಗಿ ಅದು ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಬೇಕಾಯಿತು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದೊಡನೆ ಚೀನ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಬಂದಿತ್ತು. ಅದಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಾರದ ರಿಯಾಯಿತಿಯನ್ನು ತೋರಿಸಿತ್ತು. ವ್ಯಾಪಾರ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹಲವಾರು ವಿದೇಶೀ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಚೀನವನ್ನು ಬಯಸಿದ್ದೂ ಆಗಲೇ. ಈ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪೈಕಿ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು ಬ್ರಿಟನ್, ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ ರಂಗಕ್ಕಿಳಿಯಿತು. ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿತು. ಆದರೂ ಚೀನ ಅದರ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಬಂಧಗಳನ್ನು ಹೇರಿತ್ತು. ವ್ಯಾಪಾರ ಹೆಚ್ಚುತ್ತ ಬಂದಂತೆಲ್ಲ ನಿರ್ಬಂಧಗಳನ್ನು ಸಡಿಲಿಸಬೇಕೆಂದು ಚೀನದ ಮೇಲೆ ಆ ಕಂಪನಿ ಒತ್ತಾಯ ತರುತ್ತಿತ್ತು. ಅದರ ಹಿಂದಿದ್ದ ರಾಜಕೀಯ ಚೀನಕ್ಕೆ ಅರ್ಥವಾಗದಿರಲಿಲ್ಲ. ಕಂಪನಿಯೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ವರ್ತಕರಂತೆ ಎಂಬುದು ಅದರ ನಿಲುವು. ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ವ್ಯಾಪಾರದ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ತಪ್ಪಿಸಿ ತನ್ನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯೊಬ್ಬನನ್ನು ಅದಕ್ಕಾಗಿ ನೇಮಕ ಮಾಡಿತು. ಈ ಪ್ರಸಂಗ ನಡೆದದ್ದು 1834ರಲ್ಲಿ. ಈ ಪ್ರಕರಣದಿಂದ ಪರಸ್ಪರ ವಿರಸವುಂಟಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನು ಚೀನಿ ಅರಸ ಪುರಸ್ಕರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅದರ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯ ಒತ್ತಾಯಗಳಿಗೂ ಮಣಿಯಲಿಲ್ಲ. ಕಡೆಗೆ ವ್ಯಾಪಾರ ನಿಲ್ಲುವಂತಾಯಿತು.

ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಕಾಲಿಡುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲೇ ಚೀನಿಯರಿಗೆ ಅಫೀಮು ಸೇವನೆಯ ಚಟ ಹೆಚ್ಚಾಗಿತ್ತು. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಅಫೀಮನ್ನು ಚೀನಕ್ಕೆ ಭಾರತದಿಂದ ಆಮದು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಬೇಡಿಕೆ ಬಹಳ. 15 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಇದರ ಆಮದು ನಾಲ್ಕು ಪಟ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿತು. ಇದರ ಆಮದನ್ನೂ ಉಪಯೋಗವನ್ನೂ ನಿಷೇಧಿಸಿ ಅರಸ ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದರೂ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ. 1800ರಲ್ಲಿ ಆಫೀಮಿನ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಕಠಿಣವಾಗಿ ನಿರೋಧಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೂ ವ್ಯಾಪಾರ ಚೆನ್ನಾಗಿಯೇ ಸಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಚೀನಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೇ ಇದಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲವಾಗಿದ್ದರು. 1833ರಲ್ಲಿ ಅರಸ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರಿಯೊಬ್ಬನನ್ನು ಕ್ಯಾಂಟನ್ನಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿ ಅಫೀಮು ನಿರೋಧವನ್ನು ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾಗಿ ಜಾರಿಗೆ ತರಲು ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ. ಈ ಅಧಿಕಾರಿಯ ಪ್ರಯತ್ನ ನಿರರ್ಥಕವಾಯಿತು. ಸ್ಥಳದ ಜನರಿಂದಲೂ ವಿದೇಶೀಯರಿಂದಲೂ ಪ್ರತಿಭಟನೆಗಳು ಬಂದುವು. ವ್ಯವಹಾರವನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲು ನೇಮಕಗೊಂಡ ದೋಣಿಗಳೇ ಕಳ್ಳತನದಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ತಂದು ಹಂಚುವುದರಲ್ಲಿ ಉದ್ಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದವು. 1839 ರಲ್ಲಿ ಬೇರೊಬ್ಬ ಅಧಿಕಾರಿ ನೇಮಕನಾದ. ಈ ಅಧಿಕಾರಿ ಕಠಿಣಕ್ರಮವನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದ. ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಫೀಮನ್ನೆಲ್ಲ ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕೆಂದು ಅಧಿಕಾರಿ ನಿರೂಪ ಹೊರಡಿಸಿ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಜೆಗಳ ಮೇಲೆ

ಚೀನೀಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ

ನಿರ್ಬಂಧ ಹಾಕಿದ. ಇದರಿಂದ ಅವರಿಗೆ ಕಷ್ಟವಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವರ್ತಕರ ಬಳಿ ಇದ್ದ ಅಫೀಮನ್ನೆಲ್ಲ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಇದು ಇಪ್ಪತ್ತು ಸಾವಿರ ಪೆಟ್ಟಿಗೆ ಗಳಿಷ್ಟಿತ್ತು. ಚೀನಿ ಅಧಿಕಾರಿಯ ಆಜ್ಞೆಯಂತೆ ಇದನ್ನೆಲ್ಲ ಸುಡಲಾಯಿತು. ಚೀನಿ ಅಧಿಕಾರಿ ಇನ್ನೂ ಒಂದು ಹೆಜ್ಜೆ ಮುಂದೆ ಹೋಗಿ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವರ್ತಕರು ಮುಂದೆ ಅಫೀಮು ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುವುದಿಲ್ಲವೆಂಬ ಭರವಸೆ ನೀಡಬೇಕೆಂದು ಕೇಳಿದ. ಇದನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿ ದವರಿಗೆ ಮರಣದಂಡನೆ ವಿಧಿಸುವುದು ಅವನ ಉದ್ದೇಶ. ಎರಡೂ ಪಕ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೂ ಮಣಿಯಲಿಲ್ಲ. ಸ್ಥಿತಿ ಕೆಡುತ್ತ ಬಂತು. ಯುದ್ಧ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಹಾಗೂ ಚೀನಿ ಹಡಗುಗಳ ನಡುವೆ ನಡೆದ ಗುಂಡಿನ ಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ಚೀನಿ ನೌಕೆಗಳು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿದುವು. ಆದರೂ ಕದನ ನಿಲ್ಲಲಿಲ್ಲ. ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ಜಯ ಲಭಿಸಿದ್ದು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ. ಕೆಲವು ದ್ವೀಪಗಳೂ ಪಟ್ಟಣಗಳೂ ಷಾಂಗ್‍ಹೈ ರೇವೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾದುವು. ಪೀಕಿಂಗ್, ನ್ಯಾನ್ಕಿಂಗ್ ನಗರಗಳಿಗೆ ಅಪಾಯ ಉಂಟಾಯಿತು. ಆಗ ಅರಸ ರಾಜಿಗೆ ಸಮ್ಮತಿಸಿದ.

1842ರಲ್ಲಿ ನ್ಯಾನ್ಕಿಂಗ್ ಕೌಲಿಗೆ ಸಹಿಯಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಈ ವಿಜಯದಿಂದ ವಿದೇಶೀಯರಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರವೊಂದರೊಡನೆ ಕೌಲಿನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಚೀನ ಬಂಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು ಇದೇ ಪ್ರಥಮ. ಈ ಕೌಲಿನಂತೆ ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗೆ ಚೀನ ಹಾಂಗ್‍ಕಾಂಗನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ರೇವುಗಳೂ ಯುರೋಪಿನ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ತೆರೆದವು. ಜೊತೆಗೆ ಚೀನ ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗೆ ಎರಡು ಕೋಟಿ ಹತ್ತು ಲಕ್ಷ ಡಾಲರುಗಳಷ್ಟು ತಪ್ಪು ಕಾಣಿಕೆ ತೆರಬೇಕಾಯಿತು. ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ತರುವಾಯ ಅಮೆರಿಕ, ಫ್ರಾನ್ಸುಗಳೂ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಮೇಲೆ ನಾರ್ವೆ, ಸ್ವೀಡನ್‍ಗಳೂ ಬ್ರಿಟನ್ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರದ ಒಡಂಬಡಿಕೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡವು.

ಇಷ್ಟಾದರೂ ಸ್ಥಿತಿ ಸುಧಾರಿಸಲಿಲ್ಲ. 1856 ರಲ್ಲಿ ಚೀನ ಮತ್ತೆ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನೊಡನೆ ಕಾದಾಡುವ ಪ್ರಸಂಗ ಒದಗಿತು. ಈ ಬಾರಿ ಬ್ರಿಟನ್ನನ್ನು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಕೂಡಿಕೊಂಡಿತು. ಗ್ವಾಂಗ್‍ಸೀಯ ಚೀನಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಫ್ರೆಂಚ್ ಕ್ಯಾತೊಲಿಕ್ ಪಾದ್ರಿಯನ್ನು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಿದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಈ ಪಾದ್ರಿ ದೊಂಬಿ ಎಬ್ಬಿಸಲು ಸಂಚು ಹೂಡಲು ಯತ್ನಿಸಿದನೆಂಬುದು ಆಪಾದನೆ. ಇದರಿಂದ ಫ್ರೆಂಚ್ ಪ್ರಜೆಗಳ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆ ಬಂತೆಂದು ಫ್ರೆಂಚ್ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಸೂಚಿಸಿದ. 1860ರ ವರೆಗೆ ಯುದ್ಧ ನಿಲ್ಲಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೆ ಬ್ರಿಟನ್ ಫ್ರಾನ್ಸ್‍ಗಳು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ಪೀಕಿಂಗ್

ನಗರವನ್ನು ಹಿಡಿದುವು. ಈ ಯುದ್ಧ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿಯೇ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಅಸಮಾಧಾನವನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿತು. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಗಲಭೆ ಎದ್ದಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ನಾಯಕನಾಗಿದ್ದವನು ಹುಂಗ್ ಷಿಯೂ ಚ್ಯೂಆನ್. ಇವನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಬಂಡಾಯಗಾರರು ನ್ಯಾನ್ಕಿಂಗ್ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಹಿಡಿದರು. ಇದನ್ನೇ ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಆದರೂ ವಿದೇಶಿಯರ ಸಹಾಯ ದಿಂದ ಈ ಬಂಡಾಯವನ್ನು ಅಡಗಿಸಲಾಯಿತು. ಇದು ಟೈಪಿಂಗ್ ಬಂಡಾಯವೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿದೆ.

ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಚೀನ ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಂಡಿತು. ಆದರೆ 1894ರಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಜಪಾನಿನೊಡನೆ ಅದು ಯುದ್ಧ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಕೊರಿಯದ ಮೇಲೆ ಚೀನ ಸಾರ್ವಭೌಮಾಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದು ಈ ಎರಡೂ ದೇಶಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಮನಸ್ತಾಪಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಚೀನ ಸಂಪೂರ್ಣ ಪರಾಭವ ಹೊಂದಿತು. 1895ರಲ್ಲಿ ಆದ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಚೀನ ಜಪಾನಿಗೆ ಫಾರ್ಮೋಸ ದ್ವೀಪವನ್ನೂ ಲಿಯೌಡುಂಗ್ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪವನ್ನೂ ಪರಿಹಾರ ದ್ರವ್ಯವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಆದರೆ ಲಿಯೌಡುಂ ಗನ್ನು ಜಪಾನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಲು ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಸಮ್ಮತಿಸಲಿಲ್ಲ. ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಅದರ ಮೇಲೆ ಕಣ್ಣಿತ್ತು. ಅದು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಜರ್ಮನಿಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಜಪಾನಿನ ಮೇಲೆ ಭಾರಿ ಒತ್ತಡ ತಂದಿತು. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಜಪಾನು ಲಿಯೌಡುಂಗ್ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟು ಫಾರ್ಮೋಸವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಲಿಯೌಡುಂಗನ್ನು ಮುಂದೆ ಚೀನದಿಂದ ರಷ್ಯ ಗುತ್ತಿಗೆಗೆ ಪಡೆಯಿತು. ಈ ಮಧ್ಯೆ ಹಲವಾರು ಘರ್ಷಣೆಗಳು ವಿದೇಶೀಯರ ದುರಾಶೆಯ ಫಲವಾಗಿ ಕುಟಿಲತನಗಳೂ ಇವನ್ನೆಲ್ಲ ಮೆಟ್ಟಿನಿಂತು ತನ್ನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಚೀನದ ಹೆಣಗಾಟವೂ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಆದರೆ ಚೀನ ಯಶಸ್ಸುಗಳಿಸಲಿಲ್ಲ. ವಿದೇಶೀಯರಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಪರಸ್ಪರ ಅಸೂಯೆಯ ಪರಿಣಾಮದ ಕುಟಿಲೋಪಾಯಗಳಿಗೆ ಅದು ಮಣಿಯಬೇಕಾಯಿತು. ಇತರ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ಸಂಧಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಹಲವು ರಿಯಾಯಿತಿ ಗಳಿಗೆ ಸಮ್ಮತಿ ನೀಡಿತು. ಒಂದೊಂದು ವಿದೇಶೀ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಉದ್ದಿಶ್ಯವೂ ಒಂದೊಂದು ಬಗೆ. ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಮಂಚೂರಿಯವನ್ನು ತನ್ನ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ ಆಸೆ. ಜರ್ಮನಿಗೆ ಕಯೋಚೌವನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕೆಂದು ಇಷ್ಟ. ಜೊತೆಗೆ ಷಾಂಟಂಗ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಖನಿಜ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಪಡೆಯಬೇಕೆಂಬುದೂ ಅದರ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಇಬ್ಬರು ಜರ್ಮನ್ ಪಾದ್ರಿಗಳ ಕೊಲೆಯಾದುದನ್ನು ನೆಪ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಜರ್ಮನಿ ಧಾಳಿಯನ್ನಾರಂಭಿಸಿತು. ಕೊನೆಗೆ ಕಯೋಚೌ ಕೊಲ್ಲಿಯನ್ನು 90 ವರ್ಷಗಳ ಗುತ್ತಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ಅದು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿತಲ್ಲದೆ ಅದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿದ್ದ 518 ಚ.ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೂ ಪಡೆಯಿತು. ಷಾಂಟಂಗ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಖನಿಜ ಮತ್ತು ರೈಲ್ವೆ ರಸ್ತೆಯ ಮೇಲೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಅಧಿಕಾರವನ್ನೂ ಹೊಂದಿತು. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ, ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ತಂತಮ್ಮ ಬೇಡಿಕೆಗಳನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದವು. ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಮಂಚೂರಿಯದ ಮೇಲೆ ಪೂರ್ಣ ಹತೋಟಿ ಲಭಿಸಿತು. ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗೆ ನೌಕಾ ನೆಲೆಯೊಂದು ಸಿಕ್ಕಿತು. ಹೀಗೇ ವಿದೇಶೀ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ತಂತಮ್ಮಲ್ಲಿ ಪೈಪೋಟಿ ನಡೆಸುತ್ತ ಚೀನವನ್ನು ದುರ್ಗತಿಗೆ ತಂದುವು. ಮಂಚೂರಿಯ ಮತ್ತು ಮಂಗೋಲಿಯಗಳು ರಷ್ಯದ ಅಧೀನದಲ್ಲೂ ಷಾಂಟಂಗ್ ಪ್ರಾಂತ ಜರ್ಮನಿಯ ಸ್ವಾಧೀನದಲ್ಲೂ ದಕ್ಷಿಣ ಚೀನದ ಬಹುಭಾಗ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಅಧಿಪತ್ಯದಲ್ಲೂ ಹಾಂಗ್‍ಕಾಂಗ್ ಮತ್ತು ಯಾಂಗ್‍ಟ್ಸೀ ಕಣಿವೆಯ ಭಾಗವೆಲ್ಲ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಪ್ರಯೋಜನಕ್ಕಾಗಿಯೂ ಇದ್ದವು.

1899 ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ವಿದೇಶಾಂಗ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿದ್ದ ಜಾನ್ ಹೇ ಎಂಬುವನು ಚೀನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ತೆರೆದ ಬಾಗಿಲ ನೀತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿ, ಈ ಸೂತ್ರವನ್ನು ಚೀನದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯುಳ್ಳ ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಅನುಮೋದಿಸಬೇಕೆಂದು ಕೇಳಿಕೊಂಡ. ಈ ಸೂತ್ರಕ್ಕೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಜರ್ಮನಿ, ರಷ್ಯ ಮತ್ತು ಜಪಾನ್ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡವು. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಚೀನ ದೇಶದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆ ಬರದಂತೆ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳ ಬೇಕೆಂದು ಮತ್ತು ಚೀನದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೂ ಸಮವಾದ ಅವಕಾಶಗಳಿರ ಬೇಕೆಂದು ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡವು. ಈ ನೀತಿಯನ್ನೇ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ 1941ರ ವರೆಗೆ ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯಿತು. ಜಪಾನ್ ಈ ನೀತಿಯನ್ನು ಅತಿಕ್ರಮಿಸಿದ್ದಾಗಲೆಲ್ಲ ಅಮೆರಿಕ ಅದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿತು. ಈ ನೀತಿಯಿಂದ ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಚೀನ ಪರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ವಸಾಹತಾಗುವು ದನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿತೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದಾದರೂ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಅದು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಅಧೀನವಾಯಿತು. ಬಗೆಬಗೆಯ ಪ್ರಭಾವಗಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಯಿತು.

ಆಗ ಚೀನ ಎಚ್ಚೆತ್ತುಕೊಂಡು ತನ್ನ ಮುಂದಿದ್ದ ಅಪಾಯಗಳನ್ನು ಗ್ರಹಿಸಿತು. ಜಪಾನಿನಿಂದ ಚೀನ ಪರಾಭವಗೊಂಡದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಯುವ ಪೀಳಿಗೆಯಲ್ಲಿ ರೋಷ ಹುಟ್ಟಿಸಿತು. ಸುಧಾರಣೆಗಾಗಿ ಅವರು ಹಾತೊರೆದರು. ಅರಸನೂ ಇದನ್ನು ಸಹಾನುಭೂತಿಯಿಂದ ಕಂಡು ಆ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದ. ನೂರು ದಿನಗಳ ಸುಧಾರಣೆಗಳು ಎಂದು ಇದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಆಧುನಿಕಯುಗಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಮಾದರಿಯ ಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ರೈಲ್ವೆ ಮತ್ತು ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ–ಇವು ಅವನು ಕೈಗೊಂಡ ಕ್ರಮಗಳು. ಆದರೆ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಅರಸನ ಗುಂಪಿ ನವರೇ ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಬಲಾಢ್ಯವಾದ ಗುಂಪೊಂದು ರಾಜಮಾತೆಯ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು. ಅವಳು ಅರಸನನ್ನು ಮೂಲೆಗೆ ಕೂಡಿಸಿ ತಾನೇ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ವೀಕಾರ ಮಾಡಿದಳು. ಪ್ರಮುಖ ಸುಧಾರಣಾವಾದಿಗಳನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿದಳು.

ಬಾಕ್ಸರ್ ದಂಗೆ: ಚೀನದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅಥವಾ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಬಂಧದ ಗುಪ್ತ ಸಂಘಗಳಿದ್ದುವು. ಸುಧಾರಣಾ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿದ ಮೇಲೆ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಶಾಂತಿಯುಂಟಾಯಿತು. ಆಗ ಗುಪ್ತ ಸಂಘಗಳು ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಒಂದುಗೂಡಿದುವು. ಬಾಕ್ಸರ್‌ಗಳೆಂಬುದು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರು ಈ ಸಂಘದವರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಹೆಸರು. ರಾಜಮಾತೆಯ ಪ್ರತಿಗಾಮಿತನವನ್ನು ವಿರೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಗುಂಪು ಮೊದ ಮೊದಲು ಮ್ಯಾಂಚೂ ವಂಶಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ವರ್ತಿಸಿತು. 1899ರಲ್ಲಿ ಇದು ವಿದೇಶೀ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮೇಲಿನ ಹಗೆತನದಲ್ಲಿ ಪರ್ಯವಸಾನವಾಯಿತು. ಈ ಗುಂಪಿನವರು ನೇರವಾಗಿಯೇ ಚಳವಳಿಯನ್ನೆಬ್ಬಿಸಿದರು. ಚೀನದಿಂದ ಎಲ್ಲ ಕ್ರೈಸ್ತರನ್ನೂ ವಿದೇಶೀ ಭೂತಗಳನ್ನೂ ಹೊರಡಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ಇವರ ಘೋಷಣೆ. ಅನೇಕ ವಿದೇಶೀಯರು ಹತರಾದರು. ಜರ್ಮನ್ ಅಧಿಕಾರಿಯೊಬ್ಬ ಸತ್ತ. ಪೀಕಿಂಗಿನಲ್ಲಿ ರಾಯಭಾರ ವಸತಿಗಳು ಮುತ್ತಿಗೆಗೆ ಒಳಗಾದುವು. ಇಲ್ಲೂ ಬೇರೆ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲೂ ಇದ್ದ ವಿದೇಶೀಯರು ತಿಂಗಳುಗಟ್ಟಲೆ ಅಪಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಕ್ರೈಸ್ತ ಹಳ್ಳಿಗಳು ನಾಶವಾದುವು. ಕ್ರೈಸ್ತರು ರಾಜಧಾನಿಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲೇ ಕೊಲೆಗೆ ಒಳಗಾದರು. ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ಚೀನಿ ಸೈನಿಕರೂ ಬಂಡಾಯ ಎದ್ದರು. ಈ ಘಟನೆಗಳು ಜರುಗಿದ್ದು 1900 ರ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ. ತಮ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಸಂಚಕಾರವುಂಟಾಯಿತೆಂದು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ದೇಶಗಳು ಗಾಬರಿಗೊಂಡು ಸೇನಾಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸಿದುವು. ರಾಯಭಾರ ವಸತಿಗಳಿದ್ದವರೆಲ್ಲ ಪಾರಾದರು. ವಿದೇಶೀ ರಾಜ್ಯಗಳ ಸೇನೆ ಪೀಕಿಂಗನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ನಗರದೊಳಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿತು. ರಾಜಪರಿವಾರವೆಲ್ಲ ಪರಾರಿ ಯಾಯಿತು. ಕೆಲವು ಕಾಲದವರೆಗೆ ಲಿ ಹಂಗ್ ಚಂಗ್ ಮತ್ತು ರಾಜಕುಮಾರ ಚಿಂಗ್‍ನೊಡನೆ ಸಂಧಾನ ಜರುಗಿ ಕಡೆಗೊಂದು ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದವಾಯಿತು (1901). ಅರಸ ಇದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಕೊಡಲೇಬೇಕಾಯಿತು. ಜರ್ಮನ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಮತ್ತು ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನೌಕರರ ಕೊಲೆಗಾಗಿ ಚೀನ ಕ್ಷಮಾಪಣೆ ಬೇಡತಕ್ಕದ್ದು; ಪೀಕಿಂಗಿನ ಸುತ್ತಲೂ ವಿದೇಶೀ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಪಹರೆ ನಡೆಸತಕ್ಕದ್ದು; ವಿದೇಶಿಗಳಿಗೆ 33 ಕೋಟಿ ಡಾಲರುಗಳಷ್ಟು ನಷ್ಟ ಕಟ್ಟಿಕೊಡತಕ್ಕದ್ದು; ಚೀನ ಅಸ್ತ್ರಶಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಹೊರಗಿನಿಂದ ತರಿಸುವುದಾಗಲೀ ತಯಾರಿಸುವು ದಾಗಲೀ ಕೂಡದು; ವಿದೇಶೀಯರ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡಾಯ ಏಳುವವರಿಗೆ ಮರಣದಂಡನೆ ವಿಧಿಸತಕ್ಕದ್ದು– ಇವು ಕೌಲಿನ ಕೆಲವು ಷರತ್ತುಗಳು. ಹೀಗೆ ಅಪಮಾನಕರವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಚೀನದ ಮೇಲೆ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಹೊರಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ತನಗೆ ಸಂದಾಯ ವಾಗಬೇಕಿದ್ದ ನಷ್ಟದ ಹಣವನ್ನು ಚೀನಕ್ಕೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟಿತು. ಮುಂದೆ ಚೀನಿ ಯುವಕರು ಅಮೆರಿಕನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸಂಗ ನಡೆಸಲು ಈ ಹಣವನ್ನು ಚೀನ ಮೀಸಲಾಗಿಸಿತು.

ಅದೇ ವರ್ಷ ವ್ಯಚಂಗ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಗಲಭೆ ಉಂಟಾಯಿತು. ಇದನ್ನಡಗಿಸಲು ದೇಶದ ಸೇನೆ ಹೊರಟಿತು. ಮ್ಯಾಂಚೂಗಳ ಮೇಲೆ ದಂಗೆ ಏಳಲು ಸಮಯ ಕಾಯುತ್ತಿದ್ದ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರರಿಗೆ ಇದೊಂದು ಅವಕಾಶ. ರಾಜವಂಶವನ್ನುಳಿಸಲು ಗೊತ್ತುಮಾಡಲಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಧಾನಿ ಯುಯಾನ್ ಷಿರ್‌ಕೈ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರರೊಡನೆ ಸಂಧಾನಕ್ಕಾಗಿ ಕೈ ಹಾಕಿ ವಿಫಲನಾದ. ರಾಜವಂಶದವರೂ ಮ್ಯಾಂಚೂ ಪ್ರಮುಖರು ಪೀಕಿಂಗಿನಿಂದ ಓಡಿಹೋದರು. ಕಡೆಗೆ 1912 ರಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಂಚೂ ವಂಶದವರು ತಮ್ಮ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟರು. ಮ್ಯಾಂಚೂ ವಂಶದ ಆಡಳಿತ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಗಣರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ: ಇಲ್ಲಿಗೆ ಚೀನದ ಇತಿಹಾಸ ಮಾರ್ಪಟ್ಟು ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವ ಹೇಳಹೆಸರಿಲ್ಲದಂತಾಗಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯಾದದ್ದು ಈ ಸಮಯದಲ್ಲೆ. ನವಚೀನದ ನಾಯಕ ಸನ್‌ಯಾತ್‌ಸೆನ್. ಮ್ಯಾಂಚೂ ವಂಶ ನಾಮಾವಶೇಷವಾದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಗುರಿ ಸಾಧಿಸುವ ಅವಕಾಶ ಪಡೆದ. 1911 ರಲ್ಲಿ ರೈಲ್ವೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಾಗಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗಿದ್ದ ವಿದೇಶೀ ಸಾಲದ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕ್ರಾಂತಿ ಸಂಭವಿಸಿತು. ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಕ್ರಾಂತಿ ಕಾಡ್ಗಿಚ್ಚಿನಂತೆ ಹರಡಿತು. ಕೆಲವೇ ವಾರಗಳೊಳಗಾಗಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರರೆಲ್ಲ ನ್ಯಾನ್ಕಿಂಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಲೆತು ಗಣರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಸನ್ ಯಾತ್‌ಸೇನನನ್ನೇ ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರಥಮ ಅಧ್ಯಕ್ಷನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದರು. 1911 ಡಿಸೆಂಬರ್ 28ರಂದು ಕ್ರಾಂತಿ ಸಂಭವಿಸಿದಾಗ ಈತ ಹೊರಗಿದ್ದ. ಇವನು ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗುವುದಕ್ಕೆ ಮುನ್ನವೇ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರರು ಅಂದಿನ ಪ್ರಬಲ ವ್ಯಕ್ತಿಯೂ ಸೈನಿಕ ಮುಖಂಡನೂ ಆಗಿದ್ದ ಯುವಾನ್ ಷಿರ್‌ಕೈನೊಡನೆ ಸಂಧಾನ ನಡೆಸಿದ್ದರು. ಮ್ಯಾಂಚೂ ವಂಶದ ಅಂತಿಮ ಕಾಲ ಸನ್ನಿಹಿತವಾಯಿ ತೆಂದು ಇನ್ನೂ ಚಿಕ್ಕವಯಸ್ಸಿನವನಾಗಿದ್ದ ಅರಸನಿಗೆ ತಿಳಿದೊಡನೆಯೇ ರಾಜೀಗೆ ಬರಲು ಸಿದ್ಧನಾದ. 1912 ಫೆಬ್ರವರಿ 12ರಂದು ಅರಸ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಗಣರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. ಷಿರ್‌ಕೈ ಗಣರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸುವಂತೆ ಅವನಿಗೆ ನಿರೂಪ ಹೋಯಿತು. ಸನ್‌ಯಾತ್‌ಸೆನ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿರಲು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಗುಂಪಿನೊಳಗೆ ಒಡಕುಂಟಾಗದಂತೆ ನೋಡುವುದೇ ಅವನ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು.

ಯುವಾನ್ ಷಿರ್‌ಕೈ ಬಲಾಢ್ಯ. ಅವನ ಬಳಿ ದೊಡ್ಡ ಸೇನೆ ಇತ್ತು. ಗಣರಾಜ್ಯವಾದಿಗಳ ಬೆಂಬಲವೂ ಇತ್ತು. ಆದರೆ ಅವನಿಗೆ ಉದಾತ್ತ ಧ್ಯೇಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ತಾನೇ ಸಾಮ್ರಾಟನಾಗ ಬೇಕೆಂಬುದು ಅವನ ಬಯಕೆ. 1912 ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಪ್ಪಲಾದ ಸಂವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯೊಳಗೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಿರಬೇಕೆಂದು ವಿಧಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮೊದಲಿನ

ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನಲ್ಲಿ ತೀವ್ರ ಪಂಥದವರೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದರು. ಆಡಳಿತ ಸುಸೂತ್ರವಾಗಿ ಸಾಗಲಿಲ್ಲ. ಭಿನ್ನಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ತಲೆದೋರಿ ತೊಡಕುಗಳುಂಟಾದುವು. 1913ರಲ್ಲಿ ಯುವಾನ್ ಬ್ರಿಟನ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ರಷ್ಯದ ಬ್ಯಾಂಕುಗಳೊಡನೆ ಸಾಲದ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ತನ್ಮೂಲಕ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಆ ದೇಶದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಪಡಿಸಿದಾಗ ಗಡಿಬಿಡಿಯೇ ಆಯಿತು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ತನ್ನವರನ್ನೇ ಅವನು ಸೈನಿಕ ಮುಖಂಡರನ್ನಾಗಿ ನೇಮಕ ಮಾಡಿದ್ದೂ ಅತೃಪ್ತಿಗೆ ಒಂದು ಕಾರಣ. ಮತ್ತೊಂದು ಬಂಡಾಯ ಬಲಿಯುತ್ತಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಸನ್‌ಯಾತ್‌ಸೆನ್ ಒಪ್ಪಿಗೆಯೂ ಇತ್ತು. ಯುವಾನ್ ಷಿರ್‌ಕೈ ಈ ಬಂಡಾಯವನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಎದುರಿಸಿದ. ಸನ್‌ಯಾತ್‌ಸೆನ್ ಜಪಾನಿಗೆ ಓಡಿಹೋದ. ಯುವಾನ್ ಷಿರ್‌ಕೈ ಮತ್ತೆ ಪ್ರಬಲನಾದ. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಗ್ವೋಮಿನ್‌ಟಾಂಗ್ ಪಕ್ಷದ ಸದಸ್ಯರನ್ನು ಬರ್ತಫ್‌ಮಾಡಿದ. ಕಡೆಗೆ 1914ರಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟೇ ವಿಸರ್ಜನೆಗೊಂಡಿತು. 1915ರಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಂಚೂ ವಂಶವನ್ನು ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸಿ ತಾನೇ ಅರಸನೆಂದು ಘೋಷಿಸುವುದ ರಲ್ಲಿದ್ದ. ಆದರೆ ಬಂಡಾಯ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಹಬ್ಬಿತು. ಯುವಾನ್ ಷಿರ್‌ಕೈ ಪ್ರಭಾವ ಅಳಿಯಿತು. ಅವನು 1916ರಲ್ಲಿ ಮೃತಪಟ್ಟ.

ಈ ಘಟನೆಯಾದ ಮೇಲೆ ಸು. 10 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರತೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ದೇಶದೊಳಗಿನ ತಿಕ್ಕಾಟ ಮತ್ತು ಹೊರಗೆ ಸಂಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಘಟನೆಗಳಿಂದ ಗಣರಾಜ್ಯ ಅನೇಕ ಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು.

ಯುವಾನ್ ಷಿರ್‌ಕೈ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಮಂಗೋಲಿಯದಲ್ಲಿ, ಬ್ರಿಟನ್ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಗೌರವಿಸಬೇಕೆಂದು ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದುವು. ಇದರಿಂದ ಮಂಗೋಲಿಯದಲ್ಲಾಗಲೀ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನಲ್ಲಾಗಲೀ ಚೀನ ಅಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ಬಿಟ್ಟು ಮಿಕ್ಕ ಸಾರ್ವಭೌಮಾಧಿಕಾರವನ್ನೆಲ್ಲ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಈ ಮಧ್ಯೆ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ (1914–18) ಸಂಭವಿಸಿತು. ಚೀನ ತಟಸ್ಥ ದೇಶವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದ್ದರೂ ಅದರ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದುವು. ಯುವಾನ್ ಷಿರ್‌ಕೈ ಗಣರಾಜ್ಯದ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿದ್ದರೂ ಅವನು ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಅವನ ಅನಂತರ ಲುಯಯಾನ್ ಹಂಗ್ ಮತ್ತು ಫಂಗ್‌ಕ್ವೊ ಚಂಗ್ ಎಂಬುವರು ಒಬ್ಬರಾಗುತ್ತ ಲೊಬ್ಬರು ಅಧ್ಯಕ್ಷಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಬಂದರು. 1918ರಲ್ಲಿ ಹುಸ್ಯು ಷಿ ಚಂಗ್ ಚುನಾಯಿತನಾದ. ಚೀನ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ತಟಸ್ಥನೀತಿ ತಾಳಿದರೂ ಕೊನೆಗೆ ಮಿತ್ರ ಪಕ್ಷದವರೊಡನೆ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಯುದ್ಧಾನಂತರ ಷಾಂಟಂಗನ್ನು ಜಪಾನ್ ಸ್ವಾಧೀನ ಪಡಿಸಿಕೊಂಡದ್ದ ರಿಂದ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಅಸಂತುಷ್ಟಿಯುಂಟಾಯಿತು. ಜಪಾನ್ ವಿಶ್ವದ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ತಲೆಬಾಗಿ ಅದನ್ನು ಚೀನಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸಿತು.

ಚೀನದ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಜಪಾನು ಮೊದಲಿಂದಲೂ ಸ್ನೇಹದಿಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಸಮಯ ಸಿಕ್ಕಾಗಲೆಲ್ಲ ಚೀನದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ವಕ್ರದೃಷ್ಟಿ ಬೀರಲು ಯತ್ನಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ ಅದರ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಒಂದೊಂದಾಗಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಂಚು ನಡೆಸುತ್ತಿತ್ತು. ಕೊರಿಯ ಅದರ ವಶವಾದ್ದು 1910ರಲ್ಲಿ. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಆಶ್ಚರ್ಯಕರವಾದ್ದೆಂದರೆ ಅದು 1915 ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಚೀನೀ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಲ್ಲಿ 21 ಬೇಡಿಕೆಗಳನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದ್ದು. ಚೀನದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಇತ್ತಾದರೂ ಜಪಾನನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ನಿಲ್ಲುವಷ್ಟು ಶಕ್ತಿ ಅದಕ್ಕೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಅದು 16 ಬೇಡಿಕೆಗಳಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಿತು. ಜಪಾನಿನ ಈ ಬೇಡಿಕೆಗಳಿಗೆ ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಸಮ್ಮತಿ ನೀಡಿದವು. ಅಮೆರಿಕ ಮಾತ್ರ ಇವನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸದಿದ್ದರೂ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿಗೆ ಹಿತಾಸಕ್ತಿ ಇರುವುದನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಲೇಬೇಕು ಎಂಬುದು ಅದರ ವಾದ. ಚೀನ ಮಿತ್ರಪಕ್ಷದವರೊಡನೆ ಯುದ್ಧಭಾಗಿಯಾಗಿತ್ತೆಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಅವು ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಲೇ ಇಲ್ಲ. ಬರುಬರುತ್ತ ಜಪಾನಿನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಾಕಾಂಕ್ಷೆ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಚೀನದಲ್ಲಿ ಅದರ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದುವು. ಈ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಗಮನ ಸೆಳೆಯದಿರಲಿಲ್ಲ. ಜಪಾನಿನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಬೇಕೆಂದು ಅಮೆರಿಕ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟನ್ ನಿರ್ಧರಿಸಿ ಸೂಕ್ತ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಂಡವು. ಚೀನದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ, ಸಾರ್ವಭೌಮಾಧಿಕಾರ ಇವನ್ನು ಗೌರವಿಸಬೇಕೆಂದು 1922ರಲ್ಲಿ ಒಂಬತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದವಾಯಿತು. ಆದರೂ ಅದರ ನೀತಿಯನ್ನು ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟು ಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಯುವಾನ್ ಷಿರ್‌ಕೈ ಅಧಿಕಾರಚ್ಯುತಿಯ ಅನಂತರ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ದೇಶ ಇಬ್ಭಾಗವಾಯಿತು. ಎರಡು ಆಡಳಿತಗಳೇರ್ಪಟ್ಟವು. ಪೀಕಿಂಗಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಆಡಳಿತವೂ ಕ್ಯಾಂಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಇದ್ದುವು. 1921ರಲ್ಲಿ ಸನ್‌ಯಾತ್‌ಸೆನ್‌ನನ್ನು ಅಧ್ಯಕ್ಷನನ್ನಾಗಿ ಚುನಾಯಿಸಲಾ ಯಿತು. ಆದರೆ ಶಾಂತಿ ನೆಲೆಸಲಿಲ್ಲ. ಸರ್ಕಾರ ದುರ್ಬಲವಾಯಿತು. ಗುಂಪುಗುಳಿತನ ಹೆಚ್ಚಿತು. ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಮುಖರೇ ಕಚ್ಚಾಡುವಂತಾಯಿತು.

ಸನ್‌ಯಾತ್‌ಸೆನ್ ಸಮರ್ಥ ಪ್ರಚಾರಕ ಹಾಗೂ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರನಾಗಿದ್ದ. ಆದರೆ ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಾಮಾಜಿಕ ನೀತಿಗಳು ಮಾತ್ರ ಮುಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಫಲಕಾರಿಯಾದುವು. ಪೀಕಿಂಗ್ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಉರುಳಿಸಲು ಸನ್‌ಯಾತ್‌ಸೆನ್ 1923ರಲ್ಲಿ ಅನ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನು ಕೇಳಿ ವಿಫಲಗೊಂಡ. ಆಗ್ಗೆ ಅವನು ರಷ್ಯದ ಕೆಲವು ನಾಯಕರ ಸಲಹೆಯನ್ನು ಕೇಳಬೇಕಾದ ಪ್ರಸಂಗ ಒದಗಿತು. ರಷ್ಯದ ಈ ನಾಯಕರ ಸಲಹೆ ಮತ್ತು ಬೋಧನೆಗಳ ದೆಸೆಯಿಂದ ಗ್ವೋಮಿನ್‌ಟಾಂಗ್ ಸರ್ಕಾರ ರಷ್ಯದ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷದ ಕೆಲವು ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿತು. ಅಂದಿನಿಂದ ಅದರ ನಿಲುವೇ ಮಾರ್ಪಾಟಾಯಿತು. ಸನ್‌ಯಾತ್‌ಸೆನ್ 1925ರಲ್ಲಿ ಮೃತಪಟ್ಟ. ಅವನು ಬಿಟ್ಟುಹೋದ ಉಯಿಲು ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಗ್ರಂಥಗಳು ದೇಶಕ್ಕೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕವಾದುವು. ಈ ಪೈಕಿಯ ಗ್ರಂಥವೊಂದು ಆಡಳಿತದ ಗೀತೆಯಂತಾಯಿತು. ಅದರಲ್ಲಿ ಸೂಚಿತವಾದ ಮೂರು ತತ್ತ್ವಗಳು ಹೀಗಿವೆ: 1. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆ–ವಿದೇಶೀಯರ ಆಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಚೀನದಿಂದ ಹೊರಕ್ಕೆ ಅಟ್ಟುವುದು. 2. ಪ್ರಜಾಸತ್ತೆ–ಸರ್ಕಾರ ಜನರಿಂದ, ಜನರಿಗಾಗಿ ; 3. ಜೀವನ–ಎಲ್ಲ ಜನರಿಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಸುರಕ್ಷತೆ.

1926 ರಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದ ಸೇನೆಗಳು ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ನುಗ್ಗಿ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸಿದುವು. ಇದರ ನಾಯಕ ಚಿಯಾಂಗ್ ಕೈ–ಷೆಕ್. ಇವನ ಸೇನೆಗೆ ಸರಿಯಾದ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. 1927ರ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇದು ಯಾಂಗ್‌ಟ್ಸೀ ಕಣಿವೆಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿತು. ಷಾಂಗ್‌ಹೈನಂಥ ಮುಖ್ಯ ನಗರಗಳು ಇದರ ವಶವಾದುವು. ಆದರೆ ಈ ಸರ್ಕಾರದ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಒಳಜಗಳಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡುವು. ಮಂದಗಾಮಿಗಳು, ತೀವ್ರಗಾಮಿಗಳೂ ಎಂಬ ಎರಡು ಪಂಗಡಗಳಾದುವು. ಚಿಯಾಂಗರ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಮಂದಗಾಮಿಗಳು ನ್ಯಾನ್ಕಿಂಗಿನಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ವಾಮಪಕ್ಷದ ಮೇಲೆ ಚಿಯಾಂಗ್ ಬಲಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿದರು. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಸಂಬಂಧ ತೊಡೆದುಹಾಕಲು ಉಗ್ರಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಕ್ಯಾಂಟನ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಂಡಾಯವೆದ್ದಿತು. ಇದನ್ನು ಅಡಗಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಐದು ಸಾವಿರ ಜನ ಬಲಿಯಾದರು. ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಸಲಹೆಗಾರರು ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಬೇಕಾಯಿತು. ತೀವ್ರಗಾಮಿಗಳನೇಕರು, ಸನ್‌ಯಾತ್‌ಸೆನ್‌ನ ಹೆಂಡತಿ ಕೂಡ, ದೇಶದಿಂದ ಉಚ್ಚಾಟನೆಗೊಂಡರು. ಆದರೆ ನ್ಯಾನ್ಕಿಂಗ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಹಣದ ಕೊರತೆಯುಂಟಾಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ಷಾಂಗ್‌ಹೈನ ವಿದೇಶೀ ಬ್ಯಾಂಕುಗಳ ನೆರವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಬೇಕಾಯಿತು.

ಕಂಚುಶಿಲ್ಪಗಳು, ಚೀನ

1927ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಪ್ತವಾದ ಒಡಕು ಚೀನದ ಆಧುನಿಕ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಮುಖ್ಯ ಘಟನೆ. ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಚಳವಳಿ ತ್ವರಿತವಾಗಿ ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ತತ್ತ್ವಪ್ರತಿಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ತಲ್ಲೀನವಾಯಿತು. ಚಿಯಾಂಗ್ ಸರ್ಕಾರ ವಾಮ ಪಕ್ಷದವರ ಮೇಲೆ ನಡೆಸಿದ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಗೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ತೆತ್ತ ಬೆಲೆ ಅಲ್ಪವಲ್ಲ. ಕೇವಲ ತೀವ್ರಪಂಥದವರು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ನ್ಯಾಯವಾದ ಸುಧಾರಣೆಗಳು ಬೇಕೆನ್ನುತ್ತಿದ್ದ ಮಂದಗಾಮಿಗಳೂ ವಿರೋಧಿಗಳಾದರು. 1227ರ ತರುವಾಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಆಡಳಿತ ಕಂದಚಾರದ ನೀತಿಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿ ಕೊಳ್ಳಲು ಅಸಮರ್ಥವಾಯಿತು. ಅದರ ಸ್ವರೂಪವೇ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಕ್ರಮೇಣ ಅದು ಪಟ್ಟಣಿಗರ, ಉದ್ಯಮಿಗಳ, ವ್ಯಾಪಾರಗಾರರ ಮತ್ತು ಬ್ಯಾಂಕಿಂಗ್ ಗುಂಪಿನ ಕೈಗೊಂಬೆಯಾಯಿತು.

ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷ ವ್ಯಾಪಕ ಕ್ರಾಂತಿಗಾಗಿ ಸನ್ನಾಹ ನಡೆಸುತ್ತಿತ್ತು. ಹಲವು ನಾಯಕರು ಸೋವಿಯೆತ್ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದವರು. ಅಂದಿನ ಸರ್ಕಾರದ ಉಪೇಕ್ಷೆಯಿಂದ ಗ್ರಾಮಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ್ದ ಅಸಂತುಷ್ಟಿಯನ್ನು ಈ ನಾಯಕರು ತಮ್ಮ ಅನುಕೂಲಕ್ಕೆ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು. ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಲು ಅನುವಾದರು. ಚೀನದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪಕ್ಷದವರು ಚೀನವನ್ನು ಆಧುನಿಕಗೊಳಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದರಾದರೂ ಅವರ ಗಮನವೆಲ್ಲ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಕಡೆಗೇ ಇದ್ದದ್ದು ಬಾಧಕವೆನಿಸಿತು. ಇದನ್ನೆಲ್ಲ ಮಾವೊ ತ್ಸೆ–ತುಂಗ್ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸಮಯ ಕಾಯುತ್ತಿದ್ದ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ರೈತರ ಕಷ್ಟಗಳೇನು, ಕಾರ್ಪಣ್ಯಗಳೇನು ಎಂಬುದನ್ನು ಮನನಮಾಡಿದ. ಸುಧಾರಣೆಗೆ ಕೈ ಹಾಕಿದ.

ಇದರಿಂದ ರೈತರಲ್ಲಿ ನವಚೇತನವುಂಟಾಯಿತು. ಆಶೆ ಅಂಕುರಿಸಿತು. ಈ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಾವೊ ಯಶಸ್ವಿಯಾದಾಗ ಚಿಯಾಂಗ್ ಸರ್ಕಾರ ಕಣ್ತೆರೆಯಿತು. 1931ರ ಆರಂಭದಿಂದ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಐದು ಸಾರಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರ ಮೇಲೆ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಯಿತು. ಜರ್ಮನ್ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಹತ್ತು ಲಕ್ಷ ಸೈನಿಕರು ನುಗ್ಗಿದರು. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರು ಸೋತು ದಿಕ್ಕಾಪಾಲಾಗಿ ಚದುರಿದರು. ಮಾವೊ ಮತ್ತು ಅವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳು, ಸಾವಿರಾರು ಮೈಲಿಗಳ ದೂರ ನಡೆದು ಆಗಾಗ್ಗೆ ಸೈನಿಕ ಪ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸುತ್ತ, ಬಹಳ ಕಷ್ಟ ನಷ್ಟ ಅನುಭವಿಸಿದರು. ಕಡೆಗೆ ಕಳೆದುಳಿದಿದ್ದವರು 1935ರ ಅಕ್ಟೋಬರಿನಲ್ಲಿ ಷೆನ್ಸಿ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ತಂಗಿ ಯನ್ನಾನ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಸರ್ಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಉದ್ಯುಕ್ತರಾದರು. ಈ ಘಟನೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗಲೇ ಜಪಾನ್ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಚೀನದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿತು. ಚೀನದ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸಂಪತ್ತು ಅಪಾರವಾಗಿದ್ದದ್ದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ. ಅದು ಜಪಾನೀ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯೂ ಆಗಿದ್ದುದು ಜಪಾನಿನ ಆಕ್ರಮಣಾಕಾಂಕ್ಷೆಗೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ.

1931 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ ತಿಂಗಳಿನಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಎಚ್ಚರಿಕೆ ನೀಡದೆ ಮಂಚೂರಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಚೀನಿ ಸೈನಿಕರ ಮೇಲೆ ಬಿತ್ತು. ಜಪಾನಿನ ಧಾಳಿಯನ್ನು ತಡೆಯಲಾರದೆ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕೂಟಕ್ಕೆ (ಲೀಗ್ ಆಫ್ ನೇಷನ್ಸ್) ಚೀನ ವಿನಂತಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು. ಆ ಸಂಸ್ಥೆ ಜಪಾನನ್ನು ಖಂಡಿಸಿತಾದರೂ ಇದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನದೇನನ್ನೂ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಏನು ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದು ಚೀನಕ್ಕೆ ಹೊಳೆಯಲಿಲ್ಲ. ಮಿತ್ರರಿಲ್ಲದ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬಂದಿತ್ತು. ಜಪಾನೀ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಬೇಕೆಂದು ಅದು ದೇಶಕ್ಕೆ ಕರೆಕೊಟ್ಟಿತು (1932). ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಷಾಂಗ್‌ಹೈ ನಗರಕ್ಕೆ ಅಪಾರ ನಷ್ಟ ಉಂಟಾಯಿತು. ಮಂಚೂರಿಯವನ್ನು ಅದೇ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಮಂಚುಕೋ ಎಂದು ನಾಮಕರಣಮಾಡಿತು. ಸಿಂಹಾಸನತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದ್ದ ಮ್ಯಾಂಚೂ ಅರಸ ಹೊಸ ಆಡಳಿತದ ಪ್ರಥಮ ದೊರೆಯಾದ. ಜಪಾನ್ ತನ್ನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿ ತೀರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿತು. ಚೀನ ಜಪಾನಿನೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಮಂಚೂರಿಯ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಚೀನಗಳ ಮೇಲೆ ಜಪಾನು ನಡೆಸಿದ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಅದು ಅಂಗೀಕರಿಸಲೇಬೇಕಾಗಿ ಬಂತು.

1933–36ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಮತ್ತು ಚೀನಗಳ ನಡುವೆ ಶಾಂತಿ ನೆಲೆಸಿತ್ತು. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ತನ್ನ ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಭದ್ರಗೊಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗಲೇ ಚೀನದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸರ್ಕಾರ ಚಿಯಾಂಗರ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಒಳ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಪರಿಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲೇ ಚೀನದ ಎರಡು ಪ್ರಬಲ ಗುಂಪುಗಳಿಗೂ ಘರ್ಷಣೆ ಯುಂಟಾಯಿತು. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಲು ಚಿಯಾಂಗ್ ಯತ್ನಿಸಿತು. ಇದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರು ನ್ಯಾನ್ಕಿಂಗ್ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋಗಲು ಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಚಿಯಾಂಗ್ ಕೈ–ಷೆಕ್‌ನಿಗೂ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರಿಗೂ ಧ್ಯೇಯಧೋರಣೆ ಗಳ ಸಂಬಂಧವಾದ ಘರ್ಷಣೆ ಅವ್ಯಾಹತವಾಗಿ ನಡೆಯಿತು. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರ ಆರ್ಥಿಕ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಚಿಯಾಂಗ್ ವಿರೋಧಿಸಿದ. ಚಿಯಾಂಗ್‌ರು ದೇಶೀಯರ ವಿರುದ್ಧ ಕಾದಾಡಲು ನಿಂತಿರುವರೇ ವಿನಾ ಜಪಾನೀ ಧಾಳಿಕೋರರ ವಿರುದ್ಧ ಸೆಣಸಲು ಸಿದ್ಧರಿಲ್ಲ ವೆಂದು ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದರು.

1935ರಲ್ಲಿ ಚೀನಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷದ ಪ್ರಮುಖರು ಜಪಾನಿಯರನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಐಕ್ಯರಂಗವಾಗಬೇಕೆಂದು ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸಿದರು. 1936ರ ಡಿಸೆಂಬರ್ 12ರಂದು ಚಿಯಾಂಗ್ ಕೈ–ಷೆಕನನ್ನು ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರು ಎರಡು ವಾರಗಳ ಕಾಲ ದಿಗ್ಬಂಧನದಲ್ಲಿಟ್ಟಿದ್ದು, ಶತ್ರುವನ್ನೆದುರಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಐಕ್ಯರಂಗವೇರ್ಪಡಬೇಕೆಂದೂ ಅವನು ಅದರ ನಾಯಕರಾಗಬೇಕೆಂದೂ ಹೇಳಿದರು. ಚಿಯಾಂಗ್ ನ್ಯಾನ್ಕಿಂಗಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸರ್ಕಾರದವರು ಮತ್ತು ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರು ಸಹವರ್ತಿಸಿ ಜಪಾನಿನ ಮುಂದಿನ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ತಯಾರಾದರು.

ಹೊರಗಿನ ಧಾಳಿಕಾರರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸುವುದೇ ಪ್ರಥಮ ಕರ್ತವ್ಯವೆಂದು ಮಾವೊ ಬಗೆದು, ಒಗ್ಗಟ್ಟು ಸಾಧಿಸಲು ಕೆಲವು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಿಗೆ ಕೈಹಾಕಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ ಯಾವ ಸಂಶಯಕ್ಕೂ ಆಸ್ಪದವಿರಬಾರದೆಂಬುದು ಇವನ ಆಶಯ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ನ್ಯಾನ್ಕಿಂಗ್ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡುವುದಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಜಪಾನಿನ ವಿರುದ್ಧ ಕಾದಾಡಲು ತಮ್ಮ ಸೇನೆಯನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸೇನೆಯೊಡನೆ ವಿಲೀನಗೊಳಿಸುವುದಾಗಿಯೂ ಸಾರಿದರು.

ಜಪಾನ್ ಪುನಃ 1937 ಜುಲೈ 7ರಂದು ಚೀನದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿತು. ಮೊದಲು ಕದನ ಆರಂಭವಾದದ್ದು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ. ಈ ಮಧ್ಯೆ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿಗಳು ಷಾಂಗೈಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ನ್ಯಾನ್ಕಿಂಗ್ ಹಿಡಿಯಲು ಯಾಂಗ್ಟ್ಸೀ ಕಣಿವೆಯವರೆಗೆ ರಭಸದಿಂದ ನುಗ್ಗಿದರು. ಚೀನಿಯರು ಶರಣಾಗತರಾಗದೆ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿ ಯಾಂಗ್ಟ್ಸೀ ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಚುಂಗ್‌ಕಿಂಗ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಂದ ಯುದ್ಧ ಮುಂದು ವರಿಸಿದರು. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಚೀನಿ ಸೈನಿಕರು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿದರು. ಕಡೆಗೆ ಜಪಾನಿಯರ ಸರ್ಕಾರ ಪೈಪಿಂಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಯುದ್ಧ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. 1941ರ ವೇಳೆಗೆ ಚೀನದ ಟಿನ್‌ಟ್ಸಿನ್ ಮತ್ತು ಪೀಕಿಂಗ್ ಪ್ರಾಂತವೆಲ್ಲ ಜಪಾನಿನ ವಶವಾಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಷಾಂಗ್‌ಹೈ, ಹ್ಯಾಂಗ್‌ಚೌ, ನ್ಯಾನ್ಕಿಂಗ್ ಮುಂತಾದ ಪಟ್ಟಣಗಳೂ ರೇವುಗಳೂ ರೈಲ್ವೆಸಾರಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕಗಳೂ ಅದರ ವಶವಾದುವು. ಗಣರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿತು. ಜಪಾನು ನ್ಯಾನ್ಕಿಂಗ್ ನಲ್ಲಿ ವಾಂಗ್ ಚಿಂಗ್ ಎಂಬುವನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಂಬೆ ಸರ್ಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು.

ಜಪಾನಿನ ಪರಾಜಯದಿಂದ ಚೀನಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. 50 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಚೀನದಿಂದ ಜಪಾನು ಗಳಿಸಿದ್ದನ್ನೆಲ್ಲ ಚೀನಕ್ಕೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕಾಗಿ ಬಂತು. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚೀನ ಸರ್ಕಾರಗಳ ನಡುವೆ ಒಗ್ಗಟ್ಟು ಸಾಧಿಸಲು ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಯತ್ನಗಳೆಲ್ಲ ವ್ಯರ್ಥವಾಗಿ ಇವೆರಡೂ ಮತ್ತೆ ಆಡಳಿತಕ್ಕಾಗಿ ಪರಸ್ಪರ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಿದುವು. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಆಡಳಿತ ದಕ್ಷವೂ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತವೂ ಶಕ್ತಿಯುತವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರ ಕೈ ಮೇಲಾಗಿ 1949ರಲ್ಲಿ ಚಿಯಾಂಗ್ ಕೈ–ಷೆಕ್ ಫಾರ್ಮೋಸಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋಗಬೇಕಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕನ್ನರ ರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಆ ವರ್ಷ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರು ಚೀನಿ ಮೂಲ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಜನತಾ ಗಣರಾಜ್ಯವನ್ನು ಘೋಷಿಸಿ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು.

ಅನೇಕ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಚೀನಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆ ನೀಡಿದುವು. 1950ರಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಚೀನ ಭಾಗವಹಿಸಿ, ಉತ್ತರ ಕೊರಿಯಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಚೀನೀ ಸೇನೆ ಟಿಬೆಟನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 1956ರಲ್ಲಿ ಇಂಡೋನೇಷ್ಯದ ಬಾಂಡುಂಗ್ ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಏಷ್ಯ–ಆಫ್ರಿಕ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿತು. 1956ರಲ್ಲಿ ಟಿಬೆಟಿನಲ್ಲಿ ದಲೈಲಾಮಾರನ್ನು ಸರ್ಕಾರದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ನಿಜವಾದ ಅಧಿಕಾರವೆಲ್ಲ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಸರ್ಕಾರದ ಕೈಯಲ್ಲೇ ಇತ್ತು. 1959ರಲ್ಲಿ ಚೀನೀಯರ ವಿರುದ್ಧ ಟಿಬೆಟಿನಲ್ಲಿ ದಂಗೆ ನಡೆಯಿತು. ಚೀನಿಯರು ಅದನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿದರು. ದಲೈ ಲಾಮಾ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋದರು. ಪಂಚೆನ್ ಲಾಮಾ ಚೀನಿಯರ ನೆರವಿನಿಂದ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. 1965ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಬ್ಬನನ್ನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ತರಲಾಯಿತು. 1962ರಲ್ಲಿ ಚೀನಕ್ಕೂ ಭಾರತಕ್ಕೂ ನಡುವೆ ಗಡಿ ಘರ್ಷಣೆ ನಡೆಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಈ ಎರಡೂ ದೇಶಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧಗಳು ಹದಗೆಟ್ಟುವು. 1954–72ರ ವರೆಗೆ ನಡೆದ ವಿಯೆಟ್ನಾಮ್ ಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಚೀನ ಉತ್ತರ ವಿಯೆಟ್ನಾಮ್‌ಗೆ ನೆರವು ನೀಡುತ್ತಿತ್ತು. ದಕ್ಷಿಣ ವಿಯೆಟ್ನಾಮ್ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಡೆಗಳಿಗೂ ಚೀನಿಯರ ನೆರವು ದೊರಕಿತು. 1949–71ರ ವರೆಗೆ ಚೀನಿ ಜನತಾ ಗಣರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನವಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಮೆರಿಕ ಅದಕ್ಕೆ ಅಡ್ಡಿ ತರುತ್ತಿತ್ತು. ಭಾರತ, ಸೋವಿಯತ್ ದೇಶ ಮುಂತಾದ ಹಲವು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಚೀನಕ್ಕೆ ಸದಸ್ಯತ್ವ ಕೊಡಬೇಕೆಂದು ವಾದಿಸಿ, ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿದವು. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಚೀನಿ ಸರ್ಕಾರದ ಬದಲಾಗಿ ಫಾರ್ಮೋಸ (ತೈವಾನ್) ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಭದ್ರತಾ ಸಮಿತಿಯಲ್ಲಿ ಖಾಯಂ ಸದಸ್ಯತ್ವವಿತ್ತು. ಈ ಬಗ್ಗೆ ಅಮೆರಿಕದ ಧೋರಣೆಯಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆ ಯಾದ್ದು 1971ರಲ್ಲಿ. ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಚೀನದ ಸದಸ್ಯತ್ವಕ್ಕೆ ಅದು ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿತು. 1971ರಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಚೀನ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಭದ್ರತಾ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಖಾಯಂ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆಯಿತು.

1950–60ರಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಚೀನ–ಸೋವಿಯೆತ್ ಸಂಬಂಧಗಳೂ ಸೌಹಾರ್ದ ಪೂರ್ಣವಾಗಿದ್ದುವು. ಸೋವಿಯೆತ್ ದೇಶ ಚೀನಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯ ಆರ್ಥಿಕ ನೆರವನ್ನೂ ನೀಡಿತು. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಚೀನಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲ ತೋರಿಸಿತು. ಕ್ರಮೇಣ ಇವುಗಳ ನಡುವಣ ಬಾಂಧವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿರಸವುಂಟಾಯಿತು. ಸೋವಿಯೆತ್ ನೀತಿಯನ್ನು ಚೀನ ವಿರೋಧಿಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತು. ಏಷ್ಯ ಭೂಭಾಗದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು ಚೀನದ ಹವಣಿಕೆ. 1950–71ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ದ್ವೇಷ ಸಾಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಚೀನ ಅಮೆರಿಕಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಸ್ನೇಹಸಂಬಂಧ ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡವು. ಅಮೆರಿಕದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ನಿಕ್ಸನರು ಪೀಕಿಂಗಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದರು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಚೀನ ಪರಮಾಣು ಬಾಂಬ್ ಸ್ಫೋಟಿಸಿ ತಾನೂ ಪರಮಾಣು ಶಕ್ತಿರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿತು.

ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಸರ್ಕಾರದ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಆಂತರಿಕವಾಗಿ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತರ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾಗಿವೆ. ಮಾವೋ ತ್ಸೆ ಡುಂಗ್ ಚೀನದ ಮಹಾನಾಯಕ. ಅವನ ವಿಚಾರ ಧಾರೆಯಲ್ಲಿ ಚೀನಿಯರಿಗೆ ಅಪಾರ ವಿಶ್ವಾಸವಿದೆ. ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಕಷ್ಟಾಗಿದೆ. ಆರ್ಥಿಕ ಯೋಜನೆಗಳು ಕಾರ್ಯಗತವಾಗಿವೆ. ಮಾವೋ ಅಧಿಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ತಲೆಯೆತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು, ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು 1966ರಲ್ಲಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕ್ರಾಂತಿ ನಡೆಯಿತು. ಮಾವೋ ಪರವಾಗಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ರೆಡ್‌ಗಾರ್ಡ್‌ಗಳೆಂಬ ಸಂಘ ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡು ಮಾವೋ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದ್ದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದರು. ಎಲ್ಲ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಈಗ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಸಂಭವಿಸಿವೆ. ಜಾಗತೀಕರಣದ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ಚೀನದ ಸಮಾಜಿಕ ಬದುಕು ಬದಲಾವಣೆಗಳಿಗೆ ಒಡ್ಡಿಕೊಂಡಿದೆ. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.;ಎಂ.ವಿ.ಕೆ.)

ಚೀನದ ಮಹಾಗೋಡೆ: ಹಳದಿ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಚೀಲೀ ಖಾರಿಯಿಂದ ಲೊಪ್‌ನುರ್ ವರೆಗೆ ಸು.6400 ಕಿಮೀ ದೂರ ಹಬ್ಬಿದ ಬೃಹತ್ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆ. ಮಾನವ ಇದುವರೆಗೂ ಕೈಗೊಂಡಿರುವ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದು. ಚೀನಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಚಿನ್ ಷಿ ಹ್ವಾಂಗ್ ಪ್ರಶ.ಪೂ.220–206ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಇವನಿಗೂ ಹಿಂದೆಯೇ, ಕನಿಷ್ಠ 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದಲೇ ಚೀನದ ದೊರೆಗಳು ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಎಲ್ಲೆಗಳ ಬಳಿ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ಚಿನ್ ಇಂಥ ಹಲವಾರು ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಮಹಾಗೋಡೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಉತ್ತರದ ಹೂಣರ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುವುದೇ ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣದ ಉದ್ದೇಶ. ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಇದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಪೂರ್ವಭಾಗಗಳು ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದುವು. ಅನಂತರದ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ

ಇದನ್ನು ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. 15 ಮತ್ತು 16ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಇದರ ಆವರಣವನ್ನು ಹಿಂದಿನದಕ್ಕಿಂತ ಕಿರಿದನ್ನಾಗಿಮಾಡಿ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಸು.1200ಮೀ ಎತ್ತರದ ಗುಡ್ಡಗಳ ಮೇಲೂ ಆಳವಾದ ಕಮರಿಗಳಿಗೆ ಅಡ್ಡವಾಗಿಯೂ ಘಟಸರ್ಪದ ಹಾಗೆ ಬಳಸಿ ಸಾಗುವ ಈ ಗೋಡೆಯ ಎತ್ತರ ಸು.9ಮೀ. ಇದು ಕೆಳಗೆ ಸು.5ಮೀ ಮತ್ತು ಮೇಲೆ ಸು.8ಮೀ ಅಗಲವಾಗಿದೆ. ಸೈನಿಕರ ಸಾಲು ಅನಾಯಾಸವಾಗಿ ಇದರ ಮೇಲೆ ಸಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವಂತೆ ರಸ್ತೆಯನ್ನೂ ಪ್ರತಿ ಸು.225ಮೀ ದೂರಕ್ಕೆ ಒಂದರಂತೆ 12ಮೀ ಎತ್ತರದ 25,000 ಕಾವಲು ಗೋಪುರಗಳನ್ನೂ ಇವಲ್ಲದೆ 15,000 ಗೋಪುರಗಳನ್ನೂ ಬಹಿರ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ 2ಮೀ ಎತ್ತರದ ಕೋಟೆ ತೆನೆಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಗೋಡೆಯ ಹೊರಗಡೆ ಒಂದಾದ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಮೂರು ಕಂದಕಗಳಿದ್ದುವು.

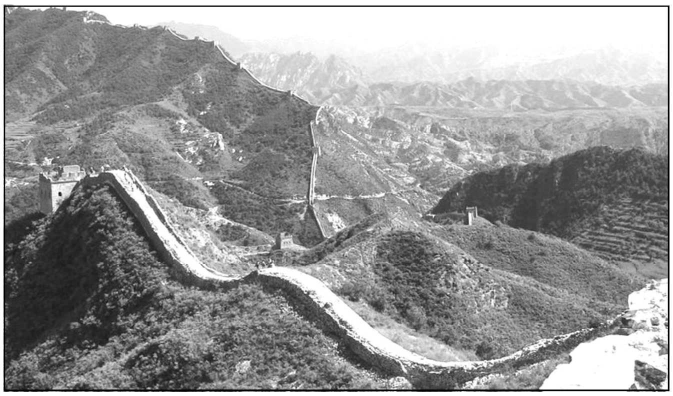

ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ 30 ಕೋಟಿ ಸಲೆಗಜ ಕಲ್ಲು ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಬೇರಾವ ಕಾಲದ ಯಾವುದೇ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೂ ಇದಕ್ಕೆ ಬಳಸಿದಷ್ಟು ಸಾಮಗ್ರಿ ಬಳಸಿಲ್ಲ. ಸೈನ್ಯ ಸಾಗಾಣಿಕೆ, ಗಾಡಿಗಳ ಓಡಾಟ, ಕಾವಲು ಠಾಣ್ಯಗಳು, ಸೈನಿಕ ನೆಲೆ, ಅಪಾಯದ ವಿರುದ್ಧ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಕಂದಕಗಳು, ಉಪಗೋಡೆಗಳು, ಆಹಾರ ಮತ್ತು ಯುದ್ಧಸಾಮಗ್ರಿ ಕೋಠಿ ಮುಂತಾದ ಎಲ್ಲ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳಿಂದಲೂ ಇದು ಕೂಡಿತ್ತು. (ಎಚ್.ಸಿ.ಕೆ.;ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಚುಂಗ್ಲಿಯಿಮ್ತಿ: ನಾಗಲೆಂಡ್ ರಾಜ್ಯದ ಟ್ಯೂನ್‌ಸಾಂಗ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಂದು ನೆಲೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ನಾಗಲೆಂಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ, ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಮತ್ತು ಪುಣೆಯ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜ್ ಪೋಸ್ಟ್ ಗ್ರಾಜುಯೇಟ್ ಅಂಡ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಸಹಯೋಗದೊಡನೆ ಶೋಧಿಸಿದೆ. ಈ ನಿವೇಶನದ ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ಅಂಶವೆಂದರೆ ನೆಲೆಯ ಸಮೀಪ ಲೋಂಗ್‌ಟ್ರೋರ್‌ನಲ್ಲಿಯ ನೆಲ ಮತ್ತು ನೈಸರ್ಗಿಕ ದೊರಗು ಕೆಂಪು ಮರಳುಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಮೂಡಿರುವ ಆಳ ಗೀರುಗಳು. ಇವು ಮಾನವ ಪಾದಗಳು ಮತ್ತು ಕಂಬಗಳಿದ್ದ ಗುಳಿಯ ಗುರುತುಗಳೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಹತ್ತಿರವೇ ಮಹಡಿ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಸವೆದು ಹೋದ ಕಲ್ಲಿನ ವಸ್ತುಗಳು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು ಕೂಡ ದೊರೆತಿವೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಮನೆತನ: ಸು.10 ರಿಂದ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹುಣಸೂರು, ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣ, ಕೃಷ್ಣರಾಜನಗರ ತಾಲ್ಲೂಕುಗಳ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಸಾಮಂತ ಮನೆತನ. ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಹಾಗೂ ಕೊಂಗಾಳ್ವರು ಒಂದೇ ಮೂಲದವರಾಗಿದ್ದು 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಕೊಂಗಾಳ್ವರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಚೆಂಗಾಳ್ವರನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳರು ಮಲೆಪರೆಂದು ಇವರು ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡಗಳ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಇವರ ಮೂಲ ನೆಲೆ ಹುಣಸೂರು ಹಾಗೂ ಅದರ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶ. ಇದನ್ನು ಚಂಗನಾಡು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರ ರಾಜ್ಯದ ಗಡಿ ಉತ್ತರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಹೇಮಾವತಿ ನದಿಯಿಂದ ಕಾವೇರಿಯವರೆಗೆ, ಪೂರ್ವ-ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಕಾವೇರಿಯಿಂದ ಕೊಡಗಿನವರೆಗೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ಇವರು 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಗಂಗರ ಮಾಂಡಲಿಕರಾಗಿ ಅನಂತರ ಚೋಳ, ಹೊಯ್ಸಳ, ಹಾಗೂ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರು. ಹಾಲೇರಿ ವಂಶದ ಸಂಬಂಧ ಹಾಗೂ ಕೊಡಗಿನ ರಾಜರ ಸಂಬಂಧಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇವರ ಕೊಡಗಿನಾಳಿಕೆ ಮಹತ್ವದ್ದೆನಿ ಸುತ್ತದೆ. ಹಾನಗಲ್ಲುಕದಂಬ ವಂಶಿಕರ ಕೊಡಗಿನಾಳಿಕೆ (ಕೊಡಗಿನ ಕದಂಬರು) ಕೊಡಗಿನ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಷ್ಟಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊಂಗಾಳ್ವರಿಗೂ ಇವರು ಸಮಕಾಲೀನರು.

16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹಾಲೇರಿ ವಂಶದ ಮೊದಲ ಅರಸ ವೀರ ಒಡೆಯ, ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಸಂತತಿಗೆ ಸೇರಿರಬಹುದು ಎಂದು ರೈಸರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕೊಡವ ಭಾಷಾ ಕೃತಿಗಳಾದ ಪೊಮ್ಮಾಲೆ ಕೊಡಗ್ ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟೋಲೆ ಪಳಮೆ ಇವು ಕೂಡ ವೀರ ಒಡೆಯ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನೆಂದು ಊಹಿಸಿವೆ. ಇದು ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಹಾಗೂ ಹಾಲೇರಿ ಅರಸರ ಕೊಡಗಿ ನಾಳಿಕೆ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದಾಗಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಮಹತ್ವವೂ ಗಮನಾರ್ಹ ವಾಗುತ್ತದೆ. ಇವರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಗಣಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

10ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 1300ರವರೆಗಿನ ಚೆಂಗಾಳ್ವರನ್ನು ಮೊದಲ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು, 1500-1644ರ ವರೆಗಿನವರನ್ನು ಅನಂತರದ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಎಂದು ಈ ವರೆಗೆ ಎರಡು ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ 1300-1500 ವರೆಗಿನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕೊಡಗಿನ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದ ನಾಗರಹೊಳೆಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಮತ್ತು ನಂಜರಾಜಪಟ್ಟಣ ಪ್ರದೇಶದ ಹೊಳಸಾಲು ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಶಾಖೆಯವರಿದ್ದರು. ಶಾಸನ ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಾಕ್ಷಿ ಅಂತಾಗಿ ಈ ಅವಧಿಯ ಚೆಂಗಾಳ್ವರನ್ನು ಪೂರ್ವ (ಮೊದಲ) ಚೆಂಗಾಳ್ವ ವಂಶಿ ಮಧ್ಯ ಚೆಂಗಾಳ್ವರೆಂದು ಕರೆಯಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಅವಧಿಯ ಕೊಡಗು ಚೆಂಗಾಳ್ವರ, ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ರಾಜವಂಶಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳು ರೂಪುಗೊಳ್ಳಲು ಹಾಗೂ ಕೊಡಗಿನ ಹಾಲೇರಿ ವಂಶದ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಗೆ ಸಗ್ಗಾವತ್ತರಿನ (ವಂಶಭೂತರು) ಬಾಂಧವ್ಯಗಳು ಕೊಂಡಿಯಾಗಲು ಅನುವಾಗಿತ್ತು. ಅದೊಂದು ರೀತಿ ತ್ರಯ ಸಂಗಮ ಸಾವಯವ ವಂಶವಾಹಿ ಬಾಂಧವ್ಯವಾಗಿತ್ತು.

ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಮೂಲತಃ ಜೈನರು. ಚೋಳರ ಮಾಂಡಲೀಕರಾದ (ಸು. 1004) ಮೇಲೆ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಶೈವರಾಗಿ ತೆರೆದುಕೊಂಡರು. ಇವರು ಗಂಗರ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಕೊಡಗಿನ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಳಿಕೊಂಡು ಬಂದವರೆ. 972ರ ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆ ತೊಳಲು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮತ್ ಚೆಂಗನಾಡ ಗೋವಂ ಹೊಳ್ಳಳ ಮಾಹೆಯ ಸೊಸೆವೂಹ ಆಳುತ್ತಿದೆ. ಎಂದಿರುವಲ್ಲಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಹೊಯ್ಸಳ ರಕ್ತ ಸಂಬಂಧ ಸೂಚಿ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಇದೆ. ಗೋವ ಎಂದರೆ ರಕ್ಷಕ ಎಂದರ್ಥವಿದೆ. ಕೊಡಗಿನ ಜನಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಚೆಂಗ ಎಂದರೆ ಸಹಾಯಕ ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಹೊಯ್ಸಳ ವಂಶದ ಆರಂಭವನ್ನು 950ರಿಂದಲೇ (ಮುಣ್ಣಪೊಯ್ಸಳ) ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ತೊಳಲು ಶಾಸನದಿಂದ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಮೇಲಿನ ಹೊಯ್ಸಳರ ವಿಜಯ ಅವರನ್ನು ಮಂಡಲೀಕರಾಗಿಸಿ ಅಭಿರಾಜರಾಗಿ ರಕ್ಷಣೆ ನೆಪದಲ್ಲಿ ಹೊಂದಿದ್ದ ಬಿರುದಿನ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಚೆಂಗನಾಡ ಗೋವಂ ಶಬ್ದವನ್ನೂ ಪರಿಗಣಿಸಲೂ ಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ರಕ್ಷಣೆ ಗರಿಗಟ್ಟದೆ ದಕ್ಷಿಣ ಕೊಡಗಿನ ಭಾಗಗಳತ್ತವೂ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಚದುರಿ ಗಂಗರ ಮಾಂಡಲೀಕರಾದಂತಿದೆ. ಬೇಲೂರು, ಹುಣಸೂರು, ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣ ಇತ್ಯಾದಿ ಕಡೆ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಶಾಖೆಗಳಿದ್ದವು. ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಚಂದ್ರವಂಶದವರು, ಯಾದವರು ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೂಲ ಪುರುಷನ ಹೆಸರು ಚೆಂಗಾಳ್ವನೆಂದಿದ್ದುದರಿಂದ ಚೆಂಗಾಳ್ವರೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿತು. ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೃಷ್ಣರಾಜನಗರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಹನಸೋಗೆ. ನನ್ನಿಚಂಗಾಳ್ವ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಪೈಕಿ ಮೊದಲಿಗೆ ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ಇವನು ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳ ಎಂಬ ಉಪಾಧಿಯನ್ನೂ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ ಹೆಸರಿನವನಾಗಿದ್ದ ಎಂಬುದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಮೂಲಪುರುಷ ದ್ವಾರಾವತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಬಿಜ್ಜಳನನ್ನು (!) ಸೋಲಿಸಿ ಆತನ ಬಿರುದನ್ನು ಕಿತ್ತುಕೊಂಡನೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮರಾಯ ಚೆಂಗಾಳ್ವನು ದ್ವಾರಕೆಯಿಂದ ಬಂದು ಬೆಟ್ಟದ ತುಂಗದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿ ಬೆಟ್ಟದಪುರದ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿ ಆಳಿದ. ಇವನ ಮಗ ಚಂಗಲರಾಯ ಅದನ್ನು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮಹತ್ವದ ಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ. ಚಂಗಾಳ್ವರು 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಅಧೀನರಾಗಿದ್ದು ಆಳುಪರ ಶಾಖೆಯವರಿರಬಹುದು ಎಂಬ ಊಹೆಯೂ ಇದೆ. ಗಂಗರ ಶ್ರೀ ಪುರುಷ ಮಹಾರಾಜದತ್ತಿಯ ವಿಷಯ ಕೊಡಗಿನ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಕಾರಣ, ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಪರಂಪರೆ ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿಯೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಣಬರುವುದರಿಂದ ಶ್ರೀಪುರುಷನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಗಂಗರ ಮಾಂಡಲೀಕರಾಗಿ ಮೊದಲ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಶಾಖೆಯೊಂದು ಇದ್ದಿರುವ ಸೂಚನೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಆಗ ಇವರನ್ನು ಚೆಂಗಾಳ್ವರೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು.

1001ರ ಹನಸೋಗೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಗಂಗರು ಚೋಳರಿಗೆ ಸೋತ ಮೇಲೆ ಚೋಳರ ಮಾಂಡಲಿಕರಾಗಿ ಜೈನಧರ್ಮದ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಶೈವರಾಗಿ ತೆರೆದುಕೊಂಡರು. 1034ರ ನನ್ನಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವ, 1091 ಕಿರುಗೂರು ಶಾಸನದ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ದೇವ, 1097ರ ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣದ ಶಾಸನೋಕ್ತ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಚೋಳ ಉದಯಾದಿತ್ಯ, 1090ರ ಮಾದೇವ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಮೊದಲಾದವರ ಹೆಸರುಗಳೂ ಈ ಮಾತಿಗೆ ಪೋಷಕವನ್ನುವಂತಿವೆ. ಪ್ರಬಲ ಜೈನಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಕೊಂಗಾಳ್ವರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸಾಲಿಗ್ರಾಮ ನಗರವನ್ನು 1079ರಲ್ಲಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ದಾಳಿ ಮಾಡಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆಂಬುದು ಸಾಲಿಗ್ರಾಮದ 66ನೆಯ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಆ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಶೈವರಾಗಿದ್ದರೆನ್ನಬಹುದು. ಮುಂದಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಮಾದೆಯರಸ, ಮಾದೇವ, ಅನ್ನದಾನಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವ, ಪೆಮ್ಮವೀರಪ್ಪ, ಸೋಮದೇವ, ಬೊಪ್ಪದೇವ, ಮಲ್ಲಿದೇವ, ಹರಿಹರದೇವ ಮೊದಲಾದ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ದೊರೆಗಳ ಹೆಸರು 1300ರ ವರೆಗೂ ಕಾಣಬರುವಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಅನುಸರಿಸಿದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ನೆಲೆಯ ಸೂಚಿಯಾಗಿ ಅವು ಇವೆ ಎನ್ನಬೇಕು. ಬೆಟ್ಟದಪುರದ ಅನ್ನದಾನಿ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನದೇವರನ್ನು ತಮ್ಮ ಕುಲದೇವರನ್ನಾಗಿ ಮೊದಲ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. 1116ರ ವೇಳೆಗೆ ಚೋಳರು ಹೊಯ್ಸಳರಿಗೆ ಸೋತರೂ ಮಾಂಡಲಿಕರಾಗಿದ್ದ ಕೊಡಗು ಭಾಗದ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಹೊಯ್ಸಳರಿಗೆ ಶರಣಾಗಲಿಲ್ಲ. 1145ರ ವೇಳೆಗೆ ಹೊಯ್ಸಳ 1ನೆಯ ನರಸಿಂಹನು ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ

ಯುದ್ಧವೊಂದರಲ್ಲಿ ಚೆಂಗಾಳನನ್ನು ಕೊಂದು, ಅವನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಆಗ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ವಂಶಿಕರು ಕೊಡಗಿನ ಮೇಲೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯಕ್ಕಾಗಿ ಸಾಗಿದರೆಂದು ರೈಸ್‌ರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. 1170ರ ಚಿಕ್ಕನಾಯಕನ ಹಳ್ಳಿ (34) ಹೆಗ್ಗೆರೆ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮಲೆರಾಜ ಚೆಂಗಾಳುವನೇರಿದ ಮಾತಂಗದ ಮೊಗದೊಡಿ ನಲಿ ನಂಗರಗುಣ ಗೋವಿಯಿಜೆದ ಎಂದಿದೆ. ಅಂದರೆ ಗೋವಿದೇವ ಮಲೆರಾಜನೆನಿಸಿದ ಕೊಡಗಿನ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ರಾಜವಂಶಿಕನೊಬ್ಬನನ್ನೋ ಅಥವಾ ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಲೆಸೀಮೆ ಕೊಡಗಿನಿಂದ ಹೋಗಿ ಇಕ್ಕೇರಿ–ಕೆಳದಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಶಾಖೆಯ ನಾಯಕನನ್ನೋ ಹೆಗ್ಗೆರೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿದಂತಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಶಾಖೆಗಳು, ಹಾಸನ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಚಿಕ್ಕನಾಯಕನಹಳ್ಳಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹೋಗಿದ್ದರೂ ಅವರ ಮೂಲ ನೆಲೆ ಕೊಡಗಿನ ಪ್ರದೇಶವೆ ಆಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ದಕ್ಷಿಣ ಕೊಡಗಿಗೆ ಆಶ್ರಯಕ್ಕಾಗಿ ಬಂದ ಸಂಗತಿಯಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ವಲಸೆ ಕೊಡಗು ಮತ್ತು ಶಿವಮೊಗ್ಗದ ನಡುವೆ ಮುಂದೆಯೂ ನಡೆದದ್ದು ವಿಶೇಷ.

ನೀರಗುಂದದ ಮಹಾಸಾಮಂತ ಬೆಟ್ಟನ ಸಾಮಂತ ಮಲ್ಲನು ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಅರಸನಿದ್ದ ಆನೆಯನ್ನಿರಿದು ಕೊಂದ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಕಡೂರಿನ 1203ರ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಶಾಖೆಗಳು ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು, ಅರಕಲಗೂಡು ಸೊರಬದವರೆಗೆ ಹರಡಿದ್ದ ಸೂಚನೆಗಳನ್ನು ತೋರುತ್ತವೆ. ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿ 978ರ ಪೆಗ್ಗೂರು ಶಾಸನೋಕ್ತ ಮಲೆಪರು ಯುದ್ಧ, ವಲಸೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಹೋದವರು ಉತ್ತರ ಮಲೆಸೀಮೆಗಳಾದ ಸೊರಬ, ಇಕ್ಕೇರಿ, ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು, ಚಿಕ್ಕನಾಯಕನ ಹಳ್ಳಿ ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ಮಲೆರಾಜ, ಮಲವರು, ಮಲ್ಲವರು ಎಂದು ಕರೆಸಿಕೊಂಡವರು ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಮೂಲದವರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಚರಿತ್ರೆಯ ಪ್ರಕಾರ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ನನ್ನಿಚೆಂಗಾಳ್ವ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಚೋಳರಿಗೆ ಮಾಂಡಲಿಕನಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ಮೊದಲ ಹೆಸರು. 1034ರ ಶಾಸನೋಕ್ತ ನನ್ನಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳ ಎಂಬುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ, ನನ್ನಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಅಭಿರಾಜರ ಹೆಸರನ್ನು ತನ್ನ ಹೆಸರಿಗೆ ಲಗತ್ತಿಸಿಕೊಂಡಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಬಹುಶಃ ಇವನ ಪುತ್ರನಾದ ನಂದಿದೇವ ಚೆಂಗಾಳ್ವನು ಬೆಟ್ಟದಪುರದಿಂದ ಕೊಡಗಿನ ಪಾಲ್ವರೆಗೆ 1034ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಬಂದು ಅಲ್ಲಿ ಪೆದ್ದೊರೆ ಗರೆ ರಾಜ್ಯ (ಲಕ್ಷ್ಮಣ ತೀರ್ಥದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶ)ವನ್ನು ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಪಾಲ್ವರೆಯಲ್ಲಿನ ಪೆದ್ದೊರೆಗರೆ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಮುಂದುವರಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ 1171ರ ಮುನ್ನ ಯಾವುದೋ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ದಂಡನಾಯಕ ಬೆಟ್ಟರಸನೊಡನೆ ನಡೆದ ಪಾಲ್ವರೆಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಮಹಾದೇವ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಅನಂತರ 1171–75ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಅಧೀನರಾಗಿ, ಪಾಲ್ವರೆಯನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಈಗಾಗಲೇ ಹೇಳಿದಂತೆ ಹೊಯ್ಸಳ ನರಸಿಂಹನಿಂದ ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಕೊಡಗಿನ ತೀರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಅಂದರೆ ದಕ್ಷಿಣ ಕೊಡಗಿನ ಕೆಳ ತುದಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಾದ ಕುಂತೂರು (ನಾಗರಹೊಳೆ), ಕುರುಚಿ, ಬಾಡಗಕ್ಕೆ ಆಶ್ರಯಕ್ಕಾಗಿ ಬಂದರು. ಅವರ ವಂಶಿಕರಾಗಿ ಬಾಡಗದ ನಂದಿದೇವ ಕುರುಚಿರ್ಯ ಉದಯಾದಿತ್ಯದೇವರು 1174 ರಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ದಂಡನಾಯಕ ಬೆಟ್ಟರಸನ ವಿರುದ್ಧ ಪಾಲ್ವರೆಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಪೆಮ್ಮ ವೀರಪ್ಪನ ನೆರವಿಗೆ ವಂಶ ಬಾಂಧವ್ಯದ ಕಾರಣ ಬಂದರು. ಆದರೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತು ಮಾಂಡಲಿಕರಾಗಿಯೇ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಉಳಿದರು ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಿಲ್ಲ. ಕೊಡಗಿನ 978ರ ಪೆಗ್ಗೂರು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಪಾವನ್ನಾಲ್ವಮ್ಮಲೆಪರು ಎಂದಿರುವಲ್ಲಿ ರಕ್ಕಸಗಂಗನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವರು ಚೆಂಗಾಳ್ವರೆಂಬ ಸಾಮಂತ ಮಲೆನಾಯಕರಾಗಿದ್ದ ಸೂಚನೆ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿ ಅವರ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಆ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಚಂಗನಾಡು ಎಂಬ ಹೆಸರು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದು (972ರ ಬೇಲೂರು 540ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವಿಕ್ರಮರಾಯನ ಮಗ ಚೆಂಗಲರಾಯನಿಂದಲೂ ಈ ಹೆಸರು ಚಾಲ್ತಿಗೆ ಬಂದಿರಲೂಬಹುದು. ಕೊಡವರಲ್ಲಿ ಚಂಗ ಅಥವಾ ಚೆಂಗ ಎಂದರೆ ಸುಂದರ ಸಹಾಯಕ ಎಂಬ ಅರ್ಥವೂ ಇದೆ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಂಗರ ಮಲೆ ಮಾಂಡಲಿಕರಾಗಿ ಅರ್ಥಾತ್ ಬೆಟ್ಟದರಸುಗಳಾಗಿ ಇದ್ದರೆನ್ನಬೇಕು. ಇವರು ಮೂಲತಃ ಒಕ್ಕಲಿಗರು ಎಂಬ ಊಹೆಯೂ ಜನಪದ ಕಾವ್ಯದ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. 1033ರ ಹಂಪಾಪುರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವನ ಹಾಗೂ 1034ರ ಕುರುಬಳ್ಳಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ (ಕೃನ. 85) ಶ್ರೀ ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳ ದೇವರಾಜ್ಯದಿಂ ಚಂಗಾಳ್ವನಾಯ್ಕ ಪೋಗೆ ಚಂಗಳ್ವಗಂ –ಎಂಬ ನಾಮೋಕ್ತಗಳಿರುವಲ್ಲಿ ನನ್ನಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವಗೆ ಅನ್ವಯವೇ! ಅಥವಾ ಅವನ ಅನಂತರದ ಚೆಂಗಾಳ್ವನಾಯಕ ಎಂಬ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ವಂಶಿಕನಿಗೆ ಅನ್ವಯವೇ ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗದು. ಆದರೂ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಅಸ್ತಿತ್ವ ವಿವಿಧ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದುದರ ದಾಖಲೆಯಾಗಿ ಈ ಶಾಸನಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಶಾಸನವೂ ದಾಖಲಿಸಿರುವಂತೆ 1203ರ ವೇಳೆಗೆ ಕೊಡಗಿನ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಅಧೀನರಾದರು. ನಾಗರಹೊಳೆ–ಕುಂತೂರು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಕುರ್ಚಿ, ಬಾಡಗ ಸೇರಿದಂತೆ ಪಾಲ್ವರೆಯನ್ನು ರಾಜಧಾನಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು 1245ರ ವರೆಗೂ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. 1252ರಲ್ಲಿ ರಾಮನಾಥಪುರದ ಬಳಿ ಮೈಲಾತಪುರದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಸೋಮೇಶ್ವರನನ್ನು ಚೆಂಗಾಳ್ವ ರಾಜಕುಮಾರರಾದ ಬೊಪ್ಪದೇವ, ಸೋಮದೇವ ಅವರು ಎದುರ್ಗೊಂಡರು. ಆಗ ಹೊಯ್ಸಳ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಆದೇಶದಂತೆ ನಂಜರಾಜಪಟ್ಟಣ ಪ್ರದೇಶದ ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳಿದರು (ಅರಕಲಗೂಡು 53). ಸು.1280ರ ವರೆಗೆ ತಮ್ಮ ವಂಶಿಕರಾದ ಮಲ್ಲದೇವರಸ, ಹರಿಹರ ದೇವರಸರು ಆಳಿಕೆಗೆ ಬರುವವರೆಗೆ ಈ ಸೋದರರು ಆಳಿದರೆನ್ನಬೇಕು. ಮಲ್ಲದೇವರಸನ ಹೆಸರು 1296ರ ಮುಳ್ಳೂರು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರದೆ ಹರಿಹರದೇವ ಚೋಳದೇವರ ಹೆಸರು ಮಾತ್ರ ಕಾಣಬರುವಲ್ಲಿ ಆ ಮುಂಚೆ ಅವನು ತೀರಿರುವಂತಿದೆ. ಆದರೆ ಗೋಣಿಮರೂರು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಆ ಉಭಯ ಅರಸರು ಹಾಗೂ ಚೌಡ್ಲು, ಮುಳ್ಳೂರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿಹರದೇವನ ಹೆಸರು ಕಾಣಬರುವಲ್ಲಿ, ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ (ಸು.25–30 ಮೈಲಿ ಫಾಸಲೆ ಪ್ರದೇಶ) ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳೂ ಅವರ ಆಳಿಕೆಯ ಭಾಗಗ ಳಾಗಿದ್ದವೆನ್ನಬೇಕು ಹಾಗೂ ಪಡಿವಾರ ಬಾನಮ್ಮರಾಜು ಎಂಬುವನು ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಹಾಪ್ರಧಾನನಾಗಿದ್ದ ಎಂಬ ಸೂಚನೆ ಗಣಗೂರು ಮತ್ತು ಚೌಡ್ಲು (13ನೇ ಶತಮಾನ) ಶಾಸನಗಳ ವಿಷಯಗಳ ಸಹಯೋಗ ಸಂಗತಿಗಳಿಂದ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಬಯಲನಾಡು (ವೈನಾಡು) ಮೇಲಿನ ಹಿಡಿತವೂ ಚೆಂಗಾಳ್ವರಿಗಿತ್ತು ಎಂಬ ಸೂಚನೆಯೂ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಕುಂತೂರು (ನಾಗರಹೊಳೆಗಿದ್ದ ಅಂದಿನ ಹೆಸರು) ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡ ವೈನಾಡು ಕೂಡ ಈ ವಂಶಿಕರ ಅಂಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. 1298ರ (ಕುಧಿಕೋಚ್ಚಾರಿ ಸಂವತ್ಸರ) ನಂಜರಾಜಪಟ್ಟಣದ ಅಪ್ರಕಟಿತ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮಹಾಮಂಡಳೇಶ್ವರ ವೀರ ಚೋಳ ದೇವರಸನ ಆಳಿಕೆ ಉಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಮುಳ್ಳೂರು 1296ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹರಿಹರ ದೇವನೊಡನೆ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವಲ್ಲಿ ಈ ಚೋಳದೇವರಸ, ಅವನ ಸೋದರನಾಗಿರುವ ಸೂಚನೆ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ರಾಜಧಾನಿಯಿಂದ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಅರಸುದ್ವಯಸೋದರರು ಸಂಯುಕ್ತವಾಗಿ ಆಳಿಕೊಂಡು ಬಂದ ಪದ್ಧತಿ ಬೊಪ್ಪದೇವ ಸೋಮದೇವರಿಂದ ಆರಂಭಗೊಂಡು ಹರಿಹರದೇವ ಚೋಳ ದೇವರಸ ರವರೆಗೂ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಇದು ಮೊದಲ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ 13 ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಅಂಶವಾಗಿದೆ (ಕೊಡಗಿನ ಹಾಲೇರಿ ವಂಶದಲ್ಲಿಯೂ ಇಂಥ ಸಂಯುಕ್ತ ಆಳಿಕೆ ನೆಲದ ಗುಣವೆಂಬಂತೆ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ). ಇವರಿಗೂ ಕೊಡಗಿನ ಪಾಲ್ವರೆ ಹಾಗೂ ಕೊಡಗಿನ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ರಾಜಧಾನಿ ಆಗಿದ್ದವು. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ 1310ರ ಸುಮಾರಿನ ಮಲ್ಲಿಕ್‌ಕಫರನ ಧಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಸೋತ ಕಾರಣ ಹೊಯ್ಸಳರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕುಸಿದಾಗ, 1315ರವರೆಗೆ ಮೊದಲ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಕೊನೆಯ ಉಭಯ ಅರಸರು ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ರಾಜಧಾನಿಯಿಂದ ಆಳಿದರು. ಅನಂತರ ಕೆಲಕಾಲ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ವಂಶಿಕರು ಅಜ್ಞಾತರಾದರು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಸುತ್ತಲ ಹೊಳೆ ಸಾಲು ಹಳ್ಳಿಗಳು, ನಾಗರಹೊಳೆ, ಪಾಲ್ವರೆ, ಕುರುಚಿ, ಬಾಡಗ, ಹಾಲೇರಿ, ದೊಡ್ಡಮಳತೆ, ಚೌಡ್ಲು, ಅಬ್ಬಿ–ಮಲಪನಹಳ್ಳಿ, ಉಲುಗುಲಿ, ಮುಳ್ಳೂರು ಇತ್ಯಾದಿ ಕೊಡಗಿನ ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಚದುರಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇವರ ಮಧ್ಯದಿಂದ ಆಳಿದವರು ಮಧ್ಯಂತರ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಎನ್ನಬೇಕು.

ವಿಜಯನಗರದ ಆರಂಭಕಾಲದಿಂದ ಒಂದನೆಯ ಬುಕ್ಕನು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಆಡಳಿತ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಹಾಗಾಗಿ ಅವನ ದಂಡನಾಯಕರು, ಮಾಂಡಲಿಕರು ಮುಳ್ಳೂರು ಭಾಗವನ್ನು ಅರ್ಥಾತ್ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ವಿಜಯನಗರ ಮಾಂಡಲಿಕರಾಗಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ 1390ರ ಮುಳ್ಳೂರು ಶಾಸನ ಇಮ್ಮಡಿ ಹರಿಹರನನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಮುಳ್ಳೂರನ್ನು ಗುಂಡಪ್ಪ ದಂಡನಾಯಕನು ಗೊಂಕಾರೆಡ್ಡಿ ನಾಯಕನಿಗೆ ಕೊಡಮಾಡಿದ ವಿಷಯ ತಿಳಿಸಿದೆ.

ಹಿರೇಮಳಲಿ ಶಾಸನ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಹೇಳುತ್ತ, ಚಂಗಾಳ್ವರನಾಮ ರಾಜಾ.... ಧೀರೋ ನಾಗ.. ಮಹಿಪತಿಃ। ರಂಗಧರಾಧೀಶ... ಪಿರ್ಯಣಭೂಪತಿಃ... ನಂಜಕ್ಷಮಾಪನೆ; ಮಹಾದೇವ ನೃಪತಿಃ .... ।ಎಂದೆಲ್ಲ ಹೆಸರಿಸಿದೆ. ಇತಿಹಾಸದ ತಲೆಮಾರಿನ 20 ವರ್ಷಗಳ ಅಂತರ ಅವಧಿಯನ್ನು ಮಹಾದೇವನಿಂದ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಹಿಡಿದರೆ (ಚೆಂಗಾಳ್ವ→ನಾಗರಾಜ→ರಂಗರಾಜ→ಪರಿಯಣ್ಣ→ನಂಜರಾಜ→ಮಹಾದೇವ) ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಹೆಸರಿನ ದೊರೆ 1353–83 ಕಾಲಮಾನದವನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಅಂದರೆ 1315–1353ರ ಅನಂತರ ಚೆಂಗಾಳ್ವನು ವಿಜಯನಗರದರಸರ ಕೃಪೆ ಪಡೆದು ಮಾಂಡಲಿಕನಾಗಿ ಮಧ್ಯಂತರ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ದೊರೆಗಳ ಪೈಕಿ ಸದ್ಯದ ಆಕರಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ದೊರೆ ಆಗುತ್ತಾನೆ (ಇವನು ಅಮರನಾಯಕರ ಮೊದಲನೆಯ ವರ್ಗದವನಾಗಿರುವಂತಿದೆ). ಇದು ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಪುನರುತ್ಥಾನ ಕಾಲ. ಶಾಂತಿರಾಜಶಾಸ್ತ್ರಿಗಳ ಕೃತಿ ಆಧರಿಸಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಅರಸರ ಸಚಿವ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ 1400ರ ವೇಳೆಗೆ ಮಾಧವರಾಜೇಂದ್ರ (3ನೆಯ ಮಂಗರಸನ ತಾತ) ಸಚಿವನಾಗಿದ್ದುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. 2ನೆಯ ಮಂಗರಾಜನ 1398ರ ನಿಘಂಟುವಿನಲ್ಲಿ ಶಶಿಪುರಾಧಿಮಾಥ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಚಾರು ಚರಣಾರವಿಂದ... ಎಂದು ಸ್ತುತಿಸಿರುವಲ್ಲಿ ಅದು ಪಾಲ್ವರೇ (ಪಾಲುಪುರ=ಶಶಿಪುರ)ಗೆ ಕೊಡಗಿನ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವುದಾಗಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ವರೆ ಹಾಗೂ ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿಸಿ ಕೊಂಡಿದ್ದುದರ ಸೂಚನೆ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅವರ ಸಚಿವರ ಅಸ್ತಿತ್ವ, ಹೆಸರುಗಳಿರುವಲ್ಲಿ ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಅಸ್ತಿತ್ವವಿರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಮಾತಿಗೆ ವಿರಾಮ ಹಾಕಿದಂತಾಗುತ್ತದೆ.

ಮಧ್ಯಂತರ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಪೈಕಿಯ ನಾಗರಾಜ (ಸು. 1385–1425) ಹಾಗೂ ರಂಗರಾಜ (1425–55), ಪೆರಿಯಣ್ಣರಾಜ (1455–85) ಇವರು ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ವನ್ನು ಆಳಿದವರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ವಿಶೇಷತಃ ನಾಗರಾಜ ದಕ್ಷಿಣ ಕೊಡಗಿನ ಪಾರಂಪರಿಕ ಚೆಂಗಾಳ್ವರಾಜಧಾನಿ

ಇದ್ದರೂ ಕುಂತೂರನ್ನು ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ಕೊಡಗಿನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಕೊಡಗು, ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದುದರ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ವಿಚಾರಗಳು ಸ್ಥಳೀಯ ಪರಂಪರೆಯಿಂದ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತವೆ. ನವದಂಣಾಯಕರು 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ತೆರಕಣಾಂಬಿ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದು ಗೋಪಾಲಸ್ವಾಮಿ ಬೆಟ್ಟವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ಮುಂದೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಹೊರಟರು. ಈ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಡಗಿನ ದಕ್ಷಿಣ ಗಡಿಯಾದ ದೇವಾಸಿ (ದೇವರ್ಷಿ!) ಬೆಟ್ಟದಿಂದ ಉತ್ತರದ ಗೋವವರೆಗೆ, ಸತ್ಯಮಂಗಲ ದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಕೊಡಗಿನ ವಾಯವ್ಯ ಇನ್ನೊಂದು ತುದಿ ಬಿಸಿಲೆಘಟ್ಟದವರೆಗೆ ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಈ ಯುದ್ಧ 1400–25ರ ನಡುವೆ ನಡೆದು ನಾಗರಹೊಳೆ–ಕುಂತೂರು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ದಂಣಾಯಕರು ವಶ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ನಾಗರಾಜ ಹೋರಾಡಿ ವೀರ ಮರಣ ಪಡೆದಿರಬೇಕು. ಜೇನುಕುರುಬರು ಬುಡಕಟ್ಟು ಜನಪದರು ಅಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ನದಿಗೆ ಇವನ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ನಾಗನಹೊಳೆ–ನಾಗರಹೊಳೆ ಎಂದು ಹೆಸರು ಇಟ್ಟು ಅಮ್ಮಾಳೆಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಅವನ ವಿಗ್ರಹವಿಟ್ಟು ಇಂದಿಗೂ ವಾರ್ಷಿಕ ಪೂಜೆ ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಬರಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ನವದಂಣಾಯಕರು ಸ್ವಶಿಪುರಾಧೀಶ್ವರರು ಎಂದು ಕರೆದು ಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಅದು ಶಶಿಪುರಾಧೀಶ್ವರ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯವೆಂದರೆ ಅವರು ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ರಾಜಧಾನಿ ಪಾಲ್ವರೆ (ಪಾಲುಪುರ)ಯನ್ನು ತಮ್ಮ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದ ಕುರುಹಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅಮ್ಮಾಳೆ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ನಾಗರಾಜನ ಆಸ್ಥಾನ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ; ನಾಗರಾಜರಸ್ತೆ ಎಂಬ ಫಲಕ ಇದ್ದದ್ದು ಈಗ ಕಾಣೆಯಾಗಿದೆ.

ನಾಗರಾಜನ ಅನಂತರ ರಂಗರಾಜ 1450ರ ವೇಳೆಗೆ ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹೊಸರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಪ್ರತೀತಿ ಇದೆ. ಈಗಲೂ ರಂಗಸಮುದ್ರ, ಹೊಸಪಟ್ಟಣ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮಗಳ ಸಂಯುಕ್ತ ರೂಪ ಇದಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾವೇರಿ ಹೊಳೆಯ ನಡುವಣ ಗುತ್ತೀ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಂಗನ ಗುಡಿ ಇದ್ದ ಚಹರೆಗಳೂ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಈಗ ಇಲ್ಲಿ ಗುತ್ತಿ ಮಠ ರೂಪುಗೊಂಡಿದ್ದ ಪಾಲ್ವರೆಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಪೈಕಿಯ ಸೋಮದೇವನ ವಂಶಿಕರು ಇದ್ದರು. ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಬೊಪ್ಪದೇವನ ವಂಶಜರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದು, ಪಾಲ್ವರೆಯ ಮೇಲೆ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಲೆತ್ನಿಸಿದಾಗ ಸಂಘರ್ಷದ ಮೊಳಕೆ ಒಡೆಯಿತು. ರಂಗರಾಜ (ರಂಗಸಮುದ್ರ) ಹೊಸರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ್ದು ಈ ಸಂಘರ್ಷದ ಕಾರಣವೆ ಆಗಿರಬೇಕು. ಆಗ ಪೂರ್ವ ಚಂಗಾಳ್ವರ ಸಂತತಿ ಸೋಮದೇವನ ವಂಶಜರೂ ಆದ ಮಧ್ಯಂತರ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಒಂದು ಶಾಖೆ (ಪಾಲ್ವರೆ ಶಾಖೆ), ಸಂಘರ್ಷ ಬೆಳೆಯುತ್ತ ಬಂದ ಕಾರಣವೇನೋ ರಂಗಸಮುದ್ರ ಶಾಖೆಯ ಸಹವಾಸದಿಂದ ದೂರವಾಗಿ ಭವಿಷ್ಯವನ್ನರಸಿ ಕೆಳದಿ ಬಯಲಿನತ್ತ ಸಾಗಿದರು. ಇವರ ಪೂರ್ವಜರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೆಂಬ ಅಂಶವೂ ಇವರಿಗೆ ತಿಳಿದಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಮಲೆಸೀಮೆಯಿಂದ ಹೋದ ಕಾರಣ ಇವರನ್ನು ಮಲಪರು, ಮಲವರು, ಮಲ್ಲವರು ಎಂದು ಕರೆದಿರಬೇಕು.

ಪಿರ್ಯಣ್ಣ ಅನಂತರ ನಂಜರಾಜ 1500ರ ವೇಳೆಗೆ ಕಾವೇರಿಯ ಪೂರ್ವದಂಡೆಗಿದ್ದ ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೆಲ್ಲ ಒಗ್ಗೂಡಿಸಿ ತನ್ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಕಾವೇರಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ನಂಜರಾಜಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ನಂಜರಾಜಪಟ್ಟಣದ ತಾಲ್ಲೂಕು ಭಾಗವಾಗಿ ಉಳಿದು ಬಂದಿದ್ದು ಮುಂದಿನ ಮಡಿಕೇರಿ ಶಾಸನದಿಂದ ಸೂಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಮಧ್ಯಂತರ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ, ಪಾಲ್ವರೆ, ಕುಂತೂರು (ನಾಗರಹೊಳೆ), ರಂಗಪಟ್ಟಣ (ರಂಗಸಮುದ್ರ) ದಿಂದ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ ಸಂಗತಿ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ನಂಜರಾಜನು ಹೊಸರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಸಮಯದಲ್ಲಿಯೇ ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮಲ್ಲವರ ಚೌಡಪ್ಪನಾಯಕನೂ ಕಟ್ಟಿದ್ದು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಹಿರಿಯ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕನು ತನ್ನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಿದ್ದ ನಂಜರಾಜನ ಪಟ್ಟಣ ಬಿಟ್ಟು, ಪೂರ್ವಜರಾದ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ರಾಜಧಾನಿ ಪಾಲ್ವರೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಹೋದದ್ದರ ಕಾರಣ ವಂಶದ ಇತಿಹಾಸದ ಅರಿವು ಅವನಿಗಿದ್ದಿರ ಬೇಕೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಕೊಡಗಿನ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ (ಮಲೆಪರು) ಸಂಬಂಧ ಕೆಳದಿಗಾದರೆ, ಕೆಳದಿಯ ರಾಜವಂಶಿಕ ಸಂಬಂಧ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಹಾಲೇರಿ ಅರಸರ ಮೂಲಕ ಆಯಿತು.

ನಂಜರಾಜಪಟ್ಟಣ ಕಟ್ಟಿದ ನಂಜರಾಜನಿಂದ ಸು. 1502–30ರ ಅನಂತರದ ಚಂಗಾಳ್ವರು ಎಂಬ ಅಭಿಧಾನವನ್ನು ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಆಳಿಕೆಯ ಮೂರನೆಯ ಮಜಲಿನಿಂದ ಗಮನಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ನಂಜರಾಜನ ಅನಂತರ ನಂಜುಂಡರಾಜ, ಶ್ರೀಕಂಠರಾಜ (1544–57), ವೀರರಾಜ (1559–80), ಪೆರಿಯರಾಜದೇವ, ರುದ್ರಗಣ (1586–1607). ನಂಜುಂಡದೇವ, ನಂಜರಾಜದೇವ, ಕೃಷ್ಣರಾಜದೇವ, ನಂಜುಂಡರಸು, ವೀರರಾಜ (1619–44) ಅವರು ಆಳಿದವರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇವರಲ್ಲದೆ ನಲ್ಲುಕೋಟೆಯ ಹೊಸ ಶಾಸನದ ರೀತ್ಯಾ ವೀರವೀರ ದೇವರಸ (1555–59) ಎಂಬ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ದೊರೆ ಪೆರಿಯರಾಜದೇವನಿಗೆ ಹಿರಿಯಸೋದರನಾಗಿದ್ದು, ವಂಶಾವಳಿಗೆ ಸೇರ್ಪಡೆ ಆಗುತ್ತಾನೆ. ರಾಜ್ಯದ ಪೂರ್ವ ಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಪಟ್ಟಣವೆಂಬ ಊರಿನಲ್ಲಿ ಅನಂತರ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಪೈಕಿಯ ಐದನೆಯ ಅರಸನು ಮಣ್ಣಿನ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿ ಆ ಹೆಸರಿಟ್ಟ, 1590ರಲ್ಲಿ ಪಿರಿಯರಾಜದೇವನು ಸಿಂಹಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿಸಿ ಪೇಟೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಆ ಊರಿಗೆ ತನ್ನ ಹೆಸರಾಗಿ ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣ ಎಂದು ಕರೆದ. ಇದಲ್ಲದೆ ಈ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಅರಸರು ಉತ್ತರ ಕೊಡಗಿನ ಹಾಲೇರಿ, ಚೌಡ್ಲು, ಚೇರಲಸಿರಿಮಂಗಲ, ದೊಡ್ಡ ಮಳತೆ, ಗುಣಗೂರು, ಉಲುಗುಲಿ, ದಕ್ಷಿಣ ಕೊಡಗಿನ ನಲ್ಲುಕೋಟೆ, ತಿತಿಮತಿ, ಪಾಲ್ವರೆ ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣ, ಬೆಟ್ಟದಪುರ– ಇವುಗಳೊಡನೆ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ್ದುದು ಶಾಸನ ಹಾಗೂ ಇತರ ಇತಿಹಾಸ ದಾಖಲೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇವರೂ ವಿಜಯನಗರ ದರಸರ ಮಾಂಡಲಿಕರಾಗಿದ್ದರು. 1644ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸೈನ್ಯ ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಾಗ, ದೊರೆ ನಂಜುಂಡ ಅರಸು ತನ್ನ ಕುಟುಂಬ ಸಹಿತವಾಗಿ ಕೊಡಗಿನ ಹಾಲೇರಿ ಅರಸ ಮುದ್ದುರಾಜನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ನಂಜರಾಜಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಉಳಿದ. ಅಲ್ಲಿ ನಂಜುಂಡೇಶ್ವರ ಗುಡಿ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಹೊಳೆಯಾಚೆ ಕಿರುವೀರಭದ್ರಗುಡಿ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣನಾದ. ಈ ಮೊದಲು ಊರೊಳಗೆ ಮಧ್ಯಂತರ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನಂತರ ವೀರಭದ್ರಗುಡಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿತ್ತು. ಅದಕ್ಕೂ ಮೊದಲು ನಂಜುಂಡೇಶ್ವರ ಗುಡಿಯ ದಕ್ಷಿಣದ ಹೊಳೆಬದಿಯಲ್ಲಿ ಚೋಳರು ವೀರಭದ್ರಗುಡಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಚೆಂಗಾಳ್ವರನ್ನು ಮೊದಲ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು, ಪೂರ್ವ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು, ಮಧ್ಯಂತರ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು, ಅನಂತರದ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಎಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಬಹುದು. ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಚೋಳ ಹೊಯ್ಸಳರೊಡನೆ ಕಾದು ಕೊನೆಗೆ ಅವರ ಮಾಂಡಲಿಕರಾದರು. ತಮ್ಮ ಏಳು ಬೀಳಿನ ಅನಂತರ ವಿಜಯನಗರದರಸರ ಮಾಂಡಲಿಕ ರಾದರು. ತಮ್ಮ ಅಂತ್ಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಾಲೇರಿ ವಂಶದ ಅರಸರ ಆಸರೆಗೆ ಹೋದರು. ಹಾಲೇರಿ ವಂಶದ ಸ್ಥಾಪಕನಾದ ವೀರರಾಜ ಒಡೆಯನ 2ನೆಯ ಮಗ ನಂಜುಂಡ ಅರಸು ಚೆಂಗಾಳ್ವವಂಶಕ್ಕೆ ದತ್ತಾಗಿದ್ದ. ಮೈಸೂರು ಅರಸರಿಂದ ಇವರ ರಾಜ್ಯ ಆಕ್ರಮಿತವಾಯಿತು. ಮೊದಲ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಪೈಕಿಯ ರಾಜಕುಮಾರರು ಹೊಯ್ಸಳರಿಂದಲೇ ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಆಳಿಕೆಗೆ ಆದೇಶಿತರಾದರು. ನವದಂಣಾಯಕ ರೊಡನೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಇವರು ಸೋಲುಂಡರು. ವೀರಶೈವ ಮಠಗಳು, ವೀರಭದ್ರದೇಗುಲ ಗಳು, ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಹಾಗೂ ಸಿದ್ದೇಶ್ವರ ದೇಗುಲಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದುವು. ದಾನ, ದತ್ತಿ, ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದುವು. ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಗಂಡು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಆಸ್ತಿಯ ಹಕ್ಕನ್ನು ಶಾಸನಬದ್ಧ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಹರಿಹರ ಭೇದ ಪಾಲನೆಯ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಶ್ರೀರಾಮ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀರಂಗನಾಥ, ಸೋಮೇಶ್ವರ ಗುಡಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಮೊದಲ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಪೈಕಿಯ ಬೊಪ್ಪದೇವನು ಶ್ರೀರಂಗನ ಭಕ್ತನಾಗಿದ್ದು, ಸೋಮದೇವನು ಪಾಲ್ವರೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಭಕ್ತನಾಗಿದ್ದ. ಪಾಲ್ವರೆಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಂಗನ ಗುಡಿಯೂ ಇತ್ತು. ಸೈನ್ಯದ ತೆರಿಗೆ, ದಂಡಿನ ಕಾಣಿಕೆ, ಮನೆವಾರ್ತೆ, ಬಟ್ಟಚಾರಿಕೆ, ಸದಿಚ್ಛೆ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಚೋಳ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳರಲ್ಲಿ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಒಂದು ಶಾಖೆ ಕೌಟುಂಬಿಕ ವಿರಸದಿಂದಾಗಿ ಕೆಳದಿ ಕಡೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿನ ರಾಜವಂಶದ ಮೂಲಪುರುಷರಾದರು.

ಇವರ ಕಾಲದ ದೇಗುಲವಾಸ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹ, ಸುಖನಾಸಿ, ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಕಡೆದ ಕಂಬಗಳು, ಮುಖಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಪಾರ್ಶ್ವಮಂಟಪ ಹೊಂದಿದ್ದ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ಶಿಲಾಕಟ್ಟಡದಂತೆ ಇತ್ತು. ಆರಂಭಕ್ಕೆ ಜೈನಧರ್ಮಾನುಯಾಯಿಗಳಾಗಿದ್ದವರು ಚೋಳರಿಂದ ಸೋತಮೇಲೆ ಶೈವಧರ್ಮಕ್ಕೆ ತೆರೆದುಕೊಂಡರು. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ವೀರಶೈವ ಧರ್ಮವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಮುಂದಿನ ಹಾಲೇರಿ ಅರಸರಿಗೆ ಶೈವಧರ್ಮದ ಪ್ರಭಾವದ ನೆಲೆಯನ್ನು ಪೂರ್ವಭಾವಿಯಾಗಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಟ್ಟರು; ಪ್ರಪೂರ್ವಜರಾಗಿದ್ದರು. ಚನ್ನರಾಯಪಟ್ಟಣ, ಚಿಕ್ಕನಾಯಕನಹಳ್ಳಿ ತಾಲ್ಲೂಕು, ನಾಗಮಂಗಲ, ಹಾಸನ, ಬೇಲೂರು, ಹನಸೋಗೆ, ಕಡೂರು, ಸೊರಬದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಸಂಬಂಧದ ಘಟನೆಗಳು ಉಕ್ತವಾಗಿದ್ದು, ಅವರು ಚದುರಿ ಕೊಂಡಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಗಮನಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತವೆ ಹಾಗೂ ಕೊಡಗಿನ ಇತಿಹಾಸದ ಜೊತೆ ಹಾಕ್ಕುಹೊಕ್ಕಾಗಿದೆ.

ಇವರ ಕಾಲದ ದೇಗುಲಗಳ ಪೈಕಿ ಹೊಸ ಶಾಸನೋಕ್ತ 1464ರ ಅಬ್ಬಿಜಯ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಗುಡಿ ಮುಂದೆ ಸ್ತಂಭಗಳಿರುವ ವೇದಿಕೆ ಮೇಲಿನ ಏಕಾಯತನದ್ದು. ಸಪ್ತಮಾತೃಕಾ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನೂ ಹೊಂದಿರುವಂಥದ್ದು. ಬಹುಶಃ ಸನಿಹದ ಯಕೂಜ ಸುಗ್ಗಿಕಟ್ಟೆ ಹಬ್ಬಕ್ಕೆ ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಉತ್ತೇಜನ ದೊರಕಿದಂತಿದೆ. ನಂಜರಾಜಪಟ್ಟಣದ ನಂಜುಂಡೇಶ್ವರ ಹಾಗೂ ವೀರಭದ್ರಗುಡಿಯ ವಾಸ್ತು ಹಾಗೂ ಕಲಾತ್ಮಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿವೆ. 1544ರ ಚೇರಲಸಿರಿಮಂಗಲದ ಶಾಸನ ಮಠದ ಗುರುಗಳಿಗೆ ಸರ್ವಮಾನ್ಯ ಭೂಮಿ ಕೊಟ್ಟ ವಿಷಯ ಹೇಳಿದೆ. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅವಿವಾಹಿತ ಯೋಧರು ವೀರಮರಣ ಅಪ್ಪಿದರೆ ಅವರಿಗೆ ವೀರಸೇಸೆ ಹಾಕುವ ಪದ್ಧತಿ ಇತ್ತು. ಉಲುಗುಲಿಯ ತುರುಗೋಳ ಶಾಸನ (ಅಕ್ಕಿಕಟ್ಟಿ ವೀಳ್ಯವನ್ನು ನೀಡಿ ಮದುವಣಿಗ ವೇಷಹಾಕುವುದು)ವೈಷ್ಣವ ಸಂಯಮಿಯಾದ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಗೋಕುಲದೇವರಸನ ಆಳಿಕೆಯ ವೀರ ಶಾಸನವಾಗಿದ್ದು, ಮೇಲಿನ ದೇವಹಂತದಲ್ಲಿ ಶಿವಲಿಂಗ ಪೂಜೆಯ ಬಡಾವಣೆಯ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿರಲು ಹರಿಹರ ಸಮಯಿಗಳೆನ್ನಲು ಅರ್ಥಾತ್ ಹರಿಹರ ಸಮನ್ವಯ ಪಾಲಕರು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷ್ಯ ಸಿಗುತ್ತದೆ. ಕೆರೆಗಳಿಗೆ ತೂಬು ಕಟ್ಟಿಸುವ ವ್ಯವಹಾರಗಳೂ ಇದ್ದು (ದೊಡ್ಡ ಮಳತೆ ಹೊನ್ನಮ್ಮನ ಕೆರೆ) ಕೃಷಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿ ಕೊಡಗಿನ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟು ಗಳನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದ ವಿಷಯ ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಾಲೇರಿ ವಂಶ ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿ ಉದಿಸಿತು. ಇವರು ಕವಿಜನಾಶ್ರಯದಾತರಾಗಿದ್ದರು. ಮಂಗರಸನ ನಿಘಂಟು, ನಂಜುಂಡ ಕವಿಯ ಕುಮಾರ ರಾಮ ಸಾಂಗತ್ಯ, ದೊಡ್ಡಯ್ಯ ಕವಿಯ ಚಂದ್ರಪ್ರಭಾ ಸಾಂಗತ್ಯ, ಭುಜಬಲಶತಕ ದೇವಪ್ಪ ಕವಿಯ ರಾಮವಿಜಯ ಕಾವ್ಯ, ರಾಮಪ್ಪ ಕವಿಯ ಗೀತರಾಘವ, ಮೂರನೆಯ ಮಂಗರಸನ ಜಯನೃಪ ಕಾವ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಕೃತಿಗಳು ಹೊರಬಂದವು.

ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ವಂಶಾವಳಿ (ಕವಲು I)
10ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 14ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ

ರಾಜೇಂದ್ರಚೋಳ, ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ನನ್ನಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವ (1030–60)
(ಬೆಟ್ಟದಪುರದ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿದವನು)
|
ಚಂಗಲರಾಯ
|
ನಿಗಳಂಕ ಮಲ್ಲ ಮಾಚೆಯರಸ (ಮಾದೆಯರಸ) ಚೆಂಗಾಳ್ವ (ಸು.1090)
|
ಚೆಂಗಾಳ್ವ ದೇವ (ಮಹದೇವ, ಮಾದೇವರಸ, ಮಾದೇವಣ್ಣ (ಸು.1091–95)
|
ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಚೋಳ ಒಡಿಯಾದಿತ್ಯ (ಸು.1067)
|
ಚೆಂಗಾಳ್ವ (ಸು.1124–55)
|
ಮಹದೇವ (1169, 71–73 ಪಾಲ್ಪರೆ ಯುದ್ಧ)
|
ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಚೋಳ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಪೆಮ್ಮ ವೀರರಸ (1175–83)
|
ಸೋಮದೇವ ಮತ್ತು ಬೊಪ್ಪದೇವರಸ (1245–52)
(ಕೊಡಗು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಿಂದ ಆಳಿದವರು)
|
ಮಲ್ಲದೇವ ಮತ್ತು ಹರಿಹರ (1280–1300)

ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ವಂಶಾವಳಿ (ಕವಲು II)
16ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ

ಚೆಂಗಾಳ್ವ
|
ನಾಗ
|
ರಂಗ
|
ಪಿರಿಯ ಪರಿಯಣ್ಣ
- ನಂಜರಾಜ (1502–25)
  - ನಂಜುಂಡರಾಜ (1525–40) (ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿದವನು)
    - ಶ್ರೀಕಂಠರಾಜಯ್ಯ, ಶ್ರೀಕಂಠರಾಜರಸು, ಚನ್ನಯ್ಯ (1540–60) (ಕಂಠಾಪುರ ಕಟ್ಟಿದವನು)
      - ವೀರರಾಜಯ್ಯ, ವೀರರಾಜವೊಡೆಯ, ಚಿಕ್ಕರಾಜಯ್ಯ (1560–85)
        - ವೀರಪರಾಜಯ್ಯ (1585–1620)
      - ಪಿರಿಯರಾಜಯ್ಯದೇವರುದ್ರಗಣ (ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದವನು)
        - ಪಿರಿಯೊಡೆಯ
      - ನಂಜರಾಜಯ್ಯದೇವ (ನಂಜುಂಡದೇವ, ಕೃಷ್ಣರಾಜ) (1612–1719)
        - ಮಲ್ಲಿರಾಜ (ಕೃಷ್ಣರಾಜಯ್ಯದೇವ?)
        - ವೀರರಾಜ (ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣದ ಕಾಳಗದ ನಾಯಕ)
          - ಚಾಮುಂಡಿ
          - ವೀರಣ್ಣ
        - ಚಂದೇಅರಸು
- ಮಹದೇವ

ಐಗೂರು ಅರಸರು: ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಐಗೂರಿನಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಸಾಮಂತ ಮನೆತನ. ಇವರನ್ನು ಚೆಂಗಾಳ (ಚೆಂಗಾಳ್ವ) ನೆನಿಸಿದ ಚೆನ್ನಪ್ಪನಾಯಕನ ವಂಶಜರೆನ್ನುವ್ರು ದುಂಟು. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಐಗೂರು ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಪೂರ್ವಜನಾದ ಲಿಂಗಪ್ಪ ನಾಯಕನಿಗೆ 1397ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದರಸ ಇಮ್ಮಡಿ ಹರಿಹರ 80 ಸಾವಿರ ರೂ ಹುಟ್ಟುವಳಿ ಇಟ್ಟಿದ್ದ (ಮಂಜರಾಬಾದ್). ಇವನು ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿ ಬಲಂ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಜಹಗೀರು ಆಗಿ ನೀಡಿದನೆಂದು ಎಲ್.ಬಿ. ಬೌರಿಂಗ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಇವರಿಗೆ ಬಲಂ ನಾಯಕರು ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಬಂದಿತೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ವಂಶದ ಕೆಲ ಅರಸರು ವೈಷ್ಣವಧರ್ಮವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆಗ ಬೇಲೂರು ಸೀಮೆಯ ನಾಯಕತನ ಪಡೆದರೆಂದು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಆದರೆ ಇವರು ಲಿಂಗಪ್ಪ ನಾಯಕನ ವಂಶಿಕರೋ ಅಥವಾ ಅವನಿಂದ ಬೇರೆಯಾದ ಯರಕೃಷ್ಣಪ್ಪ ನಾಯಕರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವರೋ ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಿಲ್ಲ.

ಕೊಡಗಿನ ಜನಜೀವನದಲ್ಲಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಪ್ರಭಾವ ಹಾಗೂ ಅವರ ವಂಶಿಕರು ಅಳಿದುಳಿದವರು ಬೆರೆತ ಕಾರಣವೆಂಬಂತೆ ಕೊಡಗಿನ ಮನೆಪೆದಗಳಲ್ಲಿ (ಮನೆತನದ ಹೆಸರು) ಚಂಗಚಂಡ, ಚಂಗಣಮಾಡ, ಚಂಗೇಟಿರ, ಚಂಗೇಪಂಡ ಇತ್ಯಾದಿ ಮನೆಪೆದಗಳು ಕೊಡವರಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ; ಚಂಗರಿ, ಚಾಂಗನ್ ಎಂಬವು ಗೌಡ ಸಮುದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ವ್ಯಕ್ತಿನಾಮವಾಗಿ, ಚಂಗಪ್ಪ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಕೊಡಗಿನ ವಿವಿಧ ಸಮುದಾಯಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಚೆಂಗಾಳ್ವರ ಆಳಿಕೆ 1644ರಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಾಯವಾದರೂ 1653ರ ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆ ರಾಗಿಮರೂರು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವದೊರೆ ಶ್ರೀಕಂಠರಾಜ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಚೆಂಗನಾಡು, ನಂಜರಾಜಪಟ್ಟಣದ ಅರಸು ಶ್ರೀಕಂಠರಾಜ, ಪಿರಿಯರಾಜರನ್ನು ನೆನೆದು ನಾಡಜನತೆ ದಾನ ಶಾಸನಗಳನ್ನೂ ಹಾಕಿಸಿರುವುದು ಅವರ ಜನಪ್ರಿಯತೆಯ ಲಕ್ಷಣವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳ ಹಿನ್ನಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಪುನಾರಚಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ.

ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆ ಬೇಲೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಪುಷ್ಪಗಿರಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಮಲ್ಲಾಪುರ ಮಠದ ಗುರುಗಳಾಗಿ ಬಂದವರು ಚೆಂಗಾಳ್ವ ದೊರೆ ನಂಜುಂಡ ಅರಸನ (ಹಾಲೇರಿ ವಂಶಸ್ಥಾಪಕ ವೀರ ಒಡೆಯನ ಎರಡನೆಯ ಮಗ) ರಾಜ ಸಂಬಂಧಿಗಳು. ಇವರು ಜಂಗಮಸ್ಥಲದಲ್ಲಿ ನಿಂತು ಈ ಮಠದ ಗುರುಗಳಾದರೆಂದು, 1987ರಲ್ಲಿ ಮಠಾಧಿಪತಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಷ.ಬ್ರ. ದೊಡ್ಡ ಚನ್ನಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಒಡೆಯರು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಬಾಳೆಹೊನ್ನೂರು ಶಾಖೆಯ ಈ ಮಠಕ್ಕೆ ಬೇಲೂರು ವೆಂಕಟಾದ್ರಿನಾಯಕನು ದಾನ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿರುವುದು ಮಠದ ತೋಟದಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಬೇಲೂರು ನಾಯಕರಲ್ಲಿಯ ರಾಜಕುವರಿಯರನ್ನು ಕೆಳದಿ ಹಾಗೂ ಹಾಲೇರಿ ವಂಶದ ರಾಜ ಕುವರರೊಡನೆ ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು. ಅದಾಗಿ ಬೇಲೂರು ನಾಯಕರಲ್ಲಿ ವೀರಶೈವ ವಂಶಿಕ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದ ಸಾಕ್ಷಿ ಇದೆನ್ನಿಸುತ್ತದೆ. ಹಾಲೇರಿ ವಂಶದ 1ನೆಯ ಲಿಂಗರಾಜ ಒಡೆಯನು ತನ್ನ ಅಣ್ಣನ ಮಕ್ಕಳೊಡನೆ ಸಿಂಹಾಸನದ ಹಕ್ಕಿನ ಸಂಘರ್ಷದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಐಗೂರು ವಂಶದರಸರಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯಪಡೆದ. ಲಿಂಗರಾಜನ ಸೋದರಿ ದೇವಮ್ಮಾಜಿಯನ್ನು ಐಗೂರು ವಂಶದ ಬಸಪ್ಪನಿಗೆ ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು. ದಾಯಾದಿ ಸಂಘರ್ಷದ ಕಾರಣವೋ ಏನೋ ಐಗೂರು ವಂಶದ ಶೀಲೇಗೌಡನನ್ನು ವೆಂಕಟಾದ್ರಿನಾಯಕ ಕೊಲ್ಲಿಸಿದನೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಕೊನೆಗೆ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪಪಟ್ಟು ಮತ್ತೆ ಐಗೂರು ಆಳಿಕೆಗೆ ಹಕ್ಕುದಾರನನ್ನಾಗಿಸಿದನಂತೆ.

ಐಗೂರಪ್ಪನ ವಂಶಿಕರಾಗಿ ಶೀಲೇಗೌಡ, ಬಲವಂತಗೌಡ (ಹಾಡ್ಯ ಗ್ರಾಮ), ಶೀಲೇಗೌಡ ಹಾಗೂ ಹಾಲೇಗೌಡರು ಆಳಿದರು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಅರಸರ ಅಂಕಿತಕ್ಕೆ ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆ ಬಂದಾಗ ಈ ವಂಶಿಕರು ನಾಡಪಟೇಲರಾಗಿ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಆಚರಣೆಗಳ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾಗಿ ಜನಜೀವನದಲ್ಲಿ ಒಂದಾದರು. ಇವರ ವಂಶಜರು ಇಂದಿಗೂ ಐಗೂರಿನ ದೊಡ್ಡಮನೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾರೆ. ಸಂಬಂಧಿಗಳು ಶಾಸಕರೂ ಆಗಿದ್ದಾರೆ.

ಇವರ ನೇತೃತ್ವದ ಸುಗ್ಗಿಕಟ್ಟೆ ದೇವರ ಹಬ್ಬ ಐಗೂರಲ್ಲದೆ ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಉತ್ತರ ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿ ವಿಪುಲವಾಗಿ ಸುಗ್ಗಿಕಟ್ಟೆಗಳಿವೆ(ಸಬತಾಯಿ ಕಟ್ಟೆ, ಸಪ್ತಮಾತೃಕಾ ಆರಾಧನೆ, ಧಾನ್ಯ ಲಕ್ಷ್ಮಿ ಪೂಜೆ ಸಹಿತವಾದವು). ಸುಗ್ಗಿಕಟ್ಟೆ ಹಬ್ಬಗಳು ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಕೇತದ ಹಾಗೂ ಜಾನಪದ ಆಚರಣೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಆಚರಿಸಲ್ಪಡುತ್ತವೆ. ಇವು ವಿಶೇಷತಃ ಚೆಂಗಾಳ್ವದೊರೆಗಳಿದ್ದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಇಂದಿಗೂ ಆ ಪರಂಪರೆ ಮುಂದುವರಿದಿದೆ. ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅನೇಕ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಚೆಂಗಾಳ್ವ ಸಂತತಿಯ ಐಗೂರು ಅರಸು ವಂಶಜರು ಇದರ ಆಚರಣೆಯ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿರುವಲ್ಲಿ ಪಾರಂಪರಿಕ ಹಕ್ಕಿನ ಕಾರಣವೆ ಇರಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಗುರುಸ್ಥಲದಲ್ಲಿ, ರಾಜಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ವಂಶ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡದ್ದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಹಾಲೇರಿವಂಶಸ್ಥಾಪಕ ವೀರರಾಜ ಒಡೆಯ ಕೊಡಗಿಗೆ ಬಂದದ್ದು ಜಂಗಮವೇಷಧಾರಿಯಾಗಿಯೆ; ಜನಪ್ರಿಯನಾದದ್ದು ಗುರುನಾಯಕನಾಗಿಯೆ ಎಂಬುದು ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗುತ್ತದೆ. (ಎನ್.ಎಂ.ಜಿ.)

ಚೆಂಗೇಷ್‌ಖಾನ್ (ಜೆಂಗಿಸ್ ಖಾನ್): 1165–1227. ಮಂಗೋಲ್ ದೊರೆ, ಸಮರ್ಥಯೋಧ. ಮಂಗೋಲ್ ಬಣಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಟೆಮುಜಿನ್ ಎಂಬುದು ಇವನ ಮೊದಲ ಹೆಸರು. ಹದಿಮೂರನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ

ತಂದೆಯ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ತನ್ನ ಬಣದ ನಾಯಕನಾದ. ಬಹುಬೇಗ ತನ್ನ ಶೌರ್ಯ, ನಿರ್ಭಯತೆ ಹಾಗೂ ಕ್ರೌರ್ಯದಿಂದಾಗಿ ಇತರ ಬಣಗಳ ಒಡೆತನ ಸಂಪಾದಿಸಿದ. ಅವುಗಳ ಸಮರ್ಥ ನಾಯಕನಾದ.

1206ರ ವೇಳೆಗೆ ಈತ ಮಂಗೋಲ್ ಸಾರ್ವಭೌಮನಾದ. ಅನಂತರ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆಲ್ಲಲು ಅಪಾರವಾದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ. ಈತನ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ತಲಾ 1000 ಯೋಧರಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದ 95 ಪಡೆಗಳಿದ್ದುವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟು ಶಿಸ್ತು ಮತ್ತು ಶೌರ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಪ್ರಪಂಚದ ಯಾವೊಬ್ಬ ರಾಜನೂ ಹೊಂದಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಚರಿತ್ರಕಾರರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಿದ ಅನಂತರ ಈತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆಗೆ ತೊಡಗಿದ. 1213ರಲ್ಲಿ ಚೀನದ ಉತ್ತರ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಪೀಕಿಂಗ್‌ವರೆಗೂ ನುಗ್ಗಿ ವಿಶೇಷ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. 1218ರಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಈತನ ದೃಷ್ಟಿ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದತ್ತ ತಿರುಗಿತು. ತನ್ನ ದೂತರನ್ನು ತುರ್ಕಿ ರಾಜನೊಬ್ಬ ತಿರಸ್ಕಾರದಿಂದ ಕಂಡನೆಂಬ ನೆಪದಿಂದ ತುರ್ಕಿ ಮತ್ತು ಸುತ್ತುಮುತ್ತಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋದ. ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳು ಈತನ ಧಾಳಿಗೆ ಸಿಕ್ಕು ಸೋತು ಉರುಳಿದುವು. ತುರ್ಕಿ, ಇರಾಕ್ ಮತ್ತು ಇರಾನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಖಾನನ ವಶವಾದವು. ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದ ಅನೇಕ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಪಾಳುಬಿದ್ದುವು. ಸಹಸ್ರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಜನರು ಕೊಲೆಯಾದರು. ಅನಂತರ ಪೂರ್ವ ಯುರೋಪಿನ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಈತ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ.

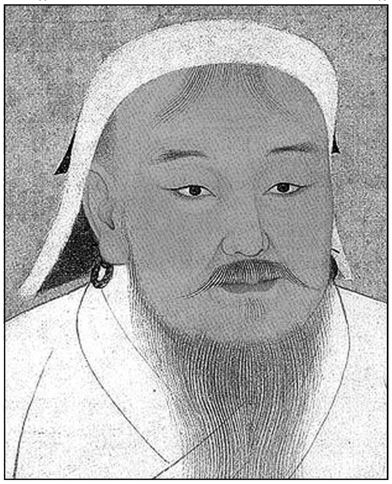

ಇವನಿಗೆ ನಾಲ್ಕು ಜನ ಗಂಡು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಮೊದಲನೆಯವನಾದ ಜೂಜಿಖಾನ್ ತಂದೆ ಬದುಕಿದ್ದಾಗಲೇ ಮರಣಹೊಂದಿದ. ಎರಡನೆಯವನಾದ ಜಗತೈಖಾನ್ ತುರ್ಕಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸಂತತಿಯ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಮೂರನೆಯವನಾದ ಒಗ್ದೈಖಾನ್ ತಂದೆಯ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಕೊನೆಯವನಾದ ಟುಲೈಖಾನನ ಮಕ್ಕಳಾದ ಮಂಗುಖಾನ್, ಕುಬ್ಲೈಖಾನ್ ಮತ್ತು ಹಲಗು ಖಾನರು ಅನಂತರ ಮಂಗೋಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಳಿದರು. ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಧ್ವಂಸಗೊಳಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಚೆಂಗೇಷ್‌ಖಾನ್ ನಿಷ್ಕರುಣಿಯಾಗಿದ್ದ. ಈತನ ಧಾಳಿಗೆ ಒಳಗಾದ ಪಟ್ಟಣಿಗರು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಗ್ಗೊಲೆಗೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಸೈನಿಕ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ಹಾಗೂ ತರಬೇತಿಯಲ್ಲಿ ಈತ ಅದ್ವಿತೀಯನಾಗಿದ್ದ. ಮಂಗೋಲರು ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮೀಯರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆಕಾಶವನ್ನು ದೇವರೆಂದು ನಂಬಿದ್ದ ಇವರ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಷಿಮಾ ಎಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಚೆಂಗೇಷ್‌ಖಾನ್ ಮತಾಂಧನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ಹತ್ತಿರದ ಸಂಬಂಧಿಗಳು ಇಸ್ಲಾಂ ಅಥವಾ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಲು ಈತ ಅಡ್ಡಿಪಡಿಸಲಿಲ್ಲ. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿ: 1671–97. ಕೆಳದಿ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಆಳಿದ ರಾಣಿ. ಒಂದನೆಯ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕನ (1663–71) ಪತ್ನಿ. ಸೋಮಶೇಖರ ನಾಯಕ ದುಷ್ಟಗಳಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿ ಮರಣಹೊಂದಿದಾಗ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಇರಲಿಲ್ಲವಾಗಿ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸುವ ಸಂಚೊಂದು ನಡೆದು ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ ಎಂಬುವನೊಬ್ಬನನ್ನು ರಾಜನೆಂದು ಸಾರಲಾಯಿತು. ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನ ಇನ್ನೂ ಹಲವು ಪಾಳೆಯಗಾರರೊಡನೆ ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿ ರಾಜಧಾನಿಯಿಂದ 1871ರಲ್ಲಿ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಿ ಭುವನಗಿರಿಯನ್ನು ತಲುಪಿ ಅಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಆಪ್ತರಾದ ತಿಮ್ಮಣ್ಣನಾಯಕ ಮತ್ತು ಸಬ್ಬನೀಸ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪಯ್ಯ ಎಂಬುವರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿದಳು. ಅನಂತರ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಬಂದು ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡು ಪಿತೂರಿಗಾರರನ್ನು ಅಡಗಿಸಿದಳು. ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯದ ಆಕ್ರಮಣದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನ ಮತ್ತು ಬಿಳಗಿ, ಸೋದೆ ಮೊದಲಾದ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದಳು. ಪರಾಕ್ರಮದಿಂದ ಹೋರಾಡಿ ಹೊರಗಿನ ಶತ್ರುಗಳ ಭೀತಿಯಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದುದಲ್ಲದೆ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೂಡಿದ್ದ ಅನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿದಳು.

1690ರ ವೇಳೆಗೆ ಈಕೆಯ ಕ್ಷಾತ್ರಸತ್ವವನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುವ ಘಟನೆಯೊದಗಿತು. ಔರಂಗಜೇಬನ ಸೈನ್ಯದಿಂದ ಪರಾಜಿತನಾದ ಶಿವಾಜಿಯ ಎರಡನೆಯ ಮಗ ರಾಜಾರಾಮ ಆಶ್ರಯವನ್ನು ಹುಡುಕುತ್ತ ದಕ್ಷಿಣದತ್ತ ಧಾವಿಸಿ ಬಂದು ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿಯ ರಕ್ಷಣೆ ಕೋರಿದ. ಶತ್ರುವಿನ ಮತ್ತು ತನ್ನ ಬಲಾಬಲದ ಮಿತಿಯ ಅರಿವಿದ್ದರೂ ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿ ರಾಜಾರಾಮನಿಗೆ ರಕ್ಷಣೆ ನೀಡಿದಳು. ಇದರಿಂದ ಕುಪಿತಗೊಂಡ ಔರಂಗಜೇಬ ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮುತ್ತಲು ಸೈನ್ಯ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಮೊಗಲ್ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೂ ಬಿದನೂರಿನ ಪಡೆಗಳಿಗೂ ಯುದ್ಧ ನಡೆದು ಔರಂಗಜೇಬನ ಸೈನ್ಯ ಸೋತು ಹಿಂದಿರುಗಿತು. ಔರಂಗಜೇಬನಂಥ ಮಹಾಪರಾಕ್ರಮಿಯ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಚೆನ್ನಮ್ಮನ ಕೀರ್ತಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹರಡಿತು. ಈ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಕುರಿತಾದ ಕನ್ನಡ ಜನಪದ ಗೀತೆಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಜನಜನಿತವಾಗಿವೆ.

ಅನಂತರ ಈಕೆ ಬಸವಾಪಟ್ಟಣವನ್ನೂ ಹುಲಿಕೆರೆ ಕೋಟೆಯನ್ನೂ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡಳು. ಹುಲಿಕೆರೆಗೆ ಚೆನ್ನಗಿರಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟಳು. ಮೈಸೂರಿನ ಅರಸರಿಗೂ ಬಿದನೂರು ರಾಜ್ಯಕ್ಕೂ ವೈಮನಸ್ಯವಿದ್ದದ್ದರಿಂದ 1695ರ ವೇಳೆಗೆ ಯುದ್ಧಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಬಿದನೂರಿನ ಸೈನ್ಯ ಪರಾಕ್ರಮದಿಂದ ಹೋರಾಡಿತು. ಆದರೆ ಅರಕಲಗೂಡಿನ ಬಳಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಾದ ಸೋಲಿನಿಂದ ಕೆಳದಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಕೆಲವು ಭಾಗ ಕೈಬಿಟ್ಟಿತು.

ಚೆನ್ನಮ್ಮಾಜಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಿರಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಬಾಲಕನೊಬ್ಬನನ್ನು ದತ್ತು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಬಸವಭೂಪಾಲ ಎಂದು ನಾಮಕರಣ ಮಾಡಿದಳು. ತನ್ನ ಪತಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದಳು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೂ ಜಂಗಮರಿಗೂ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿದಳು. ಕೆಳದಿಯ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಧ್ವಜಸ್ತಂಭವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಳು. ಉದಾರ ಮತೀಯ ನೀತಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿದ ಈಕೆ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ತೀರಪ್ರದೇಶದ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಚರ್ಚುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ಅನುಮತಿ ನೀಡಿದಳು. ಈಕೆ ಮೂಕಾಂಬಿಕಾ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಭೂಮಿದಾನ ಮಾಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ ತನ್ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಂಬಪುರ ಎಂಬ ಅಗ್ರಹಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಳು. ಇವಳ ದತ್ತುಪುತ್ರನಾದ ಬಸವಪ್ಪನಿಗೆ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ತರಬೇತಿ ನೀಡಿ ಸು.1696–97ರಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೆ ಪಟ್ಟ ಕಟ್ಟಿ ತಾನು ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ನಿವೃತ್ತಳಾದಳು. ಇವಳು 1698ರಲ್ಲಿ ನಿಧನಳಾದಂತೆ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಚೇರಮಾಂಗಾಡು: ಕೇರಳ ರಾಜ್ಯದ ತ್ರಿಶೂರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಗೋರಿ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ಟೋಪಿಕಲ್ಲು, ಹೆಡೆ ಶಿಲೆ, ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪ್ರಕಾರದ ಒಂದೊಂದು ಗೋರಿಯನ್ನು 1990–91ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಬಿ.ನರಸಿಂಹಯ್ಯನವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನದ ಮೂಲಕ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಟೋಪಿಕಲ್ಲು ಗೋರಿಯೊಂದರ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ 1.05 ಮೀ ಆಳದ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳಿದ್ದ ಅಸ್ಥಿ ಮಡಕೆಯನ್ನು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಸಣ್ಣ ಮೂಳೆ ತುಂಡುಗಳು, ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಒಂದು ದಾನಿ, ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಲೇಪದಡಿ ಬಿಳಿರೇಖಾ ಚಿತ್ರವಿರುವ ಒಂದು ಬಟ್ಟಲು ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಯ ಒಳಗಿದ್ದವು. ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ದಾನಿ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪ್ರಕಾರದ 3 ಬಟ್ಟಲು ಮತ್ತು ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರದ ಒಂದು ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣವಿದ್ದವು. ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಯ ಹೊರಭುಜದ ಮೇಲೆ ಮಣ್ಣಿನ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಅಂಟಿಸಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಹೆಬ್ಬೆರಳಿನ ಒತ್ತುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಮಡಕೆಯ ಬಾಯಿಗೆ ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಒಂದು ಗ್ರಾನೈಟ್ ಚಪ್ಪಡಿಯನ್ನು ಇರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಿದ ಅನಂತರ ಇದರ ಮೇಲೆ ಟೋಪಿ ಕಲ್ಲನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಕಾರದ ಗೋರಿಯ ಮೇಲೆ ಒಂದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲೊಂದರಂತೆ ವೃತ್ತ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಹೆಡೆಶಿಲೆಗಳಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಇದರ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಅವಶೇಷಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರಲಿಲ್ಲ. ಇವು ಸಾಂಕೇತಿಕ ಸಮಾಧಿಗಳಾಗಿರಬಹುದು.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅಗೆದ 4ನೆಯ ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಿದ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಯಿತ್ತು. ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ 11 ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲದೆ ಒಂದೆರಡು ಅಸ್ಥಿ ಚೂರುಗಳು ಇದರೊಳಗಿದ್ದವು. ಕಲ್ಲುವೃತ್ತದಿಂದ ಸುತ್ತುವರಿದ 5ನೆಯ ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಗುಂಡಿಯೊಳಗೆ ಹೂಳಲಾಗಿತ್ತು. ಒಂದು ಅಸ್ಥಿಪಾತ್ರೆ ದೊಡ್ಡ ಬೋಗುಣಿಯಂತಿದ್ದು ಇದರೊಳಗೆ 1 ತಾಮ್ರದ ಬಟ್ಟಲು, ಕಬ್ಬಿಣದ 4 ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಕೊಕ್ಕೆಯುಳ್ಳ 2 ಹಣತೆ, 2 ತ್ರಿಪಾದಿ, ಕೊಕ್ಕೆ, ಚೂರಿ, ಮಚ್ಚು/ ಕತ್ತಿ, ಸಲಾಕೆ ಇವಿಷ್ಟು ವಸ್ತುಗಳಿದ್ದವು. ಎರಡನೆಯ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಇದೇ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳಿದ್ದವು. ಇವೆರಡಕ್ಕಿಂತ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದ್ದ ಮೂರನೆಯ ಮಡಕೆಯೊಳಗೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗುರುತಿಗಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ್ದ ಹೆಡೆಶಿಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಗುಳಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ. ಒಂದು ಹೆಡೆಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ 2 ತೂತುಗಳಿದ್ದವು. (ಬಿ.ಎನ್.)

ಚೈಲ್ಡ್, ಗೋರ್ಡನ್: 1892–1957. ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯನ್ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸಜ್ಞ. 1892ರ ಆಗಸ್ಟ್ 14ರಂದು ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ಸಿಡ್ನಿ ನಗರದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಸಿಡ್ನಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪದವೀಧರನಾಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕ್ವೀನ್ಸ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಆನರ್ಸ್ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ದರ್ಜೆಯಲ್ಲಿ ತೇರ್ಗಡೆ ಹೊಂದಿದ. ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡಿನಲ್ಲಿ ಆರ್ತರ್ ಇವಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಜಾನ್ ಲಿಂಟನ್ ಮೈರ್ಸ್‌ರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಇಂಡೊ–

ಯುರೋಪಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಳ ಮೇಲೆ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದ. ಗ್ರೀಸ್, ಬಾಲ್ಕನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡು ಆ ಭಾಗಗಳ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸವನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಅಭ್ಯಸಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಲಂಡನ್ ನಗರದ ರಾಯಲ್ ಆಂಥ್ರೊಪಲಾಜಿಕಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟಿನ ಗ್ರಂಥಪಾಲಕನಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ದಿ ಆರ್ಯನ್ಸ್ ಎಂಬ ಕೃತಿ 1926ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. 1927ರಲ್ಲಿ ಎಡಿನ್‌ಬರೊ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಪುರಾತತ್ತ್ವದ ಪ್ರಥಮ ವಿಭಾಗದ ನಿರ್ದೇಶಕನಾದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನಗಳ ಐರೋಪ್ಯ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸವನ್ನು

ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಯುರೋಪಿಗೂ ಪ್ರಾಚ್ಯಕ್ಕೂ ಇದ್ದ ಸಂಬಂಧಗಳೇನೆಂಬುದನ್ನು ವಿವೇಚಿಸಿದ. ಯುರೋಪಿನ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಗುಣಗಳ ಪರಿಶೀಲನೆ ನಡೆಸಿದ. ವಿಶಾಲ ಜ್ಞಾನ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ, ವೈವಿಧ್ಯ ಪೂರಿತವಾದ ನಾನಾ ಅಂಶಗಳ ನಡುವಣ ಸಾಮರಸ್ಯವನ್ನು ತೋರಿಸಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದು ಇವನ ಮಹಾಸಾಧನೆ. ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸಾಭ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿರಬೇಕೆಂಬುದು ಇವನು ತಳೆದಿದ್ದ ನಿಲುವು. ಇದು ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಅಧ್ಯಯನದ ಹೊಸ ಪರಂಪರೆಯನ್ನೇ ಸ್ಥಾಪಿಸಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ತಂತ್ರಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಬೆಳಕಿನಲ್ಲಿ ಇವನು ಬರೆದ ಗ್ರಂಥಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿವೆ. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ಇವನು ಆ ತಲೆಮಾರಿನ ಮಹಾ–ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞನೆನ್ನಬಹುದು. 1925ರಲ್ಲಿ ಇವನ ದಿ ಡಾನ್ ಆಫ್ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಸಿವಿಲೈಸೇಷನ್ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಇವನು ಬದುಕಿದ್ದಾಗ ಈ ಗ್ರಂಥ ಆರು ಆವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಕಂಡಿತು. ದಿ ಡ್ಯಾನ್ಯೂಬ್ ಇನ್ ಪ್ರಿ ಹಿಸ್ಟರಿ (1929) ಯುರೋಪಿನ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸವನ್ನು ಕುರಿತ ಅಭಿಜಾತ ಕೃತಿ, ಪೀಸಿಂಗ್ ಟುಗೆದರ್ ದಿ ಪಾಸ್ಟ್, ನ್ಯೂ ಲೈಟ್ ಆನ್ ದಿ ಮೋಸ್ಟ್ ಏನ್ಷಿಯಟ್ ಈಸ್ಟ್, ಮ್ಯಾನ್ ಮೇಕ್ಸ್ ಹಿಮ್‌ಸೆಲ್ಫ್–ಇವು ಇವನ ಇತರ ಕೃತಿಗಳು.

ಇವನು 1936ರಲ್ಲಿ ಹಾರ್ವರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಿಜ್ಞಾನ ಸಮ್ಮೇಳನಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾಗಿದ್ದ. 1940ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಫೆಲೊ ಆದ. ಇವನು 1937 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 19ರಂದು ನಿಧನನಾದ. (ಎಂ.ಎಸ್.ಎನ್.)

ಚೋಪನಿ–ಮಾಂಡೊ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಬೇಲನ್ ನದಿಯ ಹಳೆಯ ಹರಿವೊಂದರ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಸು. 15,000 ಚ.ಮೀ ಜಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಈ ವಸತಿನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1967ರಲ್ಲಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅನುಕ್ರಮವನ್ನು ತಿಳಿಯುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಪರೀಕ್ಷೆಗುಂಡಿಯೊಂದನ್ನು ಅಗೆಯಲಾಯಿತು. 1977–84ರ ನಡುವೆ ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಜಿ.ಆರ್. ಶರ್ಮ ಅವರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಈ ವಸತಿನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1.55 ಮೀ ದಪ್ಪದ ವಸತಿ ಪದರವಿದೆ. ಇವು 10 ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಮೂರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆ:

1ನೆಯ ಹಂತ–ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ನಡುವಿನ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ ಹಂತ; 2ನೆಯ ಹಂತ–ಆದಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ (ಉಪಹಂತಗಳು–2ಎ ಮತ್ತು 2ಬಿ); 3ನೆಯ ಹಂತ–ಮುಂದುವರೆದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ.

1ನೆಯ ಹಂತ (10ನೆಯ ಸ್ತರ) ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ನಡುವಿನ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರವಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಉಪಕರಣಗಳು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳಿಗಿಂತ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿಯೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳಿಗಿಂತ ನೀಳವಾಗಿ ಮತ್ತು ದಪ್ಪವಾಗಿಯೂ ಇವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ನೀಳ–ದಪ್ಪದ ಅಲಗು ಅಥವಾ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಗಳು, ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಅಲಗು, ಸಮಾನಾಂತರ ಅಲಗು, ಬದಿ ಮೊಂಡಾಗಿಸಿದ ಅಲಗು, ಕೊರೆಯುಳಿ ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳಿವೆ. ಉಪಕರಣಗಳ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಅತಿಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಓರೆಕೋರೆಯಾಗಿ ತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿದೆ.

2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (9–4ನೆಯ ಸ್ತರ) 2 ಉಪಹಂತಗಳಿವೆ (2ಎ ಮತ್ತು 2ಬಿ). 1ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ (3.8ಮೀ ವ್ಯಾಸ) 2 ಗುಡಿಸಲುಗಳ ನೆಲಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಆಧಾರಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳಿವೆ. ಒಂದು ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಲಿನ ಹಾಸಿದೆ. ನೆಲಗಳ ಮೇಲೆ ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲುಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಹಿಂದಿನ ಹಂತಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಸೂಕ್ಷಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ಗಾತ್ರ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿರುವುದು ಗಮನಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಶೇ. 75ರಷ್ಟು ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಅಲಗು ಅಥವಾ ಅಲಗಿನಂತಹ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ರೂಪುಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉಳಿದವು ಚಕ್ಕೆ ಅಥವಾ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಗಳಿಂದ ತಯಾರಾದವು. ಅಲಗು ಮತ್ತು ಮೊನೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಸ ನಮೂನೆಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ನೀಳ–ದಪ್ಪ ಅಲಗುಗಳ ಬಳಕೆ ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತದೆ. ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ತೆಗೆದ ಅತಿಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಮತ್ತಷ್ಟು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗುತ್ತವೆ. ಚಕಮಕಿಕಲ್ಲು ಪ್ರಧಾನ (ಶೇ. 95) ಮೂಲವಸ್ತು. ಆದರೆ ಅಗೇಟ್, ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಬೆಣಚು ಕಲ್ಲು ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ (ಶೇ. 5) ಬಳಕೆಯಾಗಿವೆ. 2ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ (2ಬಿ) 5 ವರ್ತುಲ ಗುಡಿಸಲುಗಳ ನೆಲಗಳಿವೆ. ಒಂದು ಗುಡಿಸಲಿನ ಸುತ್ತಲೂ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಕಲ್ಲಿವೆ. ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಹಾಸಿನ ನೆಲವಿದೆ. ನೆಲಗಳ ಹೊರಸುತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಆಧಾರಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳಿವೆ. ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲುಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು, ಬೊಂಬಿನ ಗುರುತುಳ್ಳ ಮಣ್ಣಿನುಂಡೆಗಳು ನೆಲಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಬೂದಿಯಿಂದ ತುಂಬಿದ ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆಯೊಂದು ಈ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿದೆ. ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕೃತಿಗಳ ಉಪಕರಣಗಳಾದ ತ್ರಿಕೋನ ಮತ್ತು ಅಸಮ ಚತುರ್ಭುಜಗಳು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಚಿಕ್ಕ ಕೊರೆಯುಳಿ ಇತರ ಹೊಸ ನಮೂನೆಗಳು. ನೀಳ–ದಪ್ಪ ಅಲಗಿನ ಬಳಕೆ ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಉಳಿದ ಉಪಕರಣಗಳ ಗಾತ್ರ ಇನ್ನಷ್ಟು ಕುಗ್ಗುತ್ತದೆ. ಅಲಗಿನಿಂದ ರೂಪುಗೊಳಿಸಿದ ಉಪಕರಣಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚುತ್ತದೆ (ಶೇ. 85). ಮುಂಚಿನಂತೆಯೇ ಚಕಮಕಿಕಲ್ಲು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಜತೆಗೆ ಇತರ ಶಿಲಾಪ್ರಭೇದಗಳ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚುತ್ತದೆ (ಶೇ. 8).

3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (3–1ನೆಯ ಸ್ತರ) ಗೋಲ (3–5.5 ಮೀ ವ್ಯಾಸ) ಅಥವಾ ಅಂಡಾಕಾರದ (4.7/3.3 ಮೀ) 30 ಗುಡಿಸಲುಗಳ ನೆಲಗಳಿವೆ. ಇವು ಒತ್ತೊತ್ತಾಗಿವೆ. ಎಲ್ಲ ನೆಲಗಳ ಮೇಲೆಯೂ ಬೊಂಬಿನ ಗುರುತುಳ್ಳ ಮಣ್ಣಿನುಂಡೆಗಳಿವೆ. ಈ ಗುಡಿಸಲುಗಳು ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ಬೊಂಬಿನದ್ದಾಗಿದ್ದವು ಎಂಬುದು ಇದರಿಂದ ಖಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ನೆಲಗಳ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ದೊಡ್ಡತುಂಡುಗಳಿವೆ. ಆಧಾರಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿವೆ. ನೆಲಗಳ ಮೇಲೆ ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ಅನೇಕ ಬಡಿಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲುಗಳು, ಕವಣೆ ಕಲ್ಲು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ತೂತುಳ್ಳ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕಲ್ಲು, ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು, ಮಡಕೆಚೂರುಗಳು ಮತ್ತು ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನುಂಡೆಗಳಿವೆ. ದೊಡ್ಡ ಬಡಿಗಲ್ಲೊಂದರ ಮೇಲೆ ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಸುತ್ತಲೂ ತಯಾರಿಕೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಲ ಅಥವಾ ಮೊಟ್ಟೆಯಾಕಾರದ (30–70 ಮೀ ವ್ಯಾಸ) ದಂಡೆಗಳು ಗುಡಿಸಲುಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ಮಾಡಿವೆ. ಇವುಗಳ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಬೊಂಬಿನ ಗುರುತುಳ್ಳ ಮಣ್ಣಿನುಂಡೆಗಳಿವೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಈ ದಂಡೆಗಳು ಬೊಂಬು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಧಾನ್ಯದ ಕಣಜಗಳ ಪೀಠಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಇವಲ್ಲದೆ 11 ಗೋಲಾಕಾರದ (80 ಸೆಂಮೀ–1.5 ಮೀ ವ್ಯಾಸ) ಗುಳಿಒಲೆಗಳು ಗುಡಿಸಲುಗಳ ಹೊರಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಸು.40 ಸೆಂಮೀ ಆಳವಿರುವ ಈ ಒಲೆಗಳೊಳಗೆ ಬೂದಿಮಣ್ಣು, ಮೂಳೆಚೂರು, ಇದ್ದಿಲು ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನುಂಡೆ ಮತ್ತು ವಿರಳವಾಗಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಚಕ್ರದ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೆ ತಯಾರಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತಷ್ಟು ಕಿರಿದಾಗುತ್ತವೆ. ಇವನ್ನು ಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ನಿಖರವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಲಗಿನಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ ಉಪಕರಣಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚುತ್ತದೆ (ಶೇ.93.8). ಸಮದ್ವಿಬಾಹು ತ್ರಿಭುಜ ಮತ್ತು ಟ್ರಾಂಚೆಟ್ ಹೊಸ ಬಗೆಗಳು. ಹಿಂದಿನ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಚಕಮಕಿಕಲ್ಲು ಪ್ರಧಾನ ಮೂಲವಸ್ತುವಾದರೂ ಇತರ ಪ್ರಭೇದಗಳ ಬಳಕೆ ಇನ್ನಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತದೆ.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸುತ್ತಿಗೆ ಕಲ್ಲು, ಬಡಿಗಲ್ಲು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಕವಣೆ ಕಲ್ಲು, ತೂತಿರುವ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕಲ್ಲು ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಸಿಗುವ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮರಳುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನವು 3ನೆಯ ಹಂತದಿಂದ ದೊರೆತಿವೆ. 2ನೆಯ ಹಂತದ 2ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಡಿಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ಸುತ್ತಿಗೆ ಕಲ್ಲುಗಳು ಮಾತ್ರ ಇವೆ. ಇನ್ನುಳಿದ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ವಸ್ತುಗಳಿಲ್ಲ.

ಚಕ್ರದ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೆ ತಯಾರಾದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಬೂದಿಗಂದು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ 3ನೆಯ ಹಂತದ ವಿಶೇಷತೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿನ ಮಣ್ಣು, ಮರಳು, ಹೊಟ್ಟು ಮತ್ತು ಹುಲ್ಲುಕಡ್ಡಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಮಿಶ್ರವಾಗಿದ್ದು ಪೆಡಸಾಗಿದೆ. ಕಡಿಮೆ ತಾಪದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಕಾರಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದುರ್ಬಲವಾಗಿವೆ. ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲ್ಮೈ ಲೇಪರಹಿತವಾಗಿದೆ. ಚಿಕ್ಕ ಗಾತ್ರದ ಸರಳ ಬಟ್ಟಲು ಮತ್ತು ದಾನಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಹಲವಾರು ಪಾತ್ರೆಚೂರುಗಳ ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ಒತ್ತಿಮಾಡಿದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳಲ್ಲಿ ಶೇ. 97 3ನೆಯ ಹಂತದಿಂದ ಲಭಿಸಿವೆ. ಇವು ಅತ್ಯಂತ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಗೀರಿನ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣವೊಂದು 3ನೆಯ ಹಂತದ ಮಹತ್ವ ಅವಶೇಷ. ಕಾಡಕ್ಕಿಯ ಕಾಳುಗಳು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿ ಈ ಹಂತದಿಂದ ದೊರೆತ ಇತರ ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು.

ಅವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಚೋಪನಿ–ಮಾಂಡೊವನ್ನು ಅರೆ–ವಲಸೆ ನಿವೇಶನವನ್ನಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಮುದಾಯ ಬೇಲನ್ ನದಿಬಯಲಿನ ಇತರ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಮುದಾಯಗಳಂತೆ ಬೇಟೆ–ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆ–ಮೀನುಗಾರಿಕೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿತ್ತು. ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಚೋಪನಿ–ಮಾಂಡೊವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.17,000–7,000ದ ನಡುವಿನ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಬೇಲನ್ ನದಿ ಬಯಲಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.12,000–7,000 ನಡುವಿನ ಅವಧಿಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಚೋಳರು: ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತವನ್ನು ಆಳಿದ ಪ್ರಮುಖ ರಾಜಮನೆತನಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಇವರು ಸು.850–1250ರವರೆಗೆ ಆಳಿದರು. ಈ ಮನೆತನದ ಮೂಲವಿಲ್ಲ. ಇವರು ಕಾವೇರಿ ನದಿಯ ನಾಲೆಯ ಪಕ್ಕದ ಫಲವತ್ತಾದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯು ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿಯ ಸಮೀಪದ ಉರೈಯೂರು ಆಗಿತ್ತು. ಮೌರ್ಯ ಅರಸ ಅಶೋಕನ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.300) ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಸಂಗಮ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲೂ ಇವರ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಸಂಗಮಯುಗದಲ್ಲಿ ತಮಿಳು ಸಾಹಿತ್ಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.300–ಪ್ರ.ಶ.400ರವರೆಗೆ) ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಹೊಂದಿತು. ಚೋಳ ರಾಜರ ಸಲುವಾಗಿ ಕವಿಗಳಿಂದ (ಅಥವಾ ಹಾಡುಗಾರರಿಂದ) ಮತ್ತು ಆಸ್ಥಾನ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕವಿತೆಗಳು ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಅಂಥವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದವರೆಂದರೆ, ಪೆರ್‌ನ್ನಾರ್‌ಕಿಲ್ಲಿ, ಕರಿಕಾಲನ್, ಹಾಗೂ ಕೊಚ್ಚೆಂಗನನ್. ಇವರು ಶೌರ್ಯ ಮತ್ತು ಉದಾರತನಕ್ಕೆ ಹೆಸರಾದ ಮೊದಲ ಚೋಳ ಅರಸರು. ಪೆರ್‌ನ್ನಾರ್‌ಕಿಲ್ಲಿ ಹಲವು ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ ಕೀರ್ತಿ ಹೊಂದಿದ್ದ. ಅನಂತರದ ಅರಸರು ಕಾವೇರಿನದಿಗೆ ಅಣೆಕಟ್ಟನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಪುರಾಣ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಲ ಕೇಳಿಬರುವ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಚೋಳ ಅರಸನೆಂದರೆ ಕೊಚಚೆಂಗಣಣ್. ಇವನು ಹಲವಾರು ಶೈವ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ.

ಸಂಗಮ ಯುಗದ ಅನಂತರ ಚೋಳರು ಉಪೇಕ್ಷಿತ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಪಲ್ಲವರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರರಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಾ ಮತ್ತೆ ಮೇಲೆ ಬರುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದರು. ಹೀಗೆ ಪುನರುಜ್ಜೀವಿತಗೊಂಡ ಚೋಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮೊದಲ ಅರಸು ವಿಜಯಾಲಯ (ಸು.850). ಇವನು ಮುತ್ತರೈಯರಿಂದ ತಂಜಾವೂರನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ ಹಾಗೂ ಚೋಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಬುನಾದಿ ಹಾಕಿದ. ಈತನ ಮಗನೂ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯೂ ಆದ 1ನೆಯ ಆದಿತ್ಯನು (870–897) ತೊಂಡೈಮಂಡಲ ಹಾಗೂ ಕೊಂಗು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆದ್ದ. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹಲವು ಹಳೇ ಶೈವ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಲಾಯಿತು. 1ನೆಯ ಆದಿತ್ಯ ಮಗನೇ 1ನೆಯ ಪರಾಂತಕ (907–955). ಇವನು ಮಧುರೈಕೊಂಡ, ಪರಕೇಸರಿವರ್ಮನ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದ. ಪಾಂಡ್ಯರ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಮಧುರೈಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಪರಾಂತಕ ಪಾಂಡ್ಯ ಅರಸ 2ನೆಯ ರಾಜಸಿಂಹನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಇಳಮ್ (ಶ್ರೀಲಂಕ) ಅರಸನು ಪಾಂಡ್ಯ ಅರಸನ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಬಂದ ಕಾರಣ 1ನೆಯ ಪರಾಂತಕನ ಮಧಿರೈಯಮ್ ಇಳಮುಮ್ಕೊಂಡ ಪರಕೇಸರಿವರ್ಮನ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದ. ಅಲ್ಲದೆ 1ನೆಯ ಪರಾಂತಕನು ಬಾಣ ಮತ್ತು ವೈದುಂಬ ಮನೆತನದವರನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿದ. ಕೊನೆಗೆ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅರಸನಾದ 3ನೆಯ ಕೃಷ್ಣನಿಂದ (939–965) ತಕ್ಕೋಲಂ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಲ್ಪಟ್ಟ, ಹಾಗಾಗಿ ಚೋಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವು ಪುನಃ ಅವನತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿತು.

1ನೆಯ ಪರಾಂತಕ ಉತ್ತಮ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ. ಸ್ಥಳೀಯ ಆಡಳಿತವನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ. ಉತ್ತರಮೇರುಚತುರ್ವೇದಿಮಂಗಲ ಎಂಬ ಹಳ್ಳಿಯ ಸಮಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸಲು, ಅಭ್ಯರ್ಥಿಗಳನ್ನು ಚುನಾಯಿಸುವ ರೀತಿಯನ್ನು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಉತ್ತರಮೇರೂರು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಕಂದಾಯ ಇಲಾಖೆಯ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಪುನರ್ ರಚಿಸಿದ. ಮೂವೇನ್‌ದವೇಲನ್ ಎಂಬ ಹೊಸ ಕಛೇರಿಯನ್ನು ತೆರೆದ. ದೇವಸ್ಥಾನದ ಪೂಜಾನಿಯಮಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸಿದ. ಪೂಜೆಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಹೊಸ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿದ (ಶಿವಬ್ರಾಹ್ಮಣ). ಎರಮ್‌ಬೂರ್, ತಿರುನಾಮನಲ್ಲೂರ್ ಹಾಗೂ ಪುಳ್ಳಮಂಗೈನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಪುನರ್‌ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. 1ನೆಯ ಪರಾಂತಕನ ಅನಂತರ ಆತನ ಮಗ ಗಂಡರಾದಿತ್ಯ, ಗಂಡರಾದಿತ್ಯನ ಅನಂತರ ಆತನ ಕಿರಿಯ ಸಹೋದರ ಅರಿಂಜಯ, ಅರಿಂಜಯ ಅನಂತರ ಸುಂದರಚೋಳ ಕ್ರಮವಾಗಿ ರಾಜರಾದರು. ಸುಂದರಚೋಳ (957–971) ಪಾಂಡ್ಯ ಅರಸ ವೀರಪಾಂಡ್ಯನನ್ನು ಜಯಿಸಿದ ಕಾರಣ ಮಧುರೈಕೊಂಡ ರಾಜಕೇಸರಿವರ್ಮನ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದ. ಈತ ಇಲಮ್ (ಶ್ರೀಲಂಕ)ವರೆಗೂ ತನ್ನ ಪರಾಕ್ರಮ ಹೊಂದಿದ್ದ. ಇವನ ಮಗನಾದ 2ನೆಯ ಆದಿತ್ಯ (962–968) ಪಾಂಡ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಸಂಚಿಗೆ ಬಲಿಯಾದ. ತರುವಾಯ ಇವನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪನ ಮಗ ಉತ್ತಮ ಚೋಳ (971–987)ನು ಸಿಂಹಾಸನ ರೂಢನಾದ. ಈತನ ತಾಯಿ ಸೆಂಬಿಯನ್ ಮಹಾದೇವಿ. ಈಕೆ ವೃದ್ಧಾಚಾಲಮ್, ಅನಂಗೂರ್, ಸೆಂಬಿಯನ್ ಮಾದೇವಿ, ತಿರುಮಣ್ಣನ್ ಜೇರಿ, ತಿರುಕ್ಕೋಡಿಕ್ಕಾವಲ್, ಗೋಪುರಪಟ್ಟಿ ಇತರ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದಳು. ಅಲ್ಲದೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಳು. ಉತ್ತಮ ಚೋಳನ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ 2ನೆಯ ಪರಾಂತಕನ ಮಗನೇ ಚೋಳ ಮನೆತನದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅರಸ 1ನೆಯ ರಾಜರಾಜ (985–1014). ಇವನು ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರದೇಶಗಳಾದ ಕಾಂಡಳೂರು–ಸಾಲೈ, ಗಂಗಪಾಡಿ, ನೊಳಂಬಪಾಡಿ, ತಡಿಗೈಪಾಡಿ ಮತ್ತು ಕೊಡಗನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಪಾಂಡ್ಯ ಅರಸ ಅಮರಭುಜಂಗನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಈ ರಾಜರಾಜ ಈಳಮಂಡಲಮ್ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು ಅದಕ್ಕೆ ಜನನಾಥ ಮಂಡಲಮ್ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟು ಚೋಳ ದೇಶದ ಪ್ರಾಂತವನ್ನಾಗಿಸಿದ. ಇವನು ಪಶ್ಚಿಮ ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯನ ಮೇಲೂ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ಇವನು ತನ್ನ ಮಗಳು ಕುಂದವ್ವೆಯನ್ನು ಶಕ್ತಿವರ್ಮನ ತಮ್ಮನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ವಿವಾಹ ಮಾಡಿದ. ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸ ಭೀಮನನ್ನು ಕಿತ್ತೊಗೆದು ಅವನ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿವರ್ಮನನ್ನು ರಾಜನನ್ನಾಗಿಸಿದ. ಇವನು ಉತ್ತಮ ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿದ್ದ. ಭೂಮಾಪನ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದ. ಭೂಕಂದಾಯ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಪುನರ್‌ರಚಿಸಿದ. ಒಳನಾಡು ಎಂಬ ಹೊಸ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗವನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಒಂದನೆಯ ರಾಜರಾಜ ತನ್ನ ಶಾಸನಗಳ ಮುನ್ನುಡಿಯ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮೇಯ್‌ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಬರೆಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ.

ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ತಂಜಾವೂರು

ಇವನ ಪೂರ್ವಿಕರು ರಾಜಕೇಸರಿವರ್ಮನ್ ಅಥವಾ ಪರಕೇಸರಿವರ್ಮನ್ ಎಂಬ ರಾಜರ ಬಿರುದುಗಳಿಂದ ಸಂಬೋಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರು. ರಾಜನು ಪರಕೇಸರಿವರ್ಮನ್ ಬಿರುದನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆ, ಆತನ ಮಗ ರಾಜಕೇಸರಿವರ್ಮನ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಿದ್ದ. ಹಾಗೆಯೇ ಮಗನ ಮಗ (ಮೊಮ್ಮಗ) ಪರಕೇಸರಿವರ್ಮನ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಈ ಬಿರುದುಗಳು 1ನೆಯ ರಾಜರಾಜಚೋಳನ ಮುಂಚಿನ ಅರಸರನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಗೊಂದಲಗಳಿಗೆ ದಾರಿಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ದೃಢಪಡಿಸುವ ಬೇರೆ ಯಾವುದಾದರೂ ಮಾಹಿತಿ ಲಭ್ಯವಾದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಆ ಶಾಸನ ಯಾವ ಅರಸನದೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಒಂದನೆಯ ರಾಜರಾಜ ಮೇಯ್‌ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಬಳಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಹೊಸ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭ ಮಾಡಿದ. ಪರಿಶುದ್ಧ ತಮಿಳು ಪದ್ಯದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿರುವ ಇದು ಕಾಲಾನುಕ್ರಮವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಅರಸರುಗಳ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಮೇಯ್‌ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಓದಿದ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರು ಅದು ಯಾವ ಅರಸನ ಶಾಸನವೆಂದು ಸುಲಭವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಇವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಈ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ. ಇವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಪದ್ಧತಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. 1ನೆಯ ರಾಜರಾಜ ದೇವಸ್ಥಾನ ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಪುನರ್‌ರಚಿಸಿದ.

1ನೆಯ ರಾಜರಾಜಚೋಳನ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಸಾಧನೆಯೆಂದರೆ 1014ರಲ್ಲಿ ತಂಜಾವೂರಿನಲ್ಲಿ ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರಮ್ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದು. ಭಾರತದ ಕಲಾ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿದೆ. ಈ ಬೃಹತ್ ದೇವಾಲಯವು ಕಲೆ, ಶಿಲ್ಪಕಲೆ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಧರ್ಮದ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. 1ನೆಯ ರಾಜರಾಜಚೋಳ, ಆತನ ಕುಟುಂಬದವರು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ವರ್ಗದವರು ಈ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಹೇರಳವಾಗಿ ದಾನವನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ.

1ನೆಯ ರಾಜರಾಜನ ಮಗ 1ನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರ (1012–1044). ಇವನು ಪರಾಕ್ರಮಿ. ಪಾಂಡ್ಯ ಮತ್ತು ಸಿಂಹಳ ಮನೆತನದ ಅರಸರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಅಲ್ಲದೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಚಾಳುಕ್ಯ ಹಾಗೂ ಚೇರ ಅರಸರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಗೆದ್ದ ಪಾಂಡ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ರಾಯಭಾರಿಗಳಾಗಿ ತನ್ನ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಇವರು ಚೋಳಪಾಂಡ್ಯರೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟರು. 1ನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ಉತ್ತರಭಾರತದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಲು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಇದರ ಉದ್ದೇಶವೆಂದರೆ ಗಂಗೆಯನ್ನು ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ತಂದು ಶುದ್ಧೀಗೊಳಿಸುವುದು. ಉತ್ತರಭಾರತದ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಇವನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಸ್ಥಳಗಳೆಂದರೆ ಚಕ್ಕರಕೊಟ್ಟಂ, ವಡ್ಡವಿಷಯ ಹಾಗೂ ಕೋಸಲನಾಡು. ತದನಂತರ ಇವನು ಬಂಗಾಲದ ಮಹೀಪಾಲನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ತಕ್ಕಣಲಾಡಮ್ ಹಾಗೂ ತಂಡಬುದ್ಧಿಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಆತನ

ಸೈನಾಧಿಕಾರಿ ಗಂಗಾನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿ ನೀರನ್ನು ತಂದ. 1ನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರ ಗೆದ್ದ ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳೆಂದರೆ ಅಂಡಮಾನ್ ನಿಕೋಬಾರ್ ದ್ವೀಪಗಳು, ಕಡಾರಮ್, ಪಣ್ಣಯಿ, ಶ್ರೀವಿಜಯ ಹಾಗೂ ಇತರ ಸಣ್ಣ ದ್ವೀಪಗಳು.

1ನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರ ಗಂಗೈಕೊಂಡ ಚೋಳಪುರಮ್ ಎಂಬ ಹೊಸ ರಾಜಧಾನಿ ಕಟ್ಟಿ ಅಲ್ಲಿ ನೀರಾವರಿಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಕೆರೆಯನ್ನೂ ಸಹ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಮಧುರಾಂತಕ, ಗಂಗೈಕೊಂಡಚೋಳನ್, ಪಂಡಿತಚೋಳನ್, ಕಿಡಾರಂಕೊಂಡಚೋಳನ್ ಇತ್ಯಾದಿ ಇವನ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಬಿರುದುಗಳು. ಇವನು ಹಲವು ತಾಮ್ರಪಟಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕರನ್‌ಡೈಪಟವು ಅತಿ ಪ್ರಮುಖವಾದುದು. ಈ ಪಟದಲ್ಲಿ ಇವನು ತ್ರಿಭುವನಮಾದೇವಿ–ಚತುರ್ವೇದಿಮಂಗಲಮ್ ಹಳ್ಳಿಯನ್ನು ದಾನವಾಗಿ ನೀಡಿದ ಮಾಹಿತಿ ಹಾಗೂ 1080 ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿದ ವಿಷಯವಿದೆ. ಇವನ ಅಣೈಮಂಗಲಮ್ ಪಟವು ನಾಗಪಟ್ಟಿನಮ್ ಬೌದ್ಧವಿಹಾರಕ್ಕೆ ದಾನ ನೀಡಿದ ಮಾಹಿತಿ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

1ನೆಯ ರಾಜಾಧಿರಾಜ (1018–1054) ಚೋಳ ಮನೆತನದ ಪ್ರಮುಖ ಅರಸ. ಇವನು ಪಶ್ಚಿಮದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸರ ಜೊತೆ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಸರಣಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕಲ್ಯಾಣಪುರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ನೆಲಸಮಗೊಳಿಸಿದ. ಕಲ್ಯಾಣಪುರಂ ಚಾಳುಕ್ಯರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಇವನು 1054ರಲ್ಲಿ ಕೊಪ್ಪಮ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಇವನ ಕಿರಿ ಸಹೋದರ ರಾಜೇಂದ್ರದೇವ ಯುದ್ಧದ ನೇತೃತ್ವವನ್ನು ವಹಿಸಿ, ಚೋಳ ಸೈನ್ಯ ಮುಡುಕ್ಕಾರ್ ಕದನದಲ್ಲಿ ಜಯಗಳಿಸಲು ಕಾರಣನಾದನು.

ಮುಂದಿನ ಅರಸನಾದ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರಚೋಳ ಪೊತ್ತಪ್ಪಿ ಮತ್ತು ಪಾಂಡ್ಯ ಅರಸರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಶ್ರೀಲಂಕದ ಅರಸ ವಿಜಯಬಾಹುವನ್ನು ಸೋಲಿಸಲು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕೊಂಡೊಯ್ದ. 1068ರಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸನಾದ ಸೋಮೇಶ್ವರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಇವನು ತಿರುಮುಕ್ಕೂಡಲ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಶಾಸನವನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದ. ಈ ಶಾಸನ ಇವನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ವೇದಶಾಸ್ತ್ರದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧ್ಯಯನ ಕೇಂದ್ರ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಿಲಯ. ಅಲ್ಲಿ ಆಸ್ಪತ್ರೆಯಿದ್ದು ಕಾಯಿಲೆಗೆ ತುತ್ತಾದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಇದ್ದ ಆಯಾಗಳು ಮತ್ತು ಔಷಧಿಗಳ ಪಟ್ಟಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತದೆ.

ವೀರರಾಜೇಂದ್ರನ ಅನಂತರ ಅಧಿರಾಜೇಂದ್ರ (1067–70) ಅಧಿಕಾರರೂಢನಾದ. ಇವನು ಹೆಚ್ಚುಕಾಲ ಬಾಳಲಿಲ್ಲ. ಈ ಮನೆತನದ ಮುಂದಿನ ಅರಸನಾದ 1ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ 1070ರಲ್ಲಿ ರಾಜನಾದ. ಇವನು ತಂದೆಯ ಕಡೆಯಿಂದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ತಾಯಿಯು ಚೋಳ ರಾಜಕುಮಾರಿ. ಅಧಿರಾಜೇಂದ್ರನಿಗೆ ಮಕ್ಕಳು ಇಲ್ಲದ ಕಾರಣ ಸಿಂಹಾಸನ ಇವನ ಪಾಲಾಯಿತು. ಇವನ ಅಜ್ಜಿ 1ನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರಚೋಳನ ರಾಣಿಯಾಗಿದ್ದ ಕಾರಣ ಈತನನ್ನು ಅವನ ತಾತನ ಹೆಸರಾದ ರಾಜೇಂದ್ರಚೋಳನೆಂತಲೂ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವನು 1060ರಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಎಂಬ ಬಿರುದಿನಿಂದ ವೆಂಗಿ ಸಿಂಹಾಸನ ಏರಿದ.

ಚೋಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿ ವಿಸ್ತರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಅರ್ಥವಿಲ್ಲವೆಂದು ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಮನಗಂಡಿದ್ದ. ಚೋಳರು ಪಶ್ಚಿಮದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮನೆತನದ ಜೊತೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಜಯಗಳಿಸಿದರೂ ಹೆಚ್ಚಿನದೇನನ್ನು ಸಾಧಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಲಾಭವಿಲ್ಲವೆಂದು ಮನಗಂಡು ಪಶ್ಚಿಮದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಜೊತೆ ಯುದ್ಧವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದ. ಇಲ್ಲಿ ಇವನ ಯಾವುದೇ ಶಾಸನವು ಕಂಡುಬರದೇ ಇರುವುದು ಮೇಲಿನ ಹೇಳಿಕೆಯನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಪಾಂಡ್ಯರ ಸೊಕ್ಕು ಮುರಿದು ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಯನ್ನು ವಿಧಿಸಿದ. ಅಲ್ಲದೆ ಚೇರ ಮತ್ತು ಪಾಂಡ್ಯ ರಾಜ್ಯಗಳ ಧಾಳಿಯ ಸಂಭವವನ್ನು ತಡೆಯುವ ಸಲುವಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣಾಪಡೆಯನ್ನು ಇರಿಸಿದ್ದ.

1096ರಲ್ಲಿ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಒರಿಸ್ಸದ ಕಳಿಂಗದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ರಾಜ ತೆಲುಗು ಚೋಡವೀಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ರಾಜನು ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆ ನೀಡಲು ಒಪ್ಪದಿರುವುದು. ಪುನಃ 1112ರಲ್ಲಿ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಕಳಿಂಗದ ಉತ್ತರಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಅರಸ ಅನಂತವರ್ಮನನ್ನು ಕಿತ್ತೊಗೆದ. ಇವನ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಕರುಣಾಕರ ತೊಂಡೈಮಾನ್ ಈ ಧಾಳಿಯ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿದ್ದ. ಕಳಿಂಗತುಬರಣಿ ಎಂಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕೃತಿಯ ಕಥಾವಸ್ತು ಈ ಯುದ್ಧವಾಗಿದೆ.

1ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಚೀನ ಮತ್ತು ಕಂಭೋಜದ ಜೊತೆ ಸ್ನೇಹಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದ. ಚೋಳ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಬರುವ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲಿನ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ತೆಗೆದುಹಾಕಿ, ಸುಂಗಂತವಿರ್ತ್ತ ಚೋಳಲ್ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಧರಿಸಿದ. 1086 ಮತ್ತು 1110ರಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಅಳೆದು ಕಂದಾಯ ಸಮೀಕ್ಷಣೆ ನಡೆಸಿದ.

1ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳೆಂದರೆ ವಿಕ್ರಮಚೋಳ (1118–36), 2ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ (1133–50), 2ನೆಯ ರಾಜರಾಜ (1146–63) ಹಾಗೂ 2ನೆಯ ರಾಜಾಧಿರಾಜ (1163–78). ಇವರ ಅನಂತರದ ಅರಸನೆಂದರೆ 3ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ (1178–1216). ಇವನು ಶ್ರೀಲಂಕ ಅರಸನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಪಶ್ಚಿಮದ ಕೊಂಗು ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಅಲ್ಲದೆ ತ್ರಿಭುವನನ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದಾದ ಶಿವ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ.

ಇವನ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದವನು 3ನೆಯ ರಾಜರಾಜ (1216–56). ಇವನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯದ ಅರಸ 1ನೆಯ ಮಾರವರ್ಮನ್ ಸುಂದರ ಪಾಂಡ್ಯನ್ ಚೋಳರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಕೊಳ್ಳೆಹೊಡೆದು ಚೋಳರಾಜ್ಯದವರನ್ನು ಬಳಲಿಸಿ ತೊಂದರೆಗೊಳಿಸಿದ. ಚೋಳ ಅರಸನನ್ನು ಹಿಂಸಿಸಿದ. ಆದರೆ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜರುಗಳಾದ ವೀರಬಲ್ಲಾಳ ಮತ್ತು ಆತನ ಮಗ 3ನೆಯ ನರಸಿಂಹ ಚೋಳರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಧಾವಿಸಿದರು. ಪುನಃ ತೆಳ್ಳಾರು ಬಳಿ ತನ್ನ ಮಾಂಡಲೀಕನಾದ ಕೋಪ್ಪೆರುಂಜಿಂಗನಿಂದ 3ನೆಯ ರಾಜರಾಜ ಸೋತು, ಬಂಧಿತನಾದ. ಆಗಲೂ ಹೊಯ್ಸಳರು ಚೋಳರ ನೆರವಿಗೆ ಬಂದು ಆತನನ್ನು ಬಂಧನದಿಂದ ಬಿಡಿಸಿದರು. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಹೊಯ್ಸಳರು ಚೋಳರನ್ನು ದೂರವೇ ಇಟ್ಟಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ಆಳಿಕೆಯು ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಭದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಅಲ್ಲಿನ ತಮಿಳಿನ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಚೋಳರ ಲಾಂಛನ

ಕೊನೆಯ ಅರಸನಾದ 3ನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರ 1264ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನು ಒಳ್ಳೆತನವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಹಾಳಾಗುವುದನ್ನು ತಡೆಯಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಾಮಂಡಳೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರಿವರ್ಗದವರು ಕೇಂದ್ರದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸುವವರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರ ನಡವಳಿಕೆ ಅಸಹನೀಯವಾಗಿತ್ತು. ಪಾಂಡ್ಯ ಅರಸ 1ನೆಯ ಜಟವರ್ಮನ್ ಸುಂದರ ಪಾಂಡ್ಯ ಚೋಳ ಅರಸನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಈ ರೀತಿ ಚೋಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ಅಸ್ತಂಗತವಾಯಿತು. ಆದರೂ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಹಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಆಡಳಿತ ಕುಂಟುತ್ತಾ ಸಾಗಿತು. ಆದರೆ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತ: ಚೋಳರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿಯಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದ ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿಯವರೆಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ರಾಜನು ಆಡಳಿತದ ಕೇಂದ್ರಬಿಂದುವಾಗಿದ್ದ. ರಾಜನನ್ನು ಉಡೈಯಾರ್, ನಾಯನಾರ್ ಮತ್ತು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಜರು ಸಾಮಾನ್ಯ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಹೊಂದುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ತಮ್ಮ ಶೌರ್ಯ, ವಿದ್ವತ್ತು, ಜಯ, ಉದಾರತೆ ಹಾಗೂ ಯೋಗ್ಯತೆಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಜನನ್ನು ದೇವರ ಪ್ರತೀಕನೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ರಾಜನಿಗೆ ಸಲಹೆ ಸೂಚನೆ ನೀಡಲು ಉಡನ್‌ಕೂಟ್ಟಮ್ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿ ವರ್ಗದವರಿದ್ದರು. ಅಧಿಕಾರಿವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಪೆರುನ್‌ತರಮ್ ಮತ್ತು ಸಿರುತರಮ್ ಎಂಬ ದರ್ಜೆಗಳಿದ್ದವು.

ರಾಜನು ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರ ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಸುಲಭವಾಗಿ ಲಭ್ಯವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದ. ರಾಜನ ಯಾವುದೇ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಮೊದಲು ಆಲಿಸುತ್ತಿದ್ದವರು ತಿರುವಾಯ್‌ಕ್ಕೇಳ್ವಿ. ಅನಂತರ ಅದನ್ನು ತಿರುಮಂದಿರಓಲೈಗೆ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕರಡು ಪ್ರತಿಯನ್ನು ಒಲೈನಾಯಕಮ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಮೇಲ್ದರ್ಜೆಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಪರಿಶೀಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೊನೆಗೆ ಅದನ್ನು ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಅಧಿಕಾರಿಗೆ ಕಳುಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಜ್ಞೆಯು ಭೂದಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿದ್ದರೆ ಅದನ್ನು ಪುರವುವರಿತಿಣೈಕ್ಕಳಮ್ ಅಂದರೆ ಆದಾಯ ಇಲಾಖೆಗೆ ರವಾನಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಂದಾಯ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ವರಿಪ್ಪೊಟ್ಟ ಗಕ್ಕಣಕ್ಕು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅದನ್ನು ಆದಾಯ ದಾಖಲೆ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ದಾಖಲಿಸುವವನಿಗೆ ವರಿಯಲೀಡು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ದಾಖಲೆಯ ಅನಂತರ ಅದನ್ನು ಆದಾಯ ಇಲಾಖೆಯ ಪುರವಟ್ಟಿನೈಕ್ಕಲಮ್‌ಗೆ ರವಾನಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತದನಂತರ ವರಿಪೊಟ್ಟಗಕಣ್ಣಕ್ಕು ಎಂಬ ಆದಾಯ ಅಧಿಕಾರಿಯು ಲೇವಾದೇವಿಯ ವರದಿಯನ್ನು ವರಿಯಲೀಡು ಎಂಬ ದಾಖಲೆ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ದಾಖಲಿಸುತ್ತಿದ್ದನು. ಅನಂತರ ಇದನ್ನು ನಾಟ್ಟರ್ ಎಂಬ ಸ್ಥಳೀಯ ಅಧಿಕಾರಿಗೆ ರವಾನಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವನು ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಪೂಜ್ಯಭಾವನೆಯಿಂದ ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಹಂಚುತ್ತಿದ್ದ ಅಥವಾ ಈಗಾಗಲೇ ನೀಡಿದ ಭೂಮಿಯ ಮೇಲಿನ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದ.

ಸೈನ್ಯ: ಚೋಳರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರು. ಆನೆಗಳು, ಅಶ್ವಗಳು ಮತ್ತು ಪದಾತಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ದೊಡ್ಡದಾದ ಸೈನ್ಯ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಜೊತೆಗೆ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರರು ಯುದ್ಧದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗೆದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದಂಗೆಯನ್ನು ಅಡಗಿಸಲು ಚೋಳರಾಜರು ನೀಲಪ್ಪಡೈ ಎಂಬ ರಕ್ಷಣಾ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವಾಗ ಚೋಳ ಸೈನ್ಯವು ಭಯಂಕರ ವಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಹೊಟ್ಟೂರು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಚೋಳ ಸೈನ್ಯವು ಪಶ್ಚಿಮದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ವಿಧ್ವಂಸಗೊಳಿಸಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಯುದ್ಧಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಚೋಳ ಮಹಾರಾಜರು ಸೈನ್ಯದ ಮುಂದಾಳತ್ವವನ್ನು ಸ್ವತಹ ತಾವೇ

ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ತಕ್ಕೋಲಂ ಕದನದಲ್ಲಿ ರಾಜಕುಮಾರ ರಾಜಾಧಿತ್ಯನು ಚೋಳ ಸೈನ್ಯದ ಮುಂದಾಳತ್ವ ವಹಿಸಿದ್ದನು. ಹಾಗೇ ರಾಜಕುಮಾರ 1ನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರನು ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಪರವಾಗಿ ಧಾಳಿಯ ಮುಂದಾಳತ್ವ ವಹಿಸಿದ್ದನು. ಕೊಪ್ಪಮ್ ಕದನದಲ್ಲಿ ರಾಜಾಧಿರಾಜ ಮಡಿದ.

ಸ್ಥಳೀಯ ಸಭೆಗಳು: ಹಳ್ಳಿಯು ಚೋಳ ಆಡಳಿತದ ಬುನಾದಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆಡಳಿತದ ಮೇಲಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಏನೇ ಆದರೂ ಹಳ್ಳಿಯ ಆಡಳಿತದ ಮೇಲೆ ಯಾವುದೇ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ಪೂರ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಸ್ವಾಯತ್ತತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಹಾಗೆ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರದ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಳ್ಳಿಯು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರದಾಗಿದ್ದರೆ ಅದನ್ನು ಚತುರ್ವೇದಿಮಂಗಲಂ ಎಂದೂ, ವೆಳ್ಳಳ್ಲ (ರೈತರ) ಗ್ರಾಮವಾಗಿದ್ದರೆ ಅದನ್ನು ಉರ್ ಎಂದು, ವ್ಯಾಪಾರಸ್ಥರ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿದ್ದರೆ ನಗರಮ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಉತ್ತರಮೇರೂರು (ಚೆಂಗಲ್‌ಪೇಟ್ ಜಿಲ್ಲೆ)ದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಇದು 1ನೆಯ ಪರಾಂತಕನ 12 ಮತ್ತು 14ನೆಯ ವರ್ಷದ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮಂಡಿಸಿದ ಶಾಸನ (919,921). ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಹಳ್ಳಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಉತ್ತರಮೇರೂರು ಚತುರ್ವೇದಿಮಂಗಲಮ್‌ನ ಸಮಿತಿಯಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಲು ನಡೆಸುವ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುವ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಗಳ ಅರ್ಹತೆಯ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಭ್ಯರ್ಥಿಯ ವಯಸ್ಸು 35ಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು. ಆದರೆ 70ಕ್ಕಿಂತಲೂ ಕಡಿಮೆಯಿರಬೇಕು. ಆತನು ಕಡೆಪಕ್ಷ ಒಂದುವೇದದಲ್ಲಿ ಪಾರಂಗತನಾಗಿ ಮತ್ತೊಬ್ಬರಿಗೆ ಕಲಿಸುವವನಾಗಿ ¼ ವೇಲಿ (ಒಂದೂವರೆ ಎಕರೆಯಷ್ಟು) ಯಾಗುವಷ್ಟು ಜಮೀನಿನ ಒಡೆಯನಾಗಿರಬೇಕು. ಕಳೆದ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಸತತವಾಗಿ ಯಾವುದೇ ಒಂದು ಸಮಿತಿಯಲ್ಲಿರ ಬಾರದಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ಗಳಿಕೆಯಿಂದ ತನ್ನ ಜೀವನೋಪಾಯವನ್ನು ನಡೆಸುವವನಾಗಿರಬೇಕು. ಈ ಮೇಲಿನ ಅರ್ಹತೆಗೆ ಯೋಗ್ಯರಾದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಹೆಸರನ್ನು ತಾಳೆಗರಿಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆದು, ಆ ಚೀಟಿಗಳನ್ನು ಒಂದು ಮಡಕೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಕಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅನಂತರ ನಿಗದಿತ ದಿನದಂದು ಹಳ್ಳಿಯ ಪ್ರಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಾ ಜನಗಳ ಸಮೂಹದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಚಿಕ್ಕ ಹುಡುಗನನ್ನು ಕರೆದು ಎಷ್ಟು ಅಭ್ಯರ್ಥಿಗಳ ಅವಶ್ಯಕತೆಯಿದೆಯೋ ಅಷ್ಟು ಚೀಟಿಗಳನ್ನು ಆ ಮಡಕೆಯಿಂದ ತೆಗೆಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ರೀತಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ ಅಭ್ಯರ್ಥಿ ವಾರ್ಷಿಕ ಸಮಿತಿ, ಕೆರೆಸಮಿತಿ, ಬಂಗಾರಸಮಿತಿ, ತೋಟಸಮಿತಿಯಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಬೇಕಿತ್ತು. ಅವರು 300 ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿ ನಿವೃತ್ತರಾಗಬೇಕಿತ್ತು. ಈ ಸಮಿತಿಗಳು ಉತ್ತರಮೇರೂರ್ ಚತುರ್ವೇದಿಮಂಗಲದ ಹಳ್ಳಿಯ ಕೃಷಿ, ಕೆರೆ, ತೋಟ, ನ್ಯಾಯ ಮತ್ತು ಬಂಗಾರ ಇತ್ಯಾದಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು.

ಚೋಳರು ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ವಿಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾದುದೆಂದರೆ ಭೂಕಂದಾಯ. ಇದನ್ನು ಇರೈ, ಕಡಮೈ ಎಂತಲೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಭೂಕಂದಾಯ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಭೂಉತ್ಪನ್ನದ 1/6ನೆಯ ಭಾಗವಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಇದಲ್ಲದೆ ತೆರಿಗೆಗಳಾದ ಅಂತರಾಯಮ್, ಕುಡಿಮೈ, ವಿಟ್ಟಿ, ಅಮಂಜಿ, ಎಚೋರ್, ಸಭಾ-ವಿನಿಯೋಗಮ್ ಹಾಗೂ ಇತರ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ವರ್ಷಗಳು ಕಳೆದಂತೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹಾಗಾಗಿ ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತೆರಿಗೆಯ ಭಾರವನ್ನು ಭರಿಸಲಾಗದ ರೈತರು ಭೂಮಿಯನ್ನು ತೊರೆದು ಓಡಿಹೋದರು.

ಭೂಮಿಯು ಆರ್ಥಿಕತೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶವಾಗಿತ್ತು. ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಮತ್ತು ಖಾಸಗಿ ಮಾಲೀಕತ್ವ ಹೊಂದಿದ ಭೂಮಿಗಳಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಅನಂತರದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಗಲಭೆಯಿಂದ ಖಾಸಗಿ ಮಾಲೀಕತ್ವ ಹೊಂದಿದ ಭೂಮಿಗಳನ್ನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರ ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಉರ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಭೂಮಾಲೀಕರು ತಮ್ಮ ಭೂಮಿಗಳನ್ನು ವೆಳ್ಳಾಳ ಭೂಮಾಲೀಕರಿಗೆ ಮಾರಲು ಪ್ರಾರಂಭ ಮಾಡಿದರು.

ವ್ಯಾಪಾರ: ಚೋಳರು ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಚೀನ, ಶ್ರೀವಿಜಯ, ಕಾಂಬೋಡಿಯ, ಜಾವ ಮತ್ತು ಬರ್ಮದ ಜೊತೆ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಮಣಿಗ್ರಾಮತ್ತರ್, ನಾನಾದೇಸಿ ಮತ್ತು ವಳಂಜಿಯರ್ ಎಂಬ ಹಲವು ಬಗೆಯ ವರ್ತಕ ಶ್ರೇಣಿಗಳಿದ್ದವು. ಮುತ್ತುಗಳು, ಆನೆದಂತ, ಬಣ್ಣಹಾಕಿದ ಬಟ್ಟೆಗಳು, ಅಡಿಕೆ, ರೇಷ್ಮೆ, ಮಸ್ಲಿನ್ ಮತ್ತು ಇತರ ವಸ್ತುಗಳು ರಫ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಚೋಳರಾಜ್ಯವು ತನ್ನ ಬಿರುಸಿನ ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದ ವೃದ್ಧಿಹೊಂದಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ವ್ಯಾಪಾರದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ 1ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ (ಸುಂಗಮ್) ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ತೆಗೆದುಹಾಕಿದ. ವ್ಯಾಪಾರ ಸಮೂಹವು ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದೆ. ಇವರ ಕಾಲದ ಹೆದ್ದಾರಿಗಳು ವ್ಯಾಪಾರದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿವೆ.

ಸಮಾಜ: ಸಮಾಜ ವರ್ಣಪದ್ಧತಿ ಅನುಸರಿಸಿತ್ತು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಸಾಮಾಜಿಕ ಗೌರವ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು ಪೋಷಿಸುವುದು ಶ್ರೇಯಸ್ಕರ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಭೂಮಿ ಮತ್ತು ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಅರ್ಚಕ, ಗುರು, ಅಧಿಕಾರಿ, ಸೇನಾಪತಿಯಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕರಾಗಿದ್ದರು. ಚೋಳ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಬ್ರಹ್ಮದೇಯಗಳು ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಚೋಳ ಅರಸರು ತಮ್ಮ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದರು.

ಸ್ತ್ರೀಯರು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಗೌರವಸ್ಥಾನ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಅವರು ಪತಿ ಹಾಗೂ ತಂದೆತಾಯಿಯರಿಂದ ಬಂದ ಆಸ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಅವರು ದಾನವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಸತಿಪದ್ಧತಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ 1ನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರಚೋಳ ಮತ್ತು ಸುಂದರಚೋಳನ ರಾಣಿಯರು ಸಹಗಮನ ಆಚರಿಸಿದರು. ರಾಜರು ಬಹುಪತ್ನಿತ್ವರಾಗಿದ್ದರು. ರಾಣಿಯರು ಸುಸಂಸ್ಕೃತರು ಮತ್ತು ಸುಶಿಕ್ಷಿತರು. ಚೋಳರ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಣಿ ಸೆಂಬಿಯನ್ ಮಹಾದೇವಿ ಚೋಳರ ಕಲೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಅಪಾರ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿದ್ದಾಳೆ. ಇವಳು ಹಲವು ಹೊಸ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಹಳೇ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ದುರಸ್ತಿಗೊಳಿಸಿದಳು. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು 1ನೆಯ ರಾಜರಾಜನ ಸಹೋದರಿ ಕುಂದವೈ ನೀಡಿದ್ದಾಳೆ. ಇವಳು ಲೋಕೋಪಕಾ ದೇವಸ್ಥಾನ, ಬಸದಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಆಸ್ಪತ್ರೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದಳು.

ಚೋಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೇವಸ್ಥಾನ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯ ಅತಿ ವೇಗದಿಂದ ಸಾಗಿತು. ಸುಂದರವಾದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಸೋಮೂರು, ಗ್ರಾಮಮ್, ತಿರುನಾಮನಲ್ಲೂರು, ತಂಜಾವೂರು, ಗಂಗೈಕೊಂಡಚೋಳಪುರಮ್, ಕೊರಂಗೂರು, ದಾರಸುರಮ್ ತ್ರಿಭುವನಮ್ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವರು ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾದ ಲೋಹದ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ಕಾಲ ದೇವಸ್ಥಾನ ನಿರ್ಮಾಣದ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಹೊಂದಿತು. ದೇವಸ್ಥಾನದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಬಹಳ ಅಂದವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ್ದಾರೆ. (ಎಸ್.ಎನ್.ಎಸ್.)

ಚೋಳರ ವಂಶಾವಳಿ:

ವಿಜಯಾಲಯ (850–70)
ಆದಿತ್ಯ I (870–97)
ಪರಾಂತಕ I (907–55)
ರಾಜಾದಿತ್ಯ | ಗಂಡರಾದಿತ್ಯ | ಅರಿಂಜಯ
ಉತ್ತಮಚೋಳ (971–87) | ಸುಂದರ ಚೋಳ (957–71) (ಪರಾಂತಕ II)
ಆದಿತ್ಯ II (962–68) | ರಾಜರಾಜ I (985–1014)
ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳ I (1012–44) | ಕುಂದವ್ವೆ ವಿಮಲಾದಿತ್ಯ
ರಾಜಾಧಿರಾಜ I (1018–54) | ರಾಜೇಂದ್ರ II (1054–64) | ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ (1064–68) | ಅಮ್ಮಂಗದೇವಿ (ಪತಿ: ರಾಜರಾಜ ವೆಂಗಿ ಚಾಲುಕ್ಯ)
ಆದಿರಾಜೇಂದ್ರ (1067–70) | ಕುಲೋತ್ತುಂಗ I (1070–1118)
ವಿಕ್ರಮ ಚೋಳ (1118–36)
ಕುಲೋತ್ತುಂಗ II (1133–50) | ಮಗಳು
ರಾಜರಾಜ II (1150–73) | ರಾಜಾಧಿರಾಜ II (1173–82)
ಕುಲೋತ್ತುಂಗ III (1178–1216)
ರಾಜರಾಜ III (1216–56)
ರಾಜೇಂದ್ರ III (1264)

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಚೋಳರು ಆಳಿದ 400 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (850–1250) ಚೋಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಅದ್ಭುತ ಪ್ರಗತಿ ಹೊಂದಿತು. ಪಲ್ಲವರು ಆರಂಭಿಸಿ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದ ಶೈಲಿಯನ್ನೇ ಚೋಳರು ಮೊದಲು ಬಳಸಿದರೂ ಅವರು ಮುಂದುವರಿದಂತೆಲ್ಲ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ರೀತಿಯನ್ನು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅಳವಡಿಸುತ್ತ ಹೋಗಿ ಕಡೆಗೆ ಚೋಳ ಶೈಲಿ ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾದಷ್ಟು ಖಚಿತವಾದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಅದಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟರು. ಅವರು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಲೆಕ್ಕವಿಲ್ಲ. ಚೋಳ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ. ಅವರು ಗೆದ್ದ ಸಿಂಹಳ, ಕರ್ನಾಟಕ, ಆಂಧ್ರಗಳ ಭಾಗಗಳಲ್ಲೂ ತಮ್ಮ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ತಂದರು. ಸಮುದ್ರದಾಚೆಗಿನ ಮಲಯ, ಸುಮಾತ್ರ, ಜಾವ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಇದರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಕಾಲ ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಕಟ್ಟಡಗಳ ರಚನೆ, ಶೈಲಿ, ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಪರಿಶೀಲನೆಯಿಂದ ಅವುಗಳ ಕಾಲವನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯ.

ಚೋಳರು ತಮ್ಮ ಸ್ವತಂತ್ರ ಅರಸು ಮನೆತನ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡುವ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಪಲ್ಲವರಲ್ಲಿ ಗುಹಾ ವಾಸ್ತು ಪರಂಪರೆ ಕೊನೆಗೊಂಡು, ಇಟ್ಟಿಗೆಯ, ಕಲ್ಲಿನ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಪದ್ಧತಿ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ಅದನ್ನೇ ಮುಂದುವರಿಸಿದ ಮೊದಲಿನ

ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಗಂಗೈಕೊಂಡ ಚೋಳಪುರಂ

ಚೋಳರಾಜರು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗಿಂತ ಕಲ್ಲು ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ಕೊಟ್ಟರು. ಆಗಲೆ ಕಟ್ರಾಳಿಯನ್ನು (ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಶಿಲೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ದೇವಾಲಯ) ಕಟ್ಟಿಸುವುದು ಹೆಮ್ಮೆಯಿಂದ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವ ವಿಷಯವಾಗಿತ್ತು. ಹಿಂದಿನ ಹಲವು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಅವರು ಕಲ್ಲು ಕಟ್ಟಡಗಳಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಿದ ನಿದರ್ಶನಗಳುಂಟು. ತಿರುಕ್ಕಳ ಕುಂಡ್ರದಲ್ಲಿದ್ದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿ 1ನೆಯ ಆದಿತ್ಯ ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಆ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಹಿಂದೆ ಸ್ಕಂದ ಶಿಷ್ಯ ಬಿಟ್ಟಿದ್ದ ದತ್ತಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದಂತೆ ತಿಳಿಸುವ ಶಾಸನಗಳು ಅದರಲ್ಲಿವೆ. ಆದಿತ್ಯ ಸಹ್ಯಾದ್ರಿಯಿಂದ ಸಮುದ್ರದವರೆಗೂ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದುದಾಗಿ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಅದರೂ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದುಂಟು. ಆದಿತ್ಯನ ಸಾಮಂತ ಕಂದನ್ನ ಮಾರವರ್ಮನ್ ಎಂಬುವನು ಇಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದ ತಿರುತೊಟ್ಟಮುಡೈಯ ಮಹಾದೇವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು 1ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಚೋಳನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಚೋಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳು ಈಗಲೂ ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ.

10ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗಾತ್ರ ಹೇಳುವಂಥದೇನೂ ಅಲ್ಲ. ಆದರೂ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಂತಹಂತದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಆರಂಭಕಾಲದ ಅಂದರೆ ವಿಜಯಾಲಯ ಮತ್ತು 1ನೆಯ ಆದಿತ್ಯನ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸಣ್ಣ ಅಥವಾ ಮಧ್ಯಮ ಪ್ರಮಾಣದವಾಗಿದ್ದುವು. ಅವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪಲ್ಲವ ಶೈಲಿಯಂತೆಯೇ ಇವೆ. ವಿಶಾಲೂರು, ತಿರುಪ್ಪೂರು, ಕಾಳಿಯಾಪಟ್ಟಿ, ಪನಂಗುಡಿ, ಏನಾದಿ ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ಇರುವ ಚಿಕ್ಕ ಗುಡಿಗಳು ಈ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಉಪಪೀಠ, ಗೂಡುಗಳು, ಅರೆಗಂಬಗಳು, ವಿಮಾನ ಎಲ್ಲವೂ ಪಲ್ಲವರೂ ಕಂಚಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿರುವ ಮತಂಗೇಶ್ವರ, ಮುಕ್ತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅನುಕರಣೆ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಅಂತರಾಳಗಳೆರಡನ್ನೂ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ಮೇಲೇಳುವ ಪಲ್ಲವರ ವಿಮಾನ ಚೋಳರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾತ್ರ ಇರುತ್ತವೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಸಿಂಹಸ್ತಂಭಗಳು ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಕ್ರಮೇಣ ಬಿಟ್ಟುಹೋದವು. ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ವೆಂದರೆ, ಪಲ್ಲವರಲ್ಲಿ ಮೂಲದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತಲೂ ಅದರ ಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ಹೊಂದಿ ಕೊಂಡಂತೆ ಹೊರಮುಖವಾದ ಕಿರುಗುಡಿಗಳಿದ್ದರೆ, ಚೋಳ ಸಂಪ್ರದಾಯದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದ ಮೂಲಗುಡಿಯ ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಒಳಮುಖವಾಗಿರುವ ಕಿರುಗುಡಿಗಳಿರುತ್ತವೆ. ನಾರ್ತಾಮಲೈಯಲ್ಲಿರುವ ವಿಜಯಾಲಯ ಚೋಳೇಶ್ವರ ಇಂಥ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಮಾದರಿಯಾದ್ದು, ಅದರ ಹೆಸರೇ ತಿಳಿಸುವಂತೆ ಅದು ವಿಜಯಾಲ ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ನಡುವೆ ಮೂಲದೇವಾಲಯ, ಸುತ್ತಲೂ ಏಳು ಚಿಕ್ಕಚಿಕ್ಕ ಗುಡಿಗಳು, ನುಣುಪಾದ ಹೊರಮೈಯುಳ್ಳ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ ದಪ್ಪ ದಿಮ್ಮಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ಮೂಲದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗುಡಿ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದೆ. ಅದರ ಗೋಡೆಗಳ ದಪ್ಪ 1.52ಮೀ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯನ್ನು ಬಳಸಿದ ಮತ್ತೊಂದು ಚೌಕನೆಯ ಕಟ್ಟಡ ಇದೆ. ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ಇರುವುದು ಇವುಗಳ ನಡುವೆ. ಮುಂದೆ 6 ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಅಂತರಾಳ. ಇದರ ಹೊರಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಅಲಂಕೃತ ಅರೆಗಂಬಗಳು ಚೋಳ ಶಿಲ್ಪದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಆದರೆ ನಡುವೆ ಗೂಡುಗಳಿಲ್ಲ. ಲೋವೆಯ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕುಬ್ಜರ ಸಾಲು, ಮೇಲೆ ಯಾಳಿಗಳ ಸಾಲು, ಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳು ಕೆಳಗೆ ಮತ್ತು ಮೇಲೆ ಚೌಕಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ನಡುವೆ ಅಷ್ಟಮುಖವುಳ್ಳವಾಗಿ ಪಲ್ಲವ ಶೈಲಿಯನ್ನುಳಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಎರಡೂ ಕಡೆಯೂ ಅರೆಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಎದುರುಮುಖವಾಗಿದ್ದು ದೇಹವನ್ನು ಬಾಗಿಲ ಕಡೆ ತಿರುಗಿಸಿ ಅಡ್ಡಗಾಲು ಹಾಕಿ ನಿಂತಿರುವ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಿಗೆ ಪಲ್ಲವರ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ಮೂರ್ತಿಗಳಂತೆ ಎರಡೇ ಕೈಗಳು. ಮೇಲಿನ ವಿಮಾನ ಮೂರು ಅಂತಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಮೂರನೆಯದು ವೃತ್ತಾಕಾರ, ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ ಕೈಪಿಡಿಯ ಪಂಜರಗಳ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಮನೋಹರವಾದ ನಾಟ್ಯಭಂಗಿ ಯಲ್ಲಿರುವ ನರ್ತಕಿಯರ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಕಣ್ಣನ್ನೂರಿನಲ್ಲಿ 1ನೆಯ ಆದಿತ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಬಾಲಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ ದೇವಾಲಯ ಇದೇ ಮಾದರಿಯದು. ಕುಂಭಕೋಣದ ಸುಂದರವಾದ ನಾಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವೂ ಇದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಇದರ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ಧನಾರಿ, ಬ್ರಹ್ಮ, ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಉಳಿದ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಆಳೆತ್ತರದ ಸುಂದರವಾದ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರ ಅರೆಯುಬ್ಬು ಮೂರ್ತಿಗಳುಂಟು. ಇವಲ್ಲದೆ ಜಗತಿಯಲ್ಲಿ ಅರೆಗಂಬಗಳ ಕೆಳಗಿರುವ ಪೌರಾಣಿಕ ವಸ್ತುಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸದಿಂದ ತುಂಬಿವೆ.

ಶ್ರೀನಿವಾಸನಲ್ಲೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಕೊರಂಗನಾಥ ದೇವಾಲಯ 1ನೆಯ ಪರಾಂತಕನ ಕಾಲದ್ದು. ಇದು ಮುಂದಿನ ಹಂತ. ಚೌಕವಾದ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಉದ್ದುದ್ದನೆಯ ಮಂಟಪ 15.23 ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿರುವ ಶಿಖರ. ಇದೊಂದು ಮಧ್ಯ ಗಾತ್ರದ ದೇವಾಲಯ. ಇದರಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ದೇವಾಲಯುಗಳಲ್ಲಿಯ ಸರಳತೆ ಇದೆ. ಆದರೆ ಒಳಗೆ ಚೋಳ ರೀತಿಯ ಕಂಬಗಳು, ಸ್ತಂಭಾಗ್ರದಲ್ಲಿ ಕಳಶದ ಆಕೃತಿಯನ್ನಳವಡಿಸಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಅಗಲವಾದ ಪುಷ್ಪಬೋದಿಗೆಗಳಿವೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿರುವ ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ, ವಿಷ್ಣು, ಇವರ ಮತ್ತು ಇತರ ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಬಹುತೇಕ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇವು ಕಲಾಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. ಕೋಡಂಬಾಳೂರಿನ ಮೂವರ್ ಕೋಯಿಲ್ ಸೊಗಸಾದ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಗೂ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೂ ಹೆಸರಾಗಿವೆ. 2ನೆಯ ಪರಾಂತಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವನ ಸಾಮಂತ ಭೂತಿವಿಕ್ರಮ ಕೇಸರಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಒಂದು ಸಾಲಿನಲ್ಲಿರುವ, ಈ ಮೂರೂ ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದೂ 6.4ಮೀ ಚೌಕವಾಗಿದೆ. ಒಂದಕ್ಕೂ ಇನ್ನೊಂದಕ್ಕೂ 3.4ಮೀ ಅಂತರ. ಒಂದೊಂದರ ಮುಂದೆಯೂ ಒಂದೊಂದು ಅರ್ಧ ಮಂಟಪವುಂಟು. ಇವುಗಳ ಮುಂದೆ 2.4ಮೀ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಇವು ಮೂರಕ್ಕೂ ಸೇರುವ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಮಹಾಮಂಟಪ–ಇದರ ಮುಂದೆ, ನಡುವೆ. ಒಂದು ನಂದಿಮಂಟಪ; ಈ ಮಂಟಪಕ್ಕೂ ಪ್ರಾಕಾರದ್ವಾರಕ್ಕೂ ನಡುವೆ ಬಲಿಪೀಠ ಅಥವಾ ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ; ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಸುತ್ತಾಲಯ; ಇದಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಸುತ್ತಲೂ 15 ಕಿರುಗುಡಿಗಳು. ಹೊರ ಪ್ರಾಕಾರ ದಪ್ಪಗೋಡೆಯದು. ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಗೋಪುರವೊಂದಿತ್ತು. ಹೊರಗೋಡೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಇತರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆಯೇ ಇವೆ. ಆದರೆ ಇವು ಹೆಚ್ಚು ನವುರವು. ಲೋವೆಯ ಕೆಳಗಿನ ಗಣಗಳು ಹಲವು ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ಧನಾರಿ, ವೀಣಾಧರ, ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ, ಗಜಾರಿ, ಗಂಗಾಧರ ಮುಂತಾದವು ಗಮನಿಸಬೇಕಾದವು. ಕಿಳಿಯನೂರಿನ ಅಗಸ್ತ್ಯೇಶ್ವರ, ತಿಂಡಿವನದ ತಿರುತ್ತಿಂಡೀಶ್ವರ, ತಿರುಪೆರುಂಬಿಯೂರಿನ ಪಿಪೀಲಿಕೇಶ್ವರ, ಬ್ರಹ್ಮದೇಶದ ತಿರುವಾಳೀಶ್ವರ ಮುಂತಾದವು ಈ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ.

ರಾಜರಾಜ ಮತ್ತು ರಾಜೇಂದ್ರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಶೈಲಿ ಪರಾಕಾಷ್ಠೆ ಮುಟ್ಟಿತು. ಬೃಹತ್ತಿಗೂ ಮಹತ್ತಿಗೂ ಹೆಸರಾಯಿತು. ಇವರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ದೊಡ್ಡದಾದಂತೆ ಅವರು ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಚೋಳಶೈಲಿಗೆ

ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನ ದೊರಕಿಸಿಕೊಟ್ಟರಲ್ಲದೆ ತಮ್ಮ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಅಜರಾಮರಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇವರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಉದ್ದಗಲಕ್ಕೂ ದೇವಾಲಯಗಳು ಹರಡಿಕೊಂಡುವು. ರಾಜರಾಜನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಮೊದಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅವನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಹಿಂದಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗಿಂತ ದೊಡ್ಡವಾಗಿದ್ದರೂ ಮುಂದೆ ಅವನು ತಂಜಾವೂರಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ರಾಜರಾಜ ದೇವಾಲಯದ (ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ) ಮುಂದೆ ತೀರ ಚಿಕ್ಕವೇ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ತಿರುವಾಳೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ತನ್ನ ಶಿಲ್ಪಬಾಹುಳ್ಯ ಮತ್ತು ವೈವಿಧ್ಯದಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿದೆ. ಅದರಲ್ಲೂ ಲೋವೆಯ ಕೆಳಗಿನ ಗಣಗಳ ವಿವಿಧನಾಟ್ಯಭಂಗಿಗಳು, ವಿಚಿತ್ರ ಮುಖಮುದ್ರೆಗಳು, ಹಾಸ್ಯಮಯವಾದ ನಡೆನೋಟಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ.

ತಂಜಾವೂರಿನಲ್ಲಿ ರಾಜರಾಜ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಗಂಗೈಕೊಂಡ ಚೋಳಪುರದಲ್ಲಿ 1ನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಗಂಗೈಕೊಂಡ ಚೋಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಚೋಳಶೈಲಿಯ ಉತ್ತುಂಗ ಶಿಖರಗಳು. ಗಾತ್ರದಲ್ಲಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ. ರಚನೆಯಲ್ಲಿ, ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ, ಯಾವುದೇ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಇವನ್ನು ಮೀರಿಸಿದ ಚೋಳ ದೇವಾಲಯಗಳಿಲ್ಲ. ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರ ಅಥವಾ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ರಾಜರಾಜನ ಅತ್ಯದ್ಭುತ ಸಾಧನೆ. 1003ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಈ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ 1009–10ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ, ಎಂದರೆ ರಾಜರಾಜನ ಆಳಿಕೆಯ 25ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಮುಗಿಯಿತು. ಚೋಳರ ಬಲ ಮತ್ತು ಐಶ್ವರ್ಯಗಳು ರಾಜರಾಜನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಬೆಳೆದುವೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಇದು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. 54.8ಮೀ ಉದ್ದವಿರುವ ದೇವಾಲಯದ ವಿಮಾನ 57.9ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಇದು ಭಾರತದಲ್ಲೇ ಅತ್ಯುನ್ನತ ದೇವಾಲಯ. ವಿಮಾನ, ಅರ್ಧಮಂಟಪ, ಮಹಾಮಂಟಪ, ನಂದಿಮಂಟಪಗಳು. ಅವನ್ನು ಬಳಸಿದ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಾಕಾರ, ಆ ಪ್ರಾಕಾರದ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ 35 ಸಣ್ಣ ಗುಡಿಗಳು. ಪ್ರಾಕಾರದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಮೇಲೊಂದು ಗೋಪುರ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಹೊರಗಡೆಗೆ ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಮತ್ತೊಂದು ಗೋಪುರ, ಇದರ ಭವ್ಯವಾದ ವಿಮಾನ 27.4ಮೀ ಚೌಕದ ಭದ್ರವಾದ ಬುನಾದಿಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ. ಹೊರಮುಖದಲ್ಲಿರುವ ಹಲವು ಭಾಗಗಳು ಒಳಸರಿದೋ ಹೊರಚಾಚಿಯೋ ಇದ್ದು ದೇವಾಲಯದ ಒಟ್ಟಿನ ಆಕೃತಿಗೆ ಮೆರಗು ನೀಡಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಗೋಡೆಯ ಎತ್ತರ 15.23ಮೀ. ಅದರ ಮೇಲೆ 13 ಅಂತಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಗೋಪುರಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ಮೇಲೆದ್ದಿರುವ ವಿಮಾನದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ದುಂಡಾದ ಶಿಖರವಿದೆ. ಅದರ ಭವ್ಯತೆ ಅಡಗಿರುವುದು ವಿಮಾನದ ಸರಳವಾದ ನೇರವಾದ ನಿಲುವಿನಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅದರ ಮೇಲಿನ ಗೋಳಾಕೃತಿಯ ಬೃಹತ್ ಶಿಖರದಲ್ಲಿ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡವಾಗಿ ಹಾದುಹೋಗಿರುವ ದಿಂಡುಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಹೊರಗೋಡೆ ಎರಡು ಭಾಗವಾಗಿದೆ. ಈ ದಿಂಡಿನ ಕೆಳಗೂ ಮೇಲೂ ಅರೆಗಂಬಗಳ ಸಾಲು ಮತ್ತು ಇತರ ಅಲಂಕೃತ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗೋಡೆಗೆ ಹಲವು ಮುಖಗಳಿವೆ. ಒಂದೊಂದು ಮುಖದಲ್ಲೂ ಅರೆಮಂಟಪಗಳು ಅಥವಾ ಆಳವಾದ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಡೆದ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳು ತುಂಬಿವೆ. ಮೇಲೇರುತ್ತ ಕಿರಿದಾಗುವ ವಿಮಾನದ 13 ಅಂತಸ್ತುಗಳೂ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಬಗೆ, ಒಂದೊಂದರಲ್ಲೂ ಅಲಂಕೃತ ಕಿರುಗೋಪುರಗಳ ಸಾಲು. ಇದು ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾದ ಶಿಲ್ಪ ಜೋಡಣೆ. ಚೌಕಾಕೃತಿಯಲ್ಲೇ ಮೇಲೆದ್ದ ಈ ವಿಮಾನದ ತುದಿಯಲ್ಲಿಯ ಕಂಠ ಭಾಗದಿಂದ ಅದರ ಮೇಲೆ ನಾಲ್ಕು ಕಡೆಯೂ ಅಲಂಕೃತ ಗೂಡುಗಳಿರುವ ಗೋಲಾಕೃತಿಯ ದೊಡ್ಡ ಶಿಖರದಿಂದ ಅದರ ಸೌಂದರ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿಸಿದೆ. 13.7ಮೀ ಚೌಕದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ 1.8ಮೀ ಅಗಲದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಒಳಚಾವಣಿ ಆ ಕಾಲದ ಸೊಗಸಾದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವ ಲಿಂಗ, ನಂದಿಮಂಟಪದಲ್ಲಿರುವ ನಂದಿ ಎರಡೂ ದೊಡ್ಡವು. ಅರ್ಧ ಮಂಟಪ ಹೊರಗೋಡೆಗಳ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿರುವ ದೇವತಾಮೂರ್ತಿಗಳು ಕಲಾತ್ಮಕವಾದವು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯದ ರಚನೆ ಸುಭದ್ರ, ಸ್ಥೂಲ, ಭವ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧ.

ರಾಜರಾಜೇಂದ್ರ ಸು.1030ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಗಂಗೈಕೊಂಡ ಚೋಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಇದೇ ಮಾದರಿಯದು. ಇದು ವಿಸ್ತಾರದಲ್ಲಿ ಹಿರಿದಾಗಿದ್ದರೂ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಿರಿದು. ಇದರ 8 ಅಂತಸ್ತುಗಳ 48.7ಮೀ ಎತ್ತರದ ವಿಮಾನದಲ್ಲಿ ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ನೇರವಾದ ನೀಳ ರಚನೆ ಇಲ್ಲ. ಅದರ ಬುಡ ಅಗಲ; ಮೇಲೇರುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಹೊರರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಳುಕಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಗಂಡುತನ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಗಾಂಭೀರ್ಯವಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಹೊರರಚನೆಯಲ್ಲೂ ಅಲಂಕರಣ ಹೆಚ್ಚು. ದ್ವಾರಪಾಲಕರು, ಹೊರಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಜೀವಂತ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಹೊಮ್ಮಿಸುವ ಮಹತ್ತರ ಕೃತಿಗಳು.

ಮುಂದೆ ಒಂದು ಶತಮಾನಕಾಲ ಚೋಳ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳು ಬಹುಮುಖವಾಗಿ ಬೆಳೆದುವು. ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದಾರಾಸುರಂ ನಲ್ಲಿರುವ ಐರಾವತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ 2ನೆಯ ರಾಜರಾಜನ ಕಾಲದ ಭವ್ಯ ಕಟ್ಟಡ. ಇದು ತಂಜಾವೂರಿನ ಮಾದರಿಯಲ್ಲೇ ಇದ್ದರೂ ಇದನ್ನು ಹಲವು ಪ್ರಾಕಾರಗಳು ಸುತ್ತುವರಿದಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಇದರ ಮಹಾಮಂಟಪದ ಮುಂದೆ ರಾಜಗಂಭೀರವೆಂಬ ಮತ್ತೊಂದು ಮಂಟಪವಿದೆ. ಇದು ಆನೆಗಳು ಎಳೆಯುತ್ತಿರುವ ರಥದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದೆ. 3ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಭುವನದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಕಂಪಹರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವೂ ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದ ಬೃಹದ್ದೇವಾಲಯಗಳ ಮಾದರಿಯದೇ ಆದರೂ ಇದರಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ಕಾಲದ ಅನಂತರ ಬೆಳೆದ ದೇವಾಲಯಗಳ ರಚನೆಯ ವೈವಿಧ್ಯವನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

ಚೋಳರ ಕಾಲದ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ ಜೀವಂತವಾದ ಶಿಲ್ಪಮಾದರಿ. ಪಲ್ಲವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತೆಳುಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿರುತ್ತಿದ್ದ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಚೋಳರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಗುಂಡು ರೂಪ ತಾಳುತ್ತವೆ. ಇವರ ಕಾಲದ ಕಂಚು ಶಿಲ್ಪಗಳಂತೂ ಲೋಕಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ.

ಶಾಸನಗಳು: ವಿಜಯಾಲಯನ ಕಾಲದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗುವ ಚೋಳವಂಶದ ದೊರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು, ಹೆಚ್ಚಿನವು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು. ಈ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ತಳಪಾಯದ ದಿಂಡುಗಳ ಮೇಲೆ, ಹೊರಭಿತ್ತಿಗಳ ಮೇಲೆ, ಕಂಬಗಳ ಬುಡದಲ್ಲಿ, ಮೂರ್ತಿಗಳ ಕೆಳಗೆ, ಪ್ರಾಕಾರದ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹಾಕಿಸಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳ ಗೋಡೆಗಳಂತೂ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತುಂಬಿ ಹೋಗಿವೆ. ದೊಡ್ಡದೇವಾಲಯಗಳೊಂದೊಂದರಲ್ಲೂ ಚೋಳರ ನೂರಾರು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಹಲಗೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹಾಕಿಸಿರುವ ಶಾಸನಗಳುಂಟು. ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಹೊಸದಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದಾಗ ಹಳೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮೇಲಿದ್ದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹೊಸ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರತಿಮಾಡಿಸುವ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಚೋಳರು ಆಚರಣೆಗೆ ತಂದಿದ್ದರು.

ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ, ಈಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಪುಂಜೈ

ಚೋಳರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡವು. ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಟ್ಟಿ ಮಾಡಿದ ಅಗಲವಾದ ಹಲಗೆಗಳನ್ನು ದೊಡ್ಡದಾದ ಬಳೆಯೊಂದಕ್ಕೆ ಪೋಣಿಸಿ ಬಳೆಯ ತುದಿಗಳನ್ನು ಗುಂಡು ಮುದ್ರೆಯೊಂದಕ್ಕೆ ಬೆಸೆದು ಸೇರಿಸಿರುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದೂ ಹೆಚ್ಚು ತೂಕವುಳ್ಳವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಲೇಡನ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ 1ನೆಯ ರಾಜರಾಜನ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಲ್ಲಿ 21 ಹಲಗೆಗಳಿವೆ; 443 ಪಂಕ್ತಿಗಳುಂಟು. ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳನ 6ನೆಯ ವರ್ಷದ ತಿರುವಾಲಂಗಾಡು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ 31 ಹಲಗೆಗಳಿವೆ. ಇದು ದೊಡ್ಡದಾದ ಬಳೆ ಮುದ್ರೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ, 7,980 ತೊಲ ತೂಗುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ 816 ಪಂಕ್ತಿಗಳುಂಟು. ಇದುವರೆಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದಾದ್ದು 1ನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರನ ಕರಂದೈ ಶಾಸನಗಳ 55 ಹಲಗೆಗಳ ಮೇಲೆ 2,500 ಪಂಕ್ತಿಗಳಿಗೂ ಉದ್ದವಾದ ಶಾಸನವಿದೆ. ಇದರ ತೂಕ 89,645 ತೊಲಗಳು. ಜೊತೆಗೆ ಇದರ ಮುದ್ರೆ ಮತ್ತು ಉಂಗುರಗಳ ತೂಕ 753 ತೊಲಗಳು. 1,500 ಪಂಕ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ದೀರ್ಘವಾದ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ 1,073 ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ದತ್ತಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟ ವಿಷಯವನ್ನು ವಿವರವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದೆ. ಈ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯವಂಶದ ಪೌರಾಣಿಕ ರಾಜಮನೆತನದಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ ಅತಿ ದೀರ್ಘವಾಗಿ ಚೋಳ ವಂಶಾವಳಿಯ ಪಟ್ಟಿ ಕೊಟ್ಟಿದೆಯಲ್ಲದೆ ರಾಜರ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳನ್ನೂ ತಿಳಿಸಿದೆ.

ಚೋಳರ ಮೊದಮೊದಲಿನ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಭಾಗ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲೂ ಉಳಿದ ಭಾಗ ತಮಿಳಿನಲ್ಲೂ ಇರುವುದು ರೂಢಿ; ರಾಜರಾಜರ ಲೇಡನ್ ಶಾಸನ, ರಾಜೇಂದ್ರನ ತಿರುವಾಲಂಗಾಡು ಶಾಸನ. ಸುಂದರ ಚೋಳನ ಅನ್‌ಬಿಲ್ ಶಾಸನ ಮುಂತಾದವು ಈ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದವು. ಆದರೆ ಮುಂದೆ ಇವರು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತಮಿಳಿನಲ್ಲೇ ಹಾಕಿಸಿದರು. ರಾಜೇಂದ್ರನ ತಿರುಕ್ಕಲರ್ ಶಾಸನ ತಮಿಳಿನಲ್ಲೇ ಇದೆ. ಅದೇ ತಿರುಕ್ಕಲರಿನ 1ನೆಯ ರಾಜಾಧಿರಾಜ, 1ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ, 2ನೆಯ ರಾಜರಾಜ, 3ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಮುಂತಾದವರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳೂ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತಮಿಳಿನಲ್ಲೇ ಇವೆ. ಬಳೆಯ ತುದಿಗಳನ್ನು

ಬಂಧಿಸಿರುವ ದುಂಡು ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಛತ್ರ, ಚಾಮರ, ದೀಪಸ್ತಂಭಗಳು, ಹುಲಿ ಮುಂತಾದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾದವು. ಮೂರ್ತಿಗಳ ಹೆಸರನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಒಂದೇ ಪದವುಳ್ಳ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಹಿಡಿದು, ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ 16.7ಮೀ ಎತ್ತರದ, 55ಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಸಾಲುಗಳಿರುವ, 1ನೆಯ ರಾಜರಾಜನ ಶಾಸನದಂತೆ ದೀರ್ಘವಾದವೂ ಇವೆ. ದಾರಾಸುರಂನಲ್ಲಿ ಐರಾವತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಗಳ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಪೀಠಗಳ ಮೇಲೆ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಶಿಲಾ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯವು ರಾಜನೋ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳೋ, ಗ್ರಾಮ ಸಭೆಗಳೋ, ಸೈನ್ಯಗಳ ತುಕಡಿಗಳೊ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನತೆಯೋ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ, ಮಠಗಳಿಗೆ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ದತ್ತಿಯನ್ನು ಅಥವಾ ನಂದಾದೀಪಕ್ಕಾಗಿ, ದೇವರಪೂಜೆಗಾಗಿ ಇಟ್ಟ ಪುದುವಟ್ಟು ಅಥವಾ ಬಿಟ್ಟ ಹಸು ಕುರಿಗಳ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಗ್ರಾಮಸಭೆಗಳು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯವಹಾರ, ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ ತೀರ್ಪು, ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದ ದಂಡ, ಸ್ವತ್ತುಗಳ ಮಾರಾಟ, ಈಡುಮಾಡುವುದು ಮುಂತಾದುವುಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ದೇವಾಲಯಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ದಾಖಲು ಮಾಡಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ಚಾರಾಲ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿ ಶಿಲಾಶಾಸನದ ಪ್ರತಿ. ತಿರುವಿಡೈವಾಯಿಲ್ ನಲ್ಲಿರುವ ಅಪರೂಪದ ಶಾಸನವೊಂದು ಜ್ಞಾನಸಂಬಂಧರು ಅಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯವೊಂದರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಹಾಡಿರುವ ತೇವಾರವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ.

ಚೋಳರ ಶಾಸನಗಳು ತಮಿಳುಗ್ರಂಥ ಅಥವಾ ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿವೆ. ವಟ್ಟೆಳುತ್ತನ್ನು ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದೀಚೆಗೆ 16ನೆಯ ಶಾಸನದಿಂದೀಚೆಗೆ ಬಳಸುವುದು ನಿಂತುಹೋಯಿತು. ಚೋಳಸರು ಗೆದ್ದ ಇತರ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಯಾ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬಳಸಿರುವುದುಂಟು. ಒಂದನೆಯ ರಾಜರಾಜನ ಸೇನಾಧಿಪತಿ ಅಪ್ರಮೇಯ ಕಲಿಯೂರಿನಲ್ಲಿ ಹಾಕಿಸಿರುವ ಜಯಸ್ತಂಭ ಶಾಸನವೂ ಒಂದನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರನ ಬಲಮುರಿ ಶಾಸನವೇ ಮುಂತಾದವೂ ಸುಂದರವಾದ ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ತಮಿಳು ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ತಮಿಳು ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ಅನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೊತ್ತ ಶಿಖರದಲ್ಲಿರುವ, 1ನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರನ ಕಾಲದ, ತಮಿಳು ಶಾಸನವೊಂದು ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದೆ. ವೆಂಗಿನಾಡಿನಲ್ಲೂ ಚೋಳರ ಹಲವು ಶಾಸನಗಳುಂಟು. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿ ಹಾಕಿಸಿದ ಹೆಚ್ಚು ಶಾಸನಗಳು ತಮಿಳನವು. ಕೋಲಾರದ ಕೋಲಾರಮ್ಮನ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳು ತುಂಬಿವೆ.

ರಾಜರ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಆಯಾ ರಾಜರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕೆಲವು ಘಟನೆಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದು ರಾಜರಾಜನ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಪದ್ಧತಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ರಾಜರಾಜ ತನ್ನ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಯಾ ವರ್ಷ ನಡೆದ ಮುಖ್ಯ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಒಂದು ಗೊತ್ತಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸುವ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ತಂದ. ಕಾಲ ಕಳೆದಂತೆ ಆ ವರ್ಣನೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಹೊಸ ಹೊಸ ಘಟನೆಗಳನ್ನೂ ವರ್ಣನೆಯನ್ನೂ ಸೇರಿಸುತ್ತ ಹೋಗುವ ಪದ್ಧತಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಅವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮುಖ್ಯ ಘಟನೆಗಳ ಅನುಕ್ರಮಣಿಕೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಅನುಕೂಲವಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನೇ ರಾಜರಾಜನ ಅನಂತರ ಬಂದ ರಾಜರೂ ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಹೀಗೆ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ರಾಜನೂ ತನ್ನ ಕೀರ್ತಿ ಅಥವಾ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ಒಂದು ಗೊತ್ತಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ರಾಜರಾಜನ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ತಿರುಮಗಳ್ ಪೋಲ ಎಂದು ಆರಂಭವಾದರೆ, ರಾಜೇಂದ್ರನ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಆರಂಭವಾಗುವುದು ತಿರುಮಣ್ಣಿವಳರ ಎಂದು. ರಾಜೇಂದ್ರನ ಚಿಕ್ಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ದೇಶಮುಂ ಗಂಗೆಯೊ ಕಡಾರಮುಂಕೊಣ್ಣಕೋಪರ ಕೇಸರಿ, ಪನ್ಮರಾನ-ಎಂದು ಮಾತ್ರ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದೇ ರೀತಿ ಒಂದನೆಯ ರಾಜಾಧಿರಾಜನ ಶಾಸನಗಳು ತಿಙ್ಗಳೇರ್ತರು ಎಂದೂ ಇಮ್ಮಡಿ ರಾಜೇಂದ್ರನ ಶಾಸನಗಳು ತಿರುಮಾಡು ಪುವಿಯೆನುಂ ಎಂದೂ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರನವು ತಿರುಳರ್ ತಿರುಳ್ ಪುಯತ್ತು ಎಂದೂ ಆರಂಭವಾಗಿ ಅವರವರ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸುತ್ತವೆ.

ಚೋಳರ ಶಾಸನಗಳ ವಿಷಯಗಳು ಹೆಚ್ಚು ವೈವಿಧ್ಯಮಯ. ದತ್ತಿ ಶಾಸನಗಳೇ ಸಾಮಾನ್ಯ. ಆದರೆ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ತಿಳಿಸುವ ಶಾಸನಗಳೂ ಇಲ್ಲದಿಲ್ಲ. ರಾಜರಾಜ ಪಾಂಡ್ಯರಿಂದ ಸೋತು ಓಡಿಹೋದದ್ದನ್ನೂ ಅನಂತರ ಹೊಯ್ಸಳ ವೀರ ಬಲ್ಲಾಳನ ನೆರವಿನಿಂದ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ್ದನ್ನೂ ತಿರುವೇಂಡಿಪುರದಲ್ಲಿರುವ 3ನೆಯ ರಾಜರಾಜನ ಕಾಲದ ಇಂಥ ಒಂದು ಶಾಸನ ನೇರವಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಕಲಿಯೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಅಪ್ರಮೇಯನ ಶಾಸನ, ಅವನು ಕನ್ನಡನಾಡಿನ ಹಲವು ರಾಜಮನೆತನಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಎದುರಿಸಿ ಸೋಲಿಸಿದುದನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವ ಒಂದು ಜಯಸ್ತಂಭ. ತಿರುವಾಲೀಶ್ವರದ ಅಪರೂಪ ಶಾಸನವೊಂದು, ಮೂನ್ರುಕೈ ಮಹಾ ಸೇನೈ ಎಂಬ ಒಂದು ಸೈನ್ಯದ ತುಕಡಿಯ ಸಾಹಸ; ಅದು ನಡೆಸಿದ ಯುದ್ಧಗಳು, ಗೆದ್ದ ಗೆಲುವುಗಳು-ಇವನ್ನು ಇದು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಒಂದನೆಯ ಪರಾಂತಕನ ಕಾಲದ ಉತ್ತರ ಮೇರೂರಿನ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳು ಗ್ರಾಮಸಭೆಗೆ ವಾರಿಯಂಗಳಿಗೆ ಕುಡುವೋಲೈ ಮೂಲಕ ನಡೆಸುವ ಚುನಾವಣೆಯ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರವಾದ ತಿಳುವಳಿಕೆಯನ್ನು ಕೊಡುವುದಲ್ಲದೆ, ಚುನಾವಣೆಗೆ ನಿಲ್ಲಬೇಕಾದವರ ಅರ್ಹತೆಗಳೇನಿರಬೇಕೆಂಬುದನ್ನೂ ನಿಗದಿಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಮಧುರಾಂತಕ ಉತ್ತಮ ಚೋಳನ 14ನೆಯ ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ತಿರುಮಲಾಪುರದ ಒಂದು ಶಾಸನ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಕಾಲ ನಡೆದ ವ್ಯವಹಾರವೊಂದನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಒಂದನೆಯ ಆದಿತ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶೆಟ್ರಿಯೂರನ್ನು ದೇವದಾನವಾಗಿ ಪುದುಪ್ಪಾಕ್ಕಂ ಸಭೆಯ ವಶಕ್ಕೆ ಬಿಟ್ಟಿತು. ಆದರೆ ಶಾಸನ ಹಾಕಿಸಿದ್ದರೂ ಅದು ಕಡತಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದುದರಿಂದ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಅದರ ಉತ್ಪತ್ತಿ ತಲುಪುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಒಂದನೆಯ ಪರಾಂತಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 4ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಈ ತಪ್ಪನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಪುದುಪ್ಪಾಕ್ಕಂ ಸಭೆ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನು ಕೊಡಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಪರಾಂತಕನ ಆಳಿಕೆಯ ಮೂವತ್ತಾರನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ದತ್ತಿ ಬಿಟ್ಟುದರಿಂದ ಅದೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ವರಮಾನವನ್ನು ಆ ಸಭೆ ದೇವಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಹಾಗೆ ಕೊಡದೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬಾಕಿಯನ್ನು ಸಭೆ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಉತ್ತಮ ಚೋಳನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೇವಸ್ಥಾನದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ರಾಜನಲ್ಲಿ ದೂರಿತ್ತಾಗ ರಾಜ ಅದನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಿ ಆಜ್ಞೆ ಹೊರಡಿಸಿದ. ಕಿಲಿಯ್ಯೂರಿನ ಮತ್ತೊಂದು ಶಾಸನ, 3ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು. ಅದರಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯ ನಿರ್ವಹಣೆಯ ವಿಷಯವಿದೆ. ಆ ಊರಿನ ಇಬ್ಬರು ಜಗಳವಾಡಿ ಊರಿಗೆ ತೊಂದರೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ಅವರನ್ನು ವಿಚಾರಣೆಗೆ ಗುರಿಪಡಿಸಿ ರಾಜಾಜ್ಞೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಸಾವಿರ ಕಾಶು ದಂಡ ಹಾಕಲಾಯಿತು. ಅವರ ನೆರವಿಗೆ ಯಾರೂ ಬಾರದಿರಲು ಅವರ ಆಸ್ತಿಯನ್ನು ಸಾವಿರದರವತ್ತು ಕಾಶುಗಳಿಗೆ ಮಾರಿ ದಂಡವನ್ನು ಉತ್ತಾರ ಹಾಕಿಕೊಂಡದ್ದಲ್ಲದೆ ಅದನ್ನು ಕೊಡಲು ತಡಮಾಡಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ಬಂದ ಅರವತ್ತು ಕಾಶುಗಳನ್ನೂ ದಂಡವನ್ನಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಯಿತು.

ಗ್ರಾಮಾಡಳಿತಕ್ಕೆ, ನ್ಯಾಯನಿರ್ವಹಣೆಗೆ, ಸಂಘ ಸಮುದಾಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೊಡುವ ಶಾಸನಗಳಿರುವಂತೆ, ದೇವಾಲಯಗಳ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪರಿಚಯ ನೀಡುವ ಹಲವು ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ತಂಜಾವೂರಿನ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮೇಲಿರುವ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ರಾಜರಾಜ ಆ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದನ್ನೂ ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರ ದೇವರ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಮಾಡಿದ್ದನ್ನೂ ಅವನೂ ಅವನ ಸೋದರಿ ಕುಂದವೈಯೂ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ದಂಡನಾಯಕರೂ ದೇವರಿಗೆ ಮಾಡಿದ ದಾನಗಳನ್ನೂ ಸಂಪೂರ್ಣವಾದ ವಿವರಗಳೊಡನೆ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ನೂರಾರು ಆಭರಣಗಳ ಹೆಸರು, ತೂಕ, ಬೆಲೆ-ಎಲ್ಲವೂ ಅದರಲ್ಲಿವೆ. ರಾಜರಾಜ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ದೋಚಿ ತಂದ ಐಶ್ವರ್ಯದ ಬಹುಭಾಗ ಇದರಲ್ಲಿ ಸೇರಿತ್ತು. ಚಿನ್ನವೇ 41,500 ಕರಂಜುಗಳಷ್ಟಿತ್ತು. 10,200 ಕಾಶುಗಳ ಬೆಲೆಯ ಒಡವೆಗಳಿದ್ದುವು. ಅವನು 50,650 ಕರಂಜುಗಳ ತೂಕದ ಬೆಳ್ಳಿಯನ್ನು ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟ; ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಾನಾ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನೂ ಭೂಮಿಗಳನ್ನೂ ದತ್ತಿ ಬಿಟ್ಟಿದ್ದ ಇದರಿಂದ 1,16,000 ಕಲಂ ಬತ್ತದ ಆದಾಯವಿತ್ತು; ದೇವಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತವರ್ಗದಲ್ಲಿ 400 ಜನರಿದ್ದರು. ಆಸ್ಪತ್ರೆಗಳನ್ನೂ ವಿದ್ಯಾಶಾಲೆಗಳನ್ನೂ ನಡೆಸಲು ಬಿಟ್ಟಿದ್ದ ದತ್ತಿಗಳ ವಿವರಗಳೂ ಇವೆ. ಒಂದನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರನ ಎಣ್ಣಾಯಿರಂ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಶಾಲೆಗಳ, ಶಾಲಾಭೋಗಗಳ ವಿವರಗಳನಿತ್ತಿದೆ. 270 ಬ್ರಹ್ಮಚಾರಿಗಳು, 70 ಶಾತ್ತಿರಾರ್‌ಗಳು ಮತ್ತು 14 ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಿಗೆ ಅಲ್ಲಿ ಊಟ, ವಾಸ ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶಮಾಡಿಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು.

ಹೀಗೆ ಚೋಳರ ಶಾಸನಗಳು ಇತರ ರಾಜವಂಶಗಳ ಶಾಸನಗಳಿಗಿಂತ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದ್ದು, ಆ ಕಾಲದ ಆಡಳಿತ, ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ, ಮತ, ಧರ್ಮ, ನ್ಯಾಯನಿರ್ವಹಣೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮುಂತಾದ ಹಲವು ವಿಷಯಗಳ ಮೇಲೆ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಬೆಳಕನ್ನು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ.

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಚೋಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾನಾ ವಿಧದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಬಂಗಾರ ವಸ್ತುಗಳ ಅಳತೆಯ ಸಾಧನವಾಗಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ಕಳಂಜುನಿಂದ ಅಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಚೋಳ ಅರಸ ಉತ್ತಮ ಚೋಳ ಬಂಗಾರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದ. ಬಂಗಾರದ ನಾಣ್ಯದ ಜೊತೆಗೆ ಕಾಶು, ಕರುಂಕಾಶು, ಈಳಕ್ಕಾಶು, ಮಾಡೈ ಮತ್ತು ಪಣಮ್ ಎಂಬ ಇತರ ನಾಣ್ಯಗಳಿದ್ದವು. ತುಳೈಪನ್ ಎಂಬ ಒಂದು ಬಗೆಯ ನಾಣ್ಯ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿತ್ತು.

ಚೋಳರ ಈಗ ದೊರೆತಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿಲ್ಲ. ಅವರ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದರೂ ಮೊದಲಿನ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ಹಾಕಿಸಿದ್ದ ಶುದ್ಧ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದು ವಿರಳ. ಮುಂದಿನ ಚೋಳರಾಜರು ಬೇರೆ ಲೋಹಗಳನ್ನು ಬೆರೆಸಿ ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದ್ದ ಅಶುದ್ಧ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅವು ಸೇರಿಹೋಗಿರಬೇಕು. ಇಲ್ಲವೆ ಈಚೆಗೆ ದೊರೆತ ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಬಹುಭಾಗ ಕರಗಿ ಚಿನ್ನವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿರಬೇಕು.

ಉತ್ತಮ ಚೋಳ ಪರಾಕೇಸರಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳೇ ಈಗ ದೊರೆತಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನವಾದವು. ಇವನ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯ 62 ಗುಂಜಿ ತೂಕವಿದೆ. ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಛತ್ರ, ಅದರ ಇಕ್ಕೆಲ್ಲಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಮರಗಳು, ಕೆಳಗೆ ಅತ್ತ ಇತ್ತ ದೀಪದ ಕಂಬಗಳು, ನಡುವೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಬಿಲ್ಲು, ಮುಂಗಾಲುಗಳನ್ನೂರಿ ಕುಳಿತ ಹುಲಿ ಮತ್ತು ಜೋಡಿ ಮೀನುಗಳು; ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲೂ ಸುತ್ತಲೂ ಚುಕ್ಕೆಗಳು, ನಡುವೆ ನಾಗರಿಯಲ್ಲಿ, ಉತ್ತಮ ಚೋಳಃ ಎಂಬ ಅಂಕನ, ಬಿಲ್ಲು ಮತ್ತು ಜೋಡಿ ಮೀನುಗಳು ಚೇರ ಮತ್ತು ಪಾಂಡ್ಯರನ್ನು ಇವನ್ನು ಗೆದ್ದದ್ದರ ಕುರುಹು. ಹುಲಿ ಚೋಳರ ಲಾಂಛನ. ಈ ಉಪಲಬ್ಧವಿಲ್ಲದ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯವೊಂದನ್ನು ಇಲಿಯಟ್ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದರ ತೂಕ 50-60 ಗುಂಜಿ. ಅದರ

ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲೂ ಮೀನು ಮತ್ತು ಹುಲಿ, ಅವುಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಉತ್ತಮ ಶೋರನ್ ಎಂಬ ಅಂಕನ ಇವೆ. ಇದರಿಂದ ಚೋಳರು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಗ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿದ್ದ, ಸರಾಸರಿ 58 ಗುಂಜಿ ತೂಕದ ಗದ್ಯಾಣ ಅಥವಾ ಕಟಿಂಜನ್ನು ಮೊದಲು ತಮ್ಮ ನಾಣ್ಯವಾಗಿ ಬಳಸಿದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಅವರು 20 ಮಂಜಾಳಿಗಳ ಕಟಿಂಜನ್ನು–72ರಿಂದ 80 ಗುಂಜಿವರೆಗಿನ ತೂಕದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಬಳಕೆಗೆ ತಂದರು. ಆದರೆ ಅದು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುದು ಯಾವಾಗ ಎನ್ನುವುದು ತಿಳಿಯದು. ಒಂದನೆಯ ಪರಾಂತಕನ 30ನೆಯ ವರ್ಷದ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಈ ತೂಕವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ನಿಷ್ಕದ ಹೆಸರಿಸಿದೆ. ಮಧುರಾಂತಕದೇವನ್ ಮಾಡೈ ಎಂಬ ನಾಣ್ಯದ ಹೆಸರು ಒಂದನೆಯ ರಾಜರಾಜನ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಬಹುಶಃ ಮಧುರಾಂತಕ ಉತ್ತಮ ಚೋಳನ ನಾಣ್ಯವಾಗಿದ್ದಿರ ಬೇಕು. ರಾಜರಾಜನ ಕಾಲದ ರಾಜರಾಜನ್ ಕಾಶು ಈ ಮಾಡೈನ ಅರ್ಧದಷ್ಟಿದೆ.

ರಾಜರಾಜನ ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯದ ಮುಂಬದಿ ಉತ್ತಮ ಚೋಳನ ನಾಣ್ಯದ್ದರಂತೆಯೇ ಇದೆ; ಅದರ ಮೇಲೆ ನಾಗರೀಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜರಾಜ ಎಂಬ ಅಂಕನವಿದೆ. ಅದರ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸುಖಾಸೀನನಾಗಿ ಕುಳಿತ ರಾಜನ ಅಂಕನ. ರಾಜರಾಜನ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯವೊಂದರ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜನನ್ನು ನಿಂತಿದ್ದಂತೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅವನ ಕಾಲಿನ ಬಳಿ ಎಡಕ್ಕೆ ಕಮಲದ ಬಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಶಂಖ, ಬಲಕ್ಕೆ ಸೂರ್ಯನ ಚಿಹ್ನೆ ಇವೆ. ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜನನ್ನು ಕುಳಿತಂತೆ ತೋರಿಸಿದೆ. ಬಲಕ್ಕೆ ಶ್ರೀ ರಾಜರಾಜ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದೆ. ಈ ಬಗೆಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಸಿಂಹಳದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮಾದರಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಪಾಂಡ್ಯನಾಡನ್ನು ಗೆದ್ದ ಮೇಲೆ ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಿಂಹಳ ರೀತಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನನುಸರಿಸಿ ಈ ರಾಜರು ತಮ್ಮ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿ ಆ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದಿರಬೇಕು. ರಾಜರಾಜನ ಸಿಂಹಳದ ರೀತಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬೆರಕೆಯ ಲೋಹ ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಲಂಕವೀರ ಎಂಬ ಅಂಕನವುಳ್ಳ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳು ರಾಜರಾಜ ಸಿಂಹಳವನ್ನು ಗೆದ್ದ ಮೇಲೆ ಹಾಕಿಸಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳಾಗಿರಬೇಕು. ಒಂದನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಛತ್ರಚಾಮರಾದಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳೂ ನಾಗರಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ರಾಜೇಂದ್ರಃ ಅಥವಾ ಗಂಗೈಕ್ಕೊಂಡ ಚೋಳಃ ಎಂಬ ಬರೆಹವೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಧವಳೇಶ್ವರ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತ, ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಪೈಕಿ ದೊರೆತ ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತಮಿಳು ಗ್ರಂಥಾಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಗೈಕೊಂಡ ಚೋಳನ್ ಎಂದಿದೆ; ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಷವನ್ನೂ ಸೂಚಿಸಿದೆ. ಅದೇ ಗುಂಪಿನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಪೈಕಿ ದೊರೆತ ಮಲನಾಡು ಕೊಂಡಚೋಳನ್ ಎಂಬ ಅಂಕನವುಳ್ಳ ನಾಣ್ಯಗಳು ಒಂದನೆಯ ರಾಜಾಧಿರಾಜನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ವಿಕ್ರಮಚೋಳನ ಕಾಲದಿಂದೀಚೆಗೆ ಚೋಳರ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಗೂಳಿಯ ಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಗೂಳಿಯ ಜೊತೆಗೆ ಕತ್ತಿಯೋ ಶಂಖವೋ ತ್ರಿಶೂಲವೋ ಇರುತ್ತದೆ. 3ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಂಕನ ಕೋನೇರಿರಾಯನ್ ಎಂಬುದು. ಜೋಡಿ ಕುದುರೆ ಸವಾರರದೋ ಕುದುರೆಯನ್ನೇರಿದ ರಾಜನದೋ ಚಿಹ್ನೆಯಿದ್ದು ರಾಜರಾಜ ಎಂಬ ಅಂಕನವಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬಹುಶಃ 3ನೆಯ ರಾಜನದಿರಬೇಕು. 3ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗನ ಕಾಲದಿಂದ ಕಡಿಮೆ ಬೆಲೆಯ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಿಗೂ ಕಾಶು ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂತು. ಇವಲ್ಲದೆ ಒಂದನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗನ ಅನಂತರ ಹಲವು ಚೋಳ ಸಾಮಂತರು ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಜಯಮಾಡ, ಉತ್ತಮಗಂಡಮಾಡ, ಬಿರುದಮಾಡ, ನಕ್ಕಿಮಾಡ, ಗಂಡಗೋಪಾಲಮಾಡ ಮೊದಲಾದವು ಈ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದವು. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ಚೌಟಮನೆತನ (ಪುತ್ತಿಗೆಯ ಚೌಟರು): ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆ ಮೂಡಬಿದಿರೆ ಬಳಿಯ ಪುತ್ತಿಗೆಯನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜಕೀಯ ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ಹಲವು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ ಮನೆತನ. ಮೂಲತಃ ಈ ವಂಶದವರು ಮೈಸೂರು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಇಲ್ಲಿಗೆ ವಲಸೆಬಂದವರು ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತಿದ್ದರೂ ಚೌಟವಂಶದ ಮೂಲ ಕುರಿತು ಯಾವುದೇ ಖಚಿತವಾದ ಆಧಾರಗಳು ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರು ಬಳಿಯ ಉಳ್ಳಾಲದಿಂದ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಚೌಟವಂಶದ ಒಂದು ಭಾಗದವರು ಪುತ್ತಿಗೆಗೆ ಬಂದು ಅಲ್ಲಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ.

ಚೌಟರ ಆರಂಭಿಕ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಪಾರಂಪರಿಕ ಹೇಳಿಕೆಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಇವರು 12ನೇ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ಹೇಳಿಕೆಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ತಿರುಮಲರಸ ಚೌಟನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಳ್ಳುವ ಇವರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದ ತನಕ ಆಳಿದ 23 ಮಂದಿ ಅರಸರನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಖಚಿತವಾದ ಶಾಸನಾಧಾರದಂತೆ 1390ರ ಮೂಡುಬಿದಿರೆ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತನಾದ ವಿಕ್ರುಚೌಟನೇ ಚೌಟವಂಶದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾದ ಪ್ರಥಮ ಅರಸ. 1390 ರಿಂದ 1640ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ ಅರಸರ ಪೈಕಿ ಹತ್ತು ಮಂದಿಯನ್ನು ಶಾಸನಾಧಾರಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಲುಸಾಧ್ಯ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಹೊಯ್ಸಳರ ಅಧೀನ ಅರಸರಾಗಿ ಚೌಟರು ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿರಬೇಕು. ಅನಂತರ ಈ ಪ್ರದೇಶ ವಿಜಯನಗರದ ಆಳಿಕೆಯಡಿ ಬಂದಾಗ ಚೌಟರು ವಿಜಯನಗರ ಪ್ರಭುತ್ವದ ವಿರುದ್ಧ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ನಡೆಸಿದ್ದನ್ನು 1398ರ ಶೈಕಿಣೀ ಶಾಸನ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಹಾಗೂ ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ಅಧಿಪತ್ಯದಡಿಯಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ ಚೌಟರಸರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ 1763ರಲ್ಲಿ ಹೈದರಾಲಿ ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದ ರೊಂದಿಗೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ತಮ್ಮ ರಾಜಕೀಯ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕಳೆದು ಕೊಂಡರೂ ಈ ಅರಸುಮನೆತನ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಇಂದಿಗೂ ಮುಂದುವರಿದಿರು ವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

ಪುತ್ತಿಗೆಯ ಅರಸರು ಜೈನಧರ್ಮೀಯರಾಗಿದ್ದು ರಾಜಕೀಯ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಅಳಿಯ ಸಂತಾನ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಜೈನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸಿದ್ದ ಚೌಟ ಅರಸರು ಮೂಡುಬಿದಿರೆಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸಾವಿರಕಂಬದ ಸೋಮನಾಥನನ್ನು ಇವರು ತಮ್ಮ ಕುಲದೇವರಾಗಿ ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ಇವರ ಧರ್ಮ ಸಮನ್ವಯ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿ. ತಿರುಮಲರಾಯ, ಚನ್ನರಾಯ, ಭೋಜರಾಯ, ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಚಿಕ್ಕರಾಯ, ವಿಕ್ರುಚೌಟ, ಅಲ್ಲಪ್ಪಶೇಖ, ದೇವರುಶೇಖ, ತುಳುವರಸ ಚೌಟ ಮೊದಲಾದ ಇಪ್ಪತ್ತಕ್ಕೂ ಮಿಕ್ಕಿ ಅರಸರ ಹೆಸರುಗಳು ವಿವಿಧ ಆಕರಗಳಿಂದ ಲಭ್ಯವಾಗುತ್ತಿದ್ದರೂ ಇವರ ಸಾಧನೆಗಳ ವಿವರಗಳು ಅಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ದೀರ್ಘಕಾಲ ಪುತ್ತಿಗೆಯಿಂದ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ ಚೌಟರಸರು ಸು. 1643ರ ಮೂರನೆಯ ಭೋಜರಾಯನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ, ಮೂಡುಬಿದಿರೆಯಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಯೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಗೆ ತಮ್ಮ ನಿವಾಸವನ್ನು ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿಕೊಂಡರು. ಆ ಅರಮನೆಯ ಕೆಲ ಭಾಗಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದು ತುಳುನಾಡಿನ ಕಾಷ್ಠಶಿಲ್ಪದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಾದರಿ ಎನಿಸಿವೆ. (ಪಿ.ಜಿಬಿ.)

ಚೌರಿಚೌರ: ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಗೋರಖಪುರದ ಬಳಿ ಇರುವ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಹಳ್ಳಿ. ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 1922 ಫೆಬ್ರುವರಿ 4ರಂದು ನಡೆದ ಒಂದು ವಿಷಾದಕರ ಘಟನೆಯಿಂದಾಗಿ ಈ ಹಳ್ಳಿಯ ಹೆಸರು ಶಾಶ್ವತವಾಗಿದೆ. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಲು ಗಾಂಧಿಯವರನ್ನು ಏಕೈಕ ನಾಯಕರಾಗಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಆರಿಸಿತ್ತು. ಬೃಹತ್‌ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಜನತಾ ಚಳವಳಿ ನಡೆಸಲು ತಕ್ಕ ಉತ್ಸಾಹ ರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಮೂಡಿತ್ತು. ತಮ್ಮ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಮೊದಲು ಬಾರ್ಡೋಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಬೇಕೆಂದು ಗಾಂಧಿಯವರು ಆಲೋಚಿಸಿದ್ದರು. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಚೌರಿಚೌರದಲ್ಲಿ ದುರ್ಘಟನೆ ಸಂಭವಿಸಿದ್ದು ಆ ಊರಿನ ಜನರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಧ್ವಜದೊಂದಿಗೆ ಅಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮೆರವಣಿಗೆ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲಿಯ ಪೊಲೀಸ್ ಠಾಣೆಯ ಮುಂದೆಯೇ ಮೆರವಣಿಗೆ ಹಾದುಹೋಗಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಮೆರವಣಿಗೆ ಠಾಣೆಯಿಂದ ಮುಂದುವರಿದಾಗ ಅದರ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೆಲವರನ್ನು ಪೊಲೀಸರು ಮೂದಲಿಸಿ, ರೇಗಿಸಿ ಹೊಡೆಯಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಕೂಗಾಟ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಮೆರವಣಿಗೆಯ ಜನ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಪೊಲೀಸರ ಮೇಲೆ ಬಿದ್ದರು. ಪೊಲೀಸರು ಗುಂಡು ಹಾರಿಸಿದರು. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಅವರಲ್ಲಿದ್ದ ಮದ್ದು ಮುಗಿದುಹೋಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವರು ಠಾಣೆಯೊಳಗೆ ಅವಿತುಕೊಂಡರು. ಜನರು ಠಾಣೆಗೆ ಬೆಂಕಿ ಇಟ್ಟರು. ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಹೊರಬಂದ ಪೊಲೀಸರನ್ನು ತುಂಡರಿಸಿ ಬೆಂಕಿಗೆ ಹಾಕಿದರು. ಇಪ್ಪತ್ತೆರಡು ಮಂದಿ ಪೊಲೀಸರು ಆಹುತಿಯಾದರು.

ಬಾರ್ಡೋಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಕರನಿರಾಕರಣೆಯ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಬೇಕೆಂದು ಈ ವಿಚಾರವಾಗಿ ವೈಸ್‌ರಾಯರಿಗೆ ಒಂದು ಪತ್ರವನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದ ಮಹಾತ್ಮಗಾಂಧಿಯವರು ಚೌರಿಚೌರದ ದುರ್ಘಟನೆಯ ಸುದ್ದಿ ಕೇಳಿ ಪರಿತಪಿಸಿದರು. ಕೂಡಲೇ ಅವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಕಾರ್ಯಕಾರಿ ಸಮಿತಿಯ ಸಭೆಯನ್ನು ಕರೆದರು (ಫೆಬ್ರುವರಿ 11). ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವನ್ನು ಆರಂಭಿಸುವ ತೀರ್ಮಾನವನ್ನು ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ಕೈಬಿಡಬೇಕೆಂದು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಯಂಗ್ ಇಂಡಿಯ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ (ಫೆಬ್ರುವರಿ 16) ಇದನ್ನು ಕುರಿತು ಗಾಂಧಿಯವರು ಒಂದು ದೀರ್ಘ ಲೇಖನ ಬರೆದು ತಾವು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ್ದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿದರು. ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಸಮರಕ್ಕೆ ಜನತೆಯಿನ್ನೂ ಸಿದ್ಧವಾಗಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಅವರ ಮನವರಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ತಮ್ಮ ತಪ್ಪಿನ ಪ್ರಾಯಶ್ಚಿತ್ತಕ್ಕಾಗಿ 5 ದಿನಗಳ ಉಪವಾಸ ಕೈಗೊಂಡರು. ಫೆಬ್ರುವರಿ 25ರಂದು ಸೇರಿದ್ದ ಅಖಿಲ ಭಾರತ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿ ಕಾರ್ಯ ಸಮಿತಿಯ ನಿರ್ಣಯವನ್ನು ಸ್ಥಿರೀಕರಿಸಿತು. ಸಾಮೂಹಿಕ ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಬೇಕೆಂಬ ತೀರ್ಮಾನದಿಂದ ದೇಶದಲ್ಲಿ ತುಂಬ ನಿರಾಶೆ ಹಬ್ಬಿತು. ಗಾಂಧಿಯವರ ತೀರ್ಮಾನವನ್ನು ಅನೇಕ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿಗರೇ ಟೀಕಿಸಿದರು. ಹಿಂಸಾಕೃತ್ಯಗಳನ್ನು ಪ್ರಚೋದಿಸಲು ಗಾಂಧಿಯವರೇ ಕಾರಣರೆಂದು ವೈಸರಾಯ್ ಲಾರ್ಡ್ ರೀಡಿಂಗ್ ವಾದಿಸಿದ. ಗಾಂಧಿಯವರ ದಸ್ತಗಿರಿಯಾಯಿತು. ಅವರಿಗೆ ಆರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾರಾಗೃಹ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಲಾಯಿತು. ಚೌರಿಚೌರ ಘಟನೆಯಿಂದಾಗಿ ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಗೆ ಭಾರಿ ಪೆಟ್ಟು ಬಿದ್ದಂತಾಯಿತು. (ಕೆ.ಎಸ್.ಜಿ.ಆರ್.)

ಚೌಸಟ್ ಯೋಗಿನಿಯರ ದೇವಾಲಯಗಳು: ವಿವಿಧ ಯೋಗಿನಿಯರ ಉಗಮದ ಸಂದರ್ಭ, ಕಾರಣ, ಸ್ವರೂಪಾದಿಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಪುರಾಣ, ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯ ಮತ್ತಿತರ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಆಕರಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಮಾರ್ಕಂಡೇಯ, ಕಾಲಿಕಾ, ಅಗ್ನಿ, ಮತ್ಸ್ಯ, ಗರುಡ, ಸ್ಕಾಂದ, ದೇವಿಭಾಗವತಾದಿ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ದುರ್ಗಾ, ಭಗವತೀ, ಗೌರೀಮುಂತಾದ ಮುಖ್ಯ ಶಕ್ತಿಯರು, ಅವರ ಪರಿವಾರದ ದೇವಿಯರು, ಸೇವಕಿ, ಗಣಗಳಾಗಿ ಅನೇಕ ದೇವಿ, ಕ್ಷುದ್ರದೇವತೆಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಾತ್ತ್ವಿಕ ಆರಾಧನಾಮಾರ್ಗವನ್ನೂ

ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯುವ ಶಿಷ್ಟಸಮಾಜದ ಶ್ರೀವಿದ್ಯೋಪಾಸನೆಯಲ್ಲಿ ಈ ದೇವತೆಗಳೆಲ್ಲ ಲಲಿತಾದೇವಿಯ ಸೇವಕಿಯರು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಮಾನವಶರೀರ, ಪಶುಪಕ್ಷಿಗಳ ತಲೆಯಿರುವ ಶೈವಗಣಗಳ ಶಕ್ತಿರೂಪಿಣಿಯರಾಗಿಯೂ ಇವರು ಕಲ್ಪಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಯೋಗಿನಿಯರ ಪ್ರಪಂಚದ ಹುಟ್ಟು, ಉಳಿವು, ಅಳಿವುಗಳಿಗೆ ಮುಖ್ಯಕಾರಣವಾದ ಕ್ರಿಯೋನ್ಮುಖೀ ಆದಿಶಕ್ತಿ ಅಥವಾ ಮೂಲಶಕ್ತಿಯ ವ್ಯಕ್ತರೂಪಗಳು, ಶಿಷ್ಟಸಮಾಜದವರ ಪ್ರಕಾರ ಕ್ಷುದ್ರಮಾಟಗಾತಿ ದೇವಿಯರು. ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಅನೂಹ್ಯ, ಅಗ್ರಾಹ್ಯ ಶಕ್ತಿಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳನ್ನು ಪಡೆದು ಯೋಗಿನೀ, ಡಾಕಿನೀ, ಶಾಕಿನೀ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳಿಂದಲೂ ಪರಿಚಿತರು. ಕೆಲವೆಡೆಯಂತಲೂ ಮಂತ್ರಿಸಿದ ದಾರವನ್ನು ತಾಯತದಂತೆ ಕೊರಳಿಗೆ ಕಟ್ಟುವುದರ ಮೂಲಕ ಯೋಗಿನಿಯರು, ಅಕ್ಕಿಯ ಕಾಳೆರಚುವುದರ ಮೂಲಕ ಶಾಕಿನಿಯರು ಮನುಷ್ಯರನ್ನು ತಮಗಿಷ್ಟಬಂದಂತೆ ಪಶುಪಕ್ಷಿ, ಮರ, ಕಲ್ಲು ಮುಂತಾದ ನಿರ್ಜೀವಿ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಬಲ್ಲ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಪಡೆದ ಪೈಶಾಚಿಕ ಸ್ವಭಾವದವರಾದುದರಿಂದ ಭಯಕಾರಕ ಸ್ತ್ರೀದೇವತೆಗಳೆಂದೂ ಜನ ನಂಬಿದ್ದರು.

ಈ ದೇವತೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಬಗೆಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಚರ್ಚೆಗಳಿವೆ. ಮೊದಲಿಗೆ ಪುರುಷದೇವತೆಗಳ ಶಕ್ತಿ ಸ್ವರೂಪಿಣಿಯರಾಗಿ, ಪರಾಶಕ್ತಿಯ ಏಳು (ಸಪ್ತ) ಅಥವಾ ಎಂಟು (ಅಷ್ಟ) ಮಾತೃಕೆಯರಾಗಿ ಪ್ರಾದುರ್ಭವಿಸಿದರು. ಇವರ ವಂಶ ಅಥವಾ ಕುಟುಂಬವರ್ಗದ ದೇವತೆ–ಉಪದೇವತೆಗಳ ಎಂಟು ಕುಲಗಳು ಉಗಮಿಸಿದವು. ಈ ಎಂಟರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಕುಲದಲ್ಲೂ 8 ದೇವಿಯರು ಉದ್ಭವಿಸಿ ಒಟ್ಟು ಚತುಷ್ಷಷ್ಠಿ(64) ಯೋಗಿನಿಗಳಾದರು. ಉಳಿದಂತೆ ಈ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವರನ್ನು ಬಿಟ್ಟು, ಕೆಲವು ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ 42, 64 ಮತ್ತು 81 ಯೋಗಿನಿಯರಿದ್ದರೂ 64 ಯೋಗಿನಿಗಳ ಪಂಥವೇ ಪ್ರಧಾನವಾದ್ದು ಹಾಗೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ್ದು.

ಶೈವ ಹಾಗೂ ಶಾಕ್ತ ಆಗಮ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವನ ಉಗ್ರಸ್ವರೂಪ ಭೈರವನಿಂದ ಅಷ್ಟಭೈರವರೂ ಅವರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರೂ ಎಂಟುರೂಪಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಒಟ್ಟು ಅರವತ್ತನಾಲ್ಕು ಭೈರವರಾದರೆಂದೂ ಅವರ ಶಕ್ತಿಸ್ವರೂಪಿಣಿಯರಾಗಿ ಯೋಗಿನಿಯರು ಉಗಮಿಸಿದರೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಪುರಾಣಾದಿ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಿದ್ದರೂ ತಾಂತ್ರಿಕಪಂಥ, ಗುಪ್ತ ಸಮಾಜದ ಸುಳಿ, ಒಳಸುಳಿಗಳು ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ದೇವಾಲಯ, ಶಿಲ್ಪ ಮುಂತಾದವು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಚತುಷ್ಷಷ್ಠಿ ಯೋಗಿನಿಪಂಥ ಪೂರ್ಣರೂಪದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದದ್ದು 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ.

ಈ ದೇವತೆಗಳ ಹೆಸರೂಗಳೂ ಸಂಖ್ಯೆ ಹಾಗೂ ಸ್ವರೂಪದಷ್ಟೇ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿದ್ದು, ಒಂದೊಂದು ಆಕಾರದಲ್ಲಿಯೂ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಕುಲಗಳೆಂದೂ ಇವರನ್ನು ಆರಾಧಿಸುವವರು ಕೌಲರೆಂದೂ ವ್ಯವಹರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕುಲಾರ್ಣವ, ಮತೋತ್ತರ ಮತ್ತು ಕೌಲಜ್ಞಾನನಿರ್ಣಯ ಮುಂತಾದ ತಾಂತ್ರಿಕಪರಂಪರೆಯ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಉಲ್ಲೇಖವಿರುವುದಾದರೂ ಎಲ್ಲ ಗುಪ್ತಸಮಾಜಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ನಿಯಾಮವಳಿ, ಆಚಾರಸಂಹಿತೆಗಳಂತೆ ಈ ಪಂಥದ ವಿಧಿವಿಧಾನಾದಿ ವಿವರಗಳು ಮೌಖಿಕಸಂಪ್ರದಾಯದ ಮೂಲಕವೇ ದೀಕ್ಷೆಪಡೆದ ಮುಖ್ಯಶಿಷ್ಯ ಸಾಧಕರಿಗೆ ಹಸ್ತಾಂತರವಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಇಂತಹ ಕೌಲ ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ಸ್ಯೇಂದ್ರನಾಥ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಯೋಗಿನೀ ಕೌಲ ಪ್ರಮುಖವೂ ಅತ್ಯಂತ ಜನಪ್ರಿಯವೂ ಆದುದು.

ಉಳಿದ ತಾಂತ್ರಿಕ ಆಚಾರಗಳಂತೆ ಸಾಧಕರು ಯೋಗಿನಿಸ್ವರೂಪಿಣಿಯರಾದ ಸಹಚರಿ ಸಾಧಕಿಯರೊಂದಿಗೆ ನಡೆಸುವ ಯೋಗಿನೀ ಚಕ್ರ ಅಥವಾ ಕಾಲಚಕ್ರದ ರಹಸ್ಯ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳು ಮತ್ತು ಆಚರಣೆಗಳು ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಯೋಗಿನಿಯರ ಆರಾಧನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಮತ್ಸ್ಯ, ಮಾಂಸ, ಮುದ್ರಾ, ಮದ್ಯ ಮತ್ತು ಮೈಥುನಗಳ ಸಾಧನೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸಾಧಕರ ಅಂತಿಮಗುರಿ ಮೋಕ್ಷವಾಗಿರದೆ ಆಯಾ ಯೋಗಿನಿಯರಿಗೇ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಮಾಯ, ಮಂತ್ರ ಮುಂತಾದ ಸಿದ್ಧಿಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು. ಇದು ಲೌಕಿಕ ಪ್ರಯೋಜನದಲ್ಲಿ ಯೋಗಸಾಧನೆಯಿಂದ ಮೂಲಾಧಾರದಲ್ಲಿ ನಿದ್ರಿಸುತ್ತಿರುವ ಆದಿಶಕ್ತಿಸ್ವರೂಪಿಯಾದ ಕುಂಡಲಿಯನ್ನು ಜಾಗೃತಿಗೊಳಿಸಿ, ಸ್ವಾಧಿಷ್ಠಾನ, ಮಣಿಪೂರ, ವಿಶುದ್ಧ, ಆಜ್ಞಾ ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಮುಟ್ಟಿಸಿ, ಸಹಸ್ರಾರದಲ್ಲಿ ಲೀನವಾಗಿಸಿ ಪಡೆಯುವ ಷಡೈಶ್ವರ್ಯ ಸಿದ್ಧಿಯೇ ತಂತ್ರದ ಗುರಿ. ಲೌಕಿಕವಾಗಿ ಇಂತಹ ತಂತ್ರಮಾರ್ಗಾವಲಂಬಿ ಸಾಧಕರನ್ನು ಕಂಡರೆ ಶಿಷ್ಟಸಮಾಜದ ಜನರು ಭೀತಿಪಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಯೋಗಿನಿಯರ ಶಾಪಭಯ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರನ್ನು ಕಾಡುತ್ತಿತ್ತು.

ವಾಮಾಚಾರದ ಆರಾಧನಾ ಪ್ರಕ್ರಿಯಗಳೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದ ಗುಪ್ತಸಮಾಜದ ಅನುಯಾಯಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಸಾಧಕರಿಗೆ ಸಹಜವಾಗಿ ಶಿಷ್ಟಸಮಾಜದ ಪರಿಧಿಯೊಳಗೆ ತಮ್ಮ ಆಚರಣೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸುವುದು ಅಸಾಧ್ಯ. ಆದುದರಿಂದ ಯೋಗಿನಿ ಮಂದಿರಗಳೆಲ್ಲ ಬಹುತೇಕ ಊರ ಹೊರಗಿರುತ್ತವೆ. ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡಗಳ ಮೇಲೆ, ನದಿತೀರದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ದಟ್ಟಕಾಡುಗಳಲ್ಲಿನ ಏಕಾಂತ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಇವು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಯೋಗಿನಿಯರನ್ನು ಚಕ್ರಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ವಿಧವಾಗಿ ಆರಾಧಿಸುವ ಪರಂಪರೆಯಿತ್ತು. ಖೇಚಚಕ್ರ ಮತ್ತು ಯೋಗಿನಿಚಕ್ರಗಳು 64 ಯೋಗಿನಿಯರನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸಿದರೆ ಮಾಲಿನಿಚಕ್ರ 50 ಮತ್ತು ಮೂಲಚಕ್ರ 81 ಯೋಗಿನಿಯರನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ.

ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಬರೆಹಗಳಲ್ಲಿ ಚತುಷ್ಷಷ್ಠಿ ಯೋಗಿನಿಯರ ದೇವಾಲಯಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಈ ಗುಡಿಗಳು ಭಾರತದ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಹಾಗೂ ವಾಸ್ತುಪರಂಪರೆಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಸ್ಥಾನಪಡೆದಿವೆ. ಇವು ಬಹುತೇಕ ಮಧ್ಯಭಾರತದಲ್ಲಿ ಚಂದೇಲ ಹಾಗೂ ಕಳಚುರಿ ರಾಜವಂಶೀಯರು ಮತ್ತು ಪೂರ್ವದ ಒರಿಸ್ಸದಲ್ಲಿ ಭೌಮ–ಕಾರರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ 9–12ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಜನಪ್ರಿಯವೂ ಪ್ರಚಲಿತವೂ ಆಗಿದ್ದವು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದೀಚೆಗೆ ಅಲ್ಲಿಲ್ಲಿ ಈ ಪಂಥದ ಅಸ್ತಿತ್ವವಿದ್ದರೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮಂದಿರವಿದ್ದಂತಿಲ್ಲ. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಈ ಪಂಥ ಧಾರ್ಮಿಕಪ್ರಾಬಲ್ಯ, ಜನಬೆಂಬಲಗಳನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡರೂ ರಾಜಸ್ತಾನದ ಕೆಲವು ಜನಪದಶೈಲಿಯ ಚಿತ್ರಕಲಾ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಯೋಗಿನಿಯರ ಚಿತ್ರಣ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದವರೆಗೂ ಉಳಿದಿತ್ತು.

ಯೋಗಿನಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ಯಾವುದೇ ಸಮಕಾಲೀನ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ಹೋಲದೆ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಒಂದೆರೆಡು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಹೊರೆತು ಪಡಿಸಿದರೆ ಎಲ್ಲ ಮಂದಿರಗಳೂ ಒಂದೇ ಶೈಲಿಯ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ವೃತ್ತಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಚಾವಣಿಯಿಲ್ಲದೆ ಆಕಾಶಕ್ಕೆ ತೆರೆದುಕೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಅಪವಾದವೆನ್ನುವಂತೆ ಚತುರ್ಭುಜಾಕಾರದಲ್ಲಿಯೂ ಇವೆ. ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಬಹುಶಃ ಲೌಕಿಕಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ವಿಮುಖವಾಗಿ ತಾವೇ ಹಾಕಿಕೊಂಡ ನೀತಿ, ನಿಯಾಮವಳಿಗಳ ಪರಿಮಿತಿಯೊಳಗೆ ಸ್ವಯಂಪೂರ್ಣ ಹಾಗೂ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿರುವುದು. ಚಾವಣಿಯಿಲ್ಲದೆ ಆಕಾಶಕ್ಕೆ ತೆರೆದುಕೊಂಡಿರುವುದು ಬೆಳಕಿಗಾಗಿ ಹಾಗೂ ಮುಕ್ತತೆಯನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸಲು. ಹೊರಗಣ ಜಗತಿ, ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಭಿತ್ತಿಗಳು ಯಾವುದೇ ಅಲಂಕರಣವಿಲ್ಲದೆ ತೀರ ಸರಳವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಆಡಂಬರರಹಿತವಾದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುತ್ತದೆ. ವೃತ್ತದ ಒಳಪರಿಧಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಮುಕ್ತ ಅಂಕಣ, ಅದರ ಸುತ್ತ ಆಯಾ ಸಾಧಕವರ್ಗದ ನಂಬಿಕೆಗನುಗುಣವಾಗಿ 42, 64, 81 ಸಣ್ಣ ಮಂದಿರಗಳಿದ್ದು ಪ್ರತಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಯೋಗಿನಿ ಶಿಲ್ಪವಿರುತ್ತದೆ. ವೃತ್ತದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಯೋಗಿನಿಯರ ನಾಯಕ ಭೈರವ ಅಥವಾ ಶಿವನ ಮುಖ್ಯ ಗರ್ಭಗೃಹವಿರುತ್ತದೆ.

ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಆಸೀನ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧವಾಗಿ, ಛನ್ನವೀರ ಧರಿಸಿರುವ ತುಂಬು ಯೌವನ ಸುಂದರಿಯರ ಅಂಗಸೌಷ್ಠವವಿರುವಂತೆ ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತವೆ. ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಕಿರೀಟ, ಆಕರ್ಷಕ ಕರ್ಣಾಭರಣ, ರತ್ನಖಚಿತ ಕಂಠಾಭರಣ, ಏಕಾವಳಿ, ಮೇಖಲೆ, ಕೇಯೂರ, ಕಂಕಣ ನೂಪುರಾದಿಗಳಿಂದ ಸರ್ವಾಲಂಕಾರಸುಶೋಭಿತೆಯರಾಗಿ, ಸುಖಾಸೀನರಾಗಿ ಇಲ್ಲವೇ ನಿಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಮಾನವರೂಪದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಬಹುತೇಕ ಶಿಲ್ಪಗಳ ತಲೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳದಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಮಧ್ಯ ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವ ಭಾರತದ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಕವಾಗಿರುವ, ಯೋಗಿನಿಯರಿಗೇ ಅರ್ಪಿತವಾದ ಕನಿಷ್ಠ ಹದಿನೈದು ದೇವಾಲಯಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದೊಳಗಣ ಖಜುರಾಹೊ (ಛತ್ತರಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ), ದುಧಾಯಿ (ಝಾಂಸಿ ಜಿಲ್ಲೆ), ಮಿತಾವೊಲಿ (ಮೊರೆನಾ ಜಿಲ್ಲೆ), ಭೇರಾಘಾಟ್ (ಜಬಲ್‌ಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ), ನರೇಶ್ವರ್(ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಬಳಿ) ಹಾಗೂ ಗೂರ್ಗಿ (ರೇವಾ ಜಿಲ್ಲೆ) ಮತ್ತು ಈ ಪರಿಸರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಒರಿಸ್ಸ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ರಾಣಿಪುರ ಝರಿಯಾಲ್ (ಬೋಲಂಗೀರ್ ಜಿಲ್ಲೆ), ಸುರಾದಾ (ಕಾಳಹಂಡಿಯ ಬಳಿ) ಮತ್ತು ಭುವನೇಶ್ವರ ಬಳಿಯ ಹೀರಾಪುರ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವನ್ನು 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳಪರಿಶೋಧನೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ವರದಿಮಾಡಿದ. ಅನಂತರವೂ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಈ ಮಂದಿರಗಳು ನೆಲೆಗೊಂಡಿರುವ ಸ್ಥಳಗಳ ಪ್ರಸರಣದ ಅವಲೋಕನದಿಂದ ಯೋಗಿನಿ ಆರಾಧನೆ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿತ್ತು. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಕೊಯಮತ್ತೂರಿನಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ಯೋಗಿನಿ ದೇವಾಲಯವಿತ್ತು.

ಖಜುರಾಹೊದ ಚೌಸಟ್ ಯೋಗಿನಿಮಂದಿರ: ಇಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಹಾಗೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕಂದಾರಿಯ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯ ಸಮುಚ್ಚಯದಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಮಂದಿರ ಹಲವು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ, ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಾಗೂ ಅನನ್ಯ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಇತರ ಮಂದಿರಗಳಂತೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ತಲವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿ ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು 4.2–5.5 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ಚತುರ್ಭುಜಾಕಾರದ ತಲವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಣಶಿಲೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಸು. 31.09x18.24 ಮೀ ವಿಶಾಲ ಆವರಣದ ಸುತ್ತ ಕಟ್ಟಿದ ಎತ್ತರದ ಪ್ರಾಕಾರದ ಒಳಪರಿಧಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಮೊದಲಿಗೆ 67 ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಮಂದಿರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಇತರ ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಅಧಿಷ್ಠಾತೃದೇವತೆ ಶಿವ ಭೈರವನಿಗಾಗಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿಲ್ಲದೆ ಮಹಾದ್ವಾರಕ್ಕೆದುರಾಗಿ ನೈರುತ್ಯಗೋಡೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಇದೆ. ತೀವ್ರಹಾನಿಗೀಡಾಗಿರುವ ಮಂದಿರಗಳಿಗೆ ಸರಳರೀತಿಯ ರೇಖಾನಗರ ಶಿಖರಗಳಿದ್ದಂತೆ

ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಜಗತಿ, ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಅಲಂಕರಣವಿಲ್ಲ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಯಾವ ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲೂ ಶಿಲ್ಪವಿಲ್ಲವಾದರೂ ಕನಿಷ್ಠ ಮೂರರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧವಾಗಿ ರೂಪಿಸಿದ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ, ಮಾಹೇಶ್ವರಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮಾಣಿ (ಬ್ರಾಹ್ಮೀ)ಯರನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡರ ಪೀಠದ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನಗಳ ಲಿಪಿಶೈಲಿ, ಒಟ್ಟಾರೆ ಸರಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಇವುಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು 850–900ರ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಭೇರಾಘಾಟ್‌ನ ಯೋಗಿನಿದೇವಾಲಯ: ಜಬಲ್‌ಪುರದ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ನರ್ಮದಾ ಮತ್ತು ಬಾವನಗಂಗಾನದಿಗಳ ಸಂಗಮಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿರುವ ಭೇರಾಘಾಟ್‌ನ ದೇವಾಲಯ ಗಮನಾರ್ಹ. ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಈ ಮಂದಿರದ ಒಳಾವರಣಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ 81 ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿದ್ದರೂ ಇದನ್ನೂ ಚತುಷ್ಷಷ್ಠಿ ಯೋಗಿನಿ ದೇವಾಲಯವೆಂದೇ ವ್ಯವಹರಿಸುವುದು ಕುತೂಹಲಕರವಾಗಿದೆ. ಇದುವರೆಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವ ಅತಿದೊಡ್ಡದಾದ ಈ ಯೋಗಿನಿಯ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು ಕಂಬಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿದ ಸಮತಲ ಚಾವಣಿಯುಳ್ಳವು. 64 ಯೋಗಿನಿಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳೊಂದಿಗೆ ವೀರಭದ್ರ, ಗಣೇಶ ಸಹಿತರಾದ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರು ಮತ್ತಿತರ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳು ಸೇರಿ 81 ದೇವಿ ಪ್ರತಿಮೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕೆಂಪು ಮರಳುಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ರೂಪಿತವಾಗಿದ್ದು, ಹಸುರುಮಿಶ್ರಿತ ಹಳದಿ ಬಣ್ಣದ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಉಳಿದ ಯೋಗಿನಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗಿಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುವೆಂದು ತೋರುತ್ತವೆ. ಬಹುತೇಕ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಾಣೆಯಾಗಿದ್ದು ಉಳಿದಿರುವ ಕೆಲವು ಬಹಳಷ್ಟು ಭಗ್ನವಾಗಿವೆ. ಆವರಣದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಗೌರೀಶಂಕರ ದೇವಾಲಯವಿದ್ದು ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲ್ಪದ ಪೀಠದ ಮೇಲಿನ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತದೇವತೆಯನ್ನು ವರೇಶ್ವರ (ವೀರೇಶ್ವರ–ಭೈರವ?) ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಿದೆ. ಈ ಗೌರೀಶಂಕರ ದೇವಾಲಯ ಮೂಲ ಮಂದಿರಕ್ಕೆ ಅನಂತರದ ಸೇರ್ಪಡೆಯಾಗಿರಬೇಕು. ಬ್ಯಾನರ್ಜಿ ಮತ್ತು ಮಿರಾಶಿಯವರು ಇಲ್ಲಿಯ ಹಾಗೂ ಭೇರಾಘಾಟ್‌ನ 1155ರ ರಾಜಾ ನರಸಿಂಹನ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ 915–945ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಜ ಯುವರಾಜದೇವನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಮೊದಲ ಹಂತದ ದೇವಾಲಯ ಮೂಲತಃ ನಾಥಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಗೋಲಕೀಮಠವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದಾರೆ. (ಎಸ್.ಎಸ್.ವಿ.)

ಜ

ಜಗನ್ನಾಥ: ಒರಿಸ್ಸ ರಾಜ್ಯದ ಪುರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಪುಣ್ಯಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಕಾಶಿ, ರಾಮೇಶ್ವರಗಳಂತೆ ಹಿಂದುಗಳಿಗೆ ಪವಿತ್ರ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳ. ಜಗನ್ನಾಥ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆ ಪ್ರದೇಶವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಪೂರ್ವ ಗಂಗವಂಶದ ಅನಂತವರ್ಮ ಚೋಡಗಂಗರಾಜ ಕಟ್ಟಿಸಿದ (1078–1150). ಪ್ರಾಚೀನ ಕರ್ನಾಟಕದಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಕಟ್ಟಿದ ಕನ್ನಡ ರಾಜವಂಶವಿದೆಂದು ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. 195 ಮೀ ವಿಸ್ತಾರವುಳ್ಳ ಈ ದೇಗುಲದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗುಡಿ, ನವರಂಗ ಮತ್ತು ಮೊಗಸಾಲೆ ಹೀಗೆ ಮೂರು ಭಾಗಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲಿನ ಶಿಖರದ ಎತ್ತರ 57.60ಮೀ ಈ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ವಿಗ್ರಹವಲ್ಲದೆ ಬಲಭದ್ರ ಮತ್ತು ಸುಭದ್ರೆಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ನೂರ ಇಪ್ಪತ್ತು ಇತರ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಇವೆ.

ಗಿರಿಜನರಿಂದ ಪೂಜೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಜಗನ್ನಾಥ ಇಂದ್ರದ್ಯುಮ್ನನೆಂಬ ರಾಜನಿಗೆ ಕನಸಿನಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡು ಈಗಿರುವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ತನ್ನನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಬೇಕೆಂದು ಅನುಗ್ರಹಿಸಿದನೆಂದು ಒಂದು ಐತಿಹ್ಯವಿದ್ದರೆ, ಮತ್ತೊಂದು ಈ ರಾಜ ದೇವತೆಗಳ ಬಡಗಿ ವಿಶ್ವಕರ್ಮನಿಂದಲೇ ಈ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಮಾಡಿಸಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದನೆಂದೂ ಬ್ರಹ್ಮನೇ ಜಗನ್ನಾಥನಿಗೆ ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಅರ್ಚನಾಕೈಂಕರ್ಯವನ್ನೆಸಗಿದನೆಂದೂ ಐತಿಹ್ಯ. ವಿಗ್ರಹ ಮಾತ್ರ ಬುಡದಲ್ಲಿ ದಪ್ಪನಾಗಿದ್ದು ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹೋದಂತೆ ಚೂಪಾಗಿರುವ ಮರದ ಮೂರ್ತಿಯಾಗಿದೆ. ಒರಟು ಒರಟಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದಂತಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಗಿರಿಜನ ಬುಡಕಟ್ಟೊಂದರ ಆರಾಧ್ಯದೈವವಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಅಭಿಷೇಕ ಅಭ್ಯಂಜನಾದಿಗಳಿಂದ ಕಪ್ಪಾಗಿರುವ ಈ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ದೂರದಿಂದ ನೋಡಿದಾಗ ಕರಿಯ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ನಿತ್ಯಚಂಚಲೆಯಾದ ಹೆಂಡತಿ ಲಕ್ಷ್ಮಿ, ಮೂರು ಲೋಕವನ್ನೂ ಸೂರೆಗೊಳ್ಳುವ ಮತ್ತು ಹಿಡಿತಕ್ಕೆ ದಕ್ಕದ (ದರ್ನಿವಾರ) ಮಗ ಪ್ರದ್ಯುಮ್ನ, ಹಾವಿನ ಹಾಸಿಗೆ, ಅದರ ವೈರಿ ಗರುಡ ವಾಹನ, ಅಲ್ಲೋಲಕಲ್ಲೋಲವಾದ ಕಡಲು ವಸತಿ–ಹೀಗೆ ತನ್ನ ಮನೆವಾರ್ತೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿನಿತ್ಯವೂ ನೆನೆದು ನೆನೆದು ಪೀಕಲಾಟಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿ ಮರವಾಗಿ ಬಿಟ್ಟ ಮುರಾರಿ ಎಂದು ಹೇಳುವ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶ್ಲೋಕವೊಂದುಂಟು (ಸ್ಮಾರಂ ಸ್ಮಾರಂ ಸ್ವಗೃಹಚರಿತಂ ದಾರುಭೂತೋ ಮುರಾರಿಃ).

ಜಗನ್ನಾಥನ ವಿಗ್ರಹದೊಳಗಡೆ ಮೂಲೆಯ ಕಿರುಪೆಟ್ಟಿಗೆಯೊಂದನ್ನು ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಅಸ್ಥಿ ಎಂಬ ಐತಿಹ್ಯವಿದೆ. ಈಗ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು ಹನ್ನೆರಡು ವರ್ಷಕ್ಕೊಮ್ಮೆ ವಿಗ್ರಹದ ಒಳಗಡೆ ಇಡುವ ಪರಿಪಾಠವಿದೆ. ಈ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದು ಹಿಂದೆ ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪವೊಂದಿದ್ದ ಸ್ಥಳವಿರಬಹುದೆಂದೂ ಇಲ್ಲಿರುವ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳು (ಕೃಷ್ಣ, ಬಲಭದ್ರ, ಸುಭದ್ರೆ) ಬೌದ್ಧ ತ್ರಿರತ್ನಗಳ (ಬುದ್ಧ, ಧಮ್ಮ, ಸಂಘ) ಪ್ರತೀಕವೆಂದೂ ಹೇಳುವುದುಂಟು. ಭಾರತದ ಮತ್ತಾವ ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯದಲ್ಲೂ ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯವಿಲ್ಲ. ಸ್ಪೃಶ್ಯಾಸ್ಪೃಶ್ಯ ಭಾವನೆಗೆ ಇಂತಿಷ್ಟೂ ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಎಡೆಯಿಲ್ಲದಿರುವುದು ಈ ವಾದಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟಿ ಕೊಡುತ್ತದೆ.

ಪುರಿಯಲ್ಲಿ ಆಷಾಢ ಶುಕ್ಲ ಬಿದಿಗೆಯ ದಿನ ಮಹಾ ಮೇಳವೊಂದು ಸೇರುತ್ತದೆ. ಭಾರತದ ನಾನಾ ಕಡೆಗಳಿಂದ ಲಕ್ಷಾಂತರ ಯಾತ್ರಿಕರು ಬರುತ್ತಾರೆ. ಮೂರು ನಾಲ್ಕುಸಾವಿರ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಪೂಜಾಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಸ್ನಾನ ಯಾತ್ರೆ, ಮರಳದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ 3ಕಿಮೀ ದೂರ ಜಗನ್ನಾಥರಥ, ಬಲಭದ್ರರಥ ಮತ್ತು ಸುಭದ್ರಾರಥಗಳನ್ನು ಮೆರವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಎಳೆದೊಯ್ಯುವುದು–ಮಹಾಸಾಹಸದ ಅಂತೆಯೇ ವಿಜೃಂಭಣೆಯ ದೃಶ್ಯ. ಪುರಿಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಖುರ್ದಾಪಟ್ಟಣದ ರಾಜರು ಪರಂಪರೆಯಿಂದ (1590) ಇಲ್ಲಿಯ ಪೂಜೆಗೆ ಹಕ್ಕುದಾರರು. ಪುರಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ನಾನ ಮಾಡಿ ಕಡಲತೀರದ ಮರಳ ಪ್ರಶಾಂತ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಜಗನ್ನಾಥನ ಧ್ಯಾನ ಮಾಡಿದರೆ ಸರ್ವಪಾಪವೂ ಕ್ಷಯಿಸಿ ಪುಣ್ಯ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುವುದೆಂದು ಭಕ್ತರ ನಂಬಿಕೆ. (ಸಿ.ಜಿ.ಪಿ.)

ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರ: ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ ಮೊಳಕಾಲ್ಮೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಬೆಟ್ಟಕ್ಕೆ 3ಕಿಮೀ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ರಾಮಸಾಗರದ ಬಳಿ ಇರುವ ಬೆಟ್ಟ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಹಿರಿಯ ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರ ಎಂಬ 2 ಬೆಟ್ಟಗಳು ಸೇರಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿನ ಒಂದು ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಎರಡು ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ನವ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಮತ್ತು ಬಿಳಿವರ್ಣದ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ಎಸ್.ವೈ.ಸೋಮಶೇಖರ ವರದಿ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಶಾಸನದ ಕೆಳಗಿರುವ ವೃತ್ತದೊಳಗೆ ಪಾದದ್ವಯದ ರೇಖಾಚಿತ್ರವನ್ನು ಮತ್ತು ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನವ–ಶಿಲಾ ತಾಮ್ರಯುಗ, ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ–ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮೊದಲಾದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಜಟಿಂಗ ರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಏರಿ ಹೋಗುವ ಹಾದಿಯ ಹತ್ತಿರ ಒಂದು ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಒಂದು ಪ್ರಾಣಿಯ ರೇಖಾಚಿತ್ರವನ್ನು 1978ರಲ್ಲಿ ಅ.ಸುಂದರ ಶೋಧಿಸಿದರು. ಅಶೋಕನ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಮೊದಲೇ ಇಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿಯಿತ್ತು. ಅಶೋಕನ ಕಾಲದ ಇಸಿಲ ನಗರ, ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಗಳ ನಡುವೆ ಸಂಪರ್ಕವಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿರುವ ಗವಿಗಳೂ ಏಕಾಂತ ತೀರ್ಥದಂಥ ದೋಣೆಗಳೂ ಜನವಸತಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿದ್ದುವು. ದೊಡ್ಡ ಜಟಂಗಿ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ರಾವಣ ಸೀತೆಯನ್ನು ಕದ್ದೊಯ್ಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಜಟಾಯು ಇಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ತಡೆದು ಹೋರಾಡಿ ಮಡಿದನೆಂಬ ಕಥೆಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯ 961ರ ಶಾಸನವೊಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಈ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಜಟಾಯುವಿನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ರಾಮ ಲಿಂಗವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಮಾಡಿದನೆಂದೂ ದೇವಾಲಯ ಇಟ್ಟಿಗೆಯದಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಇದನ್ನು ಕಿತ್ತು ಶಿಲಾಮಯವಾದ ದೇವಾಲಯವೊಂದನ್ನೂ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನೂ ಶಿವಾಜೀಯು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದೂ ಅದೇ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರ ಎಂಬ ಹೆಸರಿಗೆ ಈ ಕಥೆಯೇ ಕಾರಣವಿರಬಹುದು. ಜಟಾಯು ರಾವಣನೊಂದಿಗೆ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಸೀತೆ ನಿಂತಿದ್ದ ಸ್ಥಳ ಎಂದು ಕೊಳದ ಬಳಿ ಇರುವ ಪಾದಗಳನ್ನೂ ರಾವಣನನ್ನು ಜಟಾಯು ಕೆಡವಿದ ಕೊರಕಲು ಜಟಾಯುವಿನ ದೇಹಕ್ಕೆ ರಾಮ ಅಗ್ನಿಸ್ಪರ್ಶ ಮಾಡಿದ ಸ್ಥಳ ಎಂದೂ ಅಲ್ಲಿ ಜನ ತೋರಿಸುತ್ತಾರೆ ಮತ್ತು ಈ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಜಟಾಯುವಿನ ಸಮಾಧಿಯೆಂದು ಒಂದು ಇಟ್ಟಿಗೆ–ಮರದ ಕಟ್ಟಡದ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ.

ನೊಳಂಬರ ಮತ್ತು ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸಣ್ಣ ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದವು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಬೆಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಲ್ಗೋಡಿ ತೀರ್ಥ ಎಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಮುಂದೆ ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಹಲವು ಗುಡಿಗೋಪುರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಲಾಯಿತು; ಹಳೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಸಣ್ಣ ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿನ ದೊಡ್ಡ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ದೇವಾಲಯಗಳು ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ. ವಿಜಯನಗರದ ದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ದೊಡ್ಡ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಗೋಪುರ ಈಗ ಶಿಥಿಲವಾಗಿದೆ. ಆ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಒಳಹೊಕ್ಕರೆ ಮತ್ತೊಂದು ಸಣ್ಣ ಮಹಾದ್ವಾರ, ಅದರ ಎರಡು ಕಡೆಯೂ ಗಣಪತಿ ಮತ್ತು ಚಾಮುಂಡಾಂಬಿಕೆ ಗುಡಿಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಎರಡನೆಯ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ಮಹಿಷಾಸುರಮರ್ದಿನಿ ಮೂರ್ತಿ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಮುಂದೆ 12 ಮೀ ಎತ್ತರದ ದೀಪಸ್ತಂಭವಿದೆ. ಇದು ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಪಂಪಾಪತಿ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಕದಂಬ ನಾಗರ ಮಾದರಿಯ ಶಿಖರವಿದೆ. ಜಂಬುಕೇಶ್ವರನ ಗುಡಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯದು. ಇವಲ್ಲದೆ ವೀರಭದ್ರ, ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರು, ಜನಾರ್ದನ, ಅರ್ಕೇಶ್ವರ, ಚಂಡಿಕೇಶ್ವರ, ತಪೋಲಿಂಗ, ಭೈರವ ಮುಂತಾದ ಸರಳವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಹಲವಾರು ಗುಡಿಗಳೂ ಇಲ್ಲಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿ, ಸುಕನಾಸಿ ಮತ್ತು

ನವರಂಗಗಳನ್ನುಳ್ಳ ರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವೇ ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಾಗೂ ಮುಖ್ಯದೇವಾಲಯ. ಇದನ್ನು ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ಜಡಿಗೇನಹಳ್ಳಿ: ಬೆಂಗಳೂರು ಗ್ರಾಮಾಂತರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹೊಸಕೋಟೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿ ನೆಲೆ. 1.8ಮೀ ನಿಂದ 6ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಶಿಲಾವೃತ್ತ ಸಮಾಧಿಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಎರಡು ವೃತ್ತಗಳುಳ್ಳ ಸಮಾಧಿಗಳೂ ಕೆಲವು ಇವೆ. ಮಳೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆಯ ಮೂಲಕ ಹರಿಯುವ ಹಳ್ಳದ ಕೊರೆತಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ಕೆಲವೊಂದು ಸಮಾಧಿಗಳು ತೆರೆದುಕೊಂಡಿವೆ. 1957ರಲ್ಲಿ 4 ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಮತ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ಇಲಾಖೆ ಎಮ್.ಶೇಷಾದ್ರಿ ಅವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನದ ಮೂಲಕ ಹೊರತೆಗೆಯಿತು. ಆಳವಾದ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು ಹೂಳಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿಯ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳ ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಸು. 1.8 ಮೀ ಆಳದ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಸು. 1–1.2 ಮೀ ಉದ್ದದ ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳಿದ್ದವು. ಗುಂಡಿಯ ತಳದಲ್ಲಿ ಬತ್ತ ಹರಡಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಗೆ 8 ಕಾಲಿದ್ದು ಉಬ್ಬಿದ ಮುಚ್ಚಳದಿಂದ ಇವನ್ನು ಮುಚ್ಚಲಾಗಿತ್ತು. ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯ ಸುತ್ತ ಕಪ್ಪು, ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನೂ ಕಬ್ಬಿಣದ ಸಾಮಾನುಗಳನ್ನೂ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. 3.5ಮೀ ಆಳದ ಒಂದು ಗುಂಡಿಯ ತಳದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಿರುಗುಂಡಿಗಳಿದ್ದು ಒಂದರಲ್ಲಿ ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನೂ ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನೂ ಇಟ್ಟಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂತು. ಯಾವ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ ಇಲ್ಲದ್ದಿದ್ದುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ. ಕಬ್ಬಿಣದ ಸಾಮಾನುಗಳಲ್ಲಿ ಕತ್ತಿ, ಚೂರಿ, ಕುಡುಗೋಲು, ಗುದ್ದಲಿ, ಅಡ್ಡಣಿಗೆ ಮುಕ್ಕಾಲಿನ ಪೀಠ, ಬಾಣಲೆ, ತ್ರಿಶೂಲ ಮುಂತಾದವೂ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಡಕೆ, ತಟ್ಟೆ, ಬಟ್ಟಲು, ಮುಚ್ಚಳವಿರುವ ಉದ್ದಕತ್ತಿನ ಹೂಜಿ, ಪಾನಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಆಟಿಕೆಯಂಥ ಕಿರುಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಸೇರಿವೆ. ಈ ಸಮಾಧಿಗಳು 1–3 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿವೆಯೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ಜನಾಂಗ ಹತ್ಯೆ: ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರ, ಕುಲ, ಬುಡಕಟ್ಟು, ಮತ ಅಥವಾ ರಾಜಕೀಯ ಸಮೂಹವನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸುವ ಯತ್ನ (ಜೆನೊಸೈಡ್). ಇಂಗ್ಲಿಷಿನ ಜೆನೊಸೈಡ್ ಎಂಬ ಶಬ್ದವನ್ನು ರಚಿಸಿದವನು ರಾಫೇಲ್ ಲಿಮ್‍ಕಿನ್ ಎಂಬ ಅಮೆರಿಕನ್ ವಿದ್ವಾಂಸ. ಬುಡಕಟ್ಟು, ರಾಷ್ಟ್ರ ಅಥವಾ ಕುಲ ಎಂಬ ಅರ್ಥ ಇರುವ ಜೆನೋಸ್ ಎಂಬ ಗ್ರೀಕ್ ಪದವನ್ನೂ ಹತ್ಯೆ ಅಥವಾ ವಧೆ ಎಂಬ ಅರ್ಥದ ಸೈಡ್ ಎಂಬ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಪ್ರತ್ಯಯವನ್ನೂ ಕೂಡಿಸಿ ಅವನು ಈ ಶಬ್ದವನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಜನಾಂಗಹತ್ಯೆಯನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಲು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದವನು ಆತ. 1933–45ರ ಕಾಲದ ಯುರೋಪಿನ ಅನುಭವದ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ, ಮಾನವ ಸಮೂಹಗಳನ್ನೇ ನಾಶಗೊಳಿಸುವ ಕೃತ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ನ್ಯಾಯಿಕ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸುವುದು ಅವಶ್ಯವೆಂದು ಆತ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ.

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಎಸಗಲಾದ ಅಪರಾಧಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ನಡೆಸಿದ ನ್ಯೂರೆನ್‍ಬರ್ಗ್ ಮತ್ತು ಇತರ ವಿಚಾರಣೆಗಳಿಂದ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಸಂಗತಿಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ನ್ಯಾಯದ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ನಾಗರಿಕ ಪ್ರಪಂಚದ ಖಂಡನೆಗೆ ಅರ್ಹವಾದ ಅಪರಾಧವೆಂದೂ ಇದನ್ನು ಎಸಗುವವರೂ ಅವರ ಜೊತೆಗಾರರೂ ಶಿಕ್ಷಾರ್ಹರೆಂದೂ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ ಸಾರಿತು. ಜನಾಂಗಹತ್ಯೆಯ ಅಪರಾಧದ ತಡೆ ಹಾಗೂ ಶಿಕ್ಷೆಯ ಬಗ್ಗೆ 1948ರ ಡಿಸೆಂಬರ್ 9ರಂದು ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಮಹಾಸಭೆ ಒಂದು ಒಡಂಬಡಿಕೆಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆ ನೀಡಿತು. ಜನಾಂಗಹತ್ಯೆ ಯುದ್ಧಕಾಲದಲ್ಲೇ ನಡೆಯಲಿ, ಶಾಂತಿಕಾಲದಲ್ಲೇ ನಡೆಯಲಿ, ಅದು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ನ್ಯಾಯದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಅಪರಾಧ; ಅದಕ್ಕಾಗಿ ದಂಡನೆ ವಿಧಿಸಲು ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ವಾಗ್ದಾನ ಮಾಡಿವೆ.

ಜನಾಂಗಹತ್ಯೆಗೂ ಜನಹತ್ಯೆಗೂ ವ್ಯತ್ಯಾಸವುಂಟು. ಶಾಂತಿಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಅಪರಾಧಗಳಿಗೆ ಅಥವಾ ಯುದ್ಧಾಪರಾಧಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಎಸಗಿದಾಗ ಮಾತ್ರ ಕೆಲವು ಅಮಾನುಷ ಕೃತ್ಯಗಳು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಅಪರಾಧಗಳಾಗುತ್ತವೆ, ಎಂದರೆ ಮಾನವತೆಯ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಅಪರಾಧಗಳಾಗುತ್ತವೆ, ಎಂದರೆ ಒಂದು ಕೃತ್ಯವನ್ನು ಜನಾಂಗಹತ್ಯೆಯೆಂದು ಕರೆಯಬೇಕಾದರೆ ಅದು ಯುದ್ಧಸಂಬಂಧವಾದ್ದಾಗಿಯೇ ಇರಬೇಕಾದ್ದಿಲ್ಲ; ಯುದ್ಧಸಮಯದಲ್ಲೇ ಎಸಗಿದ್ದಾಗಿರಬೇಕಿಲ್ಲ. ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರ, ಕುಲ ಬುಡಕಟ್ಟು, ಮತ ಅಥವಾ ರಾಜಕೀಯ ಸಮೂಹವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅಥವಾ ಭಾಗಶಃ ಅಳಿಸಿಹಾಕುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಎಸಗಿದ ಈ ಕೃತ್ಯಗಳೆಲ್ಲವೂ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಜನಾಂಗಹತ್ಯೆ ಎನಿಸುತ್ತವೆ: 1. ಒಂದು ಸಮೂಹದ ಸದಸ್ಯರ ಕೊಲೆ; 2. ಒಂದು ಸಮೂಹದ ಸದಸ್ಯರಿಗೆ ಶಾರೀರಿಕವಾದ ಅಥವಾ ಬೌದ್ಧಿಕವಾದ ತೀವ್ರ ಹಾನಿ ಉಂಟುಮಾಡುವುದು; 3. ಒಂದು ಸಮೂಹವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅಥವಾ ಭಾಗಶಃ ನಾಶಗೊಳಿಸುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅದನ್ನು ದುರ್ಭರ ಜೀವನ ಸ್ಥಿತಿಗಳಿಗೆ ಒಳಪಡಿಸುವುದು; 4. ಒಂದು ಸಮೂಹದಲ್ಲಿ ಮಕ್ಕಳು ಹುಟ್ಟದಂತೆ ಕಟ್ಟುಕಟ್ಟಳೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರುವುದು; 5. ಒಂದು ಸಮೂಹದ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಬಲಾತ್ಕಾರವಾಗಿ ಇನ್ನೊಂದು ಸಮೂಹಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸುವುದು.

1951ರ ಜನವರಿ 12ರಿಂದ ಈ ಒಡಂಬಡಿಕೆ ಕಾರ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ಬಂದಿದೆ. ಈ ನಿರ್ಣಯವನ್ನು ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸಭೆ ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ ಬಳಿಕ 1965ರ ಫೆಬ್ರುವರಿ 28ರವರೆಗೆ 67 ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಇದನ್ನು ಒಪ್ಪಿ ಸಹಿ ಮಾಡಿದ್ದವು. ನೇರವಾಗಿ ಮತ್ತು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ದೋಷಾರೋಪಣೆಯ ಮೂಲಕ ಸಂಚು ಹೂಡುವುದು ಹಾಗೂ ಜನಾಂಗಹತ್ಯೆ ನಡೆಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಅದರಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾಗುವುದು–ಈ ಎಲ್ಲ ಅಪರಾಧಗಳೂ ಶಿಕ್ಷಾರ್ಹವೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿವೆ. ಅಪರಾಧಿಗಳು ಸಂವಿಧಾನಬದ್ಧ ಆಡಳಿತಗಾರರಾಗಿರಲಿ, ಸರ್ಕಾರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿರಲಿ, ಖಾಸಗಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಾಗಿರಲಿ ಅವರೆಲ್ಲ ಶಿಕ್ಷೆಗೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತಾರೆ. ಕೃತ್ಯ ನಡೆದ ಪ್ರದೇಶದ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಅರ್ಹ ವಿಚಾರಣಾಮಂಡಳಿಯಾಗಲಿ, ಒಡಂಬಡಿಕೆಯನ್ನೊಪ್ಪಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಅಧಿಕಾರ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯುಳ್ಳ ಒಡಂಬಡಿಕೆ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ, ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ದಂಡನಾಮಂಡಳಿಯಾಗಲಿ ಆರೋಪಿಗಳ ವಿಚಾರಣೆ ಮಾಡತಕ್ಕದ್ದು.

ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರದ ಸರ್ಕಾರವೇ ತನ್ನ ಸ್ವಂತ ಪ್ರದೇಶದೊಳಗೆ ಜನಹತ್ಯೆಯನ್ನೆಸಗಿದರೂ ಅದು ಆ ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ವಿಷಯವಾಗದೆ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಿಷಯವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಮನಗಂಡಿವೆ. ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಯಾವುದೇ ರಾಷ್ಟ್ರವಾದರೂ ಜನಾಂಗಹತ್ಯೆಯನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲು ಕ್ರಮಕೈಗೊಳ್ಳಬಹುದು; ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಪ್ರಣಾಳಿಕೆಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಅಂಗಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಮಧ್ಯ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಸೂಕ್ತ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಕೋರಬಹುದು.

ಜನಾಂಗಹತ್ಯೆಯ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಈಚಿನದಾದರೂ ಅದು ಇತಿಹಾಸದ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ನಡೆದುಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವ ಅಪರಾಧ. 1269ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ನಶಾಪುರದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಚೆಂಗೀಸ್ ಖಾನನ ಕಡೆಯವರು ನಡೆಸಿದ ಜನಾಂಗಹತ್ಯೆಯಿಂದ ಸು.17,47,000 ಜನ ಸತ್ತರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರ ಐರ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ 1641ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 23ರಂದು 1,54,000 ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟರನ್ನು ಕೆಥೊಲಿಕರು ಕೊಲೆ ಮಾಡಿದರು. ಜರ್ಮನ್ ಆಕ್ರಮಿತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 1945ರ ಮೇ ವರೆಗೆ ನಾಜ಼ಿಗಳು ಸು.57,00,000 ಯಹೂದ್ಯರನ್ನು ಕೊಂದರು. 1951–1952ರವರೆಗೆ ಚೀನದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ವಿಚಾರ ಸುಧಾರಣಾ ಚಳವಳಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಕ್ರಾಂತಿ ವಿರೋಧಿಗಳ ಹತ್ಯೆ 20,00,000 ಎಂದು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತ–ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ವಿಭಜನೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಹತ್ಯೆಗೆ ಒಳಗಾದವರು 1,80,000 (1947).

ಮಂಗೋಲರೂ ಹೂಣರು ಯುರೋಪನ್ನು ಮುತ್ತಿದಾಗ, ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿದಾಗ, ಇಸ್ಲಾಮ್ ಧರ್ಮ ಹರಡಿದಾಗ, ಯುರೋಪಿಯನರು ಆಫ್ರಿಕ–ಅಮೆರಿಕಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದಾಗ ಸಂಭವಿಸಿದ ಜನಾಂಗ ಹತ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಜನ ಬಲಿಯಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇತಿಹಾಸದ ಆದಿಯಿಂದ ಸತತವಾಗಿ ಹತ್ಯೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿರುವವರೆಂದರೆ ಯಹೂದ್ಯರು. 1971ರಲ್ಲಿ ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ನಡೆಸಿದ ಜನಾಂಗಹತ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸತ್ತವರ ಸಂಖ್ಯೆ ಸು.30 ಲಕ್ಷ ಎಂದು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. (ಡಿ.ಎಸ್.ಜೆ.)

ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿ: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಳಿಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದಲ್ಲೂ ಹಲವು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ವಿವಿಧ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದ ಜಮೀನು ಹಿಡುವಳಿ ಪದ್ಧತಿಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಒಂದು ಇಡೀ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ನಿಗದಿಯಾದ ಕಂದಾಯವನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಲೊಪ್ಪಿ, ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಆ ಪ್ರದೇಶದ ರೈತರಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಒಬ್ಬನಿಗೆ ಅಥವಾ ಜಂಟಿಯಾಗಿ ಕೆಲವು ಮಂದಿಗೆ ಸರ್ಕಾರ ನೀಡಿದ್ದ ಹಕ್ಕು. ಈ ಹಕ್ಕು ಪಡೆದ ವ್ಯಕ್ತಿ ಜಮೀನ್ದಾರ. ಆ ಪ್ರದೇಶದ ರೈತರೆಲ್ಲ ಜಮೀನ್ದಾರನಿಗೆ ಅಧೀನರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿ ಒಂದೊಂದು ಕಡೆ ಒಂದೊಂದು ರೀತಿ ಇತ್ತಾದರೂ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿಗಳ ಲಕ್ಷಣ ಇದು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಗಳು ರೈತರಿಂದ ಜಮೀನಿನ ಹುಟ್ಟುವಳಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಕಂದಾಯವಾಗಿ ಪಡೆಯುತ್ತ ಬಂದಿವೆ. ಮೊದಮೊದಲು ಒಟ್ಟು ಫಸಲಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಿಗದಿಯಾದ ಪಾಲನ್ನು ನೇರವಾಗಿ ಭೂಗಂದಾಯವಾಗಿ ಪಡೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ತೊಂದರೆಗಳಿದ್ದುವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದರಲ್ಲಿ ಕ್ರಮೇಣ ಅನೇಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳಾದುವು. ಸಾಗುವಳಿ ನೆಲವನ್ನು ಅಳತೆ ಮಾಡಿ, ಗುಣಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಅದನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ದರ್ಜೆಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಯಿತು.

ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಪದ್ಧತಿ ಅನಂತರ ವಿಕೃತರೂಪಗಳನ್ನು ತಳೆಯಿತು. ಕ್ರಮೇಣ ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು. ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕ್ಷೀಣಿಸತೊಡಗಿದಾಗ ದೆಹಲಿಯ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ದೂರ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಮೇಲೆ ಸರಿಯಾದ ಹತೋಟಿ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗದೆ ಹೋಯಿತು. ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಬೊಕ್ಕಸಕ್ಕೆ ವರಮಾನ ತಪ್ಪದಂತೆ ಯಾವುದಾದರೊಂದು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅಗತ್ಯವೆನಿಸಿತು. ಫರೂಕ್‍ಸಿಯಾರನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1713–19) ಜಮೀನ್ದಾರಿ

ಪದ್ಧತಿ ಖಚಿತವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಜಿಲ್ಲೆ ಅಥವಾ ಪರಗಣದಲ್ಲೂ ಆಢ್ಯನಾದ ರೈತನೊಬ್ಬ ಆ ಸುತ್ತಿನ ಎಲ್ಲ ರೈತರಿಂದ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲು ಮಾಡಿ, ಒಟ್ಟು ವಸೂಲಿಯ ಮೊಬಲಗಿನಲ್ಲಿ ಹತ್ತನೆಯ ಒಂಬತ್ತು ಭಾಗವನ್ನು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲಿಸಿ, ಉಳಿದ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ತನಗೆ ಸಂಭಾವನೆಯಾಗಿ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪದ್ಧತಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು.

ವಸೂಲಿಯ ಶ್ರಮವಿಲ್ಲದೆ ಒಟ್ಟೊಟ್ಟಾಗಿ ಕಂದಾಯ ಪಡೆಯುವುದು ಸಾಧ್ಯವೆನಿಸಿದಾಗ ಸರ್ಕಾರ ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ದುರುಪಯೋಗ ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಕ್ರಮ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿತು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪರಗಣದ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿ ಹಕ್ಕನ್ನೂ ಹರಾಜು ಮಾಡಿ, ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬಿಡ್ಡುದಾರನಿಗೆ ಅದನ್ನು ನೀಡಲಾರಂಭಿಸಿದ್ದು ಮುಂದಿನ ಮಜಲು. ಈ ಹಕ್ಕು ಪಡೆದವನು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಒಂದು ಗಂಟಿನಲ್ಲಿ ಬಿಡ್ಡಿನ ಮೊಬಲಗನ್ನು ಪಾವತಿ ಮಾಡಿ, ಇದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿಗೆಯಾಗಿ ವಸೂಲಾದ ಮೊಬಲಗನ್ನು ತಾನೇ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದಿತ್ತು. ಇಂಥ ಹಕ್ಕುದಾರರು ರೈತರನ್ನು ಅತಿಯಾಗಿ ಶೋಷಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಆದಷ್ಟು ಕಡಿಮೆ ಪಾವತಿ ಮಾಡಲು ಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೊಗಲರಿಗೆ ಮಣಿಯಬೇಕಾಗಿ ಬಂದ ಅನೇಕ ಹಿಂದು ದೊರೆಗಳು ಕೇವಲ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿ ಹಕ್ಕುದಾರರಾಗಬೇಕಾಗಿ ಬಂದದ್ದೂ ಉಂಟು. ಆರಂಭದೆಸೆಯಲ್ಲಿ ಇದು ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾದ ಹಕ್ಕಾಗಿರಲಿಲ್ಲವಾದರೂ ಕೇಂದ್ರಾಧಿಕಾರ ಸಡಿಲವಾದಂತೆ ಇದು ಅನುವಂಶಿಕವಾಯಿತು. ದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕ್ಷುಬ್ಧ ರಾಜಕೀಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಉಂಟಾದಾಗ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿ ಹಕ್ಕುದಾರನ ಸ್ಥಿತಿ ಭದ್ರವಾಯಿತು. ತನ್ನ ಹಕ್ಕಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆಲ್ಲ ತಾನೇ ಮಾಲೀಕನೆಂಬಂತೆ ಅವನು ವರ್ತಿಸತೊಡಗಿದ. ತನ್ನ ಸ್ವಂತ ಜಮೀನಿನ ಜೊತೆಗೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಪಾಳುನೆಲವನ್ನೆಲ್ಲ ಅವನು ಸಾಗುವಳಿ ಮಾಡತೊಡಗಿದ. ನಾನಾ ಉಪಾಯಗಳಿಂದ ಇತರ ರೈತರ ಜಮೀನುಗಳನ್ನೂ ಕೊಂಡುಕೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಲಾರ್ಡ್ ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸ್ ಭಾರತದ ಗವರ್ನರ್–ಜನರಲ್ ಆಗುವ ವೇಳೆಗೆ (1786) ಅಂತ್ಯದಿಶೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಮೊಗಲ್ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ಏಕೈಕ ಧನ ಮೂಲಗಳಾಗಿದ್ದ ಈ ಹಕ್ಕುದಾರರು, ಜಮೀನ್ದಾರರು, ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ತುಂಬ ಬಲಿಷ್ಠರಾಗಿದ್ದರು. ಭೂಗಂದಾಯ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೇ ಇಲ್ಲವಾಗಿದ್ದದ್ದರಿಂದ ಇವರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಯಾವ ನಿರ್ಬಂಧವೂ ಇಲ್ಲದೆ, ಜಮೀನ್ದಾರರಿಂದ ರೈತರ ಸುಲಿಗೆ ಅಬಾಧಿತವಾಗಿ ಸಾಗಿತ್ತು.

ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ, ಅದರಲ್ಲೂ ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದ ಈ ಪದ್ಧತಿ ಕ್ರಮೇಣ ದೇಶದ ಇತರ ಭಾಗಗಳಿಗೂ ಹಬ್ಬಿತು. ಆ ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಆಡಳಿತ ಶಿಥಿಲವಾದ್ದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಆದರೆ ಇದು ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ಪದ್ಧತಿ ಮೊದಲು ಜಾರಿಗೆ ಬಂದದ್ದರಿಂದಲೂ ಅಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರಾಡಳಿತ ಬಲು ಬೇಗ ದುರ್ಬಲವಾದ್ದರಿಂದಲೂ ಭಾರತದ ಆ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಹಕ್ಕುಗಳು ದೃಢವಾಗಿ ಬೇರೂರಿದುವು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ಪದ್ಧತಿ ಹೆಚ್ಚು ಸ್ಥಿರವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಕೊಂಕಣದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಖೋಟರು ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡರು. ಸಂಯುಕ್ತ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ (ಈಗಿನ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ) ಜಮೀನ್ದಾರರು ಕೆಲವು ಭೂಒಡೆತನ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡರು. ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲೂ ಈ ಪದ್ಧತಿ ಇದೇ ರೀತಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು.

ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಆಡಳಿತದ ಆರಂಭ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಇನ್ನೂ ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ರಾಬರ್ಟ್ ಕ್ಲೈವ್ ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ದ್ವಿಮುಖ ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿಯೂ ಇದಕ್ಕೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿತು. ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ನವಾಬನ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಲಿ ಕಂಪನಿಯ ನೌಕರರಾಗಲಿ ಸುರಾಜ್ಯಭಾರದ ಕಡೆಗೆ ಲಕ್ಷ್ಯ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ತತ್ಫಲವಾಗಿ ಜನರು ಹಿಂಸೆಗೆ ಒಳಗಾದರು. ಎರಡೂ ಕಡೆಗಳಿಂದ ಅವರು ಶೋಷಣೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಅವರ ಹಿತವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವವರು ಮಾತ್ರ ಯಾರೂ ಇರಲಿಲ್ಲ ಜಮೀನ್ದಾರರ ಸುಲಿಗೆಯಿಂದ ರೈತರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಕಂದಾಯ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಗಾಗಿ 1769ರಲ್ಲಿ ನೇಮಕವಾದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಚಿಕ್ಕ ವಯಸ್ಸಿನವರೂ ಅನನುಭವಿಗಳೂ ಆಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಅವರು ಏನೂ ಮಾಡಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಜಮೀನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿವರಗಳೆಲ್ಲ ಜಮೀನ್ದಾರರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಅವರು ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಆ ವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡಲಿಲ್ಲ. 1770ರಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಕ್ಷಾಮದಿಂದ ಜನರ ಕಷ್ಟ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಕಂಪನಿಯ ನಿರ್ದೇಶಕರಿಗೆ ಆಗ ಗಂಭೀರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಅರಿವು ಉಂಟಾಯಿತು. ಕಂದಾಯ ಆಡಳಿತದ ನೇರ ನಿರ್ವಹಣೆಯನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಅವರು 1772ರಲ್ಲಿ ವಾರೆನ್ ಹೇಸ್ಟಿಂಗ್ಸನಿಗೆ ಆದೇಶ ನೀಡಿದರು. ಅವನು ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿಗಾಗಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನಾದರೂ ಹೆಚ್ಚು ಹಣ ಸಂಪಾದನೆಯ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಹಳೆಯ ಜಮೀನ್ದಾರರನ್ನು ತಳ್ಳಿಹಾಕಿ, ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಹರಾಜು ಮೂಲಕ ಏರ್ಪಾಟು ಮಾಡಿದ. ಇದರಿಂದ ಜನರಿಗೆ ಬಹಳ ತೊಂದರೆಯಾಯಿತು.

ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಲಾರ್ಡ್ ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸ್ ಬಂದ (1786). ಅವನ ಅತ್ಯಂತ ಮುಖ್ಯ ಕ್ರಮವೆಂದರೆ ಬಂಗಾಲದ ಖಾಯಂ ಭೂಗಂದಾಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಅಥವಾ ಶಿಸ್ತು. ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕೂಲಂಕಷ ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆಸಿದ ಮೇಲೆ ಇದನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲಾಯಿತು. ಜಮೀನ್ದಾರರ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿ ಅಧಿಕಾರ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಆಯಾ ಜಮೀನ್ದಾರರೇ ಸಂಪೂರ್ಣ ಒಡೆಯರೆಂದು ಘೋಷಿಸಿ ಜಮೀನ್ದಾರರ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕಾನೂನುಬದ್ಧಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಜಮೀನ್ದಾರರು ಹೆಚ್ಚು ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿ ವಸೂಲಿ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಂಡು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲಬೇಕಾದ ಕಂದಾಯವನ್ನು ಪಾವತಿ ಮಾಡುವವರೆಂಬುದು ಇದರ ಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ಆಶಯ. ಬಾಕಿದಾರರಾದ ಜಮೀನ್ದಾರರ ಜಮೀನನ್ನು ವಿಕ್ರಯ ಮಾಡುವ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 1793ರಲ್ಲಿ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಖಾಯಂ ಮಾಡಲಾಯಿತು.

ಬಂಗಾಲದ 1793ರ ಖಾಯಂ ಕಂದಾಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದೋಷಗಳಿದ್ದುವು. ಕೂಲಂಕಷ ಸರ್ವೆ, ನೆಲದ ವರ್ಗೀಕರಣ, ಹಕ್ಕುಗಳ ದಾಖಲೆಯ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮುಂತಾದ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳದೆ ಮಾಡಲಾದ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ರೈತರ ಜಮೀನುಗಳ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಒಡೆತನವೇ ಮುಂತಾದ ಹಿತಗಳ ರಕ್ಷಣೆ ಆದಂತಾಗಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಅವರು ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಅತ್ಯಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕಂದಾಯ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿ ಬರುವುದೆಂದೂ ಅವರಿಗೆ ಭದ್ರತೆ ಇಲ್ಲದಂತಾಗಿ ಉತ್ಪಾದನೆ ಕ್ಷೀಣಿಸುವುದೆಂದೂ ವಾದಿಸಲಾಯಿತಾದರೂ ಮುಂದಿನ ಸುಮಾರು ಎಪ್ಪತ್ತೈದು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ರೈತರಿಗೆ ಯಾವ ರಕ್ಷಣೆಯೂ ದೊರಕಲಿಲ್ಲ. ಬಂಗಾಲದ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಲಾಯಿತು. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ, ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶ, ಪಂಜಾಬ್, ಅಸ್ಸಾಂ, ಬಿಹಾರ, ಒರಿಸ್ಸ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಂದಾಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಾದುವು.

ನಿವಾರಣೆಯ ಕ್ರಮಗಳು: ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬರುವುದಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಮತ್ತು ಇಂಥ ಇತರ ದೋಷಪೂರ್ಣ ಜಮೀನು ಹಿಡುವಳಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ತೀವ್ರವಾದ ಕ್ರಮಗಳೇನೂ ಜಾರಿಗೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. 1947ರ ಅನಂತರ ಭಾರತದ ನಾನಾ ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರಗಳು ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಮತ್ತು ಇತರ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ತೊಡೆದು ಹಾಕಲು ಅಧಿನಿಯಮಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿವೆ. ತತ್ಫಲವಾಗಿ ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿ ಇಂದು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಇಲ್ಲವಾಗಿದೆ.

ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ತೊಡೆದು ಹಾಕಲು ನೀಡಲಾದ ಮುಖ್ಯವಾದ ಕಾರಣಗಳಿವು: 1. ಜಮೀನ್ದಾರ ಪರೋಪಜೀವಿ. ತನ್ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿರುವ ಜಮೀನನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಪಡಿಸಲು ಅವನು ಏನೂ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಉಳುವ ರೈತನಿಗೂ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೂ ನಡುವೆ ಇರುವ ಈತ ಸಣ್ಣ ಜಮೀನುಗಳ ಒಗ್ಗೂಡಿಸುವ (ಕನ್ಸಾಲಿಡೇಷನ್) ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ ಭಾರಿ ಅಡ್ಡಿ. ಜಮೀನಿನ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ, ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಳ ಸಾಧನೆ, ಭೂ ಸುಧಾರಣೆ–ಇವನ್ನು ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ತೊಡೆದು ಹಾಕದೆ ಸಾಧಿಸಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. 2. ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ತೊಡೆದು ಹಾಕುವುದರಿಂದ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಭೂಗಂದಾಯದಿಂದ ಬರುವ ವರಮಾನ ಅಧಿಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಜಮೀನ್ದಾರರ ಪಾಲೂ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಂದಾಯವಾಗುತ್ತದೆ–ಎಂಬುದು ಇನ್ನೊಂದು ವಾದ. ಈ ವಾದ ಸುಳ್ಳಾಗಲಿಲ್ಲ. ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ರದ್ದು ಮಾಡುವ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಂಡ ಮೇಲೆ ಭೂಗಂದಾಯದಿಂದ ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರಗಳ ವರಮಾನ ಇಮ್ಮಡಿಸಿತು. ಈ ಅಧಿಕ ವರಮಾನದಿಂದ ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರಗಳಿಗೆ ಭೂ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹಾಗೂ ಭೂ ಸುಧಾರಣೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಹಣ ಒದಗುವಂತಾಯಿತು. 3. ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿಯ ನಿವಾರಣೆ ಕೇವಲ ಆರ್ಥಿಕ ಕ್ರಮವಲ್ಲ. ಅದು ರಾಜಕೀಯ ಕ್ರಮ ಕೂಡ. ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಹುತೇಕ ಮತದಾರರು ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ರೈತರು. ಅವರಿಗೆ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಮೂಡುವಂತೆ ಮಾಡಲು ಅವರ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಉತ್ತಮಪಡಿಸುವುದು ಅತ್ಯವಶ್ಯ.

ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ರದ್ದುಪಡಿಸಬಾರದೆಂಬುದಕ್ಕೂ ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳನ್ನೂ ನೀಡಬಹುದಾಗಿತ್ತು: 1. ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿಯ ರದ್ದಿನಿಂದ ಈ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನೇ ಆಶ್ರಯಿಸಿದ ಅನೇಕರು ನಿರುದ್ಯೋಗಿಗಳಾಗುವರೆಂಬುದು ಒಂದು ವಾದ. ಆದರೆ ಅದರ ರದ್ದಿನಿಂದ ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹಲವರಿಗೆ ಲಭ್ಯವಾಗುವ ಅನುಕೂಲದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕೆಲವೇ ಮಂದಿಗೆ ಆಗುವ ಈ ತೊಂದರೆಯನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಬೇಕಾಗಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರ. 2. ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿಯ ರದ್ದಿನಿಂದ ರೈತನಿಗೂ ತೊಂದರೆಯಾಗುವುದೆಂದು ವಾದಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಅವನಿಗೆ ಜಮೀನ್ದಾರನಿಂದ ಧನಸಹಾಯ ಲಭ್ಯವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಜಮೀನ್ದಾರ ಇಲ್ಲವಾದಾಗ ಇದು ಅವನಿಗೆ ದೊರಕದೆಂದೂ ಸರ್ಕಾರ, ಸಹಕಾರ ಮತ್ತು ಇತರ ಉದ್ದರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು ರೈತನಿಗೆ ನೆರವು ನೀಡಲು ಅವುಗಳೇ ರಚಿಸಿಕೊಂಡ ಅನೇಕ ನಿಬಂಧನೆಗಳು ಅಡ್ಡ ಬರುವುದೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಗ್ರಾಮ ಪ್ರದೇಶದ ಯಾವುದೇ ಸುಧಾರಣೆ ಸಾಧಿಸುವ ಮುನ್ನ ಅತ್ಯಂತ ಕ್ರೂರವಾದ ಜಮೀನ್ದಾರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ರದ್ದುಮಾಡುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯವೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿರಲಿಲ್ಲ.

ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ಮುಂತಾದ ಹಂಗಾಮಿ ಕಂದಾಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ರದ್ದುಮಾಡುವುದು ಹೆಚ್ಚು ಕಷ್ಟವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಅಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ದಾಖಲೆಗಳೂ ಕಂದಾಯ ಆಡಳಿತ ಯಂತ್ರವೂ ಲಭ್ಯವಿದ್ದುವು. ಬಿಹಾರ, ಒರಿಸ್ಸ, ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ ರಾಜ್ಯಗಳ ವಿಚಾರ ಹಾಗಲ್ಲ. ಖಾಯಂ ಕಂದಾಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇದ್ದ ಆ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಜಾಗೀರ್‌ದಾರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇದ್ದ ರಾಜಸ್ಥಾನ, ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೂ

ಜಮೀನುಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನೂ ಕಂದಾಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನೂ ಹೊಸದಾಗಿ ರಚಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂತು. ಅಂತೂ ಎಲ್ಲ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೂ ರೈತನಿಗೂ ನಡುವಣ ಹಿಡುವಳಿಗಳನ್ನು ರದ್ದುಮಾಡುವ ಕಾನೂನುಗಳು ಜಾರಿಗೆ ಬಂದುವು.

ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿಯ ರದ್ದಿಗಾಗಿ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಈ ರೀತಿ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಾಯಿತು: 1. ಪಾಳು ನೆಲ. ಅರಣ್ಯ ಆಬಾದಿ ನೆಲ ಮುಂತಾದ–ಜಮೀನ್ದಾರರೇ ಮುಂತಾದ ಮಧ್ಯವರ್ತಿಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ–ಒಟ್ಟಿನ ನೆಲದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಅವನ್ನು ಸರ್ಕಾರವೇ ವಹಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 2. ಹಿತ್ತಲು, ಮಧ್ಯವರ್ತಿಗಳು ಖುದ್ದಾಗಿ ಸಾಗುವಳಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಜಮೀನು ಮುಂತಾದವನ್ನು ಅವರ ವಶದಲ್ಲೇ ಇರಗೊಡಲಾಯಿತು. 3. ಬಹುತೇಕ ಎಲ್ಲ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಮುಖ್ಯ ಗೇಣಿದಾರರಿಗೂ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೂ ನೇರಸಂಬಂಧ ಏರ್ಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಕೆಲವು ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಗೇಣಿದಾರರಿಗೆ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಖಾಯಂ ಹಾಗೂ ವರ್ಗ ಮಾಡುವ ಹಕ್ಕುಗಳಿದ್ದದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಹೊಸದಾಗಿ ಸಂಬಂಧ ಏರ್ಪಡಿಸಬೇಕಾಗಿದ್ದಿರಲಿಲ್ಲ.

ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ರದ್ದು ಮಾಡಿದ್ದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಜಮೀನ್ದಾರರಿಗೆ ನೀಡಬೇಕೆಂದು ಗೊತ್ತುಮಾಡಿದ ಪರಿಹಾರ ಸೂತ್ರ ಎಲ್ಲ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಸ್ಸಾಂ, ಬಿಹಾರ, ಒರಿಸ್ಸ, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ–ಈ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಜಮೀನ್ದಾರನ ನಿವ್ವಳ ವರಮಾನವೇ ಪರಿಹಾರಧನ ನಿಷ್ಕರ್ಷೆಗೆ ಆಧಾರ. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನಿವ್ವಳ ಆಸ್ತಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದನ್ನು ನಿಷ್ಕರ್ಷಿಸಲಾಯಿತು. ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಮೂಲವಾರ್ಷಿಕ ಮೊಬಲಗನ್ನು ಆಧಾರವಾಗಿ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿತ್ತು. ನಿವ್ವಳ ವರಮಾನ, ಮೂಲವಾರ್ಷಿಕ ಮೊಬಲಗು ಅಥವಾ ನಿವ್ವಳ ಆಸ್ತಿಯ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಗಣಕವನ್ನು ಪರಿಹಾರಧನವಾಗಿ ನಿಷ್ಕರ್ಷಿಸಲಾಯಿತು. ಜಮೀನ್ದಾರರ ಜಮೀನನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೂ ಪರಿಹಾರಧನ ನಿಷ್ಕರ್ಷೆ ಹಾಗೂ ಪಾವತಿಗೂ ಇದ್ದ ನಾನಾ ಸಂವಿಧಾನಿಕ ತೊಡಕುಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು 1951, 1955 ಮತ್ತು 1964–65ರಲ್ಲಿ ಸಂವಿಧಾನಕ್ಕೆ ತಿದ್ದುಪಡಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಪರಿಹಾರಧನದ ಒಟ್ಟು ಮೊಬಲಗು ಸು. ರೂ.641 ಕೋಟಿ ಎಂದು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಜಮೀನ್ದಾರಿ ರದ್ದಿನಿಂದಾಗಿ ಭೂಸುಧಾರಣೆಯ ಮುಂದಿನ ಹಂತಗಳು ಸುಸೂತ್ರವಾಗಲು ಸಹಾಯವಾಯಿತು. *

ಜರ್ಮೊ: ಇರಾಕ್ ದೇಶದ ಕುರ್ದಿಸ್ತಾನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಜಾಗ್ರೊಸ್ ಪರ್ವತದ ತಪ್ಪಲಲ್ಲಿ ಕಿರ್ಕುಕ್ ನಗರದ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಪ್ರಶ.ಪೂ.7000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಕೃಷಿ ಸಮುದಾಯದ ನೆಲೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಲೆವಂಟ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಜರಿಕೊ ಮತ್ತು ಅನಟೋಲಿಯದ ಕಟಲ್ ಹುಯುಕ್ ನೆಲೆಯ ಸಮಕಾಲೀನವಾದುದು. ಈ ನೆಲೆ ಸಮುದ್ರ ಮಟ್ಟಕ್ಕಿಂತ 800ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ ಓಕ್ ಮತ್ತು ಐಸ್ಟೇಶಿಬ (ಪಿಸ್ತಾಬೀಜ) ಮರಗಳ ಕಾಡಿನಲ್ಲಿದ್ದು ಸು.1.5 ಹೆ ವಿಸ್ತೀರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಇದು ಮಾನವನ ಆರಂಭದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. (ಎನ್.ಎಲ್.)

ಜಯಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರ್: 1919–74. ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಕೊನೆಯ ದೊರೆ (1940–50). ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ, ಸಂಗೀತಜ್ಞ, ರಾಜನೀತಿಜ್ಞ, ಮಿಗಿಲಾಗಿ ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವ ಹಾಗೂ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವಗಳ ನಡುವಣ ಸುವರ್ಣಸೇತುವೆ. ಇವರು 1919 ಜುಲೈ 18ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ಯುವರಾಜ ಕಂಠೀರವ ನರಸಿಂಹರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಅವರ ಏಕಮಾತ್ರ ಪುತ್ರ. ತಾಯಿ ಕೆಂಪುಚೆಲುವಾಜಮ್ಮಣ್ಣಿ. ಮೊದಲಿನ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ರಾಜಮನೆತನದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಚಿಕ್ಕಂದಿನಲ್ಲಿ ಇವರು ಸ್ಕೌಟ್ ದಳದ ಬಾಲಕರ ವಿಭಾಗದ ನಾಯಕರಾಗಿದ್ದರು. 1936ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜಿನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿ 1938ರಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎ. ಪದವೀಧರರಾದರು. ಇಲ್ಲಿ ರಾಜನೀತಿ, ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ನಡೆಸಿ ಉತ್ತಮ ಪಾಂಡಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಮೀಸಲಾದ ಐದು ಬಹುಮಾನಗಳು ಮತ್ತು ಸುವರ್ಣಪದಕಗಳನ್ನು ಗಳಿಸಿದರು. ಮೈಸೂರಿನ ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜಿನ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ಅಸೋಸಿಯೇಷನ್ನಿನ ಗೌರವ ಅಧ್ಯಕ್ಷರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ ಹೊಂದಿದ್ದರು. 1937ರಲ್ಲಿ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚಾರ ಕೈಗೊಂಡರು. ಪದವೀಧರರಾದ ಅನಂತರ ಇಂಡಿಯನ್ ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸ್ ಹುದ್ದೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಎಲ್ವಿನ್ ಅವರನ್ನು ಇವರಿಗೆ ಆವಶ್ಯಕವಾದ ಆಡಳಿತ ತರಬೇತಿಯನ್ನು ಕೊಡಲು ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಇವರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತದ ಎಲ್ಲ ಶಾಖೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ನಡೆಸಿ, ರೈತಾಪಿ ವರ್ಗದವರ ಸ್ಥಿತಿ ಗತಿಗಳನ್ನು ಖುದ್ದಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಎಲ್ಲ ತಾಲ್ಲೂಕುಗಳಲ್ಲೂ ಸಂಚರಿಸಿದರು. 1939ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಸಂಚಾರ ಮಾಡಿದರು. ಲಂಡನ್ನಿನ ಅನೇಕ ಸಂಘ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟು ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರ, ಕಲಾವಿದರ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಅವರ ನಿಕಟಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದರು.

ಇವರು ನಾಲ್ವಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ 1940 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 8ರಂದು ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದರು. 1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಗಳಿಸಿದಾಗ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನ ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟದಲ್ಲಿ ಸೇರುವುದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿ, ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಜಾಸರ್ಕಾರ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಅನುವು ಮಾಡಿದರೂ 1950 ಜನವರಿ 26ರಂದು ಭಾರತ ಗಣರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಘೋಷಿತವಾಗುವವರೆಗೂ ಮಹಾರಾಜರಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದರು. ಅನಂತರ ರಾಜಪ್ರಮುಖರಾದರು (1950–56). ರಾಜ್ಯಗಳ ಪುನರ್ವಿಂಗಡಣೆಯಾದಾಗ ವಿಶಾಲ ಮೈಸೂರಿನ (ಇಂದಿನ ಕರ್ನಾಟಕ) ಪ್ರಥಮ ರಾಜ್ಯಪಾಲರಾದರು (1956–64). ಮುಂದೆ ಮದರಾಸು ರಾಜ್ಯದ ರಾಜ್ಯಪಾಲರಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡರು (1964–67). ಅನಂತರ ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲೇ ನೆಲಸಿದರು. ಸತ್ಯಪ್ರೇಮಕುಮಾರಿ ಮತ್ತು ತ್ರಿಪುರಸುಂದರಮ್ಮಣ್ಣಿ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಮಡದಿಯರು. ಐವರು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳು ಹಾಗೂ ಒಬ್ಬ ಪುತ್ರ – ಶ್ರೀಕಂಠದತ್ತ ನರಸಿಂಹರಾಜ ಒಡೆಯರ್.

ಇವರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಮಹಾರಾಜರಾಗಿದ್ದ ಕಾಲ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲವಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಪಂಚದ ಇತರೆಡೆಗಳಂತೆ ಮೈಸೂರು ಸಹ ಆರ್ಥಿಕ ಸಂಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಆರ್ಥಿಕ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಾಧನೆಗಳಿಗೆ ಅವಕಾಶ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಮಹಾರಾಜರೂ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದ ದಿವಾನರೂ (ಮಿರ್ಜಾ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ 1941 ಮೇ ವರೆಗೆ; ನ್ಯಾಪತಿ ಮಾಧವರಾವ್ 1941–46; ಆರ್ಕಾಟ್ ರಾಮಸ್ವಾಮಿ

ಮೊದಲಿಯಾರ್ (1946–49) ಸಂಸ್ಥಾನದ ಹಣಕಾಸು ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಸರಿದೂಗಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ರಾಜಕೀಯ ಜಾಗೃತಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೆ ಅನುವಾಗುವ ಹಲವು ಸುಧಾರಣೆಗಳು ನಡೆದವು. ಪ್ರಜಾಪ್ರತಿನಿಧಿ ಸಭೆಗೆ ಹೊಸ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಚುನಾವಣೆಗಳು 1941 ಮತ್ತು 1945ರಲ್ಲಿ ನಡೆದುವು. 1945ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಚುನಾವಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸದಸ್ಯರು ಬಹುಮತದಿಂದ ಆರಿಸಿಬಂದು ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸರ್ಕಾರದ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಒತ್ತಾಯ ಮಾಡಿದರು. ಆದರೆ ಅಂದಿನ ದಿವಾನರ ಧೋರಣೆಗಳಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿನ ವಿರಸವುಂಟಾದರೂ ದೇಶ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದಾಗ ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಸೇರಿಸುವಲ್ಲಿ ಇವರು ಮೊದಲಿಗರಾದರು. ವಿಶಾಲ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕನಸನ್ನು ಬಹುಹಿಂದೆಯೇ ಕಂಡಿದ್ದ ಇವರು ಅದು ನನಸಾಗುವಲ್ಲಿ ರಾಜತ್ವವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಲೂ ಸಿದ್ಧವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದರು. ಮೈಸೂರಿನ ರಾಜ್ಯಪಾಲರಾಗಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸಂಬಳವನ್ನೂ ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಜನಹಿತ ಕಾರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಕೊಡುಗೈದಾನಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಮೈಸೂರು ನಗರದಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀ ಜಯಚಾಮರಾಜೇಂದ್ರ ಚಿತ್ರಶಾಲೆಗಾಗಿ ಅಮೂಲ್ಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಕೇಂದ್ರೀಯ ಆಹಾರ ಸಂಶೋಧನಾಲಯ, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಗಾಗಿ ನಿವೇಶನ ಮತ್ತು ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ದೊರಕಿಸಿಕೊಡುವುದರಲ್ಲಿ ನೆರವಾದರು. ತಮ್ಮ ಹಲವಾರು ಕಟ್ಟಡ, ನಿವೇಶನಗಳನ್ನು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಉಪಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ದಾನಮಾಡಿದರು.

ಇವರು ಕ್ರೀಡಾಪಟುವಾಗಿದ್ದರು. ಉತ್ತಮ ಕುದುರೆ ಸವಾರರೂ ಟೆನಿಸ್ ಆಟವಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ನಿಪುಣರೂ ನುರಿತ ಶಿಕಾರಿದಾರರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ವನ್ಯಮೃಗಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಸಕ್ತಿ ಇತ್ತು. ಭಾರತೀಯ ವನ್ಯಮೃಗ ಮಂಡಳಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರಲ್ಲದೆ, ಮೈಸೂರು ನಗರದಲ್ಲಿನ ಸ್ವಂತ ಮೃಗಾಲಯವನ್ನು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟು ಅದರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಕಾರಣರಾದರು.

ಒಡೆಯರಿಗೆ ಸಂಗೀತವೆಂದರೆ ಪಂಚಪ್ರಾಣ. ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರನ್ನು ಆಸ್ಥಾನ ವಿದ್ವಾಂಸರನ್ನಾಗಿ ಗೌರವಿಸಿದುದೂ ಉಂಟು. ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಇವರು ರಚಿಸಿರುವ ಸಂಗೀತ ಕೃತಿಗಳು 94 ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ವಿದ್ಯಾರಾಜ ಯೋಗೀಂದ್ರ ಮುಂತಾದ ಸಂಕೇತಗಳು ಇವರ ಕೀರ್ತನೆಗಳ ಅಂಕಿತಗಳು. ಈಗ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿರುವ ರಾಗಗಳಲ್ಲದೆ ಬೃಹಸ್ಪತಿಪ್ರಿಯ ಮುಂತಾದ ಕೆಲವು ನೂತನ ರಾಗಗಳನ್ನೂ ಇವರು ಸೃಜಿಸಿದ್ದಾರೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇವರ ಕೃತಿಗಳು ನಾದಮಾಧುರ್ಯಕ್ಕೆ ಅರ್ಥಾಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಹೆಸರಾಗಿವೆ. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಸಂಗೀತದಲ್ಲೂ ಇವರಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ ಇತ್ತು. ಆ ಸಂಗೀತವನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಭಾರತದಲ್ಲೇ ಅತಿ ದೊಡ್ಡದೆನಿಸುವ ಗ್ರಂಥ ಭಂಡಾರವನ್ನು ತಮ್ಮ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದರು. ಪ್ರಪಂಚದ ಹೆಸರಾಂತ ಸಂಗೀತಗಾರರೊಂದಿಗೆ ಇವರಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕವಿತ್ತು. ಖ್ಯಾತ ಅಪೇರಾಗಳ ಕರ್ತೃವಾದ ಜರ್ಮನಿಯ ರಿಚರ್ಡ್ ವ್ಯಾಗ್ನರ್ (1813–83), ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಜರ್ಮನ್ ಸಂಗೀತಗಾರ ಲಡ್ವಿಗ್ ಫಾನ್ ಬೇತೋವನ್ (1770–1827), ಬಾಕ್ ಮನೆತನದ ಸಂಗೀತ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಮೊದಲಾದವರು ಇವರ ಮೆಚ್ಚಿನ ಸಂಗೀತಗಾರರಾಗಿದ್ದರು.

ಇವರು ಪಂಡಿತರು, ವಿದ್ವತ್ಪ್ರೇಮಿಗಳು, ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ, ಚರಿತ್ರೆ, ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ, ಆಫ್ರಿಕನ್ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಪರಿಣತಿ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ. ಅರಮನೆಯ ನುರಿತ ಪಂಡಿತರಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯನ್ನೂ ತತ್ತ್ವಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ ಆಳವಾಗಿ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದರು. ಹಠಯೋಗವನ್ನೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ್ದುಂಟು. ಜಯಚಾಮರಾಜೇಂದ್ರ

ಗ್ರಂಥರತ್ನಮಾಲಾ, ಜಯಚಾಮರಾಜೇಂದ್ರವೇದರತ್ನಮಾಲಾ ಎಂಬ ಪ್ರಕಟನಾಮಾಲೆಗಳಲ್ಲಿ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳು, ವೇದ, ಉಪನಿಷತ್ತು, ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ಅನುವಾದ ಮಾಡಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಈ ಸರಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚಾದ ಕೃತಿಗಳ ಪುಟಗಳು ಒಂದು ಲಕ್ಷವನ್ನೂ ಮೀರುತ್ತವೆ. ಕನ್ನಡ ಸಾರಸ್ವತ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಇವು ಅಮೂಲ್ಯ ಕೊಡುಗೆಗಳು.

ಜಯಚಾಮರಾಜರು ಸ್ವತಃ ಹಲವು ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುದು: ದತ್ತಾತ್ರೇಯ–ದಿ ವೇ ಅಂಡ್ ದಿ ಗೋಲ್ (1956), ದಿ ಗೀತಾ ಅಂಡ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಕಲ್ಚರ್, ಭಾರತೀಯ ಸೌಂದರ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಹಲವು ಮುಖಗಳು, ದಿ ರಿಲಿಜನ್ ಅಂಡ್ ದಿ ಮ್ಯಾನ್, ಆತ್ಮ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮ ಇವರ ಆಳವಾದ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಾಧ್ಯಯನದ ಫಲವೇ ಆಂಗ್ಲ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿರುವ ದತ್ತಾತ್ರೇಯ–ದಿ ವೇ ಅಂಡ್ ದಿ ಗೋಲ್. ಇದಕ್ಕೆ ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಎಸ್.ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್ ಅವರು ಮುನ್ನುಡಿ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಅನಧಿಕೃತ ರಾಯಭಾರಿಯಾಗಿ ಇವರು ಅನೇಕ ಬಾರಿ ದೇಶವಿದೇಶಗಳ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಆಗ ಇವರು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಭಾಷಣಗಳು ವಿಚಾರಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ.

ಬನಾರಸ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಇವರಿಗೆ ಗೌರವ ಡಾಕ್ಟರ್ ಆಫ್ ಲಾಸ್ ಪದವಿಯನ್ನೂ (1942) ಅಣ್ಣಾಮಲೈ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಡಿ.ಲಿಟ್ ಪದವಿಯನ್ನೂ (1965) ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿದೆ. ಇದಕ್ಕೂ ಮುನ್ನ (1937) ಲಂಡನ್ನಿನ ಗಿಲ್ಡ್ ಹಾಲ್ ಸಂಗೀತಶಾಲೆಯ ಲೈಸೆನ್ಸಿಯೇಟ್ ಪದವೀಧರರಾಗಿದ್ದರು. ಅನಂತರ ಇವರು 1945ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿನ ಟ್ರಿನಿಟಿ ಸಂಗೀತ ಕಾಲೇಜಿನ ಗೌರವ ಫೆಲೋ ಆದರು. ಇವರ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಭೆಗಳನ್ನು ಮನಗಂಡು ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ಕ್ವೀನ್ಸ್‌ಲೆಂಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಇವರಿಗೆ ಡಿ.ಲಿಟ್ ಪದವಿ ನೀಡಿ (1936) ಸನ್ಮಾನಿಸಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಇವರಿಗೆ 1945ರಲ್ಲಿ ಜಿ.ಸಿ.ಎಸ್.ಐ. ಬಿರುದನ್ನೂ 1946ರಲ್ಲಿ ಜಿ.ಸಿ.ಬಿ. ಬಿರುದನ್ನೂ ನೀಡಿತು.

ತಮ್ಮ ಕೊನೆಯ ದಿನಗಳನ್ನು ಪುರಾಣ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳ ಶ್ರವಣದಲ್ಲೇ ಕಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಇವರು ಶ್ವಾಸಕೋಶದ ಉರಿಯೂತಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾಗಿ 1974 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 23ರಂದು ಬೆಂಗಳೂರು ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದರು. (ಎ.ವಿ.ವಿ.;ಎಂ.ಜಿ.ಎನ್.)

ಜಯಪ್ರಕಾಶ್ ನಾರಾಯಣ್: 1902–1979. ಭಾರತದ ಜನನಾಯಕ, ದೇಶಪ್ರೇಮಿ, ಅನ್ಯಾಯದ ವಿರುದ್ಧ ಸತತವಾಗಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದವರು. ಗಾಂಧಿಯವರ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಮುನ್ನಡೆದ ಮಹಾ ನಿಷ್ಠಾವಂತ. 1902 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 11 ರಂದು ಬಿಹಾರ್ ಪ್ರಾಂತದ (ಈಗಿನ ಬಿಹಾರ್ ರಾಜ್ಯ) ಸರನ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಿತಾಬ್ ದಿಯಾರಾದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಇವರ ತಂದೆ ರೆವೆನ್ಯೂ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಹರಸೂ ದಯಾಳ್. ಇವರ ತಾಯಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯ ಸರಳ ಸ್ವಭಾವದ ಗೃಹಿಣಿ ಪೂಲ್‌ರಾಣಿ. ಇವರ ತಾತ ದೇವಕಿನಂದನಲಾಲ್ ಪೋಲಿಸ್ ಅಧಿಕಾರಿ. ತಮ್ಮ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮೇಲಧಿಕಾರಿಯನ್ನೇ ಹೊಡೆದ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಅವರದು. ಇವರದು ಬಿಹಾರದ ಮಧ್ಯಮ ವರ್ಗದ ಕಾಯಸ್ಥ ಕುಟುಂಬ.

ಜಯಪ್ರಕಾಶರ ಬಾಲ್ಯವೆಲ್ಲ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಕಳೆಯಿತು. ಅವರು ಅಲ್ಲೇ ಆರಂಭದ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಪಡೆದರು. ಅನಂತರ ಪಟ್ನಾದ ಕೊಲಿಜಿಯೇಟ್ ಶಾಲೆ ಸೇರಿದರು. ಮೆಟ್ರಿಕ್ ಪರೀಕ್ಷೆ ಮುಗಿಸಿದ ನಂತರ ಪಟ್ನಾ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಂಟರ್ ತರಗತಿ ಸೇರಿದರು. ಆಗ ಇವರು ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿ ಕಾಲೇಜನ್ನು ತೊರೆದು ಬಂದು ಬಿಹಾರ್ ವಿದ್ಯಾಪೀಠವನ್ನು ಸೇರಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮುಂದುವರಿಸಿ ಆ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ತೇರ್ಗಡೆ ಹೊಂದಿದರು. ಅಮೆರಿಕಕ್ಕೆ ತೆರಳಿ ಎಂಟು ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಅಲ್ಲಿ ಇದ್ದು ಕ್ಯಾಲಿಫೋರ್ನಿಯಾ, ಐಯೋವಾ, ವಿಸ್ಕಾನ್ಸಿನ್ ಹಾಗೂ ಒಹೈಯೋ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜ್ಞಾನ, ಸಮಾಜವಿಜ್ಞಾನಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಒಹೈಯೋ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಎಂ. ಎ ಪದವಿ ಪಡೆದರು. ಪ್ರತಿಭಾಶಾಲಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿದ್ದ ಜಯಪ್ರಕಾಶರು ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳಲ್ಲಿ, ಹೋಟೆಲುಗಳಲ್ಲಿ, ಹೊಲಗಳಲ್ಲಿ ದುಡಿದು ಹಣ ಗಳಿಸಿ ತಮ್ಮ ಜೀವನ ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಣ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಅಮೆರಿಕವನ್ನು ಬಿಡುವ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಜಯಪ್ರಕಾಶರು ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ವಾದಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಎಂ.ಎನ್. ರಾಯರ ವಿಚಾರಧಾರೆ ಇವರ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತು. ಅಮೆರಿಕಕ್ಕೆ ತೆರಳುವ ಮುನ್ನ ಬ್ರಜ್ ಕಿಶೋರ್ ಪ್ರಸಾದರ ಮಗಳು ಪ್ರಭಾವತಿ ದೇವಿಯವರನ್ನು ವಿವಾಹವಾದರು.

ಅಮೆರಿಕದಿಂದ ಮರಳಿದ ಜಯಪ್ರಕಾಶರಿಗೆ ನೆಹರುರೊಂದಿಗೆ ಪರಿಚಯ ಬೆಳೆಯಿತು. ನೆಹರು ಸೂಚಿಸಿದಂತೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಕಾರ್ಮಿಕ ಶಾಖೆಯ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಲು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡರು. ಆಗ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರೊಂದಿಗೆ ಇವರ ಸಂಪರ್ಕ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಭಾಗವಹಿಸಿ ದಸ್ತಗಿರಿಯಾದರು. ಮುಂದೆ ಆಚಾರ್ಯ ನರೇಂದ್ರದೇವರ ಸಹಕಾರ ಪಡೆದು ಜಯಪ್ರಕಾಶ್ ನಾರಾಯಣರು ಅಖಿಲ ಭಾರತೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಾಜವಾದಿ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು.

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾದಾಗ ತಮಗೆ ಬೇಡದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರೊಂದಿಗೆ ಭಾರತ ಸಹಕರಿಸಬಾರದೆಂಬುದು ಜಯಪ್ರಕಾಶರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಸಮಾಜವಾದಿ ಬಂಡಾಯ ಆಗಬೇಕೆಂದು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡುತ್ತಾ ಇವರು ದೇಶದ ಹಲವೆಡೆ ಸಂಚರಿಸಿದರು. ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು 1940ರಲ್ಲಿ ದಸ್ತಗಿರಿ ಮಾಡಿ 1941 ರಲ್ಲಿ ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಿತು. ಮತ್ತೆ 1941ರಲ್ಲಿ ಇವರು ದಸ್ತಗಿರಿಯಾದರು. ಇವರನ್ನು ಬಂದಿಗಳ ಶಿಬಿರದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾದ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇವರ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಭಾವನೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ತುಂಬಾ ಬೆದರಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತ ಬಿಟ್ಟು ತೊಲಗಬೇಕೆಂದು ಚಳವಳಿ ಹೂಡಲು 1942ರಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸು ನಿರ್ಣಯಮಾಡಿದಾಗ ಜಯಪ್ರಕಾಶರು ಬಂಧನದಲ್ಲೇ ಇದ್ದರು. ರಾಷ್ಟ್ರದ ಮುಖಂಡರನ್ನೆಲ್ಲಾ ಸರ್ಕಾರ ದಸ್ತಗಿರಿ ಮಾಡಿತು. ನಾಯಕರಿಲ್ಲದ ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ತಾವು ಹೇಗಾದರೂ ಮಾಡಿ ಸೆರೆಮನೆಯಿಂದ ಹೊರಬಿದ್ದು ಜನತೆಯ ಹೋರಾಟವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಬೇಕೆಂದು ಜಯಪ್ರಕಾಶ್ ನಾರಾಯಣರು ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. ಗೆಳೆಯರೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿ ಯೋಜನೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಕಾರಾಗೃಹದ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಹಾರಿ ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ನುಸುಳಿ ಅಗಾಧ ಕಷ್ಟ ಅನುಭವಿಸಿ ಪಾರಾದರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಕಿರುಕುಳ ಕೊಡುವ ನಾನಾ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದವರಿಗೆ ಸೂಚನೆ ನೀಡುವ ಹೊಣೆ ಹೊತ್ತರು. ತಂತಿ ಕತ್ತರಿಸುವುದು, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ತುಂಡರಿಸುವುದು ಇಂಥ ಯಾವ ಕಾರ್ಯವೂ ತಪ್ಪಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಇವರ ನಂಬಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಭೂಗತರಾದ ಜಯಪ್ರಕಾಶರನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಟ್ಟವರಿಗೆ ಅಥವಾ ಇವರ ಸುಳಿವು ನೀಡಿದವರಿಗೆ ಬಹುಮಾನ ನೀಡುವುದಾಗಿ ಸರ್ಕಾರ ಘೋಷಿಸಿತು. ಆದರೆ, ಜಯಪ್ರಕಾಶರು ಸರ್ಕಾರದ ಕಣ್ಣು ತಪ್ಪಿಸಿ ತಿರುಗುತ್ತ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರು. ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ಮತ್ತೆ ದಸ್ತಗಿರಿ ಮಾಡಿ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟಿತ್ತು.

ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನಂತರ ಮತ್ತು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಮರಣದ ಅನಂತರ ಜಯಪ್ರಕಾಶರು ಕ್ರಮಕ್ರಮವಾಗಿ ಗಾಂಧಿ ವಿಚಾರದತ್ತ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಸರಿಯ ತೊಡಗಿದರು. ಹಳ್ಳಿ ನಗರಗಳ ನಡುವಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಅಂತರ ಇನ್ನೂ ಉಳಿದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆಯೇ ಮುಂತಾದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅನ್ಯಾಯಗಳು, ಸುತ್ತಲೂ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿರುವ ರಾಜಕೀಯ ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ, ವಂಚನೆ ಇವು ಜಯಪ್ರಕಾಶರ ಚಿತ್ತಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯವನ್ನು ಕೆಡಿಸಿದವು. ಇವರು ವಿನೋಬಾಜಿಯವರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ಸರ್ವೋದಯ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರವ್ಯಾಪಿ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಂಘಟಿಸಿದರು. ಇವರು ಮಂಚೂಣಿಯ ನಾಯಕರಾಗಿ ಜನಪ್ರಿಯರಾಗಿ ಇದ್ದರಾದರೂ ಪ್ರಚಾರ, ಪ್ರಸಿದಗದ್ದೀ ಹಾಗೂ ಉನ್ನತ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಎಂದೂ ಬಯಸಲಿಲ್ಲ. ಸ್ವಪ್ರೇರಣೆ ಯಿಂದ ಅವುಗಳಿಂದ ದೂರ ಸರಿದು ಗ್ರಾಮಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಸಮಾಜಸೇವೆಗಾಗಿ ತಮ್ಮನ್ನು ಮುಡಿಪಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡರು. ಇವರಿಗೆ ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಕ್ರಾಂತಿಯಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವರ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕವಾದ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ದಾರಿ ಇವರ ಸಮಾಜವಾದಿ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಿಗೆ ಯಶಸ್ಸನ್ನು ತಂದ ಅನೇಕ ನಿದರ್ಶನಗಳಿವೆ. ಭೂದಾನ ಚಳವಳಿ ಅಂತಹುಗಳಲ್ಲೊಂದು. 1967ರಲ್ಲಿ ಬಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಬರ ಬಂದಾಗ ಇವರ ಒಂದು ಬೇಡಿಕೆ ಅನೇಕ ದೇಶಗಳ ಸದ್ವಿವೇಕವನ್ನು ಜಾಗೃತಗೊಳಿಸಿ ನೆರವು ಪ್ರವಹಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕೂಟ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ ನಾಗಾಬಂಡಾಯಗಾರರನ್ನು ನಿರ್ಭಯವಾಗಿ ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ ಜಯಪ್ರಕಾಶರು ತಮ್ಮ ಸೌಜನ್ಯಪೂರ್ಣ ವಿವರಣೆಯಿಂದ ನಾಗಾಗಳ ಮನವೊಲಿಸಿ ಅವರು ಯುದ್ಧ ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಮಾತುಕತೆಗೆ ಒಡಂಬಡುವಂತೆ ಅವರನ್ನು ಅಣಿಮಾಡಿದರು. ಕಾಶ್ಮೀರದ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಜೊತೆಗಿನ ಸಂಬಂಧದ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಇವರು ಅನೇಕ ಸಲ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಜನನಾಯಕರಿಗೆ ಅಷ್ಟೊಂದು ರುಚಿಸದ, ಆದರೆ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾದ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದರು. ಪ್ರಜಾಸತ್ತೆ ಅವಿಭಾಜ್ಯವಾದ ಮೌಲ್ಯ. ನಾವು, ಹೊರಗಿನವರಿಗೆ ಪ್ರಜಾತಂತ್ರವಾದಿಗಳಾಗಿ ಆಂತರಿಕವಾಗಿ ಪ್ರಜಾತಂತ್ರ ವಿರೋಧಿಗಳಾಗಲು ಶಕ್ಯವಿಲ್ಲ. ಇದು ಇವರ ಅವರ ಸ್ಪಷ್ಟ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

1973ರ ಏಪ್ರಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಜಯಪ್ರಕಾಶರ ಪತ್ನಿ ಪ್ರಭಾವತಿ ತೀರಿಕೊಂಡರು. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಂದಾಗಿನಿಂದ ಅಧಿಕಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸರ್ಕಾರದ ಏಕಾಧಿಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಇವರು ಹೋರಾಟ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ರಾಜತಂತ್ರ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಜನತಂತ್ರವನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿದುದನ್ನು ಇವರು ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ಅಂಗಗಳಾದ ಸಂಸತ್ತು, ನ್ಯಾಯಾಲಯ, ಆಡಳಿತ ಮೂರೂ ಸಂವಿಧಾನಬದ್ಧವಾಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡುವಂಥ ವಾತಾವರಣ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗಬೇಕೆಂದು ಇವರು ಬಯಸಿದರು. ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ, ಸರ್ವಾಧಿಕಾರ ಇವನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಮಹಾಚಳವಳಿಯೊಂದು ದೇಶದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ದೇಶದ ಈ ಪರ್ವಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಯಪ್ರಕಾಶರು ಅದರ ನಿರ್ದೇಶನದ ಹೊಣೆ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಇಂದಿರಾಗಾಂಧಿಯವರ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಯು ಅಲಹಾಬಾದ್ ಉಚ್ಚನ್ಯಾಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹೂಡಿದ್ದ ಮೊಕದ್ದಮೆಯಲ್ಲಿ ಇಂದಿರಾಗಾಂಧಿಯವರ ವಿರುದ್ಧ ತೀರ್ಪು ಹೊರಬಿದ್ದಾಗ ಚಳವಳಿ ತೀವ್ರವಾಯಿತು. ಇಂದಿರಾಗಾಂಧಿಯವರು ರಾಜೀನಾಮೆ ಕೊಡಬೇಕೆಂಬ ಕೂಗು ಎದ್ದಿತು. ಇಂದಿರಾಗಾಂಧಿಯವರು ಸರ್ವೋಚ್ಚ ನ್ಯಾಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಮೇಲರ್ಜಿ ಸಲ್ಲಿಸಿದರಲ್ಲದೆ ದೇಶದಲ್ಲಿ ತುರ್ತುಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಘೋಷಿಸಿದರು. ಜಯಪ್ರಕಾಶ ನಾರಾಯಣ್ ಮೊದಲುಗೊಂಡು ಅನೇಕ ನಾಯಕರು ದಸ್ತಗಿರಿಯಾದರು (1975). ಇವರನ್ನು ಸ್ಥಾನಬದ್ಧತೆಯಲ್ಲಿಡಲಾಯಿತು. 1976ರ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಜಯಪ್ರಕಾಶರ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇವರ ಆರೋಗ್ಯ ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ಜನತಂತ್ರಬಾಹಿರವಾದ ಕೃತ್ಯವೆಸಗಿ ಸರ್ಕಾರ ಅನ್ಯಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದೆಯೆಂಬ ಜಯಪ್ರಕಾಶರ ನಿಲುವಿನಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಮುಂದಿನ ಹಲವು ವಾರಗಳ ಕಾಲ ಇವರು ಜಸ್‍ಲೋಕ್ ಆಸ್ಪತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಸಾವು-ಬದುಕಿನ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದರು. 1977ರ ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಇಂದಿರಾಗಾಂಧಿಯವರು ತುರ್ತುಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಸಡಿಲಿಸಿ ಲೋಕಸಭೆಗೆ ಚುನಾವಣೆ ಘೋಷಿಸಿದರು. ಹಲವು ವಿರೋಧ ಪಕ್ಷಗಳು ಒಂದಾಗಿ ಜನತಾಪಕ್ಷ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಅದು ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಿ ಜಯಗಳಿಸಿ ಸರ್ಕಾರ ರಚಿಸಿತು.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಮತ್ತೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತೆಂದು ಜಯಪ್ರಕಾಶರಿಗೆ ಸಮಾಧಾನ ವಾಯಿತಾದರೂ ಇದು ತೃಪ್ತಿತರಲಿಲ್ಲ. ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ಕ್ರಾಂತಿಯಾಗಬೇಕು, ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ ತೊಲಗಬೇಕು, ನಿಜವಾದ ಜನಶಕ್ತಿಯ ಆಳ್ವಿಕೆ ಆರಂಭವಾಗಬೇಕು, ಆಡಳಿತದ ವಿಕೇಂದ್ರಿಕರಣವಾಗಬೇಕು, ಹೊಸ ಶಿಕ್ಷಣ ರೂಪುಗೊಳ್ಳಬೇಕು ಎಂಬುದು ಇವರ ಬಯಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಅಮೆರಿಕದ ಸಿಯಾಟ್‍ನಲ್ಲಿ ಶಸ್ತ್ರಚಿಕಿತ್ಸೆ ಹೊಂದಿ ಮರಳಿದ ಮೇಲೆ ಇವರು ಈ ಆದರ್ಶ ಸಮಾಜದ ಸ್ಥಾಪನೆಗಾಗಿ ತಮ್ಮ ಕೆಲಸ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. 1979 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 8 ರಂದು ನಿಧನ ಹೊಂದಿದರು.

ಯಾವ ತೊಡಕಿನ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನೇ ಆಗಲಿ ಬಿಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಇವರು ತೋರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಪೂರ್ವ ತಾಳ್ಮೆ, ಇತರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಗೌರವಿಸುವ ಗುಣ, ಮನುಷ್ಯನ ಮೂಲಭೂತ ಒಳ್ಳೆಯತನದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ, ಈ ಒಳ್ಳೆಯತನವನ್ನು ಮುಟ್ಟುವ ತಟ್ಟುವ ಇವರ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ಪ್ರಯತ್ನ-ಇವೇ ಇವರ ಯಶಸ್ಸಿನ ಗುಟ್ಟು. ಇಡೀ ಅಧಿಕಾರದ ಅಹಂಭಾವ ಚಂಬಲ್ ಕಣಿವೆಯ ಡಾಕುಗಳನ್ನು ಮಣಿಸದಿದ್ದಾಗ ಅಂಥವರನ್ನು ಮನವೊಲಿಸಿದ, ಅವರು ಶರಣಾಗತ ರಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ ಮಾನವೀಯ ಯಶಸ್ಸು ಇವರದು. ಒಳ್ಳೆಯ ಶೀಲ, ಚಾರಿತ್ರ್ಯ, ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆ, ತ್ಯಾಗಗಳಿಂದ ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿ ಏನು ಬೇಕಾದರೂ ಸಾಧಿಸಬಹುದು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಜಯಪ್ರಕಾಶ ನಾರಾಯಣರು ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿದ್ದರು.

ಜಯಪ್ರಕಾಶ್ ನಾರಾಯಣರು ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಬರೆಹಗಾರರೂ ಚಿಂತಕರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಇವರಿಗೆ 1999ರಲ್ಲಿ ಮರಣೋತ್ತರ ಭಾರತರತ್ನ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿದೆ. 2002ರಲ್ಲಿ ದೇಶದ್ಯಾಂತ ಇವರ ಶತಮಾನೋತ್ಸವವನ್ನು ಆಚರಿಸಲಾಯಿತು. (ಜಿ.ಆರ್.ಪಿ.)

ಜಯಸ್ವಾಲ್, ಕಾಶೀಪ್ರಸಾದ: 1871-1937. ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ, ವಿದ್ವಾಂಸ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ ವಿಚಾರಗಳನ್ನೂ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನೂ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯವಾಗಿ ಅಭ್ಯಾಸಿಸಿ, ಅವನ್ನು ಸುಸಂಯೋಜಿತ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ತರುವ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿಸಿದರು. ಜನನ 1871ರಲ್ಲಿ, ಈಗಿನ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಮಿರ್ಜಾಪುರದಲ್ಲಿ. ತಂದೆ ಸಾಹುಮಹಾದೇವ ಪ್ರಸಾದ್, ಮಿರ್ಜಾಪುರದ ಒಬ್ಬ ದೊಡ್ಡ ವ್ಯಾಪಾರಿ.

ಜಯಸ್ವಾಲ್ ಚಿಕ್ಕ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದರು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ತೆರಳಿ ಆಕ್ಸ್‍ಫರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಎಂ.ಎ. ಪದವಿ ಪಡೆದರು. ಮಿಡ್ಲ್‍ಟೆಂಪಲ್‍ನಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತೀರ್ಣರಾದರು. ಆಕ್ಸ್‍ಫರ್ಡಿನಲ್ಲಿ ಚೀನಿ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಡೇವಿಸ್ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯೂ ಅನಂತರ ಸಂಶೋಧನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯೂ ಆಗಿ ಆಳವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿದರು. ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾದ ಆಸಕ್ತಿ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು.

ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗಲೂ ಇವರು ಆಗ ನಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜಕೀಯ ಆಂದೋಲನದಿಂದ ದೂರ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಹರದಯಾಳರ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಸಂಘಟನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವನೆಂದು ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ಅಪಾಯಕಾರಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಯೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿತ್ತು. ಇವರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮರಳಿದ ಮೇಲೆಯೂ ಇವರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಗಮನಿಸುತ್ತಿತ್ತು. 1913ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ನೀಡಲಾದ ಅಧ್ಯಾಪಕ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಮಂಜೂರು ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಸರ್ಕಾರದ ಈ ಕ್ರಮದ ವಿರುದ್ಧ ತೀವ್ರ ಚಳವಳಿ ನಡೆಯಿತು. ಇವರು ಆಗ ಕಲ್ಕತ್ತ ಉಚ್ಚನ್ಯಾಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ವಕೀಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಅಮೇಲೆ ಇವರು ಪಾಟ್ನಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಬಹಿರಂಗವಾಗಿಯೇ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸದಸ್ಯರಾದರು. ರಾಜೇಂದ್ರ ಪ್ರಸಾದರಂಥ ಮುಖಂಡರೊಂದಿಗೆ ಇವರ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಯಿತು. ಇವರು ಬಿಹಾರದ ಮುಂಚೂಣಿ ನಾಯಕರಲ್ಲೊಬ್ಬರಾದರು. ಉತ್ತಮ ನ್ಯಾಯವಾದಿ ಯೆಂದು ಖ್ಯಾತರಾದರು. ಇವರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಫ್ರಾನ್ಸ್‍ಗಳಿಗೆ ಅನೇಕ ಸಲ ಹೋಗಿ ಬಂದರು.

ಆದರೆ ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಸಂಶೋಧನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇಂಡಿಯನ್ ಪಾಲಿಟಿ (ಭಾರತೀಯ ರಾಜನೀತಿ) ಎಂಬುದು ಇವರ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಗ್ರಂಥ. ಸು.150-350ರ ಭಾರತ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಕುರಿತದ್ದು ಇನ್ನೊಂದು ಗ್ರಂಥ. ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದ ಅಂಧಕಾರಯುಗವೆಂದು ಹೆಸರಾದ ಅವಧಿಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಜಯಸ್ವಾಲರು ಇದರಲ್ಲಿ ಸುಸಂಬಂಧ್ದವಾಗಿ ಪುನರ್ರಚಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ವಿಚಾರಗಳು ಅನೇಕ ಅಜ್ಞಾತ ವಿಷಯಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಬೀರಿದುವು. ಮನು, ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯರನ್ನು ಕುರಿತು ಇವರು ಮಾಡಿದ ಠಾಕೂರ್ ಸ್ಮಾರಕ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳು ಹಿಂದು ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ನ್ಯಾಯಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ತುಂಬ ಸಹಾಯಕ ಭಾರತದ

ಬುದ್ಧ ಯುಗದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೂ ನೇಪಾಲದ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಂಕೃತ್ಯಯನರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ಇವರು ಟಿಬೆಟಿನ ಭಾಷೆಯ ಮಂಜುಶ್ರೀ ಮೂಲಕಲ್ಪ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದರು. ಇಂಪೀರಿಯಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯದಲ್ಲಿ ಈ ಗ್ರಂಥದ ಬಗ್ಗೆ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಹಾಗೂ ಉದ್ಬೋಧಕ ಲೇಖನವೊಂದನ್ನು ಬರೆದರು. ಒರಿಸ್ಸದ ಹಾಥಿಗುಂಫದ ಖಾರವೇಲ ಶಾಸನವನ್ನು ಓದುವುದರಲ್ಲೂ ಇವರು ಶ್ಲಾಘನೀಯ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದರು. ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲೂ ಇವರು ವಿಶೇಷವಾದ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಪಾಟ್ನ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯವೂ ಬಿಹಾರ್ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಘವೂ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಲು ಜಯಸ್ವಾಲರ ಪ್ರಯತ್ನವೇ ಕಾರಣ. ಶಿಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಸಂಶೋಧನೆಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಇವರು ಮಾಡಿದ ಮಹತ್ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ಮನ್ನಿಸಿ ಪಟ್ನಾ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಇವರಿಗೆ 1936ರಲ್ಲಿ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿ ನೀಡಿತು. ಬರೋಡದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಭಾರತೀಯ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಇವರು ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಭಾರತದ ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಸಂಘದವರು ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಇವರು ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ಮನ್ನಿಸಿ ಇವರಿಗೆ ಪದಕವೊಂದನ್ನು ಅರ್ಪಿಸಿದರು. ಇವರು ನಿಷ್ಠುರ ರಾಷ್ಟ್ರವಾದಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಇವರಿಗೆ ಭಾರತದ ಆದರ್ಶ ಪರಂಪರೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಚಲ ಶ್ರದ್ಧೆಯಿತ್ತು. (ಜಿ.ಆರ್.ಪಿ.)

ಜರತುಷ್ಟ್ರ ಧರ್ಮ: ಸುಮಾರು ಮೂರುವರೆ ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಇರಾನ್ (ಪರ್ಷಿಯ) ದೇಶದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಮಹಾನ್ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಿಂತಕ ಹಾಗೂ ಸುಧಾರಕನಾದ ಜರತುಷ್ಟ್ರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಧರ್ಮ. ಬುಡಕಟ್ಟು ಜನರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅರ್ಚಕನಾಗಿದ್ದ ಇವನು ಅಂದಿನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿದ್ದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಗಳು ಕೇವಲ ಭ್ರಮೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದ ಇವನಿಗೆ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ದೇವರ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಅಹುರ್‍ಮಜ್ದ ಎಂಬ ದೇವರು ಅತಿ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಪೂಜನೀಯನೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದ. ಅಂದಿನ ಪರ್ಷಿಯ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಬಹುದೇವತಾರಾಧನೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪದೆ ಪ್ರಾಣಿಬಲಿಯನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿದ. ಅದೇ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಯು ಶುದ್ಧತೆಯ ಸಂಕೇತವೆಂದು ಬಗೆದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಯನ್ನು ಆರಾಧಿಸುವ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡ.

ಜರತುಷ್ಟ್ರ ತನ್ನ ಬೋಧನೆಗಳಿಂದ ಅಂದಿನ ಪರ್ಷಿಯ ದೊರೆ ವಿಶ್‍ತಷ್ಪನನ್ನು ತನ್ನ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮತಾಂತರಿಸಿ ರಾಜನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ತದನಂತರ ಪರ್ಷಿಯದ ರಾಜಧರ್ಮವೆಂದು ಇದು ಮನ್ನಣೆ ಗಳಿಸಿತು. ಪ್ರಾಚೀನ ಪರ್ಷಿಯದ ಅನೇಕ ದಂತಕಥೆಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿದ್ದ ಜರತುಷ್ಟ್ರ ತನ್ನ 77ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. ಇವನ ಅನುಯಾಯಿ ಗಳನ್ನು ಜೋರಾಷ್ಟ್ರಿಯನ್ನರೆಂದು ಅಥವಾ ಪಾರ್ಸಿಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1400-1000ರ ನಡುವೆ ಜರುತುಷ್ಟ್ರನಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಈ ಧರ್ಮದ ಅಂಶಗಳು ಅನಂತರ ಉದಯಿಸಿದ ಪ್ರಮುಖ ಧರ್ಮಗಳಾದ ಜುಡಾಯಿಸಂ, ಕ್ರೈಸ್ತ ಮತ್ತು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅಹುರ್‍ಮಜ್ದ ಬೆಳಕಿನ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಒಳ್ಳೆಯದಕ್ಕೆ ಪ್ರತೀಕವಾದರೆ, ಅಹುಮನ್ ಕತ್ತಲು ಅಥವಾ ಕೆಡುಕಿನ ಸಂಕೇತವೆಂದು ಭಾವಿಸುವ ಇವರು ಮನುಷ್ಯನು ಕೆಡುಕಿನಿಂದ ಮುಕ್ತಿಹೊಂದಲು ದೇಹಶುದ್ಧಿ ಮುಖ್ಯವೆಂಬುದು ಇವರ ಭಾವನೆ. ಈ ಧರ್ಮದ ಗುರುಗಳನ್ನು ಮಗಿ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇವರ ಧರ್ಮಗ್ರಂಥ ಅವೆಸ್ತ. ಈ ಧರ್ಮದ ಜನ ಮರಣ ಹೊಂದಿದಾಗ ಇತರೆ ಧರ್ಮೀಯರಂತೆ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಹೂಳುವುದಾಗಲಿ ಅಥವಾ ಬೆಂಕಿಯಲ್ಲಿ ಸುಡುವುದಾಗಲಿ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ತೆರೆದ ಬಾವಿಯಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡದ ಮೇಲೆ ಸತ್ತ ದೇಹವನ್ನು ಮಲಗಿಸುತ್ತಾರೆ. ನೈಸರ್ಗಿಕವಾಗಿ ದೇಹ ಅಳಿದು ಹದ್ದುಕಾಗೆಗಳಿಗೆ ಆಹಾರವಾದ ಅನಂತರ ಉಳಿದ ಎಲುಬುಗಳು ಪುಡಿಯಾಗಿ ಕೆಳಗೆ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಕಂದಕದಲ್ಲಿ ಶೇಖರಣೆಯಾಗುತ್ತವೆ. ಹಲವು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಪ್ರದಾಯಾಚರಣೆಗಳನ್ನು ಈ ಧರ್ಮೀಯರು ನಿಯಮಬದ್ಧರಾಗಿ ಪಾಲಿಸುವರು. ಪರ್ಷಿಯದಲ್ಲಿ ಏಳ್ಗೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಈ ಧರ್ಮದ ಮೇಲೆ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಗ್ರೀಕ್ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪದ್ಧತಿಗಳು ರೂಢಿಗೆ ಬಂದವು. ಜರತುಷ್ಟ್ರನ ಬೋಧನೆಗಳು

ಗ್ರೀಕರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಬೋಧನೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಮ್ಮಿಲನ ಹೊಂದಿ ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ಹರಡಿದವು. ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಚಾಲ್ಡಿಯನ್ನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದಾಗ, ಬಲವಂತವಾಗಿ ಬಹುಸಂಖ್ಯೆಯ ಜೋರಾಷ್ಟ್ರಿಯನ್ನರು ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮತಾಂತರ ಹೊಂದ ಬೇಕಾಯಿತು. ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಹಾಗೂ ಜೂಡಾಯಿಸಂ ಜೊತೆ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಈ ಧರ್ಮದ ಅರ್ಚಕರು ಮಂತ್ರವಾದಿಗಳು ಎಂಬ ಭಾವನೆ ಇತರೆ ಧರ್ಮೀಯರಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಯಿತು. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಉದಯದ ಅನಂತರ ಕಲೀಫರ ಅನಾದರ ಹಾಗೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾನೂನುಗಳಿಂದ ಸಾವಿರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯ ಜೋರಾಷ್ಟ್ರಿಯನ್ನರು ಮತಾಂತರಗೊಂಡರೆ ಅಳಿದುಳಿದವರು ಪ್ರಾಣಬೆದರಿಕೆಯಿಂದ ಭಾರತಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬಂದರು. ಈಗಾಗಿ ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮ ಬಹುತೇಕ ಜೋರಾಷ್ಟ್ರಿಯನ್ ಧರ್ಮವನ್ನು ತನ್ನಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಜಮ್ಮು ಮತ್ತು ಕಾಶ್ಮೀರ: ಭಾರತದ ಪ್ರಮುಖ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೊಂದು. ರಾಜಧಾನಿ ಶ್ರೀನಗರ. ಜಮ್ಮು ಚಳಿಗಾಲದ ರಾಜಧಾನಿ. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಪ್ರಾಚೀನ, ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಅತ್ಯಲ್ಪ ಮತ್ತು ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆದರೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಇತರ ಎಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಹರಡಿದ್ದ ಪ್ಲೀಸ್ಟೊಸೀನ್ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲೂ ವಾಯುಗುಣ ಮತ್ತು ಭೂಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದುವು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ನೆರೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲೋಪಕರಣ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಹರಡಿದ್ದುದರಿಂದ, ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಇದ್ದಿರಬಹುದು. ಈಚೆಗೆ ಆ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಅಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಸಸ್ಸಿರ್ ಕಣಿವೆಯ ಕೆಲವು ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ರೀತಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಇವುಗಳ ಸರಿಯಾದ ಕಾಲವನ್ನು ನಿಷ್ಕರ್ಷಿಸುವುದು ಕಷ್ಟ. ದಾರ್ದಿಸ್ತಾನದಲ್ಲೂ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಸಸ್ಸಿರ್ ಕಣಿವೆಯ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳಂತಿರುವ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮತ್ತು ಬೇಟೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಇವೆಯಾದರೂ ಇಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲೇ ಕೆಲವು ಬ್ರಾಹ್ಮೀ ಮತ್ತು ಖರೋಷ್ಠೀ ಶಾಸನಗಳೂ ಇರುವುದರಿಂದ ಇವು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವಾಗಿರ ಬಹುದು.

ಇತಿಹಾಸ: ಈ ರಾಜ್ಯದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಅರಿಯಲು ದೇಶೀಯ ಗ್ರಂಥರಾಶಿ, ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಚೀನ ಅವಶೇಷಗಳು ಆಧಾರ. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಕೆಲವು ಗ್ರಂಥಗಳು ಸಹಾಯಕ. 1148–49ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಹಣನಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ರಾಜತರಂಗಿಣಿ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಗ್ರಂಥ. ಇದು ಕಾಶ್ಮೀರ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ನಾಲ್ಕು ಸಂಸ್ಕೃತ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದ ಹಿಡಿದು 1006ರಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಾಮದೇವ ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾಗುವವರೆಗಿನ ಇತಿಹಾಸವಿದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥದ ಮೊದಲನೆಯ ಮೂರು ಸರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿರುವ ಘಟನಾವಳಿಗಳು ದಂತಕಥೆಗಳು. ಉಳಿದ 5 ಸರ್ಗ ಚರಿತ್ರೆ, ಕಲ್ಹಣನ ಇತಿಹಾಸ ರಚನಾಕಾರ್ಯವನ್ನು ಜೋನರಾಜ ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಕಲ್ಹಣ ಬಿಟ್ಟಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದಕ್ಕೆ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಏಳಿಗೆಯ ಕಾಲದವರೆಗೆ–1420ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನಾ ರೋಹಣ ಮಾಡಿದ ಜೈನ್–ಉಲ್–ಅಬದಿನನ ಕಾಲದವರೆಗೆ–ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಆಳಿದ ರಾಜರ ವಿವರಗಳು ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿವೆ. ಅವನ ಅನಂತರ ಅವನ ಶಿಷ್ಯನಾದ ಶ್ರೀವರ ಈ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. 1459–89ರವರೆಗಿನ ಘಟನಾವಳಿಗಳನ್ನು ಅವನು ವರದಿ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಗ್ರಂಥ ರಾಜಾವಳೀ ನಾಟಕ. ಇದು ಪ್ರಾಜ್ಯಭಟ್ಟನಿಂದ ವಿರಚಿತವಾದ್ದು. ಇದರಲ್ಲಿ 1586ರ ವರೆಗಿನ–ಕಾಶ್ಮೀರ ಮೊಗಲರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಳ್ಳುವವರೆಗಿನ ಇತಿಹಾಸವಿದೆ. ಕಾಶ್ಮೀರ ಕಣಿವೆಯ ಮೂಲವನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಐತಿಹ್ಯವಿದ್ದು ಅತ್ಯಂತ ಹಿಂದೆ ಅದೊಂದು ಪುಷ್ಕರಿಣಿಯಾಗಿತ್ತಂತೆ.

ಮೂಲತಃ ಕಾಶ್ಮೀರಿಗಳು ವೈದಿಕ ಜನವರ್ಗದವರು. ಅನಂತರ ಪರ್ಷಿಯನರು, ಗ್ರೀಕರು ಮತ್ತು ಯೂಚಿಗಳು ಅಥವಾ ತುರ್ಕಿ ವಂಶಜರು ಬಂದು ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದರು. ಕಲ್ಹಣ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಆಳಿದ ರಾಜರುಗಳ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಾನೆ. ಅಶೋಕನಿಗೆ ಮೊದಲು ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಆಳಿದ ರಾಜರ ಬಗ್ಗೆ ನಿಖರವಾಗಿ ಏನನ್ನೂ ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಿಂದ ಈಚೆಗೆ ನಮಗೆ ಸರಿಯಾದ ಖಚಿತವಾದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ ಸಿಗುತ್ತದೆ. ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನಾಳಿದ ಅಶೋಕ ಮಗಧರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಿದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಶೋಕನೇ ಹೊರತು ಬೇರೆಯವನಲ್ಲವೆಂದು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಒಂದು ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದಾರೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಅಶೋಕಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದವರೆಗೂ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೂಕುಷ್‌ವರೆಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ಕಲ್ಹಣ ತನ್ನದೇ ಆದ ಕಾಲ ಗಣನೆಯ ಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ, ಅಶೋಕನಿಗೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1182ಕ್ಕೆ ಸಮನಾದ ಕಾಲವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ತೊಡಕುಂಟಾಗಿದೆ. ಶಕಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ದೋಷವಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಅಶೋಕನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಕಾಶ್ಮೀರದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹೇಗಿತ್ತು ಎಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ರಾಜತರಂಗಿಣಿ ಖಚಿತವಾಗಿ ಏನನ್ನೂ ಹೇಳುವುದಿಲ್ಲ. ಸಂಸ್ಕೃತದ ಕೆಲವು ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದಲೂ ವೇದದ ಉತ್ತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ವಿಷಯಗಳಿಂದಲೂ ಅಕಿಮೆನಿಡೀಸ್ ಮನೆತನದ ದೊರೆಗಳು ಮತ್ತು ಗ್ರೀಕರು ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ನಡೆಸಿದ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯ ಸೂಚನೆಗಳಿಂದಲೂ ಕಾಶ್ಮೀರ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿದ್ದ ಗಾಂಧಾರದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಪರ್ಷಿಯದ ದೊರೆ ಕೈರಸ್, ಪೆಲೊಪೊನೀಸಸ್ ಮತ್ತು ಕಾಬೂಲ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಜನರನ್ನು ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದನೆಂದು ಗ್ರೀಕ್ ಚರಿತ್ರಕಾರರ ಬರೆಹಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಡೇರಿಯಸ್‌ನ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಾರ ಅವನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಅವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಪಶ್ಚಿಮ ರಾಜ್ಯಗಳ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಕೈಹಾಕಿದ್ದರಿಂದ ಅವರು ಪೂರ್ವದ ರಾಜ್ಯಗಳ ಕಡೆ ಗಮನ ನೀಡಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ 1ನೆಯ ಡೇರಿಯಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 582–486) ಸಿಂಧು ಪ್ರದೇಶದ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.518ರಲ್ಲಿ ಆಕ್ರಮಿಸಿದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕಾಶ್ಮೀರ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಅಕಿಮೆನಿಡೀಸ್ ದೊರೆಗಳ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು ಎನ್ನುವುದರ ಬಗ್ಗೆ ಯಾವ ಸಂಶಯವೂ ಇಲ್ಲ. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಕೈಗೊಂಡ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಕುರಿತ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಉಲ್ಲೇಖವಿಲ್ಲ.

ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಭಾರತವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹೋದಮೇಲೆ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮಗಧ ರಾಜ್ಯದ ದೊರೆಯಾಗಿ ತನ್ನ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಉತ್ತರ ಹಿಂದೂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆಲ್ಲ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಅವನು ಗಾಂಧಾರ ವನ್ನೂ ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಸತ್ರಪಗಳನ್ನೂ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ಅಶೋಕ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ, ಅಲ್ಲಿಗೆ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಭೇಟಿ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ. ಕಾಶ್ಮೀರದ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಶ್ರೀನಗರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ 96,000 ಮನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಅಶೋಕ ಅಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಿಹಾರಗಳನ್ನೂ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ವಿಜಯೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತ ಕಲ್ಲುಗೋಡೆ ಕಟ್ಟಿಸಿ ಆ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದ. ಅಲ್ಲದೆ ಇವನು ಭೂತೇಶ ಶಿವದೇವಾಲಯದ ಭಕ್ತನಾಗಿದ್ದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನು ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ತಂದವನು ಇವನೇ. ಮೊಗ್ಗಲಿಪುತ್ತ ತಿಸ್ಸನ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ಬೌದ್ಧಸಭೆಯ ಕಾರ್ಯಕಲಾಪಗಳು ಮುಕ್ತಾಯವಾದ ಮೇಲೆ, ಮಜ್ಜಂತಿಕನೆಂಬ ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರಕನನ್ನು ಕಾಶ್ಮೀರ ಮತ್ತು ಗಾಂಧಾರಗಳಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಲಾಯಿತು. ಅಶೋಕನ ಆಜ್ಞೆಯ ಮೇರೆಗೆ 5,000 ಬೌದ್ಧ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳು ಕಾಶ್ಮೀರಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೆಲಸಿದರೆಂದು ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಮತ್ತು ಔಕಾಂಗ್ ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೂ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೂ ಅದನ್ನೇ ಮುಖ್ಯ ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಹೇಳಿ ಅಶೋಕ ಆ ಕಣಿವೆಯನ್ನು ಸಂಘಕ್ಕೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ. ಅಶೋಕನ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ, ಕಾಶ್ಮೀರ ಮತ್ತು ನೇಪಾಲ ದೇಶಗಳಿಂದ ಹಿಡಿದು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತೆಂಬುದು ಆ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಅಶೋಕನ ಕಾಲದ ಅನಂತರ ಮಗಧ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅವನತಿಯ ಹಾದಿ ಹಿಡಿಯಿತು. ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿದ್ದ ಹರ ಮುಕುಟ ಗಂಗಾ ಎಂಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ದೇವಾಲಯದ ಶಿವಭೂತ ದೇವರನ್ನು ಪೂಜಿಸಿ, ಅವನ ಕೃಪಾಕಟಾಕ್ಷದಿಂದ ಅಶೋಕ ಒಬ್ಬ ಮಗನನ್ನು ಪಡೆದನೆಂದು ಕಲ್ಹಣ ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಜಲೌಕನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ ಅವನು ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಮರಣಾನಂತರ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜನಾದ. ಅವನು ಶಿವನ ಆರಾಧಕನಾಗಿದ್ದು ಪ್ರತಿನಿತ್ಯವೂ ಭೂತೇಶ ಮತ್ತು ವಿಜಯೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಪೂಜೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಮೊದಲು ಅವನು ಬೌದ್ಧರ ವಿರೋಧಿಯಾಗಿದ್ದು ಅನಂತರ ಅವರ ಸ್ನೇಹಿತನಾದ. ಬಾರಾಮೂಲಕ್ಕೆ 8 ಕಿಮೀ ದೂರವಿರುವ ಝೀಲಂ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಕೃತ್ಯ ಶ್ರಾಮ ಎಂಬ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಅವನು ಒಂದು ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರ ಕಟ್ಟಿಸಿ, ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ. ಅವನು ಅಪ್ರತಿಮ ವೀರನಾಗಿದ್ದ. ದೇಶದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಯಿಟ್ಟ ಮ್ಲೇಚ್ಛರನ್ನು ಹೊಡೆದೋಡಿಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ, ಕನೌಜ್ ಮತ್ತು ಗಾಂಧಾರಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ಅಲ್ಲಿದ್ದ ವಿದ್ವಾಂಸರನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ತಂದು ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ನೆಲಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲೂ ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲೂ ಕೆಲವು ಗ್ರೀಕ್ ರಾಜರು ಸು.300 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.150ರಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಮಿನಾಂಡರ್ ಎಂಬುವನು ಇವರಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಕಾಶ್ಮೀರದಿಂದ 12 ಯೋಜನ ದೂರದಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದು ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಇಂಡೊ–ಗ್ರೀಕ್ ದೊರೆಯಾದ ಮಿನಾಂಡರ್ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧ ಸನ್ಯಾಸಿಯಾದ ನಾಗಸೇನ ಇವರ ನಡುವೆ ಚರ್ಚೆ ನಡೆದುದು ಮಿಳಿಂದ ಪನ್ಹಃ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಪಾರ್ಥಿಯನರೂ ಶಕರೂ ಗ್ರೀಕರಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿದರು. ಶಕರ ತರುವಾಯ ಬಂದ ಕುಷಾಣರ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರ ಸೇರಿತ್ತು. ಕನಿಷ್ಕ ಇವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದವನು. ಪುರುಷಪುರವೇ (ಪೆಷಾವರ್) ಅವನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಕನಿಷ್ಕ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನವ ಲಂಬಿಸಿದ. ಬೌದ್ಧ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸಿ ಕ್ರಮಪಡಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಅವನು ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಮಹಾಸಭೆಯನ್ನು ನಡೆಸಿದ. ಕನಿಷ್ಕನ ತರುವಾಯ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಭಾರಿ ಪೆಟ್ಟು ಬಿದ್ದಿತು. ನಾಗಾರ್ಜುನನ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದ ಬೌದ್ಧರು ವೈದಿಕಧರ್ಮವನ್ನು ಮೂಲೋತ್ಪಾಟನೆ ಮಾಡಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ಕೋಪಗೊಂಡ ನಾಗರು ಬೌದ್ಧರನ್ನು

ಹಿಂಸಿಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ನಾಗರ ರಾಜನಾದ ನೀಲನಾಗನೆಂಬ ದೊರೆಯ ಅಪ್ಪಣೆ ಪಡೆದ ಒಬ್ಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಹಿಂದುಧರ್ಮವನ್ನು ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸಿ, ಬೌದ್ಧರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಿದ. ಎರಡೂ ಧರ್ಮಗಳೂ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದುವು.ಈ ಹಿಂದು–ಬೌದ್ಧ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಅದರಲ್ಲೂ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ 510ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ, ಹಿಂದುಗಳು ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು.

ಕಾಶ್ಮೀರಿ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳು, ಮತಪ್ರಚಾರಕರು, ಬರೆಹಗಾರರು ಮತ್ತು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನೂ ಮತಧರ್ಮವನ್ನೂ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಹರಡುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ ಅಲ್ಲಿಂದ ಪ್ರವಾಹದೋಪಾದಿಯಲ್ಲಿ ಯಾತ್ರಿಕರೂ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳೂ ಭಾರತದ ಪವಿತ್ರ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನೂ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನೂ ಸಂದರ್ಶಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಬರತೊಡಗಿದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಮಂದಿ ಕಾಶ್ಮೀರಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟರು. ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಸಂಪಾದಿಸಿದ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅವರು ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಸಾರ ಮಾಡತೊಡಗಿದರು. ಬುದ್ಧನ ಪವಿತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವುದಕ್ಕೂ ಬುದ್ಧನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಜನರು ಅವನ ವಿಷಯವಾಗಿ ಏನನ್ನು ನೆನಪಿನಲ್ಲಿಟ್ಟಿದ್ದಾರೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದಕ್ಕೂ ಫಾಹಿಯಾನ್ ಎಂಬ ಬೌದ್ಧ ಸನ್ಯಾಸಿ ಚೀನದಿಂದ ಹೊರಟು, ಕಾಶ್ಮೀರದ ಗಡಿಯ ಮೂಲಕ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ (ಪ್ರ.ಶ.399). ಪೂರ್ವ ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನದ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಬರುತ್ತ ಅವನು ಗಿಲ್ಗಿಟ್ ಮತ್ತು ಲಡಾಕ್‌ಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟ. ಅಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದುದನ್ನು ಅವನು ಕಂಡ. ಅವನು ಚೀನಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗುವಾಗ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ನಿವಾಸಿಯಾದ ಬುಧಜೀವಿಯನ್ನು ಕರೆದುಕೊಂಡು ಹೋದ. ಫಾಹಿಯಾನನ ತರುವಾಯ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಚೀನಿಯಾತ್ರಿಕನಾದ ಜೆ–ಮಾಂಗ್ ಮತ್ತು ಅವನ ಜೊತೆಗಾರರು ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಇದ್ದು, ಬೌದ್ಧಮತದ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಕಂಡು ಆನಂದಿಸಿ, ಅನಂತರ ಭಾರತದ ಪವಿತ್ರ ಸ್ಥಳಗಳ ಸಂದರ್ಶನಾರ್ಥವಾಗಿ ಅಲ್ಲಿಂದ ಹೊರಟರು. 424ರಲ್ಲಿ ಜೆಮಾಂಗ್ ಚೀನವನ್ನು ಮರಳಿ ಸೇರಿದ. ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಚೀನಿ ಸನ್ಯಾಸಿ ಫ–ಯಂಗ್ 20 ಮಂದಿ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳ ಗುಂಪಿನೊಂದಿಗೆ 420ರಲ್ಲಿ ಹೊರಟು, ಗಿಲ್ಗಿಟ್ ಮೂಲಕ ಕಾಶ್ಮೀರಕ್ಕೆ ಬಂದು, ಒಂದು ವರ್ಷಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಅಲ್ಲಿದ್ದು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆ ಕಲಿತು, ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ, ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಮರಳಿದ. ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಕೂಡ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ಸೂತ್ರಗಳ ಮತ್ತು ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಕಳೆದ (ಏಪ್ರಿಲ್ 631–ಏಪ್ರಿಲ್ 633). ಕಾಶ್ಮೀರದ ರಾಜ ಅವನಿಗೆ ಅದ್ದೂರಿಯ ಸ್ವಾಗತ ಕೋರಿದ. ಐದು ಸಾವಿರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಮಂದಿ ಬೌದ್ಧ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳು ಅನೇಕ ಸಂಘಗಳಲ್ಲಿ ಜೀವಿಸುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಅಲ್ಲಿ ಕಂಡ. ಜ–ಕಾಂಗ್ ಎಂಬ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಚೀನಿ ಬೌದ್ಧಯಾತ್ರಿಕ ಕಾಬೂಲ್ ಕಣಿವೆ ಮತ್ತು ಗಾಂಧಾರದ ಮೂಲಕ ಪ್ರ.ಶ.759ರಲ್ಲಿ ಕಿ–ಪಿನ್‌ಗೆ ಬಂದ. ಅವನು ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇದ್ದ. ಅವನು ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಿ, ಮೂರು ಮಂದಿ ಉಪಾಧ್ಯಾಯರ ಸಹಾಯದಿಂದ ವಿನಯಪಿಟಕವನ್ನು ಕಲಿತುಕೊಂಡ. ಹೀಗೆ ಚೀನಿ ಯಾತ್ರಿಕರು ಕಾಶ್ಮೀರಕ್ಕೆ ಪದೇಪದೇ ಬರುತ್ತಲೇ ಇದ್ದರು.

ಕಾರ್ಕೋಟರಾಜ ವಂಶದ ದುರ್ಲಭವರ್ಧನ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದಕಾಲದಿಂದ ಕಲ್ಹಣನ ಚರಿತ್ರೆ ಅಧಿಕೃತ ಗ್ರಂಥದ ಸ್ವರೂಪ ಪಡೆಯುತ್ತದೆ. 7–12ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಆಳಿದ ರಾಜರ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಅವನು ಖಚಿತವಾಗಿಯೂ ನಿರ್ಣಾಯಕವಾಗಿಯೂ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕಲ್ಹಣನ ಪ್ರಕಾರ ದುರ್ಲಭವರ್ಧನ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಸು.36 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ. ಅವಂತಿವರ್ಮನವರೆಗೆ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನಾಳಿದ ಕಾರ್ಕೋಟ ರಾಜವಂಶದ ಅರಸರು: ದುರ್ಲಭವರ್ಧನ (600–36), 2ನೆಯ ಪ್ರತಾಪಾದಿತ್ಯ (636–86), ಚಂದ್ರಾಪೀಡ (686–94), ತಾರಾಪೀಡ (694–99), ಮುಕ್ತಾಪೀಡ (699–736), ಕುವಲಾಯಾಪೀಡ (736–37), ವಜ್ರಾದಿತ್ಯ (737–44), ಪ್ರಿತ್ಯಪೀಡ (744–48), ಸಂಗ್ರಾಮಪೀಡ (748), ಜಜ್ಜ (748–51), ಜಯಾಪೀಡ (751–82), ಲಲಿತಾಪೀಡ (782–94), 2ನೆಯ ಸಂಗ್ರಾಮಪೀಡ (794–801), ಸಿಪ್ಪತ ಜಯಾಪೀಡ (801–53), ಉತ್ಪಲಾಪೀಡ (853–55).

ಅವಂತಿವರ್ಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (855–83) ಕಾಶ್ಮೀರ ಸಂಪದ್ಭರಿತವಾದ ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ತೊರೆದು ದೇಶದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ನೆಮ್ಮದಿಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಅವನು ಬಹುವಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಅನೇಕ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ, ನಗರ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿದ. ಅವನ ಪತ್ನಿ ಮತ್ತು ಮಕ್ಕಳು ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನೂ ಮಠಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಅವನ ಮಗನೂ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯೂ ಆದ ಶಂಕರವರ್ಮ (883–902) ತನ್ನ ವಿರೋಧಿಗಳನ್ನು ದಮಿಸಿ, ಅನೇಕ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿ, ಕಾಶ್ಮೀರದ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದ. ಗೋಪಾಲವರ್ಮ (902–04), ರಾಣಿ ಸುಗಂಧಾ (904–06), ಸುರವರ್ಮ (933–34), ಉನ್ಮತ್ತಿವಂತಿ (937–39), ಯಶಸ್ಕರ (939–48), ಪರ್ವಗುಪ್ತ (949–50), ಅಭಿಮನ್ಯು (958–72), ನಂದಿಗುಪ್ತ (972–73), ಭೀಮಗುಪ್ತ (975–81), ದಿಡ್ಡಾ (981–1003)–ಇವರು ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಆಳಿದರು.

ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಘಜ್ನಿ ಮಹಮದ್ ನಡೆಸಿದ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳಿಂದ ಕಾಶ್ಮೀರ ಕಣಿವೆಗೆ ಯಾವ ಅಪಾಯವೂ ತಗುಲಲಿಲ್ಲ. ಆನಂದಪಾಲನ ಮಗನಾದ ತ್ರಿಲೋಚನಪಾಲ ಘಜ್ನಿ ಮಹಮದ್‌ನ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆಸಿದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಸೇನಾನಾಯಕನಾದ ತುಮಗ ಎಂಬುವನು ತ್ರಿಲೋಚನಪಾಲನ ಪರವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿ ಸೋತುಹೋದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಮಹಮದ್ ಆರನೆಯ ಸಾರಿ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಮಾಡಿದಾಗ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಆದರೆ ಈ ವಿಷಯದ ಬಗ್ಗೆ ಕಲ್ಹಣ ಏನನ್ನೂ ಹೇಳುವುದಿಲ್ಲ.

ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಆಳಿದ ಹರ್ಷ (1089–1101) ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ. ಇವನು ಅಪ್ರತಿಮ ವೀರ, ಮಹಾವಿದ್ವಾಂಸ, ಬಹುಭಾಷಾವಿದ, ಸಂಗೀತಪ್ರಿಯ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಕಲಾಪ್ರವೀಣ. ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಆಳಿದ ಕೊನೆಯ ಹಿಂದುರಾಜರಲ್ಲಿ ಇವನು ಶ್ರೇಷ್ಠ. ಕಾಶ್ಮೀರದ ರಾಜಾಸ್ಥಾನದ ವೈಭವವನ್ನು ಕುರಿತು ಕಲ್ಹಣ ಒಂದು ಹೃದಯಂಗಮ ಚಿತ್ರ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಉಡುಪು, ಆಭರಣಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಹೊಸ ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ಹರ್ಷ ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಹರ್ಷನ ಮರಣಾನಂತರ ಕಾಶ್ಮೀರ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಪಡೆಯುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಉಕ್ಕಾಲ ಮತ್ತು ಸುಸ್ಸಾಲ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಸಹೋದರರು ನಡೆಸಿದ ಘೋರ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಕಲ್ಹಣ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸುಸ್ಸಾಲನ ಕೊಲೆಯಾದ ಮೇಲೆ ಅವನ ಮಗನಾದ ಜಯಸಿಂಹ (1128–55) ತನ್ನ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಲೊಹಾರ ಎಂಬ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋದ. ಅಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲವಿದ್ದು, ಒಂದು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡ. ಭಿಕ್ಷಕರನೆಂಬ ಶತ್ರು ಶ್ರೀನಗರದ ಕಡೆಗೆ ಧಾವಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆಂಬ ವರ್ತಮಾನವನ್ನು ಕೇಳಿ, ಧಾರಾಕಾರವಾಗಿ ಬೀಳುತ್ತಿದ್ದ ಹಿಮವನ್ನು ಲೆಕ್ಕಿಸದೆ ಸೇನಾಸಮೇತನಾಗಿ ಹೊರಟು, ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಶತ್ರುವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಕಾಶ್ಮೀರ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದ ದಾರ್ದ್ ಜನರನ್ನು ಹೊಡೆದೋಡಿಸಿದ. ಹಿಂದು ರಾಜರ ಆಳಿಕೆಯ ಇನ್ನುಳಿದ ಕಾಲದ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು 1459ರಲ್ಲಿ ಜೋನರಾಜನಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಕೃತಿಯಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಹದಿಮೂರನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಮೇಲೆ ಇಸ್ಲಾಂ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾದ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತು. ಘಜ್ನಿ ಮಹಮದ್ ಮತ್ತು ಇತರರ ಆಕ್ರಮಣಗಳನ್ನು ಕಾಶ್ಮೀರ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡರೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರ ದಿಂದ ಅದು ಪ್ರಭಾವಿತವಾಯಿತು. ಸಹದೇವ (1301–20) ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬರುವ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಹಲವರು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದರು. ಇಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ (1318–38) ಪಿತೂರಿ, ಗಲಭೆ, ಕ್ರಾಂತಿ ಮತ್ತು ಯುದ್ಧಗಳ ಒಂದು ನಾಟಕವೇ ನಡೆದು ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರ ಮುಸ್ಲಿಂ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. ಹಿಂದು ರಾಜರ ಆಳಿಕೆ 1338ರಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಾಯಗೊಂಡಿತು. ರಾಮಚಂದ್ರ ಸಹದೇವನ ದಕ್ಷ ಪ್ರಧಾನಿಯೂ ಸೇನಾಧಿಕಾರಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ. ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವನು ರಾಮಚಂದ್ರನೇ. ಅವನ ಮಗಳಾದ ಕೋಟಾ ಎಂಬವಳು ತಂದೆಗೆ ಸಹಾಯಕಳಾಗಿದ್ದಳು. ರಿಂಚಿನ್ ಎಂಬ ನಿರಾಶ್ರಿತ ರಾಜಕುಮಾರ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನಿಂದ ಓಡಿಬಂದು ರಾಮಚಂದ್ರನ ಆಶ್ರಯ ಬೇಡಿದ. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲಾನಂತರ ರಿಂಚಿನ್ ಕುತಂತ್ರದಿಂದ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಅದರ ರಾಜನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ, ತನ್ನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, ಕೋಟಾಳ ಕೈಹಿಡಿದು, ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡತೊಡಗಿದ. ಲಾಮಾ ಮತವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹಿಂದುಧರ್ಮವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸುವಂತೆ ರಾಣಿ ಕೋಟಾ ಅವನನ್ನು ಕೇಳಿಕೊಂಡಳು. ಆದರೆ ಅವನು ಹಾಗೆ ಮಾಡದೆ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಾವಲಂಬಿಯಾದ. ಅವನೇ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲನೆಯ ಮುಸ್ಲಿಂ ದೊರೆ. ರಿಂಚನ್ ಮತ್ತು ಅವನ ರಾಣಿ ಇಬ್ಬರೂ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತವನ್ನು ದಕ್ಷತೆಯಿಂದಲೂ ನ್ಯಾಯಪರತೆಯಿಂದಲೂ ನಡೆಸಿದರು. ದೇಶದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ, ನೆಮ್ಮದಿ ನೆಲಸುವಂತೆ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಸಹದೇವನ ಸಹೋದರನಾದ ಉದ್ಯಾನದೇವ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿ, ರಿಂಚಿನನ ಕೊಲೆಗೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಆದರೆ ರಿಂಚಿನ್ ಅವನನ್ನು ಅಡಗಿಸಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ನೆಲಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ರಿಂಚಿನ್ ಮೃತನಾದ ಮೇಲೆ ಉದ್ಯಾನದೇವ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಕೋಟಾರಾಣಿ ಅವನನ್ನು ಬರಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಅವನಿಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿ, ಅವನ ಕೈಹಿಡಿದಳು. ತನ್ನ ಸೌಂದರ್ಯ, ಪ್ರೇಮ ಮತ್ತು ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆಯಿಂದ ಅವನ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತವನ್ನು ತಾನೇ ನಡೆಸತೊಡಗಿದಳು. ಇವಳೇ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಕೊನೆಯ ಹಿಂದು ಮಹಾರಾಣಿ. ಬಹಳ ದರ್ಪದಿಂದ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದಳು. 1338ರಲ್ಲಿ ಉದ್ಯಾನವನದೇವ ಮೃತನಾದ. ಉದ್ಯಾನದೇವನ ಕೈಕೆಳಗೆ ವಜೀರನಾಗಿದ್ದ ಷಮೀರನಿಗೂ ರಾಣಿಗೂ ಹೋರಾಟ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಷಮೀರನ ಕಿರುಕುಳವನ್ನು ತಾಳಲಾರದೆ ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಳು.

ಷಮೀರ ಸುಲ್ತಾನ್ ಷಂಸುದ್ದೀನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ (1339–42) ಕಾಶ್ಮೀರದ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿ, ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ್ ಸಂತತಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಲು ತಳಪಾಯವನ್ನು ಹಾಕಿದ. ಸುಲ್ತಾನ್ ಸಂತತಿಯವರು ಸು.222 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಆಳಿದರು. ಕಾಶ್ಮೀರದ ದೀರ್ಘ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾದ್ದು. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಫಲವತ್ತಾದ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಬಹುಬೇಗ ಬೆಳೆಯತೊಡಗಿತು. ಸುಲ್ತಾನ್

ವಂಶದ ಜೈನ್-ಉಲ್-ಅಬದಿನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರಿಗಳು ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಕಲೆಗಳ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನ ಗಳಿಸಿದರು. ಕಾಶ್ಮೀರಿ ಭಾಷೆ ಬೆಳೆಯಿತು. ಮೀರ್ ಷಂಸುದ್ದೀನ್ ಇರಾಕಿಯಿಂದ ಷಿಯ ಮತ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಜೈನ್-ಉಲ್-ಅಬದಿನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಬದಲು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಅಧಿಕೃತ ಭಾಷೆಯಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮತ್ತು ಅರಬ್ಬಿ ಕಲೆ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದುವು. ಇಸ್ಲಾಂ, ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಹಿಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಸಂಯೋಜನೆ ಅಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಷಂಸುದ್ದೀನ್ ದೇಶದ ಪ್ರಗತಿಗಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿ, ಜನರ ಸುಖದುಃಖಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾಗಿ, ಒಳ್ಳೆಯ ಆಡಳಿತಗಾರನೆಂಬ ಹೆಸರು ಪಡೆದ. ಸುಲ್ತಾನ್ ಅಲ್ಲಾಉದ್ದೀನ್ (1343–54), ಸುಲ್ತಾನ್ ಶಿಹಾಬ್-ಉದ್ದೀನ್ (1354–73), ಸುಲ್ತಾನ್ ಕುತ್ಬುದ್ದೀನ್ (1373–89), ಸುಲ್ತಾನ್ ಸಿಕಂದರ್ (1389–1413), ಸುಲ್ತಾನ್ ಅಲಿ ಷಾ (1413–20) ಇವರು ದೇಶವನ್ನು ಹೊರಗಿನ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿ, ಜನರಿಗೆ ಸುಭದ್ರವಾದ ಸರ್ಕಾರ ನೀಡಲು ಶ್ರಮಿಸಿದರು.

ಸುಲ್ತಾನ್ ಜೈನ್-ಉಲ್-ಅಬದಿನ್ (1420–70) ಸಿಂಹಾಸನಾರೋಹಣ ಮಾಡಿದಂದಿನಿಂದ ಕಾಶ್ಮೀರ ವೈಭವಯುತವಾಗಿಯೂ ಸಂಪದ್ಭರಿತವಾಗಿಯೂ ಏಳಿಗೆ ಹೊಂದಲು ಆರಂಭಿಸಿತು. ಅವನು ಉದಾರಿ, ಕ್ಷಮಾಶೀಲ, ವಿಶಾಲ ಬುದ್ಧಿಯುಳ್ಳವ, ಪರಮತಸಹಿಷ್ಣು. ಅವನನ್ನು ಬುದ್ ಷಾ ಅಥವಾ ಮಹಾ ದೊರೆ ಎಂದು ಜನರು ಕರೆದು ತಮ್ಮ ಗೌರವವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದರು. ಒಳ್ಳೆಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದು, ಸಮರ್‌ಖಂಡ್ ಮೊದಲಾದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸಿ, ಜನರ ರೀತಿನೀತಿಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ, ವಿವಿಧ ಸರ್ಕಾರಗಳ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಕಂಡು ಅವನು ಜನರಿಗೆ ಯಾವುದು ಹಿತವೋ ಅಂಥ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಮಾಡಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಆಡಳಿತ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಅಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಕಠಿಣ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಜನತೆಗೆ ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ನ್ಯಾಯ ದೊರಕಿಸಿ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ. ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಮಾನವೀಯತೆ ಮತ್ತು ಕಾನೂನುಗಳ ತಳಪಾಯದ ಮೇಲೆ ರಚಿಸಿದ. ಸೈನ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನುಮಾಡಿ ಶಿಸ್ತು ನೆಲಸುವಂತೆ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಂಡ. ಅನೇಕ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದವು. ಸಂಗೀತ ಮತ್ತು ನೃತ್ಯ ಕಲೆಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಉದಾರವಾಗಿ ಧನಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. ನಗರಗಳು, ಹಳ್ಳಿಗಳು ನಾಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಸೇತುವೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯ ಕೈಗೊಂಡ. ವಿದ್ಯಾವಂತರಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ದೊರಕಿತು. ಬೋಧಿಭಟ್ಟ ಅನೇಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಗೆ ತರ್ಜುಮೆ ಮಾಡಿದ. ಜೋನರಾಜ ಮತ್ತು ಶ್ರೀವರರಾಜ ಇವನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದರು. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮತ್ತು ಅರಬ್ಬೀ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಮೌಲಾನಾ ಕಬೀರ್, ಮುಲ್ಲಾ ಜಮಾಲ್ ಉದ್ದೀನ್ ಮತ್ತು ಕಾಜಿ ಮೀರ್ ಅಲಿ ಇವರ ಆಸ್ಥಾನವನ್ನು ಬೆಳಗಿದರು. 1470ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಮರಣ ಹೊಂದಿದ.

ಜೈನ್-ಉಲ್-ಅಬದಿನನ ಎರಡನೆಯ ಮಗನಾದ ಹಾಜಿಖಾನ ಹೈದರ್ ಷಹ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ 1470ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. 1472ರಲ್ಲಿ ಅವನು ಕುಡಿದು ಮತ್ತನಾಗಿ ಅರಮನೆಯ ಉಪ್ಪರಿಗೆಯಿಂದ ಕಾಲುಜಾರಿ ಬಿದ್ದು ಸತ್ತ. ಹಸನ್ ಷಹ (1472–84). ಮಹಮದ್ ಷಹ (1484–86), ಫತೇ ಷಹ (1486–93), 2ನೆಯ ಮಹಮದ್ ಷಹ (1493–1505), 2ನೆಯ ಫತೇ ಷಹ (1505–14). 3ನೆಯ ಮಹಮದ್ ಷಹ (1514–15), 3ನೆಯ ಫತೇ ಷಹ (1515–17) ಮತ್ತು 4ನೆಯ ಮಹಮದ್ ಷಹ (1517–28) ಇವರು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಆಳಿದರು. 1528ರಿಂದ ಮೊಗಲರು ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವವರೆಗೆ (1586) ಚಾಕ್ ವಂಶದವರು ಇಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು.

ಹುಮಾಯೂನನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಮಿರ್ಜಾ ಹೈದರ್ ದುಗ್ಲಕ್ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಆ ರಾಜ್ಯ ತನಗೆ ಸೇರಬೇಕೆಂದು ಅಕ್ಬರ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಯೂಸುಫ್‌ಖಾನನಿಗೆ ತಿಳಿಸಿ, ಆ ಬಗ್ಗೆ ಮಾತುಕತೆ ನಡೆಸಲು ಕೂಡಲೇ ಬರುವಂತೆ ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ. ಯೂಸುಫಖಾನ್ ಅವನ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಉಪೇಕ್ಷಿಸಿದ. ಕೋಪಗೊಂಡ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 1585ರಲ್ಲಿ ಐದು ಸಾವಿರ ಸೈನಿಕರ ಪಡೆಯನ್ನು ಭಗವಾನ್ ದಾಸನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಯೂಸುಫ್‌ಖಾನನ ಮಗ ಯಾಕೂಬ್ ವೀರಾವೇಶದಿಂದ ಹೋರಾಡಿ ಮೊಗಲರ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದ. ಭಗವಾನ್‌ದಾಸ ಕಂಗೆಟ್ಟು ಯೂಸುಫ್ ಷಹನೊಂದಿಗೆ ಶಾಂತಿಸಂಧಾನ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಯೂಸುಫ್ ಷಹನನ್ನು ಮೋಸದಿಂದ ಸೆರೆ ಹಿಡಿಸಿದ. 1592ರಲ್ಲಿ ಯೂಸುಫ್ ಷಹ ಕಾರಾಗೃಹದಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ. ಮತ್ತೆ ಅಕ್ಬರ್ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಕಾಸಿಮ್‌ಖಾನನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. 1586 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 14ರಂದು ಮೊಗಲ್ ಸೈನ್ಯ ಶ್ರೀನಗರದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿತು. ಯಾಕೂಬ್ ಆಕ್ರಮಣಕಾರರನ್ನು ಎದುರಿಸಲಾರದೆ ದೇಶ ಬಿಟ್ಟು ಓಡಿಹೋದ. ಶ್ರೀನಗರ ಮೊಗಲರ ವಶವಾಯಿತು. ಅಂದಿನಿಂದ ಕಾಶ್ಮೀರ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತವಾಯಿತು.

ಅಕ್ಬರ್ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು 19 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಿರ್ಜಾ ಖಾಸಿಂ (1586–87), ಮಿರ್ಜಾ ಯೂಸುಫ್ ಖಾನ್ ರಿಜ್ವಿ (1587–90), ಮಹಮದ್ ಕುಲಿಜ್ ಖಾನ್ (1590–1601) ಮತ್ತು ಮಿರ್ಜಾ ಅಲಿ ಅಕ್ಬರ್ (1601–06) ಸುಭೇದಾರರಾಗಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು. ಅಕ್ಬರ್ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಧನಸಹಾಯ ಮಾಡಿ, ಕಾಶ್ಮೀರದ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಅಕ್ಬರನ ಮಗ ಜಹಾಂಗೀರ್ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಸೌಂದರ್ಯದಿಂದ ಆಕರ್ಷಿತನಾಗಿ, ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ 1589ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ. ಆಮೇಲೆ ಪದೇಪದೇ ಕಾಶ್ಮೀರಕ್ಕೆ ಭೇಟಿಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ. ಅವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಷಾಮ್ ಖಾನ್ (1609–12), ಸರ್ದಾರ್ ಖಾನ್ (1612–15), ಅಹಮದ್ ಬೇಗ್ (1615–18), ದಿಲಾವರ್ ಖಾನ್ (1618–20), ಇರಾದತ್ ಖಾನ್ (1620–22) ಮತ್ತು ಇತ್‌ಕದ್ ಖಾನ್ (1622–33) ಮೊಗಲ್ ಸುಭೇದಾರರಾಗಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ನಡೆಸಿದರು. ಜಹಂಗೀರ್ ನಾನಾ ಬಗೆಯ ಹೂ ಗಿಡಗಳನ್ನೂ ಮರಗಳನ್ನೂ ಅಲ್ಲಿ ನೆಡಿಸಿ ಬೆಳೆಸಿದ. ಷಾಲಿಮಾರ್ ಮತ್ತು ನಿಷಾದ್ ಬಾಗ್ ಎಂಬ ಉದ್ಯಾನಗಳು ಫಲಪುಷ್ಪ ಗಿಡಮರಗಳಿಂದ ಕಂಗೊಳಿಸತೊಡಗಿದವು. ಜನರು ಮೂಢನಂಬಿಕೆಯಿಂದ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಕೆಲವು ಹೇಯಕೃತ್ಯಗಳನ್ನು ಜಹಂಗೀರ್ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ. ಸಹಗಮನ, ಮಕ್ಕಳ ಬಲಿ, ಬಲವಂತ ಮತಾಂತರ ಮುಂತಾದವನ್ನು ತೊಡೆದುಹಾಕಿದ.

ಜಹಂಗೀರನ ಮಗನಾದ ಷಹಜಹಾನನಿಗೂ (1627–58) ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಆಸಕ್ತಿಯಿತ್ತು. ಅವನು ಕಾಶ್ಮೀರಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟ. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಗಿರಿಶ್ರೇಣಿಗಳು, ಪುಷ್ಕರಿಣಿಗಳು, ಉದ್ಯಾನಗಳು, ನದಿಗಳು, ಝರಿಗಳು, ಶುಕಪಿಕಗಳು ಅವನನ್ನು ಬಹುವಾಗಿ ಆಕರ್ಷಿಸಿದ್ದವು. ಅವನು ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು ಮಕ್ಕಳಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ತೋಟಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದ. ಮಸೀದಿಗಳನ್ನೂ ಸರಾಯ್‌ಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಜಫಾರ್‌ಖಾನ್, ಅಲಿಮರ್ದನ್ ಖಾನ್, ಲಷ್ಕರ ಖಾನ್ ಇವರು ಮೊಗಲ್ ಸುಭೇದಾರರಾಗಿದ್ದರು. ಕವಿಯೂ ರಾಜಕಾರಣಿಯೂ ಯೋಧನೂ ಆದ ಜಫಾರ್ ಖಾನ್ ಬಾಲ್ಟಿಸ್ತಾನದ ದಂಗೆಕೋರರನ್ನು ಅಡಗಿಸಿ, ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಸುಖಶಾಂತಿ ನೆಲಸುವಂತೆ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಂಡ. ಷಹಜಹಾನನ ಮಗ ಮುರಾ ರಾಜಕುಮಾರ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಒಂದು ವರ್ಷ ಇದ್ದ.

ಷಹಜಹಾನನ ಮರಣಾನಂತರ (1658) ಅವನ ಮಗ ಔರಂಗ್‌ಜೇಬ್ ದೆಹಲಿ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. 1665ರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮೆ ಅವನು ಕಾಶ್ಮೀರಕ್ಕೆ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟ. ತನ್ನ ಮಗಳು ರೋಷನಾರಳೊಂದಿಗೆ ಔರಂಗ್‌ಜೇಬ್ ಕಾಶ್ಮೀರಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟದ್ದನ್ನು ಫ್ರಾಂಕೋಯಿಸ್ ಬರ್ನಿಯರ್ ಎಂಬ ಪ್ರವಾಸಿ ರಮ್ಯವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಔರಂಗ್‌ಜೇಬನ 49 ವರ್ಷಗಳ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ 14 ಮಂದಿ ಗವರ್ನರುಗಳು ದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು. ಅವರೂ ಹೊಸಹೊಸ ತೋಟಗಳನ್ನೂ ಮಸೀದಿಗಳನ್ನೂ ವಿಹಾರಸ್ಥಳಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಔರಂಗ್‌ಜೇಬನ ಮರಣಾನಂತರ (1707) ದೆಹಲಿ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬಂದ ಬಾದಷಹರೂ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿದ್ದರು.

ಅನಂತರ ಆಫ್ಘನರ ಆಳಿಕೆ ಬಂತು. ಅಹಮದ್ ಷಾ ಅಬ್ದಾಲಿ ತನ್ನ ದಿಗ್ವಿಜಯವನ್ನು ಮುಗಿಸಿಕೊಂಡು ಲಾಹೋರಿನಲ್ಲಿ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟಿದ್ದಾಗ, ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಗಳಾದ ಇಬ್ಬರು ಕಾಶ್ಮೀರಿಗಳು, ಗವರ್ನರ್ ಅಬುಲ್ ಖಾಸಿಂಖಾನನ ಮೇಲೆ ಇಲ್ಲದ ಸಲ್ಲದ ಆರೋಪಣೆಗಳನ್ನು ಹೊರಿಸಿ, ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡುವಂತೆ ಅಬ್ದಾಲಿಯನ್ನು ಕೇಳಿಕೊಂಡರು. ಅಬ್ದಾಲಿ ಬಹು ಸಂತೋಷದಿಂದ ಅವರ ಆಹ್ವಾನವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿ, 1753ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಆಫ್ಘನ್ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. 15 ದಿವಸಗಳವರೆಗೆ ಆಫ್ಘನರಿಗೂ ಖಾಸಿಂಖಾನನ ಸೈನಿಕರಿಗೂ ಭೀಕರ ಯುದ್ಧ ನಡೆದು, ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಫ್ಘನರು ಗೆದ್ದರು. ಆಫ್ಘನರು ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿದರು.

ಆಫ್ಘನರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ದೇಶ ಅಧೋಗತಿಗೆ ಇಳಿಯಿತು. ಆಫ್ಘನ್ ಸೈನಿಕರು ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನೂ ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನೂ ಲೂಟಿಮಾಡಿ, ಹಿಂಸಾಕೃತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದರು. ಅರಮನೆ ಯಲ್ಲಿದ್ದ ಧನಕನಕ ವಸ್ತುವಾಹನಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಆಕ್ರಮಣಕಾರರು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಸುಖಜೀವನಮಲ್ಲನೆಂಬವನು ಪ್ರಬಲನಾಗಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ದೊರೆಯಾದ. ಅಹಮದ್ ಷಾ ಅಬ್ದಾಲಿ ಸುಖಜೀವನನ ಮೇಲೆ ಯಾವ ಶಿಸ್ತಿನ ಕ್ರಮವನ್ನೂ ಕೈಗೊಳ್ಳದೆ, ಕಾಶ್ಮೀರದ ವೈಸ್‌ರಾಯಿಯೆಂದು ಅವನಿಗೆ ಮಾನ್ಯತೆ ನೀಡಿ, ಅವನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಖ್ವಾಜಾ ಕಿಜ್ಞಾಕ್ ಎಂಬ ಆಫ್ಘನ್ ಶ್ರೀಮಂತನನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಆದರೆ ಅಹಮದ್ ಷಾ ಅಬ್ದಾಲಿಯ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಿಂದಲೂ ಮರಾಠರು ಮತ್ತು ಸಿಖ್ಖರನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾದ್ದರಿಂದಲೂ ಆಫ್ಘನರಿಗೆ ಆರ್ಥಿಕ ತೊಂದರೆಗಳು ಉದ್ಭವಿಸಿದುವು. ಹಣಕ್ಕಾಗಿ ಅವರು ಸುಖಜೀವನನನ್ನು ಪೀಡಿಸಿದರು. ಸುಖಜೀವನ ಶ್ರೀಮಂತರ ಸಲಹೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಆಫ್ಘನರನ್ನೂ ಖ್ವಾಜಾ ಕಿಜ್ಞಾಕನನ್ನೂ ಬಾರಾಮುಲದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ ಓಡಿಸಿದ. ಕೋಪಗೊಂಡ ಅಬ್ದಾಲಿ ಸುಖಜೀವನನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸಿ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಮತ್ತೊಂದು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಆದರೆ ಆ ಸೈನ್ಯ ಮಳೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡದ್ದರಿಂದ ಕಾಶ್ಮೀರಿಗಳಿಗೆ ಸೋತು ರಣರಂಗವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಓಡಿತು. ಹೊರ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದರೂ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಪ್ರಕೋಪಕ್ಕೆ ಗುರಿಯಾದ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಸುಖಜೀವನ ರಕ್ಷಿಸಲಾರದೆ ಹೋದ. 1755ರಲ್ಲಿ ಕ್ಷಾಮ ತಲೆದೋರಿ ಅನೇಕ ಮಂದಿ ಕಾಶ್ಮೀರಿಗಳು ಬಲಿಯಾದರು. 1762ರಲ್ಲಿ ಅಹಮದ್ ಷಾ ಅಬ್ದಾಲಿ ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಲು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಕಾಶ್ಮೀರಿ ಸೈನಿಕರ ದ್ರೋಹದಿಂದ ಸುಖಜೀವನ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕಿದ. ಕಣ್ಣುಗಳನ್ನು ಕೀಳಿಸಿ, ಆನೆಯ ಕಾಲಿನಿಂದ

ತುಳಿಸಿ ಅವನನ್ನು ಸಾಯಿಸಲಾಯಿತು. ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಕಾಶ್ಮೀರ ಆಫ್ಘನರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. ಅಹಮದ್ ಷಾ ಅಬ್ದಾಲಿಯ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಮಗನಾದ ತೈಮೂರ್ ಷಹ ಆಫ್ಘನ್ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. ಅವನು ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೇಲೆ ಭದ್ರವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಕಾಶ್ಮೀರ ಸಂಪತ್ತಿನ ಗಣಿಯೆಂದು ಆಫ್ಘನರು ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಅನೇಕ ಮಂದಿ ಆಫ್ಘನ್ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಆಳಿದರು. ಕೊನೆಗೆ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಆಫ್ಘನ್ ಆಡಳಿತ ಅಂತ್ಯಗೊಳ್ಳಲು ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಅನುಸರಿಸಿದ ಕಠಿಣನೀತಿಯೇ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಎಲ್ಲ ಪಂಥದ ಜನರೂ ಅವರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಕಿತ್ತೊಗೆಯಬೇಕೆಂದು ಸಂಕಲ್ಪಿಸಿದರು. ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕೆಂದು ಸಿಖ್ ದೊರೆ ರಣಜಿತ್‌ಸಿಂಗನಿಗೆ ಮೊರೆಯಿಟ್ಟರು. ಅವನು 1819ರಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಆಫ್ಘನರಿಂದ ಕಸಿದುಕೊಂಡ. ರಣಜಿತ್ ಸಿಂಗನ ಮತ್ತು ಅವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಮಂದಿ ಹಿಂದು ಮತ್ತು ಸಿಖ್ ಗವರ್ನರುಗಳೂ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರು ಮುಸ್ಲಿಂ ಗವರ್ನರುಗಳೂ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು.

ಸಿಖ್ಖರು ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ, ದೋಗ್ರ ರಜಪೂತ ಗುಲಾಬ್ ಸಿಂಗನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ಜಮ್ಮುವಿಗೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಬಂತು. ಈತ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೇಲೂ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಜಮ್ಮು ಮತ್ತು ಕಾಶ್ಮೀರ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಆಸ್ತಿಭಾರ ಹಾಕಿದ. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜಮ್ಮುವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜ ರಣಜಿತ್ ದೇವ ಎಂಬವನ ಸಂತತಿಗೆ ಸೇರಿದವನು ಗುಲಾಬ್ ಸಿಂಗ್. ಕೆಲವರು ಅವನನ್ನು ರಾಜತರಂಗಿಣಿಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತನಾದ ಗೋಣಂದನ ಸಂತತಿಯವನೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಗುಲಾಬ್ ಸಿಂಗನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹಿಂದೆ ಜಮ್ಮುವಿಗೆ ಕೇವಲ ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಇತ್ತು. 1780ರ ತರುವಾಯ ಜಮ್ಮುವಿನ ದೊರೆಗಳು ಲಾಹೋರಿನ ಸಿಖ್ಖರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರು. ಸಿಖ್ ಸೇನೆಗೆ ಸೇರಿದ ಗುಲಾಬ್ ಸಿಂಗನಿಗೆ ರಣಜಿತ್ ಸಿಂಗ್ ಉನ್ನತ ಅಧಿಕಾರ ನೀಡಿದ; 1820ರಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ಜಮ್ಮುವಿನ ದೊರೆಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಮೊದಮೊದಲು ಜಮ್ಮುವನ್ನು ಆಳುವುದು ಅವನಿಗೆ ಬಲು ಕಷ್ಟವಾಗಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ಸು.10 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಹೆಣಗಿದ ಮೇಲೆ ಅವನೂ ಅವನ ಇಬ್ಬರು ಸೋದರರೂ ಕಾಶ್ಮೀರದಿಂದ ಪಂಜಾಬಿನ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಭದರ್‌ವಾರ್ ಮತ್ತು ಕಿಷ್ಟ್‌ವಾರ್ ಪ್ರದೇಶಗಳೂ ಅವರಿಗೆ ಸೇರಿದುವು. ರಣಜಿತ್ ಸಿಂಗ್ 1839ರಲ್ಲಿ ತೀರಿಕೊಂಡ. 1845–46ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೂ ಸಿಖ್ಖರಿಗೂ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸಿಖ್ಖರು ಸೋತರು. 1846ರ ಲಾಹೋರ್ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಕೊಡಬೇಕಾದ ಒಂದೂವರೆ ಕೋಟಿ ರೂಪಾಯಿಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಾರದ ಸಿಖ್ಖರು ಅದರ ಬದಲು ಕಾಶ್ಮೀರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಜಮ್ಮುವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಗುಲಾಬ್ ಸಿಂಗನಿಗೆ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟು ಅವನ ಸ್ನೇಹ ಸಂಪಾದಿಸಲು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಬಯಸಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಸಿಖ್ಖರಿಂದ ಬರಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಹಣವನ್ನು ಕೊಡಲು ಗುಲಾಬ್ ಸಿಂಗ್ ಸಿದ್ಧನಿದ್ದ. 1846 ಮಾರ್ಚ್ 16ರಂದು ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೂ ಗುಲಾಬ್ ಸಿಂಗನಿಗೂ ಆದ ಅಮೃತಸರ ಕೌಲಿನ ಪ್ರಕಾರ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಗುಲಾಬ್ ಸಿಂಗನಿಗೆ ಜಮ್ಮು ಮತ್ತು ಕಾಶ್ಮೀರದ ದೊರೆಯೆಂದು ಮನ್ನಣೆ ನೀಡಿದರು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಆಗಲೇ ಗುಲಾಬ್ ಸಿಂಗ್ ಜಮ್ಮುವಿನ ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ಲಾಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಲಡಾಕನ್ನೂ ಸ್ವತಂತ್ರ ಮುಸ್ಲಿಂ ಅರಸರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದ ಸ್ಕಾರ್ದುವನ್ನೂ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡಿದ್ದ.

ಗುಲಾಬ್ ಸಿಂಗ್ 1857ರಲ್ಲಿ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಅವನ ಮಗನಾದ ರಣಬೀರ್ ಸಿಂಗ್ (1857–85) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. 1857ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಬಂಡಾಯದಲ್ಲಿ ರಣಬೀರ್ ಸಿಂಗ್ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ವಿಧೇಯನಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ, ಸ್ವಂತ ಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದ ಅವನು ದತ್ತು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಅವಕಾಶ ನೀಡಿದರು. ಮುಂದಿನ ದೊರೆ ಮಹಾರಾಜ ಪ್ರತಾಪ್ ಸಿಂಗ್. ಅವನ ಆಡಳಿತದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1885–1925) ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಕಾಶ್ಮೀರಕ್ಕೆ ಒಬ್ಬ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟನನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆಗಳಾದುವು. ಭೂಕಂದಾಯವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಯಿತು. ಇವನು ಗಿಲ್ಗಿಟ್ ಮೇಲೆ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಮಹಾರಾಜ ಹರಿ ಸಿಂಗ್ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದದ್ದು 1925ರಲ್ಲಿ.

1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ವಿಭಜನೆಯಾದ ಅನಂತರ ಭಾರತ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನಗಳ ನಡುವಣ ಕಲಹಕ್ಕೆ ಕಾಶ್ಮೀರ ಒಂದು ಕಾರಣವಾಯಿತು. 1947ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 20ರಂದು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ವಾಯವ್ಯಗಡಿ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಪಾಕಿಸ್ತಾನಿಗಳು ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿ ರಾಜಧಾನಿ ಶ್ರೀನಗರದವರೆಗೆ ಧಾವಿಸಿ ಬಂದರು. ಕಾಶ್ಮೀರದ ದೊರೆ ಆ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿ, ಆಕ್ರಮಣಕಾರರನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಭಾರತದ ಸಹಾಯ ಕೋರಿದರು. ಭಾರತದ ಸೇನೆ ಧಾಳಿಕಾರರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿತಲ್ಲದೆ, ಪಾಕಿಸ್ತಾನಿ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲು ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಗೆ ದೂರು ನೀಡಿತು. ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಭದ್ರತಾ ಸಮಿತಿಯ ನಿರ್ಣಯದಂತೆ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಕದನ ನಿಲುಗಡೆ ಆಯಿತು. ಆಕ್ರಮಣ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತೆರವಾಗಿ ಆ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಾಮಾನ್ಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಏರ್ಪಟ್ಟ ಮೇಲೆ ಆ ರಾಜ್ಯದ ಭವಿಷ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಜನಮತಗಣನೆ ಆಗಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಆಕ್ರಮಿತ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ವಾಪಸಾಗಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಇದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. 1949ರಲ್ಲಿ ಜಮ್ಮು ಮತ್ತು ಕಾಶ್ಮೀರದ ದೊರೆ ಹರಿ ಸಿಂಗ್ ಸಿಂಹಾಸನ ತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದ. ಅವರ ಮಗ ಯುವರಾಜ ಕರಣ್ ಸಿಂಗ್ ರೀಜೆಂಟ್ ಆದ. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಆಕ್ರಮಣ ತೆರವಾಗುವಂತೆ ಭಾರತ ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಯತ್ನವೆಲ್ಲ ವ್ಯರ್ಥವಾಗಿದೆ. ಕಾಶ್ಮೀರ ಭಾರತದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದರೆ ಮಾತ್ರವೇ ತಮ್ಮ ಭವಿಷ್ಯ ಸುಭದ್ರವೆಂಬುದನ್ನು ಅಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಜೆಗಳು ಅನಂತರ ಅಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಚುನಾವಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಸುವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಕ್ರಮಕ್ರಮವಾಗಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಜನತೆಯ ಆಶಯವನ್ನು ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಕಾರ್ಯಗತಗೊಳಿಸಿದೆ. 1952–56ರಲ್ಲಿ ಕರಣ್ ಸಿಂಗರನ್ನು ಜಮ್ಮು–ಕಾಶ್ಮೀರದ ಸದರ್–ಇ–ರಿಯಾಸತ್ ಆಗಿ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ನೇಮಕ ಮಾಡಿತು. ಈಗ ಅಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಇತರ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ರಾಜ್ಯಪಾಲರಿದ್ದಾರೆ. ಆಕ್ರಮಿತ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ತೆರವು ಮಾಡುವ ಬದಲು ಜಮ್ಮು–ಕಾಶ್ಮೀರದ ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಹಲವು ಬಾರಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿತು. ಆದರೆ ಅದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಜಮ್ಮು–ಕಾಶ್ಮೀರದ ಭಾಗವಾದ ಲಡಾಕಿನಲ್ಲಿ ಚೀನಿಯರು ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು, ಸಿಂಕಿಯಾಂಗ್ ಟಿಬೆಟ್‌ಗಳೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕ ಏರ್ಪಡಿಸುವ ರಸ್ತೆಯೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದುದಾಗಿ 1959ರಲ್ಲಿ ತಿಳಿಯಿತು. ಗಡಿಯನ್ನು ಕಾಯುತ್ತಿದ್ದ ಭಾರತ ಸೈನಿಕರ ಮೇಲೆ ಚೀನಿಯರು ಗುಂಡು ಹಾರಿಸಿ ಕೆಲವರನ್ನು ಕೊಂದರು. ಚೀನೀಯರ ಆಕ್ರಮಣ ನೀತಿಯನ್ನು ಭಾರತ ಖಂಡಿಸಿತು. ಭಾರತದ ವಿರೋಧಕ್ಕೆ ಉತ್ತರವಾಗಿ ಚೀನೀ ಸರ್ಕಾರ ವಿವಾದಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶವೆಲ್ಲವೂ ತನಗೆ ಸೇರಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿ, ತನ್ನ ಸೇನೆಯನ್ನು ಅಲ್ಲಿಂದ ವಾಪಸ್ ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳಲು ನಿರಾಕರಿಸಿತು. 1962ರ ಅಕ್ಟೋಬರಿನಲ್ಲಿ ಚೀನ ಭಾರತದ ಗಡಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿತು. ಆ ವರ್ಷದ ನವೆಂಬರ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಅದು ಏಕಪಕ್ಷೀಯವಾಗಿ ಕದನವಿರಾಮ ಘೋಷಿಸಿತು. ಆದರೆ ಉತ್ತರ ಲಡಾಕ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅದು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ 36,120 ಚ.ಕಿಮೀ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಹಿನ್ನಡೆಯಲಿಲ್ಲ.

ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಕದನವಿರಾಮ ರೇಖೆಯನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ 1965 ಆಗಸ್ಟ್ 5ರಂದು ಮುಂಜಾನೆ ಭಾರಿ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ಅತಿಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿತು. ಕದನವಿರಾಮರೇಖೆಯನ್ನು ನಾಲ್ಕಾರು ಕಡೆಗಳಿಂದ ದಾಟಿಬಂದ ಸಹಸ್ರಾರು ಮಂದಿ ಸಶಸ್ತ್ರ ಪಾಕಿಸ್ತಾನಿಗಳು ಶ್ರೀನಗರದ ಕಡೆಗೆ ಧಾವಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಜಮ್ಮು–ಕಾಶ್ಮೀರ ಸರ್ಕಾರ ರಕ್ಷಣಾ ಮತ್ತು ಪೊಲೀಸ್ ಬಲದಿಂದ ಅತಿಕ್ರಮಣಕಾರರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿತು. ಭಾರತ ಮತ್ತೆ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಗೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ದೂರಿನಿಂದ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ. 1965 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 1ರಂದು ಪಾಕಿಸ್ತಾನಿಗಳು ಜಮ್ಮುವಿನ ಚಂಬ್ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಗಡಿಯನ್ನು ದಾಟಿ ನುಗ್ಗಿ ಬಂದಾಗ ಭಾರತ–ಪಾಕಿಸ್ತಾನಿಗಳ ನಡುವೆ ಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಭಾರತ ಸೈನಿಕರು ಪಾಕ್ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದರು. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಲಾಹೋರ್ ವಲಯವನ್ನು ಭಾರತದ ಸೈನ್ಯ ಪ್ರವೇಶಿಸಿತು. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ರಕ್ಷಣಾ ಠಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೂ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ ಕೋಠಿಗಳ ಮೇಲೂ ಭಾರತೀಯ ವಿಮಾನಬಲ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸಿತು. ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ 1965 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 23ರಂದು ಭಾರತ–ಪಾಕಿಸ್ತಾನಗಳೆರಡೂ ಭದ್ರತಾಸಮಿತಿಯ ನಿರ್ಣಯಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಕದನ ನಿಲ್ಲಿಸಿದುವು. 1971 ಡಿಸೆಂಬರಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಭಾರತ–ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಯುದ್ಧದಲ್ಲೂ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಉಳಿದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಯತ್ನಿಸಿ ವಿಫಲಗೊಂಡಿತು. ಭಾರತ ಗಣರಾಜ್ಯದ ಅಂಗವಾಗಿ ಜಮ್ಮು–ಕಾಶ್ಮೀರ ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಗತಿಯ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಗುತ್ತಿದೆ.(ಬಿ.ಎಂ.)

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಕಾಶ್ಮೀರ ಅಶೋಕನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದಾಗ, ಅವನು ಅಲ್ಲಿ ಶ್ರೀನಗರಿ (ಈಗಿನ ಪಂಡ್ರಿಥಾನ್) ಎಂಬ ಪಟ್ಟಣ ಕಟ್ಟಿ ಅಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸ್ತೂಪವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದು ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಅವನ ಮಗ ಜಲೌಕ ಗುಷ್ಕರ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಜೇಷ್ಠೇಶ, ಬಿಜ್ಜಹರಾದಲ್ಲಿನ ಅಶೋಕೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ವಂಥ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಜೇಷ್ಠರುದ್ರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನೂ ಜಲೌಕನ ತಾಯಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಮಾತೃ ಚಕ್ರಗಳನ್ನೂ (ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮಾತೃದೇವತೆಗಳ ಗುಡಿಗಳು) ಕಟ್ಟಿಸಿದರೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಆದರೆ ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿರುವ ಈಗಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಅನಂತರಕಾಲದ ಪುನರ್ರಚನೆಗಳು. ಮೌರ್ಯರ ಅನಂತರ ಕುಷಾಣ ಅರಸರಾದ ಕನಿಷ್ಕ, ಜುಷ್ಕ ಮತ್ತು ಹುವಿಷ್ಕರು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಕಾನಿಷ್ಕಪುರ (ಈಗಿನ ಉಷ್ಕೂರ್) ಕಟ್ಟಿದರು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹುವಿಷ್ಕಪುರ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ್ದು. ಇಲ್ಲಿ ಹುವಿಷ್ಕ ಒಂದು ಸ್ತೂಪವನ್ನೂ ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಅನೇಕ ಸಂಘಾರಾಮಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದನೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಕೆಲವು ಮಾಹಿತಿಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದಿರುವ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಸ್ತೂಪದ ಅಡಿಪಾಯವಷ್ಟೇ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ.

ಕುಷಾಣರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕಾಶ್ಮೀರವಲ್ಲದೆ ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ, ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದರಿಂದಲೂ ಅನಂತರ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದಿಂದ ಬಂದ ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರು, ಸಸ್ಸಾನೀಯ ಮತ್ತು ಶ್ವೇತಹೂಣರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದಲೂ ಇಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಗಳು ಇತರ ಶೈಲಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಮಿಳಿತವಾಗಿ ಬೆಳೆದದ್ದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕುಶಾನ ಅರಸನ ಪ್ರತಿಮೆಯೊಂದು ಶ್ರೀನಗರದಲ್ಲಿದೆ. ಇದರದು ಪಾರ್ಥೀಯ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿ. ಗಾಂಧಾರ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯ ಅನೇಕ ಸುದ್ದೆವಿಗ್ರಹಗಳು ಅಖ್ನೂರ್, ಉಷ್ಕೂರ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಪ್ರಕಾರ ಇವು ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದ ಅನಂತರ 4–8ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಇಳಿಮುಖದ ಗಾಂಧಾರ ಶೈಲಿಯ ಕೃತಿಗಳು. ಈ ಸುದ್ದೆವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಬುದ್ಧ, ಬೋಧಿಸತ್ವ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಕಥೆಗಳ ನಿರೂಪಣೆಗಳಾಗಿವೆ.

ಹಾರ್ವಾನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಬೌದ್ಧಸಂಘಾರಾಮದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಥೀಯನ್ನರ ಶೈಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸ್ತೂಪಗಳು ಅರ್ಧ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಹಿಂಭಾಗವಿರುವ ಚೈತ್ಯಗೃಹಗಳ ಮತ್ತು ಭಿಕ್ಷುಗಳಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ಸಣ್ಣ ಕೊಠಡಿಗಳ ಅಡಿಪಾಯಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಹಜಾರದಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ಚಿತ್ರಣವಿರುವ ನೆಲಹೆಂಚುಗಳನ್ನು ಹಾಸಲಾಗಿದೆ. ಪಾರ್ಥಿಯನ್ ಕುದುರೆ ಸವಾರರ, ಎದೆಮಟ್ಟ ಚಿತ್ರಗಳ, ಭಾರತೀಯ ವಸ್ತ್ರ ಧರಿಸಿದ ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳ, ಬಳ್ಳಿಗಳೇ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳು ಈ ಹೆಂಚುಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇವು ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯವಾದರೂ ಗುಪ್ತರ ಕಲೆಯ ಪ್ರಭಾವವೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಬಿಜ್ಜೆಹರಾದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಲಕ್ಷ್ಮೀ, ಗಜಲಕ್ಷ್ಮೀ ಮುಂತಾದ ಕೆಲವು ಸುದ್ದೆವಿಗ್ರಹಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಗಾಂಧಾರ ಶೈಲಿಯ ಇಳಿಗಾಲದ ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲೂ ಗುಪ್ತ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಛಾಯೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇವು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮಾರಕವಾಗಿ ಹಿಂದುಧರ್ಮವನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯಲು ಯತ್ನಿಸಿದ ಹೂಣಮಿಹಿರಗುಲನ (ಸು.520–30) ಕಾಲದವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಮಿಹಿರಗುಲ ಬಿಜ್ಜೆಹರಾದಲ್ಲಿ ವಿಜಯೇಶ್ವರ ಎಂಬ ಶಿವದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದ.

ಸು.410–470ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಇಮ್ಮಡಿ ಪ್ರವರಸೇನ ಪ್ರವರಪುರವನ್ನು (ಈಗಿನ ಶ್ರೀನಗರ) ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇವನ ಕಾಲದ ಪ್ರವರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವೂ ಇವನ ವಂಶದವನೇ ಆದ ರಾಣಾದಿತ್ಯನೆಂಬುವನ ರಾಣಾಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯವೂ ಈಗಿನ ಬಹಾಉದ್ದೀನ್ ಮತ್ತು ಪೀರ್ ಹಾಜ್ಜ್ ಮುಹಮ್ಮದ್ ಸಾಹಿಬ್ ಗೋರಿಗಳು ಇರುವ ಎಡೆಗಳಲ್ಲಿದ್ದುವೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಆದರೆ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೆಲವು ಸೇರ್ಪಡೆಗಳಷ್ಟೇ ಈಗ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಅವಶೇಷಗಳು. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಆ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಗುಪ್ತಶೈಲಿಯಿಂದ ಬಹು ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿದ್ದಿತೆಂಬುದು ಆಗಿನ ಇತರ ಕೆಲವು ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಕಾಶ್ಮೀರದ ಕಲೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಕೋಟ ರಾಜವಂಶದ ಕಾಲ ಮುಖ್ಯವಾದ್ದು. ಈ ವಂಶದ ಲಲಿತಾದಿತ್ಯ ಮುಕ್ತಾಪೀಡ ತನ್ನ ಅಪಾರ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ವಿನಿಯೋಗಿಸಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಶ್ರೀನಗರದ ಬಳಿಯ ಕಶ್–ಇ–ಸುಲೈಮಾನ್ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿರುವ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯ (ಜೇಷ್ಠೇಶ) ದೇವಾಲಯ ಪ್ರಾಯಶಃ ಕಾರ್ಕೋಟ ಶೈಲಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಟ್ಟಡ. ಅಷ್ಟಭುಜಾಕೃತಿಯ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಮಧ್ಯಭಾರತದ ಗುಡಿಗಳ ಶಿಖರಗಳಂತಿರುವ ಈ ಗುಡಿ ದೊಡ್ಡದಾದರೂ ಕಲೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಬಹು ಒರಟು. ಆದರೂ ಮುಂದೆ ಕಾಶ್ಮೀರ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಚುರವಾದ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳ ಉಗಮ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಪಾಂಪುರ್ ಬಳಿಯ ಲೋದುವ್‌ನ (ಪ್ರಾಯಶಃ ಪ್ರಾಚೀನ ಲಲಿತಪುರ) ರುದ್ರೇಶ ದೇವಾಲಯ ಗಾಂಧಾರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ರೀತಿಯದು. 48 ಚೌಕದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ 28 ಚೌಕದ ಈ ಗುಡಿಯ ಒಳಭಾಗ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾದ್ದು. ಮುಂದೆ ಕುದುರೆಲಾಳದ ಆಕೃತಿಯ ತಲೆ ಇರುವ ದ್ವಾರವಿದೆ. ಗುಡಿಯ ಚಾವಣಿ ಉಳಿದಿಲ್ಲವಾದರೂ ದುಂಡನೆಯ ಮರದ ಹಂಜರ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಸಮೀಪದ ನೋರ್ವಾದಲ್ಲೂ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ದೇವಾಲಯ ಇದೆ. ಇವು ಲಲಿತಾದಿತ್ಯನ ಆಳಿಕೆಯ ಮೊದಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರಬಹುದು.

ಚೀನದ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದು ಅನಂತರ ಲಲಿತಾದಿತ್ಯನ ಪ್ರಧಾನಿಯಾದ ಚಂಕುಣ ಕಾಶ್ಮೀರದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಹೊಸ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಗುಪ್ತಶೈಲಿಯ ಸ್ತೂಪಗಳ ಅಲಂಕರಣದಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತರೀತಿಯ ಬುದ್ಧವಿಗ್ರಹಗಳು ಅರೆಚೀನೀ ರೀತಿಯ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಮಿಳಿತವಾಗಿವೆ. ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಚೀನದ ವೀ ಮತ್ತು ಕಾಂಗ್ ಶೈಲಿಗಳ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಲಲಿತಾದಿತ್ಯ ಪರಿಹಾಸಪುರವೆಂಬ (ಈಗಿನ ಪರಸ್ಪೋರ್) ಹೊಸ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದಾಗ ಅಲ್ಲಿ ಚಂಕುಣ ರಾಜ ವಿಹಾರವೆಂಬ ಸಂಘಾರಾಮವನ್ನೂ ಚೈತ್ಯ ಮತ್ತು ಸ್ತೂಪವನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇಲ್ಲಿಯ ಸ್ತೂಪ ಗಾಂಧಾರ ಶೈಲಿಯದಾದರೂ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಾಮಿಯನ್ ರೀತಿಯ ಬೃಹತ್ ಬುದ್ಧವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನೂ ಟಾಂಗ್ ಶೈಲಿಯ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನೂ ಗಾಂಧಾರ ರೀತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನೂ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಹಲವು ಶೈಲಿಗಳ ಮಿಶ್ರಣವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇವು ಸು.747ಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದಿನವು. ಲಲಿತಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅನಂತರದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಮತ್ತು ಸಿರಿಯನ್–ರೋಮನ್ ಶೈಲಿಯ ಅಂಶಗಳು ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಮಾರ್ತಾಂಡ ದಲ್ಲಿರುವ ಸೂರ್ಯದೇವಾಲಯ ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ. ಎರಡೂ ಕಡೆ ಚಿಕ್ಕ ಗುಡಿಗಳಿರುವ ಚೌಕಾಕಾರದ ಈ ದೇವಾಲಯ ವಿಶಾಲವಾದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ಇದೆ. ಗಾರೆ ಮತ್ತು ಬೆಣೆಯ ಉಪಯೋಗ, ದುಂಡು ಕಮಾನುಗಳು, ಪರಸ್ಪರ ಕತ್ತರಿಸುವಂತೆ ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದು ಎತ್ತಿರುವ ಚೌಕಗಳ ಭುವನೇಶ್ವರಿ, ಡೋರಿಕ್ ಸ್ತಂಭಗಳು, ಪಟ್ಟಿಕೆ ಮತ್ತು ಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರುವ ಕಾರಿಂತಿಯನ್ ಅರೆಗಂಬಗಳು ಮುಂತಾದ ರೋಮನ್ ವಾಸ್ತು ಅಂಶಗಳೂ ಸಿರಿಯದ ವಾಸ್ತುವಿನ ರೀತಿಯ ದೊಡ್ಡ ಕಪೋತಗಳುಳ್ಳ ಕಿಟಕಿಗಳೂ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ರೀತಿಯ ಮುಂಚಾಚಿದ ತಲೆಯ ಅಲಂಕರಣವಿರುವ ತ್ರಿಕೋಣಪಟ್ಟಿಕೆಗಳೂ ಈ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಿರಿಯ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯ ಮೈನರ್ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಅರಬರ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ್ದರಿಂದ, ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಆಸರೆ ದೊರೆಯದೆ ಅಲ್ಲಿಯವರು ಕಾಶ್ಮೀರದೆಡೆಗೆ ಬಂದಿರಬಹುದೆಂದೂ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಕಲೆಯಲ್ಲಿಯ ಈ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಅವರೇ ಕಾರಣರೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಆದರೆ ಮಾರ್ತಾಂಡದ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ ಬಹುತೇಕ ಗುಪ್ತಶೈಲಿಯಲ್ಲಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಸಮಕಾಲೀನ ಕಲೆಯಲ್ಲಿಯ ರೋಮನ್ ಪ್ರಭಾವ ಪರಿಹಾಸಪುರದ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಲಲಿತಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳು ವಂಗಥ್, ಪಂದ್ರೆಥಾನ್, ನರಸ್ತಾನ್ ಮುಂತಾದ ಎಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಇವೆ. ಗುಪ್ತ ರೀತಿಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಡೋರಿಕ್ ಅಥವಾ ಕಾರಿಂತಿಯನ್ ರೀತಿಯ ಕಂಬಗಳು ಮತ್ತು ಅರೆಗಂಬಗಳು, ಇಳಿಕಪೋತದ ಕೆಳಗಿರುವ ತ್ರಿಪತ್ರ ಕಮಾನು ಮತ್ತು ದ್ವಿಶಿರಮಿಡ್ಡಿನಂತಿರುವ ಚಾವಣಿ–ಇವು ಕಾಶ್ಮೀರದ ಕಾರ್ಕೋಟ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಈ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹೆಚ್ಚಿಲ್ಲವಾದರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತ ಗಾಂಧಾರ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಕಾರ್ಕೋಟ ವಂಶದ ರೋಮನ್ ಜಯಪುರವೆಂಬ ರಾಜಧಾನಿಯ ನಿರ್ಮಾತ. ಇಲ್ಲಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳ ಉಳಿಕೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಲಲಿತಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದ್ದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಶಕ್ತಿಯುತವೂ ಪರಿಷ್ಕೃತವೂ ಆದ ಕಲಾಶೈಲಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಕಾರ್ಕೋಟ ವಂಶದ ಕೊನೆಯ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಪುರದ (ಈಗಿನ ಪಾಂಪುರ್) ಪದ್ಮಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು.

ಕಾರ್ಕೋಟರ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಉತ್ಪಲವಂಶದ ಕಾಲ ಕಾಶ್ಮೀರದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಇತಿಹಾಸದ ಮತ್ತೊಂದು ವೈಭವಯುಗ. ಈ ವಂಶದ ಅವಂತಿವರ್ಮ (855–83) ಅವಂತಿಪುರದ ಅವಂತಿಸ್ವಾಮಿ ಎಂಬ ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯವನ್ನೂ ಅವಂತೀಶ್ವರ ಎಂಬ ಶಿವದೇವಾಲಯವನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ವಿಶಾಲ ಪ್ರಾಂಗಣದ ಮಧ್ಯೆ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ನಾಲ್ಕು ಚಿಕ್ಕ ಗುಡಿಗಳಿವೆ. ಇವು ಪಂಚಾಯತನ ರೀತಿಯವು. ಇಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತುವಿನ್ಯಾಸ ಲಲಿತಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದವುಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಪರಿಷ್ಕೃತ ಅಲಂಕಾರಯುತ. ಅಲಂಕರಣದಲ್ಲಿ ಸಸ್ಸಾನೀಯ ಅಂಶಗಳು ಹೆಚ್ಚು. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹಿಂದಿನವುಗಳಿಗಿಂತ ಉತ್ತಮವೂ ಹೆಚ್ಚು ಶಕ್ತಿಯುತವೂ ಆಗಿವೆ. ದೇವ ಮತ್ತು ಮಾನವರ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಗಾಂಭೀರ್ಯ ಎದ್ದುಕಾಣುತ್ತದೆ. ಶಂಕರವರ್ಮ (883–902) ಅನೇಕ ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಒಡೆದು ಅವನ್ನು ತನ್ನ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡ. ಶಂಕರಪುರದಲ್ಲಿರುವ ಶಂಕರ, ಗೌರೀಶ್ವರ ಮತ್ತು ಸುಗಂಧೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಆ ಕಾಲದ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಶಂಕರವರ್ಮನ ಅನಂತರದ ಕಾಲ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಘೋರಯುಗ. ಅರಾಜಕತೆಯೂ ಅನೀತಿಯೂ ಪ್ರಬಲಿಸಿದ್ದ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮುಂದುವರಿದರೂ ಆಗಿನ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಸುಲಭದ ದಾರುಕೃತಿಗಳು. ಉತ್ಪಲ ಕಲೆಯ ಕಾಲೀಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹೆಚ್ಚಿಲ್ಲವಾದರೂ ಅದರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಗಿಲ್ಗಿಟ್, ಆಗ್ನೇಯ ಹಿಮಾಲಯ, ಜಮ್ಮು ಮತ್ತು ಕಾಶ್ಮೀರದ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಿಂದು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಇತಿಹಾಸದ ಕಡೆಯ ಅಧ್ಯಾಯವೆನ್ನಬಹುದು. ಈ ಕಾಲದ ಶಿಲಾ ದೇವಾಲಯಗಳು ಬುಮಜುವ್, ಪಂದ್ರೆಥಾನ್, ಜ಼ರಿಬಲ್, ಕೋಥೇರ್, ಪಾಯರ್, ಮಾಮಲ್, ಗರೂರ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ದೇವಾಲಯಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಕ್ರಮೇಣ ಸರಳವಾಯಿತಲ್ಲದೆ ಅವುಗಳ ಗಾತ್ರವೂ ಚಿಕ್ಕದಾಯಿತು, ಅಲಂಕರಣದಲ್ಲೂ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಬಡತನ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಪಂದ್ರೆಥಾನ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ರಿಲ್ಹಣೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ (1135) ಈ ಶೈಲಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆ. ಶಿಲಾದೇವಾಲಯಗಳಿಗಿಂತ ಮರದ ಗುಡಿಗಳ ರಚನೆ ಹೆಚ್ಚಿದ್ದು ಈ ಕಾಲದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಕಾಶ್ಮೀರ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿಯ ಈ ಕಾಲದ ಮರದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ನಷ್ಟವಾಗಿದ್ದರೂ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಹೊರಗೆ ಇದೇ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಮರದ ರಚನೆಗಳೂ ಉಳಿದಿವೆ. ಚಂಬಾದ ಮಿರ್ಕುಲ–ಉದೈಪುರ್‌ದಲ್ಲಿರುವ ಕಾಳಿ ದೇವಾಲಯ, ಪಶ್ಚಿಮ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಗುಗೆ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ತ್ಸಪರಂಗ್ನ ಬೌದ್ಧ ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕೆತ್ತನೆಗಳು, ಸ್ಪಿತಿಯ ಕೋಲುಂಗ್ ಮತ್ತು ಲ್ಹಕುನ್, ಲಡಾಕ್‌ನ ಅಲಿ ಮುಂತಾದ ಎಡೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ದಾರುಕೃತಿಗಳು ಈ ರೀತಿಯವು. ಇವು ಸಮಕಾಲೀನ ಕಾಶ್ಮೀರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಬಗ್ಗೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಜಮ್ಮು–ಕಾಶ್ಮೀರದ ಈ ಕಾಲದ ಹಲವು ಶಿಲ್ಪಕೃತಿಗಳು ಶ್ರೀನಗರದ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿವೆ. ವಿಚಿತ್ರ ಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲೋ ಸುತ್ತುವರಿದ ಬಳ್ಳಿಯಿಂದೆದ್ದ ಕಮಲಗಳ ಮೇಲೋ ನಿರೂಪಿಸಿದ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಮತ್ತು ಅತಿಯಾದ ಕುಸುರಿಕೆಲಸ–ಇವು ಈ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅಲಂಕರಣಶಿಲ್ಪಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳು ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದವಾದರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಂಗಾಂಗ ಪ್ರಮಾಣ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಾಗಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ಮುಖ ಸಪ್ಪೆಯಾಗಿಯೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಉಬ್ಬಿಕೊಂಡೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ದೋಷಗಳಿದ್ದರೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಿಗಳನ್ನು ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಲಾಮಾಗಳು ಆಹ್ವಾನಿಸುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ಇಳಿಮುಖ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯೇ ಮುಂದೆ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಲಾಮಾ ಪಂಥೀಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೂರಿತು.

ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಪ್ರಭುತ್ವ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ್ದು 1339ರಲ್ಲಿ. ಆದರೆ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾಗುವವರೆಗೆ ಅಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ ಬದಲಾವಣೆಯೇನೂ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಕಾಶ್ಮೀರ ಸುಲ್ತಾನರ ಹೆಚ್ಚು ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲ

ಮರವಾದ್ದರಿಂದ ಅವು ಯಾವುವೂ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಶ್ರೀನಗರದಲ್ಲಿರುವ ಜಾಮಿ ಮಸೀದಿ, ಷಾಹಾಮಾದಾನ್‌ನ ಗೋರಿ-ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಪಾಂಪುರ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಮಸೀದಿಗಳು ಅನಂತರ ನವೀಕೃತವಾಗಿದ್ದರೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಹಳೆಯ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನೇ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದರಿಂದ ತತ್ಕಾಲೀನ ವಾಸ್ತುರೀತಿಯ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಚೌಕಾಕಾರದವು. ಮಧ್ಯೆ ಒಂದು ಅಥವಾ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಗಳ, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತ, ಹಜಾರಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತುಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಹಾಗೆ ಉಗ್ರಾಣ ಕೋಣೆಗಳೂ ಕೆಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಚಾವಣಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಾತ್ರ ಇಳಿಜಾರಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಘಂಟಾಕೃತಿಯ ಅಲಂಕರಣವಿರುತ್ತದೆ. ಚಾವಣಿಯ ಮೇಲೆ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಲಶಾಕೃತಿಯ ಮೆಜೀನ್ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಇಸ್ಲಾಮ್ ಮತೀಯವಾಗಿದ್ದರೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಿಂದು ಬೌದ್ಧ ವಾಸ್ತುಸಂಪ್ರದಾಯವೇ ಮುಂದುವರಿದಿರುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಅಲ್ಲದೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಜಿಯರಾಗಳನ್ನು ಹಿಂದುದೇವಾಲಯಗಳ ಅಡಿಪಾಯದ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿರುವುದರಿಂದ ಅವು ಆ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸುತ್ತವೆ.

1585ರಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರ್ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಶೈಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದುವು. 1589-99ರಲ್ಲಿ ಹರಿ ಪರ್ವತದ ಮೇಲೆ ಅಕ್ಬರ್ ಒಂದು ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. 1619ರ ಅನಂತರ ಜಹಾಂಗೀರ್ ಪೀರ್ ಪಂಜಾಲ್ ಕಣಿವೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆಯ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ನೂರ್‌ಮಹಲ್, ಸೈದಾಬಾದ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸರಾಯ್‌ಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಶ್ರೀನಗರದ ಬಳಿ ಷಾಲಿಮಾರ್ ಉದ್ಯಾನವನ್ನೂ ವೇರಿನಾಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಸ್ನಾನಕೊಳವನ್ನೂ ಅಚಾಬಲ್, ಮಾನಸಬಲ್, ಗಂಧರ್‌ಬಲ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಉದ್ಯಾನಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಶ್ರೀನಗರದ ಪತ್ಥರ್ ಮಸೀದಿಯನ್ನು ನೂರ್‌ಜಹಾನ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದಳು. ಚಶ್ಮ-ಇ-ಷಾಹಿಯನ್ನು ಷಾಹಜಹಾನ್ 1632-33ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಯುವರಾಜ ದಾರಾಶಿಕೋ 1644ರಲ್ಲಿ ಶ್ರೀನಗರದ ಪರೀಮಹಲನ್ನೂ ಹರಿಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಸೀದಿಯನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇವೆಲ್ಲ ಮೊಗಲ್ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯಲ್ಲೇ ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದ್ದು ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲೇ ದೊಡ್ಡದಾದ ಪತ್ಥರ್ ಮಸೀದಿ. ಇದರಲ್ಲಿ 27 ಗುಮ್ಮಟಗಳೂ ಮುಂದೆ ಒಂಬತ್ತು ಕಮಾನುಗಳೂ ಇವೆ. ಇದರದು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮಾದರಿ, ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲೇ ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ, ಹಲ್ಲುಹಲ್ಲಿನ ಕಮಾನನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಹರಿಪರ್ವತದ ಮೇಲೆ ಈಗ ಇರುವ ಕೋಟೆಯನ್ನು 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ, ಕಾಶ್ಮೀರ ಆಫ್ಘನ್ ರಾಜರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದಾಗ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀನಗರದ ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ದುರಸ್ತಿಗೊಂಡವು. ಡೋಗ್ರಾ ಅರಸರ ಕಾಲದ ಕಾಶ್ಮೀರ ವಾಸ್ತುಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ, ಆಫ್ಘನ್, ಸಿಖ್ ಮತ್ತು ಕಾಂಗ್ರ ರಾಜಸ್ತಾನಗಳ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಆದರೆ ಶೇರ್ ಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಬೇಸಗೆ ಅರಮನೆಯೊಂದೇ ಈ ಕಾಲದ ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದ ಕಟ್ಟಡ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲಡಾಕ್ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ್ದ ಚೀನಿ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಇಲ್ಲೂ ಪ್ರಸಾರಗೊಂಡಿತು. ಈ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮರದ ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಶಾಸನಗಳು: ಜಮ್ಮು-ಕಾಶ್ಮೀರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಪ್ರಕಟವಾಗಿರುವ ಶಾಸನಗಳು ಕಡಿಮೆ. ಲಡಾಕ್‌ನ ಖಲಾತ್ಸೆ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಇರುವ ಕುಷಾಣ ವರ್ಷ 187ರ ವಿಮ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸ್‌ನ ಶಾಸನವೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ್ದು. ಅನಂತರ ದಿದ್ದಾ ರಾಣಿಯಿಂದ ಬೆಳೆದ ಶಾರದ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದಾನಶಾಸನಗಳು. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ದೇವಾಲಯ ಅಥವಾ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಅರಿಗೋಮ್ ಎಂಬಲ್ಲಿಯ 1197ರ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ವಿಹಾರವೊಂದರ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ವಿಷಯವಿದೆ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಲೌಕಿಕ ವರ್ಷವನ್ನು ನಮೂದಿಸುವುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಕಾಶ್ಮೀರಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಶಾರದಾ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಸುಲ್ತಾನ್ ಜೈನುಲ್ ಅಬಿದೀನನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕಲಿ ಸಂವತ್ಸರ 4530ರಲ್ಲಿ (1428) ಹೊರಡಿಸಲಾದ ಒಂದು ಶಾಸನ ಆಶ್ರಮವೊಂದರ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ವಿಷಯವನ್ನು ಕುರಿತದ್ದು. ಆ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಅರಬ್ಬೀ ಶಾಸನಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಮೊಗಲರ ಶಾಸನಗಳು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಪಾರಸೀ ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಭಾಷೆಯವು. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಇತಿಹಾಸದ ಬಗ್ಗೆ ವಿಪುಲವಾದ ಗ್ರಂಥಸಾಮಗ್ರಿ ದೊರಕುವುದರಿಂದ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ದೊರಕುವ ಸಾಮಗ್ರಿ ಕಡಿಮೆ.

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಇಂಡೊ-ಗ್ರೀಕ್ ಅರಸರಿಂದ ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಎಲ್ಲ ರಾಜವಂಶಗಳ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಇಂಡೊ-ಗ್ರೀಕ್ ಅರಸರಾದ ಅಜ಼ಿಸ್ ಮತ್ತು ಅಜ಼ಿಲೈಸೆಸ್‌ರ ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬಾರಾಮುಲ ಬಳಿಯೂ ಕನಿಷ್ಕ, ಹುವಿಷ್ಕ ಮುಂತಾದ ಕುಷಾಣ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಉಷ್ಕೂರ್, ಹಾರ್ವಾನ್ ಮುಂತಾದ ಸಮಕಾಲೀನ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲೂ ದೊರಕಿವೆ.

ಕಾಶ್ಮೀರದ್ದೇ ಆದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ನಾಣ್ಯ ಚಲಾವಣೆಗೆ ಬಂದದ್ದು ಮಿಹಿರಗುಲನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದವು. ಇವು ಸಸ್ಸಾನೀಯ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜನ ತಲೆ, ನಂದಿಯ ಚಿತ್ರವಿರುವ ರಾಜದಂಡ ಮತ್ತು ತ್ರಿಶೂಲವು, ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಜಯತು ಮಿಹಿರಗುಲ ಅಥವಾ ಜಯತು ವೃಷಧ್ವಜ ಎಂಬ ಲೇಖವೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಧೋಕ್ಷೋ ದೇವತೆಯ ಚಿತ್ರವಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಸುಮಾರು ಇದೇ ತರಹದವೇ. ಇವನ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ತೋರಮಾನ ಮತ್ತು ಪ್ರವರಸೇನರ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಇದೇ ಮಾದರಿಯವೇ, ಆದರೆ ಅವುಗಳ ಮೇಲಣ ಬರೆಹ ಸೂಕ್ತವಾಗಿ ಬದಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಕಾರ್ಕೋಟ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳು ತೂಕ ಮತ್ತು ಮಾದರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣರ ನಾಣ್ಯಗಳಂತೆ ಇದ್ದರೂ ಅವು ಬಹು ಒರಟು. ಈ ವಂಶದ ದುರ್ಲಭ, ಪ್ರತಾಪಾದಿತ್ಯ, ಜಯಾಪೀಡ ಮೊದಲಾದವರ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜನ ತಲೆಯೂ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ದೇವಿಯ ವಿಗ್ರಹವೂ ರಾಜನ ಹೆಸರೂ ಇರುತ್ತದೆ.

ಉತ್ಪಲವಂಶದ ಮತ್ತು ಅನಂತರದ ಹಿಂದು ರಾಜರ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಇದೇ ರೀತಿಯವು. ಆದರೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜರ ಹೆಸರು ದಪ್ಪ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲೂ ಭಾಗಶಃ ಇರುತ್ತದೆ. ಉದಾ: ಕ್ಷೇಮಗುಪ್ತನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ಷೇಮಗು ಎಂದೂ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರದೇವ ಎಂದೂ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ವಂಶದ ಬಹುತೇಕ ಎಲ್ಲ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಈ ಹಿಂದು ಅರಸರ ಪೈಕಿ ಹರ್ಷ ದೇವ ಹೊರಡಿಸಿದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳುಂಟು. ಇವನು ಕರ್ನಾಟಕದ ನಾಣ್ಯಗಳ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರ ಇರುವ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನೂ ಕಾಬೂಲಿನ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೀ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕುದುರೆ ಸವಾರರ ಚಿತ್ರ ಇರುವ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನೂ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದ.

ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬೇರೆ ರೀತಿಯವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ತಾಮ್ರದವು. ಗುಂಡಗಿನ ಮತ್ತು ಚೌಕಾಕಾರದ ಎರಡೂ ಬಗೆಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಹೆಚ್ಚಿನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯೆ ಗಂಟಿರುವ ಒಂದು ಅಡ್ಡಗೆರೆಯೂ ತಳದಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಹೆಸರೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಗಂಟುಗಳುಳ್ಳ ಚೌಕವಿದೆ. ನಾಣ್ಯ ಅಚ್ಚಾದ ಸ್ಥಳವೂ ಹೆಸರೂ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲೇ ಅಚ್ಚಾದ್ದರಿಂದ ಜ಼ರ್ಬ್-ಇ-ಕಾಶ್ಮೀರೀ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನಲ್ಲದೆ ತಮ್ಮ ಇತರ ರೀತಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನೂ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದರು.

ಅನಂತರ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಪಂಜಾಬಿನ ರಣಜಿತ್ ಸಿಂಗ್, ರಣಬೀರ್ ಸಿಂಗ್ ಮುಂತಾದವರ ಕೈವಶವಾದಾಗ, ಇಲ್ಲಿ ಅವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಗೆ ಬಂದುವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಗುರುಮುಖಿಯಲ್ಲಿ ಅಕಾಲ್ ಸಹಾಇ ಗುರು ನಾನಕ್‌ಜೀ ಎಂದೂ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ನಾಸ್ತಲಿಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಜ಼ರ್ಬ್-ಇ-ಕಶ್ಮೀರ್ ಎಂದೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಇತ್ತೀಚಿನ ಡೋಗ್ರಾ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಸುಮಾರು ಇದೇ ರೀತಿಯವೇ. ಇವಲ್ಲದೆ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಆಫ್ಘನ್ ಮತ್ತು ನೇಪಾಳಿ ರಾಜರ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ಜಲಿಯನ್‌ವಾಲಾಬಾಗ್: 1919 ಏಪ್ರಿಲ್ 13ರಂದು ಅಮಾಯಕ ಭಾರತೀಯರ ಕಗ್ಗೊಲೆ ನಡೆದ ಪಂಜಾಬ್ ರಾಜ್ಯದ ಅಮೃತಸರದ ಸ್ವರ್ಣಮಂದಿರದ ಬಳಿ ಇರುವ ಒಂದು ತೋಟ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ನಡೆಸಿದ ಈ ಘೋರ ಹತ್ಯಾಕಾಂಡ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವೈಸ್‌ರಾಯ್ ಆಗಿದ್ದ ಲಾರ್ಡ್ ಚೆಮ್ಸ್‌ಫರ್ಡನ (1917-21) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಕೃತ್ಯ ಜರುಗಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಆ ವೇಳೆಗೆ ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಹೋರಾಟವನ್ನು ತಡೆಯಲು 1919ರಲ್ಲಿ ರೌಲೆಟ್‌ನ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ನೇಮಕವಾಗಿದ್ದ ಸಮಿತಿ ಆ ಬಗ್ಗೆ ಹಲವಾರು ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿತು. ಅವನ್ನು ಕಾರ್ಯಗತಗೊಳಿಸಲು ಸರ್ಕಾರ ದಂಡ ನ್ಯಾಯವನ್ನು ತಿದ್ದುಪಡಿ ಮಾಡುವ ಅಧಿನಿಯಮವನ್ನೂ ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿತು. ಆ ವಿಶೇಷ ಅಧಿಕಾರಗಳಿಂದ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಪೊಲೀಸ್ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಗೆ ಅನುಮತಿ ನೀಡಿದಂತಾಯಿತು. ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರು ಇದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಕರೆ ನೀಡಿದರು. ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದಿದ್ದ ಜನ ಹಿಂಸಾಕೃತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರಿಂದ ಗಾಂಧಿಯವರು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವನ್ನು ಹಿಂತೆಗೆದುಕೊಂಡರು. ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಜೆಗಳು ಸರ್ಕಾರದ ದಮನನೀತಿಗೆ ಈಡಾಗಿ ತೊಂದರೆಗೀಡಾಗಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲಿಯ ಲೆಫ್ಟಿನೆಂಟ್ ಗವರ್ನರ್ ಮೈಕೇಲ್ ಒಡ್ವೈಯರ್ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು ಕ್ರೂರ ದಂಡನೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸತೊಡಗಿದ್ದ. ಆಗ ನಡೆದ ಘಟನೆಗಳಲ್ಲಿ ಜಲಿಯನ್‌ವಾಲಾಬಾಗ್‌ನ ಹತ್ಯಾಕಾಂಡ ಪ್ರಮುಖವಾದ್ದು.

ಜಲಿಯನ್‌ವಾಲಾ ಬಾಗ್‌ನೊಳಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಕಿರಿದಾದ ಒಂದೇ ಒಂದು ಮಾರ್ಗವಿತ್ತು. ಉಳಿದ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಎತ್ತರದ ಮನೆಗಳ ಹಿಂಭಾಗವಿತ್ತು. ಏಪ್ರಿಲ್ 9ರಂದು ನಡೆದ ಹರತಾಳದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಶಾಂತವಾಗಿ ಮೆರವಣಿಗೆ ಹೊರಟಿದ್ದ ನಾಗರಿಕರ ಮೇಲೆ ಪೊಲೀಸರು ಗುಂಡು ಹಾರಿಸಿದರು. ಜನರು ಕ್ರೋಧದಿಂದ ಹಿಂಸಾಕೃತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ

ಐವರು ಯುರೋಪಿಯನ್ನರನ್ನು ಕೊಂದರು. ಆದರೆ ಎರಡು ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹತೋಟಿಗೆ ಬಂತು. ಏಪ್ರಿಲ್ 15ರಿಂದ ಆಚರಣೆಗೆ ತರಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಲಷ್ಕರಿ ನ್ಯಾಯವನ್ನು ಬ್ರಿಗೇಡಿಯರ್–ಜನರಲ್ ಡೈಯರ್ ಅನಧಿಕೃತವಾಗಿ 11ರಿಂದಲೇ ಆಚರಣೆಗೆ ತಂದ. ಆದರೆ ಅದನ್ನು ಸಾರ್ವಜನಿಕರಿಗೆ ತಿಳಿಸುವ ಯಾವ ಯತ್ನವನ್ನೂ ಕೈಗೊಳ್ಳದೆ ದೈತ್ಯನಂತೆ ವರ್ತಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದ.

ಏಪ್ರಿಲ್ 13ರ ಮಧ್ಯಾಹ್ನ 4–30ಕ್ಕೆ ಜಲಿಯನ್‌ವಾಲಾಬಾಗಿನಲ್ಲಿ ಜನರ ಬಹಿರಂಗ ಸಭೆ ಸೇರುವುದೆಂದು ಹಿಂದಿನ ದಿನವೇ ಜಾಹೀರುಗೊಳಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಜನರಲ್ ಡೈಯರ್ ಅದನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸುವ ಯಾವ ಯತ್ನವನ್ನೂ ಮಾಡದೆ, ಜನ ಸಭೆ ಸೇರದಂತೆ ತಡೆಯಲು ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಳ್ಳದೆ, ಸಭೆ ಆರಂಭವಾಗುವವರೆಗೂ ಕಾದಿದ್ದು 50 ಬಂದೂಕುಗಳಿಂದ ಸಜ್ಜಿತ ಪಡೆಯೊಡನೆ ಸಭಾಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಬಂದ. ತೋಟದ ದ್ವಾರದ ಎತ್ತರದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿಂತು ಯಾವ ಮುನ್ನೆಚ್ಚರಿಕೆಯನ್ನೂ ನೀಡದೆ 90ಮೀ ದೂರದಿಂದಲೇ ಜನರ ಮೇಲೆ ಗುಂಡು ಹಾರಿಸುವಂತೆ ಸೈನಿಕರಿಗೆ ಆಜ್ಞೆ ನೀಡಿದ.

ಅಂದು ಅಲ್ಲಿ ಸು.6,000 ಮಂದಿ ಸೇರಿದ್ದರೆಂಬುದು ಡೈಯರನ ಹೇಳಿಕೆ. ಇತರ ವರದಿಗಳಂತೆ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಜನರ ಸಂಖ್ಯೆ 10,000. ಅವರ ಮೇಲೆ ಹತ್ತು ನಿಮಿಷಗಳ ಕಾಲ ಎಡೆಬಿಡದೆ 1,650 ಸುತ್ತು ಗುಂಡಿನ ಮಳೆ ಸುರಿಸಲಾಯಿತು. 500 ಮಂದಿ ಸತ್ತರೆಂಬುದು ಅಧಿಕೃತ ವರದಿ. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ 1,000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯ ಜನ ಸತ್ತರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಜನರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಬೋನಿನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಇಲಿಗಳಂತಾಗಿತ್ತು. ದಿಕ್ಕುಗಾಣದೆ ಓಡತೊಡಗಿದ ಜನ ಆ ತೋಟದ ಬದಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕಟ್ಟೆಯಿಲ್ಲದ ಬಾವಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದು ಪ್ರಾಣಬಿಟ್ಟರು. ಬಹಳ ಜನ ಗುಂಡೇಟಿಗೆ ತುತ್ತಾದರು. ನೂರಾರು ಜನ ಗಾಯಾಳುಗಳು ಉಪಚಾರವಿಲ್ಲದೆ ನರಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಅವರ ಶುಶ್ರೂಷೆಗೆ ತಾನು ಯಾವ ವಿಧದಲ್ಲೂ ಬಾಧ್ಯನಲ್ಲವೆಂದು ಡೈಯರ್ ತಿಳಿಸಿದ. ಲಷ್ಕರಿ ನ್ಯಾಯ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದರಿಂದ ಗಾಯಾಳುಗಳನ್ನು ಇತರರು ಆಸ್ಪತ್ರೆಗೋ ಮನೆಗೋ ಒಯ್ಯುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ಜನರ ಅಂದಿನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಊಹಾತೀತವಾದಷ್ಟು ಶೋಚನೀಯವಾಗಿತ್ತು.

ಅನಂತರ ಈ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆಸಲು ಒಂದು ಸಮಿತಿಯನ್ನು (ಹಂಟರ್ ಸಮಿತಿ) ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಡೈಯರ್ ಅವರ ಮುಂದೆ ಸಾಕ್ಷ್ಯ ನೀಡಿ ತನ್ನ ಕೃತ್ಯಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡುದೇ ಅಲ್ಲದೆ, ತೋಟದ ಸಣ್ಣ ದ್ವಾರದ ಮೂಲಕ ಮೆಷಿನ್‌ಗನ್ನುಗಳನ್ನು ಒಯ್ಯಲು ಸಾಧ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಹಾಗೇನಾದರೂ ಆಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಯೋಚನೆಯಿಂದ ಇನ್ನೂ ಕ್ರೂರ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಂಡು ಇಡೀ ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತದ ಪ್ರಜೆಗಳಲ್ಲಿ ಭೀತಿ ಮೂಡಿಸಿ, ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳಿಕೆಯ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದುದಾಗಿಯೂ ಹೇಳಿದ. ಅನೇಕ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಡೈಯರನ ಈ ಹೇಯಕೃತ್ಯವನ್ನು ಖಂಡಿಸದೆ, ಅದೊಂದು ಆವಶ್ಯಕ ಕ್ರಮವೆಂದೇ ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಡೈಯರನನ್ನು ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ನಿವೃತ್ತಿಗೊಳಿಸಿದಷ್ಟೇ ಸರ್ಕಾರ ಕೈಗೊಂಡ ದಂಡನೆಯ ಕ್ರಮ. ಡೈಯರ ಮತ್ತು ಚೆಮ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್‌ರು ಇದಕ್ಕೆ ಬಾಧ್ಯರಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಿ ಅವರ ಮೇಲಿನ ಆಪಾದನೆಯನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ತಳ್ಳಿಹಾಕಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿದ್ದ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ಸಂಘ ಡೈಯರನನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಕ್ಷಕನೆಂದು ಹೊಗಳಿ ಇವನಿಗೆ ಒಂದು ಕತ್ತಿಯನ್ನೂ 20,000 ಪೌಂಡುಗಳ ನಿಧಿಯನ್ನೂ ಸಮರ್ಪಿಸಿತು. ಆದರೆ ಯಾವುದೇ ಸುಸಂಸ್ಕೃತ ಸರ್ಕಾರ ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ಹೇಸುವಂಥ ಹೇಯಕೃತ್ಯ ಇವನದು. ಜನರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾಕಾಂಕ್ಷೆಯನ್ನು ದಮನ ಮಾಡಲು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಕೈಗೊಂಡ ಪಾಶವೀಕೃತ್ಯದ ಮೂಕ ಸಾಕ್ಷಿ ಜಲಿಯನ್‌ವಾಲಾಬಾಗ್. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.;ಬಿ.ಎಸ್.ಎ.)

ಜವಾಹರಲಾಲ್ ನೆಹರು: 1889–1964. ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಧಾನಿ. 1889 ನವೆಂಬರ್ 14ರಂದು ಅಲಹಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ಮೋತಿಲಾಲ್ ನೆಹರು, ತಾಯಿ ಸ್ವರೂಪರಾಣಿ. ಇವರದು ಕಾಶ್ಮೀರೀ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಮನೆತನ. ಮೋತಿಲಾಲರು ಯಶಸ್ವಿ ನ್ಯಾಯವಾದಿಯಾಗಿ ಅಪಾರ ಹಣಗಳಿಸಿದ್ದರು. ಅವರಿಗೆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಗೌರವದ ಸ್ಥಾನವಿತ್ತು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರ ಆಚಾರ ವಿಚಾರ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇತರ ಹುಡುಗರ ಸಂಪರ್ಕ ಮಗನಿಗೆ ಒಳಿತಲ್ಲವೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ ಅವರು ಮಗನನ್ನು ಶಾಲೆಗೆ ಕಳಿಸದೆ ಮನೆಯಲ್ಲೇ ಖಾಸಗಿಯಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಿಸಿದರು. ಐರೋಪ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪರಿಚಯ ಜವಾಹರಲಾಲರಿಗೆ ಚಿಕ್ಕಂದಿನಿಂದಲೇ ಆಯಿತು.

ಮೋತಿಲಾಲರ ಆಪ್ತಸ್ನೇಹಿತರಲ್ಲೊಬ್ಬರಾಗಿದ್ದ ಮುನ್ಷಿ ಮುಬಾರಕ್ ಎಂಬವರು ಜವಾಹರರಿಗೆ ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ತೀರ ಹತ್ತಿರದವರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರು ಕತೆಗಳನ್ನು ಹೇಳಿ ಜವಾಹರರನ್ನು ವಿನೋದಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಜವಾಹರರ ಮನಸ್ಸಿನ ಮೇಲೆ ಬಲವಾದ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದವರೆಂದರೆ ಫರ್ಡಿನೆಂಟ್ ಟಿ. ಬ್ರೂಕ್ಸ್. ಥಿಯೊಸೊಫಿಸ್ಟರೂ ಆನಿಬೆಸೆಂಟರ ಅನುಯಾಯಿಯೂ ಐರಿಷರೂ ಆಗಿದ್ದ ಅವರು ಜವಾಹರರಿಗೆ ಸುಮಾರು ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಶಿಕ್ಷಕರಾಗಿದ್ದರು.

ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಹ್ಯಾರೋ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಜವಾಹರರು 2 ವರ್ಷ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದರು. 1907ರಲ್ಲಿ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್‌ನ ಟ್ರಿನಿಟಿ ಕಾಲೇಜನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ 1910ರಲ್ಲಿ ರಸಾಯನಶಾಸ್ತ್ರ, ಭೂವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಸಸ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಟ್ರೈಪಾಸ್ ದೊರಕಿಸಿಕೊಂಡು ಹೊರಬಿದ್ದರು. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇವರು ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಓದುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಧುನಿಕ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದ ತತ್ತ್ವಗಳ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಸಮಾಜವಾದದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ತಳೆದರು. 1912ರಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಬ್ಯಾರಿಸ್ಟರ್ ಪದವಿ ದೊರೆಯಿತು. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮರಳಿದಾಗ ಸ್ವಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯವರಾಗಿದ್ದು ಭಾರತೀಯರಿಗಿಂತಲೂ ಆಂಗ್ಲ ಗೃಹಸ್ಥರನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಹೋಲುತ್ತಿದ್ದರು. 1916 ಫೆಬ್ರುವರಿ 8ರಂದು ತಂದೆತಾಯಿಯರು ಆರಿಸಿದ 17 ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಿನ ಕಮಲಾ ಅವರೊಂದಿಗೆ ಇವರ ವಿವಾಹವಾಯಿತು. ಕಮಲಾ ಅವರು ಕೌಲ್ ಕುಟುಂಬಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. 1917ರ ನವೆಂಬರ್ 19ರಂದು ಇವರ ಏಕಮಾತ್ರ ಸಂತಾನ ಇಂದಿರಾ ಜನಿಸಿದರು. ಕಮಲಾ ನೆಹರು 1936ರಲ್ಲಿ ಅಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದರು.

ಜವಾಹರರು ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ತಾಳಿದ್ದರಾದರೂ ಇವರು ಅದರಲ್ಲಿ ಧುಮುಕಿದ್ದು ಅರೆಮನಸ್ಸಿನಿಂದ, ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅವರು ಕಾಲಿಟ್ಟಿದ್ದು ಸ್ವಪ್ರೇರಣೆಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಿಂದಾಗಿ. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮರಳಿದ ಅನಂತರ ಇವರು ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದಲೇ ತಂದೆಯೊಡನೆ ನ್ಯಾಯವಾದಿಯ ವೃತ್ತಿ ಕೈಗೊಂಡರಾದರೂ ನ್ಯಾಯಾಲಯದ ವಾತಾವರಣ ಇವರಿಗೆ ಬೌದ್ಧಿಕ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡುವಂಥದಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ನ್ಯಾಯವಾದಿಯ ಜೀವನ ಸಪ್ಪೆಯಾಗಿತ್ತು. ಆಗ ಇವರ ಗಮನ ರಾಜಕಾರಣದತ್ತ ಹರಿಯತೊಡಗಿತ್ತು. 1916ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಲಖನೌ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಇವರ ಮತ್ತು ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರ ಭೇಟಿಯಾಯಿತು.

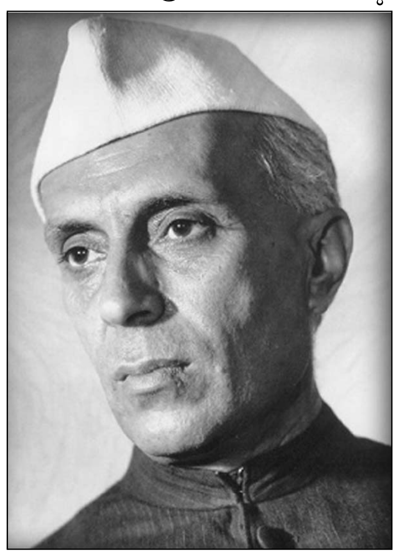

1915ರಲ್ಲಿ ಮದನ ಮೋಹನ ಮಾಲವೀಯರು ಸಂಯುಕ್ತ ಪ್ರಾಂತದ ರೈತರ ಸ್ಥಿತಿಯ ಸುಧಾರಣೆಗಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಕಿಸಾನ್ ಸಭಾ ಇವರ ಗಮನ ಸೆಳೆಯಿತು. 1918ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಆ ಸಭೆಯ ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಧುಮುಕಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ರೌಲತ್ ಕಾಯಿದೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಆಂದೋಲನ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರು 1919 ಏಪ್ರಿಲ್ 6ರಂದು ಭಾರತಾದ್ಯಂತ ಹರತಾಳಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ನಿರತರಾದರು. ಅಮೃತಸರದ ಜಲಿಯನ್‌ವಾಲಾಬಾಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಭೀಕರ ಹತ್ಯೆ, ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯಾಡಳಿತದ ಕ್ರೌರ್ಯ ನಡೆದವು. ಇದರಿಂದ ರೋಸಿದ ಜವಾಹರರು ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸೇರಿಕೊಂಡರು. ಮಗನಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾದ ಮೋತಿಲಾಲರು ತಮ್ಮ ವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟರು. ಜವಾಹರರು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಪೂರ್ಣವಿರೋಧಿಗಳಾದರು. 1920–1945ರವರೆಗಿನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಮತ್ತೆಮತ್ತೆ ಜೈಲುವಾಸವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದರು. 1942 ಆಗಸ್ಟ್ 8ರಂದು ಇವರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ಅಹ್ಮದ್‌ನಗರ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇದು ನೆಹರು ಅವರ ತುರಂಗವಾಸ. ಒಟ್ಟು 9 ಸಲ ಇವರು ದಸ್ತಗಿರಿಯಾಗಿ ಬಂಧನದಲ್ಲಿದ್ದರು.

1929ರಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಲಾಹೋರ್ ಅಧಿವೇಶನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಚುನಾಯಿತರಾದರು. ಪೂರ್ಣ ಸ್ವರಾಜ್ಯವೇ ಭಾರತದ ಗುರಿಯೆಂದು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಾರಿತು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬರುವವರೆಗೆ ಇವರು ಐದು ಸಲ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆ ವಹಿಸಿದರು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನಂತರ 1951–1954ರವರೆಗೆ ಮೂರು ಬಾರಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ವಿವಿಧ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿತ್ವ ಹಾಗೂ ಅಧ್ಯಕ್ಷಸ್ಥಾನಗಳು ಹಲವಾರು. ದೇಶಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಂದಂದಿನಿಂದ (1947 ಆಗಸ್ಟ್ 15) ತಮ್ಮ ಬದುಕಿನ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಇವರು ಭಾರತದ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದರು. 1962ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಗಡಿಯ ಮೇಲೆ ಚೀನಿ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆದಾಗ ಜವಾಹರಲಾಲರ ಮನಸ್ಸಿನ ಮೇಲೆ ತೀವ್ರ ಪರಿಣಾಮ ಉಂಟಾಯಿತು. 1964 ಮೇ 27ರಂದು ಹೃದಯಾಘಾತದಿಂದ ನವದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದರು.

ಗಾಂಧೀಜಿಯಿಂದ ಜವಾಹರರಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಮತ್ತು ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ದೊರೆತುವಾದರೂ ಅನೇಕ ಮೂಲ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ಇವರಿಬ್ಬರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿದ್ದುವು. ಜವಾಹರರು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚಸಂಚಾರ ಮಾಡಿದವರಲ್ಲೊಬ್ಬರು. 1926ರಲ್ಲಿ ಇವರು ತಮ್ಮ ಅಸ್ವಸ್ಥಪತ್ನಿಯನ್ನು ಚಿಕಿತ್ಸೆಗಾಗಿ ವೆನಿಸಿಗೆ ಕರೆದುಕೊಂಡು ಹೋಗಿದ್ದರು. 1938ರಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿದರು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪ್ರಾಪ್ತವಾದ ಮೇಲೆ ಏಷ್ಯ, ಯುರೋಪ್, ಆಫ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕ ಖಂಡಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿದರು. ಪ್ರತಿವರ್ಷ ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಜರುಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಮನ್‌ವೆಲ್ತ್ ಪ್ರಧಾನಿಗಳ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹಾಜರಿರುತ್ತಿದ್ದರು.

ಜವಾಹರರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸ್ಥಾನ ಒದಗಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಇವರು ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಮುಖ ನಾಯಕರಲ್ಲೊಬ್ಬರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಭಾರತದ ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿಯ ಶಿಲ್ಪಿ. ರಾಜರ ಮತ್ತು ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಇವರಿಗೆ ಪ್ರೀತಿಗೌರವಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಭಾರತದ ಅಲಿಪ್ತ ನೀತಿಗೆ ಇವರೇ ಕಾರಣರು. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಅಲಿಪ್ತ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸಂಘಟನೆಯಾಗಲು ಇದು ಪೀಠಿಕೆಯಾಯಿತು. ಸ್ವಭಾವತಃ ಯುದ್ಧವಿರೋಧಿ, ಶಾಂತಿಸಾಧಕರು. ವಿಶ್ವಭ್ರಾತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಅಚಲವಿಶ್ವಾಸವಿತ್ತು. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಲಹಗಳು ಪರಸ್ಪರ ವಿಚಾರವಿನಿಮಯ ಮತ್ತು ಸಂಧಾನಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಅವು ವಿಫಲವಾದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆಯಿಂದ ಇತ್ಯರ್ಥವಾಗಬೇಕೆಂಬುದು ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಇವರು ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ನಿಯತ ಪ್ರತಿಪಾದಕರಾಗಿದ್ದರು. ವಸಾಹತುಶಾಹಿಗೆ ಇವರ ಪೂರ್ಣ ವಿರೋಧವಿತ್ತು. ಅದಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ದೇಶಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಇವರಿಗೆ ಸಹಾನುಭೂತಿಯಿತ್ತು. ಕ್ರೌರ್ಯ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಗಳು ಪ್ರಪಂಚದ ಯಾವುದೇ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರೂ ಇವರು ಅವಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ತೀವ್ರ ವಿರೋಧ ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಜವಾಹರರು ವ್ಯಕ್ತಿಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮತ್ತು ಗೌರವಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾದ ನಿಷ್ಠೆಯುಳ್ಳವರಾಗಿದ್ದರು. ಸಂವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದ್ದ ಮೂಲಭೂತ ಹಕ್ಕುಗಳ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯಾಂಗ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಇವರಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಮನ್ನಣೆಯಿತ್ತು. ಅವನ್ನು ಮೊಟಕುಗೊಳಿಸುವ ಯಾವುದೇ ಕ್ರಮವನ್ನೂ ಇವರು ಕೈಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ.

ಭಾರತದ ಆರ್ಥಿಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಆರ್ಥಿಕ ಯೋಜನೆಯಿಂದ ಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯ ಎಂದು ಇವರು ನಂಬಿದ್ದರು. ಇವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಯೋಜನೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ನ್ಯಾಯವನ್ನು ದೊರಕಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಸಾಧನವಾಗಿತ್ತು. ಯೋಜನಾ ಆಯೋಗವನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ್ದು ಮತ್ತು ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ಯೋಜನೆಗೆ ಅವಶ್ಯವಾದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಯೋಜಿಸಿದ್ದು–ಇವು ಭಾರತವನ್ನು ಆಧುನಿಕ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಇವರು ಕೈಗೊಂಡ ಪ್ರಥಮ ಕ್ರಮಗಳು.

ಜವಾಹರರದು ಆಧುನಿಕ ದೃಷ್ಟಿ; ಸ್ವತಂತ್ರ ಸಮಾಜದ ಪ್ರತಿಪಾದಕರು. ಜಾತೀಯತೆ, ಸಂಕುಚಿತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆ, ದೃಷ್ಟಿವಿಶಾಲತೆಯಿಲ್ಲದ ಸ್ವಭಾಷಾಪ್ರೇಮ ಇವು ಇವರಿಗೆ ಸೇರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಧರ್ಮಾಂಧತೆಯನ್ನು ದ್ವೇಷಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರಿಗೆ ಹಿಂದುಳಿದ ಹಾಗೂ ಶೋಷಿತ ವರ್ಗಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅಪಾರ ಸಹಾನುಭೂತಿಯಿತ್ತು. ಸ್ವತಂತ್ರ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದ್ದ ಜಾತೀಯತೆಯನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿರಾದರೂ ಇವರಿಗೆ ಅದರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ಸು ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ.

ಇವರಿಗೆ ಅಸಾಧಾರಣವಾದ ಇತಿಹಾಸಪ್ರಜ್ಞೆಯಿತ್ತು. ಬುದ್ಧ, ಅಶೋಕರನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿದ್ದರು. ಕಲೆ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿಯಿತ್ತು. ನಾಟಕಕಾರ ಬರ್ನಾರ್ಡ್ ಷಾ ಮತ್ತು ತತ್ತ್ವವೇತ್ತ ಬರ್ಟ್ರಂಡ್ ರಸಲ್ ಇವರ ಮಿತ್ರರಾಗಿದ್ದರು. ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲಿಯೂ ಜವಾಹರರು ಉತ್ತಮ ಲೇಖಕರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಸೆರೆಮನೆ ವಾಸದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆ ಸಮಯವನ್ನು ಬರೆವಣಿಗೆ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡರು. ಡಿಸ್ಕವರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ ಇವರ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕೃತಿ.

ಇವರು ಪತ್ರಿಕಾ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರ್ಶ ಸಂಸದೀಯಪಟು. ಇವರು ಪಕ್ಷ ಪ್ರದೇಶಗಳ ನಿರ್ಬಂಧಗಳನ್ನು ಮೀರಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರದ ವಕ್ತಾರರಾಗಿದ್ದರು; ಸಂಸತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಚರ್ಚೆ ಕಹಿಯಾದಾಗ ವಿರೋಧಪಕ್ಷಗಳ ಸದಸ್ಯನೂ ಇವರನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸುತ್ತಿದ್ದುದುಂಟು. ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದಾಗ ವಿದೇಶ ವ್ಯವಹಾರ, ಪರಮಾಣುಶಕ್ತಿ ಆಯೋಗಗಳೇ ಅಲ್ಲದೆ ರಕ್ಷಣೆ, ವಿತ್ತ ಮೊದಲಾದ ಇಲಾಖೆಗಳನ್ನೂ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಯೋಜನಾ ಆಯೋಗದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರೂ ಆಗಿದ್ದರು.

ಇವರನ್ನು ಮತ್ತು ಇವರ ಧೋರಣೆ ಆಡಳಿತನೀತಿಗಳನ್ನು ದೂರುವವರು ಇಲ್ಲದಿಲ್ಲ. ಇವರು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ದಕ್ಷ ಪರೀಕ್ಷಕರಾಗಿರಲಿಲ್ಲವೆನ್ನುವವರಿದ್ದಾರೆ. ಮೂವತ್ತರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಜಯಪ್ರಕಾಶನಾರಾಯಣ, ರಾಮಮನೋಹರ ಲೋಹಿಯ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ತೀವ್ರಗಾಮಿ ಯುವಕರು ಇವರೊಡನಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ ಅವರೆಲ್ಲರೂ ನೆಹರು ಅವರನ್ನು ಬಿಟ್ಟರಲ್ಲದೆ ಅವರಲ್ಲನೇಕರು ಜವಾಹರರನ್ನು ಟೀಕಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಥಮ ಭಾರತೀಯ ಗವರ್ನರ್–ಜನರಲ್ ಸಿ.ರಾಜಗೋಪಾಲಾಚಾರಿಯವರೊಂದಿಗೆ ಇವರ ಮೈತ್ರಿ ಬಹಳ ಕಾಲ ಬಾಳಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರಥಮ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಬಾಬು ರಾಜೇಂದ್ರಪ್ರಸಾದರೊಡನೆ ಇವರ ಸಂಬಂಧ ತೃಪ್ತಿಕರವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವರ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದಿಂದ ಹೊರಬಿದ್ದ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಸಹೋದ್ಯೋಗಿಗಳು ಇವರ ನಿರಂಕುಶಾಧಿಕಾರದ ವಿಧಾನ, ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದ ಸದಸ್ಯರನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ರೀತಿಯನ್ನು ಕಟುವಾಗಿ ಟೀಕಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕೊನೆಕೊನೆಗೆ ಜವಾಹರಲಾಲರನ್ನು ಕೇವಲ ಸ್ತುತಿಪಾಠಕರ ಗುಂಪೊಂದು ಸುತ್ತುವರಿದಿತ್ತು ಎನ್ನುವವರುಂಟು. ಗಂಭೀರ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ತಲೆದೋರಿದಾಗ ಯೋಗ್ಯ ನಿರ್ಣಯಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಜವಾಹರರು ಅಸಮರ್ಥರಾಗಿದ್ದರು ಎನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಕಾಶ್ಮೀರ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ ಎದುರಿಗೆ ಒಯ್ದದ್ದನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ತಮ್ಮ ಅದೂರ ದೃಷ್ಟಿ ಮತ್ತು ಹಟಮಾರಿತನಗಳಿಂದಾಗಿ ಜಿನ್ನಾ ಮತ್ತು ಉಳಿದ ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಲೀಗ್ ಸದಸ್ಯರನ್ನು ಇವರು ಒಲಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗದೆ ಹೋದರು. ಅದರಿಂದ ಲೀಗಿಗೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಾಸ ಅಳಿದು ಭಾರತ ಇಬ್ಭಾಗವಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಹಾದಿಯಾಯಿತು ಎಂದು ಆಕ್ಷೇಪಿಸುವವರೂ ಇದ್ದಾರೆ. ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಸಮಸ್ಯೆ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಎದುರಿಗೆ ಬಂದಾಗ ಭಾರತ ಅನುಸರಿಸಿದ ನಿಲುವಿನಿಂದಾಗಿ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ ಆ ಸಮಸ್ಯೆಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಗಮನ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. (ಜಿ.ಎನ್.ಕೆ.;ಎಂ.ವಿ.ಎಸ್‌ಆರ್.)

ಜ್ವಾಲಾಪುರಂ: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಕರ್ನೂಲು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ತೋಬಾ ಬೂದಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಬೂದಿಯ ಪದರ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ. ಇದೇ ಬೂದಿಯ ಪದರ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳಾದ ಮೋರ್‌ಗಾಂವ್ ಮತ್ತು ಬೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲೇ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೆನಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ತೋಬಾ ಬೂದಿಯ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಹೀಗಿದೆ: ಆಗ್ನೇಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ಸುಮಾತ್ರದ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಇಂದಿನ ತೋಬಾ ಸರೋವರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸು.74,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಅಗ್ನಿಪರ್ವತವೊಂದು ಬೃಹತ್ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸ್ಫೋಟಿಸಿದಾಗ 1120 ಘನ ಕಿಮೀ ಲಾವಾರಸ ಉಕ್ಕಿ

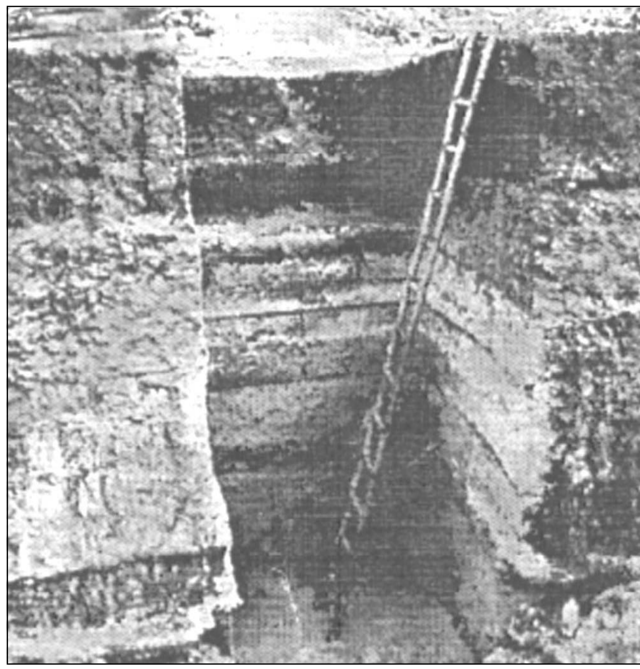

ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನ

ಹೊರಬಂದಿತು, ಬೇಸಗೆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೀಸುವ ಮುಂಗಾರು ಗಾಳಿಯಿಂದಾಗಿ ಇದರ ಬೂದಿ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ದಕ್ಷಿಣ ಚೀನದಿಂದ ಅರಬ್ಬಿ ಸಮುದ್ರದವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹರಡಿತು. ಇಂತಹ ವಿನಾಶಕಾರಿ ಸ್ಫೋಟದಿಂದ ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ದಟ್ಟವಾದ ಬೂದಿಯ ಪದರ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿ ಇದು ಸೂರ್ಯನ ಬೆಳಕನ್ನು ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೆ ಬೀಳದಂತೆ ತಡೆಗಟ್ಟಿತೆಂದೂ ಇದರಿಂದ ಹವಾಮಾನ ಅತಿಯಾಗಿ ತಂಪಾಗಿ ಮಾನವ ಜನಾಂಗದ ಮೇಲೆ ಭೀಕರ ಪರಿಣಾಮ ಉಂಟುಮಾಡಿತೆಂದೂ ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಬದುಕಿ ಉಳಿದವರೇ ಇಂದಿನ ಜನಾಂಗದ ಮೂಲ ಪುರುಷರೆಂದೂ ಕೆಲವು ತಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ.

ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ರವಿ ಕೋರಿಶೆಟ್ಟರ್, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಮೈಕೆಲ್ ಪೆಟ್ರಾಗ್ಲಿಯ ಮತ್ತು ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ತಜ್ಞರೊಬ್ಬರು ಸೇರಿ ಜ್ವಾಲಾಪುರಂನಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ತೋಬಾ ಬೂದಿಯ ಪದರ 2.4 ಮೀ ದಪ್ಪವಿದೆ. ಈ ಪದರದ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಕೆಳಗಿರುವ ಭೂಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ–ಅಂತ್ಯಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ ನೂರಾರು ಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವೆರಡು ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳುವಂತಹ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳೇನಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ತೋಬಾ ಘಟನೆ ಈ ಮೊದಲು ಊಹಿಸಿದ್ದ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಜನಾಂಗದ ಮೇಲೆ ಪರಿಣಾಮ ಉಂಟುಮಾಡಲಿಲ್ಲ ಮತ್ತು ಇದರ ಅನಂತರವೂ ಜನವಸತಿ ಮೊದಲಿನಂತೆಯೇ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ, ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಸಸ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ್ದ ಅಲೆಮಾರಿ ಜನ ಇವರಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಈ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಪ್ರಕೋಪ ಇವರ ಜೀವನಶೈಲಿಯ ಮೇಲೆ ಗಾಢ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಈ ಜನರು ಮೂಲತಃ ಆಫ್ರಿಕ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಪಸರಿಸಿದ ಆಧುನಿಕ ಮಾನವ ಜನಾಂಗದವರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 75,000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೇ ಮಾನವ ವಸತಿಯಿದ್ದುದು ಗಮನಾರ್ಹ ಎಂಬುದು ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ತೋಬಾ ಸ್ಫೋಟ ಮಾನವ ವಿಕಾಸದ ಮೇಲೆ ಅದ್ಭುತ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿತು ಎಂಬ ನಿಲುವಿನ ಪ್ರತಿಪಾದಕರಾದ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಸ್ಟ್ಯಾನ್ಲಿ

ಆಂಬ್ರೋಸ್‌ರವರು (ಇಲಿನಾಯ್ಸ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ) ಇಂತಹ ತುರ್ತು ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಸಮಂಜಸವಲ್ಲ; ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಶೋಧನೆ ಅವಶ್ಯವಿದೆ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. (ಆರ್‌ಕೆ.ಎಸ್.)

ಜಿನ್ನಾ, ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಅಲಿ: 1876–1948. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಸ್ಥಾಪಕ ಮತ್ತು ಅದರ ಪ್ರಥಮ ಗವರ್ನರ್–ಜನರಲ್. ಇವರು 1876 ಡಿಸೆಂಬರ್ 25ರಂದು ಕರಾಚಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ಜಿನ್ನಾ ಪೂಂಜ, ಕರಾಚಿಯ ಚರ್ಮದ ವ್ಯಾಪಾರಿ. ಜಿನ್ನಾ ಚಿಕ್ಕ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ಒಳ್ಳೆಯ ಪ್ರತಿಭಾವಂತರೆನಿಸಿಕೊಂಡು, ಉಚ್ಚ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೋಗಿ, ಕೇವಲ 20ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರಪಾರಂಗತರಾಗಿ ಕರಾಚಿ ಮತ್ತು ಬೊಂಬಾಯಿ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯವಾದಿಯಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರು. ದಾದಾಭಾಯಿ ನವರೋಜಿ, ಗೋಖಲೆ ಇವರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ಇವರು ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಮೂಲಕ, ಹಿಂದು–ಮುಸ್ಲಿಂ ಐಕಮತ್ಯದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಗಳಿಸಬೇಕೆಂದು ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಆನಿಬೆಸೆಂಟರ ಹೋಂರೂಲ್ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಲೋಕಮಾನ್ಯ ಟಿಳಕ್ ಮತ್ತು ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರೊಡನೆ ಕೂಡಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. ಇವರು 1913ರಲ್ಲೇ ಮುಸ್ಲಿಂಲೀಗಿನ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರಾದರೂ ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತ್ವಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆ ಬರುವ ಕ್ರಮಗಳಿಗೂ ಒಪ್ಪಿರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ಸಂಸದೀಯ ಸಂವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರು ತಮ್ಮ ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡು ಬಾಳಲು ಸಾಧ್ಯವೆಂದು ನಂಬಿದ್ದರು. ಇವರು 1919ರಲ್ಲಿ ರೌಲತ್ ಕಾಯಿದೆ ಎಂಬ ಕರಾಳ ಶಾಸನವನ್ನು ಖಂಡಿಸಿದ್ದರಲ್ಲದೆ, ಪಂಜಾಬಿನ ಅತ್ಯಾಚಾರದ ಬಗೆಗೂ ಖಿಲಾಫತ್ತಿನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿಯೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಟೀಕಿಸಿದ್ದರು.

1920ರಲ್ಲಿ ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ನಾಯಕರಾದ ಮೇಲೆ ಜಿನ್ನಾರ ಧೋರಣೆ ಬದಲಾಯಿಸಿತು. ಗಾಂಧಿ ಆರಂಭಿಸಿದ ಸತ್ಯ–ಅಹಿಂಸಾ ಪ್ರಧಾನ ಅಸಹಕಾರ ಆಂದೋಲನವೂ ಇವರಿಗೆ ಹಿಡಿಸಲಿಲ್ಲ. ಇವರ ಪಾಲಿಗೆ ಗಾಂಧಿ ಒಬ್ಬ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಂತೆ ಕಂಡುಬಂದರು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಇವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನಿಂದ ಕ್ರಮೇಣ ದೂರವಾದರೂ ಹಿಂದು–ಮುಸ್ಲಿಂ ಐಕಮತ್ಯವನ್ನು ಬಿಡದೆ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. ಇವರು ಕೇಂದ್ರ ವಿಧಾನ ಸಭೆಯ ಸದಸ್ಯರಾದಾಗಲೂ ಮುಸ್ಲಿಂ ಲೀಗಿನ ಧೋರಣೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪದೆ ಇದ್ದರು. 1930ರಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಇಕ್ಬಾಲ್ ಸೂಚಿಸಿದ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಾಷ್ಟ್ರ ಕಲ್ಪನೆ ಇವರಿಗೆ ವ್ಯವಹಾರವೆನಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. 1930–32ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ದುಂಡು ಮೇಜಿನ ಪರಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ ಮೇಲೆ, ಭಾರತದ ರಾಜಕಾರಣದಿಂದಲೇ ವಿರಮಿಸಿ, ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲೇ ನೆಲೆಸಲು ನಿರ್ಧಾರಮಾಡಿ, ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಅಲ್ಲೇ ಇದ್ದರು.

1935ರ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಅಧಿನಿಯಮದ ಪ್ರಕಾರ, ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸ್ವಾಯತ್ತೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಚುನಾವಣೆಗಳು ನಡೆದಾಗ ಜಿನ್ನಾ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಬಂದು, ಮುಸ್ಲಿಂ ಲೀಗಿನ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿಕೊಂಡು, ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ಚುನಾವಣೆಯ ಫಲಿತಾಂಶವಾಗಿ ಏಳು ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಬಹುಮತ ಗಳಿಸಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದದ್ದು ಹಿಂದು ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ನಾಂದಿ ಎಂದು ಇವರಿಗೆ ಭಾಸವಾಯಿತು. ಅಂದಿನಿಂದ ಇವರು ಮುಸ್ಲಿಂ ಲೀಗಿನ ನಿಲುವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿ, ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಾಷ್ಟ್ರವಾದವನ್ನು ಉಗ್ರವಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. 1940ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಮುಸ್ಲಿಂ ಲೀಗಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಚುನಾಯಿತರಾದರು. ಆ ವರ್ಷ ಲಾಹೋರಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಲೀಗ್ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ರಾಷ್ಟ್ರ ಬೇಡಿಕೆಯ ನಿರ್ಣಯ ಅಂಗೀಕೃತವಾಯಿತು. ಏಳು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇವರು ಮುಸ್ಲಿಂಲೀಗಿನ ಏಕೈಕ ನಾಯಕರಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರವಾಗಲೀ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸರ್ಕಾರವಾಗಲೀ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಲೀ ಮಂಡಿಸಿದ ಎಲ್ಲ ಸಲಹೆಗಳನ್ನೂ ನಿರಾಕರಿಸುತ್ತ, ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ವಾದವನ್ನೇ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. 1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ವಿಭಜನೆಯಾಗಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಉದಯವಾದಾಗ ಇವರು ಅದರ ಗವರ್ನರ್–ಜನರಲ್ ಆದರು. ಇವರು 1948ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 11ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಜಿ.ವಿ.ಎನ್.)

ಜಿಯಾವುದ್ದೀನ್ ಬರನಿ: ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಭಾರತದ ಹೆಸರಾಂತ ಇತಿಹಾಸಕಾರ. ಈತ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳ ರಾಣಿಯೆಂದು ಕರೆದ. ಬರನಿಯ ಕುಟುಂಬದ ಸದಸ್ಯರೆಲ್ಲರೂ ಬಲ್ಬನ್‌ನ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಬರನಿ ಅಧಿಕಾರ ಅರಸೊತ್ತಿಗೆಯನ್ನು ಸಮೀಪದಿಂದ ಕಂಡು ಅದರ ಆಳವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಅರಿತವನಾಗಿದ್ದ. ಈ ಹಿನ್ನಲೆಯಿಂದಲೇ ಇವನು ಗಣ್ಯ ಮನೆತನದ ಹುಟ್ಟು, ರಾಜಾಶ್ರಯದ ಅಧಿಕಾರ ಮತ್ತು ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸುವುದು ಅತ್ಯಾವಶ್ಯಕವಾದುದೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದ. ಆದರೆ ಇವನ ದೀರ್ಘಾವಧಿಯ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರ, ರಾಜಾಶ್ರಯ ದೊರೆಯಲೇ ಇಲ್ಲ. ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿಯಂತೂ ಇವನಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವನ್ನು ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ ಮಹಮ್ಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕ್‌ನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಹದಿನೇಳು ವರ್ಷ ರಾಜಾಶ್ರಯ ಸಿಕ್ಕಿ ಆಸ್ಥಾನಿಕನಾಗಿದ್ದ. ಫಿರೋಜ್ ಷಾನ ಆಳಿಕೆಯಾರಂಭದಲ್ಲಿ, ಬರನಿಯ ಮೇಲೆ ಹಲವು ಆರೋಪಗಳು ಸ್ಥಿರಪಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ಇವನನ್ನು ಭಟ್‌ನೀರ್ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿರಿಸಲಾಯಿತು. ವೃದ್ಧಾಪ್ಯ, ಅರೆಬಾಗಿದ ಶರೀರ, ಬಿಳಿಕೂದಲು, ಸ್ನೇಹಿತರು, ಹಿತೈಷಿಗಳಿಲ್ಲದ ಏಕಾಂಗಿತನ ಇಂತಹ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಬರನಿ ತನ್ನ ಕಾಲವನ್ನು ಕುರಿತು ಬರೆಯಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಇವನಿಗೆ ಒದಗಿದ ದೌರ್ಭಾಗ್ಯ ಇವನನ್ನು ಅಂತರ್‌ಮುಖಿ ಯಾಗಿಸಿ ಬರೆಯಲು ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿತು; ಒಬ್ಬ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಚಿಂತಕನನ್ನಾಗಿ ರೂಪಿಸಿತು.

ಬರನಿಗೆ ಒಬ್ಬ ಉತ್ತಮ ಬರೆಹಗಾರನಿಗಿರಬೇಕಾದ ಕೆಲವು ಅಪೂರ್ವ ಗುಣಗಳಿದ್ದವು. ನವಿರಾದ ಹಾಸ್ಯ, ಪಾಂಡಿತ್ಯದ ಗಾಂಭೀರ್ಯ ಹದವಾಗಿ ಮಿಶ್ರಿತವಾಗಿದ್ದವು. ತನ್ನ ಕಾಲದ ಅನುಭಾವಿಗಳು, ಸಂತರು, ಕವಿಗಳು ಕಲಾಕಾರರೊಂದಿಗೆ ಇವನಿಗೆ ಖಾಸ ಗೆಳೆತನವಿತ್ತು. ಮಧ್ಯಯುಗದ ಬದುಕಿನ ಸಮಸ್ತ ವೈವಿಧ್ಯತೆಗಳ ಅನುಭವವಿತ್ತು. ಇವುಗಳೆಲ್ಲವನ್ನು ಹದವಾಗಿ ಬೆರೆಸಿ ತನ್ನ ಇಳಿವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನತ್ ಮಹಮ್ಮದಿ, ಸಲಾಯತ್–ಇ–ಕಬೀರ್ ಇನಾಯತ್ ನಾಮ್ಹಾ–ಇ–ಇಲಾಹಿ, ಮ್ಹಾ–ಅಸಿಯೊಸಿ–ಇ–ಸಾದತ್, ತಾರೀಖ್–ಇ–ಫೆರೋಜ್‌ಶಾಹಿ ಮತ್ತು ಪತ್ವಾ–ಇ–ಜಿಹಾನ್ದಾರಿ ಎನ್ನುವ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಆದರೆ ಇವನನ್ನು ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಕೃತಿಗಳು ತಾರೀಖ್–ಇ–ಫಿರೋಜ್‌ಶಾಹಿ ಮತ್ತು ಪತ್ವಾ–ಇ–ಜಿಹಾನ್ದಾರಿ. ತಾರೀಖ್–ಇ–ಫಿರೋಜ್‌ಶಾಹಿ ಬಲ್ಬನ್‌ನ ಕಾಲದಿಂದ ಫಿರೋಜ್ ಷಾ ತುಗಲಕ್‌ನ ಆಳಿಕೆಯ ಮೊದಲ ಆರುವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯವರೆಗಿನ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದ ಇತಿಹಾಸವಾಗಿದೆ. ಪತ್ವಾ–ಇ–ಜಹಾನ್ದಾರಿ ಎಂಬ ಕೃತಿ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕುರಿತು ರಾಜರಿಗೆ, ರಾಜಕುಮಾರರಿಗೆ ಮತ್ತು ಆಳುವ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸಲಹೆ ಸೂಚನೆ ಮತ್ತು ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ನೀಡುವಂತಹದ್ದಾಗಿದೆ. ಬರನಿ ತನ್ನ ಕಾಲದ ಸುಲ್ತಾನರು, ಗಣ್ಯವರ್ಗದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತರ ಕೆಲಸ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಯಾವುದೇ ಅಂಜಿಕೆಯಿಲ್ಲದೆ, ಟೀಕಿಸಿ ಸೂಕ್ತವಾಗಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಜಾನ್ ಡಾಸನ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಮೊರ್‌ಲ್ಯಾಂಡ್ ಮತ್ತು ಐ.ಎಂ.ಎಚ್. ಕುರೇಶಿ ಅವರು ಬರನಿ ವ್ಯವಸಾಯ ಆರ್ಥಿಕತೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಅತ್ಯುಪಯುಕ್ತ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತಾನೆ ಎಂದಿದ್ದಾರೆ.

ಇತಿಹಾಸಕಾರ ಯಾವುದೇ ಅಂಜಿಕೆಯಿಲ್ಲದೆ ಸತ್ಯವನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಮಾಣಿಕವಾಗಿ ತನ್ನ ಕಾಲವನ್ನು ದಾಖಲಿಸಬೇಕೆಂದು ಈತ ಬಯಸುತ್ತಿದ್ದ. ಆದರೆ ಇವನು ಕೆಳವರ್ಗದ ಏಳಿಗೆಯನ್ನೂ ಕೆಳವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರಿಗೆ ಆಸ್ಥಾನದ ಪ್ರವೇಶವನ್ನೂ ದೃಢವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿದ್ದ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ನಂಬಿಕೆಯೇ ಇವನನ್ನು, ಕೆಳವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರತಿಭಾನ್ವಿತರನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದ ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿ ಮತ್ತು ಮಹಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕ್‌ರನ್ನು ಪೂರ್ವಗ್ರಹ ಪೀಡಿತನಾಗಿ ನೋಡುವಂತೆ ಮಾಡಿರಬೇಕು. (ಎ.ಎನ್.)

ಜುನಿಕುರಣ: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಕಚ್ಛ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭುಜ್ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಖಾವಡ ಪಸ್ಚಮ್‌ಬೆಟ ದ್ವೀಪದ ಮೇಲಿನ ದಿಬ್ಬ. ಈ ದಿಬ್ಬ ಕುರಣ ಹಳ್ಳಿಯಿಂದ 3 ಕಿಮೀ ಮತ್ತು ಭಾರತ–ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಗಡಿಯಿಂದ 25 ಕಿಮೀ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಇದೆ. 1968–69 ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಜೆ.ಪಿ.ಜೋಶಿ ಇದನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದರು.

ಈ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಿವೆ: ವಸತಿ ನೆಲೆ ಮತ್ತು ಸ್ಮಶಾನ. ಇದಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೂ ಮೂರು ಪುಟ್ಟ ದಿಬ್ಬಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ದಿಬ್ಬದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ಹಾಗೂ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಎರಡೂ ಹಂತಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬಂದವು. ಇಟ್ಟಿಗೆಯು 1:2:4 ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಇದ್ದು, 40–42 ×20–22×6–8 ಸೆಂಮೀ ಅಳತೆಯದಾಗಿತ್ತು.

ವಸತಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಿದ್ದವು: ಕೋಟೆ ಅಥವಾ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗ ಮತ್ತು ಕೆಳನಗರ. ಉತ್ಖನನ ಕೋಟೆಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು ಮತ್ತು ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಅಂಗಣಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು (ಸ್ಟೇಡಿಯಂ I ಮತ್ತು II). ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿನ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಸ್ಟೇಡಿಯಂ–I , 24.75–25.25 ಮೀ ಉದ್ದ 8.25 ಮೀ ಅಗಲ ಇದೆ. ಸ್ಟೇಡಿಯಂ–II, ಇದರ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಇದೆ. ಇದರ ಅಳತೆ 22.20 ×14.50ಮೀ. ಎತ್ತರಕ್ಕೆ ಹಂತ–ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗ ಊರ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರ ಹಾಗೂ ಗಣ್ಯರ ನಿವಾಸ ಸ್ಥಾನ ಎಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದು. ಇದರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಒಂದು ಬಯಲು ರಂಗಮಂಟಪವಿದ್ದು (200×50 ಮೀ), ಅದರಲ್ಲಿ ಸಮಾರಂಭಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಧೋಲಾವೀರದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಸ್ಟೇಡಿಯಮ್ ಹಂತ III ಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದಾದರೆ ಜುನಿಕುರಣದ ಸ್ಟೇಡಿಯಮ್ ಹಂತ IV ನೆಯದಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು. ಜುನಿಕುರಣದ ಅವಶೇಷಗಳು ಧೋಲಾವೀರದ ಹಂತ IV ಮತ್ತು V ರ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಈ ಎರಡು ಊರುಗಳ ನಡುವಿನ ಅಂತರ 42 ಕಿಮೀ.

ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗದ ದಕ್ಷಿಣ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯನ್ನು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲಾಯಿತು. ಇದರ ಉದ್ದ 92 ಮೀ × ಅಗಲ 0.72 ಮೀ. ಇದು ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಕಲಸುಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಕಟ್ಟಡ. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಧೋಲಾವೀರದಂತಹ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಆಧಾರ ಕಂಬಗಳು ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಲ್ಲಿದ್ದವು. ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆ ಚೂರುಗಳು, ಶಂಖದ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನ, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಸರ್ಪೆಂಟೈನ್ ಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಿರುವ ಮಣಿಗಳು, ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ತೆಳು ನೀಳ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನ ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ಮಣಿಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಮೀನು ಹಿಡಿಯುವ ಗಾಳ ದೊರೆತಿವೆ. ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ರಿಸರ್ವ್ ಸ್ಲಿಪ್ ಪಾತ್ರೆ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ಕೋಟೆಗೋಡೆಯ ಹೊರಗೆ ಇರುವ ಹಲವಾರು ಕಲ್ಲುಗುಪ್ಪೆಗಳ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಅವು ಗೋರಿಗಳೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಶವವನ್ನು ಹೂತ ಅನಂತರ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಲಿನರಾಶಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕೂಡ ಕಂಡುಬಂದವು.

ಜುನಿಕುರಣದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಟೇಡಿಯಮ್, ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು, ಕೋಟೆಗೋಡೆಗಳು, ಕೋಟೆ, ಕೆಳನಗರ, ಮಣ್ಣಿನ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಜಗಲಿಗಳು, ಚರಂಡಿಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಸಮೃದ್ಧ ನಗರಜೀವನ ಶೈಲಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿವೆ. (ಯು.ಎಸ್.)

ಜುನ್ನರ್: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಪುಣೆ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ನೆಲೆ. ಇದು ಸಾತವಾಹನರ ಮೊದಲ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಶಿವಾಜಿಯ ಜನ್ಮಸ್ಥಳವೂ ಹೌದು. ಸಾತವಾಹನ ಮತ್ತು ಮರಾಠ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳ ನಡುವಿನ ಅವಧಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರಲಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದಿಂದ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಸತತ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಘಟ್ಟಗಳಿವೆಯೆ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಹಾಗೂ ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿದ್ದ ವಸತಿಯ ಸ್ವರೂಪವೇನೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ತಂಡ 2005–07ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ನಾಲ್ಕು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳೆಂದರೆ ಸಾತವಾಹನ – ಪೂರ್ವ, ಸಾತವಾಹನ, ಇತಿಹಾಸೋತ್ತರ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲ. ಉತ್ಖನನ ಕೈಕೊಳಪಟ್ಟ ಜಾಗ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಮೊದಲೆರಡು ಹಂತಗಳ ವಸತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದ 3 ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅಳಿದುಳಿದ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಎರಡು ಕಟ್ಟಡಗಳ ಗೋಡೆಗಳು ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದವಾಗಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಿಗಿಂತ ಹಳೆಯದಾದ ಮೂರನೆಯ ಕಟ್ಟಡ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದುದಾಗಿತ್ತು. ಈ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಕರಿ ಜೇಡಿಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲುಗಳ ಅಡಿಪಾಯದ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಕೆಂಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಬೂದುಬಣ್ಣದ ದೊರಕು ಪಾತ್ರೆ–ಇವು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಎಲ್ಲವೂ ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳಾಗಿದ್ದು ಬಟ್ಟಲು, ಗೋಲಮಡಕೆ, ಮುಚ್ಚಳ, ಜಾಡಿ ಮೊದಲಾದ ನಮೂನೆಗಳಿದ್ದವು. ಹೊಳಪುಗೆಂಪಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಒಂದೆರಡು ಭಾಗಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ್ದು ಇವು ಪ್ರಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರೋಮ್ ದೇಶದೊಂದಿಗೆ ಇದ್ದ ಸಂಪರ್ಕ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವ್ಯಾಪಾರ–ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಪ್ರಸಕ್ತ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭಿಕ ದಶಕಗಳಿಗೆ ಸೇರುವ ಬಿ–1 ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಕೆಲವು ಚೂರುಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಹಸುರು ಬಣ್ಣದ ಹೊಳಪಿನ ಮೇಲ್ಮೈಯುಳ್ಳ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕೊಲ್ಲಿಯ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಆಮದಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕೊಲ್ಲಿಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2– ಪ್ರ.ಶ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು.

ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಅಡಕೆಯಾಕಾರದ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಕಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಬೊಂಬೆಯಾಕಾರದ ಪದಕಗಳು, ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಮಣಿ, ಅಗೇಟ್ ಮೊದಲಾದ ಅರೆ–ಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳು, ಗಾಜಿನ ಮಣಿ ಹಾಗೂ ಬಳೆಗಳು, ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಯೊಂದರ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಿದ್ದು ಕೇಶ ವಿನ್ಯಾಸ ಮಾತ್ರ ರೋಮನ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದ್ದುದು ಸೋಜಿಗದ ವಿಚಾರ.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಹಾಗೂ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಜಾಲದಲ್ಲಿ ಜುನ್ನರ್ ಮುಖ್ಯಸ್ಥಾನ ವಹಿಸಿದ್ದನ್ನು ಈ ಎಲ್ಲ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವ ನಾಣೇಘಾಟ್ ಕಣಿವೆಯ ಮೂಲಕ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯ ಆಗಿನ ಮುಖ್ಯ ಬಂದರುಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಕಲ್ಯಾಣದೊಂದಿಗೆ ಜುನ್ನರ್ ಸಂಪರ್ಕವಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. (ವಿ.ಎಸ್‌ಎಚ್.)

ಜುಲೈ ಕ್ರಾಂತಿ: 1830 ಜುಲೈ 28ರಿಂದ ಮೂರು ದಿವಸಗಳ ಕಾಲ ಹತ್ತನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ನ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವದ ವಿರುದ್ಧ ಪ್ಯಾರಿಸಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕ್ರಾಂತಿ. ಹತ್ತನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ಸಂಸದೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ರಾಜ್ಯವಾಳುವುದಾಗಿ ಹೇಳಿ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ (1824). ಆದರೆ ಇವನು ಅತ್ಯಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಜನರ ಪ್ರೀತಿವಿಶ್ವಾಸಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ. 1830 ಜುಲೈ 26ರಂದು ಇವನು ಸುಗ್ರೀವಾಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದ. ಪತ್ರಿಕಾಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ನಿರ್ಬಂಧ, ಸಂಸತ್ತಿನ ವಿಸರ್ಜನೆ, ಶಾಸಕರ ಅಧಿಕಾರಾವಧಿಯನ್ನು ಏಳು ವರ್ಷದಿಂದ ಐದು ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಮೊಟಕುಗೊಳಿಸಿದ್ದು, ಮುಕ್ಕಾಲು ವಾಸಿ ಮತದಾರರನ್ನು ಮತದಾನದ ಹಕ್ಕಿನಿಂದ ದೂರ ಮಾಡಿದ್ದು ಮತ್ತು ಸೆಪ್ಟೆಂಬರಿನಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಚುನಾವಣೆ ಮಾಡಲು ಆಜ್ಞೆ ನೀಡಿದ್ದು–ಈ ಸುಗ್ರೀವಾಜ್ಞೆಗಳ ವಿಷಯ. ಈ ಆಜ್ಞೆಗಳಿಂದ ಪ್ರಜೆಗಳು ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದು ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಲು ಚಳವಳಿ ಹೂಡಿದರು.

1830 ಜುಲೈ 27–28ರ ರಾತ್ರಿ ಚಳವಳಿಗೆ ಸನ್ನದ್ಧರಾದ ಪ್ಯಾರಿಸಿನ ಪ್ರಜೆಗಳು ಚಳವಳಿ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಅವರು ರಸ್ತೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಸಂವಿಧಾನ ಬೇಕೆಂದು ಘೋಷಣೆಗಳನ್ನು ಕೂಗಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಮ ವರ್ಗದ ಜನ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಮಿಕರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಬಹು ಬೇಗ ಪ್ರದರ್ಶನಗಳು ಹಿಂಸೆಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಳೆದುವು. ಕ್ರಾಂತಿಕಾರರು ಹಿಂದಿನ ಬಿಳಿಯ ಧ್ವಜಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿ ತ್ರಿವರ್ಣ ಧ್ವಜವನ್ನು ಹಿಡಿದು ಅದೇ ರಾಷ್ಟ್ರದ ನಿಜವಾದ ಲಾಂಛನವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದರು. ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಸು.10,000 ಜನ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಸು.14,000 ಸೈನಿಕರನ್ನು ಪ್ಯಾರಿಸಿನಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿತ್ತಾದರೂ ಪ್ಯಾರಿಸಿನ ರಸ್ತೆಗಳು ಇಕ್ಕಟ್ಟಾಗಿ ಅಂಕುಡೊಂಕಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ದಂಗೆಯನ್ನು ಅಡಗಿಸುವುದು ಕಷ್ಟವಾಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ರಾಜ ವಿರೋಧಿಗಳೊಡನೆ ರಾಜಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಪಟ್ಟ ಪ್ರಯತ್ನ ವಿಫಲವಾಯಿತು. ಜುಲೈ 31ರಂದು ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ತನ್ನ 9 ವರ್ಷದ ಮೊಮ್ಮಗನಿಗೆ ಸಿಂಹಾಸನ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಸಂಸಾರ ಸಮೇತ ಓಡಿಹೋದ. ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವದ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಎದ್ದಿದ್ದ ಜನ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಬೇಕೆಂದು ಇಚ್ಛಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಕೆಲವು ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮಿಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ಯಾರಿಸಿನ ಬಹು ಸಂಖ್ಯೆಯ ಪ್ರಜೆಗಳು ಸೇರಿ ಲೂಯಿ ಫಿಲಿಪನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಏರಿಸಿದರು. ಈತ ಸಂವಿಧಾನ ಬದ್ಧವಾಗಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ, ಕ್ರಾಂತಿಯ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಅಲಕ್ಷಿಸದೆ, ಜನತೆಯ ವಿಶ್ವಾಸ ಗಳಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ.

ಜುಲೈ ಕ್ರಾಂತಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತ್ವ ಉಳ್ಳದ್ದು. ಇದು ಮಧ್ಯಮ ವರ್ಗದ ಜನರ ಕ್ರಾಂತಿ. ಕ್ರಾಂತಿಯ ಪರಿಣಾಮ ಯುರೋಪಿನಾದ್ಯಂತ ಹರಡಿತು. ಯುರೋಪಿನ ರಾಜರಿಗೆ ಇದು ಆತಂಕಕಾರಿಯಾಯಿತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇದರಿಂದ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ಭಾರಿ ಪೆಟ್ಟಾಯಿತು. ರಾಜ ಪ್ರಜೆಗಳ ಆಶಯದಂತೆ (ಪ್ರಜಾಪ್ರತಿನಿಧಿಯಂತೆ) ಆಳಬೇಕೇ ವಿನಾ ತನ್ನ ಸ್ಥಾನ ದೈವದತ್ತವಾಗಿ ಬಂದ ಹಕ್ಕು ಎಂದು ತಿಳಿಯಬಾರದು ಎಂಬುದನ್ನು ಜನರು ಕ್ರಾಂತಿಯ ಮೂಲಕ ರಾಜರಿಗೆ ಮನವರಿಕೆ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟರು. (ಎನ್.ಎ.ಎಚ್.ಎಂ.)

ಜೆರುಸಲೇಂ: ಇಸ್ರೇಲ್ ದೇಶದ ರಾಜಧಾನಿ. ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೀನ್ ರಾಷ್ಟ್ರದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಸಮುದ್ರಮಟ್ಟದಿಂದ 2460 ಅಡಿ ಮೇಲಿದ್ದು, ಬಹುತೇಕ ಈ ನಗರ ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಯಹೂದಿ ದೇವಾಲಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರಮಟ್ಟದಿಂದ 2500 ಅಡಿ ಮೇಲಿದ್ದರೆ, ನಗರದ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗ ಸಮುದ್ರಮಟ್ಟದಿಂದ 2130 ಅಡಿ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ನಗರದ ಸುತ್ತಲೂ ಕಣಿವೆ–ಕಂದರಗಳು ಸುತ್ತುವರೆದಿದೆ. ಸಾವಿರಾರು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಸತತ ವಿದೇಶಿಯರ ದಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾದ ನಗರಗಳ ಪೈಕಿ ಜೆರುಸಲೇಂ ಮೊದಲನೆಯದು. ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿ ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರದ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ಟೆಲ್–ಅಮರ್ನ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾಗಿರುವ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತ್ತು. ಈ ನಗರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ದೊರೆ ಅಮೆನೊಫಿಯಿಸ್ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಅನಂತರದ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಫೆರೋಗಳ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರಕ್ಕೆ ಅಂದಿನ ಆಡಳಿತಗಾರನ ಹೆಸರು ತಳುಕುಹಾಕಿಕೊಂಡು ಜೆರುಸಲೇಂ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಯಿತು. ಬಹುತೇಕ ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಈ ನಗರ ಇಸ್ರಲೈಟ್ಸ್ ಪಂಗಡದ ಮೂಲ ನೆಲೆಯೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಇವರಿಗಿಂತಲೂ ಮೊದಲೇ ಜೆಬುಸೈಟ್ಸ್ ಮತ್ತು ಬೆಂಜಮೈಟ್ಸ್ ಎಂಬ ಅಲೆಮಾರಿ ಪಂಗಡಗಳು ಇಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದವು ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರದಲ್ಲಿದ್ದ ಅನ್ಯ ಪಂಗಡದವರನ್ನು ಹೊರಹಾಕಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1010–970ರಲ್ಲಿ ಯಹೂದಿ ದೊರೆ ಡೇವಿಡ್ ಟೈರಿಯನ್ ಕೆಲಸಗಾರರಿಂದ ನಗರವನ್ನು ಪುನರ್ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಇಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ. ಇವನ ಮಗ ಸುಲೇಮನ್ ಆಡಳಿತಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೆರುಸಲೇಂ ಪೋಗಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಿ ಹಲವಾರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕ್ಷಾಮ ತಲೆದೋರಿದ ಬಗ್ಗೆ ಹಳೆ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಹಿತಿ ಸಿಗುತ್ತದೆ. ಸಾಲೋಮನ್ ಇಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಯೊಂದನ್ನು

ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಣೆಯಿದ್ದು ಸು.13 ವರ್ಷಕಾಲ ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣ ನಡೆದಿತ್ತು. ಅರಮನೆಯು ಅನೇಕ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಪ್ರಮುಕ ಕಂಬಗಳಿಗೆ ತಾಮ್ರದ ತಗಡಿನ ಹೊದಿಕೆ ಹಾಕಲಾಗಿತ್ತು. ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮರವನ್ನು ಬಳಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದ ಈ ಅರಮನೆ ಅನಂತರ ಸಂಭವಿಸಿದ ಭೂಕಂಪದಿಂದ ಹಾಳಾಯಿತು. ಸಾಲೋಮನ್ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ವೈಭವ ಕಂಡಿದ್ದ ಈ ನಗರ ಸಮರ್ಥ ಆಡಳಿತಗಾರರ ಕೊರತೆಯಿಂದಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ನರ ವಶವಾಯಿತು.

ಈಜಿಪ್ಟಿನ ದೊರೆ ಶಿಶಾಕ್ ಎಂಬುವನು ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರವನ್ನು ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿ, ನಗರವನ್ನು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಿದ. ಯಹೂದಿ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕೆಡವಿ ಸು.400 ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.585ರಲ್ಲಿ ಜುಡ್

ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರ

ಪ್ರಾಂತ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ನರ ವಶವಾಯಿತು. ದೊರೆ ನೆಬುಚಡ್ನೆಸರ್ ಸ್ವತಃ ದಾಳಿನಡೆಸಿ ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರವನ್ನು ಗುಲಾಮರನ್ನಾಗಿಸಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಗೆ ಕರೆದೊಯ್ದ. ಈ ದಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಜೆರುಸಲೇಂ ಬಹುತೇಕ ನಾಶವಾಯಿತು. ಈ ನಗರದ ಸುತ್ತಲೂ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಆಡಳಿತಗಾರರು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಹೊರಗೋಡೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ಈ ನಗರದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯಾಕ್ಕೆ ಸಾಗಿಸಲಾಯಿತು (ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ತಾಮ್ರ ಲೋಹದ ಪಾತ್ರೆಗಳು).

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 539 ಪರ್ಷಿಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಸೈರಸ್ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರವನ್ನು ತನ್ನ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನ ಆಡಳಿತಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದಲ್ಲಿ ಬಂಧಿತರಾಗಿದ್ದ ಜುಡಾಯಿನ್ಸ್‌ಗೆ ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಲು ಅನುಮತಿ ನೀಡಿದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.537–516ರ ನಡುವೆ ಇಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ನೆಲೆಸಿತು. ಯಹೂದಿಯರು ಮತ್ತೆ ತಮ್ಮ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.357–338ರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರವು ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ನರ ದಾಳಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿ, ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದ ಜೀವಹಾನಿ ಯಾಯಿತು. ಯಹೂದಿಯರು ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ನರ ಗುಲಾಮರಾಗಬೇಕಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.332ರಲ್ಲಿ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರವನ್ನು ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಗೆ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಮರಣಾನಂತರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಪೊಲಮಿ ಮತ್ತು ಸೆಲ್ಯುಸಿಡ್ಸ್ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಜೆರುಸಲೇಂ ಪದೇ ಪದೇ ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ನರ ಧಾಳಿಗೆ ಒಳಗಾಯಿತು. ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ನರ ವಿರುದ್ಧ ಸೆಲ್ಯುಸಿಡ್ಸ್ ಬೆಂಬಲಕ್ಕೆ ನಿಂತ ಯಹೂದಿಯರು ಕೆಲವು ಕಾಲ ನೆಮ್ಮದಿಯ ಜೀವನ ಕಂಡರು ಸಹ. ಜೆರುಸಲೇಂ ಬಲವಂತದ ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಹಾನಿಗೊಳಗಾದ ದೇವಾಲಯ, ಕಟ್ಟಡ ಹಾಗೂ ಹೊರಗೋಡೆಯನ್ನು ಗ್ರೀಕರು ಪುನರ್ ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. (ಇಪಿಪನೆಸ್) ಎಂಬ ಆಂಟಿಕೋದ ದಂಡನಾಯಕ ಯಹೂದಿ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ದೋಚಿ, ನಗರವನ್ನು ದಹಿಸಿದ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಜೆರುಸಲೇಂ ತನ್ನ ಹಳೆಯ ವೈಭವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಗ್ರೀಕರ ನಗರವೆಂಬಂತೆ ಕಾಣಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.86ರ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಈ ನಗರ ಪಾಂಪೆಯು ವಶವಾಯಿತು. ಹೆರಾಡ್ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಜೆರುಸಲೇಂ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಕಂಡಿತು. ಆದರೆ ಈ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಬಹಳ ಕಾಲ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.70ರಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ನರ ದೊರೆ ಟೈಟಸ್ ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರದ ಮೇಲೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ಧೂಳಿಪಟ ಮಾಡಿದ. ಸು.1,15,880 ನಗರವಾಸಿಗಳು ಮರಣವನ್ನಪ್ಪಬೇಕಾಯಿತು. ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಯಹೂದಿಯರು ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರ ತಮಗೆ ಸುರಕ್ಷಿತವಲ್ಲವೆಂಬ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ರೋಮನ್ನರ ಧಾಳಿಗೆ ಸಿಲುಕಿ ಅಳಿದುಳಿದ ಯಹೂದಿಯರು ಯುರೋಪಿನ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ವಲಸೆಹೋದರು. ಜೆರುಸಲೇಂ ದೇವಾಲಯದ ಭಗ್ನ ಅವಶೇಷಗಳ ಮೇಲೆ ಅನಂತರದ ರೋಮನ್ ದೊರೆ ಹೇಡ್ರಿಯನ್ ಜುಪಿಟರ್ ಕ್ಯಾಪಿಟುಲೀಯಸ್ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಈ ಘಟನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅಡಿಗಲ್ಲು ಇಂದಿಗೂ ಹೆರಮ್ ಆಫ್ ಷರೀಫ್ ಕಟ್ಟಡದ ದಕ್ಷಿಣದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ರೋಮನ್ನರ ಧಾಳಿಯಿಂದಾಗಿ ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದ ಯಹೂದಿಯರು ಹತರಾದರು ಹಾಗೂ ಗುಲಾಮರಾಗಿ ಉಳಿಯುವಂತಾದರು. ಅನಂತರದ 300 ವರ್ಷಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪೂರ್ಣ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ.

ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರ ಮತ್ತೆ ಬೈಝಾಂಟೀಯನ್ ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿದ್ದ ರೋಮನ್ನರ ದೊರೆ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟೀನ್ ಮಹಾಶಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ತನ್ನ ವೈಭವವನ್ನು ಕಾಣುವಂತಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.336ರಲ್ಲಿ ಅನಾಸ್ಟಿಯಸ್ ಚರ್ಚ್ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.450ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಥಿಯೋಡೇಸಿಯಸ್ ಇಲ್ಲಿ ಯುಡೋಕ್ಷಿಯ ಚರ್ಚ್ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಹೀಗಾಗಿ ಮುಂದಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಜೆರುಸಲೇಂ ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮದ ಪ್ಯಾಟ್ರೀಯೂತ್ ಆಗಿ ಉಳಿಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ. 614ರಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಆಡಳಿತಗಾರರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಜೆರುಸಲೇಂ ಮೇಲೆ ದಾಳಿನಡೆಸಿದರು. ಎರಡನೇ ಸೋರೆಯಿಸ್ ಈ ಧಾಳಿಯ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿದ್ದ ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದ ಕೊಲೆ–ಸುಲಿಗೆಗೆ ಕಾರಣನಾದ.

ಪ್ರ.ಶ.637ರಲ್ಲಿ ಜೆರುಸಲೇಂ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಅರಬ್ಬರ ವಶವಾಯಿತು. ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮದ ಮೂರನೆಯ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಖಲೀಫ ಉಮರ್ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್‌ನ್ನು ಗೆದ್ದು, ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರವನ್ನು ತನ್ನ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಇಸ್ಲಾಂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರವೆಂದು ಸಾರಿದ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಡೊಮ್ ಆಫ್ ರಾಕ್‌ನ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಮರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಸೀದಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಹಾಗೇಯೇ ಚರ್ಚ್‌ಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಬಂಧ ಹೇರಿದ. ಅರಬ್ಬರ ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಒಳಗಾದ ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದೀಯರ ಪ್ರಭಾವ ಅಧಿಕಗೊಂಡಿತು. ಪ್ರ.ಶ.688ರಲ್ಲಿ ಉಮಾಯಿದ್ದ ಆಡಳಿತಗಾರ ಖಲೀಫ ಅಬ್ದುಲ್ ಮಾಲೀಕ್ ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಸಿದ್ಧ ಡೋಮ್ ಆಫ್ ರಾಕ್ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಪ್ರ.ಶ.738ರಲ್ಲಿ ಅಲ್–ಅಕ್ಸಾ ಮಸೀದಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ದ ಆಡಳಿತಗಾರ ಖಲೀಫ್ ಅಲ್–ಮಮೂನ್ ಡೋಮ್ ಆಫ್ ರಾಕ್‌ನ ನವೀಕರಣಗೊಳಿಸಿ ಸುತ್ತಲೂ ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. 1016ರಲ್ಲಿ ಭೂಕಂಪನದಿಂದಾಗಿ ಹಲವಾರು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಹಾಳಾದವು. ಡೋಮ್ ಅಫ್ ರಾಕ್‌ನ ಕಲ್ಲಿನ ಗುಮ್ಮಟದ ಒಂದು ಭಾಗ ಕುಸಿದಿತ್ತು, ಅದನ್ನು 1022ರಲ್ಲಿ ಪುನರ್ ರಚಿಸಲಾಯಿತು. 985ರಲ್ಲಿ ಅಲ್–ಮುಖಾದ್ದಸಿ ಎಂಬ ಭೂಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞನು ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರದ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಣೆ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಯಹೂದಿಯರು ಪ್ರಾಬಲ್ಯದಿಂದಿದ್ದು, ಅವರ ಪ್ರಮುಖ ಅರ್ಚಕ ರಬ್ಬಾ ಎಂಬುವರು ಪ್ರಮುಖರಾಗಿದ್ದರು ಎಂದು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಅರಬ್ಬರ ಪ್ರಮುಖ ದೊರೆ ಖಲೀಫ್ ಹರುಣ್ ಅಲ್ ರಷೀದ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯೂರೋಪಿನ ಫ್ರ್ಯಾಂ ದೊರೆ ಚಾರ್ಲ್‌ಮಗ್ನಾ ಅರಬ್ಬರ ಸ್ನೇಹದ ಬೆಂಬಲ ಗಳಿಸಿ ಅನೇಕ ಚರ್ಚ್‌ಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣನಾದ.

969ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಆಡಳಿತಗಾರ ಮುಜ್ಹಾ ಅಲ್ ದೀನ್ ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರವನ್ನು ತನ್ನ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡ. ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ದಹಿಸಲಾಯಿತು. 1077ರಲ್ಲಿ ಸೆಲ್‌ಜುಕ್ ಟರ್ಕರ ರಾಜ ಇಸರಾಲ್ ಅತೀಸ್ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಹೊರಹಾಕಿ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಸು.300 ನಗರವಾಸಿಗಳು ಸಾವನ್ನಪ್ಪಿದರು. 1098ರಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಧರ್ಮ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ನರು 40 ದಿನಗಳ ಮುತ್ತಿಗೆಯ ಅನಂತರ ಮತ್ತೆ ನಗರವನ್ನು ತಮ್ಮ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದು ಕೊಂಡರು. ಟರ್ಕರನ್ನು ಹೊರಗಟ್ಟ ಲಾಯಿತು. 1099ರಲ್ಲಿ ಜೆರುಸಲೇಂ ಕ್ರುಸೇಡ್‌ಗಳ ವಶವಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಿಯರ ಹಾಗೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಿಯರ ಹೋರಾಟದ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯ ನೆಲೆಯಾಗಿ ವಿಶ್ವ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿದೆ.

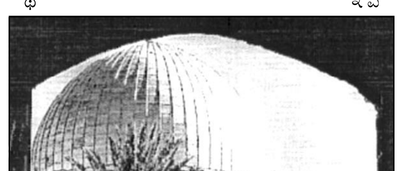

ಡೋಮ್ ಆಫ್ ರಾಕ್

1187ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮುಸ್ಲಿಂ ದಂಡನಾಯಕ ಸಲಾವುದ್ದೀನ್ ಕ್ರೂಸೇಡ್ಸ್(ಫ್ರಾಂಕರನ್ನು) ಹೊರ ದೂಡಿದ. ಯಹೂದಿಗಳು ಮತ್ತೆ ಜೆರುಸಲೇಂನಲ್ಲಿ ನೆಲೆನಿಂತರು. ಯಹೂದಿಯರ ದೇವಾಲಯದ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಮಸೀದಿಯಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಲಾಯಿತು. ಡೋಮ್ ಆಫ್ ರಾಕ್‌ನ್ನು ಸೌಂದರ್ಯಕರಣಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ನಗರದ ಸುತ್ತಲೂ ಬಿಗಿಯಾದ ಗೋಡೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಅನಂತರದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ನಗರದ ಮೇಲೆ ಸತತ ಧಾಳಿಗಳಾದವು. ಇಸ್ಲಾಂ ಕ್ರೈಸ್ತರ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಸಿಲುಕಿ ಅನೇಕ ಯಹೂದಿ ಕುಟುಂಬಗಳು ಮತ್ತೆ ಯೂರೋಪಿ ನತ್ತ ವಲಸೆಹೋದರು. ಪ್ರ.ಶ.1260ರಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲಿಯನ್ನರ ದಾಳಿಗೆ ಸಿಲುಕಿ ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದ ಸಾವು–ನೋವು ಉಂಟಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.1518ರಲ್ಲಿ ಜೆರುಸಲೇಂ ಆಟೋಮನ್ ತುರ್ಕರ ವಶವಾಯಿತು. ಸುಲ್ತಾನ ಒಂದನೆಯ ಸಲೀಂ ನಗರದ ಹೊರಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿದ. ಆಟೋಮನ್ ತುರ್ಕರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಯಹೂದಿಯರು ಅರಬ್ಬರು ಸ್ನೇಹದಿಂದ ಬದುಕಿದ್ದರು.

1834ರಲ್ಲಿ ಭೂಕಂಪ, 1839ರಲ್ಲಿ ಪ್ಲೇಗು ಈ ನಗರವನ್ನು ತಲ್ಲಣಗೊಳಿಸಿತು. ಯೂರೋಪಿನ ಪ್ರಮುಖ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾದ ಅಮೆರಿಕ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ರಷ್ಯದಿಂದ ನೆರವಿನ ಮಹಾಪೂರವೇ ಹರಿದುಬಂದಿತು. ಹೊರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸಹಾಯಧನ ಹಾಗೂ ನೆರವಿನಿಂದ ಜೆರುಸಲೇಂನಲ್ಲಿ ಯಹೂದಿಯರು ಚೇತರಿಸಿಕೊಂಡರಲ್ಲದೇ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಸಬಲರಾದರು. 1865ರಲ್ಲಿ ಕಾಲರಾದಿಂದಾಗಿ ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದ ನಷ್ಟ ಉಂಟಾಯಿತು. ಮತ್ತೆ ಬಡತನ ತಾಂಡವವಾಡತೊಡಗಿತ್ತು. ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ವಸಹತುಶಾಹಿಯ ಕರಾಳ ಕೈಗಳು ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರದ ಮೇಲು ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಲಾರಂಭಿಸಿದವು.

ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಹಾಗೂ ಜನಾಂಗೀಯ ವಾದದಿಂದಾಗಿ ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದ ಯಹೂದಿಯರು ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬರುವಂತಾಯಿತು. ವಲಸೆಯಿಂದಾದ ಯಹೂದಿ–ಅರಬ್ಬರ ನಡುವಿನ ಸಂಪರ್ಕಕ್ಕೆ ಜೆರುಸಲೇಂ ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಯಾಯಿತು. ಪ್ರಥಮ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ನಂತರ ತುರ್ಕರ ಆಡಳಿತದಿಂದ ಮುಕ್ತಿ ಪಡೆದ ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರವು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪರಮಾಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ 1948 ರ ಮೇ 14ರಂದು ಯಹೂದಿಯರ ರಾಜ್ಯ ಇಸ್ರೇಲ್‌ಗೆ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಜೆರುಸಲೇಂ ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮ, ಇಸ್ಲಾಂ ಹಾಗೂ ಯಹೂದಿಯರ ಪ್ರಮುಖ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಗರವಾಗಿರುವ ಕಾರಣ, ಇಸ್ರೇಲ್ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಟೆಲ್ ಅವೀವ್‌ಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಈ ನಗರವು ಈಗ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಅರಬ್ಬರು ಹಾಗೂ ಯಹೂದಿಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ ಸಂಘರ್ಷದ ನೆಲೆಯಾಗಿದೆ.

ಜೆರುಸಲೇಂ ನಗರಕ್ಕೆ ಸು.70 ಹೆಸರುಗಳಿವೆ ಎಂದು ಬೈಬಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸುಮಾರು ಸಿನಗಾಗ್ ಹಾಗೂ 80 ಯಹೂದಿ ಶಾಖೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದು, ಯಹೂದಿ ಪ್ರಧಾನ ಅರ್ಚಕ ರಬ್ಬಿಗಳ ಕೇಂದ್ರ ಸ್ಥಾನ ಸಹ ಆಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಈ ಇಸ್ಲಾಂ, ಕ್ರೈಸ್ತ ಹಾಗೂ ಯಹೂದಿ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಚೀನ ವಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳು ವಿಶ್ವದ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಆಲಿವ್ ಗಿಡಗಳು, ನಿಂಬೆಯ ಜಾತಿಯ ಹಣ್ಣುಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾದ ಈ ನಗರ ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಮುಖ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇಲ್ಲಿನ ಪ್ರಾಚೀನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದರೆ ಡೋಮ್ ಆಫ್ ರಾಕ್, ಅಲ್–ಅಕ್ಸ ಮಸೀದಿ, ಯಹೂದಿಯರ ದೇವಾಲಯದ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು, ಡೇವಿಡ್ ಗೋಪುರ, ಜಯಾನ್ ದ್ವಾರ, ಗೋಲ್ಡನ್ ಗೇಟ್, ದಿ ಗ್ರೇಟ್ ಅಸ್ಲೆನಾಜಯಾ, ಸಿನಾಗಾಗ್, ವಯಲಿಂಗ್ ವಾಲ್, ಪ್ರಾಚೀನ ನೀರಿನ ಕೊಳ ಹಾಗೂ ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿರುವ ನಗರದ ಸುತ್ತಲೂ ಗೋಡೆಗಳು. ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ ಜೆರುಸಲೇಂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದೆನಿಸಿದೆ. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಜೇವರ್ಗಿ: ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಜೇವರ್ಗಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಕರ್ನಲ್ ಮೆಡೋಸ್ ಟೇಲರ್ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿ ನೆಲೆಯನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದ (ಸು.1850). ಇಂತಹ ಇನ್ನೊಂದು ನೆಲೆಯನ್ನು ಈ ಗ್ರಾಮದ ಸಮೀಪದ ಅಂದೋಳದಲ್ಲಿಯೂ ಶೋಧಿಸಿದ. ಜೇವರ್ಗಿಯ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ 3ಕಿಮೀ ದೂರದ ಸಂಗಪ್ಪನ ಮರಡಿಯಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆಯಿದೆ. ಇದರ ಸಮೀಪ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಭೀಮ ನದಿದಂಡೆ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ಜನ ವಾಸ್ತವ್ಯದ ನೆಲೆಯಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳಿವೆ. ಟೇಲರ್‌ನ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ 375 ಕಲ್ಗೋರಿಗಳಿದ್ದವು. 1964ರ ವೇಳೆಗೆ 110 ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿದ್ದುವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲುಗುಪ್ಪೆಗಳೆಂಬ 2 ಪ್ರಕಾರದ ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ವೃತ್ತಗಳೊಳಗಿನ ಕಲ್ಲುರಾಶಿಯ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಶೇದಿಕಲ್ಲು ಹಲಗೆಗಳುಳ್ಳ ಹಾದಿ ಇರುವುದು ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣ. ಕೆಲವೊಂದರಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಆಳದ ಗುಂಡಿ, ಮತ್ತೆ ಕೆಲವುದರಲ್ಲಿ ಶೇದಿಕಲ್ಲಿನ ಆಯತಾಕಾರದ ಕೋಣೆಯಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು, ಕೆಂಪು ವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಮಾನವನ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತವು. ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ರಾಜ್ಯಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಸಂರಕ್ಷಿಸಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎಸ್.ಎಲ್.)

ಜೇಮ್ಸ್ ಮಿಲ್: 1773–1836. ಸ್ಕಾಟಿಷ್ ಇತಿಹಾಸಕಾರ, ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ, ಅರ್ಥನೀತಿ ಹಾಗೂ ರಾಜನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ. 1773 ಏಪ್ರಿಲ್ 6ರಂದು ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ತಂದೆ ಚಮ್ಮಾರ; ತಾಯಿ ಸುಸಂಸ್ಕೃತ ಮನೆತನದವಳಾದ್ದರಿಂದ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದ ಶಿಕ್ಷಣ ಇವನಿಗೆ ದೊರೆಯಿತು. ಎಡಿನ್‌ಬರ್ಗ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಓದುವಾಗ ತನ್ನನ್ನು ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಶೋಧಕನೆಂದು ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡ ಇವನು 1790–1802ರವರೆಗೆ ಖಾಸಗಿ ಶಿಕ್ಷಕನಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. ಜೊತೆಗೆ ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನದ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಅವಕಾಶಗಳ ಹಂಬಲದಲ್ಲಿ 1802ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್‌ಗೆ ತೆರಳಿ ಮುಂದಿನ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಳೆದ. ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ ಎಂಬ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಕೃತಿಯನ್ನು ಬರೆಯಲು ಇವನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ್ದು 1806ರ ಕೊನೆಯ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ. ಬರವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಪ್ರಥಮ ಕೃತಿ ಎಂಬುದು ಇದರ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ. 12 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ 6 ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಗೊಂಡ (1818) ಈ ಕೃತಿ ಮಿಲ್‌ಗೆ ಅಪಾರ ಯಶಸ್ಸು ಗಳಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಇಷ್ಟಾಗಿ ಮಿಲ್ ಒಮ್ಮೆಯೂ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಇವನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ್ದು ಸರ್ಕಾರಿ ದಾಖಲು ಹಾಗೂ ಬಖೈರುಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ. ಪುಸ್ತಕ ಬಿಡುಗಡೆಯಾದ ಮರುವರ್ಷ ಇವನಿಗೆ ಇಂಡಿಯ ಹೌಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಯ ಹುದ್ದೆ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಈ ಹುದ್ದೆಯಲ್ಲಿ ಬಡ್ತಿ ಪಡೆಯುತ್ತ ತನ್ನ ಜೀವಿತದ ಕೊನೆಯವರೆಗೆ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. 1836 ಜೂನ್ 23ರಂದು ನಿಧನನಾದ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಜೈನಧರ್ಮ: ಭಾರತದ ಪ್ರಮುಖ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪಂಥ. ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ಸಮಾನ ತತ್ತ್ವಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ವಿವಿಧ ಮಾರ್ಗಗಳು ರೂಪುಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಂತೆ, ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ ತತ್ತ್ವಗಳು ಗೌಣವಾಗಿ ಜಡ್ಡುಗಟ್ಟಿದ ಅರ್ಥಹೀನ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾದವು. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಸರಳ ಹೊಸ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಹುಡುಕುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಲ್ಲಿ ಜೈನ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧ ಪಂಥಗಳು ಹುಟ್ಟಿದವು. ಚತುರ್ವರ್ಣಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸುವವರಲ್ಲಿ ಮೇಲು ಕೀಳುಗಳೆಂಬ ಅನಾರೋಗ್ಯಕರ ಭಾವನೆಗಳು ಬೆಳೆದುಬಂದವು. ಇದನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸಮಾನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ತಂದುಕೊಡಲು ಈ ಪಂಥಗಳ ಮೂಲದವರಾದ ಜೈನ ತೀರ್ಥಂಕರರು ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧ ಮತದ ಗೌತಮ ಬುದ್ಧನು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಬೋಧನೆ ನಡವಳಿಕೆಗಳ ಮೂಲಕ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು.

ಜೈನಧರ್ಮದ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಸಂದೇಶ ಅಹಿಂಸೆ. ಅಹಿಂಸಾ ಪರಮೋಧರ್ಮ ಎಂಬುದನ್ನು ಕಠಿಣವಾದ ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ಆಚರಿಸಿದ ಧರ್ಮ ಇದು. ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಮತ್ತು ಮಹಾವೀರ ತೀರ್ಥಂಕರರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ಪ್ರಭಾವ ಅಂದಿನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಗಾಢವಾಗಿ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ತಂದಿತು. ಈ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಮುಖ ದಾರ್ಶನಿಕ ಮಹಾವೀರ. ಜೈನ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪ್ರಕಾರ ಜೈನಧರ್ಮದ ಸ್ಥಾಪಕ ಮೊದಲನೆಯ ತೀರ್ಥಂಕರ ಋಷಭದೇವ(ಆದಿನಾಥ). ಜೈನ ಧರ್ಮ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಕಾರ 24 ತೀರ್ಥಂಕರರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯವ ಆದಿನಾಥ. ಕೊನೆಯವ ಮಹಾವೀರ. ಜೈನಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಕಾರ 23ನೆಯ ತೀರ್ಥಂಕರ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿ. ಈತ ಕಾಶಿ ರಾಜ ಅಶ್ವಸೇನನ ಮಗನೆಂದು ಜೈನಕಲ್ಪಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಈತನೇ ಜೈನ ಧರ್ಮದ ನಿಜವಾದ ಸ್ಥಾಪಕ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಜಾಕೋಬಿಯವರದು. ಈತ ಪ್ರಾಣಿ ಬಲಿಯನ್ನು ವಿಗ್ರಹಾರಾಧನೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದನು. ಸ್ತ್ರೀಯರಾಗಲಿ ಪುರುಷರಾಗಲಿ ಸ್ವನಿಯಂತ್ರಣದಿಂದ ಮೋಕ್ಷ ಸಾಧಿಸಬಹುದೆಂದು ಬೋಧಿಸಿದನು. ಇವನ ಮುಖ್ಯ ತತ್ತ್ವಗಳು ಅಹಿಂಸೆ, ಸತ್ಯ, ಅಸ್ತೇಯ (ಕದಿಯದಿರುವುದು) ಮತ್ತು ಅಪರಿಗ್ರಹ (ಸಂಪತ್ತಿನ ವ್ಯಾಮೋಹ ಹೊಂದದಿರುವುದು). ಇವನ ಬೋಧನೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಮಗಧ ಮತ್ತು ಅಂಗ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ ತತ್ತ್ವಗಳು ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಅನುಯಾಯಿಗಳಿಗೆ ಬೋಧಿಸಿದ ಕೆಲವು ನಿಯಮಗಳು ಜೈನ ಸಂಘಕ್ಕೆ ಒಂದು ರೂಪ ಕೊಟ್ಟಂತಾಯಿತು.

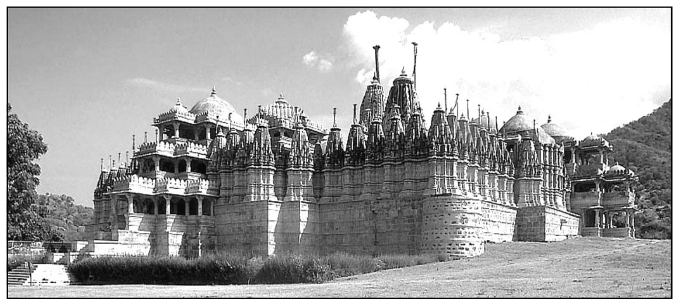

ಆದಿನಾಥ ದೇವಾಲಯ, ರಂಕಾಪುರ

ವರ್ಧಮಾನನು ತನ್ನ 30ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಸಂಸಾರವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ 12 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ತಪಸ್ಸನ್ನು ಉತ್ತರಭಾರತದ ಅನೇಕ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕಠಿಣವಾಗಿ ಆಚರಿಸಿದನು. ತನ್ನ ತಪಸ್ಸಿನ 13ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಜಂಭಿಯಾ ಗ್ರಾಮದ ಹೊರಗೆ, ಋಜುವಾಲಿಕಾ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಸಾಲವೃಕ್ಷಗಳಡಿಯಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನಾಸಕ್ತನಾಗಿದ್ದಾಗ ಕೇವಲ ಜ್ಞಾನ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವನು ಸರ್ವಜ್ಞಾನಿ ಅಥವಾ ಕೇವಲಿನ್, ಜಿನ (ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದವನು) ಮತ್ತು ಮಹಾವೀರನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದನು. ಇದರಿಂದ ಇವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಜೈನರೆಂದು, ನಿರ್ಗ್ರಂಥ (ಬಂಧನಗಳಿಲ್ಲದ) ಪಂಥದವರೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರು.

ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನು 4 ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದರೆ ಮಹಾವೀರನು ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯ ಎಂಬ 5ನೆಯ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಸೇರ್ಪಡೆ ಮಾಡಿದನು. ಉಳಿದ ಆಯಸ್ಸಿನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದನು. ಕೇವಲಜ್ಞಾನ ಹೊಂದಿದ ಅನಂತರ ತನ್ನ ಮೈಮೇಲಿನ ವಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದನು. ಇಹದ ಎಲ್ಲ ಬಂಧನಗಳಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಗಬೇಕಾದರೆ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ತಾನು ಧರಿಸಿದ ವಸ್ತ್ರವೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಎಲ್ಲ ಬಾಹ್ಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಬೇಕೆಂದು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದ. ಮುಂದೆ ಈ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ದಿಗಂಬರ ಮತ್ತು ಶ್ವೇತಾಂಬರ ಎಂಬ ಪಂಗಡಗಳು ಉದಯಿಸಿದವು.

ಅಹಿಂಸೆ, ಸತ್ಯ, ಅಸ್ತೇಯ, ಅಪರಿಗ್ರಹ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯ ಎಂಬುದು ಐದು ಮಹಾನ್ ತತ್ತ್ವಗಳು. ಈ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಕಾರ ಕರ್ಮ ಎಂಬುದು ಸಹ ಒಂದು ವಸ್ತುವಾಗಿದ್ದು ಅದು ಆತ್ಮದ ಮೇಲೆ ಕೆಸರು ಅಂಟಿಕೊಂಡ ಹಾಗೆ ಅಂಟಿಕೊಂಡಿರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ವಿಸರ್ಜಿಸುವುದು ಹಾಗೂ ಹೊಸ ಕರ್ಮ ಅಂಟಿಕೊಳ್ಳದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅತ್ಯುನ್ನತ ಗುರಿಯೆಂದು ಬೋಧಿಸಿದರು. ಇದನ್ನು ತಡೆಯುವುದಕೋಸ್ಕರ ಸನ್ಯಾಸ ಜೀವನ ಅವಶ್ಯ, ಹಳೆ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಲು ತಪಸ್ಸು ಅಗತ್ಯವೆಂದು ನಂಬಿದ್ದರು. ಇದು ಸಂಸಾರ ದುಃಖದಲ್ಲಿ ತೊಳಲುತ್ತಿರುವ ಜೀವನನ್ನು ಮೇಲೆತ್ತಿ ಉತ್ತಮ ಸ್ವರ್ಗ, ಮೋಕ್ಷ, ಸುಖಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿ ಕೊಡುವಂತಹುದು. ಸಮ್ಯಕ್ ದರ್ಶನ, ಸಮ್ಯಕ್ ಚಾರಿತ್ರ, ಸಮ್ಯಕ್ ಜ್ಞಾನವೆಂಬ ಮೂರು ಮಾರ್ಗಗಳಿಂದ ಕರ್ಮಚಕ್ರದಿಂದ ಹೊರಬರಲು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇವಕ್ಕೆ ರತ್ನತ್ರಯ ಎಂದು ಹೆಸರಿದೆ. ಸಾಧನೆಯ ಮಾರ್ಗದಿಂದ ತನ್ನಲ್ಲಿರುವ ಸಕಲ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿದವನು ಸರ್ವಜ್ಞತ್ವ ಪಡೆದವನು ಜಿನ. ದಯೆ, ದಮಂ, ದಾನಂ, ತಪಂ, ಶೀಲಂ ಎಂಬಿವೆ ಮೆಯ್ಯಾಗಿರೆ ಸಂದ ಧರ್ಮಮೆವಲಂ ಪೊತ್ತೆತ್ತುಗುಂ ಮುಕ್ತಿ ಪರ್ಯಾವಸಾನಂಬರಂ ಎಂಬುದು ಪಂಪ ಮಹಾಕವಿಯ ವ್ಯಾಖ್ಯೆ.

ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ಬೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ವಸ್ತ್ರವನ್ನು ಧರಿಸುವುದಕ್ಕೆ ನಿರ್ಬಂಧವಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಮಹಾವೀರನು ಜೈನಮುನಿಗಳು ವಸ್ತ್ರವನ್ನು ಧರಿಸುವಂತಿಲ್ಲ ಎಂಬ ನಿರ್ಬಂಧ ಹಾಕಿದ. ಇದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಬಿಳಿಯುಡುಗೆ ಧರಿಸಿದವರನ್ನು ಶ್ವೇತಾಂಬರರೆಂದೂ ಮಹಾವೀರನ ತತ್ತ್ವ ಪಾಲಿಸಲು ವಸ್ತ್ರಧರಿಸದವರನ್ನು ದಿಗಂಬರರೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಯಿತು.

ಈ ಧರ್ಮದ ಸಂದೇಶ ಅಹಿಂಸೆ ಮತ್ತು ಸಚ್ಚಾರಿತ್ರ್ಯ, ಜಾತಿ ಮತಗಳ ತಾರತಮ್ಯ ವಿಲ್ಲದೆ ಎಲ್ಲ ಮಾನವರು, ಕರ್ಮ ಬಂಧನವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಕೈಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಸಾರಿತು. ಭಾರತದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಜೀವನವನ್ನು ರೂಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಅಗಾಧ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. (ಎನ್.ಎಲ್.)

ಜೊನ್ನಗಿರಿ: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಕರ್ನೂಲು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆ. ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ದೊರಕಿರುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಯರ್ರಗುಡಿ ಬೆಟ್ಟದ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಾಸ್ತವ್ಯದ ನೆಲೆಯಿದೆ.

ಕರ್ನೂಲು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗೂಟಿಗೆ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಸು.13 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ತುಂಗಾಭದ್ರಾ ನದಿಯ ತಟದಲ್ಲಿರುವ ಯರ್ರಗುಡಿ ಬೆಟ್ಟದ ದೊಡ್ಡದೊಡ್ಡ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಿರುವುದನ್ನು 1929ರಲ್ಲಿ ಘೋಷ್ ಕಂಡುಹಿಡಿದರು. ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸುವರ್ಣಗಿರಿ ಎಂಬ ಹೆಸರು ದಾಖಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಹೆಸರು ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಜೊನ್ನಗಿರಿಯಾಗಿರಬಹುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಹೈಮನ್ ಡಾರ್ಫ್ ಸೂಚಿಸಿದಂತೆ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯಲ್ಲಿಯ (ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ) ಅಶೋಕನ ಕಿರುಬಂಡೆ ಶಾಸನ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರನ ಅಧ್ಯಯನದ ಇಂಗಿತದಂತೆ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸಕಾಲದ ಜನ ಸಮುದಾಯವನ್ನು ಕುರಿತಾಗಿಲ್ಲ. ಅದು ಅಲ್ಲಿಯ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಜನರನ್ನು ಕುರಿತದ್ದಾಗಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳಿರುವುದು ಯರ್ರಗುಡಿ ನೆಲೆಗೆ ಅನ್ವಯವಾಗಬಹುದು. (ಸಿ.ಕೆ.ಎಂ.)

ಜೋನ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕ್: 1412–31. ಫ್ರೆಂಚ್ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವೀರಾಂಗನೆ. ಸು.5 ಶತಮಾನಗಳ ಅನಂತರ ಸಂತಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿತೆ. ದೈವಿಕ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯಿಂದ ಪ್ರವೃತ್ತಳಾಗಿರು ವುದಾಗಿ ನಂಬಿ ಆರ್ಲಿಯನ್ಸ್ ಕದನದಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರಿಗೆ ಜಯ ದೊರಕಿಸಿಕೊಟ್ಟು, 7ನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ದೊರೆ ರೀಮ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾಗುವುದನ್ನು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಸಿದಾಕೆ, ಅನಂತರ ಸೆರೆಯಾಗಿ ಮಾಟಗಾತಿಯೆಂದು ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಂದ ಜೀವಂತ ಸುಡಲ್ಪಟ್ಟ ಗ್ರಾಮೀಣ ತರುಣಿ. ಷಾನ್ ಡಾರ್ಕ್ ಎಂಬುದು ಈಕೆಯ ಮೂಲ ಹೆಸರು. ಆರ್ಲಿಯನ್ಸ್ ಕೊಡಗೂಸು (ಫ್ರೆಂಚ್: ಲಾ ಪ್ರಸೆಲ್ ಡಾರ್ಲೇಲಯಾನ್) ಎಂದೂ ಖ್ಯಾತಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಬಾರ್ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಮ್ಯೂಸ್ ನದಿತೀರದ ಡಾನ್ರೇಮೀ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ 1412 ಜನವರಿ 6ರಂದು ಜನಿಸಿದಳು. ತಂದೆ ಷಾಕ್ ಡಾರ್ಕ್, ತಾಯಿ ಈಸಾಬೆಲ್ ರೊಮಿ. ಜೋನ್ ದೇವರಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನೂ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯ ಅಭ್ಯಾಸವನ್ನೂ ತಾಯಿಯಿಂದ ಕಲಿತಳು. ಈಕೆ ಕಷ್ಟಪಟ್ಟು ಕೆಲಸಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಳು. ಮನೆಗೆಲಸದಲ್ಲಿ ಇವಳಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ. ಆಗಾಗ್ಗೆ ದನ ಕಾಯಲು ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದಳು. ಸಮವಯಸ್ಕರೊಡನೆ ಗ್ರಾಮದ ಗಂಧರ್ವವೃಕ್ಷದ ಬಳಿ ಆಟಪಾಟಗಳಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ ವಿನೋದಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಳು.

ಫ್ರಾನ್ಸಿನ 6ನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ದೊರೆಯ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಮಗ ಡಾಫಿನ್ ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ನ (ಅನಂತರ 7ನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್) ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ದೊರೆ 6ನೆಯ ಹೆನ್ರಿ ಪ್ರಶ್ನಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಆ ಬಗ್ಗೆ ವಿವಾದ ಉದ್ಭವಿಸಿತ್ತು. ಅವನ ಸೈನ್ಯಗಳು ಬರ್ಗಂಡಿ ಯವರ ಮೈತ್ರಿ ಸಾಧಿಸಿ ಅವರ ನೆರವಿನಿಂದ ಉತ್ತರ ಫ್ರಾನ್ಸನ್ನೆಲ್ಲ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದುವು. ಫ್ರೆಂಚ್ ಅರಸನ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕವಾಗಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಅರಮನೆ ಇದ್ದ ರೀಮ್ಸ್ ಎಂಬ ಸ್ಥಳ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕವಾಗದೆ ಫ್ರೆಂಚ್ ಪ್ರಜೆಗಳು ಚಾರ್ಲ್ಸನನ್ನು ಅರಸನೆಂದು ಸ್ವೀಕರಿಸಲು ಹಿಂಜರಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. 1421ರಲ್ಲಿ 6ನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ಮರಣಹೊಂದಿದ್ದರೂ 1427ರಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಅವನ ಮಗನ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕವಾಗಿಲ್ಲದ್ದು ಆತಂಕಕಾರಿಯಾಗಿತ್ತು.

ಇಂಥ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಜೋನಳ 13ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ದೇವವಾಣಿ ಕೇಳಿಸಿತ್ತು; ಆತ್ಮಸಂಯಮವನ್ನು ಬೋಧಿಸಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಆ ವಾಣಿ ಇವಳು ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಹೋಗಿ ಆರ್ಲಿಯನ್ಸ್ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ತೆರವು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಆದೇಶ ನೀಡಿತು. ಸೇಂಟ್ ಮೈಕೇಲ್, ಸೇಂಟ್ ಕ್ಯಾದರೀನ್, ಸೇಂಟ್ ಮಾರ್ಗರೆಟರ ದರ್ಶನ ತನಗೆ ಪದೇಪದೇ ಆಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಇವಳು ಹೇಳಿದಳು. ಈ ವಾಣಿಗಳು ಇಡೀ ಜೀವಮಾನಪರ್ಯಂತ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡಲಿದ್ದುವು. ಈ ವಾಣಿಗಳ ಒತ್ತಾಯದ ಮೇರೆಗೆ ಕೊನೆಗೂ ಈಕೆ ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ನನ್ನು ನೋಡಲು ಹೊರಟಳು. ಆಗ ಈಕೆ ಪುರುಷವೇಷ ಧರಿಸಿದಳು. ಅನಂತರ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಆ ಉಡುಪನ್ನು ಈಕೆ ಬದಲಿಸಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಉಡುಪು ಧರಿಸಲಿಚ್ಛಿಸಲಿಲ್ಲ.

ಮೊದಮೊದಲು ಈಕೆಯ ಯತ್ನಗಳು ಫಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಈಕೆ ನಿರಾಸೆ ಹೊಂದದೆ, 1429ರಲ್ಲಿ ಷೀನಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ನನ್ನು ಕಂಡಳು. ತನ್ನ ಆಸ್ಥಾನಿಕರ ನಡುವೆ ಅಡಗಿದ್ದ ಆತನ ಬಳಿಗೆ ನೇರವಾಗಿ ಹೋಗಿ, ತಾನು ಹೋಗಿ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವುದಾಗಿಯೂ ಆತನಿಗೆ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿಸುವುದಾಗಿಯೂ ಹೇಳಿದಳು. ಇವಳು ಕ್ರೈಸ್ತಮತ ಪಂಡಿತರ ವಿವಿಧ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳಿಗೊಳಗಾಗಿ, ಕೊನೆಗೊಮ್ಮೆ ಅವರ ಶಿಫಾರಸನ್ನು ಪಡೆದು ಏಪ್ರಿಲ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಸೈನ್ಯವೊಂದರ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿ ಮೊದಲು ಆರ್ಲಿಯನ್ಸ್ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿ ಹೊರಟಳು. ದೈವಪ್ರೇರಣೆಯಂತೆ 1429ರ ಮೇ 4ರಂದು ಒಮ್ಮಿಂದೊಮ್ಮೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರನ್ನು ಮುತ್ತಿ, ಆರ್ಲಿಯನ್ಸ್ ನಗರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಳು. ಮುಂದೆ ಇವಳ ಗುರಿ ರೀಮ್ಸ್ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಇವಳು ಹೊರದೂಡಿದಳು. ಅಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ನನ್ನು ಶ್ರಮಪಟ್ಟು ಒಪ್ಪಿಸಿದಳು. ಜುಲೈ 17ರಂದು ಅವನ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕವಾಯಿತು. ಆಗ ಈಕೆ ಅರಸನಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ತನ್ನದೇ ಆದ ಧ್ವಜವನ್ನು ಹಿಡಿದು ನಿಂತಳು. ಎಲ್ಲರಿಗಿಂತ ಮೊದಲು ಇವಳು ಆತನನ್ನು ದೊರೆಯೆಂದು ಸಂಬೋಧಿಸಿ ತನ್ನ ವಿಧೇಯತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದಳು.

ವರ್ಣಚಿತ್ರ

ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ನಗರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಈಕೆಯ ಮಹದಾಸೆಯಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ದೊರೆ ಕೂಡಲೇ ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಕಾರ್ಯೋನ್ಮುಖನಾಗದಿರುವಂತೆ ಅವನ ಇತರ ಹಿತೈಷಿಗಳು ಅವನನ್ನು ತಡೆದರು. ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಯತ್ನಿಸಿದರೂ ಯಶಸ್ಸು ಲಭಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅರಸನನ್ನು ಇತರರು ಕೈಬಿಟ್ಟರೂ ಜೋನ್ ಆತನ ಬೆಂಬಲಕ್ಕೆ ನಿಂತಳು. ಈ ಮಧ್ಯೆ ರೀಮ್ಸ್ ನಗರ ಬರ್ಗಂಡಿಯನ್ನರ ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಲು, ಅವರನ್ನು ಓಡಿಸಲು ಜೋನ್ ಶ್ರಮಿಸಿದಳು. ಆದರೆ ಕೋಂಪ್ಯೇನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ 1430 ಮೇ 23ರಂದು ಜೋನ್ ತನ್ನ ಇಬ್ಬರು ಸೋದರರೊಂದಿಗೆ ಬರ್ಗಂಡಿಯನ್ನರಿಗೆ ಸೆರೆ ಸಿಕ್ಕಳು.

ಈಕೆ ಸೆರೆಯಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಮಾಡಿದ ಯತ್ನಗಳು ಫಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಕೋರಿಕೆಯಂತೆ ಲಕ್ಸೆಂಬರ್ಗಿನ ಜಾನ್ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು 10,000 ಫ್ರಾಂಕ್‌ಗಳಿಗೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. 1431 ಜನವರಿ 13ರಿಂದ ಈಕೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ನ್ಯಾಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ವಿಚಾರಣೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಳು. ವಿಚಾರಣಾಕರ್ತರು ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ನ ಶತ್ರುಗಳಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ತಾನು ಅವರಿಗೆ ನಿಜ ಸಂಗತಿಯನ್ನೆಲ್ಲ ಹೇಳಬೇಕೆಂಬ ಷರತ್ತಿಗೆ ಬದ್ಧವಾಗುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಈಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದಳು. ಮಾರ್ಚ್ 24ರಂದು ಈಕೆಯ ಮೇಲೆ ಆಪಾದನೆಗಳನ್ನು ಹೊರಿಸಲಾಯಿತು. ಈಕೆ ಮಾಟಗಾತಿ, ದೇವರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ದ್ರೋಹ ಮಾಡಿದವಳು; ಭವಿಷ್ಯವನ್ನು ನುಡಿಯುವುದಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡು, ದೇವರಿಂದ ನೇರವಾಗಿ ಆದೇಶಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದುದಾಗಿ ಸಾರಿಕೊಂಡು, ಕ್ರೈಸ್ತ ಚರ್ಚ್ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದಳು. ತನ್ನ ಹಲವಾರು ಕಾಗದಗಳಲ್ಲಿ ಜೀಸಸ್ ಮತ್ತು ಮೇರಿಯ ಅಂಕಿತ ಹಾಕಿದಳು. ಲಜ್ಜೆಗೇಡಿಯಾಗಿ ಗಂಡುಡುಪು ಧರಿಸಿದಳು. ತನ್ನ ಸಂತರು ತನ್ನನ್ನು ಫ್ರೆಂಚ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತಾಡಿಸಿದರೆಂದೂ ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲಲ್ಲವೆಂದೂ ಸಾಧಿಸಿದಳು. ಚರ್ಚಿನಲ್ಲಿ ನಂಬುಗೆಯಿಡದೆ ಈಕೆ ಧರ್ಮಕ್ಕೂ ದೇವರಿಗೂ ದ್ರೋಹ ಬಗೆದಿದ್ದಾಳೆ. ಇವು ಈಕೆಯ ಮೇಲಣ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಆಪಾದನೆಗಳು. ಆದರೂ ಈಕೆ ತಪ್ಪೊಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ತಾನು ಮೊದಲು ನೀಡಿದ ಹೇಳಿಕೆಗಳೇ ಸತ್ಯವೆಂದೂ ಅವನ್ನು ಬದಲಿಸಲಾರೆನೆಂದೂ ದೇವರೇ ತನ್ನ ರಕ್ಷಕನೆಂದೂ ನುಡಿದಳು. ಕೊನೆಗೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ನ್ಯಾಯಾಲಯ ಈಕೆಯನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿತು. 1431 ಮೇ 20ರಂದು ಆಕೆಯನ್ನು ಜೀವಸಹಿತ ಸುಡಲಾಯಿತು. ಸು.20 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ 7ನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್

ಈ ಪ್ರಕರಣವನ್ನು ಕುರಿತು ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆಸಲು ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದ. 2 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಪೋಪನ ಮುಖ್ಯ ರಾಯಭಾರಿ ಗಿಲಾಮ್ ಡಿ ಎಸ್ಟೌಟ್‌ವಿಲ್ ಈ ಬಗ್ಗೆ ಸಮಗ್ರ ತನಿಖೆ ನಡೆಸಿದ. ಪೋಪ್ 3ನೆಯ ಕ್ಯಾಲಿಕ್ಸಟಸನ ಆದೇಶದ ಮೇರೆಗೆ 1431ರಲ್ಲಿ ಈಕೆಗೆ ವಿಧಿಸಿದ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ರದ್ದುಮಾಡಿ ವರ್ಜಿಸುವ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. 1920 ಮೇ 16ರಂದು ಪೋಪ್ 5ನೆಯ ಬೆನೆಡಿಕ್ಟ್ ಈಕೆಯನ್ನು ವಿಧಿಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಸಂತರ ಪಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿಸಿದ, ಪ್ರತಿವರ್ಷ ಮೇ 30ರಂದು ಚರ್ಚ್ ಈಕೆಯ ಹಬ್ಬ ಆಚರಿಸುತ್ತದೆ. 1920ರಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಕೈಗೊಂಡ ನಿರ್ಣಯದ ಮೇರೆಗೆ ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ಮೇ ಎರಡನೆಯ ಭಾನುವಾರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಉತ್ಸವದಿನ.

ಜೋನಳಿಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡ ದೇವತೆಗಳೂ ಕೇಳಿಸಿದ ಧ್ವನಿಗಳೂ ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಸತ್ಯ ಎಂಬುದು ಪ್ರಶ್ನೆಯಾಗಿ ಉಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಈಕೆ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ದೇಶಕ್ಕೆ ಮಹೋಪಕಾರ ಮಾಡಿದಳೆಂಬುದಂತೂ ನಿಜ. ತನ್ನ ವಿಜಯದಿಂದ ಈಕೆಗೆ ಆಗ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ನೂರು ವರ್ಷಗಳ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಒಂದು ಹೊಸ ತಿರುವನ್ನೇ ಕೊಟ್ಟಳು. ಈಕೆ ಬರೆದ, ಬರೆಸಿದ ನೂರಾರು ಪತ್ರಗಳು ಉಳಿದು ಬಂದಿವೆ. ಅವು ಈಕೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರಪ್ರೇಮ ಮತ್ತು ದೈವಭಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿವೆ. ಜೋನಳ ಜೀವನ ಅನೇಕ ಲೇಖಕರ ಸಾಹಿತ್ಯಕೃತಿಗಳಿಗೆ ವಸ್ತುವಾಗಿದೆ. ಜರ್ಮನ್ ಕವಿ-ನಾಟಕಕಾರ ಷಿಲ್ಲರನೂ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ನಾಟಕಕಾರ ಜಾರ್ಜ್ ಬರ್ನಾರ್ಡ್ ಷಾನೂ ಈಕೆಯ ಬಗ್ಗೆ ನಾಟಕಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಆನಟೋಲ್ ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಮಾರ್ಕ್ ಟ್ವೇನ್, ಆಂಡ್ರ್ಯೂ ಲ್ಯಾಂಗ್ ಇವರು ಬರೆದ ಜೀವನಚರಿತ್ರೆಗಳು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿವೆ. ಜೋನ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕ್ ಎಂಬ ಆಂಗ್ಲ ಚಲನಚಿತ್ರ ಈಕೆಯ ಜೀವನ ಕಥೆಯಾಧಾರಿತವಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆಯಿತು. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಜೋರ್ಡಾನ್: ನೈರುತ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಒಂದು ಅರಬ್ ರಾಜ್ಯ. ಅಲ್ ಮಮ್ಲುಕಾ ಅಲ್ ಉರ್ದೂನಿಯಾ ಅಲ್ ಹಷೀಮಿಯಾ ಎಂಬುದು ಅರಬ್ಬೀ ನಾಮ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸಾಹತು ಪ್ರದೇಶವಾಗಿದ್ದ ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಜೋರ್ಡಾನ್ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಸಿರಿಯ, ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಇರಾಕ್, ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಇಸ್ರೇಲ್, ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸೌದಿ ಅರೇಬಿಯ-ಇವು ಇದರ ಮೇರೆಗಳು. ನೈರುತ್ಯದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಆಕಬ ಖಾರಿಯ 19ಕಿಮೀ ಉದ್ದದ ಸಮುದ್ರತೀರವಿದೆ. ಆಕಬ ಈ ದೇಶದ ಏಕೈಕ ಬಂದರು. ರಾಜಧಾನಿ ಅಮ್ಮಾನ್.

ಪುರಾತತ್ತ್ವ: ಜೋರ್ಡಾನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಕಾಲದಿಂದಲೂ ಆದಿ ಮಾನವ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದನೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಮಾಹಿತಿಗಳಿವೆ. ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಜೋರ್ಡಾನ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದುವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಅಲ್-ಉಬೇದಿಯ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಲೊಪಿತಿಕಸ್ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಆದಿಮಾನವನ ದೇಹದ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳೂ ಆಗಿನ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಜೋರ್ಡಾನಿನ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮರಳ್ಗಾಡು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆದಿಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಬೇಟೆಗಾರರು ಅಲೆದಾಡುತ್ತಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರಗಳಿವೆ. ಆದಿಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಮೊದಲ ಹಂತವಾದ ಅಬೆವಿಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಒರಟಾದ ಕೈಕೊಡಲಿಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ಲೀಸ್ಟೊಸೀನ್ ಯುಗದ ಪ್ಲುವಿಯಲ್ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. 1956ರಲ್ಲಿ ಅಜ್ರಕ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಕೈ ಕೊಡಲಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದು, ದ್ವಿತೀಯ ಹಂತದಲ್ಲೂ ಆದಿಮಾನವ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಅಂಶವನ್ನು ಸ್ಥಿರಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ. ಆ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ನೆಲೆಗಳು ಪೂರ್ವದ ಮರಳ್ಗಾಡಿನಲ್ಲಿವೆ. ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಜಬಾಲ್-ಟುಬೆಕ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆದಿ-ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗಗಳ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅನಂತರದ ಕಾಲದ ಎಲ್ಲ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೂ ಸೇರಿದ ಕಲ್ಲುಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಜೆರಿಕೋ (ಈಗಿನ ಟೆಲ್-ಎಸ್-ಸುಲ್ತಾನ್) ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಬೇಟೆಗಾರರು ನೆಲಸಿದ್ದಕ್ಕೆ ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ 1930-36ರವರೆಗೆ ಜಾನ್ ಗಾರ್‌ಸ್ಟಾಂಗ್ ಮತ್ತು 1951-61ರಲ್ಲಿ ಕೆತಲಿನ್ ಕೆನ್ಯಾನ್ ಭೂಶೋಧನೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಬೇಟೆಗಾರರು ಬದಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ವಾತಾವರಣ ಮತ್ತು ವಾಯುಗುಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಅಲೆಮಾರಿ ಜೀವನ ಮತ್ತು ಆಹಾರಸಂಗ್ರಹದ ಹಂತದಿಂದ ಮುಂದುವರಿದು, ಒಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆ ನಿಂತು ಆಹಾರ ಉತ್ಪಾದಿಸುವ ಹಂತವನ್ನು ಕ್ರಮೇಣ ತಲುಪಿದರೆಂದೂ ಗ್ರಾಮೀಣ ಜೀವನವನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡರೆಂದೂ ಈ ಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಬದಲಾದ ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಿಧಾನವನ್ನು ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಎರಡು ಹಂತಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕಡಿದ ಕಂದಕ (9ಮೀ ಅಗಲ × 3ಮೀ ಆಳ) ದಿಂದ ಸುತ್ತುವರಿಯಲ್ಪಟ್ಟ ಕಲ್ಲಿನ ರಕ್ಷಣಾ ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ಗೋಪುರ ಮತ್ತು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ಜನರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತ. ಇವರು ಬೇಟೆಯಿಂದ ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೂ ಬಾರ್ಲಿ, ಗೋದಿ ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆಯ ಮೊದಲ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಆಗಿನ ಜನರು ಕಲ್ಲಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮೀಣ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಸುಧಾರಣೆಗಳಾದುವು. ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿ ಸುಟ್ಟ ಮಡಕೆಗಳ ಉಪಯೋಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇಂಗಾಲ-14 ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ವಿಧಾನದಿಂದ ಮೊದಲ ಹಂತವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನಕ್ಕೆ ನಿರ್ದೇಶಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈಚೆಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಜೋರ್ಡಾನಿನ ಪೆಟ್ರಾ ಮತ್ತು ವಾಡಿ ಷಯಿಬ್ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಮೊದಲ ಹಂತದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ದೇಶದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿರುವ ಬೃಹತ್ ಸಮಾಧಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4,500-3,000ಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ತಾಮ್ರಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಟೆಲ್-ಎಲ್-ಅಜ್ಜುಲ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1930-34 ಮತ್ತು 1938ರಲ್ಲಿ ವಿಲಿಯಮ್ ಫ್ಲಿಂಡರ್ಸ್‌ಪೆಟ್ರಿ ನಡೆಸಿದ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ದೊರೆತಿವೆ. ಜೆರಿಕೋ ಬಳಿ ಇರುವ ಟೆಲೈಲತ್-ಎಲ್-ಘಸ್ಸುಲ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1930-38, 1960 ಮತ್ತು 1967ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಭೂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು.3,500ಕ್ಕೆ ನಿರ್ದೇಶಿಸಬಹುದಾದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ವಾಸಗೃಹಗಳು ಇದ್ದುದು ಗೊತ್ತಾಗಿದೆ. ಆ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ವ್ಯವಸಾಯ ಬಹಳ ಸುಧಾರಿಸಿತ್ತು.

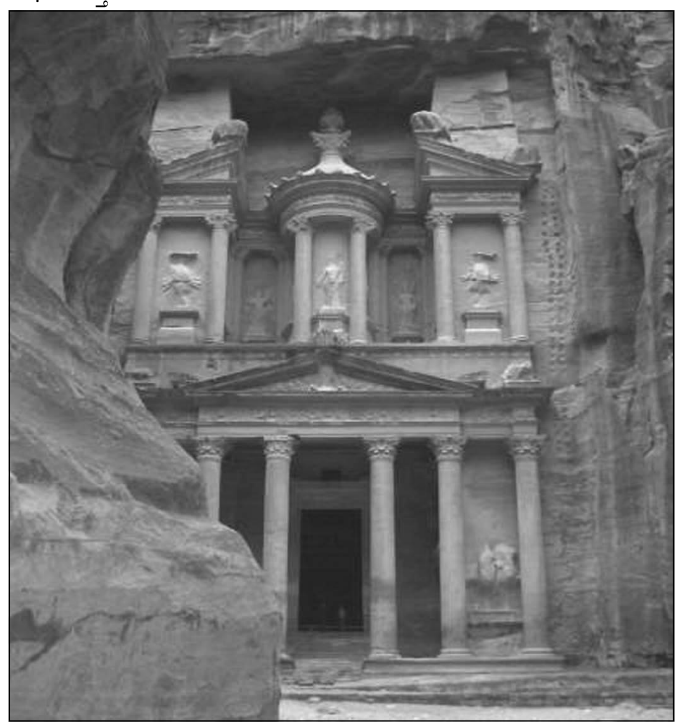

ಪೆಟ್ರಾ ಟ್ರೆಷರಿ, ಜೋರ್ಡಾನ್

ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಕಂಚಿನ ಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಆದಿ, ಮಧ್ಯ, ಅಂತ್ಯ ಎಂದು ಮೂರು ಉಪಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಆದಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3,000-2,100) ಆಯ್, ಟೆಲ್-ಎಲ್-ಫರಾ, ಧಿಬಾನ್ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿಯಿತ್ತು. ಆಯ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2,900-2,500 ರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ, ಮೂರು ಸುತ್ತಿನ ಕೋಟೆಯಿಂದ ರಕ್ಷಿತವಾದ, ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೇವಾಲಯ, ಅರಮನೆ ಮತ್ತು ಇತರ ವಾಸಗೃಹಗಳಿದ್ದುವು. ಟೆಲ್-ಎಲ್-ಫರಾದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಗ್ರಾಮೀಣ ಜೀವನ ಹಂತದ ತರುವಾಯ ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಆದಿಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯಿಂದ ರಕ್ಷಿತವಾದ ಗ್ರಾಮ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಜನಜೀವನ ವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಸುಧಾರಣೆಗಳ ಪರಿಚಯ ಈ ಎಲ್ಲ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೂ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ದೊರಕುತ್ತದೆ. ನೆರೆಯ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತು ಇರಾಕ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ನಾಗರಿಕ ಹಂತದತ್ತ ಮುನ್ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ಇಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಹಂತದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ದೇಶಾದ್ಯಂತ ಕಂಡುಬಂದಿವೆಯಾದರೂ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ-ಯಾರ್ಮೂಕ್‌ನಿಂದ ಷೋಬಕ್‌ವರೆಗೂ-ಅನೇಕ ಗ್ರಾಮಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಬೈಬಲಿನಲ್ಲಿ ರಾಜಮಾರ್ಗವೆಂದು ಕರೆಯಲಾದ ವ್ಯಾಪಾರಮಾರ್ಗ ಈ ಗ್ರಾಮಗಳ ಮೂಲಕ ಹಾದುಹೋಗುತ್ತಿತ್ತು.

ತರುವಾಯದ ಕಂಚಿನ ಯುಗದಲ್ಲಿ-ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2100-1200)-ಅಮೊರೈಟ್, ಹೈಕ್ಸಾಸ್ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ನರ ಧಾಳಿಗಳಿಗೆ ಜೋರ್ಡಾನ್ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಟೆಲ್-ಎಲ್-ಅಜ್ಜುಲ್‌ನ ಭೂಶೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೋಟೆಯಿದ್ದ

ದೊಡ್ಡ ಗ್ರಾಮವೊಂದರ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಒಂದರ ಅನಂತರ ಒಂದರಂತೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದ ಐದು ಅರಮನೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಹಲವು ಚಿನ್ನದ ಆಭರಣಗಳ ರಾಶಿಗಳೂ ಅಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿಯ ಸಂಪದ್ಭರಿತ ಸಮಾಜದ ಪರಿಚಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಷೆಚೆಮ್ (ಈಗಿನ ಬಲಾಟಾ) ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1913–34ರ ನಡುವೆ ಜರ್ಮನರೂ ಈಚೆಗೆ ಅಮೆರಿಕನರೂ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದರು. ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಗ್ರಾಮದ ಸುತ್ತಲೂ ಬಲವಾದ, 1.8ಮೀ ಎತ್ತರದ, ಇಳಿಜಾರಾದ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯಿದ್ದುದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಅದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಫಲಕವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಅಕ್ಷರ ಲಿಪಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಅಂತ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಬೆತೆಲ್‌ನಲ್ಲಿಯ (1934) ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2000ದಿಂದ ಪ್ರಶಕೆಯ ಆರಂಭದವರೆಗೂ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ನಗರದ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಆಗ ಕ್ಯಾನನೈಟ್ ಪಂಗಡದವರು ಅಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದರು. ಅದೇ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಅಮ್ಮಾನ್ ಬಳಿಯ ಒಂದು ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್, ಮೈಸಿನೆ ಮತ್ತು ಸೈಪ್ರಸ್‌ಗಳಿಂದ ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಂಡ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ದೇವಾಲಯದ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಪ್ರಮುಖ ವಿಶ್ವಧರ್ಮಗಳ ಪವಿತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರವಾದ ಜೆರುಸಲೇಮ್ ಸಹ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 1864ರಿಂದ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಉತ್ಖನನಗಳು ನಡೆದಿವೆ. ಕ್ಯಾನನೈಟ್ ಪಂಗಡದ ಜನರು ಈಗಿನ ಜೆರುಸಲೇಮ್‌ನ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕಿರುವ ಓಫೆಲ್ ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲೆ ನೆಲಸಿದ್ದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1000ದ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಡೇವಿಡನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಇಸ್ರೇಲಿಗಳು ಅದನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡರು. ಇದರ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಡೇವಿಡ್ಡನ ಮಗ ಸಾಲೊಮನ್ ನಿರ್ಮಿತ ದೇವಾಲಯವೊಂದಿದೆ.

ಇತಿಹಾಸ: ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಜೋರ್ಡಾನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಬಗ್ಗೆ ಅನೇಕ ಉಲ್ಲೇಖಗಳುಂಟು. ಆಗಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರದ ಗಿಲಿಯಾಟ್, ಮಧ್ಯಭಾಗದ ಮೋಆಬ್ ಮತ್ತು ಮಿಡಿಯನ್ (ಅಮ್ಮಾನ್), ದಕ್ಷಿಣದ ಎಡೋಮ್ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಇಸ್ರೇಲಿಗಳು ದೇಶಭ್ರಷ್ಟರಾದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನಿಂದ ಜೋರ್ಡಾನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಮೂಲಕ ಹಾದುಹೋಗುವಾಗ ಅವರು ಅಮೊರೈಟ್ ಪಂಗಡದವರನ್ನು ಹೆಷ್ಬಾನಿನಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದರಲ್ಲದೆ ಗಿಲಿಯಡ್ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು. ಗಾಡ್, ರೂಬೆಮ ಮತ್ತು ನಾನ್ಸೆ ಪಂಗಡಗಳ ಜನರು ಅಮೊನೈಟ್, ಅಮೊರೈಟ್ ಮತ್ತು ಬಷನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿ, ತಾವು ನಾಶಮಾಡಿದ್ದ ಅನೇಕ ನಗರಗಳನ್ನು ಪುನರ್‌ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಧಿಬಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಮೆಷಾ ಶಿಲೆಯ ಮೇಲೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.850ಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ, ಹೀಬ್ರುವನ್ನು ಹೋಲುವ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಕ್ಯಾನನೈಟ್ ಶಾಸನ ಮೋಆಬ್ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಓಮ್ರಿ ನಡೆಸಿದ ಆಕ್ರಮಣದ ವಿಚಾರವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1300ರಿಂದ 1000ರ ವರೆಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಿಂದಲೂ ಧಾಳಿಗಳು ನಡೆಯುತಿದ್ದವು. ಮೋಆಬ್ ಮತ್ತು ಎಡೋಮ್ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಡೇವಿಡ್ ಆಕ್ರಮಿಸಿ, ಮೋಆಬ್‌ನ ಮೂರನೆಯ ಎರಡು ಭಾಗದ ಜನರನ್ನೂ ಎಡೋಮ್‌ನ ಎಲ್ಲ ಜನರನ್ನೂ ಕೊಂದ. ಅಮ್ಮಾನ್ ಶತ್ರು ವಶವಾದರೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.960ರ ವೇಳೆಗೆ ಮತ್ತೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಗಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ತೀರ ಪ್ರದೇಶದ ಎಜಿಯನ್ ಗೆಬರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸಾಲೊಮನ್ ಒಂದು ಬಂದರನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ.

ಜುಡಾ ಮತ್ತು ಎಡೋಮ್‌ಗಳ ನಡುವೆ ಸತತ ಹೋರಾಟ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಹೀಬ್ರು ದೊರೆ ಅಮ್‌ಜಿಯ ಸಲಾವನ್ನು (ಪೆಟ್ರಾ) ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು, 10,000 ಜನರನ್ನು ಕೊಂದುಹಾಕಿದ. ಅನಂತರ ಎಡೋಮ್‌ವರೆಗಿನ ಪೂರ್ವಭಾಗವನ್ನು ಅಸ್ಸಿರಿಯನ್ ದೊರೆ 3ನೆಯ ಅದಾದ್ನಿರಾರಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.811–782) ಗೆದ್ದರೂ ಮತ್ತೆ ಅಲ್ಲಿ ದಂಗೆಗಳಾದವು. 3ನೆಯ ಟಿಗ್ಲಾತ್ ಪಿಲೇಸರ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.745–727)ಅವನ್ನು ಅಡಗಿಸಿದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.612ರಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ಅಳಿಯುವವರೆಗೂ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಅವರ ವಶದಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯಗಳ ವಶವಾಗಿದ್ದ ಜೋರ್ಡಾನ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ನಬಾಟೇಯನರ ಅಧೀನವಾಯಿತು. ಆಗ ಪೆಟ್ರಾ ಅವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.330ರಲ್ಲಿ ಸೆಲೆಯುಸಿಡ್ಸ್ ಇದನ್ನು ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಅಸ್ಸೀರಿಯನರ ಅನಂತರ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ನವಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನರು ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯನರು ಜೋರ್ಡಾನನ್ನು ಆಳಿದರು. ಗ್ರೀಕರ ಆಗಮನದವರೆಗೆ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಪ್ರಗತಿಯೂ ಕಂಡುಬರಲಿಲ್ಲ. ಗ್ರೀಕರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಲಾಯಿತು. ಅನೇಕ ಪಟ್ಟಣಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದುವು. ವ್ಯಾಪಾರ ವೃದ್ಧಿಗೊಂಡಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.64–63ರಲ್ಲಿ ಜೋರ್ಡಾನ್ ರೋಮನರ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.313ರ ಅನಂತರ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆ ದೊರಕಿತು. ಅನೇಕ ಚರ್ಚುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಬೆತ್ಲೆಹೆಮ್ ಇಂದಿಗೂ ಕ್ರೈಸ್ತರ ಒಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರ. 6 ಮತ್ತು 7ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಜೋರ್ಡಾನ್ ಪರ್ಷಿಯನರ ಧಾಳಿಗಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ದೊರೆ ಹೆರಾಕ್ಲಿಯಸ್ ಪರ್ಷಿಯನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಾನೂನು ಮತ್ತು ಶಾಂತಿ ನೆಲಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಆದರೆ 636ರಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಇದನ್ನು ಜಯಿಸಿದರು. ಅನೇಕ ರೋಮನ್ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಪುನರ್‌ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಅಬ್ಬಾಸಿದರು ಬಾಗ್ದಾದಿನಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ಜೋರ್ಡಾನಿನ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಕುಂಠಿತಗೊಂಡಿತು. ಅನಂತರ ಜೋರ್ಡಾನ್ ಪ್ರಾಂತದ ಮೇಲೆ ಧರ್ಮಯೋಧರು (ಕ್ರುಸೇಡರ್ಸ್) ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ 1099ರಲ್ಲಿ ಹಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಭೂಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಅವರು ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಮೇಲೆ ಜೋರ್ಡಾನಿನ ಇತಿಹಾಸ ಅಂಥ ವಿಶೇಷ ಘಟನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರಲಿಲ್ಲ. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಜೋರ್ಡಾನ್ ಆಟೋಮನ್ (ತುರ್ಕಿ) ಸುಲ್ತಾನರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟು ಡಮಾಸ್ಕಸ್‌ನ ವಿಲಾಯತ್ ಆಯಿತು.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಅರಬ್ ಸೈನ್ಯಗಳು ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡವು. 1920ರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕೂಟ (ಲೀಗ್ ಆಫ್ ನೇಷನ್ಸ್) ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನನ್ನು ಪ್ರದೇಶಾಧೀನ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿ ಬ್ರಿಟನಿಗೆ ವಹಿಸಿತು. ಈಗಿನ ಇಸ್ರೇಲ್ ಮತ್ತು ಜೋರ್ಡಾನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಬ್ರಿಟನಿನ ಮೇಲಾಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದುವು. ಬ್ರಿಟನ್ ಹಾಷೆಮೈಟ್ ವಂಶಸ್ಥನಾದ ಅಬ್ದುಲ್ಲನನ್ನು ಜೋರ್ಡಾನ್ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಸುಲ್ತಾನನಾಗುವಂತೆ ಒಡಂಬಡಿಸಿತು. ಅವನ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಜೋರ್ಡಾನ್ ಎಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು.

ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಜೋರ್ಡಾನನ್ನು ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೇಶವೆಂದು 1927ರಲ್ಲಿ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೂ ಅದು ಬ್ರಿಟನಿನ ಅಧೀನತೆಯಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಜೋರ್ಡಾನಿಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳಲು ಇನ್ನೂ ಶಕ್ತಿಯಿಲ್ಲವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮುಂದಿನ 20 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಜೋರ್ಡಾನ್ ಬ್ರಿಟನಿನ ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಲು ಪ್ರಯತ್ನಪಟ್ಟಿತು. 1940ರ ವೇಳೆಗೆ ಜೋರ್ಡಾನಿನಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಕೆಲವು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸಲಹೆಗಾರರಾಗಿ ಅರಬ್ ಸೈನ್ಯದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ಇದ್ದರು. 1946 ಮೇ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಅಬ್ದುಲ್ಲನನ್ನು ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಜೋರ್ಡಾನಿನ ದೊರೆಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಲಾಯಿತು. 1948ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಜೋರ್ಡಾನಿನ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್‌ನ ಒಂದು ಭಾಗದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರ ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಯಹೂದ್ಯರು 1948ರಲ್ಲಿ ಇಸ್ರೇಲ್ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇಸ್ರೇಲ್‌ಗೂ ಅರಬ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೂ ನಡುವೆ ಆರಂಭವಾದ ಯುದ್ಧ, ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ ನಡುವೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಜೋರ್ಡಾನ್ ನದಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದ ಪ್ರದೇಶ ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಜೋರ್ಡಾನಿಗೆ ಬಂತು. ಆ ದೇಶದ ಹೆಸರು ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಜೋರ್ಡಾನ್ ಎಂಬುದರಿಂದ ಜೋರ್ಡಾನ್ ಎಂದು ಬದಲಾಯಿತು.

1951ರಲ್ಲಿ ಅಬ್ದುಲ್ಲ ಕೊಲೆಯಾದುದರಿಂದ ಅವನ ಮಗ ತಲಾಲ್ ರಾಜನಾದ. ಆದರೆ ತಲಾಲನ ಅನಾರೋಗ್ಯದಿಂದ ಆತ ದೊರೆಯಾಗಿರಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಸಂಸತ್ತು ಅವನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತಗೊಳಿಸಿ ಅವನ ಮಗ 1ನೆಯ ಹುಸೇನನನ್ನು ದೊರೆಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿತು.

1948ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಇಸ್ರೇಲ್–ಅರಬ್ ಯುದ್ಧದಿಂದಾಗಿ ಅನೇಕ ಅರಬ್ ನಿರಾಶ್ರಿತರು ಜೋರ್ಡಾನಿಗೆ ಬಂದರು. ಜೋರ್ಡಾನ್ ಆರ್ಥಿಕ ಮುಗ್ಗಟ್ಟಿಗೆ ಸಿಲುಕಿತು.1955ರಲ್ಲಿ ಜೋರ್ಡಾನ್‌ಗೆ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಸದಸ್ಯತ್ವ ದೊರಕಿತು.

ಜೋರ್ಡಾನಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕೊನೆಗಾಣಿಸಲು ಅನೇಕ ದಂಗೆಗಳು ಎದ್ದುವು. 1956ರಲ್ಲಿ ದೊರೆ ಹುಸೇನ್ ಜೋರ್ಡಾನಿನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮಹಾದಂಡನಾಯಕನನ್ನು ವಜ ಮಾಡಿದರು. ಜೋರ್ಡಾನಿನ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ 1948ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನಿನೊಡನೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು 1957ರಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. 1967ರಲ್ಲಿ ಇಸ್ರೇಲಿನೊಂದಿಗೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜೋರ್ಡಾನ್ ನದಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ದಂಡೆಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೆಲ್ಲ ಇಸ್ರೇಲ್ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಜೆರುಸಲೇಮ್ ಹಳೇ ನಗರ ಇಸ್ರೇಲಿನ ಭಾಗವಾಯಿತು. ಉಳಿದ ಭಾಗವೆಲ್ಲ ಇಸ್ರೇಲಿ ಆಕ್ರಮಿತ ಪ್ರದೇಶ ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಜೋರ್ಡಾನ್ನಿನ ಸಮೀಪದ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿಯನ್ ಗೆರಿಲಾ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಗೆ ಜೋರ್ಡಾನ್ ನೆಲೆಯಾಯಿತು. ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೂ ಗೆರಿಲ್ಲಾಗಳಿಗೂ ನಡುವೆ ಘರ್ಷಣೆಗಳು ಮುಂದುವರಿದುವು. ಇವು ಅಂತರ್ಯುದ್ಧವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದುವು (1970). 1971ರಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ವಿಜಯ ಗಳಿಸಿತು. 1973ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅರಬ್–ಇಸ್ರೇಲಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜೋರ್ಡಾನ್ ಭಾಗವಹಿಸಲಿಲ್ಲ.

ಈಗ ಜೋರ್ಡಾನಿನಲ್ಲಿರುವುದು ಸಂವಿಧಾನಬದ್ಧ ರಾಜತ್ವ. ಜೋರ್ಡಾನಿನ ವ್ಯವಹಾರ ಭಾಷೆ ಅರಬ್ಬೀ. 1988ರಲ್ಲಿ ದೊರೆ ಹುಸೇನ್ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ವಿಮೋಚನ ರಂಗದ ಪರವಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮ ದಂಡೆ ಅರಬ್ಬರ ಪ್ರದೇಶವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದರು. 1994ರಲ್ಲಿ ಜೋರ್ಡಾನ್ ಮತ್ತು ಇಸ್ರೇಲ್ ಪೂರ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿ ಮಾಡಿವೆ. (ಎಸ್‌ಎಚ್‌ಐ.)

ಜೋಬ್: ಉತ್ತರ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಜೋಬ್ ನದಿಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳು ಸಿಕ್ಕಿರುವುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ರಾಣಾಘುಂಡೈ, ಮೊಗಲ್ ಘುಂಡೈ, ಪೆರಿಯಾನೊ ಘುಂಡೈ, ಲೋರಲೈ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಸುಂದರವಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಚಕ್ರದ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದವಾಗಿವೆ. ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಈ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಗೂಳಿಯ ಸಾಲು ಮತ್ತು ರೇಖಾ ನಕಾಸೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಅನೇಕ ಹೆಣ್ಣುಗೊಂಬೆಗಳೂ ದೊರೆಕಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಶವಗಳನ್ನು ದಹನಮಾಡುವ ಪದ್ಧತಿ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಜೋಬ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವ್ಯಾಪಾರಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವು ದಕ್ಷಿಣ

ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ, ಇರಾನ್ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳೊಡನೆ ನಿಕಟ ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಿಂತ ಪೂರ್ವದ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೂ ಕಾರಣವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಜೋಬ್‌ನ ಪ್ರಾಚೀನ ಘಟ್ಟದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಿಸ್ಸಾರ್ 1ನೆಯ ಘಟ್ಟದಷ್ಟು ಹಳೆಯದು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಜೋಬ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4–3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದುವು. ರಾಣಾಘುಂಡೈ ನೆಲೆಯ ಮೇಲಿನ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲದ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೂ ಅನಂತರದ ಕೆಲವು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು, ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. (ಎಂ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಜೋರ್ವೆ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಅಹಮದ್‌ನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ. ಪ್ರವರ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಎಚ್.ಡಿ. ಸಾಂಕಳಿಯ ಅವರು ಇಲ್ಲಿ 1950–51ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಈ ನೆಲೆ ದಖನ್ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಲಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು ಕೆಲವು ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ತೋರಿಬಂದುದರಿಂದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಜೋರ್ವೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಪ್ಪುಚಿತ್ರಿತ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಇಂಥ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದರಿಂದ ಇವನ್ನು ಜೋರ್ವೆ ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದು

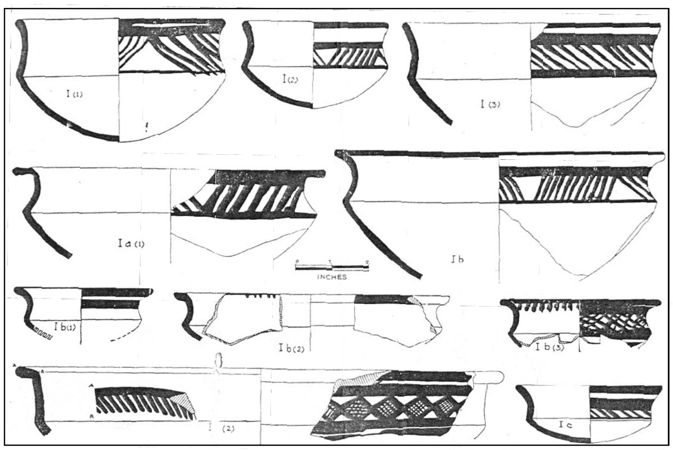

ವರ್ಣ ರೇಖಾಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಣಿನ ಬಟ್ಟಲುಗಳು

ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪು ಲೇಪನವಿದ್ದು ಚಿತ್ರಗಳು ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಆಕಾರದವು. ಆಲಿಕೆಯಂಥ ಬಾಯಿರುವ ಗಿಂಡಿ, ಸಣ್ಣ ತಪ್ಪಲೆಗಳು, ವಿವಿಧಾಕೃತಿಯ ಬಟ್ಟಲು, ತಟ್ಟೆ, ಮಡಕೆ, ಮುಚ್ಚಳ, ಸಣ್ಣ ಬೋಗುಣಿ ಇವು ಈ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಸಾಮಾನ್ಯ ಆಕಾರಗಳು. ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ ನೀಳ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಆರು ಕೊಡಲಿಗಳು ಹಾಗೂ ಒಂದು ಬಳೆ, ಅಲಗು, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ ಮುಂತಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಇವು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು. ಈ ಹಂತ ಇನಾಂಗಾವ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಜ್ಯೋತಿ ಬಾ ಫುಲೆ: 1827–90. ಮಹಾತ್ಮ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರಮುಖ ಸಮಾಜಸುಧಾರಕ. ಹುಟ್ಟಿದ್ದು ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ. ತಂದೆ ಗೋವಿಂದರಾವ್. ಪೂರ್ವಜರು ಸಾತಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಟಗುಣಿ ಗ್ರಾಮದವರು. ಜಾತಿ ಮಾಲೀ ಕ್ಷತ್ರಿಯ ಸಮುದಾಯ. ಮನೆತನದ ಹೆಸರು ಗೋರ್‍ಹೆ. ಹೂವಿನ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ಫುಲೆ ಎಂಬ ಅಡ್ಡ ಹೆಸರು ಬಂತು. ಈತ ಹುಟ್ಟಿದ ಒಂದು ವರ್ಷದಲ್ಲಿಯೆ ತಾಯಿ ಚಿಮಣಾ ಬಾಯಿ ತೀರಿಕೊಂಡಳು. ಆರಂಭದ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಗಾಂವಟೀ (ಪಂತೋಜೀ) ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಆಯಿತು. ಅನಂತರ ಸ್ಕಾಟಿಷ್ ಮಿಷನ್ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಸದಾಶಿವ ಬಲ್ಲಾಳಗೊವಂದೆ, ಮೋರೋ ವಿಠ್ಠಲ ವಾಳ್ವೇಕರ್ ಮತ್ತು ಸಖಾರಾಮ ಯಶವಂತ ಪರಾಂಜಪೆ ಎಂಬುವರು ಸ್ನೇಹಿತರಾಗಿ ಇವರಿಗೆ ನೆರವು ನೀಡಿದರು. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಿವಾಜಿ, ವಾಷಿಂಗ್‌ಟನ್ ಮತ್ತು ತಾಮಸ್ ಪೇನ್ ಇವರ ಪ್ರಭಾವ ಇವನ ಮೇಲೆ ಗಾಢವಾಗಿ ಆಯಿತು. ಪೇನನ ರೈಟ್ಸ್ ಆಫ್ ಮ್ಯಾನ್ ಇವರ ಅತ್ಯಂತ ಮೆಚ್ಚುಗೆಯ ಪುಸ್ತಕ. ದೇವರ ಮಕ್ಕಳಾದ ನಾವೆಲ್ಲರೂ ಜಾತಿಮತ ಭೇದಗಳಿಲ್ಲದೆಯೆ ಸಮಾನರು ಎಂಬ ತತ್ತ್ವ ಇವರನ್ನು ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಆಕರ್ಷಿಸಿತು. ಶಾಲೆಗೆ ಸೇರಿದ 5–6ವರ್ಷಗಳಲ್ಲೆ ಕಾರಣಾಂತರಗಳಿಂದ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಕೈಬಿಡಬೇಕಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಒದಗಿತು. ಗುಲಾಮಗಿರಿ,

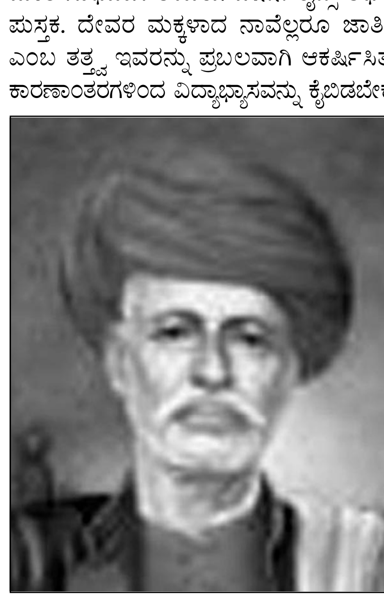

ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಇವರಿಗೆ ಬಾಲ್ಯದಿಂದಲೇ ನೋವನ್ನು ಉಂಟು ಮಾಡುವ ಸಂಗತಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆಯುವಲ್ಲಿ ನಿಮ್ನವರ್ಗದ ಇವರಿಗೆ ಉಂಟಾದ ಕಷ್ಟಕಾರ್ಪಣ್ಯಗಳು ಪ್ರತಿಕೂಲ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳು ಅಚ್ಚಳಿಯದ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ್ದವು. ಇವುಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಫುಲೆ ಅವರು ಪ್ರಬಲ ಚಳವಳಿಯನ್ನೇ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಸಮಾಜಸುಧಾರಣೆಯನ್ನೊಪ್ಪಿದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರೆಲ್ಲರೂ ಇವರ ಸ್ನೇಹಿತರಾದರು. ಆರ್.ಜಿ.ಭಂಡಾರ್ಕರ್, ನ್ಯಾಯಮೂರ್ತಿ ರಾನಡೆ ಮೊದಲಾದವರು ಇವರ ಕೆಲಸವನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದರು.

ಶಿಕ್ಷಣ ಪ್ರಸಾರದ ವಿನಾ ಭಾರತೀಯ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಹಾಗೂ ನಿಮ್ನವರ್ಗಗಳ ಜನರ ಉದ್ಧಾರ ಅಶಕ್ಯ ಎಂಬುದನ್ನು ಕಂಡುಕೊಂಡ ಫುಲೆ ಅವರು 1848ರಲ್ಲಿ ಪುಣೆಯ ಬುಧವಾರ ಪೇಟೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳ ಶಾಲೆಯೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಸ್ತ್ರೀಶಿಕ್ಷಕರ ಕೊರತೆಯನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ಮೊದಲು ತಮ್ಮ ಹೆಂಡತಿ ಸಾವಿತ್ರಿಬಾಯಿಗೇ ತರಬೇತಿ ನೀಡಿದರು. 1852ರಲ್ಲಿ ವಿಠ್ಠಲ ಪೇಟೆಯಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಲೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇದೇ ಸಮಯಕ್ಕೆ ವೇತಾಲಪೇಟೆಯಲ್ಲಿ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರ ಹಾಗೂ ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ಅತಿಶೂದ್ರವರ್ಗದ ಜನರಿಗೆಂದು ಒಂದು ಶಾಲೆ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಈ ಶಾಲೆಗಳ ಉಸ್ತುವಾರಿಗೆಂದು ಕಾರ್ಯಕಾರಿ ಮಂಡಲವೊಂದು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು.

ಇವರು ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆ ಕೆಲಸ ನಡೆಸಿದ್ದರ ಜೊತೆಗೆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ವಿಧವಾ ವಿವಾಹ, ಕೇಶಮುಂಡನ ನಿಷೇಧ, ಬಾಲಹತ್ಯಾ ಪ್ರತಿಬಂಧ, ದ್ವಿಭಾರ್ಯ ಪ್ರತಿಬಂಧ ಇತ್ಯಾದಿ ಸುಧಾರಣೆಯ ಕೆಲಸಗಳನ್ನೂ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಣೆಗೆಂದು ಸತ್ಯಶೋಧಕ ಸಮಾಜ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ತತ್ತ್ವಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆಂದು ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರ ಕಸಬು, ಗುಲಾಮಗಿರಿ, ಇಶಾರಾ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸತ್ಯಧರ್ಮ, ಶಿವಾಜಿಚಾ ಪವಾಡಾ, ಶೇತ್ಕರೀಚಾ ಆಸೂಡ, ಜಾತಿಭೇದ, ವಿವೇಕಸಾರ ಮತ್ತು ಅಸ್ಪೃಶ್ಯಾಂಚಿ ಕೈಫಿಯತ್ ಮುಂತಾದ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಬರೆದು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು.

ಕ್ರೈಸ್ತ ಹಾಗೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಅವುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಾನತೆಯ ಗುಣಕ್ಕಾಗಿ ಇವರು ವಿಶೇಷ ಪ್ರೀತಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೂ ಹಿಂದುಧರ್ಮದಿಂದ ಮತಾಂತರ ಹೊಂದಲಿಲ್ಲ. ಇವರ ಷಷ್ಟ್ಯಬ್ದಿ ಸಮಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿ ಸರ್ಕಾರ ಇವರಿಗೆ ಮಹಾತ್ಮ ಎಂಬ ಪದವಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಶಾಲು ಹೊದಿಸಿ ಗೌರವಿಸಿತು. (1) ಈಶ್ವರ ಸರ್ವವ್ಯಾಪಿಯಾದುದರಿಂದ ಎಲ್ಲ ಮನುಷ್ಯ ಪ್ರಾಣಿಗಳೂ ಆತನ ಪ್ರೇಮವನ್ನು ಪಡೆದೇ ಇರುತ್ತವೆ. (2) ಈಶ್ವರನಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲರೂ ತಮ್ಮ ಭಕ್ತಿಯನ್ನು ಅರ್ಪಿಸಬಹುದಾದ್ದರಿಂದ ಎಲ್ಲರೂ ಉತ್ತಮರೆ ವಿನಾ ಮನುಷ್ಯ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಜಾತಿಯಿಂದ ಶ್ರೇಷ್ಠವೆಂಬುದಾಗಲಿ ಕನಿಷ್ಠವೆಂಬುದಾಗಲಿ ಇಲ್ಲ. (3) ಯಾವುದೇ ಗ್ರಂಥ ಸರ್ವರಿಗೂ ಪ್ರಮಾಣ ಗ್ರಂಥವಾಗಲಾರದು ಮತ್ತು ಅದು ಈಶ್ವರಪ್ರಣೀತ ಎಂಬುದೂ ಸರಿಯಲ್ಲ. (4) ಪುನರ್ಜನ್ಮ, ಕರ್ಮಕಾಂಡ, ಜಪತಪ ಮುಂತಾದವುಗಳೆಲ್ಲ ಅಜ್ಞಾನದ ಮೂಲಕ ಉಂಟಾದವು ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ತತ್ತ್ವಪ್ರಣಾಲಿಗಳನ್ನು ಇವರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. (ಎಸ್.ಜಿ.ವಿ.)

ಟ

ಟಾಯ್ನ್‌ಬಿ, ಆರ್ನಾಲ್ಡ್ ಜೋಸೆಫ್: 1889–1975. ಹೆಸರಾಂತ ಇತಿಹಾಸಕಾರ. ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ, ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ನಡೆಸುವ ಸ್ಟಡಿ ಆಫ್ ಹಿಸ್ಟೊರಿ ಎಂಬ ತನ್ನ ಗ್ರಂಥದಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ. 1889 ಏಪ್ರಿಲ್ 14ರಂದು ಲಂಡನಿನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ವಿಂಚೆಸ್ಟರಿನಲ್ಲೂ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡಿನ ಬೇಲಿಯಲ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲೂ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ. ಬೇಲಿಯಲ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲೇ ಇವನು 1912–15ರಲ್ಲಿ ಫೆಲೋ ಆಗಿಯೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಬೋಧಕನಾಗಿಯೂ ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸಿದ. 1919–24ರಲ್ಲಿ ಇವನಿದ್ದುದು ಲಂಡನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ–ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸದ ಕಾರಾಯೀಸ್ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿ. 1925–55 ರಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತನಾಗುವವರೆಗೆ, ಅಲ್ಲೇ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಇತಿಹಾಸದ ಸಂಶೋಧನ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿ ಮತ್ತು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳ ರಾಯಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟಿನ ನಿರ್ದೇಶಕನಾಗಿದ್ದ. ಒಂದನೆಯ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. 1919ರಲ್ಲೂ 1945ರಲ್ಲೂ ಇವನು ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಶಾಂತಿ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನಿಯೋಗದ ಸದಸ್ಯನಾಗಿದ್ದ. ಸ್ಟಡಿ ಆಫ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಎಂಬ ಹತ್ತು ಸಂಪುಟಗಳ

ಗ್ರಂಥದ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಟಾಯ್ನ್‌ಬಿ ತೊಡಗಿದ್ದು 1922ರಲ್ಲಿ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಗ್ರೀಕ್ ಇತಿಹಾಸಕಾರ ಹಿರೋಡಾಟಸ್ ಬಣ್ಣಿಸಿರುವ ಪರ್ಷಿಯನ್ ದೊರೆ ಝರ್ಕ್ಸೀಸನ ಸೈನಿಕರ ತಲೆಯುಡಿಗೆಗಳಂತೆಯೆ ಇದ್ದ, ನರಿಯ ಚರ್ಮದ ಟೋಪಿಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿದ್ದ ಬಲ್ಗೇರಿಯನ್ ರೈತರನ್ನು ನೋಡಿದಾಗ ಟಾಯ್ನ್‌ಬಿಗೆ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದಂಥ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಬೇಕೆಂಬ ಪ್ರೇರಣೆ ಬಂತು. ಈ ಘಟನೆ ಇವನ ಇತಿಹಾಸ ಗ್ರಂಥದ ಸ್ವರೂಪದ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಇತಿಹಾಸದ ನಿರಂತರತೆಯ ಕಲ್ಪನೆ, ಅದರ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಕಾಣಬಲ್ಲ ದೃಷ್ಟಿ, ವಿದ್ವತ್‌ಪ್ರಪೂರ್ಣತೆ, ಸೂಕ್ಷ್ಮಾವಲೋಕನ–ಈ ಗುಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಇವನ ಈ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ವಿಶಿಷ್ಟತೆ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿದೆ. ಈ ಬೃಹದ್ಗ್ರಂಥದ ಹತ್ತು ಸಂಪುಟಗಳು 1934–54ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದುವು. ಇದರ ಮೊದಲ ಆರು ಸಂಪುಟಗಳ ಸಂಗ್ರಹ ಆವೃತ್ತಿ 1946ರಲ್ಲೂ ಕೊನೆಯ ನಾಲ್ಕು ಸಂಪು ಟಗಳದು 1957ರಲ್ಲೂ ಪ್ರಕಟವಾದುವು.

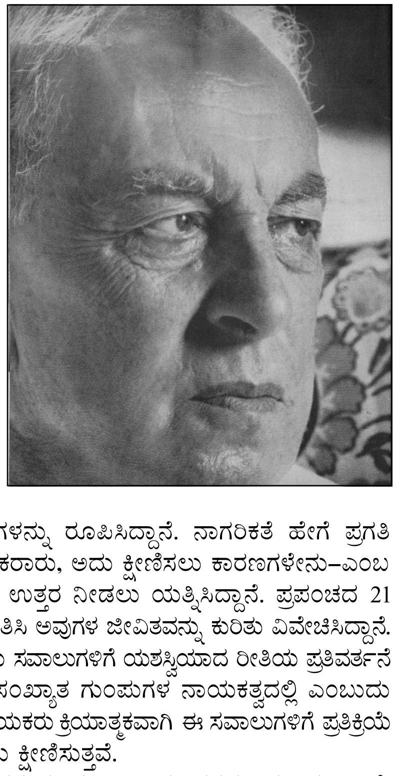

ಟಾಯ್ನ್‌ಬಿ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಮತ್ತು ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳನ್ನು ಅನೇಕ ಪರಿಣತರು ಟೀಕಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವನ ತೀರ್ಮಾನಗಳು ಇತಿಹಾಸಕಾರನ ತೀರ್ಮಾನಗಳಂತೆ ಇಲ್ಲವೆಂದೂ ಕ್ರೈಸ್ತ ನೀತಿ ಬೋಧಕನ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇತಿಹಾಸ ಬರೆದಿರುವುದು ಈ ಗ್ರಂಥದ ದೋಷವೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಆದರೂ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಇವನ ಕೃತಿ ಒಂದು ಅಮೂಲ್ಯ ಕೊಡುಗೆಯೆಂದು ಪರಿಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ.

ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಹುಟ್ಟು ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ, ಆಳವಾಗಿ ವ್ಯಾಸಂಗ ಮಾಡಿದ್ದ ಟಾಯ್ನ್‌ಬಿ ಅವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಕೆಲವು ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ್ದಾನೆ. ನಾಗರಿಕತೆ ಹೇಗೆ ಪ್ರಗತಿ ಹೊಂದುತ್ತದೆ, ಆ ಪ್ರಗತಿಯ ಸಾಧಕರಾರು, ಅದು ಕ್ಷೀಣಿಸಲು ಕಾರಣಗಳೇನು–ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಟಾಯ್ನ್‌ಬಿ ಸಮರ್ಪಕ ಉತ್ತರ ನೀಡಲು ಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಪಂಚದ 21 ನಾಗರಿಕತೆಗಳನ್ನು ಖಚಿತವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿ ಅವುಗಳ ಜೀವಿತವನ್ನು ಕುರಿತು ವಿವೇಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯಾಗುವುದು ಸವಾಲುಗಳಿಗೆ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ ರೀತಿಯ ಪ್ರತಿವರ್ತನೆ ತೋರುವ ಕ್ರಿಯಾಶಕ್ತಿಯುಳ್ಳ ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತ ಗುಂಪುಗಳ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಎಂಬುದು ಟಾಯ್ನ್‌ಬಿ ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರಮೇಯ. ನಾಯಕರು ಕ್ರಿಯಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಈ ಸವಾಲುಗಳಿಗೆ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ತೋರಿಸದಿದ್ದಾಗ ಆ ನಾಗರಿಕತೆಗಳು ಕ್ಷೀಣಿಸುತ್ತವೆ.

ಟಾಯ್ನ್‌ಬಿ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು ಇತರ ಹಲವು ಇತಿಹಾಸಕಾರರದಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ನಾಗರಿತೆಯ ಸಾವು ಅನಿವಾರ್ಯವೆಂದು ಸ್ಪಿಂಗ್ಲರ್ ತನ್ನ ದಿ ಡಿಕ್ಲೈನ್ ಆಫ್ ದಿ ವೆಸ್ಟ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಮಾತನ್ನು ಟಾಯ್ನ್‌ಬಿ ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಎಡೆಬಿಡದೆ ಬರುತ್ತಿರುವ ಸವಾಲುಗಳಿಗೆ ಅದು ಅನುಕ್ರಿಯೆ ತೋರಿಸಬಹುದು ಅಥವಾ ತೋರಿಸದಿರಬಹುದು. ಆರ್ಥಿಕ ಬಲಗಳಿಂದ ಇತಿಹಾಸ ರೂಪಿತವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಕಾರ್ಲ್‌ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ವಾದವನ್ನೂ ಟಾಯ್ನ್‌ಬಿ ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಬಲಗಳು ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ರೂಪಿಸುತ್ತವೆ ಎಂಬುದು ಇವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಇವನ ಇತರ ಕೃತಿಗಳು: ಗ್ರೀಕ್ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ಥಾಟ್ ಅಂಡ್ ಗ್ರೀಕ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಅಂಡ್ ಕ್ಯಾರೆಕ್ಟರ್ (1924), ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಆನ್ ಟ್ರೆಯಲ್ (1948), ಎನ್ ಹಿಸ್ಟೋರಿಯನ್ಸ್ ಅಪ್ರೋಚ್ ಟು ರಿಲಿಜನ್ (1956), ಈಸ್ಟ್ ಟು ವೆಸ್ಟ್ : ಎ ಜರ್ನಿ ರೌಂಡ್ ದಿ ವರ್ಲ್ಡ್ (1958), ಹೆಲೆನಿಸಂ: ದಿ ಹಿಸ್ಟೊರಿ ಆಫ್ ಎ ಸಿವಿಲೈಸ್ಹೇಷನ್ (1959). ಈತ 1975 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 22 ರಂದು ನಿಧನನಾದ. (ಕೆ.ಟಿ.ಆರ್.)

ಟಾಲಮಿ ದೊರೆಗಳು: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.232–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.30ರ ವರೆಗೆ ಈಜಿಪ್ಟನ್ನು ಆಳಿದ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯನ್ ದೊರೆಗಳು.

ಟಾಲಮಿ I: ಈ ಸಂತತಿಯ ಸ್ಥಾಪಕ. ಲಾಗಸನ ಪುತ್ರ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ನಿಷ್ಠೆಯ ದಂಡನಾಯಕ, ಅವನ ಏಳು ಜನ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಗರಕ್ಷಕರಲ್ಲೊಬ್ಬ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಭಾರತ ಮತ್ತು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನಗಳ ಧಾಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಈತ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದ. ಸೂಸದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮದುವೆ ಸಮಾರಂಭದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.324) ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಒತ್ತಾಯಕ್ಕೆ ಕಟ್ಟುಬಿದ್ದು ಪರ್ಷಿಯದ ರಾಜಕುಮಾರಿ ಆರ್ತಕಾಮಳನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.323 ರಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ನಿಧನನಾದಾಗ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮರು ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಟಾಲಮಿ I ಬಹುವಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಹೆಸರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ ಫಿಲಿಪ್ ಮತ್ತು ಯುವಕ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈತ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಸತ್ರಪ ಆಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಕೂಡಲೆ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನಿಂದ ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹಣಕಾಸಿನ ನಿಯಂತ್ರಣಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಕನಾದ. ಹಣಕಾಸಿನ ನಿಯಂತ್ರಣಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ ಕ್ಲಿಯಾಮಿನೀಸನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿ ಆ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಸಂಚು ಹೂಡಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಶವವನ್ನು ಪಡೆದು ಅದನ್ನು ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಮೆಂಫಿಸ್‌ನಲ್ಲಿರಿಸಿದ್ದ. ಇದರಿಂದ ಟಾಲಮಿಗೂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರೀಜೆಂಟನಾದ ಪರ್ಡಿಕ್ಯಾಸನಿಗೂ ಕಲಹವುಂಟಾಯಿತು. ಪರ್ಡಿಕ್ಯಾಸ್ 321ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮರಣವನ್ನಪ್ಪಿದ.

ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯನ್ ದೊರೆಗಳೊಡನೆ ಆರಂಭವಾದ ದೀರ್ಘಕಾಲದ ಯುದ್ಧಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಭದ್ರಗೊಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಟಾಲಮಿಯ ಪ್ರಥಮ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಸಿರನೇಕ, ಸೈಪ್ರಸ್ ಮತ್ತು ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್‌ಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅವನ ಎರಡನೆಯ ಉದ್ದೇಶ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.318ರಲ್ಲಿ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ಸೈಪ್ರಸಿನ ಸಣ್ಣ ರಾಜರುಗಳ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಆಂಟಿಗೋನಸ್‌ನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯದಿಂದಾಗಿ ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೈನನ್ನು ಮೂರು ಸಲ ತೆರವು ಮಾಡಿ ಆಂಟಿಗೋನಸನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.306–5). ಡೆಮೆಟ್ರಿಯಸನ ಧಾಳಿಗೆ ಒಳಗಾದ ರೋಡಿಯನ್ನರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದುದರಿಂದ ಸೋಟರ್ (ರಕ್ಷಕ) ಎಂಬ ಬಿರುದು ಪಡೆದ. ಆಂಟಿಗೋನಸನ ಮರಣದ ಅನಂತರ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಬಾರಿಗೆ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಯಾರಿಗೆ ಸೇರಬೇಕೆಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮುಂದಿನ 100 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸೆಲ್ಯೂಕಸನ ಸಂತತಿಯವರಿಗೂ ಟಾಲಮಿಯ ಸಂತತಿಯವರಿಗೂ ಕಲಹಗಳುಂಟಾದುವು.

ಟಾಲಮಿ ಗ್ರೀಕ್ ಹಾಗೂ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯನರಿಬ್ಬರನ್ನೂ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಜನರನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಲಿಲ್ಲ. ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿದ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಸ್ವತಃ ಬರೆದ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗ್ರಂಥಾಲಯದ ಪ್ರಾರಂಭಕ್ಕೆ ಈತನೇ ಕಾರಣ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.285 ರಲ್ಲಿ ಟಾಲಮಿ ತನ್ನ ಕಿರಿಯ ಪುತ್ರನಿಗಾಗಿ ಸಿಂಹಾಸನ ತ್ಯಜಿಸಿದ. ಅವನೂ ತಂದೆಯ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೇ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ್ದರಿಂದ ಟಾಲಮಿ II ಎನಿಸಿಕೊಂಡ.

ಟಾಲಮಿ II (ಫಿಲಡೆಲ್ಫಸ್): ಆಳಿಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.309–246. ಈತ ಹಿಂದಿನ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯನ್ ದಂಡನಾಯಕರಂತೆ ದೃಢಶರೀರದವನಲ್ಲ. ಆದರೂ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯದಲ್ಲಿ ವೈಭವಯುತವಾದ ರಾಜಸ್ಥಾನ ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಬಂದ. ಸೆಲ್ಯೂಕಸನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ಆಂಟಿಯೋಕಸ್ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಪಡೆಯಲು ಈತನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧವನ್ನಾರಂಭಿಸಿದ. ಬಹು ಬೇಗ ಪೂರ್ವ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಪ್ರಬಲ ನೌಕಾದಳ ಪಡೆದ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಯಿತು. ಟಾಲಮಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಹಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿತು.

ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯನ್ ರಾಜ ಆಂಟಿಗೋನಸ್ ಈತನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಈ ಸೋಲು ಈಜಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ಮೇಲೆ ಟಾಲಮಿ ಹೊಂದಿದ್ದ ಪ್ರಭಾವವನ್ನೇನೂ ಕಡಿಮೆಗೊಳಿಸಲಿಲ್ಲ. ಸೆಲ್ಯೂಸಿಡ್ ರಾಜ್ಯದೊಡನೆ ನಡೆದ ಎರಡನೆಯ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಟಾಲಮಿ ಸೋಲನ್ನನುಭವಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಯ ರಾಜ ಎರಡನೆಯ ಆಂಟಿಯೋಕಸನಿಗೆ ತನ್ನ ಪುತ್ರಿಯನ್ನು ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯದಲ್ಲಿಯ ರಾಜಾಸ್ಥಾನದ ವೈಭವ ಟಾಲಮಿ IIರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ತುಂಬ ಉತ್ತೇಜನ ದೊರಕಿತು. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗ್ರೀಕ್ ವಿದ್ವಾಂಸ ಕಲಿಮಕಸ್ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯ ಗ್ರಂಥಾಲಯದ ಗ್ರಂಥಪಾಲಕನಾದದ್ದು. ಥಿಯಾಕ್ರಿಟಸ್ ಮತ್ತಿತರ ಕವಿಗಳು ಟಾಲಮಿ ಸಂತತಿಯವರನ್ನು ಕೊಂಡಾಡಿದರು. ಸ್ವತಃ ಟಾಲಮಿ ಗ್ರಂಥಭಂಡಾರವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಸಂಶೋಧನೆಗಳು ನಡೆಯಲು ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ತರಿಸಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯದಲ್ಲಿರಿಸಿದ್ದ. ಆದರೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ತೋರಲಿಲ್ಲ. ಈತ ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯನ್ನು ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುವಾದಿಸಿದ.

ಟಾಲಮಿ III (ಅಯೂರ್ ಜೆಟೀಜ್ 1): ಆಳಿಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.246–221. ಇವನು ಎರಡನೆಯ ಟಾಲಮಿಯ ಪುತ್ರ. ಇವನು ಮ್ಯಾಗಾಸನ ಪುತ್ರಿ ಬೆರಿನರೀಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿ ಅವಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಸಿರನೇಕವನ್ನು ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿದ. ಇದೇ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಸೆಲ್ಯೂಸಿಡ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜ ಎರಡನೆಯ ಆಂಟಿಯೋಕಸ್ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಈ ಅವಕಾಶವನ್ನು ಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಅದರ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದವರೆಗೂ ನುಗ್ಗಿದ, ಇರಾನಿನ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಶರಣಾಗತಿಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ. ಈತನ ನೌಕಾಪಡೆ ಈಜಿಯನ್ ಸಮುದ್ರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಈತನ ತಂದೆ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ಪಡೆದು ತನ್ನ ಹಿಂದಿನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸಿತು. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಟಾಲಮಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲಿಲ್ಲ.

ಟಾಲಮಿ IV (ಫಿಲಾಪಟಾರ್): ಆಳಿಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.221–204. ಮೂರನೆಯ ಟಾಲಮಿಯ ಮಗ. ವ್ಯಭಿಚಾರಿಯಾದ ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅವನತಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಈತ ತುಂಬ ಅಶಕ್ತ ರಾಜ. ಯಾವಾಗಲೂ ಸ್ನೇಹಿತರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ ದೇಶವನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿದ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಮುಂದಿನ 30 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಒಂದೇ ಸಮನೆ ದಂಗೆಗಳಿಗೆಡೆಯಾಯಿತು. ಸಾಹಿತಿಯಾಗಿದ್ದ ಈತ ಒಂದು ಗಂಭೀರ ನಾಟಕವನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು ಹೋಮರನಿಗೆ ಒಂದು ದೇವಸ್ಥಾನ ಕಟ್ಟಿಸಿದ.

ಟಾಲಮಿ V (ಎಪಿಫನೀಸ್): ಆಳಿಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.204–181. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಟಾಲಮಿಯ ಮಗ. ತುಂಬ ಚಿಕ್ಕ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ. ಈತನ ಪರವಾಗಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ದೇಶದ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಹದಗೆಡಿಸಿದರು. ಮೂರನೆಯ ಆಂಟಿಯೋಕಸ್ ಮತ್ತು ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯದ ಐದನೆಯ ಫಿಲಿಪ್ ಇವರು ಟಾಲಮಿಯ ಹೊರದೇಶದ ಸ್ವತ್ತುಗಳನ್ನು ತಮ್ಮಲ್ಲಿ ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳುವ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಕ್ಯಾರೀಯ ಮತ್ತು ತ್ರೇಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಫಿಲಿಪ್ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಸೆಲ್ಯೂಸಿಡರಿಗೆ ಹೋಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ಆಂಟಿಯೋಕಸ್ ಟಾಲಮಿಗೆ ತನ್ನ ಪುತ್ರಿ ಕ್ಲೀಯೊಪಾತ್ರಳನ್ನು ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಆದರೂ ಆಂಟಿಯೊಕಸ್ ರೋಮಿನೊಡನೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕಿಳಿದಾಗ ಟಾಲಮಿ ರೋಮಿನವರ ಪಕ್ಷ ವಹಿಸಿದ. ಟಾಲಮಿ ಒಳ್ಳೆಯ ಕ್ರೀಡಾಪಟುವಾಗಿದ್ದು ಅನೇಕ ಪಂದ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾವೀಣ್ಯ ಗಳಿಸಿದ್ದ. ಈತ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ದುಃಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಲು ಅನೇಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಷಯ ಜಗತ್ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರೋಸೆಟ ಶಾಸನಫಲಕದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈತನ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಸಫಲವಾದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ.

ಟಾಲಮಿ VI (ಫಿಲಾಮೀಟಾರ್): ಆಳಿಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.181–145. ಐದನೆಯ ಟಾಲಮಿಯ ಹಿರಿಯ ಮಗ. ಚಿಕ್ಕವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ರಾಜನಾದ. ಸ್ವಂತ ಸಹೋದರಿ 2ನೆಯ ಕ್ಲಿಯೊಪಾತ್ರಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ತಾಯಿ ಕ್ಲಿಯೊಪಾತ್ರಳೇ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದಳು. ಅವಳ ಮರಣದ ಅನಂತರ ಟಾಲಮಿ ಮತ್ತು ಸೆಲ್ಯೂಸಿಡ್ ಸಂತತಿಯವರ ನಡುವೆ ವೈಮನಸ್ಯ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ತನ್ನ ತಮ್ಮ ಅಯೂರ್‌ಜೆವೇಜ್‌ ಸಿರನೇಕಕ್ಕೆ ರಾಜನಾಗಲು ಈತ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. ಸೆಲ್ಯೂಸಿಡ್ ರಾಜ ಡೆಮೆಟ್ರಿಯಸನ ವಿರುದ್ಧ ಸಂಯುಕ್ತ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಸೇರಿ ಅವರ ನಾಶಕ್ಕೆ ಟಾಲಮಿ ಕಾರಣನಾದ. ಸೆಲ್ಯೂಸಿಡ್ ದೊರೆ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಆಂಟಿಯೋಕಸ್ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಟಾಲಮಿಯೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಬಂಧಿಸಿದ. ಆದರೆ ರೋಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆಯಿಂದ ತನ್ನ ಸೋದರ ಅಯೂರ್ ಜೆವೇಜ್‌ನೊಡನೆ (ಟಾಲಮಿ VIII) ಜಂಟಿ ರಾಜನಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ. ಆದರೆ ಬಹುಬೇಗ ಸಹೋದರರಲ್ಲಿ ಕಲಹ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ರೋಮ್ ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆ ವಹಿಸಿ ಅಯೂರ್‌ಜೆವೇಜ್‌ನಿಗೆ ಸಿರನೇಕವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಒಪ್ಪಿಸಿತು. ಆದರೂ ಸಹೋದರರ ಮಧ್ಯೆ ಆಗಾಗ ಕದನಗಳು ಆಗುತ್ತಲೇ ಇದ್ದವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 145ರಲ್ಲಿ ಆಂಟಿಯೋಕಸ್ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಬಲಾಸನೊಡನೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಗಾಯಗೊಂಡು ಮರಣಹೊಂದಿದ.

ಫಿಲಾಮೀಟಾರ್ ಟಾಲಮಿ ಈ ವಂಶದಲ್ಲೇ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ರಾಜನೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಬಹುಪಾಲು ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಈತ ಸ್ವತಃ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಈತನ ಮರಣಾನಂತರ ಇವನ ಶಿಶುಕುವರನನ್ನು (ಟಾಲಮಿ VII) ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ತರಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅಯೂರ್‌ಜೆವೇಜ್‌ ಅವನನ್ನು ಕೊಂದು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ.

ಟಾಲಮಿ VIII (ಅಯೂರ್ ಜೆವೇಜ್‌ 2): ಆಳಿಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 144–116. ಪಟ್ಟವೇರಿದ ಕೂಡಲೆ ತನ್ನ ಸೋದರಿಯೂ ಅಣ್ಣನ ವಿಧವೆಯೂ ಆದ 2ನೆಯ ಕ್ಲಿಯೊಪಾತ್ರಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಅನಂತರ ಸೋದರಿಯ ಮಗಳು 3ನೆಯ ಕ್ಲಿಯೊಪಾತ್ರಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಈ ಮದುವೆಯಿಂದಾಗಿ ಎರಡನೆಯ ಕ್ಲಿಯೊಪಾತ್ರ ದಂಗೆಯೆದ್ದು ಅಯೂರ್ ಜೆವೇಜನನ್ನು ಈಜಿಪ್ಟಿನಿಂದ ಓಡಿಸಿದಳು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 131–129ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈತ ಸೈಪ್ರಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಆಳಿದ, ಅನಂತರ ಈಜಿಪ್ಟಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಮತ್ತೆ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ. ತುಂಬ ಕ್ರೂರಿಯಾಗಿದ್ದ ಈತ ರಕ್ತಪಾತಕ್ಕೆ ಎಂದೂ ಹೇಸಲಿಲ್ಲ. ಗ್ರೀಕರು ಈತನನ್ನು ಅಷ್ಟಾಗಿ ಮನ್ನಿಸಿದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ದೇಶೀಯ ಜನರ ಬೆಂಬಲ ಈತನಿಗಿತ್ತು. ಈತ ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪೋಷಿಸಿದ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯ ಗ್ರಂಥಾಲಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಈತ ತನ್ನ ಪ್ರವಾಸಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಒಂದು ಬೃಹತ್ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬರೆದ. ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಸಿದ. ಈತನ ಮರಣಾನಂತರ ಟಾಲಮಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಒಡೆದು ಹೋಯಿತು. ಈತ ಸಾಯುವ ಮೊದಲು ಉಯಿಲು ಬರೆದು ಸಿರಿನಿಕವನ್ನು ತನ್ನ ಜಾರಜಪುತ್ರ ಏಪಿಯನಿಗೂ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತು ಸೈಪ್ರಸ್‌ಗಳನ್ನು ಹೆಂಡತಿ ಕ್ಲಿಯೊಪಾತ್ರಳಿಗೂ (ಕೋಕೆ) ಹಂಚಿದ.

ಇತರ ಟಾಲಮಿಗಳು: 8ನೆಯ ಟಾಲಮಿಯ ಮರಣಾನಂತರ ಟಾಲಮಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಏಕತೆಯಿಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಆಳಿಕೆಗಾಗಿ ಕ್ಲಿಯೊಪಾತ್ರಳಿಗೂ ಅವಳ ಮಕ್ಕಳು ಸೋಟರ್ 11 ಮತ್ತು ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರಿಗೂ ನಡುವೆ ಕಲಹಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು.

ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ತಾಯಿಯೊಂದಿಗೆ ಮೊದಲು ಸೋಟರ್ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಆದರೆ 108ರಲ್ಲಿ ತಾಯಿಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ವೈಮನಸ್ಯ ಬೆಳೆದು ಸೋಟರ್ ರಾಜ್ಯ ಬಿಟ್ಟು ಸೈಪ್ರಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಆಳತೊಡಗಿದ. ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಟಾಲಮಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನೊಬ್ಬನೇ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 89ರವರೆಗೆ ಈಜಿಪ್ಟನ್ನು ಆಳಿದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.89ರಲ್ಲಿ ಜನರು ದಂಗೆಯೆದ್ದು ಅವನನ್ನು ಓಡಿಸಿದರು. ಸೋಟರ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 88 ರಲ್ಲಿ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಬಂದು ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತು ಸೈಪ್ರಸ್‌ಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ ಆಳಿದ. ಅವನ ಎರಡನೆಯ ಆಳಿಕೆಯ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗಳು ಬೆರೆನೀಸ್ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡಳು. ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಬೆಂಬಲ ಪಡೆದ 1ನೆಯ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಪುತ್ರ 2ನೆಯ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಬಂದು ತನ್ನ ಸೋದರ ಸಂಬಂಧಿಯೂ ಮಲತಾಯಿಯೂ ಆದ ಬೆರೆನೀಸಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿ ಹತ್ತನೆಯ ಟಾಲಮಿ ಎಂದು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಕೇವಲ ಇಪ್ಪತ್ತು ದಿನಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ಕೊಂದ. ಇದರಿಂದ ಜನ ಕುಪಿತರಾಗಿ ಇವನನ್ನು ಕೊಂದುಹಾಕಿದರು.

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯದ ಜನ ಸೋಟರನ ಜಾರಜ ಪುತ್ರ ಎರಡನೆಯ ಸೋಟರನನ್ನು ರಾಜನಾಗಿ ಆರಿಸಿಕೊಂಡರು. ಈತ 11ನೆಯ ಟಾಲಮಿಯೆಂದು ಪಟ್ಟವೇರಿದ. ಈತನ ಹಕ್ಕು ಸ್ಥಿರವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವನ ಅನಂತರ 12ನೆಯ ಟಾಲಮಿ ಫಿಲಾಪಟಾರ್ (51–47) ಮತ್ತು ಕ್ಲಿಯೊಪಾತ್ರ ಫಿಲಾಪಟಾರರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಇತಿಹಾಸ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದೊಡನೆ ಸೇರಿಹೋಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 44ರವರೆಗೆ 13ನೆಯ ಟಾಲಮಿ ಮತ್ತು 30ರವರೆಗೆ 14ನೆಯ ಟಾಲಮಿ ಆಳಿದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. (ಎ.ಕೆ.)

ಟಾಲ್ಮುಡ್: ಯಹೂದ್ಯರ ಧರ್ಮಗ್ರಂಥ. ಹೀಬ್ರು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಪದಕ್ಕೆ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಇದರಲ್ಲಿ ಯಹೂದಿ ಜನರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಮತೀಯ ಕಟ್ಟುಕಟ್ಟಲೆಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಾಚಿಕವಾಗಿ ತಲೆಮಾರಿನಿಂದ ತಲೆಮಾರಿಗೆ ನಡೆದು ಬಂದಿರುವ ನೀತಿಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಟಾಲ್ಮುಡ್ ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಮಿಷ್ನ ಎಂಬುದು ಟಾಲ್ಮುಡಿನ ಒಂದು ಭಾಗ. ಇದು ಹಿರಿಯರ ಬೋಧನೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಮಿಷ್ನ ಎಂದರೆ ಪದೇಪದೇ ಹೇಳುವುದು ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಈ ಭಾಗದ ರಚನೆ ಪ್ರ.ಶ.ಸು.200ರಲ್ಲಿ ಆಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಮಿಷ್ನ ಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಗೆಮ್ಮರ ಎಂಬ ಭಾಷ್ಯವಿದೆ. ಈ ಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಎರಡು ಪಾಠಾಂತರಗಳಿವೆ. ಒಂದು ಪ್ಯಾಲಸ್ಟೇನಿನಲ್ಲಿ ಬರೆದಿದ್ದು;ಇದರ ಕಾಲ ಸು.4ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಮತ್ತೊಂದು, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದಲ್ಲಿ ಬರೆದಿದ್ದು; ಇದರ ಕಾಲ ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನ.

ಟಾಲ್ಮುಡ್ ಗ್ರಂಥ ಪ್ರ.ಶ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ 5ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಯಹೂದಿ ಮತತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳ, ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆ. ಹಳೆ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವ ಧರ್ಮದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಟಾಲ್ಮುಡ್ ಇನ್ನಾವುದೇ ಯಹೂದ್ಯ ಗ್ರಂಥಕ್ಕಿಂತ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆ; ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಂತೂ ಹಳೆ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯನ್ನು ಮೀರಿ ಇನ್ನೂ ಮುಂದೆ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಟಾಲ್ಮುಡ್ ಜೀವನಕ್ಕೆ ನೇರವಾಗಿ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ. ಲೌಕಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಭಾವನೆಗಳ ನಡುವೆ ಇದು ಯಾವ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನೂ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಇದು ವಿಧಿ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳಿಗೆ ಅನಾವಶ್ಯಕವಾದ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಇದರ ಮಹತ್ತ್ವದ ತತ್ತ್ವಗಳಿಗೆ ಧಕ್ಕೆ ಏನೂ ಒದಗಿಲ್ಲ ಎಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಮಾನವನಲ್ಲೂ ದೇವರಿದ್ದಾನೆ. ಅವನನ್ನು ಪೂಜಾವೇಳೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅಲ್ಲದೆ, ವೇಳೆ ಅವೇಳೆ ಎನ್ನದೆ ಸರ್ವಕಾಲವೂ ಪೂಜಿಸಬೇಕು; ಮನೆಯೇ ಪವಿತ್ರ ದೇಗುಲ–ಎಂದು ಈ ಗ್ರಂಥ ಬೋಧಿಸುತ್ತದೆ. ಟಾಲ್ಮುಡ್‌ನ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವನ್ನೂ ಮತಸುಧಾರಕರು ಪ್ರಶ್ನಿಸಿದರೂ ಅದರ ಸ್ಫೂರ್ತಿದಾಯಕ ಉಪದೇಶಗಳನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿಲ್ಲ. ಟಾಲ್ಮುಡ್‌ಗೆ ಆ ಮತದ ಸುಧಾರಕರಿಂದಲೂ ವಿಶೇಷ ಗೌರವ ದೊರೆತಿದೆ. ಜೀವನದ ಗುರಿಯನ್ನು ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು, ಮಾನವ ದೇವರ ಮೊರೆಹೋಗಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ಟಾಲ್ಮುಡ್ ಸ್ಪಷ್ಟ ವಾಕ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಟಾಲ್ಮುಡ್‌ನಲ್ಲಿ ವಿಷಯ ವೈವಿಧ್ಯವಾಗಿದ್ದು, ಮಾನವನ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಚಟುವಟಿಕೆಯನ್ನೂ ಅದು ಚರ್ಚಿಸುತ್ತದೆ. ಅದರ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಬಹಳ ವಿಶಾಲವಾಗಿದೆ. ಅದನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಓದಿದವನಿಗೆ ಅನೇಕ ಶಾಖೆಗಳ ಜ್ಞಾನ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಓದುಗನ ಮನಸ್ಸನ್ನು ತನ್ನ ಕುತೂಹಲಕರ ವಿಷಯಗಳಿಂದ ಸದಾ ಹಿಡಿದು ಇಡುವುದು ಈ ಗ್ರಂಥದ ವಿಶೇಷ ಗುಣ. ಯಹೂದಿಗಳ ಮಾನಸಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ಟಾಲ್ಮುಡ್‌ನ ಪ್ರಭಾವ ಅಪಾರ.

ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಟಾಲ್ಮುಡ್ ಗ್ರಂಥದ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆ ಎಷ್ಟೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಮೋಸಸ್ ಮೈಮೊನಿಡೀಸ್ ಮತ್ತು ಜೋಸೆಫ್ ಕ್ಯಾರೋ ಎಂಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಯಹೂದಿ ಧರ್ಮಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಬಂದ ಮೇಲೂ ಅದು ತನಗೆ ಮೊದಲಿದ್ದ ಗೌರವವನ್ನೇ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ.

ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಯಹೂದಿಯೂ ಟಾಲ್ಮುಡ್‌ನ ಭಾಷಾಶೈಲಿ, ಅದರ ಕವಿತಾ ಶಕ್ತಿ, ಹಾಸ್ಯದೃಷ್ಟಿ, ನೀತಿಕತೆಗಳು–ಮುಂತಾದವನ್ನು ಹಾಡಿ ಹರ್ಷಿಸುತ್ತಾನೆ. ಆಧುನಿಕ ಯಹೂದ್ಯ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ನಾವು ಕಾಣುವ ಅನುಭಾವಿಗಳಿಗೆ ಟಾಲ್ಮುಡೇ ತಾಯಿಬೇರು. ಅದರ ಸುಂದರವಾದ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಂಪುಟಗಟ್ಟಲೆ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆಂದೂ ಇನ್ನೂ ಬರೆಯಬಹುದೆಂದೂ ಯಹೂದಿಗಳು ಬಹು ಹೆಮ್ಮೆಯಿಂದ ಅದರ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಗಳುತ್ತಾರೆ.

ಆದರೂ ಟಾಲ್ಮುಡ್ ಗ್ರಂಥ ಧರ್ಮಾಂಧರ ವಕ್ರದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಪಡೆಯಲಿಲ್ಲ. ಪೋಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ 1757ರಲ್ಲಿ ಟಾಲ್ಮುಡ್‌ನ ಅನೇಕ ನಕಲುಗಳನ್ನು, ಅದು ದೋಷಮಯವಾಗಿದೆ ಎಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ವಿಧ್ಯುಕ್ತವಾಗಿ ಸುಡಲಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಟಾಲ್ಮುಡ್ ಮೇಲಿನ ದೋಷಾರೋಪಣೆಗಳು ಸತ್ಯಕ್ಕೆ ದೂರವೆಂದೂ ಅದರಲ್ಲಿ ದೋಷಗಳಿಗಿಂತ ಗುಣಗಳೇ ವಿಪುಲವೆಂದೂ ಯಹೂದಿ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. (ಎಸ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್: 1750–99. ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಸುಲ್ತಾನ (1782–99). ಹೈದರ್ ಅಲಿಯ ಮಗ. 1750 ನವೆಂಬರ್ 10 ರಂದು ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ದೇವನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಟಿಪ್ಪುಮಸ್ತಾನ್ ಔಲಿಯಾ ಎಂಬ ಸಂತನ ಹೆಸರನ್ನು ಇವನಿಗೆ ಇಡಲಾಯಿತು. ಟಿಪ್ಪು ಬಾಲ್ಯದಿಂದಲೇ ಉತ್ತಮ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಪಡೆದು ತನ್ನ ಕಾಲದ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ, ಪಾಂಡಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪರಿಶ್ರಮವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ್ದ. ಬಹು ಚಿಕ್ಕವನಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ತಂದೆಯ ಜೊತೆ ಅನೇಕ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ. 1763 ರಲ್ಲಿ ಹೈದರ್ ಮಲಬಾರನ್ನು ಮುತ್ತಿದಾಗ ಟಿಪ್ಪು ಅವನೊಡನೆ ಇದ್ದ. ಒಂದನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮನೊಡನೆ ಮಾತುಕತೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದ. ನಿಜಾಮ ಇವನಿಗೆ ಫತೆ ಅಲಿ ಖಾನ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ನೀಡಿದ. 1769–72 ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಎರಡನೆಯ ಮೈಸೂರು–ಮರಾಠ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ. ಅದೇ ರೀತಿ 1780 ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಎರಡನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲೂ ಪ್ರಧಾನ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ. ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 1780ರಲ್ಲಿ ಪೊಳ್ಳಿಲೂರ್ ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಲ್ ಬೇಲಿಯನ್ನು, ಫೆಬ್ರವರಿ 1782ರಲ್ಲಿ ಅನ್ನಗುಡಿ ಕದನದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಲ್ ಬ್ರೈತ್‌ವೈಟ್‌ನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದಾಗ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಪ್ರಕಾಶಕ್ಕೆ ಬಂತು.

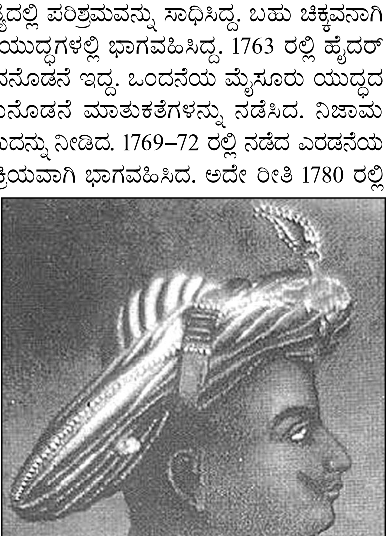

ಎರಡನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧ ಸಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಡಿಸೆಂಬರ್ 1782ರಲ್ಲಿ ಹೈದರ್ ಮರಣ ಹೊಂದಲಾಗಿ ಟಿಪ್ಪು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಾನದಿಯಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದ ದಿಂಡಿಗಲ್ಲಿನವರೆಗೂ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಮಲಬಾರಿನಿಂದ ಪೂರ್ವಘಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶಗಳವರೆಗೂ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದ್ದು, ಒಂದು ಲಕ್ಷ ಚದರ ಮೈಲಿಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ವಿಸ್ತೀರ್ಣವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಟಿಪ್ಪು ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ. 1784 ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ 1784 ಮಾರ್ಚ್ 11 ರಂದು ಮಂಗಳೂರು ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿ ಹಾಕಿಸಿದ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಹಾಗೂ ಪ್ರಮುಖವಾದ ದಾಖಲೆಯಾಗಿರುವ ಈ ಒಪ್ಪಂದ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ನಿರಾಶೆಯನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡಿತೆಂದರೆ, ಹೇಸ್ಟಿಂಗ್ಸ್ ಅದನ್ನು ಒಂದು ಅವಮಾನಕರವಾದ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದ ಎಂದು ಕರೆದ. ಯಾವ ಷರತ್ತಿನ ಮೇಲಾದರೂ ಶಾಂತಿಗೆ ಬರಲು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿ ಬಂದ ಈ ಒಪ್ಪಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಗೆ ಕೊಡಲಿಪೆಟ್ಟನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿತು.

1785–1787ರ ನಡುವೆ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ಮರಾಠರು ಹಾಗೂ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮರ ನಡುವೆ ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಬೇಕಾಯಿತು.

ಬ್ರಿಟಿಷರಿಂದ ವಿರೋಧವಿದ್ದ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಟಿಪ್ಪು ಸುಲ್ತಾನ್ ದೇಶೀಯ ಆಡಳಿತಗಾರರ ಒಕ್ಕೂಟ ರಚಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಅದು ಸಾಧ್ಯವಾಗದೆ ವಿದೇಶಿ ಆಡಳಿತಗಾರರ ಜೊತೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಕೇವಲ ರಾಜಕೀಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲ್ಲದೆ, ವಾಣಿಜ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಹೊರಗಟ್ಟಲು ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿ ವಿಫಲನಾದ.

ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರ ಪ್ರಬಲ ವಿರೋಧದಿಂದಾಗಿ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಆಸೆಗಳು ಈಡೇರಲಿಲ್ಲ. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಶಕ್ತಿ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಅರಿತ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತೀಯ ರಾಜಕೀಯದ ನ್ಯೂನತೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ, ದಕ್ಷಿಣದ ಪ್ರಮುಖ ಆಡಳಿತಗಾರರಾಗಿದ್ದ ಮರಾಠರು ಹಾಗೂ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮರನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಒಂದು ಪ್ರಬಲ ಮಿತ್ರಕೂಟ ರಚಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ದಂಡನಾಯಕ ಕಾರನ್‌ವಾಲಿಸ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ 1792 ಫೆಬ್ರವರಿ 6 ರಂದು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ 3ನೆಯ ಆಂಗ್ಲೋ–ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಟಿಪ್ಪು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಮೂರು ಕೋಟಿ ರೂಪಾಯಿ ಪರಿಹಾರ ಕೊಡುವುದಾಗಿ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ತನ್ನ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಒತ್ತೆ ಇಡಬೇಕಾಯಿತು.ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಇವನ ರಾಜ್ಯದ ಅರ್ಧಭಾಗವನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು. ದಿಂಡಿಗಲ್ ಅದರ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳು, ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಬಾರಾಮಹಲ್ ಮತ್ತಿತರ ಕಣಿವೆಗಳು ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಕೈ ಸೇರಿದವು. ಅವರ ಮಿತ್ರನಾದ ನಿಜಾಮನಿಗೆ ಮೈಸೂರಿನ ಈಶಾನ್ಯ ಭಾಗದ ಬಳ್ಳಾರಿ ಮತ್ತು ಕಡಪ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಸೇರಿದವು. ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಮರಾಠರು ಕೃಷ್ಣಾ ಮತ್ತು ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿಗಳ ನಡುವಣ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪಡೆದರು. ಈ ಯುದ್ಧ ಟಿಪ್ಪುವಿಗೆ ಬಹು ಕಠಿಣವಾದ ಪೆಟ್ಟನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿತು. ದಕ್ಷಿಣದ ರಾಜ್ಯಗಳೆಲ್ಲಾ ಒಂದುಗೂಡಿ ಟಿಪ್ಪುವನ್ನು ಎದುರಿಸಿದ್ದರ ಪರಿಣಾಮವಿದು. (ಬಿ.ಎಸ್.ಎ; ಬಿ.ಎಂ.)

3ನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಲು ಕೇವಲ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯದಿಂದ ಅಸಾಧ್ಯವೆಂದರಿತು ತನ್ನ ಇಡೀ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪುನಾರಚಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಫ್ರೆಂಚ್ ಹಾಗೂ ಅರಬ್ಬರ ಸ್ನೇಹ ಗಳಿಸಲು ಶತಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದ. ಹೊಸ ಆರ್ಥಿಕ ಕಾಯಿದೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರದ ಹಕ್ಕನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿ ಅನೇಕ ನಿರ್ಬಂಧನೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ.

ಬ್ರಿಟಿಷರಿಂದ ಯುದ್ಧಭೀತಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಸಹಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ತಿರುವಾಂಕೂರ್ ರಾಜ, ಕೊಡಗಿನ ರಾಜ ಹಾಗೂ ನಿಜಾಮರ ವಿರುದ್ಧ ತೆಗೆದುಕೊಂಡ ಕೆಲವು ಕ್ರಮಗಳು ಟಿಪ್ಪುವಿಗೆ ಜಗಳಗಂಟನೆಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ತಂದುಕೊಟ್ಟವು. 1792 ರ ಯುದ್ಧಾನಂತರದಲ್ಲಿ ಇವನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿದ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಮಯಸಾಧಕರಿಂದ ಪೂರ್ಣಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಜನರಿಗೆ ತಲುಪಲಿಲ್ಲ. ಸರಿಯಾದ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರ ಕೊರತೆ ಹಾಗೂ ತಾಳ್ಮೆಯ ಕೊರತೆಯಿಂದಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಂದ 1799 ಮೇ 4ರಂದು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ನಡೆದ 4ನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಅವನತಿಯನ್ನು ಕಾಣಬೇಕಾಯಿತು. ಟಿಪ್ಪು ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಾಣಿಜ್ಯ, ಕೈಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ವ್ಯವಸಾಯ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯನ್ನು, ಸರ್ವತೋಮುಖವಾದ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಲಿಲ್ಲ. ಕರ್ನಾಟಕವನ್ನು ಸಮೃದ್ಧವಾದ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು ಅವಿಶ್ರಾಂತವಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದ. ವಾಣಿಜ್ಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಆಶ್ಚರ್ಯಕರವಾದ ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ಇವನು ಮಾಡಿದ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ವಾಣಿಜ್ಯ ಇಲಾಖೆಯನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿದ್ದ. ದೇಶದ ದೂರದೂರದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಪರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ವ್ಯಾಪಾರದ ಕೋಠಿಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ. ಕೋವಿ, ಕಾಗದ, ಇತರ ಅನೇಕ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ವಿದೇಶಗಳಿಂದ ತಜ್ಞರನ್ನು ಕರೆಸಿಕೊಂಡು ಹಣಕಾಸು, ತೂಕ, ಅಳತೆ, ಬ್ಯಾಂಕಿಂಗ್, ಕಂದಾಯ, ನ್ಯಾಯಾಡಳಿತ, ಸೈನ್ಯ, ನೌಕಾದಳ–ಇವುಗಳ ಆಡಳಿತ ರೀತಿನೀತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ನಡೆಸಿದ ಸುಧಾರಣೆಗಳು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಗಣ್ಯಸ್ಥಾನವನ್ನು ಗಳಿಸಿಕೊಟ್ಟಿವೆ. ಇವನು ಒಳ್ಳೆಯ ನೌಕಾಪಡೆಯನ್ನೂ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಹಡಗುಗಳ ಪಡೆಯನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿದ. ಆಗ ಇವನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೂರು ನೌಕಾನಿರ್ಮಾಣ ಕೇಂದ್ರಗಳಿದ್ದವು. ನೌಕಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀಡಲು ನೌಕಾಶಾಲೆಯೊಂದಿತ್ತು. ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಟಿಪ್ಪು ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗನೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಉಳುವವರಿಗೆ ಭೂಒಡೆತನ ಎಂಬ ತತ್ತ್ವದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಕಂದಾಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಮೂಲಕವೂ ಬಂಜರು ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ತೆರಿಗೆ ರಹಿತ ಗುತ್ತಿಗೆ ಕೊಡುವ ಕ್ರಮದಿಂದಲೂ ತೆರಿಗೆ ವಸೂಲಿ ಮಾಡುವ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯವರ್ತಿಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಹಾಕಿ ಅವರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಕಂದಾಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸುವುದರ ಮೂಲಕವೂ ಜಹಗೀರಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ರದ್ದು ಮಾಡಿ, ಅದಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಳವನ್ನು ನಿಗದಿ ಮಾಡುವುದರ ಮೂಲಕವೂ ಟಿಪ್ಪು ಕೃಷಿಯ ಸರ್ವತೋಮುಖವಾದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ. ನ್ಯಾಯವನ್ನು ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವಂತೆ ಬೇಕಾದ ಏರ್ಪಾಡುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದು ನಾಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಪಂಚಾಂಗದ ಸುಧಾರಣೆ ಇವನ ಇತರ ಸಾಧನೆಗಳು. (ಬಿ.ಎಸ್.ಎ.)

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಭಾರತೀಯ ನಾಣ್ಯ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ಸುಲ್ತಾನನ ನಾಣ್ಯಗಳಿಗೆ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಸದಾ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿಯೇ ನಿರತನಾಗಿದ್ದರೂ ಟಿಪ್ಪು ತನ್ನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶೇಷ ಆಸಕಿಯನ್ನು ವಹಿಸಿ ಸುಂದರವೂ ಕಲಾತ್ಮಕವೂ ವೈವಿಧ್ಯಪೂರ್ಣವೂ ಆದ ಅನೇಕ ನಮೂನೆಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯ ಪಕ್ಷ ಹದಿನೈದು ವಿವಿಧ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆಗಳಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವೆಂದರೆ–ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ, ನಗರ, ಗುತ್ತಿ, ಬೆಂಗಳೂರು, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆ, ಫೆರೋಕ್, ಸತ್ಯಮಂಗಲ, ದಿಂಡಿಗಲ್, ಗುರ್ರಂಕೊಂಡ, ಧಾರವಾಡ ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು. ಶಿವಮೊಗ್ಗದ ಹೊಳೆಹೊನ್ನೂರಿನಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ಟಂಕಸಾಲೆಯಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಈ ಟಂಕಸಾಲೆಗಳಿಗೆ ಟಿಪ್ಪು ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ. ಹೊಳೆಹೊನ್ನೂರಿನ ಟಂಕಸಾಲೆಯನ್ನು ಅಸದೃಶವಾದುದು (ಬೇನಜೀರ್) ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಟಿಪ್ಪು ತಾನು ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ನಾಣ್ಯಕ್ಕೂ ಒಂದೊಂದು ಹೆಸರನ್ನು ಕೊಟ್ಟ. ಆ ಹೆಸರುಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್, ಕಲೀಫರು ಮತ್ತು ನಕ್ಷತ್ರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವು. ಇವುಗಳನ್ನು ಈ ರೀತಿ ಹೆಸರಿಸಬಹುದು: ನಾಲ್ಕು ಪಗೋಡಗಳ ನಾಣ್ಯ–ಅಹ್ಮದಿ, ಎರಡು ಪಗೋಡ–ಸಾದಿಕೀ, ಒಂದು ಪಗೋಡ–ಫರೂಕೀ, ಎರಡು ರೂಪಾಯಿ–ಹೈದರೀ, ರೂಪಾಯಿ–ಇಮಾಮೀ, ಅರ್ಧ ರೂಪಾಯಿ–ಆಬಿದೀ, ಕಾಲು ರೂಪಾಯಿ–ಬಾಖರೀ, ಎಂಟನೆಯ ಒಂದು ರೂಪಾಯಿ–ಜಾಫರೀ, ಹದಿನಾರನೆಯ ಒಂದು ರೂಪಾಯಿ–ಖಾಸಿಮೀ, ಮೂವತ್ತೆರಡನೆಯ ಒಂದು ರೂಪಾಯಿ–ಕೈಸರೀ, ಎರಡು ಪೈಸೆ–ಉಸ್ಮಾನೀ ಅಥವಾ ಮುಷ್ತರೀ, ಒಂದು ಪೈಸೆ–ಜೋಹ್ರ, ಅರ್ಧಪೈಸೆ–ಬದ್ರಾಮ್, ಕಾಲು ಪೈಸೆ–ಅಖ್ತರ್, ಎಂಟನೆಯ ಒಂದು ಪೈಸೆ–ಕುತ್ಬ್. ಈ ರೀತಿಯ ಹೆಸರಿಲ್ಲದ ನಾಣ್ಯವೆಂದರೆ ಚಿನ್ನದ ಪಣ. ಇದು ಬಹು ಸಣ್ಣ ನಾಣ್ಯವಾದುದರಿಂದ ಇದರ ಮೇಲೆ ನಾಣ್ಯದ ಹೆಸರನ್ನು ಮುದ್ರಿಸುವಷ್ಟು ಸ್ಥಳವಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಹೆಂಡರ್‌ಸನ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾರೆ.

ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಕಾಲವನ್ನು ನಮೂದಿಸುವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿಯೂ ಟಿಪ್ಪು ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ತನ್ನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಮೊದಲ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳು ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಹಿಜಿರ ಕಾಲವನ್ನು ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿದ. ಐದನೆಯ ವರ್ಷದಿಂದ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆ ಮೌಲೂದೀ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಂಖ್ಯೆಗಳು ಬಲದಿಂದ ಎಡದ ಕಡೆಗೆ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ವರ್ಷವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವಾಗ ಮೊದಲು ಅಬ್ಜದ್ ಎಂಬ ಪ್ರಕಾರವನ್ನೂ ಅನಂತರ ಅಖ್ತರ್ ಎಂಬ ಪ್ರಕಾರವನ್ನೂ ಅನುಸರಿಸಿದ. ಇವೆರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಅರಬ್ಬೀ ಅಕ್ಷರಗಳಿಗೆ ಕೆಲವು ಸಂಖ್ಯಾಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಕೊಡುವ ಕ್ರಮವಿದೆ.

ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ನಾಲ್ಕು ವಿಧವಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು: ಅಹ್ಮದೀ, ಸಾದಿಕೀ, ಫರೂಕೀ(ಪಗೋಡ) ಮತ್ತು ಪಣಂ. ಅಹ್ಮದೀ ನಾಣ್ಯ ಸು.211 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿದ್ದು ನಾಲ್ಕು ಪಗೋಡಗಳಿಗೆ ಸಮನಾಗಿತ್ತು. ಆ ರೀತಿಯ ನಾಣ್ಯದ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಅಹ್ಮದನ ಧರ್ಮ ಈ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಹೈದರನ ವಿಜಯಗಳಿಂದ ಪ್ರಕಾಶಗೊಂಡಿದೆ ಎಂಬ ಅರ್ಥ ಬರುವ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಬರೆಹದ ಮತ್ತು ಕಾಲದ ಉಲ್ಲೇಖ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಸಾದಿಕೀ ನಾಣ್ಯಗಳು 106 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿದ್ದು ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಅಹ್ಮದೀ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನೇ ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಫರೂಕೀ ನಾಣ್ಯ ಸು.52 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದ್ದು ಹೈದರನ ಮೊದಲನೆಯ ಅಕ್ಷರ ಹೆ ಮತ್ತು ಕಾಲ, ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಪಣಂ ಎಂಬ ನಾಣ್ಯ ಬಹು ಸಣ್ಣದಾಗಿದ್ದು, ಸು.5–6 ಗ್ರೇನ್ ತೂಗುತ್ತದೆ. ಇದು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲೇ ಬಹಳ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದ ನಾಣ್ಯ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಹೆ ಎಂಬ ಅಕ್ಷರ ಮತ್ತು ಕಾಲದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ ಏಳು ರೀತಿಯ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ರೂಪಾಯಿನ ಹೈದರೀ ನಾಣ್ಯ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ, ನಗರ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲೀಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ರೂಪಾಯಿನ ಇಮಾಮೀ ನಾಣ್ಯ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ, ನಗರ ಮತ್ತು ಧಾರವಾಡಗಳಲ್ಲಿಯೂ 1/2 ರೂಪಾಯಿನ ಆಬಿದೀ ನಾಣ್ಯ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ನಗರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಬಾಖರೀ, ಜಾಫರೀ, ಕಾಜಿಮೀ, ಖಿಸ್ರೀ ನಾಣ್ಯಗಳು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವೂ ಅಚ್ಚಾದವು. ಎರಡು ರೂಪಾಯಿನ ಹೈದರೀ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಹ್ಮದೀ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆಯೇ ಬರೆಹಗಳಿವೆ. ಇದರ ತೂಕ ಸು.355 ಗ್ರೇನ್. ಒಂದು ರೂಪಾಯಿನ ಇಮಾಮೀ ನಾಣ್ಯ ಸು.175 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಾಗಿದ್ದು ಹೈದರೀ ನಾಣ್ಯದಂತೆಯೇ ಮಹಮ್ಮದ್ ಎಂಬ ಬರೆಹದ ಜೊತೆಗೆ ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರಿದೆ. ಕೇವಲ 5 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದ ಖಿಸ್ರೀ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರು ಮತ್ತು ಕಾಲಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾಗಿವೆ.

ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಐದು ವಿಧದ ಮೌಲ್ಯಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಎಲ್ಲ ಟಂಕಸಾಲೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮುದ್ರಿತವಾಗಿದ್ದುವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರವಿರುವುದು ವಿಶೇಷ ಸಂಗತಿ. ಸುಮ್ಮನೆ ನಿಂತಿರುವ, ಇಲ್ಲವೇ ಸೊಂಡಿಲನ್ನು ಮೇಲೆತ್ತಿ ಸಲಾಂ ಮಾಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ತೋರಿಸಿರುವ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರ ಬಹು ಸುಂದರವಾಗಿಯೂ ಸ್ಫುಟವಾಗಿಯೂ ಇದೆ. ಆನೆ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಆಭರಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆವಣಿಗೆ ಕಡಿಮೆ. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಂತೂ ಬರೆವಣಿಗೆ ಹಿಮ್ಮುಖಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆನೆಯ ಮೇಲೆ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಧ್ವಜವಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಎರಡು ಪೈಸೆ ಮೌಲ್ಯದ ಉಸ್ಮಾನೀ ನಾಣ್ಯದ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಸೊಂಡಿಲನ್ನು ಎತ್ತಿಕೊಂಡಿರುವ ಆನೆ, ಬಾಲದ ಮೇಲೆ ನಾಣ್ಯ ಮುದ್ರಣಗೊಂಡ ಕಾಲ ಮತ್ತು ಆನೆಯ ಮೇಲೆ ಧ್ವಜದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇದರ ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯದ ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರು ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಕಡಿಮೆ ಮೌಲ್ಯದ 1.8 ಪೈಸಾ ಅಥವಾ ಕುತ್ಬ್ ತಾಮ್ರ ನಾಣ್ಯ ಸು.18–21 ಗ್ರೇನ್ ತೂಗುತ್ತದೆ. ಆ ನಾಣ್ಯ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ, ನಗರ, ಬೆಂಗಳೂರು, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಮತ್ತು ಸತ್ಯಮಂಗಲ ಟಂಕಸಾಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅಚ್ಚು ಹಾಕಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯದ ಮತ್ತು ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರು ಮುದ್ರಿತವಾಗಿದೆ. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಹೈದರ್ ಅಲಿ, ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುರಚನೆಗಳು: ಹೈದರ್ ಅಲಿ, ಟಿಪ್ಪು ಸುಲ್ತಾನರ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಎರಡು ಬಗೆಯಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ರಕ್ಷಣಾ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿಸಿರುವ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಲಗಳು ಹಾಗೂ ಅರಮನೆ, ಮಸೀದಿಗಳು, ಸಮಾಧಿಗಳು.

ಹೈದರ್ ಹಾಗೂ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ತಾವು ಗೆದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಮುಖ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಲಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಕೆಲವೊಂದು ಹಳೆಯ ಕೋಟೆಗಳಿಗೆ ಗಾರೆಗಚ್ಚುಗಳನ್ನು ಹಾಕಿ ಭದ್ರಪಡಿಸಿದ್ದರೂ ಅವರು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲಿ ದೇವನಹಳ್ಳಿ, ಬಳ್ಳಾರಿ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಬೆಂಗಳೂರು, ಪಾವಗಡ, ಮಿಡಿಗೇಸಿ, ರಹಮಾನ್ ದುರ್ಗ ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಕೋಟೆಯ ಒಳಗಡೆ ಕೆಲವೊಂದು ಗೋಡೆಸಾಲುಗಳನ್ನು ಫ್ರೆಂಚ್ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ನೆರವಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಕಡೆ ನೆಲಮಾಳಿಗೆಗಳು ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದವು. ಸಕಲೇಶಪುರದ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಮಂಜರಾಬಾದ್‌ನಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ಕಟ್ಟಿಸಿದ 200 ಅಡಿ ಎತ್ತರದ ಚಿಕ್ಕಕೋಟೆ ಅತ್ಯಂತ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುದು. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಲಾಯಿತು.

ಪ್ರಮುಖ ಅರಮನೆ, ಮಸೀದಿ ಹಾಗೂ ಇತರೆ ಕಟ್ಟಡಗಳೆಂದರೆ ದರಿಯಾ ದೌಲತ್. ಇದು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಪ್ರಮುಖ ಆಕರ್ಷಣೀಯ ಅರಮನೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಕೋಟೆ ರಂಗನಾಥಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯದ ಎದುರಿನಲ್ಲಿ ಇತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಅದು ನಾಶವಾಗಿದೆ. ಟಿಪ್ಪು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಮತ್ತೊಂದು ಕಟ್ಟಡ ಹೈದರನ ಸಮಾಧಿ. ಇದು ಗುಂಬಜ್ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿದೆ. ಇದು ಕಪ್ಪುಕಲ್ಲಿನ ಸುಂದರ ಕಂಬಗಳ ಕಟ್ಟಡ. ಇಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ಸುಲ್ತಾನನ ಸಮಾಧಿಯೂ ಇದೆ. 1787ರಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಜುಮ್ಮಾ ಮಸೀದಿ ಸಹ ಆಕರ್ಷಣೀಯವಾಗಿದ್ದು, ಎರಡು ಉನ್ನತವಾದ ಮಿನಾರುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಮತ್ತೊಂದು ಭವ್ಯವಾದ ಕಟ್ಟಡ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಅರಮನೆ. ಇದು ದರಿಯಾ ದೌಲತ್‌ನಷ್ಟು ಸುಂದರವಾಗಿರದಿದ್ದರೂ, ಇದು ಆ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಆಕರ್ಷಣೆ.

ಚನ್ನಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿರುವ ಅಕಲ್ ಷಾ ಖಾದ್ರಿ ದರ್ಗಾ ಮತ್ತು ಸಯ್ಯದ್ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಗೋರಿ ಪ್ರಮುಖವಾದವುಗಳು. ಇವಲ್ಲದೆ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ನಂದಿದುರ್ಗ, ನಗರ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ತನ್ನ ವಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಸರಳವಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೆಲವೇ ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಗಳಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ಟಿಬೆಟ್: ಪ್ರಪಂಚದ ಚಾವಣಿ ಎಂದೆನಿಸಿದ ದಕ್ಷಿಣ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಒಂದು ಸ್ವತಂತ್ರ ದೇಶವಾಗಿದ್ದು 1959ರಿಂದ ಚೀನ ಸಮಾಜವಾದಿ ಗಣರಾಜ್ಯದ ಸ್ವಯಮಾಡಳಿತ ಪ್ರದೇಶ. ಈ ದೇಶದ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಹೆಚ್ಚು ತಿಳಿಯದು. ಷಿಪ್ರಯೆ ಅಥವಾ ಪುಗ್ಯೆ ಈ ದೇಶದ ಮೊದಲ ಅರಸನೆಂದು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ವರದಿಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿದೆ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೊನ್ ಎಂಬ ಸರ್ವಚೇತನವಾದಿ ಧರ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.7ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಅನೇಕ ಅರಸರು ಟಿಬೆಟ್ಟನ್ನು ಆಳಿದರು. ಅವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿದ್ದಲಿನ ಬಳಕೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಟಿಬೆಟ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಸ್ತಿಭಾರ ಹಾಕಿದ ಸಾಂಗ್–ತ್ಸೆನ್ ಗ್ಯಾಂಪೊ 620–645ರವರೆಗೆ ಆಳಿ, ಬರ್ಮದ ಉತ್ತರಭಾಗ ಮತ್ತು ಚೀನದ ಪಶ್ಚಿಮ ಪ್ರದೇಶಗಳವರೆಗೆ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಚೀನದ ಸಾಮ್ರಾಟ ತನ್ನ ಕುಮಾರಿಯನ್ನು ಈತನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಮದುವೆ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ನೇಪಾಲದ ರಾಜಕುಮಾರಿಯೊಬ್ಬಳು ಇವನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಪತ್ನಿ. ಆ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಟಿಬೆಟ್ಟನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿತ್ತು. ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮಾವಲಂಬಿಗಳಾಗಿದ್ದ ತನ್ನ ಇಬ್ಬರು ಪತ್ನಿಯರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಈತ ಒಳಗಾಗಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರಸರಿಸಲು ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಭಾರತದಿಂದ ಬೌದ್ಧಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ತರಲಾಯಿತು. ಅದುವರೆಗೂ ಆಡುಮಾತಾಗಿದ್ದ ಟಿಬೆಟ್ ಭಾಷೆಗೆ ಲಿಪಿಯೊಂದು ಹುಟ್ಟಿದ್ದು ಕೂಡ ಆ ಗ್ರಂಥಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಅಧ್ಯಾಪನಗಳಿಗಾಗಿಯೇ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ರಾಜಧರ್ಮವೆನಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಗ್ಯಾಂಪೊ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಭದ್ರವಾದ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನೀಡಿದ. ಭಾರತ ಮತ್ತು ಚೀನಗಳ ಹಲವಾರು ಕಲೆಗಳನ್ನೂ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನೂ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಿದ. ಲಾಸದಲ್ಲಿ ತನಗಾಗಿ ದೊಡ್ಡ ಅರಮನೆಯೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಈತನದು ಪ್ರಥಮ ಸ್ಥಾನ.

755–97ರಲ್ಲಿ ಆಳಿದವನು ಖ್ರಿಸೋಂಗ್ ಡೆ–ತ್ಸೆನ್. ಈತ ಭಾರತದಿಂದ ಪದ್ಮಸಂಭವನೆಂಬ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುವನ್ನು ಬರಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಮುಂದಿನ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರಾಲ್–ಪಾ–ಚಾನ್ ಬೌದ್ಧ ಸಂಘಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸಿದ. ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಅನೇಕ ಬೌದ್ಧಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದುವು. ಭಾರತದಿಂದ ಅನೇಕ ಬೌದ್ಧಪಂಡಿತರು ಟಿಬೆಟ್ಟಿಗೆ ಬಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದರು; ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದರು.

ಗ್ಯಾಂಪೋನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಟಿಬೆಟ್–ಚೀನಗಳ ನಡುವೆ ಕದನಗಳಾಗುತ್ತಲೇ ಇದ್ದುವು. ಗ್ಯಾಂಪೋನ ಮರಣಾನಂತರ ಚೀನಿಯರು ಲಾಸವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಡೆ–ತ್ಸೆನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೀನಿಯರು ಪರಾಭವವನ್ನನುಭವಿಸಿ ಟಿಬೆಟ್ಟಿಗೆ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಬಂದ ಪಾ ಚನ್ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಇನ್ನಷ್ಟು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಈತನ ಸೋದರ ಲಾಂಗ್–ದರ್–ಮ ಬೌದ್ಧಮತದ ವಿರೋಧಿಯಾಗಿದ್ದ. ಅಣ್ಣನ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಒಲವನ್ನು ಸಹಿಸದೆ ಅವನನ್ನು ಕೊಂದು ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. ಆದರೆ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳೊಳಗಾಗಿಯೇ ಈತನೂ ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟ (842). ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೆ ಅರಸುಮನೆತನಗಳ ಆಳಿಕೆ ಇದರೊಂದಿಗೆ ಮುಗಿಯಿತು. ಅನೇಕ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ತಲೆಯೆತ್ತಿ ಪ್ರಬಲರಾದರು. ಲಾಂಗ್–ದರ್–ಮನ ವಂಶಜರು ಪಶ್ಚಿಮ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ (ಗುಗೆ, ಲಡಖ್) ಪ್ರಬಲರಾದರು. ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಪರಸ್ಪರ ಕಲಹಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ರಾಜಕೀಯ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆ ತಲೆದೋರಿತು.

1207ರಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರ ಚೆಂಗೇಸ್‌ಖಾನ್ ಟಿಬೆಟ್ ಹಾಗೂ ಚೀನಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಟಿಬೆಟ್ ಅವನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿತು. ಚೀನದ ಕ್ಯಾನ್ಸೂ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದ ಗೋದನ್ 1239ರಲ್ಲಿ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿದ. ಆಗ ಟಿಬೆಟಿನ ಪ್ರಜೆಗಳು ಪ್ರಜಾನುರಾಗಿಯಾಗಿದ್ದ ಸಾಕ್ಯಪಂಡಿತನೆಂಬ ಸಾಕ್ಯ ಸಂಘದ ಲಾಮನನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿ ಆತನ ನೆರವನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿದರು. ಮಂಗೋಲರ ನಾಯಕ ಆತನನ್ನು ತನ್ನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಆಡಳಿತ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಅವನಿಗೆ ವಹಿಸಿದ. 1251ರಲ್ಲಿ ಗೋದನ್ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ ಬಳಿಕ ಟಿಬೆಟ್ಟು ಕುಬ್ಲೈಖಾನನ ವಶಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಇದೇ ವೇಳೆಗೆ ಸಾಕ್ಯಪಂಡಿತನೂ ಮರಣ

ಹೊಂದಿದ್ದ. ಈತನ ಸೋದರಳಿಯ ಫಗ್ವನನ್ನು ಕುಬ್ಲೈಖಾನ್ ಗೌರವಿಸಿ ರಾಜಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿ ಅವನಿಗೆ ತಿಸ್ರಿ ಎಂಬ ಬಿರುದು ನೀಡಿದ. ಭೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನು ರಾಜಧರ್ಮವೆಂದು ಸಾರಿದ. ಟಿಬೆಟ್ಟು ಮಂಗೋಲರ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. ತಿಸ್ರಿಗಳು ಅರಸನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿ ಮಧ್ಯ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಅಧಿಪತಿಗಳಾದರು. ಆದರೆ ಹೀಗೆ ನೇಮಕಗೊಂಡ ತಿಸ್ರಿಗಳೆಲ್ಲ ಸಾಕ್ಯಪಂಡಿತನ ವಂಶಸ್ಥರೇ. ಅವರಲ್ಲಿಯ ದ್ವೇಷಾಸೂಯೆಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಕ್ರಮೇಣ ತಿಸ್ರಿಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಕುಗ್ಗಿತು. ಕುಬ್ಲೈಖಾನ್ ಚೀನದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾದ. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಜನರು ಈ ಪರಕೀಯನನ್ನು ಮತ್ತು ಈತನ ವಂಶವಾದ ಯೂವಾನ್ ಮನೆತನದ ಅರಸರನ್ನು ಹೊರದೂಡಲು ಯತ್ನಿಸಿ 1368ರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರು. ಚೀನದಲ್ಲಿ ಮಿಂಗ್ ಅರಸರ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಯೂವಾನ್ ಅರಸರಂತೆ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಮೇಲಣ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಈ ಅರಸರು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಸಾಕ್ಯಕುಲದ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಪಗ್ಮೋತ್ರು ಕುಲದವರು ತಿಸ್ರಿಗಳನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿದರು. ಮಿಂಗ್ ಮನೆತನದ ಅರಸರು ನಾಮಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಪ್ರಭುಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಪಗ್ಮೋತ್ರುಗಳೂ ಅನಂತರ ಬಂದ ರಿಂಪುಂಗ್ ಮತ್ತು ಟ್ಸಾಂಗ್ ಕುಲಗಳವರೂ ಟಿಬೆಟಿನ ಅರಸಾದರು. ಈ ಕುಲಗಳ ಲಾಮಗಳು ಚೀನಕ್ಕೆ ಹೋಗಿಬರುವಷ್ಟಕ್ಕೆ ಚೀನದೊಂದಿಗೆ ಇವರ ಸಂಬಂಧ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು.

ಈ ವೇಳೆಗೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ತಾಂತ್ರಿಕ ಪದ್ಧತಿ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾಗಿತ್ತು. ಅದು ನೆರೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೂ ಹಬ್ಬಿತು. ಪ್ರಕೃತಿಪೂಜಕರಾದ ಟಿಬೆಟ್ ಜನರು ತಾಂತ್ರಿಕ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಸಂಪ್ರದಾಯದೊಂದಿಗೆ ಹೊಂದಿಸಿಕೊಂಡು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಒಂದು ಧರ್ಮವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. ಈ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಭಾವ ಆಳವಾಗಿ ಬೇರೂರಿ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಗುರುಗಳೇ ಆಳರಸರೂ ಆದರು. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಕೆಂಪುಟೋಪಿಯ ಬೌದ್ಧ ಗುರುಗಳು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಇವರು ಮದುವೆಯಾಗಬಹುದಿತ್ತು. ಮದ್ಯ ಸೇವಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಗೆಲುಗ್ಪ ಕುಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ತ್ಸಾಂಗ್–ಖಾ–ಪಾ (ಸು.1357–1419) ಎಂಬ ಸುಧಾರಕನೊಬ್ಬ ಹಳದಿ ಟೋಪಿಯ ಹೊಸ ಪಂಥವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಹೆಚ್ಚು ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾದ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಈತನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಗ್ಯಾಂಡೆನ್ ತ್ರುಪ್ಪ 1474ರಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ. ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಬಳಿಕ ಹುಟ್ಟಿದ ಬಾಲಕನೊಬ್ಬನನ್ನು ಆತನ ಆತ್ಮ ಪ್ರವೇಶಿಸಿತೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಆ ಹುಡುಗನನ್ನು ತ್ರುಪ್ಪನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯೆಂದು ಜನ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರು. ಈ ಧಾರ್ಮಿಕ ಗುರು ಅವತಾರಪುರುಷನೆಂಬ ಭಾವನೆ ಉಂಟಾಯಿತು. ಸೋ ನಮ್ ಗ್ಯಾಟ್ಸೋಗೆ ಮಂಗೋಲರ ನಾಯಕ ಅಲ್ತನ್‌ಖಾನ್ ದಲೈಲಾಮ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನಿತ್ತ. ಈ ಧಾರ್ಮಿಕ ಗುರುವಿಗೆ ದಲೈಲಾಮ ಎಂಬ ಹೆಸರೇ ಬಂದಿತು. ಲೊಬ್ ಸ್ಯಾಂಗ್ ಗ್ಯಾಟ್ಸೊ ತನ್ನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಹಿಂದಿನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪರಂಪರೆಗೆ ಸೇರಿದ ಪಂಗಡದವರೊಂದಿಗೆ ಹೋರಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಆತ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಮಂಗೋಲರ ನೆರವನ್ನು ಪಡೆದ. ಕೆಂಪುಟೋಪಿ ಪಂಗಡದವರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ. ಆ ಬಳಿಕ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಒಡೆತನ ಈ ದಲೈಲಾಮನಿಗೆ ದೊರಕಿತು. ಲ್ಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪೊಟಾಲ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಲು ಅಸ್ತಿಭಾರ ಹಾಕಿದವನು ಈತನೇ.

ದಲೈಲಾಮನನ್ನು ಟಿಬೆಟ್ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವನೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಪೂಜಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ನಿರ್ವಾಣ ಪದವಿಗೆ ಏರಿದರೂ ಸಮಾಜ ಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕಾಗಿ ಪುನಃ ಅವತಾರವನ್ನು ತಾಳುವವರು ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವರು. ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ದಲೈಲಾಮಗಳು ಪ್ರಜೆಗಳ ಅರಸರೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಗುರುಗಳೂ ಆಗಿದ್ದರು. ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಅಧಿಕಾರಗಳು ಅವರಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿದ್ದುವು. ಐದನೆಯ ದಲೈಲಾಮ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಈ ಅವತಾರದ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ದೊರಕಿತು. ಒಬ್ಬ ದಲೈಲಾಮ ಮರಣ ಹೊಂದುವ ಮೊದಲು ಮುಂದೆ ಇಂತಹ ಕಡೆ ಅವತಾರ ಹೊಂದುವುದಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಕೆಲವು ಗುರುತುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಆತ ನಿಧನನಾದ 3–4 ವರ್ಷಗಳ ಬಳಿಕ ಸೇರಾ, ದ್ರೆಪುಂಗ್, ಗಂಡೆನ್, ನೆಚುಂಗ್ ಮತ್ತು ಸಾಮ್ಯೆಗಳ ಪುರಾತನ ಮಠಗಳ ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳು ಮುಂದಿನ ದಲೈಲಾಮ ಜನಿಸಿರಬಹುದಾದ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಹುಡುಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರೇ ಆತನನ್ನು ಆರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆತನನ್ನು ಲಾಸದ ಪೊಟಾಲ ಅರಮನೆಗೆ ಕರೆತಂದು ಅಲ್ಲಿ ಆತನ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಏರ್ಪಾಡುಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. 18 ವರ್ಷಗಳು ತುಂಬಿದ ಬಳಿಕ ಹೊಸ ದಲೈಲಾಮ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಟಿಬೆಟ್ಟನರು ದಲೈಲಾಮನನ್ನು ಅಮೂಲ್ಯರಕ್ಷಕ, ಅಮೂಲ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂದು ಅರ್ಥಬರುವ ಕ್ಯಮ್ ಗೋನ್ ರಿಂ–ಪೋ–ಚೆ, ಗ್ಯೆ ವಾ–ರಿಂ–ಪೋ ಚೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ದಲೈಲಾಮ (ತಲೆಲಾಮ) ಎಂಬುದು ಮಂಗೋಲರೂ ಚೀನಿಯರೂ ಬಳಸುವ ಪದ.

ದಲೈಲಾಮನಿಗೆ ತಾತ್ತ್ವಿಕವಾಗಿ ನಿರಂಕುಶ ಅಧಿಕಾರವಿದ್ದರೂ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಅಡೆತಡೆಗಳಿದ್ದುವು. ರಾಜನೂ ಗುರುವೂ ಆಗಿದ್ದ ದಲೈಲಾಮ ಅಧಿಕಾರಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ವಹಿಸುವವರೆಗೂ ರಾಜ್ಯಸಭೆಯಿಂದ ನಿಯೋಜಿತನಾದ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿ ಆಡಳಿತದ ಹೊಣೆ ಹೊರುತ್ತಿದ್ದ. ಆತನ ಅನಂತರದ ಸ್ಥಾನ ಪ್ರಧಾನಿಯದು. ಈತ ಲೌಕಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿ. ಒಬ್ಬನೇ ಪ್ರಧಾನಿಯಿರಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮವಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಈತ ಆಡಳಿತ ಸಭೆಯ ಸದಸ್ಯನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆ ಸಭೆ ಮಾಡಿದ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ತನ್ನದೇ ಆದ ಟೀಕೆಗಳೊಂದಿಗೆ ದಲೈಲಾಮನಿಗೆ ಕಳುಹಿಸುವ ಕರ್ತವ್ಯ ಈತನದಾಗಿತ್ತು. ಟಿಬೆಟ್ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಕಷಗ್ ಎಂಬುದು ಆಡಳಿತ ಸಭೆ. ಇದನ್ನು ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲ ಎನ್ನುವುದು ಕಷ್ಟ. ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ಮಂತ್ರಿಗೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಇಲಾಖೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರದು ಜಂಟಿ ಜವಾಬ್ದಾರಿ. ಅವರು ತಮ್ಮ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ಅನುಮೋದನೆಗೆಂದು ದಲೈಲಾಮನಿಗೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಡಳಿತಸಭೆ ನ್ಯಾಯಮಂಡಲಿಯೂ ಆಗಿತ್ತು.

ಆಡಳಿತಸಭೆಯ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ವಿಶಿಷ್ಟ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿದ್ದರು (ತ್ಸಿ–ಪೊನ್). ದೇಶದ ಆದಾಯ–ವೆಚ್ಚಗಳ ಲೆಕ್ಕಪತ್ರಗಳನ್ನಿಡುವ, ಕಂದಾಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವ ಹೊಣೆ ಇವರದು. ರಾಜನಿಗೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ನೆರವು ನೀಡಲು ಚಿಕ್ಯಾಂಪ್ ಖೆಂಪೊ ಎಂಬ ಸಂನ್ಯಾಸಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದ. ಈತ ದಲೈಲಾಮನ ಸ್ವಂತ ಖಜಾನೆಯ ಹಾಗೂ ಪೊಟಾಲದ ಖಜಾನೆಯ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಯಿಕ್ ಟ್ಸಾಂಗ್ ಎಂಬುದು ನಾಲ್ವರು ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳ ಸಭೆ. ಮಠಗಳ ಆಡಳಿತದ ಹೊಣೆಯನ್ನು ಇವರು ಹೊತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಭೆಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷಸ್ಥಾನ ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಭೆ ಅವಶ್ಯವಿದ್ದಾಗ ಮಾತ್ರ ಸೇರುತ್ತಿತ್ತು. ಇದು ಸಮಕಾಲೀನ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಲು ರೂಪಿತವಾಗಿದ್ದ ಸಭೆ. ಉನ್ನತ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ಲಾಸದ ಮಠಗಳಲ್ಲಿಯ ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಈ ಸಭೆಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ದಲೈಲಾಮ ನಿಧನಹೊಂದಿದಾಗ ಇನ್ನೊಬ್ಬನನ್ನು ಆ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಆರಿಸುವವರೆಗೆ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಆಳಬೇಕಾಗಿದ್ದವನನ್ನು ನೇಮಿಸುವ ಅಧಿಕಾರ ಈ ಸಭೆಗೆ ಇತ್ತು.

ಐದನೆಯ ದಲೈಲಾಮನಿಗೆ ಕೋಕೋ ನೋರ್ ಪ್ರದೇಶದ ಮಂಗೋಲರ ನಾಯಕನಾದ ಗುಸ್ರಿಖಾನನ ಬೆಂಬಲವಿತ್ತು. ಚೀನದಲ್ಲಿ ಆಗ ಮಾಂಚೂಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಗುಸ್ರಿಖಾನ ಮಾಂಚೂಗಳೊಂದಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದ. ಗುಸ್ರಿಖಾನನ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಟಿಬೆಟ್ ಬಂದಾಗ ಆತ 5ನೆಯ ದಲೈಲಾಮನನ್ನು ಆ ಪದವಿಗೆ ಏರಿಸಿದ. ಆತ ಬದುಕಿರುವ ತನಕ (1655) ದಲೈಲಾಮ ಆತನ ಆಜ್ಞಾಧಾರಕನಂತಿದ್ದ. ಆದರೆ ಅನಂತರ ದಲೈಲಾಮ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪಡೆದ. ಈತ ಒಂದು ಕಡೆ ಚೀನದ ಮಾಂಚೂಗಳನ್ನೂ ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಮಂಗೋಲರನ್ನೂ ಅನುಸರಿಸಿದ. ಆದರೆ 1682ರಲ್ಲಿ ಈ ದಲೈಲಾಮ ಮರಣಹೊಂದಿದಾಗ ಈತನ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಸಾಂಗ್ಯೆ ಗ್ಯಾಟ್ಸೊ ದಲೈಲಾಮನ ನಿಧನದ ವಾರ್ತೆಯನ್ನು ಮುಚ್ಚಿಟ್ಟು ಆಡಳಿತದ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ವತಃ ವಹಿಸಿದ. ಆದರೆ ಮಂಗೋಲ ಲ್ಹಾಬ್ಜಾಂಗ್ ಖಾನ್ ಇದನ್ನು ಸಹಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆತ ಚೀನದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಕಾಂಗ್ ಹ್ಸಿಯ ನೆರವನ್ನು ಪಡೆದು ಸಾಂಗ್ಯೆ ಗ್ಯಾಟ್ಸೊನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತಾನೇ ಆರಿಸಿದ ಒಬ್ಬ ಲಾಮನನ್ನು ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಕಲ್ಯೆ ಎಂದು ನೇಮಿಸಿದ. ಆದರೆ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಪ್ರಜೆಗಳು ಇದನ್ನು ಮಾನ್ಯ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಕಾಂಗ್ ಹ್ಸಿ ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಪ್ರಯೋಜನ ಪಡೆದು ಟಿಬೆಟ್ ಜನರ ಕೋರಿಕೆಯನ್ನು ಮಾನ್ಯಮಾಡಿ ಲ್ಹಾಬ್ಜಾಂಗನನ್ನು ಹೊರದೂಡಿದ. ಈ ಮೂಲಕ ಚೀನದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ. ಲಾಸದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯದ ಒಂದು ತುಕಡಿಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದ. ದಲೈಲಾಮನ ಪ್ರಭಾವ ಕುಗ್ಗಿತು. ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಿಸಲು ಆಂಬನರನ್ನು ಚೀನ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಪೋಲ ತೇಜಿ ಎಂಬಾತ ನೂತನ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಈತ ವಿಚಕ್ಷಣೆಯಿಂದ ಆಡಳಿತ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು 18 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ನಿರ್ವಹಿಸಿ ಮಾಂಚೂ ಅರಸರು ನಾಮಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಪ್ರಭುಗಳಾಗಿರುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲೇ ದಲೈಲಾಮನ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿ ಎನ್ನಿಸುವಂತೆ ಪಂಚೆನ್‌ಲಾಮನನ್ನು ನಿಯಮಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಪೋಲ ತೇಜಿ 1747ರಲ್ಲಿ ನಿಧನಹೊಂದಿದ. ಆತನ ಮಗ ಗ್ಯುರ್ಮೆ ನಂಗ್ಯಾಲ್ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಆದರೆ ಆತ ತಂದೆಯ ನೀತಿಯನ್ನು ಪಾಲಿಸದೆ ಚೀನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೊಂದಿಗೆ ವೈರ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡ. ಅಂಬನರು ಗ್ಯುರ್ಮೆಯನ್ನು ತಮ್ಮ ನಿವಾಸಕ್ಕೆ ಕರೆಸಿಕೊಂಡು ಕೊಲೆಮಾಡಿದರು. ಆಗ ಚೀನ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಚಿಯೆನ್ ಲುಂಗ್ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ದಲೈಲಾಮ ತನ್ನ ಹಿಂದಿನ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ಈತ ಏಳನೆಯ ದಲೈಲಾಮ ಕೆಸಂಗ್ ಗ್ಯಾಟ್ಸೊ. ಈತ 1757ರಲ್ಲಿ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ. ಆನಂತರ ಬಂದ ದಲೈಲಾಮಗಳು ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಿಗೇ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಸು. 120 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. 5ನೆಯ ದಲೈಲಾಮ ತನ್ನ ಗುರು ಲೊಬ್ಜಾಂಗ್ ಜೋಕ್ಯಿ ಗ್ಯಾಲ್ಟ್ಸೆನ್‌ನನ್ನು ಟಾಷಿಲುಂಪೊ ಮಠದ ಸಂನ್ಯಾಸಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿ, ಆತ ಧ್ಯಾನಿ ಬುದ್ಧ ಅಮಿತಭನ ಅವತಾರವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದ್ದ. ಈತನೇ ಪಂಚೆನ್‌ಲಾಮ ಎನಿಸಿಕೊಂಡ. ದಲೈಲಾಮನ ಗುರುವಿನ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಈತ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಲೌಕಿಕ ವಿಷಯಗಳೊಡನೆ ಯಾವ ಸಂಬಂಧವನ್ನೂ ಹೊಂದಿರದೆ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕವಾಗಿ ದಲೈಲಾಮನಿಗಿಂತ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿರುವವನೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಈ ಮಧ್ಯೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾಗಿತ್ತು. ವಾರನ್ ಹೇಸ್ಟಿಂಗ್ಸ್ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನೊಡನೆ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಪರ್ಕಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಜಾರ್ಜ್ ಬೋಗ್ಲ್ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ಭೂತಾನದ ಮೂಲಕ ಟಿಬೆಟ್ಟಿಗೆ ಕಳಿಸಿದ. ಆತ ಪಂಚೆನ್ ಲಾಮನನ್ನು ಟಾಷಿ ಲುಂಪೋದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಅವನೊಡನೆ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಚರ್ಚಿಸಿದ. 1788ರಲ್ಲಿ ನೇಪಾಲದ ಗೂರ್ಖರು ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಫಿಕಾಟ್ಸೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಿದರು. ಆದರೆ ಮಾಂಚೂ ಅರಸರು ಅವರನ್ನು ಹೊರದೂಡಿದರು (1792). 1855ರಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ

ಗೂರ್ಖರು ಟಿಬೆಟ್ಟನ್ನು ಮುತ್ತಿದಾಗ ಟಿಬೆಟ್‍ನಲ್ಲಿ ಮಾಂಚೂಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದ್ದ ಕಾರಣ ಗೂರ್ಖರು ಜಯಶೀಲರಾದರು. ಟಿಬೆಟ್ ಸರ್ಕಾರ 10,000 ರೂಪಾಯಿಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ಗೂರ್ಖರಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕೆಂಬ, ಗೂರ್ಖ ವರ್ತಕರಿಂದ ಸುಂಕಗಳನ್ನು ಪಡೆಯ ಬಾರದೆಂಬ ಒಪ್ಪಂದವಾಯಿತು.

1911ರಲ್ಲಿ ಚೀನದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ನೂತನ ಘಟ್ಟವೊಂದು ಆರಂಭವಾಯಿತು. ದಲೈಲಾಮ ಚೀನದೊಡನೆ ತನ್ನ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಕಡಿದುಕೊಂಡು ಬ್ರಿಟನ್ ಹಾಗೂ ರಷ್ಯ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ಹೊಸ ಬಾಂಧವ್ಯ ಬೆಳೆಸಬೇಕೆಂದೂ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿರಬೇಕೆಂದೂ ಯೋಚಿಸಿದ. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟನ್ ಇದಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಲಿಲ್ಲ. ಚೀನ ಗಣರಾಜ್ಯ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ 13ನೆಯ ದಲೈಯನ್ನು ದಲೈಲಾಮನೆಂದು ಮಾನ್ಯಮಾಡಿತು. 1913ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್, ಚೀನ ಹಾಗೂ ಟಿಬೆಟ್ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಸಿಮ್ಲಾದಲ್ಲಿ ಸಭೆ ಸೇರಿದರು. ಹೆನ್ರಿಕ್ ಮ್ಯಾಕ್‍ಮೋಹನ್ ಇದರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆ ವಹಿಸಿದ. ಚೀನ–ಟಿಬೆಟ್‍ಗಳ ನಡುವಣ ಹಾಗೂ ಭಾರತ–ಟಿಬೆಟ್ ನಡುವಣ ಮೇರೆಗಳನ್ನು ಈ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಯಿತು. ಚೀನ ಈ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಅನುಮೋದಿಸಲಿಲ್ಲ. ದಲೈಲಾಮ ಹಾಗೂ ಪಂಚೆನ್‍ಲಾಮಗಳ ನಡುವಣ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಇದಕ್ಕೊಂದು ಕಾರಣವಾಯಿತು. 9ನೆಯ ಪಂಚೆನ್‍ಲಾಮ ಚೀನಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋದ. ಜನರಲ್ ಚಿಯಾಂಗ್ ಕೈ–ಷೆಕ್ ಟಿಬೆಟ್ಟನ್ನು ಚೀನದ ಭಾಗವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿ ಅದನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಆದರೆ ಇದೂ ಫಲಿಸಲಿಲ್ಲ. 1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದಾಗ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಚೇರಿ ಭಾರತದ ಕಚೇರಿಯಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಅಂದಿನಿಂದ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನೊಡನೆ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿತು. 1949ರಲ್ಲಿ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಸರ್ಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಇದು ಟಿಬೆಟ್ಟನ್ನು ಚೀನದೊಡನೆ ವಿಲೀನಗೊಳಿಸುವ ಹಂಚಿಕೆ ಹೂಡಿತು. ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಎಲ್ಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೂ ರಸ್ತೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಕಾರ್ಯವನ್ನೂ ಮಾಡಿದ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನೂ ಕಾರ್ಯೋನ್ಮುಖರಾಗು ವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ಪರಂಪರಾನುಗತವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದ್ದ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ, ಭೂಮಿಯ ಒಡೆತನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲಾಯಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮ ವಾಗಿ ಹಲವರು ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. ಚೀನೀ ಸರ್ಕಾರ ಆ ದಂಗೆಯನ್ನು ಅಡಗಿಸಬೇಕೆಂದು ದಲೈಲಾಮಗೆ ಆದೇಶ ನೀಡಿತಾದರೂ ದಲೈ ಅದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಚೀನ ಸರ್ಕಾರ ದಲೈಲಾಮನ ನಿವಾಸವನ್ನೂ ದ್ರೆಪುಂಗ್ ಮತ್ತು ಸೆರಾ ಸಂಘಗಳನ್ನೂ ಮುತ್ತಿ ಹಾನಿ ಉಂಟುಮಾಡಿತು. ದಲೈಲಾಮ ತನ್ನ ಪರವಾರದೊಂದಿಗೂ ಮೂವರು ಸಂಪುಟ ದರ್ಜೆಯ ಮಂತ್ರಿಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ಉನ್ನತ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೊಂದಿಗೂ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಓಡಿಬಂದರು. ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಇವರಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿತು. ಚೀನ ಸರ್ಕಾರ ಲಾಸದ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಅಂತ್ಯಗೊಳಿಸಿ ಪಂಚೆನ್‍ಲಾಮನನ್ನು ಪೀಕಿಂಗಿನ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರಜಾಸರ್ಕಾರದ ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷರನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿ ಲಾಸಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿತು (1959). ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ ಚೀನ ಸರ್ಕಾರದ ಈ ಕ್ರಮವನ್ನು ಖಂಡಿಸಿತಾದರೂ ಅದರಿಂದ ಏನೂ ಪರಿಣಾಮ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಟಿಬೆಟ್ ಚೀನ ಸಮಾಜವಾದಿ ಗಣರಾಜ್ಯದ ಸ್ವಯಮಾಡಳಿತ ಪ್ರದೇಶವಾಯಿತು. (ಎಚ್.ಜಿ.ಆರ್.;ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಟಿಳಕ್, ಬಾಲಗಂಗಾಧರ: 1856–1920. ಸ್ವರಾಜ್ಯ ನಮ್ಮ ಜನ್ಮಸಿದ್ಧ ಹಕ್ಕು ಎಂದು 1916ರಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೇ ಸಾರಿದ ಭಾರತೀಯ ಜನನಾಯಕ. ಬದುಕಿದ್ದಾಗಲೇ ಲೋಕಮಾನ್ಯರೆಂದು ಜನತೆಯಿಂದ ಕರೆಸಿಕೊಂಡ ಉಜ್ವಲ ರಾಷ್ಟ್ರಪ್ರೇಮಿ, ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ, ಪತ್ರಕರ್ತ, ಸಮಾಜಸುಧಾರಕ. ಇವರು ತಮ್ಮ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಮತ್ತು ತಮ್ಮನ್ನು ಅನುಸರಿಸು ವವರ ಎದುರಿಗೆ ಇರಿಸಿದ್ದು ಒಂದೇ ನುಡಿ–ಯುದ್ಧಸ್ವ. ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಅರ್ಜುನನಿಗಿತ್ತ ಉಪದೇಶ, ಇವರ ಪಾತ್ರ ಕರ್ಮಯೋಗಿಯದು.

ಇವರ ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಖ್ಯಾತನಾದವನು ಕೇಶವರಾವ್. ಪೇಷ್ವೆ ದರಬಾರಿನಲ್ಲಿ ಮಾಮಲೇ ದಾರನಾಗಿದ್ದ ಈತ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ವಾಂಸ, ಪರಿಣಿತ ಕುದುರೆಸವಾರ, ಖಚಿತವಾದ ಗುರಿ ಹೊಡೆಯುವ ಶೂರ ಸಿಪಾಯಿ ಹಾಗೂ ಉತ್ತಮ ಈಜುಗಾರ. ಈತನೇ ಬಾಳ ಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕರ ಮುತ್ತಾತ. ಇವರು ಚಿತ್ಪಾವನ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು. ಚಿತ್ಪಾವನ ಸರಕಾರವೆಂದೇ ಖ್ಯಾತವಾದ ಪೇಷ್ವೆಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಕುಗ್ಗಿದಮೇಲೆ ಈ ಮನೆತನವೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬಂತು.

ಬಾಳ ಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕರು 1856 ಜುಲೈ 23ರಂದು ರತ್ನಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಬಾಳ ಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕರ ತಂದೆ ಗಂಗಾಧರ ಪಂತ; ತಾಯಿ ಪಾರ್ವತಿ. ಮೂರು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಸತತವಾಗಿ ಹಡೆದ ಆ ತಾಯಿ ಗಂಡು ಮಗುವಿಗಾಗಿ ಸೂರ್ಯೋಪಾಸನೆ ಮಾಡಿದರು. ಗಂಡು ಮಗು ಜನಿಸಿದಾಗ ಸೂರ್ಯದೇವನ ಅನುಗ್ರಹವೆಂದೇ ಅವರು ಭಾವಿಸಿದರು. ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲನಾಗಿದ್ದ ಕೇಶವರಾಯನ ಹೆಸರನ್ನೇ ಇಟ್ಟರಾದರೂ ಅದರ ಅಕ್ಕರೆಯ ಹೆಸರು ಬಲವಂತ. ಇದು ಬಾಳ ಎಂದಾಯಿತು.

ಗಂಗಾಧರ ಪಂತರು ನುರಿತ ಶಿಕ್ಷಕರೂ ವಿದ್ವಾಂಸರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಮಗನಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಮರಾಠಿ ಹಾಗೂ ಗಣಿತದಲ್ಲಿ ಒಳ್ಳೆಯ ಬುನಾದಿ ಹಾಕಿದರು. ಮೊದಲಿಂದಲೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಪ್ರಕೃತಿಯವರಾಗಿದ್ದ ತಾಯಿ ಬಾಳ ಗಂಗಾಧರರು ಇನ್ನೂ ಹತ್ತು ವರ್ಷದವರಿದ್ದಾಗಲೇ ತೀರಿಕೊಂಡರು.

1866ರಲ್ಲಿ ಟಿಳಕರು ಪುಣೆಯ ನಗರಶಾಲೆ ಸೇರಿದರು. ಟಿಳಕರ ಅಸಾಧಾರಣ ಮೇಧಾಶಕ್ತಿ ಸಂಪ್ರದಾಯಪ್ರಿಯ ಶಿಕ್ಷಕರ ಅತೃಪ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಸಂಸ್ಕೃತ ಹಾಗೂ ಗಣಿತದಲ್ಲಿ ಅಭಿರುಚಿಯನ್ನು ಅವರು ತಂದೆಯಿಂದಲೇ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಗಣಿತದ ಲೆಕ್ಕವನ್ನು ಬಾಯಲ್ಲೇ ಮಾಡಿ ಮುಗಿಸಿ ಲೇಖನ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಅದರ ಉತ್ತರವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಬರೆದಿಡುತ್ತಿದ್ದ ಟಿಳಕರನ್ನು ಶಿಕ್ಷಕರು, ಇದರ ಸಾಧನೆ ಎಲ್ಲಿ ಎಂದು ಕೇಳಿದಾಗ, ಟಿಳಕರು ಇಲ್ಲಿ, ಎಂದು ತಮ್ಮ ತಲೆಯತ್ತ ಬೆರಳು ತೋರಿಸಿದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಸ್ವಭಾವತಃ ಧೀರಪ್ರವೃತ್ತಿಯ ಟಿಳಕರು ಇಂಥ ಪ್ರಸಂಗಗಳಿಂದ ಶಿಕ್ಷಕರ ವಿರೋಧವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡರು. ತಾವು ಸರಿಯಾದ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿದ್ದುದನ್ನು ಮನಗಂಡಾಗ ಮುಖ್ಯೋಪಾಧ್ಯಾಪಕರ ತೀರ್ಮಾನವನ್ನೂ ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ ಶಾಲೆ ತೊರೆಯುವವರೆಗೂ ಹೋಗಿದ್ದರು.

ಟಿಳಕರು ಇನ್ನೂ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗಲೇ ಅವರ 15ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ, ಅವರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲೇ ಇರುವ ಲಾಡ ಗ್ರಾಮದ ಬಲ್ಲಾಳ ಬಾಳರ ಮಗಳು ತಾಪೀಬಾಯಿಯೊಂದಿಗೆ ಮದುವೆ ಯಾಯಿತು. ಆಕೆಗೂ ತಾಯಿಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಮಾವನಿಂದ ಟಿಳಕರು ಬಯಸಿದ್ದು ಬೆಲೆಬಾಳುವ ಉಡುಗೊರೆಯನ್ನಲ್ಲ, ಓದಲು ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು. ಮರುವರ್ಷ ಟಿಳಕರ ತಂದೆ ಅಕಾಲಮರಣಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದರು. ಆದರೆ ಮಗ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮುಂದುವರೆಸಲು ಸಾಕಷ್ಟು ಹಣವನ್ನು ತಮ್ಮ ಸಹೋದರ ಗೋವಿಂದರಾಯರಿಗೆ ಮೃತ್ಯುಪತ್ರದ ಮೂಲಕ ಒಪ್ಪಿಸಿದರು.

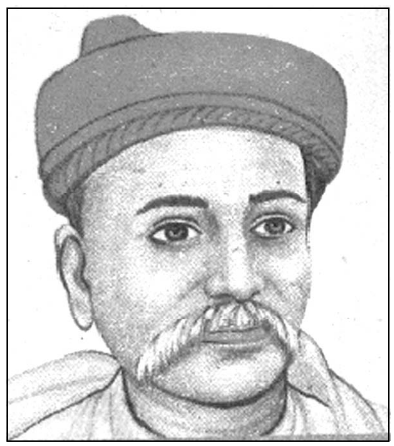

ಟಿಳಕರು ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿ ಪುಣೆಯ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜು ಸೇರಿದರು. ಅಲ್ಲಿ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅಂಗಸಾಧನೆ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಯಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಅವರು ಹೆಚ್ಚು ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಪ್ರವಚನದಲ್ಲಿ ತಥ್ಯವಿರದಿ ದ್ದರೆ ಕೂಡಲೇ ಟಿಳಕರು ತರಗತಿಯ ಕೋಣೆಯಿಂದ ಹೊರಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರು ಕೇಳಿದಾಗ ತಾವು ಆ ವರ್ಷ ಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಕೂಡುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ನೇರ ಉತ್ತರ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂಥ ಉತ್ತರಗಳಿಗಾಗಿ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ಶ್ರೀಮಾನ್ ಖಂಡಿತವಾದಿ (ಮಿಸ್ಟರ್ ಬ್ಲಂಟ್) ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ತೀಕ್ಷ್ಣಮತಿಯ ಟಿಳಕರು ದೀರ್ಘಕಾಲ ಓದುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಓದಿದರೂ ವಿಷಯವನ್ನು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪಠ್ಯೇತರ ವಿಷಯಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಟಿಳಕರಿಗೆ ಬಹಳ ಉತ್ಸಾಹವಿತ್ತು. ಒಮ್ಮೆ ನಡೆದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕವಿತಾ ಸ್ಪರ್ಧೆಯಲ್ಲಿ ಟಿಳಕರ ಕವಿತೆಗಳು ಉತ್ತಮವೆಂದು ಪ್ರಶಂಸೆಗಳಿಸಿದುವು. ಎಲ್ಲ ಹಿಂದು ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ ಸರ್ಕಾರ ಆವರೆಗೆ ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿದ್ದ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನೂ ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಗ್ರಂಥರಾಶಿಯನ್ನೂ ಆ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಟಿಳಕರು ತಿರುವಿ ಹಾಕಿದರು. ಈ ಓದೇ ಇವರ ಮುಂದಿನ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಅಸ್ತಿಭಾರವಾಯಿತು. 1876ರಲ್ಲಿ ಗಣಿತದಲ್ಲಿ ಪದವಿ ಪಡೆದ ಟಿಳಕರು ಎಂ.ಎ.ಗೆ ಸೇರಿ, ಅದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು 1879ರಲ್ಲಿ ಎಲ್‍ಎಲ್.ಬಿ ಪಡೆದರು. 5–6 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಅನಂತರ ಮತ್ತೆ ಎಂ.ಎ.ಗೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರಾದರೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಜಯ ಗಳಿಸಲಿಲ್ಲ.

ಟಿಳಕರು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಜೀವನವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ್ದು (1880) ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಮೂಲಕ. ಮಿಷನರಿ ಶಾಲೆಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಾಲೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಬೇಕೆಂಬ ವಿಚಾರ ಅವರಿಗೆ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿರುವಾಗಲೇ ಬಂದಿತ್ತು. ಅವರು ತಮ್ಮ ಕೆಲವರು ಗೆಳೆಯರೊಂದಿಗೆ ಇದನ್ನು ಕುರಿತು ಸಮಾಲೋಚನೆ ನಡೆಸಿದರು. ತ್ಯಾಗವೇ ಇದಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯವಾದ ಬಂಡವಾಳವಾಗಿರ ತಕ್ಕದೆಂಬುದು ಮನವರಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಟಿಳಕರೂ ಅಗರ್‍ಕರ್ ಎಂಬುವರು ನ್ಯೂ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಸ್ಕೂಲ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ, ಯಾವ ವೇತನವೂ ಇಲ್ಲದೆ ದುಡಿಯ ತೊಡಗಿದರು. ಅನಂತರ ಆಪ್ಟೆ ಮೊದಲಾದ ಕೆಲವು ತರುಣರು ಇವರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿದರು. ಈ ಶಾಲೆಯ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ರಮ ಮತ್ತು ಶಿಸ್ತು ಮನೆಮಾತಾದವು. ಸರ್ಕಾರವೂ ಇದಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆಯಿತ್ತು ಇವರ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿತು. ಇದರ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ವಿಶಿಷ್ಟ ವೇತನಗಳನ್ನು ಗಳಿಸತೊಡಗಿದರು. ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ವ್ಯಾಪಿಸಿದ್ದ ಕ್ರೈಸ್ತಪಾದ್ರಿಗಳಿಗೆ ಇದರಿಂದ ಕಳವಳವಾಯಿತು. ಕೆಲವೇ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ಬೆಳೆದು ಡೆಕ್ಕನ್ ಎಜುಕೇಷನ್ ಸೊಸೈಟಿ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆಯ ರೂಪ ತಾಳಿತು. ಇದರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಫರ್ಗ್ಯುಸನ್ ಕಾಲೇಜು ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು.

ಟಿಳಕರು ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮದಲ್ಲೂ ತೊಡಗಿದರು. ಆಗ ಸಮರ್ಥ ಸಂಪಾದಕರೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿದ್ದ ನಾಮಜೋಷಿ ಹಾಗೂ ಚಿಪಳೂಣಕರರ ಸೂಚನೆಯ ಪ್ರಕಾರ ನಾಮಜೋಷಿ ಯವರ ಮುದ್ರಣಾಲಯವನ್ನು ಖರೀದಿ ಮಾಡಿ, ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ ಕೇಸರಿ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನೂ ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲಿ ಮರಾಠಾ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನೂ ಹೊರಡಿಸಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಯಿತು.

ಟಿಳಕರು ಸ್ವತಃ ಅಚ್ಚಿನ ಮೊಳೆಗಳ ಡಬ್ಬಿಗಳನ್ನು ಹೊತ್ತು ತಂದು ಶಾಲೆಯಲ್ಲೇ ಕೆಲಸ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಅಗರ್ಕರ್ ಹಾಗೂ ಟಿಳಕರು ಈ ಎರಡು ಹೊಸ ಪತ್ರಿಕೆಗಳ ಪ್ರಕಟಣೆಯನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳತೊಡಗಿದರು. ಈ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚಾಗುತ್ತಿದ್ದ ವಿಚಾರಗಳು ರಾಜಕೀಯ ಆಸಕ್ತಿ ಕೆರಳಿಸತೊಡಗಿದವು. ಗಾಯಕವಾಡ್ ರಾಜರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ 400 ಹಳೆಯ ಬಂದೂಕುಗಳನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದವರು ನಾಶಪಡಿಸಿದ ಸುದ್ದಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಕಟುವಾದ ಟೀಕೆ ಬಂದಿತ್ತು. ಆಫ್ಘನ್ ಯುದ್ಧದ ಖರ್ಚನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಹೇರಿದ್ದನ್ನು ಮರಾಠಾ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಟೀಕಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಬರಬರುತ್ತ ಅಗರ್‌ಕರರಿಗೂ ಟಿಳಕರಿಗೂ ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಣೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಬೆಳೆದವು. ಟಿಳಕರೇ ಕೇಸರಿಯನ್ನು ಸಾಲಸಹಿತ ವಹಿಸಿಕೊಂಡು ನಡೆಸಬೇಕೆಂದೂ ಅಗರ್ಕರರು ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಯಿತು.

ಟಿಳಕರು ಕೇಸರಿ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಮೂವತ್ತು ವರ್ಷ ನಡೆಸಿದ ನಿರ್ಭೀತ ಸಂಪಾದಕರೆಂದು ಹೆಸರು ಗಳಿಸಿದರು. ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಕೇಸರಿ ಒಂದು ಮೈಲಿಗಲ್ಲೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ತಾವು ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುವುದು ಸರ್ಕಾರದ ಸಂತೋಷಕ್ಕಲ್ಲವೆಂದು 1904ರಲ್ಲಿ ಕೇಸರಿಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಧೋರಣೆಯನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದರು. ಈ ಪತ್ರಿಕೆ ಟಿಳಕರ ವಿಚಾರಗಳ ಮುಖಪತ್ರವಾಯಿತು. ಅವರು ಪೂರ್ಣಾವಧಿಯ ಪತ್ರಕರ್ತರಾಗಿ, ಪತ್ರಿಕೆಯೇ ಸರ್ವಸ್ವವೆಂದು ದುಡಿದರು. ಪ್ಲೇಗಿನಿಂದ ನರಳಿ ತೀರಿಕೊಂಡ ಮಗನನ್ನು ಎತ್ತಿಕೊಂಡು ಹೋದದು ಕೂಡ, ಸಮಯಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಸಂಪಾದಕೀಯವನ್ನು ಬರೆದು ಮುಗಿಸಲು ಕುಳಿತಿದ್ದ ಟಿಳಕರಿಗೆ ಗೊತ್ತಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಟಿಳಕರ ಟೀಕೆಗಳು ಬಹಳ ತೀಕ್ಷ್ಣವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಬೆಚ್ಚಿಬೀಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಸರ್ಕಾರ ರೊಚ್ಚಿಗೇಳುತ್ತಿತ್ತು. ಅನೇಕ ಸಲ ಅಚ್ಚು ಕೂಟದವರು ಹೆದರಿ ಅಚ್ಚು ಮಾಡಲು ಹಿಂಜರಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೂ ಟಿಳಕರು ಎದೆಗುಂದುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರ ಬರೆಹಗಳಿಗಾಗಿ 1897ರಲ್ಲಿ ರಾಜದ್ರೋಹದ ಆಪಾದನೆಯ ಮೇಲೆ ಟಿಳಕರಿಗೆ ಒಂದೂವರೆ ವರ್ಷಗಳ ಕಾರಾಗೃಹ ಶಿಕ್ಷೆ ಆಯಿತು.

ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ ಕೇಸರಿಯೇ ಅತ್ಯಧಿಕ ಪ್ರಸಾರವುಳ್ಳ ಪತ್ರಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ, ಸ್ವಾಭಿಮಾನ, ಸ್ವದೇಶಾಭಿಮಾನಗಳನ್ನು ಪ್ರಚೋದಿಸಿದ ಪತ್ರಿಕೆಯೆಂದರೆ ಕೇಸರಿಯೇ. ಟಿಳಕರು ಅಕ್ಷರಶಃ ಕರ್ಮಯೋಗಿ. ಇವರಿಗೆ ಯಾವ ಕೆಲಸವೂ ಕೀಳಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಸಂಪಾದಕೀಯ ಬರೆಯುವುದರಿಂದಾರಂಭಿಸಿ ಮೊಳೆ ಜೋಡಿಸುವವರೆಗೆ ಎಲ್ಲ ಕೆಲಸವನ್ನೂ ಕರಗತ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ವೈಚಾರಿಕ ರಾಜಕೀಯ ಆಂದೋಲನಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಜನ್ಮತಾಳಿದ ಕೇಸರೀ ಪತ್ರಿಕೆ ಟಿಳಕರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಆ ಆಂದೋಲನವನ್ನು ನಡೆಸಿತು. ಇಂದಿಗೂ ಈ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಜನಪ್ರಿಯತೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿಲ್ಲ.

ಟಿಳಕರ ಚಟುವಟಿಕೆ ಕೇವಲ ಲೇಖನ ಬರೆಯುವುದಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಜನಜಾಗೃತಿ ಅವರ ಮುಖ್ಯಧ್ಯೇಯವಾಗಿತ್ತು. ಹಿಂದುಜನರಲ್ಲಿಯ ವರ್ಣಭೇದ, ವರ್ಗಭೇದಗಳು ಅವರ ಅನೈಕ್ಯಕ್ಕೆ ಮೂಲವೆಂದು ತಿಳಿದಿದ್ದ ಟಿಳಕರು ಅವರನ್ನೆಲ್ಲ ಒಂದುಗೂಡಿಸಲು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಗಣಪತಿ ಉತ್ಸವದ ಯೋಜನೆ ರೂಪಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ಈ ಉತ್ಸವದ ಸ್ವರೂಪವೇ ಬದಲಾಗಿ ಇದಕ್ಕೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ವರೂಪ ಬಂತು. ಶಿವಾಜಿಯ ಜನ್ಮದಿನೋತ್ಸವವೂ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಉತ್ಸವವಾಗಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಾದ್ಯಂತ ಸಂಘಟಿತವಾಯಿತು. ಗಣಪತಿ ಉತ್ಸವ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಎಲ್ಲೆಯನ್ನು ದಾಟಿ ಇತರ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲೂ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹಬ್ಬವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿ ಜನಜಾಗೃತಿಯ ಸಾಧನವಾಯಿತು; ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ತಾತ್ತ್ವಿಕ ವಿಚಾರಗಳ ಪ್ರಚಾರದ ವೇದಿಕೆಯಾಯಿತು. ಅದರೊಂದಿಗೇ ಟಿಳಕರು ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಮುಂದಾಳಾಗಿ ಬೆಳೆಯತೊಡಗಿದರು.

1896ರಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಬರ ಬಂದಾಗಲೂ ಮರುವರ್ಷ ಗಂಟುಬೇನೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿದಾಗಲೂ ಟಿಳಕರು ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ರೈತರೊಂದಿಗೆ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿ, ಆಸ್ಪತ್ರೆಗಳನ್ನು ತೆರೆಯಿಸಿ ಕ್ರಿಯಾಶೀಲತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸಿದರು. ಇಂಥ ಸಂಕಟ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸಹ ಸರ್ಕಾರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ತೋರಿದ ಅಶ್ರದ್ಧೆಯನ್ನು ಕೇಸರಿ ಬಯಲಿಗೆಳೆಯಿತು. ಜನ ಪಿಡುಗಿನಿಂದ ಸಾಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ರಾಣಿಯ ವಜ್ರಮಹೋತ್ಸವವನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ್ದನ್ನು ಪತ್ರಿಕೆ ಟೀಕಿಸಿತು. ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದ ತರುಣನೊಬ್ಬ ಪ್ಲೇಗಿನ ವಿಶೇಷಾಧಿಕಾರಿ ರೈಂಡನಿಗೆ ಗುಂಡಿಕ್ಕಿದ. ಈ ಘಟನೆಯಿಂದ ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ ಪೊಲೀಸ್ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಇನ್ನಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಕೇಸರಿ ಇದನ್ನೆಲ್ಲ ಕಟುವಾಗಿ ಖಂಡಿಸಿತು. ಆಗ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ರಾಜದ್ರೋಹದ ಆರೋಪದ ಮೇಲೆ ಟಿಳಕರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ಸೆಷನ್ಸ್ ಜಡ್ಜರಾದ ಬದರುದ್ದೀನ್ ತಯ್ಯಬ್ಜಿಯವರ ನ್ಯಾಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಒಯ್ದರು. 50,000 ರೂಪಾಯಿಗಳ ಜಾಮೀನು ಕೇಳಿದಾಗ ದ್ವಾರಕಾದಾಸ್ ಧರ್ಮಸಿ ಮುಂದೆ ಬಂದು ಟಿಳಕರನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದರು. ಟಿಳಕರ ಈ ಮೊಕದ್ದಮೆಗೆ ಆಗಲೇ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸ್ವರೂಪ ಬಂದಿತ್ತು. ವಿಚಾರಣೆಯ ಅನಂತರ ಟಿಳಕರಿಗೆ ಒಂದೂವರೆ ವರ್ಷ ಶಿಕ್ಷೆಯಾಗಿ ಸೆರೆಮನೆ ಸೇರಿದರು. ಆಗ ಟಿಳಕರು ಲೋಕಮಾನ್ಯರಾದರು. ಭಾರತದಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಅವರ ಕೀರ್ತಿ ಹಬ್ಬಿತು. ಆಗಿನ ಜೈಲುಗಳು ತುಂಬ ಅಸಮರ್ಪಕವಾಗಿದ್ದುವು. ಆದರೆ ಟಿಳಕರು ಜೈಲುವಾಸ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬರೆದ ವೇದಕಾಲ ನಿರ್ಣಯ ಮುಂತಾದ ವಿದ್ವತ್ಪೂರ್ಣ ಲೇಖನಗಳಿಂದ ಇವರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಯುರೋಪಿನ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತು. ಪ್ರೊಫೆಸರ್ ಮ್ಯಾಕ್ಸ್‌ಮ್ಯುಲರ್ ಮೊದಲಾದವರು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಮೇಲೆ ಒತ್ತಾಯ ತಂದು ಟಿಳಕರನ್ನು ಸೌಜನ್ಯದಿಂದ ನಡೆಸಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ರಾಜದ್ರೋಹ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲವೆಂಬ ಕರಾರಿನ ಮೇಲೆ ಟಿಳಕರನ್ನು ಬಿಡಲೂ ಸರ್ಕಾರ ಆಲೋಚಿಸಿತು. ಆದರೆ ಟಿಳಕರು ಇಂಥ ಕರಾರಿಗೆ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಟಿಳಕರು ಒಂದು ವರ್ಷ ಶಿಕ್ಷೆ ಅನುಭವಿಸಿದ ಅನಂತರ ಇವರ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಯಿತು. ಟಿಳಕರ ಬಿಡುಗಡೆ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಸಂತೋಷ ತಂದಿತು. ಕಾರಾಗೃಹವಾಸದಿಂದ ಇವರ ಆರೋಗ್ಯ ಕೆಟ್ಟಿತ್ತು. ಆರೋಗ್ಯ ಸುಧಾರಣೆಗಾಗಿ ಸಿಂಹಗಢದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ರಾಂತಿ ಪಡೆದರು.

ಆ ವರ್ಷದ ಡಿಸೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮದರಾಸು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿ ಟಿಳಕರು ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ವೈದ್ಯರ ಸಲಹೆಯಂತೆ ಭಾಷಣ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ರಾಮೇಶ್ವರ, ಸಿಂಹಳಗಳ ಸಂಚಾರ ಮಾಡಿ ಬಂದರು. ಲಖನೌ ಕಾಂಗ್ರೆಸಿಗೆ ಹೋದಾಗ ಬರ್ಮದಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸಿ ಬಂದರು. ರೈಂಡನ ಕೊಲೆ ಮಾಡಿದವನ ಸುಳಿವೇ ಸಿಗಲಿಲ್ಲ. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಟೈಮ್ಸ್ ಪತ್ರಿಕೆ ಟಿಳಕರ ಮೇಲೆ ಸಂಚಿನ ಆರೋಪ ಹೊರಿಸಿ ಬರೆದ ಲೇಖನಕ್ಕಾಗಿ ಟಿಳಕರು ಮಾನಹಾನಿ ಖಟ್ಲೆ ಹಾಕುವುದಾಗಿ ಹೇಳಿದಾಗ ಟೈಮ್ಸ್ ಕ್ಷಮಾಪಣೆ ಬೇಡಿತು. ಹೀಗೆಯೇ ಬರೆದ ಗ್ಲೋಬ್ ಪತ್ರಿಕೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಖಟ್ಲೆ ಹಾಕಿ ಅದು ದಂಡ ತೆರುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು.

ಟಿಳಕರಿಗೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಬಗ್ಗೆ ತುಂಬ ಪ್ರೀತಿಯಿತ್ತು. ಅದು ಬೇಗ ಬೆಳೆದು ದೇಶದ ಆಡಳಿತಸೂತ್ರ ವಹಿಸಲಿದೆಯೆಂಬುದು ಇವರ ಭಾವನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಅದು ನಿಜವೂ ಆಯಿತು. ಟಿಳಕರ ಉಗ್ರವಿಚಾರಗಳಿಂದ ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ಮಂದಗಾಮಿ ಮುಖಂಡರಾದ ರಾನಡೆ, ಮೆಹೆತ, ಗೋಖಲೆ, ಬ್ಯಾನರ್ಜಿ ಮೊದಲಾದವರಿಗೆ ರಾಜದ್ರೋಹದ ಭಯವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷಪದಕ್ಕೆ ಟಿಳಕರನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದಾಗ ಅವರು ವಿರೋಧಿಸಿದರು: ಕಲ್ಕತ್ತ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ (1906) ಅವರ ಬದಲಾಗಿ ವೃದ್ಧರಾದ ದಾದಾಭಾಯಿ ನವರೋಜಿಯವರನ್ನು ಆರಿಸಿದರು. ಈ ನಡುವೆ ಸ್ವರಾಜ್ಯದ ಬೇಡಿಕೆಯ ಘೋಷಣೆಯಾಗಲೇ ಬೇಕೆಂಬ ಪ್ರಚಾರವನ್ನಂತೂ ಟಿಳಕರು ನಡೆಸಿಯೇ ಇದ್ದರು. ಇವರ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಬಲ್ಲ ದಾದಾಭಾಯಿ ನವರೋಜಿಯವರು ಅಧ್ಯಕ್ಷಸ್ಥಾನದಿಂದ ಸ್ವರಾಜ್ಯದ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನು ಘೋಷಿಸಿಬಿಟ್ಟರು. ಉಗ್ರಗಾಮಿಗಳ ಮಾತಿಗೆ ಕಿವಿಗೊಟ್ಟರೆಂದು ಇವರನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಟೀಕಿಸಿದವು. 1907ರ ನಾಗಪುರ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಮಂದ ಮತ್ತು ಉಗ್ರಗಾಮಿ ಪಂಗಡಗಳಲ್ಲಿ ತಿಕ್ಕಾಟ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಅದರ ಮುಂದಿನ ಅಧಿವೇಶನ ಸೂರತ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಅಲ್ಲೂ ಘರ್ಷಣೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಕೊನೆಗೆ ಟಿಳಕರ ಉಗ್ರವಾದಿ ಪಕ್ಷದ ಕೈ ಮೇಲಾಯಿತು. ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಲಾಲಾ ಲಜಪತ್‌ರಾಯ್ ಹಾಗೂ ಬಿಪಿನ್ ಚಂದ್ರಪಾಲ್ ಅವರು ಟಿಳಕರ ಜೊತೆಗೆ ನಿಂತರು. ಲಾಲ್, ಬಾಲ್, ಪಾಲ್ ಈ ಮೂವರು ಮೂರು ರತ್ನಗಳು ಎಂದು ಜನ ಅಕ್ಕರೆಯಿಂದ ಕರೆದರು.

ಟಿಳಕರು ರೂಪಿಸಿದ ಸ್ವದೇಶೀ, ಪರದೇಶೀ ಅರಿವೆಯ ಬಹಿಷ್ಕಾರ, ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ, ಸ್ವರಾಜ್ಯ–ಈ ನಾಲ್ಕು ಮಹಾಮಂತ್ರಗಳಿಂದ ದೇಶದಲ್ಲಿ ನವಚೈತನ್ಯ ಮೂಡಿತು. ಜನಜಾಗೃತಿ ಹೆಚ್ಚಿದಂತೆಲ್ಲ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯೂ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಬಂಗಾಳದ ವಿಭಜನೆಯಿಂದ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಕಿಡಿ ಹೊತ್ತಿತು. ಯುವಕರು ಮಾಣಿಕತೊಲಾಬಾಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಬಾಂಬಿನ ಕಾರ್ಖಾನೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಮೇಲೆ ಬಾಂಬ್ ಎಸೆಯಲಾಯಿತು. ಆಂಗ್ಲ ಮಹಿಳೆಯರು ಅದರಲ್ಲಿ ಹತರಾದರು. ನಿಜವಾದ ಅಪರಾಧಿಗಳು ಸಿಗದಂತಾಗಲು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಉಗ್ರವಾದಿ ಮುಖಂಡರನ್ನೆಲ್ಲ ಸರ್ಕಾರ ಬಂಧಿಸತೊಡಗಿತು. ಕೇಸರಿ ಪತ್ರಿಕೆ 1908ರಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಖಂಡಿಸಿ ಬರೆಯುತ್ತ, ಇಂಥ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತಂದುಕೊಳ್ಳಲು ಸರ್ಕಾರದ ಅನ್ಯಾಯದ ಆಡಳಿತವೇ ಕಾರಣವೆಂದು ಸಾರಿತು. ವೈಸ್‌ರಾಯಿಯಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ ಎಲ್ಲ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ಕೋಪಗೊಂಡರು. ಟಿಳಕರ ಬಂಧನದ ಸಂಚು ಹೂಡಿದರು. ಇದರ ಸುಳಿವು ಟಿಳಕರಿಗೆ ಹತ್ತಿತ್ತು. ಮಿತ್ರರೂ ಎಚ್ಚರಿಸಿದರು. ದೇಶವೇ ದೊಡ್ಡ ಸೆರೆಮನೆಯಂತಿದ್ದಾಗ ಸಣ್ಣ ಸೆರೆಮನೆಯದೇನು ಹೆದರಿಕೆ ಎಂದು ಟಿಳಕರು ಮುಂಬಯಿಗೆ ಇನ್ನೊಂದು ರಾಜದ್ರೋಹದ ಖಟ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ವಕಾಲತ್ತು ವಹಿಸಲು ಹೊರಟೇ ಬಿಟ್ಟರು. ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಟಿಳಕರನ್ನು ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. ಟಿಳಕರ ಪರವಾಗಿ ವಕಾಲತ್ತು ವಹಿಸಿದ್ದ ವ್ಯಕ್ತಿ ಮಹಮದ್ ಅಲಿ ಜಿನ್ನಾ. ಜಾಮೀನಿನ ಮೇಲೆ ಇವರ ಬಿಡುಗಡೆ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಮೊಕದ್ದಮೆ ನಡೆಯಿತು. ಟಿಳಕರು ಇಪ್ಪತ್ತೊಂದು ಗಂಟೆಗಳ ಭಾಷಣ ಮಾಡಿ ದೀರ್ಘವಾದ ಹೇಳಿಕೆ ಕೊಟ್ಟರು. ನ್ಯಾಯದರ್ಶಿಗಳಲ್ಲಿ ಆರು ಜನ ಯುರೋಪಿಯನರೂ ಇಬ್ಬರು ಪಾರ್ಸಿಗಳೂ ಇದ್ದರು. ಟಿಳಕರು ತಪ್ಪಿತಸ್ಥರೆಂದು ಏಳು ಮಂದಿ ನ್ಯಾಯದರ್ಶಿಗಳು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟರು. ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರು 52 ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಿನ ಟಿಳಕರಿಗೆ ಆರು ವರ್ಷಗಳ ಕರೀನೀರಿನ–ಗಡಿಪಾರಿನ–ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಿದರು. ಇದು ಮರಣದಂಡನೆಯಷ್ಟೇ ಭಯಂಕರವಾಗಿತ್ತು. ಟಿಳಕರಿಗೆ ಮಧುಮೇಹದ ಬೇನೆ ಬೇರೆ ಕಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೂ ಟಿಳಕರು ಧೃತಿಗೆಡಲಿಲ್ಲ. ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರು ಎಂಥ ತೀರ್ಪು ಕೊಟ್ಟರೂ ನಾನು ನಿರಪರಾಧಿ ಎಂದು ನ್ಯಾಯಾಲಯದಲ್ಲೇ ಟಿಳಕರು ಘೋಷಿಸಿದರು. ತೀರ್ಪು ಕೊಟ್ಟ ಬಳಿಕ ಇವರನ್ನು ಕರೆದೊಯ್ಯುವಾಗ ಅಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ ಜನತೆಗೆ ಇವರ ದರ್ಶನ ಕೂಡ ಆಗದಂತೆ ಸರ್ಕಾರ ಜಾಗ್ರತೆ ವಹಿಸಿತು. ನೇರವಾಗಿ ಅವರನ್ನು ಸಾಬರಮತಿ ಜೈಲಿಗೆ, ಆಮೇಲೆ ಬರ್ಮದ ಮಾಂಡಲೆಯ ಕಾರಾಗೃಹಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಲಾಯಿತು. ಮರುದಿವಸ ಈ ಸುದ್ದಿ ತಿಳಿದ ಕೂಡಲೇ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಹರತಾಳಗಳಾದವು. ದೇಶಾದ್ಯಂತ ಪ್ರತಿಭಟನಾ ಸಭೆಗಳು ಏರ್ಪಟ್ಟವು. ಮುಂಬಯಿಯ ಗವರ್ನರ್ ಜಾರ್ಜ್ ಕ್ಲಾರ್ಕ್ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯ ಸತ್ತೆಯನ್ನೇ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ.

ಮಾಂಡಲೆಯ ಸೆರೆಮನೆಯ ಏಕಾಂತವೂ ಟಿಳಕರಿಗೆ ವರದಾನವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಚಿಕ್ಕ ಕೋಣೆ; ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಕಿರಿದಾದ ಅಂಗಳ. ಟಿಳಕರ ಸಂಗಾತಿಗಳೆಂದರೆ ಕೋಣೆಯ ಒಂದು ಕಪಾಟಿನ ಪುಸ್ತಕಗಳು. ಅಧ್ಯಯನ, ಚಿಂತನ, ಲೇಖನಗಳ ತಪಸ್ಸು ನಡೆಯಿತು. ಜರ್ಮನ್, ಪಾಳೀ ಭಾಷೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲೇ ಮಾಡಿದರು. ಇವರ ಶಿಸ್ತು, ಸೌಜನ್ಯಯುತ ನಡತೆಗಾಗಿ ಬರ್ಮದ ಸರ್ಕಾರ ಕೆಲವು ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿತು. ಸೆರೆಮನೆಯಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ಟಿಳಕರು ಕೊಟ್ಟ ಕಾಣಿಕೆಯೇ ಗೀತಾರಹಸ್ಯ ಎಂಬ ದೊಡ್ಡ ಆಕಾರದ ಸಾವಿರ ಪುಟಗಳ ವಿವೇಚನಾತ್ಮಕ ಗ್ರಂಥ. ಇದು 1911ರಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದರೂ 1915ಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಇದನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ವೇದಾಂತ ವಿಷಯದ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಇವರು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಒರೈಯನ್ (1893) ಮತ್ತು ಆರ್ಕ್‌ಟಿಕ್ ಹೋಮ್ ಇನ್ ದಿ ವೇದಾಸ್ (1903) ಗ್ರಂಥಗಳು ಇವರ ಸಂಶೋಧನ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿವೆ. ಮಾಸಾನಾಂ ಮಾರ್ಗಶೀರ್ಷೋಸ್ಮಿ ಎಂಬ ಗೀತಾವಾಕ್ಯ ಅವರಿಗೆ ಒರೈಯನ್ ಗ್ರಂಥರಚನೆಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯಿತ್ತಿತ್ತು.

ಟಿಳಕರಿಗೂ ಭಗವದ್ಗೀತೆಗೂ ಸಂಪರ್ಕ ಏರ್ಪಟ್ಟುದು ಅವರ 16ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಸತತವಾಗಿ ಅವರು ಗೀತೆಯ ಶ್ರವಣ, ವಾಚನ, ಚಿಂತನಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದರು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಜೀವನ ಬೇರೆ, ಲೌಕಿಕ ಜೀವನ ಬೇರೆ ಎಂದವರಿಗೆ ಟಿಳಕರು ಗೀತಾರಹಸ್ಯದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಟಿಳಕರು ಭಗವದ್ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡದ್ದು ಜ್ಞಾನಯುಕ್ತವಾದ ಭಕ್ತಿಪ್ರಧಾನವಾದ ಕರ್ಮಯೋಗ: ಲೋಕಮಾನ್ಯ ಟಿಳಕರು ಕರ್ಮಯೋಗದ ಆರಾಧಕರು. ಗಣಿತದ ಬಗ್ಗೆ ಇವರಿಗೆ ಇನ್ನೊಂದು ಪುಸ್ತಕ ಬರೆಯುವ ಮನಸ್ಸಿತ್ತು. ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್ ಅವರು ಹೇಳಿದಂತೆ ಟಿಳಕರು ಸ್ವಭಾವತಃ ವಿದ್ವಾಂಸರು, ಆದರೆ ದೇಶದ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಾಗಿ ರಾಜಕಾರಣಿಯಾದವರು.

ಆರು ವರ್ಷಗಳು ಪೂರ್ತಿ ಶಿಕ್ಷೆ ಅನುಭವಿಸಿದ ಅನಂತರ ಟಿಳಕರನ್ನು ಮಾಂಡಲೆ ಸೆರೆಮನೆಯಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು (1914). ನಾನು ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿರುವುದಕ್ಕಿಂತ ಸಂಕಷ್ಟಗಳಿಗೊಳಗಾಗುವುದರಿಂದಲೇ ನಾನೆಣಿಸಿದ ಕಾರ್ಯ ಸಾಧಿಸಬಹುದೇನೋ ಎನಿಸುತ್ತದೆ ಯೆಂದು, ನ್ಯಾಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ತೀರ್ಪನ್ನು ಕೇಳಿದಾಗ, ಟಿಳಕರು ಹೇಳಿದ್ದರು. ಈಗ ಅದೇ ನ್ಯಾಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಈ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿಸಿಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮಾತು ಸತ್ಯವೆಂಬಂತೆ ಗೀತಾರಹಸ್ಯದಂಥ ಕೃತಿರತ್ನ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಾಯಿತು. ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯನ್ನು ಒಯ್ಯಲು ಟಿಳಕರಿಗೆ ಅನುಮತಿ ಸಿಗಲಿಲ್ಲ. ಅದರಲ್ಲಿ ಆಕ್ಷೇಪಾರ್ಹವಾದುದೇನೂ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಅದು ಟಿಳಕರ ಕೈಸೇರಿತು. ಮೊದಲು ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾದ ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಆಮೇಲೆ ಇಂಗ್ಲಿಷಿಗೆ ಅನುವಾದಿಸಿದರು. ಈ ನಡುವೆ 1912ರಲ್ಲಿ ಲೋಕಮಾನ್ಯರ ಪತ್ನಿ ಸ್ವರ್ಗಸ್ಥರಾಗಿದ್ದರು. ಆಗ ಟಿಳಕರು ಅವರ ಬಳಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಜೈಲುವಾಸದಿಂದ ಟಿಳಕರ ಆರೋಗ್ಯ ತುಂಬ ಕೆಟ್ಟಿತ್ತು. ಟಿಳಕರು ಸರ್ಕಾರದ ಶತ್ರುವಾಗಿದ್ದಾರೆಂದೂ ಇವರೊಡನೆ ಸರ್ಕಾರಿ ನೌಕರರೂ ಸರ್ಕಾರದ ಹಿತೈಷಿಗಳೂ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಬಾರದೆಂದೂ ಸರ್ಕಾರ ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ಇವರ ಸುತ್ತ ಗುಪ್ತ ಪೊಲೀಸರ ಕಾವಲು ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು.

ಆ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ನಿಮಿತ್ತ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಸೈನ್ಯಭರ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸುಶಿಕ್ಷಿತ ತರುಣರು ಸೇರಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದೂ ದೇಶರಕ್ಷಣೆಗೆ ಸೈನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಅಗತ್ಯವೆಂದೂ ಟಿಳಕರು ಕೇಸರಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದರು. ಆದರೆ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಇವರ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಾಸವಿರಲಿಲ್ಲ. ಯುದ್ಧಪ್ರಯತ್ನಕ್ಕೆ ಸರ್ಕಾರ ಕೈಗೊಂಡ ಕ್ರಮಗಳಿಗೆ ನೆರವಾಗಲು ಭಾರತೀಯ ಮುಂದಾಳುಗಳ ಸಭೆಯನ್ನು ಕರೆದರೂ ಮೊದಲು ಟಿಳಕರಿಗೆ ಆಮಂತ್ರಣ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ಎರಡನೆಯ ಸಭೆ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿದಾಗ ಟಿಳಕರನ್ನು ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತಾದರೂ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವರಾಜ್ಯ ಕೊಡುವ ಭರವಸೆ ಕೊಟ್ಟಲ್ಲಿ ದೇಶವೇ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸುವುದೆಂದು ಟಿಳಕರು ಹೇಳಿದಾಗ ಸಭೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಲಾರ್ಡ್ ವಿಲಿಂಗ್‌ಟನ್ ಗಾಬರಿಯಾಗಿ ಟಿಳಕರಿಗೆ ಮಾತು ನಿಲ್ಲಿಸಲು ಹೇಳಿದ. ಆ ಕೂಡಲೇ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದ ಗಾಂಧೀಜಿ, ಹಾರ್ನಿಮನ್, ಜಮುನಾದಾಸ ಮೊದಲಾದವರೆಲ್ಲ ಟಿಳಕರ ಹಿಂದೆಯೇ ಸಭಾತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿ ಹೊರಬಂದರು. ಟಿಳಕರಿಗೆ ಆದ ಅಪಮಾನವನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಭೆ ಸೇರಿತು. ವಿಲಿಂಗ್ಟನನ ವರ್ತನೆಯನ್ನು ಖಂಡಿಸಿ ಗಾಂಧಿ ಹಾಗೂ ಜಿನ್ನಾ ಮಾತಾಡಿದರು. ಯುದ್ಧಸಹಾಯದ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು 50,000 ರೂಪಾಯಿಗಳನ್ನು ಟಿಳಕರು ಕಳಿಸಿದರೂ ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ನಂಬಲಿಲ್ಲ.

ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನಲ್ಲಿ ಮಂದ ಮತ್ತು ತೀವ್ರಗಾಮಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಬಿರುಕು ಉಂಟಾಗಿತ್ತು. ಆನಿಬೆಸೆಂಟರ ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆಯಿಂದಲೂ ಇದು ಬಗೆಹರಿಯದಿದ್ದಾಗ ಟಿಳಕರು ಹೋಮ್ ರೂಲ್ ಲೀಗ್ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಆಂದೋಲನವನ್ನು ಸಂಘಟಿಸತೊಡಗಿದರು. ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಮತ್ತೆ ಚಿಂತೆ ಹತ್ತಿತ್ತು. ಅಹಮದಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ಟಿಳಕರು ಮಾಡಿದ ಭಾಷಣ ರಾಜದ್ರೋಹಾತ್ಮಕವೆಂದು ಇವರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿತು. ಆದರೆ ಉಚ್ಚನ್ಯಾಯಾಲಯದವರೆಗೆ ಹೋದ ಈ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯಮೂರ್ತಿಗಳಾದ ಬೈಚಲ್ ಮತ್ತು ಲಲ್ಲೂಭಾಯಿಯವರು ಹೋಮ್ ರೂಲ್ ಕೇಳುವುದು ರಾಜದ್ರೋಹವಲ್ಲ ಎಂದು ತೀರ್ಪಿತ್ತರು. ಈ ನಿರ್ಣಯದಿಂದ ಸ್ವರಾಜ್ಯ ಚಳವಳಿಗೆ ಇನ್ನಷ್ಟು ಪುಷ್ಟಿ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಟಿಳಕರು ದೇಶಾದ್ಯಂತ ತಿರುಗಿ ಸ್ವರಾಜ್ಯದ ಸಂದೇಶ ಸಾರಿದರು. ಒಂದೇ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ 14,218 ಜನರು ಹೋಮ್ ರೂಲ್ ಲೀಗಿನ ಸದಸ್ಯರಾದರು. ನಿಧಿಯೂ ಸೇರತೊಡಗಿತು. ಮುಂದೆ ಸ್ವಲ್ಪ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯರ ಸಹಾನುಭೂತಿಪರವಾದ ಗಾಳಿ ಬೀಸತೊಡಗಿತು. ಮಾಂಟೆಗೊ–ಚೆಲ್ಮ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಸುಧಾರಣೆಗಳ ಯೋಜನೆ ಬಂತು. ಭಾರತದಿಂದ ಅನೇಕ ಶಿಷ್ಟಮಂಡಳಿಗಳು ತಮ್ಮ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೋದವು. ಹೋಮ್ ರೂಲ್ ಲೀಗಿನ ಪರವಾಗಿ ಟಿಳಕ್ ಮತ್ತು ಆನಿಬೆಸೆಂಟರ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶಿಷ್ಟಮಂಡಳಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೋಯಿತು. ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಕೇಳಿಕೆಯನ್ನು ಟಿಳಕರು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಮುಂದೆ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಈ ವಿಚಾರವನ್ನು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡುವುದೇ ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಗುರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸದಂತೆ ತಡೆಯುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳೆಲ್ಲ ವಿಫಲವಾಗಿದ್ದವು. ಟಿಳಕರು ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಕೆಲವು ಸದಸ್ಯರ ಸಹಾನುಭೂತಿ ಗಳಿಸುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ವರ್ಷ ಕಳೆದಮೇಲೆ ಟಿಳಕರು 1919 ನವೆಂಬರಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮರಳಿದರು.

ಸಪ್ಪೆಯಾದ ರಾಜಕಾರಣ ಟಿಳಕರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆಯಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ರಾಜಕಾರಣದಲ್ಲಿ ಹಿಂದಡಿಯಿಡುವ ಸ್ವಭಾವ ಇವರದಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಮಂದಗಾಮಿಗಳೊಡನೆ ಇವರ ಮತಭೇದವಿತ್ತು. ಆದರೆ ತಮ್ಮ 61ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಟಿಳಕರು ರಾಷ್ಟ್ರೋದ್ದೇಶ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ತಮ್ಮ ಟೀಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಟುತ್ವವನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಿ ಇವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸೇರುವ ನಿರ್ಧಾರ ಮಾಡಿದರು. ತಮ್ಮ ಅನುಯಾಯಿ ಉಗ್ರವಾದಿಗಳನ್ನು ಸಹ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಜೊತೆಗೆ ಸಂಧಾನಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲು ಹೇಳಿದರು. ಕೆಲವರು ಈ ಕ್ರಮವನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿಕೊಳ್ಳದಿದ್ದರೂ ಬಹುಜನರು ಇದಕ್ಕೆ ಸಮ್ಮತಿಸಿದರು. ಟಿಳಕರ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಪ್ರವೇಶವನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ಇವರ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಯಂತಿದ್ದ ಗೋಪಾಲ ಕೃಷ್ಣ ಗೋಖಲೆಯೊಬ್ಬರೇ ಪ್ರಮುಖರು. ಅನಂತರ ಕಾಂಗ್ರೆಸಿನ ಲಖನೌ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಟಿಳಕರ ಸಂಕಲ್ಪ ಫಲಿಸಿ ಮಂದಗಾಮಿ ಮತ್ತು ತೀವ್ರಗಾಮಿಗಳಲ್ಲಿ ಐಕ್ಯ ಸಾಧಿಸಿತು. ಹಿಂದು ಮುಸಲ್ಮಾನರೆಂಬ ಬೇಧಭಾವವಿಲ್ಲದೆ ಎಲ್ಲರೂ ಸ್ವರಾಜ್ಯದ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನು ಘೋಷಿಸಿದರು. ಲೋಕಮಾನ್ಯರು 300 ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳೊಂದಿಗೆ ವಿಶೇಷ ರೈಲಿನಲ್ಲಿ ಈ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಹೋಗಿದ್ದರು. ಲಖನೌ ಅಧಿವೇಶನದ ಅನಂತರ ಸ್ವಲ್ಪ ದಿನಗಳಲ್ಲೇ ಗೋಖಲೆ ನಿಧನರಾದರು. ಗೋಖಲೆ ಟಿಳಕರ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಯಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ್ದರೂ ಇವರ ಮರಣದ ವಾರ್ತೆ ಕೇಳಿದ ಟಿಳಕರು ಹೃದಯ ತುಂಬಿ ಗೋಖಲೆಯವರ ದೇಶಪ್ರೇಮವನ್ನು ಹೊಗಳಿದರು.

ಟಿಳಕರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ದೇಶದಲ್ಲಿ ರೌಲೆಟ್ ಅಧಿನಿಯಮವನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದು ವ್ಯಕ್ತಿಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಹರಣಮಾಡಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಪ್ರಚಂಡ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದರು. ನಿಶ್ಶಸ್ತ್ರ ಜನರ ಮೇಲೆ ಪೊಲೀಸರು ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸಿದರು. ಜಲಿಯನ್‌ವಾಲಾಬಾಗಿನಲ್ಲಿ ನೆರೆದ ಸಭೆಯ ಮೇಲೆ ಗೋಲಿಬಾರ್ ಆಯಿತು. ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಬೆತ್ತಲೆ ಮಾಡಿ ಅವಮಾನಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಗಾಂಧೀಜಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಹೂಡಿದರು.

ಈ ಸಮಾಚಾರ ತಿಳಿದು ಟಿಳಕರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ವಾಪಸ್ಸಾದರು. ಈ ನಡುವೆ ಹೋಮ್ ರೂಲ್ ಲೀಗಿನ ಚಳವಳಿ, ಮಾನನಷ್ಟ ಮೊಕದ್ದಮೆ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ವಾಸ–ಇವುಗಳಿಂದ ಟಿಳಕರು ಸಾಲದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದರು. ರವೀಂದ್ರನಾಥ ಟಾಗೋರ್, ಅರವಿಂದ ಘೋಷ್ ಮೊದಲಾದವರೆಲ್ಲ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಹಣ ಕೂಡಿಸಿ ಟಿಳಕರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದರು. ಅಲ್ಪಾವಧಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಮೂರು ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿಗಳು ಸಂಗ್ರಹವಾದವು. ಟಿಳಕರು ಋಣದಿಂದ ಪಾರಾದರು. ಮಾನನಷ್ಟ ಮೊಕದ್ದಮೆಯಲ್ಲಿ ಟಿಳಕರಿಗೆ ಸೋಲಾದರೂ ಅವರು ಆತ್ಮಗೌರವಕ್ಕಾಗಿ, ಭಾರತೀಯರ ಸ್ವಾಭಿಮಾನಕ್ಕಾಗಿ ಹೂಡಿದ ಮೊಕದ್ದಮೆ ಅದಾಗಿತ್ತು. ಈ ಮಾತನ್ನು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರೇ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಪ್ರಚಂಡ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದರು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಮತ್ತು ಟಿಳಕರ ದಾರಿಗಳು ಬೇರೆಬೇರೆಯಾಗಿದ್ದರೂ ಟಿಳಕರ ಸ್ವಾರ್ಥತ್ಯಾಗ ಮತ್ತು ವಿದ್ವತ್ತುಗಳನ್ನು ಗಾಂಧೀಜಿ ಮೆಚ್ಚಿದರು.

ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಮೇಲೆ ಟಿಳಕರು ಅಮೃತಸರ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಹೋದರು. ಅಲ್ಲಿ ಮಾಂಟೆಗೊ–ಚೆಲ್ಮ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಸುಧಾರಣೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಗಾಂಧಿ ಹಾಗೂ ಟಿಳಕರಲ್ಲಿ ಮತಭೇದವುಂಟಾಯಿತು. ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಕೊಡುವುದಾದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದೊಡನೆ ಸಹಕರಿಸುವುದಾಗಿ ಟಿಳಕರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಕೂಲಿಕಾರ ಪಕ್ಷದ ಮುಖಂಡರಿಗೆ ಮಾತುಕೊಟ್ಟು ಬಂದಿದ್ದರು. ಆಗ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ನಡೆಸಿದ ಅತ್ಯಾಚಾರದ ತೀವ್ರತೆ ಅವರಿಗೆ ತಿಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ದೇಶದ ತುಂಬ ಹಬ್ಬಿದ ಅಸಹಕಾರ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ, ಕಾನೂನುಭಂಗ ಮುಂತಾದ ಆಂದೋಲನದ ಬಿರುಗಾಳಿಗೆ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಸೂತ್ರಧಾರರಾಗಿದ್ದರು. ಅತ್ಯಾಚಾರದಿಂದ ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದ ಜನರು ಸರ್ಕಾರದೊಂದಿಗೆ ಸಹಕರಿಸಲು ಸಿದ್ಧರಿರಲಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಸೂಚಿಸಿದ ಅಸಹಕಾರ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲ ದೊರೆಯಿತು. ಗಾಂಧಿ, ಟಿಳಕ್–ಇಬ್ಬರೂ ಮಹಾಪುರುಷರು. ಮತಭೇದ ಕೊನೆಯವರೆಗೆ ಉಳಿದರೂ ಒಬ್ಬರನ್ನೊಬ್ಬರು ಮನಃಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಗೌರವಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಟಿಳಕರು ಭಾರತೀಯ ಧರ್ಮಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಚಲಶ್ರದ್ಧೆಯುಳ್ಳವರಾಗಿದ್ದರೂ ಇವರದು ಕುರುಡುನಂಬಿಕೆಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ವರದಕ್ಷಿಣೆ ನಿಷೇಧಿಸಬೇಕು, ವಿಧವೆಯರ ಮುಂಡನ ಅನಗತ್ಯ ಮುಂತಾದ ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಣೆಗಾಗಿ ಆದಾಯದ ಒಂದಂಶ ವ್ಯಯವಾಗಬೇಕು. ಇಂಥ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳಿಗಾಗಿ ಇವರು ಹೆಣಗಾಡಿದರು. ಸುಧಾರಣೆಯೆಂದರೆ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರ ನಕಲು ಅಲ್ಲ ಎಂಬುದಾಗಿ ಟಿಳಕರು ಪದೇಪದೇ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಟಿಳಕರು ಸತ್ಯವಾದಿಗಳು, ಸತ್‌ಚಾರಿತ್ರ್ಯವುಳ್ಳವರು. ಇವರು ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದೊಳಗಿನ ಮೂಲ ತಪ್ಪುಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದರು. ಮಡಿವಂತಿಕೆಯ ಕುರುಡುಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ನಂಬಿಕೆ ಇರಲಿಲ್ಲ.

ಅಮೃತಸರ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದ ಅನಂತರ ಟಿಳಕರು ಮತ್ತು ಅವರ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಡೆಮೊಕ್ರಾಟಿಕ್ ಪಾರ್ಟಿ ಎಂಬ ಹೊಸ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಶಾಸನಸಭೆಗಳನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಚುನಾವಣಾ ಪ್ರಣಾಳಿಕೆಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ ಪ್ರಚಾರ ನಡೆಸಿದರು. ಆದರೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದುದನ್ನು ತೀರ್ಮಾನಿಸುವ ಏಕೈಕ ಸಂಸ್ಥೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್; ಅದು ಅಮೃತಸರದಲ್ಲಿ ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದ ಮಾರ್ಗವೇ ಸರಿ ಎಂದು ಟಿಳಕರು ತಮ್ಮ ಭಾಷಣಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದರು. ಶಾಸನಸಭಾ ಪ್ರವೇಶವನ್ನು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಆದರೆ ಮುಂದಿನ ಚುನಾವಣೆಯ ಸಂಘಟನೆಯ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಂಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಟಿಳಕರು ಆ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು.

ಆ ವೇಳೆಗೆ ಟಿಳಕರ ಆರೋಗ್ಯ ಕ್ಷೀಣಿಸತೊಡಗಿತ್ತು. ವಾರಾಣಸಿಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಟಿಳಕರು ಹೋಗಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲರೂ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಅಸಹಕಾರ ಯೋಜನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಟಿಳಕರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೇನೆಂದು ಕೇಳುವವರೇ. ಆದರೆ ಟಿಳಕರು ಗಾಂಧೀಜಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದ್ದರು. ಕಾರ್ಯಕ್ರಮ ನನಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆಯಾದರೂ ದೇಶ ಈ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ನಮ್ಮೊಂದಿಗಿರುವ ಬಗ್ಗೆ ನನ್ನ ಸಂದೇಹವಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ನಾನು ಅಡ್ಡಬರುವುದಿಲ್ಲ. ನಿಮಗೆ ಯಶ ಸಿಗಲಿ. ಜನತೆ ನಿಮ್ಮ ಮಾತಿಗೆ ಕಿವಿಗೊಟ್ಟರೆ ನನ್ನ ಉತ್ಸಾಹದ ಬೆಂಬಲವೂ ನಿಮಗಿದೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸಿರಿ ಎಂದು ಇವರು ಹೇಳಿದ್ದರು.

ಗಾಂಧೀಜಿ, ಷೌಕತ್ ಅಲಿ ಇಬ್ಬರೂ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಟಿಳಕರನ್ನು ಕಂಡು ಮಾತನಾಡಿದರು. 1920ರ ದಿನಗಳವು. ಬಾಳ ಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕರು ಆಗ ಹಿರಿಯರ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಮಾತನಾಡಬಲ್ಲ ನಾಯಕರಾಗಿದ್ದರು. ಟಿಳಕರು ಆ ವರ್ಷದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷರೆಂದು ಆಯ್ಕೆಯಾಗಲಿದ್ದರು. ಗಾಂಧೀಜಿ ಆಗಸ್ಟ್ 1ರಂದು ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದ್ದರು. ಅದೇ ದಿನ ಟಿಳಕರು ಈ ಲೋಕ ತ್ಯಜಿಸಿದರು. ದೈವವೇ ರಾಷ್ಟ್ರದ ನಾಯಕ ಪಟ್ಟವನ್ನು ಲೋಕಮಾನ್ಯ ಟಿಳಕರ ತಲೆಯಿಂದ ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರ ತಲೆಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿತ್ತು.

1920 ಜುಲೈ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ತೀವ್ರವಾದ ಮಲೇರಿಯ ಆಯಿತು. ಜ್ವರದ ತಾಪದಲ್ಲೂ ಇವರು ಸ್ವರಾಜ್ಯ ಬೇಕು, 1818–1918 ಒಂದು ನೂರು ವರ್ಷಗಳ ಗುಲಾಮಗಿರಿ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದರು, ನಮ್ಮ ಉಳಿವಿಗಾಗಿ ಸ್ವರಾಜ್ಯ ಸಾಧಿಸಬೇಕು ಎಂಬುದು ಟಿಳಕರ ಕೊನೆಯ ಮಾತು. ಇವರು 1920 ಜುಲೈ 31ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಜಿ.ಆರ್.ಪಿ.)

ಟೀಟೊ, ಜೋಸಿಪ್ ಬ್ರೋಜ್: 1892–1980 ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯ ಸಮಾಜವಾದಿ ಸಂಯುಕ್ತ ಗಣರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿ (1945–53), ಅಧ್ಯಕ್ಷ (1953–80). ರಾಜನೀತಿಜ್ಞ. ಜನನ 1892ರ ಮೇ 25ರಂದು, ಕ್ರೊವೇಷ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣವಾದ ಜ಼ಾಗ್ರೆಬ್ ಬಳಿ ಇರುವ ಕುಮ್ರಾವೋಕ್‌ನಲ್ಲಿ ರೈತಕುಟುಂಬವೊಂದರಲ್ಲಿ. ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಮತ್ತು ಅಭ್ಯಾಸಿ (ಅಪ್ರೆಂಟಿಸ್) ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದು 1907–14 ರಲ್ಲಿ ಕ್ರೊವೇಷಿಯ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯಗಳಲ್ಲೂ 1920–28 ರಲ್ಲಿ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದ ಹಲವಾರು ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲೂ ಲೋಹಕೆಲಸಗಾರನಾಗಿದ್ದ ಇವನು 1910ರಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಮಿಕ ಚಳವಳಿಗೆ ಸೇರಿದ. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, 1915 ಏಪ್ರಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ, ರಷ್ಯನ್ ಜ಼ಾರ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಸೇನೆ ಇವನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿಯಿತು. 1918ರಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಟೋಬರ್ ಕ್ರಾಂತಿ ಆರಂಭವಾದಾಗ ಕೆಂಪು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ರಕ್ಷಣಾದಳವನ್ನು ಸೇರಿ ತಮ್ಮ ತಂಡ ಒಡೆಯುವವರೆಗೂ ಅದರಲ್ಲಿದ್ದ. 1920ರಲ್ಲಿ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವ್ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷದ ಸದಸ್ಯನಾದನು. ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಅದರ ಮಹಾಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾದ. ಅನೇಕ ಸಾರಿ ದಸ್ತಗಿರಿಯಾಗಿದ್ದ ಇವನು 1928 ರಲ್ಲಿ ಬಾಂಬ್ ಎಸೆದರೆಂಬ ಆಪಾದನೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗಿ ಐದು ವರ್ಷಗಳ ಕಾರಾಗೃಹ ಶಿಕ್ಷೆಗೆ ಗುರಿಯಾದ. 1934ರ ವರೆಗೆ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಹೊರ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಇವನ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಹೋರಾಟ ಇನ್ನೂ ತೀವ್ರವಾಯಿತು. ವಿಯೆನ್ನ, ಮಾಸ್ಕೊ, ಪ್ಯಾರಿಸ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸಿ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷದ ಕೇಂದ್ರ ಸಮಿತಿಯ ಪಾಲಿಟ್ ಬ್ಯೂರೋದ ಸದಸ್ಯನೂ (1936) ಅದರ ಮಹಾಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯೂ (1937) ಆಗಿ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಶುದ್ಧೀಕರಿಸಿ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದ ಜನತಾ ಹೋರಾಟವನ್ನು ತೀವ್ರಗೊಳಿಸಿದನು. ಸ್ಪೇನಿನಲ್ಲಿ ಫ್ರಾಂಕೋನ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಬ್ರಿಗೇಡುಗಳಿಗೆ ಯೋಧರನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ 1936 ರಲ್ಲಿ ನಿರತನಾಗಿದ್ದನು. 1938ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತು 1939ರಲ್ಲಿ ಮಾಸ್ಕೋ ಸಂದರ್ಶಿಸಿದನು. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾದಾಗ, ಅದು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿ ಯುದ್ಧವಾದ್ದರಿಂದ, ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯ ಅದರಿಂದ ದೂರ ಇರಬೇಕೆಂದು ಜ಼ಾಗ್ರೆಬ್‌ನಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ಪಕ್ಷದ 5ನೆಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ತೀರ್ಮಾನಿಸಿತು. 1940ರಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಲರ್ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯಾದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿ ಅದನ್ನು ತುಂಡರಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಸೋವಿಯೆತ್ ದೇಶದ ಆಕ್ರಮಣ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದ ಜನರ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಉಗ್ರರೂಪ ತಾಳಿತು. ಟೀಟೊ ವಿಮೋಚನಾರಂಗದ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿದ. ಟೀಟೊ ಎಂಬುದು ಆಗ ಇವರು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದ ಗುಪ್ತನಾಮ. ಇವನ ನಾಯಕತ್ವ ಉತ್ಸಾಹದ ಬುಗ್ಗೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇವನ ಎದುರು ಮತ್ತು ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸೈನಿಕರ ಒತ್ತಡದ ಎದುರು ಹಿಟ್ಲರನ ಸೈನ್ಯ ಬಹಳಕಾಲ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದಲ್ಲಿ ಉಳಿಯಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಹಿಟ್ಲರ್ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿದ. 1945ರಲ್ಲಿ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದ ವಿಮೋಚನೆಯಾಯಿತು.

ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯ ಸರ್ಕಾರದ ನಾಯಕತ್ವ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿಯೇ ಟೀಟೊ ಅವರದಾಯಿತು. 1945–53 ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ರಕ್ಷಣಾ ಸಚಿವಸ್ಥಾನ ಹೊಂದಿದನು. 1953 ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯ ಸಮಾಜವಾದಿ ಸಂಯುಕ್ತ ಗಣರಾಜ್ಯದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಚುನಾಯಿತನಾದ. 1954 ಮತ್ತು 1958 ರಲ್ಲೂ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾದನು. 1963 ರಲ್ಲಿ ಜೀವಾವಧಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಚುನಾಯಿತನಾದ.

ಟೀಟೊ ನವ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದ ನಿರ್ಮಾಪಕ. 1945ರಿಂದ ತಮ್ಮ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಆಂತರಿಕ ಮತ್ತು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ನೀತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ. ಇವನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯ ಹಿಡಿದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಪಥ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ್ದು. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಮಾದರಿಯ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರೂ ಯುರೋಪಿನ ಇತರ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್

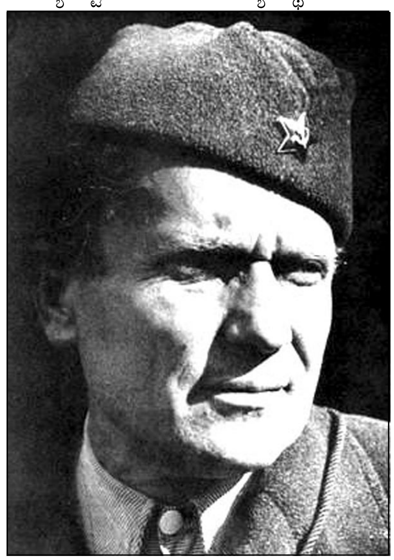

ರಾಜ್ಯಗಳ ನೀತಿಗೆ ಹೊರತಾಗಿ ಟೀಟೊರವರ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯ ಮುನ್ನಡೆಯಿತು. 1945–49ರ ವರೆಗೆ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆದಾಗ ಟೀಟೊ ರಷ್ಯದ ಸ್ಟಾಲಿನ್ ನೀತಿಗಳನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದ. ಸೋವಿಯೆತ್ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಅನವಶ್ಯಕವಾದ ಬಿಗಿಮುಷ್ಟಿತನ, ಕೇಂದ್ರೀಕರಣ, ನೌಕರಶಾಹಿ ಮುಂತಾದ ನ್ಯೂನತೆಗಳಿವೆಯೆಂಬುದಾಗಿ ಭಾವಿಸಿ 1948 ರಲ್ಲಿ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ನೀತಿಗಳನ್ನು ಸಡಿಲಗೊಳಿಸಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾದ ರಾಜ್ಯಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಸರ್ಕಾರಗಳಿಗೂ ಸಂಘ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೂ ಹಂಚಿ ಅದನ್ನು ವಿಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದ. ರಾಷ್ಟ್ರೀಕೃತವಾದ ಆಸ್ತಿಯನ್ನು ಸಾಮಾಜಿಕ ಆಸ್ತಿಯನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಲು ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಘಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೂ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೂ ವರ್ಗಾಯಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಸಾಮಾಜಿಕವಾದ ಆಸ್ತಿಯನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುವ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ನೌಕರರ ಸ್ವಯಂ ಆಡಳಿತಕ್ಕೂ ನಾಗರಿಕರ ಸ್ವಯಂ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೂ ವಹಿಸಿದ. ಸ್ವಯಂ ಆಡಳಿತ ಸೂತ್ರಕ್ಕೂ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಪದ್ಧತಿಗೂ ಹೀಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾನ್ಯತೆ ದೊರೆಯಲು ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ವಿಕೇಂದ್ರೀಕೃತ ಅರ್ಥವ್ಯವಸ್ಥೆ ಯನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಲು ವಿಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾದ ಯೋಜನಾ ಪದ್ಧತಿಯೂ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ನಿಯಂತ್ರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಬಂಡವಾಳಶಾಹಿ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿರುವಂಥ ಮಾರುಕಟ್ಟೆವ್ಯವಸ್ಥೆಯೂ ಆರಂಭವಾದವು. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪದ್ಧತಿ ಇತರ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪದ್ಧತಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಯಿತು. ಇತರ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಇದು ಅಸಮಂಜಸವೆನಿಸಿತು. ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟದ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ ಸ್ಟಾಲಿನನನ್ನು ಇದು ಕೆರಳಿಸಿತು. 1948ರಲ್ಲಿ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯವನ್ನು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಸಂಘದಿಂದ ಹೊರದೂಡಲಾಯಿತು. ಸೋವಿಯತ್ ಬಣದ ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಡನೆಯೂ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದ ಸಂಬಂಧ ಕೃಶವಾಯಿತು. ಟೀಟೊನ ನೀತಿನಿಲುವುಗಳು ಟೀಕೆಗೆ ಗುರಿಯಾದವು. 1953ರಲ್ಲಿ ಸ್ಟಾಲಿನ್ ನಿಧನಹೊಂದುವವರೆಗೂ ಈ ವೈಮನಸ್ಯ ತೀವ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೂ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದ ನೀತಿಗಳಿಗೆ ಆಂತರಿಕವಾಗಿ ಜನಾನುರಾಗ ಲಭಿಸಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಟೀಟೊನ ನಿರ್ಧಾರ, ನಿಲುವು ಬಲಗೊಂಡವು. 1956ರಿಂದ ಈಚೆಗೆ, ಕ್ರುಶ್ಚೋವ್ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸೋವಿಯೆತ್ ದೇಶದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ಟಾಲಿನೀಕರಣವಾದ ಮೇಲೆ, ಯೂಗೋಸ್ಲಾವ್–ಸೋವಿಯತ್ ವಿರಸ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಸೋವಿಯೆತ್ ದೇಶ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದ ಸಮತಾವಾದಿ ಮಾರ್ಗಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆ ನೀಡಿತು.

ಇದರಿಂದಾಗಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ವೃತ್ತದಲ್ಲೂ ಟೀಟೊನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಪುನರುತ್ಥಾನಗೊಂಡಿತು. ಆಂತರಿಕವಾಗಿ ಟೀಟೊ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ ನೀತಿಗಳು ವಿನೂತನ. ಅವು ಸಾಹಸಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತ ಬಂದಿವೆ. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಬಂಡವಾಳಶಾಹಿ ಮತ್ತು ಪೌರಸ್ತ್ಯ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪದ್ಧತಿಯ ನ್ಯೂನತೆಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಹೊರಗೆ ಹಾಕಿ ಪ್ರಗತಿಪರ ಒಳಿತುಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಸಾಧಿಸಲು ಟೀಟೊ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದ. ಆದರೂ ಒಳಗೆ ಮತ್ತು ಹೊರಗೆ ಇವನ ನೀತಿಗಳನ್ನು ಟೀಕಿಸುವವರು ಇಲ್ಲದಿಲ್ಲ. ಟೀಟೊನ ನೀತಿ ಸೋವಿಯೆತ್ ನೀತಿಗೆ ಅಷ್ಟೇನೂ ವಿರುದ್ಧ ವಾದುದಲ್ಲವೆಂಬುದು 1954ರ ವರೆಗೆ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದ ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿದ್ದ ಮಿಲೊವಾನ್ ಜೆಲಾಸ್‌ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. 1963ರಿಂದ ಈಚೆಗೆ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದ ಒಳಗೆ ಇರುವ ಕೆಲವು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಜನಾಂಗಗಳು ದಂಗೆಯ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದಾಗಿನಿಂದ ಟೀಟೊ ಸುಧಾರಣಾ ನೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಾಯಿತು. ಆದರೂ ಟೀಟೊ ನೀತಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು.

ಟೀಟೊ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾಗಿ ಆಲಿಪ್ತನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಭಾರತದ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಜವಾಹರಲಾಲ್ ನೆಹರು ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಅಬ್ದುಲ್ ನಾಸೆರರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ಅಲಿಪ್ತನೀತಿಯ ವಿಸ್ತರಣೆ ಮತ್ತು ಅಲಿಪ್ತ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸಂಘಟನೆಗೆ ಟೀಟೊ ನೆರವಾದ. 1961ರಲ್ಲಿ ಬೆಲ್ಗ್ರೇಡಿನಲ್ಲಿ ಅಲಿಪ್ತ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಅಗ್ರಸಭೆ ಸೇರಿತ್ತು. ನೆಹರೂ ಮತ್ತು ನಾಸೆರ್ ಕಣ್ಮರೆಯಾದ ಮೇಲೆ ಟೀಟೊ ಅಲಿಪ್ತ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮಹಾನಾಯಕನಾಗಿ ಮುಂದುವರೆದ. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಾಂತಿ–ಸಹಕಾರಗಳ ಪ್ರತಿಪಾದಕನಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಅನೇಕ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಬಾರಿ ಸಂಚರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಇವನು ನಾಲ್ಕು ಬಾರಿ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ್ದ.

ಹೀಗೆ ಟೀಟೊನ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಸಾಧನೆ. ಸಾರ್ಥಕವಾದ ಜೀವನ. ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯದಲ್ಲಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಸ್ಥಾನ. ಇವನೊಬ್ಬ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವೀರ, ಸಮಾಜವಾದಿ ಕಾರ್ಯದ ವೀರ ಎಂದು ಸನ್ಮಾನಿತರಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಯೋವಾಂಕ ಬ್ರೋಜ್ ಇವನ ತೃತೀಯ ಪತ್ನಿ, ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಒಬ್ಬ ವೀರೆ. ಅಸಾಧಾರಣ ದೇಹದಾರ್ಢ್ಯ, ಅಸದಳವಾದ ಛಲ, ನೈತಿಕ ಸ್ಥೈರ್ಯ, ಬಿಚ್ಚುಮನ, ಹಾಸ್ಯಪ್ರಿಯತೆ, ಸ್ನೇಹಪರತೆಗಳು ಟೀಟೊನ ಗುಣಗಳು. ಇವನು 1980ರಲ್ಲಿ ನಿಧನಹೊಂದಿದ. (ಎಂ.ಯು.)

ಟೇಕವಾಡ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಧುಳೆ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಗಿರಣ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಎದುರು ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಬಹಾಲ್ ನೆಲೆಯಿದೆ. 1956–57ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಮರಾಠ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾದುವು. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ನದಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಶವಕುಣಿಯೊಂದು ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಇದನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದಾಗ ಸು.1 ಮೀ ಉದ್ದದ ಗುಡಾಣದಂಥ ಅಸ್ಥಿ ಮಡಕೆ ಗೋಚರಿಸಿತು. ಇದರೊಳಗೆ ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಬಟ್ಟಲುಗಳು, ನೇರಳೆಬಣ್ಣದಿಂದ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಹೂಜಿ ಇದ್ದುದು ಬಟ್ಟಲುಗಳ ಹೊರಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಗೀರು ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿದ್ದುವು. ಇಂಥ ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಸತಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ್ದು ಶವಕುಣಿಯೂ ಇದೇ ಹಂತದ್ದೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ದೂರದಲ್ಲಿ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಮಾಡಿರುವ ಅಪರೂಪದ ಉದಾಹರಣೆಯಿದು. (ಎ.ಎಸ್.)

ಟೇಲರ್, ಮೆಡೋಸ್: 1808–76. ಭಾರತದಲ್ಲಿದ್ದ ಒಬ್ಬ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿ, ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ, ಕಾದಂಬರಿಕಾರ. ಫಿಲಿಪ್ ಮೆಡೋಸ್ ಟೇಲರ್ ಎಂಬುದು ಇವನ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು. ಲಿವರ್‌ಪೂಲ್‌ನ ವರ್ತಕನೊಬ್ಬನ ಮಗನಾದ ಈತ 1808ರಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ. ಇವನು ತನ್ನ 16ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಹೈದರಾಬಾದ್ ನಿಜಾಮನ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿ ದೊಡ್ಡ ಹುದ್ದೆಗೆ ಏರಿದ. ಸು.1840ರಿಂದ ಸುರಪುರ ನಾಯಕರ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಗಿನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ, ಸಂಸ್ಥಾನದ ಏಳಿಗೆಗಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿ ದಕ್ಷನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದ. ಇವನು ಬರುವ ಮುನ್ನ ಆ ಸಂಸ್ಥಾನದ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ತೀರ ಹದಗೆಟ್ಟಿತ್ತು. ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಹಿರಿಯ ರಾಣಿ ಈಶ್ವರಮ್ಮ ತನ್ನ ಚಿಕ್ಕವಯಸ್ಸಿನ ಮಗ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದಳು. ರಾಜಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಒಳಜಗಳವನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲು ಟೇಲರ್ ತಾಳ್ಮೆಯಿಂದಲೂ ಚತುರತೆಯಿಂದಲೂ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸುಧಾರಣೆಗಾಗಿ ದುಡಿದ. 10 ವರ್ಷದ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕೂರಿಸಿ, ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ನೆರವೇರಿಸಿದ. ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಿಸಿದ. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ರೈತರಿಗಾಗುತ್ತಿದ್ದ ತೊಂದರೆಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ ಸುರಪುರದ ಮೇಲೆ ಅನ್ಯಾಯದ ಸಾಲದ ಹೊರೆ ಏರಿಸಿದ್ದನ್ನು ತಪ್ಪೆಂದು ತೋರಿಸಿ ಅವರಿಂದಲೇ ಸುರಪುರಕ್ಕೆ 11 ಲಕ್ಷ ರೂ. ಬರುವ ಹಾಗೆ ಮಾಡಿದ. ಇವನ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಆಡಳಿತದಿಂದ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ದರೋಡೆಗಳು ಕಡಿಮೆಯಾದುವು. ಜೋನಾಳ, ಕಚಕನೂರು ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆರೆಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದುವು. ರಾಜ್ಯದ ಖರ್ಚನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಿ ಆದಾಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ. ರಾಜ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ ಇವನಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ರಾಜ್ಯ ಪದ್ಧತಿ, ಸ್ವಾಭಿಮಾನ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಪ್ರಿಯತೆ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಕಲಿತುಕೊಂಡ. 1853ರ ಜೂನ್ 2ರಂದು ಟೇಲರ್ ಆಡಳಿತದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿ ಬೀರಾರ್ ಜಿಲ್ಲಾಧಿಕಾರಿಯ ಹುದ್ದೆ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ. ರಾಜ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ ಟೇಲರ್‌ನ ಪ್ರೀತಿಯ ಮತ್ತು ಉತ್ತಮ ಕಾರ್ಯಗಳ ಜ್ಞಾಪಕಾರ್ಥವಾಗಿ ಅವನು ಸುರಪುರದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬಂಗ್ಲೆಯನ್ನು ಕೃತಜ್ಞತಾಪೂರ್ವಕವಾಗಿ 20,000 ರೂ.ಗಳಿಗೆ ಕೊಂಡ. ಇದನ್ನು ಟೇಲರ್ ಮಂಜಿಲ್ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಈಗ ಇದು ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಇವನು ಹೈದರಾಬಾದ್ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ರೆಸಿಡೆಂಟ್ ಜನರಲ್ ಆಗಿದ್ದಾಗ ಠಕ್ಕರನ್ನು ಅಡಗಿಸಿದ್ದು ಇವನ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಸಾಧನೆ.

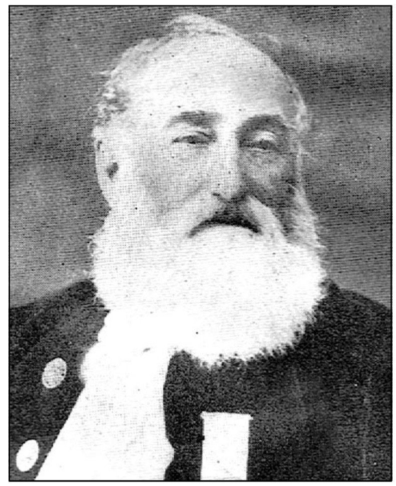

ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಟೇಲರ್‌ನ ಪಾತ್ರ ದೊಡ್ಡದು. ಈತ 1851–62ರಲ್ಲಿ ಸುರಪುರ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಹಗರಟಗಿ, ರಾಜನಕೋಳೂರು ಮತ್ತು ಚಿಕನಹಳ್ಳಿ, ಶಾಹಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಶಾಹಪುರ, ವಿಭೂತಿಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಗೋಗಿ, ಜೇವರಗಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಜೇವರಗಿ, ಅಂದೋಲ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ, ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲೇ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ, ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ. ಈ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ, ಪ್ರಾಮಾಣಿಕವಾದ, ಆಗಿನ ಸಂಶೋಧನ ಮಟ್ಟದಿಂದ ಅತ್ಯುತ್ತಮವೆನ್ನಬಹುದಾದ, ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕವಾದ ವಿವರಣೆಗಳಿಂದಲೂ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದಲೂ ಕೂಡಿದ ಮೂರು ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ದಿ ಬೆಂಗಾಲ್ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯಲ್ಲೂ ಟ್ರಾನ್ಸಾಕ್ಷನ್ ಆಫ್ ದಿ ರಾಯಲ್ ಐರಿಷ್ ಅಕಾಡೆಮಿಯಲ್ಲೂ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಈ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಹಿಂದಿನ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಸರ್ಕಾರ ಮೆಗಾಲಿತಿಕ್ ರಿಮೇನ್ಸ್ ಇನ್ ದಿ ಡೆಕ್ಕನ್ ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕವಾಗಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಶ್ರೇಷ್ಠಮಟ್ಟದ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಟೇಲರನದು. ಇವನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ಸಿ.ಎಸ್.ಐ. ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಗಳಿಸಿದ್ದ.

ಈತ ಬರೆದ ಕೃತಿಗಳಿವು: ಕನ್ಫೆಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ಎ ಥಗ್ (1839), ಟೀಪೂಸುಲ್ತಾನ್ (1849), ತಾರಾ (1863), ರಾಲ್ಫ್ ಡಾರ್ನೆಲ್ (1865), ದ ಸ್ಟೂಡಂಟ್ಸ್ ಮ್ಯಾನ್ಯುಯಲ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ (1870), ಸೀತಾ (1872), ದ ಸ್ಟೋರಿ ಆಫ್ ಮೈ ಲೈಫ್ (1874), ಎ ನೋಬಲ್ ಕ್ವೀನ್ (1876).

ಕನ್ಫೆಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ಎ ಥಗ್ ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಅಮೀರ ಅಲಿ ಎಂಬ ಕಳ್ಳನೊಬ್ಬ ಹೇಗೆ ಕೇವಲ ಕರವಸ್ತ್ರದಿಂದ ಕುತ್ತಿಗೆ ಬಿಗಿದು ಕೊಂದು ಸಿರಿವಂತರಿಂದ ಹಣದೋಚುತ್ತಿದ್ದನೆಂಬ ನೂರಾರು ಭೀಕರ ಕೊಲೆಗಳ ಘಟನೆಗಳ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಟೇಲರ್ ಪೊಲೀಸ್ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದಾಗ ಕಳ್ಳನ ರಹಸ್ಯವನ್ನು ಬಯಲು ಮಾಡಿದುದು ಈ ಕಾದಂಬರಿಯ ವಸ್ತು. ಟೀಪೂ ಸುಲ್ತಾನ ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿ ಟೀಪೂವಿನ ಗೆಲುವು, ಸೋಲು ಹಾಗೂ ಸಾವಿನ ವಿಷಯ ಕುರಿತದ್ದು. ತಾರಾ ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಜೀವನವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತದೆ. ಅಫಝುಲ್‌ಖಾನನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಮಗ ಫಜಿಲ್‌ಖಾನನು ತುಳಜಾಪುರದ ವ್ಯಾಸಶಾಸ್ತ್ರಿಯ ಮಗಳಾದ ಬಾಲ ವಿಧವೆ ತಾರಾ ಎಂಬವಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ ಕತೆಯಿದೆ. ರಾಲ್ಫ ಡಾರ್ನೆಲ್ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ 1757ರ ಕಾಳಗದ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಇದೆ. ಆ ಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ರಾಬರ್ಟ್ ಕ್ಲೈವನು ಗೆದ್ದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದ ಕತೆಯಿದೆ. ರಾಲ್ಫ್ ಡಾರ್ನೆಲ್ ಎಂಬಾತ ಕ್ಲೈವನ ಮಿತ್ರನಾಗಿದ್ದು ಆತ ಬೇಗಂ ಎಂಬಾಕೆಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗುತ್ತಾನೆ. ಬೇಗಂ ನಿಧನಳಾದ ಅನಂತರ ಸಾವನ್ನಪ್ಪುತ್ತಾನೆ. ಸೀತಾ ಬಂಡಾಯದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಕಾದಂಬರಿ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಿರಿಲ್ ಬ್ರ್ಯಾಂಡನ್ ಎಂಬ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯಾಜಿಸ್ಟ್ರೇಟನು ಸೀತಾ ಎಂಬ ವಿಧವೆಯನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸಿ ಮದುವೆಯಾದ ಕತೆಯಿದೆ. ದ ಸ್ಟೋರಿ ಆಫ್ ಮೈ ಲೈಫ್ ಟೇಲರನ ಆತ್ಮ ಚರಿತ್ರೆ. ಎ ನೋಬಲ್ ಕ್ವೀನ್ ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಚಾಂದಬೀಬಿಯ ಜೀವನ ವೃತ್ತಾಂತವಿದೆ. ಅಬ್ಬಾಸಖಾನ ಎಂಬ ತರುಣನು ಝೋರಾ ಎಂಬ ತರುಣಿಯನ್ನು ಪ್ರೇಮಿಸಿ ಮದುವೆಯಾದ ಕತೆಯಿದೆ. (ಸಿ.ಆರ್.ಎಸ್.)

ಟ್ಯಾಸಿಟಸ್, ಕಾರ್ನಲಿಯಸ್: ಸು.56–120. ರೋಮನ್ ವಾಗ್ಮಿ, ರಾಜಕಾರಣಿ, ಇತಿಹಾಸಕಾರ. ಇವನು ಸು.56ರಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ. ಈತನ ಮೊದಲ ಹೆಸರು ಪಬ್ಲಿಯಸ್ ಅಥವಾ ಗೈಯಸ್. ಈತನ ಮನೆತನದ ವಾತಾವರಣ, ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಇವುಗಳಿಂದಾಗಿ ಈತ ಒಳ್ಳೆಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದು, ಒಳ್ಳೆಯ ವಿವಾಹಸಂಬಂಧ ಬೆಳಸಿ, ಅಧಿಕಾರ ಸಂಪಾದಿಸುವುದು ಸುಲಭವಾಯಿತು. ಟ್ಯಾಸಿಟಸ್ ವಾಗ್ಮಿಕಲೆಯನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಿ ಇಬ್ಬರು ಪ್ರಮುಖ ವಾಗ್ಮಿಗಳ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ವಾದವೃತ್ತಿಯನ್ನಾರಂಭಿಸಿದ. ಅಗ್ರಿಕೋಲನ ಮಗಳನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ. ಈ ಸಂಬಂಧದಿಂದಾಗಿ ಇವನಿಗೆ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಗಳ ಬೆಂಬಲ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಈತ ನ್ಯಾಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ, ದಂಡಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ, 81ರಲ್ಲಿ ಕ್ವೆಸ್ಟರ್ ಆದ. 88ರಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶನಾಗಿ (ಪ್ರೆಟರ್) ಪುರೋಹಿತ ವರ್ಗದ ಸದಸ್ಯನಾದ. ಮಾವನಾದ ಅಗ್ರಿಕೋಲ ಮರಣಹೊಂದಿದಾಗ (93) ಇವನು ರೋಮಿನಿಂದ ಹೊರಗೆ ಇದ್ದ. ಅನಂತರ ರೋಮಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ವಾಗ್ಮಿಯಾಗಿ ಹೆಸರು ಗಳಿಸಿದ. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ ಇವನ ಮನಸ್ಸು ಸಾಹಿತ್ಯದ ಕಡೆಗೆ ತಿರುಗಿತು. ಇವನು ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ವಿಷಯಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಬಳಸುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಇವನಿಗೆ ಇತ್ತು. ಇವನ ರಾಜಕೀಯ ಅನುಭವದ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸಪ್ರಜ್ಞೆ ಎಲ್ಲ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೂ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಪಡೆಯಿತು. ಇವನ ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿಗಳು ಇವು: ಅಗ್ರಿಕೋಲ–ಮಾವ ಅಗ್ರಿಕೋಲನ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆ (98); ಜರ್ಮೇನಿಯ–ಜರ್ಮನಿಯ ಭೂವಿವರಣೆ ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ಪಂಗಡಗಳ ಪದ್ಧತಿ (98); ಡೈಯಲೋಗಸ್ ಡಿ ಆರೆಟೋರಿಬಸ್–ಕವಿಜೀವನದ ಆನಂದ, ಶ್ರೇಷ್ಠತೆ ಮತ್ತು ವಾಗ್ಮಿತೆಗಳ ತೌಲನಿಕ ವಿವೇಚನೆ; ಭಾಷಣಕಲೆ ಇಳಿಮುಖವಾದ್ದರ ಕಾರಣಗಳ ಪರಿಶೀಲನೆ ಸು. (102); ಹಿಸ್ಟೋರೀಸ್–69 ರಿಂದ 96ರ ವರೆಗಿನ ಇತಿಹಾಸ (ಇದರ ರಚನೆ ಸು.109ರಲ್ಲಿ ಮುಗಿಯಿತು); ಅನಾಲ್ಸ್–ಹಿಸ್ಟೋರೀಸ್‌ನ ಹಿಂದಿನ ಅವಧಿಯ (14–68) ಇತಿಹಾಸ. ಈತ ತನ್ನ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲು ಹಿಂದಿನ ಅನೇಕ ಆಕರಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ.

ಇವನ ಇತಿಹಾಸದೃಷ್ಟಿ ನಿಷ್ಪಕ್ಷಪಾತವಾದ್ದು. ಇವನು ರೋಮನ್ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ವರ್ತನೆಯನ್ನೇ ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದ; ಇತಿಹಾಸ ವ್ಯಕ್ತಿ ಪ್ರಧಾನವಾದ್ದೆಂದೇ ಇವನ ಭಾವನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇವನಿಗೆ ಇತಿಹಾಸಕಾರನಿಗಿರಬೇಕಾದ ಎಲ್ಲ ಗುಣಗಳೂ ಇದ್ದುವು. ಇವನ ಕಲ್ಪನಾಶಕ್ತಿ ಅಗಾಧವಾದ್ದು. ಇವನ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷಯವೈವಿಧ್ಯವನ್ನೂ ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕವಾದ ಮತ್ತು ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾದ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಕ್ರಾಂತಿಗಿಂತಲೂ ಹಿಂದೆಯೇ ಇವನ ಇತಿಹಾಸ ಗ್ರಂಥಗಳು ಫ್ರೆಂಚರ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ್ದುವು. ಆಧುನಿಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇವನ ಕೃತಿಗಳನ್ನು, ಶೈಲಿಯನ್ನು ಮತ್ತು ಐತಿಹಾಸಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ವಿವರವಾಗಿ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ, ಇವನು ರೋಮಿನ ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕ ದೃಷ್ಟಿಯ ಇತಿಹಾಸಕಾರನೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. (ಎಸ್‌ಎಚ್‌ಐ.)

ಟ್ರಾಯ್: ಏಷ್ಯ ಮೈನರಿನ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ, ಡಾರ್ಡನಲ್ಸ್‌ಗೆ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ, ಟ್ರೋವಾಸ್ ಅಥವಾ ಟ್ರೋವಾಡ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ. ಈ ಪುರಾತನ ನಗರದ ನೆಲೆ ಈಗಿನ ತುರ್ಕಿಯ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೆಂಡರೆಸ್ ನದಿಯ ದಡದಲ್ಲಿರುವ ಹಿಸರ್ಲಿಕ್‌ನಲ್ಲಿದೆ. ಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ರೋಮನ್ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಈ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಒಂಬತ್ತು ನಗರಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದುವೆಂದೂ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಾರಿಯೂ ಹಿಂದಿನ ನಗರದ ಪಾಳಿನ ಮೇಲೆ ಹೊಸ ನಗರ ನಿರ್ಮಿತವಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಹೋಮರ್ ಕವಿ ರಚಿಸಿದ ಇಲಿಯಡ್ ಮತ್ತು ಒಡಿಸ್ಸಿ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ವರ್ಜಿಲನ ಈನೀಯಿಡ್‌ನಲ್ಲೂ ಇದು ಅಮರವಾಗಿದೆ. ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಟ್ರೋಜನ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸಂಘಟಿತ ಗ್ರೀಕ್ ಸೇನೆಗಳು ಟ್ರಾಯ್ ನಗರಕ್ಕೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ನಾಶಪಡಿಸಿದುವೆಂದು ಗ್ರೀಕ್ ಆಖ್ಯಾಯಿಕೆಯಿದೆ. ಮಧ್ಯಯುಗದ ರಮ್ಯ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಇದರ ಉಲ್ಲೇಖವುಂಟು. ಇಲೀಯಮ್, ಟ್ರಾಯ್, ಟ್ರೋಯ, ಟ್ರೋಜ, ಇಲೀಯನ್ ಎಂಬವೂ ಇದರ ಹೆಸರುಗಳು. ಹೋಮರನಿಂದ ವ್ಯಕ್ತಪಡುವ ಪೌರಾಣಿಕ ವೃತ್ತಾಂತದ ಪ್ರಕಾರ ಜ್ಯೂಸ್ ದೇವತೆಯ ಮಗನೂ ಟ್ರೋಜನರ ಮೂಲಪುರುಷನೂ ಆದ ಡಾರ್ಡನಸ್ ಇದರ ಸ್ಥಾಪಕ. ನಾಲ್ಕು ತಲೆಮಾರುಗಳ ಅನಂತರ ಈ ನಗರದ ದುರ್ಗಮವಾದ ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಅಪೊಲೊ ಮತ್ತು ಪೊಸಿಡಾನರು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಅನಂತರದ ಹಾಗೂ ಕೊನೆಯ ದೊರೆ ಪ್ರೈಯಮ್. ಅವನ ಮಗ ಪ್ಯಾರಿಸ್. ಈತ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ದೊರೆ ಮೆನಲಸ್‌ನ ಪತ್ನಿ ಹೆಲೆನ್‌ಳನ್ನು ಟ್ರಾಯ್‌ಗೆ ಹಾರಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದ. ಟ್ರೋಜನ್ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಇದು ಕಿಡಿ ಹಚ್ಚಿತು. ಟ್ರಾಯ್ ನಾಶವಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1184 ರಲ್ಲಿ ಈ ಘಟನೆ ಸಂಭವಿಸಿತೆಂಬುದು ಐತಿಹ್ಯ.

ಟ್ರಾಯ್ ನಗರ ಇತ್ತೆಂಬುದು ಕೇವಲ ಊಹೆಯೆಂದೇ ಇತಿಹಾಸಕಾರರೂ ಭಾಷಾಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರೂ ನಂಬಿದ್ದರು. ಆದರೆ 1871–1890ರಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಹೈನ್ರಿಕ್ ಷ್ಲೀಮಾನ್ (1822–1890) ಹಿಸರ್ಲಿಕ್‌ನ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಪಾಳುಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದ. ಈ ಸ್ಥಳವೇ ಪುರಾತನ ಟ್ರಾಯ್ ನಗರದ ನೆಲೆಯೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೆ ಸಂಶಯವೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಅವನು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಮೂರು ಬಾರಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ, ಅಲ್ಲಿ ಒಂದಾದಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂಬತ್ತು ನಗರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ. ಅನಂತರ 1893–94ರಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಡರಿಕ್ ವಿಲ್‌ಹೆಲ್ಮ್ ಡರ್ಪ್‌ಫೆಲ್ಡನೂ 1932–38ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕನ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಕಾರ್ಲ್ ವಿಲಿಯಮ್ ಬ್ಲೆಗೆನನೂ ಉತ್ಖನನ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಷ್ಲೀಮನ್ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದ ವಿವಿಧ ಸ್ತರಗಳ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆಯನ್ನು ನೇರ್ಪುಗೊಳಿಸುವುದು ಇದರಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು.

ಈ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಿನದು ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಆರಂಭ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಮಬಂಧಿಸಿದ್ದು. ಸು.11/4 ಎಕರೆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಪಟ್ಟಣದ ನಡುವೆ ಸಣ್ಣ ಅರಮನೆಯೊಂದಿತ್ತು. ಇದರ ಸುತ್ತ ಭದ್ರವಾದ ಗೋಡೆ ಇತ್ತು. ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಮನೆಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನ ತಳಹದಿಗಳ ಮೇಲೆ ಒರಟು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.3000. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದ ಪಟ್ಟಣ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2400ರಷ್ಟು ಹಿಂದಿನದು. ಇಲ್ಲಿನ ಜನರು ಸಮುದ್ರ ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಐಶ್ವರ್ಯ ಶೇಖರಿಸಿದ್ದರು. ಇದೇ ಪ್ರೈಯಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಟ್ರಾಯ್ ಎಂಬುದಾಗಿ

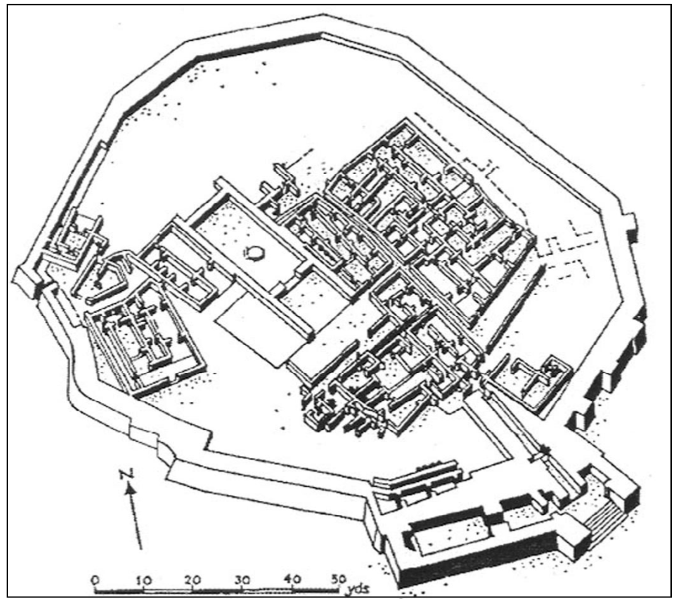

ಟ್ರಾಯ್–ನಗರವಿನ್ಯಾಸ

ಷ್ಲೀಮಾನನ ಭಾವನೆ. ಇದರಲ್ಲಿದ್ದ ಉಗ್ರಾಣವನ್ನು ಪ್ರೈಯಮನ ಖಜಾನೆಯೆಂದು ಷ್ಲೀಮನ್ ನಂಬಿದ್ದ. ಇದರಲ್ಲಿ ಒಡವೆ, ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ, ಮುಂತಾದ ಅಮೂಲ್ಯ ವಸ್ತುಗಳು ಷ್ಲೀಮನನಿಗೆ ದೊರಕಿದ್ದುವು. ಮಡಕೆಯನ್ನು ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಶೈಲಿಯೊಂದು ಆ ವೇಳೆಗೆ ಬೆಳೆದಿತ್ತಾದರೂ ಕುಂಬಾರ ಚಕ್ರದ ಬಳಕೆ ಇನ್ನೂ ಗೊತ್ತಿದ್ದಂತಿಲ್ಲ. ಈ ಪಟ್ಟಣ ಅಗ್ನಿಗೆ ಆಹುತಿಯಾಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಷ್ಲೀಮನ್ ಇದನ್ನು ಪ್ರೈಯಮನ ಟ್ರಾಯ್ ಎಂದು ತಪ್ಪಾಗಿ ಭಾವಿಸಿದ. ಅವನು ಸಾಯುವ ಮುನ್ನ ಅವನೂ ಡರ್ಪ್‌ಫೆಲ್ಡನೂ ಈ ಭಾವನೆ ತಪ್ಪೆಂದು ಅರಿತುಕೊಂಡರು. 3, 4 ಮತ್ತು 5ನೆಯ ಟ್ರಾಯ್‌ಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1800ರ ವರೆಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುಂದುವರಿಕೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇವು ಹಿಂದಿನದಕ್ಕಿಂತ ಚಿಕ್ಕವು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಸದಾಗಿ ಏನನ್ನೂ ಕಂಡುಹಿಡಿದಂತಿಲ್ಲ. ಬಣ್ಣ ಹಚ್ಚಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮಾತ್ರವೇ ಹೊಸವು.

6ನೆಯ ಟ್ರಾಯ್‌ನ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1800–1300. ಇದು ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ವಿಶಾಲವಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಗಳು ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದುವು. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣಾಗೋಪುರಗಳೂ ಮೂರು ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲುಗಳೂ ಇದ್ದುವು. ಕೋಟೆಯ ನಡುವೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಮೆಗರಾನ್ ಶೈಲಿಯವು. ಆಗ ಕುದುರೆಯ ಉಪಯೋಗ ಗೊತ್ತಿತ್ತು. ಇಂಡೊ–ಯುರೋಪಿಯನ್ ಭಾಷೆ ಆಡುತ್ತಿದ್ದ ಹೊಸ ಜನ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಕಾರಣರೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೈಸೀನೀಯನ್ ಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಭೂಕಂಪದಿಂದ ಈ ಪಟ್ಟಣ ನಾಶವಾಯಿತು. ಇದನ್ನು ಮತ್ತೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಗ್ರೀಕರು ಟ್ರಾಯ್ ನಗರವನ್ನು ಗೆದ್ದು ನಾಶಪಡಿಸಿದರೆಂಬ ಕಥೆ ನಿಜವಾಗಿದ್ದಿದ್ದರೆ ಬಹುಶಃ ಇದೇ ಆ ಟ್ರಾಯ್ ಆಗಿರಬೇಕು. ಇದು ಅಗ್ನಿಗೆ ಆಹುತಿಯಾದ ಗುರುತುಗಳಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1200ರ ವೇಳೆಗೆ ಇದು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿ ನಾಗರಿಕತೆ ಮತ್ತು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಮಟ್ಟ ಮುಟ್ಟಿತ್ತೆಂಬುದು ಖಂಡಿತ. ಆದರೆ ಈ ನಗರ ಹೋಮರನಿಂದ ವರ್ಣಿತವಾಗಿರುವಷ್ಟು ವಿಶಾಲವಾಗಿರಲಿಲ್ಲವೆನ್ನಬಹುದು. ಇದರ ಸೈನಿಕ ಶಕ್ತಿಯೂ ವಾಣಿಜ್ಯವೂ ಬೆಳೆದಿದ್ದುವು. ಮೈಸೀನೀಯನ್ ಗ್ರೀಸಿನೊಂದಿಗೆ ಇದು ನಿಕಟ ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.13ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಮೈಸೀನೀಯನ್ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇದ್ದುವು. ಇವುಗಳ ನಡುವಣ ವಾಣಿಜ್ಯಕ ಸ್ಪರ್ಧೆಯೇ ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಯುದ್ಧಕ್ಕೂ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಟ್ರಾಯ್ ನಾಶವಾದ್ದಕ್ಕೂ ಕಾರಣವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಮುಂದಿನ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ತ್ರೇಸಿನ ಬರ್ಬರರೂ ಅನಂತರ ಇಯೋಲಿಯನರೂ ಇದರ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದರು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.700ರಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. 8ನೆಯ ನಗರ ಗ್ರೀಕ್ ಟ್ರಾಯ್. ಅನಂತರ ಗ್ರೀಕ್ ಮೂಲದವರ (ಹೆಲೆನಿಸ್ಟಿಕ್) ಮತ್ತು ರೋಮನರ ವಸತಿಗಳು ಬೆಳೆದುವು. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಫ್ರೀಜಿಯದ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸತ್ರಪಿಯಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. 9ನೆಯ ಟ್ರಾಯನ್ನು ಗ್ರೀಕ್ ಸೇನಾಪತಿ ಹಾಗೂ ತ್ರೇಸಿನ ದೊರೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.306) ಲೈಸಿಮಕಸ್ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಆದರೆ ರೋಮನ್ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ನಾಶವಾಯಿತು. ಇದನ್ನು ಅನಂತರ ರೋಮನ್ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ ಲೂಸಿಯಸ್ ಕಾರ್ನಿಲೀಯಸ್ ಸುಲ್ಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.138–78) ಪುನರ್ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಅನೇಕ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ಇದರಲ್ಲಿ ಅಭಿಮಾನ ತಳೆದಿದ್ದರು. ರೋಮಿನಿಂದ ಟ್ರಾಯ್‌ಗೆ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಲು ಜೂಲಿಯಸ್ ಸೀಸರ್ ಯೋಚಿಸಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಟ್ರಾಯ್ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.350ರಿಂದ ಈಚೆಗೆ ದಾಖಲೆಗಳಿಲ್ಲ.

(ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.;ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಠ

ಠಾಕೂರ್, ರವೀಂದ್ರನಾಥ: 1861–1941. ನೊಬೆಲ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಪಡೆದ ಭಾರತದ ಮೊದಲ ಮಹಾಕವಿ, ಅಪ್ರತಿಮ ದೇಶಪ್ರೇಮಿ, ಸೋಪಜ್ಞ ವೇದಾಂತಿ, ಖ್ಯಾತ ಶಿಕ್ಷಣವೇತ್ತ, ನುರಿತ ಕಲೆಗಾರ. ಇವೆಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಆದರ್ಶಗಳ, ಜೀವನದ ಮೌಲ್ಯಗಳ ಸಂಕೇತ. ನಾಡಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಜೀವನವನ್ನು ರೂಢಿಸಿದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಶಿಲ್ಪಿ, ಕಲ್ಕತ್ತದ ದ್ವಾರಕಾನಾಥ ಠಾಕೂರ್ ಬೀದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಜೊರ್‌ಸಂಕೊ ಎಂಬ ತಮ್ಮ ಪೂರ್ವಿಕರ ಮನೆಯಲ್ಲಿ 7 ಮೇ 1861ರಂದು ಶಾರದಾದೇವಿ ಹಾಗೂ ದೇವೇಂದ್ರನಾಥ ಠಾಕೂರ್‌ರ 14ನೆಯ ಮಗನಾಗಿ ಜನಿಸಿದರು. ರವೀಂದ್ರರ ತಾತ ದ್ವಾರಕಾನಾಥ ಠಾಕೂರ್ ಕಳೆದ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಶ್ರೀಮಂತರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರ ಐಶ್ವರ್ಯ ಹಾಗೂ ವೈಭವಯುತ ಜೀವನದ ಫಲವಾಗಿ ಅವರನ್ನು ಪ್ರಿನ್ಸ್ (ರಾಜಕುಮಾರ) ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರು ರಾಜಾರಾಮ ಮೋಹನರಾಯರ ಅನುಯಾಯಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಅವರ ಮಗ ಮಹರ್ಷಿ ದೇವೇಂದ್ರನಾಥ ಠಾಕೂರ್ ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜದ ಮುಂದಾಳು. ಸ್ವಪ್ರತಿಭೆ, ಜ್ಞಾನಸಂಪತ್ತು ಹಾಗೂ ನೀತಿನಿಷ್ಠೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಮಹರ್ಷಿಗಳೆಂದು ಖ್ಯಾತರಾದವರು.

ರವೀಂದ್ರರ ಅಗ್ರಜ ದ್ವಿಜೇಂದ್ರನಾಥರು ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಹಾಗೂ ಉತ್ತಮ ಗದ್ಯಲೇಖಕ, ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಅಣ್ಣ ಸತ್ಯೇಂದ್ರನಾಥರು ಐ.ಸಿ.ಎಸ್. ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತೀರ್ಣರಾಗಿ ಅಧಿಕಾರ ಗಳಿಸಿದ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲ ಭಾರತೀಯ. ಜ್ಯೋತೀಂದ್ರನಾಥ ಠಾಕೂರ್ ಚಿತ್ರಕಲಾಪ್ರೇಮಿ ಹಾಗೂ ಚಿತ್ರವಿಮರ್ಶಕ. ರವೀಂದ್ರರ ಸಹೋದರಿ ಗಣ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿದುಷಿ. ಸ್ವಭಾವತಃ ಕವಿಗಳೂ ಕಲೋಪಾಸಕರೂ ಸೌಂದರ್ಯಾರಾಧಕರೂ ಸತ್ಯಾನ್ವೇಷಕರೂ ಆಗಿದ್ದ ರವೀಂದ್ರನಾಥ ಠಾಕೂರ್ ಬೆಳೆದದ್ದು ಇಂಥ ಕೌಟುಂಬಿಕ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ. ಇವರ ಶೈಶವ ಹಾಗೂ ಬಾಲ್ಯದ ದಿನಗಳು ಮನೆಯ ಸೇವಕರ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ, ಎಳೆಹರೆಯದ ಮೇಲೆ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರುವಂಥ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿ ಕಳೆದವು. ಬ್ರಜೇಶ್ವರನೆಂಬ ಸೇವಕ ಕೃತ್ತಿವಾಸ ರಾಮಾಯಣವನ್ನು ಓದುವುದು, ಮನೆಯ ಆಶ್ರಿತರಾದ ಕಿಶೋರಿ ಚಟರ್ಜಿಯವರು ಸುಶ್ರಾವ್ಯವಾಗಿ ಹಾಡುವುದು ರವೀಂದ್ರರ ಮೃದು ಮನಸ್ಸಿನ ಮೇಲೆ ಬಹಳ ಪರಿಣಾಮವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಪುಸ್ತಕಪ್ರೇಮಿ ಶಾರದಾದೇವಿಯವರೂ ರವೀಂದ್ರರ ತೊದಲ್ನುಡಿಗಳಿಗೆ ಆಗಾಗ ಗಮನ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದುದುಂಟು. ಎಲ್ಲರಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದವರೆಂದರೆ ಜ್ಯೋತೀಂದ್ರನಾಥರು. ಕವಿ ರವೀಂದ್ರ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯ ಸೆಲೆಯೊಡೆಯಲು ಅವರೇ ಕಾರಣರು. ತಮ್ಮ 9ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ರವೀಂದ್ರರು ಬಂಗಾಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕಾವ್ಯವಾದ ಮೇಘನಾದವಧ ಓದತೊಡಗಿದ್ದರು. ಇವರಿಗೆ ಸುಮಧುರ ಕಂಠವಿತ್ತು, ಸಂಗೀತದ ಮೇಲೆ ಪ್ರೀತಿಯಿತ್ತು, ಇಂಥ ಹುಟ್ಟು ಪ್ರತಿಭಾವಂತ ಬಾಲಕನ ಶಾಲಾದಿನಗಳೆಲ್ಲ ಸಪ್ಪೆಯೆಂದರೂ ಸರಿ, 1868–74ರವರೆಗೆ ಆರು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಠ ನಾಲ್ಕುಸಲ ಶಾಲೆಗಳನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸ ಬೇಕಾಯಿತು. ಓರಿಯಂಟಲ್ ಸೆಮಿನರಿ, ನಾರ್ಮಲ್ ಸ್ಕೂಲ್, ಬೆಂಗಾಲ್ ಅಕಾಡಮಿ– ಹೀಗೆ ಯಾವ ಶಾಲೆಯ ವ್ಯಾಸಂಗಕ್ರಮವೂ ರವೀಂದ್ರರಿಗೆ ಹಿಡಿಸಲಿಲ್ಲ. ಇವರ ಗ್ರಹಣ ಶಕ್ತಿ ಅತಿಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿತ್ತು. ತಮ್ಮ ದೈನಂದಿನ ಅಭ್ಯಾಸದ ಜೊತೆಗೆ ಅದ್ಭುತ ಮಾಯಾ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಓದುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಬಿನ್‌ಸನ್ ಕ್ರೂಸೊ ಇವರಿಗೆ ಬಹಳ ಮೆಚ್ಚಿಗೆಯಾಗಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ಶಾಲೆಯ ಓದಿಗಿಂತ ಪರಂಪರಾಗತವಾಗಿ ಬಂದ ವಂಶದ ಸದ್ಗುಣಗಳಿಂದ ಹಾಗೂ ಹಿರಿಯರ ಮೇಲ್ಪಂಕ್ತಿಯಿಂದ ಇವರ ಬದುಕು ಪುಷ್ಟವಾಯಿತು.

12 ವರ್ಷದ ಬಾಲಕನಾಗಿದ್ದಾಗ (1873) ರವೀಂದ್ರರಿಗೆ ಉಪನಯನವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ತಂದೆಯವರೊಡನೆ ಬೋಲ್‌ಪುರ, ಅಮೃತಸರ, ಡಾಲ್‌ಹೌಸಿ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿದರು. ಆಗ ಮಹರ್ಷಿ ದೇವೇಂದ್ರರ ಸಂಪೂರ್ಣ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾದರು. ರವೀಂದ್ರರ ಸಂಗೀತ ಹಾಗೂ ಕಾವ್ಯ ಪ್ರತಿಭೆ ಮನೆಯವರಿಗೆ ತಿಳಿಯಿತು; ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರಕಿತು. 1874ರಲ್ಲಿ ತತ್ತ್ವಬೋಧಿನಿ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅವರ ಚೊಚ್ಚಲ ಕವನ ಅಭಿಲಾಷಾ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಆಗ ಇವರ ವಯಸ್ಸು 12. ಅಷ್ಟು ಚಿಕ್ಕವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯರಚನೆಗೆ ಕೈಹಾಕಿದವರು ವಿರಳ, 14 ವರ್ಷದ ಬಾಲಕರಾಗಿದ್ದಾಗಲೆ ಜನತೆಯೆದುರು ಕವಿಯಾಗಿ ಇವರು ತಮ್ಮ ಕವನಗಳನ್ನು ಹಾಡಿದರು. ಸ್ವದೇಶಿ ಪುನರುತ್ಥಾನದ ಅಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ದೇಶಭಕ್ತರ ಹಾಗೂ ಕವಿಗಳ ಕೂಟವಾದ ಒಂಬತ್ತನೆಯ ಹಿಂದೂ ಮೇಳದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಜಯ ಎಂಬ ತಮ್ಮ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗೀತೆಯೊಂದನ್ನು ಹಾಡಿದರು. ಇವರ ಬಾಲಬರವಣಿಗೆಗಳು ಜ್ಞಾನಾಂಕುರ, ಭಾರತಿ ಎಂಬ ಹೊಸ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲೂ ಪ್ರಕಟವಾದುವು. ಕಾಡಿನ ಹೂವು (ಬನ್ ಫೂಲ್) ಅವರ ಮೊದಲ ಕಥನ ಕವನ–ಸಾವಿರದ ಐದುನೂರು ಸಾಲುಗಳಿಗೂ ಮೀರಿದ ಎಂಟು ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ಸುದೀರ್ಘ ಕಥೆ. ಪುಸ್ತಕ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದ ರವೀಂದ್ರರ ಮೊದಲ ಪದ್ಯವೆಂದರೆ ಕವಿಯ ಕಥೆ (ಕವಿ ಕಾ ಕಹಾನಿ). ಮಾತೃವಿಯೋಗಾನಂತರ (1875) ರವೀಂದ್ರರು ಜ್ಯೋತೀಂದ್ರನಾಥ ಹಾಗೂ ಕಾದಂಬರೀ ದೇವಿಯರ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದರು. 1877ರಲ್ಲಿ ಜ್ಯೋತೀಂದ್ರರು ರಚಿಸಿದ ಒಂದು ಪ್ರಹಸನದಲ್ಲಿ ರವೀಂದ್ರರೂ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಮರುವರ್ಷ ಸತ್ಯೇಂದ್ರನಾಥರೊಟ್ಟಿಗೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ತೆರಳಿದರು. ಲಂಡನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಹೆನ್ರಿ ಮಾರ್ಲೆಯವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿದರು. ಆಗ ಬರೆದ ಪತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿನ ಜೀವನದ ಬಗೆಗೆ ನಿರ್ದಾಕ್ಷಿಣ್ಯವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದರಿಂದ ಕಸಿವಿಸಿಗೊಂಡ ಹಿರಿಯರು 1880ರಲ್ಲಿ ಠಾಕೂರ್‌ರನ್ನು ವಾಪಸ್ಸು ಕರೆಸಿಕೊಂಡರು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗ

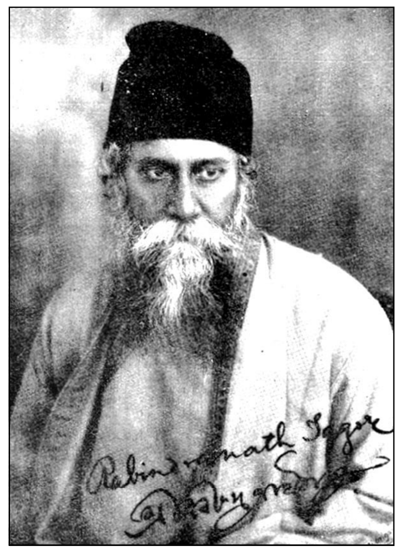

ಭಗ್ನ ಹೃದಯ ಎಂಬ ಗೀತನಾಟಕವನ್ನು ಬರೆಯಲು ಆರಂಭಿಸಿದ್ದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೆನೆಯಬಹುದು. 1881ರಲ್ಲಿ ತಾವು ಬರೆದ ಪತ್ರಗಳ ಸಂಕಲನವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು (ಯುರೋಪ್ ಪ್ರವಾಸೀರ್ ಪತ್ರ). ಇದು ಇವರ ಮೊದಲ ಗದ್ಯಕೃತಿಯಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲ ಆಡುಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಚೊಚ್ಚಲ ಕೃತಿಯೂ ಹೌದು. ವಾಲ್ಮೀಕಿ ಪ್ರತಿಭಾ ಹಾಗೂ ಕಾಲ ಮೃಗಯಾ ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಗೀತನಾಟಕಗಳು. ಇವರ ಮೊದಲ ಕವನ ಸಂಕಲನವಾದ ಸಂಧ್ಯಾಗೀತದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲಿ ಕಾವ್ಯ ಹೊಸಗತಿಯನ್ನು ಪಡೆದಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಇದೇ ವೇಳೆಗೆ ರುದ್ರಚಂದ್ರ ಎಂಬ ಹದಿನಾಲ್ಕು ದೃಶ್ಯಗಳ ನಾಟಕ ಬರೆದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಕೋಲ್ಕತ್ತೆಯ ಮೆಡಿಕಲ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಭಾಷಣಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತ ಮತ್ತು ಭಾವದ ಬಗೆಗೆ ಮೊತ್ತ ಮೊದಲ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಉಪನ್ಯಾಸ ನೀಡಿದರು. ಬ್ಯಾರಿಸ್ಟರ್ ಪದವಿ ಪಡೆಯಲೆಂದು ಹಿರಿಯರು ರವೀಂದ್ರರನ್ನು ಪುನಃ ಲಂಡನ್ನಿಗೆ ಕಳಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮರಳಿ ಬರುವಾಗ ರವೀಂದ್ರರು ಮದರಾಸಿನಲ್ಲಿಳಿದು ಜ್ಯೋತೀಂದ್ರನಾಥರ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಕಾಲ ತಂಗಿದ್ದರು (1882). ಆಗ ಅವರ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವೆನಿಸಿದ ಘಟನೆಯೊಂದು ನಡೆಯಿತು. ಇವರ ಕಾವ್ಯ ಜೀವನದ ನವೋದಯದ ಬಾಗಿಲು ತೆರೆದು ದಿವ್ಯದರ್ಶನವುಂಟಾಯಿತು. ನಿರ್ಝರಿಯ ಸ್ವಪ್ನಭಂಗ ಎಂಬ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಗೀತೆಯನ್ನು ರವೀಂದ್ರರು ಬರೆದದ್ದು ಆ ದಿನಗಳಲ್ಲೆ. ಅಲ್ಲಿಂದ ನಿಸರ್ಗದ ನೆಲೆವೀಡಾದ ಕಾರವಾರದಲ್ಲಿ ಅಣ್ಣ ಸತ್ಯೇಂದ್ರನಾಥರ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ತಂಗಿದ್ದು ಕಾರವಾರದ ಸುಂದರ ಕಡಲತೀರದಲ್ಲಿ ಬೆಳದಿಂಗಳ ರಾತ್ರಿಗಳನ್ನು ಕಳೆದರು. ಅಲ್ಲಿಯ ನಿಸರ್ಗ ರಮಣೀಯತೆ ಪ್ರಕೃತಿರ್ ಪರಿಶೋಧ್ ಎಂಬ ನಾಟಕ ಬರೆಯಲು ಪ್ರೇರಣೆ ನೀಡಿತು. 1883ರಲ್ಲಿ ಕೋಲ್ಕತಕ್ಕೆ ಮರಳಿ ಬಂದವರು ಡಿಸೆಂಬರ್ 9ರಂದು ಖುಲ್ನಾದ ವೇಣಿಮಾಧವ ರಾಯ್‌ಚೌಧುರಿಯ ಪುತ್ರಿ ಮೃಣಾಲಿನಿ ದೇವಿಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾದರು. ಅನೇಕ ಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಹಾಡುಗಳು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದುವು. 1884ರಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರೀತಿಯ ಚಿಕ್ಕ ಅತ್ತಿಗೆ ಕಾದಂಬರಿ ದೇವಿಯವರ ಮರಣ ರವೀಂದ್ರರ ಮನವನ್ನು ಕಲಕಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಆದಿ ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜದ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳಾದರು; ಸಮಕಾಲೀನ ಬಂಗಾಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯದ ನೇತಾರರಾಗಿದ್ದ ಬಂಕಿಮಚಂದ್ರ ಚಟರ್ಜಿಯವರೊಡನೆ ಹಿಂದು ಧರ್ಮದ ಆದರ್ಶಗಳ ಬಗೆಗೆ ಬಿರುಸಿನ ಚರ್ಚೆಮಾಡಿದ್ದುಂಟು. ಅತ್ತಿಗೆ ಆರಂಭಿಸಿದ ಸಚಿತ್ರ ಮಾಸಪತ್ರಿಕೆ ಯಾದ ಬಾಲಕಕ್ಕೆ (1885) ರವೀಂದ್ರರು ನೆರವು ನೀಡಿದರು, ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಅನೇಕ ಪದ್ಯಗಳನ್ನೂ ಲೇಖನಗಳನ್ನೂ ಹಾಸ್ಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ರಾಜರ್ಷಿ ಎಂಬ ಧಾರಾವಾಹಿ ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನೂ ಬರೆದುಕೊಟ್ಟರು. ಆಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರವೀಂದ್ರರನ್ನು ಬಂಗಾಲದ

ಷೆಲ್ಲೀ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ರವೀಂದ್ರರ 25ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಮಗು ಮಾಧುರೀಲತಾ ಜನಿಸಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ದಾದಾಭಾಯಿ ನವರೋಜಿಯವರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಕೂಡಿದ ಅಖಿಲಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ದ್ವಿತೀಯ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ರವೀಂದ್ರರು ಗೀತೆಯೊಂದನ್ನು ತಾವೇ ರಚಿಸಿ ಹಾಡಿದ್ದರು. ರವೀಂದ್ರರ ಕೃತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಹಳ್ಳಿಯ ಹಾಡುಗಾರರ ಪ್ರಭಾವ ಗಣನೀಯ. ಅಂತೆಯೆ ಕ್ಲಿಷ್ಟತರವಾದ ಭಾವಗಳನ್ನೂ ಕವಿ ಅತಿ ಸರಳಭಾಷೆಯಲ್ಲೇ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

1887–90ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ರವೀಂದ್ರರ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರತಿಭೆ ವಿವಿಧ ಮುಖವಾಗಿ ಹರಡಿತು. ಮಾನಸೀ (ಕವನಸಂಕಲನ), ಮಯೂರ್ ಖೇಲಾ (ಚಿಕ್ಕಗೀತ ನಾಟಕ), ಕಡಿ ಓ ಕೋಮಲ (ಕವನಸಂಕಲನ)–ಮುಂತಾದ ಸಮರ್ಥಕೃತಿಗಳನ್ನಿಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗಳಲ್ಲದೆ ವಿಡಂಬನೆಗೂ ಹಾಸ್ಯಕ್ಕೂ ಸ್ಥಾನವಿದೆ.

1888ರಲ್ಲಿ ರವೀಂದ್ರರ ಜ್ಯೇಷ್ಠಪುತ್ರ ರತೀಂದ್ರನಾಥ ಜನಿಸಿದ. ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ರವೀಂದ್ರರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಪುನಃ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟರು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮರಳಿ ಬಂದವರು ವ್ಯವಹಾರದ ಅನುಕೂಲತೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಶೆಲೈಡದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು.

ರವೀಂದ್ರನಾಥರು ತಮ್ಮ ಕಾಲದ ಭಾರತದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮೂಲಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಪರಿಹಾರ ಹುಡುಕುವಲ್ಲಿ ಮಗ್ನರಾದರು. ದೇಶದ ದೋಷಪೂರ್ಣ ಶಿಕ್ಷಣಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಆದಷ್ಟು ಬೇಗ ಶುದ್ಧೀಕರಿಸಬೇಕೆಂದು ಯೋಚಿಸಿದರು. ಈ ರಚನಾತ್ಮಕ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಅವರು ತಮ್ಮ ಮನೆಯಿಂದಲೇ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಬೇರೆ ಯಾವುದೆ ಶಾಲೆಗಳಿಗೆ ಕಳಿಸದೆ ಅವರಿಗಾಗಿ ತಮ್ಮ ಮನೆಯಲ್ಲೇ ಶಾಲೆಯೊಂದನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ತಪೋವನ ಶಾಲೆಯ ಕಲ್ಪನೆ ಮೂಡಿತು. ಪ್ರಾಚೀನ ಗುರುಕುಲಪದ್ಧತಿಯಂತೆ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಸುಂದರ ತಾಣದ ಮಧ್ಯೆ ಸ್ವಚ್ಛಂದ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿ ಜೀವನ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆಯುವ ಸೌಲಭ್ಯವನ್ನು ಕುರಿತು ಯೋಚಿಸತೊಡಗಿದರು. 1901 ಡಿಸೆಂಬರ್ 22ರಲ್ಲಿ ಬೋಲ್ಪುರದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಶಾಂತಿನಿಕೇತನದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯಾಶ್ರಮವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇದೇ ಮುಂದೆ ವಿಶ್ವಭಾರತಿ ಎಂಬ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಆಮೇಲೆ ಬಂಕಿಮಚಂದ್ರರ ವಂಗದರ್ಶನ ಎಂಬ ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಯ ಸಂಪಾದಕರಾದರು. ಅದರಲ್ಲಿ ವಿನೋದಿನಿ ಕಾದಂಬರಿ ಕ್ರಮಶಃ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು (ಇದೇ ವೇಳೆ ನೈವೇದ್ಯ ಎಂಬ ಭಕ್ತಿಗೀತಗಳ ಸಂಕಲನ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು). ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಅದುವರೆಗೆ ಪ್ರಕಟವಾದ ಮನೋವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಮೊದಲನೆಯದು.

ಈ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ರವೀಂದ್ರರ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಕಷ್ಟಗಳ ಸುರಿಮಳೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಆರ್ಥಿಕ ಮುಗ್ಗಟ್ಟಿನಿಂದಾಗಿ ತಾವು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಶಿಕ್ಷಣಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಕೆಲಕಾಲ ಮುಚ್ಚಬೇಕಾಯಿತು. ಧರ್ಮಪತ್ನಿ ಮೃಣಾಲಿನಿ ನಿಧನರಾದ (1902) ಮರುವರ್ಷ ಪುತ್ರಿ ರೇಣುಕ ಸಾವನ್ನಪ್ಪಿದಳು (1903). ಅಲ್ಲದೆ ನೆಚ್ಚಿನ ಶಿಷ್ಯ ಅಸಾಧಾರಣ ಪ್ರತಿಭೆಯ ಸತೀಶ್ ಚಂದ್ರರಾಯ್ ಶಾಂತಿನಿಕೇತನದಲ್ಲಿ ನಿಧನಹೊಂದಿದ (1904). ಮರುವರ್ಷವೇ ರವೀಂದ್ರರ ತಂದೆಯವರೂ ಸ್ವರ್ಗಸ್ಥರಾದರು (1905). ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ಸಂಕಷ್ಟಗಳ ನಡುವೆಯೂ ರವೀಂದ್ರರ ಲೇಖನಿಗೆ ಬಿಡುವಿರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ಮರಣ, ಶಿಶು, ನೌಕಾ ಡುಬಿ ಎಂಬ ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಕಟವಾದವು. ಆಗತಾನೆ ಆರಂಭವಾದ ಸ್ವದೇಶೀ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿ 1904ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತದ ಮಿನರ್ವ ಥಿಯೇಟರಿನಲ್ಲಿ ಸ್ವದೇಶೀ ಸಮಾಜ ಎಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ಕುರಿತು ಮಾತನಾಡುತ್ತ ಲಾರ್ಡ್ ಕರ್ಜನ್ನನ ವಿಭಜಿಸಿ ಆಳುವ ನೀತಿಯನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ಖಂಡಿಸಿದರು.

1906ರಲ್ಲಿ ರವೀಂದ್ರರು ಕಾಸಿಂ ಬಜ಼ಾರಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮೊದಲ ಬಂಗಾಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಖೇಯಾ (ಪದ್ಯಸಂಕಲನ) ಬಿಡುಗಡೆಯಾಯಿತು. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕಾದಂಬರಿ ಗೋರಾ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಇದು ಬಂಗಾಲಿ ಕಾದಂಬರಿ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೊಂದು. 1909ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಶ್ಚಿತ್ತ ಎಂಬ ನಾಟಕ ರಚಿಸಿದರು. ಮರುವರ್ಷ ಖ್ಯಾತ ಗೀತಾಂಜಲಿಯ ಗೀತೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. 1911ರಲ್ಲಿ ರವೀಂದ್ರರ 50ನೆಯ ಹುಟ್ಟುಹಬ್ಬ ಶಾಂತಿನಿಕೇತನದಲ್ಲಿ ವಿಜೃಂಭಣೆಯಿಂದ ಜರುಗಿತು. ಪ್ರವಾಸಿ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅವರು ತಮ್ಮ ಬಾಲ್ಯದ ನೆನಪುಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಇವರ ಕೆಲವು ಕವಿತೆಗಳು ಇಂಗ್ಲಿಷಿಗೆ ಅನುವಾದವಾದವು. ಮರುವರ್ಷ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾದ ಜನಗಣಮನ ಎಂಬ ರಾಷ್ಟ್ರಗೀತೆಯನ್ನು ರಚಿಸಿ ಮಾಘೋತ್ಸವದಲ್ಲಿ ತಾವೇ ಹಾಡಿದರು. 1914ರಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೋದ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ರವೀಂದ್ರರ ಗೀತಾಂಜಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಮನ್ವಂತರವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿತ್ತು. 1913 ನವೆಂಬರ್ 13ರಂದು ರವೀಂದ್ರರ ಗೀತಾಂಜಲಿಗೆ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯಾದ ನೊಬೆಲ್ ಬಹುಮಾನ ಲಭಿಸಿತು. ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಇವರಿಗೆ ಗೌರವ ಡಿ.ಲಿಟ್ ಪದವಿ ನೀಡಿತು. 1915ರ ಜೂನ್ 3ರಂದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ನೈಟ್‌ಹುಡ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿದರು. ಅನಂತರ ಆಂಧ್ರದವರು ಭಾರತತೀರ್ಥ, ಕವಿಸಾಮ್ರಾಟ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನೂ ತ್ರಿಪುರಾದ ಮಹಾರಾಜರು ಭಾರತಭಾಸ್ಕರ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನೂ ನೀಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಬನಾರಸ್, ಢಾಕಾ, ಉಸ್ಮಾನಿಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳು ಗೌರವ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿಯನ್ನು ನೀಡಿದವು.

1917ರ ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಗೆ ಆನಿಬೆಸೆಂಟರ ಹೆಸರನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದವರು ರವೀಂದ್ರರು. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಇವರ ಅಂಚೆ ಮನೆ ನಾಟಕ ಪ್ರದರ್ಶನವನ್ನು ಆನಿಬೆಸೆಂಟ್, ಗಾಂಧಿ, ತಿಲಕ್, ಮಾಳವೀಯ ಮೊದಲಾದವರು ವೀಕ್ಷಿಸಿದ್ದರು. 1919ರ ಮೇ 30ರಂದು ನಡೆದ ಜಲಿಯನ್‌ವಾಲಾಬಾಗಿನ ಹತ್ಯಾಕಾಂಡದಿಂದ ಮನನೊಂದ ರವೀಂದ್ರರು ತಮಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ನೀಡಿದ್ದ ನೈಟ್‌ಹುಡ್ ಪದವಿಯನ್ನು ವಾಪಸು ಮಾಡಿದರು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಿಂದ ವಿಹ್ವಲರಾದ ರವೀಂದ್ರರು ಶಾಂತಿದೂತರಾಗಿ ವಿದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ತಿರುಗಾಡಿದರು. 1920–21ರಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಜರ್ಮನಿ, ಅಮೆರಿಕ, ಚೀನ, ಜಪಾನ್ ಮುಂತಾದ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಮಾತನಾಡಿ ವಿಶ್ವಭಾರತಿಗೆ ಸಹಾಯ ಕೇಳಿದರು. ವಾಪಸು ಬಂದವರು ಬ್ರಜೇಂದ್ರನಾಥ ಸೀಲರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಸಿಲ್ವನ್ ಲಿವಿಯಂಥ ಖ್ಯಾತ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಸಮಕ್ಷಮದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಭಾರತಿಯನ್ನು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸೊತ್ತಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆ ಮಾಡಿದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಶ್ರೀನಿಕೇತನದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ರಾಷ್ಟ್ರದ ತಳಪಾಯದಂತಿರುವ ಹಳ್ಳಿಗಳ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಾಣ ಹಾಗೂ ಗ್ರಾಮಕೈಗಾರಿಕೆಗಳಿಗೆ ಜೀವತುಂಬುವುದು ಅವಶ್ಯವೆಂದರು. ಹೀಗೆ ಆದರ್ಶ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತವಿಕತೆಗಳು ಮೇಳವಿಸಿದ ಶಾಂತಿನಿಕೇತನ ಹಳತು–ಹೊಸತರ ಸಂಗಮವಾಗಿ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಗಳ ಮಿಲನಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಜಗದ್ವಿಖ್ಯಾತವಾಯಿತು.

1932ರಲ್ಲಿ ಇರಾನಿನ ರಾಜನ ಆಹ್ವಾನದ ಮೇರೆಗೆ ಪರ್ಷಿಯ, ಇರಾಕ್, ಇರಾನ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸಮಾಡಿದರು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಮರಳಿದವರು ಕೋಲ್ಕತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲಿ ಭಾಷಾ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದರು. 1933ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಳಕ್ಕೆ ಹೋದಾಗ ನಾಲ್ಕು ಅಧ್ಯಾಯಗಳು ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿ ಬರೆದು ಮುಗಿಸಿದರು. 1936ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ನೃತ್ಯಗೀತರೂಪಕಗಳಲ್ಲೂ ಹೊಸ ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದುಂಟು. ತಾವು ರಚಿಸಿದ ಗೀತೆಗಳಿಗೆ ತಾವೇ ಸ್ವರಸಂಯೋಜನೆ ಮಾಡಿದರು. ಬಂಗಾಲಿ ಸಂಗೀತದಲ್ಲಿ ರವೀಂದ್ರಸಂಗೀತ ಎಂಬ ಹೊಸ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ ರವೀಂದ್ರರು ಸು.2000 ಕೀರ್ತನೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ.

1936ರಲ್ಲಿ ಪಾಟ್ನದ ನಾಗರಿಕರು ಬಾಬು ರಾಜೇಂದ್ರ ಪ್ರಸಾದರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ರವೀಂದ್ರರನ್ನು ಗೌರವಿಸಿದರು. 1937ರಲ್ಲಿ ರವೀಂದ್ರರು ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಘಟಿಕೋತ್ಸವ ಭಾಷಣ ಮಾಡಿದರು. ಅಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲದವರಿಗೆ ಇಂಥ ಒಂದು ಘನ ಭಾಷಣ ಮಾಡುವ ಗೌರವ ದೊರೆತದ್ದೂ ಬಂಗಾಲಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಘಟಿಕೋತ್ಸವ ಭಾಷಣ ಮಾಡಿದ್ದೂ ಅದೇ ಮೊದಲು. ಅದೇ ವರ್ಷ ತೀವ್ರ ಅನಾರೋಗ್ಯಕ್ಕೀಡಾದರು.

1940 ಆಗಸ್ಟ್ 7ರಂದು ಶಾಂತಿನಿಕೇತನದ ವಿಶೇಷ ಘಟಿಕೋತ್ಸವದಲ್ಲಿ ಲೋಕಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಮಾರಿಸ್ ಗ್ವಯರ್ ಹಾಗೂ ರಾಧಾಕೃಷ್ಣರ ಸಮಕ್ಷಮದಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಗೌರವ ಡಿ.ಲಿಟ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿತು.

1940ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಿಂದ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಮನನೊಂದರಲ್ಲದೆ ಇವರ ದೈಹಿಕ ಅಸ್ವಸ್ಥತೆಯೂ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಈ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲೂ ಸಾಹಿತ್ಯಸೃಷ್ಟಿ ನಿಲ್ಲಲಿಲ್ಲ. 1941 ಏಪ್ರಿಲ್ 14ರಂದು ತಮ್ಮ 80ನೆಯ ಹುಟ್ಟುಹಬ್ಬದ ಸಮಾರಂಭದಲ್ಲಿ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಸಂಧಿಕಾಲ ಎಂಬ ಲೇಖನ ಓದಿದರು. ಮಿಸ್ ರ್‍ಯಾತ್‌ಬೋನ್ ಎಂಬ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಸದಸ್ಯೆ ಭಾರತವನ್ನು ಟೀಕಿಸಿ ಬರೆದಿದ್ದ ಬಹಿರಂಗ ಪತ್ರಕ್ಕೆ ಅಷ್ಟೇ ಕಟುವಾಗಿ ಖಂಡಿಸಿ ಉತ್ತರ ಬರೆದರು. 1941 ಆಗಸ್ಟ್ 7ರಂದು ರವೀಂದ್ರರು ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ವಿಧಿವಶರಾದರು.

(ಎಚ್.ಆರ್.ಆರ್.ಬಿ.;ವಿ.ಕೆ.)

ಡ

ಡಂಬಾರ್ಟನ್ ಓಕ್ಸ್ ಸಮ್ಮೇಳನ: ವಾಷಿಂಗ್ಟನ್ ಡಿ.ಸಿ.ಯ ಡಂಬಾರ್ಟನ್ ಓಕ್ಸ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1944) ಸೇರಿದ್ದ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು, ಬ್ರಿಟನ್, ಸೋವಿಯೆತ್ ಒಕ್ಕೂಟ ಮತ್ತು ಚೀನಗಳ ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ ಪ್ರವೀಣರ ಒಂದು ಸಭೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕೂಟದ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಾನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಸದೊಂದು ಭದ್ರತಾ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಮೂಲಭೂತ ಸೂಚನೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಈ ಸಮ್ಮೇಳನವನ್ನು ಕರೆಯಲಾಗಿತ್ತು. ವಿದೇಶ ಮಂತ್ರಿಗಳಿಗಿಂತ ಕೆಳಗಿನ ಮಟ್ಟದ ಸಭೆ ಇದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದವರು ಅಧಿಕಾರಿಗಳು. ಇವರ ತೀರ್ಮಾನಗಳು ಕೇವಲ ಸಲಹೆಗಳು. ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಇವನ್ನು ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಂತೆಂದು ಭಾವಿಸುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಚರ್ಚೆಗಳನ್ನು ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಸಂಭಾಷಣೆಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಆದರೂ ಈ ಸಭೆಯ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆಯುವಂತಿಲ್ಲ. ಪ್ರಪಂಚದ ಶಾಂತಿ ಭದ್ರತೆಗಳಿಗಾಗಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಯೊಂದು ಅವಶ್ಯವೆಂಬುದಾಗಿ 1943ರಲ್ಲಿ ಮಾಸ್ಕೋದಿಂದ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಮಾಡಿದ ಘೋಷಣೆಯನ್ನು ಕಾರ್ಯಗತಗೊಳಿಸಲು

ಕೈಗೊಂಡ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಯತ್ನವಿದು. ಈ ಸಮ್ಮೇಳನ ನಡೆದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ವಿರುದ್ಧ ಸಮರದಲ್ಲಿ ಸೋವಿಯೆತ್ ದೇಶ ಸೇರಿರಲಿಲ್ಲ. ಅದು ಇನ್ನೂ ತಟಸ್ಥ ನೀತಿ ತಳೆದಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಚೀನದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯೊಂದಿಗೆ ಸಮಾಲೋಚನೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಸೋವಿಯೆತ್ ದೇಶ ಒಡಂಬಡಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಥಮತಃ ಅಮೆರಿಕ, ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಸೋವಿಯೆತ್ ದೇಶಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಆಗಸ್ಟ್ 21ರಿಂದ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 28ರವರೆಗೆ ಸಭೆ ಸೇರಿ ಸೂಚಿತ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಸಲಹೆಗಳ ಕರಡನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಇವು ಡಂಬಾರ್ಟನ್ ಓಕ್ಸ್ ಸಲಹೆಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 29ರಿಂದ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 7ರವರೆಗೆ ಅಮೆರಿಕ, ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಚೀನದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಸೇರಿ ಈ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದರು. ಚೀನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯ ಒಪ್ಪಿಗೆಯೂ ಇವಕ್ಕೆ ದೊರಕಿತು.

ಇವು ಭಾವೀ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸಮಗ್ರ ಯೋಜನೆಯೇನೂ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಸೂಚಿತ ಭದ್ರತಾ ಸಮಿತಿಯಲ್ಲಿ ಮತದಾನದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸಭೆಯ ಸದಸ್ಯತ್ವ-ಇವೆರಡು ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಸೋವಿಯೆತ್ ದೇಶಕ್ಕೂ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಿಗೂ ನಡುವೆ ಒಮ್ಮತ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಅಮೆರಿಕದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ರೂಸ್‌ವೆಲ್ಟ್, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಧಾನಿ ಚರ್ಚಿಲ್, ಸೋವಿಯೆತ್ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ ಸ್ಟಾಲಿನ್ ಇವರು ಯಾಲ್ಟದಲ್ಲಿ ಸಭೆ ಸೇರಿ (1945) ಇವೆರಡು ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನೂ ಬಗೆಹರಿಸಿದರು. ಡಂಬಾರ್ಟನ್ ಓಕ್ಸ್ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಸಲಹೆಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸ್ಯಾನ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ಕೋದಲ್ಲಿ 1945ರಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಪ್ರಣಾಳಿಕೆ ರಚಿತವಾಯಿತು.*

ಡಾಂಗ್ ಸೋನ್: ಉತ್ತರ ಅನ್ನಾಮ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಂಚಿನಯುಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಂಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದೊರಕಿದುವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಡಾಂಗ್ ಸೋನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲೂ ಹರಡಿತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಕಂಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಸೀಸ ಮಿಶ್ರಿತವಾದವು. ಇವು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಠಾರಿ, ಕಾವು ತೂತಿನ ಕೊಡಲಿ, ಕಳೆಗುದ್ದಲಿ, ಈಟಿಯ ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಬುರುಡೆಮದ್ದಲೆ (ಕೆಟ್ಲ್‌ಡ್ರಮ್) ಮುಂತಾದ ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದೊರಕಿವೆ. ಬುರುಡೆ ಮದ್ದಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕುದುರೆಸವಾರರ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇವರ ಉಡುಗೆತೊಡುಗೆಗಳು ಚೌ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ತೋರ್ಪಡಿಸುವುದರಿಂದ, ಡಾಂಗ್‌ಸೋನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹುಲ್ಲುಗಾವಲಿನ ಜನ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಂದಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸೀಸವನ್ನು ಉತ್ತರ ಚೀನದಲ್ಲೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಒಂದೆರಡು ಶತಮಾನಗಳ ಅನಂತರ ಇಂಡೊನೇಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ಉಪಯೋಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಆದರೂ ಡಾಂಗ್‌ಸೋನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರಲಿಲ್ಲ. ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿತ್ತು. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಡಿರೋಜಿಯನ್ ಚಳವಳಿ: 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಭಾರತದ ಪ್ರಮುಖ ಚಳವಳಿಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಇದನ್ನು ಯುವ ಬಂಗಾಲಿ ಚಳವಳಿಯೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಚಳವಳಿಯ ಕಾರಣಕರ್ತ ರಾದ ಹೆನ್ರಿ ಲೂಯಿ ವಿವಿಯನ್ ಡಿರೋಜಿಯೊ 1809ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಕಲ್ಕತ್ತದ ಹಿಂದು ಕಾಲೇಜ್‌ನಲ್ಲಿ 1826-1831ರವರೆಗೆ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದರು. ಅಗಾಧ ವಿದ್ವಾಂಸ ಮತ್ತು ಪ್ರಗತಿಪರ ಚಿಂತಕರಾಗಿದ್ದ ಇವರ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಪ್ರಭಾವವಿದ್ದಿತ್ತು. ಜನಪ್ರಿಯ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಯುವ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಒಂದು ಗುಂಪು ಇವರ ಪ್ರಭಾವದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಈ ಯುವಕರಿಗೆ ಪ್ರಗತಿಪರ ಮತ್ತು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಚಿಂತಿಸಲು ಸ್ಫೂರ್ತಿ ನೀಡಿದ ಡಿರೋಜಿಯೋ ಮತ್ತವರ ಗುಂಪನ್ನು ಡಿರೋಜಿಯನ್ನರು ಅಥವಾ ಯಂಗ್ ಬಂಗಾಲಿಗಳು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇವರು ಮಹಾ ದೇಶಭಕ್ತರಾಗಿದ್ದು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ, ಸಮಾನತೆ ಮತ್ತು ಸತ್ಯವನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು 1827ರಲ್ಲೇ ದೇಶವನ್ನು ಕುರಿತು ಕವಿತೆಯೊಂದನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಬಹುಶಃ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕವಿ ಡಿರೋಜಿಯೊ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಡಿರೋಜಿಯೊ ಪ್ರಗತಿಪರ, ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ ವಿಚಾರಗಳು ಅವನನ್ನು ಕಾಲೇಜಿನಿಂದ 1831ರಲ್ಲಿ ಹೊರದೂಡುವಂತೆ ಮಾಡಿದವು ಮತ್ತು ತಮ್ಮ 22ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲೇ ಕಾಲರಾ ರೋಗಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಗಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದನು. ಡಿರೋಜಿಯೊನ್ನರು ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಆಚಾರವಿಚಾರಗಳು, ಮೂಢನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು ಕಟುವಾಗಿ ಟೀಕಿಸಿದರು. ಸ್ತ್ರೀಯರ ಹಕ್ಕುಬಾಧ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡಲು ಮತ್ತು ಅವರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಲು ಒತ್ತಾಯಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಅವರು ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಆಂದೋಲನವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಆಗಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿ ಡಿರೋಜಿಯನ್ನರ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಅರಿಯುವಷ್ಟು ಮುಂದುವರಿದಿರಲಿಲ್ಲ ಮತ್ತು ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತರಾದ ರೈತರ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡಲಿಲ್ಲ. ಜೊತೆಗೆ ಆಗಿನ ಭಾರತದ ಇನ್ನಾವ ಗುಂಪುಗಳೂ ಇವರ ವಿಚಾರಗಳಿಗೆ ಬೆಂಬಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇವರು ಜನರೊಂದಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಪರ್ಕ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವರ ವಿಚಾರಗಳು ಜನರನ್ನು ಮುಟ್ಟುವಲ್ಲಿ ವಿಫಲವಾದವು. ಆದರೂ ಡಿರೋಜಿಯನ್ನರು ರಾಜಾರಾಮಮೋಹನರಾಯ್ ರವರ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿ ಕರಪತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಂಘಗಳ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಚಳವಳಿಗಳನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪತ್ರಿಕಾ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಾಲೋನಿಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಕಾರ್ಮಿಕರನ್ನು ಉತ್ತಮವಾಗಿ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ಜಮೀನ್ದಾರರ ಕೈಯಿಂದ ರೈತರ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗೆ ಭಾರತೀಯರನ್ನು ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗೆ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡುವುದು ಮುಂತಾದ ಸಮಸ್ಯೆ ಬಗ್ಗೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಚಳವಳಿ ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿಯ ಪ್ರಮುಖ ನಾಯಕ ರಾದ ಸುರೇಂದ್ರನಾಥ ಬ್ಯಾನರ್ಜಿಯವರು ಡಿರೋಜಿಯನ್ನರನ್ನು ಕುರಿತು ಬಂಗಾಲದ ಆಧುನಿಕ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವರ್ತಕರು, ನಮ್ಮ ಜನಾಂಗದ ಯುದ್ಧೋತ್ಸಾಹದ ಮೂಲ ಪುರುಷರು. ಇವರ ಸದ್ಗುಣಗಳು ನಮಗೆ ಗೌರವ ಮೂಡಿಸುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಇವರ ಸೋಲನ್ನು ನಾವು ಮೃದು ಭಾವನೆಯಿಂದ ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತೇವೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಡಿರೋಜಿಯನ್ನರ ವೈಚಾರಿಕತೆ ಚಳವಳಿಗಳು ಮುಂದಿನ ಬಂಗಾಲದ ಎಲ್ಲ ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಚಳವಳಿಗಳಿಗೂ ಮೂಲ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯ ಸೆಲೆಗಳಾದವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. (ಕೆ.ಎಸ್‌ಡಿ.)

ಡೆಲ್ಫಿ: ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಗ್ರೀಕರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನಗಳ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುತ್ತಿರುವ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿರುವ ನಗರ. ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಫೋಸಿಸ್ ಪ್ರಾಂತದ ಕಾರಿಂತ್ ಕೊಲ್ಲಿಯ ಮೇಲೆ ಪರ್ನಾಸಸ್ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದಟ್ಟಕಾಡು ಮತ್ತು ಪರ್ವತ ಕಣಿವೆಗಳ ನಿಸರ್ಗಸೌಂದರ್ಯದ ರಾಶಿಯ ನಡುವೆ ಅಡಗಿರುವ ಡೆಲ್ಫಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಜನತೆಯ ಭಾವುಕತೆಯ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತು. ವಿಶ್ವದ ಕೇಂದ್ರ ಅಥವಾ ನಾಭಿಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲು ಜ್ಯೂಸ್‌ದೇವತೆ ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಕಳಿಸಿದ ಎರಡು ಪಕ್ಷಿಗಳು ಡೆಲ್ಫಿಯ ಒಂಫಾಲಸ್ (ನಾಭಿ) ಶಿಲೆಯಿರುವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸಂಧಿಸಿದುವೆಂದೂ ಆದ್ದರಿಂದ ಅದೇ ಪ್ರಪಂಚದ ಕೇಂದ್ರವೆಂದೂ ಗ್ರೀಕರು ನಂಬಿದ್ದರು. ಡೆಲ್ಫಿಸ್ ಪದಕ್ಕೆ ಗರ್ಭಾಶಯ ಅಥವಾ ನಾಭೀಪ್ರದೇಶ ಎಂದು ಅರ್ಥವಿದೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಲಂಪಿಯನ್ನರು ಬರುವ ಮೊದಲೇ ಇಲ್ಲಿ ಜ್ಯೂಸ್ ದೇವತೆಯ ಮಕ್ಕಳಾದ ಅಪೊಲೊ ಮತ್ತು ಅಥೆನಾ ಅವರ ಗುಡಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮೈಸೀನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ನಿರ್ದೇಶಿಸ ಬಹುದಾದ ವಸತಿಗಳ ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಫ್ರೆಂಚ್ ಪ್ರಾಕ್ತನಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಮೈಸಿನೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಗಳಿಸಿದ್ದ ಮಹಾಮಾತೃ ದೇವತೆಯ ಪೂಜಾದ್ರವ್ಯ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಭವಿಷ್ಯ ನುಡಿಯುವ ಡೆಲ್ಫಿಯ ದಿವ್ಯವಾಣಿಯನ್ನು ಕಾಯುವ ಮಹಾಸರ್ಪ ಅಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಡೆಲ್ಫಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಆ ಸರ್ಪವನ್ನು ಕೊಂದ ಅಪೊಲೊ ಅಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯದೇವತೆಯಾದ. ಅವನ ಭವಿಷ್ಯವಾಣಿ ಪಿಥಿಯಾ ಎಂಬ ಭಕ್ತೆಯ ಮುಖಾಂತರ ನುಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳಿಗೊಮ್ಮೆ ಗ್ರೀಸಿನ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಬಂದ ಕ್ರೀಡಾಪಟುಗಳು ಪಿಥಿಯನ್ ಸಂಗೀತ ಮತ್ತು ಕ್ರೀಡಾಪಂದ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಭವಿಷ್ಯವಾಣಿ ಮತ್ತು ಕ್ರೀಡಾಪಂದ್ಯಗಳಿಂದ ಡೆಲ್ಫಿಯ ಅಪೊಲೊ ಜ್ಯೂಸ್ ದೇವತೆಯಂತೆ ದೇಶಾದ್ಯಂತ ಪೂಜಾರ್ಹನಾದ.

ಅಥೆನ್ಸಿನಿಂದ ಡೆಲ್ಫಿಗೆ ಬಂದ ಪ್ರವಾಸಿಗ ಮೊದಲು ಅಥೆನಾ ಪ್ರೊನಾಯಿಯ ಗುಡಿಯನ್ನು ತಲುಪಿ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಥೊಲೊಸ್ ಶಿಲೆಯನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಪಿಥಿಯನ್ ಕ್ರೀಡಾಪಟುಗಳು ತರಬೇತು ಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯಾಯಾಮ ಶಾಲೆ, ಪರ್ವತದಡಿಯಿಂದ ಬುಗ್ಗೆಯಾಗಿ ಹರಿಯುತ್ತಿದ್ದ ನೀರಿನಿಂದ ತುಂಬಿದ ಕೆಸ್ಟಾಲಿಯ ಕೊಳ ಮತ್ತು ಕೊನೆಗೆ ಅಪೊಲೊ ಮುಖ್ಯದೇವಾಲಯ ಇದ್ದುವು. ಈ ಮಾರ್ಗದುದ್ದಕ್ಕೂ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲೂ ದೇಶದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಭಕ್ತರು, ರಾಜರು, ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದವರು, ಡೆಲ್ಫಿಯ ಅಧಿದೇವತೆಗೆ ಸಮರ್ಪಿಸಿದ ಅನೇಕ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ಸುಂದರಸ್ತಂಭಗಳು, ಭಂಡಾರಗಳು, ವೇದಿಕೆಗಳು ಇದ್ದುವು. ಇವು ಉತ್ತಮ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಕಲಾಕೃತಿಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಭಂಡಾರಗಳು ಗ್ರೀಸಿನ ವಿವಿಧ ರಾಜ್ಯಗಳು ತಮ್ಮ ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ಆ ಪವಿತ್ರಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮಂಟಪ ಅಥವಾ ಪವಿತ್ರ ಕಟ್ಟಡಗಳು. ಭಂಡಾರಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರ ನಿರ್ಮಿತಿಯಾಗಿದ್ದ ಅಥೆನ್ಸಿನ ಭಂಡಾರವನ್ನು ಈಚೆಗೆ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಪೊಲೊ ಗುಡಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6ನೆಯ ಮತ್ತು 4ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಭೂಕಂಪಗಳಿಂದ ಹಾಳಾದರೂ ಅದನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಸುಂದರವಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಅದರ ನಿರ್ವಹಣೆಗಾಗಿ ನೆರೆಹೊರೆಯ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದ್ದ ಆಂಫಿಕ್ಟಿಯೊನಿ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆ ಇತ್ತು. ಅಪೊಲೊ ತರುವಾಯ ಡೆಲ್ಫಿಯ ಪ್ರಮುಖ ದೇವತೆ ಡೈಯೊನೈಸಸ್, ಅಮರನಾದರೂ ಮೃತ್ಯುವಿಗೀಡಾಗಿ ಮರಳಿ ಬದುಕಿ ಬಂದ ಡೈಯೊನೈಸಸನ ಸಮಾಧಿ ಅಪೊಲೊನ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಕೆಳಗಿದೆಯೆಂದು ನಂಬಲಾಗಿದೆ. ಆ ಸಮಾಧಿಕೊಠಡಿ ಅಥವಾ ಅಡೈಟಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ಮುಕ್ಕಾಲಿನ ಆಸನದ ಮೇಲೆ ಪಿಥಿಯಾ ಕುಳಿತು, ಅಪೊಲೊನ ಭವಿಷ್ಯವಾಣಿಯನ್ನು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತಾಳೆಂದು ನಂಬಲಾಗಿತ್ತು. ಡೈಯೊನೈಸಸನ ಪ್ರೇತಶಕ್ತಿ ಪಿಥಿಯಾಳ ದೇಹ ಪ್ರವೇಶಿಸುವುದೇ ಭವಿಷ್ಯವಾಣಿಗೆ ಪ್ರೇರಕವೆಂದು ನಂಬಲಾಗಿತ್ತು.

ಸಾರ್ವಜನಿಕರೂ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೂ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳೂ ಅಪೊಲೊ ದೇವತೆಗೆ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಅರ್ಪಿಸಲು ಮತ್ತು ತಮ್ಮ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಅಥವಾ ರಾಜ್ಯದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ದಿವ್ಯವಾಣಿಯಿಂದ ಸೂಕ್ತ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಸಹಸ್ರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಡೆಲ್ಫಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಯುದ್ಧದ ಪ್ರಾರಂಭ, ಶಾಂತಿ ಸಂಧಾನ, ಹೊಸ ನಿರ್ಮಾಣಗಳ ಪ್ರಾರಂಭ ಮುಂತಾದ ಯಾವುದೇ ಪ್ರಮುಖ ಕಾರ್ಯದ ಆರಂಭವಾಗಬೇಕಿದ್ದರೂ ಗ್ರೀಕರು ತಮ್ಮ ನಾಡು ಅಥವಾ ವಸಾಹತುಗಳಿಂದ ಡೆಲ್ಫಿಗೆ ಬಂದು ದಿವ್ಯವಾಣಿಯ ಸಲಹೆ ಪಡೆದು ತರುವಾಯ ಮಾತ್ರ ಅಂಥ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 8–6ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಗ್ರೀಕರ ವಸಾಹತುಶಾಹಿಯ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಲ್ಲಿ ಡೆಲ್ಫಿಯ ದಿವ್ಯವಾಣಿಯ ಪಾತ್ರ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿತ್ತು. ವಸಾಹತುಗಾರರು ಹೊಸ ನಗರಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಅನುಸರಿಸಬೇಕಾದ ಕ್ರಮಗಳನ್ನೂ ಆಚರಿಸಬೇಕಾದ ವಿಧಿ ನಿಯಮಗಳನ್ನೂ ದಿವ್ಯವಾಣಿ ತಿಳಿಸುತ್ತಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಭೌಗೋಳಿಕವಾಗಿ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನವನ್ನೂ ಒದಗಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಡೆಲ್ಫಿಗೆ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಯಾತ್ರಿಕರು ಬರುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಆ ಎಲ್ಲ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಜನಜೀವನ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಭೌಗೋಳಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಪರಿಚಯ ಪಡೆದಿರುತ್ತಿದ್ದ ಮತ್ತು ಚತುರ್ವಾರ್ಷಿಕ ಪಿಥಿಯನ್ ಪಂದ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಕ್ರೀಡಾಪಟುಗಳಿಂದ ಸುದ್ದಿ ಸಂಗ್ರಹ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರುತ್ತಿದ್ದ ಡೆಲ್ಫಿಯ ಪುರೋಹಿತವರ್ಗ ಇಂಥ ಸುದ್ದಿ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತಿದ್ದುದರಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚರಿ ಇಲ್ಲ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಡೆಲ್ಫಿ ಬಹಳ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 480ರಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಆಕ್ರಮಣದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ದಿವ್ಯವಾಣಿ ಗ್ರೀಕರಿಗೆ ನಿರಾಶಾದಾಯಕವೂ ಆಕ್ರಮಣಕಾರರಿಗೆ ಅನುಕೂಲಕರವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಸ್ಯಾಲಮಿಸ್ ಮತ್ತು ಪಾಟ್ಲಿಯ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರು ಅದ್ಭುತ ಜಯಗಳಿಸಿದ್ದರಿಂದ ದಿವ್ಯವಾಣಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಗ್ರೀಕರಿಗಿದ್ದ ಗಾಢನಂಬಿಕೆಗೆ ಕೊಡಲಿ ಪೆಟ್ಟು ಬಿದ್ದಂತಾಯಿತು. ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಯುದ್ಧಗಳ ಅನಂತರ ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಡೆಲ್ಫಿ ಆಳುವ ಮನೆತನದತ್ತ ಓಲುವಂತಾಯಿತು. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಡೆಲ್ಫಿ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಭಾವ ಉಳಿದುಬಂತು. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಡೆಲ್ಫಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಬೆಳೆಯಿತು. ಡೆಲ್ಫಿಯ ಪುರೋಹಿತವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪ್ಲೂಟಾರ್ಕ್ ಡೆಲ್ಫಿಯ ಪುನರುತ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣನಾದ. ಇಲಿಯಡ್‍ನಲ್ಲಿ ಕ್ರೂರಿಯೂ ನಿರ್ದಯ ಬಿಲ್ಲುಗಾರನೂ ರೋಗರುಜಿನಗಳ ಹರಡುವಿಕೆಗೆ ಕಾರಣನೂ ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಅಪೋಲೋನನ್ನು ಪ್ಲುಟಾರ್ಕ್ ತನ್ನ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಉದಾರಿ, ಲೋಕಹಿತೈಷಿ, ದಿವ್ಯವಾಣಿಗಳ ಮೂಲಕ ಮಾನವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕ, ಅವರ ಪಾವಿತ್ರ್ಯಸಾಧನೆಗೆ ಸಹಾಯಕ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈಸ್ಕಿಲಸ್, ಪಿಂಡಾರ್, ಹಿರೋಡಾಟಸ್ ಮೊದಲಾದವರು ಸಹ ಡೆಲ್ಫಿಯ ಭಕ್ತರಾಗಿದ್ದುಕೊಂಡು ಅದರ ಪ್ರಭಾವ ಬೆಳೆಯಲು ಕಾರಣರಾದರು. ಬೌದ್ಧಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಡೆಲ್ಫಿ ಬಹಳ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತು. ಅಪೊಲೊ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹೋಮರ್, ಹೆಸಿಯಾಡರ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾದಿರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಪಿಂಡಾರನ ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಸನವೂ ಅಲ್ಲಿತ್ತು. ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲಬೇಕಾಗಿದ್ದ ತೆರಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಿಂಡಾರನಿಗೆ ಪಾಲು ದೊರೆಯುವಂತೆ ದಿವ್ಯವಾಣಿ ಆದೇಶ ನೀಡಿತ್ತು. ಅಪೋಲೊ ಕವಿ–ಕಾವ್ಯಗಳ ಪೋಷಕ ಸಂತನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಿದ್ದುದರಿಂದ ಸಾಹಿತ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಲಾಯಿತು. ವಿಜ್ಞಾನದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗೂ ಅವನು ಕಾರಣನೆಂದು ಗ್ರೀಕರು ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಯಾವುದರಲ್ಲೂ ಅತಿರೇಕವಿರಬಾರದು. ನಿನ್ನನ್ನೇ ನೀನು ತಿಳಿದುಕೋ–ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ತತ್ತ್ವಗಳು ಅಪೋಲೊನಿಂದಲೇ ಹುಟ್ಟಿದವು ಎಂದು ಗ್ರೀಕರು ನಂಬಿದ್ದರು ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯದ ದ್ವಾರದ ಬಳಿ ಎದ್ದುಕಾಣುವಂತೆ ಅವನ್ನು ಬರೆಸಿದ್ದರು. ಸಾಕ್ರಟೀಸ್ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ದೊಡ್ಡ ಜ್ಞಾನಿಯೆಂದು ದಿವ್ಯವಾಣಿಯೊಂದು ನುಡಿದಿತ್ತು. ಪ್ಲೇಟೋ ತನ್ನ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ನೈತಿಕ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಡೆಲ್ಫಿಗೆ ಪ್ರಪ್ರಥಮಸ್ಥಾನ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಸರ್ವಕಾಲಗಳಲ್ಲೂ ಎಲ್ಲ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲೂ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವಸ್ತುವಿನ ವಿಚಾರದಲ್ಲೂ ಡೆಲ್ಫಿ ಅಸಮಾನವೆಂದು ಅಪೊಲೊ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಡೇನಿಯಲ್ ಸಹೋದರರು: ಹೆಸರಾಂತ ಐರೋಪ್ಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಕಲಾವಿದರು. ತಾಮಸ್ ಡೇನಿಯಲ್ (1749–1840) ಹಾಗೂ ವಿಲಿಯಂ ಡೇನಿಯಲ್ (1769–1837) – ಈ ಇಬ್ಬರು ಸಹೋದರರು 1786ರಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ಇಳಿದರು. ಬಂದ ಹೊಸತರಲ್ಲಿಯೇ ತಾಮಸ್ ಕಲ್ಕತ್ತದ ಹನ್ನೆರಡು ಮನೋಹರದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಕೇವಲ ಹನ್ನೆರಡು ಮೊಹರು (ಚಿನ್ನದನಾಣ್ಯ)ಗಳಿಗೆ ಮಾರುವ ತನ್ನ ಬಯಕೆಯನ್ನು ಕಲ್ಕತ್ತ ಕ್ರಾನಿಕಲ್ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದ. ಹೀಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಇವರ ಕಲಾಯಾತ್ರೆ ಅತ್ಯಂತ ಯಶಸ್ವಿಯಾಯಿತು. ಡೇನಿಯಲ್ ಬಂಧುಗಳು ಒಟ್ಟಾಗಿ, ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿಯೂ ಬಹುಶ್ರಮವಹಿಸಿ ರಚಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ನೂರಾರು ಮುದ್ರಿತ ಜಲವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಅನನ್ಯವೆಂದು ಖ್ಯಾತಿ ಪಡೆದಿವೆ. ಅನಂತರ 1788–1791ರವರೆಗಿನ 3 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇವರು ಉತ್ತರಭಾರತದಲ್ಲಿ ಗಂಗಾನದಿಯ ದಂಡೆಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಚಲಿಸಿ ಗಢವಾಲದ ಬಳಿಯಿಂದ ಶ್ರೀನಗರದವರೆಗೂ–ಹೀಗೆ 5,000 ಹೆಚ್ಚು ಕಿಮೀ ದೂರವನ್ನು ಕ್ರಮಿಸಿ ಹಿಮಾಲಯವನ್ನು ಕಂಡು ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಕಲಾವಿದರೆನಿಸಿದರು.

ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ತಂಗಿದ್ದಾಗ ತಾವು ರಚಿಸಿದ್ದ 150ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕೃತಿಗಳ ಒಂದು ಪ್ರದರ್ಶನವನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿ ಹರಾಜಿನ ಮೂಲಕ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮಾರಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಹಣವನ್ನೂ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. 1792ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಭಾರತ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡರು. ಮದರಾಸಿನಿಂದ ಈ ಪ್ರವಾಸವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಲಾಲ್‍ಬಾಗಿನ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಕೆಂಪೇಗೌಡ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಸೀಮಾಗೋಪುರ, ಗವಿಗಂಗಾಧರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮುನ್ನೋಟ ಮತ್ತು ಅದರ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಏಕಶಿಲಾ ಶೈವಚಿಹ್ನೆ/ಆಯುಧಶಿಲ್ಪಗಳು, ಕೋಲಾರದ ಬಳಿಯ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿನ ಗುಡಿ, ಹೊಸೂರಿನ ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲಿರುವ ದೇವಾಲಯ, ವಿಶಾಲ ಕೆರೆ ಕೃಷ್ಣಗಿರಿ, ಶಂಕರೀದುರ್ಗ, ಹೊಸೂರು, ಅಡಿಚೆಟ್ಟಿ, ರಾಯಕೋಟೆ, ವೀರಪ್ಪದುರ್ಗ, ಜಗದೇವಿ ಮುಂತಾದ ಅತ್ಯಂತ ದುರ್ಗಮ ಹಾಗೂ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದ ಕೋಟೆಗಳ ಹಲವು ಅದ್ಭುತ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆದರು. 9 ತಿಂಗಳ ಪ್ರವಾಸದಲ್ಲಿ ಸು.2500 ಕಿಮೀ ಕ್ರಮಿಸಿ ಮದರಾಸಿನಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಆಯ್ದ 68 ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ 8 ನಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಹರಾಜಿನಲ್ಲಿ ಮಾರಿದರು.

ಅನಂತರ ಆ ಕಾಲದ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಹೆಸರಾಂತ ಕಲಾವಿದ ಜೇಮ್ಸ್ ವೇಲ್ಸ್‍ನೊಡನೆ ಎಲಿಫೆಂಟ, ಕಾನ್ಹೇರಿ, ಜೋಗೇಶ್ವರಿ, ಕೊಂಡವೀಟಿ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳದ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಹೃದಯಂಗಮವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದರು. 1793ರ ಕೊನೆಗೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದರು. ಇವರ ಶ್ರೀಮಂತ ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರ, ನಕ್ಷೆ, ಕೆಲವು ಅಪೂರ್ಣ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳೇ (ಸ್ಕೆಚ್) ಅಲ್ಲದೆ ದೀರ್ಘ ಪ್ರವಾಸ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಮಗಾದ ದಿನದಿನದ ಅನುಭವ, ವಿವಿಧ ವಿಷಯಗಳ ಬಗೆಗೆ ತಮ್ಮ ಅನಿಸಿಕೆ, ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳ ನಿಖರ ಹಾಗೂ ಸವಿವರ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯದ ದಿನಚರಿಗಳೂ ಇವೆ. ಈ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದ ಜನರ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ಐರೋಪ್ಯರ ಅನಿಸಿಕೆ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಒಳನೋಟಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿವೆ.

ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಮೇಲೆ ತಮ್ಮೆಲ್ಲ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿತ ಜಲವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ತಾಮಸ್ ಡೇನಿಯಲ್ ಆದರ ಪಡೆದ ಹಿರಿಯ ಕಲಾವಿದನಾಗಿ ಬೆಳೆದರೆ, ವಿಲಿಯಂ ಮುದ್ರಿತ ಜಲಚಿತ್ರಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಅಪರಿಮಿತ ಸಾಧನೆ ಮಾಡಿದ. 1795 ಮಾರ್ಚ್‍ನಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ ಆರು ಸರಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಒಟ್ಟು 144 ವಿಹಂಗಮ ದೃಶ್ಯಗಳ ಮುದ್ರಿತ ಜಲಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಮೂರು ಓರಿಯಂಟಲ್ ಸೀನರಿ ಭಾಗ–1, 2 ಮತ್ತು 3; 24–ಭೌಗೋಳಿಕ ದೃಶ್ಯಗಳು; ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳು (ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯ). ಸರಣಿಯ ಪ್ರತಿಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ 24 ಚಿತ್ರಗಳು ಇದ್ದವು. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಡೇನಿಯಲ್ಸ್ ಬಂಧುಗಳ ಕಲಾಕೃತಿಗಳು ಕಟುವಿಮರ್ಶೆಗೊಳಗಾಗಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಭಾರತದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇವರ ಕಾರ್ಯ ಹಲತೆರನ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದು. ಭಾರತೀಯ ಕಲೆಯನ್ನು ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ತೆರೆದಿಡುವುದರ ಜೊತೆಗೇ ಮುದ್ರಿತ ಜಲಚಿತ್ರ ಪ್ರಕಾರವನ್ನು ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿ ರೂಪಿಸಿ, ಪರಾಕಾಷ್ಠೆಗೆ ಒಯ್ದರು. ಇವರ ಕೆಲವು ಆಯ್ದ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಮದರಾಸಿನ ಸೇಂಟ್‍ಜಾರ್ಜ್ ಕೋಟೆಯೊಳಗಿರುವ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಗ್ಯಾಲರಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕೆಲವು ನಿಸರ್ಗದೃಶ್ಯ, ಕೋಟೆ ಹಾಗೂ ಗವಿಗಂಗಾಧರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ದರಿಯಾ ದೌಲತ್‍ನಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದೆ.

(ಪಿ.ಎಸ್.ಎಸ್.)

ಡೇರಿಯಸ್ I: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 522–486. ಪ್ರಾಚೀನ ಪರ್ಷಿಯದ ಅಕಿಮೆನಿಡ್ ವಂಶದ ಅರಸನ ಹೆಸರು. ಪಾರ್ಥಿಯದ ಕ್ಷತ್ರಪನಾಗಿದ್ದ ಹಿಸ್ಟಾಸ್ಪಸನ ಮಗ. ಆ ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಖ್ಯಾತಿ ಪಡೆದ ಅರಸ. ಈತನ ಬೆಹಿಸ್ತಾನ್, ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್, ನಕ್ಷೆಇ–ರುಸ್ತುಮ್ ಶಾಸನಗಳಿಂದಲೂ ಗ್ರೀಕ್ ಇತಿಹಾಸಕಾರರಾದ ಹಿರೋಡಾಟಸ್ ಮತ್ತು ಟೀಸಿಯಸರ ಬರೆಹಗಳಿಂದಲೂ ಈತನ ಬಗ್ಗೆ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳು ತಿಳಿದಿವೆ. ಸೈರಸ್‍ನ ಬಳಿಕ ಪರ್ಷಿಯದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಕ್ಯಾಂಬೈಸಿಸ್ ಈಜಿಪ್ಟನ್ನು ಮುತ್ತಿದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆತನ ಬೆಂಗಾವಲು ಪಡೆಯಲ್ಲಿ ಡೇರಿಯಸ್ ಸೇರಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.522ರಲ್ಲಿ ಆತ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ ಬಳಿಕ ಕ್ಷಿಪ್ರಾಕ್ರಮಣದ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿ ಸ್ವತಃ ಅರಸನಾದ. ಆಗ ಸೈರಸನ ಮಗ ಬರ್ದಿಯ ಕೊಲೆ ಗೀಡಾದ. ಕ್ಯಾಂಬೈಸಿಸನೇ ಕೊಲೆಗೆ ಕಾರಣನೆಂದೂ ಗೌಮಾತಾ ಎಂಬಾತ ತಾನೇ ಬರ್ದಿಯನೆಂದೂ ನಟಿಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಸಿಯಲು ಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ಅಕಿಮೆನಿಡ್ ಸಂತತಿಯ ಉಳಿವಿಗಾಗಿ ತಾನು ಗೌಮಾತಾನನ್ನು ಕೊಂದುದಾಗಿಯೂ ಡೇರಿಯಸ್ ಬೆಹಿಸ್ತಾನ್ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಹಿರೋಡಾಟಸ್ ಮಾತ್ರ ಬರ್ದಿಯನ ಕೊಲೆಯ ಆಪಾದನೆಯನ್ನು ಡೇರಿಯಸನ ಮೇಲೆ ಹೊರಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಡೇರಿಯಸ್ ಅರಸನಾದಾಗ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ದಂಗೆಗಳು ತಲೆದೋರಿದುವು. ಸೂಸಿಯಾನ, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ, ಮಿಡಿಯ, ಸಗರ್ಟಿಯ, ಮಾರ್ಗಿಯಾನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಸರ್ಕಾರಗಳು ನೆಲೆಗೊಂಡವು. ಅಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸ್‍ನಿಂದ ಬಂದಿದ್ದ ಜನ ನೆಲೆಸಿದ್ದರು. ಇವರು ಪರ್ಷಿಯನರ

ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿರಲಿಲ್ಲ. ಗ್ರೀಸಿನ ಅಥೆನ್ಸ್ ಗಣರಾಜ್ಯ ಸಹ ಈ ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯಗಳ ಯತ್ನಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ದಂಗೆಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸಲು ಡೇರಿಯಸ್ ತನ್ನೆಲ್ಲ ಬುದ್ಧಿಶಕ್ತಿ, ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳನ್ನು ವ್ಯಯಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ದಂಗೆಗಳು ಸುಸಂಘಟಿತವಾಗಿರದಿದ್ದುದು ಡೇರಿಯಸನ ಯಶಸ್ಸಿಗೆ ಕಾರಣ. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನಡೆದ 19 ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಇವನು 9 ದಂಗೆಕೋರ ನಾಯಕರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದುದಾಗಿ ಬೆಹಿಸ್ತಾನ್ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 519ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಈತ ಪೂರ್ವ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, ಮರುವರ್ಷ ಈಜಿಪ್ಟಿಗೆ ಹೋದ. ಅಲ್ಲಿಯ ಕ್ಷತ್ರಪ ಆರ್ಯಂಡೆಸನನ್ನು ಕೊಂದು, ಗಾರ್ಡಿಸ್‌ನ ಕ್ಷತ್ರಪ ಓರೋಟಿಸ್ ಅವಿಧೇಯನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಅವನನ್ನು ಕೊಂದು ಹೊರದೂಡಿದ. ಈ ಕ್ರಮಗಳಿಂದ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಭದ್ರತೆಯನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿದ ಅನಂತರ ಡೇರಿಯಸ್ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡ.

ಅಯೋನಿಯ ದ್ವೀಪಗಳ ಗ್ರೀಕರು ಅರಿಸ್ಟಾಗೊರಸನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. ಅಥೆನ್ಸ್ ಅವರಿಗೆ ಸಹಾಯ ನೀಡಲು ಒಪ್ಪಿತು. ಅಥೇನಿಯನರು ಸಾರ್ಡಿಸ್ ನಗರವನ್ನು ಸುಟ್ಟರು. ಆದರೂ ಪರ್ಷಿಯನರು ಗ್ರೀಕರನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಓಡಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರು. ಅನಂತರ ಮಿಲೆಟಸ್ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಗ್ರೀಕರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಆ ನಗರವನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಿದರು.

ಡೇರಿಯಸನ ವಿರುದ್ಧ ಬಲಗಳಿಗೆ ಅಥೆನ್ಸ್ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿತೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಆ ದೇಶದ ಮೇಲೆ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಂಡು ಅವರ ಥ್ರೇಸ್, ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಮುಂದಿನ ಹೆಜ್ಜೆ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದ ಆಕ್ರಮಣ. ಅದಕ್ಕೆಂದೇ ಅಲ್ಲಿಯ ತೀರಪ್ರದೇಶಗಳ ಪರಿಚಯ ಪಡೆಯಲು ನೌಕಾಪಡೆಯೊಂದನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಆದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 499ರ ವರೆಗೂ ಇವನು ಸೈನಿಕ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ತನ್ನ ಅಳಿಯ ಮಾರ್ಡೊನಿಯಸನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ನೌಕಾದಳವೊಂದನ್ನು ಅಥೆನ್ಸ್‌ನ ವಿರುದ್ಧ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಆದರೆ ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಅದು ಚಂಡಮಾರುತಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 490 ರಲ್ಲಿ ಡೇಟಿಸನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಲಾಯಿತು. ಅಥೆನ್ಸ್ ನಗರಕ್ಕೆ 32 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದ್ದ ಮ್ಯಾರಥಾನ್ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಘೋರ ಕದನದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನರು ಸೋತರು. ಆ ಬಳಿಕವೂ ಅಥೆನ್ಸನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಡೇರಿಯಸ್ ಸನ್ನಾಹ ನಡೆಸಿದನಾದರೂ ಈತನ ಬಯಕೆ ಈಡೇರಲಿಲ್ಲ. ಡೇರಿಯಸ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 486ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ.

ಪರ್ಷಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಅದರ ಬಲವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ್ದು ಡೇರಿಯಸನ ಒಂದು ಸಾಧನೆಯಾದರೂ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇವನು ಅಮರನಾಗಿರುವುದು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಚರಣೆಗೆ ತಂದ ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿಗಳಿಗಾಗಿ. ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟ್‌ಗಳ ಆಡಳಿತದ ಹೊಣೆಯನ್ನು ಇವನೇ ವಹಿಸಿಕೊಂಡು, ರಾಜ್ಯದ ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳನ್ನು 20 ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ, ಒಂದೊಂದು ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೊಬ್ಬೊಬ್ಬ ಕ್ಷತ್ರಪನನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಈ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಹಿಂದೆ ಸೈರಸ್ ಆರಂಭಿಸಿದನಾದರೂ ಇದಕ್ಕೆ ಅಂತಿಮ ರೂಪ ದೊರೆತದ್ದು ಡೇರಿಯಸನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ಪೆಷಾವರ್ ಸುತ್ತಲಿನ ಅಂದಿನ ಗಾಂಧಾರ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಪಂಜಾಬ್‌ಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸಿಂಧೂ ನದೀ ಪ್ರದೇಶದ ಹಿಂದು (ಹಿಂದೂ) ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಪ್ರಾಂತವೂ ಈ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿತ್ತೆಂದು ಇವನ ಪರ್ಸೆಪೊಲಿಸ್ ಮತ್ತು ನಕ್ಷ್ ಇರುಸ್ತುಮ್ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಅಧಿಕಾರಗಳ ಚಲನವಲನಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಅವರು ದಂಗೆ ಏಳದಂತೆ ಮಾಡಲು ಸಮರ್ಥ ಬೇಹುಗಾರ ಪಡೆಯನ್ನು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ತಂದ.

ರಾಜ್ಯದ ಆರ್ಥಿಕಾಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ದೂರದೇಶಗಳೊಡನೆ ಈತ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಪರಿವೀಕ್ಷಣಾ ಗುಂಪುಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಈತನ ನೌಕಾಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬನಾಗಿದ್ದ ಕಾರಿಯಾಂಡದ ಸ್ಕೈಲಾಕ್ಸ್ ಎಂಬಾತ ಸಿಂಧೂ ನದೀ ಪ್ರಾಂತದ ಪರಿಚಯ ಪಡೆಯಲು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದ. ಈ ಪರಿವೀಕ್ಷಣೆಯ ಅನಂತರವೇ ಆ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಡೇರಿಯಸ್ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು. ಈ ಪ್ರಾಂತದಿಂದ ಒಂದು ಕೋಟಿ ರೂಪಾಯಿಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮೌಲ್ಯದ ಚಿನ್ನದ ಪುಡಿ ಪರ್ಷಿಯದ ಬೊಕ್ಕಸವನ್ನು ತುಂಬುತ್ತಿತ್ತು. ಒಳನಾಡಿನ ಸಂಚಾರ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನೂ ಇವನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿದ. ಹೊಸ ಹೊಸ ರಾಜಮಾರ್ಗಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದುವು. ಕೆಂಪು ಸಮುದ್ರ ಮತ್ತು ನೈಲ್ ನದಿಯ ನಡುವಣ ಕಾಲುವೆ ಮರಳಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿತ್ತು. ಡೇರಿಯಸ್ ಅದನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ನಾವೆಗಳು ಓಡಾಡುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ನಾಣ್ಯ ವಿನಿಮಯದ ಸೌಲಭ್ಯವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಂಡ. ಡೇರಿಯಾಸ್ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಾದ್ಯಂತ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದ. ಸಮರ್ಪಕ ಅಂಚೆವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿದ. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ತೂಕ, ಅಳತೆಗಳಲ್ಲಿ ಏಕರೂಪತೆ ಸಾಧಿಸಿತು.

ಭಿನ್ನ ಜನಾಂಗಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಭಿನ್ನ ಧರ್ಮೀಯರನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಯಾರಿಗೂ ಅಸಮಾಧಾನವಾಗದಂತೆ ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಕ್ಕೂ ರಕ್ಷಣೆ, ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದು ಡೇರಿಯಸ್‌ನ ಇನ್ನೊಂದು ಸಾಧನೆ. ಖಾರ್ಗಾದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ದೇವತೆ ಅಮೊನ್‌ಗಾಗಿ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಎಡ್‌ಫದಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯದ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರವಾಯಿತು. ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನ ಪುರೋಹಿತರ ಸಲಹೆ ಪಡೆದು ಡೇರಿಯಸ್ ಸೂಕ್ತವಾದ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಜೆರೂಸಲೆಮ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಯಹೂದ್ಯರು ತಮ್ಮ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಅನುಮತಿ ಇತ್ತ. ಡೇರಿಯಸ್ ವೈಯಕ್ತಿಕವಾಗಿ ಜರತುಷ್ಟ್ರ ಧರ್ಮವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದ. ಪರ್ಷಿಯದಲ್ಲಿ ಅದು ರಾಜಧರ್ಮವೆಂದು ಸ್ವೀಕೃತವಾಗಲು ಡೇರಿಯಸನೇ ಕಾರಣವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 521ರಲ್ಲಿ ಸೂಸ ಈತನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಈತ ಅಲ್ಲಿಯ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಲಗಳನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿ ಅರಮನೆಯೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅದಕ್ಕೆಂದೇ ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲ ಮೂಲೆಗಳಿಂದಲೂ ಪರಿಣತರಾದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳನ್ನೂ ತಂತ್ರಜ್ಞರನ್ನೂ ಬರಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಇವನ ಊರಾದ ಪರ್ಸಿಪಲಿಸ್‌ನಲ್ಲೂ ಒಂದು ಅರಮನೆಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಡೇಲಾಸ್: ಈಜಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಗ್ರೀಕ್ ದ್ವೀಪ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಪ್ರಾಚೀನ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಇಡಲು ಒಂದು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಡೇಲಾಸ್ ದ್ವೀಪ ಬಹುತೇಕ ನಿರ್ಜನವಾಗಿದೆ.

ಡೇಲಾಸ್ ದ್ವೀಪದ ಉಗಮದ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಕರಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಐತಿಹ್ಯಗಳಿದ್ದುವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿರುವುದು ಹೀಗಿದೆ: ಡೇಲಾಸ್ ದ್ವೀಪ ಈಜಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ತೇಲಿಕೊಂಡು ಹೋಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆಗ ಜ್ಯೂಸ್ ದೇವತೆ ತನ್ನ ಅಲೆದಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರೇಯಸಿ ಲೆಟೊಗಾಗಿ ಇದನ್ನು ತಡೆದು ನಿಲ್ಲಿಸಿದ, ಅವಳಲ್ಲಿ ಜನಿಸಲಿದ್ದ ಅಪೊಲೊ ಮತ್ತು ಆರ್ಟಿಮಿಸರಿಗೆ ಇದು ಜನ್ಮಸ್ಥಳವಾಗಲೆಂಬುದು ಅವನ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಮೈಸಿನೀಯ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಕ್ಯಾರಿಯನರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಜನ ವಾಸ್ತವ್ಯ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತ್ತೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಅಯೋನಿಯ ಉತ್ಸವ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತೆಂಬುದೇ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ದೊರೆಯುವ ಪ್ರಥಮ ಉಲ್ಲೇಖ. ಇದಕ್ಕೆ ಅಥೆನ್ಸ್ ಸೇರಿದಂತೆ ಎಲ್ಲ ಅಯೋನಿಕ್ ರಾಜ್ಯಗಳೂ ತಂತಮ್ಮ ಪವಿತ್ರ ರಾಯಭಾರಿಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸುತ್ತಿದ್ದುವು. ಅಪೊಲೊನ ಜನ್ಮದಿನದ ಈ ಉತ್ಸವ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಡೇಲಾಸ್‌ನ ಅಪೊಲೊ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯ ಶಿಖರ ಮುಟ್ಟಿದ್ದ. ಆಗ ಸೇಮಾಸ್ ದ್ವೀಪದ ನಿರಂಕುಶಾಧಿಪತಿ ಪೊಲಿಕ್ರಿಟೀಸ್ ಎಂಬವನು ಅಪೊಲೊ ಸೇವಾರ್ಥವಾಗಿ ರಿನಿಯ ದ್ವೀಪವನ್ನು ದತ್ತಿಯಾಗಿ ಕೊಟ್ಟ, ಅಥೆನ್ಸಿನ ನಿರಂಕುಶಪ್ರಭು ಪೈಸಿಸ್ಟ್ರಾಟಸ್ ಎಂಬವನು ಇಲ್ಲಿಯ ದೇವಸ್ಥಾನದಿಂದ ದೃಷ್ಟಿ ಹಾಯುವಷ್ಟು ದೂರದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ತೆಗೆಯಿಸಿದ. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಯುದ್ಧಗಳ ಅನಂತರ ಅಥೆನ್ಸ್ ಪ್ರಬಲವಾಯಿತು. ಡೇಲಿಯನ್ ಒಕ್ಕೂಟ ಹೋಗಿ ಅತೀನಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಅತೀನಿಯನರು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.426ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಸವದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಮಾರ್ಪಡಿಸಿದರು. ದ್ವೀಪದ ಎಲ್ಲ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಅದನ್ನು ಶುದ್ಧೀಕರಿಸಿದರಲ್ಲದೆ, ಸಾಯಲಿದ್ದ ಎಲ್ಲರೂ ಅಥವಾ ಪ್ರಸವಿಸಲಿದ್ದ ಎಲ್ಲರೂ ದ್ವೀಪದಿಂದ ನಿರ್ಗಮಿಸಬೇಕೆಂದು ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದರು.

ಪೆಲೊಪೊನೀಷಿಯನ್ ಯುದ್ಧದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಪಾರ್ಟನರು ಡೇಲಾಸ್ ದ್ವೀಪದ ಜನಕ್ಕೆ ಸ್ವಯಮಾಡಳಿತದ ಅಧಿಕಾರ ನೀಡಿದರು, ಆದರೆ ಅಥೆನ್ಸಿನವರು ಮತ್ತೆ ಪ್ರಬಲರಾದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.322–166ರಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಡೇಲಾಸ್ ಪುನಃ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಅದರ ಸ್ವತ್ತುಗಳ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಏರೋಪಾಯ್ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.166ರ ತರುವಾಯ ರೋಮನರು ಡೇಲಿಯನ್ ಪೂಜೆಯ ನಿಯಂತ್ರಣವನ್ನು ಅಥೆನ್ಸಿನವರಿಗೆ ಮತ್ತೆ ವಹಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಆ ದ್ವೀಪಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸವಲತ್ತುಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದರಿಂದ ಅದು ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬಂತು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.87ರಲ್ಲಿ ಪಾರ್ತಿಯದ ದೊರೆ 6ನೆಯ ಮಿತ್ರಡಟೀಸನ ದಂಡನಾಯಕ ಮೆನೊಫೇನೀಸ್ ಎಂಬವನು ರೋಮಿಗೆ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದಿದ್ದ ಈ ದ್ವೀಪವನ್ನು ಧ್ವಂಸ ಮಾಡಿದ. ಈ ಆಘಾತದಿಂದ ಇದು ಎಂದೂ ಚೇತರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.42ರಲ್ಲಿ ಇದರ ಮೇಲೆ ಮತ್ತೆ ಅಥೆನ್ಸಿನ ಹತೋಟಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅಥೆನ್ಸಿನ ಕೆಲವು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ವಿನಾ ಅಲ್ಲಿ ಯಾರೂ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಮತ ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಅಳಿಸಿಹೋಗುವ ವರೆಗೂ ದೇವಸ್ಥಾನದ ಪೂಜಾದಿಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುವು.

ಪುರಾತತ್ತ್ವ: ಅಥೆನ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸಂಸ್ಥೆ ಇಲ್ಲಿ 1873ರಿಂದ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಅಪೊಲೊ ದೇವತೆಯ ಸನ್ನಿಧಿ, ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ಕಾಲದ ವಾಣಿಜ್ಯ ಪ್ರದೇಶ, ರಂಗಮಂಟಪ, ವಿದೇಶೀ ದೇವತೆಗಳ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಸಿಂತಸ್ ಶಿಖರದ ಮೇಲಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಕೆಲವು ಖಾಸಗಿ ನಿವಾಸಗಳು ಮೊದಲಾದವನ್ನೂ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ವಿವಿಧ ಕಾಲಗಳ ಶಿಲ್ಪಕೃತಿಗಳೂ ಈ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯದ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುವ ಶಾಸನಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಈ ದ್ವೀಪದ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಹಡಗಿನ ಇಳಿದಾಣ ಡೇಲಾಸ್ ಮತ್ತು ರಿನಿಯ ದ್ವೀಪಗಳ ನಡುವಣ ಕಾಲುವೆಗೆ ಎದುರಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಕಾರವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 200ರಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯದ 5ನೆಯ ಫಿಲಿಪ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿಗೆ ಹೋಗಲು ಒಂದು ರಾಜಮಾರ್ಗವುಂಟು. ಪವಿತ್ರ ರಾಯಭಾರಿ ನಿಯೋಗಗಳು ಮತ್ತು ಮೆರವಣಿಗೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ಮಾರ್ಗದ ಮೂಲಕವೇ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದುವು. ಆದರೆ

ಅಥೆನ್ಸಿನ ಪವಿತ್ರ ಮೆರವಣಿಗೆ ಬರಲು ಹೆಕೇಟ್ ದ್ವೀಪವೆಂದು ಕರೆಯುವ ಕಲ್ಲಿನ ದಿಬ್ಬವೊಂದರಿಂದ ಡೇಲಾಸ್‌ಗೆ ನಿಷಿಯಸ್ ಎಂಬವನು ಒಂದು ಸೇತುವೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈ ರಾಜಮಾರ್ಗದ ಎದುರು ನಾಲ್ಕು ಸ್ತಂಭಗಳ ಮುಂಚಾಚಿದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿದೆ. ಈ ಮಾರ್ಗ ಮುಂದೆ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಸಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಆರ್ಟಿಮಿಸ್ ದೇವತೆಯ ಪ್ರಾಕಾರ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಮೂರು ದೇವಾಲಯಗಳಿರುವ ಒಂದು ದಿಬ್ಬವಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ತೀರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವುದೇ ಪುರಾಣ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅಪೋಲೊ ದೇವಾಲಯ. ಆದರೆ, ಪಶ್ಚಿಮಭಾಗದಿಂದ ಇದರ ಹಿಂಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಇನ್ನೆರಡು ದೇವಾಲಯಗಳು ಪಶ್ಚಿಮದ ಕಡೆ ಮುಖ ಮಾಡಿವೆ. ಅವನ್ನು ವೀರರಿಗೆ ಅಥವಾ ಕಿರಿಯ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಅಥವಾ ಖಜಾನೆಗಳಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿರಬೇಕು. ಇವುಗಳ ಆಚೆಗೆ ತಿರುಗಿದ ರಸ್ತೆ ಅಪೋಲೊ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದುಗಡೆಗೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ತಿರುವಿನಿಂದ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ದ್ವೀಪಗಳಿಂದಲೂ ನಗರಗಳಿಂದಲೂ ಬಂದ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಇಟ್ಟಿದ್ದ ಖಜಾನೆಗಳ ಸಾಲು ಬರುತ್ತದೆ. ಬೃಹತ್ ಅಪೊಲೊ ವಿಗ್ರಹದ ಪೀಠವಿರುವುದು ಇದರ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ. ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾದ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನವೂ ಈ ವಿಗ್ರಹದ ಎರಡು ದೊಡ್ಡ ಭಿನ್ನ ಭಾಗಗಳೂ ಅಲ್ಲಿವೆ. ಇದನ್ನು ಅರ್ಪಿಸಿದವರು ನಕ್ಸಿಯನರು.

ಅಪೊಲೊ ದೇವಾಲಯ ಈ ದ್ವೀಪದ ಒಂದು ಆಕರ್ಷಣೀಯ ರಚನೆ. ಇದು ಡೋರಿಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಸಮೀಪದಲ್ಲೇ ಆರ್ಟಿಮಿಸಳ ಹಳೆಯ ದೇವಾಲಯವಿತ್ತು. ಆ ದೇವತೆಯ ಇತ್ತೀಚಿನ ದೇವಾಲಯ ಅದರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿದ್ದು ಅಪೊಲೊ ದೇವತೆಯ ಪೂಜಾಸ್ಥಳದ ಕಡೆ ತೆರೆದಿತ್ತು. ಅಪೊಲೊ ದೇವತೆಯ ಪೂಜಾಸ್ಥಳದ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣದ ಕಡೆ ಪುರೋಹಿತರ ಮನೆಯೂ ಸಮಾಧಿಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿರುವ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ನಿರ್ಮಾಣಗಳೂ ಇದ್ದುವು. ಇದರ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಡೆಯಾನಿಸಸ್ ದೇವಾಲಯವಿತ್ತು. ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆಗೆ ದೊಡ್ಡ ಅಂಗಣದಲ್ಲಿ ವಾಣಿಜ್ಯ ವಿನಿಮಯ ಸ್ಥಳವಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಅಫ್ರೊಡೈಟ್ ಮತ್ತು ಹರ್ಮಿಸ್ ದೇವಾಲಯಗಳಿದ್ದುವು. ಉತ್ತರದ ಕಡೆ ಪೂಜಾವರಣ ಮತ್ತು ಪವಿತ್ರಸರೋವರದ ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣದ ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ರಿನಿಯ ದ್ವೀಪಕ್ಕೆ ಎದುರಾಗಿರುವ ಕಾಲುವೆಯ ದಡದ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಹಡಗುಕಟ್ಟೆಗಳು ಮತ್ತು ದಾಸ್ತಾನು ಮಳಿಗೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಆಚೆಗೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2 ಅಥವಾ 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಖಾಸಗಿ ಮನೆಗಳಿವೆ.

ಸಿಂತಸ್ ಬೆಟ್ಟದ ಕೆಳಗಿನ ಇಳಿಜಾರಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ರಂಗಮಂದಿರವಿತ್ತು. ಇದೇ ಬೆಟ್ಟದ ಶಿಖರದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಗುಹಾದೇವಾಲಯದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜ್ಯೂಸ್ ಮತ್ತು ಅಥೆನಾ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿರುವ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಪೂಜಾ ಸ್ಥಳವುಂಟು. ಬೆಟ್ಟದ ಇಳಿಜಾರಿನಲ್ಲಿ, ಗುಹಾದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಐನೋಪಸ್ ಕಮರಿಯ ನಡುವೆ, ವಿದೇಶೀ ದೇವತೆಗಳ ಎರಡು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನೂ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಸಂಗೀತಶಾಲೆಯನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡ ಸಮತಟ್ಟು ನೆಲವಿದೆ. ರಂಗಮಂದಿರಕ್ಕೂ ರೇವಿಗೂ ನಡುವೆ ಮನೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳುಂಟು. ದ್ವೀಪದ ಉತ್ತರದ ತುದಿಯ ಬಳಿ ವ್ಯಾಯಾಮಶಾಲೆ, ಕ್ರೀಡಾಂಗಣ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಚೀನ ಆರಾಧನ ಮಂದಿರಗಳಿವೆ. (ಡಿ.ಎಸ್.ಜಿ.)

ಡೇವಿಡ್ಸ್, ಥಾಮಸ್ ವಿಲಿಯಮ್ ರೀಸ್: 1843–1922. ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪ್ರಾಚ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ. ಹುಟ್ಟಿದ್ದು ಕೊಲ್‌ಚೆಸ್ಟರ್‌ನಲ್ಲಿ. ಅನಂತರ ಶ್ರೀಲಂಕದ ಆಡಳಿತ ಇಲಾಖೆ ಸೇರಿದ (1886). ಅಲ್ಲಿ ಪಾಲಿ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಬಗೆಗೆ ವಿಶೇಷ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿದ. ಆ ವಿಷಯಗಳ ಬಗೆಗೆ ರೀಸನ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಪ್ರಮಾಣಭೂತ ಎನಿಸಿವೆ. ಈತ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಅನೇಕ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧಿಸಮ್ (1878); ಬುದ್ಧಿಸ್ಟ್ ಸುತ್ತಾಸ್ ಫ್ರಂ ದಿ ಪಾಲಿ (1881); ಬುದ್ಧಿಸಮ್; ಇಟ್ಸ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಅಂಡ್ ಲಿಟರೇಚರ್ (1896); ಬುದ್ಧಿಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ (1903); ಅರ್ಲಿ ಬುದ್ಧಿಸಮ್ (1908) ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ಇವಲ್ಲದೆ ಈತ ಪಾಲಿ ಭಾಷೆಯಿಂದ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಅನುವಾದ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ವಿಲಿಯಂ ಸ್ಟೆಡ್‌ನ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಪಾಲಿ ಭಾಷೆಯ ನಿಘಂಟನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. 1894ರಲ್ಲಿ ಕಾರೊಲೈನ ಆಗಸ್ಟ ಫೋಲಿ ಎಂಬಾಕೆಯನ್ನು ಈತ ಮದುವೆಯಾದ. ಆಕೆ ಈತನ ಅನುವಾದನ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತುಂಬ ನೆರವು ನೀಡಿದಳು.*

ಡೈಯರ್, ರೆಜಿನಲ್ಡ್ ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಹ್ಯಾರಿ: 1864–1927. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಯೋಧ. ಭಾರತವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದವ. 1864ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 9ರಂದು ಪಂಜಾಬಿನ ಮರೀಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಇವನ ತಂದೆ ಒಬ್ಬ ಮದ್ಯ ತಯಾರಕ. ಡೈಯರ್ ಐರ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಕ್ ಕೌಂಟಿಯ ಮಿಡ್ಲ್‌ಟನ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿ 1885ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ಸೇರಿದ. 1919 ಏಪ್ರಿಲ್ 13ರಂದು ಅಮೃತಸರದ ಜಲಿಯನ್‌ವಾಲಾಬಾಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ನಿಶಸ್ತ್ರ ಜನರ ಮೇಲೆ ಅಮಾನುಷ ಹಾಗೂ ಭೀಕರವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸಿ, ಸು.400 ಜನರನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿ ಸಾವಿರಾರು ಜನರನ್ನು ಗಾಯಗೊಳಿಸಿದ. 1886–87ರಲ್ಲಿ ಬರ್ಮ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿದ್ದ. ಅನಂತರ ಗಡಿನಾಡಿನ ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡ ಪ್ರದೇಶದ ಬಣಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸಲು ನಿಯೋಜಿತನಾಗಿದ್ದ (1901–02). ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲೂ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ. 1919ರಲ್ಲಿ ಜಲಂಧರ್‌ನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಗೇಡ್ ಕಮಾಂಡರ್ ಆಗಿದ್ದ. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಯುದ್ಧಸಮಯದಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ್ದ ವಾಗ್ದಾನಗಳನ್ನು ಮರೆತು ಭಾರತೀಯರ ಮೇಲೆ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯನ್ನಾರಂಭಿಸಿ, ಅತ್ಯಂತ ಉಗ್ರವಾದ ರೌಲೆಟ್ ಅಧಿನಿಯಮವನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲು ಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಆರಂಭಿಸುವ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು ಅಲ್ಲಿಯ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿ ಮೈಕೆಲ್ ಒಡ್ವೈಯರ್ ಸಂಕಲ್ಪಿಸಿದ್ದ.

ಪಂಜಾಬಿನ ನಾಯಕರಾಗಿದ್ದ ಕಿಚಲೂ ಮತ್ತು ಸತ್ಯಪಾಲರನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಬಂಧಿಸಿ ಗೋಪ್ಯವಾಗಿಟ್ಟಿದ್ದುದರಿಂದ ಅವರ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ಪಡೆಯಲು 1919ರ ಏಪ್ರಿಲ್ 10ರಂದು ಜನರು ಗುಂಪುಗೂಡಿ ಅಮೃತಸರದ ಜಿಲ್ಲಾ ನ್ಯಾಯಾಧಿಕಾರಿಯ ಸಂದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಹೋದರು. ಅಲ್ಲಿ ಜನರ ಮೇಲೆ ಗುಂಡು ಹಾರಿಸಿದಾಗ ಅನೇಕರು ಗಾಯಗೊಂಡರು. ಇಬ್ಬರು ಮರಣ ಹೊಂದಿದರು. ಇದರಿಂದ ಕೋಪಗೊಂಡ ಗುಂಪು ಸರ್ಕಾರದ ಆಸ್ತಿಪಾಸ್ತಿಯನ್ನು ನಷ್ಟಗೊಳಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿತು. ಜನರ ಕ್ರೋಧದ ಫಲವಾಗಿ ಐದು ಮಂದಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಹತರಾದರು. ಷೆರ್ ವುಡ್ ಎಂಬ ಕ್ರೈಸ್ತಮತ ಪ್ರಚಾರಕಳಿಗೆ ಗಾಯಗಳಾದವು. ಪಂಜಾಬಿನ ಲೆಫ್ಟಿನೆಂಟ್ ಗವರ್ನರ್ ಮೈಕೇಲ್ ಒಡ್ವೈಯರ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ನಿಷೇಧಾಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿ ಮಾಡಿ, ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸೈನ್ಯದ ವಶಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಏಪ್ರಿಲ್ 12ರಂದು ಬ್ರಿಗೇಡಿಯರ್ – ಜನರಲ್ ಡೈಯರ್ ಅದರ ಆಡಳಿತ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ.

ಏಪ್ರಿಲ್ 13 ಹಿಂದುಗಳ ನೂತನ ವರ್ಷದ ಮೊದಲ ದಿನವಾಗಿತ್ತು. ಜಲಿಯನ್ ವಾಲಾಬಾಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಸು. 20,000 ಮಂದಿ ಹೆಂಗಸರು, ಮಕ್ಕಳು, ವೃದ್ಧರು ಹೊಸ ವರ್ಷದ ಸಮಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಜಲಿಯನ್‌ವಾಲಾಬಾಗ್ ಎಂಬ ಮೈದಾನ. ಸುತ್ತಲೂ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವೃತ್ತವಾಗಿದ್ದು ಆ ಮೈದಾನಕ್ಕೆ ಕಿರಿದಾದ ಒಂದೇ ಒಂದು ಬಾಗಿಲಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿ ಹನ್ಸರಾಜ್ ಎಂಬವರು ಗುಂಪನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸಿ ಭಾಷಣ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಜನರಲ್ ಡೈಯರ್ ನೂರು ಮಂದಿ ಭಾರತೀಯ ಹಾಗೂ ಐವತ್ತು ಮಂದಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಸೈನಿಕರೊಡನೆ ಧಾವಿಸಿ ಮುನ್ನೆಚ್ಚರಿಕೆಯನ್ನೂ ನೀಡದೆ ಗುಂಪಿನ ಮೇಲೆ ಗುಂಡಿನ ಮಳೆಗರೆದ. ಹತ್ತು ನಿಮಿಷಗಳ ಕಾಲ ಅವ್ಯಾಹತವಾಗಿ 1,600 ಸುತ್ತುಗಳಷ್ಟು ಗೋಲಿಬಾರ್ ನಡೆಯಿತು. ಗುಂಡುಗಳ ದಾಸ್ತಾನು ಮುಗಿದ ಅನಂತರವೇ ಅದು ನಿಂತಿತು. ಸರ್ಕಾರದ ವರದಿಯ ಪ್ರಕಾರ 379 ಮಂದಿ ಸತ್ತು 1,208 ಮಂದಿ ಗಾಯಗೊಂಡರು. ಗಾಯಗೊಂಡವರ ಉಪಚಾರಕ್ಕೂ ಡೈಯರ್ ಯಾವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನೂ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ.

ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಇವನು ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಅಮಾನುಷ ಮತ್ತು ಕ್ರೂರ ಕೃತ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಅಮೃತಸರಕ್ಕೆ ವಿದ್ಯುಚ್ಛಕ್ತಿ ಮತ್ತು ನೀರು ಸರಬರಾಜನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದ. ಸಾರ್ವಜನಿಕರನ್ನು ವಿಚಾರಣೆಯಿಲ್ಲದೆ ಥಳಿಸಿದ. ಗುಂಪಿನ ಕ್ರೋಧಕ್ಕೆ ಷೆರ್‌ವುಡ್ಡಳು ಗುರಿಯಾದ ಬೀದಿಯಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಗಳು ತೆವಳಿಕೊಂಡು ಹೋಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಜನರನ್ನು ಹಿಡಿದು ತಂದು ಥಳಿಸಲು ನ್ಯಾಯಾಲಯದ ಮುಂದಿನ ಮೈದಾನದಲ್ಲಿ ಏರ್ಪಾಡು ಮಾಡಿದ. ಸಾಧುಗಳ ಮೇಲೆ ಸುಣ್ಣ ಸುರಿಸಿದ. ಐನೂರು ಕಾಲೇಜು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳನ್ನೂ ಶಿಕ್ಷಕರನ್ನೂ ಬಂಧಿಸಿ ಅವರು ಪ್ರತಿದಿನವೂ ಕೋರ್ಟಿಗೆ ಬರುವಂತೆ ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ. ನಗರದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಿನ ಹೊಲಗದ್ದೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಜನರ ಮೇಲೆ ವಿಮಾನಗಳಿಂದ ಬಾಂಬುಗಳನ್ನು ಸುರಿಸಿದ. ಈತನ ಕ್ರೂರ ಕಾನೂನುಗಳು ಮತ್ತು ಹೀನಕೃತ್ಯದಿಂದ ಪಂಜಾಬ್ ನಿವಾಸಿಗಳು ದಿಗ್ಭ್ರಾಂತರಾದರು. ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ನಾಯಕರು ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕ್ರೌರ್ಯವನ್ನು ಖಂಡಿಸಿ, ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆಸುವಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸಿದರು. 1919ರ ಸೆಪ್ಟಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಲಾರ್ಡ್ ಹಂಟರ್ ಎಂಬವನ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ವಿಚಾರಣಾ ಸಮಿತಿಯೊಂದನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಆ ಸಮಿತಿಯ ಮುಂದೆ ಹೇಳಿಕೆ ನೀಡುತ್ತ ಜನರಲ್ ಡೈಯರ್ ತಾನು ಮೊದಲೇ ನಿರ್ಧರಿಸಿದ್ದಂತೆ ಈ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸಿದುದಾಗಿಯೂ ಇನ್ನೂ ಗುಂಡುಗಳನ್ನು ಹಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದುದಾಗಿಯೂ ಆದರೆ ಗುಂಡುಗಳೆಲ್ಲ ಮುಗಿದುದರಿಂದ ನಿಲ್ಲಿಸಬೇಕಾಯಿತೆಂದೂ ಹೇಳಿದ. ಜನರಲ್ ಡೈಯರ್‌ನ ಕ್ರೌರ್ಯವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತ ಮೈಕೆಲ್ ಒಡ್ವೈಯರ್ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಜನರಿಗಿದ್ದ ತಾತ್ಸಾರ ಭಾವನೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮೂಲಮಾಡಲು ಅಂಥ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ಅಗತ್ಯವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ. ಹಂಟರ್ ವಿಚಾರಣಾ ಸಮಿತಿ ಕೇವಲ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸದಸ್ಯರಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದುದರಿಂದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಾಯಕರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಆಯೋಗ ವೊಂದನ್ನು ನೇಮಿಸಿದರು. ಜನರಲ್ ಡೈಯರ್ ತಪ್ಪಿತಸ್ಥನೆಂದು ಹಂಟರ್ ಸಮಿತಿ ವರದಿ ಮಾಡಿತು. ಸರ್ಕಾರ ಆ ವರದಿಯನ್ನೊಪ್ಪಿ ಡೈಯರನನ್ನು ಖಂಡಿಸಿ ಇವನನ್ನು ಸೇನಾನಾಯಕತ್ವ ದಿಂದ ತೆಗೆದು ಕೆಲಸದಿಂದ ವಜಾಮಾಡಿತು. ಡೈಯರ್ ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿ ಇವನ ಅಭಿಮಾನಿಗಳು ಅನೇಕರಿದ್ದರು. ಅವರು ಇವನಿಗೆ ವೀರೋಚಿತ ಸನ್ಮಾನ ಮಾಡಿ ಇವನಿಗಾಗಿ ನಿಧಿ ಕೂಡಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಇದರಿಂದ ಭಾರತೀಯರ ಅಸಮಾಧಾನ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಡೈಯರ್ 1927 ಜುಲೈ 23ರಂದು ಬ್ರಿಸ್ಟಲಿನ ಲಾಂಗ್ ಆಷ್ಟನ್‌ನಲ್ಲಿ ನಿಧನಹೊಂದಿದ. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ತ

ತಂಜಾವೂರು: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಪಟ್ಟಣ; ಅದೇ ಹೆಸರಿನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ. ಕಾವೇರಿ ನದೀ ಮುಖಜಭೂಮಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನೈನಿಂದ 351 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಇದು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಪ್ರಮುಖ ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಹಿತ್ಯಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿ ಬೆಳೆದುಬಂದಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪರಾಶರ ಕ್ಷೇತ್ರವೆಂಬ ಹೆಸರೂ ಉಂಟು. ಹಿಂದೆ ಇದು ತಂಜನ್ ಎಂಬ ರಾಕ್ಷಸನ ವಾಸಸ್ಥಾನವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಅವನನ್ನು ಮಹಾವಿಷ್ಣು ಸಂಹರಿಸುವಾಗ ಆತ ಈ ನಗರ ತನ್ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಬೇಕೆಂದು ಕೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ನಗರಕ್ಕೆ ತಂಜಪುರವೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿತೆಂದೂ ಐತಿಹ್ಯ. ನಗರದಲ್ಲಿ 18ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ವಾದದ್ದು 11 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ. ರಾಜರಾಜ ಚೋಳ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಈ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ರಾಜರಾಜ ದೇವಾಲಯವೆಂಬ ಹೆಸರೂ ಇದೆ.

ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ಅರಮನೆಯುಂಟು. ಇದರೊಳಗೆ ಕಲಾ ಗ್ಯಾಲರಿ, ಸರಸ್ವತಿ ಮಹಲ್ ಪುಸ್ತಕ ಭಂಡಾರ, ದರ್ಬಾರ್ ಹಾಲ್, ಆಯುಧಶಾಲೆ, ಪ್ರತೀಕ್ಷಾ ಗೋಪುರ ಹಾಗೂ ಸಂಗೀತಮಹಲುಗಳಿವೆ. ನಾಯಕ ಹಾಗೂ ಮರಾಠ ಪ್ರಭುಗಳ ಆಸಕ್ತಿಯಿಂದಾಗಿ ಬೆಳೆದ ಪುಸ್ತಕ ಭಂಡಾರದಲ್ಲಿ 30,000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಗ್ರಂಥಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸು. 8,000 ಕೃತಿಗಳು ಅಪೂರ್ವವಾದ ತಾಳೆಯೋಲೆಯ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು, ಖಗೋಳವಿಜ್ಞಾನ, ವೈದ್ಯ, ಜ್ಯೋತಿಷ, ವಿಜ್ಞಾನ ಮುಂತಾದ ಹಲವು ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ತಮಿಳು, ತೆಲುಗು, ಮರಾಠಿ, ಸಂಸ್ಕೃತ ಹಾಗೂ ಇತರ ಭಾಷೆಗಳ ಗ್ರಂಥಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಶಿವಗಂಗಾ ಸರೋವರ, 1778ರಲ್ಲಿ ಸಿ. ಎಫ್. ಷ್ವಾಟ್ಸ್ ಎಂಬ ಪಾದ್ರಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಷ್ವಾರ್ಟ್ಸ್ ಚರ್ಚ್, ಜನತಾ ಉದ್ಯಾನ–ಇವು ತಂಜಾವೂರಿನ ಇತರ ಆಕರ್ಷಣೆಗಳು.

ಇದು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಒಂದು ಲಲಿತ ಕಲಾಕೇಂದ್ರ. ಭರತನಾಟ್ಯದ ತವರು. ಸು. 1000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಕೀರ್ತನೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಗೀತ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ತ್ಯಾಗರಾಜರ (1767–1847) ಸಮಾಧಿ ತಂಜಾವೂರಿಗೆ 14 ಕಿಮೀ ದೂರದ ತಿರುವೈಯಾರಿನಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ತ್ಯಾಗರಾಜರ ಆರಾಧನೆಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಗೀತದ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ನೆರೆದು ಆ ವಾಗ್ಗೇಯಕಾರರಿಗೆ ಸಂಗೀತಾಂಜಲಿಯನ್ನರ್ಪಿಸುತ್ತಾರೆ. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಿಕ್ಷಣ ಕಾಲೇಜೂ ಇದೆ. (ಎಚ್.ಜಿ.)

ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ

ಇತಿಹಾಸ: 985–1014 ರಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ 1 ನೆಯ ರಾಜರಾಜನ ಅನಂತರವೂ ತಂಜಾವೂರು ಚೋಳ ದೊರೆಗಳ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಒಂದನೆಯ ರಾಜರಾಜನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಂಜಾವೂರು ತನ್ನ ವೈಭವದ ಪರಾಕಾಷ್ಠೆಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತ್ತು. ರಾಜರಾಜನ ಅನಂತರ ಬಂದ ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿಂದ ಬದಲಾಯಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ತಂಜಾವೂರಿನ ಮಹತ್ತ್ವತಗ್ಗಿತು. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ತಂಜಾವೂರು ಹೊಯ್ಸಳರ ಮತ್ತು ಮಧುರೆಯ ಪಾಂಡ್ಯರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿತು. ಮಲ್ಲಿಕ್ ಕಾಫರನ ಆಕ್ರಮಣದ ಅನಂತರ ಇದು ವಿಜಯನಗರದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಯಿತು. ಇದರ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಪತಿಯೊಬ್ಬ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ. ನಾಯಕ ಮನೆತನದ ಆಡಳಿತ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ಮನೆತನದ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಂಜಾವೂರು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಗಳಿಸಿತು. ಇವರು ಇಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಈಗಲೂ ಉಳಿದಿದೆ. 1674ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಇದು ಮರಾಠಾ ವಂಶವೊಂದರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. 1799ರಲ್ಲಿ ಇದರ ಸುತ್ತಣ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ರಾಜ ಸರ್ಫೋಜಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯಾ ಕಂಪನಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಇವನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಶಿವಾಜಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಿರಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅವನ ಮರಣಾನಂತರ (1855) ತಂಜಾವೂರು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೇರಿಹೋಯಿತು.

ತಂಜಾವೂರಿನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಈ ಸ್ಥಳದ ವೈಭವದ ಅರಿವು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಚೋಳ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ವೈಭವೋಪೇತವಾದ ಅರಮನೆಗಳಿಂದಲೂ ಇತರ ವಸತಿ ಬಡಾವಣೆಗಳಿಂದಲೂ ಈ ಪಟ್ಟಣ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ರಾಜ ಬೀದಿಗಳಿದ್ದವು. ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಮತ್ತು ನೌಕರರ ವಸತಿಗೃಹಗಳು, ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ಆಸ್ಪತ್ರೆಗಳು, ಬಾವಿಗಳು, ಶಾಲೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಕಟ್ಟಡಗಳಿದ್ದವು ಮತ್ತು ಊರಿನ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ವಿಶೇಷ ಗಮನ ಮತ್ತು ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿದ ಚೋಳರು ತಂಜಾವೂರು ಹಾಗೂ ಅದರ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ತಂಜಾವೂರಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಮುಖ್ಯವಾದುದು 1010ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಾಯಕರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ ದೇವಾಲಯ. ಚೋಳ ದೊರೆ 1ನೆಯ ರಾಜರಾಜನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ತನ್ನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವ ಮತ್ತು ಉನ್ನತಾಕಾಂಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವಂತೆ ಸುವರ್ಣಲೇಪಿತ ಕಲಶವನ್ನಿಟ್ಟು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ.

ಹೆಸರಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಬೃಹದಾಕಾರವಾಗಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು 225x75ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣವುಳ್ಳ ಪ್ರಾಕಾರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಕೇವಲ ದೇವಾಲಯದ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 45ಮೀ ಉದ್ದ, 27.0ಮೀ ಅಗಲ. ವಿಮಾನದ ಎತ್ತರ 60ಮೀ. ಇದು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಿಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯುನ್ನತವಾದದ್ದು. ನುಣುಪಾದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಈ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ, ಅರ್ಧ ಮಂಟಪ, ಮಹಾ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ನಂದಿ ಮಂಟಪಗಳು ಇವೆ. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಒಂದೇ ರೇಖೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಕಾರದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ.

ಗರ್ಭಗೃಹದ ಭಿತ್ತಿಯ ಹೊರಮುಖದಲ್ಲಿ ಎರಡು ತಲ (ಅಂತಸ್ತು)ಗಳಿವೆ. ಈ ಎರಡೂ ಅಂತಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಗೂಡುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಅಲಂಕರಣವಿದೆ. ಈ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಚೋಳರ ಕಾಲದ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪದ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನಗಳು. ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ, ಚಂಡೇಶಾನುಗ್ರಹಮೂರ್ತಿ, ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ, ಭಿಕ್ಷಾಟನ ಮೂರ್ತಿ, ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಇತ್ಯಾದಿ ಅನೇಕ ಶಿವಲೀಲಾ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಇತರ ಪೌರಾಣಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲಿನ ಅರೆಗಂಬಗಳು ಹಾಗೂ ಬೋದಿಗೆಗಳು ಇತರ ಚಿತ್ರಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ದೇವಾಲಯದ ಭವ್ಯತೆಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹದಿಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲೇರುವ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ವಿಮಾನ, ಅದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ತಾದ ಏಕಶಿಲೆಯ ಶಿಖರ ಮುಂತಾದವು ಚೋಳರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕೌಶಲ್ಯಕ್ಕೆ, ಪ್ರೌಢಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ.

ದೇವಾಲಯದ ದ್ವಾರಗಳು ಪಾರ್ಶ್ವಭಾಗಗಳಲ್ಲಿವೆ, ಉನ್ನತ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ದೇವಾಲಯವಿರುವುದರಿಂದ ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಸೋಪಾನಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಸೋಪಾನಗಳ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಕೆತ್ತನೆಗಳುಳ್ಳ ಕೈಪಿಡಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ದ್ವಾರದ ಎರಡೂ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹದಾಕಾರವಾದ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ.

ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವೂ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಹೊರಗೋಡೆಯ ಮೂರು ಮುಖಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಾಗಿಲುಗಳುಂಟು. ಪಥದ ಒಳಗೋಡೆಯಲ್ಲೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಗೂಡುಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲೂ ಶಿವನ ಮತ್ತು ಇತರ ಮುಖ್ಯ ದೇವತೆಗಳ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕಡೆಯಲಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಯ ಉಳಿದ ಭಾಗವನ್ನು ಸುಣ್ಣದಿಂದ ನಯಮಾಡಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ನಾಯಕರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಮತ್ತೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಎಲ್ಲೋ ಕೆಲವು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಚೋಳರ ಮೂಲ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಸ್ವಲ್ಪವೇ ಕಂಡರೂ ಅವು ಆ ಕಾಲದ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಬಹಳ ಸಹಕಾರಿಗಳಾಗಿವೆ.

ಬೃಹದಾಕಾರವಾದ ಲಿಂಗ ಮತ್ತು ಅಷ್ಟೇ ದೊಡ್ಡದಾದ ಪೀಠವಿರುವ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಒಳಭಾಗ ಒಂದೇ ಅಂತಸ್ತಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಇದರ ಎತ್ತರ ಹೊರಗಿನ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಗಳಿಗೆ ಸಮ. ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪಗಳ ಪಾರ್ಶ್ವಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ಶೈಲಿಯ ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂಭಾಗದ ಎರಡು ಮಂಟಪಗಳು ನಾಲ್ಕು ಅಂತಸ್ತುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಮಹಾಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಅಂತಸ್ತುಗಳಿವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದಿರುವ ನಂದಿ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿರುವ ನಂದಿಯ ವಿಗ್ರಹ ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪದ ಕೆಲವೇ ಬೃಹದಾಕಾರದ ನಂದಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು.

ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಕಾರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟ ಒಂದು ಗೋಪುರವಿದೆ. ಪ್ರಾಕಾರದ ಒಳಮುಖದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನ ಮಾಳಿಗೆಯಿದೆ. ಮಾಳಿಗೆಯ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರಿಗಾಗಿ ಸಣ್ಣ ಗುಡಿಗಳಿವೆ. ಈ ಗೋಪುರದಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂದೆ ಮತ್ತೊಂದು ಗೋಪುರದ್ವಾರವಿರುವ ಪ್ರಾಕಾರವುಂಟು. ಹೊರಪ್ರಾಕಾರದ ದ್ವಾರ ಈ ಗೋಪುರದಲ್ಲಿದೆ. ಅನಂತರದ ಕಾಲದ ಕೋಟೆಯ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿ ಇದು ಉಳಿದಿದೆ.

ಚೋಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಅತ್ಯಂತ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಆಭರಣಗಳು, ಭೂಮಿ, ಹಣ, ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲನೇಕವನ್ನು ವಿವರಣಾತ್ಮಕವಾಗಿ ದೇವಾಲಯದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲಿರುವ ಶಾಸನಗಳು ರೂಪಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳು ಚೋಳರ ಲಿಪಿಯ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನಗಳು. ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ಬಂದ ಅನೇಕ ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಈಗಲೂ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಇವು ಚೋಳರ ತಾಮ್ರ ಶಿಲ್ಪ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಮೂಲಾಧಾರಗಳು.

ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಕಾರದ ಒಳಗೆ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ದೇವಾಲಯವೆಂದರೆ ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ. 18 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಾಯಕರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಈ ದೇವಾಲಯ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ಎಲ್ಲ ಉತ್ತಮ ಲಕ್ಷ್ಯಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅರ್ಧಮಂಟಪ, ಮುಖಮಂಟಪ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಯವಾದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ತಳಪಾದಿಯ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು, ಭಿತ್ತಿಯ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಗೂಡುಗಳು, ಜಾಲಂಧ್ರಗಳು, ಅರೆಗಂಬಗಳು, ಪಂಜರಗಳು, ಸುಂದರವಾದ ಬೋದಿಗೆ, ಕೈಪಿಡಿಗೋಡೆ ಇವೆಲ್ಲ ದೇವಾಲಯದ ಆಕರ್ಷಣೆಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿರುವ ದ್ರಾವಿಡ ರೀತಿಯ ವಿಮಾನ ರಮಣೀಯವಾದುದು. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಒಳಗಿರುವ ವಿಗ್ರಹ ಷಣ್ಮುಖವಾದುದರಿಂದ ವಿಮಾನದ ಮೇಲಿರುವ ಶಿಖರಕ್ಕೆ ಆರು ಮುಖಗಳಿವೆ. (ಎಂ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ತಂಜಾವೂರು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಚಿತ್ರಕಲೆ: ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ 1509–29ರವರೆಗೆ ವಿಜಯನಗರದ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗಿನಿಜಿ, ತಂಜಾವೂರ್ ಮತ್ತು ಮದುರೈ ಎಂದು ಮೂರುಭಾಗ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ತಂಜಾವೂರನ್ನು ಮರಾಠ ರಾಜರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಕಲಾವಿದರು ವಿಜಯನಗರದ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ಮಾರ್ಪಾಡು ಮಾಡಿ ಅದಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಅಲಂಕಾರವನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಮೊಗಲರ ಚಿಕಣಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಂತೆ ವೈಭವಯುತವಾದ ಹೊಸ ಶೈಲಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ತಂಜಾವೂರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು–ಇದೇ ತಂಜಾವೂರು ಶೈಲಿ. ಈ ಶೈಲಿ ಕಲಿಕಾಶಾಲೆಯ ಮರಾಠರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ತಂಜಾವೂರಿನಲ್ಲಿ ನಾಯಕರ ವಂಶದ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದವನು ರಘುನಾಥನಾಯಕ (1200–34). ತಂಜಾವೂರು ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ಬಹಳ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿದ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ತಂಜಾವೂರಿನ 2ನೆಯ ಶರಭೋಜಿ ಮಹಾರಾಜ ಹಲವು ಕಲಾವಿದರಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿ ತಂಜಾವೂರು ಶೈಲಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಲು ಕಾರಣನಾದ. ಇವನು ಬೇಕಾದಷ್ಟು ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಮತ್ತು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಿಗೆ ಪೂರಕವಾದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ತಂಜಾವೂರು ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿಸಿ ಕಲಾವಿದರನ್ನೂ ಮತ್ತು ಈ ಕಲೆಯನ್ನು ಪೋಷಿಸಿ ಬೆಳಸಿದ.

ತಂಜಾವೂರು ಶೈಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ತೆಲುಗು ಪ್ರದೇಶದ ರಾಜು ಮತ್ತು ನಾಯ್ಡು ವರ್ಗದವರು ಮಾತ್ರ ಕಲಿತು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೂ ಕಲಾವಿದನ ಹೆಸರು ಬರೆದಿಲ್ಲ.

ತಂಜಾವೂರು ಶೈಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಮರದ ಹಲಗೆ, ಗಾಜಿನಫಲಕ, ದಂತ. ಕಾಗೆ ಬಂಗಾರ ಮತ್ತು ಚರ್ಮದ ಹಾಳೆಗಳನ್ನುಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಮರದ ಹಲಗೆಯ ಮೇಲೆ ಅಂಟಿಸಿದ ಬಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಮತ್ತು ಗಾಜಿನ ಫಲಕದ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಹಳ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾದವು. ಇಂದಿಗೂ ಈ ಎರಡು ಮಾಧ್ಯಮಗಳಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಚೆನ್ನೈ, ತಂಜಾವೂರು, ಕುಂಭಕೋಣಂ, ಮದುರೈ ಮತ್ತು ತಿರುಚಿ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಸ್ಥಾನದ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಇರುವ ಕಲಾವಿದರು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಮದುರೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಹಾಳೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಂಗಾರದ ಮುಲಾಮು ಹಚ್ಚಿ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಹರಳುಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದ, ಪರಿಸರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿದ ದೊಡ್ಡ ಚಿತ್ರಗಳ ಸೊಗಸು ಒಂದು ಬಗೆಯದು. ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲೇ ನಡೆದ ಇನ್ನೊಂದು ಕಲಾತ್ಮಕ ಪ್ರಯೋಗವೆಂದರೆ ಗಾಜಿನ ಹಿಂದೆ ರಚಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳು. ತಂಜಾವೂರ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣಗಳು ಕಣ್ಣಿಗೆ ರಾಚುವಂತಿದ್ದರೂ ಒಳ್ಳೆ ಅಭಿರುಚಿಯುಳ್ಳ ವರ್ಣ ಕೌಶಲ್ಯವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮುತ್ತನ್ನು ಬಹಳ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ದೇವರುಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗುಡಿ ಅಥವಾ ಗುಡಿ ಗೋಪುರಗಳನ್ನು, ಪರದೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದೆ.

ಗಾಜಿನ ಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಬಂಗಾರದ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವುದು. ಇದಕ್ಕೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಮಾಧ್ಯಮಗಳಿಗೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಅಂಟುಗಳನ್ನು ಬಣ್ಣಗಳ ಜೊತೆ ಸೇರಿಸಿ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಬಣ್ಣ ಹಾಕಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು ಶಾಯಿ ಇರುವ ಲೇಖನಿಯಿಂದ ಛಾಯೆಯನ್ನು ಮೂಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಡವೆಯ ನಮೂನೆಗಳನ್ನು ಆಕೃತಿಗಳು ಧರಿಸಿರುವ ಬಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದೆ. ಈ ತಂಜಾವೂರು ಶೈಲಿಯ ಕಲಾವಿದರು ಮರದ ಹಲಗೆ ಮೇಲೆ ಹಿಂದು ದೇವರುಗಳು, ಮಗು ಕೃಷ್ಣ, ಶಿವ ಪಾರ್ವತಿ, ರಾಮ, ಸರಸ್ವತಿ ಇತ್ಯಾದಿ ರಾಮಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ, ಭಾಗವತ ಪುರಾಣ ಪುಣ್ಯ ಕಥೆಗಳಿಂದ ಆಯ್ದ ದೃಶ್ಯಗಳ ಅನೇಕ ಚಿಕ್ಕ ಪುಟ್ಟ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ತಂಜಾವೂರು ಶೈಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮೈ ಅಳತೆಗಿಂತ ತಲೆ ದೊಡ್ಡದು. ಮುಖ ದುಂಡು ಮತ್ತು ಭಕ್ತಿ ಪ್ರಧಾನ. ಇಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬೆತ್ತುವಿಕೆ ಬಹಳ ದಪ್ಪವಾಗಿದ್ದು ಚಿತ್ರವು ಮೂರು ಆಯಾಮದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಚಿತ್ರದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಚಿಕಣಿ ಚಿತ್ರದವರೆಗೂ ಎಲ್ಲಾ ಆಳತೆಯ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ತಂಜಾವೂರ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಭಾವ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ ಭಾವಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಗಮನ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಆಭರಣ ಉಡಿಗೆ ತೊಡಿಗೆಗಳಿಗೆ ಬಹಳಷ್ಟು ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸವಿದೆ. ಆಭರಣ ಮತ್ತು ಬಟ್ಟೆಗಳಿಗೆ ಚಿನ್ನದ ರೇಖನ್ನು ಅಂಟಿಸಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ತಾರವಿರುತ್ತಿತ್ತು.

ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಹಿನ್ನೆಲೆ ತಂಜಾವೂರು ಶೈಲಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಮತ್ತೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ನಟರಾಜನಿಗೆ ಬಿಳಿ ಬಣ್ಣ, ವಿಷ್ಣುವಿಗೆ ನೀಲಿ ಬಣ್ಣ ಮತ್ತು ಹೆಣ್ಣು ದೇವರಿಗೆಲ್ಲಾ ಹಳದಿಬಣ್ಣ ಬಳಸಿರುವುದು. ಆಕಾಶ ನೀಲಿಬಣ್ಣ ಅಥವಾ ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣ ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಭರಣಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಉಬ್ಬೆತ್ತುವುದಕ್ಕೆ ತಂಜಾವೂರು ಶೈಲಿಯದೇ ಒಂದು ಕ್ರಮ ಇದೆ. ಕತ್ತಲೆ ಮನೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟರೆ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಹೊಳೆಯುತ್ತವೆ. ತಂಜಾವೂರು ಶೈಲಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಕೃಷ್ಣನನ್ನು ಯಾವಾಗಲೂ ಪುಟ್ಟ ಮಗುವಿನಂತೆಯೇ ಚಿತ್ರಿಸುವುದು. ಅವನು ಬೆಣ್ಣೆ ಕದಿಯುವಾಗಲೂ ಮಗುವೇ ಅವನು ರಾಧಾ ರುಕ್ಮಿಣಿಯರೊಡನೆ ಇರುವಾಗಲೂ ಐದು ಅಥವಾ ಆರು ವರ್ಷದ ಬಾಲಕನಂತೆಯೇ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಬದಲಾವಣೆ ಆಗಿದೆ. ಆಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ದೇವಾದಿ ದೇವತೆಗಳ ಚಿತ್ರಣ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಸಾತ್ವಿಕ, ರಾಜಸ, ತಾಮಸ ಎಂಬ ಮೂರು ಸ್ವಭಾವಗಳಿಂದ ವಿಂಗಡಿಸುವ ಪುರಾತನ ಪದ್ಧತಿ ಪ್ರಕಾರ ಸಾತ್ವಿಕಕ್ಕೆ ಹಸುರು, ರಾಜಸಕ್ಕೆ ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಹೊಂಬಣ್ಣ ಹಾಗು ತಾಮಸಕ್ಕೆ ಬಿಳಿ, ಹಾಗೂ ದೆವ್ವ, ಪಿಶಾಚಿ ಮತ್ತು ಕ್ರೂರ ಪಾತ್ರಗಳಿಗೆ ಕಪ್ಪು ಎನ್ನುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ ವಾಡಿಕೆ. (ಎಸ್‌ಎಚ್‌ಒ.ಟಿ.)

ತಂಜಾವೂರು ಶೈಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಶ್ರೀಮಂತರ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ, ಮಠಗಳಲ್ಲಿ, ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ, ಭಜನೆ ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ, ಆರ್ಟ್ ಗ್ಯಾಲರಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ.

ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು: ಚೋಳ ದೊರೆ ಒಂದನೆಯ ರಾಜರಾಜ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಈ ದೇವಾಲಯ ಭಾರತೀಯ ನೃತ್ಯದ 81 ಕರಣಗಳನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುವ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಕರ್ತನಾದ ಭರತನ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಅನುಕರಿಸುವಂತಿರುವ ಈ ಕರಣಶಿಲ್ಪಗಳು ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ದೃಶ್ಯ ನಿದರ್ಶನಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಷ್ಟೇ ಅದ್ಭುತವಾದುವೆಂದರೆ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾ ಪಥದ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿರುವ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು. ಸು.2160 ಚ.ಮೀ ನಷ್ಟು ಗೋಡೆಯ ಭಾಗವನ್ನು ತುಂಬಿರುವ ಈ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಠಿಣವಾದ ಫ್ರೆಸ್ಕೊ ತಂತ್ರವಿಧಾನದಿಂದ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚಿತ್ರವಸ್ತುವನ್ನು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಶೈವ ಕಥಾನಕಗಳಿಂದ ಆಯ್ದುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ರಾಜರಾಜನು ಶೈವಾರಾಧಕನಾಗಿದ್ದನೆಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಿಸಬಹುದು. ಶಿವ–ಪಾರ್ವತಿಯರ ವಿವಾಹ, ಶೈವ ಭಕ್ತ ಸುಂದರರ್ ಇವರ ದೃಷ್ಟಾಂತ, ಕೈಲಾಸದಲ್ಲಿರುವ ರಾವಣ, ದಕ್ಷಿಣಾ ಮೂರ್ತಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ಶಿವ, ಚಿದಂಬರಂನಲ್ಲಿ ನಟರಾಜನನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿರುವ ರಾಜರಾಜ ಮತ್ತು ಅವನ ಮೂವರು ರಾಣಿಯರು, ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತಗೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ಲಿಂಗವನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿರುವ ರಾಜರಾಜ–ಈ ದೃಶ್ಯಗಳು ಚಿತ್ರರೂಪದಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಂಡಿವೆ. ಇನ್ನುಳಿದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚೋಳ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲೆಯೇ ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರಭುಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಇವನ್ನು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಧಾನದಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಿ ದೇವಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾಗಿದೆ .ಇದರಿಂದ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿದ್ದ ಚೋಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ಕಾಣುವಂತೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇದೊಂದು ಅಪೂರ್ವವಾದ, ಪ್ರಶಂಸನೀಯವಾದ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಸಾಧನೆ.

ಚೋಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಲಾಲಿತ್ಯಕ್ಕೆ, ಚಿತ್ರಕಾರರ ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆಗೆ ಹಿಡಿದ ಕನ್ನಡಿಯಾಗಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಮೂರ್ತಿಯ ಚಿತ್ರ ದೃಶ್ಯದಲ್ಲಿ ನಲಿದಾಡುತ್ತಿರುವ ಮಂಗ, ಅಳಿಲು, ನವಿಲು, ಹಂಸ, ಗೂಬೆ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿ–ಪಕ್ಷಿಗಳಿದ್ದು ನಾಗರ ಹಾವೊಂದು ಸಮೀಪಿಸಿದಾಗ ಈ ಪ್ರಾಣಿ ಪಕ್ಷಿಗಳ ಚಲನವಲನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಭಯ ಭೀತಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಮನೋಜ್ಞವಾಗಿ ಸೆರೆಹಿಡಿಯಲಾಗಿದೆ. ಸುಂದರರ್ ಕಥಾಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಭಾ ಸದನಕ್ಕೆ ಹಕ್ಕಿಯ ಚಿತ್ರವಿನ್ಯಾಸದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಬಟ್ಟೆಯ ಚಾವಣಿಯನ್ನು ಕಲಾವಿದನು ಬಿಡಿಸಿರುವನು. ಚಾವಣಿಯ ಬಟ್ಟೆಯನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಮಕಾಲೀನ ಉಡುಗೆಯ ಬಟ್ಟೆಯ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನೇ ಅನುಕರಿಸಲಾಗಿದೆಯೇನೋ ಎಂಬ ಅನುಮಾನ ಮೂಡುತ್ತದೆ. ಭಕ್ತಿಪ್ರಧಾನ ದೃಶ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಕೆಲವೊಂದು ನೈಜ ವಿವರಗಳನ್ನು ಬಿಂಬಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ರಾಜರಾಜ ಮತ್ತು ಅವನ ರಾಣಿಯರು ನಟರಾಜನನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯರು, ಸಾಮಾನ್ಯ ವರ್ಗದ ಸ್ತ್ರೀಯರು ದೇವರ ಧ್ಯಾನದಲ್ಲಿ

ಮಗ್ನರಾಗಿದ್ದರೆ ಅವರ ಜೊತೆಗಿರುವ, ರಾಜಮನೆತನದ ಹೆಂಗಸರು ಹರಟೆಯಲ್ಲಿ ಮಗ್ನರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಧರಿಸಿರುವ ಬೆಲೆಬಾಳುವ ಆಭರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಉಡುಗೆ ತೊಡುಗೆಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಆ ಕಾಲದ ನವೀನ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಬಾಗಿಲಿನ ಮೇಲಿನ ಮೊಳೆಯನ್ನೂ ಬಿಡದಂತೆ ಎಲ್ಲ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ವಿವರಗಳನ್ನೂ ಈ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಸಹಜ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಟರಾಜನ ಚಿತ್ರವಂತೂ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಹಬ್ಬವೇ ಸರಿ. ರಾಕ್ಷಸರೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವ ತ್ರಿಪುರಾಂತಕ ಶಿವನ ದೃಶ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದೊಂದು ಭಾವವಿದೆ. ಶಿವನ ಮುಖದಲ್ಲಿ ವೀರರಸವಿದ್ದರೆ, ರಾಕ್ಷಸರ ವದನದಲ್ಲಿ ರೌದ್ರಭಾವವಿದೆ; ರಾಕ್ಷಸರ ಪತ್ನಿಯರ ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ವಿಹ್ವಲತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಉಳಿದ ಚಿತ್ರಗಳು ತ್ರುಟಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ಚೋಳ ಚಿತ್ರಕಾರರ ಕಲಾದೃಷ್ಟಿ ಹಾಗೂ ನೈಪುಣ್ಯ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎದ್ದುತೋರುತ್ತದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ತಂತ್ರಸಮುಚ್ಚಯ: ನೋಡಿ–ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ (ದೇವಾಲಯ)

ತಕಲ್‌ಘಾಟ್–ಖಾಪ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ನಾಗಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿ ಹಾಗೂ ಗೋರಿ ನೆಲೆ. ಕೃಷ್ಣ ಎಂಬ ಸಣ್ಣ ಹಳ್ಳದ ಒಂದು ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ ಸಮಾಧಿಗಳಿರುವ ಖಾಪ ನೆಲೆಯೂ ಮತ್ತೊಂದರ ಮೇಲೆ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳಿರುವ ತಕಲ್‌ಘಾಟ್ ನೆಲೆಯೂ ಇವೆ. 1968–69ರಲ್ಲಿ ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಎಸ್.ಬಿ. ದೇವ್ ಅವರು ಎರಡೂ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ತಕಲ್‌ಘಾಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೂರು ಹಂತಗಳಿವೆ. ಮೊದಲ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಡುಗಂದು ಬಣ್ಣದ ಜೇಡಿಮಣ್ಣನ್ನು ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ನೆಲೆಗಟ್ಟುಗಳೂ ಆಧಾರ ಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳೂ ಇವೆ. ಮುಂದಿನ ಎರಡು ಹಂತಗಳ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಜೊತೆಗೆ ಸುಣ್ಣವನ್ನೂ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಮಣ್ಣುಮೆತ್ತಿದ ಬೊಂಬಿನ ತಡಿಕೆ ಗೋಡೆಗೂ ಸುಣ್ಣ ಲೇಪಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮೂರೂ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಅಭ್ರಕಯುಕ್ತ ಮಾಸಲುಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಬಳಕೆ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿತ್ತು. ಮೊದಲ ಪ್ರಕಾರದ ಅನೇಕ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳಿವೆ; ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಮ ಗಾತ್ರದ ಸಂಗ್ರಹಣ ಜಾಡಿಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ. ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಪರೂಪವಾಗಿದ್ದವು. ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ (ಎಚ್ಚಿದ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾನ್ಯ), ಅಗೇಟ್, ಸ್ಫಟಿಕ ಹಾಗೂ ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಪಟ್ಟಿಬಿಗಿದ ಕೊಡಲಿಗಳು (ಆಕ್ಸ್ ವಿದ್ ಕ್ರಾಸ್ ರಿಂಗ್ ಫಾಸ್ನರ್), ಚಮಚ, ಕಠಾರಿ, ಜಾನುವಾರು, ಹಂದಿ ಹಾಗೂ ಕುದುರೆಯ ಮೂಳೆಗಳು ಎಲ್ಲ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿಯೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಮೊದಲ ಉಪಹಂತದ ಇಂಗಾಲ 14 ಕಾಲಮಾನ 2505±100 (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.555).

ಖಾಪ ಮತ್ತು ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಗಂಗಪುರದಲ್ಲಿ 26 ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ ಸಮಾಧಿಗಳಿದ್ದವು. ಇವುಗಳ ವ್ಯಾಸ 26.5–12 ಮೀ. ವೃತ್ತದಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದ ಕೆಲವೊಂದು ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಕುಳಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಗಂಗಪುರದ 3 ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಸತಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಮೊದಲೆರಡು ಪ್ರಕಾರಗಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಿದ್ದವು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಶವವನ್ನು ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳಲಾಗಿದ್ದರೆ ಇನ್ನು ಕೆಲವದರಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಂತೆ ತಾಮ್ರದ ತಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಕಬ್ಬಿಣದ ಪಟ್ಟಿಬಿಗಿದ ಕೊಡಲಿಗಳು, ವಿವಿಧ ರೂಪದ ಉಳಿ ಹಾಗೂ ಬಾಚಿ, ಕಠಾರಿ, ಭರ್ಜಿ ಮುಂತಾದ ಆಯುಧಗಳನ್ನೂ ಅರ (ನೇಲ್ ಪೇರರ್), ತವ ಮುಂತಾದ ಸಲಕರಣೆಗಳನ್ನೂ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೂಳಲಾಗಿತ್ತು. ತಾಮ್ರದ ತಟ್ಟೆ ಹಾಗೂ ಅಲಂಕೃತ ಮುಚ್ಚಳಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ವಿಶೇಷ ಅವಶೇಷಗಳು. ಮುಚ್ಚಳಗಳು ಶಂಕುವಿನಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಮುಖಾಮುಖಿಯಾಗಿ ಕೂತ ನಾಲ್ಕು ಹಕ್ಕಿಯ ಗೊಂಬೆಗಳಿವೆ. ಅಗೇಟ್ ಹಾಗೂ ಎಚ್ಚಿದ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳು ವಿಪುಲ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಸಮಾಧಿಗಳ ಮತ್ತೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಮಾನವ ಶವದೊಂದಿಗೆ ಕುದುರೆಯನ್ನು ಹೂಳಿರುವುದು. ಅನೇಕ ಸಮಾಧಿಗಳು ಇದಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿವೆ. ಕುದುರೆಯೊಂದಿಗೆ ಅದರ ಮುಖಕ್ಕೆ ತೊಡಿಸುತ್ತಿದ್ದ ತಾಮ್ರದ ತಗಡಿನ ಆಭರಣಗಳನ್ನೂ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕಡಿವಾಣವನ್ನೂ ಹೂಳಲಾಗಿದೆ. ವಸತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಿಗೆ ದೊರೆತ ಕಾಲಮಾನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸಮಾಧಿಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6–7ನೆಯ ಶತಮಾನ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. (ವಿ.ಎಸ್.)

ತಕ್ಷಶಿಲೆ: ಪ್ರಾಚೀನ ಗಾಂಧಾರ ದೇಶದ ರಾಜಧಾನಿ; ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಉನ್ನತ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರ; ಈಗ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ರಾವಲ್ಪಿಂಡಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ನಗರವನ್ನು ಭರತ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದನೆಂದೂ ಅದಕ್ಕೆ ಈ ಹೆಸರು ತಕ್ಷನಿಂದ ಬಂದಿತೆಂದೂ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗಳುಂಟು. ಜನಮೇಜಯರಾಯ ಸರ್ಪಯಾಗವನ್ನು ಆಚರಿಸಿದ್ದು ಇಲ್ಲೇ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ರಾಮಾಯಣವಾಗಲೀ ಮಹಾಭಾರತವಾಗಲೀ ಅದೊಂದು ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸದಿದ್ದರೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.. ಜ್ಞಾನಾಭಿಮಾನಿಗಳಿದ್ದ ಈ ನಗರ ಅಂದಿಗಾಗಲೆ ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೇಂದ್ರವೂ ಆಗಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗಂತೂ ಅದು ಪ್ರಮುಖ ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಖ್ಯಾತಿಗಳಿಸಿತ್ತು. ಮಿಥಿಲೆ, ವಾರಾಣಸಿ, ರಾಜಗೃಹ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಿಂದ ಬಂದ ವಿದ್ವಜ್ಜನ ಅಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದರು. ಇವರ ಖ್ಯಾತಿ ಅಪಾರವಾದದ್ದು. ಆದರೂ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಶಿಕ್ಷಣ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಡುವ ಆಧಾರಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರ ಪಾರಸಿಕರ ಧಾಳಿಗೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇಂಡೊಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯನ್ನರ ಧಾಳಿಗೂ ಅನಂತರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಿತಿಯನ್ನರ ಧಾಳಿಗೂ ಕೊನೆಗೆ ಕುಷಾನರ ಧಾಳಿಗೂ ಒಳಗಾಯಿತು. ಆ ಎಲ್ಲ ಧಾಳಿಕಾರರೂ ಈ ನಗರವನ್ನೇ ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ದೇಶದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಮಾರ್ಪಡಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿರಬೇಕು. ನಗರ ಮೂರು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ್ದುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯ ಭೂಶೋಧನೆ ತೋರಿಸಿದೆ. ಪರಕೀಯರ ಸತತ ಸಂಪರ್ಕ ಈ ನಗರಕ್ಕೆ ಉಂಟಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳಿಗೆ ಅಗತ್ಯವೆನಿಸಿರಬಹುದಾದ ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೂ ವಿದ್ವತ್ತಿಗೂ ಅವಕಾಶವೂ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವೂ ಒದಗಿರಬೇಕು. ಪಾರಸಿಕರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಲಿಪಿಯ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯದ ಆಸ್ಥಾನದ ಲಿಪಿಯಾಗಿದ್ದ ಖರೋಷ್ಠಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಇಂಡೊಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯನ್ನರು ಗ್ರೀಸಿನಲ್ಲಿ ಅಂದಿಗಾಗಲೇ ಪ್ರಬುದ್ಧ ಸ್ಥಿತಿಗೇರಿದ್ದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿಗೆ ತಂದಿರಬೇಕು. ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ಪಂಡಿತರನೇಕರು ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಕಲಿತು ಅಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಗ್ರೀಕ್ ಮಾದರಿಯ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯ ತರಬೇತಿಗಾಗಿ ನೆರವಾಗುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಗ್ರೀಸಿನಲ್ಲಿ ಅಂದು ಅಭಿನಯಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಾಫೋಕ್ಲಿಸ್, ಯೂರಿಪಿಡೀಸ್ ಮುಂತಾದವರ ನಾಟಕ ಕೃತಿಗಳನ್ನೂ ಓದಿರಬೇಕು. ಇಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಗ್ರೀಕರು ತಮ್ಮ ನಾಡಿನೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕ ಕಳೆದುಕೊಂಡಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯವರ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿವಹಿಸಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಅನುಕರಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವರ ಉಪಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಜನಜೀವನ, ಧರ್ಮ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನಾರಿಸಿಕೊಂಡು ಗ್ರೀಕ್ ಮಾದರಿಯ ನಾಟಕಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲು ಅಶ್ವಘೋಷನಂಥ ನಾಟಕಕಾರರು ಯತ್ನಿಸಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇವೆಲ್ಲದರ ಫಲವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿನ ವಿದ್ವಜ್ಜನರ ಮೇಲೆ ಗ್ರೀಕ್ ಪ್ರಭಾವ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಬಿದ್ದಿತ್ತೆನ್ನಬಹುದು. ಆದರೂ ಇಲ್ಲಿನ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸಲು ಅದು ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿರಬಹುದೆಂಬ ಅಂಶ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ.

ತಕ್ಷಶಿಲೆ ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ. ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ತತ್ತ್ವಚಿಂತಕರೂ ವಿದ್ವಜ್ಜನರೂ ಪಂಡಿತರೂ ಇರುತ್ತಿದ್ದು ಅನೇಕ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರು ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸಂಸ್ಥೆಗೆ ಸೇರಿದ್ದು ಅದರ ನಿರ್ದೇಶನದಂತೆ ಬೋಧಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ; ರೂಪಿಸಿದ ಯಾವ ಪಠ್ಯಕ್ರಮವನ್ನೂ ಅವರು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಗುರುವಿನ ಬಳಿಯೂ 500 ಮಂದಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಕೆಲವು ಜಾತಕಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಖ್ಯಾತಗುರುಗಳ ಬಳಿ 103 ರಾಜಕುಮಾರರು ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದುದಾಗಿ ಮಹಾಸೂತ ಸೋಮ ಜಾತಕದಲ್ಲಿ ಸೂಚನೆಯಿದೆ. ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ಬಳಿ ಈಚೆಗೆ ನಡೆಸಿರುವ ಭೂಶೋಧನೆ ಇಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲಮಂದಿರಗಳಾಗಲೀ ಛಾತ್ರಾಲಯಗಳಾಗಲೀ ಇದ್ದ ಕುರುಹುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಗುರುಗಳ ಮನೆಯಲ್ಲೇ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಶ್ರೀಮಂತ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ನಿವಾಸಗಳನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಎಂದರೆ ಮೊದಮೊದಲು ತಕ್ಷಶಿಲೆ ಅನೇಕ ಗುರುಕುಲಗಳ ಸಮೂಹವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಇದು ಒಂದು ಖ್ಯಾತಿವೆತ್ತ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಆಗ ವಾಹನ ಸೌಕರ್ಯಗಳಾಗಲೀ ಮಾರ್ಗ ಸೌಲಭ್ಯಗಳಾಗಲೀ ಇರದಿದ್ದರೂ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಮುಂತಾದ ದೂರದ ಊರುಗಳಿಂದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಬಂದು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುದೇ ಇದರ ಘನತೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ಕೋಸಲ, ಕಾಶಿ ಮುಂತಾದ ರಾಜಮನೆತನಗಳೂ ತಮ್ಮ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಜಾತಕ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡುವುದು ಸಂಪ್ರದಾಯವಾಗಿ ಹೋಗಿತ್ತು. ಬಿಲ್ಲುವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲೂ ಅಲ್ಲಿ ಸಿಗುತ್ತಿದ್ದ ಶಿಕ್ಷಣ ರಾಜಮನೆತನಗಳಿಗೆ ಪ್ರಿಯವೆನಿಸಿತ್ತು. ಬಿಂಬಸಾರನ ಪುತ್ರ ಜೀವಿತ ಏಳುವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ವೈದ್ಯ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದನಂತೆ. ವ್ಯಾಕರಣಶಾಸ್ತ್ರದ ಕರ್ತೃವಾದ ಪಾಣಿನಿಯೂ ಇಲ್ಲೇ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿರಬೇಕೆಂಬ ಊಹೆಯಿದೆ. ತಕ್ಷಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ವೇದಗಳನ್ನೂ 18 ಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನೂ ವೃತ್ತಿಕಲೆಗಳನ್ನೂ ಬೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಂಶವನ್ನು ಜಾತಕಗಳು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ವೃತ್ತಿ ಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ವೈದ್ಯ, ಶಸ್ತ್ರಚಿಕಿತ್ಸೆ, ಬಿಲ್ಲುವಿದ್ಯೆ, ಯುದ್ಧ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ, ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರ, ಜೋತಿಷ್ಯ, ಲೆಕ್ಕವಿಡುವಿಕೆ, ವ್ಯವಸಾಯ, ದೇವತಾಶಾಸ್ತ್ರ, ಸರ್ಪವಿದ್ಯೆ, ಮಂತ್ರಗಾರಿಕೆ–ಇವು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಆದಿಯಿಂದಲೂ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿದ್ದಿತಲ್ಲದೆ ವೇದಗಳ ಜೊತೆಗೆ ವೇದಾಂತವನ್ನೂ ಬೋಧಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ತಮ್ಮ 16–17ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದು ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಆರಂಭಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅನಂತರ 6–8 ವರ್ಷಗಳ ತನಕ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಲ್ಲಾಗಲೀ, ಅಧ್ಯಾಪಕರಲ್ಲಾಗಲೀ ಆಗ ಜಾತಿಭೇದವಿದ್ದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ಜಾತಿಪದ್ಧತಿ ಅಂದು ಅಷ್ಟಾಗಿ ಬಲಗೊಂಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಒಬ್ಬ ಗುರುಗಳ ಬಳಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ

ರಂತೆ ಕ್ಷತ್ರಿಯರೂ ವೈಶ್ಯರೂ ಇತರರೂ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳೂ ಬಿಲ್ಲುವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಂಶ ಕೆಲವು ಜಾತಕಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿದೆ (ಶರಭಂಗ ಜಾತಕ). ಧನುರ್ವೇದಸಂಹಿತೆ ಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಅಥವಾ ಕ್ಷತ್ರಿಯ ಜಾತಿಯ ಗುರುಗಳು ಸೈನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣವೀಯಬೇಕೆಂದು ಸೂಚಿಸಿದೆ. ಕ್ಷತ್ರಿಯರಾದ ಕೌರವರಿಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರೆನಿಸಿದ ದ್ರೋಣಾಚಾರ್ಯರು ಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರೂ ಆಗ ಎಲ್ಲ ವೃತ್ತಿಗಳನ್ನೂ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಂಶವನ್ನು ಸ್ಮೃತಿಗಳು ಕೂಡ ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಜಾತಿಪದ್ಧತಿ ವೃತ್ತಿಗಳ ಆಧಾರವನ್ನು ಇನ್ನೂ ಅನುಸರಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಯಾವ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯೇ ಆಗಲಿ ತನಗೆ ಆಸಕ್ತಿಯಿರುವ ವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಕಲಿಯುವ ಅವಕಾಶವಿತ್ತೆಂಬ ಅಂಶ ಈ ಎಲ್ಲ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ದೃಢಪಡುತ್ತದೆ. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ತಾವು ಸೇರುವಾಗ ಅಥವಾ ಬಿಡುವಾಗ ಯಾವ ಗುರುದಕ್ಷಿಣೆಯನ್ನೂ ಕೊಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಬದಲು ಗುರುಗಳಿಗೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಸೇವಾಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಹಗಲು ಅವರಿಂದ ಬೇಕಾದ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿಸಿಕೊಂಡು ಸಂಜೆ ಮತ್ತು ರಾತ್ರಿಯ ವೇಳೆ ಗುರುಗಳು ಅವರಿಗೆ ಪಾಠ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ಖ್ಯಾತಿ ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಇಳಿಮುಖವಾಗುತ್ತ ಬಂದಿತು. ಹಾಗೂ ಹೀಗೂ ಅದು ಸು. 250ರವರೆಗೂ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿತಾದರೂ ಕುಷಾಣರ ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಧೂರ್ತ ರಾಜಮನೆತನಗಳ ಹಿಡಿತಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಸೌಲಭ್ಯಗಳು ಸಿಗದಾದುವು. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಶಿಕ್ಷಣ ಸೌಲಭ್ಯಗಳಾವುವೂ ಉಳಿಯದಾದವು. ಈ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಫಾಹಿಯಾನ್ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರ ನೀಡುವಾಗ ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ಹೆಸರನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿದ್ದ ಅಷ್ಟಿಷ್ಟು ಶಿಕ್ಷಣ ಸೌಲಭ್ಯಗಳೂ ಈ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಕೊನೆಗೆ ಆರಂಭವಾದ ಹೂಣರ ಧಾಳಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದರಿಂದ ನಾಶವಾಗಿ ಹೋಗಿದ್ದವು. ಯುವಾನ್ ಚಾಂಗ್ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಭಾರತಪ್ರವಾಸವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲಿ ಯಾವ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಸೌಲಭ್ಯವೂ ಉಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ಸೌತ್ರಾಂತಿಕದ ಕರ್ತೃವಾದ ಕುಮಾರಲಬ್ಧನ ಮಠವೂ ಪಾಳು ಬಿದ್ದಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಿದ್ದ ಅನೇಕ ಇತರ ಬೌದ್ಧಮಠಗಳೂ ಹಾಳಾಗಿದ್ದವು. ಹೀಗೆ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅರುಣೋದಯದಲ್ಲಿ ರೂಪುಗೊಂಡು ಸುಮಾರು 14 ಶತಮಾನಗಳವರೆಗೆ ನಡೆದು ಬಂದ ಈ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರ ಹೂಣರ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ನಿರ್ನಾಮವಾಯಿತು. (ಬಿ.ಎಸ್.ಪಿ.;ಎಸ್.ವಿ.ಎಸ್.ಎಲ್.)

ಭೂಶೋಧನೆ: ತಕ್ಷಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಮುಖ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್‌ನ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಭೂಶೋಧನೆಗಳು ನಡೆದವು (1819–1934). ಈ ಭೂಶೋಧನೆಗಳ ಫಲವಾಗಿ ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಕೊಂಡೊಯ್ಯಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಮಾರ್ಷಲ್‌ನ ಭೂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಮೂರು ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರಗಳ ಹಾಳು ನೆಲೆಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಭೀರ್ ನೆಲೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.518ರಲ್ಲಿ ಡೇರಿಯಸ್ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಗೆಲ್ಲುವ ಮೊದಲೇ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿತ್ತು. ಕ್ರಮೇಣ ದೊಡ್ಡ ನಗರವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಪರ್ಷಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ 20ನೆಯ ಸತ್ರಪಿಯ (ಪ್ರಾಂತ) ಮುಖ್ಯನಗರವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯದ ಗ್ರೀಕರು ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದಾಗ, ಅವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದ ಭೀರ್ ನಗರ ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿಲ್ಲವೆಂದು ತಮ್ಮ ಸುಧಾರಿತ ನಗರ ಯೋಜನೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ತಾಮ್ರನಾಲೆಯ ದಡದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾಪ್ ನಗರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ನೇರವಾದ ಅಗಲವಾದ ರಸ್ತೆಗಳುಳ್ಳ, ಚೌಕಟ್ಟಿನ ತಳಹದಿಯುಳ್ಳ ಈ ನಗರ ಗ್ರೀಕರ ವಾಸ್ತುಯೋಜನೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದೆ. ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದ ಅರಮನೆ, ಗ್ರೀಕ್ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಂದಿರಗಳು ಮತ್ತು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲದೆ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ವಸತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ನಗರದ ಸುತ್ತ ಸುಭದ್ರವಾದ 15ರಿಂದ 21½ ಅಡಿ ಅಗಲವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೋಟೆಗೋಡೆ, ಕಂದಕಗಳಿವೆ. ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಯ ಹೊರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಚಚ್ಚೌಕನಾದ ಬುರುಜುಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಥಿಯಾಲ್ ಬೆಟ್ಟಸರಣಿಯ ಮೂರು ಶಿಖರಗಳೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಮತ್ತೊಂದು ಗುಡ್ಡವೂ ಇವೆ. ಈ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲೆ ಅರಮನೆ, ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳಿದ್ದ ನಗರದ ಕೇಂದ್ರ ಪ್ರದೇಶವಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಬೆಟ್ಟದ ಸರಣಿಯ ನಡುವಣ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯ ಮಹಾದ್ವಾರವಿತ್ತು. ಸರ್ಕಾಪ್ ನಗರದ ರಸ್ತೆಗಳ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವ ದೊಡ್ಡ ತೆರೆದ ಚರಂಡಿ, ಮನೆಗಳ ಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಬಾವಿಗಳು–ಇವೆಲ್ಲ ನಗರ ನೈರ್ಮಲ್ಯದ ಬಗೆಗೆ ಅಂದು ಇದ್ದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ನಗರದ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಡಜನರ ಕಾರ್ಮಿಕರ ವಸತಿಗಳೂ ಗ್ರೀಕ್ ದೇವತೆಯೊಂದರ ಮಂದಿರವೂ ಇದ್ದವು.

ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯದ ಗ್ರೀಕರು, ಶಕರು ಮತ್ತು ಪಾರ್ತಿಯನರ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಈ ನಗರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದರೂ ಬಹುಶಃ ಮೊದಲನೆಯ ಕನಿಷ್ಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಸರ್‌ಸುಖ್ ನಗರವನ್ನು ಸರ್ಕಾಪ್ ನಗರದ ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಚಚ್ಚೌಕವಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಈ ನಗರದ ಸುತ್ತಳತೆ ಸು.5 ಕಿಮೀಗಳಷ್ಟಿತ್ತು. ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಯ ಅಗಲ 18 ಅಡಿಗಳಿದ್ದು ಅದನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಬುರುಜುಗಳು ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದುವು. ಅವನ್ನು 90 ಅಡಿಗಳ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಕೋಟೆಯ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಈಗ ಮೂರು ಗ್ರಾಮಗಳಿರುವುದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿಲ್ಲ. ಸರ್‌ಸುಖ್ 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣ ಮತ್ತು ಕಿದಾರ ಕುಷಾಣ ರಾಜ್ಯಗಳು ನಾಶವಾಗುವವರೆಗೂ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು.

ಮಾರ್ಷಲ್‌ನ ಭೂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ಈ ಮೂರು ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲದೆ, ನಗರಗಳ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿ ಗುಡ್ಡ ಕಣಿವೆಗಳ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ನೂರಾರು ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪ, ವಿಹಾರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಕಣಿವೆಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಎತ್ತರದ ಗುಡ್ಡಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳ ಶಿಖರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲ ಪ್ರಕೃತಿ ಸೌಂದರ್ಯದ ನಡುವೆ ಈ ಬೌದ್ಧ ನಿರ್ಮಾಣಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದು ಹಾಗೂ ಮುಖ್ಯವಾದುದು ಧರ್ಮರಾಜಿಕ ಸ್ತೂಪ. ಇದು ತಾಮ್ರನಾಲೆಯ ದಡದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರದ ಮೈದಾನದಲ್ಲಿದೆ. ಮೊದಲಿಗೆ ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದು ಮತ್ತೆ ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಪುನರ್ರಚಿತವಾಗಿದೆ. ಎತ್ತರವಾದ ಜಗಲಿಯ ಮೇಲೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಹೊರಮೈಮೇಲಿರುವ ಉಬ್ಬುತಗ್ಗುಗಳು, ಗೂಡುಗಳು, ಬುದ್ಧ, ಬೋಧಿಸತ್ವ ಮತ್ತಿತರ ಬೌದ್ಧ ದೇವತೆಗಳ ಉಬ್ಬು ಚಿತ್ರಗಳು ಕಟ್ಟಡದ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಅಲಂಕರಣಗಳನ್ನು ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದರೆಂಬ ಅಂಶ ಇಲ್ಲಿ 4–5ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸ್ತೂಪಗಳ ಮೇಲಿನ ಅಲಂಕರಣಗಳಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತವೆ. ಮುಖ್ಯ ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತ ಹಲವಾರು ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಖ್ಯ ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾ ಪಥದಂಚಿನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣ ಗುಡಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸಿ ನಿರ್ವಾಣ ಪಡೆದ ಪ್ರಮುಖ ಬೌದ್ಧ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳ ಸ್ಮಾರಕ ಸ್ತೂಪಗಳಿವೆ. ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಕಾಲ ವಿಶಾಲ ಗುಡಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ನೈರುತ್ಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕೃತಿಯ ಗುಡಿ ಗಮನಾರ್ಹ.

ಧರ್ಮರಾಜಿಕ ಸ್ತೂಪದ ಆಗ್ನೇಯದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಸಣ್ಣ ಸ್ತೂಪಗಳಿವೆ. ಅವನ್ನು ದಾಟಿ ಮುಂದೆ ನಡೆದರೆ ಅಶೋಕನ ಮಗ ಕುನಾಲನ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಲಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ಕುನಾಲ ಸ್ತೂಪವಿದೆ. ಸರ್ಕಾಪ್ ನಗರವನ್ನು ದಾಟಿದರೆ ಚಾಂಡಿಯಾಲ್ ಮಂದಿರ ಬರುತ್ತದೆ. ಗ್ರೀಕ್ ದೇವಾಲಯಗಳ ಶೈಲಿಯ ಈ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಬಹುಶಃ ಜರತುಷ್ಟ್ರ ಪಂಥದ ಮಂದಿರವೆಂದು ಮಾರ್ಷಲ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಮುಂದೆ ಕೆಲವು ಸ್ತೂಪ, ವಿಹಾರಗಳ ಅನಂತರ ಸರ್‌ಸುಖ್ ನಗರದ ಪರಿಧಿ ಮುಗಿದು ಲಾಲ್‌ಚಕ್ ಮತ್ತು ಭಲ್ಲರ್ ಸ್ತೂಪಗಳು ಬರುತ್ತವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ತಕ್ಷಶಿಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಮೊಹ್ರಮೊರಾಡು, ಪಿಪ್ಪಲಾ ಮತ್ತು ಜಾಲಿಯಾನ್ ಸ್ತೂಪಗಳು ವಿಹಾರಗಳು ಅಲ್ಲಿಯ ಬೌದ್ಧ ನಿರ್ಮಾಣಗಳ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನಗಳಾಗಿದ್ದು ಉತ್ತಮಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ. ಜಾಲಿಯಾನ್ ಸ್ತೂಪ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ವಿಹಾರಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಬೌದ್ಧ ನಿರ್ಮಾಣಗಳ ಉತ್ತಮ ಮಾದರಿಯೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ)

ತಡಕನಹಳ್ಳಿ: ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆ ಹಿರೇಕೆರೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಗೋರಿನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ 38 ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದರಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಗಳ ಒಳಗೆ ಕಲ್ಲುಪ್ಪೆಗಳಿವೆ. ವೃತ್ತಗಳ ವ್ಯಾಸ 9–11.5ಮೀ. ಇವುಗಳ ಪೈಕಿ 4 ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಎಮ್.ಎಸ್. ನಾಗರಾಜರಾವ್ 1978ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಹೊರತೆಗೆದರು. ಎರಡರಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿ ಮಡಕೆಗಳಿದ್ದವು. ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟ ಗೋರಿಗಳು ಶವಕುಣಿಗಳು. ಕುಣಿಯನ್ನು ಮಣ್ಣಿನ ಅಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಕಲ್ಲಿನ ನಿಕ್ಷೇಪದವರೆಗೆ ಅಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕುಣಿಯ ತಳದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟು ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಅಂಟುಮಣ್ಣನ್ನು ಸಮತಟ್ಟಾಗಿ ಹಾಸಲಾಗಿದೆ. ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಈ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿಟ್ಟು ಕುಣಿಯನ್ನು ಅಂಟುಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಸಣ್ಣ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಮಾನವ ತಲೆಬುರುಡೆಗಳು, ಉದ್ದ ಮೂಳೆಗಳು ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೂಳೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಒಂದು ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಕಠಾರಿ ಇದ್ದವು. ಈ ಗೋರಿಯ ತಳದಲ್ಲಿದ್ದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದರೆ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಬಟ್ಟಲು, ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಮುಚ್ಚಳ, ಸಣ್ಣ ಗೋಲ ಮಡಕೆ, ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮುಚ್ಚಳಗಳು, ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ 4 ಕಾಲಿರುವ ಮಡಕೆ ಮತ್ತು 4 ನಳಿಕೆಗಳಿರುವ ಮಡಕೆಗಳು, ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಇದರೊಳಗಿದ್ದುದು ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ಎರಡು ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ 34 ಪಾತ್ರೆಗಳು, 3ನೆಯದರಲ್ಲಿ 36 ಮತ್ತು 4ನೆಯದರಲ್ಲಿ 27 ಪಾತ್ರೆಗಳಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊಡ್ಡ ಕೊಡಲಿ, ಬಾಣ ಮತ್ತು ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆಗಳು, ಚೂರಿ/ಚಾಕು ಮತ್ತು ಕಠಾರಿ. ಒಂದು ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ 9 ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದರೆ ಉಳಿದರೆಡರಲ್ಲಿ 6 ಮತ್ತು 4 ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಗೋರಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬಿಳಿ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಸಮೀಪದ ಹಳ್ಳೂರಿನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ನವಶಿಲಾಯುಗ–ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಸಮ್ಮಿಶ್ರ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಹಳ್ಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಈ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1000ದ ಅವಧಿಯದೆಂದು ನಿಗದಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇಲ್ಲಿನ ಗೋರಿಗಳು ಇದೇ ಕಾಲಾವಧಿಯದ್ದಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. (ಎಂ.ಎಸ್.ಎನ್.)

ತರದಿಹ್: ನೋಡಿ–ಗಯ

ತರೈನ್ ಕದನಗಳು: ಮೊದಲನೆಯ ಎರಡು ಕದನಗಳು ಘೋರಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಮತ್ತು ಚೌಹಾಣ ಮನೆತನದ ದೊರೆ ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ಇವರ ನಡುವೆಯೂ ಮೂರನೆಯ ಕದನ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ ಇಲ್ತುಮಿಷ್ ಮತ್ತು ಘಜ್ನಿಯ ತಾಜುದ್ದೀನ್ ಇಲ್ದಿಜ್ ಇವರ ನಡುವೆಯೂ ನಡೆದವು.

ಒಂದನೆಯ ತರೈನ್ ಕದನ ನಡೆದದ್ದು 1190–91ರಲ್ಲಿ. ಘೋರಿ ಮಹಮ್ಮದನ ಸೇನೆ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದಾಳಿ ಮಾಡತೊಡಗಿದಾಗ ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ಎರಡು ಲಕ್ಷ ಕುದುರೆಗಳೂ ಮೂರು ಸಾವಿರ ಆನೆಗಳೂ ಇದ್ದ ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ತನ್ನ ಸಾಮಂತ ರಜಪೂತ ದೊರೆಗಳೊಡಗೂಡಿ, ಘೋರಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟಿದ್ದ ತಬರಿಂಧಾ (ಈಗಿನ ಸರ್‌ಹಿಂದ್) ಕಡೆಗೆ ಹೊರಟ. ಮಹಮ್ಮದ್ ಇವನನ್ನು ತರೈನ್‌ನಲ್ಲಿ ಎದುರಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಸೈನ್ಯದ ಎಡ–ಬಲ ಪಕ್ಕಗಳು ಬಲಗುಂದಿದುವು. ಆ ಸೈನಿಕರು ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದರು. ಮಹಮ್ಮದ್‌ನ ಸೇನೆ ಕರಗಿತು. ಮಹಮ್ಮದ ಕುದುರೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತು ತನ್ನ ಕತ್ತಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದು, ಅಳಿದುಳಿದ ಸೇನೆಯೊಂದಿಗೆ ರಜಪೂತರತ್ತ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿದ. ದೆಹಲಿಯ ಗೋವಿಂದರಾಜ ಇವನನ್ನು ಕಂಡು, ತನ್ನ ಆನೆಯನ್ನು ಮಹಮ್ಮದ್‌ನ ಕಡೆಗೆ ನುಗ್ಗಿಸಿದ. ಮಹಮ್ಮದ್ ಅವನ ಮೇಲೆ ಭರ್ಜಿಯೊಂದನ್ನು ಎಸೆದ. ಗೋವಿಂದರಾಜನ ಮುಂದಿನ ಎರಡು ಹಲ್ಲುಗಳು ಮುರಿದವು. ಗೋವಿಂದರಾಜ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಎಸೆದ ಭಲ್ಲೆಯಿಂದ ಸುಲ್ತಾನನ ತೋಳಿನಲ್ಲಿ ತೀವ್ರವಾದ ಗಾಯವಾಯಿತು. ಮಹಮ್ಮದ್ ಬೀಳದಂತೆ ಖಿಲ್ಜಿ ಸೈನಿಕನೊಬ್ಬ ತಡೆದು ಅವನನ್ನು ರಣರಂಗದಿಂದ ಆಚೆಗೆ ಕರೆದೊಯ್ದ. ಮಹಮ್ಮದ್ ಸೋತು ಹಿಂದಿರುಗಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ಕದನದಲ್ಲಿ ರಜಪೂತರ ಕಡೆ ಪ್ರಧಾನಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದವನು ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ದಂಡನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ ಸ್ಕಂದ.

ಎರಡನೆಯ ತರೈನ್ ಕದನ 1192ರಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಪೃಥ್ವೀರಾಜನಿಂದ ಪರಾಜಿತನಾದ ಘೋರಿ ಮಹಮ್ಮದ್ 1,20,000 ಸೈನಿಕರ ಭಾರಿ ಸೈನವೊಂದನ್ನು ಘಜ್ನಿಯಲ್ಲಿ ಜಮಾಯಿಸಿ, ಪೆಷಾವರ್ ಮತ್ತು ಮುಲ್ತಾನ್ ಮೂಲಕ ಲಾಹೋರಿಗೆ ಬಂದು ಅಲ್ಲಿಂದಲೂ ನೆರವು ಪಡೆದುಕೊಂಡು, ಪೃಥ್ವೀರಾಜನಿಗೆ ಒಂದು ಓಲೆ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುವುದಲ್ಲದೆ ಮಹಮ್ಮದ್ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನೊಪ್ಪಬೇಕೆಂದೂ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಯುದ್ಧವನ್ನೆದುರಿಸಬೇಕಾದೀತೆಂದೂ ತಿಳಿಸಿದ. ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ಇದನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿ, 3 ಲಕ್ಷ ಕುದುರೆಗಳಿಂದಲೂ 3 ಸಾವಿರ ಆನೆಗಳಿಂದಲೂ ಕಾಲಾಳುಗಳಿಂದಲೂ ಕೂಡಿದ ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕೂಡಿಸಿ, ಅನೇಕ ರಾಜರ ಸಹಾಯವನ್ನು ಪಡೆದು, ಹಿಂದಿನ ವಿಜಯದ ನೆನಪಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಉತ್ಸಾಹದಿಂದ ಮುನ್ನಡೆದ. ಮೊದಲನೆಯ ಕದನದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ದಂಡನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ ಸ್ಕಂದ ಬೇರೊಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧನಿರತನಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಅವನು ಬರಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಇನ್ನೊಬ್ಬ ದಳಪತಿ ಉದಯರಾಜ ಹೊರಡುವುದು ತಡವಾಯಿತು. ದೆಹಲಿಯ ಗೋವಿಂದರಾಜ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನನ್ನು ಕೂಡಿಕೊಂಡ. ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ಮುಂದುವರಿಯ ಬಾರದೆಂದು ಸೋಮೇಶ್ವರನೆಂಬ ಮಂತ್ರಿ ಅವನಿಗೆ ಸಲಹೆ ನೀಡಿದ. ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಸಲಹೆಯನ್ನು ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ಸಂಶಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡಿದ. ಅವನು ದ್ರೋಹ ಬಗೆಯುತ್ತಿದ್ದಾನೆಂದು ಸಂದೇಹಿಸಿ ಅವನ ಕಿವಿಗಳನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿ ಅವನನ್ನು ವಜಾ ಮಾಡಿದ. ಸೋಮೇಶ್ವರ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ಶತ್ರುವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಪಕ್ಷ ಸೇರಿದ. ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ತನ್ನ ಭಾರಿ ಸೇನೆಯೊಂದಿಗೆ ತರೈನ್ ರಣರಂಗವನ್ನು ಮುಟ್ಟಿದ. ಮಹಮ್ಮದ್ ತಬರಿಂಧಾವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ತರೈನ್‌ಗೆ ಬಂದ. ತಬರಿಂಧಾ ಮತ್ತು ಪಂಜಾಬ್ ವಿಜಯಕ್ಕೇ ತನ್ನ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಸೀಮಿತಗೊಳಿಸಿ ಹಿಂದಿರುಗಬೇಕೆಂದು ಮಹಮ್ಮದ್‌ನಿಗೆ ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ಒಂದು ಪತ್ರ ಕಳಿಸಿದ. ಮಹಮ್ಮದ್ ಒಂದು ಉಪಾಯ ಹೂಡಿದ, ತನ್ನ ಅಣ್ಣನ ಆಣತಿಯಂತೆ ತಾನು ಬಂದಿರುವುದಾಗಿಯೂ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ಅವನಿಗೆ ಕಳಿಸಿ, ಅವನಿಂದ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಬಂದರೆ ಹಿಂದಿರುಗುವುದಾಗಿಯೂ ಅದುವರೆಗೂ ಯುದ್ಧ ಮಾಡದಿರಲು ಒಪ್ಪುವುದಾಗಿಯೂ ತಿಳಿಸಿದ. ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ಸೈನ್ಯ ಈ ಮಾತನ್ನು ನಂಬಿತು. ಅಂದು ರಾತ್ರಿ ಅದು ಆನಂದದಿಂದ ಮೈಮರೆತಿದ್ದಾಗ ಮಹಮ್ಮದ್ ತನ್ನ ಪಾಳೆಯದಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕರು ತಂಗಿರುವಂತೆ ಭ್ರಮೆ ಹುಟ್ಟಿಸಲು ದೀಪಗಳನ್ನು ಹಚ್ಚಿಟ್ಟು, ರಹಸ್ಯವಾಗಿ ಬೇರೊಂದು ಮಾರ್ಗದಿಂದ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ಪಾಳೆಯದ ಹಿಂಬದಿಯಿಂದ ಧಾಳಿಮಾಡಿದ. ಚಕಿತರಾದ ರಜಪೂತ ಸೈನಿಕರು ಕಕ್ಕಾಬಿಕ್ಕಿಯಾದರು. ಆದರೆ ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ಧೈರ್ಯಗೆಡದೆ ತನ್ನ ಅಶ್ವಸೇನೆಯನ್ನು ಮುನ್ನುಗ್ಗಿಸಿ ಶತ್ರುದಾಳಿಯನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ.

ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ತನ್ನ ಪಾಳೆಯಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಸುಲ್ತಾನ ಇನ್ನೊಂದು ಉಪಾಯ ಹೂಡಿದ. ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು 5 ತುಕಡಿಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದ. 4 ತುಕಡಿಗಳಲ್ಲಿ ತಲಾ 10 ಸಾವಿರ ರಾವುತರೂ ಉಳಿದ ಒಂದರಲ್ಲಿ 12 ಸಾವಿರ ರಾವುತರೂ ಇದ್ದರು. 10 ಸಾವಿರ ರಾವುತರ ನಾಲ್ಕು ತುಕಡಿಗಳಿಂದ ಅವನು ರಜಪೂತ ಸೇನೆಯ ಮೇಲೆ ನಾಲ್ಕೂ ಕಡೆಗಳಿಂದ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿಸಿದ. ರಜಪೂತ ಸೇನೆ ಪ್ರತಿದಾಳಿ ನಡೆಸಿದಾಗ ಇವು ಹಿನ್ನಡೆಯುತ್ತ ಮತ್ತೇ ಮತ್ತೇ ಧಾಳಿ ಮಾಡುವ ಸೋಗು ಹಾಕುತ್ತ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ಕಡೆಯ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಆಯಾಸವನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿದುವು. ಅದುವರೆಗೂ ಧಾಳಿಯಲ್ಲಿ ನಿರತವಾಗದಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ತುಕಡಿ ಅನಂತರ ರಜಪೂತರ ಮೇಲೆ ಒಮ್ಮೆಗೇ ಎರಗಿತು. ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ಕಡೆಯಲ್ಲಿ 1 ಲಕ್ಷ ಸೈನಿಕರು ಮಡಿದರು. ಗೋವಿಂದರಾಜನೂ ಸತ್ತ. ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ತನ್ನ ಆನೆಯಿಂದ ಇಳಿದು ಕುದುರೆಯನ್ನು ಹತ್ತಿ ಓಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಅವನ ಬೆನ್ನಟ್ಟಿ ಸೆರೆಹಿಡಿದರು. ಮಹಮ್ಮದ್ ತನ್ನ ದಾಳಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿ, ಸೆರೆಯಾಗಿದ್ದ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನೊಂದಿಗೆ ಅಜ್ಮೀರದ ಕಡೆಗೆ ಸಾಗಿದ. ಪೃಥ್ವೀರಾಜನಿಗೆ ಕ್ಷಮಾದಾನ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಆದರೆ ಅವನು ಸುಲ್ತಾನನ ವಿರುದ್ಧ ಅನಂತರ ಸಂಚು ಹೂಡಿದನೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಸುಲ್ತಾನ ಅವನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿದನೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಬಗ್ಗೆ ಬೇರೆ ಬಗೆಯ ಕೆಲವು ವರದಿಗಳೂ ಉಂಟು.

ಒಂದನೆಯ ತರೈನ್ ಕದನದಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಗಳು ಮಹಮ್ಮದ್‌ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಭಾರತದ ಗಡಿಯಾಚೆಯವರೆಗೂ ಅಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಿ ಅವರ ಬಲವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮುರಿದಿದ್ದರೆ ಅವನು ಮತ್ತೆ ಗರಿಗಟ್ಟಿಕೊಂಡು ದಂಡೆತ್ತಿ ಬರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಹಿಂದುಗಳು ಎಂದಿನಂತೆ ಕೇವಲ ರಕ್ಷಣಾತ್ಮಕ ಕದನ ಮಾಡಿದರೇ ಹೊರತು ಆಕ್ರಮಣಶೀಲ ಕದನ ಹೂಡದಿದ್ದುದೇ ದೊಡ್ಡ ತಪ್ಪಾಯಿತೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅಂತೂ ಎರಡನೆಯ ತರೈನ್ ಕದನ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಹಾತಿರುವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು.

ಒಂದನೆಯ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ತರೈನ್ ಕದನಗಳು ಹಿಂದುಗಳಿಗೂ ಮುಸ್ಲಿಮರಿಗೂ ನಡೆದ ಕದನವಾದರೆ ಮೂರನೆಯ ಕದನ ನಡೆದದ್ದು (1214) ಎರಡು ಮುಸ್ಲಿಂ ಪಕ್ಷಗಳ ನಡುವೆ. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಗುಲಾಮೀ ಸಂತತಿಯ ಇಲ್ತುಮಿಷ್ ಸುಲ್ತಾನನಾಗಿದ್ದ. ಘೋರಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ನಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವನು ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ ಅವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಅವನ ಗುಲಾಮರಲ್ಲಿ ಹಲವರ ನಡುವೆ ಸ್ಪರ್ಧೆ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಮಹಮ್ಮದ್‌ನ ಸೋದರ ಸಂಬಂಧಿ ಘಿಯಾಸ್‌ಉದ್ದೀನ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ಬಂದ ಫಿರೋಜ್‌ಕೋ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲಿನ ಒಡೆತನವಷ್ಟಕ್ಕೇ ಸಂತೃಪ್ತನಾಗಿದ್ದ. ತನ್ನ ಮನೆತನದ ಗುಲಾಮರನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡುವುದಷ್ಟೇ ಅವನಿಗಿದ್ದ ಆಕಾಂಕ್ಷೆ. ಅವರ ಪೈಕಿ ಒಬ್ಬನಾದ ತಾಜುದ್ದೀನ್ ಯಿಲ್ದಿಜ್ ಎಂಬುವವನು ಘಜ್ನಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಅವನಿಗೆ ಇತರ ಸ್ಪರ್ಧಿಗಳು ವಿರೋಧ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದರು. ಘಜ್ನಿಯಲ್ಲಿ ಅವನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕುಗ್ಗಿತು. ಆದರೂ ತಾನೊಬ್ಬ ದೊಡ್ಡ ಸುಲ್ತಾನನೆಂದೇ ಭಾವಿಸಿದ್ದ ತಾಜುದ್ದೀನ್ ಯಿಲ್ದಿಜ್ ಭಾರತದ ಕಡೆಗೆ ನುಗ್ಗಿದ. ಘಜ್ನಿಯಿಂದ ಯಿಲ್ದಿಜ್ ಕೊನೆಗೂ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಾಲ್ತೆಗೆಯಬೇಕಾಗಿ ಬಂದಾಗ ಲಾಹೋರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲನಾಗಲು ಹವಣಿಸಿ, ದೆಹಲಿಯ ಸಹಾಯ ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿ ಇಲ್ತುಮಿಷ್‌ನಿಗೆ ಆದೇಶ ಕಳಿಸಿದ. ಯಿಲ್ದಿಜನೊಂದಿಗೆ ಇಲ್ತುಮಿಷ್ ತರೈನ್‌ನಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಅವನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದ. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎಸ್.ಆರ್.)

ತಲಕಾಡು: ಮೈಸೂರಿನಿಂದ 60 ಕಿಮೀ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಕಾವೇರಿ ನದಿಯ ಉತ್ತರ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಒಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ತೀರ್ಥಕ್ಷೇತ್ರ. ಹಲವಾರು ವರ್ಷಗಳಿಗೊಮ್ಮೆ ನಡೆಯುವ ಪಂಚಲಿಂಗ ದರ್ಶನ ಜಾತ್ರೆ, ಕೆಲವು ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ಇಲ್ಲಿ ಅಗಾಧವಾಗಿ ಉದ್ಭವಿಸಿರುವ ಮರಳು ದಿಣ್ಣೆಗಳಿಗಾಗಿ ತಲಕಾಡು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿದೆ. ತಲಕಾಡು ಸು.500–975ರವರೆಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಪಶ್ಚಿಮ ಗಂಗ ರಾಜವಂಶದ ರಾಜಧಾನಿಯಾ ಗಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಇವರು ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರೆಂದೇ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಗಂಗರ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾದ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳು, ಕಂಬಗಳು, ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ವಾಸ್ತು ಭಾಗಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಚೆಲ್ಲಾಪಿಲ್ಲಿಯಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದಿವೆ. ಗಂಗರ ಅನಂತರ ಸು.980ರಲ್ಲಿ ಚೋಳರು ಈ ಭೂಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಚೋಳರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪಾತಾಳೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮರಳೇಶ್ವರ ಗುಡಿಗಳು ಈಗಲೂ ಮರಳು ರಾಶಿಯ ಮಧ್ಯದಾಳದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಜೀವಂತ ಗುಡಿಗಳು. ಸು.1117ರಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಚೋಳರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತಲಕಾಡನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡನಲ್ಲದೆ, ತಲಕಾಡುಗೊಂಡನೆಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದ. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ತನ್ನ ಚೋಳರ ಮೇಲಿನ ವಿಜಯದ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸು.1117ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ.

ಕಣ ಶಿಲೆಯ ಈ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯ ಮರಳುರಾಶಿಯ ಅಡಿಯಾಳದಿಂದ ಮೇಲೆದ್ದು ನಿಂತಂತಿದೆ. ಇತ್ತೀಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಕಾಯಕ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಅನಂತರ ತಲಕಾಡು ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ವೈದ್ಯೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಸು.14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವಾಸ್ತು ರಚನೆಯಾಗಿದ್ದು, ಹೊಯ್ಸಳ–ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಯ ವಾಸ್ತು ಲಕ್ಷಣಗಳುಳ್ಳ ಸುಂದರ ದೇವಾಲಯ. ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಲಕಾಡು ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ್‌ರವರ ವಶ ಸೇರಿತು. 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ವಿಚಿತ್ರ ನೈಸರ್ಗಿಕ ವಿಕೋಪದಿಂದಾಗಿ ಇಡೀ ಪ್ರಾಚೀನ ತಲಕಾಡು ಪಟ್ಟಣ ಗಾಳಿಯಲ್ಲಿ ತೇಲಿಬಂದು ಶೇಖರವಾದ ಮರಳು ರಾಶಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮುಚ್ಚಿಹೋಯಿತು. ಈಗ ಕಾಣುವ ಹಳೆತಲಕಾಡು ಎಂಬ ಊರು ಸು.18ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದೀಚೆಗೆ ನಿರ್ಮಿತವಾದದ್ದು. ಹೊಸತಲಕಾಡು ಇನ್ನೂ ಇತ್ತೀಚಿನದು.

ತಲಕಾಡು ಹಾಗೂ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶ ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ನದಿ ನೀರಿನ ಆಸರೆಯನ್ನು ಪಡೆದ ಕೃಷಿ ಭೂಮಿಯಿಂದಾವೃತವಾದ ಸ್ಥಳ. ಇಂತಹ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಏಕೆ, ಹೇಗೆ ಮತ್ತು ಯಾವಾಗ ಮರಳು ರಾಶಿ ಉದ್ಭವವಾಗಿದೆಯೆಂಬುದು ಒಂದು ವಿಸ್ಮಯವೇ ಸರಿ. ಭೂವಿಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೂ ಈ ವಿಚಾರ ಒಂದು ಗೋಜಲಿನ ಸಂಗತಿಯೇ ಆಗಿತ್ತು. ತಲಕಾಡಿನ ಜನಪದದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಒಂದು ದಂತಕಥೆ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಶಾಪ ಮಾತ್ರ ತಲಕಾಡಿನ ಮರಳು ದಿಣ್ಣೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುವಂತಿತ್ತು. ಇದು ತಲಕಾಡು ಮರಳಾಗಲಿ, ಮಾಲಂಗಿ ಮಡುವಾಗಲಿ, ಮೈಸೂರು ಅರಸರಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಾಗದಿರಲಿ ಎಂಬ ಸಾಧ್ವಿ ಅಲಮೇಲಮ್ಮನ ಶಾಪ. ಸು. 1640ರಲ್ಲಿ ನಡೆದಿರಬಹುದಾದ ಘಟನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಚರಿತ್ರಕಾರರಾಗಲೀ ಭೂವಿಜ್ಞಾನಿಗಳಾಗಲೀ ಹೆಚ್ಚು ತಲೆಕೆಡಿಸಿಕೊಂಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ತಲಕಾಡಿನ ಇತಿಹಾಸದ ಬಗ್ಗೆ ಹಲವಾರು ವಿಷಯಗಳು ಕಗ್ಗಂಟಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿದ್ದವು. ಇಂತಹ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ 1993–97ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತು 2007ರಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ನಿರ್ದೇಶನಾಲಯ ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಜೊತೆಯಾಗಿ, ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದವು. ಉತ್ಖನನದ ಉದ್ದೇಶ ತಲಕಾಡಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಾಚೀನತೆ, ಇಲ್ಲಿಯ ಇತಿಹಾಸ, ಮರಳು ದಿಣ್ಣೆಗಳ ಉದ್ಭವ ಮುಂತಾದ ಕ್ಲಿಷ್ಟ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುವುದೇ ಆಗಿತ್ತು. ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ನಡೆದ ಈ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ತಲಕಾಡಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಾಚೀನತೆ, ಇಲ್ಲಿ

ಕೀರ್ತಿನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯ

ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ಹಾದಿ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಸ್ತುವಿಷಯಗಳು, ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಜೈನಧರ್ಮ, ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ನೀರು ಸರಬರಾಜು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಮರಳು ದಿಣ್ಣೆ ಉದ್ಭವವಾದ ಸಂಗತಿ, ಕಾಲ, ಕಾರಣ ಹಾಗೂ ನಿರಂತರ ಮರಳು ಪ್ರವಾಹವನ್ನು ತಡೆಯಲು ಇಲ್ಲಿಯ ಜನತೆ ನಡೆಸಿದ ವಿಫಲ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ನಿಖರ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳು ದೊರಕಿದವು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ಏಳು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಗುಂಡಿಗಳು ಮಾತ್ರ ಈಗಿನ ಮರಳು ದಿಣ್ಣೆಯ ಪ್ರದೇಶದ ಹೊರಗಿದ್ದು, ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ತ್ವದ ವಸ್ತು ವಿಷಯಗಳು ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಉಳಿದ ಐದು ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಮರಳು ದಿಣ್ಣೆಯ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ, ಅಲ್ಲಿ ಶೇಖರಗೊಂಡಿದ್ದ ಮರಳನ್ನು ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿ, ಕೆಳಗಿನ ಗಟ್ಟಿನೆಲದಲ್ಲಿ, ಜಾಲಂಧ್ರ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ತೋಡಲಾಯಿತು.

ಉತ್ಖನನ: ತಲಕಾಡಿನ ಕೀರ್ತಿನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಅಂದರೆ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ, ಸು.100 ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನ (ತಲಕಾಡು, ಗುಂಡಿ–4) ತಲಕಾಡಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ನಿಖರವಾದ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿತು. ಸು. 5.40 ಮೀ ಆಳದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬಂದ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಹನ್ನೊಂದು ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣು ಶೇಖರಣೆಯಾಗಿತ್ತು. ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಿನ ಎರಡು ಪದರಗಳಲ್ಲಿ (11–10) ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದ ವಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದುವು. ಇದರಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು, ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ವಿವಿಧಾಕಾರದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಅನೇಕ ಮಣ್ಣಿನಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರು ರೇಖೆ ಗುರುತುಗಳು ಇದ್ದವು. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ತೆಳು ಅಲೆಗಳ ರೀತಿಯ ಅಲಂಕರಣವಿತ್ತು. ಆದರೆ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಮಾಧಿಗಳು ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಈ ಗುಂಡಿಯ 9ನೆಯ ಪದರದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಕುಲುಮೆ ಕಾರ್ಯಾಗಾರವಿತ್ತು. ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಕುಲುಮೆ, ಸುಟ್ಟನೆಲ, ಸಣ್ಣ–ಸಣ್ಣ ಬೂದಿ ಕುಪ್ಪೆ, ಇದ್ದಿಲು ರಾಶಿ, ಕುಲುಮೆಮಣ್ಣಿನ (ರಿಫ್ರಾಕ್ಟರಿ ಮಣ್ಣು ಅಥವಾ ಫೈರ್–ಕ್ಲೇ) ಗುಪ್ಪೆ, ಚೆಲ್ಲಾಪಿಲ್ಲಿ ಯಾಗಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲೇ ಬಿದ್ದಿರುವ, ಒಡೆದ ಮಡಕೆಗಳು, ಬೋಗುಣಿಗಳು, ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಕೂರುವ ಮಣೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಕಂಡು ಬಂದಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಇದೊಂದು ಕುಲುಮೆ ಕಾರ್ಯಾಗಾರವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತವೆ. ಕುಲುಮೆ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಊದು ಕೊಳವೆಗಾಗಿ ರಂಧ್ರವಿತ್ತು. ಈ ಕುಲುಮೆಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಕಸಾಲಿಗನೊಬ್ಬ ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯದ ನಕಲುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಅಲ್ಲಿಯೇ ದೊರೆತ, ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯದ ಹಿಮ್ಮುಖದ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆಯಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಮುದ್ರೆಯನ್ನು ಎರಡು ಸಮಾನಾರ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಅರ್ಧದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯದ ಮುಮ್ಮುಖದ ಮುದ್ರೆಯೂ (ಇದು ದೊರಕಿಲ್ಲ), ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯದ ಹಿಮ್ಮುಖದ ಮುದ್ರೆಯೂ ಇದೆ. ಇವೆರಡನ್ನೂ ಕೂಡಿಸಿ ಖಾಲಿಯಿದ್ದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕರಗಿದ ಚಿನ್ನವನ್ನು ತುಂಬಿ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹಿಮ್ಮುಖವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ನಾಣ್ಯಮುದ್ರೆ ಮಾತ್ರ ಈಗ ಲಭಿಸಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಸ್ತ್ರೀಯೊಬ್ಬಳ (ಲಿವಿಯ–ಗ್ರೀಕ್ ನ್ಯಾಯ ದೇವತೆ) ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಈ ದೇವತೆ ಒಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಉದ್ದವಾದ ದಂಡವನ್ನೂ ಇನ್ನೊಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಪೈರಿನ ತೆನೆಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದಾಳೆ. ಈಕೆಯ ಚಿತ್ರದ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಮಾಕ್ಸಿಮ್–ಫಾಂಟಿಫ್ ಎಂದು ಗ್ರೀಕ್ (ಇಂಗ್ಲಿಷ್) ಅಕ್ಷರದಲ್ಲಿ ಐತಿಹ್ಯವಿದೆ. ನಾಣ್ಯದ ಮುದ್ರೆ ಮತ್ತು ಇದರೊಡನೆ ದೊರೆತಿರುವ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳು, ಈ ಪದರ ಸು. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ನಾಣ್ಯದ ಮುದ್ರೆಯ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳಾದ ಅಗಸ್ಟಸ್ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗ ಟೈಬೀರಿಯಸ್‌ನ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಹಿಮ್ಮುಖವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ತಲಕಾಡು ಪ್ರದೇಶ ಸಾತವಾಹನರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಸಾತವಾಹನ ನಾಣ್ಯಗಳಾಗಲೀ ಶಾಸನಗಳಾಗಲೀ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಬದಲಿಗೆ ತಮಿಳುನಾಡು, ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯಗಳೇ ಇಲ್ಲೂ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ನಕಲಿ ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯ ತಯಾರಿಕೆಯ ಒಂದು ಕಾರ್ಯಾಗಾರವೇ ಕೆಲಸಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಕುಲುಮೆ ಕಾರ್ಯಾಗಾರದ ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಈ ಕಾರ್ಯಾಗಾರದ ಕೆಲಸ ಕ್ಷಿಪ್ರ ಧಾಳಿಯಿಂದಾಗಿ ಸ್ಥಗಿತಗೊಂಡಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಧಾಳಿ ಅಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಕಾನೂನು ಬಾಹಿರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ವಿರುದ್ಧವೇ ಆಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇದೊಂದು ಅದ್ವಿತೀಯ ಶೋಧನೆಯೇ ಸರಿ.

ಕುಲುಮೆ ಕಾರ್ಯಾಗಾರ ನಾಶವಾದ ಅನಂತರ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ (ಪದರ–8) ಒಂದೆರಡು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನೆಲೆಸಿತ್ತು. ತದನಂತರ ಬಂದ ಗಂಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಒಂದು ರುದ್ರಭೂಮಿಯಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿತು (ಪದರ 7–4). ಗಂಗರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿರಬಹುದಾದ ಅನೇಕ ಸಮಾಧಿಗಳು ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಸಮಾಧಿ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಮಡಕೆಗಳು, ಗಾಜಿನ, ಕಲ್ಲಿನ, ಮಣ್ಣಿನ, ದಂತದ ಮಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಲೌಕಿಕ ವಸ್ತುಗಳು ತಲಕಾಡಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೇ ವಿಶೇಷವೆನಿಸುವಂಥದ್ದು. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಆಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದಂತಹ ಹಲವಾರು ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಇಲ್ಲೂ ಉಳಿದಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿನ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಕಲ್ಲಿನ ಸಮಾಧಿ ಕೋಣೆಗಳಾಗಲೀ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಾಗಲೀ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲೂ ಹಲವಾರು ಆಕಾರದ, ಗಾತ್ರದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಆದರೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಧದ ಮಡಕೆ ಮಾತ್ರ ಗಮನೀಯವಾದದ್ದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲೂ ಒಂದೊಂದರಂತೆ ಕಾಣಬರುವ ಈ ಮಡಕೆ ನಳಿಗೆ ನೀರಿನ ಅಥವಾ ಮದ್ಯದ ಹೂಜಿಗಳು ಎತ್ತರವಾದ, ಬುಗುರಿಯಾಕಾರದ ದೇಹ, ನಳಿಗೆ, ತೆಳ್ಳನೆಯ ಉದ್ದ ಕಂಠ, ಹೊರಕ್ಕೆ ಬಾಗಿದ ಅಂಚು, ಮಿರಿ–ಮಿರಿ ಮಿಂಚುವ ಕೆಂಬಣ್ಣ, ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸುಟ್ಟ ಹಸನಾದ ಬಳೆಯಾಕಾರದ ಅಂಚಿನ ಮಟ್ಟವಾದ ತಳಭಾಗ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಈ ಮಡಕೆಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಇಂತಹ ಮಡಕೆಗಳ ಕಂಠಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಸರ್ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಅವರಿಗೆ ಪಾಂಡಿಚೇರಿಯ ಬಳಿಯ ಅರಿಕಮೇಡುವಿನಲ್ಲಿ (ರೋಮನ್ ನೆಲೆ) ದೊರೆತಿತ್ತು. ಆದರೆ ತಲಕಾಡಿನ ಈ ವಿಶಿಷ್ಟ ಗಡಿಗೆ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ದೊರೆತು, ತಲಕಾಡಿಗೂ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಅರಿಕಮೇಡುವಿಗೂ ನಿಕಟ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಬಂಧವಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ನೋಡಿದಾಗ, ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ನಕಲು ಮಾಡುವ ಕುಲುಮೆ ಕಾರ್ಯಾಗಾರ, ನಕಲಿ ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯಮುದ್ರೆ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಬಂಧ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯದ್ದಾಗಿರಬೇಕೆಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸಮಾಧಿಗಳು ಮತ್ತು ಇಲ್ಲಿಯ ಇತರೆ ವಸ್ತುಗಳು ಇದುವರೆಗೂ ತಿಳಿಯದಿದ್ದ ಗಂಗರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಂದು ಹೊಸಮುಖವನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸುತ್ತವೆ. ಗಂಗರ ಕಾಲಾನಂತರ ಈ ಗುಂಡಿಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಾವುವೂ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿವಿಧ ಸ್ತರಗಳನ್ನು ಈ ಗುಂಡಿ (ಗುಂಡಿ–4) ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತದೆ. 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ, ಪ್ರವರ್ಧಮಾನವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದ ತಲಕಾಡು ಗಂಗ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ಪಟ್ಟಣವೇ ಆಯಿತು. ಗಂಗರು ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಗಣನೀಯವಾದದ್ದು. ಇಷ್ಟಾಗಿ ಇದುವರೆಗೆ ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಜೈನಬಸದಿ ದೊರೆತಿರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ (ತಲಕಾಡು, ಗುಂಡಿ–6) ದೊರೆತ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ

ಜೈನ ಬಸದಿಯೊಂದರ ಅಡಿಪಾಯ, ಗಂಗರು ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ ಪೋಷಣೆ–ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿದೆಯಲ್ಲದೆ, ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ಕೆಲವೇ ಪ್ರಾಚೀನ ಬಸದಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದೆ. ತಲಕಾಡಿನ ಕೀರ್ತಿನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಸು. 500 ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ, ಸು.0.90–1.20ಮೀ ದಪ್ಪ ಮರಳಿನಿಂದಾವೃತವಾದ ಪ್ರದೇಶವಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಲಕ್ಷಣಗಳುಳ್ಳ, ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ, ಕಣಶಿಲೆಯ ಶಿಲ್ಪವೊಂದು, ಮರದಡಿಯಲ್ಲಿ ಅನಾಥವಾಗಿ ನಿಂತಿತ್ತು. ಈ ಶಿಲ್ಪದ ಕುರುಹನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಸಮೀಪದಲ್ಲೇ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 22X16 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ, ಇಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ, ಬಸದಿಯೊಂದರ ಅಡಿಪಾಯ ದೊರೆಯಿತು. ಈ ಬಸದಿಯನ್ನು ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ, ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ಮೂರು ಗರ್ಭಗುಡಿಗಳು, ಮುಂದೆ ಆಯತಾಕಾರದ ಏಕ ಕೈಸಾಲೆ ಮತ್ತು ಅದರ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಒಂದು ಮಂಟಪವಿತ್ತು. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಕಾಲ ಸು.5–7ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಸು.466ರ ಗಂಗದೊರೆ ಅವಿನೀತನ ಮಡಿಕೇರಿ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ, ತಲವನಪುರದ (ತಲಕಾಡು) ವಿಜಯ ಜಿನಾಲಯಕ್ಕೆ, ಅಮಾತ್ಯ ಅಕಾಲವರ್ಷ ಪೃಥಿವೀವಲ್ಲಭ ನೀಡಿದ ದಾನದ ವಿವರಣೆಯಿದೆ. ತಲಕಾಡಿನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಈ ಜಿನಾಲಯವನ್ನು ಮಡಿಕೇರಿ ತಾಮ್ರಪಟದ ವಿಜಯ ಜಿನಾಲಯದೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಜಿನಾಲಯ ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಮಂದ ಚಾವಣಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದಂತೆ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಚಾವಣಿ ಬೆಂಕಿಗಾಹುತಿಯಾಗಿ, ಸು.10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಜಿನಾಲಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಕಟ್ಟಡದ ಮೂಲವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು, ಗರ್ಭಗೃಹದ ಸುತ್ತಲೂ 1 ಮೀ ಅಂತರದಲ್ಲಿ, ಕಲ್ಲಿನ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ, ಹೊಸಗೋಡೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾ ಪಥವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿದರು. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂದಿನ ಅಡ್ಡ ಕೈಸಾಲೆಯ ಮುಂದೆ, ಹಳೆಯ ಮಂಟಪವನ್ನು ಆವರಿಸಿದಂತೆ ಗೋಡೆ ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಒಂದು ನವರಂಗವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಮೂಲದ ಕೈಸಾಲೆ ಅಂತರಾಳವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಾಟಾಯಿತು. ಮೂಲತಃ ಈ ಬಸದಿ ಸುಂದರ ಶಿಲಾಶಿಲ್ಪ, ಗಚ್ಚು–ಶಿಲ್ಪಗಳ ಅಲಂಕರಣೆಯಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತೆಂದು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಕೆಲವು ಶತಮಾನಗಳ ಹಿಂದೆ, ಗಾಳಿಯಲ್ಲಿ ತೂರಿಬಂದ ಮರಳು ಪ್ರವಾಹಕ್ಕೆ ತಲಕಾಡು ತುತ್ತಾದಾಗ ಜನಾಶ್ರಯವಿಲ್ಲದ ಈ ಬಸದಿಯನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯರು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕೆಡವಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಎಲ್ಲ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಬೇರೆ–ಬೇರೆ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಿಗಾಗಿ ಕೊಂಡೊಯ್ದು, ಇಡೀ ಬಸದಿ ನೆಲಸಮವಾಗಿ ಮರಳಿನಡಿಯಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿತ್ತು. ಬಸದಿ ನಾಶವಾದರೂ ಅಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳು, ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತು ಉಗಮ, ಬೆಳವಣಿಗೆ, ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸ ಲಕ್ಷಣ, ಶಿಲ್ಪ ಲಕ್ಷಣ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಎಲ್ಲೂ ಲಭ್ಯವಾಗದ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿದೆಯಲ್ಲದೆ, ಕರ್ನಾಟಕದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಜೈನ ಬಸದಿ ಎಂಬ ಹಿರಿಮೆಗೂ ಪಾತ್ರವಾಗಿದೆ.

ತಲಕಾಡಿನ ಮತ್ತೊಂದು ಉತ್ಖನನಗುಂಡಿ (ತಲಕಾಡು, ಗುಂಡಿ–5) ಕೀರ್ತಿನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದ ಮುಖ್ಯ ರಸ್ತೆಯ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿದ್ದ ಕೆಲವು ವಾಸದ ಮನೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ನೀಡಿತು. ಕೀರ್ತಿನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದೆ ಸು.100 ಅಡಿ ದೂರದಲ್ಲಿ ಶೇಖರವಾಗಿದ್ದ ಸು.4.50 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಮರಳು ರಾಶಿಯನ್ನು ಖಾಲಿಮಾಡಿ, ಕೆಳಗಿನ ಗಟ್ಟಿನೆಲದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬಹುದಾದ ಮನೆಯೊಂದರ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಗೋಡೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಒಂದು ಸಣ್ಣಕೋಣೆಯ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿದ್ದ ಕೆಲವು ಅಪರೂಪದ ತಾಮ್ರ ವಸ್ತುಗಳೂ ಪತ್ತೆಯಾದವು. ಆಲದೆಲೆಯಾಕಾರದ ಒಂದು ಬೋಗುಣಿ, ಚಿಕ್ಕ ಡಮರು ಮತ್ತು ಅದರ ಸರಪಳಿ, ಹಾಗೂ ಒಂದು ಕುಂಕುಮದ ಭರಣಿ ಇವೇ ಆ ತಾಮ್ರ ವಸ್ತುಗಳು. ಕೆಂಪು ಕುಂಕುಮದ ಅವಶೇಷಗಳು ಇನ್ನೂ ಈ ಭರಣಿಗೆ ಅಂಟಿಕೊಂಡಿದ್ದ ವಿಚಾರ ಇಲ್ಲಿ ಗಮನೀಯ. ಇದೇ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬಹುದಾದ ಎರಡು ಬಳೆಬಾವಿಗಳೂ ಅಕ್ಕ ಪಕ್ಕದಲ್ಲೇ ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ ಬಾವಿಗಳನ್ನು ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಉಂಗುರಗಳನ್ನು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಜೋಡಿಸಿ ರಚಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಉಂಗುರದ ಎತ್ತರ 25 ಸೆಂಮೀ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಸ 90 ಸೆಂಮೀ. ಇಪ್ಪತ್ತೊಂದು ಬಳೆಗಳ ಆಳದವರೆಗೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಪದರ ಅಧ್ಯಯನ ಹಾಗೂ ಇತರ ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಬಾವಿಯನ್ನು 15–16ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಿಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಗುಂಡಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ಶೋಧನೆಯೆಂದರೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ನಾಲ್ಕು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು. ಗುಂಡಿಯ 1–2ನೆಯ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಈ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹ/ವ್ಯಾಳಗಳ ಚಿತ್ರವನ್ನು, ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಾಗರಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ವೀರನಾರಸಿಂಹವೆಂಬ ಆಲೇಖವನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ನಾರಸಿಂಹವೀರನೆಂಬ ಈ ದೊರೆಯನ್ನು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಅಣ್ಣನಾದ ವೀರನರಸಿಂಹನೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈತನ ಕಾಲ 1506–09. ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಾಧಾರಣವಾದರೂ ಇವುಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದಾದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿಷಯ ಬಹಳ ಮಹತ್ತ್ವವಾದದ್ದು. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆ ಮೂಲಕ ತಲಕಾಡನ್ನು ತಲುಪಬೇಕಾದರೆ ಹಲವಾರು ದಶಕಗಳು ಸಂದಿರಬಹುದು. ನಾಣ್ಯ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿಹೋದ ಅನಂತರ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಅಗಾಧವಾಗಿ ಮರಳಿನ ರಾಶಿ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ನಾಣ್ಯ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದಾದ ಮೇಲೆ ಅದನ್ನು ಮುಚ್ಚಿದ ಮರಳು ದಿಣ್ಣೆ ಕಡೇ ಪಕ್ಷ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರದ್ದಾಗಿರಬೇಕು ಎಂಬ ವಿಷಯ ಖಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ತಲಕಾಡಿನ ಜಾನಪದ ಕಥೆಯಂತೆ ಸಾಧ್ವಿ ಅಲಮೇಲಮ್ಮ ಮೈಸೂರಿನ ರಾಜ ಒಡೆಯರಿಗೆ ನೀಡಿದ ಶಾಪದ ಕಾಲದೊಂದಿಗೆ ಈ ಕಾಲ ಸರಿಹೊಂದುವುದು ಕಾಕತಾಳೀಯವೆನಿಸಿದರೂ ಸತ್ಯ. ಹೀಗಾಗಿ ತಲಕಾಡಿನ ಮರಳು ರಾಶಿ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಶೇಖರಗೊಂಡಿತೆಂಬ ವಿಷಯ ನಾಣ್ಯಾಧಾರದಿಂದ ಖಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದುವರೆಗೆ ನಾಣ್ಯಗಳು ಕೇವಲ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಹಕಾರಿಯೆನಿಸಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈಗ ದೊರೆತಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳು ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ವಿಚಿತ್ರ ನೈಸರ್ಗಿಕ ವಿಕೋಪದ ಕಾಲವನ್ನು ನಿಷ್ಕರ್ಷೆ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೂ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿರುವುದು ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಆಯಾಮವನ್ನು ವರ್ಧಿಸಿದೆ.

ತಲಕಾಡು ಉತ್ಖನನದ ಮತ್ತೊಂದು ಮಹತ್ತರ ಶೋಧನೆಯೆಂದರೆ, ಇಲ್ಲಿ (ತಲಕಾಡು, ಗುಂಡಿ–7) ದೊರೆತ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬಹುದಾದ ನೀರು ಸರಬರಾಜು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿವಿಧ ಮುಖಗಳು ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೂ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮರಳು, ಗಾಳಿಯನ್ನು ತಡೆಯಲು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಗಾಳಿ ತಡೆಗೋಡೆ (ವಿಂಡ್ ಬ್ರೇಕರ್). ಅರಮನೆಯಿದ್ದ ಜಾಗವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲ್ಪಡುವ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯದ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹರಿಯುತ್ತಿದ್ದ ಮಾಧವ ಮಂತ್ರಿ ನಾಲೆಯ ಉಪನಾಲೆಯೊಂದರಿಂದ ನೇರವಾಗಿ ಸರಬರಾಜಾಗುತ್ತಿದ್ದ ನೀರಿನ ಕೊಳಾಯಿಗಳು, ಸಣ್ಣ ಒಂದು ಸ್ನಾನದ ಕೊಳ ಮತ್ತು ಬಾವಿಯಂತೆ ಆಳವಾದ

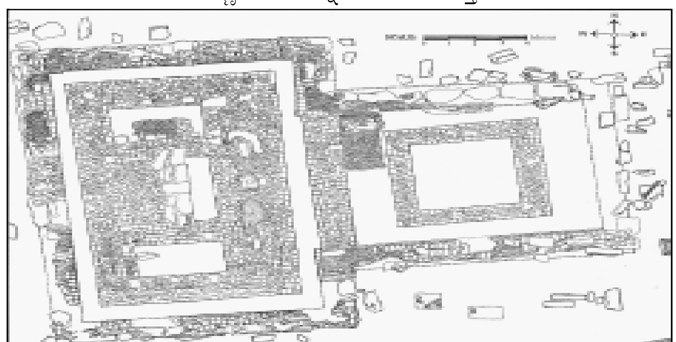
ಉತ್ಖನನ, ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಬಸದಿ, ತಲಕಾಡು

ಒಂದು ನೀರಿನ ಇಂಗು ಗುಂಡಿ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಪತ್ತೆಯಾದವು. ಕೀರ್ತಿನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಈಗಿರುವ ಮರಳು ರಾಶಿಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾಗಿ ಹರಡಿದ್ದ ಗದ್ದೆಯ ಬಯಲು ಇತ್ತೆಂಬ ವಿಷಯ ಮಾಲಂಗಿಯ ಒಂದು ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅಂದ ಮೇಲೆ ಇಲ್ಲಿ ಮಾಧವ ಮಂತ್ರಿ ನಾಲೆಯ ಉಪನಾಲೆಗಳು ಇದ್ದುದೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂತಹ ಒಂದು ಉಪನಾಲೆಯಿಂದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸುಭದ್ರವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ, ಕೊಳಾಯಿಗಳ ಮುಖಾಂತರ ನದಿ ನೀರನ್ನು ಅರಮನೆಯ ಆವರಣದೊಳಕ್ಕೆ ಬರುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಈ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣದಾದ ಖಾಸಗಿ ಸ್ನಾನದ ಕೊಳವೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ಕೊಳಕ್ಕೆ ಸುತ್ತಲೂ ಎತ್ತರವಾದ ಗೋಡೆಯನ್ನೂ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಚಾವಣಿಯನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ಅರಮನೆಯ ಕಡೆಗೆ ಒಂದು ದ್ವಾರವನ್ನೂ ಕಲ್ಪಿಸಿದ್ದರು. ಎರಡು ಬೇರೆ–ಬೇರೆ ಮಟ್ಟದ ಕೊಳಾಯಿಗಳ ಮೂಲಕ ಕೊಳದೊಳಕ್ಕೆ ನೀರು ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲಿನ ಕೊಳಾಯಿಗೆ ಘಟಪ್ರನಾಳವನ್ನು ಕೂಡಿಸಿ ನೀರು ಎತ್ತರದಿಂದ ವರ್ಷಧಾರೆಯಂತೆ ಕೊಳದೊಳಕ್ಕೆ ಬೀಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಕೆಳಮಟ್ಟದ ಕೊಳಾಯಿಯ ಮೂಲಕವೂ ನೀರು ಕೊಳದೊಳಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ನೀರು ಕೊಳದೊಳಕ್ಕೆ ರಭಸದಿಂದ ನುಗ್ಗಿ ಇಲ್ಲಿರುವ ನೀರನ್ನು ಕಲಕಿ ರಾಡಿ ಮಾಡದಂತೆ ಗೋಡೆಯೊಳಗಿನ ಗುಪ್ತವಾದ ಕೊಳಾಯಿಯ ಮೂಲಕ ಕೊಳದೊಳಕ್ಕೆ ನೀರು ಇಳಿಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಸರಳವಾದರೂ ವಿಶೇಷ ಆಲೋಚನೆಯಿಂದ ನೀರಿನ ಕೊಳಾಯಿಯನ್ನು ಈ ರೀತಿ ವಿನ್ಯಾಸಮಾಡಿರುವುದು, ಈ ಕಾಲದ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಮತ್ತು ಸರಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಇವರು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಳಜಿಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಸ್ನಾನಕೊಳದ ಒಳಭಾಗಕ್ಕೆ ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾಗಿ ಸುಣ್ಣ ಗಾರೆಯಿಂದ ಗಿಲಾವು ಇತ್ತು. ಸ್ನಾನಮಾಡುವಾಗ ವಿರಮಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಮತ್ತು ಪ್ರಸಾಧನ ಸಾಮಾಗ್ರಿಗಳನ್ನಿಡಲು ಎರಡು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ನೆಲಮಟ್ಟದ ಒಂದು ಕೊಳಾಯಿಯ ಮೂಲಕ ಕೊಳದ ನೀರು ಸನಿಹದಲ್ಲೇ ಇರುವ ಇಂಗು–ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಸೇರುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೂ ಇತ್ತು. ನದಿಯ ನೀರನ್ನು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಕೊಳದೊಳಕ್ಕೆ ಹರಿದುಬರುವಂತೆ ಮಾಡಿ ಇದನ್ನು ತಮ್ಮ ವಿಲಾಸ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಬಳಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಈ ಕಾಲದ ನಿರ್ಮಾಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ನಿಜಕ್ಕೂ ಪ್ರಶಂಸಾರ್ಹ ಹಾಗೂ ಅನುಕರಣೀಯ.

ಪ್ರವರ್ಧಮಾನವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದ ತಲಕಾಡು ನಗರ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಚಿತ್ರವಾದ ನಿಸರ್ಗ ವಿಕೋಪಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಊರಿನ ಬಳಿಯ ಕಾವೇರಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಶೇಖರವಾಗಿದ್ದ ವಿಶಾಲ ಮರಳು ಹಾಸಿನ ಮೇಲೆ ನೈರುತ್ಯಮಾರುತ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಬೀಸಿ ಸಣ್ಣದಾದ ಮರಳಿನ ಕಣಗಳನ್ನು ತನ್ನೊಡನೆ ಹಾರಿಸಿಕೊಂಡು ಬೀಸುವ ನಿಸರ್ಗ

ಕ್ರಿಯೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ಬೀಸಿಬಂದ ಮರಳು ಮಾರುತ ತಲಕಾಡಿನ ಮೇಲೆ ಹಾಯ್ದು ಹೋದಾಗ ಊರಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಎತ್ತರವಾದ ಮನೆಗಳು, ಮರಗಳು, ಮಾರುತದ ಮುನ್ನಡೆಯ ವೇಗಕ್ಕೆ ತಡೆಯಾದವು. ಈ ತಡೆಯಿಂದ ಗಾಳಿಯ ವೇಗ ಕುಂಠಿತಗೊಂಡು ಮರಳಿನ ಕಣಗಳು ಊರಿನ ಮೇಲೆ ಉದುರಿದವು, ಗಾಳಿ ಮಾತ್ರ ಮುಂದಕ್ಕೆ ಚಲಿಸಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ನಡೆದಿರಬೇಕು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ನಗರ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಮರಳು ರಾಶಿಯೇ ಉಂಟಾಯಿತು. ಜನರು ಈ ನಿಸರ್ಗ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಿಂದ ದಿಗ್ಭ್ರಾಂತರಾದರು. ಆದರೆ ಜನ ಅಷ್ಟು ಸುಲಭವಾಗಿ ಸೋಲನ್ನೊಪ್ಪಲು ಸಿದ್ಧರಿರಲಿಲ್ಲ. ಗಾಳಿಯ ವೇಗವನ್ನು ಮತ್ತು ಮರಳಿನ ಪ್ರವಾಹವನ್ನು ತಡೆಯಲು ಊರಿನ ನೈರುತ್ಯ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಒಂದು ಗಾಳಿ ತಡೆಗೋಡೆಯನ್ನೇ ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 2 ಮೀ ದಪ್ಪದವರೆಗೂ ಇರುವ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಗೋಡೆಯ ತಳಭಾಗ ದೊರೆತಿದೆ. ಈ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಸು. 100 ಮೀ ಗಳ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಗೋಡೆ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿನತ್ತ ಇನ್ನೂ ಮುಂದುವರೆದಿರುವ ಸೂಚನೆಗಳಿವೆ. ಗೋಡೆಯ ತಳಭಾಗವನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಿದಾಗ ಗೋಡೆ ಕೆಲವೆಡೆ ಸು.6 ಮೀ ವರೆಗೂ ಎತ್ತರವಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂಬ ಅಂದಾಜಿದೆ. ಈ ಬೃಹತ್ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಅವಸರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಸೂಚನೆಗಳೂ ಇವೆ. ಇಂತಹ ವಿಚಿತ್ರ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸನ್ನಿವೇಶ ಇದುವರೆಗೂ ಯಾರೂ ಕಂಡು ಕೇಳರಿಯದಂಥದ್ದು. ಆದರೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನ ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಯತ್ನ ವಿಫಲವಾದರೂ ಮೆಚ್ಚುವಂಥದ್ದು. ಪ್ರಕೃತಿಯ ವಿಕೋಪ ಎಷ್ಟು ಅಗಾಧವಾಗಿತ್ತೆಂದರೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಗಾಳಿಯಲ್ಲಿ ತೂರಿಬಂದ ಮರಳು ಮೊದಲು ಗೋಡೆಯನ್ನೇ ಮುಚ್ಚಿತು. ತದನಂತರ ಅದರ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಅರಮನೆ, ಗುಡಿಗೋಪುರ, ಮನೆ–ಮಹಡಿಗಳೂ ಎಲ್ಲವೂ ಮರಳಿನ ರಾಶಿಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಣ್ಮರೆಯಾದವು. ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ನದಿಪ್ರವಾಹ, ಕಾಳ್ಗಿಚ್ಚು, ಬೆಂಕಿ ಅನಾಹುತ, ಅತಿವೃಷ್ಟಿ–ಅನಾವೃಷ್ಟಿ, ಶತ್ರುಸೈನ್ಯಧಾಳಿ ಇಂತಹ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಹಾಗೂ ಸ್ವಯಂಕೃತ ಅನಾಹುತಗಳನ್ನು ಮನುಷ್ಯ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಎದುರಿಸುವ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳು ಅನೇಕವಿವೆ. ಆದರೆ ಗಾಳಿಯಲ್ಲಿ ತೇಲಿಬಂದು ಊರನ್ನೇ ಮುಚ್ಚುವ ಮರಳಿನ ಪ್ರವಾಹ, ಹಾಗೆಯೇ ಇದನ್ನೆದುರಿಸಲು ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಎಲ್ಲವೂ ಅಭೂತಪೂರ್ವವಾದದ್ದು. ಪ್ರಪಂಚದ ಯಾವುದೇ ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ನಿವೇಶನದಲ್ಲೂ ಗಾಳಿತಡೆಗೋಡೆ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ವಿಷಯ ಇದುವರೆಗೂ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣದೇ ಇರುವ ವಿಚಾರ. ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ತಲಕಾಡಿನ ಗಾಳಿತಡೆಗೋಡೆ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯಪೂರ್ವವಾದ ಒಂದು ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತ ಸ್ಮಾರಕವೆಂಬ ಖ್ಯಾತಿಗೆ ಅರ್ಹವಾಗಿದೆ.

ತಲಕಾಡು ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮರಳು ರಾಶಿಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಅಗಾಧವಾದ ಮರಳುಗುಡ್ಡೆಗಳೇ ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಮರಳು ರಾಶಿ ಶೇಖರಗೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡಾಗ ಜನರು ಹತಾಶರಾಗಿ ತಮ್ಮ ನಿವಾಸಗಳನ್ನು ಈಗಿರುವ ಹಳೇತಲಕಾಡು ಭಾಗಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿಕೊಂಡರು. ಪ್ರಕೃತಿಯ ವಿಕೋಪ ಕಡಿಮೆಯಾದರೂ ಗಾಳಿ ಬೀಸಿದಾಗ ಮರಳು ಬಂದು ಮನೆಗಳ ಮೇಲೂ ಬೀಳುತ್ತಿತ್ತು. 1800ರಲ್ಲಿ ತಲಕಾಡನ್ನು ಮಾಲಂಗಿಯ ತೀರದಿಂದ ವೀಕ್ಷಿಸಿದ ಬುಕನನ್ ಎಂಬ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿ ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದ ಬೋಳು ಮರಳು ಗುಡ್ಡೆಗಳು ಮತ್ತು ಅದು ಇನ್ನೂ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದೆ ಎಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ತದನಂತರ ಈ ಮರಳು ಗುಡ್ಡೆಯ ಉದ್ದಗಲಕ್ಕೂ ನೀಲಗಿರಿ, ಗೋಡಂಬಿ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಮರಗಳನ್ನು ನೆಟ್ಟು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಡು ಬೆಳೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿ ಗಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಮರಳು ತೂರಿಬರುವ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಕಡಿಮೆಮಾಡಲಾಯಿತು. ಈಗಿನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಗಾಳಿಯ ವೇಗವೂ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದೆ, ಮರಳಿನ ಸ್ಥಳಾಂತರ ಕ್ರಿಯೆಯೂ ಸ್ಥಗಿತಗೊಂಡಿದೆ. (ಎಂ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ತಾಂಡಿಕುಡಿ: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ದಿಂಡಗಲ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಗೋರಿನೆಲೆ. ಪಳನಿ ಬೆಟ್ಟಶ್ರೇಣಿಯ ಕೆಳಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆಯಿದೆ. 1350–1500 ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಗೋರಿನೆಲೆಗಳೂ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ನೆಲೆಗಳೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆ, ಕಲ್ಮನೆ, ನೆಲಕೋಣೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಗೋರಿ ಪ್ರಕಾರಗಳು. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಮನೆಗಳ 8 ಸಂಕೀರ್ಣ ಹಾಗೂ ನೂರಾರು ನೆಲಕೋಣೆಗಳನ್ನು ಸು.40 ಹೆಕ್ಟೇರ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗೋರಿಗಳು ಮರುಡ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿವೆ. ಕಲ್ಲುಗಪ್ಪೆ ವೃತ್ತಸಹಿತವಾದ 4 ಹಾದಿಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಕೆ.ರಾಜನ್ ತಂಡ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿತು. 1ನೆಯ ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ವಿವಿಧಾಕಾರದ 41 ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, 4 ಗುಡಾಣದಂತಹ ಮಡಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣದ 1 ಉದ್ದ ಕತ್ತಿ ದೊರೆತವು. 4ನೆಯ ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲಿನ ಎಚ್ಚಿದ 296 ಮಣಿಗಳು, ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ 48 ಮಣಿಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಕತ್ತಿ, ಚಿನ್ನದ ಸಣ್ಣ ತುಂಡು ಮತ್ತಿತರ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ ಗೋರಿಗಳು ಗಣ್ಯವರ್ಗದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳದ್ದಾಗಿರಬೇಕು. ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ದಿಂದ ಸತತವಾಗಿ ಜನವಸತಿ ಇರುವುದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಈ ಜಾಗ ಮೆಣಸು, ಏಲಕ್ಕಿ ಮುಂತಾದ ಸಾಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥ ಹಾಗೂ ಅಪರೂಪ ತಳಿಯ ಬಾಳೆಹಣ್ಣಿನ ಬೆಳೆಗೆ ಪ್ರಶಸ್ತವಾಗಿರುವುದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಿರಬೇಕು. ಪ್ರಾಚೀನ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾರ್ಗಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಬಳಸಿ ಹೋಗಿದ್ದವೆಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೆನಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಇಲ್ಲಿನ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಜನ ಸಾಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥ ಹಾಗೂ ಅರಣ್ಯೋತ್ಪನ್ನಗಳನ್ನು ಬಯಲಿನ ಜನರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಅವರಿಂದ ಪ್ರಶಸ್ತ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. (ವಿ.ಎಸ್.)

ತಾಜ್‌ಮಹಲ್: ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರ ಕಲಾಕೃತಿಗಳಲ್ಲೊಂದು ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಸಮಾಧಿಮಂದಿರ. ಆಗ್ರದಲ್ಲಿ ಯಮುನಾ ನದಿಯ ದಡದ ಮೇಲಿದೆ. ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಷಹಜಹಾನನ ಮೆಚ್ಚಿನ ರಾಣಿ ಮಮ್ತಾಜ್‌ಮಹಲಳ ಗೋರಿಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಈ ಮಂದಿರಕ್ಕೆ ಆಕೆಯದೇ ಹೆಸರು. ಅರ್ಜುಮಂದ್ ಬಾನೂ ಬೇಗಂ ಎಂಬುದು ಆಕೆಯ ಹುಟ್ಟು ಹೆಸರು. ಷಹಜಹಾನ್ ಇನ್ನೂ ರಾಜಕುಮಾರನಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ಅಂದರೆ ಅವನ ತಂದೆ ಜಹಂಗೀರ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗಿದ್ದಾಗ 1612ರಲ್ಲಿ ಮಮ್ತಾಜಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ, ಆಗ ಜಹಂಗೀರನೇ ತನ್ನ ಸೊಸೆಗೆ ಮಮ್ತಾಜ್ ಮಹಲ್ (ಅರಮನೆಯ ಅಕ್ಕರೆಯ ಮಕುಟ) ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನಿತ್ತ. ಷಹಜಹಾನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾದ ಮೂರನೆಯ ವರ್ಷ ಎಂದರೆ 1630ರಲ್ಲಿ ದಂಗೆಯೊಂದನ್ನಡಗಿಸಲು ಬರ್ಹಾಂಪುರಕ್ಕೆ ಹೋಗಿದ್ದು ವಿಜಯೋತ್ಸಾಹದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಅವನನ್ನೇ ಹಿಂಬಾಲಿಸಿದ್ದ ಮಮ್ತಾಜ್ ತನ್ನ ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯ ಮಗುವಿಗೆ ಜನ್ಮವಿತ್ತು ಅದೇ ಜೂನ್ 7ರಂದು ಅಸು ನೀಗಿದಳು.

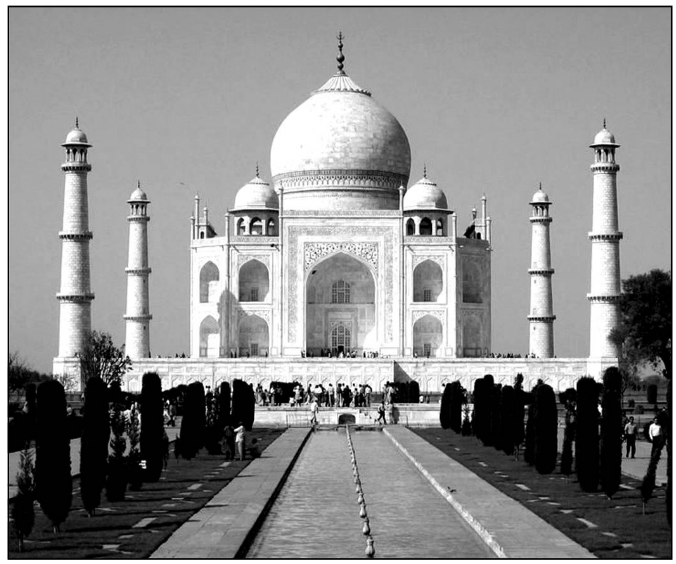

ಮಮ್ತಾಜಳ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಹಿಂದೆ ಯಾರೂ ಕಂಡರಿಯದಂಥ ಸ್ಮಾರಕವೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಬರ್ಹಾಂಪುರದಲ್ಲಿ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಗೋರಿಯೊಂದರಲ್ಲಿರಿಸಿದ್ದ ಮಮ್ತಾಜಳ ದೇಹವನ್ನು ಆರು ತಿಂಗಳ ಅನಂತರ ಆಗ್ರಕ್ಕೆ ತರಿಸಿದ. ಸಮಾಧಿ ಮಂದಿರ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಾಗಿ ಯಮುನಾನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ವಿಶಾಲವಾದ ಸೂಕ್ತವಾದ ಸ್ಥಳವನ್ನಾರಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ಗೋರಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಅದರ ಮೇಲೆ ಮಮ್ತಾಜಳ ಹೆಸರು ಅಮರವಾಗುವಂತೆ ಭವ್ಯವಾದ ಮಂದಿರ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು.

ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೀಮಂತನಾಗಿದ್ದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅವನಿಗಿದ್ದ ಅತೀವ ಆಸಕ್ತಿ, ಮೊಗಲ್ ಶೈಲಿಯ ಮಾದರಿಗಳು, ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಅರಿತ ನುರಿತ ಮೇಧಾವಿ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ತಂಡ ಒಂದುಗೂಡಿ ಈ ಬೃಹದ್ ವಾಸ್ತು ಕೃತಿಗೆ ಕಾರಣವಾದುವು. ಸು.20 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ 20,000 ಜನರ ಎಡಬಿಡದ ದುಡಿಮೆಯಿಂದ ರೂಪುಗೊಂಡ ಈ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದ ಹಾಲುಬಿಳುಪಿನ ಅಮೃತಶಿಲೆ, ಕೆಂಪು ಮರಳುಗಲ್ಲು, ಬಗೆಬಗೆಯ ವರ್ಣದ ಅತ್ಯಂತ ಬೆಲೆಬಾಳುವ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ ಪ್ರಧಾನ ಶಿಲ್ಪಿ ಉಸ್ತಾದ್ ಈಶ. ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯದ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆಸಿದವರು ಮಕ್ರಾಮತ್‌ಖಾನ್ ಮತ್ತು ಮೀರ್ ಅಬ್ದುಲ್ ಕರೀಮ್. ಇದರ ಗೋಪುರಕ್ಕೆ ಭವ್ಯವಾದ ಆಕಾರವನ್ನು ಕೊಟ್ಟವ ಇಸ್ಮೈಲ್‌ಖಾನ್. ಅಲಂಕರಣ ಲಿಪಿಯ ವಿನ್ಯಾಸಕ ಅಮಾನತ್‌ಖಾನ್, ಕುಂದಣದ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದವರು ಚಿರಂಜಿಲಾಲ್ ಮನ್ನೂಲಾಲ್ ಮೊದಲಾದವರು.

810ಮೀ ಉದ್ದ 300ಮೀ ಅಗಲವಿದ್ದು ಉತ್ತರ ದಕ್ಷಿಣವಾಗಿ ಚಾಚಿರುವ ಆಯಾಕಾರದ ಒಂದು ವಿಸ್ತೀರ್ಣವಾದ ಆವರಣ. ಅದನ್ನು ಸುತ್ತುವರಿದ ಪೌಳಿಗೋಡೆ, ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು, ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ತಾಜ್ ಮಂದಿರ, ತಾಜಿನ ಕಡೆ ಮುಖ ಮಾಡಿ ಅದರ ಪೂರ್ವಪಶ್ಚಿಮಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿರುವ ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಯಾತ್ರಿಗಳು ತಂಗುತ್ತಿದ್ದ ಜಮತ್ ಖಾನ್, ತಾಜ್‌ಗೂ ಅದರ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿಗೂ ನಡುವೆ 540ಮೀ ಉದ್ದದ ಉದ್ಯಾನ. ಉದ್ಯಾನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಉದ್ದವಾದ ಹರಿವ ಕಾಲುವೆ, ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಚಿಮ್ಮುವ ನೀರಿನ ಬುಗ್ಗೆಗಳು, ನಡುವೆ

22.50 ಮೀ ಚಚ್ಚೌಕವಾದ ಕೊಳ ಕೊಳದ ಎರಡು ಕಡೆಯೂ ಪೌಳಿಗೋಡೆಗೆ ಹೊಂದಿದಂತೆ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಅನುರೂಪವಾದ ಮತ್ತೆರಡು ಕಟ್ಟಡಗಳು. ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿನಿಂದ ಹೊರಗೆ ವಿಶಾಲವಾದ ಅಂಗಳ. ಅದರ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಯಾತ್ರಿಕರು ತಂಗುವುದಕ್ಕಾಗಿರುವ ಕೋಣೆಗಳು. ಅಂಗಳದಿಂದ ಹೊರಕ್ಕೆ ಒಂದು ಕಡೆ ಮಸೀದಿ ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಮಮ್ತಾಜಳ ಒಡನಾಡಿಗಳಿಬ್ಬರ ಸಮಾಧಿಮಂದಿರ. ಇವು ತಾಜ್‌ಮಹಲಿಗೆ ಸೇರಿದ ಒಟ್ಟು ಕಟ್ಟಡಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ. ತಾಜಿನ ಮುಂಭಾಗಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕಾದರೆ ಷಹಜಹಾನ್ ತೋಟಗಳ ಮೂಲಕ ಬರಬೇಕು.

ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ಹಜಾರ. ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ಕಿರುಕೋಣೆ ಗಳು. ಮುಂದೆ ಹಿಂದೆ ಸುಂದರವಾಗಿ ಅಲಂಕೃತವಾದ ದ್ವಾರಗಳು. ಇದಕ್ಕೇ ಮೊದಲು ಬೆಳ್ಳಿಯ ಬಾಗಿಲುಗಳಿದ್ದು ಅವಕ್ಕೆ ಜೋಡಿಸಿದ್ದ 1100 ಬೆಳ್ಳಿಯ ಮೊಳೆಗಳ ತಲೆಗಳಿಗೆ ಆ ಕಾಲದ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಈ ಬಾಗಿಲುಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಈಗಿರುವ ಹಿತ್ತಾಳೆಯ ಬಾಗಿಲುಗಳನ್ನಳವಡಿಸಲಾಯಿತು. ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕೋಣೆಗಳಲ್ಲಿ ತಾಜ್‌ಮಹಲನ್ನು ಕುರಿತ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯವಿದೆ. ದ್ವಾರಗಳ ದೊಡ್ಡ ಕಮಾನುಗಳ ಮೇಲೆ ಹನ್ನೊಂದು ಕಿರುಗುಮ್ಮಟಗಳುಳ್ಳ ಸಾಲುಮಂಟಪ, ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದ ಮಂಟಪಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಆವರಣದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ 540 ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ತಾಜ್ ಮಂದಿರದ ದೂರನೋಟ ಮೋಹಕವಾದುದು. ಈ ಅಂತರದಿಂದ ನೋಡಿದಾಗ 93.90 ಮೀ ಚೌಕದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ಒಟ್ಟು 72 ಮೀಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಎತ್ತರವಿರುವ ಮಂದಿರ ಅಷ್ಟು ಬೃಹತ್ತಾದುದೆಂಬ ಕಲ್ಪನೆಯೇ ಬಾರದು.

ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿನಿಂದ ತಾಜ್‌ಮಂದಿರದವರೆಗೆ ನೇರವಾದ ನೀರಿನ ಕಾಲುವೆಯಿದೆ. ಅದರ ನಡುವೆ 22.50 ಮೀ ಚೌಕ 1.50 ಮೀ ಆಳದ ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾದ, ಅತ್ಯಂತ ಕರಾರುವಾಕ್ಕಾದ ಅಳತೆಯುಳ್ಳ ಸುಂದರ ಕೊಳ. ಕಾಲುವೆಯ ಎರಡು ಕಡೆಯೂ ಕೆಂಪು ಮರಳುಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದಲಂಕೃತವಾದ ಕಾಲುದಾರಿಗಳು. ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಸಾಲು ಸೈಪ್ರೆಸ್ ಮರಗಳು, ಹಚ್ಚನೆಯ ಹುಲ್ಲುಗಾವಲು. ಈ ಸುಂದರ ತೋಟದ ವಿನ್ಯಾಸ ಅಲಿಮರ್ದಾನ್‌ಖಾನನದು. ತೋಟದ ಉತ್ತರದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ ಸು.300ಮೀ ಗಳಷ್ಟಿರುವ ಆವರಣದ ಪೂರ್ಣ ಅಡ್ಡಗಲಕ್ಕೂ ಇರುವ ವಿಸ್ತಾರವಾದ 1.20 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಒಂದು ಜಗತಿ. ಇದು ನದಿಯ ದಂಡೆಯವರೆಗೂ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿದ್ದು ನದಿಯಲ್ಲಿ ನೀರು ತುಂಬಿ ಹರಿವಾಗ ಅದರ ಅಲೆಗಳು ಈ ಜಗತಿಯನ್ನು ತಾಡಿಸುತ್ತವೆ. ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ತಾಜ್ ಮಹಲಿನ ಎರಡು ಕಡೆಯೂ ಇರುವ ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಜಮತ್‌ಖಾನ್ ಮಂದಿರಗಳು, ಜಗತಿ ಮತ್ತು ಪೌಳಿಗೋಡೆಗಳು ಈ ಎಲ್ಲವೂ ಕೆಂಪು ಮರಳುಗಲ್ಲಿನಿಂದಲೇ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದು ಅನರ್ಘ್ಯರತ್ನ ದಂತಿರುವ ಹಾಲುಬಿಳಿಪಿನ ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಮೂಲಮಂದಿರ ತಾಜ್‌ಮಹಲಿಗೆ ಸಂಪುಟದಂತಿವೆ.

ಕೆಂಪು ಮರುಳುಗಲ್ಲಿನ ವಿಶಾಲವಾದ ಈ ಜಗತಿಯ ನಡುವೆ 5.40 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಶಿಲೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಮತ್ತೊಂದು ಉನ್ನತ ಜಗತಿ. 93.90 ಮೀ ಚಚ್ಚೌಕವಾಗಿರುವ ಈ ಜಗತಿಯ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಗುಂಡಾಗಿ ಮೇಲೆದ್ದಿರುವ 420 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಮೂರು ಅಂತಸ್ತಿನ ಮಿನರೆಟ್ಟುಗಳು–ಇವುಗಳೊಳಗಿನ ಸುತ್ತೇಣಿಯ ಮೂಲಕ ಮೇಲೇರಿದರೆ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಎಂಟು ತೆಳುಗಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಮಂಟಪ. ಅದರ ಮೇಲೆ ಅರೆಗೋಳಾ ಕಾರದ ಗುಮ್ಮಟ. ಈ ಎತ್ತರವಾದ ಜಗತಿಯ ನಡುವೆ ಇರುವುದು 55.80 ಮೀ ಚೌಕದ ತಾಜ್‌ಮಹಲ್. ಮೂಲತಃ ಇದು ಒಂದು ಉನ್ನತವಾದ ಗುಮ್ಮಟವುಳ್ಳ ಚೌಕ ವಿನ್ಯಾಸದ ಕಟ್ಟಡ. ಇದಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕೂ ಕಡೆಯೂ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿರುವಲ್ಲಿ, ಮುಂಚಾಚಿರುವಂತೆ ಒಂದು ಅಗಲವಾದ ಕಮಾನು, ಅದರ ಎರಡು ಕಡೆಯೂ ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತಿರುವ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಕಮಾನುಗಳು. ಮೂಲೆಗಳನ್ನು 10.20 ಮೀ ಗಳಷ್ಟು ಸವರಿ ಅಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಕಮಾನುಗಳಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಹೊರವಿನ್ಯಾಸ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಚೌಕವಾಗಿಲ್ಲದೆ ಎಂಟುಮೂಲೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದಂತಿದೆ. ಮಧ್ಯ ಹಜಾರದ ಮೇಲಿನ 24.0 ಮೀ ಎತ್ತರವಿರುವ ಬೃಹದ್‌ಗುಮ್ಮಟ ಮೊದಲು ಗುಂಡಾಗಿ ಕೊಳಗದಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಮೇಲೆದ್ದು ಅನಂತರ ಅರ್ಧಕ್ಕಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚಾದ ಗೋಲ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಆಕೃತಿಗೊಂಡಿದೆ. 17.40 ಮೀ ಗಳಷ್ಟು ವ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಈ ಗೋಲದ ಮೇಲಿನ ಕಂಚಿನ ಕಲಶವೇ 9.0ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಈ ಬೃಹದ್ಗುಮ್ಮಟದ ನಾಲ್ಕು ಕಡೆಯೂ 8.10ಮೀ ವ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ನಾಲ್ಕು ಕಿರುಗುಮ್ಮಟಗಳುಂಟು. ಕಮಾನಿನ ಸುತ್ತಲೂ ಸು. 30 ಮೀ ಎತ್ತರವಿರುವ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕುರಾನಿನ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸಿದ್ದು ಮೇಲೆ ಹೋಗುತ್ತ ಅಕ್ಷರಗಳ ಗಾತ್ರ ದೊಡ್ಡದಾಗುತ್ತ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ನೋಡುವವರಿಗೆ ಎಲ್ಲ ಅಕ್ಷರಗಳೂ ಒಂದೇ ಗಾತ್ರದಂತೆ ಭಾಸವಾಗುತ್ತವೆ. ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕು ಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪೂರ್ಣ ಅನುರೂಪವುಳ್ಳ ಅತ್ಯಂತ ಸಮರ್ಪಕವಾದ ಸಮ ಸೂತ್ರವುಳ್ಳ ರಚನೆ ಈ ಮಂದಿರದ್ದು.

ಒಳಹೊಕ್ಕರೆ ನಡುವೆ ಚೌಕನಾದ ದೊಡ್ಡ ಹಜಾರ. ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ಕೋಣೆಗಳು. ಹಜಾರದ ಮೇಲೆ ತುಂಬ ಎತ್ತರವಾದ ಪೊಳ್ಳು ಗುಮ್ಮಟ. ಕೆಳಗೆ ನುಡಿಸಿದ ಒಂದು ರಾಗಲಹರಿ ದೂರದಲ್ಲೆಲ್ಲಿಯೋ ಹಲವು ಬಾರಿ ನುಡಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಗಂಭೀರವಾಗಿ ಮಾರ್ದನಿಸುತ್ತದೆ. ಹಜಾರದ ನಟ್ಟನಡುವೆ ನೆಲಮಾಳಿಗೆಯಲ್ಲಿರುವ ಮಮ್ತಾಜ್‌ಮಹಲಳ ಗೋರಿಯ ಮೇಲೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಸಮಾಧಿ ಶಿಲೆಯುಂಟು. ಇದರ ಒಂದು ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಸಮಾಧಿ ಶಿಲೆ ಷಹಜಹಾನನ ಗೋರಿಯ ಮೇಲಿನದು. ಈ ಸಮಾಧಿ ಶಿಲೆಗಳನ್ನು ಸುತ್ತುವರಿದು ಒಂದು ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಅಡ್ಡ ತೆರೆಯೊಂದಿದ್ದು ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸುವ ಅದರ ಜಾಲಂಧ್ರದ ಕಂಡರಣೆ ಸುಂದರ ಹೂಗಳ ಬಳ್ಳಿಗಳ ಆಕಾರ ತಳೆದಿದೆ. ಮೊದಲು ಈ ಅಡ್ಡತೆರೆಗಳು ಚಿನ್ನದ ಹಲಗೆಗಳಿಂದಲೇ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದುವೆಂದೂ ಷಹಜಹಾನ್ ತೀರಿಕೊಂಡ ಬಳಿಕ ಔರಂಗಜೇಬ ಮಮ್ತಾಜ್‌ಮಹಲಳ ಗೋರಿಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಯೇ ಆತನ ಗೋರಿಯನ್ನೂ ಮಾಡಿಸಿ ಚಿನ್ನದ ತೆರೆಯನ್ನು ತೆಗೆಸಿ ಈಗಿನ ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ತೆರೆಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದನೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ತಾಜ್‌ಮಹಲಿನ ಇಡೀ ಮಂದಿರ ಪರಿಶುದ್ಧವಾದ, ದಂತದಂತೆ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಹಾಲುಬಿಳುಪಿನ ಅಮೃತಶಿಲೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ಬಗೆಯ ಬಣ್ಣ ಬಣ್ಣದ ಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಮಾಡಿರುವ ಕುಂದಣ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಹೂಗಳ ಬಳ್ಳಿಗಳ ಎಲೆಗಳ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ರಚನೆಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬಿಸಿ, ಬಿಡಿಸಿರುವ ಅಲಂಕರಣದ ಕೆಲಸ ಕಡಿಮೆಯೇ. ಒಟ್ಟು ಕಟ್ಟಡ ಸರಳವಾದುದಾಗಿ ಕಂಡರೂ ಅದರಲ್ಲಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ತೆರಪು ಚಿತ್ರದ ಕೆಲಸ ಅಪೂರ್ವವಾದುದು. ಈ ತೆರನಾದ ಅತ್ಯಂತ ಬೆಲೆಬಾಳುವ ಕುಂದಣದ ಕೆಲಸವನ್ನು ಸಮಾಧಿಶಿಲೆಗಳ ಮೇಲೆ, ತೆರೆಗಳ ಮೇಲೆ, ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ, ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮಸೀದಿ ಜಮತ್‌ಖಾನ, ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿನ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆಲ್ಲ ಕಾಣಬಹುದು. ಮೊಗಲ್‌ಶೈಲಿ ಯಲ್ಲಿ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಬೆಳೆದುಬಂದ ಹಿಂದು ಮುಸ್ಲಿಂ ಶೈಲಿಗಳ ಮಧುರ ಸಮ್ಮಿಳನದ ಉನ್ನತಮಟ್ಟವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಆದರೂ ಮಹಲಿನ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯ ಹಾಗೂ ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಸೂರೆಯಾಗಿರುವ ಐಶ್ವರ್ಯದ ಬಗೆಗೆ ಅಸಮಾಧಾನ ಸೂಚಿಸಿರುವವರೂ ಕೆಲವರುಂಟು. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪ್ರವಾಸಿಗ ಹಾಗೂ ಕಾದಂಬರಿಕಾರ ಆಲ್ಡಸ್ ಹಕ್ಸ್ಲೀಗೆ ತಾಜನ್ನು ನೋಡಿದಾಗ ಆಶಾಭಂಗವಾಯಿತಂತೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಆತ ನಂಬಲಾಗದಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿನ ವೆಚ್ಚದಿಂದ ಅದರ ಸುತ್ತಲ ಆವರಣವನ್ನು ಅನೇಕರು ಮೆಚ್ಚುವಂತೆ ಮಾಡಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಅದರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯ ಸೊಬಗು ತೀರ ಶುಷ್ಕ ಮತ್ತು ಭಾವನಾರಹಿತವಾಗಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪನಾದಾರಿದ್ರ್ಯ, ಅಭಿರುಚಿಯ ಕೊರತೆ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ–ಎಂದು ಆತ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಕೆಲವರಿಗಂತೂ ಅದು ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುಗಳ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯ ಮತ್ತು ಜೀವನವಿಡೀ ದುಡಿಸಿದ ಬಡಜನತೆಯ ದುಡಿಮೆಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಪಿ.ಎನ್. ಓಕ್ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅದು ಹಿಂದುರಾಜನ ಅರಮನೆಯಾಗಿ ತ್ತೆಂದೂ ಅದನ್ನು ಅನಂತರ ಗೋರಿಯಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಯಿತೆಂದೂ ಹೇಳಿರುವುದುಂಟು. ವೈಸರಾಯ್ ಆಗಿದ್ದ ವಿಲಿಯಂ ಬೆಂಟಿಂಕ್ ತಾಜನ್ನು ಕೆಡವಿಸಿ ಅದರ ಕಲ್ಲನ್ನು ಮಾರಿಬಿಡುವಂತೆ ಸಲಹೆ ಮಾಡಿದ್ದನಂತೆ. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ತಾತ್ಯಾಟೋಪಿ: 1813–59. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ 1857ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಬಂಡಾಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ ದೇಶೀ ಸೇನಾನಿ. ಈತನ ನಿಜನಾಮ ರಾಮಚಂದ್ರ. ಪುಣೆಯ ದೇಶಸ್ಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಸು. 1813 ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಈತನ ತಂದೆ ಪಾಂಡುರಂಗರಾವ್ ಟೋಪಿ. ಪೇಶ್ವೆ ಬಾಜಿರಾಯನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ. ಬಾಜಿರಾಯನ ದತ್ತುಪುತ್ರ ನಾನಾಸಾಹೇಬನ ಜೊತೆ ತಾತ್ಯಾನಿಗೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಯಿತು. ಬಾಜಿರಾಯನ ಮರಣಾನಂತರ ನಾನಾಸಾಹೇಬನಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಂದ ಮಾನ್ಯತೆ ಸಿಗಲಿಲ್ಲ. ನಾನಾಸಾಹೇಬ ಬ್ರಿಟಿಷರ ದ್ವೇಷಿಯಾದ. ಇದೇ ರೀತಿ ಅತೃಪ್ತರಾದ ಜನರನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡಾಯ ಹೂಡಲು ನಾನಾಸಾಹೇಬ ಸಂಚು ನಡೆಸಿದ. ಈ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತಾತ್ಯಾನದೇ ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರವಾಯಿತು. 1857 ಮೇ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ 20,000 ಬಂಡು ಸೈನಿಕರನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ತಾನೇ ಅದರ ಮುಂದಾಳಾಗಿ ಕಾನ್ಪುರದಲ್ಲಿ ತಳವೂರಿದ್ದ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಇವನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಆದರೆ ಮತ್ತೆ ಬಲು ಬೇಗ ಈತ ಕಾನ್ಪುರದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಂದ ಸೋತ. ಅನಂತರ ಇವನು ಝಾನ್ಸಿಯ ರಾಣಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾಯಿಯನ್ನು ಕೂಡಿಕೊಂಡು ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಸೈನಿಕ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ. ಝಾನ್ಸಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ರಾಣಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾಯಿಯ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಗ್ವಾಲಿಯರಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿ ಅಲ್ಲಿಯ ರಾಜ ಸಿಂಧೆಯನ್ನು ಆಗ್ರದ ಕಡೆಗೆ ಓಡಿಸಿದ. ಗ್ವಾಲಿಯರಿನ ಸೈನಿಕರು ತಾತ್ಯಾನ ಪಕ್ಷ ಸೇರಿದರು. ಅಲ್ಲಿ ನಾನಾಸಾಹೇಬನನ್ನು ಇವನು ಪೇಶ್ವೆಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಮರಾಠರು ಇಂಗ್ಲಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡೇಳುವಂತೆ ಮಾಡುವುದಾಗಿ ಬೆದರಿಕೆ ಹಾಕಿದ. ಪ್ರಬಲವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ತಾತ್ಯಾನನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು ನೇಮಕಗೊಂಡ ಸರ್ ಹ್ಯೂ ರೋಸ್ ತಾತ್ಯಾನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಗ್ವಾಲಿಯರನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ (ಜೂನ್ 1858). ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ರಾಣಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾಯಿ ತೀರಿಕೊಂಡಳು. ಅನಂತರದ ಅನೇಕ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ತಾತ್ಯಾ ಸೋಲುತ್ತ ಬಂದರೂ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಶರಣಾಗಲಿಲ್ಲ. (ಎಸ್.ಎಂ.ಎಸ್.)

ಗೆರಿಲ್ಲ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತಾತ್ಯಾನದು ಅಸಾಧಾರಣ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ. ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಸೋಲಿನ ಅನಂತರ ಈತ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಗೆರಿಲ್ಲ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ. ಮಧ್ಯಭಾರತ, ಮಾಳವ, ಬುಂದೇಲಖಂಡ, ವಿಂಧ್ಯ, ಅರಾವಳಿ_ ಈ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಈತ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಕಿರುಕುಳ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ. ಮಿಂಚಿನ ವೇಗದಿಂದ ಈತ ಚಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಈತನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿಯಲು 1858ರ ಜೂನ್–1859 ಏಪ್ರಿಲ್ ವರೆಗೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯದ ಸುಮಾರು

ಅರ್ಧಭಾಗ ಸತತವಾಗಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿತು. ಸು.4,480 ಕಿಮೀ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಬೆಟ್ಟ ಕಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಸತತವಾಗಿ ಬೆನ್ನಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಆದರೂ ಹಿಡಿಯಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಈತ ಕೊನೆಗೆ ಸಿಂಧೆಯ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ ಮಾನಸಿಂಗನ ದ್ರೋಹದಿಂದಾಗಿ 1859 ಏಪ್ರಿಲ್ 8ರಂದು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕಿದ. ದೇಶದ್ರೋಹದ ಆಪಾದನೆ ಹೊರಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನ್ಯಾಯಾಲಯ ಈತನನ್ನು ಅದೇ ಏಪ್ರಿಲ್ 18ರಂದು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಿತು. *

ತಾನ್‌ಸೇನ್: 1550–1610. ಭಾರತೀಯ ವಾಗ್ಗೇಯಕಾರರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದವ. ಮಹಮದ್ ಗೌಸ್ ಎಂಬ ಮುಸಲ್ಮಾನ ಸಾಧುವಿನ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದ ಆಗಿನ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಬಾಹಿರ್ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದ ಮಕರಂದ ಪಾಂಡೆ ಎಂಬಾತನ ಮಗ. ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ಈತನಿಗಿದ್ದ ಸಂಗೀತದಲ್ಲಿನ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಹರಿದಾಸಸ್ವಾಮಿ ಎಂಬುವರು ಈತನನ್ನು ಉತ್ತರಾದಿ ಸಂಗೀತದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆಯುವಂತೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದರು. ಗಂಧರ್ವನಂತೆ ಹಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಈತನಿಗೆ ರಾಜ ಮಾನ್‌ಸಿಂಗ್ ತೋಮರ (1486–1518) ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ ಸಂಗೀತ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ದೊರೆಯಿತು. ಕ್ರಮೇಣ ಈತನ ಕೀರ್ತಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹರಡಿತು. ಈತನ ಖ್ಯಾತಿಯನ್ನು ಕೇಳಿದ ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಕ್ಬರ್ ಈತನನ್ನು ಗ್ವಾಲಿಯರ್‌ನಿಂದ ತನ್ನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಕರೆಸಿಕೊಂಡು ಆಸ್ಥಾನದ ನವಮಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿಕೊಂಡ (1563). ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಮತ್ತು ಹಿಂದು ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ತಾನ್‌ಸೇನ್ ಅನೇಕ ಕೀರ್ತನೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಹಾಗೆ ಈತನಿಂದ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಕೀರ್ತನೆಗಳನ್ನು ಈಗಲೂ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಜನ ಭಜನಮಂದಿರಗಳಲ್ಲೂ ಸಂಗೀತ ಕಚೇರಿಗಳಲ್ಲೂ ಹಾಡುತ್ತಾರೆ. ಉತ್ತರಾದಿ ಗಾಯನದಲ್ಲಿ ಧ್ರುಪದ್ ಹಾಡುಗಾರಿಕೆ ಅತ್ಯಂತ ಕಷ್ಟವಾದುದು. ಈ ಧ್ರುಪದ್ ಶೈಲಿಯ ಆಕಾರ ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿ ರೂಢಿಗೆ ತಂದ ಆದ್ಯ ಪುರುಷ ತಾನ್‌ಸೇನ್. ಮೀರಾಬಾಯಿ, ಸೂರ್‌ದಾಸ್, ತುಲಸೀದಾಸ್ ಮೊದಲಾದ ವಾಗ್ಗೇಯಕಾರರು ತಾನ್‌ಸೇನ್‌ನ ಸಮಕಾಲೀನರು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ.

ಮುಂದೆ ತಾನ್‌ಸೇನ್ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮತಾಂತರ ಹೊಂದಿದನೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಈತನಿಗೆ ಬಿಲಾಸ್‌ಖಾನ್ ಮೊದಲಾದ ನಾಲ್ಕುಜನ ಗಂಡುಮಕ್ಕಳು ಮತ್ತು ಸರಸ್ವತಿ ಎಂಬ ಒಬ್ಬ ಹೆಣ್ಣುಮಗಳೂ ಇದ್ದರು. ಆ ಕಾಲದ ಅದ್ವಿತೀಯ ವಾದ್ಯಗಾರನೂ ತಾನ್‌ಸೇನ್‌ನ ಶಿಷ್ಯನೂ ಆಗಿದ್ದ ಸೌಬತ್‌ಖಾನನಿಗೆ ಸರಸ್ವತಿಯನ್ನು ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇವನ ಮಗ ಬಿಲಾಸ್‌ಖಾನನೂ ತಂದೆಯಂತೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಗಾಯಕನೆನಿಸಿದ್ದ. ತಾನ್‌ಸೇನನ ಮರಣಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯದಾತನೂ ಸ್ನೇಹಿತನೂ ಆಗಿದ್ದ ಅಕ್ಬರ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲೇ ಇದ್ದನಲ್ಲದೆ ಇವನ ಇಚ್ಛೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಇವನನ್ನು ಗ್ವಾಲಿಯರ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಿಸಿದ. ತಂದೆ ಶವದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲೇ ಕುಳಿತು ಮಗ ದುಃಖಾವೇಶದಿಂದ ಒಂದು ರಾಗವನ್ನು ಹಾಡಿದನಂತೆ. ಆ ರಾಗದಿಂದ ಪ್ರಸನ್ನನಾದ ತಾನ್‌ಸೇನನ ನಿರ್ಜೀವವಾದ ಬಲಗೈ ಎದ್ದು ಇವನನ್ನು ಆಶೀರ್ವದಿಸಿತಂತೆ. ಆ ರಾಗವೇ ಬಿಲಾಸ್‌ಖಾನಿ ತೋಡಿಯೆಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿದೆ.

ತಾನ್‌ಸೇನ್ ಉತ್ತರಾದಿ ಸಂಗೀತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸಂಗೀತಸಾರ ಮತ್ತು ರಾಗಮಾಲ ಎಂಬ ಎರಡು ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನಲ್ಲದೆ ಮಿಯಾಮಲ್ಹಾರ್, ಮಿಯಾನ್ ಕಿ ತೋಡಿ, ಮಿಯಾನ್ ಕಿ ಸಾರಂಗ್, ದರ್ಬಾರ್ ಮುಂತಾದ ರಾಗಗಳನ್ನು ಸೃಜಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಉತ್ತರಾದಿ ಗಾಯಕರು ಗ್ವಾಲಿಯರ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ತಾನ್‌ಸೇನನ ಸಮಾಧಿಯ ಬಳಿ ಅಷ್ಟೇ ವಿಜೃಂಭಣೆಯಿಂದ ತಾನ್‌ಸೇನನ ಆರಾಧನೆ ನಡೆಸುತ್ತಾರೆ. ತಾನ್‌ಸೇನ್ ಭಾರತೀಯ ಸಂಗೀತ ಪರಂಪರೆಗೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ಕಾಣಿಕೆ ಸಲ್ಲಿಸಿರುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಹಿಂದು ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮರಸ್ಯವನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿದ ಕೀರ್ತಿಗೂ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈತನ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚೆ ಸಂಗೀತವೆಂದರೆ ಬರೀ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ರೀತಿಯ ಹಾಡುಗಾರಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ತಾನ್‌ಸೇನ್ ಅದರ ಜೊತೆಗೆ ಮನರಂಜಕವಾದ ಲಘುಸಂಗೀತವನ್ನೂ ಬಳಕೆಗೆ ತಂದ. (ಎಸ್.ಕೆ.ಎಸ್.)

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ: ಮಾನವನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಿಕಾಸ ಒಂದು ಘಟ್ಟ. ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು 3 ಯುಗಗಳಾದ (ಶಿಲಾಯುಗ, ಕಂಚಿನಯುಗ, ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ) ವರ್ಗೀಕರಿಸುವ ವಿಧಾನವಿದೆ. ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲು ಮಾನವ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ವಸ್ತು, ತಂತ್ರ ಹಾಗೂ ಆಕೃತಿಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ವರ್ಗೀಕರಣ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಉಪಕರಣತಯಾರಿಕೆಗೆ ತಾಮ್ರವೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ತಾಮ್ರಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದೂ ಹೇಳಬಹುದು. ಆದರೆ ಈ ಖಚಿತ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಶುದ್ಧ ತಾಮ್ರಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಯಾವುದೇ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎಂದಿಗೂ ಇದ್ದಂತೆ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಶಿಲಾಯುಗದ ಅಂತ್ಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೈಸರ್ಗಿಕವಾಗಿ ದೊರಕುತ್ತಿದ್ದ ತಾಮ್ರವನ್ನು ಬಡಿದು ತಯಾರಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಈ ನೈಸರ್ಗಿಕ ತಾಮ್ರ ತುಂಬ ಮೃದುವಾದದ್ದರಿಂದಲೂ ವಿರಳವಾದದ್ದರಿಂದಲೂ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ಬಳಕೆ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ತವರದ ಜೊತೆ ತಯಾರಿಸಿದ ತಾಮ್ರದ ಮಿಶ್ರಲೋಹ (ಕಂಚು) ಶುದ್ಧ ತಾಮ್ರಕ್ಕಿಂತ ಗಟ್ಟಿಯಾಗೂ ಬಾಳಿಕೆಗೆ ಬರುವಂಥದೂ ಆಗಿರುತ್ತದೆಂದು ಮಾನವ ಬಹು ಬೇಗ ಕಂಡುಕೊಂಡಿರಬೇಕು. ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯದ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಕಂಚಿನಯುಗಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಬಳಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಹಂತವನ್ನು ಮಾತ್ರ ತಾಮ್ರಯುಗವೆಂದು ಕರೆಯಬೇಕೆಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ.

ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಬಾಲ ಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 5ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಬಳಕೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಬಳಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5000 ದಿಂದ ಕಂಡುಬಂದರೂ ಅಲ್ಲಿ ಲೋಹವಿದ್ಯೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಖಚಿತ ಆಧಾರಗಳು ಸಿಗುವುದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3800 ರಿಂದ ಈಚೆಗೆ ಮಾತ್ರ. ಕ್ರೀಟ್ ಮತ್ತು ಸೈಪ್ರಸ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000 ದಿಂದಲೂ ಸಿಸಿಲಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2500ರಿಂದಲೂ ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2000ದಿಂದಲೂ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಸ್ಕಾಂಡಿನೇವಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1800ರಿಂದಲೂ ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಂಚುಗಳ ಬಳಕೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಆಲ್ಪ್ಸ್ ಪರ್ವತದ ಓಡ್ಸ್‌ಲೇರ್‌ನಲ್ಲಿ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಉಡಿಗೆ–ತೊಡಿಗೆ, ಕೊಡಲಿ ಮೊದಲಾದ ತಾಮ್ರ ಉಪಕರಣಗಳ ಸಹಿತ ಮಾನವನ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3300. ಈ ಉಪಕರಣಗಳ ಗುಣಮಟ್ಟ ಉತ್ತಮವಾಗಿದ್ದು ಆ ಕಾಲದ ತಾಮ್ರಲೋಹ ಕೈಗಾರಿಕೆಯ ಕೌಶಲ್ಯವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಯೂರೋಪಿನ ಭೀಕರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ತಾಮ್ರಯುಗ ಹಂತದ್ದಾಗಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ನಗರೀಕರಣದ ಲಕ್ಷಣಗಳಿವೆ. ಐಬಿರುಯಾ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪ (ಇಂದಿನ ಸ್ಪೇನ್)ದ ಲಾ–ಮಿಲ್ಲರೆ ಮೊದಲಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯಾದ ಜಿಯಾಂಘೈ ಮತ್ತು ಹಾಂಗ್‌ಶಾನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಮಿಚಿಗನ್ ಮತ್ತು ವಿಸ್ಕಾನ್‌ಸಿನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4000–1000ದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳು ಆಯುಧಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಭಾರತ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರವರ್ಷ ಆರಂಭವಾಗುವ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಭಾರತದ ಅತ್ಯಂತ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಕಡೆ ಆಹಾರ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಮಾಡುವ ಸಮುದಾಯಗಳು ತಲೆದೋರಿದ್ದವು. ಹಲವಾರು ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಸಿಂಧೂ ಅಥವಾ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನೆಲಕಚ್ಚುವತ್ತ ನಡೆದಿತ್ತು. ಪರಿಸರ ಮತ್ತು ನಗರ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಅವನತಿ ಅದಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು. ಉಪಖಂಡದಲ್ಲಿ ಬೇಸಾಯ ಮಾಡುವ ಸಮುದಾಯಗಳು ತಲೆಯೆತ್ತಲು ಕೊನೆಕೊನೆಯ ಹರಪ್ಪ ಜನರು ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣರಾಗಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ಇನ್ನೂ ಅಷ್ಟು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. 1942ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತ ಶೋಧನೆಯಾದಂದಿನಿಂದ ಹಲವಾರು ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿಗಳನ್ನು ಭಾರತದ ಬೇರೆಬೇರೆ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ, ಅಂದರೆ ಮಧ್ಯ, ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತವಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಉತ್ತರದ ಗಂಗಾಬಯಲಿನಲ್ಲೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲೂ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲಾಯಿತು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರವರ್ಷದ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಆಹಾರ ಉತ್ಪಾದಿಸುವ ಈ ಸಮುದಾಯಗಳ ನಡುವೆ ಹಲವು ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಿವೆ. ಉದಾ: ಕಪ್ಪು ರೇಖಾಚಿತ್ರಿತ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಸುಧಾರಿಸಿದ ಅಲಗು–ಚಕ್ಕೆಯ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ (ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ) ಉದ್ಯಮ, ಅರೆದ, ಹೊಳಪುಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಹಾಗೂ ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರಣ ತಾಮ್ರದ ಅಪರೂಪದ ಬಳಕೆ. ಅವರ ಮಿಶ್ರ ಆರ್ಥಿಕತೆಯು ಜೀವನಾಧಾರ ಬೇಸಾಯ, ಪಶುಸಾಕಣೆ, ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಮೀನುಗಾರಿಕೆ ಹಿಡಿಯುವುದನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಜನಸಮುದಾಯಗಳು ಕಪ್ಪು ಹತ್ತಿಮಣ್ಣಿನ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಏಳಿಗೆ ಹೊಂದಿದವು. ಈ ವಲಯ ಅರೆಒಣ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿದ್ದು ವರ್ಷದಲ್ಲಿ 400–1000 ಮಿಮೀ ಮಳೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶ ಮಧ್ಯಭಾರತದ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ಪಶ್ಚಿಮಭಾಗದಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಉತ್ತರದ ವಿಂಧ್ಯದಿಂದ ಹಿಡಿದು ದಕ್ಷಿಣದ ಕೃಷ್ಣಾನದಿ ಬಯಲಿನವರೆಗೂ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಪಶ್ಚಿಮಭಾಗದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಗುಜರಾತಿನ ಕರಾವಳಿಯವರೆಗೂ ಹರಡಿದೆ. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಕರಾವಳಿ ಇದರಿಂದ ಹೊರತಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಪಶ್ಚಿಮಭಾಗ, ರಾಜಸ್ಥಾನದ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗ, ಗುಜರಾತ್, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶ, ಕರ್ನಾಟಕ ಹಾಗೂ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಉತ್ತರ ಭಾಗಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಇದು ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಪರಿಸರದ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಇದು ಒಂದೇ ಘಟಕವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾರಣಾಂಶಗಳೂ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಆಗಿದ್ದವು. ಇನ್ನೊಂದು ಘಟಕ ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಕೆಳಗಿನ ಗಂಗಾಬಯಲನ್ನೂ ಒರಿಸ್ಸಾವನ್ನೂ ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ; ಇಲ್ಲೂ ಸಹ ನವಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಸಮಾಜಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರವರ್ಷದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದ್ದವು. ಕರ್ನಾಟಕ, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ತಮಿಳುನಾಡನ್ನು ಒಳಗೊಳ್ಳುವ ಮಧ್ಯ–ದಕ್ಷಿಣ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ರೈತರು ಇದ್ದರು. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಒಂದೊಂದು ಪರಿಸರ ವಲಯಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇವುಗಳ ನಡುವಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹೋಲಿಕೆಗಳಿಗೆ ಈ ಸ್ವರೂಪವೇ ಕಾರಣ.

ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರವರ್ಷದ ಆರಂಭಿಕ ಬೇಸಾಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ವಿಶಿಷ್ಟ ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ಈ ಕೆಳಗಿನಂತೆ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು:

1. ಕಾಶ್ಮೀರ – ನವಶಿಲಾಯುಗ: ಬೂರ್ಜಹೋಮ್ **(ನೋಡಿ)**, ಗುಫ್‌ಕ್ರಾಲ್ **(ನೋಡಿ)**
2. ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತ: ಅಹಾರ್ **(ನೋಡಿ)**, ಕಯಥ **(ನೋಡಿ)**, ಸಾವಳ್ದ, ಮಾಳ್ವ, ಜೋರ್ವೆ **(ನೋಡಿ)**, ಪ್ರಭಾಸ್ ಪಾಠಣ್ **(ನೋಡಿ)**, ರಂಗಪುರ
3. ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಕೆಳಗಿನ ಗಂಗಾಬಯಲು – ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶದ ಪೂರ್ವಭಾಗ, ಬಿಹಾರ, ಬಂಗಾಲ ಮತ್ತು ಒರಿಸ್ಸದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನಸಮುದಾಯಗಳು

4. ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಆಂಧ್ರದ ನವಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗದ ಜನಸಮುದಾಯಗಳು ಮತ್ತು ತಮಿಳುನಾಡಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಜನಸಮುದಾಯ: ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ತೆಕ್ಕಲಕೋಟೆ, ಹಳ್ಳೂರು ಇತ್ಯಾದಿ.

ದಕ್ಷಿಣದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಚಯ: ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಮುಚ್ಚಯವನ್ನು ರೂಪಿಸುವ ದಕ್ಷಿಣದ ನವಶಿಲಾಸಂಚಯ ಕರ್ನಾಟಕ, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ತಗಲಿಕೊಂಡಂತೆ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮೂರು ಬಗೆಯ ವಸತಿಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ: 1) ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿನ ನಿವೇಶನಗಳು 2) ನೆಲಮಟ್ಟದ ನಿವೇಶನಗಳು 3) ಬೂದಿದಿಬ್ಬಗಳು (**ನೋಡಿ**). ಸಂಗನಕಲ್ಲಿನ ಪುರಾವೆ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ವಸತಿಯು ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿನ ನಿವೇಶನಗಳಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿರಬೇಕು.

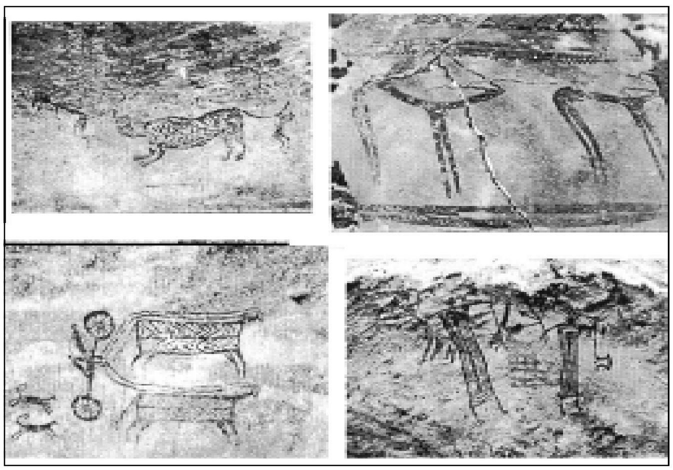

ತಾಮ್ರ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಂತದ ಚಿತ್ರಗಳು

ಈ ಎಲ್ಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕೆಲವು ಸಾಮಾನ್ಯ ಮತ್ತು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ–ಒರಿಸ್ಸ ಪ್ರದೇಶದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಿಂಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಹಿಮಾಲಯದ ತೆರಾಯಿಯ ಮಧ್ಯ ಗಂಗಾಬಯಲಿನ ಉತ್ತರದ ಭಾಗದವರೆಗೆ ಅಥವಾ ಬಸ್ತಿ ಮತ್ತು ಗೋರಖಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಳ್ಳುವ ಸರಯೂಪಾರ ಪ್ರದೇಶದವರೆಗೆ ಹರಡಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶ ಘಾಘ್ರಾ ನದಿಬಯಲಾಗಿದ್ದು, ವರ್ಷಕ್ಕೆ 2000 ಮಿಮೀ ಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಮಳೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಇದು ಬಿಹಾರಕ್ಕೂ ಹರಡುತ್ತದೆ. ಬಿಹಾರದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಸಮಯದಿಂದ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದವರೆಗೆ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಜನರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿನ ಅತಿಮುಖ್ಯ ನಿವೇಶನ ಸರನ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚಿರಂದ್‌ನಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಉತ್ತರ ಬಿಹಾರದ ವಿಶಾಲ ಮೆಕ್ಕಲುಮಣ್ಣಿನ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಸರಣಿಯೇ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮೊದಲನೆಯದು ನವಶಿಲಾಯುಗ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2200–1500). ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ, ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೆಗಳು ಇದರ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಆದರೆ ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣದ ತಯಾರಿಕೆ ನೆಲೆ ಇವೆಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾದುದು. ಇದರ ಅನಂತರ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 1500–800) ಬರುತ್ತದೆ. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು ಲೇಪವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಬೂದು–ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಇದರ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಸಮೃದ್ಧವಾದ ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣದ ತಯಾರಿಕೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲೂ ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತದೆ. ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯಂತಹ ತಳಗಟ್ಟಿನ ಮನೆಗಳು ಚಿರಂದಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಬೇರೆಬೇರೆ ಗಾತ್ರದ ಒಲೆಗಳು ಗಯಾ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತರದಿಹ್‌ನಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಅಳತೆಯವು ಇಡೀ ಸಮುದಾಯ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಡಿಗೆಮನೆಯಿದ್ದರೂ ಇರಬಹುದು. ಆದರೆ ಚಿರಂದಿನಲ್ಲಿರುವುದು ಕುಂಬಾರರ ಆವಿಗೆ ಇರಬೇಕು. ಈ ಪುರಾವೆಗಳು ಗಯಾ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸೋನ್‌ಪುರದಲ್ಲೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಶವವನ್ನು ಸುಟ್ಟಮೇಲೆ ಮಣ್ಣುಮಾಡಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿನ ಹೊಸ ಲಕ್ಷಣ.

ಬೇಸಾಯ: ಮೆಹರಗಡದ ಪುರಾವೆ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಭಾರತ ಉಪಖಂಡದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಸಾಕಣೆ ಮತ್ತು ಗಿಡ ಬೆಳೆಸುವುದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7500ರಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೂ ಇತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆಯ ತಂತ್ರ ಕ್ರಮೇಣವಾಗಿ ಇಡೀ ಉಪಖಂಡದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಐದು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ಬಾಲ್ಯಾವಸ್ಥೆಯ ಬೇಸಾಯವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆರುಸಾಲು ತೆನೆಯ ಜವೆ (ಬಾರ್ಲಿ), ಗೋದಿ, ಹೊಲಗದ್ದೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುವ ಒಂದು ಕಳೆಯ ಕಾಳುಗಳನ್ನು ಅವರು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೇಸಾಯಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪ್ರಾಣಿಮೂಲದ ಆಹಾರವನ್ನೇ ಅವರು ಜೀವನಾಧಾರವಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರು ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಡುಕುರಿ, ಕಾಡುಮೇಕೆ, ಕಾಡುದನ/ಎಮ್ಮೆ, ಕಡವೆ, ತೋಳ, ಹಿಮಾಲಯದ ಕಾಡುಹೋತ ಮತ್ತು ಕರಡಿಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಅವರು ಕುರಿ ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೇಕೆ ಕೂಡ ಅವರ ಆಹಾರದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಒಟ್ಟು ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಶೇ.5–30ರಷ್ಟು ಇವಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಎರಡನೆ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತದೆ. ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಯಾಗಿಬಿಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ಮೇಕೆಯ ಗಾತ್ರ ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸಣ್ಣದಾಗುತ್ತದೆ. ಸಾರಂಗ, ಕಾಡುಹೋತದ ಮಾಂಸ ಅವರಿಗೆ ಅತಿಪ್ರಿಯವಾಗಿಬಿಟ್ಟಿತ್ತು ಅನಿಸುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಇವುಗಳ ಮೂಳೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತವೆ. ಅವರು ನಾಯಿಯನ್ನು ಪಳಗಿಸಿ ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದು ಬೇಟೆಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಬರುವ ಪ್ರಾಣಿ. ಕಾಡುನಾಯಿ ಮತ್ತು ತೋಳವನ್ನು ಹೂತಿರುವುದು ಆ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೇಲೆ ಅವರಿಗಿದ್ದ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಮಧ್ಯ ಗಂಗಾಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಮಳೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚು; ಚಳಿಗಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಮಳೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಜವೆಯ ಜೊತೆ ಗೋದಿಯನ್ನೂ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಹಾಗರ ಮತ್ತು ಕೋಲ್ದಿವದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಕಿ ದೊರೆತದ್ದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾದುದು. ಇಂಗಾಲದ ಕಾಲನಿರ್ಣಯದ ಪ್ರಕಾರ ಇದು ಈಗಿಗಿಂತ 7390 ± 240 ಮತ್ತು 6480 ± 185 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯದು. ಇದಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನ, ಅಂದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಸಹಸ್ರವರ್ಷಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅಕ್ಕಿಯನ್ನು ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಲಹುರದೇವದಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಅಕ್ಕಿ ಸರಾಸರಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4500 ರಷ್ಟು ಹಳೆಯದು ಎಂದಾಯಿತು. ವ್ಯವಸಾಯದಿಂದ ಬೆಳೆದ ಅಕ್ಕಿಗೆ ಇದಕ್ಕಿಂತ ಹಳೆಯ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. ನವಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮಧ್ಯ ಗಂಗಾಬಯಲಿನ ಸುಮಾರು ಎಲ್ಲ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲೂ ಅಕ್ಕಿಯ ಪುರಾವೆ ದೊರೆತಿದೆ. ಅಕ್ಕಿಯ ಹೊಟ್ಟನ್ನು ಮಡಕೆ ಮಾಡುವ ಮಣ್ಣಿನೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ, ಸುಟ್ಟು ಕರಕಲಾದ ಅಕ್ಕಿಕಾಳುಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಬೆಳೆಸುವ ಜಾತಿ, ಕಾಟುಜಾತಿ ಹಾಗೂ ಸದಾ ಬೆಳೆಯುವ ಜಾತಿಗಳೆಲ್ಲವೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿವೆ. ರೇಡಿಯೋಮೆಟ್ರಿಕ್ ಕಾಲಗಣನೆಯಂತೆ ಮಧ್ಯ ಗಂಗಾಬಯಲಿನ ಅಕ್ಕಿ ಬೆಳೆಯನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರವರ್ಷದ ಮೊದಲ ಅರ್ಧಕ್ಕೇ ಸೇರಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಕೆಂಪುತೊಗರಿ ಮತ್ತು ಹೆಸರುಕಾಳುಗಳ ಇರುವಿಕೆಗೂ ಪುರಾವೆ ದೊರೆತಿದೆ. ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ, ಬಿಹಾರ, ಬಂಗಾಲ ಮತ್ತು ಒರಿಸ್ಸದ ಅತಿ ಮುಂಚಿನ ರೈತರು ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನೂ ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕುರಿ, ಮೇಕೆ, ದನಕರು ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿವೆ. ಸಾರಂಗ, ನೀಲಗಾಯ್, ಕಾಡುಹಂದಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಇವರು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆ ಭೌಗೋಳಿಕ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಹಕ್ಕಿ, ಜಲಚರಗಳೂ ಅವರ ಆಹಾರದ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದವು.

ರಾಜಸ್ತಾನದ ಅಹಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ರಾಗಿಜೋಳದಂತಹ ಸಣ್ಣಕಾಳಿನ ಗಡಸು ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನೇ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಜನರು ಬೇರೆಬೇರೆ ಬಗೆಯ ಸಣ್ಣಕಾಳಿನ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಅವುಗಳ ಅಚ್ಚು ಗುರುತುಗಳೇ ಸಾಕ್ಷಿ. ಈಗ ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿರುವ ಕಾಳುಗಳಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಕೆಜೋಳ, ಸಜ್ಜೆ ಇವೆ. ಜೊತೆಗೆ ರಾಗಿ ಇದ್ದರೂ ಇರಬಹುದು. ಅಕ್ಕಿಯ ಗುರುತುಗಳೂ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮೂಡಿವೆ.

ಅಹಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ತೀರ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಮಾಳ್ವ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಗೋದಿ, ಜವೆ ಮತ್ತು ಬತ್ತ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ, ಉದ್ದು, ಹೆಸರು, ಕೆಂಪುತೊಗರಿ ಸಹ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರು ದನ, ಹಂದಿ, ಜಿಂಕೆ ಮಾಂಸವನ್ನೂ ಮೀನನ್ನೂ ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದರು.

ಜೋರ್ವೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರದ್ದು ಖುಷ್ಕಿ ಬೇಸಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೂ ಇನಾಂಗಾಂವಿ ನಲ್ಲಿ ಕೃತಕ ನೀರಾವರಿ ಸೌಲಭ್ಯವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ರೈತರು ಬೇರೆಬೇರೆ ಬಗೆಯ ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ನೀರಾವರಿ ಕಾಲುವೆಯಿಂದಾಗಿಯೇನೋ ವರ್ಷಕ್ಕೆರಡು (ಖಾರಿಫ್ ಮತ್ತು ರಬ್ಬಿ) ಬೆಳೆ ತೆಗೆಯುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಜವೆ ಪ್ರಧಾನ ಧಾನ್ಯವಾಗಿದ್ದರೂ ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಎರಡನೆಯ ಹಂತ) ನೀರಾವರಿ ಸೌಲಭ್ಯವಿರುವ ಕಡೆ ಗೋದಿಯನ್ನೂ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1500–1000) ವಾಯುಗುಣ ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಘೋಡ್ ನದಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ನೆರೆಯಿಂದ ಅದರ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದ್ದ ಇನಾಂಗಾಂವಿನ ಜನವಸತಿಗೆ ತೊಂದರೆಯಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಆ ಕಾರಣ ಜೋರ್ವೆ ಜನರು 4 ಮೀ ಅಗಲ, 2.4 ಮೀ ಆಳವಿರುವ ಕಾಲುವೆ ಯೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ನೆರೆನೀರನ್ನು ಬೇಕಾದೆಡೆ ಹಾಯಿಸಿಕೊಂಡರು. ಈ ಕಾಲುವೆಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಒಂದು ಬಂಡನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಚೂರುಗಲ್ಲಿನ ತಳಪಾಯವಿತ್ತು; ಮೇಲಿನ ಭಾಗ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ನೀರನ್ನು ಇನ್ನೊಂದು ಅಡ್ಡಕಾಲುವೆಗೆ ಹರಿಸಿ ಅದು ಹೋಗಿ ಒಂದು ಆಯತಾಕಾರದ ತೊಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಕೂಡುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಹೆಚ್ಚುವರಿ ನೀರು ಹರಿದು ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದ ಹೊಲಗದ್ದೆಗಳಿಗೆ ಹೋಗುವಂತಿರುವುದು ವಿಹಂಗಮ ನೋಟಕ್ಕೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ರೈತರಿಗೆ ಗೋದಿ ಬೆಳೆಯುವುದು, ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಎರಡು–ಮೂರು ಬೇರೆಬೇರೆ ಬೆಳೆತೆಗೆಯುವುದು ಹೇಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು ಎಂಬುದು ಇದರಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತದ ಸಮೃದ್ಧ ಸಸ್ಯಾಧಾರಿ ಆರ್ಥಿಕತೆ ಅಂದು ಬೇಸಾಯಕ್ಕೆ ಹಿತವಾದ ಗಾಳಿಮಳೆ, ಪರಿಸರವಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಜವೆ, ಗೋದಿ, ಮೆಕ್ಕೆಜೋಳದೊಂದಿಗೆ ಬತ್ತವನ್ನು ಸಹ ಈ ಜನರು ಬೆಳೆದರು. ನೀರು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗುವಂತಹ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಗದ್ದೆಗಳಲ್ಲಿ ಬತ್ತ ಬೆಳೆಯುವುದು ಅವರಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿರಬೇಕು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ

ಸಹಸ್ರವರ್ಷದ ಕಡೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಜನರು ಸೌರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಮೆಕ್ಕೆಜೋಳವನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೆನಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ದೊರೆತ ಪುರಾವೆಗಳ ಪ್ರಕಾರ, ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ಪ್ರಶ.ಪೂ.8ನೆಯ ಸಹಸ್ರವರ್ಷದಲ್ಲೇ ಕಾಟುಜೋಳವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಅತಿ ಮುಂಚೆ ಬೆಳೆದ ಜೋಳ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4000ದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕೊಲ್ಲಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇದು ಸೌರಾಷ್ಟ್ರದ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಮೆಕ್ಕೆಜೋಳವನ್ನು ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಜನರು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ತಂದಿರಬಹುದಾದ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. ರಾಗಿಯೂ ಈಜಿಪ್ಟಿನಿಂದಲೇ ಬಂದಿರಬಹುದು. ಇದರ ಕಾಟುಜಾತಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿರುವುದೇನೋ ನಿಜ. ಸಜ್ಜೆ ಸಹ ಸೌರಾಷ್ಟ್ರದಿಂದಲೇ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಸೌರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ಅದು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕೊಲ್ಲಿ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಮೊದಲೇ ಬಂದಿತ್ತು.

ಉಳಿದ ಆಹಾರ ಸಸ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅವರೆ, ಬಟಾಣಿ, ಒಂದು ಜಾತಿಯ ಕಾಟುಬಟಾಣಿ, ಕೆಂಪುತೊಗರಿ, ಹೆಸರು ಮತ್ತು ಉದ್ದು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಹುರುಳಿ ಹೆಚ್ಚು ಮಳೆ ಬೀಳುವ ಪಶ್ಚಿಮಘಟ್ಟಗಳ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಬಂದಿರಬೇಕು. ನಳನಳಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬೇಸಾಯ ಅಂತ್ಯ ಜೋರ್ವೆ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸೊರಗುವುದಕ್ಕೆ ವಾಯುಗುಣದಲ್ಲಾದ ವಿಪರೀತ ಬದಲಾವಣೆಗಳೇ ಕಾರಣವಿರಬೇಕು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಜನರು ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಬೇಟೆಯಾಡಲಾರಂಭಿಸಿದರು.

ನೇಗಿಲು: ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ಗಟ್ಟಿಯಾದ ಕರಿಮಣ್ಣನ್ನು ಉತ್ತದ್ದು ಹೇಗೆ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರ ಸರಳವಾದದು: ಕರಿಮಣ್ಣನ್ನು ಉಳುವ ಅಗತ್ಯವಿಲ್ಲ, ಅದು ತಾನೇ ಉತ್ತುಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಹರಪ್ಪದ ಜನರು ಮರದ ನೇಗಿಲನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ಈಗ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಈ ನೇಗಿಲಿಗೂ ಈಗ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕರಾವಳಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ನೇಗಿಲಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯತ್ಯಾಸವೇನೂ ಇಲ್ಲ. ಬನಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ನೇಗಿಲ ಮಾದರಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಮಾಳ್ವದ ಮುಂಚಿನ ಬೇಸಾಯಗಾರರು ಈಗಲೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಗಟ್ಟಿ ಜಾಲಿಮರದಿಂದ ನೇಗಿಲು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆಯ ಕೊಂಬನ್ನೇ ಹಾರೆ ಅಥವಾ ಕೈನೇಗಿಲಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿರಬಹುದು. ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಹಲವು ಕೊಂಬುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇದು ಎಷ್ಟು ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿರುತ್ತದೆಂದರೆ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲನ್ನು ನೆಲದೊಳಗಿಂದ ಅಗೆದು ತೆಗೆಯಲು ಇದನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದೇನೇ ಇರಲಿ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪುಣೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ವಾಳ್ಕಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಿಜವಾದ ನೇಗಿಲ ಮುಂಜಣದ ಮಾದರಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಇದು ಜೋರ್ವೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಿವೇಶನವಾಗಿದೆ. ಜಾನುವಾರಿನ ರಟ್ಟೆಯ ಮೂಳೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಇದು ಹೆಚ್ಚೂಕಡಿಮೆ ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದಲ್ಲಿದೆ; ಅದರೊಳಗೆ ಎರಡು ತೂತನ್ನೂ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಇದರಂತಹ ಇನ್ನೊಂದು ಮಾದರಿ ಭಾರತದಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಈವರೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಉತ್ತರ ಯುರೋಪಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿ ಮರದಿಂದ ಮಾಡಿದ ಇಂತಹ ಕರಕುಶಲ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ; ಸಿರಿಯಾದಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನಯುಗದ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಗುಳವೊಂದು ದೊರೆತಿದೆ. ಇದನ್ನು ನೇಗಿಲ ಪೂರ್ವಜನೆನ್ನಬಹುದು. ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಬೇಸಾಯ ಅಂಬೆಗಾಲಿಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ, ಈ ಸರಳ ನೇಗಿಲ ತೂತುಗಳ ಮಧ್ಯ ಹಗ್ಗ ತೂರಿಸಿ ಉಳುವವನು ಅದನ್ನೆಳೆದು ಹಿಡಿಯುತ್ತಿದ್ದ. ಆಳವಾಗಿ ಉಳುವುದು ಇದರಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ತುಂಬ ಫಲವತ್ತಾದ ಮೆಕ್ಕಲು ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಆಳವಾಗಿ ಉಳುವ ಅಗತ್ಯವೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ದಖನಿನ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ರೈತರು ಇಂಥ ಸರಳ ನೇಗಿಲುಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಷ್ಟೆ ವಾಳ್ಕಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾದ ಇನ್ನೊಂದು ವಸ್ತು ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಇದು 35 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದದ ಒಂದು ಜಿಂಕೆ ಕೊಂಬು. ಇದನ್ನು ಟೊಳ್ಳಾಗಿಸಿ ಕೊಳವೆಯಂತೆ ಮಾಡಿ ಬೀಜಬಿತ್ತಲು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇನಾಂಗಾಂವಿನ ರೈತರಿಗೆ 30ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ವಾಳ್ಕಿ ಬೇಸಾಯಭೂಮಿಯಾಗಿರಬಹುದು ಎಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು.

ಆಹಾರ ಪದ್ಧತಿ: ಇನಾಂಗಾಂವಿನ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಆಹಾರಪದ್ಧತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾದ ಪುರಾವೆಗಳು ಹೊರಬಂದಿವೆ. ಮನುಷ್ಯರ ಮೂಳೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಧಾತುಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಮಾಡಿದಾಗ, 2–5 ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಿನ ಮಕ್ಕಳ ಮೂಳೆಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಟ್ರೋಂಟಿಯಂನ ಪ್ರಮಾಣ ಹೆಚ್ಚಿರುವುದು ತಿಳಿದುಬಂದಿತು. ಬೇಸಾಯ ಚಟುವಟಿಕೆ ಹೆಚ್ಚಿದ್ದ ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಸ್ಯಾಹಾರವನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಸುತ್ತಿದುದಕ್ಕೆ ಇದು ಸೂಚಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಮಾಳ್ವ ಮತ್ತು ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಬೇಸಾಯ ಹುಲುಸಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಜನರು ಸಸ್ಯಾಹಾರವನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಂತ್ಯ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೇಸಾಯ ಅವನತಿ ಹೊಂದಲು ಶುರುವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಪಶುಸಾಕಣೆ, ಬೇಟೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚೆಚ್ಚು ಅವಲಂಬಿಸತೊಡಗಿದರು. ಮನುಷ್ಯನ ಮೂಳೆಗಳಲ್ಲಿ ಸತು ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ಅಂಶ ಹೆಚ್ಚಿದುದು ಇದಕ್ಕೆ ಕನ್ನಡಿ ಹಿಡಿಯುತ್ತದೆ. ಸ್ಟ್ರೋಂಟಿಯಂನ ಪ್ರಮಾಣ ಕಡಿಮೆಯಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಹಾಲುಮೊಸರು ಹೆಚ್ಚು ತಿನ್ನುವುದೇ ಕಾರಣ. ಅಂತ್ಯ ಜೋರ್ವೆ ಜನರಿಗಿಂತ ಕಡಿಮೆ ಹಾಲುಮೊಸರನ್ನು ಆದಿ ಜೋರ್ವೆಯವರು ಸೇವಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರ ಆಹಾರದಲ್ಲಿ ಮೀನಿನ ಪ್ರಮಾಣ ಹೆಚ್ಚಾದದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಿರಬಹುದು. ಅಂತ್ಯ ಜೋರ್ವೆ ಜನರ ಮೂಳೆಗಳಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಂಗನೀಸ್ ಪ್ರಮಾಣ ಹೆಚ್ಚಿರುವುದು ಸಹ ಇದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಜೊತೆಗೆ, ಆಯತಾಕಾರದ ದೊಡ್ಡ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಜನರು ದುಂಡಾದ ಗುಡಿಸಿಲುಗಳಲ್ಲಿರುವವರಿಗಿಂತ ಒಳ್ಳೆಯ ಆರೋಗ್ಯ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ದೊಡ್ಡ ಮನೆಯವರು ಪ್ರೋಟೀನ್ ಹೆಚ್ಚಿರುವ ಪುಷ್ಕಳ ಭೋಜನ ಉಣ್ಣುತ್ತಿದುದು ಅವರ ಮೂಳೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸತು ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ಅಂಶದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಅಂಶ ಗುಡಿಸಿಲಿನವರಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆ ಇದೆ. ಆದಿ ಜೋರ್ವೆಗಿಂತ ಅಂತ್ಯ ಜೋರ್ವೆ ಜನರಲ್ಲಿ ಹೆಂಗಸರು ಮತ್ತು ಗಂಡಸರ ಆಹಾರ ಸೇವನೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಇರುವುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ದಕ್ಷಿಣದ ನವಶಿಲಾಯುಗದವರ ಮುಖ್ಯಬೆಳೆ ರಾಗಿಯಾಗಿತ್ತು. ರಾಗಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನಿಂದ ಬಂದದ್ದೆಂದು ಈಗ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಹುರುಳಿ ಮತ್ತು ಮೆಕ್ಕೆಜೋಳವನ್ನೂ ಅವರು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿ, ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳ (ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಜಿಂಕೆಯ) ಮಾಂಸವನ್ನು ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಜಾನುವಾರು ಹೆಚ್ಚಿದ್ದರೂ ಕುರಿ, ಮೇಕೆಗಳೂ ಇವೆ. ಗೊರಸಿನ ಗಂಟಿನ ಐಬು, ಮೂಳೆಯ ಮೇಲೆ ಬೆಳೆದ ದುರ್ಮೂಳೆಯನ್ನೆಲ್ಲ ಗಮನಿಸಿದರೆ ಜಾನುವಾರನ್ನು ಗಾಡಿ ಎಳೆಯಲು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ಅರಿವಾಗುತ್ತದೆ. ಹಲ್ಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಕುದುರೆ, ಮಸ್ಕಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಕತ್ತೆ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ ನೀಲಗಾಯ್, ಜಿಂಕೆ, ಸಾರಂಗ, ಆಮೆ ಮತ್ತು ಹಲ್ಲಿಗಳಿವೆ.

ಕರಕುಶಲಕಲೆ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರವರ್ಷದ ಬೇಸಾಯಗಾರರ ಜನಸಮುದಾಯಗಳು ತಮಗೆ ಬೇಕಾದ್ದೆಲ್ಲ ತಾವೇ ತಯಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ತಮ್ಮ ದಿನನಿತ್ಯದ ಬಳಕೆಗಾಗಿ ಕರಕುಶಲವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ತಯಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಕಲ್ಲಿನ ಕೆತ್ತನೆ ಮತ್ತು ಕುಂಬಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ನಿಪುಣರಾಗಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಪುರಾವೆಗಳಿವೆ. ದೈವಾಬಾದ್ ಮತ್ತು ಇನಾಂಗಾಂವ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾದ ಕುಂಬಾರನ ಆವಿಗೆಗಳು ವಿಶೇಷ ನೈಪುಣ್ಯವನ್ನು

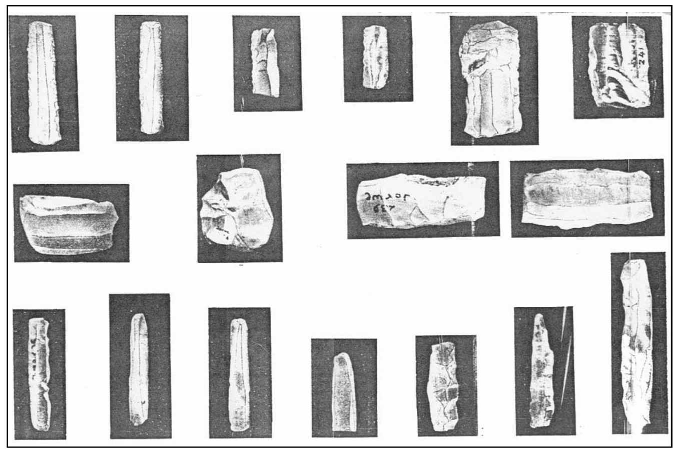

ಶಿಲಾ ಅಲಗುಗಳು

ಪ್ರದರ್ಶಿಸುವುದಲ್ಲದೆ ಕಲ್ಪನೆ, ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆವಿಗೆಗಳಿಗಿಂತ ತೀರ ಬೇರೆಯಾಗಿವೆ. ಹರಪ್ಪ ಆವಿಗೆಗಳು ಗುಂಡಾಗಿ ಉದ್ದವಾಗಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಂಕಿಗೂಡು ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಜೋರ್ವೆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ದೈಮಾಬಾದಿನ ಎರಡು ಆವಿಗೆಗಳು ಬೇರೆ ರೀತಿಯಿವೆ. ಈ ಎರಡು ಆವಿಗೆಗಳೂ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಒಂದು ಸು.25 ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರದ ಮಣ್ಣಿನ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲಾದ 5x5 ಮೀ ದೊಡ್ಡದಾದ ಕಟ್ಟಣ. ಇದರ ತಳಗಟ್ಟು ಸುಮಾರಾಗಿ ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿತ್ತು, ಮೂಲೆಗಳು ದುಂಡಗಿದ್ದವು; ಆವಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡೆರಡು ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಗಳಿದ್ದವು, ಒಳಗಿನ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಸುಟ್ಟು ಗಟ್ಟಿಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಗೋಡೆಗಳು ಸುಮಾರು 1.4ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದವು. ಅವುಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಬೂದಿತುಂಬಿಸಿ ಒತ್ತಲಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಸುಮಾರು 15–50ಸೆಂಮೀ ಯಷ್ಟು ದಪ್ಪವಿದ್ದು ಕಾವು ಹೊರಹೋಗದಂತೆ ಕಾಯುತ್ತಿತ್ತು. ಆವಿಗೆಯೊಳಗಿದ್ದ 3–5ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ಗೋಡೆ ಅದರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕೋಣೆಗಳನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತ್ತು. ಮೊಟ್ಟೆಯಾಕಾರದ ಒಲೆಗೂಡುಗಳು ಉತ್ತರದ ಕಡೆಗೆ ಎರಡಿದ್ದವು. ಇವನ್ನು ಸೌದೆಯೊಡ್ಡಲು ಮತ್ತು ಗಾಳಿ ಹಾಕಲು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆಗ್ನೇಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲು ಕುಲುಮೆಯೊಳಗೆ ಹೋಗಲು ಮೆಟ್ಟಿಲಿನಂತಿತ್ತು. ಆವಿಗೆಯೊಳಗಡೆ ಅರ್ಧ ಸುಟ್ಟ, ಪೂರ್ಣ ಸುಟ್ಟ ಮರದ ದಿಮ್ಮಿಗಳು, ಸುಟ್ಟು ಕೆಂಪಾದ ಮರಳು ಇದ್ದವು. ಜೊತೆಗೆ ಇಡಿಯಾದ, ಒಡೆದ ಮಡಕೆಗಳಿದ್ದವು. ಆವಿಗೆಯೊಳಗೆ ಬೇರೆಬೇರೆ ಅಳತೆ, ಆಕಾರದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಸಾಲಾಗಿ ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದು ಜೋಡಿಸಿಡುತ್ತಿರಬೇಕು. ಎರಡು ಸಾಲುಗಳ ಮಧ್ಯದ ಚಡಿಯಲ್ಲಿ ಮರಳು ಮತ್ತು ಮಡಕೆಚೂರನ್ನು ತುಂಬಿಸಿ ಶಾಖ ಇಳಿದುಹೋಗದಂತೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಮೇಲೆ ಆವಿಗೆಯನ್ನು ಈಗಲೂ ಮಾಡುವಂತೆ ಬೂದಿ ಮತ್ತು ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಪದರದಿಂದ ಮುಚ್ಚಿಬಿಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇನಾಂಗಾಂವಿನಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕುಂಬಾರರ ಆವಿಗೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲೊಂದು ಮಾಳ್ವ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದರೆ ಮತ್ತೊಂದು ಜೋರ್ವೆ ಕಾಲದ್ದು. ಎರಡರ ಆಕಾರ, ಕಟ್ಟಣಗಳು ಒಂದೇ ರೀತಿಯಿದ್ದರೂ

ಮೊದಲನೆಯದು ಸ್ವಲ್ಪ ಚಿಕ್ಕದು (1.35ಮೀ ವ್ಯಾಸ). ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ ಆವಿಗೆ ದೊಡ್ಡ ತೊಟ್ಟಿಯಂತಿದೆ. ಅದರ ವ್ಯಾಸ 1.75 ಮೀಟರಿದೆ. ಇದರ ಹೊಗೆಗೊಳವೆ ತಳದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ತೊಟ್ಟಿಗೆ ಒಂದು ಉದ್ದವಾದ ಕಂಡಿಯಿದೆ. ಇದರ ತೆರಪನ್ನು ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಮೆತ್ತೆಯಿಂದ ಅರೆಬರೆ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಸಪೂರವಾದ ತೋಡುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದೆ; ಕೆಳಗಿನ ಬೆಂಕಿಗೂಡಿನಿಂದ ಬಿಸಿಹೊಗೆ ಹೊರಹೋಗಲು ಇದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ತೂತುಗಳಿವೆ. ಅಂತ್ಯ ಜೋರ್ವೆ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ತೆರೆದ ಆವಿಗೆಯೊಂದು ಸಿಕ್ಕಿತು. ಎಲ್ಲ ಆವಿಗೆಗಳೂ ಮನೆಯ ಅಂಗಳದಲ್ಲೇ ಇದ್ದಿದ್ದರಿಂದ ಅವು ಕುಂಬಾರರ ಮನೆಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಅಂದರೆ ಹಳ್ಳಿಯ ಜನರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಕುಂಬಾರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ನಿಪುಣರಾಗಿದ್ದರು ಎಂದಾಗುತ್ತದೆ.

ಬೇರೆಬೇರೆ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮಣಿಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಚರ್ಟ್ (ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲು) ನಂತಹ ಅಷ್ಟು ಬೆಲೆಬಾಳದ ಕಲ್ಲುಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಇನಾಂಗಾಂವಿನ ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಮಣಿಗಾರನ (ಲ್ಯಾಪಿಡರಿ) ಮನೆಯೊಳಗೆ ಮಣಿಯನ್ನು ಉಜ್ಜಿ ಹೊಳಪುಮಾಡುವ ಸಾಧನ ದೊರೆಯಿತು. ಇನಾಂಗಾಂವಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ ಬೈರಿಗೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಲೇಬೇಕು. ಮಣಿಗಳಲ್ಲಿ ತೂತು ಕೊರೆಯಲು ಇವನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದಂತೂ ನಿಜ. ದಂತದ ಮಣಿಗಳಲ್ಲಿ ತೂತು ಕೊರೆಯಲು ಪ್ರಾಯಶಃ ತಾಮ್ರದ ಬೈರಿಗೆಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು.

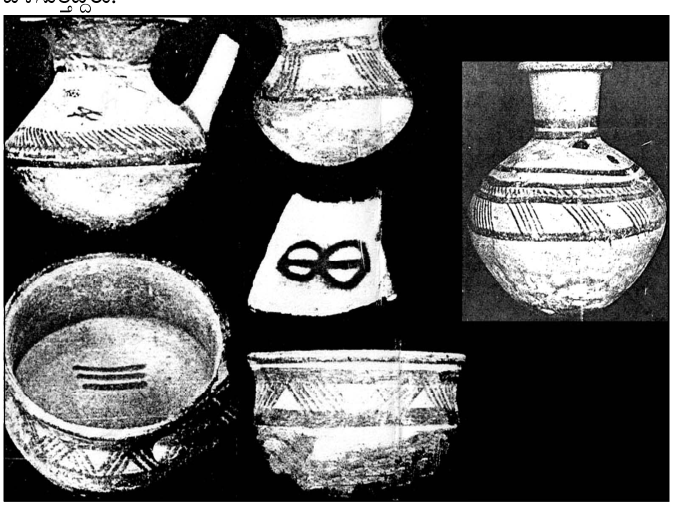

ವರ್ಣ ರೇಖಾಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು (ಜೋರ್ವೆ ಮಾದರಿ)

ಲೋಹ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಇನ್ನೂ ಬಾಲ್ಯಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ತಾಮ್ರದ ಅದುರನ್ನು ಕಾಯಿಸಿ ಬೇಕಾದ ಆಕಾರಕ್ಕೆ ಬಡಿದು ಹೆಚ್ಚಿನ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಕಯಥ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ (1ನೆಯ ಹಂತ) ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಲಿಗಳು ಇವಕ್ಕೆ ಅಪವಾದವಾಗಿವೆ. ಅವನ್ನು ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದು ಕರಕೌಶಲದ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿವೆ. ಅಕ್ಕಸಾಲಿಯ ಕೆಲಸವೂ ಅಷ್ಟೇನೂ ಕೌಶಲವನ್ನು ಹೊಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಇನಾಂಗಾಂವಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಚಿನ್ನದ ಮಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಸುರುಳಿಯಾಕಾರದ ಕಿವಿಯೋಲೆಗಳನ್ನು (ಇವು ನಂತರ ಬಂದ ಸರ್ಪಕುಂಡಲವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ) ಬಡಿದು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇನಾಂಗಾಂವಿನ ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ ಮನೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಮೂಸೆ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ಇಕ್ಕಳ ದೊರೆತಿದ್ದರಿಂದ ಅದು ಅಕ್ಕಸಾಲಿಯ ಮನೆಯೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅತಿ ಹತ್ತಿರದ ಚಿನ್ನದ ಗಣಿ ರಾಯಚೂರಿನ ಹಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿತ್ತು.

ಆದಿ ಬೇಸಾಯ–ಪಶುಸಾಕಣೆ ಕಾಲದ ಜನಸಮುದಾಯಗಳಿಗೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿರ ಬಹುದಾದ ಮತ್ತೊಂದು ವೃತ್ತಿಯೆಂದರೆ ಸುಣ್ಣ ತಯಾರಿಕೆ. ಇನಾಂಗಾಂವಿನ ಅಂತ್ಯ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೇಸಾಯದಿಂದ ಪಶುಸಾಕಣೆಯತ್ತ ಜನರ ಒಲವು ಹೆಚ್ಚಾದಾಗ ಸುಣ್ಣ ತಯಾರಿಕೆ ಏರುದೆಸೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಸುಣ್ಣದ ಉಂಡೆಯ ರಾಶಿಗಳ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಚೂರುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಸುಣ್ಣದ ಭಟ್ಟಿ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಅದರ ತಳಗಟ್ಟು ಸುಮಾರಿಗೆ ದುಂಡಾಗಿದೆ. ಈ ಮುಂಚಿನ ಮಾಳ್ವ ಮತ್ತು ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಧಾನ್ಯ ಕೂಡಿಡಲು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಹಗೆಗೆ ಮೆತ್ತಲು ಸುಣ್ಣ ಬೇಕಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸುಣ್ಣದ ಅಗತ್ಯ ತೊಗಲನ್ನು ತಯಾರಿಸುವುದಕ್ಕಿತ್ತು ಎಂದು ಜನಾಂಗಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪುರಾವೆಗಳು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಸತ್ತ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚರ್ಮವನ್ನು ಸುಲಿದು ತೆಗೆದು ಸುಣ್ಣದ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಕಾಲ ನೆನೆಸಿಟ್ಟಾಗ ಅದರ ಮೇಲಿನ ರೋಮವನ್ನೂ, ಕೆಳಗಂಟಿದ ಮಾಂಸದ ತುಣುಕುಗಳನ್ನೂ ತೆಗೆಯುವುದು ಸುಲಭವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ದಖನಿನ ಅರೆಶುಷ್ಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸುಣ್ಣದ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಕಲ್ಲು ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಸುಣ್ಣ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವೆಡೆ ನದಿಯೊಳಗೆ ಸಿಗುವ ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪಿನ ರಾಶಿಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಇವನ್ನೂ ಸುಣ್ಣ ತಯಾರಿಸಲು ಬಳಸುತ್ತಿರ ಬೇಕೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಶಿಲೋಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಪರಿಣತಿಯ ಕಸುಬಾಗಿತ್ತೇ ಎಂಬುದು ಇನ್ನೂ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಹರಪ್ಪ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪುರಾವೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಅದೊಂದು ಕಸುಬಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ತೆಗೆದುಹಾಕುವಂತಿಲ್ಲ. ಹರಪ್ಪದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಇತ್ತೀಚಿನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಒಂದು ತಾವಿನಲ್ಲಿ ಇದ್ದದ್ದು ಅರಿವಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಇವರೊಂದಿಗೆ ಕುಂಬಾರರೂ, ಕಲ್ಲಿನ ಕೆತ್ತನೆಯವರೂ ಇದ್ದರು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇನಾಂಗಾಂವಿನ ಅಂತ್ಯ ಜೋರ್ವೆ ಕಾಲದ ದೊಡ್ಡ ಮನೆಯೊಂದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಅರೆಚಂದ್ರಾಕಾರದ ಗುಡಿಸಿಲಿನ ಬಗ್ಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಬಹುದು. ಇದು ಶಿಲೋಪಕರಣ ಮಾಡುವ ಕಸಬಿನವನ ಮನೆಯಾಗಿರಬಹುದು. ಏಕೆಂದರೆ ಇದರ ಮುಂದೆ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮತ್ತು ಅರೆಬರೆ ತಯಾರಾದ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ ನೂರಾರು ಚಕ್ಕೆ/ಅಲಗುಗಳೂ, ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಗಳೂ ಮೂಲಶಿಲೆಯ ಚೂರುಗಳೂ ಚೆಲ್ಲಿದ್ದವು.

ವಿನಿಮಯ: ಪರಸ್ಪರ ವಿನಿಮಯ ಇತ್ತೆಂಬುದು ಅಲ್ಲಿಯವಲ್ಲದ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಆದಿ ಬೇಸಾಯಗಾರರ ಜನಸಮುದಾಯಗಳು ತಮ್ಮ ವಸತಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲು ದೊರೆಯದ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಬೇರೆಡೆಯಿಂದ ತಂದುಕೊಂಡದ್ದಕ್ಕೆ ಕೆಲವು ಪುರಾವೆಗಳಿವೆ. ಇಂತಹ ಕೊಡುಕೊಳ್ಳುವಿಕೆಗಳು ನಾಯಕತ್ವ ಸಮಾಜದ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣವಾಗಿವೆ. ಕಯಥ ಜನರು ಹರಪ್ಪ ಜನರೊಂದಿಗೆ ಒಡನಾಡಿರಬೇಕು; ಅಷ್ಟು ಬೆಲೆಬಾಳದ ಮಣಿಗಳ ಎರಡು ಕಯಥದ ಸರಗಳು ಇದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಅಹಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯವರು ಕಯಥದವರಿಗಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ ಮಾಳ್ವದವರಿಗೂ ತಾಮ್ರದ ಅದಿರನ್ನು ಪೂರೈಕೆ ಮಾಡಿರಬೇಕು. ಅದು ಹಾಗೇ ಇಳಿದು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದವರೆಗೂ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಬೇರೆಬೇರೆ ಜಾಗಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಲಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಮಾಳ್ವದವರೇ ಮಾಡಿರಬೇಕು; ಅವುಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಕಚ್ಚುಗುರುತಿನ ವಿನ್ಯಾಸ ಇದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಬಳೆ, ಮಣಿ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ಶಂಖ ಸೌರಾಷ್ಟ್ರದ ಕಡಲತೀರದಿಂದಲೇ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಜೋರ್ವೆ ಜನರು ಚಿನ್ನ, ದಂತ, ಸರ್ಪೆಂಟೈನ್ ಕಲ್ಲನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದಿಂದಲೂ ಅಮೆಥ್ಥೋನೈಟ್ ಕಲ್ಲನ್ನು ಬರೋಡದ ಬಳಿ ಇರುವ ರಾಜ್ಪಿಪ್ಲದಿಂದಲೂ (ಇದೊಂದೆಡೆಯೇ ಅದು ದೊರೆಯುವುದು) ತರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಮುದ್ರದ ಮೀನು, ಕೆಂಪುಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರು, ಸರ ಮಾಡಲು ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪು, ಕವಡೆಗಳನ್ನು ಕೊಂಕಣದ ಕರಾವಳಿಯಿಂದ ತರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೆಚ್ಚು ಮಳೆಬೀಳುವಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಬೆಳೆಯುವ ಹುರುಳಿಯನ್ನೂ ಅವರು ಕೊಂಕಣದಿಂದಲೇ ತರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಜೊತೆಗೆ ಸುಗಂಧ ತಯಾರಿಸಲು ಬಳಸುವ ಸುಗಂಧ ಬಾಲದ ಬೇರು ಸಹ ಇಲ್ಲಿಂದಲೇ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಜೋರ್ವೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಅಂಕಿಅಂಶ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಮಾಡಿದಾಗ ಜೋರ್ವೆಯ ಕುಂಬಾರರು ಫೋಡ್ ಕಣಿವೆಯ ಇತರ ವಸತಿಗಳಿಗೆ ತಮ್ಮ ಉತ್ಪನ್ನಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ಟಿ. ನರಸೀಪುರದವರೆಗೂ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ತಾಪಿಬಯಲಿನ ಮೂಲಕ ಗುಜರಾತಿನವರೆಗೂ ಅವರ ಸಂಪರ್ಕವಿತ್ತು. ದೂರದ ಉತ್ತರದೊಂದಿಗೂ ಅವರು ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿದ್ದರು ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟವಾದರೂ ಕೇವಲ ಹಿಮಾಲಯದ ಶಿವಾಲಿಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುವ ಕೆಸೆರು (ಹೆಟೆರೊಪನಕ್ಸ್ ಫ್ರಾಗ್ರಾನ್ಸ್) ಗಿಡವು ಇಲ್ಲಿಗೆ ಹೇಗೆ ಬಂತು? ಹರಳು ಗಿಡದ ಎಲೆಗಳ ಬದಲಿಗೆ ರೇಷ್ಮೆ ಹುಳಗಳಿಗೆ ಕೆಸೆರು ಗಿಡದ ಎಲೆಗಳನ್ನು ತಿನ್ನಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ, ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಪದರ ಮತ್ತು ನೆವಾಸಗಳಲ್ಲಿ ರೇಷ್ಮೆಯ ಇರುವಿಕೆಯ ಪುರಾವೆ ಹಾಗೂ ಚಾಂದೋಲಿಯಲ್ಲಿ ಅಗಸೆಯ ಪುರಾವೆ ದೊರೆತಿರುವುದನ್ನು ಹೇಳಲೇಬೇಕು. ಇದನ್ನು 'ಹಲವು ಕೈಬದಲಿಸಿ ನಡೆವ ವ್ಯಾಪಾರ' ಎನ್ನಬಹುದೇನೋ. ಅಂದರೆ, ಕೈಯಿಂದ ಕೈಗೆ ವರ್ಗವಾಗುತ್ತಾ ವಸ್ತುಗಳು ದೂರದೂರದವರೆಗೆ ಪಯಣಿಸುತ್ತವೆ; ಹೀಗಾಗುವಾಗ ಅವುಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಹಲವು ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಹೀಗೆ ಕೊಡುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು; ಈ ಕೊಡುಕೊಳ್ಳುವಿಕೆಯ ಒಂದು ಜಾಲವನ್ನೇ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರು.

ಸಮಾಜ: ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯನ್ನು ಜೀವನಾಧಾರವಾಗಿಸಿಕೊಂಡು, ಬೇಸಾಯವನ್ನು ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಶುರುಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ನವಶಿಲಾಯುಗದವರು (ಕಾಶ್ಮೀರ, ಗಂಗಾಬಯಲು ಅಥವಾ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ) ಸಮಾನತೆಯಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಉಳ್ಳವರಾಗಿದ್ದರು ಎಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ನಾಯಕತ್ವ ಸಮಾಜವಾಗಿಬಿಟ್ಟಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. ಪ್ರಭುತ್ವರಾಜ್ಯದತ್ತ ಇಟ್ಟ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಹೆಜ್ಜೆಯಿದು. ಅಹಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿಯಾದ ಬಾಲಾಥಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಎರಡೆರಡು ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಗಳಿರುವುದು, ಮಾಳ್ವ ಕಾಲದ ಏರಣ್‌ನ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆ, ಪ್ರಭಾಸ್ ಪಾಠಣ್‌ನ ಮೊದಲ ಹಂತದ ಗೋದಾಮು, ಇನಾಂಗಾಂವಿನ ಆದಿ ಜೋರ್ವೆ ಕಾಲದ ನೀರಾವರಿ ಏರ್ಪಾಡು ಮತ್ತು ಕಣಜ ನಾಯಕತ್ವ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಪುರಾವೆಗಳಾಗಿವೆ. ನವ್ದತೋಲಿಯ ಯಜ್ಞವೇದಿಕೆ, ಬಲಿಕುಂಡಗಳು ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದ ದೈಮಾಬಾದಿನ ಇಂತಹದೇ ಪುರಾವೆಗಳು ಈ ಮಾತಿಗೆ ಬಲನೀಡುತ್ತವೆ. ಇವಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾದ ಪುರಾವೆಗಳು ಇನಾಂಗಾಂವಿನ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಸತ್ತ ಮೇಲೆ ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಯಾವ ರೀತಿಯ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ನೀಡಲಾಗುತ್ತ ದೆಂಬುದು ಆ ವ್ಯಕ್ತಿ ಬದುಕಿದ್ದಾಗ ಅವನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸುತ್ತದೆ.

ಇನಾಂಗಾಂವಿನ ವಸತಿಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಐದುಕೋಣೆಯ ದೊಡ್ಡ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ಸಮಾಧಿಯು ಅಲ್ಲಿನ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಸಮಾಧಿಗಳಿಗಿಂತ ಪೂರ್ತಿ ಬೇರೆಯಾಗಿತ್ತು. ಸುಮಾರು 35 ವರ್ಷದ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಶವವನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಕಾಲಿನ ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕಳಮಕ್ಕಳ ಹಾಕಿಸಿ ಕೂಡಿಸಿದೆ. ಅವನ ದೊಡ್ಡ ಮನೆ, ಅದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಕಣಜದ ಸ್ಥಾನ, ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಅವನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಅವನೇ ಆ ಸಮುದಾಯದ ನಾಯಕನಾಗಿರಬಹುದು. ಹೆಚ್ಚಿನಂಶ ಇದನ್ನೇ ಹೋಲುವ, ಸಾಂಕೇತಿಕ ರೂಪದ ಇನ್ನೊಂದು ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಇದೇ ಮನೆಯ ಮುಂಚಿನ ಪದರದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬಂದಿರುವುದರಿಂದ ನಾಯಕತ್ವ ಆನುವಂಶಿಕವೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಬಹುದು.

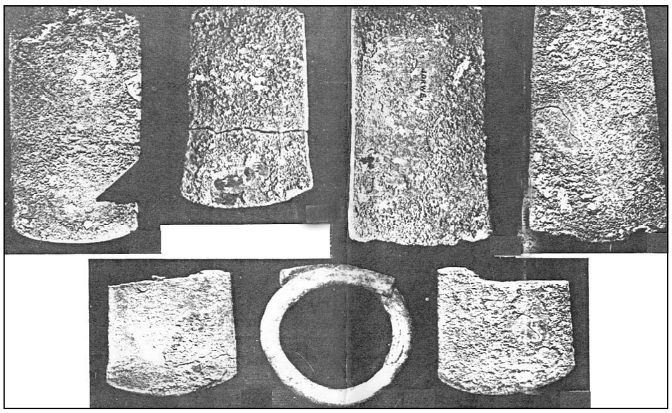

ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಲಿಗಳು ಮತ್ತು ಬಳೆಗಳು, ಜೋರ್ವೆ

ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಂತರದ ಕಾಲದ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯವಾದ ಭಾಗ ಅರೆಅಲೆಮಾರಿ ಕುರುಬ/ಗೊಲ್ಲರು ಹಾಗೂ ಬೇಟೆಗಾರರು-ಸಂಗ್ರಹಿಸುವವರೂ ಇದ್ದರು. ಅರೆಅಲೆಮಾರಿಗಳು ದುಂಡಾದ ಗುಡಿಸಿಲುಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದರೆಂಬುದು ಇನಾಂಗಾಂವಿನಲ್ಲಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ ಬೇರೆ ಹಲವು ನಿವೇಶನಗಳಿಂದಲೂ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಜನಾಂಗಶಾಸ್ತ್ರದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡಿದಾಗ ಇಂತಹದೇ ರಚನೆ ಕಂಡುಬಂದ ಕಡೆಯಲ್ಲೆಲ್ಲ ಆಯತಾಕಾರದ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವ ಜನರು ಇದ್ದಲ್ಲೇ ಇರುವಂಥವರಾದರೆ ದುಂಡಾದ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವವರು ಅರೆಅಲೆಮಾರಿ ಜನರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ.

ಧಾರ್ಮಿಕ ನಂಬಿಕೆಗಳು: ಆದಿ ಬೇಸಾಯಗಾರರ ಜನಸಮುದಾಯಗಳ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಂಬಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ನಮ್ಮ ತಿಳಿವು ಬಹಳ ತೆಳುವಾದದ್ದು. ಯಾವುದೋ ಸಂತಾನಮಾತೆಯನ್ನು ಅವರು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ಈ ಮಾತೃದೇವತೆಯ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚೇನೂ ಹೇಳುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇನಾಂಗಾಂವಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ತಲೆಯಿಲ್ಲದ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾಗಿವೆ. ಇತರ ಜನಾಂಗಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಇವೂ ಸಂತಾನಮಾತೆಯವೇ ಆಗಿವೆ. ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಯ ಪದರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಈ ದಂತದ ಆಕೃತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಒತ್ತಿ ಒತ್ತಿ ಮಾಡಿರುವ ಚುಕ್ಕೆ ಅಥವಾ ಕಣ್ಣಿನ ಚಿಹ್ನೆಗೂ ಸಿಡುಬಿಗೂ ಸಂಬಂಧ ಇರಬಹುದು ಅಥವಾ ಕೆಟ್ಟ ದೃಷ್ಟಿ ಬೀಳದಂತೆ ಮಾಡಲು ಇರಬೇಕು ಅನಿಸುತ್ತದೆ. ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಗಂಡು ಆಕೃತಿಗಳೂ ಇನಾಂಗಾಂವಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗದ ಕೆಲವು ಜನಸಮುದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾವಿನ ಅನಂತರದ ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಇರುವುದು ಅವರ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ವಿಧಿಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಜೋರ್ವೆ ಜನರು ತಮ್ಮ ವಸತಿಯೊಳಗೆ, ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಕ್ಷ ಮನೆಯೊಳಗೇ ಶವಗಳನ್ನು ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಶವದ ತಲೆ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಕಾಲು ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಬರುವ ಹಾಗೆ ಅಂಗಾತ ಮಲಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಮಣ್ಣು ಮಾಡುವ ಮುಂಚೆ ಶವದ ಪಾದಗಳನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿ ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು; ಸತ್ತ ವ್ಯಕ್ತಿ ಭೂತವಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಬರದಿರುವಂತೆ ಮಾಡುವ ಮೂಢನಂಬಿಕೆಯೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಅನಂತರದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಶವದ ತಲೆ ಪೂರ್ವಕ್ಕೂ ಕಾಲು ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೂ ಬರುವಂತೆ ಇಡಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಮಕ್ಕಳ ಶವಗಳನ್ನು ಎರಡು ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಬಾಯಿಗೆ ಬಾಯಿ ತಗಲುವಂತೆ ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಉತ್ತರ-ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಇಟ್ಟು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಇಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ಅವನತಿ: ಆದಿ ಬೇಸಾಯಗಾರರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಎದ್ದುಕಾಣುವ ಒಂದು ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೆ, ಪ್ರಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರವರ್ಷದ ಎರಡನೆಯ ಅರ್ಧದಲ್ಲಿ ಅವೆಲ್ಲವೂ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿದವು. ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತ ಹಾಗೂ ದಖನ್‌ನಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿಗಳನ್ನು ಜನರು ತೊರೆದುಹೋದಮೇಲೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6-5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಆ ವಸತಿಗಳಿದ್ದಲ್ಲಿ ಜನ ಮತ್ತೆ ವಾಸಿಸತೊಡಗಿದ್ದು. ಇನಾಂಗಾಂವಿನ ವಸತಿಯಲ್ಲಿ ಜನಜೀವನ ಮುಂದುವರೆದರೂ ಅದು ಅವನತಿಯ ಹಾದಿ ಹಿಡಿದಿತ್ತು. ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.800ರ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗಗಳು ಒಂದರೊಳಗೊಂದು ಚಾಚಿಕೊಂಡಿಲ್ಲ.

ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.1800ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ವಾಯುಗುಣದಲ್ಲಿ ವಿಪರೀತ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವೆಂದು ರಾಜಸ್ತಾನದ ಸರೋವರಗಳ ತಳದ ಹೂಳಿನ ಪದರಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1200ರ ಅನಂತರ ಒಣಹವೆ ಶುರುವಾಯಿತು. ಆರಂಭದ ಬೇಸಾಯಗಾರರ ಜನಸಮುದಾಯಗಳ ಕೊನೆಗಾಲಕ್ಕೆ ಈ ಶುಷ್ಕತೆಯೇ ಕಾರಣವಾಗಿರಬಹುದು. ಇದು ಭಾರತದಲ್ಲಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಇಡೀ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಒಂದು ವಿದ್ಯಮಾನವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಮೊದಲನೆ ಸಹಸ್ರವರ್ಷದ ಮೊದಲ ಅರ್ಧದಲ್ಲಿ ಯೂರೋಪಿನಲ್ಲಿ ತೀವ್ರವಾದ ಶೀತ ವಾಯುಗುಣ (ಉಪ ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಹಂತ) ಶುರುವಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸ್, ಅನಟೋಲಿಯ, ಈಜಿಪ್ಟ್, ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಆರಂಭದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳು ನೆಲಕಚ್ಚಿದವು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬರಗಾಲಗಳು ಹೆಚ್ಚಾದವು. ಇದರಿಂದ ಜನರು ಕುರುಬ/ಗೊಲ್ಲರಾಗಿ ಅಲೆಮಾರಿಗಳಾಗಬೇಕಾಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಶ.ಪೂ.1200 ರಿಂದ 700ರ ವರೆಗಿನ ಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸದ ಕಪ್ಪುಯುಗವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. (ಡಿ.ಎಂ.ಕೆ.)

ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ಗುಡ್ಡೆಗಳು: ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಸಿಕ್ಕಂತಹ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ಗುಡ್ಡೆಗಳು (ಕಾಪರ್ ಹೋರ್ಡ್ಸ್) ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಏಕೈಕ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಧಾರಗಳು. 1822ರಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಕಾನ್ಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಿತೂರಿನಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಗುಡ್ಡೆಯೊಂದು ಮೊದಲಿಗೆ ವರದಿಯಾಯಿತು. ಬಿಹಾರ, ಒರಿಸ್ಸ, ಬಂಗಾಲ, ಉತ್ತರಾಂಚಲ, ಹರಿಯಾಣ, ರಾಜಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 100ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಗುಡ್ಡೆಗಳು ಈವರೆಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇವು ಅಧಿಕವಾಗಿ ದೊರೆತಿರುವುದು ಗಂಗಾನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ರಾಜ್‌ಪುರ್ ಪರ್ಸು, ಬಿಸೌಲಿ, ಬಹದರಾಬಾದ್, ಫತೇಗಡ, ಕಿರಾತ್‌ಪುರ್, ಮಾದರ್‌ಪುರ್, ಶಹಬಾದ್, ಉತ್ತರಾಂಚಲದ ಪಿತೋರ್‌ಗಡ, ಒರಿಸ್ಸದ ಸಂಬಲ್‌ಪುರ್, ಭಂಗ್ರಪೀರ್, ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಗುಂಗೇರಿಯ, ರಾಜಸ್ತಾನದ ಖುರ್ಡಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಗಳು. ರಾಯಚೂರಿನ ಕಲ್ಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣವುಳ್ಳ ಚಿಟ್ಟೆ ಮೀಸೆಯಾಕಾರದ ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಒಂದು ಕತ್ತಿ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಮುಳ್ಳಿರುವ ಈಟಿಗಳು, ಚಿಟ್ಟೆ ಮೀಸೆಯಾಕಾರದ ಹಿಡಿಕೆಯ ಅಥವಾ ಹಿಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಕ್ಕೆಯಿರುವ ಸುಂದರವಾದ ಕತ್ತಿಗಳು (ಆಂಟೆನೆ ಹಿಲ್ಟೆಡ್ ಸ್ವೋರ್ಡ್ಸ್),

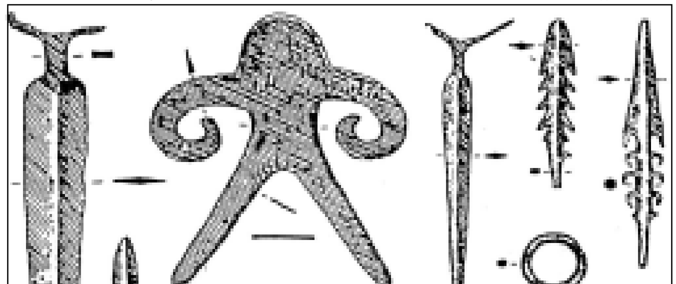

ತಾಮ್ರದ ವಿವಿಧ ಉಪಕರಣಗಳು

ಚಪ್ಪಟೆ ಮಾನವಾಕೃತಿ, ಬಳೆ ಮತ್ತು ಉಂಗುರ ಈ ಗುಡ್ಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವ ಮಾದರಿ ಉಪಕರಣಗಳಾಗಿವೆ. ಗುಡ್ಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ 1ರಿಂದ 47ರವರೆಗಿದೆ. 424 ತಾಮ್ರೋಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ತೆಳು ಹಾಳೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ 102 ಬೆಳ್ಳಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಇದ್ದ ಗುಂಗೇರಿಯದ ಗುಡ್ಡೆ ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ದಾಖಲೆಯಾಗಿದೆ. ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಶುದ್ಧ ತಾಮ್ರದಿಂದ ಎರಕ ಹೊಯ್ದು ಇಲ್ಲವೇ ದಪ್ಪ ಹಾಳೆಯನ್ನು ತಟ್ಟಿ ಬಡಿದು ತಯಾರಿಸ ಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೇ ಕೆಲವು ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಆರ್ಸನಿಕ್ ಅಥವಾ ತವರವನ್ನು ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣ ದಲ್ಲಿ ಬೆರೆಸಲಾಗಿದೆ. ತಾಮ್ರದ ಅದಿರನ್ನು ಚೋಟನಾಗಪುರ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿರುವ ರಾಖ ಗಣಿಯಿಂದ ತಂದಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಈ ಉಪಕರಣಗಳು ಏತಕ್ಕೆ ಬಳಕೆಯಾದವು ಮತ್ತು ಅವನ್ನು ಏಕೆ ಶೇಖರಿಸಿಡ ಲಾಯಿತು ಎಂಬುದು ಊಹಾತ್ಮಕವಾಗಿದೆ. 40 ಸೆಂಮೀ ಅಗಲವಿದ್ದು ಭಾರವಾಗಿರುವ

ಪರಶುವಿನಾಕಾರದ ಕೊಡಲಿಗಳನ್ನು (ಡಬಲ್ ಆಕ್ಸ್) ಆಯುಧಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರಬಹುದು. 50–60 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದವಿರುವ ಸಲಾಕೆಗಳನ್ನು (ಬಾರ್ ಸೆಲ್ಟ್ಸ್) ತಾಮ್ರದ ಗಣಿಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಸು. 5 ಕೆಜಿ ತೂಗುವ ಚಪ್ಪಟೆ ಮಾನವಾಕೃತಿಗಳು (ಆಂಥ್ರೊಪೊಮಾರ್ಫ್ಸ್) ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಿಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಆಯುಧವಾಗಿ ಅಥವಾ ಶುಭಸೂಚಕ ವಸ್ತುವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿರಬಹುದು. ಇವನ್ನು ಇಂದ್ರನ ವಜ್ರಾಯುಧ ದೊಂದಿಗೂ ಹೋಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ವಿಜಯಕುಮಾರ್ ಇವನ್ನು ವೇದ ಸಮಾಜದ ಮಾರುತ ಗಣಸಮುದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪೂಜೋಪಕರಣಗಳೆಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಯಜುರ್ವೇದದ ಕೆಲವು ಮಂತ್ರ ವಿವರಣೆಗಳು ಈ ಮಾನವಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುವುದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಆಧಾರ. ಮಾರುತ ಸಮುದಾಯ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪೀಳಿಗೆಯಾಗಿತ್ತು ಅಥವಾ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಸೈಪೈ ಮತ್ತು ಸನೌಲಿಯನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಇನ್ನೆಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು ವಸತಿ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ (ಸ್ತರಕ್ರಮದಲ್ಲಿ) ಈವರೆಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಒಂದು ಒಗಟಾಗಿದೆ. ಇರಾನಿನ ಕೆಲವು ಉಪಕರಣಗಳಿಗೂ ಭಾರತದ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೂ ಇರುವ ಹೋಲಿಕೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಹೇನ್–ಗೆಲ್ಡೆರ್ನ್ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ಗುಡ್ಡೆಗಳು ಆರ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯದೆಂದು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಗುಡ್ಡೆಗಳು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಿರಾಶ್ರಿತ ಸಮುದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವೆಂಬುದು ಪಿಗ್ಗಾಟ್‌ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇವು ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಂದು ಅಂಗವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಮೊದಲು ಸೂಚಿಸಿದವರು ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಬಿ.ಬಿ. ಲಾಲ್ ಅವರು ರಾಜ್‌ಪುರ್‌ಪರ್ಸು ಮತ್ತು ಬಿಸೌಲಿಯಲ್ಲಿ ಇವರು ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು; ಆದರೆ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣಗಳು ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಸೈಪೈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿ ಪದರದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟಿ ನೀಡಿತು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಸನೌಲಿಯಲ್ಲಿ ಚಿಟ್ಟೆ ಮೀಸೆಯಾಕಾರದ ಹಿಡಿಕೆಯ ಕತ್ತಿ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪದರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಉತ್ಖನನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ಗುಡ್ಡೆಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1700–1400 ಎಂದು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ತಾಮ್‌ಲುಕ್: ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ ರಾಜ್ಯದ ಮಿಡ್ನಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ರೂಪನಾರಾಯಣ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆ ಮೇಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಪೂರ್ವ ಕರಾವಳಿಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪ್ರಾಚೀನ ಬಂದರು. ಇದನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ತಾಮ್ರಲಿಪ್ತ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಾಳಿ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ತಾಮ್ರಲಿಪ್ತ, ದಾಮಲಿಪ್ತ, ತಾಮ್ರಲಿಪಿ, ತಾಮ್ರಲಿಪ್ತಿಕಾ ಅಥವಾ ವೆಲಾಕುಲ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ಲಿನಿ ಮತ್ತು ಟಾಲೆಮಿ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ತಲುಕ್ಟಯಿ, ತಮಲಿಟೆಸ್ ಎಂದು ಉದ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೊಂದು ಸಮೃದ್ಧ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕೇಂದ್ರವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಫಾಹಿಯಾನ್, ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್, ಇತ್ಸಿಂಗ್ ಮೊದಲಾದವರು ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ಉಜ್ವಲ ವಿವರಣೆ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಎಂ.ಎನ್.ದೇಶಪಾಂಡೆ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ (1954–55) ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಿಂದ ಆಧುನಿಕ ಹಂತದವರೆಗೆ ನಿರಂತರ ಜನವಸತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ದೊರಕಿವೆ.

ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೂದುವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಉಜ್ಜಿ ನಯ ಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಅನಂತರ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಇಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಮೌರ್ಯ ಮತ್ತು ಶುಂಗರ ಹಂತದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ವಿಶಿಷ್ಟ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆ, ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿದ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಮುಖ್ಯವಾದ ಅವಶೇಷಗಳು. ಇದರ ಮುಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಹೊಳಪಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ರೌಲೆಟ್ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಕೆಂಬಣ್ಣದ ಸ್ಪ್ರಿಂಕ್ಲರ್ಸ್ ರೋಮ್ ದೇಶದ ವರ್ತಕರೊಡನೆ ಈ ನಗರದ ಸಂಪರ್ಕವಿದ್ದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇಂಗುಗುಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಮೆಟ್ಟಿಲುಳ್ಳ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕೊಳ ಗಮನಾರ್ಹ. ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಇವು ಕುಷಾಣ ಮತ್ತು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದವು. ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಒಂದು ನರ್ತನ ಗೊಂಬೆ ಆಕರ್ಷಕವೂ ಮನೋಹರವೂ ಆಗಿದೆ. ಇದರ ವಸ್ತ್ರವನ್ನು ಪಾರದರ್ಶಕವಾಗಿರುವಂತೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಂದಿನ ಹಂತಗಳು ಪಾಲ ಮತ್ತು ಸೇನ ಕಾಲದವು. ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತೋಡಿದ ಗುಂಡಿಗಳಿಂದ ಈ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳು ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತವಾಗಿವೆ. ಕೆಲವು ಭಗ್ನ ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಗಳು ಪಾಲ ಮತ್ತು ಸೇನ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಅತ್ಯಂತ ಮೇಲಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ 18 ಮತ್ತು 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನಿರ್ದೇಶನಾಲಯ ನಡೆಸಿದ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ರೇಖಾಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಭಾರತೇತರ ಕೊರೆದ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಕಲ್ಲು, ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮುಳ್ಳುಳ್ಳ ಎಲುಬಿನ ಮೀನುಗಾಳ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು ಇವು ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು. 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದ್ದೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿ 1975ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಿತ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ನವಶಿಲಾ ಕೊಡಲಿಗಳು ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರದ ಎಲುಬಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಇದ್ದವು. ಮುಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಕಳಪೆ ಮಟ್ಟದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಆದಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಪ್ಪು ಲೇಪನದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಸಣ್ಣ ಇಟ್ಟಿಗೆ ತುಂಡಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ವಾಸದ ಮನೆಯ ನೆಲ, ಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಅಂತ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದವು. ಇದರ ಮುಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನದಿಯ ಪ್ರವಾಹದಿಂದ ಬಂದ ಮಣ್ಣೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಶುಂಗ–ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಅತ್ಯಂತ ಮೇಲಿನ ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದ ಉಪ್ಪು ಕೈಗಾರಿಕೆಯ ಬಯಲು ಒಲೆಗಳಿದ್ದವು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ತಾಲಾ: ಛತ್ತೀಸಗಡ ರಾಜ್ಯದ ಬಿಲಾಸಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಮೆರಿಕಾಂಪ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಶಿವನಾಥ ನದಿಯ ಉಪನದಿ ಮಣಿಯಾರಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಈ ನೆಲೆ ದೇವರಾಣಿ–ಜೇಠಾಣಿ (ಓರಗಿತ್ತಿಯರು) ಹೆಸರಿನ ಎರಡು ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿದೆ. ಈಗ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳು ಭಗ್ನವಾಗಿವೆ. 1987–88ರಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಹಾಗೂ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಇಲಾಖೆ ದೇವರಾಣಿ ಮಂದಿರ ಪರಿಸರದ ನಿರ್ಮಲೀಕರಣ ಕೈಗೊಂಡಾಗ ದೇವಾಲಯದ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಸ್ಥೂಲಕಾಯದ ವಿಲಕ್ಷಣ ಪ್ರತಿಮೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರದ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಗೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಈ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ರುದ್ರ–ಶಿವ ಶಿಲ್ಪವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸು.2.30 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಸಮಭಂಗದಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ಈ ಮೂರ್ತಿ ಉಗ್ರರೂಪದಲ್ಲಿದೆ. ಇದರ ಅಂಗಾಂಗಗಳ ಮೇಲೆ ಮಾನವ ಮುಖಗಳು, ಜಲಚರ, ಉಭಯ ಜೀವಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಪಕ್ಷಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೂರ್ತಿಯ ಬಲಗೈ, ಎರಡೂ ಪಾದಗಳು ಹಾಗೂ ಪೀಠ ಆಂಶಿಕವಾಗಿ ಭಗ್ನಗೊಂಡಿವೆ. ಎಡಗೈ ಕಟ್ಯವಲಂಬಿತ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಒಂದನ್ನೊಂದು ಸುತ್ತಿಕೊಂಡಿರುವ ಎರಡು ಸರ್ಪಗಳು ವಿಗ್ರಹದ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಮುಂಡಾಸಿನೋಪಾದಿಯಂತಿದ್ದು, ತಲೆಯ ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹಾವಿನ ಬಿಚ್ಚಿದ ಹೆಡೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಹಾವು ಸೊಂಟಪಟ್ಟಿಯಂತೆ ಅಲಂಕರಿತವಾಗಿದ್ದು ಕೈಬೆರಳಿನ ಉಗುರುಗಳೂ ಸಹ ಹಾವಿನ ತಲೆಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಮೂರ್ತಿಯ ಹಣೆಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹುಬ್ಬು ಹಾಗೂ ಮೂಗಿನ ನಡುವೆ ಕೆಳಮುಖವಾಗಿರುವ ಹಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಮೀಸೆಯೋಪಾದಿಯಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಮೀನುಗಳನ್ನು ಮೇಲ್ತುಟಿಯ ಮೇಲೆ ಹಾಗೂ

ಶಿವ (ರುದ್ರ–ಶಿವ)

ಕೆಳದುಟಿ ಮತ್ತು ಗದ್ದದ ಮೇಲೆ ಏಡಿಯನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಎರಡೂ ಕಿವಿಗಳಲ್ಲಿ ಗರಿಗೆದರಿ ನಿಂತ ಮಯೂರ ಕುಂಡಲಗಳಿವೆ. ಎರಡೂ ಭುಜ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಯ್ದೆರೆದ ಮಕರಗಳಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ಬಾಯಿಯಿಂದಲೇ ಕೈಗಳೆರಡೂ ಹೊರಬಂದಂತಿವೆ. ಶಿಲ್ಪದ ಮೂಲ ಮುಖವಲ್ಲದೆ, ಎದೆಯ ಮೇಲೆರಡು, ಹೊಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಒಂದು, ಎರಡೂ ತೊಡೆಗಳ ಮುಂಭಾಗ ಹಾಗೂ ಪಾರ್ಶ್ವಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡೆರಡರಂತೆ, ಒಟ್ಟು ಏಳು ಮಾನವ ಮುಖಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಎದೆ ಹಾಗೂ ಹೊಟ್ಟೆಯ ಮೇಲಿನ ಮುಖಗಳ ಕಿವಿಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಟೆಯಾಕಾರದ ಕುಂಡಲಗಳಿವೆ. ತೊಡೆಯ ಮುಂಭಾಗದ ಮುಖಗಳು ಹಸನ್ಮುಖಿಗಳಾಗಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ಕೈಗಳು ಅಂಜಲಿ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಊರ್ಧ್ವಜನನೇಂದ್ರಿಯ ಆಮೆಯ ಹೊರಚಾಚಿದ ತಲೆಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ವೃಷಣ ಜೋಡಿಗಳ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಗಂಟೆಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ವಿಗ್ರಹದ ಮೊಳಕಾಲ (ಮಂಡಿಗಳು) ಮೇಲೆ ಎರಡು ಸಿಂಹ ಅಥವಾ ಬೆಕ್ಕುಗಳ ತಲೆಯನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ವಿಗ್ರಹದ ಎಡಗಾಲಿನ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಹೆಡೆಬಿಚ್ಚಿ ನಿಂತ ಹಾವಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಇಂತಹದೇ ಇನ್ನೊಂದು ಹಾವಿನ ಹೆಡೆ ಮೂರ್ತಿಯ ಬಲಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ಇದ್ದಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಈಗ ಆ ಭಾಗ ಒಡೆದುಹೋಗಿದೆ. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಈ ವಿಗ್ರಹದ ಮುಖ, ಎದೆ

ಹಾಗೂ ಹೊಟ್ಟೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಹುಬ್ಬುಗಳನ್ನೇರಿಸಿ, ವಿಶಾಲವಾಗಿ ತೆರೆದ ಕಣ್ಣುಗಳಿಂದ ಹೊರಬಂದಂತಿರುವ ದೊಡ್ಡದೊಡ್ಡ ಚೆಂಡಿನಾಕಾರದ ಕಣ್ಣುಗುಡ್ಡೆಗಳು ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಭಯ ಹುಟ್ಟಿಸುವಂತಿವೆ. ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ಯನ್ನಾಧರಿಸಿ, ಈ ವಿಗ್ರಹ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ.

ಇದುವರೆಗಿನ ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ತಾಲಾ ಪ್ರತಿಮೆಯನ್ನು ಹೋಲುವ ವರ್ಣನೆಯ ಉಲ್ಲೇಖವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದಾಗಿ ಈ ವಿಗ್ರಹ ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರದ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಒಗಟಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಪಶುಪತಿ–ಶಿವ, ಅಷ್ಟಮೂರ್ತಿ–ಶಿವ, ಯಕ್ಷ–ಶಿವ, ವಿಷ್ಣು–ವಿಶ್ವರೂಪ, ಶಿವ–ವಿಶ್ವರೂಪ, ಮಹಾಯಕ್ಷ, ರೂಪ–ಯಕ್ಷ, ಕ್ಷೇತ್ರಪಾಲ, ಸಂಕೀರ್ಣ ಶೈವಗಣ, ಸ್ಕಂದಅಪಸ್ಮಾರ, ತಾಂತ್ರಿಕರೂಪಿ ವರುಣ, ಮಹಾಕಾಲ, ಸೋಮ–ಶೈವಸಿದ್ಧಾಂತ ಆಧಾರಿತ ಮೂರ್ತಿ ಎಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ತಾವೋ ತತ್ತ್ವ: ಚೀನದ ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ತತ್ತ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು (ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್ ತತ್ತ್ವ, ಬೌದ್ಧತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ತಾವೋ ತತ್ತ್ವ). ತಾವೋ ಮತ್ತು ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್ ತತ್ತ್ವಗಳು ಚೀನದಲ್ಲೇ ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದವು. ಬೌದ್ಧತತ್ತ್ವ ಭಾರತದಿಂದ ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಗಳ ಮೂಲಕ 65ರಲ್ಲಿ ಚೀನವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಭದ್ರವಾಗಿ ಬೇರೂರಿ ಅಲ್ಲಿಯ ತತ್ತ್ವಗಳ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತು.

ತಾವೋ ತತ್ತ್ವದ ಮೂಲ ಆಚಾರ್ಯ ಲೌಡ್ಸು. ಈತ ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್‌ನಿಗಿಂತ ಸುಮಾರು ಅರ್ಧ ಶತಮಾನದ ಹಿಂದೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.604ರಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದನೆಂದೂ ಚೌ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಆಸ್ಥಾನದ ನೌಕರನಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಆ ನೌಕರಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ವಿರಕ್ತ ಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸಿದನೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇತ್ತೀಚಿನ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಸಂಶೋಧಕರು ಲೌಡ್ಸು ಎಂಬ ಹಲವು ಪೌರಾಣಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದೂ ಅವರ ಕೆಲವು ವಚನಗಳು ಲೌಡ್ಸುನವೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾದ ತಾವೋ ತೇಕಿಂಗ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಯಾವನೋ ಪ್ರಶ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬರೆದನೆಂದೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ಲೌಡ್ಸುಗಳ ಕೆಲವು ವಚನಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿರಬಹುದೆಂದೂ ವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಇದು ನಂಬಲರ್ಹವಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಪ್ರಶ.ಪೂ.400 ರಲ್ಲಿದ್ದ ಚ್ವಾಂಗ್–ಟ್ಸೆ ಎಂಬಾತ ತಾವೋ–ತೇಕಿಂಗ್ ಗ್ರಂಥದ ಎಂಬತ್ತೊಂದು ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಅಧ್ಯಾಯಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುತ್ತಾನೆ. ಆ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವು: ಪರತತ್ತ್ವ ಭಾವನೆಗಳು, ನೀತಿತತ್ತ್ವ ಭಾವನೆಗಳು, ರಾಜಕೀಯ ತತ್ತ್ವ ಭಾವನೆಗಳು.

ಪರತತ್ತ್ವದ ಮುಖ್ಯ ಭಾವನೆ ತಾವೋ. ತಾವೋ ಎಂದರೆ ಜೀವನ ಪಥ ಅಥವಾ ಮಾರ್ಗ ಎಂದು ಒಂದು ಅರ್ಥ. ಈ ಅರ್ಥ ನೀತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಿದ್ದು. ಆದರೆ ಆ ಗ್ರಂಥದ 1,4,14,21,25,34,37,40,42,51 ಮತ್ತು 61ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ತಾವೋ ಪದ ಇರುವುದ ಕ್ಕೆಲ್ಲ ಆಧಾರವಾದ ಪರತತ್ತ್ವ ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗವಾಗಿದೆ. ಆ ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿನ ತಾವೋದ ವರ್ಣನೆ ಹೀಗಿದೆ: ಸ್ವರ್ಗ ಮರ್ತ್ಯಗಳ ಆಶ್ರಯವಾದದ್ದು ಅವ್ಯಕ್ತವಾದದ್ದು ಮತ್ತು ಮಾತಿನ ಮೂಲಕ ವಿವರಿಸಲಾಗದ್ದು ತಾವೋ. ಅದು ದೇವರಿಗಿಂತ ಆಚೆನದು. ಅದೇನೆಂಬುದನ್ನು ಅದರಿಂದ ಹುಟ್ಟಿಬಂದ ವಿಶ್ವಕ್ಕೆ ಸಾಪೇಕ್ಷವಾಗಿ ಮಾತ್ರ ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಸೃಷ್ಟಿಯಾದ ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ತಾನೇ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗದ ಯಾವುದು ಕಾರಣವೋ ಅದೇ ತಾವೋ. ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮೂಲವಾದ ಅದು ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮೇಲಿನದು. ಅದು ಹೊರದಲ್ಲಿರುವುದನ್ನು ಎಟುಕಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಲ್ಲುದಾದರೂ ಅದು ಅಚಲ; ತಾನೇ ಚಲಿಸದೆ ಚಲಿಸುವುದಕ್ಕೆಲ್ಲಕ್ಕೂ ಕಾರಣ; ಅತೀತವಾದರೂ ಎಲ್ಲದರ ಅಂತರ್ಯಾಮಿ; ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮೀರಿದ್ದಾದರೂ ಒಳಗೂ ಇದೆ. ಅದು ದೈವದಂತೆ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವುಳ್ಳದ್ದಲ್ಲ. ಈ ಭಾವನೆ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ನಿರ್ಗುಣ ಬ್ರಹ್ಮವನ್ನೂ ಬೌದ್ಧರ ನಿರ್ವಾಣವನ್ನೂ ಹೋಲುತ್ತದೆ ಯಾದರೂ ಅದು ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಿಂದಾಗಲೀ ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದಾಗಲೀ ಬಂದುದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ತಾವೋ ತತ್ತ್ವದಿಂದ ಗಮ್ಯವಾದದ್ದು ನೀತಿತತ್ತ್ವ. ತಾವೋ ಅಚಲವಾದದ್ದು ಮತ್ತು ನಿರ್ಗುಣಿ ಎಂದು ತಿಳಿದವನೂ ಅದನ್ನು ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸದೆ ತೋಲನದಿಂದಲೇ ಸೂಚಿಸ ಬೇಕು. ಹಾಗೆಯೇ ಅಚಲವಾದ ತಾವೋವನ್ನು ತಿಳಿದವ ಲೌಕಿಕ ಕರ್ಮದ ಕಟ್ಟಿಗೆ ಸಿಕ್ಕದೆ ನಿರ್ಲಿಪ್ತನಾಗಿರಬೇಕು. ಅದನ್ನು ತಿಳಿದವ ತನ್ನ ಮನೆಯ ಹೊಸಲನ್ನು ದಾಟದೆಯೆ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಅರಿಯಬಲ್ಲ. ಅತೀತವಾದ ಅದು ಚಲಿಸದೆಯೇ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಮುಟ್ಟಬಲ್ಲದ್ದು. ಅದನ್ನು ತಿಳಿದಾಗ ಅವನು ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ತಿಳಿದಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಅವನ ನೀತಿತತ್ತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಪದ ತೇಹ್, ತೇಹ್ ತಾವೋದಿಂದ ಗಮ್ಯವಾದದ್ದು. ಸಕಲ ನೀತಿನಿಯಮಗಳ ಸತ್ತ್ವ ತೇಹ್ ವರ್ಣಿಸುವ ಮೌನದಿಂದ ತಾವೋದ ತಿಳಿವನ್ನು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಳಿಸಿದಂತೆಯೇ ಶ್ರಮದಿಂದ ತನ್ನ ನೀತಿಯನ್ನು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಳಿಸಬೇಕು. ಸಂಯಮ ಹಾಗೂ ಶಾಂತಿಭಾವವೇ ತಾವೋ ನೀತಿಯ ಅಡಿಗಲ್ಲು. ಹಿಂಸೆಗೆ ಪ್ರತಿ ಹಿಂಸೆ ಮಾಡದೆ ಸಂಯಮವನ್ನೂ ಶಾಂತಿಭಾವವನ್ನೂ ತಳೆಯುವುದೇ ಉನ್ನತ ನೀತಿ.

ಲೌಡ್ಸು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ ರಾಜನೀತಿಯೂ ಸರಳವಾದದ್ದು. ದೇಶದಲ್ಲಿ ಜನ ಕ್ಷಾಮಡಾಮರ ಗಳಿಂದ ನರಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ರಾಜ ಮೃಷ್ಟಾನ್ನವನ್ನು ತಿಂದು ವೈಭವದಿಂದ ಮೆರೆಯುವುದು ಖಂಡನಾರ್ಹ. ಹಾಗೆಯೇ ರಾಜರು ವೈಯಕ್ತಿಕ ಕಾರಣಗಳಿಗಾಗಿ ಯುದ್ಧ ಹೂಡುವುದೂ ಅಯುಕ್ತ. ಪ್ರಜೆಗಳ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಕುಗ್ಗಿಸುವ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸದೆ ಆಡಂಬರವಿಲ್ಲದೆ ಆಳಿದರೆ ಎಲ್ಲವೂ ಒಳ್ಳೆಯದಾಗುತ್ತದೆ. ರಾಜ್ಯ ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ತೃಪ್ತಿಯಿಂದ ತುಂಬಿ ತುಳುಕಬೇಕಾದರೆ ರಾಜ ಪ್ರಾಜ್ಞರನ್ನು ಅಂದರೆ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳನ್ನು ಮಂತ್ರಿಗಳನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿ ಕೊಂಡು ಅವರು ಉಪದೇಶಿಸಿದಂತೆ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ವೈಯಕ್ತಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಯಾವುದು ಒಳ್ಳೆಯದೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಆಚರಿಸುತ್ತೇವೆಯೋ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲೂ ಅದೇ ಒಳ್ಳೆಯದು. ವ್ಯಕ್ತಿ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಒಂದು ನಿಯಮ, ಸಾಮೂಹಿಕ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಬೇರೆ ನಿಯಮ ಸಲ್ಲದು.

ಮೊದಮೊದಲಲ್ಲಿ ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್‌ನ ಅನುಯಾಯಿಗಳಿಗೂ ಲೌಡ್ಸು ಅನುಯಾಯಿ ಗಳಿಗೂ ವಿರೋಧವಿತ್ತು. ಲೌಡ್ಸು ಪಂಥದವರು ಪ್ರಬಲರಾದಾಗ ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಸ್‌ನ ಅನುಯಾಯಿ ಗಳನ್ನು ಸಾವಿರಗಟ್ಟಲೆ ಕೊಂದು ಅವರ ಮನೆ ಮಠಗಳನ್ನೂ ಪವಿತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ ಸುಟ್ಟುಹಾಕುವಂತೆ ರಾಜರನ್ನು ಪುಸಲಾಯಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್‌ನ ಅನುಯಾಯಿ ಗಳು ಪ್ರಬಲರಾದಾಗ ಲೌಡ್ಸು ಅನುಯಾಯಿಗಳದೂ ಅದೇ ಗತಿಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಚಿನ್ ವಂಶದ ರಾಜರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಲೌಡ್ಸು ಅನುಯಾಯಿಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿತು. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕುಗ್ಗಿದ್ದು ಅದು ಪುನಃ 8 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರಾಜಗೌರವಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರವಾಯಿತು.

10–12 ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಈಚಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಹಾಗೂ ಉಳಿದೆರಡು ಮತದವರಲ್ಲಿ ಸೌಹಾರ್ದ ಉಂಟಾದ ಸೂಚನೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಫು ಹಿಷಿ ಎಂಬ ಚೀನಿ ಬೌದ್ಧ ವಿದ್ವಾಂಸನನ್ನು ವು–ಟಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ನೀನು ಬೌದ್ಧನೆ ಎಂದು ಕೇಳಿದಾಗ ಅವನು ತಾನು ಧರಿಸಿದ್ದ ತಾವೋ ಮತದವರ ಕುರುಹಾದ ತನ್ನ ಕುಲಾವಿಯ ಕಡೆ ಕೈಮಾಡಿ ತೋರಿಸಿದನಂತೆ. ಅದನ್ನು ಕಂಡ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅವನನ್ನು ಹಾಗಾದರೆ ನೀನು ತಾವೋ ಮತದವನೆ ಎಂದು ಪ್ರಶ್ನಿಸಿದಾಗ ಅವನು ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸನ ಅನುಯಾಯಿಗಳ ಕುರುಹಾದ ತನ್ನ ಮೆಟ್ಟನ್ನು ತೋರಿಸಿದನಂತೆ. ಆಗ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ನೀನು ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್ ಮತದವನಿರಬೇಕು ಎಂದಾಗ ಆತ ತಾನು ಬೌದ್ಧರು ಕೊರಳಿಗೆ ಸುತ್ತಿಕೊಳ್ಳುವ ವಸ್ತ್ರವನ್ನು ಧರಿಸಿದ್ದನ್ನು ತೋರಿಸಿದನಂತೆ. ಈಗ್ಗೆ ಸುಮಾರು ನೂರೈವತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ (ಸು.1850)ಅಬೇ ಹಕ್ ಎಂಬ ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಠಾಧಿಕಾರಿ ಚೀನಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ತಾನು ಕಂಡ ಮತ ಸೌಹಾರ್ದವನ್ನು ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಈಗ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸಂ ಪ್ರಬಲವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಚೀನದ ಈ ಹಳೆಯ ಮೂರೂ ಮತಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕುಗ್ಗಿದೆ. (ಜಿ.ಎಚ್.)

ತಾಷ್ಕೆಂಟ್ ಘೋಷಣೆ: ಭಾರತದ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ಲಾಲ್ ಬಹಾದ್ದೂರ್‌ಶಾಸ್ತ್ರೀ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಅಯೂಬ್‌ಖಾನ್ ಇವರು 1966 ಜನವರಿ 10 ರಂದು ಸೋವಿಯೆತ್ ಒಕ್ಕೂಟದ ಉಜ್ಬೆಕ್ ಗಣರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿ ತಾಷ್ಕೆಂಟಿನಲ್ಲಿ ಸಹಿ ಹಾಕಿ ಹೊರಡಿಸಲಾದ ಘೋಷಣೆ. 1965ರ ಭಾರತ–ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಇವೆರಡೂ ದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಕುದುರಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಸೋವಿಯೆತ್ ಒಕ್ಕೂಟದ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿ ಕೊಸಿಗಿನ್ ತಾಷ್ಕೆಂಟಿನಲ್ಲಿ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ್ದ ಮಾತುಕತೆಯ ಪರಿಣಾಮವಿದು. ಸೋವಿಯೆತ್ ಸರ್ಕಾರದ ಆಹ್ವಾನದ ಮೇರೆಗೆ ತಾಷ್ಕೆಂಟಿನಲ್ಲಿ 1966 ಜನವರಿ 4ರಂದು ಲಾಲ್ ಬಹಾದ್ದೂರ್‌ಶಾಸ್ತ್ರೀ ಮತ್ತು ಅಯೂಬ್‌ಖಾನರು ಮಾತುಕತೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ಮಾತುಕತೆ ನಡೆದ ಆರು ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಕೊಸಿಗಿನರು ತಾಷ್ಕೆಂಟಿನಲ್ಲೇ ಇದ್ದರು. ಮಾತುಕತೆಯಲ್ಲಿ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟು ಉಂಟಾದಾಗ ಅದನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸಲು ಅವರು ಮಹತ್ವದ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದರು, ಶಾಸ್ತ್ರಿ ಮತ್ತು ಅಯೂಬ್ ಖಾನರ ಕೋರಿಕೆಯಂತೆ ಕೊಸಿಗಿನರು ನಡೆವಳಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ತಾಷ್ಕೆಂಟ್ ಘೋಷಣೆಯ ಮುಖ್ಯ ಸಾಕ್ಷಿಯೂ ಆಗಿದ್ದರು.

ಭಾರತ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನಗಳ ನಡುವೆ ಆದರ್ಶಪ್ರಾಯವಾದ ಶಾಂತಿಯುತ ಸಂಬಂಧ ಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು, ತಮ್ಮ ಜನತೆಯ ನಡುವೆ ಸಾಮರಸ್ಯ ಮತ್ತು ಸ್ನೇಹ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಉತ್ತಮಪಡಿಸಲು, ಎರಡೂ ದೇಶಗಳ 60,00,00,000 ಜನತೆಯ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ಮಹತ್ತ್ವ ಪೂರ್ಣವಾದ ಗುರಿಗಳನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು, ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಶಾಸನಕ್ಕೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ಎರಡೂ ದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ಒಳ್ಳೆಯ ನೆರೆಹೊರೆ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಲು, ಈ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಕಾರ್ಯಗತಗೊಳಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆಗೆಯದೆ ಪರಸ್ಪರರ ನಡುವಣ ವಿವಾದಗಳನ್ನು ಶಾಂತಿಯುತವಾಗಿ ಬಗೆಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು, ಶಾಂತಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಭಾರತ – ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಉಪಖಂಡದಲ್ಲಿ ಅದರಲ್ಲೂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಜನತೆಯ ಹಿತದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮತ್ತೆ ಪರಸ್ಪರರ ನಡುವೆ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟು ತಲೆದೋರದಂತೆ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳಲು; 1965 ಆಗಸ್ಟ್ 5ರಂದು ಇದ್ದ ಮೊದಲಿನ ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಸೈನ್ಯವನ್ನು 1966ರ ಫೆಬ್ರವರಿ 28ಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚಿತವಾಗಿ ಹಿಂತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲು, ಯುದ್ಧ ನಿಲುಗಡೆ ರೇಖೆಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ಯುದ್ಧ ನಿಲುಗಡೆ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಲು; ಪರಸ್ಪರ ದೇಶಗಳ ಆಂತರಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಬಾರ ದೆಂಬ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಲು; ಪರಸ್ಪರ ದೇಶಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಮಾಡುವ ಅಪಪ್ರಚಾರಗಳನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸದೆ, ಸ್ನೇಹಪೂರ್ವಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ವೃದ್ಧಿಗೊಳಿಸುವ ಪ್ರಚಾರಗಳಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಲು; ಭಾರತ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕರು ಭಾರತ ಹಾಗೂ ಪಾಕಿಸ್ತಾನಕ್ಕೂ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಸ್ಥಾನಗಳಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗುವುದಲ್ಲದೆ ಎರಡೂ ದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ರಾಯಭಾರ ವ್ಯವಹಾರ ಮುಂದುವರಿಸಲು, ರಾಯಭಾರ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ 1961ರ

ವಿಯೆನ್ನ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಪಾಲಿಸಿಕೊಂಡು ಬರಲು; ಆರ್ಥಿಕ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಬಂಧಗಳು, ಸಂಪರ್ಕಗಳು, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಿನಿಮಯ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಪೂರ್ವಸ್ಥಿತಿಗೆ ತರಲು, ಪ್ರಕೃತದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಕರಾರುಗಳನ್ನು ಕಾರ್ಯಗತಗೊಳಿಸಲು ಅಗತ್ಯ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಪರ್ಯಾಲೋಚಿಸಲು; ಯುದ್ಧ ಕೈದಿಗಳನ್ನು ಅವರವರ ತಾಯ್ನಾಡಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸುವಂತೆ ತಂತಮ್ಮ ಕಡೆಯ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಸೂಕ್ತ ತಿಳಿವಳಿಕೆ ನೀಡಲು; ನಿರಾಶ್ರಿತರು, ಕಾನೂನು ಬಾಹಿರ ವಲಸೆಗಾರರನ್ನು ಹೊರಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸುವ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಚರ್ಚೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಲು, ಜನರು ದೇಶ ಬಿಟ್ಟು ವಲಸೆ ಹೋಗುವುದನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲು ಅಗತ್ಯವಾದ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಲು, ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾದ ಆಸ್ತಿಪಾಸ್ತಿಯನ್ನು ಸಂಬಂಧಿಸಿದವರಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸುವುದನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಲು; ಮುಂದೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದ ಅಗತ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ತಂತಮ್ಮ ಸರ್ಕಾರಗಳಿಗೆ ವರದಿಮಾಡಲು ಭಾರತ–ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಸಂಯುಕ್ತ ಮಂಡಳಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಬೇಕಾದ ಅಗತ್ಯವನ್ನು ಮನಗಂಡು ಎರಡೂ ದೇಶಗಳಿಗೆ ನೇರವಾಗಿ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಉನ್ನತ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಚರ್ಚೆ ಮುಂದುವರಿಸಲು ಒಪ್ಪಿ ಈ ಘೋಷಣೆಗೆ ಎರಡೂ ದೇಶಗಳ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು ಸಹಿ ಹಾಕಿದರು.

ಸಹಿ ಹಾಕುವ ಸಮಾರಂಭದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ಭಾಷಣ ಮಾಡಿದ ಕೊಸಿಗಿನ್ ಭಾರತದ ಪ್ರಧಾನಿ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರನ್ನು ಅಭಿನಂದಿಸುತ್ತ ತಾಷ್ಕೆಂಟ್ ಘೋಷಣೆ ಭಾರತ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನಗಳ ಸ್ನೇಹದ ನಿರಂತರ ಕುರುಹಾಗಿ ಇರಲಿ ಎಂದು ಹಾರೈಸಿದರು. ಭಾರತ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನಗಳ ಬಾಂಧವ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ಘೋಷಣೆ ಒಂದು ಹೆಗ್ಗುರುತಾಗಿದೆಯಾದರೂ ಇದರ ಆಶಯಗಳೆಲ್ಲ ಅನಂತರ ಕಾರ್ಯಗತವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಈ ಘೋಷಣೆಗೆ ಸಹಿ ಹಾಕಿದ ಕೆಲವು ಗಂಟೆಗಳೊಳಗೆ ಲಾಲ್ ಬಹಾದ್ದೂರ್ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯವರು ಹೃದಯಾಘಾತದಿಂದ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದರು. (ಎಂ.ಎಸ್.ಎನ್.)

ತಾಳಗುಂದ: ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ ಶಿಕಾರಿಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಿಗಾವೆಗೆ ಸು.3ಕಿಮೀ ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಒಂದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಗ್ರಾಮ. ಆದಿ ಕದಂಬರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ಸ್ಥಾನಗುಂದೂರ ಎಂಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅಗ್ರಹಾರವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಅಗ್ರಹಾರವನ್ನು ಕದಂಬ ಮಯೂರ ಶರ್ಮನ ಪೂರ್ವಜನಾದ ಮುಕ್ಕಣ್ಣ ಅಥವಾ ತ್ರಿಣೇತ್ರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ ವೆಂಬ ಸ್ಥಳದಿಂದ 32 ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕುಟುಂಬಗಳನ್ನು ಕರೆಸಿ ಇಲ್ಲಿ ನೆಲಸು ವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಇಲ್ಲಿ 12,000 ಅಥವಾ 32,000 ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿದ್ದರೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಬಹುಶಃ ಇದೇ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಅಗ್ರಹಾರ. ಈ ಊರಿನಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನ ಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಣವೇಶ್ವರ (ಶಾಸನದ ಆದಿ ದೇವನಾದ ಭವನ ಸಿದ್ಧಾಲಯ) ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದಿನ ಸ್ತಂಭದ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನ ಬಹು ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಕದಂಬ ಶಾಂತಿವರ್ಮನ ಕಾಲದ ಈ ಶಾಸನ (ಸು.450) ಪೆಟ್ಟಿಗೆ ತಲೆಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ–ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕುಬ್ಜ ಎಂಬ ಕವಿಯಿಂದ ಭಾವ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ರಚಿತವಾಗಿರುವ, ವಿವಿಧ ಛಂದಸ್ಸುಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶ್ಲೋಕಗಳಿರುವ ಈ ಶಾಸನ ಕದಂಬ ಇತಿಹಾಸದ ಮುಖ್ಯ ಆಧಾರಗಳ ಲ್ಲೊಂದು. ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸಾತ ಕರ್ಣಿಯೇ ಮೊದಲಾದ ರಾಜರಿಂದ ಪೂಜಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಅದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಕಾಕುತ್ಸ್ಥವರ್ಮ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕೆರೆ–ಇವುಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಇದೆ.

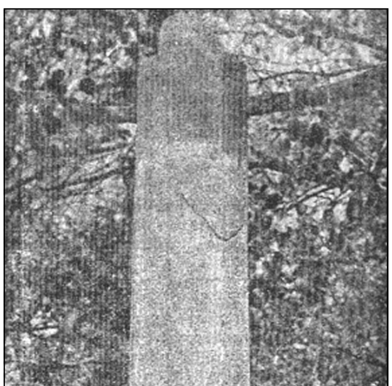
ಶಾಂತಿವರ್ಮನ ಶಾಸನ

ಸ್ತಂಭದ ಎದುರಿನಲ್ಲೇ ಇರುವ ಪ್ರಣವೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವೇ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನೋಕ್ತ ಗುಡಿ. ಬಹುಶಃ ಕರ್ನಾಟಕದ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಈಗ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಸುಕಾನಸಿ ಮಾತ್ರ ಇರುವ ಬಹು ಸರಳ ಕಟ್ಟಡ. ಈಚೆಗೆ ನವೀಕೃತವಾಗಿದ್ದು ಹಳೆಯ ವಾಸ್ತು ಅಂಶಗಳೂ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಸು.18ಮೀ ಎತ್ತರದ ಲಿಂಗವಿದೆ. ತಳದಲ್ಲಿ ಅದು ಸು.16ಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯುಳ್ಳದಾಗಿದೆ. ಇದು ಮೂಲ ಲಿಂಗವಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರದ ತೋಳಿನ ಮೇಲೆ ಕದಂಬ ಕಾಲದ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಣವೇಶ್ವರ (ಭವ) ದೇವಾಲಯ ಮೊದಲು ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಅವಶೇಷಗಳು ಈಗಿರುವ ಶಿಲಾದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರಶ. ಆರಂಭ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಬಹುಶಃ 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಶಿಲಾಮಯವಾಗಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರ ಅಂತರಾಳದ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಬಾಗಿಲು ಚೌಕಟ್ಟುಗಳು ಲಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಶೈಲಿಯಿಂದ ಖಚಿತವಾಗಿ 5ನೆಯ ಶತಮಾನದವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಮೊದಲನೆಯ ಬಾಗಿಲು ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಕದಂಬ ಮೃಗೇಶವರ್ಮನ ಕಾಲದ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ 2–5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕುಬ್ಜ ಗಣಗಳು ಕುಳಿತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿಯ ಚತುರ್ಭುಜ ಸಾಲಂಕೃತ ನರಸಿಂಹ, ಎರಡು ದ್ವಾರಪಾಲ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಮುಂತಾದ ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಕೊನೆಯದು ಈಗ ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕನ್ನಡ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರಣವನ ಕೆರೆ ಎಂಬ ಚಿಕ್ಕ ಕೆರೆಯಿದೆ. ಇದು ಕಾಕುತ್ಸ್ಥವರ್ಮ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ತಟಾಕವಿರಬಹುದು. ತಾಳಗುಂದ ಮತ್ತು ಪ್ರಣವೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸು.12–13ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳವರೆಗೂ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದುವೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಶಾಸನೋಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾದರೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಪಡೆದಿದ್ದ ಒಂದು ವಿದ್ಯಾಪೀಠವಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ 48 ಮಂದಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೇಂದ್ರದ ಪಠ್ಯಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಯಜುರ್ವೇದ, ಸಾಮವೇದ, ಪ್ರಭಾಕರ ಮೀಮಾಂಸೆ, ವೇದಾಂತ, ಭಾಷಾಧ್ಯಯನ, ಕನ್ನಡ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳು ಸೇರಿದ್ದವು. ಪ್ರತಿ ಅಧ್ಯಾಪಕರು ಎಂಟು ಮಂದಿಗೆ ಪಾಠ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರು ತಮ್ಮ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಆಳವಾದ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ್ದರು. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಉಚಿತ ಊಟದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿತ್ತು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಇಬ್ಬರು ಅಡುಗೆ ಭಟ್ಟರಿದ್ದರು. ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಆದಾಯವನ್ನು ಅಧ್ಯಾಪಕರ ಸಂಬಳಕ್ಕೂ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಊಟೋಪಚಾರಗಳಿಗೂ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ತಾಳಗುಂದದಲ್ಲಿ ಗಂಗಾಧರೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ವೀರಭದ್ರ ಎಂಬ ಇನ್ನೆರಡು ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಇವೆ. ಗ್ರಾಮದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಭುದೇವರ ಗದ್ದುಗೆ ಇರುವ ವಿರಕ್ತ ಮಠವಿದೆ. ಪ್ರಭುದೇವರು ಕೈಲಾಸವಾಸಿ ಯಾದದ್ದು ಬಳ್ಳಿಗಾವೆಯಲ್ಲಲ್ಲ ತಾಳಗುಂದದಲ್ಲಿ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಇದೆ. ಮತ್ತಷ್ಟು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ದೋಣನ ಗುಡ್ಡ ಎಂಬ ಬೆಟ್ಟವಿದೆ. ಸ್ಥಳಪುರಾಣದ ಪ್ರಕಾರ ಭೀಮ ದೋಣನನ್ನು (ಬಕಾಸುರ) ಕೊಂದದ್ದು ಇಲ್ಲಿ; ಏಕಚಕ್ರನಗರ ಈ ಗುಡ್ಡದ ಬಳಿ ಇದ್ದಿತೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. (ಎಸ್.ಎಸ್.ವಿ.)

ತಿಯಾಸೊಫಿ ಪಂಥ: ತಿಯಾಸೊಫಿ ಎಂದರೆ ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನ, ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯೆ. ಸರ್ವಶಕ್ತನೂ ಸರ್ವಜ್ಞನೂ ಸರ್ವವ್ಯಾಪಿಯೂ ಸರ್ವಪ್ರಕಾಶನೂ ಸರ್ವಾಂತರ್ಯಾಮಿಯೂ ಆದ ದೇವನೇ ಬ್ರಹ್ಮ. ಆತನೊಬ್ಬನೇ ಆತನ ಮತ್ತು ನಮ್ಮ ಸ್ವರೂಪವನ್ನರಿತು, ಆತನಿಗೂ ನಮಗೂ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೂ ಇರುವ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ತಿಳಿದರೆ ಸರ್ವಮತಸಮ್ಮತವಾದ ಮುಕ್ತಿ ಲಭ್ಯ. ಈ ಸರ್ವ ದಾರ್ಶನಿಕ ಗೂಢತತ್ತ್ವವನ್ನು ಜಾತಿ, ಕುಲ, ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷ ಭೇದವಿಲ್ಲದೆ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನಿಗಳ, ಸಿದ್ಧಪುರುಷರ, ಅದೃಶ್ಯ ಮಹನೀಯರ ಮೂಲಕ ಉಪದೇಶಿಸಿ ಪ್ರಚಾರಪಡಿಸು ವುದೇ ಈ ತಿಯಾಸೊಫಿ ಪಂಥದ (ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯಾ ಸಮಾಜದ) ಮುಖ್ಯ ಧ್ಯೇಯ. ಈ ಚಳವಳಿಯ ಆರಂಭದಿಂದ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದವರೆಲ್ಲರೂ ಆತ್ಮ ಅಮರನೆಂದೂ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನ ಆತ್ಮನೂ ಕ್ರಮವಾಗಿ ವಿಕಾಸಹೊಂದಿ ಸಿದ್ಧಪುರುಷನಾಗಬಲ್ಲನೆಂದೂ ಅನೇಕ ಸಿದ್ಧಪುರುಷರು, ಅಭಿಜ್ಞರು ಅದೃಶ್ಯರಾದ ದಿನದಿಂದಲೂ ಇದ್ದೇ ಇರುವರೆಂದೂ ಅವರ ಬಲದಿಂದಲೂ ಉಪದೇಶದಿಂದಲೂ ಪ್ರಪಂಚ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವುದೆಂದೂ ನಂಬಿದ್ದಾರೆ. ಇಂಥ ನಂಬಿಕೆಯಿದ್ದವರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯಳಾದವಳು ರಷ್ಯದ ಎಚ್.ಪಿ.ಬ್ಲಾವಟ್‌ಸ್ಕಿ. ಈಕೆ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಗುರುಗಳ ಉಪದೇಶ ಮತ್ತು ಪ್ರೇರಣೆಯ ಮೇಲೆ ಈ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿ ಬೆಳೆಸಿದಳು.

ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಈ ಚಳವಳಿ ಶ್ವೇತ ಭ್ರಾತೃಮಂಡಲದ ಕೆಲವು ಅಭಿಜ್ಞರ ಮತ್ತು ಗುಹ್ಯತತ್ತ್ವಗಳಲ್ಲಿ ದೀಕ್ಷೆಹೊಂದಿದವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಗುರು ಸೆರಾಫಿಸ್ ಬೇ ಎಂಬಾತ ಕರ್ನಲ್ ಅಲ್ಕಾಟ್ ಮತ್ತು ಬ್ಲಾವಟ್‌ಸ್ಕಿಗಳಿಗೆ ಉಪದೇಶವಿತ್ತ; ಆದರೆ ಮಹದ್ಯೋಗಶಕ್ತಿಯುಳ್ಳವಳಾಗಿದ್ದರೂ ಬ್ಲಾವಟ್‌ಸ್ಕಿ ಅದೃಶ್ಯ ಗುರುಗಳ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನೂ ಪಡೆದು ಅಲ್ಕಾಟನ ಸಹಾಯವನ್ನೂ ಹೊಂದಿ 1875ರಲ್ಲಿ ಈ ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನಬೋಧೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದಳು. ಅಲ್ಕಾಟ್ ದಿವ್ಯಜ್ಞಾನ ಸಮಾಜವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಸದಸ್ಯರನ್ನು ಕೂಡಿಸಿದ. 1876ರಲ್ಲಿ ಸಮಾಜ ಒಂದು ಗುಹ್ಯಸಂಘವಾಗಿ ಸದಸ್ಯರ ದೀಕ್ಷೆ ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ಪಡೆಯಬೇಕೆಂಬ ನಿರ್ಬಂಧ ಬಂದಿತಲ್ಲದೆ ಸದಸ್ಯತ್ವದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಶ್ರೇಣಿಗಳು ಏರ್ಪಟ್ಟವು.

ಬ್ಲಾವಟ್‌ಸ್ಕಿಯ ಐಸಿಸ್ ಅನ್‌ವೇಲ್ಡ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥ ಅಚ್ಚಾಗಿ ಹೊರಬಿದ್ದಾಗ ಅದನ್ನು ಓದಿ ಪ್ರಭಾವಿತರಾದ ಭಾರತೀಯ ಶ್ರೀಮಂತರನೇಕರು ಆ ಸಮಾಜದ ಸದಸ್ಯರಾದರು. ತತ್ತ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಹೋಲಿಕೆ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನ ಸಮಾಜದವರು ಆರ್ಯಸಮಾಜದವರೊಡನೆ ಕಲೆತು ಕೆಲಸಮಾಡಲೊಪ್ಪಿದರು. 1878 ರಲ್ಲಿ ಅಲ್ಕಾಟ್ ಸಮಾಜದ ಕೇಂದ್ರ ಕಚೇರಿಯನ್ನು

ಭಾರತಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲು ಗುರುವಿನ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಪಡೆದು ಮುಂಬಯಿಗೆ ಬಂದು (1879) ಅಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಾಲ ಇದ್ದು ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನಿಯೆಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನಾರಂಭಿಸಿದ. ಚಳವಳಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಹು ಬೇಗ ಬಲಗೊಂಡು ಪ್ರಸರಿಸಿತು.

1882ರಲ್ಲಿ ಬ್ಲಾವಟ್‍ಸ್ಕಿ ಹಾಗೂ ಅಲ್ಕಾಟರು ಮದರಾಸಿನ ಅಡ್ಯಾರ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಬೆಲೆಗೆ ಕೊಂಡು ಅಲ್ಲಿ ಸಮಾಜವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. 1884ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಜರ್ಮನಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲೂ ತಮ್ಮ ಸಮಾಜವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಲೆಡ್‍ಬೇಟರ್ ಎಂಬಾತ ಸಿನ್ನೆಟ್ ಎಂಬಾತನ ಅಕಲ್ಟ್ ವರ್ಲ್ಡ್ (ಅತೀಂದ್ರಿಯ ಲೋಕ) ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತನಾಗಿ ಅಡ್ಯಾರಿಗೆ ಬಂದು ಸೇವಾನಿರತನಾದ, ಬ್ಲವಟ್‍ಸ್ಕೀ ಆದರೋ ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿ (1887) ಸಮಾಜವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದಳು. 1889ರಲ್ಲಿ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೇಶಾಭಿಮಾನಿ ಆನಿಬೆಸೆಂಟ್ ಇದಕ್ಕೆ ಸದಸ್ಯಳಾದಳು. ಅತ್ತ ಬ್ಲಾವಟ್‍ಸ್ಕಿ ತನ್ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಸಂಘವೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅದರ ರಹಸ್ಯ ಶಾಖೆಯನ್ನು (ಎಸೊಟೆರಿಕ್ ಬ್ರ್ಯಾಂಚ್) ಆರಂಭಿಸಿದಳು. ಸಮಾಜದ ಚಳವಳಿ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಬೆಸೆಂಟ್ 1893ರಲ್ಲಿ ಷಿಕಾಗೋವಿನ ಸರ್ವಮತ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನದ ಪರ ವಾದಿಸಿದಳು.

ಈ ಸಮಾಜ ಕಾರ್ಯಗಳು ಈಗ ಅಡ್ಯಾರ್ ಗ್ರಂಥಭಂಡಾರದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಗ್ರಂಥ ಭಂಡಾರ ದೊಡ್ಡದು. ಅನೇಕ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಂಥಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚಾಗುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲೊಂದು ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕಲಾಕ್ಷೇತ್ರವಿದೆ. ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯೆಯೆಂಬ ಪತ್ರಿಕೆ ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತಿದೆ. ಈ ಸಮಾಜದ ಶಾಖೋಪಶಾಖೆಗಳು ಭಾರತ, ಯುರೋಪ್, ಅಮೆರಿಕ, ಆಫ್ರಿಕ, ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ, ಜರ್ಮನಿ, ಶ್ರೀಲಂಕ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಿಸಿವೆ. ಎಲ್ಲ ಮತೀಯರೂ ಈ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಈ ಸಮಾಜದ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶಗಳು ಈ ರೀತಿಯಿವೆ: ಲೋಕದ ಜನರಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಸೌಹಾರ್ದವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿ, ವಿಶ್ವಭ್ರಾತೃತ್ವವನ್ನು ಬೆಳೆಸುವುದು. ವಿವಿಧ ಮತ ಮತ್ತು ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ ವಿಜ್ಞಾನಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ ಯಾವ ಪಕ್ಷಪಾತವೂ ಇಲ್ಲದಂತೆ ಅಧ್ಯಯನಮಾಡಿ, ತುಲನೆ ಮಾಡಿ, ಅವುಗಳ ಸಾರಾಂಶವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳುವುದು. ಅಪೂರ್ವ ತತ್ತ್ವವಿಚಾರ; ಗಹನವಾಗಿರುವ ಆಧ್ಯಾತ್ಮ ವಿಷಯಗಳನ್ನೂ ಮಾನವನಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ಅತ್ಯದ್ಭುತ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನೂ ಕೂಲಕಂಷವಾಗಿ ವಿಮರ್ಶಿಸಿ ಕಂಡುಹಿಡಿಯುವುದು ಮತ್ತು ಅತೀಂದ್ರಿಯ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನು ವೃದ್ಧಿಪಡಿಸುವುದು **(ನೋಡಿ–ಆನಿಬೆಸೆಂಟ್)**. (ಎಚ್.ಆರ್.ಆರ್.ಐ.)

ತಿರುಕಲ್ಲುಪಟ್ಟಿ: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಮದುರೈ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಿರುಮಂಗಲ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ದೇವನ ಕುರಿಚಿ ಬೆಟ್ಟದ ಉತ್ತರ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿ ನೆಲೆಯನ್ನೂ ದಕ್ಷಿಣ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಕಲ್ಗೋರಿ ನೆಲೆಯನ್ನೂ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಚೆನ್ನೈ ವೃತ್ತ ಶೋಧಿಸಿತು. ಮೊದಲನೆಯ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಿಳಿ ಬಣ್ಣದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು ಇದ್ದವು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇತರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಸಿಕ್ಕರೂ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿರುವುದು ಅಪರೂಪ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ನೆಲೆಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಇದೇ ಇಲಾಖೆ 1976–77ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ವಸತಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇತರ ಸಮಕಾಲೀನ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವಂತೆ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ, ಪೂರ್ಣಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರುಗಳಲ್ಲದೆ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ತಿಳಿ ನೇರಳೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ, ಹೊಳಪಾದ ಬೂದು ವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು, ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ತೆಳು ನೀಳ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಕೆಳಗಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತವು.

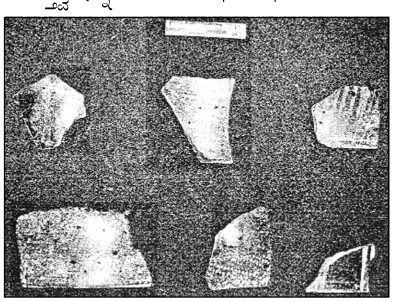

ಬಿಳಿರೇಖಾ ಚಿತ್ರಿತ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ

ಮೇಲಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕೆಂಪು ಲೇಪನದಡಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಳಿವರ್ಣ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು ದಿವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಇದ್ದವು. ಬಹುಶಃ ದಮ್ಮಸ್ಸು ಮಾಡಿದ ನೆಲವುಳ್ಳ ಹುಲ್ಲಿನ ಜೋಪಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಜನರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ನೆಲದ ಸುತ್ತಲೂ ಅಲ್ಲೊಂದು ಇಲ್ಲೊಂದು ಗೋಡೆಯ ಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳಿದ್ದವು. ಸರಗಳಿಗೆ ಪೋಣಿಸಿದ್ದ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಅಡಿಕೆಯಾಕಾರದ ಮಣಿಗಳು, ಕುಂಟೆಬಿಲ್ಲೆಯಾಟದ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ಅಗೇಟ್ ಮುಂತಾದ ಕಲ್ಲುಗಳ, ಹವಳ ಮತ್ತು ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‍ನ ಅತಿಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಪ್ಪಟೆ ಮಣಿಗಳು ದೊರಕಿದವು. ಕಲ್ಗೋರಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಗುಡಾಣದೊಳಗೆ ಮಾನವನ ಅಸ್ಥಿ ಚೂರುಗಳು, ಸಣ್ಣ ಗಾತ್ರದ ಬಟ್ಟಲುಗಳು, ಚೊಂಬಿನಾಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಉಂಗುರಾಕಾರದ ಮಣ್ಣಿನ ಸಿಂಬೆಯ ಮೇಲಿಟ್ಟಿದ್ದ ಬಟ್ಟಲು, ಇವುಗಳ ಸುತ್ತ ಒಂದು ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಚಿ ಮತ್ತು ಚೂರಿ ಇದ್ದವು. ಶವಕುಣಿಯನ್ನು ನೈಸರ್ಗಿಕ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆ ತಳಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ತೋಡಲಾಗಿತ್ತು. ಹತ್ತಿರದ ಒಂದು ಗವಿಯೊಳಗೆ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಅನುಕ್ರಮ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳಿದ್ದು ಕೆಳಗಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇದ್ದವು. ಮೇಲಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ, ಅರೆ–ಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳ, ಗಾಜಿನ ಮತ್ತು ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದವು. ಈ ನೆಲೆಯ ಬಿಳಿವರ್ಣ ರೇಖಾಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಆಕಾರ, ಮಾದರಿ ಮತ್ತು ಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳೂರಿನ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. (ಎಸ್.ಐ.)

ತಿರುಕಾಂಪುಲಿಯೂರು: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕುಲಿತ್ತಲೈ ತಾಲ್ಲೂಕಿಗೆ ಸೇರಿದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಕಾವೇರಿ ನದಿ ಕೆಳಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 1500 ವರ್ಷಗಳ ವರೆಗಿನ ಮೂರು ಅನುಕ್ರಮ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಮದ್ರಾಸ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗದ ವಿ.ವಿ. ಮಹಾಲಿಂಗಮ್ ಹಾಗೂ ಅವರ ಸಹೋದ್ಯೋಗಿಗಳಾದ ಸಿ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ, ಬಿ.ಕೆ. ಗುರುರಾಜರಾವ್ 1962 ಮತ್ತು 1963ರಲ್ಲಿ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಮತ್ತು ಉತ್ಖನನಗಳನ್ನು ಸತತವಾಗಿ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದರು. ಹಂತ 1: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ. 3 ಮತ್ತು 4ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಹಂತ 2: 3 ಮತ್ತು 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 9 ಮತ್ತು 10ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ವರೆಗೆ. ಹಂತ 3: 9 ಮತ್ತು 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 14 ಮತ್ತು 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವರೆಗೆ. ಹಂತ 1: ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಅಚ್ಚಕಪ್ಪು ವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ತೆಳು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಬಿಳಿ ರೇಖಾಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುವು. ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಇವು ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್‍ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯದಾಗಿರಬಹುದು. ಹಂತ 2: ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಉಪಯೋಗ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಕೆಂಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಉತ್ತಮ ಗುಣಮಟ್ಟದ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಲೇಪನರಹಿತ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಹಂತ 3: ಸರಿಯಾಗಿ ಸುಡದ ಕೆಂಪು ಲೇಪನ ಸಹಿತ/ರಹಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುವು. ಸುಟ್ಟ ಇಲ್ಲವೆ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ ಎಲ್ಲ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಮಣಿಗಳು, ಶಂಖದ ಬಳೆ, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಮೊದಲನೆಯ ಎರಡು ಹಂತಗಳು ಸಂಗಮ್ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿರುವ ಕೆಲವೊಂದು ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿವೆ. (ಡಿ.ಟಿ.)

ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರ: ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಒಂದು ತಾಲ್ಲೂಕು, ಈ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ. ಕಾವೇರಿ– ಕಪಿಲಾ ನದಿಗಳ ಸಂಗಮದ ಬಳಿ, ಮೈಸೂರು ನಗರಕ್ಕೆ ಆಗ್ನೇಯದಲ್ಲಿ 35ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಂದ ನಂಜನಗೂಡು 30ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಕಾವೇರಿಯ ತಳದಲ್ಲಿದೆಯೆನ್ನಲಾದ ಸ್ಫಟಿಕ ಸರೋವರ ಕಾವೇರಿ ಮತ್ತು ಕಪಿಲಾ ನದಿಗಳು ಕೂಡುವ ಸ(ತಿರುಮು–ಕೂಡಲು) ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ತಿರುಮಕೂಡಲು ಎಂದು ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಇದರಿಂದಾಚೆ ಕಪಿಲಾ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕಾವೇರಿಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ನರಸೀಪುರ ಪಟ್ಟಣ ಇದೆ. ನರಸೀಪುರದಲ್ಲಿರುವ ಗುಂಜಾನರಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಮೂಲಸ್ಥಾನೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ತಿರುಮಕೂಡಲಿನ ಅಗಸ್ತ್ಯೇಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನವೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದವು.

ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ 1958–60 ಮತ್ತು 1961–62ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ, ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಹಾಗೂ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದಿತು. ನದಿದಂಡೆಯ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದವು. ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಪದರದಲ್ಲಿ ದಪ್ಪದ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ, ಉಜ್ಜಿದ ಬೂದು, ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಜೋರ್ವೆ ಅಥವಾ ಸಾವಳ್ದ ಮಾದರಿಯ ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು ಸಿಕ್ಕವು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ತಿಗುರಿಯನ್ನುಪಯೋಗಿಸದೆ ಕೈಯಿಂದಲೇ ತಟ್ಟಿ ಮಾಡಿದಂತಹವು. ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗೆರೆಗಳ ಗೀರು ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿದ್ದವು. ಕೆಂಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ನೇರಳೆ ಬಣ್ಣದ ಬಾಗಿದ ಗೆರೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದವು. ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿರುವ ಗಿಂಡಿ ಹಾಗೂ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಒಳಲೆಯಾಕಾರದ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ನಳಿಕೆ ಅಥವಾ ಚುಳ್ಳಿಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ಬಣ್ಣ ಹಚ್ಚಲಾಗಿತ್ತು. ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಕುಟ್ಟಾಣಿ ಹಾಗೂ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ತಲೆಯಾನಿಕೆಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಅವಶೇಷಗಳು. ಇದೇ ಪದರದಲ್ಲಿದ್ದ ಪೂರ್ಣ ಮಾನವ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರವುಳ್ಳ ಶವಕುಣಿ ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಶೋಧವಾಗಿದೆ. ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಹೆಣವನ್ನು ಇದರಲ್ಲಿ ಹೂಳಿದ್ದು ಕೈಗಳನ್ನು ಹೊಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಕುತ್ತಿಗೆಯ ಕೆಳಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ತಲೆಯಾನಿಕೆಯಿತ್ತು. ಈ ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಮೇಲೆ ಹಲವಾರು ತ್ರಿಕೋಣಾಕೃತಿಯ ಉಜ್ಜಿ ಮಾಡಿದ ಹರಿತ ಬಾಯಿಯುಳ್ಳ ಶಿಲಾಕೊಡಲಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಆದರೆ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಈ

ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಂತ್ಯಕಾಲದ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಒಂದೇ ಒಂದು ಕೊಡಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹೊಳಪಿನ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತವು. ಅನೇಕ ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳು ಇರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕತ್ತಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಏಕೈಕ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣ ಈ ಪದರದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯಿತು. ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಪದರ ಅತ್ಯಂತ ತೆಳುವಾಗಿದ್ದು ಕಾವಿಲೇಪನದಡಿ ಬಿಳಿಚಿತ್ರಿತ ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಶಂಖ-ಗಾಜಿನ ಬಳೆಚೂರುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕವು.(ವಿ.ಎಸ್.)

ಇಲ್ಲಿರುವ ಅಗಸ್ತ್ಯೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕಟ್ಟಡ. ಗರ್ಭಗುಡಿ ಸೇರಿದಂತಿರುವ ಮೂಲಭಾಗ ಬಹುಶಃ 10-11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ನಿರ್ಮಾಣ. ಮುಂದಿರುವ ನವರಂಗ ಮಂಟಪ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲಾನಂತರದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿಯ ಅನೇಕ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಪಿಟೀಲುವಾದಕಿ, ದುರ್ಗಾ ಮೊದಲಾದ ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ನವರಂಗದಲ್ಲಿ

ಗುಂಜಾ ನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯ

ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದ ಮಹಿಷಾಸುರಮರ್ದಿನಿ, ಸೂರ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಶಿಲಾಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಒಂದು ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಸವಮೂರ್ತಿ ಇವೆ. ಈ ಮೂಲಗುಡಿಯ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ವತಿ ಗುಡಿ ಇದೆ. ಇದು ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಕಾಲದ ನಿರ್ಮಾಣ. ಈ ದೇವಿಯನ್ನು ಪೂರ್ಣಮಂಗಳ ಕಾಮಾಕ್ಷಿಯೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಈಕೆಯ ವಿಗ್ರಹ ಸುಂದರವಾಗಿದ್ದು ಸು.1.20 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರಾಕಾರದ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಂದಿ, ವಿಷ್ಣು, ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಅಶ್ವತ್ಥನಾರಾಯಣನ ಮೂರ್ತಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ಕೃತಿ. ಇದು ಸು.60 ಸೆಂಮಿ ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು ನೃತ್ಯಭಂಗಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಅಷ್ಟಕರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅಗಸ್ತ್ಯೇಶ್ವರ ಲಿಂಗವಲ್ಲದೆ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮಾರ್ಕಂಡೇಶ್ವರ ಲಿಂಗಗಳೂ ಇವೆ. ಮುಂದಿರುವ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಮೇಲೆ ಚಿಕ್ಕ ಗೋಪುರವಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದೆ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಉಯ್ಯಾಲೆ ಕಂಬ (ತೋರಣ) ಮತ್ತು ಎತ್ತರದ ದೀಪಸ್ತಂಭಗಳಿವೆ.

ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಗಡೆ ಇರುವ ಅಶ್ವತ್ಥಮರ (ಅಶ್ವತ್ಥನಾರಾಯಣ) ಪವಿತ್ರವಾದುದೆಂದು ನಂಬಿಕೆ. ಇದು ಅನಾದಿಯಿಂದಲೂ ಇದೆಯೆಂದು, ಇದನ್ನು ಮೊದಲು ಬ್ರಹ್ಮ ಪೂಜಿಸಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಇದರ ಸುತ್ತ ಅನೇಕ ನಾಗರಕಲ್ಲುಗಳನ್ನೂ ಹನುಮಂತ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನೂ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದೆ. ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲೇ ವ್ಯಾಸರಾಯ ಮಠವಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ಈ ಮಠದ ಕೆಲವು ಗುರುಗಳ ಬೃಂದಾವನಗಳಿವೆ. ತಿರುಮಕೂಡಲಿನ ಎದುರಿಗೆ ಕಾವೇರಿಯ ಎಡದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಆನಂದೇಶ್ವರ, ಭಿಕ್ಷೇಶ್ವರ ಎಂಬ ಎರಡು ಶಿವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಆನಂದೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸು.18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚಿದಾನಂದಸ್ವಾಮಿ ಎಂಬ ಯತಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. *

ಇಲ್ಲಿರುವ ಗುಂಜಾನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯ ಊರಿನ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ನದಿಯ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯ ದೊಡ್ಡ ಕಟ್ಟಡ. ಈ ದೇವಾಲಯ ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದ ರಚನೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಶಾಸನ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದ್ದು ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ ದತ್ತಿಯ ವಿಚಾರವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಮೂಗೂರ ಅರಸರು ಹಾಗೂ ಮೈಸೂರಿನ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರು ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ವಿಸ್ತರಿಸಿದರು. ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಸೊಗಸಾದ ಮಂಟಪ, ಪ್ರಾಕಾರ, ಮಹಾದ್ವಾರ ಮತ್ತು ಗೋಪುರ-ಇವುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಿಶಾಲ ಕಟ್ಟಡ. ಮಂಟಪದ ಮುಂದೆ ಬಲಿಪೀಠದ ಬಳಿ ಪರಸ್ಪರ ಎದುರಿರುವ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆಲ್ಲ ತುಂಬ ಅಲಂಕೃತವಾದ, ಅಂಜಲಿಬದ್ಧವಾಗಿ, ನಿಂತಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಮತ್ತು ಗಡ್ಡಧಾರಿಯಾದ ಎರಡು ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿದೆ. ಇವು ಮೂಗೂರ ಅರಸ ಹಾಗೂ ದೇವಾಲಯದ ಈ ಭಾಗವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಅವನ ಸೋದರರನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ರೀತಿ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಬಳಿ ಇರುವ ಮೂರ್ತಿಯೊಂದು ಗೋಪುರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಮೂಗೂರ ಅರಸನನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಕಾರದೊಳಗೆ ರಾಮ, ಕೃಷ್ಣ, ವರದರಾಜ, ಆಂಡಾಳ್ ಮುಂತಾದ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕೆಲವು ಚಿಕ್ಕ ಗುಡಿಗಳಿವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತ ಇರುವ ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಕೈಪಿಡಿಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ವಿವಿಧ ರೂಪ ಮತ್ತು ಅವತಾರಗಳ ಗಾರೆಯ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಕೆಲವು ಮೂರ್ತಿಗಳ ಕೆಳಗೆ ಹೆಸರುಗಳನ್ನೂ ಕೆತ್ತಿದೆ. ಕೃಷ್ಣನ ಲೀಲೆಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುವ ಮೂರ್ತಿಗಳೂ ಇಲ್ಲಿವೆ. ಕೆಲವು ವಿಚಿತ್ರ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮದ ಕೈಪಿಡಿ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಹಿರಣ್ಯಕಶಿಪು ಸಂಹಾರ, ಯೋಗಾನರಸಿಂಹ, ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ, ಅಷ್ಟಪಾಣಿ ನರಸಿಂಹ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ನರಸಿಂಹನ ಒಂಬತ್ತು ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮೂಲದೇವರಾದ ನರಸಿಂಹನ ಬಲಗೈಯ ಹೆಬ್ಬೆರಳು ಮತ್ತು ತೋರುಬೆರಳುಗಳ ನಡುವೆ ಗುಂಜಾಸಸ್ಯದ ಕಾಂಡವೊಂದನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕ್ಷೇತ್ರ ಪಾವಿತ್ರ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಶಿಗಿಂತ ಒಂದು ಗುಂಜಿ ತೂಕ ಹೆಚ್ಚು ಎಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಇದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆಂಬ ನಂಬುಗೆ ಇದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಎಡಭಾಗಕ್ಕೆ ಅನತಿ ದೂರದಲ್ಲಿ ಸೊಗಸಾದ ಜನಾರ್ದನ ಮೂರ್ತಿಯುಳ್ಳ ಚಿಕ್ಕ ಗುಡಿಯೊಂದಿದೆ. ಇದರ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 1855ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಪ್ರಹ್ಲಾದ ಮಂಟಪವಿದೆ.

ಊರಿನ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ನದಿ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಲಸ್ಥಾನೇಶ್ವರ ಗುಡಿ ಇದೆ. ಇದು ಬಹುಶಃ 1300ರಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾಗಿದ್ದು ಅನಂತರ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಿತವಾದ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ಚಿಕ್ಕ ಗುಡಿ. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎಸ್.ಆರ್.)

ತಿರುವನಂತಪುರ: ಕೇರಳ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿ; ತಿರುವನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣ. ಇದು ಹಿಂದೆ ತಿರುವಾಂಕೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಇದು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಪ್ರಮುಖ ರೇವುಪಟ್ಟಣ ಹಾಗೂ ದೊಡ್ಡ ವ್ಯಾಪಾರಕೇಂದ್ರ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂಬೈ ಹಾಗೂ ಚೆನ್ನೈಗಳಿಗೆ ರೈಲು ಹಾಗೂ ವಿಮಾನ ಸೌಲಭ್ಯ ಉಂಟು.

ಈ ನಗರ ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆದುರಾಗಿರುವ ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಒಂದು ಎತ್ತರವಾದ ದಿಣ್ಣೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಸ್ಥಳದಿಂದ ಕಾಣುವ ದೃಶ್ಯ ಅತ್ಯಂತ ಮನಮೋಹಕವಾದದ್ದು. ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸರ್ಕಾರಿ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ಸರ್ಕಾರಿ ಸಚಿವಾಲಯ, ನೇಪಿಯರ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ಜ್ಯೂಬಿಲಿ ಪುರಭವನ ಮುಂತಾದ ಭವ್ಯ ಭವನಗಳೂ ಇವೆ. ಹಿಂದೆ ಆಗಿಹೋದ ತಿರುವಾಂಕೂರ್ ದೊರೆಯ ಬಲು ಆಕರ್ಷಕ ಅರಮನೆ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಣಿಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಭಾರತದ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಪ್ರಾಣಿಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಲ್ಲೊಂದು ಎಂಬ ಖ್ಯಾತಿ ಗಳಿಸಿದೆ. ಶ್ರೀ ಚಿತ್ರಾಲಯಂ ಎಂಬುದು ಇಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು

ಅನಂತಪದ್ಮನಾಭಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯ

ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚಿತ್ರಕಲಾಶಾಲೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ರಾಜಾ ರವಿವರ್ಮನ ಕಲಾಕೃತಿಗಳೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಅನೇಕ ಚಿತ್ತಾಕರ್ಷಕ ಚಿತ್ರಕೃತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾಗಿದೆ. ರಜಪೂತ, ಮೊಗಲ್ ಹಾಗೂ ತಂಜಾವೂರು ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಕಲಾಕೃತಿಗಳೂ ಅಜಂತ ಮತ್ತು ಸಿಗ್ರಿಯ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳೂ ಚೀನ, ಜಪಾನ್, ಟಿಬೆಟ್ ಮತ್ತು ಬಾಲಿ ಶೈಲಿಯ ಕೃತಿಗಳೂ ಆಧುನಿಕ ಭಾರತೀಯ ಚಿತ್ರಕಾರರು ಕ್ಯಾನ್‌ವಾಸಿನ ಮೇಲೆ ಮೂಡಿಸಿರುವಂಥ ಚಿತ್ರಕೃತಿಗಳೂ ಇವೆ. ಹಿಂದು ನಂಬಿಕೆಯ ಪ್ರಕಾರ 108 ದಿವ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ತಿರುವನಂತಪುರವೂ ಒಂದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಅನಂತಪದ್ಮನಾಭಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯ ಬಹಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದದ್ದು. ತಿರುವನಂತಪುರದಲ್ಲಿ

ಮತ್ಸ್ಯಪಾಲನಾಗಾರವಿದೆ. ಇದು ಸಾಗರದ ಜೀವವಿಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೂ ಮತ್ಸ್ಯೋದಮಿಗಳಿಗೂ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಈ ನಗರಕ್ಕೆ 16 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿಹಾರ ಸ್ಥಳವಾದ ಕೋವಲಮ್‌ಸಮುದ್ರ ದಂಡೆ ಇದೆ. ಇದು ಕೇರಳ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕೇಂದ್ರ. (ಎಸ್.ಎನ್.ಎಆರ್.)

ತುಗಲಕ್ ವಂಶ: ಸು.1320–1414. ದೆಹಲಿಯಿಂದ ಆಳಿದ ತುರ್ಕಿ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಸುಲ್ತಾನ್ ವಂಶ. ಗಾಜಿ ಮಾಲಿಕ್ ಮತ್ತು ಅವನ ಸಹೋದರರಾದ ರಜಬ್ ಮತ್ತು ಅಬೂಬಕ್ರ್ ಇವರು ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಖಿಲ್ಜಿ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೇರಿದರು. ಗಾಜಿ ಮಾಲಿಕ್ ತನ್ನ ಸ್ವಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮೇಣ ಉತ್ಕರ್ಷಗೆ ಬಂದ. ಅಲಾಉದ್ದೀನನ ಮರಣಾನಂತರ ದೆಹಲಿಯ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ಖುಸ್ರಾವ್ ಖಾನನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕೊಲ್ಲಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ. ಪ್ರಮುಖ ತುರ್ಕಿ ಸರ್ದಾರರು ಈತನೇ ಮುಂದಿನ ರಾಜನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದಾಗ ಘಿಯಾಸ್–ಉದ್ದೀನ್ ತುಗಲಕ್ ಎಂಬ ಅಭಿಧಾನದೊಡನೆ ದೆಹಲಿಯ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿ (1320) ತುಗಲಕ್ ವಂಶವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಮುಂದೆ 5 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಭದ್ರ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ (1225). ಈತನ ಅನಂತರ ಈತನ ಮಗ ಜಾನ್‌ಖಾನ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ತುಗಲಕ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನೊಡನೆ ಪಟ್ಟವೇರಿದ. ತುಗಲಕ್ ವಂಶದಲ್ಲೇ ಈತ ವಿಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ವಿರೋಧಾಭಾಸಕರ ನಡವಳಿಕೆಗಳಿಗಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈತ ತನ್ನ ಪಾಂಡಿತ್ಯಕ್ಕೆ, ಕ್ರೌರ್ಯಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಔದಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದಾನೆ. ದೇವಗಿರಿಗೆ ರಾಜಧಾನಿಯ ಬದಲಾವಣೆ, ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಚಲಾವಣೆ, ವಿಫಲ ಕೃಷಿ ಸುಧಾರಣೆಗಳು–ಇವು ಈತನ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದ ಮುಖ್ಯ ಘಟನೆಗಳು. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅರಾಜಕತೆ ತಲೆದೋರಿತು. 1351ರಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಮರಣ ಹೊಂದಿದಾಗ ಇವನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪನ ಮಗ ಫಿರೋಜ್ ಷಾ ಪಟ್ಟವೇರಿದ. ಫಿರೋಜ್ ಷಾ ತುಗಲಕ್ ವಂಶದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ ರಾಜ. ಈತ 37 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ದೀರ್ಘಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಈತನದು ಇಸ್ಲಾಮೀ ಪ್ರಭುತ್ವ. ಈತ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಶರೀಯತ್‌ಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ. ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಬಾರಿ ಈತ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಮೇಲೆ ಜಿಜಿಯಾತೆರಿಗೆ ವಿಧಿಸಿದ. ಅನೇಕ ಹಿಂದು ಮಂದಿರಗಳನ್ನು ಕೆಡವಿಸಿದ. ಅನೇಕ ಮಸೀದಿ ಹಾಗೂ ಮದರಸಗಳನ್ನು (ಪಾಠಶಾಲೆ) ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಫಿರೋಜಾಬಾದ್ ಮತ್ತು ಜೋನಪುರ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ ಆದದ್ದು ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ. ಇವನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಇಬ್ನಬತೂತಾ ಎಂಬ ಪ್ರವಾಸಿ ಭಾರತವನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ. ಫಿರೋಜ್ ಷಾನ ಅನಂತರ ಸ್ವಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ 2ನೆಯ ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್, ಅಬೂಬ್ರಕ್, 3ನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್, 1ನೆಯ ಸಿಕಂದರ್, ಮಹಮೂದ್ ಮತ್ತು ನುಸರತ್ ಷಾ ಎಂಬ ಆರು ಜನ ತುಗಲುಕ್ ಸುಲ್ತಾನರು ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. ಇವರ ಕಾಲವೆಲ್ಲ ಪರಸ್ಪರ ಕಚ್ಚಾಟದಲ್ಲೇ ಕಳೆಯಿತು. ಮಹಮೂದನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1395) ತೈಮೂರ್ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದು ದೇಶವನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆದ. ದೆಹಲಿ ಪಾಳುಬಿತ್ತು. ಬಲು ಬೇಗ ರಾಜ್ಯ ದುರ್ಬಲವಾಗಿ ಸಯ್ಯದ್ ವಂಶದವರ ಪಾಲಾಯಿತು. (ಎಚ್.ಎಸ್.ಎಸ್.ಬಿ.)

ತುರ್ಕಿ: ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಯುರೋಪ್ ಭೂಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವ ಸಾರ್ವಭೌಮ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ರಾಷ್ಟ್ರ. ಸು. 779,452 ಚ.ಕಿಮೀ ಭೂಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು, ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್, ಏಜಿಯನ್, ಕಪ್ಪು ಸಮುದ್ರಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿದೆ. ತುರ್ಕಿ ಪರ್ವತಗಳ ದೇಶ. ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅನಾಟೋಲಿಯ ಎಂಬ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಮೈದಾನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಆಡಳಿತ ಭಾಷೆ ತುರ್ಕಿ. ಬಹುತೇಕರು ಮಹಮ್ಮದೀಯರು, ಅಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತರು ಹಾಗೂ ಯಹೂದ್ಯರು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ದೇಶದ ಹಣದ ಹೆಸರು ಟರ್ಕಿಷ್ ಲಿರಾ. ಕುರ್ದ್, ತುರ್ಕಿ ಹಾಗೂ ಗ್ರೀಕ್ ಮೂಲದವರು ಇಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಾರೆ.

ತುರ್ಕಿಯ ಹಿಂದಿನ ಹೆಸರು ಏಷ್ಯ ಮೈನರ್ ಎಂಬ ಭೂಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಬೈಜಾಂಟಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ. ಪೂರ್ವರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಇದು 325ರಲ್ಲಿ ರೋಮ್‌ನಿಂದ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್‌ಗೆ ವರ್ಗವಾಗುವುದರ ಮೂಲಕ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬಂದಿತು. ತುರ್ಕಿ ಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಜನಸಮುದಾಯದವರಿಂದ 1300ರಲ್ಲಿ ಈ ದೇಶಕ್ಕೆ ತುರ್ಕಿಯೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿತು.

6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಏಷ್ಯದ ಆಲ್ಟಿಕ್–ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದ ಇಳಿಜಾರುಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಸೀತೀಯಾನ್ ಚಾರ್ಚರ್ಸ್ ಎಂಬ ಗುಡ್ಡಗಾಡು ಸಮುದಾಯದವರು ಚೀನ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದರು. ಪರಕೀಯರ ದೌರ್ಜನ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ಈ ಸಮುದಾಯದವರು ತಮ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವದ ಪ್ರಶ್ನೆ ಉದ್ಭವಿಸಿದಾಗ ಇತರೆ ಸಹವರ್ತಿಗಳಾದ ಕಿರ್ಗಿಗಳು, ಬುಕಾರಿಯನ್ನರು ಮತ್ತು ಉಜ್ಬೇಕ್ ಸಮುದಾಯದವರ ಜೊತೆ ಸೇರಿ ಪರ್ಷಿಯ ಹಾಗೂ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ನರ ಜೊತೆ ಹಲವು ಸಲ ಯುದ್ಧಕ್ಕಿಳಿಯ ಬೇಕಾಯಿತು. ಆದರೆ ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ಚೀನದ ಪ್ರಾಬಲ್ಯದೆದುರು ಪ್ರತಿರೋಧ ತೋರಲಾರದೆ ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನವು ಎರಡು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಾಗಿ ಒಡೆದು ಚೀನ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಡುವೆ ಹಂಚಿಕೆಯಾಯಿತು.

8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಹರಡಿದಂತೆಲ್ಲಾ ಸರಾಸಿಯನ್ಸ್ ಪಂಗಡದ ಸೀತೀಯಾನ್ ಚಾರ್ಟರ್ಸ್ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಮಹಮ್ಮದೀಯರೆನಿಸಿಕೊಂಡರು. ಬಾಗ್ದಾದಿನ ಖಲೀಫರ ಅಂಗರಕ್ಷಕರಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ ಅನಂತರ ಇವರು, ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಸೇರ್ಪಡೆಗೊಂಡರು. ಇದೇ ಪಂಗಡದ ತುಲನಿದ್ ಮತ್ತು ಅಕ್ಷಿಡೈಡೀಸ್ ಸಂತತಿಯ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್, ಸಿರಿಯ, ಈಜಿಪ್ಟ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ದರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರ ಹೊಂದಿದ್ದರು. 10–11ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಪಂಗಡದ ಘಜ್ನಿ ಸಂತತಿಯವರು ಭಾರತ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯಾದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದರು. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪಂಗಡದ ಸೀತೀಯನ್ ಮೆಸಹಾಥಿಕ್ ಸಂತತಿಯವರು ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ಹೊಂದಿದ್ದರೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲಿಯರ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಪಾರಾಗಲು ಸುರಕ್ಷಿತ ಆಶ್ರಯತಾಣ ಹುಡುಕುತ್ತ ತಮ್ಮ ನಾಯಕರಿಂದ ಸೆಲ್‌ಜುಕ್ (ವೀರಯೋಧ) ಎಂದು ಕರೆಯಿಸಿಕೊಂಡು ಅನಾಟೋಲಿಯದ ಕಡೆ ಒಂದು ಗುಂಪು ವಲಸೆಬಂದಿತು. ಅಲ್ಪ್ ಅರ್ಸಲಾನ್ ಎಂಬುವನ ಮುಂದಾಳತ್ವದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ ಈ ಗುಂಪಿನವರಾದ ತುರ್ಗಲ್ ಬೇಗ್ ಮತ್ತು ಮಾಲಿಕ್ ಷಾ ಎಂಬ ಯುದ್ಧ ಪ್ರವೀಣ ಸಾಹಸಿಗಳು ತಮ್ಮದೇ ಆಡಳಿತವಿರುವ ಒಂದು ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡು ಕುರಾಸಾನ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತ ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇದು ತುರ್ಕಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮೂಲ.

12–13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರು ಪರ್ಷಿಯ, ಮೇಡಿಯ, ಕುರಾಸಾನ್ ಮತ್ತು ಒಕ್ಸಾಸ್ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಸಲ್‌ಜುಕ್ ತುರ್ಕರ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಧ್ವಂಸಗೊಳಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಮಂಗೋಲಿಯನ್ನರ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಧಿಕ್ಕರಿಸಿ ಸೆಲ್‌ಜುಕ್ ಮತ್ತು ಇನ್ನೊಂದು ಗುಂಪು ತುರ್ಕಮನ್ ಎಂಬುವವರು ಉತ್ತರದ ಕಣಿವೆ ಭಾಗದಿಂದ ಏಷ್ಯಮೈನರ್ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬಂದು ಇಲ್ಲಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ತಮ್ಮಲ್ಲಿ ಹಂಚಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಜೀವನ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು.

1299ರಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಮನ್ ಗುಂಪಿನ ಒಂದು ಗುಂಪು ಒಲಂಪಸ್‌ಗೆ ಬಂತು. ಬಿತೀಯನ್ ಎಂಬ ಪ್ರಾಂತವೊಂದರಲ್ಲಿ ಸೆಲ್‌ಜುಕ್ ತುರ್ಕರ ಹೈಯೋನಿಯಮ್ ಎಂಬುವವನು ಇಲ್ಲಿನ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಈ ಅಧಿಕಾರಿಯ ನೆರವು ಪಡೆದು ತುರ್ಕಮನ್ ಗುಂಪಿನವರು ಓಡಿಬಂದ ಗುಲಾಮರು, ದಾರಿಗಳ್ಳರು, ಬಂದಿಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ಒಂದು ಸೈನ್ಯ ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡರು. ತಾವು ನೆಲಸಿದ್ದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಸಾಧಿಸಿ ಪೂರ್ವ ರೋಮನ್ ಅಥವಾ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಪರ್ಯಾಯ ಆಡಳಿತ ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡರು. 1300ರಲ್ಲಿ ಇವರ ಆಶ್ರಯದಾತ ಸುಲ್ತಾನ ಹೈಯೋನಿಯಮ್ ಸಾವಿನ ಅನಂತರ ತುರ್ಕರ ಗುಂಪಿನ ನಾಯಕ ಒಸ್ಮಾನ್ ಅಥವಾ ಉತ್ಮಾನ್ ತಾನೇ ಬಿತೀಯಾನ್ ಪ್ರಾಂತದ ಸುಲ್ತಾನನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನೇ ಆಟೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕ (ಆಟೋಮನ್ ಎಂದರೆ ತಲೆ ಒಡೆಯುವವನು ಅಥವಾ ಹೆಡ್ ಬ್ರೇಕರ್ ಎಂದರ್ಥ).

ಒಸ್ಮಾನ್ ಒಬ್ಬ ಧೀರ ಹಾಗೂ ಸಾಹಸಿಗ ಆಳ್ವಿಕೆಗಾರ. ತನ್ನ ಕ್ರಿಯಾಶೀಲತೆಯಿಂದಾಗಿ ಒಂದು ಸದೃಢ ಸೇನೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಯುದ್ಧ ಹಾಗೂ ಅರಬ್ಬರ ದಾಳಿಯಿಂದ ಜರ್ಜರಿತವಾಗಿದ್ದ ಬೈಜಾಂಟೀನ್ ಆಡಳಿತಗಾರರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸಾರಸೀಯನ್, ಸೆಲ್‌ಜುಕ್ ಮತ್ತು ಮಂಗೋಲರ ಆಳಿಕೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಉತ್ತಮ ಆಡಳಿತ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿ ರಾಜ್ಯವೊಂದರ ಸ್ಥಾಪಕನಾದ ಈತ 1326ರಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ.

ಒಸ್ಮಾನ್ ಕಟ್ಟಿದ ತುರ್ಕಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮೊದಲ ಸುಲ್ತಾನನೆಂದರೆ ಬರ್‌ಖಾನ್ ಎಂಬುವವನು (1328–62). ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ನೇರವಾಗಿ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಗರದ ಎದುರಿಗಿದ್ದ ಬ್ರುಸಾಮ ನಗರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡ. ತನಗಾಗಿ ಒಂದು ಅರಮನೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡು, ಜಾನಸಾರೀಸ್ ಎಂಬ ಗುಲಾಮ ಕ್ರೈಸ್ತ ಯುವ ಪಡೆಯನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಂಡ. ಏಡ್ರಿನೋಪಲ್ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಒಗ್ಗೂಡಿಸಿ ಪದಿಷಾ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಗಳಿಸಿದ. ಗ್ರೀಕ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಕಾಂಟೆಕುಜೀನಸ್‌ನ ಮಗಳನ್ನು ವರಿಸಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಅಳಿಯನಾಗಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಹಾಗೂ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರತೆ ತಂದು ಏಷ್ಯದ ತೀರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೈಜಾಂಟಿಯನ್ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಪರ್ಯಾಯ ವಾದ ಬಲಿಷ್ಠ ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಸುಲ್ತಾನನೆನಿಸಿಕೊಂಡ. ನಿರಂಕುಶ ಆಡಳಿತ, ಆಂತರಿಕ ಕಚ್ಚಾಟ ಹಾಗೂ ಭೂಮಾಲೀಕತ್ವದಡಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಲುಕಿ ಕಾನೂನು ಹಾಗೂ ನ್ಯಾಯಗಳು ಅರ್ಥ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಬೈಜಾಂಟಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಟೋಮನ್ನರ ತುರ್ಕಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ದಿನದಿಂದ ದಿನಕ್ಕೆ ಏಳ್ಗೆ ಕಾಣುವಂತಾಯಿತು.

ಯುರೋಪಿನ ಆಡಳಿತಗಾರರು ಧರ್ಮಯುದ್ಧದ ನೆಪದಲ್ಲಿ ಏಷ್ಯ ಖಂಡದ ಮೇಲೆ ದಾಳಿ ನಡೆಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದಾಗ ಪ್ರವಾದಿಯವರ ಕಾಯಿದೆ ಹಾಗೂ ತುರ್ಕಿಯರ ಶೌರ್ಯವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಏಷ್ಯವನ್ನು ಧರ್ಮಯುದ್ಧದ ಭೀತಿಯಿಂದ ಪಾರುಮಾಡಿದ ಯಶಸ್ಸು ತುರ್ಕಿಯ ಸುಲ್ತಾನರಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ.

ಬರ್‌ಖಾನ್ ಮರಣದ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ಮುರಾದ್ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ (1362–89). ಈತ 1355ರಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ದಾಳಿ ನಡೆಸಿ 1358ರಲ್ಲಿ ಗ್ಯಾಲಿಪೋಲಿ ಸೇಸ್ಟೋಸ್‌ಗಳು ತುರ್ಕಿಯ ವಶವಾದವು. ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಯುರೋಪ್ ಸಂಧಿಸುವ ಭೂ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಹತೋಟಿ ಸಾಧಿಸಿ, ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪರಮಾಧಿಕಾರ ಹೇರಿದ. ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ವಿಭಾಗಿಸಿ ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪ್ ಹಾಗೂ ಏಷ್ಯದ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ. ಈ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿಯರು ತಮ್ಮ ಅಸಾಧಾರಣ ಶಕ್ತಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದರು. ಬರ್‌ಖಾನನ ಎರಡನೆಯ ಮಗ ಅಮುರ್ತ್ಯೆ ಅಡ್ರಿನೋಪಲ್ ಮೇಲೆ ಜಯ ಸಾಧಿಸಿದ. ಅಲ್ಬೇನಿಯ, ಸರ್ಬಿಯ, ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯ ತುರ್ಕಿಯರ ವಶವಾದವು.

1396ರಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ ಬಯಾಜಿದ್ (ಇಲ್ಡೆರಿಮ್ ಅಥವಾ ಮಿಂಚು ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ) ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಗರದ ಮೇಲೆ ಮಿಂಚಿನ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ. ಆದರೆ ಭದ್ರವಾದ ಕೋಟೆ ತಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಇವನ ವಶವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಹಂಗರಿ, ಬಲ್ಗೇರಿಯ ತುರ್ಕಿಯ ವಶವಾದವು. ಗ್ರೀಕ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯನ್ನು ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆ ತರುವಂತೆ ಒಪ್ಪಿಸಲಾಯಿತು. ಬೈಜಾಂಟಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕೇವಲ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್‌ಗೆ (ಇಂದಿನ ಇಸ್ತಾನ್‌ಬುಲ್) ಸೀಮಿತವಾಯಿತು. ಇದೇ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ತೈಮೂರನ ಸೇನೆ ಪೂರ್ವದಿಂದ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಲು ಮುಂದಾದಾಗ, ಬಯಾಜಿದ್ ಯುರೋಪ್‌ನಿಂದ ಹಿಂದಿರುಗಿ ತೈಮೂರನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ನಿಂತು ಸೋತು ಶರಣಾದ. ತೈಮೂರ್ ತುರ್ಕಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಂಗಡಿಸಿ ಬಯಾಜಿದ್ದನ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಹಂಚಿದ.

1413ರಲ್ಲಿ ಬಯಾಜಿದ್‌ನ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್ ತುರ್ಕಿಯ ಸುಲ್ತಾನನಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈತ ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಕೌಶಲ ಹಾಗೂ ಅಪ್ರತಿಮ ಹೋರಾಟದಿಂದಾಗಿ ಸೆರ್ಲ್‌ಬರ್ಗ್, ಬಮೇರಿಯ, ಸೆಲೋನಿಕಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಅವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಸೆಲೋನಿಕಾದಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿಯರ ಮೊದಲ ನೌಕಾದಳವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಎರಡನೆಯ ಮುರಾದ್ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದು (1421–51) ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಸಲ್ವೇನಿಯ, ಬೆಲ್‌ಗ್ರೇಡ್ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ. 1440ರಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದವಾದರೂ ಪೋಪರ ಆಜ್ಞೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಯುರೋಪಿನ ಪ್ರಮುಖ ರಾಜ್ಯಗಳಾದ ಹಂಗರಿ, ಪೋಲೆಂಡ್ ಸೈನ್ಯಗಳು ತುರ್ಕಿ ಸೈನ್ಯದ ಮೇಲೆ ವರ್ನ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದವು. ತುರ್ಕಿಸೈನ್ಯ ವಿಜಯ ಸಾಧಿಸಿತು. 1449ರಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ಪ್ರಮುಖ ನಗರ ಕೊಸ್ಸಾವ ತುರ್ಕಿಯ ವಶವಾಯಿತು.

ಎರಡನೆಯ ಮುರಾದ್‌ನ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಇವನ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್ ತುರ್ಕಿಯ ಸುಲ್ತಾನರಲ್ಲೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದವನು. ತನ್ನ 26ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿಯ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿ ಸುಲ್ತಾನನೆನಿಸಿಕೊಂಡು 1451–81ರ ತನಕ ಗೌರವಾನ್ವಿತ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿ, ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ದೀರ್ಘಕಾಲ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ್ದ ಬೈಜಾಂಟಿಯನ್ (ಪೂರ್ವ ರೋಮನ್) ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ಮುಕ್ತಿಗೊಳಿಸಿದ. 1453 ಮೇ 29ರಂದು ಬೈಜಾಂಟಿಯನ್ ರಾಜಧಾನಿ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಗರದ ಮೇಲೆ ಯಶಸ್ವಿ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಫತೇ ಮಹಮ್ಮದ್ ಎಂಬ ಬಿರುದಿನೊಂದಿಗೆ ಡಾರ್ಡನಲ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಸುಭದ್ರವಾದ ಕೋಟೆ ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಇಡೀ ಆಟೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆ ತಂದ. ಪರ್ಷಿಯದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ನುಸ್ಸೀರ್‌ವಾನ್ ಮಾದರಿಯ ಆಡಳಿತ ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. 1456ರಲ್ಲಿ ಮೋರಿಯ, 1461ರಲ್ಲಿ ತೆಬ್ರೀಜ್, 1470ರಲ್ಲಿ ಬೋಸ್ನಿಯ, 1465ರಲ್ಲಿ ಎಸಿರಸ್, ವೆನಿಷಿಯ, ಒರೆಂಟೋ ತುರ್ಕಿಯರ ವಶವಾದವು. ಉಳಿದಂತೆ ಯುರೋಪಿನ ರೋಮ್ ಹಾಗೂ ಏಷ್ಯದ ಪರ್ಷಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಲು ತಯಾರಿ ನಡೆಸುವ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಫತೇ ಎರಡನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದ ಸೈನ್ಯ ಹೊಂದಿತ್ತು. ವಿದ್ಯೆ, ಕಲೆಗಳಿಗೆ, ವಿಶೇಷ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರಕಿತು. ಈತ ಅನೇಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಭವ್ಯ ಸೌಧ, ಮಸೀದಿಗಳನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದ. ಹಲವಾರು ಭಾಷೆಗಳ ಪರಿಚಯವಿದ್ದ ಅವನು ತಾನು ಗೆದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಜನತೆಯ ವಾಕ್ ಮತ್ತು ಮತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಇಂದಿನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಇಸ್ತಾನ್‌ಬುಲ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ರೂವಾರಿ ಎರಡನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್.

ಫತೆ ಮಹಮ್ಮದ್ ಮರಣದ ಅನಂತರ ಎರಡನೆಯ ಸುಲೇಮಾನ್ (1519–66) ತುರ್ಕಿಯ ಸುಲ್ತಾನನಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಸಿರಿಯ, ಈಜಿಪ್ಟ್ ತುರ್ಕಿಯ ವಶವಾದವು. ಆಟೋಮನ್ ತುರ್ಕರ ಆಡಳಿತ ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ತುಂಗದಲ್ಲಿತ್ತು. ತುರ್ಕಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಡ್ಯಾನ್ಯುಬ್ ನದಿಯಿಂದ ಬಾಗ್ದಾದ್ ತನಕ, ಕ್ರಿಮಿಯಾದಿಂದ ನೈಲ್‌ನದಿಯ ತನಕ ವಿಸ್ತಾರಗೊಂಡಿತ್ತು. ಯುರೋಪಿಯನ್ನರಿಂದ ವೈಭವದ ಸುಲ್ತಾನ ಎಂದು ಬಿರುದು ಪಡೆದಿದ್ದ. ತುರ್ಕಿಯ ಜನತೆಯಿಂದ ಅಲ್–ಕಾನೂನಿ (ಲಾಗಿವರ್) ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ.

ತುರ್ಕಿಯ ಆಡಳಿತ ಉತ್ತುಂಗದಲ್ಲಿತ್ತು, ರಾಜಧಾನಿ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನೋಡಲು ಸುಂದರವಾಗಿತ್ತು. ಹಲವಾರು ಮಸೀದಿ, ಅರಮನೆ, ಗೋರಿ, ಸೇತುವೆ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ವರ್ತಕರು ತಂಗುವ ಸ್ಥಳ, ಆಸ್ಪತ್ರೆಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪರ್ಷಿಯನ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿ ಸಿನಾನ್ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿಯ ವಾಸ್ತುರಚನೆಗಳು ಹೊಸ ರೂಪಕಂಡವು.

1522ರಲ್ಲಿ ರೋಡ್ಸ್, 1526ರಲ್ಲಿ ಹಂಗರಿಯ ಒಂದು ಭಾಗ ತುರ್ಕಿಯ ವಶವಾದವು. ಪರ್ಷಿಯದ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಸಾಧಿಸಲು ಅನುವಾಗುವಂತೆ ಬಾಗ್ದಾದ್, ಮೆಸೊಪೊಟೇಮಿಯ ಹಾಗೂ ಜಾರ್ಜಿಯ ಮೇಲೆ ವಿಜಯ ಸಾಧಿಸಿದ. 1538ರಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿಯ ಸುಲ್ತಾನರಿಗೆ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಧಾನ ಪದವಿ ಖಲೀಫ್ ಪಟ್ಟ ಲಭಿಸಿತು. ಎರಡನೆಯ ಸುಲೇಮಾನನ ಆಳಿಕೆಯ ಅನಂತರ ತುರ್ಕಿ ಆಡಳಿತ ಕುಸಿಯಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಇದುವರೆವಿಗೂ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಎಂಟು ಜನ ಸುಲ್ತಾನರು ತುರ್ಕಿಯ ಬಲವರ್ಧನೆ ಹಾಗೂ ವಿಸ್ತರಣೆಗೆ ತಮ್ಮ ಶಕ್ತಿಮೀರಿ ಶ್ರಮಿಸಿದ್ದರು. 1617–22ರ ತನಕ ಸುಲ್ತಾನನಾಗಿದ್ದ ಮುಸ್ತಫ್ ಅಧಿಕಾರ ದಾಹಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾದ. ಸುಲೇಮಾನ್ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಸುಲ್ತಾನರು ಅಧಿಕಾರ ದುರುಪಯೋಗ, ರಾಣಿವಾಸದವರು ನಡೆಸಿದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿನ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಹಾಗೂ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಭ್ರಷ್ಟತೆಯಿಂದಾಗಿ ತುರ್ಕಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕ್ಷೀಣಿಸಿತು.

1578–90ರ ವರೆಗೆ ಪರ್ಷಿಯದ ಸಫಾವಿದ್‌ರ ಜೊತೆ ನಡೆದ ದೀರ್ಘ ಯುದ್ಧ, ಯುರೋಪಿನ ಜನತೆ ಮೇಲೆ ಹೇರಿದ ತೆರಿಗೆ ಪದ್ಧತಿ, ಬೆಳ್ಳಿಯು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ಆರ್ಥಿಕ ಕುಸಿತದ ಪರಿಣಾಮದಿಂದಾಗಿ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆಟೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೂ ಬಿಸಿ ಮುಟ್ಟಿತು.

ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಸಮುದ್ರ ಮಾರ್ಗಗಳಿಂದಾಗಿ ತುರ್ಕಿಯ ಪ್ರಮುಖ ರೇವು ಪಟ್ಟಣಗಳಾದ ಬಾಸ್ಪರಸ್ ಹಾಗೂ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರ ತೀರಗಳು ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಳಿಯುವಂತಾಯಿತು. ಇದೇ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತದ ಒಪ್ಪಂದಗಳಿಂದಾಗಿ ಒಂದೊಂದೇ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರಗೊಂಡವು.

ತುರ್ಕಿಯ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಮೊದಲ ಹೊಡೆತವೆಂದರೆ ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದ ಆಟೋಮನ್ ಪ್ರಾಂತಗಳು ಯುರೋಪ್‌ಗೆ ನಿಕಟವಾಗಿದ್ದು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡವು. 1830ರಲ್ಲಿ ಅಲ್ಜೀರಿಯ ಫ್ರೆಂಚರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. 1821ರಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರು ದಂಗೆಯೆದ್ದು ತುರ್ಕಿಯ ಆಡಳಿತದಿಂದ ಮುಕ್ತಿಹೊಂದಿದರು.

ತುರ್ಕಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಜನಾಂಗದಿಂದ ಬೇರೆಯಾಗಿದ್ದ ಬಹುತೇಕ ಯುರೋಪಿನ ಪ್ರಾಂತಗಳು ಒಂದೊಂದಾಗಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಲು ಸುಲ್ತಾನರ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆಯೆದ್ದವು. ಯುರೋಪಿನ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೂ ಈ ಪ್ರಚೋದನೆಗೆ ಬೆಂಬಲ ಸೂಚಿಸಿತು. ತುರ್ಕಿಯ ಅವನತಿಯ ಲಾಭ ಪಡೆಯಲು ಯುರೋಪಿನ ಪ್ರಮುಖ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾದ ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಹಾಗೂ ರಷ್ಯ ಹೊಂಚು ಹಾಕಿ ತುರ್ಕಿಯನ್ನು ಯುರೋಪಿನ ರೋಗಿ ಎಂದು ಕರೆದವು.

1798 ಜುಲೈನಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಬೋನಪಾರ್ಟೆ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಪ್ರಮುಖ ನಗರ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ. ಫ್ರೆಂಚರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವರಿತ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಹಿತಾಸಕ್ತಿ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಹಾಯಕವಾಗುವಂತೆ ತುರ್ಕಿ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿದರೂ ತುರ್ಕಿಯ ಕುಸಿತವನ್ನು ತಡೆಯಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಸುಲ್ತಾನ ಎರಡನೆಯ ಮಹಮದ್ (1808–39) ತುರ್ಕಿಯ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆ ತರಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಬಿಗಿ ಮುಷ್ಟಿ ಹೊಂದಿದ್ದು ಜಾನಾಸರೀಸ್ ಪಡೆಯನ್ನು ತನ್ನ ಅಂಗರಕ್ಷಕ ಪಡೆಯಿಂದ ನಿರ್ನಾಮಗೊಳಿಸಿದ. 1827ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚರು ನವರಿನೋದಲ್ಲಿನ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತು ತುರ್ಕಿಯ ನೌಕಾನೆಲೆಯನ್ನು ಧ್ವಂಸಗೊಳಿಸಿದರು.

ಆಲ್ಬೇನಿಯದ ಸೇನಾನಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಲಿ ತುರ್ಕಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡಾಯವೆದ್ದು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಸಾಧಿಸಿದ. ಇದು ತುರ್ಕಿಯ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿನ ಅಸಮರ್ಥತೆಯನ್ನು ಎತ್ತಿತೋರಿಸಿತು. ತುರ್ಕಿಯ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯಲು ಕಡೆಯ ಸುಲ್ತಾನರಾದ ಮೂರನೆಯ ಸಲೀಮ್, ಎರಡನೆಯ ಮಹಮದ್ (1808–39) ಹಾಗೂ ಅಬ್ದುಲ್ ಮಜೀದ್ (1839–61) ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದರೂ ಫಲಿತಾಂಶ ದೊರಕಲಿಲ್ಲ. 1877–78ರಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿ ರಷ್ಯದೊಡನೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕಿಳಿಯಿತು. ಈ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಪ್ರಮುಖ ಕಾರಣವೆಂದರೆ ರಷ್ಯ ತುರ್ಕಿಯ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಬಾಲ್ಕನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಸಮುದಾಯದವರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡುವ ನೆಪದಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿಯ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಕಬಳಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿತ್ತು. ಇದು ಮೇಲಿನ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಈ ಯುದ್ಧದಿಂದಾಗಿ ತುರ್ಕಿ ಕೆಲವು ಬಾಲ್ಕನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು.

ತುರ್ಕಿಯ ಸುಲ್ತಾನನಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಎರಡನೆಯ ಅಬ್ದುಲ್ ಹಮೀದ್ (1876–1909) ಪರಕೀಯರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ತಗ್ಗಿಸಲು ಸಹಾಯಕವಾಗುವಂತೆ ಪ್ಯಾನ್ ಇಸ್ಲಾಮಿಸಂ ತತ್ತ್ವಗಳಿಗೆ ಮಾನ್ಯತೆ ನೀಡಿದ. ಯುವ ತುರ್ಕಿಯರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ತಪ್ಪಿಸಲು ಅನೇಕ ಕಠಿಣ ನಿರ್ಧಾರಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿದ. ಆದರೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಪ್ರಿಯರಾದ ಅರಬ್ಬರು ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷರು ರಹಸ್ಯ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಬರಲಾಗಿ ತುರ್ಕಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಸುಲ್ತಾನ ಅಬ್ದುಲ್ ಹಮೀದ್‌ನ ದುರಾಡಳಿತದಿಂದ ಬೇಸತ್ತ ತುರ್ಕಿಯ ಯುವಜನತೆ ಈತನನ್ನು ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ಕಿತ್ತೊಗೆದು ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತ ಜಾರಿಗೆ ತಂದರು.

ಯುವ ತುರ್ಕಿಯರು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಆಡಳಿತ (1909–19) ಮೊದಲಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರೂ ತದನಂತರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಂಘರ್ಷಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. 1910–12ರಲ್ಲಿ ಬಾಲ್ಕನ್ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕ ಭೂಭಾಗದ ಪ್ರದೇಶಗಳು ತುರ್ಕಿಯಿಂದ

ಬೇರ್ಪಟ್ಟವು. ಹೆಜಾಜ್ ಮತ್ತು ಅರೇಬಿಯ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಸೌದಿ ಮನೆತನ ಆಳಿಕೆಗೆ ಬಂದಿತು. ಅರಬ್ಬರ ಬೆಂಬಲ ಗಳಿಸಿದ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಬೆಂಬಲಕ್ಕಿದ್ದ ತುರ್ಕಿಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರು. ಪ್ರಥಮ ಯುದ್ಧದ ಫಲವಾಗಿ ಯುವ ತುರ್ಕಿಯರ ಆಡಳಿತ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

1919ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸೆವರ್ಸ್ ಒಪ್ಪಂದದಿಂದಾಗಿ ತುರ್ಕಿ ತನ್ನ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದ ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕ, ಅರೇಬಿಯ, ಸಿರಿಯ ಮತ್ತು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳ ತನ್ನ ಹಕ್ಕನ್ನು ಬಿಡಬೇಕಾಯಿತು. ತುರ್ಕಿ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದ ಸಂದಿಗ್ಧ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ, ತುರ್ಕಿಯ ಅಪ್ರತಿಮ ಸೇನಾನಿ ಮುಸ್ತಫ ಕಮಾಲ್ ಪಾಷ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪಕ್ಷದ ಸಹಾಯದಿಂದ ತುರ್ಕಿಯನ್ನು ವಸಾಹತುಶಾಹಿಗಳಿಂದ ಕಾಪಾಡಿ, ಸುಲ್ತಾನರ ಅಸಮರ್ಥ ಆಡಳಿತದಿಂದ ಮುಕ್ತಿಗೊಳಿಸಿದ.

1923 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 29ರಂದು ತುರ್ಕಿ ಗಣರಾಜ್ಯವಾಯಿತು. ಕಮಾಲ್ ಪಾಷ ತುರ್ಕಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ (1923–38) ಹಲವಾರು ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಈತನ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿ ದೇಶ ಆಧುನಿಕವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತು. ಈತನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ರಿಪಬ್ಲಿಕನ್ ಪೀಪಲ್ಸ್ ಪಕ್ಷ (1923–50) ತರುವಾಯ ಇಸ್ಮತ್ ಇನಾನೋ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಜಾಗ್ರತೆಯಿಂದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿತು. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕಡೆಯವರೆಗೂ ತಟಸ್ಥವಾಗಿದ್ದು ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಜಯಗಳಿಸುವ ಸೂಚನೆಯ ಅನಂತರ 1945ರ ಮಾರ್ಚ್ ಒಂದರಂದು ಜರ್ಮನಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧಕ್ಕಿಳಿದು ತನ್ನ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡಿತು.

1950ರಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಡೆಮೊಕ್ರಾಟಿಕ್ ಪಕ್ಷ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದು ಚೆಲಲ್ ಬೆ ಬಯರ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾದ. ಈತನ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿ ಕೊರಿಯ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪರವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ನ್ಯಾಟೋ ಸದಸ್ಯತ್ವ ಪಡೆಯಿತು. 1959ರಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಒಕ್ಕೂಟಕ್ಕೆ ಸಹಸದಸ್ಯತ್ವ ಪಡೆಯಿತು. 1960ರಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿ ಕ್ಷಿಪ್ರ ಕ್ರಾಂತಿ ಸಂಭವಿಸಿ ಈತನ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಮಿಲಿಟರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ತಮ್ಮ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡರು. 1924ರಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿದ್ದ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು 1961ರಲ್ಲಿ ಪುನಾರಚಿಸಲಾಯಿತು. (ಜಿ.ಆರ್.ಕೆ.)

1961ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಸಮ್ಮಿಶ್ರಸರ್ಕಾರ ಅಥವಾ ಬಹುಪಕ್ಷಗಳ ಆಡಳಿತ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಜಸ್ಟಿಸ್ ಮತ್ತು ನ್ಯೂಟರ್ಕಿಷ್ ಪಕ್ಷ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಎಡಪಂಥೀಯರು ಬಲಪಂಥೀಯರ ನಡುವೆ ಘರ್ಷಣೆಗಳುಂಟಾದವು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಮೂಲಭೂತವಾದಿಗಳು ತುರ್ಕಿಯ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕಾಣುವಂತಾದರು. ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ದುರ್ಬಲತೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 1980 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 12 ರಂದು ತುರ್ಕಿಯ ಮಿಲಿಟರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ತಮ್ಮ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡರು.

1982ರಲ್ಲಿ ಸಂವಿಧಾನಕ್ಕೆ ತಿದ್ದುಪಡಿಯನ್ನು ತರುವುದರ ಮೂಲಕ ಮಿಲಿಟರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ತುರ್ಕಿಯ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸ್ಥಾನ ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಕಮಾಲ್ ಪಾಷನ ಅನಂತರದ ತುರ್ಕಿಯ ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿ ಬಹುತೇಕ ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳತ್ತ ತಿರುಗಿತ್ತು ಎಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು. 1983ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಪ್ರಮುಖ ಪಕ್ಷಗಳು ಒಂದಾಗಿ ಮದರ್‌ಲ್ಯಾಂಡ್ ಪಕ್ಷ ರಚಿಸಿಕೊಂಡು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಈ ಸರ್ಕಾರದ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾದ ತುರ್ಗತ್ ಒಜ್ಹಲ್ ಮಿಲಿಟರಿ ಹಾಗೂ ಸಿವಿಲ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ನಡುವೆ ಸರಿದೂಗಿಸಿಕೊಂಡು ತುರ್ಕಿಯ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಕಾರಣನಾದ. ತುರ್ಕಿ ದೇಶ ಎಲ್ಲ ರಂಗಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿತು. ಅನೇಕ ಜನಪರ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು ಜಾರಿಗೆ ಬಂದವು. ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ವಿಸ್ತರಣೆ ಹಾಗೂ ಕೃಷಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಒತ್ತು ನೀಡಲಾಯಿತು. ಶಿಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ಉದ್ಯೋಗದ ರಂಗಗಳನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಲಾಯಿತು.

1994ರ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ವಿಜಯಿಯಾದ ವೆಲ್‌ಫೇರ್ ಪಕ್ಷ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರೂ 1996ರಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯ ರಿಫ಼ಾ ಪಾರ್ಟಿಸಿ ಹಾಗೂ ದೋಗ್ರುಯೆಲ್ ಪಾರ್ಟಿಸಿ ಎಂಬ ಪಕ್ಷಗಳು ತುರ್ಕಿಯಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದವು. 1999ರಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಒಕ್ಕೂಟದ ಪೂರ್ಣ ಸದಸ್ಯತ್ವ ಪಡೆಯಿತು.

2002ರಲ್ಲಿ ಜಸ್ಟಿಸ್ ಮತ್ತು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಪಕ್ಷಗಳು ಒಗ್ಗೂಡಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಇದರ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಅಹ್ಮೆತ್ ನೆಸ್ದೆತ್ ಸೆಜ್ಹೆರ್ ಮತ್ತು ರೆಸೆಪ್ ತಯ್ಯಾಪಿ ಯರ್ಡೊಜನ್ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದಾರೆ. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ತುಲಾಭಾರಶಿಲ್ಪ: ಷೋಡಶ ಮಹಾದಾನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ಹಿರಣ್ಯಗರ್ಭದಾನ ಮಾಡಿದ ಅಪರೂಪದ ತುಲಾಪುರುಷ ಶಿಲ್ಪ ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹೊಂಬುಜದಲ್ಲಿದೆ. ರಾಜನಿಂದ ಹಿಡಿದು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರವರೆಗೆ ಅವರವರ ಶಕ್ತ್ಯಾನುಸಾರ, ಯಾವುದೇ ವಸ್ತುವಿನಿಂದ ತುಲಾಭಾರ ಮಾಡಿ ಅವರ ತೂಕದ ವಸ್ತು, ಬಟ್ಟೆ, ಹಣ, ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ದಾನ ಮಾಡುವ ಪದ್ಧತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ನಡೆದು ಬಂದಿದೆ. ಹರಕೆಯ ಸಂಕಲ್ಪವಾಗಿ ರಾಜಕೀಯ, ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಪದ್ಧತಿಯಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಇಂದಿಗೂ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ತುಲಾಭಾರ ದಾನ ಪದ್ಧತಿ ಮುಂದುವರಿದು ಬಂದಿದೆ.

ಸಾಂತಳಿಗೆ – 1000 ನಾಡನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಮಹಾಉಗ್ರ ವಂಶದ ಜಿನದತ್ತನ ವಂಶದಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮ ಸಾಂತರ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪೋಬುಚ್ಚಪುರದ ಹಗೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮೂಲ ಮಾಡಿ ನಾಡಿನ ಎಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಅನೇಕ ಧಾನ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. 895ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ವಿಕ್ರಮ ಸಾಂತರನ್ನು ತನ್ನ ಮನೆ ದೇವತೆ ಪದ್ಮಾವತೀ ಸನ್ನಿಧಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ತೂಕದ ಹಿರಣ್ಯವನ್ನು (ಸುವರ್ಣ) ತನ್ನ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ದಾನ ಮಾಡಿದ. ಇದರಿಂದ ಆತನಿಗೆ ತೋಲಾಪುರುಷ ಸಾಂತರನೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿತು. ತನ್ನ ದೇಹದ ತೂಕದ ಚಿನ್ನವನ್ನು ತಕ್ಕಡಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟು ತೂಗಿ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ದಾನ ಮಾಡುವ ಪದ್ಧತಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ನಡೆದು ಬಂದಿದೆ. ಅನೇಕ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ, ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ತೊಳಾ(ಲಾ) ಪುರುಷ ಎಂಬ ಪದ ಪ್ರಯೋಗ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಈ ಹೆಸರಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿರುವ ತುಲಾಪುರುಷ ಶಿಲಾಫಲಕ ಹೊಂಬುಜದಲ್ಲಿದೆ. ಹೊಂಬುಜದ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಬಸದಿಯ ಆವರಣದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಫಲಕವನ್ನು ಹರಕೆಯ ಫಲಕವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹಲಗೆಯ ಹಾಗೆ ಇರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಚಪ್ಪಡಿಯ ಮೇಲಿರುವ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪ ಚಿತ್ರಗಳು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಇದೊಂದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ತ್ವದ ಮತ್ತು ಅಪರೂಪದ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲ್ಪ.

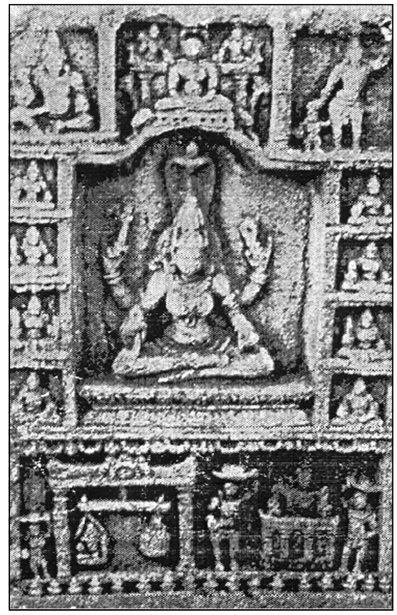

ತುಲಾಭಾರ ಶಿಲ್ಪ, ಹೊಂಬುಜ

ಈ ತುಲಾಪುರುಷ (ತುಲಾಭಾರ ಅಥವಾ ತುಲಾದಾನ) ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತುಲಾಭಾರಕ್ಕಾಗಿ ಮಾಂಡಲೀಕನ ಪರಿವಾರದವರು ಸುವರ್ಣವನ್ನು ಹರಿವಾಣದಲ್ಲಿಟ್ಟು ಕೊಂಡು ತಕ್ಕಡಿ (ತುಲಾದಂಡ) ಇರುವ ಕಡೆ ತರುತ್ತಿರುವಂತೆ. ಆತನು ಒಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹರಿವಾಣ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ಮತ್ತೊಂದು ಕೈ ಬೀಸುತ್ತಾ ಬರುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಎರಡು ದೊಡ್ಡ ಕಂಬಗಳಿಗೆ ತೂಗು ಬಿಟ್ಟಿರುವ ತಕ್ಕಡಿಯ ಎಡಭಾಗದ ತಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ತೂಕದ ಚಿನ್ನ, ಆಭರಣ ತುಂಬಿದ ಮೂಟೆಯೂ ಬಲದ ತಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮ ಸಾಂತರನೂ ಕುಳಿತಿದ್ದಾನೆ. ತಕ್ಕಡಿಯ ಎರಡೂ ತಟ್ಟೆಗಳೂ (ಹಲಗೆ) ಸಮನಾಗಿವೆ. ಈ ತೂಗು ಕಂಬದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ತೋಲಾಪುರುಷ ವಿಕ್ರಮ ಸಾಂತರನು ಹೊನ್ನಿನ ನಾಣ್ಯ, ಆಭರಣಾದಿ ಗಳನ್ನು ಎರಡು ಕಾಲಿನ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ದಾನಮಾಡಲು ನಿಂತಿರುವುದು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದೆ. ಎಡಬಲಗಳಲ್ಲಿ ಸೇವಕರು ಮತ್ತು ದಾನ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದವರು ನಿರ್ಗಮಿಸುತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರವಿದೆ.

ಎರಡನೆಯ ಹಂತದ ನಡುವೆ ಸಾಂತರರ ಕುಲದೇವತೆ ಪದ್ಮಾವತಿ ದೇವಿಯ ಪ್ರತಿಮೆ ಇದೆ. ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ಚತುರ್ಭುಜಳಾಗಿರುವ ಶಿಲ್ಪದ ಕಿರೀಟದ ಮೇಲೆ ಸರ್ಪದ ಹೆಡೆ ಇದೆ. ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಶ, ಅಂಕುಶ, ಕಮಲ ಮತ್ತು ಫಲಗಳಿವೆ. ದೇವಿಯ ಸುತ್ತ ಪ್ರಭಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ದೇವಿಯರ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಮೂರನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಮೂರ್ತಿ ಇದೆ. ಎಡಬಲಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಮರಧಾರಿಗಳಿದ್ದಾರೆ. ಬಲಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಯಕ್ಷ ಸುಖಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿದ್ದಾನೆ. ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಕಮಲ ಪುಷ್ಪವಿದೆ. ಎಡಬದಿಗೆ ಚಿಕ್ಕಮಗುವನ್ನು, ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವಂತಿದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ (895) ಈ ತುಲಾ ಪುರುಷ ಶಿಲಾಫಲಕ ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಶಿಲ್ಪವಾಗಿದೆ. ವಿಕ್ರಮ ಸಾಂತರನಿಗೆ ತುಲಾಪುರುಷನೆಂಬ ಹೆಸರು ಬರಲು ಕಾರಣವಾದ ಈ ಶಿಲ್ಪ ಅನನ್ಯವಾದದ್ದು. (ಜಿ.ಜಿ.)

ತುಳುನಾಡಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು: ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದ ಶರಾವತಿ–ಸೀತಾನದಿಗಳ ಪ್ರದೇಶ. ಇಲ್ಲಿ ಪೂಜೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ಸಂಖ್ಯೆಯಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಬೇರೆ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವುದು ದುರ್ಲಭ. ಪ್ರಸಕ್ತಶಕದ ಆರಂಭಕ್ಕೆ ಮೊದಲಿನಿಂದ ಬೇರೆಡೆಗಳಿಂದ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ವರ್ತಕ ಸಮುದಾಯದೊಂದಿಗೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಸಮಾಜ ಬೆಳೆಯಿತು. ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟರೀತಿಯ ದೇವಾಲಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುವುದಕ್ಕೆ ಇದು ಸಹಕಾರಿಯಾಯಿತು.

ವೈದಿಕ, ಜೈನ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಹರಡಿದವು. ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮ ಉಳಿದೆರಡರಂತೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ವೈದಿಕಧರ್ಮದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಲವು ಪ್ರಭೇದಗಳಾದ ಶೈವ, ಶಾಕ್ತ, ಗಾಣಪತ್ಯ, ಸೌರ, ಕೌಮಾರ ಮತ್ತು ಭಾಗವತ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಬಹಳ ಆಳವಾಗಿ ಬೇರೂರಿದವು. ಶೈವದ ಪಾಶುಪತ, ಕಾಳಾಮುಖ ಮತ್ತು ಕಾಪಾಲಿಕ ಪಂಗಡಗಳೂ ಇಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಈ ಪಂಗಡಗಳಲ್ಲಿಯ ಸಮನ್ವಯತೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿವೆ. ಬೈಂದೂರು, ಉಳ್ಳಾಳಗಳ

ಸೋಮೇಶ್ವರ, ಕಿರಿಮಂಜೇಶ್ವರದ ಸಿಗಸ್ತ್ಯೇಶ್ವರ, ಮರವಂತೆಯ ವರಾಹಸ್ವಾಮಿ, ಮಲ್ಪೆಯ ವಡಭಾಂಡೇಶ್ವರ ಇವು ಸಮುದ್ರ ತಟದ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳು. ಕೊಲ್ಲೂರು, ಕಮಲಶಿಲೆ, ಧರ್ಮಸ್ಥಳ ಮತ್ತು ಕುಕ್ಕೆ ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ದುರ್ಗಮವಾದ ಶಾಸನಗಳಿದ್ದವು. ಬೆಳ್ಮಣ್ಣಿನ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ, ನಿರಿಂಜದ ಕಾರಿಂಜೇಶ್ವರ, ನರಹರಿಪರ್ವತದ ಸದಾಶಿವ, ಕುಂಜಾರುವಿನ ದುರ್ಗಾಪರಮೇಶ್ವರಿ– ಇವು ಗಿರಿಯ ಮೇಲಿನ ಆಲಯಗಳು. ಉಪ್ಪಿನಂಗಡಿಯ ಸಹಸ್ರಲಿಂಗೇಶ್ವರ, ಕಡೇಶಿವಾಲಯದ ಚಿಂತಾಮಣಿ ನರಸಿಂಹ ಮತ್ತು ನಂದಾವರದ ಶಂಕರ ನಾರಾಯಣ ನೇತ್ರಾವತೀ ನದಿತಟದಲ್ಲಿರುವ ಪವಿತ್ರತಾಣಗಳು.

ಮೂಕಾಂಬಿಕ ದೇವಸ್ಥಾನ, ಕೊಲ್ಲೂರು

ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಮೂರು ವರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಗಜಪೃಷ್ಠ, ಚತುರಸ್ರ ಮತ್ತು ವೃತ್ತ. ಗಜಪೃಷ್ಠ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳು 5–6 ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಯೊಳಗಿನವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದವು ಉದ್ಯಾವರದ ಶಂಭುಕಲ್ಲು ಸೋಮೇಶ್ವರ, ಕೋಟದ ಹಿರೇಮಹಾಲಿಂಗೇಶ್ವರ, ಬ್ರಹ್ಮಾವರ, ಹೆಜಮಾಡಿ, ಬಾಂಟ್ರ, ಪುತ್ತೂರುಗಳ ಮಹಾಲಿಂಗೇಶ್ವರ, ಉಡುಪಿಯ ಅನಂತೇಶ್ವರ ಕಾರಿಂಜದ ಕಾರಿಂಜೇಶ್ವರ ಹಾಗೂ ಬಾಕನೂರು ವಿಟ್ಲ ಮತ್ತು ಪಂಜೆಯ ಪಂಚಲಿಂಗೇಶ್ವರ, ಕೋಟ, ಉಡುಪಿ ಮತ್ತು ವಿಟ್ಲದ ದೇವಾಲಯಗಳು. ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಸ್ಥಾನ ಉದ್ಯಾವರದ್ದು. ಇದರ ಕಾಲ ಸು. 5–6ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಆದರೆ ಕೆಲದಶಕಗಳ ಹಿಂದೆ ಹಳೆಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ಇದು ಸಂಪೂರ್ಣ ಹೊಸದಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿದೆ. ನಂದಿ, ಪಾಣಿಪೀಠ ಸಹಿತ ಶಿವಲಿಂಗ ಮತ್ತು ಅಧಿಷ್ಠಾನ. ಇಲ್ಲಿ ಈಗ ಇರುವ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು. ಉಡುಪಿಯ ಅನಂತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಒಳಭಿತ್ತಿ ಶಿಲಾಮಯವಾದುದು; ಕೆಲವು ಸುಂದರ ರಚನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಆದರೆ ಹೊರಭಾಗದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಭಿತ್ತಿ ಈ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಮುಚ್ಚಿ ಹಾಕಿದೆ. ಈಗ ಕಾಣಬಹುದಾದ್ದೆಂದರೆ ಎರಡು ಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಎತ್ತರವಾಗಿರುವ ಮತ್ತು ಇಳಿಜಾರಾದ ಮಾಡು. ಕೆಳಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಚಪ್ಪಡಿಗಳ ಹಾಸಿದ್ದರೆ ಮೇಲಿನದು ತಾಮ್ರದ ಹೊದಿಕೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಕೋಟದ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮೂರಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಗಾರೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸುಂದರ ಭಿತ್ತಿ ರಚನೆಯನ್ನು ಕೆಳ ಮತ್ತು ಮೇಲಿನ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಮೇಲೇರುವ ಇದರ ಭಿತ್ತಿ ಆಲಯಕ್ಕೆ ಔನ್ನತ್ಯವನ್ನಿತ್ತಿದೆ. ಹೊರಭಾಗ ಸುಂದರ ಮತ್ತು ಕಲಾತ್ಮಕವಾದ ರಚನೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಮೂರು ಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಇದರ ಮಾಡು ಇಳಿಜಾರಾಗಿದ್ದು ತಾಮ್ರದ ಹೊದಿಕೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

ಕಾರಿಂಜದ ಕಾರಿಂಜೇಶ್ವರ ಸಹಜವಾದ ಪ್ರಕೃತಿ ಸೌಂದರ್ಯದಿಂದ ಶೋಭಿಸುತ್ತಿದೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಉಳಿದ ಗಜಪೃಷ್ಠ ವಾಸ್ತುವಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಉಳಿದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಶಿಖರ ಎಂಬುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲೆ ಶಿಖರವಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಗಾತ್ರಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತಿರುವ ಇದು ಸು. 10–11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸುಂದರ ರಚನೆಯಾಗಿದೆ.

ಗಜ ಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಗಗಳೆಂದರೆ–ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ, ಪ್ರಧಾನ ಬಲಿಪೀಠ, ಮುಖ ಮಂಟಪ, ನವರಂಗ, ಸುಕನಾಸಿ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹ ಹೊರಭಾಗದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಒಂದೇ ಮಟ್ಟದ್ದಾದರೂ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇದು ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ಮೇಲೇರುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ನೆಲಮಟ್ಟ ಸಾಕಷ್ಟು ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು ಉನ್ನತ ವೇದಿಕೆಯೊಂದು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಕೇಂದ್ರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪಾಣಿಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಶಿವಲಿಂಗಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆ. ಉಡುಪಿಯ ಅನಂತೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಕೋಟದ ಹಿರೇಮಹಾಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ.

ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿರುವ ಹಲವು ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಆದರೆ ಈ ವೃತ್ತ ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿದೆ. ಉಳಿದಂತೆ ಇದರ ತೀರ್ಥ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಕಾರಗಳು ಚತುರಸ್ರ ಮತ್ತು ದೀರ್ಘ ಚತುರಸ್ರವಾಗಿವೆ. ಪೊಳಲಿಯ ಅಖಿಲೇಶ್ವರಿ, ಕೊಕ್ಕಡ, ಉಜಿರೆ, ಬೆಳ್ಳೆ, ಎಡಪದವು, ಫಲಿಮಾರು, ಸಾಂತೂರು, ಪಜೆಬೆಟ್ಟು, ಕಡೇಕಾರು ಇತ್ಯಾದಿ ಸ್ಥಳಗಳ ದೇವಾಲಯಗಳು ಈ ಶೈಲಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ಇಲ್ಲಿಯ ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸ್ಕಂದ ಕಾರ್ತಿಕೇಯನ ಆಲಯಗಳು. ಆದರೆ ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡದ ಬಹುತೀಗಡು, ವಾರಯಗಳು ಚತುರಸ್ರ ಆಕಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದಿಂದ ಶಿಖರದವರೆಗೆ ಇದು ಚತುರಸ್ರವಾಗೇ ಇವೆ. ಇವಕ್ಕಿರುವ ಎರಡು ಹಂತದ ಮಾಡು ಚತುರಸ್ರವಾಗೇ ಇದ್ದು ಸ್ತೂಪಿ ಕಲಶದಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ದೇವಾಲಯ ಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಅಂಗಗಳೆಂದರೆ ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ, ಪ್ರಧಾನ ಬಲಿಪೀಠ, ಮಹಾದ್ವಾರ ಸಹಿತದ ಪ್ರಾಕಾರ, ಹೊರ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ, ತೀರ್ಥ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹ. ನವರಂಗ, ಸುಕನಾಸಿಗಳಿರುವ ಗರ್ಭಗೃಹ ರಚನೆ ಸಹ ಇದೆ, ಆದರೆ ಸಂಖ್ಯೆ ವಿರಳ. ಕೊಲ್ಲೂರಿನ ಮೂಕಾಂಬಿಕೆ, ಸಾಲಿಗ್ರಾಮದ ಗುರುನರಸಿಂಹ, ಉಡುಪಿಯ ಚಂದ್ರಮೌಳೇಶ್ವರ, ನಂದಾವರದ ಶಂಕರನಾರಾಯಣ, ಪಣಯೂರಿನ ನಂದನೇಶ್ವರ, ಕೋಟೇಕಾರ್ ಸೋಮೇಶ್ವರದ ಸೋಮನಾಥೇಶ್ವರ, ನಿಟಿಲಾಪುರದ ನಿಟಿಲಾಕ್ಷಸದಾಶಿವ, ಶಿಶಿಲದ ಶಿಶಿಲೇಶ್ವರ, ಕಡಿಯಾಳಿ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಹಲವು ಪ್ರಮುಖ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಮೊದಲವರ್ಗಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಕೊಡವೂರಿನ ಶಂಕರನಾರಾಯಣ, ಕಾಂತಾವರದ ಕಾಂತೇಶ್ವರ, ಕಡೆಶಿವಾಲ ಯದ ಚಿಂತಾಮಣಿ ನರಸಿಂಹ, ತಿರುವೈಲು ಅಮೃತೇಶ್ವರ, ಬೈಂದೂರಿನ ಸೇನೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಎರಡನೆಯ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಿಸಬಹುದು.

ಪೊಳಲಿಯ ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರಿ, ಉದ್ಯಾವರದ ವೀರಭದ್ರ ಮತ್ತು ಮರವಂತೆಯ ಮಾರಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ಆಯತಾಕಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಪೊಳಲಿಯ ದೇಗುಲದಲ್ಲಿ ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರಿಯ ಎಡ–ಬಲಗಳಲ್ಲಿ ದೇವ–ದೇವಿಯರ ಸಮೂಹವೇ ಇದ್ದರೆ, ಉದಿಯಾವರ ಮತ್ತು ಮರವಂತೆ ದೇವಾಲಯಗಳು ತ್ರಿಕೂಟಗಳಂತಿವೆ.

ಚತುರಸ್ರವಾಗಿದ್ದರೂ ವ್ಯೂಹಶೈಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ದೇವಾಲಯವೆಂದರೆ ಕಾರ್ಕಳದ ಅನಂತಶಯನ. ಮಹಾಬಲಿಪುರಂನ ಏಕಶಿಲಾ ರಥಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುವಂತಹ ಅದ್ಭುತ ರಚನೆಯನ್ನು ಉಳ್ಳಾಲ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಗಣಪತಿದೇವಾಲಯ ದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಕದ್ರಿ, ಶಂಕರನಾರಾಯಣ ಮತ್ತು ಬೈಂದೂರಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಕಲಾತ್ಮಕವಾದ ಶಿಖರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಮೂರೂ ಭಿನ್ನಶೈಲಿಯವು.

ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ದೇವಾಲಯ, ಉಡುಪಿ

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ದೊರಕುವ ಮೂರಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮರವನ್ನು ದೇವಾಲಯ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಮಾಡಿಗೆ ತಾಮ್ರದ ತಗಡಿನ ಹೊದಿಕೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಮುಳಿಹುಲ್ಲಿನ ಹೊದಿಕೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ಬಹಳ ಇದ್ದವು. 19ನೆಯ ಶತಕದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಹೊಸದಾಗಿ ತಯಾರಾದ ಮಂಗಳೂರು ಹೆಂಚಿನ ಹೊದಿಕೆಗೆ ಬದಲಾದವು. ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಶಿಲಾಮಯವಾಗಿ ರಚಿತವಾದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟಿವೆ. ಬೈಂದೂರು ಶಂಕರನಾರಾಯಣ, ಧುರಾಲು, ಬಳ್ವ, ಶಿಶಿಲ, ಉಳ್ಳಾಲ, ಕದ್ರಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಕಡೆಗಳ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಅಸಂಖ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ನಾನಾ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ಎಲ್ಲವೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸರಳ ಕಟ್ಟಡಗಳು. ಅಲಂಕಾರ

ಸಂಭ್ರಮ ಇರುವುದು ಇಲ್ಲಿಯ ಪೂಜೆ ಉತ್ಸವಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ. ಕರಾವಳಿಯ ಇಳಿಜಾರಾದ ಮಾಡಿನ ಶೈಲಿಯನ್ನು ನೋಡಿದ ವಿದೇಶೀ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯನ್ನು ನೇಪಾಲಿ ಶೈಲಿ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಹೇಳಿಕೆ ಸರಿಯಾದುದಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಇಲ್ಲಿಯ ಎಲ್ಲ ರಚನೆಗಳೂ ಸ್ಥಳೀಯ ಹವಾಮಾನಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿವೆ. ಬಹು ಕಾಲದಿಂದ ವಿದೇಶೀ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ ಬೆಳೆದ ಇಲ್ಲಿನ ಸಮಾಜ ತನ್ನ ಆವಶ್ಯಕತೆಗೆ ತಕ್ಕ ರಚನೆಗಳನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಎರಡೂ ಕಡೆಯ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿ ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಾಕತಾಳೀಯವಾಗಿ ಹೋಲಿಕೆ ಇರುವುದು ಆಕಸ್ಮಿಕ.

ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ ದೇವಾಲಯ, ಕುಕ್ಕೆ

ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡದ ಅನೇಕ ಪುಣ್ಯಪ್ರದ ಸ್ಥಳಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳು. ಆದರೆ ಇವುಗಳ ಇಂದಿನ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಇವು ಎಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನ ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ದೇವಾಲಯದೊಳಗಿರುವ ಅದ್ಭುತ ಶಿಲ್ಪಸಂಪತ್ತು ಆದಷ್ಟು ಈ ಕಷ್ಟ ನಿವಾರಣೆಮಾಡಿದೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ದಿಕ್ಸೂಚಿಯೂ ಆಗಿವೆ. ಶುದ್ಧ ಶೈವ, ಶಾಕ್ತ, ಗಾಣಾಪತ್ಯ, ಸ್ಕಂದ, ಸೌರ ಮತ್ತು ಭಾಗವತದ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸುಲಭವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ನಾನಾ ಪ್ರಭಾವಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಆಗಿರುವ ಬದಲಾವಣೆ ಅಥವಾ ಸೇರ್ಪಡೆಗಳನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಶುದ್ಧ ಶೈವಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಉದಿಯಾವರದ ಶಂಭುಕಲ್ಲು–ಪ್ರಸನ್ನ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ವಡ್ಡರ್ಸೆಯ ಮಹಾಲಿಂಗೇಶ್ವರ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ದೇಗುಲಗಳು. ಇಲ್ಲಿರುವ ಶಿವಲಿಂಗಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ 5–6ನೆಯ ಶತಮಾನದಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನವಾದವು. ಎರಡು ಬೃಹತ್ ಶಿವಲಿಂಗಗಳು (ಒಂದು ಪಾಣಿಪೀಠಸಹಿತ) ದೊರೆತಿವೆ. ಇವೂ ಆದಿ ಕದಂಬರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುವಂಥವು. ತ್ರಿಮೂರ್ತಿ ಪೂಜೆ ಇಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಉಡುಪಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಕುತ್ಯಾಡಿ ಮತ್ತು ಸಾಸ್ತಾನಗಳಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಮೂರು ಲಿಂಗಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಪೀಠದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಪೂಜಿಸುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಈಗಲೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಶಿವನ ಪಂಚತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು (ಸದ್ಯೋಜಾತ / ಪೃಥ್ವಿ, ವಾಮದೇವ / ನೀರು, ಅಘೋರ / ಅಗ್ನಿ, ತತ್ಪುರುಷ / ವಾಹಿನಿ, ಈಶಾನ / ಆಕಾಶ) ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಪಂಚಲಿಂಗ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಇವೆ. ಒಂದೇ ಪಾಣಿಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಐದೂ ಲಿಂಗಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಪೂಜಿಸುವುದು ಇಲ್ಲಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಇವು ಬಹುತೇಕ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಶಿಲಾಖಂಡಗಳು.

ಗಾಣಾಪತ್ಯರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಗಣಪತಿದೇವಾಲಯಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ಹಟ್ಟಿಯಂಗಡಿ, ಕಿರಿಮಂಜೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮಂಗಳೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಆದಿ ಕದಂಬರ ಕಾಲದ್ದೆನ್ನಬಹುದಾದ ಗಣಪತಿ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಗಣಪತಿ ಮಠಗಳೂ ಇಲ್ಲಿದ್ದವು. ಕಾರ್ಕಳದ ವಿನಾಯಕ ಬೆಟ್ಟುವಿನಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೊಂದು ಅಪೂರ್ವ ಉದಾಹರಣೆ ಇದೆ.

ಶಾಕ್ತ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಹರಡಿತ್ತು. ಇದರ ದ್ಯೋತಕವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಅಸಂಖ್ಯ ದೇವೀ ಆಲಯಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ದೇವಿಯನ್ನು ಲಿಂಗರೂಪದಲ್ಲಿ ಆರಾಧಿಸುವುದು ಇಲ್ಲಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ. ಇದು ಪ್ರಾಚೀನ ಪದ್ಧತಿ. ಈ ರೀತಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಬಹಳ ಇದ್ದರೂ ಕೊಲ್ಲೂರಿನ ಮೂಕಾಂಬಿಕೆ ಒಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಉದಾಹರಣೆ.

ಲೆಪ್ಪ, ಕಾಷ್ಠ, ಶಿಲೆ ಮತ್ತು ಲೋಹಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಿಯ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಪೂಜಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ಇಲ್ಲಿತ್ತು. ಬಾರಕೂರು, ಉದಿಯಾವರ ಮತ್ತು ಪೊಳಲಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಆಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಪೂಜೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿರುವ ದೇವಿಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರದ್ದು. ಆದರೆ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಇವರನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಪೊಳಲಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ಉಲ್ಲೇಖ ಇದೆ. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯದೇವಿಯನ್ನು ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸಿಂಹಾಸನಾರೂಢವಾಗಿರುವ ಈ ದೇವಿಯ ವಿಗ್ರಹ ಹೆಚ್ಚು ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಸುಖಾಸೀನದಲ್ಲಿರುವ ಈ ವಿಗ್ರಹದ ಕಾಲುಗಳು ಇಳಿಬಿಟ್ಟಿದ್ದು, ಪಾದಗಳು ಅಡಿಯಲ್ಲಿನ ಪೀಠದ ಮೇಲಿವೆ. ಕರಂಡಮುಗುಟ ಮತ್ತು ಪ್ರಸನ್ನವದನದ ಈ ದೇವಿ ದ್ವಿಭುಜೆ. ಎಡದ ಕೈ ಫಲವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆ ಬಲದ ಕೈ ಅಭಯ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಮಧ್ಯಭಾಗದ ಎಡಬಲಗಳಲ್ಲಿ ಶರಭದಂತಹ ಪ್ರಾಣಿಯ ರಚನೆ ಇದ್ದರೆ ಅವುಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಸ್ತ್ರ ಸಜ್ಜಿತ ರಕ್ಷಕ ಸೇವಕರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಆಯತಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಉದ್ದನೆಯ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರಿ ವಿಗ್ರಹದ ಎಡಬಲಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ದೇವ, ದೇವಿಯರ ಮಣ್ಣಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದುವೆಂದರೆ ಬಲಕ್ಕೆ ಸ್ಕಂದ ಮತ್ತು ಗಣಪತಿ ಎಡದಲ್ಲಿ ಶವಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಭದ್ರಕಾಳಿ. ಈಕೆಯ ಇಳಿಬಿಟ್ಟ ಎಡದ ಕಾಲು ನರಿಯ ಬೆನ್ನಿನ ಮೇಲಿದೆ. ದ್ವಿಭುಜೆಯಾದ ಈಕೆಯ ಎಡಬಲಗಳಲ್ಲಿ ಖಡ್ಗಪಾಣಿಯರಾದ ಸೇವಕಿಯರ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೇಲುಗಡೆ ಅಷ್ಟಭೈರವರ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ಮಂದಿ ಭೈರವರಿದ್ದಾರೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ದಕ್ಷಿಣದ ಗೋಡೆ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ತಗ್ಗಾದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ವ್ಯಾಘ್ರಾಸುರ ಸಂಹಾರಿ ರೌದ್ರಾವತಾರಿ ಶಿವನಿದ್ದಾನೆ. ವಿಗ್ರಹಗಳು ಸರಳ ಆದರೆ ಅಸಾಮಾನ್ಯ ರಚನೆಗಳಾಗಿವೆ. ದೇವ, ದೇವಿಯರ ಗುಣಸ್ವಭಾವಗಳನ್ನು ಈ ಬಿಂಬಗಳು ಯಥಾವತ್ ಪ್ರತಿಫಲಿಸಿವೆ. ಇದರ ವೈಭವವನ್ನು ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೂರು ದ್ವಾರಗಳ ಮೂಲಕವೇ ನೋಡಿ ಆನಂದಿಸಲು ಸಾಧ್ಯ. ಪೊಳಲಿ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿ–ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ಆರಾಧನೆ ಆದಿಕದಂಬರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹೋಗುವಂತಹದು.

ಶಿಲೆ ಮತ್ತು ಲೋಹಗಳಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿ ದೇವತೆಯ ನಾನಾರೂಪಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿ ಪೂಜಿಸುವ ರೂಢಿ ಸಹ ಇಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಹರಡಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಅವಿಭಜಿತ ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯಾದ್ಯಾಂತ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿರುವ ದೇವಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳೇ ಸಾಕ್ಷಿ. ಹೆಚ್ಚಿನವು ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಒಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಮಹಿಷನ ಬಾಲವನ್ನು ಹಿಡಿದೆತ್ತಿ, ತಲೆಯನ್ನು ಕಾಲಿನಿಂದ ಮೆಟ್ಟಿ ಕೈಯಲ್ಲಿರುವ ಶೂಲದಿಂದ ಮಹಿಷನ ದೇಹವನ್ನು ಇರಿದು ಕೊಲ್ಲುವ ದೃಶ್ಯ ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ರೂಪಿತವಾಗಿದೆ. 3–4ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 10–11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಡೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಪೂಜೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿವೆ. ಪುತ್ತೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕುಂಜೂರುನಲ್ಲಿರುವ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ವಿಗ್ರಹ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು (ಪ್ರಾಯಶಃ 3–4ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಎಂದು ತಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಉಡುಪಿಯ ಎಂ.ಜಿ.ಎಂ ಕಾಲೇಜಿನ ಗೋವಿಂದ ಪೈ ಸ್ಮಾರಕ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ವಿಗ್ರಹ 5ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುವುದಾಗಿದ್ದು ಈ ಭಾಗದ ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಿ ವಿಗ್ರಹವೆನಿಸಿದೆ. ಕದಂಬ–ಚಳುಕ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುವಂತಹ ಹಲವಾರು ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದುವೆಂದರೆ ಕಡಿಯಾಳಿ, ಬಗ್ಗವಾಡಿ, ಮಂದಾರ್ತಿ, ಪೊಳಲಿ, ಬೆಳ್ಮಣ್ಣು, ಮಂಗಳೂರು ಇತ್ಯಾದಿ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿವೆ.

ಗಣಪತಿ ದೇವಾಲಯ, ಕುಂಭಾಶಿ

ಕುಂಜೂರು ಮತ್ತು ಉಡುಪಿ ಎಂ.ಜಿ.ಎಂ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ವಿಗ್ರಹಗಳು ದ್ವಿಬಾಹು ಹೊಂದಿವೆ. ಉಡುಪಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕಣ್ಣಾರುವಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸುಂದರವೂ ಮತ್ತು ಅಪೂರ್ವವೂ ಆದ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವ ಪ್ರಭಾವವಿದೆ. ದಷ್ಟಪುಷ್ಟ ದೇಹ, ಬಲಿಷ್ಠ ಬಾಹುಗಳು ಮತ್ತು ಕಾಲುಗಳು, ದುಂಡು ಮುಖ, ಕಿರೀಟ ರಹಿತ ತಲೆ, ಬೆಂಡಿನಂತೆ ಸುತ್ತಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಕೇಶ ಬಲಭುಜದ ಮೇಲೆ ವಾಲಿದೆ. ಹಿತಮಿತವಾದ ವಸ್ತ್ರ, ಆಭರಣ, ಎಡಕೈ ಮಹಿಷನ ಮುಖವನ್ನು ಹಿಡಿದೆತ್ತಿದ್ದರೆ, ಎಡದ ಪಾದ ಮಹಿಷನ ಬೆನ್ನನ್ನು ಅದುಮಿ ತುಳಿದು ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿರುವ ಶೂಲ ಮಹಿಷನ ಗೋಣನ್ನು ಇರಿದಿದೆ. ಆದಿ ಕದಂಬರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹೋಗಬಹುದಾದಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಗಣಪತಿ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು

ಹಟ್ಟಿಯಂಗಡಿ, ಕಿರಿಮಂಜೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮಂಗಳೂರುಗಳಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಇವು ಈಗಲೂ ಪೂಜೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿವೆ. ಈ ದ್ವಿಭುಜ ವಿಗ್ರಹಗಳು ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಸರಳವಾದವು. ಕಿರಿಮಂಜೇಶ್ವರದ ಗಣಪತಿ ನಿಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿದೆ. ದಷ್ಟಪುಷ್ಟ ದೇಹ ಕೈ ಕಾಲುಗಳು, ಎಡಗೈ ಮೋದಕ ಹಿಡಿದಿದ್ದರೆ ಸೊಂಡಿಲು ಅದನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವಂತಿದೆ. ಬಲದ ಕೈ ನೀಲವಾಗಿದ್ದು ಭಗ್ನದಂತ ಹಿಡಿದಂತಿದೆ. ಗಜಮುಖನ ಕಿವಿಗಳು ಬಹಳ ವಿಶಾಲವಾಗಿವೆ. ಹೀಗೆ ಇದೊಂದು ಅಪೂರ್ವ ರಚನೆಯಾಗಿದೆ. ಚಾಳುಕ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಗಣಪತಿ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಇವೆ. ವಿನಾಯಕನಿಗೆ ಮಠಗಳೂ ಇದ್ದವು, ಇದಕ್ಕೆ ಶಾಸನಾಧಾರವಿದೆ. ಕಾರ್ಕಳದ ವಿನಾಯಕ ಬೆಟ್ಟದ ವಿನಾಯಕ ದೇವಸ್ಥಾನ ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ.

ಶಿವದೇವಾಲಯ, ಉದ್ಯಾವರ

ಸೂರ್ಯದೇವಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ಮಠಗಳಿವೆ. ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಸೂರ್ಯನ ಸ್ಥಾನಕ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು, ಬಾರಕೂರು, ಪವಿತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರವಾದ ಕುಂಭಾಸಿ (ಕುಂದಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕು), ಹಿರಿಮಡಕದ ಬಳಿಯ ಪುತ್ತಿಗೆ (ಉಡುಪಿ ತಾಲ್ಲೂಕು), ಮಂಗಳೂರು ಬಳಿಯ ಮತ್ತೋಳಿ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಕಳ ಮತ್ತು ನಾರಾವಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಸೂರ್ಯನನ್ನು ನಾರಾಯಣನೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಸಿ ಸೂರ್ಯನಾರಾಯಣ ಎಂದೇ ಕರೆಯುವುದು ಇಲ್ಲಿನ ವಾಡಿಕೆ. ಪುತ್ತಿಗೆಯ ಸೂರ್ಯನನ್ನು ವಿಷ್ಣು ಎಂದು ಗ್ರಹಿಸಿ–ವಿಷ್ಣುಮೂರ್ತಿ ಎಂದು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಹಲವು ವಿಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ನಾಗಾರಾಧನೆಯೂ ಒಂದು. ಸ್ಕಂದ–ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ ರೂಪದಲ್ಲೂ ಇದು ಮಿಳಿತವಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಸ್ಕಂದ–ಕಾರ್ತಿಕೇಯನಿಗಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಕಂದಾವರ, ಬಾರಕೂರು, ಮಲ್ಪೆ (ವಡಭಾಂಡೇಶ್ವರ), ಕಡಂದಲೆ, ಸಾಂತೂರು, ನೀರುಮಾರ್ಗ, ಪೊಳಲಿ, ಸೂರಿಯ ಇತ್ಯಾದಿ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಕಂದ–ಕಾರ್ತಿಕೇಯನ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ವಾಸುದೇವ, ಜನಾರ್ಧನ ಮತ್ತು ನರಸಿಂಹ ಆರಾಧನೆ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿತ್ತು. ಕುಂದಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಶಿರೂರಿನಲ್ಲಿ ವಾಸುದೇವ ದೇವಾಲಯವಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿ ಪೂಜೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ವಿಗ್ರಹ ಸು. 10ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು. ಜನಾರ್ಧನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಈಗ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ವಿಷ್ಣುಮೂರ್ತಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದೆ. ಅಗ್ರಹಾರಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಒಂದೊಂದು ಜನಾರ್ಧನ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಉಡುಪಿಯ ಶಿವಳ್ಳಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಅಗ್ರಹಾರ ಕೇಂದ್ರ. ಇಲ್ಲಿಯ ಸಿರಂದಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಂಪಳ್ಳಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಕದಂಬ–ಚಾಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ಸುಂದರ ಜನಾರ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಎರಡೂ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಚತುರ್ಭುಜವಾಗಿದ್ದು ಮೇಲಿನ ಎರಡು ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಶಂಖ, ಚಕ್ರಗಳಿದ್ದರೆ ಕೆಳಗಿನ ಎಡಗೈ ಗದೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದು ಬಲಹಸ್ತದಲ್ಲಿ ಪಿಂಡವಿದೆ.

ನರಸಿಂಹಾರಾಧನೆ ಇಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನೇ ಪೂಜಿಸುವ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಮುದಾಯ ಈಗಲೂ ಇದೆ. ಆದಿ ಕದಂಬರ ಕಾಲದ್ದೆನ್ನಬಹುದಾದ ನರಸಿಂಹ (ದ್ವಿಬಾಹು) ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಉಡುಪಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಸಾಲಿಗ್ರಾಮ, ಕುಂದಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕ್ಯಾರತ್ತೂರು, ಗಂಗನಾಡು ಮತ್ತು ಬಂಟವಾಳ ತಾಲೂಕಿನ ಪೊಳಲಿಗಳಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಅನಂತರದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ನರಸಿಂಹನ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಇಲ್ಲಿವೆ.

10ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣನ ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಾಣ ಗೊಂಡವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುತೇಕ ವೇಣುಗೋಪಾಲ ದೇವಾಲಯಗಳು. ಕಾಲದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಗಳನ್ನು ಹೊಮ್ಮಿಸುವ ಶಿಲ್ಪ ವೈಭವ ಇಲ್ಲಿವೆ. ಮಧ್ವಮತದ ಪ್ರಾರಂಭಕ್ಕೆ ಕೆಲವು ಶತಮಾನಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೇ ಇವು ರೂಪುಗೊಂಡಿದ್ದವು. ಈ ಕಾಲದ ಸುಂದರ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ ಕಾರ್ಕಳ, ಮಂಗಳೂರು, ಬಾರಕೂರು, ಬನ್ನಾಡಿ, ಕೋಟೇಶ್ವರ, ಗುಂಡ್ಮಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಊರುಗಳಲ್ಲಿ ರುವ ವೇಣುಗೋಪಾಲ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಇವೆಲ್ಲವೂ ದ್ವಿಬಾಹು ವಿಗ್ರಹಗಳು. ಅತ್ತಾವರ, ಚೋಳ್ವಾಡಿ ಮತ್ತು ಬನ್ನಾಡಿ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಪ್ರಭಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ದಶಾವತಾರಗಳ ಕೆತ್ತನೆ ಇದೆ. ಇದಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದ್ದಾದ ಕೃಷ್ಣನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಬಿಳಿನೆಲೆ (ಪುತ್ತೂರು ತಾಲ್ಲೂಕು) ಮತ್ತು ಉಡುಪಿಯ ಕೃಷ್ಣಮಠದಲ್ಲಿವೆ. ಬಿಳಿನೆಲೆಯ ಕೃಷ್ಣ–ಬಾಲಗೋಪಾಲ ಎರಡೂ ಹಸ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಣ್ಣೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದಾನೆ.

ಕಾರ್ಕಳದ ಅನಂತಶಯನ ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ. ವ್ಯೂಹಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವುದು ಬೃಹತ್ ಶೇಷ ಶಾಯಿ ವಿಷ್ಣು, ಇದೊಂದು ಬೃಹತ್ ರಚನೆ. ಸು.3.6 ಮೀ ಉದ್ದ ಮತ್ತು 2.40ಮೀ ಎತ್ತರ ಇರುವ ಈ ಫಲಕದಲ್ಲಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ರಚನೆ ಬೆರಗುಗೊಳಿಸುವಂತಹದ್ದು ಮೂರು ಸುತ್ತು ಸುತ್ತಿ ತನ್ನ ಐದು ಹೆಡೆಗಳನ್ನು ಬಿಚ್ಚಿರುವ ಮಹಾಶೇಷನ ಕಲ್ಪನೆ ಹಾಗೂ ಕೆತ್ತನೆ ತನ್ಮೂಲಕ ಅದಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ನೈಜತೆಯ ಪರಿಣಾಮ ನೈಪುಣ್ಯತೆಯ ಶಿಖರಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯೆನಿಸಿದೆ. ಈ ಮಹಾಶೇಷನ ಪಲ್ಲಂಕದಲ್ಲಿ ಪವಡಿಸಿರುವ ಮಹಾವಿಷ್ಣು ಬಲಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿ, ದಿಂಬಿಗೆ ದೇಹವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಮೌನ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾನೆ. ಉದ್ದನೆಯ ಕಿರೀಟ ಇವನ ಶಿರವನ್ನಲಂಕರಿಸಿದೆ. ಇದು ಬಾದಾಮಿ, ಐಹೊಳೆ ಮತ್ತು ಎಲ್ಲೋರ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಕಿರೀಟಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುವಂತಿದೆ. ಬಲದ ಕೈ ದಿಂಬನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ್ದರೆ ಎಡದ ಕೈ ನೀಳವಾಗಿ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿದೆ. ಪಾದಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀದೇವಿ, ಭೂ ದೇವಿಯರಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಧರಿಸಿರುವ ಆಭರಣ ಮತ್ತು ಕಿರೀಟಗಳು ಚಾಳುಕ್ಯ–ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಾಲದ ರಚನೆಯನ್ನು ಹೋಲುವಂತಿವೆ. ಕಮಲದದಂಟು ಇವರ ಎಡಭುಜವನ್ನು ಆಧರಿಸಿದೆ. ಇಡೀ ರಚನೆಯ ಕೇಂದ್ರಬಿಂದುವೆಂದರೆ ವಿಷ್ಣುವಿನ ನಾಭಿಯಿಂದ ಹೊರಟಿರುವ ಕಮಲದ ದಂಟು. ಇದು ಎಡಕ್ಕೆ ಹೊರಳಿ ಮೊಣಕೈಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಮೇಲೇರಿದೆ. ಸ್ವಲ್ಪ ಅರಳಿದ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಮೊಗ್ಗಿನ ಮೇಲೆ ಚತುರ್ಮುಖ ಬ್ರಹ್ಮನಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪ ಕಮಲದ ಶಲಾಕಿ ಮತ್ತು ಮೊಗ್ಗಿನ ಗಾತ್ರ ಮತ್ತು ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ರಚನೆಯಾಗಿದೆ. ಇಡೀ ರಚನೆ ಸರಿಸಾಟಿ ಇಲ್ಲದುತಿದ್ದು, ನೈಜತೆಯ ಪರಾಕಾಷ್ಠೆಯಿಂದ ನಮ್ಮನ್ನು ಮೂಕವಿಸ್ಮಿತರನ್ನಾಗಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಫಲಕ 10–12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವತ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಉತ್ತುಂಗ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅನಂತಪದ್ಮನಾಭನ ಇಂತಹ ವಿಗ್ರಹ ಬೇರೊಂದಿಲ್ಲ. ಬೃಹತ್ ರಚನೆಯ ಅನಂತ ಪದ್ಮನಾಭಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಕಾಣಬೇಕೆಂದರೆ ತಿರುವನಂತಪುರದಲ್ಲಿದೆ.

ಬೈಂದೂರಿನ ಸೇನೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಲಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಶೈಲಿಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಡೆದಿರುವುದು ಕಾರ್ಕಳ ಸಮೀಪ ಇರುವ ನೆಲ್ಲಿಕಾರಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯ ಕೃಷ್ಣ ಶಿಲೆಯಿಂದ. ಈ ಶಿಲೆ ನೆಲ್ಲಿಕಾರು ಶಿಲೆ ಎಂದೇ ಹೆಸರು ಪಡೆದಿದೆ. ಕಾರ್ಕಳದ ಅನಂತಪದ್ಮನಾಭನ (ಅನಂತ ಶಯನ) ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಈ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲೇ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದು.

ತುಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಶಿಲಾ ನಿರ್ಮಿತ ಶಿಲ್ಪಗಳಂತೆ ಲೋಹ ನಿರ್ಮಿತ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಶಿಲೆಯಲ್ಲಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಲೋಹದಲ್ಲೂ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಅನಾದಿಕಾಲದಿಂದಲೂ ರಚಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಹಸ್ತರಾಗಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ಇದರಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. 8–16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯವರೆಗೆ ಈ ಕಾರ್ಯ ಅವಿರತವಾಗಿ ನಡೆದಿದ್ದು ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಇದು ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ತಾಮ್ರ, ಕಂಚು ಮತ್ತು ಪಂಚಲೋಹಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿರುವ ಲೋಹಗಳು. ಚಾಳುಕ್ಯ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವ 10–12 ನೆಯಶತಮಾನದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಕಂಚಿನ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿರುವ ಉತ್ಸವಮೂರ್ತಿ ಗಳು ವಿಜಯನಗರಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಪ್ರಾಚೀನ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಪ್ರತಿಕೃತಿಗಳು, ಕೆಲವೆಡೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಲೋಹಶಿಲ್ಪಗಳು ಉಳಿದಿವೆ. ಉದಾಹರಿಸಬಹುದಾದ ಕೆಲವು ಇಂತಿವೆ: 1. ಉಡುಪಿಯ ಚಂದ್ರಮೌಳೇಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿರುವ ಸದಾಶಿವನ ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹ (9–10ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಅನಂತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಮಹಾದೇವನ ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹ (10–11ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಶಿವಳ್ಳಿಯ ಪೆರಂಪಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ಈಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಕಂಚಿನ ಸದಾಶಿವ ವಿಗ್ರಹ (12ನೆಯ ಶತಮಾನ), 2. ಕಾರ್ಕಳ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಬೆಳ್ಮಣ್ಣುವಿನ ದುರ್ಗಾದೇವಾಲಯದ ಕಂಚಿನ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ವಿಗ್ರಹ (8ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಇತ್ಯಾದಿ. ಆದರೆ ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮಿಗಿಲಾದ ಲೋಹ ಇರುವುದು ಮಂಗಳೂರಿನ ಕದ್ರಿಯ ಮಂಜುನಾಥ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ. 968ಕ್ಕೆ ಶಾಸನಾಂಕಿತಗೊಂಡಿರುವ, 160 ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರವಿರುವ ಕಂಚಿನ ಬೃಹತ್ ಲೋಕೇಶ್ವರ ಪ್ರತಿಮೆ. ನಾಲ್ಕು ಮುಖ, ಆರು ಕೈಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ಲೋಕೇಶ್ವರನ ಪ್ರಭಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಚಾಮರಧಾರಿಣಿಯರಿದ್ದಾರೆ. ನಿಜಕ್ಕೂ ಇದೊಂದು ಅತ್ಯಂತ ಚೆಲುವಾದ ಅಪರೂಪದ ಶಿಲ್ಪ.

ತುಳುನಾಡಿನ ವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಬೆರಳೆಣಿಕೆಯಷ್ಟು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ, ಒಂದು ರೀತಿಯ ಏಕತಾನತೆ ಇದೆ. ಆದಿ ಕದಂಬರ ಕಾಲದಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಅವು–ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಯಾವುವೂ ಆಯಾ ಕಾಲಗಳ ರಚನಾ ಕೌಶಲವನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುವುದೇ ಇಲ್ಲ.

ಇಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ನೊಳಂಬ, ಪಲ್ಲವ ಶೈಲಿಯವು ಎಂಬೊಂದು ಹೇಳಿಕೆ ಇದೆ. ಆದರೆ ಈ ಹೇಳಿಕೆ ಯಾವ ರೀತಿಯಲ್ಲೂ ಸರಿಯಾದುದಲ್ಲ. ಈ ಭಾಗದ ಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ಪೂರ್ಣ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರಿದವರು ಬನವಾಸಿ ಕದಂಬ, ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳರು. ನೊಳಂಬರು ಈ ಭಾಗದೊಂದಿಗೆ ಹೊಂದಿದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಸಂಬಂಧದ ಬಗ್ಗೆ ಈವರೆಗೆ ಒಂದೇ ಒಂದು ಉದಾಹರಣೆಯೂ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಅದೂ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ವಂಶಗಳ ಕಲಾ ಪ್ರೌಢಿಮೆಯನ್ನು ಮೆಟ್ಟಿನಿಂತು ಬೇರೆ ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮದನ್ನು ಹರಡಬಲ್ಲ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಭುತ್ವ ಈ ಸಾಮಂತ ಅರಸರಿಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ತುಳುನಾಡಿನ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿತವಾಗಿರುವುದು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳ ಪ್ರಭಾವ (**ನೋಡಿ- ಆಳುಪ ವಂಶ**). (ಪಿ.ಎನ್.ಎನ್.)

ತೆಕ್ಕಲಕೋಟೆ: ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆ ಶಿರಗುಪ್ಪ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆ. ಬಳ್ಳಾರಿಯಿಂದ 44 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಪತನಾನಂತರ ಈ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ಬಳ್ಳಾರಿ ಮತ್ತು ಕುರುಗೋಡಿನ ಪಾಳೆಯಗಾರ ಬಾಲದ ಹನುಮಪ್ಪ ನಾಯಕ ಎಂಬುವನಿಗೆ ಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು. ಆದವಾನಿಯ ಮಹಮ್ಮದೀಯ ಅಧಿಪತಿಗಳು ಈ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ನಾಯಕ ಮನೆತನದವರಿಂದ ಕಸಿದುಕೊಂಡರು. 1775ರಲ್ಲಿ ಹೈದರ್‌ಅಲಿ ಈ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿ ಕೊಂಡು ಚತುರ್ಭುಜ ವಿನ್ಯಾಸದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ.

ಗ್ರಾಮದ ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಹುಡೇದಗುಡ್ಡ ಎಂಬ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ 19 ವಾಸದ ನೆಲೆಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. 1963-64ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನಜೀವನದ ಬಗ್ಗೆ ಉತ್ತಮವಾದ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಇಂಗಾಲ-14 ಕಾಲಮಾಪನದ ಪ್ರಕಾರ ತೆಕ್ಕಲಕೋಟೆಯ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1700-1000ದವರೆಗೆ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಎರಡು ಹಂತಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಮೊದಲನೆಯದು ಈ ಸ್ಥಳದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಂತ. ಈ ಕಾಲದ ನಯಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ತಾಮ್ರದ, ಎಲುಬಿನ ಆಯುಧಗಳು, ಬಂಗಾರದ ಆಭರಣಗಳು, ಅನೇಕ ವಿಧವಾದ ಮಣಿಗಳು, ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಹೊಳಪಿನ ಮಣ್ಣಾತ್ರೆ ಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಸುಟ್ಟ ಅನಂತರ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ದ್ರವವನ್ನು ಅಂಚುಗಳಲ್ಲಿ ಸವರಿ ಅವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಶವಕುಣಿಗಳು ಸಹ ದೊರೆತಿವೆ.

ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರವಸ್ತುಗಳೂ ಕಲ್ಲಿನ ನುಣುಪಾದ ಕೊಡಲಿಗಳೂ ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ಆಯುಧಗಳೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಅತಿ ಪ್ರಮುಖ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಮಣ್ಣಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಕೆಂಪು ಸುದ್ದೆಯಿಂದ ಲೇಪಿತವಾದ ಕಂದುಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತವೆ. ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪುವರ್ಣದ ಚಿತ್ರಿತ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೊಸದಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಶ್ವೇತವರ್ಣದಿಂದ ಚಿತ್ರಿತವಾದ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಬಟ್ಟಲುಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಶವಗುಂಡಿಗಳು ಸಹ ದೊರೆತಿವೆ.

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನಜೀವನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1700ರಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿದೆ. ಈ ಜನರು ಗುಡ್ಡಗಳ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ, ಸಮತಟ್ಟಾದ ಜಾಗಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು; ಗುಡ್ಡದ ಬಂಡೆಗಳು ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಕೋಟೆಗಳಂತಿದ್ದು ಆ ಜನರಿಗೆ ರಕ್ಷಣೆ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದಿತು. ಗುಡ್ಡದ ತಪ್ಪಲು ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿದ್ದು ಇವರ ವಸತಿಗಳು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ಹೆಣೆದ ಬೊಂಬಿನ ಚಾಪೆಗಳೆ ಗೋಡೆಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬೊಂಬಿನ ಕಂಬಗಳನ್ನು ನೆಟ್ಟು ಗೋಡೆಯನ್ನು ಗಟ್ಟಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಗುಡಿಸಿಲೊಳಗಿನ ನೆಲವನ್ನು ಗಟ್ಟಿಮಾಡಿ, ಆಗಾಗ್ಗೆ ಸಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗುಡಿಸಿಲಿನ ಗೋಡೆ ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿರಲೆಂದು ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಗುಂಡುಗಳನ್ನು ಆಸರೆಯಾಗಿ ಸುತ್ತಲೂ ಜೋಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ಗುಡಿಸಿಲುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ಆದಿ ಹಂತದ ಮಣ್ಣಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ತಿಗುರಿಯ ಉಪಯೋಗ ತೀರ ಕಡಿಮೆ. ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಕೈಯಿಂದಲೇ ರೂಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಾಳುಗಳನ್ನು ಶೇಖರಿಸಲು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ರಂಜಣಿಗೆ ಗಳು, ದುಂಡು ಮಡಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಬಟ್ಟಲುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ರಂಧ್ರಗಳಿವೆ. ದೊಡ್ಡ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲೂ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಪ್ಪು - ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಬಟ್ಟಲುಗಳನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಆಕಳು, ಕುರಿ, ಜಿಂಕೆ, ಅಳಿಲು ಮತ್ತು ಇಲಿಗಳ ಎಲುಬುಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಕೆಲವು ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಅನೇಕ ಸುಟ್ಟ ಎಲುಬುಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಮಾಂಸವನ್ನು ಸುಟ್ಟು ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಜನ ವ್ಯವಸಾಯವನ್ನೂ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಹುರುಳಿಕಾಳು ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿ.

ನುಣುಪುಕಲ್ಲಿನ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಮತ್ತು ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ಹರಿತವಾದ ಸಣ್ಣ ಉಪಕರಣ ಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೆ ತಯಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವಲ್ಲದೆ ಎಲುಬಿನ ಆಯುಧಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಮೀನಿನ ಗಾಳಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ, ಎಲುಬಿನ ಮತ್ತು ಹರಳಿನ ಮಣಿಗಳು ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರ ಅಲಂಕಾರಪ್ರಿಯತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಚಿನ್ನದ ಕಿವಿಯ ಆಭರಣಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ಮಣ್ಣಿನ ಮುಚ್ಚಳಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಎರಡು ನವಿಲುಗಳು, ಹಾವು, ಗೂಳಿ ಮತ್ತು ಜಿಂಕೆಗಳನ್ನು ಚುಚ್ಚು ಚಿತ್ರವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಪ್ರಥಮ ಹಂತದ ಜನರು ಹೆಣವನ್ನು ಕೆಲವು ಕಾಲ ಒಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಹುಗಿದಿಟ್ಟು ಅನಂತರ ತಲೆಬುರುಡೆ, ಕೈಕಾಲುಗಳ ಎಲುಬುಗಳನ್ನು ಶೇಖರಿಸಿ, ಬೇರೆ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಮೂವರು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದುವು. ಇದರ ಬದಿಯಲ್ಲೇ ದೊರೆತ ಮತ್ತೊಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಪೀಠವುಳ್ಳ ಬಟ್ಟಲನ್ನು ತಲೆಯ ಬಳಿ ಇಟ್ಟಿದ್ದರು. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಬದಲಾವಣೆಯಾದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಜನ ಪೂರ್ಣ ಶವವನ್ನೇ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದೇ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಇಡುತ್ತಿದ್ದರು. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ವರ್ಣದ ಬಟ್ಟಲುಗಳನ್ನು ತಪ್ಪದೆ ಇಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ನಿದರ್ಶನಗಳಲ್ಲಿ, ಇಂಥ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಶ್ವೇತವರ್ಣರೇಖೆಗಳಿಂದ ರಂಜಿತವಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಅಲ್ಲದೆ, ಶವಗಳನ್ನು ಅಡ್ಡಡ್ಡವಾಗಿ ತಳ ಒಡೆದು ಸಾಲಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿದ ಮಡಕೆಗಳಲ್ಲಿಟ್ಟು, ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೂಳುವ ನಿದರ್ಶನಗಳೂ ತೆಕ್ಕಲಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಇವೆ. ವಯಸ್ಕರನ್ನು ಐದು ಮಡಕೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಒಂದು ಅಥವಾ ಎರಡು ಮಡಕೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ಎಲ್ಲ ಸಮಾಧಿಗಳೂ ಜನ ವಾಸಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಲ್ಲಿಯೇ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಅವರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಗುಡಿಸಿಲಿನ ನೆಲದಲ್ಲಿಯೇ ಹೆಣವನ್ನು ಹುಗಿದಿದ್ದಾರೆ. ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಿ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಆಹಾರಪೂರಿತ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದು ಇವರಿಗೆ ಮರಣೋತ್ತರ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಇತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಸಮಾಧಿಗಳು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಸಮಕಾಲೀನ ನೆಲೆಗಳಾದ ಬಹಾಳ್-ಟೇಕವಾಡ, ನೆವಾಸ, ದೈಮಾಬಾದ್ ಮತ್ತು ಚಂದೋಳಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನಾಂಗಕ್ಕೂ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಶಿಲಾ-ತಾಮ್ರಯುಗದ ಜನಾಂಗಕ್ಕೂ ಪರಸ್ಪರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಬಂಧವಿತ್ತೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು.

ತೆಕ್ಕಲಕೋಟೆಯ ಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಗುಹೆಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಆ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವ ಕೆಂಪುವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳೇ ಸಾಕ್ಷಿ. ಅಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು ಗೂಳಿಗಳು ಮತ್ತು ಮಾನವರನ್ನು. ಇವು ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗದ ಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ.

ತೆಕ್ಕಲಕೋಟೆಯ ಮತ್ತೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅನೇಕ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಂಶಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿರುವ ಆದಿವಾಸಿ ಬೇಟೆಗಾರರಾದ ಬೋಯ ಜನಾಂಗದವರಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿದೆ. ಈ ಜನ ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ಯುಗಾದಿ ಹಬ್ಬದಂದು ಹುಡೇದಗುಡ್ಡಕ್ಕೆ ಬೇಟೆಗಾಗಿ ಹೋಗಿ ಮೊಲ ಮುಂತಾದುವುಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡಿ, ಸಂಜೆ ಸಾಮೂಹಿಕ ನೃತ್ಯ ಮಾಡಿ, ಬೇಟೆ ಮಾಡಿದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಸಾಮೂಹಿಕವಾಗಿ ಸೇವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇದೇ ವಸ್ತುವಾಗುಳ್ಳ, ಸುಮಾರು ನವಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದ ಒಂದು ವರ್ಣಚಿತ್ರ ತೆಕ್ಕಲಕೋಟೆಯ ಗುಹೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನೊಬ್ಬನು ಒಂದು ಪ್ರಾಣಿಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತು ಬೇಟೆಗೆ ಹೊರಟಿದ್ದಾನೆ. ಅನಂತರ ಕೈಕೈಹಿಡಿದು ಸಾಮೂಹಿಕ ನೃತ್ಯ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಈ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವಂತೆ, ಮನುಷ್ಯರ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬೋಯ ಗುಡಿಸಿಲಿನ ಗೋಡೆಗಳ ಹೊರ ಮೈಯಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಇಂದಿಗೂ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಚಿತ್ರದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ದುಷ್ಟಶಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಗುಡಿಸಿಲಿನಿಂದ ಹೊರಗಿಡುತ್ತಾರೆಂಬುದು ಅವರ ನಂಬಿಕೆ. ಬೋಯ ಜನರ ಗುಡಿಸಿಲುಗಳು ಸಹ ತೆಕ್ಕಲಕೋಟೆಯ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದ ಗುಡಿಸಿಲುಗಳಂತೆಯೇ ಇವೆ. ಅವುಗಳೂ ದುಂಡಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಒಳಭಾಗ, ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ನೆಲ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಸಾರಿಸಲ್ಪಡುತ್ತವೆ. ಚಾಪೆ ಅಥವಾ ಜೊಂಡಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಭದ್ರವಾಗಿರಿಸಲು ಕಲ್ಲುಗುಂಡುಗಳನ್ನು ಗುಡಿಸಿಲಿನ ಸುತ್ತಲೂ ಜೋಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಜನರೇ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಜನಾಂಗದ ಆನುವಂಶಿಕರೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. (ಎಂ.ಎಸ್.ಎನ್.)

ತೆಪೆ ಯಾಹ್ಯಾ: ಆಗ್ನೇಯ ಇರಾನ್‌ನ ಸೊಗುನ್ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ದಿಬ್ಬ. ಈ ವೃತ್ತ ದಿಬ್ಬದ ಎತ್ತರ 19.8ಮೀ, ನೆಲಮಟ್ಟದ ವ್ಯಾಸ 187ಮೀ. ದಿಬ್ಬದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಸು.75 ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಕಿಷ್-ಎ-ಶೂರ್ ನದಿ ಹರಿಯುತ್ತದೆ.

ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿಯ ಮಧ್ಯಾವಧಿಯಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿಯ ಅಂತ್ಯದವರೆಗೆ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸ್ಥೂಲಚಿತ್ರವನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿಯ ಬಹುತೇಕ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆ ನಿರ್ಜನವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿಯ ಅಂತಿಮ ಚರಣ ದಿಂದ ಆದಿ ಸಸಾನಿಯನ್ ಕಾಲದವರೆಗೆ ವಿಭಿನ್ನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಹಂತಗಳ ಚಿತ್ರ ದೊರೆತಿದೆ. I ಸಸಾನಿಯನ್ (ಪ್ರಶ.400ರ ಪೂರ್ವ); II ಅಕೆಮೇನಿಯನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.500-300); III ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1000-500); IV ಎ ಈಳಂ

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2500–2200; IV ಬಿ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಈಳಂ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000–2500); IV ಸಿ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಈಳಂ (ಪ್ರಶ.ಪೂ.3400–3000); V ಯಾಹ್ಯಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (ಪ್ರಶ.ಪೂ. 3800–3400); VI ಒರಟು ಪಾತ್ರೆ ನವಶಿಲಾಯುಗ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4500–3800).

ಹಂತ I: ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಅನೇಕ ಗೋಡೆಗಳು, ಕೋಣೆಗಳು, ಪ್ಲ್ಯಾಟ್‌ಫಾರ್ಮ್‌ಗಳು, ಬಾವಿಗಳು ಹಾಗೂ ಅಂಗಣಗಳುಳ್ಳ, ಕೋಟೆಯೋಪಾದಿ ಯಂತಹ ಕಟ್ಟಡ ಸಂಕೀರ್ಣವನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಭವನಗಳ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿ ಗುಮ್ಮಟ ಆಕಾರದ್ದಾಗಿತ್ತು; ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳು ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದವು. ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಕುದುರೆ, ಟಗರಿನ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ವಿರಳವಾದ ಅಚ್ಚೊತ್ತಿದ ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಪಹಲವಿ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಗೀರುಗೀಟಿನಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕುಂಬಾರನ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನೂ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಾಣಬಹುದು. ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾದದ್ದು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಕಟ್ಟಿಗೆಯ ಒರೆಗಳಲ್ಲಿಟ್ಟ ಎರಡು ಕಠಾರಿಗಳು. ಇವುಗಳನ್ನು ಒಂದು ಮಣ್ಣಿನ ಜಾಡಿಯಲ್ಲಿಡಲಾಗಿತ್ತು. 5ನೆಯ ಶತಾಬ್ದಿಯ ಇನ್ನಿತರ ಅವಶೇಷಗಳು: ಸ್ಫಟಿಕದ ಛೇದವುಳ್ಳ ಮುದ್ರೆ, ಕಬ್ಬಿಣ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಹಿಡಿಕೆ ತೂತಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಕಠಾರಿಗಳು, ಉಳಿಗಳು; ಕಂಚಿನ ಬಾಣದ ತುದಿಗಳು, ಗಾಜಿನ ಶೀಷೆಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಶಿರಸ್ತ್ರಾಣ ಹಾಗೂ ಖಡ್ಗಧಾರಿ ಯೋಧನ ಗೊಂಬೆ; ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನ ಕುದುರೆ ತಲೆ; ಮಣ್ಣಿನ ಜಾಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರು ಗೀಟಿನಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದ ನೃತ್ಯಾಂಗನೆ, ಕುದುರೆ, ಮಾನವತಲೆ ಇತ್ಯಾದಿ.

ಹಂತ II: ಅಕೆಮಿನಿಡ್ ಕಾಲದ ಕೆಲ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕೋಣೆಗಳು, ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಹಾಗೂ ಸಾದಾ ಬಟ್ಟಲುಗಳು, ಉದ್ದ ಕತ್ತಿನ ಜಾಡಿ, ಹೊರಚಾಚಿಕೊಂಡಿರುವ ಅಂಚುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಒಂದೇ ಒಂದು ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣದ ಮೊನೆ ದೊರೆತಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಹಂತ III: ಕಲ್ಲಿನ ಅಡಿಪಾಯವುಳ್ಳ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳ ಪೀಠಾವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲದೆ ಸಾದಾ ನಸುಹಳದಿ ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಇವೆ.

ಹಂತ IV: ಈ ಅವಧಿಯನ್ನೂ ಮೂರು ಉಪಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ– IVಎ, IVಬಿ, IVಸಿ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿಯ ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಕಾಲ.

ಉಪಹಂತ IVಎ ಕಾಲಾವಧಿಯ ವಿಭಿನ್ನ ಅಳತೆಗಳ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಆದರೆ IVಬಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಅಳತೆಯಲ್ಲಿ ಏಕರೂಪತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಈ ಎರಡೂ ಕಾಲಾವಧಿಗಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ರಚನೆ ಹಾಗೂ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. IVಎ ಉಪಹಂತದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸಮತಟ್ಟಾದ ತಳವಿರುವ ಬಟ್ಟಲುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ನಸುಹಳದಿ ಹಾಗೂ ಕೆಂಪು ಲೇಪಿತ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಅಡಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕುಂಬಾರನ ಸಂಕೇತಗಳಿವೆ. IVಬಿ ಉಪಹಂತದ ಹೊಳಪಿನ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಟ್ಟಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು IVಎ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿಯೂ ಮುಂದುವರೆದುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. IVಎ ಹಂತದಿಂದ ದೊರೆತ ಅವಶೇಷಗಳು–ಮುಕ್ಕಾಲು ಮಣೆ, ವಿವಿಧ ಮಣಿಗಳು, ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳು, ಅಲಂಕಾರರಹಿತ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಪಾತ್ರೆಗಳು.

ಉಪಹಂತ IVಬಿ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಇನ್ನಿತರ ವಸ್ತುಗಳು, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಮುದ್ರೆಗಳು. ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಕುಶಲತೆಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸಮಕಾಲೀನ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ, ಇರಾನ್ ಹಾಗೂ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಈ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಡಿಮೆ ಎತ್ತರದ ವೃತ್ತ ಪೀಠವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿವೆ. ತೂತಿರುವ ಒಂದು ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಕೊಡಲಿಯ ಮೇಲೆ ಕಾಲುಗಳನ್ನಗಲಿಸಿ, ರೆಕ್ಕೆ ಬಿಚ್ಚಿ ನಿಂತ ಗರುಡನ ಎರಡು ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಗೀರು ಗೀಟಿನಿಂದ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ಗರುಡನ ಚಿತ್ರಗಳು ಸೂಸದ ಸಿ ಮತ್ತು ಡಿ ಹಂತಗಳ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಆದಿ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲೂ ತೋರಿಬರುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಚಿತ್ರಗಳು ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಚನ್ಹುದಾರೊವಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇವೆ. ವೃತ್ತಕಾರದ ಒಂದು ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಗಾಲಿಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ತೂತು ಇದ್ದು ಗಾಲಿಯ ಮೇಲ್ಮೈಯನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಗೀರು ಗೀಟಿನಿಂದ ವಿಭಜಿಸಿರುವುದು ಗಾಲಿಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯ ತಂತ್ರವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಪಾತ್ರೆಯ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಗೀರು ಗೀಟಿನಿಂದ ಬಿಡಿಸಿದ ನಾಯಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಚಿತ್ರ ಸೂಸದ ಫಲಕಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಿದ ಕೆಲಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತವೆ. ಇಂಥ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೇ ಪೂರ್ವಭಾವಿ–ಈಳಂ ಲಿಪಿಯೆಂದು ಬಗೆದಿದ್ದಾರೆ. ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ ಒಂದು ಬಟ್ಟಲಿನ ಮೇಲೆ ಸಿಂಹ ಹಾಗೂ ತಳುಕು ಹಾಕಿದ ಹಾವುಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸ್ತಂಭವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಮುಖಾಮುಖಿಯಾಗಿರುವ ಬೆಕ್ಕಿನ ತಲೆಯುಳ್ಳ ಹಾವುಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಂಚಿನ ಸೂಜಿಗಳು ಹಾಗೂ ಉಳಿಗಳೇ ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ಸಾಧನಗಳಾಗಿದ್ದವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಬಿರಡೆಯಂತಹ ತೂತುಗಳುಳ್ಳ ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ ಅನೇಕ ಮುದ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಸ್ತಂಭಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಮೇಲೆ ತಾಳ ವೃಕ್ಷಗಳ ಸಾಲನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಮುದ್ರೆಯ ಮೇಲೆ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ತೋರುವ ಇಬ್ಬರು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಿಗೆ ಗಡ್ಡವಿದೆ; ಇಬ್ಬರ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕೊಂಬುಗಳುಳ್ಳ ದುಂಡನೆ ಟೊಪ್ಪಿಗೆ ಯಿದೆ. ಬೆನ್ನ ಹಿಂದೆ ಬುಚ್ಚಡ ಇದೆ; ಇವರ ಎರಡೂ ಕೈಗಳು ಟೊಂಕದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಇಬ್ಬರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ತಾಳದ ಗರಿಗಳಿವೆ; ಕಣ್ಣುಗಳನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ, ನಿರಿಗೆಯುಳ್ಳ ಅಂಗಿಯನ್ನು ಧರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಖಾರಿಯ ಒಂದು ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಬಿರಡೆಯೋಪಾದಿಯ ತೂತುಗಳಿದ್ದು ಗೂಳಿ, ಮೇಕೆ ಹಾಗೂ ಅರ್ಧಚಂದ್ರನ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ವಿಪುಲ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಶಂಖಗಳು, ಟರ್ಕ್ವಾಯಿಜ಼್ ಮಣಿಗಳು, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ದಂತದ ಮಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ಫಲಕ ಇತ್ಯಾದಿ ತೆಪೆ ಯಾಹ್ಯಾದ ಪೂರ್ವ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಪ್ರದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ಇದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧದ ದ್ಯೋತಕವಾಗಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ತೆಳು ಕೆಂಪು ಲೇಪನದ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುವರ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎತ್ತರ ಬುಗುಟುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುವಂಥವು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಟೆಲ್‌ಅಸ್ಮಾರ್ ಹಾಗೂ ಸಿಂಧೂ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆಲವು ಬಹು ರಂಧ್ರದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬಹು ರಂಧ್ರ ಪಾತ್ರೆಗಳಂತಿವೆ. ಇಂಥ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇರಾನಿನ ಹಿಸ್ಸಾರ್, ತುರಂಗ ತೆಪೆ, ಬಾಮಪುರ್, ಶಹರ–ಎ–ಸೋಖ್ತಾ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿಯ ಮಧ್ಯಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ತೆಪೆ ಯಾಹ್ಯಾ ಒಂದು ಶ್ರೀಮಂತ ನಗರವೂ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವೂ ಆಗಿತ್ತು.

IVಸಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಐದುಕೋಣೆಗಳುಳ್ಳ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಭವನವನ್ನು ಅನಾವರಣ ಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಭವನದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು (24×24ಸೆಂಮೀ), ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಾಮಪುರ I-V ಹಾಗೂ ಶಹರ್–ಎ–ಸೊಖ್ತಾ IIIರ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಒಂದು ಕೋಣೆಯ ನೆಲಗಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಸುಡದೇ ಇದ್ದ ಆರು ಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಫಲಕಗಳ ಮೇಲೆ ಪೂರ್ವಭಾವಿ–ಈಳಂ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ 17 ಸಾಲುಗಳ ಬರೆವಣಿಗೆಯಿದೆ. ಇಂಥ ಲಿಪಿ ಫಲಕಗಳನ್ನು ಸೂಸ ಸಿ ಉಪಹಂತದಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕೋಣೆಯ ಇನ್ನೊಂದು ಭಾಗದಿಂದ 50ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಫಲಕಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯೇ ತಯಾರಿಸಿ, ಬರೆಯಲು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ 12ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸ್ತಂಭಾಕಾರದ ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳಲ್ಲಿ ದನಗಳ ಮೆರವಣಿಗೆ, ಹಾರುವ ಮೀನುಗಳು, ಗಿಡಬಳ್ಳಿಗಳ ನಡುವೆ ನಾಟ್ಯ ಟಗರುಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

ಹಂತ V: Vಎ, ಬಿ ಮತ್ತು ಸಿ ಎಂದು 3 ಉಪಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಈ ಹಂತಗಳನ್ನು ಯಾಹ್ಯಾಕಾಲವೆಂದು ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. Vಎ ಮತ್ತು Vಬಿ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿದ್ದರೆ, Vಸಿ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಇವು ವಿರಳವಾಗಿವೆ. Vಎ ಮತ್ತು Vಬಿಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಒಂದೇ ರೀತಿಯಾಗಿದ್ದು, ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನಸುಹಳದಿಯ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಚುಳ್ಳಿ ಲೋಟಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿವೆ. ಕೆಂಪಿನ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುವರ್ಣದ ಪ್ರಮುಖ ಚಿಹ್ನೆಯೆಂದರೆ ಶೆವರಾನ್. ಇವನ್ನು ಸರಣಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಲೋಟ ಮತ್ತು ಚುಳ್ಳಿ ಲೋಟ ತಳದ ಮೇಲೆ ಕುಂಬಾರರ ಏಳು ರೀತಿಯ ನಿಶಾನೆಗಳಿವೆ. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಯಾಹ್ಯಾವೇರ್ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ದೊರಗು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ Vಬಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇಂಥ ಒರಟು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲ್ಮೈ ಹೊಳಪುಳ್ಳದ್ದು ಹಾಗೂ ಲಘು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಲೇಪನದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದಾಗಿದೆ. ಸಾದಾ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ವಿಭಿನ್ನ ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯ ನಸುಹಳದಿ ಜಾಡಿ ಮತ್ತು ಬಟ್ಟಲುಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

Vಎ ಉಪಹಂತದ ಮೂರು ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ಚಿಕ್ಕ ಆಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ನಾಯಿ, ಕುರಿ/ಮೇಕೆಗಳ ಗೊಂಬೆಗಳು, ತಾಮ್ರ/ಕಂಚಿನ ಕಠಾರಿ ಹಾಗೂ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳು ಇತರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು. Vಬಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಅಳತೆಯ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಬೀದಿಗಳಲ್ಲಿ ಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೂ ಇದ್ದಿತ್ತು. ಲೋಹದ ಉಪಕರಣಗಳು ಇಂತಿವೆ: ಉಳಿಗಳು, ದಬ್ಬಣ, ಸೌಟು ಹಾಗೂ ಕೇಶಸೂಚಿಗಳು, ವಿವಿಧ ಮಣಿಗಳು, ಅಲಬಾಸ್ಟರ್ ಅಥವಾ ಮಾರ್ಬಲ್ ಬಟ್ಟಲ ತುಣುಕುಗಳು. ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಎಲುಬುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. Vಎ ಮತ್ತು Vಬಿ ಉಪಹಂತಗಳಿಂದ ಕಲ್ಲಿನ ಅನೇಕ ದೊಡ್ಡ ರುಬ್ಬು ಗುಂಡು, ಒರಳು ಹಾಗೂ ಉಂಗುರ ಕಲ್ಲುಗಳು ದೊರಕಿವೆ. Vಸಿ ಉಪಹಂತದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ 2 ಹಂತಗಳನ್ನುಗುರುತಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸ ಲಾಗಿದೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಒಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಹೆಬ್ಬೆರಳಿನ ಮುದ್ರೆ ಇದ್ದು, ಈ ಭಾಗವನ್ನು ಕೆಳಮುಖವಾಗಿಟ್ಟು ಹೊಟ್ಟು ಮಿಶ್ರಿತ ಮಣ್ಣಿನ ಗಾರೆಯಿಂದ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದು ಮೇಲ್ಛಾವಣಿ ಹುಲ್ಲಿನದಾಗಿತ್ತು. ಗೋಡೆಯ ಒಳಭಾಗವನ್ನು ಹಳದಿಬಣ್ಣದ ಗಿಲಾವಿನಿಂದ ಲೇಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೋಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಲೆಗಳಿದ್ದವು; ಒಂದು ಒಲೆಯ ಮೇಲೆ ಹೊಗೆನಳಿಕೆಯೂ ಇತ್ತು. ಎಲುಬಿನ ಸೂಜಿ/ದಬ್ಬಣ, ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪಿನ ಕಿವಿಯೋಲೆ, ಟರ್ಕ್ವಾಯಿಜ಼್‌ನ ಕಂಠಹಾರ ಮುಂತಾದವು ಇತರ ಗಮನಾರ್ಹ ಅವಶೇಷಗಳು.

ಹಂತ VI: ಈ ಹಂತವನ್ನು 5 ಉಪಹಂತಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ: VI ಎ, ಬಿ, ಸಿ, ಡಿ ಮತ್ತು ಇ.

VIಎ ಉಪಹಂತದ ಕೆಲವೊಂದು ಗೋಡೆಗಳಷ್ಟೆ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವು ವಾಸದ ಮನೆಗಳಲ್ಲ. ಹೆಬ್ಬೆರಳಿನ ಅಚ್ಚೊತ್ತು (4–12) ಇರುವ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರಮಾಣದ್ದಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೊಟ್ಟು ಮಿಶ್ರಿತ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ಹೊರ ಮೇಲ್ಮೈ ಕೆಂಪುಲೇಪನದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಕೆಲವು ನಸುಹಳದಿ ಬಣ್ಣದ ಜೇಡಿ ಲೇಪನವನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ನಸುಹಳದಿ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪುವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವೆ. ಇಂಥ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯವು. ಫಿರಂಗ್ ಕಲ್ಲಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಆಕಾರದ ಅಲಗುಗಳು, ಹೆಬ್ಬೆರಳಿನಾಕಾರದ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ತಿರುಳುಗಲ್ಲುಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. VIಬಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೆಲ ಗೋಡೆಗಳಷ್ಟೆ ದೊರಕಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಸಂಪೂರ್ಣ ವಿನ್ಯಾಸ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. VIಸಿ ಉಪಹಂತದ ಮೂರು ಕಟ್ಟಡ ಘಟ್ಟಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೋಣೆಗಳು 1.5ಮೀ ಸಮಚತುರ್ಭುಜ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದ್ದು ಹುಲ್ಲಿನ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು; ನೆಲಗಟ್ಟನ್ನು ಗಿಲಾವು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕೋಣೆಗಳ ಉಪಯೋಗ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಫ್ಲಿಂಟ್ ಉಪಕರಣಗಳು ಅಲ್ಪ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಹೊಟ್ಟು ಮಿಶ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ, ಕೆಲವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಅಗಲವಾದ ಹಾಗೂ ತಿರುವು ಮುರುವು ಇರುವ ಪಟ್ಟಿಕೆಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿವೆ. VIಡಿ ಹಂತದ ಕಟ್ಟಡ ಹಾಗೂ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬದಲಾವಣೆಗಳಿಲ್ಲ. ನೀರಿನ ಒಂದು ಬಾನಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಜೇಡಿಮಣ್ಣನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಉಪಯೋಗವಿಲ್ಲ; ಕೇವಲ ಹೊಟ್ಟು ಮಿಶ್ರಿತ ಕಲಸು ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ದೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದು, ಹುಲ್ಲಿನ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಯಿತ್ತು. ಗೋಡೆಗಳು ಹಳದಿ–ಹಸಿರು ಮಿಶ್ರಿತ ಬಣ್ಣದ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಗಿಲಾವಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದವು. ಇಂಥ ಗಿಲಾವು ಬಾನಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಇತ್ತು. ಛಾವಣಿಯಿಂದ ಕಟ್ಟಡದ ಒಳಗೆ ಇಳಿಯುತ್ತಿರಬೇಕೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ದೊರಗು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೊಟ್ಟು ಮಿಶ್ರಿತ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಸರ್ಪೆಂಟೈನ್, ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಮಹಿಳೆಯ ದುಂಡುಶಿಲ್ಪ, ಅದರೊಂದಿಗೆ ಎಲುಬಿನ ಮೂರು ಉಪಕರಣಗಳು, 63 ಫ್ಲಿಂಟ್ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ನೆಲಗಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಹರಡಿದ ಫ್ಲಿಂಟ್‌ಚಕ್ಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬೋರಲಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಲ್ಪವನ್ನಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಶಿಲ್ಪದ ಶೈಲಿಯೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಎರಡು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳು ಒಂದೇ ಸಮನಾಗಿದ್ದು, ಅಳತೆಯಲ್ಲಿ ಉದ್ದವಾಗಿದ್ದು, ಕಿರಿದಾದ ಸ್ತನಗಳಿದ್ದು, ತಲೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ತೂತನ್ನು ಕಂಡು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಮೂಲತಃ ಇದು ಶಿಶ್ನವಾಗಿದ್ದು ಇದರ ಮೇಲೆ ಸ್ತ್ರೀಯ ದೈಹಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆಯೆಂದು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪದೊಂದಿಗೆ ಇನ್ನುಳಿದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಕೋಣೆಗಳು ಉಗ್ರಾಣಗಳಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಧಾನ್ಯ ಇನ್ನಿತರ ವಸ್ತುಗಳ ಸುರಕ್ಷೆಗಾಗಿ ಕೊಟ್ಟ ಬಲಿಯ ಸಂಕೇತ ಈ ಶಿಲ್ಪವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. VIಸಿ ಮತ್ತು VIಡಿ ಉಪಹಂತಗಳ ಕಲ್ಲಿನ ಹಲವು ಆಭರಣಗಳು ದೊರಕಿವೆ. VIಇ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ತೆಪೆ ಯಾಹ್ಯಾದ ಪ್ರಥಮ ನಿವಾಸಿಗಳು ಬಂದು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಈ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲಾಗಿದೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು VIಡಿ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಇವೆ; ಆದರೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಪಾತ್ರೆಗಳಿಲ್ಲ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ತೇರ್: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಒಸ್ಮಾನಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ತೇರ್ಣ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ವಸತಿ ನೆಲೆ. ಪ್ರಸಕ್ತ ಶಕೆಯ ಆಸುಪಾಸಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪೈಠಣ ಹಾಗೂ ಆಂಧ್ರದ ಕೊಂಡಾಪುರ, ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡವನ್ನು ಸೇರಿಸುವ ಪ್ರಾಚೀನ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿದೆ. ಪೆರಿಪ್ಲಸ್ ಆಫ್ ಎರಿತ್ರಿಯನ್ ಸೀ ಹಾಗೂ ಟಾಲಮಿಯ ಜಿಯಾಗ್ರಫಿಯಲ್ಲಿ ತಗರ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿರುವ ನಗರವೇ ಇಂದಿನ ತೇರ್ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿದವನು ಫ್ಲೀಟ್ (1901).

ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ, ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜು ಹಾಗೂ ಔರಂಗಾಬಾದ್‌ನ ಮರಾಠವಾಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಕೆ.ಡಿ.ಬ್ಯಾನರ್ಜಿ, ಬಿ.ಎನ್. ಚಾಪೇಕರ್, ಎಮ್.ಜಿ.ದೀಕ್ಷಿತ್, ಎಸ್.ಬಿ.ದೇವ್ ಮುಂತಾದವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ 1965 ರಿಂದ 1989ರ ನಡುವೆ ಇಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಬಾರಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿವೆ. ವಸತಿಯ ಕಾಲವನ್ನು ಎರಡು ಅಥವಾ ಮೂರು ಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲ, ಆದಿ ಸಾತವಾಹನ (ಮೆರುಗಿನ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲ) ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಸಾತವಾಹನ; ಮೌರ್ಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 300–100), ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.100–ಪ್ರ.ಶ.100 ರ ಹಂತ, ಅಂತ್ಯ ಸಾತವಾಹನ (50–200); ಆದಿ ಸಾತವಾಹನ (ಪ್ರಶ.ಪೂ.200–ಪ್ರಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಇಂಡೊ–ರೋಮನ್ ಸಂಪರ್ಕ ಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.1–3ನೆಯ ಶತಮಾನ). ಒಟ್ಟಾರೆ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಹಂತಗಳು ದಾಖಲಾಗಿವೆ: ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3–1ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಹಾಗೂ ಸಾತವಾಹನ ಅಥವಾ ಇಂಡೊ–ರೋಮನ್ ಸಂಪರ್ಕ ಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನ–ಪ್ರ.ಶ.3ನೆಯ ಶತಮಾನ). ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದಾಗಿ ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಆರ್ಥಿಕ ಮುನ್ನಡೆ ಸಾಧಿಸಿ ಸಮೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತು.

ಒಂದನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮರದ ಚೌಕಟ್ಟಿನೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿಸಿದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳಿಸಿದ ಇಂಗು ಗುಣಿಗಳಿದ್ದವು. ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗಾತ್ರ 38x25.5x8 ಸೆಂಮೀ. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಜನಜೀವನ ಮಟ್ಟ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿ ತಲುಪಿತು. ಈ ಊರು ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆದದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ದೇಶಗಳಿಗೆ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ರೋಮ್ ದೇಶಕ್ಕೆ ರಫ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಸರಕುಗಳು ತೇರ್ ನಗರಕ್ಕೆ ಬಂದು ಇಲ್ಲಿಂದ ಪೈಠಣದ ಮೂಲಕ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯ ಬಂದರುಗಳನ್ನು ತಲಪುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಗಾಜಿನ ಬಾಟಲಿ, ರೋಮಿನ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಬುಲ್ಲೆ, ರೋಮ್ ಮೂಲದಂತೆ ತೋರುವ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಕಾರದ ದೀಪಗಳು, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮುದ್ರೆಗಳು, ಮದ್ಯ ಜಾಡಿಗಳು, ರೌಲೆಟ್ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಮೆರುಗಿನ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಸ್ತೂಪದ ಅವಶೇಷ ಗಮನಾರ್ಹ. 8 ಅರೆಗಳುಳ್ಳ ಚಕ್ರದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿರುವ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಈ ಸ್ತೂಪದ ತಳಪಾಯ ಮಾತ್ರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾಗಿದೆ. 26 ಮೀ ವ್ಯಾಸವಿರುವ ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥವೂ 4 ಆಯಕ ವೇದಿಕೆಗಳೂ ಇವೆ. ಪುಳುಮಾವಿಯ ನಾಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಕಿರುಶಾಸನಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದರ ಕಾಲಮಾನ 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೊದಲ ಭಾಗ ಎಂದು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಕಾಲಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ಒಂದು ಕಟ್ಟಡದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಒಳಗೆ ಸ್ತೂಪವಿದ್ದಿತ್ತು. ಇದರ ಮುಂದೆ ಮರದ ಕಂಬಗಳ ಮಂಟಪವಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಹಾಗೂ ಇಂಗುಗುಣಿಗಳು ಈ ಹಂತದ ಇತರ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳು. ಸಮೃದ್ಧಿಯ ಕುರುಹಾಗಿ ದೊರೆತಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಕೆಯೊಲಿನ್ ಹಾಗೂ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮನುಷ್ಯ–ಪ್ರಾಣಿಪಕ್ಷಿಗಳ ಗೊಂಬೆಗಳು, ದಂತದ ಕಲಾಕೃತಿಗಳು, ಶಂಖದಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಸಿಂಹದ ಶಿಲ್ಪ, ಶಂಖದ ಅಲಂಕೃತ ಬಳೆಗಳು, ಹರಕೆ ತಟ್ಟೆಗಳು, ವೈಡೂರ್ಯ, ಫಯಾನ್ಸ್, ಅರೆ–ಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿ ಮತ್ತು ಸಾತವಾಹನ ರಾಜರ ನಾಣ್ಯಗಳು. 40 ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ 39 ತಾಮ್ರದ ವೃತ್ತಾಕಾರ ನಾಣ್ಯಗಳು; ಒಂದು ಸೀಸದ ಆಯತಾಕಾರದ ನಾಣ್ಯ. ಕೆಲವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಆನೆಯ ಚಿಹ್ನೆಯಿದ್ದು ಸತಕನಿಸ ಎಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಬರೆಹವಿದೆ. ಸಾದಾ ಕೆಂಪು, ಒರಟು ಕಪ್ಪು, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ, ಮೆರುಗಿನ ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಕೆಯೊಲಿನ್ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಳಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದವು. ತ್ರಿರತ್ನ, ನಂದಿಪಾದ, ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯ ಮ ಅಕ್ಷರ ಮುಂತಾದ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ತೇರದಾಳ: ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಜಿಲ್ಲೆ ಜಮಖಂಡಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಕಸಬೆಯಿಂದ 29ಕಿಮೀ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿರುವ ಪಟ್ಟಣ, ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. 1949ರ ವರೆಗೆ ಇದು ಸಾಂಗ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಉಪವಿಭಾಗದ ಕೇಂದ್ರ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಮುಸಲ್ಮಾನ ಮತ್ತು ಮರಾಠರ ಕಾಲದ ಕಂದಕದಿಂದ ಆವರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಕಲ್ಲಿನ ಕೋಟೆಯಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು ಹಿಂದೆ ವಣಿಕ ಶ್ರೇಣಿಗಳು ನೆಲೆಸಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಸಾಮಂತನಾದ ಗೌರನು ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ ಕಾರ್ತವೀರ್ಯನ ಆಜ್ಞೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ನೇಮಿನಾಥ ದೇವಾಲಯ ಇಂದೂ ಪೂಜೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದೆ. ಇದು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸುಂದರ ಕಟ್ಟಡ.

17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿದ್ದರೆನ್ನಲಾದ ಪ್ರಭುಸ್ವಾಮಿ ಎಂಬ ವೀರಶೈವ ಸಂತರ ದೇವಾಲಯ ಊರಿನ ಪ್ರಮುಖ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲೊಂದು. ನಗರದ ಉತ್ತರದಂಚಿನಲ್ಲಿ ಸುಡಗಾಡು ಲಕ್ಷ್ಮಿ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಅಬಶಾನ್ ಪೀರರ ದರ್ಗಾ ಊರಿನ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕಿದೆ.

ಈ ಊರಿನ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಊರಿನ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಸು.5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ವಿಭೂತಿ ಮಡ್ಡಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಒಂದು ವಸತಿನೆಲೆ ಇದೆ. ಊರಿನ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಗುಡ್ಡ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು 5 ಕಿಮೀ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಹನಗಂಡಿ, ಹಳಿಂಗಳಿ, ಮಾದಲಮಟ್ಟಿ, ಆಸಂಗಿ ಮುಂತಾದ ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಸು.1000 ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳಿವೆ. 1964–66ರಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ವಸತಿ ನೆಲೆ, ಕಲ್ಗೋರಿ ಮತ್ತು 2 ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು.

ತೇರದಾಳ ಪ್ರದೇಶದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಧಗಳಿವೆ–ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ದಾರಿ ಕೋಣೆಗೋರಿಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದ ದಾರಿ ಕೋಣೆಗೋರಿಗಳು. ಕೆಲವಕ್ಕೆ ದಾರಿ ಉದ್ದವಿರುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿ ಬದಿಯಲ್ಲಿಯೂ ದೊಡ್ಡ ಚಪ್ಪಡಿ ಕಲ್ಲನ್ನು ನೆಟ್ಟಗೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಕೋಣೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕೋಣೆ ಮತ್ತು ಅದರ ದಾರಿಯನ್ನು ನಾಲ್ಕಾರು ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಮೇಲೆ ಅಡ್ಡಲಾಗಿಟ್ಟು ಮುಚ್ಚಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಕೋಣೆಗಳ ಆಧಾರವಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಕೋಣೆಯ ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಒತ್ತೊತ್ತಾಗಿ ರಾಶಿ ಹಾಕಿ, ಈ ರಾಶಿಯು ಚೆಲ್ಲಾಪಿಲ್ಲಿಯಾಗದ ಹಾಗೆ ಸುತ್ತಲೂ ತುಂಡು ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಕೋಣೆಯಷ್ಟೇ ಅಥವಾ ಅದಕ್ಕಿಂತ ತುಸು ಕಡಿಮೆ ಎತ್ತರದ ಚೌಕೋನ ಕಟ್ಟೆಯೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ

ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕಟ್ಟೆಯಿದ್ದು ಅದರ ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ಒತ್ತೊತ್ತಾಗಿ ಕಲ್ಲಿನ ರಾಶಿಯಿದ್ದು, ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಮತ್ತೆ ಚೌಕೋನ ಕಟ್ಟೆಯಿರುತ್ತದೆ. ವರ್ತುಲ ವಿನ್ಯಾಸದ ದಾರಿ ಕೋಣೆ ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ನಿಲ್ಲಿಸಿ, ಮಾಡಿದ ಕೋಣೆಯ ದಾರಿ ಚಿಕ್ಕದಿರುತ್ತದೆ. ಕೋಣೆಯ ಮೇಲೆ ಮುಚ್ಚಲು ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳೂ ಇವನ್ನು ಹೊರಲು 3 ಅಥವಾ 4 ಕಂಬಗಳೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ಒತ್ತೊತ್ತಾಗಿ ಕಲ್ಲುರಾಶಿಯಿದ್ದು ಅದು ಒಂದು ಅಥವಾ ಎರಡು ದುಂಡುಕಟ್ಟೆಯಿಂದ ಭದ್ರವಾಗಿ ಆವರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಸು.15 ಕಲ್ಲುರಾಶಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ದುಂಡುಕಟ್ಟೆಗಳೂ ಉಂಟು.

ಈ ಮೂರು ವಿಧದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಯಿತು (1996). ಆದರೆ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಹಿಂದೆಯೆ ಅಗೆಯಲ್ಪಟ್ಟು ಅವುಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಅವಶೇಷಗಳು

ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿ

ನಾಶವಾಗಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಕೋಣೆಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನವನ ಅಸ್ಥಿಚೂರುಗಳು, ಮಣ್ಪಾಸತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳು ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತವಾಗಿದ್ದವು. ದಾರಿಯುಳ್ಳ ದುಂಡು ಕೋಣೆಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಒಂದು ಮಡಕೆಯಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿ ಚೂರುಗಳಿದ್ದವು. ದುಂಡು ಕಟ್ಟೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕೆಲವೇ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳು ದೊರೆತವು.

ಅಸ್ಥಿ ಚೂರುಗಳು ಆ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ವಯಸ್ಸು, ಲಿಂಗ, ಎತ್ತರ ಮತ್ತು ಜನಾಂಗ ತಿಳಿಯಲಾಗ ದಷ್ಟು ಸಣ್ಣದಿದ್ದವು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಕೋಣೆಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಅಸ್ಥಿಗಳಿದ್ದ ಹಾಗೆ ತೋರುವುದು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಳಪಾದ ಕೆಂಪು ವರ್ಣದ್ದೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದುವು. ಕೆಲವು ಮಾತ್ರ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದವು. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ದೊರಗುಮೈಯುಳ್ಳವುಗಳಾಗಿ ಲೇಪನವಿಲ್ಲದವು. ಬಲವಾದ ದಪ್ಪ ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಕೊಡ, ಗಡಿಗೆ, ಬಾನಿ, ಚೊಂಬು, ಅರ್ಧಗೋಲಾಕೃತಿಯ ಪಾತ್ರೆ, ತಟ್ಟೆಗಳು, ಸಣ್ಣ ಬುಡದ ಅಗಲ ಬಾಯುಳ್ಳ ಲೋಟಗಳು, ಕಾಲಿರುವ ಬಟ್ಟಲು ಮುಂತಾದವು. ತಾಮ್ರದ ತಗಡಿನ ಪಟ್ಟಿಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ತೂಗುದೀಪದ ತರಹದ ಹಣತೆ, ತಂತಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳೂ ದೊರಕಿದುವು. ಈ ಕೋಣೆಗೋರಿಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1000-800.

ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸು.6ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಒಂದು ದುಂಡು ಕಲ್ಲುಗುಪ್ಪೆಯನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ಅಗೆಯಲಾಯಿತು. ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಇದರಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಂದು ಶವಕುಣಿ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ವ್ಯಕ್ತಿಯ ತಲೆ, ಎದೆ ಹಾಗೂ ತೊಡೆಯ ಭಾಗದ ಅಸ್ಥಿ ಚೂರುಗಳನ್ನು ಪೂರ್ವ-ಈಶಾನ್ಯ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿ ಇಡಲಾಗಿದ್ದಿತು. ಜೊತೆಗೆ, ಬೂದುವರ್ಣದ ಮೂರು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಒಂದು ಬಳೆ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಇದ್ದವು. ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗದ ಶವಕುಣಿಗೆ ಹೀಗೆ ಕಲ್ಲುಗುಪ್ಪೆಯಿದ್ದುದು ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿಯೇ. ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿನೆಲೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ನಶಿಸಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟುಹೋದ ಮರದ ಕಂಬಗಳು, ವರ್ಣಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಮತ್ತು ಸಾದಾ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಲ್ಲಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ದೊರಕಿದವು. ಸ್ಥಳೀಯ ತಾಮ್ರ- ಶಿಲಾಯುಗೀನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ತಪತಿ ನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಸಾವಳ್ದ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಮಾದರಿಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಇಂಗಾಲ-14 ವಿಧಾನದಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1800ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. (ಎ.ಎಸ್.)

ತೈಮೂರ್ ಲಂಗ್: 1336-1405. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಪ್ರತಿಮ ಹೋರಾಟಗಾರ ಹಾಗೂ ಧಾಳಿಕೋರ. ಜಾರ್ಜಿಯದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ನಡೆಸುವಾಗ ಬಾಣ ನೆಟ್ಟು ಕಾಲಿಗೆ ಆದ ಅಂಗವಿಕಲತೆಯಿಂದ ಕುಂಟನಾದುದರಿಂದ ಇವನನ್ನು ಕುಂಟ ತೈಮೂರ್ ಅಥವಾ ತೈಮೂರ್ ಲಂಗ್ ಎಂದು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದ ಕುಷ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಇವನು ಜನಿಸಿದ. ತಂದೆ ಅಮೀರ್ ತುಘಾಯ್ ಬಾರ್ಲಾಸ್ ಎಂಬ ತುರ್ಕಿ ಬುಡಕಟ್ಟು ನಾಯಕ. ಈತನ ವಂಶಜರು ಮಂಗೋಲರ ದಂಡನಾಯಕ ಚಂಗೇಷ್‌ಖಾನ್‌ನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಮಾನ್ಯ ಕುಟುಂಬದಿಂದ ಮೇಲೆ ಬಂದ ಇವನು 1370-80ರ ನಡುವೆ ಮವಾರ್ ಉನ್ನಾರ್ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಒಗ್ಗೂಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ. ಒಳಸಂಚು, ತೀಕ್ಷ್ಣಬುದ್ಧಿ ಹಾಗೂ ಅಪ್ರತಿಮ ಹೋರಾಟದಿಂದ 1369ರಲ್ಲಿ ಸಮರ್‌ಖಂಡ್‌ನ ಸಿಂಹಾಸನ ವೇರಿದ. ಬಾರ್ಲಾಸ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿನಿಂದ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮತಾಂತರ ಹೊಂದಿದವರಲ್ಲಿ ಇವನು ಮೊದಲಿಗ. ಅಲೆಮಾರಿ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದರೂ ನಂಬಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಂ ಧರ್ಮದವನಾದ ಮೇಲೆ ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮದ ವಿಸ್ತರಣೆ ಹಾಗೂ ಇರಾನಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಿಶ್ರಣವನ್ನು ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ತಂದ.

ಚಾಗ್ತೈಖಾನನ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ಅನುಭವ ಹೊಂದಿದ್ದ ತೈಮೂರ್ ಖುರಾಸಾನ್ 1380-82ರಲ್ಲಿ, ಸಿಸ್ತಾನ್ 1383, ಪಶ್ಚಿಮ ಪರ್ಷಿಯ (ಇರಾನ್) 1384-85, ಜಾರ್ಜಿಯ 1386-88, ಅಜರ್‌ಬೈಜಾನ್, ಇಸ್ಫಹಾನ್ ಹಾಗೂ ಸಿರಾಜ್‌ಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. 1388-98ರ ನಡುವೆ ಈಜಿಪ್ಟ್, ಸಿರಿಯ, ಬಾಗ್ದಾದ್, ಅಲೆಪ್ಪೋ ಇವನ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. 1387ರಲ್ಲಿ ಇಸ್ಫಹಾನ್ ಜನತೆ ಇವನ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಎದ್ದಾಗ ತನ್ನ ಸೈನಿಕ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಬಳಸಿ ಲಕ್ಷಾಂತರ ನಾಗರಿಕರನ್ನು ಹತ್ಯೆಗೈದು, ಅಮಾನುಷವಾಗಿ ದಂಗೆಯನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿದ.

ಸಮರ್‌ಖಂಡ್ ಅನ್ನು ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ನಗರವನ್ನಾಗಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ 1398 ಡಿಸೆಂಬರ್ 18ರಂದು ದೆಹಲಿಯ ಮೇಲೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ. ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನ ಫಿರೋಜ್‌ಷಾ ತುಗಲಕ್ ಹೆದರಿ ಓಡಿಹೋದ. ಸತತ 15 ದಿನಗಳ ಕಾಲ ದೆಹಲಿ ತೈಮೂರ್‌ನ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಜರ್ಜರಿತ ವಾಯಿತು. ಅಪಾರ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಲೂಟಿ ಹೊಡೆದು ಲಕ್ಷಾಂತರ ನಾಗರಿಕರನ್ನು ಹತ್ಯೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಅನೇಕ ಭವ್ಯ ಭವನಗಳು ಬೆಂಕಿಗೆ ಆಹುತಿಯಾದವು. ಸಾವಿರಾರು ಕುಶಲ ಕರ್ಮಿಗಳನ್ನು ಬಲವಂತವಾಗಿ ಸಮರ್‌ಕಂದ್‌ಗೆ ಕರೆದೊಯ್ಯಲಾಯಿತು. ಡಿಸೆಂಬರ್ ತಿಂಗಳಿನ ಭೀಕರ ಚಳಿ ಹಾಗೂ ಕ್ಷಾಮಗಳಿಂದ ದೆಹಲಿ ಸ್ಮಶಾನ ಸದೃಶವಾಯಿತು. ರಾಜಕೀಯ ವಾಗಿ ದುರ್ಬಲವಾಗಿದ್ದ ತುಗಲಕ್ ಸಂತತಿ ತೈಮೂರ್‌ನ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿತು.

1399 ಜನವರಿ 1ರಂದು ದೆಹಲಿಯಿಂದ ಸಮರ್‌ಖಂಡ್‌ಗೆ ತೈಮೂರ್ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿ, ಬಾಗ್ದಾದ್, ಅಲೆಪ್ಪೋ ಹಾಗೂ ಡಮಾಸ್ಕಸ್ ತೈಮೂರನ ಧಾಳಿಗೆ ಒಳಗಾದವು. ಅಂಕರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಆಟೋಮನ್ ತುರ್ಕರ ಸುಲ್ತಾನ ಒಂದನೆಯ ಬಯಾಜಿದ್‌ನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸೆರೆಹಿಡಿದ. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮುತ್ತಿಗೆಯಿಂದ ತೈಮೂರನ ಆಡಳಿತ ಉತ್ತರದ ಓಲ್ಗಾನದಿಯಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಖಾರಿಯತನಕ, ಪಶ್ಚಿಮದ ಹೆಲಸ್‌ಪಾಂಟ್ ನಿಂದ ಪೂರ್ವದ ಗಂಗಾನದಿಯ ತನಕ ಹರಡಿತ್ತು.

ತನ್ನ ಅಧೀನವಾಗಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಕಾಯಿದೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಚಂಗೇಷ್‌ಖಾನ್ ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿದ್ದ ಯಾಸ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಸಾರ್ವಜನಿಕವಾಗಿ ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿದ. ಇವು ಬುಡಕಟ್ಟು ಸಂಪ್ರದಾಯ ಹಾಗೂ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಇಸ್ಲಾಂ ಕಾಯಿದೆಗಳ ಮಿಶ್ರಣದಂತಿದ್ದವು. ಉಕ್ಕಿನಂತಹ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಹಾಗೂ ಸಮರಯೋಧನಾಗಿದ್ದ ತೈಮೂರ್ ಯುದ್ಧರಂಗದಲ್ಲಿ ಮುಂಚೂಣಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ತನ್ನ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಹುರಿದುಂಬಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಭಾರತ, ಈಜಿಪ್ಟ್, ತುರ್ಕಿ, ಗೋಲ್ಡನ್ ಹೋರ್ಡ್ ತೈಮೂರನ ಪರಮಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಇವನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಶುಕ್ರವಾರದ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಹಾಗೂ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

1404ರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹೆನ್ರಿ ಹಾಗೂ ಫ್ರೆಂಚ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಆರನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ತೈಮೂರನ ವಿಜಯವನ್ನು ಅಭಿನಂದಿಸಿ, ದ್ವಿಪಕ್ಷೀಯ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಸಹಕಾರ ಕೋರಿದ್ದರು. ಎರಡನೆಯ ಇಮ್ಯಾನುಯಲ್ ಟ್ರೆಬಿಜ್ ಕಪ್ಪ ಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದ. ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಸಮರ್‌ಖಂಡ್‌ನಿಂದ ಪ್ರಪಂಚದ ಇತರೆ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾದ ರಸ್ತೆ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿ ದ್ದವು. ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮದ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ವಿನಿಯೋಗಿಸಿದ. ಶಾಲೆ ವಿದ್ಯಾಲಯಗಳನ್ನು, ಮಸೀದಿ, ಉದ್ಯಾನವನಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಸಮರ್‌ಖಂಡ್ ಏಷ್ಯದ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರನಗರವನ್ನಾಗಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಸಮರ್‌ಖಂಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಡೆನ್‌ಕೆದಾಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಉಪಗ್ರಾಮ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅವುಗಳಿಗೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಮುಖ ಮುಸ್ಲಿಂ ನಗರಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನಿಡಿಸಿದ.

ತನ್ನ ಜೀವಿತ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಚಂಗೇಷ್‌ಖಾನನಂತೆ ತನ್ನ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಅವರ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ, ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ. ಸಂಪತ್ತಿನ ಲೂಟಿಗಾಗಿ 1405ರಲ್ಲಿ ಖಿಟ್ಟೆ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಚೀನದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಗೆ ಹೊರಟಾಗ ನಿಧನನಾದ ಇವನ ಮೃತದೇಹವನ್ನು ಸಮರ್‌ಖಂಡ್‌ಗೆ ತಂದು ಹೂಳಲಾಯಿತು. ತೈಮೂರ್‌ಲಂಗ್ ಸಾಯುವ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ 4 ಮಕ್ಕಳು, 21 ಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳು ಹಾಗೂ 15 ಮರಿಮಕ್ಕಳು ಇದ್ದರು. ಮುಂದೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಬಾಬರ್ ಈ ವಂಶದವನು.

ತೈಮೂರನ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದಾಗಿ ಮುಂದೆ ಸಮರ್‌ಖಂಡ್ ಜ್ಞಾನ, ವಿಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಕಲೆ–ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಯಿತು. ಇಸ್ಲಾಂ ಹಾಗೂ ಇರಾನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಿಶ್ರಣ ಏಷ್ಯದಾದ್ಯಂತ ಹರಡಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು.

ಭಾರತ ದಂಡಯಾತ್ರೆ (1398): ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನರು ಮೂರ್ತಿಪೂಜಕರಾದ ಹಿಂದುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯನ್ನು ತೋರಿದ್ದಾರೆಂಬ ನೆಪವೊಡ್ಡಿ ತೈಮೂರ್ ಅವರನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಭಾರತದ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆಗ ಅವನ ವಯಸ್ಸು 60ನ್ನು ದಾಟಿತ್ತು. 1398 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 24 ರಂದು ತೈಮೂರನ ಸೈನ್ಯ ಸಿಂಧೂನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿತು. ತಾನು ಬಂದ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದವರನ್ನು ಸುಲಿದು, ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆಹೊಡೆದು ದೆಹಲಿಯ ಕಡೆಗೆ ತೈಮೂರ್ ಸಾಗಿದ. ಡಿಸೆಂಬರ್ 17ರಂದು ಪಾಣಿಪತ್ ಯುದ್ಧಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕನ ಸೇನೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಮರುದಿನ ದೆಹಲಿಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ. ತೈಮೂರನ ಸೈನ್ಯ ನಗರವನ್ನು ಸತತವಾಗಿ ಐದು ದಿವಸ ಲೂಟಿ ಮಾಡಿತು. ಕಟ್ಟಡಗಳು ಭಸ್ಮವಾದವು. ನಿರಪರಾಧಿ ಪ್ರಜೆಗಳು ಲಕ್ಷಗಟ್ಟಲೆ ಕೊಲೆಯಾದರು. ಇಲ್ಲವೆ ಬಂಧಿತರಾದರು. ತೈಮೂರನ ಹೊಡೆತದಿಂದ ಚೇತರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ದೆಹಲಿಗೆ ಒಂದು ಶತಮಾನವೇ ಬೇಕಾಯಿತು.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು ತೈಮೂರನ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆತ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಕೇವಲ ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆಯಲು ಬಂದಿದ್ದ. ಎಂತಲೇ ಕೇವಲ 15 ದಿವಸಗಳ ಅನಂತರ ಆತ ದೆಹಲಿಯಿಂದ ಕಾಲ್ತೆಗೆದ. 1399 ಜನವರಿ 9 ರಂದು ಈತ ಮೀರತ್ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ನಗರವನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆಹೊಡೆದು ಜನರನ್ನು ಸಾಮೂಹಿಕವಾಗಿ ಕೊಲೆಗೆ ಈಡುಮಾಡಿದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಹರಿದ್ವಾರವನ್ನು ಹಾದು ಶಿವಾಲಿಕ್ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಮೂಲಕ ಮುಂದುವರಿದು ಕಾಂಗಡಾ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ಜಮ್ಮುವಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ; ಹೋದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕೊಳ್ಳೆಹೊಡೆಯುವುದು, ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಸುಡುವುದು, ಜನರನ್ನು ಕೊಲ್ಲುವುದು–ಇವೇ ಈತನ ಸೈನ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಕೆಲಸಗಳಾದವು. ಈ ರೀತಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಬಹುಪಾಲು ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆಹೊಡೆದ ತೈಮೂರ್ 1399 ಮಾರ್ಚ್ 19ರಂದು ಸಿಂಧೂ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿ ಸಮರ್‌ಖಂಡ್‌ನತ್ತ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಂಧಿಸಿದ ಹೆಂಗಸರು, ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಹಾಗೂ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳನ್ನು ತನ್ನೊಡನೆ ಸಾಗಿಸಿದ. ಸು. 90 ಆನೆಗಳ ಮೇಲೆ ಭಾರತದ ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಂಬ, ಚಪ್ಪಡಿ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಸಾಗಿಸಿ ಅವನ್ನೇ ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಸಮರ್‌ಕಂದ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಸೀದಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಂದ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಹೊಸ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ದಳಪತಿಯೊಬ್ಬನನ್ನು ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಈತ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಪೂರ್ಣ ಸ್ವತಂತ್ರನೇ ಆಗಿದ್ದ.

ಭಾರತದ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ತೈಮೂರನ ಕೊನೆಯ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅದೇ ವರ್ಷ (1399) ಅವನು ತನ್ನ ಜೀವನದ ಕೊನೆಯ ಹಾಗೂ ದೊಡ್ಡ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ. ಈಜಿಪ್ಪಿನ ಮ್ಯಾಮಲೂಕ ಸುಲ್ತಾನನನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸುವುದೇ ಈ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯ ಗುರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆ ಸುಲ್ತಾನ ಬಾಗ್ದಾದ್ ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿ ಆತ ಅಜರ್‌ಬೈಜಾನನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಆಟೋಮನ್ ಸುಲ್ತಾನನಾದ ಮೊದಲನೆಯ ಬಯಜಿದ್, ಪೂರ್ವ ಅನಟೋಲಿಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲೂ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ್ದ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ತೈಮೂರ್ ಅವನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ ಮೊದಲು ಅಜರ್ ಬೈಜಾನಿನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಸಿರಿಯದ ಕಡೆ ನುಗ್ಗಿದ. ಆಲೋಪ್ಪೋಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ, ಅದನ್ನು ಸೂರೆ ಮಾಡಿ, ಮ್ಯಾಮಲೂಕನ ಸೇನೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಡಮಾಸ್ಕಸ್ ನಗರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ (1401). ಅಲ್ಲಿಯ ಕುಶಲ ಕೆಲಸಗಾರರನ್ನು ಸಮರ್‌ಖಂಡ್‌ಗೆ ಬಲತ್ಕಾರದಿಂದ ಕರೆದೊಯ್ದಿದ್ದರಿಂದ ಡಮಾಸ್ಕಸಿನ ಅಭ್ಯುದಯಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಬಾಗ್ದಾದ್ ನಗರವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ, ಸು. 20,000 ಜನರನ್ನು ಕೊಂದು ಹಾಕಿದ. ತೈಮೂರ್ ಚಳಿಗಾಲವನ್ನು ಜಾರ್ಜಿಯಲ್ಲಿ ಕಳೆದು, ಅನಟೋಲಿಯದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿ, ಆಟೋಮನ್ ಸುಲ್ತಾನ್ ಬಯಜಿದ್ದನ ಸೇನೆಯನ್ನು ಅಂಕಾರದ ಬಳಿ ಸೋಲಿಸಿದ. 1402ರಲ್ಲಿ ಸರವನ್ನು ರೋಡ್ಸ್ ಶ್ರೀಮಂತರಿಂದ ಕಸಿದುಕೊಂಡ. ಅತ್ತಕಡೆ ಈಜಿಪ್ಪಿನ ಸುಲ್ತಾನ ಶರಣಾಗತನಾದ. ದಿಗ್ವಿಜಯಿಯಾದ ತೈಮೂರ್ 1404ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿ ಸಮರ್‌ಖಂಡ್‌ಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಕೂಡಲೇ ಚೀನದ ಕಡೆ ಕಣ್ಣು ಹಾಯಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಸೇನೆಯನ್ನು ಕಳುಹಿಸಲು ತಯಾರಾದ. 1404 ಡಿಸೆಂಬರ್ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇನೆಯ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿ ತೈಮೂರ್ ಅತ್ತ ಹೊರಟ. ಆದರೆ ದಾರಿಯಲ್ಲೇ 1405 ಜನವರಿ 19ರಂದು ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ. ತೈಮೂರನ ದೇಹವನ್ನು ಅದ್ದೂರಿಯಿಂದ ಸಮರ್‌ಖಂಡ್‌ಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಹೋಗಿ ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು.

ಜೀವನವನ್ನೇ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗೆ, ನಗರಗಳ ನಾಶಕ್ಕೆ, ಐಶ್ವರ್ಯದ ಲೂಟಿಗೆ, ಪ್ರಾಣಹಾನಿಗೆ ಮುಡಿಪಾಗಿಟ್ಟಿದ್ದ ತೈಮೂರ್ ಒಬ್ಬ ಸಾಹಸಿ, ಕ್ರೂರಿ, ಲೂಟಿಕೋರ ಯೋಧನೆಂದು ಪರಿಗಣಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಲೂಟಿಯಿಂದ ದೊರೆತ ಹಣ, ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ಸುಂದರವಾದ, ವೈಭವಯುತವಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಆಗಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ತನ್ನ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದಾನೆ. ತೈಮೂರನ ಜೀವನದ ಸಾಹಸಮಯ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ಅವನ ಬರೆಹದಿಂದಲೇ ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ತಾನು ನಡೆಸಿದ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಆತ ಮುಲ್‌ಫುಜತ್–ಐ–ತಿಮೂರಿ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ತೈಮೂರನ ವಂಶಸ್ಥರು ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಇರಾನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಹಿರಾತ್ ನಗರವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಇವರು 15 ಮತ್ತು 16ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇರಾನಿನಿಂದ ಓಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟಾಗ ತೈಮೂರನ ವಂಶಸ್ಥನಾದ ಬಾಬರ್ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ರಾಜಸಂತತಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ತೋದರಮಲ್ಲ: 1523–89. ಅಕ್ಬರನ ಒಬ್ಬ ಮಂತ್ರಿ; ಭೂಕಂದಾಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಸುಧಾರಣೆಗಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಮೊದಲು ಅಕ್ಬರನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಕಾರಕೂನನಾಗಿದ್ದ ಈತ ತನ್ನ ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆ ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಯದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ಬಲು ಬೇಗ ಉನ್ನತಿ ಹೊಂದಿ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ. 1567ರಲ್ಲಿ ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ಸುಭೇದಾರ ಸಿಕಂದರ್ ಶಾಹನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಒರಿಸ್ಸ, ಬಂಗಾಲ, ಬಿಹಾರ, ಗುಜರಾತ್ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಎದ್ದ ಬಂಡಾಯಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸಿದ. 1584ರಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಗೆದ್ದು ಅದನ್ನು ಅಕ್ಬರನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಸಂಪ್ರೀತನಾದ ಅಕ್ಬರ್ ಈತನಿಗೆ ರಾಜಾ ಎಂಬ ಪದವಿ ಕೊಟ್ಟು ಸನ್ಮಾನಿಸಿದ. ತನ್ನ ಜೀವನದ ಕೊನೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರನ ಕಂದಾಯ ಹಾಗೂ ಅರ್ಥ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿದ.

ತೋದರ್‌ಮಲ್ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿರುವುದು ಈತ ಮಾಡಿದ ಕಂದಾಯ ಹಾಗೂ ಆಡಳಿತ ಸುಧಾರಣೆಗಳಿಗಾಗಿ. ರಾಜ್ಯದ ಲೆಕ್ಕಪತ್ರ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಮೊದಲಿನಿಂದ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಹಿಂದೂಸ್ತಾನೀ ಭಾಷೆಯ ಬದಲಾಗಿ ಲೆಕ್ಕಪತ್ರ ಹಾಗೂ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯ ಬಳಕೆಯನ್ನು ರೂಢಿಸಿದ. ರಾಜ್ಯದ ಸಾಗುವಳಿ ಜಮೀನನ್ನು ಕರಾರುವಾಕ್ಕಾಗಿ ಅಳೆಯುವುದು, ಒಂದು ಬೀಘಾ ಜಮೀನಿನ ಸರಾಸರಿ ಬೆಳೆಯ ಪರಿಮಾಣ ನಿರ್ಧರಿಸುವುದು, ಈ ಪರಿಮಾಣದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲಬೇಕಾದ ಕಂದಾಯವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವುದು, ಸಂಪತ್ತಿನ ಮೌಲ್ಯಮಾಪನ–ಇವು ತೋದರಮಲ್ ಆಚರಣೆಗೆ ತಂದ ವಿಶೇಷ ಸುಧಾರಣೆಗಳು. ಸಾಗುವಳಿ ಜಮೀನನ್ನು ಫಲವತ್ತಾದ್ದು, ಸಾಧಾರಣ ಮತ್ತು ಬರಡು ಎಂದು ವಿಭಾಗಿಸಿದ. ಜಮೀನಿನ ವಿವರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಪಹಣಿ (ಲೆಕ್ಕಪತ್ರದ) ಪುಸ್ತಕವನ್ನಿಡುವ ಕ್ರಮವನ್ನು ಬಳಕೆಗೆ ತಂದ. ತೋದರ್‌ಮಲ್ ಆಚರಣೆಗೆ ತಂದ ಅನೇಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿವೆ.

ಈತ ಸೈನಿಕನಾಗಿ, ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿ ಹೆಸರು ಗಳಿಸಿರುವಂತೆ ಕವಿಯಾಗಿಯೂ ಪ್ರಮುಖನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಹಿಂದೀ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಈತ ರಚಿಸಿದ ನೀತಿ ಪದ್ಯಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. ಈತನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ತೋದರಾನಂದ, ತೋದರಪ್ರಕಾಶ, ಸ್ವರಮೇಲಕಲಾನಿಧಿ ಮುಂತಾದ ಗ್ರಂಥಗಳು ರಚನೆಗೊಂಡವು. ತೋದರಾನಂದ ಅಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಒಂದು ಜ್ಞಾನಕೋಶವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಆಚಾರ, ವ್ಯವಹಾರ, ದಾನ, ಶ್ರಾದ್ಧ, ಪ್ರಾಯಶ್ಚಿತ್ತ, ವಿವೇಕ, ವಿವಾಹ, ಕರ್ಮವಿಪಾಕ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಕುರಿತ 15ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಕರಣಗಳಿವೆ.

(ಸಿ.ಕೆ.ಎನ್.)

ತೋರಗಲ್ಲಿನ ಮಹಾಮಂಡಳೇಶ್ವರರು: ನೋಡಿ– ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು

ತ್ಯೂಸಿಡೈಡೀಸ್: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.460–411. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗ್ರೀಕ್ ಇತಿಹಾಸಕಾರ. ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ದಿ ಪೆಲೊಪೊನೇಷ್ಯನ್ ವಾರ್ ಎಂಬ ಅಪೂರ್ಣ ಕೃತಿಯ ಕರ್ತೃ. ಈತನ ಜೀವಿತದ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಂಶಗಳು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಹುಟ್ಟಿದ್ದು ಅಥೆನ್ಸಿನಲ್ಲಿ. ತಂದೆ ಅಥೆನ್ಸಿನ ನಾಗರಿಕ ಓಲೋರಸ್. ಆತನಿಗೆ ತೆಲಾಸ್‌ನ ಬಳಿ ಥ್ರೇಸಿಯನ್ ತೀರದಲ್ಲಿ ಸ್ಕ್ಯಾಪ್ಟೆ ಹಿಲೇ ಎಂಬಲ್ಲಿನ ಚಿನ್ನದ ಗಣಿಗಳಿಂದ ಒಳ್ಳೆಯ ಆದಾಯ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ತ್ಯೂಸಿಡೈಡೀಸನಿಗೆ ಚಿಕ್ಕಂದಿನಿಂದಲೇ ಉನ್ನತ ರಾಜಕೀಯ ವಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಓಡಾಡಿ ಅಲ್ಲಿನ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಸುಸಂಧಿ ದೊರಕಿತ್ತು. ಇವರ ವ್ಯವಹಾರಗಳೆಲ್ಲ ಥ್ರೇಸ್ ರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇದರಿಂದ ಎರಡೂ ನಗರಗಳ ಇತಿಹಾಸ, ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಈತ ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿದಿದ್ದ. ಈತ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಅನ್ಯಾಕ್ಸಗೊರಾಸನ ಕೈಕೆಳಗೂ ಅಲಂಕಾರಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಆಂಟಿಫಾನ್‌ನ ಕೈಕೆಳಗೂ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ. ಆಲೋಚನೆ ನಿಸ್ಸಂದಿಗ್ಧವಾಗಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿರಬೇಕು; ಭ್ರಮೆಯಿಂದ ದೂರವಾಗಿ ವಿವೇಚನೆಯಿಂದ ವರ್ತಿಸಬೇಕು; ಬರೀ ಭಾವಾವೇಶದ ದೇಶಭಕ್ತಿ ಕೂಡದು; ತನ್ನ ನಿಜವಾದ ಹಿರಿಯ ಗುಣಗಳಿಂದ ದೇಶಭಕ್ತಿಗೆ ಕುಂದು ಬಾರದಂತೆ ವರ್ತಿಸಬೇಕು–ಇವೇ ಈತನ ಆದರ್ಶಗಳಾದವು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಥೆನ್ಸಿನ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಬಹಳವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದು ಜನಜೀವನದಲ್ಲೂ ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾದ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾಗ ತೊಡಗಿತ್ತು. ಈತನ ಧ್ಯೇಯ ಯಾವುದಾದರೂ ಒಂದು ಕಾಲದ ಇತಿಹಾಸ ಬರೆಯುವುದಾಗಿರದೆ ಒಂದು

ಘಟನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆಯುವುದಾಗಿತ್ತು. ಪೆಲೊಪೊನೇಷ್ಯನ್ ಸಮರ ಗ್ರೀಕ್ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಸ್ಥಾನವುಳ್ಳದ್ದು. ಹಿಂದೆಂದೂ ಕೇಳರಿಯದಷ್ಟು ವಿಪತ್ಕಾರಕ ಸಮರವಿದು ಎಂಬ ಭಾವನೆ ತ್ಯೂಸಿಡೈಡೀಸ್‌ನಲ್ಲಿ ತುಂಬಿ ಬಂದಿತ್ತು. ತ್ರೇಸ್ ಮತ್ತು ಅಥೆನ್ಸ್ ನಗರಗಳು ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಎಲ್ಲ ವಿಧವಾದ ಸಿದ್ಧತೆಗಳನ್ನು ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದವೆಂಬ ವಿಷಯ ಈತನಿಗೆ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಹಾಗೆಂತಲೇ ಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾದ ಮೊದಲ ದಿನದಿಂದಲೇ ಅವರ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆಯಾಲರಂಭಿಸಿದ ಈ ಇತಿಹಾಸಕಾರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.424ರಲ್ಲೊಮ್ಮೆ ತಾನು ಅದರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂತು. ಆ ವರ್ಷದ ಚಳಿಗಾಲದಲ್ಲಿ ಏಳು ಯುದ್ಧನಾವೆಗಳ ತ್ರೇಸನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಈತ ಹೋರಾಡಿದ. ಈತನಿಂದ ನಿರೀಕ್ಷಿಸಿದ ಗೆಲುವು ದೊರಕಿಲ್ಲವಾಗಿ ಸಂಶಯಗ್ರಸ್ಥರಾದ ಅಥೇನಿಯನರು ಈತನನ್ನು ನಗರದಿಂದ ಹೊರದೂಡಿದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 423–404ರವರೆಗೆ ಈತ ತ್ರೇಸಿನಲ್ಲಿನ ತನ್ನ ಭೂಮಿಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಸಮರದ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದರ್ಶಿಯಾಗಿ ಬಹಳವಾಗಿ ಪರ್ಯಟನ ಮಾಡಿದ; ಒಮ್ಮೆ ಅಥೆನ್ಸ್ ನಗರಕ್ಕೂ ಹೋಗಿ ಬಂದ.

ಪ್ರಾಯಶಃ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.400ರಂದು ಯಾರೋ ಈತನನ್ನು ಯಾವುದೋ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಕೊಲೆಮಾಡಿದರು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇತಿಹಾಸ ಲೇಖನವನ್ನು ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾಗಿಯೂ ರಸವತ್ತಾಗಿಯೂ ಕಾವ್ಯವಾಗಿಸಿದ ಹಿರಿಮೆ ಈತನದು. ನೂರಾರು ಸಂಗತಿಗಳಿಂದ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಗೊಂದಲವನ್ನು ತಂದುಕೊಡುವ 27, 28 ಸಂವತ್ಸರಗಳ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ಲುಪ್ತ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದು, ಮನವೊಪ್ಪಿಸುವ ಆಧಾರರಾಶಿಯಿಂದ ಅದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿ, ಮಜಲು ಮಜಲಿಗೂ ಕುತೂಹಲ ವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವ ಕತೆಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಈಗ ತೋರಿದ್ದಾನೆ. ಕೊನೆಯ ಪರಿಚ್ಛೇದ ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಉಳಿದಿದ್ದರೂ ವಿಷಯದ ಪರಿಜ್ಞಾನ ಸರಿಸುಮಾರಾಗಿ ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿಯೇ ದೊರಕುತ್ತದೆ. ತಾನೇ ಕಣ್ಣಿಂದ ಕಂಡ ವಿವರಗಳು, ಇತರರಿಂದ ಕೇಳಿ ತಿಳಿದುಕೊಂಡು ಹೋಲಿಸಿ, ಹೆಕ್ಕಿನೋಡಿ ಆಭಾಸಗಳನ್ನು ಕೊಡವಿ ಸತ್ಯವೋ ಅಥವಾ ಸತ್ಯಕ್ಕೆ ಅತಿ ಹತ್ತಿರವೋ ಎಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದಾದ ಸಂಗತಿಗಳು; ಕಾಗದ ಪತ್ರ ಕರಾರು ಸಂಧಾನಲೇಖ ಮುಂತಾದ ದಾಖಲೆಗಳು; ಮಂತ್ರಾಲೋಚನೆಗಳ ವಾದ ವಿವಾದದ ವರದಿ, ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಅವರಿವರ ಟೀಕೆ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು–ಹೀಗೆ ಇತಿಹಾಸ ಲೇಖನಕ್ಕೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಬಲ್ಲ ಸಕಲ ಸಾಮಗ್ರಿಯನ್ನೂ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ಈತ ಶೇಖರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ತನ್ನ ಸ್ವಂತ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಎಲ್ಲಿಯೂ ಹೇರಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಮೀಸಲಾದ ಧ್ವನಿ ಲಕ್ಷಣ ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿದೆ. ಪೆಲೊಪೊನೇಷ್ಯನ್ ಯುದ್ಧದ ವರದಿಯಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಳ್ಳುವ ಈ ಕೃತಿ ಕೊನೆ ಮುಟ್ಟುವ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಅಥೆನ್ಸಿನ ಇಡೀ ರಾಜಕೀಯ ಆಖ್ಯಾನವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡು ಹೃದಯಂಗಮವಾಗಿ ಮೂಡಿ ಅನ್ಯಾದೃಶವಾಗಿದೆ. ಸಾವಿರಾರು ವರ್ಷ ಸಂದರೂ ಯುರೋಪಿನ ಇತಿಹಾಸಕಾರರಿಗೆ ಇವನು ಅನುಕರಣಯೋಗ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. (ಎಸ್.ವಿ.ಆರ್.)

ತ್ರಿಯುಗ ಸಿದ್ಧಾಂತ: ಸಿ.ಜೆ.ಥಾಮ್ಸನ್ ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಸಿದ್ಧಾಂತ (ತ್ರಿ ಏಜ್ ಸಿಸ್ಟಮ್). ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರಕಾರ ಮಾನವನ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸವನ್ನು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಶಿಲಾಯುಗ, ಕಂಚಿನ ಯುಗ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗಗಳಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸ ಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇಂತಹ ಒಂದು ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು 1734ರಲ್ಲಿ ನಿಕೊಲಸ್ ಮಹುದೆಲ್ ಎಂಬ ಫ್ರೆಂಚ್ ವಿದ್ವಾಂಸ ಮೊದಲಿಗೆ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ. ಮಾನವನ ಇತಿಹಾಸದ ಬಗೆಗೆ ಚರ್ಚ್‌ನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಧೋರಣೆಗಳು ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವನ ಮಾತುಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಗಮನ ಸೆಳೆಯಲಿಲ್ಲ. ಮುಂದೆ 1820ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಡೇನಿಶ್ ಪ್ರಜೆ ಸಿ.ಜೆ.ಥಾಮ್ಸನ್ ತ್ರಿಯುಗ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಒಂದು ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ ತಳಹದಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಸಮಕಾಲೀನರಾದ ವೊರ್ಸೆ ಮೊದಲಾದವರ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಅದನ್ನು ಪ್ರಚುರ ಪಡಿಸಿದ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವನನ್ನೇ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಸ್ಥಾಪಕನೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಥಾಮ್ಸನ್ ಮತ್ತು ಇವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳ ತರ್ಕವೇ ನೆಂದರೆ ಕಂಚಿನ ಬಳಕೆ ತಿಳಿದಿದ್ದ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಕಲ್ಲನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಂತೆಯೇ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆ ತಿಳಿದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅವನು ಕಂಚನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ; ಹಾಗಾಗಿ ಇದೇ ಅನುಕ್ರಮಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಈ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಗಳು ಬೆಳೆದವು. ಈ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ ಎಂದು ಮುಂದೆ ಹೆಸರು ಪಡೆದ ಡೆನ್ಮಾರ್ಕಿನ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟಿಗೆ ರಾಶಿಹಾಕಿದ್ದ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕನಾಗಿದ್ದ ಇವನ್ನನು ವರ್ಗೀಕರಿಸಿದ. ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ ಸಾಪೇಕ್ಷ ಕಾಲಮಾನದ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಪ್ರಯತ್ನವಿದು. ಇದೊಂದು ಅತ್ಯಂತ ಸರಳ ವರ್ಗೀಕರಣವೇನೋ ನಿಜ. ಏಕೆಂದರೆ ಇಂದು ತಿಳಿದಿರುವಂತೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲೆಡೆ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಇದೇ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಲಿಲ್ಲ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಸಹಾರದ ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಶಿಲೋಪಕರಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದಿಂದ ನೇರವಾಗಿ ಕಬ್ಬಿಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಜನ ಕಾಲಿಟ್ಟರು. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗದಲ್ಲಿಯೂ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ಬಳಕೆ ಮುಂದುವರೆದಿತ್ತು. ಹಾಗಾಗಿ ಈಗಿನ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಯುಗ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಅದರದ್ದೇ ಆದ ಇತಿಮಿತಿಯಿದೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೂ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ–ಪುರಾತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಒಂದು ಭದ್ರ ಅಡಿಪಾಯವನ್ನು ಇದು ನಿರ್ಮಿಸಿತೆಂಬುದನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆಯುವಂತಿಲ್ಲ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಥ

ಥಾಪರ್, ಬಿ.ಕೆ.: ನೋಡಿ–ಬಾಲಕೃಷ್ಣ ಥಾಪರ್

ಥೈಲೆಂಡ್: ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಒಂದು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯ. ಸಯಾಂ ಎಂಬುದು ಹಿಂದೆ ಇದಕ್ಕೆ ಇದ್ದ ಹೆಸರು. ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಯನ್ಮಾರ್, ಈಶಾನ್ಯ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಲಾವೊಸ್ ಮತ್ತು ಕಾಂಬೋಡಿಯ, ಆಗ್ನೇಯ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಮಲಯ ಮತ್ತು ಸಯಾಂ ಖಾರಿ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಅಂಡಮಾನ್ ಸಮುದ್ರ ಮತ್ತು ಮಯನ್ಮಾರ್‌ಗ ಳಿಂದ ಬಳಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಈ ದೇಶದ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 5,13,115 (2000). ಈ ದೇಶ ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ 772 ಕಿಮೀ, ಉತ್ತರ ದಕ್ಷಿಣವಾಗಿ 1770 ಕಿಮೀ ಇದ್ದು 2615 ಕಿಮೀ ಸಮುದ್ರ ತೀರ ಹೊಂದಿದೆ. ಕ್ರಾ ಭೂಕಂಠದಲ್ಲಿ ಅದರ ಅಗಲ ಕೇವಲ 48 ಕಿಮೀ. ರಾಜಧಾನಿ ಬ್ಯಾಂಕಾಕ್.

ಥೈಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ವಿಭಿನ್ನ ಇತಿಹಾಸ, ಭಾಷೆ, ಧರ್ಮ, ರೂಪ ಜೀವನವಿಧಾನಗಳ 30ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಮುದಾಯಗಳಿವೆ. ದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಭಾರತೀಯರು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬು ವ್ಯಾಪಾರ. ಮಲೇಷ್ಯದ ಗಡಿಯ ಬಳಿ, ದಕ್ಷಿಣಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಮಲಯನರಿದ್ದಾರೆ; ಆಗ್ನೇಯ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಇವರು ಅಲ್ಪ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾರೆ. ಕಾಂಬೋಡಿಯನ್ ಗಡಿಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಕಾಂಬೋಡಿಯನ್ನರಿದ್ದಾರೆ. ಕುಯಿಗಳೂ ಕಾಲಿಯೂಂಗರೂ ಇರುವುದು ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿ. ಮಾನ್ ಜನರು ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಯನ್ಮಾರ್ ಗಡಿಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಇದ್ದಾರೆ; ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಖೋರಾತ್‌ನಲ್ಲೂ ಆಗ್ನೇಯ ವಿಯೆಟ್ನಾಮೀ ಅಥವಾ ಅನಾಮೀ ಜನರು ದಕ್ಷಿಣ ಖೋರಾತ್‌ನಲ್ಲೂ ಆಗ್ನೇಯ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲೂ ಇದ್ದಾರೆ. ಕರೆನ್ ಜನರು ಮಯನ್ಮಾರ್ ಗಡಿಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಇದ್ದಾರೆ. ಇವರಲ್ಲದೆ ಅಖಾ, ಮುಸ್ಸೊ, ವಿಯೊ, ಕಾಮೂಕ್, ಟಿನ್, ಲಾವ, ಸೋ ಮುಂತಾದ ಇಪ್ಪತ್ತು ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತ ಗುಂಪುಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಗುಂಪುಗಳದು ಆದಿಮ ಸ್ವರೂಪ. ಈ ಗುಂಪುಗಳ ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಅಲ್ಪ. ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಅರಣ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಇವರು ವಾಸಿಸುತ್ತಾರೆ. ಥೈಲೆಂಡಿನ ಪ್ರಮುಖ ಭಾಷೆ ಥೈ. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೀನಯಾನ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಧಾನ. ಜನಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸೇ.90 ರಷ್ಟು ಮಂದಿ ಬೌದ್ಧರು. ಕೆಲವು ಕಡೆ ಸರ್ವಚೇತನ ಪಂಥ ಮತ್ತು ಭೂತಗಳಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಈಗಲೂ ಇದೆ. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಮಲಯ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚು. ಕ್ರೈಸ್ತರು ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರು. ಇವರ ವಾಸ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬ್ಯಾಂಕಾಕ್ ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರ ಭಾಗ. ಇವರಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಕ್ರೈಸ್ತರೇ ಹೆಚ್ಚು. ಥೈಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿರುವ ಚೀನೀಯರು ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್ ಧರ್ಮವನ್ನನುಸರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಸು. 4,000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಹಿಂದು ಕುಟುಂಬಗಳು ಥೈಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿದ್ದವು (1974). ಅರಮನೆಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರೋಹಿತರ ಪಾತ್ರ ಪ್ರಧಾನ; ಇಲ್ಲಿ ಹಿಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಗಳು ಬೌದ್ಧ ಜೋತಿಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾಗಿವೆ. 1974ರ ಸಂವಿಧಾನದ ಪ್ರಕಾರ ಥೈಲೆಂಡಿನದು ಸಂವಿಧಾನಾತ್ಮಕ ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವ. ದೊರೆ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಹಾಗೂ ಪ್ರಧಾನ ದಂಡನಾಯಕ. ರಾಜನ ಅಧಿಕಾರಗಳು ಸಂವಿಧಾನದಿಂದ ನಿಯಂತ್ರಿತ. (ವಿ.ಜಿ.ಕೆ.)

ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ: ಥೈಲೆಂಡಿನ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಪ್ಲಿಸ್ಟೊಸೀನ್ ಯುಗದಲ್ಲಿ ನೆರೆಯ ಪ್ರದೇಶವಾದ ಮಯನ್ಮಾರ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅನ್ಯಾಥಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕಲ್ಲುಮಚ್ಚು, ಮಚ್ಚು ಕೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಹಲವಾರು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರಕಿರುವುದರಿಂದ ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆದಿಮಾನವ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಂಗತಿ ಖಚಿತಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಥೈಲೆಂಡಿನ ಈ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಫಿಂಗೋನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಈಚಿನವರೆಗೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಉಳಿದುಬಂದಂತೆ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3–2 ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಹೊಬಿನಿಯನ್ ಮತ್ತು ಬ್ಯಾಕ್ಸೋನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇವು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಪದ್ಧತಿಯ ವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಲಾದ ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳೂ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಜನರು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಬೇಟೆ, ಸಸ್ಯಮೂಲ ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಮುಂತಾದ ಕಸುಬುಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಹುಶಃ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಬತ್ತದ ಬೇಸಾಯ ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಮೀನು, ಆಮೆ ಮುಂತಾದ ಜಲಚರಗಳನ್ನು ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ದೈಹಿಕವಾಗಿ ಈ ಜನರು ಈಗಿನ ಮಲನೇಷ್ಯ ಮತ್ತು ಪಪ್ಪುವದ ಜನರನ್ನು ಹೋಲುತ್ತಿದ್ದುದಾಗಿ ಅವರ ಅಸ್ಥಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ನವಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಕಂಚಿನ ಯುಗಗಳಿಗೆ ಸೇರಬಹುದಾದ ಡಾಂಗ್ ಸೋನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಪಶ್ಚಿಮ ಥೈಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಚೀನದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಅಂಥ ಉಪಕರಣಗಳ ಬಳಕೆ ಪ್ರಚಲಿತ ಶಕೆಯ ಆರಂಭಕಾಲದವರೆಗೆ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಈ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಬಾಕುಗಳು, ಹಿಡಿಕೆ ರಂಧ್ರವಿದ್ದ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಸಲಿಕೆಗುದ್ದಲಿಗಳು ಮತ್ತು ಭರ್ಜಿಮೊನೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಭವಿಷ್ಯ ಹೇಳಲೂ ಭೂತಗಳನ್ನು ಆಹ್ವಾನಿಸುವುದು, ಮಳೆ ಬರುವಂತೆ ಮಾಡುವುದು, ಶತ್ರುಗಳಿಗೆ ಮಾಟ ಮಾಡುವುದು ಮುಂತಾದ ಮಾಂತ್ರಿಕ ವಿದ್ಯೆಗಳಲ್ಲೂ ಮಯನ್ಮಾರ್‌ನ ಕರೆನ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ಜನರು ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೂ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಂಚಿನ ಬುರುಡೆ ಮದ್ದಲೆಗಳು (ಕೆಟಲ್–ಡ್ರಮ್) ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಆ ಬುರುಡೆಮದ್ದಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಿರುವ ಚೀನಿ ಚೌ ವಂಶದ ಕಾಲದ ಪೋಷಾಕುಗಳನ್ನು ತೊಟ್ಟ ಕುದುರೆಸವಾರರ

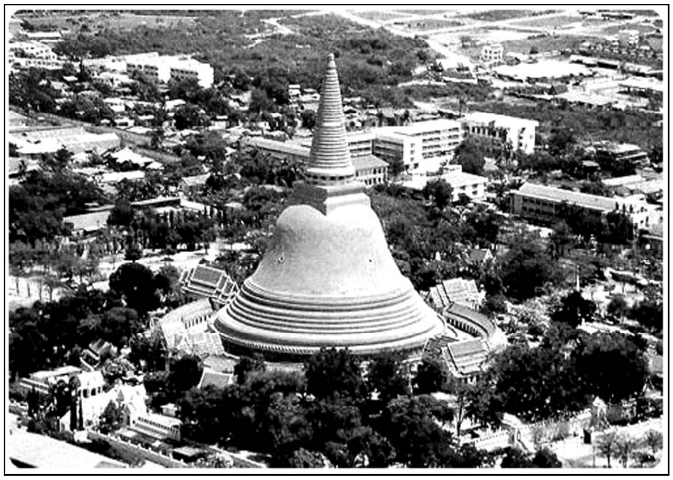

ವಟ್‌ಪ್ರಪಥೋಮ್ ಚೈತ್ಯ, ಬ್ಯಾಂಕಾಕ್

ದೃಶ್ಯಗಳಿಂದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೂಲವನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಬಹುದು. ಪ್ರಚಲಿತ ಶಕೆಕಾಲದ ಮೊದಲ ಕೆಲವು ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ವರ್ತಕರು ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳ ಉಪಯೋಗ ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪ್ರಭಾವಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರಿಗೆ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಡುವವರೆಗೂ ಇದೇ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಇತಿಹಾಸ: ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಹಿಂದೆ ಸಯಾಂ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದ್ದು 1939ರಲ್ಲಿ ಥೈಲೆಂಡ್ ಅಥವಾ ಥೈಮು–ಅಂಗ್ ಥೈ ಎಂಬ ಹೆಸರಾಯಿತು. ಥೈಲೆಂಡ್ ಎಂದರೆ ಸ್ವತಂತ್ರ ಜನರ ನಾಡು. ಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವ ಹೋಗಿ ಅನಂತರ ಸಾಂವಿಧಾನಾತ್ಮಕ ಅರಸರ ಆಳ್ವಿಕೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದೆ.

ಥೈ ಜನರ ಇತಿಹಾಸ ಸು.10ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಜನ ಚೀನೀ ಮಹಾ ಬಯಲಿನಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣದ ಕಡೆ ಹೊರಟು, ಪಶ್ಚಿಮದ ಅಸ್ಸಾಮ್‌ನಿಂದ ಹಿಡಿದು ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ವಿಯಟ್ನಾಂ ವರೆಗೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಹೀಗೆ ನೆಲೆನಿಂತ ಹೊಸ ಜನ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳುವಷ್ಟು ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಅಂತಸ್ತನ್ನು ಮುಟ್ಟಿದ್ದರು. ಈಗಿನ ಉತ್ತರ ಮಯನ್ಮಾರ್, ಚೀನದ ಯೂನಾನ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯ, ಭಾರತದ ಅಸ್ಸಾಂ ಹಾಗೂ ಥೈಲೆಂಡ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಜನ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲೇ ಥೈ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡರು. ಕುಬ್ಲೈಖಾನನ (1216–94) ಸೈನ್ಯ ಇವರ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಾಗ, ಇವರು ಮತ್ತಷ್ಟು ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಇಂಡೊ–ಚೀನ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪದತ್ತ ಸರಿದರು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇಂಡೊ–ಚೀನ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದ ಎರಡು ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳು ಮಾನ್ ಮತ್ತು ಖ್ಮೆರ್. ಈ ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಧರ್ಮ, ರಾಜ್ಯ ಪದ್ಧತಿ, ಕಲೆ ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯ – ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಛಾಯೆ ಇತ್ತು. ಮಾನ್ ಜನರ ನೆಲೆ ದಕ್ಷಿಣ ಮಯನ್ಮಾರ್ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಥೈಲೆಂಡ್; ಖ್ಮೆರ್ ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳ ವಾಸ ಮೇಕಾಂಗ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ. 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಮಾನ್ ಜನರನ್ನು ಖ್ಮೆರ್ ಬಣದ ಜನ ಕುಗ್ಗಿಸಿದ ಕಾರಣ ಹರಿಪುಂಜಯ ಎಂಬ ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯ ಮಾತ್ರ ಮಾನ್ ಜನರಿಗೆ ಸೇರಿತ್ತು. ಈ ಭಾಗ ಈಗಿನ ಉತ್ತರ ಥೈಲೆಂಡ್. ಖ್ಮೆರ್ ಬಣದವರು ತಮ್ಮ ಅರಸ 7ನೆಯ ಜಯವರ್ಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1181–1219) ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೂ ಬೇಗ ಕ್ಷೀಣಾವಸ್ಥೆಗೆ ಬಂದರು. ವಲಸೆ ಬಂದ ಥೈ ಜನರು ರಾಜ್ಯ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡು ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬರಲು ಈ ಕಾಲ ಅನುಕೂಲವಾಗಿತ್ತು. ಈಗಿನ ಥೈಲೆಂಡ್ ಮಧ್ಯಭಾಗದ ಬಯಲುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಸುಖೋಥೈ ರಾಜ್ಯ 1220ರಲ್ಲೂ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಚಿಯಾಂಗ್ ಮಯ್ ರಾಜ್ಯ 1296ರಲ್ಲೂ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದವು. ಥೈ ಜನ ಸುಖೋಥೈ ರಾಜ್ಯವೇ ಇತಿಹಾಸ ಯುಗದ ತಮ್ಮ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ರಾಜ್ಯವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ರಾಜ್ಯದ 3ನೆಯ ಅರಸ ರಾಮಕಮ್‌ಹೆಂಗ್ (1279–1317) ಹೊರಡಿಸಿದ ಶಾಸನವೊಂದು ಪ್ರಾರಂಭಕಾಲದ ಥೈ ಭಾಷೆಗೆ ನಿದರ್ಶನ. ಇವನ ಮಗ ಲೊ ಥೈ (1317–47) ಅಸಮರ್ಥ. 1378ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಈ ರಾಜ್ಯ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಅಯುಥಿಯ ರಾಜ್ಯದ ದೆಸೆಯಿಂದ ಕ್ಷೀಣಿಸಿತು.

ಅಯುಥಿಯ ರಾಜಸಂತತಿ (1350–1767): ಈ ರಾಜಸಂತತಿಯ ಮೊದಲನೆಯ ಅರಸ 1ನೆಯ ರಾಮತಿಬೋಧಿ. ಈತ ಲಾವೊಸ್ ಮತ್ತು ಯುತೊಂಗ್ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ ಆಳಿದ. ಈ ರಾಜ್ಯ ಚಾವ್ ಫ್ರೈಯ ನದಿಯ ಫಲವತ್ತಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದ್ದು ಖ್ಮೆರ್, ಮಾನ್ ಮತ್ತು ಮಯನ್ಮಾರ್ ಜನರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಭಾಷೆಗಳ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿತ್ತು. ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಇದು ತನ್ನ ನೆರೆಯ ಸುಖೋಥೈ ಹಾಗೂ ಖ್ಮೆರ್ (ಕಾಂಬೋಡಿಯ) ರಾಜ್ಯಗಳೊಡನೆ ಪರಮಾಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇದು ಸುಖೋಥೈ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ್ದ ಕಾಂಬೋಡಿಯ ರಾಜ್ಯವನ್ನು 15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮುರಿಯಿತು. ಸುಖೋಥೈ ತನ್ನ ವಶವಾದ ಮೇಲೆ ಉತ್ತರದ ಥೈ ರಾಜ್ಯಗಳಾದ ಚಿಯಾಂಗ್ ಮಯ್ ಮತ್ತು ಲಾವೋಸ್‌ಗಳ ಧಾಳಿಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಚಿಯಾಂಗ್ ಮಯ್ ರಾಜ್ಯ ತನ್ನ ಮೇಲೆ ಬೀಳದಂತೆ ತನ್ನ ಬಲವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅಯುಥಿಯ ಅರಸ ತ್ರೈಲೋಕ 1467ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಉತ್ತರದ ಪಿತ್ಸನುಲೋಕ್ ನಗರಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ. ಅಯುಥಿಯ ರಾಜ್ಯ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚಿಯಾಂಗ್ ಮಯ್ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು.

ಅಯುಥಿಯ ಮತ್ತು ಮಯನ್ಮಾರ್ ರಾಜ್ಯಗಳ ವೈರ: ಥೈಲೆಂಡಿನ ಪ್ರಬಲ ವೈರಿ ಆಗಿನ ಬರ್ಮ ಆಗಿತ್ತು. ಥೈಲೆಂಡ್ ಕಡೆಗೆ ಮಯನ್ಮಾರ್ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಂಡು 1569ರಲ್ಲಿ ಥೈಲೆಂಡ್ ಪಡೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿತು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅಯೂದಿಯ ಅರಸ ಮಹಾಚಕ್ರಪತ್ ವಿಪತ್ತಿಗೊಳಗಾದಾಗ ರಾಣಿ ಸೂರ್ಯೋ ಥೈ ಇವನ ನೆರವಿಗೆ ನಿಂತು ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ನಿಧನಳಾದಳು. 1584–88ರ ವರೆಗೆ ಥೈಲೆಂಡ್ ಮಯನ್ಮಾರ್‌ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಅರಸು ಮನೆತನದ ನರೇಸುವನ್ ಎಂಬಾತ ಆಗಿನ ಬರ್ಮೀಯರ ವಿರುದ್ಧ ಕ್ರಾಂತಿಯನ್ನೆಬ್ಬಿಸಿ ದೇಶಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರವನ್ನು ತಂದ. ಥೈ ಜನ ಅವನನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರವೀರನೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮಯನ್ಮಾರ್ ಪುನಃ ಥೈ ರಾಜಧಾನಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಅದನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶಮಾಡಿತು (1767)–ಹೀಗೆ ಥೈ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅಯೂದಿಯ ರಾಜಸಂತತಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ಆಗಮನ: 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ರಾಯಭಾರಿಗಳು, ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಹಾಗೂ ಮತಪ್ರಚಾರಕರು ಥೈಲೆಂಡಿಗೆ ಬಂದರು. ಅಯೂದಿಯ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಲಕ್ಕ ಇವರ ವಶವಾಯಿತು (1511). 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಡಚ್ಚರು ಹಾಗೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರದ ಕೋಠಿಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಡಚ್ಚರು ಬಲ ಪ್ರಯೋಗಿಸಿ ವ್ಯಾಪಾರದ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡ ಕಾರಣ ಅವರನ್ನು ದೇಶದಿಂದ ಓಡಿಸಲು ಥೈ ಅರಸ 1660ರಲ್ಲಿ ಬಂದ ಫ್ರೆಂಚರನ್ನು ಸ್ವಾಗತಿಸಿದ. ಥೈಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ರಾಯಭಾರ ಸಂಧಾನಗಳು ನಡೆದವು (1684). ಆದರೆ ಫ್ರೆಂಚರ ರಾಜಕೀಯ ಉದ್ದೇಶಗಳು ಹಾಗೂ ಅವರ ಕುತಂತ್ರ ಬಹಿರಂಗವಾಗಿ, ಬ್ಯಾಂಕಾಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಅವರ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಿದರು. ಆ ತರುವಾಯ ಥೈ ಅರಸ ನರೈ (1657–88) ವಿದೇಶೀಯರ ಬಗ್ಗೆ ಎಚ್ಚರದ ನೀತಿಯನ್ನು ವಹಿಸಿದ. ಈ ನೀತಿ 150 ವರ್ಷ ಮುಂದುವರಿಯಿತು.

ತನ್ ಬರೀ ಮತ್ತು ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಬಾನ್‌ಕೋಟ್ ಅರಸರ ಕಾಲ (1767–1868): ಅಯುಥಿಯ ರಾಜಸಂತತಿ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿದ ಮೇಲೆ ಫ್ರಾಯಾ ತಾಕ್ಸಿನ್ ಎಂಬ ಸೇನಾನಿ ಬರ್ಮೀಯರನ್ನು ರಾಜ್ಯದಿಂದ ಓಡಿಸಿ, ನಾಶಗೊಂಡಿದ್ದ ರಾಜಧಾನಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸು. 40 ಮೈಲಿ ದೂರದಲ್ಲಿ, ಚಾವ್‌ಫ್ರೈಯ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ, ತನ್ ಬರೀ ಬಳಿ ಹೊಸ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಆಳತೊಡಗಿದ. ಕೊನೆಕೊನೆಗೆ ಇವನು ಉನ್ಮಾದ ಪೀಡಿತನಾಗಿ, ತಾನು ಬುದ್ಧನ ಅವತಾರವೆಂದು ಹೇಳತೊಡಗಲು, 1781ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅರಮನೆಯ ಸಂಚಿನಿಂದ ಇವನು ಪದಚ್ಯುತನಾಗಿ 1782ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಚಕ್ರೈ ಎಂಬ ಹೊಸ ರಾಜಸಂತತಿ ಥೈಲೆಂಡನ್ನು ಆಳತೊಡಗಿತು. ಈ ಸಂತತಿಯ ಮೊದಲ ಅರಸ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಚಾವ್ ಫ್ರೈಯ ದಂಡೆಯಾಚೆ ಬ್ಯಾಂಕಾಕ್ ನಗರಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ.

ತಾಕ್ಸಿನ್ ಮತ್ತು ಇವನ ತರುವಾಯ ಚಕ್ರೈ ಅರಸರು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದರು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾನೂನುಗಳು, ಧರ್ಮಗ್ರಂಥಗಳು, ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳು ರಚಿತವಾದವು. ಮೊದಲನೆಯ ಚಕ್ರೈ ಅರಸ 1ನೆಯ ರಾಮನಿಗೆ (1782–1809) ಕಾಂಬೋಡಿಯ ರಾಜ ಸಾಮಂತನಾದ. ಸಾಹಿತ್ಯಾಭಿಮಾನಿ ಇಮ್ಮಡಿ ರಾಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1809–24) ಥೈ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಾಮಾಯಣ ರಚಿತವಾಯಿತು. 3ನೆಯ ರಾಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1824–51) ಬ್ರಿಟಿಷರು ಆಗಿನ ಬರ್ಮ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ (1824) ಮಯನ್ಮಾರ್ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಕಾರಣ ಮಯನ್ಮಾರ್ ಭಯವೂ ಥೈಲೆಂಡಿಗೆ ತಪ್ಪಿತು. 4ನೆಯ ರಾಮನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ (1851–

68) ಬ್ರಿಟಿಷರೊಡನೆ 1855ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕನ್ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚರೊಡನೆ 1856ರಲ್ಲಿ ಥೈಲೆಂಡ್ ವ್ಯಾಪಾರ ಒಪ್ಪಂದಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು. 1855ರ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಬ್ಯಾಂಗ್‌ಕಾಕ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯನ್ನು ಇರಿಸಲು, ಭೂಮಿಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸಲು ಅವಕಾಶ ಒದಗಿತು. ಭೂಮಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಹಾಗೂ ಫ್ರೆಂಚರ ವಿರುದ್ಧ ಥೈಲೆಂಡ್ ಕೊನೆಗೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. 1863ರಲ್ಲಿ ಥೈಲೆಂಡ್ ಫ್ರೆಂಚರಿಗೆ ಕಾಂಬೋಡಿಯ ಮೇಲಣ ತನ್ನ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟುದಲ್ಲದೇ, ಮೇಕಾಂಗ್ ನದಿಯ ಪೂರ್ವಭಾಗದ ರೇವುಗಳನ್ನೂ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ

ಬುದ್ಧ ಶಿಲ್ಪ

ಬಿಟ್ಟು ಕೊಟ್ಟಿತು. 1908ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮಲಯದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿದ್ದ ತನ್ನ 4 ದಕ್ಷಿಣ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಈ ಒಪ್ಪಂದಗಳಿಂದ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಭಾರಿ ನಷ್ಟವಾದರೂ ಯುರೋಪಿನೊಡನೆ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಪರ್ಕ ದೊರಕಿತು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಥೈಲೆಂಡ್ ಜರ್ಮನಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿತು(1917). ಅನಂತರ ಇದು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕೂಟದ ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಯಿತು.

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ: ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಮರುವರ್ಷವೇ (1940) ಥೈಲೆಂಡ್ ಇಂಡೋಚೀನದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿತು; 6 ಮಾರ್ಚ್ 1941ರ ಕೌಲಿನ ಪ್ರಕಾರ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ವಿಚಿ ಸರ್ಕಾರ ಥೈಲೆಂಡಿಗೆ ಲಾವೋಸ್ ಮತ್ತು ಕಾಂಬೋಡಿಯದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಥೈಲೆಂಡ್ 1940 ಜುಲೈ 2ರಂದು ಬ್ರಿಟಿಷರೊಡನೆ ಬ್ಯಾಂಕಾಕ್‌ನಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಶಸ್ತ್ರ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಆದರೆ ಡಿಸೆಂಬರ್ 1941ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಥೈಲೆಂಡನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ ಕಾರಣ, ಜಪಾನಿನ ನಿಯಂತ್ರಣಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟು 1942 ಜನವರಿ 25ರಂದು ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿತು. ಮಯನ್ಮಾರ್ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಲು ಥೈಲೆಂಡ್ ಜಪಾನಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾದ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಥೈಲೆಂಡಿನ ಸಹಾಯದೊಂದಿಗೆ ಜಪಾನು ಮಯನ್ಮಾರನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಾಗ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಮಯನ್ಮಾರಿನ 2 ಷಾನ್ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನೂ 4 ಮಲಯ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನೂ ಜಪಾನು ಥೈಲೆಂಡಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಿತು (1943 ಜುಲೈ 5).

ಯುದ್ಧಾನಂತರದ ಕಾಲ: ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಮುಗಿದ ಮೇಲೆ 1946 ಜನವರಿ 1ರಂದು ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಭಾರತ ಒಂದು ಪಕ್ಷವಾಗಿಯೂ ಥೈಲೆಂಡ್ ಮತ್ತೊಂದು ಪಕ್ಷವಾಗಿಯೂ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡಾಗ ಥೈಲೆಂಡ್ ತಾನು ಯುದ್ಧ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿನಿಂದ ಪಡೆದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸಿತು. ತರುವಾಯ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಥೈಲೆಂಡಿನ ಉಮೇದುವಾರಿಕೆಗೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಭಾರತ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಲು ನಿಂತವು. ಒಂದು ವರ್ಷದ ತರುವಾಯ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಸಹ ಥೈಲೆಂಡಿನೊಡನೆ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು. ಹಿಂದೆ ತಾನು ವಿಚಿ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ಪಡೆದ ಇಂಡೋಚೀನ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಥೈಲೆಂಡ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸಿತು (ನವೆಂಬರ್ 1946).

ಈ ಮಧ್ಯೆ ಥೈಲೆಂಡ್‌ನ ಯುವಕ ದೊರೆ ಆನಂದ ಮಹಿದೋಲ್ ಕೊಲೆಯಾಗಿ ಅವನ ಸಹೋದರ ಭೂಮಿಬಾಲ್ ಅತ್ತುಲ್ಯತೇಜ್ (ಜ. 1927) ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾದ (1946). 1947 ರ ಕ್ಷಿಪ್ರಾಕ್ರಮಣದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಫೀಲ್ಡ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಫಿಬುಲ್ ಸೊಂಗ್ರಾಮ್ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯ ಆಡಳಿತವನ್ನು ತೆಗೆದುಹಾಕಿ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ. 1950 ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಇವನ ಪ್ರಭಾವ ಕುಗ್ಗಿತು. ಥೈಲೆಂಡ್ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ 1950–53ರ ಕೊರಿಯ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿತು. 1957ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ರಕ್ತರಹಿತ ಕ್ರಾಂತಿಯಲ್ಲಿ ಸೊಂಗ್ರಾಮನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತಿಗೊಳಿಸಿ ಫೀಲ್ಡ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಸರಿತ್ ತನಾರತ್ ಆಡಳಿತ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ. ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಚುನಾವಣೆಗಳು ನಡೆದರೂ 1958ರಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯಾಡಳಿತ ಘೋಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಎಲ್ಲ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳೂ ರದ್ದಾದವು. 1963ರಲ್ಲಿ ಸರಿತ್ ಮರಣ ಹೊಂದಲು ಜನರಲ್ ತರುವಾಯ ಫೀಲ್ಡ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಥಾನೋಂ ಕಿಟ್ಟಿಕ ಚರೋನ್ ಮುಖ್ಯ ಮಂತ್ರಿಯಾದ. ಥೈಲೆಂಡ್ 1965ರಲ್ಲಿ ವಿಯಟ್ನಾಂ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ವಿಯಟ್ನಾಂನ ಪಕ್ಷ ವಹಿಸಿತು. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ 10 ವರ್ಷ ಮಿಲಿಟರಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆದು ಜುಲೈ 1968ರಲ್ಲಿ ಸಂವಿಧಾನ ರಚಿತವಾಯಿತು. 1969ರ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ 7 ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳು ಸಂಸತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದವುಗಳ ಪೈಕಿ ಮಿಲಿಟರಿ ಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಬಹುಮತವಿತ್ತು. ದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಶಾಂತಿಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಇತ್ತೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಫೀಲ್ಡ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಥಾನೋಮ್ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ರದ್ದುಮಾಡಿ ಪುನಃ ಮಿಲಿಟರಿ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಅವನ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ 5 ಮಂದಿ ಸದಸ್ಯರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಆಡಳಿತ ಪರಿಷತ್ತು ಏರ್ಪಟ್ಟು ಆಡಳಿತ ವಹಿಸಿತು. ಡಿಸೆಂಬರ್ 1972ರಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಕಾಲಿಕ ಸಂವಿಧಾನ ಘೋಷಿತವಾಗಿ ಶಾಸನಸಭೆ ಹಾಗೂ ಮಂತ್ರಿ ಮಂಡಲ ರಚಿತವಾಯಿತು. ಥಾನೋಮ್ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯಾದ. ಖಾಯಂ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ರಚಿಸಲು ತಪ್ಪಿದ್ದರಿಂದಲೂ ಬೆಲೆಗಳ ಏರಿಕೆ, ಲಂಚಕೋರತನ ಹಾಗೂ ದಂಗೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದ್ದರಿಂದಲೂ ಅಮೆರಿಕನ್ ಸೈನ್ಯ ಥೈಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿದ್ದರಿಂದಲೂ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಗಲಭೆಗಳಾಗಿ ರಕ್ತಪಾತವಾಯಿತು. ಇವುಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಮಿಲಿಟರಿ ಸರ್ಕಾರ ಉರುಳಿತು (1973). ಅಕ್ಟೋಬರ್ 1974 ರಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಸಂವಿಧಾನ ರಚನೆಯಾಗಿ ಸನ್ಯ ಧರ್ಮಸಾಕಿಯ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಸರ್ಕಾರ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. 1975ರ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ 42 ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳು ಹೊಸ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳ ಸಭೆಗೆ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಿದವು. ಯಾವ ಪಕ್ಷಕ್ಕೂ ಬಹುಮತ ಬರಲಿಲ್ಲವಾಗಿ ಪ್ರಜಾ ಪಕ್ಷದ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಂಯುಕ್ತ ಸರ್ಕಾರ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಸೇನೈ ಪ್ರಮೋಜ್ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯಾದ. ಮಾರ್ಚ್ 1975ರಲ್ಲಿ ಇವನ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದ ವಿರುದ್ಧ ಅವಿಶ್ವಾಸ ನಿರ್ಣಯ ಬಂದು, ಸೈನಿಕ ಹಾಗೂ ಉದ್ಯಮ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳುಳ್ಳ ಸಂಯುಕ್ತ ಪಕ್ಷ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಇದರ ನಾಯಕ ಕುಕ್ರಿತ್ ಪ್ರಮೋಜ್ ಅವರು ತರಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ ಸುಧಾರಣೆಗಳಾವುವೂ ಕಾರ್ಯಗತವಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಥೈಲೆಂಡ್ ಇಂಡೋಚೀನೀ ಯುದ್ಧರಂಗದ ಸಮೀಪದ ರಾಜ್ಯವಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಯುಕ್ತ ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅದು ಅಮೆರಿಕದ ಪಕ್ಷ ವಹಿಸಿತು. ತನ್ನ ಸೈನ್ಯಗಳನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ವಿಯಟ್ನಾಂನ ನೆರವಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿತಾದರೂ 1970ರಲ್ಲಿ ವಾಪಸು ಕರೆಸಿಕೊಂಡಿತು. 1976ರ ಏಪ್ರಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಚುನಾವಣೆಗಳ ಅನಂತರ ಕುಕ್ರಿತ್ ಪ್ರಮೋಜರ ಸೋದರನಾದ ಸೇನೈ ಪ್ರಮೋಜರು ಸಮ್ಮಿಶ್ರ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲ ರಚಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 6ರಂದು ನಡೆದ ಕ್ಷಿಪ್ರಕ್ರಾಂತಿಯಿಂದ ಈ ಸರ್ಕಾರ ಉರುಳಿತು. ಅನಂತರ ತಾನಿನ್ ಕ್ರೈವಿಚಿಯೆನ್ ಪ್ರಧಾನಿಯಾದರು. (ವಿ.ಜಿ.ಕೆ.)

ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪ: 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದಲೇ ಥೈಲೆಂಡಿನ ಮೇಲೆ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಪ್ರಪಥೋಮ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ದೇವತೆಗಳ ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು 2ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ಪಾಂಗ್‌ಟಕ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಅಮರಾವತಿಯ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಸು. 5ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಬಹುದಾದ ಗುಪ್ತ ಶೈಲಿಯನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ.

ಅಯುಥಿಯ ನಗರ ಸುಖೋಥೈ ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ನಗರವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಸುಖೋದಯದಲ್ಲಿರುವ ಪಾತ್‌ಜೈ ಮಹಾದ್ವಾರ ಗಮನಾರ್ಹವಾದ್ದು. ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಪಂಗ್ ಮತ್ತು ಪ್ರಜೇಡಿ ಸ್ತೂಪಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಪ್ರಪಂಗ್ ಸ್ತೂಪ ಥೈಲೆಂಡಿನ ಪ್ರಾಚೀನ ವಾಸ್ತು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿವೆ. ದೂರದಿಂದ ನೋಡಿದರೆ ಹಿಂದೂ ದೇವಾಲಯದ ಶಿಖರದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕೆಳಭಾಗದಿಂದ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರವಾಗಿ ಮೇಲೇರುತ್ತ, ಮೆಟ್ಟಲು ಮೆಟ್ಟಲಾಗಿ ಇದೇ ಆಕಾರದಲ್ಲೇ ಮುಂದುವರಿದು, ಮೇಲೇರಿದಂತೆ ಕಿರಿದಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ 3 ಅಥವಾ 4 ಅಂತಸ್ತುಗಳ ಅನಂತರ ನಾಗರಶೈಲಿಯ ಶಿಖರ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತದೆ. ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಮೇಲೆ ನೋಡಿದರೆ, ಅದು ದ್ರಾವಿಡ ಮತ್ತು ನಾಗರಶಿಖರಗಳನ್ನು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದು

ನಿಲ್ಲಿಸಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಥೈಲೆಂಡಿನ ವಾಸ್ತು ಕೃತಿಗಳ ಸ್ವರೂಪ. ಫ್ರಜೇಡಿ ಸ್ತೂಪ ಘಂಟಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿದೆ. 344 ಅಡಿ ಎತ್ತರದ ಈ ಸ್ತೂಪ ಥೈಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು. ಆರು ಅಂತಸ್ತುಗಳ ಜಗಲಿಯ ಮೇಲೆ ಈ ಸ್ತೂಪದ ಅಂಡದ ಮೇಲೆ ಚೌಕನೆಯ ಎರಡಂತಸ್ತುಗಳ ಹರ್ಮಿಕೆಯೂ ಅದರ ಮೇಲೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಕಿರಿದಾಗುವ ಶಿಖರವೂ ಇವೆ. ಸಜ್ಜನಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಚತುರ್ಮುಖ ಮಂಟಪ ಥೈಲೆಂಡಿನ ಉತ್ತಮ ಬೌದ್ಧ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಚೌಕಾಕಾರದ ವಿಶಾಲ ಹಜಾರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಚೌಕನೆಯ ಮಂಟಪವಿದೆ. ಇದರ ನಾಲ್ಕು ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಕಟ್ಟಡವೆಂದರೆ ಸುಖೋದಯದಲ್ಲಿರುವ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಮಂಟಪ. ಇಲ್ಲಿಯ ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಗೋಡೆಗೆ ಒರಗಿದಂತೆ ಮಾಡಿರುವ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹ.

ಖ್ಮೆರ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ನಾಮ್‌ರಂಗ್

ಇದರ ಎತ್ತರ 15ಮೀ ಲವಪುರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಥಟ್ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲೂ ಚೌಕನೆಯ ಹಜಾರ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ ಇವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪವಿದೆ. ಈ ಸ್ತೂಪದ ಎದುರಿಗೆ ಕಂಬಗಳು ಇವೆ. ಭಾರತೀಯ ದೇವಾಲಯದ ಮಾದರಿಯ ರಚನೆಯಿದು.

ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಕಡಿಮೆಯಾದಂತೆ, ಥೈಲೆಂಡಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮವೇ ಆದ ಶೈಲಿಗಳು ಕಾಣತೊಡಗುತ್ತವೆ. ಇದು ಕಂಬುಜದೊಡನೆ ನಿಕಟ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದುದರಿಂದ, ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಖ್ಮೆರ್ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಥೈ ಶೈಲಿ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿಯಲು ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ಶೈಲಿ ಅದುವರೆಗೂ ಬೆಳೆದುಬಂದಿದ್ದ ಇಂಡೊ–ಥೈ ಶೈಲಿಗಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಬಾಗಿದ ಮೂಗು, ಎಳಸಾದ ತುಟಿ, ಖಂಡ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಹುಬ್ಬು ಇವು ಥೈ ಶೈಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಇವು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸುಖೋದಯ ಮತ್ತು ಲವಪುರಿ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದವು. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಥೈಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಖ್ಮೆರ್ ಶೈಲಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಅಲ್ಲಿಯ ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ನೆಟ್ಟಗಿನ ಹುಬ್ಬು, ಅಗಲ ಬಾಯಿ ಇವೆ. ಇವು ಖ್ಮೆರ್ ಶೈಲಿಗೆ ಸೇರಿದವು.

14ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ವಾತ್‌ಸಿಜಿಮ್ ಎಂಬಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಇವು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಬಹುದಾದ, ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಶಿವನ ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಸುಖೋದಯದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಇವು ಥೈ ಶೈಲಿಯ ಅವನತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಶಾಸನಗಳು: ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಥೈಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸರಿಸಿದುದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ಭಾರತೀಯ ರೂಪವೇ ಬಹು ಕಾಲದವರೆಗೆ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂತು. 2006ರಲ್ಲಿ ಫೂಖಾವೊ ಥಾಂಗ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯೊಂದು ಒಂದು ಮಡಕೆಯ ಮೇಲೆ ಇದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಇದನ್ನು ತುರವೊ ಎಂದು ಓದಲಾಗಿದ್ದು ಇದು ಒಬ್ಬ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುವಿನ ಹೆಸರಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಮೇಲೆ, ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಇಲ್ಲೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ವಿಕಾಸ ಹೊಂದಿತು. ಲವಪುರಿಯ ಮಹಾರಾತು, ವತ್‌ಖೋಯ್, ಸಾಲ್‌ಸುನ್, ರಾಜಪುರಿ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಶಾಸನಗಳು ಚರಿತ್ರೆಯ ರಚನೆಗೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿದ್ದಂತೆಯೇ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳು ದೇವತಾಸ್ತುತಿಯಿಂದ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತವೆ. ಸ್ವಸ್ತಿ ಶ್ರೀ ಮುಂತಾದವು ಶಾಸನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಿಯುಗ ವರ್ಷವನ್ನೂ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವಲ್ಲಿ ಶಕವರ್ಷವನ್ನೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ರಾಮಕಮ್‌ಹೆಂಗ್ ಎಂಬ ರಾಜ ಥೈ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾದ ಲಿಪಿಯೊಂದನ್ನು ರೂಪಿಸಿ, ಅದು ಥೈಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬರುವ ಹಾಗೆ ಮಾಡಿದ. ಅಂದರೆ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರದ ಶಾಸನಗಳು ಥೈ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರಲು ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು.(ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ದ

ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕ: ಪಶ್ಚಿಮಾರ್ಧಗೋಳದ ದಕ್ಷಿಣದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ದೊಡ್ಡಖಂಡ.

ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ: 1950ರ ವರೆಗೂ ಕ್ಲೋವಿಸ್ ಬೇಟೆ ವೃತ್ತಿಯ ಜನರ ಕೆಲವು ತಂಡಗಳು 1500 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಅಲಾಸ್ಕ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಉತ್ತರ ಅಮೆರಿಕದ ಪೆನ್ಸಿಲ್‌ವೇನಿಯ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದು ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕದ ಚಿಲಿ ಮತ್ತು ಬ್ರೆಜಿಲ್‌ಗೂ ಪ್ರಸರಿಸಿದರೆಂದು ತಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಕೆಲವೊಂದು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಂದ 15 ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಹಿಂದಿನ ಜನವಸತಿಯ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬ್ರೆಜಿಲ್‌ನ ಈಶಾನ್ಯ ಭಾಗದ ಕೆಂಪು ಮರಳು ಕಲ್ಲಿನ ಬೆಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶದ ಪೆದ್ರಫುರದಲ್ಲಿ ಸು.12 ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಿಗಿಂತ ಹಿಂದಿನ ವಿವಿಧ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಗೆಗಳು ಇದ್ದದನ್ನು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು, ಹಳದಿ ಮತ್ತು ಬಿಳಿ ಬಣ್ಣಗಳ ಜಿಂಕೆ, ಹಲ್ಲಿ, ಒಂದು ಬಗೆಯ ಚಿರತೆ, ಚಿಪ್ಪಿನ ಕವಚವುಳ್ಳ ಪ್ರಾಣಿ (ಪಂಗುರಿಯ) ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯರ ವಿವಿಧ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಭೋಗ, ಶಿಶುವಿನ ಜನನ, ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿರುವುದು ಮೊದಲಾದವುಗಳ ದೃಶ್ಯಗಳು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಗೆ ಇರುವ ಪದರುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಎಲುಬುಗಳಾಗಲೀ ಸಸ್ಯಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಲೀ ಅಥವಾ ಮನುಷ್ಯ ನಿರ್ಮಿತ ವಸ್ತುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಲೀ ಅಥವಾ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳಾಗಲೀ ಇರಲಿಲ್ಲ. ದಕ್ಷಿಣ ಚಿಲಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 1977 ರಿಂದ ಮೊಂತೆ ವರ್ದೆ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯರ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಕಾಲಮಾನ 12800–12300. ಇಲ್ಲಿ ಸಸ್ಯಾಂಗಾರದಲ್ಲಿ ಉಳಿದ್ದಿದ ಮಾಂಸದ ತುಣುಕು ಮತ್ತು ಕಾಡು ಆಲೂಗಡ್ಡೆ, ಸಮುದ್ರ ಬಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಇತರ ಸಸ್ಯಗಳು, ಮರದ ಉಪಕರಣಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಇದ್ದವು. ಉತ್ಖನನ ಗುಂಡಿಯ ಕೆಳಗಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸು.33000ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಸುತ್ತಲೂ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಬಳಿಯಲ್ಪಟ್ಟ ಗುಂಡಿಗಳಿದ್ದವು. ಉತ್ತರ ವೆನಿಜುವೇಲ ಪ್ರದೇಶದ ತೈಮತೈಮದಲ್ಲಿ ಒಂದು ನೀರಿನ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ನಶಿಸಿಹೋದ ಆನೆಯನ್ನು ಹೋಲುವಂಥ ಚಿಕ್ಕ ವಯಸ್ಸಿನ ದೊಡ್ಡ ಸ್ತನಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು, ಅತಿ ಚೂಪಾದ ತುದಿಯುಳ್ಳ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಶೋಧವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನ 13000–12500 ವರ್ಷಗಳು. ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕಕ್ಕೆ ಕೊಲಂಬಿಯ ಒಂದು ಮಹಾದ್ವಾರವಿದ್ದಂತೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಬಯಲು ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿಯ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು ಟಿಬೆಟೂ, ಎಲ್ಲಬ್ರ ಮೊದಲಾದವು. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನಶಿಸಿಹೋದ ದೊಡ್ಡ ಸ್ತನಿ, ಕುದುರೆ, ಜಿಂಕೆ ಹಾಗೂ ಇತರ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಎಲುಬುಗಳು, ಒಬ್ಬದಿಯ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಅರ್ಜೆಂಟೀನದಲ್ಲಿಯ ಲಾಸ್‌ತೊಲ್‌ದೊಸ್, ಬ್ರೆಜಿಲ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಹಲವಾರು ಕಲ್ಲಾಸರೆ, ಗವಿಗಳು ಚಿಲಿಯಲ್ಲಿಯ ಕೂರಿಯೊ ಹಾಗೂ ಇತರ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಮಾನವ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆಕಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ 11500 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನವು. ಆದರೆ ಮಾನವ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ಇಲ್ಲವೆ ಇವುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ದೊರೆಕಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಜನ ವಾಸ್ತವ್ಯ ಎಂದಿನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಇನ್ನೂ ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿಲ್ಲ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಇತಿಹಾಸ: ಕೊಲಂಬಸ್ ಮೂರನೆಯ ಬಾರಿ ಯಾತ್ರೆ ಮಾಡಿದಾಗ (1498)ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕದ ಪ್ರಧಾನ ಭಾಗವನ್ನು ನೋಡಿದ. ಆಗ ವಿಭಿನ್ನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಹಲವಾರು ಇಂಡಿಯನ್ ಜನಸಮುದಾಯಗಳು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದುವು. ಇತಿಹಾಸ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ನಾಗರಿಕ ಜನಸಮುದಾಯವೆಂದರೆ ಪೆರು ಪ್ರದೇಶದ ಇಂಕ (**ನೋಡಿ**), ಕೊಲಂಬಿಯದ ಚಿಬ್ಚರು, ಉಳಿದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ವಿರಳವಾಗಿ ನಿಸರ್ಗದಿಂದ ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬೇಟೆ ವೃತ್ತಿಯ ಜನರು.

16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ಸ್ಪಾನಿಯಾರ್ಡರುಗಳು ಮತ್ತು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಹಡಗುಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದು ಸ್ಥಳೀಯರಿಂದ ಹೇರಳವಾಗಿ ಚಿನ್ನವನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆಯುವ ಆರಂಭದಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ಸ್ಥಳೀಯರ ಜೀವನ ಶೈಲಿ ಬದಲಾಗುತ್ತ ಬಂತು. ಬರುಬರುತ್ತಾ ಪರದೇಶಿಯರು ತಮ್ಮೊಡನೆ ಕುದುರೆ ಬಂದೂಕಗಳನ್ನು ತಂದು ಸ್ಥಳೀಯರ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ನಾಶಮಾಡಿದರು. ಆದರೂ ಇಂಕ ಮಾತ್ರ ಮುಂದಿನ 200 ವರ್ಷಗಳವರೆಗೂ ಸ್ಪಾನಿಯಾರ್ಡರಗಳೊಡನೆ ಕಾದಾಡುತ್ತಲೆ ಇದ್ದರು. ಇವರೊಡನೆ ದನ–ಕರು ಕುರಿಗಳೊಡನೆ ಬಂದ ಜನರು ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸ್ಪಾನಿಯಾರ್ಡರುಗಳು ಸ್ಥಳೀಯ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಮದುವೆಮಾಡಿಕೊಂಡು ಮೆಸ್ಟಿಜೊ ಎಂಬ ಮಿಶ್ರ ಜಾತಿಯ ಜನ ಸಮುದಾಯದ ಸೃಷ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣರಾದರು. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ಜನರೊಡನೆ ಬಂದ ರೋಗ ರುಜಿನಗಳಿಗೆ ಸ್ಥಳೀಯರು ತುತ್ತಾಗಿ ಈ ಸಮುದಾಯ ಅರ್ಧಕರ್ಧ ಅಳಿದು ಹೋಯಿತು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಕಬ್ಬಿನ ತೋಟವನ್ನು ಬೆಳೆಸುವುದಕೋಸ್ಕರ ಆಫ್ರಿಕದಿಂದ ತಂದ ನೀಗ್ರೊಗಳನ್ನು ಗುಲಾಮರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಬ್ರೆಜಿಲ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ

ಈ ಜನಾಂಗಗಳ ಮಿಶ್ರ ಜಾತಿಯವರು ವೃದ್ಧಿಯಾದರು. ಸು.1600ರಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಕ್ರೈಸ್ತ ಕತೀಡ್ರಲ್‌ಗಳಿಂದ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ನಗರಗಳು ಬೆಳೆದವು. ಕೆಲವು ಮಾತ್ರ ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿದ್ದುವು. ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲಿಂದ ಹಡಗುಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿ ಹೋಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸ್ಪಾನಿಷ್ ಭಾಷೆ ಬ್ರೆಜಿಲ್ ಹೊರೆತು ಪಡಿಸಿ ಎಲ್ಲ ಕಡೆ ಹರಡಿತು. ಇದರಂತೆಯೆ ವಸಾಹತುಶಾಹಿಗಳೊಡನೆ ಸ್ಥಳೀಯರು ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಒಂದು ರಾಜ್ಯವಿರದೆ ಹಲವಾರು ದೊಡ್ಡ ಚಿಕ್ಕ ಪ್ರಾಂತಗಳು ಉದಯವಾದವು. ಮಧ್ಯೆ ಫ್ರೆಂಚ್ ನಾವಿಕರೂ ಬ್ರೆಜಿಲ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಮರಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಸ್ಯದಿಂದಲೆ ಈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಬ್ರೆಜಿಲ್ ಎಂದು ಹೆಸರು ಬಂದಿತು. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಒರಿನಿಕೊವಿನ ಅರಣ್ಯ ಸಂಪತ್ತಿನಿಂದ ಆಕರ್ಷಿತರಾಗಿದ್ದರು. 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಡಚ್ಚರು–ಸ್ಪಾನಿಯಾರ್ಡರ ನಡುವೆ ಕದನಗಳಾಗಿ ಡಚ್ಚರು ಕಬ್ಬಿನ ತೋಟಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಹೀಗೆಲ್ಲ ಈ ವಸಾಹತು ಜನಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಕದನಗಳಾಗುತ್ತಿದ್ದರೂ ಸ್ಪಾನಿಯಾರ್ಡರು ಮತ್ತು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಸು. 300 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದರು. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಉತ್ತರ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿಯ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸಾಹತುಗಳ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಮರ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚ್ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಅಮೆರಿಕದ ಬೊಲಿವರ್ ಸ್ಯಾನ್ ಮಾರ್ಟಿನ್ ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕವನ್ನು ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತವಾಗಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಾದ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ 1824ರಲ್ಲಿ ಸ್ಪ್ಯಾನಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೊತುಹೋಯಿತು. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳೆಂಬ ಒಂದು ಗಣರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಅನಂತರ 10 ಗಣರಾಜ್ಯಗಳು ಹುಟ್ಟಿದವು. ಆದರೆ ಇವುಗಳ ನಡುವೆ ಕಾದಾಟವಿದ್ದಿತ್ತು. 1945ರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಅರ್ಜೆಂಟೀನ, ಬ್ರೆಜಿಲ್ ಮತ್ತು ವೆನಿಜುವೇಲ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಂಡವು. ಜನರ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿ ಏರುಪೇರಾಗಿದ್ದರೂ 1982ರಲ್ಲಿ ಇದು ಒಂದು ಪ್ರಬಲ ಆರ್ಥಿಕ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ವೆನಿಜುವೇಲ ಮತ್ತು ಈಕ್ವೆಡಾರ್ ಒಪಿಇಎಸ್ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸದಸ್ಯತ್ವ ಪಡೆದವು. 1983ರಲ್ಲಿ ಅರ್ಜೆಂಟೀನ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. 1985ರಲ್ಲಿ 20 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಮಿಲಿಟರಿ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಮುಗಿಸಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವವಾಯಿತು. *

ದತ್ತು ಮಕ್ಕಳ ಹಕ್ಕು: 1848ರಲ್ಲಿ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಆಗಿ ಬಂದ ಡಾಲ್‌ಹೌಸಿ ವಸಾಹತು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆಯ ದುರಾಸೆಯಿಂದ ದತ್ತು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಹಕ್ಕಿಲ್ಲ ಎಂಬ ನೀತಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಕೆಲವು ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಈ ನೀತಿಯ ಪ್ರಕಾರ ವಾಸ್ತವ ಹಕ್ಕುದಾರನಿಲ್ಲದಿರುವಾಗ ಆಶ್ರಿತ ರಾಜ್ಯಗಳ ಪರಾಮಧಿಕಾರತ್ವ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರದ ವಶವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹಿಂದುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹು ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ದತ್ತು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಪದ್ಧತಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ತತ್ತ್ವ ಸಂರಕ್ಷಿತ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ.

ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಅಧೀನ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಹಕ್ಕುದಾರರಿಲ್ಲದೆ ಹೋದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿಯಾಗಲೀ ಅಥವಾ ಹಿಂದು ಕಾನೂನಿನ ಪ್ರಕಾರ ದತ್ತು ಸ್ವೀಕಾರ ಮಾಡಲು ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ಅನುಮತಿ ಪಡೆದ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ದತ್ತು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಅಸಮರ್ಥವಾದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿಯೂ ಸರ್ಕಾರ ಈ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಚಲಾಯಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ದತ್ತು ಸ್ವೀಕಾರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ನೀತಿ ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯ ಸ್ವಾಧೀನ ಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ನೀತಿ ಲಾರ್ಡ್ ಡಾಲ್‌ಹೌಸಿಯಿಂದೇನೂ ಉಗಮಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ ಎಂಬುದಂತೂ ಸತ್ಯ. ಡೈರೆಕ್ಟರುಗಳ ಮಂಡಳಿ ಇವೆರಡನ್ನೂ 1834ರಷ್ಟು ಮೊದಲೇ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದು ಕೆಲವು ಪ್ರಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಅನ್ವಯಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ದತ್ತು ಸ್ವೀಕಾರಕ್ಕೆ ಹಕ್ಕಿಲ್ಲ ಎಂಬ ತತ್ತ್ವವನ್ನು 1839ರಲ್ಲಿ ಮಾಂಡವಿಗೂ 1840ರಲ್ಲಿ ಕೊಲಾಬ ಮತ್ತು ಜಲೌನಾಗೂ 1842ರಲ್ಲಿ ಸೂರತ್‌ಗೂ ಅನುಷ್ಠಾನಗೊಳಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಲಾರ್ಡ್ ಡಾಲ್‌ಹೌಸಿ ಈ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ತೀವ್ರವಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ. ದತ್ತು ಸ್ವೀಕಾರಕ್ಕೆ ಹಕ್ಕಿಲ್ಲ ಎಂಬ ನಿಯಮದ ಅನುಸಾರ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ 1842ರಲ್ಲಿ ಸತಾರಾ, 1849ರಲ್ಲಿ ಜೈಪುರ ಮತ್ತು ಸಂಬಾಲ್ಪುರ, 1850ರಲ್ಲಿ ಸಟ್ಲೆಜ್ ಇತ್ತಣ ಗುಡ್ಡರಾಜ್ಯದ ಭಗತ್, 1852ರಲ್ಲಿ ಉದಯಪುರ, 1853ರಲ್ಲಿ ನಾಗ್ಪುರ ಮತ್ತು 1854ರಲ್ಲಿ ಝಾನ್ಸಿ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು.

ಡಾಲ್‌ಹೌಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದೇನೋ ಹೌದು. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಹೇಳಿರುವ ಹಾಗೆ ವಿಲೀನಗೊಂಡ ರಾಜ್ಯಗಳ ಪ್ರಜೆಗಳು ಸಂತೋಷಪಡಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಅನೇಕ ಘಟನೆಗಳು ಬೇರೆ ರೀತಿಯಾಗಿ ಸಂಭವಿಸಿದವು. ಈ ರಾಜ್ಯಗಳ ಪ್ರಜೆಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ 1857ರ ದಂಗೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಅರಸರಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿದರು. ಹೀಗೆ ವಾರಸುದಾರಿಕೆಯ ಕೊರತೆಯ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಅಪಾಯವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ 1857ರ ಬಂಡಾಯ ಅನಂತರ ಬ್ರಿಟಿಷರು ದೇಶೀಯ ಅರಸರ ವಾರಸುದತ್ತಕದ ಹಕ್ಕನ್ನು ಅನುಮೋದಿಸಿದರು. 1860 ಜುಲೈ 26ರಂದು ಆಗಿನ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿದ್ದ ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ವುಡ್ ಹೀಗೆ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ: ನಮ್ಮ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸಿಕೊಳ್ಳಲೂ ಗೌರವಿಸಲೂ ಬಯಸುತ್ತೇವೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಲಾರ್ಡ್ ಡಾಲ್‌ಹೌಸಿ ಅನೇಕ ಭಾರತೀಯ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ವಸಾಹತು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ವಿಲೀನಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡದ್ದು ಸಮರ್ಥನೀಯವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. (ಎಸ್‌ಯು.ಎಸ್.)

ದಮ್‌ದಮ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರತಾಪಗಡ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ. ಪೀಲಿನದಿಯ ಉಪನದಿಯಾದ ತಂಬೂರ ನಾಲೆಯ ಕವಲಿನ ಬಳಿ ಈ ನೆಲೆಯಿದೆ. ಈ ನದಿ–ನಾಲೆಗಳು ಹಿಂದೆ ಲಾಳಾಕೃತಿಯ ಸರೋವರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಈ ನಿವೇಶನವನ್ನು 1978ರಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಲಾಯಿತು. ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಆರ್.ಕೆ. ವರ್ಮರವರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು (1982–87).

ಈ ನೆಲೆ 8750 ಚ.ಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಿದೆ. ವಸತಿಪದರ 1.5ಮೀ ದಪ್ಪವಿದ್ದು ಹತ್ತು ಸ್ತರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಸ್ತರವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಲೇಪವುಳ್ಳ ಅಥವಾ ಲೇಪರಹಿತ ಗುಳಿಒಲೆಗಳು, ನೆಲದ ಅವಶೇಷಗಳು ಮತ್ತು ಇವುಗಳ ನಡುವಿರುವ 41 ಮಾನವ ಶವಕುಣಿಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಆಧಾರಗಳು. ಕೆಲವು ಗೋಳಾಕಾರದ ನೆಲಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ನೆಲಗಳ ಮೇಲೆ ಹಳದಿಬಣ್ಣದ ಅಂಟುಮಣ್ಣಿನ ತೆಳುಲೇಪವಿದೆ. ಇಂತಹ ಲೇಪದ ಪದರಗಳನ್ನು ಅಧಿಕ ತಾಪದಲ್ಲಿ ಸುಡಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಸುಟ್ಟಲೇಪದ ಪದರಗಳು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದಿವೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನುಂಡೆಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳು ಈ ನೆಲಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಗೋಳ ಅಥವಾ ಮೊಟ್ಟೆಯಾಕಾರದ ಗುಳಿಒಲೆಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಒಲೆಗಳ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ತೆಳುಲೇಪವನ್ನು ಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನುಂಡೆಗಳು, ಸುಟ್ಟ/ಅರೆಸುಟ್ಟ ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಂಡದ ತುಣುಕುಗಳನ್ನು ಒಲೆಗಳೊಳಗಿಂದ ತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ.

ನೆಲೆಯ ಮಧ್ಯೆ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿರುವ 41 ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಐದರಲ್ಲಿ ಜೋಡಿ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಿವೆ; ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ಮೂರು ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಿವೆ. ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಶವವನ್ನು ಆಳವಿಲ್ಲದ ಉದ್ದ ಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ–ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಹೂಳಲಾಗಿದೆ. ತಲೆ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿದೆ. ಎರಡು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿವೆ. ಎರಡನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಶವಗಳನ್ನು ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಮಲಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎರಡು ಕೈಕಾಲು ಮಡಿಸಿದ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿವೆ. 41 ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಲ್ಲಿ 24 ಪುರುಷರದ್ದು ಮತ್ತು 17 ಮಹಿಳೆಯರದ್ದು; ಉಳಿದವುಗಳ ಲಿಂಗನಿರ್ಣಯ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ಮಧ್ಯವಯಸ್ಕರದ್ದು. ಮೂರು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳನ್ನು ಅರ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಮೂಳೆಯ ಅಥವಾ ದಂತದ ತೂತುಳ್ಳ ಪದಕವೊಂದು ಅಸ್ಥಿಪಂಜರದ ಪಾದದ ಬಳಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಇವು ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಸಮಾಧಿ ಮಣ್ಣಿನೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆತಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸುವಂತಿಲ್ಲ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಮಾಧಿಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಗುಳಿಒಲೆಗಳಿವೆ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ–ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ರೇಖಾಕೃತಿ ಉಪಕರಣಗಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ನಮೂನೆಯ ಅಲಗುಗಳು, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಅಸಮ ಚತುರ್ಭುಜ, ಸಮದ್ವಿಬಾಹು ತ್ರಿಭುಜ, ಮೊನೆ, ಚಿಕ್ಕ ಕೊರೆಯುಳಿ, ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳಿವೆ. ಸಿದ್ಧ ಉಪಕರಣಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಶೇ.11.7 ಉಪಯೋಗಿಸದ ಚಕ್ಕೆ, ತ್ಯಾಜ್ಯ ಚೂರುಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ (ಶೇ.88). ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು, ಚಕಮಕಿಕಲ್ಲು, ಅಗೇಟ್ ಮತ್ತು ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಕ್ಷ ವಿಂಧ್ಯಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಯಿಂದ ತರಲಾಗಿದೆ. ಆಹಾರಸಂಸ್ಕರಣೆಯ ಸಾಧನಗಳಾದ ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಕುಟ್ಟಾಣಿ, ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಬಡಿಗಲ್ಲಿವೆ.

ಸಸ್ಯಾವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಜಾತಿಯ ಕಳೆ–ಹುಲ್ಲುಗಳ ಪುಟ್ಟ ಬೀಜಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಇವಾವುದು ಬೆಳೆಸಿದ ತಳಿಗಳಿಗೆ ಸೇರುವುದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಜಾತಿಯ ಜಿಂಕೆಗಳ ಮೂಳೆಗಳು ಅತಿಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿವೆ (ಶೇ. 70). ಇವಲ್ಲದೆ ನೀಲಗಾಯ್, ಕೃಷ್ಣಮೃಗ, ಚಿಂಕಾರ, ಕಾಡುಹಂದಿ, ಆನೆ, ಕಾಡೆಮ್ಮೆ, ಖಡ್ಗಮೃಗ, ನರಿ, ತೋಳ, ಆಮೆ, ಮೀನು ಮತ್ತು ಹಕ್ಕಿಗಳ ಮೂಳೆಗಳು ದಾಖಲಾಗಿವೆ. ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿರುವ ಎಲ್ಲ ಮೂಳೆಗಳು ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳದ್ದು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಮೂಳೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಚ್ಚುಗುರುತು ಅಥವಾ ಸುಟ್ಟಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಆನೆ, ಕಾಡೆಮ್ಮೆ ಮತ್ತು ಖಡ್ಗಮೃಗಗಳ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಉಪಕರಣಗಳಿಗಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಗಣನೀಯ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿವೆ. ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಅಲಗು, ಚೂರಿ, ಉಳಿ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಗರಗಸ ಮುಂತಾದ ಬಗೆಗಳಿವೆ. ಮೂಳೆಯ ಚಿಕ್ಕ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಸಾವಿರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಮೂಳೆಯ ಆಭರಣಗಳಲ್ಲಿ ಬಳೆಯ ಒಂದು ಚೂರು ಮತ್ತು ಮೂರು ಪದಕಗಳಿವೆ. ಈ ನೆಲೆಯಿಂದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಾಲಮಾನಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಲಾಗಿಲ್ಲ. ವಸ್ತುಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 10,000–4000/3000ದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ದಯಾನಂದ ಸರಸ್ವತಿ: 1825–83. ಹಿಂದುಧರ್ಮ ಸುಧಾರಕ; ಆರ್ಯ ಸಮಾಜದ ಸಂಸ್ಥಾಪಕ. ಇವರು ಗುಜರಾತಿನ ಟಂಕಾರಾ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಮೊದಲ ಹೆಸರು ಮೂಲಶಂಕರ. ತಂದೆ ಕೃಷ್ಣಜೀ ತ್ರಿವೇದಿ ಸಾಮವೇದಿ ಔದೀಚ್ಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ.

ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ಮೂಲಶಂಕರನ ವೇದಾಧ್ಯಯನ ಸಾಂಗವಾಗಿ ನೆರವೇರಿತು. ಶಿವರಾತ್ರಿಯ ದಿನ ಶಿವಲಿಂಗದ ಮೇಲೇರಿ ಅಕ್ಷತೆ ಕಾಳನ್ನು ಆರಿಸಿ ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದ ಇಲಿ, ಪ್ರೀತಿಯ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪ ಮತ್ತು ತಂಗಿಯ ಅಕಾಲಮೃತ್ಯು–ಈ ಘಟನೆಗಳಿಂದ ಮೂಲಶಂಕರನ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಬಗೆಬಗೆಯ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ಎದ್ದುವು. ಜೀವಿತದಲ್ಲಿ ಇವಕ್ಕೆ ಉತ್ತರ ಪಡೆಯಲೇಬೇಕೆಂದು ಬಾಲಕ ದೃಢಸಂಕಲ್ಪ ಮಾಡಿದ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ತಂದೆ ತಾಯಿ ಸಂಪತ್ತು ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ತೊರೆದ. ದುರ್ಗಮ ಅರಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಲೆದು ಯೋಗಿಗಳಿಂದ ಯೋಗವಿದ್ಯೆಯ ಅನೇಕ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನರಿತ. 1848ರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಾನಂದ ಸರಸ್ವತಿಗಳು ಈ ಬ್ರಹ್ಮಚಾರಿಗೆ ಸನ್ಯಾಸದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ದಯಾನಂದ ಸರಸ್ವತಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟರು.

1858ರಲ್ಲಿ ದಯಾನಂದರು ಮಥುರೆಗೆ ಬಂದು ವಿರಜಾನಂದ ಸರಸ್ವತಿಗಳಲ್ಲಿ ವೇದವೇದಾಂಗಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದರು. ಮಧ್ಯಕಾಲದ ಸಂಕುಚಿತ ಮತಪಂಥಗಳು ದೇಶದಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ಜಾತಿಪಂಗಡಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿ, ರಾಗದ್ವೇಷಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿ ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜವನ್ನು ನುಚ್ಚು ನೂರು ಮಾಡಿದವೆಂದು ವಿರಜಾನಂದರ ಭಾವನೆ. ಕುಲಜಾತಿ ಭೇದಗಳ ಸ್ಪರ್ಶವಿಲ್ಲದ ವಿಶ್ವಮಾನವತೆಯನ್ನು ಬೋಧಿಸುವ ಅತಿ ಪುರಾತನ ವೈದಿಕ ಧರ್ಮವನ್ನು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಶಿಷ್ಯನಿಗೆ ಅವರು ಆದೇಶ ನೀಡಿದರು. ದಯಾನಂದರು ಬದುಕಿರುವವರೆಗೆ ಗುರುಗಳ ಆದೇಶವನ್ನು ಪರಿಪಾಲಿಸಿದರು. ಯಜುರ್ವೇದ ಭಾಷ್ಯ, ಋಗ್ವೇದ ಭಾಷ್ಯ, ಸತ್ಯಾರ್ಥ ಪ್ರಕಾಶ, ವೇದಾಂಗಪ್ರಕಾಶ ಮುಂತಾದ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧರಾ ಗಿದ್ದ ಶ್ರೀರಾಮಕೃಷ್ಣ ಪರಮಹಂಸ, ಕೇಶವಚಂದ್ರಸೇನ, ದೇವೇಂದ್ರನಾಥ ಟಾಗೋರ್, ಆಲ್ಕಾಟ್, ಈಶ್ವರಚಂದ್ರ ವಿದ್ಯಾಸಾಗರ ಮೊದಲಾದ ಮಹಾಪುರುಷರೊಡನೆ ವಿಚಾರವಿನಿಮಯ ನಡೆಸಿದರು. 1875ರಲ್ಲಿ ಬೊಂಬಾಯಿಯಲ್ಲಿ ಆರ್ಯ ಸಮಾಜವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ದೇಶದ ಬಹುಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸಿ ವೈದಿಕಧರ್ಮವನ್ನು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದರು. ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಜೋಧಪುರಕ್ಕೆ ಹೋದರು. ತಮ್ಮ ಉಪದೇಶದಿಂದ ಅಲ್ಲಿಯ ರಾಜನನ್ನು ವೇಶ್ಯೆಯೊಬ್ಬಳ ಸಹವಾಸದಿಂದ ಬಿಡಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ಕೆರಳಿದ ಆ ಹೆಂಗಸು (ನನ್ಹೀ ಜಾನ್) ಅಡಿಗೆಯವನ ಮೂಲಕ ದಯಾನಂದರಿಗೆ ವಿಷ ಹಾಕಿಸಿದಳೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇವರು 1883 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 30ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಬಿ.ಪಿ.ಎಸ್.; ಎಂ.ವಿ.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಕೇವಲ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಅಧ್ಯಯನದ ಫಲವಾಗಿ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಸಮಾಜಸುಧಾರಣಾ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆದುದು ಇವರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಭಾರತದ ವಿಚಾರ ಕ್ರಾಂತಿಗೂ ಸುಧಾರಣಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೂ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಸಾಹಿತ್ಯದಿಂದಲೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರೇರಣೆ ದೊರೆಯಿತು. ಬ್ರಹ್ಮ ಸಮಾಜದ ಕಾರ್ಯಗಳು ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನ. ಆದರೆ ದಯಾನಂದರು ಈ ಬಗೆಯ ಪ್ರೇರಣೆ ಪಡೆದವರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ತಮ್ಮ ಸ್ವತಂತ್ರ ವಿಚಾರದಿಂದಲೂ ನಿರ್ಭಯ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯಿಂದಲೂ ಹಿಂದು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಗುರುತರವಾದ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿ, ಅವನ್ನು ಕಾರ್ಯಗತ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಇವರು ಸಮರ್ಥರಾದರು. (ಕೆ.ಎಸ್.ಜಿ.ಆರ್.)

ದರಿಯ ದೌಲತ್: ನೋಡಿ–ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ

ದರಿಯಸಾಹೇಬ್: ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಭಾರತದ ಭಕ್ತಿಪಂಥದ ಪ್ರಮುಖ ಸುಧಾರಕ. ಈತ ಉಜ್ಜಯನಿಯ ಕ್ಷತ್ರಿಯ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದವನು. ಕಬೀರನ ಬೋಧನೆಗಳಿಂದ ಬಹಳ ಪ್ರಭಾವಿತನಾಗಿದ್ದ. ಈತನ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಮುಸ್ಲಿಮರಂತೆ ನಿಂತು ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದನ್ನು ಕೋನಿಸ್ ಎಂದೂ ಕುಳಿತು ಮಾಡುವ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಗೆ ಸಿಜ್ದಾ ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಗಳಲ್ಲಿ ತೀರ್ಥಯಾತ್ರೆಗೆ ಹೋಗುವುದು, ಹರಕೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ವಿಗ್ರಹಾರಾಧನೆ, ಜಾತಿಭೇಧ, ಮಾಂಸಾಹಾರ, ಮದ್ಯಸೇವನೆ, ಹಿಂಸೆ ಮುಂತಾದವುಗಳು ಈ ಪಂಥದಲ್ಲಿ ನಿಷಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದವು. (ಕೆ.ಎಸ್‌ಡಿ)

ದಲಾಯಿ ಲಾಮಾ: 1935–. ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಬೌದ್ಧರ ಘ್ಗೆ–ಲುಗ್ಸ್–ಪ ಅಥವಾ ಹಳದಿ ತಲೆಯುಡಿಗೆಯ ಸನ್ಯಾಸಿ ವರ್ಗದ ಅಧಿಪತಿ. ಲಾವಹಾ ಲಾಮಾ, ಮಹಾ ಸನ್ಯಾಸಿ. ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಲೌಕಿಕ ಪ್ರಭು. ದಲಾಯಿ ಲಾಮಾ ಪರಂಪರೆ 15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಮಧ್ಯ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ತಷಿಲುನ್‌ಪೊ ಮಠದ ಘ್ಗೆ–ಮನ್–ಗ್ರುಬ್–ಪ (1391–1475) ಪ್ರಥಮ ಅಧಿಪತಿ. ಲಾಮಾಗಳು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಅವತಾರವೆತ್ತಿ ಬರುತ್ತಾರೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತು. ಒಬ್ಬರ ಅನಂತರ ಒಬ್ಬರು ಬರುವ ಈ ಲಾಮಾಗಳು ನಿರಂತರ ಪುನರ್ಜನ್ಮಗಳೆಂದೂ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರನ ಅವತಾರಗಳೇ ಎಂದೂ ನಂಬಿಕೆ. ಈ ಸನ್ಯಾಸಿ ವರ್ಗದ ಎರಡನೆಯ ಅಧಿಪತಿ ಘ್ಗೆ–ದುನ್–ಗ್ಯಾ–ಮ್‌ಟ್ಶೊ (1475–1542). ಈತ ಲಾಸಾದ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಬ್ರಾಸ್–ಸ್ಪಂಗ್ಸ್ ಅಥವಾ ದ್ರೆಪಂಗ್ ಮಠದ ಅಧಿಪತಿಯಾದ. ಇದೇ ಈ ಪರಂಪರೆಯ ಮಹಾ ಸನ್ಯಾಸಿ ಪೀಠವಾಯಿತು. ಈತನ ಅನಂತರ ಬಂದಾತ ಬ್ಸೋದ್–ನಾಮ್ಸ್–ಗ್ಯಾ–ಮ್‌ಟ್ಶೊ (1543–88). ಮಂಗೋಲ ಅಧಿಪತಿ ಅಲ್ತಾನ್‌ಖಾನನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಈತ ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾಗ ಅವನು ಈತನಿಗೆ ತಾ–ಲೆ ಎಂಬ ಬಿರುದು ನೀಡಿದ. ಇದು ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲಿ ದಲಾಯಿ ಎಂದಾಯಿತು. ತಾ–ಲೆ ಎಂಬುದು ಟಿಬೆಟನ್ ಭಾಷೆಯ ಗ್ಯಾ–ಮ್‌ಟ್ಶೊ ಎಂಬುದರ ಮಂಗೋಲಿಯನ್ ರೂಪಾಂತರ. ಸಾಗರ ಎಂದು ಇದರ ಅರ್ಥ. ಈತ ಜ್ಞಾನಸಾಗರನೆಂದು ಜನರ ಭಾವನೆ. ಈ ಬಿರುದನ್ನು ಈತನ ಹಿಂದಿನವರಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸಲಾಯಿತು. ಟಿಬೆಟಿಯನರು ದಲಾಯಿ ಲಾಮಾನನ್ನು ಗ್ಯಾಲ್–ಬ–ರನ್–ಪೊ–ಚೆ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಮಹಾ ಅಮೂಲ್ಯ ವಿಜಯಿ ಎಂಬುದು ಇದರ ಅರ್ಥ.

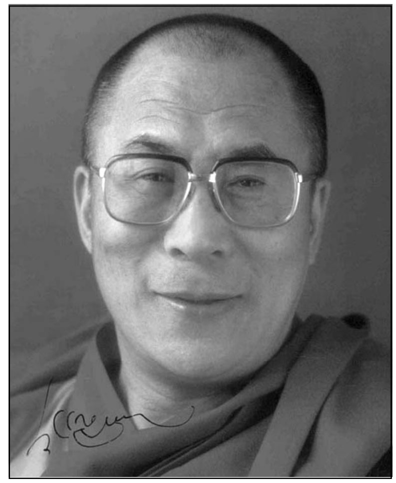

ಈಗಿನ ದಲಾಯಿ ಲಾಮಾ ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯವರು. ಬ್‌ಸ್ತಾನ್–ಡ್‌ಜಿನ್–ಗ್ಯಾ–ಮ್‌ಟ್ಶೊ ಎಂದು ಇವರ ಹೆಸರು. ಇವರು 1935 ಜುಲೈ 6ರಂದು ಚೀನದ ಜಿಂಗ್‌ಹೈ ಪ್ರಾಂತದ ಟಕಸ್ಮಾರದಲ್ಲಿ ಟಿಬೆಟನ್ ತಾಯಿ ತಂದೆಯರಿಗೆ ಜನಿಸಿದರು. ಇವರು ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತರಾದ್ದು 1940ರಲ್ಲಿ. 1950ರವರೆಗೆ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಆಡಳಿತವಿತ್ತು. 1950ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಆಡಳಿತ ಸೂತ್ರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಆ ವರ್ಷ ಚೀನಿ ಜನತಾ ಗಣರಾಜ್ಯ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪರಮಾಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. ದಲಾಯಿ ಲಾಮಾ ಇದನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ವಿಫಲಗೊಂಡಿತು. ಇವರು ದಕ್ಷಿಣ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಚುಂಬಿಗೆ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದರು. 1951ರಲ್ಲಿ ಚೀನದೊಂದಿಗೆ ಸಂಧಾನ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. 1951–59ರಲ್ಲಿ ಇವರು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಮಿತಿಯ ಸದಸ್ಯರೂ 1953–59ರಲ್ಲಿ ಚೀನೀ ಬೌದ್ಧ ಸಂಘದ ಗೌರವಾಧ್ಯಕ್ಷರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಟಿಬೆಟ್ ಸ್ವಯಂಮಾಡಳಿತ ಪ್ರದೇಶದ ಸಿದ್ಧತಾ ಸಮಿತಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದುದು 1955–59ರಲ್ಲಿ. ಇವರಿಗೆ 1959ರಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧದರ್ಶನದ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಯಿತು. ಚೀನದ ವಿರುದ್ಧ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಎದ್ದ ದಂಗೆಯನ್ನು ಬೀಜಿಂಗ್ ಸರ್ಕಾರ ಅಡಗಿಸಿತು. ದಲಾಯಿ ಲಾಮಾ ಅಲ್ಲಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದರು (1959). ಹಿಮಾಚಲ ಪ್ರದೇಶದ ಕಾಂಗಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಧರ್ಮಶಾಲಾ ಸೈನ್ಯಾಡಳಿತ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇವರ ಈಗಿನ ಬಿಡಾರ. ಇವರಿಗೆ 1989ರಲ್ಲಿ ನೊಬೆಲ್ ಶಾಂತಿ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಲಭಿಸಿತು. ಮೈ ಲ್ಯಾಂಡ್ ಅಂಡ್ ಪೀಪಲ್ (1962), ಲೋಸಾರ್ ಮಿಗ್‌ಜೆ (ಜ್ಞಾನ ಚಕ್ಷುವಿನ ಉನ್ಮೀಲನ) (1963), ಉಮಾಯ್ ಥೆಮಿಂಗ್ (ಮಧ್ಯಮಾರ್ಗೋಪಾಯ) (1971)–ಇವು ಇವರು ಬರೆದಿರುವ ಕೃತಿಗಳು. (ಎಲ್.ಆರ್.ಕೆ.)

ದಾಖಲಾತಿ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು: ನೋಡಿ–ಭಾರತೀಯ ಚಿತ್ರಕಲೆ

ದಾದಾಬಾಯಿ, ನವರೋಜಿ: 1827–1917. ಭಾರತ ಹಾಗೂ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ದೇಶಗಳ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕಾರಣದಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿಗೆ ಚುನಾಯಿತರಾದ ಪ್ರಥಮ ಭಾರತೀಯ. ಪ್ರತಿಭಾವಂತ ರಾಷ್ಟ್ರಪ್ರೇಮಿ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಾದಿ, ಶಿಕ್ಷಣತಜ್ಞ, ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಕ ಹಾಗೂ ಪತ್ರಕರ್ತ. 1825 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 4 ರಂದು ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಬಡ ಪಾರ್ಸಿ ಕುಟುಂಬವೊಂದರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ನೌರೋಜಿ ಪಾಲಂಜಿ ದೋರ್ದಿ, ತಾಯಿ ಮಾಣಿಕ್‌ಬಾಯಿ. ದಾದಾಬಾಯಿ 4 ವರ್ಷದವರಿದ್ದಾಗ ತಂದೆ ತೀರಿಕೊಂಡರು. ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಬಡತನವಿದ್ದರೂ ಮಗನಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಿಸಿ ಮುಂದೆ ತರಲು ತಾಯಿ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ದಾದಾಬಾಯಿಯವರಿಗೆ 11 ವರ್ಷ ಆಗಿದ್ದಾಗ ಸೋರಾಬ್‌ಜಿ ಷರಾಫ್‌ರ 7 ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಿನ ಪುತ್ರಿ ಗುಲ್‌ಬಾಯಿಯೊಂದಿಗೆ ವಿವಾಹವಾಯಿತು. ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಖಾಸಗಿ ಶಾಲೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನೂ ಅಲ್ಲಿಯ ಎಲ್ಫಿನ್‌ಸ್ಟನ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢಶಿಕ್ಷಣವನ್ನೂ ಪಡೆದರು. 1840ರಲ್ಲಿ ಕ್ಲೇರ್ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ವೇತನ ದೊರೆಯಿತು. 1845ರಲ್ಲಿ ಪದವೀಧರರಾದರು. ಅನಂತರ ಎಲ್ಫಿನ್‌ಸ್ಟನ್ ಸಂಸ್ಥೆಯ ನೇಟಿವ್ ಹೆಡ್ ಅಸಿಸ್ಟೆಂಟ್ ಆಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡರು. 1850ರಲ್ಲಿ ಎಲ್ಫಿನ್‌ಸ್ಟನ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಗಣಿತ ಶಾಸ್ತ್ರ ಹಾಗೂ ಭೌತವಿಜ್ಞಾನಗಳ ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದರು.

ಆ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ನೇಮಕವಾದ ಪ್ರಥಮ ಭಾರತೀಯರಿವರು. ಸ್ತ್ರೀಯರ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ವಿಶೇಷ ತರಗತಿಗಳಲ್ಲೂ ಇವರು ಬೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

1855ರಲ್ಲಿ ಕಾಮಾ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಪಾಲುದಾರರಾಗಿ ಅದರ ಲಂಡನ್ ಶಾಖೆಯನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಅಲ್ಲಿಗೆ ತೆರಳಿದರು. ಅನಂತರ ತಮ್ಮದೇ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು (1862). 1865ರಲ್ಲಿ ಡಬ್ಲ್ಯು. ಸಿ. ಬ್ಯಾನರ್ಜಿಯೊಂದಿಗೆ ಲಂಡನ್ ಇಂಡಿಯ ಸೊಸೈಟಿ ಎಂಬ ಸಂಘವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅದರ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. 1907ರಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮರಳುವವರೆಗೂ ಆ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದು ಅನಂತರವೂ ಅದರ ಗೌರವಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು.

1866 ಡಿಸೆಂಬರ್ 1ರಂದು ಇವರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಭಾರತಗಳ ನಡುವೆ ಸಾಮರಸ್ಯ ಮತ್ತು ಸ್ನೇಹಭಾವಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ನಿವೃತ್ತ ಆಂಗ್ಲ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಸಮಿತಿಯೊಂದರ ಸಹಕಾರ ಪಡೆದು ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಅಸೋಸಿಯೇಷನ್ ಎಂಬ ಸಂಘವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅದರ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾದರು. ಬಹು ಮಂದಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು, ರಾಜನೀತಿಜ್ಞರು, ನಿವೃತ್ತ ಗವರ್ನರರು ಮತ್ತು ಇತರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಆ ಸಂಘದ ಸದಸ್ಯರಾದರು. ಭಾರತದ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರ ಹಾಗೂ ನಿಷ್ಪಕ್ಷಪಾತ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವುದು, ಅವನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಎಲ್ಲ ನ್ಯಾಯಬದ್ಧ ರೀತಿಗಳಲ್ಲೂ ಶ್ರಮಿಸುವುದು, ಭಾರತದ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳುವಳಿಕೆ ನೀಡುವುದು– ಇವು ಸಂಘದ ಗುರಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಭಾರತೀಯ ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸಿಗೆ ಭಾರತೀಯರನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನೆತ್ತಿ, ಆ ಪರೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಭಾರತದಲ್ಲೂ ನಡೆಸುವಂತೆ ಸ್ಟೇಟ್ ಸೆಕ್ರೆಟರಿಗೆ ವಿಜ್ಞಾಪನ ಪತ್ರವೊಂದನ್ನು ಕಳಿಸಬೇಕೆಂಬ ಸೂಚನೆಯನ್ನು 1867 ಆಗಸ್ಟ್ 13ರ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಮಂಡಿಸಿದರು. ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸ್ ಪರೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್, ಕಲ್ಕತ್ತ, ಮದರಾಸು, ಬೊಂಬಾಯಿಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸುವುದು ಅಪೇಕ್ಷಣೀಯವೆಂಬ ಸೂಚನೆ ಕಾಮನ್ಸ್ ಸಭೆಗೆ ಹೋಯಿತು. ಭಾರತದ ಪ್ರಮುಖ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಅಸೋಸಿಯೇಷನ್ನಿನ ಶಾಖೆಗಳನ್ನು ತೆರೆಯುವುದಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ನಿಧಿ ಕೂಡಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದರು. ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಅದರ ಶಾಖೆಯೊಂದು ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಕೆಲವು ತಿಂಗಳುಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತ, ಮದರಾಸು ನಗರಗಳಲ್ಲೂ ಶಾಖೆಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದವು.

1874ರಲ್ಲಿ ಬರೋಡದ ದಿವಾನರಾಗಿ ನೇಮಕವಾದರು. ಅನಂತರ ಆ ಹುದ್ದೆಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದರು. 1883ರಲ್ಲಿ ಜಸ್ಟಿಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಪೀಸ್ ಆಗಿ ಇವರ ನೇಮಕವಾಯಿತು. ದಿ ವಾಯ್ಸ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ (1883) ಎಂಬ ಮಾಸಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದರು. ಭಾರತೀಯರ ಮನೋಭಾವ, ಆಶಯಗಳನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಮನವರಿಕೆ ಮಾಡಿಕೊಡುವುದೇ ಈ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಇದು ಇಂಡಿಯನ್ ಸ್ಪೆಕ್ಟೇಟರ್ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವಿಲೀನವಾಯಿತು.

ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಸ್ಥಾಪನೆಯಲ್ಲಿ (1885) ಭಾಗವಹಿಸಿದವರ ಪೈಕಿ ಇವರೂ ಒಬ್ಬರು. 1886, 1893 ಮತ್ತು 1906ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು (1886; 1893; 1906). 1902ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಮಧ್ಯ ಫಿನ್ಸ್‌ಬರಿ ಕ್ಷೇತ್ರದಿಂದ ಲಿಬರಲ್ ಪಕ್ಷದ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಯಾಗಿ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಕಾಮನ್ಸ್ ಸಭೆಗೆ ಚುನಾಯಿತರಾದರು. ಸಂವೈಧಾನಿಕ ಪ್ರಜಾಸತ್ತೆಯಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ದೃಢವಾದ ನಂಬಿಕೆಯಿತ್ತು. ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಪ್ರಶ್ನೆ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಕಾಮನ್ಸ್ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಇತ್ಯರ್ಥವಾಗಬೇಕೆಂದು ಇವರು 1905ರಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದರು. ಆಮ್‌ಸ್ಟರ್‌ಡ್ಯಾಮಿನಲ್ಲಿ ಜರುಗಿದ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಮಾಜವಾದಿಗಳ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯರು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದಾಗಿ ಇವರು ಮನವಿ ಮಾಡಿದರು. 1916ರಲ್ಲಿ ಬೊಂಬಾಯಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಇವರಿಗೆ ಗೌರವ ಎಲ್.ಎಲ್.ಡಿ. ಪದವಿ ನೀಡಿತು. ಇವರು 1917 ಜೂನ್ 30 ರಂದು ನಿಧನರಾದರು.

ಇವರು ಅನೇಕ ಲೇಖನಗಳನ್ನೂ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನೂ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಅನೇಕ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಲೇಖನಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ದಾರಿದ್ರ್ಯ ಎಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ಕುರಿತು ಇವರು ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಹೊತ್ತಗೆಯೊಂದು 1878ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಇದನ್ನು ಅನಂತರ ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿ ಹಿಗ್ಗಿಸಿ, ಪಾವರ್ಟಿ ಅಂಡ್ ಎನ್–ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೂಲ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ 1901ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿನಿಂದ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಇವರ ಭಾಷಣಗಳು ಮತ್ತು ಲೇಖನಗಳ ಸಂಕಲನವೊಂದನ್ನು ಮದರಾಸಿನ ಜಿ.ಎ. ನಟೇಶನ್ ಮತ್ತು ಕಂಪನಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದೆ. ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವರಮಾನ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿದ ಇವರು ಆರ್ಥಿಕ ಶೋಷಣೆಯ ವಾಸ್ತವ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ತೆರೆದಿಟ್ಟರು. ಅಂತೆಯೇ ಡ್ರೈನ್‌ಥಿಯರಿ ಅಥವಾ ಸಂಪತ್ತಿನ ಸೋರುವಿಕೆಯ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸರಾಸರಿ ವಾರ್ಷಿಕ ತಲಾ ಆದಾಯ ಕೇವಲ ಇಪ್ಪತ್ತು ರೂಪಾಯಿಗಳೆಂದು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಿ ಭಾರತೀಯರ ಕಡು ಬಡತನದ ಕ್ರೂರ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ತೆರೆದಿಟ್ಟರು. ಜೊತೆಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಆರಂಭಿಸಿದ್ದ ಮುಕ್ತ ವ್ಯಾಪಾರ ನೀತಿಯಿಂದಾಗಿ ಭಾರತದ ಕೃಷಿ ಹಾಗೂ ಕೈಗಾರಿಕೆ ನಾಶವಾಗಿ ಭಾರತ ಕೇವಲ ಕಚ್ಚಾವಸ್ತುಗಳನ್ನು ರವಾನಿಸುವ ಹಾಗೂ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯಾದುದು ಭಾರತದ ಆರ್ಥಿಕ ದುಃಸ್ಥಿತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತೆಂಬುದನ್ನು ವಿವರಿಸಿ ಇದರ ಪರಿಹಾರ ಸ್ವದೇಶಿ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿದೆ ಎಂದರು. ಇವರ ಆರ್ಥಿಕ ಚಿಂತನೆಗಳು ವಿದ್ಯಾವಂತ ಬ್ರಿಟಿಷ್‌ಪರ ಭಾರತೀಯ ರನ್ನು ರೊಚ್ಚಿಗೆಬ್ಬಿಸಿತು. ಇವರು ಫ್ರಾಮ್‌ಜಿ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್, ಇರಾನಿ ಫಂಡ್ ಪಾರ್ಸೀ ಜಿಮ್ನಾಸಿಯಮ್, ವಿಧವಾ ವಿವಾಹ ಸಂಘ, ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ಮತ್ತು ಆಲ್ಬರ್ಟ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಮೊದಲಾದ ಸಂಘ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಪಾರ್ಸಿಗಳ ಮುನ್ನಡೆಗಾಗಿಯೂ ಶ್ರಮಿಸಿದರು.

ಜಾತೀಯತೆಯಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ನಂಬಿಕೆಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಕ್ಷಣದ ಮುಂದಾಳಾಗಿದ್ದ ಇವರು ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರಿಗೆ ಸಮಾನವಾದ ಕಾನೂನುಗಳಿರಬೇಕೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಒತ್ತಿ ಹೇಳಿದರು. ವಿಚಾರ, ಮಾತು ಮತ್ತು ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಶುಚಿಯಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಝೋರಾಸ್ಟ್ರಿಯನರ ಕರ್ತವ್ಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಬರೆದಿರುವ ಹೊತ್ತಗೆಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ.

ಭಾರತ ಸ್ವರಾಜ್ಯವಾಗಬೇಕೆಂಬುದು ಇವರ ಹಂಬಲವಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಸಂವಿಧಾನ ಬದ್ಧವಾದ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಬೇಕೆಂದು ಇವರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. (ಬಿ.ಪಿ.ಐ.)

ದಾದುಪುರ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಲಖನೌ ನಗರದ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿಗೆ 23 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ತೊರೆಯ ಹತ್ತಿರ ಸು. 250ಮೀ 150 ಮೀ ವಿಸ್ತಾರದ ಮತ್ತು 4 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಪ್ರಾಚೀನ ದಿಬ್ಬವಿದೆ. 1960–61 ರಲ್ಲಿ ಶೋಧವಾದ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ 1999–2001 ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ 12 ಪದರಗಳನ್ನೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಮೂರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಿತು.

1ನೆಯ ಹಂತ: ಇಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಉತ್ತಮ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿಯೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿರಳವಾಗಿಯೂ (1.77%) ದೊರೆತಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ವರ್ಗದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಹೊಸೆದ ಹುರಿಯ ಅಚ್ಚೊತ್ತಿದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಅರ್ಧಗೋಲಾಕೃತಿಯ ಬಟ್ಟಲು, ತಟ್ಟೆಗಳು, ನೀರಿನ ಪಾತ್ರೆ, ದೊಡ್ಡ ಬೋಗುಣಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ ಆಕಾರಗಳು. ಮಣ್ಣು–ಬೊಂಬಿನ ತಡಿಕೆ ಗೋಡೆಗಳು ಮತ್ತು ಬತ್ತದ ಹೊಟ್ಟಿನ ಮಿಶ್ರಣವಿರುವ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆ ಮುಂತಾದುವುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ವಾಸಗೃಹಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲದೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣದಮೊನೆ, ಮೊಳೆ, ಮೂಳೆಯ ದಬ್ಬಣ, ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಕುಂಟೆಬಿಲ್ಲೆ, ಉಜ್ಜು ಕಲ್ಲುಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲಮಾಪನದಿಂದ ಈ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1700–1300 ಅವಧಿಯದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

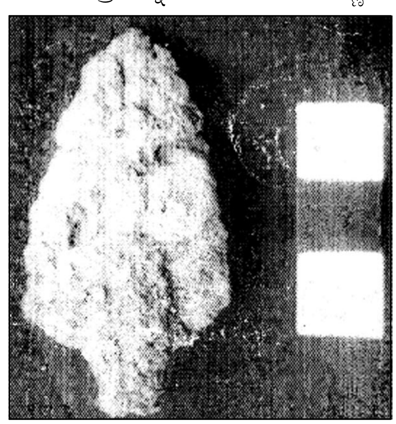

ಆದಿ ಹಂತದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣದ ನಮೂನೆ

2ನೆಯ ಹಂತ: ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನೇರಳೆ/ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ರೇಖಾಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಬಳಕೆ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ವಾಸದ ಮನೆಗಳ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳು, ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆ, ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ತಡಿಕೆ ಗೋಡೆಗಳ ಭಾಗಗಳು, ಜಿಂಕೆಕೊಂಬಿನ ಹಾಗೂ ಎಲುಬಿನ ಬಾಣದಮೊನೆಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಮೊನೆಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಕರಕಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಎಲುಬುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 800–700 ರಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿರಬಹುದೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ.

3ನೆಯ ಹಂತ: ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆ, ರೇಖಾಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮನೆಗಳ ನೆಲಗಳು, ತಡಿಕೆ ಗೋಡೆಯ ತುಂಡುಗಳು, ಸುಟ್ಟ

ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಕೆಲವು ಚೂರುಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಎಲುಬಿನ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ದಬ್ಬಳದಂಥ ಮೊನೆಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಮೊನೆಗಳು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ದುಂಡುಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಸುತ್ತಿಗೆಗಳು, ಉಜ್ಜುಗಲ್ಲುಗಳು ಮುಂತಾದ ನಿತ್ಯೋಪಯೋಗಿ ವಸ್ತುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 700/600–300/200 ಎಂದು ಅಂದಾಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಮೇಲೆ ಪ್ರ.ಶ.ದ ಆರಂಭಿಕ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳು ಹರಡಿವೆ. ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದ ವಸತಿ ನೆಲೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಆಗಿಲ್ಲ.

ಈ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ತಿಳಿದ ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಷಯವೆಂದರೆ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳ ಪ್ರಾಚೀನತೆ. ಇಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳು ಗಂಗಾನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಈವರೆಗೆ ದೊರೆತಿರಲಿಲ್ಲ. ವಿಂಧ್ಯ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ಮಲ್ಹರ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1800ರ ಕಾಲದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕುಲುಮೆ, ಕಿಟ್ಟದ (ಕರಿಕು) ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ದಾದುಪುರದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಕೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಸಿಗದಿರುವುದರಿಂದ ವಿಂಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಸಿದ್ಧ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳು ಆಮದಾಗುತ್ತಿದ್ದವೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಸಂಗತಿಯೆಂದರೆ ಗಂಗಾ–ಗೋಮತಿ ಸಂಗಮ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಹುಲಸ್‌ಖೇಡ, ಕೆಲ್ಲಪಶ್ಚಿಮ್ (ಲಖನೌ ಜಿಲ್ಲೆ), ಪರ್ಯಾಲ್, ಸನ್‌ಚನ್‌ಕೋಟ (ಉನ್ನಾಂ ಜಿಲ್ಲೆ), ಶೃಂಗವೇರಪುರ (ಅಲಹಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆ) ಮುಂತಾದ ವಸತಿನೆಲೆಗಳಿಗಿಂತ ದಾದುಪುರ ಪ್ರಾಚೀನವಾಗಿದೆ.(ಆರ್.ಟಿ.)

ದಾರಾಷುಕೊ: 1614–58. ಷಹಜಹಾನ್ ಹಾಗೂ ಮಮ್ತಾಜ್‌ಮಹಲಳ ಪ್ರೀತಿಯ ಹಿರಿಯ ಮಗ. ಇವನಿಗೆ ಮೂವರು ಸಹೋದರರು (ಶೂಜ, ಔರಂಗಜೇಬ್, ಮುರಾದ್ ಹಾಗೂ ಇಬ್ಬರು ತಂಗಿಯರು ಜಹನಾರ, ರೋಷನಾರ). ಷಹಜಹಾನ್ ಇವನನ್ನು ಪಂಜಾಬಿನ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದಾಗ (1657) ಔರಂಗಜೇಬ್ ಅಸಮಧಾನಗೊಂಡಿದ್ದ. ನಾದಿರಬೇಗಂ ಇವನ ಪತ್ನಿ. ಇಬ್ಬರು ಗಂಡು ಮಕ್ಕಳಾದ ಸುಲೇಮಾನ್‌ಷುಕೊ, ಸಿಫಿರ್‌ಷುಕೊ ಹಾಗೂ ಇಬ್ಬರು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು.

ದಾರಾಷುಕೊ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಕೀಯ, ಆಡಳಿತದ ತರಬೇತಿಯ ಹೊರತಾಗಿಯೂ ಸೂಫಿ ಸಂತರು ಹಾಗೂ ಪಾದ್ರಿಗಳ ಸಂಪರ್ಕದಲ್ಲಿದ್ದ. ತಾಲ್ಮುದ್, ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆ, ಉಪನಿಷತ್ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಹಾಗೂ ಸೂಫಿ ಕೃತಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನದತ್ತ ಒಲವು ಹೊಂದಿದ್ದ. ಖಾದ್ರಿಯತ್ ಸೂಫಿ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಮಾರುಹೋಗಿದ್ದ ಇವನು ವೇದಾಂತ, ಹಿಂದುತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಗೆ ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ. ಹಲವು ಧರ್ಮಗಳ ನೀತಿಸಾರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪರಿಜ್ಞಾನ ಹೊಂದಿದ್ದು, ಹಿಂದು–ಮುಸ್ಲಿಂ ಧರ್ಮಗಳ ನಡುವೆ ಭಿನ್ನಭೇದಗಳಿಲ್ಲವೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ತನ್ನ ಮುತ್ತಾತ ಅಕ್ಬರನಂತೆ ಸರ್ವಧರ್ಮ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಸಮನ್ವಯತೆಯನ್ನು ತರುವುದೇ ಇವನ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಬಗ್ಗೆ ನಿಷ್ಠೆ ಹೊಂದಿದ್ದ. ಈತನ ಉದ್ಗಾರದಂತೆ ವೇದಾಂತ ಒಂದು ವಿಜ್ಞಾನದಂತೆ, ಸೂಫಿಪಂಥವೂ ವಿಜ್ಞಾನ ಎಂಬುದಾಗಿತ್ತು. ಕುರಾನ್ ಧರ್ಮಗ್ರಂಥದ ಸುರ 18:60 ರಲ್ಲಿನ ಅರ್ಥವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಮಜ್ ಮೈ ಅಲ್–ಬಹ್‌ವಾಯ (ಎರಡು ಸಾಗರಗಳ ಮಿಲನ) ಎಂಬ ಗ್ರಂಥ ರಚಿಸಿದ. ಈತ ಧರ್ಮಸಹಿಷ್ಣುತೆ ಹಾಗೂ ಸೂಫಿ ತತ್ತ್ವಗಳ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಯಿಂದಾಗಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಸಂಪ್ರದಾಯಸ್ಥರ ಕೆಂಗಣ್ಣಿಗೆ ಗುರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಅಥರ್ವಣವೇದ, ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ್ದ. ಈತ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಯಂತೆ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದ. ಆನಂದ ಹಾಗೂ ಕರುಣೆಯ ಮೂರ್ತಿಯಂತಿದ್ದ ಈತನಲ್ಲಿ ನಾನತ್ವ ಹಾಗೂ ಮುಂಗೋಪ ಅಧಿಕವಾಗಿತ್ತು. ತನ್ನ ನಿಲುವುಗಳೇ ಸರಿಯೆಂಬ ಭಾವನೆಯಿಂದಾಗಿ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸಲಹೆ ನೀಡಲು ಈತನ ಸ್ನೇಹಿತರು ಹಿಂಜರಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದೃಷ್ಟ ಯಾವಾಗಲೂ ನನ್ನ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ, ಎಲ್ಲರೂ ನನ್ನನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸುತ್ತಾರೆ ಎಂಬ ಗುಂಗಿನಲ್ಲಿರುತ್ತಿದ್ದ. ತಂದೆಯ ಪ್ರೀತಿಯ ಹಾಗೂ ಹಿರಿಯ ಮಗನಾದ ಈತ ಸದಾ ತಂದೆಯ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಟನಾಗಲು ಬೇಕಾದ ಧೈರ್ಯ, ಸಮರಕಲೆ, ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕತೆ ಹಾಗೂ ಸೇನಾಧಿಪತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಪಂಜಾಬ್ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾದರೂ ಆಗ್ರದಲ್ಲೆ ಉಳಿದು ಉತ್ತಮ ಸೈನಿಕಗುಣ ಹಾಗೂ ಯುದ್ಧರಂಗದ ಅನುಭವಗಳ ಕೊರತೆಯಿಂದಾಗಿ ತನ್ನ ಸೋದರ ಔರಂಗಜೇಬ್‌ನಿಂದ ಸೋಲಬೇಕಾಯಿತು.

ಷಹಜಹಾನನ ಆರೋಗ್ಯ ಸ್ಥಿತಿ ಬಿಗಡಾಯಿಸಿದಾಗ ಸಹಜವಾಗಿ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ಸಹೋದರರ ನಡುವೆ ಪೈಪೋಟಿಯುಂಟಾಯಿತು. ತಂದೆಯ ಬೆಂಬಲ ಹಾಗೂ ಸಂಪತ್ತಿನ ಲಭ್ಯತೆಯ ಹೊರತಾಗಿ ದಾರಾಷುಕೊ ದುರಾದೃಷ್ಟದ ಬೆನ್ನೇರಿದ್ದ. 1658 ಜೂನ್ 8ರಂದು ಸಂಭವಿಸಿದ ಆಗ್ರದ ಸಮುಘರ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ಸಹೋದರರಾದ ಮುರಾದ್ ಹಾಗೂ ಔರಂಗಜೇಬ್‌ರ ಸಮ್ಮಿಶ್ರ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಸಾಹಸಿಗರಾದ ರಜಪೂತ್ ಸೈನಿಕರು ತಮ್ಮ ಶಕ್ತಿ ಮೀರಿ ಹೋರಾಡಿ ದಾರಾಷುಕೊನನ್ನು ಜಯದ ಹೊಸ್ತಿಲಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದರು. ಕುತಂತ್ರಿಯಾದ ಸೇನಾಪತಿ ಖಲೀಲುಮುಲ್ಲಾನ ಸಲಹೆಯಂತೆ ಯುದ್ಧರಂಗದಲ್ಲಿ ಗಾಯಗೊಂಡ ಆನೆಯಿಂದಿಳಿದು ಕುದುರೆಯ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮುಂದುವರೆಸಿದ. ಆದರೆ ರಾಜನನ್ನು ಕಾಣದ ಸೈನಿಕರು ರಣರಂಗದಿಂದ ಪಲಾಯನಗೈದರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ದಾರಾಷುಕೊ ಸೋತು ಪಂಜಾಬಿಗೆ ಓಡಿಹೋದ. ಶತಾಯಗತಾಯ ದಾರನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿಯಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದ ಔರಂಗಜೇಬ್‌ನ ಸೈನ್ಯ ಹಿಂಬಾಲಿಸಿತು. ಆಶ್ರಯಕ್ಕಾಗಿ ಒಂದೆಡೆಯಿಂದ ಮತ್ತೊಂದೆಡೆಗೆ ಅಲೆಯುತ್ತ ದಿಕ್ಕೆಟ್ಟ ದಾರಾಷುಕೊನ ಪ್ರೀತಿಯ ಪತ್ನಿ ನಾದಿರಬೇಗಂ ಮರಣಹೊಂದಿದಳು. ಅಳಿದುಳಿದ ಸೈನ್ಯ ಸಂಘಟಿಸಿ ದಾರ ಮತ್ತೆ 1659 ಏಪ್ರಿಲ್ 12–14 ರಂದು ದಿಯೊರಾಯ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಔರಂಗಜೇಬ್‌ನನ್ನು ಮತ್ತೆ ಎದುರಿಸಿ ಸೋತ. ಪರ್ಷಿಯಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋಗಬೇಕೆಂದು ಯೋಚಿಸುತ್ತಿರುವಾಗ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಜೀವನ್ ಎಂಬ ಆಫ್ಘನ್ ಮುಖಂಡನ ಮೋಸದಿಂದಾಗಿ 1659 ಆಗಸ್ಟ್ 23 ರಂದು ಬಂಧನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ. ಔರಂಗಜೇಬ್ ಇವನನ್ನು ದೆಹಲಿಗೆ ಸೆರೆತಂದು, ಅವಮಾನಗಳಿಗೆ ಗುರಿಪಡಿಸಿ ದೆಹಲಿಯ ಬೀದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೆರವಣಿಗೆ ಮಾಡಿಸಿದ. ಬರ್ನಿಯರ್ ಎಂಬ ಪ್ರವಾಸಿಗ ಈ ಮೆರವಣಿಗೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಮನಕರಗು ವಂತೆ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗಬೇಕಾಗಿದ್ದ ದಾರಾಷುಕೊನನ್ನು ಧರ್ಮಭ್ರಷ್ಟನೆಂದು ಆಪಾದಿಸಿ ವಿಶೇಷ ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ನ್ಯಾಯಾಲಯದ ಎದುರು ಹಾಜರುಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಜಿಗುಪ್ಸೆ, ಅಪಮಾನ ಹಾಗೂ ಸೋಲುಗಳಿಂದ ಕಂಗೆಟ್ಟಿದ್ದ ಈತನನ್ನು 1659 ಆಗಸ್ಟ್ 30 ರಂದು ಇಸ್ಲಾಂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾಯಿದೆಯಂತೆ ಶಿರಚ್ಛೇದನ ಮಾಡಿ, ದೇಹವನ್ನು ಹುಮಾಯುನ್ ಗೋರಿಯ ಕೆಳಗೆ ಹೂಳಲಾಯಿತು. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ದಾವೊಜಲಿ ಹಡಿಂಗ್: ಅಸ್ಸಾಮ್ ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರ ಕಚರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬೆಟ್ಟಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿರುವ ನವಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆ. ಸಮುದ್ರಮಟ್ಟದಿಂದ ಸು.450 ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದೆ. ದಟ್ಟವಾದ ಬಿದಿರುಕಾಡುಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯ ಬಹುಭಾಗ ನೀರಿನ ಕೊರೆತಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ನಶಿಸಿದೆ. ಟಿ.ಸಿ. ಶರ್ಮ ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು (1961–63).

ಇಲ್ಲಿ ಅಗೆದ ಗುಂಡಿಗಳ ಪೈಕಿ ಒಂದು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾದ ಸ್ತರಕ್ರಮ ಕಂಡುಬಂತು. 1.5 ಮೀ ದಪ್ಪದ ವಸತಿ ಪದರವಿದ್ದ ಈ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸ್ತರಗಳಿದ್ದವು. ಮಧ್ಯದ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ (2ನೆಯ ಸ್ತರ) ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದುವು. ಈ ಸ್ತರದಿಂದ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಕಲ್ಲಿನ ಸಲಕರಣೆಗಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳಾವುವೂ ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. ಉತ್ಖನನ ಹಾಗೂ ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಯಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ 202.

ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಅಲಗಿನ ಹರಿತವಿರುವ (ಕತ್ತರಿಸುವ) ಸಲಕರಣೆಗಳು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳು, ಬೀಸುವಕಲ್ಲುಗಳು, ಉಜ್ಜುವ ಸಾಧನಗಳು, ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲುಗಳು, ಉರುಟು ಬೆಣಚುಕಲ್ಲುಗಳು, ಉದ್ದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಎಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅನೇಕ ಉಪಕರಣಗಳು ಇಂಗಾಲಯುಕ್ತ ಗಟ್ಟಿ ಜೇಡಿಪದರಗಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದವು. ಕೆಲವು ಮರಳುಗಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಪಳೆಯುಳಿಕೆ ಮರದಿಂದ ಮಾಡಿದಂಥವು. ಕತ್ತರಿಸುವ ಸಲಕರಣೆಗಳನ್ನು ಚಕ್ಕೆ ತೆಗೆದು ಉಜ್ಜಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲುಗಳು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೇ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತಾಂತ್ರಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು 3 ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು; ತೆಳುವಾದ ಎಲೆಯಾಕಾರದ ಜೇಡಿಪದರಗಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳು, ತುದಿಯನ್ನು ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಉಪಕರಣಗಳು.

ಬಹುತೇಕ ಸಲಕರಣೆಗಳು 3ನೆಯ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದುವು. ಹಿಡಿಕೆ ಇರುವ ದ್ವಿಭುಜ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಚತುರ್ಭುಜಾಕಾರದ ಬಾಚಿಗಳನ್ನು ಉಜ್ಜುವ ವಿಧಾನದಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಯಾವುದೇ ಲೋಹದ ಉಪಕರಣದಿಂದ ಕತ್ತರಿಸಿದ ಗುರುತಿಲ್ಲ. ಬಹುತೇಕ ಕಲ್ಲಿನ ಸಲಕರಣೆಗಳು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕವು. 2.9–5.9 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದದವು. ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಉದ್ದಕ್ಕಿಂತ ಅಗಲವೇ ಜಾಸ್ತಿಯಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ನಮೂನೆಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇವನ್ನು 4 ಭಾಗವಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು:ಹಿಡಿಕೆ ಹಾಗೂ ಭುಜವುಳ್ಳ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಚಿಕ್ಕ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಚತುರ್ಭುಜಾಕಾರದ ಕೈಗೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಬಾಚಿಗಳು. ದ್ವಿಭುಜವುಳ್ಳ ಕೊಡಲಿಗಳ ಪೈಕಿ, ಚೌಕನಾಗಿ ಕತ್ತರಿಸಿದ ನೇರ ರೇಖೆಯಂಚಿನದವುಗಳಿಗಿಂತ ಒರಟು ಭುಜದ ವಕ್ರರೇಖೆಯವೇ ಹೆಚ್ಚು. ಚಿಕ್ಕ ಕೊಡಲಿಗಳು ಅಂಡಾಕಾರವಾಗಿ ಇಲ್ಲವೇ ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರವಾಗಿವೆ. ಚತುರ್ಭುಜಾಕಾರದ ನಮೂನೆಯದವುಗಳಲ್ಲಿ ಬದಿಗಳನ್ನು ಉಜ್ಜಿ ಚಪ್ಪಟೆ (ಸಪಾಟು) ಮಾಡಿರುವುದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಬೂದು ಹಾಗೂ ಮಾಸಲು ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಶೇ. 95 ರಷ್ಟು ಕೈಯಲ್ಲೇ ಮಾಡಿದವು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹುರಿಯ ಗುರುತಿನಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಮೀನುಮುಳ್ಳಿನ ಗೀರು ವಿನ್ಯಾಸದಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ. ಉಳಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಡುಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದ್ದಾಗಿದ್ದು ನುಣುಪು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ.

ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಿ ಹಾಗೂ ಬಾಚಿಗಳನ್ನು ಉಜ್ಜಲು, ನಯ ಮಾಡಲು ಮತ್ತು ಹರಿತ ಮಾಡಲು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬೀಸುವಕಲ್ಲು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಉಜ್ಜುವ ಕಲ್ಲಿನ ಸಾಧನಗಳು, ಹಿಟ್ಟು ಮಾಡುವ ಪಾತ್ರೆ ಇವು ಜನರ ಆಹಾರ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಜನರು ಆಹಾರ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು.

ಕಾಮರೂಪ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸರುತರು ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಎಸ್.ಎನ್.ರಾವ್ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಸ್ತರಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇಂತಹ ಕೆಲವೊಂದು ಸಲಕರಣೆಗಳು, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಭುಜವುಳ್ಳ ಮತ್ತು ಸಪಾಟದ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳುಳ್ಳ

ಚಿಕ್ಕ ಕೊಡಲಿಗಳು, ವಿರಳವಾಗಿ ಬಂಗಾಲ, ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಒರಿಸ್ಸ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬಂದಿದ್ದರೂ ದಾವೊಜಲಿ ಹಡಿಂಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವಂಥವು ಭಾರತದ ಇನ್ನುಳಿದ ಭಾಗಗಳಿಂದ ವರದಿಯಾಗಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ದ್ವಿಭುಜ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಚತುರ್ಭುಜಾಕಾರದ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಮತ್ತು ಬಾಚಿಗಳು ಹಾಗೂ ಹುರಿಯ ಗುರುತುಳ್ಳ ಮಡಕೆಗಳು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಚೀನದ ಅಂತ್ಯ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಹತ್ತಿರದ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಆದರೆ ಈ ನೆಲೆಯಿಂದ ಇಂಗಾಲ–14 ರ ಕಾಲಮಾನ ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. (ಜಿ.ಎಸ್.)

ದೀಪವಂಶ: ಪಾಳಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸಿಂಹಳದ (ಈಗಿನ ಶ್ರೀಲಂಕ) ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯ. ಪಾಳಿ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಐತಿಹಾಸಿಕ ದಾಖಲೆಗಳು ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ವರ್ಗದ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ರಚನೆಗಳೊಡನೆ ಹೋಲಿಸಬಹುದಾದಂಥ ಕೃತಿಗಳು ಬೇರಾವುದೇ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ಶೈಲಿ ಮತ್ತು ಸ್ವರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆಯಾದರೂ ಇವುಗಳ ಪೂರ್ಣ ಪುರಾಣಗಳಾಗಲೀ ಐತಿಹ್ಯಗಳಾಗಲೀ ಅಲ್ಲ.

ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪ್ರಾಚ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ರೀಸ್ ಡೇವಿಡ್ಸ್‌ನ ಪ್ರಕಾರ ಸಿಂಹಳದ ವೃತ್ತಾಂತಗಳು ತೀರ ಅನಂತರದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಅಥವಾ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಇಂಥ ವೃತ್ತಾಂತಗಳಿಗಿಂತ ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣಭೂತವಾದುದೇನೂ ಅಲ್ಲ. ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸದ ಅನೇಕ ಘಟನೆಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಕಾಲಗಳಿಗೆ ಎರಡೂ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಡುವೆ ನಡೆದ ವಿನಿಮಯಗಳಿಗೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪಂಥಗಳು ಮತ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಿಗೆ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಸಾಮಾಜಿಕ ನಡವಳಿಕೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ತಾರ್ಕಣೆಯನ್ನೊದಗಿಸುವುದರಿಂದಲೂ ಸಮಕಾಲೀನ ಖಂಡಾಂತರ ಭಾರತದ ಭೌಗೋಳಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಸಮೃದ್ಧ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನೊದಗಿಸುವುದರಿಂದಲೂ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ವೃತ್ತಾಂತಗಳು ವಿಶೇಷ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯಗಳಿಸಿವೆ.

ವಂಶಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ 12 ಪ್ರಮುಖ ಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದೀಪವಂಶವೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು. ಮಹಾನ್ ಬೌದ್ಧ ವಿದ್ವಾಂಸನೂ ಪಾಳೀ ಪವಿತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರನೂ 5 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಳಕ್ಕೆ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟ ಆಚಾರ್ಯ ಬುದ್ಧಘೋಷ ಹಿಂದಿನ ಎಲ್ಲ ಭಾರತ–ಸಿಂಹಳಿಗಳ ಸಂಬಂಧದ ಬಗೆಗೆ ದೀಪವಂಶವನ್ನು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಆಕರ ಗ್ರಂಥವಾಗಿ ಉದ್ಧರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೃತಿಕಾರನ ಹೆಸರು ಹೇಳಿಲ್ಲ; ಅನೇಕ ತಲೆಮಾರುಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಬೌದ್ಧ–ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಬಹುಶಃ 4 ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಇದನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಮಹಾಸೇನನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ವರೆಗಿನ–ಅಂದರೆ 325–352ರ ವರೆಗಿನ –ಸಿಂಹಳದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಇದರಲ್ಲಿ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ.

ಮಹಾಟ್ಠಕಥ, ಮಹಪಚ್ಚರೀ, ಕುರುಂದಿ, ಚುಲ್ಲಪಚ್ಚರಿ, ಅಂಧಟ್ಠ ಕಥಾ ಇವೇ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಚೀನ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಲ್ಲಿ ಅಡಕಗೊಂಡಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ದೀಪವಂಶ ರಚಿತವಾಗಿವೆ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಂಪರೆಯ ಕೇಂದ್ರಬಿಂದುವಾಗಿದ್ದು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನು ಸಿಂಹಳಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ದು, ಯಕ್ಷದೀಪ ಅಂದರೆ ಅಸುರರ ದ್ವೀಪವಾಗಿದ್ದ ಸಿಂಹಳವನ್ನು ಧರ್ಮದೀಪವಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಶೋಕನ ಮಗ ಅರ್ಹತಮಹಿಂದನಿಂದ ಇವು ಮೂಲತಃ ಕೈಸೇರಿದಂಥವು. ಧಾತುಸೇನನೆಂಬ ಸಿಂಹಳದ ರಾಜನೊಬ್ಬ ಈ ಕೃತಿಯ ಸಮ್ಮಾನಾರ್ಥವಾಗಿ ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ಸಮಸ್ತ ರಾಜವೈಭವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಮಾರಂಭವೊಂದನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಬುದ್ಧನ ವಂಶವೃಕ್ಷದೊಂದಿಗೆ ಹಾಗೂ ಸಿಂಹಳಕ್ಕೆ ಆತ ಮೂರುಬಾರಿ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದರ ಬಗೆಗಿನ ಉಲ್ಲೇಖನದೊಂದಿಗೆ ದೀಪವಂಶ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಇದು ಮೊದಲ ಮೂರು ಬೌದ್ಧ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪರಿಷತ್ತುಗಳ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಮುಂದಿರಿಸುತ್ತದೆ. ಇವನ್ನು ಸಂಗೀತಿಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿಯೇ ಸಮಸ್ತ ಬೋಧನೆಯನ್ನೂ ಪುನರುಚ್ಚರಿಸಲಾಯಿತು ಹಾಗೂ ತ್ರಿಪಿಟಕದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಅವನ್ನು ಸಕ್ರಮೀಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಬೌದ್ಧರ ಧರ್ಮ ಗ್ರಂಥವಾದ ಇದು ತನ್ನ ಹಿಂದಿನ ಪರಿಶುದ್ಧ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿಯೇ ಇಂದಿನವರೆಗೆ ಉಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಇದು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಶೋಕ ನಡೆಸಿದ ಹಾಗೂ ಅಶೋಕನ ಧರ್ಮವಿಜಯದ ಕೇಂದ್ರಬಿಂದುವಾಗಿದ್ದ ಮೂರನೆಯ ಸಂಗೀತಿಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸ್ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟಿನಿಂದ ಹಿಡಿದು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬರ್ಮ, ಕಾಂಬೋಡಿಯ ಮುಂತಾದ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳವರೆಗೆ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿನ ಕೆಲವು ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಳಕ್ಕೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಬೆಳಕನ್ನು ಹೊತ್ತ ಭಾರತದ ಧರ್ಮದೀಪಕರನ್ನು ಬಹುಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಳುಹಿಸಲು ದಾರಿಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದು ಈ ಪರಿಷತ್ತೇ.

ದೀಪವಂಶ ಮಹಾಸೇನನ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಆಳಿದ ವಿವಿಧ ರಾಜರುಗಳ ಆಳ್ವಿಕೆಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸುತ್ತದೆ. ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಇತರ ಎರಡು ವೃತ್ತಾಂತಗಳಾದ ಮಹಾವಂಶ ಮತ್ತು ಚೂಲವಂಶಗಳು ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಈ ಕೃತಿಯ ವಾಖ್ಯಾನಗಳು ಅಥವಾ ವಿಸ್ತೃತ ರೂಪಗಳು ಅಷ್ಟೆ. (ಬಿ.ಟಿ.)

ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನರು: ಭಾರತ–ಅರಬ್ ದೇಶಗಳ ಸಂಬಂಧ ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದಲೇ ಆರಂಭವಾಗಿತ್ತು. ಅರಬರ ಸೈನ್ಯದ ತುಕಡಿಗಳು ಬ್ಲೋಚ್, ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಿಗೆ ಬರತೊಡಗಿದುವು. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಜರಾಂಜ್ ಮತ್ತು ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಮಕ್ರಾನ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ಇವರು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇರಾಕಿನ ಅಲ್‌ಹಜಾಜನು ಸಿಂದ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದಾಗ ಇವನನ್ನು ಅಲ್ಲಿಯ ಅರಸ ದಾಹಿರ್ ಎದುರಿಸಿ ಸತ್ತ. ಮುಲ್ತಾನ ಮತ್ತು ಕೆಳಗಣ ಸಿಂಧೂಕಣಿವೆಯ ಪ್ರದೇಶ ಅರಬರ ವಶವಾದುವು. ಕ್ರಮೇಣ ಈಗಿನ ಗುಜರಾತ್ ಮತ್ತು ರಾಜಸ್ಥಾನ ಅವರ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದವು. ಚೀನಾಬ್ ನದಿಯಿಂದ ಹಿಂದೂಕುಶ್ ವರೆಗೆ ಹಬ್ಬಿದ ಹಿಂದು ಷಾಹಿ ರಾಜ್ಯ ಕ್ಷೀಣವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಜಯಪಾಲ ಹತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ. ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಕ್ಷೇಮಗುಪ್ತನ ರಾಣಿ ದಿಡಾ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದಳು. ಕನೋಜದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಹಾರರ ವರ್ಚಸ್ಸು ಕಡಿಮೆಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ವಂಶದ ಕೊನೆಯ ಅರಸ ರಾಜ್ಯಪಾಲ ಅಬಲನಾಗಿದ್ದ.

ಸಮನಿದ್ ಅರಸರ ಗುಲಾಮನಾಗಿದ್ದ ಅಲ್ತಿಗಿಸ್ ಘಜ್ನಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಕಾಬೂಲನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. 963ರಲ್ಲಿ ಈತ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ. ಇವನ ಅಳಿಯ ಸಬಕ್ತಿಗಿನ್ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ (977) ಷಾಹಿಯ ದೊರೆ ಜಯಪಾಲನನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಸರಿಸಿದ. 997ರಲ್ಲಿ ಈತನ ಮಗ ಮಹಮದ್ ಘಜ್ನಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದು ಹಿಂದು ಅರಸರ ಮೇಲೆ 17 ಬಾರಿ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ. ಜಯಪಾಲನ ಸಂತತಿಯವರು ಇವರನ್ನು ಎದುರಿಸುತ್ತಲೇ ಇದ್ದರು. ಈ ಮನೆತನದ ಭೀಮ ಮರಣ ಹೊಂದಿದಾಗ (1026) ಈ ಸಂತತಿ ಅಂತ್ಯಗೊಂಡಿತು. ಅನಂತರದ 150 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಪರಕೀಯರ ಆಕ್ರಮಣ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಆಂತರಿಕ ಕಲಹಗಳಿಂದ ಹಿಂದುರಾಜ್ಯಗಳು ಬಲಗುಂದಿದವು. ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯರು (ಸೋಲಂಕಿ) ಮತ್ತು ಮಾಳವದಲ್ಲಿ ಪರಮಾರರು ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದರು. ಚಾಳುಕ್ಯ ಭೀಮ ದೇವಾಲಯಗಳ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತನಾಗಿದ್ದರೆ, ಅನಂತರ ಬಂದ ವಸ್ತುಪಾಲ, ತೇಜಪಾಲರು ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಗ್ನರಾಗಿದ್ದರು. ಮಾಳವದಲ್ಲಿ ಪರಮಾರ ಮುಂಜ ಹೆಸರಾಂತ ಅರಸ. ಈತನ ಅನಂತರ ಬಂದವ ಭೋಜ. ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಸ್ವತಃ ಪಂಡಿತರೂ ಪಂಡಿತರಿಗೆ ಆಶ್ರಯದಾತರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಭೋಜನದು ಬಹುಮುಖ ಪ್ರತಿಭೆ. ಕಾವ್ಯಮೀಮಾಂಸೆ, ರಾಜನೀತಿ, ಅಲಂಕಾರ ಶಾಸ್ತ್ರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣತ. ಮುಂಜ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ತೈಲಪನನ್ನು ಹಲವಾರು ಬಾರಿ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಎದುರಿಸಿ, ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಪರಾಜಿತನಾಗಿ ಅಸುನೀಗಿದ. ಭೋಜ ಚಾಳುಕ್ಯ ಜಯಸಿಂಹನ ವಿರುದ್ಧ ದಂಡೆತ್ತಿ ಕೆಲಕಾಲ ಮೀರಜ್ ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಮುಂದೆ ಆತ ಅವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ತ್ರಿಪುರದಲ್ಲಿ ಕಳಚುರಿವಂಶದ ಗಾಂಗೇಯ ಮತ್ತು ಲಕ್ಷ್ಮಣರಾಜರು ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದರಾದರೂ ಕ್ರಮೇಣ ದುರ್ಬಲರಾದರು.

1175ರಲ್ಲಿ ಘೋರಿಮಹಮದ್ ಮೊದಲ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡ. ಈತ ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿ ಪರಾಭವಗೊಂಡನಾದರೂ (1178) ಘಜನಿಯ ಖುಸ್ರುಮಲಿಕ್‌ನನ್ನು ಲಾಹೋರಿನಲ್ಲಿ ಸೆರೆಹಿಡಿದಿದ್ದ. 1179ರಲ್ಲಿ ಉಚ್ ದುರ್ಗ, ಪೆಷಾವರ್ ಲಾಹೋರ್‌ಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬುಂದೇಲಖಂಡ ಚಂದೇಲರ, ಕನೌಜ ಗಾಹಡಪಾಲರ, ದೆಹಲಿ ಮತ್ತು ಅಜ್ಮೀರ್‌ಗಳು ಚೌಹಾಣರ ಆಳ್ವಿಕೆಗೊಳಪಟ್ಟಿದ್ದುವು. ಕನೌಜದ ಜಯಚಂದ್ರನಿಗೂ ಅಜ್ಮೀರದ ಪೃಥ್ವಿರಾಜ್ ಚೌಹಾಣನಿಗೂ ಇದ್ದ ವೈಮನಸ್ಯದ ಕಾರಣವಾಗಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಅಭದ್ರ ಸ್ಥಿತಿ ಇತ್ತು.

1191ರಲ್ಲಿ ಘೋರಿಮಹಮದ್ ಪಂಜಾಬಿನಿಂದ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿ ಥಾನೇಶ್ವರದ ಸಮೀಪದ ತರೈನ್ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನೊಡನೆ ಹೋರಾಡಿ ಸೋತ. 1192ರಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಅದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಕೊಂದ. ಈ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಯುದ್ಧದಿಂದ ಉತ್ತರ ಭಾರತ ಪರಕೀಯರ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಘೋರಿಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಐಬಕ್ ಎಂಬಾತ ಬುಲಂದ ಶಹರ್, ಮೀರತ್ ಮತ್ತು ದೆಹಲಿಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಕನೌಜದ ಜಯಚಂದ್ರನನ್ನು ಚಂದವರ್ ರಣಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಮಹಮದ್ ಸೋಲಿಸಿದ (1194). 1195–96ರಲ್ಲಿ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಐಬಕ್ ರಾಜಸ್ಥಾನ ಮತ್ತು ಅಜ್ಮೀರ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಆಗಾಗ ಎದ್ದ ದಂಗೆಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸಿ ಬುಂದೇಲ್‌ಖಂಡವನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಘೋರಿ ಮಹಮದನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಅಧಿಕಾರಿ ಇಖ್ತಿಯಾರ್–ಉದ್–ದೀನ್ ಮಹಮದ್ ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಹೀಗೆ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂನದಿಯಿಂದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಗಂಗಾನದಿಯ ವರೆಗಿನ ಬಹುಭಾಗ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟವು.

ಕುತ್ಬುದೀನ್ ಐಬಕ್ (1206–10): ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ ಖಾಜಿಯೊಬ್ಬನಿಗೆ ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಾರಲ್ಪಟ್ಟು, ಘೋರಿಮಹಮದನ ಗುಲಾಮನಾಗಿ, ತನ್ನ ಕರ್ತೃತ್ವ ಶಕ್ತಿಯಿಂದ ಘಜ್ನಿಯಲ್ಲಿ ಒಡೆಯನ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಗೆದ್ದು, ಎರಡನೆಯ ತರೈನ್ ಯುದ್ಧದ ತರುವಾಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕನೆಂದು ನೇಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. ದೆಹಲಿಯ ಸಮೀಪದ ಇಂದ್ರಪ್ರಸ್ಥವನ್ನು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅದೇ ವರ್ಷ ಅಜ್ಮೀರ್ ಮತ್ತು ಮೀರತ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಎದ್ದದಂಗೆಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸಿ, ದೆಹಲಿಯನ್ನು ಗೆದ್ದು, ಕನೌಜದ ಜಯಚಂದ್ರನನ್ನು ಗೆಲ್ಲಲು ತನ್ನೊಡೆಯನಿಗೆ

ನೆರವಾದ. 1195ರಲ್ಲಿ ಅಲಿಘರವನ್ನು ಗೆದ್ದ. ರಣಥಂಬೋರದ ಕೋಟೆ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, 1197–98ರಲ್ಲಿ ಬದೌನ್, ಚಂದವರ ಮತ್ತು ಕನೌಜಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಬುಂದೇಲ್ ಖಂಡದ ಚಂದೇಲರ ರಾಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ (1202–03) ಕಾಲಿಂಜರ್, ಮಹೋಬ ಮತ್ತು ಖಜುರಾಹೊಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಘೋರಿಮಹಮದನ ಮರಣದ ತರುವಾಯ ಭಾರತದ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಐಬಕ್ ದೆಹಲಿಯ ಸಿಂಹಾಸನ ಏರಿ (1206) ಗುಲಾಮಿ ಮನೆತನದ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭಕ್ಕೆ ಕಾರಣನಾದ. ಈತನ ವಂಶಸ್ಥರನ್ನು ಗುಲಾಮೀ ಸಂತತಿಯವರೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದ್ದರೂ ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ಐಬಕ್ ಇಲ್ತುಮಿಷ್ ಮತ್ತು ಬಲ್ಬನ್ ಮಾತ್ರ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಗುಲಾಮರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬರುವ ವೇಳೆಗೆ ಗುಲಾಮಗಿರಿಯಿಂದ ಮುಕ್ತರಾಗಿ ಬಿಡುಗಡೆ ಪತ್ರಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದರು. 1206ರಲ್ಲಿ 'ಮಲ್ಲಿಕ್' ಬಿರುದು ಪಡೆದು ಸ್ಥಾನ ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಮಗಳನ್ನು ಇಲ್ತುಮಷ್‌ನಿಗೂ ಸಹೋದರಿಯನ್ನು ನಾಸಿರ್–ಉದ್–ದೀನ್‌ನಿಗೂ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು, ತಾನು ತಾಜುದ್ದೀನ್ ಯಲ್ದುಜನ ಮಗಳನ್ನು ವರಿಸಿದ. ಘಜ್ನಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನೊಡೆಯನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್ ಮಹಮದ್‌ನಿಂದ ಸುಲ್ತಾನ್ ಎಂಬ ಪದವಿ ಪಡೆದ. ಘಜ್ನಿಯನ್ನು ಯಲ್ದುಜನಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಲು ಅಸಮರ್ಥನಾದರೂ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿದ. ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಮಹಮದ್‌ಶೆರಾನ್‌ನನ್ನು ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಲಾಹೋರಿನಲ್ಲಿ ಪೋಲೋ ಆಟ ಆಡುವಾಗ ಕುದುರೆಯಿಂದ ಬಿದ್ದು ಮರಣಹೊಂದಿದ (1210). ಈತನಿಗೆ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸುಭದ್ರ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಮಾತ್ರ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಲಾಹೋರಿನ ಅಮೀರರು ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕರು ಆರಾಮಬಕ್ಷ್ ಎಂಬಾತನನ್ನು ಆರಾಮ್‌ಷಾ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಿ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಆರಿಸಿದರು. ಆದರೆ ದೆಹಲಿಯ ಪ್ರಮುಖರು ಇದನ್ನೊಪ್ಪದೆ ಬದಾನ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಇಲ್ತುಮಿಷ್‌ನನ್ನು ಆಯ್ದುಕೊಂಡರು. ಆತ ಆರಾಮ್‌ಷಾನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸುಲ್ತಾನನಾದ (1210). ಮಧ್ಯಏಷ್ಯದ ಅಲ್ಬಾರಿ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಈತನನ್ನು ಖಾಸಾ ಸಹೋದರರೇ ಅಸೂಯೆಯಿಂದ ವ್ಯಾಪಾರಿಯೊಬ್ಬನಿಗೆ ಮಾರಿದರು. ಕಷ್ಟನಷ್ಟಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಉನ್ನತಿಗೆ ಬಂದ ಈತ ಐಬಕ್‌ನ ಠಾಣ್ಯ ಸೇರಿ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಕೋಟೆಯ ರಕ್ಷಕನಾಗಿ ಬುಲಂದ್‌ಶಹರಿನ ಮತ್ತು ಬದೌನ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಗವರ್ನರನಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ. ಯಲ್ದುಜ್‌ನನ್ನು ತರೈನ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ, ಅವನಿಂದ ಬರಬಹುದಾದ ತೊಂದರೆಯನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿಕೊಂಡ. 1217ರಲ್ಲಿ ಲಾಹೋರನ್ನೂ 1226ರಲ್ಲಿ ರಣಥಂಬೂರ ಕೋಟೆಯನ್ನೂ 1227ರಲ್ಲಿ ಸಿವಾಲಕ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಮಂದವಾರವನ್ನೂ 1228ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನೂ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿಯಾರ್ ಖಿಲ್ಜಿ ದಂಗೆ ಎದ್ದಿದ್ದು ಆತನ ಮಗ ಇಖ್ತಿಯಾರ್–ಉದ್–ದೀನ್ ಮಹಮದ್ ಬಿಹಾರ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲದ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನೂ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡಿದ್ದ. ಆತನ ತರುವಾಯ ಕುತ್ಬುದ್ದೀನ್‌ನಿಂದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿತನಾಗಿದ್ದ ಅಲಿಮರ್ದನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿ ಸುಲ್ತಾನ್ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಆಳತೊಡಗಿದ. ಖಿಲ್ಜಿಮಲ್ಲಿಕರು ಅವನ ನೆರವಿಗಿದ್ದರು. ಅವರನ್ನು ಇಲ್ತುಮಿಷ್ ಸೋಲಿಸಿ ಶರಣಾಗತರಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ (1230–31). ಜಾನಿಯನ್ನು ಲಖನೌತಿಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ನೇಮಿಸಿದ. 1234ರಲ್ಲಿ ಮಾಳ್ವದ ಬಿಸ್ಲಾದುರ್ಗವನ್ನೂ ಉಜ್ಜಯನಿ ನಗರವನ್ನೂ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಬಿನಿಯನ್ ನಗರದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಈತ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ (1236). ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರ ಚಂಗೇಸ್‌ಖಾನ್ (ತೆಮುಜಿನ್ ಎಂಬುದು ಮೂಲ ಹೆಸರು) 1221ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ ನದಿ ತೀರದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡ. ಖ್ವಾರಜಮ್ ರಾಜ್ಯದ ಕೊನೆಯ ಷಹ ಜಲಾಲುದ್ದೀನ್ ಮಂಗ್ಬರ್ನಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಆತ ಪಂಜಾಬಿಗೆ ಧಾವಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ಇಲ್ತುಮಿಷನ ಆಶ್ರಯ ಬೇಡಿದ. ಇಲ್ತುಮಿಷ್ ಆತನಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಲಿಲ್ಲ. ಒಂದು ವಿಧದಲ್ಲಿ ಇದರಿಂದ ಆತ ಭಾರತವನ್ನು ಮಂಗೋಲರ ಕ್ರೂರ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿದಂತಾಯಿತು. ಖಲೀಫನಿಂದ ಇಲ್ತುಮಿಷ್ ಸುಲ್ತಾನ್–ಇ–ಆಘ಼ಮ್ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಪಡೆದು ತಾನು ಖಲೀಫನ ತವನಿಧಿಯೆಂದು ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಟಂಕಿಸಿದ. ಕಲೆ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಿಗೆ ಪೋಷಣೆ ನೀಡಿದ ಈತನ ಹೆಸರು ಕುತುಬ್ ಮಿನಾರದಿಂದಾಗಿ ಅಜರಾಮರವಾಗಿದೆ. ಈತನ ಗೌರವಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದ ಮತ್ತು ಬಾಗ್ದಾದ್ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದ ಖ್ವಾಜಾ ಕುತ್ಬುದ್ದೀನ್ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದುದರ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥ ಈ ಗೋಪುರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಲಾಯಿತು. ಇಲ್ತುಮಿಷನ ಹಿರಿಯಮಗ ನಾಸಿರುದ್ದೀನ್ ಮಹಮೂದ್ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಕಾಲವಾದ (1279). ಇತರ ಗಂಡು ಮಕ್ಕಳು ಯೋಗ್ಯರಲ್ಲವೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಮಗಳು ರಜಿಯಾಳನ್ನು ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಇಲ್ತುಮಿಷ್ ನೇಮಿಸಿದ. ಆದರೆ ಅವಳ ಅಯೋಗ್ಯ ಸಹೋದರ ರುಕ್ನುದ್ದೀನನನ್ನು ಸಂಪ್ರದಾಯವಾದಿಗಳು ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕೂರಿಸಿದರು. ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ಬದೌನ್, ಮುಲ್ತಾನ್, ಲಾಹೋರ್, ಝಾನ್ಸಿ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸಲಾಯಿತು. ರೋಸಿದ ದೆಹಲಿಯ ಕುಲೀನರು ರಜಿಯಾಳನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೇರಿಸಿದರು. ತೀಕ್ಷ್ಣಮತಿ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷತೆಗಳಿಂದ ಆಕೆ ತನ್ನ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಎದ್ದವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದಳು. ಅವರಲ್ಲಿ ವಜೀರನಾಗಿದ್ದ ಮಹಮದ್ ಜುನಾದಿ ಪ್ರಮುಖ. ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಲಖ್ನೌತಿಯಿಂದ ದೇಬುಲ್, ದಮ್ರಿಲಗಳವರೆವಿಗೆ ಎಲ್ಲ ಮಲ್ಲಿಕರೂ ಅಮೀರರೂ ಆಕೆಯ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದರು. ಅಬಿಸೀನಿಯದ ಜಲಾಲುದ್ದೀನ್ ಯಾಖೂಬ್ ಎಂಬ ಗುಲಾಮನಿಗೆ ಆಕೆ ತೋರಿದ ವಿಶೇಷ ಅನುಗ್ರಹ ಸಂಪ್ರದಾಯವಾದಿಗಳ ಅಸಂತುಷ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿ ಅವರು ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. ಸರ್‌ಹಿಂದ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಇಖ್ತಿಯಾರ್ ಉದ್ದೀನ್ ಅಲ್ತೂನಿಯ ಇವರಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗ. ಈತನನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ರಾಣಿ ಸ್ವತಃ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಹೊರಟಳು. ಆದರೆ ದಂಗೆ ಎದ್ದ ಜನ ಯಾಖೂಬನನ್ನು ಕೊಲೆಮಾಡಿ ರಾಣಿಯನ್ನು ಸೆರೆ ಹಿಡಿದರು. ಅವಳ ಸಹೋದರ ಮುಯಿಜ್ ಉದ್ದೀನ್ ಬಹ ರಾಮ್‌ನನ್ನು ರಾಜನೆಂದು ಘೋಷಿಸಲಾಯಿತು. ಇಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಆಕೆ ಅಲ್ತೂನಿಯನನ್ನೇ ಮದುವೆಯಾಗಿ ದೆಹಲಿಗೆ ಬಂದಳಾದರೂ ಬಹರಾಮ್ ಆಕೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಇಬ್ಬರನ್ನೂ ಕೊಂದ. ಆಕೆಯ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಾದ ಬಹರಾಮ್ ಮತ್ತು ಅಲಾ ಉದ್ದೀನ್ ಮಸೂದ್ ಅಸಮರ್ಥರಾದ್ದರಿಂದ ಅಶಾಂತಿ ಬೆಳೆಯಿತು. 1241ರಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರು ಪಂಜಾಬನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಲಾಹೋರನ್ನು ಹಿಡಿದರು. 1245ರಲ್ಲಿ ಉಚ್‌ವರೆಗೂ ಬಂದರು. ಇಂಥ ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳನ್ನು ಸುಧಾರಿಸಲು ಶ್ರೀಮಂತವರ್ಗದವರು ಇಲ್ತುಮಿಷನ ಕಿರಿಯಮಗ ನಾಸಿರುದ್ದೀನನಿಗೆ ಪಟ್ಟ ಕಟ್ಟಿದರು (1246). ಈತ ದಯಾಪರ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯುಳ್ಳವ. ಉತ್ತಮ ಲಿಪಿಕಾರನಾಗಿದ್ದು ಖುರಾನನ್ನು ಪ್ರತಿಮಾಡಿದ. ಪಂಡಿತಗೋಷ್ಠಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ ತಳೆದ. ಈತನಿಗೆ ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್ ಬಲ್ಬನ್ ಎಂಬ ನಿಷ್ಠಾವಂತ ದಕ್ಷಮಂತ್ರಿ ಇದ್ದ. ಸುಲ್ತಾನನ ಎಲ್ಲ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನೂ ಇವನೇ ವಹಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಪುತ್ರಸಂತಾನವಿಲ್ಲದೆ ನಾಸಿರುದ್ದೀನ್ ಕಾಲವಾದಾಗ ಬಲ್ಬನ್ನನೇ ಸುಲ್ತಾನನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ (1266).

ಈತ ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನದ ಅಲ್ಬೇರಿ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವ. ಮಂಗೋಲರು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಖ್ವಾಜಾ ಜಮಾಲುದ್ದೀನನಿಗೆ ಇವನನ್ನು ಮಾರಿದರು. ಈತ 1232ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ತುಮಿಷನ ನಲ್ವತ್ತು ಮಂದಿ ಗುಲಾಮರ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಆತನ ಖಾಸಾ ನೌಕರನಾಗಿ ಸ್ವಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಉನ್ನತ ಪದವಿಗಳಿಗೇರಿ 1249ರಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನನ ಮಗಳನ್ನು ವರಿಸಿದ. ಇಲ್ತುಮಿಷನ ತರುವಾಯದ ಮೂರು ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆ ತಲೆದೋರಿತ್ತು. ಪ್ರಭುತ್ವದಲ್ಲಿ ಜನರಿಗೆ ಭೀತಿಯೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಇವನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಹೆಜ್ಜೆಯಾಗಿ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಬಲಗೊಳಿಸಿ ಅಶ್ವದಳ ಕಾಲ್ದಳಗಳನ್ನು ಪುನರ್ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸಿದ. ಮೇವಾಡದ ಹಾಗೂ ಇತರ ದರೋಡೆಕಾರರ ತಂಡಗಳು ದೆಹಲಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಜನರಲ್ಲಿ ಭೀತಿ ಮೂಡಿಸಿದ್ದುವು. ಅಂಥವರನ್ನು ದೆಹಲಿಯ ಕಾಡುಗಳಿಂದ ಓಡಿಸಿ ಗೋಪಾಲಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ದೋಅಬ್‌ನಲ್ಲಿ ಡಕಾಯಿತರ ಧಾಳಿಗಳನ್ನು ತಡೆದ. ಜೂಡ್ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಗುಡ್ಡಗಾಡು ಬಣಗಳನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿ ಕಾಥೆರ್‌ದಲ್ಲಿಯ (ಈಗಿನ ರೋಹಿಲ ಖಂಡ್) ಮಂಗೋಲರ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿ ಲಾಹೋರಿನ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿದ (1271). 1279ರಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರು ಸಟ್ಲೆಜ್ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿದರು. ಆದರೆ ಸುಲ್ತಾನನ ಹಿರಿಯಮಗ ಮಹಮ್ಮದನನ್ನು ಮುಲ್ತಾನದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ, ಎರಡನೆಯ ಬುಘ್ರಾಖಾನನನ್ನು ಸಾಮಾನ್ ಮತ್ತು ಸುನಾಮ್‌ಗಳ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಇವರಿಬ್ಬರ ಸೈನ್ಯಗಳೂ ದೆಹಲಿಯಿಂದ ಬಂದ ಮಲಿಕ್ ಮುಬಾರಕ್ ಬೆಕ್ತರನ ಸೈನ್ಯವೂ ಮಂಗೋಲರ ದ್ವಿತೀಯ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಅವರನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕಟ್ಟಿದುವು (1279). ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ತುಘ್ರಿಲ್ ಖಾನ್ ದೆಹಲಿಯ ಅರಾಜಕತೆಯನ್ನು ಅನುಲಕ್ಷಿಸಿ 1279–80ರಲ್ಲಿ ದಂಗೆ ಎದ್ದ. ಮೊದಲ ವರ್ಷ ಸುಲ್ತಾನನ ದಂಡನಾಯಕ ಅಲ್ತಗೀನ್ ಉರುಫ್ ಅಮೀರ್‌ಖಾನ್ ಅವನ ವಿರುದ್ಧ ಸೈನ್ಯಾಚರಣೆ ಮಾಡಿದರೂ ಸೋತು ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಮಲಿಕ್ ತರ್ಘೀ ಎಂಬಾತನೂ ಮರುವರ್ಷ ಸೋತಾಗ ಬಲ್ಬನ್ ಕೆರಳಿ ಸ್ವತಃ ಸೈನ್ಯನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿ ಬಂಗಾಲಕ್ಕೆ ಧಾವಿಸಿದ. ಹೆದರಿದ ತುರ್ಘಿಲ್ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಯತ್ನಿಸಿದನಾದರೂ ಬಲ್ಬನನ ಅನುಯಾಯಿಗಳಿಂದ ಹತನಾದ. ತನ್ನ ಮಗ ಬುಘ್ರಾಖಾನನನ್ನು ಬಂಗಾಲದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿ ಬಲ್ಬನ್ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಅನಂತರದ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಬಲ್ಬನ್ನನ ಬಲ ಕುಗ್ಗಿತು. ಮಂಗೋಲರು ತಮರನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬಿಗೆ ನುಗ್ಗಿದಾಗ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅವನನ್ನೆದುರಿಸಿ ಸಾವಿಗೀಡಾದ. ಈ ಚಿಂತೆಯಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ್ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ (1287). ಈತ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾದ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಘನತೆ ಗೌರವಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ್ದ; ಪರ್ಷಿಯದ ಅರಸರ ಆಸ್ಥಾನ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿದ್ದ. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಛಿದ್ರವಾಗದಂತೆ ಅದನ್ನು ಕಾಪಾಡಿದ್ದ. ಆದರೆ ಪ್ರಜಾಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನವೀಕರಿಸುವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರಸಿದ್ಧಕವಿ ಅಮೀರ್ ಖುಸ್ರು ಈತನ ಸಮಕಾಲೀನ.

ಈತನ ತರುವಾಯ ಬಂದವರು ವಿಷಯಲಂಪಟರೂ ಅದಕ್ಷರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ಪುನಃ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆ ತಲೆ ಎತ್ತಿತು. ಅಂತಃಕಲಹಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಕೈಖುಬಾದ ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟಾಗ ಖಿಲ್ಜಿ ಪಕ್ಷದವರು ಜಲಾಉದ್ದೀನ್ ಫಿರೋಜ್ ಎಂಬವನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲರಾಗಿ ಆತನನ್ನು ಸುಲ್ತಾನ ಪದವಿಗೇರಿಸಿದರು (1290). ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿ ಪಕ್ಷದವರು ಖಿಲ್ಜಿ ಪಕ್ಷದ ಇವನನ್ನು ಮಾನ್ಯ ಮಾಡಲಿಲ್ಲವಾದ ಕಾರಣ ಜಲಾಲುದ್ದೀನ್ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಿಲೋಬಿಯನ್ನೇ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಆ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಇವನಿಗೆ 70ವರ್ಷ ಮೀರಿತ್ತು. ಈತ ದಯಾಪರನಾಗಿದ್ದು ಉದಾರ ನೀತಿಗಳಿಂದ ವಿರೋಧಿಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದ. ಬಲ್ಬನ್ನನ ಸೋದರಳಿಯ ಮಲಿಕ್ ಛಜ್ಜೂ ಕಾರಾದಲ್ಲಿ ದಂಗೆ ಎದ್ದರೂ ಜಲಾಲುದ್ದೀನ್ ಅವನನ್ನು ಕ್ಷಮಿಸಿದ. ಆದರೆ ಈತನ ಸದ್ಗುಣಗಳು ಆಸ್ಥಾನಿಕರ ವಿಶ್ವಾಸಗಳಿಸುವಲ್ಲಿ ವಿಫಲವಾದುವು.

ಆಕ್ರಮಣ ನೀತಿಯನ್ನು ಸಹಿಸದ ಈತ ರಣಥಂಬೋರ್ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಿದರೂ ಅಲ್ಲಿ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಜೀವಹಾನಿಯಾದೀತೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಆದರೆ 1292ರಲ್ಲಿ ಒಂದೂವರೆ ಲಕ್ಷ ಮಂಗೋಲರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವರು ಭಾರತದಿಂದ ಕಾಲ್ತೆಗೆಯಲು ಅನುಮತಿ ನೀಡಿದ. ಅವರಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಇಸ್ಲಾಮ್ ಧರ್ಮ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದಾಗ ದೆಹಲಿಯ ಬಳಿ ವಾಸಿಸಲು ಅನುಮತಿ ನೀಡಿದ. ಹೊಸ ಮುಸಲ್ಮಾನರು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಅವರು ಮುಂದೆ ದೆಹಲಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ನಾನಾ ವಿಧದ ಕಿರುಕುಳ ಕೊಟ್ಟರು. ಸೋದರಳಿಯ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಇವನನ್ನು ಕೊಂದು ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ (1296).

ಜಲಾಲುದ್ದೀನನ ಪ್ರೀತ್ಯಾದರಗಳಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಾರಾ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದಾಗ ದೆಹಲಿ ಸಿಂಹಾಸನದ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗುವ ಕನಸು ಕಾಣತೊಡಗಿದ. ಸಾಂಸಾರಿಕ ನೆಮ್ಮದಿಯಿಂದ ವಂಚಿತನಾಗಿದ್ದ ಈತ ಅಧಿಕಾರದ ಮೂಲಕ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾಗ ಬಯಸಿದ. ಮಾಳವದ ವಿರುದ್ಧ ಹೋದ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯ (1292) ಬಳಿಕ ಔಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯ ಸಹ ಇವನ ಅಧೀನಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿತು. ಬಿಸ್ಲಾದಿಂದ ದಖನ್‌ಗೆ ನುಗ್ಗಿ ಸೇವುಣ ರಾಮಚಂದ್ರನನ್ನು ದೇವಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಅಪಾರ ಸಂಪತ್ತು ಇವನನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿತು. ಅಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪವಾಗಿ ಪಡೆದ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ತಾನೇ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡ. ದೆಹಲಿಯ ಆಸ್ಥಾನಿಕರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖನಾದ ಅಹಮ್ಮದ್‌ಥಾಪ್ ಸುಲ್ತಾನನನ್ನು ಈತನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಜಾಗರೂಕನಾಗಿರುವಂತೆ ಎಚ್ಚರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಈತ ಅಳಿಯನಿಂದ ವ್ಯಾಮೋಹಿತನಾಗಿದ್ದು, ಆತನ ಆಹ್ವಾನ ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಕಾರಾಕ್ಕೆ ತೆರಳಿದ. ದೋಣಿಯಲ್ಲೇ ಈತನ ಕೊಲೆಯಾಯಿತು (1296, ಜುಲೈ). ಅಲಾಉದ್ದೀನನ ಹಿಂಬಾಲಕರು ಅವನನ್ನು ಸುಲ್ತಾನನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದರೂ ದೆಹಲಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಅರಮನೆಯೊಳಗಿನ ಮತ್ತು ಹೊರಗಿನ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ತನಕವೂ ಅವನ ಸ್ಥಾನ ಭದ್ರವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಅನುಯಾಯಿಗಳಿಗೆ ಹಂಚಿ ಅವರ ಒಲವನ್ನು ಪಡೆದ. 1296 ಅಕ್ಟೋಬರಿನಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾದ. ಜಫರ್‌ಖಾನ್ ಈತನ ಮಂತ್ರಿಯೂ ವೀರಯೋಧನೂ ಆಗಿದ್ದು ರುಸ್ತುಮ್ ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಈತನ ಧೈರ್ಯ ಸಾಹಸಗಳಿಂದ 1296, 1297 ಮತ್ತು 1299ರಲ್ಲಿ ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ ಮಂಗೋಲರು ತೀವ್ರ ಸೋಲನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿ ಹಿಂದೆ ಸರಿದರು. ಅವರ ನಾಯಕ ಸಾಲ್ದಿ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕ. ಕುತ್ಲುಬ್ ಖ್ವಾಜಾನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಬಂದಿದ್ದ ಮಂಗೋಲರ ಸೈನ್ಯ 1299ರ ಕದನದಲ್ಲಿ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಸರಿದರೂ ಸ್ವತಃ ಜಫರ್‌ಖಾನನೇ ವೀರಮರಣ ಅಪ್ಪಿದ. 1307–08ರಲ್ಲಿ ಇಖ್ಬಾಲ್‌ಮಂಡನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂನದಿ ದಾಟಿ ಮಂಗೋಲರು ಮುನ್ನುಗ್ಗಿದರೂ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಲ್ಪಟ್ಟರು. ಈ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಸುಲ್ತಾನ ವಾಯವ್ಯಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳ ದುರಸ್ತಿ ಮತ್ತು ಹೊಸಕೋಟೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ಕೈಗೊಂಡ. ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಈತನ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಎದ್ದಿದ್ದ ಹೊಸ ಮುಸಲ್ಮಾನರನ್ನು ಸೇವೆಯಿಂದ ಕಿತ್ತು, ಕೊನೆಗೆ ಅವರ ಸಾಮೂಹಿಕ ಕೊಲೆಗೆ ಆಜ್ಞೆ ಹೊರಡಿಸಿದ.

ಆರಂಭದ ಈ ವಿಜಯಗಳು ಅಲಾಉದ್ದೀನನ ಸೀಮಿತವನ್ನು ಕೆಡಿಸಿದುವು. ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿ ಬಘೇಲಾ ರಜಪೂತ ಅರಸ ಎರಡನೆಯ ಕರ್ಣದೇವ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಈ ಹಿಂದೂ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಲು ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ತನ್ನ ಸಹೋದರ ಉಲುಘ್‌ಖಾನ್ ಮತ್ತು ವಜೀರ್‌ನಜರತ್ ಖಾನರನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ (1297). ಕರ್ಣದೇವ ತನ್ನ ಮಗಳಾದ ದೇವಲಾದೇವಿಯೊಡನೆ ದೇವಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದ. ಆತನ ರಾಣಿ ಕಮಲಾದೇವಿ ಮಾತ್ರ ಸೆರೆಯಾಳಾಗಿ ಮುಂದೆ ಸುಲ್ತಾನನ ಸತಿಯಾದಳು. ಸಂಪತ್ತಿನ ಸೂರೆಯಾಯಿತು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಾಉದ್ದೀನನಿಗೆ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಕಾಫರ್ ಎಂಬ ನಪುಂಸಕ ನೌಕರ ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ಸಿಕ್ಕಿದ.

1299ರಲ್ಲಿ ರಣಥಂಬೋರ್ ಕೋಟೆಯ ಆಕ್ರಮಣದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಉಲುಘ್ ಮತ್ತು ನಜರತ್‌ಖಾನ್‌ರು ಸೋತಾಗ ಸ್ವತಃ ಸುಲ್ತಾನನೇ ಸೈನ್ಯದ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿ, ಒಂದು ವರ್ಷಕಾಲ ದೀರ್ಘ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ಅದನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನನ ವಿರುದ್ಧ ಸಂಚು ಹೂಡಿದ್ದ ಹಲವಾರು ಸೇನಾನಿಗಳು ಅವನ ಕೋಪಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದರು. ಹಮ್ಮೀರದೇವ ಅಸುನೀಗಿದ. ಮುಂದಿನ ಗುರಿ ಮೇವಾಡದ ಕೋಟೆ. ಇಲ್ಲಿಯೂ ರಜಪೂತರು ಪ್ರಬಲ ವಿರೋಧ ಒಡ್ಡಿದರು. ರಾಣಾ ರತ್ನಸಿಂಹನ ಮಡದಿ ಪದ್ಮಿನಿ ಈ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗೆ ಕಾರಣ ಎಂಬುದೊಂದು ಪರಂಪರಾಗತ, ಆದರೆ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲಾಗದ ಹೇಳಿಕೆ. ಚಿತ್ತೂರು ವಶವಾದಾಗ (1303) ಅಲ್ಲಿಯ ರಾಣಿ ಮತ್ತು ರಜಪೂತ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಅಗ್ನಿಪ್ರವೇಶಿಸಿದರು. ಚಿತ್ತೂರಿನ ಹೆಸರನ್ನು ಖಿಜ್ರಾಬಾದ್ ಎಂದು ಬದಲಾಯಿಸಲಾಯಿತು. ಮಗ ಖಿಜ್ರಾಖಾನನಿಗೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಆಡಳಿತ ವಹಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ರಜಪೂತರ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ತೀವ್ರವಾಗಿದ್ದು 1311ರ ವೇಳೆಗೆ ಖಿಜ್ರಾಖಾನ್ ದೆಹಲಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಬೇಕಾಯಿತು. ಜಾಲೋರ್ ರಾಜ್ಯದ ಮಾಲದೇವ ಆಡಳಿತ ವಹಿಸಿದನಾದರೂ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಚಿತ್ತೂರು ರಜಪೂತರ ವಶವಾಗಿ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಮೇವಾಡದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು.

1305ರಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನನ ಸೈನ್ಯ ಮಾಳವದ ಮಹಲತದೇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿತು. ದರ್ಬಾರ್ ಭಕ್ಷಿಯಾದ ಐನ್–ಉಲ್–ಮುಲ್ಕ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಉಜ್ಜಯಿನಿ, ಮಾಂಡ್, ಧಾರಾ ಮತ್ತು ಚಾಂಧೇರಿ ಸಹ ಸುಲ್ತಾನನ ವಶವಾದುವು. ದೇವಗಿರಿಯ ರಾಮಚಂದ್ರದೇವ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಕಪ್ಪ ಸಲ್ಲಿಸಿರಲಿಲ್ಲವೆಂಬ ಮತ್ತು ಕರ್ಣದೇವನಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದನೆಂಬ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಸುಲ್ತಾನ್ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಕಾಫರನನ್ನು ದೇವಗಿರಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದ (1307). ಆತನ ಸೈನ್ಯ ದೇವಗಿರಿಯನ್ನು ಸೂರೆ ಮಾಡಿತು. ರಾಮಚಂದ್ರದೇವನನ್ನು ದೆಹಲಿಗೆ ಒಯ್ಯಲಾಯಿತು. ಆರು ತಿಂಗಳ ಬಳಿಕ ಆತ ಸಾಮಂತನಾಗಿ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆ ಸಲ್ಲಿಸುವ ಒಡಂಬಡಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟು ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಕರ್ಣದೇವನ ಮಗಳಾದ ದೇವಲದೇವಿಯನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ದೆಹಲಿಗೆ ಕರೆದೊಯ್ಯಲಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿ ಆಕೆ ಸುಲ್ತಾನನ ಹಿರಿಯಮಗ ಖಿಜ್ರಾಖಾನನನ್ನು ವರಿಸಬೇಕಾಯಿತು.

1303ರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮೆ ಕಾಕತೀಯ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರನ ವಿರುದ್ಧ ವಾರಂಗಲ್ಲಿಗೆ ಹೋಗಿದ್ದ ಸೈನ್ಯ ಬರಿಗೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಂತಿರುಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈಗ ರಾಮಚಂದ್ರನ ಸೋಲು ಸುಲ್ತಾನನನ್ನು ಉತ್ತೇಜಿಸಿ ಆತ ಕಾಫರನನ್ನು ವಾರಂಗಲ್ಲಿನ ವಿರುದ್ಧ ಕಳಿಸಿದ. ಪ್ರತಾಪ ರುದ್ರ ಸೋತು ಸೆರೆಯಾಳಾಗಿ ದೆಹಲಿಗೆ ಕರೆದೊಯ್ಯಲ್ಪಟ್ಟ. ನೂರು ಆನೆಗಳು, ಏಳುಸಾವಿರ ಕುದುರೆಗಳು, ಸಾವಿರ ಒಂಟೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹೇರಿದ ಅಪಾರ ಧನಕನಕಗಳು ಕಾಫರನಿಗೆ ದಕ್ಕಿದುವು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಕಾಫರನೂ ಸೇನಾನಿ ಖ್ವಾಜಾಹಾಜಿಯೂ ಹೊಯ್ಸಳ ವೀರಬಲ್ಲಾಳನ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡೆದ್ದು ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ರಾಜಧಾನಿ ದೋರಸಮುದ್ರವನ್ನು ದೋಚಿದರು. ಬಲ್ಲಾಳ ಸುಲ್ತಾನನ ಸಾಮಂತಿಕೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿ ಮಗನನ್ನು ದೆಹಲಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಬೇಕಾಯಿತು. 1311ರಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಮಧುರೆಯನ್ನು ಸೂರೆಗೊಂಡು, ಅಪಾರ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ದೋಚಿದ. ಕಾಫರ್ ರಾಮೇಶ್ವರದ ವರೆಗೂ ಹೋದನೆಂದು ಅಮೀರ್ ಖುಸ್ರು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ದೇವಗಿರಿಯ ಶಂಕರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿದ್ದರಿಂದ 1312ರಲ್ಲಿ ಪುನಃ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಬಂದು, ಕಾಫರ್ ಶಂಕರದೇವನನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೊಂದ.

1313ರ ವೇಳೆಗೆ ಸಮಗ್ರ ಉತ್ತರ ಭಾರತ ಅಲಾಉದ್ದೀನನ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಬಂದು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ರಾಜ್ಯಗಳು ಈತನ ಪದಾಘಾತಕ್ಕೆ ತತ್ತರಿಸಿ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಲು ಒಪ್ಪಿದುವು. ಇದು ಈತನ ಅಧಿಕಾರದ ಪರಾಕಾಷ್ಠೆ. ಆದರೆ ಸ್ವಚ್ಛಂದ ಜೀವನ ಈತನ ಆರೋಗ್ಯ ಕೆಡಿಸಿತ್ತು. ಮಲ್ಲಿಕ್‌ಕಾಫರ್‌ನನ್ನು ವಜೀರನ ಪದವಿಗೇರಿಸಿ, ತನ್ಮೂಲಕ ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಇದ್ದ ಸಮರ್ಥ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ವಿಶ್ವಾಸ ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ಸುಲ್ತಾನನ ಆಡಳಿತ ಶಿಥಿಲಗೊಂಡಿತು. ವಜೀರ ಅರಮನೆಯ ಅಂತಃಕಲಹಗಳಿಗೆ ಕಾರಣನಾದ. ಸುಲ್ತಾನ ಅನಾರೋಗ್ಯದಿಂದ ಅಸುನೀಗಿದ (1316). ಸುಲ್ತಾನನ ಹಿರಿಯಮಗ ಖಿಜ್ರಾಖಾನನನ್ನು ಬದಿಗೊತ್ತಿದ ಕಾಫರ್ ಕಿರಿಯನಾದ ಐದಾರು ವರ್ಷಗಳ ಷಿಹಾಬುದ್ದೀನನನ್ನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ತಂದು ತಾನು ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿ ಯಾಗಿ ಆಳುವ ಕುತಂತ್ರ ಹೂಡಿದ. ಆದರೆ ವಜೀರನ ಈ ಕ್ರಮಗಳಿಂದ ರೋಸಿದ ಕುಲೀನ ಆಸ್ಥಾನಿಕರು ಅವನನ್ನು ಕೊಂದರು. ಸೆರೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಮೂರನೆಯ ಮಗ ಮುಬಾರಕನನ್ನು ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಕೆಲವೇ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಆತ ಸುಲ್ತಾನನೆನಿಸಿದ್ದ ಕಿರಿಯನನ್ನು ಬದಿಗೊತ್ತಿ ಕುತ್ಬುದ್ದೀನ್ ಮುಬಾರಕ್ ಷಾ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಸಿಂಹಾಸನ ಏರಿದ. ಈತ ವಿಷಯ ಲಂಪಟ. ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಖುಸ್ರೂಖಾನ್ ಎಂಬ ಮಂತ್ರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡ ದಂಗೆಯನ್ನು ಆತನ ಮಾವ ಜಾಫರ್‌ಖಾನ್ ಅಡಗಿಸಿದ. ದೇವಗಿರಿಯ ಬಂಡಾಯವನ್ನು ದಮನಗೊಳಿಸಲು ಸ್ವತಃ ಸುಲ್ತಾನನೇ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಹೋದ. ಸೇವುಣರು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋತು ದೇವಗಿರಿ ರಾಜ್ಯ ಇವನ ವಶವಾಯಿತು. ಮಲ್ಲಿಕ್ ಯಾಕ್ಲಕೀಖಾನ್ ಅಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. ದೆಹಲಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ ಬಳಿಕ 1320ರಲ್ಲಿ ಖುಸ್ರೂಖಾನನ ಒಳಸಂಚಿಗೆ ಬಲಿಯಾದ. ಆದರೆ ಖುಸ್ರೂಖಾನನೆ ಗಡಿನಾಡಿನ ರಕ್ಷಕನಾಗಿದ್ದ ಘಾಜಿಮಲ್ಲಿಕನಿಂದ ಸೋಲಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಅಸುನೀಗಿದ. ಇದು ಕೆಲವೇ ತಿಂಗಳುಗಳ ಬಳಿಕ 1320ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಘಟನೆ. ಘಾಜೀಮಲ್ಲಿಕನೊಡನೆ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ತುಘಲಕ್ ಸಂತತಿಯವರ ಆಳ್ವಿಕೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು.

ಅಲಾಉದ್ದೀನನ ವಿಜಯಗಳು ಆತನನ್ನು ಉನ್ಮಾದಗೊಳಿಸಿದುವು. ಈ ತನಕವೂ ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮುಖಂಡರಾದ ಉಲೆಮರ ನೆರವಿನಿಂದ ಅಧಿಕಾರ ಪಡೆದವನಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಉಲೆಮರ ಪ್ರಭಾವ ಅಪಾರವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಅದನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದ. ತಾನು ಕೈಗೊಂಡ ತೀರ್ಮಾನ ರಾಜ್ಯ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿಯೇ. ಅವಿಧೇಯರನ್ನೂ ದಂಗೆಕೋರರನ್ನೂ ತಹಬಂದಿಗೆ ತರುವುದು ಮುಖ್ಯವೇ ಹೊರತು ಅದಕ್ಕಾಗಿ ತಾನು ನೀಡಿದ ಶಿಕ್ಷೆಯ, ಹಿಡಿದ ಮಾರ್ಗಗಳ ನ್ಯಾಯಾನ್ಯಾಯಗಳ ವಿಷಯ ತನಗೆ ತಿಳಿಯದು ಎಂಬುದು ಅವನ ಖಚಿತ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಈ ವಾದದ ಮುನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜ ಕೇವಲ ರಾಜಕೀಯ ಮುಖಂಡನಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲೂ ಅವನಿಗೆ ಮೇಲೊಬ್ಬ ಧರ್ಮಾಧಿಕಾರಿ ಇರುವನೆಂಬ ವಾದವನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆದಿದ್ದನೆಂಬುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು. ವಿರೋಧಿಗಳನ್ನು ಸದೆಬಡಿಯಲು ಪ್ರಜೆಗಳ ಆಸ್ತಿಪಾಸ್ತಿ ಒಡೆತನದ ಹಕ್ಕನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿದ. ಗೂಢಚಾರದಳದ ಮೂಲಕ ವಿಷಯ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಮಾಡಿ ತನ್ನ ವಿರುದ್ಧ ವರ್ತಿಸಿದವರನ್ನು ಹತೋಟಿಗೆ ತಂದ. ಮಾದಕ ಪಾನೀಯಗಳ ಸೇವನೆ, ಜೂಜು ಮುಂತಾದ ಅನೈತಿಕ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿದ. ಬಲಿಷ್ಠ ಸೈನ್ಯ ಕಟ್ಟಿದ. ಜನರ ಜೀವನ ಸುಗಮವಾಗಿರಲು ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ನಿಯಂತ್ರಣಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸಿ ಧಾನ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಜೀವನಾವಶ್ಯಕ ವಸ್ತುಗಳು ಸುಲಭ ಬೆಲೆಗೆ ದೊರಕುವ ಏರ್ಪಾಡು ಮಾಡಿದ. ಸಾಹಿತ್ಯ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಇತ್ತು. ಅಮೀರ್‌ಖುಸ್ರು, ಹಸನ್ ಮುಂತಾದ ಕವಿಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯದಾತನಾಗಿದ್ದ. ಅನೇಕ ಭಗ್ನ ಮಸೀದಿಗಳನ್ನು ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸಿದ. ವರ್ತುಲಾ

ಕಾರದ ಅಲಾಯ್ ಕೋಟೆ (ಷೆರ್‌ಷಾಸಿರಿ) ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಕೂಡಲೇ ಪ್ರಜೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಕರಭಾರ ತಗ್ಗಿಸಿ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಜನಾನುರಾಗಿ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು ನಂಬುಗೆಗೆ ಪಾತ್ರರಾದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿ, ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನೂ ಕೆರೆಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸುವ ಮೂಲಕ ಬೇಸಾಯಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿ ಜನರ ಬಾಳು ಹಸನಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಕಪ್ಪ ಕೊಡದಿದ್ದ ವಾರಂಗಲ್ಲಿನ ಕಾಕತೀಯ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರನ ವಿರುದ್ಧ 1322ರಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯಮಗ ಜೌನಾಖಾನನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಆದರೆ ಅಂತಃಕಲಹ ಹಾಗೂ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ ಕಾಯಿಲೆ ಇವುಗಳಿಂದ ಸೈನ್ಯ ತತ್ತರಿಸಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಬೇಕಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ನಾಲ್ಕು ತಿಂಗಳ ಬಳಿಕ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ ಜೌನಾಖಾನ್ ಕಾಕತೀಯರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ವಾರಂಗಲ್ ಈಗ ಸುಲ್ತಾನಪುರ ಎನಿಸಿತು. ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಸುಲ್ತಾನನ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಸ್ಪರ್ಧೆಗಳೇರ್ಪಟ್ಟುವು. ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನ ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಬಂಗಾಲದ ವಿರುದ್ಧ ಧಾವಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿಯ ರಾಜಕುಮಾರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ನಾಸಿರುದ್ದೀನನನ್ನು ಸಾಮಂತನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಆದರೆ ಹಿಂತಿರುಗುವಾಗ ದೆಹಲಿ ಸಮೀಪದ ಅಫ್ಘನ್ ಪುರದಲ್ಲಿ ಪಿತೂರಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿ ಸತ್ತ (1325). ರಾಜಕುಮಾರ ಜೌನಾಖಾನ್ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮರದ ರಚನೆಯೊಂದು ಸುಲ್ತಾನನ ಮೇಲೆ ಕುಸಿಯುವಂತೆ ರೂಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು ಎಂದು ಇಬನ್ ಬತೂತ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಅದು ಸಿಡಿಲಿನ ಹೊಡೆತಕ್ಕೆ ಕುಸಿಯಿತು ಎಂಬ ಬರ್ನಿಯ ವಾದಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಜೌನಾಖಾನನ ಕುತಂತ್ರವೇ ಸುಲ್ತಾನನ ಸಾವಿಗೆ ಕಾರಣ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ.

ಮಹಮದ್ (ಷಾ) ತುಗಲಕ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಜೌನಾಖಾನ್ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ (1325). ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನರ ಪೈಕಿ ಈತ ಚರ್ಚಾಸ್ಪದ ವ್ಯಕ್ತಿ. ಈತನ ಸೋದರಳಿಯ ಬಹಾಉದ್ದೀನ್ ಗುರ್ಷಾಷ್ಪ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಸಮೀಪದ ಸಾಗರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ದಂಗೆ ಎದ್ದಾಗ ಈತನನ್ನು ದೇವಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ ಅಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಲಾಯಿತು. ಮೊದಲು ಕಂಪಿಲಿಯಲ್ಲಿ, ಅನಂತರ ದೋರಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಇವನು ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದ. ಕಂಪಿಲಿಯಲ್ಲಿ ಕುಮಾರರಾಮ ಮಹಮ್ಮದನನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿ ವೀರಮರಣ ಅಪ್ಪಿದ. ಹೆದರಿದ ಹೊಯ್ಸಳ ಬಲ್ಲಾಳ ದಂಗೆಕೋರರನ್ನು ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಈ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳರು ಮತ್ತು ಪಾಂಡ್ಯರು ಮಹಮ್ಮದನ ಸಾಮಂತಿಕೆ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡರು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ ತೋರಿದ ಕ್ರೌರ್ಯ ಆತನ ಸ್ವಭಾವಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿತ್ತು. ಬೊಕ್ಕಸ ತುಂಬಲು ಗಂಗಾ ಯಮುನಾ ದೋಆಬ್ ಪ್ರದೇಶ ದಲ್ಲಿ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ಮೂರು ನಾಲ್ಕರಷ್ಟು ಏರಿಸಿ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು ಹಿಂಸಿಸಿದ. ದಂಗೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದುವು (1326–27). ಬಹುಶಃ ಈಗ ವಿಸ್ತೃತವಾದ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ದೇವಗಿರಿ (ದೌಲತಾಬಾದ್) ರಾಜಧಾನಿಯಾಗುವುದು ಹೆಚ್ಚು ಉಪಯುಕ್ತವೆಂದು ಭಾವಿಸಿದುದರಿಂದಲೋ ಏನೋ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬದಲಿಸಿದ. ಆದರೆ ದೆಹಲಿಯ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಜೆಗಳೂ ದೇವಗಿರಿಗೆ ಹೋಗಬೇಕೆಂದು ನೀಡಿದ ಆಜ್ಞೆ ವಿಲಕ್ಷಣ, ಅರ್ಥಶೂನ್ಯ ಆಗಿದ್ದು ಅದರಿಂದ ಜನ ಬಹಳ ಕಷ್ಟಗಳನ್ನೆದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಅವರ ಸೌಕರ್ಯಕ್ಕೆಂದು ಉತ್ತಮ ರಸ್ತೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಅರವಟ್ಟಿಗೆ, ಅನ್ನ ಶಾಲೆಗಳನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿದ್ದರೂ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಬಹಳ ಹಿಂಸೆಯಾಯಿತು. ಈ ವೈಪರೀತ್ಯದ ಪರಮಾವಧಿ ಎಂದರೆ ಸುಲ್ತಾನ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ದೆಹಲಿಯನ್ನೇ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿಸಲು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿ ಪ್ರಜೆಗಳು ಹಿಂತಿರುಗಬೇಕೆಂದು ಬಲಾತ್ಕರಿಸಿದುದು. ಇದರಿಂದ ಸಾವಿರಾರು ಜನ ಸಾವಿಗೀಡಾದರು. ದೆಹಲಿಯ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಾಗ ಅವನಿಗೆ ಅಪಾರ ಹಣ ನೀಡಿ ಅವನನ್ನು ಹಿಂದೆ ಕಳಿಸಲಾಯಿತೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಇತಿಹಾಸಕಾರ ಫೆರಿಸ್ತ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. 1327–28ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಧ್, ಮುಲ್ತಾನ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಖಿಸ್ಲುಖಾನ್ ದಂಗೆ ಎದ್ದ. ಅವನ ಹುಟ್ಟಡಗಿಸಲು ದಕ್ಷಿಣದಿಂದ ಅಪಾರ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಬಂದ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕೊಂದು ಅವನ ರುಂಡವನ್ನು ದೆಹಲಿಯ ದ್ವಾರದಲ್ಲಿ ತೂಗು ಹಾಕಿದ. ಪುಣೆ ಸಮೀಪದ ಕೊಂಡಾನೆಯನ್ನು (ಸಿಂಹಗಡ) 7–8 ತಿಂಗಳುಗಳ ಕಾಲ ಮುತ್ತಿ ಅದನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ರಜಪೂತರ ರಾಣಾ ಹಮ್ಮೀರ ಮಾತ್ರ ಮೇವಾಡದ ಸುತ್ತಲಿನ ರಜಪೂತರ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ಒಡೆತನ ಸಾಧಿಸಿ ಮಹಾರಾಣಾ ಎನಿಸಿಕೊಂಡು ಅಜಮೀರ್, ರಣಥಂಬೋರ್‌ಗಳು ಆತನ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಬಂದುವು. ಸುಲ್ತಾನ ಬಹುಶಃ ರಾಜಸ್ಥಾನ ದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಒಡೆತನವನ್ನು ಸಾಧಿಸದೆ ಅವರನ್ನು ತಮ್ಮ ಪಾಡಿಗೆ ಬಿಟ್ಟನೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಚೀನ ಪರ್ಷಿಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಗ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾಗದದ ಹಣವನ್ನು (ನೋಟು) ಗಮನದಲ್ಲಿರಿಸಿ ಸುಲ್ತಾನ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲೂ ತಾಮ್ರ ಅಥವಾ ಹಿತ್ತಾಳೆಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಮಸಮವಾಗಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದ. ಯುಕ್ತ ಮುನ್ನೆಚ್ಚರಿಕೆಯ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳದ ಕಾರಣ ಎಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಖೋಟಾ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಗೆ ಬಂದವು. ಇವುಗಳ ಮುಖಬೆಲೆಯಷ್ಟು ಚಿನ್ನ ಬೆಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಸುಲ್ತಾನ ಬೊಕ್ಕಸದಿಂದ ಕೊಡಿಸಿದ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಖಜಾನೆ ಬರಿದಾಗಿ ಆರ್ಥಿಕಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ಖುರಾಸಾನ್, ಇರಾಕ್ ದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಳ್ಳುವ ಯೋಚನೆ ಬಂದಾಗ ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಬರ್ನಿಯ ಹೇಳಿಕೆಯಂತೆ 3,70,000 ಸೈನ್ಯ ಬಲವನ್ನು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿದ. ಆದರೆ ಈ ಆಲೋಚನೆಯನ್ನು ಕೈಬಿಟ್ಟು ಹಿಮಾಲಯ ಪರ್ವತದ ತಪ್ಪಲಿನ ಕರತಿಲವನ್ನು (ಕೂರ್ಮಾಚಲ) ಗೆದ್ದುಕೊಳ್ಳಲು ಸೈನ್ಯ ಕಳಿಸಿದ. ಮಳೆಗಾಲ ಆರಂಭವಾಗಿ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಯಿಲೆ ಹಬ್ಬಿ ಸೈನ್ಯ ಹಿಂತಿರುಗಿತು. ತಪ್ಪಲಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಬೇಸಾಯಕ್ಕೆ ಅಳವಡಿಸಲು ಸುಲ್ತಾನನ ಅನುಮತಿ ಅವಶ್ಯವಿದ್ದ ಕಾರಣ ಅಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಜೆಗಳು ಸುಲ್ತಾನನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಬೇಕಾಯಿತು.

ಇವೆಲ್ಲದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕಂಗೆಟ್ಟ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಪ್ರಜೆಗಳು ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. ದಕ್ಷಿಣದ ಮದುರೆಯ ಸುತ್ತಲಿನ ಮಾಬರ್‌ನ ಕೊತ್ವಾಲನಾದ ಸೈಯ್ಯದ್ ಅಹಸಿನ್‌ಸಹ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿದ. ಅವನ ವಿರುದ್ಧ ಕಳುಹಿಸಿದ ಸೈನ್ಯ ಕೂಡ ಅವನನ್ನು ಕೂಡಿಕೊಂಡಿತು (1334–35). ಸ್ವತಃ ಸುಲ್ತಾನನೇ ಆಗ ಸೈನ್ಯಾಚರಣೆ ಕೈಗೊಂಡ. ದೌಲತಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ವಸೂಲು ಮಾಡಿ ಜನರನ್ನು ಬೇರೆ ವಿಧಗಳಲ್ಲೂ ಸುಲಿದ. ವಾರಂಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಕಾಲರಾಬೇನೆ ಬಂದುದರಿಂದ ದೆಹಲಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಕೃಷ್ಣಾ ತುಂಗಭದ್ರೆಗಳ ನಡುವಣ ತೆಲಂಗಾಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಈ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಮಹಮ್ಮದೀಯರ ದಾಳಿಗಳಿಂದ ಬೇಸತ್ತ ಹಿಂದುಗಳು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಲು ಹವಣಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪಾಕನಾಡಿನ ಮುಸುನೂರಿಗೆ ಸೇರಿದ ಪೋಲಯನಾಯಕ ಚಳವಳಿಯ ನೇತಾರನಾದ. ಈತನ ಸೋದರನ ಮಗ ಕಾಪಯನಾಯಕ, ಹೊಯ್ಸಳ ಮೂರನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ ಮುಂತಾದವರು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. ಮಾಬರಿನಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನನನ್ನು ಹೊರದೂಡಿ ತೊಂಡೈಮಂಡಲಮ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಶಂಬುವರಾಯ ಮನೆತನದ ವೆನ್ರುಮಾನ್‌ಕೊಂಡಾನ್ ಎಂಬವನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಯಿತು. ಕಂಚೀಪುರ ಇವನ ಅಧಿಕಾರಸ್ಥಾನ. ಕಂಪಿಲಿಯಲ್ಲಿ ನೇಮಕಗೊಂಡಿದ್ದ ಮಲಿಕ್ ಮಹಮದನನ್ನು ಚಾಳುಕ್ಯ ಸೋಮದೇವ ಸೋಲಿಸಿದ. ಪ್ರಜೆಗಳು ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಸೆರೆಯಾಳು ಗಳಾಗಿದ್ದ ಹರಿಹರ ಬುಕ್ಕ ಎಂಬಿಬ್ಬರು ಸೋದರರನ್ನು ಸುಲ್ತಾನ ಕಂಪಿಲಿಗೆ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ನಿಯೋಜಿಸಿ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಅವರು ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕರಾದರೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇದು ಸಂದೇಹಾಸ್ಪದ. 1347ರಲ್ಲಿ ದೇವಗಿರಿಯಲ್ಲೂ ಬಂಡಾಯ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮ ಬಹಮನಿರಾಜ್ಯದ ಉದಯ.

ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ ಖಲೀಫನಿಂದ ಅಧಿಕಾರ ಲಾಂಛನ ಪಡೆದರೆ ಈ ದಂಗೆಗಳು ಅಡಗಬಹುದೆಂಬ ಸುಲ್ತಾನನ ಹಂಚಿಕೆ ಫಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿ ದಂಗೆಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸಲು ಹೋಗಿ ದಂಗೆಕೋರ ತಘಿಯನ್ನು ನಾಲ್ಕಾರು ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ ಬೆನ್ನಟ್ಟಿದ. ಆತ ಸಿಂಧನ್ ತಟ್ಟಾದಲ್ಲಿ ತಲೆಮರೆಸಿಕೊಂಡ. ಸುಲ್ತಾನ ಅಲ್ಲಿಗೂ ಸೈನ್ಯಸಮೇತ ತೆರಳಿದ. ಆದರೆ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿಯೇ ಅಸ್ವಸ್ಥತೆಯಿಂದ ತಟ್ಟಾ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಅಸುನೀಗಿದ (1351 ಮಾರ್ಚ್ 10). ಹಲವು ವಿರೋಧಾಭಾಸಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಇವನದು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಮಯ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ

ಮಹಮ್ಮದ್ ತುಗಲಕನ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ಮರಣ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಲಾಹಲ ಉಂಟು ಮಾಡಿತು. ಖ್ವಾಜಾ–ಇ–ಜಹಾನ್ ಬಾಲಕನೊಬ್ಬನನ್ನು ಸುಲ್ತಾನನ ಮಗನೆಂದು ಪಟ್ಟಕ್ಕೇರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನನ ಸೋದರ ರಜಬನ ಮಗ ಫಿರೋಜ್‌ಷಾ ಸಿಂಹಾಸನ ವೇರಿದ (1351). ಇವನು ಸಿಂಧ್‌ನಲ್ಲಿ ದಂಗೆ ಅಡಗಿಸಿದ. ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿದ್ದ ಹಾಜಿ ಇಲಿಯಾಸ್ ದೆಹಲಿಯ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಲು ಯತ್ನಿಸಿದ (1353). ಆದರೆ ಫಿರೋಜ್ 70,000 ಸೈನ್ಯ ಬಲದೊಂದಿಗೆ ಬಂಗಾಲವನ್ನು ಮುತ್ತಿದಾಗ, ಇಲಿಯಾಸ್ ಎಗ್ದಾಲ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಅಡಗಿ ಕುಳಿತ. ಮುಸಲ್ಮಾನರ ರಕ್ತಪಾತವನ್ನು ಇಚ್ಛಿಸದ ಫಿರೋಜ್ ಅವನ ಮೇಲೆ ತಕ್ಕ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಳ್ಳದೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಇಲಿಯಾಸ್‌ನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಸಿಕಂದರ್ ಷಾನ ವಿರುದ್ಧ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದರೂ (1359) ಎಗ್ದಾಲ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ವಶಪಡಿಸಿ ಕೊಳ್ಳಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಹಿಂತಿರುಗುವಾಗ ಜಾಜ್ ನಗರದ (ಒರಿಸ್ಸ) ವಿರುದ್ಧ ಸಾಗಿದ. ಅಲ್ಲಿಯ ರಾಯ ವಾರ್ಷಿಕವಾಗಿ ಆನೆಗಳನ್ನು ಕಪ್ಪ ಕೊಡಲು ಒಪ್ಪಿದ. 1361–62ರಲ್ಲಿ ನಗರಕೋಟದ ರಾಯ ಶರಣಾದ. ಅಲ್ಲಿಯ ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿ ದೇವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಸು. 300 ಸಂಸ್ಕೃತ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿ ಖಾಲಿದ್‌ಖಾನಿ ಕಾವ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುವಾದಿಸಿದ. ಇದು ದಲಾಯಿಲ್–ಇ–ಫಿರೋಜ್ ಷಾಹಿ ಎಂದು ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ಅದೇ ವರ್ಷ ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯ ಮುತ್ತಿದ. ಆದರೆ ಸಾಂಕ್ರಾಮಿಕ ರೋಗಕ್ಕೆ ಸೈನ್ಯದ ಬಲುಪಾಲು ತುತ್ತಾಯಿತು. ಹೊಸಬರ ಸೇರ್ಪಡೆಗೆಂದು ಗುಜರಾತಿಗೆ ಬರುವಾಗ ದಾರಿತಪ್ಪಿ ರಣ್ ಆಫ್ ಕಚ್ಛ್‌ನಲ್ಲಿ ಆರು ತಿಂಗಳು ಬಳಲಿದ. ಅವನ ಮಂತ್ರಿ ಖಾನ್–ಎ–ಜಹಾನ್ ಮಕ್ಬೂಲ್ ಕಳುಹಿಸಿದ ಸೇನೆ ಸುಲ್ತಾನನನ್ನು ಕೊನೆಗೆ ಹುಡುಕಿ, ಅವನೊಡನೆ ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯ ಮುತ್ತಿತು. ಸಿಂಧೀಯರು ಅಪಾರ ಕಪ್ಪ ಕಾಣಿಕೆ ಕೊಡುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ಸಿಂಧ್ ದೊರೆ ಬಾಬನಿ ಶರಣಾದ. ದಕ್ಷಿಣ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಪುನಃ ಗಳಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾತ್ರ ಈತ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ.

ಫಿರೋಜ್ ಧರ್ಮ ದುರಭಿಮಾನಿಯಾಗಿ ಹಿಂದುಗಳನ್ನು ಪೀಡಿಸಿದ. ಜಹಗೀರು ಪದ್ಧತಿ ಊರ್ಜಿತಗೊಳಿಸಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ವೇತನ ಭತ್ಯೆಗಳನ್ನು ನೀಡುವುದರ ಮೂಲಕ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಶಿಥಿಲಗೊಳಿಸಿದ. ಧರ್ಮಬಾಹಿರ ಕರಗಳನ್ನು ರದ್ದುಪಡಿಸಿ ಕುರಾನಿನನ್ವಯ ಕರಗಳನ್ನು ಹೇರಿದ. ಉದ್ಯಾನಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ. ಇವನು 1388ರಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಇವನ ಜೀವಿತದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಅಂತಃಕಲಹ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇವನ ಹಿರಿಯಮಗ ಮಹಮ್ಮದ್‌ಖಾನ್ ಅಸಮರ್ಥ, ಸುಖಲೋಲುಪ. ಅಲ್ಪಾಯುಷಿಯಾಗಿ ಸತ್ತ. ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಮಗ ಫತ್‌ಖಾನ್‌ನ ಮಗ ತುಗಲಕ್‌ಖಾನನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ವಾರಸುದಾರನೆಂದು ಫಿರೋಜ್ ನಿಯಮಿಸಿದ.

ಆದರೆ ಆತನ ಇತರ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಾದ ಅಬುಬಕರ್ (1389–90), ನಾಸಿರ್ ಉದ್ದೀನ್ ಮಹಮ್ಮದ್ (1390–94), ಹುಮಾಯೂನ್ (1394), ನಾಸಿರ್ ಉದ್ದೀನ್ ಮಹಮದ್ ಷಾ (1394–99) ದುರ್ಬಲರಾಗಿದ್ದರು. ಇಂಥ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿಯೇ ಅತಿಭಯಂಕರ ಎನಿಸಿದ ಸೇನಾನಿ ತೈಮೂರ್ 1398 ಏಪ್ರಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ, ಝೀಲಮ್, ರಾವಿಗಳನ್ನು ದಾಟಿ ಹಾದಿಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಹತ್ಯಾಕಾಂಡಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿ, ಸುಲಿಗೆ ಮಾಡಿ ಡಿಸೆಂಬರ್ ಮೊದಲ ವಾರದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯ ಹೊರವಲಯ ತಲುಪಿ 1,00,000 ಸೆರೆಯಾಳುಗಳನ್ನು ಕೊಂದು ಜನರನ್ನು ನಡುಗಿಸಿದ. ಸುಲ್ತಾನ್ ಮಹಮೂದ್ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲೂ ಇಕ್ಬಾಲ್‌ರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಮರುದಿನ ದೆಹಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಹದಿನೈದು ದಿನಗಳು ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಕೊಲೆ ಸುಲಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತನಾದ. ಫಿರೋಜಾಬಾದ್ ಮೂಲಕ 1399 ಜನವರಿ ಒಂದರಂದು ಹಿಂತಿರುಗುವಾಗ ಮೀರತ್, ಕಾಂಗ್ರ ಮತ್ತು ಜಮ್ಮುಗಳನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆದ. ಮಾರ್ಚ್ 19ರಂದು ಸಿಂಧೂ ನದಿ ದಾಟಿ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಸುಲ್ತಾನ್ ಮಹಮೂದ್ ಪುನಃ ದೆಹಲಿಗೆ ಬಂದು 1413ರಲ್ಲಿ ಕಾಲವಾದ. ಇಲ್ಲಿಗೆ ತುಗಲಕ್ ವಂಶದ ಆಡಳಿತ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಸಯ್ಯದ್ ಮತ್ತು ಲೋದಿಗಳು: ತೈಮೂರನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಮುಲ್ತಾನದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಸಯ್ಯದ್ ವಂಶದ ಕಿಜರ್‌ಖಾನ್ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಕುಲೀನರು ರಾಜನಾಗಿ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿದ್ದ ದೌಲತ್‌ಖಾನ್ ಲೋದಿಯನ್ನು ಹೊರದೂಡಿ ಸ್ವತಃ ಸುಲ್ತಾನನೆಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡು ಏಳು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ. ಈತನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಕುಗ್ಗಿತ್ತು. ಇವನ ಮಗ ಮುಬಾರಕ್ ಷಾನ (1421–34) ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲ ಸಹ ಘಟನಾಶೂನ್ಯ. ಯಾಹಿಯಾ ಬಿನ್ ಅಹಮದ್ ಸರ್ ಹಿಂದಿಯು ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಾರಿಖ್–ಎ–ಮುಬಾರಕ್ ಷಾಹಿ ಗ್ರಂಥ ರಚಿಸಿದ. 1434ರಲ್ಲಿ ವಜೀರ್‌ನಾದ ಸರ್ವರ್–ಉದ್–ಮುಲ್ಕ್‌ನ ಪಿತೂರಿಗೆ ಬಲಿಯಾದ. ಅನಂತರದ ದೊರೆ ಕಿಜರ್ಖಾನನ ಮೊಮ್ಮಗ ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಾ ಕೂಡ ಅಸಮರ್ಥ (1434–45). ಮಾಳವದ ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಾ ಖಿಲ್ಜಿ ದೆಹಲಿಗೆ ದಂಡೆತ್ತಿದಾಗ ಸುಲ್ತಾನನ ನೆರವಿಗೆ ಬಂದ ಲಾಹೋರ್–ಸರ್ ಹಿಂದ್‌ಗಳ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಬಹಲೂಲ್ ಲೋದಿ ಪ್ರಬಲನಾದ. 1445ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅಲಾ ಉದ್ದೀನ್ ಆರಂಷ 1451ರಲ್ಲಿ ಲೋದಿಗೆ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ತಾನು ಬದ್ವಾನಿನಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸತೊಡಗಿದ.

ಆಫ್ಘಾನರ ಲೋದಿ ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿದ ಬಹಲೂಲ್ ಕ್ರಿಯಾಶೀಲನೂ ಯುದ್ಧ ಚತುರನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಈತ ಮೇವಾಡ, ಸಂಬಲ್, ಕೋಯಿಲ್ ಮೈನ್‌ಪುರಿ, ರೇವಾರಿ, ಎಟಾವಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿದ್ದ ನಾಯಕರು ತನ್ನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಜೋನಪುರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ದೊಡ್ಡ ಮಗ ಬಾರ್ಬಕ್ ಷಾನನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಆದರೆ ಇವನ ಮರಣದ ಬಳಿಕ (1489) ಎರಡನೆಯಮಗ ನಿಜಾಮ್‌ಖಾನ್ ಸಿಕಂದರ್ ಷಾ ಎಂಬ ಬಿರುದಿನೊಂದಿಗೆ ಪಟ್ಟವೇರಿದ. ಇವನ ಆಡಳಿತ ಸುಧಾರಣೆಗೆ ತೊಡಗಿ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹೋಗಲಾಡಿಸಲು ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಬಂಗಾಲದ ಗಡಿಯವರೆಗೂ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಬಂಗಾಲದ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಹುಸೇನ್ ಷಾನೊಡನೆ ಪರಸ್ಪರ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡದಂಥ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಬಡಬಗ್ಗರಿಗೆ ಅನುಕಂಪ ತೋರಿದ. ವಿದ್ವಾಂಸರನ್ನು ಗೌರವಿಸಿದ; ನಿಷ್ಪಕ್ಷಪಾತ ನ್ಯಾಯ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಹೆಸರಾದ. ಲೋದಿ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಈತ ಶ್ರೇಷ್ಠದೊರೆ.

ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಲೋದಿ: 1517–26. ಸಿಕಂದರ್ ಲೋದಿಯ ಅನಂತರ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಲೋದಿ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನನಾದ. ಇವನು ಸಿಕಂದರ್‌ನ ಹಿರಿಯ ಮಗ. ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ತಕ್ಷಣ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಭದ್ರತೆಯನ್ನು ತರಲು ತನ್ನ ಸೋದರ ಜಲಾಲ್‌ಖಾನ್‌ನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿದ. ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಲೂದಿ ಒಬ್ಬ ನಿರಂಕುಶಾಧಿಪತಿಯಂತೆ ಕ್ರೂರವಾಗಿ ವರ್ತಿಸಿ ಅನೇಕ ಶ್ರೀಮಂತರನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸಿದ. ರಾಜತ್ವ ಯಾವ ರಕ್ತ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಅರಿಯದು ಎಂಬುದು ಇವನ ಆಡಳಿತ ನೀತಿಯಾಗಿತ್ತು.

ಬಹಲೂಲ್ ಲೋದಿಯ ಹಿರಿಯರು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ್‌ದಿಂದ ಮುಲ್ತಾನ್‌ಗೆ ಬಂದು ಫಿರೋಜ್‌ಷಾನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ಉದ್ಯೋಗ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿ, ಚತುರನಾಗಿದ್ದ ಬಹಲೂಲ್ ಲೋದಿ ಹಂತ ಹಂತವಾಗಿ ಉನ್ನತ ಪದವಿ ಪಡೆಯುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ. ಸಯ್ಯದ್ ಸಂತತಿಯ ಕೊನೆಯ ಸುಲ್ತಾನ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಷಾ ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಬದನ್‌ಗೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿದಾಗ ಸಮಯಕಾಯುತ್ತಿದ್ದ ಬಹಲೂಲ್ ಲೂದಿ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್‌ಷಾನ ಮಂತ್ರಿ ಹಮೀದ್‌ಖಾನ್‌ನ ಸಹಾಯದಿಂದ ದೆಹಲಿ ಆಡಳಿತವಹಿಸಿಕೊಂಡು, 1451 ಏಪ್ರಿಲ್ 19 ರಂದು ಮಂತ್ರಿ ಹಮೀದ್‌ಖಾನ್‌ನನ್ನು ಕೊಲೆಗೈದು, ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನನಾದ.

ಬಹಲೂಲ್ ಲೋದಿ ದೆಹಲಿಸುಲ್ತಾನನಾಗಿ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ ತಕ್ಷಣ ತನ್ನ ಮೂಲನೆಲೆಯಾದ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಶ್ರೀಮಂತರನ್ನು ಸಂತೃಪ್ತಿಗೊಳಿಸುವಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸುಗಮಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡ. ಅನೇಕ ಶ್ರೀಮಂತ ಮನೆತನದವರಿಗೆ ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳ ಅಮಿಷ ಒಡ್ಡಿ ದಂಗೆಯನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಿದ. ಇವನ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈಗಿನ ಅಳ್ವಾರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮೇವತ್, ಸಂಬಾಲ್, ರಿವಾರಿ ಹಾಗೂ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಮೇಲೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ದೋ ಆಬ್ ಹಾಗೂ ಜೋನ್‌ಪುರದ ಮೇಲೆ ವಿಜಯ ಸಾಧಿಸಿದ. ಆಫ್ಘನ್ ಶ್ರೀಮಂತರ ಕಿರುಕುಳದ ನಡುವೆ ಅವರ ಜೊತೆ ಆತ್ಮೀಯನಾಗಿದ್ದು 1489ರಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ.

ಸಿಕಂದರ್ ಲೋದಿ (1489–1517): ಬಹಲೂಲ್ ಲೋದಿಯ ಮರಣಾನಂತರ ದೆಹಲಿ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕಚ್ಚಾಟ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಆಸ್ಥಾನದ ಶ್ರೀಮಂತರ ಗುಂಪಿನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಸಿಕಂದರ್ ಷಾ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನನಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಚಾಣಾಕ್ಷತೆಯಿಂದ ತನ್ನ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಏಳಬಹುದಾಗಿದ್ದ ಸಹೋದರ ಹಾಗೂ ಸೋದರಳಿಯನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅಧಿಕಾರ ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನು ತನ್ನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದ ಶ್ರೀಮಂತರು ತನಗೆ ವಿಧೇಯರಾಗಿರುವಂತೆ ನೋಡಿಕೊಂಡ.

ಇಬ್ರಾಹಿಂನ ಪ್ರಮುಖ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಮೇಲಿನ ವಿಜಯ. ಪಂಜಾಬಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿಯ ರಾಜ್ಯಪಾಲ ದೌಲತ್‌ಖಾನ್ ಬಾಬರ್‌ನ ಸಹಾಯ ಪಡೆದು ಸಿಕಂದರ್‌ನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. 1526 ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿಗೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ ಬಾಬರ್ ಸಿಕಂದರ್‌ನನ್ನು 1526 ಏಪ್ರಿಲ್ 21ರಂದು ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಒಂದನೆಯ ಪಾಣಿಪತ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ ಕೊಂದುಹಾಕಿದ. ಅಲ್ಲಿಗೆ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಳ್ವಿಕೆ ಮುಗಿದು, ಮೊಗಲರು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. *

ದೇವ್, ಎಸ್.ಬಿ.: ನೋಡಿ–ಶಾಂತಾರಾಮ ಬಾಲಚಂದ್ರದೇವ್

ದೇವಿನ್‌ಮೋರಿ: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಸಬರ್‌ಕಂಠ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೆಶ್ವೊ ನದಿದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಈಗ ಈ ಸ್ಥಳ ಮುಳುಗಡೆಯಾಗಿದೆ. 1960–62 ರಲ್ಲಿ ಬರೋಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿತು. ಡೆಂಕ್‌ವಾಡ್ಲೊ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಬಳಿ ಇರುವ ಇನ್ನೊಂದು ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಉಪಕರಣಗಳು ಗುಜರಾತಿನ ಇತರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಮೆಶ್ವೊ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಬೌದ್ಧ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸ್ತೂಪ ಹಾಗೂ ಚೈತ್ಯ, ಎರಡು ವಿಹಾರಗಳು, ನಾಲ್ಕು ಸಮರ್ಪಣ ಸ್ತೂಪಗಳು, ನಾಲ್ಕು ಪಡಸಾಲೆಗಳಿದ್ದು ಇವೆಲ್ಲವು ಪ್ರಾಕಾರದಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡ ಕಟ್ಟಡವಾದ 30 ಕೋಣೆಗಳ ವಿಹಾರ ಚತುಶಾಲಾ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಎತ್ತರದ ಜಗಲಿಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದೆ. ಮುಖ್ಯದ್ವಾರಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಉತ್ತರ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಇದರ ಕೋಣೆಗಳು ತೆರೆದ ಒಳಾಂಗಣಕ್ಕೆ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿವೆ. ಚಾವಣಿ ಇಲ್ಲದ ಒಳಾಂಗಣದ ನೀರನ್ನು ಹೊರಕ್ಕೆ ಹರಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ವಿಹಾರವನ್ನು ಹಲವು ಸಲ ದುರಸ್ತಿ ಮಾಡಿದ ಕುರುಹುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿರುವ ಎರಡನೆಯ ವಿಹಾರ ಒಂದನೆಯ ವಿಹಾರದ ಪುಟ್ಟ ಪ್ರತಿಕೃತಿ. ಒಂದನೆಯ ವಿಹಾರದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿರುವ 20 ಚ.ಮೀ ಚಚ್ಚೌಕದ ಸುಂದರ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಮಹಾಸ್ತೂಪವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇದು 11.27ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು ಇದರ ತಳಭಾಗ ಹಾಗೂ ಕಂಬಗಳು ಕುಸುರಿ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ. ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತ 2.5 ಮೀ ಅಗಲದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥವಿದೆ. ಈ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಮೊದಲು ಏರುತಗ್ಗಾಗಿದ್ದ ನೆಲವನ್ನು ಸಮಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಸ್ತೂಪದ ಹೃದಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ಕರಂಡಕದಲ್ಲಿ ಬೂದಿ, ಬಂಗಾರದ ತೆಳುಹಾಳೆ, ನೀಲಿ ಸೀಸೆಯ ಭಾಗಗಳು ಇದ್ದುವು. ಸ್ತೂಪದ ತಳಪಾಯದ ಮೇಲಿನ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಸುರುಳಿಯಲಂಕಾರಗಳು, ಅರಳಿ ಎಲೆ, ಚೌಕಾಕೃತಿ ಮುಂತಾದ ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಸ್ತೂಪದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ಭಂಗಿಯ ಬುದ್ಧನ ಮೂರ್ತಿ ಇದೆ.

ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕರಂಡಕದ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಒಂದರಲ್ಲಿ 127 ಎಂದು ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದೆ. ಯುವರಾಜ ರುದ್ರಸೇನನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಮಹಾಸ್ತೂಪ ಮಹಾವಿಹಾರದ ಬಳಿ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿತೆಂದು ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಸ್ಮಾರಕದ ನಿರ್ಮಾಣದ ಹೊಣೆಯನ್ನು ಸಾಧು ಅಗ್ನಿವರ್ಮನ್ ಮತ್ತು ಸುದರ್ಶನರು ಹೊತ್ತಿದ್ದರೆಂದೂ ಈ ಕರಂಡಕ ದಶಬಲನ ಅರ್ಥಾತ್ ಬುದ್ಧನ ಅವಶೇಷವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ ಎಂದೂ ಇದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಬೂದಿಯನ್ನು ಬಂಗಾರದ ಕರಂಡಿಕೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟು ಇದನ್ನು ಹಿತ್ತಾಳೆ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿಟ್ಟು ಕಲ್ಲಿನ ಕರಂಡಕದಲ್ಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸ್ಮಾರಕವನ್ನು ನೆರೆಹಾವಳಿಯಿಂದ ರಕ್ಷಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ನದಿಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರದ ಗೋಡೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು.

ಇದೇ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಶಿವಲಿಂಗಗಳು, ಗಣೇಶ ಮತ್ತು ಇತರ ದೇವತೆಗಳ ಗುಡಿಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಗಾದ ಒಂದು ಗುಡಿಯ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಷ್ಟೇ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುವು. (ಎ.ಎಂ.ಎಸ್.)

ದೇಶಪಾಂಡೆ, ಎಂ.ಎನ್.: ನೋಡಿ–ಮಧುಸೂದನ ನರಹರಿ ದೇಶಪಾಂಡೆ

ದೇಸಾಯಿ, ಪಿ. ಬಿ.: 1910–1974. ಕರ್ನಾಟಕ ಇತಿಹಾಸ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಖ್ಯಾತ ಸಂಶೋಧಕರೂ ಶಾಸನತಜ್ಞರೂ ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರೂ ಆಗಿದ್ದವರು. ಪಾಂಡುರಂಗ ಭೀಮರಾವ್

ದೇಸಾಯಿಯವರು ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೊಪ್ಪಳದ ಬಳಿಯ ಕಿನ್ನಾಳದವರಾದ ಭೀಮರಾವ್ ಮತ್ತು ಭಾಗೀರಥೀಬಾಯಿ ದಂಪತಿಗಳ ಐದನೆಯ ಪುತ್ರರು. ಜನನ 1910ರ ಡಿಸೆಂಬರ್ 24ರಂದು. ಹೈದರಾಬಾದ್ ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದ ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಆಗ ಮರಾಠೀ ಮತ್ತು ಉರ್ದು ಭಾಷೆಗಳು ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದವು. ಇವರ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಸೇಡಮ್‌ನಲ್ಲೂ ಸೆಕೆಂಡರಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಗುಲ್ಬರ್ಗದಲ್ಲೂ ನಡೆಯಿತು. ಮುಂಬಯಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಎಂಟ್ರೆನ್ಸ್ ಪರೀಕ್ಷೆಯ ಅನಂತರ ಅನಾರೋಗ್ಯದಿಂದಾಗಿ ಇವರು ಸುಮಾರು ಆರು ವರ್ಷ (1927–32) ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ. 1935ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಧಾರವಾಡ ಕರ್ನಾಟಕ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಆನರ್ಸ್ ಶ್ರೇಣಿಯ ಪದವಿ ಪಡೆದರು. 1937ರಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎ. ಪದವಿ ದೊರಕಿತು. ಅನಾರೋಗ್ಯ ದಿಂದ ವಿಶ್ರಾಂತಿ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗಲೂ ಅನಂತರವೂ ಇವರು ತಮ್ಮ ಊರಿನ ಹಾಗೂ ಸುತ್ತಮುತ್ತಣ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವ ಹವ್ಯಾಸ ಬೆಳೆಸಿ ಕೊಂಡರು. ಇವರು ಸು.60 ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ತಿರುಗಾಡಿ 200ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಎಂ.ಎ. ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಇವರ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಲಿಪಿಶಾಸ್ತ್ರವೂ ಒಂದಾಗಿತ್ತು. 1936ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ 6ನೆಯ ಶತಮಾನೋತ್ಸವದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇವರು ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವೊಂದನ್ನು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಬರೆದರು. 1939ರಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಶಾಸನ ಶಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕ ಸಂಶೋಧಕರಾಗಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಇವರು 17 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಉದಕಮಂಡಲದಲ್ಲಿದ್ದು ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಅಭ್ಯಸಿಸಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದರು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಶಾಸನ ಸಂಪುಟಗಳ ಪೈಕಿ 11ನೆಯ ಸಂಪುಟದ ಮೊದಲನೆಯ ಭಾಗವನ್ನು ಎನ್.ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣರಾಯರೊಂದಿಗೆ ಹಾಗೂ 15ನೆಯ ಸಂಪುಟವನ್ನು ತಾವೇ ಸಂಪಾದಿಸಿದರು. 1947ರಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಲಾದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಇವರೂ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಶಾಸನಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ 1956ರಲ್ಲಿ ಇವರ ಶಾಸನ ಪರಿಚಯ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ 1959ರಲ್ಲಿ ಆಗಿನ ಮೈಸೂರು ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಸ್ಕಾರ ದೊರಕಿತು. ಅಂದಿನ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಎ ಕಾರ್ಪಸ್ ಆಫ್ ಕನ್ನಡ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಇನ್ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಸಂಪಾದಿ ಸಿದರು. ಇವರ ಜೈನಿಸಂ ಇನ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ ಅಂಡ್ ಸಮ್ ಜೈನ ಎಪಿಗ್ರಾಫ್ಸ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ 1961ರಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಡಿ.ಲಿಟ್ ಪದವಿ ನೀಡಿತು. 1957ರಲ್ಲಿ ಅದೇ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇಲಾಖೆ ಯಲ್ಲಿ ರೀಡರ್ ಆಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ ದೇಸಾಯಿಯವರು 1962ರಲ್ಲಿ ಅದರ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರೂ ಕನ್ನಡ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕರೂ ಆದರು. 1967ರಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ಹುದ್ದೆ ದೊರಕಿತು. ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಕಲಿಸಿಕೊಡಲು ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರದ ಡಿಪ್ಲೊಮ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ರೂಪಿಸಿದವರು ಇವರು.

ಕನ್ನಡ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ವನ್ನು ದೇಸಾಯಿ ಅವರು ರೂಪಿಸಿದರು. ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ವಿದ್ವತ್ಪೂರ್ಣ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳ ನ್ನೇರ್ಪಡಿಸಿ ಅವನ್ನು ಗ್ರಂಥ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಹೊರತಂದದ್ದು ಅವರ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಕೆಲಸ. ಕನ್ನಡ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಹಸ್ತಪ್ರತಿ ವಿಭಾಗದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿ ಗಳ ವಿವರಣಾತ್ಮಕ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು (ಡಿಸ್ಕ್ರಿಪ್ಟಿವ್ ಕ್ಯಾಟಲಾಗ್ಸ್ ಆಫ್ ಮ್ಯಾನ್ ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಟ್ಸ್ ಇನ್ ದಿ ಕನ್ನಡ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್, ಸಂ. 5–9) ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು.

ಕನ್ನಡ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶ್ ಮತ್ತು ಸೆಲೆಕ್ಟ್ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ ಆಫ್ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ್ ಎಂಬವು ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಇವರು ಸಂಪಾದಿಸಿದ ಗ್ರಂಥಗಳು. ಇವರ ಸಂಶೋಧನ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದದ್ದು ಬಸವೇಶ್ವರ ಅಂಡ್ ಹಿಸ್ ಟೈಮ್ಸ್ ಎಂಬುದು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಹತ್ತು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಬೇಕೆಂಬ ಯೋಜನೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಇವರು ತಮ್ಮ ಇಬ್ಬರು ಸಹೋದ್ಯೋಗಿಗಳೊಡನೆ ಎ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಮಿಂಚಿದ ಮಹಿಳೆಯರು, ಕುಂತಲೇಶ್ವರ, ಮದಗಜಮಲ್ಲ, ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಲಚುರಿಗಳು, ಕನ್ನಡನಾಡಿನ ಶಾಸನಗಳು – ಇವು ದೇಸಾಯಿ ಯವರ ಕನ್ನಡ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪೈಕಿ ಕೆಲವು. ಶಿವಾಜಿಯ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮೂಲಸಾಮಗ್ರಿ ಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಶಿವಚರಿತ್ರ ವೃತ್ತ ಸಂಗ್ರಹ ಎಂಬ ಮರಾಠಿ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಇವರು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಬರೆದು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಲೇಖನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ 105, ಕನ್ನಡದವು ಸುಮಾರು 230, ಮರಾಠಿಯವು 40. ಇವರ ಹಲವಾರು ಲೇಖನಗಳೂ ಒಂದು ಗ್ರಂಥವೂ ಇನ್ನೂ ಪ್ರಕಟವಾಗದೆ ಉಳಿದಿದೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದ ಇತಿಹಾಸ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಆಳವಾಗಿ ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಿ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದ ದೇಸಾಯಿಯವರು 1971ರಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತರಾದ ಮೇಲೆ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಧನಸಹಾಯ ಆಯೋಗ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದರು. 1973ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅಖಿಲ ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದರು. ಇವರು 1974 ಮಾರ್ಚ್ 5ರಂದು ನಿಧನಹೊಂದಿದರು. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ದೈಮಾಬಾದ್: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಅಹಮದ್‌ನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿ ನೆಲೆ. ಗೋದಾವರಿಯ ಉಪನದಿಯಾದ ಪ್ರವರದ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆ 1958ರಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ (ಔರಂಗಾಬಾದ್ ವೃತ್ತ) ಬಿ.ಪಿ.ಬೋಪರ್ಡಿಕರ್‌ರವರಿಂದ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಇದೇ ಇಲಾಖೆಯ ಎಂ.ಎನ್.ದೇಶಪಾಂಡೆ ಇಲ್ಲಿ 1958–59ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಮೂರು ವಸತಿ ಹಂತಗಳನ್ನು ಇವರು ಗುರುತಿಸಿದರು.

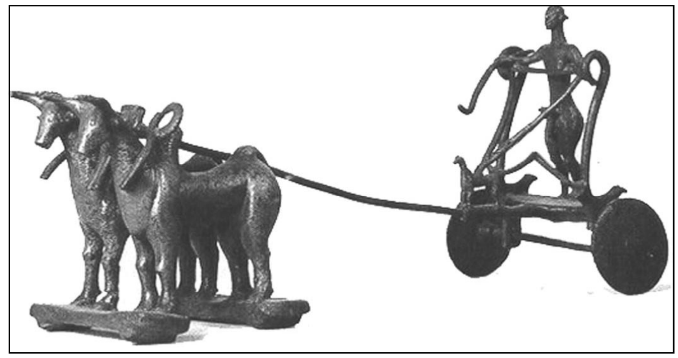

ತಾಮ್ರದ ರಥ

1974ರಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನ ನಾಲ್ಕು ಅತ್ಯಪೂರ್ವ ಗಟ್ಟಿಗೊಂಬೆಗಳು ಈ ನೆಲೆಯಿಂದ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಹೊರಬಂದವು. ಇವು ಮನುಷ್ಯ ಸವಾರನಾದ ತಾಮ್ರದ ರಥ (45×16 ಸೆಂಮೀ), ನಾಲ್ಕು ಗಾಲಿಗಳುಳ್ಳ ಖಡ್ಗಮೃಗ (25×19 ಸೆಂಮೀ), ಎಮ್ಮೆ (31×25 ಸೆಂಮೀ) ಹಾಗೂ ಆನೆ (25×14 ಸೆಂಮೀ). ಇವು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇದೇ ಪ್ರಕಾರದ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನ–ಸ್ತರಕ್ರಮವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಹಾಗೂ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಯೊಂದಿಗೆ ಈ ನೆಲೆ ಸಂಪರ್ಕದಲ್ಲಿತ್ತೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಖಚಿತಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು 1974–75ರಲ್ಲಿ ಎಸ್.ಆರ್.ರಾವ್ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. 1975–79ರ ನಡುವೆ ಎಸ್.ಎ. ಸಾಲಿ ಇಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಐದು ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದರು. ಇವು–ಸವಳ್ದ, ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ, ದೈಮಾಬಾದ್, ಮಾಳ್ವ ಮತ್ತು ಜೋರ್ವೆ. ಗೃಹಾವಶೇಷಗಳು, ಅಲಗು ಸಮುಚ್ಚಯ, ಮೂಳೆ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರ ಉಪಕರಣಗಳು, ಮಣಿಗಳು, ಧಾನ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ಈ ಎಲ್ಲ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಆದರೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ.

ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಈಟಿಗಾಳ, ಗರಗಸ ಮುಂತಾದ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದಾಗಿ ಸವಳ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೆಂಬಣ್ಣದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವ ಇತರ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹಕ್ಕಿ, ಪ್ರಾಣಿ ಹಾಗೂ ಶೈಲೀಕೃತ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾದುವು. ಕೃಷಿಕರಾಗಿದ್ದ ಈ ಜನ ಗೋದಿ, ಜವೆ, ಕೆಂಪು ತೊಗರಿ, ಬಟಾಣಿ, ಉದ್ದು/ಹೆಸರು ಮುಂತಾದ ಧಾನ್ಯ–ಕಾಳುಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಮನೆಗಳು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದವಾಗಿದ್ದವು. ಅಗೇಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಲಿಂಗವನ್ನು ಹೋಲುವ ವಸ್ತುವೊಂದು ಮನೆಯೊಂದರಲ್ಲಿದ್ದ ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆಯೊಳಗೆ ಸಿಕ್ಕಿರುವುದು ವಿಸ್ಮಯಕಾರಿ. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆಗಳು, ಹರಪ್ಪ ಅಕ್ಷರ ಚಿಹ್ನೆಗಳುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಮಾದರಿಯ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಹಂತವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಗೋದಾವರಿ ನದಿಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ನಗರೀಕರಣ ಬೀಜವನ್ನು ಬಿತ್ತಿದ ಈ ಜನ ತಾಪಿ ಬಯಲಿನಿಂದ ಬಂದವರಿರಬೇಕು. ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಗೂ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮನೆ ಕಟ್ಟುವ ವಿಧಾನವನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಇವರು ಮಣಿಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲೂ ನಿಪುಣರಾಗಿದ್ದರು. ವಸತಿಯನ್ನು ಹಠಾತ್ತಾಗಿ ಇವರು ಏಕೆ ತೊರೆದರು ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಮೂರನೆಯ ಹಂತವಾದ ದೈಮಾಬಾದ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟತೆ ಇದರ ತಿಳಿಗಂದು ಮತ್ತು ಕೆನೆಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು

ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೂರು ಪ್ರಕಾರದ ಸಮಾಧಿಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಇವು–ಸಾಂಕೇತಿಕ ಸಮಾಧಿಗಳು; ದಹನನಂತರ ಅವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆ ಹಾಗೂ ಗುಳಿ ಸಮಾಧಿ. ಕೃಷಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆ ಈ ಹಂತದ ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 1600ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಮಾಳ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ತಾಮ್ರ ಕಾರ್ಯಾಗಾರದ ಅವಶೇಷಗಳು, ಕಲ್ಲೊಡ್ಡನ ಮನೆಯ ಅವಶೇಷ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವಿದ್ದಂತೆ ತೋರುವ ಒಂದು ಕಟ್ಟಡ ಸಂಕೀರ್ಣ ಇವು ಈ ಹಂತದ ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು. ಇನ್ನುಳಿದಂತೆ ಈ ಹಂತ ಇನಾಂಗಾಂವ್‌ನಲ್ಲಿಯ (**ನೋಡಿ–ಇನಾಂಗಾಂವ್**) ಮಾಳ್ವ ಹಂತವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಕೊನೆಯದಾದ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತವೂ ಇನಾಂಗಾಂವ್‌ನ ಜೋರ್ವೆ ಹಂತದ ಪ್ರತಿರೂಪವೇ ಆಗಿದೆ. ಕುಂಬಾರ ಹಾಗೂ ಸುಣ್ಣಗಾರರ ಕಾರ್ಯಾಗಾರದ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಒಟ್ಟು 48 ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ; ಕೆಲವೊಂದು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಪಾದದ ಮೂಳೆಗಳಿಲ್ಲ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೃಷಿ ಚಟುವಟಿಕೆ ತೀವ್ರಗೊಂಡಿತು. ಮಾತೃ ದೇವತೆ/ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿ, ಗೂಳಿ, ಖಡ್ಗಮೃಗ ಮುಂತಾದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ಎರಡು ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ. (ಆರ್.ಎಮ್.ಎಸ್.;ವಿ.ಎಸ್.)

ದೊಡ್ಡೇರಿ: ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚಳ್ಳಕೆರೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. 1690–96ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರು–ಮರಾಠರ ನಡುವೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧ ದೊಡ್ಡೇರಿ ಕದನವೆಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳು ಶೋಧವಾಗಿವೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಬಿಳಿ ರೇಖಾಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಬಳೆಗಳು, ಮಣಿಗಳು, ಗಣೇಶ, ಲಿಂಗ ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆ ಶಿಲೋಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯ ಸ್ಥಳವಾಗಿತ್ತು. ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗೋಡೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. (ಆರ್‌ಡಿಆರ್.)

ದೌಲತಾಬಾದ್: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಔರಂಗಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಔರಂಗಾಬಾದ್‌ನಿಂದ ಸು.9ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸ್ಥಳ. ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಇದು ದೇವಗಿರಿಯೆಂದು ಖ್ಯಾತಿ ಪಡೆದಿತ್ತು. ಜೈನ ಗ್ರಂಥವೊಂದರಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಸುರಗಿರಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೇವಗಿರಿ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗುವ ಸುಯೋಗ ಪಡೆಯಿತು. ದೇವಗಿರಿಯ ಯಾದವರೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿರುವ ಸೇವುಣರ ಅಧೀನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರ ಇತ್ತು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ 3ನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಕಾಲದಿಂದ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದ ಈ ಅರಸರ ಮನೆತನದಲ್ಲಿಯ 5ನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ, ಚಾಳುಕ್ಯರ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಆಗ ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ನರ್ಮದಾ ನದಿಯ ಸಮೀಪದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಮಲಪ್ರಭಾ ನದಿಯವರೆಗೆ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಮಧ್ಯವರ್ತಿಯಾದ ಸ್ಥಳವೊಂದನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವುದು ಅಗತ್ಯವಿತ್ತು. ದೇವಗಿರಿಯನ್ನು ಭಿಲ್ಲಮ ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಮಾದ್ರಿಯ ವ್ರತಖಂಡ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇವನ ರಾಜಧಾನಿ ತೆನವಲಗೆ ಎಂಬುದಾಗಿತ್ತೆಂದು ಭಿಲ್ಲಮನ ಶಾಸನಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಭಿಲ್ಲಮನ ಮಗನಾದ ಜೈತುಗಿಯ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ದೇವಗಿರಿಯ ಉಲ್ಲೇಖ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಭಿಲ್ಲಮ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ನಗರ ಜೈತುಗಿಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇವುಣರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಸೇವುಣ ಅರಸರ ಮನೆತನದ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಈ ನಗರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಉಳಿಯಿತು. ಆದರೆ 1296ರಿಂದ ಮುಂದೆ ಇದರ ಅಳಿಗಾಲ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಆಗ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿ ಇದರ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸೇವುಣ ರಾಮಚಂದ್ರ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಮುಂದೆ 1302ರಲ್ಲಿ ಅಲಾಉದ್ದೀನನ ಅಧೀನಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ಮಲಿಕ್ ಕಾಫೂರ್ ಮತ್ತೆ ದೇವಗಿರಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ರಾಮಚಂದ್ರನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ದಿಲ್ಲಿಗೆ ಕರೆದೊಯ್ದ. ರಾಮಚಂದ್ರ ಮರಳಿ ದೇವಗಿರಿಗೆ ಬಂದು ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ದೇವಗಿರಿ ವಸ್ತುತಃ ಮುಸ್ಲಿಮರಿಗೆ ಅಧೀನವಾಗಿಯೇ ಉಳಿಯಿತು. ರಾಮಚಂದ್ರನ ಮಗನಾದ 3ನೆಯ ಸಿಂಘಣ ದಂಗೆಯೆದ್ದುದರಿಂದ 1313ರಲ್ಲಿ ಮಲಿಕ್ ಕಾಫರ್ ಮತ್ತೆ ದೇವಗಿರಿಯ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದು ಸಿಂಘಣನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತಾನು ಅಲ್ಲಿಯೇ ನಿಂತ. ಅಂದಿನಿಂದ ದೇವಗಿರಿ ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ದಿಲ್ಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನರ ವಶವಾಯಿತು.

ಮುಂದೆ ಅಲಾಉದ್ದೀನನ ಮರಣ, ರಾಜ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಕಾದಾಟ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಗೊಂದಲದಲ್ಲಿ ರಾಮಚಂದ್ರನ ಅಳಿಯನಾದ ಹರಪಾಲದೇವ ದಂಗೆಯೇಳಲು ಅಲಾಉದ್ದೀನನ ಮಗನಾದ ಮುಬಾರಕ್ 1318ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ. ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಹರಪಾಲ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕಿ ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟ. ಅಲ್ಲಿಗೆ ಸೇವುಣರ ಆಳಿಕೆ ಮುಗಿದು ದೇವಗಿರಿಯೊಂದಿಗೆ ಸೇವುಣ ರಾಜ್ಯ ದಿಲ್ಲಿಯ ಅರಸೊತ್ತಿಗೆಗೆ ಸೇರಿತು.

ಖಿಲ್ಜಿ ಆಳಿಕೆ ಮುಗಿದು ತುಗಲಕ್ ಮನೆತನದ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾದಾಗ ದೇವಗಿರಿ ಮತ್ತೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಈ ಮನೆತನದ 2ನೆಯ ಅರಸನಾದ ಮಹಮ್ಮದ್ ತುಗಲಕ್ 1327ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ದಿಲ್ಲಿಯಿಂದ ದೇವಗಿರಿಗೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿ ಇದಕ್ಕೆ ದೌಲತಾಬಾದ್ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟ. ಈ ಸ್ಥಳಾಂತರದ ಬಗ್ಗೆ ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಬರೆಯುತ್ತ, ದಿಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿಯ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನನ್ನೂ ದೌಲತಾಬಾದಿಗೆ ಹೊರಡಿಸಲು ಸುಲ್ತಾನ ಯತ್ನಿಸಿದನೆಂದೂ ದಿಲ್ಲಿ ಹಾಳು ಪಟ್ಟಣವಾಯಿತೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಇದೆಲ್ಲ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆಯೆಂಬುದು ಅರ್ವಾಚೀನ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಈ ಸ್ಥಳಾಂತರದಿಂದಾದ ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಪರಿಣಾಮವೆಂದರೆ ಮಹಮ್ಮದ್ ದೌಲತಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನಲ್ಲದೆ, ಮೊದಲಿನ ಸೇವುಣರ ಕಾಲದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದ ಇಬ್ನಬತೂತನೆಂಬ ಪ್ರವಾಸಿ ದೌಲತಾಬಾದಿನ ವರ್ಣನೆ ಮಾಡುತ್ತ ಇದು ದೆಹಲಿಯಷ್ಟೇ ಸುಂದರವಾದ ನಗರವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. 1347ರಲ್ಲಿ ದೇವಗಿರಿ ಅಥವಾ ದೌಲತಾಬಾದ್ ಬಹಮನೀ ಅರಸರ ವಶವಾಯಿತು. 1500ರಲ್ಲಿ ಅಹಮ್ಮದ್ ಷಾ ಅದನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಶಹಜಹಾನನ ಸೇನಾಪತಿ 1633ರಲ್ಲಿ ದೌಲತಾಬಾದನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ಅದು ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಯಿತು. ಮುಂದೆ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಹೈದರಾಬಾದ್ ನಿಜಾಮರ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಪುನರ್ವಿಂಗಡಣೆಯಾದಾಗ ಅವಿಭಜಿತ ಮುಂಬಯಿ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿ, ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯವಾದಾಗ ಅದರಲ್ಲಿ ಉಳಿಯಿತು.

ಉತ್ಖನನ

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಸೇವುಣರ ಕಾಲದ ದೇವಗಿರಿಯ ಕೋಟೆ ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರದ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿದೆ. ಇದನ್ನು ಗಿರಿದುರ್ಗವೆಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಬೆಟ್ಟದ ಎತ್ತರ ಸಮುದ್ರಮಟ್ಟದಿಂದ 675 ಮೀ ಕೋಟೆಯ ಎತ್ತರ 45 ಮೀ. ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಕಂದಕವಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ಹೊರಗಿನ ಗೋಡೆಯ ಸುತ್ತಳತೆ 4½ಕಿಮೀ. ಹೊರಗಿನ ಗೋಡೆಗೂ ಕೋಟೆಗೂ ಮಧ್ಯೆ ವ್ಯೂಹರಚನೆಯ ಮೂರು ಸಾಲುಗಳುಂಟು. ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಗಿರಿ ಈ ಕೋಟೆಯ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿತ್ತು, ಆದರೆ ಈಗ ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹಳ್ಳಿಯಿದೆ. ಕೋಟೆಗೆ ಒಟ್ಟು 8 ಬಾಗಿಲುಗಳಿವೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಹಳೆಯ ತೋಪುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳುಂಟು. ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಕಗ್ಗತ್ತಲಿನ ಭೂ ಮಾರ್ಗವೂ ಇದೆ. ಅದನ್ನು ಕತ್ತಲೆ ಮಾರ್ಗ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಈ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಆಳವಾದ ಗುಂಡಿಗಳಿವೆ. ಕಪಟೋಪಾಯದಿಂದ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಬೀಳಿಸಲು ಅವನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕತ್ತಲೆ ಮಾರ್ಗದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ದೊಡ್ಡ ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಂಕಿಯನ್ನುರಿಸಿ ಹೊಗೆಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿ ಆಕ್ರಮಣಕಾರರು ಒಳಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸದಂತೆ ತಡೆಯಲು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೋಟೆಯಿರುವ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಎಲ್ಲೋರ ಗುಹೆಗಳ ಸಮಕಾಲೀನವೆನ್ನಬಹುದಾದ ಕೆಲವು ಅಪೂರ್ವ ಗುಹೆಗಳಿವೆ.

ದೌಲತಾಬಾದಿನ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಮಾರಕಗಳು ಚಾಂದ್‌ಮಿನಾರ್, ಚೀನೀಮಹಲ್ ಹಾಗೂ ಜುಮಾ ಮಸೀದಿ. ಚಾಂದ್‌ಮಿನಾರ್ 63ಮೀ. ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಅದರ ಸುತ್ತಳತೆ 21ಮೀ. ಈ ಮಿನಾರ್ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಸುಂದರ ವಾಸ್ತು ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಕೋಟೆಯ ವಿಜಯದ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಬಹಮನಿ ಇದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಗೋಪುರದ ಎತ್ತರ 4.50ಮೀ. ಮೊದಲು ಈ ಗೋಪುರವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಇರಾನಿನ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮಿನಾರಿನ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಮಸೀದಿ ಇದೆ. ಇದು ಹಿಜರಿ 849ರಲ್ಲಿ (ಪ್ರಶ. 1145) ನಿರ್ಮಾಣವಾದುದಾಗಿ ಪಾರಸಿ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಚೀನೀಮಹಲ್ ಕೋಟೆಯ ಎಂಟನೆಯ ದ್ವಾರದಿಂದ 12ಮೀ. ದೂರದಲ್ಲಿ ಬಲಭಾಗದಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಮೊದಲು ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾಗಿತ್ತು. ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಕೊನೆಯ

ಅರಸ ಅಬುಹಸನ್ ತಾನ್ ಶಾಹನನ್ನು ಔರಂಗ್‌ಜೇಬ್ ಇಲ್ಲೇ ಬಂಧನದಲ್ಲಿಟ್ಟಿದ್ದ. ಸೇವುಣರ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಈಗ ಇಲ್ಲವೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಮೊದಲು ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾಳಿಕಾ ದೇವಾಲಯದ ಮಧ್ಯಭಾಗವನ್ನು ಮಲ್ಲಿಕ್‌ಕಾಫೂರ್ ಮಸೀದಿಯಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿದ ಈ ಕಟ್ಟಡವಿದೆ. ಇದರ ಹತ್ತಿರವೇ ಇರುವ ಜುಮಾ ಮಸೀದಿಗೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಶೈಲಿಯ ಕಂಬ ಹಾಗೂ ಬಾಗಿಲುಗಳಿವೆ. ಇದನ್ನು 1313ರಲ್ಲಿ ಮುಬಾರಕ್ ಖಿಲ್ಜಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. 1347ರಲ್ಲಿ ಬಹಮನೀ ವಂಶದ ಸ್ಥಾಪಕನಾದ ಹಸನ್ ಗಂಗುವಿನ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಇಲ್ಲೇ ಆಯಿತೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಅಕ್ಬರನ ಸಮಕಾಲೀನ ಇತಿಹಾಸ ಲೇಖಕ ಫೆರಿಷ್ತಾ ಇದನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಟಂಕಸಾಲೆ, ಆನೆಯ ಕೊಳ, ಜನಾರ್ದನಸ್ವಾಮಿಯ ಸಮಾಧಿ, ಶಾಹಜಹಾನ್ ಮತ್ತು ನಿಜಾಮ್ ವಂಶದ ಸುಲ್ತಾನರು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕೆಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. (ಕೆಆರ್‌ಐ.)

ಫಿರಂಗಿ

1980–2007ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮರಾಠವಾಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜು, ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಸಂಶೋಧನ ಮಂಡಲಿ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಯಾದವ, ಸುಲ್ತಾನ ಹಾಗೂ ಮೊಗಲರ ಕಾಲದ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದಿವೆ.

ಯಾದವ ಕಾಲದ (1ನೆಯ ಹಂತ) ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಅಡಿಪಾಯವಿದೆ. ನೆಲವನ್ನು ಗಾರೆಯಿಂದಲೂ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಮಣ್ಣಿನಿಂದಲೂ ಗಿಲಾವು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರಿಕ ಕಲ್ಲುಗಳು ಬಳಕೆಯಾಗಿವೆ. ಇದೇ ಕಲ್ಲುಗಳು ಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದ (2ನೆಯ ಹಂತ) ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮರುಬಳಕೆಯಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಮನೆಗಳು ಆಯತಾಕಾರದ ಹಜಾರಗಳನ್ನೂ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕೋಣೆಗಳನ್ನೂ ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಕೆಲವು ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲಮಾಳಿಗೆಯನ್ನೂ ನೆಲದಡಿಯ ಹಗೇವುಗಳನ್ನೂ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಮೊಗಲರ ಕಾಲದ (3ನೆಯ ಹಂತ) ಮನೆಗಳು ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣವು. ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಈ ಮನೆಗಳಿಗೆ ಸರಿಯಾದ ತಳಪಾಯವಿಲ್ಲ. ಈ ಕಾಲದ ಬೀದಿಗಳು ಓರಣವಾಗಿಲ್ಲ; ರಸ್ತೆಗಳು ಕಿರಿದಾಗಿವೆ. ಮೂರು ಹಂತದ ವಸತಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಒಳಚರಂಡಿ ಹಾಗೂ ನೀರು ಸರಬರಾಜು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿತ್ತು. ಕುಡಿಯುವ ನೀರನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ತೊಟ್ಟಿಗಳಿದ್ದವು. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಕೊಳವೆಗಳ ಮೂಲಕ ಮನೆಗಳಿಗೆ ನೀರು ಪೂರೈಕೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಚರಂಡಿಗಳು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದವಾಗಿದ್ದು ಇವನ್ನು ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿತ್ತು. ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಪಾಯಖಾನೆಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೂ ಇತ್ತು. ಎರಡು ಸ್ಮಶಾನ ಸ್ಥಳಗಳು ಇಲ್ಲಿದ್ದು ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಹೂಳಿದ್ದ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳ ಕುಣಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು.

ಇಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತು ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಾವಶೇಷಗಳು ವಿಫುಲವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಕಲ್ಲಿನ ಶಿವಲಿಂಗಗಳು, ಮಹಿಷಾಸುರ ಮರ್ದಿನಿ, ಭೈರವ ಹಾಗೂ ಅಂಬಿಕೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಶಿಲೆ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ಗಣಪತಿಯ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಸುಂದರವಾಗಿವೆ. ಜೈನವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲೆಯ ಆದಿನಾಥನ ಶಿಲ್ಪ ಹಾಗೂ ಸ್ಫಟಿಕದ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಮೂರ್ತಿಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಗಾಜು, ಶಂಖ ಹಾಗೂ ಶಂಖದ ಬಳೆ, ವಿವಿಧ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮಣಿಗಳು, ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ಉಂಗುರಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ಆಭರಣಾವಶೇಷಗಳು. ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್–ಅರೇಬಿಕ್ ಬರೆಹವಿರುವ ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು, ವಿಜಯನಗರದ 1ನೆಯ ದೇವರಾಯನ ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ ಹಾಗೂ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಮಾದರಿಯ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಇದೇ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಶಿವಪಾರ್ವತಿ ಮಾದರಿಯ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ದೇವರಾಯನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ದೇವನಾಗರಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಪ್ರತಾಪ ದೇವರಾಯ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿದೆ. ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಉಳಿ, ಮೊಳೆ, ಸರಪಳಿ, ಕುದುರೆ ಕಡಿವಾಣ ಮುಂತಾದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳೂ ದಂತದ ಪೆಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಗೂ ದಾಳಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೆಲಡನ್ ಪಾತ್ರೆ, ಕೆಂಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಬೂದು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದವು. ಸೆಲಡನ್ ಪಾತ್ರೆಯ ಕೆಲವು ಚೂರುಗಳು ಮೇಲೆ ಚೀನಿ ಲಿಪಿಯ ಬರೆಹಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಕೋಟೆ 8 ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ: ಯಾದವಪೂರ್ವ ಕಾಲ (1000–1150), ಯಾದವರ ಕಾಲ (1150–1300), ಖಿಲ್ಜಿ ಮತ್ತು ತುಗಲಕರ ಕಾಲ (1300–50), ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲ (1350–1450), ನಿಜಾಮಶಾಹಿ ಕಾಲ (1450–1650), ಮೊಗಲರ ಕಾಲ (1750–1800), ಮರಾಠರ ಕಾಲ (1750–1180) ಮತ್ತು ಹೈದರಾಬಾದು ನಿಜಾಮರ ಕಾಲ (1800–1950). (ಡಿ.ಎಚ್.ಆರ್.)

ದ್ರಾವಿಡರು: ಭಾರತ ದೇಶದ ಆರಂಭದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಿರ್ಮಾಪಕರೇ ದ್ರಾವಿಡರು. ಇವರು ಸಿಂಧೂನದಿ ಕಣಿವೆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗೆ ನೆಲೆಸಿ, ಅಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಜೀವನ ಕ್ರಮವನ್ನು ನಡೆಸಿದ್ದರಿಂದ ಇವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಸಿಂಧೂ ಕಣಿವೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದೇ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4000ದ ಮೊದಲೇ ಆರಂಭವಾಗಿರ ಬೇಕೆಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ದ್ರಾವಿಡರು ಭಾರತದ ಮೂಲನಿವಾಸಿಗಳೆಂದೂ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದಿಂದ ಬಂದ ಆರ್ಯರು ಇವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಅಟ್ಟಿದರೆಂದೂ ಆದ್ದರಿಂದ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆರ್ಯರದಾಯಿತೆಂದೂ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಉಳಿಯಿತೆಂದೂ ಬಹುಕಾಲ ಇತಿಹಾಸದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಆರ್ಯರು ಉತ್ತಮರು, ದೃಢಕಾಯರು, ಸುಸಂಸ್ಕೃತರು. ದ್ರಾವಿಡರಾದರೋ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದವರು, ಕುಳ್ಳರು ಮತ್ತು ಕೆಳಮಟ್ಟದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿದ್ದವರು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಆರ್ಯರು ಅವರನ್ನು ಗೆಲ್ಲುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ತಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹರಡಲು ಸುಲಭವಾಯಿತು. ದ್ರಾವಿಡರು ಆರ್ಯರ ದಾಸರಾದರು, ದಸ್ಯುಗಳೆನಿಸಿಕೊಂಡರು. ಆರ್ಯ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ದ್ರಾವಿಡರು ನಾಗರಿಕರಾದರು–ಹೀಗೆಂದು ಬಹುಕಾಲ ವಿದ್ವಾಂಸರು ತಿಳಿದಿದ್ದರು.

ಆದರೆ ಈ ವಾದಸರಣಿ ಸಮಂಜಸವಲ್ಲವೆಂದೂ ಆಧಾರರಹಿತವಾದುದೆಂದೂ ಸತ್ಯಕ್ಕೆ ದೂರವೆಂದೂ ಐತಿಹಾಸಿಕವಲ್ಲವೆಂದೂ ಇತ್ತೀಚಿನ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಖಚಿತವಾಗಿದೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ, ಭಾರತದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಭಾಷೆಗಳ ವಿಷಯವನ್ನು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸದೆ, ಬರಿ ಭಾರತೀಯರ ಭೌತಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ್ದೇ ಈ ವಾದ ಸರಣಿ ದಾರಿ ತಪ್ಪಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಯಾವ ಖಚಿತವಾದ ಆಧಾರವೂ ಇಲ್ಲದೆ, ಶಾಸ್ತ್ರದ ಬೆಂಬಲವಿಲ್ಲದೆ ಭಾರತೀಯರನ್ನು ಏಳು ಗುಂಪುಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ, ಅದರಲ್ಲಿ ಇಂಡೊ–ಆರ್ಯರು ಮತ್ತು ಮಂಗೋಲ್–ದ್ರಾವಿಡರು, ಆರ್ಯ – ದ್ರಾವಿಡರು ಮತ್ತು ಸಿಥಿಯ ದ್ರಾವಿಡರನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು.

1933ರಲ್ಲಿ ಹಟನ್ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸ ಈ ವಾದ ಮತ್ತು ವರ್ಗೀಕರಣಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆದು, ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೂಲವಾಸಿಗಳು ಯಾರೂ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಎಲ್ಲರೂ ಹೊರಗಿನಿಂದ ಬಂದ ಗುಂಪುಗಳೇ ಆಗಿವೆಯೆಂದೂ ಅವರನ್ನು ಎಂಟು ಗುಂಪುಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟ. ಈ ಎಂಟು ಗುಂಪುಗಳು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿ ತಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು; ಅವರಲ್ಲಿ ನಾರ್ಡಿಕ್ ಮೂಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ವೇದಕಾಲದ ಆರ್ಯರು ಮತ್ತು ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿದ ದ್ರಾವಿಡರು ಮುಖ್ಯರಾದವರು.

ಇತ್ತೀಚಿಗೆ ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದ ಆಂತ್ರೊಪಲಾಜಿಕಲ್ ಸರ್ವೆ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾದ ಗುಹ ಅವರು ತಮ್ಮ ರೇಷಿಯಲ್ ಎಲಿಮೆಂಟ್ಸ್ ಇನ್ ಪಾಪ್ಯುಲೇಷನ್ ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯವಾದ ಮತ್ತು ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ಪುರಸ್ಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ವಾದವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದರ ಪ್ರಕಾರ ಭಾರತದ ಜನ ಸಮುದಾಯವನ್ನು ಆರು ಮುಖ್ಯ ಜನಾಂಗಗಳಾಗಿ ಮತ್ತು ಒಂಬತ್ತು ಸಣ್ಣ ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಜನರನ್ನು ಕನ್ನಡ, ತಮಿಳು ಮತ್ತು ಮಲೆಯಾಳ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆಯೆಂದು ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಈ ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿದ ಜನ ಕುಳ್ಳರು, ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದವರು. ನಿಜ, ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಅಥವಾ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮತ್ತು ಎತ್ತರದ ಮತ್ತು ದೃಢಕಾಯ ಜನ ಗಂಗಾ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಇವರೇ ಆರ್ಯರಿಗಿಂತ ಮುಂಚೆ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿದ್ದ ದ್ರಾವಿಡರು. ಮುಂದೆ ಇವರೇ ಆರ್ಯರಾದರು. ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಪೋಷಕರಾದರು. ಆರನೆಯ ಗುಂಪಾದ ನಾರ್ಡಿಕ್ ಆರ್ಯರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟರು. ಅಲ್ಲದೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿಭೆಯಿಂದ ಭಾರತದ ವಿವಿಧ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಒಂದುಗೂಡಿಸಿ, ಭಾರತೀಯ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅಡಿಪಾಯವನ್ನು ಹಾಕಿದರು. ಅಲ್ಲದೆ, ಭಾರತದ ಆರು ಗುಂಪುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕತೆಯ ಮನೋಭಾವವಿರಲಿಲ್ಲವಲ್ಲದೆ ಅವು ಮಿಶ್ರಿತವಾದ ಗುಂಪುಗಳೇ ಆಗಿದ್ದವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದ ಪ್ರಾರಂಭದಿಂದಲೂ ಇಂಥ ಜನಾಂಗದ ಮಿಶ್ರಣವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಭಾಷೆಯೇ, ಜನಾಂಗದ ಜೀವಾಳವಾದುದರಿಂದ ಅದರಿಂದಲೇ ಒಂದು ಜನಾಂಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಅಳೆಯಬೇಕೇ ಹೊರತು, ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ಆಧಾರದ ಮೇಲಲ್ಲ.

ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಆರು ಗುಂಪುಗಳು ಒಂದು ಜನಾಂಗವಾಯಿತಲ್ಲದೆ ಅದು ನಾಲ್ಕು ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಅದರಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಮತ್ತು ಇಂಡೊ–ಯುರೋಪಿಯನ್ (ಆರ್ಯ) ಭಾಷೆಗಳು ಸೇರಿವೆ. ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾದರೂ

ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಛೋಟನಾಗಪುರದಲ್ಲಿ, ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಬಳಸುವ ಓರಾಯನರಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕೋಲ್ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಬಳಸುವ ಮುಂಡರಲ್ಲಿ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಬ್ರಾಹುಇ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಗಳ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವು ತಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ.

ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೆಲಸಿದ ವಿವಿಧ ಜನಾಂಗಗಳು ತಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿ, ಅವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಒಂದುಗೂಡಿಸಿ, ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಇತಿಹಾಸದ ಮುಖ್ಯ ಘಟನೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಾಗರದಲ್ಲಿ ಗುಂಪುಗಳ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸುವುದು ಸುಲಭದ ಕೆಲಸವಾಗದಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ತೋರಿಸುವುದು ಕಷ್ಟದ ಕೆಲಸವಾಗದು.

ದ್ರಾವಿಡರು ನಾಗರಿಕರಾಗಿದ್ದು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ನಗರ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರು. ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದರು. ಭಾರತದ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ನೆಲೆಸಿದರು. ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬ್ರಾಹುಇ ಭಾಷೆ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಯ ಛಾಯೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದರಿಂದ ದ್ರಾವಿಡರು ಸಿಂಧ್, ರಜಪುಟಾಣ ಮತ್ತು ಮಾಳವದ ಮೂಲಕ ಈಗಿನ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೂ ಪ್ರಸರಿಸಿದರೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಸಿಂಧೂಕಣಿವೆ ನಾಗರಿಕತೆ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಿನ ಭಾಷೆ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಹೋಲುವುದರಿಂದ ಸಿಂಧೂಕಣಿವೆಯ ಜನ ದ್ರಾವಿಡ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದವರೆಂದು ಹೇಳುವುದು ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು. ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದ ಹೀರಾಸ್ ಮತ್ತು ಎಸ್.ಆರ್.ರಾವ್ ಅವರು ಇದೇ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದಾರೆ.

ಆರ್ಯರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಇಲ್ಲಿ ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳನ್ನು ಕಂಡರು. ಅವರನ್ನು ದಾಸ ಅಥವಾ ದಸ್ಯು ಮತ್ತು ನಿಷಾದರೆಂದು ಕರೆದರು. ಶತ್ರುಗಳಾದ ಅವರು ಆರ್ಯರಿಗೆ ದಾಸರೆನಿಸಿಕೊಂಡರು, ಕಳ್ಳರೆನಿಸಿಕೊಂಡರು. ಆದರೆ ದಾಸ ಅಥವಾ ದಸ್ಯು ಎಂಬ ಪದಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ಇರಾನಿನಲ್ಲೇ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಅದು ಗುಂಪಿನ ನಾಮವಾಗಿತ್ತೇ ಹೊರತು ಸೇವಕನೆಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಭಾರತದ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿಯ ಉದಾತ್ತ ಮತ್ತು ಒಳ್ಳೆಯ ಭಾವನೆಗಳೆಲ್ಲ ಆರ್ಯರಿಂದಲೇ ರೂಪಿತವಾಯಿತೆಂದೂ ಇಲ್ಲಿನ ಕಂದಾಚಾರ ಪದ್ಧತಿ ಮತ್ತು ಹಿಂದುಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಮೂಢ ನಂಬಿಕೆಗಳು, ಕೆಟ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳು ದ್ರಾವಿಡರಿಂದ ಬಂತೆಂದೂ ಹೇಳುವುದು ವಾಡಿಕೆ. ಆದರೆ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಈಗ ತಿರಸ್ಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ಆರ್ಯ ಮತ್ತು ದ್ರಾವಿಡ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಪಾಂಡಿತ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿ ವಿವೇಚಿಸಿರುವ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದ ಪ್ರಕಾರ ಭಾರತದ ನಾಗರಿಕತೆ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡರ ಪಾತ್ರ ಹಿರಿದಾದುದೆಂದೂ ಸಿಂಧೂ ಕಣಿವೆಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆರ್ಯರಿಗಿಂತ ಉತ್ತಮವಾದುದೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ಅನೇಕ ದೇವತೆಗಳು ದ್ರಾವಿಡರ ಕೊಡುಗೆಯೇ. ಶಿವಾರಾಧನೆ, ಮಾತೃದೇವತೆಯ ಪೂಜೆ, ನಂದಿ, ಶಿವ, ಉಮೆಯರ ಪೂಜೆ, ಯೋಗ ಇವು ದ್ರಾವಿಡ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ದೇವರನ್ನು ಪೂಜಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ದ್ರಾವಿಡರದೇ ಆಗಿದೆ. ಹಿಂದುಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠಸ್ಥಾನ ಪಡೆದ ಶಿವ, ಉಮಾ, ವಿಷ್ಣು, ಹನುಮಂತ ಮತ್ತು ಗಣೇಶ–ಈ ದ್ರಾವಿಡ ದೇವರುಗಳು ಹಿಂದುಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಹೋಗಿವೆ.

ದ್ರಾವಿಡರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಾನಾ ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಊರುಗಳ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ, ವೇದ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ, ಆರ್ಯರ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ, ಮತಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ, ಸಂಪ್ರದಾಯದಲ್ಲಿ, ಪುರಾಣದಲ್ಲಿ, ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ, ದ್ರಾವಿಡ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆರ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬಹುಭಾಗ ದ್ರಾವಿಡರದೇ ಆಗಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಗಳು, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಮತ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಮದುವೆ ಮುಂತಾದ ಪದ್ಧತಿಗಳು–ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡರ ಪ್ರಭಾವವಿದೆ. ನಡೆ ನುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಛಾಯೆಯಿದೆ. (ಕೆ.ಟಿ.ಆರ್.)

ದ್ರುಪದ ಖಿಲಾ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶದ ಫರೂಕಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಂಪಿಲ್ಯದಿಂದ 5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ರಾಮಾಯಣ ಹಾಗೂ ಮಹಾಭಾರತ ಕಾಂಪಿಲ್ಯವನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ಪಾಂಚಾಲದ ರಾಜಧಾನಿಯೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿವೆ. ಮಹಾಭಾರತದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶ ದ್ರುಪದ ರಾಜನ ಆಳಿಕೆಗೊಳಪಟ್ಟಿತ್ತೆಂಬ ಪ್ರತೀತಿಯಿದೆ. ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್, ವಿ.ಎನ್.ಮಿಶ್ರ ಹಾಗೂ ಕೆ.ಕೆ.ಸಿನ್ಹ ಅವರು ಕಾಂಪಿಲ್ಯದ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ನಡೆಸಿದರಾದರೂ ದ್ರುಪದ ಖಿಲಾದ ಅವಶೇಷಗಳು ಇವರ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಕಾಂಪಿಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಬನಾರಸ್ ಹಿಂದು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕೆ.ಕೆ.ಸಿನ್ಹ ಅವರು ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಮುಖ್ಯವಾದುವೆಂದರೆ ಮಣ್ಣಿನ ಏರಿಯ ಭಾಗಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು. ಈ ನೆಲೆಯ ಕೆಲವೊಂದು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದುವು. ದ್ರುಪದ ಖಿಲಾದ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಇಲ್ಲಿ 1999–2000ದಲ್ಲಿ ಕ ಫಸ್ಕರಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಜಿ.ಜಿ. ಫಿಲಿಪ್ಪಿ ಮತ್ತು ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಕೆ.ಎನ್. ದೀಕ್ಷಿತ್ ಅವರು ಇಂಡೊ–ಇಟಾಲಿಯನ್ ಕಾಂಪಿಲ್ಯ ಪ್ರಾಜೆಕ್ಟ್ ಯೋಜನೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಕೋಟೆಯಿಂದಾವೃತವಾದ ಈ ವಿಶಾಲ ಪ್ರಾಚೀನ ವಸತಿಯ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು.

ಒಂದು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ 5 ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಮೊದಲ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳು ನೈಸರ್ಗಿಕ ಮಣ್ಣಿನ ಮೇಲಿದ್ದುವು. ಇಲ್ಲಿ 1ಮೀ ಅಗಲದ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆ (35×25×5 ಸೆಂಮೀ) ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಅಡಿಪಾಯದಂತೆ ತೋರುವ ಮಣ್ಣಿನ ಸುಭದ್ರ ಪದರದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಗೋಡೆಗೆ ಸಮಾನಾಂತರದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕಿಂತ 1.3ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದ್ದ ಇಟ್ಟಿಗೆಚೂರುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಮಂದಿರದ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಮತ್ತೊಂದು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ (ಕಂಕರ್ ಲೈಮ್) ಭಗ್ನ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳು 9–10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ದೇವಾಲಯದ್ದಾಗಿವೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೂ ಕೋಟೆಗೋಡೆಗೂ ಇರುವ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಕೋಟೆಗೋಡೆಗೆ ಲಂಬಕೋನದಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಅಗೆಯಲಾಯಿತು. ಮಣ್ಣಿನ ಸುಭದ್ರ ಅಡಿಪಾಯದ ಮೇಲೆ ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ತಳದ ಎರಡು ವರಸೆಗಳು ಪೂರ್ಣ ಇಟ್ಟಿಗೆಯದಾಗಿದ್ದು ಮೇಲಿನ ಭಾಗವನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಚೂರುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕೋಟೆಯ ಮೂಲ ಎತ್ತರ ಹಾಗೂ ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾಲದ ಬಗೆಗೆ ಖಚಿತ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ವಸತಿಯ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಕೋಟೆಯೊಳಗಿನ ಮತ್ತೊಂದು ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿ ಅಗೆಯಲಾಯಿತು. ಎರಡು ಹಂತಗಳು ಇದರಲ್ಲಿ ತೋರಿಬಂದವು. ಪ್ರಶ.ಪೂ. 200–ಪ್ರಶ. 100ರ ಅವಧಿಯ ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳೂ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಯ (31×21×5 ಸೆಂಮೀ) ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷಗಳೂ ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಇದ್ದವು. 100–400 ರ ಅವಧಿಯ ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದವು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆ ಕಾಣಲಿಲ್ಲ. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಗಾಜು ಹಾಗೂ ಅಗೇಟಿನ ಮಣಿ, ಮೊಳೆ, ಚಾಕು ಮುಂತಾದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣ, ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು ಇವು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಅವಶೇಷಗಳು. ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಪಾಂಚಾಲ ನಾಣ್ಯವೊಂದು ದೊರಕಿದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ಪಾಂಚಾಲ, ಕುಷಾಣ ಹಾಗೂ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದವು. ಸಮೀಪದ ಕಾಂಪಿಲ್ಯದಲ್ಲಿಯ ವಸತಿ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಂತದ ಅನಂತರ ನೆರೆಗೆ ಆಹುತಿಯಾಗಿ ನಾಶಗೊಂಡಾಗ ಜನರು ದ್ರುಪದ ಖಿಲಾಗೆ ವಸತಿ ಬದಲಾಯಿಸಿರಬೇಕು. ದ್ರುಪದ ಖಿಲಾ ಪ್ರಾಚೀನ ವ್ಯಾಪಾರಮಾರ್ಗದ ಮೇಲಿರುವುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಸುರಕ್ಷಾ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿರಬಹುದು. ಇಂಡೊ–ಗ್ರೀಕ್ ಹಾಗೂ ಇಂಡೊ–ಪಾರ್ತಿಯ ನ್ನರ ಧಾಳಿಯಿಂದ ವಸತಿಯನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದು ಇನ್ನೊಂದು ಕಾರಣವಾಗಿರಬಹುದು. (ಡಿ.ಕೆ.ಎನ್.)

ದ್ವಾರಕ: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಪುರಾಣ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪಟ್ಟಣ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಸಾಗರ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ 2007ರಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರ ನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯದ ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ 2–3 ಮೀ ಆಳದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡ ಮತ್ತು ಒಂದರ ಅಡಿಯಲ್ಲೊಂದಿದ್ದ ಮರದ ಹಲಗೆಯನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದೆ. ಉತ್ಖನನಕಾರರಾದ ಅಲೋಕ್ ತ್ರಿಪಾಠಿಯವರ ಪ್ರಕಾರ ಇದೊಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಶೋಧನೆ. ಇದರ ಕಾಲವನ್ನು ಇಂಗಾಲ–14 ವಿಧಾನದಿಂದ ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯ. 2–3 ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಭಾಗ ಸೇರಿಸಿ ಮಾಡಲಾದ ಈ ಮರದ ಹಲಗೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಲೆಕಟ್ಟು ಮತ್ತು ತಲೆಯಿಲ್ಲದ ಮೊಳೆಯಾಕಾರದ ಬೆಣೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಅನೇಕ ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಸಮುದ್ರದಲೆಗಳ ಹೊಡೆತವನ್ನು ತಡೆದಿರುವುದು ಮರಗೆಲಸದವರ ಕೌಶಲಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ಸಮುದ್ರ ತಳದ ಇಂತಹ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಮತ್ತು ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನದ ಬಗ್ಗೆ ಕಳೆದ 40 ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಹಲವಾರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

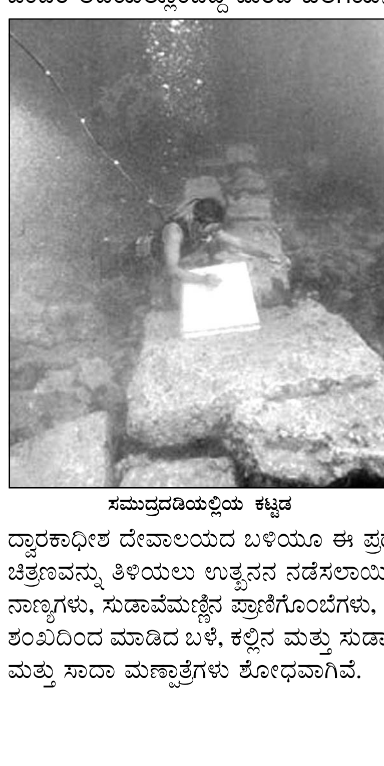

ಸಮುದ್ರದಡಿಯಲ್ಲಿಯ ಕಟ್ಟಡ

ದ್ವಾರಕಾಧೀಶ ದೇವಾಲಯದ ಬಳಿಯೂ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸ್ಥೂಲ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 60 ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರಾಣಿಗೊಂಬೆಗಳು, ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಗಳು, ಗಾಜು, ಎಲುಬು, ಶಂಖದಿಂದ ಮಾಡಿದ ಬಳೆ, ಕಲ್ಲಿನ ಮತ್ತು ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಮತ್ತು ಸಾದಾ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಶೋಧವಾಗಿವೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎಸ್.ಟಿ.)

ಧರಣಿಕೋಟ: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಗುಂಟೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೃಷ್ಣಾನದಿ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಬೌದ್ಧ ನೆಲೆ. ಮೊದಲು ಧನಕಟಕ, ಧಮ್ಮಕಟಕ ಎಂದೂ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಧಾನ್ಯವತಿಪುರ, ಧಾನ್ಯಕಟಕವೆಂದೂ ಇದನ್ನು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರದೇಶ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬೌದ್ಧನೆಲೆಯಾಗಿದ್ದ ಅಮರಾವತಿಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಅಮರಾವತಿ ಪಟ್ಟಣದ ಹೆಸರು ಅಮರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಿಂದ ಬಂದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುವಂತೆ ಅಮರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಧಾನ್ಯವತಿಪುರದಲ್ಲಿತ್ತು.

ಮೊದಲಿಗೆ ವೆಂಕಟರಾಮಯ್ಯ, ಅನಂತರ ಕೆ. ರಾಘವಾಚಾರಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು (1963–65). ಇಲ್ಲಿಯ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ 3 ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. 1ನೆಯ ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಹಂತಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ಎರಡೆರಡು ಉಪಹಂತಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇಂಗಾಲ–14 ರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ 1ಎ ಉಪಹಂತದ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.400 ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಉಪಹಂತದ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಜಲಯಾನಕ್ಕಾಗಿ ಕಲ್ಲುಬಂಡೆಗಳನ್ನು ಕಡಿದು ಮಾಡಿದ ಕಾಲುವೆ ಮತ್ತು ಒಲೆಗೂಡುಗಳ ಸಾಲುಗಳು ಈ ಹಂತದ ಗಮನಾರ್ಹ ಅವಶೇಷಗಳು. 1ಬಿ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಹಾಗೂ ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಜಲಯಾನ ಕಾಲುವೆಗೆ ಹೊಂದಿದಂತೆ ಬಂದರುಕಟ್ಟೆಯನ್ನು ಮರದ ಕಂಬಗಳ ಆಸರೆನೀಡಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ವಾಣಿಜ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದುವೆಂದರೆ ಗಾಜಿನ ಕಿವಿಯೋಲೆ ಹಾಗೂ ಕೈಬಳೆಗಳು. ಈ ವಸ್ತುಗಳು ಸಾಗರೋತ್ತರ ವ್ಯಾಪಾರ ಅಥವಾ ಜಲಯಾನ ವ್ಯಾಪಾರದ ಮೂಲಕ ಬಂದವಾಗಿರಬೇಕು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇನ್ನೊಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಅವಶೇಷವೆಂದರೆ ತಾಳೆಗರಿಯ ಕಿವಿಯೋಲೆ. ಅಮರಾವತಿ ಸ್ತೂಪದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಬಗೆಯ ಆಭರಣಗಳ ಚಿತ್ರಣಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮತ್ತೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅವಶೇಷವೆಂದರೆ ಸಿಂಹದ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿರುವ ಆಯತಾಕಾರದ ಗಾಜಿನ ಮುದ್ರೆ. ಸ್ತರಕ್ರಮದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು.

2ಎ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮರದಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದ ಬಂದರುಕಟ್ಟೆಯನ್ನು ಅಳಿದು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಕಟ್ಟೆಯನ್ನು ಸಮುದ್ರದ ಅಲೆಗಳ ಹೊಡೆತದಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಲು ಇಳಿಜಾರಾದ ಮಣ್ಣಿನ ಏರಿಯನ್ನು ಆಧಾರರೂಪದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಸರಳರೂಪದಲ್ಲಿದ್ದ ಮರದಕಟ್ಟೆ ಪೂರ್ಣಪ್ರಮಾಣದ ಬಂದರಿನ ಸ್ವರೂಪ ಪಡೆಯಿತು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ರೌಲೆಟ್ ಪಾತ್ರೆ, ಅರೆಟೈನ್ ಪಾತ್ರೆ, ಮದ್ಯದ ಹೂಜಿ ಮತ್ತು ನವಿಲು–ಮೀನು ಚಿತ್ರಮುದ್ರಿತ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. 2ಬಿ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಂದರುಕಟ್ಟೆಯ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಮುಖ್ಯ ಬದಲಾವಣೆಯೆಂದರೆ ಮಣ್ಣಿನ ಏರಿಯ ಬದಲಿಗೆ ಆಸರೆಯಾಗಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಏರಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಹಂತ 2–3ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತದೆ.

3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಜಲಯಾನ ಕಾಲುವೆಯಲ್ಲಿ ಹೂಳು ತುಂಬಿದ್ದರಿಂದ ನಿರುಪಯುಕ್ತವಾಯಿತು. 3–4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬರೆಹವುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು, ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಕಾಲದ ಶಾಸನವುಳ್ಳ ಭಗ್ನಕಲ್ಲು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಕಾಲದ ಅನಂತರ ಬಂದರುಕಟ್ಟೆ ಹಾಗೂ ಜಲಯಾನ ಕಾಲುವೆಯನ್ನು ಕೋಟೆಯಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಲಾಯಿತು. (ಜಿ.ಎಸ್.)

ಧಾಮ್ನ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ನಾಗಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಮಾಧಿ ನೆಲೆ. ವೇಣಾ ಜಲಾಶಯದ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಸು. 50 ಸಮಾಧಿಗಳು ಮೂರು ಸಮೂಹಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಪ್ಪೆ ಹಾಗೂ ವೃತ್ತಸಹಿತ ಕಲ್ಲುಪ್ಪೆಗಳಿದ್ದು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಮಾಧಿಯೂ ರಚನೆ–ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. 2000ದಿಂದ 2004ರವರೆಗೆ ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಗುಪ್ತ ಹಾಗೂ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ ಕೆಲೆಲೂ 12 ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಕೆಲವೊಂದು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತದ ಒಳಗಲ್ಲದೆ ಹೊರಸುತ್ತಿನಲ್ಲಿಯೂ ಸಮಾಧಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು ಇದು ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ಸಮಾಧಿಗಳು ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ಶವಕುಣಿಗಳಾಗಿದ್ದು ಭೂಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿಯ ಯಾವ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೂ ಹೊಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವು ಆಂಶಿಕ ಅಥವಾ ಅಪೂರ್ಣ ಸಮಾಧಿಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷವನ್ನು ಸಕ್ರಮದಲ್ಲಿ, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೂಳಲಾಗಿತ್ತು. ಇಂತಹ 14 ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ ಸಮಾಧಿಯೊಂದರ ಹೊರಸುತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹಲ್ಲು, ತಲೆಬುರುಡೆ ಹಾಗೂ ಕೈ ಅಥವಾ ಕಾಲಿನ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸಮಾಧಿಗೊಳಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಧಾಮ್ನದ ಮತ್ತೊಂದು ಅಪೂರ್ವ ಶೋಧನೆಯೆಂದರೆ ಮುಚ್ಚಳ ಸಹಿತವಾದ 3 ಮಣ್ಣಿನ ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳು. ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಅಂಡಾಕಾರದ ಅಥವಾ ದೋಣಿಯಾಕಾರದ ಈ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಕ್ಕಳ ದಹನ ನಂತರದ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಒಂದರಲ್ಲಿ ಗಾಜಿನ ಕಿವಿಯೋಲೆ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಒಂದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲೊಂದು ಇರಿಸಿ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಲುಪ್ಪೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಸಾಮಾನ್ಯ ಪ್ರಕಾರಗಳಾದ ಕಲ್ಲುಪ್ಪೆ ಮತ್ತು ವೃತ್ತಸಹಿತ ಕಲ್ಲುಪ್ಪೆ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲೂ ಕೆಲವೊಂದು ವಿಶೇಷ ಅಂಶಗಳು ಗೋಚರಿಸಿದವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲುವೃತ್ತದ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಅಗೆದ ಕುಣಿಯೊಳಗೆ ತಲೆಕೆಳಗಾಗಿ ಇಟ್ಟು, ಕುಣಿಯನ್ನು ಕಪ್ಪುಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತುಂಬಿ, ಮೇಲೆ ಸಣ್ಣ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ದಳದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತದ ಹೊರಸುತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳಿಗಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಸಣ್ಣ ಗುಳಿಗಳಿದ್ದವು (ಪೋಸ್ಟ್ ಹೋಲ್ಸ್). ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬೂದಿ ಹರಡಿತ್ತು. ಈ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿಟ್ಟ ವಸ್ತುಗಳು ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿದ್ದವು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿದ್ದುದೆಂದರೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳು. ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಉಳಿ, ಚಾಕು, ಪರಶುವಿನಂತಹ ಉಪಕರಣ, ಸೌಟು/ಸಟ್ಟುಗ, ಅಲಗು, ದೀಪದ ಕಂಬ, ಹೆರೆಯಲಗು (ನೇಲ್ ಪೇರರ್) ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಿಬಿಗಿದ ಕೊಡಲಿಗಳು (ಆಕ್ಸ್ ವಿತ್ ಕ್ರಾಸ್ ರಿಂಗ್ ಫಾಸ್ನರ್) ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಕಬ್ಬಿಣ ವಸ್ತುಗಳಾದರೆ, ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಬಳೆ, ಉಂಗುರ, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯ ಹಿಡಿಕೆಯಿರುವ ಮುಚ್ಚಳ ಹಾಗೂ ಬಟ್ಟಲು, ಭುಜಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತನೆಯುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಬಳೆಯ ಮೇಲೆ ಮುಖಾಮುಖಿಯಾಗಿ ಕೂತ 4 ಹಕ್ಕಿ ಜೋಡಿಗಳ ಹಿಡಿಕೆಯಿರುವ ಮುಚ್ಚಳ ಮತ್ತು ಆಳ ಬಟ್ಟಲುಗಳಿದ್ದವು. ಅಗೇಟ್, ಜಾಸ್ಪರ್, ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು, ಸ್ಫಟಿಕ ಮತ್ತು ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ವಿವಿಧಾಕಾರದ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಸಮಾಧಿಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಯಿತು. ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ 156 ಮಣಿಗಳಿದ್ದರೆ ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ಸರಮಾಲೆಯೊಂದರ 124 ಮಣಿಗಳು ಅಸ್ಥಿಪಂಜರದ ಎದೆ ಹಾಗೂ ಕುತ್ತಿಗೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚದುರಿದ್ದವು. ಬೆರಕೆ ಚಿನ್ನದಿಂದ ಮಾಡಿದ ಉಂಗುರಾಕೃತಿಯ ಕಿವಿಯೋಲೆ, ಕಲ್ಲಿನ ಕುಟ್ಟಣಿ, ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ ಕಿವಿಯೋಲೆ ಮುಂತಾದವು ಇತರ ಗಮನಾರ್ಹ ಅವಶೇಷಗಳು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿದರ್ಭ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಅಭ್ರಕಯುಕ್ತ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಯಲ್ಲದೆ ಕಪ್ಪು, ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳಿದ್ದವು. (ಐ.ಕೆ.)

ಧಾರ್ಮಿಕ ಯುದ್ಧಗಳು: ಯುರೋಪಿಯನ್ ಕ್ರೈಸ್ತರು ಮುಸ್ಲಿಮರ ಕೈವಶವಾಗಿದ್ದ ತಮ್ಮ ಪವಿತ್ರ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಜೆರುಸಲೇಮ್ ಅನ್ನು ವಿಮೋಚನೆಗೊಳಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ 11–14 ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಲಾದ ಯುದ್ಧಗಳು (ಕ್ರೂಸೇಡ್ಸ್). ಪವಿತ್ರ ಭೂಮಿಯ ವಿಮೋಚನೆಯ ಚಳವಳಿ ಮೊದಲು ಆರಂಭವಾದ್ದು ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ. ಕ್ಲೆರ್ಮಾಂಟ್ ಮಂಡಲಿಯಲ್ಲಿ (1095) ಎರಡನೆಯ ಪೋಪ್ ಅರ್ಬನ್ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಕ್ರೈಸ್ತರಿಗೆ ಕರೆನೀಡಿದಾಗ ಈ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಲುಬೆಗಳನ್ನು ಹಂಚಲಾಯಿತು. ಕ್ರೂಸೇಡ್ಸ್ ಎಂದರೆ ಪವಾಡ ಎಂದರ್ಥ. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮೀಯರ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಯುರೋಪಿನ ಜನತೆಯನ್ನು ಹುರಿದುಂಬಿಸಲು ಯೇಸುವಿನ ಪವಾಡಗಳು ಜೆರುಸಲೇಂನಲ್ಲಿ ಸದಾ ಜರುಗುತ್ತವೆ ಎಂದು ಪ್ರಚಾರ ಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಯುರೋಪಿನ ಜನತೆ ಈ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ಕ್ರೂಸೇಡ್ಸ್‌ಗಳೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಯುರೋಪಿನ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸೈನಿಕರು ತಮ್ಮ ಯುದ್ಧದಿರಿಸಿನಲ್ಲಿ ಶಿಲುಬೆ ಕ್ರಾಸ್ (†) ಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಯುದ್ಧಗಳಿಗೆ ಕ್ರೂಸೇಡ್ಸ್ ಎಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಇವಕ್ಕೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಉದ್ದೇಶ ಇತ್ತಾದರೂ ಐಹಿಕ ಪರಿಗಣನೆಗಳಿಂದ ಇವು ಹೊರತಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ವಂತ ಲಾಭದ ದೃಷ್ಟಿ ಈ ಯುದ್ಧಗಳ ಹಿಂದೆ ಇದ್ದೇ ಇತ್ತು. ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಐಹಿಕ ಉದ್ದೇಶಗಳ ನಡುವಣ ಘರ್ಷಣೆ ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಕೊನೆಗೆ ಐಹಿಕೋದ್ದೇಶಗಳದೇ ಮೇಲುಗೈ ಆಯಿತು. ಐಶ್ವರ್ಯದ ಸುಲಿಗೆ ಹಾಗೂ ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕುಲೀನರು ಆಸಕ್ತರಾಗಿದ್ದರು. ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ದೇಶಗಳ ಸರಕಿನ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಅರಬರು ಹೊಂದಿದ್ದ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯವನ್ನು ಮುರಿದು ಅದರೊಂದಿಗೆ ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಇಟಲಿಯ ನಗರಗಳಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಸಾಹಸಪ್ರಿಯರಿಗೆ ಇವು ಒಳ್ಳೆ ಅವಕಾಶ ನೀಡಿದವು.

ಒಂದನೆಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಯುದ್ಧ ನಡೆದದ್ದು 1095–99ರಲ್ಲಿ. ವಾಲ್ಟರ್ ದಿ ಪೆನಿಲೆಸ್, ಪೀಟರ್ ದಿ ಹರ್ಮಿಟ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಕೆಲವರ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಫ್ರೆಂಚ್ ಮತ್ತು ಜರ್ಮನ್ ಅಲೆಮಾರಿಗಳ ಅಶಿಸ್ತಿನ ಗುಂಪುಗಳು ಪೋಪ್ ಅರ್ಬನನ ಕರೆಗೆ ಓಗೊಟ್ಟು ನುಗ್ಗಿದುವು. ಅವು ರೈನ್‌ಲ್ಯಾಂಡನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಯಹೂದ್ಯರನ್ನು ಕೊಲೆ ಮಾಡಿದುವು; ಬಲ್ಗೇರಿಯನ್ನರನ್ನೂ ಹಂಗೇರಿಯನ್ನರನ್ನೂ ಕೆಣಕಿದವು. ಅವರು ಈ ಗುಂಪುಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿದ್ದು ಇವರನ್ನು ಚದರಿಸಿದರು. ಈ ಗುಂಪುಗಳು ಚೆಲ್ಲಾಪಿಲ್ಲಿಯಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದು ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲನ್ನು ಸೇರಿದವು. ಏಷ್ಯ ಮೈನರಿನಲ್ಲಿ ತುರ್ಕರು ಈ ಗುಂಪುಗಳನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಓಡಿಸಿದರು. 1097ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಸಂಘಟಿತವಾದದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಅದರ ನಾಯಕರು ಟುಲೂಸಿನ (ದಕ್ಷಿಣ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಒಂದು ನಗರ) 4ನೆಯ ಕೌಂಟ್ ರೇಮಾನ್, ಬೂಯಾನಿನ (ಬೆಲ್ಜಿಯಂನ ಒಂದು ನಗರ) ಗಾರ್ಡ್‌ಫ್ರೀ, ಬೋಯೇಮಾನ್ ಮತ್ತು ಟ್ಯಾಂಗ್‌ಕ್ರೆಡ್. ಇವರ ಪೈಕಿ ರೇಮಾನ್ ಮತ್ತು ಟ್ಯಾಂಗ್‌ಕ್ರೆಡರನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದವರೆಲ್ಲ ಬೈಜಾಂಟಿಯನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 1 ನೆಯ ಅಲೆಕ್ಸಿಯಸನಿಗೆ ವಿಧೇಯತೆಯನ್ನು ಸಾರಿ, ತಾವು

ಜಯಿಸಿದ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆಲ್ಲ ಅವನೇ ಮಹಾಪ್ರಭುವೆಂಬುದನ್ನು ಒಪ್ಪಿದರು. ಅವರ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಜಯಪ್ರದವಾಯಿತು. 1099ರಲ್ಲಿ ಅವರು ಜೆರುಸಲೇಮನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಜೆರುಸಲೇಮ್‌ಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದ ಯಾತ್ರಿಕರ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಧರ್ಮ ಸೈನಿಕರನ್ನೂ (ನೈಟ್ ಟೆಂಪ್ಲಾರಸ್) ಯೋಧ ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳನ್ನೂ (ನೈಟ್ಸ್ ಹಾಸ್ಪಿಟಲರ್ಸ್) ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು.

ಎರಡನೆಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಯುದ್ಧ ಸಂಭವಿಸಿದ್ದು 1147–49ರಲ್ಲಿ. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರಚೋದನೆ ನೀಡಿದವನು ಕ್ಲೇರ್‌ವೋನ ಸೇಂಟ್ ಬರ್ನಾರ್ಡ್. 1098ರಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತರ ವಶವಾಗಿದ್ದ ಇಡೆಸ್ಸವನ್ನು ಮುಸ್ಲಿಮರು 1144 ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡದ್ದು ಈ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಪ್ರಚೋದನೆ ನೀಡಿತು. ಜರ್ಮನಿಯ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ, ಪವಿತ್ರ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಹೋಹೆನ್‌ಸ್ಟಾಫನ್ ವಂಶ ಸ್ಥಾಪಕನಾದ 3ನೆಯ ಕಾನ್ರಾಡನೂ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ 7ನೆಯ ಲೂಯಿಯೂ ಇದರ ನೇತಾರರು. ಈ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ವಿಫಲಗೊಂಡಿತು. ಈಜಿಪ್ಟ್, ಸಿರಿಯಗಳ ಸುಲ್ತಾನ ಸಾಲದಿನ್ 1147ರಲ್ಲಿ ಜೆರುಸಲೆಮ್ ಅನ್ನು ತನ್ನದಾಗಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ.

ಮೂರನೆಯ ಯುದ್ಧ 1189–92 ರಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿತು. ಇದರ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿದವನು ಚಕ್ರವರ್ತಿ 1ನೆಯ ಫ್ರೆಡರಿಕ್, ಫ್ರಾನ್ಸಿನ 2ನೆಯ ಫಿಲಿಪ್ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ 1ನೆಯ ರಿಚರ್ಡ್. ಆದರೆ ಜೆರುಸಲೇಮ್ ನಗರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಇವರು ಮಾಡಿದ ಪ್ರಯತ್ನ ವಿಫಲಗೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಕ್ರಿಸ್ತನ ಸಮಾಧಿಗುಹೆಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಕ್ರೈಸ್ತರಿಗೆ ಅವಕಾಶ ದೊರಕುವಂತೆ 1ನೆಯ ರಿಚರ್ಡ್ ದೊರೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ.

ನಾಲ್ಕನೆಯ ಯುದ್ಧ (1202–04) ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಆದರೆ ನಾಯಕನಾದ ಎನ್ರಿಕೊ ಡಾಂಡೋಲೋನಿಂದ ಆ ಯುದ್ಧದ ಉದ್ದೇಶವೇ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬೇರೆ ಆಗಿತ್ತು. ಆತ ಇದನ್ನು ವೆನಿಸ್ಸಿನ ಲಾಭಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡ. ವೆನಿಷಿಯನ್ನರು ಝಾರ ರೇವುಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಹಂಗರಿಯಿಂದ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಈ ಯೋಧರು ನೆರವಾದರು (1202). ತಮ್ಮ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯ ಖರ್ಚನ್ನು ವೆನಿಷಿಯನ್ನರಿಂದ ಸಂಪಾದಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅವರು ಹೀಗೆ ಮಾಡಿದರು. ಕ್ರೈಸ್ತ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿದ್ದ ಝಾರದ ಮೇಲೆ ನಡೆಸಿದ ಈ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಪೋಪ್ ಖಂಡಿಸಿದ. ಆಕ್ರಮಣಕಾರರು ಅನಂತರ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲಿನ ಕಡೆಗೆ ನುಗ್ಗಿದರು. ರಾಜ್ಯ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಎರಡನೆಯ ಐಸಾಕನನ್ನು ಮತ್ತೆ ಪೂರ್ವ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಮೇಲೆ ಕೂರಿಸುವುದು ಈ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯ ಪ್ರಕಟಿತ ಉದ್ದೇಶ. 1204 ರಲ್ಲಿ ಅವರು ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಲೂಟಿಮಾಡಿ, ಅದರ ಲಾಭವನ್ನು ವೆನಿಸಿನೊಂದಿಗೆ ಹಂಚಿಕೊಂಡು ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಸ್ಟೀಫನ್ ಆಫ್ ಕ್ಲಾಯ್ಸ್ ಎಂಬ ಫ್ರೆಂಚ್ ರೈತ ಹುಡುಗನೊಬ್ಬನ ಉಪದೇಶದಿಂದ ಸ್ಫೂರ್ತಿಗೊಂಡು ಸಾವಿರಾರು ಹುಡುಗರು ಜೆರುಸಲೇಮ್ ಕಡೆಗೆ ಪ್ರಯಾಣ ಬೆಳೆಸಿದರು. ಆದರೆ ನೀಚನಾಯಕರು ಅವರನ್ನು ಗುಲಾಮರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಮಾರಿದರು. ಜರ್ಮನ್ ಹುಡುಗರ ಗುಂಪೊಂದು ಭೂಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಆ ಎಡೆಗೆ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡಿತು. ಆದರೆ ಅವರು ಹಸಿವು ರೋಗಗಳಿಂದ ನಾಶ ಹೊಂದಿದರು.

ಐದನೆಯ ಯುದ್ಧ 1217–21ರಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಮೂರನೆಯ ಇನ್ನೊಸೆಂಟ್ ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರಚೋದಕ. ಈಜಿಪ್ಟಿನತ್ತ ನಡೆಸಿದ ಈ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ವಿಫಲಗೊಂಡಿತು. ಆರನೆಯ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯನ್ನು (1228–29) ಚಕ್ರವರ್ತಿ 2ನೆಯ ಫ್ರೆಡರಿಕ್ ಕೈಗೊಂಡ. ಇದು ಶಾಂತಿಯುತವಾಗಿತ್ತು. ಪವಿತ್ರಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸಲು ಅರಬರು ಸಮ್ಮತಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಮತ್ತೆ ಅಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಕದನಗಳು ಆರಂಭವಾದುವು. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮಾಮೆಲೂಕರು ಗಾಝಾದಿಂದ ಕ್ರೈಸ್ತರನ್ನು ಹೊರತಳ್ಳಿದ್ದರಿಂದ (1244) ಏಳನೆಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಯುದ್ಧ 1248ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿ 1254ರವರೆಗೆ ನಡೆಯಿತು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ 9ನೆಯ ಲೂಯಿ ಇದರ ನಾಯಕ. ಇದು ಸಹ ಸೋಲಿನಲ್ಲಿ ಪರ್ಯವಸಾನವಾಯಿತು. ಈ ಪರಾಜಯವೇ ಎಂಟನೆಯ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ (1270) ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಲೂಯಿ ತೀರಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಅದು ಹಠಾತ್ತನೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಒಂಬತ್ತನೆಯ ಯುದ್ಧದ (1271–72) ನಾಯಕ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ರಾಜಕುಮಾರ ಎಡ್ವರ್ಡ್ (ಅನಂತರ 1ನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್). ಇದೂ ವಿಫಲವಾಯಿತು. ಕ್ರೈಸ್ತರ ಕೊಟ್ಟಕೊನೆಯ ಬಲಿಷ್ಠ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದ ಆಕರ್ ಕೂಡ 1291ರಲ್ಲಿ ಪತನಹೊಂದಿತು. ಪೋಪನ ಅನುಮತಿಯಿಂದ ವಿರೋಧಿಗಳ ಮೇಲೂ ಅನ್ಯಧರ್ಮೀಯರ ಮೇಲೂ ನಡೆಸಲಾದ ಇತರ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳನ್ನೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಯುದ್ಧಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. 15–16ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ತುರ್ಕರ ಮೇಲೆ ನಡೆಸಿದ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳನ್ನೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಯುದ್ಧಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಧಾರ್ಮಿಕ ಯುದ್ಧಗಳ ಮೂಲೋದ್ದೇಶ ಪವಿತ್ರ ಭೂಮಿಯ ವಿಮೋಚನೆಯಾದರೂ ಕಾರ್ಯತಃ ಇವು ಸ್ವಾರ್ಥ ಸಾಧನೆಯ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ನಡೆದುವು. ಈ ಯುದ್ಧಗಳಿಂದ ಕೆಲವು ಒಳ್ಳೆಯ ಪರಿಣಾಮಗಳೂ ಆದುವು. ಅರಬ್ಬರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಯುರೋಪಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ಭೂಗೋಳ ಜ್ಞಾನಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದವು. ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ದುರ್ಬಲವಾಯಿತು. ಅನೇಕ ಸ್ಥಳೀಯ ನಾಯಕರು ಈ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಮೃತರಾದ್ದರಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರ ಜಮೀನುದಾರರು ಹೆಚ್ಚಿದರು. ವ್ಯಾಪಾರ ವಿಸ್ತರಣೆಯಿಂದ ವರ್ತಕರು ಧನವಂತರಾಗಿ ಮುಖ್ಯಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರ ಶ್ರೇಣಿಗಳನ್ನು (ಗಿಲ್ಡ್) ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇಟಲಿಯ ಅನೇಕ ನಗರಗಳು ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದುವು. ವಿದೇಶೀ ವ್ಯಾಪಾರವೂ ನೌಕಾಬಲವೂ ಹೆಚ್ಚಿದುವು. ಲೇವಾದೇವಿ ಬೆಳೆದಂತೆ ದೊಡ್ಡ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಯುರೋಪಿನ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನೆಲ್ಲ ತಮ್ಮ ಹತೋಟಿಗೆ ತಂದುಕೊಂಡವು. ಪದಾರ್ಥಗಳ ಶ್ರೇಣಿಗಳು, ಗುಣ, ತೂಕ ಬೆಲೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಿ ಒಂದೊಂದು ಕಸಬಿಗೂ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದವು. ಜರ್ಮನಿಯ ಹ್ಯಾನ್ಸಿ ಯಾಟಿಕ್ ಲೀಗ್ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆ ಉತ್ತರ ಯುರೋಪಿನ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಾರಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿತು. ಪಟ್ಟಣಗಳ ಆಡಳಿತ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಸ್ಥಳೀಯವಾಯಿತು. ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್, ನೇಪಲ್ಸ್, ಹೈಡಲ್‌ಬರ್ಗ್ ಮುಂತಾದ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದವು. ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಪ್ರಭಾವ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ದೇಶೀಯಭಾಷೆಗಳ ಗ್ರಂಥಗಳು ಪ್ರಚಾರವಾದುವು. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮನೋಭಾವ ಬೆಳೆದು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದುವು. ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಡುವೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧಗಳು ಬಲಗೊಂಡವು. ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಪುನರುಜ್ಜೀವನಕ್ಕೆ ಮೂಲ ಪ್ರೇರಣೆಯಾದವು. (ಬಿ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಧೋಲಾವೀರ: ಭಾರತ ಉಪಖಂಡದ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅತಿದೊಡ್ಡ ಐದು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಕಚ್ಛ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಚಾಉ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಖಾದಿರ್ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಸಹಸ್ರವರ್ಷದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರವರ್ಷದ ಮಧ್ಯಭಾಗದವರೆಗಿನ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉನ್ನತಿ ಅವನತಿಗಳನ್ನಿದು ದಾಖಲಿಸುವುದಲ್ಲದೆ, ಅತ್ಯುತ್ಕೃಷ್ಟ ಯೋಜನೆ, ಭವ್ಯ ಸಂರಚನೆಗಳು, ಸೌಂದರ್ಯಾತ್ಮಕ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಅದ್ಭುತವಾದ ಜಲಾನಯನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು ಮತ್ತು ಶವಸಂಸ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಾದರಿ ನಗರವೊಂದನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಜಲ–ಯಂತ್ರವಿಜ್ಞಾನ ಅತ್ಯಂತ ಅಪರೂಪದು.

ಇದು ರಾನ್ ಆಫ್ ಕಚ್ಛ್‌ನಿಂದ ಸುತ್ತವರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಮನ್ಸರ್ ಮತ್ತು ಮನ್ಸರ್ ಎಂಬ ಎರಡು ಮಳೆಗಾಲದ ಹಳ್ಳಗಳು ಇದರ ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿಯುತ್ತವೆ. ಸ್ಮಶಾನವೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ಸು. ಒಂದು ಚ.ಕಿಮೀ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಆವರಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದ ನಗರದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಿರುವ ದುರ್ಗ (ಸಿಟಡೆಲ್), ಮಧ್ಯದ ಪುರ ಅಥವಾ ನಗರ, ಕೆಳಗಿನ ಪುರ, ಎರಡು ಕ್ರೀಡಾಂಗಣಗಳು, ಒಂದು ಹೊರಕಟ್ಟಡ

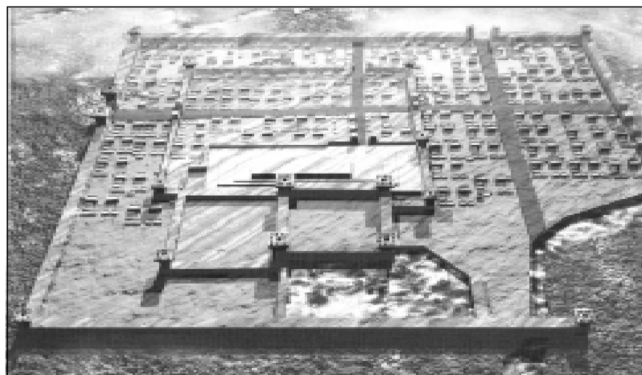

ಪುನರ್ರಚಿತ ಹರಪ್ಪನಗರ, ಧೋಲಾವೀರ

ಮತ್ತು ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿಗಳು ಇವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿವೆ. ನಗರದ ಒಳಗೂ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಗಳ ಜಟಿಲ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ. ಪೂರ್ವದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಹರಡಿದ ಸಮಾಂತರ ಚತುರ್ಭುಜದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ನಗರವಿದೆ.

ದುರ್ಗ ನಗರದ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದಲ್ಲಿದೆ. ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಮತ್ತು ಸುರಕೋಟಡಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಇದರಲ್ಲಿ ಮಹಲು ಮತ್ತು ಹೊರಾವರಣವೆನ್ನಬಹುದಾದ ಎರಡು ಉಪಭಾಗಗಳಿವೆ. ಇವು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಮಹಲು ಸುಭದ್ರವಾಗಿ ಆವೃತವಾಗಿದ್ದು ಸುಂದರವಾದ ದ್ವಾರ, ಗೋಪುರ, ಚರಂಡಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಇದರ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ದೊಡ್ಡ ಮೈದಾನವಿದೆ. ಇನ್ನೂ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯಿಂದಾವೃತವಾದ ಮಧ್ಯದ ಪುರ ಮತ್ತು ಅದರ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಕೆಳಗಿನ ಪುರಗಳಿವೆ. ದುರ್ಗದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ನಗರದ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆ ಯುದ್ದಕ್ಕೂ ತಾಗಿದಂತೆ ಎತ್ತರಿಸಿದ ಹೊರಕಟ್ಟಡವಿದೆ. ಈ ನಗರರಚನೆಯ ನಕ್ಷೆ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದ (ಪ್ರೌಢ) ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂಕೇತವಾಗಿದೆ. ನಗರ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಏಳು ಬೀಳುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಏಳು ಮುಖ್ಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

1ನೆಯ ಹಂತದ ವಸತಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಲಿನ ದಿಬ್ಬದಡಿಯಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಿಹೋದ ಬಲವಾದ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯ ಭಾಗವಿದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹಾಕಿದ ಅಡಿಪಾಯದ ಸುತ್ತಲೂ ಅನಂತರದ ಹಂತಗಳ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ರಮೇಣ ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದೇ ಅಳತೆಯ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು,

ಕಲ್ಲುಗಳಂತಹ [ಚೇಣು ಹೊಡೆದ/ಹೊಡೆಯದ] ಕಟ್ಟಡದ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು 5ನೆಯ ಹಂತದವರೆಗೂ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿದ್ದ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಗೆ ತಾಗಿದಂತೆ ಒಳಬದಿಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಬಿಳಿ ಮತ್ತು ಗುಲಾಬಿಬಣ್ಣದ ನುಣ್ಣನೆಯ ಜೇಡಿಮಣ್ಣನ್ನು ಸು. 13 ಬಾರಿ ಲೇಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತದ ಮುಖ್ಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯೆಂದರೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ವಸಾಹತೊಂದು ಮೇಲೇಳತೊಡಗಿತು. ಜೊತೆಗೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಆಕಾರಗಳು ಮತ್ತಿತರ ವಸ್ತುಗಳ ಗುಣಮಟ್ಟವೂ ಹೆಚ್ಚಿದವು. 3ನೆಯ ಹಂತ ಹಲವು ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸೃಜನಶೀಲವೂ ಆಗಿದೆ. ನಗರದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡಿದರೆ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯ ವಿಸ್ತರಣೆ, ಮಧ್ಯದ ಪುರದ ಆರಂಭ, ಮಹಲು, ಅದರ ಹೊರಾವರಣ, ಮೈದಾನ, ಜಲಾಶಯಗಳು ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಆವರಿಸಿದ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಗಳ

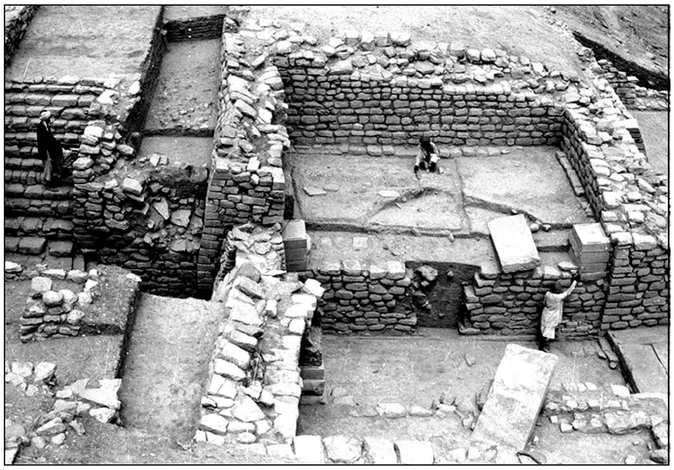

ಕಟ್ಟಡ

ಕಟ್ಟುವಿಕೆಯೆಲ್ಲ ಈ ಹಂತದಲ್ಲೇ ಆದುವು. ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಚೌಕಾಕಾರದ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನ ಮೂರು ಮೊಹರುಗಳು ದೊರೆತವು. ಇವು ಚಿಕ್ಕವೂ ಹಗುರವೂ ಆಗಿದ್ದವು. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಲಿಪಿಚಿಹ್ನೆಗಳಿಲ್ಲ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಸಿಂಧು ಲಿಪಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು, ಒಂದು ಘನಾಕಾರದ ಬಟ್ಟು ದೊರೆತಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿರುವ ಹಲವು ಪ್ರಕಾರಗಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಹಾವಿಪತ್ತು ಒದಗಿದ ಸೂಚನೆಗಳು ಕಂಡಬರುತ್ತವೆ. ಪುನರ್ನಿರ್ಮಾಣದ ಫಲವಾಗಿ ನಗರ ಪೂರ್ಣಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಈ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಕಾರಣದಿಂದ 4 ಮತ್ತು 5ನೆಯ ಹಂತಗಳ ಅವಧಿಯವರೆಗೂ ನಗರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಉನ್ನತಿ ಸಾಧಿಸಿತು. ಮೊದಲ ಮೂರು ಹಂತಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣಬಣ್ಣದ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಗಾರೆ ಬಹಳ ಪ್ರಿಯವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಮೇಲೂ ಇದರ ತುಣುಕುಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮೂರನೆಯ ಹಂತದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗ ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕನೆಯದರ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತದ ನಿರ್ದೇಶನಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿಯೋ ಏನೊ ಇದು ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆ ನಿಂತುಹೋಗಿದೆ.

4ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನಗರಯೋಜನೆಯ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳೆಲ್ಲವೂ ಇದ್ದಿತಲ್ಲದೆ, ಮಹಾದ್ವಾರ, ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯ ರಚನೆ, ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಂತಹ ಭವ್ಯ ಯೋಜನೆಗಳೂ ಕಾರ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದವು. ಬೃಹದಾಕಾರದ ಹತ್ತು ಅಕ್ಷರ ಸಂಕೇತಗಳುಳ್ಳ ಫಲಕ ದೊರೆತಿದ್ದು ಈ ಹಂತದಲ್ಲೇ. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಾದ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆ, ಮೊಹರು, ಬಟ್ಟು, ಚಿನ್ನ-ಬೆಳ್ಳಿ-ತಾಮ್ರ-ದಂತ- ಕಪ್ಪೆ ಚಿಪ್ಪು-ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆ-ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್-ಜೇಡಿಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ವಸ್ತುಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. 5ನೆಯ ಹಂತದಿಂದ ನಗರಪಾಲಿಕೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅವನತಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಇದು ದುರ್ಗದ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ಬಳಕೆಗೇನೂ ಚ್ಯುತಿ ಬಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಹಂತದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಜನರು ಈ ವಸತಿ ನೆಲೆಯನ್ನು ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಬಿಟ್ಟು ಹೋಗಿರಬೇಕು.

6ನೆಯ ಹಂತ ಸುಮಾರು ಎರಡು ದಶಕಗಳ ಕಾಲ ನಿರ್ವಾಸದ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಿವರ್ತನೆ ಕಂಡಿತು. ಕುಂಭಕಲೆಯ ಹೊಸ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಗಾಳಿ ಸಿಂಧ್, ರಾಜಸ್ಥಾನ, ಗುಜರಾತ್ ಮತ್ತು ದೂರದ ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶಗಳ ಕಡೆಯಿಂದ ಬೀಸತೊಡಗಿತು. ಒಮ್ಮೆ ನಗರವಾಗಿ ಬಾಳಿ ಬದುಕಿದ್ದುದ್ದು ಇಂದು ಸಣ್ಣ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿ ಕುಗ್ಗಿತು. ಕ್ರಮಬದ್ಧ ನಗರ ಯೋಜನೆಗೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ವಿದಾಯ ಹೇಳಲಾಯಿತು. ಮನೆಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವೇ ಬದಲಾಗಿಬಿಟ್ಟಿತು. ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಬಳಕೆ ನಿಂತುಹೋಯಿತು. ಹಳೆಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಬಿಳಿವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಹೊಸ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಕಚ್ಚು ಗುರುತಿನ ಅಥವಾ ಮೆತ್ತೆ ವಿನ್ಯಾಸ ಅಲಂಕರಣ ಅಥವಾ ಈ ಎರಡೂ ಇರುವಂತಹ ದೊರಗು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಬಾರಾ ಮಾದರಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬಂದವು. ಹಲವು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ವಸ್ತುಗಳ ಉಪಯೋಗ ಮುಂದುವರೆದರೂ ಮೊಹರುಗಳಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆ ಉಂಟಾಯಿತು. ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದ ಮೊಹರು ಆಯತಾಕಾರ ತಾಳಿತು. ಜೊತೆಗೆ ದಾರ ಪೋಣಿಸಲು ತೂತು ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಸುಂದರವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ ಲಿಪಿಗಳು ಅವುಗಳ ಮೇಲಿದ್ದರೂ ಚಿತ್ರಗಳು ಇರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಘನಾಕಾರದ ಕಲ್ಲಿನ ಬಟ್ಟುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಅದೇ ಆಕಾರದವುಗಳು ಚಾಲ್ತಿಗೆ ಬಂದವು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸುಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವನತಿ, ಆರ್ಥಿಕ ಇಳಿಮುಖದ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಸುಮಾರು ಒಂದು ಶತಮಾನದ ಕಾಲ ಇಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ ಮೇಲೆ 6ನೆಯ ಹಂತದ ಜನರು ಈ ವಸತಿಯನ್ನು ತೊರೆದರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

7ನೆಯ ಹಂತ ಬಹಳ ದೀರ್ಘವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಹೊಸಬರಿಗೆ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಆಕಾರ, ವಿನ್ಯಾಸಗಳಾವುವೂ ತಿಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ವಿಚಿತ್ರವೇನೆಂದರೆ ಹೊಸ ನಿವಾಸಿಗಳು ತಮ್ಮ ಮನೆಗಳನ್ನು ತೀರ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದರು. ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಯೋಜನೆಯಾಗಲೀ ನಗರದ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಲೀ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಆ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಜನರು ವಾಸಿಸಲೇ ಇಲ್ಲ.

ಧೋಲಾವೀರ ನಗರ ತನ್ನ ಪೂರ್ಣರೂಪದಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಯೋಜನಾ ತತ್ತ್ವಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾದ ನಿಖರ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧ ಸಂರಚನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ದಿಕ್ಕುಗಳು ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರಕಾರ ನಿರ್ಧರಿತವಾಗಿದ್ದವೆನಿಸುತ್ತವೆ. ನಗರದ ಉದ್ದಗಲದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಅದರ ಒಂದೊಂದು ಅಂಗಗಳವರಗೆ ಎಲ್ಲವೂ ಪರಸ್ಪರ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅನುಪಾತದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದವು. ನಗರದ ಒಳಾಂಗಣದ ಕ್ಷೇತ್ರ ಉತ್ತರ-ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ 771.10 ಮೀ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ-ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ 616.87 ಮೀ ಅಂದರೆ 5:4 ಅನುಪಾತದಲ್ಲಿದೆ. ಇದರಂತೆಯೇ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲಿನ ವಾಡೆಯ ಒಳ ಮತ್ತು ಹೊರಗಿನ ಅಳತೆಗಳೂ ಇದೇ ಅನುಪಾತದಲ್ಲಿವೆ; ಮತ್ತು ಹೊರಾಂಗಣವೂ ಸೇರಿದಂತೆ ವಾಡೆ 1:2; ಮಧ್ಯನಗರ ಮತ್ತು ಕ್ರೀಡಾಂಗಣ 6:7; ಕೇವಲ ಮಧ್ಯನಗರದ ಒಳಾಂಗಣ 5:7; ಕೆಳನಗರ 1:1 ಇತ್ಯಾದಿ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅನುಪಾತಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಹೀಗೆ ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ವಾಸ್ತು ಲೆಕ್ಕಾಚಾರಗಳು ಗಣಿತ ವಿಜ್ಞಾನದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಳತೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ನಿಖರವಾದ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರಗಳ ಪ್ರಕಾರ ರೇಖಾಚಿತ್ರ ರಚಿಸಿಕೊಂಡು ಅನಂತರ ಅದನ್ನು 13ಮೀ ಇಳಿಜಾರಿರುವ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಕಾರ್ಯಗತಗೊಳಿಸಿರುವುದು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಒಂದು ವಿಸ್ಮಯಕರ ಸಾಧನೆ.

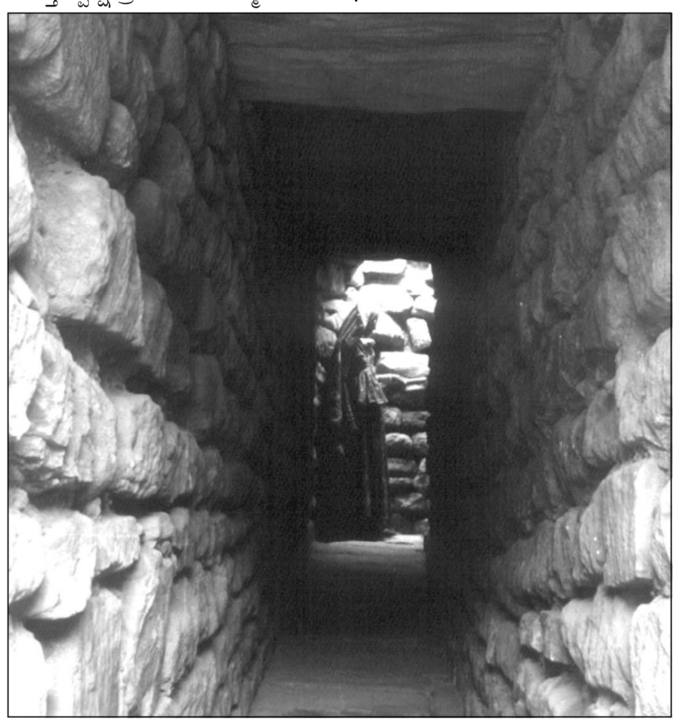

ಒಳಚರಂಡಿ

2/3 ಭಾಗದ ಮಧ್ಯನಗರ ಮತ್ತು ಇಡಿ ಕೆಳನಗರದ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲೊಂದೇನೆಂದರೆ, ಅನಂತರದ ಯುಗದ ಭಾರತೀಯ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಮುಂಚಾಚು ಮತ್ತು ಹಿಂಚಾಚು ರಚನೆಗಳು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ವಾಸದ ಮನೆಗಳಿರುವ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಖಾಲಿಜಾಗಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಪೂರ್ವದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ನಗರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಾದುಹೋಗುವ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ ಎಲ್ಲ ಘಟಕ, ಉಪಘಟಕಗಳನ್ನು ಎರಡು ಸಮಭಾಗಗಳಾಗಿ

ವಿಭಜಿಸುತ್ತದೆ. ಉತ್ತರದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ತಡೆದು ತಡೆದು ಸಾಗುವ ಇನ್ನೊಂದು ರಸ್ತೆ ಈ ಘಟಕಗಳನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ವಿಭಜಿಸುತ್ತದೆ. ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆಯಿಂದ ಹಲವು ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ಓಣಿಗಳು ಕವಲೊಡೆಯುತ್ತವೆ. ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಹದಿನೇಳು ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಸ್ಥೂಲ ವಾಸ್ತು ಲಕ್ಷಣಗಳುಳ್ಳ ಈ ಭವ್ಯದ್ವಾರಗಳು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. ಹಲವು ದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಅಗಲವೂ ಆಳವೂ ಆದ ಓಣಿಗಳು, ಎತ್ತರವಾದ ಎದುರಿನ ಉಪ್ಪರಿಗೆಗಳಿವೆ. ಉತ್ತರದ ದ್ವಾರ ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಸುಂದರವಾದದ್ದು. ಅದರ ಮೇಲಿನಿಂದ ಇಡೀ ನಗರದ ವಿಹಂಗಮ ದೃಶ್ಯ ಸವಿಯಬಹುದು. ಬೃಹತ್ ದ್ವಾರಬಂಧದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಎರಡು ಬಾಗಿಲುಗಳಿದ್ದವು. ಆಳದ ಹಾದಿಯ ಎರಡು ಬದಿಗಳ ಮೊಗಸಾಲೆ (ಕಾವಲು ಕೋಣೆ?) ಗಳಿಗೆ ಸುಣ್ಣದಕಲ್ಲಿನ ಹೊಸ್ತಿಲುಗಳಿದ್ದವು. ಮೊಗಸಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಮರದ ನೆಲವಿತ್ತು. ಸುಂದರವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಕಂಬಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ವಿಶಾಲ ಹಜಾರ ಇದಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಇನ್ನೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಹತ್ತು ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿ ಕೂಡಿಸಿದಂತಹ ಮಹಾನ್ ಫಲಕ. ಜಿಪ್ಸಂನಿಂದ ಕೆತ್ತಲಾದ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಮರದ ಹಲಗೆಯ ಮೇಲೆ ಕೂಡಿಸಿರಬೇಕು: ಅದೀಗ ಶಿಥಿಲಗೊಂಡಿದೆ. ಆದರೆ ಇದರ ಆಕಾರ ಮತ್ತು ಗಾತ್ರಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು

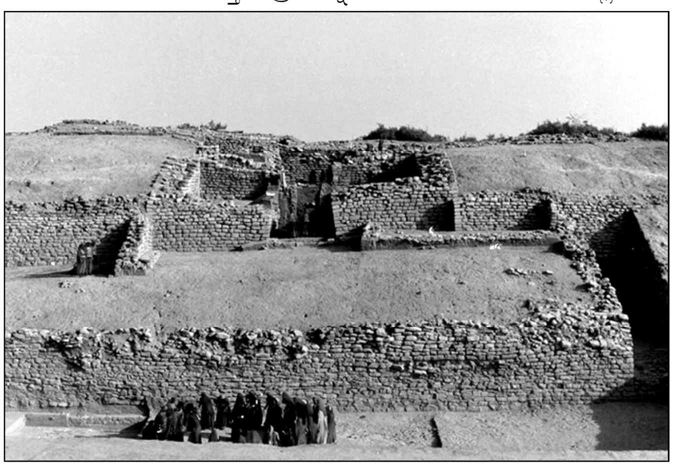

ನೀರಿನ ಬಾವಿ

ದ್ವಾರಬಂಧದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿರಾಜಿಸಿ ದೂರದವರೆಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣುವಂತಿತ್ತು. ಮಹಾ ಕ್ರೀಡಾಂಗಣದ ಪೂರ್ವದ್ವಾರ, ಅದರಂತೆಯೇ ಮಧ್ಯದ ಪುರದ ದ್ವಾರಗಳು ಸಹ ಸರಳ ವಾಸ್ತುಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಇದೇ ಕ್ರೀಡಾಂಗಣದ ಪಶ್ಚಿಮ ದ್ವಾರ ಉದ್ದಗಲವಿರುವ ಮೊಗಸಾಲೆಯೊಂದಕ್ಕೆ ಸಂಪರ್ಕ ಕಲ್ಪಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರ ಕೆಳಗೆ ಮಳೆನೀರಿನ ಚರಂಡಿ ಇದೆ. ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವದ್ವಾರಗಳನ್ನು ನಗರದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನ ಮೆರವಣಿಗೆಗೆ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳಿವೆ. ಅನಂತರದ ಅವಧಿಯ ದ್ವಾರಗಳು ಯಾವುದೇ ಆಡಂಬರವಿಲ್ಲದೆ ಅತಿ ಸರಳವಾಗಿವೆ.

ಹರಪ್ಪ ಹಾಗೂ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಖಾಲಿಜಾಗಗಳ ಉಪಯೋಗವೇನೆಂಬುದನ್ನು ಪುರಾವೆಗಳ ಮೂಲಕ ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಈವರೆಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಈ ಸಮಸ್ಯೆಗೆ ಉತ್ತರವನ್ನು ಧೋಲಾವೀರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಹಿಡಿಯಬಹುದೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ತಗಲಿಕೊಂಡಂತೆ ಇಂತಹ ಎರಡು ಕ್ರೀಡಾಂಗಣಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದಾದ ಕ್ರೀಡಾಂಗಣ ನಾಲ್ಕು ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಇಳಿಜಾರಾದ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು, ಪ್ರಾಯಶಃ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಅಂಗಣವಾಗಿದೆ. ಈ ಎರಡು ಕ್ರೀಡಾಂಗಣಗಳು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಈವರೆಗೆ ಕಂಡ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯ ಮೈದಾನಗಳಾಗಿವೆ. ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ಸ್ಥಾನ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ವಿಶೇಷತೆಗಳು ಮತ್ತು ಉತ್ಖನನದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಚೀನ ವಸ್ತುಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಹಲವು ಉದ್ದೇಶಗಳಿಗಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಎಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಬಹುದು. ಹಬ್ಬಹರಿದಿನ ಅಥವಾ ವಿಶೇಷ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟುಗೂಡಲು, ಮುಖ್ಯಸ್ಥನ ಅರಮನೆ/ನಗರದ ಉತ್ಸವಗಳ ಆಚರಣೆ, ಕ್ರೀಡೆ ಮತ್ತು ಮನರಂಜನೆ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಾರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗಾಗಿ ಇವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಈ ಎರಡು ಅಂಗಣಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯ ಕಾರಣಗಳಿಗಾಗಿಯೂ ಬಳಸುತ್ತಿರಬೇಕು.

(ಬಿ.ಆರ್.ಎಸ್.)

ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರು ಅತಿಶಯವಾದ ಪರಿಣಿತಿ ತೋರುವ ಇನ್ನೊಂದು ಕ್ಷೇತ್ರವೆಂದರೆ ಜಲನಿರ್ವಹಣೆ. ಅಣೆಕಟ್ಟು, ಚರಂಡಿ, ಬೃಹತ್ ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ಮಳೆನೀರಿನ ನಿರ್ವಹಣೆಯ ಮೂಲಕ ಇವರು ನೀರನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ರೀತಿ ಆ ಕಾಲದ ರಚನಾ ವಿಜ್ಞಾನದ ಕೌಶಲಕ್ಕೆ ಹಿಡಿದ ಕನ್ನಡಿಯಾಗಿದೆ. ಜಲನಿರ್ವಹಣೆಯ ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಗಗಳು ನಗರದ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ನಗರದ ಸಂಪೂರ್ಣ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಸು.10 ಹೆ. ಜಾಗವನ್ನು ನೀರು ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಹಾಗೂ ಸರಬರಾಜಿಗಾಗಿಯೇ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಇವರು ಮನ್ಹರ್ ಮತ್ತು ಮನ್ಸರ್ ಹಳ್ಳಗಳ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಅಣೆಕಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಮನ್ಹರ್ ಹಳ್ಳಕ್ಕೆ ಅಡ್ಡವಾಗಿ ಮೂರು ಅಣೆಕಟ್ಟು ಕಟ್ಟಿದ್ದರೆ ಮನ್ಸರ್‌ಗೆ ಎರಡು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದವು. ವಿವಿಧ ಅಳತೆ ಮತ್ತು ವಿನ್ಯಾಸದ ಸು. 19 ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಜನರು ಕಟ್ಟಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವು ನಗರದ ನಾಲ್ಕು ಕಡೆಗಳನ್ನೂ ಆವರಿಸುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದರನಂತರ ಒಂದು ಸ್ಥಿತವಾಗಿದ್ದು ಪರಸ್ಪರ ದೊಡ್ಡ ಏರಿಗಳಿಂದ ಬೇರ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರೂ ಇವುಗಳಿಗೆ ನೀರು ಒದಗಿಸುವ ಕಾಲುವೆಗಳ ಮೂಲಕ ಜೋಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. 13ಮೀ ಇಳಿಜಾರಿನ ಪೂರ್ಣ ಪ್ರಯೋಜನ ಪಡೆಯುವ ಮೂಲಕ ನೀರಿಗೆ ಸಹಜವಾದ ಹರಿವನ್ನು ಕೊಡುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಇವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ತುಂಬಿ ಹೆಚ್ಚಾದ ನೀರು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಕಾಲುವೆಗಳ ಮೂಲಕ ಮುಂದಿನ ತೊಟ್ಟಿಗೆ ಹರಿದು ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಕೇವಲ 7 ತೊಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ.

ದುರ್ಗದ ಪೂರ್ವ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುವ ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿ ಉಳಿದವುಗಳಿಗಿಂತ ವಿಶಾಲವಾಗಿದೆ. ಈ ತೊಟ್ಟಿಯ ತಳಬಂಡೆಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಆಳವಾದ ಒಂದು ಬಾವಿಯನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ವಾಯವ್ಯ, ಈಶಾನ್ಯ ಹಾಗೂ ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಂದ ತೊಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಇಳಿಯಲು ಸೋಪಾನವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ.

ದುರ್ಗದ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಆಕಾರದ ಒಟ್ಟು ಐದು ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಇವು ಪೂರ್ವ-ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ ನೇರರೇಖೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಪೈಕಿ 3ನೆಯ ತೊಟ್ಟಿಯ ನಿರ್ಮಾಣಶೈಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಘಟಕಗಳೆಂದರೆ ಒಂದು ಆಳವಾದ ಮಡು, ಅದರೊಳಗೆ ಕಟ್ಟಿರುವ ಅತ್ಯಂತ ಆಳವಾದ ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿ, ಎರಡು ಸೋಪಾನಗಳು, ಮುಂದಿನ ತೊಟ್ಟಿಗೆ ನೀರನ್ನು ಸಾಗಿಸಲು ಬಂಡೆಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಕಾಲುವೆಗಳು, ಈ ತೊಟ್ಟಿಯ ಸುತ್ತಲೂ ಭೂಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಗೋಡೆ, ಅದರ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಕಾರ್ಯೋಪಯೋಗಿ ಕಟ್ಟೆ, ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಡೆಯಿಂದ ಹರಿದುಬರುವ ನೀರನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಈ ತೊಟ್ಟಿಗೆ ಜೋಡಿಸಿದ ಕಾಲುವೆ, ಈ ತೊಟ್ಟಿಯಿಂದ ದುರ್ಗದೊಳಗೆ ನೀರನ್ನು ಹರಿಸಲು ಕಟ್ಟಿರುವ ಗುಪ್ತಮಾರ್ಗ ಇತ್ಯಾದಿ. ಇದರ ಆಗ್ನೇಯ ಹಾಗೂ ವಾಯವ್ಯ ಮೂಲೆಗಳು ಹಾಗೂ ಮುಖ್ಯ ತೊಟ್ಟಿಯ ಗೋಡೆಗಳು ಒಂದೇ ಸಮಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಬಂಡೆಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ವಿಶೇಷವಾದ ವಾಸ್ತುರಚನೆಗೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣವೆಂದರೆ ಆಗ್ನೇಯ ಹಾಗೂ ವಾಯವ್ಯ ಮೂಲೆಗಳಿಂದ ನೀರನ್ನು ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಲು ಅನುಕೂಲವಾಗಲೆಂದು ಈ ಬಗೆಯ ರಚನೆ ಮಾಡಿರಲು ಸಾಧ್ಯ. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ತೊಟ್ಟಿಯನ್ನು ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಮಾರ್ಗದ ಮುಖಾಂತರ ದುರ್ಗದ ದಕ್ಷಿಣ ಸುರಕ್ಷಾಗೋಡೆಯಲ್ಲೊದಗಿಸಿದ ಗುಪ್ತದ್ವಾರಕ್ಕೆ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ದುರ್ಗದ ನಿವಾಸಿಗಳು ಹಾಗೂ ಸಹಾಯಕ ಸಿಬ್ಬಂದಿ ಇದರ ನೀರನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಅರಸೊತ್ತಿಗೆಯ ಪಶುಪಾಲನೆಗಾಗಿಯೂ ಈ ನೀರನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಈ ತೊಟ್ಟಿಯನ್ನು ಇದರ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿದ್ದ 4ನೆಯ ತೊಟ್ಟಿಗೆ ಬಂಡೆಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ 26ಮೀ ಉದ್ದವಾಗಿ ಕೊರೆದ ಕಾಲುವೆಯ ಮುಖಾಂತರ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಾಲುವೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳೊಂದಿಗೆ ಸುಣ್ಣಮಿಶ್ರಿತ ಗಾರೆಯನ್ನುಪಯೋಗಿಸಿ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. 3ನೆಯ ಮತ್ತು 4ನೆಯ ತೊಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಹಾಸುಬಂಡೆಗಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅವಶ್ಯಕವಿದ್ದಡೆ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ.

ನಗರದೊಳಗೂ ನೀರು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಭಿನ್ನ ಪ್ರಕಾರದ ರಚನೆಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಉದಾ: ನಗರದೊಳಗೆ ಶೇಖರವಾದ ಮಳೆನೀರನ್ನು ಹೊರಹಾಕುವ ನಾಲೆಗಳು, ಮನೆಗಳಿಂದ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಚಾವಣಿಯಿಂದ ಬರುವ ಮಳೆನೀರನ್ನು ಚಿಕ್ಕ ನಾಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿಸಿ ಅನಂತರ ಒಳನಾಲೆಗಳ ಮುಖಾಂತರ ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸುವುದು, ಬಾವಿಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳಿಗೆ ಹೊಂದಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ನಗರದ ಕೊಳಚೆ ನೀರನ್ನು ಹೊರಗೊಯ್ಯಲು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಒಳಚರಂಡಿ ಅಥವಾ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಹೂತಿಟ್ಟ ಇಂಗುಜಾಡಿಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ದುರ್ಗದೊಳಗಿರುವ ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ನಾಲೆಗಳ ಸಮೂಹವನ್ನು ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ನಾಲೆಗೆ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ನಾಲೆ ದುರ್ಗದ ಒಳಭಾಗವನ್ನು ಪೂರ್ವ-ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ ಎರಡು ಸಮಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಜಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರ ಆಳ-ಅಗಲ ಎಷ್ಟಿದೆಯೆಂದರೆ ಅದರೊಳಗೆ ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿ ಸರಾಗವಾಗಿ ನಡೆದಾಡಬಹುದು. ಈ ನಾಲೆಯ ಉದ್ದೇಶ ಮಳೆನೀರನ್ನು ದುರ್ಗದ ಹೊರಗೆ ಒಯ್ದು ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿಗಳಿಗೆ ಜೋಡಿಸುವುದು. ಮುಖ್ಯನಾಲೆಗೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ವಾಯುನಾಳ

ಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ದುರ್ಗದೊಳಗೆ ಇಂಥ ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ನಾಲೆಗಳಿವೆ. ಒಂದು ಪೂರ್ವ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದ್ದರೆ ಇನ್ನೊಂದು ಉತ್ತರದಿಕ್ಕಿನ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಸಮೀಪದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಎರಡು ನಾಲೆಗಳೂ ದುರ್ಗದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಂಧಿಸಿ ಪಶ್ಚಿಮದ್ವಾರದೆಡೆಗೆ ಹರಿದು, ಮುಂದೆ ದುರ್ಗದ ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನಿಂದ ಬಂದ ಮತ್ತೊಂದು ನಾಲೆಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡು, ಪಶ್ಚಿಮ ಸುರಕ್ಷಾಗೋಡೆಯಡಿಯಿಂದ ಹೊರಗೆ ಹರಿಯುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಈ ನೀರು ಬಯಲ ಭಾಗವನ್ನು ಕ್ರಮಿಸಿ ಬೇರೊಂದು ತೊಟ್ಟಿಯನ್ನು ಸೇರುತ್ತದೆ.

ಬೃಹತ್ ಕ್ರೀಡಾಂಗಣದ ಪಶ್ಚಿಮದ್ವಾರದಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಕಾಲುವೆ ಕ್ರೀಡಾಂಗಣದಿಂದ ಹರಿದುಬರುವ ಎರಡೂ ನಾಲೆಗಳ ಮಳೆನೀರನ್ನು ಹೊರಗೊಯ್ಯುತ್ತಿತ್ತು. ದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯಕಾಲುವೆಗೆ ಒದಗಿಸಿದಂತೆ, ಇಲ್ಲಿಯೂ ಗಾಳಿತೂಬುಗಳನ್ನುಒದಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ದುರ್ಗದ ನೈರುತ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ಒಂದು ಬಾವಿ, ಎರಡು ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿಗಳು ಹಾಗೂ ಇವುಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸುವ ಒಳನಾಲೆಗಳು, ಇನ್ನಿತರ ಸಂಬಂಧಿತ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಒಂದು ಸಂಕೀರ್ಣ ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಚೌಕಾಕಾರದ ಸ್ನಾನದ ಜಗುಲಿಗಳು ಹಾಗೂ ಅಗ್ನಿಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಪಿಲೆಯಿಂದ ಬಾವಿಯ ನೀರನ್ನು ಮೇಲೆತ್ತಲು ಬಾವಿಯ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಜಾಗವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

ತೊಟ್ಟಿಗಳ ಸಮೂಹ, ಬಾವಿಯ ಸಂಕೀರ್ಣ ಇತ್ಯಾದಿ ಕೇವಲ ಲೌಕಿಕ ಆವಶ್ಯಕತೆಯನ್ನು ಪೂರೈಸುವುದೊಂದೇ ಅಲ್ಲದೆ ಪಾರಲೌಕಿಕ ವಿಷಯವನ್ನೊಳಗೊಂಡು ಪೂಜಾವಿಧಿಗಳ ಸ್ಥಾನಗಳೂ ಆಗಿದ್ದವೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೀರಿನ ಅಭಾವವಿದ್ದ ಕಾರಣ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಜನರು ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಅನುಭವ ಹಾಗೂ ಜಲಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರದ ಜ್ಞಾನವನ್ನಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ವಿಶೇಷ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದ ನೀರನ್ನು ಕೇವಲ ಸಂಗ್ರಹಿಸುವುದೊಂದೇ ಅಲ್ಲದೆ ಸಮಾಜಕ್ಕಿರುವ ಅದರ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಹಾಗೂ ಸದುಪಯೋಗದ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆಂದರೆ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆಯಾಗದು. ಈ ನಗರಕ್ಕೆ ಅವಶ್ಯಕತೆಯಿದ್ದ ನೀರಿನ ಪೂರೈಕೆಗಾಗಿ ಆರಂಭದಿಂದಲೇ ತೊಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ನೀರನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಶಾಸಕವರ್ಗ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಪುರಾವೆಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಈ ನಗರದ 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತೊಟ್ಟಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯ ಆರಂಭವಾಗಿತ್ತು. ಮೇಲೆ ವಿವರಿಸಿದ ನೀರು ಸರಬರಾಜಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹಂತದ್ದಾಗಿದೆ. 5ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಿನಾಶಕಾರಿ ಮಹಾಪೂರದಿಂದಾಗಿ ಈ ತೊಟ್ಟಿಗಳು ನಿರುಪಯುಕ್ತವಾದುವು.(ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಧೋಲಾವೀರದ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅದ್ಭುತ ಅಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿಗಳ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪವೂ ಒಂದು. ನಗರದ ಪಶ್ಚಿಮಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸ್ಮಶಾನವಿದೆ. ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾದ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರ, ವೃತ್ತಾಕಾರದವೂ ಸೇರಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ, ಈಶಾನ್ಯ–ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನ ನೇರಕ್ಕಿವೆಯಾದರೂ ಮತ್ತೆ ಹಲವು ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿವೆ. ಇದು ಖಂಡಿತವಾಗಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣವಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕಿಂತ ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾದ ವೆಂದರೆ, ಆರಂಭಕಾಲದ ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಸುವ ಗುಮ್ಮಟಾಕಾರದ ಮಣ್ಣಿನ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ರಚನೆಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡರ ಉತ್ಖನನ ಪೂರ್ಣಗೊಂಡಿದೆ. ಬಂಡೆಕಡಿದು ಮಾಡಿದ ದೊಡ್ಡ ಕೋಣೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಇವುಗಳು ಅರೆಯಿರುವ ಅಥವಾ ಇಲ್ಲದ ಚಕ್ರದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿವೆ. ಯಾವ ಸಮಾಧಿಯೊಳಗೂ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಿಲ್ಲ; ಆದರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಒಂದು ಗುಮ್ಮಟ ದೊಳಗೆ ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲೂ ಕೊಕ್ಕೆಯಿರುವ ತಾಮ್ರದ ತಂತಿಯಲ್ಲಿ ಪೋಣಿಸಿದ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮಣಿಗಳ ಸರ, ಒಂದು ಚಿನ್ನದ ಬಳೆ, ಚಿನ್ನದ ಗಿಲೀಟಿರುವ ಮಣಿಗಳು, ಇತರ ಮಣಿಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಅರೆಯಿರುವ ಅಥವಾ ಇಲ್ಲದ ಚಕ್ರದ ವಿನ್ಯಾಸ ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಮತ್ತು ಶುಲ್ಬಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಶರ–ರಥ–ಚಕ್ರ–ಚಿತಿ ಮತ್ತು ಸಪ್ರಧಿ–ರಥ–ಚಕ್ರ–ಚಿತಿಯನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ಒಂದೇ ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರವಿದೆ. ಈ ಸಮಾಧಿಯೊಳಗೆ ತಾಮ್ರದ ಕನ್ನಡಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಸಣ್ಣ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲದಡಿಯ ಕೋಣೆಗಳಿವೆ ಅಥವಾ ಕಲ್ಲುದಿಬ್ಬ/ವೃತ್ತಾಕಾರ/ಅರ್ಧವೃತ್ತಾಕಾರದ ಆವರಣದೊಳಗೆ ಹಲವು ಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ಭಿನ್ನ ಆಚರಣೆಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಭಿನ್ನ ಜನಾಂಗ, ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವ ರಿಂದಾದ ಸಮಾಜ ಹರಪ್ಪ ಜನರದಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. (ಬಿ.ಆರ್.ಎಸ್.)

ನ

ನಂದರು: ಮಗಧ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಳಿದ ರಾಜರು. ಇವರಿಗೂ ಮೊದಲು ಆಳಿದ ದೊರೆ ಮಹಾನಂದಿಗೆ ಶೂದ್ರ ಹೆಂಗಸಿನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಮಹಾಪದ್ಮಾನಂದ ಇವರಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗನೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಷಯವಾಗಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆಯಾದರೂ ಎಲ್ಲ ಗ್ರಂಥಗಳೂ ನಂದರು ಶೂದ್ರಕುಲೋತ್ಪನ್ನರೆಂಬ ಬಗ್ಗೆ ಒಮ್ಮತ ಹೊಂದಿವೆ. ಇವರ ಬಗ್ಗೆ ಪುರಾಣಗಳು, ಜೈನ ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ.

ಮಹಾಪದ್ಮಾನಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.362ರಲ್ಲಿ ಪಾಟಲೀಪುತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಈತನ ಎಂಟು ಜನ ಮಕ್ಕಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಇವರು ನವನಂದರೆಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಮಹಾಪದ್ಮಾನಂದ ಸು.28 ವರ್ಷ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದಂತೆ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ನಂದರ ಆಳಿಕೆ ಒಟ್ಟು 155 ವರ್ಷಗಳೆಂದು ಜೈನ ಗ್ರಂಥಗಳೂ 100 ವರ್ಷಗಳೆಂದು ಪುರಾಣಗಳೂ ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ತಂದೆಮಕ್ಕಳ ಎರಡು ತಲೆಮಾರುಗಳಿಗೆ ಈ ಅವಧಿ ತೀರ ಹೆಚ್ಚಾದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಸಿಂಹಳದ ಕೆಲವು ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ನಂದರ ಆಳಿಕೆ ಒಟ್ಟು 40 ವರ್ಷಗಳೆಂದು ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಸತ್ಯಕ್ಕೆ ಸಮೀಪವಾದದ್ದೆಂದು ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.322ರಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯ ಚಾಣಕ್ಯನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಕೊನೆಯ ನಂದ ದೊರೆ ಧನನಂದನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ.

ನಂದರು ಶೂದ್ರಕುಲೋತ್ಪನ್ನರಾದ್ದರಿಂದ ಅಂದಿನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗೌರವ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಎಂತಲೇ ಇವರು ತಮ್ಮ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಧನ ಮತ್ತು ಸೈನ್ಯಬಲದಿಂದ ಬೆಳೆಸಿದರು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಾಹದ ಹುಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಜೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಿಪರೀತ ಕರಗಳನ್ನು ಹೇರಿದರು. ಇವರ ಸೈನ್ಯಬಲದ ಬಗ್ಗೆ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರನ ಕಾಲದ ಬರೆಹಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖ ಸಿಗುತ್ತದೆ. ಧನನಂದನನಲ್ಲಿ 20,000 ಅಶ್ವಗಳು, 2,00,000 ಕಾಲಾಳುಗಳು, 2,000 ರಥಗಳು ಮತ್ತು 3,000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಆನೆಗಳಿದ್ದುವೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಈತನ ಬಲವನ್ನರಿತೇ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಸೈನಿಕರು ಬಿಯಾಸ್ ನದಿಯಿಂದ ಮುಂದೆ ನುಗ್ಗಲು ಹೆದರಬೇಕಾಯಿತು. ಹಿಮಾಲಯದಿಂದ ನರ್ಮದೆಯವರೆಗೆ ಮತ್ತು ಬಿಯಾಸ್‌ನಿಂದ ಕಳಿಂಗದವರೆಗೆ ನಂದರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಹರಡಿತ್ತು. ವಿಶಾಲವಾದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಏಕೀಕರಣ, ಆಡಳಿತ ಸುಧಾರಣೆ–ಇವು ನಂದರ ಕೊಡುಗೆಗಳು. ನಂದರ ಕ್ರೂರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದ ಜನತೆಯ ಅತೃಪ್ತಿಯ ಉಪಯೋಗ ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯ ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. (ಸಿ.ಕೆ.ಎನ್.)

ನಗರ್: ಪಂಜಾಬ್ ರಾಜ್ಯದ ಜಲಂಧರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಪಿಲ್ಲೋರ್‌ಗೆ 9ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಜೆ.ಪಿ. ಜೋಷಿಯವರು ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಮೂರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಅರ್ಧವರ್ತುಲ ವಿನ್ಯಾಸದ ಗುಡಿಸಲಿನ ಅವಶೇಷಗಳು, ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಎರಡು ಅಂಡಾಕಾರದ ಮಣ್ಣಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಎಲುಬಿನ ಕಡ್ಡಿ, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಕಿವಿ ಆಭರಣಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗೊಂಬೆಗಳು, ಮಣಿ ಮತ್ತು ಬಳೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಶ್ರೀಮಹಾಸೇನಾಪತಿ ರಾಮಗುಪ್ತಸ್ಯ ಎಂಬ ಹೆಸರುಳ್ಳ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆ ದೊರಕಿದೆ. 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮಂತವಾಗಿಯೂ ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿಯೂ ಇದ್ದ, ಹೊಳಪಿನ ಕಪ್ಪು ಮಡಕೆಗಳುಳ್ಳ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ವಸತಿಯಿತ್ತು. (ಸಿ.ಕೆ.ಎಂ.)

ನಗರಿ: ರಾಜಸ್ತಾನ ರಾಜ್ಯದ ಚಿತ್ತೋರ್‌ಗಡ ಜಿಲ್ಲಾಕೇಂದ್ರದಿಂದ 13 ಕಿಮೀ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಬೇರಾಚ್ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಪಟ್ಟಣ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಶಿಬಿಗಳ ಜನಪದದ ರಾಜಧಾನಿಯೆನಿಸಿದ್ದ ಮಧ್ಯಮಿಕಾ ಎಂಬ ಪಟ್ಟಣವೇ ಇಂದಿನ ನಗರಿ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೊಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ಕೋಟೆಯಿಂದ ರಕ್ಷಿತವಾದ ನಗರವಾಗಿತ್ತು. 1887 ರಲ್ಲಿ ಕವಿರಾಜ ಶ್ಯಾಮಲದಾಸ ಅವರು ಗೋಸುಂದಿ ಎಂಬ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೈಷ್ಣವ ಶಾಸನಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದುವು. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಡಿ.ಆರ್.ಭಂಡಾರ್ಕರ್ ಮತ್ತೆ 3 ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆ ಮಾಡಿದರು. ಇವು ಪ್ರ.ಶ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೊದಲನೆಯ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಒಂದನೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸರ್ವತಾತ ಎಂಬಾತನು ಮಾಡಿದ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ದರಲ್ಲಿ ವಾಜಪೇಯಯಾಗದ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಮೂರನೆಯ ಶಾಸನ ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣವನ್ನು ಕುರಿತದ್ದಾಗಿದೆ.

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಎ.ಸಿ.ಎಲ್.ಕಾರ್ಲೈಲ್‌ನಿಗೆ 175 ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಭಂಡಾರ್ಕರ್‌ಗೆ 24 ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದುವು. ಇವುಗಳ ಪೈಕಿ ಕೆಲವು ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಕ್ಷತ್ರಪರವು. 4 ನಾಣ್ಯಗಳು ಗಣರಾಜ್ಯವೆನಿಸಿದ್ದ

ಶಿಬಿಜನಪದಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಮಝುಮಿಕಾಯೇ ಸಿವಿ–ಜನಪದಸ ಎಂಬ ಬರೆಹದಿಂದ ನಗರಿಯನ್ನು ಮಧ್ಯಮಿಕಾ ಪಟ್ಟಣವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆರ್.ಡಿ. ಭಂಡಾರ್ಕರ್ (1920) ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸೀಮಿತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಕೆ.ವಿ.ಸೌಂದರರಾಜನ್ ಅವರು ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾದ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು (1962–63). ಭಂಡಾರ್ಕರ್ ಅವರಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿದ ಹಲವಾರು ಬಿಡಿಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತನೆ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ್ದ 2 ಕಂಬಗಳು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದವು. ಇವುಗಳ ಬೋದಿಗೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಗೂಳಿಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇನ್ನಿತರ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಟಾಂಜನಗಳು, ಕುಂಬೆಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಒಂದು ಶಿಲ್ಪ ಕುದುರೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ರೇವಂತನನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತದೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಖರ್ಜೂರಮರದಂತಹ ಅಲಂಕರಣೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಸನದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಮಾನವ ಮೂರ್ತಿ, ತಾವರೆ, ಹಾರುತ್ತಿರುವ ಪಕ್ಷಿಗಳು, ಮಾನವ ಕಲೆಗಳು–ಇವು ದೇವಾಲಯದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ರಚನಾ ಭಾಗಗಳೆನಿಸಿವೆ.

1962–63ರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 3 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯ 2 ಹಂತಗಳು ಕೋಟೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚಿನವು. ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಕಟ್ಟಡ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲವಾದರೂ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಗಣನೀಯವಾಗಿಲ್ಲ; ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಧಿಕ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.400 ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಜನಜೀವನ ಆರಂಭವಾದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಇನ್ನಿತರ ಅವಶೇಷಗಳಿವು: ಶುಂಗ ಮತ್ತು ಗುಪ್ತ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಾನವ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಆಟಿಗೆಗಳು, ಉಜ್ಜುವ ಕಲ್ಲುಗಳು, ಸ್ವಸ್ತಿಕ ಚಿಹ್ನೆಯಿರುವ ಒಂದು ದಂತಮುದ್ರೆ, ಗೂಳಿಯ ಸಂಕೇತಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಆಂಟಿಮನಿ ಕಡ್ಡಿಗಳು ಮತ್ತು ಉಂಗುರಗಳು. ಇಲ್ಲಿಯ ಕೋಟೆಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಬಹುಶಃ ಗುಪ್ತರಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. (ಜಿ.ಎಸ್.)

ನಗರೀಕರಣ: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ರಾಜ್ಯಭಾರದ ಉದಯದೊಂದಿಗೆ ಪಟ್ಟಣ ಹಾಗೂ ನಗರಗಳ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ವಿದೇಶಿ ಪ್ರವಾಸಿಗಳ ವರದಿಗಳು ಮತ್ತು ಸಮಕಾಲೀನ ದಾಖಲೆಗಳು ನಗರೀಕರಣದ ಬಗ್ಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಒಂದು ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ಕ್ಷೇತ್ರವಾರು ಸಂಯೋಜನೆ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಉದ್ಭವಿಸುವ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯೇ ನಗರೀಕರಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಬಹುದು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ನಗರಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣವನ್ನು ಹೀಗೆ ಮಾಡಬಹುದು: ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರಗಳು; ಮತೀಯ ಕೇಂದ್ರಗಳು; ಸೈನಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳು; ವ್ಯಾಪಾರ/ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರಗಳು; ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳು.

ಸುಲ್ತಾನರ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ನಗರಗಳ ಹುಟ್ಟು ಮತ್ತು ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗೆ ಹಲವಾರು ಕಾರಣಗಳಿವೆ. ನುರುಲ್ ಹಾಸನ್‌ರ ಪ್ರಕಾರ ನಗರೀಕರಣ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿ 16–17ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದ ದೊಡ್ಡ ಮತ್ತು ಉತ್ತಮ ನಗರಗಳಿಗೆ ಸರಿಸಮಾನವಾದ ಅನೇಕ ನಗರಗಳು ಭಾರತದಲ್ಲಿದ್ದುವು. 13 ಮತ್ತು 14ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಆದ ಅನೇಕ ವಿಶೇಷ ನೂತನ ಶೋಧನೆಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ತಾಂತ್ರಿಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ತಂದುವು. ಉದಾ: 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚರಕದ ಬಳಕೆ ಬಟ್ಟೆ ಉತ್ಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಯನ್ನೇ ಮಾಡಿತು. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಚಕ್ರ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದ ನೂಲು ತೆಗೆಯುವ ಚರಕವನ್ನು 13 ಮತ್ತು 14ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಬಟ್ಟೆ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸತೊಡಗಿದರು. 17ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕಾಗುವಾಗ ನೂಲು ತೆಗೆಯುವ ಚರಕದ ಬಳಕೆ ಎಷ್ಟು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿತ್ತೆಂದರೆ ಮೊಗಲರ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ತೈಲಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆವಿಷ್ಕಾರಗೊಂಡ ಹತ್ತಿಯನ್ನು ಬಾಚಲು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬಾಚಣಿಗೆ ಮತ್ತು ಒತ್ತುಸನ್ನೆ ಜೊತೆಗೆ ನೂಲುವ ಚಕ್ರದ ಬಳಕೆಯಿಂದ ಭಾರತ ಬಟ್ಟೆಯ ಉತ್ಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದ ದೇಶಗಳ ಮುಂಚೂಣಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಉಗಿಯಂತ್ರ ಮತ್ತು ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಆರಂಭದವರೆಗೆ ಹಾಗೆಯೇ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಬಟ್ಟೆಯ ತಯಾರಿಕೆ, ರೇಷ್ಮೆ ಉತ್ಪಾದನೆ ಮತ್ತು ಇತರ ಗೃಹಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಉತ್ಪಾದನೆ ನಗರೀಕರಣಕ್ಕೆ ಪ್ರೇರಕವಾದುವು.

ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಜನಗಣತಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ನಗರಗಳ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ನಿಷ್ಪತ್ತಿ 19 ಮತ್ತು 20ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಹೆಚ್ಚಿತ್ತು. ಪಾರಂಪರಿಕ ಪಟ್ಟಣಗಳಿಂದ ಜನ ಹಳ್ಳಿಗಳಿಗೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಗೊಂಡುದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ದೆಹಲಿಯ ಮಹಮ್ಮದೀಯ ಅರಸೊತ್ತಿಗೆ ಹಾಗೂ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಸಂಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಯುದ್ಧಗಳಿಂದಾಗಿ ಸೈನ್ಯ ಪಾಳಯ ಮತ್ತು ದಂಡುಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು. ಅಂತಹ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸೈನಿಕ ಪಾಳಯಗಳು ಮುಂದೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಹೊಂದಿದ ಪಟ್ಟಣಗಳಾದುವು. ಈ ಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ನಗರಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಉಳಿದುಕೊಂಡುವು. ನಗರೀಕರಣದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಕೃಷಿಯಲ್ಲಿ ಆಹಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಉತ್ಪನ್ನಗಳಿಗೆ ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಬೇಡಿಕೆ ಹೆಚ್ಚಿದುವು. ಕೃಷಿ ಉತ್ಪನ್ನಗಳನ್ನು ಹಳ್ಳಿಗಳಿಂದ ದೂರದ ಪಟ್ಟಣಗಳಿಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವ ಮಾರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಮ ವರ್ಗದ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ಈ ಬದಲಾವಣೆಗಳಿಂದ ಭಾರತದ ವಿದೇಶೀ ವ್ಯಾಪಾರ ವೃದ್ಧಿಗೊಂಡು ಬಂದರುಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮತ್ತು ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು.

ಮಹಮ್ಮದೀಯ ಅರಸೊತ್ತಿಗೆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಲವಾದ ರಾಜ್ಯಪದ್ಧತಿ ಹಾಗೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಾಣಿಜ್ಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳು ಆರಂಭವಾದುವು. ಮಧ್ಯಯುಗದ ರಾಜರು ದೊಡ್ಡ ಬಂಡವಾಳದ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ವಿನಿಯೋಗಿಸಿದರು. ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿ ಸು.1 ಲಕ್ಷದಷ್ಟು ಜನರನ್ನು ಏಕಕಾಲಕ್ಕೆ ಕಟ್ಟಡ, ಮಾರ್ಗ ಹಾಗೂ ಕೋಟೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ನಿಯೋಜಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಫಿರೋಜ್‌ಷಾ ತುಗಲಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೃಷಿಗಾಗಿ ಅಣೆಕಟ್ಟು ಮತ್ತು ಕಾಲುವೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯಗಳೂ ಸೇರಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಟ್ಟದ ಉದ್ಯೋಗಾವಕಾಶಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ಪುರಾತನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು, ಮಹಮ್ಮದೀಯ ಅರಸರ ಕಾಲದ ದೆಹಲಿಯ ಸ್ಮಾರಕಗಳು, ಬೃಹತ್ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಅದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಅರಮನೆಗಳು, ಗೋರಿಗಳು ಹಾಗೂ ಕೋಟೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಿವೆ. ದೆಹಲಿಯ ಕೆಂಪುಕೋಟೆ, ಫತೇಪುರ್‌ಸಿಕ್ರಿ ಮತ್ತು ತಾಜಮಹಲ್ ರಾಜ್ಯದ ಖರ್ಚಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಾಗ ದೊಡ್ಡಮಟ್ಟದ ಉದ್ಯೋಗಾವಕಾಶಗಳು ಒದಗಿಬಂದುವು.

ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಡಾಕ, ಲಖನೌ, ಸೂರತ್, ಕೋಳಿಕೋಡ್, ಆಗ್ರ, ದೆಹಲಿ, ಮುರ್ಶಿದಾಬಾದ್, ಲಾಹೋರ್, ಪೆಷಾವರ್, ಅಹಮದನಗರ, ದೇವಗಿರಿ, ಖಂಬತ್, ಭಟ್ಕಳ, ಮಂಗಳೂರು, ಮಸಲಪಟ್ಟಣ, ಟ್ಯೂಟಿಕಾರಿನ್, ಕ್ವಿಲಾನ್, ಕಾಸಿಂಬಾಜಾರ್, ತಲಾಲ್ಪುರ್, ಬೆರಾರ್, ಖಾಂದೇಶ್, ವಿಜಯನಗರ, ಗೋಲ್ಕೊಂಡ, ಖೈರಾಬಾದ್, ಹೇಜ್ರಾ, ಗ್ವಾಲಿಯರ್, ಹಿಸ್ಸಾರಿಫೆರೋಜ, ಫರೂಕಾ, ಲುಧಿಯಾನ, ಫೈಜಾಬಾದ್ ಅಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದುವು. ಕೆಲವು ಪಟ್ಟಣಗಳು ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಅಥವಾ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುವು. ಅದೇ ರೀತಿ ಮತೀಯ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯದಿಂದ ಕೆಲವು ಪಟ್ಟಣಗಳು ಜನರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿದುವು. (ಎಸ್.ಜಿ.)

ನಟೂಫಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಪೂರ್ವ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ವಾಡಿ ಎನ್.ನಾಟೂಫ್ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಹಿಮಯುಗ ಮುಗಿದ ಅನಂತರ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಸಿರಿಯ, ಲೆಬನಾನ್, ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕೆಳಗಿನ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ವರೆಗೂ ಹರಡಿತ್ತು.

ನಟೂಫಿಯನ್ನರು ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿದ ಜನ. ಇವರನ್ನು ಸೆಮಿಟೊಹ್ಯಾಮಿಟಿಕ್ ಜನಾಂಗ ಎಂದು ಕರೆಯುವುದುಂಟು. ಸು.5 ಅಡಿ (1.50ಮೀ)ಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದ ಈ ಜನರ ಶರೀರ ತೆಳುವಾಗಿದ್ದು ತಲೆ ಉದ್ದವಾಗಿತ್ತು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗುಹಾವಾಸಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಇವರು ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಅಲಗು, ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೊರೆಯುಳಿಯ ಬಳಕೆ ಇವರಿಗೆ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಇವರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕುಡುಗೋಲಿನ ಆಕಾರದ ಅಲಗುಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾದುವು. ಬೇಟೆಗೆ ಇವರು ಬಿಲ್ಲುಬಾಣಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರಲ್ಲದೆ ಏಷ್ಯಖಂಡದ ತೋಳ ಜಾತಿಗೆ ಸೇರಿದ ನಾಯಿಯನ್ನೂ ಪಳಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೀನುಗಳನ್ನು ಹಿಡಿಯಲು ಮೂಳೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಗಾಳಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯವಸಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರಾದರೂ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಮೀನುಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಬೇಟೆಯಿಂದಲೇ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೂಳೆಗಳಿಂದ ದಬ್ಬಳ, ಪದಕ ಮತ್ತು ಗುಂಡುಸೂಜಿಗಳನ್ನು ಇವರು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಈ ಜನರ ಗುಹಾಕಲೆ ಯುರೋಪಿನ ಮ್ಯಾಗ್ಡಲೇನಿಯನ್ ಕಲೆಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಚಿಪ್ಪು, ಮೃಗಗಳ ಹಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮೂಳೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಇವರು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಹೆಣವನ್ನು ಹೂಳುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವಿತ್ತು. ಬಹುಶಃ ಈ ಜನ ಒಂದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಸಮಯ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಶವ ಸಂಸ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಕಲ್ಲಿನ ನೆಲ ಮತ್ತು ಗೋಡೆಯುಳ್ಳ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.8 ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಇವರು ಕಾಡು ತಳಿಗಳ ಬಾರ್ಲಿ ಮತ್ತು ಇನ್ನಿತರ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಲ್ಲಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಅಲಗುಗಳನ್ನು ಕೊಂಬಿನಾಕೃತಿಯ ಮೂಳೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸಿ ಬೆಳೆಯನ್ನು ಕೊಯ್ಯಲು ಕುಡುಗೋಲಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಧಾನ್ಯವನ್ನು ಕುಟ್ಟಲು ಕಲ್ಲಿನ ಒನಕೆ ಮತ್ತು ಒರಳುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದಿಕಾಲದ ನಟೂಫಿಯನರು ಆಡುಗಳನ್ನು ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಗೆಡ್ಡೆ, ಗೆಣಸು, ಮಾಂಸ ಮತ್ತು ಮೀನುಗಳನ್ನು ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದರು. ಅನಂತರ ವ್ಯವಸಾಯವನ್ನು ಕಲಿತುಕೊಂಡರು. ಕುಡುಗೋಲಿನ ಹಿಡಿ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಒನಕೆಗಳ ಮೇಲೆ, ವನ್ಯಪ್ರಾಣಿಗಳ ತಲೆ ಮತ್ತು ಗೊರಸಿನ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಈ ಜನರಲ್ಲಿ ಬೇಟೆಯೆ ಆಹಾರ ಸಂಪಾದನೆಯ ಒಂದು ಪ್ರಧಾನ ಉದ್ಯೋಗವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಈ ಜನ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂಥ ನೆಲೆಗಳಿಗೆ ಕಲ್ಲಿನ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಸುತ್ತಲೂ ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು. (ಕೆ.ಕೆ.ಎಸ್‌ಯು.)

ನರಸಿಂಹಾಚಾರ್ಯ, ಆರ್.: 1860– 1936. ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ಪುರಸ್ಕಾರವೇ ಇಲ್ಲದಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ದುಡಿದ ಮಹನೀಯರಲ್ಲೊಬ್ಬರು. ಕರ್ನಾಟಕ ಕವಿಚರಿತ್ರೆಕಾರರು, ಸಂಶೋಧನೆ, ಗ್ರಂಥಸಂಪಾದನೆ ಮುಂತಾದ ಹಲವು ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮೌಲಿಕ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದವರು. ಇವರದು ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಮನೆತನ. ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಮಂಡ್ಯದ ಕೊಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿ 1860 ಏಪ್ರಿಲ್ 9ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ತಿರುನಾರಾಯಣ ಪೆರುಮಾಳ್, ತಾಯಿ ಶಿಂಗಮ್ಮಾಳ್. ತಂದೆಯಿಂದಲೇ ಇವರಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಅಭ್ಯಾಸವಾಯಿತು. ತಮಿಳು, ಸಂಸ್ಕೃತ, ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಯ ಪರಿಚಯವೂ ಆಯಿತು. ಅನಂತರ ಇವರು ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸಂಗ ಮಾಡಿ ಬಿ.ಎ. ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ (1882) ಮೊದಲನೆಯ ದರ್ಜೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತೀರ್ಣರಾಗಿ ಅನೇಕ ಪಾರಿತೋಷಿಕಗಳನ್ನು ಪಡೆದರು. ಪದವಿ ಪಡೆದ ತರುಣದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು, ಹಾಸನ, ಶಿವಮೊಗ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢಶಾಲೆಯ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ ಇವರು ಅನಂತರ ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾದರು. ಇಲ್ಲಿ ಇವರ ಬಹುಮುಖ ಪ್ರತಿಭೆಯ ವಿಕಾಸಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಅವಕಾಶ ದೊರೆಯಿತು. ಇವರು ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ತಮಿಳು ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಓದಿ 1893ರಲ್ಲಿ ಮದರಾಸು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕನ್ನಡ ಎಂ.ಎ. ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ತೇರ್ಗಡೆಯಾಗಿ ಮೊತ್ತ ಮೊದಲನೆಯ ಕನ್ನಡ ಎಂ.ಎ. ಪದವೀಧರರಾದರು. ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಶೋಧನೆಗಳ ಕಡೆಗೆ ಮನಸ್ಸು ಒಲಿದುದರಿಂದ ಇವರ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರ ವಿಸ್ತಾರವಾಯಿತು. ವಿದ್ಯಾ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಐದು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕನ್ನಡ ಭಾಷಾಂತರಕಾರರಾಗಿದ್ದು, 1899ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಶೋಧನ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಲೂಯಿರೈಸ್‌ರವರಿಗೆ ಸಹಾಯಕರಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡರು.

ಲೂಯಿರೈಸರ ಅನಂತರ 1906ರಲ್ಲಿ ಇವರೇ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿ ನೇಮಕವಾಗಿ 1922ರ ವರೆಗೆ ದುಡಿದು ಈ ಹುದ್ದೆಯಿಂದ ನಿವೃತ್ತರಾದರು.

ಇವರು ಸು.16 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಕೆಲಸ ದೊಡ್ಡ ಮಟ್ಟದ್ದು. ಆಗಿನ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ನಾನಾ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸಿ ಸು. 5,000 ಹೊಸ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಹಿಂದು, ಜೈನ ಮತ್ತು ಮಹಮ್ಮದೀಯರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ 1,000 ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಿದರು. 4,100 ನಾಣ್ಯಗಳ ಸಂಶೋಧನೆ, 1,250 ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು 120 ನಕ್ಷೆಗಳ ರಚನೆಗಳೂ ಆದುವು. ಅಪರೂಪವಾದ ಸು. 125 ಪ್ರಾಚೀನ ಕನ್ನಡ ಸಂಸ್ಕೃತ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಅವಲೋಕಿಸಿ ಇವುಗಳನ್ನು 100 ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಮಾಡಿಸಿ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಕೋಶಾಗಾರದಲ್ಲಿರಿಸಿದರು. ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕದ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಅಕಾರಾದಿ, ಇಲಾಖಾ ವರದಿಗಳ ಅಕಾರಾದಿಗಳನ್ನು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವುಳ್ಳ ಶಾಸನ ಸಂಗ್ರಹಗಳನ್ನೂ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದರು. ರೈಸರು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಶಾಸನಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕದ ಎರಡನೆಯ ಸಂಪುಟವನ್ನು ಇವರು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿದರು. ಮೊದಲು 144 ಇದ್ದ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಪರಿಷ್ಕೃತ ಆವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ 500 ಆಯಿತು. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಬಸದಿಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಮುನ್ನುಡಿಯನ್ನು ಈ ಸಂಪುಟಕ್ಕೆ ಬರೆದರು. ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ, ಬೇಲೂರಿನ ಚೆನ್ನಕೇಶವ, ದೊಡ್ಡಗದ್ದವಳ್ಳಿಯ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮೀ ದೇವಾಲಯಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸುವ ಕೈಪಿಡಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ, ತಲಕಾಡು ಮತ್ತು ಹಳೇಬೀಡುಗಳಲ್ಲಿ ಭೂಶೋಧನೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿ ರೋಮನ್ನರ ಮತ್ತು ಚೀನಿಯರ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಂಶೋಧನಾತ್ಮಕ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳನ್ನು ಬರೆದಿರುವುದೂ ಇವರ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಸಾಧನೆ. ಚಾಳುಕ್ಯ ಶಿಲ್ಪದ ಭಾಗವೆಂದೇ ಅದುವರೆಗೂ ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಶೈಲಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟತೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ, ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿ ಎಂಬ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಹೆಸರು ಕೊಟ್ಟ ಕೀರ್ತಿ ಇವರದು. ವಾಸ್ತು, ಶಿಲ್ಪ, ಶಾಸನ ಮತ್ತು ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಅನೇಕ ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಮಿಥಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ತ್ರೈಮಾಸಿಕ ಮತ್ತು ಇಂಡಿಯನ್ ಆ್ಯಂಟಿಕ್ವರಿ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು.

ಇವರು ಪ್ರಕಟಿಸಿರುವ ಕರ್ನಾಟಕ ಕವಿಚರಿತ್ರೆಯ ಮೂರು ಸಂಪುಟಗಳು ಇವರ ಪಾಂಡಿತ್ಯಪರಿಶ್ರಮಗಳಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಸು.8–19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬಾಳಿದ 1,100ಕ್ಕೂ ಮಿಕ್ಕ ಕನ್ನಡ ಕವಿಗಳು ಮತ್ತು ಅವರ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ವಿವರಗಳು ಈ ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಕಾವ್ಯಾವಲೋಕನ, ಭಾಷಾಭೂಷಣ ಮತ್ತು ಶಬ್ದಾನುಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ನೀತಿಮಂಜರಿ (1911), ನಗೆಗಡಲು (1898), ಶಾಸನಪದ್ಯಮಂಜರಿ (1923). ಇವು ಇವರ ಇತರ ಕೃತಿಗಳು. ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಕನ್ನಡ ಲಿಟರೇಚರ್, ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಕನ್ನಡ ಲಾಂಗ್ವೇಜ್–ಇವು ಇವರು ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿರುವ ಎರಡು ಗ್ರಂಥಗಳು.

ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಿದ್ಯಾ ಇಲಾಖೆ, ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ, ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಿದ್ಯಾ ಸಮಿತಿ, ಪ್ಯಾರಿಸ್ಸಿನ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆ, ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಮಿಥಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಮುಂತಾದ ಹತ್ತಾರು ದೇಶವಿದೇಶಗಳ ಸಂಘಸಂಸ್ಥೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಇವರು ನಿಕಟಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿದ್ದರು.

ಇವರು ಸಲ್ಲಿಸಿದ ನಾಡುನುಡಿಗಳ ಸೇವೆಗೆ ಮನ್ನಣೆ ಎಂಬಂತೆ ಹಲವು ಬಗೆಯ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳೂ ಬಹುಮಾನಗಳೂ ಬಂದುವು. 1907ರಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಗೌರವ ಸದಸ್ಯತ್ವ ದೊರೆಯಿತು. 1913ರಲ್ಲಿ ಆಗಿನ ಮೈಸೂರು ಮಹಾರಾಜರು ಪ್ರಾಕ್ತನ ವಿಮರ್ಶವಿಚಕ್ಷಣ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಗೌರವಿಸಿದರು. 1916ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ರಾವ್‌ಬಹದ್ದೂರ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಬಂತು. ಕಲ್ಕತ್ತದ ಅಖಿಲಭಾರತ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಘ 1924ರಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಿದ್ಯಾವೈಭವ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನಿತ್ತು ಸನ್ಮಾನಿಸಿತು. 1934ರಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರ ಮಹಾಮಹೋಪಾಧ್ಯಾಯ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಗೌರವಿಸಿತು. ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ 1918ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ 4ನೆಯ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಮ್ಮೇಳನಕ್ಕೆ ಇವರು ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತು ಇವರನ್ನು ಕುರಿತು ಒಂದು ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದೆ. 1936 ಡಿಸೆಂಬರ್ 6ರಂದು ನಿಧನಹೊಂದಿದರು. (ಎನ್.ಎಆರ್.)

ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲ: ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದ್ದ, ಭಾರತದ ದೇಶೀಯ ರಾಜರುಗಳ ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ಸಂಸ್ಥೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರವೂ ರಾಜಕೀಯ ಇಲಾಖೆಯ ಮೂಲಕ ವ್ಯವಹಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುವು. ಈ ವಿಧಾನ ಅಷ್ಟೇನೂ ಸರಳವಾಗಿಯೂ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ರಾಜರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಯಾವುದೇ ವಿಷಯವಾಗಿ ಕೆಲವು ತೀರ್ಮಾನಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ತೊಂದರೆಯಾಗಿತ್ತು. ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಕೂಡಿ, ಒಮ್ಮತ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ನೀಡುವಂತೆ ಮಾಡಲು ಅನೇಕ ಸಲಹೆಗಳು ಮುಂದೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಸಂವಿಧಾನ ಸುಧಾರಣೆಗಳ ವಿಚಾರವಾಗಿ ನೀಡಲಾದ ಮಾಂಟೆಗ್ಯೂ–ಚೆಮ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವರದಿಯಲ್ಲಿ (1918) ಈ ವಿಚಾರವನ್ನೂ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ರಾಜರ ಒಂದು ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ಮಂಡಲವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ಅದರ ಶಿಫಾರಸುಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಇದನ್ನು ಕಾರ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ತರಲು 1921 ಫೆಬ್ರವರಿ 8ರಂದು ರಾಜಘೋಷಣೆಯೊಂದನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿ ಇದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಡ್ಯೂಕ್ ಆಫ್ ಕನ್ನಾಟ್ ಇದನ್ನು ಉದ್ಘಾಟಿಸಿದ.

ಬಟ್ಲರ್ ವರದಿಯಂತೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿದ್ದ ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ 562. ಇವುಗಳ ಪೈಕಿ 108 ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲದ ಸದಸ್ಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಇವುಗಳ ಒಟ್ಟು ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 13,15,48 ಚ.ಕಿಮೀ. ಇವು ಸೆಲ್ಯೂಟ್ ಸ್ಟೇಟ್ಸ್ ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದುವು. ಉಳಿದವುಗಳ ಪೈಕಿ 127 ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಿಂದ ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲಕ್ಕೆ 12 ಸದಸ್ಯರನ್ನು ಆರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂಥ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಒಟ್ಟು ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 1,71,109 ಚ.ಕಿಮೀ. ಉಳಿದ 327 ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಮತ್ತು ಜಹಗೀರುಗಳಿಗೆ ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯ ಇರಲಿಲ್ಲ. ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲಕ್ಕೆ ವೈಸ್‌ರಾಯ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷ. ಮಂಡಲದ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದ ಅರಸರಿಂದ ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ಚಾನ್ಸಲರನ್ನೂ ಪ್ರೋಚಾನ್ಸಲರನ್ನೂ ಆರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲ ವರ್ಷಕ್ಕೊಮ್ಮೆ ದೆಹಲಿಯ ಕೆಂಪು ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಸಭೆ ಸೇರುತ್ತಿತ್ತು. ದೈನಂದಿನ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಲು ಒಂದು ಸ್ಥಾಯೀ ಸಮಿತಿ ಇತ್ತು. ವಾರ್ಷಿಕ ಸಭೆ ವೈಸ್‌ರಾಯನ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು.

ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲ ಒಂದು ಸಲಹಾ ಸಮಿತಿಯಾಗಿತ್ತೇ ಹೊರತು ಅದಕ್ಕೆ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಣಾಧಿಕಾರ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಭಾರತ ಮತ್ತು ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಿಗೆ ಸಮಾನವಾಗಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲೂ ವೈಸ್‌ರಾಯ್ ಈ ಮಂಡಲಿಯ ಸಲಹೆ ಪಡೆಯಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಆಂತರಿಕ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಾಗಲೀ ಅವುಗಳ ಅಧೀಶರ ವಿಚಾರದಲ್ಲಾಗಲೀ ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲ ಪ್ರವೇಶಿಸುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ನರೇಂದ್ರರ ಅಧಿಕಾರ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಭುತ್ವದೊಂದಿಗೆ ಅವರ ಸಂಬಂಧ ಮುಂತಾದ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಅದು ಚರ್ಚಿಸುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದೊಂದಿಗೆ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದೂ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಹೊಸ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳ ಅರಿವನ್ನು ಅವರಿಗೆ ಉಂಟುಮಾಡಿಕೊಡುವುದು ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲದ ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶಗಳಾಗಿದ್ದುವು.

ರಾಜಕೀಯ ಇಲಾಖೆಯ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಸರಿಯಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಬೇಕೆಂದು ಆರಂಭದಿಂದಲೂ ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಪದೇ ಪದೇ ಒತ್ತಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಮಧ್ಯೆ ಇರಬೇಕಾದ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಖಚಿತಪಡಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ಅದರ ಸತತ ಬೇಡಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ

ರಾಜಕೀಯ ಚಳವಳಿಯಿಂದ ಕಳವಳಗೊಂಡ ಸಂಸ್ಥಾನಾಧೀಶರು ತಮ್ಮ ಭವಿಷ್ಯದ ಭದ್ರತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಂದ ಭರವಸೆ ಪಡೆಯಲು ಆಸಕ್ತಿ ತೋರಿದರು. ಒಂದು ಪಕ್ಷ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ರಾಜಕೀಯಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಹಸ್ತಾಂತರ ಮಾಡುವುದಾದರೆ ತಮ್ಮನ್ನು ಕೇಳಿಯೇ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದು ಅವರ ಅಪೇಕ್ಷೆ. ಇವಕ್ಕೆಲ್ಲ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಯಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ 1927ರಲ್ಲಿ ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ವಿಚಾರಣಾ ಸಮಿತಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸಿತು. ಇದು ಮುಖ್ಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ತೆರಳಿ ಅಲ್ಲಿ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿತು. ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲದ ಪರವಾಗಿಯೂ ವಾದವನ್ನು ಮಂಡಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಸಮಿತಿ ತನ್ನ ವರದಿಯನ್ನು 1929ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ಈ ವರದಿ ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲದ ಕೋರಿಕೆಯಂತೆ ಇರಲಿಲ್ಲವಾದರೂ ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಜನಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಬಾರದೆಂದು ಅದು ಶಿಫಾರಸು ಮಾಡಿತು.

1930ರ ಅನಂತರ ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟದ ಪ್ರಶ್ನೆ ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ವಿಷಯವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಬಗ್ಗೆ ಅದರ ಸದಸ್ಯರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಒಕ್ಕೂಟಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲ ಕೊಟ್ಟವು. ಉಳಿದ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಕಾಯ್ದು ನೋಡುವ ನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದವು. ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲ ತನ್ನದೇ ಆದ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ನೀತಿ ಹೊಂದಿರಲಿಲ್ಲ. 1935ರ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಅಧಿನಿಯಮ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಸೇರುವಂತೆ ದೇಶೀಯ ರಾಜರ ಮನವೊಲಿಸಲು ವೈಸ್‌ರಾಯ್ ಮಾಡಿದ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ವಿಫಲವಾದವು. 1939ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಿಂದಾಗಿ ಈ ಪ್ರಯತ್ನ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಯುದ್ಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲದ ನೀತಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪರವಾಗಿತ್ತು. ಭಾರತದ ಭವಿಷ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ 1942ರಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಪ್ಸ್ ನಿಯೋಗ ನೀಡಿದ ಸಲಹೆಯನ್ನು ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ 1945ರಲ್ಲಿ ಸಿಮ್ಲಾದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸಭೆಗೆ ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲವಾಗಲೀ ದೇಶೀಯ ರಾಜರಾಗಲೀ ಆಹ್ವಾನಿತರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. 1946ರ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಂಪುಟ ನಿಯೋಗದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ, ಸಂಸ್ಥಾನಾಧೀಶರು ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಸೇರುವರೆಂಬ ಅನುಕೂಲ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲ ಪ್ರಕಟಪಡಿಸಿತು. ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಸೇರುವ ನಿಯಮಾವಳಿಯನ್ನು ತಯಾರಿಸಲು ಒಂದು ಸಮಿತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇದು ಫಲಪ್ರದವಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಭಾರತ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ನೀಡುವುದಾಗಿ 1947 ಜೂನ್ 3ರಂದು ಮಾಡಲಾದ ಘೋಷಣೆಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ರಾಜಕೀಯ ಇಲಾಖೆಯನ್ನು ಜುಲೈ 5ರಂದು ರದ್ದುಪಡಿಸಿ ಅದರ ಬದಲು ಸರ್ದಾರ್ ವಲ್ಲಭಭಾಯಿ ಪಟೇಲರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಇಲಾಖೆಯನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಅದೇ ತಿಂಗಳು 25ರಂದು ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲ ವಿಶೇಷ ಸಭೆ ಸೇರಿ ಸಂಧಾನ ಸಮಿತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿ ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಸೇರುವ ಬಗ್ಗೆ ಮಾತುಕತೆ ನಡೆಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತು. ಈ ಬಗ್ಗೆ ಕರಾರನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿತು. ಈ ಕರಾರಿನ ಪ್ರಕಾರ ಅನೇಕ ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟದೊಳಗೆ ವಿಲೀನವಾದವು. ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಇಲಾಖೆ ಕೆಲವು ಸಂಸ್ಥಾನಗಳೊಂದಿಗೆ ಕರಾರುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅವನ್ನು ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಳಿಸಿತು.

ನರೇಂದ್ರ ಮಂಡಲದ ಕಲಾಪಗಳು ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಘಟನೆಗಳ ಮೇಲೆ ಯಾವ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಪ್ರಭಾವವನ್ನೂ ಬೀರಲಿಲ್ಲ. ಇದರ ಸಾಧನೆಗಳು ಅಷ್ಟೇನೂ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ರಾಜರೆಲ್ಲರೂ ವರ್ಷಕ್ಕೊಮ್ಮೆ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಲು ಇದೊಂದು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗಿತ್ತು. ಕಲಾಪಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ತಮ್ಮ ಐಶ್ವರ್ಯ ಮತ್ತು ಆಡಂಬರದ ಪ್ರದರ್ಶನವೇ ಅನೇಕ ರಾಜರಿಗೆ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿತ್ತು. ಹೈದರಾಬಾದ್ ಮತ್ತು ಮೈಸೂರಿನಂಥ ದೊಡ್ಡ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಈ ಮಂಡಲದ ಕಲಾಪಗಳಲ್ಲಿ ಎಂದೂ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದರ ತೀರ್ಮಾನಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದ ಮೇಲೆ ಯಾವ ಪರಿಣಾಮವನ್ನೂ ಉಂಟುಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಇದು ಸಲಹಾ ಸಮಿತಿಯಾಗಿ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜರಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಸಮರ್ಥರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ ಭಾಷಣಗಳನ್ನು ಅವರು ವೈಭವಯುತವಾಗಿ ಓದುತ್ತಿದ್ದರೇ ವಿನಾ ಯಾವುದೇ ಚರ್ಚೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ತಮ್ಮ ಪ್ರಜೆಗಳ ಹಿತಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಮಂಡಲದ ಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ತಮ್ಮ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಕುಂದುಕೊರತೆಗಳ ನಿವಾರಣೆಯಲ್ಲೇ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರು. ಮಂಡಲದ ಸದಸ್ಯರಲ್ಲಿ ವೈಯುಕ್ತಿಕ ಭೇದಭಾವಗಳಿದ್ದವು. ಮಂಡಲದ ಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಅವು ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತಿದ್ದುವು. ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಸೇರಿ ನಿರ್ಧಾರವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಅವಕಾಶವನ್ನು ಇದು ಕಲ್ಪಿಸಿತಾದರೂ ರಾಜರು ಇದರ ಸದುಪಯೋಗ ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ನವ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ: 1960ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಕಂಡ ಹೊಸ ತಿರುವು. ಈ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ಲೂಯಿಸ್ ಬಿನ್‌ಫರ್ಡ್ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಡೇವಿಡ್ ಕ್ಲಾರ್ಕ್ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕತೆಯನ್ನು ತೊಡೆದು ಅದಕ್ಕೊಂದು ಹೊಸ ರೂಪುರೇಷೆಯನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯಶೀಲರಾದರು. ಈ ಚಳವಳಿ ಮುಂದೆ ನವಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ (ನ್ಯೂ ಅಥವಾ ಪ್ರೊಸೆಶುಯಲ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ) ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿಸಿತು. ಗತಕಾಲದ ಎಲ್ಲ ಆಗುಹೋಗುಗಳನ್ನೂ ಜನವಲಸೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಸಾರ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸುವ ಮನೋಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಆಗ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ವಿಧಾನಕ್ರಮದ ಬಗೆಗಿನ ಅಸಮಾಧಾನ ಈ ವೈಚಾರಿಕ ಕ್ರಾಂತಿಗೆ ಪ್ರೇರಣೆ ನೀಡಿತೆಂಬುದು ಸಾಮಾನ್ಯ ನಂಬಿಕೆ. ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ತಳಹದಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸುವ ಉದ್ದೇಶ ಪೂರ್ವಕ ಪ್ರಯತ್ನ ಇದಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಇನ್ನೊಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ನವಪುರಾತತ್ತ್ವ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬಿನ್‌ಫರ್ಡ್‌ನ ಬರೆವಣಿಗೆಯಿಂದ. ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಸ್ ಆಂಥ್ರೊಪಾಲಜಿ (1962) ಎಂಬ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ನ್ಯೂ ಪರ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟಿವ್ಸ್ ಇನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ (1968) ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ನವಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಆಶಯಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರದಂತೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಸಾಮಾಜಿಕ ವಿಜ್ಞಾನವಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಬೇಕು ಎಂಬುದು ಇವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಏಕೆ ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಯ ಮೂಲಕ ಗತಕಾಲದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಯನ್ನು (ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ಲನೇಷನ್) ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುವುದು ಅತ್ಯಗತ್ಯ ಎಂಬುದು ಇವನ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಸಾರವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಚ್ಯಾಧಾರಗಳು ಮನುಷ್ಯನ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ವಸ್ತುರೂಪದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿವೆ ಎಂಬುದು ಇವನು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಚಾರ. ಹಾಗಾಗಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವದ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ತನ್ಮೂಲಕ ಮಾನವನ ಅನುಭವ ಮತ್ತು ನಡವಳಿಕೆಯನ್ನೂ (ಹ್ಯೂಮನ್ ಬಿಹೇವಿಯರ್) ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವುದೇ ಹೊರತು ವಿವರಿಸುವುದಲ್ಲ (ಡಿಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್).

ಬಿನ್‌ಫರ್ಡ್ ಮತ್ತು ಇವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಗತಸಮಾಜದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳಿಗೆ (ಕಲ್ಚರ್ ಪ್ರೊಸೆಸ್) ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ನೀಡಿದರು. ಮಾನವ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಒಂದರೊಳಗೊಂದು ಹೆಣೆದಿರುವ ಎಳೆಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗಿದ್ದು (ಕಲ್ಚರ್ ಆಸ್ ಸಿಸ್ಟಮ್) ಈ ಎಳೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳ ನೆರವಿನಿಂದ ಪುನರ್ರಚಿಸುವುದೇ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರ ಗುರಿ. ಸಮಾಜದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗಗಳಾದ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ, ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನ, ಆಹಾರ ಆರ್ಥಿಕತೆ–ಈ ಎಲ್ಲ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಇವರು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಪರಿಶೀಲನೆಯ ಪರಿಧಿಯೊಳಗೆ ತಂದರು. ಅವಶೇಷಗಳ ಕ್ರಿಯಾವಿಶೇಷ (ಫಂಕ್ಷನ್) ಮತ್ತು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ, ಪರಿಸರ ಮತ್ತು ಮಾನವನ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೇಲೆ ಭೌತಿಕ ಪರಿಸರದ ಪ್ರಭಾವ ಮತ್ತು ಸಮಾಜದ ಒಗ್ಗುವಿಕೆ (ಅಡಾಪ್ಟೇಷನ್) ಮೊದಲಾದ ನೂತನ ವಿಷಯಗಳು ಇವರ ಚಿಂತನೆಗೆ ಗ್ರಾಸವಾದವು. ಇಂತಹ ಒಳನೋಟಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವುದಕ್ಕೆ ಕ್ರಮಬದ್ಧ, ಸಮಸ್ಯೆಯಾಧಾರಿತ ಸಂಶೋಧನೆ (ಪ್ರಾಬ್ಲಮ್ ಓರಿಯೆಂಟೆಡ್ ರಿಸರ್ಚ್) ಅಗತ್ಯ ಎಂಬುದನ್ನು ಇವರು ಅರಿತಿದ್ದರು. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಚಿಂತನೆ ಮತ್ತು ತತ್ತ್ವಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಯೂ ವಸ್ತುನಿಷ್ಠವಾಗಿಯೂ ತರ್ಕಬದ್ಧವಾಗಿಯೂ ಇರಬೇಕು; ಸಂಶೋಧನೆ ಪ್ರಮೇಯವನ್ನು (ಹೈಪಾಥಿಸಿಸ್) ಆಧರಿಸಿದ್ದಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು (ವರ್ಕಿಂಗ್ ಮಾಡಲ್) ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು; ಅಲ್ಲದೆ ಫಲಿತಾಂಶಗಳನ್ನು ಅಂತಿಮವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸದೆ ಪ್ರಮೇಯಗಳನ್ನು ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಮರುಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸುವ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಮನೋಭಾವ ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಸಂಶೋಧಕರಿಗಿರಬೇಕು ಎಂಬುದು ಇವರ ಧೋರಣೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇತರ ವಿಜ್ಞಾನಗಳಂತೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಸಾಮಾನ್ಯೀಕರಣ ನಿಯಮಗಳನ್ನು (ಲಾ ಮತ್ತು ಜನರಲೈಸೇಷನ್ಸ್) ರಚಿಸಬಹುದೆಂಬುದು ಇವರ ವಾದವಾಗಿತ್ತು. ತಮ್ಮ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ವಿವಿಧ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ತಂತ್ರಗಳನ್ನೂ ಬಳಸಿಕೊಂಡರು.

ಇದೇ ಬಗೆಯ ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕಧಾರೆಯನ್ನು ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಡೇವಿಡ್ ಕ್ಲಾರ್ಕ್ ಬೆಳೆಯಿಸಿದ. ಅನಲಿಟಿಕಲ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ (1968) ಇವನ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಕೃತಿ; ಲಾಸ್ ಆಫ್ ಇನೊಸೆನ್ಸ್ ಇನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ (1973) ಇವನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಲೇಖನ. ಬಿನ್‌ಫರ್ಡ್ ಪಂಥ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಮತ್ತು ಅದರ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗೆ ಆದ್ಯತೆ ನೀಡಿದರೆ ಕ್ಲಾರ್ಕ್ ಅತ್ಯಾಧುನಿಕ ಪರಿಮಾಣಾತ್ಮಕ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು (ಕ್ವಾಂಟಿಟೇಟಿವ್ ಮೆಥಡ್ಸ್) ಈ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಪರಿಚಯಿಸಿದ. ಗಣಕಯಂತ್ರ–ಆಧಾರಿತ ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಅಳವಡಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಈತನೇ ಮೊದಲಿಗ. ಭೂವಿಜ್ಞಾನ, ಪರಿಸರವಿಜ್ಞಾನ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ಮೊದಲಾದ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಆಗ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ಇವನು ಎರವಲು ಪಡೆದು ಪುರಾತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದ. ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಉತ್ಖನನ ವಿಧಾನಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ನೂತನ ವಿಧಾನಕ್ರಮಗಳಿಂದ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಬಹುದಾದ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಇವನು ತನ್ನ ಮಾಡಲ್ಸ್ ಇನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ (1971) ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ.

ಬ್ರೂಸ್ ಟ್ರಿಗರ್, ಕಾಲಿನ್ ರೆನ್‌ಫ್ರ್ಯೂ, ಗೋರ್ಡನ್ ವಿಲ್ಲಿ, ಕಾರ್ಲ್ ಬಟ್ಜರ್ ಮೊದಲಾದವರು ನವಪುರಾತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಕೊಡುಗೆ ಸಲ್ಲಿಸಿರುವರು. ಈ ಪಂಥದ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿಯೇ ಕೆಲವು ಟೀಕೆಗಳು ಕೇಳಿಬಂದವು; ಇವರ ವಿಚಾರಗಳು ವಿಡಂಬನೆಗೊಳಗಾದವು. ವಾಲ್ಟರ್ ಟೇಲರ್ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಹೊಸ ಶೀಷೆಯಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ಮದ್ಯವನ್ನು ತುಂಬುವ ಒಂದು ಪ್ರಯತ್ನವೆಂದು ಟೀಕಿಸಿದ. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಗ್ರಹಾಮ್ ಕ್ಲಾರ್ಕ್ ಇದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿದ. ನವಪಂಥೀಯರ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ನಿಲುವು ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಭೌತಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಾತ್ರ ಅರ್ಥೈಸುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಕೆಂಟ್ ಫ್ಲಾನೆರಿ ಅತ್ಯಂತ ತೀಕ್ಷ್ಣವಾಗಿ ಖಂಡಿಸಿದ.

ನವಪುರಾತತ್ತ್ವ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಎರಡು ದಶಕಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಇಯಾನ್ ಹಾಡರ್ ತನ್ನ ಕಾಂಟೆಕ್ಸ್ಚುಯಲ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ (ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ) ಎಂಬ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯ ಮುಖಾಂತರ ಮತ್ತೊಂದು ಪಥವನ್ನು

ನಿರ್ಮಿಸಿದ. 1980ರ ದಶಕದ ಈ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಪೋಸ್ಟ್–ಪ್ರೊಸೆಶುಯಲ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪುರಾತನ ಅವಶೇಷಗಳ ಸಾಂಕೇತಿಕ ಅರ್ಥ–ಆಶಯಗಳು ನವಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರ ಅವಜ್ಞೆಗೊಳಗಾದುದೇ ಈ ಪಂಥದ ಹುಟ್ಟಿಗೆ ಪ್ರಚೋದನೆ ನೀಡಿತು. ಪ್ರಾಚ್ಯಾಧಾರಗಳ ಮೂಲಕ ಗತ ಸಮಾಜದ ಸಂವೇದನೆ ಮತ್ತು ಜ್ಞಾನಗ್ರಹಣವನ್ನು ಅರಿಯುವುದಕ್ಕೆ ಇವರ ಈ ಪಂಥ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ಕೊಟ್ಟಿತು. ಇವರ ಕೆಲವೊಂದು ವಿಚಾರಗಳು ಕಾರ್ಲ್ ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾದುವು. ಮೈಕೆಲ್ ಶಿಫರ್, ಕ್ರಿಸ್ಟಫರ್ ಟಿಲ್ಲೆ ಮೊದಲಾದವರು ಈ ವರ್ಗದ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರತಿಪಾದಕರು. ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಪದ್ದಯ್ಯನವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುವಂತೆ 1980ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡ ಎಲ್ಲ ಶಾಖೆಗಳೂ ನವಪುರಾತತ್ತ್ವದ ವಿಸ್ತರಣೆ ಅಥವಾ ವಿಮರ್ಶೆ ಮಾತ್ರ. (ಪಿ.ಎಸ್.ಜಿ.)

ನವಶಿಲಾಯುಗ: ಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊನೆಯ ಹಂತ (ನಿಯೋಲಿತಿಕ್ ಏಜ್). ಚಕ್ಕೆ ತೆಗೆದು ಮಾಡಿದ ಒರಟಾದ ಆದಿಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ಕತ್ತರಿಸುವ ಅಂಚನ್ನು ಮತ್ತು ಇಡೀ ಉಪಕರಣವನ್ನು ಕಲ್ಲುಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ತಿಕ್ಕಿ ನಯಗೊಳಿಸಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಈ ಹಂತದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಜಾನ್ ಲಬಕ್ (ಲಾರ್ಡ್ ಆವೆಬರಿ) 1865ರಲ್ಲಿ ನಿಯೋಲಿತಿಕ್ ಏಜ್ ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಬಳಸಿದ. ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ

ಪೂರ್ವ ಭಾರತ ನವ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೊಡಲಿಗಳು

ಹೊಸ ತಂತ್ರ ಬಳಸಿದುದನ್ನು ಇದು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ಬಳಕೆ, ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಉಪಯೋಗ, ಆರಂಭಿಕ ಹಂತದ ಬೇಸಾಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸಾಕಾಣಿಕೆ–ಇವು ಈ ಹಂತದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳೆಂದು ಈಚಿನವರೆಗೂ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಸು.7–8 ದಶಕಗಳಿಂದ ಗೋರ್ಡನ್ ಚೈಲ್ಡ್ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಕ್ತನ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಂಥ ತಾಂತ್ರಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಆರ್ಥಿಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಂಶಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಸೂಕ್ತವೆಂದು ವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವರ ಪ್ರಕಾರ ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ ಶಿಲಾಯುಗದ ಮಾನವ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆಯತ್ತ ಮೊದಲ ಹೆಜ್ಜೆ ಇಟ್ಟ. ಪ್ರಕೃತಿಯನ್ನು ತನ್ನ ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದರ ಮೂಲಕ ಆರಂಭ ಹಂತದ ಬೇಸಾಯ, ಪಶು ಸಂಗೋಪನೆ ಗಳನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡು, ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಅಲೆಮಾರಿ ಜೀವನಕ್ರಮವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಒಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆನಿಂತು ವಾಸಿಸುವಂತಾಯಿತು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ಗ್ರಾಮೀಣ ಜೀವನ ಮತ್ತು ವಸತಿ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು ಬೆಳೆದವು. ಧಾನ್ಯ, ಮಾಂಸ, ಮತ್ತಿತರ ಪಾನೀಯಗಳನ್ನೂ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಡಲು ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು, ಬೆತ್ತದಲ್ಲಿ ಹೆಣೆದ ಬುಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸ ಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಇವೆಲ್ಲವುಗಳಿಂದ ಮಾನವ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ದೊಡ್ಡಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರಗತಿ ಹೊಂದಿತು. ಮಾನವನ ಜೀವನ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ತಲೆದೋರಿದ ಇಂಥ ಪ್ರಮುಖ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಅವನ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಪ್ರಗತಿ ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕತೆಗೆ ಭದ್ರಬುನಾದಿಯನ್ನೊದಗಿಸಿದವು. ಆದುದರಿಂದ ಚೈಲ್ಡ್ ಈ ಹಂತವನ್ನು ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನಾ ಕ್ರಾಂತಿ ಮತ್ತು ಮಾನವ ಪ್ರಗತಿಯ ಮೊದಲ ದಿಟ್ಟಹೆಜ್ಜೆ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಮೊದಲ ಕುರುಹುಗಳು ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಇರಾಕ್, ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಮತ್ತು ಸಿರಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.9ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಲ್ಲಿ ತಲೆದೋರಿದವು. ಕ್ರಮೇಣ ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6–5ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನಗಳಲ್ಲೂ ಇರಾನಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7–6ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನಗಳಲ್ಲೂ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಭೂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಸಹಸ್ರ ಮಾನದಲ್ಲೂ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನ ದಲ್ಲೂ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಆಯಾ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ, ಚೈಲ್ಡನ ಸ್ಪಷ್ಟೀಕರಣಕ್ಕೆ ಸರಿಹೊಂದುವ ಗ್ರಾಮೀಣ ಜೀವನ ಆರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ.

ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯ ಗಡಿಪ್ರದೇಶ, ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ, ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಈ ಗ್ರಾಮೀಣ ಜೀವನದ ಕುರುಹುಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಕಾಶ್ಮೀರ, ಪೂರ್ವಭಾರತ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕ–ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹೆಜ್ಜೆಗಳನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಖಂಬತ್‌ಕೊಲ್ಲಿ (ಗುಜರಾತ್) ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.7000 ವರ್ಷ ಹಿಂದೆಯೇ ಈ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದಂತೆ ತೋರಿಬಂದಿದೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ–ತಮಿಳುನಾಡು: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ದಯಲ್‌ಮಲೈ, ತೊಗರಪಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಮುಲ್ಲಿಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೂರು ಅನುಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ದಯಲ್‌ಮಲೈ ಬೆಟ್ಟ ಧರ್ಮಪುರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹರೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿದೆ. ಇದರ ಈಶಾನ್ಯ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಯಿದೆ. ಅರ್ಧ ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ನೆಲೆಯಿದೆ. ಪೊಣ್ಣೈಯಾರ್‌ನ ಉಪನದಿಯಾದ ವಣಿಯಾರ್ ಇಲ್ಲಿಂದ 1 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಹರಿಯುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೃಷ್ಣಗಿರಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ ತೊಗರಪಲ್ಲಿ. ಇದು ಬೆಟ್ಟದ ಬುಡದಲ್ಲಿದೆ. ಬೆಟ್ಟದ ಇಳಿಜಾರಿನಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗ ಹಾಗೂ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಹರೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ನೆಲೆಯಾದ ಮುಲ್ಲಿಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಹಂತ ಹಾಗೂ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ ವಸತಿನೆಲೆಯಿದೆ. ಇದು ಶೆವ್ರಾಯ್ ಬೆಟ್ಟ (**ನೋಡಿ**) ಶ್ರೇಣಿಯ ಭಾಗವಾದ ವತ್ತಲ್‌ಮಲೈ ಬೆಟ್ಟದ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿದೆ. ದಯಲ್‌ಮಲೈ ಇಲ್ಲಿಂದ ಸು.10 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ 5 ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ: ಬೂದುಪಾತ್ರೆ, ಕಂದು, ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಟ್ಯಾನ್‌ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಕೆಲವೇ ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರುವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಮುಲ್ಲಿಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಏಕೈಕ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಚೂರಿನ ಮೇಲೆ ನೇರಳೆ ಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕೈಯಿಂದಲೇ ತಟ್ಟಿ ಮಾಡಿದವು. ಕೆಲವಕ್ಕೆ ಮಂದಗತಿಯ ಚಕ್ರ ಅಥವಾ ಹಲಗೆಯನ್ನು ಬಳಸಿ ಆಕಾರ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವ ಮಣ್ಣು ದೊರಗಾಗಿದೆ. ದಯಲ್‌ಮಲೈನ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಸರಿಸಮ ತಾಪದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಮುಲ್ಲಿಕಾಡಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸುಡಲ್ಪಟ್ಟವು.

ಈ ಮೂರು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಾದ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಕೊರೆಯುಳಿ, ಕೊರಗ, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಅಲಗು, ಚಕ್ಕೆಗಳು, ತಿರುಳುಗಲ್ಲುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವನ್ನು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಸ್ಫಟಿಕ, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಕೆಲವೊಂದಿವೆ. ದಯಲ್‌ಮಲೈ ಮತ್ತು ತೊಗರಪಲ್ಲಿಯ ಉಪಕರಣ ಗಳು ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಕಲ್ಲಿನುಂಡೆಗಳನ್ನೇ ಮಾರ್ಪಡಿಸಿ ಮಾಡಿದಂತಹವು; ಆದರೆ ಮುಲ್ಲಿಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಅಲಗು ಅಥವಾ ಅಲಗಿನಂತಹ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ದಯಲ್‌ಮಲೈ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಒತ್ತಡ ವಿಧಾನದಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅಲಗು ಹಾಗೂ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಗಳಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಪಶ್ಚಿಮ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಮೂರು ಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ನೆಲೆ ದಯಲ್‌ಮಲೈ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2800–2200). ಇಲ್ಲಿ ಕೆಂಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಅಧಿಕವಾಗಿದ್ದು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪ ಕರಣಗಳು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ತೊಗರಪಲ್ಲಿಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2200–1800) ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಎರಡನೆಯ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ಕೆಂಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿವೆ. ಉಜ್ಜಿದ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಅಲಗುಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮಬಾರಿಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಕೊನೆಯ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ನೆಲೆ ಮುಲ್ಲಿಕಾಡು. ಇಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಿದ ಬೂದು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಅಲಗುಗಳೂ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದೆ. (ಬಿ.ಎನ್.)

ನವ್ದತೋಲಿ: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಪಶ್ಚಿಮ ನಿಮಾರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ. ನರ್ಮದ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಇದರ ಎದುರಿಗೆ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮಾಹೇಶ್ವರ ನೆಲೆಯಿದೆ. ಇದು ಪ್ರಾಚೀನ ಬೌದ್ಧ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಆವಂತಿ ಜನಪದದ ರಾಜಧಾನಿಯೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿರುವ ಮಾಹಿಷ್ಮತಿ. 1952–

53ರಲ್ಲಿ ಬರೋಡದ ಎಂ.ಎಸ್. ಹಾಗೂ ಪೂನ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳು ಜೊತೆಯಾಗಿ ಎಚ್.ಡಿ. ಸಾಂಕಳಿಯ ಅವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡೂ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದವು. ಅನಂತರ 1957–50ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ನವ್ದತೋಲಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಲಾಯಿತು. ಮಾಹೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ನರ್ಮದ ನದಿಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ನವ್ದತೋಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಮುಸ್ಲಿಂ–ಮರಾಠ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು.

ಇಲ್ಲಿಯ ಕಪ್ಪುಮಣ್ಣಿನ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನ ನೆಲೆಯೂರಿದರು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು 4 ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ. 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಾಳ್ವ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಚಿತ್ರಿತ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಕೆನೆಬಣ್ಣದ ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಇವರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಯ ಬಳಕೆ ನಿಂತುಹೋಯಿತು. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಬೆಂಕಿಯಿಂದ ನಾಶವಾಯಿತು. 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಜೋರ್ವೆ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಜೊತೆಗೆ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿರಳವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು 4ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆದುದರ ಜೊತೆಗೆ ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದಂಥ (ಅಪ್ಲಿಕ್) ದೊಡ್ಡ ಸಂಗ್ರಹಣ ಜಾಡಿಗಳ ಬಳಕೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಅಧಿಕವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟದ್ದೆಂದರೆ ಮಾಳ್ವ ಮಾದರಿಯ ಬಟ್ಟಲು, ನಳಿಕೆ ಬಟ್ಟಲು (ಒಳಲೆ/ಗಿಂಡಿ), ಚೊಂಬುಗಳು ಹಾಗೂ ಕಿರಿದಾದ ತಳದ ಪೀಠವುಳ್ಳ ಹೂಜಿ (ಪೆಡೆಸ್ಟಲ್ಡ್ ಗಾಬ್ಲೆಟ್). ಈ ಜನರ ಮನೆಗಳು ವೃತ್ತಾಕಾರ ಇಲ್ಲವೇ ಆಯತಾಕಾರದವಾಗಿದ್ದವು. ಗೋಡೆಗಳು ಮಣ್ಣು–ಮೆತ್ತಿದ ಬೊಂಬಿನ ತಡಿಕೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದವು. ಮನೆಯೊಳಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದು ಅಥವಾ ಜೋಡಿ ಒಲೆಗೂಡುಗಳೂ ಕಣಜದ ದಂಡೆಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಗೋದಿ, ಅಕ್ಕಿ, ಎಣ್ಣೆಕಾಳುಗಳು ಹಾಗೂ ಬೇಳೆಕಾಳುಗಳ ಬೇಸಾಯ ಇವರ ಪ್ರಧಾನ ಕಸಬಾಗಿತ್ತು. ಹಂದಿ, ಜಾನುವಾರುಗಳ ಸಾಕಾಣಿಕೆ ಹಾಗೂ ಬೇಟೆ ಇವರ ಇನ್ನಿತರ ಆರ್ಥಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇವರ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಂಬಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುವ ಒಂದು ಸಂಗ್ರಹಣ ಜಾಡಿ 4ನೆಯ ಹಂತದಿಂದ ದೊರಕಿದೆ. ಇದರ ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ಮಣ್ಣಿನುಂಡೆ ಮತ್ತು ಲಾಡಿಯನ್ನು ಅಂಟಿಸಿ ಸ್ತ್ರೀ ಹಾಗೂ ಹಲ್ಲಿಯ ಆಕೃತಿಯನ್ನು ಮೂಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವರೆಡರ ನಡುವೆ ದೇಗುಲದಂತೆ ತೋರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಅಂಟಿಸಿ ಮಾಡಿದ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಸರಿಸೃಪದೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧವಿದ್ದ ಯಾವುದೋ ದೇವತೆಯ ದೇಗುಲದ ಚಿತ್ರ ಇದೆಂಬುದು ಧವಳೀಕರ್ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಅಂತೆಯೇ ಕೆದರಿದ ಕೂದಲಿನ ಮನುಷ್ಯನ ವರ್ಣಚಿತ್ರವಿರುವ ನಳಿಕೆ ಪಾತ್ರೆಯೊಂದನ್ನು ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿದ್ದೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ.

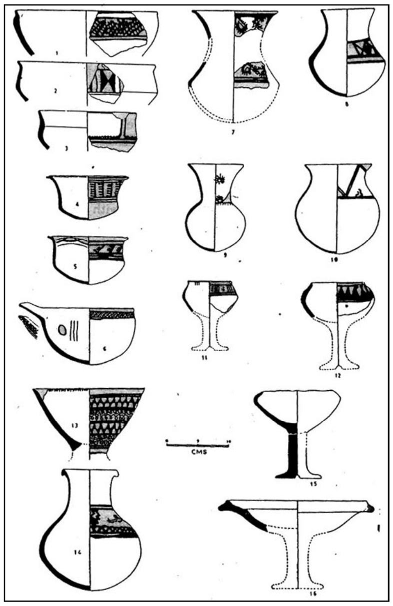

ಅಲಂಕೃತ ವಿವಿಧ ರೂಪದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ತವರಯುಕ್ತ ಕಂಚಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಉಳಿ, ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿ, ಮೀನುಗಾಳದ ಕೊಕ್ಕೆ ಮುಂತಾದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಏಣುಳ್ಳ ಖಡ್ಗ ಅಥವಾ ಕಠಾರಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿದ್ದು ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ಗುಡ್ಡೆಯ ಖಡ್ಗವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ತಾಮ್ರ, ಮಣ್ಣು, ಚಿಪ್ಪು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಮಣಿ, ಕಿವಿಯೋಲೆ, ಬಳೆ, ಉಂಗುರ ಮುಂತಾದ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಇವರು ಧರಿಸುತಿದ್ದರು. ಅರ್ಧ ಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಅಲಗು ಮುಂತಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೂ ಕವಣೆಕಲ್ಲು, ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲು ಮುಂತಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳೂ ನಿತ್ಯಬಳಕೆಯ ವಸ್ತುಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆ, ಆಟಿಕೆ ಗಾಡಿಯ ಚಕ್ರ, ತಕಲಿ ಇವು ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು. ಇಂಗಾಲ 14 ಕಾಲಮಾಪನದಿಂದ ಇವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಶ.ಪೂ. 1500–1200ರ ನಡುವಿನಲ್ಲಿತ್ತು ಎಂಬುದು ದೃಢಪಟ್ಟಿದೆ. ಈ ಹಂತದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ನೆರೆಯ ಕಾರಣದಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲಕಾಲ ಜನವಸತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಜನವಸತಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ವಿಶೇಷ ಛಾಯೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲದೆ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಕೆಂಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇಟ್ಟಿಗೆಯ (50×27.5×7.5 ಸೆಂಮೀ) ಸ್ತೂಪ ಹಾಗೂ ಆಯತಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡದ ತಳಪಾಯ ಈ ಹಂತದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಅವಶೇಷಗಳು. ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ಮಣ್ಣಿನ ತಳಪಾಯದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ತಳಪಾಯದಿಂದ ಪ್ರಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಅಕ್ಷರವುಳ್ಳ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರು ಸಿಕ್ಕಿತು. ಆನೆಯ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಕಪ್ಪುಗಾಜಿನ ಮುದ್ರೆ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ. ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯ, ಬರೆಹರಹಿತ ಎರಕಹೊಯ್ದ ನಾಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಉಜ್ಜಯನಿ ಮಾದರಿಯ ಬುಡಕಟ್ಟು ನಾಣ್ಯಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಹಂತ ಪ್ರಶ.ಪೂ. 400–100ರ ನಡುವಿನದೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಇದರ ಅನಂತರದ ಹಂತ ಪ್ರಶ.ಪೂ. 100–ಪ್ರಶ. 100ರ ನಡುವಿನದ್ದಾಗಿದ್ದು ಇದು ಔತ್ತರೇಯ ಕಪ್ಪು ಮೆರುಗಿನ ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಮೆರುಗಿನ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ನಡುವಿನ ಸಂಕ್ರಮಣ ಹಂತವಾಗಿದೆ. ಅನಂತರದ ಮೆರುಗಿನ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ (37.5×25×7.5 ಸೆಂಮೀ) ಕಟ್ಟೆ, ಹೆಂಚುಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಮಾಹೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಶಿರರಹಿತ ಮಾನವ ಗೊಂಬೆಗಳು ಈ ಹಂತದ್ದಿರಬೇಕು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರು ಅಹಿಚ್ಛತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ತಾಯಿ–ಮಗುವಿನ ಬೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಗಣೇಶನ ಶಿಲ್ಪವಿರುವ ಎರಡು ಫಲಕಗಳೂ ಈ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಕೊನೆಯ ಹಂತವಾದ ಮುಸ್ಲಿಂ–ಮರಾಠ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಾಜಿನ ಮೆರುಗುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ನವಾಬರು: ಅಯೋಧ್ಯ: ಔಧ್ ಅಥವಾ ಅವಧ ಎಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿದ್ದ ಅಯೋಧ್ಯೆಯಲ್ಲಿ 18–19ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ನವಾಬರು. ಇದು ಮೊದಲು ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಮುಖ್ಯವಾದ ಸುಭಾ ಆಗಿತ್ತು. ಔಧ್ ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕ ಸಾದತ್ ಖಾನ್ (1722–39) ಖುರಾಸಾನ್‌ನಿಂದ ಬಂದವನು. 1724ರಲ್ಲಿ ಔಧ್‌ನ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿ ನೇಮಕ ಹೊಂದಿದ ಈತ ಬಲು ಬೇಗ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಏರಿದ. ನಾದಿರನ ಆಕ್ರಮಣದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1739) ಇವನು ದೆಹಲಿಗೆ ಆಹ್ವಾನಿತನಾಗಿದ್ದ. ಅದೇ ವರ್ಷ ಇವನು ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾದವನು ಸಾದತ್ ಖಾನನ ಸೋದರಳಿಯ ಹಾಗೂ ಅಳಿಯ ಸಫ್ದರ್ ಜಂಗ್ (1739–54). ಈತ ದೆಹಲಿ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ವಜೀರನಾಗಿ ನೇಮಕ ಹೊಂದಿದ್ದ (1748). ಸಫ್ದರ್ ಜಂಗ್ ತನ್ನ ಸಮಕಾಲೀನ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತರ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದ. ಈತ 1754ರಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಸಫ್ದರ್ ಜಂಗನ ಮರಣದ ಅನಂತರ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅವನ ಮಗ ಶೂಜಾ–ಉದ್–ದೌಲ (1754–75) ಕ್ಷೀಣದೆಸೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಮೊಗಲ್ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ವಜೀರನಾಗಿದ್ದ. 1775ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಕೊನೆಯುಸಿರೆಳೆಯುವತನಕ ಈ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದ ಈತ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದ ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬ.

ಶೂಜಾ–ಉದ್–ದೌಲ 1763ರಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಮತ್ತು ಮೀರ್ ಕಾಸಿಂನೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿಕೊಂಡು ಬಕ್ಸರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದ (1764). ಆದರೆ ಪರಾಜಿತನಾಗಿ ಅವನು ಅವಹೇಳನಕರವಾದ ಕರಾರಿಗೆ ಒಪ್ಪಬೇಕಾಯಿತು. ಆದಾಗ್ಯೂ ಆತನ ರಾಜಕೀಯ ದೂರದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಾಗಿ ಅವನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶವಾಗದೆ ಉಳಿದುಕೊಂಡ. ಚಾಣಾಕ್ಷತೆ ಮತ್ತು ಕುಶಲ ಆಡಳಿತ ನೀತಿಯಿಂದ ಅವನು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸ್ನೇಹವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡ. ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೂ ಔಧ್ ನವಾಬನೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹ ಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಮರಾಠರು ಮತ್ತು ಆಫ್ಘನ್ನರ ವಿರುದ್ಧ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಅವನನ್ನು ಅವರು ಬಳಸಿಕೊಂಡರು. 1765ರ ಇಂಗ್ಲಿಷ್–ಔಧ್ ಕೌಲಿನ ಹಿಂದೆ ಈ ಉದ್ದೇಶವಿತ್ತು. 1770–71ರಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 2ನೆಯ ಷಾ ಆಲಂ ಮರಾಠರ ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದಾಗ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಕೋರಾ ಮತ್ತು ಅಲಹಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಅವನಿಂದ ಕಿತ್ತುಕೊಂಡು ಅವುಗಳನ್ನು ನವಾಬನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟರು. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ನವಾಬನಿಂದ ರೂ. 50 ಲಕ್ಷ ಪಡೆದುಕೊಂಡರು. ಜೊತೆಗೆ ನವಾಬನ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಕಂಪನಿಯ ಸೈನಿಕ ಠಾಣೆಯನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟು, ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಅವನು ವಾರ್ಷಿಕ ಪೊಗದಿ ಕೊಡಬೇಕೆಂದು ಕರಾರು ಮಾಡಿದರು. 1773ರಲ್ಲಿ ಬನಾರಸ್ ಒಪ್ಪಂದದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ವೀಕಾರಮುದ್ರೆ ಬಿತ್ತು. 1774ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಮತ್ತು ನವಾಬನ ಸೈನ್ಯಗಳು ರೋಹಿಲ್‌ಖಂಡವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡವು. ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಗ ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ನವಾಬ ಶೂಜಾ–ಉದ್–ದೌಲನಿಗೆ ಕೊಡಲಾಯಿತು.

ಶೂಜಾ–ಉದ್–ದೌಲ ಬಲಶಾಲಿಯೂ ರಾಜತಂತ್ರನಿಪುಣನೂ ತೀಕ್ಷ್ಣಬುದ್ಧಿಯುಳ್ಳವನೂ ಉತ್ಸಾಹಶಾಲಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ. ಆತ ತನ್ನ ಕರ್ತವ್ಯನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನೂ ತನ್ನ ವಂಶದ ಗೌರವವನ್ನೂ ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಆದರೆ ಶೂಜಾ–ಉದ್–ದೌಲನ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆಬಂದ ಅನೇಕ ನವಾಬರು ದುರ್ಬಲರೂ ಅಸಮರ್ಥರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ಆಡಳಿತವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿ ಕೊನೆಗೆ ಅಯೋಧ್ಯೆಯು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಹೋಗಲು ಅವಕಾಶವಾಯಿತು. ಶೂಜಾ–ಉದ್–ದೌಲನ ತರುವಾಯ ಅಸಫ್–ಉದ್–ದೌಲ (1775–97) ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈತ ದುರ್ಬಲ ಹಾಗೂ ಯೋಗ್ಯನಲ್ಲದ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ.

ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಬೇಜವಾಬ್ದಾರಿಯುತವೂ ಕಳಂಕಪೂರಿತವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಬೇಗಮರ ಸ್ವಂತ ಆಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಗವರ್ನರ್-ಜನರಲ್ ವಾರನ್ ಹೇಸ್ಟಿಂಗ್ಸ್ ಕೈಹಾಕಲು ಇದು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿತು. ನವಾಬ ತನ್ನ ಹೇಯಕೃತ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಕೆಟ್ಟ ಹೆಸರು ಗಳಿಸಿದ. 1794ರಲ್ಲಿ ಅಸಫ್-ಉದ್-ದೌಲನ ವಜೀರ ಹೈದರ್ ಬೇಗ್ ಮರಣ ಹೊಂದಿದಾಗ ಉತ್ತಮ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಎಲ್ಲ ಆಶೆಗಳೂ ಮಣ್ಣುಪಾಲಾದುವು.

ಅಸಫ್-ಉದ್-ದೌಲ 1797ರಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ ಮೇಲೆ ವಾಜೀರ್ ಅಲಿ ಮತ್ತು ಸಾದತ್ ಅಲಿ ನಡುವೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಜಗಳವುಂಟಾಯಿತು. 1797ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ ವಾಜೀರ್ ಅಲಿಯನ್ನು ಸಾದತ್ ಅಲಿ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಸರ್ ಜಾನ್ ಶೋರನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಕೆಳಗಿಳಿಸಿ (1798) ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ನವಾಬನಾದ. ವಾಜೀರ್ ಅಲಿಗೆ ನಿವೃತ್ತಿವೇತನವನ್ನು ನೀಡಿ ಬನಾರಸ್‌ಗೆ ಕಳುಹಿಸಲಾಯಿತು. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಅನೇಕ ಷರತ್ತುಗಳನ್ನು ಹೇರಿ ನವಾಬನೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಇದ್ದರಿಂದ ನವಾಬನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಕಳೆದುಹೋಯಿತು. ಅಯೋಧ್ಯೆಯನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರ ನೇರ ಹತೋಟಿಗೆ ಒಳಪಡಿಸುವುದು ಗವರ್ನರ್-ಜನರಲ್ ಲಾರ್ಡ್ ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿಯ ಹಂಚಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿ ಬನಾರಸ್ ದಂಗೆಯ ನೆವವನ್ನು ಮುಂದುಮಾಡಿ, ನವಾಬ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ವಿಸರ್ಜಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸೈನ್ಯದ ಬಲವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವಂತೆ ಬಲಾತ್ಕರಿಸಿದ. ಈ ಸಂಬಂಧವಾಗಿ ನವಾಬನೊಂದಿಗೆ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ನವಾಬ 1801ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ಅರ್ಧಭಾಗವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿ ಅನಂತರ ನವಾಬನೊಂದಿಗೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಒಪ್ಪಂದಗಳಿಂದಾಗಿ ಲಾರ್ಡ್ ಡಾಲ್‌ಹೌಸಿ 1856ರಲ್ಲಿ ಅಯೋಧ್ಯೆಯನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅಡಿಪಾಯ ನಿರ್ಮಿತವಾಯಿತು.

ಘಾಸಿ ಉದ್ದೀನ್ ಹೈದರನ (1814-27) ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿ ಮತ್ತು ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ನಡುವಿನ ಎಲ್ಲ ಸಂಬಂಧಗಳೂ ಕಡಿದುಹೋದವು. ನಾಸಿರ್ ಉದ್ದೀನ್ ಹೈದರ್ (1827-37), ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಲಿ ಷಾ (1837-42) ಇವರು ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸುಧಾರಿಸಲು ಏನನ್ನೂ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಟ್ಟು, ಎಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಗೊಂದಲಮಯ ವಾತಾವರಣ ಉಂಟಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ನೇರ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ಇದರಿಂದ ಉತ್ತಮ ಅವಕಾಶ ಒದಗಿಬಂತು. ಅತ್ಯಂತ ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಡುವೆ ಇದ್ದ ಅಯೋಧ್ಯೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಅಸ್ಥಿರತೆಗೆ ಒಳಗಾಯಿತು. ಅದು ಅಳಿದುಹೋಗುವ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ದುರಾಡಳಿತದ ನೆವವನ್ನು ಒಡ್ಡಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ನಿರ್ದೇಶಕರ ಮಂಡಲಿಯು ಅಯೋಧ್ಯೆಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅಧಿಕಾರ ನೀಡಿತು. 1856ರ ಚಳಿಗಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಯಿತು. ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ಕೊನೆಯ ನವಾಬನೂ ಅಮ್ಜದ್ ಅಲಿ ಷಾನ (1842-47) ಮಗ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ ವಾಜೀದ್ ಅಲಿ ಷಾನನ್ನು (1847-56) ಸಿಂಹಾಸನದಿಂದ ಇಳಿಸಿ ಅವನಿಗೆ 12 ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿಗಳ ನಿವೃತ್ತಿ ವೇತನ ನೀಡಿ ಕಲ್ಕತ್ತೆಗೆ ಕಳುಹಿಸಲಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ಅಯೋಧ್ಯೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಂಡಿತು. ಅಲ್ಲಿಗೆ ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ನವಾಬರ ಆಡಳಿತ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಆರ್ಕಾಟ್: ಯುರೋಪಿಯನ್ನರು ಕರ್ನಾಟಿಕ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದ, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಕೋರಮಂಡಲ ತೀರ ಮತ್ತು ಅದರ ಹಿನ್ನಾಡಿನ, ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ನವಾಬರ ಕಾಲವಾದ 18ನೆಯ ಶತಮಾನ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಗೊಂದಲಮಯವಾಗಿತ್ತು. ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಆಧಿಪತ್ಯ ಅವನತಿಯ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ರಾಜ್ಯಾಕಾಂಕ್ಷೆಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳಲು ಅವಕಾಶ ಒದಗಿಬಂದಿತ್ತು. ದಖನ್ನಿನಲ್ಲಿ ನಿಜಾಮ್-ಉಲ್-ಮುಲ್ಕ್ ಅಸಾಫ್ ಜಾಹ್ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿದ್ದ. ದಖನ್ ಪ್ರಾಂತದ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಭಾಗವಾದ ಕರ್ನಾಟಿಕ ಪ್ರದೇಶ ನಿಜಾಮನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಂದಿಗ್ಧ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಮೊದಲು ದೆಹಲಿಗೂ ಅನಂತರ ನಿಜಾಮನಿಗೂ ಅಧೀನರಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಿಕದಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಆರ್ಕಾಟ್ ಇಂದಿನ ಧರ್ಮಪುರಿ-ವೆಲ್ಲೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯಿಂದ ಈ ನವಾಬರು ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಆರ್ಕಾಟಿನ ನವಾಬರೆಂದೂ ಇವರು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಕರ್ನಾಟಿಕದ ಮೊದಲನೆಯ ನವಾಬ ಝುಲ್‌ಫಕರ್ ಅಲಿ ಖಾನನನ್ನು (ಸು. 1690-1703) ನೇಮಿಸಿದ್ದವನು ದೆಹಲಿಯ ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಔರಂಗ್‌ಜೇಬ್. ಅನಂತರ ದಾವೂದ್ ಖಾನ್ 1703-10ರಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ. ಮಹಮ್ಮದ್ ಸಯ್ಯಿದ್ ಸಾದತ್-ಉಲ್ಲಾ ಖಾನನೂ (1710-32) ದೋಸ್ತ್ ಅಲಿ ಖಾನನೂ (1732-40) ಅನಂತರ ಬಂದವರು. ಸುಮಾರು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮ ಅಸಾಫ್ ಜಾಹ್ ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ. ದೆಹಲಿಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಅಧಿಕಾರವನ್ನೆಲ್ಲ ದಖನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಚಲಾಯಿಸತೊಡಗಿದ್ದ ನಿಜಾಮ ಆರ್ಕಾಟಿನ ನವಾಬನನ್ನು ನೇಮಿಸುವ ಅಧಿಕಾರವನ್ನೂ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ. ಕ್ರಮೇಣ ದೋಸ್ತ್ ಅಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ವರ್ತಿಸತೊಡಗಿದ. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದ ವೇಳೆಗೆ ಪೇಶ್ವೆಗಳ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆದ ಮರಾಠರು ಕರ್ನಾಟಿಕ ಪ್ರಾಂತದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ನವಾಬ ದೋಸ್ತ್ ಅಲಿಯನ್ನು ಕೊಂದು ಆತನ ಅಳಿಯ ಚಂದಾಸಾಹೇಬನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಸಾತಾರಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ದರು. ನವಾಬ್ ದೋಸ್ತ್ ಅಲಿಯ ಮಗ ಸಫ್ದರ್ ಅಲಿ ಖಾನ್ ಮರಾಠರಿಗೆ ಒಂದು ಕೋಟಿ ರೂಪಾಯಿ ಕಪ್ಪವನ್ನು ಕೊಡುವುದಾಗಿ ಹೇಳಿ ತನ್ನ ಜೀವ ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡ (1740-42). ಆದರೆ ಮರಾಠರು ಸಫ್ದರ್ ಅಲಿಯನ್ನು ಕೊಂದು ಆತನ ಮಗ 2ನೆಯ ಸಾದತ್-ಉಲ್ಲಾ ಖಾನನನ್ನು ನವಾಬನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದರು. ಈ ಘಟನೆಗಳು ಕರ್ನಾಟಿಕ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಅನಿಶ್ಚಿತ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡಿದುವು. ಸಂಪೂರ್ಣ ದಖನ್ನಿನ ಒಡೆಯನೆನಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ನಿಜಾಮ ಅನ್ವರುದ್ದೀನನನ್ನು ಕರ್ನಾಟಿಕದ ನವಾಬನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಕ ಮಾಡಿದ (1744). ಆದರೆ ದೋಸ್ತ್ ಅಲಿಯ ಅನೇಕ ಸಂಬಂಧಿಕರಿಗೆ ಮತ್ತು ಮಿತ್ರರಿಗೆ ಇವನ ಆಯ್ಕೆ ಸಮ್ಮತವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಇವರು ಅನೇಕ ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಜಾಗೀರುಗಳ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಮತ್ತಷ್ಟು ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ಇಂಥ ಸಂದಿಗ್ಧ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಾರೋದ್ದೇಶದಿಂದ ಬಂದಿದ್ದ ಇಂಗ್ಲಿಷರು, ಫ್ರೆಂಚರು ಮುಂತಾದ ಐರೋಪ್ಯರು ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರ ಆಂತರಿಕ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಹಾಕತೊಡಗಿ ರಾಜಕೀಯ ಲಾಭ ಪಡೆಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು.

ಮರಾಠರು 1748ರಲ್ಲಿ ಚಂದಾ ಸಾಹೇಬನನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಿದಾಗ ಕರ್ನಾಟಿಕದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಮತ್ತಷ್ಟು ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ಅವನು ತನ್ನ ಮಾವನ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಪಿತೂರಿ ಹೂಡಿದ. ದಖನ್ನಿನಲ್ಲೂ ಇಂಥದೇ ಮತ್ತೊಂದು ಸಮಸ್ಯೆ ಉದ್ಭವಿಸಿತು. ಅಸಾಫ್ ಜಾಹನ ಮರಣದಿಂದಾಗಿ ಹೈದರಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಮುಜಾಫರ್ ಜಂಗ್ ಮತ್ತು ನಾಸಿರ್ ಜಂಗರ ನಡುವೆ ಕಲಹ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಇಂಥ ಅವಕಾಶಕ್ಕಾಗಿ ಕಾಯುತ್ತಿದ್ದ ಫ್ರೆಂಚ್ ಗವರ್ನರ್-ಜನರಲ್ ಡೂಪ್ಲೆಕ್ಸ್ (ಡೂಪ್ಲೆ) ಕರ್ನಾಟಿಕದ ಚಂದಾ ಸಾಹೇಬ್ ಮತ್ತು ಮುಜಾಫರ್ ಜಂಗನೊಡನೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಹಸ್ಯ ಒಪ್ಪಂದಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅವರ ಸಿಂಹಾಸನಗಳನ್ನು ಮರಳಿ ಗಳಿಸಿಕೊಡುವುದಾಗಿ ಆಶ್ವಾಸನೆ ನೀಡಿದ. ಈ ಮೂವರೂ ಕೂಡಿಕೊಂಡು 1749ರ ಆಗಸ್ಟ್ 3ರಂದು ಆರ್ಕಾಟಿನ ನವಾಬ ಅನ್ವರ್ ಉದ್ದೀನನನ್ನು ಅಂಬುರ್ ಕದನದಲ್ಲಿ ಕೊಂದರು. ಅವನ ಮಗ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಲಿ ತಿರುಚಿನಾಪಳ್ಳಿಗೆ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣೆ ಪಡೆದ. ಚಂದಾ ಸಾಹೇಬ ಮತ್ತು ಮುಜಾಫರ್ ಜಂಗರಿಗೆ ಸಿಂಹಾಸನಗಳು ದೊರಕಿದವು. ಚಂದಾ ಸಾಹೇಬ ಆರ್ಕಾಟಿನ ನವಾಬನಾದ.

ಆದರೆ ಡೂಪ್ಲೆಕ್ಸ್ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಿತ್ರರ ಕೂಟದ ವಿಜಯ ಬಹುಕಾಲ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಫ್ರೆಂಚರಿಂದ ತಮಗೆ ಉಂಟಾದ ಅಪಾಯಕಾರಿ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಬಹು ಬೇಗ ಮನಗಂಡರು. ಅವರು ಕೂಡಲೆ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಲಿಯ ಪಕ್ಷ ವಹಿಸಿ ಅವನಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದರು. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಆರ್ಕಾಟ್ ಕೋಟೆಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ಚಂದಾ ಸಾಹೇಬನನ್ನು ಕೊಂದು, ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಲಿಯನ್ನು ಕರ್ನಾಟಿಕದ ನವಾಬನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದರು (1749).

ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚರ ಈ ಪೈಪೋಟಿಯಿಂದಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಿಕ ಅಪಾರ ನಷ್ಟ ಅನುಭವಿಸಿತು. ಇಂಗ್ಲಿಷರ ನೆರವಿನಿಂದ ನವಾಬನೆನಿಸಿಕೊಂಡ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಲಿ ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವನು ವಿಷಯಲಂಪಟನಾಗಿದ್ದ. ರಾಜ್ಯದ ವರಮಾನವನ್ನು ಸ್ವಂತ ಭೋಗವೈಭವಗಳಿಗಾಗಿ ವೆಚ್ಚ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ಅದೂ ಸಾಲದಾದಾಗ ಅವನು ಅಧಿಕ ಬಡ್ಡಿ ದರದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಕಂಪನಿಯಿಂದ ಅಪಾರ ಸಾಲ ಪಡೆದ. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಕಂಪನಿಗೆ ಕರ್ನಾಟಿಕದ ಕೆಲವು ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಭೂಕಂದಾಯವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ. ಈ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ದುರ್ಬಲಗೊಂಡು ನವಾಬನ ಪ್ರಭಾವ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರಗಳು ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪ್ರಭಾವ ಅಧಿಕವಾಯಿತು. ನವಾಬನ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷರ ನಡುವಣ ಸಂಬಂಧ ವಿಷಮಿಸಿತು. ಇಂಗ್ಲಿಷರು 1787ರಲ್ಲಿ ನವಾಬನೊಡನೆ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. 15ಲಕ್ಷ ಪಗೋಡಗಳನ್ನು ನವಾಬನಿಗೆ ಸಹಾಯಧನವಾಗಿ ನೀಡಿ ಕರ್ನಾಟಿಕದ ರಕ್ಷಣೆಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಅವರು ತೆಗೆದುಕೊಂಡರು. ಟಿಪ್ಪುವಿನೊಂದಿಗಿನ ಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1790-92) ಕರ್ನಾಟಿಕದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಹತೋಟಿಯನ್ನು ಕಂಪನಿ ಸರಕಾರ ತನ್ನ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿತು. ಯುದ್ಧ ಅಂತ್ಯಗೊಂಡ ಅನಂತರ 1792 ಜುಲೈ 12ರಂದು ನವಾಬನ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷರ ನಡುವೆ ಮತ್ತೊಂದು ಒಪ್ಪಂದ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ನವಾಬ ಮತ್ತೆ ಕರ್ನಾಟಿಕದ ಅಧಿಕಾರ ಪಡೆದ. ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ರಕ್ಷಣಾ ವೆಚ್ಚಕ್ಕಾಗಿ ನೀಡಬೇಕಾದ ಮೊತ್ತವನ್ನು 9 ಲಕ್ಷ ಪಗೋಡಗಳಿಗೆ ಇಳಿಸಲಾಯಿತು.

ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಲಿ 1795 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 13ರಂದು ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಅವನ ಮಗ ಉಮ್‌ದತ್-ಉಲ್-ಉಮ್ರ ನವಾಬನಾದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಕರ್ನಾಟಿಕದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಉತ್ತಮಗೊಳ್ಳದೆ ಆಡಳಿತದ ನ್ಯೂನತೆಗಳು ಮುಂದುವರಿದವು. ಲಾರ್ಡ್ ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿ ಗವರ್ನರ್-ಜನರಲ್ ಆಗಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಕರ್ನಾಟಿಕವನ್ನು ಕಂಪನಿ ಸರ್ಕಾರದ ನೇರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಲು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿದ. ಉಮ್‌ದತ್-ಉಲ್-ಉಮ್ರ 1801ರಲ್ಲಿ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಅವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ಅವನ ಮಗ ಅಲಿ ಹುಸೇನನನ್ನು ಲಾರ್ಡ್ ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿ ಕಡೆಗಣಿಸಿ ಉಮ್ರನ ದಾಯಾದಿ ಅಜೀಮ್-ಉದ್-ದೌಲನೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅವನನ್ನು ಕರ್ನಾಟಿಕದ ನವಾಬನಾಗಿ ನೇಮಕ ಮಾಡಿದ. ಅಜೀಮ್-ಉದ್-ದೌಲನಿಗೆ ಕರ್ನಾಟಿಕದ ಭೂಕಂದಾಯದ 1/5 ಭಾಗವನ್ನು ಸಂದಾಯ ಮಾಡಲು ಒಪ್ಪಿ ಸೈನಿಕ ಮತ್ತು ಪೌರಾಡಳಿತದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಂಪನಿ ವಹಿಸಿಕೊಂಡಿತು.

ಬಂಗಾಲ: 18, 19ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಮುಸ್ಲಿಂ ಪ್ರಭುಗಳು. ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಔರಂಗ್‌ಜೇಬ್ 1705ರಲ್ಲಿ ಮುರ್ಷಿದ್ ಕುಲೀ ಖಾನನನ್ನು (1703–27) ಬಂಗಾಲದ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಈತ ಬಲಿಷ್ಠನೂ ದಕ್ಷನೂ ಆದ ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿದ್ದ. ಈತ ಢಾಕಾದಿಂದ ಮುರ್ಷಿದಾಬಾದಿಗೆ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿದನಲ್ಲದೆ, ಆ ವೇಳೆಗೆ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾವ ಬೆಳೆಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ನೌಕರರು ಅತಿಯಾಗಿ ವರ್ತಿಸದಂತೆ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಂಡ. 1727ರಲ್ಲಿ ಕುಲೀ ಖಾನ್ ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ ಅವನ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಅವನ ಅಳಿಯ ಶೂಜಾ ಉದ್ದೀನ್ ಖಾನ್ (1727–39) ಬಂದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಿಹಾರ ಸುಭಾ ಇವನ ಆಡಳಿತದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. ಶೂಜಾ ಉದ್ದೀನ್ 1739ರಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ.

ಶೂಜಾ ಉದ್ದೀನನ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಇವನ ಮಗ ಸರ್ಫರಾಜ್ ಖಾನ್ (1730–40) ಬಹಳ ಕಾಲ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಲಿಲ್ಲ. ಒಳಜಗಳ ಮತ್ತು ದಂಗೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿದ್ದವು. ಲಂಚಗುಳಿತನ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ರಾಜ್ಯ ಜರ್ಜರಿತವಾಗಿತ್ತು. ಬಂಗಾಲದ ಸಹಾಯಕ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿದ್ದ ಅಲಿವರ್ದಿ ಖಾನ್ (1740–56) ತನ್ನ ಸೋದರ ಹಾಜಿ ಅಹಮದ್, ಅಲಮ್ ಚಂದ್, ಜಗತ್ ಸೇಠ್, ಫತೇ ಚಂದ್ ಇವರೊಂದಿಗೆ ಸರ್ಫರಾಜ್ ಖಾನನ ವಿರುದ್ಧ ಪಿತೂರಿ ಹೂಡಿ ಆತನನ್ನು ಕೊಂದು ಬಂಗಾಲದ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಲಿವರ್ದಿ ಖಾನ್ ದಕ್ಷನೂ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯೂ ಆಗಿದ್ದು ಬಂಗಾಲದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಹತೋಟಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಮೊಗಲ್ ಸಾರ್ವಭೌಮನ ಅನುಮತಿ ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ಈತ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಬಗ್ಗೆ ಬಿಗಿ ನೀತಿ ಅನುಸರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಮರಾಠರು ಇವನಿಗೆ ಕಿರುಕುಳ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಮರಾಠರೊಂದಿಗೆ ಶಾಂತಿಯನ್ನೇರ್ಪಡಿಸಿ ಕೊಳ್ಳಲು ಈತ ವರ್ಷಕ್ಕೆ 12 ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿಗಳನ್ನು ಒರಿಸ್ಸದ ಒಂದು ಭಾಗದ ಆದಾಯವನ್ನೂ ವಹಿಸಿಕೊಡುವುದಾಗಿ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ (1751).

ಆಲಿವರ್ದಿ 1756ರಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಅನಂತರ ಈತನ ಮೊಮ್ಮಗ ಮಿರ್ಜ್ಹಾ ಮುಹಮ್ಮದ್ ಬಂಗಾಲದ ನವಾಬನಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈತ ನವಾಬ್ ಸಿರಾಜ್–ಉದ್–ದೌಲನೆಂದು (1756–57) ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈತನ ಅಲ್ಪಕಾಲದ ಆಡಳಿತ ಬಂಗಾಲದ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾದುದು.

ಸಿರಾಜ್–ಉದ್–ದೌಲ ಪ್ರಭಾವಯುತ ವ್ಯಕ್ತಿ ಹಾಗೂ ಯೋಗ್ಯ ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿದ್ದ. ಈತ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಕುತಂತ್ರವನ್ನು ಸಹಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವರು ಅನಾವಶ್ಯಕವಾಗಿ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದುದನ್ನು ಇವನು ವಿರೋಧಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಇಂಗ್ಲಿಷರೊಂದಿಗೆ ಘರ್ಷಣೆ ಸಂಭವಿಸಿತು. ಈತ 1756 ಜೂನ್ 4ರಂದು ಅಪಾರ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಹೊರಟು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕಾಸಿಮ್ ಬಜಾರಿನ ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಯುದ್ಧವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಜೂನ್ 20ರಂದು ಕಲ್ಕತ್ತ ಇವನ ವಶವಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಜ್ಯಪಾಲ ಡ್ರೇಕ್ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿ ಹಡಗಿನಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣೆ ಪಡೆದ. ವಿಲಿಯಂ ಕೋಟೆ ಸುಲಭವಾಗಿ ನವಾಬನ ವಶವಾಯಿತು. ಇವನು ಕಲ್ಕತ್ತವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಘಟನೆ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಣೀಯವಾದದ್ದು. ಸಿರಾಜ್–ಉದ್–ದೌಲ 146 ಮಂದಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಕೈದಿಗಳನ್ನು ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ (51.2ಮೀ x 4 ಮೀ) ಕೂಡಿ ಹಾಕಿದ್ದನೆಂದೂ ಅವರಲ್ಲಿ 123 ಮಂದಿ ಉಸಿರು ಕಟ್ಟಿ ಸತ್ತುಹೋದರೆಂದೂ ಹಾಲ್‌ವೆಲ್ ಎಂಬುವನು ಬರೆದಿರುವುದು ಕಟ್ಟುಕತೆಯೆಂದು, ಇಲ್ಲವೇ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆಯೆಂದು ಹೇಳಲು ಸಾಕಷ್ಟು ಆಧಾರಗಳಿವೆ.

ಕಲ್ಕತ್ತದ ಪತನಾನಂತರ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ನವಾಬನ ಶತ್ರುಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಂಧಾನದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದರು. ಇವರು ತಮ್ಮ ಇಚ್ಛೆಯಂತೆ ವರ್ತಿಸುವಂಥ ಬೇರೊಬ್ಬನನ್ನು ಸಿರಾಜ್–ಉದ್–ದೌಲನ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ನವಾಬನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು ಯೋಚಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ನವಾಬನ ದಂಡನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ ಮೀರ್ ಜಾಫರನನ್ನು (1737–60) ಬಂಗಾಲದ ನವಾಬನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು ಸಂಚು ಹೂಡಲಾಯಿತು. ಸಿರಾಜ್–ಉದ್–ದೌಲ ತನ್ನ ದಂಡನಾಯಕನಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದುದರಿಂದ ತನ್ನ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಪಿತೂರಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಅರಿವಿಲ್ಲದವನಾಗಿದ್ದ. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಆಕ್ರಮಣದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ ಪ್ಲಾಸಿ ಎಂಬಲ್ಲಿಗೆ ಮುಂದುವರಿದರು. ಮೀರ್ ಜಾಫರ್ ಆತುರಾತುರವಾಗಿ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧಭೂಮಿಗೆ ನಡೆದ. ಸೈನ್ಯದ ಎಲ್ಲ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಪೂರ್ವಯೋಜಿತ ಸಂಚಿನಂತೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಯಾವುದೇ ಪ್ರತಿಭಟನೆಯನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಜಯಶೀಲರಾದರು. ಮೀರ್ ಜಾಫರನನ್ನು ಬಂಗಾಲದ ನವಾಬನಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದರು. ಸೆರೆ ಸಿಕ್ಕ ಸಿರಾಜ್–ಉದ್–ದೌಲನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಲಾಯಿತು.

ಮೀರ್ ಜಾಫರನೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರೊಡನೆ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಈತ ಡಚ್ಚರೊಡನೆ ಸೇರಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಪಿತೂರಿ ನಡೆಸಿದ. ಆದರೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಈತನ ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ನಿಷ್ಫಲಗೊಳಿಸಿ ಇವನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತನಾಗಿಸಿ, ಇವನ ಅಳಿಯ ಮೀರ್ ಕಾಸಿಂನನ್ನು 1760ರಲ್ಲಿ ನವಾಬನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದರು. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಹೊಂದಿದ್ದ ಆರ್ಥಿಕ ಸವಲತ್ತುಗಳನ್ನು ಮೀರ್ ಕಾಸಿಂ (1760–63) ಸಹಿಸಲಾರದಾದ. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಬಲುಬೇಗ ಅವರೊಂದಿಗೆ ಘರ್ಷಣೆಗೆ ಎಡೆಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಈತ ಬಂಗಾಲವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಅಯೋಧ್ಯೆಗೆ ಬಂದು ಅಲ್ಲಿಯ ನವಾಬ ಶೂಜಾ–ಉದ್–ದೌಲ ಮತ್ತು ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಶಾಹ ಆಲಮ್‌ನೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿಕೊಂಡು, ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಂದ ಬಂಗಾಲದ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಪಡೆಯುವ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಪಿತೂರಿ ನಡೆಸಿದ. ಇವರು 1764ರಲ್ಲಿ ಬಕ್ಸರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಂದ ಪರಾಜಿತರಾದರು. ಮೀರ್ ಕಾಸಿಂ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದ.

ಮೀರ್ ಕಾಸಿಂನೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಕೂಡಲೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಮೀರ್ ಜಾಫರನನ್ನು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ (1763–65) ಬಂಗಾಲದ ನವಾಬನಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿ ಆತನಿಂದ ಅನೇಕ ಸವಲತ್ತುಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡರು. ಈತ 1765ರಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಇವನ ಮಗ ನಜ್ಮ್–ಉದ್–ದೌಲನೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ನವಾಬನಾಗಲು (1765–66) ಅವನಿಗೆ ಅನುಮತಿ ನೀಡಿದರು. ಈ ಒಪ್ಪಂದದಂತೆ ಪೂರ್ಣ ಆಡಳಿತ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಹತೋಟಿಗೆ ಬಂತು. 1766–70ರಲ್ಲಿ ಸೈಫ್ ಉದ್ದೀನ್ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ. ಆತನೂ ಕೇವಲ ನಾಮಮಾತ್ರ ನವಾಬನಾಗಿದ್ದ. (ಎಸ್‌ವೈ.ಎ.)

ನಾಗದ: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಉಜ್ಜಯನಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಚಂಬಲ್ ನದಿಯ ಪೂರ್ವದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಎನ್.ಆರ್.ಬ್ಯಾನರ್ಜಿಯವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ 1955–56 ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ 9.75 ಮೀ ಮಂದವಾದ ವಸತಿ ಪದರವಿದ್ದು ಇದನ್ನು 3 ಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯದಾದ 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಬೃಹತ್ ಕಟ್ಟಡಗಳಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವು ಬಹುತೇಕ ವಾಸದ ಮನೆಗಳು; ಒಂದು ಮಾತ್ರ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯ ಬುರುಜಿನ ಭಾಗವಾಗಿರಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ: ಕಪ್ಪುಚಿತ್ರಿತ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಒಂದೆರಡು ತಾಮ್ರ ವಸ್ತುಗಳು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಿವಿಧ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಒಂಟಿ ಅಥವಾ ಜೋಡಿ ಸೂರ್ಯನ ಚಿಹ್ನೆಗಳು, ಜಿಂಕೆಗಳು, ನವಿಲುಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಅಪರೂಪವಾಗಿವೆ. ಒರಟಾದ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಕೆಲವೊಂದಿವೆ. ಅಲಗುಗಳು, ಕವಣೆಗುಂಡುಗಳು, ಕುಟ್ಟಾಣಿ, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಪ್ರಾಣಿ ಹಾಗೂ ಮಾನವರ ಚಿಕ್ಕ ಗೊಂಬೆಗಳು ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು.

2ನೆಯ ಹಂತ ಔತ್ತರೇಯ ಕಪ್ಪು ಮೆರುಗಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿಗಿಂತ ಹಿಂದಿನದು. ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆ ಈ ಹಂತದ ಲಕ್ಷಣವಾದರೂ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಕೆಲವು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆದವು. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳೆಂದರೆ ಹಿಡಿ ಇರುವ ಹಾಗೂ ಇಲ್ಲದಿರುವ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಈಟಿಯ ಮೊನೆಗಳು, ಬಾಕುಗಳು, ಕೊಡಲಿ (ಕೆಲವಕ್ಕೆ ಕುಳಿಯಿದೆ), ಚಾಕು, ಅಲಗು, ಉಳಿ, ಕುಡುಗೋಲುಗಳು, ಚಮಚ, ಮೊಳೆಗಳು ಮತ್ತು ಉಂಗುರಗಳು. ಕಪ್ಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿವೆ.

3 ನೆಯ ಹಂತದ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 500–200. ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಮತ್ತಿತರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಹಿಂದಿನ ಹಂತದ ನಮೂನೆಗಳಲ್ಲದೆ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳಿವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಇನ್ನಿತರ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮೈಉಜ್ಜುವ ಬಿಲ್ಲೆ; ನಯ ಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ದಂತದ ಪದಕಗಳು ಮತ್ತು ಕೇಶಸೂಜಿ, ಮೂಳೆಯ ಲೇಖನಿಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಅಂಟಿಮನಿ ಕಡ್ಡಿ ಉಂಗುರ ಮತ್ತು ಬಳೆ. ಆಟಿಗೆಗಳ ಪೈಕಿ ಸಣ್ಣ ಗಾಡಿಯ ಮೇಲಿರುವ ಚಿರತೆ ಗೊಂಬೆ ಹೆಸರಿಸಬಹುದು.*

ನಾಗಾಯಿ: ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ ಚಿತ್ತಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಒಂದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಹಿಂದು, ಜೈನ ಹಾಗೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಾಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಹೆಸರು ನಾಗವಾಪಿಯಿಂದ ಬಂದಿರಬಹುದು. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ನಾಗಾವಿ ಎಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಶ್ರೀರಾಮ ವನವಾಸದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ತಂಗಿದ್ದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ನಿಜಾಮರ ಆಡಳಿತದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ಪಾಯಿಗಾ ಇಲಾಖೆಗೆ ಸೇರಿದ್ದು ನವಾಬ್ ಆಸ್ಕರಿಯಾರ್ ಜಂಗ ಬಹದ್ದೂರ್ ಹಾಗೂ ನವಾಬ್ ಬಷೀರದ್ದೌಲಾ ಬಹದ್ದೂರ್ ಅವರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಿತ್ತು. 1947ರ ಅನಂತರ ಚಿತ್ತಾಪುರದ ಜೊತೆಗೆ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿಲೀನವಾಯಿತು.

ಈ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಪುರಾತನ ಅವಶೇಷಗಳು ಸು. 9ಚ.ಕಿಮೀ ವರೆಗೆ ಹಬ್ಬಿವೆ. ದೇವಾಲಯಗಳು, ಮಸೀದಿಗಳು, ಮನೆಗಳು, ಕೆರೆಗಳು, ಬಾವಿಗಳು ಮುಂತಾಗಿ ಈ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು ಜೋಡಿಮಂಟಪ ಗುಡಿ, ಜೈನಬಸದಿ, ಮಸೀದಿ, ದೊಡ್ಡ ಕಮಾನಿನ ಅಗಸಿ, ಮಡಿವಾಳಪ್ಪನ ಗುಡಿ, ಮಹಾದೇವ ದೇವಸ್ಥಾನ, ಶಾಸನ ದೇವಸ್ಥಾನ, ಅರವತ್ತು ಕಂಬದ ಗುಡಿ, ಕಾಲಿ ಮಸ್‌ಜಿದ್ ದರ್ಗಾ, ಕಡಲಿ ಬಸವಣ್ಣನ ಗುಡಿ, ಹಣಮಂತ ದೇವರ ಗುಡಿ, ಮಾಲಗಂಬ, ಮಲ್ಲಯ್ಯನ ಗುಡಿ, ಎಲ್ಲಮ್ಮನ ಗುಡಿ

ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಹಲವಾರು ಗಣಪತಿಯ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ನಾಗರಕಲ್ಲುಗಳೂ ಇವೆ. ನಾಗಾಯಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ನೀರಿನ ಝರಿಗಳೂ ಬಾವಿಗಳೂ ಇರುವುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವೆಂದರೆ ನಂದಿಬಾವಿ, ಕಾಲಿಮಸ್‍ಜಿದ್ ಬಾವಡಿ, ಸಿಡ್ಲಬಾವಿ ಮತ್ತು ಎಲ್ಲಮ್ಮನ ಬಾವಿ–ಇವು ಎಲ್ಲ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ತುಂಬಿಕೊಂಡಿರುತ್ತವೆ.

ನಾಗಾಯಿಯ ಅವಶೇಷಗಳ ಪೈಕಿ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳು ಮತ್ತು ಬಸದಿಗಳು ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಈ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಅರವತ್ತು ಕಂಬದ ಗುಡಿ ಬಹು ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರದ ಕೆಲಸ ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮನಸೂರೆಗೊಳ್ಳುವಂತಿವೆ. ಮಸೀದಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಹೊಳಪಿನ ಕಂಬಗಳೂ ಚಿತ್ರದಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ. ಸಹಸ್ರ ದೀಪದ ಮಾಲಗಂಬ ವಿಶಿಷ್ಟವೂ ಸುಂದರವೂ ಆಗಿದೆ. ಹಣಮಂತ ದೇವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ರಾಮಾಯಣದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಾಗವಾವಿಯ ಭೂಭಾಗವನ್ನು ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತರೂ ಮಾಂಡಲಿಕರೂ ಆದ ಹೈಹಯ ವಂಶದ ರಾಜರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದು ಅವರ ಪ್ರಾಂತ ಅರಲು 300ರಲ್ಲಿ ಇದ್ದಿತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ನಾಗವಾವಿಯನ್ನು ಕುನ್ತಳ ಮಹೀತಳಕ್ಕೆ ಮುಖಮಿದೆಂಬನ್ತಿರ್ದ್ದ ಅಱಲು ಮುನ್ನೂರರ್ಕ್ಕೆ ತಿಲಕಮಪ್ಪನ್ತಿರ್ದ್ದ ಮಹಾಗ್ರಹಾರ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಿದೆ. ನಾಗಾಯಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಘಟಿಕಾಸ್ಥಾನವಿದ್ದು ಇದು ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದಿತು. ಮಧುಸೂದನ ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ತ್ರೈಪುರುಷದೇವರ ಶಾಲೆ ಈ ಘಟಿಕಾಸ್ಥಾನದ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದುವು. ಈ ಮಧುಸೂದನ ದೇವಾಲಯ, ತ್ರೈಪುರುಷ ಶಾಲೆ, ರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನ ಮತ್ತು ರಾಮತೀರ್ಥ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಚಾಳುಕ್ಯ ದೊರೆ ಆಹವಮಲ್ಲ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಮಂತ್ರಿ ಕಾಳಿದಾಸ ದಂಡನಾಯಕ ಮಾಡಿಸಿದ. ಈ ಮಹಾಮಾಣಿಕ ಮಧುಸೂದನ ದೇವಾಲಯದ ಕಳಸ ಸುವರ್ಣದ್ದಾಗಿದ್ದು ಅದು ಆಕಾಶವನ್ನು ತಟ್ಟುತ್ತಿದೆಯೊ ಏನೋ ಎನ್ನುವಷ್ಟು ಎತ್ತರವಾಗಿತ್ತು. ದೇವಾಲಯದೊಳಗೆ ಹಲವಾರು ಸುಂದರ ಸಾಲಭಂಜಿಕೆಗಳು ರಾರಾಜಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಾಟ್ಯಶಾಲೆಯೂ ಇತ್ತು. ದೇವಸ್ಥಾನದ ಎದುರಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗರುಡಗಂಬವಿದ್ದಿತು. ದೇವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಏಕದಂಡಿ, ತ್ರಿದಂಡಿ, ಸ್ನಾತಕ, ಬ್ರಹ್ಮಚಾರಿ, ಹಂಸ, ಪರಮಹಂಸ ಮೊದಲಾದವರಿಗೆ ಅನುಷ್ಠಾನ ಭವನಗಳಿದ್ದವು. ಚತುರ್ವೇದಗಳ ಮತ್ತು ಅದರ ಶಾಖೆಗಳ, ಭಾಟ್ಟ, ನ್ಯಾಸ, ಪ್ರಾಭಾಕರ ಮೊದಲಾದ ದರ್ಶನಗಳು, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಶುಕ್ರನೀತಿ, ಮನುಸ್ಮೃತಿ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಅಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯವಿದ್ದಿತು. ಈ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡುವ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಊಟ, ಬಟ್ಟೆಗೆ, ಘಟಿಕಾ ಪ್ರಹಾರಿಗೆ, ಪುರಾಣದ ಭಟ್ಟರಿಗೆ, ನೈವೇದ್ಯ ಮಾಡುವ ಬಾಣಸಿಗೆ, ಕಾಪಿನ ಘಟೆಯರರಿಗೆ, ಮದ್ದಳಿಕಾರರಿಗೆ, ಹಾಡುವವರಿಗೆ, ಪಾತ್ರದವರಿಗೆ, ಕಂಬದ ಸೂಳೆಯರಿಗೆ, ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಸುಣ್ಣ ಹಾಕುವ ಸುಣ್ಣವೆಸದವನಿಗೆ, ಕಲ್ಕುಟಿಗ, ಕಳಾಸೂತ್ರಧಾರಿ ವೋಜರುಗಳಿಗೆ ಜೀವನೋಪಾಯಕ್ಕೆ ಭೂಮಿಯನ್ನು ದಾನಕೊಟ್ಟುದಾಗಿ ಕೆಲವರಿಗೆ ಇರಲು ನಿವೇಶನಗಳನ್ನು ದತ್ತಿವಿಟ್ಟುದಾಗಿ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಎಲ್ಲರಿಂದ ಆ ಘಟಿಕಾಸ್ಥಾನ ತುಂಬಿ ನಾಲ್ನೂರ್ವರ್ ವಿಪ್ರರಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅಗ್ರಹಾರ ನಾಗವಾವಿ ಅಭಿನವ ಬ್ರಹ್ಮಲೋಕದಂತಿದ್ದಿತಂತೆ. (ಎಸ್.ಜೆಎ.)

ನಾಗಾರ್ಜುನ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.15–75. ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಬೌದ್ಧಪಂಥದ ಪ್ರವರ್ತಕ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ವೇದಲಿ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕುಟುಂಬವೊಂದರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುವಾಗುವ ಮುನ್ನ ಶ್ರೋತ್ರಿಯನಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇವನ ಗುರು ಯಾರೆಂಬುದು ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿಲ್ಲವಾದರೂ ಅಶ್ವಘೋಷನೆಂದೂ ರಾಹುಲನೆಂದೂ ಸರಹನೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಸಿಂಹಭದ್ರನೆಂಬ ಭಿಕ್ಷುವಿನ ಬಳಿ ಸರ್ವಾಸ್ತಿವಾದಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಿ, ಪ್ರಜ್ಞಾಧರನೆಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಶ್ರಾವಕನಾದ ಈತ ಬೌದ್ಧ ಸಂಘದಲ್ಲಿ 13ನೆಯ ಆಚಾರ್ಯನಾಗಿ ನಾಗಾರ್ಜುನನೆಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ. ಈತ ಆಂಧ್ರ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾದ ಸಾತವಾಹನನ ಸಮಕಾಲೀನ. ಈ ಸಾತವಾಹನ (ಷತೋ–ಪೋಹಾನ್) ನಾಗಾರ್ಜುನನ ಶಿಷ್ಯನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಚೀನಿ ಯಾತ್ರಿಕ ಇತ್ಸಿಂಗ್ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಈ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಬುದ್ಧಿ ಮೂಡಿಸಲೆಂದೆ ನಾಗಾರ್ಜುನ ತನ್ನ ಸಹೃಲ್ಲೇಖವೆಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಈ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ದಕ್ಷಿಣ ಕೋಸಲದ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಗ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಹಾರವೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಅದಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪದೂರದಲ್ಲಿ ಭ್ರಮರಗಿರಿಯೆಂಬ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ನಾಗಾರ್ಜುನನಿಗಾಗಿ ಮಹಾಚೈತ್ಯ ವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದನ್ನೇ ಶ್ರೀಪರ್ವತವೆನ್ನುತ್ತಿದ್ದರು. ಈಗ ಇದು ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡವೆನಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಇಲ್ಲೇ ನಾಗಾರ್ಜುನ ಹಲವಾರು ವರ್ಷ ವಾಸವಾಗಿದ್ದು ಧರ್ಮ ಪ್ರಸಾರ ಮಾಡಿದ. ಈ ಸ್ಥಳ ಮೊದಲೆ ಬೌದ್ಧ ಕ್ಷೇತ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಪೂರ್ವಶೈಲಿಯ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಶೈಲಿಯ ಚೈತ್ಯಗಳು ಇಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದವು. ಪೂರ್ವಶೈಲೀಯರೇ ಅಂಧಕರೆನ್ನಿಸಿಕೊಂಡ ಮಹಾಸಾಂಘಿಕರು. ಇವರಿಂದಲೇ ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥ ಮುಂದೆ ಬೆಳೆದದ್ದು.

ನಾಗಾರ್ಜುನನಿದ್ದ ಬೆಟ್ಟದ ಬಳಿಯೇ ಇದ್ದ ಮಹಾವನವೆಂಬುದು ಮಂಜುಶ್ರೀ ಬೋಧಿಸತ್ವನ ನಾಡೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಈ ಮಂಜುಶ್ರೀ ವಿಜಯವಾಡದ ಬಳಿ ಇರುವ ಇಂದ್ರಕೀಲ ಪರ್ವತದವನೆಂದು ಚಂದ್ರಕೀರ್ತಿಯ (ನಾಗಾರ್ಜುನನ ಟೀಕಾಕಾರ) ಗ್ರಂಥದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ವನದಲ್ಲಿ ನಾಗಾರ್ಜುನ ತಪಸ್ಸು ಮಾಡಿದನೆಂದೂ ಮಂಜುಶ್ರೀ ಅವನಿಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡು ಅಕ್ಷಯಮತಿ ನಿರ್ದೇಶನ ಸೂತ್ರವನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದನೆಂದೂ ಅದರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನಾಗಾರ್ಜುನ ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಪಂಥವನ್ನು ಪರಿವರ್ತನೆ ಮಾಡಿದನೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಕುಮಾರಜೀವ (ಬಸ್ಟೋನ್) ನಾಗಾರ್ಜುನನ ಜೀವಿತ ವೃತ್ತವನ್ನು ಬರೆದು ಅದರಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಕಥೆಯನ್ನು ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಶ್ರೀಕಾಕುಳಂ ಜಿಲ್ಲೆಗೆ ಸೇರಿದ ಮಹಾನಾಗ ಒಮ್ಮೆ ನಾಗಾರ್ಜುನನನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ಸಮುದ್ರತಳಕ್ಕೆ ಕರೆದೊಯ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಸಪ್ತಪಿಟಕವೆಂಬ ವಾಙ್ಮಯವನ್ನು ಅವನಿಗೆ ತೋರಿಸಿದನಂತೆ. ಮೂರು ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ನಾಗಾರ್ಜುನ ಅದನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸಿ ಜಂಬೂದ್ವೀಪಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಸೂತ್ರವನ್ನು ರಚಿಸಿದನಂತೆ. ಈ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಈ ನಾಗನಿಂದ ಪ್ರಕಟವಾದ ಈ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಉರಗಯಾನವೆಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಸಮುದ್ರದ ತಳವೆಂದರೆ ಉದ್ಯಾನವೆಂದು (ಒಡಿಯಾಣ) ಕೆಲವರ ಊಹೆ. ಟಿಬೆಟಿನ ಇತಿಹಾಸಕಾರನಾದ ಲಾಮಾ ತಾರನಾಥ ಕೃಷ್ಣಾಮಂಡಳದ ಶ್ರೀಕಾಕುಳಂನಲ್ಲಿರುತ್ತಿದ್ದ ನಾಗದೇವ ಭಟ್ಟಾರಕನೆಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಭಿಕ್ಷುವಿನ ಬಳಿ ಪ್ರಜ್ಞಾಪಾರಮಿತ ಮತ್ತು ಶತಸಾಹಸ್ರಿಕ ಎಂಬ ಪ್ರಾಕೃತಭಾಷೆಯ ಗ್ರಂಥಗಳಿದ್ದುವೆಂದೂ ನಾಗಾರ್ಜುನ ಇವನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕೆ ಅನುವಾದಿಸಿದನೆಂದೂ ಬರೆಯುತ್ತಾನೆ. ಕುಮಾರಜೀವ ಹೇಳುವ ಮಹಾನಾಗನೂ ತಾರಾನಾಥ ಹೇಳುವ ನಾಗದೇವನೂ ಒಬ್ಬನೇ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಪ್ರಜ್ಞಾಪಾರಮಿತಶಾಸ್ತ್ರ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದೆಂದೂ ಅದನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ನಾಗಾರ್ಜುನ ಪ್ರಕಟಿಸಿದನೆಂಬುದು ಸಂಪ್ರದಾಯವಾದಿಗಳ ಮತ. ಆದರೆ ಪ್ರಜ್ಞಾಪಾರಮಿತವನ್ನು ನಾಗಾರ್ಜುನನೇ ಬರೆದನೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಸಮಂಜಸ. ಇವನ ಶತಸಾಹಸ್ರಿಕ–ಪ್ರಜ್ಞಾಪಾರಮಿತ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಪ್ರಜ್ಞಾಪಾರಮಿತದ ಉಲ್ಲೇಖವೇ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಇದೊಂದೇ ಅಲ್ಲ, ಎಲ್ಲ ಮೂಲ ಮಹಾಯಾನಸೂತ್ರಗಳೂ ನಾಗಾರ್ಜುನ ಬರೆದುವೇ ಎಂದು ವಾದಿಸುವವರಿದ್ದಾರೆ. ಸದ್ಧರ್ಮಪುಂಡರೀಕಸೂತ್ರ ಮತ್ತು ಅವತಂಸಕಸೂತ್ರಗಳನ್ನೂ ನಾಗಾರ್ಜುನನೇ ರಚಿಸಿದನೆಂದೂ ಪ್ರತೀತಿ. ಇವನ ಪ್ರಮುಖ ಗ್ರಂಥವೆಂದರೆ ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಕಾರಿಕೆ. ಇಪ್ಪತ್ತೇಳು ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ಈ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ವಿಗ್ರಹವ್ಯಾವರ್ತಿನಿಯೆಂಬ ಸ್ವೋಪಜ್ಞ ವೃತ್ತಿಯಿದೆ. ವಾತ್ಸ್ಯಾಯನ ಮೊದಲಾದವರು ಎತ್ತಿದ ಆಕ್ಷೇಪಗಳಿಗೆ ಸಮಾಧಾನರೂಪವಾಗಿ ಈ 72 ಕಾರಿಕೆಗಳ ವೃತ್ತಿ ರಚಿತವಾಯಿತು. ಇದು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ತರ್ಕದ ಗ್ರಂಥ. ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಕಾರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ ದಾರ್ಶನಿಕ ನಿಲವನ್ನೇ ನಾಗಾರ್ಜುನನ ಯುಕ್ತಿಷಷ್ಠಿಕಾ ಮತ್ತು ಶೂನ್ಯತಾಸಪ್ತತಿ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳು ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತವೆ. ಪ್ರತೀತ್ಯ ಸಮುತ್ಪಾದಹೃದಯ ಮತ್ತು ಮಹಾಯಾನವಿಂಶಕ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳೂ ಇವನೇ ಬರೆದವು. ಇಷ್ಟಲ್ಲದೆ ಪ್ರಮಾಣವಿಹೇಟನ, ಅಕುತೋಭಯ, ಮಧ್ಯಾಂತಾಗಮಶಾಸ್ತ್ರ, ಮಹಾಪ್ರಜ್ಞಾಪಾರಮಿತಶಾಸ್ತ್ರ, ದಶಭೂಮಿವಿಭಾಷಾ ಶಾಸ್ತ್ರ– ಇವನ್ನೂ ನಾಗಾರ್ಜುನನೇ ರಚಿಸಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ.

ನಾಗಾರ್ಜುನ ವೈದ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಜ್ಯೋತಿಷದಲ್ಲಿಯೂ ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ಪರಿಣತನಾಗಿದ್ದ. ಸುಶ್ರುತಸಂಹಿತೆಯನ್ನು ಸಂಸ್ಕರಿಸಿ ಅದಕ್ಕೊಂದು ಅನುಬಂಧವನ್ನು ಸೇರಿಸಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಈತ ನಾಗರಾಜನಾದ ವಾಸುಕಿಯಿಂದ ಕಂಠಹಾರವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಅದರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಸರ್ಪಮಂತ್ರವನ್ನು ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದನಂತೆ. ಈ ವಿಚಾರವನ್ನು ಬಾಣಭಟ್ಟ ತನ್ನ ಹರ್ಷಚರಿತೆಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಜ್ಞಾಪಾರಮಿತೆ ನಾಗಾರ್ಜುನನಿಗೆ ಕನಸಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಳಾಗಿ ರಸಶಾಸ್ತ್ರದ ಮರ್ಮವನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದಳಂತೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ನಾಗಾರ್ಜುನ ಕ್ಷುದ್ರಲೋಹಗಳನ್ನು ಬಂಗಾರಮಾಡುವ ವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕುಶಲನೆಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾಗಿದ್ದ.

ನಾಗಾರ್ಜುನನ ಪ್ರಭಾವ ಬಹುಕಾಲದವರೆಗೂ ಉಳಿಯಿತು. ಇವನ ನ್ಯಾಯ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ ಹಲವಾರು ದಾರ್ಶನಿಕರಲ್ಲಿ ಗೌಡಪಾದ, ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯ, ಖಂಡನಖಂಡಖಾದ್ಯದ ಕರ್ತೃವಾದ ಶ್ರೀಹರ್ಷನೂ ಸೇರಿದ್ದಾರೆ. ಇಡೀ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಇವನ ಕೀರ್ತಿ ಹರಡಿತ್ತು. ಕಲ್ಹಣ ತನ್ನ ರಾಜತರಂಗಿಣಿಯಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವನೆಂದೇ ವ್ಯವಹರಿಸಿ, ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಹುಷ್ಕ, ಜುಷ್ಕ ಮತ್ತು ಕನಿಷ್ಕ ಈ ರಾಜರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಕೀರ್ತಿಶಾಲಿಯಾಗಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಮಹಾಯಾನದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ದಾರ್ಶನಿಕನಾದ ಆರ್ಯದೇವ ಈತನ ಶಿಷ್ಯ. (ಎಸ್.ಕೆ.ಆರ್.;ಜಿ.ಎಚ್.)

ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಗುಂಟೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪಲ್ನಾಡು ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ನೆಲೆ. ಪ್ರ.ಶ. ಆರಂಭಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೀವಿಸಿದ್ದ ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಖ್ಯಾತ ಬೌದ್ಧ ವಿದ್ವಾಂಸ, ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಶಾಖೆಯ ಪ್ರವರ್ತಕ ನಾಗಾರ್ಜುನ ಇಲ್ಲಿ ವಾಸಮಾಡಿ ಸಮಾಧಿ ಹೊಂದಿದುದರಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ (ಬೆಟ್ಟ) ಎಂದು ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಸು.20.5 ಚ. ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಈ ಕಣಿವೆಯ ಉತ್ತರ, ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣಗಳಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಬೆಟ್ಟಗಳೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ವಾಯವ್ಯದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣನದಿಯೂ ಇದೆ. ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ದೊರೆಗಳ ಕಾಲದ (3–4ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಅನೇಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಅವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ವಿಜಯಪುರಿಯ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಕಣಿವೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಪಡೆದಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಬೌದ್ಧ ವಾಸ್ತುನಿರ್ಮಾಣಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ: ಇಲ್ಲಿಯ ಆರು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಡಲಿ, ಸೀಳುಗತ್ತಿ ಕೊಡಲಿ, ಉರುಟುಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲಿನ

ಉಪಕರಣಗಳು ಒಂದೆರಡು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಹೆರೆಯುವ, ಕೊರೆಯುವ ಉಪಕರಣಗಳು, ಮೊನೆಯಾಕೃತಿಯ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಈ ಹಂತದ ಪ್ರಮುಖ ಉಪಕರಣರೀತಿಗಳು. ಇವನ್ನು ಲೆವಾಲ್ವ ತಂತ್ರದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಸಮಾನಾಂತರ ತೆಳುಚಕ್ಕೆಗಳ ಉಪಕರಣಗಳು ಸಹ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಆದರೆ ಈವರೆಗೆ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿರುವ ನವಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳು ಸೀಮಿತವಾಗಿವೆ. ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಉಳಿಗಳು, ಚೂಪಾದ ಮೊನೆಯುಳ್ಳ, ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಬಳಸುವ, ಫ್ಯಾಬ್ರಿಕೇಟರ್ ಮುಂತಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಆಯುಧಗಳು, ಮೆರುಗುಗೊಳಿಸಿದ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಾತ್ರೆಗಳು, ಮಕ್ಕಳ ಶವಗಳನ್ನು ಹೂತಿಟ್ಟ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳು– ಇವು ಆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ನವಶಿಲಾಯುಗ ವಸತಿಯಿಂದ ಅನತಿದೂರದಲ್ಲಿ ರುವ ಸ್ಮಶಾನ ಆ ಜನರಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಸ್ತೂಪದ ತಳಪಾಯ

ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಾದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಈವರೆಗೆ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿರುವ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ, ನೆಲಕೋಣೆ, ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ ಮತ್ತು ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳೆಂದು ವಿಭಾಗಿಸಬಹುದು. ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳು ಅಧಿಕಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲೂ ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು ವಿರಳವಾಗಿಯೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇವರು ಸುಧಾರಿತ ವ್ಯವಸಾಯ, ಪಶುಪಾಲನೆ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಗೃಹಕೈಗಾರಿಕೆಗಳನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ನಿತ್ಯಬಳಕೆಗೆ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ, ಹೊಳೆಯುವ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮತ್ತು ಒರಟಾದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಾತ್ರೆಗಳನ್ನೂ ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನೂ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ದೇಹಾಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳ, ಶಂಖಗಳ, ಗಾಜಿನ ಮತ್ತು ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿ, ಬಳೆ, ಉಂಗುರ ಮುಂತಾದ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ವಿಕಾಸಗೊಂಡ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇತಿಹಾಸಯುಗದ ನಾಂದಿ ಹಾಡಿತು.

ಇತಿಹಾಸ: ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಮಗಧ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಂದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಂತೆ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆ ತರುವಾಯ ಇದು ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಹೋಯಿತು. ಮೌರ್ಯರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಂಧ್ರ, ಪುಳಿಂದ ಮುಂತಾದ ಹಲವಾರು ಪಂಗಡಗಳ ಜನರು ವಾಸಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 232ರ ಸುಮಾರಿಗೆ, ಅಶೋಕನ ಮರಣಾನಂತರ, ಆವರೆಗೆ ಮೌರ್ಯರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದ ಸಾತವಾಹನರು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ ಪ್ರದೇಶ ಸಾತವಾಹನರ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದ ಕಾಲದಿಂದ ಇವರ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತೋ ಇಲ್ಲವೋ ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗದಿದ್ದರೂ 1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಗೌತಮಿಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿ ಇವರ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತು. ಸಾತವಾಹನ ದೊರೆಗಳು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿ ಈ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪಗಳು, ಚೈತ್ಯಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ಸಂಘಾರಾಮಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ಧಾನ್ಯಕಟಕದಲ್ಲಿಯ (ಈಗಿನ ಅಮರಾವತಿ) ನಿರ್ಮಾಣಗಳು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ವಂಶದವರು ಸಾತವಾಹನರ ಸಾಮಂತರಾಗಿ (ಮಹಾತಳವಾರ) ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು (**ನೋಡಿ– ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ವಂಶ**).

ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ಥಿತಿ: ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ವಂಶದವರ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿ. ಈ ದೊರೆಗಳು ವೈದಿಕ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಧರ್ಮಾನುಯಾಯಿಗಳು; ಶೈವ ಧರ್ಮದ ಉಪಾಸಕರು. ಅವರು ವೈಷ್ಣವ ಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಆ ವಂಶದ ಸ್ತ್ರೀ ಜನರು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ, ಈ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿರುವ ಹಲವಾರು ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪ, ಚೈತ್ಯಾಗಾರ, ವಿಹಾರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾದರು. ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ವಿಜಯಪುರಿಯ ಶ್ರೀಮಂತರೂ ವಣಿಕರೂ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದರು.

ರಾಣೀವಾಸದ ಬೌದ್ಧಮತ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಕರಲ್ಲಿ ಅತಿಪ್ರಮುಖಳೂ ಮಹಾತಳವಾರಿ ಶಾಂತಿಶ್ರೀ; ವಾಸಿಷ್ಠಿಪುತ್ರ ಶ್ರೀಶಾಂತಮೂಲನ ಸೋದರಿ. ಮಹಾದಾನಪತಿನಿ ಎಂದು ಬಿರುದಾಂಕಿತಳಾದ ಆಕೆ ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಗಳ ಸಹಾಯಾರ್ಥವಾಗಿ ಅಪರಿಮಿತ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಳು; ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದಲ್ಲಿರುವ ಮಹಾಚೈತ್ಯವನ್ನು ಆಕೆ ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸಿದಳು. ಅದರ ನಾಲ್ಕೂ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಐದೈದು ಆಯ ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅವನ್ನು ಅಲಂಕಾರ ಮಾಡಿಸಿದಳು. ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ದೊರೆಗಳ ಇತಿಹಾಸದ ಪುನಾರಚನೆಗೆ ಸಾಧಕವಾದ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಆ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಕಡೆಯಲಾಗಿದೆ. ಅಪರಮಹಾವಿನಸೆಲಿಯ ಪಂಥದ ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಗಳಾಗಿ ಆ ಚೈತ್ಯವನ್ನೂ ಅದರ ಬಳಿ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕೃತಿಯ ಚೈತ್ಯಾಗಾರವೊಂದನ್ನೂ ಅದರ ಸುತ್ತಲ ಪ್ರಾಂಗಣ ಮತ್ತು ವಿಹಾರಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದಳು. ಮಹಾದೇವಿ ರುದ್ರಧರ ಭಟಾರಿಕಾ ಮಹಾಚೈತ್ಯಕ್ಕೆ ಹೊಸ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ, ಅನೇಕ ದಾನಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಳು. ಮಹಾತಳವಾರಿ ಅಡವಿ ಶಾಂತಿಶ್ರೀ ಮತ್ತು ಪೂಕಿಯ ಮನೆತನದ ಮಹಾತಳವಾರ, ಮಹಾಸೇನಾಪತಿ ವಾಸಿಷ್ಠೀಪುತ್ರ ಮಹಾಸ್ಕಂದಶ್ರೀಯ ಪತ್ನಿ, ಮಹಾಸೇನ ಪತಿನಿ ಚೂಲಶಾಂತಿ ಶ್ರೀಣೀಕಾ, ಮಹಾದೇವಿ ಛಾರಿಶ್ರೀ ಮೊದಲಾದವರು ತಮ್ಮ ಮತ್ತು ತಮ್ಮ ಮನೆತನದವರ ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿಗಾಗಿ ಮಹಾಚೈತ್ಯದ ಪ್ರಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದರು. ಬಹುಶ್ರುತೀಯ ಪಂಥದ ಭಿಕ್ಷುಗಳಿಗಾಗಿ ಮಹಾದೇವಿ ಭಟ್ಟಿದೇವಿ ಒಂದು ವಿಹಾರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಳು. ಮಹಾದೇವಿ ಕೊಡಬಲಿ ಶ್ರೀ ಮಹಾಪಂಡಿತ ಧರ್ಮಘೋಷನ ಮುಖಾಂತರ ಮಹೀಶಾಸಕ ಪಂಥದ ಆಚಾರ್ಯರಿಗಾಗಿ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಹಾರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಳು.

ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದ ಬೌದ್ಧ ದಾನಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಅತ್ಯಂತ ಗಮನಾರ್ಹ ವ್ಯಕ್ತಿ ಗೋವಗಾಮದ ಬುಧಿಂಣಕನ ಪತ್ನಿಯೂ ರಾಜ್ಯಕೋಶಾಧ್ಯಕ್ಷನ ಸೋದರಪುತ್ರಿಯೂ ಆದ ಉಪಾಸಿಕೆ ಬೋಧಿಶ್ರೀ. ಅಜಂತದ ಬೌದ್ಧಾಚಾರ್ಯರ ಮತ್ತು ಸಿಂಹಳದ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಸೌಕರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹಾಗೂ ಕಾಶ್ಮೀರ, ಗಾಂಧಾರ, ಚೀನ, ಕಿರಾತ, ಕೋಸಲ, ಅಪರಾಂತ, ವಂಗ, ವನವಾಸಿ, ಯವನ, ದಮಿಳ ಮತ್ತು ಪಲೂರ ದೇಶಗಳಿಂದ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಉಪಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ಚೂಲ ಧಮ್ಮಗಿರಿಯ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಸಕಲ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಅಲಂಕಾರಪೂರ್ಣವಾದ ಸ್ತೂಪ ಮತ್ತು ಚೈತ್ಯಾಗಾರಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಮತ್ತು ತನ್ನ ಬಂಧುವರ್ಗದ ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಳು. ಮತ್ತೆ ಕುಳಹ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಚೈತ್ಯಾಗಾರ, ಸಿಂಹಳ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಬೋಧಿವೃಕ್ಷಕ್ಕೆ ಮಂದಿರ, ಮಹಾಧರ್ಮಗಿರಿಯಲ್ಲಿ (ಮಹಾ ಚೈತ್ಯ) ಒಂದು ಕೋಣೆ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸ್ತಂಭ, ದೇವಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶಾಲ ಧ್ಯಾನಮಂದಿರ, ಪೂರ್ವಶೈಲದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೊಳ, ಮೊಗಸಾಲೆ ಮತ್ತು ಮಂಟಪ, ಕಂಟಕಶೈಲದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಮಂಟಪ, ಹಿರಹಿಮುತುವ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮೂರು ಮತ್ತು ಪಪಿಲಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಏಳು ಕೋಣೆಗಳು, ಪುಷ್ಪಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಲ್ಲಿನ ಮಂಟಪ, ಚಂಡಮುಖ, ಧರ್ಮನಂದಿ ಮತ್ತು ನಾಗ ಎಂಬ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ವಿಧಿಕನೆಂಬ ಶಿಲ್ಪಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವಿಹಾರಗಳು–ಇವು ಆಕೆಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಎಂದು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ದಾನಧರ್ಮ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಗಳಿಂದಾಗಿ ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬೌದ್ಧ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದು ಚೀನದಿಂದ ಸಿಂಹಳದವರೆಗಿನ ಹಲವಾರು ದೇಶಗಳಿಂದ ಬೌದ್ಧಯಾತ್ರಿಕರನ್ನೂ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ವಿದ್ಯಾತುರರನ್ನೂ ಆಕರ್ಷಿಸಿತ್ತು. ಅದೇ ರೀತಿ ಅನೇಕ ಚೈತ್ಯ ವಿಹಾರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಉಪಾಸಿಕೆ ಚಂದ್ರಶ್ರೀ. ಆಕೆ ವಿಜಯಪುರಿಯಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಸಮಾರಂಭಗಳನ್ನೂ ಮತೀಯ ಕ್ರಿಯಾವಿಧಿಗಳನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದಳೆಂದು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಆಕೆ ಅಪರಮಹಾವಿನಸೆಲಿಯ ಪಂಥದ ಆಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಮತ್ತು ಭಿಕ್ಷುಗಳಿಗೆ ಹಲವಾರು ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ನೆರವು ನೀಡಿದ್ದಳು.

ಇಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಹಲವು ಬೌದ್ಧಪಂಥಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಸಿಕ್ಕುತ್ತವೆ. ಥೇರವಾದ, ವಿಭಾಜವಾದ, ಮಹಾಸಾಂಘಿಕ, ಮಹೀಶಾಸನಕ, ಬಹುಶ್ರುತೀಯ, ಲೋಕೋತ್ತರ ವಾದ, ಮಹಾವಿಹಾರವಾಸಿ, ಅಪರಮಹಾವಿನಸೆಲಿಯ ಇವು ಅಂಥ ಪಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದವು. ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಿವಿಧ ಪಂಥಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಸ್ತೂಪ, ಸ್ತೂಪ–ಚೈತ್ಯ, ಬುದ್ಧ–ಚೈತ್ಯಗಳೂ ಮೂರು ಅಥವಾ ನಾಲ್ಕು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲೂ ಕೋಣೆಗಳೂ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಂಟಪಗಳೂ ಉಳ್ಳ ವಿಹಾರಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಆಯಾ ಪಂಥಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹೆಸರುಗಳನ್ನೂ ಅನೇಕ ವಿಹಾರಗಳಿಗೆ ಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು; ಸಿಂಹಳದ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವಿಹಾರಕ್ಕೆ ಸಿಂಹಳವಿಹಾರವೆಂದು ಹೆಸರಿದ್ದಂತೆ, ಇಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಮೂಲಸ್ಥಾನದ ಆದೇಶವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಪಂಥಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಪ್ರಭಾವಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿ, ಅವುಗಳ ಆಚಾರ ವಿಚಾರ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಕೀರ್ಣತೆ ಉಂಟಾಯಿತೆಂದು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮೀಯ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲದೆ, ವೈದಿಕ ಧರ್ಮದ ಅನುಯಾಯಿಗಳಾದ ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ದೊರೆಗಳು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಸರ್ವದೇವ, ಪುಷ್ಪಭದ್ರ, ಕಾರ್ತಿಕೇಯ, ಶಿವ, ಅಷ್ಟಭುಜಸ್ವಾಮಿ ಮುಂತಾದ ಪೌರಾಣಿಕ

ದೇವತೆಗಳ ಮಂದಿರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಅರಮನೆ, ಕ್ರೀಡಾಂಗಣ, ರಂಗಮಂದಿರ, ಅಶ್ವಮೇಧಾದಿ ವೈದಿಕ ಯಜ್ಞಗಳ ವೇದಿಕೆಗಳು, ಅವಭೃಥಸ್ನಾನ ಕೊಳ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಅಳಿದುಳಿದ ಭಾಗಗಳಿವೆ.

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಎ.ಎಚ್.ಲಾಂಗ್‌ಹರ್ಸ್ಟ್ 1927–31ರಲ್ಲಿ, ಟಿ.ಎನ್.ರಾಮಚಂದ್ರನ್ 1939ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಆರ್. ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯಂ 1954–60ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಾಕ್ತನ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ 60ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪ, ಚೈತ್ಯಾಗಾರ ಮತ್ತು ವಿಹಾರಸಮುದಾಯಗಳೂ ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಶಾಸನಗಳೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಅವು ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಶ. ಮೊದಲ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದುಬಂದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಲವು ಮುಖಗಳ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತವೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು 50.80 ಸೆಂಮೀ, 25.40 ಸೆಂಮೀ, 7.62 ಸೆಂಮೀ ಗಾತ್ರದ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಅಂಥ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳೂ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಭಾರತದ ಹಲವಾರು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿರುವ ಉತ್ಖನನಗಳು ಸಾಕ್ಷಿಯನ್ನೊದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ಸುಣ್ಣದ ಗಾರೆಯನ್ನು ಬಳಸಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಿವಿಧ ಅಲಂಕಾರಗಳನ್ನು ಗಾರೆಗಚ್ಚುಗಳಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಬಾರಿ ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಬಳಿದಿರುವುದುಂಟು. ಮೇಲಂತಸ್ತಿನಿಂದ ಗೋಡೆಗಳ ಮುಖಾಂತರ ನೀರು ಹರಿದು ಹೋಗಲು ಕೊಳವೆ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಸ್ತಿಭಾರ, ಕಂಬಗಳು, ನೆಲಗಟ್ಟು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಬಿಳಿ ಅಥವಾ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಚಪ್ಪಡಿ ಅಥವಾ ದಿಮ್ಮಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದ ಸ್ತೂಪಗಳು ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಸ್ತೂಪಗಳಂತೆ ಆದ್ಯಂತ ಗಟ್ಟಿಯಾದವಲ್ಲ. ಇವುಗಳ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಏಕ ಕೇಂದ್ರ ಬಿಂದುವಿನ ಎರಡು ವೃತ್ತಗಳು. ಇವುಗಳೊಳಗೆ ಸಮಾನ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರ ಬಿಂದುವಿನಿಂದ ಹೊರಗಿನ ವೃತ್ತದವರೆಗೆ ಗಾಡಿ ಚಕ್ರದ ಅರೆಗಳಂತೆ ಅಡ್ಡ ಗೋಡೆಗಳು ಇದರಿಂದ ಉಂಟಾದ ವೃತ್ತಗಳೊಳಗಿನ ಖಾಲಿ ಜಾಗಗಳನ್ನು ತುಂಬಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬೌದ್ಧರ ಧರ್ಮಚಕ್ರದ ಸಂಕೇತವಾದ ಈ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವೇದಿಕೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಇದರ ಮೇಲೆ ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವನ್ನುಳಿಸಿ, ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಂಡ ಅಥವಾ ಗುಂಡುದಿಮ್ಮಿಯನ್ನೂ (ಡ್ರಮ್) ಅದರ ಮೇಲೆ ಗೋಳಾಕಾರದ ಗುಮ್ಮಟವನ್ನೂ (ಡೋಮ್) ಕಟ್ಟಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ ವೇದಿಕೆಯ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲೂ ಆಯಕ ಪೀಠಗಳನ್ನೂ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಆಯಕಸ್ತಂಭಗಳನ್ನೂ ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿವಿಧ ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಇಂಥ ಹಲವಾರು ಸ್ತೂಪಗಳು ಅಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಗುಮ್ಮಟದ ಮೇಲೆ ಕಟಕಟೆಯಲ್ಲಿ ಹರ್ಮಿಕಾ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಛತ್ರಾವಳಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದ ಆಯಕಪೀಠಗಳಿಂದ ಹಲವಾರು ಉತ್ತಮ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಅಲ್ಲಿರುವ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ರಚನಾ ವಿಧಾನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಎರಡು ರೀತಿಯದಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಸುಣ್ಣದಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ, ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕಾರವಿಲ್ಲದ ಸಾಧಾರಣ ಸ್ತೂಪಗಳು, ವೇದಿಕೆಯಿಂದ ಹಿಡಿದು ಗುಮ್ಮಟದವರೆಗೂ ಹಸನಾದ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಸ್ತೂಪಗಳು. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಾಗಲಿ, ಗಚ್ಚಿನಲ್ಲಾಗಲಿ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗಾಂಧಾರ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯಿಂದ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿವೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಮಹಾಚೈತ್ಯಸ್ತೂಪ ವೃತ್ತ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದೆ, ತಳ ವಿನ್ಯಾಸದೊಳಗೆ ಅರೆಗೋಡೆಗಳಿಂದ ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ಎಂಟು ಸಣ್ಣ ಕೋಣೆಗಳು ಏರ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಅವುಗಳ ಪೈಕಿ ಉತ್ತರದ ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ದೇಹಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಒಂದು ಪುಟ್ಟ ಚಿನ್ನದ ಡಬ್ಬಿಯಲ್ಲಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಆ ಚಿನ್ನದ ಡಬ್ಬಿಯನ್ನು ಸ್ತೂಪಾಕಾರದ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಕರಂಡದಲ್ಲಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ಹವಳ, ಮುತ್ತು, ಪಚ್ಚೆಯ ಮಣಿಗಳೂ ಸಣ್ಣ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಚಿನ್ನದ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳೂ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಕರಂಡದಲ್ಲಿದ್ದವು.

ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ಶಿಲ್ಪಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಸುಂದರ ಕೆತ್ತನೆಗಳುಳ್ಳ ಕಲ್ಲಿನ ಕಂಬಗಳು, ಅಡ್ಡತೊಲೆಗಳು, ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಫಲಕಗಳು ಬುದ್ಧನ ಜೀವಿತ, ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳ ಹಲವು ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಶಿಲ್ಪಿ ಒಂದೇ ಫಲಕದಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಹಲವು ಪ್ರಾಚೀನ ಬೌದ್ಧ ಧಾರ್ಮಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದಲೂ ಚೀನ ಮತ್ತು ಸಿಂಹಳ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಐತಿಹ್ಯಗಳಿಂದಲೂ ಆಯ್ದುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ.

1938ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ವಿಹಾರ ಸಮುದಾಯ ಗಮನಾರ್ಹ. ಒಂದು ಸ್ತೂಪ, ಎರಡು ಚೈತ್ಯಾಗಾರಗಳು, ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಂಟಪ, ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಕೋಣೆಗಳಿರುವ ಒಂದು ಸಂಘಾರಾಮ ಇವು ಆ ಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿವೆ. ಇದರ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಕೋಣೆಯೂ ಒಂದು ಕಾರ್ಯಾಗಾರವೂ ಹೊರವಲಯ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿ ಮತ್ತು ಒಳಭಾಗ ಚತುರಸ್ರವಾಗಿ ಇರುವ ಒಂದು ಕಟ್ಟಡವೂ ಇದೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸೇರಿ ಆದ ಆ ಸಮುದಾಯವನ್ನು ಸ್ವಸಂಪೂರ್ಣವಾದ ಒಂದು ವಿಹಾರ ಸಂಕೀರ್ಣವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬಹುದು. ಆಯಕ ವೇದಿಕೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಆ ಸ್ತೂಪದ ವ್ಯಾಸ 12.42 ಮೀ. ಇದರ ಹೊರಮೈಯ ಶಿಲ್ಪ ಫಲಕಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇದರ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿದ್ದ ಎರಡು ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕೃತಿಯ ಚೈತ್ಯಾಗಾರಗಳಿದ್ದುವು. ದಕ್ಷಿಣದ ಚೈತ್ಯಾಗಾರದಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯಪೂಜೆಗೆಂದು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ ಸಣ್ಣ ಸ್ತೂಪವಿತ್ತು. ಪದ್ಮಪೀಠದ ಮೇಲೆ ನಿಂತ ಬುದ್ಧನ ಎರಡು ಪಾದಗಳ ನಡುವೆ ಚಿಕ್ಕ ರಂಧ್ರವಿತ್ತು. ಅದನ್ನು ಒಂದು ಕಲ್ಲಿನ ಫಲಕದಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿತ್ತು. ಆ ಮುಚ್ಚಳವನ್ನು ತೆಗೆದು ನೋಡಿದಾಗ 1.27 ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸ ಮತ್ತು 4.45 ಸೆಂಮೀ ಆಳದ ಆ ರಂಧ್ರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಚಿನ್ನದ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ 95 ಮುತ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಅಸ್ಥಿ ಭಸ್ಮಗಳಿದ್ದವು. ವಿಗ್ರಹಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಅವನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದು.

ಚೈತ್ಯಾಗಾರಗಳ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಸಂಘಾರಾಮವಿತ್ತು. 31ಮೀX22.5ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಅದರ ಮೂರು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲೂ 2.7ಮೀX2.1 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಕೋಣೆಗಳಿದ್ದವು. ಪ್ರಾಂಗಣದ ನಡುವೆ ಕಂಬಗಳಿಂದೊಡಗೂಡಿದ ಮಂಟಪವಿತ್ತು. ಆಗ್ನೇಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಮೂತ್ರಗೃಹವಿತ್ತು. ಮೂತ್ರಿಯಿಂದ ಕೊಳಕು ನೀರನ್ನು ಕೊಳವೆಗಳ ಮೂಲಕ ಸು.6 ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಯೊಳಗೆ ಅಗೆದಿದ್ದ ಹಿಂಗುಗುಂಡಿಗೆ ಒಯ್ಯುವ ಏರ್ಪಾಟು

ಶಿಲ್ಪ ಫಲಕ

ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. 3 ಮೀ ಉದ್ದ, 2.4 ಮೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು 1.8 ಮೀ ಆಳವಿದ್ದ ಆ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲು, ಉರುಟುಕಲ್ಲು, ಮರಳು ಮತ್ತು ಸುಣ್ಣವನ್ನು ಪದರಪದರವಾಗಿ ಹರಡಲಾಗಿತ್ತು. ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೋಣೆಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮದಿಂದ ಮೊದಲ ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿದ 38 ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರ, ನಡುಭಾಗದಲ್ಲಿ 26.6 ಸೆಂಮೀ ಮತ್ತು ಬಾಯಿ ಬಳಿ 10.16 ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸಗಳಿದ್ದ, ಹೊರಮೈಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಅಲಂಕಾರಗಳಿದ್ದ ಒಂದು ಕುಂಭವನ್ನು ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಅದರ ಬಾಯನ್ನು 16.5 ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಎರಡು ಪದ್ಮಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯಿದ್ದ ಫಲಕದಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿತ್ತು. ಆ ಮುಚ್ಚಳದ ಮೇಲೆ ಛತ್ರಾವಳಿಯಿತ್ತು. ಕುಂಭದಲ್ಲಿ 2 ಮಾನವ ಹಲ್ಲುಗಳಿದ್ದವು. ಈ ದಂತಾವಶೇಷಗಳು ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದಲ್ಲಿ ಪ್ರಶ. ಮೊದಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜೀವಿಸಿದ್ದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬೌದ್ಧ ಪಂಡಿತ ನಾಗಾರ್ಜುನಾಚಾರ್ಯನವೆಂದು ಐತಿಹ್ಯವಿದೆ.

ಸಂಘಾರಾಮದಲ್ಲಿ ಚೈತ್ಯಾಗಾರಗಳ ನಡುವೆ ಅನೇಕ ಗಚ್ಚಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ರೀತಿಯ ಪುಷ್ಪಗಳ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಮೊದಲು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ಕಾರ್ಯಾಗಾರ 3.9 ಮೀ ಅಗಲವಿತ್ತು. ಅದರ ಉದ್ದವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಶೋಧಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅದರಲ್ಲಿ 61 ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ ಮತ್ತು 48 ಅಪೂರ್ಣವಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದರಿಂದ ಅದನ್ನು ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಕಾರ್ಯಾಗಾರವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ಅಪೂರ್ಣ ಶಿಲ್ಪ ಫಲಕವೊಂದರಲ್ಲಿ ಚಾವಣಿಯ ಸೂರನ್ನು ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದು, ಬಲಗೈಯನ್ನು ಸೊಂಟದ ಮೇಲೂರಿಕೊಂಡು ತ್ರಿಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತ ಸುಂದರ ಸ್ತ್ರೀಯೊಬ್ಬಳ (ಸಾಲಭಂಜಿಕೆ) ರೇಖಾಚಿತ್ರವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅವಳ ಎಡಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಸೇವಿಕೆ ಎರಡೂ ಕೈಯಲ್ಲಿ ತಿಲಕದ ಭರಣಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದು ನಿಂತಿದ್ದಾಳೆ. ಸೇವಿಕೆಯ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಕಂಬದಿಂದ ಆಧಾರಿತವಾದ ಚಾವಣಿಯ ಭಾಗದ ಫಲಕದ ಮೇಲೆ ಸಿಂಹದಂತಿರುವ ಪ್ರಾಣಿಯನ್ನು ಹೂಡಿರುವ ರಥದಲ್ಲಿ ಧನುರ್ಧಾರಿ ಸವಾರನ ಚಿತ್ರವನ್ನು ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಫಲಕಗಳ ಮೇಲೆ ಮೊದಲು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ, ಅನಂತರ ಅವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಈ ರೇಖಾಚಿತ್ರ ಸ್ಪಷ್ಟಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ.

1954–60ರ ನಡುವಣ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 28 ವಿಹಾರಗಳು, 10 ಸ್ತೂಪಗಳು, ಬೌದ್ಧ ಸ್ತ್ರೀದೇವತೆಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬಳಾದ ಹಾರೀತಿಯ ಮಂದಿರ, ಕಂದಕ–ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಪರಿವೃತವಾದ ವಿಜಯಪುರಿ ಪ್ರದೇಶ, ಅದರೊಳಗೆ ಅಶ್ವಮೇಧ ಯಾಗವೇದಿಕೆಗಳು,

ಅರಮನೆಯಿಂದ ನದೀತೀರಕ್ಕೆ ಹೋಗುವ ಸೋಪಾನಗಳು ಮತ್ತು ಸ್ನಾನಘಟ್ಟ, ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ರಂಗಮಂದಿರ, ಪುಷ್ಪಭದ್ರಸ್ವಾಮಿ, ಸರ್ವದೇವಸ್ವಾಮಿ, ಕಾರ್ತಿಕೇಯಸ್ವಾಮಿ ಮತ್ತು ನವಗ್ರಹ ದೇವತೆಗಳ ಮಂದಿರ – ಇವೆಲ್ಲವುಗಳ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಗಳಿಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ರಚಿತವಾಗಿವೆ. ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತರಾಳ ಮುಖಮಂಟಪಗಳನ್ನೂ ಧ್ವಜಸ್ತಂಭಗಳನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದು. ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕೃತಿಯದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹಿಂದೂ ದೇವಾಲಯಗಳು ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಅಂಥ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಬೌದ್ಧ ಚೈತ್ಯಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ದೃಢಪಡುತ್ತದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶವೆಂದರೆ, ಕೋಟೆಯೊಳಗಿದ್ದ ಸುರಕ್ಷಿತ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ, ನದೀತೀರದಲ್ಲಿ ಕೂಡ, ಹಿಂದೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುವುದು. ಅದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ದೊರೆಗಳೂ ವೈದಿಕಧರ್ಮಾನುಯಾಯಿಗಳಾಗಿದ್ದರೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ವಂಶದ ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಮೊದಲು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ಶಾಸನಗಳೂ ಇದ್ದುವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆ ಶಾಸನಗಳ ಲಿಪಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅವನ್ನು ಸಾತವಾಹನರ (1–2ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಕಾಲದವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಛಾಯಾಸ್ತಂಭದ (ಸ್ಮಾರಕಸ್ತಂಭ) ಮೇಲೆ ಶಾಸನವೊಂದಿದೆ. ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕುಲಹಕ ಕುಲದ ಶಾಂತಮೂಲ ಅಸು ನೀಗಿದನೆಂದೂ ಶಾಸನವುಳ್ಳ ಆ ಸ್ಮಾರಕಸ್ತಂಭವನ್ನು ಇದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನೆಡಲಾಯಿತೆಂದೂ ಈ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಹೋತದೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಕ್ತಿ

ವಿಜಯಪುರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ರಂಗಮಂಟಪ ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾದುದು. ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ನಾಟ್ಯ–ನೃತ್ಯಗಳನ್ನು ನೋಡಲು ಬಂದ ಪ್ರೇಕ್ಷಕವರ್ಗವೂ ಧರ್ಮಪ್ರವಚನ ಅಥವಾ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಭಾಷಣಗಳನ್ನು ಕೇಳಲು ಬಂದ ಶ್ರೋತೃವರ್ಗವೂ ಕೂಡಲು ನಾಲ್ಕೂ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ಟಿಲು ಆಸನಗಳನ್ನು (ಗ್ಯಾಲರಿ) ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅರೆತೆರೆದ ಆ ರಂಗಮಂಟಪದ ಉದ್ದ 17.15 ಮೀ, ಅಗಲ 14.40 ಮೀ ಗ್ಯಾಲರಿಯ ಆಸನಗಳನ್ನು ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕುವ ಕಡಪ ಕಲ್ಲು ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅದರ ನೈರುತ್ಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ವೇದಿಕೆ (ಪ್ರಮುಖರಿಗಾಗಿ ಇರಬಹುದು) ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದೆ. ಅರೆತೆರೆದ ರಂಗಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಸುರಿದ ಮಳೆನೀರನ್ನು ಹೊರಗೊಯ್ಯಲು ನೈಋತ್ಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೊಳವೆ ಚರಂಡಿಯಿದೆ. ಪ್ರಾಂಗಣದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ದುಂಡುವೇದಿಕೆ ಇದೆ. ಗಾಯಕರು, ನಟರು, ಭಾಷಣಕಾರರು ಅದರ ಮೇಲೆ ನಿಂತು ಹಾಡುತ್ತಿದ್ದರು, ಅಭಿನಯಿಸುತ್ತಿದ್ದರು, ಭಾಷಣಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಆ ವೇದಿಕೆಯ ಮುಖಗಳ ಮೇಲೆ ಒಂದೆಡೆ ತ್ರಿರತ್ನಸಂಕೇತ, ಇನ್ನೊಂದೆಡೆ ಬಿಲ್ಲುಬಾಣಗಳ ಸಂಕೇತ, ಮತ್ತೊಂದೆಡೆ ಕಾಮಶರ ಮತ್ತು ಧನಕಸ ಆಸನ ಎಂಬ ಶಾಸನಗಳು ಇವೆ. ಈ ರಂಗಮಂಟಪದ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶವೆಂದರೆ, ವೇದಿಕೆಯ ಸುತ್ತಲ ಸು. 61ಮೀ ವರೆಗೆ ಧ್ವನಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕೇಳಿಬರುವುದಲ್ಲದೆ, ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ವೇದಿಕೆಯಿಂದ ದೂರವಾದ ಮೇಲಿನ ಆಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕುಳಿತವರಿಗೂ ಧ್ವನಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಕೇಳಿಬರುವಂತೆ ಅದರ ವಾಸ್ತು ಸಂಯೋಜನೆಯಾಗಿರುವುದು. ರಂಗಮಂಟಪದ ಎದುರಿಗೆ ಇರುವ ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲೆ ಹಾರೀತಿ ಗುಡಿಯಿದೆ.

ನದೀತೀರದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿರುವ, ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಕ್ರೀಡಾಂಗಣ (ಅರೀನ) ಇಲ್ಲಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಕಟ್ಟಡ. ಅದರ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 105.5ಮೀ×104.2ಮೀ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಮಂಟಪದಂಥ ವೇದಿಕೆಯಿದೆ. ಬಹುಶಃ ರಾಜಪರಿವಾರದವರು ಮತ್ತು ಇತರ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಕ್ರೀಡಾವಿನೋದಗಳನ್ನು ನೋಡಲು ಇದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಇದರ ಬಳಿ ಕಾರ್ತಿಕೇಯನದಿರಬಹುದಾದ ತಲೆಯಿಲ್ಲದ ಮುಂಡವೊಂದು ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಇದರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ 182.9ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಕಂಬಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮುಖಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಮೂರು ಭಾಗಗಳುಳ್ಳ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ದೇವಾಲಯ ಇದೆ. ಇದರ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಶಾಸನಗಳಿಂದಲೂ ಇಲ್ಲಿಂದ 0.4 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಅದರ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದಲೂ ಅವುಗಳನ್ನು ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ದೊರೆಗಳ ಕಾಲದವೆಂದು ಸೂಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ಆರಾಧನೆ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಬಹುಶಃ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮೂಲಸ್ಥಾನ ವಿಜಯಪುರಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ಅಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಧಾರ್ಮಿಕ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದ್ದು ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗಶಾಲೆ. ಈ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಕೂರ್ಮಾಕೃತಿಯ ಹೋಮಕುಂಡ, ಆಹವನೀಯಾಗ್ನಿಶಾಲೆ, ಅವಭೃಥಸ್ನಾನಘಟ್ಟ, ಸ್ನಾನಘಟ್ಟದಿಂದ ಹೊರಡುವ ಕಾಲುವೆಗಳೂ ಉಪಸಂವೇಶಶಾಲೆ ಮತ್ತು ಯಾಗ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಇಡುವ ಕೋಣೆಗಳು ಇದ್ದುವು. ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಎರಡು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ, ಎರಡುಬಾರಿ ಅಶ್ವಮೇಧ ಯಾಗ ಮಾಡಲು ಇವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅವಭೃಥಸ್ನಾನ ಘಟ್ಟ ಒಳ್ಳೆಯ ಈಜುಕೊಳದಂತಿದೆ. 8.2 ಮೀ ಚದರದ ಈ ಕೊಳದ ಆಳ 1.8 ಮೀ. ಅದರ ನಾಲ್ಕು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲೂ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಇಬ್ಬದಿಗಳಲ್ಲೂ ವಿಶಾಲವಾದ ವೇದಿಕೆಗಳು ಅವುಗಳಿಂದ ಇಳಿಯಲು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳೂ ಇವೆ. ಕೊಳದ ವಾಯವ್ಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ ಕೊಳವೆ ಮಾರ್ಗವಿದ್ದು, ಅದರವರೆಗೆ ನೀರನ್ನು ತುಂಬಿರಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಯಾಗದ ಕುದುರೆಯನ್ನು ಹೂತಿರುವ ಸ್ಥಳವಿದೆ. ಕುದುರೆಯ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರದೊಂದಿಗೆ ಇತರ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೂಳೆಗಳೂ ದೊರಕಿವೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಕುದುರೆಯೊಂದಿಗೆ ಇನ್ನಿತರ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಬಲಿಕೊಡುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇದಲ್ಲದೆ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ಸಾವಿರಾರು ಶಿಲ್ಪಗಳು, ನಾಣ್ಯಗಳು, ಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ನಿತ್ಯೋಪಯೋಗಿ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ಆಗಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ–ಧಾರ್ಮಿಕ ಜೀವನ ರೀತಿನೀತಿಗಳು ಆಗಿನವರ ಉಡುಗೆ–ತೊಡುಗೆ, ದೇಹಾಲಂಕಾರ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು, ಕೇಶಾಲಂಕಾರ, ಗೃಹೋಪಕರಣಗಳು, ಪೀಠೋಪಕರಣಗಳು ಸಂಗೀತವಾದ್ಯಗಳು, ಆಯುಧಸಾಮಗ್ರಿಗಳು, ವಾಹನವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಆಟಿಕೆಗಳು ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅಮೂಲ್ಯ ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ.

ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ, ಅದರಲ್ಲೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸಯುಗದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ನೆಲೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ನಾಗೇಶ್ವರ್: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಜಾಮ್‌ನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಕೆಯ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ 16 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಸಿಹಿನೀರಿನ ಸರೋವರ ಭೀಮಗಜದ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿನೆಲೆ. ಈ ಸರೋವರಕ್ಕೆ ಮಣ್ಣಿನ ದಂಡೆ ಕಟ್ಟುವಾಗ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಸಾಗರದ ಶಂಖದ ಚಿಪ್ಪುಗಳೂ ಆಭರಣಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯ ಕುರುಹುಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದು ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಚಿಪ್ಪಿನ ಆಭರಣ ತಯಾರಿಕೆಯ ಕುರುಹುಗಳು ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಪತ್ತೆಯಾದದ್ದು ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ. ಅನಂತರ ಇಷ್ಟೇ ಮಹತ್ತ್ವಾದ ಮತ್ತೊಂದು ಆಭರಣ ತಯಾರಿಕಾ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಬಗಸ್ರದಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಮಾಡಲಾಯಿತು. ನಾಗೇಶ್ವರದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 2.6 ಮೀ ಮಂದದ ವಸತಿ ಪದರದಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಎರಡು ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣ ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಈ ಹಂತವನ್ನು 1ಎ ಮತ್ತು 1ಬಿ ಉಪಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. 1ಎ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ನೆಲವುಳ್ಳ ಸರಳ ಮನೆಗಳಿವೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳೂ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳೂ ಇದ್ದು ಇವುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಒರಟುತನ ಕಾಣುತ್ತದೆ. 1ಬಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಶುಭ್ರ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣ ಮತ್ತು ಚಾಕಲೇಟ್‌ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಬೂದು, ಕಂದು–ಬಿಳಿ ಮತ್ತು ಮಾಸಲು ಹಳದಿಬಣ್ಣಗಳ ತೆಳು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಪ್ರಭಾಸ್ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆ ಬಿಟ್ಟು ಇತರ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆಯದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಪಾತ್ರೆಗಳ ಆಕೃತಿ ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ, ಹರಪ್ಪ, ಚನ್ಹುದಾರೊ, ಸುರಕೋಟಡ ಮತ್ತು ಲೋಥಲ್‌ಗಳಲ್ಲಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಅಗೇಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಘನಾಕೃತಿಯ ತೂಕದಬಟ್ಟು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ತ್ರಿಕೋಣಾಕೃತಿಯ ಬಿಲ್ಲೆ, ಆಟದ ಬಂಡಿ, ಚಕ್ರ, ಬಳೆ, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳು ಕೂಡ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ಈ ನೆಲೆಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಶಂಖಾಭರಣ ಉದ್ಯಮದ ಅವಶೇಷಗಳಾದ ಶಂಖದ ಚೂರುಗಳು, ಕತ್ತರಿಸಿದ ತುಂಡುಗಳು, ಪೂರ್ಣ ಬಳೆ ಹಾಗೂ ಮಣಿಗಳು. ಸಾಗರದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಶಂಖಗಳು, ಭೀಮಗಜದ ಸಿಹಿನೀರಿನ ಸಿಹಿನೀರು, ಫಲವತ್ತಾದ ಭೂಮಿ, ಸಮುದ್ರಯಾನಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ದೋಣಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲು ಬೇಕಾಗುವ ಗಿಡಮರಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಈ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಹೊಂದಲು ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿದ್ದವು. ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯ ಶಂಖಗಳನ್ನು ಆಳಸಮುದ್ರದಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ತೌಲನಿಕವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಶಂಖಾಭರಣಗಳ ಕೈಗಾರಿಕೆಯನ್ನು 3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಉತ್ತರಕಾಲೀನ ಭಾಗದ್ದೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಬಹುದು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ: ನೋಡಿ–ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ

ನಾಟ್ಯಶಿವಶಿಲ್ಪಗಳು: ನೋಡಿ–ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಭಾರತದ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳ ಉಗಮದ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ವಸ್ತುವಿನಿಮಯದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇದರ ಅನಾನುಕೂಲವನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲು ಸಣ್ಣ–ಸಣ್ಣ ಚಿನ್ನದ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ವ್ಯವಹಾರಕ್ಕೆ ಬಳಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಯಿತು. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಅವು ನಾಣ್ಯಗಳಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡವು.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟವಾದರೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಚಿನ್ನದ ಚೂರುಗಳ ಮೇಲೆ ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಒತ್ತಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಬಳಕೆಗೆ ತರಲಾಯಿತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಧಾತುಗಳನ್ನು ಮೂಸೆಯಲ್ಲಿ ಕರಗಿಸಿ ಕ್ಷಾರಗಳಿಂದ ಶುದ್ಧಗೊಳಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಅಡಿಗಲ್ಲ ಮೇಲಿಟ್ಟು ಸುತ್ತಿಗೆಯಿಂದ ಬಡಿದು ತಗಡುಗಳಾಗಿ ಅಳತೆಗೆ ಕತ್ತರಿಸಿ ಪಡಿಯಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಮುದ್ರೆ ಒತ್ತಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವನ್ನು ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಧಾತುವನ್ನು ಕರಗಿಸಿ ಪಡಿಯಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಎರಕಹೊಯ್ದು ತಯಾರಿಸಿದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮುದ್ರೆ ಒತ್ತಿದ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದವು.

ಪಾಣಿನಿ ತನ್ನ ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿಯಲ್ಲಿ ಏಳು ಪ್ರಕಾರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಇದ್ದ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಜನಪದಗಳು, ಗಣಗಳು, ಸ್ವತಂತ್ರರು, ಪ್ರಜಾರಾಜರುಗಳು ಹಾಗೂ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸುವ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಆತ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕೌಟಿಲ್ಯನು ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿದ್ದು, ಮತ್ತೊಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಚಿಹ್ನೆಯಾಗಲಿ, ಬರೆವಣಿಗೆಯಾಗಲಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಬೆಟ್ಟ, ನದಿ, ಸೂರ್ಯ, ಚಂದ್ರ, ಮರ, ಸ್ವಸ್ತಿಕ, ಆನೆ, ಚಕ್ರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ವ್ಯಾಪಾರ, ಬ್ಯಾಂಕುಗಳ, ತಯಾರಕರ ಕೊಡುವಿಕೆ ಹಾಗೂ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವುದರ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಯಾವುದೇ ಸಂಸ್ಥೆ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದರೂ ಅವು ನ್ಯಾಯಬದ್ಧವಾಗಲು ರಾಜಸ್ವದ ಒಪ್ಪಿಗೆಯ ಮುದ್ರೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕಾಗಿತ್ತು.

ಮೌರ್ಯ ರಾಜರು ಮುದ್ರಿಸಿದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ರೀತಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿದ್ದು ದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಶೂರಸೇನ ಧಾಂಧಾರ, ಮಲ್ಲ, ಪಾಂಚಾಲ, ಕೋಸಲ, ಆಂಧ್ರ, ಕಳಿಂಗ ರಾಜ್ಯಗಳು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದವು. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸ್ಥಳದಿಂದ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ತೂಕ, ಆಕಾರ, ಧಾತು ಹಾಗೂ ಲೋಹಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿದ್ದು, ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರವಿಲ್ಲದೆ ಚೌಕ, ಆಯತಾಕಾರ, ವೃತ್ತಾಕಾರ, ಐದು ಹಾಗೂ ಎಂಟು ಮೂಲೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ನಾಣ್ಯಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಟಂಕಿಸಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ಬಂದಿರಬಹುದು.

ಸಿಂಧೂ ಕಣಿವೆಯ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಗುರುತುಗಳು ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದಲ್ಲಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ಬಂದವು. ಮೌರ್ಯರ ಪತನದ ಅನಂತರ ಸಾತವಾಹನರು ಹಾಗೂ ಅನೇಕ ರಾಜರು ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು.

ಗ್ರೀಕರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪತನದ ಬಳಿಕ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯದ ಗ್ರೀಕರು ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಶಕರು(ಸಿಥಿಯನ್ನರು). ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರು (ಪಹ್ಲವರು) ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮದ ಶಕರು ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದರು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.326ರಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಆಕ್ರಮಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯ. ಇವನು ಸಿಂಧೂ ನದಿಯನ್ನೂ ಹಿಡಾಸ್ಪಸ್ (ಜೀಲಂ) ನದಿಯನ್ನೂ ದಾಟಿ ಪುರೂರವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಇವನು ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಒಡೆತನಕ್ಕೆ ಪಡೆದನು. ಇದರ ಜ್ಞಾಪಕಾರ್ಥವಾಗಿ ಡೆಕೆಡ್ರಮ್ ಎಂಬ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಸೆಲ್ಯೂಕಸನು ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಿದ. ಈ ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ದೇವತೆಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ನಾಣ್ಯದ ಮತ್ತೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕುದುರೆ ಸವಾರರು ಭಲ್ಲೆ ಹಿಡಿದು ಆನೆಯ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡುವ ದೃಶ್ಯವಿದೆ. ಇದು ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಮತ್ತು ಪುರೂರವನ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಚಿತ್ರವೆಂದು ನಂಬಲಾಗಿದೆ.

ಗ್ರೀಕರು ತಮ್ಮ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಹಾಗೂ ಸ್ತ್ರೀ ದೇವತೆಯ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿದರು. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿದ್ದು ವಿದೇಶಿಯರ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಇಂಡೊ–ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯನ್ನರು ಎರಕದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಗ್ರೀಕರ ನಾಣ್ಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಿದರು. ಡೆಮಿಟ್ರಿಯಸ್‌ನು ಮುದ್ರಿಸಿದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಆನೆಯ ಆಕಾರದ ಚಿತ್ರದ ಶಿರಸ್ತ್ರಾಣವಿದೆ. ಇವರ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್, ಆಂಟಿಯೋಕಸ್, ಡಿಯೋಡೋಟಸ್, ಯುಥಿಮಿಡಿಸ್ ಮತ್ತು ಡಿಮಿಟ್ರಿಯಸ್ ಅವರ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

ಯೂಕ್ರೇಡಿಸ್ ತನ್ನ ತಂದೆ ಹೆಲಿಯೋಕ್ಲಿಸ್, ತಾಯಿ ಲಿಯೋಡಿಸ್ ಅವರ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಿದ. ಇದರಂತೆ ಭಾರತೀಯ ರಾಜರು ತಮ್ಮ ಹಾಗೂ ಕುಟುಂಬದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ತ್ರೀ ದೇವತೆಯ ಚಿತ್ರ, ಕುದುರೆ ಸವಾರ, ಆನೆ, ವೃಷಭ, ಸಿಂಹ ಹಾಗೂ ಒಂಟೆಯ ಚಿತ್ರವನ್ನು ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಾಕಿಸಿದರು.

ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇರುವುದು ಮತ್ತೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಡಿಯೋಡೋಟಸ್ ಮತ್ತು ಇಥಿಡಿಯಸ್ ನಾಣ್ಯಗಳ ಹಿಮ್ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್, ಪ್ರಾಕೃತ, ಖರೋಷ್ಠಿ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ.

ಭಾರತೀಯರು ಇಂಡೊ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯನ್ನರಂತೆ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಭಾವಚಿತ್ರ, ಇಷ್ಟದೇವತೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರಚಲಿತ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದರು.

ಶಕರು ಮತ್ತು ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರ (ಪಹ್ಲವ) ನಾಣ್ಯಗಳು: ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಶಕ ಮತ್ತು ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರನ್ನು ಯೂಚಿಗಳು ತಮ್ಮ ಗುಂಪಿನಿಂದ ಹೊರದೂಡಿದರು. ಇವರು ಕಿಫಿನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿ ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇದು ಶಕಸ್ಥಾನ ವೆಂದಾಯಿತು. ಗ್ರೀಕರು ಇವರನ್ನು ಸಿಥಿಯನ್ನರೆಂದು ಕರೆದರು.

ಪಹ್ಲವ ಅಥವಾ ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿ ಒಂದು ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದರು. ಮೌಸ್ ಎಂಬುವನು ಪ್ರಬಲನಾಗಿ ಭಾರತದ ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ.

ಮೌಸನು ಹೊರಡಿಸಿದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಇಂಡೊ–ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯ ರಾಜ ಅಪಲ್ಲೊಡೊಟಸ್‌ನ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜನು ಕುದುರೆಯ ಮೇಲೆ ಭಲ್ಲೆ ಹಿಡಿದು ಕುಳಿತಿರುವ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯನು ಗದೆ ಮತ್ತು ತ್ರಿಶೂಲವನ್ನು ಹಿಡಿದು ನಡೆಯತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಮೌಸನು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದನು. ಈ ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ತಲೆ ಹಿಮ್ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ದಂಡ ಹಿಡಿದ ದೇವತೆಯ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇವೆ. ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಜ ಸಮೋಅಸ್ ಮತ್ತು ರಾಜಾಧಿರಾಜಸ್ ಎಂಬ ಲೇಖನ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದೆ.

ಎರಡನೆಯ ಅಜಿಸನ ಅನಂತರ ಗೊಡೋಫರಸನು ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ. ಇವನು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದನು. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ರಾಜನ ಚಿತ್ರ, ಹಿಮ್ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ದೇವತೆಯ ಚಿತ್ರ ಇವೆ.

ಕುಷಾಣರು: ಕುಷಾಣರು ಯೂಚಿ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅಲೆಮಾರಿಗಳು. ಪ್ರ.ಶ 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚೀನದ ಗಡಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯದಲ್ಲಿ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿ ಕುಷಾಣರೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರು. ಇವರು ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿದರು. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಭಾರತದ ನಾಣ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರಿದವು. ಇದರ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳ ಹಿಮ್ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಶಿವನು ತ್ರಿಶೂಲಧಾರಿಯಾಗಿ ವೃಷಭದ ಜೊತೆ ಇರುವ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಗ್ರೀಕ್ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದ್ದು, ಹಿಮ್ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಖರೋಷ್ಠಿ ಆಲೇಖವಿದೆ.

ವಿಮಕಡ್‌ಫೀಸಿಸ್‌ನ ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಬೆಸಿಲಸ್ ವಿಮಕಡ್‌ಫೀಸಿಸ್ ಎಂಬ ಗ್ರೀಕ್ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದ್ದು ಹಿಮ್ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ನಂದಿ ಸಹಿತ ತ್ರಿಶೂಲ ಹಿಡಿದ ಶಿವನ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಜಸ ರಾಜಾದಿರಾಜಸ ಸರ್ವಲೋಗ ಇಸ್ವರಸ ಮಹೀಶ್ವರಸ ವಿಮಕಡ್‌ಫೀಸಿಸ್ ಎಂಬ ಖರೋಷ್ಠಿ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ.

ಕನಿಷ್ಕ ಇವರಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ. ಇವನು ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದ. ಇವನ ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಭಲ್ಲೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದು ಬಲಗೈಯಿಂದ ಯಜ್ಞ ಕುಂಡಕ್ಕೆ ಅರ್ಪಿಸುತ್ತಿರುವ ಕನಿಷ್ಕನ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಬ್ಯಾಸಿಲೋಸ್ ಬ್ಯಾಸಿಲೋವ ಕನಿಷ್ಕೋ ಎಂದಿದ್ದು ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ದೇವತೆಯು ಬಲಗೈಯನ್ನು ಮುಂದೆ ಚಾಚಿರುವ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಗ್ರೀಕ್ ಆಲೇಖವಿದೆ.

ಕುಷಾಣರ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳ ಹಿಮ್ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಅಹುದಾ ಮಜ್ದ, ಅತ್‌ಷೋ(ಅಗ್ನಿ) ಮಿರೋ(ಸೂರ್ಯ), ಮಿಹೋ(ಚಂದ್ರ), ಓಹಿಷೋ(ವಾಯು), ಅರ್ಢೋಕ್ಷೊ (ಲಕ್ಷ್ಮಿ), ಬೊಡೋ (ಬುದ್ಧ) ಮೊದಲಾದ ದೇವತೆಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದ್ವಿಗುಣ ದೀನಾರ, ದೀನಾರ ಮತ್ತು ಕಾಲು ದೀನಾರ ಎಂಬ ಮೌಲ್ಯದ ನಾಣ್ಯಗಳಿದ್ದವು. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳ ಹಿಮ್ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಇರಾಣಿಯರ ಹೆಸರುಗಳಾದ ಮಿಹಿರ(ಸೂರ್ಯ), ಮಜ(ಚಂದ್ರ) ಓಆಗೊ(ವಾಯು), ಅಥೊ(ಅಗ್ನಿ) ಮತ್ತು ಅರ್ಧೋಕ್ಷೊ(ಲಕ್ಷ್ಮೀಯಂಥ ಸ್ತ್ರೀ ದೇವತೆ) ಹಾಗೂ ಶಕ್ಯಮುನಿ ಬುದ್ಧನ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ರಾಜ್ಯಗಳು: ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪತನ ಅನೇಕ ಜನಪದ ಪಟ್ಟಣ–ರಾಜ್ಯ ಹಾಗೂ ಪ್ರಜಾರಾಜ್ಯಗಳ ಉದಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಈ ರಾಜ್ಯಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತ, ಬಿಹಾರ, ಪೂರ್ವ, ಪಶ್ಚಿಮ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಯೌಧೇಯ, ಲಿಚ್ಛವಿ, ಮಗಧ, ಔದುಂಬರ, ಮಾಳವ ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲದೆ ಪಟ್ಟಣ ರಾಜ್ಯಗಳಾದ ಉಜ್ಜಯಿನಿ, ಮಾಧ್ಯಮಿಕ, ತ್ರಿಪುರ ಮುಂತಾದವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತಾಮ್ರದ ಹಾಗೂ ಚಿನ್ನದ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದವು.

ನಾಣ್ಯಗಳ ಪ್ಲೇಟ್

ಇವರು ಟಂಕಿಸಿದ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನಂದಿ, ಚಕ್ರ, ಸ್ವಸ್ತಿಕ, ಚಂದ್ರ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿದ್ದು ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಬರೆವಣಿಗೆಯಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣದ ಮತ್ತು ರಾಜನ ಹೆಸರು ಮುದ್ರೆಗೊಂಡಿವೆ. ಹೆಚ್ಚು ಆಕರ್ಷಕವಾದ ಪಟ್ಟಣ ರಾಜ್ಯಗಳ ನಾಣ್ಯಗಳು 50 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದ ಬಂಗಾರದ ನಾಣ್ಯವಾಗಿವೆ. ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ದೇವತೆಯು ಕಿರೀಟ ಧರಿಸಿ ವಸ್ತುವನ್ನು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದು ನಿಂತಿರುವ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಹಾಗೂ ಪುಷ್ಕಲಾವತಿ ನಗರದ ದೇವತೆ ಅಂಬಾ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆಯೂ ಇದೆ. ಇದರ ಮತ್ತೊಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ವೃಷಭದ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಟೌರೋಸ್ ಎಂಬ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ವೃಷಭ ಎಂಬ ಖರೋಷ್ಠಿ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ.

ಮಗಧ ರಾಜ್ಯ ಉದಯವಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಪಾಂಚಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಬುಡಕಟ್ಟು ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ರಾಜ್ಯಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಾರ್ವಭೌಮ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಸ್ತಂಭಶಾಸನದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೊದಲನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ರಾಜ್ಯಗಳು ತಮ್ಮನ್ನು ಜನಪದಗಳೆಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡವು. ಇವು ಸ್ವಂತ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಹೆಸರು, ಊರು, ರಾಜ ಅಥವಾ ಮಹಾರಾಜ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಅವರ ಅಧಿದೇವತೆಯ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗಂಗಾ ಮತ್ತು ಯಮುನಾ ನದಿಗಳ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಭೌಮ ರಾಜ್ಯಗಳಾದ ಮಥುರ, ಶೂರಸೇನ, ಅಹಿಚ್ಚತ್ರ, ಪಾಂಚಾಲ, ಕೌಶಾಂಬಿ, ವತ್ಸ, ಪ್ರಮುಖ ರಾಜ್ಯಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿ ಶ್ರೀಮಂತಗೊಳಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಅವರ ಅಸ್ತಿತ್ವದ ಮತ್ತು ಆಡಳಿತದ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೂಲಕ ನೀಡಿದೆ.

ಗುಪ್ತರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ 319–495ರವರೆಗೆ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿತು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಹೊಸ ಆಯಾಮವನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಇವರು ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದರು. ಈ ವಂಶದ ಸ್ಥಾಪಕ ಶ್ರೀಗುಪ್ತ. ಒಂದನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ. ಇವನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು ಲಿಚ್ಛವಿಯ ರಾಜಕುಮಾರಿ ಕುಮಾರದೇವಿಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ. ಅದರ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದ.

ಇದರಲ್ಲಿ ಕುಮಾರದೇವಿಯನ್ನು ಶ್ರೀಮಹಾದೇವಿ ಎಂದೂ ತನ್ನನ್ನು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನೆಂದೂ ಕರೆದು, ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ತಮ್ಮಿಬ್ಬರ ಚಿತ್ರವನ್ನೂ ಮತ್ತೊಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಲಿಚ್ಛವಿ ಎಂದೂ ಮುದ್ರಿಸಿದ.

ಮತ್ತೊಂದು ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿಂತ ರಾಜ ದಂಪತಿಗಳ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಎಡಬದಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಕುಮಾರದೇವಿಯೆಂದೂ ಬಲಗಡೆ ಶ್ರೀ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನೆಂದೂ ಆಲೇಖವಿದೆ. ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಂಹದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಶವನ್ನು ಮತ್ತು ಬಹುಬೀಜಫಲ ಹಿಡಿದ ದುರ್ಗಾದೇವಿಯ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಲಿಚ್ಛವಯ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳಿಗೂ ಕುಷಾಣರ ನಾಣ್ಯಗಳಿಗೂ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿದ್ದು ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಯಜ್ಞಕುಂಡದ ಹತ್ತಿರ ರಾಜನು ನಿಂತಿದ್ದು ಮತ್ತೊಂದು ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ದೇವತೆಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ.

ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನು ಗುಪ್ತರಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ. ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗದ ನಾಣ್ಯ, ರಾಜದಂಡ ಇರುವ ನಾಣ್ಯ, ವೀಣಾ ಚಿತ್ರದ ನಾಣ್ಯ, ಹುಲಿಯನ್ನು ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿರುವ ನಾಣ್ಯ, ಪರಶು(ಕೊಡಲಿ) ಚಿತ್ರದ ನಾಣ್ಯ, ಬಿಲ್ಲಿನ ಚಿತ್ರ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಈತ ಮುದ್ರಿಸಿದ.

ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಒಂದು ಪ್ರಕಾರದ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ರಾಜದಂಡವನ್ನು ಬಲಗೈಯಿಂದ ಮುಂದಿರುವ ಯಜ್ಞಕುಂಡಕ್ಕೆ ಅರ್ಪಿಸುತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಎಡಬದಿಯಲ್ಲಿ ಗರುಡ ಧ್ವಜ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಸಮುದ್ರ ಎಂಬ ಆಲೇಖವಿದೆ. ಈ ಚಿತ್ರದ ಸುತ್ತಲೂ ಸಮರಶತವಿತತ ವಿಜಯೋ ಜತರಿಪುರ್ ಅಜಿತೋದಿವಂ ಜಯತಿ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ. ನಾಣ್ಯದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಸಸ್ಯದ ಕುಡಿಯನ್ನು ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಬಹುಬೀಜ ಫಲವನ್ನು ಹಿಡಿದು ಸಿಂಹದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ದೇವಿ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಎಡಬದಿಯಲ್ಲಿ ಪರಾಕ್ರಮ ಎಂಬ ಬರಹವಿದೆ.

ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ತರುವಾಯ ಎರಡನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನು ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಪಡೆದು ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ನಾಣ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದ. ಇವನ ಒಂದು ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹವೊಂದನ್ನು ಬಾಣದಿಂದ ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ನರೇಂದ್ರ ಚಂದ್ರಃಪ್ರಥಿತರಾಣೋ ರಣೇ ಜಯತ್ಯಜಯ ಭುವಿ ಸಿಂಹವಿಕ್ರಮಃ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದ್ದು ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಂಹವಾಹಿನಿ ದೇವಿಯ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಸಿಂಹ ವಿಕ್ರಮ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇವೆ.

ಕುಮಾರಗುಪ್ತನು ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ಚಿತ್ರದ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಆನೆ ಸವಾರನು ಖಡ್ಗಮೃಗವನ್ನು ವಧಿಸುತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದ.

ಹೂಣರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಹೂಣರು ಶಕ ಮತ್ತು ಯೂಚಿಗಳಂತೆ ಚೀನದ ಅಲೆಮಾರಿ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಗಾಂಧಾರವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು. ತೋರಮಾನನ ಮಗನಾದ ಮಿಹಿರಕುಲ ಉತ್ತರ ಭಾರತವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ಸಸ್ಸಾನಿಯನ್ನರ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದ. ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಹಿಮ್ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಸಸ್ಸಾನಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಯಜ್ಞಕುಂಡ ಹಾಗೂ ಇಬ್ಬರು ಸೇವಕರ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ತೋರಣಮಾಣ ಓಬುಲ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದೆ.

ಗುಪ್ತರ ಅನಂತರದ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪತನದ ತರುವಾಯ ಮುಸಲ್ಮಾನರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬರುವವರೆಗೆ ಉತ್ತರಭಾರತದಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ವಿರಳವಾಗಿದ್ದವು. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ರೀತಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬಳಕೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಧಾತುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ತೂಕ ಹಾಗೂ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೊದಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕನ್ಯಾಕುಬ್ಜದ ರಾಜ ಶಶಾಂಕ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಾಣೇಶ್ವರದ ಹರ್ಷವರ್ಧನ ಬಂಗಾರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದರು. ಇವುಗಳ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಶಿವನು ನಂದಿಯ ಮೇಲೆ ಒರಗಿರುವ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀಯು ಆನೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಚಿತ್ರವಿದೆ.

ಶೀಲಾದಿತ್ಯ ಎಂಬುದು ಶ್ರೀಹರ್ಷನ ಮತ್ತೊಂದು ಹೆಸರು. ಇವನ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಶೀಲಾದಿತ್ಯ ಎಂದು ಟಂಕಿಸಿದ. ಈ ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಹರ್ಷನ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಮತ್ತೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನವಿಲಿನ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀ ಶೀಲಾದಿತ್ಯ ದಿವಂ ಜಯತಿ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ.

ಗದ್ಯಾಣಗಳು: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ರಾಜಸ್ಥಾನ, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಗಾಧಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳ ಬಳಕೆ ಇದ್ದ ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದವರ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜರ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಹೋರಾಟದ ದೃಶ್ಯಗಳು ಮುದ್ರಣಗೊಂಡಿವೆ. ಇವು ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಬಿಲಾನ್ ನಾಣ್ಯಗಳಾಗಿದ್ದು ಇಂಡೊ ಸಸ್ಸಾನಿಯನ್ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಲ್ಲನ್ನು ಹಿಡಿದ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರ ಇರುವ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ.

9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗದ ಗಾಂಧಾರ, ಓಹಿಂದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಷಾಹಿ ಮನೆತನ ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿತು. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಉದ್ದನೆಯ ಭರ್ಜಿ ಹಿಡಿದ ಕುದುರೆ ಸವಾರನ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಝೂಲ ಹಾಕಿಕೊಂಡು ಮಲಗಿದ ಎತ್ತಿನ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಲಪತಿದೇವ ಹಾಗೂ ಸಾಮಂತ ದೇವ ಟಂಕಿಸಿದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಪುರದ ಕಳಚುರಿ ರಾಜ ಗಾಂಗೇಯ ದೇವನು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದ. ಇದರ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲು ಕುಳಿತಿರುವ ಲಕ್ಷ್ಮೀಯ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಮತ್ತೊಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಮದ್ಗಾಂಗದೇವ ಎಂಬ ನಾಗರೀ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ.

12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರತ್ನಪೂರದ ಕಳಚುರಿ ರಾಜರು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಸಿಂಹವು ಆನೆಯ ಮೇಲೆ ಎರಿಹೋಗುವ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಹೆಸರು ಮುದ್ರಣಗೊಂಡಿವೆ.

ಚಂದೇಲ ರಾಜರ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹನುಮಂತನ ಚಿಹ್ನೆಯಿದೆ.

ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ನಾಣ್ಯಗಳು: ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕ, ತಮಿಳುನಾಡು, ಕೇರಳ ಹಾಗೂ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ರಾಜರು ಹೊರಡಿಸಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಕ್ರೋಢೀಕರಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಕರೂರಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ನಾಣ್ಯಗಳು ತಮಿಳು ನಾಣ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆ, ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿ, ನಾಲ್ಕು ಮೀನಿನ ಚಿತ್ರ, ಮೂರು ಕಮಾನಿನ ಬೆಟ್ಟ, ಮರ, ನದಿ, ಹುಲಿಯ ಚಿತ್ರ ಇರುವ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವು ಪಾಂಡ್ಯ, ಚೋಳ, ಚೇರ ನಾಣ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ.

ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಭೌಮರಾಗಿದ್ದ ಚೋಳರು ಬಂಗಾರ, ಬೆಳ್ಳಿಯ ಆಹತ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದರು. ಉತ್ತಮ ಚೋಳನ ಬಂಗಾರ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಚೋಳ ಎಂದು ನಾಗರೀ ಲಿಪಿ ಇದ್ದು ಮತ್ತೊಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಬಿಲ್ಲುಗಾರನ ಚಿತ್ರ, ಕುಳಿತಿರುವ ಹುಲಿ, ಒಂದು ಗೆರೆ, ಎರಡು ಮೀನಿನ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

1ನೆಯ ರಾಜರಾಜನ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಲ್ಲು, ಬಾಣ, ಹುಲಿ, ಮೀನಿನ ಚಿತ್ರದೊಂದಿಗೆ ಶ್ರೀರಾಜರಾಜ ಎಂಬ ನಾಗರೀ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ. 1ನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರನ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಶಂಖದ ಚಿತ್ರ, ಬಿಲ್ಲು, ಬಾಣ, ಮೀನಿನ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಹಿಮ್ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಾಜರಾಜ ಎಂಬ ತಮಿಳು ಲಿಪಿಬರಹ ಇದೆ. ಶ್ರೀ ರಾಜೇಂದ್ರನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ರಾಜೇಂದ್ರ ಎಂದು ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಇವನ ಬಿರುದು ಗಂಗೈಕೊಂಡ ಚೋಳನ್ ಎಂದಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಲೆನಾಡುಗೊಂಡ ಚೋಳನ್ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಪಾಂಡ್ಯರ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೀನಿನ ಚಿತ್ರ, ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ಪಾಂಡ್ಯ ಎಂದು ಸು ಎಂಬ ಅಕ್ಷರವೂ ಮುದ್ರೆಗೊಂಡಿದೆ.

ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ವೀರ ಕೇರಳಸ್ಯ ಎಂಬ ಸಾಲಿನ ಬರೆವಣಿಗೆ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಸಾಲುಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಎಡಕ್ಕೆ ಚಲಿಸುತ್ತಿರುವ ಮೊಸಳೆಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಗಂಡರಾಕುಷಸ್ಯ ಎಂಬ ಬರೆಹ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕುಂಭದ ಚಿತ್ರವಿದೆ.

ಸಾತವಾಹನರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪತನದ ಅನಂತರ ಮೇಲೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. ಶ್ರೀಮುಖ ಇದರ ಸ್ಥಾಪಕ. ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ. ಇವರು ವಿದೇಶೀಯರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಪಡದೆ ಸ್ವಂತ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದರು. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಸೀಸ, ಮಿಶ್ರ ಲೋಹ (ಪೊಟಿನ್), ಬೆಳ್ಳಿ, ತಾಮ್ರ, ಕಂಚಿನ ಲೋಹವನ್ನು ಬಳಸಿ ಟಂಕಿಸಿದರು. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಕರ್ನಾಟಕ, ಆಂಧ್ರ , ತಮಿಳುನಾಡು, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳ ಎರಡು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲೂ ಬ್ರಾಹ್ಮೀ ಲಿಪಿ ಇದ್ದು, ಬಿಲ್ಲು, ಬೆಟ್ಟ, ಮರ, ಸಿಂಹ, ಆನೆ ಹಾಗೂ ಉಜ್ಜಯನಿ ಗುರುತುಗಳಿವೆ. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಡಗಿನ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ನೌಕಾಯಾನದ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಇವರು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನೂ ಟಂಕಿಸಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದರು. ಸಾತವಾಹನರ ಸಾಮಂತ ರಾಜರುಗಳಾದ ಚುಟು, ಮಹಾರಥಿ, ಕುರು ಮುಂತಾದವರು ಸಾತವಾಹನರ ಮಾದರಿಯಲ್ಲೇ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದರು.

ಬನವಾಸಿಯ ಕದಂಬರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಸಾತವಾಹನರ ಅವನತಿಯಾದ ಮೇಲೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕದಂಬರು ಸ್ವತಂತ್ರ ಕನ್ನಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇವರು ಆಹತ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು.

ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಮುದ್ರೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಇವು ಪದ್ಮಟಂಕ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದವು. ನಾಣ್ಯದ ಮತ್ತೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಬರೆವಣಿಗೆಯಾಗಲೀ, ಚಿತ್ರವಾಗಲೀ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಲ್ಲು, ಶಂಖದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಇಂತಹ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರು ಮತ್ತು ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರು, ಚೋಳರು ಮತ್ತು ದೇವಗಿರಿಯ ಯಾದವರು ಮುದ್ರಿಸಿ ಚಲಾವಣೆ ಮಾಡಿದರು.

10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕದಂಬರ ಒಂದು ಶಾಖೆಯು ಗೋವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಗೋವ ಕದಂಬರೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರು. ಸಿಂಹ ಇವರ ಲಾಂಛನವಾಗಿತ್ತು. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಂಹದ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಜಯಕೇಶಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಜಯಸಿಂಹ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಈತನ ಒಂದು ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಮಲ್ಲಿಗೇ ಭೈರವ ಮತ್ತು ಮಲವರ ಮಾರಿ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಇದು ಮಾಳವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಮೊದಲನೆಯ ಜಯಕೇಶಿ ಕರೆದುಕೊಂಡ ಬಿರುದಾಗಿದೆ. ಇವನ ಮತ್ತೊಂದು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯ 76.5 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕ, 0,6 ಅಂಗುಲ ವ್ಯಾಸವಿದ್ದು, ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ವೃತ್ತದೊಳಗೆ ಗಜಸಿಂಹದ ಚಿತ್ರ, ಮತ್ತೊಂದು ಭಾಗದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಶೂಲವಿದ್ದು, ಎರಡು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಮಲ್ಲಿಗೇ ಭೈರವ ಎಂದು ಎರಡು ಸಾಲಿನ ನಾಗರೀ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಇವರ ಮತ್ತೊಂದು ಶಾಖೆಯು ಹಾನಗಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಹಾನಗಲ್ ಕದಂಬರೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರು. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರು, ದೇವಗಿರಿಯ ಯಾದವರು ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದರು.

ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ತಲಕಾಡು ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದು ಮದಗಜ ಅವರ ಚಿಹ್ನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಚಿನ್ನದ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದ್ದರು. ಗದ್ಯಾಣ, ಪಣ ಮತ್ತು ಹಾಗ ಎಂಬ ನಾಣ್ಯಗಳು 60 ಗ್ರೇನ್, 6 ಗ್ರೇನ್ ಹಾಗೂ 1.5 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿದ್ದವು. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಶೃಂಗರಿಸಿದ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರ, ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹೂವಿನ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರದೊಂದಿಗೆ ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರರ ಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದು ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಪುರುಷ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಬರೆವಣಿಗೆ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕತ್ತಿಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ನನ್ನಿಯ ಗಂಗ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದ್ದು, ಎರಡನೆಯ ಬೂತುಗನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಮುದ್ರೆಗೊಂಡ ನಾಣ್ಯಗಳಾಗಿವೆ. ಇವರು ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದರು.

ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ನಾಣ್ಯಗಳು: 2ನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿ 630ರಲ್ಲಿ ಕನೂಜ್‌ನ ಶ್ರೀ ಹರ್ಷನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಪರಮೇಶ್ವರ, ರಣವಿಕ್ರಮ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದ. ವರಾಹ ಚಿಹ್ನೆ ಇವರ ಲಾಂಛನವಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಚಿನ್ನ ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದರು. ಇವರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೌಲ್ಯಗಳಾದ ಗದ್ಯಾಣ, ಸುವರ್ಣ, ಪಾದ, ಪಾಲ ಮತ್ತು ವೀಸ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಒಂದನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಟಂಕಿಸಿದ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಜ ಶ್ರೀ ವಿಕ್ರಮ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದ್ದು ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶೃಂಗರಿಸಿದ ವರಾಹ (ಹಂದಿಯ) ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದು 117 ಗ್ರೇನ್ ತೂಗುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದನು.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಇವರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ದ್ರಮ್ಮ, ಸುವರ್ಣ, ಗದ್ಯಾಣ, ಕಳಂಜು, ಕಾಸು, ಮಂಜಾಡಿ ಮತ್ತು ಅಕ್ಕಮ್ ನಾಣ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಣೆ ಇದೆ. 96 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದ ಗದ್ಯಾಣ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯ. ಕಳಂಜು 48 ಗ್ರೇನ್, ಕಾಸು 15 ಗ್ರೇನ್, ಮಂಜಾಡಿ 2.8 ಗ್ರೇನ್, ಅಕ್ಕಮ್ 1.5 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದ ನಾಣ್ಯಗಳಾಗಿದ್ದವು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ದೊರೆ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನ ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರ, ಮತ್ತೊಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಚಲಕೆನಲ್ಲಾತ ಎಂದು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಆನೆಪೊನ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಇವರು ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು. ಗದ್ಯಾಣ, ಹಣ, ವೀಸ, ಬೇಳೆಗಳೆಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಲೊಕ್ಕಿಗುಂಡಿ ಗದ್ಯಾಣ, ಲೊಕ್ಕಿಗದ್ಯಾಣವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕುಡಿತಿನಿ ಶಾಸನ ನವಿಲಪೊನ್ ಮತ್ತು ಲೊಕ್ಕಿಪೊನ್ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೌಲ್ಯ–1 ಗದ್ಯಾಣ = 10 ಹಣ, ಒಂದು ಹಣ = 4 ಹಾಗ, 1 ಹಣ = 4 ಕಾಗಿನಿ, 1 ಹಾಗ = 4 ವೀಸ, 1 ಹಾಗ = 2 ಬೇಳೆ. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ನಾಣ್ಯಗಳ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಹೆಸರನ್ನು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ, ಗೋಪುರ, ಆನೆ, ಸಿಂಹ, ವರಾಹ ಹಾಗೂ ಸೂರ್ಯ ಚಂದ್ರರ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ಜಯಸಿಂಹ ಹೊರಡಿಸಿದ ನಾಣ್ಯ 58 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ಜಯ ಅಥವಾ ಜಯಸಿಂಹ ಎಂದು ಕನ್ನಡ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಇವನ ಇನ್ನೊಂದು ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲನೆಂಬ ಬರೆಹ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಪುರದ ಚಿತ್ರ ಇವೆ.

ಕಳಚುರಿಗಳ ನಾಣ್ಯಗಳು: 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಟಚುರಿಗಳೆಂದು ಕರೆಸಿಕೊಂಡ ಇವರು ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅತಿ ವಿರಳ. 54 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿರುವ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಇವರು ಟಂಕಿಸಿದರು. ಇದರಲ್ಲಿ ರಾಯಮುರಾರಿ ಸೋವಿದೇವ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಎರಡನೆಯ ಬಿಜ್ಜಳ ಮುದ್ರಿಸಿದ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಲಚೂರಿ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಬಸವಣ್ಣನವರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಮುದ್ರೆಗೊಂಡ ನಾಣ್ಯ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ದೊರೆತಿದ್ದು 3.4 ಗ್ರಾಂ ತೂಕವಿದ್ದು, 17 ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸವಿದೆ. ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಗರುಡ ಬಲಕ್ಕೆ ಹಾರುತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಸವ ಬಟ್ಟರು ಎಂದು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಾಲಿನ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಇದನ್ನು ಬಸವಣ್ಣನವರ ಗೌರವಾರ್ಥ ಸೋವಿದೇವ ಮುದ್ರಿಸಿದನೆಂಬ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆತಿದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಬಿಟ್ಟಿದೇವ ಅಥವಾ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ 1108–1152ರವರೆಗೆ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ. 1116ರಲ್ಲಿ ಚೋಳರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತಲಕಾಡನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ತಲಕಾಡುಗೊಂಡ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಪಡೆದ. ನೊಳಂಬರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ನೊಳಂಬವಾಡಿಗೊಂಡ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಪಡೆದು, ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ನೊಳಂಬವಾಡಿಗೊಂಡ ಹಾಗೂ ತಲಕಾಡುಗೊಂಡ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದ.

ಎರಡನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ, ಸೋಮೇಶ್ವರ, ಮೂರನೆಯ ನರಸಿಂಹ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆಗಳು. ಇವರು ಗದ್ಯಾಣ ಅಥವಾ ವರಾಹ, ಪೊನ್, ತಾರ, ಪಣ, ಹಾಗ, ವೀಸ, ಬೇಳೆ, ಕಾಣಿ, ಅಡ್ಡ ಎಂಬ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು. ಗದ್ಯಾಣ ಇವರ ಅತ್ಯಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬೆಲೆಯ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯ. ಇದನ್ನು ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನು ತನ್ನ ಮಂತ್ರಿ ಗಂಗರಾಜನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಿದನು. ಇದು ಗಂಗನ ಗದ್ಯಾಣ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಯಿತು. ತಾರ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಹಾಗೂ ಕಾಣಿ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯ. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 1 ಗದ್ಯಾಣ=1 ನಿಷ್ಕ, 1 ಗದ್ಯಾಣ=10, ಪಣ= 1ಪಣ=2ಅಡ್ಡ 1ಹಾಗ=4ವೀಸ, 1ವೀಸ=2 ಬೇಳೆ, = 1ಬೇಳೆ=2ಕಾಕಿಣಿ. 1ಕಾಕಿಣಿ=2ಅರೆಕಾಕಿಣಿ ಎಂಬ ನಾಣ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇತ್ತು. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ದುರ್ಗೆ ಅಥವಾ ಚಾಮುಂಡಿಯು ಸಿಂಹದ ಮೇಲೆ ನಿಂತ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಸಿಂಹದ ಬಾಲದ ಮೇಲೆ ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರರ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮಲಪರೊಳ್ ಗಂಡ ಎಂಬ ಮೂರು ಸಾಲಿನ ಕನ್ನಡ ಬರೆಹವಿದೆ.

ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ನಾಣ್ಯಗಳು ಈಚೆಗೆ ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನು ರಾಮಾನುಜಾಚಾರ್ಯರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಿದ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಆರ್ಕಾಟಿನ ಪೆನ್ನಾರ್ ನದಿಯ ತಿರುಕ್ಕೋಯಲೂರಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದ್ದು 31 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿದ್ದು ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದೆ. ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ದಂಡದ ಸಹಿತ ಕುಳಿತಿರುವ ರಾಮಾನುಜಾಚಾರ್ಯರ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ನಾಣ್ಯದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಪಟ್ಟಣ ಎಂದು ನಮೂದಿಸಿದೆ. 2ನೆಯ ನರಸಿಂಹನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲರಾಜ ಎಂಬ ಅಕ್ಷರವಿದೆ. ಇದು 63 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿದ್ದು 0.55 ವ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

ಸೇವುಣ ಅಥವಾ ದೇವಗಿರಿಯ ಯಾದವರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಇವರು ಕರ್ನಾಟಕ ಹಾಗೂ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ 1000–1336 ರವರೆಗೆ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿ ತಮ್ಮ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು.

5ನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮ 1173ರಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರಗೊಳಿಸಿದ. ಸಿಂಘಣ, ಮಹಾದೇವ, ರಾಮಚಂದ್ರ ಪ್ರಮುಖ ದೊರೆಗಳು. ಇವರು ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು. ಇವರು ಗದ್ಯಾಣ, ಹೊನ್, ಸುವರ್ಣ, ಪಣ, ಕಾಕಿನಿ, ರೂಕ, ಬೇಳೆ, ವೀಸ, ಅರವೀಸ ಮತ್ತು ಅಚ್ಚು ಎಂಬ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿದರು. ಲೊಕ್ಕಿಗುಂಡಿ ಮತ್ತು

ಅಂಬಲಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆಗಳಿದ್ದವು. ಸೇವುಣರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು ತೆಳುವಾದ ಚಿನ್ನದ ತಗಡಿನ ಮೇಲೆ ಪದ್ಮದ ಚಿತ್ರ ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಕೆಲವು ಚಿಹ್ನೆ ಮತ್ತು ರಾಜನ ಹೆಸರಿದ್ದು ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಅಕ್ಷರ, ಶಂಖದ ಗುರುತು ಮುದ್ರೆಗೊಂಡಿವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಮುಮ್ಮಡಿ ಸೇವುಣ ಚಂದ್ರನ ನಾಣ್ಯಗಳು.

ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: 1ಗದ್ಯಾಣ=1ನಿಷ್ಕ=1ಸುವರ್ಣ, 1ಗದ್ಯಾಣ= 16ದಮ್ಮ, 1ಗದ್ಯಾಣ=10ಪಣ, 1ಪಣ=4ಹಾಗ, 1ಹಾಗ=5 ವೀಸ, 1 ವೀಸ = 2ಬೇಳೆ.

ಆಳುಪರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಆಳುಪರು 9ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯವರೆಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆ ಅಥವಾ ತುಳುನಾಡಿನ ಆಳುವಖೇಡದಿಂದ ಆಳಿದರು. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮದುರೆಯ ಪಾಂಡ್ಯರ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಅಥವಾ ನಾಗರಿ ಬರವಣಿಗೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಆಳುಪರ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದು ದೃಢಪಟ್ಟಿವೆ. ಆಳುಪರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಗದ್ಯಾಣ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವಿದ್ದು ಪಾಂಡ್ಯ ಎಂಬ ಬರವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಇವರ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಅಥವಾ ಮೂರು ಮೀನಿನ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯ ಧನಂಜಯ ಎಂಬ ಬರವಣಿಗೆ ಇದೆ.

ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಮತ್ತು ಸಾಲಂಕಾಯನರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಸಾತವಾಹನರ ಅವನತಿಯಾದ ಮೇಲೆ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಇವರು ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು 220–300ರವರೆಗೆ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಮತ್ತೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಶಾಂತಮೂಲ ಮತ್ತು ವೀರ ಪುರಿಸದತ್ತ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದೆ. ಸಾಲಂಕಾಯನ ಅರಸರು 4ರಿಂದ 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗೂಳಿಯ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀ ಚಾಂಡವ ಎಂದು ಮುದ್ರಿಸಿದರು.

ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿ ರಾಜರು 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು. ಇವರು ಹೊರಡಿಸಿದ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಗೂಳಿ ಅಥವಾ ಸಿಂಹದ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ರಾಜನ ಹೆಸರನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಕೊಂಡಾಪುರ, ಯಲ್ಲೇಶ್ವರ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯರ ನಾಣ್ಯಗಳು: 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ವೆಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಪೂರ್ವದ ಚಾಳುಕ್ಯರು ವೆಂಗಿಯ ಚಾಳುಕ್ಯರೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರು. ಕುಬ್ಜ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಈ ವಂಶದ ಪ್ರಥಮ ದೊರೆ. ಇವರು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಮಿಶ್ರ ಲೋಹದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಆಂಧ್ರದ ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿ ನಾಣ್ಯಗಳ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಟಂಕಿಸಿದರು. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಂಹ ಹಾಗೂ ರಾಜ ದಂಡದ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ವಿಷಮಸಿದ್ಧಿ ಎಂಬ ಬರವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಚಿನ್ನದ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದರು. ಇದರಲ್ಲಿ ವರಾಹ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಶ್ರೀ ಚಾಲುಕ್ಯ ಶಕ್ತಿವರ್ಮ ಎಂಬ ಬರವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಹಾಗೂ ವರ್ಷವನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ವಂಶದ 1ನೆಯ ಶಕ್ತಿವರ್ಮನ (ಸು. 1000) ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ವರಾಹ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಶ್ರೀ ಚಾಲುಕ್ಯ ಚಂದ್ರಹಾಸ ಎಂದಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಅಕ್ಷರವೂ ಮುದ್ರಾಂಕಿತವಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಸಾಮಂತ ರಾಜರು ಮತ್ತು ನಾಯಕರು: ಮಾಂಡಲಿಕರು, ಮಹಾಮಾಂಡಲಿಕರು ಸಾಮಂತರು ಹಾಗೂ ನಾಯಕರು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಡೆಸಿ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದರು. ವಿಜಯನಗರದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಸಂಪ್ರದಾಯ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಪಾಳೆಯಗಾರ ಅಥವಾ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಸ್ಥಳೀಯ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಇವರನ್ನು ನೇಮಿಸಿದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಅವರು ತಮ್ಮ ಒಡೆಯರಿಗೆ ಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೊಗದಿ ಹಾಗೂ ಸೈನಿಕ ಸಹಾಯವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅದರಲ್ಲೂ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ನಾಯಕರಿಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸುವ ಅಧಿಕಾರ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಇವರು ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ವಿಜಯನಗರ ಪತನವಾದ ಮೇಲೆ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ವಿಜಯನಗರ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲೇ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು. ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ನಾಯಕರು ಒಂದು ಟಂಕಸಾಲೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಚಿನ್ನದ ದುರ್ಗಿವರಾಹ ಅಥವಾ ದುರ್ಗಿ ಪಗೋಡ ಎಂಬ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು. ಇವು 52 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕ 12 ಮಿ.ಮೀ ವ್ಯಾಸವಿದ್ದು ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಕಿರೀಟ ಧರಿಸಿದ ದುರ್ಗಿಯ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಮತ್ತೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಾಗರಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ನಾಯಕರಾಯ ಎಂಬ ಬರವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಇವರ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು 3–4 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿದ್ದು, ದುರ್ಗಿಯ ಚಿತ್ರ, ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯಚಂದ್ರ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮದಕರಿನಾಯಕ ಎಂದು ಮೂರು ಸಾಲು ಬರವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಯಲಹಂಕದ ಪ್ರಭುಗಳು ಅಥವಾ ಮಾಗಡಿ ಕೆಂಪೇಗೌಡ, ಕೋಡಿಕೊಂಡ ಪಾಳೆಯಗಾರರು, ಚಿಕ್ಕಬಳ್ಳಾಪುರದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಮುದುಗಲ್ಲಿನ ನಾಯಕರು, ಹಾಗಲವಾಡಿ ಪಾಳೆಯಗಾರರು, ನಿಡುಗಲ್ಲು ಚೋಳರು, ಗೇರುಸೊಪ್ಪೆಯ ಅರಸರು, ಸೋದೆ ಅಥವಾ ಸೋಂದೆ ಅರಸರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿ ಕರ್ನಾಟಕ ನಾಣ್ಯ ಲೋಕವನ್ನು ಶ್ರೀಮಂತಗೊಳಿಸಿದರು.

ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಕಾಲದ ಭಾರತ:

ರತ್ನಪುರದ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ತ್ರಿಪುರಿ ಕಳಚುರಿ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳಂತಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ದೇವಿಯ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಅಜಯ ದೇವ ಅಥವಾ ಶ್ರೀಮದ್ ಗಾಂಗೇಯದೇವ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ನಾಗರಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಇವರು ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು. ಇವರ ಗದ್ಯಾಣ 62 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿದ್ದು 0.8 ಮಿಮೀ ವ್ಯಾಸವಿದೆ. ಇದುವರೆಗೆ 1ನೆಯ ಪೃಥ್ವಿದೇವ, 1ನೆಯ ಜಾಜಲದೇವ, ಇಮ್ಮಡಿ ರತ್ನದೇವ, ಇಮ್ಮಡಿ ಪೃಥ್ವಿದೇವ, ಜಗದೇವ ಮತ್ತು ಪ್ರತಾಪದೇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಮಂಡಿಯೂರಿ ಕುಳಿತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಹನುಮಂತನ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಸಿಂಹದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

ಚಂದೇಲರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಜೇಜಕಭುಕ್ತಿಯ ಚಂದೇಲರು ಸು. 950 ರಿಂದ 1310 ರವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯಭಾರಮಾಡಿದರು. ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ, ಸಲಕ್ಷಣವರ್ಮ, ಮದನವರ್ಮ, ಪರಮಡಿ ಮುಂತಾದವರು ಈ ವಂಶದ ಪ್ರಮುಖ ದೊರೆಗಳು. ಇವರು ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದರು. ಇವರ ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೇವತೆಯ ಹಾಗೂ ಹನುಮಂತನ ಚಿತ್ರ, ಮತ್ತೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಾಗರಿ ಬರವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜರ ಹೆಸರು ಇದೆ. ಹನುಮಂತ ಚಿತ್ರವಿರುವ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದವು.

ಮಾಳವಾಡದ ಪರಮಾರರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಮಧ್ಯ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮಾಳವಾಡದ ಪರಮಾರರು ಪ್ರಮುಖರು. ಇವರು ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದರು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ದೇವತೆಯ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ನಾಗರಿ ಬರವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜರ ಹೆಸರುಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಉದಯಾದಿತ್ಯ, ಜಗದೇವ, ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜರು. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು 80ಗ್ರೇನ್ ತೂಕ, 0.8ಮಿಮೀ ವ್ಯಾಸವಿರುತ್ತಿದ್ದವು ಉದಾ: ನರವರ್ಮನ ಒಂದು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯ 80 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿದ್ದು 0.8ಮಿಮೀ ವ್ಯಾಸವಿದ್ದು ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮದ್ ನರವರ್ಮ ದೇವ ಎಂದಿದೆ. ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಲಕ್ಷ್ಮೀಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ.

ಕನೌಜಿನ ಗಾಹದ್ವಾಲ ರಾಜರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಈ ವಂಶದ ಗೋವಿಂದಚಂದ್ರ 1114–1154ರವರೆಗೆ ಕನೂಜಿನಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ. ಇವನ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು 60 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿದ್ದು, 0.5ಮಿಮೀ. ವ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮದ್ ಗೋವಿಂದ ಚಂದ್ರದೇವಾ ಎಂದು ನಾಗರೀಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದಿದೆ. ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಲಕ್ಷ್ಮೀಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ.

ಚಾಹಮಾನರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಚಾಹಮಾನರು 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ರಣಥಂಬೋರ್, ನಡೋಲ್ ಹಾಗೂ ಜಹಲ್‌ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು. ಇವರು ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು. ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ದೇವತೆಯ ಚಿತ್ರ, ಬಸವ ಹಾಗೂ ಕುದುರೆ ಸವಾರನ ಚಿತ್ರ, ಮತ್ತೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಹೆಸರಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದರು.

ಕಾಶ್ಮೀರ ರಾಜ ಮನೆತನದ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಕಾಶ್ಮೀರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಅದರದೇ ಆದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ಇಂಡೊಗ್ರೀಕ್, ಕುಷಾಣ, ಸಸ್ಸಾನಿಯನರ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ತ್ರಿಶೂಲ, ಮತ್ತೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ನಂದಿಯ ಹಾಗೂ ಜಯತು ವೃಷಧ್ವಜ ಎಂಬ ಬರವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಉದಾಹರಣೆಗೆ ತೋರಮಾನ ಮತ್ತು ಪ್ರವರಸೇನರ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ದೋಕ್ಷೊ (ಲಕ್ಷ್ಮಿ) ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇವರ ತರುವಾಯ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಉತ್ಪಲ ಮನೆತನದ ಕ್ಷೇಮಗುಪ್ತನ ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ಷೇಮಗು ಎಂದಿದ್ದು, ಮತ್ತೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಪತದೇವ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದೆ. ಈ ಮನೆತನದ ಹರ್ಷದೇವನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಆನೆ ಮತ್ತೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ದೇವಿಯ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಬರವಣಿಗೆ ಇದ್ದು ತುಂಬಾ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಕಾರಕೋಟ ಮನೆತನದ ರಾಜರುಗಳು ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು. ಇವರು ತಮ್ಮ ಚಿತ್ರಗಳ ಜೊತೆಗೆ ತ್ರಿಶೂಲ ಹಾಗೂ ದೇವತೆಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದರು.

1346ರಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಮುಸಲ್ಮಾನರು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ಸು.250 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು. ಇದನ್ನು ಆಳಿದ 16 ಜನ ಸುಲ್ತಾನರ ಒಂದೇ ರೀತಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮುಮ್ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಕಲೀಮ, ಹಿಮ್ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಹೆಸರು, ಬಿರುದು ಹಾಗೂ ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರಿವೆ. ಇವರ ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿವೆ.

19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಿಖ್ಖರ ಮುಖಂಡ ರಣಜಿತ್‌ಸಿಂಹನು ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಳ್ವಿಕೆಯನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿ ಸಿಖ್ಖರ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗುರುಮುಖಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ 'ಅಕಾಲ್ ಸಹಿ ಗುರುನಾನಕ್‌ಜಿ' ಎಂದು ಟಂಕಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಡೋಗ್ರಾ ವಂಶಜರು ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ರಣಜಿತ್‌ಸಿಂಹನು ಹೊರಡಿಸಿದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು.

ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಆಗಮನ ರಾಜಕೀಯ, ಧಾರ್ಮಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗೊಂಡಂತೆ ನಾಣ್ಯಗಳ ಚಲಾವಣೆ ಹಾಗೂ ನಿರ್ಮಾಣ ಕೌಶಲದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯವೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇವರು ತಮ್ಮ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರ ಟಂಕಿಸುವುದನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿದರು. ನಾಣ್ಯದ ಎರಡು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲೂ ಅರೇಬಿಕ್ ಅಥವಾ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಲಿಪಿ ಹಾಗೂ ರಾಜನ ಹೆಸರನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಮುಸಲ್ಮಾನ ರಾಜರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜಯವನ್ನು ಪಡೆದಾಗ ಹಾಗೂ ವಿಶೇಷ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಸಂತೋಷದ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಹೊಸ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದರು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಿರುದು, ರಾಜನ ಹೆಸರು, ಹಿಜಿರಿ ವರ್ಷ, ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಘಜ್ನಿ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕಲೀಮ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದ್ದು ಅಲ್ಲಾನನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಬೇರೆ ದೇವರಿಲ್ಲ, ಮಹಮ್ಮದನು ಅವನ ದೂತ ಎಂದು ಮುದ್ರಿಸಿದ. ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಬಳಸಿದನು. ಮಹಮ್ಮದ್ ಘಜ್ನಿಯ ಒಂದು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯ ತುಂಬಾ ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ಕಲೀಮ ಮತ್ತು ಅಮಿನುದೌಲ–ಅಮಿಲುತ್ ಬಿಸ್ಮಿಲ್ಲಾ ಅಲ್‌ದಿಕ್ ಹಮ್ ಝುರಬ್ ಸನ್ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮತ್ತು ನಾಗರೀಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದೆ. ನಾಣ್ಯದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಾರದಾ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಇದರ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷಾಂತರ ಹವ್ಯಕ್ತಮ್ ಏಕಮ್–ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಮಿನುದ್ದೌಲ ಅವತಾರ ಅಯಂ ಟಕಂ ಮಹತ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಪುತ ಸ್ಮುವತಿ ಎಂದಿದೆ. ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಇವನ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀ, ಮತ್ತೊಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ವಿನಿಸಮ್ ಎಂದು ನಾಗರೀಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದಿದೆ.

ಅಲಾಉದ್ದೀನ್–ಖಿಲ್ಜಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು: 1294–1316ರಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು 100, 50, 10, ಹಾಗೂ 5 ತೊಲ ತೂಕವಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಅವನ ಅನಂತರ ಮುಬಾರಕ್ 150 ಮತ್ತು 200 ತೊಲದ ಹದಿನಾಲ್ಕು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದ. ಈತನು ಖಲೀಫರ ಹೆಸರಿಗೆ ಬದಲು ತನ್ನ ಹೆಸರನ್ನು ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಎಂದು ಮುದ್ರಿಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. 1325–51 ರಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಮಹಮ್ಮದ್– ಬಿನ್–ತುಗಲಕ್‌ನು ಅಲಾಉದ್ದೀನ್‌ಖಿಲ್ಜಿ ಹೊರಡಿಸಿದ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಕಲೀಮವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಮುದ್ರಿಸಿದ.

ಶೇರ್ ಷಾನ ನಾಣ್ಯಗಳು: 1540ರಲ್ಲಿ ಶೇರ್‌ಷಾನು ಹುಮಾಯೂನನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಈತನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಐದು ವರ್ಷವಾದರೂ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ತಂದು ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸುವಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಗಮನ ನೀಡಿದ. ಈತನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಲೀಮದ ಜೊತೆಗೆ ನಾಲ್ಕು ಜನ ಖಲೀಫರ ಹೆಸರು ಹಾಗೂ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಶೇರ್‌ಷಾ ಎಂದಿವೆ. ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಳ್ವಿಕೆ ದುರ್ಬಲವಾದ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ಸುಲ್ತಾನರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದ ಸುಲ್ತಾನ, ಗುಜರಾತ್, ಮಾಳವ, ಜಾನಪುರದ ಕುತುಬ್‌ಷಾಹಿಗಳು, ಬರಿದ್‌ಷಾಹಿಗಳು ಪ್ರಮುಖರು. ಇವರು ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನರ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರು, ವರ್ಷ ಹಾಗೂ ನಾಣ್ಯಗಳ ಬೆಲೆಯನ್ನು ಮುದ್ರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಖಿಲ್ಜಿ ಮತ್ತು ತುಗಲಕರ ದೀನಾರ್ ಎಂಬ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದರು. ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ನಾಣ್ಯಗಳು ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು 170ರಿಂದ 200ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕುರಾನಿನ ವಾಕ್ಯಗಳು, ರಾಜರ ಬಿರುದು, ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರುಗಳಿದ್ದವು.

ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳ ನಾಣ್ಯಗಳು: 1409ರಲ್ಲಿ ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್ ಖಾನ್ ಎಂಬುವನು ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸ್ವತಂತ್ರ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಈ ವಂಶ ಆದಿಲ್ ಶಾಹಿ ವಂಶವೆಂದೇ ಹೆಸರಾಯಿತು. ಆದಿಲ್‌ಖಾನನ ತಾಮ್ರದ ಹಾಗೂ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ವೃತ್ತಾಕಾರ ಹಾಗೂ ಚೌಕಕಾರವಾಗಿದ್ದವು. ಇವರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಲಾರಿನ್ ಎಂಬ ವಿಶೇಷ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಲಾಯಿತು. ಇವು 207 ಗ್ರೇನ್‌ನಿಂದ 180, 120 ಮತ್ತು 60 ಗ್ರೇನ್ ತೂಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವು ಮೂಲತಃ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕೊಲ್ಲಿಯ ಲಾಕ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವು 3.75ಮಿಮೀ ಉದ್ದವಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ್–ಅಲಿ–ಆದಿಲ್–ಷಾ–ದರ್ಬ್–ಇ–ಲಾರಿ ದಂಗೆ 1077 ಎಂದು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಬೀದರ್‌ನ ಬರೀದ್ ಶಾಹಿಗಳ ಮತ್ತು ಅಹಮದ್ ನಗರದ ನಿಜಾಮ್ ಶಾಹಿಗಳ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಬೀದರ್‌ನ ಬರೀದ್ ಶಾಹಿಗಳು ಬೀದರ್‌ನಿಂದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಡೆಸಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದರು. ಅಹಮದ್ ನಗರದ ನಿಜಾಮ್‌ಶಾಹಿಗಳು ಅಹಮದ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಹೆಸರು ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರು ಹಾಗೂ ವರ್ಷಗಳಿರುತ್ತವೆ.

ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಕುತುಬ್‌ಶಾಹಿಗಳ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಈಗಿನ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ವಾರಂಗಲ್ ಪ್ರದೇಶದ ಗೋಲ್ಕೊಂಡದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿದ್ದ ಸುಲ್ತಾನ್ ಕುಲಿ–ಕುತ್ಬ್–ಉಲ್ ಮುಲ್ಕನು 1518 ರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನು ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ ನಂತರ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅವನ ವಾರಸುದಾರರು ವಿವಿಧ ವರ್ಗ ಹಾಗೂ ತೂಕದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದರು. ಮಹಮ್ಮದ್ ಕುಲೀಕುತಾಬ್ ಶಾ ಮತ್ತು ಮಹಮ್ಮದ್ ಕುತುಬ್ ಶಾ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಅಬುಲ್ ಮುಝಫರ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನೂ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ್ ಎಂದೂ ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು.

ಆಸಿಫ್‌ಜಾಹಿ ನಾಣ್ಯಗಳು: ನಿಜಮ್ ಉಲ್ ಮುಲ್ಕ ಆಸೀಫ್ ಜಾ ಎಂಬಾತ 1724ರಲ್ಲಿ ಹೈದರಾಬಾದಿಗೆ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿ ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ. ನಾಜರ್‌ಜಂಗ್ ಸಲ್‌ಬತ್‌ಜಂಗ್, ನಿಜಾಮ್‌ಅಲಿ, ಮಿರ್ಜಸಿಕಂದರ್ ಹಾಗೂ ನಿಸಾರ್–ಉದೌಲ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿ ತಮ್ಮ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಟಂಕಸಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಿದರು. ಆಸಿಫ್‌ಝಾನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಹೆಸರು ಹಾಗೂ ಟಂಕಸಾಲೆ ಮತ್ತು ವರ್ಷ ಇರುತ್ತಿತ್ತು.

ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ನಾಣ್ಯ ತಯಾರಿಕೆಯು ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿಯೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿಯೂ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಮೊಗಲ್ ದೊರೆಗಳ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ವಿವಿಧ ಅಳತೆ ಮತ್ತು ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಎರಡು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲೂ ಬರೆವಣಿಗೆ, ಕಲೀಮ ರಾಜನ ಹೆಸರು, ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರು, ಮುದ್ರೆಗೊಂಡ ವರ್ಷ ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನದ ಮೊಹರು, ಬೆಳ್ಳಿಯ ರೂಪಿಯಾ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ದಾಮ್ ಎಂಬ ಪ್ರಕಾರಗಳಿದ್ದವು. ಮೊಗಲರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಅನಂತರ ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿ ಮತ್ತೆ ವೃತ್ತಾಕಾರಕ್ಕೆ ಮರಳಿದ್ದವು. ಅಕ್ಬರನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಲೀಮ, ಖಲೀಫರ ಹೆಸರು ಹಾಗೂ ಜಲಾಲುದ್ದೀನ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಕ್ಬರ್ ಬಾದ್ ಷಾ ಘಝಾ ಎಂದಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರನು ಕುದುರೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಈ ದೊರೆ ರಾಮಟಂಕ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದ. ಅಕ್ಬರನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಜಹಾಂಗೀರನ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅಕ್ಬರನ ನಾಣ್ಯಗಳ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದವು. ಇವನ ಕಾಲದ ಮೇಷ ರಾಶಿಯಿಂದ ಮೀನ ರಾಶಿಯವರೆಗಿನ ಗುರುತುಗಳಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಇವನ ಇಳಿ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಈತನ ರಾಣಿಯಾದ ನೂರ್‌ಜಹಾನಳು ಆಡಳಿತವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಬಳಕೆಗೆ ತಂದಳು. ಷಹಜಹಾನನು ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೇಲೆ ನೂರ್‌ಜಹಾನ್ ಟಂಕಿಸಿದ ಹಾಗೂ ಹನ್ನೆರಡು ರಾಶಿಗಳುಳ್ಳ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸಿದ. ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕುರಾನಿನ ಮುಖ್ಯ ಸಾಲುಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಖಲೀಫರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಲು ಮತ್ತೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಔರಂಗಜೇಬ ಹಿಂದುಗಳ ಕೈಯಿಂದ ಅಪವಿತ್ರವಾಗಬಾರದೆಂದು ಖುರಾನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಹೇಳಿಕೆಗಳನ್ನು ನಾಣ್ಯಗಳಿಂದ ತೆಗೆಸಿದ. ಇವನ ಹೆಸರು, ಬಿರುದು, ವರ್ಷ ಹಾಗೂ ಮುದ್ರಸಿದ ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರು ಇರುತ್ತಿದ್ದವು.

ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳು: ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರು ನಾಣ್ಯಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಆಯಾಮವನ್ನು ನೀಡಿದರು. ಇವರ ಕಾಲವನ್ನು ನಾಣ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಸುವರ್ಣಯುಗವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಇವರ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆ ಹಾಗೂ ಕಲಾನೈಪುಣ್ಯದ ಸಂಕೇತವಾದರೆ ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ವೈವಿಧ್ಯಕ್ಕೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿವೆ. ಇವರ ಚಿನ್ನದ ವರಾಹ, ಗದ್ಯಾಣ, ಪಗೋಡಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಮೌಲ್ಯದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಇವು 52 ಗ್ರೇನ್ ನಿಂದ 13,15 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿದ್ದು ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದವು. 'ತಾರ' ಇವರ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯ. ಕಾಸು, ಜಿತಲ್, ಪಣಂ, ಕಾಣಿ, ಮತ್ತು ಕಾಕಿಣಿ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು. ಇವು 250 ಗ್ರೇನ್‌ನಿಂದ 15 ಗ್ರೇನ್ ತೂಗುತ್ತಿದ್ದವು.

ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಬಗ್ಗೆ ವಿದೇಶಿ ಪ್ರವಾಸಿಗಳು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ನಾಣ್ಯಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಟಂಕಸಾಲಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ್ದರು. ಇವನು ನಾಣ್ಯಗಳ ಶುದ್ಧತೆ, ನಿಖರವಾದ ತೂಕ ಹಾಗೂ ನಕಲು ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ತಡೆಯುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಂಪೆ ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದು ತಿರುಪತಿ, ಗುತ್ತಿ, ಅದೋಣಿ, ತಾಡಪತ್ರಿ, ನೆಲ್ಲೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆಗಳಿದ್ದವು. ಇವರು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ದೇವ ದೇವತೆಯರ ಚಿತ್ರ, ಸುಂದರ ಲಿಪಿ ಹಾಗೂ ರಾಜರ ಹೆಸರನ್ನು ದೇವನಾಗರಿ, ಕನ್ನಡ ಹಾಗೂ ತೆಲುಗು ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜರ ಹೆಸರಿನ ಮೊದಲು ಪ್ರತಾಪ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಇರುತ್ತಿತ್ತು.

ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರು ಹೊಯ್ಸಳರ ನಾಣ್ಯಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಆದರೆ 1ನೆಯ ಹರಿಹರನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ದುರ್ಗೆಯ ಬದಲಿಗೆ ಹನುಮಂತನ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಹಾಕಿಸಲಾಯಿತು. ಇವನ ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮಂಡಿಯೂರಿ ಕುಳಿತ ಹನುಮಂತನ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ಇನ್ನೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀವೀರ ಹರಿಹರ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿ ಇದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ. ಇವನು ತಿರುಪತಿಯ ವೆಂಕಟೇಶ್ವರನ ಭಕ್ತನಾಗಿದ್ದು ಕನಕಾಭಿಷೇಕವನ್ನು ಮಾಡಿಸಿ, ವೆಂಕಟೇಶ್ವರನ ಚಿತ್ರವನ್ನು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಕಿಸಿದ. ಬಾಲಕೃಷ್ಣ, ಶಿವಪಾರ್ವತಿ, ಲಕ್ಷ್ಮಿ, ಬಸವ ಹಾಗೂ ಗರುಡನ ಚಿತ್ರಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಗಂಡಭೇರುಂಡ, ಲಕ್ಷ್ಮೀ, ಶಿವಪಾರ್ವತಿ ಹಾಗೂ ಗರುಡ ಚಿತ್ರಗಳು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿದ್ದವು. ರಾಮ ಸೀತೆ ಇರುವ ನಾಣ್ಯಗಳು ರಾಮ ಟಂಕ ಎಂದು ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿದ್ದವು. ತಿರುಮಲರಾಯನು ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಹಾಗೂ

ಹನುಮಂತನ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು, ಮೂರನೆಯ ವೆಂಕಟಪತಿರಾಯನು ವೆಂಕಟೇಶ್ವರ, ಶ್ರೀದೇವಿ, ಭೂದೇವಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ, ನಾಲ್ಕನೆಯ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯನು ವೆಂಕಟೇಶ ಹಾಗೂ ಗಣಪತಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಕ್ರಮವಾಗಿ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದರು.

ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ತರುವಾಯ ಕೆಳದಿ, ಮದುರೆ, ತಂಜಾವೂರಿನ ನಾಯಕರು ಹಾಗೂ ಮೈಸೂರಿನ ಒಡೆಯರು ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ತಮಗೆ ಇಷ್ಟವಾದ ದೇವತೆಗಳ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಬರೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದರು.

ಆರ್ಕಾಟಿನ ಸೌದತ್‌ಉಲ್ಲಾಖಾನ್ ಎಂಬುವನು 1710ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆರ್ಕಾಟಿನಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದ. ಇವು ಆರ್ಕಾಟಿನ ನವಾಬನ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾದವು.

ನಾಣ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ವಿಷಯವೆಂದರೆ 1757 ರಲ್ಲಿ ಯೂಸುಫ್‌ಖಾನನು ಮದುರೆಯಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವಲಿಂಗದ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ತಮಿಳಿನಲ್ಲಿ ಯೂಸುಫ್‌ಖಾನ್ ಎಂದು ಹಾಕಿಸಿರುವುದು. ಅನಂತರ ಮದುರೆಯ ನಾಯಕರು ತಮ್ಮ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ದೇವತೆಗಳ, ಪಕ್ಷಿಗಳ, ಬಸವ ಹಾಗೂ ಹೂವಿನ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ತಮಿಳು ಲಿಪಿಯನ್ನೂ ಅಳವಡಿಸಿದರು. ಇದು ಅಪರೂಪದ ಸಂಗತಿ.

ಮರಾಠರ ನಾಣ್ಯಗಳು: 1672ರಲ್ಲಿ ಛತ್ರಪತಿ ಎಂಬ ಬಿರುದಿನೊಡನೆ ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾದ ಶಿವಾಜಿ ಹೊನ ಎಂಬ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದ. ಇದು ಶಿವಾಜಿ ಟಂಕಿಸಿದ ವಿರಳ ಹಾಗೂ ಮುಖ್ಯ ನಾಣ್ಯ. ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ನಾಗರಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಛತ್ರಪತಿ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆಯಿದ್ದು, ಹಿಮ್ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಾಜ ಶಿವ ಎಂದು ಮುದ್ರೆಗೊಂಡಿದೆ. ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಛತ್ರಪತಿ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಹಾಗೂ ಮತ್ತೊಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ರಾಜಸಾಹು ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆಯಿದೆ. 1795ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೇ ಬಾಜಿರಾಯ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡು ಮರಾಠ ಒಕ್ಕೂಟದ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮೊಗಲ್ ಸಾರ್ವಭೌಮರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಟಂಕಿಸಿದ. ಸಿಂಧ್ಯ, ಭೋನ್ಸ್ಲೆ ಹಾಗೂ ಹೋಳ್ಕರ್ ಮನೆತನದವರು ಹೊರಡಿಸಿದ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಅಧೀನದ ನಾಣ್ಯಗಳಾಗಿದ್ದವು.

ಹೈದರ್ ಅಲಿ, ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಮೈಸೂರಿನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಹೈದರ್ ಅಲಿಯ ಹೆಸರು ಹಾಗೂ ಅವನು ಮುದ್ರಿಸಿದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಶಾಶ್ವತ ಸ್ಥಾನಗಳಿಸಿವೆ. ಹೈದರ್ ಅಲಿಯು ವಿಜಯನಗರ ಹಾಗೂ ಮೊಗಲರ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಚಿನ್ನದ ಪಗೋಡವನ್ನು ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದನು. ಇದರ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಿವ ಪಾರ್ವತಿಯ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ಮತ್ತೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಹೆಸರಿನ ಮೊದಲ ಅಕ್ಷರ ಹೈ ಯನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದ. ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರ, ಮುದ್ರೆಗೊಂಡ ವರ್ಷ ಹಾಗೂ ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರು ಇರುತ್ತಿದ್ದವು.

ಹೈದರ್ ಅಲಿಯ ಅನಂತರ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನು ಮೈಸೂರಿನ ನವಾಬನಾಗಿ ನಾಣ್ಯ ಚಲಾವಣೆಗೆ ಹೊಸ ಆಯಾಮವನ್ನು ನೀಡಿದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸು.16 ಟಂಕಸಾಲೆಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮುದ್ರೆಗೊಂಡವು.

ಈತನು ಮೊದಲ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷ ಹಿಜಿರಾ ಶಕೆಯನ್ನು, ಅನಂತರ ಮೌಲೂದಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದ. ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಬ್ದಲ್ ಮತ್ತು ಅಖ್ತರ್ ಎಂಬ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರಗಳ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದ. ಈತ ಚಿನ್ನದ ನಾಲ್ಕು ಪಗೋಡ, ಎರಡು ಪಗೋಡ, ಪಗೋಡ ಮತ್ತು ಪಣಂ ಎಂಬ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದ. ಇವು 52 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿದ್ದು, 0.75ಮಿಮೀ ವ್ಯಾಸವಿದ್ದವು. ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಿದ್ದು, ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರು ಮತ್ತು ಕಾಲ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಇವನ ಬೆಳ್ಳಿಯ 2 ರೂಪಾಯಿ, 1 ರೂಪಾಯಿ, ½, ¼, $^1/_{16}$, $^1/_{32}$ ರೂಪಾಯಿಗಳನ್ನು, ತಾಮ್ರದ ಕಾಸುಗಳೆಂಬ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದ. ಇವನು ತನ್ನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ನ, ಖಲೀಫರ, ನಕ್ಷತ್ರ ಹಾಗೂ ಗ್ರಹಗಳ ಹೆಸರನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದ. ಹೈದರಿ ಎಂಬ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಎರಡು ರೂಪಾಯಿ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ತಂದೆ ಹೈದರನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರವಿರುತ್ತಿತ್ತು.

ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳು: ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಗತವೈಭವವನ್ನು ಮರುಕಳಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವರಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಇವರ ಚಿನ್ನ–ಬೆಳ್ಳಿ, ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಮುಂಡಿ, ಸಿಂಹ, ಕೃಷ್ಣನ ಚಿತ್ರ, ಆನೆ, ಕುದುರೆ, ಲಿಂಗ, ಗಂಡಭೇರುಂಡ, ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ, ನವಿಲು, ಮೀನು, ಹಂಸ, ಶಿವಪಾರ್ವತಿಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿ ಕನ್ನಡ, ಇಂಗ್ಲಿಷ್, ನಾಗರಿ ಹಾಗೂ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. 1638ರಲ್ಲಿ ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅಚ್ಚಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಇದರಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ನಾಗರಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜ ಎಂದು ಹೆಸರು ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಇವು ಕಂಠೀರಾಯ ಹಣವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಇವು 20 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿದ್ದು, 0.4 ಮಿಮೀ ವ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ನಾಣ್ಯಗಳಾಗಿವೆ. ದಿವಾನ್ ಪೂರ್ಣಯ್ಯನವರು ಇದೇ ಮಾದರಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿ ಗಿಡ್ಡ ಕಂಠೀರಾಯ ಹಣ ಎಂದು ಕರೆದರು. 1673ರಿಂದ 1704ರವರೆಗೆ ಬಾಲಕೃಷ್ಣ ಹಾಗೂ ಚಾಮುಂಡಿಯ ಚಿತ್ರ ಇರುವ ವರಾಹ, ಅರ್ಧ ವರಾಹ, ಹಾಗ ಎಂಬ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳಿದ್ದವು. ಇವು 52.7 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕ ಮತ್ತು 0.4 ಮಿಮೀ ವ್ಯಾಸವಿದ್ದು ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಬಾಲಕೃಷ್ಣನ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಯ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ. 1799 ರಿಂದ 1832ರ ವರೆಗೆ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್‌ರವರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನದ ವರಾಹದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಚಲಾವಣೆಗೆ ತರಲಾಯಿತು. ಇವು ಇಕ್ಕೇರಿ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾದವು. ಇವು 52 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿದ್ದು, 0.4 ಮಿಮೀ ವ್ಯಾಸವಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವ ಪಾರ್ವತಿಯ ಚಿತ್ರ, ನಾಣ್ಯದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಇವರು 1 ರೂ., $^1/_2$ ರೂ., $^1/_4$ ರೂ., ಅಡ್ಡ, ಹಾಗ ಎಂಬ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು. 1ರೂ. ನಾಣ್ಯ ರಾಜಾ ರೂಪಾಯಿ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಕೆಲವು ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮೈಲಿ ಹಣವೆಂದೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮೈಲೀ ಕಾಸು ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ಶ್ರೀ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಅಕ್ಷರ, ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ನಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಷ್ ಎಂದು, ನಾಣ್ಯದ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ರೋಮನ್ ಸಂಖ್ಯೆ V,X,XXX ಯನ್ನು, ಟಂಕಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ಚಾ ಅಥವಾ ಚಾಮುಂಡಿ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿದ್ದು, ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಬರೆಹ ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಷ್ ಹಾಗೂ ಜರಬ್ ಮಹಿಸೂರ್ ಎಂಬ ಪಾರ್ಸಿ ಲಿಪಿ ಇದೆ.

1833ರಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆಯನ್ನು ಮೈಸೂರಿನಿಂದ ಬೆಂಗಳೂರಿಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಿದ ಮೇಲೆ 1843ರಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಲಾಯಿತು. ಕನ್ನಡ ಅಂಕಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರು ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಟಂಕಿಸಿದರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದ ಅಂಕೆಗಳಿದ್ದು ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಗೆರೆಗಳಿವೆ. ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಮುದ್ರಿಸಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ವಿದೇಶೀಯರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ನಾವಿಕ ವಾಸ್ಕೋಡಗಾಮ 1498ರಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸಮುದ್ರ ಮಾರ್ಗದಿಂದ ಬಂದು ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಝಮೋರಿನ್ ದೊರೆಯ ಅಪ್ಪಣೆಯನ್ನು ಪಡೆದು ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಆಲ್ಬುಕರ್ಕ್‌ನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಗೋವ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಇವರು ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು. ಇವರ ಕ್ರುಸೋಡ ಅಥವಾ ಮನೋಲ್ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಶಿಲುಬೆಯ ಚಿಹ್ನೆ ಇದೆ. ಟೋಂಕ ಎಂಬುದು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸೇಟ್‌ಪಿಲಿಪ್ಸ್ ಹಾಗೂ ಜೋನ್ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಅಟಿಯ ಎಂಬ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲುಬೆಯ ಚಿತ್ರವಿರುತ್ತಿತ್ತು.

ಡಚ್ಚರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಡಚ್ಚರು 1609ರಲ್ಲಿ ನೆದರ್ಲೆಂಡ್ ಸಂಯುಕ್ತ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸೂರತ್‌ನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇವರು ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹಾಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಟಂಕಿಸಿ ಇಲ್ಲಿ ಚಲಾವಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಗಿಲ್ಡರ್ಸ್ ಎಂಬ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಹಾಗೂ ಡುಕಡಿನ್ ಎಂಬ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದರು. ಇವರ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಇಂದ್ ಓರಿಯಂಟ್ ಮತ್ತು ಎರಡು ಸಿಂಹಗಳು ರಾಜಲಾಂಛನವನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದಿರುವುದು, ಕಂಪನಿಯ ಹೆಸರು ಹಾಗೂ ವರ್ಷ ಮುದ್ರೆಗೊಂಡಿವೆ. ಇವರ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಕಾರದ ಗಿಡರ್ ಇವರ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯ. ಇದರಲ್ಲಿ ದೇವಿಯ ಚಿತ್ರವಿರುತ್ತದೆ. ಇವರ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಡ್ಯೂಯಟ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜ, ಗುರಾಣಿ ಮತ್ತು VOC ಎಂಬ ಅಕ್ಷರಗಳಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಇವರ ಪಗೋಡ ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಚತುರ್ಭುಜ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಚಿತ್ರವಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ.

ಫ್ರೆಂಚರ ನಾಣ್ಯಗಳು: 1664 ರಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರು ಮಚಲಿಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ. ಸೂರತ್, ಪಾಂಡಿಚೇರಿ, ಮಾಹೆ, ಮಲಬಾರ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದರು. ಪಾಂಡಿಚೇರಿ ಇವರ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ, ಟಂಕಸಾಲೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಪಗೋಡ ಎಂಬ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು. ಇದರ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಮತ್ತೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡಿಚೇರಿ ಎಂದು ತೆಲುಗು ಅಥವಾ ತಮಿಳು ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇವರು ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದರು. ಆರ್ಕಾಟ್ ನವಾಬನ ಒಪ್ಪಿಗೆಯನ್ನು ಪಡೆದು ಮೊಗಲ್ ಮಾದರಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿ ಮೊಗಲ್ ದೊರೆ ಎರಡನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಾ ಆಲಮ್‌ಗೀರ್‌ನ ಹೆಸರನ್ನು ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಿದರು. ಇವರು ಪಗೋಡ ಕಾಸು, ಪಣ ಎಂಬ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿದರು. ಇವರ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಪಾಂಡಿಚೇರಿ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ.

ಇನ್ನೊಂದು ಜನಪ್ರಿಯ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಭೂದೇವಿ ಮತ್ತು ಶ್ರೀದೇವಿಯೊಡನೆ ಇರುವ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇವರ ಕೆಲವು ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಸ್ಥಳವಾದ ಪುದುಚೇರಿ ಎಂಬ ಹೆಸರು ತೆಲುಗು ಅಥವಾ ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದೆ.

ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1–ಪ್ರ.ಶ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮ್ ಮತ್ತು ಬೈಜಾ಼ಂಟೀಯನ್‌ನೊಡನೆ ನಡೆಸಿದ ಬಿರುಸಿನ ಹಾಗೂ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ವ್ಯಾಪಾರದ ಮೂಲಕ ಬಂದು ಆಯಾಯ ಕಾಲದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಪಾರ್ಶ್ವನೋಟದ ಶಿರೋಭಾಗದ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳು ಹೇರಳ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳ ಧಾತುಗಳ ಮೌಲ್ಯದ ಮೇಲೆ ಭಾರತೀಯ ವ್ಯಾಪಾರಸ್ಥರು ತಾವು ಮಾರಿದ ವಸ್ತುಗಳ ಕ್ರಯವನ್ನು ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೂಲಕ ಪಡೆದರು. ಇವುಗಳು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ಬಾರದಿದ್ದುದರಿಂದ, ಇವುಗಳಿಗೆ ಕೊಂಡಿಯನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ದಾರದಲ್ಲಿ ಪೋಣಿಸಿ ಮಾಲೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸ್ತ್ರೀಯರು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಕಾಸಿನ ಸರ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಸರ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಬಂತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವು ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾತವಾಹನ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯದ ಸ್ವರೂಪದ ಮೇಲೂ ಪ್ರಭಾವವನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವರ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ರಾಜರ ತಲೆಯ ಪಾರ್ಶ್ವನೋಟದ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆ ಹೆಚ್ಚಿ ಜನರು ಮನರಂಜನೆಗಳಿಂದ ವಿಲಾಸಿ ಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಸಮಕಾಲೀನ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ, ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಯಶವಂತಪುರ, ಹೆಚ್.ಎ.ಎಲ್. ವಿಮಾನ ನಿಲ್ದಾಣದ ಹತ್ತಿರ, ಅಕ್ಕಿ ಆಲೂರು **(ನೋಡಿ)** 2007ರಲ್ಲಿ ತರೀಕೆರೆಯಲ್ಲಿ (ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆ) ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳಾದ ಅಗಸ್ಟಸ್, ಟೈಬಿರಿಯಸ್, ಬೈಜಾ಼ಂಟೀಯನ್ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅಲ್ಪ ಹಾಗೂ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ತರೀಕರೆಯ ಮಟ್ಟದಕೆರೆ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಗೋಡುಮಣ್ಣನ್ನು ಅಗೆದು ಸಾಗಿಸುತ್ತಿರುವಾಗ ಮಣ್ಣಿನ ಕುಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ 21 ಬಂಗಾರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವು 7.5 ಗ್ರಾಂ ನಿಂದ 8.0 ಗ್ರಾಂ ವರೆಗೆ ತೂಕವಿದ್ದು, ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿವೆ. ನಾಣ್ಯದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಚಿತ್ರ, ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀದೇವತೆ, ಸರ್ಕಸ್‌ಚಿತ್ರ, ಗ್ಲೇಡಿಯೇಟರ್‌ರವರ ಕತ್ತಿಯವರಸೆ, ಕುದುರೆಯಸವಾರನ ಚಿತ್ರ, ಆಂಫಿಥಿಯೇಟರ್, ರಾಜನು ಭರ್ಜಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳು 138–213ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಆಂಟೋನಿಯಸ್ ಪಯಸ್ (138–161), ಮೆರಾಕಸ್ ಆರಿಲಸ್ (139–180), ಕಮೋಡಸ್ (177–192), ಹೆಲ್ವಿಸ್ ಪರ್ಟಿನೆಕ್ಸ್ (193), ಸೆಪ್ಟಿಮಿಸ್ ಸೆವಿರಸ್ (193–211), ಕರಕಲ (ಆಂಟೋನಿಯಸ್ ಪಯಸ್) ಕಾಲದ ಈ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅಯೋರಿಯಸ್ ಎಂದು ಬೆಲೆಬಾಳುವ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು. ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರ ಬಳಕೆಗೆ ಲಭ್ಯವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. 1 ನಾಣ್ಯ ಒಬ್ಬ ರೋಮನ್ ಸೈನಿಕನ ಒಂದು ತಿಂಗಳ ಸಂಬಳವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಬ್ರಿಟಿಷರ ನಾಣ್ಯಗಳು: ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಪ್ರಮುಖರು. ಇವರು ವ್ಯಾಪಾರದ ಜೊತೆಗೆ ರಾಜಕೀಯಕ್ಕೂ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ 1947ರವರೆಗೆ ಭಾರತದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಡೆಸಿ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ, ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದರು. ಒಂದನೆಯ ಎಲಿಜಬೆತ್ ರಾಣಿಯಿಂದ ವ್ಯಾಪಾರ ಸನ್ನದನ್ನು ಪಡೆದು 1600 ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. 1613ರಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಟ್ ಜಹಾಂಗೀರ್‌ನಿಂದ ಸೂರತ್‌ನಲ್ಲಿ ಖಾಯಂ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಳಿಗೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಅನುಮತಿಯನ್ನು ಪಡೆದು ಆಗ್ರ, ಅಲಹಾಬಾದ್ ಹಾಗೂ ಬೊಂಬಾಯಿಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಬೊಂಬಾಯಿ, ಮದರಾಸು ಹಾಗೂ ಕಲ್ಕತ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿದರು. 1639ರಲ್ಲಿ ಮದರಾಸಿನಲ್ಲಿ ಫೋರ್ಟ್ ಸೆಂಟ್ ಜಾರ್ಜ್ ಎಂಬ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ 1671ರಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಇವರು ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ಹಾಗೂ ಮೊಗಲ್ ನವಾಬರ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದರು. 1835 ರಿಂದ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಏಕರೂಪದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದಿತು. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಭಾವಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಭಾವಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಮೊನೊಗ್ರಾಮ್ ಹಾಕಿಸಲಾಯಿತು.

ಮದರಾಸ್ ಟಂಕಸಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನದ ಎರಡು ಪಗೋಡ, ಒಂದು ಪಗೋಡ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಇದರ ಒಂದು ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ವೆಂಕಟೇಶ್ವರನ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತೊಂದು ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯದ ಬೆಲೆಯು ಇರುತ್ತಿತ್ತು. 30 ರೂ ಬೆಲೆಯ ಎರಡು ಮೊಹರ್, 15 ರೂ ಬೆಲೆಯ ಒಂದು ಮೊಹರ್, ಹತ್ತು ರೂ. ಹಾಗೂ ಐದು ರೂ. ಬೆಲೆಯ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಬೆಳ್ಳಿಯ 1 ರೂ., $^{1}/_{2}$ ರೂ. ಹಾಗೂ $^{1}/_{4}$ ರೂ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಗೆ ಬಂದವು. ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ರಾಜರ ಚಿತ್ರ, ಮತ್ತೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯದ ಬೆಲೆ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. 40 ಕ್ಯಾಷ್, 20,10,5, ಹಾಗೂ 2 $^{1}/_{2}$ರೂ ಬೆಲೆಯ ತಾಮ್ರದ ಫಲೂಸ್‌ಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದರು. ಇವುಗಳ ಒಂದು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯದ ಬೆಲೆ, ಇನ್ನೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್, ತಮಿಳು ಹಾಗೂ ತೆಲುಗು ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಬೆಳ್ಳಿಯ ಅರ್ಧ ಪಗೋಡ, ಕಾಲು ಪಗೋಡ, ಐದು ಪಣಂ, ಡಬಲ್ ಪಣಂ, ಎರಡು ರೂಪಾಯಿಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚು ಹಾಕಲಾಯಿತು. ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯು ಮದರಾಸ್ ಟಂಕಸಾಲೆಯಂತೆ ಕಲ್ಕತ್ತ ಹಾಗೂ ಬೊಂಬಾಯಿಗಳಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ, ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಲಾಯಿತು.

1857ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮೊದಲನೆಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಂಪನಿ ಆಡಳಿತ ಕೊನೆಗೊಂಡು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಣಿಯ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಣಿಯ ಚಿತ್ರ, ಮತ್ತೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯದ ಬೆಲೆ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಂಡಿಯ ಎಂದು ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಡಳಿತದ ನಾಣ್ಯ ಟಂಕಣೆ ಭಾರತ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗುವವರೆಗೆ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. 1950ರಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಟಂಕಿಸಿದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಗೆ ಬಂದವು. 1957ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಡೆಸಿಮಲ್ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. (ಕೆ.ಎಚ್.)

ನಾಥಪಂಥ: ಭಾರತದ ಒಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಯೋಗಪಂಥ. ಗೋರಖ್‌ನಾಥ ಈ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪಂಥದ ಪ್ರವರ್ತಕ. ಆತನ ಗುರು ಹಾಗೂ ಆದಿನಾಥನ ಶಿಷ್ಯ ಮತ್ಸ್ಯೇಂದ್ರನಾಥ ಇದರ ಸ್ಥಾಪಕ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಯಮ, ನಿಯಮ, ಆಸನ, ಪ್ರಾಣಾಯಾಮ, ಪ್ರತ್ಯಾಹಾರ, ಧ್ಯಾನ, ಧಾರಣ, ಸಮಾಧಿಗಳೆಂಬ ಅಷ್ಟಾಂಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ಯೋಗಪಂಥಕ್ಕೆ ಬಹಳ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸವಿದೆ. ಯಾವುದೇ ಒಂದು ದಾರ್ಶನಿಕ ಒಲವನ್ನೂ ಒಳಗೊಳ್ಳದೆ, ಎಲ್ಲ ವಿಚಾರವೇತ್ತರೂ ಅನುಸರಿಸಬಹುದಾದ ಈ ಯೋಗಮಾರ್ಗದ ಅರಿವು ಗುರುವಿನ ನೆರ ವಿಲ್ಲದೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ; ಗುರುವಿಗೂ ಭಗವಂತನಿಗೂ ಭೇದವಿಲ್ಲ. ಇದೇ ಈ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿನ ಮುಖ್ಯ ಅಂಶ. ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಗುರು ಪರಮಾತ್ಮರ ಐಕ್ಯ. ಶಿಷ್ಯನ ನಡವಳಿಕೆ ಮೊದಲಾದ ಕೆಲವು ತಾಂತ್ರಿಕ ಅನುಷ್ಠಾನಗಳೂ ಸೇರಿ ಇದೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಪ್ರದಾಯವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದೆ.

ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಲೋಕದ ಎಲ್ಲ ಬಂಧಕ ಸಾಮಗ್ರಿಯನ್ನು ಕೊಡವಿ ಹಾಕುವುದರಿಂದ ಅವಧೂತ ಎನಿಸುತ್ತಾನೆ. ಸಮಾಧಿಯ ತಿರುಳು ಸಮರಸಕರಣ. ಅಂದರೆ ತಾನು ಪರಮೇಶ್ವರ ಪ್ರಪಂಚ ಇತ್ಯಾದಿ ಭೇದಗಳಿಲ್ಲದೆ ಸರ್ವವೂ ಶಿವಮಯವಾಗುವುದು ಎಂದರ್ಥ. ಈ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಪ್ರಪಂಚ ಶಕ್ತಿಯ ವಿಲಸಿತ. ಈ ಶಕ್ತಿಯಾದರೋ ಶಿವನಿಂದ ಬೇರೆಯಾದುದಲ್ಲ. ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗಬೇಕಾದರೆ ಮೂಲಭೂತನಾದ ಶಿವನ ಶಕ್ತಿಯ ಮೂಲಕವೇ ಆಗಬೇಕು. ಶಿವಶಕ್ತಿಯರ ಪರಮಾರ್ಥ ಐಕ್ಯವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುವಂಥ ನಾಥ–ಅವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುವುದೇ ಯೋಗದ ಗುರಿ. ಈ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಕುಂಡಲಿನೀ ಚಾಲನ ಪ್ರಧಾನ ಸಹಾಯಕವಾದುದರಿಂದ ಅದನ್ನು ಪ್ರಚೋದಿಸುವ ಆಸನ, ಪ್ರಾಣಾಯಾಮಾದಿಗಳಿಗೆ ಈ ಪಂಥ ಆದ್ಯಗಮನ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿ ಹಠಯೋಗದ ಮೇಲೆ ಆಸ್ಥೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿ ತಾಂತ್ರಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿಸಿಕೊಂಡ ಈ ಮಾರ್ಗದ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಅವರದೇ ಆದ ಲಾಂಛನವನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಭಸ್ಮಧಾರಣ, ಉಣ್ಣೆಯ ಜನಿವಾರ, ನಾದ (ಕೊಂಬು), ಮುದ್ರಾ (ಕಿವಿಯುಂಗರ) – ಇವು ಈ ಸಿದ್ಧಯೋಗಿಗಳನ್ನು ಇತರರಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ದೀಕ್ಷೆಪಡೆದ ಯೋಗಿಗಳ ಹೆಸರು ನಾಥ ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಮೂವತ್ತೆರಡು ಲಕ್ಷಣಗಳುಳ್ಳ ಶಿಷ್ಯ ಮೂವತ್ತಾರು ಲಕ್ಷಣಗಳುಳ್ಳ ಗುರುವಿನಲ್ಲಿ ದೀಕ್ಷೆ ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ಜ್ಞಾನ, ವಿವೇಕ, ನಿರಾಲಂಬ, ಸಂತೋಷ ಮುಂತಾದ ಎಂಟು ಗುಣಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ನಾಲ್ಕು ವಿಭಾಗ ಮಾಡಿ ಮೂವತ್ತೆರಡು ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಒಬ್ಬ ಗುರು ಅನೇಕರಿಗೆ ದೀಕ್ಷೆ ಕೊಡುವುದನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮಾರ್ಗಾನುಯಾಯಿಗಳನ್ನು ನಾಥಯೋಗಿಗಳು, ಸಿದ್ಧಯೋಗಿಗಳು ಅಥವಾ ಅವಧೂತರು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ಕಾನ್‌ಫಟಿ ಯೋಗಿಗಳು (ಕಿವಿ ಹರಿದವರು) ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕಾಪಾಲಿಕ ಪಂಥ ಇವರೊಡನೆ ಸೋದರ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದೆ. ಗೋರಖ್‌ನಾಥನಿಂದ ಈ ಪಂಥ ಭಾರತದ ಎಲ್ಲೆಡೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಚಾರ ಪಡೆಯಿತು. 15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಈತ ಕಬೀರನ ಸಮಕಾಲೀನ. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಗೋರಖ್‌ನಾಥನ ಜೊತೆ ಶಿಷ್ಯನಾದ ಧರ್ಮನಾಥ ಕಚ್ಛ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಈ ಪಂಥದ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಜನಪದ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಗೋರಖ್‌ನಾಥನನ್ನು ಶಿವನೆಂದೇ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈಗಲೂ ಗೋರಖ್‌ಪುರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗೋರಖ್‌ನಾಥ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಈತನ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ನೇಪಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪಂಥದ ಆದಿಪುರುಷ ಆದಿನಾಥನನ್ನು ಆರ್ಯ ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರನೆಂದು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಗೋರಖ್‌ನಾಥನೂ ಅವನ ಶಿಷ್ಯರೂ ಮೊದಲು ಬೌದ್ಧರಾಗಿದ್ದರೆಂತಲೂ ಅನಂತರ ಈಶ್ವರಭಕ್ತರಾದರೆಂತಲೂ ಟಿಬೆಟನ್ ಕಥೆಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. (ಆರ್.ಎಸ್.ಎಸ್.)

ನಾನಕ್, ಗುರು: 1469–1539. ಸಿಖ್‌ಧರ್ಮಸ್ಥಾಪಕ. ಈಗ ಪಾಕಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿರುವ ಲಾಹೋರ್ ನಗರದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಸು.48 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ತಳವಂಡಿ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ. ಈಗ ಅದು ನಾನಕಾನ ಸಾಹೀಬ್ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ನಾನಕ್ ಜನ್ಮತಳೆದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಧರ್ಮ ಬಹಳ ದುಃಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಮೊಗಲ್ ದೊರೆ ಬಾಬರ್ ಆಗ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಅರಸನಾಗಿದ್ದ. ನಾನಕನ ತಂದೆ ಕ್ಷತ್ರಿಯ ಜಾತಿಯ ಬೇಡಿ ಪಂಗಡದ ಬೇಸಾಯಗಾರ, ಕರಣಿಕ. ಕಾಲೂ ಎಂದು ಅವನ ಹೆಸರು. ತಾಯಿ ಹೆಸರು ತೃಪ್ತಾ.

ಚುರುಕು ಬುದ್ಧಿಯ ನಾನಕ್ ಚಿಕ್ಕಂದಿನಲ್ಲಿಯೇ ಅಧ್ಯಾತ್ಮದ ಬಗ್ಗೆ ಕುತೂಹಲ ಹೊಂದಿದ್ದ. 9 ವರ್ಷ ತುಂಬಿದಾಗ ಇವನಿಗೆ ಉಪನಯನವಾಯಿತು. ಜನಿವಾರವನ್ನು ತೊಡಿಸುವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬಾಲಕ ನಾನಕ್ ಅದರ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಪುರೋಹಿತ ಹರ್ದಯಾಳುವಿನೊಡನೆ ಚರ್ಚಿಸಿದನಂತೆ. ಇವನಿಗೆ 14ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಸುಲಕ್ಷಿಣಿ ಎಂಬ ಕನ್ಯೆಯೊಡನೆ ವಿವಾಹವಾಯಿತು. ಎರಡು ಮಕ್ಕಳೂ ಆದವು. ಸಂಸಾರಿಯಾದ ನಾನಕನನ್ನು ಒಂದು

ಕಸಬಿನಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಲು ತಂದೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಜೀವನೋಪಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಪಶುಪಾಲನೆಯ ಕಸಬನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸೆಂದು ಒಂದು ಹಿಂಡು ಎಮ್ಮೆಯನ್ನು ಕೊಂಡುಕೊಟ್ಟ. ನಾನಕನಿಗೆ ಪಶುಪಾಲನೆಯಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಎಮ್ಮೆಗಳನ್ನು ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಮೇಯಲಿಕ್ಕೆ ಬಿಟ್ಟು ದೇವರ ಧ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿರುತ್ತಿದ್ದ. ಒಂದು ದಿನ ಎಮ್ಮೆಗಳು ಹತ್ತಿರದ ಹೊಲಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿ ಅಪಾರ ನಷ್ಟವನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿದವು. ಹೊಲದ ಮಾಲೀಕ ಕೊಟ್ಟ ದೂರಿನಿಂದಾಗಿ ನಾನಕನ ತಂದೆ ತುಂಬ ಪೇಚಾಡಿ ಮಗನನ್ನು ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಹಾಕಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ. ಅದನ್ನು ಕೇಳಿ ನಾನಕ್ ವ್ಯವಸಾಯದ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಆಧ್ಯಾತ್ಮತತ್ತ್ವ ಸೂಸುವ ಒಂದು ಹಾಡುಕಟ್ಟಿ ಹೇಳಿದನಂತೆ. ಯಾವ ಲೌಕಿಕ ಗಳಿಕೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಇವನ ಮನಸ್ಸು ತಲ್ಲೀನವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಭಾವನ ಸಲಹೆ ಮೇರೆಗೆ ಸುಲ್ತಾನ್ ದೌಲತ್‌ಖಾನನ ಉಗ್ರಾಣದ ಗುಮಾಸ್ತೆಯ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ. ಆ ಕೆಲಸವನ್ನು ಕೆಲಕಾಲ ಮೇಲಧಿಕಾರಿಗಳು ಮೆಚ್ಚುವಂತೆ ನಡೆಸಿದ. ಆದರೆ ಅದನ್ನು ತೊರೆದ.

ವರ್ಣಚಿತ್ರ

ಹೀಗೆ ಸುಲ್ತಾನಪುರದಲ್ಲಿ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆಯೆ ಒಂದು ದಿನ ಯಾರಿಗೂ ಹೇಳದೆ ಅರಣ್ಯಕ್ಕೆ ಹೋದ. ಅಲ್ಲಿ ಮೂರು ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಧ್ಯಾನಮಗ್ನನಾಗಿದ್ದಾಗ ಈತನಿಗೆ ತಾನು ಆರಾಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ ರೂಪರಹಿತ ದೈವದ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವಾಯಿತಂತೆ. ಕಾಡಿನಿಂದ ಸುಲ್ತಾನಪುರಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಈತ ತನ್ನ ಸರ್ವಸ್ವವನ್ನು ಬಡವರಿಗೆ ದಾನ ಮಾಡಿ, ಹಿಂದು ಜೋಗಿಗಳು, ಮುಸಲ್ಮಾನ ಫಕೀರರು ಧರಿಸುವ ಎರಡು ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಬಟ್ಟೆಯನ್ನು ತೊಟ್ಟು ಬೀದಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತು ಹಿಂದುವೂ ಇಲ್ಲ, ಮುಸಲ್ಮಾನನೂ ಇಲ್ಲ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. ಇವನನ್ನು ನೋಡಿದ ಜನ ಈತನಿಗೆ ಹುಚ್ಚು ಹಿಡಿದಿದೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸಿದರು. ದೈವದ ಅಪಾರ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಮನವರಿಕೆ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು ಜಾತ್ಯಾತೀತ ಮಾನವ ಧರ್ಮದ ಬೀಜ ಬಿತ್ತಿದ. ತನ್ನ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಲು ದೀರ್ಘಕಾಲ ದೇಶ ಸಂಚಾರವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ. ದೆಹಲಿ, ಬೃಂದಾವನ, ಗೋರಖ್‌ಪುರ, ವಾರಾಣಸಿ, ಗಯ, ಕಾಮರೂಪ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಹಲವಾರು ಪಂಡಿತರನ್ನು ವಾದದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ ಅವರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಪರಿವರ್ತಿಸಿದ. ಅವರಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಜನ ಈತನ ಶಿಷ್ಯರಾದರು. ಈತ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಸಿಂಹಳಕ್ಕೆ ಯಾತ್ರೆ ಹೋದ. ಆಮೇಲೆ ಕಾಶ್ಮೀರಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಹಿಮಾಲಯದ ಸಿದ್ಧ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳನ್ನು ನೋಡಿಬಂದ. ಇದಾದ ಮೇಲೆ ಅರಬ್ಬಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಮೆಕ್ಕ, ಮದೀನ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿ ಹಿಂದಿರುಗಿದ.

ನಾನಕ್ ಐವತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಭಾರತದ ಒಳಗೂ ಹೊರಗೂ ಸುತ್ತಾಡಿದ. ತಾಯಿ ತಂದೆಗಳೂ ಹೆಂಡತಿಯೂ ತನ್ನನ್ನು ನೋಡಬೇಕೆಂದು ಅಪೇಕ್ಷಿಸಿದಾಗ, ತಂದೆ ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ, ತನ್ನ ಅಂತ್ಯಕಾಲ ಸಮೀಪಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ–ಹೀಗೆ ಮೂರು ಬಾರಿ ನಾನಕ್ ತಳವಂಡಿಗೆ ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟಿದ. ತನ್ನ ಮೆಚ್ಚಿನ ಶಿಷ್ಯ ಮರ್ಧನ ಗತಿಸಿದಾಗ ಆತನ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಸೋಹಿಲನ್ನು ಹಾಡಿ ಆತನನ್ನು ರಾವಿ ನದಿಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿದ. ಮರ್ಧನನ ತರುವಾಯ ಅವನ ಮಗ ನಾನಕನ ಗಾಯಕನಾದ. ತನ್ನ ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿ ತುಂಬ ಮೆಚ್ಚಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಅಂಗದ ಎಂಬಾತನನ್ನು ತನ್ನ ಅನಂತರ ಗುರುವಾಗಿ ಇರಲು ನೇಮಿಸಿದ ನಾನಕ್ 22 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 1539ರಲ್ಲಿ ಆಶ್ವೀಜ ಶುದ್ಧ ದಶಮಿಯ ದಿನ ದೇಹವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದ; ತನ್ನ ಆತ್ಮವನ್ನು ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ಬೆರೆಸಿದ. ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರಾದವರು ಗುರುವಿನ ಶವವನ್ನು ಹೂಳಬೇಕೆಂದರು; ಹಿಂದುಗಳು ಸುಡಲು ಬಯಸಿದರು. ಸಾಯುವ ಮುನ್ನ ನಾನಕ್ ಎರಡೂ ಪಕ್ಷದವರೂ ಸಂಜೆ ಕಳೆಬರದ ಮೇಲೆ ಹೂವನ್ನಿರಿಸಿರಿ, ಬೆಳಗಾದಾಗ ಯಾವ ಪಕ್ಷದ ಹೂವು ಬಾಡದೆ ಇರುತ್ತದೋ ಆ ಪಕ್ಷದವರು ದೇಹಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ಸಂಪ್ರದಾಯದಂತೆ ಕ್ರಿಯೆ ನಡೆಸಲಿ ಎಂದಿದ್ದನಂತೆ. ಎರಡೂ ಪಕ್ಷದವರೂ ಹೂವನ್ನಿಟ್ಟರು. ಬೆಳಗಾದಾಗ ನೋಡಿದರೆ ನಾನಕನ ದೇಹವೇ ಇರಲಿಲ್ಲವಂತೆ. ಆಗ ಹಿಂದು ಶಿಷ್ಯರು ಒಂದು ಮಂದಿರವನ್ನೂ ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಶಿಷ್ಯರು ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಪರಸ್ಪರ ವಿರೋಧವಾಗಿ ನಡೆವ ಹಿಂದು ಮುಸ್ಲಿಂ ಧರ್ಮಗಳ ಅನುಯಾಯಿಗಳಿಗೆ ಸಮನ್ವಯದ ದಾರಿಯೊಂದನ್ನು ನಾನಕ್ ತೋರಿಸಿದ. ಆ ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದವರೇ ಸಿಖ್ಖರು. (ಜಿ.ಎಚ್.;ಎಂ.ವಿ.ಐ.)

ನಾನಾಫಡ್ನವೀಸ್: ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಪ್ರಬಲರಾಗುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಮರಾಠ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದವನು. ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸನೆಂದು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾದ ಈತನ ಹೆಸರು ಜನಾರ್ದನ್ ಭಾನು. ಈತನ ಪೂರ್ವಿಕರು ಬಾಲಾಜೀ ವಿಶ್ವನಾಥ ಮುಂತಾದ ಪೇಶ್ವೆಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ತಾಯಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು, ಪಾಣಿಪತ್ ಯುದ್ಧರಂಗದಿಂದ ಪಾರಾಗಿ ಹಿಂದಿರುಗಿದ್ದ ಈತನನ್ನು ಪೇಶ್ವೆ 1ನೆಯ ಮಾಧವರಾಯ ಮೊದಲು ಆಪ್ತ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯನ್ನಾಗಿಯೂ ಆಮೇಲೆ ಫಡ್ನವೀಸ್ ಎಂದರೆ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಆರ್ಥಿಕ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕನನ್ನಾಗಿಯೂ ನೇಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಈತ ಬುದ್ಧಿಶಾಲಿಯೆಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾಗಿದ್ದ. ಇವನು ಪೇಶ್ವೆಯ ಕಚೇರಿಯ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕನಾಗಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಮತ್ತು ಹಳ್ಳಿಗಳ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಅಂಕೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟಿದ್ದ. ಸರ್ಕಾರದ ಎಲ್ಲ ಪತ್ರವ್ಯವಹಾರಗಳು ಇವನ ಉಸ್ತುವಾರಿಯಲ್ಲಿಯೇ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ಪೇಶ್ವೆ 1ನೆಯ ಮಾಧವರಾಯನ ಮರಣಾನಂತರ (1772) ಪೇಶ್ವೆ ನಾರಾಯಣರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಈತ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದ. ಆದರೆ ಅಧಿಕಾರಾಕಾಂಕ್ಷಿಯಾಗಿದ್ದ ರಘೋಬನ ಸಂಚಿನಿಂದ ನಾರಾಯಣರಾಯ ಕೊಲೆಯಾದ. ರಘೋಬನೇ ಪ್ರಬಲನಾದ ಆ ವೇಳೆಗೆ ಪೇಶ್ವೆಯ ಪತ್ನಿಗೆ ಗಂಡು ಸಂತಾನವಾಯಿತು. ಪೇಶ್ವೆಯ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಆ ಮಗುವನ್ನು ಪೇಶ್ವೆಯೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಅವನ ಪರವಾಗಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಲು ಮಂಡಲಿಯೊಂದನ್ನು ನೇಮಿಸಿದರು. ಅವರಿಗೆ ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸನ ಬೆಂಬಲ ದೊರಕಿತು. ನಾರಾಯಣರಾಯನ ಕೊಲೆ ಮಾಡಿಸಿದ ರಘೋಬನ ಮೇಲೆ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಇವನು ಪಣ ತೊಟ್ಟ. ಮಂಡಲಿಯಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸನದೇ ಮೇಲುಗೈಯಾಗಿತ್ತು. ಇವನು ರಘೋಬನನ್ನು ಪೀಡಿಸಿದ. ರಘೋಬ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ನೆರವನ್ನು ಬೇಡಿದ. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಫಡ್ನವೀಸ್ ನೇತೃತ್ವದ ಪುಣೆ ಸರಕಾರದೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹದಿಂದಿದ್ದರಾದರೂ ಭಾರತೀಯರ ಈ ಒಳಜಗಳದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸುವ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳದಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ರಘೋಬನ ನೆರವಿಗೆ ಬಂದರು. ಆದರೆ ಕಲ್ಕತ್ತೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಗವರ್ನರ್–ಜನರಲ್ ಇದನ್ನು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಅವನ ಆದೇಶದಂತೆ ಮುಂಬಯಿಯ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಹಿಂದೆಗೆಯಬೇಕಾಯಿತು. ಅವರು ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸ ನೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಆದರೆ ಈ ಒಡಂಬಡಿಕೆ ಬಹುಕಾಲ ಮುಂದುವರಿಯ ಲಿಲ್ಲ. ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸ್ ಫ್ರೆಂಚರೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹವಾಗಿದ್ದನೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಮರಾಠರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿದರು. ಆದರೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರೇ ಸೋಲಬೇಕಾಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ತಮ್ಮ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಇದರಿಂದ ಕೋಪಗೊಂಡು ಕರ್ನಲ್ ಗೊಡಾರ್ಡನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯವೊಂದನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಇದು ಪುಣೆಯ ಕಡೆಗೆ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಸೋಲನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿತು. ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸ್ ದಕ್ಷತೆಯನ್ನೂ ದೂರಾಲೋಚನಾ ಶಕ್ತಿಯನ್ನೂ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದ. ಗೊಡಾರ್ಡನ ಸೋಲಿಗೆ ಇವನೇ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ. ಈತ ಇಂಗ್ಲಿಷರೊಡನೆ ಸಾಲ್ಬಾಯ್ ಒಪ್ಪಂದ (1782) ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಪೇಶ್ವೆಯ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಉಳಿಸಿದ. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಅಂತಃಕಲಹಗಳ ಮಧ್ಯೆ ತನ್ನ ಧ್ಯೇಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ.

ಮರಾಠಾ ಒಕ್ಕೂಟದ ಮೇಲೆ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಕೈ ಬಲಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದೂ ಆಕಾಂಕ್ಷೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಮಹಾದಾಜಿ ಸಿಂಧ್ಯ ಆಗ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಸ್ನೇಹ ಬಯಸಿದ. ಅವರೊಂದಿಗೆ ಸಂಧಾನ ಮಾಡಿದ. ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸನನ್ನೂ ಓಡಿಸಬೇಕೆಂದು ಸಿಂಧ್ಯ 1792ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸ್ ಬಹು ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ಸಿಂಧ್ಯನ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮುರಿದ. 1794ರಲ್ಲಿ ಮಹಾದಾಜಿ ಸಿಂಧ್ಯ ಮರಣಹೊಂದಿದ. ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸನೇ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಮುಖಂಡನಾದ.

1794ರಲ್ಲಿ ನಿಜಾಮ ಮರಾಠರಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಚೌತ್ ಮತ್ತು ಸರ್‌ದೇಶಮುಖಿ ಎಂಬ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿದುದೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಮರಾಠರೇ ತನಗೆ ಎರಡು ಕೋಟಿ ರೂಪಾಯಿಗಳನ್ನು ಕೊಡಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿದ. ಅಲ್ಲದೆ ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸನನ್ನು ಅವಮಾನಗೊಳಿಸಿದ. ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸ್ ಮರಾಠಾ ಸರ್ದಾರರನ್ನೆಲ್ಲ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ ಖರ್ದಾ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ (1795) ನಿಜಾಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಈ ವಿಜಯದಿಂದ ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸನ ಕೀರ್ತಿ ಅತ್ಯುನ್ನತಿಗೆ ಏರಿತು. ಇವನು ಪರಕೀಯರ ಪ್ರವೇಶವಿಲ್ಲದೆ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಘನತೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ.

ಪೇಶ್ವೆ ಸವಾಯ್ ಮಾಧವರಾಯನಿಗೆ 21 ವರ್ಷ ಆಗಿದ್ದರೂ ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸ್ ಅವನಿಗೆ ಅಧಿಕಾರ ಕೊಡದೆ ಅದನ್ನು ತನ್ನ ಹಿಡಿತದಲ್ಲೇ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದ. ಇದರಿಂದ ಮನನೊಂದ ಪೇಶ್ವೆ ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಪೇಶ್ವೆಯ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ವಿವಾದಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸ್ ಅನೇಕ ತೊಂದರೆಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ 2ನೆಯ ಬಾಜೀರಾಯನನ್ನು ಪೇಶ್ವೆಯನ್ನಾಗಿ ಅಂಗೀಕರಿಸಿ ತಾನು ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯಾದ. 1797ರಲ್ಲಿ ತುಕೋಜಿರಾವ್ ಹೋಳ್ಕರನ ಮರಣಾನಂತರ ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸನ ಅವನತಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಬಾಜೀರಾಯನೂ ಮಹಾದಾಜಿ ಸಿಂಧ್ಯನ ಮಗನಾದ ದೌಲತ್‌ರಾವ್ ಸಿಂಧ್ಯನೂ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸನನ್ನು ಹಿಡಿದು ಸೆರೆಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟರು. 1800ರಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸ್ ತೀರಿಕೊಂಡ.

ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸ್ ಸದಾ ಗಂಭೀರವಾಗಿ, ಕಾರ್ಯತತ್ಪರನಾಗಿದ್ದ ವ್ಯಕ್ತಿ. ಮಿತಭಾಷಿ. ತನ್ನ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನು ಯಾರಿಗೂ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷತೆಯನ್ನು ಕಾಪಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಹಗಲಿರುಳೂ ಚಿಂತಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಲೆಕ್ಕಾಚಾರದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ನಿಪುಣನಾಗಿದ್ದ. ಕಾಗದಪತ್ರಗಳ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವಿವರವನ್ನೂ ಇವನು ಪರಿಶೀಲನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ಸರ್ಕಾರದ ಕಾಗದಪತ್ರಗಳನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಜೋಪಾನವಾಗಿ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟಿದ್ದ. ತನ್ನ ಬುದ್ಧಿಮತ್ತೆಯಿಂದ, ಕಾರ್ಯತತ್ಪರತೆಯಿಂದ ಪೇಶ್ವೆಯ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು

ಬರೆಯಬೇಕೆಂದು 1783ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಯೋಜನೆಯೊಂದನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದ. ಈತ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕಲಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದ. ಈತ ಕಲಾಭಿಮಾನಿಯೂ ಕಲಾವಿಮರ್ಶಕನೂ ಆಗಿದ್ದ. ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸನ ದೃಷ್ಟಿಯೆಲ್ಲ ದಖನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿತ್ತು. ಈತ ಅತ್ಯುನ್ನತ ಮಟ್ಟದ ದೇಶಪ್ರೇಮಿಯಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಜೆಗಳ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳನ್ನೇ ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟಿದ್ದ. ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ಅವರ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆಗಳನ್ನೂ ಅರಿತು ಬಹು ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ರಾಜಕಾರಣ ನಡೆಸಿದ. ಇಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಪ್ರಭುತ್ವ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶಿಸದಂತೆ ತಡೆದ. ಈತ ಕೊಟ್ಟ ಮಾತಿಗೆ ಎಂದೂ ತಪ್ಪುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವನು ಉದಾರಿಯೂ ದಯಾವಂತನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಆದರೆ ಈತನಲ್ಲಿದ್ದ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡ ದುರ್ಗುಣವೆಂದರೆ ಅಧಿಕಾರದ ವ್ಯಾಮೋಹ. ಇದರಿಂದ ಈತ ಅನೇಕ ತೊಂದರೆಗಳಿಗೆ ಈಡಾಗಿ ಮನಶ್ಶಾಂತಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ಮರಾಠರಿಗೆ ಈತನನ್ನು ಕಂಡರೆ ಭಯಗೌರವಗಳಿದ್ದುವೇ ಹೊರತು ವಿಶ್ವಾಸ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಈತನನ್ನು ಕೊಲೆ ಮಾಡಲು ಅನೇಕರು ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ವಿಫಲವಾದರು. ಈತ ತನ್ನ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸುವವರೆಗೂ ತೃಪ್ತನಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ರಘೋಬನನ್ನೂ ಅವನ ಮಕ್ಕಳನ್ನೂ ಪೀಡಿಸಿದ. ಇವನಿಂದ ಹಿಂಸೆಗೊಳಗಾದ 2ನೆಯ ಬಾಜೀರಾಯ ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸನಲ್ಲಿ ದ್ವೇಷ ಇಟ್ಟದ್ದುದು ಸಹಜ. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮಹಾದಾಜಿ ಸಿಂಧ್ಯನ ಕಾರ್ಯಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸ್ ಅರಿಯಲಿಲ್ಲ. ಈತ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಗೂಢಾಚಾರ ಪಡೆಯನ್ನು ನೇಮಿಸಿ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮೂಲ ಮಾಡಿದ. ಸವಾಯ್ ಮಾಧವರಾಯ ಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಕನಾದರೂ ಫಡ್ನವೀಸ್ ಅವನಿಗೆ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಟ್ಯಂತರ ರೂಪಾಯಿಗಳಷ್ಟು ಸ್ವಂತ ಆಸ್ತಿಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡ.

ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸನನ್ನು ಮರಾಠಾ ಚಾಣಕ್ಯನೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಬೊಂಬಾಯಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಇಂಗ್ಲಿಷರ, ಗವರ್ನರ್–ಜನರಲ್ ವಾರನ್ ಹೇಸ್ಟಿಂಗ್ಸ್ ಹಾಗೂ ರಘೋಬನ ಪಿತೂರಿಗಳನ್ನು ಈತ ಮುರಿದ. ಹೈದರ್ ಅಲಿ, ನಿಜಾಮ್ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ಯನ ಸಹಕಾರದಿಂದ ಇಂಗ್ಲಿಷರನ್ನು ಭಾರತದಿಂದ ಓಡಿಸಬೇಕೆಂಬ ಯೋಜನೆಯನ್ನೂ ಈತ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ್ದ. ಎಷ್ಟೇ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿದ್ದರೂ ಇವನು ಮಹಾದಾಜಿ ಸಿಂಧ್ಯನೊಡನೆ ಸಹಕರಿಸಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿದ. ಆಡಳಿತ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟೇ ದಕ್ಷನಾಗಿದ್ದರೂ ಸೈನ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಈತ ಗಮನ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ಇವನ ಮರಣಾನಂತರ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ದಕ್ಷ ಮುಂದಾಳುತನ ವಿಲ್ಲದಂತಾಗಿ ಮರಾಠರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆಯೊದಗಿತು. (ಎಚ್.ಜಿ.ಆರ್.)

ನಾನಾ ಸಾಹೇಬ್: 1824–60. ಭಾರತದ ಪ್ರಥಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದ (1857) ಹೋರಾಟಗಾರರಲ್ಲೊಬ್ಬ. ಝಾನ್ಸಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾಯಿ, ತಾತ್ಯಾ ಟೋಪಿ ಮೊದಲಾದವರೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದಾತ. ದೊಂಢೂ ಪಂತ್ ಎಂಬುದು ಇವನ ನಿಜನಾಮ. ಈತ 1824ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಇವನು ಗಂಗಾಬಾಯಿ ಮತ್ತು ನಾರಾಯಣ ಭಟ್ ಎಂಬ ದಂಪತಿಗಳ ಮಗ. 1827 ಜೂನ್ 7ರಂದು ಮರಾಠರ ಕೊನೆಯ ಪೇಶ್ವೆ 2ನೆಯ ಬಾಜೀರಾವ್ ಇವನನ್ನು ದತ್ತು ತೆಗೆದುಕೊಂಡ. ನಾನಾ ಸಾಹೇಬ್ ಉತ್ತಮ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಪಡೆದ. ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ವ್ಯಾಸಂಗ ಮಾಡಿದ. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಂದಿನ ಎಲ್ಲ ಆಂಗ್ಲೊ–ಇಂಡಿಯನ್ ಪ್ರಕಟಣೆಗಳನ್ನೂ ಇವನು ಒಬ್ಬ ಭಾಷಾಂತರಕಾರನ ಮೂಲಕ ತಿಳಿಯುತ್ತಿದ್ದ. ಸಾಂಗ್ಲಿಯ ನಾಯಕರ ಮನೆತನದ ಮಗಳೊಬ್ಬಳೊಂದಿಗೆ ನಾನಾ ಸಾಹೇಬನ ವಿವಾಹವಾಗಿತ್ತು.

ದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲರಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ದೇಶೀಯ ರಾಜರು ಸಂಘಟಿತರಾಗಿ ಹೋರಾಡಬೇಕೆಂದು ಹವಣಿಸಿ 1818ರಲ್ಲಿ ಸೋತ ಬಾಜೀರಾಯನಿಗೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರು 8 ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿಗಳ ವಾರ್ಷಿಕ ವಿರಾಮವೇತನ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. 1853ರಲ್ಲಿ ಬಾಜೀರಾಯ ಕಾಲವಾದ. ಆದರೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಅವನ ದತ್ತುಪುತ್ರನಾದ ದೊಂಢೂ ಪಂತನಿಗೆ ಇದನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಇದೊಂದು ತುಂಬ ಕಟುವಾದ ತೀರ್ಮಾನವೆಂದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಇತಿಹಾಸಕಾರರೇ ಟೀಕಿಸಿದ್ದಾರೆ.

1857ರಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಮಹಾ ಬಂಡಾಯದಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಸಾಹೇಬನೂ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ. ಜೂನ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಕಾನ್ಪುರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಬಂಡಾಯಕ್ಕೆ ಇವನು ನಾಯಕನಾದ. ತಾನೇ ಪೇಶ್ವೆಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ. ಕಾನ್ಪುರದಲ್ಲಿದ್ದ ಸು.400 ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನಿಕರನ್ನೂ ಅವರ ಹೆಂಗಸರು ಮಕ್ಕಳನ್ನೂ ಅವನ ಸೈನ್ಯ ಸುತ್ತುವರಿಯಿತು. ಜೂನ್ 8–26ರವರೆಗೂ ಅವರು ಈ ಮುತ್ತಿಗೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದು 27ರಂದು ಶರಣಾಗತರಾದರು. ಅವರನ್ನು ಅಲಹಾಬಾದಿಗೆ ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿ ತಲುಪಿಸಲಾಗುವುದೆಂದು ವಾಗ್ದಾನ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಸೈನಿಕರು ದೋಣಿಗಳಲ್ಲಿ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟತೊಡಗಿದಾಗ ಅವರ ಮೇಲೆ ಗುಂಡಿನ ಮಳೆ ಸುರಿಯಿತು. ನಾಲ್ವರನ್ನುಳಿದು ಎಲ್ಲರೂ ಸಾವಿಗೆ ಶರಣಾದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತೀಕಾರವಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ರೋಷಾವೇಶದಿಂದ ಹೋರಾಡಿ ಕಾನ್ಪುರವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿತು. ತಾತ್ಯಾ ಟೋಪಿ ನಾನಾ ಸಾಹೇಬನನ್ನು ಕೂಡಿಕೊಂಡ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ಹಿನ್ನಡೆಯಿತು. ಆದರೆ ಡಿಸೆಂಬರ್ 6ರಂದು ಕಾಲಿನ್ ಕ್ಯಾಂಪ್‌ಬೆಲ್ ಇವರನ್ನು ಓಡಿಸಿ ಕಾನ್ಪುರವನ್ನು ಗೆದ್ದ. ರಾಣಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾಯಿ, ತಾತ್ಯಾ, ನಾನಾ ಸಾಹೇಬ ಇವರು ಗ್ವಾಲಿಯರನ್ನು ಹಿಡಿದರು. ಅಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಸಾಹೇಬನನ್ನು ಪೇಶ್ವೆಯೆಂದು ಸಾರಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ಸುಮ್ಮನಿರಲಿಲ್ಲ. ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾಯಿ 1858 ಜೂನ್ 18ರಂದು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಡಿದಳು. ತಾತ್ಯಾ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡ; 1859ರ ಏಪ್ರಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿಬಿದ್ದ. ಅವನನ್ನು ಗಲ್ಲಿಗೆ ಹಾಕಲಾಯಿತು. ನಾನಾ ಸಾಹೇಬ ನೇಪಾಲದ ಅರಣ್ಯಗಳಿಗೆ ಓಡಿಹೋಗ ಬೇಕಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿ ಇವನು 1860ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ತೀರಿಕೊಂಡಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಆಮೇಲೂ ಇವನು ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸನ್ಯಾಸಿಯಾಗಿ ಬದುಕಿದ್ದನೆಂದೂ ಆಗಾಗ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ನಾನಾ ಸಾಹೇಬನಿಗೆ ತನ್ನ ಹುಟ್ಟು ಮತ್ತು ಕುಲದ ಬಗ್ಗೆ ಅಪಾರ ಹೆಮ್ಮೆಯಿತ್ತು. ಇವನು ಉದಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಇಂಗ್ಲಿಷರೊಂದಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಸಂಬಂಧ ಇದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ಇವನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ಸತ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಅವರು ಮುಕ್ತಕಂಠದಿಂದ ಹೊಗಳುತ್ತಿದ್ದರಂತೆ. 1857ರ

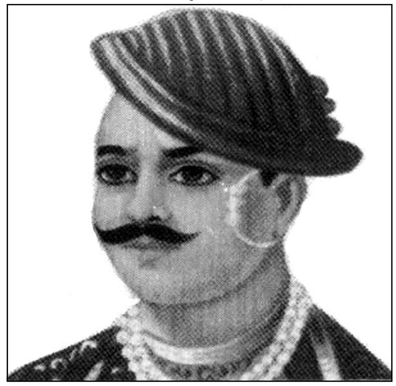

ಬಂಡಾಯದಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಸಾಹೇಬನ ಪಾತ್ರದ ಬಗ್ಗೆ ಕೆಲವು ಲೇಖಕರು ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಅವನನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಶಂಸಿದ್ದಾರೆ. ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡಾಯ ಹೂಡುವುದು ಅವನಿಗೆ ಮೊದಮೊದಲು ಇಷ್ಟವಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಕಾನ್ಪುರಕ್ಕೇ ಬಂಡಾಯ ಹಬ್ಬುವವರೆಗೂ ಅವನು ಬ್ರಿಟಿಷರೊಂದಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಸಂಬಂಧವನ್ನಿರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದನೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಕೊನೆಯ ಪೇಶ್ವೆ 2ನೆಯ ಬಾಜೀರಾಯನ ನಿಧನಾನಂತರ ನಾನಾ ಸಾಹೇಬನಿಗೆ ವಾರ್ಷಿಕ ವೇತನ ಮತ್ತು ಸನ್ನದನ್ನು ರದ್ದುಪಡಿಸಿದ್ದಾಗ್ಯೂ ಇವನು ಬಾಜೀರಾಯನ ಆಸ್ತಿಗೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ವಾರ್ಷಿಕ ವೇತನವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಬೇಕೆಂದು ಕಂಪನಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಇವನು ಮನವಿ ಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದ. ಅದರಿಂದ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಇವನು ಬಂಡಾಯ ಏಳುವ ಸಂಚು ಮಾಡಿರಲಿಲ್ಲವೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಬಂಡಾಯದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪರವಾಗಿ ಹೋರಾಡಲು ಇವನು ಕಳುಹಿಸಿದ್ದ ಸೈನಿಕರು ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಎದ್ದಾಗ ಉಂಟಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಒತ್ತಡದಿಂದಾಗಿ ಮತ್ತು ಬಂಡಾಯಗಾರರ ಬೆದರಿಕೆಯಿಂದಾಗಿ ಇವನು ಬಂಡಾಯದಲ್ಲಿ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಬೇಕಾಯಿತೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಕಾನ್ಪುರದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಸೇನಾಗಾರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ನಾನಾ ಸಾಹೇಬ್ ತನ್ನನ್ನು ಪೇಶ್ವೆ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡು, ಬ್ರಿಟಿಷರ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಭಾರತದಿಂದ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅಳಿಸಿಹಾಕುವಂತೆ ಕರೆ ಇತ್ತ. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧದ ಈ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಸಾಹೇಬ್ ಸಮರ್ಥ ನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಿಲ್ಲ. 1857 ಜುಲೈ 16ರಂದು ನಡೆದ ಕೊನೆಯ ಕಾದಾಟದಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಸಾಹೇಬನ ಸೇನಾಬಲವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಿರ್ನಾಮ ಮಾಡಿದರು.

ಬಂಡಾಯದಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಸಾಹೇಬನ ಪಾತ್ರ ಪೂರ್ವನಿಯೋಜಿತವಾದ್ದಲ್ಲ ಎಂಬುದೂ ಸರಿಯಾಗಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸಿದ್ದಲ್ಲವೆಂಬುದೂ ಸಿಪಾಯಿ ದಂಗೆ ಆರಂಭವಾದ ಅನಂತರ ನಾನಾ ಸಾಹೇಬ್ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಬರೆದಿದ್ದ ಪತ್ರಗಳಿಂದಲೂ ತಾತ್ಯಾಟೋಪಿ ನೀಡಿದ ಕೊನೆಯ ಹೇಳಿಕೆಯಿಂದಲೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. (ಸಿ.ಪಿ.;ಎಂ.ಎನ್.ವಿ.ಆರ್.)

ನಾಯ್‌ಕುಂಡ್: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ನಾಗಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ವಸತಿ ಹಾಗೂ ಗೋರಿನೆಲೆ. ಇದು ಪೆಂಚ್ ನದಿ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದೆ. ವಸತಿನೆಲೆ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದ್ದರೆ ಗೋರಿಗಳ ನೆಲೆ ಇಲ್ಲಿಂದ 100 ಮೀ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿದೆ. ವಸತಿಯ 2 ಕಿಮೀ ಪರಿಧಿಯೊಳಗೆ ಒಟ್ಟು 70 ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳ 5 ಸಮೂಹಗಳಿವೆ. 1970ರಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಲಾದ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಜಂಟಿಯಾಗಿ 1977–78 ಮತ್ತು 1979–80ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದವು.

ವಸತಿ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಎರಡು ಉಪಹಂತಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಉತ್ಖನನ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಪದರ ಒಟ್ಟಾರೆ 1.85 ಮೀ ದಪ್ಪವಿತ್ತು. ಅತಿ ಕೆಳಗಿನ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಂತಹ ವಾಸದ ಗುಡಿಸಲಿನ ಅವಶೇಷಗಳು ವಿದರ್ಭ ಪ್ರಾಂತದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಮೊದಲ ಗೃಹಾವಶೇಷ ವೆನಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ವೃತ್ತ ವಿನ್ಯಾಸದ ಈ ಗುಡಿಸಲಿನ ವ್ಯಾಸ 4.9 ಮೀ ಇದರ ಸುತ್ತ ಗೋಡೆಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿದ್ದ ಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಗುಡಿಸಲಿನ ಒಳಗೆ ಮಣ್ಣಿನ ಒಲೆ, ಬೂದಿ, ಜಾನುವಾರು–ಕುರಿ–ಹಂದಿ ಮತ್ತು ಜಿಂಕೆಗಳ ಮೂಳೆಗಳು, ಗೋದಿ ಮೊದಲಾದ ಧಾನ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತವು. ಇದರ ಮೇಲಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಬಟಾಣಿ, ಬೇಳೆ, ಜೋಳ ಮೊದಲಾದ ಧಾನ್ಯ–ಕಾಳುಗಳು ಮತ್ತು ಬಾರಿ (ಎಲಚಿ) ಹಣ್ಣಿನ ಬೀಜಗಳೂ ಸಿಕ್ಕವು. ಇವು ಈ ಜನರ ಆಹಾರ ಪದ್ಧತಿ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನದ ಪುರಾವೆಗಳೆನ್ನಬಹುದು. ವಸತಿ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಕಸುಬಾಗಿದ್ದ ಕಬ್ಬಿಣ ಕೈಗಾರಿಕೆಯ ಪುರಾವೆಗಳಾಗಿವೆ. 1.25ಮೀ ಆಳದಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿದ್ದ ಈ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ರೆಸಿಸ್ಟಿವಿಟಿ ತಂತ್ರದಿಂದ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲಾಯಿತು. ಕಬ್ಬಿಣದ ಕಿಟ್ಟ, ಬೂದಿ ಕಿಟ್ಟ, ಮಡಕೆಗಳು ಈ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಹೇರಳ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಂಡು

ಬಂದಿದ್ದವು. ಇಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರಿನಿಂದ ಲೋಹ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕುಲುಮೆಯ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಒಂದು ಸಲಕ್ಕೆ 10–12 ಕಿಗ್ರಾಂ ಅದಿರಿನಿಂದ 3–4 ಕಿಗ್ರಾಂ ನಷ್ಟು ಪರಿಶುದ್ಧ ಕಬ್ಬಿಣ ಅಥವ ಉಕ್ಕನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನು ಇವರು ಸಾಧಿಸಿದ್ದರು. ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಸಿಗುವ ಅದಿರನ್ನೇ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಮಕಾಲೀನ ನೆಲೆಗಳಾದ ಮಹುರ್ಜರಿ, ಖಾಪ, ಗಂಗಪುರ್ ಮತ್ತು ಬೋರ್‌ಗಾಂವ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳ ಲೋಹ ಸಂರಚನೆ ನಾಯ್‌ಕುಂಡ್‌ನ ಕಬ್ಬಿಣದ ಸಂರಚನೆಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ನ್ಯೂಟ್ರಾನ್ ಆಕ್ಟಿವೇಷನ್ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಾಯ್‌ಕುಂಡ್ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉತ್ಪಾದನೆ ಮತ್ತು ವಿತರಣೆಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ವಸತಿ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳು ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ ಪ್ರಕಾರದವು. ಇವುಗಳ ಪೈಕಿ 6 ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಹೊಳಪಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆ, ಅಭ್ರಕ ಮಿಶ್ರಿತ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಿತ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಮಾಧಿಗಳೊಳಗೆ ದೊರೆತವು. ರಚನೆ ಮತ್ತು ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಇವು ವಸತಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಂತೆಯೇ ಇವೆ. ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಸಾಮ್ಯವಿದೆ. ಇದರಿಂದ ವಸತಿ ಮತ್ತು ಗೋರಿಗಳು ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿದ್ದು ವಸತಿ ನೆಲೆಯ ಜನಸಮುದಾಯ ದವರೇ ಇಲ್ಲಿಯ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳ ನಿರ್ಮಾಪಕರೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗೆ ಇಡಲಾದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳೆಂದರೆ ಬಾಚಿ, ಕಠಾರಿ, ಸಲಿಕೆ, ಉಳಿ, ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಬಟ್ಟಲು. ಚಿನ್ನದ ತಂತಿಯ ತುಂಡುಗಳು ಮತ್ತು ಬುಗುಟೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ವಿಶೇಷ ಅವಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಕುದುರೆಯ ತಾಮ್ರದ ಆಭರಣಗಳು, ಪಕ್ಷಿಯಾಕಾರದ ಮತ್ತು ಮೊಗ್ಗಿನಾಕಾರದ ಹಿಡಿಕೆಯಿರುವ ಮುಚ್ಚಳಗಳು ಅತಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಮತ್ತು ಅಪರೂಪದ ಸಮಾಧಿ ಕಾಣಿಕೆಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಮೂಲಕ ತಿಳಿಯುವುದೇನೆಂದರೆ ಕಬ್ಬಿಣ, ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಚಿನ್ನದ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಗಳು ಈ ಜನರಿಗೆ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಎರಡು ಲೋಹಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ವಸ್ತುವನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ಕುಶಲತೆಯೂ ಇವರಿಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಯೆಂದರೆ ಸಮಾಧಿಗಳಿಂದ ದೊರೆತಿರುವ ಘಂಟೆಗಳು. ಒಂದು ಘಂಟೆಯ ಮೈಭಾಗವನ್ನು ತಾಮ್ರದ ತಗಡಿನಿಂದಲೂ, ನಾಲಗೆಯನ್ನು ಕಬ್ಬಿಣದಿಂದಲೂ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಘಂಟೆಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ನಾಲಗೆಯನ್ನು ಕಬ್ಬಿಣದಿಂದ ಬೆಸೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಸಮಾಧಿಗಳೊಳಗಿನ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ನಡೆಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ದವಡೆ ಹದಿವಯಸ್ಸಿನ ವ್ಯಕ್ತಿಯದೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಾನವನ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗೆ ಕುದುರೆಯನ್ನೂ ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಿದ ನಿದರ್ಶನಗಳು ಇಲ್ಲಿದ್ದು ಕುತೂಹಲ ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತವೆ. ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ ಹಾಗೂ ವಾಸಸ್ಥಳಗಳಿಂದ ದೊರೆತ ಇದ್ದಿಲಿನ ತುಣುಕುಗಳನ್ನು ಇಂಗಾಲ–14 ತಂತ್ರಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಲಾಗಿದ್ದು 4 ಕಾಲಮಾನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.545±105, 505±100, 690±110 ಮತ್ತು 370±120. ನಾಯ್‌ಕುಂಡ್‌ನ ವಸತಿ–ಗೋರಿ ನೆಲೆಯ ಕಾಲಾವಧಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 4ನೆಯ ಶತಮಾನವೆಂದು ದೃಢವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು. (ವೈ.ಎಂ.)

ನಾಯಕರು: ಜಿಂಜಿ: ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಲ್ಲೊಂದಾಗಿದ್ದ ಜಿಂಜಿಯಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದು, ಅನಂತರ ಆಶ್ರಿತರಾಗಿ ಕ್ರಮೇಣ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದವರು. ಸು.1464ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಜಿಂಜಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ನಿಯಮಿಸಲಾರಂಭವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಜಿಂಜಿಯ ನಾಯಕ ಮನೆತನ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಜಿಂಜಿ ನಾಯಕರ ಕಾಲ ಮತ್ತು ವಂಶಾವಳಿಗಳನ್ನು ಉಪಲಬ್ಧ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವಾಗಿದೆ. ಸು.1490ರ ವರೆಗೂ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ವೀರಪ್ಪನಾಯಕನ ತರುವಾಯ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ತುಬಾಕಿ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ (1490–1520) ಇಂದಿನ ದಕ್ಷಿಣ ಆರ್ಕಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀ ಮೂಷಣಂ ಮತ್ತು ತಿರುಕೋಯಿಲೂರು ಪಟ್ಟಣ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಜಿಂಜಿ ಪಟ್ಟಣದ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ದೊಡ್ಡ ಕಣಜಗಳು, ಕಲ್ಯಾಣ ಮಹಲ್, ಬೆಟ್ಟದ ಸುತ್ತ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಅಭೇದ್ಯವಾದ ಗೋಡೆಗಳು–ಇವು ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣ ವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ತುಬಾಕಿ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನ ಅನಂತರ ಅಚ್ಯುತ ವಿಜಯ ರಾಮಚಂದ್ರನಾಯಕ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಸು.1540–41 ಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿಯುವಂತೆ ವಿಜಯ ರಾಮಚಂದ್ರ ನಾಯಕ ವಿಜಯನಗರದ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟು ಜಿಂಜಿಯ ಪ್ರಾಂತಾಧಿ ಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಅವನ ಅನಂತರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮುತ್ಯಾಲ ನಾಯಕ ರಾಜಗಿರಿಯ ಬಳಿ ವೆಂಕಟರಮಣಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇವನ ಅನಂತರ ವೆಂಕಟಪ್ಪ ನಾಯಕ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅನಂತರ ಜಿಂಜಿಯ ನಾಯಕನಾದವನು ಕೃಷ್ಣಪ್ಪ.

ಜಿಂಜಿಯ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ ವಿಜಯನಗರದ ವೆಂಕಟಪತಿರಾಯನ ಸಮಕಾಲೀನನಾಗಿದ್ದ ನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಕೃಷ್ಣಪ್ಪ ನಾಯಕ ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಮರಣಾನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರುವುದು ತಡವಾಯಿತು. ಏಕೆಂದರೆ 1586ರಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪ ತನ್ನ ಒಡೆಯನಾದ ವೆಂಕಟಪತಿ ರಾಯನ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಎದ್ದಿದ್ದ. ಕುಪಿತನಾದ ವೆಂಕಟಪತಿರಾಯ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಬಂಧನದಲ್ಲಿಟ್ಟ. ಆದರೆ ತಂಜಾವೂರಿನ ರಘುನಾಥ ನಾಯಕ ವೆಂಕಟಪತಿರಾಯನ ಮನವೊಲಿಸಿ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪ ನಾಯಕನನ್ನು ಬಂಧವಿಮುಕ್ತನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ. ಈ ಉಪಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ ರಘುನಾಥನಾಯಕನಿಗೆ ತನ್ನ ಮಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ವಿವಾಹ ಮಾಡಿದ.

ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ ವೆಂಕಟಪತಿರಾಯನ ಪ್ರೀತಿವಿಶ್ವಾಸಗಳಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ಪ್ರಥಮ ದಂಗೆಯ ಪರಾಭವದ ಅನಂತರ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಾಮಿನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ವೆಂಕಟಪತಿರಾಯನ ಸೈನ್ಯ 1607ರಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿತು. ಕೃಷ್ಣಪ್ಪ ಶರಣಾಗತನಾದ. ಆದರೆ ಮದುರೆ ಮತ್ತು ತಂಜಾವೂರು ನಾಯಕರ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯಿಂದಾಗಿ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪ ಮತ್ತೆ ಜಿಂಜಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದ. ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಮತ್ತು ಡಚ್ಚರೊಡನೆ ಸಂಬಂಧ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದ. ಅವನು ಡಚ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಿಗೆ ಕೋಠಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳಲು ಅನುಮತಿನೀಡಿದ. ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಅಯ್ಯ ಎಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಡಚ್ಚರಿಗೆ ನೆರವು ನೀಡಿದ. ಇದರಿಂದ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಧನಲಾಭ ಉಂಟಾಯಿತು. ಜಿಂಜಿಯ ನಾಯಕರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖನಾಗಿದ್ದ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ ವಿಷ್ಣು ಭಕ್ತನಾಗಿದ್ದ.

ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕನ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಸಮರ್ಥ ರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ವರದಪ್ಪ ನಾಯಕರು ಮತ್ತು ಅಪ್ಪನಾಯಕರು ದುರ್ಬಲರಾಗಿದ್ದರು. ಜೊತೆಗೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ರಾಜಕೀಯ ಪರಿವರ್ತನೆಗಳುಂಟಾದವು. ವಿಜಯನಗರದ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯನ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ ಮದುರೆಯ ತಿರುಮಲನಾಯಕ ದುರಾಶೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜನಾಗಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ತಿರುಮಲನಾಯಕ ಕುತಂತ್ರ ಮತ್ತು ಕುಟಿಲೋಪಾಯಗಳಿಂದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯವನ್ನು ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತ ಮಾಡಿದ. ಸು.1648ರಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನ ಜಿಂಜಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಸುಲ್ತಾನರ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಮರಾಠರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಜಿಂಜಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯ ಒಳಪಟ್ಟಿತು.

ಜಿಂಜಿ ನಾಯಕರು ಅನೇಕ ಕೋಟೆಕೊತ್ತಲಗಳನ್ನೂ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಮಂಟಪ ಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಇವುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ ಕೃಷ್ಣಾ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅವನು ಈ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚ್ ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳಲು ಅನುಮತಿ ನೀಡಿದ. ತಾಳಿಕೋಟೆಯ ಕದನದ ಅನಂತರವೂ ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಜಿಂಜಿಯ ನಾಯಕರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಭುಗಳಿಗೆ ಸ್ವಾಮಿನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಗೌರವ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ತುಬಾಕಿ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪ ನೀರಾವರಿ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಅಚ್ಯುತ ರಾಮಚಂದ್ರ ನಾಯಕ ತಿರುವಣ್ಣಾಮಲೈ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಪುರವನ್ನೂ ಅನೇಕ ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಜಿಂಜಿ ನಾಯಕರ ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಸಾಧನೆಗಳು ತಂಜಾವೂರು ಮತ್ತು ಮದುರೆ ನಾಯಕರಷ್ಟು ವೈಭವಯುತವಾಗಿ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಗಣನೀಯವಾಗಿವೆ. ಜಿಂಜಿಯ ನಾಯಕರು ಸು.2೪ ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಆ ಪ್ರದೇಶದ ನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ವಹಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ನೆಮ್ಮದಿಗೆ ಕಾರಣರಾಗಿದ್ದರು. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ತಂಜಾವೂರು: ಸು.1532–1675. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆಶ್ರಿತರಾಗಿದ್ದು ಮುಂದೆ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿ ತಂಜಾವೂರಿನಿಂದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ರಾಜಮನೆತನ. ಇವರ ಸಂತತಿ ಸು.1532 ರಲ್ಲಿ ಸೇವಪ್ಪನಾಯಕನಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ವಿಜಯನಗರದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾದ ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ರಾಣಿ ತಿರುಮಲಾಂಬೆಯ ತಂಗಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ ಸೇವಪ್ಪನಾಯಕ ತನ್ನ ಜೀವನಪರ್ಯಂತ ವಿಜಯನಗರದ ಪರಮಾಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಮಣಿದು ಸಾರ್ವಭೌಮರಿಗೆ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದಿದ್ದ. ಈತನ ಸ್ವಾಮಿನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುವ ಅನೇಕ ದಾನಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಇವನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಪ್ರೌಢ ಕವಿಗಳೂ ಪಂಡಿತರೂ ಇದ್ದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಗೋವಿಂದ ದೀಕ್ಷಿತ ಕವಿಯ ಹೆಸರನ್ನು ಹೇಳಬಹುದು. ಇವನು ಸಾಹಿತ್ಯಸುಧಾ ಮತ್ತು ಸಂಗೀತಸುಧಾನಿಧಿ ಎಂಬ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಸೇವಪ್ಪನಾಯಕನ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ ಅಚ್ಯುತಪ್ಪನಾಯಕ ಆಳಿದ. ಈತ ತಂದೆಯ ನೀತಿಯನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದ. ಎರಡನೆಯ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯನ ಸೋದರ ಪ್ರಾಂತ್ಯಪಾಲ ಆಗಿದ್ದ ಒಂದನೆಯ ವೆಂಕಟರಾಯನ ಪಾಲನೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದ ತಂಜಾವೂರು, ಮದುರೆ ಹಾಗೂ ಜಿಂಜಿ ರಾಜ್ಯಗಳ ಪೈಕಿ ತಂಜಾವೂರಿನ ನಾಯಕರು ವಿಜಯನಗರದ ಸಾರ್ವಭೌಮರ ವಿಶ್ವಾಸಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರರಾಗಿದ್ದರು. ಮದುರೆಯ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕನ ಮಗ ವೀರಪ್ಪ ನಾಯಕ ಕಪ್ಪವನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸದೆ ದಂಗೆ ಎದ್ದಾಗ ತಂಜಾವೂರಿನ ಅಚ್ಯುತಪ್ಪ ನಾಯಕ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯನ ಪರವಾಗಿ ವೆಂಕಟರಾಯರೊಡನೆ ಸೇರಿ ಮದುರೆಯ ವೀರಪ್ಪನ ಮಗನ ಸೊಕ್ಕು ಮುರಿದು ಸಾರ್ವಭೌಮರಿಗೆ ಸಲ್ಲಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಕಪ್ಪವನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿ ತನ್ನ ಸ್ವಾಮಿನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದ. ಇವನು ಗುರುಹಿರಿಯರಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿ ಇಟ್ಟಿದ್ದ. ಸುಮತೀಂದ್ರ ಮಠದ ಗುರುಗಳಾದ ವಿಜಯೇಂದ್ರತೀರ್ಥರಿಗೆ ಒಂದು ಗ್ರಾಮವನ್ನು ಉಂಬಳಿಯಾಗಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದನೆಂದು 1577–78ರ ಅರಿವಿಳಿಮಂಗಳಂ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವನು ಸ್ವಾಮಿನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದನಾದರೂ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯನ ತರುವಾಯ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮುಮ್ಮಡಿ ರಾಮರಾಯನನ್ನು ಧಿಕ್ಕರಿಸಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡನೆಂದು, 1ನೆಯ ವೆಂಕಟರಾಯನ ಪರಮಾಧಿಕಾರವನ್ನು ತಂಜಾವೂರಿನ ನಾಯಕರು ಅಂಗೀಕರಿಸಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಜೆಸುಯಿಟ್

ಪಾದ್ರಿಗಳ ಪತ್ರಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಕುಪಿತನಾದ ವೆಂಕಟರಾಯ ತಂಜಾವೂರಿನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದನಾದರೂ ಯುದ್ಧ ಸಂಭವಿಸಿದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಅಚ್ಯುತಪ್ಪ ನಾಯಕನ ಸ್ವಾಮಿನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಸಾರುವ ಹಾಗೂ ವೆಂಕಟರಾಯನ ಪರಮಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಅವನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿಸುವ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಅವನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಇವೆ. 1595ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಮದರಾಸಿನ ಬಳಿ ಇದ್ದ ಸೇಂಟ್ ತೋಮೆಗಾಗಿ ಅವರಿಬ್ಬರ ಮಧ್ಯೆ ವಿರಸವುಂಟಾಗಿತ್ತೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೂ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲು ಆಧಾರಗಳು ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ.

1609ರಲ್ಲಿ ಮದುರೆಯ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮುತ್ತುವೀರಪ್ಪನಾಯಕ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಕೊಡದೆ ವಿದ್ರೋಹಿಗಳ ನಾಯಕನಾದ ಜಗರಾಯನಿಗೆ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಮಾಡಿದ. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ತಂಜಾವೂರಿನ ಅಚ್ಯುತಪ್ಪ ನಾಯಕ ವಿಜಯನಗರದ ವೆಂಕಟರಾಯನೊಂದಿಗೆ ಸಹಕರಿಸಿದ. ವೆಂಕಟರಾಯನ ಸೇನಾನಿ ಮಾಟ್ಲ ಆತನೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ಮುತ್ತುವೀರಪ್ಪನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ವೆಂಕಟರಾಯನ ವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ಗಳಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಇವನ ಮಗ ರಘುನಾಥ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಿದ ಸಾಹಸಕ್ಕಾಗಿ ಪೆನುಗೊಂಡದ ದರ್ಬಾರಿನಲ್ಲಿ 1ನೆಯ ವೆಂಕಟರಾಯ ಅವನಿಗೆ ಯೋಗ್ಯ ಉಡುಗೊರೆಯಾಗಿ ಉತ್ತಮ ಕುದುರೆಗಳನ್ನು, ಆಭರಣಗಳನ್ನೂ ಕೊಟ್ಟು ಅವನನ್ನು ಗೌರವಿಸಿದ. ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ 1611 ರಲ್ಲಿ ಅಚ್ಯುತಪ್ಪ ಮದುರೆಯ ಮುತ್ತುವೀರಪ್ಪನನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮುತ್ತುವೀರಪ್ಪನಿಗೆ ತಂಜಾವೂರಿನ ವಿರುದ್ಧ ಜಯ ಲಭಿಸಲಿಲ್ಲ. ಮದುರೆಯ ನಾಯಕರ ಯುದ್ಧಾಭಿಲಾಷೆಯನ್ನು ಅನುಭವಿ ರಾಜಕಾರಣಿ ಮಂತ್ರಿ ಗೋವಿಂದ ದೀಕ್ಷಿತ ಅರಿತಿದ್ದ. ತರುಣ ರಘುನಾಥ ಸಕಲ ವಿಧದಲ್ಲೂ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಲು ಮತ್ತು ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಸಮರ್ಥನಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಅವನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ತರಬೇಕೆಂದು ಸಲಹೆ ಮಾಡಿದ. ಅದರಂತೆ ಅಚ್ಯುತಪ್ಪ ನಾಯಕ ಇನ್ನು ಜೀವಿಸಿದ್ದಾಗಲೇ ರಘುನಾಥ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅಚ್ಯುತಪ್ಪ ನಾಯಕ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅವುಗಳಿಗೆ ದಾನದತ್ತಿ ಮತ್ತು ಉಂಬಳಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ. ಆ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹರಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರೊಂದಿಗೆ ಇವನು ಸ್ನೇಹದಿಂದಲೇ ಇದ್ದ.

ಮೊದಲೇ ಸಾಹಸಿಯೆನಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ರಘುನಾಥನನ್ನು ರಾಜ್ಯದ ಭದ್ರತೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ತರಲಾಯಿತೆಂದು ಗೋವಿಂದ ದೀಕ್ಷಿತ ವಿರಚಿತ ಸಾಹಿತ್ಯ ರತ್ನಾಕರದಲ್ಲಿ ವಿವರಣೆಯಿದೆ. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲ 1614–34. ರಘುನಾಥ ನಾಯಕ ಪೆನುಗೊಂಡದ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದಿದ್ದ. ತನ್ನ ಸ್ವಾಮಿಯಾದ ವೆಂಕಟರಾಯನ ರಾಜಧಾನಿಯ ಮೇಲೆ ಮಹಮದೀಯರು ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ರಘುನಾಥ ನೆರವಾದ. ಅಲ್ಲದೆ ಮೊರಸುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ದಂಗೆಯನ್ನು ಅಡಗಿಸುವುದರಲ್ಲೂ ಸಹಕರಿಸಿದ. ವೆಂಕಟರಾಯನ ವಿರುದ್ಧ ಜಿಂಜಿಯ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ ದಂಗೆಯೆದ್ದಿದ್ದ. ಅವನನ್ನು ವಿಜಯನಗರದವರು ಸೆರೆ ಹಿಡಿದು ಇಟ್ಟಿದ್ದಾಗ ರಘುನಾಥ ಮಧ್ಯಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಅವನನ್ನು ಸೆರೆಯಿಂದ ಬಿಡಿಸಿದ. ಈ ಉಪಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಜಿಂಜಿಯ ನಾಯಕ ರಘುನಾಥನಿಗೆ ತನ್ನ ಮಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಮದುವೆ ಮಾಡಿದ.

ಮುಮ್ಮಡಿ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಅದರಲ್ಲಿ ತಂಜಾವೂರಿನ ರಘುನಾಥ ನಾಯಕ ಗಣನೀಯ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದ. ವಿದ್ರೋಹಿ ನಾಯಕನಾದ ಜಗರಾಯನೊಂದಿಗೆ ಮದುರೆ ನಾಯಕರು ಜಿಂಜಿಯ ನಾಯಕರೂ ಸಹಕರಿಸಿದ್ದರು. ಇವರ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಯಾಚಮ ನಾಯಕ ಮೊದಲಾದವರು ರಘುನಾಥನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ರಾಜಕುಮಾರ 4ನೆಯ ರಾಮದೇವನಿಗೆ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಡಲು ಹೋರಾಡಿದರು. ಈ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ರಘುನಾಥನ ಪ್ರವೇಶದಿಂದಾಗಿ ರಾಮದೇವನಿಗೆ ವಿಜಯಲಕ್ಷ್ಮಿ ಒಲಿದಳು. 1617–18 ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ತೋಪುರು ಕದನದಲ್ಲಿ ರಘುನಾಥ ಪ್ರಚಂಡ ವಿಜಯ ಸಾಧಿಸಿದ. ಅಚ್ಯುತಪ್ಪ ನಾಯಕನ ಹಾಗೂ ರಘುನಾಥನ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ಗೋವಿಂದ ದೀಕ್ಷಿತನ ಸೋದರ ಯಜ್ಞನಾರಾಯಣ ದೀಕ್ಷಿತನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯ ಸಾಹಿತ್ಯರತ್ನಾಕರದಲ್ಲೂ ರಘುನಾಥನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಕವಯಿತ್ರಿ ರಾಮಭದ್ರಾಂಬ ರಚಿಸಿದ ರಘುನಾಥಾಭ್ಯುದಯಂ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲೂ ಈ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಗಳಿವೆ.

ಮದರಾಸಿನ ಬಳಿ ಇದ್ದ ಸೇಂಟ್ ತೋಮೆಗಾಗಿ ರಘುನಾಥ ಆಶೆಪಟ್ಟಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆ ಕಾರಣ ವಿಜಯನಗರದವರೊಂದಿಗೆ ವಿರಸ ಉಂಟಾಗಿರಬೇಕು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವನು ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದ ಅನಂತರ ವಿಜಯನಗರದವರಿಗೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೂ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದನೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಈ ಸ್ಥಳ ವಿಜಯನಗರದವರ ಕೈತಪ್ಪಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ವಶವಾಯಿತು.

ತೋಪೂರು ವಿಜಯದ ಅನಂತರ ರಘುನಾಥ ವೈಭವದಿಂದ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. 1620ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಇವನಿಗೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೂ ವಿರಸ ಉಂಟಾಯಿತು. ರಘುನಾಥ ಅವರನ್ನು ನಾಗಪಟ್ಟಣದಿಂದ ಹೊರದೂಡಿದನಲ್ಲದೆ, ಅವರು ನೆಲೆಯೂರಿದ ಉತ್ತರ ಸಿಂಹಳವನ್ನೂ (ಈಗಿನ ಶ್ರೀಲಂಕ) ಅತಿಕ್ರಮಿಸಿದ. ಅವನು ಸಿಂಹಳವನ್ನು ಮುಟ್ಟಲು ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ನೌಕಾ ಸೇತುವೆಯನ್ನೇ ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದು, ಇವನು ಸಿಂಹಳದಲ್ಲಿ ಕಾಲಿಟ್ಟಾಗ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ತಮ್ಮ ನೌಕೆಗಳನ್ನು ಹತ್ತಿ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇವನು ಸಿಂಹಳದ ಮಿತ್ರ ಸಾಂಗಿಲಿಯನ್ನು ಮತ್ತೆ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕೂರಿಸಿ ಅವನ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಒಂದು ಸೇನಾ ತುಕಡಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ರಘುನಾಥ ಇಂಗ್ಲಿಷರೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದ. ತಂಜಾವೂರು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ತೊಡಗುವಂತೆ 1622ರಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ಆಹ್ವಾನಿಸಿದ. ಡಚ್ಚರ ಹಡಗೊಂದು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಹಲ್ಲೆಗೆ ಗುರಿಯಾದಾಗ ಡಚ್ಚರ ನಾಯಕ ರೋಯ್ಲೆಂಟ್ ಕ್ರೇಪ್ ತಂಜಾವೂರಿನಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಕೋರಿದ. ಅವರನ್ನು ರಘುನಾಥ ಆದರದಿಂದ ಕಂಡನಲ್ಲದೆ, ಸಿಂಹಳದಿಂದ ಬಂದಿದ್ದ ಡಚ್ ನಾಯಕ ಜೆಡ್ಡ್ ಎಂಬುವನಿಗೂ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿ ಟ್ರಾಂಕ್ಯುಬಾರ್ ನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೋಟೆ ನಿರ್ಮಿಸಲು ಅನುಮತಿ ಕೊಟ್ಟ.

ರಘುನಾಥನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಂಜಾವೂರಿನ ಆಸ್ಥಾನ ವೈಭವಪೂರ್ಣವಾಗಿತ್ತು. ಯುದ್ಧಕೌಶಲ ದಲ್ಲಿ ನುರಿತಿದ್ದಂತೆಯೆ, ಇವನು ಲೇಖನಿ ಹಿಡಿದು ಕಾವ್ಯರಚನೆ ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿಯೂ ಪರಿಣತನಾಗಿದ್ದ. ಪಾರಿಜಾತಾಪಹರಣಂ, ವಾಲ್ಮೀಕಿಚರಿತಂ, ಅಚ್ಯುತಾಭ್ಯುದಯಂ, ಗಜೇಂದ್ರ ಮೋಕ್ಷಂ, ರುಕ್ಮಿಣೀಕೃಷ್ಣ ವಿವಾಹ ಯಕ್ಷಗಾನಂ ಮೊದಲಾದುವು ಇವನು ತೆಲುಗು ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ ಕೃತಿಗಳು. ಇವನು ಸಂಗೀತಸುಧಾ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ರಾಗತಾಳಗಳನ್ನು ವಿಮರ್ಶಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತ ವೀಣಾವಾದನಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ. ತಂಜಾವೂರು ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಲೆಗಳ ನೆಲೆಯಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಇಂದಿಗೂ ಅದರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಇವನು ಇಷ್ಟದೇವರಾದ ರಾಮನಿಗಾಗಿ ರಾಮೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಕುಂಭಕೋಣಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಕುಂಭೇಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗೋಪುರವನ್ನೂ ಇವನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ.

ರಘುನಾಥನ ಮಗ ವಿಜಯರಾಘವ 1634–73ರಲ್ಲಿ ಆಳಿದ. ತಂದೆಯಂತೆ ಇವನು ಪರಾಕ್ರಮಿಯಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಕಲಾಪೋಷಕನಾಗಿದ್ದ. ಕಲೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ. ಇವನೇ ಹೆಸರಾಂತ ಕವಿಯಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಪ್ರಕಾಶಕ್ಕೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. ವಿಜಯನಗರದ ಸಾರ್ವಭೌಮರೊಂದಿಗೆ ಇವನು ಹಿಂದಿನ ನೀತಿ ಅನುಸರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆರನೆಯ ಶ್ರೀರಂಗ ಪೆನುಗೊಂಡದಲ್ಲಿ 1642 ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ವೈಭವ ಕೇವಲ ನೆನಪಾಗಿ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಅದೇ ಸಮಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿ ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ಹಾಗೂ ಬಿಜಾಪುರ ಸುಲ್ತಾನರು ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮಂತರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ತಂಜಾವೂರು, ಮದುರೆ ಮತ್ತು ಜಿಂಜಿ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿದರು. ಬಿಜಾಪುರದ ಸೇನಾನಿ ಷಾಜಿ ಜಿಂಜಿಯವರೆಗೂ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆದ್ದು ಹೊಸದಾಗಿ ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ತಾನೇ ಪ್ರಾಂತಪಾಲನಾದ.

ಇದೇ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಮದುರೆಯ ತಿರುಮಲನಾಯಕ ತನ್ನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದನೆಂದು ಅವನ ಮೇಲೆ ಆರನೆಯ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯ ಹೂಡಬೇಕೆಂದಿದ್ದ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಮದುರೆಯ ನಾಯಕ ತಂಜಾವೂರಿನವರನ್ನೂ ಜಿಂಜಿಯವರನ್ನೂ ಆಹ್ವಾನಿಸಿದ್ದ. ಆದರೆ ಈ ಸುದ್ದಿಯನ್ನು ವಿಜಯರಾಘವ ನಾಯಕ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯನಿಗೆ ತಿಳಿಸಿ ಅವನೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡ. ತಂಜಾವೂರಿನ ನಾಯಕನ ವಿಶ್ವಾಸಘಾತಕತನಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಶಿಕ್ಷೆ ಕೊಡಬೇಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ತಿರುಮಲನಾಯಕ ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಸುಲ್ತಾನನೊಂದಿಗೆ ಸಂಧಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅವನು ಹಿಂದಿನಿಂದ ಬಂದು ಶ್ರೀರಂಗರಾಯನ ಸೇನೆಯ ಮೇಲೆ ಎರಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಹೀಗಾಗಿ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯ ಜಿಂಜಿಯಿಂದ ಕಾಲ್ತೆಗೆಯಬೇಕಾಯಿತು. ಅನಂತರ 1650 ರಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಂಗ, ತಂಜಾವೂರು, ಮದುರೆ ಹಾಗೂ ಜಿಂಜಿಯ ನಾಯಕರನ್ನು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ, ತಂಜಾವೂರಿನ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನರನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಸೇನೆಯನ್ನು ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಿದ. ಆದರೆ ಇವರಲ್ಲಿ ಒಡಕುಂಟಾಗಿ ಶ್ರೀರಂಗ ಮೈಸೂರಿನ ರಾಜನಿಂದ ಸಹಾಯವನ್ನು ಯಾಚಿಸುವಂತಾಯಿತು. ಇಂಥ ದುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಸೇನೆ ತಂಜಾವೂರಿನ ವಿಜಯರಾಘವ ನಾಯಕನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿತು. ಅವನು ಶರಣಾಗಿ ಸಂಧಿಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಇದೇ ಸಮಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿ ಬಿಜಾಪುರದವರೂ ಗೋಲ್ಕೊಂಡದವರನ್ನು ಸೇರಿಕೊಂಡು ಶ್ರೀರಂಗನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಹೂಡಿ ಅವನ ಪರಮಾಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದ ತಂಜಾವೂರು ಹಾಗೂ ಮದುರೆ ನಾಯಕ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ನುಗ್ಗಿದರು. ತಂಜಾವೂರಿನ ವಿಜಯರಾಘವ ನಾಯಕ ದಟ್ಟವಾದ ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಅಡಗಿಕೊಂಡ. ಮುಂದೆ ಸುಲ್ತಾನರೊಂದಿಗೆ ಸಂಧಾನ ನಡೆಸಿ ಶರಣಾಗಿ ಅವರ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ. ಶತ್ರುಗಳು ಹಿಂತಿರುಗಿದ ಅನಂತರವೂ ತನ್ನ ಸೇನೆಯನ್ನು ಪುನಃ ಚೇತನಗೊಳಿಸಲು ವಿಜಯರಾಘವ ಯಾವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡಿದಂತಿಲ್ಲ. ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಆ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಶತ್ರುಸೇನೆಯ ಕೊಳ್ಳೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಜೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕರಭಾರವನ್ನು ಹೇರಿದ. ದೀರ್ಘಕಾಲದಿಂದಲೂ ದುರಾಕ್ರಮಣ ಹಾಗೂ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ತಲೆಬಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಜೆಗಳು ವಿಧಿಯಿಲ್ಲದೆ ಈ ಕರಭಾರವನ್ನು ಹೊರಬೇಕಾಯಿತು.

ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ತಂಜಾವೂರು ಸಂತತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಅಸೂಯೆಯಿಂದಿದ್ದ ಮದುರೆಯ ನಾಯಕ ಸಂತತಿಯಲ್ಲಿ 1659–80ರವರೆಗೂ ಚೊಕ್ಕನಾಥನೆಂಬವನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನು ತಂಜಾವೂರಿನ ಮೇಲೆರಗಿ ವಿಜಯರಾಘವನನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೊಂದ. ತಂಜಾವೂರಿನ ನಾಯಕ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯನಿಗೆ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದಿದ್ದುದೇ ಈ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಇವನ ಮಗ ಮನ್ನಾರದಾಸನೂ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಹೋರಾಡಿ ಮಡಿದ. ಅರಮನೆಯ ಸ್ತ್ರೀಸಮೂಹ

ದವರು ಆತ್ಮಾಹುತಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಶೀಲವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡರು. ಒಂದು ಹಸುಳೆ ಮಾತ್ರ ಸಾವಿನ ದವಡೆಯಿಂದ ಪಾರಾಯಿತು. ಆ ಮಗುವೇ ಚೆಂಗಮಲದಾಸನೆಂದು ಹೆಸರಾದದ್ದು.

ವಿಜಯರಾಘವನಾಯಕ ಉದ್ದಾಮ ಪಂಡಿತ ಹಾಗೂ ಕವಿಯಾಗಿದ್ದ. ತೆಲುಗು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲಾದ ರಘುನಾಥಾಭ್ಯುದಯಮು ಎಂಬುದು ತಂದೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಇವನು ಬರೆದ ನಾಟಕ. ಇದರಲ್ಲಿ ತಂದೆಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂದ ಕೆಲವು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಘಟನೆಗಳು ನಿರೂಪಿತವಾಗಿವೆ. ಇವನ ರಾಣಿ ರಾಜಮಾಂಬ ರಚಿಸಿದ ಮನ್ನಾರುದಾಸವಿಲಾಸ ತೆಲುಗು ಯಕ್ಷಗಾನದ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಕಾರಿಯಾಯಿತು. ವಿಜಯರಾಘವನ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಅನೇಕ ಕವಿಗಳಲ್ಲಿ ಚೆಮಕೂರಿ ವೆಂಕಟಕವಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದವ. ಈತ ರಚಿಸಿದ ಸಾರಂಗಧರಚರಿತ ಮತ್ತು ವಿಜಯವಿಲಾಸ ಕೃತಿಗಳು ತೆಲುಗು ವಾಙ್ಮಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢಕಾವ್ಯಗಳೆನಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ವಿಜಯರಾಘವ ಅನೇಕ ದಾನಧರ್ಮಗಳಿಗೂ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದ.

ಮದುರೆಯ ತಿರುಮಲನಾಯಕನ ತಂಜಾವೂರು ಧಾಳಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡ ಚೆಂಗುಮಲದಾಸನೇ ತಂಜಾವೂರು ನಾಯಕ ಸಂತತಿಯ ಕೊನೆಯ ನಾಯಕ. ಬಿಜಾಪುರದ ಸೇನೆ ತಂಜಾವೂರನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದಾಗ ಷಾಜಿಯ ಮಗ ಏಕೋಜಿ ಚೆಂಗುಮಲದಾಸನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೇರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಕೆಲವೇ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಏಕೋಜಿ ಇವನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತಗೊಳಿಸಿ ತಾನೇ ರಾಜನಾದ. ಹೀಗೆ 1675ರಲ್ಲಿ ತಂಜಾವೂರಿನ ನಾಯಕರ ಸಂತತಿ ಅಳಿದು ಏಕೋಜಿಯಿಂದ ಮರಾಠರ ಸಂತತಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. (ಎಂ.ಎನ್.ವಿ.ಆರ್.)

ಮದುರೆ: ವಿಜಯನಗರದ ಒಂದು ಭಾಗವಾದ ಮದುರೆ ಪ್ರಾಂತದ ಆಡಳಿತಕ್ಕಾಗಿ ಅಮರಮಾಗಣಿ (ಪ್ರಾಂತ)ಗಳ ಒಡೆಯರನ್ನು ಅಮರನಾಯಕರೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಈ ಅಮರನಾಯಕರನ್ನು ನೇಮಕಗೊಳಿಸಿದಾಗ ಇವರು ಕ್ರಮೇಣ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜರಂತೆ ಆಳಿದವರು. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನಿಂದ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ನಾಗಮನಾಯಕ ಇವರ ಮೂಲ ಪುರುಷ. ಇವನ ಅನಂತರ ವಿಶ್ವನಾಥನಾಯಕ ಆಳಿದ (1529–64). ಇವನು ಮದುರೆಯ ಕೋಟೆಯನ್ನೂ ಸುಂದರೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮೀನಾಕ್ಷಿ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಈತ ಶ್ರೀರಂಗದ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸಿ, ವ್ಯವಸಾಯ ಮತ್ತು ನೀರಾವರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಕೊಟ್ಟ. ಈತ ಒಳ್ಳೆಯ ಯೋಧ, ಆಡಳಿತಗಾರ. ಕೊಬ್ಬಿದ ಪಾಳೆಯಗಾರ ನಾಗಮನಾಯಕನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ 1ನೆಯ ತುಂಬಿಚ್ಚಿನಾಯಕನನ್ನು 1ನೆಯ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ (1564–72) ಅಡಗಿಸಿ, ಸಿಂಹಳದ (ಶ್ರೀಲಂಕ) ದೊರೆಯಿಂದ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆ ವಸೂಲು ಮಾಡಿದ. ಕೃಷ್ಣಾಪುರಂ, ತೆಪ್ಪಾಕುಲಂ ಮುಂತಾದ ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನೂ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಈತ ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರನೆಂದು ಸಹ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದ.

1ನೆಯ ವೀರಪ್ಪ ನಾಯಕ (1572–95) ವಿಜಯನಗರದ ನಂಬಿಕಸ್ಥ ಸಾಮಂತ. ಇವನು ಚಿದಂಬರಂ, ಸೋಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮೀನಾಕ್ಷಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಳಿಸಿದನಲ್ಲದೆ ಅಪಾರ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ದಾನಮಾಡಿದ. ಈತ ಧರ್ಮಿಷ್ಠನೆಂದೂ ನಿಷ್ಪಕ್ಷಪಾತ ಆಡಳಿತಗಾರನೆಂದೂ ಹೆಸರು ಪಡೆದ.

2ನೆಯ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕನೂ (1595–1601) ವಿಧೇಯ ಸಾಮಂತ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಸುಭದ್ರವಾಗಿ ಸುಖವಾಗಿತ್ತು. ಇವನ ತಮ್ಮ 3ನೆಯ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ (1601–09) ತೀರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲು ರಾಮನಾಡಿನ ಸೇತುಪತಿಗಳ ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಸುವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸಿದ. ಇವನು ಅಗ್ರಹಾರಗಳು, ಕೆರೆಗಳು ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. 2ನೆಯ ವೀರಪ್ಪನಾಯಕ (1609–23) ವಿಜಯನಗರದ ವಿದ್ರೋಹಿ ಜಗ್ಗರಾಯನಿಗೆ ಸಹಾಯಕನಾಗಿ, ತಂಜಾವೂರಿನ ನಾಯಕನಿಂದ ಪರಾಜಯ ಹೊಂದಿದ. ತಿರುಮಲನಾಯಕ (1623–59) ಇವನ ತಮ್ಮ. ಇವನು ವಿಜಯನಗರದಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ. ತಿರುವಾಂಕೂರು, ರಾಮನಾಡು, ಮದುರೆ ಇವುಗಳಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ ಮೈಸೂರಿನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಿರುಚಿಯಿಂದ ಮದುರೆಗೆ ರಾಜಧಾನಿಯ ವರ್ಗವಾಯಿತು. ಇವನು ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸುವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸಿದ. ವಿಜಯನಗರದ 3ನೆಯ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯನನ್ನು ಈತ ಎದುರಿಸಿದ. ತೀರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯನಿರತರಾಗಿದ್ದ ಯುರೋಪಿಯನರಿಂದ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ವಸೂಲಿಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ಈತ ಸಾಹಸಿ, ಉದಾರಿ ಮತ್ತು ಯೋಧ. ಇವನು ಕಲೆ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮೊದಲಾದುವುಗಳಿಗೆ ಪೋಷಕನಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದ.

ಇವನ ತರುವಾಯ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಮುತ್ತು ವೀರಪ್ಪನಾಯಕ ಮತ್ತು ಚೊಕ್ಕನಾಥ ನಾಯಕರು ಆಳಿದರು. ಚೊಕ್ಕನಾಥನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದ ಅವನತಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಅವನ ಅನಂತರ ಮುತ್ತುವೀರಪ್ಪನಾಯಕ ಮತ್ತು ಮಂಗಮ್ಮಾಳ್ (1689–1706) ಆಳಿದರು. ಮಂಗಮ್ಮಾಳ್ ಮೊಗಲರ ಸಾಮಂತಳಾಗಿದ್ದಳು. ಇವಳು ಒಳ್ಳೆಯ ಆಡಳಿತಗಾರಳಾಗಿ, ಉದಾರಿಯಾಗಿ, ಅನೇಕ ಜನೋಪಕಾರಿ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಳಾದಳು. ಅನಂತರ ಆಳಿದ ವಿಜಯರಂಗ ಚೊಕ್ಕನಾಥನ (1706–32) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮದುರೆ ಅವನತಿಹೊಂದಿತು. ಈತ ಬೊಕ್ಕಸದ ಹಣವನ್ನೆಲ್ಲ ದಾನದತ್ತಿಗಳಿಗೆ ವಿನಿಯೋಗಿಸಿ ಬೇಜವಾಬ್ದಾರಿಯಿಂದ ವರ್ತಿಸಿದ. ಇವನ ಹೆಂಡತಿಯಾದ ಮೀನಾಕ್ಷಿಯ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1732–36) ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಆರ್ಕಾಟಿನ ಚಂದಾಸಾಹೇಬನ ಸೈನ್ಯ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಲಾಗಿ ಈಕೆ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕಿ ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಳು. ಮದುರೆಯ ನಾಯಕರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಾಯಕರ ಪದ್ಧತಿಯಿತ್ತು. ಲೋಕೋಪಯೋಗಿ ಕಾರ್ಯಗಳು, ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದುವು. ನೀರಾವರಿ ಮತ್ತು ವ್ಯವಸಾಯ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದುವು. ಸಂಸ್ಕೃತ, ತಮಿಳು ಮತ್ತು ತೆಲುಗು ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ದೊರಕಿತು. ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದುವು. ಮದುರೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. (ವಿ.ಎಸ್.ಎಸ್.)

ನಾಯಿ ಸ್ಮಾರಕಗಳು: ನೋಡಿ–ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ

ನಾರಾಯಣಗುರು: 1854–1928. ಭಾರತೀಯ ಸಂತ, ದಾರ್ಶನಿಕ, ಅನುಭಾವಿ, ಕವಿ, ಸಮಾಜಸುಧಾರಕ, ಆತ್ಮೋದ್ಧಾರ–ಲೋಕಹಿತ ಸಮನ್ವಯವನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕ ಗುರು. ಕೇರಳದ ರಾಜಧಾನಿ ತಿರುವನಂತಪುರಕ್ಕೆ 19 ಕಿಮೀ ದೂರದ ಚೆಂಪಾರುಂಡಿ ಎಂಬ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ 1854 ಆಗಸ್ಟ್ 20ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ಮಾರನ್ ಎಳವ ಪಂಗಡದವರು. ವೃತ್ತಿ ಬೇಸಾಯವಾದರೂ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯ, ಆಯುರ್ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಾಗಿದ್ದು ಆಸನ್ (ಆಚಾರ್ಯ) ಎನಿಸಿಕೊಂಡು ಎಲ್ಲರ ಗೌರವ ಮನ್ನಣೆಗಳಿಗೆ ಪಾತ್ರರಾಗಿದ್ದರು. ರಾಮಾಯಣ ಮತ್ತು ಭಾರತ ವಾಚನ, ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುಂಟು. ಬಾಲ್ಯದಿಂದಲೇ ಗುರು ಅವರು ಪುಣ್ಯಕಥೆಗಳ ತತ್ವಾರ್ಥಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಗ್ರಹಿಸಿ ಉತ್ತಮ ಸಂಸ್ಕಾರ ಪಡೆದರು. ತಾಯಿ ಕುಟ್ಟಿ ಅಮ್ಮನ ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆ, ಸಾತ್ವಿಕ ಮನೋಧರ್ಮ, ಸರಳವಾದ ನಡೆನುಡಿ, ಸೌಮ್ಯಸ್ವಭಾವ, ಪ್ರೀತಿ–ಕರುಣೆ ತುಂಬಿದ ಹೃದಯ ಇವೂ ಅವರಲ್ಲಿ ರಕ್ತಗತವಾಗಿ ಬಂದವು. 15ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ತಾಯಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಅತ್ಯಂತ ದುಃಖಿತರಾಗಿ

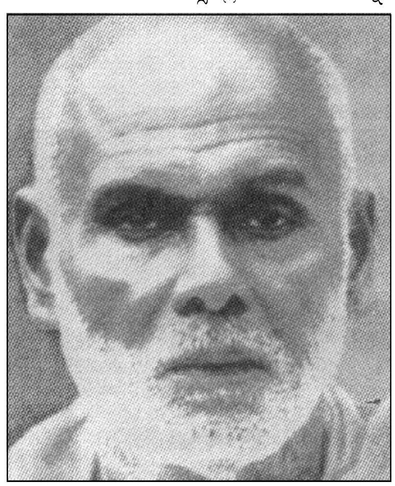

ಹೇಳದೇ ಕೇಳದೇ ಮನೆಬಿಟ್ಟು ಹೊರಟು ಹೋದರು. 80ಕಿಮೀ ದೂರದ ಕರುನಾಗಪಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ರಾಮನ್ ಪಿಳ್ಳೈ ಆಸನ್ನರ ಬಳಿ ಸು. 12 ವರ್ಷ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿ ಸಂಸ್ಕೃತ, ವೇದೋಪನಿಷತ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರಂಗತರಾದರು. ತಂದೆಯ ಬಳಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಅವರಿಂದ ವಿದ್ವಾನ್ ಎನ್ನಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಸಾಂಸಾರಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಆಸಕ್ತಿ ಇರದಿದ್ದರೂ ನಾರಾಯಣರು ಲೋಕರೂಢಿಯಂತೆ ಮದುವೆಯಾದರು. ಹೆಣ್ಣು ಪಕ್ಕದ ಹಳ್ಳಿಯ ವಿಷೋಪಶಮನ ಚಿಕಿತ್ಸೆಯಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಣಾತನಾಗಿದ್ದ ದೇಶೀ ವೈದ್ಯನೊಬ್ಬನ ಮಗಳು. ಕೆಲವು ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಹೆಂಡತಿ ತೀರಿಹೋಗಲಾಗಿ ನಾರಾಯಣರು ಸಾಂಸಾರಿಕ ಜೀವನವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿ ಪರಿವ್ರಾಜಕನಾಗಿ ಸಂಚರಿಸತೊಡಗಿದರು. ಕುಂಜನ್ ಪಿಳ್ಳೈ (ಚೆಟ್ಟಾಂಬಿಸ್ವಾಮಿ) ಮತ್ತು ಥೀಕ್ಕಾಡು ಅಯ್ಯಾವು ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಗುರುಗಳು ಅವರಿಗೆ ದೊರಕಿದರು. ಕುಂಜನ್ ಪಿಳ್ಳೈ ಮಹಾಪಂಡಿತರು. ನಾರಾಯಣರ ಪ್ರತಿಭೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯರಚನೆ ಮಾಡಲು ಪ್ರೇರಣೆಯಿತ್ತು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದರು. ನಾರಾಯಣರು ಒಂಬತ್ತು ಶ್ಲೋಕಗಳ ನವಮಂಜರಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿ ಗುರುವಿಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿದರು. ಥೀಕ್ಕಾಡು ಅಯ್ಯಾವು ನಾರಾಯಣರಿಗೆ ಯೋಗವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಹೇಳಿಕೊಟ್ಟರು. ಅವಾವುದರಿಂದಲೂ ಅವರಿಗೆ ಶಾಂತಿ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗೇಯೇ ಅಲೆದಾಡುತ್ತಿರುವಾಗ ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಅರುವಿಪುರಂ ಬಳಿಯ ಬಹು ರಮ್ಯವೂ ಪ್ರಶಾಂತವೂ ಆದ ಏಕಾಂತ ಸ್ಥಳವೊಂದು ಅವರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಸೆಳೆಯಿತು. ಅಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿ ಧ್ಯಾನ–ತಪಸ್ಸುಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತರಾದರು.

1888ರಲ್ಲಿ 34ರ ಹರೆಯದ ನಾರಾಯಣರು ತಮ್ಮ ಬದುಕಿನ ಮಹತ್ತ್ವದ ಘಟ್ಟವನ್ನು ಮುಟ್ಟಿದರು. ಪರಿವ್ರಾಜಕತ್ವವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದರು. ತಳಜಾತಿಗಳ ಜನರನ್ನು ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳ ಮೂಲಕ ಮೇಲೆತ್ತುವ ಹೊಸ ಕಾಯಕವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಅವರ ಅತ್ಯಂತ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ ಸಾಧನೆಯೆಂದರೆ ತಿರುವನಂತಪುರ ಸಮೀಪದ ಅರುವಿಪುರಂನಲ್ಲಿ ಶಿವದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದು, ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರರಿಗೆ ವಿಗ್ರಹ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಹಕ್ಕಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಕಟ್ಟಳೆ. ಗುರುಗಳ ಈ ಅಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಕ್ರಿಯೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಜನರ ಗಮನ ಸೆಳೆಯಿತು. ಇದನ್ನು ಮೇಲ್ಜಾತಿಯವರು ತೀವ್ರವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿದಾಗ, ತಾವು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದು ಎಳವ ಶಿವನನ್ನು ಎಂದು ಅವರು ಉತ್ತರಿಸಿದರು. ತಮ್ಮದೇ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮತ್ತು ಪುರೋಹಿತರ ನೇಮಕಗಳಂಥ ಹೊಸಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಎಳವರಲ್ಲಿ ಇದು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿತು. ಇದು ಈವರೆಗೆ ಕಂಡರಿಯದಂಥ ಹೊಸ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾಗಿತ್ತು.

ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಯಾಜಮಾನ್ಯವನ್ನು ಮೀರಲು ಅವರು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸತೊಡಗಿದರು. 1887ರಿಂದ ಅವರ ಮರಣದವರೆಗೆ (1928) ಗುರುಗಳು ಮತ್ತು ಅವರ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಕೇರಳದಾದ್ಯಂತ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು.

1912ರಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರಿಗೆ ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟು ಅಲ್ಲಿನ ಬಿಲ್ಲವ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡಿ ಕುದ್ರೋಳಿಯ ಗೋಕರ್ಣನಾಥೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾದರು. ಇವರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ವಜನರಿಗೂ ಮುಕ್ತ ಪ್ರವೇಶ ದೊರೆಯಿತು. ಕ್ರಮೇಣ ಗುರುಗಳು ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. 1920ರಲ್ಲಿ ತ್ರಿಚೂರಿನ ಕಾರಮುಕ್ಕು ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ವಿಗ್ರಹದ ಬದಲಿಗೆ ದೀಪವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. 1922ರಲ್ಲಿ ಮುರುಕ್ಕುಂಪುಳ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ, ಸತ್ಯ, ಧರ್ಮ, ಪ್ರೇಮ, ದಯೆ ಎಂಬ ಶಾಸನವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದರು. ಅವರ ದೇವಾಲಯ ಸುಧಾರಣೆಯು ಕಲವಂಕೋಡ್ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದೊಂದಿಗೆ ವಿಕಾಸದ ಆತ್ಯಂತಿಕ ಹಂತವನ್ನು ತಲುಪಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಅವರು ಆರಾಧನೆಗಾಗಿ ಆತ್ಮಜ್ಞಾನದ ಸಂಕೇತವಾದ ಕನ್ನಡಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಕೊನೆಗೆ ಮನುಷ್ಯರಿಗೆ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗಿಂತ ಶಾಲೆಗಳೇ ಮುಖ್ಯವೆಂದು ಸಾರಿದರು.

ಗುರುಗಳು ನಾಡಿನಾದ್ಯಂತ ತುಂಬಿದ್ದ ಅಜ್ಞಾನ, ಜಾತಿವೈಷಮ್ಯ, ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆ, ಮೂಢನಂಬಿಕೆ, ಪ್ರಾಣಿವಧೆ, ಮದ್ಯಪಾನ ಮುಂತಾದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅನಿಷ್ಟಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕವಾದ ಹೋರಾಟವನ್ನಾರಂಭಿಸಿದರು. ಜಾತಿರಹಿತ ಮತ್ತು ವರ್ಗರಹಿತ ಸಮಾಜ ನಿರ್ಮಾಣದ ಕನಸು ಕಂಡರು. ಜಾತಿಭೇದವನ್ನು ತೊಡೆಯಲು ಅಂತರ್ಜಾತಿಯ ವಿವಾಹಗಳು ಪ್ರಮುಖ ಸಾಧನವೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. ಸರಳ ಮದುವೆಗಳನ್ನು ಉತ್ತೇಜಿಸಿದರು. ಸಹಭೋಜನವನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿದರು. ಸಮಾನತೆಯನ್ನು ನಂಬಿದ್ದ ಗುರುಗಳು ಜಾತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಕೇಳಬೇಡಿ, ಮಾತಾಡಬೇಡಿ, ಯೋಚಿಸಬೇಡಿ ಎಂದರು.

ತಳಸಮುದಾಯಗಳ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಎಳವ ಸಮಾಜದ ದೌರ್ಬಲ್ಯಗಳ ನಿವಾರಣೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಆಳವಾಗಿ ಚಿಂತಿಸಿ ತಮ್ಮ ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಣೆಯ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ರೂಪಿಸಿದರು. ಕೇರಳದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ ಪರಿವರ್ತನೆಯನ್ನು ತಂದರು. 1903ರಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ನಾರಾಯಣ ಧರ್ಮಪರಿಪಾಲನ ಯೋಗಮ್ ಎಂಬ ಸಂಘ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಗುರುಗಳ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಸಂಘ ನಾಲ್ಕು ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯಾರಂಭ ಮಾಡಿತು.

ಅ. ಧಾರ್ಮಿಕ: ಮೂಢನಂಬಿಕೆಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಬಲಿ ಮತ್ತು ಕ್ಷುದ್ರದೇವತೆಗಳ ಆರಾಧನೆಯ ನಿರ್ಮೂಲನೆ; ನೈಜ ಹಿಂದೂ ಆರಾಧನೆ ಮತ್ತು ಮೌಲ್ಯಗಳ ಪ್ರಸಾರ; ಇತರ ಧರ್ಮಗಳವರಿಗೆ ತೊಂದರೆಯುಂಟಾಗದಂತೆ ಅಗತ್ಯವಿರುವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಮಠಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ.

ಆ. ಶುದ್ಧ ಚಾರಿತ್ರ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣ: ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆ, ಶುಚಿತ್ವ, ನ್ಯಾಯಪರತೆ, ಉದಾತ್ತತೆ ಮತ್ತು ಸಹೋದರತ್ವಗಳ ಪ್ರಸಾರ;ಅರ್ಥಹೀನವಾದ ರೂಢಿಗತ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ನಿರ್ಮೂಲನೆ; ಕಾಲಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಆಚಾರ–ವಿಚಾರಗಳ ಅನುಸರಣೆ.

ಇ. ಶಿಕ್ಷಣ: ಅಜ್ಞಾನದ ಕೆಡುಕುಗಳನ್ನೂ ಶಿಕ್ಷಣದ ಪ್ರಯೋಜನವನ್ನೂ ಮನದಟ್ಟು ಮಾಡಿಸಲು ಬೃಹತ್ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಪ್ರಸಾರದ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಶಾಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಗ್ರಂಥಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದು.

ಈ. ಉದ್ಯೋಗ: ಆತ್ಮಗೌರವ ಮತ್ತು ಸ್ವಾವಲಂಬನೆಯ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಕೃಷಿ, ವಾಣಿಜ್ಯ ಮತ್ತು ಸಣ್ಣ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ; ಸರಳ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ; ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ತಾಂತ್ರಿಕ ಶಾಲೆಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ.

ನಾರಾಯಣ ಗುರುಗಳು ಶಿವಗಿರಿಯ ಬಳಿಯ ಏರ್ಕಳದಲ್ಲಿ ಗುರುಕುಲಾಶ್ರಮವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲಿ ಬಡಮಕ್ಕಳಿಗೆ, ಅನಾಥರಿಗೆ ಆಶ್ರಯಕೊಟ್ಟು ಶಿಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಕೈಕಸುಬಿನಲ್ಲಿ ತರಬೇತಿಯನ್ನು ಕೊಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದರು. ಆಸಕ್ತರಿಗೆ ಜಾತಿಭೇದವಿಲ್ಲದೆ ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಕಲಿಸಿ ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ತತ್ತ್ವಗ್ರಂಥಗಳ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀಡಿದರು. 1913ರಲ್ಲಿ ಅಲ್ವಾಯೆಯಲ್ಲಿ ಅದ್ವೈತಾಶ್ರಮವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಸರ್ವತ್ರ ಸೋದರಭಾವದ ಪ್ರಸಾರ ಅದರ ಧ್ಯೇಯ. 1921ರಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಭ್ರಾತೃತ್ವವನ್ನು ಸಾರುವ ಸಮ್ಮೇಳನವನ್ನು ನಡೆಸಲಾಯಿತು. 1918 ಮತ್ತು 1923 ರಲ್ಲಿ ಗುರುಗಳು ಶ್ರೀಲಂಕಾ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡು ಓಂ ಸಹೋದರ್ಯಂ ಸರ್ವತ್ರ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದರು. 1924ರಲ್ಲಿ ಅಲ್ವಾಯೆ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸರ್ವಧರ್ಮ ಸಮ್ಮೇಳವನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಗಳ ಪ್ರಮುಖರು ಭಾಗವಹಿಸಿದರು.

ಹರಿಜನರಿಗೆ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶ ದೊರಕಿಸಿಕೊಡಲು ಜರುಗಿದ ವೈಕಮ್ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ನಾರಾಯಣ ಗುರುಗಳು ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ಗಾಂಧೀಜಿ ಅವರೇ ಸ್ವತಃ ಬಂದು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಯಶಸ್ವಿಯಾಯಿತು. ಗಾಂಧೀಜಿ ಅವರು ಏರ್ಕಳ ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಗುರುಗಳನ್ನು ಭೇಟಿಮಾಡಿದರು. ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ತಂಗುವ ಅವಕಾಶ ದೊರೆತಿದ್ದು ತಮ್ಮ ಪುಣ್ಯವೆಂದು ಮತ್ತು ಗುರುಗಳನ್ನು ಭೇಟಿಮಾಡಿದ್ದು ತಮ್ಮ ಜೀವನದ ಒಂದು ಯೋಗವೆಂದು ಗಾಂಧೀಜಿ ಹೇಳಿದರು. ಹರಿಜನರಿಗೆ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರವೇಶದ ಹಕ್ಕು ದೊರೆಯಿತು. 1937ರಲ್ಲಿ ತಿರುವಾಂಕೂರು ರಾಜ್ಯಸರ್ಕಾರ ಭಾರತದಲ್ಲೇ ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಇಂಥದೊಂದು ಶಾಸನವನ್ನೇ ಜಾರಿಮಾಡಿತು. ಏರ್ಕಳ ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಕವಿ ರವೀಂದ್ರನಾಥ ಠಾಕೂರರೂ ಭೇಟಿನೀಡಿದರು. ತಾವು ದೇಶ ವಿದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡಾಗ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂತರು ಹಾಗೂ ಮಹರ್ಷಿಗಳನ್ನು ಭೇಟಿಯಾಗಿರುವುದಾಗಿಯೂ ಆದರೆ ಕೇರಳದ ಸ್ವಾಮಿ ಶ್ರೀ ನಾರಾಯಣ ಗುರು ಅವರನ್ನು ಮೀರಿಸುವ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಸಾಧಕ ಮತ್ತೊಬ್ಬನನ್ನು ಕಂಡಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಿದರು.

ಗುರುಗಳ ಕೃತಿಗಳು: ಜಾತಿ ಮಿಮಾಂಸೆ, ದೈವ–ದಶಕಂ, ಅದ್ವೈತ ದೀಪಿಕಾ, ಜೀವ ಕಾರುಣ್ಯ – ದಂಡಕಂ, ಅರಿವು, ಚಿತ್–ಜಡ ಚಿಂತನಂ, ಅನುಕಂಪ ದಶಕಂ ಮುಂತಾದವು ಇವರ ಮಲೆಯಾಳಂ ಕೃತಿಗಳು, ದರ್ಶನ ಮಾಲಾ, ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯಾ ಪಂಚಕಂ, ಮುನಿಚರ್ಯ ಪಂಚಕಂ, ನಿರ್ವೃತ್ತಿ ಪಂಚಕಂ ಮುಂತಾದವು ಸಂಸ್ಕೃತ ಕೃತಿಗಳು.

ಗುರುಗಳ ಅನುಯಾಯಿಗಳು: ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಮನ್ನಣೆ ಪಡೆದ ಗುರುಗಳ ಸಂತತ್ವ ಮತ್ತು ವಿಸ್ತೃತ ಕಾರ್ಯಯೋಜನೆಗಳು ಪ್ರಗತಿಪರ ನಾಯಕರನೇಕರು ಅವರೊಂದಿಗೆ ಕೈಜೋಡಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದವು. ಅವರ ಅನುಯಾಯಿಗಳಲ್ಲಿ ಕವಿ ಕುಮಾರನ್ ಆಸನ್; ನಾಗರಿಕ ಹಕ್ಕುಗಳು ಮತ್ತು ಸಮಾನ ಉದ್ಯೋಗಾವಕಾಶಗಳ ಹೋರಾಟಗಾರ ವೈದ್ಯ ಡಾ. ಪಲ್ಪು; ನ್ಯಾಯವಾದಿ, ಬ್ಯಾಂಕರ್, ಪ್ರಕಾಶಕ ಮತ್ತು ಕೊಡುಗೈದಾನಿ ಸಿ. ಕೃಷ್ಣನ್; ಪತ್ರಕರ್ತ, ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕ ಹಕ್ಕುಗಳ ಹೋರಾಟಗಾರ ಟಿ. ಕೆ. ಮಾಧವನ್; ಶಿಕ್ಷಣತಜ್ಞ ಮತ್ತು ತಳಸಮುದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಏಕತೆ ಮೂಡಿಸಲು ಶ್ರಮಿಸಿದ ಮೂರ್ಕೋತ ಕುಮಾರನ್; ಖ್ಯಾತ ವಿಚಾರವಾದಿ, ಮಾನವ ಏಕತೆಯ ಪ್ರತಿಪಾದಕ, ನಾಸ್ತಿಕ ಪಂಥೀಯ ಸಹೋದರನ್ ಅಯ್ಯಪ್ಪನ್ ಮೊದಲಾದವರು ಪ್ರಮುಖರು.

ಗುರುಗಳ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದ ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿ ನಟರಾಜ ಗುರು ಪ್ರಮುಖರು. ಇವರು 1923ರಲ್ಲಿ ನೀಲಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ನಾರಾಯಣ ಗುರುಕುಲಮ್ ಅನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ನಿತ್ಯಚೈತನ್ಯ ಯತಿಗಳು ನಾರಾಯಣರ ಪ್ರಮುಖ ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲೊಬ್ಬರು.

1928 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 20 ರಂದು ತಮ್ಮ 72ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಗುರುಗಳು ವಿಧಿವಶರಾದರು. ಶಿವಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಇಂದಿಗೂ ಹೊಸವರ್ಷದ ಮೊದಲ ದಿನದಂದು ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಅಧ್ಯಾತ್ಮ ಸಮಾವೇಶದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಗಳ ನಾಯಕರೂ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಒಂದೇ ಜಾತಿ, ಒಂದೇ ಧರ್ಮ, ಮನುಕುಲಕ್ಕೆ ಒಬ್ಬನೇ ದೇವನೆಂದು ಸಾರಿದ ಗುರುಗಳು ಮಾನವ ಏಕತೆಯ ಸಂದೇಶ ನೀಡಿದರು. ಪರಧರ್ಮ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದ ಅವರು ಜಾತಿ, ಧರ್ಮ ಯಾವುದೇ ಇರಲಿ ಒಳ್ಳೆಯ ಮನುಷ್ಯರಾಗುವುದು ಮುಖ್ಯವೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. ಜಾತಿಭೇದ, ಮತಮೌಢ್ಯ, ಆರ್ಥಿಕ ಅಸಮಾನತೆಯೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುವ ಭಾರತದ ಸಂಕೀರ್ಣ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ತಳಸಮುದಾಯಗಳ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಗುರುಗಳು ಅನುಸರಿಸಿದ ಮಾರ್ಗ ಅತ್ಯಂತ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುದು. ಸ್ಥಾಪಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿರುದ್ಧ ನೇರ ಬಂಡೇಳದೆ, ಮೇಲ್ಜಾತಿಗಳನ್ನು ದೂರದೆ, ತಳಸಮುದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಗೌರವ, ಸಚ್ಚಾರಿತ್ರ್ಯ, ಸ್ವಾವಲಂಬನೆಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸುವ ಮೂಲಕ ಸಮ ಸಮಾಜದ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಅವರು ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಇದು ಆಧುನಿಕ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಗುರುಗಳು ನೀಡಿದ ಅನನ್ಯ ಕೊಡುಗೆ. (ಎಂ.ಎಂ.ಕೆವಿ.)

ನಾರಿಮನ್, ಕುರ್ಷೀದ್ ಫ್ರಾಂಜಿ: 1883–1948. ಭಾರತದ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರ. ವೀರ ನಾರಿಮನ್ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದ ಇವರು ಪಾರ್ಸಿ ಜನಾಂಗದವರು. 1883 ಮೇ 17ರಂದು ಮುಂಬಯಿಯ ಬಳಿಯ ಠಾಣಾದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ಫ್ರಾಂಜಿ ಯವರು ಜಂಜೀರ್ ಸಂಸ್ಥಾನದ ದಿವಾನರಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದು ಅನಂತರ ಬೆಳಗಾಂವಿಯಲ್ಲಿ ಪೊಲೀಸ್ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದರು. ನಾರಿಮನರ ಬಾಲ್ಯ, ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಪುಣೆಯ ಜೆಸ್ಯೂಯಿಟ್ ಸೇಂಟ್ ವಿನ್ಸ್‌ಟನ್ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಅನಂತರ ಇವರು ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಓದಿ ಬಿ.ಎ. ಪದವಿ ಗಳಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರ ತರಗತಿ ಸೇರಿ ಎಲ್‌ಎಲ್.ಬಿ. ಪದವೀಧರರಾದರು. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿದೆಸೆಯಲ್ಲೇ ಇವರು ಸ್ವಾವಲಂಬಿಯಾಗಿರಲು ಇಚ್ಛಿಸಿ ಮುಂಬಯಿಯ ಪೊಲೀಸ್‌ನ್ಯಾಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ದುಭಾಷಿಯಾಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ನ್ಯಾಯ ಪದವಿ ಪಡೆದ ಮೇಲೆ ಆ ಕೆಲಸವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ವಕೀಲ ವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಇವರು ಮುಂಬಯಿಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕ್ರಿಮಿನಲ್ ವಕೀಲರಾದರು. ಬೌಲಾ ಕೊಲೆ ಮೊಕದ್ದಮೆಯಲ್ಲಿ ನಾರಿಮನ್ನರು ಪ್ರಾಸಿಕ್ಯೂಷನ್ ಪರ ವಕಾಲತ್ತು ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಕೊಲೆಗಡುಕರ ಅಪರಾಧ ರುಜುವಾತಾಗಿ ಆಪಾದಿತರು ಮರಣದಂಡನೆಗೆ ಗುರಿಯಾದರಲ್ಲದೆ, ಆ ಕೊಲೆಗೆ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಇಂದೂರಿನ ಮಹಾರಾಜ ತುಕ್ಕೋಜಿರಾವ್ ಹೋಳ್ಕರರು ಪದಚ್ಯುತಿಗೊಂಡರು.

ನಾರಿಮನ್ನರು ಮುಂಬಯಿಯ ಅನೇಕ ಯುವಕ ಸಂಘಸಂಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿ ಜನಪ್ರಿಯರಾಗಿದ್ದರು. 1919ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಮುಂಬಯಿಯ ಗವರ್ನರ್‌ನ ಮಂಡಲಿಗೆ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡರು. ದೇಶದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯನ್ನಾರಂಭಿಸಿದಾಗ ನಾರಿಮನ್ನರು ಮಂಡಲಿಯ ಸದಸ್ಯತ್ವವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಆಂದೋಲನದಲ್ಲಿ ಧುಮುಕಿದರು. 1930 ರ ಉಪ್ಪಿನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಕಾನೂನು ಉಲ್ಲಂಘನೆ ಮಾಡಿ ತುರಂಗ ವಾಸವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ಇವರು ಮೊದಲಿಗರು. 1932ರಲ್ಲಿ ಕಾರಾಗೃಹದಿಂದ ಹೊರಬಂದ ಮೇಲೆ ವ್ಹೆದರ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ (ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಎತ್ತ) ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಪಕ್ಷ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ನೈತಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲವ್ಯಯ ಮಾಡದೆ ಸ್ವಚ್ಛವಾದ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷವಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಬೇಕೆಂದು

ಇವರ ವಾದವಾಗಿತ್ತು. 1924 ರಿಂದ 15 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇವರು ಮುಂಬಯಿಯ ಕಾರ್ಪೊರೇಷನ್ ಮಂಡಲಿಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿಯೂ 1935–36 ರಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿಯ ಮೇಯರ್ ಆಗಿಯೂ ಇದ್ದರು. ನಾರಿಮನ್ನರು ಮುಂಬಯಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಾಯಕರಲ್ಲೊಬ್ಬರಾಗಿದ್ದರು. ಏಳು ವರ್ಷ ಮುಂಬಯಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಕಾರ್ಯಕಾರಿ ಸಮಿತಿಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿಯೂ ಇವರು ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ್ದರು. 1934ರಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಸಮಾವೇಶಗೊಂಡಿದ್ದ ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಲು ಅದರ ಸ್ವಾಗತ ಸಮಿತಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ನಾರಿಮನ್ನರು ಬಹುತೇಕ ಕಾರಣರು. ಇವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಸ್ವರಾಜ್ಯ ಪಕ್ಷದ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಯಾಗಿ ಮುಂಬಯಿ ವಿಧಾನ ಪರಿಷತ್ತಿಗೆ ಚುನಾಯಿತರಾಗಿ ವಿರೋಧ ಪಕ್ಷದ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಆಗ ಹಾರ್ವೆಯವರು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಮುಂಬಯಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಇಲಾಖೆಯ ಆಡಳಿತ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಇವರು ಬಯಲಿಗೆಳೆದರು. ನಾರಿಮನ್ನರಿಂದ ಮಾನನಷ್ಟವಾಗಿದೆಯೆಂದು ಹಾರ್ವೆ ಮೊಕದ್ದಮೆ ಹೂಡಿದರು. ನಾರಿಮನ್ನರು ಹಾರ್ವೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಮಾಡಿದ್ದ ಆಪಾದನೆಗಳು ರುಜುವಾತಾಗದಿದ್ದರೂ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಹಿತದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇವರು ಆ ಆರೋಪ ಮಾಡಿದ್ದರೆಂದು ಅದರ ಹಿಂದೆ ವೈಯಕ್ತಿಕ ದ್ವೇಷವೇನೂ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ನ್ಯಾಯಾಲಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟು ಇವರನ್ನು ಖುಲಾಸೆ ಮಾಡಿತು. ನಾರಿಮನ್ನರ ಖ್ಯಾತಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಸರಳ ಜೀವನ, ರಾಷ್ಟ್ರಪ್ರೇಮ, ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ–ಇವು ಇವರ ಜೀವನದ ಧ್ಯೇಯಗಳಾಗಿದ್ದವು.

ನಾರಿಮನ್ನರು 1937ರಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರ ವಿಧಾಯಕ ಸಭೆಗೆ ಮುಂಬಯಿಯಿಂದ ಕವಾಸ್ಜಿ ಜಹಾಂಗೀರರ ವಿರುದ್ಧ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಬೇಕೆಂದು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಂಸದೀಯ ಸಮಿತಿ ಆದೇಶ ನೀಡಿತು. ಆದರೆ ಇವರು ಮುಂಬಯಿ ವಿಧಾನಸಭೆಯ ನಾಯಕರಾಗಬೇಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ವಿಧಾನಸಭೆಗೆ ಚುನಾಯಿತರಾಗಲಿಚ್ಛಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ಸಂಸದೀಯ ಸಮಿತಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಸರ್ದಾರ್ ವಲ್ಲಭಭಾಯಿ ಪಟೇಲರ ಮತ್ತು ನಾರಿಮನ್ನರ ನಡುವೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯ ತಲೆದೋರಿತು. ನಾರಿಮನ್ನರು ಮುಂಬಯಿಯ ವಿಧಾನಸಭೆಗೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಯಾಗಿ ಚುನಾಯಿತರಾದರೂ ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ಖೇರರು ಸಂಪುಟಕ್ಕೆ ನಾರಿಮನ್ನರನ್ನು ಆಹ್ವಾನಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಇವರು ವಿಧಾನ ಸಭೆಯ ಹಿಂದಿನ ಆಸನಗಳ ಸದಸ್ಯರಲ್ಲೊಬ್ಬರಾಗಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಟೀಕಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ದೆಹಲಿ ಮತ್ತು ವಲಯದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಆಜಾದ್ ಹಿಂದ್ ಫೌಜ್ ವಿಚಾರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸೈನಿಕರ ಪರವಾಗಿ ನಾರಿಮನ್ನರು ವಕಾಲತ್ತು ವಹಿಸಿ ದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ವಾದಿಸಿದರು. ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸರ್ಕಾರ ಹೋರಾಟಕ್ಕೂ ನಾರಿಮನ್ನರು ಸ್ಫೂರ್ತಿ ನೀಡಿದ್ದರು. ಇವರು ಉದಾರಿಗಳೂ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಸಂಗೀತಪ್ರಿಯರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇವರು 1948ರಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದರು. (ಎಂ.ಕೆ.ಎಸ್.)

ನಾಲಂದ: ಬಿಹಾರ ರಾಜ್ಯದ ನಾಲಂದ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಾರಗಾವ್ ಗ್ರಾಮದ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಬೌದ್ಧ ನೆಲೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪ್ರಾಚೀನ ವಿದ್ಯಾಲಯವಿದ್ದ ಸ್ಥಳ. ಪಟನದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ 85ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ರಾಜಗೀರ್‌ಗೆ (ಪ್ರಾಚೀನ ರಾಜಗೃಹ) ಉತ್ತರಕ್ಕೆ 11ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ.

ನಾಲಂದದ ಇತಿಹಾಸ ಪರಂಪರೆ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು. ಇದು ಬುದ್ಧ–ಮಹಾವೀರರ ಕಾಲದ್ದೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಜೈನ ಮತ್ತು ಪಾಲಿ ಬೌದ್ಧಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲೂ ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ರಾಜಗೃಹದ ಬಳಿಯಿರುವ ಸಾಲಿಗ್ರಾಮ ಬುದ್ಧನ ನೆಚ್ಚಿನ ಶಿಷ್ಯನಾದ ಜೇಷ್ಠ ಸಾರಿಪುತ್ರನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳವೆಂಬುದಾಗಿ ಮಹಾಸುದಸ್ಸಯನ ಜಾತಕ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು 17 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತಾರಾನಾಥನ ಕೃತಿಯೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಎಲ್ಲ ಗ್ರಂಥಗಳೂ ಸಮರ್ಥಿಸಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಾಲ, ನಾಲಕ, ನಾಲಕಗ್ರಾಮ ಹಾಗೂ ನಾಲಂದಾ–ಎಂಬುವು ಒಂದೇ ಹೆಸರಿನ ರೂಪಾಂತರಗಳೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆರೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ನಾಲ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಸರ್ಪವೊಂದು ವಾಸವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ನಾಲಂದ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿತೆಂಬ ಪ್ರತೀತಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದುದನ್ನು ಯುವಾನ್ ಚಾಂಗ್ ತನ್ನ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪೂರ್ವೇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಾರಾನಾಥ ವಿವರವಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥದ ದಾರ್ಶನಿಕ ಹಾಗೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಸಾಯನಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞನಾದ ನಾಗಾರ್ಜುನ ಇಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನಾರಂಭಿಸಿ ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿಯ ವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮಹಾಪ್ರಾಚಾರ್ಯ ನಾದನೆಂದು ತಾರಾನಾಥ ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ.

19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಬುಕನನ್ ಹ್ಯಾಮಿಲ್ಟನ್ ಈ ನೆಲೆಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ವರದಿಮಾಡಿದ. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಚೀನಿ ಬೌದ್ಧಯಾತ್ರಿಕರ ಉಲ್ಲೇಖನಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಖಚಿತವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿದ. 1872 ರಲ್ಲಿ ಎ.ಎಂ. ಬ್ರಾಡ್ಲೆ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ವರದಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. 1915–16 ರಿಂದ 1935–36ರವರೆಗೆ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಹೀರಾನಂದ ಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಜೆ.ಎ. ಪೇಜ್ ಮತ್ತಿತರರು ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಹಾರಗಳು, ಮಂದಿರಗಳು ಮತ್ತು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು.

ಇಂಥ ಪ್ರಾಚೀನ ಪರಂಪರೆಯ ನಾಲಂದದೊಡನೆ ಬೌದ್ಧ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳ ಸಂಬಂಧವಿದೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಈವರೆಗೆ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದಿನ ಯಾವ ಅವಶೇಷಗಳೂ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. 8–12ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಪೂರ್ವ ಭಾರತವನ್ನಾಳಿದ ಪಾಲರ ಕಾಲದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಫಾಹಿಯಾನ್ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪವೊಂದಿತ್ತೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಯುವಾನ್ ಚಾಂಗ್ ಇಲ್ಲಿ ಹಲವು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಮಹಾಲಂದ (ಮಹಾಯಾನ) ಪಂಥದ ಬಗ್ಗೆ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿದ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ವಿಹಾರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ಥೂಲ ವಿವರಗಳನ್ನು ಇವನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಈ ವಿಹಾರಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಗುಪ್ತರ ಅಂತ್ಯ ಕಾಲದ್ದಿರಬಹುದು. ನಾಲಂದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು, ಅಧ್ಯಾಪಕರು, ಪ್ರಖ್ಯಾತ ವಿದ್ವಾಂಸರು, ಸನ್ಯಾಸಿ ಮತ್ತು ಭಿಕ್ಷುಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ ಒಂದು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು ಹೋದ 30 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಇತ್ಸಿಂಗ್ ಈ ವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಭೇಟಿಯಿತ್ತ. 8–12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ನಡುವೆ 11 ಚೀನಿ ಮತ್ತು ಕೊರಿಯ ಪ್ರವಾಸಿಗಳು ಇಲ್ಲಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದರು. ಪಾಲರು 11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮಶಿಲಾ ಎಂಬ ಮತ್ತೊಂದು ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರ ಆರಂಭಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಇದರ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು.

ನಾಲಂದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿ ಪಾಲರ ಕಾಲದ್ದಾಗಿವೆ. ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಹುಗಿದಿಟ್ಟಂತೆ ಕಾಣುವ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತ ಮತ್ತು ಮೌಖರಿ ರಾಜರುಗಳ ಮುದ್ರೆಗಳು, ಹರ್ಷವರ್ಧನ ಹಾಗೂ ಅಸ್ಸಾಮಿನ (ಕಾಮರೂಪ) ರಾಜರುಗಳ ಮುದ್ರೆಗಳೂ ಗುಪ್ತರ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ ಮುದ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ನಾಣ್ಯದ ಅಚ್ಚುಗಳೂ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ.

ಚೈತ್ಯ (ದೇವಾಲಯ) ಮತ್ತು ವಿಹಾರಗಳು ಎರಡು ಸಮಾನಾಂತರ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿವೆ. ಚೈತ್ಯ ಪೂರ್ವಮುಖವಾಗಿ ಮತ್ತು ವಿಹಾರ ಪಶ್ಚಿಮಮುಖವಾಗಿವೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಇತರ ಗುಡಿಗಳಿವೆ. 3ನೆಯ ದೇವಾಲಯ ನಾಲಂದದ ಅತಿ ಎತ್ತರವಾದ ಸ್ಮಾರಕ. ಇದು ಏಳು ಹಂತಗಳ ನಿರ್ಮಿತಿ. 5ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಇದರ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತಲ್ಲದೆ ಗುಪ್ತ ಶೈಲಿಯ ಬುದ್ಧ ಮತ್ತು ಬೋಧಿಸತ್ವರ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಮುಂಭಾಗವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರತಿ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಂದಿರದ ಎತ್ತರ

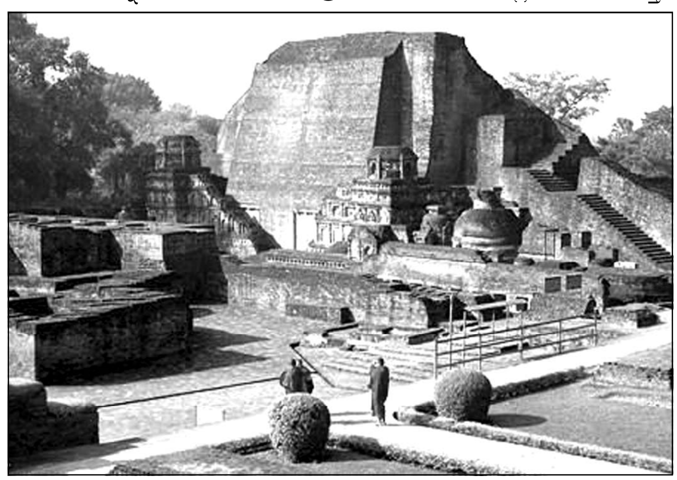

ನಾಲಂದ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ

ಹೆಚ್ಚುತ್ತ ಹೋಯಿತು. ಕೊನೆಯ ಹಂತದ ಮಂದಿರದ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ ಬುದ್ಧ ಪ್ರತಿಮೆಯ ಪೀಠವಿದೆ. ಪ್ರತಿ ಹಂತದಲ್ಲೂ ಹೊಸ ಹರಕೆಸ್ತೂಪಗಳು ಸೇರ್ಪಡೆಯಾದವು. 5ನೆಯ ಹಂತದ ಇಂಥ ಒಂದು ಸ್ತೂಪದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ. 516–17ರ ಪ್ರತೀತ್ಯ–ಸಮೂತ್‌ಪಾದ–ಸೂತ್ರ ಎಂಬ ಪವಿತ್ರ ಗ್ರಂಥದ ಬರೆಹವಿದೆ. ಇಂತಹ ಕೆಲವು ಸ್ತೂಪಗೊಳಗೆ ಮಣ್ಣಿನ ಹಣತೆಗಳಿವೆ. ಏಳನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಂದಿರ 39x24 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಹೊಂದಿತ್ತು.

12,13 ಮತ್ತು 14 ನೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸು. 50 ಚಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಹೊಂದಿದ್ದು ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ಇವುಗಳೊಳಗೆ ಎತ್ತರವಾದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಬುದ್ಧನ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪವಿದೆ. 12 ಮತ್ತು 13ನೆಯ ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತ ಹರಕೆಸ್ತೂಪಗಳಿವೆ. 14 ನೆಯ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯಗ ಳಿಂದ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ 2 ನೆಯ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸು. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ 211 ಶಿಲ್ಪಿತ ಫಲಕಗಳಿವೆ.

1ಎ, 1ಬಿ, 5, 6, 8, 9, 10 ಮತ್ತು 11ನೆಯ ವಿಹಾರಗಳು ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನವು. 1,4 ಮತ್ತು 7 ವಿಹಾರಗಳು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ 9,6 ಮತ್ತು 3 ಅಂತಸ್ತಿನವು. ಇವು ಚೌಕಾಕಾರ ವಾಗಿದ್ದು ಓಣಿ(ಮಾರ್ಗ)ಗಳಿಂದ ಬೇರ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇವಕ್ಕೆ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಗಳಿದ್ದು ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಮರದ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿರಬೇಕು. ಏಕೆಂದರೆ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಮರದ ತುಂಡುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಗಾರೆ ಅಥವಾ ಕಲ್ಲಿನ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿರಬೇಕು. ಪ್ರತಿ ವಿಹಾರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಂಗಳವಿದ್ದು ಸುತ್ತಲೂ ಮೊಗಸಾಲೆ ಹಾಗೂ ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ವಾಸದ

ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಒಂದು ಕೊಠಡಿಯಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಅಥವಾ ಇಬ್ಬರು ಭಿಕ್ಷುಗಳು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರತಿ ಕೊಠಡಿಯಲ್ಲೂ ಮಲಗಲು ಕಲ್ಲು ಅಥವಾ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಒಂದು ಅಥವಾ ಎರಡು ಕಟ್ಟೆಗಳಿದ್ದವು. ಜೊತೆಗೆ ದೀಪ, ಪುಸ್ತಕ ಹಾಗೂ ವಸ್ತುಗಳನ್ನಿಡುವುದಕ್ಕೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇತ್ತು. ಕೆಲವು ವಿಹಾರಗಳಿಗೆ ದಪ್ಪ ಗಾರೆಯ ಲೇಪನವಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದರಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ.

ಹರಕೆಸ್ತೂಪ ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಗಳ ಹೊರಭಾಗವನ್ನು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕೆತ್ತನೆಯುಳ್ಳ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಿನ್ನರರು, ಆಮಲಕಗಳು, ಮಣಿ ಮತ್ತು ದಾರದ ಅಲಂಕಾರಗಳು, ತ್ರಿಕೋಣ, ಚೌಕ, ದಾರದ ವಿನ್ಯಾಸ, ಹೂವಿನ ಗುಚ್ಛವುಳ್ಳ ಕುಂಡಗಳು ಮುಂತಾದ ಕೆತ್ತನೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಹೂಗೊಂಚಲಿನ ಅಲಂಕರಣೆ, ಕುಂಭ, ಕಮಾನುಗಳು, ಕೀರ್ತಿಮುಖ ಮತ್ತು ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಮೆಕ್ಕಲುಭೂಮಿಯಿಂದ ಜೇಡಿಮಣ್ಣನ್ನು ತೆಗೆದಿದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ನೀರಿನ ಕೊಳಗಳಾದುವು. ಕೆಲವನ್ನು ಯುವಾನ್ ಚಾಂಗನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವನು.

ಇಲ್ಲಿ ಮುದ್ರೆಗಳು ಅನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ವಿಹಾರದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಧರ್ಮಚಕ್ರ, ಜಿಂಕೆ ಮತ್ತು ಶ್ರೀ ನಾಲಂದಾ–ಮಹಾ–ವಿಹಾರಿಯಾರ್ಯ–ಭಿಕ್ಷು–ಸಂಘಸ್ಯ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿದೆ. ರಾಜರ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳ, ಪ್ರಾಂತಾಡಳಿತದ ಹಲವಾರು ಮುದ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ.

ದೊಡ್ಡ ಮತ್ತು ಸಣ್ಣ ಶಿಲಾಶಿಲ್ಪಗಳೂ ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ನಾಲಂದ ಕಂಚುಗಾರಿಕೆಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಪಾಲರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನ ಪ್ರತಿಮೆಗಳಿಗೆ ಈ ಸ್ಥಳ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಯಿತು. ಸು. 500 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಂಚಿನ ಬುದ್ಧ ಮತ್ತು ತಂತ್ರಯಾನ–ವಜ್ರಯಾನ ಬೌದ್ಧದೇವತೆಗಳ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. 13 ನೆಯ ದೇವಾಲಯದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಕುಲುಮೆ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಸುಟ್ಟ ಲೋಹದ ತುಂಡುಗಳು, ಗಟ್ಟಿಗಳು ಕುಲುಮೆಯಲ್ಲಿರುವುದು ಲೋಹ ತಯಾರಿಕೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಕಬ್ಬಿಣ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ಚಪ್ಪಟೆ ಹಾಳೆ, ಚಾಕು, ಉಳಿ, ಕೊಡಲಿ, ಕುಡುಗೋಲು, ಇಕ್ಕಳ, ಸನಕೆ, ಕವಚ, ಬತ್ತಳಿಕೆ, ಈಟಿಮೊನೆ, ಚೂರಿ, ಕತ್ತಿಯ ಹಿಡಿಕೆ ಮತ್ತು ಮೊಳೆ; ಶಂಖ, ಮಣ್ಣಿನ ದೀಪ ಮತ್ತು ಬಟ್ಟಲು, ಕಂಚಿನ ಪದ್ಮರಾಗದ ಕುಂದಣವಿರುವ ವಸ್ತು, ಕಂಚಿನ ಲೋಟ ಮತ್ತು ಜಾಡಿ, ಕಲ್ಲಿನ ಕುಟ್ಟಾಣಿ, ಬೀಸುವ ಕಲ್ಲು, ಸೌಟು, ಸಾಣೆಕಲ್ಲು; ಮುದ್ರೆ, ಸ್ತೂಪ, ಫಲಕ, ಮುಂತಾದವುಗಳ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಅಚ್ಚುಗಳು: ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಲೋಹದ ಮಸಿಕುಡಕೆ; ಕವಡೆಗಳು; ಅಲಂಕರಣೆಯ ಚಿನ್ನದ ಎಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಮಣಿಗಳು, ಎಲುಬಿನ ಮತ್ತು ದಂತದ ಆಟದ ಸಾಮಾನು, ಬಳೆ ಮತ್ತು ಉಂಗುರಗಳು; ಕಬ್ಬಿಣದ ಆನೆಯ ಅಂಕುಶ ಜಾನುವಾರುಗಳಿಗೆ ಹಾಕುವ ಮುದ್ರೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಈ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರ ಯಾವಾಗ ಮತ್ತು ಹೇಗೆ ನಾಶವಾಯಿತೆಂಬುದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿಲ್ಲ.

(ಎನ್.ಎಲ್.)

ನಾಲ್ಕುನಾಡು: ಕೊಡಗು ಜಿಲ್ಲೆ ಮಡಿಕೇರಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ನಾಪೊಕ್ಲು ನಾಡಿನಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಥಳ. ನಾಪೊಕ್ಲುವಿನಿಂದ 10ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಕೊಡಗಿನ ಪಶ್ಚಿಮಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರದ ಬೆಟ್ಟಸಾಲು, ದಟ್ಟವಾಗಿ ಬೆಳೆದ ಕಾಡುಗಳಿಂದ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾದ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದು ಕೊಡಗಿನ ಅರಸರಿಗೆ ಇದು ಭದ್ರ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತು. ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ರಕ್ಷಣೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಈ ಗಿರಿದುರ್ಗಕ್ಕೆ ಕೊಡಗಿನ ಅರಸರು ಆಳವಾದ ಕಂದಕಗಳನ್ನು ತೋಡಿಸಿ ಮತ್ತಷ್ಟು ಭದ್ರಪಡಿಸಿದ್ದುದರಿಂದ ಶತ್ರುಗಳ ಧಾಳಿಗೆ ಅಭೇದ್ಯವೆನಿಸಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಂತೆಯೇ ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯುನ್ನತವಾದ ತಡಿಯಂಡಮೋಳ್ ಎಂಬ ಶಿಖರವುಳ್ಳ ಬೆಟ್ಟವಿರುವುದು. ಹಾಲೇರಿ ಮಡಿಕೇರಿಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಕೊಡಗಿನ ಅರಸರಿಗೆ ಇದು ಮೂರನೆಯ ರಾಜಧಾನಿ. ಈಗ ಯವಕಪಾಡಿ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ 1792ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅರಮನೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈ ಅರಮನೆಗಾಗಿಯೇ ಈ ಸ್ಥಳ ಈಗಲೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಮಡಿಕೇರಿ ಅರಮನೆಯಷ್ಟು ದೊಡ್ಡದಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಇದೊಂದು ಭದ್ರವಾದ ಮತ್ತು ಸ್ಥೂಲವಾದ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನ ಕಟ್ಟಡ. ಈ ಅರಮನೆಗೆ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗಾರೆಗಳ ದಪ್ಪ ಗೋಡೆಗಳಿದ್ದು ಉಳಿದಂತೆ ಹೆಚ್ಚು ಮರದ ಸಾಮಾನುಗಳನ್ನೇ ಉಪಯೋಗಿಸಿದೆ. ಕೆಳಗಿನ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ದಪ್ಪಮರದ ಕಂಬಗಳಿದ್ದು, ಅವು ಬುಡದಪ್ಪನಾಗಿರೂ ಮೇಲೆ ಹೋಗುತ್ತ ಸಣ್ಣದಾಗಿವೆ. ಮೇಲಿನ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಕೆತ್ತನೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮೇಲಿನ ದೊಡ್ಡ ಹಜಾರ ಅರಸನ ಒಡ್ಡೋಲಗ ಶಾಲೆಯಾಗಿತ್ತು. ಅದರ ಕಂಬಗಳು ಬುಡದಪ್ಪವಾಗಿ ಮೇಲೇರುತ್ತ ಸಣ್ಣಗಾಗುವಂತಿದ್ದು ಅಂದವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಮರದ ತೊಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಹಲಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಚಾವಣಿಯ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸವಿದೆ ಮತ್ತು ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿ ಹೂ, ಬಳ್ಳಿ, ಸುರುಳಿ ಮುಂತಾದ ಅಲಂಕರಣಗಳನ್ನು ಬಣ್ಣದಿಂದ ಚಿತ್ರಿಸಿದೆ. ಮಡಿಕೇರಿಯ ಅರಮನೆಯ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು, ದೇವರ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ತುಂಬಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಕಡೆ ಜಗತಿಯಂತೆ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನವೊಂದಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಸಿಂಹಾಸನವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡದ ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳು ಸರಳವಾಗಿದ್ದರೂ ಈ ಓಲಗಶಾಲೆಯನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ಅತ್ಯಾಕರ್ಷಕವಾದ ಕಟ್ಟಡವೆಂದರೆ ಅರಮನೆಯ ಮುಂದೆ ಬಲಭಾಗದ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ಪುಟ್ಟದಾದ ಒಂದು ಮಂಟಪ. ಇದನ್ನು ಧಾರೆಮಂಟಪ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ದೊಡ್ಡವೀರರಾಜೇಂದ್ರ 1796ರಲ್ಲಿ ಮಹದೇವಮ್ಮನನ್ನು ಮದುವೆಯಾದಾಗ ಆ ಮದುವೆಯ ಸಮಾರಂಭಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಪುಟ್ಟ ಮಂಟಪವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಚೌಕ ವಿನ್ಯಾಸದ ಒಂದಂಕಣದ ಈ ಮಂಟಪದ ನಾಲ್ಕು ಕಡೆಯೂ ಭಾರತೀಯ–ಇಸ್ಲಾಂ ಮಾದರಿಯ ರೀತಿಯ ವೃತ್ತಭಾಗಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಕಮಾನುಗಳಿದ್ದು ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅರೆಗಂಬಗಳು, ಮೂರ್ತಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಗೂಡುಗಳು, ಗೂಡುಗಳ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಬಗೆಬಗೆಯ ಅಲಂಕರಣಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಇವೆ. ಇವೆಲ್ಲ ತುಂಬ ನವುರಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗಾರೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದು ಗಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಣಗಳನ್ನೂ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಿರುವ ಇದು ಅತಿ ಸುಂದರವಾದ ಮಂಟಪವೆನ್ನಬಹುದು.

ಅರಮನೆಯ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಾಲಕ್ಕೆ ನಾಡಿನ ಕಚೇರಿಯಿತ್ತು. ಮೇಲಿನ ಅಂತಸ್ತನ್ನು ಉನ್ನತ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಬಂದಾಗ ಉಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈಗ ಇಲ್ಲಿ ಜೇನುಸಾಕಣೆ ಕೇಂದ್ರವೊಂದಿದೆ. ಈ ಊರಿನಲ್ಲಿ ಪನ್ನಂಗಲತಮ್ಮೆಯ ದೇವಾಲಯ ವಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳುವವರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಹರಿಜನರು. ಏಪ್ರಿಲ್ ತಿಂಗಳಿನಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಜಾತ್ರೆಗೆ ಅಧಿಕಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಜನರು ಸೇರುತ್ತಾರೆ. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ನಾಸಿಕ್: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಜಿಲ್ಲೆ ಹಾಗೂ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ. ಗೋದಾವರಿ ನದಿಯ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲೂ ಹಬ್ಬಿರುವ ಈ ನಗರ ಒಂಬತ್ತು ಬೆಟ್ಟಗಳ ನಡುವೆ ಇದೆ. ಭಾರತದ ಪಂಚತೀರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ಇದೂ ಒಂದು. ಪಶ್ಚಿಮ ಕಾಶಿ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಪತಂಜಲಿಯ ಮಹಾಭಾಷ್ಯದ 6ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ನಾಸಿಕ್ಯ ಎಂದು ಮೊದಲ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಕಾತ್ಯಾಯನ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.250) ಇದನ್ನು ನಾಸಕಿಯ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಭೂಗೋಳ ತಜ್ಞ ಟಾಲೆಮಿಯ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಇದು ಅಕ್ಷಾಂಶ, ರೇಖಾಂಶದೊಡನೆ ಉಲ್ಲೇಖವಾಗಿದೆ. ವರಾಹಮಿಹಿರನ ಬೃಹತ್ ಸಂಹಿತೆ, ವಾಯು, ವರಾಹ ಪುರಾಣಗಳು ಅಥರ್ವ ಪರಿಶಿಷ್ಟ, ಆವಶ್ಯಕ ಚೂರ್ಣಿ (6ನೆಯ ಶತಮಾನ), ನಂದಿಸೂತ್ರ ಮೊದಲಾದ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ನಾಸಿಕ್ಯವು ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಲ್ಲಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ.ಅನೇಕ ಹಿಂದು, ಜೈನ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ನಾಸಿಕವನ್ನು ನಗರಮ ದೇಶ ಅಥವಾ ಜನಪದ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ.

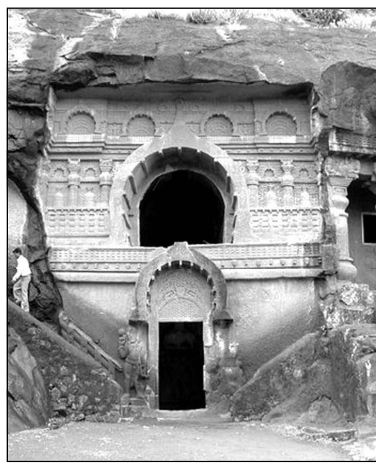
ಪಾಂಡುಲೇಣಿ

ನಾಸಿಕ್ ಹಾಗೂ ಅದರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಜೋರ್ವೆ, ಚಂದೋಳಿ, ನೆವಾಸ, ದೈಮಾಬಾದ್ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ – ಪ್ರ.ಶ.2 ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಾಸಿಕ್ ಪ್ರದೇಶ ಸಾತವಾಹನರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ನಾಸಿಕ್ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.1 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ವೇಳೆಗೆ ಸಾತವಾಹನರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಕ್ಷಹರಾತವಂಶದ ನಹಪಾನನಿಗೆ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಸೇರಿತು. ನಾಸಿಕ್ 10ನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ಷಹರಾತರ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದ ಮೇಲೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಬೆಳಕು ಬೀರುತ್ತವೆ. ಅನಂತರ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಕ್ಷಹರಾತರಿಂದ ಗೌತಮಿಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿ (106–30) ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ.

ಇಲ್ಲಿ 20ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಬೌದ್ಧ ಗುಹಾದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಪಾಂಡುಲೇಣಿ ಗುಹೆಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಈ ಗುಹಾಲಯಗಳನ್ನು ಮೊದಲು ಭಗವಾನ್‌ಲಾಲ್ ಇಂದ್ರಜಿ ಮತ್ತು ಎಚ್. ಕಜಿನ್ಸ್ (1883 ಮತ್ತು 1908) ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೊಳಪಡಿಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿ ಚೈತ್ಯ ಮತ್ತು ವಿಹಾರಗಳಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಹೀನಯಾನ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಎರಡು ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥದ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಅನಂತರ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬೋಧಿಸತ್ವ, ಪದ್ಮಪ್ರಾಣಿ, ಚಕ್ರಪಾಣಿ. ತಾರಾಭಗವತಿ ಮೊದಲಾದ ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಚೀನಿ ಪ್ರವಾಸಿ ಯುವಾನ್ ಚಾಂಗನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದಾಗ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಚಳುಕ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಗೆ ಸೇರಿತ್ತು. ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಮೂರು ಸ್ತೂಪಗಳೂ ನಗರದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂಘಾರಾಮದಲ್ಲಿ ಬೋಧಿಸತ್ವನ ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಯೂ ಇದ್ದುವೆಂದು ಇವನು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. 1950–51 ರಲ್ಲಿ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಎಚ್.ಡಿ.ಸಾಂಕಳಿಯ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಇದೇ

ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇವರ ತಂಡ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಕಡಿಕತ್ತಿ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಕೈಕೊಡಲಿಯನ್ನು ಗಂಗಪುರದ ಬಳಿ ಗೋದಾವರಿ ನದಿಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಮಾಡಿತು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 5 ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು.

1 ನೆಯ ಹಂತ: ಜೋರ್ವೆ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆ, ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ನಳಿಕೆಯುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಬಟ್ಟಲು, ಗೋಳಾಕೃತಿಯ ಜಾಡಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ತ್ರಿಕೋಣ, ಅಲಗು, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ ಮೊದಲಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಹಂತಕ್ಕೂ 2ನೆಯ ಹಂತಕ್ಕೂ ನಡುವೆ ಅಂತರವಿದೆ.

2ನೆಯ ಹಂತ: ಈ ಹಂತವನ್ನು ಎ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 5 –3ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಮತ್ತು ಬಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3 ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರಶ. 1 ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಉಪಹಂತಗಳೆಂದು ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಗಳು, ನೆಲಗಟ್ಟು, ಉಂಗುರ–ಬಾವಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಬೂದಿ, ಸುಟ್ಟು ಕರಕಲಾದ ಮರಗಳು ಹಾಗೂ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಈ ನೆಲೆ ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಬೆಂಕಿಯಿಂದ ನಾಶವಾಗಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆ, ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ, ಎಲುಬು, ಗಾಜು, ಚಿಪ್ಪಿನ ಮಣಿಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮೈಉಜ್ಜುವ ಬಿಲ್ಲೆ, ಚಕ್ರಗಳು, ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಗಳು, ಮೂಸೆ, ಬೆಣೆ (ಬಿರಟೆ), ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಈಟಿಯ ಮೊನೆ, ಚಾಕು, ಉಳಿ, ಸೌಟು, ಉಂಗುರ ಮತ್ತು ಮೊಳೆ, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಬೀಸುವ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಆಂಟಿಮನಿ ಕಡ್ಡಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ತಕ್ಷಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವಂತಹ ಎಲುಬಿನ ಮೊನೆಗಳು ಇಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಉಪಕರಣಗಳು ಬಿ ಹಂತದಲ್ಲೂ ಮುಂದುವರೆದವು. ಜೊತೆಗೆ ಎರಕಹೊಯ್ದ ಬರೆಹವಿಲ್ಲದ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಕೆಲವು ಕಂದು ಬಣ್ಣದ ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

3 ನೆಯ ಹಂತ (ರೋಮನ್ ಸಂಪರ್ಕ): ಇಲ್ಲಿ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆ, ನೀರು ದಾನಿ ಮತ್ತು ಸೆಮಿಯನ್ ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಯಾವುದೇ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಏಕೈಕ ಹೆಂಚು ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಮಣಿಗಳು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳಿವೆ. ರೋಮನ್ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಹಂತದ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರಶ. 50 ರಿಂದ 200 ಎಂದು ಅಂದಾಜುಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಕ್ಷತ್ರಪ ರಾಜ ನಹಪಾನ ಮತ್ತು ಸಾತವಾಹನ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

4 ನೆಯ ಹಂತ (ಮುಸ್ಲಿಂ–ಮರಾಠ): ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರನ ನಾಣ್ಯ ಮತ್ತು ಬರೋಡದ ಮಲ್ಹಾರರಾವ್ ಗಾಯಕವಾಡರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಸೆಲಡನ್ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಗಾಜು ಮೆರುಗಿನ ಪಾತ್ರೆ ದೊರೆತಿವೆ. ಬಹುವರ್ಣದ ಕೆಲವು ಗಾಜಿನ ಬಳೆ ಚೂರುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವುಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಹಂತದ ಕಾಲವನ್ನು 1400–1875 ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ನಿಡುಗಲ್ಲು ಚೋಳರು: **ನೋಡಿ–ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು**

ನಿನೆವೆ: ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ, ರಾಜಧಾನಿ. ಟೈಗ್ರಿಸ್ ನದಿಯ ಪೂರ್ವತೀರದಲ್ಲಿ ಈಗಿನ ಇರಾಕಿನ ಮೋಸುಲ್ ನಗರಕ್ಕೆ ಎದುರಿನಲ್ಲಿತ್ತು. ನಿನೆವೆ ನಗರದ ಅವಶೇಷಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಎರಡು ದಿಬ್ಬಗಳಲ್ಲಿವೆ. ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಕುಯುಂಜಿಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಅರಮನೆ ಹಾಗೂ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಆಗ್ನೇಯದಲ್ಲಿರುವ ನಬಿ ಯೂನಿಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ ಅರಸರಿಗೆ ಸೇರಿದ ಉಗ್ರಾಣ ಮತ್ತು ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳಿವೆ.ಈ ಎರಡನೆಯ ದಿಬ್ಬ ಜೊನಾ ಎಂಬ ಪ್ರವಾದಿಯ ಸಮಾಧಿಯಿಂದಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಇವೆ. ನಿನೆವೆ ಪ್ರಶ.ಪೂ. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ 2ನೆಯ ಷಾಂಷಿ ಆದಾದನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇದು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ್ದು ಸೆನ್ನಾಕೆರಿಬನ (ಪ್ರಶ.ಪೂ. 705–681) ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ಈತನ ಅರಮನೆ ಹಾಗೂ ಶಾಸನಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಿಂದ ಆಗಿನ ದುರ್ಗನಿರ್ಮಾಣ, ಪಟ್ಟಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ನೀರಾವರಿ, ಕೃಷಿ ಮುಂತಾದ ಅಂಶಗಳು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತವೆ. ಕೊನೆಯ ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ಅರಸರು ಈ ನಗರವನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಸುವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸಿದರು. ಅಸುರ್‌ಬಿನ್‌ಪಾಲ್‌ನ (ಪ್ರಶ.ಪೂ. 669–626) ಅರಮನೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರ ಹಾಗೂ ಕಲಾಭಿಜ್ಞರ ಆಸಕ್ತಿಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದೆ.

ಕುಯುಂಜಿಕ್ ದಿಬ್ಬವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಉತ್ಖನನಮಾಡಿ ಶೋಧಿಸಿಲ್ಲ. ನೈರುತ್ಯದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೆನ್ನಾಕೆರಿಬನ ಮತ್ತು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಅಸುರ್‌ಬಿನ್‌ಪಾಲನ ಅರಮನೆಗಳು ಈಗ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಸೆನ್ನಾಕೆರಿಬನ ಅರಮನೆ ತುಂಬ ವಿಶಾಲವಾದ್ದು. ಇದು ಕೊನೆಯ ಪಕ್ಷ 80 ವಿಶಾಲವಾದ ಕೋಣೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಮುಖ್ಯ ದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನವನ ತಲೆಯುಳ್ಳ ವೃಷಭಮೂರ್ತಿಗಳಿದ್ದವು. ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅರಸನ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಮತ್ತು ಆಸ್ಥಾನಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಉಬ್ಬುಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿತ್ತು. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮವಾದ ಕೆಲವನ್ನು ಈಗ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿಡಲಾಗಿದೆ. ಎರಡು ಅರಮನೆಗಳ ನಡುವೆ ಇಷ್ತರ್, ನಬು ಮುಂತಾದ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಇಷ್ತರ್ ದೇವತೆಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಈಜಿಪ್ಟಿಗೂ ಹರಡಿತ್ತು. ಸೆನ್ನಾಕೆರಿಬನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿನೆವೆ ನಗರ ಸು. 1,800 ಎಕರೆಗಳಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ 18 ಮಹಾದ್ವಾರಗಳಿದ್ದುವಲ್ಲದೆ, ರಕ್ಷಣೆ ಗೋಡೆಗಳಿದ್ದವು. ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡಗಳಿಂದ ನೀರು 18 ಕಾಲುವೆಗಳ ಮೂಲಕ ನಗರಕ್ಕೆ ಬರುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇತ್ತು.

ಪ್ರಶ.ಪೂ.612ರಲ್ಲಿ ಸಿಯಾಕ್ಸರೀಸನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಮೀಡ್ ಜನರ ಆಕ್ರಮಣಗಳಿಗೆ ಈ ಮಹಾನಗರ ತುತ್ತಾಗಿ ನಾಶವಾಯಿತು. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.;ಎಚ್.ಆರ್.ಆರ್.ಐ.)

ನಿಮ್ರೂಡ್: ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರವೊಂದರ ಈಗಿನ ಹೆಸರು. ಬೈಬಲಿನಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಕೇಲ, ಕ್ಯಾಲ್ಹೂ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಇರಾಕಿನ ಅಲ್–ಮಾಸಿಲ್ ರಾಜ್ಯಪಾಲಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮೋಸುಲ್‌ಗೆ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಶ.ಪೂ.13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ 1ನೆಯ ಷ್ಯಾಲ್‌ಮನೀಸರ್ ಈ ನಗರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. 2ನೆಯ ಅಸುರ್‌ನಾಸಿರ್‌ಪಾಲ್ (ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.883–ಸು. 859) ಇದನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿ ಹಾಗೂ ಸೇನಾಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವವರೆಗೆ ಇದು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವನೂ ಅನಂತರ ಬಂದ 3ನೆಯ ಷ್ಯಾಲ್‌ಮನೀಸರನೂ ಇಲ್ಲಿ ದುರ್ಗವನ್ನೂ ಹೊರಗೋಡೆಯನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ರಾಣಿ ಸಾಮುರಾಮಾಟ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಳು. ನಬು ದೇವತೆಯ ಮಂದಿರ ಇದರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದ್ದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಗ್ರಂಥಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಮಾಂತ್ರಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳಿದ್ದವು; ಅಸ್ಸೀರಿಯ ದೊರೆಗಳ ವಂಶಾವಳಿಯೂ ಇತ್ತು. ಈ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದಾಗ ದಂತದಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಅನೇಕ ವಸ್ತುಗಳೂ ಇತರ ಪದಾರ್ಥಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಕೇಲ ನಗರ ಪ್ರಶ.ಪೂ.7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕುಗ್ಗಿತು. ಸಾರ್ಗೊನಿಡರು ನಿನೆವೆಯನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಪ್ರಶ.ಪೂ.614ರಲ್ಲಿ ಇದು ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ನಾಶವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಇದು ಗ್ರೀಕರ ಅಧೀನವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇದು ಮತ್ತೆ ಮೊದಲಿನ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನ ಗಳಿಸಲಿಲ್ಲ. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವ: ಆಧುನಿಕ ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ವಿವಿಧ ಅರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಪದವನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಸ್ವೇಚ್ಛೆಯಿಂದ ಆಳುವ ರಾಜತ್ವ, ಏಕೈಕ ಮುಖಂಡನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿರುವ ರಾಜ್ಯ, ಸಮಗ್ರವಾದಿ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿರುವ ಏಕೈಕ ಪಕ್ಷದ ಒಡೆತನ ಮುಂತಾದ ಅರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಆಳುವ ಪ್ರಭು (ಅಥವಾ ಪಕ್ಷ) ತನ್ನಲ್ಲೇ ಕಾರ್ಯಾಂಗ ಮತ್ತು ಶಾಸಕಾಂಗಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ಯಾವ ಶಾಸನಕ್ಕಾಗಲೀ ಸಂವಿಧಾನಕ್ಕಾಗಲೀ ಬದ್ಧನಾಗದೇ ತನ್ನ ಆಜ್ಞೆಯೇ ಶಾಸನವೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಅದನ್ನು ಜನತೆಯ ಮೇಲೆ ಹೇರಿ ನಡೆಸುವ ಸರ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿ ಇದು. ಇಂಥ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯ, ಧರ್ಮ, ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ರೀತಿ ನೀತಿಗಳು ಎಲ್ಲವೂ ಪ್ರಭುವಿನ ಆಜ್ಞೆಯಿಂದ ರೂಪಿತವಾಗುತ್ತದೆ. 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯ ಮತ್ತು 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ನ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ 14ನೆಯ ಲೂಯಿ ಹೇಳಿದ ನಾನೇ ರಾಜ್ಯ ಎಂಬ ಮಾತು ಈ ಪದ್ಧತಿಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಆಧುನಿಕ ಫ್ಯಾಸಿಸ್ಟ್, ನಾಟ್ಸಿ ಮತ್ತು ಸಾಮ್ಯವಾದಿ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ ಸರ್ಕಾರಗಳು ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವವೆಂದರೆ, ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಮಾದರಿಯ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ತೀರಾ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಸರ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಬಂದಿದೆ. ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದಲ್ಲಿ ಚುನಾವಣೆಗಳ ಮೂಲಕ ಸರ್ಕಾರದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಪರಿಮಿತಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ ಅಧಿಕಾರದ ಹಂಚಿಕೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಪ್ರಪಂಚದ ನಾನಾ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವ ಇದ್ದುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಪೌರಸ್ತ್ಯ ರಾಜತ್ವವೂ ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ 1917ರ ವರೆಗೆ ಇದ್ದ ಆನುವಂಶಿಕ ರಾಜತ್ವವೂ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಮಾದರಿಗಳು ಎನ್ನಬಹುದು. ಆಧುನಿಕ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಯುಗದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮುರಿದು ಬಿದ್ದ ಮೇಲೆ ರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಉದಯದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಲಿಷ್ಠವಾದ ರಾಜತ್ವ ತಲೆದೋರಿತು. ಹಾಗೇ ಹೊಸದಾಗಿ ಉದ್ಭವಿಸಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ರಾಜನ ಬಲವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಆಗ ಕಂಡುಬಂತು. ಅದುವರೆಗೂ ಸರ್ಕಾರದ ಮೇಲೆ ಚರ್ಚಿನ, ಪಾಳೆಯಗಾರರ, ಸರದಾರರ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಹಿಡಿತ ಬಲವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಹಿಡಿತ ಸಡಿಲವಾಗಿ ಸರ್ಕಾರದ ಅಧಿಕಾರ ರಾಜನಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗತೊಡಗಿತು. ಹೀಗೆ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ರಾಜತ್ವ ಕಾರಣವಾಯಿತು.

16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಯುರೋಪಿನ ಬಹುಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. 17 ಮತ್ತು 18ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಅದು ಇನ್ನೂ ಪ್ರಬುದ್ಧಮಾನವಾಗಿಯೇ ಇತ್ತು. ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಸ್ಪೇನ್, ಪ್ರಷ್ಯ ಮತ್ತು ಟ್ಯೂಡರ್ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ಗಳು ಇದಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನಗಳು.

ರಾಜನ ಅಧಿಕಾರ ದೈವದತ್ತವಾದದ್ದು ಎಂಬ ವಾದ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವದ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಸಮರ್ಥನೆಯಾಗಿದೆ. ರಾಜ ಎಷ್ಟೇ ಕ್ರೂರಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ಪ್ರಜೆಗಳು ಅವನನ್ನು ಮತ್ತು ಅವನ ಕ್ರೌರ್ಯವನ್ನು ದೈವಾಜ್ಞೆ ಎಂದು ಪಾಲಿಸಬೇಕು. ತಾವು ಮಾಡಿದ ತಪ್ಪುಗಳಿಗೆ ಶಿಕ್ಷೆಯ

ರೂಪವಾಗಿ ದೇವರು ಕ್ರೂರ ರಾಜನನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾನೆಂದು ತಿಳಿದು ಅವನ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಸಂತೋಷದಿಂದ ಪಾಲಿಸುತ್ತಾ ಅವನ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಪಾಪದ ಫಲವೆಂದು ಅನುಭವಿಸಬೇಕು ಎಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ವಾದ ಮಧ್ಯಯುಗದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳ ಪರಿಣಾಮ. ದೇವರು ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಭುವಿಗೆ ಲೌಕಿಕ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು, ಚರ್ಚಿನ ಮುಖಂಡನಿಗೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹಂಚುವುದರಿಂದ ಅವರಿಬ್ಬರಿಗೂ ಜನತೆಯ ಮೇಲೆ ಸಮವಾದ ಸ್ವಾಮ್ಯ ಇರಬೇಕೆಂಬುದು ಮಧ್ಯಯುಗದ ವಿಚಾರವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ನೂತನ ರಾಜರು ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರ ಸಮಗ್ರವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಅದರ ಬಗ್ಗೆ ತಾವು ಯಾವ ವಿಧವಾದ ಸ್ಪರ್ಧೆಯನ್ನು ಸಹಿಸುವುದಿಲ್ಲ ಎಂದು ವಾದಿಸಿದರು.

ರಾಜನ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ಸಮರ್ಥನೆಯಾಗಿ ದೈವದತ್ತವಾದವನ್ನು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೂ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ವಾದವನ್ನು ಮುಂದೊಡ್ಡಲಾಯಿತು. ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯ ರಕ್ಷಣೆಯ ಸಲುವಾಗಿ ಒಬ್ಬನೇ ಪ್ರಭುವಿನ ಇಚ್ಛೆಗೆ ವಿಧೇಯತೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಬೇಕೆಂಬುದೇ ಈ ವಾದಗಳ ಮುಖ್ಯಾಂಶ. ಹಾಗೇ ವಿಧೇಯತೆಯನ್ನು ಪ್ರಭುವಿಗೆ ತೋರಿಸದಿದ್ದರೆ ಅನಾಯಕತ್ವ ಉಂಟಾಗಿ ಅರಾಜಕತೆ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುವುದೆಂದು ತನ್ಮೂಲಕ ರಾಜಕೀಯ ಅಧಿಕಾರ ದುರ್ಬಲರ ಹಾಗೂ ಅಯೋಗ್ಯರ ಕೈ ಸೇರುವುದೆಂದುವಾದ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಪ್ರಾಣ ಮತ್ತು ಆಸ್ತಿಯ ರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ದಕ್ಷತೆಯಿರಲು ಪ್ರಭುವಿನ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರ ಅತ್ಯಗತ್ಯ. ಆದ್ದರಿಂದ ತಮ್ಮ ಹಿತಕ್ಕೋಸ್ಕರವೇ ಪ್ರಜೆಗಳು ಪ್ರಭುವಿನ ನಿರಂಕುಶತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು ಅವನಿಗೆ ಬೇಷರತ್ತಾಗಿ ವಿಧೇಯರಾಗಿರಬೇಕು ಎಂಬುದು 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತಾತ್ತ್ವಿಕನಾದ ಥಾಮಸ್ ಹಾಬ್ಸ್‌ನ ವಾದ. ಆದರೆ ಈತ ಪ್ರಭುವೆಂದರೆ ಕೇವಲ ರಾಜ ಎಂದು ಹೇಳಿಲ್ಲ. ಪ್ರಭುತ್ವ ಒಬ್ಬನಲ್ಲಿಯೇ ಇರಬಹುದು; ಕೆಲವರಲ್ಲಿ ಇರಬಹುದು ಅಥವಾ ಬಹುಜನರ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಇರಬಹುದು. ಅದು ಎಲ್ಲೇ ನೆಲೆಸಿರಲಿ, ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ವಿಧೇಯತೆ ಅತ್ಯಗತ್ಯ ಎಂಬುದು ಇವನ ವಾದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಅನೇಕ ತಾತ್ತ್ವಿಕರು ಕೂಡ ಪ್ರಭುತ್ವದ ನಿರಂಕುಶ ಅಧಿಕಾರ ಚಲಾವಣೆಗೆ ಮನ್ನಣೆ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಆ ಅಧಿಕಾರ ಒಬ್ಬನಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿರಬೇಕೆಂಬುದೇ ಅವರ ವಾದದ ತಿರುಳು.

ರೂಸೋ ಕೂಡ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಆತನ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನಲ್ಲೂ ಎರಡು ಬಗೆಯಾದ ಇಚ್ಛೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಒಂದು ವೈಯಕ್ತಿಕವಾದ್ದು ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯದು ಸಾರ್ವಜನಿಕವಾದ್ದು. ವೈಯಕ್ತಿಕ ಇಚ್ಛೆ ಆತನ ಅನುಕೂಲ ಸೌಲಭ್ಯಗಳಿಗೆ ಗಮನಕೊಡುತ್ತದೆ. ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಇಚ್ಛೆಯಾದರೋ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕೆ ಗಮನ ಕೊಡುತ್ತದೆ. ಎಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಇಚ್ಛೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಇಚ್ಛೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿರುತ್ತದೆಯೋ ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ವ್ಯಕ್ತಿ ಸ್ವತಂತ್ರ. ಆದರೆ ಈ ಎರಡು ಇಚ್ಛೆಗಳಿಗೆ ವಿರೋಧ ಉಂಟಾದಾಗ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಇಚ್ಛೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಮತ್ತು ಮನ್ನಣೆ ನೀಡಬೇಕು. ವೈಯಕ್ತಿಕ ಇಚ್ಛೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಇಚ್ಛೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿರುವಂತೆ ಬಲಾತ್ಕಾರವನ್ನು ಮಾಡತಕ್ಕದ್ದು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲೂ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಇಚ್ಛೆಯೇ ಪ್ರಭು. ಅದಕ್ಕೆ ವಿಧೇಯತೆ ತೋರಿಸುವುದೇ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯೂ ತನ್ನ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಅದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸಿ ಅದರಿಂದ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ. ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿತ್ತು. ಆದರೆ, ಅದು ಮೃಗಗಳು ಹೊಂದಿದ್ದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದಂತಿತ್ತು. ಸಾಮಾಜಿಕ ಇಚ್ಛೆಗೆ ಒಳಗಾದ ಮೇಲೆ ಮಾನವ ಬುದ್ಧಿವಂತನೂ ನೀತಿವಂತನೂ ಆದ. ಸಹಜಪ್ರವೃತ್ತಿಗೆ (ಇನ್‌ಸ್ಟಿಂಕ್ಟ್) ಬದಲಾಗಿ ನ್ಯಾಯವನ್ನು (ಜಸ್ಟಿಸ್), ತೃಷ್ಣೆಗೆ (ಅಪೆಟೈಟ್) ಬದಲಾಗಿ ಕಾನೂನನ್ನು (ಲಾ) ರಾಜ್ಯ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಅದರ ಸದಸ್ಯತ್ವದಿಂದ ಆತ ತಿಳುವಳಿಕೆಯುಳ್ಳವನೂ ನೀತಿವಂತನೂ ಆಗುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ರಾಜ್ಯದ, ಪ್ರಭುವಿನ ಇಚ್ಛೆ ನಿರಂಕುಶವಾದ್ದೆಂಬುದು ರೂಸೋ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಜರ್ಮನ್ ಚಿಂತನಕಾರ ಹೆಗಲನ ಪ್ರಕಾರ ರಾಜ್ಯ ಎಂಬುದು ಸರ್ವಶಕ್ತನಾದ ದೇವರು ಇತಿಹಾಸ ಪಥದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟ ಅಂತಿಮ ಹೆಜ್ಜೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ರಾಜ್ಯದ ಪರಮಾಧಿಕಾರ ಮಹೋನ್ನತ ನೀತಿಯ ವಸ್ತುವಾಗಿದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾದ್ದೆಲ್ಲವೂ ಅನೈತಿಕ. ಆದ್ದರಿಂದ ರಾಜ್ಯದ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ್ದು.

ಇಪ್ಪತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಫ್ಯಾಸಿಸ್ಟ್, ನಾಟ್ಸಿ ಮತ್ತು ಸಾಮ್ಯವಾದಿ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರ ಪದ್ಧತಿಗೂ ಹಿಂದಿನ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೂ ಅಷ್ಟೇನೂ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ತತ್ತ್ವಶಃ ರಾಜತ್ವಕ್ಕೆ ನೀಡಲಾದ ಸಮರ್ಥನೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಸಮಯೋಚಿತವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಲಾದ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು ಸರ್ವಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ.

ರಾಜ್ಯದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳನ್ನು ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಡಲು ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿರಲು ವ್ಯಕ್ತಿ ಅಥವಾ ಪಕ್ಷದ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರ ಅಗತ್ಯ ಎಂಬುದೇ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳ ತಿರುಳು. ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳ ಪ್ರಕಾರ ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತು ಸಮಾಜಗಳ ನಡುವೆ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಸಮಗ್ರ ಸಮಾಜದ ಏಕತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಜೀವನದ ಸರ್ವತೋಮುಖವಾದ ರೀತಿ ನೀತಿಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಣಗೊಳಿಸಿ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಸರ್ವಾಧಿಕಾರದ ಇಚ್ಛೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ನಿರೂಪಿಸುವುದೇ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳ ಉದ್ದೇಶ. ಈ ಉದ್ದೇಶದ ಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಹಕಾರ ಪಡೆಯಲು ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ ಸರ್ಕಾರಗಳು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಕೃತಕವಾಗಿ ಸೃಷ್ಟಿಸುತ್ತವೆ. ಶಿಕ್ಷಣ, ಪತ್ರಿಕೆ, ರೇಡಿಯೋ, ದೂರದರ್ಶನ, ನಾಟಕ, ಚಲನಚಿತ್ರ ಪ್ರದರ್ಶನ, ಮೆರವಣಿಗೆ ಮುಂತಾದ ಸಾಧನಗಳಿಂದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ತನ್ನ ಇಚ್ಛೆಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಮಾರ್ಪಾಡು ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರೋಧ ಶಕ್ತಿ ಬೆಳೆಯದಂತೆ ಉಗ್ರಕ್ರಮ ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ವಿರೋಧಿ ಎಂಬುದು ನಿರ್ವಿವಾದ ವಿಷಯ. ಆಧುನಿಕ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುಗಳು ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸಂವಿಧಾನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಪಡೆಯಲು ವಿಶೇಷ ಪ್ರಯತ್ನಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ತಮ್ಮ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರವೂ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವವೆಂದು ಅವರು ಸಾರಿ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ರಾಜ್ಯಗಳು ತಮ್ಮನ್ನು ಜನತೆಯ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಎಂದು ಕರೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಭುವಿನ ಅಧಿಕಾರ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಪ್ರಜೆಗಳ ಹಿಡಿತ ಶಾಸನಬದ್ಧವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರಂಕುಶ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಚಲಾಯಿಸುವ ಮುಖಂಡ ಅಥವಾ ಪಕ್ಷದ ಮೇಲೆ ನಿಯಮಬದ್ಧವಾದ ಯಾವ ಮಿತಿಯೂ ಇರುವುದಿಲ್ಲ ಅಥವಾ ಅವರನ್ನು ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ತೆಗೆದು ಹಾಕಿ ಮತ್ತೊಬ್ಬರನ್ನು ಅವರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಇರಿಸುವ ಹಕ್ಕು ಜನ ಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಪಕ್ಷದ ಇಚ್ಛೆಗೆ ಅವರು ಬದ್ಧರು. ಅನೇಕ ವೇಳೆ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುಗಳು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಆಶೋತ್ತರಗಳನ್ನು ಗಮನಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿರಬಹುದು. ಅದರಿಂದ ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರ ಶಾಶ್ವತವಾಗುವುದೆಂದು ಕಂಡುಬಂದಾಗ ಮಾತ್ರ ಅವರು ಹಾಗೇ ಮಾಡುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಆದರೆ ಹಾಗೆ ಜನರ ಆಶೋತ್ತರಗಳನ್ನು ಈಡೇರಿಸಬೇಕೆಂಬ ಕಾನೂನು ಯಾವುದೂ ಇರುವುದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅವರು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಉದಾಸೀನ ಭಾವ ತಳೆಯಬಹುದು. ಮೇಲಾಗಿ ಕಾನೂನು ನ್ಯಾಯಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ನ್ಯಾಯ-ಅನ್ಯಾಯಗಳ ವಿಮರ್ಶೆಯಲ್ಲಿ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಗಳದೇ ಕಟ್ಟಕಡೆಯ ತೀರ್ಮಾನವಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಇಷ್ಟಾದರೂ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುಗಳು, ತಾವು ಮಾಡುವ ಶಾಸನಗಳು, ಕಾನೂನುಗಳು ಶ್ರೇಷ್ಠವೂ ನೀತಿಯುತವೂ ಆದವೆಂದು ಅವನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯರು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಅಶಕ್ತರೆಂದು ಹೇಳುವುದುಂಟು. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಕುಲಶೀಲದ (ರೇಷಿಯಲ್ ಈತಾಸ್) ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ, ವರ್ಗಗಳ ಅದೃಷ್ಟದ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವ ಆಧುನಿಕ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಶಾಹಿಯನ್ನು ತತ್ತ್ವಶಃ ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತದೆ. ಜ್ಞಾನದ ಪರಮಾವಧಿಯನ್ನು ಮತ್ತು ಸತ್ಯದ ಅಂತಿಮ ಘಟ್ಟವನ್ನು ಮುಟ್ಟಿದ ಜ್ಞಾನಿಗಳು ತಾವೇ ಎಂದು, ಆದ ಕಾರಣ ಅಧಿಕಾರ ತಮ್ಮಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಬೇಕೆಂದೂ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವಗಳ ವಾದ. (ಎಸ್.ಡಿ.ಎಂ.)

ನಿಲಸಕಲ್ಲು: ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹೊಸನಗರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಸಹ್ಯಾದ್ರಿ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಯ ಹುಲಿಕಲ್ಲು ಘಾಟಿ ಹತ್ತಿರ ಹೆದ್ದಾರಿಯ ಮೇಲಿರುವ ಸಣ್ಣ ಗ್ರಾಮ. ಹೆದ್ದಾರಿಯ ಬಲಬದಿಯ ಬಯಲು ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಓರೆಯಾಗಿ ನೆಟ್ಟ 2-4 ಮೀ ಎತ್ತರ, 50-60 ಸೆಂಮೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು 15-17 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ಸು.20 ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳಿವೆ. ಇವು ಕೆಳದಿ ಅರಸು ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ನೆಟ್ಟಿರುವ ಕಲ್ಲುಗಳೆಂದು ಸ್ಥಳೀಯರು

ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಿಲಸಕಲ್ಲುಗಳು

ತಿಳಿದಿದ್ದಾರೆ. ಇವನ್ನು ಇವರು ನಿಲಸಕಲ್ಲುಗಳೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇವು ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಜನ ಸಮುದಾಯದ ಸಮಾಧಿಯ ಗುರುತೆಂಬುದು ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಲಾದ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಖಚಿತಪಟ್ಟಿದೆ. ಶವಕುಣಿಯಿಂದ ನಿಗದಿತ ಅವಧಿಯ ಅನಂತರ ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಆಯ್ದು ಇನ್ನೊಂದು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಆಹಾರ, ಧಾನ್ಯ, ಪಾನೀಯಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು ಮುಂತಾದ ವಸ್ತುಗಳೊಡನೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿಟ್ಟು ಮುಚ್ಚಿ ಕುಣಿಯ ಮೇಲೆ ಇಂಥ ಕಲ್ಲನ್ನು ನೆಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನಿಲಸಕಲ್ಲುಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 800-700. ನಿಲಸಕಲ್ಲು ಗ್ರಾಮದಿಂದ ಕೆಲವು ಕಿಮೀ ಗಳ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಬೈಸೆ ಮತ್ತು ಹೇರಗಲ್ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇಂಥ ನಿಲಸಕಲ್ಲು ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಇಂಥ ಕಲ್ಲುಗಳು ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪಿನ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಮೆನ್‌ಹಿರ್ಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ.

ನಿಲಸಕಲ್ಲು ಗ್ರಾಮದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಹೆದ್ದಾರಿಯ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ತೋಡಿದ ಒಂದು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಸು.50 ಸೆಂಮೀ ಕೆಳಗೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಪತ್ತೆಯಾದವು.

ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರಶ.ಪೂ. ಸು.2000–800. ಹೆಚ್ಚು ಮಳೆಯಾಗುವ ನಿತ್ಯ ಹರಿದ್ವರ್ಣದ ಕಾಡಿರುವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಈ ನೆಲೆಯಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂತು. (ಎ.ಎಸ್.)

ನೀರಾವರಿ: ಮಳೆಯನ್ನವಲಂಬಿಸದೆ ನದಿ, ನಾಲೆ, ಬಾವಿ ಕೆರೆಗಳಿಂದ ಹೊಲಗದ್ದೆಗಳಿಗೆ ನೀರು ಹಾಯಿಸಿ ಬೇಕಾದ ಬೆಳೆ ಬೆಳೆಯುವ ಒಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ಕೃಷಿ ಪದ್ಧತಿ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದ ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಭಾರತದಲ್ಲೂ ಈ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ನೀರು ಒದಗಿಸಲು ಮಾಡಿದ ಪ್ರಯತ್ನಗಳ ಗುರುತುಗಳಿವೆ. ನೀರಾವರಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ನದಿ, ಬಾವಿ, ಕೆರೆಗಳನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದು, ಕಡಿಮೆ ಮಳೆ ಬೀಳುವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ, ಮಹೆಂಜೋದಾರೊ, ಧೋಲಾವೀರ, ಸುರಕೋಟಡ ಮೊದಲಾದ ನಗರಗಳು ಸಮೃದ್ಧಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆದಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿ. ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗವಾದ ಕೌಶಿಕಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ನೀರಾವರಿ ಕಾಲುವೆಗಳ ಆರಂಭಕ್ಕೆ ಕೆಲವು ವಿಧಿವಿಧಾನಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಿದೆ. ಅಂಥ ಒಂದು ಮಾದರಿ: ಕಾಲುವೆ ಬಾಯಿಯ ಹತ್ತಿ ಒಂದು ಚಿನ್ನದ ತಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ನೀಲಿದಾರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಕಪ್ಪೆಯನ್ನು ಕುಳಿತು ಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಿ, ಅನಂತರ ಕಪ್ಪೆಯನ್ನು ಪಾಚಿಯಿಂದ ಮುಚ್ಚಿ ನೀರನ್ನು ಕಾಲುವೆಗೆ ಹರಿಸುತ್ತಿದ್ದರಂತೆ.

ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಾರದ ಮಹರ್ಷಿ, ಯುಧಿಷ್ಠಿರ ಮಹಾರಾಜನನ್ನು ಕಂಡು ರೈತರ ಯೋಗಕ್ಷೇಮವನ್ನು ಕಾಲುವೆ ಮೂಲಕ ನೀರು ಒದಗಿಸಲು ಜಲಾಶಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ನೀರು ಇದೆಯೋ ಎಂಬ ವಿಚಾರವನ್ನು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿದನೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯ ಜುನಾಗಡದಲ್ಲಿ ಕೆರೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ನೀರಾವರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿಸಿದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸ್‌ನ ಬರೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಭೂಮಿಯನ್ನು ಅಳತೆಮಾಡುವುದು, ಮುಖ್ಯ ತೂಬುಗಳಿಂದ ಕಾಲುವೆಗಳಿಗೆ ನೀರು ಹರಿಯುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರಿಗೂ ನ್ಯಾಯವಾಗಿ ಪಾಲು ನೀರು ಸಿಗುವಂತೆ ಮಾಡುವುದು, ನೀರಾವರಿ ಇಲಾಖೆಯ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿತ್ತು ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ರಾಜರು, ಶ್ರೀಮಂತರು, ವರ್ತಕರು, ದಂಡನಾಯಕರು, ರಾಜವಂಶದ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮಸಂಸ್ಥೆಗಳು ನೀರಾವರಿಗೆ ಕೆರೆ, ಬಾವಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸುವುದು ಶ್ರೇಯಸ್ಕರವೆಂದು ನಂಬಿದ್ದರು. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯನ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿ ವೈಶ್ಯನಾದ ಪುಷ್ಯಗುಪ್ತ ಜುನಾಗಡದಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಹೊಳೆಗೆ ಅಡ್ಡಕಟ್ಟಿ ಸರೋವರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಅದಕ್ಕೆ ಸುದರ್ಶನ ಸರೋವರವೆಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟ. ಅಶೋಕನ ಬಂಡೆ ಶಾಸನ ಇರುವ ಬೆಟ್ಟ ಇದಕ್ಕೆ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿದೆ. ಅಶೋಕ ಮೌರ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವನ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ರಾಜ ತುಷಾಸ್ಪನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಈ ಪೂರಕ ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಸು. 150 ರಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಭೀಕರ ಹಾಗೂ ವಿನಾಶಕಾರಿ ಚಂಡಮಾರುತದಿಂದ ಇದರ ಅಡ್ಡಕಟ್ಟೆ ಒಡೆದುಹೋಯಿತು. ಶಕಸತ್ರಪ ರುದ್ರದಾಮನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ಅಡ್ಡಕಟ್ಟೆಯ ಮೂರರಷ್ಟು ಬಲವಾದ ಹೊಸ ಅಡ್ಡಕಟ್ಟೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಇವೆಲ್ಲಾ ವಿಷಯವನ್ನು ರುದ್ರದಾಮನ ಗಿರ್ನಾರ್ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೂ 458 ರಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡಕಟ್ಟೆ ಮತ್ತೆ ಚಂಡಮಾರುತ ದಿಂದ ಹಾಳಾಯಿತು. ಆಗ ಇದನ್ನು ಗುಪ್ತವಂಶದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಸ್ಕಂದ ಗುಪ್ತ ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಯಿಂದ ದುರಸ್ತಿಗೊಳಿಸಿದ.

ಚೋಳ ಅರಸು ಕರಿಕಾಲ ಸು.190ರಲ್ಲಿ ಕಾವೇರಿ ಮತ್ತು ಕೊಲೆರುಮ್ ನದಿಗಳ ಸಂಗಮ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಣೆಕಟ್ಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. 11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಒಂದನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳ ತಿರುನಲ್ವೇಲಿಯಿಂದ ಸು.15ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಗಂಗೈಕೊಂಡ ಎಂಬ ಬೃಹತ್ ಕೆರೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದರ ಒಡ್ಡು ಸು.26 ಕಿಮೀ ಉದ್ದವಿದೆ. ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರ ಒಂದನೆಯ ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮ ಮೊದಲನೆಯ ಕೆರೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಇವನ ಮರಿ ಮೊಮ್ಮಗ ಪರಮೇಶ್ವರವರ್ಮ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪರಮೇಶ್ವರ ತಟಾಕವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಕಾವೇರಿ ಪಾಕ್ ಕೆರೆ ಅರ್ಕಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಬಹು ವಿಸ್ತಾರವಾದುದು. ಇದನ್ನು 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಟೀಕಂಗಡ್ ಜಲಾಶಯ ಸಮೂಹ: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಾದರಿಯ ಜಲಾಶಯ ಸಮೂಹ. ಆ ಕಾಲದ ಓರ್ಛ್ ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗ. ಆ ರಾಜ್ಯದ ಚಂದೇಲರು ಮತ್ತು ಬುಂದೇಲ್‌ಖಂಡದ ಅರಸು ಮನೆತನದವರು ಬುಂದೇಲ್‌ಖಂಡ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ಟೀಕಂಗಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಜಲಾಶಯಗಳನ್ನು, 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯದಿಂದ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯದವರೆಗೂ 18ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ದೊಡ್ಡ ಜಲಾಶಯಗಳನ್ನು 1000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಜಲಾಶಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮದನ ಸಾಗರವನ್ನು ಮದನವರ್ಮನ್ ಚಂದೇಲ (1129–63); ಮಹೇದ್ರ ಸಾಗರವನ್ನು ಮಹೇಂದ್ರಸಿಂಗ್ (1817–39) ಮತ್ತು ಇವರ ನಡುವೆ ಎಂಟುಮಂದಿ ರಾಜರುಗಳು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಇವುಗಳನ್ನು ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಭೂಜಲ ಶಕ್ತಿ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ವೃದ್ಧಿಯಾಗುವಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದು ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಗತಿ.

ಇವುಗಳಿಂದ ದೀರ್ಘಾವಧಿಯ ಬರಗಾಲವನ್ನೂ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಎದುರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಜನಸಾಮಾನ್ಯರು ಹೇಳುವಂತೆ ಈ ಜಲಾಶಯ ಸಮೂಹ ಇದುವರೆಗೆ ಒಣಗಿದುದು ಇಲ್ಲ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ 6–10 ವರ್ಷಗಳತನಕ ನಿರಂತರ ಮಳೆ ಬರದಿದ್ದರೂ ಕೃಷಿ ಮತ್ತು ನೀರಿಗೆ ತೊಂದರೆಯಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಇವುಗಳ ಈ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕು ಅಂಶಗಳು ಕಾರಣ: 1) ಪೂರ್ಣ ತುಂಬಿದ ಜಲಾಶಯದಲ್ಲಿ ಮುಂದಿನ ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಬೇಕಾಗುವಷ್ಟು ನೀರಿನ ಸಂಗ್ರಹದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ; 2) ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ನಂದನ್‌ವಾರ ಮೊದಲಾದ ಜಲಾಶಯಗಳಿಗೆ ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟದೆ ಭೂಜಲವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಹೆಚ್ಚಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿ ಭೂಜಲ ಮಟ್ಟವನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಳ್ಳುವುದು; 3) ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಭೂಗುಣ ಮತ್ತು ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸಿ ಅತಿ ದೀರ್ಘವಾದ ಕೊಳ್ಳ ಮತ್ತು ನೀರು ಸಂಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾದ ವಿಶಾಲ ತಗ್ಗು ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶವುಳ್ಳ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳದ ಆಯ್ಕೆ; 4) ಆಯ್ದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದ ಕೊಳ್ಳದ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಯ ಕಲ್ಲುಬಂಡೆಗಳು ಅತಿ ದೃಢವಾಗಿ ಯಾವ ಸ್ಥಿತಿ ಮತ್ತು ಹಂತದಲ್ಲಿಯೂ ಸೋರಿಕೆಯಾಗದಂತ ಕಲ್ಲುಬಂಡೆಗಳಿರುವ ಕೊಳ್ಳ. ಇವೆಲ್ಲಾ ನಿರ್ಮಾಣ ತಂತ್ರದ ಮಹತ್ತ್ವ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಅಂದಿನ ಅರಸುಮನೆತನಗಳು ಗಮನಿಸಿ ಜಲಾಶಯ ನಿರ್ಮಾಣಮಾಡಿರುವುದು. ಈ ಜಲಾಶಯಗಳಿಗೆ ಕೃಷಿ ಭೂಮಿಗೆ ನೀರು ಉಣಿಸಲು ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಲ್ಲ. ಇದೊಂದು ಆಗಿನ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ

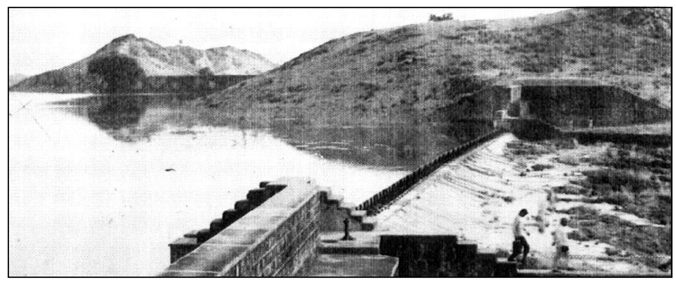

ನಂದನ್‌ವಾರ್ ಜಲಾಶಯ

ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆ ಕ್ರಮ. ಜಲಾಶಯಗಳಿಗೆ ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಬೇಕಾದರೆ ಸ್ಥಳದ ಏರಿಳಿತ ಗಮನಿಸಿ ಇಳಕಲ್ಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೇ ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ತೋಡಬೇಕಾಗುವುದು. ಇದು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಶ್ರಮದಾಯಕ ವಿಪರೀತ ಖರ್ಚಿನ ಕೆಲಸ. ಕಾಲುವೆ ನೀರು ಹಿತಮಿತವಾಗಿ ಬಳಸಬೇಕೆಂದಿದ್ದರೂ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಅದರ ದುರುಪಯೋಗವಾಗುವುದೇ ಹೆಚ್ಚು. ಟೀಕಮ್ ಜಲಾಶಯ ಸಮೂಹದ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಬಗೆಯ ದುರುಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಾಗಿಲ್ಲ. (ಎಸ್.ಬಿ.ಎಸ್.)

ಆಂಧ್ರ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸರಣಿ ಕೆರೆಗಳು ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶದ ತೆಲಂಗಾಣ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಭೂಮಿ ಜಲಾಶಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿತ್ತು. ತೆಲಂಗಾಣದಲ್ಲಿ ನೀರಾವರಿ ಕೆರೆಗಳು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸಾವಿರ ಕೆರೆಗಳ ಪ್ರದೇಶ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕೆರೆ ಅಥವಾ ಜಲಾಶಯಗಳನ್ನು ಸರಣಿಯಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಕಡಪ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪೊರುಮಾಮಿಲ್ಲ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ 3ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಅನಂತರಾಜ ಸಾಗರ ಎಂಬ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಕೆರೆಯನ್ನು 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರ ನೀರಿನ ಸಂಗ್ರಹ ವಿಸ್ತಾರ ಸು.42 ಚ.ಕಿಮೀ. ಇದೇ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ದೇವಾಲಯದ ಹತ್ತಿರ 1369ರ ಒಂದು ಶಾಸನವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಈ ಕೆರೆ ನಿರ್ಮಾಣದ ಅಪರೂಪದ ಸಂಗತಿಗಳಿವೆ. ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕೆರೆಯ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಬೇಕಾಗುವ ಸ್ಥಳದ ಆಯ್ಕೆ ಮತ್ತು ನಿರ್ಮಾಣದ ಬಗ್ಗೆ ಸು.12 ಅಂಶಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಕೆರೆಯನ್ನು ಯಾರೇ ಕಟ್ಟಿಸಲಿ, ಅದರ ರಕ್ಷಣೆಯ ಹೊಣೆಯನ್ನು ಊರಿನ ಜನರು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆರೆ, ಕಟ್ಟೆ ಒಡೆಯಬಹುದು, ತೂಬು ಹಾಳಾಗಬಹುದು, ಮರಳಿನಿಂದ ಕೆರೆ ಹೂತು ಹೋಗಬಹುದು–ಇವುಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಅಥವಾ ದುರಸ್ತಿಗೆ ಹಣ ಬೇಕಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಸಮಸ್ತ ಜನರು ಸೇರಿ ಕೆರೆಗಾಗಿ ಒಂದು ಜಮೀನನ್ನು ಬಿಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದನ್ನೇ ಬಿತ್ತುವಾಟ ಅಥವಾ ಬಿತ್ತುವಟ್ಟ ಎಂದು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿವೆ. ಕೆರೆಗಳ ಅಥವಾ ಕಟ್ಟೆಗಳ ಜಲನಿರ್ವಹಣೆ ಮುಖ್ಯವಾದುದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ಭರಿಸಲು ಕೆರೆಯನ್ನು ಮೀನು ಸಾಕಾಣಿಕೆಗೆ ಗುತ್ತಿಗೆಗೆ ನೀಡಿ ಅದರಿಂದ ಬಂದ ಹಣವನ್ನು ಕೆರೆ ನಿರ್ವಹಣೆಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಸೂಳೆಕೆರೆ 64 ಕಿಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಕೆರೆಯಾಗಿತ್ತು. ಅಯ್ಯನಕೆರೆ, ಮದಗಕೆರೆ, ವ್ಯಾಸಸಮುದ್ರ, ರಾಮಸಾಗರ ಮತ್ತು ಮೋತಿ ತಲಾಬ್ ಕೆರೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿದ್ದವು. ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರು ಮತ್ತು ಮೊಗಲರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಜಲಾಶಯ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಗಮನ ಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು. ಫಿರೋಜ್ ಷಾ ತುಗಲಕ್ (1351–88) ಷಹಜಹಾನ ಇವರುಗಳು ತೋಡಿಸಿದ ಯಮುನಾ ನದಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಬದಿಯ ಕಾಲುವೆಯನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು 1821ರಲ್ಲಿ ದುರಸ್ತಿ ಮಾಡಿಸಿದ್ದರು. ಯಮುನಾ ನದಿಯ ಪೂರ್ವ ಬದಿಯ ಕಾಲುವೆಯನ್ನು ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಷಾ (1719–48) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಇದನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸರಿಪಡಿಸಿ ದುರಸ್ತಿ ಮಾಡಿದರು. ಷಹಜಹಾನನ್ನು ರಾವಿ ನದಿಯಿಂದ ಶಾಲಿಮಾರ್ ಉದ್ಯಾನವನದ ಮೂಲಕ ಲಾಹೋರ್‌ಗೆ 180 ಕಿಮೀ

ಉದ್ದದ ಕಾಲುವೆಯಿಂದ ನೀರನ್ನು ಒದಗಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಇದರ ಒಂದು ಶಾಖೆಯಿಂದ ಅಮೃತಸರದ ಸುವರ್ಣ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ನೀರನ್ನು ಒದಗಿಸಲಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದರ ಬದಲಾಗಿ ಮೇಲಿನ ಬಾರಿದೋವಬ್ ಕಾಲುವೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಲಾಯಿತು.

19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಿ.ಟಿ. ಕೌಟ್ಲೆ ಮತ್ತು ಆರ್ಥರ್ ಕಾಟನ್‌ರವರು ಮತ್ತು ಶ್ರೀರಂಗಮ್ ಹತ್ತಿರ ಕೊಲ್ಲರೂನ್ (ಕೊಲ್ಲಡಂ) ಮತ್ತು ಕಾವೇರಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ

ಕೃಷ್ಣರಾಜಸಾಗರ ಜಲಾಶಯ

ಅಣೆಕಟ್ಟನ್ನು 1834 ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದರು. ಗೋದಾವರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ನದಿಗೆ ಅಣೆಕಟ್ಟನ್ನು 1846 ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿ ಸು. 0.4 ಮಿಲಿಯನ್ ಹೆಕ್ಟೇರ್ ಭೂಮಿಗೆ ನೀರು ಒದಗುವಂತೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಇದರಂತೆಯೇ ಕೃಷ್ಣಾನದಿ ಮುಖಜ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಬರ್ರ್ 1853ರಲ್ಲಿ ಜಲಾಶಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದ. 1952ರಲ್ಲಿ ಇದರಲ್ಲಿ ಬಿರುಕು ಉಂಟಾದುದರಿಂದ ಇದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಒಡ್ಡನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಸು. 0.5 ಮಿಲಿಯನ್ ಹೆಕ್ಟೇರ್ ಭೂಮಿಗೆ ನೀರನ್ನು ಒದಗಿಸಲಾಯಿತು. ಗಂಗಾ ಮೇಲ್ದಂಡೆಯ ಅಣೆಕಟ್ಟನ್ನು ಕೌಟ್ಲೆ 1836–54 ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇಡೀ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇ ಇದೇ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡ ಕಾಲುವೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಸು. 191 ಕ್ಯೂಸೆಕ್ಸ್ ನೀರನ್ನು ಒಯ್ಯುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಅನಂತರ 268 ಕ್ಯೂಸೆಕ್ಸ್ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ನೀರನ್ನು ಒದಗಿಸುವಂತೆ ಮತ್ತೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಅದನ್ನು 1920ರ ವೇಳೆಗೆ ಇನ್ನೂ ಉತ್ತಮಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ಸರ್‌ಹಿಂದ್ ಕಾಲುವೆ, ಸೋಹನ್ ಮತ್ತು ಪರ, ಚಿನಾಬ್ ಕೆಳದಂಡೆ ಕಾಲುವೆಗಳು ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗಂಗಾ, ಆಗ್ರ, ಬೆಟ್ಟ ಕಾಲುವೆಗಳು. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಪೆರಿಯಾರ್ ಕಾಲುವೆ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಮುಥ ಕಾಲುವೆ 1869–79 ಖಡಕ್‌ವಾಸ್ಲದಲ್ಲಿ ನೀರು ಸಂಗ್ರಹ ಮೊದಲಾದವು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಪೆರಿಯಾರ್ ಜಲಾಶಯ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುದು, ಅರಬ್ಬಿ ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದ ನದಿ ನೀರನ್ನು ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ತಿರುಗುವಂತೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. 20ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಜಲಾಶಯಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಬಿಹಾರಿನ ತ್ರಿವೇಣಿ ಕಾಲುವೆ ಯೋಜನೆ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರವರ–ಗೋದಾವರಿ ಕಾಲುವೆ ಯೋಜನೆ, ನಿರಾ ಬಲದಂಡೆ ಯೋಜನೆ, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಸರ್ದ ಕಾಲುವೆ ಯೋಜನೆ, ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ವೈನ್‌ಗಂಗಾ ಮತ್ತು ಮಹಾನದಿ ಕಾಲುವೆ ಯೋಜನೆ ಮುಂತಾದವು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು.

ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಸಾಗರ ಯೋಜನೆ: ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣದ ಪ್ರಧಾನ ಶಿಲ್ಪಿ ಎಂ. ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯ, ನಿಜಾಮ್‌ಸಾಗರ (ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ), ಮೆಟ್ಟೂರು (ತಮಿಳುನಾಡು) ಈ ಯೋಜನೆಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾದವು. ಕಾವೇರಿ, ಹೇಮಾವತಿ ಮತ್ತು ಲಕ್ಷ್ಮಣತೀರ್ಥ ನದಿಗಳ ಸಂಗಮ ಕೃಷ್ಣರಾಜಸಾಗರ 50,000 ಹೆಕ್ಟೇರ್ ಭೂಮಿಗೆ ನೀರು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ 1233 ಮಿಲಿಯನ್ ಕ್ಯೂಸೆಕ್ಸ್ ನೀರು ಸಂಗ್ರಹಣ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವಿದೆ. ಇದನ್ನು ತುಂಡುಕಲ್ಲು, ಸುರ್ಕಿ ಗಾರೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಮೇಲ್ಬದಿಯನ್ನು ಕೆತ್ತಿದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಹೊದಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ 171 ತೂಬುಗಳಿವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ 152 ತೂಬುಗಳು ಹೆಚ್ಚುವರಿಯವು. ಉಳಿದವು ವ್ಯವಸಾಯ, ವಿದ್ಯುಚ್ಛಕ್ತಿ ಮತ್ತು ನೀರಿನ (ಪ್ರವಾಹ) ರಭಸ ತಡೆಯಲು ಉಪಯೋಗವಾಗುತ್ತವೆ. ಈ ಜಲಾಶಯ ನಿರ್ಮಾಣವನ್ನು 1924–31 ರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು.

ಹಳೇ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಗೋದಾವರಿ ನದಿಯ ಉಪನದಿ ಮಂಜಿರಕ್ಕೆ ಜಲಾಶಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಇದು ಸು. 1,10,000 ಹೆಕ್ಟೇರ್ ಭೂಮಿಗೆ ನೀರು ಒದಗಿಸುವುದು. ಇದೇ ಪ್ರಕಾರ ಮೆಟ್ಟೂರು ಜಲಾಶಯದಲ್ಲಿ ಸು. 2660 ಮಿಲಿಯನ್ ಕ್ಯೂಸೆಕ್ಸ್ ನೀರು ಸಂಗ್ರಹವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಟ್ಲೆಜ್ ನದಿಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಬಿಕಾನೀರ್ ಪ್ರಾಂತದ ಬಿಕಾನೀರ್ ಕಾಲುವೆ 2,20,000 ಹೆಕ್ಟೇರ್ ಭೂಮಿಗೆ ನೀರು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಒಂದೆರಡು ಅಂಶಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕಾಲುವೆ ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಗಟ್ಟಿಗೊಳ್ಳುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಕಂಕರನ್ನು ಸುಟ್ಟು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ ಗಾರೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಕಾಲುವೆಯ ತಳಕ್ಕೆ ಹಾಕಲಾಗಿದೆ. ಇದು ನೀರು ಹೀರಿಕೊಳ್ಳುವುದನ್ನು ತಡೆಯುತ್ತದೆ. ಸಮಗ್ರ ದೇಶದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಜಲಾಶಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಮನ್ವಯವನ್ನು ತರಲು 1927ರಲ್ಲಿ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಬೋರ್ಡ್ ಆಫ್ ಇರಿಗೇಷನ್ (ಕೇಂದ್ರ ನೀರಾವರಿ ಮಂಡಳಿ) ಯನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. 1949ರಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿ ವಿದ್ಯುತ್ ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಕೇಂದ್ರೀಯ ನೀರಾವರಿ ಮತ್ತು ವಿದ್ಯುಚ್ಛಕ್ತಿ ಮಂಡಲಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ನೀಲಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಕೆ.ಎ.: 1892–. ಭಾರತದ ಹೆಸರಾಂತ ಇತಿಹಾಸಕಾರರು. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ತಿರುನೆಲ್ವೇಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಲ್ಲಿದೈಕುರುಚಿಯಲ್ಲಿ 1892 ಆಗಸ್ಟ್ 12ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ಮದರಾಸು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಎಂ.ಎ. ಪದವಿಯನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪಡೆದರು. 1913–18ರವರೆಗೆ ತಿರುನೆಲ್ವೇಲಿ ಹಿಂದು ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಉಪನ್ಯಾಸಕರಾಗಿದ್ದರು. ಅನಂತರ ಬನಾರಸ್ ಹಿಂದು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ 1918–20ರವರೆಗೆ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದರು.

ಚಿದಂಬರಂನಲ್ಲಿ ಅಣ್ಣಾಮಲೈ ಚೆಟ್ಟಿಯಾರ್ ಅವರ ಆಹ್ವಾನದ ಮೇರೆಗೆ ಅವರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಕಾಲೇಜಿಗೆ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಾದರು. 20 ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಇಂಟರ್ ಮೀಡಿಯಟ್ ಕಾಲೇಜನ್ನು 700 ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯವಾಗಿ ಬೆಳೆಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿ 8 ವರ್ಷಗಳು ದುಡಿದರು. ಅನಂತರ 1929–47ರ ವರೆಗೆ ಮದರಾಸು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಇತಿಹಾಸ

ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಆಹ್ವಾನದ ಮೇರೆಗೆ ಮೈಸೂರಿಗೆ ಬಂದು ಹೊಸದಾಗಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಭಾರತಶಾಸ್ತ್ರ (ಇಂಡಾಲಜಿ) ವಿಭಾಗದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು (1952–56). ಅನಂತರ ಮಲಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಆಹ್ವಾನದ ಮೇರೆಗೆ ಭಾರತೀಯ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಅದರ ಉನ್ನತಿಗೆ ದುಡಿದರು. ನೇಪಾಲದ ತ್ರಿಭುವನ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ 2 ತಿಂಗಳಕಾಲ ಭಾರತ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬಗ್ಗೆ ಉಪನ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದರು. ಮದರಾಸಿನಲ್ಲಿ ಯುನೆಸ್ಕೊ ಸಂಸ್ಥೆ ಮದರಾಸು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸಹಯೋಗದೊಡನೆ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಪಾರಂಪರಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನದ ಒಂದು ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಇವರನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಕರನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿತು. ಇಲ್ಲಿ 1971ರವರೆಗೆ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು.

ಭಾರತದ ಪ್ರಥಮ ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಗಳಾದ ಬಾಬು ರಾಜೇಂದ್ರಪ್ರಸಾದರಿಗೂ ಇವರಿಗೂ ನಿಕಟವಾದ ಸ್ನೇಹವಿತ್ತು. 1946ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಪಾಟ್ನದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಇಂಡಿಯನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ (1946), ಲಖನೌನಲ್ಲಿಯ ಆಲ್ ಇಂಡಿಯ ಓರಿಯಂಟಲ್ ಕಾನ್ಫರೆನ್ಸ್‌ನ (1951) ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು 22 ಇತಿಹಾಸ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ 159 ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. 1935ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದ 2 ಸಂಪುಟಗಳ ದಿ ಚೋಳಾಸ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥ ಇವರಿಗೆ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಖ್ಯಾತಿಯನ್ನು ತಂದುಕೊಟ್ಟಿತು. ಇವರಿಗೆ 1958ರಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಭೂಷಣ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಲಭಿಸಿತು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ನೂರ್‌ಜಹಾನ್: ಪರ್ಷಿಯದ ಮಿರ್ಜಾ ಘಿಯಾಸ್ ಬೇಗ್‌ನ ಮಗಳು. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಜಹಾಂಗೀರನ ಪಟ್ಟದರಾಣಿ. ಮೆಹರ್–ಉನ್–ನೀಸ ಇವಳ ಮೂಲ ಹೆಸರು. ಮುಂದೆ ನೂರ್‌ಜಹಾನ್ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಳು. ಈಕೆ ಕಾಂದಹಾರಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದಳು. ಇವಳ ತಂದೆ ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಕ್ಬರ್‌ನ ಬಳಿ ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಯಲ್ಲಿದ್ದ. ಇವಳು ಸ್ಫುರದ್ರೂಪಿ ಮತ್ತು ಬುದ್ಧಿವಂತೆ. ಈಕೆಗೆ 17 ವರ್ಷವಿದ್ದಾಗ ಅಲಿ ಕುಲಿ ಬೇಗ್ ಇಸ್ತಾಝಿ ಎಂಬ ಒಬ್ಬ ಸಾಹಸಿ ಆಫ್ಘನ್ನನೊಡನೆ ವಿವಾಹವಾಯಿತು. ಜಹಾಂಗೀರ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾದ ಅನಂತರ ಅಲಿ ಕುಲಿ ಬೇಗ್‌ನಿಗೆ ಬಂಗಾಲದ ಬರ್ದ್ವಾನವನ್ನು ಜಹಗೀರಾಗಿ ನೀಡಿ ಷೇರ್–ಅಫಘಾನ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನಿತ್ತ. ಅನಂತರ ಷೇರ್–ಅಫ್ಘಾನ ದಂಗೆಗೆ ಪ್ರಚೋದನೆ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದನೆಂಬ ಸುದ್ದಿ ತಿಳಿದು ಇವನನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸಲು ಬಂಗಾಲದ ರಾಜ್ಯಪಾಲ ಕುತ್ಬ್‌ಉದ್ದೀನ್‌ನನ್ನು

ಕಳುಹಿಸಿದ. ಕದನದಲ್ಲಿ ಕುತ್ಬುದ್ದೀನ್ ಮಡಿದ. ಇವನ ಕಡೆಯವರು ಷೇರ್ ಅಫ಼್ಘಾನನನ್ನು ಕೊಂದು ಮೆಹರ್-ಉನ್-ನೀಸಳನ್ನು ಅವಳ ಹೆಣ್ಣು ಮಗುವಿನೊಡನೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಕರೆತಂದರು. 1611ರಲ್ಲಿ ಇವಳನ್ನು ಜಹಾಂಗೀರನು ಮದುವೆಯಾದನು. ಇವಳಿಗೆ ನೂರ್-ಮಹಲ್ (ಅರಮನೆಯ ದೀಪ) ಎಂದೂ ಅನಂತರ ನೂರ್-ಜಹಾನ್ (ಜಗತ್ತಿನ ದೀಪ) ಎಂದೂ ಹೆಸರು ಕೊಟ್ಟನು. ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿ ಆಡಳಿತ ಸೂತ್ರವನ್ನು ತನ್ನ ಹಿಡಿತಕ್ಕೆ ತಂದುಕೊಂಡ ಇವಳು ತನ್ನ ಸಂಬಂಧಿಕರ ಹಿತದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅವರಿಗೆ ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನು ಕೊಡಿಸಿದಳು. ಇವಳ ಸೋದರ ಆಸಫ಼್‌ಖಾನನು ತನ್ನ ಮಗಳು ಅರ್ಜುಮಂದ್ ಬಾನು (ಮಮ್ತಾಜ್ ಮಹಲ್)ವನ್ನು ರಾಜಕುಮಾರ ಖುರ್ರಮ್‌ಗೆ (ಷಹಜಹಾನ್) ಕೊಟ್ಟು ವಿವಾಹ ಮಾಡಿದ. ಇವಳ ಮೊದಲ ಪತಿಯ ಮಗಳ (ಲಾಡ್ಲಿ ಬೇಗಂ)ನ್ನು ಜಹಾಂಗೀರನ ಕೊನೆಯ ಮಗ ಷಹರ್‌ಯಾರ್‌ನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ವಿವಾಹ ಮಾಡಿದಳು. ತನ್ನ ಅಳಿಯನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ತರಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದಳು. ಇವಳು ತನ್ನದೇ ಗುಂಪೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಅಧಿಕಾರ ನಡೆಸಿದಳು. ಇವಳ ಅಧಿಕಾರ, ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸೇನಾಧಿಪತಿ ಮಹಬತ್‌ಖಾನ್ ಮತ್ತು ರಾಜಕುಮಾರ ಖುರ್ರಮನೂ ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಇವಳು ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆಯಿಂದ ಅವರ ಎಲ್ಲಾ ಪ್ರಯತ್ನಗಳನ್ನು ವಿಫಲಗೊಳಿಸಿದಳು. ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಇವಳ ಅಧಿಕಾರ 1627 ರಲ್ಲಿ ಜಹಾಂಗೀರ್ ನಿಧನನಾದ ಅನಂತರ ಕುಗ್ಗಿತು. ಕಲಾಪ್ರೇಮಿ, ಔದಾರ್ಯ ಮತ್ತು ಕರುಣೆಯುಳ್ಳವಳಾಗಿದ್ದ ಇವಳು 1611-45 ರವರೆಗೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿನಿ ಯಂತಿದ್ದಳು. (ಎನ್.ಎಸ್.)

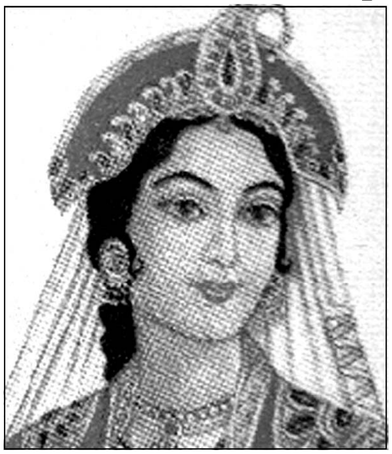

ನೆಪೋಲಿಯನ್ I: 1769-1821. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಚಕ್ರವರ್ತಿ. 1769 ಆಗಸ್ಟ್ 15ರಂದು ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಫ್ರೆಂಚ್ ದ್ವೀಪವಾದ ಕಾರ್ಸಿಕದ ಆಯಾಚೋದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಮೊದಲು ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಆಟನ್ನಿನ ಶಾಲೆಯಲ್ಲೂ ಅನಂತರ ಐದು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಬ್ರಿಯೆನ್ನಿನ ಸೈನಿಕ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲೂ ಅನಂತರ ಒಂದು ವರ್ಷ ಸೈನಿಕ ಅಕಾಡೆಮಿಯಲ್ಲೂ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ. ಇವನು ಪ್ಯಾರಿಸ್ಸಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ತಂದೆ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಸಂಸಾರ ಕಷ್ಟವನ್ನೆದುರಿಸ ಬೇಕಾಯಿತು. ಸಂಸಾರದ ಹೊಣೆಯನ್ನು ಹೊತ್ತಾಗ ಇವನಿಗೆ 16 ವರ್ಷ. ಪದವೀಧರನಾದ ಅನಂತರ ದ್ವಿತೀಯ ಲೆಫ್ಟೆನೆಂಟ್ ಆಗಿ ನೇಮಕ ಹೊಂದಿದ. 1789ರಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಕ್ರಾಂತಿ ಸಂಭವಿಸಿದಾಗ ಇವನಿಗೆ ಕೇವಲ 20 ವರ್ಷ. ಸೈನಿಕ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಮೇಲೆ ಅದು ಪ್ರಭಾವ ಬೀರದಿದ್ದರೂ ಆ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಪ್ರೇರಕರಾದ ವಾಲ್ಟೇರ್ ಮತ್ತು ರೂಸೋ ಇವರ ಬರೆಹಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತನಾಗಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆ ಅನಿವಾರ್ಯವೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದ. 1793ರಿಂದ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಲು ಅಲ್ಲಿಯ ಸನ್ನಿವೇಶ ಸಹಕಾರಿಯಾಯಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಟೂಲಾನಿನಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಸೇನೆ ಸಿದ್ಧವಾದಾಗ, ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಕ್ರಾಂತಿಸೇನೆಯ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿ ಆ ನಗರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ತೋರಿದ ಶೌರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಇವನನ್ನು ಬ್ರಿಗೇಡಿಯರ್ ಜನರಲ್ ಹುದ್ದೆಗೆ ಏರಿಸಲಾಯಿತು. 1795ರಲ್ಲಿ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಕಡೆಯವರು ಗೊಂದಲವನ್ನೆಬ್ಬಿಸಿದಾಗ ಮತ್ತೆ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಅವರನ್ನು ಅಡಗಿಸಿದ. ಆಗ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಐವರು ಸದಸ್ಯರ ಡೈರೆಕ್ಟರಿ ಸರ್ಕಾರ ಇವನ ಪರಾಕ್ರಮವನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿ ಇವನನ್ನು 1796ರಲ್ಲಿ ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೈನ್ಯದ ದಂಡನಾಯಕನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿತು.

ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಕ್ರಾಂತಿ ಮತ್ತು ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಒಂದುಗೂಡಿ ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಾಗ ಆ ದೇಶಕ್ಕೆ ಮಹಾ ವಿಪತ್ತು ಒದಗಿತ್ತು. ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿ ಅದ್ಭುತ ವಿಜಯಗಳನ್ನು ಗಳಿಸಿ, ಮಹಾವೀರನೆನಿಸಿಕೊಂಡ. ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಕುಳ್ಳಾಗಿದ್ದ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಪ್ರಚಂಡ ವಿಜಯ ಗಳಿಸುವನೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಇವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಿಂಚಿತ್ತೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅವರಿಗೆ ಆಶ್ಚರ್ಯವಾಯಿತು. ಅವರು ಇವನನ್ನು ಲಿಟಲ್ ಕಾರ್ಪೊರಲ್ ಎಂದು ಕರೆದು ಗೌರವಿಸಿದರು. ಫ್ರೆಂಚ್ ಸರ್ಕಾರ ಇವನನ್ನು ಅಭಿನಂದಿಸಿತು. ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಪ್ಯಾರಿಸಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದಾಗ ಇವನಿಗೆ ಅಭೂತಪೂರ್ವ ಸ್ವಾಗತ ದೊರಕಿತು.

ಇವನು ಇಟಲಿಯ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಗೆದ್ದದ್ದು ಒಂದು ಮಹಾಸಾಧನೆ. ಆದರೆ ಅಷ್ಟಕ್ಕೆ ಇವನ ಕೆಲಸ ಪೂರೈಸಲಿಲ್ಲ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಒಕ್ಕೂಟದ ಬೆನ್ನೆಲುಬಿನಂತಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಸದೆಬಡಿದು, ಅವರ ನೌಕಾಬಲವನ್ನು ಕುಂಠಿತಗೊಳಿಸಿ ಅವರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡಿದರೆ ಮಾತ್ರ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಕ್ರಾಂತಿಗೆ ವಿಜಯವೆಂದು ತಿಳಿದ ಸರ್ಕಾರ, ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನನ್ನು ಆ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ನೇಮಿಸಿತು. ವ್ಯಾಪಾರವರ್ಧನೆ, ವಸಾಹತುಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮತ್ತು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತರಣೆಯಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಸ್ಪರ್ಧಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಫ್ರೆಂಚ್ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷರ ತಿಕ್ಕಾಟದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರನ್ನು ಸೋಲಿಸದೆ ಹೋದರೆ ಫ್ರೆಂಚರ ಭವಿಷ್ಯ ನಿರಾಶಾದಾಯಕವೆಂದು ನೆಪೋಲಿಯನ್ ತಿಳಿದಿದ್ದ. 1799 ಆಗಸ್ಟ್ ವೇಳೆಗೆ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಟ್ಟಿತ್ತು. ಡೈರೆಕ್ಟರಿಯ ಆಡಳಿತ ಕುಸಿದು ಬೀಳುವ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಜನತೆಗೆ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಮರೆಯಾಗತೊಡಗಿತು. ಇಂಥ ಗಂಭೀರ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಮರಳುವುದೇ ಸರಿಯೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಇವನಿಲ್ಲದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ವಿರುದ್ಧ ರಷ್ಯ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಆಸ್ಟ್ರಿಯಗಳು ಸೇರಿ ಒಕ್ಕೂಟ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಫ್ರೆಂಚರನ್ನು ಇಟಲಿಯಿಂದ ಓಡಿಸಿದವು. ಆದರೆ ರಷ್ಯ ತನ್ನ ಸೇನೆಯನ್ನು ಒಕ್ಕೂಟದಿಂದ ಹಿಂತೆಗೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಒಕ್ಕೂಟ ಕುಸಿದುಬಿತ್ತು. ಆದರೂ ಡೈರೆಕ್ಟರಿಯ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಕುಗ್ಗಿತು. ಸರ್ಕಾರದ ದುರ್ಬಲತೆಯನ್ನು ಅರಿತ ನೆಪೋಲಿಯನ್ 1799 ನವೆಂಬರ್ 9ರಂದು ನಡೆದ ಸಂಚಿನಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಡೈರೆಕ್ಟರಿಯನ್ನು ತೆಗೆದುಹಾಕಿ, ಕಾನ್ಸುಲೇಟ್ ಎಂಬ ಹೊಸ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಸಹಾಯಕನಾದ. ಇದು 1700-1804ರವರೆಗೆ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿತ್ತು. ಮೂವರು ಕಾನ್ಸಲ್‌ಗಳಿದ್ದ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನನೇ ಪ್ರಥಮ ಕಾನ್ಸಲ್ ಆಗಿದ್ದ. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಅನುಭವ ಹೊಂದಿದ್ದ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಸೂಕ್ತವಾದ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ. 1802ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಆಜೀವ ಕಾನ್ಸಲ್ ಆದ. ಕೇವಲ ಐದು ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇವನು ಅನೇಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿ ಜಾರಿಗೆ ತಂದು ಪ್ರಪಂಚದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅಮರತ್ವ ಪಡೆದ.

ಈತ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಆಡಳಿತದ ನಾನಾ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿದ. ಇವನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಆಡಳಿತ ಯಂತ್ರ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಶ್ವತವಾದ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆಯಿತು. ದೇಶದ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಸುಧಾರಿಸಿ ಅದರ ಆದಾಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ. 1800ರಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಂಕ್ ಆಫ್ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ದೇಶದ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಹಣಕಾಸಿನ ವ್ಯವಹಾರವನ್ನು ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿದ. ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷತೆ ಹೆಚ್ಚಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಲಂಚಕೋರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ವಜಾಮಾಡಿ ಮಿತವ್ಯಯ ನೀತಿ ಅನುಸರಿಸಿದ. ದೇಶದ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅವಶ್ಯವಾದ ಸೂಕ್ತ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ. ದೇಶದ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮತ್ತು ಸಾರಿಗೆ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿತವಾಯಿತು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಇಂದಿನ ಹೆದ್ದಾರಿಗಳು ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದವು. ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಸಮ್ಮತವಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ನೀತಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ್ದೂ ಅದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ದೇಶದ ಮತೀಯ ಸಮಸ್ಯೆ ಜಟಿಲವಾಗಿತ್ತು; ಗುಂಪುಗಳ ನಡುವೆ ತಿಕ್ಕಾಟಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಶಾಂತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಗುಂಪಿನವರು ನೆಮ್ಮದಿಯಿಂದ ಇರಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿದರೆ ಮಾತ್ರ ನೆಮ್ಮದಿ, ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧ್ಯವೆಂದು ಅರಿತ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ತನ್ನ ಮತ್ತು ಪೋಪನ ನಡುವೆ ಶಾಂತಿಯ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಯುರೋಪಿಗೆ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಕಾಣಿಕೆಯೆಂದರೆ ಕೋಡ್ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಎಂಬ ಕಾನೂನು ಸಂಹಿತೆ. ಇದು ಇವನ ರಾಜನೀತಿಜ್ಞತೆಗೆ ಸಮಂಜಸವಾದ ಸಾಕ್ಷ್ಯವಾಗಿದೆ. ಹಿಂದಿನಿಂದ ನಡೆದು ಬಂದ ರೋಮನ್ ನ್ಯಾಯಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ, ಸನ್ನಿವೇಶಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ, ಆಧುನಿಕ ಕಾನೂನು ಸಂಹಿತೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ. ಇದು ಸಿವಿಲ್ ಮತ್ತು ಕ್ರಿಮಿನಲ್ ವ್ಯವಹರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕವಾಗಿದೆ. ತರ್ಕಬದ್ಧವಾದ ಮತ್ತು ಸರಳ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಕೋಡ್ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಅರ್ಥವಾಗುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿದೆ.

ಯುರೋಪಿನ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರೂ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಸುಖಿಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ಪ್ರಬಲವಾದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡನ್ನು ಸೋಲಿಸಲು, ಅದರ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಕುಂದಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ಪರಮ ಮತ್ತು ಪ್ರಥಮ ಶತ್ರುವೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡನ್ನು ಹೇಗಾದರೂ ಮಾಡಿ ಅಡಗಿಸಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಆ ರಾಜ್ಯದ ವ್ಯಾಪಾರ ವಾಣಿಜ್ಯಗಳನ್ನು ತೊಡೆದುಹಾಕಲು ಹವಣಿಸಿದ. ತನಗೆ ಸೇರಿದ, ತನ್ನ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಬ್ರಿಟನ್ನಿನೊಡನೆ ಯಾವ ಬಗೆಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧವನ್ನೂ ಹೊಂದಿರಕೂಡದೆಂದು ಆಜ್ಞೆ ಹೊರಡಿಸಿದ. 1806ರಲ್ಲಿ ಬರ್ಲಿನ್ ಮತ್ತು ಮಿಲಾನ್ ಶಾಸನಗಳ ಮೂಲಕ ಖಂಡಾಂತರ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನೊಡನೆ ಯಾವ ಸಂಬಂಧವನ್ನೂ ಹೊಂದಿರಲು ಅವಕಾಶವಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಪದ್ಧತಿಯಿಂದ ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗೆ ತೊಂದರೆಯಾದದ್ದು ನಿಜವಾದರೂ ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಹಾನಿಯಾಯಿತು. ಯುರೋಪಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಆಹಾರ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು ನಿಂತೇ ಹೋಗಿ ಆಹಾರದ ಅಭಾವ ತಲೆದೋರಿತು. ಈ ಕ್ರಮದಿಂದಾಗಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ತನ್ನ ವಿನಾಶಕ್ಕೆ ತಾನೇ ಕಾರಣ ಸೃಷ್ಟಿಸಿಕೊಂಡಂತಾಯಿತು. ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಪತನಕ್ಕೆ ಇದು ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಈ ಪದ್ಧತಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಮೊದಲು ದಂಗೆಯೆದ್ದರು. 1808ರಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನಿನ ಜನತೆ ಸ್ವದೇಶಾಭಿಮಾನದಿಂದ ಫ್ರೆಂಚ್ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡೆದ್ದಿತು. ವಿರೋಧಿ ಶಕ್ತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದವು. ಬ್ರಿಟಿಷರೂ ಈ ವಿರೋಧಿ ಪಂಥಕ್ಕೆ

ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿದರು. ಇದು ಮುಂದೆ ಐಬೀರಿಯನ್ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪದ ಯುದ್ಧವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ವಿರೋಧಿ ಬಣಗಳು ಹೆಚ್ಚುತ್ತಿದ್ದರೂ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ತನ್ನನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದ ಆಸ್ಟ್ರಿಯನ್ ಸೇನೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. 1810ರಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಕೀರ್ತಿ ಉನ್ನತಿಯ ಶಿಖರ ಮುಟ್ಟಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇವನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಯುರೋಪಿನ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲೂ ಪ್ರಸರಿಸಿತ್ತು. ರಷ್ಯದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಸ್ನೇಹಿತನಾಗಿದ್ದ. ಅದೇ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ತಂಗಿ ಮೇರಿ ಲೂಯಿಯನ್ನು ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಮದುವೆಯಾದ. ಇದರಿಂದ ಇವನ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಪರಾಕಾಷ್ಠೆ ಮುಟ್ಟಿತು.

ಆದರೆ ಕೇವಲ 2 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಅದೃಷ್ಟ ಇಳಿಮುಖವಾಯಿತು. 1812ರಲ್ಲಿ ರಷ್ಯನರು ಖಂಡಾಂತರ ಪದ್ಧತಿಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದಾಗ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಸಿಟ್ಟಾಗಿ ರಷ್ಯದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದ. ಬೊರೊಡಿನೊ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯನರನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿ ಮಾಸ್ಕೋ ನಗರವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ. ಆದರೆ ರಷ್ಯನರು ನಗರವನ್ನೇ ತ್ಯಜಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಇವನಿಗೆ ಯಾವ ಉಪಯೋಗವೂ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಜೊತೆಗೆ ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಚಳಿಗಾಲ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿತ್ತು. ಆಹಾರದ ಅಭಾವ, ತಡೆಯಲಾರದ ಚಳಿಯ ಕೊರೆತ ಮುಂತಾದ ತೊಂದರೆಗಳಿಂದ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೇನೆ ಕಷ್ಟ ಅನುಭವಿಸಿತು. ಈ ಸಂದಿಗ್ಧ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯನರು ಫ್ರೆಂಚರ ಮೇಲೆ ಬೀಳಲು ಸನ್ನದ್ಧರಾದರು. ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೇನೆ ಅಪಾರ ನಷ್ಟ ಅನುಭವಿಸಿತು. ಸೇನೆಯ ಒಂದು ಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ

ಮರಣಶಯ್ಯೆಯಲ್ಲಿರುವ ನೆಪೋಲಿಯನ್

ಹಿಂದಿರುಗಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ರಷ್ಯದ ದುರಂತ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಪತನಕ್ಕೆ ಅಣಿಮಾಡಿ ಕೊಟ್ಟಿತು. ನೆಪೋಲಿಯನ್ ನಿರಾಶನಾಗಿ ಹಿಂದಿರುಗಿದುದನ್ನು ತಿಳಿದು ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಇವನ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಲು ಹವಣಿಸಿದವು. ರಷ್ಯ, ಪ್ರಷ್ಯ, ಸ್ವೀಡನ್, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್– ಇವು ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ವಿರುದ್ಧ ಗುಂಪು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡು ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಸನ್ನದ್ಧವಾದವು. ಹಲವಾರು ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಯೋಧರನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಮತ್ತೆ ಸೇನೆಯನ್ನು ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಇವನು ಯುದ್ಧ ನೀತಿಯಿಂದ ಹಿಂತೆಗೆಯುವ ಪ್ರಶ್ನೆಯೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಇವನ ಅಳಿವು ಉಳಿವುಗಳು ಯುದ್ಧವನ್ನೇ ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದುವು. ಆದರೆ ಮುಂದೆ ನಡೆದ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಸೋಲಿನ ಸರಪಳಿಯೇ ಬೆಳೆಯಿತು. ಒಂದೆರಡು ಕಡೆ ಗೆದ್ದರೂ ಹಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ ಸೇನೆಗಳು ಸೋತವು. ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಬೇಕಾಯಿತು.

1814ರಲ್ಲಿ ಒಕ್ಕೂಟ ಸೇನೆಗಳು ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಗಡಿ ದಾಟಿ ಡಿಸೆಂಬರ್ 31ರಂದು ರಾಜಧಾನಿ ಯಾದ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ನಗರವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದವು. ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಟ್ಟಿತ್ತು. ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೇನೆಯ ಬಲ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸುವ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವನು ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಲು ಒಪ್ಪಿದ. ಏಪ್ರಿಲ್ 11ರಂದು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಪದವಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ. ಒಕ್ಕೂಟದ ನಾಯಕರು ಸಭೆ ಸೇರಿ, ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಫ್ರಾನ್ಸನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹೋಗಬೇಕೆಂದೂ ಎಲ್ಬ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿರಬೇಕೆಂದೂ ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದವು. ಯುರೋಪಿನ ಭವಿಷ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು, ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ರೂಪುರೇಖೆಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಲು ಒಕ್ಕೂಟದ ನಾಯಕರು ವಿಯನ್ನ ನಗರದಲ್ಲಿ ಸಭೆ ಸೇರಿದರು. ಆದರೆ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನಂಥ ಬಲಶಾಲಿ ಎಲ್ಬದಲ್ಲಿ ಕಾಲ ಕಳೆಯಲು ಸಾಧ್ಯವೇ ಇಲ್ಲ. ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಇವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನನ್ನು ಮತ್ತೆ ಬರಮಾಡಿಕೊಂಡರು. 1815 ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಇವನಿಗೆ ಅದ್ಭುತ ಸ್ವಾಗತ ದೊರಕಿತು. ಬೆಂಬಲಿಗರು ಮತ್ತೆ ಇವನನ್ನು ಕೂಡಿಕೊಂಡರು. ಇವನ ಸೋಲುಗೆಲುವುಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿದ್ದ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಸೈನಿಕರೂ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಪರವಾಗಿ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಲು ಮುಂದೆ ಬಂದರು. ಇತ್ತಕಡೆ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಯುರೋಪಿನ ರಾಜ್ಯಗಳ ಗಡಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುತ್ತಿರು ವಾಗ ಅತ್ತಕಡೆ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಮತ್ತೆ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾದ. ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಸಾಕಷ್ಟು ಸೇನೆಯನ್ನು ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಿ ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ಕಡೆ ನುಗ್ಗಿದ. ಅಲ್ಲಿ ಒಕ್ಕೂಟದ ಸೇನೆಯ ದಳಪತಿಯಾದ ಡ್ಯೂಕ್ ಆಫ್ ವೆಲ್ಲಿಂಗ್ಟನ್ ಪ್ರಷ್ಯದ ಸೇನಾಧಿಪತಿ ಬ್ಲೂಷರನೊಡಗೂಡಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೇನೆಯನ್ನು ಎದುರಿಸಿದ. ಪ್ರಷ್ಯನ್ ಸೇನೆಯ ಒಂದು ತುಕಡಿಯನ್ನು ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಸೋಲಿಸಿದರೂ ಚೇತರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ವೆಲ್ಲಿಂಗ್ಟನ್ನನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಒಕ್ಕೂಟ ಸೇನೆ ವಾಟರ್ಲೂ ಬಳಿ ಸೇರಿತು. 1815 ಜೂನ್ 17ರಂದು ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಸೇನೆ ಅದಕ್ಕೆ ಎದುರಾಗಿ ನಿಂತಿತು. ವಾಟರ್ಲೂ ಕದನ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಕೊನೆಯ ಕದನ. ಇವನ ಕಡೆ 74,000 ಸೈನಿಕರೂ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕಡೆ 68,000 ಸೈನಿಕರೂ ಎದುರುಬದುರಾಗಿ ನಿಂತು ಯುದ್ಧಮಾಡಿದರು. ವೆಲ್ಲಿಂಗ್ಟನ್ ಮತ್ತು ಬ್ಲೂಷರ್ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಒಕ್ಕೂಟದ ಸೇನೆ ಶೌರ್ಯದಿಂದ ಹೋರಾಡಿ, ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಸೇನೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿತು. ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಶರಣಾಗತನಾಗಬೇಕಾಯಿತು. ಒಕ್ಕೂಟದ ನಾಯಕರು ಇವನನ್ನು ಸೇಂಟ್ ಹೆಲೀನ ದ್ವೀಪಕ್ಕೆ ಗಡಿಪಾರು ಮಾಡಿದರು. ನೂರು ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಪದವಿಯನ್ನು ಮತ್ತೆ ಅನುಭವಿಸಿದ್ದ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಕೊನೆಗಾಲದ ಆರು ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಸಾಗರದ ಆ ಸಣ್ಣ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಏಕಾಂತವಾಗಿ ಕಳೆಯಬೇಕಾಯಿತು.

ಈತ ಆಧುನಿಕ ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಭದ್ರವಾದ ಬುನಾದಿಯನ್ನು ಹಾಕಿದ. ಅತ್ಯುನ್ನತ ಆಡಳಿತ ಯಂತ್ರ, ಕೋಡ್ ನೆಪೋಲಿಯನ್, ಸಮರ್ಥ ನ್ಯಾಯಾಂಗ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಬ್ಯಾಂಕ್, ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಹಣಕಾಸಿನ ಆಡಳಿತ, ಪ್ಯಾರಿಸ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ–ಇವು ಅವನು ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ, ಯುರೋಪಿಗೆ ನೀಡಿದ ಉತ್ತಮ ಕೊಡುಗೆಗಳು. ಈತ 1821 ಮೇ 8ರಂದು ನಿಧನನಾದ. (ಕೆ.ಟಿ.ಆರ್.;ಎಂ.ಜಿ.))

ನೆವಾಸ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಅಹಮದ್‌ನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರವರ ನದಿಯ ಎರಡೂ ದಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಎಡದಂಡೆಯ ನೆಲೆಯನ್ನು ನೆವಾಸ ಬುದ್ರುಕ್ ಎಂದೂ ಬಲದಂಡೆಯ ನೆಲೆಯನ್ನು ನೆವಾಸ ಖುರ್ದ್ ಎಂದೂ ಸ್ಥಳೀಯರು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ನಿಧಿವಾಸ ಅಥವಾ ನಿದ್ವಾಸ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎಮ್.ಎನ್.ದೇಶಪಾಂಡೆ ಅವರಿಂದ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪುಣೆಯ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಎಚ್.ಡಿ.ಸಾಂಕಳಿಯ ಅವರು 1954–59ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು.

ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ: ಎಚ್.ಡಿ.ಸಾಂಕಳಿಯರ ತಂಡ ನಡೆಸಿದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಹಳೆಶಿಲಾ ಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಪ್ರವರ ನದಿಯ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲಿನ ಪದರದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಕೈಗೊಡಲಿ, ಕಡಿಕತ್ತಿ, ಚಕ್ಕೆ, ಮೂಲಶಿಲೆ, ಸುತ್ತಿಗೆ ಮತ್ತು ಕೊಚ್ಚುವ ಸಲಕರಣೆಗಳು, ಅಳಿದುಹೋದ ತಳಿಯ ಕಾಡುದನದ (ಬಾಸ್ ನಮಾಡಿಕಸ್) ದವಡೆಯ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಇದ್ದವು. ಈ ಜಾತಿಯ ದನಗಳು ಹಿಮಯುಗದ ಮಧ್ಯಹಂತದಲ್ಲಿ (7,80,000–1,26,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಜೀವಿಸಿದ್ದವು. ಉಪಕರಣಗಳು ಡಾಲರೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದವು. ಇಲ್ಲಿ ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲಿನ ಸ್ತರದ ಮೇಲೆ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳಿರುವ ಸ್ತರವಿದೆ. ಆದರೆ ಗೋದಾವರಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಇತರ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳಾದ ಬೇಳ್ ಪಾಂಡಾರಿ, ಸುರೆಗಾಂವ್ ಮತ್ತು ಕಳೆಗಾಂವ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳಿರುವ ಸ್ತರದ ಕೆಳಗೆ ಬೇರಾವುದೇ ಸ್ತರವಿಲ್ಲ. ಕಳೆಗಾಂವ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಬಾಸ್ ನಮಾಡಿಕಸ್‌ನ ಪೂರ್ಣ ತಲೆಬುರುಡೆ ದೊರೆತಿದೆ. ಮೊನೆ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಕೊರೆಯುಳಿ, ಮೂಲಶಿಲೆ ಮತ್ತು ಚಕ್ಕೆಗಳು ಈ ಎಲ್ಲ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಉಪಕರಣಗಳು ಜಾಸ್ಪರ್ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದನ್ನು ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಶಿಲೆಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಉತ್ಖನನ: ವಸತಿ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ 4 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳು ತೋರಿಬಂದವು. ಇವು ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ, ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಹಂತ, ಭಾರತ–ರೋಮ್ ಸಂಪರ್ಕ ಹಂತ ಮತ್ತು ಮುಸಲ್ಮಾನ–ಮರಾಠ ಹಂತ. ನೆಲಗಟ್ಟು ಮತ್ತು ಸಮಾಧಿಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗವನ್ನು 5 ಉಪಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎಲ್ಲ ಉಪಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ 4 ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ: ಜೋರ್ವೆ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆ, ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ, ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ದೊರಕು ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಕೇಸರಿಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ. ಜೋರ್ವೆ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಉದಾ: ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹಲವಾರು ಬಗೆಯ ಲೇಪನಗಳಿವೆ. ಪ್ರಧಾನ ಬಣ್ಣ ಕೆಂಪು. ಈ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನಳಿಕೆಯುಳ್ಳ ಬಟ್ಟಲಿನ ಜೊತೆಗೆ ಉದ್ದ ಕತ್ತು–ಗಿಡ್ಡ ಮೈಯ ಗಿಂಡಿ, ಆಟಿಕೆಯ ಬಟ್ಟಲು, ನಾನಾ ಬಗೆಯ ಸಿಂಬಿ ಮೊದಲಾದ ಅಪರೂಪದ ನಮೂನೆಗಳಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದವು. ಕೆಲವೊಂದು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿ ಅನಂತರ ಮೂಲ ಪಾತ್ರೆಗೆ ಜೋಡಿಸಿದ ನಿದರ್ಶನಗಳೂ ಇವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ಬಿದಿರಿನ ಬುಟ್ಟಿ ಅಥವಾ ಚಾಪೆಯ

ಗುರುತಿರುವ ಒಂದೆರಡು ದಪ್ಪ ಪಾತ್ರೆ ಭಾಗಗಳಿವೆ. ಜೋರ್ವೆ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಕಪ್ಪು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಾಯಿ ಮತ್ತು ಸುರುಳಿಯಾಕಾರದ ಕೊಂಬಿರುವ ಜಿಂಕೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಉಳಿದವು ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸಗಳು.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಆಕಾರದ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿ, ಸಮಾನಾಂತರ ಅಂಚಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಅಲಗಿನ ಪ್ರಕಾರಗಳು, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ತ್ರಿಕೋನ, ಮೊನೆ, ಕೊರೆಯುಳಿ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳಿವೆ. ಇವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ ಶಿಲೆಯಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಅಗೇಟ್, ಜಾಸ್ಪರ್ ಮತ್ತು ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಬದಿ ಮೊಂಡಾಗಿಸಿದ ಅಲಗು, ಕೊರೆಯುಳಿ, ರಂಧ್ರಕ ಮತ್ತು ಹಿಡಿಕೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿರುವ ಉಪಕರಣಗಳು ವಿಶೇಷ ನಮೂನೆಗಳಾಗಿವೆ. ಇವು ವಸತಿನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೇ ತಯಾರಾಗುತ್ತಿದ್ದವು.

ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಉಪಕರಣಗಳೆಂದರೆ ಡಾಲರೈಟ್‌ನ ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿ, ಬಾಚಿ, ಉಳಿ, ಅರೆಯುವ ಗುಂಡು, ಸುತ್ತಿಗೆ, ಉಜ್ಜುವ ಸಲಕರಣೆ, ಕವಣೆ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಬಡಿಗಲ್ಲು. ಇವುಗಳನ್ನೂ ವಸತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇತರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಬಳೆ, ಮಣಿ, ಉಂಗುರಗಳು, ಕೊಕ್ಕೆ, ಉಳಿ ಮತ್ತು ಪಾತ್ರೆ; ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲು, ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮತ್ತು ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು; ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮೈಯುಜ್ಜುವ ಬಿಲ್ಲೆ, ಹಣತೆ, ಗಾಲಿಗಳು ಮತ್ತು ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳಿವೆ.

ಮನೆಗಳ ನೆಲಗಟ್ಟಿನ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 131 ಸಮಾಧಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 126 ಮಕ್ಕಳದು ಮತ್ತು ಉಳಿದವು ವಯಸ್ಕರದು. ಮಕ್ಕಳ ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳನ್ನು 2 ಅಥವಾ 3 ಮಡಕೆಗಳೊಳಗೆ ಇಟ್ಟು ಬಾಯಿಗಳು ಕೂಡುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಕುಣಿಯೊಳಗೆ ಅಡ್ಡಲಾಗಿಟ್ಟು ಮಣ್ಣು ಮುಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಚಿತ್ರಿತ ಚಿಕ್ಕ ಬಟ್ಟಲು, ಉದ್ದ ಕತ್ತಿನ ಮಡಕೆಗಳು, ಫ಼ಯಾನ್ಸ್ ಗಾಜು–ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲು–ತಾಮ್ರದ ಮಣಿಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಕಡಗಗಳನ್ನು ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗೆ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ವಯಸ್ಕರ ಶವವನ್ನು ಕುಣಿಯೊಳಗೆ ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಹೂಳಲಾಗಿದೆ. ವಯಸ್ಕರ ಯಾವ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಲ್ಲೂ ಪಾದದ ಭಾಗಗಳಿಲ್ಲದಿರುವುದು ಸೋಜಿಗವಾಗಿದೆ.

ಈ ಹಂತದ ಅತ್ಯಂತ ಮೇಲಿನ ಸ್ತರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1250±110ರ ಅವಧಿಗೆ ಸೇರುತ್ತದೆಂಬುದು ಇಂಗಾಲ 14ರ ತಂತ್ರದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1500ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1000ದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಮುಕ್ತಾಯವಾಯಿತು. ಈ ಹಂತದ ಅನಂತರ ಕೆಲವು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಇಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ

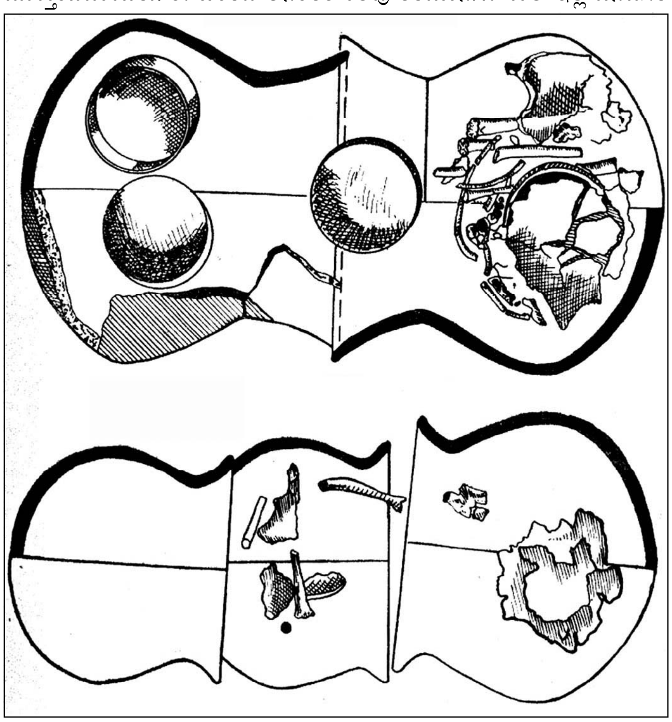

ಅಡ್ಡ ಇಟ್ಟ ಜೋಡಿ ಹಾಗೂ ಮೂರು ಅಸ್ಥಿ ಪಾತ್ರೆ, ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ

ಇರಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಯೂರಿದ ಜನರು (2ನೆಯ ಹಂತ) ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ, ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಬಗೆಯ ಪಾತ್ರೆ, ಕೆಂಪು ಲೇಪನದಡಿ ಬಿಳಿಚಿತ್ರವಿರುವ ಪಾತ್ರೆ, ಕೆಂಪು ಲೇಪದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತವನ್ನು ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ 6 ಉಪಹಂತಗಳಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. 4ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಕೋಣೆಗಳುಳ್ಳ ಮನೆಗಳ ತಳಗಟ್ಟುಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಮನೆಗಳ ನೆಲಕ್ಕೆ ಸುಣ್ಣದ ಲೇಪವನ್ನು ಬಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಮನೆಯ ಆವರಣದೊಳಗೆ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಹುಗಿದ ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣೆಯ ಜಾಡಿಗಳು, ಇಂಗುಕುಣಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಕೊನೆಯ ಉಪಹಂತದ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ ಅವಶೇಷವೆಂದರೆ ಕಲ್ಲಿನ ಹಾಸು, ರುಬ್ಬುವ ಗುಂಡು ಮತ್ತು ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳು. ತಾಮ್ರದ ತಂತಿ, ಉಂಗುರ, ಅಲಗು, ಕೊಕ್ಕೆ, ಕಂಬಿ; ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಉಳಿ, ಚೂರಿಯ ಅಲಗು, ಮಚ್ಚು, ಬಾಚಿ, ಸೌಟು, ಪಾತ್ರೆಗಳು; ಗಾಜಿನ ಉಂಗುರ, ಪುಟ್ಟ ಪಾತ್ರೆ, ಕಿಟ್ಟ; ಮೂಳೆಯ ಮೊನೆ; ದಂತದ ಬಾಚಣಿಗೆ; ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮೂಸೆ, ಗೊಂಬೆ, ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಗಳು 2ನೆಯ ಹಂತದ ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಸಿರಿ ಸಾತವಾಹನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಹಂತವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಇರಿಸಲಾಗಿದೆ.

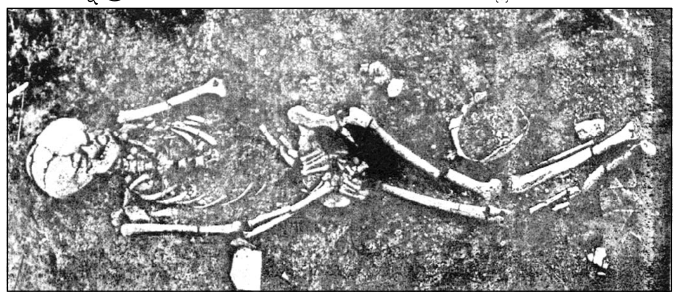

ಶವಕುಣಿ

3ನೆಯ ಹಂತ 2ನೆಯ ಹಂತದಿಂದ ಮುಂದುವರೆದುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಮೆಗರಾನ್ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆ, ರೌಲೆಟ್ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಆಂಫ಼ೊರ ಜಾಡಿಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಜೊತೆಗೆ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ದೊರಗು ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ತೆಳುವಾದ ಕೆಂಪುಲೇಪದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಯ ಎರಡು ಚೂರುಗಳೂ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಮನೆಗಳ ರಚನೆಯೂ ಹಿಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಇದ್ದಂತೆಯೇ ಇದೆ. ಸುಣ್ಣ ಲೇಪದ ನೆಲಗಟ್ಟು, ನೆಲದೊಳಗೆ ಹೂಳಿರುವ ಶೇಖರಣೆ ಜಾಡಿಗಳು ಇಲ್ಲೂ ಇವೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಹೆಂಚಿನ ಬಳಕೆ, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಉಂಗುರಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಇಂಗುಕುಣಿಗಳು ವಾಸ್ತು ರಚನೆಯ ನೂತನ ಅಂಶಗಳಾಗಿವೆ. ನಾಗರ ಹೆಡೆಯ ಆಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಚಿನ್ನದ ಮಣಿ, ಗಾಜಿನ ಬಳೆ, ಶಂಖದ ಕಿವಿಯ ಆಭರಣಗಳು, ದಂತದ ಅಲಂಕೃತ ಬಳೆಗಳು, ಹರಕೆ ತೊಟ್ಟಿಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಸ್ತ್ರೀ ಮಾತೃಕೆಯ ಆಕೃತಿಗಳು ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. ಮಹತ್ತ್ವದ ಆಧಾರಗಳೆಂದರೆ ಗೌತಮಿಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿ ಮತ್ತು ಯಜ್ಞಶ್ರೀ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ರೋಮಿನ ರಾಜನಾದ ಅಗಸ್ಟಸ್‌ನ ನಾಣ್ಯದ ನಕಲುಗಳು. ಈ ಹಂತದ ಸುಟ್ಟ ಧಾನ್ಯಗಳಿಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ಇಂಗಾಲ 14ರ ಕಾಲಮಾನ 1846±106 ವರ್ಷಗಳು. ಈ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 14ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಜನವಸತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿದ್ದ ವಸತಿಯ ಕುರುಹುಗಳೆಂದರೆ ತುಗಲಕ್ ಮತ್ತು ಬಹಮನಿ ರಾಜರುಗಳ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಬಹುವರ್ಣದ ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳು, ಹೊಳಪಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಹೆಂಚು, ಕಲ್ಲಿನ ಅಡಿಪಾಯಗಳು ಮತ್ತು ಪೇಶ್ವೆಗಳ ಕಾಲದ ಒಂದು ನಾಣ್ಯ. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಈ ವಸತಿ ಅಂತ್ಯ ಕಂಡಿರಬೇಕು. (ಬಿ.ಎಸ್.)

ನೇಪಾಲ: ಏಷ್ಯಖಂಡದ ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರ. ನೇಪಾಲ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೂ ಗಂಗಾ ನದಿ ಬಯಲಿಗೂ ಕನಿಷ್ಠ ಪಕ್ಷ 2,500 ವರ್ಷಗಳ ಸಂಬಂಧವಿದೆ. ಗೌತಮ ಬುದ್ಧನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳವಾದ ಲುಂಬಿನಿ ಇರುವುದು ನೇಪಾಲದಲ್ಲಿ. ನೇಪಾಲದ ಮೇಲೆ ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ಪ್ರಭಾವವೇ ಅಲ್ಲದೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಪ್ರಭಾವವೂ ಬಹಳ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಇದ್ದುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರಗಳಿವೆ. ಲುಂಬಿನಿಯಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನವಿದೆ.

ಇತಿಹಾಸ: ನೇಪಾಲದ ರಾಜವಂಶದ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದು 4, 5ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಿಂದ. ಅನಂತರವೂ ನಡುನಡುವೆ ಇತಿಹಾಸದ ಸೂತ್ರ ಕಡಿದು ಬೀಳುತ್ತದೆ. 4 ಅಥವಾ 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಲಿಚ್ಛವಿಗಳ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಹಿಂದೆ ಸು.800 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕಿರಾತರು ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳಿದರು. ಭಾರತೀಯ ಮೂಲದ ಪ್ರಥಮ ಹಿಂದು ದೊರೆಗಳು ಲಿಚ್ಛವಿಗಳೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇವರು ತಮ್ಮನ್ನು ಕ್ಷತ್ರಿಯರೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. 500–700ರ ಅವಧಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಇವರನ್ನು ಕುರಿತು ಅನೇಕ ವಿವರಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಚೀನದೊಂದಿಗೆ ನೇಪಾಲದ ಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳೆದದ್ದು 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ನಡುಗಾಲದಲ್ಲಿ. ಆದರೆ ಟಿಬೆಟ್–ಚೀನಗಳ ನಡುವೆ ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ಸಂಪರ್ಕ ಕಡಿದುಬಿತ್ತು. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರವೇ ಇದು ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನವಾಗಿ ಬೆಳೆದದ್ದು.

10–18ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲವಂಶದ ದೊರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಆಳಿದರು. ಲಿಚ್ಛವಿಗಳು ಹಿಂದುಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಅವರು ವೈದಿಕಧರ್ಮವನ್ನು ಹಿಂದುಗಳಲ್ಲದವರ ಮೇಲೆ ಹೇರಿರಲಿಲ್ಲ. ಮಲ್ಲರು ಹಿಂದು ಸಾಮಾಜಿಕ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದರು. ಅವರ ಪೈಕಿ ಪ್ರಮುಖನಾದವನು 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಜಯಸ್ಥಿತಿ ಎಂಬ ದೊರೆ.

ಜಯಸ್ಥಿತಿಯ ಅನಂತರ ಬಂದವನು ಯಕ್ಷಮಲ್ಲ. ಈತ ಸು.1429–82ರಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಇವನು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ಮೂವರು ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಹಂಚಿದ. ಇವರ ಈ ಮೂರು ವಿಭಾಗಗಳಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೂ ಹಲವು ರಾಜಕೀಯ ಘಟಕಗಳಿದ್ದವು. ಉತ್ತರ ಭಾರತವನ್ನು ಮುಸ್ಲಿಮರು ಆಕ್ರಮಿಸಿದಾಗ ಅಲ್ಲಿಂದ ಓಡಿಬಂದ ಅನೇಕ ಹಿಂದೂ ವಂಶಗಳವರು 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ನೇಪಾಲದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು.

18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ಷಾ ಮನೆತನದವರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ದೊರೆಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರಬಲರಾದರು. ಮಲ್ಲರ ಆಳ್ವಿಕೆಗೂ ಇವರಿಂದ ಅಪಾಯ ಒದಗಿತು. ಮಲ್ಲರು ಆ ವೇಳೆಗೆ ದುರ್ಬಲರಾಗಿದ್ದರು. ಪೃಥ್ವೀ ನಾರಾಯಣ ಷಾ ಎಂಬುವನು 1769ರಲ್ಲಿ ನೇಪಾಲ ಕಣಿವೆಯನ್ನು ಗೆದ್ದು ಕಠ್ಮಂಡುವಿಗೆ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿದ. ಆಧುನಿಕ ನೇಪಾಲದ ಅಸ್ತಿಭಾರದ ರಚನೆಯಾಯಿತು. ಸ್ಥಳೀಯ ಭಿನ್ನತೆಗಳು ಕಡಿಮೆಯಾದುವು. ರಾಜಕೀಯ ಒಗ್ಗಟ್ಟು ಸಾಧಿಸಿತು. ಸ್ಥಳೀಯ ಮುಖಂಡರೊಂದಿಗೆ ಸಾಮರಸ್ಯ ಸಾಧಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಇವನು ಬಹಳ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ.

ಆದರೆ ರಾಜಮನೆತನಕ್ಕೂ ಶ್ರೀಮಂತರಿಗೂ ನಡುವೆ ಘರ್ಷಣೆಗಳು ಇದ್ದೇ ಇದ್ದುವು. 1775–1832ರ ವರೆಗಿನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ತಮ್ಮ ಕೈಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಲು ಶ್ರೀಮಂತರು ತಮ್ಮತಮ್ಮಲ್ಲೇ ಸ್ಪರ್ಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಬಾರಿ ಅಪ್ರಾಪ್ತ ವಯಸ್ಕರು ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದರು. ರಾಜ ಪಾಲಕರು ಪ್ರಭಾವ ಬೆಳಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು. 1806–37ರಲ್ಲಿ ಥಾಪಾ ಮನೆತನ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾಯಿತು. 1846ರಲ್ಲಿ ರಾಣಾ ಮನೆತನ ಪ್ರಬಲವಾಯಿತು. ಆ ಮನೆತನದವರು ಷಾ ದೊರೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಬೆಗಳಾಗಿ ಮಾಡಿ ತಾವೇ ಅಧಿಕಾರ ನಡೆಸಿದರು. ಅವರ ಅಧಿಕಾರ 1951ರ ವರೆಗೂ ನಡೆಯಿತು.

ನೇಪಾಲ ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ನೆರೆ ಸರ್ಕಾರಗಳೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧನಿರತವಾಗಿತ್ತು. 1788–92ರಲ್ಲಿ ಚೀನ ಮತ್ತು ಟಿಬೆಟ್‌ಗಳೊಂದಿಗೂ 1809ರಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬಿನ ಸಿಖ್ಖರೊಂದಿಗೂ 1814–16ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಭಾರತದೊಂದಿಗೂ 1854–56ರಲ್ಲಿ ಟಿಬೆಟಿನೊಂದಿಗೂ ಮಾಡಿದ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ನೇಪಾಲದ ವಿಸ್ತರಣಶೀಲ ಪ್ರಯತ್ನಕ್ಕೆ ಪೆಟ್ಟು ಬಿತ್ತು. ಅದರ ಈಗಿನ ಗಡಿಗಳು ಖಚಿತವಾದುವು. 1951ರಲ್ಲಿ ನೇಪಾಲದ ದೊರೆಯ ಅಧಿಕಾರ ಮತ್ತೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ರಾಣಾ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ಬೆಳೆದ ಜನಚಳವಳಿ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ದೊರೆ ತ್ರಿಭುವನ 1955ರಲ್ಲಿ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಮಹೇಂದ್ರನ ಅಧಿಕಾರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂವಿಧಾನ ಬದ್ಧ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಗಳಾದುವು. 1959ರಲ್ಲಿ ಸಂವಿಧಾನವೊಂದು ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಆದರೆ ದೊರೆಗೂ ಸಂಪುಟಕ್ಕೂ ನಡುವೆ ವಿರಸ ಬೆಳೆದು 1962ರಲ್ಲಿ 1959ರ ಸಂವಿಧಾನ ರದ್ದಾಯಿತು. ಅದರ ಬದಲು ಜಾರಿಗೆ ಬಂದ ಹೊಸ ಸಂವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯ ಪ್ರಾಧಿಕಾರ ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಮಹೇಂದ್ರ 1972ರಲ್ಲಿ ಕಾಲವಾದ. ಮಗ ಬೀರೇಂದ್ರ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ.

1979ರಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಗಲಭೆಗಳು ಸಂಭವಿಸಿ ಜನರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಒತ್ತಾಯತಾಯಿತು. ದೊರೆ ಬೀರೇಂದ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆ ನೀಡಿ ಮತದಾನ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ. ಆದರೆ ಈ ಮತದಾನ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮುದುವರೆಸಲು ಸಮ್ಮತಿಸಿತು. 1990ರಲ್ಲಿ ಜರುಗಿದ ಚಳವಳಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಒತ್ತಾಯ ತಂದವು. 1990ರಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳ ಮೇಲಿನ ನಿರ್ಬಂಧ ರದ್ದುಗೊಂಡು ನೇಪಾಲ ಸಂವಿಧಾನಬದ್ಧ ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿತು. 1991ರಲ್ಲಿ ಬಹುಪಕ್ಷೀಯ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಪಕ್ಷಗಳ ಆಡಳಿತ 1994ರಲ್ಲಿ ನೇಪಾಲದ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷ ಹಾಗೂ 1999ರಲ್ಲಿ ನೇಪಾಲ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಪಕ್ಷ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು.

ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವದ ಬೇರುಗಳು ಅಲುಗಾಡತೊಡಗುವ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆ ಬೀರೇಂದ್ರನ ಮಗ ದೀಪೇಂದ್ರ 2001ರಲ್ಲಿ ನಡಸಿದ ಬರ್ಬರ ಹತ್ಯಾಕಾಂಡದಲ್ಲಿ ರಾಜ ಬೀರೇಂದ್ರ ಸೇರಿದಂತೆ ರಾಜಮನೆತನದ ಹಲವಾರು ಮಂದಿ ಸಾವನ್ನಪ್ಪಬೇಕಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಬೀರೇಂದ್ರನ ಸಹೋದರ ಜ್ಞಾನೇಂದ್ರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರೂ ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ. 2006ರಲ್ಲಿ ಜರುಗಿದ ಜನತೆಯ ಬೃಹತ್ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಚಳವಳಿಯಿಂದಾಗಿ ನೇಪಾಲ ಪೂರ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಜನತಂತ್ರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಮುನ್ನಡೆಯುತ್ತಿದೆ. ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವದ ಅಳಿವಿನ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿದೆ. (ಕೆ.ಕೆ.ಎಸ್‌ಯು.;ಎಚ್.ವಿ.ಎಸ್.ಎಂ.)

ನೈಟಿಂಗೇಲ್, ಫ್ಲಾರೆನ್ಸ್: 1820–1910. ದಾದಿಸೇವೆಯ ಮೂಲಕರ್ತೃವಾಗಿ, ರೋಗಿಗಳ ಶುಶ್ರೂಷೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿ, ಜನಾರೋಗ್ಯ ಸುಧಾರಣೆಗಳಿಗೆ ಕಾರಣಳಾದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಹೆಸರಾಂತ ದಾದಿ. ಸುಸಂಸ್ಕೃತ ಸಿರಿವಂತರ ಮನೆತನದ ಹೆಣ್ಣು ಮಗಳಾಗಿ ಇಟಲಿಯ ಫ್ಲಾರೆನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದಳು. ಉನ್ನತ ಕುಲಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಮದುವೆಯಾಗಿ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾವಂತಳಾಗುವಳೆಂದು ಇವಳ ತಾಯಿ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದ ಕನಸು ನನಸಾಗಲಿಲ್ಲ. 17ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ಅಂತರಾತ್ಮ ಇವಳಲ್ಲಿ ಜನಸೇವೆಯೇ ದೇವರ ಸೇವೆ ಎಂಬ ಭಾವವನ್ನು ಪ್ರಚೋದಿಸಿ ಅತ್ತ ಕಡೆಗೆ ಆಕರ್ಷಿಸಿತು. ನರಳುವವರ ಸೇವೆಯನ್ನು ಈಕೆ ಆಯ್ದುಕೊಂಡಳು. ದಾದಿಯಾಗಿ ಸೇವೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ಇವಳ ಅಚಲ ನಿರ್ಧಾರದಿಂದ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ರಾದ್ಧಾಂತವಾಯಿತು. ಆಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ದಾದಿಯ ಕೆಲಸ ಕೀಳೆನಿಸಿತ್ತು; ಕೆಲವೇಳೆ ಕುಡುಕ ಸೂಳೆಯರು ದಾದಿಯರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಎಷ್ಟೇ ವಿರೋಧ ಬಂದರೂ ನೈಟಿಂಗೇಲ್ ತನ್ನ ನಿರ್ಧಾರವನ್ನು ಬದಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ಇವಳು ಆರಾಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಲಾರ್ಡ್ ಹೂಟನ್ ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸಿದರೂ ಮದುವೆಯಾಗಲು ನಿರಾಕರಿಸಿದಳು. ತನ್ನ ಕಸಬಿಗಾಗಿ ಉಳಿದೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಬಿಡಲು ಸಿದ್ಧಳಾಗಿದ್ದಳು. ಸಂಕಟ, ನಿರಾಸೆಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಷಗಳೇ ಕಳೆದುವು. ಕೊನೆಗೆ ಜರ್ಮನಿಯ ಕೈಸರ್ಸ್‌ವರ್ತ್‌ನಲ್ಲಿ ದಾದಿ ಕೆಲಸದ ಮೊದಲ ಅನುಭವ ಪಡೆಯಲು (1851) ಅವಕಾಶವಾಯಿತು. ಲಂಡನ್ನಿನ ಹಾರ್ಲಿ ರಸ್ತೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕಷ್ಟಕ್ಕೀಡಾದ ಮಹಿಳಾ ರೋಗಿಗಳ ಪೋಷಕ ಸಂಸ್ಥೆಯೆಂಬ ಆಸ್ಪತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಮೊತ್ತಮೊದಲನೆಯ ಹುದ್ದೆ ವಹಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಮನೆ ಬಿಟ್ಟು ಹೊರಟಳು (1853). ಹಾರ್ಲಿ ರಸ್ತೆಯ ಈ ಚಿಕ್ಕ ಆಸ್ಪತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ನೈಟಿಂಗೇಲ್ ಮಾಡಿದ ಪುನರ್ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಕಣ್ಣಾರೆ ಕಂಡ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದ ಯುದ್ಧ ಶಾಖೆಯ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ಸಿಡ್ನಿ ಹರ್ಬರ್ಟ್ ಕ್ರಿಮಿಯಕ್ಕೆ ಒಂದು ನಿಯೋಗವನ್ನು ಕರೆದೊಯ್ಯು ವಂತೆ ಇವಳಿಗೆ ಕರೆಕೊಟ್ಟ. ಮಾರ್ಚ್ 1854 ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ ರಷ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿತ್ತು. ಅಕ್ಟೋಬರ್ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೇನೆ ಆಸ್ಪತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಕರಾಳ ಸ್ಥಿತಿಯ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಲಂಡನ್ನಿನ ಟೈಮ್ಸ್ ವಿಶೇಷ ಬಾತ್ಮಿದಾರ ಹೊರಗೆಡಹಿದ್ದು ಎಲ್ಲರ ಬಾಯಲ್ಲೂ ಸುದ್ದಿಯಾಗಿತ್ತು. ಅದೇ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಫ್ಲಾರೆನ್ಸ್ ನೈಟಿಂಗೇಲ್ ಗಾಯಾಳುಗಳನ್ನೂ ಬೇನೆ ಬಿದ್ದವರನ್ನೂ ಉಪಚರಿಸಲು 38 ಮಂದಿ ಹೆಂಗಸರ ಸಮೇತ ಕ್ರಿಮಿಯಕ್ಕೆ ಹಡಗಿನಲ್ಲಿ ಹೊರಟಳು. ಸುಮಾರು ಒಂದೇ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಇವಳ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ 500ಕ್ಕೂ ಮೀರಿ ರೋಗಿಗಳಿದ್ದರು. ಯಾವ ಸೌಲಭ್ಯಗಳೂ ಇಲ್ಲದೆ ಕೊಳಕಾಗಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ಹರಕು ಮುರುಕು ಕಟ್ಟಡಗಳೇ ಆಸ್ಪತ್ರೆಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಗಾಳಿ, ಬೆಳಕು ಅಲ್ಲಿ ಆಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಗಲೀಜು, ಕೊಳಕು; ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನದಾಗಿ ನೀರಿಗೆ ಪರದಾಟ. ಕ್ರಿಮಿಯದ ಈ ಜನ ದೊಡ್ಡಿಗಳಲ್ಲಿ ವೈದ್ಯ ಸಾಧನಗಳು ಮತ್ತು ಪರಿಕರಗಳ ಮಾತು ಹಾಗಿರಲಿ, ಸಾಮಾನ್ಯ ಶಿಷ್ಟತೆಗೆ ಬೇಕಾದ ಅನುಕೂಲತೆಗಳೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆಸ್ಪತ್ರೆಗೆ ಸೇರಿಸಲಾದ ಪ್ರತಿ 100 ಜನರಲ್ಲಿ 42 ಮಂದಿ ಸಾಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಹೊಟ್ಟೆ ಕಿಚ್ಚು, ಕುತಂತ್ರಗಳು ಹೆಜ್ಜೆ ಹೆಜ್ಜೆಗೂ ತೊಡಕಾಗುತ್ತಿದ್ದರೂ ಕೆಲವು ಬಾರಿ ಒಂದೇ ಸಮನೆ ಬಿಡುವಿಲ್ಲದೆ ದಿನಕ್ಕೆ 20 ಗಂಟೆಗಳ ಹೊತ್ತೂ ಓಡಾಡುತ್ತ ಹಗಲಿರುಳೆನ್ನದೆ ದುಡಿದು ಅವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಹತೋಟಿಗೆ ತರಲು ಮಾನವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಕ್ಕೆ ಮೀರಿದ ಯತ್ನಗಳನ್ನೇ ನೈಟಿಂಗೇಲ್ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ರೋಗಿಗಳಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ಕೊಠಡಿ ಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿರಾತ್ರಿಯೂ ತಾನೇ ದೀಪ ಹಿಡಿದು ಹೋಗಿ ನೋಡಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದಳು. ಇವಳಿಗೆ ದೀಪಧಾರಿಣಿಯೆಂದು ಹೆಸರಾದುದೂ ಆಗಲೇ. ಅಲ್ಲದೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸೈನಿಕನ ಚಿಕಿತ್ಸೆ ಪೋಷಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ತಂದದ್ದರಿಂದ ಸೈನಿಕರು ಇವಳನ್ನು ಪೂಜಿಸುವ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದರು.

ಇವಳ ಈ ಮಹಾ ಸಾಧನೆಗಳ ಕತೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಮುಟ್ಟಿದಾಗ ಜನ ಇವಳನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವೀರರಮಣಿಯಾಗಿ ಆದರದಿಂದ ಕಂಡರು. ಇದರ ಮೆಚ್ಚುಗೆಯಾಗಿ ಅವರು 45,900 ಪೌಂಡು ನಿಧಿಯನ್ನು ಚಂದಾ ಕೂಡಿಸಿ ಇವಳಿಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಕ್ರಿಮಿಯದಿಂದ ಹಿಂತಿರುಗಿದ ನೈಟಿಂಗೇಲ್ ನಿವೃತ್ತಳಾಗಬಯಸಿದಳು. ಸಾಮಾನ್ಯ ಸೈನಿಕನ ಕ್ಷೇಮಕ್ಕಾಗಿ ತನ್ನ ಬಾಳನ್ನೇ ಮುಡಿಪಾಗಿಟ್ಟಿದ್ದುದರಿಂದ ತನ್ನ ಜನಪ್ರಿಯತೆಯೇ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ವಿರೋಧವಾಗುತ್ತದೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದಳು. ಪೂರ್ತಿ ನಿವೃತ್ತಳಾಗಿದ್ದವಳನ್ನು ಮುಂದೆ 1907ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಗೌರವ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿನಿ ಸೇರಿಸಿದಾಗ ಸೋಜಿಗವೆನಿಸಿತು; ಐವತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಇವಳು ಸತ್ತಿರಬೇಕೆಂದು ಬಹಳ ಮಂದಿ ನಂಬಿದ್ದರು.

ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಐವತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಸಿಡ್ನಿ ಹರ್ಬರ್ಟನ ನೆರವಿನಿಂದ ಸೇನೆಯಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ತರಲು ಈಕೆ ಒಂದು ಚಳವಳಿಯನ್ನೇ ಆರಂಭಿಸಿದ್ದಳು. ಚಕ್ರವರ್ತಿನಿ ವಿಕ್ಟೋರಿಯಳ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಿಂದ 1857ರಲ್ಲಿ ಸೇನೆಯ ಆರೋಗ್ಯ ಸ್ಥಿತಿಯ ವಿಚಾರಣೆಗಾಗಿ ಒಂದು ಆಯೋಗವನ್ನು ನೇಮಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಸಫಲಳಾದಳು. ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲೇ ಮೊತ್ತಮೊದಲ

ಬಾರಿಗೆ ಶಾಂತಿಕಾಲದ ಸೈನಿಕನ ಆಹಾರ, ವಸತಿ, ಆರೋಗ್ಯ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ತನಿಖೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೇನೆಯ ಆರೋಗ್ಯ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ, ಆಸ್ಪತ್ರೆ ಆಡಳಿತಗಳ ಸಂಬಂಧದ ವಿಷಯಗಳ ಮೇಲಿನ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು ಎಂಬ ದೊಡ್ಡ ಸಂಪುಟವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದಳು (1858). ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸೇನೆಯ ಆರೋಗ್ಯ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳನ್ನು ತನಿಖೆ ಮಾಡಲು ಒಂದು ಆಯೋಗ ನೇಮಕವಾಗಿ (1859) ಅದರ ವರದಿಯನ್ನು ನೈಟಿಂಗೇಲಳಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಲಾಯಿತು (1863).

ಇವಳ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೇನೆಗಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವುದೂ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಸೈನಿಕ ಆಸ್ಪತ್ರೆಗಳಿಂದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಆಸ್ಪತ್ರೆಗಳಿಗೂ ಸೈನಿಕರ ದಾದಿ ಸೇವೆಯಿಂದ ಜನರ ದಾದಿ ಸೇವೆಗೂ ಸೇನೆಯ ಆರೋಗ್ಯದಿಂದ ಜನಾರೋಗ್ಯಕ್ಕೂ ಇವಳನ್ನು ತಂದದ್ದು ಕೇವಲ ರೋಗಿಗಳ ಸೇವೆಯೇ. ಸೇವೆಯ ಮೆಚ್ಚುಗೆಯಾಗಿ ತನಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿದ್ದ ಹಣದಿಂದ ಸೇಂಟ್ ಥಾಮಸ್ ಆಸ್ಪತ್ರೆಯ ದಾದಿಯರಿಗಾಗಿ ನೈಟಿಂಗೇಲ್ ತರಬೇತಿ ಶಾಲೆಯನ್ನು ಜುಲೈ 1860ರಲ್ಲಿ ತೆರೆದಳು. ಇಂದಿನ ದಾದಿ ತರಬೇತಿ ಅಂದಿನಿಂದ ಮೊದಲಾಯಿತೆನ್ನ ಬಹುದು. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಇವಳೆಂದೂ ಕಾಲಿಡಲಿಲ್ಲ. ಅದರೆ ಭಾರತದ ಮೇಲಿನ ಮಾಹಿತಿಗಳಿಗೆ ಅವಳೇ ಅಂಗೀಕೃತ ಅಧಿಕಾರಿಣಿಯಾಗಿದ್ದಳು. ತಮ್ಮ ಭಾರತೀಯ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ವೈಸ್‍ರಾಯ್ ಇವಳಲ್ಲಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾವಿರಾರು ದಾದಿಯರು ಇವಳ ಕೈಕೆಳಗೆ ತರಬೇತಾದರು. ಇವಳ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಜಿಲ್ಲಾ ದಾದಿಸೇವೆ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು (1862). 1872ರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರ ಬಿಡುವ ತನಕ ಇವಳ ಕೆಲಸದ ಉತ್ಸಾಹ ಇಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಇವಳಿಗೆ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಯೋಗದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಹುಟ್ಟಿ ಪ್ಲೇಟೋನ ಸಂಭಾಷಣೆಗಳ ಅನುವಾದದಲ್ಲಿ ಬೆಂಜಮಿನ್ ಜೊವೆಟ್‍ಗೆ ನೆರವಾದಳು. ಕ್ರಿಸ್ತಯೋಗಧ್ಯಾನದಿಂದ ಆಯ್ದ ಭಾಗಗಳ ಒಂದು ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಬರೆದಳು. ಇವಳು 1910ರಲ್ಲಿ ನಿಧನಳಾದರು. ಇವಳ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ, ಉತ್ತರಕ್ರಿಯಾದಿಗಳು ವೆಸ್ಟ್‍ಮಿನ್‍ಸ್ಟರ್ ಅಬ್ಬೆಯಲ್ಲಿ ಏರ್ಪಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇವಳ ಮರಣಪೂರ್ವ ಇಷ್ಟದಂತೆ ಹ್ಯಾಂಪ್‍ಷೈರಿನ ಹಳ್ಳಿಯ ಇಗರ್ಜಿಯ ಶ್ಮಶಾನದ ಇವಳ ವಂಶಸ್ಥರ ರುದ್ರಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಶವ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು ಇಡಲಾಯಿತು. (ಡಿ.ಎಸ್.ಎಸ್.)

ನೈಲ್ ಕದನ: 1798 ಆಗಸ್ಟ್ 1ರಂದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚ್ ನೌಕಾಪಡೆಗಳ ನಡುವೆ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡ್ರಿಯದ ಬಳಿಯ ಅಬು ಕಿರ್ ಕೊಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನ. ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಜನರಲ್ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಬೋನಪಾರ್ಟೆ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಬಹುದೊಡ್ಡ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯೊಂದನ್ನು ನಿಯೋಜಿಸಿ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ತೀರ ಪ್ರದೇಶದ ಬಂದರುಗಳಿಗೆ ಪಡೆಯನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ್ದುದು ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗೆ ಗೊತ್ತಾಯಿತು. ರಿಯರ್ ಅಡ್ಮಿರಲ್ ಹೊರೇಷಿಯೊ ನೆಲ್ಸನನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಡಗುಗಳನ್ನು ಟೂಲಾನ್‍ಗೆ ಕಳುಹಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಅಲ್ಲಿ ಅವು ಶತ್ರುವಿನ ಮೇಲೆ ಕಣ್ಣಿಡಬೇಕೆಂದೂ, ಬೀಡುಬಿಟ್ಟಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನೌಕಾಪಡೆಯ ನಾಯಕ ಸೇಂಟ್ ಆರ್ಲಾಗೆ ಅದು ಆಜ್ಞೆ ನೀಡಿತು. ಆದರೆ ನೆಲ್ಸನನ ಸ್ವಂತ ಹಡಗಾದ ವ್ಯಾನ್‍ಗಾರ್ಡ್‍ನ ಪಟಸ್ತಂಭ ಮುರಿದುಹೋದ್ದರಿಂದ ಅವನು ವಿಧಿಯಿಲ್ಲವೆ ಜಿಬ್ರಾಲ್ಟರ್ ಕಡೆಗೆ ಹಿಂದಿರುಗ ಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ನಡುವೆ ಸೇಂಟ್‍ವಿನ್ಸೆಂಟ್‍ನ ಅರ್ಲ್ ಮತ್ತೊಂದು ದೊಡ್ಡ ನೌಕಾದಳವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಈ ನೌಕಾದಳ ನೆಲ್ಸನನನ್ನು ಜೂನ್ 7ರಂದು ಸೇರಿಕೊಂಡಿತು.

ಆದರೆ ಫ್ರೆಂಚ್ ಪಡೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನೌಕಾ ಪಡೆಯ ಕಣ್ಣು ತಪ್ಪಿಸಿ ಜೂನ್ ತಿಂಗಳ ಮೊದಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾಲ್ಟದ ಕಡೆ ಮೊದಲು ಪ್ರಯಾಣ ಬೆಳೆಸಿ ಅದನ್ನು ಮುತ್ತಿತು. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದು ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಮುಖ್ಯಗುರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆತ ಒಂದು ವಾರದ ಮೇಲೆ ಆತ್ತ ಸಾಗಿದ. ಟೂಲಾನ್ ಖಾಲಿಯಾಗಿತ್ತು. ಫ್ರೆಂಚರ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ನೆಲ್ಸನ್ ಊಹಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಹೋದ. ಅಲ್ಲಿಯ ಬಂದರು ಖಾಲಿಯಾಗಿತ್ತು. ಅವನು ಸಿಸಿಲಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಮತ್ತೆ ಈಜಿಪ್ಟಿಗೆ ಯಾನ ಮಾಡಿದ. ಅಬು ಕಿರ್ ಕೊಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ನೌಕೆಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದ.

ಆಗ ರಾತ್ರಿ ಸಮೀಪಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಫ್ರೆಂಚರು ಭದ್ರವಾಗಿ ನೆಲೆಯೂರಿದ್ದರು. ಅವರ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯೂಹ ಭದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೂ ನೆಲ್ಸನ್ ಅವರ ಮೇಲೆ ದಾಳಿ ಮಾಡಲು ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಥಾಮಸ್ ಫೋಲಿಗೆ ಆದೇಶ ನೀಡಿ, ತನ್ನ ನೌಕೆಯೊಂದಿಗೆ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೇನಾ ಮುಂಚೂಣಿಯನ್ನು ಬಳಸಿ ಅದರ ಹಿಂಬದಿಗೆ ಸಾಗಿದ. ಅವನೊಂದಿಗೆ ಇತರ ನೌಕೆಗಳು ಸೇರಿದುವು. ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೇನೆಯ ಮೇಲೆ ಸಮುದ್ರದ ಕಡೆಯಿಂದ ಮೊದಲು ದಾಳಿ ಮಾಡಿದವನು ನೆಲ್ಸನ್. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕಡೆ ಒಂದು ನೌಕೆ ಮಾತ್ರ ಮರಳು ದಿಬ್ಬಕ್ಕೆ ತಾಕಿತು. ಉಳಿದ ನೌಕೆಗಳು ದಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಂಡುವು.

ಕದನ ಭೀಕರವಾಗಿತ್ತು. ನೆಲ್ಸನನ ತಲೆಗೆ ಪೆಟ್ಟು ಬಿತ್ತು. ಒಂದು ಹಡಗು ಸಿಡಿಯಿತು. ಮತ್ತೆ ಕದನ ಮುಂದುವರಿದು ಬೆಳಗಿನವರೆಗೂ ನಡೆಯಿತು. ಫ್ರೆಂಚರ ಕಡೆ ನಾಶವಾಗದೆ ಅಥವಾ ಸೆರೆ ಸಿಗದೆ ಉಳಿದ ಹಡಗುಗಳು ಎರಡು ಮಾತ್ರ. ಮರುದಿನ ಮುಂಜಾನೆ ಅಳಿದುಳಿದ ಫ್ರೆಂಚ್ ನೌಕಾ ಸೇನೆ ಅಲ್ಲಿಂದ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿತು. ಅದನ್ನು ತಡೆಯುವ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೇನೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ನೆಲ್ಸನನ ಕಡೆ 218 ಜನ ಸತ್ತು 677 ಮಂದಿ ಗಾಯಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಫ್ರೆಂಚರು ಇದಕ್ಕೆ ಹತ್ತು ಪಟ್ಟು ನಷ್ಟ ಅನುಭವಿಸಿದ್ದರು.

ನೈಲ್ ಕದನದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಫ್ರೆಂಚರ ವಿಸ್ತರಣೆಯನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಯುರೋಪಿಗೆ ಧೈರ್ಯ ಬಂತು. ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನನ ಸೇನೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಕೊನೆಗೆ ಸೋಲ ಬೇಕಾಯಿತು. (ಆರ್.ಜಿ.ಎಸ್.)

ನೊಳಂಬ ವಂಶ: ಆಗ್ನೇಯ ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸು.750–1054ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಒಂದು ಸಾಮಂತ ರಾಜವಂಶ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ, ಅದರಲ್ಲೂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಆಗ್ನೇಯ ಕರ್ನಾಟಕದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಪರಂಪರೆಗೆ ಅಪಾರ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ನೊಳಂಬರ ರಾಜಧಾನಿ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ, ಅನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಡಕಶಿರಾ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಇಂದಿನ ಹೇಮಾವತಿ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಚೀನ ಹೆಂಜೇರು. ಇವರ ರಾಜಲಾಂಛನ ನಂದಿ. ಎಂಟನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ನೊಳಂಬಳಿಗೆ ಸಾಸಿರ ಎಂಬ ಸಣ್ಣ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ನೊಳಂಬರು, 9–10ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ

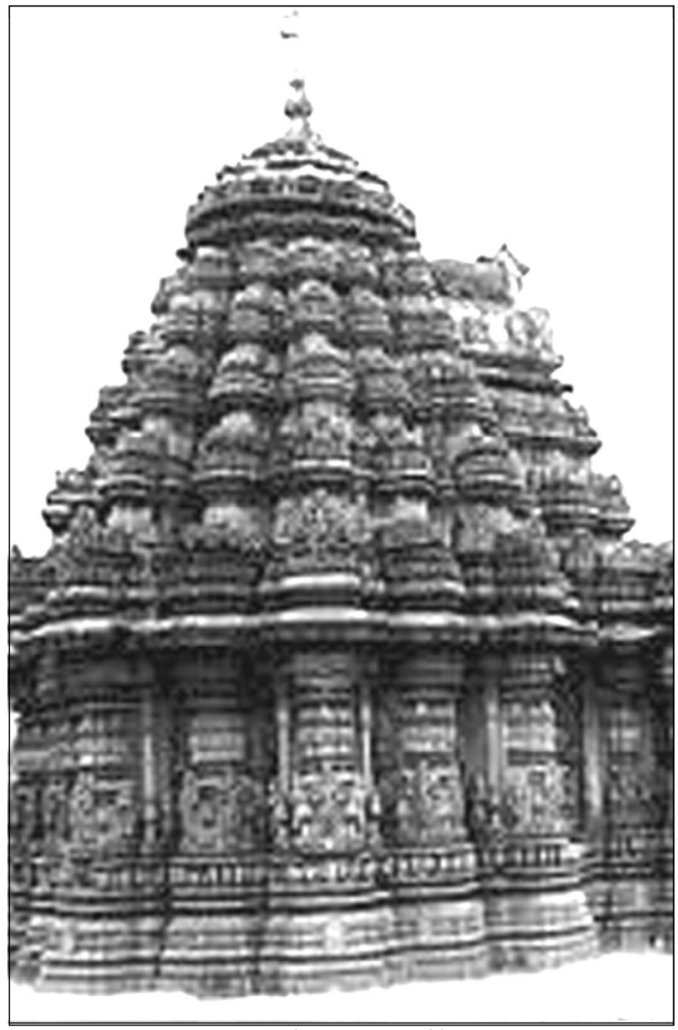

ಈಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಅರಸೀಕೆರೆ

ಪ್ರಬಲರಾಗಿ ನೊಳಂಬವಾಡಿ 32000 ಎಂಬ ವಿಶಾಲಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಅಧಿಪತಿಗಳಾದರು. ಈ ಪ್ರಾಂತ್ಯ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಇಂದಿನ ಕೋಲಾರ, ತುಮಕೂರು, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಬೆಂಗಳೂರು, ಬಳ್ಳಾರಿ, ಅನಂತಪುರ, ಧರ್ಮಪುರಿ ಮೊದಲಾದ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಭಾಗಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರು ಅನಂತರ ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರ ಸಾಮಂತರಾಗಿ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ನೊಳಂಬರು, ಕ್ರಮೇಣ, ರಾಜಕೀಯ ಏರುಪೇರಿನ ಲಾಭಪಡೆದು, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮಾಂಡಳಿಕರಾಗಿ ಆಳಿದರು. ತೆಲುಗು–ಚೋಳ, ಬಾಣ, ವೈದುಂಬರನ್ನು ಸದೆ ಬಡಿದು, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು, ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರು, ಪಲ್ಲವರು, ವೆಂಗಿಯ ಚಾಳುಕ್ಯರು, ಚೋಳರು ಇವರುಗಳ ಮಿತ್ರ ವೈರಿಗಳಾಗಿ ಹಲವಾರು ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ, ಗೆದ್ದು–ಸೋತು ವೀರರೆನಿಸಿಕೊಂಡವರು; ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರು, ಕದಂಬರು, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಮುಂತಾದ ರಾಜವಂಶಗಳೊಂದಿಗೆ ವಿವಾಹ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದ್ದವರು; ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪ ಕಲೆಯನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿ, ಬೆಳೆಸಿ ನೊಳಂಬ ಕಲಾಶೈಲಿಯೆಂಬ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಉದಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾದವರು.

ಇವರ ಮೂಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಹೇಮಾವತೀ ಸ್ತಂಭ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವಂತೆ, ನೊಳಂಬರು ಈಶ್ವರ ವಂಶಜರಾದ ಕಂಚಿಯ ಪಲ್ಲವರ ಒಂದು ಶಾಖೆ. ನೊಳಂಬ ನೃಪರ ವಿಶಿಷ್ಟ ಬಿರುದುಗಳು ಪಲ್ಲವಾನ್ವಯ, ಪಲ್ಲವಕುಲತಿಲಕ, ಪಲ್ಲವಾಭರಣ, ಪಲ್ಲವಾಧಿರಾಜ ಮುಂತಾದವು ಈ ಅಂಶವನ್ನು ದೃಢೀಕರಿಸುತ್ತದೆ ಆದರೆ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಮೈತ್ರಿ ಅಥವಾ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ನೊಳಂಬರು ಕಂಚಿಯ ಪಲ್ಲವರೊಂದಿಗೆ ಹೊಂದಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲೇ ನೊಳಂಬರ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಆಡಳಿತ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದ್ದು. ಅಂದಿನಿಂದಲೇ ಅವರು ಕನ್ನಡ, ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ನೊಳಂಬ-ಪಲ್ಲವರಿಗೂ ಕಂಚಿಯ ಪಲ್ಲವರಿಗೂ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ತೋರಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಇವರನ್ನು ನೊಳಂಬರು ಅಥವಾ ನೊಳಂಬ-ಪಲ್ಲವರು ಎಂದೇ ಕರೆಯುವುದು ವಾಡಿಕೆ.

ಮೂಲತಃ ಪಲ್ಲವರಾದ ನೊಳಂಬರು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಮತ್ತು ಕಂಚಿಯ ಪಲ್ಲವರ ನಡುವೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಅವ್ಯಾಹತ ಕದನಗಳ ಸದುಪಯೋಗ ಪಡೆದು, ಕರ್ನಾಟಕದೊಳಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ, ಚಾಳುಕ್ಯರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದುಕೊಂಡು, ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ಆಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರೆಂದು ಊಹೆ. ಹೇಮಾವತೀ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ನೊಳಂಬರ ಮೂಲ ಮತ್ತು ವಂಶಾವಳಿ ಸಿಗುತ್ತದೆ. ಅದರಂತೆ ಈ ವಂಶದ ಮೂಲ ಪುರುಷ ಈಶ್ವರವಂಶಜನೂ, ಕಾಂಚೀಪತಿಯೂ ಆದ ತ್ರಿನಯನ ಪಲ್ಲವ ಈ ಕುಲದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದವರು ಮಂಗಳ ನೊಳಾಂಬಾಧಿರಾಜ. ಈತನ ಮಗ ಸಿಂಹಪೋತ, ಇವನ ಮಗ ಚಾರು ಪೊನ್ನೇರ, ಇವನ ಮಗ ಪೊಳಲ್ಚೋರ I, ಇವನ ಮಗ ಮಹೇಂದ್ರ I, ಇವನ ಮಗ ಅಯ್ಯಪದೇವ, ಇವನ ಮಕ್ಕಳು ಅಣ್ಣಿಗಬೀರನೊಳಂಬ ಮತ್ತು ಇರಿವ ನೊಳಂಬ ದಿಲೀಪ. ಕಡೆಯವನಾದ ದಿಲೀಪನೇ ಹೇಮಾವತೀ ಶಾಸನದ ದಾನಿ. ಚಿತ್ತೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ನೆಲಪಲ್ಲಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ವಂಶಾವಳಿ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ನೊಳಂಬರು ತಮ್ಮ ರಾಜಕೀಯ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರಿಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಿದ್ದರು. ರಾಜಕೀಯ ನಿಷ್ಠೆ ಮತ್ತು ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳಿಂದಾಗಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ದೊರೆಗಳ ಬಿರುದು ಬಾವಲಿಗಳು ನೊಳಂಬ ರಾಜರ ಹೆಸರಿನೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿಕೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಕಾಳಿವಿಗ್ರಹ

ನೊಳಂಬ ವಂಶದ ಮೊದಲನೆಯ ದೊರೆ ಮಂಗಳ (ಸು. 730-75). ಈತನಿಗೆ ನೊಳಂಬಾಧಿರಾಜನೆಂಬ ಬಿರುದಿತ್ತು. ಕರ್ನಾಟ (ಚಳುಕ್ಯ)ರಿಂದ ಸ್ತುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟವನೆಂದು ಹೇಳಿರುವುದು ಈತನನ್ನು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರು ಸಾಮಂತನೆಂದು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ ಘಟನೆಯ ಸೂಚನೆಯಾಗಿದೆ. ಮಂಗಳನ ಮಗ ಸಿಂಹಪೋತ. ಈತ ಸು. 775 ರಿಂದ 805 ರವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಈತನಿಗೆ ಕಲಿನೊಳಂಬಾಧಿರಾಜನೆಂಬ ವಿಶೇಷ ಬಿರುದಿತ್ತು. ಈತನು ತಲಕಾಡು ಗಂಗ ದೊರೆ ಶ್ರೀಪುರುಷನ ಮಗ. ಎರಡನೆಯ ಶಿವಮಾರನ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ. ಶಿವಮಾರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಸಮಯದಲ್ಲೇ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಧ್ರುವನು ಗಂಗರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ಶಿವಮಾರನನ್ನು ಬಂಧನದಲ್ಲಿರಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ನೊಳಂಬರು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸಾಮಂತರಾದರು. ಸಿಂಹಪೋತನ ತರುವಾಯ ಚಾರುಪೊನ್ನೇರ (805-830) ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಈತನಿಗೆ ಪಲ್ಲವಾಧಿರಾಜ, ಪರಮೇಶ್ವರ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದವು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮೂರನೆಯ ಗೋವಿಂದನ ಸಾಮಂತನಾಗಿ ಈತ ನೊಳಂಬಳಿಗೆ ಸಾಸಿರ (ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ) ಮತ್ತು ನಿರ್ಗುಂದನಾಡು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನಾಳಿದ. ಚಾರುಪೊನ್ನೇರನ ಮಗ ಪಲ್ಲವ ಮಲ್ಲ ಅಥವಾ ಪೊಳಲ್ಚೋರ ಗಂಗದೊರೆ ಒಂದನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲನ ಮಗಳೂ ನೀತಿಮಾರ್ಗನ ತಂಗಿಯೂ ಆದ ಜಾಯಬ್ಬೆಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗಿದ್ದ. ಇದರಿಂದ ಗಂಗ-ನೊಳಂಬರ ಮೈತ್ರಿ ಬಲವಾಯಿತು. ಚಾರುಪೊನ್ನೇರ ಒಬ್ಬ ರಾಜಕೀಯ ಧುರೀಣ. ಸಮಯಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ತನ್ನ ರಾಜಕೀಯ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಗೆ ಬದಲಿಸಿದ. ಜೊತೆಗೆ ಗಂಗರೊಂದಿಗೂ ವಿವಾಹ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದ. ಚಾರುಪೊನ್ನೇರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ನೊಳಂಬ ಹೆಸರುಳ್ಳ ನೊಳಂಬಳಿಗೆ ಸಾಸಿರವೆಂಬ ಸಣ್ಣದಾದರೂ ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಪ್ರಾಂತ್ಯ ಉದಯವಾಯಿತು. ಚಾರುಪೊನ್ನೇರನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ಪೊಳಲ್ಚೋರ (ಸು.830-75). ಈತ ನೊಳಂಬಾಧಿರಾಜನೆಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ತಂದೆಯ ಕೈಕೆಳಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳಿ, ಆಡಳಿತದ ಅನುಭವವನ್ನು ಗಳಿಸಿದ್ದನು. ಗಂಗರಾಜಕುಮಾರಿಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗಿ ಗಂಗರ ಬೆಂಬಲವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದನು. ಈತನ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಗೊಂದಲವಿತ್ತು. ಇದರ ಸದವಕಾಶವನ್ನು ಪಡೆದ ಗಂಗರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. ಪೊಳಲ್ಚೋರನು ಗಂಗರ ಸಾಮಂತನಾದನು. ಗಂಗರಾಜ ಒಂದನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲ ಮತ್ತು ಆತನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ನೀತಿಮಾರ್ಗ ಮಹದಾಸೆಯುಳ್ಳ ರಾಜರು. ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆಗಾಗಿ ಪಲ್ಲವರ ಮೇಲೆ ದಂಡ ಯಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡನು. ನೊಳಂಬರೂ ಇವರಿಗೆ ನೆರವಾದರು. ಈ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಗಂಗ-ನೊಳಂಬರು, ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ, ಪಲ್ಲವ ಸಾಮಂತರಾದ ಮಹಾಬಲಿ ಬಾಣರನ್ನು, ಹೊಡೆದೋಡಿಸಿ, ಕೋಲಾರ ಮತ್ತು ಧರ್ಮಪುರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆ ಗಂಗಸಾಸಿರವೆಂಬ ಪ್ರಾಂತ್ಯವಾಯಿತು, ನೊಳಂಬರು, ಗಂಗರು, ಸಾಸಿರದ ಅಧಿಪತಿಗಳಾದರು. ಬಾಣರು-ನೊಳಂಬರು ನಿತ್ಯವೈರಿಗಳಾದರು. ಹಿಂದೂಪುರದ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಗಂಗ ನೀತಿಮಾರ್ಗನ ಸಾಮಂತ ನೊಳಂಬಾಧಿ ರಾಜನು ಕಂಚಿಯವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ (853). ಈ ಹೇಳಿಕೆ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆಯಾದರೂ ನೊಳಂಬಾಧಿರಾಜ ಪೊಳಲ್ಚೋರನು ಗಂಗರ ಸಾಮಂತನಾಗಿ ಪಲ್ಲವರ ಸೀಮೆಯವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂಬುದು ಮಾತ್ರ ಖಚಿತ. ನೊಳಂಬಾಧಿರಾಜ ಪೊಳಲ್ಚೋರ ಒಬ್ಬ ಸಮರ್ಥ ದೊರೆ. ರಾಜಕೀಯ ಮುಂದಾಲೋಚನೆ ಯಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸಾಮಂತಿಕೆ ಯಿಂದ ಗಂಗರ ಸಾಮಂತಿಕೆಗೆ ಬದಲಾದ. ತಾನು ಗಂಗ ರಾಜಕುವರಿಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗುವುದರ ಜೊತೆಗೆ, ಗಂಗರಾಜಪುತ್ರಿಯೊಬ್ಬಳನ್ನು ಸೊಸೆಯನ್ನಾಗಿಯೂ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಕೇವಲ ನೊಳಂಬಳಿಗೆ ಸಾಸಿರ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಒಡೆಯರಾಗಿದ್ದ ನೊಳಂಬರು ಪೊಳಲ್ಚೋರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಂಗರುಸಾಸಿರ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಅಧಿಪತಿಗಳೂ ಆದರು. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಂಬದೂರಿನಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದೊಂದು ಕೆರೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಪೊಳಲ್ಚೋರ ಅಲ್ಲಿಯ ಹಿರಿಯರನೇಕರಿಗೆ ಬಿರುದು-ಬಾವಲಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಸತ್ಕರಿಸಿದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಶಿವಾಲಯಗಳು, ವಿಷ್ಣು ವಿಗ್ರಹಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಪೊಳಲ್ಚೋರನಿಗೆ ಗಂಗರಾಜ ಕುಮಾರಿಯಿಂದ ಜನಿಸಿದ ಒಬ್ಬ ಮಗನಿದ್ದ, ಈತನೇ ನೊಳಂಬಾಧಿರಾಜ ಮಹೇಂದ್ರ (875-97).

ನೊಳಂಬಾಧಿರಾಜ ಮಹೇಂದ್ರ ಪೊಳಲ್ಚೋರನ ತರುವಾಯ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ (ಸು.875). ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಆದವು. ಗಂಗ ನೀತಿಮಾರ್ಗನ ಅನಂತರ ಆತನ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ (870-907). ಗಂಗ ರಾಜಕುಮಾರಿಯ ಪುತ್ರನೂ ಗಂಗ ಕುಲವಧುವಿಗೆ ವರನೂ ಆಗಿದ್ದ ಮಹೇಂದ್ರನಿಗೆ ಗಂಗರ ಸಂಪೂರ್ಣ ಬೆಂಬಲವಿತ್ತು. ಗಂಗರಿಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವರಿಂದ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯ ರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ನೊಳಂಬರ ನೆರವಿನ ಅವಶ್ಯಕತೆಯೂ ಇತ್ತು. ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕ್ಷೀಣಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರ ಸಾಮಂತರಾದ ಮಹಾಬಲಿ ಬಾಣರು, ವೈದುಂಬರು, ತೆಲುಗು ಚೋಳರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿ ಗಂಗರು ಸಾಸಿರ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಹುನ್ನಾರ ನಡೆಸಿದ್ದರು. ಗಂಗರು ಸಾಸಿರದ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದ ಮಹೇಂದ್ರ ಇವರೆಲ್ಲರನ್ನೂ ಸೋರೆಮಡಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಭೀಕರ ಕದನದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ (ಸು. 885) ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಧರ್ಮಪುರಿಯವರೆಗೂ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದನಲ್ಲದೆ, ಮಹಾಬಲಿಕುಲ ವಿಧ್ವಂಸಕನೆಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದ (892). ಬಾಣರ ಮೇಲಿನ ಈ ವಿಜಯದಿಂದ ಉನ್ಮತ್ತನಾದ ಮಹೇಂದ್ರ, ತನ್ನ ರಾಜಕೀಯ ಮೈತ್ರಿ ಹಾಗೂ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಮರೆತು, ಗಂಗ ರಾಚಮಲ್ಲನ ಮೇಲೇ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಹೋದ. ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಯಶಸ್ಸನ್ನು ಪಡೆದ ಮಹೇಂದ್ರ ಗಂಗವಾಡಿ 96000 ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಅಧಿಪತಿಯೆಂದೇ ಹೇಳಿಕೊಂಡ (895). ಆದರೆ ಈ ವಿಜಯ ಕ್ಷಣಿಕವಾಗಿತ್ತು. ರಾಚಮಲ್ಲ ಆ ಆಘಾತದಿಂದ ಕೂಡಲೇ ಚೇತರಿಸಿಕೊಂಡು, ತನ್ನ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ನೀತಿಮಾರ್ಗನನ್ನು ಮಹೇಂದ್ರನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿದನು. ನೀತಿಮಾರ್ಗನು, ನೊಳಂಬರ ಅನೇಕ ಅಭೇದ್ಯದುರ್ಗಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, ಮಹೇಂದ್ರನನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೊಂದು, ಮಹೇಂದ್ರಾಂತಕನೆನಿಸಿಕೊಂಡನು (897). ನೊಳಂಬಾಧಿರಾಜ, ಒಬ್ಬ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿ ದೊರೆ ಬಹಳ ಶಕ್ತಿಶಾಲಿ ಮತ್ತು ವೀರ. ಬಾಣರನ್ನು ಧ್ವಂಸಮಾಡಿದವನು. ಗಂಗರಾಜ್ಯವನ್ನೇ ಕೆಲಕಾಲ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ ಈತ, ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಾಹಕ್ಕೆ ತಾನೇ ಬಲಿಯಾದ ಮಹಾಬಲಿಕುಲವಿಧ್ವಂಸಕನೆಂಬ ಈತನ ಬಿರುದು ಕೇವಲ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ, ಈತನ ಮಹಾಸಾಧನೆಯೊಂದರ ನೆನಪಾಗಿಯೇ ಉಳಿಯಿತು. ಈತನು ಅಪಾರ ಶಿವಭಕ್ತ ತನ್ನ ಅರಮನೆಯನ್ನೇ ಮಹಾದೇವನಿಗೆ ನಿವೇದಿಸಿ ಮಹೇಂದ್ರೇಶ್ವರನನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದನೆಂದು ಬರಗೂರಿನ ಶಾಸನವೊಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ (878).

ನೊಳಂಬಾಧಿರಾಜ ನೊಳಿಪಯ್ಯ ಅಥವಾ ಅಯ್ಯಪದೇವನು ಮಹೇಂದ್ರನ ಅನಂತರ ನೊಳಂಬ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ (897-934). ಈತನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಗಂಗರ ರಾಜಕೀಯ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪದಿಂದಾಗಿ ನೊಳಂಬ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಶಾಂತಿ ನೆಲೆಸಿತ್ತು.

ಆದರೆ ಅಯ್ಯಪದೇವನು ಗಂಗರಾಜಕುಮಾರಿ ಪೊಲ್ಲಬ್ಬರಸಿಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಗಂಗನೊಳಂಬ ವೈಷಮ್ಯ ಹೆಚ್ಚು ಮುಂದುವರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಅಯ್ಯಪದೇವನು ಶಾಂತಿಯಿಂದ ರಾಜ್ಯವಾಳುವಂತಾಯಿತು ಮತ್ತು ಈತನು ತನ್ನ ಜೀವಿತದ ಕೊನೆಯವರೆಗೆ ಗಂಗರೊಂದಿಗೆ ಮೈತ್ರಿಯಿಂದಿದ್ದನು. ಅಯ್ಯಪದೇವನು ನೊಳಂಬವಾಡಿ – 32000 ವೆಂಬ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದನು. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೊಳಂಬರಾಜ್ಯ ಅದರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯಂತ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ರಾಜ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಪುರಿ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ತೂರು, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಾರಿ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಮೇರೆಯಾಗಿ ಹೊಂದಿದ್ದ ಈ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅಯ್ಯಪದೇವನು ತನ್ನ ಮಕ್ಕಳು ಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳುಗಳ ಸಹಾಯದೊಂದಿಗೆ ಆಳಿದ. ಆಯ್ಯಪದೇವನ ಮಗ ಬೀರನೊಳಂಬ ಅಣ್ಣಿಗನು (922) ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರ ಭಾಗವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ. ಅಣ್ಣಿಗನ ಮಗನಾದ ಇರುಳಚೋರನು (929) ಧರ್ಮಪುರಿಯ ಭಾಗವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇರುಳಚೋರನು, ಅಣ್ಣಿಗನಿಗೂ ಚಾಳುಕ್ಯಕುಲದ ಅತ್ತಿಯಬ್ಬರಸಿಗೂ ಹುಟ್ಟಿದ ಮಗ. ಅಯ್ಯಪದೇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (922), ಆತನ ಮಗ ಅಣ್ಣಿಗನಿಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮೂರನೆಯ ಇಂದ್ರನ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಸಣ್ಣಕಾಳಗವೊಂದು ನಡೆದಿತ್ತು. ತದನಂತರ ಇವರಿಬ್ಬರ ನಡುವೆ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಸಖ್ಯವೇರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಅಯ್ಯಪದೇವ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮೂರನೆಯ ಗೋವಿಂದನ ಕೈಕೆಳಗೆ (932) ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕೊಡಗಿನ ಸ್ನೇಹದಿಂದಾಗಿ ಅಯ್ಯಪದೇವ ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯ ದೊರೆ ಒಂದನೆಯ ಅಯ್ಯಪ ರಾಯನ (921–27) ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿದ. ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ನೊಳಂಬರಿಗೂ ಇದ್ದ ವೈರ ಶತಮಾನದಷ್ಟು ಹಳೆಯದು. ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯ ಗುಣಗ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ (ಸು.849–92) ನೊಳಂಬ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಮಂಗಿರಾಜನನ್ನು ಕೊಂದನೆಂದು ಕೆಲವು ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶಾಸನಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಈ ಮಂಗಿರಾಜ ಯಾರೆಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ನಿಖರ ಮಾಹಿತಿ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಈ ಎರಡೂ ವಂಶಗಳ ನಡುವೆ ವೈಷಮ್ಯವಿತ್ತೆಂಬುದಂತೂ ಖಚಿತ. ಈ ಹಳೆಯ ವೈರದಿಂದಾಗಿ ಅಯ್ಯಪದೇವನು ಒಂದನೆಯ ಅಮ್ಮಣರಾಯನ (921–27) ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಹೂಡಿ, ಆತನನ್ನು ನಿರ್ಣಾಯಕವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿ, ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯರಿಗೆ ಅತಿ ಭಯಂಕರನಾದ ವೈರಿಯೆನಿಸಿಕೊಂಡನು. ಇದೇ ಶತ್ರುತ್ವ ಮುಂದುವರೆದು ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯದೊರೆ ಎರಡನೆಯ ಭೀಮನ (ಗಂಡ/ ಬೀರ ಮಹೇಂದ್ರ) ಧಾಳಿಯನ್ನು ಅಯ್ಯಪದೇವನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು (934). ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜವಂಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಅಂತಃಕಲಹಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ಈ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ವಿಪರೀತವಾಗಿ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪಮಾಡಿದ್ದರು. ಇದನ್ನು ಸಹಿಸದ ಎರಡನೆಯ ಭೀಮ (ಸು.934–47) ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಮತ್ತು ಆವರ ಮಿತ್ರರಾದ ನೊಳಂಬರು ಮತ್ತು ಗಂಗರ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿದ. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಬಳಿಯ ತುಂಬೇಪಾಡಿ ಯಲ್ಲಿ, ಬೀರಮಹೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಅಯ್ಯಪದೇವನ ನಡುವೆ ಭೀಕರ ಕಾಳಗ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅಯ್ಯಪದೇವನು ವೀರಮರಣವನ್ನಪ್ಪಿದ. ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶಾಸನಗಳು ಅತೀ ಭಯಂಕರ ಶತ್ರುವಾದ ಅಯ್ಯಪನನ್ನು ಚಾಳುಕ್ಯ ಭೀಮನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೊಂದನೆಂದು ಹೆಮ್ಮೆಯಿಂದ ಹೇಳಿವೆ. ಹೀಗೆ ನೊಳಂಬರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪರಾಕ್ರಮದಿಂದ ದೀರ್ಘಕಾಲ ಆಳಿದ ಅಯ್ಯಪದೇವನ ಆಳಿಕೆ ಮುಕ್ತಾಯವಾಯಿತು.

ಅಯ್ಯಪದೇವನಿಗೆ ಪೊಲ್ಲಬ್ಬರಸಿ (ಗಂಗ ವಂಶೋದ್ಭವೆ) ನಾಗಿಯಬ್ಬೆ ಮತ್ತು ಹೆಳೆಯೆಬ್ಬೆ ಎಂಬ ಪತ್ನಿಯರಿದ್ದರು. ಪೊಲ್ಲಬ್ಬರಸಿಯ ಮಗನೇ ಅಣ್ಣಿಗ ಬೀರನೊಳಂಬ. ಇವನ ತಮ್ಮ ಇರಿವನೊಳಂಬ ದಿಲೀಪ. ಇವರಲ್ಲದೆ ಅಯ್ಯಪದೇವನಿಗೆ ಅಂಕಯ್ಯನೆಂಬ ಮಗನೂ ಸಹ ಇದ್ದ. ಅಯ್ಯಪದೇವನಿಗೆ ನೊಳಂಬಾಧಿರಾಜ, ನೊಳಪಯ್ಯ, ನನ್ನಿಗ, ನನ್ನಿಗಾಶ್ರಯ, ನನ್ನಿನೊಳಂಬ ನೃಪ, ಏಕವಾಕ್ಯ, ಪದ್ಮಾಶ್ರಮ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದವು ಅಯ್ಯಪದೇವನು, ತಂದೆ ಮಹೇಂದ್ರನಂತೆ, ಸಾಹಸಿ, ಧೀಮಂತ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಮುತ್ಸದ್ದಿ. ಗಂಗರೊಂದಿಗೆ ಮಾಸಿದ್ದ ಸಖ್ಯವನ್ನು ಪುನಃ ಸಂಪಾದಿಸಿ ಅವರ ಗೌರವಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರನಾದವನು. ಈ ಹಿಂದೆ ಮಂಗಿರಾಜನ ಮರಣದಿಂದ ತನ್ನ ಕುಲಕ್ಕಾಗಿದ್ದ ಅವಮಾನದ ಸೇಡನ್ನು ತೀರಿಸಿಕೊಂಡವನು. ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯರಿಗೆ ಅತಿ ಭಯಂಕರ ಶತ್ರು ವೆನಿಸಿಕೊಂಡವನು. ನೊಳಂಬ – ಗಂಗ –ಚಾಳುಕ್ಯ ಈ ಮೂರು ವಂಶಗಳೂ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಕೂಡುವಂತೆ ಮಾಡಿದವನು. ಸತ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ತನ್ನ ಜೀವವನ್ನು ಮುಡುಪಾಗಿಟ್ಟಿದ್ದನು, ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ವೀರಮರಣವನ್ನಪ್ಪಿದವನು.

ಅಣ್ಣಿಗ ಬೀರನೊಳಂಬ ಅಯ್ಯಪದೇವನ ಮರಣಾನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ (ಸು.934–40). ಈತನ ವಿಶಿಷ್ಟ ಬಿರುದು ಬೀರ (ವೀರ) ನೊಳಂಬ ಬೀರನೊಳಂಬ ತನ್ನ ತಂದೆ ಅಯ್ಯಪದೇವನ ಕೈಕೆಳಗೆ ರಾಜ್ಯದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು (922ರಲ್ಲೇ) ಮತ್ತು ಈತನಿಗೆ (929ರಲ್ಲೇ) ರಾಜ್ಯವಾಳಲು ಯೋಗ್ಯನಾದ ಮಗನೂ (ಇರುಳ ಚೋರ) ಇದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗುವ ವೇಳೆಗೆ ಈತನಿಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ವಯಸ್ಸು ಅನುಭವವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಈತನು ಸಿಂಹಾಸನವೇರುವ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಗಂಗರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಗಂಗರಾಜ ನೀತಿಮಾರ್ಗ ನಿಧನನಾಗಿದ್ದ. ಆತನ ಮಕ್ಕಳಾದ ಮೂರನೆಯ ರಾಚಮಲ್ಲ ಮತ್ತು ಅವನ ತಮ್ಮ ಎರಡನೆಯ ಭೂತುಗ ಇವರ ನಡುವೆ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ಪೈಪೋಟಿ ಇತ್ತು. ರಾಚಮಲ್ಲ ದಕ್ಷಿಣದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ. ಬೂತುಗನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮೂರನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ತಂಗಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿ, ಅವರ ರಾಜಕೀಯ ಬೆಂಬಲದೊಂದಿಗೆ ಉತ್ತರ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದನು. ಗಂಗರಾಜ್ಯದ ಅಸ್ಥಿರತೆಯ ಅವಕಾಶ ಪಡೆದ ಅಣ್ಣಿಗನು, ಗಂಗರಾಜ್ಯದೊಳಗೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿ, ಹೆಗ್ಗಡದೇವನಕೋಟೆಯ ಕೊತ್ತಮಂಗಲದವರೆಗೆ ನುಗ್ಗಿದ. ಮೊದಮೊದಲು, ಅಣ್ಣಿಗನಿಗೆ ಜಯವಾದರೂ ಕೊನೆಗೆ ರಾಚಮಲ್ಲನ ಕೈಮೇಲಾಗಿ ಅಣ್ಣಿಗನು ಪರಾಭವಗೊಂಡ. ಅಣ್ಣಿಗನ ಈ ಕುಚೋದ್ಯವನ್ನು ರಾಚಮಲ್ಲನು ಕ್ಷಮಿಸಿದನೆಂದು ಕುಡಲೂರು ಶಾಸನ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಈ ಕ್ಷಮಾದಾನಕ್ಕೆ ಮತ್ತೊಂದು ಕಾರಣವೂ ಇತ್ತು, ರಾಚಮಲ್ಲನಿಗೆ ತನ್ನ ತಮ್ಮನಾದ ಬೂತುಗನೇ ಶತ್ರುವಾಗಿದ್ದನು. ಹೀಗಾಗಿ ನೊಳಂಬರನ್ನು ಎದುರು ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳುವ ಧೈರ್ಯ ರಾಚಮಲ್ಲನಿಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ರಾಚಮಲ್ಲನು ಅಣ್ಣಿಗನನ್ನು ಕ್ಷಮಿಸಿ ನೊಳಂಬರನ್ನು ತನ್ನ ಪಕ್ಷಪಾತಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ.

ದಂಪತಿಗಳು

ಅಣ್ಣಿಗನು ನೆಮ್ಮದಿಯಿಂದ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ (940). ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಬೂತುಗನ ನೆವದಲ್ಲಿ ಗಂಗರಾಚಮಲ್ಲನನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೊಂದರು. ಅಣ್ಣಿಗನೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಂದ ಸೋಲೊಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಬೂತುಗ ಗಂಗರಾಜ್ಯದ ಅಧಿಪತಿಯಾದ. ಅಣ್ಣಿಗನ ತಮ್ಮ ಇರಿವನೊಳಂಬ ದಿಲೀಪನು ಗಂಗ ಬೂತುಗನ ಮಿತ್ರ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಅಣ್ಣಿಗನ ಅನಂತರ ನೊಳಂಬ ಸಿಂಹಾಸನವು, ಅಣ್ಣಿಗನ ಮಗ ಇರುಳ ಚೋರನಿಗೆ ಹೋಗದೇ ದಿಲೀಪನ ಪಾಲಾಯಿತು. 940 ರ ಅನಂತರ ಅಣ್ಣಿಗನ ವಿಚಾರ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಹೇಮಾವತೀ ಸ್ತಂಭಶಾಸನ ಇರಿವ ನೊಳಂಬ ದಿಲೀಪ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ (942). ನೊಳಂಬರ ಮೂಲ ಹಾಗೂ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ನೀಡುವ ಈ ಶಾಸನ ಲಕುಲೀಶನ ಅವತಾರವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ ಚಿಲ್ಲುಕ ಭಟಾರರಿಗೆ ನೀಡಿದ ಕೆಲವು ದಾನಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಇರಿವನೊಳಂಬ ದಿಲೀಪ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮೂರನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಮಿತ್ರನಾಗಿದ್ದು, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಚೋಳರ ಮೇಲೆ ನಡೆಸಿದ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿದ್ದ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ದಂಡು ಗಜಾಂಕುಳ ಚೋಳನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಹೋದಾಗ ಇಪಿಲಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ದಿಲೀಪನೂ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿದ್ದನು (949). ತಕ್ಕೋಲಂ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ನಡೆದ ಭೀಕರ ಸಮರದಲ್ಲಿ ಗಂಗ ಬೂತುಗನು ಚೋಳ ಯುವರಾಜ ರಾಜಾದಿತ್ಯನನ್ನು ಕೊಂದ ವಿಷಯ ಸರ್ವವಿಧಿತ. ಚೋಳರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಹಲವಾರು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ ಕೃಷ್ಣನು, ತನ್ನ ಅನುಚರರಿಗೆ, ಗೆದ್ದ ರಾಜ್ಯದ ವಿವಿಧ ಭೂಭಾಗಗಳನ್ನು ಹಂಚಿದನೆಂದು ಕರ್ಹಾಡ್ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಮಿತ್ರನಾದ ದಿಲೀಪನೂ ಸಹ ಉತ್ತರ ಆರ್ಕಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಕೃಷ್ಣನಿಂದ ಪಡೆದ. ಈ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದಿಂದಾಗಿ ಮಹಾಬಲಿ ಬಾಣರು, ವೈದುಂಬರು ದಿಲೀಪನ ಸಾಮಂತರಾದರು. ದಿಲೀಪನ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಕಾಲ ನೊಳಂಬರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ನೆಮ್ಮದಿಯ ಕಾಲ. ಇಡೀ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸುಭಿಕ್ಷ ನೆಲೆಸಿತ್ತು. ಧರ್ಮಕಾರ್ಯಗಳು ನಿರಂತರವಾಗಿ ನಡೆದವು. ತ್ರಿಭುವನ ಕರ್ತಾರ ದೇವನೆಂಬ ಶಾಕ್ತಧರ್ಮ ಪೀಠದ ಗುರು, ಅವನೀಸ್ಥಾನವನ್ನು ನಲವತ್ತು ವರ್ಷಕಾಲ ಆಳಿ (961) ಐವತ್ತು ದೇಗುಲಗಳನ್ನು ಎರಡು ಕೆರೆಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ದಿಲೀಪನ ಕೈಕೆಳಗೆ ಆತನ ಮಕ್ಕಳು, ಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳು, ಸಾಮಂತರು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ರಾಜ್ಯದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದರು. ದಿಲೀಪನ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಬಿರುದುಗಳೆಂದರೆ ಏಕವಾಕ್ಯ, ಪಲ್ಲವರಾಮ, ಪಲರೊಡೆಗಂಡ, ತ್ರಿಭುವನ ಧೀರ, ಪಲ್ಲವ ಮುರಾರಿ, ಆಯ್ತರ ಜವ, ಪಲ್ಲವೊಳ್ಗಂಡ, ಪಲ್ಲವಾದಿತ್ಯ ಇತ್ಯಾದಿ. ದಿಲೀಪನು 27 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲದ ದೀರ್ಘ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದನು. ಈತನ ಕಾಲವನ್ನು ನೊಳಂಬ ಇತಿಹಾಸದ ಧರ್ಮಯುಗ, ಸುವರ್ಣಯುಗ ಮತ್ತು ನೆಮ್ಮದಿ ಶಾಂತಿಯ ಯುಗವೆಂದು ಕರೆಯಬಹುದು.

ನನ್ನಿನೊಳಂಬ ಇರಿವನೊಳಂಬ ದಿಲೀಪನ ಮಗ (968–70). ಈತನ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಬಿರುದು ಛಲದಂಕಕಾರ. ಈತನು ತಂದೆಯ ಕೈಕೆಳಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದ (965). ಈತನ ಪೆರ್ಗ್ಗಡೆ ಬಸವಯ್ಯನು, ನನ್ನಿನೊಳಂಬನ ಕೀರ್ತಿ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ಆವನಿಯಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅದರ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನ ನನ್ನಿನೊಳಂಬನನ್ನು ಪಲ್ಲವರಾಮ ಪಾದಪಂಕಜ ಭ್ರಮರನೆಂದು ವರ್ಣಿಸುತ್ತದೆ. ನನ್ನಿನೊಳಂಬ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರುವ ವೇಳೆಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ವಯಸ್ಕನಾಗಿದ್ದ. ಈತನ

ಮಗ ಎರಡನೆಯ ಪೊಳಲ್ಚೋರ (965) ಈತನ ಕೈಕೆಳಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದ. ನನ್ನಿನೊಳಂಬನು ಪಟ್ಟವೇರಿದ ಕಾಲ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ರಾಜಕೀಯದ ಒಂದು ಪರ್ವಕಾಲ. ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಇಡೀ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ರಾಜಕೀಯ ಹತೋಟಿ ಹೊಂದಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕೃಷ್ಣ ಕಾಲವಾದ (966). ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಶಾಂತಿ ನೆಲೆಸಿತ್ತು. ಈತನ ಅನಂತರ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಇಂದ್ರ ಸಿಂಹಾಸನ ವೇರಿದ. ಗಂಗ ಬೂತುಗನ ಅನಂತರ ಪಟ್ಟವೇರಿದ ಎರಡನೆಯ ಮಾರಸಿಂಹನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಬೆನ್ನೆಲುಬಾಗಿ ನಿಂತ (961–74). ಮುಂದೆ ಗಂಗರ ಮಿತ್ರನಾಗಿದ್ದ ದಿಲೀಪ ಕಾಲವಾದ (967). ನನ್ನಿನೊಳಂಬ ಪಟ್ಟವೇರಿದ. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ನೊಳಂಬರು ಬಹಳ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದರು. ನೂರಾರು ಆನೆಗಳ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಅನೇಕ ರಾಜಕುಮಾರರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ವಂಶ ಅವರದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಗಂಗ ಮಾರಸಿಂಹ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಸೆಣಸುತ್ತಿರುವಾಗ ಯಾವ ಗಳಿಗೆಯಲ್ಲಾದರೂ ನೊಳಂಬರು ಗಂಗರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಭಯ ಅವನಿಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಆತನು ನೊಳಂಬರನ್ನೇ ಮೊದಲು ನಾಶಮಾಡಿದ (970). ಶ್ರವಣಬೆಳ್ಗೊಳದ ಶಾಸನವೊಂದು ಗಂಗನೃಸಿಂಹನು ಅಗಾಧ ಗಜಸೈನ್ಯವನ್ನೂ ನೂರಾರು ರಾಜಕುಮಾರರ ದಂಡನ್ನೂ ಹೊಂದಿದಂತಹ ನೊಳಂಬರನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿ ನೊಳಂಬ ಕಲಾಂತನೆಂದೆನಿಸಿಕೊಂಡನೆಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ (974). ಮಾರಸಿಂಹನೊಡನೆ ನಡೆದ ಈ ಭೀಕರ ಕದನದಲ್ಲಿ ನನ್ನಿನೊಳಂಬ ಮತ್ತು ಆತನ ಮಗ ಎರಡನೇ ಪೊಳಲ್ಚೋರ ಮುಂತಾದವರು ಮಡಿದಿರಬೇಕು. ಅಳಿದುಳಿದ ರಾಜಕುಮಾರರು, ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತೊರೆದು ಓಡಿ ಹೋದರು. ಶ್ರವಣಬೆಳ್ಗೊಳದ ಶಾಸನ ಓ (ನೊಳಂಬ) ಪಲ್ಲವರೇ ಓಡಿ ಹೋಗಬೇಡಿ. ನೊಳಂಬ ಕುಲಾಂತಕ ಮಾರಸಿಂಹನು ದೈವಾಧೀನನಾಗಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಕೂಗಿ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಮಾರಸಿಂಹನ ಈ ಮರಣವಾರ್ತೆಯನ್ನು ಧರ್ಮಪುರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ತಂಗಿದ್ದ ನೊಳಂಬರು ತಿಳಿದು ಅನಂತರವೇ ನೊಳಂಬವಾಡಿಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರು.

ನೊಳಂಬ ಕುಲಾಂತಕ ಮಾರಸಿಂಹನ ಮರಣದಿಂದಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪತನದ ಹಾದಿ ಹಿಡಿಯಿತು. ಈ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯವಂಶದ ಇಮ್ಮಡಿ ತೈಲಪದೇವ ಪ್ರಬಲನಾದ (974). ನೊಳಂಬರು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಆಶ್ರಯಕೋರಿದರು. ನನ್ನಿನೊಳಂಬನ ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿ ಪೊಳಲ್ಚೋರ ಈತ ನೊಳಂಬ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರುವ ಮೊದಲೇ ವಿಧಿವಶನಾದ. ಈತನ ಪತ್ನಿ ಕದಂಬ ವಂಶೋದ್ಭವೆಯಾದ ದೀವಬ್ಬರಸಿ. ಇವಳಿಗೆ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು – ಎರಡನೆಯ ಮಹೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಇರಿವನೊಳಂಬ ಘಟೆಯಂಕಕಾರ. ಹೀಗಾಗಿ ಇಮ್ಮಡಿ ಮಹೇಂದ್ರ ನೊಳಂಬ ರಾಜತ್ವವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದ (ಸು. 977–85). ಈತನಿಗೆ ನೊಳಂಬಾಧಿರಾಜ, ವೀರಮಹೇಂದ್ರ, ವೀರನೊಳಂಬ, ನೊಳಂಬ ನಾರಾಯಣ ಇತ್ಯಾದಿ ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದವು. ಮಹೇಂದ್ರನು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು, ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದನು. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಗಂಗರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕ್ಷೀಣಿಸಿತ್ತು. ನೊಳಂಬ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗಂಗರಿಂದ ಕಸಿದು ಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಈತನು ಸಫಲನಾದನು. ಪ್ರಾಯಶಃ ತೈಲಪದೇವನ ಸಾಮಂತನಾಗಿ ಚೋಳ ನಾಡಿನ ಮೇಲೂ ಕೆಲವು ದಂಡೆಯಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡನು. 981ರ ಅನಂತರ ಮಹೇಂದ್ರನ ವಿಚಾರಗಳು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಈತನು ಅನಂತರದ ಕೆಲವು ಸಮಯದಲ್ಲೇ ವಿಧಿವಶನಾಗಿರಬೇಕು. ಏಕೆಂದರೆ ಸು. 990ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಚೋಳರು ನೊಳಂಬವಾಡಿಯ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು. ಈ ಮಧ್ಯಂತರದಲ್ಲಿ, ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಆವನಿಯಲ್ಲಿ, ಮಹೇಂದ್ರನ ತಾಯಿ, ಆತನ ಮರಣಾನಂತರ, ಆತನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದಾನ–ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ, ದೇವಾಲಯ, ಕೆರೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ, ತನ್ನ ಪುಟ್ಟಮಗ ಇರಿವನೊಳಂಬನ ಸಿಂಹಾಸನಾರೋಹಣವನ್ನು ತವಕದಿಂದ ವೀಕ್ಷಿಸುತ್ತಾ, ಆತನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದಳು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಮಹೇಂದ್ರ 985ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಕಾಲವಾಗಿರಬೇಕು.

ಮಹೇಂದ್ರನ ತರುವಾಯ ನೊಳಂಬರ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಒಂದು ಹೊಸತಿರುವನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಮಹೇಂದ್ರನಿಗೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ಪುತ್ರಸಂತಾನವಿರಲಿಲ್ಲ. ಈತನ ಮರಣದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ, ಈತನ ತಮ್ಮ ಇರಿವನೊಳಂಬ ಘಟೆಯಂಕಕಾರ ಇನ್ನೂ ಅಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಸಿನ ಬಾಲಕ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈತನ ತಾಯಿ ದೀವಾಂಬಿಕೆ ಅಥವಾ ದೀವಬ್ಬರಸಿ ತನ್ನ ಕಿರಿಯ ಮಗನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಕೆಲಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದಳು. ಈಕೆ ಕದಂಬವಂಶೋದ್ಭವೆ. ವಿದ್ಯಾ–ವಿನಯವಂತೆ, ಗುಣವಂತೆ, ಧರ್ಮಭೀರು, ಉದಾರಿ ಎಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿತಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಸಿಂಹಾಸನಾರೋಹಣ ಮಾಡಿದ ಚೋಳ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಒಂದನೆಯ ರಾಜರಾಜ, ಅನತಿಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಂಗವಾಡಿ, ನೊಳಂಬವಾಡಿಗಳನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ (985). ನೊಳಂಬರು ರಾಜ್ಯಭ್ರಷ್ಟರಾಗಿ, ನೊಳಂಬವಾಡಿಯನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮೊರೆಹೋದರು. 1010ರಿಂದ 1024 ರವರೆಗೆ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತನಾಗಿ, ಇರಿವ ನೊಳಂಬ ಘಟೆಯಂಕಕಾರನು ಬಳ್ಳಾರಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಕೋಗಲಿ, ಬಲ್ಲಕುಂದೆ ಕುಕ್ಕನೂರು ಮತ್ತು ಮಾಸೆಯವಾಡಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನಾಳಿದನು. ಇಮ್ಮಡಿ ತೈಲಪನ ಮೊಮ್ಮಗಳೂ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯನ ಮಗಳೂ ಐದನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ತಂಗಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ ಮಹಾದೇವಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ. ಮಹಾದೇವಿಯೂ ತನ್ನ ಪತಿಯ ಕೈಕೆಳಗೆ ಮರುವೊಳಲನ್ನು ಆಳಿದಳು (1024). ಇರಿವನೊಳಂಬ ಘಟೆಯಂಕಕಾರನಿಗೆ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ ನೊಳಂಬ ಪಲ್ಲವ ಪೆರ್ಮಾನಡಿ ಉದಯಾದಿತ್ಯದೇವನೆಂಬ ಮಗನಿದ್ದನು. ನೊಳಂಬ, ಚಾಳುಕ್ಯವಂಶಗಳ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಜನಿಸಿದ ಇನ್ನು ಮುಂದಿನ ನೊಳಂಬ ರಾಜಕುಮಾರರು ತಮ್ಮ ಹೆಸರಿನ ಜೊತೆಗೆ, ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಹೆಸರಿನ ಜೊತೆಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ ನೊಳಂಬ ಪಲ್ಲವ ಪೆರ್ಮಾನಡಿ ಉದಯಾದಿತ್ಯದೇವನು ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಕೈಕೆಳಗೆ 1018ರಲ್ಲೇ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದು ತಂದೆಯ ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು, ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ (1024–1037). ಈತ ಚಾಳುಕ್ಯ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ ಎರಡನೆಯ ಜಯಸಿಂಹನ ಸಾಮಂತ (1015–42). ನೊಳಂಬವಾಡಿ 32000 ಪ್ರಾಂತ್ಯ ಮತ್ತು ಗಂಗವಾಡಿ 96000 ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಶಾಸನವೊಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಅದು ಕೇವಲ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆ. ಈತನು ನೆಮ್ಮದಿಯಿಂದ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದನು. ಈತನ ಕಾಲದ ಯಾವುದೇ ಮಹತ್ವ ರಾಜಕೀಯ ವಿಷಯಗಳು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಈತನ ರಾಜಧಾನಿ ತುಂಗಭದ್ರಾ ತೀರದ ಕಂಪಿಲಿಯಾಗಿತ್ತು. ಈತನಿಗೆ ರಾಜಕಾರ್ಯ ನಿಪುಣನಾದ ಬ್ರಹ್ಮಾಧಿರಾಜನೆಂಬ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯೊಬ್ಬನಿದ್ದ.

ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ ನೊಳಂಬ ಪಲ್ಲವ ಪೆರ್ಮಾನಡಿ ಉದಯಾದಿತ್ಯದೇವನಿಗೆ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು. ಇವರಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯನು ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ ಇಮ್ಮಡಿ ನೊಳಂಬ (1037–44) ಮತ್ತು ಕಿರಿಯವನು ತ್ರೈಲೋಕ್ಯಮಲ್ಲ ನನ್ನಿನೊಳಂಬ ಪಲ್ಲವ ಪೆರ್ಮಾನಡಿ (1044–54). ಹಿರಿಯವನಾದ ಇಮ್ಮಡಿ ನೊಳಂಬನ ರಾಜ್ಯಭಾರಕಾಲ ಯಾವ ಪ್ರಮುಖ ರಾಜಕೀಯ ಘಟನೆಯೂ ಇಲ್ಲದೆ ನಡೆಯಿತು. ಕಿರಿಯವನಾದ ತ್ರೈಲೋಕ್ಯಮಲ್ಲ ನನ್ನಿನೊಳಂಬ ಪಲ್ಲವ ಪೆರ್ಮಾನಡಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಒಂದನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನಿಂದ ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾದ (1044). ಈತನು ಕೋಗಳಿ 500, ಕದಂಬಳಿಗೆ 1000, ಬಲ್ಲಕುಂದೆ 300, ಕನೆಯಕಲು 300, ಕುಡಿಹರವಿ 70 ಮತ್ತು ಕರಿವೀಡಿ 30 ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ರಾಜ್ಯಭಾರ ನಡೆಸಿದನು. ಈತನ ರಾಜ್ಯಭಾರಕಾಲದ ಮಹತ್ವದ ಘಟನೆಗಳೇನೂ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯರಿಗೂ – ಚೋಳರಿಗೂ ಇದ್ದ ವೈಷಮ್ಯ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅನೇಕ ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆದವು. ಚೋಳರ ಧಾಳಿಯಿಂದಾಗಿ ನೊಳಂಬ ರಾಜಧಾನಿ ಕಂಪಿಲಿ ಸೂರೆಯಾಯಿತು. ತುಂಗಭದ್ರಾ ತೀರದ ಕೊಪ್ಪಂ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಭೀಕರ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತ್ರೈಲೋಕ್ಯಮಲ್ಲನನ್ನಿನೊಳಂಬನು ಚಾಳುಕ್ಯರ ಪರವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿ ವೀರಮರಣವನ್ನಪ್ಪಿದ (1054). ಇಲ್ಲಿಗೆ ಮೂಲ ನೊಳಂಬ ಸಂತತಿಯ ಇತಿಹಾಸ ಮುಕ್ತಾಯಗೊಂಡಿತು. (ಎಂ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ನೌಕಾಸೇನ ಬಂಡಾಯ: ಭಾರತವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ 1946 ಫೆಬ್ರುವರಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ರಾಯಲ್ ಇಂಡಿಯನ್ ನೌಕಾಸೇನೆಯವರು ನಡೆಸಿದ ಬಂಡಾಯ. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತೀಯರ ಕೈಗೆ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ನಿರ್ಗಮಿಸುವ ತೀರ್ಮಾನವನ್ನು ತ್ವರೆಗೊಳಿಸಲು ಇದೂ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಭಾರತದ ವಿಮೋಚನೆಗಾಗಿ ಸುಭಾಷ್ ಚಂದ್ರಬೋಸರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲಾಗಿದ್ದ ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸೇನೆಯ ಯೋಧರನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ದ್ರೋಹದ ಆಪಾದನೆಯ ಮೇಲೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಚಾರಣೆಗೆ ಗುರಿಪಡಿಸಿದ್ದರು (1945). ಇದು ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ವಿವೇಕರಹಿತ ಕ್ರಮವಾಗಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಭಾರತಾದ್ಯಂತ ಉಗ್ರಕ್ಷೋಭೆ ಉಂಟಾಯಿತು. ಈ ವಿಚಾರಣೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಅನೇಕ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶನಗಳು ನಡೆದುವು. ಪ್ರತಿಭಟನೆ ವ್ಯಕ್ತಪಟ್ಟಿತು. ನೌಕಾ ಉದ್ಯೋಗಿಗಳು ದಂಗೆ ಏಳಲು ಇದು ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಕಾರಣವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ನೀಡದಿದ್ದುದರಿಂದ ದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹಬ್ಬಿದ್ದ ಅಸಮಾಧಾನ ನೌಕಾಸೇನೆಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿತು.

ಈ ಬಂಡಾಯ ಮೊದಲು ಮುಷ್ಕರ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿಯ ಬಂದರಿನಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿ, ಕೊನೆಗೆ ಭಾರತದ ಇತರ ಬಂದರುಗಳಿಗೆ ಹರಡಿತು. ಕೇಂದ್ರ ಮುಷ್ಕರ ಸಮಿತಿಯ ಆದೇಶದ ಮೇರೆಗೆ ಸಿಗ್ನಲ್ ಶಾಲೆಯ ನೌಕಾ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯವರು 1946 ಫೆಬ್ರವರಿ 18ರಂದು ಮುಷ್ಕರ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಇವರ ಜೊತೆಗೆ ವಿವಿಧ ನೌಕಾ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯವರು ಸೇರಿಕೊಂಡರು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ವರ್ಣಭೇದ ನೀತಿ, ಕಡಿಮೆ ಸಂಬಳ, ಕಳಪೆ ಆಹಾರ ವ್ಯವಸ್ಥೆ–ಇವುಗಳ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಚಳವಳಿ ನಡೆಸಿದರು. ಸ್ವಾಭಿಮಾನಕ್ಕೆ ಕುಂದು ಬರುವಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನೌಕಾಧಿಕಾರಿಯೊಬ್ಬ ಮಾಡಿದ ಟೀಕೆಗಳಿಂದ ಇವರು ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದಿದ್ದರು. ನೌಕಾ ವಾಹನಗಳ ಮೇಲೆ ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ನೌಕೆಯ ನಾಮಫಲಕಗಳನ್ನು ಅಂಟಿಸಿ ರಾಷ್ಟ್ರಧ್ವಜವನ್ನು ಹಾರಿಸಲಾಯಿತು. ತಮ್ಮ ಬೇಡಿಕೆಗಳನ್ನು ಈಡೇರಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಭಾರತೀಯರ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಇಂಡೋನೇಷ್ಯದಿಂದ ವಾಪಸ್ ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬುದೂ ಇವರ ಆಗ್ರಹವಾಗಿತ್ತು. ಭಾರತ ಬಿಟ್ಟು ತೊಲಗಿ, ಜೈ ಹಿಂದ್ ಎಂಬ ಘೋಷಣೆಗಳನ್ನು ಇವರು ಕೂಗಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಕೆಲವು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಪ್ರದರ್ಶನಗಳು ಉಗ್ರವಾಗಿದ್ದುವು. ರಾಯಲ್ ಇಂಡಿಯನ್ ನೌಕೆಯ ಫ್ಲ್ಯಾಗ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಅಡ್ಮಿರಲ್ ಗಾಡ್‌ಫ್ರಿ ಆಕಾಶವಾಣಿಯ ಮೂಲಕ ನೌಕಾ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸಿ ಮಾತನಾಡಿ, ಚಳವಳಿಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಶರಣಾಗುವಂತೆ ಕರೆ ನೀಡಿದ. ಜೊತೆಗೆ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಬಲಗೊಳಿಸಿದ. ನೌಕಾ ಸಿಬ್ಬಂದಿ ಮತ್ತು ಸೇನಾ ರಕ್ಷಾ ದಳದ ನಡುವೆ ಗುಂಡುಗಳ ವಿನಿಮಯವಾಯಿತು. ನೌಕಾ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯವರು ಅಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು

ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇವರ ಜೊತೆಗೆ ಇತರ ನಾಗರಿಕರು ಸೇರಿ ಲೂಟಿ ಹಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದುದರಿಂದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ದಿನೇ ದಿನೇ ಹದಗೆಡತೊಡಗಿತು. ವಲ್ಲಭಭಾಯಿ ಪಟೇಲರು ಮಧ್ಯಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಸುಧಾರಿಸಿತು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಂ ಲೀಗ್ ನಾಯಕರು ಚಳವಳಿ ನಿಲ್ಲಿಸುವಂತೆ ಮನವಿ ಮಾಡಿದಾಗ್ಯೂ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಮುಷ್ಕರ, ಹರತಾಳ, ಹಲ್ಲೆಗಳು ಮುಂದುವರಿದುವು. ಸೈನ್ಯದ ಸಹಾಯದಿಂದ ಗಲಭೆಯನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲಾಯಿತು. ಈ ಗಲಭೆಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಸು.200 ಜನಸತ್ತರು. 1946 ಫೆಬ್ರುವರಿ 23ರಂದು ಚಳವಳಿ ನಿಂತಿತು. ಯಾವ ನೌಕೋದ್ಯೋಗಿಗಳನ್ನೂ ಶಿಕ್ಷಿಸಬಾರದೆಂದು ಮೌಲನಾ ಅಬ್ದುಲ್ ಕಲಾಮ್ ಆಜಾದರು ದಂಡನಾಯಕರಿಗೆ ಮನವಿಮಾಡಿದರು.

ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಘಟನೆಯ ಪರಿಣಾಮ ಇತರ ಬಂದರುಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಕರಾಚಿ, ಮದರಾಸು, ಕಲ್ಕತ್ತ, ವಿಶಾಖಪಟ್ಟಣಗಳ ನೌಕಾಸಿಬ್ಬಂದಿಯವರು ಮುಂಬಯಿಯ ಸಹೋದ್ಯೋಗಿಗಳ ಬೇಡಿಕೆಗಳಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿ ಮುಷ್ಕರ ನಡೆಸಿದರು. ಹಿಂದು ನೌಕಾಸಿಬ್ಬಂದಿಯವರು ಕರಾಚಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಉಗ್ರವಾಗಿ, ಹಿಂಸಾರೂಪ ತಳೆಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ಸೇನಾ ಪಡೆಯ ನೆರವಿನಿಂದ ಹತೋಟಿಗೆ ತರಲಾಯಿತು. ಭೂ ವಾಯು ಸೈನ್ಯಗಳು ಈ ಘಟಕಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ತಟಸ್ಥವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ದೆಹಲಿ ಮತ್ತು ಮದರಾಸಿನ ವಾಯುಸೇನಾ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯವರು ರಾಯಲ್ ಇಂಡಿಯನ್ ನೌಕಾ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯವರಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿ ಮುಷ್ಕರ ನಡೆಸಿದರು. ಮುಂಬಯಿಯ ಅಂಧೇರಿ ಮತ್ತು ಮೆರೀನ್ ಡ್ರೈವ್‌ನ ರಾಯಲ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಭೂಸೈನ್ಯ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯವರು ಸಭೆ ಸೇರಿ ತಮ್ಮ ಸಹಾನುಭೂತಿ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದರು.

ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ನೀಡುವ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಸಮಾಲೋಚನೆ ನಡೆಸಲು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬರಲಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಂಪುಟ ಆಯೋಗದ ಸದಸ್ಯರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಈ ಬಂಡಾಯ ಆರಂಭವಾದ ಮರುದಿನವೇ ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತವನ್ನು ಬೇಗ ಬಿಡುವರೆಂಬುದು ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಖಚಿತವಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಈ ನಿರ್ಧಾರಕ್ಕೆ ನೌಕಾಸೇನ ಬಂಡಾಯವೇ ಕಾರಣವೆಂದು ಭಾವಿಸುವುದಕ್ಕಾಗುವುದಿಲ್ಲವಾದರೂ ರಾಜಕೀಯ ಅತೃಪ್ತಿ ಮತ್ತು ಅಸಮಾಧಾನಗಳು ನೌಕಾಸಿಬ್ಬಂದಿಗೂ ಹರಡಿದ್ದುದು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಯಿತು. ಭಾರತದ ಸೈನ್ಯಬಲದ ಅಚಲ ನಿಷ್ಠೆ ಮತ್ತು ವಿಧೇಯತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಸಂದೇಹ ದೃಢವಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಈ ಬಂಡಾಯ ಅಪಾಯದ ಮುನ್ಸೂಚನೆಯಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿತೆನ್ನಬಹುದು.(ಎಂ.ಜಿ.)

ಪ

ಪಂಚಶೀಲ: ಭಾರತದ ಪ್ರಧಾನಿ ಜವಾಹರಲಾಲ ನೆಹರು, ಚೀನ ಪ್ರಧಾನಿ ಚೌಎನ್ ಲೈ ಇವರ ನಡುವೆ 1954ರಲ್ಲಿ ಆದ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದ. ಸಹಬಾಳ್ವೆಯ ಐದು ತತ್ತ್ವಗಳು. ಪಂಚಶೀಲದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಸು.2,000 ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಹಳೆಯದು. ಆಧುನಿಕ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧಗಳಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸುವಂತೆ ಪಂಚಶೀಲವನ್ನು ಈಚೆಗೆ ರೂಪಿಸಿದ್ದು ಭಾರತ–ಚೀನ ಸ್ನೇಹದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ. ಅಶೋಕ ಘೋಷಿಸಿದ ಪಂಚಶೀಲ ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ನೀಡಿದೆ. 1. ಭೂ ಸಮಗ್ರತೆ ಮತ್ತು ಪರಮಾಧಿಕಾರದ ಪರಸ್ಪರ ಮನ್ನಣೆ; 2. ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸದಿರುವುದು; 3. ಪರಸ್ಪರ ಆಂತರಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡದಿರುವುದು; 4. ಸಮಾನತೆ ಹಾಗೂ ಪರಸ್ಪರ ಲಾಭ ಮತ್ತು 5. ಶಾಂತಿಯುತ ಸಹಬಾಳ್ವೆ–ಇವು ಪಂಚಶೀಲದ ಸೂತ್ರಗಳು.

ಟಿಬೆಟ್‌ಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಭಾರತ ಮತ್ತು ಚೀನಗಳ ನಡುವೆ 1953 ಡಿಸೆಂಬರ್ 31ರಂದು ಪೀಕಿಂಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಾತುಕತೆಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ, 1954 ಏಪ್ರಿಲ್ 9ರಂದು ಮುಕ್ತಾಯಗೊಂಡು ಅದೇ ದಿನ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದವಾಯಿತು. ಈ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯಲ್ಲಿ ಪಂಚಶೀಲದ ತತ್ತ್ವಗಳು ಇವೆ. 1954 ಜೂನ್‌ನಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಪ್ರಧಾನಿ ಜವಾಹರಲಾಲ ನೆಹರು ಮತ್ತು ಚೀನದ ಪ್ರಧಾನಿ ಚೌ ಎನ್–ಲೈ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ ಸಂಯುಕ್ತ ಹೇಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದರು.

ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪಡೆಯುವ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಶೀತಲಯುದ್ಧ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪಡೆದ ಅನಂತರ ನಿರಾಶ್ರಿತರ ವಲಸೆ, ಆಹಾರ ಕೊರತೆ, ಭಾರತ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನಗಳ ನಡುವಿನ ಗಡಿ ವಿರಸ ಮುಂತಾದ ಭಾರಿ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಭಾರತ ಎದುರಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಶಾಂತಿ ಅಗತ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಬೃಹತ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಶೀತಲ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಯಾವ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಸೇರಲಿಲ್ಲ. 1947–50ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ನೆಹರು ಅವರು ಅಲಿಪ್ತ ನೀತಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರು. ಭಾರತ ಅದನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲದೆ, ಚೈತನ್ಯಪೂರ್ಣ ಅಲಿಪ್ತ ನೀತಿಯನ್ನು ವಿವರಿಸಲು ಅವರು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಅಲಿಪ್ತತೆ ಎಂದರೆ ದೌರ್ಜನ್ಯ ಹಾಗೂ ಆಕ್ರಮಣಗಳನ್ನು ನೋಡಿ ಸಹಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದಲ್ಲ. ಎಲ್ಲಿ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆದರೂ ಭಾರತ ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ವಿರೋಧವಾದ ಸೂಕ್ತ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಭಾರತ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಮತ್ತು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿಗಳಿಗೆ ಎಂದಿನಂತೆ ವಿರೋಧ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಜಗತ್ತಿನ ಯಾವುದೇ ಭಾಗದಲ್ಲಾದರೂ ವಸಾಹತುಶಾಹಿಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟ ನಡೆದರೆ, ಹೋರಾಟ ನಡೆಸುವ ವಸಾಹತು ವಿರೋಧಿ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಭಾರತ ಬೆಂಬಲ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಭಾರತ ಎಲ್ಲರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನೂ ಗೌರವಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರೂ ಸ್ವಯಂ ನಿರ್ಣಯ ಅಧಿಕಾರ ಹೊಂದಿರುವುದರಿಂದ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಪರಮಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಾರೆ. ಅಲ್ಲದೆ, ಅನ್ಯರ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪದ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಆ ಜನತೆಗೆ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಸೇನಾ ಮೈತ್ರಿಕೂಟಗಳಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಕಿರಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುವುದರಿಂದ ಕಿರಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡಿದಂತಾಗುತ್ತದೆ.

ಯಾವುದೇ ಗುಂಪು ಇಲ್ಲವೇ ಕೂಟವನ್ನು ಸೇರಲು ಭಾರತ ಬಯಸುವುದಿಲ್ಲ. ಇದು ಭಾರತದ ಮೂಲಭೂತ ನೀತಿ. ಶಾಂತಿ, ಭದ್ರತೆ ಹಾಗೂ ಮಾನವ ಅಭ್ಯುದಯಗಳಿಗಾಗಿ ನಡೆಸುವ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಲ್ಲಿ ಸಹಕರಿಸಲು ಭಾರತ ಬಯಸುತ್ತದೆ. ಇತರ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ಸ್ನೇಹ ಮತ್ತು ಸಹಕಾರ ತತ್ತ್ವಗಳಿಗೆ ಯಾವುದೇ ವಿರೋಧವಿರಕೂಡದು. ದ್ವೇಷ ಹಿಂಸೆಗಳನ್ನು ಭಾರತ ಇಚ್ಛಿಸುವುದಿಲ್ಲ ಮತ್ತು ಅವುಗಳಿಂದ ದೂರವಿರುತ್ತದೆ. ಇತರ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ಭಾರತ ಸ್ನೇಹ ಬಯಸುತ್ತದೆ. ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಭಾರತದ ಬಾಗಿಲು ತೆರೆದೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಹಿರಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಭೇಟಿ ಮಾಡಿ, ಮಾತುಕತೆಯ ಮೂಲಕ ತಂತಮ್ಮ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಭಾರತ ಬಯಸುತ್ತದೆ. ಇತರರು ಏನು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಸಲಹೆ ನೀಡುವುದು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸೇರಿಲ್ಲವಾದರೂ ಕಳೆದ ಹಲವಾರು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಕಾಣುತ್ತಿರುವ ಅಡ್ಡಿ ಆತಂಕಗಳನ್ನು ತೊಡೆದುಹಾಕಬಹುದಷ್ಟೆ.

ಈ ತತ್ತ್ವಗಳ ಬುನಾದಿಯ ಮೇಲೆ ಭಾರತ ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಡನೆ ಶಾಂತಿ ಹಾಗೂ ಸಹಕಾರಪೂರ್ಣ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದೆ. ಸಮಾನತೆ, ಪರಸ್ಪರರಲ್ಲಿ ಗೌರವ ಹಾಗೂ ಸಹಬಾಳ್ವೆಯ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸುವುದರಿಂದ, ಆಕ್ರಮಣ ಮತ್ತು ಆಂತರಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡುವುದನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿದಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರ ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಅಧಿಕಾರ ನಡೆಸಿದಾಗ, ಇಲ್ಲವೇ ಇತರ ದೇಶಗಳ ಆಂತರಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡಿದಾಗ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟು ತಲೆದೋರುವುದು ಸ್ವಾಭಾವಿಕ. ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಮಾಣಿಕವಾಗಿ ಎಲ್ಲ ದೇಶಗಳೂ ಪಂಚಶೀಲವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಾಗ ಎಲ್ಲೆಡೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಶಾಂತಿ ಯುಂಟಾಗಿ ಸಹಕಾರ ಏರ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಂದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲ ದೇಶಗಳೂ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿರಬೇಕು, ಇಲ್ಲವೇ ಒಂದೇ ರೀತಿಯ ಧ್ಯೇಯಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಬೇಕು ಎಂದು ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಸ್ನೇಹದಿಂದಿರಬೇಕು. ತನಗೆ ಸರಿ ಎನಿಸಿದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಲು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೂ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿರಬೇಕು. ಭಾರತ ಮತ್ತು ಸೋವಿಯತ್ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಿನ್ನ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು ಇದ್ದರೂ ಸೋವಿಯತ್ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸ್ನೇಹದಿಂದಲೇ ಇದ್ದು ವಿವಿಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಹಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ, ಭಾರತ ಇತರ ದೇಶಗಳ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹಾಗೂ ಜೀವನ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಗೌರವಿಸುವುದಲ್ಲದೆ, ಆಂತರಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡಲು ಬಯಸುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಮಹತ್ತರ ಕೊಡುಗೆಯೇ ಪಂಚಶೀಲ. ಶಾಂತಿಯುತ ತೀರ್ಮಾನ ಹಾಗೂ ಅದಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾಗಿ, ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡದೆ ತನ್ನ ಗುರಿಯನ್ನು ತಾನೇ ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಹೊಸದಲ್ಲವಾದರೂ ಅದು ಈಗ ಮುಖ್ಯವಾದ ತತ್ತ್ವವಾಗಿದೆ. ಈ ಪೂರ್ಣ ಸತ್ಯ ಹೊಸದೇನಲ್ಲ. ಆದರೆ, ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡದಿರಬೇಕೆಂಬ ತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಮರ್ಥನೆ ಅಗತ್ಯ. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ಹಿಂದೆ ಹಿರಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಒತ್ತಡ ತರುವ ಮೂಲಕ ಅವು ತಮ್ಮ ಕಡೆ ಸೇರುವಂತೆ ಬಯಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಇದು ಹಿರಿಯ ದೇಶಗಳ ಆಸಕ್ತಿಯಿಂದ ಆಗುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಪರಿಣಾಮ. ಹೀಗೆ ನಡೆದಿರುವುದನ್ನು ಇತಿಹಾಸದುದ್ದಕ್ಕೂ ಕಾಣಬಹುದು.

1954ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಚೀನಗಳ ನಡುವೆ ಆದ ಒಪ್ಪಂದದ ಒಂದು ಅಂಶವಾಗಿ ಪಂಚಶೀಲ ರೂಪುಗೊಂಡರೂ 1955ರ ಬಾಂಡುಂಗ್ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಅದು ಸಂಘಟಿತವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. 1954 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 23ರಂದು ಇಂಡೋನೇಷ್ಯದ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿಯ ಗೌರವಾರ್ಥ ನೀಡಿದ ಸತ್ಕಾರಕೂಟದಲ್ಲಿ ನೆಹರು ಅವರು ಪಂಚಶೀಲ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ವಿಯೆಟ್ನಾಂ ಪ್ರಜಾಸತ್ತಾತ್ಮಕ ಗಣರಾಜ್ಯದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಹೋಚೀಮಿನ್ ಪಂಚಶೀಲವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿರುವುದಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದರು. 1954 ಡಿಸೆಂಬರ್ 22ರಂದು ಯೂಗೊಸ್ಲಾವಿಯವೂ ಇದನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿತು.

ಬರ್ಮ, ಚೀನ, ಲಾವೋಸ್, ನೇಪಾಲ, ವಿಯೆಟ್ನಾಂ ಪ್ರಜಾಸತ್ತಾತ್ಮಕ ಗಣರಾಜ್ಯ, ಯೂಗೊಸ್ಲಾವಿಯ ಹಾಗೂ ಕಾಂಬೋಡಿಯ ದೇಶಗಳು ಪಂಚಶೀಲ ತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ಒಪ್ಪಿಗೆ ನೀಡಿವೆ ಎಂದು 1955 ಏಪ್ರಿಲ್ 2 ರಂದು ಭಾರತದ ಲೋಕಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಘೋಷಿಸ

ಲಾಯಿತು. 1955 ಏಪ್ರಿಲ್ 10ರಂದು ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಏಷ್ಯನ್ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರರ ಅರಿವಿಗೆ ಪಂಚಶೀಲ ಆಧಾರ ಎಂಬ ನಿರ್ಣಯವನ್ನು ಮಂಡಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲ ಸೂಚಿಸಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ, ಸಿರಿಯ, ಟಿಬೆಟ್ ಮತ್ತು ಸೌದಿ ಅರೇಬಿಯ ದೇಶಗಳು ಕೂಡ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಬಂಧಗಳಿಗೆ ಈ ತತ್ತ್ವಗಳು ಆಧಾರವಾಗಿವೆ ಎಂದು ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದುವು.

1955ರಲ್ಲಿ ಬಾಂಡುಂಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ ಆಫ್ರೊ–ಏಷ್ಯನ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸಮ್ಮೇಳನ ಈ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ವಿಸ್ತಾರಗೊಳಿಸಿತಲ್ಲದೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ಬಲಪಡಿಸಿತು. 1955 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 5 ರಂದು ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ, ಜೂನ್ 4ರಂದು ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಜೂನ್ 27ರಂದು ಪೋಲೆಂಡ್ ದೇಶಗಳಿಂದಲೂ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 27ರಂದು ಭಾರತದಲ್ಲಿಯ ಅಮೆರಿಕದ ರಾಯಭಾರಿಯಿಂದಲೂ ಪಂಚಶೀಲದ ಪರವಾಗಿ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ವ್ಯಕ್ತಪಟ್ಟಿತು.

ಶಾಂತಿಯುತ ಸಹಜೀವನದ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಭಾರತದ ಸಂವಿಧಾನ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ. ಭಾರತ ಸತತವಾಗಿ ಸಾಂವಿಧಾನಿಕವಾಗಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಾಂತಿ, ಭದ್ರತೆ ಹಾಗೂ ಮಾನವ ಹಕ್ಕುಗಳಿಗೆ ಬದ್ಧವಾಗಿ ನಡೆದುಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕೂಟದ ಹಾಗೂ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಪ್ರಣಾಳಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಾಗಿರುವ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ಭದ್ರತೆಯ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಪಂಚಶೀಲ ಬಲಪಡಿಸಿತು.

ಪಂಚಶೀಲದ ಆದರ್ಶ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದ್ದರೂ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ, ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ಭದ್ರತೆಯನ್ನು ಉಳಿಸಲು, ಅದನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿಯಲು ಅನೇಕ ದೇಶಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿಲ್ಲ. ಪಂಚಶೀಲಕ್ಕೆ ಸಹಭಾಗಿಯಾಗಿದ್ದ ಚೀನ 1962ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಅದನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಪಂಚಶೀಲದ ಉಪಯುಕ್ತತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಅದರ ಕರ್ತೃವಾದ ನೆಹರೂ ಅವರೇ ಭ್ರಮನಿರಸನ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಪಂಚಶೀಲ ತತ್ತ್ವವು ತೃತೀಯ ಜಗತ್ತಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪಾಲಿಗೆ ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ಭದ್ರತೆಯ ಪ್ರತೀಕವೆನಿಸಿದ್ದರೂ ಸಹ ಬೃಹತ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದ ತೃತೀಯ ಜಗತ್ತಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿಯಲು ಶಕ್ತವಾಗಿಲ್ಲದಿರುವುದು ಸತ್ಯ ಸಂಗತಿ. (ಎಂ.ಎನ್.ಎನ್.)

ಪಂಚಾಚಾರ್ಯರು: ಶಿವನ ಪಂಚಮುಖಗಳಿಂದ ಆವಿರ್ಭವಿಸಿದರೆನ್ನಲಾದ ಏಕೋರಾಮ, ಪಂಡಿತಾರಾಧ್ಯ, ರೇವಣ, ಮರುಳಾರಾಧ್ಯ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವಾರಾಧ್ಯರೆಂಬ ಹೆಸರಿನ ಐವರು ಆಚಾರ್ಯರು, ವೀರಶೈವ ಧರ್ಮದ ಮೂಲ ಪುರುಷರು; ಪಂಚಪೀಠಗಳಿಗೆ ಅಧಿಪತಿಗಳು. ಇವರ ಉದ್ಭವದ ಬಗ್ಗೆ ಶಿವನು ಪಾರ್ವತಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದನೆಂಬ ವಿಷಯ ಸ್ವಾಯಂಭಾವ ಆಗಮದಲ್ಲಿದೆ. ಬಸವಣ್ಣ ಈ ಧರ್ಮದ ಉದ್ಧಾರಕ.

ರಂಭಾಪುರಿ ಪೀಠ: ಈ ಪೀಠದ ಮೂಲಪುರುಷರಾದ ಜಗದ್ಗುರು ರೇಣುಕಾಚಾರ್ಯರು ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಕೊಲನುಪಾಕದ (ಕೊಲ್ಲಿಪಾಕಿ) ಸೋಮೇಶ್ವರ ಶಿವಲಿಂಗದಿಂದ ಆವಿರ್ಭವಿಸಿದರೆಂದು ಪರಂಪರಾನುಗತವಾಗಿ ಬಂದಿದೆ. ಈ ಪರಂಪರೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಕೃತಯುಗದಲ್ಲಿ ಏಕಾಕ್ಷರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ, ತ್ರೇತಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಏಕ ವಕ್ತ್ರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ, ದ್ವಾಪರಯುಗದಲ್ಲಿ ರೇಣುಕಾಚಾರ್ಯ ಮತ್ತು ಕಲಿಯುಗದಲ್ಲಿ ರೇವಣಸಿದ್ಧ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿದ್ದವೆಂದು ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮಾಂತರ್ಗತ ಪಂಚಾಚಾರ್ಯ ಪಂಚಮೋತ್ಪತ್ತಿ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ವೀರಶೈವ ಸದಾಚಾರ ಸಂಗ್ರಹದ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಅಗಸ್ತ್ಯರಿಗೆ ಜಗದ್ಗುರು ರೇಣುಕಾಚಾರ್ಯರು ವೀರಶೈವ ಸಿದ್ಧಾಂತವಾದ ಶ್ರೀ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಶಿಖಾಮಣಿಯನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸಿದರು. ಈ ಉಪದೇಶ ಮಾಡಿದ ಮಲಯಾಚಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೇ ಆಚಾರ್ಯರು ಪೀಠವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಅದೇ ಇಂದಿನ ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಾಳೆಹೊನ್ನೂರಿನ ರಂಭಾಪುರಿ ವೀರಸಿಂಹಾಸನ ಮಹಾಪೀಠ.

ವೀರ ಎನ್ನುವ ಪದವನ್ನು ಧರ್ಮ, ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ವೀರತನ, ವೀರವೃತ್ತಿ ಮತ್ತು ಶಿವ–ಜೀವದ ಐಕ್ಯದ ವಿಶೇಷ ಅರ್ಥವನ್ನು ಸಾರುವ ಪದವಾಗಿ ವೀರಶೈವರು ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಶಿವನಲ್ಲಿಯೇ ಅಪಾರವಾದ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಇಡುವುದು, ಎಷ್ಟೇ ತೊಂದರೆಗಳು, ದುಃಖ–ದುಮ್ಮಾನಗಳು ಒದಗಿಬಂದರೂ ವೀರಯೋಧನ ಹಾಗೆ ಮನಸ್ಸನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಣದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ತನ್ನ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಕದಲಿಸದೇ ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ವರ್ತಿಸುವುದೇ ವೀರ ಪದಕ್ಕಿರುವ ನಿಜವಾದ ಅರ್ಥ. ಪರಶಿವನ ಮೊದಲ ಮುಖವಾದ ಸದ್ಯೋಜಾತ ಮುಖದಿಂದ ಆವಿರ್ಭವಿಸಿದ ಜಗದ್ಗುರು ರೇಣುಕಾಚಾರ್ಯರ ಸಿಂಹಾಸನ ವೀರ ಸಿಂಹಾಸನ.ಈ ಪೀಠಕ್ಕೆ ಒಟ್ಟು 121 ಜಗದ್ಗುರುಗಳು ಆಗಿದ್ದಾರೆ. ಇವರಲ್ಲಿ 29, 113, 118, 119, 120 ಮತ್ತು 121ನೆಯ ಪೀಠಾಧಿಪತಿಗಳು ಪ್ರಮುಖರು.

119ನೆಯ ಪೀಠಾಧಿಪತಿಗಳಾದ ಜಗದ್ಗುರು ಪ್ರಸನ್ನ ರೇಣುಕ ವೀರಗಂಗಾಧರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಮಹಾಸ್ವಾಮಿಗಳು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಜನತೆಯಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಜಾಗೃತಿಯುಂಟು ಮಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರದ ಹತ್ತಿರ ಮುಕ್ತಿ ಮಂದಿರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಈಗಿನ 121ನೆಯ ಜಗದ್ಗುರು ರೇಣುಕ ವೀರಸೋಮೇಶ್ವರ ರಾಜದೇಶಿಕೇಂದ್ರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಮಹಾಸ್ವಾಮಿಗಳು. ಪೀಠದಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯದಾಸೋಹ, ಪೀಠದ ಸೌಂದರ್ಯ ಹೆಚ್ಚಳ, ಆಡಳಿತ ಚುರುಕುತನ, ಗುರುಕುಲಸ್ಥಾಪನೆ, ಬಡವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ನಿಲಯ, ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ, ವೀರಶೈವ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರಕಟಣೆ, ನೂತನ ಯಾತ್ರಾ ನಿವಾಸಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ಸಮುದಾಯ ಭವನದ ನಿರ್ಮಾಣ ಇವೆ ಮೊದಲಾದ ಜನ ಕಲ್ಯಾಣ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು ಈ ಪೀಠದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ.

ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಪೀಠ: ಜಗದ್ಗುರು ಮರುಳಾರಾಧ್ಯರು ಶಿವನ ವಾಮದೇವ ಮುಖದಿಂದ ವೀರಶೈವ ಧರ್ಮ ಸಂಸ್ಥಾಪನೆಗಾಗಿ ಕ್ಷಿಪ್ರಾನದಿಯ ತಟದಲ್ಲಿರುವ ವಟಕ್ಷೇತ್ರದ ಶ್ರೀ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ ಲಿಂಗದಿಂದ ಬಂದಿದ್ದಾರೆಂದು ನಂಬಿಕೆ. ಕೃತಯುಗದಲ್ಲಿ ದ್ವ್ಯಕ್ಷರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ, ತ್ರೇತಾಯುಗದಲ್ಲಿ ದ್ವಿವಕ್ತ್ರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ, ದ್ವಾಪರಯುಗದಲ್ಲಿ ದಾರುಕ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಮತ್ತು ಕಲಿಯುಗದಲ್ಲಿ ಮರುಳಾರಾಧ್ಯ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳು ಇವರಿಗೆ ಇದ್ದುದಾಗಿ ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮಾಂತರ್ಗತ ಪಂಚಾಚಾರ್ಯ ಪಂಚಮೋತ್ಪತ್ತಿ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ವೀರಶೈವ ಸದಾಚಾರ ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಪೀಠದ ದ್ವಾಪರಯುಗದ ಜಗದ್ಗುರು ದಾರುಕಾಚಾರ್ಯರು ನೈಮಿಷ್ಯಾರಣ್ಯದಲ್ಲಿ ವಾಸಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ದಧೀಚಿಗೆ ಶಿವಾದ್ವಯತ ಬೋಧಿಸಿದರಂತೆ. ಸ್ವಾಯಂಭುವಾಗಮದ ಪ್ರಕಾರ ಜಗದ್ಗುರು ಮರುಳಾರಾಧ್ಯರು ಇಂದಿನ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ ವೀರಶೈವ ಧರ್ಮೋಪದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ಒಂದು ಪೀಠವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇವರು ಉಜ್ಜಯಿನಿ ರಾಜ ಶ್ರೌತಪಾಲನು ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಆಗುವ ಪ್ರಾಣಿ ಬಲಿಯ ಬಗ್ಗೆ ರಾಜನಿಗೆ ಅರಿವನ್ನು ಮೂಡಿಸಿ, ರಾಜದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ಶಿವದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಅನುಗ್ರಹಿಸಿ ವೀರಶೈವ ಪ್ರಮುಖ ತತ್ವಗಳಾದ ಅಷ್ಟಾವರಣ, ಪಂಚಾಚಾರ ಮತ್ತು ಷಟ್‌ಸ್ಥಳಗಳ ಅರಿವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟರು. ತದನಂತರ ಬಂದ ಮರುಳಸಿದ್ಧ ಜಗದ್ಗುರುಗಳು ವೀರಸೇನ ಮುಂತಾದ ಜೈನರಾಜರ ಉಪದ್ರವದಿಂದ ಬೇಸತ್ತು, ಜಗದ್ಗುರು ರೇವಣಸಿದ್ಧರ ಸಲಹೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೂಡ್ಲಿಗಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಪವಿತ್ರ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಸದ್ಧರ್ಮ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಉಜ್ಜಿನಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಆಕಾಲದಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಈ ಪೀಠದಲ್ಲಿ 110 ಜನ ಪೀಠಾಚಾರ್ಯರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ವೀರಶೈವದ ಸ್ವರೂಪ, ಲಕ್ಷಣ, ಅರ್ಥ, ಮಹತ್ವದ ಬೋಧನೆ ಈ ಪೀಠದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಇದನ್ನು ಸಂಚಾರ ಮಾಡುತ್ತ ಜನರಲ್ಲಿ ಸದ್ಧರ್ಮ ಜಾಗೃತಿಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವವರು.

108ನೆಯ ಪೀಠಾಧಿಪತಿಗಳಾದ ಜಗದ್ಗುರು ಸಿದ್ಧಲಿಂಗರು 1916ರಲ್ಲಿ ಸ್ವತಃ 5000ರೂ ಮೂಲನಿಧಿಯೊಡನೆ ಮದ್ರಾಸ್ ವೀರಶೈವ ವಿದ್ಯಾವರ್ಧಕ ಸಂಘವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇದು ಇಂದು ವೀರಶೈವ ವಿದ್ಯಾವರ್ಧಕ ಸಂಘ, ಬಳ್ಳಾರಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ನಾಡಿನ ಹಲವು ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಸ್ತುತ 111ನೆಯ ಪೀಠಾಧಿಪತಿಯಾದ ಜಗದ್ಗುರು ಮರುಳಸಿದ್ಧ ರಾಜದೇಶಿಕೇಂದ್ರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯರು ಇಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯಾನ್ನ ದಾಸೋಹ, ಉಚಿತ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ನಿಲಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹತ್ತು ಹಲವು ಸಮಾಜಹಿತಕಾರಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ.

ಕೇದಾರ ಪೀಠ: ಭಾರತದ ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಹಿಮಾಲಯ ಪರ್ವತದ ತಪ್ಪಲಲ್ಲಿ ಕೇದಾರ ಪೀಠವಿದೆ. ಶಿವನ ಅಘೋರ ಮುಖದಿಂದ ಸಂಜಾತರಾದ ಜಗದ್ಗುರು ಏಕೋರಾಮಾರಾಧ್ಯ ಶಿವಚಾರ್ಯರು ಶಿವನ ಆದೇಶದಂತೆ ದ್ರಾಕ್ಷಾರಾಮ ಕ್ಷೇತ್ರದ ರಾಮನಾಥ ಶಿವಲಿಂಗದಿಂದ ಅವತರಿಸಿದವರು ಎಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಕೃತಯುಗದಲ್ಲಿ ತ್ರ್ಯಕ್ಷರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ, ತ್ರೇತಾಯುಗದಲ್ಲಿ ತ್ರಿವಕ್ತ್ರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ, ದ್ವಾಪರಯುಗದಲ್ಲಿ ಘಂಟಾಕರ್ಣ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಮತ್ತು ಕಲಿಯುಗದಲ್ಲಿ ಏಕೋರಾಮಾರಾಧ್ಯರೆಂದು ಖ್ಯಾತರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಸ್ವಾಯಂಭುವಾಗಮದ ಪ್ರಕಾರ ಜಗದ್ಗುರು ಏಕೋರಾಮಾರಾಧ್ಯರು ಹಿಮಾಲಯದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಕೇದಾರ ವೈರಾಗ್ಯ ಸಿಂಹಾಸನ ಪೀಠವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಈ ಪೀಠ ಉತ್ತರಾಂಚಲ ಪ್ರದೇಶದ ರುದ್ರಪ್ರಯಾಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಓಖೀಮಠ ಎಂಬಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಪೀಠದ ತ್ರ್ಯಕ್ಷರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಮಹಾಸ್ವಾಮಿಗಳು ಆ ಕಾಲದ ಸೂರ್ಯವಂಶದ ಮಾಂಧಾತ ಮಹಾರಾಜನಿಗೆ ವೀರಶೈವ ತತ್ವಗಳನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸಿದ್ದರು. ಈ ಪೀಠದ ಘಂಟಾಕರ್ಣ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಮಹಾಸ್ವಾಮಿಗಳು ಕಾಶಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸಮಹರ್ಷಿಗಳಿಗೆ ವೀರಶೈವ ತತ್ತ್ವೋಪದೇಶ ಮಾಡಿದರು. ಸಧ್ಯ ವ್ಯಾಸಕಾಶಿಯಲ್ಲಿರುವ ವ್ಯಾಸೇಶ್ವರ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಅಂಗೈಯಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟಲಿಂಗವನ್ನಿರಿಸಿ ಪೂಜಿಸುವ ಘಂಟಾಕರ್ಣ ಶಿವಾಚಾರ್ಯರ ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಯಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ವ್ಯಾಸೇಶ್ವರಲಿಂಗ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಕಾಶಿಖಂಡದ 95ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿದೆ.

ಹರಿಕೃಷ್ಣ ರತೋಡಿಯವರ ಗಡವಾಲ್ ಕಾ ಇತಿಹಾಸ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಈ ಪೀಠಕ್ಕೆ ಈಗ 324 ಜಗದ್ಗುರುಗಳು ಇದ್ದಾರೆ. 1008 ಜಗದ್ಗುರು ಭೀಮ ಶಂಕರಲಿಂಗ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಮಹಾಸ್ವಾಮಿಗಳು 324ನೆಯವರು.

ಕೇದಾರ ಪೀಠ ವೈರಾಗ್ಯ ಸಿಂಹಾಸನ ಪೀಠವಾಗಿದೆ. ವೈರಾಗ್ಯವೆಂಬ ಅಂಶ ಶಿವ–ಜೀವರ ಐಕ್ಯದ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ (ಲಿಂಗಾಂಗ ಸಾಮರಸ್ಯದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ) ಶಿವತತ್ವದ ಪ್ರಾಪ್ತಿಗಾಗಿ, ಶಿವಜ್ಞಾನ, ಶಿವಧ್ಯಾನ, ಶಿವವ್ರತ, ಶಿವಪೂಜೆ ಎನ್ನುವ ಪಂಚಪರಿಕರಗಳನ್ನು ಸಾಧಿಸುವಾಗ ಉಂಟಾಗುವ ಅರಿಷಡ್‌ವರ್ಗಗಳ, ಸಪ್ತವ್ಯಸನಗಳ ಮತ್ತು ಅಷ್ಟಮದಗಳ ನಿಯಂತ್ರಣವನ್ನು ವೈರಾಗ್ಯವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ವೈರಾಗ್ಯದ ಸ್ವರೂಪವೇ ಭಗವಂತನೆಂಬ ಭಾವನೆಯೂ ಯಾವತ್ತೂ ಈ ಪೀಠದ ಒಡೆಯರು ಬೋಧಿಸುವ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಣಾಳಿಕೆ. ನೀಲಧ್ವಜ ಈ ಪೀಠದ ಲಾಂಛನಗಳಲ್ಲೊಂದು.

ಶ್ರೀಶೈಲ ಪೀಠ: ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀ ಶೈಲ ದ್ವಾದಶ ಜ್ಯೋತಿರ್ಲಿಂಗಗಳೊಂದಾದ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಶಿವಲಿಂಗ ಹಾಗೂ ಭ್ರಮರಾಂಬಾ ದೇವಿಯವರ ಸನ್ನಿಧಾನವಾಗಿದೆ. ಜಗದ್ಗುರು ಪಂಡಿತಾರಾಧ್ಯ ಪೀಠ ಇವೆರಡು ದೇವಸ್ಥಾನಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿದೆ.

ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮದಲ್ಲಿ ಜಗದ್ಗುರು ಪಂಡಿತಾರಾಧ್ಯರು ಶ್ರೀಶೈಲ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಜ್ಯೋತಿರ್ಲಿಂಗದಿಂದ ದಿವ್ಯದೇಹಧಾರಿಗಳಾಗಿ ಆವಿರ್ಭವಿಸಿ ಶ್ರೀಶೈಲ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿಯೇ ಧರ್ಮೋಪದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ಒಂದು ಪೀಠವನ್ನು ಸಂಸ್ಥಾಪಿಸಿದರೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇದನ್ನು ಶ್ರೀಶೈಲ ಸೂರ್ಯಸಿಂಹಾಸನ ಪೀಠವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ.

ಶಿವನ ತತ್ಪುರುಷ ಮುಖ ಸಂಜಾತರಾದ ಜಗದ್ಗುರು ಪಂಡಿತಾರಾಧ್ಯರು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಯುಗದಲ್ಲೂ ಅವತರಿಸುವರೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವರು ಕೃತಯುಗದಲ್ಲಿ ಜಗದ್ಗುರು ಚತುರಕ್ಷರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ, ತ್ರೇತಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಜಗದ್ಗುರು ಚತುರ್ವಕ್ತ್ರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ, ದ್ವಾಪರಯುಗದಲ್ಲಿ ಜಗದ್ಗುರು ಧೇನುಕರ್ಣ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಮತ್ತು ಕಲಿಯುಗದಲ್ಲಿ ಜಗದ್ಗುರು ಪಂಡಿತಾರಾಧ್ಯ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಎಂಬ ನಾಮಗಳಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರೆಂದು ನಿರೂಪಿಸಿದೆ.

ಈ ಪೀಠಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಪೀಠಾಧೀಶರು ಆಗಿಹೋಗಿರುವರೆಂದು ಅವರ ಹೆಸರುಗಳು, ಅವರ ಚರಿತ್ರೆಗಳು ಕಾಲಗರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅಡಗಿಹೋಗಿವೆಯೆಂದು ಈಗ ಕೇವಲ 24 ಜಗದ್ಗುರುಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಮಾತ್ರ ಲಭ್ಯವಿದೆಯೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಇವರಲ್ಲಿ 4ನೆಯ ಪೀಠಾಧಿಪತಿಯವರಾದ ಶ್ರೀಪತಿ ಪಂಡಿತಾರಾಧ್ಯ ಜಗದ್ಗುರುಗಳು 1060ರಲ್ಲಿದ್ದು ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳಿಗೆ ವೀರಶೈವ ಪರವಾದ ಶಕ್ತಿವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಅದುವೇ ಶ್ರೀಕರಭಾಷ್ಯ. ಇವರು ಅಗ್ನಿಸ್ತಂಭನ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಿಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರಂತೆ.

1791ರ ವರೆಗೆ ಶ್ರೀಶೈಲ ಪೀಠದ ಜಗದ್ಗುರುಗಳವರು ವಿಜಯನಗರದ ಮೊದಲಾದ ಮಹಾರಾಜರಿಗೆ ಶಿವತತ್ತ್ವೋಪದೇಶವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದರೆಂದು ನಂಬಲಾಗಿದೆ. 1793–94ರಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯಿಂದ ಸಂಕಷ್ಟಕ್ಕೆ ಸಿಲುಕಿ ಆಗಿನ ಪೀಠಾಧಿಪತಿಗಳು ಕರ್ನೂಲು, ಆತ್ಮಕೂರು ಮತ್ತು ಗುಂತಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ಮಠಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರಂತೆ.

23ನೆಯ ಪೀಠಾಧಿಪತಿಗಳಾದ ಜಗದ್ಗುರು ವಾಗೀಶ ಪಂಡಿತಾರಾಧ್ಯ ಶಿವಾಚಾರ್ಯರ ಕಾಲ ಶ್ರೀ ಪೀಠದ ಗುರುಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಸುವರ್ಣಯುಗವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಇವರು ಕಾಶಿಯಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಎಲ್ಲರ ಸಹಕಾರದಿಂದ ಕಾಶೀ ವೀರಶೈವ ವಿದ್ವತ್ ಸಂಘವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. 1936ರಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಜೊತೆಗೆ ಉಪ್ಪಿನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಪೀಠದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಶ್ರೀ ಜಗದ್ಗುರು ವಾಗೀಶ ಪಂಡಿತಾರಾಧ್ಯ ನಿತ್ಯಾನ್ನ ಮಂದಿರವನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿಸಿದರು.

ಶ್ರೀ ಪೀಠದ 24ನೆಯ ಹಾಗೂ ಪ್ರಸ್ತುತ ಪೀಠಾಧಿಪತಿಗಳು ಶ್ರೀ ಜಗದ್ಗುರು ಉಮಾಪತಿ ಪಂಡಿತಾರಾಧ್ಯ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಮಹಾಸ್ವಾಮಿಗಳು. ಇವರು ಶ್ರೀಶೈಲ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿರುವ ತೆಲುಗು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ವೀರಶೈವ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಕುರಿತ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ.

ಸೂರ್ಯ, ಪ್ರಭೆಯ (ಬೆಳಕಿನ) ಸಂಕೇತ. ಪ್ರಭೆಯು ಜ್ಞಾನದ ಅಥವಾ ಸುಜ್ಞಾನದ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ. ಅಧ್ಯಾತ್ಮರಂಗದಲ್ಲಿ ಅಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅಂಧಕಾರಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಜ್ಞಾನವನ್ನು ದೂರಸರಿಸಬೇಕಾದರೆ ಸುಜ್ಞಾನ ಅವಶ್ಯ. ಪ್ರಭೆ, ಬೆಳಗು, ಬೆಳಕಿನ ಪುಂಜ, ಪ್ರಭೆಯ ರಾಶಿ, ಇತ್ಯಾದಿ ಪದಗಳು ಪರಶಿವನಿಗೆ ವೀರಶೈವ ದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಪಾರಿಭಾಷಿಕವಾಗಿ ಬಳಸುವರು. ಸೂರ್ಯನ ಬೆಳಕಿನ ಸಮಾನವಾಗಿ ಯಾವ ಬೆಳಕೂ, ತತ್ವ ಇರಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿ ಪರಶಿವ ಇನ್ನೊಂದು ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯನ (ಬೆಳಕಿನ ಪುಂಜದ) ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವನು. ಇವರು ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ಪರಿಶುದ್ಧತೆಯ ಪ್ರತೀಕವಾದ ಶ್ವೇತ ವರ್ಣದ ಧರ್ಮಧ್ವಜವನ್ನು ಹೊತ್ತು ಸಂಚರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಕಾಶಿ ಪೀಠ: ಸ್ವಾಯಂಭುವಾಗಮದ ಪ್ರಕಾರ ಕಾಶಿಯ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಜ್ಯೋತಿರ್ಲಿಂಗವಾದ ವಿಶ್ವನಾಥ ಶಿವಲಿಂಗದಿಂದ ಮಹಾಶಿವರಾತ್ರಿಯ ದಿವಸ ಜಗದ್ಗುರು ವಿಶ್ವಾರಾಧ್ಯರು ಅವತರಿಸಿದರೆಂದು, ಶಿವನ ಈಶಾನ ಮುಖದಿಂದ ಆವಿರ್ಭವಿಸಿದರೆಂದು, ಕೃತಯುಗದಲ್ಲಿ ಪಂಚಾಕ್ಷರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ, ತ್ರೇತಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಪಂಚವಕ್ತ್ರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ, ದ್ವಾಪರಯುಗದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಕರ್ಣ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಮತ್ತು ಕಲಿಯುಗದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಾರಾಧ್ಯ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಕಾಶಿ ಜ್ಞಾನಸಿಂಹಾಸನದ ದ್ವಾಪರಯುಗದ ಆಚಾರ್ಯರಾದ ಜಗದ್ಗುರು ವಿಶ್ವಕರ್ಣ ಶಿವಾಚಾರ್ಯರು ದೂರ್ವಾಸ ಮಹರ್ಷಿಗೆ ವೀರಶೈವ ತತ್ತ್ವೋಪದೇಶ ಮಾಡಿದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇವರು ಉಪದೇಶ ಮಾಡಿದ ಸ್ಥಾನವೇ ಇಂದಿನ ಜ್ಞಾನಪೀಠ ಅಥವಾ ಜಂಗಮವಾಡಿ ಮಠವೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ.

ಕಾಶಿಜಂಗಮವಾಡಿ ಮಠ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಶ್ರೀ ಕಾಶಿ ಪೀಠಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟ ದಾನಪತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಶಿಜಯನಂದದೇವ ಕೊಟ್ಟ ದಾನ ಪತ್ರವೇ ಅತೀ ಪ್ರಾಚೀನವಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಪೀಠ ಪರಂಪರೆಯ 51ನೆಯ ಜಗದ್ಗುರು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಮಹಾಸ್ವಾಮಿಗಳಿಗೆ 574ರಲ್ಲಿ ಜಯನಂದ ರಾಜ ಭೂದಾನವನ್ನು ಮಾಡಿದ. 1429 ವರ್ಷದಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಈ ದಾನಪತ್ರ ಜಂಗಮವಾಡಿ ಮಠದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಇದೆಯೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ನೇಪಾಲದೇಶದ ಭಕ್ತಪುರದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಪೀಠದ ಶಾಖಾ ಜಂಗಮಮಠ ಇದೆ. ನೇಪಾಲ ರಾಜ ವಿಶ್ವಮಲ್ಲ ಪೀಠದ 51ನೆಯ ಪೀಠಾಧಿಪತಿ ಜಗದ್ಗುರು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಶಿವಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಭೂದಾನ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ.

ಕಾಶಿ ಪೀಠದಲ್ಲಿ 85 ಜನ ಜಗದ್ಗುರುಗಳು ಆಗಿ ಹೋಗಿದ್ದಾರೆ. ಜಗದ್ಗುರು ವೀರಭದ್ರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಮಹಾಸ್ವಾಮಿಗಳು ಜ್ಞಾನಮಂದಿರವೆಂಬ ಭವ್ಯ ಗ್ರಂಥಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. 85ನೆಯ ಪೀಠಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಜಗದ್ಗುರು ವಿಶ್ವೇಶ್ವರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ ಮಹಾಸ್ವಾಮಿಗಳು ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಾರಾಧ್ಯ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ನಿಲಯ ಹಾಗೂ ಮಂಗಳವೇಡೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಾರಾಧ್ಯ ಭೋಜನಾಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಶ್ರೀಪೀಠದ 86ನೆಯ ಜಗದ್ಗುರುಗಳಾದ ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಶಿವಾಚಾರ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಶೀಪೀಠದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಕಾರ್ಯಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ. ಶ್ರೀ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಶಿಖಾಮಣಿ ಸಮೀಕ್ಷೆ ಎಂಬ ಸಂಶೋಧನ ಪ್ರಬಂಧಕ್ಕೆ ವಿದ್ಯಾವಾರಿಧಿ (ಪಿಎಚ್.ಡಿ.) ಪದವಿಯನ್ನೂ ಶಕ್ತಿ ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ ತತ್ತ್ವತ್ರಯ ವಿಮರ್ಶಃ ಎಂಬ ಮಹಾ ಪ್ರಬಂಧಕ್ಕೆ ಡಿ.ಲಿಟ್. ಪದವಿಯನ್ನೂ ಇವರು ಪಡೆದರು. ಜಗದ್ಗುರುಗಳು ಜಂಗಮವಾಡಿ ಮಹಾಮಠದಲ್ಲಿ ಜನಕಲ್ಯಾಣಾರ್ಥವಾಗಿ ಶ್ರೀ ಜಗದ್ಗುರು ವಿಶ್ವಾರಾಧ್ಯ ಜನಕಲ್ಯಾಣ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಪೀಠದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಾರಾಧ್ಯ ಮಂದಿರ, ಭಕ್ತನಿವಾಸ, ಯಾತ್ರಾ ನಿವಾಸಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಶ್ರೀ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಶಿಖಾಮಣಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಂಡಿತ್ಯವಿರುವ ಇವರು ಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೂ ಅರ್ಥವಾಗುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರವಚನ ಪ್ರವೀಣರು.

ಶ್ರೀ ಜಗದ್ಗುರು ಜ್ಞಾನ ಸಿಂಹಾಸನ ಮಹಾಪೀಠ ಇಂದಿನ ಕಾಶಿ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದೆ. ಜ್ಞಾನವೆಂದರೆ, ಪರಶಿವ, ದೇವರು ಅಂತರಂಗದ ಜ್ಞಾನದ ಸ್ವರೂಪನಾದ ಗುರು ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಆವಶ್ಯಕ, ಜ್ಞಾನದ ನಿಧಿಯೇ ಆದ ಪರಶಿವನೇ ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಗುರು. ನಮಗೆ ಎಲ್ಲಿ, ಯಾವಾಗ ಜ್ಞಾನ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆಯೋ ಅದುವೇ ನಮಗೆ ಪರಶಿವನ ಸ್ವರೂಪದ ಉತ್ಪತ್ತಿ. ವೀರಶೈವ ದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಪರಶಿವನಿಗೆ ಇರುವ ಪಾರಿಭಾಷಿಕ ಮತ್ತೊಂದು ಪದವೇ ಜ್ಞಾನ ಅಲೌಕಿಕ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಜ್ಞಾನವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬೇಕಾಗುವುದು. ಈ ಅಲೌಕಿಕ ಜ್ಞಾನ ನಮ್ಮನ್ನು ಧರ್ಮವಂತರನ್ನಾಗಿ, ನೀತಿವಂತರನ್ನಾಗಿ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮ ಜೀವಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಜ್ಞಾನದ ಹಳದಿ ಧ್ವಜವನ್ನು ಹಿಡಿದು ಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವರು. (ಎ.ಎ.ಸಿ.)

ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು: ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಜಿಲ್ಲೆ ಬಾದಾಮಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿಯಿಂದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ 22ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಮಲಪ್ರಭಾ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಗ್ರಾಮ. ಹಿಂದೆ ಕಿಸುವೊಳಲ್, ಪಟ್ಟದ ಕಿಸುವೊಳಲ್ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಿಂದ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಪಡೆದಿದ್ದು ಈಗ ಪ್ರವಾಸಿ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದೆ. ಯುನೆಸ್ಕೊ ಸಂಸ್ಥೆ ಇದನ್ನು ವಿಶ್ವ ಪರಂಪರೆ ಸ್ಮಾರಕವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಾದಾಮಿ ಮತ್ತು ಐಹೊಳೆಗಳಿಂದ ಉತ್ತಮ ಮಾರ್ಗ ಸಂಪರ್ಕವಿದೆ. (ಡಿ.ಎಸ್.ಜೆ.)

ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಪ್ರದೇಶ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸದ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಜನವಸತಿಯುಳ್ಳದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಮಲಪ್ರಭಾನದಿಯ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ಶಿಲಾಯುಗದ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ದೊರಕುವುದುಂಟು. ಈ ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಒಂದು ಕಿಮೀ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಬಾಚನಗುಡ್ಡ ಗ್ರಾಮದ

ಚಳುಕ್ಯ ದೇವಾಲಯ ಸಮೂಹ

ಬಳಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳೂ ಅಲ್ಲಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಒಂದು ನೆಲೆಯೂ ಇವೆ. ಚಳುಕ್ಯ ಪೂರ್ವ (ಬಹುಶಃ ಕದಂಬ) ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕೆಲವು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಜೈನದೇವಾಲಯದ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದುವು. ಪ್ರ.ಶ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಗ್ರೀಕ್ ಭೂಗೋಳಕಾರ ಟಾಲಮಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆಂದು ಹೆಸರಿಸಿರುವ ಪೆತಿರ್ಗಲ್ ಈ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು ಎಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು ವಿಶೇಷ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು

ಪಡೆದದ್ದು ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ; ಅದರಲ್ಲೂ 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ. ಚಳುಕ್ಯ ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ಒಂದು ಶಾಸನ ಇದನ್ನು ಕಿಸುವೊಳಲ್, ಪಟ್ಟದ ಕಿಸುವೊಳಲ್ ಎಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಸುತ್ತ ನಸುಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಕಲ್ಲುಗುಡ್ಡಗಳು ಇರುವುದರಿಂದ ಕಿಸುವೊಳಲ್ ಎಂದೂ ಚಳುಕ್ಯ ಸಮ್ರಾಟರು ಇಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪಟ್ಟಬಂಧ ಮಹೋತ್ಸವವನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ಪಟ್ಟದ ಕಿಸುವೊಳಲ್ ಎಂದೂ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ರಾಜರು ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತ ರಾಗುತ್ತಿದ್ದ ವಿಷಯ 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ, ಸಿಂಗರಾಜಪುರಾಣ (ಸು.1500) ಮತ್ತು ಹಮ್ಮೀರ ಕಾವ್ಯ (ಸು.1540) ಈ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮಲಪ್ರಭಾನದಿ ಉತ್ತರಗಾಮಿಯಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಸ್ಥಳ ತೀರ್ಥಕ್ಷೇತ್ರವೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿದ್ದು, ಸಮೀಪದ ರಾಜಧಾನಿ ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಅರಸರು ಇಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಬಂಧೋತ್ಸವವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರೆ ಆಶ್ಚರ್ಯವಿಲ್ಲ. 1162ರ ಶಾಸನವೊಂದು ಕಿಸುವೊಳಲನ್ನು ದಕ್ಷಿಣದ ಕಾಶಿ ಯೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಊರು ಕೆಲವು ಚಳುಕ್ಯ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಕ್ತಪುರ (ಕಿಸುವೊಳಲ್‌ನ ಸಂಸ್ಕೃತ ರೂಪ) ಎಂಬ ಅಭಿಧಾನದಿಂದ ಒಂದು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಕೆಲವು ಕಾಲ ನೆಲೆವೀಡಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಕೆಲವು ಚಳುಕ್ಯ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಈ ಊರಿನಲ್ಲಿ ತತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದುವು.

ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದಿರುವ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನ ಸ್ತಂಭ

ಅನಂತರ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಈ ಊರು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸ್ಥಳವಾಗಿರಬೇಕೆಂಬುದು ಕವಿರಾಜಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ತಿರುಳ್ಗನ್ನಡ ಸೀಮೆಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಕಿಸುವೊಳಲ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಊಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಲಿವಲ್ಲಭನ ಕಾಲದ ಶಾಸನವೊಂದು ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಉತ್ತರ ದಿಶೆಯ ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿದೆ. ಮುಂದೆ ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಊರು ಕಿಸುಕಾಡು 70 ಎಂಬ ಚಿಕ್ಕ ಪ್ರಾಂತದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥಳವಾಗಿತ್ತು. ಆ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಂದಿನ ರಾಜ ಮಾಂಡಳಿಕರು ಇಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ದತ್ತಿಕೊಟ್ಟ ವಿವರಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. 2ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ (ಭುವನೈಕಮಲ್ಲ) 1070ರ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಆತ ಕಿಸುವೊಳಲಿನ ಮೂಲಸ್ಥಾನ ದೇವರಿಗೆ 12 ಮತ್ತರು ಭೂಮಿಯನ್ನು ದತ್ತಿ ಬಿಟ್ಟ ವಿಷಯ ಬರೆದಿದೆ. ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕೋತ್ಸವ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ತಿಳಿಸಿದೆ. 1162ರ ಶಾಸನವೊಂದರಿಂದ ಈ ಭೂಭಾಗ ಎರಂಬರಗೆಯ ಸಿಂದರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಆ ಮನೆತನದ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ 2ನೆಯ ಚಾವುಂಡರ ಪತ್ನಿ ದೇಮಲದೇವಿಯ ಪುತ್ರ ಆಚುಗಿ ಪಟ್ಟಣದ ಕಿಸುವೊಳಲನ್ನು ಕುಮಾರವೃತ್ತಿಯಿಂದ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರನಿಗೆ ಸಮನೆನಿಸಿದ ವಿಜಯೇಶ್ವರ ದೇವರಿಗೆ 300 ಮತ್ತರ ಭೂಮಿಯನ್ನು ದತ್ತಿ ಬಿಟ್ಟಳು. ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಅನಂತರ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು ತನ್ನ ಉತ್ತಮಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿ ಕ್ರಮೇಣ ಈಗಿನ ಚಿಕ್ಕ ಗ್ರಾಮವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು.

ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಹಿರಿಮೆಗರಿಮೆಗಳಿಗೆ ಕಾರಣ ಇಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳು. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ವಾಸ್ತು ಪ್ರಕಾರಗಳಾದ ದ್ರಾವಿಡ ಮತ್ತು ನಾಗರ ರೀತಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ಒಟ್ಟಿಗೆ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದು ಇಲ್ಲಿಯ ವಿಶೇಷ. ಸೌಂದರ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳು ಉನ್ನತಮಟ್ಟದವು. ಹಿಂದೆ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು ತೀರ್ಥಕ್ಷೇತ್ರವೆಂದೂ ಹೆಸರುಗಳಿಸಿತ್ತಾಗಿ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳು ಬಹುಜನರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇಲ್ಲಿ ಈಗ ಸುಮಾರು ಹತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳು ಬಹುಪಸಿದ್ಧ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂಬತ್ತು ಶೈವ, ಒಂದು ಜೈನ, ಜಿನಾಲಯ ಊರ ಹೊರಗೆ ಬಾದಾಮಿಯ ದಾರಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಉಳಿದ ಒಂಬತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳೂ ನದಿಯ ದಂಡೆಗುಂಟ ದಕ್ಷಿಣದಿಂದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಹಬ್ಬಿಕೊಂಡಿವೆ.

ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಬಹು ಸುಂದರವೂ ದೊಡ್ಡದೂ ಆದ ಕೃತಿ. ಚಳುಕ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ (733– 45) ಮೂರು ಸಲ ಪಲ್ಲವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕಂಚಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರ ಜ್ಞಾಪಕಾರ್ಥವಾಗಿ ಅವನ ಒಬ್ಬ ರಾಣಿ ಲೋಕಮಹಾದೇವಿ ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನೂ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ರಾಣಿ ಈ ದೇವಾಲಯದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯವನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದರೆಂದು ಇಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ (**ನೋಡಿ–ಚಾಳುಕ್ಯ ವಂಶ**).

ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಸು.30 ಶಾಸನಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವನ್ನು ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ, ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ, ತೊಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪಾದಪೀಠದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಅವು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳ ರೂವಾರಿಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸುತ್ತವಲ್ಲದೆ, ಆ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣ, ದಾನದತ್ತಿಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನೂ ಜೊತೆಗೆ ವಿವರಿಸುತ್ತವೆ ಗಂಗಾತಟದ ಮೃಗಥಣಿಕಾದಿಂದ ಬಂದ ಜ್ಞಾನಶಿವಾಚಾರ್ಯನ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು ಸ್ತಂಭಶಾಸನ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯದ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂದೆ ಇದೆ.

ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪವಿತ್ರ ಸ್ಥಳವೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿದ್ದು, ಪಟ್ಟದ ಸ್ಥಾನವಾಗಿದ್ದ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು ಕಲಾರಸಿಕರಿಗೆ ಹಾಗೂ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಇಂದಿಗೂ ಆಕರ್ಷಣೀಯ ಸ್ಥಾನವಾಗಿದೆ. ಒಂದೇ ಕಡೆ ನಾಗರ ಮತ್ತು ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಗಳ ಉತ್ತಮ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿರುವ ಏಕೈಕ ಸ್ಥಳ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು. ಅಲ್ಲದೆ ಇದು ಚಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯ ಕೊನೆಯ ಘಟ್ಟದ ಮಹೋನ್ನತ ಕೃತಿಗಳನ್ನೂ ಹೊಂದಿರುವ ಸ್ಥಳ. ಒಬ್ಬ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಪ್ರಕಾರ ಇಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಇಡೀ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದಲ್ಲೇ ಅನುಪಮವಾದ ಸೌಂದರ್ಯವುಳ್ಳವು. *

ಉತ್ಖನನ: ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಧಾರವಾಡ ವಿಭಾಗ ಇಲ್ಲಿ ಮಲಪ್ರಭ ನದಿ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು (2003–2005). ಮೂರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು: ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ–ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1000–300), ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲ ಮತ್ತು ಉತ್ತರಕಾಲೀನ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3–ಪ್ರ.ಶ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನ).

ನದಿಗೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಮೂರು ವಿಶಾಲ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸಮತಟ್ಟುಗಳಿದ್ದು ಮಧ್ಯದ ಸಮತಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ–ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಉಪಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚಿಕ್ಕಚಿಕ್ಕ ದುಂಡುಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾದ ಏರಿ ಅಥವಾ ಅಡ್ಡಕಟ್ಟೆ ಅಂತ್ಯ ಹಂತದ ಗಮನಾರ್ಹ ಅವಶೇಷ. ಈ ಕಟ್ಟೆಯ ಒಟ್ಟು ಉದ್ದ 82.5ಮೀ. ಇದು ಇನ್ನೂ ವಿಸ್ತೃತವಾಗಿರಬಹುದು. ಸಮೀಪದ ಗುಡ್ಡಗಳಿಂದ ಹರಿದುಬರುವ ಮಳೆ ನೀರನ್ನು ತಡೆಹಿಡಿಯಲು ಈ ಕಟ್ಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಕೆರೆಯ ನೀರು ಮನೆವಾರ್ತೆಗೆ ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೆರೆಏರಿಯೊಂದು ಸ್ತರ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತಿರುವುದು ಇದೇ ಮೊದಲು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಸುಟ್ಟಮೂಳೆಯ ತುಂಡುಗಳು, ಒಲೆ/ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆಗಳು, ಬೂದಿ, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಗಟ್ಟಿ ಇವು ಇತರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು. ಇವಲ್ಲದೆ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಎರಡು ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಯ ಗೊಂಬೆಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ.

ಮೇಲಿನ ಸಮತಟ್ಟಿನಲ್ಲಿರುವ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ವಸತಿ ಪದರದಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಮನೆಯ ತಳಗಟ್ಟುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಒಂದು ಮನೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಂಗಳವಿದ್ದು ಸುತ್ತಲೂ ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಒಲೆ, ಗುಂಡಿಗಳು, ಜಾನುವಾರು, ಹಕ್ಕಿ, ಮೀನು–ಇವುಗಳ ಮೂಳೆ ಮತ್ತು ಸಿಹಿನೀರಿನ ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ತಿಪ್ಪೆರಾಶಿ–ಇವು ಇಲ್ಲಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು. ಒಂದರಮೇಲೊಂದಿರುವ ಗಟ್ಟಿ ನೆಲದಂತಹ ಪದರಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. 25ಮೀ ಉದ್ದ, 3ಮೀ ಅಗಲದ ಈ ಗಟ್ಟಿ ಪದರಗಳು ರಸ್ತೆಯೊಂದರ ಅಳಿದುಳಿದ ಭಾಗವಿರಬೇಕು. ಇದರ ಅಂಚಿನುದ್ದಕ್ಕೆ ಸುಣ್ಣ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರು, ಕಿಟ್ಟ ಮತ್ತು ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನುಂಡೆಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಇವು ಕುಲುಮೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಮಾಸಲುಗೆಂಪು, ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ, ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ಲೇಪನದಡಿ ಬಿಳಿಯ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು ಪ್ರಮುಖ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಸ್ತುಗಳು. ಬೆಳ್ಳಿಯ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಬರೆಹವಿರುವ ಅಥವಾ ಇಲ್ಲದಿರುವ ಮಹಾರಥಿ ರಾಜಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ತಾಮ್ರದ ಮತ್ತು ಸೀಸದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ. ಒಡೆದಿರುವ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರಿಕೆಯೊಂದರ ಮೇಲೆ ಮ ಹ ರ ಥಿ ಸ ನ ಯ ಎಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಅಕ್ಷರಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಈ ಹೆಸರಿನ ಮಹಾರಥಿ ರಾಜ ಇದುವರೆಗೂ ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಂದಿಲ್ಲ. ಮತ್ತೊಂದು ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಕರಡಿಗೆ–ಪದಕದ (ಲಾಕೆಟ್) ಮೇಲೆ ಯೋಗಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸ್ತ್ರೀ ದೇವತೆಯ ಚಿಹ್ನೆಯಿದೆ. ಈ ಪದಕ ಆದಿಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ್ದಿರಬಹುದು.

ಕೆಳ ಸಮತಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದಂತೆ ತೋರುವ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕಟ್ಟಡ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಹದಿನಾರು ಕಂಬಗಳ ಸಭಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪಗಳಿವೆ. ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಕಂಬಗಳ ತಳಭಾಗಗಳು ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪದ ಮೂರು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳು ಮಾತ್ರ ಇಂದು ಉಳಿದಿವೆ. ಸಭಾಮಂಟಪದ ಪೂರ್ವದಂಚಿನಲ್ಲಿ, ಕಂಬಗಳ ಸಾಲಿನ ಹೊರಗೆ ಆಯತಾಕಾರದ

(4.92×4 ಮೀ) ವೇದಿಕೆಯೊಂದಿದ್ದು ಇದು ನಂದಿ ಮಂಟಪವಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಈ ವೇದಿಕೆ ಅಥವಾ ಮಂಟಪದ ಮೂರುಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಗಳಿದ್ದವು. ಸಭಾಮಂಟಪದ ಪ್ರವೇಶಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಟಾಂಜನ ಸಹಿತವಾದ ಎರಡು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಈ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡದ ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರಾಕಾರವಿದ್ದು ಇದರ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸು.3.9 ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ಕೋಣೆಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ ತಾಗಿಕೊಂಡಂತೆ ಇದ್ದ ಪ್ರವೇಶ ಕೋಣೆಗಳಾಗಿರ ಬೇಕು. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಪ್ರಾಕಾರದ ಪರಿಧಿಯೊಳಗೆ ಮತ್ತೊಂದು ಕೋಣೆಯಿದೆ (2.45×2.55 ಮೀ). ಇದು ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡದ ಚಾವಣಿಗೆ ಮಣ್ಣಿನ ಹೆಂಚನ್ನು ಹೊದಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕಟ್ಟಡದ ಉತ್ತರ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ರಾಶಿಯೇ ಇದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮೂರು ವಿಧದ ಹೆಂಚುಗಳಿವೆ. ಒಂದು ಬಗೆಯ ಹೆಂಚಿನ (22×14×2.5ಸೆಂಮೀ) ಅಂಚೊಂದನ್ನು ಹೂ ದಳದ/ಚೌಕದ ಸಾಲಿನಂತೆ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ತುದಿಯನ್ನು ಲಂಬಕೋನದಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಭಾಗಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎಂ.ವಿ.ವಿ.)

ಪತಂಜಲಿ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ವಿದ್ವಾಂಸ. ಮಹಾಭಾಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಯೋಗಸೂತ್ರಗಳ ಕರ್ತೃ. ಚರಕ ಸಂಹಿತೆಯೂ ಈತನದೆಂದೇ ಕೆಲವರ ವಾದ. ವಿಜ್ಞಾನ ಭಿಕ್ಷುವಿನ ಯೋಗ, ವ್ಯಾಕರಣ ಮತ್ತು ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ಮನಸ್ಸು, ಮಾತು ಮತ್ತು ಶರೀರಗಳ ದೋಷಗಳನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿದ ಪತಂಜಲಿಯನ್ನು ಕೊಂಡಾಡುತ್ತದೆ. ತನ್ನ ಮೂರು ಕೃತಿಗಳಿಂದ ಮನೋವಾಕ್ಕಾಯ ದೋಷಗಳನ್ನು ಕಳೆದ ಆದಿಶೇಷನೆಂದು ಪತಂಜಲಿಯನ್ನು ಕೊಂಡಾಡುವ ಚಕ್ರಪಾಣಿಯ ಶ್ಲೋಕವೂ ಇದಕ್ಕೆ ಸಂವಾದಿಯಾಗಿದೆ. ಪತಂಜಲಿಚರಿತವೆಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ ರಾಮಭದ್ರನ (18ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಇದೇ ಆಗಿದೆ. 11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಭೋಜರಾಜನೂ ಈ ಮೂರು ಗ್ರಂಥಗಳ ಕರ್ತೃವೊಬ್ಬನೇ ಎಂಬುದನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಲವರು ಯೋಗಸೂತ್ರ ಮಹಾಭಾಷ್ಯಗಳ ಕರ್ತೃ ಪತಂಜಲಿಯೊಬ್ಬನೇ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನೊಪ್ಪುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಮಹಾಭಾಷ್ಯ ಕರ್ತೃ ಪತಂಜಲಿಯೇ ಬೇರೆ, ಯೋಗಸೂತ್ರಕಾರನೇ ಬೇರೆ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಉಂಟು.

ಮಹಾಭಾಷ್ಯದಿಂದ ನಮಗೆ ಪತಂಜಲಿಯ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿದುಬರುವ ಅಂಶಗಳಿಷ್ಟು. ಗೋನರ್ದೀಯ, ಗೋಣಿಕಾಪುತ್ರ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಪತಂಜಲಿಗೇ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತವೆ ಎಂಬ ವಾದವನ್ನು ನಾವು ಒಪ್ಪುವ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ (ಅವು ಬೇರೊಬ್ಬ ವಾರ್ತಿಕಕಾರನಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತವೆ ಎಂಬ ವಾದವೂ ಒಂದಿದೆ) ಈತ ಗೋನರ್ದದೇಶದವ, ಗೋಣಿಕಾ ಎಂಬವಳ ಮಗನಾಗು ತ್ತಾನೆ. ಗೋನರ್ದ ಪ್ರದೇಶ ಯಾವುದು ಎಂದು ಇನ್ನೂ ನಿರ್ದಿಷ್ಟಗೊಂಡಿಲ್ಲ. ಇವನ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ತಕ್ಷಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತೆಂದೂ ವಾಹೀಕ ಮತ್ತು ಗಾಂಧಾರದೇಶಗಳ ನಗರ, ಹಳ್ಳಿಗಳ ವಿವರವಾದ ಪರಿಚಯ ಈತನಿಗಿತ್ತೆಂದೂ ಮಹಾಭಾಷ್ಯದ ಆಂತರಿಕ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಗೋಣಿಕಾಪುತ್ರ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವೊಂದನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಇವನ ತಾಯಿತಂದೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಯಾವ ವಿವರವೂ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ.

ಪತಂಜಲಿಯ ಹುಟ್ಟು ಮತ್ತು ಹೆಸರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹಲವಾರು ಐತಿಹ್ಯಗಳು ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲೊಂದು ಹೀಗಿದೆ: ಗೋನರ್ದದ ತಪಸ್ವಿಯೊಬ್ಬ ಸಂಧ್ಯಾಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯನಿಗೆ ಅರ್ಘ್ಯ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆಕಾಶದಿಂದ ಆತನ ಅಂಜಲಿಯಲ್ಲಿ (ಬೊಗಸೆ) ಶಿಶುವೊಂದು ಬಿತ್ತು. ಆ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಆ ಶಿಶು ಪತಂಜಲಿ ಎಂಬ ಅನ್ವರ್ಥನಾಮವನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಆ ಶಿಶುವನ್ನು ತಪಸ್ವಿಯು ಗೋಣಿಕಾ ಎಂಬುವಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ. ಹೀಗೆ ಪತಂಜಲಿ ಗೋಣಿಕಾ ಎಂಬುವಳ ಸಾಕುಮಗನಾದ. ಪತಂಜಲಿ ಚರಿತದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಐತಿಹ್ಯ ಹೀಗಿದೆ. ಋಷಿಪುತ್ರಿ ಗೋಣಿಕಾ ಎಂಬುವಳು ಪುತ್ರ ಕಾಮನೆಯಿಂದ ಸೂರ್ಯನಿಗೆ ಅರ್ಘ್ಯ ನೀಡಿದಳು. ನಾಗರಾಜನಾದ ಶೇಷ ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ತಪಸ್ವಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಅವಳ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದ. ಇದರಿಂದ ಆತನಿಗೆ ಪತಂಜಲಿ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂತು. ಅನಂತರ ಪತಂಜಲಿ ಚಿದಂಬರದಲ್ಲಿ ಶಿವಾನುಗ್ರಹದಿಂದ ಮಹಾಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಬರೆದ. ಫಣಿಭಷತ ಭಾಷ್ಯ ಎಂದು ಮಹಾಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ ಮುಂದಣ ವೈಯಾಕರಣರೂ ಪತಂಜಲಿಯನ್ನು ಆದಿಶೇಷನ ಅವತಾರವೆಂದೂ ಗಣಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮಹಾಭಾಷ್ಯದ ಆಂತರಿಕ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪುಷ್ಯಮಿತ್ರನ ಪ್ರಸಂಗ ಇವುಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಪತಂಜಲಿಯ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನವೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಈತ ಅಸಮಾನ ವೈಯಾಕರಣನೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಮಹಾಭಾಷ್ಯವೇ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ಅಂದು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ವೈಯಾಕರಣ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನೂ ಪಾಣಿನಿ ಸೂತ್ರಗಳ ಬಗೆಗಿದ್ದ ಬಗೆಬಗೆಯ ವಿವರಣೆಗಳನ್ನೂ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಪಾಠ–ಪ್ರವಚನಗಳ ರೀತಿಗಳನ್ನೂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಪರಿಶೀಲನೆಯಿಂದಲೇ ಈತ ಅರಿತಿದ್ದನೆಂಬುದು ಮಹಾಭಾಷ್ಯದ ಪರಿಶೀಲನೆಯಿಂದ ಸ್ಫುಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಚತುರ್ವೇದಗಳು, ಧರ್ಮಸೂತ್ರ, ಶ್ರೌತಸೂತ್ರ ಇತಿಹಾಸ, ಪುರಾಣ, ನ್ಯಾಯಸೂತ್ರ ಪೂರ್ವಮೀಮಾಂಸಾ, ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ, ಕಾವ್ಯಗಳು ಮುಂತಾಗಿ ಅಂದು ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ವಿದ್ಯೆಯ ಎಲ್ಲ ವಿಭಾಗಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇವನಿಗೆ ಆಳವಾದ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಪರಿಶ್ರಮ ಗಳಿದ್ದವು. ತನ್ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಡುಭಾಷೆಯಾಗಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಮೇಲೆ ಆತನಿಗೆ ಅಸಾಧಾರಣವಾದ ಅಧಿಕಾರವಿತ್ತು.

ಪತಂಜಲಿಕಾಲೀನ ಭಾರತದ ಸಮಗ್ರದರ್ಶನ ಮಾಡಿಸಲು ಈತನ ಮಹಾಭಾಷ್ಯ ಸಮರ್ಥವಾಗಿದೆ. ವಿದ್ವತ್ಪೂರ್ಣವಾದರೂ ಅತ್ಯಂತ ಸರಳವಾದ ಭಾಷ್ಯವಿದು. ಇದೇ ಪಾಣಿನಿಯ ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯೀ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಮತ್ತು ಅತಿಪ್ರಾಚೀನ ಭಾಷ್ಯ. ವ್ಯಾಕರಣಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಇದು ನಿರ್ಣಾಯಕ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ. ಪಾಣಿನಿ ಸೂತ್ರಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ತಾನೇ ಅನೇಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ವಿಚಾರಿಸಿ ತೀರ್ಮಾನಗಳನ್ನು ನೀಡಿರುವ ಸಂದರ್ಭಗಳೂ ಉಂಟು. ವ್ಯಾಕರಣಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಇದರಲ್ಲಿ ವಿಚಾರಕ್ಕೊಳಪಡದ ಯಾವ ಸಮಸ್ಯೆಯೂ ಇಲ್ಲವೇ ಇಲ್ಲವೆನ್ನುವಷ್ಟು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿದೆ, ಈ ಕೃತಿ. ಆಹ್ನಿಕ ಎಂಬ ಹೆಸರುಳ್ಳ 85 ಭಾಗಗಳನ್ನು ಈ ಕೃತಿ ಒಳಗೊಂಡಿದೆ.

ಪಾತಂಜಲ ಯೋಗಸೂತ್ರ ಎಂದು ಪತಂಜಲಿಯ ಹೆಸರಿನೊಡನೆಯೇ ಖ್ಯಾತವಾಗಿರುವ ಯೋಗಸೂತ್ರ ಯೋಗದರ್ಶನದ ಆಧಾರಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ. ಯೋಗ ದರ್ಶನವೇ ಪಾತಂಜಲ ದರ್ಶನವೆಂದೂ ಹೆಸರುಗೊಂಡಿದೆ. ಯೋಗದರ್ಶನದ ಮೂಲ ಪ್ರವರ್ತಕನೆಂದು ಯೋಗಶಾಸ್ತ್ರ ಗಳು ತಿಳಿಸುವ ಹಿರಣ್ಯಗರ್ಭನ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಪತಂಜಲಿ ಯೋಗದರ್ಶನ ವನ್ನು ಬಿತ್ತರಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸಮಾಧಿಪಾದ, ಸಾಧನಪಾದ, ವಿಭೂತಿಪಾದ ಮತ್ತು ಕೈವಲ್ಯಪಾದಗಳೆಂಬ ನಾಲ್ಕು ಪಾದಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಯೋಗಸೂತ್ರ ಗ್ರಂಥ. ಒಟ್ಟು 185 ಸೂತ್ರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಸಮಾಧಿಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಮೊದಲನೆಯ ಪಾದ ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಯಮ, ನಿಯಮ, ಆಸನ, ಪ್ರಾಣಾಯಾಮ ಮತ್ತು ಪ್ರತ್ಯಾಹಾರ ಎಂಬ ಯೋಗದ ಐದು ಅಂಗಗಳು ಮತ್ತು ಸ್ವಾಧ್ಯಾಯ, ಈಶ್ವರ ಪ್ರಣಿಧಾನ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯ ಗಳು ಎರಡನೆಯ ಪಾದದಲ್ಲಿವೆ. ಮೂರನೆಯ ಪಾದ ಧಾರಣಾ, ಧ್ಯಾನ, ಸಮಾಧಿ ಎಂಬ ಯೋಗದ ಉಳಿದ ಮೂರು ಅಂಗಗಳ ವಿವರಣೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಸಿದ್ಧಿಗಳು ಮತ್ತು ಕೈವಲ್ಯದ ಬಗೆಗಿನ ವಿವರ ಕೊನೆಯದಾದ ಕೈವಲ್ಯಪಾದದಲ್ಲಿದೆ. ಅಷ್ಟಾಂಗಯೋಗವನ್ನು ವಿವರವಾಗಿ ಈ ಗ್ರಂಥ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ. ವ್ಯಾಸಭಾಷ್ಯವೆಂಬ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಭಾಷ್ಯ ಈ ಗ್ರಂಥಕ್ಕಿದೆ. (ಸಿಎಚ್.ಪಿ.)

ಪಯ್ಯಂಪಲ್ಲಿ: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರ ಆರ್ಕಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಿರುಪತ್ತೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾದ ಏಕೈಕ ನೆಲೆ. ನವಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಶೆವ್ರಾಯ್ ಬೆಟ್ಟಶ್ರೇಣಿಯ ತಲತಪ್ಪಮಲೈ ಎಂಬ ಬೆಟ್ಟದ ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ತಪ್ಪಲುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಟ್ಟದ ಅಂಚಿನ ಕುದುರೆ ಲಾಳಾಕಾರದ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಇವೆ. ಎಸ್.ಆರ್. ರಾವ್ ಅವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಮೂರು ಶಿಲಾವೃತ್ತ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನೂ ಪರೀಕ್ಷಿಸಲಾಯಿತು.

ನವಶಿಲಾಯುಗ: 1ನೆಯ ಉಪಹಂತದ ಜನರು ವೃತ್ತ ಅಥವಾ ಆಯತಾಕಾರದ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಒಂದು ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ದೊಡ್ಡ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಇಳಿಜಾರು ಪಥಗಳಿದ್ದವು. ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಗೆ ಕಲ್ಲು ಹೊದಿಕೆಯಿರುವ ಒಂದು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ವಾಸದ ಎರಡು ಹಂತಗಳಿದ್ದವು. ಮೊದಲ ಹಂತದ ನೆಲಗಟ್ಟು ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಯ ಹಾಸು. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ಮಣ್ಣಿನ ನೆಲವಿದೆ. ಈ ಗುಂಡಿಯ ಸುತ್ತ ಭೂಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಮರದ ಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳಿವೆ. ಬೊಂಬಿನ ಚಾಪೆ, ಹುಲ್ಲು, ಕಟ್ಟಿಗೆ ಮೊದಲಾದ ಪರಿಕರಗಳ ಮೇಲ್ಚಾವಣಿ ಇದ್ದಿರಬಹುದು. ಈ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಕಸದಗುಂಡಿಯಾಗಿ ಅಥವಾ ಕಾಳುಕಡ್ಡಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಡಲು ಉಪಯೋಗಿಸಿರಬಹುದೆಂದೂ ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಉಪಹಂತದ ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಸಮತಲವಾಗಿ ಗಟ್ಟಿಸಿದ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಬೂದಿಯ ಮಿಶ್ರಣದ ಲೇಪವಿದೆ.

ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ: ಈ ಹಂತದ ಗುಡಿಸಲುಗಳು ವೃತ್ತ, ಅಂಡಾಕಾರ, ಆಯತಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳಿಂದ ಊಹಿಸಬಹುದು. ಗುಡಿಸಲಿನ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ರಂಧ್ರವಿರುವ ಕಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಚಾವಣಿಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ಒಂದು ಕೇಂದ್ರ ಕಂಬವಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇವು ಒಂದೇ ಕೋಣೆಯ ಗುಡಿಸಲುಗಳು. ಎರಡು ಕೋಣೆಯ ಗುಡಿಸಲುಗಳು ಅಪರೂಪ. ನೆಲವನ್ನು ಕಲ್ಲುಚೂರು ಗಳಿಂದ ಗಟ್ಟಿಸಿ ಮೇಲೆ ಸಣ್ಣ ಮರಳುಮಣ್ಣನ್ನು ಹರಡಿದೆ. ಕೆಲವು ನೆಲಗಳ ಮೇಲೆ ಸುಣ್ಣದ ಲೇಪನವಿದೆ.

ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ಎಲುಬು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ದಪ್ಪ ಸೂಜಿ, ಹೆರೆಯುವ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಎಲುಬಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ತಯಾರಿಕೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಉಜ್ಜಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಸುತ್ತಿಗೆಗಳು, ಚಪ್ಪಟೆ ತೂತು ಕಲ್ಲುಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು, ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ತೆಳು ನೀಳ ಅಲಗುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ಒಂದು ಕಾರ್ಯಾಗಾರ ಇಲ್ಲಿ ಇತ್ತೆಂದು ತ್ಯಾಜ್ಯ ಚಕ್ಕೆಚೂರು ಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು. 2ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಎಲುಬಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ

ಹೆರೆಯುವ ನೀಳ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದವು. ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕೊಡಲಿಗಳು ಮುಂದು ವರೆದವು. ಗೃಹೋಪಯೋಗಿ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಗುಂಡುಕಲ್ಲು, ಕುಟ್ಟಾಣಿ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಒನಕೆಯ ಮಾದರಿಯ ಕಲ್ಲುಗಳಿವೆ.

ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಲೋಹ ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಹೇರಳವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು, ಕೊಡಲಿ, ಕತ್ತಿ, ಈಟಿ ಮೊನೆ, ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಗುದ್ದಲಿ, ಚಿಕ್ಕ ಮೊಳೆಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳ, ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪಿನ, ಗಾಜಿನ, ಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಆಭರಣಗಳನ್ನಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಅಲಂಕಾರಿಕ ಕೆತ್ತನೆ ಹೊಂದಿವೆ. ಓಲೆಗಳು, ಬಳೆಗಳು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಆಭರಣಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇವರು

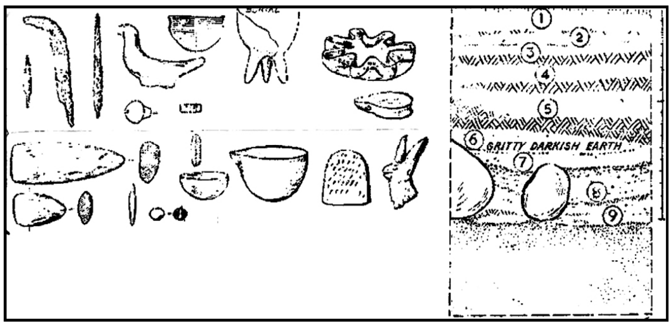

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳು

ಬಂಗಾರದ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಅಕ್ಕಸಾಲಿಗನ ಅಚ್ಚು ಸಾಕ್ಷಿ. ಉದ್ದ ಕೊಂಬುಗಳಿರುವ ದನಗಳ ಬೊಂಬೆಗಳು ನವಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ಪಕ್ಷಿ, ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಬೊಂಬೆಗಳು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ವ್ಯವಸಾಯ, ಪಶುಸಂಗೋಪನೆ ಮತ್ತು ಬೇಟೆ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರ ಜೀವನಾಧಾರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅದಿರಿನ ಗಣಿಗಾರಿಕೆ, ಲೋಹದ ಕಮ್ಮಾರಿಕೆಯಿತ್ತೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕಿಟ್ಟದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಹುರುಳಿ ಮತ್ತು ಹೆಸರುಕಾಳುಗಳನ್ನು ಈ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಕಿದ ಮತ್ತು ಬೇಟೆಯಾಡಿದ ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಆಕಳು, ಕುರಿ, ಜಿಂಕೆ, ಹಂದಿ, ಕೋಳಿ, ಕಾಡುಬೆಕ್ಕು ಮತ್ತು ಘೇಂಡಾಮೃಗಗಳು ಸೇರಿವೆ.

ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿಯಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ವೃತ್ತದ ಮಧ್ಯೆ ನೆಲಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಶವದ ಆಯ್ದ ಅಸ್ಥಿಭಾಗ ಗಳನ್ನು ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ 3 ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಂಡಾಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿತ್ತು. ತಳದಲ್ಲಿ ಗರಸು ಮಣ್ಣನ್ನು ಹರಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರ ಅಸ್ಥಿ ಚೂರುಗಳು, ಮಡಕೆಗಳು, ಮುಚ್ಚಳಗಳು ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಯುಧಗಳು ದೊರೆತವು. ಎರಡನೆಯ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ 24 ಕಾಲುಗಳ ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಮಾನವನ ಎಲುಬು ಚೂರುಗಳು ದೊರೆತವು. ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಟ್ಟಲುಗಳು, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ತಗ್ಗಿರುವ ಮುಚ್ಚಳಗಳು ಮತ್ತು ಪೂರ್ಣ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಆಲಿಕೆಗಳಿದ್ದವು. ಪೂರ್ಣ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಇಲ್ಲಿದ್ದವು. ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತವ್ಯದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಮೊದಲನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಾಂತಿಹೀನವಾದ ಕಂದು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಉಜ್ಜಿದ ಕಂದು ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. 2ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಂದುಪಾತ್ರೆಗಳಿದ್ದರೂ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ಕೆಲವು ಉಜ್ಜಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಕಂಠದ ಅಂಚುಗಳು ಕೆಂಪುಸುದ್ದೆಯಿಂದ ಲೇಪಿತವಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ.

ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಪೂರ್ಣ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಅಥವಾ ತಳದಲ್ಲಿ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಲೇಪನವಿರುವ ಒರಟಾದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳು ವಾಸ್ತವ್ಯ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಿತ್ತಲೆ ಬಣ್ಣದಿಂದಲಂಕೃತವಾದ ಮಡಕೆಗಳು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳೂ ಕೆಲವು ಮಾನವ ಮತ್ತು ಮರಗಿಡಗಳ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಕೊನೆಯ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಕಾವಿ ಲೇಪನದ ಬಿಳಿರೇಖಾಚಿತ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಉಗುರು ಮತ್ತು ಬೆರಳುಗಳ ಚುಚ್ಚು ಗುರುತಿರುವ, ಎಲೆಗಳ, ತರಂಗದಂತಿ ರುವ ಗುರುತುಗಳು, ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು, ಮೆತ್ತಿದ ಮತ್ತು ಮುದ್ರಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳು ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿವೆ. ಇಂಗಾಲ 14 ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ತಂತ್ರದಿಂದ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾದ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1725±110 ಮತ್ತು 1360±210; ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 640±210 ಮತ್ತು 380±105; ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಆಗಮನ ಬಹುಶಃ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1360±210–640±105 ರ ನಡುವೆ ಆಗಿರಬಹುದು. (ಸಿ.ಕೆ.ಎಂ.)

ಪರಂಪರೆ: ಒಂದು ದೇಶದ, ಪ್ರದೇಶದ ಅಥವಾ ಸ್ಥಳದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಂಪರೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಜನರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಂಪನ್ನಗೊಳಿಸುವಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರವಹಿಸುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಂಪರೆ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಮುಂದಿನ ಪೀಳಿಗೆಗಾಗಿ ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಬರಲು ಸ್ಥಳೀಯ ಜನತೆ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸುವುದು ಅವಶ್ಯ. ಇತ್ತೀಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಪರಂಪರೆ ಪ್ರವಾಸೋದ್ಯಮ (ಹೆರಿಟೇಜ್ ಟೂರಿಸಮ್) ಎಂಬ ವಿಭಿನ್ನ ಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಬೆಳೆಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಇಂದಿನ ಒಟ್ಟು ಪ್ರವಾಸೋದ್ಯಮದ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರ್ಪಡೆಗೊಂಡಿರುವ ಈ ಕ್ಷೇತ್ರ ಉದ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತರ ಬದಲಾವಣೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪರಂಪರೆ ಎಂಬ ಪದದ ಅರ್ಥವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪೀಳಿಗೆಯಿಂದ ಪೀಳಿಗೆಗೆ ಸಾಗಿಬರುವ, ಮೌಲಿಕವಾದ ಸ್ಥಳ, ಸ್ಮಾರಕ, ವಸ್ತು ಮತ್ತು ವಿಷಯಗಳು ಎನ್ನುವುದಾಗಿದೆ. ಪರಂಪರೆ ವಂಶಾನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುವ ಪಿತ್ರಾರ್ಜಿತ ಸ್ವತ್ತು ಅಥವಾ ಆಸ್ತಿ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನೂ ಹೊಂದಿದೆ. ಇದನ್ನು ಮೂರು ವಿಧಗಳಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು: ಅಗೋಚರ (ಅಮೂರ್ತ), ಗೋಚರ (ಮೂರ್ತ), ನೈಸರ್ಗಿಕ.

ಅಗೋಚರ(ಅಮೂರ್ತ)ಪರಂಪರೆಗೆ ವಿಶಾಲ ಅರ್ಥವಿದ್ದು, ಅನೂಚಾನವಾಗಿ ನಡೆದು ಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವ ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರ, ರಾಜ್ಯ ದೇಶದ ಕಲೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಗೀತ, ನೃತ್ಯ, ನಾಟಕ, ಜಾನಪದ ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಇವು ಮಾನವಕುಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಯೊಂದಿಗೆ ನಿಕಟ ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಮೌಖಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು, ಪ್ರದರ್ಶನ ಕಲೆ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಪದ್ಧತಿಗಳು, ಹಬ್ಬ ಹರಿದಿನಗಳು, ಎಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಭವ್ಯವಾದ ಕಲಾತ್ಮಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಂಪರೆ ಇದೆ. ಈ ನಾಡನ್ನಾಳಿದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜಮನೆತನಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಗೀತ, ಕಲೆ, ನೃತ್ಯ ಮತ್ತು ನಾಟಕಗಳನ್ನು ಅಪಾರವಾಗಿ ಪೋಷಿಸಿವೆ. ಹಲವು ರಾಜರುಗಳು ಶ್ರೇಷ್ಠಸಂಗೀತಗಾರರನ್ನು, ಕಲಾವಿದರನ್ನು ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಆಸ್ಥಾನ ಪ್ರತಿಭೆಗಳನ್ನಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿ ಗೌರವಿಸಿ, ಪೋಷಣೆಯಿತ್ತು ಅವರ ಉನ್ನತ ಸಾಧನೆಗೆ ಸಹಾಯ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ.

ಗೋಚರ (ಮೂರ್ತ) ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಐತಿಹಾಸಿಕ, ಕಲಾತ್ಮಕ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮೌಲ್ಯವುಳ್ಳ ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಮಾರಕಗಳು, ನಿರ್ಮಿತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಪಾರಂಪರಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ 1857ರ ಮೊದಲ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದ ಅನಂತರ ಆಕರ್ಷಕ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಪ್ರವಾಸಿ ಬಂಗಲೆ, ಚರ್ಚ್, ವಿಹಾರಧಾಮಗಳು, ಐಶಾರಾಮಿ ನಿವಾಸಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣ ಗೊಂಡವು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮಿಲಿಟರಿ ಎಂಜಿನಿಯರುಗಳು ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಒಂದಾಗಿ ಕಂಡುಕೊಂಡಿದ್ದ ಗ್ರೀಕೊ-ರೋಮನ್ ಮತ್ತು ಸ್ಕಾಟಿಷ್-ಬರೋನಿಯನ್ ಶೈಲಿಗಳ ಹದವಾದ ಮಿಶ್ರಣವಾದ ಮಿಶ್ರಶೈಲಿಯನ್ನು ಇವುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಲಾಯಿತು. ಇದು ಅಧಿಕಾರಿ ವರ್ಗದವರಿಗೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ನಿವಾಸಗಳು ಯುರೋಪಿಯನ್ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ.

ಭಾರತೀಯ ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಬಗ್ಗೆ ಪರಿಣಿತನೆನಿಸಿದ ಫರ್ಗ್ಯುಸನ್‌ನ ಪ್ರಕಾರ ಭಾರತೀಯ ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಾಣಗಳು ಸೌಂದರ್ಯಾತಿಶಯದ, ವಿಲಾಸಪೂರ್ಣತೆಯ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕುಸುರಿ ಕೌಶಲ್ಯದ, ಅಪೂರ್ವ ಶೃಂಗಾರಮಯ ಸೃಷ್ಟಿಗಳಾಗಿವೆ. ಜೇಮ್ಸ್ ಬರ್ಗೆಸ್ ಅವರು ಹೇಳಿದಂತೆ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಎಂಬುದು ಬೃಹತ್ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ; ಅದೊಂದು ಸುಮಧುರ ಕಲೆ. ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಉದ್ದೇಶಗಳಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಕಟ್ಟಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆ ಕಾಲದ ಬೌದ್ಧಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಂಶಗಳ ಮೇಲೆ ಇಂತಹ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ.

ಯೋಜನಾ ಪ್ರಾಧಿಕಾರ ಇಲ್ಲವೇ ಪಾರಂಪರಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಸಮಿತಿ ಅಥವಾ ತತ್ಸಮಾನ ಅಧಿಕಾರವುಳ್ಳ ಯಾವುದೇ ಸಂಸ್ಥೆಯ ನ್ಯಾಯಬದ್ಧ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಐತಿಹಾಸಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕಲಾತ್ಮಕ ಸೌಂದರ್ಯದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಪಾರಂಪರಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಐತಿಹಾಸಿಕ, ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಥವಾ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ಮಹತ್ತ್ವದ ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಇಲ್ಲವೆ ತಾಂತ್ರಿಕ ಉನ್ನತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಹಾಗೂ ಶೈಲಿ, ವಿನ್ಯಾಸ, ನಿರ್ಮಾಣ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಪಾರಂಪರಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಪಂಕ್ತಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಒಂದು ಅಥವಾ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ನಿರ್ಮಿತಿಗಳ ಕಟ್ಟಡ ಸಮುಚ್ಚಯ ಅಥವಾ ಅವುಗಳ ಆಂಶಿಕ ಭಾಗಗಳು ಯಾವುದರ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ, ಪುರಾತಾತ್ತ್ವಿಕ, ನೈಸರ್ಗಿಕ ಅಥವಾ ಜೈವಿಕ ಕಾರಣಗಳಿಗಾಗಿ ಮಹತ್ತ್ವವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿಯೋ ಅಂತಹ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಇರುವ ಬೇಲಿ ಅಥವಾ ಪ್ರತಿಬಂಧಿತ ಆವರಣ, ಕಟ್ಟಡಗಳ ಸುತ್ತಲಿನ ರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶ-ಇವೆಲ್ಲವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಪಾರಂಪರಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ನೈಸರ್ಗಿಕ

ಪರಂಪರೆಯಾದ ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡಗಳು, ಕೆರೆ, ಕಾಲುವೆ, ಸರೋವರ, ನದಿ, ಹಳ್ಳಕೊಳ್ಳ, ಸಮುದ್ರ, ಕಾಡು, ವೃಕ್ಷಗಳು, ಗಿಡಮರಗಳು, ಪ್ರಾಣಿ–ಪಕ್ಷಿಗಳು ಮುಂತಾದ ನಿಸರ್ಗ ನಿರ್ಮಿತವಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಇಂತಹ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಪರಂಪರೆಗೆ ಧಕ್ಕೆ ತರದೆ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ಆದ್ಯತೆ ನೀಡಬೇಕಾಗಿದೆ.

ಪರಂಪರೆ ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಅದ್ಭುತ ಪಾರಂಪರಿಕ ಸೃಷ್ಟಿಗಳಿಗೆ ಯಾರು ಇಂದು ವಾರಸುದಾರರೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೋ ಅಂತಹ ಜನರು, ಸಂಸ್ಥೆಗಳು, ಸರ್ಕಾರಗಳು ಅಥವಾ ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಇವುಗಳ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಹಾಗೂ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತರಾದವರು ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಉಳಿಸಲು, ಬೆಳೆಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುವುದು ಅವಶ್ಯ. ಏಕೆಂದರೆ ಇವು ಮಾನವನ ಅತ್ಯುನ್ನತ ಮತ್ತು ಅಪರಿಮಿತ ಕಲಾತ್ಮಕ ಕೊಡುಗೆಗಳು ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಾಗೂ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಹಿರಿಮೆಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮತ್ತು ಅಪರೂಪದ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳು.

ಯಾವುದೇ ನಗರದಲ್ಲಿ ಕಾಲಕಾಲದ ಆವಶ್ಯಕತೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ಹೊಸ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಅಗತ್ಯವೆನಿಸಿದರೂ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗುತ್ತಿದ್ದರೂ ಅಲ್ಲಿಯ ಹಳೆಯ ಭವ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಜನತೆ ಇಷ್ಟಪಡುವುದಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಅವು ನಾಡಿನ ಘನ ಇತಿಹಾಸದ ಪ್ರತೀಕಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಪರಂಪರೆ ಬಗ್ಗೆ ಅರಿವು ಮೂಡಿಸಲು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಅಂಥ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಸಮೀಪ ವಾಯುವಿಹಾರ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಪರಂಪರೆಯ ಬಗೆಗಿನ ಪ್ರಚಾರಗಳು ಹಾಗೂ ಸ್ಪರ್ಧೆಗಳನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಪಾರಂಪರಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಇತಿಹಾಸ ಅವುಗಳ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕೌಶಲ್ಯ, ಕಲಾತ್ಮಕ ವಿನ್ಯಾಸ, ಸೌಂದರ್ಯ ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಶೇಷತೆಗಳನ್ನು ಸಾರ್ವಜನಿಕರಿಗೆ ಪರಿಚಯಿಸಲು ಪರಂಪರೆ ವಾಯುವಿಹಾರವನ್ನು ಆಯೋಜಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪರಂಪರೆಯ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಬಗ್ಗೆ ಅರಿವು ಮೂಡಿಸುವುದಲ್ಲದೆ ಅದರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಿಕೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದು ಇದರ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಕ್ರಮೇಣ ಜನರಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಮೂಡಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಅವರ ಸಹಕಾರ, ಸಹಾಯವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ತಮ್ಮ ಪರಂಪರೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಅಭಿಮಾನ ತಳೆಯಲು ಪ್ರೇರೇಪಿತರಾಗುತ್ತಾರೆ.

ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಪಾರಂಪರಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಚಿತ್ರಬರೆಯುವ ಸ್ಪರ್ಧೆ, ಕಲಾ ಶಿಬಿರಗಳು, ರಸಪ್ರಶ್ನೆ, ಚರ್ಚಾಕೂಟ, ವಿಚಾರಗೋಷ್ಠಿ, ಕಾರ್ಯಾಗಾರ, ಪಾರಂಪರಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಮತ್ತು ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಬಗ್ಗೆ ದಾಖಲೆ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸುವುದು, ಪಾರಂಪರಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾಹಿತಿ ಫಲಕ ಅಳವಡಿಸುವುದು, ಛಾಯಚಿತ್ರ ಪ್ರದರ್ಶನ, ಪಾರಂಪರಿಕ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಹಾಗೂ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪರಿಚಯ ನೀಡುವ ಲಘು ಪುಸ್ತಕಗಳು ಹಾಗೂ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಿ ಪುಸ್ತಕಗಳು ಮುಂತಾದ ವಿವಿಧ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಿಂದ ಸಾರ್ವಜನಿಕರಲ್ಲಿ, ಶಿಕ್ಷಕರಲ್ಲಿ, ಶಾಲಾ, ಕಾಲೇಜು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಲ್ಲಿ ಪರಂಪರೆ ರಕ್ಷಣೆ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಡೆದಿವೆ. (ಜಿ.ವಿ.ಜಿ.)

ಪರಮಾರ: ಮಾಳವದಲ್ಲೂ ಮೌಂಟ್ ಅಬು, ವಾಗಡ, ಜಾಲೋರ್ ಭಿನ್‌ಮಾಲ್ (ಭಿಲ್ಲಮಾಲ)ಗಳಲ್ಲೂ ಆಳಿದ ರಾಜವಂಶ. ಮಾಳವದ ಪರಮಾರರ ಮೂಲಸ್ಥಾನ ರಾಜಪುಟಾಣದ ಮೌಂಟ್ ಅಬು ಎಂದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಭಾವಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಪದ್ಮಗುಪ್ತ ಕವಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ ಕಥೆಯೇ ಮುಖ್ಯ ಆಧಾರ. ಅನಂತರದ ಕಾಲದ ಪರಮಾರರ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಶಾಸನಗಳು ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನೇ ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿಯುತ್ತವೆ. ಈ ಕಥೆಯ ಪ್ರಕಾರ ವಸಿಷ್ಠಮುನಿಯ ಬಳಿ ಇದ್ದ ಕಾಮಧೇನುವನ್ನು ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರ ಕಳವು ಮಾಡಿದನೆಂದೂ ಅದನ್ನು ಮರಳಿ ಪಡೆಯಲು ವಶಿಷ್ಠ ಮೌಂಟ್ ಅಬುವಿನ ಮೇಲೆ ಯಜ್ಞ ಮಾಡಿದಾಗ ಕುಂಡದಿಂದ ಅಪ್ರತಿಮ ವೀರನೊಬ್ಬ ಉದಯಿಸಿ ಕಾಮಧೇನುವನ್ನು ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರನಿಂದ ಬಲಾತ್ಕಾರವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿ ತಂದು ವಸಿಷ್ಠರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದನೆಂದೂ ಮುನಿ ಆ ವೀರನ ಸಾಹಸವನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿ ಪರಮಾರ (ಶತ್ರುನಾಶಕ) ಎಂದು ನಾಮಕರಣ ಮಾಡಿ ಅವನಿಗೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅನುಗ್ರಹಿಸಿದನೆಂದೂ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಅಥವಾ ಉಪೇಂದ್ರ ಎಂಬವನು ಈ ವಂಶದ ಮೂಲಪುರುಷ ಮತ್ತು ಸ್ಥಾಪಕ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಈ ವರ್ಣನೆ ಆರಂಭಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಇವರ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಇವರು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸಂಬಂಧಿಗಳೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವರು ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರು.

ಧಾರಾ (ಇಂದಿನ ಧರ್) ಮೂಲ ಪರಮಾರರ ರಾಜಧಾನಿ. ಉಪೇಂದ್ರ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿದ್ದ ಸು. 812ರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಮುಮ್ಮಡಿ ಗೋವಿಂದ ಪ್ರತೀಹಾರ 2ನೆಯ ನಾಗಭಟನಿಂದ ಮಾಳವವನ್ನು ಗೆದ್ದು ತನ್ನ ಅನುಯಾಯಿಯಾದ ಪರಮಾರ ಉಪೇಂದ್ರನಿಗೆ ನೀಡಿದ. ಬಲಿಷ್ಠರಾದ ಪ್ರತೀಹಾರರ ವಿರುದ್ಧ ಉಪೇಂದ್ರನಿಗೆ ನೆರವಾಗಿ, ಮಾಳವದ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಕರ್ಕ ರಾಜನನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಉಪೇಂದ್ರನ ಗಂಡುಮಕ್ಕಳು 1ನೆಯ ವೈರಿಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಡಂಬರ ಸಿಂಹ. ಅವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ವಾಗಡದಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಹಿರಿಯ ಮಗನಾದ ವೈರಿಸಿಂಹ ಮಾಲವದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಇವನ ತರುವಾಯ 1ನೆಯ ಸೀಯಕ, ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ 1ನೆಯ ವಾಕ್ಪತಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಇವರು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ 1ನೆಯ ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಸಮಕಾಲೀನರಾಗಿದ್ದು, ಅವನನ್ನು ಆರಾಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು 1ನೆಯ ಅಮೋಘವರ್ಷ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರತೀಹಾರರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಲು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ 3ನೆಯ ಇಂದ್ರ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ ತಂಗಿದ್ದಾಗ 1ನೆಯ ವಾಕ್ಪತಿಯ ಸೇನಾ ಸಹಾಯ ಪಡೆದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಳವದ ಸೈನ್ಯ ಗಂಗಾನದಿಯ ದಂಡೆಯವರೆಗೂ ಮುನ್ನಡೆದಿತ್ತೆಂದು ಉದೇಪುರ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇವನ ತರುವಾಯ 2ನೆಯ ವೈರಿಸಿಂಹ ಮಾಳವದ ಅರಸನಾದ. 3ನೆಯ ಇಂದ್ರನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಆಂತರಿಕ ಕಲಹದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದ್ದರಿಂದ ಪ್ರತೀಹಾರರು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿದರು. ಮಾಳವದ 2ನೆಯ ವೈರಿಸಿಂಹ ಅವರ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಲು ವಿಫಲನಾದ. ಪ್ರತೀಹಾರರು ಮತ್ತು ಕಳಚುರಿಗಳು ನರ್ಮದಾ ನದಿಯವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು, ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಮತ್ತು ಧಾರಾವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಪ್ರತೀಹಾರರು ತಮ್ಮ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯನ್ನು ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ ನೇಮಿಸಿದರು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ, ಪರಮಾರರ ಸಾರ್ವಭೌಮಾಧಿಕಾರ ಮಾಳವದಲ್ಲಿ ಸು. 946ರ ವೇಳೆಗೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. 3ನೆಯ ಕೃಷ್ಣ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾದ ಬಳಿಕ ಅವನ ನೆರವಿನಿಂದ 2ನೆಯ ವೈರಿಸಿಂಹ ಮಾಳವವನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಇವನ ತರುವಾಯ 2ನೆಯ ಸೀಯಕ ಪರಮಾರ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. ಇವನಿಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರ ಪರಮಾರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಸನ್ನಿವೇಶ ಅನುಕೂಲವಾಗಿತ್ತು. ಇವನು 3ನೆಯ ಕೃಷ್ಣನಿಗೆ ವಿಧೇಯನಾಗಿದ್ದ. ಆದರೆ ಪ್ರತೀಹಾರ ಪ್ರಭುತ್ವ ಕ್ರಮೇಣ ಅವನತಿ ಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಲು ಇವನಿಗೆ ಅವಕಾಶ ದೊರಕಿತು. ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಸಾಬರಮತಿ ನದಿಯವರೆಗೆ ಮಾಳವದ ಅಧಿಕಾರ ವಿಸ್ತರಿಸಿತು. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ 3ನೆಯ ಕೃಷ್ಣ ಗತಿಸಿದ್ದರಿಂದ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಲು ಇವನಿಗೆ ಅವಕಾಶ ದೊರಕಿತು. ಇವನು ಕೃಷ್ಣನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಖೊಟ್ಟಿಗನಿಗೆ ವಿಧೇಯನಾಗಿರಲು ಒಪ್ಪದೆ ದಂಗೆಯೆದ್ದ. ಪರಮಾರ ಸೈನ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಮಾಳವರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣದ ಗಡಿ ತಪತಿ ನದಿಯವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತು. ಸ್ವತಂತ್ರ ಪರಮಾರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಇವನು ಸು.948–74ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಇವನ ಮಕ್ಕಳಾದ ಮುಂಜ ಅಥವಾ 2ನೆಯ ವಾಕ್ಪತಿ ಮತ್ತು ಸಿಂಧುರಾಜರು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಮಾಳವವನ್ನು ಆಳಿದರು. ಮುಂಜ ರಾಜ 974–95 ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಇವನಿಗೆ ಶ್ರೀವಲ್ಲಭ, ಪೃಥ್ವೀವಲ್ಲಭ, ಅಮೋಘವರ್ಷ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದುವು. ಸ್ವತಂತ್ರ ಮಾಳವ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಇವನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಮಾಳವ ರಾಜ್ಯ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಜಾಲೋರ್‌ವರೆಗೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಭಿಲ್ಸ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ತಪತಿ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಸಬರಮತಿಯವರೆಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ಇವನು ಇದನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ವಿಸ್ತರಿಸಲು ತನ್ನ ಶಕ್ತಿಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳನ್ನು ವಿನಿಯೋಗಿಸಿದ. ಮೇರುತುಂಗನ ಪ್ರಬಂಧಚಿಂತಾಮಣಿಯಲ್ಲಿ ಇವನ ಸಾಹಸವನ್ನು ವೈಭವಯುತವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವನು ಅನೇಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕವಿಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದ್ದನಲ್ಲದೆ, ತಾನೇ, ಸ್ವತಃ ಕವಿಯಾಗಿದ್ದ; ಸಮರ ಮತ್ತು ಶಾಂತಿಯಲ್ಲಿ ಸಮನಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗಳಿಸಿದ್ದ. ಕಳಚುರಿಗಳು, ಹೂಣರು, ಗುಹಿಲರು ಮತ್ತು ಚಾಹಮಾನರ ಮೇಲೆ ಯಶಸ್ವಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದ. ತಾನು ಗೆದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ಪರಮಾರ ವಂಶದ ರಾಜಕುಮಾರರನ್ನು ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಈ ರಾಜಕುಮಾರರು ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಉಪಶಾಖೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಚಾಳುಕ್ಯ 2ನೆಯ ತೈಲಪನ ವಿರುದ್ಧ ಮುಂಜ ಆರು ಬಾರಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಿದ. ಏಳನೆಯ ಬಾರಿ ತೈಲಪ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟು ಕೊಲ್ಲಿಸಿದ (995). ಮುಂಜ ಒಳ್ಳೆಯ ಯೋಧನಾಗಿದ್ದನ್ನಲ್ಲದೆ ವಿದ್ಯಾಪಕ್ಷಪಾತಿಯಾಗಿದ್ದು ಪದ್ಮಗುಪ್ತ, ಧನಂಜಯ, ಹಲಾಯುಧ ಮೊದಲಾದವರಿಗೆ ಆಶ್ರಯದಾತನಾಗಿದ್ದ. ಇವನು ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನೂ ಕೆರೆಕಾಲುವೆಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಇವನ ತರುವಾಯ ಇವನ ಸಹೋದರ ಸಿಂಧುರಾಜ ಆಳಿದ. ಇವನು ಚಾಳುಕ್ಯರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತನ್ನ ಸಹೋದರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಳೆದುಹೋಗಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ಪಡೆದ. ಇವನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಪದ್ಮ ಗುಪ್ತ ಇವನನ್ನು ಕುರಿತು ನವಸಾಹಸಾಂಕ ಎಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಳವ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತಲ್ಲದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಸೇರಿಕೊಂಡುವು. ಇವನ ತರುವಾಯ ಭೋಜರಾಜ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ.

ಪರಮಾರರ ಅಧಿಕಾರ ಮುಂಜ ಮತ್ತು ಸಿಂಧುರಾಜರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಘಟಿತವಾಗಿ, ಭೋಜನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಶ್ರೇಣಿಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತು. ಭೋಜ ಸು.1010ರ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮಾಳವ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. ಮಾಳವದ ವೈಭವ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ತುಂಗ ಶಿಖರವನ್ನೇರಿತು. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಭಾರತದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಇವನೊಬ್ಬ. ಇವನು 40 ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ (1010–55) ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ. ಭೋಜನ ದಿಗ್ವಿಜಯಗಳು ಭಾರತೀಯ ದಂತಕಥೆಗಳಲ್ಲೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿವೆ. ಈತ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಚೇದಿ ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಂ ರಾಜರ ವಿರುದ್ಧ ಸತತವಾಗಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಿದ. ಸು.1055ರಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ದೊರೆ 1ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನೂ ಗುಜರಾತಿನ ದೊರೆ ಭೀಮನೂ ದಾಹಲದ ದೊರೆ ಕರ್ಣನೂ ಒಟ್ಟಾಗಿ ಭೋಜನನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದರು. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನಂತೆ ಇವನಿಗೆ ಅಸಾಮಾನ್ಯ

ವಾದ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವಿತ್ತು. ಈತ ರಾಮ, ಧರ್ಮಪುತ್ರ, ವಿಕ್ರಮ ಮತ್ತು ಹಾಲರಂತೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಇವನ ಹೆಸರು ಅಜರಾಮರವಾಗಿದೆ. ಇವನಿಗೆ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಅಭಿರುಚಿಯಿತ್ತು. ಇವನಿಗೆ ಕವಿರಾಜ ಮಾಳವ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂಬ ಬಿರುದಿತ್ತು. ಈತ ಕಾವ್ಯ, ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರ, ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರ, ಮಂತ್ರಶಾಸ್ತ್ರ, ನ್ಯಾಯ, ಪಶುವೈದ್ಯ, ತತ್ತ್ವ, ವ್ಯಾಕರಣ, ಅಲಂಕಾರ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳ ಮೇಲೆ ಗ್ರಂಥ ರಚಿಸಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ, ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯದ ಒಂದು ಹೊಸ ಪ್ರಕಾರ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಚಮತ್ಕಾರವಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿ ರಚಿಸುವ ಕಲೆ ಮುಂದೆ ಬಂತು. ಶಬ್ದದಷ್ಟೆ ಅರ್ಥಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಕಾವ್ಯದ ವಸ್ತುವಿನಷ್ಟೇ ಕಾವ್ಯದ ತಂತ್ರವೂ ಮುಖ್ಯವಾಯಿತು. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಲು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಧಾರಾ ನಗರದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತಿ ದೇವಾಲಯವೆಂದು ಒಂದು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯವನ್ನು ಈತ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಿಂದ ಆಯ್ದ ಕೆಲವು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಿಸಿ, ವಿದ್ಯಾಲಯದ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಆ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರಭಾಚಂದ್ರ ಸೂರಿ, ಶಾಂತಿಸೇನ ಮತ್ತು ಧನಪಾಲ ಎಂಬ ಜೈನಕವಿಗಳು ಇವನ ಆಶ್ರಿತರಾಗಿದ್ದರು. ಭೋಜ ಶೈವಪಂಥದ ಅನುಯಾಯಿಯಾಗಿದ್ದ, ಇತರ ಧರ್ಮದವರನ್ನು ಮರ್ಯಾದೆಯಿಂದ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದ. ವೈದಿಕ, ಜೈನ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧರ ನಡುವೆ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚರ್ಚೆಗಳು ಏರ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದುವು. ಇವನು ಸುಂದರವಾದ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಕೆರೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಇವನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಭೋಜರಾಜರ ಸರೋವರ ಬಹು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿದೆ.

ಭೋಜನ ತರುವಾಯ ಪರಮಾರರ ವಂಶದ ವೈಭವ ಕ್ಷೀಣಿಸಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕಿನ ನೆರೆಹೊರೆಯವರೊಡನೆ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಭೋಜ ಕಾಯಿಲೆಯಿಂದ ಮಡಿದ. ಮಾಳವ ಕಳಚುರಿ ಮತ್ತು ಚಾಳುಕ್ಯರ ವಶವಾಯಿತು.

ಭೋಜನ ತರುವಾಯ ಅವನ ಮಗ ಜಯಸಿಂಹ 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಓಡಿಸಿ ಮಾಳವ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಪಡೆದ. ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಇವನ ಪರಮ ಮಿತ್ರನಾದ. ಆದರೆ ಇವನ ಸಹೋದರ ಚಾಳುಕ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 2ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನಿಗೆ ಹಗೆಯಾದ. 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಉದ್ದೇಶದ ಬಗ್ಗೆ ಇವನ ಕಿರಿಯ ತಮ್ಮ ಸಂಶಯಗೊಂಡ. ಜಯಸಿಂಹನನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸಲು ಸೋಮೇಶ್ವರ ಗುಜರಾತಿನ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ ಕರ್ಣನೊಡನೆ ಕೂಡಿ ಮಾಳವದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಹೂಡಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ ಜಯಸಿಂಹ ಮೃತನಾದ. ಸೋಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಕರ್ಣರು ಮಾಳವವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇಂಥ ವಿಷಮ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಭೋಜರಾಜನ ಸಹೋದರ ಉದಯಾದಿತ್ಯ ಚಾಹಮಾನರ ನೆರವಿನಿಂದ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿ ಮಾಳವವನ್ನು ವಾಪಸು ಪಡೆದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಳವ ರಾಜ್ಯ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ನೀಮರ್ ಜಿಲ್ಲೆ ಮತ್ತು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಜಾಲ್‌ವಾರ್‌ವರೆಗೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಭಿಲ್ಸದವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿತ್ತೆಂದು 1080–86 ಅವಧಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಇವನ ತರುವಾಯ ಇವನ ಮಕ್ಕಳಾದ ಲಕ್ಷ್ಮಣದೇವ ಮತ್ತು ನರವರ್ಮರು ಆಳಿದರು. ಗೌಡ, ಚೋಳ ಮತ್ತು ಕಳಚುರಿಗಳೊಡನೆ ಲಕ್ಷ್ಮಣದೇವ ಯುದ್ಧಮಾಡಿದನಲ್ಲದೆ, ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಮೇಲೆ ನಡೆದ ಮುಸ್ಲಿಂ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ. ಇವನ ತರುವಾಯ ಇವನ ಸಹೋದರ ನರವರ್ಮ ನಿರ್ವಾಣ ನಾರಾಯಣನೆಂಬ ಬಿರುದಿನಿಂದ ಸು. 1094ರಲ್ಲಿ ಮಾಳವದ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. ಇವನು ಸ್ವತಃ ಕವಿಯಾಗಿದ್ದು ವಿದ್ಯಾಪೋಷಕನಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಸು. 1133ರಲ್ಲಿ ಯಶೋವರ್ಮ ಪರಮಾರ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. ಇವನು ಅವನತಿ ಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದ ಮಾಳವ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಲು ವಿಫಲನಾದ. ಅನೇಕ ಬಲಿಷ್ಠ ಸಾಮಂತ ಅರಸರು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಚಂದೇಲರ ಮದನವರ್ಮ ಬಲಾತ್ಕಾರವಾಗಿ ಭಿಲ್ಸ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಗುಜರಾತಿನ ಜಯಸಿಂಹ ಸಿದ್ಧರಾಜ ಚಾಹಮಾನರೊಡಗೂಡಿ ಮಾಳವವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ಯಶೋವರ್ಮನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದ. ಯಶೋವರ್ಮನ ಮಗ ಜಯವರ್ಮ ಸಿದ್ಧರಾಜನ ಕೊನೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಳವ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮರಳಿ ಪಡೆಯುವುದರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ. ಆದರೆ ಅವನು ಮಾಳವವನ್ನು ತನ್ನ ಸ್ವಾಧೀನದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಕಾಲ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳ 1ನೆಯ ನರಸಿಂಹರು ಮಾಳವದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಅವನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿಸಿದರು. ಮಾಳವದಲ್ಲಿ ಬಲ್ಲಾಳನೆಂಬವನನ್ನು ರಾಜನಾಗಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು. 1143ರ ವೇಳೆಗೆ ಸಿದ್ಧರಾಜನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಕುಮಾರಪಾಲ ಮಾಳವದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ್ದ ಬಲ್ಲಾಳನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತಗೊಳಿಸಿ ಭಿಲ್ಸದವರೆಗಿನ ಮಾಳವ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಸು. 20 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಮಾಳವ ಗುಜರಾತಿನ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪರಮಾರ ವಂಶದ ರಾಜರನ್ನು ಮಹಾಕುಮಾರರು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರು ಭೂಪಾಲ್, ನೀಮರ್, ಹೊಷಂಗಾಬಾದ್, ಖಾನ್‌ದೇಶ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಪಟ್ಟ ರಾಜರುಗಳಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ಆದರೆ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಪರಮಾರ ಜಯವರ್ಮನ ಪುತ್ರ ವಿಂಧ್ಯವರ್ಮ ಚಾಳುಕ್ಯ 2ನೆಯ ಮೂಲರಾಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಮಾಳವದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಗಳಿಸಿದ. ಆದರೆ ಹೊಸದಾಗಿ ಗಳಿಸಿದ ತನ್ನ ಪೂರ್ವಿಕರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅವನು ಬಹಳ ಕಾಲ ಆಳಲಿಲ್ಲ. ದಖನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಅವನತಿ ಹೊಂದಿದರೂ ಅವನಿಗೆ ಶತ್ರುಗಳ ಬಾಧೆ ತಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಅವರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರು ಮತ್ತು ದೇವಗಿರಿ ಸೇವುಣರು ಏಳಿಗೆ ಹೊಂದಿ ಮಾಳವದ ಮೇಲೆ ಏಕಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದರು. ಸು. 1190ರಲ್ಲಿ ಚೋಳರೊಡನೆ ಮೈತ್ರಿ ಏರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಪ್ರಬಲವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳರ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ನಾಶಮಾಡಲು ಅವನು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಆದರೆ 2ನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ ಇವರನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ. ಸೇವುಣರ ಬಿಲ್ಲಣ ಮಾಳವ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಕೊಳ್ಳೆಹೊಡೆದ. ಇವೆಲ್ಲ ಬಾಧಕಗಳಿದ್ದಾಗ್ಯೂ ವಿಂಧ್ಯವರ್ಮ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ. ಇವನು ಮರಣ ಹೊಂದುವ ವೇಳೆಗೆ (1193) ಪರಮಾರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದ. ಇವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಶುಭಾತವರ್ಮ ಗುಜರಾತಿನ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಎಸಗಿ ಅನೇಕ ಜೈನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿ ಸೋಮನಾಥವನ್ನು ತಲುಪಿದ. ಆದರೆ ಇವನ ಮುನ್ನಡೆಯನ್ನು 2ನೆಯ ಭೀಮನ ಮಂತ್ರಿ ತಡೆದು ಅವನು ಗುಜರಾತಿನಿಂದ ನಿರ್ಗಮಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಅನಂತರ ಇವನು ಸೇವುಣರ ಜೈತುಗಿಯಿಂದ ಸೋಲನ್ನು ಅನುಭವಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಇವನ ತರುವಾಯ ಇವನ ಮಗ ಅರ್ಜುನವರ್ಮ ಸು.1210ರಲ್ಲಿ ಮಾಳವದ ಅಧಿಪತಿಯಾದ. ಇವನು ಗುಜರಾತಿನೊಡನೆ ಯುದ್ಧ ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಈ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಪುತ್ರಿಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ. ಈ ಎರಡು ರಾಜ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಪಾರಿಜಾತಮಂಜರಿ ಎಂಬ ನಾಟಕವನ್ನು ಅರ್ಜುನವರ್ಮನ ಗುರು ಮದನ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅರ್ಜುನವರ್ಮ ತನ್ನ ಪೂರ್ವಿಕರಂತೆಯೇ ಸೇವುಣರನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ವಿಫಲನಾದ. ಇವನು ಸ್ವತಃ ಕವಿಯಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರಿದ್ದರು. ಇವನ ತರುವಾಯ ದೇವಪಾಲ ಪರಮಾರ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಕೆಲವೇ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತಗೊಂಡಿತ್ತು. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಳವದ ಮೇಲೆ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದರು. 1234ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ತಮಿಷ್ ಭಿಲ್ಸವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಉಜ್ಜಯಿನಿಯನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆದ. ಅರ್ಜುನವರ್ಮನ ತರುವಾಯ ಇವನ ಮಗ ಜೈತುಗಿದೇವ ಸು.1243ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಳವ ಶತ್ರುಗಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಸೇವುಣರ ದೊರೆ ಕೃಷ್ಣ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ. 1250ರಲ್ಲಿ ಬಲ್ಲನನೂ ಅದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗುಜರಾತಿನ ವಾಘೇಲ ವಿಶಾಲದೇವನೂ ಧಾರವನ್ನು ಮುತ್ತಿದರು. ಇವನ ತರುವಾಯ ಕಿರಿಯ ತಮ್ಮ 2ನೆಯ ಜಯವರ್ಮ ಆಳಿದ. ಅನಂತರ 2ನೆಯ ಜಯಸಿಂಹ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಣಥಂಬೋರಿನ ಚಾಹಮಾನರು ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿ, ಪರಮಾರ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಬಂದ 2ನೆಯ ಅರ್ಜುನವರ್ಮನಿಗೂ ಅವನ ತಂದೆಯ ಬಳಿ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದವನಿಗೂ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಪೈಪೋಟಿ ನಡೆದು ಅವರು ತಂತಮ್ಮ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನಾಳಲಾರಂಭಿಸಿದರು. 2ನೆಯ ಅರ್ಜುನವರ್ಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಣತಂಬೂರಿನ ಚಾಹಮಾನರು. ಸೇವುಣರು ಮತ್ತು ವಾಘೇಲರು ಮಾಳವದ ಆಕ್ರಮಣ ಎಸಗಿದರು. ಅನಂತರ ಕಾಣಿಸುವ ಪರಮಾರ ಅರಸನೆಂದರೆ 2ನೆಯ ಭೋಜ. ಇವನು 1283ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಳವದ ಮೇಲೆ ಮತ್ತೆ ಚಾಹಮಾನರೂ ಸುಲ್ತಾನ್ ಜಲಾಲುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿಯೂ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದರು. 2ನೆಯ ಭೋಜನ ತರುವಾಯ ಮಹಲಕ್ ದೇವ ಸು.1305ರಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ. ಅವನೊಡನೆ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಇವನ ದಂಡನಾಯಕ ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟ. ಇವನು ಐನುಲ್ ಮುಲ್ಕನಿಂದ ಕೊಲೆಗೆ ಈಡಾದ. ಕೊನೆಗೆ ಮಾಳವ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮುಸ್ಲಿಮರು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡರು.

ಶಾಖೆಗಳು: ಮಾಳವದ ಮೂಲ ಪರಮಾರದಿಂದ ರಾಜಪುಟಾಣದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಶಾಖೆಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡು ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಆಳಿದುವು. ಮೌಂಟ್ ಅಬು, ವಾಗಡ, ಜಾಲೋರ್, ಭಿನ್ಮಾಲ್ ಶಾಖೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು.

ಮೌಂಟ್ ಅಬುವಿನ ಪರಮಾರರು: 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಾಳವದ ವಾಕ್ಪತಿ ಮುಂಜ ತನ್ನ ಪುತ್ರ ಅರಣ್ಯರಾಜನನ್ನು ಮೌಂಟ್ ಅಬುವಿನ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಚಂದ್ರಾವತಿ ಈ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿ. ಅರಣ್ಯರಾಜನ ಅನಂತರ ಬಂದವರು ಕೃಷ್ಣರಾಜ, ಧರಣಿವರಾಹ, ಮಹೀಪಾಲ ಮತ್ತು ದಾಂಡುಕ. ಗುಜರಾತಿನ ಚಾಳುಕ್ಯರ 1ನೆಯ ಭೀಮನಿಂದ ದಾಂಡುಕ ಪದಚ್ಯುತನಾದ (1030). ಆದರೆ ದಾಂಡುಕನಿಗೆ ಮತ್ತೆ ಸಿಂಹಾಸನ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಇವನ ಮಕ್ಕಳಾದ ಪೂರ್ಣಪಾಲ, ದಂತಿವರ್ಮ ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಕೃಷ್ಣರು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಳಿದರು. ಇವರ ಪೈಕಿ ಮೊದಲನೆಯವನಾದ ಪೂರ್ಣಪಾಲ ಗುಜರಾತಿನ ಚಾಳುಕ್ಯರಿಂದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ. 1ನೆಯ ಭೀಮ ಇದನ್ನು ಸಹಿಸದೆ ಮೌಂಟ್ ಅಬುವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಸ್ವಾಧೀನದಲ್ಲಿ ಇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಂದಿನಿಂದ ಮೌಂಟ್ ಅಬು ಗುಜರಾತಿನ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿತು. 2ನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ತರುವಾಯ ದಂತಿವರ್ಮನ ಮಗ ಯೋಗರಾಜನೂ ಅನಂತರ ರಾಮದೇವನೂ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ರಾಮದೇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೌಂಟ್ ಅಬುವಿನ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು 2ನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಮಗ ಕಾಕಲದೇವ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನ ತರುವಾಯ ವಿಕ್ರಮಸಿಂಹ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನ ತರುವಾಯ

ಯಶೋವರ್ಮ, ಧಾರಾವರ್ಷ ಹೀಗೆ ಸುಮಾರು ಹತ್ತೊಂಬತ್ತು ಅರಸರು ಮೌಂಟ್ ಅಬುವಿನಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. 1320ರಲ್ಲಿ ಈ ಪುಟ್ಟ ರಾಜ್ಯ ಮಾರವಾಡದ ಚಾಹಮಾನರ ಅಧೀನವಾಯಿತು.

ವಾಗಡದ ಪರಮಾರರು: 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಪೇಂದ್ರನ ಕಿರಿಯ ಮಗ ಡಂಬರಸಿಂಹನ ಸಂತತಿಯ ಧನಿಕ ಎಂಬವನು ವಾಗಡ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಕಂಕ ಅಥವಾ ಚಚ್ಚ. ಇವನು 2ನೆಯ ಸೀಯಕನ ಪರವಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಖೊಟ್ಟಿಗನ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡುವಾಗ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಡಿದ. ಅನಂತರ ಚಂಪ ಮತ್ತು ಸತ್ಯರಾಜ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. ಸತ್ಯರಾಜ ಚಾಳುಕ್ಯರ ವಿರುದ್ಧ ಭೋಜನಿಗೆ ನೆರವು ನೀಡಿದ. ಇವನ ಅನಂತರ ನಾಲ್ವರು ಆಳಿದರು. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವಾಗಡ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗುಹಿಲರು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಜಾಲೋರಿನ ಪರಮಾರರು: ಮುಂಜನ ಮಗ ಚಂದ ಈ ಶಾಖೆಯ ಪ್ರಥಮದೊರೆ. ಇವನ ತರುವಾಯ ದೇವರಾಜ, ಅಪರಾಜಿತ, ವಿಜ್ಜಲ, ಧಾರಾವರ್ಷ ಮತ್ತು ವಿಶಾಲರು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಳಿದರು. ಈ ಸಂತತಿಯ ಕೊನೆಯ ದೊರೆ ಕುಮಾರಪಾಲ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಈ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಚಾಹಮಾನರು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಭಿನ್ಮಾಲಿನ ಪರಮಾರರು: ಸಿಂಧುರಾಜನ ಮಗ ದುಸಲ ಈ ಶಾಖೆಯ ಸ್ಥಾಪಕ. 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂತತಿಯ ದೇವರಾಜ ಎಂಬವನು ಚಾಹಮಾನರ ಮೂರು ಮಂಡಲಗಳನ್ನು ಪಡೆದ. ದೇವರಾಜನ ಮೊಮ್ಮಗ ಕೃಷ್ಣ. ಚಾಳುಕ್ಯರ 1ನೆಯ ಭೀಮ ಇವನನ್ನು ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟಿದ್ದ. ಇವನ ತರುವಾಯ ಸೊಚ್ಚರಾಜ, ಉದಯರಾಜ, ಸೋಮೇಶ್ವರ ಇವರು ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದರು. ಉದಯರಾಜ ಪರಾಕ್ರಮಿಯಾಗಿದ್ದ. ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಅನಂತರ ಇಬ್ಬರು ದೊರೆಗಳು ಆಳಿದರು. ಈ ರಾಜ್ಯ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಾರವಾಡದ ಚಾಹಮಾನರ ಸಾರ್ವಭೌಮಾಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. (ಎಂ.ಜ.)

ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್: ಪ್ರಾಚೀನ ಇರಾನಿನ ಅಕಿಮೆನಿಯನ್ ರಾಜಧಾನಿ. ಹಳೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಇದು ಪಾರ್ಸಾ ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಈಗ ಈ ನಿವೇಶನಕ್ಕೆ ತಖ್ತ್-ಎ-ಜಮ್ಷಿದ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದೆ. ಜಮ್ಷಿದನ ಸಿಂಹಾಸನ ಎಂದು ಇದರ ಅರ್ಥ. ಪರ್ಷಿಯದ ಪೌರಾಣಿಕ ವೀರ. ಇರಾನಿನ ನೈರುತ್ಯಕ್ಕಿರುವ ಫಾರ್ಸ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಷಿರಾಜ಼್‌ನ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ 51 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಪುಲ್ವಾರ್ ಹಾಗೂ ರೂದ್-ಎ-ಕೊರ್ ನದಿಗಳ ಸಂಗಮದ ಬಳಿ ಈ ನಿವೇಶನವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಅಮೂಲ್ಯ ಶಾಸನಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.522-486ರಲ್ಲಿ ಆಳಿದ 1ನೆಯ ಡೇರಿಯಸ್ ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್ ನಗರದ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯವನ್ನಾರಂಭಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಅವನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಪಸಾರ್ಗಡಿಯಿಂದ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಿದ. ಪರ್ಷಿಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್

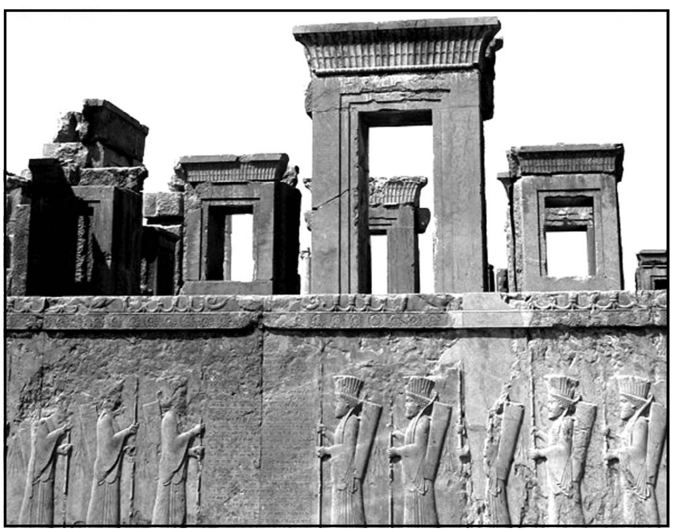

ಸಿಂಹಾಸನದ ಸಭಾಂಗಣ

ಮೆರೆಯಿತು. ಆದರೆ ಸ್ಥಿರವಾಗಿ ವಾಸಿಸಲು ಇದು ಅಷ್ಟೊಂದು ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಪರ್ವತಮಯ ನಿರ್ಜನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ನಗರದಲ್ಲಿ ವಸಂತಮಾಸದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಜನವಸತಿಯಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.330ರಲ್ಲಿ ಏಷ್ಯ ಮೈನರನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸುವವರೆಗೂ ಗ್ರೀಕರಿಗೂ ಈ ನಗರದ ಪರಿಚಯ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.330ರಲ್ಲಿ ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್ ನಗರವನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆಹೊಡೆದ. ಝರ್ಕ್ಸಿಸನ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಸುಟ್ಟುಹಾಕಿದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.316ರಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಇದು ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಾಂತ್ಯವಾದ ಪರ್ಸಿಸ್‌ನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಸಿಲ್ಯೂಸಿಡ್ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಅನಂತರವೂ ಇದು ಅವನತಿ ಹೊಂದಿತು. ಈಗ ಅಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಪ್ರಾಚ್ಯವಶೇಷಗಳು ಈ ನಗರದ ಗತವೈಭವಕ್ಕೆ ಮೂಕಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿವೆ.

ಭಗ್ನವಾಗಿರುವ ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್‌ನ ನಿವೇಶನ ಒಂದು ಎತ್ತರದ ದಿಣ್ಣೆ. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಇದು ಕೂಹ್-ಎ-ರಹಮತ್ ಗುಡ್ಡವನ್ನು ಒರಗಿದೆ. ಉಳಿದ ಮೂರು ಕಡೆ ಇರುವ ಗೋಡೆ 4ಮೀ ಗಳಿಂದ 13ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಪೂರ್ವದ ಕಡೆ 111 ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಇವನ್ನು ಹತ್ತಿ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಬಂದರೆ ಎತ್ತರವಾದ ದಿಣ್ಣೆಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಹೊಳಪಾದ ಕಪ್ಪು-ಕಂದು ಬಣ್ಣದ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಭಾಗಗಳು ದೂರದಿಂದಲೇ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ದೊಡ್ಡದೊಡ್ಡ ಬಂಡೆಗಲ್ಲು

ಅರಮನೆ ಸಂಕೀರ್ಣ, ಸ್ತಂಭಗಳು

ಗಳನ್ನು ಗಾರೆ ಸಿಮೆಂಟು ಮರಳುಗಳಿಲ್ಲದೆ ಜೋಡಿಸಿ ಕಟ್ಟಿದ ಬೃಹತ್ ವಾಸ್ತುಕಟ್ಟಡಗಳ ಅದ್ಭುತವಾದ ಸ್ತಂಭರಾಶಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಪೈಕಿ ಹದಿಮೂರು ಕಂಬಗಳು-ಡೇರಿಯಸನ ಆಸ್ಥಾನದವು-ಇನ್ನೂ ಹಾಗೆಯೇ ನಿಂತಿವೆ. ಇನ್ನೆರಡು ಕಂಬಗಳು ಮುಖಮಂಪಟದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿವೆ. ಈ ಭಾಗವನ್ನು ಡೇರಿಯಸನ ಮಗನಾದ ಝರ್ಕ್ಸಿಸ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈ ಎಲ್ಲ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸೋತೂನ್ (ಸಾವಿರ ಕಂಬಗಳು) ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಡೇರಿಯಸ್ ಭವನದ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನ ಹಾಗೂ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಎರಡು ಫಲಕಗಳು 1933ರಲ್ಲಿ ದೊರೆತವು. ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ಯೂನಿಫಾರ್ಮ್ ಲಿಪಿಯ ಮೂರು ರೂಪಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇವು ಪೂರ್ವ ಪರ್ಷಿಯನ್, ಎಲಮೈಟ್ ಹಾಗೂ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ ಪ್ರಭೇದಗಳು. ಈ ಶಾಸನಗಳು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಗಡಿರೇಖೆಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸುತ್ತವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ 1ನೆಯ ಡೇರಿಯಸ್, ಝರ್ಕ್ಸಿಸ್ ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಆರ್ಟಗ್ಸರ್ಕೀಸ್ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳೂ ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಶಾಸನಾಧಾರಗಳಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದವರನ್ನು ಹಾಗೂ ಇವುಗಳ ಕಾಲವನ್ನು ಕುರಿತು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್‌ನ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಕಟ್ಟಡವೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ್ದು. ಇಲ್ಲಿ ಡೇರಿಯಸನ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯೊಂದನ್ನು (ದೇವರೆ, ಈ ದೇಶವನ್ನು ವೈರಿಗಳಿಂದ, ಕ್ಷಾಮದಿಂದ ಹಾಗೂ ಅಸತ್ಯದಿಂದ ರಕ್ಷಿಸು) ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಪರ್ಷಿಯನ್, ಮೀಡಿಯನ್ ಹಾಗೂ ಎಲಮೈಟ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಉಬ್ಬುಗೆತ್ತನೆಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಒಟ್ಟು 23 ದೃಶ್ಯಾವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ದೂರಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಬಂದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಉತ್ಸವದಂದು ಇವರು ಕಾಣಿಕೆಯನ್ನು ಅರ್ಪಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ತಖ್ತ್-ಎ-ಜಮಷಿದ್‌ನ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ (ಗುಡ್ಡದ ಬಳಿ) ಮೂರು ಸ್ಮಶಾನಗುಹೆಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರ ದ್ವಾರ ಅಪೂರ್ಣ. ಇದು 3ನೆಯ ಡೇರಿಯಸನ ಗೋರಿ. ಉಳಿದವುಗಳಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬುಗೆತ್ತನೆ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಈ ಗೋರಿಗಳು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ 2ನೆಯ ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಆರ್ಟಗ್ಸರ್ಕೀಸನವು. ರಾಜರ ಸ್ಮಶಾನಸ್ಥಳದ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಸು.13ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ, ಎತ್ತರವಾದ ಶಿಲಾಪರ್ವತದ ಬಳಿ ಇನ್ನೊಂದು ಸ್ಮಶಾನಗುಹೆಯನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ನಕ್ಷೆ-ರೊಸ್ತಮ್ (ರುಸ್ತಮನ ಚಿತ್ರ) ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದು 1ನೆಯ ಡೇರಿಯಸ್‌ನ ಗೋರಿಯೆಂಬುದು ಇದರ ಬಳಿ ಇರುವ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇದು ಆತನ ಗುಣಾತಿಶಯಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್‌ನ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.528-450ರವರೆಗಿನದು ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.450-330ರ ವರೆಗಿನದು ಎರಡನೆಯ ಹಂತ. ಈ ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ 3ನೆಯ ಆರ್ಟಗ್ಸರ್ಕೀಸನ ಅರಮನೆ, ಭಂಡಾರ, ಡೇರಿಯಸ್ ಮತ್ತು ಝರ್ಕೀಸರ ಸಭಾಭವನ, ಝರ್ಕೀಸರ ಮಹಾದ್ವಾರ, ನೂರು ಕಂಬಗಳ ಸಭಾಭವನ, ಕೋಟೆಗೋಡೆ, 2ನೆಯ ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಆರ್ಟಗ್ಸರ್ಕೀಸರ ಗುಹೆಗಳು (ಕೋಟೆಯ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿ) ಇದ್ದುವು. ಇವುಗಳ ತಳಪಾಯ, ಕಂಬ ಮುಂತಾದ ಭಾಗಗಳು ಮಾತ್ರ ಈಗ ಉಳಿದಿವೆ. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಾನಾಭಾಗಗಳಿಂದ ಬಂದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಕಲಾಪ್ರಾವೀಣ್ಯವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಈಗ ಇದನ್ನು ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆ ನೆಲೆ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿದೆ. (ಎಚ್.ಆರ್.ಆರ್.ಬಿ.)

ಪಲ್ಲವರಂ: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಚೆಂಗಲ್‌ಪೇಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಪತ್ತೆಯಾದದ್ದು ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. 1863 ಮೇ 30 ರಂದು ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಒಂದು ಕೈಗೊಡಲಿಯನ್ನು ರಾಬರ್ಟ್ ಬ್ರೂಸ್‌ಫುಟ್ ಇಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಪ್ರೇರಿತನಾದ ಫುಟ್ ಈ ಪರಿಸರವನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ ಅನೇಕ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದ. ಇಂತಹ ಇನ್ನೊಂದು ನೆಲೆ ಅತ್ತಿರಂಪಾಕ್ಕಂ (**ನೋಡಿ**).(ಎಸ್.ಪಿ.)

ಪಲ್ಲವರು: ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜವಂಶ. ಸಾತವಾಹನರ ಪತನಾನಂತರ ಅವರ ರಾಜ್ಯದ ನೈರುತ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಬನವಾಸಿ ಅಥವಾ ವೈಜಯಂತಿ (ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಪ್ರದೇಶ) ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಚುಟುವಂಶದ ಅರಸರು ಸಾತಕರ್ಣಿ ಎಂಬ ಬಿರುದಾವಳಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಬಹುಶಃ ಇವರು ಸಾತವಾಹನರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಅವರ ರಾಜ್ಯದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಅಂದರೆ ಆಗ್ನೇಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರು ಕಾಂಚೀಪುರವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿರಿಸಿಕೊಂಡು ತೊಂಡೈಮಂಡಲಮ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳು ಸಂಗಮ್ ಕಾಲದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪಲ್ಲವರನ್ನು ಕುರಿತು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವರು ಬೇರೆಡೆಯಿಂದ ವಲಸೆ ಬಂದು ಸಾತವಾಹನರ ಬಳಿ ಮಾಂಡಳಿಕರಾಗಿ ಅಥವಾ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ಸೇರಿರಬಹುದೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇವರ ಮೂಲವನ್ನು ಕುರಿತು ಹೇಳುವಾಗ ಇವರು ಪಹಲವ ಅಥವಾ ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರು ಎಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಇವರು ಸ್ಥಳೀಯ ಕುರುಂಬ ಅಥವಾ ಅದರ ಉಪಶಾಖೆಯ ಬುಡಕಟ್ಟು ವರ್ಗದವರಾಗಿರಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ.

ಪಲ್ಲವರ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಅರಸರುಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ತಾಮ್ರಪಟ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಮಾತ್ರವೇ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಪ್ರಾಕೃತದಲ್ಲಿರುವ ಸು. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಈ ಶಾಸನಗಳು ಸಿಂಹವರ್ಮನ್ ಮತ್ತು ಶಿವಸ್ಕಂದವರ್ಮನ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿವೆ. ಈ ಅರಸರು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಬಹುತೇಕ ಭಾಗಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಅಧೀನದಲ್ಲಿರಿಸಿಕೊಂಡು, ವೈದಿಕ ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರೆಂದು ತಿಳಿಯಬರುತ್ತದೆ. ಇವರ ತರುವಾಯ ಎಂಟು ಮಂದಿ ಅರಸರ ಹೆಸರುಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತದ ತಾಮ್ರಪಟಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇವರ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆ ಮತ್ತು ನಿಖರ ವಂಶಾವಳಿಯ ಬಗೆಗೆ ಅಸ್ಪಷ್ಟತೆಯಿದೆಯಾದರೂ ಇವರು 4 ರಿಂದ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಆಳಿದರು. ಕಂಚಿಯ ವಿಷ್ಣುಗೋಪ ಎಂಬ ಪಲ್ಲವ ಅರಸನನ್ನು ಗುಪ್ತರ ಅರಸ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ಸೋಲಿಸಿದನೆಂದು ಅಲಹಾಬಾದಿನಲ್ಲಿಯ ಈ ಅರಸನ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವ ಅರಸ ಸಿಂಹವಿಷ್ಣು ಆಳತೊಡಗಿದ ಕಾಲದಿಂದ ಪಲ್ಲವರನ್ನು ಕುರಿತಾದ ನಿಖರ ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕುವುದು. ಇದೇ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರ ಅರಸ ಕಡುಂಗೋವನ ಕಾಲದಿಂದ ಈ ಮನೆತನ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಇವರೀರ್ವರೂ ಕಳಭ್ರ ಅಥವಾ ಕಳ್‌ವರ್ ಅವರುಗಳನ್ನು ಸದೆಬಡಿಯುತ್ತಾರೆ. ಇದರಿಂದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕಾಲಘಟ್ಟ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಿಂಹವಿಷ್ಣು (575–600) ಚೋಳರ ಬಹುತೇಕ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಕೃಷ್ಣಾ ನದಿಯಿಂದ ಕಾವೇರಿ ನದಿಯವರೆಗಿನ ವಿಶಾಲ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಾನೆ. ಇವನ ಮಗ ಮತ್ತು ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮನ್ (600–630) ಅತ್ಯಂತ ಮೇಧಾವಿಯಾಗಿದ್ದು, ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಪಂಡಿತನಾಗಿದ್ದ. ಇವನು ವಿಚಿತ್ರಚಿತ್ತ; ಮತ್ತವಿಲಾಸ, ಗುಣಭರ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದವನಾಗಿದ್ದು ಗುಹಾದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಇವನ ಕಾಲದವರೆಗೆ ವಾಸ್ತುರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ನಶ್ವರ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕೈಬಿಟ್ಟು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ವಾಸಸ್ಥಳ ಏರ್ಪಡಿಸಿದನೆಂದು ಅವನು ತನ್ನ ಮಾಮಂಡೂರು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ಅರಸ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯೊಂದಿಗೆ ಮಾಡಿದ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಚಳುಕ್ಯ–ಪಲ್ಲವರ ಯುದ್ಧ ಸೆಣಸಾಟಗಳು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತವೆ.

ಒಂದನೆಯ ನರಸಿಂಹವರ್ಮ (630–668) ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮನ ಮಗ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಇಮ್ಮಡಿಪುಲಕೇಶಿಯೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಕೊಂಡು ಬಾದಾಮಿವರೆಗೆ (ವಾತಾಪಿ) ತೆರಳಿ ಅದನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. 642ರ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪುಲಕೇಶಿ ಸೋತು ಮಡಿದ. ನರಸಿಂಹವರ್ಮ ಚೋಳ, ಚೇರ ಮತ್ತು ಕಳಭ್ರರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಹಾಗೂ ಸಿಂಹಳದ ಅರಸ ಮಾನವರ್ಮನಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿ ಸಿಂಹಳಕ್ಕೆ ನೌಕಾಪಡೆಯನ್ನು ಸಹ ಕಳುಹಿಸಿ, ಮಾನವರ್ಮನಿಗೆ ಅವನ ಸಿಂಹಳ ರಾಜ್ಯ ದೊರಕುವಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಹಸ್ತ ನೀಡಿದ. ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದ ಅತ್ಯಂತ ಪರಾಕ್ರಮಿ ರಾಜನಾಗಿ ಪಲ್ಲವರ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರಧಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಮಹಾಬಲಿಪುರದಲ್ಲಿ ಇಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಅಪೂರ್ವ ಏಕ ಶಿಲಾ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಫಲಕಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದುವು.

ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕುಸಿದ ಚಳುಕ್ಯರು 655ರಲ್ಲಿ ಇದೇ ವಂಶದ ಅರಸ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪುನರುಜ್ಜೀವಗೊಳಿಸಿ ಗಂಗರು ಮತ್ತು ಪಾಂಡ್ಯರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಪಲ್ಲವ ನಂದಿವರ್ಮ ಮತ್ತು ಅವನ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳಾದ ಇಮ್ಮಡಿ ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮ ಮತ್ತು ಪರಮೇಶ್ವರವರ್ಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಇಮ್ಮಡಿ ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮ (668–670) ಮಡಿದ. ಪರಮೇಶ್ವರವರ್ಮ (670–695) ಪಾಂಡ್ಯರ ಬಳಿ ಸೋತರೂ ಬಾದಾಮಿಯ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದ. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತೀಕಾರವಾಗಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಪಲ್ಲವರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿದ. ಇವರೀರ್ವರ ಯುದ್ಧದ ಬಳಿಕ ಚಳುಕ್ಯ–ಪಲ್ಲವರ ಸೆಣಸಾಟಗಳು ಕ್ಷೀಣಿಸುತ್ತದೆ.

ಇಮ್ಮಡಿ ನರಸಿಂಹವರ್ಮ (695–722) ಪರಮೇಶವರ್ಮನ ಮಗ ಮತ್ತು ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ. ಇವನಿಗೆ ರಾಜಸಿಂಹ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಸಹ ಇತ್ತು. ಇವನು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ವಾಸ್ತು ರಚನೆಗೆ ಪ್ರೇರಕನಾದ. ಹಲವಾರು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಪ್ರಮುಖ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಕಂಚಿಯ ಕೈಲಾಸನಾಥ ದೇವಾಲಯ, ಮಹಾಬಲಿಪುರದ ಕಡಲ ಬಳಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವಿತ್ತು. ಇವನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ದಂಡಿ ಎಂಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕವಿ ಇದ್ದ. 720ರಲ್ಲಿ ಅರಸನು ಚೀನಕ್ಕೆ ರಾಯಭಾರಿಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಇಮ್ಮಡಿ ಪರಮೇಶ್ವರವರ್ಮ ರಾಜಸಿಂಹನ ಮಗ. ಚಳುಕ್ಯರ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ಆಕ್ರಮಣದಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿ ಕಂಚಿಯನ್ನು ಚಳುಕ್ಯರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಯಾವ ವಾರಸುದಾರರಿಲ್ಲದೆ

ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಕಂಚಿ

731ರಲ್ಲಿ ಮಡಿದ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಮುಖರು ಪಲ್ಲವರ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಇಮ್ಮಡಿ ನಂದಿವರ್ಮ ಎಂಬ 12 ವರ್ಷದ ಬಾಲಕನಿಗೆ ಪಟ್ಟ ಕಟ್ಟಿದರು. ಇವನು ಪಲ್ಲವಮಲ್ಲ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನೊಂದಿಗೆ ಸುದೀರ್ಘವಾಗಿ 60 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿದ. ಪಾಂಡ್ಯರೊಂದಿಗೆ ಇವನು ಸೆಣಸಾಡಿದ. ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಉದಯಚಂದ್ರನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಉತ್ತರದ ಅನೇಕ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಕೊಂಗು ಮತ್ತು ಕೇರಳ ಅರಸರೊಂದಿಗೆ ಷಡ್ಯಂತ್ರ ರಚಿಸಿ ಪಾಂಡ್ಯರನ್ನು ಸೋಲಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ವಿಫಲನಾದ. ಇವನು ಯುವರಾಜನಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ 730ರಲ್ಲಿ ಚಳುಕ್ಯ ಅರಸ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಕಂಚಿಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಮರಳುವಾಗ ಗೆದ್ದ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಪಲ್ಲವರ ರಾಜ್ಯದ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ನೀಡಿದ. ಚಳುಕ್ಯರ ಮೇಲೆ ಇಮ್ಮಡಿ ನಂದಿವರ್ಮ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ದೋಚಿದ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅರಸ ದಂತಿದುರ್ಗ ಚಳುಕ್ಯರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕಂಚಿಯ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಹೋದ. ಹಲವಾರು ಸೆಣಸಾಟಗಳ ನಡುವೆಯೂ ನಂದಿವರ್ಮ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡ. ಗಂಗ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ನಡುವೆ ಸೆಣಸಾಟಗಳು ನಡೆದು ನಂದಿವರ್ಮನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅರಸ ಧ್ರುವನಿಗೆ ಸೋತು ಅವನಿಗೆ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಸಂಧಿಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡ.

ಇವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ದಂತಿವರ್ಮ (796–840) ಪಾಂಡ್ಯ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗುತ್ತಾನೆ. ಇವನ ಮುಂದಿನ ಅರಸ ಮುಮ್ಮಡಿ ನಂದಿವರ್ಮನು ಪಾಂಡ್ಯರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸೋತ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಪರಾಕ್ರಮಿಯಾದ ಈ ಅರಸ ಅತ್ಯಂತ ಬಲಶಾಲಿಯಾದ ನೌಕಾ ಪಡೆಯನ್ನು ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಿದ. ಇವನ ಕಾಲದ ತಮಿಳು ಶಾಸನ ಮಲಯದ ತಾಕುವಪದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಅವನು ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಅವಣಿನರಣಮ್ ಎಂಬ ಕೆರೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಇವನು 865ರಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರ ಬಳಿ ಸೋತ ತರುವಾಯ ಮಡಿದ. ಮುಂದಿನ ಅರಸ ನೃಪತುಂಗ ಪಾಂಡ್ಯರೊಂದಿಗೆ ಕಾದಾಟಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದ. ಅಪರಾಜಿತನ ಸಹಾಯದಿಂದ 880ರಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸದೆಬಡಿದ. ಅಪರಾಜಿತ ಚೋಳ ಮತ್ತಿತರ ಅರಸರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಪಾಂಡ್ಯರನ್ನು

ಸೋಲಿಸಿದ. ಈ ಅರಸನ ಬಗೆಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಇವನು ನೃಪತುಂಗನ ಸಂಬಂಧಿಯಾಗಿದ್ದು ಪಲ್ಲವ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ತೊಡಗಿಕೊಂಡ ವನಾಗಿದ್ದ. ನೃಪತುಂಗ 41 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ.

ಅಪರಾಜಿತನ ರಾಜಕೀಯ ಕೌಶಲ ಪಲ್ಲವ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸಾಕಷ್ಟು ರಕ್ಷಿಸಿದರೂ ಅವರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದ ಚೋಳರ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ ಆದಿತ್ಯ ಪಲ್ಲವ ಅಪರಾಜಿತನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಪಲ್ಲವ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ. 891ರ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಿ ತೊಂಡೈಮಂಡಲಮ್‌ನ (ಪಲ್ಲವ ರಾಜ್ಯ) ಸಾಮಂತ ಅರಸರಾದ ಚೋಳರ

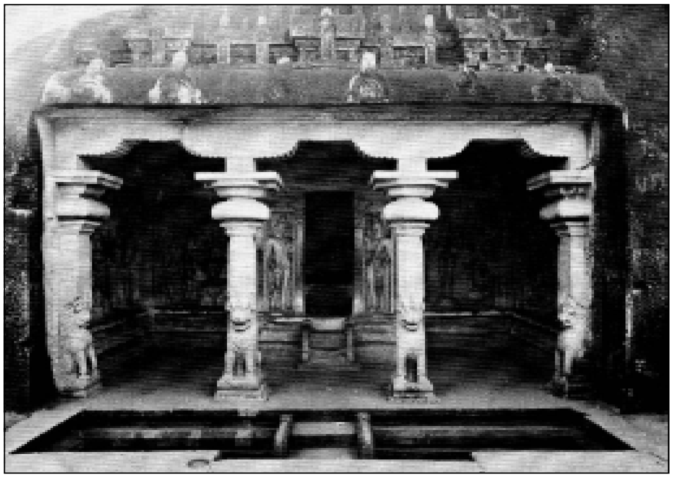

ವರಾಹ ಮಂಟಪ

ವಶವಾಯಿತು. ಪಲ್ಲವರ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಮುಂದೆ ಚೋಳರು ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಪ್ರಬಲರಾದರು.

ಪಲ್ಲವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಹಾಬಲಿಪುರಂ ಅಥವಾ ಮಾಮಲ್ಲಪುರವನ್ನು ವಾಣಿಜ್ಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಈ ಕಡಲ ತೀರದ ಪಟ್ಟಣದಿಂದ ಅವರ ನೌಕಾಪಡೆಯು ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಊರಿನಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ಗುಹಾದೇವಾಲಯಗಳು, ಏಕಶಿಲಾ ವಾಸ್ತುರಚನೆಗಳು, ದೇವಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ಸುಂದರ ಬೃಹತ್ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. (ಸಿ.ಎಸ್.ವಿ.)

ಕಲೆ: ಆರಂಭಕಾಲದ ಪಲ್ಲವ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಮರ, ಮಣ್ಣು, ಗಾರೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗುತ್ತಿದ್ದವು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಮಂಟಪಗಳು, ಗುಡಿಗಳು ಕಾಣಬರುವುದು 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಮುಂದಕ್ಕೆ. ಪಲ್ಲವರ ಕಲೆಯ ಉಗಮ ಮತ್ತು ವಿಕಾಸದ ವಿವಿಧ ಘಟ್ಟಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಆ ರಾಜವಂಶದ ಕೆಲವು ರಾಜರುಗಳ ರಾಜ್ಯಭಾರಕಾಲವೂ ಸುಮಾರಾಗಿ ಹೊಂದುವುದರಿಂದ ಹಾಗೂ ಆ ರಾಜರುಗಳು ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಕಲಾಸ್ಮಾರಕಗಳ ಪೋಷಕರುಗಳೂ ಆಗಿರುವುದರಿಂದ ಪಲ್ಲವ ಕಲಾ ವಿಕಾಸದ ವಿವಿಧ ಘಟ್ಟಗಳನ್ನು ಆಯಾ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ರಾಜರ ಹೆಸರುಗಳ ಮುಖಾಂತರವೇ ಕಲಾ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸಿರುವುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ. ಈ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿರುವ ಪಲ್ಲವ ಕಲಾ ವಿಕಾಸದ ವಿವಿಧ ಘಟ್ಟಗಳೆಂದರೆ: 1. ಮಹೇಂದ್ರ ಶೈಲಿ (ಸು.550–630), 2. ಮಾಮಲ್ಲ ಶೈಲಿ (ಸು.630–668), 3. ರಾಜಸಿಂಹ ಶೈಲಿ (ಸು.670–800) ಮತ್ತು 4. ನಂದಿವರ್ಮನ್ ಶೈಲಿ (ಸು.800–900). ಈ ರೀತಿಯ ಕಲಾಶೈಲಿಯ ಘಟ್ಟವಿಭಜನೆಯಲ್ಲೂ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಏಕಾಭಿಪ್ರಾಯವಿಲ್ಲ. ಇವಲ್ಲದೆ ಪಲ್ಲವ ಶೈಲಿಯ ಅವನತಿಯ ಕಾಲವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಇದನ್ನು ಅಪರಾಜಿತ ಶೈಲಿಯೆಂದೂ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ಶೈಲಿ ಸು.600–900ರವರೆಗೆ ಬಾಳಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಪಲ್ಲವ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಾಸ್ತು ಪ್ರಕಾರಗಳೂ ಎರಡು ಶಿಲ್ಪ ಪ್ರಕಾರಗಳೂ ಇರುವುದು ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ವಾಸ್ತು ಪ್ರಕಾರಗಳೆಂದರೆ ಗುಹಾವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ನಿರ್ಮಾಣವಾಸ್ತು. ಗುಹಾವಾಸ್ತು ಮೊದಲ ಎರಡು ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ನಿರ್ಮಾಣವಾಸ್ತು ಕೊನೆಯ ಎರಡು ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಶಿಲ್ಪ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿನ ಎರಡು ವಿಧಗಳೆಂದರೆ ದೇವಾಲಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು ಬಯಲು ಬಂಡೆ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ದೇವಾಲಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಗುಹಾದೇವಾಲಯ, ನಿರ್ಮಾಣ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಎಲ್ಲ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಬಯಲು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮಾತ್ರ ಕೇವಲ ಮಾಮಲ್ಲನ ಕಾಲದ ಊರಿನ ಮಧ್ಯದ ಬಯಲು ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೊರೆದ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಿವು.

ಪಲ್ಲವರ ಶಿಲಾ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದು ಆ ವಂಶದ ಮೊದಲ ಪ್ರಮುಖ ದೊರೆ 1ನೆಯ ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮನ ಕಾಲದಿಂದ. ಈತನೇ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿಗೆ ಪಲ್ಲವ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಗುಹಾವಾಸ್ತು ಪ್ರಕಾರವನ್ನು ಬಳಕೆಗೆ ತಂದವನು. ಈತ ಸ್ವತಃ ಒಬ್ಬ ಕಲಾವಿದ. ಈತನ ಮಂಡಗಪಟ್ಟು ಶಾಸನವು ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಮರ, ಸುಣ್ಣ(ಗಾರೆ), ಲೋಹ ಇವುಗಳನ್ನಾವುದನ್ನೂ ಬಳಸದೆ ವಿಚಿತ್ರ ಚಿತ್ತನಿಂದ ಈ ಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರ ವಿಷ್ಣು ಲಕ್ಷ್ಮಿ ಆಯತನವು ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಪಲ್ಲವ ಕಲಾ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ವಾಸ್ತುರೂಪಗಳೆಂದರೆ ಗುಹಾಮಂಟಪಗಳು. ಈ ಮಂಟಪಗಳು ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಸಾಧಾರಣ ಕೃತಿಗಳು. ಮುಂಭಾಗ ಮಾತ್ರ ತೆರೆದ ಒಂದು ಕೈಸಾಲೆ ಅಥವಾ ಸಣ್ಣ ಹಜಾರ. ಅದರ ಹಿಂಗೋಡೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕದಾದ ಗರ್ಭಗುಡಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದ ಕೋಣೆಯ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲೂ ಒಂದೊಂದು ಸಣ್ಣ ಕೋಣೆಗಳಿರಬಹುದು. ಕೈಸಾಲೆಯ ಮುಂಭಾಗದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಂಬಗಳು ಹಾಗೂ ಸಾಲಿನ ಎರಡೂ ತುದಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಅರೆಗಂಬಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಕೈಸಾಲೆಯ ಪಾರ್ಶ್ವಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಒಂದೊಂದು ಕೋಷ್ಠಗಳು ಇರುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಒಂದೇ ಗರ್ಭಗುಡಿ ಇದ್ದಲ್ಲಿ ಅದರ ಬಾಗಿಲ ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಕೋಷ್ಠಗಳೂ ಇರಬಹುದು. ಚಾವಣಿ ಮಟ್ಟಸವಾಗಿ ನಿರಾಲಂಕೃತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಮುಖಭಾಗದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಅಲಂಕರಣ ಅಪರೂಪ ಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕರ ಕೆತ್ತನೆ ಇರಬಹುದು. ಕಂಬಗಳು ತೀರಾ ಸರಳ, ಸಾಧಾರಣ. ಚೌಕಟ್ಟಾದ ದಿಂಡಿನ ಈ ಕಂಬಗಳು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅಷ್ಟಮುಖದ್ದಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಚೌಕಾಕಾರದ ದಿಂಡಿನ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಕಮಲ ಪುಷ್ಪದ ಉಬ್ಬುಗೆತ್ತನೆ ಕಾಣಬಹುದು. ಅಂತೆಯೇ ಈ ಕಂಬಗಳ ನಡುವಣ ತೊಲೆಯ ಮುಖದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಳತೋರಣವೂ ಇರುವುದುಂಟು. ಈ ರೀತಿಯ ಸರಳವಾದ ಗುಹಾಮಂಟಪಗಳು ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ಈ ಗುಹಾಮಂಟಪಗಳೆಲ್ಲವೂ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಕಾಣಬರುವ ಕಣಶಿಲೆಯ ಏಕಶಿಲಾಗುಡ್ಡಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇವುಗಳ ವಿಸ್ತೀರ್ಣವೂ ಚಿಕ್ಕದು ಹಾಗೂ ಕೆತ್ತನೆಗಳೂ ಕಡಿಮೆ. ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮನ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುವ ಗುಹಾಮಂಟಪಗಳನ್ನು ತಮಿಳು ನಾಡಿನ ಮಂಡಗಪಟ್ಟು, ಪಲ್ಲವರಂ, ತಿರುಚ್ಚಿರಾಪಳ್ಳಿ, ವಲ್ಲಂ, ಮಹೇಂದ್ರವಾಡಿ, ದಲವನೂರು, ಸೀಯಮಂಗಲಂ, ತಿರುಕ್ಕುಲುಕ್ಕುನ್ರಂ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಆಂಧ್ರದ ವಿಜಯವಾಡದಲ್ಲಿರುವ ಮೊಗಲ್‌ರಾಜ್‌ಪುರಂ ಹಾಗೂ ಸನಿಹದ ಉಂಡವಳ್ಳಿ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಗುಹಾಮಂಟಪಗಳು ಮಹೇಂದ್ರ ಶೈಲಿಯ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮನ ಮಗನಾದ ನರಸಿಂಹವರ್ಮನ್ ಮಾಮಲ್ಲ ಚಳುಕ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ವಾತಾಪಿಕೊಂಡನೆಂಬ ಬಿರುದು ಧರಿಸಿದ. ಚಳುಕ್ಯರ ಮೇಲಿನ ಈ ವಿಜಯದಿಂದಾಗಿ ಪಲ್ಲವ ಕಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಶ್ರೀಮಂತವಾಯಿತು. ಚಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ಐಹೊಳೆ, ಬಾದಾಮಿ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು, ಮಹಾಕೂಟ ಮುಂತಾದೆಡೆ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಾಗೂ ಗುಹಾವಾಸ್ತುವಿನ ಅನೇಕ ಸುಂದರ ದೇವಾಲಯಗಳು ರಚಿತವಾಗಿದ್ದವು. ಇವುಗಳ ಮಾಮಲ್ಲನ ಕಾಲದ ಪಲ್ಲವ ಕಲಾ ಸ್ಮಾರಕಗಳಿಗೆ ಪ್ರೇರಣೆಯಾದವು. ಮಾಮಲ್ಲನ ಕಾಲದ ಗುಹಾಮಂಟಪಗಳು ಮಹೇಂದ್ರ ಶೈಲಿಯ ಗುಹಾಮಂಟಪಗಳ ರೀತಿಯಲ್ಲೇ ವಿನ್ಯಾಸ ಹೊಂದಿದ್ದರೂ

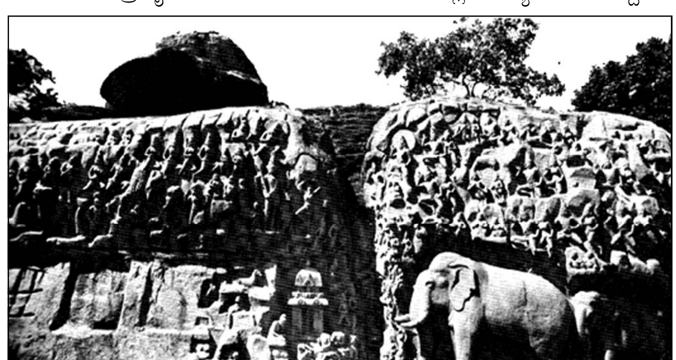

ಬಂಡೆ ಮೇಲಿನ ಬೃಹತ್ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಮಹಾಬಲಿಪುರಂ

ಅಲಂಕರಣೆಯಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿ ಗುಹಾಲಯ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಗುಹಾಮಂಡಪಗಳ ಒಳಗೋಡೆಯ ಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾಗಿ ಕಡೆದ ಸುಂದರ ಪೌರಾಣಿಕ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಸಾಧಾರಣವಾಗಿದ್ದ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕಂಬಗಳು ಸಾಲಂಕೃತ ಸ್ತಂಭಗಳಾಗಿವೆ. ಗುಹಾಲಯದ ಮುಖಭಾಗ ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣೆಗಳಿಂದ ಕಂಗೊಳಿಸಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ವಾಸ್ತು ವಿವರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ, ವಿವಿಧಾಕಾರದ ಏಕಶಿಲಾ ದೇವಾಲಯ ಮಾದರಿಗಳು ಸೃಷ್ಟಿಯಾದವು.

ಗುಹಾಲಯಗಳ ಮುಖಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ದಿಂಡುಗಳು ಸುಂದರವಾದ ಕಂಬಗಳು ಮತ್ತು ಸಾಲಂಕೃತ ಪ್ರಸ್ತರಗಳು ಇವೆ. ಸಾಧಾರಣವಾದ ಕಂಬದ ಬದಲಿಗೆ ದಿಂಡಿನ ಬುಡಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಪೀಠ, ನೀಳವಾದ ದಿಂಡು, ಕುಂಭ, ಮಂಡಿ, ಫಲಕ ಮತ್ತು

ತರಂಗ ಪೋತಿಕಾ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಪಲ್ಲವ ಶೈಲಿಗೆ ವಿಶೇಷವೆಂದೆನಿಸಿದ ಕಂಬದ ಮಾದರಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ಗುಹಾಲಯದ ಒಳಭಾಗದ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲ ಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲಿ ಮನೋಹರವಾದ ಪೌರಾಣಿಕ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳು ರಚಿತಗೊಂಡವು. ಗುಹಾಮಂಟಪದ ಮುಖಭಾಗದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಂಬದ ಸಾಲಿನ ಮೇಲೆ ದಪ್ಪವಾಗಿ, ಕೂಡುಗಳಿಂದಾಲಂಕೃತವಾದ ಕಪೋತ ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಚಿಕಣಿ ಮಂಟಪಗಳ ಹಾರ ಇವುಗಳೂ ಕೂಡಿ ಗುಹಾಮಂಟಪಗಳಿಗೆ ಆಕರ್ಷಕ ಮುಂಭಾಗವನ್ನು ಒದಗಿಸಿದವು. ಮಹಾಬಲಿಪುರಂನಲ್ಲಿರುವ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿ ಮಂಟಪ, ವರಾಹ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಮಂಟಪ, ವ್ಯಾಘ್ರಗುಹೆ ಮುಂತಾದುವು ಮಾಮಲ್ಲ ಶೈಲಿಯ ರಚನೆಗಳು.

ಪಲ್ಲವ ಶೈಲಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟವೆನಿಸಿರುವ ಮಾಮಲ್ಲನ ಕಾಲದ ಮಹಾಬಲಿಪುರಂನಲ್ಲಿರುವ ರಥಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಏಕಶಿಲಾವಾಸ್ತು ರೂಪಗಳು. ಇವುಗಳು ಒಂದು ಕಡೆ ಒಂದೇ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ 5 ಇರುವುದರಿಂದ ಇವುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಪಂಚಪಾಂಡವ

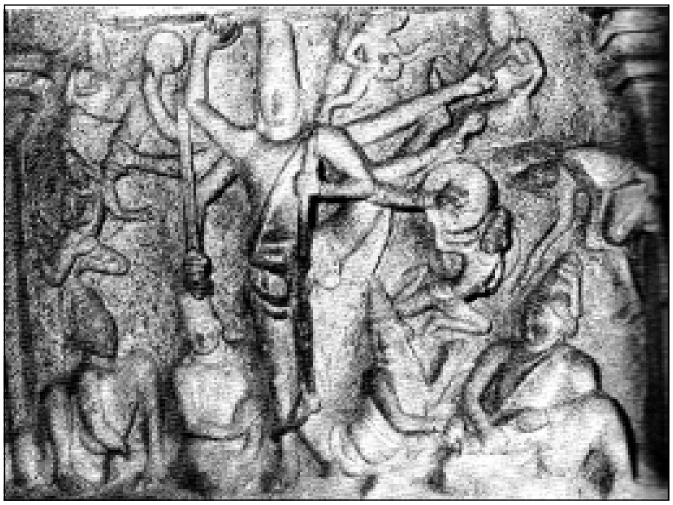

ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ಮಂಟಪ, ಮಹಾಬಲಿಪುರಂ

ರಥಗಳೆಂದು ಕರೆಯುವುದುವಾಡಿಕೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಏಕೆ ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕಡೆದಿದ್ದಾರೆಂಬುವುದಕ್ಕೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಏನೇ ಆದರೂ ಇವು ಪಲ್ಲವ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿಗಳಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇವುಗಳು ವಿಶೇಷ ಅಧ್ಯಯನದ ವಿಮರ್ಶೆಯ ವಿಷಯಗಳಾಗಿವೆ.

ಪಂಚಪಾಂಡವ ರಥಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಈ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳು ಏಕಶಿಲೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದಂಥವು. ಇವುಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಕೆತ್ತನೆಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹೊರಮುಖದಿಂದ ಕೆತ್ತನೆ ಹಾಗೂ ಗುಹಾವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಒಳಭಾಗದ ಕೆತ್ತನೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಬೃಹದಾಕಾರದ ತಿಮಿಂಗಿಲಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಯಿಂದ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿದ್ದ ಹೆಬ್ಬಂಡೆಯೊಂದನ್ನು 4 ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಭಾಗವನ್ನೂ ಹೊರಮುಖದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡಿ ವಿವಿಧಾಕೃತಿಯ ಈ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ತದನಂತರ ಇವುಗಳಿಗೆ ಸೂಕ್ತಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಗಳನ್ನು, ಕಂಬ, ಕೈಸಾಲೆಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು, ಒಳ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಕೊರೆದಿದ್ದಾರೆ ಹಾಗೂ ಕೊರೆಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಮಾತ್ರ ಒಂದು ಸಾಲಿನಲ್ಲಿವೆ, ಉಳಿದ ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಈ ಸಾಲಿನ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಒಂದೊಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಆನೆ, ಸಿಂಹಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಕಂಡರಣೆಯಾಗಿವೆ.

ಪಂಚಪಾಂಡವ ರಥಗಳಲ್ಲಿ (ಎಡದಿಂದ ಬಲಕ್ಕೆ) ದ್ರೌಪದಿ ರಥ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು ಹಾಗೂ ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದೆ. ಚೌಕಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸದ ಒಂದು ಕೋಣೆ, ಈ ಕೋಣೆಗೆ ಹೊರವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಭಿತ್ತಿಗಳಿವೆ: ಮೇಲೆ ಗುಡಿಸಲಿನ ಚಾವಣಿಯಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ಇಳಿಜಾರಾದ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಯ ಚಾವಣಿ ಇದೆ. ಈ ಕೋಣೆಗೆ ಮುಮ್ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಾಗಿಲು, ಬಾಗಿಲಿನ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಷ್ಠಗಳು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕಿಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಇವೆ. ಕೋಣೆಯ ಒಳಗೆ ಎದುರುಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ದುರ್ಗಾದೇವಿ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಇಡೀ ರಥ ಸಣ್ಣದಾದ, ಆಯತಾಕೃತಿಯ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ. ಈ ವೇದಿಕೆಗೆ ಸುತ್ತಲೂ ಸಿಂಹಶಿಲ್ಪಗಳ ಅಲಂಕರಣೆಯೂ ಇದೆ. ಇದು ಸಣ್ಣದಾದ ದುರ್ಗಿಯ ಗುಡಿಯಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ದ್ರೌಪದಿಯ ಹೆಸರಿನೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ದ್ರೌಪದಿ ರಥದ ವೇದಿಕೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಇರುವ ರಥವೇ ಅರ್ಜುನ ರಥ. ಒಂದೇ ಸಮಾನ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಇವೆರಡೂ ಇರುವುದರಿಂದ ಈ ರಥವನ್ನು ಅರ್ಜುನನೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಒಂದು ಸಣ್ಣ ದ್ರಾವಿಡ ದೇಗುಲದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಏರು ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಷಡ್ವರ್ಗಗಳನ್ನು (ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಭಿತ್ತಿ, ಪ್ರಸ್ತರ, ಗ್ರೀವ, ಶಿಖರ ಮತ್ತು ಸ್ತೂಪಿ) ಹೊಂದಿರುವ ಈ ಗುಡಿಯು ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಚೌಕಟ್ಟಾದ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಮುಂದೆ ಎರಡು ಕಂಬಗಳ ಕೈಸಾಲೆ ಇವಿಷ್ಟನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹೊಂದಿದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಸಾಧಾರಣ ರೀತಿಯ ದಿಂಡುಗಳಿವೆ. ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಪಾದಗಳು ಮಧ್ಯೆ–ಮಧ್ಯೆ ನಿಂತಿರುವ ಶೈವ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಉಬ್ಬುಗೆತ್ತನೆ ಇವೆ. ಪ್ರಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಕೂಡುಗಳಿಂದಾಲಂಕೃತವಾದ ಕಪೋತ ಹಾರವಿದೆ. ಮೇಲ್ಗಡೆ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಒಂದು ತಲ, ಗ್ರೀವ ಮತ್ತು ಅಷ್ಟಮುಖದ ಶಿಖರವಿದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿ, ಚೊಕ್ಕವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ದ್ರಾವಿಡಶೈಲಿಯ ದ್ವಿತಲ ವಿಮಾನಕ್ಕೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ ಇದಾಗಿದೆ.

ಭೀಮರಥ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ನಿಂತಿರುವ ರಥ. ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಇದು ಆಯತಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡ. ಉದ್ದ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಸಾಲೆ ಇದೆ. ಕೈಸಾಲೆಯ ಹೊರಮುಖದಲ್ಲಿ ಕಂಬದ ಸಾಲು ಇದೆ. ಒಳಮುಖದಲ್ಲಿ ಇರಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಕೋಣೆ, ಹಜಾರ ಇವುಗಳ ಕೆತ್ತನೆ ಅಪೂರ್ಣ. ಮೇಲಿನ ಅಗಾಧ ಭಾರಕ್ಕೆ ಆಸರೆಯಾಗಿರಲು ಈ ರೀತಿ ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಇದನ್ನು ಬಿಟ್ಟಿರಲೂ ಸಾಧ್ಯ. ಕಟ್ಟಡದ ಕಿರು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಲಂಕೃತ ಭಿತ್ತಿಯಿದೆ. ಆದರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಲ್ಲ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ದಿಂಡುಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯಾಗಿಲ್ಲ. ಪ್ರಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಕಪೋತ ಹಾರವಿದೆ. ಛಾವಣಿಯ ಮೇಲೆ ಮತ್ತೊಂದು ತಲವಿದೆ. ಈ ತಲದ ಭಿತ್ತಿ ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು, ಒಳಭಾಗ ಘನವಾಗಿದ್ದು, ನಿಜತಲದ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿಯೇ ಇದೆ. ಮೇಲಿನ ತಲಕ್ಕೂ ಸಾಲಂಕೃತ ಕೋಷ್ಠಗಳೂ ಘನದ್ವಾರಗಳೂ ಇವೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕೋಷ್ಠ, ದ್ವಾರಗಳಿಗೂ ಲಾಳಾಕಾರದ ಮೇಲ್ಭಾಗವಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಿರುಪಾರ್ಶ್ವಗಳ ಭಿತ್ತಿಯ ಕೋಷ್ಠಗಳ ಮೇಲಿನ ವಿವಿಧ ವಿನ್ಯಾಸದ, ವಿಮಾನ ಮಾದರಿಗಳು ವಿಶೇಷವಾದದ್ದು. ಮೇಲಿನ ತಲಕ್ಕೆ ಚೂಪು ಕಮಾನಿನಾಕಾರದ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿ ಇದೆ. ಸ್ವಲ್ಪ ಉಬ್ಬಿರುವ ಇಳಿಜಾರಾದ ಮೇಲ್ಮೈ, ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಚೂಪಾದ ಏಣುಳ್ಳ ಛಾವಣಿ, ಸಾಲಾಗಿ (ಈಗ ಇಲ್ಲದ) ಸ್ತೂಪಿಗಳು, ಛಾವಣಿಯ ಕೆಳ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ಇರುವ ಲಾಳಾಕಾರದ ಕೋಷ್ಠದ ಮೇಲ್ಭಾಗಗಳು, ಕಿರುಪಾರ್ಶ್ವಗಳ ಬೃಹತ್ ಚೂಪು ಲಾಳಾಕಾರದ ಮುಖ, ಅದರಡಿ ಇರುವ ಸಾಲಂಕೃತ ಕೋಷ್ಠಗಳು ಇವೆಲ್ಲವೂ ಶಿಲ್ಪಿಯ ವಿಪುಲ ಕಲ್ಪನಾ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಗುಡಿ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ಣವಾದರೂ ಹೊರಮುಖದಲ್ಲಿ ಪರಿಮಾಣಬದ್ಧವಾದ ಸಾಲಂಕೃತ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಯಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇದರ ಬೃಹದಾಕೃತಿಯಿಂದಾಗಿ ಇದನ್ನು ಭೀಮರಥವೆಂದು ಕರೆದಿರುವುದರಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚರಿಯೇನಿಲ್ಲ.

ಧರ್ಮರಾಜ ರಥ ಈ ಸಾಲಿನ ರಥಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಅತ್ಯಂತ ಎತ್ತರವಾಗಿ ಗಂಭೀರವಾಗಿ ಕಾಣುವ ರಥ. ಚೌಕಟ್ಟಾದ ತಲಕಟ್ಟನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಷಡ್ವರ್ಗಸಹಿತವಾದ ತ್ರಿತಲ ಮಾದರಿಯ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನವಿದು. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಕೆತ್ತನೆ ಅಪೂರ್ಣ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಅಲಂಕರಣೆ ಅರ್ಧಂಬರ್ಧ. ಒಳಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭವನ್ನು ಹಾಗೆಯೇ ಉಳಿದಿದೆ. ನಾಲ್ಕೂ ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಬದ ಸಾಲುಳ್ಳ ಕೈಸಾಲೆಯಿದೆ ಹಾಗೂ ನಾಲ್ಕೂ ಮೂಲೆಗಳ ಭಿತ್ತಿಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವನ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಪ್ರಸ್ತರ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಸಾದಗಳ ಕೆತ್ತನೆ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಮೆಟ್ಟಿಲು ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದ, ತ್ರಿತಲ ದ್ರಾವಿಡ ಪ್ರಾಸಾದ ಪರಿಮಾಣಬದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಮೇಲ್ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಗ್ರೀವ ಮತ್ತು ಅಷ್ಟಮುಖದ ಶಿಖರವಿದೆ. ಸ್ತೂಪಿ ಕಾಣೆಯಾಗಿದೆ.

ಸಹದೇವ ಅಥವಾ ನಕುಲ–ಸಹದೇವ ರಥ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ನಾಲ್ಕೂ ರಥ ಸಾಲಿನ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿದೆ. ಇದು ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ಅಥವಾ ಚಾಪಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಸಣ್ಣದಾದ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಮುಂದೆ ಸಣ್ಣ ಕೈಸಾಲೆ ಇದೆ. ಏರುವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ಣ ಕೆತ್ತನೆಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಪಾದಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಭಿತ್ತಿ, ಪ್ರಸ್ತರ ಇವಿಷ್ಟೂ ಇವೆ. ಮೇಲೆ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ತಲ, ಗ್ರೀವ ಮತ್ತು ಮಗುಚಿದ ಅರ್ಧದೋಣಿ ಆಕೃತಿಯ ಶಿಖರವಿದೆ. ಶಿಖರದ ಕೆಳ ಅಂಚಿನ ಸುತ್ತಲೂ ಕೂಡುಗಳಿವೆ. ಮುಮ್ಮುಖ ಲಾಳಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಒಳಗಡೆ ವಾಸ್ತುತೋರಣದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕೋಷ್ಠವಿದೆ. ಈ ಗುಡಿ ವಾಸ್ತು ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ವೇಸರ ಪ್ರಕಾರದ ಅಂದರೆ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ಗುಡಿ ಮಾದರಿಗೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಗುಡಿಯನ್ನು ಯಾವ ರೀತಿ ಕಂಡರಿಸಬೇಕೆಂದು ತೋರುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಿ ಅದರ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಂಪೂರ್ಣ ಆನೆಯ ಶಿಲ್ಪವನ್ನೂ ಕೆತ್ತಿದ್ದಾನೆ.

ಇದೇ ರೀತಿಯ ರಥಗಳು ಮಹಾಬಲಿಪುರಂನಲ್ಲೇ ಇನ್ನೂ ಕೆಲವಿವೆ. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ಗಣೇಶರಥ, ಪಿಡಾರಿರಥ ಮತ್ತು ವಲಯನ್‌ಕುಟ್ಟಿ ರಥಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದದ್ದು ಗಣೇಶರಥ. ಈ ರಥ ಆಯತಾಕಾರದ ತಳಕಟ್ಟನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಗೋಪುರಾಕೃತಿಯ ಪ್ರಾಸಾದವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಏಕಶಿಲಾ ಮಾದರಿಗಳನ್ನೂ ಅವುಗಳ ಗರ್ಭವನ್ನು ಅಪೂರ್ಣ ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿಸಿರುವ ಔಚಿತ್ಯವಾದರೂ ಏನು ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಇದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ನೀಡಲಾದ ವಿವರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಸಮಂಜಸವಾದುದೆಂದರೆ ಈ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿಗಳು ಚಿರಕಾಲ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ದಾರಿದೀಪವಾಗಿ ಉಳಿಯಲಿ ಎಂಬ ಆಶಯದಿಂದ ಈ ರೀತಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ ಎನ್ನುವುದು. ವಾಸ್ತುಗ್ರಂಥಗಳು ರಚನೆಯಾಗದೆ ಕೇವಲ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದ್ದ ವಾಸ್ತು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಅನಿಶ್ಚಿತತೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ನಿರ್ದೇಶನ ನೀಡುವುದಕ್ಕೆ ಈ ರೀತಿ ಚಿರಕಾಲ ಉಳಿಯುವ ಅಖಂಡ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಕೊರೆದಿದ್ದಾರೆ ಎಂಬ ವಿವರಣೆ ಹೆಚ್ಚು ಸಮಂಜಸ.

ಮಾಮಲ್ಲನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾ ಶಿಲ್ಪಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಗತಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಗುಹಾಮಂಡಪಗಳಲ್ಲಿ, ಶಿಲಾ ರಥಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಬಯಲುಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳೇ. ಪಲ್ಲವರ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಹೇಳುವ ಕೆಲವೇ ಬಿಡಿ ಶಿಲ್ಪವೆಂದರೆ ಮಹಾಬಲಿಪುರಂನ ಭಗೀರಥನ ತಪಸ್ಸು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಶಿಲ್ಪಸಮೂಹದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಎರಡು ಕೋತಿಗಳ ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಕೆಲವಾರು ನಂದಿಶಿಲ್ಪಗಳು. ಮಾಮಲ್ಲನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿಗೆ ವೈದಿಕ ದೇವ–ದೇವತೆಗಳ, ಪುರಾಣ ಪುರುಷರುಗಳ, ರಾಜವಂಶಜರ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಅಲಂಕರಣ ಶಿಲ್ಪ ಕೆತ್ತನೆಯ ಪ್ರಾರಂಭ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಮಂಟಪದ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಹಾಗೂ ಶೇಷಶಾಯಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ವರಾಹಮಂಟಪದ ವರಾಹ, ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ತ್ರಿಮೂರ್ತಿ ಮಂಟಪದ ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣು, ಮಹೇಶ್ವರರು, ದ್ರೌಪದೀರಥದ ದುರ್ಗಿಯ ಶಿಲ್ಪ ಹಾಗೂ ದ್ವಾರಕನ್ನಿಕೆಯರು, ಅರ್ಜುನ ಮತ್ತು ಧರ್ಮರಾಜ ರಥದ ಮೇಲಿನ ಶಿವನ ಲೀಲಾಮೂರ್ತಿಗಳು ಇವೆಲ್ಲವೂ

ದುರ್ಗೆ, ಮಹಾಬಲಿಪುರಂ

ಪಲ್ಲವರ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಪಲ್ಲವಶಿಲ್ಪಗಳು ನೋಟದಲ್ಲಿ ಸುಂದರ, ಸರಳ. ನೀಳ ಮೈಮಾಟ, ಹಿತಮಿತ ಅಲಂಕರಣ, ನಯನಮೋಹಕ ಆಕೃತಿ ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಇವು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಸರಳವಾದರೂ ನೋಟದಲ್ಲಿ, ಚಲನೆಯಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಬಲ ಹಾಗೂ ಸತ್ವಶಾಲಿ. ಶಿಲ್ಪದ ಉದ್ದೇಶ ಮತ್ತು ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಮನವರಿಕೆ ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಯಶಸ್ವಿಯಾದದ್ದು. ಇಂತಹ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಪಲ್ಲವ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕಾನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಪಲ್ಲವ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಾಣಬರುವ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದರೆ ಪೌರಾಣಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಲೌಕಿಕ ವಸ್ತು ವಿಷಯಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಬಯಲು ಬಂಡೆಶಿಲ್ಪಗಳು. ಈ ರೀತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮಹಾಬಲಿಪುರಂನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಪಲ್ಲವರ ರೇವುಪಟ್ಟಣವಾಗಿದ್ದ ಈ ಊರಿನಲ್ಲಿ ನಗರಾಲಂಕರಣಕ್ಕಾಗಿ, ಪುರಾಣಜ್ಞಾನಪ್ರಸಾರಕ್ಕಾಗಿ ಮಾಡಿದಂತಹ ವಿಶಾಲ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಇವು. ಇಂತಹ ಎರಡು ಸಂಪೂರ್ಣವಾದಂತಹ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು ಭಗೀರಥ ಅಥವಾ ಅರ್ಜುನನ ತಪಸ್ಸು ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಮತ್ತೊಂದು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಗೋವರ್ಧನಗಿರಿಧಾರಿ ಸ್ವರೂಪ. ಭಗೀರಥ/ಅರ್ಜುನನ ತಪಸ್ಸಿನ ಸನ್ನಿವೇಶದ ಶಿಲ್ಪ ಬಹಳ ವಿಸ್ತಾರವೂ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವೂ ಆಗಿದೆ. ವಿಶಾಲವಾದ ಎತ್ತರವಾದ ಬಂಡೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನದಿ ಜಲಪಾತ, ಕೆಳಗೆ ನದಿತೀರ, ತೀರದಲ್ಲಿ ಆನೆಗಳ ಹಿಂಡು, ಪ್ರಾತಃಕರ್ಮದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿರವ ಜನರು, ಸನಿಹದ ಗುರುಕುಲ, ಕಾಡಿನ ದೃಶ್ಯ, ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಏಕಪಾದನಾಗಿ ತಪೋನಿರತನಾದ ಭಗೀರಥ/ಅರ್ಜುನ, ಮುಂದೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷನಾಗಿರುವ ಶಿವ, ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷ, ಸಿದ್ಧರಾದಿಯಾಗಿ ಚಲಿಸುತ್ತಿರುವ ದೇವ ದೇವತೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಎಲ್ಲವೂ ವಿಶಾಲವಾಗಿ ಸವಿವರವಾಗಿ ಹಂತಹಂತದಲ್ಲಿ ರೂಪಣೆಗೊಂಡಿದೆ. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲಾ ಗಂಭೀರ ವಿಷಯ ನಿರೂಪಣೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿನ ಮನರಂಜನೆಯ ವಾತಾವರಣವನ್ನೂ ಕಲ್ಪಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅದೇ ಮಾರ್ಜಾಲ ಸಂನ್ಯಾಸದ ಕಥೆ. ಅರ್ಜುನ/ಭಗೀರಥನಂತೆಯೇ ನಿಂತು ತಪಸ್ಸು ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಬೆಕ್ಕು, ಸುತ್ತಲೂ ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ನಿಂತಿರುವ ಇಲಿಗಳು. ಈ ವಸ್ತು ಒಂದು ರೀತಿ ವಿನೋದವೂ ಪರಿಹಾಸವೂ ಆಗಿದ್ದು ಜನರಿಗೆ ನೀತಿಬೋಧಕವೂ ಆಗಿದೆ.

ಇದೇ ಸಾಲಿಗೆ ಸೇರುವಂತಹ ಮತ್ತೊಂದು ಬಯಲು ಶಿಲ್ಪವೆಂದರೆ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಗೋವರ್ಧನಗಿರಿಧಾರಿ ಸನ್ನಿವೇಶ. ಮೊದಲು ಬಯಲಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಮುಂದುಗಡೆ ಒಂದು ಮಂಟಪವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವಿಶಾಲವಾಗಿರುವ ಈ ಶಿಲ್ಪದ ಪ್ರಮುಖವ್ಯಕ್ತಿ ಗಿರಿಧಾರಿ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ. ನಿರಾಯಾಸವಾಗಿ ಒಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಗೋವರ್ಧನ ಗಿರಿಯನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದು ನಿಂತಿರುವ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ನಂದಗೋಕುಲದ ಸರ್ವಸ್ವವನ್ನೂ ಬಿಂಬಿಸುವ, ನಿರಾಳ ದೈನಂದಿನ ಜನಜೀವನ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿದೆ. ಗಂಡಸರು, ಹೆಂಗಸರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ದಿನನಿತ್ಯದ ಕೆಲಸಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿರುವುದು, ಪ್ರಾಣಿ, ಪಕ್ಷಿ, ಗೋಸಂಕುಲ, ಜನರ ಐಹಿಕ ವಸ್ತುಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಎಲ್ಲವೂ ಸುಂದರವಾಗಿ, ಸುಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ, ವಿವರವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ.

ಮಾಮಲ್ಲನ ಕಾಲದ ಅನಂತರ ಪಲ್ಲವರ ಕಲಾ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. 6 ದಶಕಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚುಕಾಲ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ಗುಹಾವಾಸ್ತುಕಲೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತ ಬಂತು. ಬದಲಿಗೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾಸ್ತು ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಸ್ತು ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಕಂಡಿತ್ತು. ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿ ಪಲ್ಲವ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲೂ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪಲ್ಲವ ರಾಜವಂಶದಲ್ಲಿ ಮಾಮಲ್ಲನ ಅನಂತರ ಆತನ ಮಗ ಪರಮೇಶ್ವರವರ್ಮ ಮತ್ತು ಮೊಮ್ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿ ನರಸಿಂಹವರ್ಮ (ರಾಜಸಿಂಹ) ಇವರುಗಳು ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ವಾಸ್ತುಕಲೆಯ ಚಟುವಟಿಕೆಯನ್ನು ರಾಜಸಿಂಹ ಶೈಲಿಯೆಂದು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರು ದೇವಾಲಯಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ಮಹಾಬಲಿಪುರಂನ ಕಡಲ ತೀರದ ದೇವಾಲಯ, ಕಂಚಿಯ ಕೈಲಾಸನಾಥ ಅಥವಾ ರಾಜಸಿಂಹೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ವೈಕುಂಠ ಪೆರುಮಾಳ್ ದೇವಾಲಯ.

ಕಡಲ ತೀರದ ದೇವಾಲಯ ವಿಶೇಷ ರೀತಿಯ ತಳವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮ ವಿರುದ್ಧ ದಿಕ್ಕುಗಳತ್ತ ಮುಖಮಾಡಿರುವ ಎರಡು ಗರ್ಭಗುಡಿಗಳು, ಪೂರ್ವ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಸುತ್ತಲೂ ಕಿರಿದಾದ, ಮೇಲೆ ತೆರೆದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥ ಮತ್ತು ಗುಡಿಯ ಮೇಲೆ ನೀಳವಾಗಿ, ಎತ್ತರವಾಗಿ, ಧರ್ಮರಾಜ ರಥದ ಪ್ರಾಸಾದದ ಕೃತಿಯ, ನಾಲ್ಕು ತಲದ, ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನ ಮತ್ತು ಶಿಖರ ಸ್ತೂಪಿಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಬಹುಮುಖ ದಿಂಡಿನ ಲಿಂಗ ಮತ್ತು ಹಿಂಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ, ಕೋಷ್ಠದೊಳಗೆ ಸೋಮಸ್ಕಂದಮೂರ್ತಿಯ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂದೆ ಸಣ್ಣದಾದ ಒಂದು ಸುಕನಾಸಿಯೂ ಇದೆ. ಈ ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರದ ಎದುರುಗಡೆ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಗೋಡೆಗೂ ಒಂದು ದ್ವಾರವಿದ್ದು ಸಮುದ್ರದ ಕಡೆಯಿಂದ ಬರುವವರಿಗೆ ದೇವರ ದರ್ಶನವಾಗುವಂತಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮದ ಗರ್ಭಗೃಹ ಇದೇ ರೀತಿ ಇದ್ದು ಸ್ವಲ್ಪ ಬದಲಾದ ಅಕ್ಷರೇಖೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಆದರೆ ಗುಡಿಯೊಳಗೆ ಲಿಂಗವಿಲ್ಲ. ಗುಡಿಯ ಮೇಲೆ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ರೀತಿಯ ಸ್ವಲ್ಪ ಚಿಕ್ಕದಾದ ತ್ರಿತಲ ವಿಮಾನವಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಅವಳಿ ವಿಮಾನ ಪ್ರಾಸಾದವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಏಕೈಕ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ದೇವಾಲಯ ಇದಾಗಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂದೆ ಒಂದೇ ಅಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಎರಡು ಮಂಡಪಗಳಿದ್ದವು. ಈಗ ಅವು ನಾಮಾವಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾದ, ಆಯತಾಕಾರದ ಕೋಣೆಯೊಂದಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಶಯನಮೂರ್ತಿ ಇದೆ. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಆವರಿಸಿದಂತೆ ಪ್ರಾಕಾರವಿತ್ತು. ಅದೂ ಈಗ ದುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ರೀತಿ ಒಂದೇ ಅಕ್ಷದಲ್ಲಿ ವಿರುದ್ಧ ದಿಕ್ಕಿನತ್ತ ಮುಖಮಾಡಿರುವ, ಅವಳಿ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು, ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಇರುವ ಅವಳಿ ವಿಮಾನ ಪ್ರಾಸಾದಗಳು ವಾಸ್ತು ತಜ್ಞರಿಗೆ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯ ವಸ್ತುವಾಗಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಭಿತ್ತಿ, ಪ್ರಸ್ತರ – ಇವುಗಳೆಲ್ಲವೂ ಸುಂದರವಾದ ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣೆಗಳಿಂದ ಶೋಭಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಸಮುದ್ರದ ಲವಣ ಮಿಶ್ರಿತವಾದ ಗಾಳಿಯ ನಿರಂತರ ಹೊಡೆತದಿಂದಾಗಿ ಹೊರಾಲಂಕರಣ ಸಂಪೂರ್ಣ ಶಿಥಿಲವಾಗಿದೆ.

ರಾಜಸಿಂಹನ ಕಾಲದ ಎರಡನೆಯ ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯವೆಂದರೆ ಕಂಚಿಯ ಕೈಲಾಸನಾಥ ಅಥವಾ ರಾಜಸಿಂಹೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ. ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥ ಇವೆರಡೂ ಸೇರಿ ಮೂಲಗುಡಿಯಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಅಂತರ ಬಿಟ್ಟು ನವರಂಗ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಮಧ್ಯಂತರವನ್ನು ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಗೂಡಮಂಟಪವೊಂದರಿಂದ ತುಂಬಿ ಒಂದೇ ಕಟ್ಟಡವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಗುಡಿಯ ಸುತ್ತಲೂ ವಿಶಾಲವಾದ ಪ್ರಾಂಗಣ, ಪ್ರಾಕಾರ, ಪ್ರಾಕಾರದ ಒಳಮುಖದಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ಖಂಡಹರ್ಮ್ಯಗಳು, ಮಹಾದ್ವಾರದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಗುಡಿ ಮುಂತಾದುವುಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಸು.50

ಅಡಿ ಎತ್ತರದ ಧರ್ಮರಾಜ ರಥ ಮಾದರಿಯ ಪ್ರಾಸಾದವಿದೆ. ದ್ವಾರಗುಡಿಯ ಮೇಲೂ ಸಣ್ಣ ಶಾಲಾಕಾರದ ಶಿಖರವಿದ್ದು, ಇದನ್ನು ಅನಂತರ ಕಾಲದ ದ್ವಾರಗೋಪುರಗಳ ಭ್ರೂಣಾಕೃತಿಯೆಂದು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಹೊರಮುಖದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ಭಿತ್ತಿಗೆ ಒತ್ತಿಕೊಂಡಂತೆ ಒಂಬತ್ತು ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಗುಡಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳೆಲ್ಲದರ ಹರ್ಮ್ಯಗಳು ಮೂಲಪ್ರಾಸಾದ ದೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿಕೊಂಡು ಬೃಹದಾಕಾರದ ಚತುಷ್ಪತಿ ವಿಮಾನವಾಗಿ ನಿಂತಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಭಿತ್ತಿಯು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಶೈವಶಿಲ್ಪಗಳ ಅಲಂಕರಣೆಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದೆ. ಪ್ರಾಕಾರ ಗೋಡೆಯ ಒಳಮುಖದಲ್ಲಿ ನಿಬಿಡವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ಸು.60 ಖಂಡ ಹರ್ಮ್ಯಗಳು ಈ ದೇವಾಲಯದ ವಿಶೇಷ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಖಂಡಹರ್ಮ್ಯವೂ ಷಡ್ವರ್ಗ ಮಾದರಿಯ ಚಿಕ್ಕಗುಡಿ. ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬುಗೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ದೇವತಾಶಿಲ್ಪ. ಒಂದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತ ವಾಗಿರುವ ಈ ಗುಡಿಗಳು ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಮೆರುಗನ್ನು ನೀಡಿವೆ. ಚಾಳುಕ್ಯ ಎರಡನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನು ಪಲ್ಲವ ರಾಜಧಾನಿ ಕಂಚಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ರಾಜಸಿಂಹೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಭೇಟಿನೀಡಿ, ದೇವಾಲಯವನ್ನೂ ಅದರ ಸಂಪತ್ತನ್ನೂ ಪರಿವೀಕ್ಷಿಸಿ, ಅವೆಲ್ಲವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಆ ದೇಗುಲಕ್ಕೇ ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ದಾನಗಳನ್ನು ನೀಡಿದನೆಂದು ಅಲ್ಲಿಯ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನವೊಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಈ ಒಂದು ರಾಜಕೀಯ ಘಟನೆಯಿಂದಾಗಿ ಚಳುಕ್ಯ–ಪಲ್ಲವ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಬಂಧ ನಿಕಟಗೊಂಡು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡೂ ರಾಜ್ಯಗಳ ವಾಸ್ತುತಜ್ಞರು ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಂತಾಯಿತೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರುಗಳ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ರಾಜಸಿಂಹ ಶೈಲಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖ್ಯ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಯೆಂದರೆ ಕಂಚಿಯ ವೈಕುಂಠಪೆರುಮಾಳ್ ದೇವಾಲಯ. ಮರಳುಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಈ ದೇವಾಲಯ ಪಲ್ಲವರ ನಿರ್ಮಾಣ ವಾಸ್ತು ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲೇ ಅತ್ಯಂತ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾದ ದೇವಾಲಯ ವೆಂದು ಹೆಸರುಗಳಿಸಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಎರಡು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಪಥಗಳು, ಸುಕನಾಸಿ, ನವರಂಗ, ಅಂಗಳ, ಮಾಲಿಕಾ, ಪ್ರಾಕಾರ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಹೊಂದಿದೆ. ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಕಂಬಗಳಿದ್ದು ಎಲ್ಲವೂ ಪಲ್ಲವ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರತೀಕವಾದ ಸಿಂಹಪಾದ ಸ್ತಂಭಗಳು. ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತಲಿನ ಕಿರಿದಾದ ಪ್ರಾಂಗಣ, ಸುತ್ತಲಿನ ಮಾಲಿಕಾ ಬಹಳ ಆಕರ್ಷಕ ನಿರ್ಮಾಣ. ಪ್ರಾಕಾರದ ಗೋಡೆಯ ಒಳಮುಖದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಕಂಣದ ಕೈಸಾಲೆ ಸುತ್ತಲೂ ಇದೆ. ಕೈಸಾಲೆಯ ಮುಮ್ಮುಖದ ಕಂಬದ ಸಾಲು, ಏಕರೀತಿಯ ಸಿಂಹಪಾದ ಸ್ತಂಭಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಪ್ರತಿ ಕಂಬಕ್ಕೂ ಕುಳಿತಿರುವ ಸಿಂಹದ ಬುಡಭಾಗ, ಮೇಲೆ ಉರುಳೆ ದಿಂಡು, ಕುಂಭ, ಮಂಡಿ, ಫಲಕ, ಪೋತಿಕಾ ಇವಿಷ್ಟೂ ಇವೆ. ಈ ಕೈಸಾಲೆಯ ಒಂದು ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ, ಇದರ ಹಿಂಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಪಲ್ಲವ ದೊರೆ ನಂದಿವರ್ಮನ್ ಪಲ್ಲವ ಮಲ್ಲನ ಹುಟ್ಟು, ಜೀವನ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕದವರೆಗಿನ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಕಥಾನಕ ಕಟ್ಟು ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಡೆಯಲಾಗಿದೆ. ಚಾರಿತ್ರಿಕವಾಗಿ ಅಪರೂಪವಾದ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪಲ್ಲವರ ಇತಿಹಾಸದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಬಹಳ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಆಕರಗಳಾಗಿವೆ.

ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಎತ್ತರವಾದ ಪಾದಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಕರ್ಣ ಮತ್ತು ಭದ್ರ ಭಾಗಗಳು ಇವೆ. ಭಿತ್ತಿ ಪಾದಗಳು, ಕೋಷ್ಠಗಳು, ಜಾಲಂಧ್ರಗಳು, ಮೇಲೆ ಕಪೋತ, ಹಾರ ಇತ್ಯಾದಿ ಸಕಲ ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಈ ಗುಡಿಯ ಏರುವಿನ್ಯಾಸದ ಒಂದು ವಿಶೇಷತೆಯೆಂದರೆ, ಚತುಷ್ತಲವಾದ ಈ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ತಲದಲ್ಲೂ ಒಂದೊಂದು ಗರ್ಭಗುಡಿಯಿದೆ. ಭೂಮಟ್ಟದ ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ಏಕಕೇಂದ್ರದ ಎರಡು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥ, ಎರಡನೆಯ ತಲಕ್ಕೆ ಒಂದು ಒಳ ಹಾಗೂ ಇನ್ನೊಂದು ಹೊರ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಪಥ, ಮೂರನೆಯ ತಲಕ್ಕೆ ಒಂದು ಹೊರ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಪಥ, ನಾಲ್ಕನೆಯ ತಲದಲ್ಲಿ, ಒಳಭಾಗ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಗೂಡಿನಂತಿದ್ದು, ಅದಕ್ಕೂ ಸುತ್ತಲೂ ಓಡಾಡಲು ಜಾಗವಿದೆ. ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಮುಖಾಕಾರದ ಶಿಖರವಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ನಾಲ್ಕಂತಸ್ತಿನ ಗುಡಿಯ ನಿರ್ಮಾಣದ ಉದ್ದೇಶ ಕೆಳಗಿನ ಮೂರಂತಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಆಸೀನ, ಶಯನ, ಸ್ಥಾನಕ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನಿರಿಸುವುದಕ್ಕೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಕೆಳಗಿನ ಮೂರೂ ತಲಗಳು ಔಪಯೋಗಿಕವಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿವೆ.

ನಂದಿವರ್ಮನ್ ಪಲ್ಲವ ಮಲ್ಲನ ಆಳ್ವಿಕೆ ಸು.794ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಪಲ್ಲವ ರಾಜರು ಹಿಂದಿನವರಂತೆ ಬಲಿಷ್ಠರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಜೊತೆಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ, ಪಾಂಡ್ಯ, ಚೋಳ ಮುಂತಾದ ರಾಜವಂಶಗಳ ಏಳಿಗೆ ಪಲ್ಲವ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಏಳಿಗೆಯನ್ನು ಕುಂಠಿತಗೊಳಿಸಿತು. 800–900ರ ವರೆಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಪಲ್ಲವ ದೇವಾಲಯ ಗಳು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ, ಗುಣಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಇಳಿಮುಖವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಘಟ್ಟವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ನಂದಿವರ್ಮನ್ ಶೈಲಿ ಎಂದು ಗುರುತಿಸ ಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇನ್ನೂ ಮುಂದೆ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿ ಈ ಘಟ್ಟದ ಅಂತಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಪರಾಜಿತ ಶೈಲಿ ಎಂಬ ಘಟ್ಟವನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸಿ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ನಂದಿವರ್ಮನ್ ಶೈಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳೆಂದರೆ ಕಂಚಿಯ ಮುಕ್ತೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮತಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಉತ್ತರ ಮೇರೂರಿನ ಸುಂದರೇಶ್ವರ ಪೆರುಮಾಳ್, ಕೈಲಾಸನಾಥ ಮತ್ತು ವೈಕುಂಠಪೆರುಮಾಳ್, ಅಲಂಬಾಕ್ಕಂನ ಸಪ್ತಮಾತೃಕಾ ಮತ್ತು ವರದರಾಜ ಪೆರುಮಾಳ್ ದೇವಾಲಯಗಳು. ಅಪರಾಜಿತ ಶೈಲಿಯದೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾದ ದೇವಾಲಯಗಳೆಂದರೆ ತಕ್ಕೋಲಂನ ಜಲನಾಥೇಶ್ವರ ಅಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಪಾಳುಗುಡಿಗಳು ಮತ್ತು ಸುಮಂಗಲಿ ದೇವಾಲಯ, ತಿರುತ್ತಣಿಯ ವೀರತ್ತಾನೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ನೇಮಲಿಯ ವೈಕುಂಠಪೆರುಮಾಳ್ ದೇವಾಲಯ.

ನಂದಿವರ್ಮನ್ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲನೇಕವು ಸಂಕೀರ್ಣ ವಾಸ್ತುಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿವೆ. ಇದುವರೆಗೆ ಕೇವಲ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಗುಡಿಗಳನ್ನು, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗಾರೆ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂಚಿನ ಘಟ್ಟದ ದೇವಾಲಯಗಳಂತೆ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಗುಡಿಗಳು ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ (ವೀರತ್ತಾನೇಶ್ವರತಿರುತ್ತಣಿ). ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ವಿಧಗಳು, ಭಿತ್ತಿಪಾದಗಳು, ಕಂಭದ ಆಕೃತಿ ಮುಂತಾದವು ಅದೇ ಹಿಂದಿನ ರೀತಿಯಲ್ಲೇ ಮುಂದುವರೆದವು. ವಿಮಾನ ಪ್ರಾಸಾದದ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ತಳಕಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ಗ್ರೀವ, ಶಿಖರ ನಿರ್ಮಾಣವೂ ಆಯಿತು (ತಿರುತ್ತಣಿ). ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಗಾರೆಯಂತಹ ಮೃದುಮಾಧ್ಯಮಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ವಿಮಾನ ಪ್ರಾಸಾದವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಪರಿಪಾಠ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲದೆ ಅನೇಕವು ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದುರಸ್ತಿಯಾಗಿವೆ.

ಪಲ್ಲವರು ಸು.300 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಪೋಷಿಸಿ ಬೆಳೆಸಿದ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲೆ, ಅವರ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಚೋಳರ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುಕಲೆಗೆ ಭದ್ರ ಬುನಾದಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಚೋಳರ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುಕಲೆ ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರ ವಾಸ್ತುಕಲೆಯ ಮುಂದುವರಿಕೆ. (ಎಂ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಪವಿತ್ರ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ: ಸು.400 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಭೂಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪಿನ ಜನರಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ ಏಕತೆ ಮತ್ತು ಸಂರಕ್ಷಣೆ ನೀಡಿದ ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯಗೊಂಡಿತು. ಇದರ ಅಂತ್ಯ 1ನೆಯ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟೈನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ರೋಮ್‌ನಿಂದ ಪೂರ್ವದ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್‌ಗೆ (330) ವರ್ಗಾಯಿಸಿದಾಗ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪು ಜರ್ಮನ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿದ ಅನಾಗರಿಕರ ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಿ, ರೋಮ್ ಆಡಳಿತ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಿಕವಾಗಿ ಶಿಥಿಲಗೊಂಡಿತು. ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮಿನ ಕೊನೆಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ರೋಮ್ಯುಲಸ್ ಅಗಸ್ಟಸನನ್ನು ಗಾತರು ಪದಚ್ಯುತಗೊಳಿಸಿ (476) ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅದರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಚರ್ಚು ಹತ್ತು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಯುರೋಪಿಗೆ ಶಾಂತಿ ನೀಡಲು ಯತ್ನಿಸಿತು. ಇದರ ಫಲವೇ ಪವಿತ್ರ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಉದಯ. ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನ್ಯಾಯಬದ್ಧ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಯಿತು. ಆದರೆ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ (ಪೂರ್ವ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ, 33–1543) ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಿಂದ ನೇರವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಾಗಿದ್ದು, ನ್ಯಾಯಬದ್ಧ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿತ್ತು. ವಸ್ತುತಃ 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರ ಧಾಳಿ ಆದಾಗಿನಿಂದ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಚಾರ್ಲ್‌ಮೇನನ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕವಾಗುವವರೆಗೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸುವಂಥ ಯಾವ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವೂ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಚಾರ್ಲ್‌ಮೇನ್ (768–814) ತನ್ನ 46 ವರ್ಷಗಳ ಆಳಿಕೆಯ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬರ್ಬರರ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಖಡ್ಗದಿಂದ ಒಂದುಗೂಡಿಸಿ ಕ್ರೈಸ್ತಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ. ಇವನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಬಾಲ್ಟಿಕ್ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶದವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿತು. ಪದಚ್ಯುತಿಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಪೋಪ್ 3ನೆಯ ಲಿಯೊನಿಗೆ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ನೀಡಿ ಅವನನ್ನು ಉಳಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಸಂತುಷ್ಟನಾದ ಪೋಪ್ ಕೃತಜ್ಞತಾಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಸಂತ ಪೀಟರ್ ಚರ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಚಾರ್ಲ್‌ಮೇನನಿಗೆ ಕಿರೀಟವನ್ನು ತೊಡಿಸಿ (800) ರೋಮನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. ಚಾರ್ಲ್‌ಮೇನ್ ಯುರೋಪಿನ ಇತಿಹಾಸದ ಮಹಾಶಯರುಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾಗಿ ವಿಜೃಂಭಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು ಅಗ್ರಗಣ್ಯ ಯೋಧನೂ ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರನೂ ಆಗಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಧರ್ಮದ ಮತ್ತು ವಿದ್ಯೆಯ ಪೋಷಕನಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ಕಾಲದಿಂದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದುವು. ಪೂರ್ವ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಜೊತೆಗೆ ಚಾರ್ಲ್‌ಮೇನನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ (ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್) ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಇದರ ಮುಂದುವರಿದ ಭಾಗವೇ ಪವಿತ್ರ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ. ಇವನ ತರುವಾಯ ಮಕ್ಕಳ ನಡುವೆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಭಜನೆಗೊಂಡು ಅವನತಿ ಹೊಂದಿತ್ತು. 962ರಲ್ಲಿ ಪೋಪ್ 12ನೆಯ ಜಾನ್ ಜರ್ಮನಿಯ ಸ್ಯಾಕ್ಸನ್ ಅರಸ 1ನೆ ಆಟೋಗೆ ಕಿರೀಟಧಾರಣೆ ನೆರವೇರಿಸಿ ಅವನನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪವಿತ್ರ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. ಇದು ಪುನಶ್ಚೇತನಗೊಂಡು ಹಳೆಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಚಾರ್ಲ್‌ಮೇನ್‌ಸಿ ಹೊಸ ಹೆಸರಾಗಿತ್ತು. ಇವು ಜರ್ಮನಿ, ನೆದರ್ಲೆಂಡ್ಸ್, ಬೊಹಿಮಿಯ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಸ್ವಿಟ್ಜರ್‌ಲೆಂಡ್, ಬರ್ಗಂಡಿಗಳನ್ನೊಳ ಗೊಂಡಿತ್ತು. ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಸ್ಪೇನ್, ಸ್ಕಾಂಡಿನೇವಿಯ ಮತ್ತು ಹಂಗರಿಗಳು ಸೇರಿರಲಿಲ್ಲ. 1ನೆಯ ಆಟೋ ಮತ್ತು ಇವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಪವಿತ್ರ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಹಿಡಿತವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿದರು. ಇವನ ತರುವಾಯ ಬಂದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳನ್ನು ಪವಿತ್ರ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಸ್ವತಂತ್ರ ನಗರಗಳು: ಪವಿತ್ರ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ನಗರಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬಂದು ಪ್ರಬಲವಾದುವು. ಇವು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಮತ್ತು ಅರಸರಿಂದ ಸನ್ನದು ಪಡೆದು ವಿಶೇಷ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ದೊರಕಿಸಿಕೊಂಡು ಸ್ವಯಂ ಸ್ಥಳೀಯ ಸರ್ಕಾರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದುವು. ತಮ್ಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮತ್ತು ವಿಶೇಷ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ತಮ್ಮವೇ ಆದ ಸೈನಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಕೂಟಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಂಡು ಸಾಮ್ರಾಟನ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಏಕತೆಗೆ ಭಂಗ ಉಂಟು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುವು. ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಅಧಿಕಾರ ಕ್ಷೀಣಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದಾಗ ಇವು ಸ್ವತಂತ್ರ ಗಣರಾಜ್ಯಗಳಾದುವು.

ಪ್ರಬಲ ಚುನಾಯಕರು. ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಅರಸರು ಮತ್ತು ಸ್ವತಂತ್ರ ನಗರಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸರದಾರರು ತಂತಮ್ಮ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಭೌಮರ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ತಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಇವರು ಸ್ವೇಚ್ಛಾಚಾರಿಗಳಾಗಿ ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಕೊಳ್ಳೆ ಸುಲಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಕಾನೂನುಭಂಗ ಉಂಟುಮಾಡಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಹಿಂಸೆಯ ಮೂಲವಾಗಿದ್ದರು. ನಾಯಕರು ಮತ್ತು ಪ್ರಭುಗಳು ಹಾಗೂ ಸ್ವತಂತ್ರ ನಗರಗಳ ನಡುವೆ ಖಾಸಗಿ ಯುದ್ಧಗಳು ಪದೇ ಪದೇ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಸಾಮ್ರಾಟನೂ ಈ ಆಂತರಿಕ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು ಹೋರಾಟ ಮಾಡಬೇಕಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬಲಿಷ್ಠ ಸಾಮ್ರಾಟರು ಮಾತ್ರ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಯಶಸ್ವಿಗಳಾಗುತ್ತಿದ್ದರು.

ಪರಿಷತ್ತು: ಪವಿತ್ರ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟರಿ ಮಾದರಿಯ ಒಂದು ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಇದನ್ನು ಡೈಯಟ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂದಿನ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಚುನಾವಣೆಯ ಮೂಲಕ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಪರಿಷತ್ತಿಗೆ ಆಯ್ಕೆಯಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಂದಿನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಕೆಲವು ವರ್ಗಗಳ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಪರಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಮೂರು ಅಂಗಗಳಿದ್ದವು. 1 ಚುನಾಯಕ ಕ್ಷೇತ್ರ , 2 ಲೌಕಿಕ ಮತ್ತು ಅಲೌಕಿಕ ಅರಸರ ಕ್ಷೇತ್ರ, 3 ಸ್ವತಂತ್ರ ನಗರಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳ ಕ್ಷೇತ್ರ. ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಆದೇಶದ ಮೇರೆಗೆ ಫ್ರಾಂಕ್‌ಫರ್ಟ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಈ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಅಧಿವೇಶನ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ಸಲಹೆ ಮತ್ತು ಸಹಾಯ ನೀಡುವುದು. ಇದರ ಮುಖ್ಯ ಕಾರ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅನೇಕ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಸಾಮ್ರಾಟನಿಗೆ ಶಕ್ತಿಮೂಲವಾಗುವ ಬದಲು ಹಗರಣದ ಮೂಲವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪರಿಷತ್ತಿನ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಅಂಗವೂ ತನ್ನ ವರ್ಗದ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗೆ ಮೊದಲು ಗಮನ ಹರಿಸಿ ಅನಂತರ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳ ಕಡೆಗೆ ಗಮನ ಹರಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ವೈಯಕ್ತಿಕ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆಲ್ಲ ಒಟ್ಟಾರೆ ಧಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿತ್ತು.

ಚರ್ಚು ಮತ್ತು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಡುವಣ ಹೋರಾಟ: ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಬಾಧಕಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಪೋಪ್ ಮತ್ತು ಸಾಮ್ರಾಟನ ನಡುವಣ ಘರ್ಷಣೆಗಳು ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆಗಳಾಗಿದ್ದವು ಈ ಕಲಹದಿಂದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತಷ್ಟು ಅಧೋಗತಿಗೆ ಇಳಿಯಿತು. ಫ್ರಾಂಕೋನಿಯನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳಾದ 4ನೆಯ ಹೆನ್ರಿ (1056–1100) ಮತ್ತು 5ನೆಯ ಹೆನ್ರಿ (1106–25) ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೇಮಕಾತಿ ಮತ್ತು ಪದವಿ ದಾನದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ವಿರಸ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಪೋಪ್ 7ನೆಯ ಗ್ರಿಗೋರಿ (1073–85) ಚರ್ಚಿನ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸುಧಾರಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ಅಧಿಕಾರದ ವಿಷಯವಾಗಿ ಕಲಹ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ರಾಜರು ಚರ್ಚ್ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡಿದರೆ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಮೌಲ್ಯದ ರಕ್ಷಣೆ ಕಷ್ಟವಾಗುವುದೆಂದು ಪೋಪ್ ಬಗೆದು. ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ಚರ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸುವುದನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿ ಆಜ್ಞೆ ಹೊರಡಿಸಿದ. ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲ ವಿರೋಧ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಪೋಪನ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಪಾಲಿಸಲು 4ನೆಯ ಹೆನ್ರಿ ನಿರಾಕರಿಸಿ ಅವನನ್ನೇ ಪದಚ್ಯುತಗೊಳಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಪೋಪ್ ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯನ್ನು ಚರ್ಚಿನಿಂದ ಹೊರಹಾಕಿದ. ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿ ದಂಗೆ ಉಂಟಾದ್ದರಿಂದ ಹೆನ್ರಿ ಭಯಗೊಂಡು. ಪೋಪನ ಕ್ಷಮೆ ಕೇಳಲು ಅವನು ತಂಗಿದ್ದ, ಇಟಲಿಯ ಕ್ಯಾನೋಸ್ ಕೋಟೆಮನೆಗೆ ಕೊರೆಯುವ ಚಳಿಗಾಲದಲ್ಲೇ ಧಾವಿಸಿದ. ಆದರೆ ಪೋಪ್ ಅವನಿಗೆ ಸಂದರ್ಶನ ನೀಡಲು ನಿರಾಕರಿಸಿದ. ಚರ್ಚಿಗೆ ಅವನನ್ನು ಮತ್ತೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದರೆ ಅಥವಾ ಅವನನ್ನು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂದು ಮಾನ್ಯಮಾಡಬೇಕಾದರೆ ಪಾಪವಿಮೋಚನೆಗೆ ಅವನು ಬರಿಗಾಲಿನಲ್ಲಿ ಮೂರು ದಿವಸ ಚಳಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾನೋಸ್ ಅಂಗಳದಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಬೇಕೆಂದು ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದ (1077) ಕ್ಷಮೆ ಪಡೆದು ವಾಪಸಾದ ಅನಂತರ ಹೆನ್ರಿ ತನ್ನ ವಚನವನ್ನು ಪಾಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ಕಲಹ ಮತ್ತೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ವಿವಾದದಲ್ಲಿ ಸಾಮಂತ ಅರಸರು ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಆಂತರಿಕ ಕದನಗಳು ಜರುಗಿದವು. ಪೋಪ್ 7ನೆಯ ಗ್ರಿಗೋರಿಯನ್ನು ರೋಮಿನಿಂದ ಹೊರಹಾಕಲಾಯಿತು. ಇವನು 1085ರಲ್ಲಿ ಗತಿಸಿದ.

ಗ್ರಿಗೋರಿ ಬಯಸಿದ್ದ ಚರ್ಚ್ ಆಡಳಿತ ಸುಧಾರಣೆಗಳು ಅವನು ಗತಿಸಿದ ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳಾದ ಮೇಲೆ ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ಬಂದುವು. 1122ರಲ್ಲಿ ಏರ್ಪಟ್ಟ ವರ್ಮ್ಸ್ ಒಪ್ಪಂದ ಅವನ ಕನಸನ್ನು ನನಸು ಮಾಡಿತು. ಚರ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ಚುನಾಯಿಸುವ ವಿಷಯದಲ್ಲೇ ಆಗಲಿ, ಪದವಿ ದಾನದ ವಿಷಯದಲ್ಲೇ ಆಗಲಿ, ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡಬಾರದೆಂದು ಒಪ್ಪಂದವಾಯಿತು. ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಅಧಿಕಾರ ಇಳಿಮುಖವಾಗುವುದಕ್ಕೂ ಪೋಪನ ಅಧಿಕಾರ ವೃದ್ಧಿಯಾಗುವುದಕ್ಕೂ ಇದು ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಮೂರನೆ ಇನ್ನೊಸೆಂಟನ (1198–1216) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರ ಪರಾಕಾಷ್ಠೆ ಮುಟ್ಟಿತು.

ಹೋಹೆನ್‌ಸ್ಟಾಫನ್ ಮನೆತನದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 1ನೆಯ ಫ್ರೆಡ್ರಿಕನ (1152–90) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚು ಮತ್ತು ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಪುನಃ ಕಲಹ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಇವನು ಕೆಂಪು ಗಡ್ಡದವನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ. ಇವನು ಸಮರ್ಥ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗಿದ್ದು, ಜರ್ಮನಿ ಪೋಲೆಂಡ್, ಡೆನ್ಮಾರ್ಕ್ ಮತ್ತು ಹಂಗರಿಗಳ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಸಾರ್ವಭೌಮಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಶಾಂತಿ ಸಮೃದ್ಧಿಗೆ ಕಾರಣನಾಗಿದ್ದು ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಬೈಜಾಂಟೀನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳೊಡನೆ ಮೈತ್ರಿಯ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಪೋಪನೊಡನೆ ಇವನ ಸಂಬಂಧ ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ಪೋಪ್ 3ನೆಯ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಲೌಕಿಕ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕಿಂತ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಚರ್ಚ್, ಅಧಿಕಾರ, ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳು ಹೆಚ್ಚೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ. ಫ್ರೆಡ್ರಿಕ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಹಕ್ಕನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿ ಸಮರ್ಥಿಸಿದ. ಇವರ ನಡುವೆ ಕಲಹ ಆರಂಭ ವಾಯಿತು. ಪೋಪ್ 1160ರಲ್ಲಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಿ ಅವನನ್ನು ಚರ್ಚಿನಿಂದ ಹೊರಹಾಕಿದ. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಫ್ರೆಡ್ರಿಕ್ ಪೋಪನ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಧಿಕ್ಕರಿಸಿ ತನ್ನ ಅನುಯಾಯಿಗಳ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಇಟಲಿಯ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ ಅವನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತಗೊಳಿಸಿ ಅವನ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಪೋಪನನ್ನು ಆರಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಲಂಬಾರ್ಡ್ ಲೀಗನನ್ನು ಪೋಪ್ ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಲು ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿದ. 1176ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋತು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ; 3ನೆಯ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ನ್ಯಾಯಬದ್ಧ ಪೋಪನೆಂದು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ. ಹೀಗೆ ಚರ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಮೊಟಕುಗೊಳಿಸುವು ದರಲ್ಲಾಗಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದೊಳಗಿನ ವಿಚ್ಛಿದ್ರಕಾರಕ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ಹತ್ತಿಕ್ಕುವುದರಲ್ಲಾಗಲಿ ಫ್ರೆಡ್ರಿಕ್ ಸಫಲನಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಒಂದನೆಯ ಫ್ರೆಡ್ರಿಕನ ಮೊಮ್ಮಗ 2ನೆಯ ಫ್ರೆಡ್ರಿಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಬಾರಿಗೆ ಭಾರಿ ಕಲಹವುಂಟಾಯಿತು. ಇವನು ಸುಸಂಸ್ಕೃತ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗಿದ್ದು ಅನೇಕ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಗಳಿಸಿದ್ದ. ಇವನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಮತ್ತು ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ಪೋಷಕನಾಗಿದ್ದನಲ್ಲದೆ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಮತ್ತು ಯೆಹೂದಿಗಳ ರಕ್ಷಕನಾಗಿದ್ದ. ಇವನು ರಾಜಕೀಯ ಕುಶಲಮತಿಯಾಗಿದ್ದ; ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಮತೀಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಹೊಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಧಾರ್ಮಿಕ ನಡವಳಿಕೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇವನು ಸಂಶಯಗ್ರಸ್ತನಾಗಿದ್ದ. ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿದ್ದ ಎರಡು ಸಿಸಿಲಿ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಫ್ರೆಡ್ರಿಕ್ ಇಟಲಿಯೊಳಗೆ ವಿಲೀನಗೊಳಿಸಿ ಒಗ್ಗೂಡಿಸಿದ. ಲೌಕಿಕ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ಪೋಪನ ಸಂಶಯ ಖಚಿತವಾಯಿತು. ಪೋಪ್ ಆ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾಪಹರಣವನ್ನು ಸಹಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅವನು ಅವುಗಳ ಪರ ವಹಿಸಿ, ಚಕ್ರವರ್ತಿಯನ್ನು ಕ್ರೈಸ್ತ ಚರ್ಚಿನಿಂದ ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಿದ. ಇವರಿಬ್ಬರ ನಡುವೆ ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸೈನಿಕ ಹಾಗೂ ವಾಕ್ ಯುದ್ಧಗಳು ಮುಂದುವರಿದುವು. ಇಟಲಿ ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಎರಡು ಬಣಗಳೇರ್ಪಟ್ಟವು. ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಪೋಪನ ಕಡೆಯವರು ಮೇಲುಗೈ ಪಡೆದರು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಉತ್ತರ ಇಟಲಿಯಿಂದ ಹೊಡೆದೋಡಿಸಲಾಯಿತು. 1245ರಲ್ಲಿ ಪೋಪ್ ಚರ್ಚಿನ ಮಹಾಸಭೆಯ ಅಧಿವೇಶನವನ್ನು ಕರೆದು 2ನೆಯ ಫ್ರೆಡ್ರಿಕನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತಗೊಳಿಸಿದ. ಈ ಘಟನೆ ನಡೆದ ಐದು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಫ್ರೆಡ್ರಿಕ್ ಗತಿಸಿದ. ಇಟಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಿಂದ ಬೇರ್ಪಟ್ಟಿತು.

ಎರಡನೆಯ ಫ್ರೆಡ್ರಿಕನ ಮರಣದೊಂದಿಗೆ ಹೋಹೆನ್‌ಸ್ಟಾಫನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ಮಿಸುವ ಕೊನೆಯ ಅವಕಾಶ ಅಂತ್ಯಗೊಂಡಿತು. 1250–73ರ ಕಾಲವನ್ನು ಕ್ರಮಪ್ರಾಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಟನಿಲ್ಲದ ಕಾಲ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ವಿವಿಧ ಅರಸರು ಪದವಿಗಾಗಿ ಸ್ಪರ್ಧೆ ನಡೆಸಿದರು. ಪೋಪ್ ತಾನೇ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸುವುದಾಗಿ ಬೆದರಿಕೆ ಹಾಕಿದಾಗ ಜರ್ಮನಿಯ ನಾಯಕರು 1273ರಲ್ಲಿ ಹ್ಯಾಬ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್ ಮನೆತನದ ರುಡಾಲ್ಫನನ್ನು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗಿ ಚುನಾಯಿಸಿದರು. ಇವನು ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ಮನೆತನದ ಸ್ವಾಧೀನಕ್ಕೆ ಸೇರ್ಪಡೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡದ್ದು ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆ. 1278ರಿಂದ 1318ರ ವರೆಗೂ ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಹ್ಯಾಬ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್ ಮನೆತನದ ಸ್ವಾಧೀನದಲ್ಲೆ ಇತ್ತು. ರುಡಾಲ್ಫನ ಮರಣದ ತರುವಾಯ (1291) ಸುಮಾರು ಒಂದೂವರೆ ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಅರಸುಮನೆತನದವರನ್ನು ಜರ್ಮನ್ ದೊರೆಗಳಾಗಿ ಚುನಾಯಿಸಿ, ವಿಧಿವತ್ತಾಗಿ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ನೆರವೇರಿಸಿ ಪವಿತ್ರ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳೆಂದು ನಿರ್ದೇಶಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರಲ್ಲಿ ಲಕ್ಸೆಂಬರ್ಗಿನ 7ನೆಯ ಹೆನ್ರಿ (1308–13), ಬವೇರಿಯದ 4ನೆಯ ಲೂಯಿ (1314–47) ಲಕ್ಸೆಂಬರ್ಗಿನ 4ನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ (1347–78) ಪ್ರಮುಖರು.

1437ರ ತರವಾಯ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಹ್ಯಾಬ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್ ಮನೆತನದವರು ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನವಾಗಿ ಪವಿತ್ರ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳಾಗಿ ಚುನಾಯಿತರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಮನೆತನದವರು ಪೋಪನ ಮೇಲಾಗಲಿ ಇಟಲಿಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಮೇಲಾಗಲಿ ಅಧಿಕಾರ ಚಲಾಯಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಮನೆತನದ 2ನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1519–56) ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ವೀರ್ಯವಾಗಿತ್ತು.

ಪೋಪರು ಕೆಲವು ಸಾಮ್ರಾಟರೊಡನೆ ವ್ಯಾಜ್ಯ ಮಾಡಿದರೂ ಚರ್ಚಿಗೆ ಬೆಂಬಲವಾದ ಲೌಕಿಕ ರಾಜ್ಯವೊಂದರ ಅಗತ್ಯವನ್ನು ಮನಗಂಡಿದ್ದರು. ದೊರೆಗಳು ಮತ್ತು ನಗರ ರಾಜ್ಯಗಳವರು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದರೂ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಪದವಿಗೆ ಗೌರವ ತೋರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸುದೀರ್ಘ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಪರಂಪರೆ ಮತ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳೇ ಮೂಲಶಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದುವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. (ಎಂ.ಜಿ.)

ಪಹಾಡಪುರ: ಪಶ್ಚಿಮಬಂಗಾಲ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೋಲ್ಕತ–ಡಾರ್ಜಿಲಿಂಗ್ ರೈಲು ಮಾರ್ಗದ ಮೇಲಿರುವ ಜಮಾಲ್‌ಗಂಜ್ ನಿಲ್ದಾಣದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಸು. 5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಗ್ರಾಮ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪೆನಿಯ ಆದೇಶದಂತೆ ಪೂರ್ವಭಾರತವನ್ನು ಪರಿವೀಕ್ಷಿಸಿದ ಹ್ಯಾಮಿಲ್ಟನ್ ಬುಕನನ್ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಈ ಗ್ರಾಮದ ದಿಬ್ಬವೊಂದನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಅದನ್ನು ತನ್ನ ವರದಿಯಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸಿದ (1807–12). ಅನಂತರ ವೆಸ್ಟ್‌ಮ್ಯಾಕತ್ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದ. 1879ರಲ್ಲಿ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಈ ದಿಬ್ಬದ ಬಗ್ಗೆ ತನ್ನ ವರದಿಯಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸಿದ. 1919ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ದಿಬ್ಬ ಹಾಗೂ ಅದರ ಸುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ಮಾರಕಗಳೆಂದು ಘೋಷಿಸಿತು. ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನಗಳು ನಡೆದುವು (1923–34).

ಪೂರ್ವಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಪಾಲವಂಶದ ದೊರೆಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷವಾದ ಉತ್ತೇಜನ ದೊರಕಿದ್ದಾಗ ಪಹಡಾಪುರ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ದಾಖಲೆಗಳು ಹಾಗೂ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜ ಧರ್ಮಪಾಲನ ಸೋಮಪುರದ ಮಹಾವಿಹಾರದ ಉಲ್ಲೇಖ ಇರುವುದರಿಂದ ಸೋಮಪುರ ಎಂಬುದು ಪಹಡಾಪುರದ ಹಿಂದಿನ ಹೆಸರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮಹಾವಿಹಾರದ ನೆನಪು ಮಹಾಯಾನ ಬೌದ್ಧ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಸು.17ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಉಳಿದು ಬಂದಿತ್ತು. ಸೋಮಪುರದ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳು 10–11ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲಂದ, ಬೋಧ್‌ಗಯಾ ಮುಂತಾದ ಬೌದ್ಧ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಗ್ರಾಮ ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತೆಂಬ ವಿಷಯ ವಿದಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು ಶಾಸನಾಧಾರಗಳು ಪಾಲರ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದೆಯೇ ಈ ಗ್ರಾಮ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯದ ವಿನ್ಯಾಸ ಭಾರತೀಯ ವಾಸ್ತುಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದದ್ದು. ಬೃಹತ್‌ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಬರ್ಮ, ಜಾವ, ಕಾಂಬೋಡಿಯಗಳ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮೂಲವೆನ್ನಬಹುದಾದ ಅಪೂರ್ವಶೈಲಿಯ ರಚನೆ ಇಲ್ಲಿಯದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಶಿಲುಬೆಯಂತೆ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ರಚನೆಯ ಸುತ್ತ ಮೂರು ಅಂತಸ್ತುಗಳ ಕಟ್ಟಡವಿದೆ. ನಾಲ್ಕು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಚಾಚುಗಳಿವೆ. ಅವು ಅಲಂಕೃತ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು ಮತ್ತು ಸಾವಿರಾರು ಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕಗಳ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮಾನವರ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳನ್ನು, ಪುರಾಣಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು, ಜನಪದ ಬದುಕಿನ ಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಕುತೂಹಲಕರವಾದ, ಕಲಾತ್ಮಕವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಅನೇಕ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಇದರ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಜೈನರ ಚತುರ್ಮುಖ ಬಸದಿ ಇದ್ದಿರಬೇಕೆಂಬ ಊಹೆ ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತಾಮ್ರಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಜಿನಾರ್ಚನೆಗೆ ಭೂದಾನ ನೀಡಿದುದರ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತ ವಿಹಾರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದೆ. ಎತ್ತರವಾದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ದೇವಾಲಯದ ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಮಂಟಪಗಳುಂಟು. ಸುತ್ತ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥವಿದೆ. ವಿಹಾರವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಮಹಾದ್ವಾರವುಂಟು. ಉಳಿದ ಮೂರು ಕಡೆ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಆರಾಧನೆ ಮಂದಿರಗಳಿವೆ. ಒಟ್ಟು ಸು. 200 ವಾಸದ ಕೋಣೆಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಮಧ್ಯಜಾವದ ಪ್ರಾಂಬನಂನಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ದೇವಾಲಯಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಪಹಡಾಪುರ ದೇವಾಲಯ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಬರ್ಮದ ಪಗೋಡಗಳ ಮೇಲಿನ ಫಲಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. 10–11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಮುಸ್ಲಿಂ ಧಾಳಿಯ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಸ್ಮಾರಕಗಳು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ಪಳಯನೂರು: ಕೇರಳ ರಾಜ್ಯದ ತ್ರಿಶೂರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಳ್‌ಪಳ್ಳಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗ ಸಮಾಧಿ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವೃತ್ತಸಹಿತ ನೆಲಕೋಣೆ ಪ್ರಕಾರಕ್ಕೆ ಸೇರುವ 27 ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳ ವ್ಯಾಸ 4.5ಮೀ – 8 ಮೀ ಎಲ್ಲ ಗೋರಿಗಳು ಗ್ರಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ರಚಿತವಾದುವು. ಬರೋಡ ಎಂ.ಎಸ್. ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಆರ್.ಎನ್.ಮೆಹತರವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಒಂದು ನೆಲಕೋಣೆವೃತ್ತವನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಯಿತು (1974). ಗೋರಿಯ ಸುತ್ತಲಿರುವ ಒಡ್ಡೊಡ್ಡಾದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲುಗುಂಡುಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾದ ವೃತ್ತದ ವ್ಯಾಸ 5 ಮೀ ಕಲ್ಮನೆಯನ್ನು ಮುಚ್ಚಿರುವ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲಿನ ಅಳತೆ 2.25×1.5×0.35 ಮೀ. ಕಲ್ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾದ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳ ಅಳತೆ 1.4–1.74×1.2–2.2×0.2 ಮೀ. ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಆಸರೆಯಾಗಿರುವಂತೆ ಸ್ವಸ್ತಿಕ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಕೋಣೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲಿನ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ದೊಡ್ಡ ಕಂಡಿಯಿದೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲನ್ನು ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಕೋಣೆಯನ್ನು ಎರಡು ಕೋಣೆಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದ ಕೋಣೆಯನ್ನು ಮತ್ತೆ ಮೂರು ಉಪ–ಕೋಣೆಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎರಡು ಉಪ–ಕೋಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು, ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಉತ್ತರ ಭಾಗದ ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕೊಕ್ಕೆಯೊಂದು ಸಿಕ್ಕಿದೆ.

ಕೋಣೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಅಗೆದ ಗುಂಡಿಯ ತಳಭಾಗ ಕಿರಿದಾಗಿದ್ದು ಮೇಲ್ಭಾಗ ಅಗಲವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಗುಂಡಿ 1.5 ಮೀ ಆಳವಾಗಿತ್ತು. ಕೋಣೆಯನ್ನು ತೆಳುಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ದೊರಕಾದ ಜಂಬುಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತುಂಬಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮಡಕೆ, ಒಂದು ಬಟ್ಟಲು, ಒಂದು ತಟ್ಟೆ, ಎರಡು ಮುಚ್ಚಳ ಮತ್ತು ಎರಡು ಸಿಂಬಿಗಳಿದ್ದವು. ಇವಲ್ಲದೆ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಗುಡಾಣವೂ ಇತ್ತು. ಇದರ ಮೈ ಗೋಲಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಬಾಯಿಯ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ದುಂಡಗಿನ ದಪ್ಪ ಬಳೆಯಿದೆ. ಪೀಪಾಯಿಯಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಎಚ್ಚಿದ ಒಂಬತ್ತು ಮಂದಕೆಂಪು ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು ಇತರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು.

ಕೋಣೆಯನ್ನು ಮುಚ್ಚಿದ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿಯೂ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಅನೇಕ ಚೂರುಗಳಿವೆ. ಇವು ಆಕಾರ, ಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲಿ ಗೋರಿಯೊಳಗೆ ಸಿಕ್ಕ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ.

ಪಳಯನೂರು ಮತ್ತು ಮಾಚಡ್ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಮತ್ತು ಆಕಾರಗಳು ಒಂದೇ ರೀತಿಯವು. ಕೇರಳದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ಮೂರು ಅಥವಾ ನಾಲ್ಕು ಕಾಲಿನ ಮಣ್ಣಿನ ಮಡಕೆಗಳು ಪಳಯನೂರಿನ ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿಯ ಗೋರಿಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲನ್ನು ಬಳಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. (ಟಿ.ಎಸ್.)

ಪಾಂಡುರಾಜರ್ ಧೀಬಿ: ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ ರಾಜ್ಯದ ಬುರ್ದ್‌ವಾನ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಜಯ್ ನದಿಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ದಿಬ್ಬಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ಪೌರಾಣಿಕ ಪಾಂಡುರಾಜನ ನೆನಪಿನಲ್ಲಿ ಪಾಂಡುರಾಜರ್ ಧೀಬಿ ಎಂದು ಸ್ಥಳೀಯರು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲದ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಪಿ.ಸಿ. ದಾಸ್‌ಗುಪ್ತರವರು ಇಲ್ಲಿ 1962–65ರಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ (ಹಂತ 1 ಮತ್ತು 2), ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗ (ಹಂತ 3) ಮತ್ತು ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಹಂತಗಳನ್ನು (ಹಂತ 4) ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಜನ ಜಂಬುಮಣ್ಣಿನ ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೆ ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕೈಯಿಂದಲೇ ತಟ್ಟಿ ಇವರು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಹೊರಮೇಲ್ಮೈ ಮೇಲೆ ಬತ್ತದ ಹೊಟ್ಟಿನ ಗುರುತುಗಳಿವೆ. ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಇವರು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದರೆ ಮಾಸಲು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ತೆಳು ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಬಟ್ಟಲು ಮತ್ತು ದಾನಿಗಳು. ಮಾಸಲು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹುರಿಹಗ್ಗವನ್ನು ಒತ್ತಿಮಾಡಿದ ಅಲಂಕಾರಿಕ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಮೂಳೆಯ 1 ಮೊನೆ ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ವಸತಿಯ ಪರಿಧಿಯೊಳಗೇ ಶವವನ್ನು ಹೂಳುವ ಪದ್ಧತಿ ಇಲ್ಲಿತ್ತು. ಶವವನ್ನು ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಾಸಲು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಯೊಂದರೊಳಗೆ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದುದು ಇತರ ಸಮಾಧಿ ಪದ್ಧತಿಗಳೂ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದವೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಹಂತದ ವಸತಿ ಸ್ತರಗಳ ಮೇಲೆ ಮರಳುಮಿಶ್ರಿತ ಹೂಳುಮಣ್ಣಿನ ದಪ್ಪ ಪದರವಿದೆ. ಅಜಯ್ ನದಿಯಲ್ಲಿ ನೆರೆ ಬಂದ ಕಾರಣ ಜನ ವಸತಿಯನ್ನು ತೊರೆದರು ಎಂಬುದು ಇದರಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ನೆರೆಯ ನೀರು ಇಳಿದ ಅನಂತರ ಜನ ಮತ್ತೆ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದರು (ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ 2ನೆಯ ಹಂತ). ಇವರು ಆಯತಾಕಾರ/ಚೌಕಾಕಾರ/ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ಬೊಂಬಿನ ಮನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡರು. ಇವರ ಮನೆಯ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳು 2 ಪ್ರಕಾರದವು. ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನುಂಡೆಗಳನ್ನು ಗರಸು ಮಣ್ಣಿನೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆಸಿ ಮಾಡಿದಂತಹವು ಅಥವಾ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಬೆರಣಿಯನ್ನು ಮಿಶ್ರಮಾಡಿ ಹಾಸಿ ಇದರ ಮೇಲೆ ಸುಣ್ಣದ ಲೇಪವನ್ನು ಸವರಿದಂತಹವು. ಒಲೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಕೆಲವು ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಸುಟ್ಟು ಕರಕಲಾದ ಅಕ್ಕಿಯ ಕಾಳುಗಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಬತ್ತದ ಹೊಟ್ಟಿನ ಗುರುತಿನಿಂದ ಬತ್ತದ ಕೃಷಿಯಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ನೀಲಗಾಯ್ ಮೂಳೆಗಳು ಬೇಟೆಯ ಗುರುತಾದರೆ ಹಂದಿ–ಎತ್ತುಗಳ ಮೂಳೆಗಳು ಪಶುಸಂಗೋಪನೆಯ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳೆನ್ನಬಹುದು. ಜಿಂಕೆಯ ಕೊಂಬಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಮತ್ತು ದಬ್ಬಣಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಳಾದವು. ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ತಯಾರಿಸಿದ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪುಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಿತ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದವು. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಆಳವಾದ ಅಥವಾ

ಆಳವಿಲ್ಲದ ಬಟ್ಟಲು, ಬೋಗುಣಿ, ಗಿಂಡಿ ಮೊದಲಾದ ನಮೂನೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿ ಅಥವಾ ಕೆನೆಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಪುಟ್ಟ ಗೆರೆ, ಚುಕ್ಕಿ, ತ್ರಿಕೋನ, ಅಲೆ, ಏಣಿ, ಕಮಾನು ಮೊದಲಾದ ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆಗಳು, ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಕಾಲಿರುವ ಬಟ್ಟಲು, ತೂತಿರುವ ಬಟ್ಟಲು ಮತ್ತು ದಾನಿ, ಮಂದವಾದ ಶೇಖರಣೆ ಜಾಡಿ, ಉದ್ದ ಕತ್ತಿನ ಜಾಡಿ, ಮುಚ್ಚಳ ಮತ್ತು ತಟ್ಟೆಗಳಿವೆ. ತಾಮ್ರದ ಮೀನುಗಾಳದ ಕೊಕ್ಕೆ, ತಂತಿ, ಸುರುಳಿಯಾಕಾರದ ಮತ್ತು ಸಾಮಾನ್ಯ ಬಳೆಗಳು, ಉಂಗುರ, ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ಮಣಿ; ಮೂಳೆಯ ದಬ್ಬಣ, ಮೊನೆ, ಈಟಿಗಾಳ ಮತ್ತು ಬಾಣದ ಮೊನೆ; ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಮಣಿಗಳು, ಎಚ್ಚಿದ ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳು ಈ ಹಂತದ ಇತರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು. ಶವಪದ್ಧತಿಯ 3 ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು – ಪೂರ್ಣ ಸಮಾಧಿ, ಅಪೂರ್ಣ ಸಮಾಧಿ ಮತ್ತು ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆ – ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಮೊದಲ ಪ್ರಕಾರಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ 5 ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿವೆ. 2ನೆಯ ಪ್ರಕಾರಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ತಲೆಬುರುಡೆಯನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಮುಖವಿರುವಂತೆ ನೇರವಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಸೊಂಟ ಭಾಗದ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ತಲೆಬುರುಡೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಕೈಕಾಲುಗಳ ಉದ್ದ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಬುರುಡೆಯ ಎರಡು ಪಕ್ಕದಲ್ಲೂ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. 3ನೆಯ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಮಾಸಲು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ 3 ಮಡಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಬಟ್ಟಲುಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿತ್ತು. ಇವುಗಳ ಒಳಗೆ ತೂತುಳ್ಳ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಮತ್ತು ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಯ ಮಣಿಗಳು ಇದ್ದವು. ಈ ಸಮಾಧಿಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1012±120 (ಇಂಗಾಲ 14).

3ನೆಯ ಹಂತ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಮಿಶ್ರ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಹಿಂದಿನ ಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಬಳಕೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಕೆಲವೊಂದು ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಚಿತ್ರಿತ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರರಹಿತ ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಇಳಿದು ಚಿತ್ರಿತ–ಚಿತ್ರರಹಿತ ಕಪ್ಪು ಲೇಪವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ, ದಾನಿ, ಬಟ್ಟಲು, ಕಾಲಿರುವ ಬಟ್ಟಲು ಮೊದಲಾದ ಆಕಾರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದರ ಹೊರಮೇಲ್ಮೈ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿ ಅಥವಾ ಕೆನೆಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಉಜ್ಜಿದ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೊಸ ಸೇರ್ಪಡೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಹಾವನ್ನು ಕಚ್ಚಿಹಿಡಿದ ನವಿಲು, ಮೀನಿನ ಸಾಲು, ಎತ್ತು, ಅಶ್ವತ್ಥದ ಎಲೆ, ತ್ರಿಕೋನ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಶೈಲೀಕೃತ ಗೀರು ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕೊಡಲಿಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಒಂದು ಬದಿ ಅರೆಗೋಲಾಕಾರವಾಗಿರುವ ಈ ಪುಟ್ಟ ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿಗಳು ಪೂರ್ವ ಭಾರತದ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅತಿಸಾಮಾನ್ಯ ನಮೂನೆಗಳು. ಎಲೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ತಾಮ್ರದ ಬಾಣದಮೊನೆ, ಬಳೆ, ಉಂಗುರ; ಮೂಳೆಯ ತೊಟ್ಟಿರುವ ಬಾಣದ ಮೊನೆ; ಕಲ್ಲಿನ ಸಮಾನಾಂತರ ಅಲಗು ಮತ್ತು ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯ ತಿರುಳು; ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಾತೃ ದೇವತೆಗಳು ಮತ್ತು ಮಾನವ ಆಕೃತಿಗಳು; ಚಿನ್ನದ ಕೇಶ ಸೂಜಿ ಮತ್ತು ಗುಂಡುಗಳು ಈ ಹಂತದ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು. ಇವಲ್ಲದೆ ಒಂದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿರುವ 6 ಅಂಡಾಕಾರದ ಗೂಡೊಲೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವುಗಳ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಇದ್ದ ಬೂದಿಯ ದಪ್ಪ ಪದರದೊಳಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಖಡ್ಗದ ತುಂಡು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಕಿಟ್ಟ ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕಾರ್ಯಾಗಾರವಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಇವು ನೇರ ಪುರಾವೆಗಳಾಗಿವೆ.

4ನೆಯ ಹಂತ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದಿಂದ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದವರೆಗಿನ ಅವಧಿಯದು. 3ನೆಯ ಮತ್ತು 4ನೆಯ ಹಂತಗಳ ನಡುವೆ ಕಾಲದ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಂತರವಿದೆ. ಮಸಿ ಕುಡಿಕೆಯಾಕಾರದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಬಟ್ಟಲು, ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಒಂದೆರಡು ಭಾಗಗಳು, ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಬಟ್ಟಲು, ಮುದ್ರೆಯೊತ್ತಿದ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಆಭರಣಗಳು, ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಅಕ್ಕಸಾಲಿಯ ಅಚ್ಚುಗಳು, ಬಿಲ್ಲೆಯಾಕಾರದ ಚಿನ್ನದ ಒಂದು ಮಣಿ ಈ ಹಂತದ ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು. ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ನೆಲ ಮತ್ತು ಗೋಡೆಗಳ ಮನೆಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟವು. ಈ ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದನೆಯ ಕನಿಷ್ಕನ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯ ಗಮನಾರ್ಹ. ಗುಪ್ತರ ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರುವ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವೆಂದರೆ ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಸರಳ ಬಟ್ಟಲುಗಳು. (ಬಿ.ಎಸ್.)

ಪಾಂಡ್ಯರು: ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜವಂಶ. ಮದುರೈ, ತಿರುನೆಲ್ವೇಲಿ ಮತ್ತು ನಂಜಿನಾಡಿನ ಒಂದು ಭಾಗ ಈ ವಂಶದ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶ. ಮದುರೈ ಈ ಅರಸರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳು ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನರು ಅಧಿಕಾರಾರೂಢರಾಗಿದ್ದಾಗ ಚೇರ, ಚೋಳ ಮತ್ತು ಪಾಂಡ್ಯರಾಜರು ಇತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಪಾಂಡ್ಯರ ಕಾಲ ಮತ್ತು ವಂಶಾವಳಿ ಅಸ್ಪಷ್ಟ. ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸ್ ಇವರ ವಿಷಯವನ್ನು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ಲಿನಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮದುರೆ ಪಾಂಡ್ಯರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಜೂಲಿಯನ್ ಪಾಂಡ್ಯರ ರಾಯಭಾರಿಗೆ ಆದರಾತಿಥ್ಯ ನೀಡಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಪಾಂಡ್ಯರ ಬಂದರುಗಳು ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರ ಸ್ಥಳಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಟಾಲಮಿ ತಿಳಿದಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಂಗಮ್ ಸಾಹಿತ್ಯ ಒಂದು ಆಧಾರವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇದರ ಕಾಲದ ಬಗ್ಗೆಯೇ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸುವ ಒಂದು ಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಿದ್ದ ಸಂಗಮ್ ಪಾಂಡ್ಯರಾಜರ ಪೋಷಣೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಮದುರೆ ಮೊದಲನೆಯ ಸಂಗಮ್‌ನ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು.

ಪಾಂಡ್ಯರ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಕೆಲವು ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಶಿಲಾ ಶಾಸನಗಳು ಆಕರಗಳಾಗಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್, ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸ್ ಮತ್ತು ವೆನಿಸಿನ ಯಾತ್ರಿಕ ಮಾರ್ಕೊ ಪೋಲೊ ಇವರ ಬರವಣಿಗೆಗಳಿಂದಲೂ ಪಾಂಡ್ಯರ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಸಂಗಮ್ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯ ಅರಸರ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಬರುತ್ತದೆ. ನೆಡುಂಚಳಿಯನ್ ಒಬ್ಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪಾಂಡ್ಯ ದೊರೆ. ಇವನು ಚೇರ ಮತ್ತು ಚೋಳ ರಾಜರನ್ನು ತಲಾಯಲಂಗನಮ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ನೆಡುಂಚಳಿಯನನ ರಾಜಧಾನಿ ಮದುರೆ. ಈತ ಸು.210ರಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇವನು ಕವಿಗಳಿಗೆ ಉದಾರಾಶ್ರಯ ನೀಡಿದ್ದ. ಇವನಿಂದ ಹಿಂದುಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರಕಿತು. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊರದೇಶಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನೆಡುಂಚಳಿಯನ ಅನಂತರ ಬಂದ ರಾಜರಲ್ಲಿ ಉಗ್ರಪೆರುವಲೂಟಿ ಮುಖ್ಯನಾದವನು. ಇವನು ಸಾಹಿತ್ಯಾಭಿಮಾನಿಯಾಗಿದ್ದ. ಭೂತಪಾಂಡ್ಯನ್ ಎಂಬ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ರಾಜನನ್ನು ಕವಿರಾಜನೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಭೂತಪಾಂಡ್ಯನ್ ವೀರ ಯೋಧನೂ ರಣಪರಾಕ್ರಮಿಯೂ ಉದಾರಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ.

ಸಂಗಮ್ ಯುಗದ ಅನಂತರ ಪಾಂಡ್ಯರ ರಾಜಕೀಯ ಚರಿತ್ರೆ ಅಸ್ಪಷ್ಟ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರು ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಕಂಚಿಯ ಪಲ್ಲವರು ಮತ್ತು ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರಂತೆಯೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಅಂದಿನಿಂದ ಪಾಂಡ್ಯರ ಚರಿತ್ರೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಭಾರತಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ ಚೀನಿ ಯಾತ್ರಿಕ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಪಾಂಡ್ಯರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮೂಲಕೂಟವೆಂದೂ ಇಲ್ಲಿನ ಜನರು ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯುಳ್ಳವರಾಗಿದ್ದರೆಂದೂ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪಾಂಡ್ಯರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತ್ತೆಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್‌ನ ಹೇಳಿಕೆಯಿಂದ ಪಾಂಡ್ಯರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಜೈನ ದಿಗಂಬರ ಪಂಥದವರು ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

590–620ರಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ದೊರೆ ಕಡುಂಗಾನ್. ಈತನ ಮಗ ಮಾರವರ್ಮನ್ ಅವನಿಶೂಲಮಣಿ 620–645ರಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಕಡುಂಗಾನನ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚೇನೂ ತಿಳಿಯದು. ಈತ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ್ದ ಕಳಭರನ್ನು ಓಡಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಮಾರವರ್ಮನ ಅನಂತರದ ದೊರೆ ಸೆಂದನ್ (645–670). ಈತನಿಗೆ ವಾನವನ್ ಎಂಬ ಬಿರುದಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಬಂದ ದೊರೆ ಅರಿಕೇಸರಿ ಮಾರವರ್ಮ (ಪರಾಂಕುಶ) 670–700ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಇವನು ಚೇರರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಚಳುಕ್ಯ ಅರಸ 1ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನೊಡನೆ ಮಾರವರ್ಮ ಸೇರಿ ಪಲ್ಲವರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದ. ಪಲ್ಲವರ ಅರಸ ಪರಮೇಶ್ವರ ವರ್ಮನನ್ನು ಈತ ಸೋಲಿಸಿದ.

ಅರಿಕೇಸರಿಯ ತರುವಾಯ ಅವನ ಮಗನಾದ ರಣಧೀರ ಕೊಚ್ಚೋದಯನ್ 700ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನು ತಂದೆಯಂತೆ ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತರಣಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ ಕೊಂಗುದೇಶವನ್ನು (ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಮತ್ತು ಸೇಲಂ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು) ಜಯಿಸಿ ಕೊಂಗಾರ್ ಕೋಮನ್ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಧರಿಸಿದ.

ರಣಧೀರನ ಅನಂತರ ಇವನ ಮಗ ಮಾರವರ್ಮ 1ನೆಯ ರಾಜಸಿಂಹ ರಾಜ್ಯ ಆಳಲಾರಂಭಿಸಿದ. 730–765ರ ವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಇವನು ಪಲ್ಲವರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದ. ಪಲ್ಲವ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಮಾಯನ ಪರ ವಹಿಸಿ ಭಾರಿ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಹೊರಟು ನಂದಿಪುರಂ ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ನಂದಿವರ್ಮನ್ ಪಲ್ಲವಮಲ್ಲನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದ. ಆದರೆ ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರ ಸೇನಾಧಿಪತಿ ಉದಯಚಂದ್ರ ಮುಂದೆ ಬಂದು ಪಾಂಡ್ಯರ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ನಂದಿವರ್ಮನನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಚಿತ್ರಮಾಯನನ್ನು ಉದಯಚಂದ್ರ ಕೊಂದ. ಒಂದನೆಯ ರಾಜಸಿಂಹ 750ರಲ್ಲಿ ವೆನ್‌ಬೈ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಗಂಗರು ಮತ್ತು ಚಳುಕ್ಯರನ್ನು ಜಯಿಸಿದ.

ರಾಜಸಿಂಹನ ತರುವಾಯ ಅವನ ಮಗನಾದ ಜಟಿಲ ಪರಾಂತಕ ನೆಡುಂಚಳಿಯನ್ ಅಥವಾ 1ನೆಯ ವರಗುಣ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ (765–815). ಇವನು ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಪಲ್ಲವರು ಮತ್ತು ಪಾಂಡ್ಯರ ನಡುವೆ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತು. 1ನೆಯ ವರಗುಣ ಕಾವೇರಿ ನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ತೀರದ ಪೆನ್ನಗಡಮ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ವರಗುಣನ ವಿಸ್ತಾರಗೊಂಡ ರಾಜ್ಯ ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿ, ಸೇಲಂ, ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಮತ್ತು ತಿರುವಾಂಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. 1ನೆಯ ವರಗುಣನ ತರುವಾಯ ಇವನ ಮಗನಾದ ಶ್ರೀಮಾರ ಶ್ರೀವಲ್ಲಭ

ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ (815–62). ಇವನು ತಂದೆಯ ನೀತಿಯನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿ ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತರಣೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ. ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಮೇಲೆ ಇವನು ಸಿಂಹಳದ್ವೀಪದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ. ಶ್ರೀವಲ್ಲಭನೊಡನೆ ಸಿಂಹಳ ದೊರೆ 1ನೆಯ ಸೇನ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಪಾಂಡ್ಯರ ಏಳಿಗೆಯನ್ನು ಸಹಿಸದ ಗಂಗರು, ಚೋಳರು, ಕಳಿಂಗರು ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವರು ಒಂದಾದರು. ಈ ಒಕ್ಕೂಟದ ನೇತೃತ್ವವನ್ನು ಪಲ್ಲವರು ವಹಿಸಿದರು. ಶ್ರೀಮಾರ ಶ್ರೀವಲ್ಲಭ ಹೆದರದೆ ಕುಂಭಕೋಣಂ ಬಳಿ ಸಂಯುಕ್ತ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಪಲ್ಲವರು ಸೋತರು ಪುನಃ 3ನೆಯ ನಂದಿವರ್ಮನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ತೆಲ್ಲಾರು ಕದನದಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರು. ನಂದಿವರ್ಮನ ಮಗ ನೃಪತುಂಗವರ್ಮ ಶ್ರೀವಲ್ಲಭನನ್ನು ಅರಿಸಿಲ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ಸಿಂಹಳದ ದೊರೆ 2ನೆಯ ಸೇನಾ ಪಲ್ಲವರೊಡನೆ ಸೇರಿ ಮದುರೆಯ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಲು ಒಂದು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಸಿಂಹಳದ ಸೈನ್ಯ ಮದುರೆಯನ್ನು ಲೂಟಿಮಾಡಿತು. ಶ್ರೀಮಾರ ಗಾಯಗೊಂಡು ಮೃತಪಟ್ಟ.

ಶ್ರೀಮಾರ ಶ್ರೀವಲ್ಲಭನ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ 2ನೆಯ ವರಗುಣವರ್ಮ 862ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. ಇವನು ಪಾಂಡ್ಯರ ಘನತೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಚೋಳರ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋದ. ಆದರೆ ಚೋಳ, ಪಲ್ಲವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮಗಂಗರ ಸೈನ್ಯ ಇವನನ್ನು ಸುತ್ತುಗಟ್ಟಿತು. ಸಂಯುಕ್ತ ಸೈನ್ಯದ ನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ಪಲ್ಲವರ ಅರಸ ಅಪರಾಜಿತ ವಹಿಸಿದ್ದ. ಶ್ರೀ ಪುರಂಭಿಯಮ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರಿಗೆ ಜಯ ಲಭಿಸಿತು. ಶ್ರೀಪುರಂಭಿಯಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರು ಅನುಭವಿಸಿದ ಸೋಲು ಅವರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆಯನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು.

ಎರಡನೆಯ ವರಗುಣನ ಅನಂತರ ಅವನ ತಮ್ಮ ಪರಾಂತಕ ವೀರನಾರಾಯಣ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ (880–900) ಇವನ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚೇನೂ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಪರಾಂತಕ ವೀರ ನಾರಾಯಣನ ತರುವಾಯ ಇವನ ಮಗ 2ನೆಯ ಮಾರವರ್ಮನ್ ರಾಜಸಿಂಹ ಪಾಂಡ್ಯರ ಅರಸನಾದ (900–20). ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ದೊರೆ 1ನೆಯ ಪರಾಂತಕ ಪಾಂಡ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ ರಾಜಸಿಂಹ ಸಿಂಹಳದ ಅರಸ 5ನೆಯ ಕಸ್ಸಪನ ಸಹಾಯವನ್ನು ಯಾಚಿಸಿದ. ರಾಜಸಿಂಹನಿಗೆ ಸಿಂಹಳದ ಸಹಾಯ ದೊರಕಿತು. ಆದರೆ ಚೋಳರ ದೊರೆ 1ನೆಯ ಪರಾಂತಕ ರಾಜಸಿಂಹನ ಮತ್ತು ಅವನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಬಂದ ಸಿಂಹಳದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ವೆಲ್ಲೂರಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ (915). ಸೋತ ರಾಜಸಿಂಹ ಸಿಂಹಳಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋದ. ಒಂದನೆಯ ಪರಾಂತಕ ಮದುರೈಕೊಂಡ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದ. ಪಾಂಡ್ಯರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆಯುಂಟಾಯಿತು. ಸಿಂಹಳಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋದ ರಾಜಸಿಂಹ ಕೆಲವು ದಿನಗಳ ಅನಂತರ ಕೇರಳಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಪಾಂಡ್ಯರು ಚೋಳರ ಅಧೀನಕ್ಕೊಳಗಾದರು.

ವೆಲ್ಲೂರು ಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಸು.30 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಪಾಂಡ್ಯರು ಚೋಳರ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಆದರೆ ತಕ್ಕೋಲಮ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ (949) ಪರಾಂತಕ ಸೋತ. ಅನಂತರ ಚೋಳ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂಧಿಕಾಲವೇರ್ಪಟ್ಟಾಗ ವೀರಪಾಂಡ್ಯ ನೆಂಬಾತ ಚೋಳರನ್ನು ಜಯಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ವೀರಪಾಂಡ್ಯ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳಿದನೆಂದು ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ.

ಚೋಳರಿಗೂ ಪಾಂಡ್ಯರಿಗೂ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಲೇ ಇದ್ದುವು. ರಾಜರಾಜ ಚೋಳ ಪಾಂಡ್ಯರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಇವನ ಮಗ 1ನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರನೂ ಪಾಂಡ್ಯರ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದ. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರು ಮತ್ತೆ ಪ್ರಬಲರಾಗಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಚೋಳರ ದೊರೆ 1ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಅವರ ಯತ್ನವನ್ನು ಭಂಗಗೊಳಿಸಿದ. ಒಂದನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರ ಏಳಿಗೆಯನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲು ಅವರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕ ವಸತಿಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು.

12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರು ಪುನಃ ಪ್ರಬಲರಾಗಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಪಾಂಡ್ಯ ರಾಜಕುಮಾರರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ಕಲಹ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಕುಲಶೇಖರ ಪಾಂಡ್ಯ ಮತ್ತು ಪರಾಕ್ರಮ ಪಾಂಡ್ಯರು ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡತೊಡಗಿದರು. ಪರಾಕ್ರಮ ಪಾಂಡ್ಯ ಸಿಂಹಳದ ದೊರೆಯ ಸೈನ್ಯದ ಸಹಾಯವನ್ನು ಕೋರಿದ. ಸಿಂಹಳದ ಸೈನ್ಯ ಬರುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲೇ ಕುಲಶೇಖರ ತನ್ನ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಯನ್ನು ಕೊಂದ. ಸಿಂಹಳದ ಸೈನ್ಯ ಕುಲಶೇಖರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿತು. ಆಗ ಕುಲಶೇಖರ ಚೋಳರನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿದ. ಅವರ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಕುಲಶೇಖರ ಮದುರೆಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಸಿಂಹಳದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ.

ಕುಲಶೇಖರ ಯುದ್ಧ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಹಿಸದ ಚೋಳರು ಅವನನ್ನು ರಾಜ್ಯದಿಂದ ಓಡಿಸಿ ವೀರಪಾಂಡ್ಯನಿಗೆ ಮದುರೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟರು. ವೀರಪಾಂಡ್ಯನೂ ಚೋಳರಿಗೆ ಅವಿಧೇಯನಾಗಿ ವರ್ತಿಸಿದ. ಆಗ ಚೋಳರ ಅರಸ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ 1178ರಲ್ಲಿ ವೀರಪಾಂಡ್ಯ ನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಪಾಂಡ್ಯ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಕ್ರಮಪಾಂಡ್ಯನಿಗೆ ನೀಡಿದ.

ವಿಕ್ರಮಪಾಂಡ್ಯನ ತರುವಾಯ 1190 ರಲ್ಲಿ ಜಟಾವರ್ಮನ್ ಕುಲಶೇಖರ ರಾಜನಾದ. ಕುಲಶೇಖರ ಅವಿಧೇಯತೆಯಿಂದ ಕೋಪಗೊಂಡ 3ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಅವನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿ ಮದುರೆಯನ್ನು ಧ್ವಂಸ ಮಾಡಿದ. 1216ರಲ್ಲಿ ಜಟಾವರ್ಮನ ತಮ್ಮನಾದ ಮಾರವರ್ಮನ್ ಸುಂದರ ಪಾಂಡ್ಯ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ತನಗೂ ತನ್ನ ಅಣ್ಣನಿಗೂ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಾದ ಅಪಮಾನದ ಸೇಡನ್ನು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅವನು ಚೋಳರ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದ. ಉರಿಯೂರು ಮತ್ತು ತಂಜಾವೂರುಗಳನ್ನು ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ಕುಲೋತ್ತುಂಗನನ್ನು ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗನಾದ 3ನೆಯ ರಾಜರಾಜನನ್ನು ರಾಜ್ಯದಿಂದ ಓಡಿಸಿದ. ತಂಜಾವೂರಿನ ಬಳಿ ಇದ್ದ ಆಯಿರತ್ತಾಲಿಯ ಚೋಳ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಸಭಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯ ವೀರಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಹೀಗೆ ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯ ಚೋಳರ ಮೇಲೆ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಂಡ. ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಹೊಯ್ಸಳ ಇಮ್ಮಡಿ ಬಲ್ಲಾಳನ ಸೈನ್ಯಸಹಾಯವನ್ನು ಕೋರಿದ. ಕುಲೋತ್ತುಂಗನ ಸಹಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳ ದೊರೆ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಪಾಂಡ್ಯರ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಎರಡೂ ಸೈನ್ಯಗಳು ಧಾವಿಸಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಕೇಳಿ ಹೆದರಿದ ಸುಂದರ ಪಾಂಡ್ಯ ಅವರೊಡನೆ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯ ಪುದುಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಕುಲೋತ್ತುಂಗನಿಗೆ ಅವನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ.

1218ರಲ್ಲಿ 3ನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಇವನ ತರುವಾಯ ಆಳಲಾರಂಭಿಸಿದ 3ನೆಯ ರಾಜರಾಜನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೋಳರಾಜ್ಯ ಅವನತಿಯ ಹಾದಿ ಹಿಡಿಯಿತು. 3ನೆಯ ರಾಜರಾಜ ಅಸಮರ್ಥನೂ ಅವಿವೇಕಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ. ಪಾಂಡ್ಯರ ಅಧೀನಕೊಳಗಾಗಿದ್ದ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಗಲಭೆಗಳುಂಟಾದುವು. ಗಲಭೆಗೆ ಕಾರಣರಾದ ವಡ್ಡ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯ ಓಡಿಸಿದ. ಕಾಡವರ ನಾಯಕ ಕೊಪ್ಪೇರು ಜಿಂಗ ದಿನೇದಿನೇ ಪ್ರಬಲನಾಗಿ ಚೋಳರ ವಿರುದ್ಧ ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯನೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡ. ಚೋಳ 3ನೆಯ ರಾಜರಾಜ ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯನಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಪೊಗದಿಯನ್ನು ಕೊಡದೆ ಅವನ ಕೋಪಕ್ಕೆ ಗುರಿಯಾದ. ಅವನು ಸೈನ್ಯಸಮೇತನಾಗಿ ಹೊರಟು ಪಾಂಡ್ಯರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ನುಗ್ಗಿದ. ಆಗ ಸುಂದರ ಪಾಂಡ್ಯ ರಾಜರಾಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಅವನಿಂದ ಅಪಾರ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ದೋಚಿದನಲ್ಲದೆ ಮುಡಿಕೊಂಡ ಚೋಳಪುರದಲ್ಲಿ ವಿಜಯಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. 3ನೆಯ ನರಸಿಂಹನನ್ನು ಸಂಧಿಸಲು ರಾಜರಾಜ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ಮಾರ್ಗಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರ ಮಿತ್ರ ಕೊಪ್ಪೇರು ಜಿಂಗನಿಂದ ತೆಳ್ಳಾರು ಕದನದಲ್ಲಿ ಸೋತುಹೋದ. ರಾಜರಾಜನನ್ನು ಕೊಪ್ಪೇರು ಜಿಂಗ ಸೇಂದುಮಂಗಲದಲ್ಲಿ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟ. ಚೋಳ ರಾಜನನ್ನು ಹೇಗಾದರೂ ಮಾಡಿ ಮೊದಲಿನ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೇರಿಸಲು ಹೊಯ್ಸಳ ನರಸಿಂಹ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಅವನು ಗೋಪಯ್ಯ ಮತ್ತು ಅಪ್ಪಣ ಎಂಬ ಸೈನಾಧಿಕಾರಿಗಳ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಕೊಪ್ಪೇರು ಜಿಂಗನ ವಿರುದ್ಧ ಒಂದು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಹೊಯ್ಸಳ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಕೊಪ್ಪೇರು ಜಿಂಗನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿ ರಾಜರಾಜನನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ಕೊಂಡರು. ಚೋಳ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ರಾಜರಾಜನಿಗೆ ನೀಡುವುದಾಗಿ ಕೊಪ್ಪೇರು ಜಿಂಗ ಹೊಯ್ಸಳ ನರಸಿಂಹನಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ತೃಪ್ತನಾದ ನರಸಿಂಹ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಧಾಳಿಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲು ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದ. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ನರಸಿಂಹ ಪಾಂಡ್ಯರ ಅರಸನನ್ನು ಮಹೇಂದ್ರಮಂಗಳಂ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ನರಸಿಂಹ ಚೋಳರಾಜನನ್ನು ಅವನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಕರೆದುಕೊಂಡು ಹೋಗಿ 1231ರಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೆ ರಾಜ್ಯಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿದ.

3ನೆಯ ರಾಜರಾಜ ಹೊಯ್ಸಳರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಮತ್ತೆ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಪಡೆದರೂ ಅವನು ಕಷ್ಟ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಪಾಂಡ್ಯರು, ಕಾಡವರು ಮತ್ತು ಕಾಕತೀಯರು ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಅವನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ನೆಮ್ಮದಿ ತಪ್ಪಿತ್ತು. ರಾಜರಾಜ ಹೊಯ್ಸಳರ ಅಧೀನದಲ್ಲೇ ಉಳಿಯಬೇಕಾಯಿತು. ಇವನ ಮರಣದ ಅನಂತರ ಬಂದ 3ನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರಚೋಳ ದೊರೆ ಪಾಂಡ್ಯರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿ ಮಾರವರ್ಮನ್ 2ನೆಯ ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯನನ್ನು 1238ರಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ಚೋಳರು ಪ್ರಬಲರಾಗದಂತೆ ತಡೆಯಲು ಹೊಯ್ಸಳ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಪಾಂಡ್ಯರ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಸೇರಿದ. ಇಬ್ಬರೂ ಸೇರಿ ರಾಜೇಂದ್ರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರು. ರಾಜೇಂದ್ರ ನೆಲ್ಲೂರಿನ ಗಂಡಗೋಪಾಲನೊಡನೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡ. ಗಂಡಗೋಪಾಲ ರಾಜೇಂದ್ರನ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಬಲಗೊಳಿಸಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಶತ್ರುಗಳಾಗಿದ್ದ ವಾರಂಗಲ್ಲಿನ ಕಾಕತೀಯರೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡ.

ಮಾರವರ್ಮನ್ 2ನೆಯ ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯನ ತರುವಾಯ ಜಟಾವರ್ಮನ್ ಸುಂದರ ಪಾಂಡ್ಯ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ (1258–68). ಜಟಾವರ್ಮನ್ ಸಮರ್ಥದೊರೆ. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರ ಅಧಿಕಾರ ಉನ್ನತಿಗೆ ಏರಿತು. ಪಾಂಡ್ಯರ ರಾಜ್ಯ ವೈಭವದಿಂದ ರಾರಾಜಿಸಿತು. ಜಟಾವರ್ಮನ್ ಚೇರರಾಜನಾದ ವೀರರವಿ ಉದಯಮಾರ್ತಾಂಡ ವರ್ಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡನಲ್ಲದೆ, ಚೋಳರನ್ನೂ ಸದೆಬಡಿದ. ಜಟಾವರ್ಮನಿಗೆ ಚೋಳರ ಅರಸ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆ ಕೊಡಲು ಒಪ್ಪಿದ. ಅನಂತರ ಜಟಾವರ್ಮ ಸಿಂಹಳದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಅರಸನಿಂದ ಅಪಾರ ಐಶ್ವರ್ಯ ಮತ್ತು ಆನೆಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿ ಕಣ್ಣಾನೂರು ಮತ್ತು ಕೊಪ್ಪಂಕೋಟೆ ಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಆನೆ ಕುದುರೆಗಳು ಮತ್ತು ಐಶ್ವರ್ಯ ಪಾಂಡ್ಯರ ವಶವಾದುವು. 1262ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯನ ಕೈಯಿಂದಲೇ ಹತನಾದನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯ ಕಾಡವರ ದೊರೆ ಕೊಪ್ಪೇರು

ಜಿಂಗನನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿ ಅವನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಸೋತ ಕೊಪ್ಪೇರು ಜಿಂಗನ ಮೇಲೆ ದಯೆ ತೋರಿಸಿ ಅವನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅವನಿಗೇ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ. ಅನಂತರ ಕಾಕತೀಯ ಗಣಪತಿಯನ್ನು ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯ ಸೋಲಿಸಿದ. ಮಲಯಚಂದ್ರಬಾಹುವಿನ ಮಗ ಸೋತು ಸುಂದರನಿಗೆ ಶರಣಾಗತನಾದ. ನೆಲ್ಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯ ವೀರಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಜಟಾವರ್ಮನ್ ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯ ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ. ಶ್ರೀ ಪರಮೇಶ್ವರ ಮೊದಲಾದ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿದ. ಹೀಗೆ ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯ ಅನೇಕರನ್ನು ಜಯಿಸಿ ಪಾಂಡ್ಯರ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ. ಇವನು ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಗಳಿಸಿದ ಹಣವನ್ನು ಚಿದಂಬರಂ ಮತ್ತು ಶ್ರೀರಂಗದ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ನೀಡಿದ.

ಶಿವ ಕಳುಗುಮಲೈ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಪುರದ ಮೇಲಿರುವ ವಿಷಾಪಹಾರಿ ಶಿವ

ಪಾಂಡ್ಯ ಕೊನೆಯ ಪ್ರಮುಖ ದೊರೆ ಮಾರವರ್ಮನ್ ಕುಲಶೇಖರ (1268–1310). ಇವನು ಸಮರ್ಥ. ಇವನು 3ನೆಯ ಚೋಳನನ್ನೂ ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ತಮಿಳು ನಾಡಿನ ಭಾಗದ ದೊರೆ ರಾಮನಾಥನನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿ ಅವರ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಕುಲಶೇಖರನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸಿಂಹಳದ ದೊರೆ 2ನೆಯ ಪರಾಕ್ರಮಬಾಹು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ. ಮೂರನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರನ ಅನಂತರ ಚೋಳರಾಜರ ಹೆಸರು ತಿಳಿದುಬರುವುದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಚೋಳರಾಜ್ಯ ಪಾಂಡ್ಯರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಂಡಿರಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಅನೇಕರು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಚೋಳಮಂಡಲ ಹೊಯ್ಸಳರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ತಮಿಳು ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಇವೆರಡಕ್ಕೂ ಕುಲಶೇಖರ ಮಹಾರಾಜನಾದ.

ಕುಲಶೇಖರನ ಮರಣಾಂತರ (1308–9) ಸಂಭವಿಸಿದ ಆಂತರಿಕ ಯುದ್ಧದಿಂದಲೂ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಧಾಳಿಗಳಿಂದಲೂ ಲಾಭ ಪಡೆದು ಸಿಂಹಳ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಯಿತು. ಕುಲಶೇಖರನ ಕೊನೆಯ ದಿನಗಳು ಸುಖಮಯವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ ರಾಜ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಅವನ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಕಲಹವೇರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಕುಲಶೇಖರ ತನ್ನ ಕಿರಿಯ ಮಗನಾದ ವೀರಪಾಂಡ್ಯ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕೆಂದು ಆಶಿಸಿದ. ಆದರೆ ಹಿರಿಯ ಮಗನಾದ ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯ ಇದನ್ನು ಒಪ್ಪದೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ನಿಂತ. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ವೀರ ಪಾಂಡ್ಯನದೇ ಮೇಲುಗೈಯಾಯಿತು. ಇದನ್ನರಿತ ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯ ಮಲಿಕ್ ಕಾಫರ್‌ನ ಸಹಾಯವನ್ನು ಕೋರಿದ. ಮಲಿಕ್‌ಕಾಫರ್ ದಕ್ಷಿಣದ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ದೋಚಿಕೊಂಡು ಹೋದ. ಅವನ ಧಾಳಿಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ವೀರ ಪಾಂಡ್ಯ ಮತ್ತು ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯರಿಬ್ಬರೂ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿ ಶತ್ರುವಿನ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧಮಾಡಿದರೆಂದು ಕೆಲವರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಮಲಿಕ್ ಕಾಫರ್ ಪಾಂಡ್ಯ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಹೋದ ಮೇಲೆ ವೀರಪಾಂಡ್ಯ ಮತ್ತು ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯರು ಪುನಃ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದರೆಂದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ವೀರ ಪಾಂಡ್ಯ ತಿರುವಾಂಕೂರಿನ ರಾಜನ ಸಹಾಯವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯನನ್ನು ಎದುರಿಸಿದ. ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ವೀರಪಾಂಡ್ಯ ಸೋತನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯನಿಗೆ ಸಿಂಹಾಸನ ದೊರಕಿತು.

ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್ ತುಗಲಕ್ ದಕ್ಷಿಣದ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಲು ತನ್ನ ಮಗನಾದ ಉಲಘ್ ಖಾನನನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಇವನು ಪಾಂಡ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಪರಾಕ್ರಮದೇವನೆಂಬವನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದ. ಈ ಘಟನೆಯೊಂದಿಗೆ ಪಾಂಡ್ಯರ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಪಾಂಡ್ಯರ ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ನಾಮವಾಯಿತು.

ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಪಾಂಡ್ಯರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸಿ ಅಲ್ಲಿನ ಜನಜೀವನವನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪಾಂಡ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ನೆಲಸಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪಾಂಡ್ಯರು ತಮಿಳು ಸಾಹಿತ್ಯದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗೆ ಉದಾರ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ್ದರು. ಹೊರದೇಶಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮದುರೆ ಒಂದು ಮುಖ್ಯವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಪಾಂಡ್ಯರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಶೈವ ಮತ್ತು ವೈಷ್ಣವ ಸಂತರು ಭಕ್ತಿಮಾರ್ಗವನ್ನು ಜನಪ್ರಿಯಗೊಳಿಸಿದರು. ಪಾಂಡ್ಯರು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದರು. ಇವರು ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಶ್ರೀಮಂತಗೊಳಿಸಿದರು. ಜಂಬುಕೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಶ್ರೀರಂಗ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಕುಂಭಕೋಣಂ ದೇವಾಲಯ ಇವುಗಳಿಗೆ ಇವರು ಹೊಸ ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಹೀಗೆ ಪಾಂಡ್ಯರು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಕೆಲವು ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. **(ಟಿ.ವಿ.ಜಿಯು.)**

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಪಾಂಡ್ಯ ಮಂಡಲವೆನಿಸಿದ ಈಗಿನ ಮದುರೆ, ರಾಮನಾಥಪುರ, ತಿರುನೆಲ್ವೇಲಿ, ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನೂ ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗವನ್ನೂ ಕೇರಳದ ತಿರುವನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಗುಹೆಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಿಸಿದರು. ಸಾಮಂತ ಮನೆತನಗಳಾದ ಅದಿಯಮಾನ್ ಮತ್ತು ಮುತ್ತರೈಯರ್ ವಂಶಸ್ಥರೂ ಪಾಂಡ್ಯರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ತಮ್ಮ ಅಧೀನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಗುಹಾಲಯಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಿಸಿದರು. ಇಂಥ ಸು.60 ಗುಹಾಲಯಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ತಿರುನಲ್ವೇಲಿಯ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಲೈಯಡಿಕ್ಕುರಿಚಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರ ದೊರೆ ಮಾರನ್ ಶೇಂದನ್ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಆಲಯವೇ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ್ದು. ಪಲ್ಲವರ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿದ್ದಂತೆಯೇ ಇವುಗಳಲ್ಲೂ ಒಂದು ಮಂಟಪ, ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಥವಾ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗುಡಿಗಳು, ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಮಂಟಪದ ಪಕ್ಕದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಇಂಥ ಗುಡಿಗಳು; ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ಕಂಬಗಳು. ಇವುಗಳ ಬುಡ ಹಾಗೂ ಮೇಲಿನ ಭಾಗಗಳೂ ಚೌಕಾಕಾರದವು. ಮಧ್ಯದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟ ಮೂಲೆಗಳಿದ್ದು ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನೇರಾದ ಕೋನಮಟ್ಟವನ್ನುಳ್ಳ ಭಾರವಾದ ಬೋದಿಗೆಗಳಿವೆ. ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಬಾಗಿದಂತೆ ಪಾರ್ಶ್ವದೃಶ್ಯವುಳ್ಳ ಅಲಂಕೃತ ಬೋದಿಗೆಗಳುಳ್ಳ ಕಂಬವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಾದರಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಆದರೆ ಮುಂಭಾಗದ ಮಂಟಪಗಳ ಮೇಲಿನ ಕಮಾನುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ ಕಪೋತಗಳು ಈ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಇವುಗಳಿಗೆ ಮಂಟಪಗಳಿಲ್ಲದೆ, ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ಗುಡಿಗಳಂಥ ಗೂಡುಗಳನ್ನೇ ಕೊರೆಯ ಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಂಥವು ಸಾಮಾನ್ಯ.

ಮಲೈಯಡಿಕ್ಕುರಿಚಿಯ ಗುಹಾಲಯ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗುಡಿಗಾಗಿ ಕೊರೆಯಲಾದ ಒಂದೇ ಗೂಡುಳ್ಳ ಮಂಟಪಶೈಲಿಯದು, ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಸು.657 ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ಇದನ್ನು ಕಲ್ ತಿರುಕೋಯಿಲ್ ಎಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ರಾಮನಾಥಪುರಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪಿಳ್ಳೈಯಾರ್ ಪಟ್ಟಿದಕುನ್ನಕ್ಕುಡಿ (ಮಾಸಿಲೀಶ್ವರ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಶಿವನ ಮೂರನೆಯ ಗುಹಾಲಯ), ಮದುರೈ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಆನೈಮಲೈ (770) ಮತ್ತು, ಈಗ ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯನ ದೇವಾಲಯವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದ ತಿರುಪ್ಪರನ್‌ಕುನ್ರಮ್‌ನ ಗುಹಾಲಯ– ಇವು ಪಾಂಡ್ಯರ ಪ್ರಾಚೀನ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದುವು. ತಿರುವಳ್ಳರೈ ಗುಹಾಲಯ ಅಪೂರ್ಣವಾದ್ದು. ಪ್ರಧಾನ ದೇವಾಲಯದ ಹೊಸ ಪ್ರಕಾರದ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕೈಸಾಲೆಯ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಹೊಮ್ಮಿದಂತೆ ತೋರುವ ಎರಡು ಗುಡಿ–ಗೂಡುಗಳಿವೆ. ಹಿಂಬದಿಯ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮ, ಸ್ಕಂದ ಸೂರ್ಯ, ಗಣೇಶ ಮತ್ತು ದುರ್ಗಾ ಇವರ ಸ್ಥಾನಕ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಬೇರೆಬೇರೆಯಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಿ ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಯ ಎರಡೂ ತುದಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣು ಹಾಗೂ ಶಿವನಿಗಾಗಿ ಗೂಡುಗಳನ್ನು ಕೊರೆದಂತಿದೆ. ಲಿಂಗವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಿಸಲು ಯಾವ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಏರ್ಪಾಡುಗಳನ್ನೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಿಲ್ಲ. ಮೂಲ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲೇ ಲಿಂಗವನ್ನೂ ಪೀಠವನ್ನೂ ಕೊರೆಯುವುದು ಇವರ ಶೈಲಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಮಲೈಯಡಿಕ್ಕುರಿಚಿಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಲಿಂಗ ಮತ್ತು ಪೀಠವಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಮೂಲತಃ ಈ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಲಿಂಗಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆಗೆ ಯಾವ ಸಿದ್ಧತೆಯನ್ನೂ ಮಾಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೀಠಸಹಿತ ಲಿಂಗವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿರಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಇದರಿಂದ ಪಾಂಡ್ಯರ ಪ್ರಾಚೀನ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಭಿನ್ನ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವರು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮಂಟಪದ ಶೈಲಿಯ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂಭಾಗದ ಕಂಬಗಳು ಬುಡದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಘನಾಕೃತಿಯನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದು ಮಧ್ಯದ ಭಾಗ ಕೋನಗಳಲ್ಲಿರುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣ. ಆದರೆ ಇದರಲ್ಲೂ ವಿಭಿನ್ನತೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕುಡುಮಿಯ ಮಲೆಯ ಮೇಲೈಕೋವಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಮುಂಭಾಗದ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಕಲಶ, ಕುಂಭ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಲೈಯಡಿಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳ ಕೆಳಭಾಗಗಳನ್ನು ಮುಂಗಾಲನ್ನೂ ಚಾಚಿ ಕುಳಿತ ಸಿಂಹಗಳಂತೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ– ಅದರಲ್ಲೂ ತೊಂಡೈಮಂಡಲಮ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳದ ಗಣೇಶ, ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆ ಮತ್ತು ಜ್ಯೇಷ್ಠಾದೇವಿಗಳ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಪಾಂಡ್ಯರ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಈ ದೇವತೆಗಳ ಕಲ್ಪನೆಮೂಲತಃ ಚಳುಕ್ಯರದಾಗಿದ್ದು, ಗಂಗವಾಡಿಯ ಮೂಲಕ ಪಾಂಡ್ಯನಾಡಿಗೆ ಬಂದಿದೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಶಿವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲೇ ಕೊರೆದ ಲಿಂಗ ಹಾಗೂ ಪೀಠಗಳು ಈ ಕಾಲದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾದರೂ ಹಿಂಬದಿಯ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಈ ದೇವರ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಲಿಂಗಪೀಠದ ಮುಂಚಾಚಿದ ನಳಿಕೆಗಳ ಕೆಳಗೆ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಅಭಿಷೇಕಜಲವನ್ನು ಹಿಡಿಯಲು ಸಣ್ಣದೊಂದು ಗುಂಡಿಯನ್ನು ತೋಡಿರುವುದು ಇನ್ನೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ.

ಕುಡುಮಿಯಮಲೈ, ತಿರುಮಯಮ್ (ಸತ್ಯಗಿರೀಶ್ವರ), ಮಲಯಕ್ಕೋಯಿಲ್ ಮತ್ತು ತಿರುಗೋಕರ್ಣಗಳಲ್ಲಿರುವ ಗುಹಾಲಯಗಳೆಲ್ಲಾ ಒಂದೇ ಕಾಲದವು. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತದ ಸ್ವರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಕುಡುಮಿಯಮಲೈ ಶಾಸನ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಉಳಿದು ಬಂದಿದೆ. ಇದರ ಪ್ರತಿಗಳು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಉಳಿದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳೆಲ್ಲೆಲ್ಲ, ಬಹುಶಃ ಸಂಕೇತಪದದಂತೆ, ಪರಿವಾದಿನಿಯೆ ಎಂಬ ಪದ ಕಾಣಿಸಿದ್ದು ಇದು ಗುಣಸೇನನೆಂಬಾತ ರೂಪಿಸಿದ ವಿದ್ಯಾಪರಿವಾದಿನಿ ಎಂಬ ಒಂದು ತಂತಿವಾದ್ಯದ ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂದಿಸಿದ ಸ್ವರಪ್ರಸ್ತಾರಗಳನ್ನೂ ಅರಸನೊಬ್ಬ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಶಾಸನಸ್ಥಗೊಳಿಸಿದ. ಈ ಅರಸ ರುದ್ರಾಚಾರ್ಯ ಎಂಬ ಶೈವಗುರುವಿನ ಶಿಷ್ಯನಾಗಿದ್ದ. ತಿರುಮಯಮ್, ತಿರುಗೋಕರ್ಣ್ಣ, ಮಲಯಕ್ಕೋಯಿಲ್‌ಗಳಲ್ಲಿನ ಶಿವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಏಕಶಿಲೆಯ ಲಿಂಗಪೀಠಗಳಿವೆ. ಇವು ಕ್ರಮವಾಗಿ ದುಂಡುಚೌಕ ಮತ್ತು ಅಷ್ಟಕೋನ ಆಕಾರಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಚೌಕ ಮತ್ತು ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದ ಲಿಂಗಗಳು ದುಂಡುಲಿಂಗಗಳಿಗಿಂತ ಪ್ರಾಚೀನ.

ಪಾಂಡ್ಯರ ಈ ಗುಹಾವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಪಲ್ಲವರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಚಳುಕ್ಯಶೈಲಿಯಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿನ ಕಂಬಗಳು, ಮಹಾಮಂಡಪದ ಪಕ್ಕದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿನ ಗೂಡುಗಳು. ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಸೋಮಸ್ಕಂದಕ್ಕೆ ಬದಲಾದ ವಿಭಿನ್ನ ಆಕಾರಗಳ ಲಿಂಗಪೀಠಗಳು, ಏಕಶಿಲೆಯ ಲಿಂಗಗಳು, ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಮೂಲವಿಗ್ರಹದ ಜೊತೆಗೆ ಗಣೇಶ, ಜ್ಯೇಷ್ಠಾ, ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಗಳಿಗಾಗಿ ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಗುಹೆಯ ಹೊರ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಗುಡಿಗಳು– ಇವು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಗಟ್ಟಿಯಾದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ, ಚಿಕ್ಕದಾದರೂ ಚೊಕ್ಕದಾದ ವಿಮಾನಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಹಿರಿಮೆ ಪಾಂಡ್ಯರದು. ಇವರ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಶೈಲಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ಕಳುಗುಮಲೈಯಲ್ಲಿ ವೆಟ್ಟುವನ್‌ಕೋವಿಲ್‌ನ ಏಕಶಿಲೆಯ ವಿಮಾನವನ್ನು ಸು.800ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಎರಡು ಮೀಟರುಗಳಿಗಿಂತ ಕಡಿಮೆ ಅಗಲದ, ಚೌಕವಾದ ಬುಡವುಳ್ಳ, ಸರಳವಾದ ಅಲಂಕೃತ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಹೊಂದಿದ, ಚೌಕಾಕಾರದ ಏಕತಲ ವಿಮಾನದ ಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕರಿಯಪಟ್ಟಿ, ತಿರುಪ್ಪೂರ್, ವೀಶಲೂರು ಮತ್ತು ಪನಂಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಇವುಗಳ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲೆ ಚೌಕಾಕಾರದ ಗ್ರೀವ ಮತ್ತು ಶಿಖರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಗೋಡೆಯ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ, ವಿಮಾನದ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಗಣೇಶ, ದುರ್ಗಾ, ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ, ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮರ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಗಳಿಗೂ ಇತರ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳಿಗೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಚೌಕಾಕಾರದ ಗುಡಿಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸುವುದು ಇವರ ಶೈಲಿಯ ಒಂದು ಲಕ್ಷಣವಾಯಿತು.

10–11ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಬಳಿಕ ಇವರದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಶೈಲಿಯನ್ನು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಮಂಟಪಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಪಾಂಪೆ: ದಕ್ಷಿಣ ಇಟಲಿಯ ಕ್ಯಾಂಪೇನಿಯ ಪ್ರದೇಶದ ನಾಪಲೀ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ, ಸಾರ್ನೋ ನದಿ ಮುಖಜಭೂಮಿಯ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ವೆಸೂವಿಯಸ್ ಅಗ್ನಿಪರ್ವತದ ಬುಡದಲ್ಲಿ, ನೇಪ್ಲ್ಸ್ ನಗರಕ್ಕೆ 24 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ. ಪ್ರಶ.79ರ ಆಗಸ್ಟ್ 24ರಂದು ವೆಸೂವಿಯಸ್ ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿಯ ಸ್ಫೋಟದಿಂದ ಈ ನಗರ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿ ನಾಶವಾಯಿತು. ಈಚೆಗೆ ಪ್ರಾಕ್ತನಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಈ ನಗರದ ನೆಲೆಯನ್ನು ಸಂಶೋಧಿಸಿದರು. ಸು.6 ಮೀ ಬೂದಿ ಮತ್ತು ಪಾಳು ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಹೂತುಹೋಗಿದ್ದ ನಗರದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಮನೆಮಠಗಳು ಮತ್ತು ದಿನಬಳಕೆಯ ವಸ್ತುಗಳು ಅಚ್ಚಳಿಯದ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದುವು. ಆ ಕಾರಣದಿಂದ ಆ ಕಾಲದ ನಗರಜೀವನದ ಪೂರ್ಣಪರಿಚಯ ಪಡೆಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಈಗ ಅದರ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪಟ್ಟಣವಿದೆ. ಇದೊಂದು ಕ್ರೈಸ್ತ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳ. ಇತಿಹಾಸ ಪೂರ್ವಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ, ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಗ್ರೀಕ್ ವಸಾಹತುಗಾರರು ಇಲ್ಲಿಯ ರೇವುಪಟ್ಟಣದ ಪ್ರಯೋಜನ ಪಡೆದು ತಮ್ಮ ನೆಲೆವೀಡುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಡೋರಿಕ್ ಶೈಲಿಯ ಒಂದು ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ರೋಮನ್ ಇತಿಹಾಸಕಾರ ಸ್ಟ್ರಾಬೋ ತಿಳಿಸಿರುವ ಎಟ್ರಸ್ಕನ್ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಈವರೆಗೆ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲಾಗಿಲ್ಲ. ಅನಂತರದ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ನೈಟ್ ಪಂಗಡದವರು ಪಾಂಪೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಆಗ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಆಸ್ಕನ್ ಭಾಷೆ, ಜೀವನಪದ್ಧತಿ, ಮತಾಚಾರ, ಆಡಳಿತಪದ್ಧತಿ–ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸಾಮ್ನೈಟರ ಕೊಡುಗೆಗಳು.

ಸುಮಾರು ಒಂದೂವರೆ ಶತಮಾನ ಕಾಲ ಸಾಮ್ನೈಟ್ ಗ್ರೀಕರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ನಗರದ ಮೇಲೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.310ರಲ್ಲಿ ರೋಮನರ ದೃಷ್ಟಿಬಿದ್ದರೂ ಏನೂ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ. ರೋಮ್ ಮತ್ತು ಕಾರ್ತೇಜಿನ ನಡುವೆ ನಡೆದ ಪ್ಯೂನಿಕ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪಾಂಪೆ ಆಸಕ್ತಿ ತೋರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲದ ಅನಂತರ ಇಟಲಿಯ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳು ರೋಮನರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆಯೆದ್ದಾಗ ಪಾಂಪೆಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ತೀವ್ರ ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿದರು. ಅದರ ಫಲವಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.89ರಲ್ಲಿ ರೋಮಿನ ಕಾನ್ಸಲ್ ಆಗಿದ್ದ ಕಾರ್ನೀಲಿಯಸ್ ಸುಲ್ಲ ಎಂಬವನು ಪಾಂಪೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಸೋದರನ ಪುತ್ರನಾದ ಪಬ್ಲಿಯನ್ ಸುಲ್ಲನನ್ನು ಅಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಆಗ ಪಾಂಪೆಯಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. 59ರಲ್ಲಿ ಪಾಂಪೆಯ ಬಯಲುರಂಗಮಂದಿರದ ಲ್ಲುಂಟಾದ ಗಲಭೆಗಳ ಕಾರಣದಿಂದ ಆ ನಗರದಲ್ಲಿ ಖಡ್ಗಯುದ್ಧ ಪ್ರದರ್ಶನಗಳನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಲಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ವ್ಯಾಪಾರ, ವ್ಯವಸಾಯ, ನೌಕಾಯಾನ ಮುಂತಾದ ಹಲವು ಕಸಬುಗಳು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಹೊಂದಿ ಆ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ನಗರವಾಗಿ ಉತ್ಕರ್ಷಹೊಂದಿದ್ದ ಪಾಂಪೆ ಹಠಾತ್ತಾಗಿ 63ರ ಫೆಬ್ರವರಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಭೂಕಂಪದಿಂದ ಬಹಳಮಟ್ಟಿಗೆ ನಾಶವಾಯಿತು. ಪಾಂಪೆಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಜನ್ಯವಾದ ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಆಗ ಹಾಳಾದುವು. ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಕಾರ್ಯ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ 79 ಆಗಸ್ಟ್ 24ರಂದು ವೆಸೂವಿಯಸ್ ಸ್ಫೋಟಗೊಂಡು ನಗರ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹಾಳಾಯಿತು. ತೊಂದರೆಗೀಡಾದ ಜನರ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ರೋಮನ್ ದಳಪತಿ ಹಿರಿಯ ಪ್ಲಿನಿ ಧಾವಿಸಿ ತಾನೇ ಪ್ರಾಣಬಿಟ್ಟನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಬೆಂಕಿಯ ಕಣಗಳು ಮತ್ತು ಬೂದಿಯಲ್ಲಿ ನಗರ ಹೂತುಹೋಯಿತು. ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ಪಾಳು ಮಣ್ಣು ಸೇರಿತು. ಈಗ ನಗರದ ಅವಶೇಷಗಳು ನೆಲಮಟ್ಟದಿಂದ 5–6 ಮೀಟರ್‌ಗಳಷ್ಟು ಆಳದಲ್ಲಿವೆ.

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಮತ್ತು ಅವನ ಪತ್ನಿ

ನಗರಯೋಜನೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಪಾಂಪೆ ಒಂದು ದೀರ್ಘ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ತಳಹದಿಯ ನಗರ; ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲಾವದಿಂದಾಗಿ ಉತ್ತರದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಶಿಲಾರಾಶಿ ಇದನ್ನು ಕೋಟೆಯಂತೆ ರಕ್ಷಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ನಗರ ಪ್ರದೇಶ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿತ್ತು; ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹಂತಹಂತಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಮಂದಿರಗಳನ್ನೂ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆಗ್ನೇಯ ಮೂಲೆ ತುದಿಯ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಯಲುರಂಗ ಮಂದಿರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ನೈರುತ್ಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ವೀನಸ್ ದೇವತೆಯ ಮಂದಿರವಿತ್ತು. ಗ್ರೀಕ್ ವಾಸ್ತು ಪದ್ಧತಿಯಂತೆ ನಗರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿಯೂ ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣವಾಗಿಯೂ ಅನೇಕ ನೇರವಾದ ಮುಖ್ಯ ರಸ್ತೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಅವುಗಳಿಂದ ನಗರಪ್ರದೇಶ ಹಲವಾರು ಆಯಾಕಾರದ ಚೌಕಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಗೊಂಡಿತ್ತು. ಹಲವು ವಾಸಗೃಹಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಅನೇಕ ಚೌಕಗಳನ್ನು 9 ಪ್ರದೇಶಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ನಗರ ನಿರ್ಮಾಣದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಆರು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕಾಲಗಳಿಗೆ ನಿರ್ದೇಶಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ: 1. ಸಾಮ್ನೈಟ್ ಪೂರ್ವಯುಗ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.420ರ ವರೆಗೆ. ಈ ಕಾಲದ ಗಮನಾರ್ಹ ಕಟ್ಟಡವೆಂದರೆ ಡೋರಿಕ್ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯ. 2. ಆದಿ ಸಾಮ್ನೈಟ್‌ಯುಗ: ಪ್ರಶ.ಪೂ.420–250. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆ ಮೊದಲ ಕಟ್ಟಡಗಳ ದುರಸ್ತಿಯ ಕೆಲಸ ನಡೆಯಿತಲ್ಲದೆ ಜ್ಯೂಪಿಟರ್ ಮಂದಿರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. 3. ಅಂತ್ಯ ಸಾಮ್ನೈಟ್ ಯುಗ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.250–80. ಈ ಯುಗದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತ ಗ್ರೀಕ್ ಅಥವಾ ಹೆಲೆನಿಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಎದ್ದುಕಾಣುತ್ತದೆ. ಹಳೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳ ದುರಸ್ತಿಯಾಯಿತಲ್ಲದೆ ಕೋಟೆಗೆ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡವೆಂದರೆ ಅಪೊಲೊ ಮಂದಿರ. 4. ರೋಮನ್ ವಸಾಹತು

ಯುಗ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.80–23. ಕಾಂಕ್ರೀಟ್ ಮತ್ತು ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಕಟ್ಟಡ ಪದ್ಧತಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂತು. ಓಡಿಯನ್ ಪ್ರದರ್ಶನಗೃಹ, ವಿಶಾಲ ಬಯಲು ರಂಗಮಂದಿರ, ವೀನಸ್ ಮತ್ತು ಜ್ಯೂಸ್ ದೇವಾಲಯಗಳು ಪ್ರಮುಖ ಕಟ್ಟಡಗಳು. 5 ಅಗಸ್ಟಸ್ ಮತ್ತು ಜೂಲಿಯೊ–ಕ್ಲಾಡಿಯನ್ ಯುಗ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.23–ಪ್ರ.ಶ.62 ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಹೊರಮೈಗೆ ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಹೊದಿಕೆಯನ್ನು ಮತ್ತು ಗ್ರೀಕ್ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ಅಲಂಕರಣವನ್ನು ಒದಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹಲವಾರು ಹೊಸ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಹಳೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನವೀಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಫ್ಲೇವಿಯನ್ ಯುಗ: ಪ್ರ.ಶ.62–79. ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಗಾರೆಮಿಶ್ರಣ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಪುನರ್ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಐಸಿಸ್ ದೇವಿಯ ಮಂದಿರ ಗಮನಾರ್ಹ.

ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ಕಟ್ಟಡಗಳು: ಪಾಂಪೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ನೈರುತ್ಯ ಮೂಲೆಯ ಸಿವಿಲ್ ಫೋರಮ್‌ನ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಜ್ಯೂಪಿಟರ್, ಜುನೋ ಮತ್ತು ಮಿನರ್ವ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸಮೂಹ, ಅಪೊಲೊ ಮಂದಿರ, ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳಿದ್ದ ಬೆಸಲಿಕ ಇವು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕಂಬಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಹಜಾರ, ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಗೋಡೆಗಳು ಇವು ಹೆಲೆನಿಸ್ಟಿಕ್ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರತೀಕಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ವಿಧಾನಪರಿಷತ್ತಿನ (ಕ್ಯೂರಿಯ) ಭವನ ಜವಳಿ ಕೆಲಸಗಾರರ ಮಹಾಸಂಘದ ಕಟ್ಟಡ ಇವು ಉಳಿದ ನಿರ್ಮಾಣಗಳ ಪೈಕಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಈ ನಗರದ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಮುಕ್ಕೋನ ಚೌಕ ಬಹಳ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಅಲ್ಲಿರುವ ಡೋರಿಕ್ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯದ ಬಳಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಮನರಂಜನೆಗಾಗಿ ಕೆಲವು ನಾಟ್ಯಮಂದಿರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಓಡಿಯನ್ ಮತ್ತು ವಿಶಾಲ ರಂಗಮಂದಿರಗಳು, ಖಡ್ಗಯುದ್ಧ ಪ್ರದರ್ಶನ ಗೃಹ, ಜ್ಯೂಸ್ ದೇವಾಲಯ ಇವು ಆ ಭಾಗದ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು. ನಗರದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಇವಲ್ಲದೆ ಹಲವಾರು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ವಾಸಗೃಹಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶಸ್ತ್ರವೈದ್ಯನ ಮನೆಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಒಂದು ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಶಸ್ತ್ರಚಿಕಿತ್ಸೆಗೆ ಬಳಸುವ ಹಲವು ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಲ್ಯಾಬಿರಿಂತ್ ಮನೆಯೆಂದು ಹೆಸರಾದ ಮತ್ತೊಂದು ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾದ ಅನೇಕ ಭಿತ್ತಿವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇವು ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ದ್ವಿತೀಯ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ನಗರದ ಕೊನೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಮನೆಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗಾರೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಅಲಂಕರಣಗಳಿದ್ದುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ವಿಶಾಲವಾದ ಪಡಸಾಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗಾರೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕಂಬಗಳಿದ್ದುವು. ಈ ಅಂಶಗಳು ರೋಮನರ ವಾಸ್ತು ಪದ್ಧತಿಯ ಪ್ರತೀಕಗಳಾಗಿದ್ದುವು.

ಚಿತ್ರ, ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತಿತರ ಕುಶಲ ಕಲೆಗಳು: ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ನಿದರ್ಶನಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಂಪೆಯೂ ಒಂದಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಕಲೆಯನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ: ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತ: (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.180–80). ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಎರಡನೆಯ ಹಂತ: (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.80–ಪ್ರ.ಶ.14). ಈ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಯಥಾದೃಷ್ಟ ರೂಪಣದ ಮತ್ತು ಆಯಾಮ ನಿರೂಪಣೆಯ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಡೆದುವು. ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿತ್ತು. ಪೌರಾಣಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ಶೌರ್ಯ ನಿರೂಪಣೆಯ ದೃಶ್ಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ದೊರಕಿತ್ತು. ಮೂರನೆಯ ಅಥವಾ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಪ್ರಭಾವಿತ ಹಂತ: (14–62). ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಣ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಬಹಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಕೌಶಲಪೂರ್ಣವಾದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಥವಾ ಭ್ರಾಮಕ ಹಂತ: (62–79). ಇಡೀ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ವಸ್ತು ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವಿಲ್ಲದ ಅಲಂಕಾರಮಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಶ್ರೀಮಂತರ ಗೃಹಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣಗಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಹಲವು ಬಣ್ಣಗಳ ಕಲ್ಲುಗಳ ಜೋಡಣೆಯಿಂದ ಇಂಥ ವರ್ಣಾಲಂಕರಣ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮೃಗಗೃಹದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರದ ಅನುಕರಣೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲಾಗಿರುವ ಇಸ್ಸಸ್‌ನ ಕದನದ ಚಿತ್ರ ಇಂಥ ಚಿತ್ರಗಳ ಪೈಕಿ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾದ ಕೃತಿ. ಸಿಸಿರೋನ ಭವನದಲ್ಲಿದ್ದ ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣಗಳ ಜೋಡಣೆಯ ಇಂಥ ಮತ್ತೊಂದು ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೆಲೆನಿಕ್ ಯುಗದ ಜನಜೀವನ ನಿರೂಪಣೆಯ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಹಲವಾರು ಶಿಲ್ಪ ಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡ, ಉದ್ಯಾನ ಮತ್ತು ನೀರು ಚಿಲುಮೆಗಳನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಲು ಬಳಸಿದ್ದ ಕಂಚಿನ ಮಾನವ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಬಹಳ ಮೋಹಕವಾಗಿವೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ)

ಪಾಕಿಸ್ತಾನ: ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ದೇಶ. ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಾಷ್ಟ್ರವಾದದ್ದು 1947ರಲ್ಲಾದರೂ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಇತಿಹಾಸ ಬಹಳ ಪ್ರಾಚೀನವಾದದ್ದು. ಇಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಪ್ರಾಕ್ತನ ಸಂಶೋಧನೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನಡೆದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿನ ಆದಿಮಾನವನ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಸಮಗ್ರ ಚಿತ್ರ ದೊರೆಯದಾಗಿದೆ. ಭರತಖಂಡದ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಪಂಜಾಬಿನ ಸೋಹನ್ ನದಿ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ 1935ರ ವೇಳೆಗೆ ಹೆಲ್ಮೆಟ್ ಡಿ ಟೆರ್ರ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದಿಂದ ಬಂದ ಸಂಶೋಧನ ತಂಡ ಕಂಡುಹಿಡಿಯಿತು. ಅದರ ಪ್ರಕಾರ ಮಧ್ಯ ಹಿಮಯುಗದಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ. ಇವನು ದೊಡ್ಡ ಒರಟಾದ ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ. ಆದರೆ ಅವು ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತವಲ್ಲವೇನೋ ಎಂಬ ಸಂದೇಹವನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈಚೆಗೆ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅನಂತರಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಸೋಹನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯವೆಂದು ಹೇಳಲಾದ, ಉರುಟು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಏಕಮುಖವಾದ, ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮಚ್ಚುಕತ್ತಿ ಮತ್ತು ತುಂಡುಕೊಡಲಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಇಂಥ ಸಂದೇಹಕ್ಕೆ ಎಡೆಯಿಲ್ಲ. ವಿವಿಧ ಸಂಶೋಧಕರ ಹೇಳಿಕೆಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1500000–200000 ಕಾಲಕ್ಕೆ ನಿರ್ದೇಶಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ದೀರ್ಘಕಾಲದ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆಗಳಾಗುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ, ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಆದಿ ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಸುಧಾರಿತ ಸೋಹನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳೆಂದು ಮೂರು ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದಿಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಂಡೆಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಸೀಳಿ ಅವುಗಳ ಒಂದು ಪಾರ್ಶ್ವದಿಂದ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸೀಳಿದ ಕಲ್ಲುಗಳ ಒಂದು ಅಥವಾ ಎರಡು ಮುಖಗಳಿಂದಲೂ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಉತ್ತಮ ಆಕೃತಿಯ ಮತ್ತು ಹೆಚ್ಚು ಉಪಯುಕ್ತವಾದ ಕೊಡಲಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಇವರು ಲೆವಾಲ್ವ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಚಕ್ಕೆಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನೂ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಅರ್ಧದಷ್ಟು ಉಪಕರಣಗಳು ಇವೆ ಆಗಿದ್ದುವು. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಚೌಂತ್ರ, ಅಡಿಯಾಲ್, ಬಲವಾಲ್ ಮತ್ತು ಘರಿಯಾಲ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ, ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ, ಆದರೆ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪೀಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾಗಿರುವ, ಕೈಗೊಡಲಿ–ಕಡಿಕತ್ತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಸುಧಾರಿತ ಸೋಹನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಉರುಟು ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಬಹಳ ಕಡಿಮೆಯಾದುವಲ್ಲದೆ ಸಣ್ಣವೂ ಉತ್ತಮವಾಗಿ ತಯಾರಿಸಿದವೂ ಆಗಿದ್ದುವು; ಆದರೆ ಚಕ್ಕೆ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದುವು. ಈ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.100000) ನಿರ್ದೇಶಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಎ.ಎಚ್.ದಾನಿಯವರು ಪೆಷಾವರ್ ಬಳಿಯ ಸಂಘಾವೊ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದ್ದಾರೆ. ಇವು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಇರಾನಿನ ಇದೇ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉಪಕರಣ ರೀತಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಆಗಿನ ಜನ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತ, ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯಿಂದ ಜೀವನ ಸಾಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 50000–10000 ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಈವರೆಗೆ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಉಪಕರಣಗಳಿಂದ ಮಾತ್ರ ಆಗಿನ ಜನಜೀವನದ ರೀತಿ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಊಹಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕರ್ತೃಗಳಾದ ಮಾನವರ ದೇಹಾವಶೇಷಗಳು ಈವರೆಗೆ ದೊರೆತಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅವರ ಸಮಗ್ರ ಚಿತ್ರ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಚೀನ, ಇಂಡೊನೇಷ್ಯ ಮತ್ತು ಮಲೇಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಹೋಲುವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿದ್ದುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರು ಅವರಂತೆ ಇದ್ದಿರಬಹುದು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5000 ದಿಂದ ಈಚೆಗೆ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಜನ ನೆಲೆಸಿ ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆಯತ್ತ ಮೊದಲ ಹೆಜ್ಜೆಯನ್ನಿಟ್ಟರು. ಕ್ವೆಟ್ಟ, ಜೋಬ್, ಆಮ್ರಿ–ನಾಲ್, ಎಡಿತ್‌ಷಾಹರ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಜನ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅನಂತರ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಹಂತದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡರು. ಪಶುಪಾಲನೆ, ವ್ಯವಸಾಯ, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಉಪಯೋಗ, ಸಣ್ಣ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ, ಮಣ್ಣಿನ ಅಥವಾ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ವಸತಿ–ಇವು ಮೊದಮೊದಲು ಇವರ ಜೀವನದ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಕ್ರಮೇಣ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದ ದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ತಾಮ್ರ, ತವರ, ಅಬ್ಸಿಡಿಯನ್ ಮುಂತಾದ ಕಚ್ಚಾ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಿಗಾಗಿ ವ್ಯಾಪಾರಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳೆದಾಗ ಪರಸ್ಪರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪ್ರಭಾವಗಳು ತಲೆದೋರಲಾರಂಭಿಸಿದುವು. ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿದಂತೆ ಹೊಸ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ವಸತಿಯ ವಿಸ್ತರಣೆಯಾಯಿತು. ತಾಮ್ರದ ಮೊದಲ ಉಪಯೋಗ ಬಹುಶಃ ಇರಾನಿನ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ವ್ಯಾಪಾರ ಬೆಳೆದಂತೆ ಅದರ ಸೌಲಭ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಮುದ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಕೊರೆದ ಸಂಕೇತ ಲಿಪಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುವು. ಈ ಮಧ್ಯೆ ಗ್ರಾಮಜೀವನದಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆಯಾಗಿ ವೃತ್ತಿ ಕುಶಲತೆ ಮತ್ತು ವೈವಿಧ್ಯಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ಕ್ರಮೇಣ ಗ್ರಾಮಗಳ ಗಾತ್ರ ಬೆಳೆದು ಸಣ್ಣ ನಗರಗಳು, ಅವುಗಳ ಸುತ್ತ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಲಗಳು, ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಅರಮನೆ, ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತಿತರ ಸಾಮೂಹಿಕ ಭವನಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದುವು. ಅದೇ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಕೃತಕ ನೀರಾವರಿ ಕಾರ್ಯಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಹೀಗೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದ ಹಂತವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ತರುವಾಯ ಭಾರತ ಉಪಖಂಡದಲ್ಲೇ ಅನ್ಯಾದೃಶವಾದ, ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಗತಿಯುತವಾದ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ತಲೆದೋರಿತು. ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ರಾವಿ ನದಿಯ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ, ಸಿಂಧ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ, ಚನ್ಹುದಾರೊ, ಮಕ್ರಾನ್ ಕಡಲತೀರದಲ್ಲಿರುವ ಸುತ್ಕಜೆಂಡರ್, ಸೋಟ್‌ಕೋಖೊ, ಬಾಲಾ

ಕೋಟ ಮತ್ತು ಒಳನಾಡಿನಲ್ಲಿರುವ ದಾಬರಕೋಟ್, ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ ಮುಂತಾದ ಹತ್ತಾರು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ, ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಇವು ಆ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಅವಳಿ ರಾಜಧಾನಿಗಳೆಂದೂ ಚನ್ಹುದಾರೊ ಕೈಗಾರಿಕಾ ನಗರವೆಂದೂ ಸುತ್ಕಜೆಂಡರ್, ಸೋಟ್‌ಕೋಖೊ ಮತ್ತು ಬಾಲಾಕೋಟ ರೇವು ಪಟ್ಟಣಗಳೆಂದೂ ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿವೆ. ಮೊದಲ ಎರಡು ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಭೂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತ ನಗರಯೋಜನೆಯ ರೂಪರೇಷೆಗಳು ತಿಳಿದುಬಂದಿವೆ.

ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆ ಆಳಿದ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದ ಮೇಲೆ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ, ಪ್ರಾಯಶಃ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1200ರ ವೇಳೆಗೆ, ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮಜೀವನದ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದ ಪಶುಪಾಲನ ಆರ್ಯರು ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದರು. ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಸ್ವಲ್ಪ ಮೊದಲು, ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೊಂದು ಪಂಗಡದವರು ನೆಲಸಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಸೊಹರ್‌ಡಾಂಬ್, ನಾಲ್, ರಾಣಾಘುಂಡೈ, ಷಾಹಿತುಂಪ್, ಚನ್ಹುದಾರೊ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅವರ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ.

ಇತಿಹಾಸ: ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರಕದಿದ್ದರೂ ಆ ಪ್ರದೇಶ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಮಹಾಭಾರತದ ಕೌರವರ ತಾಯಿ ಅ ಪ್ರದೇಶದ ಗಾಂಧಾರ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಕುಮಾರಿ, ಜನಮೇಜಯನ ಸರ್ಪಯಜ್ಞದ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7–6ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಿಂದಲೂ ಅದು ಪ್ರಖ್ಯಾತ ವಿದ್ಯಾ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಪಾಣಿನಿ ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಸಾಲಾತುರದವನಾಗಿದ್ದು ತಕ್ಷಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಪಡೆದ. ಅವನಿಗೂ ಮೊದಲಿನ ಶಾಕಾಟಾಯನ ಮತ್ತು ಶೌನಕರು ಅದೇ ಪ್ರಾಂತ್ಯದವರಾಗಿದ್ದರು. ಆ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ತಕ್ಷಶಿಲೆ ಅಶ್ವಕ (ಅಸ್ಮಕ), ಗಾಂಧಾರ (ರಾಜಧಾನಿ; ಪುರುಷಪುರ–ಪೆಷಾವರ್) ಕಾಂಭೋಜ (ಹಜಾರ ಜಿಲ್ಲೆ) ಮುಂತಾದ ರಾಜ್ಯಗಳು, ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಗಣರಾಜ್ಯಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದುವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆಗ ಪರ್ಷಿಯದ ಸಾರ್ವಭೌಮನಾದ, ಅಕೆಮಿನಿಡ್ ವಂಶದ ದರ್‍ಯಾವುಷ್ ಭಾರತದತ್ತ ಲಕ್ಷ್ಯಹರಿಸಿ ಗಾಂಧಾರ, ಮಕ್ರಾನ್ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ತರುವಾಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.330ರಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಧಾಳಿಯವರೆಗೂ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಪರ್ಷಿಯನರ ಅಧೀನವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.326ರಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಅಂಭಿಯ ತಕ್ಷಶಿಲಾ ರಾಜ್ಯ, ಝೀಲಂ ಮತ್ತು ರಾವಿ ನದಿಗಳ ನಡುವೆ ಇದ್ದ ಪುರೂರವನ ರಾಜ್ಯ, ಹಿಂದೂಕುಷ್ ಪರ್ವತ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಶಿಗುಪ್ತನ ರಾಜ್ಯ, ಅಷ್ಟಕ ರಾಜನ ಪುಷ್ಕಲಾವತಿ ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಅಶ್ವಕಾಯನ, ಮಸ್ಸಗ, ವಾರಣ, ಕಠ, ಮಲ್ಲ (ಮಾಳವ), ಕ್ಷುದ್ರಕ, ಸಿಬಿ, ಅರ್ಜುನಾಯು, ಅಂಬಷ್ಟ, ಕ್ಷತ್ರಿಯ, ಮೂಷಿಕ ಮುಂತಾದ ಗಣರಾಜ್ಯಗಳ ಜನರು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದು ಗ್ರೀಕರನ್ನು ಎದುರಿಸಿದುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಅಂಭಿ, ಶಶಿಗುಪ್ತ ಮುಂತಾದವರ ವಿದ್ರೋಹದಿಂದ ಗ್ರೀಕ್ ಸೈನ್ಯ ವಾಯವ್ಯಭಾರತವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿತು. ಆದರೆ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಹಿಂದಿರುಗುವಿಕೆಯೊಂದಿಗೆ ಗ್ರೀಕರ ಅಧಿಕಾರ ಕುಸಿಯತೊಡಗಿತು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳಾದ ಫಿಲಿಪ್ಸ್ ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲೂ ಪಿಥೋನ್ ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲೂ ಹಿಂದು ರಾಜರಾದ ಅಂಭಿ ತಕ್ಷಶಿಲೆಯಲ್ಲೂ ಪುರೂರವ ಝೀಲಂ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಗ್ರೀಕ್ ರಾಜ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್ ನಿಕೇಟರನನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.305ರಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದಾಗ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಬಹುಭಾಗ ಮೌರ್ಯಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಹೋಯಿತು. ತಕ್ಷಶಿಲೆಯನ್ನು ಮುಖ್ಯ ನಗರವನ್ನಾಗಿ ಹೊಂದಿದ್ದ ಗಾಂಧಾರ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಆಡಳಿತ ಘಟಕವಾಗಿತ್ತು. ಬಿಂದುಸಾರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎದ್ದ ದಂಗೆಯನ್ನು ಯುವರಾಜ ಅಶೋಕ ಅಡಗಿಸಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಬದಲಾವಣೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅವನ ಅದಕ್ಷ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ, ಹಲವಾರು ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ರಾಜ್ಯಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡುವು.

ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದಲ್ಲಿ ಪುಷ್ಯಮಿತ್ರ ಸುಂಗ ಆಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಗ್ರೀಕರು ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದರು. ಆಂಟಿಯೋಕಸನ ಅಳಿಯನಾದ ಡೆಮಿಟ್ರಿಯಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.190) ಪಂಜಾಬ್, ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡಾಗ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯದ ಗ್ರೀಕರ ಆಡಳಿತ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಎರಡು ದಶಕಗಳ ಅನಂತರ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಗ್ರೀಕ್ ದಳಪತಿ ಯುಕ್ರಿಟೈಡಿಸ್ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯ ಮತ್ತು ತಕ್ಷಶಿಲಾ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡುದರಿಂದ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸ್ವತಂತ್ರ ಗ್ರೀಕ್ ಆಡಳಿತಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದುವು. ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ಅಪೋಲೊಡೋಟಸ್ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಂಟಿಯಾಲ್ಕಿಡಾಸ್ ಪ್ರಮುಖರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.80ರ ವೇಳೆಗೆ ಆರಕೋಸಿಯ ಪ್ರದೇಶದ ಶಕರು ತಕ್ಷಶಿಲೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖರಾದ ಮಾವೆಸ್ ಮತ್ತು 1ನೆಯ ಅಜೆಸ್ ದೊರೆಗಳ ಅನಂತರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.20–30ರಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಥಿಯನರು ಗೊಂಡೋಫರೆಸ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಶಕರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಪಾರ್ಥಿಯನರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ 44ರಲ್ಲಿ ತ್ಯಾನದ ಅಪೋಲಿನಿಯಸ್ ತಕ್ಷಶಿಲೆಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದುದಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಪಾರ್ಥಿಯನರ ತರುವಾಯ 60ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣರು ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಮೊದಲು ಕುಜುಲ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸನೂ ತರುವಾಯ ವಿಮ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸನೂ ಕುಷಾಣರ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಬಲಗೊಳಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಬಹುಶಃ 78ರಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ 1ನೆಯ ಕನಿಷ್ಕ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಕುಷಾಣರಾಜ್ಯ ಇಡೀ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೂ ಈಗಿನ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ, ಬಿಹಾರ, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ, ರಾಜಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಗುಜರಾತಿನ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣ ಯುಗವನ್ನು ಸುವರ್ಣಯುಗವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಕುಷಾಣರು ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ಶೈವ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನೂ ಕನಿಷ್ಕನ ಕಾಲದಿಂದ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನೂ ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಬಹಳ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿದರು. ವಸುಬಂಧು, ಅಶ್ವಘೋಷ ಇವರು ಈ ಕಾಲದ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಬೌದ್ಧ ಸಾಹಿತಿಗಳು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಾರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಹಿಂದು ಪರಂಪರೆಗಳಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಗಾಂಧಾರ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಭಾರತೀಯ ಕಲಾ ಸಂಪ್ರದಾಯದಲ್ಲಿ ಉನ್ನತವಾದ ಹೊಸ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿತು. ಮಹಾಯಾನ ಬೌದ್ಧಪಂಥ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡು ಅದರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಬುದ್ಧನ ಮಾನವರೂಪದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದುವು. ಪುರುಷಪುರ (ಪೆಷಾವರ್) ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ. ಅದರ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಅನೇಕ ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪಗಳೂ ವಿಹಾರಗಳೂ ನಿರ್ಮಿತವಾದುವು. ತಕ್ಷಶಿಲೆ, ಮಥುರ–ಇವು ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಕನಿಷ್ಕನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಹುವಿಷ್ಕ ಮತ್ತು ವಾಸುದೇವರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕುಷಾಣ ರಾಜ್ಯ ಕ್ರಮೇಣ ಕುಸಿಯಲಾರಂಭಿಸಿತ್ತು. ವಾಸುದೇವನ ಮರಣದ ಅನಂತರ (225) ಕ್ರಮೇಣ ಕ್ಷೀಣಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದ ಕುಷಾಣ ರಾಜ್ಯ 5ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಉಳಿದು ಬಂತು. ಆ ವೇಳೆಗೆ 226ರಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಸಸ್ಸೇನಿಯನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ಮತ್ತು ಮಗಧದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಬಹಳ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದುವು. 400ರಲ್ಲಿ ತಕ್ಷಶಿಲೆಗೆ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟ ಚೀನಿ ಬೌದ್ಧಯಾತ್ರಿಕ ಫಾಹಿಯಾನ್ ಅದರ ಬಗ್ಗೆ ಕೆಲವು ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನೊದಗಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಚೀನದ ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಹೊರಟ ಹೂಣರು 450ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಧಾಳಿಮಾಡಿದರು. ಪರ್ಷಿಯವನ್ನು ಗೆದ್ದು ಹಿಂದೂಕುಷ್ ಪರ್ವತಗಳನ್ನು ದಾಟಿ ಗಾಂಧಾರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಗುಪ್ತ ದೊರೆ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತ 460ರಲ್ಲಿ ಹೂಣರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವರು ಮುಂದುವರಿಯದಂತೆ ತಡೆದ. ಅವರ ನಾಯಕ ತೋರಮಾನ್ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೂ ಭಾರತದ ಹಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಚೀನಾಬ್ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ವೈಯಾದಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಅವನ ಮಗ ಮಿಹಿರಕುಲ 515ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬಂದು ಸಿಯಾಲ್‌ಕೋಟ್‌ನಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಅವನ ಪಂಗಡದ ಮತ್ತೊಂದು ಶಾಖೆ ಗಾಂಧಾರದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಮಧ್ಯೆ ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಿಂದ ಕಿದಾರ ಕುಷಾಣ ಮನೆತನದವರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೂಣ ರಾಜ್ಯ 563–67ರ ವೇಳೆಗೆ ಕಣ್ಮರೆಯಾಯಿತು. ಹರ್ಷನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯವಿತ್ತು. ಹರ್ಷ ಅದನ್ನು ಎದುರಿಸಿದನೆಂದು ಬಾಣ ಮತ್ತು ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೂಕುಷ್ ಪರ್ವತಗಳ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕ್ಷತ್ರಿಯ ರಾಜನ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾಪಿಶ ಮತ್ತು ಸ್ವಾತ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಉದ್ಯಾನ ರಾಜ್ಯಗಳಿದ್ದುವು. ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯಗಳಿದ್ದುವು. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದ ಸಿಂಧೂ ರಾಜ್ಯ ಮುಲ್ತಾನದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಇಡೀ ಸಿಂಧ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಬಹುಶಃ ಇಡೀ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶ ಅದರ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತು. ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಚಾಚ್‌ನಾಮಾ ಅದರ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಸಿಂಧೂ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಬಲ ದೊರೆ ಚಾಚ್ ಸತ್ತ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ ದಾಹರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (700–708) ಅರಬರು ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಮುತ್ತಿದರು.

ಅರಬರು ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಸಿಂಧ್ ವಿರುದ್ಧ 643ರಲ್ಲಿ ನೌಕಾಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ವಿಫಲರಾದರು. ಮತ್ತೆ 663ರಲ್ಲಿ ಅವರ ಭೂ ಸೈನ್ಯ ಸೋತಿತು. ಮೂರನೆಯ ಸಲ ಅರಬರ ಧಾಳಿ 708ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ 712ರ ವೇಳೆಗೆ ಮಹಮ್ಮದ್–ಇಬ್ನ್–ಕಾಸಿಮನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಜಯಗಳಿಸಿತು. ಆದರೆ 750ರ ವೇಳೆಗೆ ಸಿಂಧ್‌ನ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ಮಾತ್ರ ಅವರು ಹತೋಟಿ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಮುಂದೆ ಬಲಾತ್ಕಾರ ಮತಾಂತರಗಳಿಂದ ಇಸ್ಲಾಮ್ ಮತ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲಗೊಳ್ಳತೊಡಗಿತು. ಆಗ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ, ಕಾಬುಲ್, ಜ಼ಾಬುಲ್ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅರಬರು ನೆಲೆಸಿದ್ದರು. ಬಾಗ್ದಾದ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ ಕಲೀಫರು 749ರಿಂದ ಪ್ರಬಲರಾಗತೊಡಗಿದಾಗ ಮತ್ತೆ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇವರು ಬಲಗೊಳ್ಳತೊಡಗಿದರು. ಕಾಬುಲ್ ಮತ್ತು ಜ಼ಾಬುಲ್ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿದ್ದರೂ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಕಲೀಫರಿಗೆ ಕಪ್ಪ ನೀಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. 870ರಲ್ಲಿ ಜ಼ಾಬುಲ್ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೊಳಗಾಯಿತು. ಅಲ್ಲೂ ಮತ್ತು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ನೆಲೆಗೊಂಡಿತು. ಕಾಬುಲ್ ರಾಜ್ಯ ಹಿಂದುಶಾಹಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿತು. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ ಸಿಂಧ್‌ನಲ್ಲಿ ಅರಬರು ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಗಳಿಸಿದರು. ಅವರ ರಾಜಧಾನಿ ಮನ್ಸುರಾ (ಈಗಿನ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಹೈದರಾಬಾದಿನಿಂದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಸು.69ಕಿಮೀ) ಇವರು ಗುರ್ಜರ–ಪ್ರತೀಹಾರ ಮತ್ತು ಪಾಲ ವಂಶದವರೊಂದಿಗೆ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಹೋರಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಅಬ್ಬಾಸಿದರ

ಪತನದ ಅನಂತರ (ಸು.830) ಅಲ್ ಮಮೂನ್ ಕಲೀಫನಾದಾಗ ಸಿಂಧ್ ಅವನ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ ಮೂಸನ ವಶವಾಯಿತು. ಸಫವಿದ್ ಕಲೀಫರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (872–903) ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಮನ್ಸುರಾ ಮತ್ತು ಮುಲ್ತಾನ್‌ಗಳಾಗಿ ಒಡೆಯಲಾಯಿತು.

ಆಕ್ಸಸ್ ನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ 999ರಲ್ಲಿ ಘಜ್ನಿ ಮನೆತನ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬರುವ ವೇಳೆಗೆ ಈ ರಾಜ್ಯಗಳು ಬಲಗುಂದಿದ್ದುವು. ಆದರೆ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಮಹಮ್ಮದನ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬದಲಾಯಿತು. ಮಹಮ್ಮದನ ಮೊದಲನೆಯ ಧಾಳಿ 1000 ರಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಅವನ ನಿರಂತರ ಧಾಳಿಗಳ ಫಲವಾಗಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶ ಅವನಿಗೆ ತಲೆಬಾಗ ಬೇಕಾಯಿತು. ಅದು 1200ರ ವರೆಗೂ ಮುಸ್ಲಿಮರ ವಶದಲ್ಲಿ ಉಳಿಯಿತು. ಘೋರಿ ಮನೆತನ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೇಲೆ 1178ರಲ್ಲಿ ಘೋರಿ ಮಹಮದ್ ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ಮೂಲರಾಜನಿಂದ ಸೋತು ಹಿಂದಿರುಗಿದರೂ 1192ರಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಭಾರತ ಅವನ ವಶವಾಯಿತು. ಆಗ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶ ಅವನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಹೋಯಿತು. ಮಂಗೋಲರು 1229ರಿಂದ ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತದ ಮೇಲೆ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. 1247ರಿಂದ ಅದು ಅವರ ವಶವಾಯಿತು. ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿ ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನನಾಗಿದ್ದಾಗ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಬಹುಭಾಗ ಖಿಲ್ಜಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿತ್ತು. 1303ರಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರು ದೆಹಲಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದುದರ ಫಲವಾಗಿ ಜಾಗೃತನಾದ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ತನ್ನ ವಾಯವ್ಯಗಡಿ ಪ್ರದೇಶದತ್ತ ಗಮನಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. 1305ರಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರು ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಮುಖಾಂತರ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಕಡೆಗೆ ನುಗ್ಗಿದರು. ಆಗ ಪಂಜಾಬು ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತು. ಮಂಗೋಲರ ನಾಯಕರಾದ ಅಲಿ ಬೇಗ್ ಮತ್ತು ತರ್ತಾಖರನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಕೊಲ್ಲಲಾಯಿತು. ಮರುವರ್ಷ ಮಂಗೋಲರ ಒಂದು ದಳ ಸಿಂಧ್ ಮುಲ್ತಾನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೂಲಕವೂ ಇನ್ನೊಂದು ದಳ ನಾಗೋರಿನ ಮೂಲಕವೂ ನುಗ್ಗಿದಾಗಲೂ ಅವರ ಪ್ರಯತ್ನ ವಿಫಲವಾಯಿತು. ಮತ್ತೆ 1327ರಲ್ಲಿ ತರ್ಮಾಷಿರೀನನ ನಾಯಕತ್ವದ ದಳ ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಮೂಲಕ ದೆಹಲಿಯವರೆಗೂ ನುಗ್ಗಿ ತುಗಲಕ್ ಮಹಮ್ಮದನಿಂದ ವಿಪುಲೈಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ಲೂಟಿ ಹೊಡೆದು ಹಿಂದಿರುಗಿತು. ಮಂಗೋಲರ ಉಪಟಳವನ್ನು ತಡೆಯುವ ಸಲುವಾಗಿ ತುಗಲಕ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅವರ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ 1337ರಲ್ಲಿ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದರೂ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ. ತರುವಾಯ ತೈಮೂರ್ 1398ರಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬ್, ಮುಲ್ತಾನ್ ಮುಖಾಂತರ ನುಗ್ಗಿ ದೆಹಲಿಯನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿದ. ಅನಂತರ ತುಗಲಕ್ ವಂಶ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ತೈಮೂರನ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಮಲ್ಲೂ ಸತ್ತ ಮೇಲೆ ಆಫ್ಘನ್ ಸರದಾರ ದೌಲತ್ ಖಾನ್ ಲೋದಿ ದೆಹಲಿಯಿಂದ ಆಳತೊಡಗಿದ. ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶ ಅವನ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತು. ಖಿಜಿರ್‌ಖಾನ್ 1414ರಲ್ಲಿ ದೌಲತನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಸಯ್ಯಿದ್ ಮನೆತನದ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶ ಅವನ ವಶವಾಯಿತು. ಆ ಮನೆತನದ ಕೊನೆಯ ಸುಲ್ತಾನನಾದ ಆಲಂ ಷಾನನ್ನು ಬಹಲೋಲ್ ಷಾ ಘಾಜಿ 1451ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನದಿಂದ ತಳ್ಳಿದ. ಲೋದಿ ಮನೆತನ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶ ಆ ಮನೆತನದ ವಶವಾಯಿತು.

ಹೀಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ಪ್ರದೇಶ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಘಜ್ನಿಮಹಮದನ ಧಾಳಿಗಳ ತರುವಾಯ 1010ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ, ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ, ಹಿಂದು ಮೂಲದವರಾದರೂ ಇಸ್ಲಾಮಿಗೆ ಮತಾಂತರಗೊಂಡಿದ್ದ, ಎರಡು ಮನೆತನಗಳು ಆಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವುಗಳ ಪೈಕಿ ಮನ್ಸುರಾದಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದದ್ದು ಸೂಮ್ರ ಮನೆತನ. ಈ ಮನೆತನದವರು ಮೊದಲು ಪರಮಾರ ರಜಪುತ ವಂಶದವರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇವರು ಪ್ರಾಯಶಃ ಏರುಪೇರುಗಳನ್ನುಭವಿಸುತ್ತ 1335ರ ವರೆಗೂ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ತರುವಾಯ ಸಮ್ಮಾ ವಂಶದವರು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಅವರು 1527ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದರು ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನರು ಮತ್ತು ಗುಜರಾತಿನ ನವಾಬರು ಇವರ ಮೇಲೆ ಅಧಿಕಾರ ಚಲಾಯಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕಾಲದ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಅವರ ಆಳಿಕೆಗೊಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಸಮರಕಂಡದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಬಾಬರ್ ಮುಲ್ತಾನ್ ಮೂಲಕ ಭಾರತವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದಾಗ ಆ ಪ್ರದೇಶ ಅವನ ವಶವಾಯಿತು. ಅಕ್ಬರನ ಸಿಂಹಾಸನಾರೋಹಣ ಕಾಲದಿಂದ (1556) 1707ರ ವರೆಗೂ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶ ಮೊಗಲರ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತಾದರೂ ವಾಯವ್ಯ ಸರಹದ್ದಿನ ಬೆಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸ್ವತಂತ್ರ ಪಠಾಣ ಪಂಗಡಗಳು ನೆಲೆಸಿದ್ದು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ತೊಂದರೆ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದುವು. ಅನಂತರ ಬಹವಾಲ್ ಪುರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸ್ವತಂತ್ರ ಮುಸ್ಲಿಮ್ ರಾಜ್ಯವೂ ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಸಿಖ್ ರಾಜ್ಯವೂ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡುವು.

ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹೀಗೆ ಕ್ಲಿಷ್ಟವಾಗಿದ್ದಾಗ ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ವಿದೇಶಿ ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಪರ್ಷಿಯದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ನಾದಿರ್ ಷಾ ಪಂಜಾಬ್, ಮುಲ್ತಾನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು 1739ರ ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯವರೆಗೂ ನುಗ್ಗಿ ಬಂದ. ದೆಹಲಿ ಅವನ ವಶವಾಯಿತು. ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ದೆಹಲಿ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಕೊಳ್ಳೆಗೆ ಒಳಗಾದುವು. ನಾದಿರ್ ಷಾನ ಮರಣಾನಂತರ ಪರ್ಷಿಯಾದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕಸಿದುಕೊಂಡ ಅಹ್ಮದ್ ಷಾ ಅಬ್ದಾಲಿ ಪೆಷಾವರ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಲಾಹೋರ್‌ವರೆಗೂ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿ 1747–67ರ ವರೆಗೆ ಏಳು ಬಾರಿ ಲೂಟಿ ಮಾಡಿದ. ಅಬ್ದಾಲಿ 1752ರಲ್ಲಿ ಮೀರ್ ಮನ್ನು ಎಂಬವನನ್ನು ಪಂಜಾಬಿನ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಆ ಧಾಳಿಗಳ ಫಲವಾಗಿ ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರ ಅಧಿಕಾರ ಬಲಗುಂದಿ ಸಿಖ್ ರಾಜ್ಯ ಬಲಗೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಈ ಮಧ್ಯೆ 1785ರಲ್ಲಿ ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಸಿಕ್ಕರಿಗೂ ದೆಹಲಿಯವರೆಗೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ್ದ ಮರಾಠರಿಗೂ ಒಂದು ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದವಾಗಿತ್ತು. 1797ರೊಳಗೆ ಅವರು ಮತ್ತೆ ಕಚ್ಚಾಡತೊಡಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಸಿಂಧ್ ಮತ್ತು ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಅತಂತ್ರವಾಗಿ ಅಡಿಗಡಿಗೂ ಬೇರೆಯವರ ದಾಸ್ಯಕ್ಕೊಳಗಾಗುತ್ತಿದ್ದುವು. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಕಾಬೂಲ್ ರಾಜ್ಯ ಬಲಗೊಂಡಿದ್ದು, ವಾಯವ್ಯ ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಅದರ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯ ಹೆಸರಿಗೆ ಕಾಬೂಲಿನ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಹೆಚ್ಚುಕಡಿಮೆ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ನಾಲ್ಕು, ಅನಂತರ ಮೂರು ರಾಜ್ಯಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಖೈರ್‌ಪುರ (ಉತ್ತರಸಿಂಧ್), ಹೈದರಾಬಾದ್ (ದಕ್ಷಿಣ ಸಿಂಧ್) ಮತ್ತು ಮೀರ್‌ಪುರ–ಇವು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಆ ರಾಜ್ಯಗಳ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಅವುಗಳ ಅಮೀನರು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ, ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನರ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಆಫ್ಘನ್ನರ ಮತ್ತು ರಷ್ಯನರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಾಹದ ಫಲವಾಗಿ ಇಕ್ಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕರ ದೊರೆ ರಣಜಿತ್ ಸಿಂಗ್ ಪ್ರಬಲನಾಗಿ ಸಿಂಧ್‌ನ ಮೇಲೆ ಕಣ್ಣು ಹಾಕಿದ್ದ. ಇಂಥ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ 1843ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಗವರ್ನರ್–ಜನರಲ್ ಆಗಿದ್ದ ಎಲ್‌ನ್‌ಬರೋ ಮತ್ತು ದಳಪತಿ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ನೇಪಿಯರ್ ಇವರು ಸಿಂಧನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು. 1839ರಲ್ಲಿ ರಣಜಿತ್‌ಸಿಂಗ್ ಸತ್ತಮೇಲೆ ಗೊಂದಲಮಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಪಂಜಾಬ್ 1841ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾಯಿತು. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಿರೋಧ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ವಾಯವ್ಯ ಸರಹದ್ದಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಪಠಾಣ ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ಜನರು ಆಗಾಗ್ಗೆ ದಂಗೆಯೆದ್ದು ಲೂಟಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಫ್ಘನರೊಂದಿಗೆ ಎರಡು ಬಾರಿ ಯುದ್ಧ ನಡೆಸಿದ ಅನಂತರ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಅವರೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಡ್ಯೂರಾಂಡ್ ರೇಖೆಯನ್ನು ಗಡಿಯೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. ಆದರೂ ಆ ಪ್ರದೇಶ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಸುಲಭವಾಗಿ ಒಳಪಡಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಶಾಂತಿ ಮುಂದುವರಿದರೂ 1919, 1925, 1930–31, 1933 ಮತ್ತು 1936–37ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ದಂಗೆಗಳಾದುವು. 1915ರಲ್ಲಿ ಅಮೀರ್ ಹಬೀಬುಲ್ಲ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷರ ನಡುವೆ ವೈಮನಸ್ಯವುಂಟಾಯಿತು. ಅವನ ಮಗ ಅಮಾನುಲ್ಲಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 1919ರಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಆಫ್ಘನ್ ಯುದ್ಧ ನಡೆದು ಅಮಾನುಲ್ಲಾ ಸೋತ. ತರುವಾಯ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ತೊಂದರೆ ಉಂಟಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಈ ವೇಳೆಗೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮ ಬಿರುಸಿನಿಂದ ನಡೆದಿತ್ತು. ಮೊದಲು ಹಿಂದೂ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದರೂ ಸು.1930ರ ಸುಮಾರಿನಿಂದ ಮಹಮ್ಮದ್ ಆಲಿ ಜಿನ್ನಾರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನಿಟ್ಟರು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಮತಭೇದ ನೀತಿಯ ಫಲವಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕತಾವಾದಿಗಳ ಕೈ ಬಲಗೊಂಡಿತು. ಮೊದಲು ಭಾರತೀಯ ನಾಯಕರು ದೇಶದ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದರಾದರೂ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಅಖಂಡ ಭಾರತದ ವಿಭಜನೆಯಾಗಿ, 1947ರಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು.

ಅನಂತರದ ಸುಮಾರು ಮೂರು ದಶಕಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಮಿಲಿಟರಿ ಆಡಳಿತಕ್ಕೇ ಒಳಪಟ್ಟಿದೆ. 1971ರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರತ್ಯೇಕಗೊಂಡು ಸ್ವತಂತ್ರ ಬಾಂಗ್ಲಾ ದೇಶವಾಯಿತು. ಸೋವಿಯತ್ – ಆಫ್ಘನ್ ಯುದ್ಧಗಳಿಂದಾಗಿ 1980ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಆಫ್ಘನ್ನರು ಪಾಕಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬಂದರು. 1988ರಲ್ಲಿ ಬೆನಜ್ಹಿರ್ ಭುಟ್ಟೊ ಪ್ರಥಮ ಮಹಿಳಾ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿ ಚುನಾಯಿತರಾದರು. 1990ರ ಚುನಾವಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೋತ ಬೆನಜಿರ್ ಭುಟ್ಟೊ ಅನಂತರ ನವಾಜ್ ಷರೀಫ್ ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಡೆಮೊಕ್ರಾಟಿಕ್ ಅಲೈಯನ್ಸ್ ಮೂಲಕ ಜಯಗಳಿಸಿ ಪ್ರಧಾನಿಯಾದರು. 1999ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 12ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ನವಾಜ್ ಷರೀಫ್ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ಇಳಿಸಿ ಜನರಲ್ ಪರ್ವಜ್ ಮುಷರಫ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಮತ್ತು ಸೇನಾ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿ ಘೋಷಣೆ. ಮಿಲಿಟರಿ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಒಳಗಾಯಿತು. 2002 ಏಪ್ರಿಲ್ 30ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ 5 ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಗೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಆಯ್ಕೆ. ಈ ಮಧ್ಯೆ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಮಾಜಿ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ಬೇನಜೀರ್ ಭುಟ್ಟೊ ಅವರು ಪಾಕಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಅವರ ರಾಜಕೀಯ ಹತ್ಯೆಯಾಯಿತು. ಮುಷರಫ್ 2008 ಆಗಸ್ಟ್ 18ರಂದು ತಮ್ಮ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಪದವಿಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಬೇಕಾಗಿ ಬಂತು. ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್ ಸೆನೆಟ್‌ರ್ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ ಮೊಹಮದ್ ಮಿಯನ್ ಸೂಮ್ರೊ ಪ್ರಭಾರ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು (2008). ಅಸಿಫ್ ಅಲಿ ಜರ್ದಾರಿ ಈಗಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರು (2009). (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಪಾಜೆ: ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಉಡುಪಿಯಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ 12 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ. ಇದು ಉಡುಪಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕುರ್ಕಾಲು ಗ್ರಾಮದ ಒಂದು ಭಾಗ. ದಟ್ಟವಾದ ಕಾಡಿನಿಂದ ಆವೃತವಾದ ಗುಡ್ಡ ಪ್ರದೇಶ. 2005ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊಡಲಿಗಳು ದೊರೆತವು. ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿಂದ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಯಿತು. ಕೆಲಕಾಲಾನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮನೆಯ ಹತ್ತಿರ ಮಣ್ಣು ಅಗೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಇಂತಹುದೇ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತವು. ಇವೆಲ್ಲವೂ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯದೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾದ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಪ್ರಥಮ ವಸತಿ ನೆಲೆ ಇದಾಗಿದೆ.

ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ (ಅವಿಭಜಿತ) ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಇತಿಹಾಸ ಹೆಚ್ಚೆಂದರೆ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಬಹುದು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿತ್ತು. ಪಾಜೆಯ ಶೋಧ ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. ಉಡುಪಿ– ಮಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲಾ ಪ್ರದೇಶದ ಕೆಲವು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಡಿ ಬಿಡಿಯಾಗಿ ನವಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೊಡಲಿಗಳು ಶೋಧವಾಗಿದ್ದರೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನಸಮುದಾಯದ ವಸತಿ ನೆಲೆ ಪತ್ತೆಯಾಗುತ್ತಿರುವುದು ಇದೇ ಮೊದಲು. (ಪಿ.ಎನ್.ಎನ್.)

ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ: ಬಿಹಾರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ಮುಖ್ಯ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇದು ಮಥುರ, ವಾರಾಣಸಿ, ಅಯೋಧ್ಯ, ರಾಜಗೃಹ ಗಳಿಗಿಂತ ಈಚಿನದೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಭಾರತದ ದೊಡ್ಡ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯಗಳ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತೆಂಬ ಗೌರವ ಇದರದು. ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಪಪುರ, ಕುಸುಮ ಪುರ ಎಂದೂ ಹೆಸರುಗಳಿದ್ದುವು. ಈಗ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿರುವ ನಗರದ ಹೆಸರು ಪಟಣ.

ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಮೂಲದ ಬಗ್ಗೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗದಿದ್ದರೂ ಇದನ್ನು ಕುರಿತು ಅನೇಕ ಐತಿಹ್ಯಗಳಿವೆ. ದುಷ್ಟ ರಾಜನೊಬ್ಬ ಕತ್ತರಿಸಿದ ಯತಿಯ ರುಂಡದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಪಾಟಲಿವೃಕ್ಷದಿಂದ ಈ ಹೆಸರು ಹುಟ್ಟಿತೆಂದು ಜೈನ ಗ್ರಂಥವಾದ ಪರಿಸಿಷ್ಟಪರ್ವ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಚಂಪ ನಗರದ ರಾಜ ಉದಾಯಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 460ರಲ್ಲಿ ಹೊಸ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ನೆಲೆಯನ್ನು ಹುಡುಕುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಆ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪವಾದ ಪಾಟಲಿವೃಕ್ಷದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಚಾಷಾ ಪಕ್ಷಿ ಸ್ವಪ್ರಯತ್ನವಿಲ್ಲದೆ ಆಹಾರವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ನೋಡಿ ಅದರಿಂದ ಆಕರ್ಷಿತರಾದ ರಾಜಪರಿವಾರದವರು ಆ ನೆಲೆಯನ್ನು ಹೊಸ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಆರಿಸಿ ಕೊಂಡು ಅಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ನಗರಕ್ಕೆ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರವೆಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟರೆಂದೂ ಐತಿಹ್ಯವಿದೆ. ವಿರಕ್ತ ಮುನಿಕುಮಾರನೊಬ್ಬ ತನ್ನ ಗೆಳೆಯರ ಚೇಷ್ಟೆಯ ಫಲವಾಗಿ ಪಾಟಲಿವೃಕ್ಷವನ್ನು ವಿವಾಹಮಾಡಿಕೊಂಡನೆಂದೂ ವಿವಾಹದ ರಾತ್ರಿ ವೃಕ್ಷದೇವತೆ ತನ್ನ ಪುತ್ರಿಯನ್ನು ಅವನಿಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿದಳೆಂದೂ ಆ ಮುನಿಕುಮಾರನಿಗೆ ಅವಳಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಪುತ್ರನಿಗೆ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರನೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ನಗರಕ್ಕೆ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರವೆಂದು ಹೆಸರಾಯಿತೆಂದೂ ಇನ್ನೊಂದು ಕಥೆಯಿದೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಣಕುಮಾರ ಪುತ್ರಕನೆಂಬವನು ಪಾಟಲಿ ಎಂಬ ರಾಜಕುಮಾರಿಯನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸಿ ತನ್ನ ಅತಿಮಾನುಷ ಶಕ್ತಿಯಿಂದ ಆಕೆಯನ್ನು ಗಗನಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಎತ್ತಿಕೊಂಡು ಹೋಗಿ ಗಂಗಾನದಿಯ ತೀರದ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದನೆಂದೂ ಇದು ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ ವಾಯಿತೆಂದೂ ಇನ್ನೊಂದು ಕಥೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಇಂಥ ಅಚಾರಿತ್ರಿಕ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.495–70ರಲ್ಲಿ ಮಗಧ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಅಜಾತಶತ್ರು ವೈಶಾಲಿಯ ಲಿಚ್ಛವಿ ಗಣರಾಜ್ಯದ ಉಪದ್ರವಗಳಿಂದ ಬೇಸತ್ತು ರಾಜಗೃಹದ ಬದಲು ಹೊಸ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ಇದರ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸನ್ನಿವೇಶದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಆರಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಗಂಗಾ ಮತ್ತು ಶೋಣಾ ನದಿಗಳ ಸಂಗಮದಲ್ಲಿ–ಇವುಗಳ ಮತ್ತು ಗಂಡಕೀ ಹಾಗೂ ಪುನ್–ಪುನ್ ನದಿಗಳ ಮಾರ್ಗ ವಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕಗಳಿಂದಾಗಿ ಇದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಈ ನಗರದ ಸುತ್ತ ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಗೌತಮಬುದ್ಧ ಈ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಕ್ರಮಿಸಿದಾಗ ಇದು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಪಡೆದಿರಲಿಲ್ಲವಾದರೂ ವ್ಯಾಪಾರದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದೊಂದು ಮುಖ್ಯ ನಗರವಾಗುತ್ತದೆಂದು ಬುದ್ಧ ಹೇಳಿದನೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಅಜಾತಶತ್ರುವಿನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ಉದಾಯಿ ಇಲ್ಲಿಗೆ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿದುದಾಗಿ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಆಗ ಹೊಸ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ದೇವಮಂದಿರಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದುವೆಂದು ಜೈನಮೂಲಗಳು ಮತ್ತು ಪುರಾಣ ಗ್ರಂಥಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಮಹತ್ತ್ವದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದನ್ನು ಆರಿಸಲಾಯಿತೆಂದೇ ಸಮಕಾಲೀನ ಬೌದ್ಧ ಸಾಹಿತ್ಯವೂ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಉದಾಯಿಯ ಅನಂತರ ಅನಿರುದ್ಧ ಮತ್ತು ಮುಂಡ ಇವರು ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ರೆಂದು ಅಂಗುತ್ತರನಿಕಾಯದಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಆಳಿದ ರಾಜ ನಾಗದಾಸಕ ನೆಂಬುವನು ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತನಾದ ಶಿಶುನಾಗನೆಂದೂ ಅವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದಿಂದ ರಾಜಗೃಹಕ್ಕೆ ಬದಲಾಯಿಸಲಾಯಿತೆಂದೂ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಉದಾಯಿ ಮತ್ತು ಅಜಾತಶತ್ರುವಿಗಿಂತ ಶಿಶುನಾಗ ಹಿಂದಿನವನೆಂದೂ ಅವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜಗೃಹವೇ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಪುರಾಣಗಳಿಂದ ಶ್ರುತಪಡುತ್ತದೆ. ಅವಂತಿಯ ದೊರೆಯೊಂದಿಗೆ ನಾಗದಾಸಕ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ನಿರತನಾಗಿ, ಆ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಕೌಶಾಂಬಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದಿಂದ ಜಲಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳಿಸಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಅನಂತರ ನಂದರು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಇವರು ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬಿನವರೆಗೂ ತಮ್ಮ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದರು. ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದ ಘನತೆ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಸೈನಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದ ಇದರ ಸುತ್ತ ಮರದ ಕಟಕಟೆಯ ಬೇಲಿ, ಬುರುಜುಗಳು ಮತ್ತು ಕಂದಕಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದುವು. ಅವು ಸುಭದ್ರಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದುವೆಂದು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಗ್ರೀಕ್ ರಾಯಭಾರಿ ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸ್ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ ಆ ಕಾಲದ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಪ್ರಮುಖ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಭಾರತದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಿಂದಲೂ ವಿದ್ಯಾವಂತರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿತ್ತು. ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದಲ್ಲಿ ಪಿಂಗಳ, ಪಾಣಿನಿ, ವ್ಯಾಧಿ, ವರ್ಷ, ಉಪವರ್ಷ, ಕಾತ್ಯಾಯನ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಮುಖ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಬಂದು ತಂಗಿ ತಮ್ಮ ವಿದ್ವತ್ತನ್ನು ಬೆಳಗಿಸಿಕೊಂಡರೆಂದು ಕಾಶ್ಮೀರದ ಇತಿಹಾಸಕಾರ ರಾಜಶೇಖರ (10ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಜೈನಪಂಡಿತ ಸ್ಥೂಲಭದ್ರನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ಜೈನಧರ್ಮ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಆ ಧರ್ಮದ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಸ್ಥಿರೀಕರಿಸ ಲಾಯಿತು. ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಸಮ್ಮೇಳನವೂ ಇಲ್ಲಿ ಸಮಾವೇಶ ಗೊಂಡಿತು. ಹೀಗೆ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ ಜೈನ, ಹಿಂದು ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಗಳ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.300ರಲ್ಲಿ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ ಹೇಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸನ ಬರೆವಣಿಗೆ ಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಗಂಗಾ–ಶೋಣಾ ನದಿಗಳ ಸಂಗಮದ ಬಳಿ, ಗಂಗಾನದಿಯ ದಡದ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಇದು ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಇದು 14.4 ಕಿಮೀ ಉದ್ದ ಮತ್ತು 3.8 ಕಿಮೀ ಅಗಲವಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಸುತ್ತಳತೆ 36ಕಿಮೀ. ಇದು ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಈಗಿನ ಪಟಣ ನಗರಕ್ಕೆ ಸಮವಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಪೂರ್ವದ ಮೇರೆ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸುಂದರ ಯಕ್ಷಿಯ ವಿಗ್ರಹ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ದೀದಾರ್‌ಗಂಜ್ ವರೆಗೂ ಪ್ರಸರಿಸಿತ್ತು. ರಾಜಧಾನಿಯ ಸುತ್ತಲೂ 183 ಮೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು 13.7 ಮೀ ಆಳದ ಕಂದಕವಿತ್ತೆಂದೂ ಅದರೊಳಕ್ಕೆ ನಗರದ ಚರಂಡಿ ನೀರನ್ನು ಬಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದೂ ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಕಂದಕಕ್ಕೆ ಗಂಗಾ–ಶೋಣಾ ನದಿಗಳ ನೀರನ್ನು ಬಿಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಶತ್ರುಗಳು ದೋಣಿಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಕಂದಕವನ್ನು ದಾಟುವ ಯತ್ನಮಾಡಿದರೆ ನೀರು ಬಸಿದು ಹೋಗುವಂತೆ ಮಾಡಿ ಕಂದಕದ ಕೆಸರನ್ನು ದಾಟಲು ಅಸಾಧ್ಯವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡು ತ್ತಿದ್ದರು. ಕಂದಕದ ಒಳಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ 31–46 ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಮತ್ತು ಸು.5 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಮರದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಹೂತು ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ಈಚಿನ ಭೂಶೋಧನೆ ಗಳಲ್ಲಿ ಮರದ ಕೋಟೆಬೇಲಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಲೋಹಾನಿಪುರದಿಂದ ಬಹದ್ದೂರಪುರ, ಬುಲಂದಿಬಾಘ್, ಕುಮ್ರಹಾರ, ಮಹಾರಾಜಖಂಡ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೂಲಕ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಸೆವಾಯಿಕೊಳ ಮತ್ತು ಗಾಂಧಿಕೊಳದವರೆಗಿನ ವಿಸ್ತಾರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬಂದಿವೆ. ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸ್ ನೀಡಿರುವ ವರ್ಣನೆಗೆ ಇವು ಮೂಕ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿವೆ. ಆದರೆ 4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಇದರ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಆಗಿನ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ ಗಂಗಾನದಿಯ ದಂಡೆಯಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿ ಇತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಗಂಗಾನದಿಯಿಂದ 8 ಕಿಮೀ ನಡೆದು ನಗರವನ್ನು ತಲುಪಬೇಕಾಯಿತೆಂದು ಚೀನೀ ಬೌದ್ಧ ಯಾತ್ರಿಕ ಫಾಹಿಯಾನ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ.

ಬುಲಂದಿಬಾಘ್ ಬಳಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 4.4 ಮೀ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟಿದ್ದ ಮರದ ಕಂಬಗಳ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳು ಕಂಡುಬಂದುವು. ಮರದ ದಿಮ್ಮಿಗಳನ್ನು ತಲಾ 0.3 ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಸಮತಲವಾಗಿ ಅವಕ್ಕೆ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸಮತಲ ದಿಮ್ಮಿಗಳ ತುದಿಗಳನ್ನು ಕಂಬಗಳೊಳಗೆ ಹುಗಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಗಟ್ಟಿಸಿದ ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲಿನ ನೆಲಗಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ, ನೆಲದಲ್ಲಿ 1.5 ಮೀ ಆಳಕ್ಕೆ ಹಾಸಲಾಗಿದ್ದ ಮರದ ಹಲಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳನ್ನು ನೆಟ್ಟು ಭದ್ರಪಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮರದ ಕೋಟೆಯ ಹೊರ ಮೈಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ತಗಡು ಮತ್ತು ಮರದ ಹಲಗೆಗಳನ್ನು ಬಡಿದು ಬಿಗಿಪಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮರದ ಕಂಬಗಳ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳ ನಡುವೆ ರಕ್ಷಣಾಯೋಧರ ಚಲನಕ್ಕೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ದಾರಿಯಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ದಾರಿಯನ್ನು ದೇವರಪಥವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದ ಈ ಮರದ ಕೋಟೆ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿತ್ತು. ನಗರಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ ಯಾತ್ರಿಕರು ತಪ್ಪದೆ ಇದನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವಂತಿತ್ತು. ಈ ಕೋಟೆಯ ಮೇಲೆ ಸು.67 ಮೀ ದೂರಕ್ಕೆ ಒಂದರಂತೆ 570 ಉನ್ನತ ಗೋಪುರಗಳಿದ್ದುವು. ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಕೊತ್ತಲಗಳಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣಾಯೋಧರು ಶತ್ರುಗಳ ಮೇಲೆ ಬಾಣಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಲು ಅನುಕೂಲವಾದ ರಂಧ್ರಗಳಿದ್ದುವು.

ಕೋಟೆಗೆ 64 ಬಾಗಿಲುಗಳಿದ್ದುವೆಂದು ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸ್ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಬುಲಂದಿಬಾಘ್ ಬಳಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಒಂದು ಕೋಟೆಬಾಗಿಲಿನ ಇಬ್ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಿದ್ದ ಮರದ ಕಂಬಗಳಿದ್ದುವು. ಬಾಗಿಲು ಬಹುಶಃ ಸು.4.5 ಮೀ ಅಗಲವಾಗಿತ್ತು. ಮುದ್ರಾರಾಕ್ಷಸ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತಮೌರ್ಯನ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಸುಗಾಂಗವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ನೆಲೆ ಮತ್ತು ನಗರದೊಳಗಿನ ರಸ್ತೆಗಳ ವಿವರ ಈವರೆಗೆ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮರದ ಹಲಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಒಳಚರಂಡಿಯ ಒಂದು ಭಾಗ ಮರದ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯ ಮೂಲಕ ಹಾಯ್ದು ಹೊರಗಡೆಗೆ ಹೋಗುತ್ತದೆ.

ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಬಲಗೊಂಡಂತೆ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಅಶೋಕನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದ ವ್ಯಾಪಾರ ಎಷ್ಟು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಗಳಿಸಿತ್ತೆಂದರೆ ಇದರ ದಿನಂಪ್ರತಿ ಅಬಕಾರಿ ಸುಂಕ 4 ಲಕ್ಷ ಕಾರ್ಷಪಣಗಳಷ್ಟಿತ್ತು. ಬಹುಶಃ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಯೋಜಿಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ವೈಭವೋಪೇತವಾದ 80 ಕಂಬಗಳ ಹಜಾರ ಅದರ ಘನತೆಗೆ ತಕ್ಕುದಾದ ವಿಶಾಲ ಅರಮನೆ. ಅಶೋಕ ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ಅನೇಕ ಸ್ತೂಪಗಳು, ಚೈತ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ವಿಹಾರಗಳು–ಇವು ಈ ನಗರದ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಯ ಪ್ರತೀಕಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ದೇಹಾವಶೇಷವನ್ನು ಹುಗಿದಿದ್ದ ಸ್ತೂಪ, ಬೌದ್ಧ ಸಂಘಕ್ಕೆ ಆಮಲಕಫಲ ನೀಡಿದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸ್ತೂಪ,

ಬುದ್ಧ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟಾಗ ತಂಗಿದ್ದ ಸ್ಥಳದ ಸ್ತೂಪ ಮತ್ತು ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದ ಏಳಿಗೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಭವಿಷ್ಯ ನುಡಿದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸ್ತೂಪ–ಇವು ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪಗಳ ಪೈಕಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದುವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅಶೋಕ ನೆಡಿಸಿದ, ಶಾಸನ ಸಹಿತವಾದ ಶಿಲಾಸ್ತಂಭ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅಶೋಕ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಅಶೋಕಾರಾಮ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಬೌದ್ಧ ಸಮ್ಮೇಳನ ನಡೆಯಿತಂತೆ. ಮೊಗ್ಗಲಿಪುತ್ತತಿಸ್ಸ (ಉಪಗುಪ್ತ) ಇದರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆ ವಹಿಸಿದ್ದ.

ಮೌರ್ಯರ ಪತನಾನಂತರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇದರ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಕುಂದುಂಟಾಯಿತು. ಆ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರು ಪಾಟಲಿಪುತ್ರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರೂ ಇದು ಮತ್ತೆ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಯಿತು. ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಪ್ರಮುಖ ನಗರವಾಗಿ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಈ ನಗರ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಕೇಂದ್ರ ವಾಗಿದ್ದರೂ ಇಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಶುಂಗ ದೊರೆಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಿಹಾರಗಳು ಇದ್ದುವು. ಮಿನ್ಯಾಂಡರನ ಬೌದ್ಧ ಗುರುವಾದ ನಾಗಸೇನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದ ಅಶೋಕ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಬೌದ್ಧರು ಈ ನಗರದಿಂದ ಬೌದ್ಧ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿಗೆ ಯಾತ್ರೆ ಮಾಡಿ ದಾನಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ಜೈನಧರ್ಮವೂ ಇಲ್ಲಿ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೈನ ಸಂತ ಧರ್ಮಸಮ್ಮೇಳನವನ್ನು ನಡೆಸಿದುದಾಗಿಯೂ ಅವನ ಗೌರವಾರ್ಥವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಂದಿರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದುದಾಗಿಯೂ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ನಗರದ ಬಡಾವಣೆ ಯಾದ ಲೋಹಾನಿಪುರದಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲದ ಕಲ್ಲಿನ ತೀರ್ಥಂಕರನ ಶಿಲ್ಪ ಸಿಕ್ಕಿದೆ.

ಶುಂಗರ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಕಾಣ್ವ ದೊರೆಗಳು 45 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದರು. ಪುರಾಣಗಳ ರೀತ್ಯ ಸಾತವಾಹನವಂಶದ ಸ್ಥಾಪಕನಾದ ಸಿಮುಕನೆಂಬುವನು ಕಾಣ್ವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅನಂತರ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ ಗಯೆಯಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಮಿತ್ರ ದೊರೆಗಳ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತು. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರ ಕುಷಾಣರ ವಶವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಕುಷಾಣರ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಕುಷಾಣ ಶೈಲಿಯ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಹುವಿಷ್ಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 150ರ ವೇಳೆಗೆ ಈ ನಗರ ಶಕರ ವಶವಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಇಲ್ಲಿ ಜೈನಧರ್ಮ ಪ್ರಬಲವಾಗಿತ್ತು. ಶ್ವೇತಾಂಬರ ಮತ್ತು ದಿಗಂಬರ ಪಂಥಗಳೆರಡಕ್ಕೂ ಪವಿತ್ರವಾದ ಉಮಾಸ್ವಾತಿಯ ತತ್ತ್ವಾರ್ಥಸೂತ್ರವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಶಕ ದೊರೆಗಳು ಜೈನ ಧರ್ಮಾನು ಯಾಯಿಗಳಾಗಿದ್ದರು.

ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಶ್ರೀಗುಪ್ತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ ಮತ್ತೆ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಉತ್ತಮ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬಂತು. ಆಗ ಬುದ್ಧಪೂರ್ಣಿಮೆಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ 20 ರಥಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಮೆರವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಒಯ್ಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಶೋಕನ ಅರಮನೆ 5ನೆಯ ಶತಮಾನ ದಲ್ಲೂ ಉಳಿದುಬಂದಿತ್ತೆಂದು ಫಾಹಿಯಾನ್ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅದೊಂದು ದೈವೀ ನಿರ್ಮಾಣದಂತೆ ಅದ್ಭುತವಾಗಿತ್ತೆಂದು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕುಮ್ರಹಾರದ ಅಗೆತದಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲದ ಕಂಬಗಳಿರುವ ವಿಶಾಲ ಹಜಾರ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ಗುಪ್ತಯುಗದಲ್ಲಿ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಶ್ರೀಮಂತ ದಾನಿಗಳು ವೈದ್ಯಶಾಲೆಗಳನ್ನೂ ಬಡವರಿಗೆ ಅನ್ನಸತ್ರಗಳನ್ನೂ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆ ಕಾಲದ ವಿಹಾರ ಮತ್ತು ಆಸ್ಪತ್ರೆಯಾಗಿದ್ದ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. 410ರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರಗಳಿದ್ದುದಾಗಿ ಫಾಹಿಯಾನ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲೊಂದು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಆರೋಗ್ಯ ವಿಹಾರವಾಗಿರಬಹುದು. ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ವಿಹಾರಗಳ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ಬುದ್ಧ, ಹಾರುತ್ತಿರುವ ಗಂಧರ್ವ, ಮಿಥುನ ಮುಂತಾದ ಮಣ್ಣಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳಿದ್ದುವು. ಗೋಡೆಯ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅಂದವಾದ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿದ್ದುವು. ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಫಾಹಿಯಾನ್ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇಲ್ಲಿಯ ಗ್ರಂಥಭಂಡಾರ ಗಳಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುದಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತದ ಬೇರಾವ ಗ್ರಂಥ ಭಂಡಾರದಲ್ಲೂ ಸಿಕ್ಕದ ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದುದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ.

ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಹಿಂದುಧರ್ಮ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾಗಿತ್ತು. ಕಾವ್ಯಮೀಮಾಂಸೆ, ರಾಜನೀತಿ ಮತ್ತು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಣಾತನಾಗಿದ್ದ 2ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಮಂತ್ರಿ ಶಾಬ ಈ ನಗರದವನಾಗಿದ್ದ. ಗಣಿತ ಮತ್ತು ಜ್ಯೋತಿಶ್ಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಶಾರದ ಆರ್ಯಭಟ 399ರಲ್ಲಿ ಈ ನಗರದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದ.

ಆದರೆ 637ರಲ್ಲಿ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದಾಗ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಪಾಳುಬಿದ್ದಿತ್ತು. ಇದು ಗಂಗೆಯ ದಡದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ 1,000 ನಿವಾಸಿಗಳ ಕುಗ್ರಾಮವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಅಶೋಕನ ಅರಮನೆ, ವಿಹಾರಗಳು, ಸ್ತೂಪಗಳು ಮತ್ತು ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯಗಳು ಪಾಳು ಬಿದ್ದಿದ್ದುವೆಂದೂ ಅವನು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ನಗರದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಪಾಳುಬಿದ್ದ ಕುಕ್ಕುಟಾರಾಮ ವಿಹಾರ, ಆಮಲಕ ಸ್ತೂಪ, ಚೈತ್ಯ ವಿಹಾರಗಳು ಇದ್ದುವೆಂದು ಅವನು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಸು.575ರಲ್ಲಿ ಶೋಣಾ ನದಿಯ ಪ್ರವಾಹ ಈ ನಗರವನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿತೆಂದು ಜೈನಗ್ರಂಥ ತಿಲ್ಲೊಗಲಿ ಪೈನ್ನಿಯ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಿಂದಲೂ ಭೂಶೋಧನೆ ಯಿಂದಲೂ ದೊರಕಿದ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಈ ಜೈನಗ್ರಂಥದ ಹೇಳಿಕೆಯನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತವೆ. ಸು.600–1600ರ ವರೆಗೆ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಪಾಳುಬಿದ್ದಿತ್ತೆಂದು ಭೂಶೋಧನೆಯ ಮಾಹಿತಿಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಆದರೂ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ನೌಕಾಯಾನ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಧರ್ಮಪಾಲನ ಕಾಲೀಮ್‌ಪುರ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಅವನು ಇಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ತಂಗಿದ್ದಾಗ ಉತ್ತರಭಾರತದ ಅನೇಕ ರಾಜರು ಧರ್ಮಪಾಲನಿಗೆ ತಮ್ಮ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದರೆಂದು ಶಾಸನ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾದ ಈ ಪಟ್ಟಣ ಗಂಗಾತೀರದ ಹೊಸ ನೆಲೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಇದ್ದಿರಬೇಕು. ಮುಸ್ಲಿಮರು ಬಿಹಾರವನ್ನು 1200ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಆಕ್ರಮಿಸಿದಾಗ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದ ನೆರೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಬಿಹಾರ್ ಷರೀಫ್ ಪ್ರಮುಖ ನಗರವಾಗಿತ್ತು. ಮತ್ತೆ ಮೊಗಲರ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಆಧುನಿಕ ಪಟಣ ನಗರ ಬೆಳೆಯಿತು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಪಾಟ್ನೆ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಜಲಗಾಂವ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಜಲಗಾಂವ್‌ನಿಂದ ಸು. 16 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಪುಣೆಯ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಎಚ್.ಡಿ.ಸಾಂಕಳಿಯ ಅವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಎಸ್.ಎ. ಸಾಲಿ ಅವರು ಪಾಟ್ನೆ ಗ್ರಾಮದ ಸುತ್ತಲಿನ 9 ಚ.ಕಿಮೀ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅನ್ವೇಷಣ ಕಾರ್ಯ ಕೈಗೊಂಡು ಇದೊಂದು ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದರು (1971–72). ಉತ್ಖನನದಿಂದಾಗಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ, ಅಂತ್ಯಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು.

ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಮೊನೆ, ಅಲಗು ಚಕ್ಕೆ, ತಿರುಳುಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ಕೊರೆಯುಳಿಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ನೀಳ ತೆಳು ಚಕ್ಕೆಗಳು ಮತ್ತೆ ಕೊರೆಯುಳಿಗಳಿವೆ. ಸಿಹಿನೀರಿನ ಚಿಪ್ಪುಗಳು, ಗುರುತಿಸಲಾಗದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಎಲುಬುಗಳ ಉಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಚಿಪ್ಪಿನ ಮಣಿಗಳು ಇತರ ಪ್ರಮುಖ ಅವಶೇಷಗಳು. ಉಷ್ಟ್ರಪಕ್ಷಿಯ ಮೊಟ್ಟೆ ಚೂರುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಒಂದು ಚೂರಿನ ಮೇಲೆ ಗೀರು ವಿನ್ಯಾಸವಿದ್ದುದು, ಮತ್ತೊಂದು ಚೂರನ್ನು ಮಣಿಯಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಿರುವುದು ಮೊಟ್ಟೆಚೂರಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತಗಳ ಉಪಕರಣಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಜಾಸ್ಪರ್ ಕಲ್ಲನ್ನು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಬಳಸಿದ್ದರೆ, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾ ಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಅಲಗುಗಳು, ಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ತ್ರಿಕೋನಾಕೃತಿ, ಅಸಮ ಚತುರ್ಭುಜ ಮೊನೆ, ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಕೊರೆಯುಳಿಗಳಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಉಪಕರಣಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಇದ್ದಿಲಿನ ಸಣ್ಣ ಚೂರುಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ದೆಗಳೂ ಕಂಡು ಬಂದಿದ್ದು ಅಂದಿನ ಜನರಿಗೆ ಬೆಂಕಿಯ ಉಪಯೋಗ ತಿಳಿದಿತ್ತೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ.

ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದವರೆಗಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಸ್ತರಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ದಾಖಲಾಗಿರುವ ಹಾಗೂ ಅಂತ್ಯ ಹಿಮಯುಗದಲ್ಲಿ ಉಷ್ಟ್ರಪಕ್ಷಿಯ ಮೊಟ್ಟೆ ಚೂರುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದರ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಭಾರತದ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆಯಿದು. ಲಂಡನ್ನಿನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನ್ಯಾಚುರಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ಹ್ಯಾರಿಸನ್ ಅವರು ಈ ಪಕ್ಷಿಗಳ ಮೊಟ್ಟೆ ಕವಚದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ, ಅಂತ್ಯ ಹಿಮಯುಗದಲ್ಲಿ ಇವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಈ ಗ್ರಾಮದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿನ ಬೌದ್ಧ ಗುಹೆಗಳು ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿಯ ಸೇವುಣರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಪ್ರಮುಖ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. ಸು.2–3 ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮೂರು ಬೌದ್ಧ ಗುಹೆಗಳನ್ನು (ವಿಹಾರ) ಸ್ಥಳೀಯರು ಶೃಂಗಾರ ಚವಡಿ, ಸೀತಾನಹಾನಿ, ನಾಗಾರ್ಜುನ ಗುಹೆ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಗುಹೆ ಪಡಸಾಲೆ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳನ್ನೂ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿಗಳನ್ನೂ ಹೊಂದಿದೆ. ಗುಹೆಗಳ ಕಂಬಗಳು ಕೆತ್ತನೆಯಿಂದ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡಿವೆ. ನಾಗಾರ್ಜುನ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧನಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಉಳಿದ ಯಾವ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಮೂರ್ತಿಗಳಿಲ್ಲ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಸೇವುಣ ಕಾಲದ ಮಹಾದೇವ ಮತ್ತು ದೇವಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಹೇಮಾಡಪಂತಿ ದೇವಾಲಯಗಳೆಂದೇ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದ್ದು ಸುಂದರ ಕೆತ್ತನೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆಗಳ ಕೆತ್ತನೆ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದು, ಎಲ್ಲೋರದ ಕೈಲಾಸ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯ ವನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ. ಸಭಾಮಂಟಪದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದಲ್ಲಿರುವ ಶಕ 1095ರ (ಸು.1173) ದೇವನಾಗರಿ ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನ ದೇವಾಲಯದ ಕಾಲನಿರ್ಣಯಕ್ಕೆ ಅನುವಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಶತಮಾನದ ಇನ್ನೊಂದು ದೇವಾಲಯ ಹಳ್ಳದ ಬದಿಯಲ್ಲಿರುವ ದೇವಿ ದೇವಾಲಯ. ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ದೀಪಸ್ತಂಭಗಳು, ಸುಂದರವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟ

ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಶಾಖೆಗಳು, ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತಲಿನ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆ, ಚೌಕಾಕಾರ ಮತ್ತು ಗೋಲಾಕಾರದ ಕಂಬಗಳು, ದೇವ–ದೇವತೆಗಳ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರುವ ದೇವ ಕೋಷ್ಠಗಳು ದೇವಾಲಯದ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನ ದೇವಾಲಯದ ಕಾಲನಿರ್ಣಯಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯ ದ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕ ಕನ್ವೇರ ಸ್ವಾಮಿಯ ಸಮಾಧಿಯಿದೆ. ಇವನು ತನ್ನ ತಪಸ್ಸಿನಿಂದ ದೇವಿಯನ್ನು ಈ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಕರೆತಂದನೆಂದು ಸ್ಥಳಪುರಾಣ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿವರ್ಷ ಕನ್ವೇರರಾಮನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಜಾತ್ರೆ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.ಬಿ.)

ಪಾಣಿನಿ: ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸಂಸ್ಕೃತ ವೈಯಾಕರಣ. ತಾಯಿ ದಾಕ್ಷಾ ಅಥವಾ ದಾಕ್ಷೀ. ತಂದೆ ಶಲಂಕ, ಗಾಂಧಾರದೇಶದ ಶಲಾತುರಗ್ರಾಮದವ. ಈ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ಸ್ವತಃ ನೋಡಿ ಬಂದ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್, ಈಗಿನ ಓಹಿಂಡ್ (ಉದ್ಭಾಂಡ) ನಗರದಿಂದ 6.4ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಈ ಗ್ರಾಮ ಇದ್ದುದಾಗಿಯೂ ಅಲ್ಲಿ ಪಾಣಿನಿಯ ಸ್ಮಾರಕವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದ್ದ ಪ್ರತಿಮೆಯೊಂದನ್ನು ತಾನು ಕಂಡುದಾಗಿಯೂ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಪಾಣಿನಿಯನ್ನು ಇವನ ತಾಯಿಯ ಹೆಸರಿನ ಮೇಲೆ ದಾಕ್ಷಾ (ದಾಕ್ಷೀ) ಪುತ್ರನೆಂದೂ ತಂದೆಯ ಹೆಸರಿನ ಮೇಲೆ ಶಾಲಂಕನೆಂದೂ ಗ್ರಾಮದ ಹೆಸರಿನ ಮೇಲೆ ಶಾಲಾತುರೀಯ ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದುದುಂಟು. ಶಾಲಾತುರೀಯ ಎಂಬ ರೂಪವನ್ನು ಪಾಣಿನಿಯೇ ತನ್ನ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತನಿಗೆ ಅಹಿಕ ಎಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ಹೆಸರೂ ಇತ್ತು. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ತಂದೆ ನಂದನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಾಟಲೀಪುತ್ರದಲ್ಲಿದ್ದ ವರ್ಷ ಎಂಬ ಆಚಾರ್ಯರಲ್ಲಿ ಪಾಣಿನಿ ಶಿಷ್ಯನಾಗಿದ್ದುದಾಗಿ ಕಥಾಸರಿತ್ಸಾಗರದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಪಾಣಿನಿ ಸಿಂಹದ ಬಾಯಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಿ ಮರಣಕ್ಕೀಡಾದನೆಂದು ಕಥೆಯೊಂದರಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಪಾಣಿನಿಯ ಕಾಲವೂ ನಿಖರವಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಇದ್ದನೆಂಬುದ ರಲ್ಲಿ ಅಭಿಪ್ರಾಯಭೇದವಿಲ್ಲವಾದರೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಈಚಿನವನೆಂದೂ ಪ್ರಾಯಃ ಪ್ರಾಚೀನ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ಕಾಲದವನಿರಬೇಕೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಗೋಲ್ಡ್ ಸ್ಟಕರ್ ಎಂಬ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸ ಬೌದ್ಧರ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದೆ ಅಂದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7ನೆಯ ಶತಮಾನದವನಿರಬೇಕೆಂದೂ ವೇಬರ್ ಎಂಬಾತ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳಿಗಿಂತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.326) ಹಿಂದೆ ಪಾಣಿನಿಯ ವ್ಯಾಕರಣ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದಿರಲು ಸಾಧ್ಯವೇ ಇಲ್ಲವೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ವೇಬರನ ವಾದ ಹೀಗಿದೆ: ಯವನರ ಲಿಪಿ ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ ಯವನಾನೀ ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಪಾಣಿನಿ ಬಳಸಿದ್ದಾನೆ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳಿಗಿಂತ ಹಿಂದೆ ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಯವನರ ಪರಿಚಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ಪಾಣಿನಿ ಯವನಾನೀ ಪದ ಬಳಸಿರುವುದ ರಿಂದ ಇವನಿಗೆ ಯವನರ ಮತ್ತು ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಪರಿಚಯವಿತ್ತೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಪಾಣಿನಿಯ ಗಣಪಾಠದಲ್ಲಿ ಆಂಭಿ, ಭಗಲ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳೂ ಬರುತ್ತವೆ. ಇದರಿಂದ ಪಾಣಿನಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದಿನವನೆಂದು ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವೇ ಇಲ್ಲ. ಇದೂ ಅಲ್ಲದೆ ಪತಂಜಲಿಯ (ವ್ಯಾಕರಣ) ಮಹಾಭಾಷ್ಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದುದೆಂದು ಸ್ಥಿರಪಟ್ಟಿರುವುದರಿಂದ ಪಾಣಿನಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.400ಕ್ಕಿಂತ ಈಚಿನವನಾಗಿರಲೂ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚುಕಮ್ಮಿ ಹೀಗೆಯೇ ವಿಚಾರಮಾಡಿ ಕೀತ್, ವೀಲರ್, ಮ್ಯಾಕ್ಸ್ ಮುಲರ್ ಮೊದಲಾದವರು ಪಾಣಿನಿಯ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.350 ಇರಬೇಕೆಂದು ಸಿದ್ಧಾಂತ ಮಾಡಿದ್ದಾರಾದರೂ ಗೋಲ್ಡ್‌ಸ್ಟಕರ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7ನೆಯ ಶತಮಾನ ದವನಿರಬೇಕೆಂದೂ ಭಂಡಾರ್ಕರ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕಿಂತ ಈಚಿನವನಿರ ಬೇಕೆಂದೂ ಬೆಲ್ವಲ್ಕರ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.700–600ರೊಳಗಿರಬೇಕೆಂದೂ ನಾಮಾಶ್ರಯೀ ಅವರು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2400 ರಲ್ಲಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದೂ ವಾಸುದೇವ ಶರಣ್ ಅಗ್ರವಾಲ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.480–410 ರೊಳಗಿರಬೇಕೆಂದೂ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಪಾಣಿನಿಯ ವ್ಯಾಕರಣ ಸೂತ್ರಾತ್ಮಕವಾಗಿದೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 3,981 ಸೂತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸೂತ್ರಗಳೂ ಒಂದೊಂದರಲ್ಲಿಯೂ ನಾಲ್ಕು ನಾಲ್ಕು ಪಾದಗಳುಳ್ಳ ಎಂಟು ಅಧ್ಯಾಯಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ವ್ಯಾಕರಣ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿ ಎಂಬ ಹೆಸರೇ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಅಷ್ಟಕ, ಪಾಣಿನಿಯವೃತ್ತಿಸೂತ್ರ, ಅಕಾಲಕವ್ಯಾಕರಣ, ಶಾಲಾತುರೀಯ ತಂತ್ರ ಎಂಬುದು ಈ ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿಯ ಇತರ ಹೆಸರುಗಳು.

ಪಾಣಿನಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಆಡುಭಾಷೆಯಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ಗ್ರಾಂಥಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗೂ ವ್ಯಾವಹಾರಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗೂ ಅಷ್ಟಾಗಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಭಾಷೆಗೇ ಲೌಕಿಕ ಭಾಷೆ ಎನ್ನುವುದು. ಇದು ವೇದಗಳ ವೈದಿಕ ಭಾಷೆಗಿಂತ ತುಂಬ ಭಿನ್ನವಾಗಿತ್ತು. ಈ ವೈದಿಕ (ಸಂಸ್ಕೃತ) ಮತ್ತು ಲೌಕಿಕ (ಸಂಸ್ಕೃತ) ಭಾಷೆಗಳೆರಡಕ್ಕೂ ಅನ್ವಯಿಸುವಂತೆ ಒಂದೆ ವ್ಯಾಕರಣವನ್ನು (ಶಬ್ದಾನುಶಾಸನ) ರಚಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಸಲ್ಲುವುದು ಪಾಣಿನಿಯೊಬ್ಬನಿಗೇ. ಅಲ್ಲದೆ ಈವರೆಗೆ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿರುವ ಶಬ್ದಾನುಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಗ್ರವಾಗಿರುವುದು ಪಾಣಿನಿಯ ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿಯೊಂದೇ. ಇದರಲ್ಲಿನ ಸಾಂಕೇತಿಕ ಪರಿಶುದ್ಧತೆ ಮತ್ತು ಸೂತ್ರನಿರ್ಮಾಣ ಚಾತುರ್ಯ ಅನ್ಯಾದೃಶವಾದುದು.

ಪಾಣಿನಿ, ವರರುಚಿ, ಪತಂಜಲಿ–ಈ ಮೂವರನ್ನೂ ವ್ಯಾಕರಣಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಧುರೀಣರಾದ ಮುನಿತ್ರಯರೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮೂವರೂ ಮುನಿಗಳೇ ಆಗಿದ್ದರೆಂಬುದು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ನಂಬಿಕೆ.

ಪಾಣಿನಿಯ ಸೂತ್ರಗಳಿಗೆ ರಚಿತವಾಗಿರುವ ಟೀಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವೂ ಪ್ರಧಾನವೂ ಆದುದು ಕಾಶಿಕಾವೃತ್ತಿ. ಇದನ್ನು ಜಯಾದಿತ್ಯ, ವಾಮನ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಜೈನಪಂಡಿತರು 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದರು. ಈ ಪಾಣಿನಿಯೂ ಜಾಂಬವತೀ ಪರಿಣಯ ಕರ್ತೃವಾದ ಪಾಣಿನಿಯೂ ಇಬ್ಬರೂ ಒಂದೇ ಎಂಬುದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಉಪಜಾತಿ ಛಂದಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪಾಣಿನಿ ಸಿದ್ಧಹಸ್ತನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಕ್ಷೇಮೇಂದ್ರ ತನ್ನ ಸುವೃತ್ತತಿಲಕದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. (ಎಸ್.ಆರ್.ಎಎನ್.)

ಪಾಣಿಪತ್ ಕದನಗಳು: ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದ ಮೇಲೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿ ಅದರ ಗತಿಯನ್ನೇ ಬಹಳಮಟ್ಟಿಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಿದ ಮೂರು ನಿರ್ಣಾಯಕ ಕದನಗಳು. ಇವು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ 1526, 1556 ಮತ್ತು 1761ರಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಸು.80 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಪಾಣಿಪತ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಡೆದುವು. ಈ ಸ್ಥಳ ಮಟ್ಟಸವಾದ ಬಯಲಾಗಿದ್ದು ಅಶ್ವದಳಗಳ ಸಂಚಾರಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಕದನಕ್ಕೆ ಈ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಬಳಸಿ ಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಒಂದನೆಯ ಪಾಣಿಪತ್ ಕದನ 1526 ಏಪ್ರಿಲ್ 21ರಂದು ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಲೋದಿಗೂ ಕಾಬೂಲಿನಿಂದ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಿದ್ದ ಮೊಗಲ್ ದೊರೆ ಬಾಬರನಿಗೂ ನಡೆಯಿತು. ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಲೋದಿಯ ಕಡೆ ಇದ್ದ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ 1,00,000 ಜನರಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಬಾಬರನ ಬಳಿ ಇದ್ದ ಸೈನಿಕರು ಕೇವಲ 2,000. ಆದರೆ ಬಾಬರನ ಕುಶಲ ಯುದ್ಧತಂತ್ರ ದಿಂದಾಗಿ ಅವನ ಕೈ ಮೇಲಾಯಿತು. ಅವನು ತನ್ನಲ್ಲಿದ್ದ ಫಿರಂಗಿಯನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಪರಿಣಾಮ ಕಾರಿಯಾಗಿ ಬಳಸಿದ. ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಲೋದಿ ಸೋತು ಸಾವಿಗೀಡಾದ. ಬಾಬರ್ ದೆಹಲಿ ಆಗ್ರಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ.

ಎರಡನೆಯ ಪಾಣಿಪತ್ ಕದನ 1556 ನವೆಂಬರ್ 5ರಂದು ಆಫ್ಘನ್ ದೊರೆ ಆದಿಲ್ ಷಾ ಸುರ್‌ನ ಸಮರ್ಥ ಹಿಂದು ಸೇನಾನಿ ಹಾಗೂ ಮಂತ್ರಿ ಹೇಮುವಿಗೂ ತಂದೆಯ ಕಳೆದುಹೋಗಿದ್ದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಗೆದ್ದುಕೊಳ್ಳತೊಡಗಿದ್ದ ಅಕ್ಬರ್ ಹಾಗೂ ಅವನ ಪೋಷಕ ಬೈರಾಮ್ ಖಾನನಿಗೂ ನಡೆಯಿತು. ಹೇಮುವಿನ ಸೈನ್ಯ ದೆಹಲಿಯನ್ನೂ ಆಗ್ರವನ್ನೂ ಗೆದ್ದು ಪಾಣಿಪತ್‌ನಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಎದುರಿಸಿತು. ಹೇಮುವಿನ ಸೈನ್ಯ ಮೊಗಲರದಕ್ಕಿಂತ ದೊಡ್ಡದಾಗಿತ್ತು. ಅದರಲ್ಲಿ 150 ಆನೆಗಳಿದ್ದುವು. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಹೇಮುವಿಗೆ ಜಯವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅಕಸ್ಮಾತ್ತಾಗಿ ಬಾಣವೊಂದು ಅವನ ಕಣ್ಣಿಗೆ ತಾಗಿತು. ಹೇಮುವಿಗೆ ಜ್ಞಾನ ತಪ್ಪಿತು. ತಮ್ಮ ನಾಯಕ ಬಿದ್ದುದರಿಂದ ಸೈನಿಕರು ದಿಕ್ಕೆಟ್ಟು ಓಡಿದರು. ಹೇಮು ಸೆರೆಯಾದ. ಅವನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಲಾಯಿತು. ಎರಡನೆಯ ಕದನವೂ ನಿರ್ಣಾಯಕವಾಗಿ ಮುಕ್ತಾಯಗೊಂಡಿತು. ವಿಜಯಿ ಅಕ್ಬರ್ ದೆಹಲಿ ಆಗ್ರಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಆಫ್ಘನರಿಗೂ ಮೊಗಲರಿಗೂ ನಡೆದಿದ್ದ ಸ್ಪರ್ಧೆಯಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರು ಗೆದ್ದರು. ಅನಂತರ ಸು.300 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಅವರು ದೆಹಲಿಯ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತು ಆಳಿದರು.

ಮೂರನೆಯ ಪಾಣಿಪತ್ ಕದನ 1761 ಜನವರಿ 14ರಂದು ಆಫ್ಘನ್ ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ಅಹಮದ್ ಷಾ ಅಬ್ದಾಲಿಗೂ ಮರಾಠರಿಗೂ ನಡೆಯಿತು. ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 2ನೆಯ ಷಾ ಆಲಮನ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿದ್ದ ಮರಾಠರು ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ತಾವೇ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ಭಾರತವನ್ನಾಳಬೇಕೆಂದು ಆಶಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಪಾಣಿಪತ್ ಕದನದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಆ ನಿರೀಕ್ಷೆ ಸುಳ್ಳಾಯಿತು. ಸುಮಾರು ಎರಡೂವರೆ ತಿಂಗಳುಗಳ ಕಾಲ ಪಾಣಿಪತ್ ಬಳಿಯ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ನಷ್ಟ ಹೊಂದಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಆಹಾರವಿಲ್ಲದೆ ಬಳಲಿದ್ದ ಮರಾಠ ಸೈನ್ಯ ಪಾಣಿಪತ್ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಅಬ್ದಾಲಿಯ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ನೇರವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಎದುರಿಸಿತು. ಅಬ್ದಾಲಿಗೆ ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ನವಾಬ ಶೂಜಾ–ಉದ್–ದೌಲನೂ ನಜೀಬ್ ಖಾನನೆಂಬ ಭಾರತೀಯ ಮುಸ್ಲಿಮನೂ ನೆರವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಸೇನೆಯನ್ನು ಎಡಬಲಗಳಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ್ದರು. ಮರಾಠರ ಕಡೆ ಸದಾಶಿವರಾವ್ ಭಾವೂ ದಂಡನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ. ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಖಾನ್ ಗಾರ್ಡಿ, ಮಲ್ಹಾರ್ ರಾವ್ ಹೋಳ್ಕರ್ ಮತ್ತು ಜಾಂಕೋಜಿ ಸಿಂಧ್ಯರು ಅವನ ನೆರವಿಗೆ ನಿಂತಿದ್ದರು. ಅಬ್ದಾಲಿಯ ಸೈನ್ಯ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲೂ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದಲ್ಲೂ ಮರಾಠರದಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಎರಡೂ ಪಕ್ಷಗಳ ನಡುವೆ ಬಿರುಸಾದ ಕದನ ನಡೆಯಿತು. ಕದನದಲ್ಲಿ ಸದಾಶಿವರಾವ್ ಭಾವೂ, ಪೇಷ್ವೆಯ ಮಗ ಮತ್ತು ಇನ್ನೂ ಹಲವು ಪ್ರಮುಖರು ಮಡಿದರು. ಮರಾಠರ ಕಡೆ ಅಗಾಧ ಸಾವು ನೋವು ನಷ್ಟಗಳಾದುವು. ಮೂರನೆಯ ಪಾಣಿಪತ್ ಯುದ್ಧ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ತಿರುವಾಯಿತು. ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ತನ್ನ ಶತ್ರುಗಳಾಗಿದ್ದ ಮರಾಠರ ನೆರವಿನಿಂದಲೂ ಉಳಿಯದಂತಾಯಿತು. ಮರಾಠರನ್ನೆಲ್ಲ ಒಂದುಗೂಡಿಸುವಂಥ ಪ್ರಭಾವ ಪೇಷ್ವೆಗೆ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಯಿತು. ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅಂತ್ಯದೊಡನೆ ಮರಾಠರು ಇಡೀ ಭಾರತದ ಸಾಮ್ರಾಟರಾಗಬಹುದೆಂಬ ಆಸೆ ಮುರಿದುಬಿತ್ತು. ವಿಜಯಿ ಅಬ್ದಾಲಿಯಾ ದರೂ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತು ಆಳಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ಸೇನೆ ಬಂಡಾಯವೇಳ ಬಹುದೆಂಬ ಅಂಜಿಕೆಯಿಂದಾಗಿ ಅವನು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಮರಾಠರ ಸೋಲು, ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅಸ್ತಮಾನ ಭಾರತೀಯ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಅಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಹಾಗೂ ಅಸಂಘಟನೆ– ಇವುಗಳಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲರಾಗಿ, ಉತ್ತರೋತ್ತರದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. *

ಪಾರ್ಸಿ ಕಲೆ: ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯ, ಕಾಲ್ಡಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳು ಪತನವಾದ ಅನಂತರ ಈಗಿನ ಇರಾನಿನ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಸಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಉದಯವಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.331 ರಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್‌ನ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಹಾಳಾಗುವವರೆಗೂ ಅದು ಏಷ್ಯದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಆಗ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದ ಪಾರ್ಸಿ ಕಲೆಯ ಇತಿಹಾಸದ ಕೆಲವು ಕುರುಹುಗಳು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ.

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಮುಖ ಕಟ್ಟಡ ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್ ಅರಮನೆ. ಅಕೆಮನಿಡ್ ವಂಶದ ದರ್ಯಾವುಷ ಮತ್ತು ಕ್ಷಯರ್ಷರ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.533–465) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಅರಮನೆ ವಿಶಾಲ ಜಗತಿಯ ಮೇಲಿನ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಅನೇಕ ಕೋಣೆಗಳ ನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲೂ ಮಾನವ ಶಿರಗಳುಳ್ಳ ಬೃಹತ್ ನಂದಿಗಳ ವಿಗ್ರಹಗಳಿರುವ ಪ್ರಾಫಿಲಾನ್ ಪ್ರವೇಶ ಜಗತಿಗೊಯ್ಯುತ್ತದೆ. ಜಗತಿಯ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲೂ ಸೋಪಾನ ಪಂಕ್ತಿಗಳಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಶಿಲೆಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಕಟ್ಟಡದ ಜಗತಿ, ಸೋಪಾನ ಶ್ರೇಣಿ, ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು ಮತ್ತು ಸಭಾ ಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಉತ್ತಮ ರೀತಿಯ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನೂ ಚಾವಣಿ ಮತ್ತು ಸಣ್ಣ ಕಂಬಗಳಿಗೆ ಮರವನ್ನೂ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಂಬಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುವು. ಅಪಾದಾನ ಸಭಾಮಂಟಪದಲ್ಲಿ 40 ಅಡಿಗಳೆತ್ತರದ ಕೃಶವಾದ ಮತ್ತು ಅರೆಗೋಳವಿಯಾಕಾರದ ಗಾಡಿಗಳುಳ್ಳ ಸುಂದರವಾದ 36 ಕಂಬಗಳು ಚಾವಣಿಗೆ ಆಧಾರ ಗಳಾಗಿವೆ. ಕಂಬಗಳ ಬೋದಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಬೆನ್ನಿಗಂಟಿದಂತೆ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೂ ಮುಖ ಮಾಡಿ ನಂದಿ, ಸಿಂಹ ಅಥವಾ ಹದ್ದುಗಳ ಮುಖಭಾಗಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ತಲೆಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೂಡಿಸಿದ ಮರದ ದೂಲಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣ ಮತ್ತು ಚಿನ್ನದ ತಗಡಿನ ಅಲಂಕಾರ ವಿದ್ದಿರಬಹುದು; ಅಂತೆಯೇ ಗೋಡೆಗಳಿಗೂ ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣದ ಅಥವಾ ಗಾಜಿನ ಲೇಪದ ಅಲಂಕಾರವಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಅರಸ ತನ್ನ ಪರಿಚಾರಕ ವರ್ಗ, ಅಂಗರಕ್ಷಕದಳ, ಸಭಾಸದರು ಮತ್ತು ಸಾಮಂತ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆದವನಾಗಿ, ರಾಜ ಗಾಂಭೀರ್ಯ ಘನತೆಗಳಿಂದ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದಾಗ ಸಭಾಮಂಟಪದ ಭವ್ಯತೆ ಅದ್ಭುತವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು.

ಈ ಅಲಂಕರಣ ಕಾರ್ಯದ ಬಹು ಅಂಶಗಳು ತತ್ಪೂರ್ವದ ಸಸೀರಿಯನದ–ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ ಕಲೆಯಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾದಂತೆ ಕಂಡುಬಂದರೂ ಪಾರಸಿಕರು ಅವನ್ನು ತಮ್ಮ ವಾತಾವರಣದ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳಿಗೆ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮದಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ಅವಕ್ಕೆ ಸ್ವತಂತ್ರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಅನಂತರದ ಸಸೇನಿಯನ್ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಹೊರಗಿನ ಪ್ರಭಾವ ಗಳನ್ನು ತನ್ನದಾಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಮತ್ತು ತನ್ನದೇ ಆದ ಅಂತಃಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಹ ಅರಮನೆ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿದೆ. ಕ್ಟೆಸಿಫಾನ್ ನಗರದ ಪ್ರ.ಶ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅರಮನೆಯ ಭವ್ಯತೆ ಅದರ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲಿದ್ದ ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕಗಳ ಅಲಂಕರಣ ಮತ್ತು 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಮಿಯರು ಅದನ್ನು ಪಾಳುಗೆಡವಿದಾಗ ಅಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ರತ್ನಗಂಬಳಿಗಳು ಮತ್ತು ಪೀಠೋಪಕರಣಗಳು–ಇವನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಿದಾಗ ಆ ಅರಮನೆಯ ದಿವ್ಯ ವೈಭವ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಸಿಂಹಾಸನವಿರುವ ಕೋಣೆಯ ಚಾವಣಿಯ ತೂಗುಗುಮ್ಮಟದ ಔನ್ನತ್ಯ ಮಾನವನ ಭವ್ಯ ಕಲ್ಪನೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಸಭಾಂಗಣದ ಮುಂಭಾಗದ ಅಡ್ಡಗೋಡೆಯನ್ನು ಅರಗಂಬ ಮತ್ತು ಕಮಾನು ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅದರ ಅಂತಸ್ತುಗಳ ಜೋಡಣೆ ತುಂಬಾ ಆಕರ್ಷಣೀಯ.

ಮುಸ್ಲಿಮರ ಆಕ್ರಮಣದ ತರುವಾಯ (641). ಇಡೀ ಏಷ್ಯ ಖಂಡದಲ್ಲಿ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದ ಇಸ್ಲಾಮಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಬಲಗೊಂಡಿತು. ಆದರೂ ಸಸೇನಿಯನ್ ಯುಗದ ಪ್ರಭಾವಗಳು ಉಳಿದು ಬಂದುವು. ಕಟ್ಟಡದ ಚಾವಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ಧ ಉರುಳೆ ಯಾಕಾರದ ಒಳಮಾಳಿಗೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಅನೇಕ ಮಸೀದಿಗಳ ಇಬ್ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಿರುಗಂಬಗಳು (ಮಿನರೆಟ್ಟುಗಳು) ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಎರಡು ಹಂತದ ಗುಮ್ಮಟಗಳು ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣ; ಹೊರಗುಮ್ಮಟ ವನ್ನು ಎತ್ತರವಾದ ಅಂಡದ ಮೇಲೆ ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಕಮಾನು ಚಾವಣಿ ಮತ್ತು ಗುಮ್ಮಟಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ನಿರ್ಮಾಣ ತಂತ್ರಗಳು ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಸಾಹಸಿ ಚಮತ್ಕಾರದ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನಗಳಾಗಿವೆ. ಆ ಶೈಲಿಯ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಕಟ್ಟಡಗಳು 16–17ನೆಯ ಶತಮಾನ ಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದುವು. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮವೆನ್ನಲಾದ ಮರದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ರೂಢಿಗೆ ಬಂದುವು; ಇವುಗಳ ನವುರಾದ ಕಂಬಗಳು ತೊಡರಿಕೊಂಡಂತಿರುವ ಸೂರುಗಳು, ಇವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಅದ್ಭುತ ಕೆತ್ತನೆ, ಚಿತ್ರಕೊರೆತ, ಕಟ್ಟಡಗಳ ಸುತ್ತಲಿದ್ದ ರಮ್ಯ ಉದ್ಯಾನವನಗಳು – ಇವೆಲ್ಲವೂ ಪಾರಸಿ ಜೀವನದ ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶಗಳಾಗಿದ್ದುವು.

ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ: ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಭವ್ಯ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪ ಫಲಕ ಗಳಿದ್ದುವು. ಸೋಪಾನಗಳ ಪಕ್ಕದ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ರಾಜಭಟರ, ಅಂಗರಕ್ಷಕದಳದ ಮತ್ತು ಸಾಮಂತರಾಜ್ಯಗಳಿಂದ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಹೊತ್ತು ತರುತ್ತಿದ್ದವರ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಡೆಯಲಾಗಿತ್ತು. ಮಾನವ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಸಮಾಂತರದಲ್ಲಿ ಕಡೆದು ಅವುಗಳ ನಡುವೆ ಕೆಲವು ಗಿಡಗಳ ಅಥವಾ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಹೊತ್ತು ತರುತ್ತಿದ್ದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೆತ್ತನೆ, ಜೋಡಣೆ, ವಿವರಗಳ ನಿರೂಪಣೆ, ತಾಂತ್ರಿಕ ನೈಪುಣ್ಯದ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿವೆ. ಇಡೀ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಬೆಳಕು ನೆರಳಿನ ಪರಿಣಾಮವನ್ನೊದಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಫಲಕಗಳು ಅರಮನೆಯ ಔನ್ನತ್ಯವನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಅಳತೆಗೋಲುಗಳಂತಿವೆ.

ಸಸೇನಿಯನ್ ಯುಗದ ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಗಳ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನಗಳನ್ನು ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್ ಬಳಿಯಿರುವ ನಕ್ಷ್–ಇ–ರುಸ್ತವರ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಆರ್ದಶೀರ್ I ಮತ್ತು ಷಾಪೂರ್ I ದೊರೆಗಳ ಬೃಹದಾಕೃತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕೆರ್ಮನ್‌ಷಾ ಬಳಿಯ ಒಂದು ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿರುವ ಖುಸ್ರು II ವಿನ ಅದ್ಭುತಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಗುರ್ತಿಸಬಹುದು. ಖುಸ್ರುವಿನ ಮೂರ್ತಿ ಯುದ್ಧಕವಚವನ್ನು ಧರಿಸಿದೆ; ಇಸ್ಲಾಮಿಯರು ಇದನ್ನು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ವಿಕೃತಗೊಳಿಸಿದ್ದರೂ ಈಗಲೂ ಅದರ ಭಾವಪೂರ್ಣ ಸೌಂದರ್ಯ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಅಂತಃಶಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಭವ್ಯತೆ ಸ್ಮರಣೀಯವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಅಕೆಮನಿಡ್ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಛಾಯೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇಸ್ಲಾಮಿ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಮತೀಯ ನಿರ್ಬಂಧದ ದೆಸೆಯಿಂದ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವಿಲ್ಲವಾಯಿತು.

ಲೋಹಶಿಲ್ಪಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಕೆಮಿನಿಯನ್ನರು ನಿಷ್ಣಾತರಾಗಿದ್ದರು. ಆ ಕಾಲದ ಒಂದು ಚಿನ್ನದ ತೋಳಬಂದಿಯ ಮೇಲೆ ರೆಕ್ಕೆಗಳುಳ್ಳ ಎರಡು ವಿಕೃತ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ದೇಹದ ತಳಭಾಗ ಮತ್ತು ಹಿಂಗಾಲುಗಳನ್ನು ತೋಳಬಂದಿಯ ಮೇಲೆ ಉಬ್ಬುಚಿತ್ರ ರೂಪದಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ದುಂಡುಶಿಲ್ಪ ರೂಪದಲ್ಲಿ ರೆಕ್ಕೆ, ಎದೆಭಾಗ ಮತ್ತು ಕತ್ತುಗಳನ್ನು ತೋಳಬಂದಿಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ; ಕೋಡುಗಳುಳ್ಳ ಸರ್ಪಗಳ ತಲೆಗಳು ಪರಸ್ಪರಾಭಿಮುಖವಾಗಿವೆ. ದೇಹದ ಮೇಲೆ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ತಗ್ಗುಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಬಣ್ಣದ ಶಿಲೆಯ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ಹುದುಗಿಸಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಾಣಿಗಳ ದೇಹಗಳು ಬಹಳ ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿದ್ದರೂ ಇವುಗಳ ವೀರ್ಯವತ್ತಾದ ನಿರೂಪಣೆ ಮನತಟ್ಟುವಂತಿದೆ. ಲೋಹಕಲೆಯಲ್ಲೂ ಪಾರಸಿಕರ ಮೇಲೆ ತತ್ಪೂರ್ವ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಛಾಯೆ ಬಿದ್ದಿರುವುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲವಾದರೂ ಅವರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಎದ್ದುಕಾಣುವಂತಿದೆ. ಲೂರಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಈಗ ಬಾಸ್ಟನ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಕಂಚಿನ ದಂಡದ ಮೇಲುಹಿಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿರುವ ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸಾದೃಶ್ಯವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಸಸೇನಿಯನ್ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಭಾವಪೂರ್ಣ ಅಂತಃಸತ್ವವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುವಂಥ ಹಲವಾರು ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಆ ಕಾಲದ ಒಂದು ಬೆಳ್ಳಿಯ ತಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಖುಸ್ರು I ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯವನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಸು.21 ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಆ ತಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಆರು ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಪರಿಮಿತಿಗೆ ಹೊಂದುವಂತೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ನಾಗಾಲೋಟದಲ್ಲಿ ಓಡುತ್ತಿರುವ ರಾಜಾಶ್ವ, ಬಿಲ್ಲು ಹೂಡಿ ಬಾಣ ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ದೊರೆ, ಬಾಣತಾಗಿ ಉರುಳಿದ ಇಲ್ಲವೇ ಓಡುತ್ತಿರುವ ಮೃಗಗಳು –ಇವುಗಳ ಚಿತ್ರಣ ಬಹಳ ಕೌಶಲಪೂರ್ಣವಾಗಿಯೂ ಜೀವಂತವಾಗಿಯೂ ಇವೆ. ಅವುಗಳೆಲ್ಲದರ ಸಮಗ್ರ ಜೋಡಣೆ ನಿಜಕ್ಕೂ ಅದ್ಭುತ.

ಇಸ್ಲಾಮಿ ಯುಗದ ಲೋಹಕಲೆ ಬಹಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮವೂ ಸೌಂದರ್ಯಪೂರ್ಣವೂ ಆಗಿದೆ. ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿಯ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ಹುದುಗಿಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಅವರ ಕಲಾಜಾಣ್ಮೆ ಮತ್ತು ಸೌಂದರ್ಯಪ್ರಿಯತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತವೆ. ತಮ್ಮ ಆಯುಧ ಮತ್ತು ಕವಚಗಳ ಮೇಲೆ ಇಂಥ ಚಿತ್ರಕೊರೆತಗಳನ್ನು ಹುದುಗಿಸಿ ಅಲಂಕರಿಸುವ ಕಲೆ ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ನೇಯ್ಗೆಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ: ಬಟ್ಟೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲೂ ಪಾರ್ಸಿಗಳದ್ದು ಸಿದ್ಧಹಸ್ತ. ಚೀನದಿಂದ ಬರಮಾಡಿಕೊಂಡ ರೇಷ್ಮೆನೇಯ್ಗೆ ಕಲೆಯನ್ನು ಅವರು ತಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತವಾಗಿ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. ತಮ್ಮ ರಾಜ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದ ಬಳಕೆಗೂ ಬೈಜಾಂಟಿಯಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪಿನ ದೇಶಗಳಿಗೆ ರಫ್ತಿಗಾಗಿಯೂ ಪ್ರಪಂಚವಿಖ್ಯಾತವಾದ ರತ್ನಗಂಬಳಿಗಳನ್ನೂ ರೇಷ್ಮೆಯ ವಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಅವರು ತಯಾರಿಸು ತ್ತಿದ್ದರು. ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಸಣ್ಣ ಪದಕಗಳಿಂದ ಕೂಡಿಸಲಾದ ದೊಡ್ಡ ಪದಕಗಳನ್ನು ಹೆಣೆ ಯುತ್ತಿದ್ದರು. ದೀರ್ಘ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಪದಕಗಳಲ್ಲಿ ಬೇಟೆಯ ದೃಶ್ಯಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿರು ತ್ತಿದ್ದವು. ಇಂಥ ಒಂದು ಪದಕದ ಮೇಲಿನ ದೃಶ್ಯದಲ್ಲಿ ಎದುರುಬದುರಾಗಿ ಹಾರುತ್ತಿರುವ ಕುದುರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಇಬ್ಬರು ರಾಜರು, ಅವರಿಬ್ಬರ ನಡುವೆ ಇರುವ ರಾಜದಂಡದ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕವಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾದ ಹಾರುತ್ತಿರುವ ಪಕ್ಷಿಗಳು, ರಾಜರು ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ತಾವು ಬೇಟೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಂದ ಸಿಂಹದ ಮರಿಗಳು, ಕುದುರೆಗಳ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಕಾಡು ಪ್ರಾಣಿಗಳು–ಇವೆಲ್ಲ ಅಮೋಘವಾಗಿವೆ. ಪದಕದ ಸುತ್ತಂಚಿನಲ್ಲಿರುವ ಸಣ್ಣ ಲತಾವರ್ತುಲ ಗಳಲ್ಲೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅವುಗಳ ಚಿತ್ರಣ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿಯೂ ಸತ್ವಪೂರ್ಣ ವಾಗಿಯೂ ಇದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇಡೀ ದೃಶ್ಯ ಬಹಳ ರಮ್ಯ ಅಲಂಕಾರದ ಭಾವವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಇಸ್ಲಾಮಿ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಸಹ ಬಟ್ಟೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಸಿಂಹ, ಹದ್ದು ಮತ್ತು ಹಲವು ಬಗೆಯ ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಜ್ಯಾಮಿತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳ ನಡುವೆ ಚಿತ್ರಿಸುವ ನೇಯ್ಗೆ ಕಲೆ ಅನೂಚಾನವಾಗಿ ಬೆಳೆದುಬಂತು.

ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಮಡಕೆಕುಡಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡುಬರುವ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಪರ್ಷಿಯದಲ್ಲಿ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಬಹಳ ಜನಪ್ರಿಯವಾಯಿತು. ಒರಟಾದ ಮೇಲ್ಮೈಯನ್ನು ಗಾಜಿನಂತೆ ನಯಗೊಳಿಸಿ ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಲೇಪಿಸಿ ಆದರ ಮೇಲೆ ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಬಹಳ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ವರ್ಣಚಿತ್ರಕಲೆ ಮತ್ತು ಆಲಂಕಾರಿಕ ಲಿಪಿ: ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಮಿ ಯುಗದಿಂದೀಚೆಗೆ ಪಾರ್ಸಿ ಕೊಡುಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು; ಈ ಕಲೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಮಾಧ್ಯಮ ಮಸ್ತಕಗಳ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದ ಇರಾಕಿನ ಬಾಸ್ರಾ ಮತ್ತು ಕುಫಾ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ, ಹದಗೊಳಿಸಿದ ಹಾಳೆಗಳ ಮೇಲೆ, ಪವಿತ್ರ ಕುರಾನಿನ ಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಕುಫಿ ಲಿಪಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. 800ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಬಾಸ್ರಾದಲ್ಲಿದ್ದ ಪಾರ್ಸಿ ಮೂಲದ ಖೋಷ್ಣಮ್ ಇಂಥ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ತರುವಾಯ ಪಾರ್ಸಿಕರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ದುಂಡಾದ ನಸಖಿ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. ಆಗಿನ ಈ ಕಲೆಯ ಆದ್ಯಪ್ರವರ್ತಕ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಸೌಗ್‌ಜಿ. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೀವಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಘನಾ ಖುಸ್ರಾ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಪ್ರಮುಖ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸೆಲ್ಜುಕ್ ದೊರೆಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಾಗ್ದಾದ್ ಶೈಲಿಯ ಲೇಖನ ಕಲೆ ಪ್ರಬಲವಾಯಿತು. ಕುರಾನಿನ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲದೇ ಲೌಕಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಆಲಂಕಾರಿಕ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು; ಇವುಗಳ ನಡುವೆ ವಿವರಣಾತ್ಮಕವಾದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಅಳವಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚುಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುವು. ಕಲಾಪ್ರಿಯರಾದ ಷಾಹ ದೊರೆಗಳು ಉತ್ತಮ ಚಿತ್ರಲಿಪಿಕಾರರಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಕಾಲದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕುರಾನಿನ ಕೆಲವು ಪ್ರತಿಗಳೂ ಮನಾಫಿಆಲ್ ಹಯಾವನ್ ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರತಿಗಳು ಸೇರಿವೆ.

ತೈಮೂರ್ ವಂಶದ ಮತ್ತು ಸಫಾವಿಡ್ ದೊರೆಗಳ ಕಾಲದ ಲೌಕಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಉತ್ತಮ ಕೃತಿಗಳು. ಫಿರ್ದೂಸಿ, ನಿಜಾಮಿ ಇವರ ಕವನಗಳ ಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಖ್ಯಾತಚಿತ್ರಕಾರರು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಚಿತ್ರಕಾರರಲ್ಲಿ ಬಿಹಜಾದ್ (1440–1536). ಷಾಹ್ ತಹ್ಮಾಸ್ಪನ (1524–1576) ಆಸ್ಥಾನಿಕರಾದ ಮಿರಾಕ್ ಮತ್ತು ಸುಲ್ತಾನ್ ಮುಹಮುದ್ ಅಗ್ರಗಣ್ಯರು. ದೊರೆಗಳ ವಿಲಾಸೀ ಜೀವನದ ಬೇಟೆ, ಸಂಗೀತ, ಪ್ರಣಯ ಮತ್ತು ಸಂತೋಷ ಕೂಟಗಳ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನೂ ಇಂಥ ಲೌಕಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂಥ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಮೋಘವಾದದ್ದು, ನಿಜಾಮಿಯ ಲೈಲಾಮಜನು ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರತಿ; ಇದರ ಚಿತ್ರಕಾರ ಮಿರಾಕ್. ಆಸನದ ಮೇಲೆ ಚಾವಟಿ ಹಿಡಿದು ಕುಳಿತ ಗುರು, ಅವನ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಆಟಗಳಲ್ಲಿ ಮಗ್ನರಾದ ಶಿಷ್ಯರು, ಮಧ್ಯರಂಗದಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಅಭಿಮುಖರಾಗಿ ನಿಂತ ಲೈಲಾಮಜನು–ಇವರುಗಳ ಚಿತ್ರಣ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದರೂ ಹೃದಯಂಗಮ ವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಸಮತಲವಾಗಿದ್ದು, ನೆರಳು–ಬೆಳಕುಗಳ ರೂಪಣೆಯಿಲ್ಲವಾಗಿದೆ. ಬಣ್ಣಗಳ ಸಮನ್ವಯದಿಂದ ಅಲಂಕಾರಿಕ ಭಾವನೆ ಉಂಟಾಗಿದೆ. ಅದೇ ಕಾಲದ ಷಹನಾಮಾ ಖುಸ್ರು–ಷಿರಿನ್ ಮೊದಲಾದ ಗ್ರಂಥಗಳ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳೂ ಈ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದವು.

ತೈಮೂರ್ ದೊರೆಗಳ ಆಶ್ರಿತನಾದ ಬೈಸಂಕ್ವರ್ ಮಿರ್ಜಾ ಹೆರಾಟಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ (1434) ಅಲಂಕಾರಿಕ ಲಿಪಿ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ 40 ಮಂದಿ ಶಿಷ್ಯರಿದ್ದರು. ಆ ಶಾಲೆಯ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಚಿತ್ರಕಾರ ಬೆಹ್‌ಜಾದ್ (ಸು.1450–1520). ಪಾರ್ಸಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಗ್ರೇಸರನೆಂದು ಇವನನ್ನು ಗೌರವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವನ ಕೃತಿಗಳು ದೇಶ ವಿದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದಿದ್ದವು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಫಹಾನ್ ಶೈಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾದವು. ಆ ಶೈಲಿಯ ಚಿತ್ರಕಾರರಲ್ಲಿ ಮೀರ್ ಇಮಾದ್ ಅಲ್–ಹುಸ್ನಿ (ಸು.1618) ಮತ್ತು ರಿಜ಼ಾ ಅಬ್ಬಾಸಿ ರಾಜ ಸನ್ಮಾನಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಗಳು. ಉಸ್ತಾದ್ ಮೊಹಮ್ಮದಿಯಾದ ರೊತನ್ನ ಪ್ರಕೃತಿ ಚಿತ್ರಗಳ ಒಂದು ಹೊಸ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಸ್ಥಾಪಕ. ಅವನ ಶಿಷ್ಯನಾದ ರಿಜ಼ಾ ಅಬ್ಬಾಸಿಯ ನೂರಾರು ಚಿತ್ರಗಳು ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ಭಾರತಗಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಸಂಗ್ರಾಹಕರ ಬಳಿ ಉಳಿದುಬಂದಿದೆ. 18ನೆಯ ಶತಮಾನ ಮತ್ತು ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಾದರೂ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದುದ್ದಕ್ಕೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮಚಿತ್ರಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಆದರೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಭವ್ಯ ರಮ್ಯ ಶೈಲಿ ಕಣ್ಮರೆಯಾಯಿತು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಪಾಲ: 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಿಂದ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದವರೆಗೆ ಬಂಗಾಲವನ್ನಾಳಿದ ರಾಜವಂಶ. ಈ ವಂಶದ ಅರಸರನ್ನು ವಂಗಪತಿ ಗೌಡೇಶ್ವರರೆಂದೂ ಸೂರ್ಯವಂಶಜರೆಂದೂ ಸಮುದ್ರಸಂಭವರೆಂದೂ ಬಣ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ರಾಜರುಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಪಾಲ ಎಂದೇ ಕೊನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಇವರ ವಂಶಕ್ಕೆ ಪಾಲವಂಶವೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಪುಂಡ್ರವರ್ಧನಪುರ (ಬಾಂಗ್ಲಾ ದೇಶದ ಬೋಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಮಹಾಸ್ಥಾನಗಢ) ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಪಾಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೋಪಾಲ ದೊರೆ ಆರಂಭಿಸಿದ. ಈತ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. ಅನಂತರ ಇವನ ಮಗನಾದ ಧರ್ಮಪಾಲ ಸು.780 ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನಾರೋಹಣ ಮಾಡಿದ. ಗೌಡ, ವಂಗ, ರಾಢ, ಮಗಧಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ ಪಾಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದ ಸ್ಥಾನ ಔನ್ನತ್ಯಕ್ಕೇರಿತು. ಈ ಸಾಧನೆಯ ಕೀರ್ತಿ ಧರ್ಮಪಾಲನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಈತ ಪಾಲವಂಶಸ್ಥರಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅತ್ಯಂತ ಶಕ್ತಿಶಾಲಿಯೂ ಸಮರ್ಥನೂ ಆದ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ. ಮಾಳವದ ಪ್ರತಿಹಾರರೊಡನೆ ಘೋರ ಯುದ್ಧಮಾಡಿದ; ದಖನ್ನಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರೊಡನೆ ಕಾದಾಡಿದ. ಗೂರ್ಜರ ಪ್ರತಿಹಾರ ದೊರೆ ವತ್ಸರಾಜ ಪಾಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಜಯಗಳಿಸಿದ. ಆದರೆ ವತ್ಸರಾಜನನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮುಮ್ಮಡಿ ಧ್ರುವ ಸೋಲಿಸಿದ. ಆತ ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಮರಳಿದ ಬಳಿಕ ಧರ್ಮಪಾಲ ಪುನಃ ಉತ್ತರದತ್ತ ವಿಜಯಯಾತ್ರೆ ಹೊರಟು ಕನೌಜನ್ನು ಗೆದ್ದು ಚಕ್ರಾಯುಧನನ್ನು ಅಲ್ಲಿಯ ಸಿಂಹಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳ್ಳಿರಿಸಿದನಲ್ಲದೆ ಅಲ್ಲೊಂದು ಸಮ್ಮೇಳನವನ್ನೇ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ. ಅದರಲ್ಲಿ ಭೋಜ, ಮತ್ಸ್ಯ, ಮದ್ರ, ಕುರು, ಯದು, ಯವನ, ಅವಂತಿ, ಗಾಂಧಾರ, ಕೀರ ಮೊದಲಾದ ರಾಜರು ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಇದಾದ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಕನೌಜಿನ ಮೇಲೆ ನಾಗಭಟ್ಟ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಅಲ್ಲದೆ ಮಾಂಘೇರ್ ಬಳಿ ಧರ್ಮಪಾಲನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಸಾಹಸವೀರನೆಂದು ಖ್ಯಾತನಾದ ಧರ್ಮಪಾಲ ಸು.815ರಲ್ಲಿ ಕಾಲವಾದ.

ಅನಂತರ ಆತನ ಪುತ್ರನಾದ ದೇವಪಾಲ ಪಟ್ಟವೇರಿದ. ಈತ ತಂದೆಯಷ್ಟೇ ಉತ್ಕಟಾ ಕಾಂಕ್ಷಿ. ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣಾರ್ಥವಾಗಿ ನೆರೆಯ ಅನೇಕ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ.

ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹ

ಗುರ್ಜರ ರಾಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಕಂಬೋಜ ದೇಶವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ. ಅಸ್ಸಾಮಿನ ಪ್ರಾಗ್ಜ್ಯೋತಿಷ ಉತ್ಕಲ ಮುಂತಾದವು ಇವನ ವಶವಾದವು. ಇವನು ಹಿಮಾಲಯದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣ ತೀರದ ವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶದ ಅಧಿಪತಿ ಯಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ಈತನ ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿ ಬಣ್ಣಿಸುತ್ತಾನೆ. ಇವೆಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಈತ ಹೊರನಾಡುಗಳೊಡನೆ ಸಂಬಂಧವಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದ. ಸುವರ್ಣ ದ್ವೀಪದ (ಸುಮಾತ್ರ) ದೊರೆ ಬಾಲಪುತ್ರ ದೇವನ ರಾಯಭಾರಿ ದೇವಪಾಲನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದನೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರು ತ್ತದೆ. ಸು.39 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ದೀರ್ಘ ಕಾಲ ಈತ ಆಳಿ, ಬಂಗಾಲವನ್ನು ಉಚ್ಚ್ರಾಯಸ್ಥಿತಿಗೆ ತರಲು ಕಾರಣನಾದ ದಕ್ಷ ರಾಜನೆಂಬ ಖ್ಯಾತಿ ಹೊಂದಿದ. 855ರಲ್ಲಿ ಈತ ಮರಣಹೊಂದಿದ.

ಇವನ ಅನಂತರ ಪಾಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿ ಕುಂದುತ್ತ ಬಂದಿತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೇವಪಾಲನ ಸೋದರಳಿಯ 1ನೆಯ ವಿಗ್ರಹಪಾಲ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈತ ರಾಜ್ಯಭಾರಕ್ಕಿಂತ ಧರ್ಮಸಂಬಂಧವಾದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲೇ ಆಸಕ್ತನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಕೊನೆಗೆ ಇವನು ತನ್ನ ಪುತ್ರ ನಾರಾಯಣಪಾಲನಿಗೆ ರಾಜ್ಯಭಾರವನ್ನೂ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟನೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿಹಾರರ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದಾಗಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಪಾಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಗವನ್ನು ನಾರಾಯಣಪಾಲ ಮರಳಿ ಪಡೆದ. ಈತ ಸು.54 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ದೀರ್ಘ ಕಾಲ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇವನ ಅನಂತರ ಸು.2–3 ತಲೆಮಾರುಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲರಸರ ಖ್ಯಾತಿ ಪುನಃ ಕುಗ್ಗಿತ್ತು. ಅದು ಚಂದೇಲ, ಕಳಚುರಿಗಳ ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಒಂದನೆಯ ಮಹೀಪಾಲ ಸು.1021 ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟವೇರಿದ. ಬಂಗಾಲ ದೇಶಾಧಿಪತಿಯಾಗಿ ಪಾಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. 1023ರಲ್ಲಿ ಚೋಳನಾಡಿನ ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳ ತನ್ನ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ದಿಗ್ವಿಜಯದ ಅಂಗವಾಗಿ ಈತನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಜಯಶಾಲಿಯಾಗಿ ಮರಳಿದ. 1ನೆಯ ಮಹಿಪಾಲನ ಅನಂತರ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಇವನ ಮಗ ನಯಪಾಲ, ಮೊಮ್ಮಗ ವಿಗ್ರಹಪಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಆಗ ಕಳಚುರಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಇವರು ಯುದ್ಧ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಚೇದಿ ರಾಜಪುತ್ರಿಯಾದ ಯೌವನಶ್ರೀಯೊಂದಿಗೆ 3ನೆಯ ವಿಗ್ರಹಪಾಲ ವಿವಾಹವಾದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ವಂಶಸ್ಥಳಾದ ಒಬ್ಬಳು ರಾಣಿಯೂ ಈತನಿಗಿದ್ದಳೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಮುಮ್ಮಡಿ ವಿಗ್ರಹಪಾಲನ ಮೂವರು ಪುತ್ರರಾದ ಇಮ್ಮಡಿ ಮಹೀಪಾಲ, ಸುರಪಾಲ ಮತ್ತು ರಾಮಪಾಲರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯವನು ದುರ್ಬಲ ಅರಸು. ಆತನನ್ನು ಅವನ ಅಧಿಕಾರಿ ಕೊಲೆ ಮಾಡಿದ. ಬಂಗಾಲದ ಅಧಿಕಾರ ಅವನ ಕೈಯಿಂದ ಕಳೆದುಹೋಯಿತು. ಆದರೆ ಇಮ್ಮಡಿ ಮಹೀಪಾಲನ ಕಿರಿಯ ತಮ್ಮನಾದ ರಾಮಪಾಲ ಮರಳಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಾ ಧಿಕಾರವನ್ನು ಪಡೆದ. ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣಾರ್ಥವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಪಾಲ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಇವನು ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಹೊರಟ. ಇದರಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಯಶಸ್ಸು ದೊರಕಿತು. ಈತ ಸು.1120ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. ಇವನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿದ್ದ ಪಾಲ

ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕುಮಾರಪಾಲನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಛಿದ್ರವಾಗತೊಡಗಿತು. ಮಿಥಿಲದ ನಾನ್ಯದೇವ ಬಂಗಾಲವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಗಾಹಡವಾಲರು ಮಗಧದ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಕಿತ್ತುಕೊಂಡರು. ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪಾಲರಾಜ್ಯ ಸೇನರಸರ ಕೈವಶವಾಯಿತು. ಸು.12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಇವರ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಧರ್ಮದೃಷ್ಟಿ: ಪಾಲರು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದಂತೆ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಧರ್ಮಪಾಲ ವಿಕ್ರಮಶಿಲಾ ವಿಹಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಬೌದ್ಧ ದಾರ್ಶನಿಕನಾದ ಇಂದ್ರಗುಪ್ತನನ್ನು ನಾಲಂದ ಮಠದ ಅಧ್ಯಕ್ಷನನ್ನಾಗಿ ದೇವಪಾಲ ನೇಮಕ ಮಾಡಿದ. ನಾಲಂದ ಬೋಧಗಯಗಳಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಮಹೀಪಾಲ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ವಿಕ್ರಮಶೀಲ, ನಾಲಂದ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲರು ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರಲ್ಲದೆ ವಿದ್ಯಾ ಪ್ರಸಾರ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ ತೋರಿಸಿದರು. ಇದನ್ನು ದಾಖಲುಪಡಿಸುವ ಶಾಸನಗಳು ನಾಲಂದದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ದೇವಪಾಲ ನಾಲಂದದಲ್ಲಿದ್ದ ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಪಂಚಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ದತ್ತಿ ಬಿಟ್ಟಿದ್ದನೆಂಬುದನ್ನು ಸುಂದರವಾದ ಕಂಚಿನ ಮುದ್ರಿಕೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಅವನ ಒಂದು ತಾಮ್ರ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಸುವರ್ಣದ್ವೀಪದ ಶೈಲೇಂದ್ರ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ ಬಾಲಪುತ್ರ ದೇವನ ವಿನಂತಿಯ ಮೇರೆಗೆ ಈ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ತಾರಾ, ವಾಗೀಶ್ವರೀ ವಿಗ್ರಹ ಶಾಸನಗಳು ಪಾಲರ ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಷಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಪಾಲ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಿಯೇ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಒಂದನೆಯ ಮಹೀಪಾಲನ ಖಂಗಧ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸು.44 ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಪಾಲ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತಿರುವ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮ ಚಕ್ರವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಪಾಲ ವಂಶವನ್ನು ಆ ಶಾಸನಗಳು ಧರ್ಮಚಕ್ರಮುದ್ರಾ ಎಂದೇ ಬಣ್ಣಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮುಮ್ಮಡಿ ಗೋವಿಂದನ ನೆಸರಿ ತಾಮ್ರಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಧರ್ಮಪಾಲ ರಾಜನ ಬಾವುಟದ ಮೇಲೆ ಬೌದ್ಧದೇವಿ ತಾರಾಳ ಚಿತ್ರವಿತ್ತು. ನಾಲಂದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತಿರುವ ಕಂಚಿನ ಒಂದು ಮುದ್ರೆ ಕಲಾ ನೈಪುಣ್ಯದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಮನಾರ್ಹವಾದುದು.

ಭೂಮಿ ಸ್ಪರ್ಶ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧ

ಚಿತ್ರಕಲೆ: ಭಾರತೀಯ ಚಿಕಣಿ ಚಿತ್ರ ಕಲಾಪರಂಪರೆಗೆ ಪಾಲರ ಕೊಡುಗೆ ಗಮನಾರ್ಹ. ತಾಳೆಗರಿ ಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಸೊಗಸಾದ ಚಿತ್ರಗಳು ಇದಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನಗಳಾಗಿವೆ. ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ವಾಚನಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿರುವ ಅಷ್ಟಸಾಹಸ್ರಿಕ ಪ್ರಜ್ಞಾಪಾರಮಿತಾ ಪಂಚರಕ್ಷ ಎಂಬ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯಲ್ಲಿ 51 ಚಿಕಣಿ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಬೌದ್ಧ ದೇವದೇವತೆಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು. ಸು.11ನೆಯ ಶತಮಾನದವೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಕಾಲೀನ ನೇಪಾಲಿ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ತಾಂತ್ರಿಕ ಶೈಲಿ ಎದ್ದುಕಾಣುತ್ತದೆ. ಗಂಧವ್ಯೂಹ, ಸಾಧನಮೂಲ ಮುಂತಾದ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೂ ಪಾಲರ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಬುದ್ಧನ ಜೀವನ ಚಿತ್ರಣ, ಜಾತಕ ಕಥೆ ಮುಂತಾದುವು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ.

ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳು: ಶಿಲಾಸಂಪತ್ತು ಹೇರಳವಾಗಿರುವ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಕಲೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬೆಳೆದುಬಂತು. ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಹಾಡ್‍ಪುರದ ಅಮೋಘವಾದ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಹಲವು ಮಣ್‍ಫಲಕಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಂಕುರದಲ್ಲಿರುವ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ ದೇಗುಲದಲ್ಲಿ ಭಾಗವತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಪಾಲರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು, ಕಲಾಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸುತ್ತವೆ. (ಎಚ್.ಆರ್.ಆರ್.ಐ.;ಎಂ.ಕೆ.ಐ.)

ಪಾಲ ಮತ್ತು ಸೇನರ ಕಲೆ: ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಹಿಂದುಧರ್ಮಗಳ ಹಲವು ಕೇಂದ್ರಗಳು ಪಾಲ-ಸೇನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಕ್ರಿಯಾಶೀಲವಾಗಿದ್ದವು. ಬಿಹಾರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಔನ್ನತ್ಯವನ್ನು ಕಂಡಿತು. ಚೀನ, ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ, ನೇಪಾಲ, ಟಿಬೆಟ್ ಮುಂತಾದ ಹೊರ ನಾಡುಗಳಿಂದ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆಂದು ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಮತ್ತು ಯಾತ್ರಿಗಳು ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ತಮ್ಮ ತಾಯ್ನಾಡಿಗೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ಕಲಾ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಕೊಂಡೊಯ್ದರು. ವೈಷ್ಣವಧರ್ಮ ಸಹ ಬಂಗಾಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 11-12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಕ್ಕೇರಿತು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ 8-12ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಂಡ ಕಲೆಯನ್ನು ಪಾಲ-ಸೇನರ ಕಲೆ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸುವುದು ವಾಡಿಕೆ.

ಈ ವಂಶದ ಧರ್ಮಪಾಲ ಮತ್ತು ದೇವಪಾಲರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆಯಿತು. ನಾಲಂದ ಮತ್ತು ವಿಕ್ರಮಶೀಲ ವಿಹಾರಗಳು ಬೌದ್ಧರ ಪ್ರಮುಖ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಮೆರೆದವು. ಪಾಲರ ಮೊದಲ ಕಲಾ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಮಗಧ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಬೌದ್ಧಶಿಲ್ಪಗಳು. ತದನಂತರದ ಪಾಲ ಅರಸರ ಮತ್ತು ಸೇನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲ ಕಲಾಸೃಷ್ಟಿಯ ಆಗರವಾಯಿತು. ಅದರೊಂದಿಗೆ ಹಿಂದು ಕಲಾಕೃತಿಗಳೂ ಹೆಚ್ಚಿದವು. ತೀಕ್ಷ್ಣ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಯಿಂದಾಗಿ ಹಲವಾರು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದವು. ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಕಟ್ಟಿಗೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಬೇಗ ನಶಿಸುವ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದವು. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಹುಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಹಿಂದು ಕಟ್ಟಡಗಳು ನಾಶವಾದವು. ಹೀಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದ ಕಲೆಯ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ. ಲೋಹ ಶಿಲ್ಪಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಕೆಲವೇ ಕಟ್ಟಿಗೆಯ (ಉದಾ: ಬಂಗ್ಲಾದೇಶದ ವಿಕ್ರಮಪುರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ವಿಗ್ರಹ) ಶಿಲ್ಪ ಉದಾಹರಣೆಗಳೂ ಇವೆ. ಕಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಲಭ್ಯವಿರುವ ಬೂದು ಇಲ್ಲವೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಕ್ಲೋರೈಟಿಕ್ ಶಿಸ್ಟ್ ಶಿಲೆಯನ್ನು ಬಳಸಿದೆ. ಇವು ಹಿಂಬದಿ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿರುವ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪ ಫಲಕಗಳು. ಹೆಚ್ಚಿನವು ಇಟ್ಟಿಗೆ-ಗಾರೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದವು. ಲೋಹದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಚಿನವು; ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಬಂಗಾರ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯವು. ಅನೇಕ ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳಿಗೆ ಬಂಗಾರದ ಲೇಪವಿದೆ. ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲದ ಈ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಸಾಮ್ಯವಿದ್ದರೂ ಅವು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದಂತಿವೆ. ನಾಲಂದಾ, ಬೋಧಗಯದಂತಹ ಕೇಂದ್ರಗಳು ನಾಲ್ಕು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಅವಿರತ ಕಲಾ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಮೆರೆದಿವೆ.

ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದ ಪಹಾಡಪುರದಲ್ಲಿ (ಪ್ರಾಚೀನ ಸೋಮಪುರ) ಉತ್ಖನನಗೊಂಡಿರುವ ಮಹಾಸ್ತೂಪ ಮತ್ತು ವಿಹಾರ ಸಂಕೀರ್ಣ (8-9ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಪಾಲರ ಕಾಲದ ಬೌದ್ಧ ವಾಸ್ತುವಿನ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ಬಹುಶಃ ಧರ್ಮಪಾಲನ ಕಾಲದ ಈ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಸು.300ಮೀ ಉದ್ದಗಲದ ಚೌಕಾಕಾರದ ಸುತ್ತಣ ಗೋಡೆಯ ಒಳ ಅಂಚಿನಗುಂಟ 177 ಕೊಠಡಿಗಳು ಹಾಗೂ 4 ಮಹಾದ್ವಾರಗಳು ರಚಿತವಾಗಿವೆ. ಚೌಕದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ತೆರೆದುಕೊಂಡಿರುವ ಪ್ರಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಪಂಚರಥ ವಿನ್ಯಾಸ, ದಕ್ಷಿಣೋತ್ತರವಾಗಿ ಸು.100 ಮೀ ಉದ್ದವಿರುವ, ಮೂರು ಮಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲೆದ್ದಿರುವ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ಮಹಾಸ್ತೂಪ ಸಂಕೀರ್ಣವಿದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮತ್ತು ಜಗತಿಯ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ನೂರಾರು ಉಪದೇವತೆಗಳ, ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಹಾಗೂ ಮತ್ತಿತರ ಆಲಂಕಾರಿಕ ವಿನ್ಯಾಸಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅಲಂಕರಿಸಿವೆ. ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತಣ ಅಂಗಣದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಉಪ ಕಟ್ಟಡಗಳಿವೆ. ಇಂತಹ ಇನ್ನೊಂದು ಬೌದ್ಧ ಸಂಕೀರ್ಣ ಬಿಹಾರದ ಅಂತಿಚಕ್‍ನಲ್ಲಿದ್ದ (ಇದು ವಿಕ್ರಮಶೀಲ ವಿಹಾರದ ನೆಲೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ) ಸ್ತೂಪದ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ರಚನೆಗಳು ಟಿಬೆಟ್ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ಮಟ್ಟ ಮಟ್ಟವಾಗಿ ಮೇಲೇರಿರುವ ಜಗತಿಯುಕ್ತ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯಾಗಿರಬಹುದು.

ಪಾಲ ಮತ್ತು ಸೇನರ ಕಾಲದ ಹಲವಾರು ಪ್ರಕಾರದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಾವಿರಾರು ಇವೆ. ನಾಲಂದದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ, ಈಗ ನಾಲಂದದ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ, ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ (ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರ ಅಥವಾ ಸಮಂತಭದ್ರ) ವಿಗ್ರಹ ಪಾಲ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಪೂರ್ವಭಾವೀ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಸಾರನಾಥ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ತೆಳುವಾದ ಎತ್ತರ ಮೈಕಟ್ಟಿನ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವನ ಈ ಶಿಲ್ಪ ಗುಪ್ತಾಂತ್ಯ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ. ಕೂದಲನ್ನು ತೋರಿಸಿರುವ ರೀತಿ, ಸೀಮಿತ ಅಲಂಕಾರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಹಿಂದಿನ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಪದ್ಮಪೀಠ ಮತ್ತು ಆಭರಣಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ತೋರಿಸುವ ರೀತಿ ಈ ಶೈಲಿ ಹೊಸ ಹಾದಿಯನ್ನು ತುಳಿಯುತ್ತಿರುವುದರ ಸೂಚನೆಯಾಗಿದೆ. ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವನ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರು ಸ್ತ್ರೀಯರಿದ್ದು, ಪ್ರಭಾಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಜಿನ ಬುದ್ಧರು ಹಾಗೂ ಕೇಶಾಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಬುದ್ಧನ ಚಿಕ್ಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ನಾಲಂದದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದ ಇನ್ನೊಂದು ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ (ಖಸರ್ಪಣ ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರ) ಶಿಲ್ಪ ಪಾಲ-ಸೇನ ಶೈಲಿಯ ಪರಿಪೂರ್ಣ ಹಂತದ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವನು ತ್ರಿಭಂಗದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಪೀಠದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದ್ದಾನೆ. ಶಿಲ್ಪಫಲಕದ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಚೂಪು ಕಮಾನಿನಂತೆ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಭಾವಳಿಯಲ್ಲಿ 5 ಜಿನ ಬುದ್ಧರ ಕೆತ್ತನೆಯಿದೆ. ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವನ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಅವನ ಪ್ರತೀಹಾರ ದೇವತೆಗಳಾದ ತಾರಾ ಮತ್ತು ಸುಧನಕುಮಾರ (ಬಲಕ್ಕೆ) ಹಾಗೂ ಭೃಕುಟಿ ಮತ್ತು ಹಯಗ್ರೀವ (ಎಡಕ್ಕೆ) ಇವರನ್ನು ತೋರಿಸಿದೆ. ಮೂಲತಃ ಈ ವಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆ ಅವರವರಿಗೆ ಯೋಗ್ಯವೆನಿಸುವ ಬಣ್ಣ ಬಳಿದಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಆಲಂಕಾರಿಕ ವಿವರಗಳಿಗೆ ಬಹಳಷ್ಟು ಒತ್ತು ಕೊಟ್ಟಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಬೌದ್ಧ

ಪ್ರತಿಮಾಲಕ್ಷಣ ವಿವರಗಳಿಗೆ ಗಮನವಿತ್ತು ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಹಲವಾರು ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಬಿಹಾರ ಬಂಗಾಲಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಕೊಲಗಾಂಗ್‍ನ (ಪೂರ್ವ ಬಿಹಾರ) ಷಡಕ್ಷರೀ ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರ, ಸುಲ್ತಾನಗಂಜದಲ್ಲಿ (ಬಿಹಾರ) ದೊರೆತ ಸಿಂಹನಾದ ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರ, ತಪಂದಿಘಿಯಲ್ಲಿ (ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ) ದೊರೆತ ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಸು.11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಆಳವಾದ ಕೆತ್ತನೆಗೆ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಗಮನಹರಿಸಿರುವುದು ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ.

ಪಾಲ–ಸೇನರ ಕಾಲದ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಬಹುಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಭೂಮಿಸ್ಪರ್ಶಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧನ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಂಬುದು ವಿಶೇಷ. ಈ ಶಿಲ್ಪಪರಿಕಲ್ಪನೆಗೂ ಬುದ್ಧನಿಗೆ ಜ್ಞಾನಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾದ ಬೋಧಗಯ ನೆಲೆಗೂ ಬಹಳ ಹತ್ತಿರದ ನಂಟು ಇದ್ದಹಾಗಿದೆ. ಬೋಧಗಯದ ಮಹಾಬೋಧಿ ದೇಗುಲದಲ್ಲಿರುವ ಪಾಲ–ಸೇನರ ಕಾಲದ ಶಾಕ್ಯಮುನಿ ಬುದ್ಧನ ಭೂಮಿಸ್ಪರ್ಶ, ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ವಿಗ್ರಹ ಬುದ್ಧನ ಮಾರವಿಜಯದ ಪ್ರತೀಕ. ಪಾಲ–ಸೇನರ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಗೆ ಇದು ಮಾದರಿಯೊದಗಿಸಿದಂತಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇಂತಹ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಏಳು ಇಲ್ಲವೆ ಎಂಟು ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆಗಳನ್ನೂ ತೋರಿಸುವುದುಂಟು. ನಾಲಂದದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಜಗದೀಶಪುರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸು.10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಇಂತಹ ಒಂದು ವಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಸ್ಪರ್ಶಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧನು ಬೋಧಿ ವೃಕ್ಷದ ಕೆಳಗೆ ಕುಳಿತಿರುವಂತೆ ಹಾಗೂ ಮಾರನ ಸೈನ್ಯ ಅವನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಯಿಟ್ಟಿರುವಂತೆ ತೋರಿಸಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಸುತ್ತ ತೋರಿಸಿರುವ ಇತರ ಏಳು ದೃಶ್ಯಗಳೆಂದರೆ ಮಂಗ ಬುದ್ಧನಿಗೆ ಜೇನು ನೀಡುತ್ತಿರುವುದು, ಬುದ್ಧನ ಪ್ರಥಮೋಪದೇಶ, ತ್ರಯಾತ್ರಿಂಶ ಸ್ವರ್ಗದಿಂದ ಇಳಿದುಬರುತ್ತಿರುವ ಬುದ್ಧ, ಮಹಾಪರಿನಿರ್ವಾಣ, ನಾಲಾಗಿರಿ ಆನೆಯ ಮದವಿಳಿಸಿರುವ ಬುದ್ಧ, ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯ ಪವಾಡ ಹಾಗೂ ಬುದ್ಧನ ಜನನ.

ಪಾಲ ಮತ್ತು ಸೇನರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಕ್ಯಮುನಿ ಬುದ್ಧ ಅಂದರೆ ನಿರ್ವಾಣಕಾಯ ಪರಿಲ್ಪನೆಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ನೀಡಿರುವುದರೊಂದಿಗೆ ಜಿನ ಬುದ್ಧರ ಅಥವಾ ಸಂಭೋಗಕಾಯ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗೂ ಗಮನಹರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲದ ಬರೆಯ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಭೂಮಿಸ್ಪರ್ಷಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅಕ್ಷೋಭ್ಯ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತಹ ಉದಾಹರಣೆ ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಶಾಕ್ಯಮುನಿ ಬುದ್ಧನಂತೆಯೇ ಕಂಡರೂ ಪೀಠದಲ್ಲಿ ಆನೆಯನ್ನು ವಾಹನವಾಗಿ ತೋರಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಇದು ಅಕ್ಷೋಭ್ಯ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹವೆಂಬುದು ಅರಿವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಭಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಅಕ್ಷೋಭ್ಯನನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಅವನಿಂದ ಮೂಡುವ ಐದು ಜಿನ ಬುದ್ಧರನ್ನು ತೋರಿಸಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಇವನು ವಜ್ರಕುಲದವನೆಂದು ಸೂಚಿಸಲು ಎರಡು ವಜ್ರಗಳನ್ನು ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಿದೆ. ಬಿಹಾರದ ಭಾಗಲಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ (ಈಗ ಕೊಲ್ಕತದ ವಂಗೀಯ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿರುವ) ರತ್ನಸಂಭವನ ಶಿಲ್ಪ ಜಿನ ಬುದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಇನ್ನೊಂದು ಉದಾಹರಣೆ. ಕುದುರೆ ರತ್ನಸಂಭವನ ವಾಹನ.

ತಾಂತ್ರಿಕ ಸ್ವರೂಪದ ಬೌದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೋಧಕಾಯ (ಸಿಡುಕಿನ ದೇವತೆಗಳು) ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುವ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಪಾಲ–ಸೇನರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಅಕ್ಷೋಭ್ಯನಿಂದ ಹುಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳುವ ಹೇರುಕ ಇಂತಹ ಒಬ್ಬ ದೇವತೆ. ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದ ಸುಭಾಪುರದ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಹೇರುಕನನ್ನು ಪದ್ಮಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಅರ್ಧಪರ್ಯಂಕಾಸನದಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ, ಉಬ್ಬುಗಣ್ಣಿನ, ಕೋರೆದಾಡೆಯಿರುವ, ರುಂಡಮಾಲೆ ಧರಿಸಿರುವ, ಖಟ್ವಾಂಗಧಾರಿಯಂತೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕ್ಷುದ್ರದೇವತೆಯ ಆರಾಧನೆಯಿಂದ ಬುದ್ಧತ್ವದ ಆಕಾಂಕ್ಷಿಗಳಿಗೆ ತೊಂದರೆ ಕೊಡುವ ಮಾರರ ವಿನಾಶವಾಗುತ್ತದೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯಿದೆ.

ಹೇರುಕ ಪ್ರಕಾರದ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಕೆಲವು ಸಲ ಒಂಟಿಯಾಗಿಯೂ ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಸಲ ಸ್ತ್ರೀಯೊಂದಿಗೆ ಯುಗನದ್ಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ, ಅಂದರೆ ಮೈಥುನದಲ್ಲಿರುವಂತೆಯೂ ತೋರಿಸುವುದುಂಟು. ಇಂಥ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಹೇವಜ್ರ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪಹಾಡಪುರದಲ್ಲಿ (ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶ) ಅನೇಕ ಕೈಗಳುಳ್ಳ ಹೇವಜ್ರನ ಸು.12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಚಿಕ್ಕ ವಿಗ್ರಹ ದೊರೆತಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯು ಪ್ರಜ್ಞೆ ಅಥವಾ ಜ್ಞಾನವನ್ನೂ ಪುರುಷನು ಉಪಾಯ ಅಥವಾ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಾಧಿಸುವ ವಿಧಾನವನ್ನೂ ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ಭಾವಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇವೆರಡೂ ಸೇರಿದಾಗ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಇಲ್ಲದಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರ ಮೂಲಕ ಶೂನ್ಯತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಕ್ಷೋಭ್ಯನಿಂದ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡುದೆಂದು ನಂಬಲಾದ ಪರ್ಣಶಬರೀ ಎಂಬ ಕ್ರೋಧಕಾಯ ಸ್ತ್ರೀದೇವತೆ ಕೂಡ ತಾಂತ್ರಿಕ ಬೌದ್ಧರಲ್ಲಿ ಆರಾಧನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತು. ಈಗ ಡಾಕ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ದಲ್ಲಿರುವ ಸು.11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪಾಲ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಪರ್ಣಶಬರೀ ವಿಗ್ರಹ ಬಂಗ್ಲಾದೇಶದ ವಿಕ್ರಮಪುರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತದ್ದು. ಆರು ಕೈಗಳುಳ್ಳ, ಕುಬ್ಜೆಯಂತಿರುವ ಈ ದೇವತೆ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ವಜ್ರ, ಎಲೆಗಳ ಗುಚ್ಛ, ಬಿಲ್ಲು, ಬಾಣಧರಿಸಿ ಮನುಷ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ವಿಘ್ನಕಾರಿ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನು ತುಳಿಯುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ. ಇವನ ಒಂದು ಕೈ ಬೆದರಿಸುವ ತರ್ಜನೀ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಉಬ್ಬುಗಣ್ಣಿನ, ಕೋರೆದಾಡೆಗಳುಳ್ಳ, ಜ್ವಾಲೆಗಳಂತಿರುವ ಕೂದಲುಗಳುಳ್ಳ ಈಕೆಯ ಆರಾಧನೆಯಿಂದ ಭಯ ಪೀಡಿತರ ಭಯ ನಾಶವಾಗುವುದೆಂದು ನಂಬಿಕೆಯಿದೆ.

ನೂರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿರುವ ಲೋಹದ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಬಿಹಾರ–ಬಂಗಾಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದ್ದು, ಪಾಲ–ಸೇನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಲೋಹದ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಗಳಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಬಿಹಾರದ ನಾಲಂದ ಮತ್ತು ಕುರ್ಕಿಹಾರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ಬಹು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲಂದದ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಚಿಕ್ಕವೂ ಪ್ರತಿಮಾವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆ ಸಂಕೀರ್ಣವೂ ಹೆಚ್ಚು ಸರಳವೂ ಆಗಿವೆ. ನಾಲಂದದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸು.9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನನ್ನು ಪದ್ಮಪೀಠದ ಮೇಲೆ, ಪರ್ಯಂಕಾಸನದಲ್ಲಿ, ಕೈಗಳನ್ನು ಧರ್ಮಚಕ್ರಪ್ರವರ್ತನ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರಿಸಿ ಕುಳಿತಿರುವಂತೆ ತೋರಿಸಿದೆ. ಪೀಠದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಚಕ್ರವನ್ನೂ ಅದರ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಜಿಂಕೆಗಳನ್ನೂ ತೋರಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಇದು ಪ್ರಥಮೋಪದೇಶದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯೆಂದು ಅರಿವಾಗುತ್ತದೆ. ದುಂಡಾಗಿರುವ ಪ್ರಭಾಮಂಡಲದ ಅಂಚಿನಗುಂಟ ಜ್ವಾಲೆಗಳಿದ್ದು, ಇದು ಪ್ರಭಾವಲಯವಾಗಿಯೂ ಬುದ್ಧನ ತೇಜಸ್ಸಿನ ಸಂಕೇತವಾಗಿಯೂ ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿ ವರ್ತಿಸುತ್ತಿದೆ. ಪ್ರಭಾಮಂಡಲದ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಛತ್ರಿಯನ್ನು ತೋರಿಸಿರುವುದು ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ. ಇವು ಮುಖಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ, ಬಾಲಕ ದೇಹದ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ, ವಸ್ತ್ರದ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತರ ಶೈಲಿಗೆ ಸಮೀಪವಾಗಿದೆ.

ಸು.10ನೆಯ ಶತಮಾನದ, ಕುರ್ಕಿಹಾರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಭೂಮಿಸ್ಪರ್ಶಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಶಾಕ್ಯಮುನಿ ಬುದ್ಧನ ಬೆಳ್ಳಿಲೇಪನಯುಕ್ತ ವಿಗ್ರಹ ಶೈಲಿ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಮಾ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಗುಪ್ತರ ಶೈಲಿಯ ಕುರುಹುಗಳಾವವೂ ಇಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಬುದ್ಧ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲಿರುವ ಪದ್ಮಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಪರ್ಯಂಕಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿದ್ದಾನೆ. ಅವನ ಶರೀರ ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು ಮುಂಡ ಭಾಗ ಗೋಮುಖ ರೂಪದಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಪ್ರೌಢ ಪಾಲ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಲಕ್ಷಣವೆನಿಸಿದೆ. ಪ್ರಭಾಮಂಡಲವನ್ನು ಬೇರೆಯದಾಗಿಯೇ ತೋರಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಪ್ರಭಾವಳಿಯ ಅಲಂಕಾರ ಸಿಂಹಾಸನದ ಅಂಗವಾಗಿ ಮೇಲೆದ್ದಿದೆ. ಪ್ರಭಾವಳಿಯ ತುದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕೀರ್ತಿಮುಖದ ಬಾಯಿಂದ ಸಸ್ಯಾಲಂಕಾರ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಇಳಿದಿದೆ. ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ದಂಡ ಛತ್ರಿಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿತ್ತು.

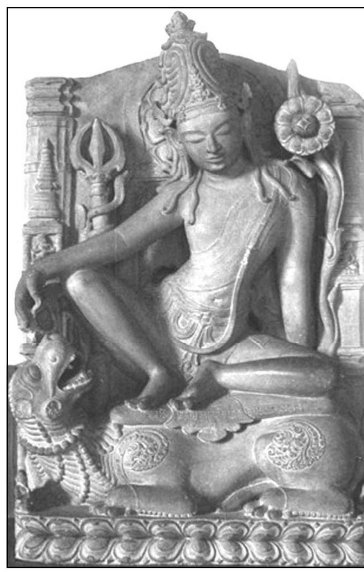
ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರ

ನಾಲಂದದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ, 11ನೆಯ ಶತವಾನದ, ಈಗ ದೆಹಲಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಗ್ರಹಾಲ ಯದಲ್ಲಿರುವ ಆದಿ ಬುದ್ಧ ಸರ್ವವಿದ್ ವಿರೋಚನನ ವಿಗ್ರಹ, ಕುರ್ಕಿಹಾರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ, ಸುಮಾರು ಅದೇ ಕಾಲದ, ಈಗ ಪಟಣ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಸಮಪಾದದಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ಬುದ್ಧ ಮುಂತಾದವು ಅಂತ್ಯ ಪಾಲರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಲೋಹ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಗುಣಶೀಲ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿಲ್ಲ. ಕುರ್ಕಿಹಾರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸು.12ನೆಯ ಶತಮಾನದ, ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರನ ಒಂದು ರೂಪವಾದ ಲೋಕನಾಥನ ಬಂಗಾರ ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹ ಪಾಲರ ಕಾಲದ ಲೋಹಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿಯೆ ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾದುದು. ನಿಶ್ಚಿತ ಶೈಲಿಯ ಮುಖ, ಕೋನ ಕೋನವಾಗಿರುವ ದೇಹದ ಭಂಗಿ ಇಲ್ಲಿದ್ದಾಗ್ಯೂ ದೇಹದ ಏರಿಳಿತಗಳ ಭಾವ ಲಯಗಳು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೇ ಬಿಹಾರಿನ ಫತೇಪುರದ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ಮೈತ್ರೇಯ (ಸು.11ನೆಯ ಶತಮಾನ, ಬೋಧಗಯ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ), ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದ ಝೇವಾರಿಯ ಭೂಮಿಸ್ಪರ್ಶಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧ (ಕೊಲ್ಕತದ ಇಂಡಿಯನ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ) ಮುಂತಾದ ಸೌಮ್ಯ ಬೌದ್ಧ ಮೂರ್ತಿಗಳೂ ಬಿಹಾರದ ಪಾಥರ್ಘಾತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸಂವರ (ಹೇರುಕ ಪ್ರಕಾರದ ದೇವತೆ, ಕೊಲ್ಕತದ ಇಂಡಿಯನ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ), ಕುರಿಹಾರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಹಯಗ್ರೀವ (ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರನ ಕ್ಷುದ್ರರೂಪ, ಪಟಣ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ) ಮುಂತಾದ ಭಯಂಕರ ಮೂರ್ತಿಗಳೂ ಪಾಲರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲೋಹದಲ್ಲಿ ತಯಾರಾಗಿವೆ.

ಹಲವು ಶೈವ–ವೈಷ್ಣವ ಶಿಲ್ಪ ಕಲೆಯ ಉದಾಹರಣೆಗಳೂ ಪಾಲ–ಸೇನರ ಕಾಲದ್ದಿವೆ. ಬಿಹಾರದ ಲಖಿಸರಾಯಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಸು.8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಪ್ಪುಶಿಲೆಯ ಸೂರ್ಯ ಶಿಲ್ಪ, ರಾಜಗೀರದ ಸುಮಾರು ಅದೇ ಕಾಲದ ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ ಶಿಲ್ಪ ಉತ್ತರ–ಮಧ್ಯಭಾರತದ ಗುಪ್ತ–ಗುಪ್ತೋತ್ತರ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಗೆ ನಿಕಟವಾಗಿವೆ. ಇವು ಸಮಕಾಲೀನ ಬೌದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನರೂಪದ್ದಾಗಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಹಿಂದು ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಗಳ ಅಂತರ ಇಲ್ಲದಾಗಿದೆ. ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದ ನಾರಾಯಣಪುರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ, ಮಹೀಪಾಲನ ಕಾಲದ 10–11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಗಣೇಶ ಶಿಲ್ಪ (ಈಗ ಡಾಕ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿದೆ) ಇದಕ್ಕೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆಯೊದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಪದ್ಮಪೀಠದ ಅಲಂಕಾರ ವಿವರ, ಹಾರ, ಪ್ರಭಾವಳಿಯ ಅಂಚಿನುದ್ದಕ್ಕೆ ಜ್ವಾಲೆಗಳು (ಪದ್ಮದಲಗಳು) ಮುಂತಾದ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ಬೌದ್ಧಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಗೆ ಸಮಾನವಾಗಿವೆ.

ಪಾಲ-ಸೇನರ ಅಂತ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಿಹಾರ-ಬಂಗಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕಿಂತ ವೈಷ್ಣವಧರ್ಮ ಅತ್ಯುನ್ನತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಅವನ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಬಹುಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣುವಿನ ಚತುರ್ವಿಂಶತಿ ಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಅತಿ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲದ ಬಲೂರಘಾಟ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ವಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ (12ನೆಯ ಶತಮಾನ, ಕೋಲ್ಕತದ ಇಂಡಿಯನ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ) ಸಮಪಾದದಲ್ಲಿ ಚತುರ್ಭುಜನಾಗಿ ಪದ್ಮಪೀಠದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ (ಕೆಳ ಬಲಗೈಯಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಕಾರವಾಗಿ) ಪದ್ಮ, ಗದಾ, ಚಕ್ರ ಮತ್ತು ಶಂಖ ಧರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಮರಧಾರಿ ಸ್ತ್ರೀ ಮತ್ತು ವೀಣಾಪಾಣಿ ಸರಸ್ವತಿ ನಿಂತಿದ್ದಾರೆ. ಪಾಲಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಆಲಂಕಾರಿಕ ವಿವರಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಈ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಇತರ ಹಿಂದು ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮಪುರ ಶಿವಲಿಂಗಾರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವ ಸ್ತ್ರೀದೇವತೆ, ಪುರಪರದ ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ ಮತ್ತು ಪಲ್ಗಿರಿಯಲ್ಲಿ (ಇವೆಲ್ಲ ಸ್ಥಳಗಳೂ ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದಲ್ಲಿವೆ) ದೊರೆತ ಶಿವ ನಟರಾಜ ಮುಂತಾದವು ಉಲ್ಲೇಖನೀಯವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಲಿಂಗದಿಂದೆದ್ದಿರುವ ಚತುರ್ಭುಜ ಸ್ತ್ರೀದೇವತೆಯ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಇವನ ಮೇಲಣ ಕೈಗಳು ಅಕ್ಷಮಾಲೆ ಮತ್ತು ಪುಸ್ತಕ ಹಿಡಿದಿವೆ. ಕೆಳ ಕೈಗಳು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದಾಗಿ ಧ್ಯಾನ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಹಣೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಕಣ್ಣನ್ನು ತೋರಿಸಿದೆ. ಎದೆಯಮೇಲೆ ಮೈಗಂಟಿಕೊಂಡು ಅಲೆಯಲೆಯಾಗಿರುವ ವಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಆಭರಣದ ವಿವರಗಳು ಪಾಲ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರತೀಕ. ಬಹುಶಃ ಧ್ಯಾನ-ಜ್ಞಾನ ಮುಖೇನ ಶಿವಸಾಯುಜ್ಯ ಸಾಧಿಸಿರುವ ಪಾರ್ವತಿಯ ಶಿಲ್ಪ ಇದೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ನಂದಿಯ ಮೇಲೆ ನರ್ತಿಸುವ ಶಿವ ನಟರಾಜ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪಾಲ-ಸೇನ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಸೃಜಿಸಿದ ಹೊಸ ಪ್ರಕಾರದ ಪ್ರತಿಮೆಗಳಾಗಿವೆ. ಪಲ್ಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಊರ್ಧ್ವಲಿಂಗಿಯಾಗಿ ನಂದಿಯ ಮೇಲೆ ನರ್ತಿಸುತ್ತಿರುವ ಅಷ್ಟಭುಜ ಶಿವನ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ತ್ರಿಶೂಲ, ಪರಶು,ವಜ್ರ, ಖಡ್ಗ, ಖೇಟಕ, ಖಟ್ವಾಂಗ ಮುಂತಾದ ಆಯುಧಗಳಿವೆ. ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಅವನ ಪತ್ನಿಯರಾದ ಪಾರ್ವತಿ ಮತ್ತು ಗಂಗೆ ತಮ್ಮ ವಾಹನಗಳಾದ ಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಮಕರದ ಮೇಲೆ ತ್ರಿಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತಿದ್ದಾರೆ. ಶಿಲ್ಪಫಲಕದ ಚೂಪುಕಮಾನಿನಾಕಾರದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾಲಾವಾಹಕರು ಮತ್ತು ಉಪದೇವತೆಗಳ ಚಿಕ್ಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಣಗಳ, ಭಕ್ತರ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿವೆ. ಇದೊಂದು ಪಾಲರ ಕಾಲದ ಮನಮೋಹಕ ಶಿಲ್ಪ.

ಪಾಲ-ಸೇನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಿಂದು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಲೋಹದಲ್ಲಿಯೂ ಇವೆ. ಕುರ್ಕಿಹಾರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ದೇವಪಾಲನ ಕಾಲದ (9ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಕಂಚಿನ ಬಲರಾಮ ವಿಗ್ರಹ ಅದೇ ನೆಲೆಯ ಬೌದ್ಧ ಲೋಹ ಶಿಲ್ಪಗಳಷ್ಟೇ ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಇದು ಈಗ ಪಟಣ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಚತುರ್ಭುಜ ವಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಆಯುಧಗಳನ್ನೇ ಹಿಡಿದಿದ್ದರೂ ಬಲರಾಮನ ವಿಗ್ರಹವೆಂದು ಅವನ ಶಿರದ ಹಿಂದಿರುವ ಏಳು ಹೆಡೆಯ ಸರ್ಪದಿಂದ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಪ್ರಭಾವಳಿಯ ವಿವರಗಳು ಸೂಕ್ಷ್ಮತರವೂ ಆಕರ್ಷಕವೂ ಆಗಿವೆ.

ಬೆಳ್ಳಿ-ಬಂಗಾರದ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದುವೆಂಬುದು ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ತ್ರಿವಿಕ್ರಮನ ಒಂದು ಸುಂದರ ಬೆಳ್ಳಿಯ ವಿಗ್ರಹ ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದ ವಿಕ್ರಮಪುರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಪದ್ಮ, ಗದಾ, ಚಕ್ರ, ಶಂಖ ಧರಿಸಿರುವ ಸಮಪಾದದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಪೀಠದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮನ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಪೀಠಗಳ ಮೇಲೆ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಮತ್ತು ಸರಸ್ವತಿ ಆಕರ್ಷಕ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಪೀಠದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೈಮುಗಿದು ಕುಳಿತಿರುವ ಗರುಡನಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಭಾಮಂಡಲದ ಹೊರ ಅಂಚಿನಗುಂಟ ಜ್ವಾಲೆಗಳಿದ್ದು, ಮೇಲ್ಗಡೆ ಕೀರ್ತಿಮುಖವಿದೆ. ಪಾಲ-ಸೇನರ ಕಾಲದ ಲೋಹಶಿಲ್ಪ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಉತ್ಕೃಷ್ಟತೆ ಈ ವಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಸಾಕಾರಗೊಂಡಿದೆ.

ಪಾಲ-ಸೇನ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಕೇವಲ ಪೂರ್ವಭಾರತಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ತಂತ್ರಯಾನ ಬೌದ್ಧ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಇವುಗಳ ಮೂರ್ತಿಲಕ್ಷಣಗಳೂ ಶೈಲಿಯೂ ಇಲ್ಲಿಂದ ನೇಪಾಲ, ಟಿಬೆಟ್, ಕಾಶ್ಮೀರ, ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಸರಿಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. (ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ.)

ಪಾಶುಪತ: ಒಂದು ಶೈವ ಪಂಥ; ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇದರ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಪಶುಪತಿಯ ಮತವೆಂತಲೂ ಮುಂದೆ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಾಗಿರುವಂತೆ ಶಿವ (ಪತಿ) ತನ್ನ ಸೃಷ್ಟಿಯಿಂದಾದ ಜೀವಿಗಳನ್ನು (ಪಶು) ಭವಬಂಧನದಿಂದ (ಪಾಶ) ಬಿಡಿಸುವ ಮತವೆಂತಲೂ ಇದರ ಅನುಯಾಯಿಗಳೇ ಪಾಶುಪತರೆಂತಲೂ ಹೇಳಿದೆ.

ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಮತದ ಸ್ಥಾಪಕ ಶಿವನೆಂತಲೂ ಇದರ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ರಹಸ್ಯವಾಗಿ ಕೆಲವು ಋಷಿಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ತಿಳಿಸಿದನೆಂತಲೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ತತ್ತ್ವಗಳು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರನ್ನು ಹೇಗೆ ಮುಟ್ಟಿದವು ಎನ್ನಲಿಕ್ಕೆ ಒಂದು ಕಥೆಯಿದೆ: ಶಿವ ಒಮ್ಮೆ ಸ್ಮಶಾನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಲಕುಲ ಅಥವಾ ದಂಡದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿದ್ದ ಅನಾಮಧೇಯ ಶವವೊಂದರಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಂಡನೆಂದೂ ಹೀಗೆ ಶವವನ್ನು ಸೇರಿದ ಶಿವ ಕೆಲವು ಶಿಷ್ಯರನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಂಡು ಈ ಮತದ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಬಿತ್ತರಿಸಿದನೆಂದೂ ಅವೇ ಪಾಶುಪತ ಅಥವಾ ಲಕುಲ ಪಂಥದ ತತ್ತ್ವಗಳಾದವೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಕೌಶಿಕ, ಗಾರ್ಗೇಯ, ಕೌರುಶ, ಮೈತ್ರೇಯ-ಈ ನಾಲ್ಕು ಜನರೇ ಶಿವ ಆರಿಸಿಕೊಂಡ ಆ ಶಿಷ್ಯರು. ಮುಂದೆ ಇವರು ಪಾಶುಪತ ಪಂಥದ ಉಪಪಂಥಗಳನ್ನು ಗುಜರಾತ್ ಹಾಗೂ ರಾಜಸ್ತಾನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಹರ್ಷನ (648) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪಂಥ ಸರ್ವತೋಮುಖವಾದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿ ಅನೇಕ ಶಾಖೆಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಿತಾದರೂ ಮುಂದೆ ತನ್ನಲ್ಲಿದ್ದ ನೀತಿಭ್ರಷ್ಟತೆ ಹಾಗೂ ಅಧಿಕಾರ ವ್ಯಾಮೋಹಗಳಿಂದಾಗಿ ಇದು ಶಂಕರ ಮತ್ತು ಕುಮಾರಿಲರಿಂದ ತೀವ್ರ ಖಂಡನೆಗೆ ಗುರಿಯಾಯಿತು.

11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಪಾಶುಪತದ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಖೆಯಾದ ಕಾಳಾಮುಖ ಪಂಥದವರು ಪ್ರಮುಖರಾದರು. ಇವರು ಹಣೆಯಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು ತಿಲಕವನ್ನು ಇಡುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವರು ಕಾಳಾಮುಖರೆಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರು. ಮುಂದೆ ಈ ಶಾಖೆ ಕಾಪಾಲಿಕರು, ಕಾನ್‌ಫಟರು, ಅಘೋರರು ಮುಂತಾದ ವಾಮಾಚಾರ ಪಂಥಗಳಿಗೆ ದಾರಿ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು.

ಪಾಶುಪತ ಪಂಥದ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಭೇದಾಭೇದ (ದ್ವೈತ-ಅದ್ವೈತ). ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು 5 ವರ್ಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ: 1. ಕಾರಣ: ಸೃಷ್ಟಿ- ಸ್ಥಿತಿ, ಲಯಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾದುದು. 2. ಕಾರ್ಯ: ಜ್ಞಾನ, ಪ್ರಜ್ಞೆ, ಆತ್ಮಗಳಿಂದಾಗುವ ಪ್ರಯೋಜನ 3. ಯೋಗ: ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ಐಕ್ಯವಾಗುವ ವಿಧಾನ, 4. ವಿಧಿ: ಕರ್ಮಬಂಧನ, 5. ದುಃಖಾಂತ: ಪ್ರಾಪಂಚಿಕ ದುಃಖಗಳಿಂದ ದೂರವಾಗಿ ಮೋಕ್ಷ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಪಡೆವ ವಿಧಾನ. ತಪಸ್ಸು, ಲೋಭ ಮತ್ತು ಕೋಪಗಳನ್ನು ಬಿಡುವುದು. ಕ್ಷಮಾಗುಣವನ್ನು ವರ್ಧಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಪ್ರಣವವನ್ನು ಉಚ್ಚರಿಸುವುದು- ಇವೇ ಇದರ ಆರಂಭಿಕ ನಿಯಮಗಳು. ಈ ತತ್ತ್ವಗಳ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶ ಧ್ಯಾನ, ಮಂತ್ರಗಳಿಂದ ಪರಿಶುದ್ಧತೆ ಪಡೆದು ಊರ್ಧ್ವಮುಖನಾಗಿ ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗುವುದು. ಈ ಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಪಾಶುಪತರು ಗೀತೆ, ನೃತ್ಯ, ಆರ್ಭಟ ಮತ್ತು ಗೂಳಿಗಳಂತೆ ಜೋರಾಗಿ ಕೂಗುವುದು ಇತ್ಯಾದಿ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ತತ್ತ್ವಗಳ ಆಚರಣೆ ಕ್ರಮೇಣ ಕುಂಠಿತವಾಗಿ ಅವನತಿಗೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಈ ಪಂಥದವರೆನಿಸಿದ ಪಾಶುಪತರು ಮತ್ತು ಲಕುಲೀಶರು ಮಾಟಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ ಋಜುಮಾರ್ಗ ತಪ್ಪಿದವರಾಗಿ, ಮದ್ಯ ಮಾಂಸಗಳ ಸೇವನೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ ವಾಮಾಚಾರಗಳಿಗಿಳಿದು ಕೊಲೆಗೆಳೆಸಿ, ನರಭಕ್ಷಕರಾಗಿ ದುರ್ಮಾರ್ಗ ಪ್ರವೃತ್ತರಾದುದರಿಂದ ಈ ಪಂಥ ಕ್ರಮೇಣ ಕ್ಷಯಿಸಿತು. (ಎಂ.ಜಿ.ಎನ್.;ಎ.ಎಲ್.ಎಸ್.)

ಪಾಳವಾಯ್: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಅನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಲ್ಯಾಣದುರ್ಗಿ ನಗರದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಸು. 8ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಬೂದಿದಿಬ್ಬಗಳೂ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿ ನೆಲೆಯೂ ಇದೆ.

ಬೂದಿದಿಬ್ಬದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಪೂರ್ವದ್ದಾಗಿರುವ 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿವೆ. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಗುಡಿಸಲುಗಳ ತಳಗಟ್ಟುಗಳಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಬಹು ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷವೆಂದರೆ ಚೂಪು ಮೊನೆಯುಳ್ಳ ಉಜ್ಜಿದ ಎಲುಬಿನ ಕೊಡಲಿ. 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಯೋಗ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳ ನಡುವೆಯೇ 4 ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಮತ್ತೊಂದು ಬೂದಿದಿಬ್ಬದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಉಜ್ಜಿ ನುಣುಪಾಗಿಸಿದ ಎರಡು ಪೂರ್ಣ ಎಲುಬಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಎರಡು ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳು, ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಉಜ್ಜಿ ತಯಾರಿಸಿರುವ ಕೊಡಲಿಗಳು ದೊರಕಿವೆ.

ಮೂರನೆಯ ಬೂದಿಗುಡ್ಡದ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೂರು ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಬೂದಿಗುಡ್ಡಗಳಿಗೂ ಮತ್ತು ವಾಸಸ್ಥಾನಗಳಿಗೂ ಇರುವ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಎರಡು ಚಿಕ್ಕ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಅಗೆಯಲಾಯಿತು. ಒಂದು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಸಮಾಧಿಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಸಮಾಧಿಗಳು ಭೂಮಟ್ಟದಿಂದ ಸು.10 ಸೆಂಮೀ ಆಳದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಅಲ್ಪ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂದು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲದೆ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ನುಣುಪಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಉಜ್ಜು ಕಲ್ಲುಗಳು, ಕವಣೆ ಕಲ್ಲು, ಸುತ್ತಿಗೆ ಕಲ್ಲುಗಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. (ಸಿ.ಕೆ.ಎಂ.)

ಪಾಳೆಯಗಾರರು: ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ರಾಜಮನೆತನಗಳು ನಾಡಿನ ಇತಿಹಾಸ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಸಂಪನ್ನಗೊಳಿಸುವಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿವೆ. ದೊಡ್ಡ ರಾಜರುಗಳ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಇಂಥ ಪುಟ್ಟ ರಾಜವಂಶಗಳ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ಭದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಆಗಾಗ್ಗೆ ಸಂಭವಿಸಿದ ಕೆಲವು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಘಟನೆಗಳಿಂದ ಚಿಕ್ಕ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಒಡೆತನವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ನಾಯಕರಿಗೆ ಸಾಮಂತರು, ದೇಸಾಯರು ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಎಂದು ಕರೆಯುವುದು ಅವರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಭೂ ವಿಸ್ತಾರ, ಸಂಪತ್ತು, ಸೈನ್ಯ, ಶಕ್ತಿಯಾಧಾರಿತವಾಗಿತ್ತು. ಪಾಳೆಯ ಎಂಬ ಪದ ದಂಡು, ಸೈನ್ಯ, ಸೇನಾವಿಭಾಗ, ಶಿಬಿರ, ಠಾಣ್ಯ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಅದರ ಆಡಳಿತದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರೇ ಪಾಳೆಯಗಾರರು. ತ್ಯಾಗಜೀವನ, ಸಾಹಸ ಕಾರ್ಯಗಳು, ದಾನ ಔದಾರ್ಯಗಳು, ಧರ್ಮಪ್ರಸಾರ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಪೋಷಣೆ ಪ್ರಚಾರ, ಸಂಗೀತ, ನಾಟ್ಯ, ಶಿಲ್ಪ, ಚಿತ್ರಕಲೆಗಳಿಗೆ ಇವರು ಕೊಟ್ಟ ಉತ್ತೇಜನ, ಜೀವರಕ್ಷಕ ವೈದ್ಯಶಾಲೆ, ಕೆರೆಕಟ್ಟೆ ಬಾವಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸೇವಾ ಕಾರ್ಯಗಳಿಂದಾಗಿ ಇವರು ಹೆಸರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಮಹಾರಾಜರುಗಳಿಗೆ ಕಪ್ಪ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಅವರನ್ನು ಸಂತೃಪ್ತರಾಗಿರುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರಲ್ಲದೆ ಅವರ ಪರವಾಗಿ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಹೋರಾಡಿ ಜಯಗಳಿಸಿಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಭುಭಕ್ತಿಯ ಪರಾಕಾಷ್ಠೆಗೆ ಇವರು ಮಾದರಿಯಾಗಿದ್ದರು.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸು. 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದವರೆಗೂ ಕೆಲವು ಮನೆತನದವರು ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ಆಂತರಿಕ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಬಹುತೇಕ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮುಸಲ್ಮಾನ ಅರಸರ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ಇಲ್ಲಿನ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಹೊಯ್ಸಳ 3ನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳನ ಕಾಲದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಾಮಂತ ಮನೆತನಗಳ ಪಾರಂಪರ್ಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಮರೆಯಾಗುತ್ತ ಬಂದವು. ರಾಜನೇ ನೇರವಾಗಿ ಕೆಲವು ದಂಡನಾಯಕರಿಗೆ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಳುವ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಡುವ ರೂಢಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಈ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ರಾಜನಿಂದ ದೊರಕಿದ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಆದಾಯಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿಕೊಂಡು ಉತ್ತಮವಾದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಜ್ಜಾಗಿರಿಸಿಕೊಂಡು ರಾಜನಿಗೆ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಬಂದಾಗ ಸೈನ್ಯಸಹಾಯ ವನ್ನೂ ಒದಗಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೇ ಮುಂದುವರಿದು ಪಾಳೆಯ ಪಟ್ಟುಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು. ಈ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪಾಳೆಯಗಾರ ವಂಶಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡಿದೆ. *

ಆವತಿ ಪಾಳೆಯಗಾರರು: 14-18ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಲಾರ, ಬೆಂಗಳೂರು, ತುಮಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಂಶದ ಶಾಖೆಗಳವರು ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಆಳಿದರು.

ಸು.14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಏಳು ಜನ ರೈತರು ತಮ್ಮ ಕುಟುಂಬ ಸಮೇತರಾಗಿ ಕಂಚಿಯ ಹತ್ತಿರದ ಯಣಮಂಜಿ ಪುತ್ತೂರು ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಿಂದ (ಆತ್ತೂರು ಎಂಬ ಹೇಳಿಕೆಯೂ ಇದೆ). ನಂದಿದುರ್ಗದ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ರಾಮಸ್ವಾಮಿ ಬೆಟ್ಟದ ಬಳಿ ಬಂದು ತಂಗಿದರು. ಮೂಲತಃ ತೆಲುಗರಾದ ಇವರು ಮೊರಸು ಒಕ್ಕಲು ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಭೈರವ ದೇವರ ಆರಾಧಕರು. ಇವರ ನಾಯಕ ರಣಭೈರೇಗೌಡ. ಇವನು ತನ್ನ ಏಕಮಾತ್ರ ಪುತ್ರಿ ದೊಡ್ಡಮ್ಮನನ್ನು ದುಷ್ಟ ಪಾಳೆಯಗಾರನೊಬ್ಬನಿಂದ ರಕ್ಷಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ತನ್ನ ಊರನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ದೇವನಹಳ್ಳಿಯ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿರುವ ಆಹುತಿಯಲ್ಲಿ (ಈಗಿನ ಆವತಿ) ನೆಲಸಿದ. ರಣಭೈರೇಗೌಡನ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲಭೈರೇಗೌಡ, ಸಣ್ಣಭೈರೇಗೌಡ, ವೀರೇಗೌಡ ಎಂಬ ಅವನ ತಮ್ಮಂದಿರೂ ಜಯಗೌಡ, ಸಣ್ಣಭೈರೇಗೌಡ, ಮಲ್ಲಭೈರೇಗೌಡ ಎಂಬ ಮಕ್ಕಳೂ ಇದ್ದರು. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಇವರೆಲ್ಲ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಹೋಗಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿಕೊಂಡರು. ರಣಭೈರೇಗೌಡ ಆವತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ನೆಲಸಿದ. ಅವನ ಮಕ್ಕಳು ದೇವನಹಳ್ಳಿ, ದೊಡ್ಡಬಳ್ಳಾಪುರ, ಚಿಕ್ಕಬಳ್ಳಾಪುರ ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಸಣ್ಣಭೈರೇಗೌಡ ಹೊಳವನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿ ತುಮಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೊರಟಗೆರೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಈ ವಂಶದ ತಿಮ್ಮೇಗೌಡ ಜಂಗಮಕೋಟೆಯ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿರುವ ಸುಗಟೂರಿಗೆ ಹೋಗಿ ಕೋಲಾರ ಮತ್ತು ಪುಂಗನೂರಿನ ಪಾಳೆಯಗಾರನಾಗಿ ಹೊಸಕೋಟೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಏಳನೆಯವನಾದ ಜಯಗೌಡ ಯಲಹಂಕದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ. ಇವನ ವಂಶಸ್ಥರು ಬೆಂಗಳೂರು ಮತ್ತು ಮಾಗಡಿ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು, ಅಲ್ಲದೆ ಆವತಿ ಕುಲದ ಇತರ ಶಾಖೆಗಳವರು ಗುಡಿಬಂಡೆ, ಮದ್ದಗಿರಿ, ಮಿಡಿಗೇಶಿ, ಹೆಬ್ಬೂರು, ಕುಣಿಗಲು, ಗುಬ್ಬಿ, ಆನೇಕಲ್ಲು, ನಂದಿ, ಹೊಸಕೋಟೆ, ಮುಳಬಾಗಿಲು, ಸರ್ಜಾಪುರ ಮೊದಲಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲೂ ನೆಲಸಿದರು. (ಎಚ್.ವಿ.ಎಸ್.)

ಉಮ್ಮತ್ತೂರು ಪಾಳೆಯಗಾರರು: 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯ ಮತ್ತು 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗ ಮತ್ತು ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು. ಚಾಮರಾಜನಗರ ಜಿಲ್ಲೆ ಮತ್ತು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ನಂಜನಗೂಡು-ಯಳಂದೂರು ರಸ್ತೆಯಲ್ಲಿ ಈಗ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಗ್ರಾಮವಾಗಿರುವ ಉಮ್ಮತ್ತೂರು ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ. ಈ ವಂಶದ ಕೆಲವರು ಬೆಟ್ಟದ ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ತೆರಕಣಾಂಬಿಯಲ್ಲಿ ಸಹ ಆಳುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಮೂಲಾಧಾರಗಳು ಬಹು ವಿರಳವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಈ ವಂಶದ ಇತಿಹಾಸ ಅಸ್ಪಷ್ಟ. ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಈ ವಂಶದ ಆದ್ಯ ಹನುಮಪ್ಪ ಒಡೆಯ. ಇವನ ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿರಾಯ ಒಡೆಯ. ಇವನಿಗೆ ಸೋಮರಾಯ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಇದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ದೇವಣ್ಣ ಒಡೆಯ. ಈತ ಚೇರ, ಚೋಳ, ಪಾಂಡ್ಯ ಮೂವರುರಾಯರ ಗಂಡ, ನೀಲಗಿರಿ ಸಾಧಾರ ಒಡೆಯ, ನೀಲಗಿರಿ ನಾಡಾಳ್ವ ಇತ್ಯಾದಿ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿ ಮೂಡಣ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ (ಪ್ರಾಯಶಃ ಗುಂಡ್ಲುಪೇಟೆ ಬಳಿಯ ಗೋಪಾಲಸ್ವಾಮಿಬೆಟ್ಟ) ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ (ಸು.1488-1504). ಇದೇ ಬಿರುದುಗಳಿರುವ ಗೋವಣ್ಣ ಒಡೆಯ (1504) ದೇವಣ್ಣನ ಮಗ. ದೇವಣ್ಣನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಮಗ ಚಿಕ್ಕರಾಯ (ಮಲ್ಲರಾಜ) ಪೆನುಗೊಂಡೆ ಚಕ್ರೇಶ್ವರ ಎಂಬ ಬಿರುದಿನೊಡನೆ ತೆರಕಣಾಂಬಿಯಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ (ಸು.1505-12). ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅವನಾಸಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪ, ಅಂದರೆ ದೇವಣ್ಣ ಒಡೆಯನ ತಮ್ಮ ನಂಜರಾಜ ಉಮ್ಮತ್ತೂರಿನಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ (ಸು.1482-1504). ಇವನಿಗೆ ಫೇಣಾಂಕ ಚಕ್ರೇಶ್ವರ, ಪೆಸಾಳಿ ಹನುಮ ಇತ್ಯಾದಿ ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದವು. ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗವಲ್ಲದೆ ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಾಗಗಳಿಗೂ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ವಿಜಯನಗರ ದ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ತರುಣದಲ್ಲಿ (1509-12) ಉಮ್ಮತ್ತೂರು ಪಾಳೆಯಗಾರನನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸಿ ತನ್ನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ನೇಮಿಸಿದ. ಈತ ಸೋಲಿಸಿದ ರಾಜನ ಹೆಸರು ಗಂಗರಾಜ ಎಂದು ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಮೂಲಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತರೂ ಈತ ನಂಜರಾಜ ಇರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ನಂಜರಾಜ ಉಮ್ಮತ್ತೂರನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡರೂ ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಸು.1519ರವರೆಗೂ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿರಬಹುದೆಂದು ಅಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಊಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. *

ಉಮ್ಮತ್ತೂರಿನ ನಾಯಕರಿಗೂ ಕಳಲೆ ಒಡೆಯರಿಗೂ ಹಗೆತನವಿತ್ತು. ಒಮ್ಮೆ ಉಮ್ಮತ್ತೂರಿನ ನಾಯಕನೊಬ್ಬ ಕಳಲೆ ಮನೆತನದ ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ವಂಚನೆಯಿಂದ ಕೊಲ್ಲಿಸಿದನೆಂದೂ ಆಗ ಒಬ್ಬ ಬಾಲಕ ಮಾತ್ರ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಅನಂತರ ತನ್ನ ಮನೆತನದ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದನೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. 1612ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ವೆಂಕಟಪತಿರಾಯ ಇಕ್ಕಟ್ಟಿನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ಉಮ್ಮತ್ತೂರುಗಳನ್ನು ರಾಜ ಒಡೆಯರಿಗೆ ನೀಡಿದುದಾಗಿ ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಶಾಸನವೊಂದರಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. 1613ರಲ್ಲಿ ರಾಜ ಒಡೆಯ ಉಮ್ಮತ್ತೂರಿನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿನ ಪಾಳೆಯಗಾರರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಈ ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಉಮ್ಮತ್ತೂರಿನ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಯಾರು, ಇವರಿಗೂ ಮೊದಲಿನ ನಂಜರಾಜ ಇತ್ಯಾದಿ ಪಾಳೆಯಗಾರರಿಗೂ ಇದ್ದ ಸಂಬಂಧವೇನೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಕನಕಗಿರಿಯ ಪಾಳೆಯಗಾರರು: ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ಅನೇಕ ಸಾಮಂತ ಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇವರ ಇತಿಹಾಸ 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಪ್ರೌಢದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 12 ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಉಂಬಳಿಯಾಗಿ ಪಡೆದ ಗುಜ್ಜಲ ವಂಶದ ಪರಸಪ್ಪನಾಯಕ ಇಲ್ಲಿನ ಕನಕಾಚಲ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ ದೇವರ ಗರ್ಭಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಹೊಸ ಊರಿನ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಕಾರಣನಾದ. ಇವನ ವಂಶದ ನಾಯಕರು ಮುಂದೆ ಪ್ರಬಲರಾಗಿ 40 ಲಕ್ಷ ವರಹಗಳ ಆದಾಯದ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಗಳಿಸಿಕೊಂಡು ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಬಲಪಾರ್ಶ್ವದ ಮರ್ಯಾದೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಪಾಳೆಯಗಾರರಾಗಿದ್ದರು. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಆಮುಕ್ತಮಾಲ್ಯದ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಕನಕಗಿರಿಯ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ವಿಜಯನಗರ ನಾಶವಾದ ಅನಂತರ ಈ ನಾಯಕರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಬಿಜಾಪುರದ ಪರವಾಗಿಯೂ ಹೋರಾಡಿದಂತೆ ದಾಖಲೆಗಳಿವೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರಾದ ಸಾಳುವ ನರಸಿಂಹ, ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ, ಅಚ್ಯುತರಾಯ ಇವರೆಲ್ಲ ಕನಕಗಿರಿಯ ದೇವಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ದತ್ತಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಕ್ಕೆ ಕನಕಾಚಲ ದೇವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಿವೆ.

ಪರಸಪ್ಪನಾಯಕನ ಮಗ ನವಾಬ ಉಡಿಚಿನಾಯಕ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ. ಏಳು ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಕನಕಗಿರಿಯನ್ನು ಈತ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಗಂಗಾವತಿ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಎಮ್ಮೀಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿ ಈತ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಕನಕಗಿರಿಯಲ್ಲೇ ಮುನ್ನೂರಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನಂತೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಕಾರ, ಗೋಪುರಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಈತನೇ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಮಧ್ಯರಂಗ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಒಂದು ಅದ್ಭುತ. ಇದು 54 ಮೀ ಉದ್ದ ಹಾಗೂ 10.80 ಮೀ ಅಗಲವಿರುವ ಒಂದು ನಾಟ್ಯ ಶಾಲೆ. ಮಧ್ಯ ಯಾವ ಆಧಾರವೂ ಇಲ್ಲದೆ ಪಕ್ಕದ ಸಿಂಹಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ. ನವಾಬ ಉಡಿಚಿನಾಯಕನ ಮಗ ಕೆಲವಡಿ ಉಡಿಚಿನಾಯಕ ಹಾಗೂ ಅವನ ರಾಣಿಯರು ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಸುಂದರವಾದ ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಬಂದ ಕನಕಯ್ಯ ಉಡಿಚಿನಾಯಕ ಊರಿನ ಎರಡು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಪುಷ್ಕರಣಿಗಳನ್ನೂ ಅವನ ತಮ್ಮನಾದ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ ಜಲಕ್ರೀಡಾ ಮಹಲನ್ನೂ (ವೆಂಕಟಪತಿ ಬಾವಿ) ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಹಂಪೆಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನ ಗೋಪುರ ಕನಕಗಿರಿಯ ನಾಯಕರು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದು.

ಅನಂತರ ಬಂದ ಹೀರೆ ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕ ಕವಿಗಳಿಗೂ ಪಂಡಿತರಿಗೂ ಆಶ್ರಯವಿತ್ತಿದ್ದ. ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಭಟ್ಟಂಗಿ ದಂಡಕಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರುವ ಹಾಗೂ ಘಳಿಗೆಯಲ್ಲಿ ನೂರು ಶ್ಲೋಕ ರಚಿಸಬಲ್ಲನೆಂಬ ಖ್ಯಾತಿಯಿದ್ದ ಜಯವೆಂಕಟಾಚಾರ್ಯ, ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣಪಾರಿಜಾತ ನಾಟಕ ರಚಿಸಿದ ಅಪರಾಳ ತಮ್ಮಣ್ಣ, ಚಿದಾನಂದ ಅವಧೂತ ಇವರು ಈ ಪಾಳೆಗಾರನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದವರು.

ಕೊನೆಯ ಪಾಳೆಯಗಾರ ಹಿರೇನಾಯಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕನಕಗಿರಿ ರಾಜ್ಯ ಹರಿಹರ, ದಾವಣಗೆರೆಯವರೆಗೆ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಸುತ್ತಲಿನ ಶತ್ರುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಇವನಿಗೆ ಎಚ್ಚರವಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮ ಕನಕಗಿರಿಯ ನಾಯಕನ ಬಂಧುವೇ ಆದ ಸುರಪುರದ ಪಾಮನಾಯಕನ ಮೂಲಕ ಕನಕಗಿರಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿಸಿ ನಾಯಕನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಹೈದರಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ಕೊಲ್ಲಿಸಿದ. ನಾಯಕನ ಮನೆತನಕ್ಕೆ 16 ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಸುರಪುರದ ಪಾಮನಾಯಕನಿಗೆ ಕನಕಗಿರಿಯ ದಮನ ಮಾಡಿದುದಕ್ಕಾಗಿ ರುಸೂಮು, ಜಾಗೀರಿಗಳು ಸಿಕ್ಕವು. ಆದರೆ ಅನತಿ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಸುರಪುರದ ಗತಿಯೂ ಕನಕಗಿರಿಯಂತೆಯೇ ಆಯಿತು. ಕನಕಗಿರಿಯ ಮೇಲೆ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಧಾಳಿಯೂ ಒಮ್ಮೆ ಆದಂತೆ, ಅಲ್ಲದೆ ಈ ನಾಯಕರು ಮರಾಠರನ್ನೂ ಎದುರಿಸಿದಂತೆ ದಾಖಲೆಗಳಿವೆ. (ಜಿ.ಆರ್.ಪಿ)

ಗುಂತಗೋಳ ಪಾಳೆಯಗಾರರು: 1491–1948. ಮೂಲತಃ ಕಂಚಿಯಿಂದ ಬಂದ ಇವರು ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ (1489–1686) ಒಂದು ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮತ್ತು ಹೈದರಾಬಾದ್ ನಿಜಾಮ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯ ಮಧ್ಯೆ ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ್ದರು. ಗುಂತಗೋಳ ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಲಿಂಗಸುಗೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನಿಂದ 30 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ.

ಇವರ ಮೊದಲ ರಾಜಧಾನಿ ಜಲದುರ್ಗ. ಅನಂತರ ಗುಂತಗೋಳಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದರು. ಈ ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರಭುಗಳ ಮೂಲಪುರುಷ ಕಾಳಭೈರವನಾಯಕ. ಇವನ ಅನಂತರ ಅಮರಪ್ಪನಾಯಕ, ಬಸಪ್ಪನಾಯಕ, ಶ್ರೀನಿವಾಸನಾಯಕ, ರಾಯಪ್ಪನಾಯಕ, ನರಸಿಂಹ ನಾಯಕ ಆಳಿಕೆ ಮಾಡಿದರು. ಇವರಿಗೆ ಬಹರಿಬಹಾದ್ದೂರ್, ನಾಯಕಾಚಾರ್ಯ, ಮಹಾನಾಯಕ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳು ನೀಡಿದ್ದರು. ಇವರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸು. 130 ಹಳ್ಳಿಗಳು ಸೇರಿದ್ದವು. ಪಾಟೀಲ, ಕುಲಕರ್ಣಿ, ನಾಡಗೌಡ, ದೇಸಾಯಿ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಸ್ಥಳೀಯ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಕಾಲಾಪುರದ ನಾಡಗೌಡರು, ನೀರಲಕೇರಿಯ ನಾಡಗೌಡರು, ಬೆಲ್ಲದ ಮರಡಿಯ ದೇಸಾಯಿಗಳು ಪ್ರಮುಖರಾಗಿದ್ದರು.

ಇವರ ಕುಲದೇವರು ಕಂಚಿಯ ಏಕಾಮ್ರೇಶ್ವರ. ಆರಾಧ್ಯದೈವ ಗೋನವಾಟ್ಲದ ವೇಣುಗೋಪಾಲ. ಇವರ ರಾಜಗುರುಗಳು ದೇವರಭೂಪೂರದ ಜಗದಂಡ ಮಹಾಸ್ವಾಮಿಗಳು. ಚಿತ್ತರಗಿ ಇಳಕಲ್ಲು ಮಹಾಂತಸ್ವಾಮಿಗಳ ಮಠ, ಶ್ರೀ ಹಿರೇಮಠ, ಶ್ರೀಕಿದ್‌ಮತಿಮಠಗಳಿಗೆ ಭಕ್ತರಾಗಿದ್ದರು. ರಾಜಾ ರಾಯಪ್ಪನಾಯಕ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಪುರುಷನೂ ನರಸಿಂಹನಾಯಕ ಕಲಾಪ್ರೇಮಿಯೂ ಅಮರೇಶ್ವರ ಕಲಾ ಸಂಘವನ್ನು ಹುಟ್ಟು ಹಾಕಿದ. ಇವನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಬಸಣ್ಣ ಜಾವೂರ ಎಂಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಂಗ ಕಲಾವಿದನಿದ್ದ. ಅಮರೇಶ್ವರ, ಗೋನವಾಟ್ಲದ ಗೋಪಾಲಸ್ವಾಮಿ, ಮಾಳಗುಂಡಮ್ಮ, ವೀರಯೋಧ, ಕಾಳಭೈರವ, ಶರಣ ಗಂಗಪ್ಪಯ್ಯ ಮೊದಲಾದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು, ಅಮರೇಶ್ವರ ಬಾವಿ, ದರ್ಬಾರ ಬಾವಿ, ರಾಜರ ಕೆರೆ, ಗಿರಿಸೀಮೆ ಕೆರೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಇವನ ಸುಸಜ್ಜಿತವಾದ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಗುಂತಗೋಳದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಪ್ರಭುಗಳು ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ಕೋಟೆಯ ಕಾವಲುಗಾರನ ಹೆಂಡತಿ ಮಾಳಗುಂಡಮ್ಮಳೆಂಬ ಮಹಿಳೆ ಸಂಸ್ಥಾನದ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಹೋರಾಡಿ ಮಡಿದ ಕತೆ ಜನಪದ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಜನಜನಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ವಂಶಸ್ಥರು ಗುಡಗುಂಟಿ, ಗುಂತಗೋಳದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ನೆಲೆಸಿದ್ದಾರೆ.

ಗುಡಗುಂಟಿ ಪಾಳೆಯಗಾರರು: ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆ ಲಿಂಗಸುಗೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಲಿಂಗಸುಗೂರಿಗೆ 19ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ (ಸು.3 ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ) ಗುಡಗುಂಟಿಯ ಒಂದು ಸ್ಥಳೀಯ ಅರಸು ಮನೆತನ. ಇವರು ಗೋಸಲ ವಂಶದವರು. ಜಕ್ಕಪ್ಪದೇಸಾಯಿ ಹಿರಿಯ ಮಗ. ಗಡ್ಡಿಲಿಂಗನಾಯಕ ಈ ಮನೆತನದ ಸ್ಥಾಪಕ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕಕ್ಕೇರಿ ಪ್ರದೇಶ ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ಗಡ್ಡಿಲಿಂಗನಾಯಕ ಗುಡಗುಂಟಿ ಪರಗಣದ ಸರದೇಸಾಯಿಯಾಗಿ ಬಡ್ತಿ ಹೊಂದಿ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಇವನು ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳ ಜೊತೆ ಹೋದಾಗ ಷೇಖ್‌ಮಿನಹಾಜ ಸರದಾರನಿಂದ ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟ. ಅನಂತರ ಪಾಮನಾಯಕ, ಲಿಂಗನಾಯಕ, ಜಡಿಸೋಮಪ್ಪನಾಯಕ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು. ಜಡಿಸೋಮಪ್ಪನಾಯಕ ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಶೌರ್ಯ ಸಾಹಸಗಳನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಸರ್ಜಾಬಹಾದ್ದೂರ್ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಪಡೆದ. ಈತನಿಗೆ 1669ರಲ್ಲಿ 2ನೆಯ ಅಲಿ ಆದಿಲ್‌ಷಾನಿಂದ ಒಂದು ಫಾರಸಿ ಸನ್ನದು ದೊರಕಿತ್ತು. ಅನಂತರ 2ನೆಯ ಲಿಂಗನಾಯಕ, ಸೋಮಪ್ಪನಾಯಕ, ಸೋಮಲಿಂಗನಾಯಕ, ರಾಣಿ ಕಾಟಮ್ಮ ಆಳಿಕೆ ಮಾಡಿದರು. ಕೊನೆಯ ಅರಸ ಜಡಿಸೋಮಪ್ಪನಾಯಕ (1901–48). ಇವನಿಗೆ ತಿಪ್ಪರಾಜಾ ಸರ್ಜಾಬಹದ್ದೂರ್ ಎಂಬ ಬಿರುದಿತ್ತು.

ಆಡಳಿತದ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ಮೌಲ್, ಫೌಜದಾರಿ, ದಿವಾನಿ, ಪೊಲೀಸ್ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ವಿಭಾಗಗಳಿದ್ದವು. ಪ್ರಜೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಇವರು ಸರ್ವಧರ್ಮ ಸಹಿಷ್ಣುಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಎಲ್ಲಾ ಧರ್ಮದವರನ್ನು ಸಮಾನ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಕ್ಕೇರಿಯ ಸೋಮನಾಥ ಇವರ ಕುಲದೈವ. ಗುಡಗುಂಟಿಯ ಅಮರೇಶ್ವರ ಆರಾಧ್ಯ ದೈವ. ಪ್ರತಿವರ್ಷ ನಡೆಯುವ ಅಮರೇಶ್ವರನ ರಥೋತ್ಸವದಲ್ಲಿ ಈ ಮನೆತನದ ಪ್ರಭುಗಳು ಫಲಪುಷ್ಪಗಳನ್ನು ಅರ್ಪಿಸಿದ ಬಳಿಕವೇ ರಥ ಸಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದು ಇಂದಿಗೂ ಮುಂದುವರಿದಿದೆ. ಇವರು ಕಲೆ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಕೊಡುಗೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯ, ಮಸೀದಿ, ಕೋಟೆ, ಕೆರೆ, ಬಾವಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಅರಮನೆ ಇಂದಿಗೂ ಸುಸಜ್ಜಿತವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ರಂಗಮಹಲ್ ಮತ್ತು ದರ್ಬಾರ್ ಹಾಲ್‌ಗಳು ಸೊಗಸಾಗಿವೆ. (ಎ.ವೈ.)

ಗುಮ್ಮನಾಯಕನ ಪಾಳೆಯಗಾರರು: ವಿಜಯನಗರ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ನೂರು ವರ್ಷದ ಮೊದಲೇ ಆರಂಭವಾದ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟು. ಇಂದಿನ ಬಾಗೇಪಲ್ಲಿ ತಾಲ್ಲೂಕು ಹಾಗೂ ಆಂಧ್ರಕ್ಕೆ ಸೇರಿರುವ ಕೊಡಿಕೊಂಡ, ಗೋರಂಟ್ಲ, ಕಂದಕೂರು ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರದೇಶಗಳೆಲ್ಲ ಕೂಡಿ ಗುಮ್ಮನಾಯಕನ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟು ಆಗಿತ್ತು. ಇದರ ವಿಸ್ತಾರ ಕೋಲಾರದ ಪೂರ್ವಭಾಗದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಬಾಗೇಪಲ್ಲಿಯ ಉತ್ತರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರದೇಶದವರೆಗೆ ಹರಡಿಕೊಂಡಿದ್ದುದರ ಸೂಚನೆ ಇದೆ.

1242ರಲ್ಲಿ ನಾರಸಿಂಹನಾಯಕ ತನ್ನ ತಮ್ಮ ಖಾದ್ರಿಪತಿನಾಯಕನೊಡನೆ ಕೋಲಾರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಪಾತಪಾಳಯ ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಬಂದು, ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಗುಮ್ಮರೆಡ್ಡಿ, ಲಕ್ಕರೆಡ್ಡಿ ಎಂಬ ಧನಿಕರಿಂದ ನಿಧಿ ನೆರವನ್ನು ಪಡೆದು ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಚಿನ್ನಮನಾಯಕ ಈ ವಂಶದ ಮೂರನೆಯ ದೊರೆ. ಸಮ್ಮನಾಯಕನ ಹಾಳ್ತ ಇವನ ರಾಜಧಾನಿ. ಇದೇ ಕಲ್ಯಾಣನಗರ. ಈತ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟಿನ ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಇದರಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿದ. ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿಸಿ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ದೋಣೆಯ ಬಳಿ ಅಕ್ಕಗಾರು ದೇವತೆಗೆ ಗುಡಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ದೋಣೆಗೆ ಕರ್ವಿಕಲ ದೋಣೆ ಎಂಬ ಹೆಸರಿಟ್ಟ ಇವನಿಗೆ ವಿರೋಧಿಯಾಗಿ ಜನಪೀಡಕನಾಗಿದ್ದ ನೆರೆಯ ಉತ್ತರದ ಗುಟ್ಟಪಾಳೆಯದ ಪಾಳೆಯಗಾರ ಯರಮಾಚಿ ಪೆಮ್ಮನಾಯಕನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಓಡಿಸಿ ಅವನ ಗುಟ್ಟಪಾಳ್ಯ ಮುದ್ದೇಪಲ್ಲಿಯನ್ನೂ ತನ್ನ ಪಾಳೆಯ ಪಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿಸಿದ. ಗುಮ್ಮನಾಯಕನ ಪಾಳ್ಯದ ಬಳಿ ತಾಯಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡಮ್ಮನ ಕೆರೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ರೈತರನ್ನಿಟ್ಟು ಅದರ ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಾಗುವಳಿ ಮಾಡಿಸಿದ. ಗುಮ್ಮನಾಯಕನ ಪಾಳ್ಯದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು, 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತಮಿಳು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಆರ್ಕಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚೋಳ ಸಾಮಂತ ಮಂಚಾನನ ದಾಯಾದಿ ಖಾದ್ರಿಪತಿನಾಯಕ. ವೈದುಂಬ ದಿಲೀಪನ ಸಾಮಂತ. ಇವನೇ ಮೂಲ ಪುರುಷ ಎಂದಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಹಯವದನರಾಯರ ರೀತ್ಯಾ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಗುಮ್ಮನಾಯ್ಕನೆಂಬ ಬೇಡ ಮುಖಂಡನಿದ್ದು ಪಾತಪಾಳ್ಯದ ನಾಯಕರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಪಾಳ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಸೋದರರೊಡಗೂಡಿ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ.

ದೊಡ್ಡಕದರಪ್ಪನಾಯಕ ಸಾಗುವಳಿಯ ಸುಧಾರಣೆ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮಲೆಕ್ಕಿಗರನ್ನು ನೇಮಿಸಿ ಕಂದಾಯವನ್ನು ಶಿಸ್ತುಗೊಳಿಸಿದ. ಆಡಳಿತದ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ಅಟ್ಟವಣೆ ಚಾವಡಿ, ಬೊಕ್ಕಸದ ಚಾವಡಿ, ನಾಣ್ಯದ ಚಾವಡಿ, ಗೋವಿನ ಚಾವಡಿ, ಸುಂಕದ ಚಾವಡಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಟಂಕಸಾಲೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿ ಗುಮ್ಮನಾಯಕನ ಪಾಳ್ಯದಿಂದ ನಂದಿ–ತ್ರಿಶೂಲ ಸಂಕೇತವಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದ. ಇವನ ಅನಂತರ 2ನೆಯ ನಾರಸಿಂಹ ನಾಯಕ (1473–82) ಆಳಿದ. 2ನೆಯ ಕದರಪ್ಪನಾಯಕ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದದಿ ಇಡಗೂರು ಚಿನ್ನಗಾನಪಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ರಂಗರಾಜ ಪಾಳೆಯಗಾರ ಪೊಗದಿಕೊಡದೆ ಗರ್ವತೋರಲು, ವಿಜಯನಗರದರಸನ ಆಣತಿಯಂತೆ ಅವನ ಮೇಲೇರಿ ಹೋಗಿ ಮಣಿಸಿದ. ನವರಾತ್ರಿಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಒಡ್ಡೋಲಗವನ್ನು ವಿಜೃಂಭಣೆಯಿಂದ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ.

1548–84ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ ವೀರದಾಸಪ್ಪನಾಯಕ (1548–84) ರಕ್ಕಸಗಿ–ತಂಗಡಗಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಪರವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದ. ಆಗ ವಿಜಯನಗರ ಪತನವಾದರೂ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟಿನವರೆಲ್ಲ ತಮ್ಮ ಸೀಮೆಯನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇವನ ಮುಂದಿನ ದೊರೆ 3ನೆಯ ವಸಂತನಾಯಕ. ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಪರವಾಗಿ ದಿಲಾವರ್ ಖಾನ್ ಎಂಬುವವನು ಸೀರ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದು ದೇಶೀಯ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ ಉಪಟಳ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ. ಆಗ ವಿಜಯನಗರದ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯರ ಕೋರಿಕೆಯ ಮೇರೆಗೆ ರಂಗರಾಜನ ಸೇನೆಯೊಡನೆ ಹೋಗಿ ದಿಲಾವರ್‌ನನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಸೆರೆ ಹಿಡಿದು ಶ್ರೀರಂಗರಾಯನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. 4ನೆಯ ನರಸಿಂಹನಾಯಕ ಪಾಳೆಯದ ಬೆಟ್ಟದ ಬುಡದಲ್ಲಿದ್ದ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಹೊಸದಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿ, ರಾಣಿವಾಸದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ.

ಅನಂತರ ಬಂಗಾರ ತಿಮ್ಮನಾಯಕ (1680–1728), 3ನೆಯ ಕದರಪ್ಪನಾಯಕ (1728–40). ಮರಾಠರ 1ನೆಯ ಪೇಶ್ವೆ ಬಾಜಿರಾಯ ಪ್ರಬಲನಾಗಿ ಗುಮ್ಮನಾಯಕ ಪಾಳಯದ ಹುಟ್ಟುವಳಿ ಗಮನಿಸಿ ನಿಗದಿ ಮಾಡಿದ ಪೊಗದಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟ; 5ನೆಯ ನಾರಸಿಂಹನಾಯಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1740) ಮರಾಠರಿಂದ 24 ಸಾವಿರ ರೂಪಾಯಿಗಳಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಗೋರಂಟ್ಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ, ಜಲಾಶಯ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಸಾಗುವಳಿಗೆ ಅನುಕೂಲ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಹೈದರ್ ಅಲಿ 1760ರಲ್ಲಿ ಗುಮ್ಮನಾಯಕ ಪಾಳೆಯದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣಮಾಡಿ. ಪೊಗದಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಲಾರಂಭಿಸಿದ (1760–65). 4ನೆಯ ವಸಂತನಾಯಕನ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಇದು ನಡೆದು ಬಂತು. 6ನೆಯ ನಾರಸಿಂಹನಾಯಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1765–1803) ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಅಧಿಕಾರಿ ಮೀರ್‌ಸಾದಿಕನಿಗೆ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟು ವಶವಾಗಿ ರಾಜಧಾನಿ ಪತನವಾಯಿತು. ರಾಮಕ್ಕ ತೀರಿಕೊಂಡಳು. ಆದರೂ ನಾಯಕನು ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ನೆರವಾಗಿ ಟಿಪ್ಪು ಪತನದಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾದರೂ ಇವನ ನೆರವಿಗೆ ಬರದೆ ಕೈಬಿಟ್ಟರು. ಪೂರ್ಣಯ್ಯನೂ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ಆ ಕೊರಗಿನಲ್ಲಿ ನಾಯಕ ನಿಧನವಾದ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದನೆಯ ವರ್ಗದ ಅಮರನಾಯಕ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟು ಆಗಿ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ತನ್ನ ಆಡಳಿತದ ಇತಿಶ್ರೀಯನ್ನು ಕಂಡಿತು. (ಎಸ್.ಆರ್.)

ಚನ್ನಪಟ್ಟಣದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು: 16–17ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪೆನುಗೊಂಡೆಯ ವಿಜಯನಗರದ ಸಂತತಿಯವರ ಸಾಮಂತರಾಗಿ ಚನ್ನಪಟ್ಟಣದಿಂದ ಆಳಿದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು. ಮೂಲತಃ ಇವರು ಬಾರಾಮಹಲ್ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. ತೆಲುಗು ಬಣಜಿಗ ಕುಲದವರು. ಈ ವಂಶದ ಮೂಲಪುರುಷ ರಾಣೋಜಿರಾಯ. ಆದರೆ ಈ ವಂಶದ ಯಶಸ್ಸು ಹಾಗೂ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಕಾರಣನಾದವನು 1ನೆಯ ಜಗದೇವರಾಯ.

1ನೆಯ ಜಗದೇವರಾಯ ಪೆನುಗೊಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಅರವೀಡು ಮನೆತನದ ತಿಮ್ಮರಾಜನ ಮಾವ. 1577ರಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರ ಮತ್ತು ಅಹಮದ್‌ನಗರದ ಸುಲ್ತಾನರು ಪೆನುಗೊಂಡೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿರಲು ತಿಮ್ಮರಾಜ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಚಂದ್ರಗಿರಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ್ದ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಎದುರಿಸುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಜಗದೇವರಾಯನ ಪಾಲಿಗೆ ಬಂತು. ಹುಟ್ಟು ಸಾಹಸಿಯೂ ವೀರ ಯೋಧನೂ ಆದ ಜಗದೇವರಾಯ, ಬಿಜಾಪುರದ ಸೇನೆಯನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿ ಪೆನುಗೊಂಡೆಯನ್ನು ವಿಪತ್ತಿನಿಂದ ಪಾರುಮಾಡಿದ. ಇದರಿಂದ ಸಂತೋಷಗೊಂಡ ತಿಮ್ಮರಾಜ ಒಂಬತ್ತು ಲಕ್ಷ ಪಗೋಡಗಳ ವರಮಾನವುಳ್ಳ ದೊಡ್ಡ ಜಿಲ್ಲೆಯೊಂದನ್ನು ಜಗದೇವರಾಯನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ. ಈ ಪ್ರದೇಶ ಬಾರಾಮಹಲಿನಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮಘಟ್ಟಗಳವರೆಗೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿದ್ದು ಮುಳಬಾಗಿಲು, ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣ, ಕಾನಕಾನಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಬೂದಿಹಾಳು– ಇವು ಸೇರಿದ್ದುವು. ಹೊಸದಾಗಿ ಪಡೆದ ಈ ದೊಡ್ಡ ರಾಜ್ಯದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಲು ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿದ್ದ ಚನ್ನಪಟ್ಟಣವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅಂದಿನಿಂದ ಈ ಮನೆತನದ ಪಾಳೆಯಗಾರರಿಗೆ ಚನ್ನಪಟ್ಟಣದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಎಂಬ ಹೆಸರಾಯಿತು.

ಜಗದೇವರಾಯ 15 ವರ್ಷಗಳ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಚನ್ನಪಟ್ಟಣ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಒಂದು ರೂಪವನ್ನು ತಂದುಕೊಟ್ಟ. ಕೆಲವು ಗ್ರಾಂಥಿಕ ಮೂಲಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಂಶದವರ ಅನುಕ್ರಮವನ್ನು ಹೀಗೆ ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ: ರಾಣೋಜಿರಾಯ, 2ನೆಯ ಜಗದೇವರಾಯ (ಆಳಿಕೆ 15ವರ್ಷ), 3ನೆಯ ಜಗದೇವರಾಯ (8 ವರ್ಷ), ಕುಮಾರ ಜಗದೇವರಾಯ (7 ವರ್ಷ) ಮತ್ತು ಅಂಕುಶರಾಯ (16 ವರ್ಷ). 1623ಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಚನ್ನಪಟ್ಟಣದ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಅನುಕ್ರಮ ಈ ರೀತಿ ಇದೆ: ರಾಣ ಪೆದಜಗದೇವರಾಯ, ಅವನ ಮಗ ಜಗದೇವರಾಯ, ಅವನ ಮಗ 2ನೆಯ ಕುಮಾರ ಜಗದೇವರಾಯ (1623). 1630ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರು ಚನ್ನಪಟ್ಟಣವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಈ ರಾಜ್ಯದ ಇತರ ಭಾಗಗಳಾಗಿದ್ದ ಕಾನಕಾನಹಳ್ಳಿ, ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣಗಳೂ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರ್ಪಡೆಯಾದ್ದಲ್ಲದೆ ಚನ್ನಪಟ್ಟಣದ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಆಳಿಕೆಯೂ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. (ಎಚ್.ವಿ.ಎಸ್.)

ದೇವದುರ್ಗದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು: ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ದೇವದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟು. ಈ ಮನೆತನದ ಮೂಲಪುರುಷ ಸೋಮಜಂಪಲ ಭೂಮಿ ಪತಿ ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕ. ಆದರೆ ಈ ಮನೆತನದ ಇತಿಹಾಸ ವಾಸುದೇವನಾಯಕನ ಅನಂತರ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈತ ಚಂದನಕೇರಿ ಮತ್ತು ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ದೇವದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಚಂದನಕೇರಿಯಿಂದ ದೇವದುರ್ಗಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ. ಆಗ ದೇವದುರ್ಗದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಏಳು ಪ್ರಮುಖ ಗ್ರಾಮಗಳಿಗೆ ತನ್ನ ಏಳು ಜನ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಹಿರಿಯ ಮಗ ಕಿಲಚನಾಯಕನನ್ನು ತನ್ನೊಡನೆ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡ. ಸಣ್ಣ ಕಿಲಚನಾಯಕನನ್ನು ಅರಕೇರಿಗೆ, ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕನನ್ನು ಮುಂಡರಗಿಗೆ, ವಾಸುದೇವನಾಯಕನನ್ನು ಜಾಲಹಳ್ಳಿಗೆ, ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕನನ್ನು ರಾಮದುರ್ಗಕ್ಕೆ, ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕನನನ್ನು ಕ್ಯಾದಿಗೇರಿಗೆ, ತಿಮ್ಮಪ್ಪನಾಯಕನನ್ನು ಗಲಗಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದ.

1705ರಲ್ಲಿ ಸುರುಪುರದ ವಾಗಿನಗೇರಿಯನ್ನು ಔರಂಗಜೇಬ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದಾಗ ವಾಸುದೇವನಾಯಕ ಅವನ ಜೊತೆಗಿದ್ದ. ಸುರಪುರದ ಪಿಡ್ಡನಾಯಕನನ್ನು ಜಯಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಈತನಿಗೆ ರಾಯಚೂರು ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಜಮೀನ್ದಾರಿಕ ವಾಸುದೇವನಾಯಕನ ತರುವಾಯ ಈತನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಕಿಲಚನಾಯಕ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬರದ. ಈ ಮಧ್ಯ ಸುರಪುರ ಹಾಗೂ ಗುಡಗುಂಟಿ ಅರಸರಿಗೆ ಮನಸ್ತಾಪವಾಯಿತು. ಜೊತೆಗೆ ಸುರಪುರದ ಬಂಡುಕೋರರು ತಮ್ಮ ಅರಸ ಮೊಂಡಗ್ಯೆ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕನನ್ನು ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟರು. ಕಿಲಚನಾಯಕ ಸುರಪುರದ ಮೂರುಕೇರಿಯ ಬೇಡರನ್ನು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ ಅರಸನನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಿದರು.

ಕ್ಯಾದಿಗೇರಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಈತನ ಅನಂತರ ಚಿಕ್ಕಕೇಶವನಾಯಕ ದೇವದುರ್ಗದ ಅರಸನಾದ. ಈತನ ಅಧಿಕಾರಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಥಾನದ ವಾರ್ಷಿಕ ಆದಾಯ ಮೂರು ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿಯಿತ್ತು. ಈತ ವಾರಕೊಮ್ಮೆ ದೇವದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ಸಂತೆ ನಡೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದನಲ್ಲದೆ ನಿಜಾಂಪೇಟೆ ಸತ್ಯಂಪೇಟೆ, ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈತನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ 1766ರಲ್ಲಿ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಹೊರಟ ಪೇಷ್ವೆ ಮತ್ತು ನಿಜಾಮನ ಉಭಯ ಪಡೆಗಳು ದೇವದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟವು. ಈತನ ತರುವಾಯ ಕೊಳ್ಳಿರಂಗಪ್ಪನಾಯಕ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ. ಈತ ದೇವದುರ್ಗದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅರಸ, ಅನೇಕ ಜನೋಪಯೋಗಿ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಸುರಪುರದ 2ನೆಯ ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ ದಂಡಿನ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರನ್ನು ನೇಮಕಮಾಡಿ, ದೇವದುರ್ಗದ ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ತರಬೇಕೆಂದು ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ. ಆಗ ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕ ತಲೆಮರೆಸಿಕೊಂಡು ದೇವದುರ್ಗದ ಬೆಟ್ಟದ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿದ್ದ ಮದ್ದಿನ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಅಡಗಿ ಕುಳಿತ. ಸಿಡಿಮದ್ದಿಗೆ ಬೆಂಕಿ ಹತ್ತಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಇವನೂ ಇವನ ಪರಿವಾರವೂ ಈತನನ್ನು ಬೆನ್ನಟ್ಟಿದ್ದ ಸುರಪುರದ ಸೈನ್ಯವೂ ಸಿಡಿಮದ್ದಿಗೆ ಆಹುತಿಯಾಯಿತು. ಈ ಘಟನೆಯಿಂದ ಈತನಿಗೆ ಕೊಳ್ಳಿರಂಗಪ್ಪನಾಯಕನೆಂಬ ಹೆಸರು ಪ್ರಾಪ್ತವಾಯಿತು. ಆನಂತರ ಈತನ ಮಗ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ ದೇವದುರ್ಗದ ಅರಸನಾದ. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಈ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅನಂತರ ಹೈದರಾಬಾದ್ ನಿಜಾಮನ ಒಪ್ಪಂದದ ಮೇರೆಗೆ 1948 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 18ರಲ್ಲಿ ಅವರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು.

ಈ ಅರಸರ ಮನೆದೇವರು ಮಾನಸಗಲ್ಲ ರಂಗನಾಥ. ಈ ಮನೆತನದವರು ಮಠಗಳಿಗೆ ದಾನದತ್ತಿಯನ್ನು ನೀಡಿದ್ದರಲ್ಲದೆ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನಸಗಲ್ಲಿನ ರಂಗನಾಥ, ಚಂದನಕೇರಿಯ ಹನುಮಪ್ಪ, ಗೂಗಲ್ಲಿನ ಅಲ್ಲಮಪ್ರಭು, ದೇವದುರ್ಗದ ಗೋಪಾಲಸ್ವಾಮಿ, ಕ್ಯಾದಿಗೇರಿಯ ವೀರಭದ್ರ, ಜಾಲಹಳ್ಳಿಯ ರಂಗನಾಥ ಪ್ರಮುಖವಾದವುಗಳು. ಚಂದನಕೇರಿಯಲ್ಲಿ ಇವರ ಹಳೆಯ ಅರಮನೆ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ದೇವದುರ್ಗ ವಿಶಾಲವಾದ ಅರಮನೆಯನ್ನು ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈಗ ಈ ಅರಮನೆಯ ಬಹಳಷ್ಟು ಶಿಥಿಲಗೊಂಡಿದೆ, ಒಂದು ಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿದೆ. ಈ ಅರಮನೆ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಮತ್ತು ಗೋಡೆಗಳು ಬಹಳ ಸುಂದರವಾಗಿವೆ. (ಎ.ವೈ.)

ದೇವನಹಳ್ಳಿ ಪಾಳೆಯಗಾರರು: 16–18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದವರೆಗೆ ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ದೇವನಹಳ್ಳಿಯಿಂದ ಆ ಸುತ್ತಣ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು. ದೇವನಹಳ್ಳಿಗೆ ಮೊದಲು ದೇವ ಎಂಬುವನು ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಅದಕ್ಕೆ ದೇವನದೊಡ್ಡಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದ್ದು ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಹಳ್ಳಿಯಾಗಿತ್ತು. ಕಂಚಿಯಿಂದ ನಿರಾಶ್ರಿತನಾಗಿ ಬಂದು ಆವತಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದವನೊಬ್ಬನ ಮಗ ಮಲ್ಲಭೈರೇಗೌಡ 1501ರಲ್ಲಿ ದೇವನದೊಡ್ಡಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಅದಕ್ಕೆ ದೇವನಹಳ್ಳಿ ಅಥವಾ ದೇವಂಡಹಳ್ಳಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟು, ಅದರ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಆತನ ಸಹೋದರ ಸಣ್ಣಭೈರೇಗೌಡನಿಗೆ ವಹಿಸಿದ. ಸಣ್ಣಭೈರೇಗೌಡ 40 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿ ಆ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ತಂದ. ಅವನ ಮಗ ಭೈರೇಗೌಡ 25 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ. ಅನಂತರ ಪುತ್ರಾನುಕ್ರಮವಾಗಿ ದಯಾಳು ಬೈಚೇಗೌಡ 37 ವರ್ಷ, ಮುದ್ದಭೈರೇಗೌಡ 20 ವರ್ಷ, 2ನೆಯ ಭೈರೇಗೌಡ 37 ವರ್ಷ, ಗೋಪಾಲಗೌಡ 35 ವರ್ಷ, ದೊಡ್ಡಭೈರೇಗೌಡ 54 ವರ್ಷ ಪಾಳೆಯಗಾರರಾಗಿದ್ದರು. ದೊಡ್ಡಭೈರೇಗೌಡನ ಮಗ ತಂಗಪ್ಪಗೌಡ ಹತ್ತು ತಿಂಗಳು ಆಳಿ ಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದೆ ಮಡಿದ. ಅನಂತರ ಅವನ ಬಂಧು ಚಿಕ್ಕಬಳ್ಳಾಪುರದ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪಗೌಡ ಪಾಳೆಯಗಾರನಾದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ದಳವಾಯಿ ನಂಜಯ್ಯ ದೇವನಹಳ್ಳಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ (1749). ಈ ಮುತ್ತಿಗೆ ಎಂಟು ತಿಂಗಳುಗಳ ಕಾಲ ಮುಂದುವರಿದು ಕೊನೆಗೆ ಪಾಳೆಯಗಾರ ಸೋತ. ದೇವನಹಳ್ಳಿ ಮೈಸೂರಿನ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿತು. ಹೈದರ್ ಅಲಿಯ ಯುದ್ಧ ಪರಾಕ್ರಮ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದುದು ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ. ಹೈದರ್ ದೇವನಹಳ್ಳಿಗೆ ತೆರಳಿದಾಗ, ಚಿಕ್ಕಪ್ಪಗೌಡ, ಗುತ್ತಿಯ ನಾಯಕ ಮುರಾರಿ ನಾಯಕನ ಸ್ನೇಹವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ, ಆತನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಚಿಕ್ಕಬಳ್ಳಾಪುರದ ಕೋಟೆಯ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ನೇಮಿಸಿ, ತಾನು ನಂದಿದುರ್ಗಕ್ಕೆ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದ. ಆದರೆ ಹೈದರ್ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪಗೌಡನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಅವನನ್ನು ಮತ್ತು ಅವನ ಕುಟುಂಬದವರನ್ನು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟ. ಅಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪಗೌಡ ಮೃತನಾದ. ದೇವನಹಳ್ಳಿ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಹೋಯಿತು. (ಎ.ವಿ.ವಿ.,;ಎಂ.ಕೆ.ಬಿ.)

ದೊಡ್ಡಬಳ್ಳಾಪುರದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು: ಸು. 1539–1638. ಆವತಿ ವಂಶದ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಒಂದು ಶಾಖೆ. ಈ ಶಾಖೆಯವರ ಇತಿಹಾಸ ಹಲವಾರು ಅಸ್ಪಷ್ಟ ವಿವರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಸ್ಥಳೀಯ ದಾಖಲೆಗಳು ಈ ವಂಶದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಹೀಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ: ಸ್ಥಿತಿವಂತನಾದ ಮಲ್ಲಭೈರೇಗೌಡ ಪೆನುಗೊಂಡದ ರಾಜನಿಂದ ನೆರೆಯ ಪಾಳೆಯಗಾರರನ್ನು ದಂಡಿಸುವ ಅಧಿಕಾರ ಪಡೆದು ಒಂದು ಲಕ್ಷ ಪಗೋಡಗಳನ್ನು ಕೊಡುವ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇದರ ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಣೆಗಾಗಿ ತನ್ನ ಸೋದರ ಹಾವಳಿ ಭೈರೇಗೌಡನನ್ನು (I) ನೇಮಿಸಿದ. ಈತ 20 ವರ್ಷಗಳು ರಾಜ್ಯವಾಳಿ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಇವನ ಅನಂತರ ದೊಡ್ಡ ಹಾವಳಿ ಭೈರೇಗೌಡ (II) 25 ವರ್ಷಗಳೂ ಅವನ ಪುತ್ರ ಹಾವಳಿ ಭೈರೇಗೌಡ (III) 40 ವರ್ಷಗಳೂ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಹಾವಳಿ ಭೈರೇಗೌಡ ನಿಧನನಾದಾಗ ಅವನ ಮಗ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪಗೌಡ ಅಪ್ರಾಪ್ತ ವಯಸ್ಕನಾದುದರಿಂದ, ಹಾವಳಿ ಭೈರೇಗೌಡನ ಸೋದರನ ಮಗ ಹಾಗೂ ದಳವಾಯಿಯಾಗಿದ್ದ ತಮ್ಮಣ್ಣಗೌಡ ಶ್ರದ್ಧೆ, ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ 10 ವರ್ಷ ರಾಜ್ಯವಾಳಿ ಆಗ್ಗೆ ಪ್ರಾಪ್ತ ವಯಸ್ಕನಾಗಿದ್ದ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪಗೌಡನಿಗೆ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿ ನಿವೃತ್ತನಾದ. ಚಿಕ್ಕಪ್ಪಗೌಡ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಸೇನಾನಿ ರಣದುಲ್ಲಾಖಾನ್ ದೊಡ್ಡಬಳ್ಳಾಪುರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಾಗ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು (ಸು.1637–38). (ಎಚ್.ವಿ.ಎಸ್.)

ನಾಗಮಂಗಲದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು: 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ನಾಗಮಂಗಲವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆ ಸುತ್ತಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಒಂದು ಸಾಮಂತ ಮನೆತನ. ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುವ ಮಾಹಿತಿಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಇವರು ಲೋಹಿತವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. ಈ ವಂಶದ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಶಿಂಗಣ್ಣವೊಡೆಯ ಹಾಗೂ ಆತನ ಪುತ್ರ ತಿಮ್ಮಣ್ಣದಂಡನಾಯಕ ಪ್ರಸಿದ್ಧರು. ತಿಮ್ಮಣ್ಣ ವಿಜಯನಗರದ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನನ (1446– 65) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಹಾ ಪ್ರಧಾನ ಎಂಬ

ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದ. ಇವನಿಗೆ ದೇವರಾಜನೆಂಬ ಒಬ್ಬ ತಮ್ಮನಿದ್ದ. ಇವರು ಪರಮ ಭಾಗವತರೂ ವೈಷ್ಣವರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಶಿಂಗಣ್ಣವೊಡೆಯನ ಸತಿ ಸೀತಾಂಬಿಕಾ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪಾಂಡವಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಹರವು ಗ್ರಾಮದ ಹತ್ತಿರ ಹೊಸವೂರ ಎಂಬುದನ್ನು ಸೀತಾಪುರವೆಂದು ಮಾರ್ಪಡಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ರಾಮಚಂದ್ರದೇವರ ದೇವಸ್ಥಾನ ಕಟ್ಟಿಸಿ ಅನೇಕ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರು. ತಿಮ್ಮಣ್ಣದಂಡನಾಥ ಹಾಗೂ ಆತನ ಸತಿ ರಂಗಾಂಬಿಕಾ ಇವರು ಮೇಲುಕೋಟೆಯ ದೇವಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟರು. ತಿಮ್ಮಣ್ಣನಿಗೆ ಯಾದವಗಿರಿ (ಮೇಲುಕೋಟೆ) ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಕ ಎಂಬ ಬಿರುದೂ ಇದ್ದಿತು. ಮೇಲುಕೋಟೆಯಲ್ಲಿನ ದೇವಸ್ಥಾನದ ಮತ್ತು ರಾಮಾನುಜ ಸಭೆಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಸಾಂಗವಾಗಿ ನಡೆಯಲೆಂದು ರಂಗಾಂಬಿಕೆಯು ಬಲ್ಲೇನಹಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ಯಲವದಪಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ದತ್ತಿ ಕೊಟ್ಟಳು. ದೇವರಾಜ ಕಾವೇರಿ ನದಿಗೆ ಹೊಸದಾಗಿ ಕಟ್ಟೆಯೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಸೀತಾಪುರ, ಹರವು ಗ್ರಾಮಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಕಾಲುವೆಯೊಂದನ್ನು ಒಯ್ಯುವ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮಾಡಿದ (ತನ್ನಿಮಿತ್ತ ಪಾಂಡವಪುರ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ತಾಲ್ಲೂಕುಗಳ ಕೆಲ ಗ್ರಾಮಗಳಿಗೆ ನೀರಾವರಿ ಸೌಲಭ್ಯ ದೊರೆಯಿತು). ನಾಗಮಂಗಲದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಸು.1270ರಲ್ಲಿ ಈ ವಂಶದ ಜೈವಿಡಣಾಯಕ ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂಬ ಹೇಳಿಕೆ ಇದೆ. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಲೋಹಿತವಂಶದ ಪ್ರಭುಗಳು ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡರು. ಆಗ ಚನ್ನಪಟ್ಟಣದಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಸಾಳುವವಂಶದ ಜಗದೇವರಾಯನ ಆಳಿಕೆಗೆ ನಾಗಮಂಗಲವೂ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. (ಎಸ್.ಜಿ.ಎ.)

ಬಸವಾಪಟ್ಟಣದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು: ಸು.1540–1636. ದಾವಣಗೆರೆ ಜಿಲ್ಲೆ ಚನ್ನಗಿರಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಬಸವಾಪಟ್ಟಣದಿಂದ ಆ ಸುತ್ತಣ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು. ಈ ವಂಶದ ಮೂಲಪುರುಷ ವಿಜಯನಗರದಿಂದ ಬಂದ ಧೂಮರಾಜ. ಈತ ಧೂಮನಬೆಟ್ಟ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಇವನಿಗೆ ಇಬ್ಬರು ಗಂಡುಮಕ್ಕಳು–ಕೊಂಗಣನಾಯಕ ಮತ್ತು ರಾಮಪ್ಪನಾಯಕ. ಕೊಂಗಣನಾಯಕ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಬಸವಾಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಅನಂತಪುರದಿಂದ ಮಾಯಕೊಂಡ ಮತ್ತು ಹರಿಹರದಿಂದ ತರೀಕೆರೆವರೆಗಿನ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಕೊಂಗಣನಾಯಕನ ಅನಂತರ ವೀರ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕ ಅಧಿಪತಿಯಾದ. ಈತ ವಿಜಯನಗರದ ಸೇನೆಯಲ್ಲಿ ದಳಪತಿಯಾಗಿದ್ದು ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯಗಳೊಡನೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ವಿಜಯನಗರದ ಸಾಮ್ರಾಟರು ಈ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟಿನ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಇತ್ತುದಲ್ಲದೆ ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರನ್ನೂ ಕೊಟ್ಟರು. ಹನುಮಪ್ಪ ಸ್ವತಃ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಅನಂತರ 2ನೆಯ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕ, ಹುಚ್ಚು ಹನುಮಪ್ಪ ನಾಯಕ ಮತ್ತು ಕೊಂಗಣನಾಯಕ ಅಧಿಪತಿಗಳಾದರು. 1636ರಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನನ ಪರವಾಗಿ ಅವನ ದಂಡನಾಯಕ ರಣದುಲ್ಲಾಖಾನ ದಂಡೆತ್ತಿಬಂದು ಬಸವಾಪಟ್ಟಣವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಾಗ ಕೊಂಗಣನಾಯಕ ತರೀಕೆರೆಯಲ್ಲಿ ತಳವೂರಿದ. ಮುಂದೆ ಈತನ ವಂಶಸ್ಥರು ತರೀಕೆರೆ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರು. (ಕೆ.ಟಿ.ಆರ್.;ಎಂ.ಕೆ.ಬಿ.)

ಬೇಲೂರು ಪಾಳೆಯಗಾರರು: 14–19ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಆಗಿದಾಂಗ್ಗೆ ಬೇಲೂರು ಮತ್ತು ಸುತ್ತಣ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳಿದ ಪಾಳೆಯಗಾರರು. ಇವರನ್ನು ಬಲಂ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಎಂದೂ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟನ್ನು ಬೇಲೂರು ಅಥವಾ ವೇಲಾಪುರ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟು ಎಂದೂ ಕರೆಯುವುದುಂಟು. ಈ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಮೂಲತಃ ಬೇಲೂರಿನವರಾದ್ದರಿಂದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಣಿನಾಗಪುರವರಾಧೀಶ್ವರ ಎಂಬ ಬಿರುದಿನ ಜೊತೆಗೆ ತಮ್ಮ ಹೆಸರಿನ ಹಿಂದೆ ಬೇಲೂರಿನವರು ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಮಣಿನಾಗಪುರ ಬಹುಶಃ ಈಗಿನ ಮಂಜರಾಬಾದ್. ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸಕಲೇಶಪುರದ ಬಳಿಯ ಐಗೂರಿಗೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಐಗೂರು ಪಾಳೆಯಗಾರರೆಂದೂ ಪರಿಚಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

1397ರಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರು ಸಿಂಗಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಸಿಂಗಪ್ಪನಾಯಕನ ತಂದೆ ಮಂಚಯ್ಯನಾಯಕ ವಿಜಯನಗರದ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ದಂಡನಾಯಕ ನಾಗಿದ್ದ ಎಂಬ ಹೇಳಿಕೆ ಇದೆ. ಗಿರಿಯಪ್ಪನಾಯಕ ಮತ್ತು ತಿಮ್ಮಪ್ಪನಾಯಕ ಎಂಬಿಬ್ಬರು ಈ ವಂಶದವರು ಎಂದು ಮಾತ್ರ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪೋತಪನಾಯಕ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಖಾಸಾ ಸಂಚಿಯವನಾಗಿದ್ದ. ಅವನ ಮಗ ಯರಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಬೇಲೂರು ಭಾಗದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಿಷ್ಠೆಯ ಮತ್ತು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಷರತ್ತಿನ ಮೇಲೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. 1524ರಲ್ಲಿ ಯರಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕನ ಹೆಸರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ಅನಂತರದ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಯರಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕನೇ ವಂಶದ ಮೂಲಪುರುಷ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಅನುಕ್ರಮ ಈ ರೀತಿ ಇದೆ: 1.ಪೋತಪನಾಯಕ, 2.ಯರ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ (1524), 3.ವೆಂಕಟಾದ್ರಿನಾಯಕ, 4.ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ, 5.ಚಿಕ್ಕನಾಯಕ (ಹೆಂಡತಿ, ಪದ್ಮಾಜಿ), 6.ಲಕ್ಷ್ಮಪ್ಪನಾಯಕ (1588), 7.ನರಸಿಂಹನಾಯಕ, 8.ವೆಂಕಟಾದ್ರಿನಾಯಕ (1637), 9.ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕ, 10.ನಾರಸಿಂಹನಾಯಕ (1661), 11.ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ, 12.ವೆಂಕಟಾದ್ರಿನಾಯಕ (1675), 13.ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ (1691 ಮತ್ತು 1693), 14.ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ (1712), 15.ವೆಂಕಟಪ್ಪನಾಯಕ (1736 ಮತ್ತು 1751), 16.ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ (1755), 17.ವೆಂಕಟಾದ್ರಿನಾಯಕ (1790 ಮತ್ತು 1802). ಇವರಲ್ಲಿ ಎಂಟನೆಯವನಾದ ವೆಂಕಟಾದ್ರಿ ಯನ್ನು 1637ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ತುರಕದಳ ವಿಭಾಡ ಎಂದು ಸಂಬೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಕ್ಕೇರಿಯ ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ 1657ರಲ್ಲಿ ನಾರಸಿಂಹನಾಯಕನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಎಸಗಿದ. ಮತ್ತೆ ವೆಂಕಟಾದ್ರಿ ನಾಯಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕನ ಅಳಿಯ ಶಿವಲಿಂಗನಾಯಕ ಈ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿ ಸ್ವಲ್ಪಭಾಗ ಕಿತ್ತುಕೊಂಡ. 1675ರಲ್ಲಿ ವೆಂಕಟಾದ್ರಿನಾಯಕ ಬೇಲೂರ ಸೀಮೆಯ ಲಕ್ಕುಂದನಾಡಿನ ಗುಮ್ಮನಹಳ್ಳಿಯನ್ನು ಪುಟ್ಟಯ್ಯನೆಂಬುವವನಿಗೆ ಉಂಬಳಿಯಾಗಿ ಕೊಟ್ಟ. 1693ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಒಡೆಯ ಈ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟಿನ ಕೆಲವು ಭಾಗವನ್ನು ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕನಿಂದ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. 1736ರಲ್ಲಿ ವೆಂಕಟಪ್ಪ ನಾಯಕ ಬೇಲೂರು ಚೆನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಗೋಪುರ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಕಲಶ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇವನ ಮಗ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ ಕೈವಲ್ಯ ಎಂಬ ಯೋಗಿಗೆ ಮೂದ್ರವಳ್ಳಿ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದೊಂದಿಗೆ ದಾನಮಾಡಿದ. ಈ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ ಕಾರನ್‌ವಾಲೀಸನ ನೆರವಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದ ಮರಾಠ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡ. ಇದು ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಕೋಪಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿ ಅದನ್ನು ತಿಳಿದ ನಾಯಕ ಕೊಡಗಿಗೆ ಓಡಿಹೋದ. ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೂ ಟಿಪ್ಪುವಿಗೂ ಒಪ್ಪಂದವಾದ ಮೇಲೆ ನಾಯಕ ಮತ್ತೆ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಆದರೆ ಆ ಮೊದಲಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗ ಇವನಿಗೆ ದಕ್ಕಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವನು ಐಗೂರನ್ನು ತನ್ನ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳತೊಡಗಿದ. ಇವನ ಮಗ ವೆಂಕಟಾದ್ರಿ ನಾಯಕ 1799–1800ರಲ್ಲಿ ಬಲವಾದ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಎದುರಿಸಿದ. ಕಡೆಗೆ 1802ರಲ್ಲಿ ನಾಯಕ ಓಡಿಹೋಗಬೇಕಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಇವನನ್ನು ಹಿಡಿದು ಉಗ್ಗಿಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ನೇಣುಹಾಕಿದರು (1802). (ಸಿ.ಕೆ.ಎನ್.)

ಮತ್ತೋಡು ಪಾಳೆಯಗಾರರು: ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹೊಸದುರ್ಗ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಮತ್ತೋಡಿನಿಂದ ಆಳಿದ (1604–1779) ಪಾಳೆಯಗಾರರು. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬೇಟೆಗಾರನೂ ಶೂರನೂ ಆಗಿದ್ದ ಗಿರಿಯಪ್ಪನಾಯಕ ಈ ಮನೆತನದ ಸ್ಥಾಪಕ. ಈತನ ಪರಾಕ್ರಮವನ್ನು ಬೂದಿಹಾಳದ ಪಾಳೆಯಗಾರರಿಂದ ತಿಳಿದ ಪೆನುಗೊಂಡೆಯ ಅರಸ ವೆಂಕಟಪತಿರಾಯ ಇವನನ್ನು ತನ್ನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಕರೆಯಿಸಿಕೊಂಡು ಸತ್ಕರಿಸಿದ. ತರುವಾಯ ಈತನ ಮಗ ದೊಡ್ಡಳನಾಯಕ ಮತ್ತೋಡಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೋಟೆ, ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಅರಮನೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದವನು ಸಂಗಪ್ಪನಾಯಕ. ಈತ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಆದ್ಯತೆ ನೀಡಿದ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ 1685ರಲ್ಲಿ ಹೊನ್ನಪ್ಪ ಎಂಬುವವನಿಗೆ ಹೊಲವನ್ನು ದಾನವಾಗಿ ನೀಡಿದ ಶಾಸನವೊಂದು ಸಾಕ್ಷಿ ಅನಂತರ ಇವನ ಮಗ ದೊಡ್ಡಹಾಲಪ್ಪನಾಯಕ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಮತ್ತೋಡಿನ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖನಾದ ಈತ ಧರ್ಮಾಭಿಮಾನಿ, ವಿದ್ಯಾಪ್ರೇಮಿ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರ. ಇವನು ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೋಡನ್ನು ಒಂದು ಸುಂದರ ನಗರವನ್ನಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಲು ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಆಡಳಿತ ಸುಗಮವಾಗಿ ನಡೆಯಲೆಂದು ಸಚಿವರಿಗೆ, ಹಿರಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಸಚಿವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. 1707ರಲ್ಲಿ ಮುರಿಗೆಸ್ವಾಮಿಗಳಿಗೆ ಮಠ ಕಟ್ಟಿಸಿ, ಅರೆಹಳ್ಳಿ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ದತ್ತಿಯಾಗಿ ನೀಡಿದ. ಹಲವಾರು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದ.

ಅನಂತರ ಸಿದ್ದಪ್ಪನಾಯಕ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನು 1747ರಲ್ಲಿ ಹಾಕಿಸಿದ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಯ್ಯ ಎಂಬ ಬಾಲಕನಿಗೆ ಹಾಲು ಬೆಣ್ಣೆಯ ಸಲುವಾಗಿ ಆನಿಗಟ್ಟಿಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ನೀಡಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವನಿಗೆ ಹಾಲಪ್ಪನಾಯಕ, ಸಂಗಪ್ಪನಾಯಕ ಮತ್ತು ದೊಡ್ಡಳನಾಯಕ ಎಂಬ ಮಕ್ಕಳು. ಹಾಲಪ್ಪನಾಯಕ ಘನಪಂಡಿತನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮದಕರಿನಾಯಕ 3000 ಪಗೋಡಗಳಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ 4000 ಪಗೋಡಗಳನ್ನು ಕೇಳಿದ. ಹಾಲಪ್ಪನಾಯಕ ನಿರಾಕರಿಸಿ ಮತ್ತೋಡು ಮತ್ತು ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧ ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ಇದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ (1772) ಹೈದರ್ ಅಲಿ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಆಗ ಹಾಲಪ್ಪನಾಯಕ ಅವನ ಜೊತೆ ಸೇರಿದ. ಆದರೆ ಹೈದರ್ ಅಲಿಗೆ ಜಯ ಲಭಿಸಲಿಲ್ಲ. ಮತ್ತೋಡನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಹಾಲಪ್ಪನಾಯಕನನ್ನು ಚಿತ್ರದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟ.

ಹೈದರ್ ಅಲಿ 1776ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಮದಕರಿನಾಯಕನನ್ನು ಬಂಧಿಸಿದ. ಹಾಲಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ಮತ್ತೋಡಿನ ಪಟ್ಟ ಸಿಗಲಿಲ್ಲ.

ಈ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಅನೇಕ ಮಠಗಳು ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕೃಷಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆದ್ಯತೆ ನೀಡಿದ್ದ ಇವರು ಅನೇಕ ಕೆರೆ ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು, ಬಾವಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಇಂದಿಗೂ ಇವುಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಕಲಾವಿದರು ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಇವರ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದರು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಯಾರಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದವು. ಮುರಿಗಾಮಠ ಮತ್ತು ಅರಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲಾವಿದರು ಅನೇಕ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದರು. (ಎ.ವೈ.)

ಸುಗಟೂರು ಪಾಳೆಯಗಾರರು: ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸುಗಟೂರನ್ನು ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆ ಸುತ್ತಣ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಳಿದ ಒಂದು ಮಾಂಡಲಿಕ ಮನೆತನ. ಈ ಕುಲದ ಪಾಳೆಯಗಾರರಿಗೆ ತಮ್ಮೇಗೌಡ ಎಂಬ ಕುಲನಾಮವಿತ್ತು. ಮುಸಲ್ಮಾನರು ಪೆನುಗೊಂಡೆಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದಾಗ, ತಮ್ಮೇಗೌಡ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಕೃತಜ್ಞತಾರೂಪವಾಗಿ

ಅವನಿಗೆ ಪೆನುಗೊಂಡೆಯ ಅರಸನು ಚಿಕ್ಕರಾಯ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ದಯಪಾಲಿಸಿದ. ತಮ್ಮೇಗೌಡನ ಪತ್ನಿ ವೀರಮಾಂಬೆ. ಈ ದಂಪತಿಗಳ ಮಗ 2ನೆಯ ತಮ್ಮಭೂಪಾಲ. ಇವನು ಭೀಮನದುರ್ಗವನ್ನು ಹಿಡಿದು ಕರ್ಣಾಟಕ ರಾಜನ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದ. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಕರ್ಣಾಟಕ ರಾಜನಿಂದ ಸುವರ್ಣ ವೃಷಭಧ್ವಜವನ್ನು ಪಡೆದ (1632). ಇವನ ಪತ್ನಿ ವೆಂಕಟಾಂಬೆ. ಇವರ ಮಗ 3ನೆಯ ತಮ್ಮಭೂಪ.

ಹೊಸಕೋಟೆದುರ್ಗ ತಮ್ಮೇಗೌಡನಿಂದ 1595ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಯಿತು. ಆತ ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಕೆರೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈತ ಒಂದು ಸೈನ್ಯ ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡು ಆನೇಕಲ್ಲು, ಮುಳಬಾಗಲು, ಪುಂಗನೂರು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಬಿಜಾಪುರದ ಚಿಕ್ಕಣ್ಣಸೆಟ್ಟಿ, ಕಳಸಣ್ಣಸೆಟ್ಟಿ ಎಂಬ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಿಬ್ಬರು ಬಂದು ತಮ್ಮೇಗೌಡನಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಬೇಡಿದರು. ತಮ್ಮೇಗೌಡ ಚಿಕ್ಕಣ್ಣಸೆಟ್ಟಿಯನ್ನು ಕೋಲಾರಕ್ಕೂ ಕಳಸಣ್ಣ ಸೆಟ್ಟಿಯನ್ನು ಹೊಸಕೋಟೆಗೂ ಪಟ್ಟಣಸೆಟ್ಟಿಗಳನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ತಮ್ಮೇಗೌಡ 1632ರ ವರೆಗೆ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ. ಇವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ 2ನೆಯ ತಮ್ಮೇಗೌಡ. ಇವನಿಗೆ ಇಬ್ಬರು ಪುತ್ರರಿದ್ದರು. ಈತ ತನ್ನ ಮರಣಕಾಲಕ್ಕೆ ಪಾಳೆಯವನ್ನು ವಿಭಾಗಿಸಿ ಹೊಸಕೋಟೆಯನ್ನು ಒಬ್ಬನಿಗೂ (3ನೆಯ ತಮ್ಮೇಗೌಡ) ಕೋಲಾರವನ್ನು ಇನ್ನೊಬ್ಬನಿಗೂ ನೀಡಿದ. ಉದ್ದಾಮ ಕವಿಯಾಗಿದ್ದ ಈತ ನಾಲ್ಕು ಸಾವಿರ ಷಟ್ಪದಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಶಂಕರವಿಜಯ ಎಂಬ ಕಾವ್ಯವನ್ನು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ರಸಿಕ ಮನೋರಂಜನಿ, ಕೌಮುದೀವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತ ರಚಿಸಿದ ಸೌಂದರೇಶ ಚರಿತ್ರಮು, ರಾಜೇಂದ್ರಚೋಳ ಚರಿತ್ರಮು, ಕುಮಾರಾರ್ಜುನೀಯ ಎಂಬ ಕೃತಿಗಳು ತೆಲುಗಿನಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಶಿವದರ್ಪಣ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ಬರೆಯಿಸಿದ. ಇವನ ಬಳಿ ಅಮೂಲ್ಯ ಗ್ರಂಥಭಂಡಾರವಿತ್ತು. ಹೊಸಕೋಟೆಯಲ್ಲಿರುವ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ಅವಿಮುಕ್ತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾದದ್ದು ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ.

ಕೆಲಕಾಲಾನಂತರ ಸುಗಟೂರು ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟು ಬಿಜಾಪುರ ನವಾಬನ ಕೈವಶವಾಗಿ ಆಗ ಬಿಜಾಪುರದ ಮಾಂಡಲಿಕನಾಗಿ ಬೆಂಗಳೂರಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಶಹಾಜಿಗೆ ಜಹಗೀರಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಸೇರಿತು. 1663ರಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಾಂತಗಳು ಮೊಗಲ್ ದಳಪತಿ ಖಾಸಿಂಖಾನನ ವಶವಾದುವು. ಅನಂತರ ಶಿರಾ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಭಾಗವಾದುವು. 1756ರಲ್ಲಿ ಹೊಸಕೋಟೆಯನ್ನು ಮೈಸೂರು ಸೇನೆಗಳು ಜಯಿಸಿದುವು. ಮರುವರ್ಷವೇ ಅದು ಮರಾಠರ ಕೈವಶವಾಯಿತು. ಹೊಸಕೋಟೆ ಹೀಗೆ ಹಲವಾರು ಬಾರಿ ಹಸ್ತಾಂತರವಾಗಿ ಕೊನೆಗೆ ಹೈದರ್ ಅಲಿಯ ವಶಕ್ಕೆ ಬಂದು 1761ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಸೇರ್ಪಡೆ ಹೊಂದಿತು. (ಎಂ.ಕೆ.ಬಿ.)

ಹರಪನಹಳ್ಳಿ ಪಾಳೆಯಗಾರರು: ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪಾಳೆಯಗಾರರಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದ ಮನೆತನ. ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಬೇಡರಾಗಿದ್ದ ಇವರು ಅನಂತರ ವೀರಶೈವ ಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರು. ಇವರಿಗೆ ಒಟ್ಟು 460 ಹಳ್ಳಿಗಳು ಸೇರಿದ್ದು, ಎಂಟು ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿಗಳ ವಾರ್ಷಿಕ ವರಮಾನವಿತ್ತು. ಈ ವಂಶದ ಮೂಲಪುರುಷ ದಾದಯ್ಯನಾಯಕ. ವಿಜಯನಗರ ಪತನಾನಂತರ ಈತ ತನ್ನ ಅನುಯಾಯಿಗಳ ಬೆಂಬಲಪಡೆದು ನಾಯಕನಾಗಿ ಬಾಗಳಿ ಮತ್ತು ಅದರ ಸುತ್ತಣ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳಲಾರಂಭಿಸಿದ.

ದಾದಯ್ಯನ ಸಂಬಂಧಿ ಜಕ್ಕಣ್ಣನಾಯಕ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಪಾಳೆಯಗಾರನಾಗಿದ್ದ. ನೆರೆಯ ಪಾಳೆಯಗಾರನಾಗಿದ್ದ ಕೆಂಗಣ್ಣನಾಯಕ ಈತನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಜಕ್ಕಣ್ಣನಾಯಕ ದಾದಯ್ಯನ ಸಹಾಯವನ್ನು ಕೋರಿದ. ದಾದಯ್ಯನು ಕೆಂಗಣ್ಣನಾಯಕನನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ಉಪಕೃತನಾದ ಜಕ್ಕಣ್ಣನಾಯಕ ತನ್ನ ಮಗಳು ಹೊನ್ನಾಯಿ ನಾಯಕಿಯನ್ನು ದಾದಯ್ಯನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಮದುವೆ ಮಾಡಿದನಲ್ಲದೆ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪ್ರಾಂತದ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಗವನ್ನೂ ಉಚ್ಚಂಗಿದುರ್ಗವನ್ನೂ ಬಳುವಳಿಯಾಗಿ ಕೊಟ್ಟ. ಕೆಲಕಾಲಾನಂತರ ದಾದಯ್ಯನಾಯಕನಿಗೂ ಜಕ್ಕಣ್ಣನಾಯಕನಿಗೂ ವಿರಸವುಂಟಾಗಿ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತು. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಹೊನ್ನಾಯಿ ತಂದೆಯ ಕಡೆ ತನ್ನ ಒಲವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದಳು. ಆಗ ದಾದಯ್ಯ ಆಕೆಯನ್ನು ಉಚ್ಚಂಗಿದುರ್ಗದ ಶಿಖರದ ಮೇಲಿಂದ ಕೆಳಗಿನ ಕೆರೆಗೆ ತಳ್ಳಿ ಕೊಂದ ಎಂಬುದು ಕಥೆ. ಈಗಲೂ ಈ ಕೆರೆಗೆ ಹೊನ್ನಾಯಿಕೆರೆ ಎಂದೇ ಹೆಸರು. ಅನಂತರ ದಾದಯ್ಯ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದ ಪಾಳೆಯಗಾರರಾದ ಜರಮಲೆಯ ನಾಯಕನ ಮಗಳು ಜಂಪಾನಾಗತಿಯನ್ನೂ ಗುಡಿಕೋಟೆ ಪಾಳೆಯಗಾರನ ಮಗಳಾದ ಭರಮನಾಗತಿಯನ್ನೂ ವಿವಾಹವಾದ. ದಾದಯ್ಯ ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನರಿಗೆ ಅಧೀನನಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವನು 1592ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ.

ದಾದಯ್ಯನ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಪ್ರಮುಖ ಪಾಳೆಯಗಾರರು: ರಂಗನಾಯಕ (ಸು.1592–1616); ಬರ್ಮಣ್ಣನಾಯಕ (ಸು.1616–50); ಓಬಣ್ಣನಾಯಕ (ಸು.1650–55); ವೀರನಾಯಕ (ಸು.1655–67); ಮುಮ್ಮಡಿನಾಯಕ (ಸು.1667–87); ಬಸವಂತನಾಯಕ (ಕೊಟ್ರಪ್ಪನಾಯಕ, ಸು.1687–1705); ಮರಿಕೊಟ್ರಪ್ಪನಾಯಕ (ಸು.1705–15); ಬಸವಂತನಾಯಕ (1715–21). ಬಸವಂತನಾಯಕನಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವನ ಅನಂತರ ಈ ವಂಶಕ್ಕೆ ದತ್ತುಮಗನಾಗಿ ಬಂದ ಇವನ ಸಂಬಂಧಿಯೊಬ್ಬ ಮುದಿಬಸಪ್ಪನಾಯಕ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ (ಸು.1741–42). ಅನಂತರ ಈತನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ವೀರಬಸಪ್ಪನಾಯಕ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅನಂತರ ಈತನ ಮಗ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ.

ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕ (ಸು.1742–66) ಹರಪನಹಳ್ಳಿ ಪಾಳೆಯಗಾರರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದವನು. ಈತ ಪರಾಕ್ರಮಿ ಮತ್ತು ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರ. ರಾಯದುರ್ಗದ ಪಾಳೆಯಗಾರರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಮುತ್ತುವುದರಲ್ಲಿ ಬಿದನೂರು ನಾಯಕರಿಗೆ ಸಹಾಯಕನಾಗಿದ್ದ. ಈತನ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹರಪನಹಳ್ಳಿ ವೈಭವದ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು.

ಹರಪನಹಳ್ಳಿ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ದಕ್ಷರೂ ಪರಾಕ್ರಮಿಗಳೂ ಆಗಿದ್ದರೂ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳಲಿಲ್ಲ. ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಅರಸರಿಗೆ ಕಪ್ಪ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರಲ್ಲದೆ ಅವರಿಗೆ ನೆರವಾಗಿ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲೂ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಈ ವಂಶದ ನಾಯಕರು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಬಂದರು. ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಆಳಿಕೆಯ ಅನಂತರ ಮರಾಠರು ಪ್ರಬಲರಾದಾಗ ಹರಪನಹಳ್ಳಿ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಅವರಿಗೂ ಕಪ್ಪವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೈದರ್ ಹರಪನಹಳ್ಳಿ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಿದ್ದಾಗ ಈ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಅವನಿಗೆ ಸಹಾಯಕರಾಗಿದ್ದರು.

ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕನ ಮರಣಾನಂತರ ಈತನ ಪತ್ನಿ ಸೋಮಮ್ಮಾಜಿ ಗಂಡನ ಸಂಬಂಧಿಯೊಬ್ಬನನ್ನು ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದಳು. ಈತ ವೀರಬಸಪ್ಪನಾಯಕ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಆಳಿದ (ಸು.1766–68). ಈತನ ಅನಂತರ ಸೋಮಮ್ಮಾಜಿ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಸಂಬಂಧಿ ಬಸಪ್ಪನಾಯಕನನ್ನು (ಸು.1768–87) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ತಂದಳು. ಹೈದರ್ ಅಲಿ 1775ರಲ್ಲಿ ಹರಪನಹಳ್ಳಿಯ ಮೇಲೆ ಮತ್ತೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಕಪ್ಪ ವಸೂಲಿ ಮಾಡಿದ. 1787ರಲ್ಲಿ ಬಸಪ್ಪನಾಯಕನನ್ನು ಟಿಪ್ಪು ಹಿಡಿದು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟನಲ್ಲದೆ, ಆತನ ಅನೇಕ ಸಂಬಂಧಿಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ಬಂಧಿಸಿದ. ಅವರಲ್ಲಿ ಬಸವಪ್ಪನಾಯಕನ ಒಬ್ಬ ಪತ್ನಿ ಮತ್ತು ಮಗ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕ ಸೇರಿದ್ದರು. 1792ರಲ್ಲಿ ಮರಾಠ ದಳಪತಿ ಪರಶುರಾಮ ಭಾವು ಹರಪನಹಳ್ಳಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧನಿರತನಾಗಿದ್ದಾಗ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕನಿಗೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ದಕ್ಕಿಸಿಕೊಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಆದರೆ ಟಿಪ್ಪು ಹರಪನಹಳ್ಳಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಇವರನ್ನೆಲ್ಲ ಅಲ್ಲಿಂದ ಓಡಿಸಿದ. 1799ರಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ನಿಧನನಾದ ಮೇಲೆ ಹರಪನಹಳ್ಳಿಯ ದಿವಾನನಾಗಿದ್ದವನು ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕನನ್ನು ಮತ್ತೆ ಮರಾಠ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಕರೆತಂದು ಹರಪನಹಳ್ಳಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಶೀಘ್ರದಲ್ಲಿಯೇ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ದಳಪತಿ ಹ್ಯಾರಿಸ್ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಕಂಪನಿಯ ಸ್ವಾಧೀನಕ್ಕೆ ತರಲು ನಿರತನಾಗಿದ್ದಾಗ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕ ಮತ್ತು ಆತನ ದಿವಾನ ಇಬ್ಬರೂ ಕಂಪನಿಗೆ ಕಪ್ಪ ಒಪ್ಪಿಸಿ, ತಮ್ಮ ಪ್ರದೇಶದ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಅವರಲ್ಲಿ ಆದ ಒಪ್ಪಂದ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕನಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. 1825ರಲ್ಲಿ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಈ ವಂಶಸ್ಥರ ಹಕ್ಕನ್ನು ಕಂಪನಿ ಮಾನ್ಯ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಹರಪನಹಳ್ಳಿ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟು ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. (ಎಚ್.ವಿ.ಎಸ್.)

ಹೊಳೆನರಸೀಪುರ ಪಾಳೆಯಗಾರರು: ಬೇಲೂರಿನ ನಾಯಕರಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಗೊಂಡ ಮನೆತನವೊಂದು ಹೊಳೆನರಸೀಪುರವನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಹೊಳೆನರಸೀಪುರದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳಿತೆಂದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಬೇಲೂರಿನ ನಾಯಕರ ಗೋತ್ರ, ಸೂತ್ರ, ಶಾಖೆ ಮತ್ತು ಬಿರುದುಗಳನ್ನೇ ಇವರು ಹೊಂದಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಆಳಿದ ಕಾಲ 16–17ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳು. ವಿಜಯನಗರದ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನಿಂದ ಇವರಿಗೆ ಉಂಬಳಿಯಾಗಿ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ವಂಶಾವಳಿ ಹೀಗಿದೆ:

- ಬಯ್ಯಪ್ಪನಾಯಕ
  - ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕ
    - ವೆಂಕಟಾದ್ರಿನಾಯಕ, ಪತ್ನಿ :ಪದ್ಮಾಂಬಿಕಾ (ಚಿಕ್ಕನಾಯಕ?)
      - ಲಕ್ಷ್ಮಪ್ಪನಾಯಕ (1591–1614), ಪತ್ನಿ:ಚನ್ನಾಂಬಿಕಾ
        - ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕ I (1651)
          - ನರಸಿಂಹನಾಯಕ I (1654–57)
            - ರಂಗಪ್ಪನಾಯಕ II (1655)
        - ನರಸಿಂಹನಾಯಕ II (1658–65)
      - ವಿರೂಪನಾಯಕ (1629)
      - ತಿರುಮಲಯ್ಯ
    - ಲಕ್ಷ್ಮಪ್ಪನಾಯಕ

ಈ ಅಧಿಪರು ಮಾಡಿದ ಕೆಲವು ದಾನಗಳನ್ನು ಶಾಸನಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಬೇಲೂರು ನಾಯಕರಿಂದ ಇವರು ಯಾವ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೇರ್ಪಟ್ಟು ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುವುದಿಲ್ಲ. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಪಿಟ್‌ರಿವರ್ಸ್: 1827–1900. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ, ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಸಾಮ್ರಾಟನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಯಾರ್ಕ್‌ಷೈರಿನ ಹೋಪ್‌ಹಾಲ್‌ನಲ್ಲಿ 1827 ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಆಗಸ್ಟಸ್ ಹೆನ್ರಿ ಲೇನ್–ಫಾಕ್ಸ್ ಎಂಬುದು ಈತನ ಮೂಲ ಹೆಸರು. ಈತ 19ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ; 35 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಅಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿ ಲೆಫ್ಟಿನಂಟ್–ಜನರಲ್ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಏರಿದ. 1880ರಲ್ಲಿ ರಿವರ್ಸ್ ಭೂಆಸ್ತಿಗೆ ಒಡೆಯನಾದಾಗ ಇವನಿಗೆ ಪಿಟ್‌ರಿವರ್ಸ್ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಶ್ರೀಮಂತ ಪದವಿಯೂ ಬಂದುವು. ಪ್ರಾಕ್ತನ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಈತ ರೂಢಿಗೆ ತಂದ ನಿಖರತೆ, ಉತ್ಖನನ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ದಾಖಲಾತಿ ಮತ್ತು ವರದಿಗಳ ಪ್ರಕಟಣ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟಗಳು–ಇವು ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೂ ಆದರ್ಶಪ್ರಾಯವಾಗಿ ಉಳಿದಿವೆ.

ಈತನ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಕೊಡುಗೆಗಳನ್ನು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. 1845–80 ರವರೆಗೆ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಿಡಿಮದ್ದಿನ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಬಂದೂಕುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಈ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಬಂದೂಕುಗಳ ಕಲಾವಂತಿಕೆ–ನಿರ್ಮಾಣ ಕೌಶಲಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ನೀಡದೆ ಅವುಗಳ ರೂಪರೇಷೆ ಮತ್ತು ಉಪಯುಕ್ತತೆಗಳನ್ನು ತಳಹದಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ವರ್ಗೀಕರಣ ಮಾಡಿದ. ಕ್ರಮೇಣ ಈ ವರ್ಗೀಕರಣ ಸೂತ್ರವನ್ನು ಪ್ರಾಕ್ತನಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಮಾನವ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಬಳಸಬಹುದೆಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸಿದ. ಯಾವುದೇ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂಪೂರ್ಣ ಪರಿಚಯ ಪಡೆಯಲು ಅದರ ವಿಕಾಸವನ್ನು ಅರಿಯಲು ಆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಸ್ತುಗಳಿಗಿಂತ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಸ್ತುಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಸಾಧಕವೆಂದು ವಾದಿಸಿದ. ಇವನ ಸಮಕಾಲೀನನಾಗಿದ್ದ ಫ್ಲಿಂಡರ್ಸ್ ಪೆಟ್ರಿಯೂ ಇಂಥ ಅಭಿಪ್ರಾಯವುಳ್ಳವನಾಗಿದ್ದು ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಆಗಿನ ಇತರ ಸಂಶೋಧಕರಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ಹಾದಿಯನ್ನು ತುಳಿದಿದ್ದರು. ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ಡಾರ್ವಿನ್ನನ ವಿಕಾಸವಾದದ ಪ್ರಭಾವದ ಛಾಯೆಯನ್ನು ಈ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾದರೂ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗಿರಬಹುದಾದ ಅವನತಿಯ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಈತ ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸಲಿಲ್ಲ. ಈತ ವಿಪುಲವಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದ ಬಂದೂಕುಗಳನ್ನು ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇವನ ಹೆಸರುಳ್ಳ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾಯಿತು. ಈತ ಪ್ರಿಮಿಟಿವ್ ವಾರ್‌ಫೇರ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬರೆದು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾನೆ (1867–69).

1880ರಲ್ಲಿ ಪಿತ್ರಾರ್ಜಿತ ಭೂ ಆಸ್ತಿಯೊಂದಿಗೆ ಶ್ರೀಮಂತನಾದ ಮೇಲೆ. ಆಗ ಇವನು ಸೈನ್ಯ ಸೇವೆಯನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ವಿಲ್ಟ್‌ಷೈರಿನ ರಷ್‌ಮೋರ್‌ನಲ್ಲಿ ಕ್ರ್ಯಾನ್‌ಬೋರ್ನ್ ಚೇಸ್‌ನಲ್ಲಿ ತನಗೆ ದೊರಕಿದ ಜಮೀನಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಕ್ತನ ಅವಶೇಷಗಳ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಗಮನಹರಿಸಿದ. ಮುಂದೆ ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಉತ್ಖನನಗಳನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯವಾಗಿ ಮತ್ತು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪದ್ಧತಿಗಳಿಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ನಡೆಸಿದ. ತನ್ನ ಸಂಶೋಧನೆಗಳ ಫಲಿತಾಂಶವನ್ನು ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಇನ್ ಕ್ರ್ಯಾನ್‌ಬೋರ್ನ್‌ಚೇಸ್ (1887) ಎಂಬ ವಿಸ್ತೃತ ವರದಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸ್ವಂತ ಖರ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಉತ್ಖನನಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಈ ಕುರಿತ ವರದಿಗಳು ಇನ್ನೂ ಮೂರು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಹೊರಬಿದ್ದುವು. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ನರ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದ ವುಡ್ ಕಟ್ಸ್, ರಾದರ್ಲೆ ಸೌಲ್ ಲಾಜ್, ಹಾಂಡ್ಲೆಹಿಲ್ ಮತ್ತು ಮಾರ್ಟಿನ್ ಡೌನ್ ಎಂಬ ಹಳ್ಳಿಗಳ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಈತ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿದ. ಈ ಪ್ರಾಕ್ತನ ಸಂಶೋಧನೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಹಾಗೂ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಸಂಶೋಧನೆಗಳನ್ನೂ ಮಾಡಿ, ಲಾಕ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಕೀಸ್ (1883), ಕಿಂಗ್ ಜಾನ್ಸ್ ಹೌಸ್, ಟೋಲ್ಲಾರ್ಡ್ ರಾಯಲ್ (1890) ಮತ್ತು ವರ್ಕ್ಸ್ ಆಫ್ ಆರ್ಟ್ಸ್ ಫ್ರಮ್ ಡೆನಿನ್ (1900) ಎಂಬ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ.

ಈತ ಉತ್ಖನನಶಾಸ್ತ್ರದ ರೀತಿನೀತಿಗಳ ಮೂಲ ಶೋಧಕನಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ತನಗೆ ಹಿಂದಿನವರಾದ ವಿಲಿಯಮ್ ಕನಿಂಗ್‌ಟನ್, ರಿಚರ್ಡ್ ಕೋಲ್ಟ್‌ಹೋರ್ ಮೊದಲಾದ ಪುರಾತತ್ವಜ್ಞರ ರೀತಿನೀತಿಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಪ್ರತಿಭೆಯಿಂದ ಅವಕ್ಕೆ ಒಂದು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ನಿಖರತೆಯನ್ನು ನೀಡಿದ. ಪದರಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಮಾನವ ವಸತಿಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳ ಸಂಶೋಧನೆ ಮಾಡಿದ ಮೊದಲಿಗರಲ್ಲಿ ಈತನೂ ಒಬ್ಬ. ಮೂರು ಆಯಾಮಗಳ ಬದ್ಧ ಅಳತೆಯ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಉತ್ಖನನಗಳಿಗೆ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡವರಲ್ಲಿಯೂ ಈತನೇ ಮೊದಲಿಗ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಎಲ್ಲ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು, ಮಹತ್ವದವಲ್ಲವೆಂದು ತೋರುವ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ಕೂಡ ದಾಖಲೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಇವನು ವಾದಿಸಿದ. ಪ್ರಾಕ್ತನಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಈ ಪದ್ಧತಿಗಳ ಮಹತ್ವ ಈಗಿನ ಸಂಶೋಧಕರಿಗೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಮನವರಿಕೆಯಾಗಿದೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಪಿಪ್ರಹ್ವ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಬಸ್ತಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ಬೌದ್ಧ ಕೇಂದ್ರ. ಇಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪ ಹಾಗೂ ವಿಹಾರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. 1897ರಲ್ಲಿ ಡಬ್ಲ್ಯು.ಬಿ.ಪೇಪೆ ಸ್ತೂಪದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದಾಗ 5.6 ಮೀ ಆಳದಲ್ಲಿ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಪೆಟ್ಟಿಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಇದರೊಳಗೆ ಸ್ಫಟಿಕ ಹಾಗೂ ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ 5 ಕರಂಡಕಗಳಿದ್ದುವು. ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ ಕರಂಡಕವೊಂದರ ಮೇಲಿದ್ದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸೂಕಿತಿಭತಿನಮ್ ಸಭತಿನಿಕನಮ್ ಸಪುತದಲನಮ್ ಇಯಂ ಸಲಿಲ ನಿಧನೆ ಬುದಸ ಭಗವತೆ ಸತಿಯನಮ್ (ಸುಕೀರ್ತಿ ಮತ್ತು ಆತನ ಸಹೋದರರು, ಸಹೋದರಿಯರು ಗಂಡುಮಕ್ಕಳು, ಅವರ ಪತ್ನಿಯರು ಶಾಕ್ಯ ಭಗವಾನ್ ಬುದ್ಧನ ಶರೀರಾವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ ಕರಂಡಕವನ್ನು ನೀಡಿದರು) ಎಂದಿದೆ. ಇದರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಬ್ಯೂಲರ್ ಇಲ್ಲಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳು ಬುದ್ಧನದೆಂದು ತರ್ಕಿಸಿದ. ಇವು ಬುದ್ಧನ ಬಳಗದವರ ಅವಶೇಷಗಳೆಂಬುದು ಫ್ಲೀಟ್‌ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಶಾಕ್ಯರು ಕಪಿಲವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬುದ್ಧನ ಅವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ ಸ್ತೂಪ ಇದಾಗಿರಬಹುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಈ ಶಾಸನ ಎಡೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಈ ಸ್ಥಳವೇ ಕಪಿಲವಸ್ತುವಾಗಿರಬಹುದಾದ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನೂ ಇದು ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಫಾಹಿಯಾನನ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಕಪಿಲವಸ್ತು ಲುಂಬಿನಿಯಿಂದ 14.5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವಿದ್ದು ಇದು ಪಿಪ್ರಹ್ವ ಹಾಗೂ ಲುಂಬಿನಿಯ ನಡುವಿನ ಅಂತರದೊಂದಿಗೆ ತಾಳೆಯಾಗುತ್ತದೆ.

1971–72ರಲ್ಲಿ ಕೆ.ಎಂ.ಶ್ರೀವಾಸ್ತವ ಅವರು ಮತ್ತೆ ಸ್ತೂಪದ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. 6 ಮೀ ಆಳದಲ್ಲಿ ಪೇಪೆ ಕಂಡುಹಿಡಿದ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ 2 ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಸಣ್ಣಕೋಣೆಗಳಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಬಳಪಕಲ್ಲಿನ ಕರಂಡಕಗಳು ದೊರೆತವು. 2 ಕರಂಡಕಗಳೊಳಗೆ ಸುಟ್ಟ ಮೂಳೆಗಳಿದ್ದವು. ಇವು ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾದುವು. 1973ರಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತಲಿನ 4 ವಿಹಾರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಪೂರ್ವ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ವಿಹಾರದ ಕೋಣೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರ.ಶ.1–2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ (ದೇವಪುತ್ರ–ವಿಹಾರೇ, ಕಪಿಲವಸ್ತು–ಭಿಕ್ಕುಸಂಘಸ್ಯ) ಬರೆಹವಿರುವುದು ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಷಯ. ಈ ಸ್ಥಳವೇ ಕಪಿಲವಸ್ತು ಎಂಬುದು ಇದರಿಂದ ಖಚಿತಪಟ್ಟಿತು. ನೆಲೆಯ ವಾಯವ್ಯ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ನೆಲವಿದ್ದ ಸಭಾಭವನದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5–ಪ್ರ.ಶ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಪ್ರಮುಖ ಬೌದ್ಧಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದ ಈ ನೆಲೆ ಅಗ್ನಿ ಅನಾಹುತದಿಂದ ನಿರ್ನಾಮವಾಯಿತು. ಕುಷಾಣ ಹಾಗೂ ಅಯೋಧ್ಯ ತಾಮ್ರ ನಾಣ್ಯಗಳು, ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಬಟ್ಟಲು ಹಾಗೂ ತಟ್ಟೆ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಕೊಕ್ಕೆ–ಮೊಳೆ, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿ ಮತ್ತು ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. (ಜಿ.ಎಸ್.ಎಮ್.)

ಪಿಯತ್ರೊ ಡೆಲ್ಲಾವೆಲ್ಲ: 1586–1652. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸಮಕಾಲೀನದಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ ಇಟಲಿಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪ್ರವಾಸಿ ಹಾಗೂ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕಥನಕಾರ. 1586 ನವೆಂಬರ್ 1ರಂದು ರೋಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ತಂದೆ ಪೊಂಪಿಯೋ ಡೆಲ್ಲಾವೆಲ್ಲ; ತಾಯಿ ಗಿಯೋವನ್ನ ಆಲ್ಬೆರಿನಿ. ರೋಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಡೆಲ್ಲಾವೆಲ್ಲನದು ಹೆಸರಾಂತ ಪುರಾತನ ಮನೆತನವಾಗಿದ್ದು ಈ ಪೀಳಿಗೆಯವರು ಕಾರ್ಡಿನೆಲ್‌ಗಳೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಗ್ರೇರವರು ಪೋಪ್ ಹಾನೋರಿಯಸ್ IIIರವರಲ್ಲಿ ರುಸ್ಟಿಕೋ, ಲಿಯೋ X ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಂಡ್ರಿಯಾ ಡೆಲ್ಲಾವೆಲ್ಲ ಪೀಳಿಗೆಗೆ ಸೇರಿದವರೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ. ರೋಮಿನ ಚರ್ಚ್ ರಸ್ತೆಯೊಂದಕ್ಕೆ ಸೇಂಟ್ ಆಂಡ್ರಿಯಾ ಡೆಲ್ಲಾವೆಲ್ಲ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಇದೆ. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಕುರಿತಂತೆ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಅಲಭ್ಯವಾಗಿದ್ದರೂ ಶ್ರೇಷ್ಠ ವಿದ್ವಾಂಸನಾಗಿದ್ದ ಇವನು ಇಟಲಿಯ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಸುತ್ತಿ ಪ್ರವಾಸಿ ಕಥನಕಾರನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದ. ರೋಮ್‌ನ ವಿಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಕಾಡೆಮಿಯದ ಉಮೋರಿಸ್ತಿಯದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿದ್ದ. ಡೆಲ್ಲಾವೆಲ್ಲ ಬೆಯತ್ರೀಚೆ ಬೊರಾಚ್ಚ ಮತ್ತು ಮಾನ್ಯೆ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಪತ್ನಿಯರು. ಪರ್ಷಿಯ ಹಾಗೂ ತುರ್ಕಿ ನಡುವೆ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಹೆದರದೆ ಹೆಂಡತಿಯೊಂದಿಗೆ ಪ್ರವಾಸ ಹೊರಟಾಗ ಮಾನ್ಯೆಯೂ ಹಿಂಬಾಲಿಸಿದಳು. ರಕ್ತವನ್ನು ಕಂಡು ಬೆದರದ, ಗುಂಡಿನ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಅಂಜದ ಕೆಚ್ಚೆದೆಯ ವೀರ ರಮಣಿ ಮಾನ್ಯೆ ಎಂದು ತನ್ನ ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ಹೊಗಳಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು ಹಲವು ಕಾಲ ಸೈನಿಕನಾಗಿಯೂ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ.

ಪರ್ಸೆಪಲಿಸ್ ಮತ್ತು ಷಿರಾಜ್ ನಗರಗಳ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷ ವೀಕ್ಷಣೆಗೆ 1621 ನವೆಂಬರ್ 1ರಂದು ಹೊರಟ. ಮುಂದುವರಿದು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಖಾರಿಯನ್ನು ಸೇರಿದ. ಹೋರ್ಮಸ್ ಬಳಿ 1622 ಡಿಸೆಂಬರ್ 30ರಂದು ತುಂಬಿದ ಹರೆಗೆಯ ಕಾರಣದಿಂದ ಮಾನ್ಯೆ ಕಾಲವಾದಳು. ಇವನು ಈ ದುರಂತವನ್ನು ದುಃಖಭರಿತನಾಗಿ ತನ್ನ ಪತ್ರದಲ್ಲಿ ತೋಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ತನ್ನ ಹೆಂಡತಿ ಶವವನ್ನು ತನ್ನ ದೇಶದಲ್ಲಿಯೇ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ನೆರವೇರಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಶವಕ್ಕೆ ಸುಗಂಧ ದ್ರವ್ಯ ಲೇಪಿಸಿದ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟು ಮಾರಿಯಾ ತಿನಾತಿನ್ ದಿ ಜೀಬಾ ಜಾರ್ಜಿಯನ್‌ಯೊಂದಿಗೆ ಹಡಗಿನಲ್ಲಿ ಹೊರಟು ಇಂಡಿಯ ಸಮುದ್ರ ತೀರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸಮುದ್ರಯಾನ ಮಾಡಿ ಗುಡ್ ಹೋಪ್ ಭೂಶಿರ ಬಳಸಿ ತನ್ನ ಪತ್ನಿಯ ಶವ ಸಹಿತ 1623 ಜನವರಿ 16 ರಂದು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹಡಗಿನೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಯಾಣ ಬೆಳೆಸಿದ. 1623 ಫೆಬ್ರವರಿ 10ರಂದು ಸೂರತ್ ತಲುಪಿ, ಅಲ್ಲಿಂದ ಗೋವದ ಮೂಲಕ ಕರ್ನಾಟಕದ ಹೊನ್ನಾವರ, ಕೆಳದಿ, ಇಕ್ಕೇರಿ (ಕೆಳದಿ ರಾಜಧಾನಿ) ಬಾರ್ಸೆಲೋರ್ (ಬಸರೂರು), ಮಂಗಳೂರು, ಉಲ್ಲಾಳ, ಮನೇಲ್‌ಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಕ್ಯಾಲಿಕಟ್ಟ್ (ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆ) ಮೂಲಕ ಗೋವಕ್ಕೆ 1624 ನವೆಂಬರ್ 16 ರಂದು ಗೋವಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಮಸ್ಕಟ್‌ಗೆ ಹಡಗಿನಲ್ಲಿ 1624 ನವೆಂಬರ್ 16 ರಂದು ಹೊರಟು ಅಲ್ಲಿಂದ

ಕಾರವಾನ್ ಮೂಲಕ ಅಲೆಪ್ಪೋಗೆ ಹೋಗಿ, ಅಲ್ಲಿ ಹಡಗು ಏರಿ ಸೈಪ್ರಸ್, ಮಾಲ್ಟ ಮತ್ತು ಸಿಸಿಲಿಗಳ ಮುಖಾಂತರ ನೇಪಲ್ಸನ್ನು 1626 ಫೆಬ್ರವರಿ 5 ರಂದು ತಲುಪಿದ. ಅಲ್ಲಿಂದ 1626 ಮಾರ್ಚ್ 28ರಂದು ತನ್ನ ತಾಯ್ನಾಡಾದ ರೋಮ್ ಅನ್ನು ತಲುಪಿದ. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಪಿರಮಿಡ್ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರವಾಸಿ ಎಂಬ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ ಇವನದ್ದು. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಗ್ರಹಾಸಕ್ತಿಯಿದ್ದ ಈತನ ಕಾಲದ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಡ್ರೆಸ್ಡನ್ ಮತ್ತು ತ್ರಿಯೇಸ್ಥೆ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿವೆ. ಕೆಳದಿ ಇತಿಹಾಸದ ಹಲವು ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ತ್ರಿಯೇಸ್ಥೆ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಿಂದ ಕೆಳದಿ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಕ್ಕೆ ತರಿಸಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು.

ಇವನು 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ದಿನಗಳ ಕಾಲ ವಾಸ ಮಾಡಿ ರಚಿಸಿದ ಪ್ರವಾಸಿ ಕಥನಗಳು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇತಿಹಾಸದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಿಂದ ಅಪೂರ್ವ ಆಕರಗಳಾಗಿವೆ. ಇಟಲಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಇದನ್ನು ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಗ್ರೇ ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ಗೆ ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ. ಇದು ಬಹುಪಾಲು ಕೆಳದಿ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನೇ ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. 1650–58ರಲ್ಲಿ ಇಟಲಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವ ವಿಯಜ್ಜಿ (ಪ್ರವಾಸಿ ಕಥನ) 1662–64 ರಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ಭಾಷೆಗೂ 1674ರಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್ ಭಾಷೆಗೂ ಅನುವಾದವಾಗಿ, ಭಾರತ, ಕನ್ನಡನಾಡಿನ ಇತಿಹಾಸ ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ನಲ್ಲಿ 1664ರಲ್ಲಿ ಅನುವಾದಗೊಂಡು 1892ರಲ್ಲಿ ಹಕ್ಲುಯಿತ್ ಸೊಸೈಟಿ 2 ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ಭಾರತ ಪ್ರವಾಸಿ ಕಥನ ಕುರಿತು ಇವನಷ್ಟು ನಿಖರವಾಗಿ ಮತ್ತು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಿದವರಿಲ್ಲವೆಂದು ಸರ್ ಹೆನ್ರಿಯೂಲ್ ಶ್ಲಾಘಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತನ ಪ್ರವಾಸಿ ಕಥನದಲ್ಲಿರುವ ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯದ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಕೋಟೆಗಳು, ಪುಷ್ಕರಣಿಗಳು, ರಥಗಳು, ಮಾರ್ಗಗಳು, ಪ್ರಾಚೀನ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು, ದೀಪೋತ್ಸವಗಳು, ರಾಜಕೀಯ, ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವರ್ಣನೆಗಳ ಬಹುತೇಕ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಕೆಳದಿ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ಶೇಖರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಈಗಲೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಆ ಕಾಲದ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಕ್ರಮದ ಈತನ ವರ್ಣನೆ, 19ನೆಯ ಶತಕಗಳವರೆಗೂ ಇದ್ದುದನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ನಿರ್ಮಾಣ ಹಂತದ ಅಮೂಲ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕೆಳದಿ ದೇಗುಲವೊಂದನ್ನು ಇವನು ಕಣ್ಣಾರೆ ಕಂಡು ರೇಖಾಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಸೆರೆ ಹಿಡಿದು ಅಳವಡಿಸಿರುವುದನ್ನು ಇಟಲಿ ಭಾಷೆಯ ಕಥನದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಈತ 1652 ಏಪ್ರಿಲ್ 21ರಂದು ರೋಂನಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. (ಕೆ.ಜಿ.ಜಿ.)

ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳು: ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲು ಅಥವಾ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಪಂಚಮುಖ ಘನಾಕೃತಿಯ ಭವ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು. ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಲ್ಲಿ ಆಯಾಕಾರದ ಅಡಿಪಾಯವಿದ್ದು, ಒಂದು ಮುಖ ಮತ್ತು ಇಳಿಜಾರಾದ ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರದ ನಾಲ್ಕು ಮುಖಗಳು ಕಟ್ಟಡದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಿಂದುವಿನಲ್ಲಿ ಕೂಡುವುವು. ಸರಳವಾಗಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ಪಿರಮಿಡ್ಡು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾದರೂ ಅದರ ಆಕಾರ ಮರಳುರಾಶಿಯಂತಿರುತ್ತದೆ. ಪಿರಮಿಡ್ಡು ಎಂದ ಕೂಡಲೇ ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಭವ್ಯ ರಾಜರ ಸಮಾಧಿಗಳು ನೆನಪಿಗೆ ಬರುತ್ತವೆ. ಈಜಿಪ್ಟ್, ಸೂಡಾನ್, ಇಥಿಯೋಪಿಯ, ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಪಂಚದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದ್ದರೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಅರಸರ ಸಮಾಧಿಗಳಿಗೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಪ್ರಪಂಚದ ಏಳು ಅದ್ಭುತಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವೆನಿಸಿವೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿಗೆ ಮೇರ್ ಎಂಬ ಪದ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬಹುವಚನ ರೂಪದ ಪಿರಮಿಡೀಸ್ ಎಂಬ ಪದ ಇದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಎತ್ತರವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಅರ್ಥವಿದೆ. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ರಾಜವಂಶಗಳ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಂದರೆ ಮೂರನೆಯ ರಾಜಮನೆತನದಿಂದ ಟಾಲಮಿ ದೊರೆಗಳ ಆಳಿಕೆ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಅಂದರೆ ಸು.2700 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಕಾಲ ನಿರ್ಮಿತವಾಗುತ್ತಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಕಾಲವೆಂದರೆ 4 ನೆಯ ರಾಜ ಮನೆತನದ ಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2700–2560). ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಇತಿಹಾಸಕಾರ ಹಿರೋಡಾಟಸ್ ತನ್ನ ವರ್ಣನೆಯಿಂದ ಈಜಿಪ್ಟಿನ, ಅದರಲ್ಲೂ 4 ರಾಜವಂಶಗಳ, ಕುಫು, ಖಾಫ್ರೆ ಮತ್ತು ಮೆನ್‌ಕುರೆ ದೊರೆಗಳ ಗೀಜ಼ಾ ಬಳಿಯಿರುವ ಮೂರು ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದಾದ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಮೂರು ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳು ಒಂದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರುವುದು ಇವುಗಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ. ಗೀಜ಼ಾ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳು ಫ್ಯಾರೋ ದೊರೆಗಳ ಭವ್ಯತೆ ಮತ್ತು ಶಕ್ತಿ ಸಾಹಸಗಳ ಕುರುಹುಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿವೆ. ಈಚಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶೇಷ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿದುದೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಕುಫುವಿನ ಬೃಹತ್ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಯಂತ್ರಶಿಲ್ಪಿಕ ವಿವರಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ 1880–82 ನಡುವೆ ಸಂಶೋಧನೆ ಮಾಡಿದ ಸರ್ ಫ್ಲಿಂಡರ್ಸ್ ಪೆಟ್ರಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ರಚನಾತಂತ್ರಗಳ, ಅವುಗಳ ಉದ್ದೇಶಗಳ ಬಗೆಗೂ ಅನೇಕ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತನ ಗ್ರಂಥ ದಿ ಪಿರಮಿಡ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಟೆಂಪಲ್ಸ್ ಆಫ್ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಗ್ರಂಥ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದ ಐ.ಇ.ಎಸ್. ಎಡ್ವರ್ಡ್ಸನ ದಿ ಪಿರಮಿಡ್ಸ್ ಆಫ್ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತೊಂದು ಉತ್ತಮ ಗ್ರಂಥ (1947).

ಅನೇಕ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳು ಈಗ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿದ್ದ ಚಿನ್ನ, ವಜ್ರ, ರತ್ನಗಳ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡುವ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿತ್ತು. ಈಚಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸಿದ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಕಿತ್ತು ಆಧುನಿಕ ನಗರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಮೆಂಫಿಸ್ ಅಥವಾ ಆಧುನಿಕ ಕೈರೋ ಸನಿಯದಿಂದ ಹಿಡಿದು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿದ್ದ ತೀಬ್ಸ್ ನಗರ ನಿವೇಶನದವರೆಗೂ ಅಂದರೆ ಸು.800 ಕಿಮೀ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಪ್ರಮಾಣದ ನೂರಾರು ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳು ಉಳಿದು ಬಂದಿವೆ. ಮೊದಲ ಕಾಲದ ಪಿರಮಿಡ್ಡಗಳು ರಾಜರ ಸಮಾಧಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಚ್ಚ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು, ಶ್ರೀಮಂತರೂ ತಮ್ಮ ಮರಣೋತ್ತರ ವಸತಿಗಾಗಿ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೃತರ ಶರೀರವನ್ನು ನಷ್ಟವಾಗದಂತೆ ಸಂರಕ್ಷಿಸಿಡದಿದ್ದರೆ ಪ್ರೇತ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಅವರ ಆತ್ಮ ಉಳಿಯುವುದಿಲ್ಲವೆಂಬ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಜನರ ನಂಬಿಕೆಗನುಸಾರವಾಗಿ ಅರಸರ, ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದವರ ಮೃತ ದೇಹಗಳನ್ನು ಈ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳಲ್ಲಿ ಸುಭದ್ರವಾಗಿ ಇಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ದೇಹವನ್ನು ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನೊಳಗಿನ ಸಮಾಧಿ ಕೋಣೆಯಲ್ಲೋ ಅಥವಾ ಅದರ ಕೆಳಗಡೆ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಕೋಣೆಯಲ್ಲೋ ಹುಗಿದಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

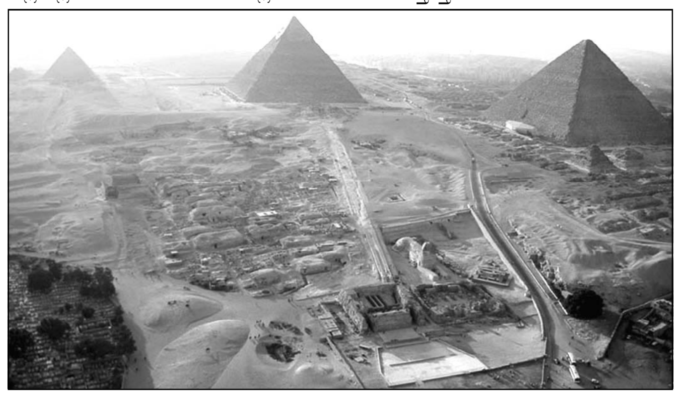

ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳು, ಗೀಜ಼ಾ

ಪ್ರಾಚೀನ ರಾಜವಂಶಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2700–2300) ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಘಟಕಗಳು ಹೀಗಿರುತ್ತಿದ್ದುವು: 1.ಸಮಾಧಿಯ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿದ ಅಥವಾ ಸಮಾಧಿಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಪಿರಮಿಡ್ಡು, 2.ಎತ್ತರವಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ಪಿರಮಿಡ್ಡನ್ನು ಆವರಿಸಿದ ವಿಶಾಲ ಪ್ರಾಂಗಣ, 3. ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿದಂತೆ ಕಟ್ಟಲಾದ ಶವಮಂದಿರ, 4. ಶವಮಂದಿರದಿಂದ ನದಿ ದಂಡೆಯವರೆಗೆ ಹೋಗುವ ಆವೃತ ಮಾರ್ಗ ಮತ್ತು 5. ನದಿಯ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಬಲಿ ಮಂಟಪ. ಈ ಸಾಧಾರಣ ಅಂಶಗಳಲ್ಲದೇ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಹೆಚ್ಚಿನ ಘಟಕಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕುಫುವಿನ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಸುತ್ತ ರಾಜಮನೆತನದವರ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳು, ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದವರ ಮಸ್ತಾಬ ಗೋರಿಗಳು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. 1954ರಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ರಾಜನ ದೇಹವನ್ನು ಅವನ ಪಿತೃ ರಾ ದೇವತೆಯ ಲೋಕಕ್ಕೆ ಸಾಗಿಸಲು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ನಂಬಲಾದ ಸೌರ ದೋಣಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟಾಂಶವಾಗಿದೆ. ಖಾಫ್ರೆ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಆವೃತ ಮಾರ್ಗದ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಸ್ಫಿಂಕ್ಸ್ ಪ್ರತಿಮೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೊಂದು ಘನತೆ ಗಾಂಭೀರ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದ, ಶಿಲ್ಪ ಕೌಶಲದಲ್ಲಿ ಅಮೋಘವಾದ, ಸುಂದರ ಕೃತಿ.

ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದ ಉದ್ದೇಶದ ಬಗ್ಗೆ ಹಲವಾರು ವಾದಗಳಿವೆ. ಸರಳವಾದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೆಂದರೆ ಅರಸನ ಮರಣೋತ್ತರ ವಸತಿಗಾಗಿ ಭವ್ಯ ಮಂದಿರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದು. ಐ.ಇ.ಎಸ್.ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಹೇಳುವಂತೆ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮುಖ್ಯ ದೇವತೆ ಸೂರ್ಯನ ಲೋಕ ಅಂತರಿಕ್ಷಕ್ಕೆ ಹೋಗುವ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಶ್ರೇಣಿಯೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಸಕ್ಕಾರದ ಮೆಟ್ಟಿಲು ಪಿರಮಿಡ್ಡು ಸಾಧಕವಾಗಿದೆ. ನಿಜವಾದ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರ ಆಕಾಶದಿಂದ ಭೂಮಿಗೆ ಬರುವ ಸೂರ್ಯನ ರಶ್ಮಿಯ ಪ್ರತೀಕವೆಂಬ ವಾದ ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ವಿಶ್ವಾಸನೀಯವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಉಗಮದ ಬಗ್ಗೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವಾದರೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಅಲ್ಲಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಸಂಶೋಧಿಸಿದ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ವಿಶ್ವಸನೀಯ. ರಾಜ ಮನೆತನಗಳ ಆರಂಭ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಮೊದಲನೆಯ ರಾಜವಂಶದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರಸರ ಶ್ರೀಮಂತರ ಶವಗಳನ್ನು ಮಸ್ತಾಬ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಹುಗಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಭಾಗಶಃ ಭೂಮಿಯೊಳಗೂ ಭಾಗಶಃ ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೂ ಇರುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಮಸ್ತಾಬ ಗೋರಿ ಆಯಾಕಾರದ ಮೇಜಿನಂತೆ ಅಥವಾ ವಿಶಾಲವಾದ ಜಗಲಿಯಂತೆ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಮೂರನೆಯ ರಾಜವಂಶದ ಜೋಸರ್ ದೊರೆ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿಯಾಗಿ ತನ್ನ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಇಮ್‌ಹೋಟೆಪ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಮಸ್ತಾಬವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸತೊಡಗಿದ. ಇಡಿ ಮಸ್ತಾಬವನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದುದಲ್ಲದೇ ಇದರ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಕ್ರಮೇಣ

ಸಣ್ಣದಾಗುವ, ಚೌಕಾಕಾರದ ಮಸ್ತಾಬಗಳನ್ನು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಮೂಲ ಮಸ್ತಾಬ ಸು. 63ಮೀ ಉದ್ದಗಲ ಮತ್ತು ಸು.85ಮೀ ಎತ್ತರವಿತ್ತು. ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಇನ್ನಿತರ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಅದರ ಎತ್ತರವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಕ್ರಮೇಣ ಕಿರಿದಾಗುವ ಚೌಕಾಕಾರದ ಆರು ಮಸ್ತಾಬಗಳನ್ನು ಅದರ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಅಂತ್ಯಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಅದು ಸು.121X109.5ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಮತ್ತು ಸು.611ಮೀ ಎತ್ತರವಿತ್ತು. ಸಕ್ಕಾರ ಎಂಬಲ್ಲಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಜೋಸರನ ಮೆಟ್ಟಿಲು ಪಿರಮಿಡ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಭೂಗತ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅತಿ ತೊಡಕಾದ ಮೊಗಸಾಲೆಗಳೂ ಮತ್ತು ಕೋಣೆಗಳೂ ಇವೆ. ಮಧ್ಯಭಾಗದ ಕೊಳವೆಗಂಬ ಸು.251ಮೀ ಆಳವಾಗಿಯೂ ಸು.82ಮೀ ಅಗಲವಾಗಿಯೂ ಇದೆ. ಇದರ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶವಕೋಣೆ ಇದೆ. ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಸುತ್ತಲ ಸು.275ಮೀ–ಸು. 281 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಪ್ರಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಅರಸನ ಮರಣೋತ್ತರ ಕಾಲದ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸಲು ಬೇಕಾದ ಸಣ್ಣ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಸಕ್ಕಾರದಿಂದ ಅನತಿ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ದಷ್ಣೂರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿರುವ ಪಿರಮಿಡ್ಡು ಮುಂದಿನ ಹಂತವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆ. 4 ನೆಯ ರಾಜವಂಶದ ಸ್ನೆಫೆರು ಅರಸನಿಂದ ಕಟ್ಟಿಸಲಾದ ಈ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಅಸ್ತಿವಾರ ಸು.190ಮೀ ಚಚ್ಚೌಕನಾಗಿದ್ದು ಸು.68ಮೀ ಎತ್ತರ ಇದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಇದರ ಎತ್ತರದ ಮಧ್ಯಭಾಗದವರೆಗೂ ಇಳಿಜಾರು ಕಡಿದಾಗಿದ್ದು, ನೆಲಕ್ಕೆ ಹೋದಂತೆ ಹೆಚ್ಚು ಬಾಗಿದೆ. ಅದೇ ದೊರೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಮೇಡುಮ್‍ನಲ್ಲಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಪಿರಮಿಡ್ಡು 8 ಅಂತಸ್ತುಗಳ ಮಸ್ತಾಬ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದುದಾದರೂ ಇದಕ್ಕೆ ಮೆಟ್ಟಿಲಾದ ಜಗಲಿಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ತುಂಬಿ ಇಳಿಜಾರಾದ ಸಮತಲ ಹೊರಮೈಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ನಿಜವಾದ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕೃತಿಯ ಮೊದಲ ಕಟ್ಟಡವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಪಿರಮಿಡ್ಡನ್ನು ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯಂತ ಭವ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣವೆಂದು ಎಂ.ಎ.ಮರ್ರೆ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತ ಪ್ರಪಂಚದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಸಮನಾದುದು ಬೇರಿಲ್ಲವಂತೆ. ಮೂರಂತಸ್ತುಗಳಿಲ್ಲ ಇದರ ಆಕೃತಿಯೇ ಇದರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಅದರ ಶವಮಂದಿರದ ಘನವಾದ ಕಂಬಗಳ ಮುಂದೆ ಇದರ ಚಾವಣಿ ರಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದಂತೆ ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಯೋಜನಾಹಂತದಿಂದ ಕಡೆಯವರೆಗೂ ನಿಜವಾದ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಪಿರಮಿಡ್ಡನ್ನು ದಷ್ಣೂರ್‍ನಲ್ಲಿರುವ ಉತ್ತರ ಶಿಲೆಯ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಸ್ನೆಫೆರು ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ಇದರ ಅಡಿಪಾಯದ ಉದ್ದಗಲ ಸು.95ಮೀ ಮತ್ತು ಎತ್ತರ ಸು.106 ಮೀಗಳು; ಅಂದರೆ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗೀಜಾದ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚುಕಡಿಮೆ ಇದು ಸರಿ ಹೋಲುತ್ತದೆ.

ಮುಂದಿನ ಮತ್ತು ವಿಕಾಸದ ಪರಮೋಚ್ಚ ಹಂತದ ನಿದರ್ಶನಗಳೆಂದರೆ ಕೈರೋ ನಗರದ ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಮರಳುಗಾಡಿನ ಮಧ್ಯೆ ಶಿಲಾಮಯ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ಗೀಜ಼ಾ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳು. ಇವನ್ನು ನಾಲ್ಕನೆಯ ರಾಜ ಮನೆತನದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2720–2560) ಕುಫು (ಚಿಯೋಪ್ಸ್), ಖಾಫ್ರೆ (ಖೆಫ್ರೆನ್) ಮತ್ತು ಮೆಂಕುರೆ (ಮೈಸಿರಿನಸ್) ದೊರೆಗಳು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಇವನ್ನು ಪ್ರಪಂಚದ ಏಳು ಪ್ರಾಚೀನ ಅದ್ಭುತಗಳಲ್ಲಿ ಹಿರೋಡಾಟಸ್ ಸೇರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದೂ ಪುರಾತನವೂ ಆದ ಕುಫುವಿನ ಪಿರಮಿಡ್ಡು ಸು.232 ಮೀ ಉದ್ದಗಲದ 13 ಎಕರೆ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಮತ್ತು ಸು.148 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಬೃಹತ್ ನಿರ್ಮಾಣ. ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 2720. ಇದರ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳು $51^0 52'$ ಕೋನದಲ್ಲಿವೆ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿ ಮೂಲೆಯೂ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೆ ಸರಿಯಾಗಿವೆ. ಕಟ್ಟಡದ ಒಳಭಾಗವನ್ನು ಹಳದಿಬಣ್ಣದ ಸುಣ್ಣದ ಕಲ್ಲಿನ ದಿಮ್ಮಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಳಗಿನ ಮೊಗಸಾಲೆಗಳಿಗೆ ಜಬಾಲ್‍ತುರಾ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶವಕೋಣೆಯ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಆಸ್ವಾನ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯ ದೊಡ್ಡ ದಿಮ್ಮಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಸರಾಸರಿ ಸು.2.54 ಮೆಟ್ರಿಕ್ ಟನ್ ತೂಕದ 23,00,000 ಕಲ್ಲು ದಿಮ್ಮಿಗಳನ್ನು ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ ಎಂದರೆ ಕೌಶಲ್ಯ ಮತ್ತು ಯಂತ್ರಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರಾವೀಣ್ಯಕ್ಕೆ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನವೆನ್ನಬಹುದು. ಅದರ ಯೋಜನೆಯ ಪರಿಪಕ್ವತೆ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲು ಕೆಲಸದ ನಿಖರತೆ ನಿಜಕ್ಕೂ ಅದ್ಭುತವಾಗಿವೆ. ಅಷ್ಟು ಭಾರದ ಕಲ್ಲು ದಿಮ್ಮಿಗಳನ್ನು ಎತ್ತಲು (ಕೆಲವು ದಿಮ್ಮಿಗಳು 16.25 ಮೆಟ್ರಿಕ್ ಟನ್ ತೂಕದ್ದಾಗಿವೆ) ಇಳಿಜಾರಾದ ರಸ್ತೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ದಿಮ್ಮಿಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸಿರುವ ಸಂಧಿಗಳು ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಾಣಿಸದಷ್ಟು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿವೆ. ಇದರ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳೂ ಸು.233ಮೀ ಉದ್ದವಿದ್ದರೂ ವಕ್ರತೆ 1/2 ಡಿಗ್ರಿಗಳಷ್ಟೂ ಇಲ್ಲ. ಇದರ ನಾಲ್ಕು ಕೋನಗಳು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ 90^0 ಗೆ ಸಮವಾಗಿವೆ. ಹೀರೊಡಾಟಸನ ಹೇಳಿಕೆಯಂತೆ ಕಲ್ಲುದಿಮ್ಮಿಗಳನ್ನು ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ನಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಸಾಗಿಸಲು ರಸ್ತೆ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ 10 ವರ್ಷ ಹಿಡಿಯಿತೆಂದು ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ಮುಗಿಸಲು ಮತ್ತೆ 20 ವರ್ಷಗಳಾದುವೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. 1,00,000 ಜನರು ಅದರ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಶ್ರಮಿಸಿದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನೊಳಕ್ಕೆ ಹೋಗುವ ಮಾರ್ಗ ಇದರ ಉತ್ತರದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಭೂಮಟ್ಟದಿಂದ ಸು.18ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದೆ. ಕಟ್ಟಡದೊಳಗಿನ ಇಳಿಜಾರಾದ ಮಾರ್ಗ ಒಳಕೋಣೆಗೆ ಸಾಗುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಭೂ ಮಟ್ಟದಿಂದ ತಳಕ್ಕೆ ಒಂದು ಸುರಂಗಮಾರ್ಗ ಹೋಗಿ ಒಳಗಿನ ಶವಕೋಣೆಯನ್ನು ತಲುಪುತ್ತದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಮಾರ್ಗ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿ ಮುನ್‍ಸಾಗಿ ರಾಣಿಯ ಕೋಣೆಯನ್ನು ತಲುಪುತ್ತದೆ. ಒಳಕೋಣೆಯಿಂದ ಮತ್ತೊಂದು ಮಾರ್ಗ ಮೇಲ್ಮುಖವಾಗಿ ಸಾಗಿ ಸು.8.5 ಮೀಗಳೆತ್ತರ ಮತ್ತು ಸು.47 ಮೀಗಳುದ್ದದ ಮೊಗಸಾಲೆಗೆ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಮೊಗಸಾಲೆಯ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಕೋಣೆ ಅಥವಾ ಮುಖ್ಯ ಶವಕೋಣೆ ಇದೆ. ಇದರ ಪ್ರಮಾಣ ಹೀಗಿದೆ: ಸು.10ಮೀx5ಮೀx3ಮೀ ರಾಜನ ಕೋಣೆ ಭೂಮಟ್ಟದಿಂದ ಸು.42 ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಕೋಣೆಯಿಂದ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ

ಅಮುನ್‍ರೇ ದೇವಾಲಯ, ಕಾರ್ನಾಕ್

ಹೊರಕ್ಕೆ ಎರಡು ಬೆಳಕಿನ ಕೊಳವೆಕಿಂಡಿಗಳಿವೆ. ರಾಜನ ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಬರಿದಾದ ಕೆಂಪು ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯ ಶವ ತೊಟ್ಟಿಯಿದೆ. ಕೋಣೆಯ ಮೇಲೆ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲ್ಪಟ್ಟ 5 ಅಂತಸ್ತುಗಳಿವೆ. ಬಹುಶಃ ಬೃಹತ್ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಅಗ್ರಭಾಗದ ಭಾರವನ್ನು ವಹಿಸಲು ಇಂಥ ಖಾಲಿ ಅಂತಸ್ತುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿರಬಹುದು. ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಸುತ್ತಲೂ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಕಟ್ಟಡಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಎತ್ತರವಾದ ಪ್ರಾಕಾರವಿತ್ತು. ಇದು ಈಗ ಜೀರ್ಣಾವಸ್ಥೆಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಪ್ರಾಕಾರದ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶವಮಂದಿರವಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಬಲಿ ನಿವೇದನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಇದರಿಂದ ನದಿದಂಡೆಗೆ ಹೋಗುವ ಆವೃತ ಮಾರ್ಗವಿದೆ. ಆವೃತಮಾರ್ಗದ ತುದಿಯಲ್ಲಿದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಬಲಿಮಂಟಪ ಈಗ ಕಾಣದಾಗಿದೆ. ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಈ ಪ್ರವೇಶಮಾರ್ಗದ ಬಾಯನ್ನು ಭಾರವಾದ ಆದರೆ, ನಿಖರವಾಗಿ ಹೊಂದುವ ಕಲ್ಲಿನ ದಿಮ್ಮಿಯಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿತ್ತು. ಬಾಗಿಲಿನ ಸ್ಥಳ ಗೊತ್ತಾಗದಂತೆ ಕಟ್ಟಡದ ಇಡೀ ಹೊರಮೈಯನ್ನು ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ಆವರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಎಲ್ಲ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳಿಗೂ ಇದು ಸಾಧಾರಣ ಅಂಶವಾಗಿದ್ದರೂ ಭಗ್ನಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲುಹೊದಿಕೆಗಳ ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು 16–17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕೈರೋ ನಗರ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಲೂಟಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಹೋಗಲಾಗಿದೆ. ಖಾಫ್ರೆಯ ಪಿರಮಿಡ್ಡು ಕುಫುವಿನ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿಗಿಂತಲೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ್ದಾಗಿದೆ. ಆದರೆ, ಉದ್ದಗಲ ಸು.217ಮೀ, ಎತ್ತರ ಸು.145ಮೀ ಆದರೆ, ಕುಫುವಿನ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿಗಿಂತಲೂ ಎತ್ತರಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ದೊಡ್ಡದಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಅರಸನಾದ ಮೆಂಕುರೆಯ ಪಿರಮಿಡ್ಡು ಕುಫುವಿನ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಲ್ಲಿ ಅರ್ಧದಷ್ಟು ಮಾತ್ರ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದವರ ಮಸ್ತಾಬ ಗೋರಿಗಳು ಸಾಲುಸಾಲಾಗಿವೆ. ಅರಸರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ಸೇವಕರೂ ಆಗಿದ್ದವರ ಸಮಾಧಿಗಾಗಿ ಈ ಮಸ್ತಾಬಗಳು.

ಐದನೆಯ ರಾಜವಂಶದ ಅರಸರು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2560–2420) ಸಕ್ಕಾಡಿ ಮತ್ತು ಗೀಜ಼ಾಗಳ ನಡುವೆ ಇರುವ ಅಬೂಷಿರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆರನೆಯ ರಾಜವಂಶದವರು (ಪ್ರಶ.ಪೂ.2420–2294) ಸಕ್ಕಾಡಿದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪೂರ್ವಜರ ಸಮಾಧಿಗಳ ಬಳಿ ತಮ್ಮ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ರಾಜವಂಶ ಕಾಲದ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಸಣ್ಣವು ತಾಂತ್ರಿಕವಾಗಿ ಕೆಳಮಟ್ಟದವೂ ಆಗಿದ್ದರೂ ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿ ಇವು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾದವು. ಇವುಗಳ ಒಳಕೋಣೆಗಳ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಜನರ ಮರಣೋತ್ತರ ಜೀವನದ ಬಗೆಗಿನ ನಂಬಿಕೆ ಆಚಾರಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುವ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಶಾಸನಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಅಂಧಕಾರ ಯುಗದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2294–2132) ಪ್ರಮುಖ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವೇನು ಆಗಲಿಲ್ಲ. 11ನೆಯ ರಾಜವಂಶ ಯುಗದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2132–2000) ತೀಬ್ಸ್ ನಗರವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಅರಸರು ಲುಕ್ಸರ್ ಬಳಿ ನೈಲ್ ನದಿ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಡಯರ್ ಎಲ್ ಬಾಹ್ರಿಯ ದೇವಾಲಯದ ಮೇಲೆ ಪಿರಮಿಡ್ಡನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. 12ನೆಯ ರಾಜವಂಶದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2000–

1777) ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ಮತ್ತೆ ಭರದಿಂದ ಸಾಗಿತು. 1ನೆಯ ಅಮೆನೆಮ್ ಹಟ್ ಮತ್ತು 1ನೆಯ ಸೆನುಸ್ರೆಟ್ ದೊರೆಗಳ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ದಷ್ಟೂರ್ ಬಳಿಯ ಲಿಫ್ಟ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇವು ಕುಫು-ಖಾಫ್ರೆ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳಷ್ಟು ದೊಡ್ಡವೂ ಭವ್ಯವೂ ಆಗಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳೊಳಗಿನ ಸುರಂಗ ಮಾರ್ಗಗಳು ಬಹಳ ಕ್ಲಿಷ್ಟವಾಗಿದ್ದು ಸಮಾಧಿಘಾತುಕರಿಂದ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ.

ಮಧ್ಯಯುಗದ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳು ಬಹಳಷ್ಟು ಹಾಳಾಗಿವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರಮುಖ ಕಾರಣವೆಂದರೆ ಅವನ್ನು ಒಣಗಿದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿ ಹೊರಮೈಗೆ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಚಪ್ಪಡಿಗಳ ಹೊದಿಕೆಯನ್ನು ಹೊದಿಸಿದ್ದು ಆಧುನಿಕರು ಈ ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಹೋದ ಅನಂತರ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು ಮಳೆಗಾಳಿಗಳ ಹೊಡೆತಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿ ನೆಲಸಮವಾಗತೊಡಗಿದವು.

ಮಧ್ಯಯುಗದ ಅನಂತರ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1700) ಮತ್ತೆ 18ನೆಯ ರಾಜಮನೆತನದ ಅರಸರು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1573-1350) ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಬದಲು ಪರ್ವತಗರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ರಹಸ್ಯ ಸಮಾಧಿ ಕೋಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೃತದೇಹವನ್ನು ಹುಗಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ರಾಜವಂಶದ 1ನೆಯ ಅಹಮೋಸನ ಹುಸಿ ಪಿರಮಿಡ್ಡು ಹಿಂದಿನ ಪದ್ಧತಿಯ ಸ್ಮಾರಕವೆನ್ನಬಹುದಾಗಿದೆ. 23ನೆಯ ರಾಜವಂಶದ ಪಿಯಾಂಖಿ ದೊರೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ಮತೀಯ ಆಚಾರ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸಿದಾಗ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಮತ್ತೆ ರೂಢಿಗೆ ಬಂತು. ಇಂಥ ಅನೇಕ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ಅಬಿಡಾಸ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ರಾಜರ ರಾಜವಂಶೀಯರ ಸಮಾಧಿಗಳು. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮತೀಯ ನಂಬಿಕೆಗನುಸಾರವಾಗಿ ರಾಜ ಭೂಮಿಗಿಳಿದು ಬಂದು ಪ್ರಜಾರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ದೇವರು. ಮತ್ತೊಂದು ನಂಬಿಕೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ಇವರ ಪ್ರೇತ ಲೋಕದ ಅಧಿಪತಿಯಾದ ಓಸಿರಿಸ್ ರಾಜನಾಗಿ ಭೂಮಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ. ಅವನು ಮತ್ತೆ ಸಾವಿನ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರೇತಲೋಕಕ್ಕೆ ಹೋದಾಗ ಇವನ ಮರಣೋತ್ತರ ಜೀವನದ ಸೌಕರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಇವನ ಘನತೆಗೆ ತಕ್ಕುದಾದ ಅರಮನೆ, ದಾಸ-ದಾಸಿಯರು, ಆಹಾರ ಪಾನೀಯಗಳು ಮುಂತಾದ ಸಕಲ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ರಾಜನ ಜೀವಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಪಾರ ಐಶ್ವರ್ಯದ ಆಸೆಯಿಂದ ಅಂಥ ರಾಜರ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಕಳ್ಳರು ಲೂಟಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದುದರಿಂದ ಬಹಳ ಶ್ರಮದಿಂದ ಅಭೇದ್ಯವಾಗಿರಲೆಂದು ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ಅಪಾರ ವೆಚ್ಚದಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳ ಪ್ರವೇಶ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಜನರ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬೀಳದಂತೆ ದೊಡ್ಡ ಶಿಲಾದಿಮ್ಮಿಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಿ ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಹಾಸುಗಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಹೊದ್ದಿಸಿ ಮರೆಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಒಳಗಿನ ಪ್ರವೇಶ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಬಹಳ ಕ್ಲಿಷ್ಟವಾದ ಯೋಜನೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಅವುಗಳು ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದಲೇ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಯುಗದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ತಮ್ಮ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ದುರ್ಗಮವಾದ ಮರಳುಗಾಡಿನ ಆಚೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅನೂಹ್ಯ ಪರ್ವತ ಗರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ರಹಸ್ಯ ಕೋಣೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೂ ಅವು ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.13ನೆಯ

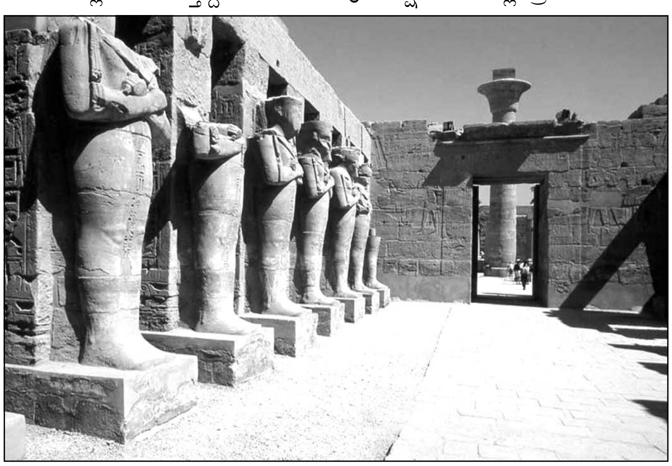

ಓಸಿರಿಸ್ ಸ್ತಂಭಗಳು

ಶತಮಾನದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 2ನೆಯ ರ್‍ಯಾಮ್ಸೆಸ್, ಸಮಾಧಿ ಕಳ್ಳರನ್ನು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿ ಇವರ ವಿಚಾರಣೆ ಮಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಒಂದು ಆಯೋಗವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ ವಿಷಯ ಲಿಖಿತ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಿರೋಡಾಟಸ್ ಸಹ ಸಮಾಧಿ ಕಳ್ಳರ ಗುಂಪುಗಳ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ.

ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಒಳಕೋಣೆಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ, ಆ ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿರುತ್ತಿದ್ದ ಶವ ತೊಟ್ಟಿಗಳ ಕೊರೆದ ಅಥವಾ ಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಹಲವಾರು ದೃಶ್ಯಗಳು, ಶಾಸನಗಳು ಆ ಕಾಲದ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಜೀವನಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಬಹಳ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ. ರಾಜನ ಅರಮನೆ ವಾಸಿಗಳ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆ ಕಾಲದ ಉಡುಪುಗಳು, ಆಭರಣಗಳು, ನೃತ್ಯ, ವಾದ್ಯ, ಸಂಗೀತಗಾರರ ಗುಂಪುಗಳು, ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಗಳ ಆಚರಣೆಗಳು ಮೊದಲಾದ ಸಂಗತಿಗಳು ಈ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತವೆ. ಅಲ್ಲಿರುವ ಬರವಣಿಗೆಗಳಿಂದ ಅನೇಕ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಗತಿಗಳು ವಂಶಾವಳಿಯ ವಿವರಗಳು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತವೆ. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತಲೂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಆ ಸಮಾಧಿಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆದಿರುವ ಸತ್ತವರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಗ್ರಂಥಗಳು ಆ ಜನರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅದರಲ್ಲೂ ಮರಣೋತ್ತರ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿವರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಬಹಳ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ.

ಮಧ್ಯ ಅಮೆರಿಕದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತಶಕದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸಾಯ ಮತ್ತು ಪಶುಸಂಗೋಪನ ವೃತ್ತಿ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚಾರ-ವಿಚಾರಗಳಿಗೆ ಸಾಧಕವಾಗಿ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದ ದಿಬ್ಬ ಅಥವಾ ಒಂದರ ಮೇಲೆ

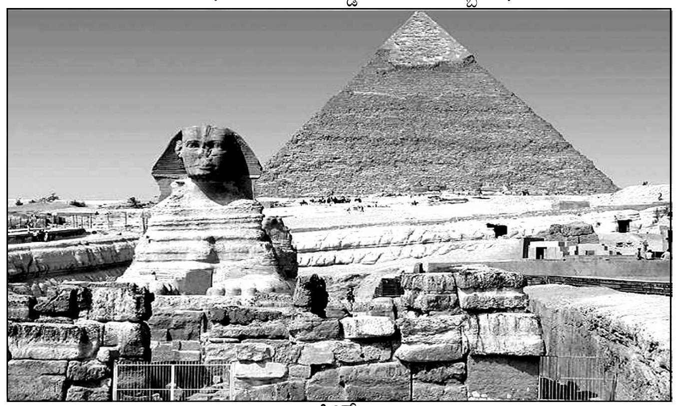

ಸ್ಫಿಂಕ್ಸ್

ಒಂದರಂತೆ ಕಿರಿದಾಗುತ್ತ ಹೋಗುವ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಜಗಲಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಇಂಥ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಮೇಲೆ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳನ್ನು ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಸುತ್ತ ಅರಸರಿಗೆ ಮತ್ತು ಪುರೋಹಿತರಿಗೆ ವಸತಿ ಗೃಹಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹೊರಭಾಗದಿಂದ ನೋಡಲು ಅವು ಮನೋಹರವಾಗಿದ್ದರೂ, ಕಮಾನುಗಳ ಬಳಕೆ ಇಲ್ಲದ ಇಕ್ಕಟ್ಟಾದ ಪ್ರವೇಶ ಮಾರ್ಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತಿದ್ದ, ಗಾಳಿ ಬೆಳಕುಗಳಿಲ್ಲದ ಕೋಣೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಒಳಭಾಗ, ಆರ್ಷೇಯವೂ ನಾಜೂಕಿಲ್ಲದವೂ ಆಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಈಕ್ವಡಾರ್ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಈ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಹೊರಭಾಗಕ್ಕೆ ಕಲ್ಲಿನ ಹೊದಿಕೆಗಳನ್ನೊದಗಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮಾಯಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಾಲದ ತಿಯೋಟ್‌ಹುಕನ್ ನಗರದ ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರ ದೇವತೆಗಳ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುವು. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲಾನಂತರ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಸಮತಲವಾಗಿದ್ದ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ಆಯಾಕಾರದ ಪ್ರಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಮೇಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪೆರು ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೃಹದ್ಗಾತ್ರದ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಸಮತಟ್ಟಾದ, ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ವಿರುಕೊಳ್ಳದಲ್ಲಿರುವ ಗಲಿನಾಜ಼ೋ ಪಿರಮಿಡ್ಡು ಒಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ 20,000 ಕೋಣೆಗಳಿದ್ದವು. ದೊಡ್ಡ ಕೋಣೆಗಳೂ ಪ್ರಾಂಗಣಗಳು ಮತ್ತು ಮೊಗಸಾಲೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಬೃಹತ್ ಪ್ರಮಾಣದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಬಳಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರ.ಶ.900ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಪೆರು ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಅಮೆರಿಕ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪಿರಮಿಡ್ಡು ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ಸ್ಥಗಿತಗೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಆದಾಗ್ಯೂ ನಗರ-ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆಯಲಾರಂಭಿಸಿದಾಗ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಅರಮನೆಗಳ ಸುತ್ತ ದೊಡ್ಡ ನಗರಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ಪೆರು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 1000-1532ರ ನಡುವೆ ಇಂಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಬಲವಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸುಯೋಜಿತ ನಗರ ಯೋಜನೆ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂತು. ಬಹಳ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಾಣಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ಸಣ್ಣ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವುಗಳ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.; ಎಚ್.ಸಿ.ಕೆ.)

ನಿರ್ಮಾಣ ವಿಧಾನ: ಬೃಹದಾಕಾರದ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಕಟ್ಟಿದರೆಂಬುದು ಕುತೂಹಲದ ಸಂಗತಿ. ಕೈರೋ ನಗರದ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿರುವ 4500 ವರ್ಷ ಹಳೆಯದಾದ ಕುಫು ರಾಜನ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ನಿರ್ಮಾಣ ವಿಧಾನ ಕುರಿತು 8 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿರುವ ಜೀನ್-ಪಿಯರ್ ಹೌಡಿನ್ ಎಂಬ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಒಂದು ಹೊಸ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರಕಾರ, ಈ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಭಾರಿ ಗಾತ್ರದ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡ ಇಳಿಜಾರಿನ ಮೂಲಕ ಅವುಗಳ ನಿಗದಿತ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಇರಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು 2ಟನ್ ತೂಗುವ ಸು.3 ದಶಲಕ್ಷ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಹೊರಸುತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಇಳಿಜಾರಿನ ಮೂಲಕ ಮೇಲೇರಿಸಲಾಗಿದೆ ಎಂದು ಇತರ ತಜ್ಞರು ವಾದಿಸುತ್ತಾರೆ. ಹೌಡಿನ್ ತನ್ನ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಗಣಕಯಂತ್ರ-ಆಧರಿತ ಮಾದರಿಗಳ ಮೂಲಕ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ವಿಧಾನ ಬಳಸಿ

ಪಿರಮಿಡ್ಡನ್ನು ಹೇಗೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಇವನು ಗಣಕಯಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಆಯಾಮಗಳ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದರಂತೆ, ತಳದಿಂದ 43ಮೀ ಎತ್ತರದ ತನಕ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಹೊರಸುತ್ತಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಇಳಿಜಾರಿನ ಮೂಲಕ ಮೇಲೇರಿಸ ಲಾಯಿತು. ಈ ಹಂತವನ್ನು ತಲುಪಿದ ಅನಂತರ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಒಳಗೆ ಇಳಿಜಾರನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ, 137ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿರುವ ಶಿಖರಕಲ್ಲಿನ ಸಹಿತ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಕೂರಿಸಲಾಯಿತು.

ಈ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಮುಖ್ಯ ಗ್ಯಾಲರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರತಿಭಾರದಂತೆ ಬಳಕೆಯಾದ ಭಾರೀ ಕಲ್ಲುಗಳು ಈಜಿಪ್ಟ್ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರಿಗೆ ಒಂದು ಒಗಟಾಗಿವೆ. ರಾಜನ ಸಮಾಧಿಕೋಣೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ 60ಟನ್ ತೂಕದ 5 ಗ್ರಾನೈಟ್ ತೊಲೆಗಳನ್ನು ಮೇಲೇರಿಸಿ ಜೋಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ಉಪಯೋಗ ಪಡೆದಿರಬಹುದು.

ಹೌಡಿನ್‌ನ ಪ್ರಕಾರ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನೇರಿಸಲು ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಮೇಲಿನವರೆಗೆ ಒಂದೇ ಇಳಿಜಾರನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದಲ್ಲಿ ಅದರಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ತೊಡಕಾಗುವ ಸಂಭವವೇ ಹೆಚ್ಚು. ಅಥವಾ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಇಳಿಜಾರನ್ನು ಅಡ್ಡಕ್ಕೆ, ಅಂದರೆ ಬದಿಗೆ ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದಲ್ಲಿ, ಇಳಿಜಾರುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲೇ ಲಕ್ಷಾಂತರ ಕಲ್ಲುಗಳು ಬೇಕಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಳಿಜಾರುಗಳ ಯಾವುದೇ ಕುರುಹುಗಳು ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ಈ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಜಟಿಲಗೊಳಿಸಿದೆ. ಹೌಡಿನ್‌ನ ವಿಧಾನದ ಪ್ರಕಾರ ಪಿರಮಿಡ್ಡನ್ನು ಕಟ್ಟಲು 4,000 ಜನರು ಸಾಕಾದರೆ, ಇತರ ಸಿದ್ಧಾಂತಿಗಳ ಅಂದಾಜಿನಲ್ಲಿ 1,00,000 ಜನರ ಶ್ರಮ ಇದಕ್ಕೆ ಅಗತ್ಯ. ರೇಡಾರ್ ಮತ್ತಿತರ ನಿರಪಾಯಕಾರಿ ಸಾಧನಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ತನ್ನ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಮರು ಪರಿಶೀಲಿಸುವ ಯೋಜನೆಯೊಂದನ್ನು ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ರೂಪಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಪಿರಾಕ್: ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಕಚ್ಛ್ ಮೈದಾನದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಬೋಲನ್ ನದಿಯ ಜಲಾನಯನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆ. ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಮೆಹರ್‌ಗಡ ಹಾಗೂ ನೌಶಾರೊ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೆಹರ್‌ಗಡ ವಸತಿಯನ್ನು ತೊರೆದು ಜನ ನೌಶಾರೊನಲ್ಲಿ ನೆಲೆ ನಿಂತರು. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಮತ್ತೆ ಇಲ್ಲಿಂದ ಪಿರಾಕ್‌ಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1900–1800ರ ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಲಕಾಲ ಜನವಸತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಮೊದಲ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗದವರೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಜನ ವಸತಿ ಇತ್ತು. ಸು.10 ಹೆಕ್ಟೇರ್ ವಿಸ್ತಾರವಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆದು (1968–74) ಮೂರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಹಂತ I: ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ನೆಲಗಟ್ಟಿರುವ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಕಟ್ಟಡ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಕೈಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಒರಟಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಿದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿನಿಂದಲೇ ನಡೆದುಬಂದ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೆತ್ತಿದ ಅರಳಿನ ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಬೆರಳಚ್ಚಿನಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸ ಲಾಗಿದೆ. ಸುಟ್ಟ ಹಾಗೂ ಸುಡದೆ ತಯಾರಿಸಿದ ಮಣ್ಣಿನ ಕುದುರೆ ಹಾಗೂ ಒಂಟೆಯ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು ವರದಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ನಿಜ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಈ ಕಾಲದಿಂದ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿವೆ. ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಅಥವಾ ವಕ್ರಾಕಾರದ ಬಿರಡೆಯೋಪಾದಿಯಂಥ ಮುದ್ರೆಗಳು. ಇವುಗಳ ಬಳಕೆ ಸರ್ವೇಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಲ್ಲಿನ ಅಲಗುಗಳನ್ನೂ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಹಂತ II: ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಹಂತ Iರ ಅವಶೇಷಗಳೇ ಮುಂದುವರೆದವು. ಆದರೆ ಸುಟ್ಟ ಹಾಗೂ ಸುಡದೇ ಇದ್ದ ಮಣ್ಣಿನ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯದ ಒಂಟೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕುದುರೆಗಳ ಗೊಂಬೆಗಳಲ್ಲದೆ, ಮಾನವ ಗೊಂಬೆಗಳೂ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ; ಇದರಲ್ಲಿ ಸವಾರಯುಕ್ತ ಕುದುರೆ ಹಾಗೂ ಒಂಟೆಗಳ ಗೊಂಬೆಗಳೂ ಇವೆ. ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆ ಯಲ್ಲಿರುವ ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ಕಂಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ತುಣುಕುಗಳನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1000ಕ್ಕೂ ಮೊದಲೇ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆ ಆರಂಭವಾಗಿತ್ತೆನ್ನಬಹುದು.

ಹಂತ III: ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಹಂತ IIರ ಅವಶೇಷಗಳು ಮುಂದುವರೆದವು. ಆದರೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಅತ್ಯಧಿಕವಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿ ನಿಂದಲೂ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕ್ರಮೇಣವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡವು. ಅವುಗಳ ಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾದಾಬೂದು–ಕಪ್ಪು ವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ದಿನನಿತ್ಯದ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲನಿರ್ಣಯದಂತೆ ಈ ಅವಧಿಯನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1000–800 ಹಾಗೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1370–40 ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ನೆಲೆಯಿಂದ ಮೂರು ತಳಿಯ ಗೋದಿ ಹಾಗೂ ಎರಡು ತಳಿಯ ಜವೆಯೊಂದಿಗೆ ಬತ್ತ ಹಾಗೂ ಜೋಳಗಳನ್ನು ವರದಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಬತ್ತ ಹಾಗೂ ಜೋಳ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿರುವುದು ಪ್ರಾಂತೀಯ ಕೃಷಿ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಸೂಚಕವೆಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಪೀಡಕ ಪ್ರಭುತ್ವ: ಕ್ರೂರವೂ ದಮನಕಾರಿಯೂ ನಿರಂಕುಶವೂ ಆದ ಸಂವೈಧಾನಿಕ ಕಾನೂನಿನ ಬೆಂಬಲವಿಲ್ಲದ ಆಳಿಕೆ (ಟಿರನಿ). ಗ್ರೀಸಿನ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಜನವರ್ಗ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮಂತ ಅಥವಾ ಕುಲೀನವರ್ಗದ ನಡುವಣ ಘರ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪೀಡಕ ಪ್ರಭುಗಳು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಗ್ರೀಕ್ ಪೀಡಕ ಪ್ರಭುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದವರು ಕಾರಿಂತಿನ ಪೆರಿಯಾಂಡರ್, ಪಿಸಿಸ್ಟ್ರಾಟಸ್, ಹಿಪಾರ್ಕಸ್, ಅಥೆನ್ಸಿನ ಹಿಪಿಯಾಸ್, ಗೆಲಾನ್, 1ನೆಯ ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಹೈಯರೋ, ಡಯೋನೀಸಿಯಸ್ (ಹಿರಿಯ ಮತ್ತು ಕಿರಿಯ). ಅನುವಂಶೀಯ ರಾಜರಂತಲ್ಲದ ಈ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುಗಳು ಸ್ವಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದು, ಪೂರ್ವನಿದರ್ಶನದ ಆಧಾರವುಳ್ಳ ಸಂವಿಧಾನಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಹತ್ವ ನೀಡದೆ ಆಳಿದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಸಮರ್ಥರೂ ಜನಪ್ರಿಯರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಗ್ರೀಕ್ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ಉದಯದಿಂದ ಏಕವ್ಯಕ್ತಿ ಆಳಿಕೆ ತನ್ನ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಪೀಡಕ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಬಗ್ಗೆ ಆಳವಾದ ದ್ವೇಷ ಬೇರೂರಿತು. ಪ್ಲೇಟೋ ವಿವೇಕಿಯಾದ ದೊರೆಗೆ ಪ್ರಥಮ ಸ್ಥಾನವನ್ನೂ ನಿರಂಕುಶನಾದ ಪ್ರಭುವಿಗೆ ಕೊನೆಯ ಸ್ಥಾನವನ್ನೂ ನೀಡಿದ್ದ.

ಈ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಮಧ್ಯಯುಗದ ರಾಜಕೀಯ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಮುಖ್ಯ ಗುರಿಯಾಯಿತು. ರಾಜ ಪ್ರಭುತ್ವವೇ ಪ್ರಧಾನ ಸರ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ಮಧ್ಯಯುಗದ ದೊರೆಗಳು ಸಂವಿಧಾನಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೇ ಹೊರತು ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುಗಳಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ದೊರೆಗಳ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಮೇಲೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ರಾಜ್ಯಗಳ ವಸಾಹತು ಕಾನೂನು, ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಕಾನೂನು ಹಾಗೂ ದೈವಿಕ ಮತ್ತು ನೈಸರ್ಗಿಕ ಕಾನೂನು ಇರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಇಲ್ಲವೇ ಇಡೀ ಮಾನವವರ್ಗದ ಆಳಿಕೆಗಾಗಿ ದೇವರಿಂದ ಬಂದವೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾದ ನಿಯಮಗಳ ನಿಯಂತ್ರಣವಿತ್ತು. ದೊರೆಯ ಅಧಿಕಾರ ದೇವರಿಂದ ಬಂದದ್ದು ಎಂದು ಬಹುತೇಕ ಎಲ್ಲರೂ ಒಪ್ಪಿದ್ದರಾದರೂ ಪೀಡಕನ ಅಧಿಕಾರದ ಬಗ್ಗೆ ಅಷ್ಟು ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಜನರನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸಲು ದೇವರೇ ಪೀಡಕರನ್ನು ಕಳುಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಎಂದು ಕೆಲವು ದೇವತಾಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ನಂಬಿದ್ದರು.

16–17ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಉದಯದೊಂದಿಗೆ ಪೀಡಕ ರಾಜನನ್ನು ಕುರಿತ ಮಧ್ಯಯುಗೀಯ ಸಿದ್ಧಾಂತ ವಿಮರ್ಶೆಗೆ ಒಳಗಾಯಿತು; ಸಂವೈಧಾನಿಕ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರತಿಪಾದಕರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಯಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ 1ನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ದೊರೆ (1625–49) ರಾಜ್ಯಶಾಸನವನ್ನು ಪದೇ ಪದೇ ಉಲ್ಲಂಘಿಸುತ್ತ ಪೀಡಕ ಪ್ರಭುವಾದಾಗ ಅವನನ್ನು ಕಾನೂನಿನ ಕಕ್ಷೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿ ಅವನಿಗೆ ಮರಣದಂಡನೆ ವಿಧಿಸಲಾಯಿತು. ಇದೇ ರೀತಿ 3ನೆಯ ಜಾರ್ಜ್‌ನ ಪೀಡಕ ನಡತೆಯಿಂದಾಗಿ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಯುಂಟಾಗಿ ಅದು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡಿತು (1776). ಆಧುನಿಕ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಸಂವಿಧಾನಬದ್ಧ ಸರ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿ ವಿಶೇಷ ಮಹತ್ತ್ವಗಳಿಸಿದೆ. (ಎಂ.ಎನ್.ಎನ್.)

ಪುಣೆ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಜಿಲ್ಲಾ ಕೇಂದ್ರ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ನಗರ. ಇದು ಆದಿಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಮಾನವ ವಾಸಸ್ಥಾನವೂ ಆಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಮೂಳ–ಮೂತ ನದಿಯ ಎಡ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ದೊರೆತ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು, ಶಿಲಾಯುಗದ ಇತರ ಉಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ನದಿಯ ಉರುಟು ಕಲ್ಲುಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳಿಂದ ಖಚಿತಪಟ್ಟಿದೆ. ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾ ಯುಗದ ಕೊರೆಯುಳಿಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜ್ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಮನೆಯೊಂದರ ಅಡಿಪಾಯ ತೋಡುವಾಗ ಕೆಂಪು ಜಿಗುಟುಮಣ್ಣಿನ ಪದರದ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ ತಿರಳುಕಲ್ಲುಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು, ಇದು ಬಹುಶಃ ಆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಾನವನ ನೆಲೆಯಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಎಚ್.ಡಿ.ಸಾಂಕಳಿಯ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. (ವಿ.ಎಸ್.ಬಿ.)

ಪುನ್ನಾಟ: ಪ್ರಾಚೀನ ಕರ್ನಾಟಕದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದು ಭೌಗೋಳಿಕ ಘಟಕ. ಇದರ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಅಸ್ಪಷ್ಟ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಇದು ಕಾವೇರಿ–ಕಬಿನಿ ನದಿಗಳು ಹರಿಯುವ ಪ್ರದೇಶ, ಅಂದರೆ ಈಗಿನ ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆ ಕಿತ್ಥಿಪುರ ಅಥವಾ ಕೀರ್ತಿಪುರ (ಹೆಗ್ಗಡದೇವನಕೋಟೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಬೇಚಿರಾಗ್ ಕಿತ್ತೂರು ಗ್ರಾಮ) ಇಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ರಾಜಧಾನಿ. ಆದರೆ ಪುನ್ನಾಟದ ಎಲ್ಲೆಗಳು ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪುನ್ನಾಟ ಇಂದಿನ ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲದೆ ಸುತ್ತಣ ಕೊಯಮತ್ತೂರು, ಕೊಡಗು, ಹಾಸನ ಮತ್ತು ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಒಬ್ಬ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಪ್ರಕಾರ ಪುನ್ನಾಟವು ನದಿ ಝರಿಗಳು ಹರಿಯುವ ಪ್ರದೇಶ ಎಂದು ಸೂಚಿಸುವ ಪುನಲ್ ಮತ್ತು ನಾಡು ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಪದಗಳ ಸಂಯುಕ್ತ ರೂಪ. ಪುನ್ನಾಟವನ್ನು ಪುಂರಾಷ್ಟ್ರವೆಂದು ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕರೆದಿದ್ದರೆ ಪೂನಾಡು, ಪುದಲ್ನಾಡು ಎಂಬ ರೂಪಗಳೂ ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಪದಿನಾಡು ಎಂಬುದೂ ಪುನ್ನಾಡಿನ ರೂಪಾಂತರ ಇರಬಹುದೇ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿಲ್ಲ.

ಪುನ್ನಾಟ ದೇಶಕ್ಕೆ ಬಹು ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಈಜಿಪ್ಟಿನ 18ನೆಯ ರಾಜವಂಶದ ಅರಸರುಗಳ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.15–14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುವ ಪುಂಟ್ ಪುನ್ನಾಟವಿರಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವು ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಕೆಲವು ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದು ಪ್ರತೀತಿಯಂತೆ ಮಗಧ

ರಾಜ್ಯದಿಂದ ಜೈನಸಂಘ ಭದ್ರಬಾಹುವಿನ ಮುಂದಾಳತ್ವದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬಂದುದಾಗಿಯೂ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ತನ್ನ ಅಂತ್ಯ ಸಮೀಪಿಸಿದುದನ್ನು ಅರಿತ ಭದ್ರಬಾಹು ಅಲ್ಲೇ ಉಳಿದುಕೊಂಡಂತೆಯೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಹರಿಷೇಣನ ಬೃಹತ್ಕಥಾಕೋಶದಲ್ಲಿ (931) ಭದ್ರಬಾಹುವಿನ ಮಾತಿನಂತೆ ಜೈನಸಂಘ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿದ್ದ ಪುನ್ನಾಟ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಹೋಯಿತು ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇದರಂತೆ ಪುನ್ನಾಟ ರಾಜ್ಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದಿತೆನ್ನಬಹುದು.

ಪ್ರಸಕ್ತಶಕಾರಂಭದಲ್ಲಿ ರೋಮ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯಕ್ಕೂ ಈ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೂ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಪ್ಲಿನಿ ಭಾರತದ ಪಚ್ಚೆಯ ಹರಳುಗಳ ಮೇಲೆ ರೋಮನ್ ಕುಶಲಕಲೆಗಾರರು ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡಿರುವ ವಿಷಯ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸು.2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಟಾಲಮಿ ಎಂಬ ಗ್ರೀಕ್ ಭೂಗೋಳಕಾರ ಪೌನ್ನಟ ಪಚ್ಚೆಕಲ್ಲುಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಪಚ್ಚೆಯ ಕಲ್ಲು ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೆ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದುದು ಮತ್ತು ಆ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದೂ ರೋಮನ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಇಲ್ಲಿಂದ ಪಚ್ಚೆಯ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಸಾಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟಿ ಕೊಡುತ್ತವೆ.

4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ಮೂಲಪುರುಷ ಮಯೂರಶರ್ಮ ಇತರ ಅನೇಕ ರಾಜಮನೆತನಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಪುನ್ನಾಟರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದನೆಂದು ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನದಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಪುನ್ನಾಟ ರಾಜರೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ 5–7ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ವಂಶದವರ ಮೂರು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ದೊರೆತಿವೆ. ಕೊಮರಲಿಂಗಂ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಪುನ್ನಾಟ ರಾಜ ರವಿದತ್ತ ರಾಜಧಾನಿ ಕಿತ್ಥಿಪುರದಲ್ಲಿದ್ದು ದಾನಮಾಡಿದುದಾಗಿ ತಿಳಿಸುವುದರಿಂದ ಕಿತ್ಥಿಪುರ ಅಥವಾ ಕೀರ್ತಿಪುರ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ಕಬಿನಿ ನದಿಯ ದಡದಲ್ಲಿರುವ ಈಗಿನ ಕಿತ್ತೂರು ಹಿಂದಿನ ಕೀರ್ತಿಪುರವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಅಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಶಾಸನದಿಂದ ಸಿದ್ಧಪಡುತ್ತದೆ. ಈ ವಂಶದ ಮೂಲಪುರುಷ ತಾಮ್ರಕಾಶ್ಯಪ (ಇವನು ಮಿಕನೆಂಬುವನ ಮಗನೆಂದು ಒಂದು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ). ಈ ತಾಮ್ರಕಾಶ್ಯಪನ ಮಗ ರಾಜಾದಿತ್ಯ. ಇವನ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ಕಾಣಿಸಿ ಕೊಳ್ಳುವವನು ವಿಷ್ಣುದಾಸ. ಈ ವಿಷ್ಣುದಾಸನ ಮಗ ರಾಷ್ಟ್ರವರ್ಮ (ಸು.475) ಕದಂಬ ವಂಶದ ಪ್ರಭಾವತಿ ಎಂಬುವಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ. ಈತನಿಗೆ ಮೂವರು ಮಕ್ಕಳು–ಮಾಂಬಳ್ಳಿ ಶಾಸನವನ್ನು ಹಾಕಿಸಿದ ಪೃಥ್ವೀಪತಿ (ಸು.520), ಸ್ಕಂದವರ್ಮ (ಸು.525) ಮತ್ತು ಕೊಮರಲಿಂಗಂ ಶಾಸನದ ಕರ್ತೃ ರವಿದತ್ತನ ಮುತ್ತಾತನಾದ ನಾಗದತ್ತ (ಸು.530). ಗಂಗ ಅವಿನೀತ ಮತ್ತು ದುರ್ವಿನೀತರ ಶಾಸನಗಳು, ಅವಿನೀತ ಪುನ್ನಾಟ ರಾಜ ಸ್ಕಂದವರ್ಮನ ಮಗಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಸ್ಕಂದವರ್ಮನ ಮಗಳ ಹೆಸರು ಜೇಷ್ಠಾ ಎಂದು ಒಂದು ತಾಮ್ರಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಕೊಮರಲಿಂಗಂ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈ ವಂಶಾವಳಿ ಹೀಗೆ ಮುಂದುವರೆದಿದೆ; ನಾಗದತ್ತನ ಮಗ ಭುಜಂಗಾದಿ ರಾಜ (ಸು.575), ಅವನ ಮಗ ಸ್ಕಂದವರ್ಮ (ಸು.625), ಆ ಸ್ಕಂದವರ್ಮನ ಮಗ ಶಾಸನ ಕರ್ತೃವಾದ ಪುನ್ನಾಟ ರಾಜ ರವಿದತ್ತ (ಸು.650). ಈ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಇವರ ಕಾಲ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಗಂಗ ಅವಿನೀತನ ಸಮಕಾಲೀನನಾಗಿ ಸ್ಕಂದವರ್ಮ ನಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದರಿಂದ ಅದರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಪುನ್ನಾಟ ರಾಜರ ಕಾಲವನ್ನೂ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಊಹಿಸಬಹುದು. ದುರ್ವಿನೀತನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ಪೌನ್ನಾಟಾಧಿಪತಿನಾ ಎಂದಿರುವುದರಿಂದ ಅವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪುನ್ನಾಟ ರಾಜ್ಯ ಗಂಗರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿ ಹೋಗಿರಬೇಕು. ಗಂಗ ಶಿವಮಾರನ ಶಾಸನವೊಂದರಿಂದ ಪುನ್ನಾಟ ರಾಜ್ಯ ಮೊದಲು 6000 ವಿಷಯವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಅದು ಪುನ್ನಾಟ 10000 ರಾಜ್ಯವಾಗಿದ್ದುದಾಗಿ ಹಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆ ದೊಡ್ಡಬಳ್ಳಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಪುನ್ನಾಡು 70 ಮತ್ತು ದೇವನಹಳ್ಳಿ ಶಾಸನಗಳೆರಡರಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪುನ್ನಾಟರಸರು ಎಂಬುದಕ್ಕೂ ಈ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಪುನ್ನಾಟ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೂ ಸಂಬಂಧವೇನು ಎನ್ನುವುದು ತಿಳಿಯದು. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ಪುನ್ನಾಟ ದೇಶ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಜೈನಧರ್ಮದ ಮುಖ್ಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಈ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ಒಂದು ಜೈನ ಸಂಘವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿ ಕಿತ್ತೂರಿನ ಹೆಸರಲ್ಲಿ ಕಿತ್ತೂರ ಸಂಘ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಂದ ವಲಸೆ ಹೋಗಿ ಗುಜರಾತ್ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಯತಿಗಳ ಸಂಘ ಪುನ್ನಾಟ ಸಂಘವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು.

ಜಿನಸೇನಾಚಾರ್ಯರು ತಮ್ಮ ಹರಿವಂಶದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಗಣ ಇಲ್ಲವೇ ಪುನ್ನಾಟ ಸಂಘದ ಹೆಸರನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಸಂಘದ ಬಗ್ಗೆ ವಿಪುಲ ಸಂಗತಿಗಳು ದೊರೆಯದಿದ್ದರೂ ಜಿನಸೇನ ಮತ್ತು ಹರಿಸೇನರು ಒದಗಿಸಿದ ಸಂಗತಿಗಳು ಇದೊಂದು ಜೈನ ಯತಿಗಳ ಪವಿತ್ರ ಸಂಘವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಇದು ಗುಜರಾತಿನ ವರ್ಧಮಾನಪುರ ಮತ್ತು ಅದರ ನೆರೆಹೊರೆಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿರಬಹುದೆಂದೂ ಊಹಿಸಬಹುದು. ಲಾಡಬಾಗಡ (ಲಾಟ ವರ್ಗಟ ಅಥವಾ ಲಾಟಬಾಗಟ) ಎಂಬ ಸಂಘವೂ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಪುನ್ನಾಟ ಸಂಘಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡುಹೋದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. (ಪಿ.ಬಿ.ಬಿ.)

ಪುರಾತತ್ತ್ವ: ಮನುಕುಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಕಾಲಗರ್ಭದಲ್ಲಿ ಉಳಿಸಿಹೋದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಅನ್ವೇಷಿಸಿ, ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಹೊರತೆಗೆದು, ಇವುಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಪುನಾರಚಿಸುವ ಅಧ್ಯಯನ ಶಿಸ್ತು. ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯ ಜನಸಮುದಾಯಗಳ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಹಾಗೂ ಪುನಾರಚಿಸಲು ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರಮುಖ ಆಕರವೆಂಬುದು ತಿಳಿದ ಸಂಗತಿ. 18–19ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಅಸಾಮಾನ್ಯ ವಿಚಿತ್ರ ವಸ್ತುಗಳು ಕೆಲವು ಕುತೂಹಲಿಗಳ ಗಮನ ಸೆಳೆದವು. ಸಾಹಿತ್ಯ ಹಾಗೂ ಇತರ ಆಕರಗಳಿಂದ ಅದುವರೆಗೆ ಅಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ತಿಳಿದಿದ್ದ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲಘಟ್ಟಕ್ಕಿಂತ ಬಹಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಮಾನವನ ಅಸ್ತಿತ್ವವಿದ್ದುದನ್ನು ಇಂಥ ಅಧ್ಯಯನ ಸೂಚಿಸಿತು. ಈ ಮಾನವನ ಜೀವನ ವಿಧಾನವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವೆಂಬುದೂ ಇದರಿಂದ ತಿಳಿಯಿತು. ಕಲ್ಲು, ಮಣ್ಣು, ಲೋಹ, ಎಲುಬು, ದಂತ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಈ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ರಕ್ಷಣೆ, ಜೀವನಾಭರಣಕೋಸ್ಕರ ಆಯಾ ಜನರು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆಂಬುದು ಇವುಗಳ ಕ್ರಮಬದ್ಧ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿದು ಬಂತು. ಕ್ರಮೇಣ ಇಂಥ ವಸ್ತುಗಳ, ಮನುಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಅಸ್ಥಿಗಳಿದ್ದ ನೆಲೆಗಳ ಹುಡುಕಾಟ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನ ಒಂದು ಶಾಸ್ತ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಗೆ ಒಳಪಡಿಸಬಹುದಾದ ವಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳೇ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಆಕರಗಳು. ಇಂಥ ಆಕರಗಳ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಧ್ಯಯನವೇ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ (ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ). ಈ ಅಧ್ಯಯನ ಕೇವಲ ಇತಿಹಾಸ ಪೂರ್ವದ, ಅಂದರೆ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಜನಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿಲ್ಲ. ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ನಗರ–ಗ್ರಾಮಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ, ಕೋಟೆ–ಕೊತ್ತಳ, ಕೆರೆ–ಬಾವಿ, ಮನೆ–ಅರಮನೆ, ಶಿಲೆ, ಮಣ್ಣು, ದಂತ ಹಾಗೂ ಲೋಹ ವಸ್ತುಗಳು, ನಾಣ್ಯ, ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಮೊದಲಾದ ರಾಜ–ಮಹಾರಾಜರ, ವರಿಷ್ಠ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಹೊರಡಿಸಿದ, ಲೋಕೋಪಯೋಗಿ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅಧ್ಯಯನ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಆಯಾಯ ಕಾಲದ ಜನಸಮುದಾಯಗಳ ರಕ್ಷಣಾ ವಿಧಾನಗಳು, ವಾಸ್ತು–ಮೂರ್ತಿ–ಶಿಲ್ಪ ಕಲೆ, ವಾಣಿಜ್ಯ, ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ನಾಣ್ಯ ಪ್ರಕಾರಗಳು, ಭಾಷೆ, ಲಿಪಿಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಮೊದಲಾದ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ ಹಾಗೂ ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಷಯಗಳ ಸ್ಪಷ್ಟ, ನಂಬಲರ್ಹ ಚಿತ್ರ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ.

1960ರ ದಶಕದ ತನಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧನೆ ಕ್ರಮಬದ್ಧ ವಿಧಾನಗಳಿಂದ ಆಕರಗಳ ಸಂಗ್ರಹ, ಅವುಗಳ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಧ್ಯಯನ ಮತ್ತು ವಿವರಣೆಗಷ್ಟೇ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಆಕರಗಳಿಂದ ಆಯಾಯ ಕಾಲದ ಪರಿಸರ, ಅವು ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಜನ ಸಮುದಾಯಗಳಿಗೆ ಒಡ್ಡುತ್ತಿದ್ದ ಸವಾಲುಗಳು, ಅವುಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಜೀವನವನ್ನು ಸುಗಮ ಮತ್ತು ವೃದ್ಧಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಮುದಾಯಗಳು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ತಿಳಿವಳಿಕೆ, ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಬೆಳವಣಿಗೆ, ಸಾಧನೆ, ಏಳು–ಬೀಳುಗಳು, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪ್ರಸರಣ ಮೊದಲಾದ ಒಳನೋಟಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಸುಧಾರಣೆಯಾಗುತ್ತ ಸಾಗಿವೆ. ಈ ಅಧ್ಯಯನಗಳಲ್ಲಿ ನಾನಾ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳ ಪಾತ್ರ ಹಾಗೂ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಧಾನಗಳ ಬಳಕೆ ಇತ್ತೀಚಿನ ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತಿದ್ದು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಒಂದು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಶಾಸ್ತ್ರವೇ ಆಗುತ್ತಿದೆ. ಈ ರೀತಿ ವಸ್ತು ಅವಶೇಷ–ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ, ಲಕ್ಷಾನುಗಟ್ಟಲೆ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನಿಂದ ನಡೆದು ಬಂದ ಮಾನವನ ದೈಹಿಕ, ಮಾನಸಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಹಾಗೂ ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಈ ಅಧ್ಯಯನದ ಪ್ರಗತಿಯ ಒಂದು ಸ್ಥೂಲ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಬೆಳವಣಿಗೆ (ಪ್ರಪಂಚ): ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಕುತೂಹಲ ಮತ್ತು ಬೆರಗಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಒಂದು ಸಾಹಸ. ಮನುಕುಲದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡದ್ದು. ಮಾನವ ಬೇರೆಬೇರೆ ಮೂಲದಿಂದ ಬಂದಿದ್ದರೂ ಎಲ್ಲರೂ ಒಂದೇ ಎಂಬುದನ್ನು ಹೇಳುವಂಥದ್ದು. ಆಧುನಿಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಜನಪ್ರಿಯ ಸಿನಿಮಾ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೂ ಈಗ ಜಾಗ ಪಡೆದಿದೆ. ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಎಂದ ಕೂಡಲೇ ನಮಗೆ ನೆನಪಾಗುವುದು ಬೆಳ್ಳಿತೆರೆಯ ಕಾಂಬೋಡಿಯದ ಯಮ ದೇಗುಲದಲ್ಲಿರುವ ಇಂಡಿಯಾನ ಜೋನ್ಸ್ ಅಥವಾ ಸಮಾಧಿ ಮೇಲಿನ ಲಾರಾ ಕ್ರಾಫ್ಟ್. ಆದರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ನೂರಾರು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಲೇ ಇರುವ ನಿಜವಾದ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರೂ ಇದ್ದಾರೆ. ಹಳೆಯ ಆಂಟಿಕ್ವೇರಿಯನಿಸಂನಿಂದ ಅತ್ಯಾಧುನಿಕ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಯವರೆಗೆ, ಬ್ರಯಾನ್ ಎಂ. ಫಾಗನ್ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಎಂದರೆ ನಿಧಿಯೊಂದರ ಹುಡುಕಾಟವಲ್ಲ; ಅದೊಂದು ಶುದ್ಧ ವಿಜ್ಞಾನ; ಕಟು ವಾಸ್ತವದ ಸಾಹಸಮಯ ಕತೆ.

ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಆರಂಭ: ಕುತೂಹಲದ ಸಂಗತಿ ಎಂದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ನರ ರಾಜ ನಬೋನಿಡಸ್ ಪ್ರಪಂಚದ ಹಳೆಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ. ಯುದ್ಧ, ಆಡಳಿತಗಳ ನಡುವೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವದ ಬಗ್ಗೆ ಆಸಕ್ತಿ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಆತ ಹಳೇ ದೇವಾಲಯವೊಂದನ್ನು ತಳಪಾಯದ ಸಮೇತ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ.

ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಯುಗದ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಇಟಲಿ ಮತ್ತು ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶಗಳ ಪುರಾತತ್ತ್ವದ ಬಗ್ಗೆ ಇದೇ ಬಗೆಯ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಡೆದವು. ಆದರೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವ, ಲಲಿತಕಲೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹಗುರ ಆಸಕ್ತಿಯ ಡಿಲಿಟ್ಯಾಂಟಿಗಳು ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ

ಜನರೇ ಹೆಚ್ಚು ಕಂಡುಬಂದರು. ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಸಮಾಜದ ಶ್ರೀಮಂತ ಸಮುದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಇವರಿಗೆ ಇತಿಹಾಸ ಹಲವು ರಹಸ್ಯಗಳ ಗಣಿಯಾಗಿ ಕಂಡಿತು. ಹಲವು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುತ್ತಲೇ ಕಳೆದ ವಿಲಿಯಂ ಸ್ವಕಲಿ, ಅಮೆರಿಕನ್–ಇಂಡಿಯನ್ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳಿಂದ ಹಿಡಿದು ಹಳೆಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳವರೆಗೂ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಸಂಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಓಲೆ ವಾರ್ಮ್‌ನಂಥವರು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದರು. ಹಳೆಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಈ ಉತ್ಸಾಹದ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿ ತಿಂಗಳೂ ಈ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನಾಗರಿಕರು ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಆಂಟಿಕ್ವೇರೀಸ್ ಆಫ್ ಲಂಡನ್ (1717), ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಡಿಲಿಟ್ಯಾಂಟಿ (1732) ಮೂಲಕ ನೀರೆರೆದರು. 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದೀಚೆಗೆ ಈ ಕೆಲಸ ಹವ್ಯಾಸವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಸಾಲಿಸ್‌ಬರಿಯಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಮೇಲಿನ ಗುಡ್ಡೆಯನ್ನು ಅಗೆಯಲಾರಂಭಿಸಿದ ಉಣ್ಣೆ ವ್ಯಾಪಾರಿ ವಿಲಿಯಂ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಟನ್‌ನಿಂದ ಹಿಡಿದು ವರ್ಜೀನಿಯದ ತನ್ನ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಅಗೆಯಲು ಶುರುಮಾಡಿದ ಯುನೈಟೆಡ್ ಸ್ಟೇಟ್ಸ್‌ನ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಥಾಮಸ್ ಜೆಫರ್‌ಸನ್‌ವರೆಗೆ ಎಲ್ಲರೂ ಉತ್ಖನನ ಪಂಡಿತರಾಗಲು ಹೊರಟರು. ಇವರಿಂದ ಗ್ರೇವ್ ಡಿಗ್ಗರ್ಸ್ ಎಂಬ ನುಡಿಗಟ್ಟೇ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ಆ ಕಾಲದ ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳು ಈ ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಶ.ಪೂ.2004ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 22ರಂದು ಸೃಷ್ಟಿಯಾಯಿತು ಎಂದು ನಂಬಿದ್ದರು. ಡೇನಿಶ್ ಆಂಟಿಕ್ವೆರಿ ರಸಮಸ್ ನೀರಪ್‌ಗೆ ತಾನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದು ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪುರಾತನವಾದದ್ದು ಎಂದು ಗೊತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ಜೋಡಿಸುವುದು ಹೇಗೆ ಎಂಬುದು ತಿಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ 1807ರಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ ಆಫ್ ಡೆನ್ಮಾರ್ಕ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಈತನ ಸಂಗ್ರಹವನ್ನು ಸರಳವಾಗಿ ಜಂಬಲ್ ಎನ್ನಬಹುದು. ಆದರೆ ವ್ಯಾಪಾರಿಯೊಬ್ಬನ ಮಗನಾದ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಜರ್ಗೆನ್‌ಸನ್ ಥಾಮ್‌ಸನ್ ಎಂಬ ಕ್ಯುರೇಟರ್ 1836ರಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ ತ್ರಿಯುಗ ಸಿದ್ಧಾಂತ **(ನೋಡಿ)** ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಆತ ಶಿಲಾಯುಗ, ಕಂಚಿನ ಯುಗ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ಎಂದು ವಿಂಗಡಿಸಿ ಜೋಡಿಸಿಟ್ಟ. ಈಗಲೂ ಅನುಸರಿಸುವ ಈ ವಿಧಾನದ ಬಗ್ಗೆ 1848ರಲ್ಲಿ ಎ ಗೈಡ್ ಟು ನಾರ್ದರ್ನ್ ಆಂಟಿಕ್ವಿಟೀಸ್ ಎಂಬ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ.

1837ರಲ್ಲಿ ಬಂದ ಜಾಕ್ವೆಸ್ ಬುಷರ್ ದ ಪರ್ತಸ್ ಕೊಡುಗೆಯೂ ದೊಡ್ಡದು. ಬೈಬಲ್ ಕಾಲದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳನ್ನು ಸೋಮ್ ನದಿ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಹುಡುಕಾಡಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ. ಆದರೆ ಈ ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೊಡುಗೆ ವಿಕಾಸವಾದದ ಹರಿಕಾರ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ಡಾರ್ವಿನ್ನನದು. ಆರಿಜನ್ ಆಫ್ ಸ್ಪೀಷಿಸ್ ಎಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು 1859ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಈತ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸುವ ಗತಿಯೆ ವಿಕಾಸವಾದದ ಮೂಲ ಎಂದು ಹೇಳಿದ. ಆದರೆ ಚರ್ಚಿನ ಭಯ ಅವನ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಅದುಮಿತು. ಆದರೆ ಮನುಷ್ಯರಿಗೆ ಚಿಂಪಾಜಿ ರೀತಿಯ ವಂಶಜರು ಇದ್ದರು ಎಂದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಜೀವವಿಜ್ಞಾನಿ ಥಾಮಸ್ ಹೆನ್ರಿ ದಿಟ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಿದ ಪರಿಣಾಮ ವಿಕ್ಟೋರಿಯನ್ ಯುಗದಲ್ಲಿ ತೀವ್ರ ವಿವಾದಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಯಿತು. ಈತನ ಮಾತಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿ ಎಂಬಂತೆ ಶಿಲಾಯುಗದ್ದೆನ್ನಲಾದ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಾನವನ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರವೊಂದು 1857ರಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಹಳ್ಳಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾಯಿತು. ಮಾನವ ವಂಶಜರ ಬಗ್ಗೆ ಇದ್ದ ಅನುಮಾನ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಇವರ ಕೊಡುಗೆಯೂ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದು.

ಭೂತಕಾಲದ ಬಗ್ಗೆ ಕುತೂಹಲವುಳ್ಳವರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಗೆ. ವಸ್ತುಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಎಚ್ಚರಿಕೆ, ಬದ್ಧತೆಯಿಂದ ಉತ್ಖನನಮಾಡಿ ಮನುಕುಲದ ಇತಿಹಾಸದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಹಾಗೂ ಸ್ವಂತ ಖುಷಿ ಹಾಗೂ ಸ್ವಾರ್ಥಕ್ಕಾಗಿ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ನಿಧಿ ಶೋಧಕರು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟ್, ಈಜಿಯನ್ ಮತ್ತು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಪತ್ತೆಯಾಗುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನ ಪುರಾತನ ವಸ್ತುಗಳ ಸಂಗ್ರಹಕಾರ ಜಿವೊನ್ನಿ ಬಟಿಸ್ಟ್ ಬಿಲ್ಜೋನಿ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಪರಿಚಯವಾದ. ಈತನ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನ ನಿಧಿಶೋಧವೆಲ್ಲವೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂನಲ್ಲಿವೆ. ಲಾಡ್ ಎಲ್ಗಿನ್ ಎಂಬಾತ ಅಮೃತಶಿಲೆ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ. ದುರಂತ ಎಂದರೆ ನಿಧಿ ಶೋಧಿಸಿ ಧನಿಕರಾಗಲು ಹೊರಟ ಈ ಇಬ್ಬರೂ ಭಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ಸತ್ತದ್ದು. ಇಂಥ ನಿಧಿಶೋಧಕರ ನಡುವೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಕಿಂಚಿತ್ತಾದರೂ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಬೇಕೆಂಬ ಆಸೆ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದವರೂ ಇದ್ದರು. 1822ರಲ್ಲಿ ಜೀನ್ ಫ್ರಾಂಕಾಯಿಸ್ ಚಾಂಪೊಲಿಯನ್ ಎಂಬ ಫ್ರೆಂಚ್‌ಮನ್ ಒಬ್ಬ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಬೋನಪಾರ್ಟ್ ಮಿಲಿಟರಿ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಹಿಡಿದ ಎರಡು ಭಾಷಾ ನಿರೂಪಣೆಯುಳ್ಳ ರೋಸೆಟ ಶಿಲೆ ಹಾಗೂ ಇರಾನ್ ಮತ್ತು ಇರಾಕ್ ನಡುವಿನ ಶಿಲೆಗಳಲ್ಲಿಯ ವಿವರಗಳನ್ನು 1835ರಲ್ಲಿ ಪಡಿಯಚ್ಚು ಮಾಡಿದ ಹೆನ್ರಿ ರಾಲಿನ್‌ಸನ್‌ನ ಕೆಲಸ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಭವಿಷ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರಮುಖ ಸಾಧನೆಗಳಾದವು.

ಇದೇ ವೇಳೆ ಪೂರ್ವ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದಲ್ಲಾದ ಪ್ರಥಮ ಉತ್ಖನನದ ಜೊತೆ ಪಾಲ್ ಎಮೈಲ್ ಬೊಟ್ಟ ಎಂಬ ಫ್ರೆಂಚ್ ರಾಯಭಾರಿ ನಿನೆವೆ ನಗರವನ್ನು 1842ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕೊರ್ಸಾಬಾದ್ ನಗರವನ್ನು 1843ರಲ್ಲಿ ಕಂಡುಹಿಡಿದ. ಅದೇ ವೇಳೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಆಸ್ಟಿನ್ ಹೆನ್ರಿ ಲಾಯರ್ಡ್ 1845ರಲ್ಲಿ ನಿಮ್ರುದ್‌ನಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ. ಆದರೆ ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಕಳೆದುಹೋದ ಈ ನಗರಗಳ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಿದ್ದ ಹಳೇ ವಿಧಾನವನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಮತ್ತೊಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಹೆಸರು ಜರ್ಮನ್ ಬ್ಯಾಂಕರ್ ಹೆನ್ರಿಕ್ ಶ್ಲೀಮನ್. ಈತ 1870–1880ರಲ್ಲಿ ಟ್ರಾಯ್ ಮತ್ತು ಮೈಸಿನ್ ನಗರಗಳ ಅನ್ವೇಷಣೆಯ ಸಾಹಸಿಗ. ಕಾಲವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವಲ್ಲಿ ವಸ್ತುವೊಂದರ ಹಲವು ಪದರಗಳ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಕುರಿತು ಮೊದಲು ಮಾತನಾಡಿದವನು. ಇವರ ಉತ್ಖನನ ತಂತ್ರಗಳೇನೇ ಇರಲಿ, ಭ್ರಷ್ಟ ಅಧಿಕಾರಿ, ದಲ್ಲಾಳಿಗಳಿಂದ ಇವರು ಅಪರೂಪದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡಿದರು. ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಗಮನ ಸೆಳೆದರು. ಇದು ಇವರ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೊಡುಗೆ.

ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ನೋಟ–ನಿಲುವು ಕ್ರಮೇಣ ಬದಲಾಗತೊಡಗಿತು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದೇನಾದರೂ ಹೆಕ್ಕುವ ಎನ್ನುತ್ತಲೇ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ನೆಲವನ್ನು ಅಗೆಯುತ್ತಿದ್ದ. ಅನಂತರ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಜಾಗಕ್ಕೆ ಸಮುದಾಯ ಬಂದುನಿಂತಿದೆ. ಉತ್ಖನನ ಈಗ ಸಾಮೂಹಿಕ ಕಾಯಕ. ಹಾರೆ, ಪಿಕಾಸಿ, ಗುದ್ದಲಿ ಹಿಡಿದು ಒಂದೇ ದಿನಕ್ಕೆ 31 ಸಮಾಧಿ ಬಗೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಅಂದಿನ ಸಂಶೋಧಕನಿಗೂ ಕಂಪಾಸ್, ಬ್ರಶ್, ಟ್ರೊವೆಲಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ಸೂಕ್ಷ್ಮಕಣ್ಣುಗಳಿಂದ ವರ್ಷಗಟ್ಟಲೆ ಸಂಶೋಧನೆ ಮಾಡುವ ಇಂದಿನ ಸಂಶೋಧಕನಿಗೂ ಅಪಾರ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಉಂಟು. ಇದೇ ನಿಧಿಶೋಧಕರು ಮತ್ತು ವಿಜ್ಞಾನದ ಶಿಸ್ತಿನವರ ವ್ಯತ್ಯಾಸ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಎಲ್ಲ ಸಂಶೋಧಕರೂ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಉತ್ಖನನವನ್ನೇ ಆಶ್ರಯಿಸಿದ್ದರು. ಜನರಲ್ ಆಗಸ್ಟಸ್ ಲೇನ್–ಫಾಕ್ಸ್ ಪಿಟ್ ರಿವರ್ಸ್ 1887ರಲ್ಲಿ ತಾನು ವೃತ್ತಿಜೀವನದಲ್ಲಿ ಕಲಿತ ಎಲ್ಲ ಶಿಸ್ತನ್ನೂ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಅಳವಡಿಸಿದ. ಸಿಕ್ಕಿದ ವಸ್ತುವಷ್ಟೇ ಮುಖ್ಯವಾಗದೆ, ಅದು ಇದ್ದ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿಯ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ದಾಖಲಿಸಿದ. ರೂಪುರೇಷೆ, ವಿಭಾಗಕ್ರಮ, ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನ ಕ್ರಾನ್‌ಬೋರ್ನ್ ಚೇಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಆಧುನಿಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞನ ನಿಜರೂಪ ತೋರಿಸಿದ. ಆತನ ಕಿರಿಯ ಸಮಕಾಲೀನ ವಿಲಿಯಂ ಮಾಥ್ಯೂ ಫ್ಲಿಂಡರ್ಸ್ ಪೆಟ್ರಿ (1853–1942) ಈಜಿಪ್ಟಿನ ನಾಕೊಡದಲ್ಲಿಯ ಗೋರಿಗಳ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮವನ್ನು ವಿಂಗಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಅತ್ಯದ್ಭುತ ತಂತ್ರವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಮೇಲೆ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಬೆಳಕು ಬಿದ್ದಿದ್ದು ಸರ್ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಡೈರೆಕ್ಟರ್ ಜನರಲ್ ಆಗಿದ್ದ 1944–48ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ. ಈತ ರೂಪಿಸಿದ ತರಬೇತಿ ಶಾಲೆ ದೇಶಕ್ಕೆ ಹಲವು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರನ್ನು ನೀಡಿತು.

ಇಂಕ ಮತ್ತು ಮಾಯಾ ಜನರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕದ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಇಬ್ಬರು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿದರು. ಮ್ಯಾಕ್ಸ್ ಹುಲೆ (1856–1944) ಎಂಬ ಜರ್ಮನ್ ವಿದ್ವಾಂಸ 1890ರಲ್ಲಿ ಪಚಕೆಮಾಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಪೆರು ನಾಗರಿಕತೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ. ಹಾರ್ವರ್ಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ ಆಲ್‌ಫ್ರೆಡ್ ವಿ ಕಿಡ್ಡರ್ 1915ರಲ್ಲಿ ನೈರುತ್ಯ ಪಿಕಾಸ್ ಪುಬ್ಲೋನಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕಕ್ಕೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಭೂಪಟದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನ ಕಲ್ಪಿಸಿದ.

ಕಳೆದುಹೋದ ನಗರಗಳ ಬಗ್ಗೆ, ಉತ್ಖನನದ ಬಗ್ಗೆ ನಿಮ್ಮ ಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಬಿಡಿ ಎಂದು ದಿಟ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಿದವನೆಂದರೆ ಇಂಡಿಯಾನ ಜೋನ್ಸ್. 1989ನಲ್ಲಿ ಬಂದ ಇಂಡಿಯಾನ ಜೋನ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಲಾಸ್ಟ್ ಕ್ರುಸೇಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಆತ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ: ಶೇ.70ರಷ್ಟು ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಕೆಲಸ ನಡೆದಿರುವುದು ಗ್ರಂಥಾಲಯ, ಸಂಶೋಧನೆ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ. ಉತ್ಖನನದ ಆಚೆಗೂ ಈ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ತನ್ನದೆ ರೀತಿಯ ಸಂಶೋಧಕರು, ಚಿಂತಕರಿದ್ದಾರೆ. 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೊದಲ ಅರ್ಧಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಂಥ ಹಲವು ಪ್ರಪಂಚ ದರ್ಜೆಯ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಮೂಡಿಬಂದರು.

ಇದು ಯಾವ ಕಾಲದ ಚಹರೆ: ಗತಕಾಲದ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸುವುದು ದೊಡ್ಡ ಸವಾಲು. ಹಳೆಯ ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಉತ್ಖನನದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲೂ ಪ್ರಾದೇಶಿಕವಾಗಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಎದುರಾಗಿತ್ತು. ಮಾಯಾ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆಲ್‌ಫ್ರೆಡ್ ಮಾಡ್‌ಸ್ಲೆ (1850–1931), ಮ್ಯಾಕ್ಸ್ ಹುಲೆ (1856–1944) ಪೆರು ನಾಗರಿಕತೆ ಬಗ್ಗೆ ಕ್ರಮಬದ್ಧ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆ ನೀಡಿದರು. ಫ್ಲಿಂಡರ್ಸ್ ಪೆಟ್ರಿ 1880ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನ ಟುಟುಂಕಮನ್ ದೊರೆಯ ಗೋರಿಯ ಕಾಲವನ್ನೂ ನಿಗದಿ ಪಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ. ಬಾಲ್ಯನ್ನರ ಜೊತೆಗಿನ ಬಾಂಧವ್ಯ ಆರ್ಥರ್ ಇವಾನನು 1900ರಲ್ಲಿ ಮೈನೋಸ್ ದೊರೆಯ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಕ್ರೀಟ್ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲು ದಾರಿ ಮಾಡಿತು. ಈಜಿಯನ್ ಕಾಲಘಟ್ಟವನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ಈ ಅಂಶ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿತು. ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಲಿಯೊನಾರ್ಡ್ ವೂಲಿ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸ ಉರ್‌ನಲ್ಲಿ 1922ರಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಪ್ರಯತ್ನ ವಿಶೇಷವಾದದ್ದು.

ಒಂದರ ಜೊತೆ ಇನ್ನೊಂದು ಹೋಲಿಸಿ ಕಾಲವನ್ನು ಅಂದಾಜು ಮಾಡುವ ಈ ಬಗೆಯ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆ ಅಂತಿಮ ಏನಲ್ಲ. ಆದರೆ ಬೇಕಾಗಿದ್ದದ್ದು ಕಾಲದ ಕುರಿತು ಖಚಿತತೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಅರಿಜೋನ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಆಂಡ್ರ್ಯೂ ಇ ಡಗ್ಲಾಸ್ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸ 1900ರಲ್ಲಿ ಡೆಂಡ್ರೋಕ್ರೊನಾಲಜಿ ಅಥವಾ ಟ್ರೀ ರಿಂಗ್ (ಮರದ ಕಾಂಡವೊಂದರ ಪದರಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಅದರ ಕಾಲ ಗುರುತಿಸುವುದು) ಎಂಬ ವಿಧಾನವನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿದ. ಸೋಜಿಗ ಹುಟ್ಟಿಸಿದರೂ ಇದು ಸರಳ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ. ಮರಕ್ಕೆ ವಯಸ್ಸಾದಂತೆ ವರ್ಷಕೊಮ್ಮೆ ಕಾಂಡದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸುವ ಕಪ್ಪನೆಯ ವರ್ತುಲವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಮರದ ಆಯಸ್ಸು

ಎಣಿಸುವಂತೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರೂ ಮಾಡಬಹುದು. ಆದರೆ ಈ ದಿನಾಂಕ ನಿಗದಿಯ ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಧಾನ 1949ರಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂತು. ಅಮೆರಿಕನ್ ವಿಲ್ಲರ್ಡ್ ಲಿಬ್ಬಿ ರೇಡಿಯೋ ಕಾರ್ಬನ್ ಡೇಟಿಂಗ್ (ಇಂಗಾಲ–14) ಪದ್ಧತಿ ಕಂಡುಹಿಡಿದ. ಎಲ್ಲ ಜೀವಂತ ವಸ್ತು–ಸಂಗತಿಗಳು ತಮ್ಮ ಜೀವಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪರಿಸರದಿಂದ ಇಂಗಾಲ–14 ಅನ್ನು ಹೀರುತ್ತವೆ. ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಜೀವಿ ಸತ್ತ ಅನಂತರ ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಅದು ಕರಗತೊಡಗುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ 5,730±40 ವರ್ಷದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅದರ ಅರ್ಧದಷ್ಟು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿರುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಉಳಿದ ಕಾರ್ಬನ್ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಸತ್ತ ವಸ್ತುವೊಂದರ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಅಂದಾಜಿಸಬಹುದು.

ಆಧುನಿಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಗತಕಾಲವನ್ನು ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿದ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು, ಉತ್ಖನನಗೊಂಡ ವಸ್ತುವನ್ನು ಮುಂದಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಖಚಿತ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ಉತ್ತರಿಸಲು ಯತ್ನಿಸುವವರು ಎನ್ನುತ್ತಾನೆ ಜೇ ಪ್ರಾಂಚರ್. ಕ್ಷೇತ್ರಕಾರ್ಯ ಮುಗಿಸಿದ ಬಳಿಕ ಈ ವಸ್ತುಗಳು ಅವರಿಗೆ ಹಲವು ಹೊಳಹುಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ. ನಾಗರಿಕತೆ ಏಕೆ ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲೆ ವಿಕಾಸಗೊಂಡಿತು ಎಂಬುದು ಅಂತಹದೊಂದು ಹೊಳಹು. ಇದನ್ನು 1936ರಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದವನು ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯನ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಗೋರ್ಡನ್ ಚೈಲ್ಡ್. ಕೃಷಿ ಪ್ರಗತಿ ಕಾಣುವ ಮುನ್ನ ನಿಯೋಲಿತಿಕ್ (ನವಶಿಲಾಯುಗ) ಕ್ರಾಂತಿ, ಅನಂತರ ಅರ್ಬನ್ ಕ್ರಾಂತಿ ಆ ಮೂಲಕ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಉದಯವಾಯಿತು ಎಂದು ಆತ ಹೇಳಿದ. ಎಲ್ಲ ನಾಗರಿಕತೆಗಳೂ ಪೂರ್ವದಿಂದ ಯುರೋಪಿನ ಕಡೆಗೆ ಹಬ್ಬಿದವು ಎಂಬ ಮಾತಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಈ ಮಾತನ್ನು ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳ ನಡುವೆಯೂ ಒಪ್ಪಬಹುದು.

ಹಲವು ಕಷ್ಟ–ನಷ್ಟಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಜೀವ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಿಂದೆ ಹೇಗಿತ್ತು ಎಂಬುದರ ಕುರಿತು ಕುತೂಹಲ ಇದ್ದೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಜೂಲಿಯನ್ ಸ್ಟೀವರ್ಡ್ ಪ್ರಕಾರ ಮನುಷ್ಯರು ಪರಸ್ಪರ ಸಂವಾದದ ಜೊತೆಗೆ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಜೊತೆಗೂ ಒಡನಾಟ ಏರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಆ ಸಂಬಂಧವೇ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬದಲಾವಣೆಗೂ ಕಾರಣ. ಇದನ್ನೇ ಆತ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಏಕಾಲಜಿ ಎಂದು ಕರೆದ. ಆತನ ಜೊತೆಗಿದ್ದ ಗೋರ್ಡನ್ ವಿಲ್ಲೆ 1940ರಲ್ಲಿ ಸೆಟ್ಲ್‌ಮೆಂಟ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಎಂಬ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿದ. ಪೆರು ಕಣಿವೆ ಮತ್ತು ಪೆರುವಿನಲ್ಲಿ ಭೂಪಟ ಹಿಡಿದು ಉತ್ಖನನ, ಸಮೀಕ್ಷೆ ಮೂಲಕ ಈತ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಅಲ್ಲಿಯ ಬದಲಾದ ಪರಿಸರದ ನಡುವೆ ಗಮನಿಸಿದ. ಅಂದಿನ ಮನುಷ್ಯ ಕೂಡ ಹೇಗೆ ಇವುಗಳಿಗೆ ತನ್ನನ್ನು ಒಡ್ಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಎಂದು ಅರಿಯಲು ಯತ್ನಿಸಿದ.

1950ರ ಶುರುವಿನಲ್ಲಿ ಗ್ರಹಾಂ ಕ್ಲಾರ್ಕ್ ಈಶಾನ್ಯ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಸ್ಟಾರ್‌ಕಾರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ. ಈತ ಪರಿಸರದ ಜೊತೆಗಿನ ಮನುಷ್ಯರ ಹೊಂದಾಣಿಕೆಯನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವ ಮೂಲಕ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಮಾಜದ ಬಗ್ಗೆ ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬಹುದು ಎಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ. ತಜ್ಞರ ಸಹಾಯ ಪಡೆದ ಈತ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೂಳೆ ಮತ್ತು ಸಸ್ಯದ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ. ಕೇವಲ ಗತಕಾಲದ ಪ್ರಕೃತಿ ಪರಿಸರವನ್ನು ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲದೆ, ಅಂದಿನವರ ಆಹಾರ ಪದ್ಧತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಅರಿಯಲೂ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ಅಧ್ಯಯನ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಪರಿಸರಾತ್ಮಕ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಮೈಲುಗಲ್ಲಾಗಿ ಗಮನ ಸೆಳೆಯಿತು.

60ರ ದಶಕ ಮರೆಯಲಾಗದ ದಶಕ. ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ ಘಟನೆಗಳು ನಡೆದವು. 60ರ ದಶಕದ ಕ್ರಾಂತಿ ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲೂ ಅಸಮಾಧಾನದ ಹೊಗೆಯನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿತು. ಉತ್ಖನನದ ತಂತ್ರಗಳ ಬಗ್ಗೆಯಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಗತಕಾಲವನ್ನು ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ವಿವರಿಸಿದ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಆಕ್ಷೇಪಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ಇದರ ಬೆನ್ನಲ್ಲೇ ಲೂಯಿಸ್ ಬಿನ್‌ಫರ್ಡ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರ ಸಂತತಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು.

ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಹೊಸದಾಗಿ ಮಂಡಿಸುವ ಯುವ ಪಡೆಯೊಂದು ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು. ಇವರೆಲ್ಲ ಸೇರಿ ನವ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ **(ನೋಡಿ)** ಎಂಬ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರು. ಅವರ ನಿಯಮಗಳು ಹೀಗಿವೆ: ಇವರು ಗತಕಾಲದ ಬಗೆಗಿನ ಹೇಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ತರ್ಕ ಇರಬೇಕು ಎಂದರು; ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಲೆಕ್ಕಶಾಸ್ತ್ರವಲ್ಲ. ಸುಮ್ಮನೆ ಲೆಕ್ಕ ಬಿಡಿಸುವುದರ ಬದಲು ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಗತಕಾಲದ ಬಗ್ಗೆ ಅವನದೇ ಹೊಳಹು ನೀಡಬೇಕು; ಉತ್ಖನನ ಮತ್ತು ಸಂಶೋಧನೆ ಗತಕಾಲದ ಹಲವು ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತರ ಕೊಡಬೇಕೆ ಹೊರತು ಅನಗತ್ಯ ಮಾಹಿತಿ ಕೊಡುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ; ಇತಿಹಾಸದಿಂದ ವಿಜ್ಞಾನದೆಡೆಗೆ ಸರಿದ ಹೊಸಬರು ಅನ್ಯಶಿಸ್ತಿನ ಅಧ್ಯಯನದ ಕಡೆಗೂ ಗಮನ ಹರಿಸಿದರು. ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಪುನರ್‌ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಂಪ್ಯೂಟರ್ ತಂತ್ರಗಳ ಬಳಕೆ ಹಾಗೂ ಭೂಗೋಳದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕುರಿತು ಡೇವಿಡ್ ಎಲ್. ಕ್ಲಾರ್ಕ್ ಒತ್ತಿ ಹೇಳಿದ; ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಏಕರೂಪಿಯಾದದ್ದಲ್ಲ. ಅಲ್ಲಿ ಜನಜೀವನ, ವ್ಯಾಪಾರ, ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ, ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಮೊದಲಾದ ಉಪಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಬೇಕು; ಅದೂ ಕೇವಲ ವಸ್ತುವಿಂಗಡಣೆ ಮತ್ತು ವಿಭಾಗಕ್ರಮದ ಮೂಲಕ ನಡೆದರೆ ಸಾಲದೆಂದರು. ಬಿನ್‌ಫರ್ಡ್ ನವ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಪ್ರಯೋಗದ ನೆಲೆಗೆ ಇಳಿಸಿದ. ಆತನಿಗೆ ಗತಕಾಲದ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಮತ್ತು ಚಹರೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ತನ್ನ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸಬೇಕಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಈತ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕವಾದ ಎಥ್ನೊ–ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದ. ಎಸ್ಕಿಮೋಗಳಂಥ ಆಧುನಿಕ ಸಮುದಾಯ ಬೇಟೆಯಾಡಲು ಬಳಸುವ ಸಾಧನೋಪಕರಣಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಪೂರ್ವೇತಿಹಾಸದ ಸಮಾಜದ ಬಗ್ಗೆ ಅರಿಯಬಹುದು ಎಂದು ಹೇಳಿದ. 1969 ರಿಂದ 1973ರವರೆಗೆ ಇಂಥ ಬೇಟೆ ಸಮುದಾಯಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಜೀವಿಸಿದ ಈತ ಅವರ ವರ್ತನೆಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ. ಹೀಗೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಹೊಸ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಹುಟ್ಟಿತು.

ಪುರಾತತ್ತ್ವದ ಹೆಗ್ಗುರುತುಗಳು: 60ರ ದಶಕದ ಆರ್ಥಿಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ರಸ್ತೆ, ಅಣೆಕಟ್ಟು ಮತ್ತು ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ದಾರಿ ಮಾಡಿತು. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಹಲವು ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಥಳ, ವಸ್ತುಗಳು ನಾಶವಾದವು. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳೂ ಶುರುವಾದವು. ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಆಸ್ವಾನ್ ಅಣೆಕಟ್ಟು ನಿರ್ಮಾಣ ಮತ್ತು ನೈಲ್ ನದಿಯ ನೀರಿನ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿನ ಹೆಚ್ಚಳದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ನಾಶವಾಗಲಿದ್ದ ಪುರಾತನ ಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ನಡೆದ ಪ್ರಯತ್ನ ಇಡೀ ಪ್ರಪಂಚದ ಗಮನ ಸೆಳೆಯಿತು. ಯುನೆಸ್ಕೊ ಪ್ರಯತ್ನದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಅಬು ಸಿಂಬೆಲ್‌ನಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ದೇವಾಲಯದ ಮುಖಮಂಟಪವೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ಎತ್ತರದ ಜಾಗಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಲಾಯಿತು. ಈಗಲೂ ಅದನ್ನು ನೋಡಲು ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಯಿಂದ ಪ್ರವಾಸಿಗರು ಬರುತ್ತಾರೆ.

ಸಾಗರ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ: ನೀರೊಳಗೆ ಹಳೆಯದನ್ನು ಹುಡುಕುವುದು ಕೂಡ ಜಾರ್ಜ್ ಬಾಸ್ ಪ್ರಕಾರ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವೇ. ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡಗಳ ಮೇಲೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ಎಂದೋ ಮುಳುಗಿ ಹೋದ ಹಡಗಿನೊಳಗಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳು, ಹಳೆ ಕಾಲದ ಬಂದರು ಕೂಡ ವಿಶೇಷವೇ. ಕಂಚಿನಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಹಳೆಯ ಹಡಗೊಂದನ್ನು 1960ರಲ್ಲಿ ಜಾರ್ಜ್ ಬಾಸ್ ಟರ್ಕಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ಬಂದರಿನಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದ. ಬಳಿಕ ಇಂಥದೊಂದು ಸಂಶೋಧನ ಶಿಸ್ತು ಕಣ್ಣುಬಿಟ್ಟಿತು. ಸಾಗರ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಬಾಸ್ ಮತ್ತು ಆತನ ತಂಡ ಹಲವು ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿದೆ. ಅವೆಲ್ಲ ಈಗಲೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿವೆ.

ಪೋಸ್ಟ್ ಪ್ರೊಸೆಶುಯಲಿಸ್ಟ್ಸ್ (ಸಂರಚನವಾದಿಗಳು) ಎಂದು ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವೇ ಕರೆದುಕೊಂಡ ನವ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ವಿರೋಧಿಗಳ ಗುಂಪು ಇದೇ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಇಯಾನ್ ಹಾಡರ್, ಮೈಕೆಲ್ ಶಾಂಕ್ಸ್, ಕ್ರಿಸ್ಟಫರ್ ಟಿಲ್ಲೆ ಮೊದಲಾದವರಿದ್ದ ಈ ಗುಂಪಿಗೆ ವ್ಯಾಪಕ ಬೆಂಬಲವೂ ದೊರಕಿತು. ಅವರ ವಾದವಿದು: ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಎಲ್ಲವೂ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಹೀಗಾಗಿ ಗತಕಾಲವನ್ನು ವಿಶಾಲವಾಗಿ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಸಮಷ್ಟಿಗಿಂತ ವ್ಯಷ್ಟಿಯೇ ಮುಖ್ಯ; ವಸ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ನವ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಕಡೆಗಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಹಳೆಯ ಸಮಾಜದ ನೈಜ ಚಿತ್ರಣ ಅವುಗಳಿಂದಲೇ ಸಾಧ್ಯ; ಹಿಂದಿನವರ ನಂಬಿಕೆಗಳು, ಆಲೋಚನೆಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಲಸ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸುವಂತಿಲ್ಲ. ಆ ಕಾಲದ ಸಮಾಜದ ನೈಜ ಚಿತ್ರಣ ದೊರಕುವುದೇ ಇಂಥಹ ವಸ್ತು–ಚಿಂತನೆ–ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಿಂದ. ವಸ್ತುಗಳು ಹೇಗೆ ಭೂಮಿ ಸೇರುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಆಮೇಲೆ ಅವಕ್ಕೆ ಏನಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಕುರಿತು ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಯಾರಿಗೆ ಆದರೂ ಕುತೂಹಲ ಇದ್ದೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ಕುರಿತು ಅಮೆರಿಕದ ಮೈಕೆಲ್ ಶಿಫರ್‌ಗೆ ಆತನದೇ ಆದ ಕೆಲವು ನಂಬಿಕೆಗಳಿದ್ದವು. ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಆತನ ಪ್ರಕಾರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ಸಹಜ/ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಎರಡು (ಸಿ–ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಫಾರ್ಮ್ಸ್ ಮತ್ತು ಎನ್–ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಫಾರ್ಮ್ಸ್) ಪರಿವರ್ತನ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ನಾವು ಇವತ್ತೇನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದೇವೆಯೋ ಅದನ್ನೆ ಹಿಂದಿನವರು ತೋಚಿದಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಮನೆ ಕಟ್ಟಿದ್ದರು, ಕಲಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದರು. ಹೊಲವನ್ನು ಉತ್ತಿದ್ದರು. ಕ್ರಮೇಣ ಹಳೆ ಸಾಧನೋಪಕರಣ ಗಳನ್ನು ಪಕ್ಕಕ್ಕಿಟ್ಟು ಹೊಸದಕ್ಕಾಗಿ ಹುಡುಕಾಡಿದ್ದರು, ಕಂಡುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಹೊಸ ತಲೆಮಾರಿಗೆ ಜಾಗ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟರು. ಅಕಸ್ಮಾತ್ ಆಗಿ ನಡೆದ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಿವರ್ತನ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಭಾಗ. ಕ್ರಮೇಣ ಅವುಗಳೆಲ್ಲದರ ಮೇಲೆ ಕಾಲದ ನೆರಳು ಬಿತ್ತು. ಕಲ್ಲು–ಮಣ್ಣಿನ ರಾಶಿ ಬಿತ್ತು. ನೆಲ ಕೊರೆವ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಂದ ಹಾನಿಗೊಳಗಾದವು. ಕೆಲವನ್ನು ಪ್ರವಾಹ ಕೊಚ್ಚಿಕೊಂಡು ಹೋಯಿತು. ಅಚಾನಕ್ಕಾಗಿ ನಡೆದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗದ ಈ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳು ಸಹಜ/ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಪರಿವರ್ತನ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಭಾಗ. ಹಳೆಯದನ್ನು ಮತ್ತೆ ಕಟ್ಟಲು ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸಾಕ್ಷ್ಯ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಸುಮ್ಮನೆ ಹೇಳುವುದಾದರೆ, ಎಷ್ಟೋ ವರ್ಷದ ಮೂಳೆಯ ಮೇಲಿನ ಗುರುತನ್ನು ನೋಡಿದ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಅದು ಯಾವುದಾದರೂ ಪ್ರಾಣಿಯ ಹಲ್ಲಿನ ಗುರುತೋ ಅಥವಾ ಮನುಷ್ಯರೇ ಯಾವುದಾದರೂ ಆಯುಧದಿಂದ ಮಾಡಿದ ಹಲ್ಲೆಯ ಗುರುತೋ ಎಂದು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಬಲ್ಲ. ಆತ ಎಲ್ಲೆ ನಿಂತರೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ಸಹಜ/ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಪರಿವರ್ತನ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಆತನಿಗೆ ಅರಿವಿರಲೇಬೇಕು. ಹೀಗಾಗಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಾಮಗ್ರಿ ಒದಗಿಸುವ ಸ್ಥಳವೊಂದು ಹೇಗೆ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಪ್ರಶ್ನೆ. ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಮೌಂಡ್ಸ್ (ದಿಬ್ಬ) ಎಂದೇ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಅದು ನೂರಾರು ವರ್ಷ ಅಥವಾ ಯುಗಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದುಹೋಗಿದ್ದರ ಕುರುಹು. ಮುಚ್ಚಿಹೋದ ಯಾವುದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮೇಣ ಮಣ್ಣು ಮೇಲೇಳುತ್ತದೆ. ಎಷ್ಟೋ ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಅದೇ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಜನ ಬದುಕಲಾರಂಭಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ.

ಕ್ರಮೇಣ ಹೊಸದರ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹಳೆಯದು ಹೋಳೆಯತೊಡಗುತ್ತದೆ. ಅದನ್ನೆ ಸ್ಟ್ರಾಟಿಗ್ರಫಿ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಅಂದರೆ ನೆಲದ ಮೇಲಿನ ಕಪ್ಪು ಪದರ ಅಲ್ಲಿ ಏನನ್ನೋ ಸುಟ್ಟಿರುವ ಕುರಿತು ಸೂಚನೆ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಬರಡು ನೆಲವೊಂದು ಅಲ್ಲಿ ಏನೂ ನಡೆದಿಲ್ಲ ಎಂದೂ ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿದೆ.

ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಒಂದು ವಿಜ್ಞಾನವಾಗಿ ಕಣ್ತೆರೆದ ದಿನದಿಂದಲೂ ಮೂಲದ ಹುಡುಕಾಟ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರ ಪ್ರಧಾನ ಆಸಕ್ತಿಯಾಗೇ ಉಳಿದಿದೆ. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಕೃಷಿಯ ಮೂಲ ಎಲ್ಲಿದೆ ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತರ ಹುಡುಕುತ್ತ 1940–50ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ರಾಬರ್ಟ್ ಬ್ರೇಯ್ಡ್‌ವುಡ್ ಇರಾಕ್‌ನ ಕುರ್ದಿಸ್ತಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ. ಹಳ್ಳಿ ಜೀವನದ ಬಗ್ಗೆ ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ಆಕ್ಸಕ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಂಟ್ ಫ್ಲಾನರಿಗೆ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸುಳಿವುಗಳು ದೊರೆತವು. ಮನುಷ್ಯಕುಲದ ಮೂಲ ರೂಪಗಳಿಗಾಗಿ ಲೂಯಿ ಮತ್ತು ಮೇರಿ ಲೀಕಿ ಸು.24 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸತತವಾಗಿ ತಾಂಜಾನಿಯದಲ್ಲಿ ಹುಡುಕಾಟ ನಡೆಸಿದರು. ಹಳೆಯದರ ಹುಡುಕಾಟದಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವೂ ಬೆಳೆಯಿತು. ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಮರೆತುಹೋದ ತಮ್ಮ ಮಹಾಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳ ಬಗೆಗೆ ಹುಡುಕಾಟ ನಡೆಸಿವೆ. ಮುಂದೊಂದು ದಿನ ಈ ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಜೊತೆಗೇ ಸಾಗಬಹುದು. ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಮೊದಲು ಕುತೂಹಲದ ಕ್ರಿಯೆಯಾಗಿತ್ತು. ಈಗ ಶುದ್ಧ ವಿಜ್ಞಾನವಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಇಲ್ಲಿವರೆಗೆ ಈ ಪ್ರಯಾಣ ನಡೆದಿದೆ. ಅದರ ಹುಡುಕಾಟದ ಹೆಚ್ಚುಗಾರಿಕೆ ಬಗ್ಗೆ ಮಾತನಾಡಿದ ಬಳಿಕವೂ ಸಾಹಸ ನಿಲ್ಲುವುದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದನ್ನು ಮರೆಯು ವಂತಿಲ್ಲ. ಸಾಹಸಕ್ಕೆ ಏನಾದರೂ ಹೆಸರಿರುವುದಾದರೆ ಅದು ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಮಾತ್ರ. (ವಿ.ಎಸ್.ಎಚ್.;ಎ.ಆರ್.)

ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ (ಭಾರತ): ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸಂಸ್ಥೆ ಸ್ಥಾಪನೆಗೊಳ್ಳುವ ಮೊದಲೇ ಪುರಾತಾತ್ತ್ವಿಕ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಕೆರಳಿತ್ತು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಹಿಂದೆಯೆ ಐರೋಪ್ಯ ಪ್ರವಾಸಿಗರ ಕಥನಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಈ ಪ್ರವಾಸಿಗರು ಎಲಿಫೆಂಟ, ಕಾನ್ಹೇರಿ, ಎಲ್ಲೋರ ಮತ್ತಿತರ ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಮಾರಕಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ಅವುಗಳನ್ನು ವಿವರವಾಗಿ ದಾಖಲಿಸುವುದರೊಂದಿಗೆ ತಮ್ಮ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ವಿದ್ವಾಂಸರು ತಮ್ಮ ಬರೆಹಗಳಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಆಸಕ್ತಿಯಿಂದ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಭಾರತದ ಪುರಾತಾತ್ತ್ವಿಕ ದಾಖಲೀಕರಣದ ಮೊದಲ ಹೆಜ್ಜೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ 18–19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆದು, ಇಪ್ಪತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಿಂದ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಕ್ರಮಬದ್ಧ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ನೀಡಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು.

ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ 1784 ಜನವರಿ 15 ರಂದು ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧನೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಸಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುವುದು ಇದರ ಗುರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಅಖಂಡ ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಗುರಿಯನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಸರ್ ವಿಲಿಯಂ ಜೋನ್ಸ್ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿದ. 1788ರಲ್ಲಿ ದಿ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ರಿಸರ್ಚಸ್ ಎಂಬ ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಯನ್ನು ಸೊಸೈಟಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತು. ಸೊಸೈಟಿಯ ಸದಸ್ಯರಿಂದ, ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತುಗಳು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಮಾದರಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ಬೊಂಬಾಯಿ ಮತ್ತು ಮದರಾಸ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು, ಸಂಘಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತನ್ನ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ, ಕ್ರಮಬದ್ಧ ಪುರಾತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಕೊಡಲು ಈ ಸಂಸ್ಥೆಗೆ ಅವಕಾಶವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಸಾಹಿತ್ಯಾಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಹತ್ತ್ವ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಮೊತ್ತಮೊದಲು ಸರ್ ವಿಲಿಯಂ ಜೋನ್ಸ್ ಗ್ರೀಕರು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವ ಸ್ಯಾಂಡ್ರೋಕೊಟ್ಟೊಸ್‌ನು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯನೆಂದೂ ಪಾಲಿಬೋಥ್ರ ಮೌರ್ಯರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರವೆಂದೂ ಗುರುತಿಸಿದ. ಇವನ ಸಹೋದ್ಯೋಗಿಯಾಗಿದ್ದ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ವಿಲ್ಕಿನ್ಸ್ ಗುಪ್ತ ಮತ್ತು ಕುಟಿಲ ಲಿಪಿಗಳನ್ನು ಓದುವ ಮೂಲಕ ಭಾರತೀಯ ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ನಾಂದಿ ಹಾಡಿದ. ಇವೆಲ್ಲ ಕೇವಲ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಆದರೆ ಆಂಗ್ಲ ಸರ್ಕಾರವೂ ಈ ಕುರಿತಂತೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಆಸಕ್ತಿವಹಿಸಿತು. 1800ರಲ್ಲಿ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಮಾರ್ಕ್ವಿಸ್ ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿಯೂ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಬುಕನನ್ ಅನ್ನು ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಲು ನಿಯೋಜಿಸಿದ. ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಮೊದಲು ಈತನ ವರದಿಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ಮುಂದಿನ ಎಂಟು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಬುಕನನ್ ದಿನಾಜಪುರ, ರಂಗಪುರ, ಪೂರ್ಣಿಯಾ, ಬಾಗಲಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿದ. ಇವುಗಳ ವರದಿ ಅಪ್ರಕಟಿತವಾಗಿಯೇ ಉಳಿಯಿತು. ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆ, ಕಟ್ಟಡಗಳ ವಿವರವಾದ ನಕ್ಷೆ ಮತ್ತು ರೇಖಾಚಿತ್ರ ತೆಗೆದವರಲ್ಲಿ ಈತ ಮೊದಲಿಗನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

1833ರಲ್ಲಿ ಜೇಮ್ಸ್ ಪ್ರಿನ್ಸೆಪ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ನೇಮಕವಾದ. ಈತ ಅಶೋಕನ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಮತ್ತು ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಗಳ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯ ಪಂಡಿತರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಓದುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿ ಕ್ರಮೇಣ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ. ಅಶೋಕ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಸಮಕಾಲೀನ ಯುವದೊರೆಗಳು, ಮೂರನೆಯ ಅಂತಿಯೋಕಸ್, ಟಾಲಮಿ–ಫಿಲಾಡೆಲ್ಫೋಸ್ ಎಂದು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ. ಜೇಮ್ಸ್ ಫರ್ಗ್ಯೂಸನ್ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಕೈಗೊಂಡ. 1829 ರಿಂದ 1847 ರವರೆಗೆ ವ್ಯಾಪಕ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಟ್ಟಡಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣ ಮಾಡಿದ.

1861ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಅನಂತರ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣಾಕಾರನಾಗಿ ನೇಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. ಆದರೆ 1866ರಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ಈ ವಿಭಾಗವನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸಿತು. 1870ರಲ್ಲಿ ಅಂದಿನ ಗೃಹ ಇಲಾಖೆಯ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿದ್ದ ಇ.ಸಿ.ಬೇಲೆ ಎಂಬಾತನ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಮತ್ತೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಾ ನಿರ್ದೇಶಕನಾಗಿ 1871ರ ಫೆಬ್ರವರಿಯಿಂದ ಕಾರ್ಯಾರಂಭಮಾಡಿದ. ಇವನ ಇಬ್ಬರು ಸಹಾಯಕರಾದ ಬೆಗಲರ್ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಲೈಲ್ ದೆಹಲಿ ಮತ್ತು ಆಗ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿದರು. 1872ರಲ್ಲಿ ರಾಜಪುತಾನ, ಬುಂದೇಲಖಂಡ, ಮಥುರ, ಬೋಧಗಯ ಮತ್ತು ಗೌಡ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ, 1873ರಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದರು. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ 1873ರಿಂದ 1877ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬಾರ್ಹುತ್ ಸ್ತೂಪವನ್ನೂ ಅಶೋಕನ ಅನಂತರದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಹಲವಾರು ಸ್ತಂಭ ಬೋದಿಗೆಗಳನ್ನೂ ಗುಪ್ತ ಮತ್ತು ಗುಪ್ತರ ಅನಂತರ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಕಂಡುಹಿಡಿದ.

1872ರಲ್ಲಿ ಜೇಮ್ಸ್ ಬರ್ಜೆಸ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಆಂಟಿಕ್ವರಿ ಎಂಬ ಸಂಶೋಧನ ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಯ ಪ್ರಕಟಣೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಕೆಲವು ಶಾಸನ ಪ್ರತಿಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. 1877ರಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಪಸ್ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನಮ್ ಇಂಡಿಕಾರಮ್‌ನ ಮೊದಲ ಸಂಪುಟ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಅಶೋಕ ಮತ್ತು ಆತನ ಮೊಮ್ಮಗನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಪಾದನ ಕಾರ್ಯ ಮಾಡಿದ. ಜೆ.ಎಫ್.ಫ್ಲೀಟನ ನಿರ್ದೇಶನದಂತೆ, ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಶಾಸನ ವಿಭಾಗ ಆರಂಭಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು.

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಕೊಡುಗೆ ಅಪಾರ. ಸರ್ವೇಕ್ಷಣಾ ಕಾರ್ಯ, ನೆಲೆ ಶೋಧನೆ, ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ಶೋಧನೆ, ಇವುಗಳ ದಾಖಲೀಕರಣ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಏಕರೂಪತೆ ತರುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಈತನದಾಯಿತು. ಅದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಆತನನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಪಿತಾಮಹ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಜೇಮ್ಸ್ ಬರ್ಜೆಸ್ ಭಾರತದ ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತಾಂತ್ರಿಕ ತಜ್ಞನಾಗಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ (1873). ಈತ ಬೆಳಗಾಂವಿ ಮತ್ತು ಕಲಾದಗಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಮುಂದೆ ಕಾಥೇವಾಡ ಮತ್ತು ಕಚ್ಛ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ, 1875–76 ರವರೆಗೆ ಅಂದಿನ ನಿಜಾಮ ಆಳ್ವಿಕೆ ಸೀಮೆಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗ, 1876–77ರಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಬೌದ್ಧ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿದ. 1877ರ ಅನಂತರ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಕಡೆ ಗಮನ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿ, ವಿಜಯವಾಡದ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳನ್ನು, ಅಮರಾವತಿ ಸ್ತೂಪವನ್ನು, ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚಾಳುಕ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿದ. ಈತನ ಸಹಾಯಕ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ರೀ, ಮಹಾಬಲಿಪುರಂ ಮತ್ತು ಹಂಪೆಯಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿದ. ಗುಜರಾತ್‌ನ ಇಸ್ಲಾಂ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಕಡೆಗೆ ದೃಷ್ಟಿಹರಿಸಿದ.

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅನ್ವೇಷಣೆಯ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕನಾಗಿ ಈತನ ಉದ್ದೇಶ ಮತ್ತು ರೀತಿ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್‌ನಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿತ್ತು. ಈತ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಹತ್ವ ನೀಡಿದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಫರರ್ ಮತ್ತು ಸ್ಮಿತ್ ಜೌನಪುರದ ಶರ್ಕೆ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕುರಿತು ಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದರು. ಬರ್ಜೆಸ್ 1889ರಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತನಾದ.

ಬರ್ಜೆಸ್‌ನ ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕೆಲಸ ಸ್ಥಗಿತವಾಯಿತು. ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸಿತು. ಈ ಸ್ಥಿತಿ ಲಾರ್ಡ್ ಕರ್ಜನ್ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹೊಸ ವೈಸರಾಯ್ ಆಗಿ ಬರುವವರೆಗೆ (1899) ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಈತ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿದ. ಹೀಗಾಗಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯನ್ನು ಪುನಾರಚಿಸಲು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಪುನಃ ಸ್ಥಿರವಾಗಿ ನಿಲ್ಲುವಂತಾಯಿತು ಮತ್ತು ಸರ್ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಮಹಾ ನಿರ್ದೇಶಕನಾಗಿ ನೇಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ (1902). ಹುದ್ದೆಗೆ ಬಂದ ಒಂದೇ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ, ಪುನರುತ್ಥಾನ ಮತ್ತು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ನೀತಿ ನಿಯಮ ಕಾಯಿದೆಗಳನ್ನು ಇವನು ರಚಿಸಿದ. ಸರ್ಕಾರ 1904 ಜುಲೈ 7ರಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಕಾಯ್ದೆಯನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿತು. 1915ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ, ತಕ್ಷಶಿಲ, ಸಾರನಾಥ, ನಾಲಂದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಯಿತು.

1920–21ರಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಷಲ್ ಮತ್ತು ಇವನ ಸಹೋದ್ಯೋಗಿಗಳಾದ ಆರ್. ಡಿ. ಬ್ಯಾನರ್ಜಿ ಮತ್ತು ಸಾಹ್ನಿಯವರು ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಮಹತ್ವದ ಹೊಸ ದಾಖಲೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದವು.

1928ರಲ್ಲಿ ಸರ್ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ನಿವೃತ್ತನಾದ ಅನಂತರ ಎಚ್. ಹಾರ್ಗ್ರೀವ್ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. 1931ರ ಜುಲೈ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ರಾವ್ ಬಹಾದೂರ್ ದಯಾರಾಮ ಸಾಹ್ನಿಯವರು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡು 1935ರಲ್ಲಿ ಮಹಾ ನಿರ್ದೇಶಕರಾದರು. ಇದೇ ವರ್ಷ ಸರ್ಕಾರ ವಿದೇಶಿ ವಿದ್ವಾಂಸ ಸರ್ ಲಿಯೊನಾರ್ಡ್ ವೂಲಿಯನ್ನು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಬಗ್ಗೆ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡೆಯಲು ಕರೆಸಲಾಯಿತು. ವೂಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ 4 ತಿಂಗಳು ಇದ್ದು, ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 45 ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ವಿವರವಾದ ವರದಿ ತಯಾರಿಸಿದ. ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಪುನರುತ್ಥಾನ ಮತ್ತು ಶಾಸನ ಕಾರ್ಯಗಳ ಶ್ಲಾಘನೆಯನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ವಿಭಾಗದ ನೀತಿ ಮತ್ತು ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಕಟುವಾಗಿ ಈ ವರದಿಯಲ್ಲಿ ಟೀಕಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಉತ್ಖನನ ದಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನಗಳನ್ನು ನಡೆಸಬೇಕಾದ ಹಾಗೂ ವಿಭಾಗದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ತರಬೇತಿ ನೀಡಬೇಕಾದ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇದೆಯೆಂದು ವರದಿಯಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಂತೆ 1940–44 ರವರೆಗೆ ಅಹಿಚ್ಛತ್ರದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು.

ದೀಕ್ಷಿತ್‌ರವರು ಗುಜರಾತಿನ ಸಾಬರಮತಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಮಾಡಲು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಭಾರತೀಯ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ತಜ್ಞರನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದರು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಬಂಗಾಲದ ದಿನಾಜಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬನಗರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ನಿವೇಶನ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲು ಅನುಮತಿ ತೆಗೆದುಕೊಂಡ ಮೊದಲ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯವಾಗಿತ್ತು. ದೀಕ್ಷಿತರ ಅನಂತರ 1944ರಲ್ಲಿ ಸರ್ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ (**ನೋಡಿ**) ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ.

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವದಲ್ಲಿ ನವಯುಗ: ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕನಾಗಿ ಸರ್ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್‌ನ ನೇಮಕವಾದ ಅನಂತರ ಭಾರತೀಯ ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ನವಯುಗದಲ್ಲಿ ಕಾಲಿರಿಸಿತು. ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಮೊದಲು ವೀಲರ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಸೈನಿಕನಾಗಿ ಶಿಸ್ತು ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಅನುಭವ ಪಡೆದಿದ್ದ. ಈ ಅನುಭವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಮೇಲೂ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇದ್ದರೂ ಈತನ ಶಿಸ್ತು, ಕ್ಷೇತ್ರಕಾರ್ಯ ದಕ್ಷತೆ ಮಾದರಿಯಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರು ಋಣಿಯಾಗಿರುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ವೀಲರ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವದ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕನಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಳ್ಳುವ ಮೊದಲು ಉತ್ಖನನ, ಅನ್ವೇಷಣೆ, ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಮೊದಲಾದವು ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಈತ ಭಾರತೀಯ ಯುವ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ, ಉತ್ಖನನದ ಹೊಸ ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ. ಈ ಮುಂಚೆ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಕೆಲಸ ಕೇಂದ್ರೀಯ ಲೋಕೋಪಯೋಗಿ ಇಲಾಖೆಯಿಂದ ನಡೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿತ್ತು. ಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನು ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ, ಭಾರತದೆಲ್ಲೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಕೈಗೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ, ವಿವಿಧ ವೃತ್ತ ಅಥವಾ ವಲಯಗಳನ್ನು ಪುನರ್‌ಸಂಘಟಿಸಿ, ಎಲ್ಲ ವಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ, ಉಪಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ, ಸಹಾಯಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಮತ್ತು ಸರ್ವೇಕ್ಷಣಾ ಕಾರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಅಗತ್ಯವಾದ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯನ್ನು ರಚಿಸುವಲ್ಲಿ ಇವನು ಸಫಲನಾದ. ಈ ಯೋಜನೆಯಂತೆ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಹೊಸ ಯೋಜನೆ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಹಾಗೂ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಅಖಂಡ ಏಷ್ಯದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲು ಸೆಂಟರ್ ಏಷ್ಯನ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯವೂ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಇವೆಲ್ಲವುಗಳಿಂದ ಕೇಂದ್ರಕಾರ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯ ಹುದ್ದೆ ಅವಶ್ಯವೆಂಬುದನ್ನು ಅರಿತು, ಉಪ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕ ಹುದ್ದೆ ನಿರ್ಮಿತವಾಯಿತು.

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಆವಶ್ಯಕವಾದ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಲು ಮತ್ತು ಇಲಾಖೆಗೆ ಸಲಹೆ ನೀಡಲು 1945ರಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಲಹಾ ಸಮಿತಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ವೀಲರ್ ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ ತರಬೇತಿಗೆ ಮಹತ್ತ್ವ ನೀಡಿದ. ಇವನು ವಿಭಾಗದ ಸಿಬ್ಬಂದಿಗೆ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಕುರಿತು ತರಬೇತಿ ನೀಡಿದ. ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೂ ಉಳಿದ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೂ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ ತರಬೇತಿ ನೀಡಲು ಉತ್ತೇಜಿಸಿದ. ಕ್ಷೇತ್ರಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಎಲ್ಲ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ತರಬೇತಿ ನೀಡಲು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇದೆಯೆಂಬುದನ್ನು ವೀಲರ್ ಮನಗಂಡ. ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡ. ಉತ್ಖನನ ಮಾಡುವ ಮೊದಲು ಸರಿಯಾದ ಅಧ್ಯಯನ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವಸಿದ್ಧತೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದ. ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ತರವಿಂಗಡನೆಯ ತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮಹತ್ವವನ್ನರಿಯಲು ಸರ್ವೇಕ್ಷಣಾ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ. ಉತ್ಖನನದ ನಿವೇಶನದ ಸಿಬ್ಬಂದಿಗೆ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಮಾಡುವ, ಛಾಯಾಚಿತ್ರ ಮಾಡುವ ಜ್ಞಾನವಿರಬೇಕೆಂದ. ಇಂಥ ಪರಿಣಿತಿಯನ್ನು ತರಬೇತಿಯನ್ನು ನೀಡಿ ವೃದ್ಧಿಸುವಲ್ಲಿ ವೀಲರ್ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಉತ್ಖನನ ಮಾಡುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ ವರದಿಯನ್ನು ಹೊರತರಬೇಕೆಂಬುದು ಇವನ ಇಚ್ಛೆಯಾಗಿತ್ತು.

ವೀಲರ್‌ನ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ವಾಯುವ್ಯ ಭಾಗ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಕಡೆಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಗಮನ ನೀಡಲಾಯಿತು. ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ನಿವೇಶನ ಇವನ ಗಮನ ಸೆಳೆಯಿತು. ಅನಂತರ ದಕ್ಷಿಣದ ಪಾಂಡಿಚೇರಿಯ ಬಳಿಯಿದ್ದ ಅರಿಕಮೇಡು ನಿವೇಶನವನ್ನು ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆಂದು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. 1945ರಲ್ಲಿ ಈ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯನ್ನು ವೀಲರ್ ಆಯ್ಕೆಮಾಡಿಕೊಂಡು ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿಯೆ ಇದ್ದ 10 ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ತರುವಾಯದ ಉತ್ಖನನ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಉತ್ಖನನ ಒಂದು ಮಾದರಿಯಾಯಿತು.

ವೀಲರ್ ಏಪ್ರಿಲ್ 1948ರಲ್ಲಿ ಎನ್.ಪಿ.ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹಸ್ತಾಂತರಿಸಿದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನವದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಕಲಾವಸ್ತುಗಳ ಕುರಿತು ಪ್ರದರ್ಶನ ನಡೆಯಿತು. ರಾಯಲ್ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಮುಂದಾಳತ್ವದಲ್ಲಿ, 1948ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್‌ನಲ್ಲಿ ಈ ವಸ್ತು ಪ್ರದರ್ಶನವನ್ನು ನಡೆಸಿದ. ಡಿಸೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಎಫ್.ಇ.ಝಾಯ್‌ನರ್ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಜೂನ್ 1950ರಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತರಾದ ಅನಂತರ, ಮಹಾ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿ ಮಾಧವ ಸ್ವರೂಪ ವತ್ಸರವರು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಕುರಿತು ವಿವರವಾದ ಟಿಪ್ಪಣಿಯೊಂದನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದರು. 1951ರಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ಪ್ರಾಚೀನ ಮತ್ತು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನಿವೇಶನಗಳ ಕಾಯ್ದೆಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿತು. 1953ರಲ್ಲಿ ಎ. ಘೋಷ್ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ನಾಗರಿಕತೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ನೆಲೆಗಳಿಗೇ ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಗಮನ ಹರಿಸಲಾಯಿತು. ರಾಜಸ್ತಾನ, ಪಂಜಾಬ್, ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕೈಗೊಂಡು ರಾಜಸ್ತಾನದ ಕಾಲಿಬಂಗನ್, ಪಂಜಾಬ್‌ನ ರೋಪರ್, ಗುಜರಾತ್‌ನ ಲೋಥಲ್ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಇಲಾಖೆಯ ಬಿ.ಬಿ.ಲಾಲ್ ಹಸ್ತಿನಾಪುರ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲು ಭಾರತದ ಹಲವಾರು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿ ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಲು ಇವರು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದರು.

1958ರಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲು ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಮಾರಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನಿವೇಶನಗಳ ಕಾಯ್ದೆಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿತು. 1960–70ರ ದಶಕದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹತ್ವದ ಹಂತ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಗಳು ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಗಾದವು. ಕಲಾವಸ್ತು, ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳು ಭಾರತದ ಹೊರಗಡೆ ಹೋಗಬಾರದೆಂಬ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕಾನೂನಿನ್ವಯ ಸರ್ಕಾರ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಕಲಾನಿಧಿಯ ಕಾಯ್ದೆಯನ್ನು 1972ರಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿತು.

1957ರಿಂದ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಪಂಚವಾರ್ಷಿಕ ಯೋಜನೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಮಹತ್ತ್ವ ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಂಡಿದೆ. ಒಂದನೆಯದಾಗಿ ದೇಶದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದಿಂದ 1900 ವರೆಗಿನ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಕಾರದ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷ ಹಾಗೂ ಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ ರೇಖಾ–ಛಾಯಾ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ, ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳ ಸಹಿತ ಪೂರ್ಣದಾಖಲೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಮತ್ತು ಆಯಾಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಲಂಬ ಹಾಗೂ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿ ಕ್ರಮಬದ್ಧ ವರದಿಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧ ಮಾಡುವುದು. ಎರಡನೆಯದಾಗಿ, ನಶಿಸಿಹೋಗಬಹುದಾದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಪುರಾವೆಗಳನ್ನು (ಉದಾ: ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಗವಿಚಿತ್ರಗಳು, ಅಜಂತ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಆಧುನಿಕ ಪ್ರಗತಿಪರ ಯೋಜನೆಗಳ ಅನುಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಅಜ್ಞಾನವಶಾತ್ ಹಾಳಾಗುವಂತವು ಇತ್ಯಾದಿ) ವಸ್ತುನಿಷ್ಠವಾಗಿ ವಿವರವಾಗಿ ದಾಖಲಿಸುವುದು. ಮೂರನೆಯದಾಗಿ, ನಮ್ಮ ದೇಶದಿಂದ ಯಾವುದೇ ಮೌಲಿಕ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳ ಕಳ್ಳ ಸಾಗಾಣಿಕೆಯನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುವುದು. ಇವುಗಳನ್ನು 1957ರಿಂದಲೇ ಕಾರ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರಗಳ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಳ್ಳಿ–ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳ ಶೋಧನೆಗೆ (ವಿಲೇಜ್ ಟು ವಿಲೇಜ್ ಸರ್ವೇ) ತರಬೇತಿಯನ್ನು ಪಡೆದ ಯೋಗ್ಯ ಯುವಕರು ಅಸಿಸ್ಟೆಂಟ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಸ್ಟ್‌ಗಳಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳ ಪುರಾತತ್ತ್ವ/ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗಗಳು, ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಎಂ.ಫಿಲ್, ಪಿಎಚ್‌ಡಿ. ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಗೆ ಇಂಥ ಕ್ಷೇತ್ರ ಕಾರ್ಯವನ್ನೇ ಕೊಡುತ್ತಿವೆ. ಇದರಿಂದ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಯೆ ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಚಲಿತ ಅನಿಸಿಕೆಗಳು, ಸಿದ್ಧಾಂತ, ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಗಳನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ಪುನರ್ವಿಮರ್ಶೆ ಮಾಡಬೇಕಾಗುವಂಥ ಶೋಧನೆಗಳು ಆಗುತ್ತಿವೆ. ನಮ್ಮ ದೇಶದ ವಿಸ್ತಾರ, ಹತ್ತಾರು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳ ನಿರಂತರ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ನೆನಸಿಕೊಂಡರೆ ಇದು ಕಡಿಮೆಯೆ.

ಕಳ್ಳ ಸಾಗಾಣಿಕೆಯನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲು ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರ ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿದೆ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲ್ಲವೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ತರಹದ ಸಾಮಾನುಗಳನ್ನು ಬೇರೆ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಕಳುಹಿಸುವುದಾದರೆ ಅವನ್ನು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಅಧಿಕೃತ ತಜ್ಞರ ಸಮಿತಿಯ (ಅಡ್‌ವೈಸರಿ ಕಮಿಟಿ ಫಾರ್ ಎಕ್ಸ್‌ಪೋರ್ಟ್ ಆಫ್ ನಾನ್–ಆಂಟಿಕ್ವಿಟೀಸ್) ಮುಂದೆ ಅದನ್ನು ಪರಿಶೀಲನೆಗೆ ತರುವುದು. ಸಮಿತಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮಹತ್ತ್ವವಿಲ್ಲವೆಂದು

ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದುದನ್ನು ಪರದೇಶಗಳಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಬಹುದು, ಮಾರಬಹುದು. ಎರಡನೆಯ ಕ್ರಮವನ್ನು ರಾಜ್ಯಸರ್ಕಾರಗಳಿಗೆ ವಹಿಸಿದೆ. ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳ ನೋಂದಣಿ (ಆಫೀಸ್ ಆಫ್ ದಿ ರಿಜಿಸ್ಟರಿಂಗ್ ಆಫೀಸರ್) ಕಛೇರಿಯೊಂದಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಯಾರೇ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಾಮಾನುಗಳನ್ನು ತಮ್ಮಲ್ಲಿಯೆ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದಾದರೆ, ಅವರ ಸ್ವಂತದ್ದೆ ಆಗಿದ್ದರೂ ಕೂಡ, ಈ ಕಛೇರಿಯಲ್ಲಿ ಅವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ನೋಂದಣಿ ಮಾಡಿಸಲೇಬೇಕು. ಇಲ್ಲದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಹೀಗಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದು ಕಾನೂನು ಬಾಹಿರವಾಗಿ ಅಂಥ ವ್ಯಕ್ತಿಯೂ ಶಿಕ್ಷಾರ್ಹ.

ಪುರಾತತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ವಸ್ತುನಿಷ್ಠ ಅಧ್ಯಯನಕೋಸ್ಕರ ಸರಿ ಹೊಂದುವ ಇತರ ವಿಜ್ಞಾನಗಳ ತಂತ್ರ ಮತ್ತು ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಇದಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರಯೋಗ ಶಾಲೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ/ಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಕೇಂದ್ರ ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಸಂಶೋಧನಾ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಮಿಕಲ್ ಬ್ರ್ಯಾಂಚ್ (ರಸಾಯನ ಶಾಸ್ತ್ರವಿಭಾಗ), ಪೇಲಿಯೋ ಬಾಟನಿ, ಪೇಲಿಯೋ ಝೂವಾಲಜಿ, ಆಂಥ್ರೊಪಾಲಜಿ, ಮರೀನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಮೊದಲಾದ ವಿಭಾಗಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಲಾಗಿದೆ. ಅಧ್ಯಯನ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಹೊಸ ಹೊಸ ಆಯಾಮಗಳನ್ನು ತರಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಸ್ಮಾರಕ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಮೂಲಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪವೂ ಧಕ್ಕೆಯಾಗದಂತೆ ಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಪಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಉದಾ: ಹಂಪಿ, ಬಾದಾಮಿ–ಐಹೊಳೆ–ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು. ಇದು ನಮ್ಮ ದೇಶಕ್ಕೆ ಲಾಭದಾಯಕವೂ ಆಗಿದೆ. (ಎಸ್.ಕೆ.)

ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಧಾನ: ಗತ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪುನಾರಚನೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞನ ಗುರಿಯಾಗಿದ್ದು ಅದು ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದೆ. ಇಂಥ ಅವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸುವುದು ಅವುಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಷ್ಟೇ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. ಕ್ಷೇತ್ರಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಎರಡು ಬಗೆಯ ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ: ಅನ್ವೇಷಣೆ ಹಾಗೂ ಉತ್ಖನನ.

ಅನ್ವೇಷಣೆ: ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳು ಅನೇಕ ಸಲ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದುಂಟು. ಕಾಲುವೆಗಾಗಿ ನೆಲ ತೋಡುವಾಗ, ಹೊಲ ಉಳುವಾಗ, ರಸ್ತೆ ನಿರ್ಮಿಸುವಾಗ, ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ತಳಪಾಯತೋಡುವಾಗ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳು, ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಗಳು ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬೀಳುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಹೊಲ ಉಳುವಾಗ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕಡೆ ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯ ನಿಧಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲುವೆ ತೋಡುವಾಗ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ಗುಡ್ಡೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳ ಸಂಗ್ರಹಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದುದು ಹೀಗೆಯೇ. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಿಂದ ಪೋಲೆಂಡ ದವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳು ಶೋಧವಾದದ್ದು ಬಲವಾಗಿ ಗಾಳಿ ಬೀಸುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ.

ಅನ್ವೇಷಣೆಯ ಉದ್ದೇಶಗಳು: ಒಂದು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸು ವುದಕ್ಕಾಗಿ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುವುದು ಅಗತ್ಯ. ಉತ್ಖನನ ಮಾಡದೆ ಕೇವಲ ಮೇಲ್ಮೈ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆಯೇ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ, ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ, ದಾಖಲು ಮಾಡಿ ಅವುಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಅನುವು ಮಾಡಿಕೊಡಲಾಗುವುದು. ಅನ್ವೇಷಣೆಯಿಂದ ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಕುರುಹುಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ವಿವಿಧ ನೆಲೆಗಳ ಮೇಲ್ಮೈ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಪರೀಕ್ಷೆಯಿಂದ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ನಿವೇಶನವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸು ವುದರಲ್ಲಿ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸುತ್ತದೆ.

ಅನ್ವೇಷಣೆಯ ಬಗೆಗಳು:

1. ಸಾಮಾನ್ಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ: ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಪ್ರದೇಶದ ಎಲ್ಲ ಕಾಲಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಅರಿತುಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಕೈಗೊಳ್ಳುವ ಕ್ಷೇತ್ರಾನ್ವೇಷಣೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ. ಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ, ವಸತಿ ದಿಬ್ಬ, ಸಮಾಧಿ ನೆಲೆ, ಕೋಟೆ, ದೇಗುಲ, ಶಿಲ್ಪ, ನಾಣ್ಯ, ಶಾಸನ ಮುಂತಾದ ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ದಾಖಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳ ಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಮಣಿಗಳು, ಮುದ್ರೆಗಳು, ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು ಮುಂತಾದ ಚಿಕ್ಕ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಹಾಗೂ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಗಳು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ದಾಖಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಕಾರ್ಯಪ್ರವೃತ್ತವಾಗಿವೆ.

2. ಸಮಸ್ಯೆ–ಆಧಾರಿತ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ (ಪ್ರಾಬ್ಲಮ್–ಓರಿಯೆಂಟೆಡ್ ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ಲೋರೇಷನ್): ಯಾವುದಾದರೊಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಅದನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸು ವುದಕ್ಕಾಗಿ ನಡೆಸುವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ. ವಿ.ಡಿ.ಕೃಷ್ಣಸ್ವಾಮಿಯವರು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಂಡ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಇದಕ್ಕೊಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಮತ್ತು ವರ್ಗೀಕರಣ ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಅ.ಸುಂದರ ಅವರು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣದಲ್ಲಿಯೂ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣ, ಕಾಲಾನುಪೂರ್ವಿ ಮುಂತಾದ ಉದ್ದೇಶಗಳನ್ನಿಟ್ಟು ಕೊಳ್ಳಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಅನೇಕ ಹೊಸ ಮಾದರಿಯ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳು ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು.

ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ವಿಧಾನಗಳು: ಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದ ನೆಲೆಗಳ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಅನ್ವೇಷಕ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಭೂವೈಜ್ಞಾನಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನದಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಚಯನಗೊಂಡ ಸ್ತರ, ಶಿಲೆ ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ಸ್ವರೂಪ, ಪಳೆಯುಳಿಕೆ, ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಅನ್ವೇಷಣೆ ನಡೆಸುತ್ತಿರುವ ಪ್ರದೇಶದ ಭೂವಿಜ್ಞಾನದ ಸ್ಪಷ್ಟ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯಿರಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದನಕಾಯುವವರು, ಬೇಟೆಗಾರರು ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿಯ ಗವಿ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯುವದಕ್ಕೆ ಸಹಾಯಕರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಇಂಥ ಗವಿ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಂಡೆಚಿತ್ರ, ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆಯೋ ಎಂದು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ವಿವರಗಳನ್ನು ದಾಖಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಿಕ್ಕೆ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳೂ ಉಪಯೋಗವಾಗುತ್ತವೆ. ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿವರ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನೂ ಮುಂಚಿತವಾಗಿ ಅರಿತುಕೊಂಡು ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆರವಾಗುವ ವಿಷಯಗಳು ಹೀಗಿವೆ:

1. ನಕಾಶೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನ: ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗುವ ನಕಾಶೆಗಳೆಂದರೆ ಭಾರತೀಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ 1 ಇಂಚು=4 ಮೈಲು ಸ್ಕೇಲನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿರುವ ಟೋಪೋ ಶೀಟುಗಳು. ಟೋಪೋ ಶೀಟುಗಳಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಗಳು, ಗ್ರಾಮಗಳು, ಕೊಪ್ಪಲುಗಳು, ಹೆದ್ದಾರಿಗಳು, ಚಿಕ್ಕ ರಸ್ತೆಗಳು, ಬಂಡಿದಾರಿಗಳು, ರೈಲುದಾರಿಗಳು ಹಾಗೂ ನಿಲ್ದಾಣಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಷಯಗಳು ಸೂಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತವೆ. ಶತಮಾನಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯ ನಕಾಶೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂದಿನ ನಕಾಶೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಲಾಗಿರದ ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿರುತ್ತದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಹಳೆಯ ನಕಾಶೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಪೊರೊಂಬೋಕು ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಇವು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳಿದ್ದ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಹೊಸ ನಕಾಶೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಸಾಗುವಳಿ ಭೂಮಿಗಳೆಂದು ದಾಖಲು ಮಾಡಿರುವುದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಗಳು ಸಾಗುವಳಿಯಿಂದಾಗಿ ನಾಶವಾಗಿವೆಯೆಂದು ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ.

2. ಭೂಮಿಯ ಮೇಲ್ಮೈಲಕ್ಷಣಗಳು: ಸಾಮಾನ್ಯ ನಕಾಶೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಶಿಲೆ, ಖನಿಜ, ಮಣ್ಣು, ಪ್ರಾಣಿ ಮತ್ತು ಸಸ್ಯಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಲಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಭೂವೈಜ್ಞಾನಿಕ ನಕಾಶೆಗಳು, ವರದಿಗಳು ಇಂಥ ವಿವರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಜಿಲ್ಲಾ ಗೆಜೆಟಿಯರ್, ಇಂಪೀರಿಯಲ್ ಗೆಜೆಟಿಯರ್ ಮುಂತಾದವು ಇಂಥ ವಿವರಗಳಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಆಕರ ಗ್ರಂಥಗಳಾಗಿವೆ.

(ಅ) ಕಣಿವೆ ಮಾರ್ಗಗಳು: ಜನಸಂಚಾರಕ್ಕೂ, ವಿಚಾರಗಳ ಪ್ರಸರಣಕ್ಕೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಣಿವೆ ಮಾರ್ಗಗಳು ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪಾತ್ರ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿತ್ತು. ಗ್ರೀಕ್, ಪರ್ಷಿಯನ್, ಸಿಥಿಯನ್, ಕುಷಾಣ, ಹೂಣ, ಟರ್ಕ್, ಮಂಗೋಲ ಮುಂತಾದ ವಿದೇಶಿಯರು ಭಾರತವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ವಾಯವ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಬೋಲನ್ ಮತ್ತು ಖೈಬರ್ ಕಣಿವೆ ಮಾರ್ಗಗಳು ಹಾದಿಯೊದಗಿಸಿದ್ದವು. ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿದ್ದ ಪಾಲ್ಘಾಟ್ ಕಣಿವೆ ಮಾರ್ಗ ಕೇರಳ ಮತ್ತು ತಮಿಳುನಾಡು ನಡುವಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಪರ್ಕಕ್ಕೆ ಮಹತ್ವದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಕಣಿವೆ ಮಾರ್ಗಗಳ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಚಾರ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಪರ್ಕ ಪಥಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಸುಲಭವಾಗುತ್ತದೆ.

(ಆ) ನದಿಗಳು: ಇತಿಹಾಸಪೂರ್ವ ಕಾಲದ ನೆಲೆಗಳು ಭಾರತದ ಎಲ್ಲ ಮುಖ್ಯ ನದಿಗಳ ದಡದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ನದಿಗಳು ಮಹತ್ವದ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಲ್ಲಿ ಗಂಗಾ ನದಿಯ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಹಸ್ತಿನಾಪುರ, ಕೌಶಾಂಬಿ, ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಾಚೀನ ವಸತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ದಿಬ್ಬಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಶಿಪ್ರಾ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಯಿನಿ (ಗುಪ್ತರ ರಾಜಧಾನಿ), ಕೃಷ್ಣಾ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಧಾನ್ಯಕಟಕ (ಅಮರಾವತಿ) ಹಾಗೂ ವಿಜಯಪುರಿ (ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ, ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಮನೆತನದ ರಾಜಧಾನಿ), ಮಲಪ್ರಭಾನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಐಹೊಳೆ (ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಮಹತ್ವದ ಸ್ಥಳಗಳು), ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿಯ ತೀರದ ಹಂಪೆ (ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ರಾಜಧಾನಿ), ಕಾವೇರಿಯ ತೀರದ ತಲಕಾಡು (ಗಂಗರ ರಾಜಧಾನಿ), ಉರೈಯೂರು (ಚೋಳರ ರಾಜಧಾನಿ), ವೈಗೈ ನದಿಯ ತೀರದ ಮದುರೆ (ಪಾಂಡ್ಯರ ರಾಜಧಾನಿ), ಮುಂತಾದವು ನದಿಗಳ ತೀರದಲ್ಲಿಯ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ನೆಲೆಗಳ ಉದಾಹರಣೆಯೊದ ಗಿಸುತ್ತವೆ. ನದೀಮುಖಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಂದರುಗಳಾಗಿ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದವು. ಕೆರೆ–ಸರೋವರಗಳ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಗಳಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ.

3. ಜನಾಂಗ ವಿವರಣೆ: ಬೇಟೆಗಾರಿಕೆ, ಆಹಾರಸಂಗ್ರಹಣೆ ಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಅಥವಾ ಸರಳ ಸಾಗುವಳಿ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿರುವ ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ಜನಾಂಗಗಳು ಇರುವ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ, ಅನ್ವೇಷಕ ಇಂಥ ಜನಾಂಗಗಳ ಜನಜೀವನವನ್ನು ಕುರಿತು ವಿವರಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವುದು ಬಹಳ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ.

4. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ: ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶದ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳು, ಪ್ರವಾಸ ಕಥನಗಳು, ಶಾಸನಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಅನ್ವೇಷಣೆಗೆ ಅಗತ್ಯವಿರುವ ಹಿನ್ನೆಲೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಬೌದ್ಧ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತ ಸ್ಥಳಗಳು ಬೌದ್ಧ ನೆಲೆಗಳ ಶೋಧನೆಗೆ ಸರಿಯಾದ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನೊದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಮಹಾಭಾರತ, ರಾಮಾಯಣ, ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾದ ಪರಂಪರಾಗತ ಇತಿಹಾಸ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅನ್ವೇಷಣೆಗೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಮಹಾಭಾರತ, ರಾಮಾಯಣಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಗಂಗಾ-ಯಮುನಾ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಪ್ಲಿನಿ, ಸ್ಟ್ರಾಬೊ, ಟಾಲಮಿ ಮುಂತಾದವರು ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಭೂಗೋಳ ವಿಷಯದ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆದ ವಿವರಗಳು ಪ್ರಸಕ್ತಶಕದ ಆರಂಭ ಕಾಲದ ಹಲವಾರು ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು, ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು, ಬಂದರುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿವೆ. ಚೀನಿ ಪ್ರವಾಸಿಗಳಾದ ಫಾಹಿಯಾನ್, ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್, ಇತ್ಸಿಂಗ್ ಮುಂತಾದವರ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಅನೇಕ ಬೌದ್ಧನೆಲೆಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲು ಕನ್ನಿಂಗ್ ಹ್ಯಾಮನಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳುಳ್ಳ ಸ್ಥಳಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಸಹಾಯಕವಾಗಿವೆ. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯ (ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ) ಅಶೋಕನ ಶಿಲಾಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾದ ಇಸಿಲ ಪಟ್ಟಣ ಆ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಇತಿಹಾಸ ಆರಂಭ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಸೂಚಿತವಾಗಿದೆ.

5. ಪ್ರಕಟಿತ ವರದಿಗಳು: ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ವಾರ್ಷಿಕ ವರದಿಗಳು, ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರಗಳು ಪ್ರಕಟಿಸಿರುವ ವಾರ್ಷಿಕ ವರದಿಗಳು, ಗೆಜೆಟಿಯರುಗಳು, ಕನ್ನಡ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಯ ವಾರ್ಷಿಕ ವರದಿಗಳು, ಕ್ಷೇತ್ರಾನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಪ್ರಯೋಜನಕಾರಿಯಾಗುತ್ತವೆ. ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಎ ರಿವ್ಯೂ ಎಂಬ ವಾರ್ಷಿಕ ವರದಿಗಳನ್ನು ಅಗತ್ಯ ಗಮನಿಸಬೇಕು.

6. ಸ್ಥಳಪುರಾಣಗಳು, ದಂತಕತೆಗಳು: ವಿವಿಧ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸ್ಥಳಪುರಾಣಗಳು, ದಂತಕತೆಗಳು, ಜನಪದ ಕಥೆಗಳು, ಜನಪದ ಗೀತೆಗಳು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಅವು ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದರಿಂದ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗಾದರೂ ತಥ್ಯವಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದುದರಿಂದ ಅವುಗಳನ್ನು ಟಿಪ್ಪಣಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಗ್ರಾಮಸ್ಥರು ತೋರಿಸುವ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ವಸತಿಯ ಕುರುಹುಗಳೇನಾದರೂ ಇವೆಯೋ ಎಂಬುದನ್ನು ಖಚಿತ ಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

7. ಸ್ಥಳನಾಮಗಳು: ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಸ್ಥಳನಾಮಗಳು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ನಿವೇಶನಗಳ ಸುಳಿವು ಕೊಡುವುದುಂಟು. ಉದಾ: ಕೆಲವು ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಂಡವರ ಮನೆ, ಮೋರಿಯರ ಮನೆ ಎಂದು ತೋರಿಸಲಾಗುವ ಸ್ಥಳಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಗವಿಗಳಾಗಲೀ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳಾಗಲೀ ಆಗಿರುತ್ತವೆ. ಇನ್ನು ಕೆಲವೆಡೆ ನಿಲಸುಗಲ್ಲು, ಬೂದಿಹಾಳು, ಬೂದಿತಿಟ್ಟು ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಿರುತ್ತವೆ. ನಿಲಸುಗಲ್ಲು ಎಂಬಲ್ಲಿ (ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ) ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗದ ನಿಲಸುಗಲ್ಲುಗಳು (ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಕಲ್ಲುಗಳು ಇರುವ ಸ್ಥಳ) ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಬೂದಿಹಾಳು, ಬೂದಿತಿಟ್ಟು ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಳ್ಳ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸಲ ಬೂದಿದಿಬ್ಬಗಳು ಶೋಧವಾಗಿವೆ.

ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅನ್ವೇಷಣಾ ವಿಧಾನಗಳು: ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಉಪಕರಣಗಳ ಹಾಗೂ ಉಪಗ್ರಹ ಚಿತ್ರಗಳ ನೆರವಿನಿಂದಲೂ ಭೂಮಿಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಬಹುದು.

ಕಾಂತೀಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ: ದಿಕ್ಸೂಚಿಯನ್ನು ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುವಿನ ಸಮೀಪ ತಂದಾಗ ದಿಕ್ಸೂಚಿ ಆ ವಸ್ತುವಿನೆಡೆಗೆ ಬಾಗುತ್ತದೆ. ಕಬ್ಬಿಣ ಧಾತುವಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಾಂತೀಯ ಕ್ಷೋಭೆ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಇದರಂತೆ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿರುವ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ಮಂದವಾದ ಕಾಂತೀಯ ಕ್ಷೋಭೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಕ್ಷೋಭೆಗಳು ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿರುವ ಅತಿ ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಕ್ಸೈಡುಗಳ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿನ ಮಂದ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ. ಕುಲುಮೆ, ಒಲೆ ಮುಂತಾದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳು ಸ್ಥಳೀಯ ಕಾಂತಕ್ಷೇತ್ರದ ತೀಕ್ಷ್ಣತೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತವೆ. ಏಕೆಂದರೆ, ಇಂಥ ಆಕೃತಿಗಳು ಸುಟ್ಟು ತಣ್ಣಗಾದ ಮೇಲೆ ಆಯಾ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿಯ ಪೃಥ್ವಿಯ ಕಾಂತಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಮಂದವಾದ ಶಾಶ್ವತ ಕಾಂತಗುಣವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಔಷ್ಣಿಕ ಶೇಷಕಾಂತತೆ (ಥರ್ಮೊ ರೆಮ್ನೆಂಟ್ ಮ್ಯಾಗ್ನೆಟಿಸಂ) ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಗುಂಡಿ, ಕುಣಿ, ಕಾಲುವೆ ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ತುಂಬಿಕೊಂಡಿರುವ ಮಣ್ಣು ಸುತ್ತಲಿನ ಮಣ್ಣಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದ ಮಂದ ಕಾಂತಗುಣವನ್ನು ಪಡೆದಿರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಗೋಡೆ, ರಸ್ತೆ ಮುಂತಾದ ದೃಢ ಅವಶೇಷಗಳು ಸುತ್ತುವರಿದ ಮಣ್ಣಿಗಿಂತ ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣದ ಕಾಂತಗುಣವನ್ನು ಪಡೆದಿರುತ್ತವೆ. ಈ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಯ ಕಾಂತೀಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ನಡೆಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಕಾಂತೀಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರೋಟಾನ್ ಕಾಂತಮಾಪಕ (ಮ್ಯಾಗ್ನೆಟೊಮೀಟರ್) ಎಂಬ ಕಾಂತಕ್ಷೇತ್ರದ ತೀಕ್ಷ್ಣತೆಯನ್ನಳೆಯುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮಗ್ರಾಹಿಯಾದ ಉಪಕರಣವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿ 30 ಸೆಂಮೀ ದೂರಕ್ಕೊಂದರಂತೆ ಎಲೆಕ್ಟ್ರೋಡುಗಳನ್ನು ನೆಲದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿ ಎಲೆಕ್ಟ್ರೋಡುಗಳ ನಡುವೆ ಉಂಟಾಗುವ ಕಾಂತೀಯ ಕ್ಷೋಭೆಗಳನ್ನು ಪ್ರೋಟಾನ್ ಕಾಂತಮಾಪಕದ ಸಹಾಯದಿಂದ ಟಿಪ್ಪಣಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮೂರು ಜನರನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ತಂಡ ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಒಂದೇ ದಿನದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಎಕರೆಗಳಷ್ಟು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಕಾಂತೀಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ವಿಧಾನದ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿವೆ. ಪ್ರೋಟಾನ್ ಕಾಂತಮಾಪಕ ಸೂಕ್ಷ್ಮಗ್ರಾಹಿಯಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿರುವ ನೆಲೆಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ವಿದ್ಯುತ್ ತಂತಿಗಳು, ನೀರಿನ ಕೊಳವೆಗಳು, ದೂರವಾಣಿ ತಂತಿಗಳು, ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾದ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು, ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿರುವ ಕಬ್ಬಿಣ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ತೀವ್ರ ಉತ್ತೇಜನಕ್ಕೊಳಗಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ನಗರಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಿಧಾನದ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಫಲದಾಯಕವಾಗಲಾರದು.

1958ರಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಐಟ್‌ಕಿನ್ಸ್ ಮೊದಲಾದವರು ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಸಫಲವಾಗಿ ಬಳಸಿದರು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ವಿಧಾನ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿಲ್ಲ. ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ಮದುರೆ (ತಮಿಳುನಾಡು) ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ನಡೆಸಲಾಯಿತಾದರೂ ಅದರಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ.

ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರತಿರೋಧ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ: ಧಾತು ಅಂಶವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕೆಲವು ಖನಿಜಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಒಣಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಶಿಲೆಗಳು ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರತಿರೋಧಕಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ತೇವಾಂಶವಿರುವಾಗ ಇವುಗಳ ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರತಿರೋಧಕ ಗುಣ ಸಾಕಷ್ಟು ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮತ್ತು ಶಿಲೆಗಳ ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರತಿರೋಧದ ಪ್ರಮಾಣ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಂಡಿರುವ ನೀರು, ನೀರಿನಲ್ಲಿರುವ ಲವಣ ಹಾಗೂ ಜೈವಿಕ ಮೂಲದ ಆಮ್ಲಗಳ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ತತ್ತ್ವವನ್ನಾಧರಿಸಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಯನ್ನು ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರತಿರೋಧ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಬಹುದು. ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರತಿರೋಧ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಲೋಹದ ವಿದ್ಯುತ್ ವಾಹಕಗಳನ್ನು ನೆಲದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿ ವಿದ್ಯುತ್ ಹರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಉಪಕರಣಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಆ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರತಿರೋಧದ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ನೆಲದಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿ ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರತಿರೋಧ ಬದಲಾಗುತ್ತ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಗುಂಡಿ, ಕುಣಿ ಮುಂತಾದ ಋಣ ಆಕೃತಿಗಳಿರುವಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರತಿರೋಧ ಕಡಿಮೆ ಇರುತ್ತದೆ. ತದ್ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ದೃಢವಾದ ಗೋಡೆ, ನೆಲ, ಬೀದಿ ಮುಂತಾದ ಘನ ಆಕೃತಿಗಳಿರುವಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರತಿರೋಧ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿರುವ ಗೋಡೆ, ಬೀದಿ, ಕಂದಕ, ಕಾಲುವೆ ಮುಂತಾದ ಅವಶೇಷಗಳ ಸ್ಥೂಲ ರೂಪರೇಷೆಗಳನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕುಣಿ ಹಾಗೂ ಕುಲುಮೆಗಳನ್ನೂ ಸಹ ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರತಿರೋಧದ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ದಾಖಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಮೆಗ್ಗರ್‌ಅರ್ತ್ ಟೆಸ್ಟರ್ (ಮೆಗ್ಗರ್ ಭೂಪರೀಕ್ಷಕ) ಎಂಬ ಉಪಕರಣವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಕಾಂತೀಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರತಿರೋಧ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ವಿಧಾನದಿಂದ ಕೆಲವು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಯೋಜನಗಳಿವೆ. ಈ ವಿಧಾನ ತೀರ ಸರಳವೂ ಕಡಿಮೆ ವೆಚ್ಚದ್ದೂ ಆಗಿದೆ. ಉಪಕರಣಗಳು ಸುಲಭವಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ವಿದ್ಯುತ್ ತಂತಿಗಳಿಂದಾಗಲೀ, ಕಬ್ಬಿಣ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಇರುವಿಕೆಯಿಂದಾಗಲೀ ಯಾವ ತೊಂದರೆಯೂ ಆಗದು. ಇದರಿಂದ ನಗರಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಈ ವಿಧಾನದ ಪ್ರಯೋಜನ ಪಡೆಯಬಹುದು.

ಮಳೆ, ಭೂಗರ್ಭ ಲಕ್ಷಣ, ಸಸ್ಯ ಇವುಗಳ ಪ್ರಭಾವ ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರತಿರೋಧ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಹೆಚ್ಚು ಮಳೆಯಾಗಿದ್ದರೆ ನೆಲೆಯ ಮಣ್ಣು ಹೆಚ್ಚು ತೇವವಾಗಿ ವಿದ್ಯುತ್ ವಹನ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಒಂದೇ ಬಗೆಯಾಗಿ ಆಗಬಹುದು. ಇದರಿಂದ ಹುದುಗಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳ ಪ್ರತಿರೋಧ ಪ್ರಮಾಣ ಗೊತ್ತಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವೆಡೆ ಹುಲ್ಲು ಬೆಳೆದಿದ್ದು ಇನ್ನು ಕೆಲವೆಡೆ ಹುಲ್ಲು ಇರದಿದ್ದರೆ ಸಹ ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರತಿರೋಧ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಗೆ ತೊಂದರೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಹುಲ್ಲು ಬೆಳೆದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲದ ತೇವಾಂಶ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು 1947ರಲ್ಲಿ ಆರ್.ಜೆ.ಸಿ. ಅಟ್ಕಿನ್‌ಸನ್ ಮೊದಲು ಬಳಸಿದ. ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಕ್ರಾವ್ಲೇ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಬಳಪಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ರೋಮನ್ ಕಾಲದ ರಸ್ತೆಯನ್ನೂ ಡಾರ್ಚೆಸ್ಟರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ

ಕಂದಕವನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಬಳಸಿಲ್ಲ. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ನಾಯ್‌ಕುಂಡ್ (ನಾಗಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ) ಎಂಬ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಸಮಾಧಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.700ರಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ತಯಾರಿಸುವ ಕುಲುಮೆಯನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲಾಯಿತು. ವಾರಂಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ (ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ) ಕಾಕತೀಯರ ಕಾಲದ ಕೋಟೆಯ ರೂಪರೇಷೆಯನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಲಾಗಿದೆ.

ವಿದ್ಯುತ್ ಕಾಂತೀಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ: ವಿದ್ಯುತ್ ಕಾಂತೀಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಉಪಕರಣವನ್ನು ಬಳಸಿ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿರುವ ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ನಾಣ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳಿರುವ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಇದು ಸಹಾಯಕಾರಿ.

ಶಬ್ದವನ್ನಾಧರಿಸಿ ನಡೆಸುವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ: ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಯನ್ನು ತಟ್ಟಿ ಅದರಿಂದ ಬರುವ ಸಪ್ಪಳದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನಡೆಸುವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಿದು. ಗಟ್ಟಿಯಾದ ಮಣ್ಣುಳ್ಳ ಸ್ಥಳವನ್ನು ತಟ್ಟುವುದರಿಂದ ಹೊರಡುವ ಶಬ್ದ ಸಡಿಲ ಮಣ್ಣುಳ್ಳ ಸ್ಥಳದ್ದಕ್ಕಿಂತ ಬೇರೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗೆ ಅರಿತುಕೊಳ್ಳಬಹುದು.

ಮಣ್ಣಿನ ರಾಸಾಯನಿಕ ಪರೀಕ್ಷೆ: ಪ್ರಾಚೀನ ವಸತಿ ನಿವೇಶನಗಳ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಫಾಸ್ಫೇಟ್ ಮತ್ತು ಸಾವಯವ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಮಣ್ಣನ್ನು ರಾಸಾಯನಿಕ ಪರೀಕ್ಷೆಗೊಳಪಡಿಸಿ ಫಾಸ್ಫೇಟಿನ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಯ ವಿವಿಧ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ರಾಸಾಯನಿಕ ಪರೀಕ್ಷೆಗೊಳಪಡಿಸಿ ನೆಲೆಯ ಪರಿಧಿಯನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಬಹುದು. ಡೆನ್ಮಾರ್ಕ್, ಇಟಲಿ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಗಳ ಗಡಿಯನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಸಫಲವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಡೆನ್ಮಾರ್ಕ್‌ನ ಕೋಪನ್‌ಹೇಗನ್ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಸ್ಟಾಕ್ಪ್ ಎಂಬ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಯನ್ನು ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಶೋಧಿಸಲಾಯಿತು. ಸುಮಾರು 80 ಹೆಕ್ಟೇರ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 250 ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಅವುಗಳ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಈ ಶೋಧನೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಗುಜರಾತಿನ ನಾಗೇಶ್ವರ ಎಂಬ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಹ ಈ ವಿಧಾನದ ಉಪಯೋಗ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ಚೌಕಗಳುಳ್ಳ ಜಾಲಂಧ್ರ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ವಿವಿಧ ಚೌಕಗಳಲ್ಲಿಯ ಮಣ್ಣಿನ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ರಾಸಾಯನಿಕ ಪರೀಕ್ಷೆಗೊಳಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಫಾಸ್ಫೇಟಿನ ಪ್ರಮಾಣ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದ ಚೌಕಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ನೆಲೆಯ ಈ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಪ್ಪಿನ ಉದ್ಯಮವಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂದಿತು. (ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ.)

ವ್ಯೋಮ ಛಾಯಾಗ್ರಹಣ: ಬಾಹ್ಯಾಕಾಶದಿಂದ ಭೂಮಿಯಾಳದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಲು ಮತ್ತು ನಕಾಶೆ ರೂಪಿಸಲು ಬಳಸುವ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಛಾಯಾಗ್ರಹಣ ವಿಧಾನ. ವ್ಯೋಮ ಛಾಯಾಗ್ರಹಣದಿಂದ ಇನ್‌ಫ್ರಾರೆಡ್ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಬಗೆಯ ಛಾಯಾಗ್ರಹಣದಿಂದ ಭೂಮಿಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳನ್ನೂ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇನ್‌ಫ್ರಾರೆಡ್ ಛಾಯಾಚಿತ್ರದ ವರ್ಣಸಂಯೋಜನೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದು ಮೂಲತಃ ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ವಸ್ತುಗಳು ಹಸುರಾಗಿಯೂ ಹಸುರು ಬಣ್ಣದವು ನೀಲಿಯಾಗಿಯೂ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಶಾಖೋತ್ಪತ್ತಿ ಮಾಡುವ ಎಲ್ಲ ವಸ್ತುಗಳೂ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣ ಪಡೆಯುತ್ತವೆ. ಈ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಗಿಡ–ಮರಗಳೂ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳು ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಿಹೋದಾಗ ಅವು ಮಣ್ಣಿನ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಕ್ರಿಯೆಗೆ ತಡೆಯೊಡ್ಡಿ ಅಂತರ್ಜಲದ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಏರುಪೇರು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತವೆ. ಇದರಿಂದ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿಯ ಸಸ್ಯಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಕುಂಠಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಭೂಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಗೋಚರಿಸುವುದಿಲ್ಲ; ಆದರೆ ಇವನ್ನು ಇನ್‌ಫ್ರಾರೆಡ್ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಹುದುಗಿರುವ ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷಗಳು, ಸಮಾಧಿ, ಒಲೆಗಳು, ಪ್ರಾಚೀನ ಮಾರ್ಗಗಳು ಮತ್ತಿತರ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಂಥ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನ ವರ್ಣಸಂಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗೋಚರಿಸುತ್ತವೆ.

(ಅ) ಇಮೇಜಿಂಗ್ ರಾಡಾರ್: ಮೋಡ ಕವಿದ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಾಗಲೀ ದಟ್ಟ ಅರಣ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಾಗಲೀ ಬಾಹ್ಯಾಕಾಶ ನಕಾಶೆಯನ್ನು (ಏರಿಯಲ್ ಮ್ಯಾಪಿಂಗ್) ತಯಾರಿಸುವುದು ಈ ಮುಂಚೆ ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಇಂತಹ ಪರಿಸರ ಅಥವಾ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಇಮೇಜಿಂಗ್ ರಾಡಾರ್‌ನ ಸಹಾಯದಿಂದ ನಕಾಶೆಗಳನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಇಂದು ತಯಾರಿಸಬಹುದು. ಅಲ್ಲದೆ ಇಮೇಜಿಂಗ್ ರಾಡಾರ್‌ನಿಂದ ಹೊಮ್ಮುವ ತರಂಗಗಳು ಸು. 2ಮೀ ಆಳದವರೆಗಿನ ಭೂಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಹೋಗಬಲ್ಲವು. ಈ ಮೂಲಕ ಬರಿಗಣ್ಣಿಗೆ ಅಥವಾ ನೇರವಾಗಿ ಗೋಚರವಾಗದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಬಹುದು. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮರಳುಗಾಡು ಅಥವಾ ಗಿಡಗಂಟಿಗಳು ದಟ್ಟವಾಗಿ ಬೆಳೆದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರಬಹುದಾದ ಪುರಾತನ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ಈ ತಂತ್ರ ಅತ್ಯುಪಯುಕ್ತ.

(ಆ) ಗ್ರೌಂಡ್ ಪೆನಿಟ್ರೇಟಿಂಗ್ ರಾಡಾರ್ (ಜಿ.ಪಿ.ಆರ್): ರೇಡಿಯೋ ತರಂಗಗಳ ಮೂಲಕ ಭೂಮಿಯಡಿಯ ಸ್ತರಗಳ ಸಾಂದ್ರತೆಯಲ್ಲಿರುವ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಈ ರಾಡಾರ್ ಗ್ರಹಿಸಬಲ್ಲದು. ಇದು ಹುದುಗಿಹೋದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚುವಲ್ಲಿ ನೆರವಾಗುತ್ತದೆ.

(ಇ) ಮ್ಯಾಗ್ನಟೋಮೀಟರ್: ಈ ವಿಧಾನ ಭೂಮಿಯ ಅಯಸ್ಕಾಂತೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದೆ. ಹುದುಗಿಹೋದ ಪುರಾತನ ಅವಶೇಷಗಳು ಭೂಮಿಯ ಅಯಸ್ಕಾಂತೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದೇ ಅಯಸ್ಕಾಂತೀಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯ ಗುರಿ. ಒಲೆ, ಕುಲುಮೆ, ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಗೋಡೆಯ ಪಾಯ, ಗುಂಡಿ–ಸಮಾಧಿ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಶೋಧಿಸಬಹುದು.

(ಈ) ಜಿಯೋಫಿಸಿಕಲ್ ಡಿಫ್ರ್ಯಾಕ್ಷನ್ ಟೋಪೊಗ್ರಫಿ (ಜಿ.ಡಿ.ಟಿ.): ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಮಾಡುವ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಧಾನ. ಈ ಉಪಕರಣ ಧ್ವನಿ ತರಂಗಗಳನ್ನು ಹೊರಹೊಮ್ಮಿಸುತ್ತದೆ. ಭೂಮಿಯಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸ್ಪರ್ಶಿಸಿದೊಡನೆ ಈ ತರಂಗಗಳು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪುಟಿಯುತ್ತವೆ. ಇದನ್ನು ಧ್ವನಿವರ್ಧಕಗಳ ಮೂಲಕ ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಕಂಪ್ಯೂಟರ್‌ಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ದತ್ತಾಂಶದಿಂದ ಭೂಮಿಯಡಿಯ ವಸ್ತುವಿನ 3 ಆಯಾಮದ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಕಂಪ್ಯೂಟರ್‌ನಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಬಹುದು.

(ಉ) ರ್‍ಯಾಪಿಡ್ ಪ್ರೋಟೋಟೈಪಿಂಗ್ ಅಥವಾ ಸಿಂಟೆರಿಂಗ್: ಪುರಾತನ ವಸ್ತುವಿನ ಮಾದರಿಯನ್ನು ತಯಾರಿಸುವಲ್ಲಿ ಈ ವಿಧಾನ ಸಹಾಯಕಾರಿ. ನೈಲಾನ್ ಅಥವಾ ಪಾಲಿ ಕಾರ್ಬೊನೇಟ್ (ಪ್ಲಾಸ್ಟಿಕ್) ಪುಡಿಯನ್ನು ಪದರ ಪದರವಾಗಿ ಲೇಸರ್‌ನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಕೂಡಿಸಿ ಮಾದರಿಯನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಧಾನ ಎಷ್ಟು ನಿಖರವಾದುದೆಂದರೆ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ದೀರ್ಘ ಬಳಕೆಯಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ಸವೆತದ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನೂ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಪಡಿಮೂಡಿಸಬಹುದು. ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಅಲ್ಪ ಶ್ರಮ ಹಾಗೂ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಪುರಾತನ ಅವಶೇಷಗಳ ನಿಖರ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

(ಊ) ವರ್ಚುಯಲ್ ರಿ ಕನ್‌ಸ್ಟ್ರಕ್ಷನ್: ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಶಿಥಿಲ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ತ್ರುಟಿತವಾದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸುವಾಗ ಅವು ಮತ್ತಷ್ಟು ತ್ರುಟಿತವಾಗುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯೇ ಹೆಚ್ಚು. ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಡಿಜಿಟಲ್ ಸ್ಕ್ಯಾನರ್ಸ್ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಫಿಕ್ಸ್ ತಂತ್ರಾಂಶಗಳು ಉಪಯುಕ್ತ. ಒಡೆದುಹೋದ ಅವಶೇಷವೊಂದರ ಎಲ್ಲ ಚೂರುಗಳನ್ನು ಸ್ಕ್ಯಾನ್ ಮಾಡಿ, ಕಂಪ್ಯೂಟರ್ ಪರದೆಯ ಮೇಲೆ ಅವುಗಳ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಹೊಂದಿಸಿ ಅವಶೇಷದ ಪೂರ್ಣ ರೂಪವೇನೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಕಲಾಕೃತಿಯಂತಹ 3 ಆಯಾಮವಿರುವ ವಸ್ತುವಿನ ಪುನರ್ಜೋಡಣೆಯಲ್ಲಿ ಈ ವಿಧಾನ ಹೆಚ್ಚು ಉಪಯುಕ್ತ. (ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ.ಎಚ್.)

ದೂರಸಂವೇದನೆ: ದೂರದ ವಸ್ತು ಅಥವಾ ವಿದ್ಯಮಾನವೊಂದರ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಅದರೊಂದಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಬಗೆಯ ಭೌತಿಕ ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದದೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ವಿಧಾನ (ರಿಮೋಟ್ ಸೆನ್ಸಿಂಗ್). ಈ ಪದ ಮೊದಲು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದದ್ದು ಸು.1970ರಲ್ಲಿ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳು ಅನೇಕ ವೇಳೆ ನಮಗೆ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ದೊರಕುತ್ತವೆ. ನೆಲಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ವಿನ್ಯಾಸದ ಸಮಗ್ರ ಸ್ವರೂಪ ನಮಗೆ ದೊರಕುವುದು ಕಷ್ಟ. ಮೇಲ್ಮೈ ಕೆಳಗಿನ (ಸಬ್‌ಸರ್‌ಫೇಸ್) ಪ್ರಾಚೀನ ಲಕ್ಷಣಗಳು ರೇಖೀಯ (ಲೀನಿಯರ್) ಮತ್ತು ಇತರ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿ, ಮೇಲ್ಮೈ ಮೇಲೆ ಸಸ್ಯವರ್ಗ ಅಥವಾ ಭೂಮಿಯ ಗುರುತುಗಳ ಮೂಲಕ ಹೊರಹೊಮ್ಮುತ್ತವೆ. ಬಾಹ್ಯಾಕಾಶ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಒಂದು ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ದೂರಸಂವೇದನ ವಿಧಾನ ಬಳಸಿ ವೀಕ್ಷಿಸುವ ವಿಧಾನ ಇಂಥ ನಿವೇಶನಗಳನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಲು ಎಡೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಬಾಹ್ಯಾಕಾಶ ನೆಲೆಯಿಂದ ಪಡೆದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನೆ ಮಾಡಬೇಕಾದರೆ ಮೊದಲು ಸ್ಥಳದ ರೋಹಿತದ (ಸ್ಪೆಕ್ಟ್ರಲ್) ಮತ್ತು ಕ್ಷಣಿಕ ಪೃಥಕ್ಕರಣದ (ಟೆಂಪೊರಲ್ ರೆಸಲ್ಯೂಷನ್) ಚಿತ್ರಗಳ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತೀರ್ಮಾನಿಸಬೇಕು. ಪ್ರಾಚೀನ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಬೇಸಗೆಯಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಬರಗಾಲದಲ್ಲಿ ಗೋಚರವಾಗುತ್ತವೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಕಾಲುವೆ, ನಾಲೆ, ಕಂದಕದಂಥ ಮೇಲ್ಮೈ ಕೆಳಗಿನ ರಚನೆಗಳ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ತೇವಾಂಶವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಎದ್ದುಕಾಣುತ್ತವೆ. ಅಂತೆಯೇ ಹೆಚ್ಚು ತೇವಾಂಶದ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಮೈ ಅಡಿಯ ರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆ ಗುರುತುಗಳ (ಕ್ರಾಪ್‌ಮಾರ್ಕ್ಸ್) ಅಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಅಡಿಪಾಯ ಅಥವಾ ಹುದುಗಿರುವ ಗೋಡೆಗಳಂಥ ರಚನೆಗಳು ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತವೆ.

ಬಾಹ್ಯಾಕಾಶ ನೆಲೆಯಿಂದ ತಲಕಾಡು ಪ್ರದೇಶದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಪಡೆದು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿನ ಅಸಹಜವಾದ ರೇಖೀಯ ಹಾಗೂ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಆಕಾರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ, ಅದು ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿದೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ವಿಲಕ್ಷಣವಾದ ಭೌಗೋಳಿಕ ವಿನ್ಯಾಸದಿಂದಾಗಿ ಈ ಪ್ರಾಚೀನ ಪಟ್ಟಣದ ಬಹುಭಾಗ ಗಾಳಿಯ ಹೊಡೆತದಿಂದ ಕಾವೇರಿನದಿಯ ಮರಳಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ಹಾಗೂ ಅಮೆರಿಕನ್ ಉಪಗ್ರಹಗಳ ದೂರಸಂವೇದನ ವಿಧಾನದಿಂದ ದೊರೆತ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಾಯಿತು.

ಮೂರು ಆಯಾಮ ಮಾದರಿಗಳು (3ಡಿ ಮಾಡಲ್ಸ್), ದ್ವಿವಿಮಿತೀಯ ಭೂಪಟಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಭೂದೃಶ್ಯವನ್ನು ಮೂರು ಆಯಾಮ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ನಿಜಕಾಲದಲ್ಲಿ (ರಿಯಲ್‌ಟೈಮ್) ಚಿತ್ರೀಕರಿಸಿಕೊಂಡರೆ ಭೂದೃಶ್ಯದ ನಾನಾ ಕಣ್ನೆಲೆ ಚಿತ್ರಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಬಾದಾಮಿ ನಿವೇಶನದ 3ಡಿ ಚಿತ್ರೀಕರಣ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯನ್ನು ನಡೆಸಲಾಯಿತು.

ಬಾದಾಮಿಯ ಭೂಪ್ರದೇಶ ಕಲ್ಲುಬಂಡೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಈ ಭೂದೃಶ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಬಂಡೆಗಳನ್ನು ಕಡಿದು, ಕೆತ್ತಿ ಮಾಡಲಾದ ಅನೇಕ ಸ್ಮಾರಕಗಳು ಚದರಿದಂತಿವೆ. ಒಂದು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನಿವೇಶನದ ಸುತ್ತ, ಅದನ್ನು ತಲುಪಲು ರಸ್ತೆಗಳು, ಸೇತುವೆಗಳು ಮತ್ತು ಹಗ್ಗಮಾರ್ಗಗಳನ್ನೋ ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಸುತ್ತ ಕಾಲುವೆಗಳು, ಕಾರ್ಖಾನೆ ಗಳನ್ನೋ ರೂಪಿಸುವಾಗ ಪ್ರಾಕ್ತನ ಅವಶೇಷಗಳಿಗೆ ತೊಂದರೆಯಾಗದಂತೆ ಎಚ್ಚರವಹಿಸಬೇಕು. ಇಂಥ ಕಡೆ 3ಡಿ ದೃಶ್ಯೀಕರಣ ವಿಧಾನ ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತದೆ. (ಆರ್.ಎಂ.ಬಿ.)

ದೂರಸಂವೇದನ ತಂತ್ರವನ್ನು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಪುರಾ-ವಾತಾವರಣ (ಪೇಲಿಯೋ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್), ಭೂರೂಪಶಾಸ್ತ್ರ (ಜಿಯೊ ಮಾರ್ಫಾಲಜಿ), ಪ್ರಾಚೀನ ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಉಗಮ-ವಿಕಾಸ-ಅವನತಿ ಮುಂತಾದ ಅಧ್ಯಯನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ತಂತ್ರ ಉಪಯುಕ್ತ. ಅಂತೆಯೇ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ ಅಥವಾ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಪರಿವೀಕ್ಷಣೆ, ನಿರ್ವಹಣೆ ಮತ್ತು ಸಂರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಇದು ನೆರವಾಗಬಲ್ಲದು. ಅನೇಕ ದಿಬ್ಬಗಳಿರುವ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ದಿಬ್ಬಗಳ ನಡುವಣ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿಯೂ ನೈಸರ್ಗಿಕವಾಗಿ ಅಥವಾ ಆಧುನಿಕ ನಗರಗಳ ಗರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚುವಲ್ಲಿಯೂ ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಉದಾ: ಹೈದರಾಬಾದು ನಗರದಡಿಯಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿದ್ದ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಣ್ಣಿನಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾದದ್ದು ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ. ಭೂಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಯಾವ ಲಕ್ಷಣಗಳೂ ಗೋಚರಿಸದಿರುವ ಈ ಕೋಟೆಯ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನ್ಯಾಷನಲ್ ರಿಮೋಟ್ ಸೆನ್ಸಿಂಗ್ ಏಜೆನ್ಸಿಯ ತಂತ್ರಜ್ಞರು ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದಾರೆ.

ನದೀಪಾತ್ರ ಹಾಗೂ ಕರಾವಳಿ ತೀರದಲ್ಲಾದ ಬದಲಾವಣೆಗಳು, ಸಮುದ್ರದ ಏರಿಳಿತ, ಭೂರಚನೆಯಲ್ಲುಂಟಾಗುವ ಏರುಪೇರುಗಳು ಕೆಲವೊಂದು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಯನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿದ್ದುಂಟು. ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ದೂರಸಂವೇದನೆಯಿಂದ ತೆಗೆದ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳು ಅತ್ಯುಪಯುಕ್ತ ಮಾಹಿತಿ ಒದಗಿಸಬಲ್ಲವು. ನದಿಗಳ ಪುರಾತನ ಹರಿವು, ಪ್ರಾಚೀನ ಕರಾವಳಿ ತೀರ ಮುಂತಾದ ಭೂಲಕ್ಷಣಗಳು ಈ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗೋಚರಿಸುತ್ತವೆ. ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ದೂರಸಂವೇದನ ತಂತ್ರ ಮಹತ್ತರ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿರುವುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಬಹುದು. ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವನತಿಗೆ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯ ಬತ್ತುವಿಕೆ ಮೂಲಕಾರಣಗಳಲ್ಲೊಂದು ಎಂಬ ನಿಲುವಿಗೆ ಈ ಅಧ್ಯಯನ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಆಧಾರ ನೀಡಿದೆ.

ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಯ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ನಿಖರವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಸ್ವರೂಪ-ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸಬಹುದು. ಸ್ಮಾರಕ ಅಥವಾ ನೆಲೆಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಪರಿಸರ ಬದಲಾಗದಂತೆ ಕಾಯ್ದುಕೊಳ್ಳುವುದು ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಒಂದು ಭಾಗ. ಇಂತಹ ಪರಿವೀಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ದೂರಸಂವೇದನೆಯ ಆಧಾರದಿಂದ ಸುಗಮವಾಗಿ ನಿರ್ವಹಿಸಬಹುದು; ನೆಲೆಗೆ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಭೇಟಿನೀಡುವ ಅಗತ್ಯವಿಲ್ಲ. ನೆಲೆಯ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಾಗುವ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಗವಿಡುವುದೂ ಸಾಧ್ಯ. ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ ನೆಲೆಗಳ ಸಂಪೂರ್ಣ ಉತ್ಖನನ ಸಾಧ್ಯವಾಗದಿದ್ದಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಬಳಸಿ ಹೆಚ್ಚು ಫಲದಾಯಕವಾದಂತಹ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಅಂತಹ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಳ್ಳಬಹುದು. ಪ್ರಾಚೀನ ಪಟ್ಟಣ ಅಥವಾ ನಗರದ ಉಗಮ ಮತ್ತು ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ದೂರಸಂವೇದನೆಯ ನೆರವಿನಿಂದ ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ನಗರ ರಚನಾ ವಿನ್ಯಾಸದ ಬಗೆಗಿನ ಕೂಲಂಕಷ ಅಧ್ಯಯನವೂ ಇದರಿಂದ ಸಾಧ್ಯ. (ಎ.ಟಿ.)

ಉತ್ಖನನ: ಪುರಾತನ ನೆಲೆಯನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿಯೂ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯವಾಗಿಯೂ ಅಗೆಯುವ ಕಾರ್ಯವೇ ಉತ್ಖನನ (ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್). ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಳಸಲ್ಪಡುವ ತಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಮೂಲ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ಖಚಿತ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪಡೆಯುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಳ್ಳುವನು. ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮವನ್ನೂ ಆಯಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ವಿವಿಧ ಮುಖಗಳನ್ನೂ ಇತಿಹಾಸವನ್ನೂ ಸರಿಯಾಗಿ, ವಿವರವಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುವುದು ಹಾಗೂ ಉತ್ಖನನದ ಸರಿಯಾದ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನಿಡುವುದು ಅತ್ಯವಶ್ಯ.

ಉತ್ಖನನ ಪುನರಾವೃತ್ತಿ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲದ ಪ್ರಯೋಗ. ಏಕೆಂದರೆ ಉತ್ಖನನ ವೆಂಬ ಪ್ರಯೋಗದಲ್ಲಿ ಮೂಲ ನೆಲೆ ಮತ್ತು ಅದರಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ಮಾನವನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು-ಕೆಲವು ಸ್ಥಿರ ಮತ್ತು ಚರ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನುಳಿದು - ನಾಶವಾಗಿ ಹೋಗುತ್ತವೆ. ಉತ್ಖನನ ಮುಕ್ತಾಯಗೊಂಡಾಗ ಉಳಿಯುವುದು ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಅದರ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆದಿಟ್ಟಿರುವ ಲಿಖಿತ ದಾಖಲೆಗಳು, ಚಿತ್ರಗಳು, ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳು ಮಾತ್ರ. ಇವೇ ಆ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪುನಾರಚನೆಗೆ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗುವ ಪುರಾವೆಗಳು. ಆಧುನಿಕ ಉತ್ಖನನ ತಂತ್ರಗಳು ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟು ಸಮಗ್ರವಾಗಿರಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಾಗಿವೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ವಿಜ್ಞಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣತರಾದ ತಜ್ಞರ ಪ್ರಯೋಜನ ಪಡೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲು ಸ್ತರವಿಂಗಡನ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು (ಸ್ಟ್ರ್ಯಾಟಿಗ್ರಫಿ) ಅಳವಡಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಯಾವುದೊಂದು ನೆಲೆ ಒಂದೇ ಜನಾಂಗದವರಿಂದ ಅಥವಾ ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ವಿವಿಧ ಜನಾಂಗದವರಿಂದ ದೀರ್ಘಕಾಲದವರೆಗೆ ವಸತಿಗಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟರೆ, ಆಯಾ ಜನಾಂಗಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಅಲ್ಲಿ ಶೇಖರಣೆಯಾಗಿ ನೆಲೆ ದಿಬ್ಬದ ರೂಪ ತಾಳುತ್ತದೆ. ಈ ಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಮಣ್ಣಿನ ಬಣ್ಣ, ಸ್ವರೂಪ, ಗುಣ, ಘಟಕ, ಸಡಿಲತೆ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸ್ತರ ಅಥವಾ ಪದರಗಳಾಗಿ ಶೇಖರಣೆಯಾಗುತ್ತವೆ. ದಿಬ್ಬವನ್ನು ಲಂಬವಾಗಿ ಛೇದಿಸಿದರೆ, ಅವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ ವಿವಿಧ ಸ್ತರಗಳು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಹೀಗೆ ಉಂಟಾದ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ತೀರ ತಳದಲ್ಲಿ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಮಣ್ಣಿನ ಮೇಲೆ ಶೇಖರಣೆಯಾಗಿರುವ ಸ್ತರ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ಅನಂತರದ ಸ್ತರಗಳು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಅನಂತರದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ತೀರ ಮೇಲಿನ, ದಿಬ್ಬದ ಹೊದಿಕೆಯಂತಿರುವ ಸ್ತರ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಕೊನೆಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ (ಕಾಲಮಾನದಲ್ಲಿ ತೀರ ಈಚಿನ) ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ವಸತಿ ದಿಬ್ಬದ ಸ್ತರಕ್ರಮ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದ (ಸಾಪೇಕ್ಷ ಕಾಲ ನಿರ್ಣಯದ) ದಾಖಲೆಯಾಗಿದೆ.

ಉತ್ಖನನ ವಿಧಾನಗಳು: ನೆಲೆಯ ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ಉತ್ಖನನದ ಉದ್ದೇಶಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ವಿವಿಧ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ.

1. ನಿರಂಕುಶ ಉತ್ಖನನ: ಈ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ತರವಿಂಗಡನೆಗೆ ಗಮನವೀಯಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಳದಷ್ಟು (ಉದಾ: 20ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪ) ಮಣ್ಣನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಗುಂಡಿಯಿಂದ ಒಂದೇ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ತೋಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನು ದಾಖಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಅಷ್ಟೇ ಆಳದ ಮಣ್ಣನ್ನು ಮತ್ತೆ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿ ತೋಡುವುದು. ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಅವು ದೊರೆತ ಮಟ್ಟಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ದಾಖಲು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ದೊರೆತ ಮಟ್ಟ ಅದರ ಸಾಪೇಕ್ಷ ಕಾಲಮಾನದ ಸೂಚಿಯಾಗಿದೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗುತ್ತದೆ.

2. ಸ್ತರವಿಂಗಡನಾತ್ಮಕ ಉತ್ಖನನ: ಸ್ತರವಿಂಗಡನೆಯ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿರಿಸಿಕೊಂಡು ನಡೆಸಲಾಗುವ ಉತ್ಖನನ.

ನೆಲೆಯ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ (ವಸತಿ, ಸ್ಮಶಾನ ಇತ್ಯಾದಿ) ಕೆಲವು ಉತ್ಖನನ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

ವಸತಿ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನ ವಿಧಾನಗಳು: ಸ್ವರೂಪಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಎರಡು ವಿಧಾನ ಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ: (1) ಲಂಬ ಉತ್ಖನನ, (2) ವಿಸ್ತೃತ ಅಥವಾ ಸಮತಲ ಉತ್ಖನನ. ಈ ಎರಡೂ ವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಲ ತತ್ತ್ವವಾದ ಸ್ತರವಿಂಗಡನೆಯನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿರಿಸ ಲಾಗುವುದು.

(1) ಲಂಬ ಉತ್ಖನನ: ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಆಯ್ದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಚೌಕ ಅಥವಾ ಆಯತ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಬಾವಿಯನ್ನು ತೋಡುವಂತೆ ಮೇಲಿನಿಂದ ಕೆಳಗೆ ಲಂಬವಾಗಿ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಮಣ್ಣಿನವರೆಗೆ ಅಗೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ನೆಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಆನುಪೂರ್ವಿಯನ್ನು (ಕಾಲಾನುಕ್ರಮವನ್ನು) ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುವುದು ಇದರ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶ. ಲಂಬ ಉತ್ಖನನ ಪರಿಮಿತ ಉತ್ಖನನವಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆಂದು ಆಯ್ಕೆಯಾದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪರೀಕ್ಷಾರ್ಥವಾಗಿ ಲಂಬ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ಜರುಗಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇತಿಹಾಸಪೂರ್ವ ಕಾಲದ ನೆಲೆಗಳ ಸ್ಥೂಲ ವಿವರಗಳನ್ನು ಅರಿತುಕೊಳ್ಳಲು ಈ ವಿಧಾನ ಹೆಚ್ಚು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ.

ಲಂಬ ಉತ್ಖನನ ಹಣ, ಕಾಲದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಿತವ್ಯಯಕಾರಿ. ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸಮಸ್ಯೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಾಡುವ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಗೆ ಇದು ಪೂರಕವಾಗಿದೆ. ಅನ್ವೇಷಣೆಗಳಿಂದ ಕಂಡುಬಂದ ಎರಡು ಅಥವಾ ಹೆಚ್ಚು ನೆಲೆಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಆನುಪೂರ್ವಿಯನ್ನು ಹೋಲಿಸಿ ನೋಡಲು ಲಂಬ ಉತ್ಖನನ ಪ್ರಯೋಜನಕಾರಿ. ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರದಿರುವ ಕೋಟೆ ಅಥವಾ ಕಟ್ಟಡದ ಗೋಡೆಗಳ ರೂಪರೇಷೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಸಹ ಈ ವಿಧಾನ ಸಹಕಾರಿ. ಇದರಿಂದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯ ಸ್ತರಕ್ರಮದ ಸ್ವರೂಪ ಕೂಡ ಗೊತ್ತಾಗು ತ್ತದೆ. ಲಂಬ ಉತ್ಖನನ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವಭಾವಿಯೂ ಪೂರಕವೂ ಆಗಿದೆ.

ಆಯತ ವಿನ್ಯಾಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಉತ್ಖನನ ಮತ್ತು ಮೂರು-ಆಯಾಮ ದಾಖಲೆ: ಆಯತಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನಳವಡಿಸಲಾದ, ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿರಿಸಿ ಕೊಂಡು ನಡೆಸಲಾಗುವ ಲಂಬ ಉತ್ಖನನದ ರೂಪಾಂತರ. ಈ ಬಗೆಯ ಉತ್ಖನನ ಗುಂಡಿಗಳು ಪರೀಕ್ಷಾ ಗುಂಡಿಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ವಿಶಾಲವಾಗಿದ್ದು ದಾಖಲೆಗಳನ್ನಿಡುವುದಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಸಬ್‌ಸ್ಟ್ಯಾಂಟಿವ್ ಡಿಗ್ಗಿಂಗ್ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ಅಡ್ಡಗುಂಡಿ ತೋಡುವುದು ಇದಕ್ಕೊಂದು ಉದಾಹರಣೆ. ಇಂತಹ ಉತ್ಖನನ ಗುಂಡಿಗಳಿಂದ ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಗೂ ಕೋಟೆಯ ಒಳಗಿನ ವಸತಿಗಳ ಆನುಪೂರ್ವಿಗೂ ಇರುವ ಕಾಲ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ನೆಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕಾಲಾನುಪೂರ್ವಿಯನ್ನು ಸಹ ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಉದ್ದವಾಗಿ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ತೋಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಅವಶ್ಯಕತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಉದ್ದುದ್ದ ವಾಗಿ ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆಯೇ ವಿನಃ ಅಡ್ಡಡ್ಡವಾಗಿಯಲ್ಲ. ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆಂದು ಆಯ್ದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ

ಮೊದಲು ಮೂಲ ಸೂತ್ರರೇಖೆಯನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಿ ಆ ರೇಖೆಗುಂಟ ಪ್ರತಿ ಮೀಟರಿಗೊಂದರಂತೆ ಬಲವಾಗಿ ಗೂಟಗಳನ್ನು ನೆಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ತೋಡಬೇಕಾಗಿರುವ ಗುಂಡಿಯ ಅಡ್ಡಳತೆಯನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಿ ಆ ಅಳತೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ಮೂಲ ಸೂತ್ರರೇಖೆಗೆ ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿಯೂ ಮೊದಲು ನೆಟ್ಟ ಗೂಟಗಳಿಗೆ ಸರಿಹೊಂದುವಂತೆಯೂ ಇನ್ನೊಂದು ಸಾಲು ಗೂಟಗಳನ್ನು ನೆಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ನೆಡಲಾದ ಗೂಟಗಳಿಂದ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು 3–ಆಯಾಮ ವಿಧಾನದಿಂದ (3–ಡಿ) ದಾಖಲು ಮಾಡುವುದು ಸುಲಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೆಚ್ಚು ವಿಶಾಲವಾಗಬಹುದಾದ ಆಯತ ವಿನ್ಯಾಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿಯ ನಡುನಡುವೆ, ಸಮಾನ ಅಂತರಗಳಲ್ಲಿ (ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ 3ಮೀ) ಅಡ್ಡಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಇದರಿಂದ ಸರಿಯಾದ ಸ್ತರವಿಂಗಡನೆಗೂ, ಕೂಲಿ ಆಳುಗಳ ಚಲನವಲನೆಗೂ ಗುಂಡಿಯ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳ ಪರಿವೀಕ್ಷಣೆಗೂ ಅನುಕೂಲವಾಗುತ್ತದೆ. ಉತ್ಖನನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಅಡ್ಡಗೋಡೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಉತ್ಖನನಗೊಂಡ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಬಹುದು.

ಆಯತ ವಿನ್ಯಾಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು 3–ಆಯಾಮ ವಿಧಾನದಿಂದ ದಾಖಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ದೊರೆತ ಸಂದರ್ಭ, ಸ್ಥಿತಿ, ಸ್ತರ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಉದ್ದ, ಅಗಲ, ಎತ್ತರ ಅಥವಾ ಆಳಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮೂರು ಅಳತೆಗಳನ್ನು (ಆಯಾಮಗಳನ್ನು) ದಾಖಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅದರಿಂದಲೇ ಈ ವಿಧಾನಕ್ಕೆ 3–ಆಯಾಮ ದಾಖಲೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ಖನನ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಅಡ್ಡವಾಗಿ ವಿಸ್ತಾರಗೊಳಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲದಿರುವುದು ಆಯತ ವಿನ್ಯಾಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಒಂದು ಕೊರತೆ. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಇನ್ನೊಂದು ಕೊರತೆಯೆಂದರೆ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಗಳನ್ನು ಅರಿತುಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದಿರುವುದು.

(2) ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ಅಥವಾ ಸಮತಲ ಉತ್ಖನನ: ನೆಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ವಿವರವಾದ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಆಯಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಇತ್ಯಾದಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸಾಕಷ್ಟು ವಿವರವಾಗಿ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ವಿಸ್ತೃತ ಅಥವಾ ಸಮತಲ ಉತ್ಖನನ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ.

ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ನಡೆಸಲು ಎರಡು ರೀತಿಯ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಬಹುದು: (ಅ) ಚೌಕೋನಜಾಲ ವಿನ್ಯಾಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಉತ್ಖನನ (ಆ) ಮುಕ್ತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಉತ್ಖನನ.

(ಅ) ಚೌಕೋನಜಾಲ ವಿನ್ಯಾಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಉತ್ಖನನ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೂ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ದಾಖಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೂ ಸರಿಯಾದ ಸ್ತರವಿಂಗಡನೆಗೂ ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಚೌಕಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ ಚೌಕೋನಜಾಲ ವಿನ್ಯಾಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನಗೊಳ್ಳುವ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಒಂದೇ ಅಳತೆಯ ಚಚ್ಚೌಕಗಳಾಗಿ ಒಂದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲೊಂದು ಚೌಕಬರುವಂತೆ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿ ಎರಡು ಚೌಕಗಳ ನಡುವೆ ಅಡ್ಡಗೋಡೆ (ಬಾಕ್) ಉಳಿಯುವಂತೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿ ಚೌಕ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ತೋಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ವಿಂಗಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಚೌಕಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಚೌಕಗಳಿಂದುಂಟಾದ ಜಾಲ ವಿನ್ಯಾಸದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

(ಆ) ಮುಕ್ತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಉತ್ಖನನ: ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಯಾಗು ತ್ತಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ಕ್ರಮ. ಈ ರೀತಿಯ ಉತ್ಖನನ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಮುಕ್ತವಾಗಿ ಸ್ತರಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗು ತ್ತದೆ. ಉತ್ಖನನಗೊಳ್ಳುವ ಪ್ರದೇಶದ ವಿಸ್ತಾರ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನು ದಾಖಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಚೌಕಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿದ ವಿನ್ಯಾಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಅಡ್ಡಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ವಿಧಾನದ ಪ್ರತಿಪಾದಕರು ಅಡ್ಡಗೋಡೆಗಳು ದಾಖಲೆಗಳ ಸಮಗ್ರತೆಗೆ ಅಡಚಣೆಯಾಗು ತ್ತವೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ವಿಧಾನದ ಪ್ರತಿಪಾದಕರಲ್ಲಿ ಆಂಗ್ಲ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಫಿಲಿಪ್ ಬಾರ್ಕರ್ ಪ್ರಮುಖನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

ಸ್ಮಶಾಣ ನಿವೇಶನದ ಉತ್ಖನನ: ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟ ಬಗೆಯ ಸಮಾಧಿ ದಿನ್ನೆಗಳು ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಚತುರ್ಭಾಗ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಶಿಲಾವೃತ್ತ ಸಮಾಧಿ ಹಾಗೂ ಶವಕುಣಿಗಳ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಚತುರ್ಭಾಗ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಚತುರ್ಭಾಗ ಉತ್ಖನನ ಪದ್ಧತಿ: ಸಮಾಧಿಯ ವೃತ್ತವನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಸಮಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬೇಕು. ಅನಂತರ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ವಿರುದ್ಧವಾಗಿರುವ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಬೇಕು. ಅನಂತರ ಉಳಿದೆರಡು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಅಡ್ಡಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಬೇಕು. ಇದರಿಂದ ಯಾವುದೇ ವೃತ್ತಭಾಗವನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡುವಾಗಲೂ ಸ್ತರವಿಂಗಡನೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಮಾಧಿಯನ್ನು ಯಾವ ಕಾಲದಲ್ಲಾದರೂ ಅಗೆದು ಕೆಡಿಸಿದ್ದರೆ ಸ್ತರವಿಂಗಡನೆಯಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಒಂದೇ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಶವಗಳು ಹೂಳಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದು ಮೊದಲಿನದು ಯಾವುದು ಅನಂತರದ್ದು ಎಂದು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುವುದು ಸ್ತರವಿಂಗಡನೆಯಿಂದ ಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಅಡ್ಡಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದರೆ ಶವದ ಕುಣಿಯನ್ನು ನೆಲದಲ್ಲಿ ಅಗೆದಿರುವ ರೀತಿ, ಅದರೊಳಗಿನ ಶವ ಸಂಸ್ಕಾರದ ವಸ್ತುಗಳು ಇರುವ ಸ್ಥಿತಿ, ಸ್ಥಾನ, ಕುಣಿಯಲ್ಲಿಯ ಮಣ್ಣಿನ ಸ್ವರೂಪ ಮತ್ತು ಮಣ್ಣನ್ನು ತುಂಬಿರುವ ರೀತಿ, ಅದರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುರಾಶಿಯ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲಿನ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕಟ್ಟೆಯ ಜೋಡಣೆ ಇವೆಲ್ಲ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತವೆ. ಇವನ್ನೆಲ್ಲ ಸರಿಯಾಗಿ, ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ರೇಖಾಚಿತ್ರ, ನಕ್ಷೆ, ಛಾಯಾಚಿತ್ರ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಂದ ದಾಖಲು ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಅನಂತರ ಶವಸಂಸ್ಕಾರದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಾಣುವ ಹಾಗೆ ಮಾಡಿ, ಪೂರ್ಣ ವಿವರಗಳನ್ನು ದಾಖಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಇದಾದ ಅನಂತರವೇ ಶವ ಸಂಸ್ಕಾರದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಕೂಲಂಕಷ ಪರೀಕ್ಷೆಗೊಳಪಡಿಸಬೇಕು.

ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯಲ್ಲಿ (ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ) 1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯವರು ಬಹು ದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಅಗೆದರು. ಬೃಹತ್ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿರುವ ಕೋಣೆಯಂಥ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡುವ ಮೊದಲು ಕೋಣೆಯ ಹೊರಭಾಗಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣುವಂತೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಕೋಣೆಯ ಮೇಲೆ ಮುಚ್ಚಿರುವ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲನ್ನು ತೆಗೆದಿರಿಸಬೇಕು. ಅನಂತರ ಕೋಣೆಯ ಒಳಭಾಗವನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡುವಾಗ ಮೊದಲು ಅರ್ಧಭಾಗವನ್ನೂ ಕೊನೆಗೆ ಇನ್ನರ್ಧ ಭಾಗವನ್ನೂ ದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ಸಾವಕಾಶವಾಗಿ ಅಗೆಯಬೇಕು. ದೊರೆಯುವ ಎಲ್ಲ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ವಿವರಗಳನ್ನೂ ಸಚಿತ್ರವಾಗಿ ದಾಖಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಕೋಣೆಯಂಥ ಸಮಾಧಿಯ ರಚನೆ ಯಾವ ರೀತಿಯಿಂದಲೂ ಹಾಳಾಗದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಉತ್ಖನನ ಮುಗಿದ ಅನಂತರ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲನ್ನು ಮೊದಲಿದ್ದಂತೆಯೇ ಇರಿಸಬೇಕು. (ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ.)

ಲಾಟ್ ವಿಧಾನ: ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬಳಸುವ ಅಗೆತದ ವಿಧಾನ. ಇದರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಜಾಗವನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ 5x5ಮೀ ಚೌಕ ಅಥವಾ ಗುಂಡಿಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ವರ್ಣಮಾಲೆಯ ಅಕ್ಷರಗಳಿಂದ ಹೆಸರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. (ಎ 1, 2, 3, ... ಬಿ 1, 2, 3,.... ಸಿ1, 2, 3.... ಇತ್ಯಾದಿ). ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಮತ್ತೆ 2.5x2.5ಮೀ ನ ನಾಲ್ಕು ಸಮ ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಗೋಡೆಗಳು ಉಳಿಯದಂತೆ ವಿಭಜಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಗ್ನೇಯ, ನೈರುತ್ಯ, ವಾಯವ್ಯ, ಈಶಾನ್ಯ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅಗೆತವನ್ನು ಒಮ್ಮೆಗೆ ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅಗತ್ಯವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಏಕಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಗೆತವನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳಬಹುದು. ಪ್ರತಿ ಅಗೆತಕ್ಕೆ ಕೊಡುವ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಲಾಟ್ ಸಂಖ್ಯೆ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಗುಂಡಿಯ ಈಶಾನ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿನ ಮೊದಲ ಅಗೆತದ ಅಥವಾ ಲಾಟ್ ಸಂಖ್ಯೆ 101 ಎಂದಿಟ್ಟುಕೊಂಡರೆ, ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಅಗೆತ 201, ನೈರುತ್ಯದಲ್ಲಿ 401 ಮತ್ತು ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ 801 ಆಗುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆಯ ಅಗೆತದ ಸಂಖ್ಯೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ 002, 202, 402 ಮತ್ತು 802 ಆಗುತ್ತದೆ. ಈ ಕ್ರಮಾಂಕದ ಪ್ರಕಾರ ಗುಂಡಿಯ ಪ್ರತಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ 200 ಅಗೆತಗಳನ್ನು ನಡೆಸುವಷ್ಟು ಅವಕಾಶವಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಅಂತರ ಇನ್ನೂರೇ ಆಗಿರಬೇಕೆಂದೇನಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ಸಂದರ್ಭಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ನಿರ್ಧರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು.

ಅಗೆತದಲ್ಲಿ ಸಿಗುವ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಆಯಾ ಗುಂಡಿಯ ಹೆಸರು, ಅಗೆಯಲಾದ ಭಾಗ, ಲಾಟ್ ಸಂಖ್ಯೆ, ಆಳ ಮತ್ತು ಪದರದ ಸಂಖ್ಯೆಯೊಂದಿಗೆ ದಾಖಲಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ [ಉದಾ; ವಸ್ತು – ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿ; ಗುಂಡಿ–ಎ 1; ಭಾಗ ಈಶಾನ್ಯ; ಲಾಟ್ ಸಂಖ್ಯೆ 001; ಆಳ–08 ಸೆಂಮೀ.; ಪದರ –(1)]. ಪ್ರತಿ ಅಗೆತದ ಅನಂತರ ಅಗೆಯಲಾದ ಆಳವನ್ನು ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಖಚಿತ ಬಿಂದುವಿನಿಂದ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನೆಲೆ/ದಿಬ್ಬದ ಅತಿ ಎತ್ತರದ ಭಾಗದಿಂದ –ದಾರ ಮತ್ತು ಸ್ಪಿರಿಟ್ ಲೆವೆಲ್ ಅನ್ನು ಬಳಸಿ ಅಳೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷವೇನಾದರೂ ಸಿಕ್ಕಲ್ಲಿ ಅದರ ನಿಖರ ಸ್ಥಾನವನ್ನು 3–ಆಯಾಮಗಳೊಂದಿಗೆ ದಾಖಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿಯ ಸ್ತರಗಳನ್ನು ನೆಲೆಯ ಎತ್ತರದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿಯೇ ಅಗೆಯಲಾಗುವ ಪರೀಕ್ಷಕ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿಯ ಸ್ತರಕ್ರಮದೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅಗೆಯುತ್ತಿರುವಾಗಲೇ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿಯ ಸ್ತರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ವಸತಿಮಣ್ಣಿನ ಬಣ್ಣ, ರಚನೆ ಮತ್ತು ಅದರಲ್ಲಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಹೋಲಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನೆರವಾಗುತ್ತವೆ.

ಹ್ಯಾರಿಸ್ ಮ್ಯಾಟ್ರಿಕ್ಸ್ ಪದ್ಧತಿ: ಭೂ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬಳಸುವ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಪದ್ಧತಿ. ಇದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿರುವ ಚೌಕೋನ ಗುಂಡಿಗಳ ಜಾಲ ಮತ್ತು ಪದರ ಅನುಕ್ರಮವನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ವಿಧಾನಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಶಿಶುಪಾಲಗಡದ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ (2006–09) ಈ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಲಾಯಿತು. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಪದರ ಅಥವಾ ಉಪಪದರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಈ ಪದ್ಧತಿಯಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ವಸತಿ ಮಣ್ಣಿನ ಪದರ/ಉಪಪದರಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು

ಅವು ಶೇಖರವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲೇ ಎಳೆ ಎಳೆಯಾಗಿ ಹೊರಗೆ ತೆರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಮೀಕರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿ ಅವಶೇಷ/ಲೋಕಸ್‌ಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಈ ಮುಂದಿನ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸ ಲಾಗುತ್ತದೆ: ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಹೆಸರು ಮತ್ತು ದಿನಾಂಕ; ಗುಂಡಿಯ ಸಂಖ್ಯೆ/ಹೆಸರು (ಎ,ಬಿ,ಸಿ ಇತ್ಯಾದಿ); ಲೋಕಸ್ ಸಂಖ್ಯೆ (1, 2, 3 ಇತ್ಯಾದಿ); ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳ ತೂಕ ಮತ್ತು ಚೀಲಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ; ದೊರೆತ ಇತರ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ವಿವರಣೆ; ಅಗೆಯುವ ಮೊದಲು ಮತ್ತು ಅನಂತರ ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಯಿಂದ ಆಳ-ವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಅಂತೆಯೇ ಲೋಕಸ್/ಅವಶೇಷದ ಉದ್ದಗಲ (ಮೀಟರಿನಲ್ಲಿ) ಗುರುತಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು; ಲೋಕಸ್/ಅವಶೇಷದ ಸ್ಥೂಲ ವಿವರಣೆ: ಉದಾ. ಮೇಲ್ಮಣ್ಣು-ಅವಶೇಷರಹಿತ ಪದರವೇ/ವಸತಿ ಪದರವೇ/ಗೃಹವ್ಯವಸ್ಥೆಯೇ ವಾಸ್ತುರಚನೆಯೇ ಇತ್ಯಾದಿ ಮತ್ತು ಇದನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಅಗೆಯುತ್ತಿರುವ ಕಾರಣ; ಮಾತೃಕೆಯ ಅಂಕಣ: ಈ ಅಂಕಣದಲ್ಲಿ ಆಯಾ ದಿನ ಅಗೆದ ಲೋಕಸ್/ ಅವಶೇಷಗಳ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ರೇಖಾಚಿತ್ರದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕೆಳಕಂಡಂತೆ ತೋರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ:

ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಎ-ಗುಂಡಿಯ ಮೊದಲ ಲೋಕಸ್‌ಅನ್ನು ಎ1 ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಅಗೆತ ಅಷ್ಟೂ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆದದ್ದನ್ನು ಎ2 ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಎ2 ವಿನ ಜಾಗವನ್ನು 3 ಲೋಕಸ್ ಆಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ಅಗೆದದ್ದನ್ನು ಎ3, ಎ4 ಮತ್ತು ಎ5 ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಅಂತಿಮ ಮಾತೃಕೆಯ ರೇಖಾಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಅಗೆಯಲಾದ ಎಲ್ಲ ಲೋಕಸ್‌ಗಳ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಇದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಒಂದು ವೇಳೆ ಇದೇ ಬಗೆಯ ವಸತಿಮಣ್ಣು ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಲ್ಲಿ, ಆ ಲೋಕಸ್‌ಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನಮೂದಿಸಬೇಕು; ಮಣ್ಣಿನ ಬಣ್ಣ ಮತ್ತು ರಚನೆ (ಒಣಗಿದ/ತೇವವಾದ/ಸಡಿಲವಾದ/ಸಾಂದ್ರವಾದ ಇತ್ಯಾದಿ) ಮತ್ತು ಅದರೊಟ್ಟಿಗೆ ಬೆರೆತ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳ/ಕಲ್ಲಿನ ತುಂಡುಗಳ ಶೇಕಡಾವಾರು ಪ್ರಮಾಣ (ಅಂದಾಜಿನಲ್ಲಿ); ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಲೋಕಸ್‌ಅನ್ನು ಕುರಿತು ಸಣ್ಣದೊಂದು ಟಿಪ್ಪಣಿ (ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಲೋಕಸ್‌ನ ಬಗ್ಗೆ ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ) ಮತ್ತು ಲೋಕಸ್‌ನ ಕರಡು ಚಿತ್ರ (ಲೋಕಸ್‌ನ ಆಕಾರ-ಆಯತ/ಚೌಕ/ವೃತ್ತ/ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ ಇತ್ಯಾದಿ). ಬಳೆ-ಮಣಿ-ಕಲ್ಲು ಮುಂತಾದ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತಲ್ಲಿ ಅವು ಸಿಕ್ಕ ಜಾಗವನ್ನು ಇದರಲ್ಲಿ ಗುರುತುಮಾಡಬೇಕು.

ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ-ಮಧ್ಯಕಾಲೀನಯುಗದ ಶಿಶುಪಾಲಗಡದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟ ಜಾಗ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಆಯತ ಮತ್ತು ಚೌಕಾಕಾರದ ಗುಂಡಿಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸ ಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ವರ್ಣಮಾಲೆಯ ಅಕ್ಷರಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ (ಎ,ಬಿ,ಸಿ,ಡಿ ಇತ್ಯಾದಿ). ಅಲ್ಲದೆ ಹ್ಯಾರಿಸ್ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ನಿಗದಿತ/ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಘಟಕಗಳಂತೆ ಪರಿಗಣಿಸುವುದಿಲ್ಲ; ಗುಂಡಿಗಳ ನಡುವೆ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು (ಬಾಕ್) ಉಳಿಸುವುದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೆನಪಿಡಬೇಕು. ಹಾಗಾಗಿ ಅಗತ್ಯವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿಯ ಸೀಮೆಗಳನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದ ಗುಂಡಿಗಳ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಇದರೊಳಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅವಶೇಷಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಅದರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ಕಾಲಾನುಕ್ರಮಣಿಯ ಸಂದರ್ಭಕ್ಕೆ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ನೀಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಅವಶೇಷ ವಾಸ್ತುರಚನೆಯಾಗಿರಬಹುದು (ಕಟ್ಟಡ, ಕೊಠಡಿ, ಗೋಡೆ, ಮೆಟ್ಟಿಲು ಇತ್ಯಾದಿ), ಒಲೆ-ಗುಂಡಿ-ದಂಡೆ-ಸಮಾಧಿ-ಚರಂಡಿ ಮೊದಲಾದವುಗಳಾಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಬರಿ ಮಣ್ಣಿನ/ವಸತಿಮಣ್ಣಿನ ಪದರವಿದ್ದರೂ ಇರಬಹುದು. ಇಂತಹ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಅವಶೇಷವನ್ನೂ ಒಂದು ಲೋಕಸ್ ಅಥವಾ ಘಟಕವೆಂದು ಗುರುತಿಸಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಅಗೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅವಶೇಷದ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಒಂದೇ ಗುಂಡಿಯೊಳಗೆ ಇರಬಹುದು ಅಥವಾ ಗುಂಡಿಯ ಹೊರಗೆ ಚಾಚಿರಬಹುದು. ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅವಶೇಷವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹೊರತೆಗೆಯುವುದಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯತೆ ನೀಡಲಾಗು ತ್ತದೆಯೇ ಹೊರತು ಗುಂಡಿಯ ಸೀಮೆಗಳಿಗಲ್ಲ; ಅವಶೇಷ ವಿಸ್ತರಿಸುವ ಗುಂಡಿಗಳ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಮೂಲ ಗುಂಡಿಗೆ ಆಗ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿ ಅವಶೇಷಕ್ಕೆ ಲೋಕಸ್ ಸಂಖ್ಯೆಯೊಂದನ್ನು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಕೊಡಲಾಗುತ್ತದೆ (ಉದಾ: ಎ-1 ರಲ್ಲಿ ಎ ಗುಂಡಿಯ ಹೆಸರಾದರೆ, 1 ಅವಶೇಷದ ಸಂಖ್ಯೆಯಾಗುತ್ತದೆ). ಒಂದು ಗುಂಡಿಯೊಳಗೆ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಅವಶೇಷ ಒಂದೇ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಲ್ಲಿ, ಅವೆಲ್ಲವನ್ನು ಅನುಕ್ರಮ ಸಂಖ್ಯೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೇರೆಬೇರೆಯಾಗಿ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ (ಉದಾ: ಎ1, ಎ2, ಎ3, ಇತ್ಯಾದಿ). ಹಾಗಾಗಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಅವಶೇಷಕ್ಕೂ ಅದರದ್ದೇ ಆದ ಒಂದು ಸಂಖ್ಯೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಗೋಡೆಗಳನ್ನೂ ಲೋಕಸ್ ಸಂಖ್ಯೆಯಿಂದಲೇ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅಗೆಯುತ್ತಿರುವ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ವಸತಿಮಣ್ಣಿನ ಪದರ ಮಾತ್ರವಿದ್ದರೆ ಮಣ್ಣಿನ ಬಣ್ಣ ಮತ್ತು ರಚನೆಗನುಸಾರವಾಗಿ ಅದನ್ನು ಅಗೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಒಂದೇ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ 2 ವಿಭಿನ್ನ ಮಣ್ಣಿನ ಪದರಗಳು ಕಂಡುಬಂದಲ್ಲಿ ಅವೆರಡನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಲೋಕಸ್ ಸಂಖ್ಯೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಬೇರೆಬೇರೆ ಯಾಗಿ ಅಗೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಮಣ್ಣಿನ ಪದರ ಆರಂಭವಾದಾಗ ಸಂಖ್ಯೆ ಮತ್ತೆ ಬದಲಾಗುತ್ತದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಉತ್ಖನನ: ದಾಖಲೆಯ ವಿಧಾನಗಳು: ಉತ್ಖನನ ಕೊನೆಗೊಂಡಾಗ ಟಿಪ್ಪಣಿ, ಚಿತ್ರ, ಛಾಯಾಚಿತ್ರ, ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ದಾಖಲೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದುಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಉತ್ಖನನ ಎಷ್ಟೇ ಉತ್ತಮ ಮಟ್ಟದ್ದಾಗಿದ್ದರೂ ಅದರಿಂದ ಪಡೆದುಕೊಂಡ ವಿವರಗಳನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ದಾಖಲು ಮಾಡದೇ ಹೋದರೆ, ಬರೆವಣಿಗೆಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗದೇ ಉಳಿದರೆ, ಅದು ಕೇವಲ ಹಣ-ಕಾಲ ವ್ಯಯಮಾಡಿದಂತೆ ಆಗುತ್ತದೆ. ಉತ್ಖನನಗೊಂಡ ನೆಲೆ ಇರುವ ಸರಿಯಾದ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ನಕಾಶೆ, ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಯ ಏರುತಗ್ಗುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ನಕಾಶೆ, ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ತೋಡಲಾದ ಉತ್ಖನನ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಸೂಚಿಸುವ ನಕಾಶೆ, ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕಾಲಾನುಪೂರ್ವಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಗುಂಡಿ ಗೋಡೆಗಳ (ಟ್ರೆಂಚ್ ಸೆಕ್ಷನ್) ಚಿತ್ರಗಳು, ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳು ಮುಂತಾದ ಸಾದೃಶ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಉತ್ಖನನದ ಪ್ರತಿನಿತ್ಯದ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಟಿಪ್ಪಣಿ ಪುಸ್ತಕಗಳು, ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನು ನೋಂದಾಣಿಸುವ ಪುಸ್ತಕಗಳು ಮುಂತಾದ ಲಿಖಿತ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನೂ ಇಡುವುದು ಉತ್ಖನನಕಾರನ ಕರ್ತವ್ಯ.

ಸ್ತರವಿಂಗಡನೆಯ ದಾಖಲೆ: ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬರುವ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು, ಸಮಾಧಿಗಳು ಮುಂತಾದವು ಹಾಗೂ ನೆಲೆಯ ಸ್ತರವಿಂಗಡನೆ ಇವುಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧ ಗಳನ್ನು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೋರಿಸಬಹುದು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಸ್ತರವಿಂಗಡನೆ ಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಟ್ರೆಂಚ್ ಸೆಕ್ಷನ್ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಉತ್ಖನನಗೊಂಡ ಕಟ್ಟಡ ಇತ್ಯಾದಿ ಅವಶೇಷಗಳ ತಲವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾಗಿಯೂ ಕೂಲಂಕಷ ವಾಗಿಯೂ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಉತ್ಖನನದ ಮುಖ್ಯ ದಾಖಲೆಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.

ಮಡಕೆಗಳ ವಿಂಗಡನೆಗೆ ಅಂಕಣ (ಪಾಟರಿ ಯಾರ್ಡ್): ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು ಸಹಸ್ರಗಟ್ಟಲೆ ದೊರೆಯುತ್ತವಾದುದರಿಂದ ಅವುಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ದಾಖಲು ಮಾಡುವ ಕಾರ್ಯ ಸುಲಭವಲ್ಲ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರುಗಳನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಿ ಇಡಬೇಕು. ಈ ವಿಂಗಡನೆಗಾಗಿ ಉತ್ಖನನ ಗುಂಡಿಗಳಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿ ಮಡಕೆಗಳ ಅಂಕಣವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು ಅವಶ್ಯ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ವಿವರಗಳುಳ್ಳ ಪಟ್ಟಿಯೊಂದಿಗೆ ಅಂಕಣಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ನೆಲೆಯ ಹೆಸರು, ಮಡಕೆಗಳು ದೊರೆತ ಗುಂಡಿ ಅಥವಾ ಚೌಕದ ಸಂಖ್ಯೆ, ಸ್ತರ ಸಂಖ್ಯೆ, ಆಳ, ಉತ್ಖನನ ಗುಂಡಿಯ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕನ ಹೆಸರು ಮುಂತಾದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಇಂಥ ಪಟ್ಟಿ ಒಳಗೊಂಡಿರುತ್ತದೆ. ಅಂಕಣಕ್ಕೆ ತರಲಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ವಿಂಗಡಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಚೌಕಗಳಲ್ಲಿ ಇರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಮಡಕೆಗಳ ವರ್ಗೀಕರಣ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾದ ಮಡಕೆಗಳ ಸ್ಕೇಲಿಗನು ಗುಣವಾದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಡ್ರಾಯಿಂಗ್ ಹಾಳೆಯ ಮೇಲೆ ಇಂಡಿಯನ್ ಇಂಕಿನಿಂದ ಬರೆಯಬೇಕು.

ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗ್ರಹಣ: ಅನ್ವೇಷಣೆ, ಉತ್ಖನನ, ವಿಮರ್ಶೆ ಮುಂತಾದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅಧ್ಯಯನದ ಎಲ್ಲ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗ್ರಹಣದ ಪಾತ್ರ ಹಿರಿದಾದುದು. ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳು, ಕಟ್ಟಡಗಳು, ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಪುರಾವೆಗಳನ್ನು ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ದಾಖಲು ಮಾಡಿಡುವುದು ಅತ್ಯವಶ್ಯ.

ಉತ್ಖನನದ ವರದಿ: ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ವಿಂಗಡನೆ, ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಮತ್ತು ವಿವರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ವರದಿಯನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸುವುದು ಅಂತಿಮ ಹಂತದ ಕೆಲಸ. ವರದಿ ಪ್ರಕಟಗೊಳ್ಳುವವರೆಗೂ ಉತ್ಖನನ ಕಾರ್ಯ ಕೊನೆಗೊಳ್ಳದು. ಉತ್ಖನನದ ವರದಿ ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ಘಟಕಗಳನ್ನೊಳ ಗೊಂಡಿರುತ್ತದೆ: ಉತ್ಖನನದಿಂದ ದೊರೆತ ಪುರಾವೆಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪರಾಮರ್ಶೆ ಮಾಡದೇ ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆ ವಿವರಿಸುವುದು. ಈ ವಿವರಗಳಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗುವಂತೆ ಚಿತ್ರಗಳು, ಛಾಯಾ ಚಿತ್ರಗಳು, ಇತರ ಸಂಬಂಧಿತ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಓದುಗರ ಮುಂದಿಡುವುದು; ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪುರಾವೆಗಳ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳ ವಿಂಗಡನೆ, ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ, ವಿವರಗಳ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಂದ ಕಂಡುಬಂದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅಥವಾ ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕ ಚೌಕಟ್ಟಿನೊಳಗೆ ಪರಾಮರ್ಶೆ ಮಾಡುವುದು. (ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ.)

ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಧಾನಗಳು: ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಹೊರತೆಗೆದ ಕೆಲವೊಂದು ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು (ಉದಾ: ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಲೋಹವಸ್ತು) ಅಧಿಕೃತ ಮಾಹಿತಿಗಾಗಿ ಹಲವು ಬಗೆಯ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗೆ ಒಳಪಡಿಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸ್ಥಳೀಯವಾದುದೇ ಇಲ್ಲವೇ ಬೇರೆಡೆಯಿಂದ ಆಮದಾದುದೇ, ಅದರ ತಯಾರಿಕಾ ವಿಧಾನ, ಕಾಲಮಾನ ಮುಂತಾದ ಉಪಯುಕ್ತ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಈ ಬಗೆಯ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗಳಿಂದ ಪಡೆಯಬಹುದು. ಆಧುನಿಕ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಸಾಧನೆ ಯಿಂದಾಗಿ ಈ ಸೂಕ್ಷ್ಮತಮ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವೇ ಮಿಲಿಗ್ರಾಂನಷ್ಟು ನಮೂನೆಯ (ಸ್ಯಾಂಪಲ್) ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇರುವುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಸೌಲಭ್ಯ. ಏಕೆಂದರೆ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಗಳಿಂದ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ನಮೂನೆಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆದು ಅವುಗಳನ್ನು ಭೇದಗೊಳಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗದ ಮಾತು.

ರಾಸಾಯನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಿಂದ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಧಾನ ರಾಸಾಯನಿಕ ಧಾತುಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ತಿಳಿಯುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ದಶಲಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಧಾತುಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಅಣಿಮ ಧಾತುಗಳು (ಟ್ರೇಸ್ ಎಲಿಮೆಂಟ್ಸ್) ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಅಣಿಮ ಧಾತುಗಳ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಿಂದ ಆ ಲೋಹದ ಮೂಲ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ವಸ್ತುವಿನ ಉಗಮ ಸ್ಥಳ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಉದಾ: ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಿಂದ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ನಿಕ್ಕಲ್ ಧಾತು ಅಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಇರುವುದು ಕಂಡುಬಂತು. ರಾಜಸ್ತಾನದ ತಾಮ್ರ ಖನಿಜಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ನಿಕ್ಕಲ್ ಇರುವುದು ಮತ್ತು ದೇಶದ ಇತರ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿಯ ಖನಿಜಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಸ್ವಲ್ಪವೂ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ತಿಳಿದ ವಿಷಯ. ಇದರಿಂದ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳು ಯಾವ ಖನಿಜಗಳಿಂದ ಉಗಮಿಸಿರಬಹುದೆಂಬುದು ತಿಳಿಯಬರುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆಯದಾಗಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮದರ್ಶಕ ಯಂತ್ರದ ಸಹಾಯದಿಂದ ಲೋಹಾತ್ಮಕ ಎಂಬ ವಿಶೇಷ ರೀತಿಯ ಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ, ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯ ವಿಧಾನವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಬಹುದು.

ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ಪರಿಶೀಲನೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ಷ–ಕಿರಣಗಳು ಹಲವು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ. ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಧಾನ ಧಾತುಗಳ ಪರಿಮಾಣವನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಅಳೆಯುವುದಕ್ಕೆ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯ ಮಾರ್ಗ ಎಲ್ಲದಕ್ಕಿಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠ. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಕಷ್ಟು ದೊಡ್ಡಪ್ರಮಾಣದ ನಮೂನೆಯ ಆವಶ್ಯಕತೆಯಿರುವುದರಿಂದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಇದು ಹೆಚ್ಚು ಉಪಯೋಗವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಅತಿ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ (ಎಂದರೆ ಕೆಲವೇ ಮಿಲಿಗ್ರಾಂಗಳಷ್ಟು) ನಮೂನೆ ಮಾತ್ರ ಸಾಕಾಗುವ ಹಲವು ಆಧುನಿಕ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣಾ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

1. ಆಪ್ಟಿಕಲ್ ಎಮಿಷನ್ ಸ್ಪೆಕ್ಟ್ರೋಮೆಟ್ರಿ: ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಅಣಿಮ ಧಾತುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಅವುಗಳ ಪ್ರಮಾಣಗಳನ್ನು ಅಳೆಯುವುದರಲ್ಲಿ ಇದು ಹೆಚ್ಚು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಶೇ.10ಕ್ಕಿಂತ ಜಾಸ್ತಿ ಇರುವ ಧಾತುಗಳ ಪರಿಮಾಣವನ್ನು ಅಳೆಯುವುದರಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟತೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗುವುದರಿಂದ, ಪ್ರಧಾನ ಧಾತುಗಳ ಗಣನೆಗೆ ಅಟಾಮಿಕ್ ಅಬ್‌ಸಾರ್ಪ್‌ಷನ್ ಸ್ಪೆಕ್ಟ್ರೋಮೆಟ್ರಿಯಂಥ ವಿಧಾನವನ್ನೂ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದರೆ ವಸ್ತುವಿನ ಪೂರ್ಣವಾದ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುತ್ತದೆ.

ವಸ್ತುವನ್ನು ಸೂಕ್ತವಾದ ದ್ರಾವಕದಲ್ಲಿ ಕರಗಿಸಿ ಅದರ ಮೂಲಕ ಶಕ್ತಿಯುತವಾದ ವಿದ್ಯುತ್ ಕಣ ಸಾಗುವುದಾದರೆ, ಹೊರಬೀಳುವ ಬೆಳಕು ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿರುವ ಧಾತುಗಳ ಮೇಲೆ ಆಧರಿತವಾಗಿದ್ದು, ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಧಾತುವಿಗೂ ತನ್ನದೇ ಆದ ಒಂದು ಗೆರೆ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಬೆಳಕಿನ ಗೆರೆಗಳನ್ನು ಛಾಯಾಚಿತ್ರ ಫಿಲ್ಮ್‌ಗಳ ಮೇಲೆ ಪಡೆಯಬಹುದು. ಈ ಗೆರೆಗಳು ಬೆಳಕಿನ ಆಯಾ ಅಲೆದೂರಗಳ (ವೇವ್‌ಲೆಂತ್) ಮೇಲೆ ಆಧರಿತವಾಗಿವೆ. ಮೈಕ್ರೊಡೆನ್ಸಿಟೋಮೀಟರ್ ಎಂಬ ಉಪಕರಣದ ಸಹಾಯದಿಂದ ಗೆರೆಯ ತೀವ್ರತೆಯನ್ನು ಅಳೆಯುವುದರ ಮೂಲಕ ಆಯಾ ಧಾತು ಯಾವ ಪರಿಮಾಣದಲ್ಲಿದೆಯೆಂಬುದು ತಿಳಿಯಬರುತ್ತದೆ.

2. ಕ್ಷ–ಕಿರಣ ವಿಧಾನಗಳು: ಕ್ಷ–ಕಿರಣ ಛಾಯಾ ಚಿತ್ರವಿಧಾನ: ತೈಲಚಿತ್ರಗಳ ಪರಿಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ಷ–ಕಿರಣಗಳು ಉಪಯುಕ್ತ. ಹಾಗೆಯೇ ಇನ್ನೂ ಶಕ್ತಿಯುತವಾದ ಕಿರಣಗಳ ಉಪಯೋಗದಿಂದ ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳ ಪರಿಶೀಲನೆಯೂ ಸಾಧ್ಯ. ಅಮೂಲ್ಯ ವಸ್ತುಗಳ ಕ್ಷ–ಕಿರಣ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ಕೋನಗಳಿಂದ ತೆಗೆದರೆ ಅದರ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಆಗಿರಬಹುದಾದ ಸಣ್ಣ ದೋಷಗಳೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳು ವಸ್ತುವಿನ ನೈಜ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದರಲ್ಲಿ, ಮನುಷ್ಯರ ಬೆರಳು ಗುರುತುಗಳಂತೆ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯತೆ ಹೊಂದಿರುವುದರಿಂದ, ಇವನ್ನು ಬೆರಳು ಮುದ್ರಿಕೆ ಎಂದೇ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಒಂದು ವಸ್ತು ನೈಜವೇ ಅಥವಾ ಕೃತಕವೇ ಎಂಬುದನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಬಹುದು. ಚೋಳರ ಕಾಲದ ಹಲವು ಕಂಚಿನ ಪ್ರತಿಮೆಗಳ ಕ್ಷ–ಕಿರಣ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಈ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಎಕ್ಸ್–ರೇ ಫ್ಲೋರೆಸೆನ್ಸ್: ಒಂದು ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಶಕ್ತಿಯುತವಾದ, ಎಂದರೆ ಸು.50 ಕೆವಿಯಷ್ಟು ಶಕ್ತಿಯ, ಕ್ಷ–ಕಿರಣಗಳನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸುವುದರಿಂದ ವಸ್ತುವಿನ ಒಳಗಿನ ವಿದ್ಯುತ್ಕಣ ಶ್ರೇಣಿಗಳು ಪ್ರಚೋದಿಸಲ್ಪಟ್ಟು, ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿರುವ ವಿವಿಧ ಧಾತುಗಳನ್ನವಲಂಬಿಸಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯ ಕ್ಷ–ಕಿರಣಗಳು ಹೊರಬೀಳುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಧಾತುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದರಲ್ಲಿಯೂ ಕ್ಷ–ಕಿರಣದ ಶಕ್ತಿ ಮಟ್ಟವನ್ನು ಅಳೆಯುವುದರ ಮೂಲಕ ಆ ಧಾತುವಿನ ಪರಿಮಾಣವನ್ನು ಅಳೆಯುವುದರಲ್ಲಿಯೂ ಈ ವಿಧಾನ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ವಸ್ತುವಿನಿಂದ ನಮೂನೆಯನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯುವ ಅಗತ್ಯವಿಲ್ಲ. ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ನೇರವಾಗಿಯೇ ಕ್ಷ–ಕಿರಣಗಳ ಪ್ರಯೋಗವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇದೊಂದು ಅವಿಧ್ವಂಸಕ ವಿಧಾನವಾಗಿದೆ.

ಎಕ್ಸ್–ರೇ ಡಿಫ್ರಾಕ್ಷನ್: ಕಣರಚನೆ ಎಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವ ಧಾತು ರಚನಾ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಒಂದು ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಕ್ಷಕಿರಣಗಳನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಿದಾಗ, ಧಾತು ರಚನಾ ವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಕಿರಣಗಳು ವಿಯೋಜನೆ ಹೊಂದುತ್ತವೆ. ಈ ವಿಯೋಜನೆಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಗೆರೆಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಛಾಯಾಚಿತ್ರವಾಗಿ ಪಡೆಯಬಹುದು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವಸ್ತುವಿನ ಈ ವಿಯೋಜನಾ ಚಿತ್ರವೂ ಅದರದ್ದೇ ಆದ ಪ್ರತ್ಯೇಕತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ವಸ್ತುವಿನ ಧಾತು ರಚನಾ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನೂ ಗುರುತಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದರಿಂದ, ರಾಸಾಯನಿಕ ಸಂಯೋಜಿತ ವಸ್ತುವನ್ನು ನೇರವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯ. ಉದಾ: ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಖನಿಜಮೂಲದ ವರ್ಣಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯ. ಹಾಗೆಯೇ ತುಕ್ಕು ಹಿಡಿದಿರುವ ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲಿನ ರಾಸಾಯನಿಕ ದ್ರವ್ಯಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದರಿಂದ, ವಸ್ತುವಿನ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಹಾಯವಾಗುತ್ತದೆ.

3. ಲೇಸರ್ ಆಧಾರಿತ ವಿಧಾನಗಳು: ಲೇಸರ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಕ್ರೋಡೀಕೃತ ಬೆಳಕಿನ ಕಿರಣವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ತೆಗೆಯುವ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಈ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ವಸ್ತುವಿನ ಹೊರಮೈಯಲ್ಲದೆ ಒಳಗಿನ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಚಿತ್ರಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಕ್ಷ–ಕಿರಣಗಳ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳು ಒಂದು ವಸ್ತುವಿನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಹಾಲೋಗ್ರಾಮ್‌ಗಳೂ ಇದೇ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಗುತ್ತವೆ.

ದಿ ಲೇಸರ್ ಬೀಮ್ ಮೈಕ್ರೋಪ್ರೋಬ್: ಆಪ್ಟಿಕಲ್ ಎಮಿಷನ್ ಸ್ಪೆಕ್ಟ್ರೋಮೆಟ್ರಿಯಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಶಕ್ತಿಯುತವಾದ ವಿದ್ಯುತ್ ಕಿಡಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ, ಅದೇ ರೀತಿಯ ಶಕ್ತಿ ಪಡೆದಿರುವ ಬೆಳಕಿನ ಕಿರಣವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ವಸ್ತುವಿನಿಂದ ಹೊರಬೀಳುವ ಬೆಳಕಿನ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯ ಮೂಲಕ, ಆ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದಂತೆಯೇ ವಿವಿಧ ಧಾತುಗಳ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಮತ್ತು ಪರಿಮಾಣ ಎರಡನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಈ ವಿಧಾನದ ವಿಶೇಷತೆಯೆಂದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ವಸ್ತುವಿನಿಂದ ನಮೂನೆಯನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆಯೇ ಲೇಸರ್ ಅನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಬಹುದು. ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಾಣದಷ್ಟು ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ವಸ್ತುವಿನ ಹೊರಮೈ ಸುಡಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇದೂ ಅವಿಧ್ವಂಸಕ ವಿಧಾನವೇ ಆಗಿದೆ.

ದಿ ಎಲೆಕ್ಟ್ರಾನ್ ಬೀಮ್ ಮೈಕ್ರೋಪ್ರೋಬ್: ವೇಗವಾಗಿ ಸಂಚರಿಸುವ ವಿದ್ಯುತ್ಕಣಗಳನ್ನು ಅಯಸ್ಕಾಂತದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಪಡಿಸಿ, ವಸ್ತುವಿನ 1/100 ಮಿಮೀ ಸಣ್ಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಬಹುದು. ಈ ಶಕ್ತಿಯುತ ವಿದ್ಯುತ್ಕಣಗಳ ಧಾಳಿಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಕ್ಷ–ಕಿರಣಗಳು ಹೊರಬೀಳುತ್ತವೆ. ಕ್ಷ–ಕಿರಣಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಿಂದ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿರುವ ವಿವಿಧ ಧಾತುಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಪರಿಮಾಣಗಳನ್ನು ಅಳೆಯಬಹುದು. ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯ ವಿವಿಧ ವರ್ಣಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂತೆಯೇ ಲೋಹ, ಶಿಲೆ ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿರಬಹುದಾದ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಬಾಹ್ಯಾಂಶಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದರಲ್ಲಿಯೂ ಇದರ ಉಪಯೋಗ ಕಂಡು ಬಂದಿದೆ.

ವಿಕಿರಣತೆ ಆಧಾರಿತ ವಿಧಾನ– ನ್ಯೂಟ್ರಾನ್ ಆಕ್ಟಿವೇಷನ್ ಅನಾಲಿಸಿಸ್: ಒಂದು ವಸ್ತುವನ್ನು ನ್ಯೂಟ್ರಾನ್‌ಗಳ ಧಾಳಿಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದಾಗ, ನ್ಯೂಟ್ರಾನ್‌ಗಳು ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿರುವ ಧಾತುಗಳ ಕೇಂದ್ರಬಿಂದುವಿನೊಂದಿಗೆ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಿ, ತತ್ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಲ್ಪಾಯಸ್ಸಿನ, ವಿಕಿರಣತಾ ಗುಣವುಳ್ಳ ಹೊಸಧಾತುಗಳಾಗುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಿಂದ ಹೊರ ಸೂಸಲ್ಪಡುವ ಗಾಮ ಕಿರಣಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಈ ಹೊಸಧಾತುಗಳ ಅರ್ಧಾಯುವನ್ನು ಅಳೆಯುವುದರಿಂದ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿರುವ ಧಾತುಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಪರಿಮಾಣಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಅವಿಧ್ವಂಸಕವಾದ ಈ ವಿಧಾನ ಅತ್ಯಂತ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮವೂ ಆಗಿದ್ದು ದಶಲಕ್ಷಕ್ಕೆ ಒಂದು ಭಾಗದಷ್ಟು ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿರುವ ಧಾತುವನ್ನು ಸಹ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಇತರ ವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲಾಗದಷ್ಟು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿದ್ದು, ತಪ್ಪಿ ಹೋಗಿರುವ ಧಾತುಗಳನ್ನೂ ಈ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯ. ಎರಡನೆಯದಾಗಿ ನ್ಯೂಟ್ರಾನ್‌ಗಳ ತೀವ್ರ ಪ್ರವೇಶ ಶಕ್ತಿಯಿಂದಾಗಿ ವಸ್ತುವಿನ ಹೊರಮೈ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಅದರ ಪರಿಪೂರ್ಣ ಧಾತುರಚನಾ ಸ್ವರೂಪ ತಿಳಿಯಲಾಗುತ್ತದೆ. (ಎಸ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಪುರಾತತ್ತ್ವದಲ್ಲಿ ಡಿಎನ್‌ಎ ಅಧ್ಯಯನ: ಅಣು ಜೀವವಿಜ್ಞಾನದ (ಮಾಲಿಕ್ಯುಲರ್ ಸಿಸ್ಟಮ್ಯಾಟಿಕ್) ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಅಧ್ಯಯನ ಶಾಖೆ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಸೇರ್ಪಡೆಗೊಂಡಿದೆ. ಕಳೆದೆರಡು ದಶಕಗಳಿಂದ ಅಣುಜೀವ ವಿಜ್ಞಾನ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಡಿಎನ್‌ಎ–ಆರ್‌ಎನ್‌ಎ ಸರಣಿ, ಮೈಟೊಕಾಂಡ್ರಿಯ ಡಿಎನ್‌ಎಗಳ ರಚನೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಸಂಶೋಧನೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದು ಇದರಿಂದ ಅನೇಕ ಸಸ್ತನಿ ಜೀವಿಗಳ ಜೀವವಿಕಾಸ ಸರಣಿಯಲ್ಲಿ ಕಳೆದುಹೋದ ಕೊಂಡಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ–ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಜಟಿಲ ಸವಾಲು ಗಳಾಗಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ಜನಾಂಗಗಳ ಸಂರಚನೆ–ವಲಸೆಯ ಮಾರ್ಗಗಳು, ಭಾಷೆಯ ವಿಕಾಸ, ಕೃಷಿಯ ಉಗಮ, ಪಶುಸಂಗೋಪನೆಯ ಮೂಲ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಕುರುಹುಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸುವಲ್ಲಿ ಡಿಎನ್‌ಎ ಅಧ್ಯಯನ ಒಂದು ವರವಾಗಿದೆ.

ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಡಿಎನ್‌ಎ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಎರಡು ಮಗ್ಗಲುಗಳಿವೆ. ಒಂದು, ಸಮಕಾಲೀನ ಜನಾಂಗಗಳಿಂದ (ಮಾನವ, ಪ್ರಾಣಿ–ಪಕ್ಷಿ ಸಂಕುಲ) ಡಿಎನ್‌ಎ ಕಣಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಇದರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ವಿಕಾಸ ಕ್ರಿಯೆಯ ಎಳೆಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸುವುದು; ಮತ್ತೊಂದು, ಪುರಾತನ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಡಿಎನ್‌ಎ (ಎ–ಡಿಎನ್‌ಎ) ಅಧ್ಯಯನ.

ಎಲ್ಲ ಜೀವಿಗಳೂ ಡಿಎನ್‌ಎ ಕಣಗಳನ್ನು ಆನುವಂಶಿಕವಾಗಿ ಪಡೆದಿರುತ್ತವೆ. ಪುರುಷ ವಂಶವಾಹಿಗಳಲ್ಲಿರುವ (ವೈ ಕ್ರೋಮೋಸೋಮ್) ಡಿಎನ್‌ಎ ಸರಣಿಗಳಿಂದ ಪಿತೃ-ಸಂಬಂಧಿ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನೂ ಮೈಟೊಕಾಂಡ್ರಿಯ ಡಿಎನ್‌ಎಯಿಂದ (ಎಂಟಿ-ಡಿಎನ್‌ಎ) ಮಾತೃವಂಶೀಯ ಎಳೆಗಳನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. 55,000-85,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಆಫ್ರಿಕದಿಂದ ಹೊರಬಂದ ಜನರೇ ಇಂದು ಪ್ರಪಂಚ ದಾದ್ಯಂತ ಹರಡಿರುವ ಸಂಗತಿ ಇಂತಹ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇದನ್ನು ಮೈಟೊಕಾಂಡ್ರಿಯಲ್ ಈವ್ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಡಿಎನ್‌ಎ ಅಧ್ಯಯನ 1980ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಹಲವಾರು ಸಸ್ಯ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳಿಂದಲೂ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮಮ್ಮಿಗಳಿಂದಲೂ ಡಿಎನ್‌ಎಯನ್ನು (ಎ-ಡಿಎನ್‌ಎ) ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಿ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಈಗಾಗಲೇ ಒಳಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೈದರಾಬಾದಿನಲ್ಲಿರುವ ಸೆಂಟರ್ ಫಾರ್ ಸೆಲ್ಯುಲಾರ್ ಅಂಡ್ ಮಾಲಿಕ್ಯುಲರ್ ಬಯಾಲಜಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನೆಗಾಗಿಯೇ ಒಂದು ಪ್ರಯೋಗಶಾಲೆಯನ್ನು ತೆರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಹಿಮಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ರೂಪ್‌ಕುಂಡ್ ಸರೋವರದ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಚದುರಿದ್ದ ಮಾನವ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾದ (ಎಂಟಿ-ಡಿಎನ್‌ಎ) ಅಧ್ಯಯನ ಇಲ್ಲಿ ಈಗ ನಡೆಯುತ್ತಿದೆ. ಈ ಜನರ ಮೂಲ ಒಂದು ರಹಸ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಭೇದಿಸುವಲ್ಲಿ ಫಲಿತಾಂಶ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಬಲ್ಲದು. (ಜಿ.ಪಿ.ಪಿ.)

ಡಿಎನ್‌ಎ ತಂತ್ರದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮ ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿಯ ಫೆಲ್‌ಡೊಫೆರ್ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಕಾಕಸಸ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಮೆಝ್ಮೈಸ್ಕಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ನಿಯಾಂಡರ್ತಲ್ ಮಾನವನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈಚೆಗೆ ಕ್ರೊವೇಷಿಯ ಹತ್ತಿರದ ವಿಂದಿಜ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇಂಥ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಸ್ಪ್ರಿಂಗೆರ್ ಈ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಧಾನದಿಂದ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಸು.42000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದಿನವು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ-ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಧಾನಗಳು: ಯಾವುದೇ ಜನಾಂಗದ ಅಥವಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಗಮನಹರಿಸುವಾಗ ಅದು ಎಷ್ಟು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನದು ಎಂದು ತಿಳಿಯುವುದು ಒಂದು ಮುಖ್ಯವಾದ ಮತ್ತು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ಅಂಶ. ಹೀಗಾಗಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ (ಡೇಟಿಂಗ್) ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿದೆ.

ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಧ: ಸಾಪೇಕ್ಷ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ (ರಿಲೇಟಿವ್ ಡೇಟಿಂಗ್) ಮತ್ತು ನಿರಪೇಕ್ಷ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ (ಆಬ್ಸಲ್ಯೂಟ್ ಡೇಟಿಂಗ್). ಉತ್ಖನನದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕೆಳಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವಸ್ತುಗಳು ಅವಕ್ಕಿಂತ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವಸ್ತುಗಳಿಗಿಂತ ಹಳೆಯವೆಂಬುದು ಖಚಿತ. ಅದೇ ರೀತಿ ಒಂದು ನಿಗದಿತ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ತಿಳಿಯಲ್ಪಟ್ಟ ವಸ್ತುವಿನೊಡಗೂಡಿ ದೊರೆತ ಇತರ ವಸ್ತುಗಳೂ ಅದೇ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಶಿಲ್ಪಗಳು, ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ಮಾಡುವುದುಂಟು. ಇದು ಸಾಪೇಕ್ಷ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ. ಒಂದು ವಸ್ತುವಿನ ಕಾಲವನ್ನು ನೇರವಾಗಿ ಅದರ ಪರೀಕ್ಷೆಯ ಮೂಲಕವೇ ನಿಷ್ಕರ್ಷಿಸುವ ವಿಧಾನ ನಿರಪೇಕ್ಷ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ. ಕಳೆದ 50-60 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜ್ಞಾನ ಸಾಧಿಸಿರುವ ಅದ್ಭುತ ಪ್ರಗತಿಯಿಂದಾಗಿ ಹಲವು ವಿಶೇಷ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಧಾನಗಳು ನಿರಪೇಕ್ಷ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧಕರ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಒದಗಿಬಂದಿವೆ. ಈ ಆಧುನಿಕ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ರೇಡಿಯೋವಿಕಿರಣ (ರೇಡಿಯೊ ಆಕ್ಟಿವಿಟಿ) ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಮೇಲೆ ಆಧಾರಿತವಾದ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು.

1) ಇಂಗಾಲ-14 (ಕಾರ್ಬನ್-14 ಅಥವಾ ರೇಡಿಯೊ ಕಾರ್ಬನ್)ವಿಧಾನ: ರೇಡಿಯೋವಿಕಿರಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಪುರಾತನ ವಸ್ತುಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ಮಾಡುವ ವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಿಧಾನ ಪ್ರಮುಖವೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧವೂ ಆಗಿದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮೂಲಧಾತುವಿಗೂ (ಎಲಿಮೆಂಟ್) ಪರಮಾಣು ಸಂಖ್ಯೆ (ಅಟಾಮಿಕ್ ನಂಬರ್) ಹಾಗೂ ಪರಮಾಣು ತೂಕ (ಅಟಾಮಿಕ್ ವೇಟ್) ಎಂಬ ಎರಡು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳುಂಟು. ಪರಮಾಣುವಿನ ಕೇಂದ್ರದ ಬೀಜಾಣುವಿನಲ್ಲಿ (ನ್ಯೂಕ್ಲಿಯಸ್) ಇರುವ ಪ್ರೋಟಾನ್‌ಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯೇ ಪರಮಾಣು ಸಂಖ್ಯೆಯಾದರೆ ಬೀಜಾಣುವಿನಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರೋಟಾನ್ ಮತ್ತು ನ್ಯೂಟ್ರಾನ್‌ಗಳ ಒಟ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯೇ ಪರಮಾಣು ತೂಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಯಾವಧಾತುವಿಗೂ ಪ್ರೋಟಾನ್‌ಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ನಿಗದಿತ ವಾದ್ದರಿಂದ ಪರಮಾಣು ಸಂಖ್ಯೆ ನಿಖರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ನ್ಯೂಟ್ರಾನ್‌ಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿರುವುದು ಸಾಧ್ಯ. ಹೀಗಾಗಿ ಒಂದೇ ಮೂಲಧಾತುವಿನ ಪರಮಾಣುಗಳು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪರಮಾಣು ತೂಕವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದು ಸಾಧ್ಯ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಒಂದೇ ಮೂಲಧಾತುವಿನ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪರಮಾಣು ತೂಕವುಳ್ಳ ಪರಮಾಣುಗಳನ್ನು ಸಮಸ್ಥಾನಿ (ಐಸೊಟೋಪ್)ಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಇಂಗಾಲದ ಪರಮಾಣು ತೂಕ 12. ಆದರೆ ಪರಮಾಣು ತೂಕ 13 ರ ಇಂಗಾಲ ಸಮಸ್ಥಾನಿಗಳೂ ಉಂಟು. ಇವು ಶೇ. 1ರ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಇದಕ್ಕಿಂತ ಅತ್ಯಂತ ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಪ್ರತಿ ಲಕ್ಷ ಕೋಟಿ (10^{12}) ಇಂಗಾಲ 12 ರ ಪರಮಾಣುಗಳಿಗೆ ಒಂದರಂತೆ ಇಂಗಾಲ-14 ಎಂಬ ಸಮಸ್ಥಾನಿಯೂ ನಿಸರ್ಗದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಇಂಗಾಲ-14 ಸಮಸ್ಥಾನಿಗೆ ರೇಡಿಯೋ ವಿಕಿರಣ ಗುಣಲಕ್ಷಣವಿರುವುದರಿಂದ ಇದು ಅಸ್ಥಿರ ಸಮಸ್ಥಾನಿಯಾಗಿದೆ.

ಸು.1946ರಲ್ಲಿ ಇಂಗಾಲ-14ರ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಅನಂತರ 1949ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿಜ್ಞಾನಿ ವಿಲ್ಲರ್ಡ್ ಲಿಬ್ಬಿ ಇಂಗಾಲ-14 ರ ವಿಕಿರಣ ಗುಣಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಪುರಾತನ ಅವಶೇಷಗಳ ಕಾಲ ನಿರ್ಣಯ ಮಾಡುವುದು ಸಾಧ್ಯವೆಂಬುದನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿದ.

ತಾತ್ವಿಕ ಹಿನ್ನಲೆ: ಬಾಹ್ಯಾಕಾಶದಿಂದ ವಿಶ್ವಕಿರಣಗಳು (ಕಾಸ್ಮಿಕ್ ರೇಸ್) ನಮ್ಮ ವಾಯುಮಂಡಲದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸುತ್ತಲೇ ಇರುತ್ತವೆ. ಭೂಮಿಗಿಂತ ಸು.8ಕಿಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ, ವಿಶ್ವಕಿರಣಗಳಲ್ಲಿನ ನ್ಯೂಟ್ರಾನ್‌ಗಳು ವಾಯುಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿರುವ ನೈಟ್ರೋಜನ್ ಪರಮಾಣುಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಂಘಟಿಸಿ, ವಿಕಿರಣಶೀಲ ಇಂಗಾಲ-14 ಪರಮಾಣು ಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸುತ್ತವೆ: $N^{14}+n=C^{14}+H$. ಇಂಗಾಲ-14 ವಾಯುಮಂಡಲದ ಆಮ್ಲಜನಕ ದೊಂದಿಗೆ ಸಂಯೋಗ ಹೊಂದಿ ಇಂಗಾಲಾಮ್ಲ (ಕಾರ್ಬನ್ ಡೈ ಆಕ್ಸೈಡ್) ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾ ಗುತ್ತದೆ. ಈ ಇಂಗಾಲಮ್ಲ ನಿಧಾನವಾಗಿ ಭೂಮಿಯತ್ತ ಚಲಿಸಿ ಇದನ್ನು ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿನ ಸಸ್ಯಗಳು ದ್ಯುತಿಸಂಶ್ಲೇಷಣೆ (ಫೋಟೊಸಿಂಥಸಿಸ್) ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಿಂದ ಹೀರಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಈ ಸಸ್ಯಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಣಿಗಳು ತಿನ್ನುವುದರಿಂದ ಇಂಗಾಲ-14 ಪ್ರಾಣಿವರ್ಗ ವನ್ನೂ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಸಮುದ್ರದ ನೀರಿನಲ್ಲಿಯೂ ಮಿಶ್ರಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಭೂಮಿಯಾದ್ಯಂತ ಇಂಗಾಲ-14 ವ್ಯಾಪಿಸಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಸಮಯದ ಅನಂತರ ಇದರ ಪ್ರಮಾಣ ಎಲ್ಲ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಮಾನ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತದೆ. ಬಾಹ್ಯಾಕಾಶದಲ್ಲಿ ಸತತವಾಗಿ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗುತ್ತಿರುವ ಇಂಗಾಲ-14 ಮತ್ತು ವಿಕಿರಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಿಂದ ನಶಿಸುತ್ತಿರುವ ಇಂಗಾಲ-14 ಇವೆರಡರ ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಸಮತೋಲನೆಯಿಂದ, ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೆಡೆಯೂ ಇಂಗಾಲ-14ರ ಪ್ರಮಾಣ ಏಕರೀತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಸಮಸ್ಥಿತಿ ಸಸ್ಯಗಳು (ಅಥವಾ ಜಂತುಗಳು) ಜೀವಂತವಾಗಿರುವವರೆಗೆ ಮಾತ್ರ ಇರುತ್ತದೆ. ಉದಾ: ಮರವನ್ನು ಕಡಿದರೆ, ಮೃತವಾದರೆ, ಈ ವಿನಿಮಯ ನಿಂತುಹೋಗುವುದರಿಂದ ಇಂಗಾಲ-14ರ ಪ್ರಮಾಣ ವಿಕಿರಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಿಂದಾಗಿ ಕ್ರಮೇಣ ಕಡಿಮೆಯಾಗ ತೊಡಗುತ್ತದೆ. ಯಾವ ವಿಕಿರಣಶೀಲ ಧಾತುವಿಗೂ ತನ್ನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅರ್ಧದಷ್ಟು ಕಡಿಮೆಯಾಗಲು ಹಿಡಿಯುವ ಸಮಯವನ್ನು ಅದರ ಅರ್ಧಾಯು (ಹಾಫ್ ಲೈಫ್) ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇಂಗಾಲ-14 ರ ಅರ್ಧಾಯು ಮೊದಲಿಗೆ 5,568 ವರ್ಷಗಳೆಂದು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಅನೇಕ ಪ್ರಯೋಗಗಳಿಂದ ಈಗ ಸರ್ವಸಮ್ಮತವಾಗಿ 5,730±40 ವರ್ಷಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇಂಗಾಲ ಭೌತವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ವವ್ಯಾಪಕವಾದ ಧಾತುವಾದ್ದರಿಂದ, ಇಂಗಾಲ-14 ರ ವಿಕಿರಣಶೀಲತೆ ವಸ್ತುಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಣಯಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾದ ಸಾಧನವೊಂದನ್ನು ದೊರಕಿಸಿದೆ.

ಒಂದು ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿರುವ ಇಂಗಾಲ-14 ರ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಅದರ ವಿಕಿರಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಗಣನೆಯ ಮೂಲಕ ನಿರ್ಧರಿಸಿದರೆ, ಆ ವಸ್ತು ಮೃತವಾಗಿ (ಎಂದರೆ ಮಾನವನ ಉಪಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸಲ್ಪಟ್ಟು) ಎಷ್ಟು ವರ್ಷಗಳು ಕಳೆದಿವೆ ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಬಹುದು. ಇದನ್ನು ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಅಮೆರಿಕದ ವಿಜ್ಞಾನಿ ವಿಲ್ಲರ್ಡ್ ಲಿಬ್ಬಿ 1949ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗದಲ್ಲಿ ಸಾಧಿಸಿದ. ಈ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಇವನಿಗೆ ನೊಬೆಲ್ ಬಹುಮಾನ ದೊರೆಯಿತು. ಈ ಕಾಲ ನಿರ್ಣಯ ಅತ್ಯಂತ ವಿಶ್ವಾಸಾರ್ಹವಾದ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ವಿಧಾನವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ತಾಂತ್ರಿಕ ವಿವರಗಳು: ನಿರ್ಜೀವ (ಇನ್‌ಆರ್ಗ್ಯಾನಿಕ್) ವಸ್ತುಗಳಿಗಿಂತ ಜೈವಿಕ (ಆರ್ಗ್ಯಾನಿಕ್) ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಇಂಗಾಲಾಂಶ ಕಾಲ ಗಣನೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಯೋಗ್ಯವಾಗಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಇತರ ಧಾತುಗಳೊಂದಿಗೆ ಇಂಗಾಲದ ಸಂಯೋಗ ಅತಿದೃಢವಾಗಿರದೆ ಇಂಗಾಲ ಶುದ್ಧವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಅಧಿಕ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಗಣನಾಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಉದಾ: ಇದ್ದಿಲು, ಮರ, ಧಾನ್ಯಗಳ ಕಾಳುಗಳು ಮುಂತಾದವು ಕಾಲನಿರ್ಣಯಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯ ವಸ್ತುಗಳು. ಸಮುದ್ರದ ದಡದಲ್ಲಿರುವ ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪು, ಶಂಖ, ಸುಣ್ಣದಕಲ್ಲು ಮುಂತಾದವಲ್ಲಿ ಸಹ ಇಂಗಾಲ ಕಾರ್ಬೊನೇಟ್ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಇರುವುದಾದರೂ ಇವುಗಳನ್ನು ಕಾಲಗಣನೆಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಬೇಕಾದರೆ, ಬಹುದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ನಮೂನೆಗಳು ಅವಶ್ಯವಾಗುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಫಲಿತಾಂಶಗಳು ಯಾವಾಗಲೂ ತೃಪ್ತಿಕರವಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ನಮೂನೆಯ ಶೇಖರಣೆಯನ್ನು ಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಮಾಡಬೇಕಾ ಗುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಆಧುನಿಕ ವಸ್ತುಗಳ ಸಂಪರ್ಕವಿದ್ದರೂ ಕಾಲ ನಿರ್ಣಯದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಬರುವುದು ಸಾಧ್ಯ.

ವಿಲ್ಲರ್ಡ್ ಲಿಬ್ಬಿ ಮೊದಲಿಗೆ ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಬಳಸಿದಾಗ ಇಂಗಾಲವನ್ನು ಘನರೂಪ ದಲ್ಲಿಯೇ ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಕಾಲಗಣನೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ನ್ಯೂನತೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಈಗ ಇಂಗಾಲವನ್ನು ವಾಯುರೂಪಕ್ಕೆ ಬದಲಾಯಿಸಿ, ಎಂದರೆ ಇಂಗಾಲಾಮ್ಲ, ಮೀಥೇನ್ ಅಥವಾ ಅಸಿಟಲೀನ್ ಈ ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಅನಿಲವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಿ, ಗ್ಯಾಸ್ ಕೌಂಟರ್ ಎಂಬ ಉಪಕರಣವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಇಂಗಾಲ-14 ರ ವಿಕಿರಣತೆಯ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಅಳೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ದ್ರವರೂಪದಲ್ಲಿ ಬೆಂಜೀನಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಿ ಲಿಕ್ವಿಡ್ ಸಿಂಟಿಲೇಷನ್ ಕೌಂಟರ್ ಎಂಬ ಉಪಕರಣದ ಸಹಾಯದಿಂದ ಗಣನೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹೊರಗಿನಿಂದ ಬರಬಹು ದಾದ ವಿಕಿರಣಗಳನ್ನು ತಡೆಯಲು ಎಂಟು ಇಂಚು ಮಂದದ ಉಕ್ಕಿನ ಕವಚದೊಳಗೆ ನಮೂನೆಯನ್ನು ಇಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹೊರಗೆ ವಿಶ್ವಕಿರಣಗಳ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲು ವಿಶೇಷ ಕೌಂಟರುಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಇಂಗಾಲ–14ರ ಉತ್ಪತ್ತಿ ದರದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ವಿಕಿರಣತೆಯ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿನ ಅನಿಶ್ಚಿತತೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಅಳೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಕಾಲ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಒಂದು ಅನಿಶ್ಚಿತತಾ ಸೂಚಿಯೊಂದಿಗೆ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಉದಾ: 3600±100 ವರ್ಷಗಳು. ವಸ್ತುವಿನ ಕಾಲ ಪ್ರಮಾಣದೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಈ ಅನಿಶ್ಚಿತತೆ ಬಹಳ ಕಡಿಮೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ವ್ಯತ್ಯಾಸವೇನೂ ಆಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಅಳೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಕಾಲ ಪ್ರಮಾಣಗಳನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ದೃಢಪಡಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಇದಕ್ಕಿಂತ ನಿಷ್ಕೃಷ್ಟವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾದ ವೃಕ್ಷ ವಾರ್ಷಿಕವರ್ತುಲ ಗಣನೆಯಿಂದ (ಟ್ರೀ ರಿಂಗ್ ಡೇಟಿಂಗ್) ನಿಷ್ಕರ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಕಾಲ ಪ್ರಮಾಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿ ಬೇಕಾಗುವ ತಿದ್ದುಪಡಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ತಿದ್ದುಪಡಿಗಳು ಮೊದಲಿಗೆ ಅಮೆರಿಕದ ಪೆನ್ಸಿಲ್‌ವೇನಿಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ, ಅಪ್ಲೈಡ್ ಸೈನ್ಸ್ ಸೆಂಟರ್ ಫಾರ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಇವರಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಮಸ್ಕಾ ತಿದ್ದುಪಡಿಗಳು (ಕ್ಯಾಲಿಬ್ರೇಷನ್) ಎಂದೇ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಸು. 50 ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದಿನ ವಸ್ತುಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಣಯವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕಿಂತ ಹಳೆಯ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಗಾಲ–14 ರ ಅಂಶ ಬಹಳ ಕಡಿಮೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಗಣನೆ ಕಷ್ಟವಾಗಬಹುದು. ಅದೇ ರೀತಿ ಕೆಲವು ನೂರು ವರ್ಷಗಳಿಗಿಂತ ಈಚಿನ ವಸ್ತುಗಳ ಕಾಲಗಣನೆಯೂ ಉಪಯುಕ್ತವಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ಕಾಲ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ 100–200 ವರ್ಷಗಳ ಅನಿಶ್ಚಿತತೆ ಅತಿ ದೊಡ್ಡದಾಗುತ್ತದೆ.

2) ಉಷ್ಣತಾ ದೀಪ್ತಿ (ಥರ್ಮೋಲ್ಯೂಮಿನಿಸೆನ್ಸ್): ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಯುಗಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಆಯಾ ಸಮಯಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಬಹುಮುಖ್ಯವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇವನ್ನು ಪುರಾತತ್ತ್ವದ ಅಕ್ಷರಮಾಲೆಗಳೆಂದೇ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿಗೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಅನ್ವಯಿಸುವ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ಪದ್ಧತಿಯೊಂದು ಇದೆ. ಈ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ವಿಧಾನವೇ ಉಷ್ಣತಾ ದೀಪ್ತಿ (ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ). ಇದರಿಂದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸು.500° ಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಉಷ್ಣಾಂಶಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಎಷ್ಟು ಕಾಲ ಸಂದಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಗಣಿಸಬಹುದು; ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಸುಡುವಿಕೆಯಿಂದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ತಯಾರಾಗಿ ಎಷ್ಟು ವರ್ಷಗಳು ಕಳೆದಿವೆ ಎಂಬುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಮೂಲತತ್ತ್ವ: ನೆಲದ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ದಶಲಕ್ಷಕ್ಕೆ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಷ್ಟು ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿರುವ ಯುರೇನಿಯಂ, ಥೋರಿಯಂ ಮತ್ತು ಪೊಟಾಸಿಯಂ–40 ಎಂಬ ವಿಕಿರಣಶೀಲ ಧಾತುಗಳಿಂದ ಹೊರಡುತ್ತಿರುವ α, β ಮತ್ತು γ ವಿಕಿರಣಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಮಣ್ಣಿನ ಮೇಲೆ ಆಗುತ್ತಲೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ಶಕ್ತಿಶಾಲಿ ವಿಕಿರಣಗಳ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಮಣ್ಣಿನ ಪರಮಾಣುಗಳ ವಿದ್ಯುತ್ ಕಣಗಳು (ಎಲೆಕ್ಟ್ರಾನ್) ತಮ್ಮ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸ್ಥಿತಿಗಿಂತ ಅಧಿಕ ಶಕ್ತಿಯುತವಾದ ಸ್ಥಿತಿಗೆ (ಹೈಯರ್ ಎನರ್ಜಿ ಲೆವೆಲ್) ತಳ್ಳಲ್ಪಟ್ಟು ಅಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿದುಬಿಡುತ್ತವೆ. ಇದೊಂದು ಅಸಹಜ ಸ್ಥಿತಿ. ಇವು ಪುನಃ ತಮ್ಮ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಬೇಕಾದರೆ ಬಾಹ್ಯಶಕ್ತಿಯ ಪ್ರಯೋಗ ಅಗತ್ಯ. ಈ ಬಾಹ್ಯಶಕ್ತಿ ಉಷ್ಣತೆಯೂ ಆಗಿರಬಹುದು.

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ತಯಾರು ಮಾಡುವಾಗ ಜೇಡಿಮಣ್ಣನ್ನು ಸುಟ್ಟು (ಸು.500° ಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಉಷ್ಣಾಂಶಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿ) ತಯಾರುಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರಮಾಣದ ಉಷ್ಣತೆಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿ, ತಮಗೆ ಅಸಹಜವಾದ ಅಧಿಕ ಶಕ್ತಿ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ವಿದ್ಯುತ್ಕಣಗಳು ಬಿಡುಗಡೆಹೊಂದಿ ತಮ್ಮ ಸಹಜ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗುತ್ತವೆ. ಶೇಖರಿತ ಶಕ್ತಿಯೂ ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿ ಬೆಳಕಿನ ಕಣಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಹೊರಬೀಳುತ್ತವೆ. ಈ ಬೆಳಕಿಗೆ ಉಷ್ಣತಾ ದೀಪ್ತಿ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಈ ಬೆಳಕು ಸಾಮಾನ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಗೋಚರವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮಯಂತ್ರಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಇದನ್ನು ಅಳೆಯಲು ಸಾಧ್ಯ.

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ತಯಾರಿಕೆಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಶೇಖರಿತವಾಗಿದ್ದ ಶಕ್ತಿ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ರೀತಿ ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ವಿಸರ್ಜಿಸಲ್ಪಟ್ಟು, ಸಾಮಾನ್ಯ ಸ್ಥಿತಿ ಏರ್ಪಟ್ಟ ಅನಂತರ, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯೊಳಗೆ ಇರುವ ವಿಕಿರಣಶೀಲ ಧಾತುಗಳ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಲೂ ಹೊರಗಿನ ವಿಕಿರಣತಾ ಪ್ರಭಾವಗಳಿಂದಾಗಿಯೂ ಅದರೊಳಗೆ ಶಕ್ತಿಯ ಶೇಖರಣೆ ಪುನಃ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ (ಇದು ಗಡಿಯಾರದ ಮುಳ್ಳನ್ನು ಸೊನ್ನೆಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿಸಿ ಅದು ಪುನಃ ಚಲಿಸುವಂತೆ). ಪ್ರಾಚೀನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಉಷ್ಣತಾದೀಪ್ತಿಯನ್ನು ಅಳೆದರೆ ದೀಪ್ತಿಯ ಪ್ರಮಾಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ತಯಾರಾಗಿ ಅದು ಇಲ್ಲಿನವರೆಗೆ ಪಡೆದಿರುವ ಒಟ್ಟು ವಿಕಿರಣತಾ ಪ್ರಮಾಣದ ಮೇಲೆ ಆಧಾರಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಒಂದು ವರ್ಷದ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅದು ಪಡೆದಿರಬಹುದಾದ ವಿಕಿರಣತಾ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಅಳೆಯುವುದರ ಮೂಲಕ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ತಯಾರಾಗಿ ಎಷ್ಟು ವರ್ಷಗಳು ಸಂದಿವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಗಣಿಸಬಹುದು.

ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ ವಿವರ: ಪ್ರಾಚೀನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಪುಡಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಅದರ ನಮೂನೆ ಯನ್ನು ಪಡೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ವಿದ್ಯುತ್ ಸಾಧನಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸದೆ ಹಸ್ತಚಾಲಿತ ಸಲಕರಣೆಗಳ ಉಪಯೋಗದಿಂದಲೇ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯನ್ನು ಕೊರೆದು ಪುಡಿಯನ್ನು ಶೇಖರಿಸ ಬಹುದು. ಏಕೆಂದರೆ ನಮೂನೆ ಶಾಖಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಬಾರದು. ಪುಡಿಯನ್ನು ಉಕ್ಕಿನ ತೆಳು ಪಟ್ಟಿಯ ಮೇಲಿರಿಸಿ ವಿದ್ಯುತ್ ಮೂಲದಿಂದ ಪಡೆಯಲಾಗುವ 500° ಉಷ್ಣಾಂಶವನ್ನು ಬಹಳ ಕಡಿಮೆ ಸಮಯದಲ್ಲಿಯೇ ಹೊಂದುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಶೀಘ್ರಗತಿಯಲ್ಲಿ ಶಾಖಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಉಷ್ಣಾಂಶ ಏರುತ್ತಿರುವಂತೆಯೇ ಫೋಟೋ ಮಲ್ಟಿಪ್ಲೈಯರ್ ಎಂಬ ಯಂತ್ರದ ಮೂಲಕ ನಮೂನೆಯಿಂದ ಹೊರಬೀಳುತ್ತಿರುವ ಬೆಳಕಿನ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಅಳೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಜೊತೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಉಷ್ಣಾಂಶವನ್ನು ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಹೊರಬೀಳುತ್ತಿರುವ ಬೆಳಕಿನ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ರೇಖಾಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ದಾಖಲಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುವ ರೇಖೆಗೆ ದೀಪ್ತಿರೇಖೆ (ಗ್ಲೋಕರ್ವ್) ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ದೀಪ್ತಿ ರೇಖೆಯ ಶಿಖರವೇ ನಮೂನೆಯ ಉಷ್ಣತಾ ದೀಪ್ತಿಯ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ.

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಉಷ್ಣತಾ ದೀಪ್ತಿಯ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ತಿಳಿದ ಬಳಿಕ, ಆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಒಂದು ವಿಕಿರಣತೆಯನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಿ, ಅದರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ಉಷ್ಣತಾ ದೀಪ್ತಿಯನ್ನು ಅಳೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿತ ಉಷ್ಣತಾದೀಪ್ತಿ ಎಂದು ಕರೆಯಬಹುದು.

ಕಡೆಯದಾಗಿ ನಮೂನೆಯನ್ನು ಅದರ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿಯೇ ಒಂದು ವರ್ಷ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಇರಿಸಿ, ಅದು ತನ್ನೊಳಗೆ ಇರುವ ವಿಕಿರಣಶೀಲ ಧಾತುಗಳ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಲೂ ಹೊರಗಿನ ಪ್ರಭಾವಗಳಿಂದಾಗಿಯೂ ಒಂದು ವರ್ಷದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪಡೆದಿರುವ ವಿಕಿರಣತೆಯ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಅಳೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ವಿಕಿರಣತಾ ಗತಿ (ನ್ಯಾಚುರಲ್ ಡೋಸ್ ರೇಟ್) ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ಸೂತ್ರ ಹೀಗಿದೆ:

$$\text{ಕಾಲಪ್ರಮಾಣ} = \frac{\text{ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಉಷ್ಣತಾದೀಪ್ತಿ}}{\text{ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ವಿಕಿರಣತಾ ಗತಿ}} \times \frac{\text{ಸೃಷ್ಟಿತ ಉಷ್ಣತಾದೀಪ್ತಿ}}{\text{ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ವಿಕಿರಣತಾ ಗತಿ}}$$

ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ 10 ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಹಳೆಯದಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಣಯವನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ನೂರು ವರ್ಷಗಳ ಈಚಿನ ವಸ್ತುಗಳ ಕಾಲವನ್ನು ಅಳೆಯಬೇಕಾದರೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಕಿರಣಶೀಲ ಧಾತುಗಳ ಅಂಶ ಅಧಿಕವಾಗಿ ಇರಬೇಕು.

3) ಎಲೆಕ್ಟ್ರಾನ್ ಸ್ಪಿನ್ ರೆಸೊನೆನ್ಸ್ (ಇಎಸ್‌ಆರ್): ವಿದ್ಯುತ್ ಕಣಗಳಿಗೆ ಅವುಗಳ ಸತತ ಸುತ್ತುವಿಕೆಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಕಾಂತೀಯತೆಯೂ ಉಂಟಾಗಿ ಇದರಿಂದ ಕಾಂತೀಯ ಚಾಲನೆ (ಮ್ಯಾಗ್ನೆಟಿಕ್ ಮೂವ್‌ಮೆಂಟ್) ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪರಮಾಣುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿದ್ಯುತ್ ಕಣಗಳು ಸೇರಿರುವುದರಿಂದ, ಒಂದರ ಕಾಂತೀಯ ಚಾಲನೆ ಮತ್ತೊಂದರದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದ್ದು, ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕಾಂತೀಯ ಚಾಲನೆ ರದ್ದಾಗುತ್ತದೆ.

ಆದರೆ ಉಷ್ಣತಾ ದೀಪ್ತಿಯ ವಿವರಣೆಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದಂತೆ, ಕೆಲವು ವಿದ್ಯುತ್ ಕಣಗಳು ಅಧಿಕ ಶಕ್ತಿಯುತ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ತಳ್ಳಲ್ಪಟ್ಟು ಅಸ್ಥಿರ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುವಂತಹವು, ಜೋಡಿ ಸೇರದೆ ಏಕಾಂಗಿಯಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ವಿದ್ಯುತ್ ಕಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಂತೀಯತೆಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಇಎಸ್‌ಆರ್ ಎಂಬುದೂ ಒಂದು.

ಪರೀಕ್ಷಿಸಬೇಕಾದ ವಸ್ತುವನ್ನು ಒಂದು ಶಕ್ತಿಯುತ ಕಾಂತೀಯ ವಲಯದೊಳಗಿರಿಸಿ, ಮೈಕ್ರೋವೇವ್ ಕಿರಣಗಳನ್ನು ವಿದ್ಯುತ್ ಕಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸುವಂತೆ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಇಎಸ್‌ಆರ್ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಬಹುದು. ಈ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಬಹುಪಾಲು ಉಷ್ಣತಾ ದೀಪ್ತಿಯ ಪ್ರಯೋಗದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವಿಷಯಗಳೇ ಕಂಡುಬರುವುದರಿಂದ, ಇದನ್ನು ಉಷ್ಣತಾ ದೀಪ್ತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ವಿಧಾನವೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು.

4) ಪೊಟಾಸಿಯಮ್–ಆರ್ಗಾನ್ ವಿಧಾನ: ಭೂಮಿಯ ಸಮಗ್ರ ಭೌತದ್ರವ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿರುವ ಮೂಲಧಾತುಗಳಲ್ಲಿ ಪೊಟಾಸಿಯಮ್ ಧಾತು ಏಳನೆಯ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಶೇ.26ರಷ್ಟಿದ್ದು ಸರ್ವವ್ಯಾಪಿಯಾಗಿರುವ ಧಾತುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದೆ. ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಮೈಕ, ಫೆಲ್ಡ್‌ಸ್ಪಾರ್ ಮುಂತಾದ ಖನಿಜಗಳಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ.

ಪೊಟಾಸಿಯಮ್‌ನ K^{40} ಎಂಬ ಸಮಸ್ಥಾನಿಯು ವಿಕಿರಣಶೀಲವಾಗಿದ್ದು, ವಿದ್ಯುತ್ ಕಣ ಗ್ರಹಣ ಎಂಬ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಮೂಲಕ ಆರ್ಗಾನ್^{40} (Ar^{40}) ಎಂಬ ಅನಿಲವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಪೊಟಾಸಿಯಮ್^{40} ಈ ರೀತಿ ಆರ್ಗಾನ್^{40} ಆಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿದಾಗ, ಆರ್ಗಾನ್ ಪರಮಾಣುಗಳು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿದುಬಿಡುತ್ತವೆ. ಇವು ಹೊರಬೀಳಬೇಕಾದರೆ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಶಾಖದ ಅಗತ್ಯವಿರುತ್ತದೆ.

ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿಯಿಂದ ಹೊರಬಿದ್ದ ಶಿಲಾರಸ ಕ್ರಮೇಣ ತಣ್ಣಗಾಗಿ ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿ ಜನಿತ ಶಿಲಾ ಸಂಚಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಅನಂತರ ಈ ಶಿಲೆಗಳಲ್ಲಿನ ಪೊಟಾಸಿಯಮ್^{40} (K^{40})ನ ವಿಕಿರಣಶೀಲ ಪರಿವರ್ತನೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. K^{40} ರ ಅರ್ಧಾಯು 1.31×10^9 ವರ್ಷಗಳು ಎಂದರೆ ಸು.13 ಸಾವಿರ ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳು ಎಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿರುವ K^{40} ಮತ್ತು Ar^{40} ಇವುಗಳ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಅಳೆಯುವುದರ ಮೂಲಕ ಶಿಲೆ ಉತ್ಪನ್ನವಾಗಿ ಎಷ್ಟು ವರ್ಷಗಳು ಸಂದಿವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಗಣಿಸಬಹುದು.

K^{40} ರ ಅರ್ಧಾಯುವಿನ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಿಂದಾಗಿ ಈ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ವಿಧಾನ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧಕರಿಗೆ, ಎಂದರೆ ಕೆಲವು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಮಾತ್ರ ಹಳೆಯದಾದ ವಸ್ತುಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವವರಿಗೆ, ಉಪಯುಕ್ತವಲ್ಲ. ಭೂ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಹಲವು ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯದಾದ ಶಿಲೆಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಣಯಕ್ಕೆ ಇದನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಆದರೆ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರಿಂದ ಪುರಾತನ ಮಾನವರೂಪ ವಾನರಗಳ (ಹೋಮಿನೈಡ್ಸ್) ಕಾಲವನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದರಲ್ಲಿ ಈ ವಿಧಾನ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. 1960ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕದ ಓಲ್ಡುವಾಯ್ ಗಾರ್ಜ್ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿ ಜನಿತ ಶಿಲಾ ಸಂಚಯದ ಕೆಳಗಡೆ ದೊರೆತ ಜಿಂಜಾಂಥ್ರೊಪಸ್ ಎಂಬ ಮಾನವರೂಪ ವಾನರದ ಅವಶೇಷಗಳ ಪರೀಕ್ಷೆಯ ಅನಂತರ ಅದರ ಕಾಲ 1.75 ದಶಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು, ಅದುವರೆಗೆ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಮಾನವರೂಪ ವಾನರದ ಕಾಲ ಎಷ್ಟೆಂದು ಊಹಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತ್ತೋ ಅದರ ಎರಡರಷ್ಟು ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಕಾಲಪ್ರಮಾಣ ಈ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿತು.

5) ಯುರೇನಿಯಂ ವಿಚ್ಛೇದನ ಮಾರ್ಗ ವಿಧಾನ (ಯುರೇನಿಯಮ್ ಫಿಷನ್ ಟ್ರಾಕ್ ಡೇಟಿಂಗ್): ವಿಕಿರಣಶೀಲ ಧಾತುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಯುರೇನಿಯಂನ ಪರಮಾಣುವಿಗೆ ವಿಕಿರಣತೆಯಲ್ಲದೆ ತನ್ನಷ್ಟಕ್ಕೆ ತಾನೇ ವಿಚ್ಛಿನ್ನವಾಗಿ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗುವ ಗುಣವಿದೆ. ಅದರ U^{238} ಎಂಬ ಸಮಸ್ಥಾನೀಯ ಗುಣವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಪುರಾತನ ಶಿಲಾ ವಸ್ತುಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ಮಾಡುವುದು ಸಾಧ್ಯ.

U^{238} ಪರಮಾಣು ವಿಚ್ಛಿನ್ನವಾಗುವಾಗ ಬಹುದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಶಕ್ತಿ ಉದ್ಭವಿಸಿ ಇದರಿಂದ ವಸ್ತುವಿನೊಳಗೆ ಸು.10 ಮೈಕ್ರಾನ್‌ನಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ಛೇದವುಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಛೇದವನ್ನು ರಾಸಾಯನಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಿಂದ, ಸೂಕ್ಷ್ಮದರ್ಶಕಯಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವಂತೆ ಮಾಡಬಹುದು. U^{238} ನ ವಿಚ್ಛಿನ್ನದ ಗತಿ ತಿಳಿದಿರುವುದರಿಂದ, ಒಂದು ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ (ಖನಿಜಗಳು, ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿಜನಿತ ಗಾಜು ಮುಂತಾದವು) ಸೂಕ್ಷ್ಮಯಂತ್ರದಿಂದ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ ವಿಚ್ಛಿನ್ನ ಮಾರ್ಗಗಳ (ಎಂದರೆ ಛೇದ) ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಮತ್ತು ಬೇರೆ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಧಾನಗಳಿಂದ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿರುವ ಯುರೇನಿಯಂನ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಅಳೆದರೆ, ಆ ವಸ್ತುವಿನ ಕಾಲವನ್ನು ಗಣಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯ. ಈ ವಿಧಾನ ಕೂಡ ಕೆಲವು ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಣಯಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರಿಗಿಂತ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಉಪಯುಕ್ತ.

6) ಯುರೇನಿಯಂ – ಥೋರಿಯಂ ವಿಧಾನ: ಭೌತವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಯಾವಾಗಲೂ ಇರುವಂತಹ ವಿಕಿರಣಶೀಲ ಧಾತುಗಳಾದ ಯುರೇನಿಯಂ ಮತ್ತು ಥೋರಿಯಂ ಇವುಗಳ ಅರ್ಧಾಯುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಮತ್ತು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡು ಧಾತುಗಳ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಆಧುನಿಕ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಧಾನಗಳಿಂದ ಖಚಿತವಾಗಿ ಅಳೆಯುವುದರ ಮೂಲಕ, ಆ ವಸ್ತುವಿನ ಕಾಲವನ್ನು ನಿರ್ಣಯಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಯುರೇನಿಯಂನ ವಿಕಿರಣಶೀಲ ಸಮಸ್ಥಾನಿಯಾದ U^{238} ನ ಅರ್ಧಾಯು 447 ಕೋಟಿ ವರ್ಷಗಳು. ಥೋರಿಯಂನ Th^{230} ರ ಅರ್ಧಾಯು ಕೇವಲ 75,380 ವರ್ಷಗಳು. ಐಸೊಟೋಪ್ ಡೈಲೂಷನ್ ಮಾಸ್ ಸ್ಪೆಕ್ಟ್ರೊಮೀಟರ್ (ಐಡಿಎಮ್‌ಎಸ್) ಎಂಬ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಧಾನದ ಸಹಾಯದಿಂದ U^{238} ಮತ್ತು Th^{230} ಗಳ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಅಳೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ವಿಧಾನದಿಂದ, ಸಮುದ್ರ ತಳದ ಸಂಚಯನಗಳು, ಮೂಳೆ, ಮರ, ಹವಳ, ಶಿಲೆ, ಮಣ್ಣು ಮುಂತಾದವುಗಳ ಕಾಲ ನಿಷ್ಕರ್ಷೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇಂಗಾಲ–14 ವಿಧಾನದಿಂದ ಅಳೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಕಾಲಮಾನಗಳೊಡನೆ ಸರಿತೂಗಿಸಿ, ಇವುಗಳನ್ನು ಖಚಿತಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಕಾಶೋದ್ದೀಪಿತ ದೀಪ್ತಿ (ಆಪ್ಟಿಕಲ್ ಸ್ಟಿಮ್ಯುಲೇಟೆಡ್ ಲ್ಯೂಮಿನಿಸೆನ್ಸ್ (ಓಎಸ್‌ಎಲ್): ಈ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ವಿಧಾನವೂ ಉಷ್ಣತಾ ದೀಪ್ತಿ ವಿಧಾನವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಉಷ್ಣತೆಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಶೇಖರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಶಕ್ತಿ ವಿಸರ್ಜಿತವಾಗಿ ಪುನಃ ಶಕ್ತಿ ಶೇಖರಣೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವಂತೆ ಬೆಳಕಿನ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಮಣ್ಣಿನ ಪರಮಾಣುಗಳಲ್ಲಿನ ವಿದ್ಯುತ್ ಕಣಗಳು ಸ್ಥಳಪಲ್ಲಟ ಹೊಂದಿ ಶಕ್ತಿ ಶೇಖರಣೆ ಪುನಃ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರಮಾಣದ ಬೆಳಕಿನ ಶಕ್ತಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಸಂಚಯನದ(ಡೆಪಾಸಿಟ್) ಕಣಗಳನ್ನು, ನೈಸರ್ಗಿಕವಾಗಿ ಬೆಳಕಿನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾ ಬಂದಿರುವ ಸಂಚಯನದ ಕಣಗಳೊಡನೆ ಹೋಲಿಸುವುದರಿಂದ, ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸಂಚಯನಗಳ ಕಾಲವನ್ನು ನಿಷ್ಕರ್ಷಿಸಬಹುದು.

ಯಾವ ಉಷ್ಣತೆಗೂ ಒಳಪಡದಿರುವ 5 ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯ ಸಂಚಯನಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಣಯವನ್ನು ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ನೀರಿನಿಂದ ಸಾಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಶೇಖರಿತವಾದ ಮರಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ಸಂಚಯನಗಳ ಕಾಲವನ್ನು ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಅಳೆಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಇವು ಬೆಳಕಿನಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಬೆಳಕಿನ ಪ್ರವೇಶವೇ ಇಲ್ಲದೆ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುವ ಸಂಚಯನಗಳಿಗೆ, ಎಂದರೆ ಹಿಮನದಿಗಳಿಂದ ಉಂಟಾಗಿರುವ ಸಂಚಯನಗಳು, ಈ ವಿಧಾನ ಅನ್ವಯಿಸುವುದಿಲ್ಲ.

ವೃಕ್ಷವಾರ್ಷಿಕ ವರ್ತುಲ ವಿಧಾನ (ಡೆಂಡ್ರೊಕ್ರೊನಾಲಜಿ): ಅಮೆರಿಕದ ವಿಜ್ಞಾನಿ ಎ.ಇ. ಡಗ್ಲಾಸ್ ಎಂಬಾತ ಮೊದಲಿಗೆ ಸೂರ್ಯನ ಕಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಹವಾಗುಣದ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಇವುಗಳೊಡನೆ ಮರಗಳ ವಾರ್ಷಿಕ ವರ್ತುಲಗಳಿಗೆ (ಗ್ರೋತ್ ರಿಂಗ್ಸ್) ಇರುವ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸಂಶೋಧಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದಾಗ, ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಅವಶೇಷ ಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಣಯವನ್ನೂ ಮಾಡಬಹುದು ಎಂಬ ಅಂಶ ಗೋಚರವಾಯಿತು.

ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತೇವ ಮತ್ತು ಇತರ ಪೌಷ್ಟಿಕಾಂಶಗಳನ್ನು ಪಡೆದು ಮರ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದಂತೆ, ಪ್ರತಿ ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಒಂದರಂತೆ ಅದರ ಕಾಂಡದೊಳಗೆ ಒಂದು ವರ್ತುಲದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಈ ಬೆಳವಣಿಗೆ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಕಡಿದ ಮರದ ಕಾಂಡದ ಅಡ್ಡಭಾಗವನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಿದರೆ ಒಂದರೊಳಗೊಂದರಂತೆ ಅನೇಕ ವರ್ತುಲಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳ ಒಟ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆ ಮರ ಎಷ್ಟು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಜೀವಂತವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ವರ್ತುಲಗಳು ಉಂಟಾಗುವುದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಮಳೆ ಚೆನ್ನಾಗಿದ್ದು ಮರದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಚೆನ್ನಾಗಿದ್ದ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ವರ್ತುಲ ಅಗಲವಾಗಿಯೂ ವಾತಾವರಣ ಶುಷ್ಕವಾಗಿದ್ದು ಬೆಳವಣಿಗೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿರುವ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ವರ್ತುಲ ಕಿರಿದಾಗಿಯೂ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಹಲವು ವರ್ತುಲಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟಿಗೆ ನೋಡುವಾಗ ಅವುಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಭೇದದಿಂದಾಗಿ ಒಂದೊಂದು ವರ್ತುಲ ಸಮೂಹಕ್ಕೆ ಒಂದೊಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರೂಪವಿರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುವ ಎಲ್ಲಾ ಮರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ವರ್ತುಲಗಳು ಒಂದೇ ರೀತಿ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುವುದರಿಂದ ವರ್ತುಲಗಳ ನಮೂನೆಯೂ ಏಕರೀತಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ವರ್ತುಲ ಸಮೂಹಗಳಿಗೆ ಇರುವ ಈ ಪ್ರತ್ಯೇಕತೆಯಿಂದಲೇ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ವರ್ತುಲಗಳು ಒಂದೇ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಅವುಗಳು ಕಾಲಗಣನೆಗೆ ಉಪಯುಕ್ತವಲ್ಲ.

ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ಮಾಡಬೇಕಾದ ಹಳೆಯ ಮರವನ್ನು, ಕಾಲ ನಿಷ್ಕರ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಅದೇ ಪ್ರಾಂತದ ಒಂದು ಮರದೊಡನೆ ಹೋಲಿಸುವಾಗ, ಒಂದೇ ರೀತಿಯ ವರ್ತುಲ ಸಮೂಹ ರಚನೆಯನ್ನು ಎರಡು ಮರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಗುರುತಿಸಿದರೆ, ಆ ರಚನೆ ಸಮಕಾಲೀನದ್ದೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದರಿಂದ, ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಹಳೆಯ ಮರದ ಕಾಲವನ್ನು ಗಣಿಸಬಹುದು.

ಅಮೆರಿಕದ ನೈರುತ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ಪೂರ್ವನಿವಾಸಿಗಳು ತಮ್ಮ ಮನೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದ ಮರಗಳನ್ನು ಈ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಹಳೆಯವು ಸು. 7,500 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದಿನವೆಂದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇವುಗಳು ಬ್ರಿಸ್ಟಲ್‌ಕೋನ್ ಪೈನ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ತಾಳೆಮರದ ಜಾತಿಯ ಮರಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವಾರ್ಷಿಕ ವರ್ತುಲಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ.

ಇದೇ ರೀತಿ ಕಾಲಗಣನೆಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಇನ್ನೊಂದು ಮರ ಅಮೆರಿಕದ ಕಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುವ ಜೈಂಟ್ ಸೆಕೋಯ. ಈ ಮರ ಸಾವಿರಾರು ವರ್ಷ ಜೀವಂತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ವರ್ತುಲ ರಚನೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಮರವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ, ಈ ವಿಧಾನದ ಸಹಾಯದಿಂದ, ಇಂಗಾಲ–14ರಿಂದ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ಮಾಡುವಾಗ ಉಂಟಾದ ಕೆಲವು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಿ, ಆ ಕಾಲಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ದೃಢಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರು ರಷ್ಯ, ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಪುರಾಕಾಂತೀಯತೆ (ಆರ್ಕಿಯೊ ಮ್ಯಾಗ್ನೆಟಿಸಮ್): ಹಲವು ಶತಮಾನಗಳ ಹಿಂದೆ ಭೂಮಿಯ ನಕ್ಷೆಯನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದ ಭೂಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಭೌಗೋಳಿಕ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಧ್ರುವಗಳನ್ನು ಭೂಮಿ ಸುತ್ತುವ ಅಕ್ಷದ ಊಹಾ ಧ್ರುವಗಳಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಿದರು. ಈ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ವ್ಯಾವಹಾರಿಕವಾಗಿ ಉತ್ತರ ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಇತರ ದಿಕ್ಕುಗಳು ಗುರುತಿಸ ಲ್ಪಡುತ್ತವೆ. ಹಲವು ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ನಾವಿಕರು ಮತ್ತು ಇತರ ಜನರು ಅಯಸ್ಕಾಂತವನ್ನು ದಿಕ್ಸೂಚಿಯಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಾ ಬಂದಿದ್ದಾರೆ. ದಿಕ್ಸೂಚಿ ತೋರಿಸುವ ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ ಧ್ರುವಗಳಿಗೂ ಭೌಗೋಳಿಕ ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ ಧ್ರುವಗಳಿಗೂ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿರುವುದು ಬಹಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಗಮನಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಮೊದಲಿಗೆ ಇದರ ಕಾರಣ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿರಲಿಲ್ಲವಾದರೂ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ನಮ್ಮ ಭೂಮಿಯೇ ಒಂದು ಭಾರಿ ಅಯಸ್ಕಾಂತದ ಗುಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದರು.

ಅನಂತರದ ಸಂಶೋಧನೆಗಳ ಮೂಲಕ ಭೂಮಿಯ ಕಾಂತೀಯ ಶಕ್ತಿ (ಫೀಲ್ಡ್ ಇಂಟೆನ್ಸಿಟಿ (ಎಫ್)), ಕಾಂತೀಯ ದಿಶೆ (ಡಿಕ್ಲಿನೇಷನ್ (ಡಿ)) ಮತ್ತು ಕಾಂತೀಯ ಆಕರ್ಷಣೆ (ಇನ್‌ಕ್ಲಿನೇಷನ್ (ಐ)) ಈ 3 ಗುಣಗಳು ಏಕರೀತಿಯಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ, ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಈ ಮೂರರಲ್ಲಿಯೂ ಬದಲಾವಣೆ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಅಂಶ ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಇದಲ್ಲದೆ ಭೂಮಿಯ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಭೂಮಿಯ ಹಲವು ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈ 3 ಕಾಂತೀಯ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಕಾಲಾನುಸಾರ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದೀಚೆಗೆ ದಾಖಲಿಸುತ್ತ ಬಂದು ಇಂದಿನವರೆಗಿನ ನಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಖನಿಜಗಳಿರುವುದರಿಂದ ಇವುಗಳು ಕಾಂತೀಯತೆ ಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತವೆ. ಶಿಲೆಗಳ ಕಾಂತೀಯತೆಯ ಅಧ್ಯಯನ ಭೂವಿಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾದರೆ, ಮಣ್ಣಿನ ವಸ್ತುಗಳ ಕಾಂತೀಯತೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರಿಗೆ ಈ ವಸ್ತುಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಸಾಧನವನ್ನು ಒದಗಿಸಿದೆ.

ಮಡಕೆ, ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಹೆಂಚು ಮುಂತಾದ ಮಣ್ಣಿನ ವಸ್ತುಗಳು ಸು.650^0–700^0 ಉಷ್ಣತೆಯಲ್ಲಿ ಸುಡಲ್ಪಟ್ಟು ಅನಂತರ ತಣ್ಣಗಾಗಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ಉಷ್ಣತಸ್ಥಿತಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗುವಾಗ, ಅವುಗಳು ಭೂಮಿಯಿಂದ ಕಾಂತೀಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತವೆ. ಇದನ್ನು ಶೇಷ ಕಾಂತೀಯತೆ (ರೆಮ್ನೆಂಟ್ ಮ್ಯಾಗ್ನೆಟಿಸಂ) ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕಾಂತೀಯ ಶಕ್ತಿ (ಎಫ್) ಮತ್ತು ಕಾಂತೀಯ ದಿಶೆ (ಡಿ) ಮುಂತಾದವು, ಆ ವಸ್ತುಗಳು ತಯಾರಾದಾಗ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾಂತೀಯ ಶಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಕಾಂತೀಯ ದಿಶೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಭೂಮಿಯ ಯಾವ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಂತೀಯ ಗುಣಗಳು ಯಾವ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಯಾವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಯಾವ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದ್ದುವು ಎಂಬುದು ಈಗಾಗಲೇ ತಯಾರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ನಕ್ಷೆಗಳ ಮೂಲಕ ತಿಳಿಯುವುದರಿಂದ, ಒಂದು ಪ್ರಾಂತದ ಮಣ್ಣಿನ ವಸ್ತುವಿನ ಈ ಕಾಂತೀಯ ಗುಣಗಳನ್ನು ಅಳೆಯುವುದರ ಮೂಲಕ ಅದರ ಕಾಲ ನಿಷ್ಕರ್ಷೆಯನ್ನು ಮಾಡಬಹುದು.

ಕಾಂತೀಯ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಅಳೆಯುವುದರಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಗ್ನೆಟೊಮೀಟರ್ ಎಂಬ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಯಂತ್ರ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಕಾಂತೀಯ ದಿಶೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದರಲ್ಲಿ ವಸ್ತುಗಳು ಸುಡಲ್ಪಡುವಾಗ ಯಾವ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಸಜ್ಜಿತವಾಗಿದ್ದವು ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು ಅವಶ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಮಡಕೆ ಮುಂತಾದವು ನೇರವಾಗಿಯೇ ಸುಡಲ್ಪಡುವುದರಿಂದ ಈ ಅಂಶ ತಿಳಿದಿರುತ್ತದೆ. ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸುಡಲು ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಒಲೆಗಳು ಒಂದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಸೂಕ್ತವಾಗಿವೆ.

ಬೇರೆ ವಿಧಾನಗಳಿಂದ ಕಾಲ ಮೊದಲೇ ಖಚಿತವಾಗಿ ನಿಷ್ಕರ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ನಮೂನೆಗಳ ಮೇಲೆ ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಿ ಇದನ್ನು ಇನ್ನೂ ದೃಢಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಇಟಲಿ, ರಷ್ಯ, ಮೆಕ್ಸಿಕೊ, ಜಪಾನ್ ಮುಂತಾದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪುರಾತನ ವಸ್ತುಗಳ ಶೇಷ ಕಾಂತೀಯತೆಯನ್ನು ಅಳೆಯುವುದರ ಮೂಲಕ ಭೂಮಿಯ ಕಾಂತೀಯತೆಯ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಸು.5 ಸಾವಿರ ವರ್ಷದ ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದವರೆಗೆ ದಾಖಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಾಂತೀಯ ದಿಶೆ ಸು.500 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ 3^0 ಗಳವರೆಗೆ ಪೂರ್ಣ ಬದಲಾವಣೆ ಹೊಂದಿ ಪುನಃ ತನ್ನ ಪೂರ್ವ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗುತ್ತದೆ ಎಂದೂ ಕಾಂತೀಯ ಆಕರ್ಷಣೆ ಸು.1000 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ 70^0 ಯವರೆಗೆ ಪೂರ್ಣ ಬದಲಾವಣೆ ಹೊಂದುವುದಾಗಿಯೂ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಖಗೋಳ ವಿಜ್ಞಾನ ವಿಧಾನ (ಆಸ್ಟ್ರೊನಾಮಿಕಲ್ ಮೆಥಡ್): ಸರ್ ನಾರ್ಮನ್ ಲಾಕ್ಯರ್ ಎಂಬ ಖಗೋಳ ವಿಜ್ಞಾನಿ ಈ ವಿಜ್ಞಾನದ ಉಪಯೋಗದಿಂದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಸ್ಟೋನ್‌ಹೆಂಜ್ ಎಂಬ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಮಾರಕದ ಕಾಲನಿರ್ಣಯವನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಸೂರ್ಯೋದಯದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಆಕಾಶದಲ್ಲಿನ ಸೂರ್ಯನ ಸ್ಥಾನ ಈಗಿರುವುದಕ್ಕಿಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಾಗಿತ್ತು. ಕಳೆದ ಸು.6000 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವ್ಯತ್ಯಾಸ 0.85^0 ಇದೆ ಎಂದೂ ಅಂದರೆ ಪ್ರತಿ ಶತಮಾನಕ್ಕೂ 0.02^0 ವ್ಯತ್ಯಾಸವಾಗುತ್ತದೆಂದೂ ಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ಸ್ಟೋನ್‌ಹೆಂಜ್ ಸ್ಮಾರಕದ ಕಲ್ಲುಗಳು ಸಜ್ಜಿತವಾಗಿರುವ ಅಕ್ಷವನ್ನು ಗುರುತುಮಾಡಿ, ಅದರಿಂದ ಅಂದಿನ ಸೂರ್ಯೋದಯ ಸ್ಥಾನ, ಖಗೋಳಿಕ ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ ದಿಶೆಯಿಂದ ಎಷ್ಟು ವ್ಯತ್ಯಾಸವಾಯಿತು ಎಂಬುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಅದನ್ನು ಇಂದಿನ ವ್ಯತ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸಿ ಸ್ಮಾರಕದ ಕಾಲವನ್ನು ನಿರ್ಣಯ ಮಾಡಲಾಯಿತು.

ಆಮ್ಲಜನಕ ಸಂಯೋಜನೀಯ ಇಂಗಾಲದ ಪ್ರಮಾಣ (ಆಕ್ಸಿಡೈಸಬಲ್ ಕಾರ್ಬನ್ ರೇಷ್ಯೊ (ಓಸಿಆರ್)): ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿರುವ ಜೈವಿಕಾಂಶ ಎಂದರೆ ಕೊಳೆತ ಎಲೆ ಮುಂತಾದ ಸಸ್ಯಜನಿತ ವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಇದ್ದಿಲು ಇವು ಆ ಸ್ಥಳದ ಜನ ನಿವಾಸ ಮತ್ತು ಆ ಸ್ಥಳ ಜನರಿಂದ ತ್ಯಜಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಅನಂತರ ಉಂಟಾದ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳು ಇವುಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವಲ್ಲದೆ ಕಾಲ ಕ್ರಮೇಣ ಹೊಂದುವ ರಾಸಾಯನಿಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳಿಂದಾಗಿ, ಆಮ್ಲಜನಕದೊಂದಿಗೆ ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸುವ ಗುಣವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತವೆ. ಸೂಕ್ತ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಿಧಾನಗಳಿಂದ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿರುವ ಇಂತಹ ವಸ್ತುಗಳ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಅಳೆಯಬಹುದು. ಈ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿರುವ ಒಟ್ಟು ಇಂಗಾಲಾಂಶದ ಪ್ರಮಾಣದೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ, ಆ ಸ್ಥಳದ ಕಾಲವನ್ನು ನಿಷ್ಕರ್ಷಿಸಬಹುದು. ಈ ರಾಸಾಯನಿಕ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ವಿಧಾನ ಸುಲಭವಾಗಿದ್ದು ಕಡಿಮೆ ಖರ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಬಹುದಾಗಿದ್ದರೂ ಇದು ತೀರಾ ಇತ್ತೀಚಿನದಾಗಿದ್ದು (90ರ ದಶಕ) ಇದರ ಮೂಲತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಒಪ್ಪಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಯೋಗಗಳ ಮೂಲಕ ಪರಿಷ್ಕೃತಗೊಳಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ.

ಸಾಪೇಕ್ಷ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ವಿಧಾನಗಳು (ರಿಲೇಟಿವ್ ಡೇಟಿಂಗ್ ಮೆಥಡ್ಸ್): ಫ್ಲೋರಿನ್ ವಿಧಾನ (ಫ್ಲೋರಿನ್ ಡೇಟಿಂಗ್): ಭೂಮಿಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ನಾನಾ ವಿಧವಾದ ರಾಸಾಯನಿಕ ಕ್ರಿಯೆಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತವೆ. ಭೂಮಿಯೊಳಗೆ ಹರಿಯುವ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಫ್ಲೋರಿನ್ ಧಾತು ಯಾವಾಗಲೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದು ಮೂಳೆಯೊಂದಿಗೆ ರಾಸಾಯನಿಕವಾಗಿ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಿ, ಫ್ಲೋರಪಟೈಟ್ ಎಂಬ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಸುಲಭವಾಗಿ ಕರಗದ ರಾಸಾಯನಿಕ ದ್ರವ್ಯವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟು ಮೂಳೆಯೊಳಗೆ ಸೇರಿಬಿಡುತ್ತದೆ. ಈ ರಾಸಾಯನಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಗತಿ ಆಯಾ ಪ್ರಾಂತದ ಭೂಮಿಯೊಳಗಿನ ರಾಸಾಯನಿಕ ಸ್ಥಿತಿಯ ಮೇಲೆ ಆಧಾರಿತವಾಗಿದ್ದು, ಕಾಲಕಳೆದಂತೆ ಮೂಳೆಯೊಳಗೆ ಸೇರುವ ಫ್ಲೋರಿನ್‌ನ ಅಂಶ ಜಾಸ್ತಿಯಾಗುತ್ತ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಭೂಮಿ ಯೊಳಗಿನ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ, ಮೂಳೆಯಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ ಉಪಕರಣಗಳು ಮುಂತಾದವನ್ನು ರಾಸಾಯನಿಕ ಪರಿಶೀಲನೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿ ಅವುಗಳಲ್ಲಿನ ಫ್ಲೋರಿನ್ ಧಾತುವಿನ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ನಿಷ್ಕರ್ಷಿಸಿದಾಗ ಫ್ಲೋರಿನ್ ಅಂಶ ಜಾಸ್ತಿ ಇರುವ ಮೂಳೆಯ ವಸ್ತು ಅದು ಕಡಿಮೆ ಇರುವ ವಸ್ತುವಿಗಿಂತ ಹಳೆಯದೆಂದು ತಿಳಿಯಬರುತ್ತದೆ.

ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ಒಂದು ಮೂಳೆಯ ವಸ್ತು ಅದರೊಡನೆಯೇ ದೊರೆತ ಇತರ ಮೂಳೆಯ ವಸ್ತುಗಳಿಗಿಂತ ಹಳೆಯದೆ ಅಲ್ಲವೇ ಎಂಬುದನ್ನು ತೀರ್ಮಾನಿಸಬಹುದು. ಇದರ ಉಪಯೋಗದಿಂದ ಈಚಿನ, ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದ ಮತ್ತು ಇನ್ನೂ ಹಿಂದಿನ ಹಿಮಯುಗದ ಮೂಳೆಯ ಮತ್ತು ಖನಿಜವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟ (ಫಾಸಿಲ್ಡ್) ಮೂಳೆಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಪಿಲ್ಟ್‌ಡೌನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪುರಾತನ ಮಂಗಮಾನವನದ್ದೆಂದು ನಂಬಲಾಗಿದ್ದ ತಲೆಬುರುಡೆ 1949ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಲ್ಪಟ್ಟ ಫ್ಲೋರಿನ್ ಪರಿಶೀಲನೆಯಿಂದಾಗಿ ಕೃತಕವೆಂದೂ ಯಾರೋ ಬೇಕೆಂದೇ ನಡೆಸಿದ ಮೋಸಕೃತ್ಯವೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬಂತು. ಈ ಪರಿಶೀಲನೆಯಲ್ಲಿ ತಲೆಯ ಭಾಗ ಹಳೆಯದಾಗಿದ್ದರೂ ದವಡೆಯ ಮೂಳೆ ಮತ್ತು ಹಲ್ಲುಗಳು ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದವೆಂದೂ ಯಾರೋ ಅದಕ್ಕೆ ಹಳೆಯ ರೂಪವನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಜೋಡಿಸಿಟ್ಟಿದ್ದಾರೆಂದೂ ತಿಳಿಯಿತು.

ಅಬ್ಸಿಡಿಯನ್ ಜಲಸಂಯೋಜನೆ ವಿಧಾನ (ಅಬ್ಸಿಡಿಯನ್ ಹೈಡ್ರೇಷನ್ ಮೆಥೆಡ್): ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿಗಳ ಶಿಲಾರಸ ಶೀಘ್ರಗತಿಯಲ್ಲಿ ತಣ್ಣಗಾಗುವುದರಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ಗಾಜಿನ ಗುಣವುಳ್ಳ ಶಿಲಾರಸ ಶಿಲೆ (ಅಬ್ಸಿಡಿಯನ್). ಇದೊಂದು ಬಗೆಯ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಗಾಜು. ಇದರ ಬಣ್ಣ ಸಾಧಾರಣ ವಾಗಿ ಕಪ್ಪು. ಆದರೆ ಇದು ಹಸುರು, ಕಂದು, ಬೂದುಬಣ್ಣ, ಪಾರದರ್ಶಕ ಬಿಳಿ ಮುಂತಾದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹರಿತವಾದ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಇದು ಬಹಳವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇದರ ವಿಶೇಷ ಗುಣವೆಂದರೆ ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಈ ಕಲ್ಲು ಛೇದಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಅನಂತರ ಅದರ ಮೇಲ್ಮೈ ತೇವವನ್ನುಹೀರುವುದು. ಈ ಜಲಸಂಯೋಜನ ಗುಣವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ತುಲನಾತ್ಮಕ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ನಿಯಂತ್ರಿತ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ವಸ್ತುಗಳ ನಿರಪೇಕ್ಷ ಕಾಲನಿರ್ಣಯವೂ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಇರ್ವಿಂಗ್ ಫ್ರೀಡ್‌ಮನ್ ಮತ್ತು ಆರ್.ಎಲ್.ಸ್ಮಿತ್ ಎಂಬ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು 1960ರಲ್ಲಿ ಈ ವಿಧಾನದ ಗತಿಯನ್ನು ನಿರ್ಣಯಿಸುವ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಪರಿಶೋಧಿಸಿ, ಅವು ಅಬ್ಸಿಡಿಯನ್‌ನ ರಾಸಾಯನಿಕ ಸಂಯೋಜನೆ, ಉಷ್ಣಾಂಶ ಮತ್ತು ತೇವಾಂಶ ಎಂಬ ನಿಧಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಈ ಅಂಶಗಳ ನಿಯಂತ್ರಣದಿಂದ ಒಂದು ಅಬ್ಸಿಡಿಯನ್ ವಸ್ತುವಿನ ನಿರಪೇಕ್ಷ ಕಾಲನಿರ್ಣಯವನ್ನೂ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟರು. ಅಬ್ಸಿಡಿಯನ್ ನಮೂನೆಯನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮದರ್ಶಕ ಯಂತ್ರದ ಮೂಲಕ ವೀಕ್ಷಿಸಿದಾಗ ಸ್ವೀಕೃತ ಜಲದ ಪದರ ಗೋಚರವಾಗುತ್ತದೆ. ಮೈಕ್ರಾನ್ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಜಲಪದರದ ಅಳತೆಯೇ ವಸ್ತುವಿನ ಕಾಲವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಅಳತೆ ಜಾಸ್ತಿಯಾಗಿದ್ದಷ್ಟು ವಸ್ತು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಸಸ್ಯರೇಣುಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ (ಪೋಲನ್ ಅನಾಲಿಸಿಸ್): ಲಕ್ಷಾಂತರ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದಿದ್ದ ಸಸ್ಯವರ್ಗ ಮತ್ತು ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಉಂಟಾದ ಹವಾಮಾನದ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಮುಂತಾದವನ್ನು ಆ ಕಾಲದಿಂದ ಇನ್ನೂ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವ ಸಸ್ಯರೇಣುಗಳ ಪರೀಕ್ಷೆಯಿಂದ ನಿರ್ಣಯಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಸ್ಯರೇಣುಗಳ ಮೇಲ್ಮೈ ಹೊರ ಪ್ರಭಾವಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾಗದಷ್ಟು ದಾರ್ಢ್ಯತೆ ಹೊಂದಿರುವುದರಿಂದ ಇವುಗಳು ಇಷ್ಟು ದೀರ್ಘಕಾಲ ಉಳಿಯುತ್ತವೆ. ಉದಾ: ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿನ ಮಿನಿಸೋಟದ ಹಿಮಯುಗದ ಸರೋವರಗಳ ತಳದಲ್ಲಿ ಸು.12ಮೀ ಮಂದದ ಮಣ್ಣಿನ ಸಂಚಯನಗಳಿದ್ದುವು. ಕೊಳವೆಯ ಮೂಲಕ ಶೇಖರಿಸಿದ ಮಣ್ಣಿನ ನಮೂನೆಯನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಿದಾಗ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಶೇಖರಿತವಾದ ಸಸ್ಯರೇಣುಗಳ ಸರಣಿಯೇ ದೊರೆತು, ಆ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿನ ವಿವಿಧ ಕಾಲಗಳ ವಿವಿಧ ಸಸ್ಯಸ್ಥಿತಿಯ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆಯಿತು. ಈ ಬಗೆಯ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಸ್ವೀಡನ್ ದೇಶದ ಭೂವಿಜ್ಞಾನಿ ವಾನ್‌ಪೋಸ್ಟ್ ಎಂಬಾತ 1916ರಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ. ತಯಾರಾದ ಸಸ್ಯರೇಣು ನಕ್ಷೆಯಿಂದ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿನ ಬಹುಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಸಸ್ಯವರ್ಗಗಳು, ಹವಾಮಾನದ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಮತ್ತು ಸಮುದ್ರ ತಳದ ಏರಿಳಿತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಸಂರಕ್ಷಣೆ: ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಸಹಾಯಕ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ದೊರಕುವ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ಸಕ್ರಮ ಸಂರಕ್ಷಣೆ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧಕರು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಮಾನವನ ಜೀವನ ವಿಧಾನಗಳ ಮತ್ತು ಆಗಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ನೆಲೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವಾಗ, ಆಗ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಗೃಹೋಪಯೋಗಿ ವಸ್ತುಗಳು, ಸಲಕರಣೆಗಳು, ಆಯುಧಗಳು ಮತ್ತು ಬಿಟ್ಟು ಹೋಗಿರುವ ಕಲಾವಶೇಷಗಳು–ಇವುಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಅವಶ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಮುಖ್ಯವೆನಿಸಿದೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ವಸ್ತುಗಳು ಶಿಥಿಲ ಹೊಂದುವ ವಿಧಾನಗಳು ಮತ್ತು ಅದರ ಕಾರಣಗಳು: ಒಂದು ವಸ್ತು ಮೊದಲಿಗೆ ಭೂಮಿಯೊಳಗೆ ಸೇರಿದಾಗ, ತನ್ನ ಸುತ್ತಲಿನ ಮಣ್ಣಿನೊಂದಿಗೆ ರಾಸಾಯನಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ ಒಳಗಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಕ್ಷೀಣಿಸಿ ವಸ್ತು ತನ್ನ ವಾತಾವರಣದೊಂದಿಗೆ ಒಂದು ಸಮಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿ ಮತ್ತೇನೂ ಮಾರ್ಪಾಟುಗಳು ಉಂಟಾಗದೆ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬಹುಕಾಲದವರೆಗೆ ಇರುತ್ತದೆ.

ಉತ್ಖನನದ ಅನಂತರ, ಹೊರತೆಗೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ವಸ್ತು ಬದಲಾದ ವಾತಾವರಣಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗುವುದರಿಂದ, ಅದರ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳುಂಟಾಗಿ ಬಹುಬೇಗ ಶಿಥಿಲ ಹೊಂದುವ ಸಂಭವವಿರುತ್ತದೆ. ಉದಾ: ತಾಮ್ರ, ಕಂಚು, ಬೆಳ್ಳಿ ಮುಂತಾದ ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳು ಭೂಮಿಯಿಂದ ಹೊರತೆಗೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಅನಂತರ ರಾಸಾಯನಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಿಂದ ನಶಿಸುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಹಾಗೆಯೇ ತೇವದ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿ ಬಹುಕಾಲ ಇದ್ದ ಮರದ ವಸ್ತುಗಳು ಹೊರಬಂದ ಅನಂತರ ಬೇಗ ಒಣಗುವುದರಿಂದ, ವಿರೂಪ ಹೊಂದಿ ನಶಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿ ಹೊರತೆಗೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ತ ಪ್ರಥಮ ಚಿಕಿತ್ಸೆಯ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗಶಾಲೆಗೆ ಕಳುಹಿಸುವುದು ಅಗತ್ಯ.

ಬಿಸಿಲು, ಮಳೆ ಮುಂತಾದ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಶಕ್ತಿಗಳ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ನೇರವಾಗಿ ಒಳಗಾಗುವುದರಿಂದ ಪುರಾತನ ಅವಶೇಷ ಮತ್ತು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಹಾಗೂ ಇವಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ಒಳಗೆ ಇಡಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳು, ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ವಾತಾವರಣದ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಾಟು ಹೊಂದಿ ಶಿಥಿಲವಾಗತೊಡಗುತ್ತವೆ. ಈ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಭೌತಿಕ ಅಥವಾ ರಾಸಾಯನಿಕ ರೂಪದ್ದಾಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಎರಡರ ಸಮ್ಮಿಶ್ರಣವಿರಬಹುದು.

ಉಷ್ಣತೆ, ತೇವ, ಬೆಳಕು, ವಾಯುಮಾಲಿನ್ಯ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸಸ್ಯರಾಶಿ ಮತ್ತು ಜೀವಾಣುಗಳು, ಮಾನವನ ಅಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ನಿರ್ಲಕ್ಷ್ಯದಿಂದಲೂ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳು ಶಿಥಿಲಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ.

ಸಂರಕ್ಷಣಾ ವಿಧಾನಗಳು: ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಉತ್ತಮ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಬಹುಕಾಲದವರೆಗೆ ರಕ್ಷಿಸಬೇಕಾದರೆ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹವಾಮಾನ ನಿಯಂತ್ರಣದ ಅಗತ್ಯವಿದೆ. 20^0–22^0 ರ ಉಷ್ಣಾಂಶ ಮತ್ತು ಶೇ. 50–55 ತೇವಾಂಶ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ನಿಯಂತ್ರಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾದರೆ ಅತ್ಯುತ್ತಮ. ಇದಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಧನಸೌಲಭ್ಯ ಬೇಕಾಗುವುದರಿಂದ ಸಣ್ಣ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿಗೆ ಇದು ಸಾಧ್ಯವಾಗದೇ ಇರಬಹುದು. ಇಂಥ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದೊಳಗೆ ಗಾಳಿಯ ಸಂಚಾರ ಸರಾಗವಾಗಿ ಇರುವಂತೆ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ತೇವಾಂಶವನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೊರಗಿನಿಂದ ಬರುವ ಧೂಳನ್ನು ತಡೆಯಲು ಪರದೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಬೇಕು. ಬೇಸಗೆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಉಷ್ಣಾಂಶವನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಲು ಕಿಟಕಿಗಳ ಹೊರಗೆ ಖಸ್–ಖಸ್ ಚಾಪೆಗಳನ್ನು ತೂಗುಹಾಕಿ ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ನೀರನ್ನು ಸಿಂಪಡಿಸುತ್ತಿರಬೇಕು. ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ಹೊರಗೆ ಮರಗಳನ್ನು ನೆಡುವುದರಿಂದ ವಾಯುವನ್ನು ಮಲಿನಗೊಳಿಸುವ ಅನಿಲಗಳನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುವುದು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಬೆಳಕಿನ ನಿಯಂತ್ರಣವೂ ಅಗತ್ಯ. ಬೆಳಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಅತಿನೇರಳೆ (ಯುವಿ) ಎಂಬ ಅಂಶ ಜಾಸ್ತಿಯಾಗಿರುವ ಫ್ಲೋರಸೆಂಟ್ ಟ್ಯೂಬುಗಳನ್ನು ಅಥವಾ ಬಲ್ಬುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುವಾಗ ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಜಾಗರೂಕ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳ ಬದಲು ಸಾಧಾರಣ ಟಂಗ್‍ಸ್ಟನ್ ಬಲ್ಬುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದರೆ ಇವುಗಳಿಂದ ಉಷ್ಣತೆ ಜಾಸ್ತಿಯಾಗುವ ಸಂಭವವಿರುವುದರಿಂದ ಇವುಗಳನ್ನು ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ಸಾಕಷ್ಟು ದೂರದಲ್ಲಿಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಕಾಶದ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಕೂಡ ಸೂಚಿತ ಮಿತಿಯೊಳಗಿರುವಂತೆ ನಿಯಂತ್ರಿಸಬೇಕು. ಜಲಚಿತ್ರಗಳು, ರೇಷ್ಮೆ ಅರಿವೆಗಳು ಮುಂತಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ಶೇ. 50–55 ಲಕ್ಸ್ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಕಾಶ ಬೀಳದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

1. ಮಣ್ಣಿನ ವಸ್ತುಗಳು: ಭೂಮಿಯ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಬಹುಕಾಲವಿದ್ದರೂ ಸರಿಯಾಗಿ ಸುಡಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರೆ ಮಣ್ಣಿನ ವಸ್ತುಗಳು ಒಳ್ಳೆಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಇರುತ್ತವೆ. ಸುಡಲ್ಪಡದೆ ಕೇವಲ ಬಿಸಿಲಿನಲ್ಲಿ ಒಣಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಕಡಿಮೆ ಶಾಖದಲ್ಲಿ ಸುಡಲ್ಪಟ್ಟ ವಸ್ತುಗಳು ಭೂಮಿಯಡಿಯ ಸುತ್ತಲಿನ ತೇವದಿಂದಾಗಿ ಮೃದುಗೊಂಡು ಹೊರತೆಗೆಯುವಾಗ ಒಡೆಯುವ ಸಂಭವವಿರುತ್ತದೆ. ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆದ ಅನಂತರ ಅವುಗಳಿಗೆ ಅಂಟಿಕೊಂಡಿರುವ ಮಣ್ಣನ್ನು ಮೃದುವಾದ ಕುಂಚದಿಂದ ತೆಗೆಯಬಹುದು. ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸುಡಲ್ಪಟ್ಟ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ನೀರಿನಿಂದ ಸ್ವಚ್ಛಗೊಳಿಸಬಹುದು. ಇತರ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಒದ್ದೆ ಮಾಡಿದ ಹತ್ತಿಯ ಉಂಡೆಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಶುಚಿಗೊಳಿಸಬಹುದು. ಮಡಕೆಯ ಚೂರುಗಳ ಮೇಲೆ ವರ್ಣಗಳು ಇದ್ದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಆಲ್ಕೋಹಾಲ್‍ನಿಂದ ಸ್ವಚ್ಛಗೊಳಿಸುವುದು ಒಳಿತು.

ವಸ್ತುಗಳು ಭೂಮಿಯಡಿಯಲ್ಲಿರುವಾಗ ಸುತ್ತಲಿನ ಲವಣ ಮಿಶ್ರಿತ ನೀರು ಅವುಗಳೊಳಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆದ ಅನಂತರ ಆ ನೀರು ಆವಿಯಾಗಿ ಲವಣದ ಪದರಗಳು ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ನಿಲ್ಲುವ ಸಂಭವವಿರುತ್ತದೆ. ವಸ್ತುವಿನೊಳಗೂ ಲವಣಗಳು ಉಳಿಯಬಹುದು. ಇವುಗಳನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಶುಚಿಗೊಳಿಸದಿದ್ದರೆ ವಸ್ತುವಿಗೆ ಹಾನಿಯುಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಲವಣಗಳ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ, ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸುಡಲ್ಪಟ್ಟ ವಸ್ತುವಾದರೆ ಅದನ್ನು ಕೆಲವು ಘಂಟೆಗಳ ಕಾಲ ಸ್ವಚ್ಛವಾದ ಲವಣರಹಿತ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿಸಿಡಬಹುದು. ಇತರ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ಲವಣವನ್ನು ತೆಗೆಯಲು ಕಾಗದದ ತಿರುಳನ್ನು ಸ್ವಚ್ಛ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಅದ್ದಿ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಲೇಪಮಾಡಿ ಕೆಲವು ಗಂಟೆಗಳ ಅನಂತರ ಅದನ್ನು ಜಾಗ್ರತೆಯಿಂದ ತೆಗೆಯಬೇಕು. ಸರಿಯಾಗಿ ಸುಡಲ್ಪಡದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ದೃಢಪಡಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಅದನ್ನು ಪುನಃ ಸು. 600^0–700^0 ಶಾಖದಲ್ಲಿ ಭಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸುಡುವ ಕ್ರಮವನ್ನು ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಅನುಸರಿಸ ಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಒಡೆದ ಮಡಕೆಯ ಬಹುಭಾಗದ ಚೂರುಗಳು ದೊರತಲ್ಲಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಮಡಕೆಯನ್ನು ಪುನರ್ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಬೇಕಾಗುವ ಅಂಟು ಪದಾರ್ಥ ಚೂರು ಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಶಕ್ತಿಯುತವಾಗಿ ಇರಬೇಕಲ್ಲದೆ ಅದರ ದುರಸ್ತಿ ಕಾರ್ಯ ತೃಪ್ತಿಕರವಾಗಿಲ್ಲದಲ್ಲಿ ಚೂರುಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ಬೇರ್ಪಡಿಸಬೇಕಾದರೆ ಅದನ್ನು ಬಿಡಿಸಲು ಸರಾಗವಾಗಿರುವಂತೆಯೂ ಇರಬೇಕು. ಪಾಲಿವಿನೈಲ್ ಅಸಿಟೇಟ್‍ನ ಒಂದು ರೂಪವಾದ ಫೆವಿಕಾಲ್ ಎಂಬ ಸಾಮಾನ್ಯ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅಂಟು ಪದಾರ್ಥವನ್ನು ಈ ಜೋಡಣೆಯ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಾರೆ. ಒಡೆದ ಮಡಕೆಯ ಕೆಲವು ಚೂರುಗಳು ದೊರೆಯದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಆ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಪ್ಲಾಸ್ಟರ್ ಆಫ್ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಅನ್ನು ಬಳಸಿ ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

2) ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳು: ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು: ಕಬ್ಬಿಣ ತುಕ್ಕು ಹಿಡಿಯುವ ವಸ್ತು. ನಿಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ಲೋಹಗಳು ಆಮ್ಲಜನಕ, ಗಂಧಕ, ಕ್ಲೋರಿನ್ ಮುಂತಾದ ಲೋಹೇತರ ಧಾತುಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಂಯೋಗಗೊಂಡು ಖನಿಜ ರೂಪದಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಇದು ಅವುಗಳ ನೈಜ ಸ್ವರೂಪ. ಅತಿಯಾದ ಉಷ್ಣತೆ ಮುಂತಾದ ಬೃಹತ್ ಶಕ್ತಿಯ ಪ್ರಯೋಗದಿಂದ, ಖನಿಜದಿಂದ ಲೋಹಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಹೊಸ ಶುದ್ಧ ಲೋಹ ರೂಪ ಅವುಗಳಿಗೆ ಅಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಲೋಹಗಳು ಪುನಃ ಪ್ರಾಣವಾಯು ಮುಂತಾದ ಧಾತುಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಂಯೋಜಿಸಿ ತಮ್ಮ ಮೊದಲಿನ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಖನಿಜ ರೂಪಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗುವ ಗುಣ ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಕಬ್ಬಿಣ ತುಕ್ಕು ಹಿಡಿಯುವುದಕ್ಕೆ, ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ಮೊದಲು ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಅನಂತರ ಹಸುರು, ನೀಲಿ ಬಣ್ಣದ ಪದರುಗಳು ಏರ್ಪಡುವುದಕ್ಕೆ, ಬೆಳ್ಳಿ ಮಾಸುವುದಕ್ಕೆ – ಇದೆಲ್ಲದಕ್ಕೂ ಇದೇ ಮೂಲ ಕಾರಣ. ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಲೋಹ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಬಂಗಾರ ಮಾತ್ರ ಈ ನಿಯಮಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧ. ಇದು ಪ್ರಕೃತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಶುದ್ಧ ಲೋಹದ ರೂಪದಲ್ಲಿಯೇ ದೊರಕುತ್ತದೆ.

ತುಕ್ಕು ಹಿಡಿದ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುವಿನ ರಾಸಾಯನಿಕ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುವ ಮೊದಲು, ಅದರೊಳಗೆ ಪೂರ್ಣವಾದ ಮತ್ತು ದೃಢವಾದ ಲೋಹದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗವಿದೆಯೇ ಎಂಬುದನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ ಗುರುತಿಸಬೇಕು. ಈ ಪರೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಚಾಕು, ದಪ್ಪ ಸೂಜಿ ಮುಂತಾದ ಸಲಕರಣೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಅಯಸ್ಕಾಂತವನ್ನು ಬಳಸಿ ನಡೆಸಬೇಕು. ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಕ್ಷ–ಕಿರಣದ ಉಪಯೋಗವೂ ಅಗತ್ಯವಾಗಬಹುದು.

(i) ವಿದ್ಯುಚ್ಛಕ್ತಿಯ ಪ್ರಯೋಗ (ಎಲೆಕ್ಟ್ರೊಲೈಟಿಕ್ ಮೆಥೆಡ್): ಈ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಶೇ.5 ಸೋಡಿಯಮ್ ಹೈಡ್ರಾಕ್ಸೈಡ್ ($NaOH$) ದ್ರಾವಕದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಲೋಹದ ಕಂಬಿಗಳಿಂದ ಸುತ್ತಲ್ಪಟ್ಟ ವಸ್ತುವನ್ನು (ಇದು ಕೆಥೋಡ್ ಎಂಬ ಧ್ರುವವಾಗುತ್ತದೆ) ಮುಳುಗಿಸಿ, ಆನೋಡ್ ಎಂಬ ಧ್ರುವಕ್ಕೆ ಉಕ್ಕಿನ ತಗಡನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ, ಎರಡು ಧ್ರುವಗಳನ್ನು ಕಂಬಿಯಿಂದ ಜೋಡಿಸಿ, ಸು. 10–15 ಆಂಪೈರ್‍ನಷ್ಟು ಶಕ್ತಿಯ ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರವಾಹವನ್ನು 6–12 ವೋಲ್ಟ್ ಪ್ರಮಾಣದ ಬ್ಯಾಟರಿಯ ಮೂಲಕ ಚಾಲನೆ ಮಾಡಿ ಹಲವು ಗಂಟೆಗಳ ಕಾಲ ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಎಲೆಕ್ಟ್ರೊಲೈಟ್ ಗುಣವುಳ್ಳ ಲವಣದ್ರಾವಕದಿಂದ ಸೋಡಿಯಂ ಹೈಡ್ರಾಕ್ಸೈಡ್ ದ್ರಾವಣದ ಮೂಲಕ ವಿದ್ಯುಚ್ಛಕ್ತಿಯ ಪ್ರವೇಶದಿಂದಾಗಿ, ಕ್ಯಾಥೋಡ್‍ನ ಕಡೆ ಪ್ರವಹಿಸುವ ಶಕ್ತಿಯುತವಾದ ನೇಸೆಂಟ್ ಹೈಡ್ರೋಜನ್‍ನ (ಆಗಲೇ ಜನಿತವಾದ ಹೈಡ್ರೋಜನ್ ಅನಿಲ) ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಿಂದ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲಿರುವ ತುಕ್ಕು ಕ್ರಮೇಣ ಕರಗುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಗಂಟೆಗಳ ನಂತರ ವಸ್ತುವನ್ನು ಹೊರತೆಗೆದು ಬ್ರಷ್‍ನಿಂದ ಜಾಗ್ರತೆಯಾಗಿ ಉಜ್ಜಿ, ನಲ್ಲಿಯ ನೀರಿನಿಂದ ತೊಳೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ತುಕ್ಕನ್ನು ಪೂರ್ಣ ಹೋಗಲಾಡಿಸಲು ಈ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೆಲವು ಬಾರಿ ಪುನಃಪುನಃ ನಡೆಸಬೇಕಾಗಬಹುದು. ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ವಸ್ತುವನ್ನು ಭಟ್ಟಿಯಿಳಿಸಿದ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಬಾರಿ, ಎಂದರೆ ಕ್ಲೋರೈಡ್ ಎಂಬ ರಾಸಾಯನಿಕ ಅಂಶ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹೋಗುವವರೆಗೆ ಮುಳುಗಿಸಿ ಅನಂತರ ವಸ್ತುವನ್ನು ಸಾಧಾರಣ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿ ಒಣಗಿಸಿ, ಆವಶ್ಯಕವಾದರೆ ತೇವ ಪೂರ್ಣ ಹೋಗುವಂತೆ ಸು. 105^0 ಯ ಶಾಖದಲ್ಲಿ ಭಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದೆರಡು ಗಂಟೆಗಳ ಕಾಲ ಇಡಬೇಕು. ತುಕ್ಕು ಹಿಡಿಯುವುದು ಮರುಕಳಿಸದೆ ಇರಬೇಕಾದರೆ, ವಸ್ತುವನ್ನು ಶುಷ್ಕ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿಡುವುದು ಅವಶ್ಯ. ಇಂಥ ವಸ್ತುವಿಗೆ ಆಕ್ಸಿಲೇಟ್ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಸ್ತುವಿನ ಲೇಪವನ್ನೂ ಮಾಡುವ ಪದ್ಧತಿಯಿದೆ.

(ii) ವಿದ್ಯುತ್ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಿಧಾನ (ಎಲೆಕ್ಟ್ರೊಕೆಮಿಕಲ್ ಮೆಥೆಡ್): ಈ ಹಿಂದೆಯೇ ವಿವರಿಸಿರುವಂತೆ ಲೋಹಧಾತುಗಳು ಇತರ ಲೋಹೇತರ ಧಾತುಗಳೊಂದಿಗೆ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಿ ರಾಸಾಯನಿಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾಗುವ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಗುಣವನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಈ

ಗುಣ ಕಡಿಮೆಯಿರುವ ಲೋಹವಾದ ಬಂಗಾರವನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿರಿಸಿ ಅನಂತರ ಕ್ರಮೇಣ ಈ ರಾಸಾಯನಿಕ ಗುಣದ ಆಧಿಕ್ಯಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಬೆಳ್ಳಿ, ತಾಮ್ರ, ಸೀಸ, ತವರ, ಕಬ್ಬಿಣ, ಸತು ಮುಂತಾದ ಲೋಹಗಳ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ವಿದ್ಯುತ್ ರಾಸಾಯನಿಕ ಪಟ್ಟಿ (ಎಲೆಕ್ಟ್ರೊಕೆಮಿಕಲ್ ಟೇಬಲ್) ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ.

ಎರಡು ಲೋಹಗಳ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ಎಲೆಕ್ಟ್ರೊಲೈಟ್ ಗುಣವುಳ್ಳ ದ್ರಾವಕದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಸಾರಿ ಮುಳುಗಿಸಿದಾಗ, ಈ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಳಗಿನ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿರುವ ಲೋಹ ತ್ವರೆಯಿಂದ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಿ ಕರಗುತ್ತಾ ಹೋಗಿ, ಅದರ ಜೊತೆಯ ಲೋಹ ಅದಕ್ಕಿಂತ ಮೇಲಿನ ಸ್ಥಾನದ್ದಾದರೆ ಅದು ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ತುಕ್ಕು ಹಿಡಿದ ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳ ಶುದ್ಧೀಕರಣ ಮಾಡಬಹುದು. ಒಂದು ಎನಾಮಲ್ ಪರಾತದೊಳಗೆ ವಸ್ತುವನ್ನಿರಿಸಿ ಸುತ್ತಲೂ ಸತುವಿನ (ಜಿಂಕ್) ತುಂಡುಗಳನ್ನಿರಿಸಿ, ಈ ಎಲ್ಲವೂ ಮುಳುಗುವಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಶೇ.5 ರಷ್ಟು ಸೋಡಿಯಂ ಹೈಡ್ರಾಕ್ಸೈಡ್ ದ್ರಾವಕವನ್ನು ಹಾಕಿ, ಅದನ್ನು ಕುದಿಯುವ ಉಷ್ಣಮಾನದಲ್ಲಿ ಒಂದೆರಡು ಗಂಟೆಗಳ ಕಾಲ ಇಡಬೇಕು. ದ್ರಾವಕ ಕುದ್ದು ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತಾ ಹೋದಂತೆ, ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ದ್ರಾವಕವನ್ನು ಹಾಕುತ್ತಾ ವಸ್ತು ಪೂರ್ಣ ಮುಳುಗಿರುವಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಅನಂತರ ವಸ್ತುವನ್ನು ಕುಂಚದಿಂದ ಸ್ವಚ್ಛ ಮಾಡಿ ನಲ್ಲಿಯ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ತೊಳೆಯಬೇಕು. ಅನಂತರ ಹಿಂದಿನ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದಂತಹ ಕ್ರಮಗಳಿಂದ ಸಂರಕ್ಷಿಸಬೇಕು.

ರಾಸಾಯನಿಕ ವಿಧಾನಗಳು: ಕತ್ತಿ, ಕಠಾರಿ ಮುಂತಾದ ಆಯುಧಗಳು ಅಥವಾ ಇತರ ಕಬ್ಬಿಣದ ಗೃಹೋಪಯೋಗಿ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ತುಕ್ಕಿನ ಪದರ ಅಧಿಕ ದಟ್ಟವಾಗಿಲ್ಲದ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಫಾಸ್ಫರಿಕ್ ಆಸಿಡ್, ಇಥೈಲೀನ್ ಡಯಮೈನ್ ಟೆಟ್ರಸೆಟಿಕ್ ಆಸಿಡ್ ಮುಂತಾದ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಸ್ತುಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ತುಕ್ಕನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಬಹುದು. ಫಾಸ್ಫರಿಕ್ ಆಸಿಡ್‌ನ ಉಪಯೋಗದಿಂದಾಗುವ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಯೋಜನವೆಂದರೆ, ಅದರ ಪ್ರಯೋಗದ ಅನಂತರ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಐರನ್ ಫಾಸ್ಫೇಟ್ ಎಂಬ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಸ್ತುವಿನ ಅದೃಶ್ಯ ಪದರವೊಂದು ಏರ್ಪಟ್ಟು ಮುಂದೆ ವಸ್ತು ತುಕ್ಕು ಹಿಡಿಯದಂತೆ ರಕ್ಷಿಸುತ್ತದೆ.

ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ತುಕ್ಕಿನ ಕೆಲವು ಕಲೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಇರುವುದಾದರೆ, ವಸ್ತುವನ್ನು ಕೆಲವು ಕಾಲ ಸೀಮೆಎಣ್ಣೆಯಲ್ಲಿ ನೆನೆಸಿ ಕಲೆಗಳನ್ನು ಹಿತ್ತಾಳೆ ಕುಂಚದ ಸಹಾಯದಿಂದ ತೆಗೆಯಬಹುದು.

(ಆ) ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಅದರ ಮಿಶ್ರಲೋಹಗಳು: ಪಾತ್ರೆಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಈಗ ತಾಮ್ರ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇತರ ಧಾತುಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆತು ಮಿಶ್ರಲೋಹವಾಗಿಯೇ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ತಾಮ್ರದೊಡನೆ ವಿವಿಧ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ತವರವನ್ನು ಮಿಶ್ರಮಾಡಿದರೆ ಉಂಟಾಗುವ ಮಿಶ್ರ ಲೋಹಕ್ಕೆ ಕಂಚು ಎಂದೂ ಅದೇ ಪ್ರಕಾರ ಸತುವಿನೊಡನೆ ಮಿಶ್ರ ಹೊಂದಿದರೆ ಹಿತ್ತಾಳೆ ಎಂದೂ ಹೆಸರು.

ತಾಮ್ರ, ಕಂಚು ಅಥವಾ ಹಿತ್ತಾಳೆಯ ವಸ್ತುಗಳು ಹೊಸದಾಗಿರುವಾಗ ಹೊಳೆಯುತ್ತಿರುತ್ತವೆ. ಅನಂತರ ಕಾಲ ಸಂದಂತೆ ಬಣ್ಣ ಮಾಸಿ ಕಂದುಬಣ್ಣಕ್ಕೆ ತಿರುಗುತ್ತವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ತಾಮ್ರದ ಧಾತು ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿನ ಪ್ರಾಣವಾಯುವಿನೊಂದಿಗೆ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಿ ಮೊದಲಿಗೆ ಕುಪ್ರಸ್ ಆಕ್ಸೈಡ್ (Cu_2O) ಮತ್ತು ಅದುವೇ ಕುಪ್ರಿಕ್ ಆಕ್ಸೈಡ್ (CuO) ಆಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟು ವಸ್ತುವಿನ ಹೊರಮೈ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಈ ಆಕ್ಸೈಡ್‌ಗಳಿಂದ ವ್ಯಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟು, ಕಿಲುಬು (ಪ್ಯಾಟಿನ) ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಒಂದು ಹೊಸ ಮೇಲ್ಪದರವುಂಟಾಗಿ ಲೋಹದ ಒಳಮೈ ಮತ್ತಷ್ಟು ರಾಸಾಯನಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ ಒಳಗಾಗದಂತೆ ಕಾಪಾಡುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿನ ಇಂಗಾಲಾಮ್ಲದೊಡನೆ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಿ ಮಲಕೈಟ್ [$CuCO_3$,$Cu(OH)_2$] ಎಂಬ ಹಸುರು ಬಣ್ಣದ ಕಿಲುಬು ಉಂಟಾಗುವುದೂ ಉಂಟು. ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳ (ಉದಾ: ಚೀನ) ಕಂಚಿನ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ನೀಲಿಬಣ್ಣದ ಅಜ್ಯುರೈಟ್ ($2CuCO_3Cu(OH)_2$) ಎಂಬ ಕಿಲುಬನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಿಲುಬು ನೋಡಲು ಅಂದವಾಗಿಯೂ ಲೋಹದ ಒಳಮೈ ರಕ್ಷಕವಾಗಿಯೂ ಇರುವುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ನೋಬಲ್ ಪ್ಯಾಟಿನ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ.

ಆದರೆ ಯಾವುದೇ ಕಾರಣದಿಂದ ಕ್ಲೋರಿನ್ ಧಾತುವಿನ ಪ್ರವೇಶವುಂಟಾದಾಗ ಬೇಸಿಕ್ ಕುಪ್ರಿಕ್ ಕ್ಲೋರೈಡ್ ಉಂಟಾಗಿ ತಾಮ್ರದ (ಕಂಚಿನ) ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಹಸುರು ಬಣ್ಣದ ಚುಕ್ಕಿಗಳು ಮತ್ತು ಕಲೆಗಳು ಹರಡಲು ಶುರುವಾಗುತ್ತವೆ. ಇದನ್ನು ಕಂಚಿನ ವ್ಯಾಧಿ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ತಕ್ಷಣ ತಕ್ಕ ಕ್ರಮ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳದಿದ್ದರೆ ಇದು ಲೋಹವನ್ನು ಪೂರ್ಣ ನಾಶಮಾಡುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿರುತ್ತದೆ.

ಪೂರ್ಣ ಶುದ್ಧೀಕರಣ: ಒಂದು ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲ್ಮೈ ನಶಿಸುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೊಳಗಾಗಿ ಬಹಳ ಹದಗೆಟ್ಟಿರುವಾಗ ಅದನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಶುದ್ಧಗೊಳಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಕಿಲುಬು ಸಹಿತ ಅದರ ಮೇಲಿರುವ ಎಲ್ಲ ಪದರಗಳನ್ನೂ ರಾಸಾಯನಿಕ ಕ್ರಿಯೆಯಿಂದ ತೆಗೆಯಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲವಾದರೆ ಲೋಹದ ಒಳಮೈಗೆ ಹಾನಿಯುಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಸ್ಟ್ರಿಪ್ಪಿಂಗ್ ವಿಧಾನ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಶುದ್ಧ ಮಾಡಬೇಕಾದಾಗ ಈ ಪದ್ಧತಿಯೇ ಹೆಚ್ಚು ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಸ್ಟ್ರಿಪ್ಪಿಂಗ್ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ವಿವರಿಸುವಾಗ ಹೇಳಿರುವಂತೆ ಎಲೆಕ್ಟ್ರೊಲೈಟಿಕ್ ಮತ್ತು ಎಲೆಕ್ಟ್ರೊಕೆಮಿಕಲ್ ಕ್ರಮಗಳಲ್ಲಿ ಅದೇ ರಾಸಾಯನಿಕಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ನಡೆಸಬಹುದು.

ಪ್ಯಾಟಿನವನ್ನು ಉಳಿಸಬೇಕಾದಾಗ: (ಅ) ಒಂದು ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹ ಅಥವಾ ಇತರ ವಸ್ತುವಿಗೆ ನೋಬಲ್ ಪ್ಯಾಟಿನ ಇದ್ದರೆ ಕಿಲುಬನ್ನು ಉಳಿಸಿ, ಮೇಲಿರುವ ಕಲೆಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ನಿವಾರಿಸುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಶುದ್ಧೀಕರಣ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಕಲಾತ್ಮಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಪ್ರತಿಮೆಯ ನೈಜ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಉಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿಯೂ ಅವಶ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ.

(ಇ) ಬೆಳ್ಳಿಯ ವಸ್ತುಗಳು: ಬೆಳ್ಳಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಆಭರಣಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಕಾಲ ಕ್ರಮೇಣ ಕಪ್ಪಾಗುವುದನ್ನು ದೈನಂದಿನ ಜೀವನದಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಬಹುದು.

(i) ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ವಾತಾವರಣದ ಹವೆಯಲ್ಲಿ ಹೈಡ್ರೋಕ್ಲೋರಿಕ್ ಆಮ್ಲವೂ ($HC1$) ಹೈಡ್ರೋಜನ್ ಸಲ್ಫೈಡ್ (H_2S) ಎಂಬ ಅನಿಲವೂ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತವೆ. ಇವು ಬೆಳ್ಳಿಯ ವಸ್ತುಗಳೊಡನೆ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸುವುದರಿಂದ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಮೇಲೆ ಸಿಲ್ವರ್ ಕ್ಲೋರೈಡ್ ($AgCl$) ಮತ್ತು ಸಿಲ್ವರ್ ಸಲ್ಫೈಡ್ (Ag_2S) ಎಂಬ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಸ್ತುಗಳು ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗುತ್ತವೆ. ಸಿಲ್ವರ್ ಕ್ಲೋರೈಡ್ ಎಂಬುದು ಮೊದಲಿಗೆ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಬೆಳಕಿನೊಡನೆ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸುವ ಗುಣ ಹೊಂದಿರುವುದರಿಂದ ಕ್ರಮೇಣ ಬೂದು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣಕ್ಕೆ ತಿರುಗುತ್ತದೆ. ಸಿಲ್ವರ್ ಸಲ್ಫೈಡ್ ಎಂಬುದು ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ್ದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇವೆರಡರ ಕಾರಣದಿಂದ ಬೆಳ್ಳಿಯ ವಸ್ತು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣಕ್ಕೆ ತಿರುಗುತ್ತದೆ.

ವಸ್ತುವನ್ನು ಶೇ.10ರಷ್ಟು ಅಮೋನಿಯ ($NaOH$) ದ್ರಾವಕದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಗಂಟೆಗಳ ಕಾಲ ಮುಳುಗಿಸಿ ಇಡುವುದರಿಂದ ಸಿಲ್ವರ್ ಕ್ಲೋರೈಡ್ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕರಗುತ್ತದೆ. ಸಿಲ್ವರ್ ಸಲ್ಫೈಡ್ ಮತ್ತು ಸಿಲ್ವರ್ ಆಕ್ಸೈಡ್ ಇವುಗಳು ಇದ್ದಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ, ವಸ್ತುವಿನ ಹೊರಮೈ ಕಪ್ಪಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿದ್ದರೆ ವಸ್ತುವನ್ನು ಶೇ.10ರಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದ ಥಯೊಯೂರಿಯ ದ್ರಾವಕದಲ್ಲಿ ಒಂದೆರಡು ಗಂಟೆಗಳ ಕಾಲ ಮುಳುಗಿಸಿಟ್ಟು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಕುಂಚದಿಂದ ಸ್ವಚ್ಛ ಮಾಡಿ ತೊಳೆಯಬೇಕು.

(ii) ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಅಂಶ ಕೆಲವು ಬಾರಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇರುವುದರಿಂದ ನೀಲಿಬಣ್ಣದ, ತಾಮ್ರ ನಶಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ, ರಾಸಾಯನಿಕ ವಸ್ತುಗಳು ನಾಣ್ಯದ ಮೇಲೆ ಪೂರ್ಣ ಆವರಿಸುವುದರಿಂದ ಅದು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯದಂತೆಯೇ ಕಾಣುತ್ತಿರುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಶೇ.20ರಷ್ಟು ಫ಼ಾರ್‌ಮಿಕ್ ಆಸಿಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಕುದಿಯುವ ಉಷ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ 30 ನಿಮಿಷಗಳು ಇಡುವುದರಿಂದ ನೀಲಿಬಣ್ಣದ ತಾಮ್ರದ ಅಂಶಗಳು ಪೂರ್ಣ ಕರಗಿ ನಾಣ್ಯ ತನ್ನ ಸಹಜ ರೂಪಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗುತ್ತದೆ.

(ಈ) ಸೀಸದ ವಸ್ತುಗಳು: ಸೀಸದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬಹಳ ಪುರಾತನ ಕಾಲದಿಂದ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿವೆ. ಸೀಸದ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ರಂಗು ಬೂದುಬಣ್ಣವಾದರೂ ಅದು ವಾತಾವರಣದ ಇಂಗಾಲಾಮ್ಲದೊಡನೆ ತಕ್ಷಣ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸುವ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದರಿಂದ ಸೀಸದ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದ $PbCO_3$, $Pb(OH)_2$ ಎಂಬ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಸ್ತುವಿನ ಪದರ ಏರ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಮಧ್ಯಯುಗೀನಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬಹಳವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಲೆಡ್‌ವೈಟ್ ಎಂಬ ಬಣ್ಣ ಇದೇ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಸ್ತುವಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ.

ಈ ರೀತಿ ಕಿಲುಬುಗಟ್ಟಿದ ನಾಣ್ಯ ಅಥವಾ ವಸ್ತುವನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಶೇ.10ರಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದ ಹೈಡ್ರೋಕ್ಲೋರಿಕ್ ಆಮ್ಲದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿಸಿಡಬೇಕು. ಆಮ್ಲದ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಯಿಂದ ಇಂಗಾಲಾಮ್ಲ ಹೊರಬೀಳುವುದು. ಇದು ದ್ರಾವಕದ ಮೇಲೆ ಗುಳ್ಳೆಗಳುಂಟಾಗುವುದರಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಒಂದೆರಡು ಗಂಟೆಗಳ ಕಾಲ ಎಂದರೆ ಗುಳ್ಳೆಗಳು ಬರುವುದು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಿಲ್ಲುವವರೆಗೆ ನಡೆಸಬೇಕು. ಅನಂತರವೂ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಲೆಡ್ ಆಕ್ಸೈಡ್‌ನ ತಿಳಿಹಳದಿ ಅಥವಾ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಕಲೆಗಳು ಇದ್ದ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಶೇ.10 ರಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದ ಅಮೋನಿಯಮ್ ಅಸಿಟೇಟ್ ದ್ರಾವಕದಲ್ಲಿ ಒಂದು ರಾತ್ರಿ ಇಡಬೇಕು. ನೀರಿನಲ್ಲಿರುವ ಇಂಗಾಲಾಮ್ಲವನ್ನು ಪೂರ್ಣ ಹೋಗಲಾಡಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ವಸ್ತುವನ್ನು ಬಿಸಿನೀರಿನಲ್ಲಿ ಒಂದೆರಡು ಬಾರಿ ತೊಳೆದು, ಕುದಿಸಿ, ಆರಿಸಿದ ಭಟ್ಟಿ ಇಳಿಸಿದ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮೂರು ಬಾರಿ ಅದ್ದಿ ಅನಂತರ ಕೊಠಡಿಯ ಉಷ್ಣತೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಒಣಗಿಸಬೇಕು. ಈ ರೀತಿ ಶುದ್ಧೀಕರಿಸಿದ ಸೀಸದ ವಸ್ತುವನ್ನು ಬರಿಗೈಯಿಂದ ಮುಟ್ಟಬಾರದು. ಅದರ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಮೇಣದ ಲೇಪವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು. ಸೀಸದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮರದ ಕಪಾಟುಗಳಲ್ಲಿ ಇಡಬಾರದು. ಏಕೆಂದರೆ ಮರದಿಂದ ಹೊರಸೂಸುವ ಜೈವಿಕ ಆಮ್ಲಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಅದರ ಮೇಲೆ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಉಕ್ಕಿನ ಬೀರುಗಳೊಳಗೆ ಇರಿಸಬಹುದು.

(ಉ) ಮರದ ವಸ್ತುಗಳು: ಮರದಂತಹ ಜೈವಿಕ ವಸ್ತುಗಳು ಬೂಷ್ಟು ಮೊದಲಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸಸ್ಯಜೀವಿಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಕ್ರಿಮಿಕೀಟಗಳಿಂದ ಬಾಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ತ್ವರೆಯಾಗಿ ಶಿಥಿಲಗೊಳ್ಳುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿರುತ್ತದೆ.

(i) ಕ್ರಿಮಿಕೀಟಗಳಿದ್ದ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಅಂತಹ ಮರದ ವಸ್ತುವನ್ನು ಫ್ಯುಮಿಗೇಷನ್ ವಿಧಾನದಿಂದ ಸೂಕ್ತ ರಾಸಾಯನಿಕ ಹೊಗೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಾಲ ಇರಿಸಿ ಕ್ರಿಮಿಕೀಟಗಳನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶಗೊಳಿಸಬಹುದು. ಕಾರ್ಬನ್-ಡೈ-ಸಲ್ಫೈಡ್ (CS_2) ಎಂಬ ದ್ರಾವಕವನ್ನು ಈ ಕ್ರಿಯೆಗೆ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಗಾಳಿ ಪ್ರವೇಶಿಸದ ಕಪಾಟಿನಲ್ಲಿ ವಸ್ತುವಿನೊಡನೆ ಈ ದ್ರಾವಕವನ್ನು ಒಂದು ಬಟ್ಟಲಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಾರದ ಕಾಲ ಇಡಬೇಕು. ಇದು ಸಾಧಾರಣ ಉಷ್ಣಾಂಶದಲ್ಲಿಯೇ ಹವೆಯಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿತವಾಗಿ, ಹವೆ ಕಪಾಟಿನೊಳಗೆ ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ತುಂಬಿಕೊಂಡು ಕ್ರಿಮಿಗಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡುತ್ತದೆ.

(ii) ಬೂಷ್ಟಿನಿಂದ ಬಾಧಿತವಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಕುಂಚದಿಂದ ಅನಂತರ ಆಲ್ಕೋಹಾಲ್‌ನಿಂದ ಶುದ್ಧ ಮಾಡಿ ಶೇ.2ರಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದ ಸೋಡಿಯಂ ಪೆಂಟಾಕ್ಲೋರೋಫ್ಲಿನೇಟ್ ದ್ರಾವಕವನ್ನು ಹಚ್ಚುವುದರಿಂದ ಮುಂದೆ ಬೂಷ್ಟು ಬೆಳೆಯುವುದು ತಡೆಗಟ್ಟಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.

(iii) ಕೀಟಗಳ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ದುರ್ಬಲಗೊಂಡಿರುವ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕರಗಿಸಿದ ಮೇಣ ಮತ್ತು ಗುಗ್ಗುಳದ ಮಿಶ್ರಣದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿಸಿ ಹೊರತೆಗೆದ ಅನಂತರ ಮಿಶ್ರಣ ಗಟ್ಟಿಗೊಳ್ಳಬೇಕು. ಈ ರೀತಿಯಿಂದ ವಸ್ತುವನ್ನು ದೃಢಪಡಿಸುವುದು ಒಂದು ಪದ್ಧತಿ. ಈಚೆಗೆ ಈ ಕ್ರಿಯೆಗೆ ಪಾಲಿಮರ್ಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯುವ, ಸಾಧಾರಣ ಉಷ್ಣಾಂಶದಲ್ಲಿಯೇ ಗಟ್ಟಿಯಾಗಬಲ್ಲ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ.

(iv) ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಹೊರತೆಗೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಅಥವಾ ನೀರಿನೊಳಗೆ ಬಹುಕಾಲ ಇದ್ದ ಮರದ ವಸ್ತುಗಳ ನಿರ್ವಹಣೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾದ ಜಾಗರೂಕತೆ ವಹಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಹೊರಗಿನ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿ ಬೇಗ ಒಣಗುವುದರಿಂದ ಇವು ವಿರೂಪಗೊಂಡು ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ನಶಿಸುತ್ತವೆ. ಜೀವಕೋಶದೊಳಗಿನ ನೀರು ಆವಿಯಾಗಿ ಹೊರಬೀಳುವುದರಿಂದ, ಅವುಗಳು ಕುಗ್ಗಿ ಮರದ ಆಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅನಪೇಕ್ಷಿತ ಬದಲಾವಣೆಗಳುಂಟಾಗಿ ವಸ್ತು ಬೇಗ ಹಾಳಾಗುತ್ತದೆ.

ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಕಾರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೊರತೆಗೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಶಾಲೆಗೆ ಕಳುಹಿಸುವವರೆಗೂ ಒದ್ದೆ ಬಟ್ಟೆಯಿಂದ ಸುತ್ತಿ ಇಡಬೇಕು. ಈ ರೀತಿಯ ಮರದ ವಸ್ತುಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಲಿಥಿಲೀನ್ ಗ್ಲೈಕೋಲ್ ಪಿಇಜಿ ಎಂಬ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಸ್ತುವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆಶ್ಚರ್ಯವೆಂದರೆ ಇದರಲ್ಲಿ ಮೇಣದ ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷಣಗಳಿದ್ದರೂ ಇದು ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಕರಗುವ ಗುಣವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದೆ. ಶೇ.10 ಪ್ರಮಾಣದ ಪಿಇಜಿ ದ್ರಾವಕದಲ್ಲಿ ವಸ್ತುವನ್ನು ಮುಳುಗಿಸಿ ಭಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಇರಿಸಿ ಉಷ್ಣಾಂಶವನ್ನು ಕ್ರಮೇಣ ಹೆಚ್ಚಿಸಿ ಸು.60^0ಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ದಿನಗಳವರೆಗೆ ಇಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ವಸ್ತುವಿನ ಜೀವಕೋಶಗಳೊಳಗಿನ ನೀರು ಕ್ರಮೇಣ ಹೊರಬಂದು ಅದರ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಪಿಇಜಿ ಸೇರುವುದರಿಂದ ಜೀವಕೋಶಗಳ ಆಕೃತಿ ಹಾಗೆಯೇ ಉಳಿಯುತ್ತದೆ. ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಪೂರ್ಣಗೊಂಡ ಅನಂತರ ವಸ್ತುವನ್ನು ಹೊರತೆಗೆದು ಅದರ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಶೇಖರಣೆಗೊಂಡ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಿಇಜಿಯನ್ನು ಬಿಸಿನೀರಿನ ಸಹಾಯದಿಂದ ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ.

(v) ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮರದ ವಸ್ತುಗಳು ಹಾಳಾಗದಂತೆ ಮುಂಜಾಗ್ರತೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಶೇ.2ರಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದ ಬೀಚ್‌ವುಡ್ ಕ್ರಿಯೊಸೊಟೊ ಎಂಬ ದ್ರಾವಕವನ್ನು ಲೇಪಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

(vi) ವರ್ಣರಂಜಿತ ಮರದ ವಸ್ತುಗಳ ಶುದ್ಧೀಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುವ ಜೈವಿಕ ದ್ರಾವಕಗಳನ್ನೇ ಪ್ರಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಶೇ.1ರಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದ ಪಾಲಿವಿನಿಲ್ ಅಸಿಟೇಟ್ ದ್ರಾವಕವನ್ನು ಲೇಪಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. (ಎಸ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಭಾರತ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕಾನೂನು: ಭಾರತದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಪತ್ತು ಸ್ಮಾರಕ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ ಮತ್ತು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅವಶೇಷ, ಶಾಸನ, ಹಸ್ತಪ್ರತಿ, ನಾಣ್ಯ, ಮೂರ್ತಿ, ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಕಲೆ, ಧರ್ಮ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಗುಡಿಕೈಗಾರಿಕೆ ವಿವಿಧ ಕಲಾತ್ಮಕ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡದ್ದು. ಆದರೆ ಈ ಸಂಪತ್ತು ವಿಧ್ವಂಸಕ ಕೃತ್ಯ, ಕಳ್ಳತನ, ನಿಧಿಗಾಗಿ ಸ್ಮಾರಕ ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳ ಅಗೆತ, ನಿಷಿದ್ಧ ವ್ಯಾಪಾರ, ಪರಿಸರ ಮಾಲಿನ್ಯ, ನಗರೀಕರಣ ಮುಂತಾದ ಅಪಾಯಕಾರಿ ಕೃತ್ಯಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿದೆ. ಇವನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲು ಕೆಲವು ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಸೂಕ್ತ ನಿರ್ವಹಣೆ ಹಾಗೂ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಇವುಗಳನ್ನು ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಪರಿಷ್ಕರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತುತ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಮಾನ್ಯುಮೆಂಟ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಸೈಟ್ಸ್ ಅಂಡ್ ರಿಮೇನ್ಸ್ ಆಕ್ಟ್, 1958; ಇಂಡಿಯನ್ ಟ್ರೆಷರ್ ಟ್ರೋವ್ ಆಕ್ಟ್ 1878 ಮತ್ತು ಆಂಟಿಕ್ವಿಟೀಸ್ ಅಂಡ್ ಆರ್ಟ್ ಟ್ರೆಷರ್ಸ್ ಆಕ್ಟ್ 1972 ಎಂಬ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು ಸ್ಥಿರ, ಉಳಿದೆರಡು ಚರ ಸಂಪತ್ತುಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುತ್ತವೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಪ್ರತಿ ರಾಜ್ಯ ಹಾಗೂ ಕೇಂದ್ರಾಡಳಿತ ಪ್ರದೇಶಗಳು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಈ ರೀತಿಯ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿವೆ. ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಮಾನ್ಯುಮೆಂಟ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಸೈಟ್ಸ್ ಅಂಡ್ ರಿಮೇನ್ಸ್ ಆಕ್ಟ್ 1958: ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಹತ್ತ್ವದ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಾಗೂ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಮಾರಕ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ ಹಾಗೂ ಅವಶೇಷಗಳ ರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಉತ್ಖನನ ನಿಯಂತ್ರಣ ಹಾಗೂ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಮತ್ತು ಆ ಬಗೆಯ ಇನ್ನಿತರೆ ವಸ್ತುಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಈ ಶಾಸನವನ್ನು 1958ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಇದೇ ಬಗೆಯ ಶಾಸನವನ್ನು 1959ರಿಂದ ವಿಧಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕರು, ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಅನುಮತಿಯಿಂದ ಯಾವುದೇ ರಕ್ಷಿತ ಸ್ಮಾರಕವನ್ನು ಖರೀದಿಸುವ, ಗುತ್ತಿಗೆಪಡೆಯುವ, ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ಸ್ವೀಕರಿಸುವ ಅಥವಾ ವಾರಸುದಾರರಿಲ್ಲದ ಸ್ಮಾರಕಕ್ಕೆ ಪೋಷಕರಾಗುವ ಹಾಗೂ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಮಾಲೀಕರು ಇಚ್ಛಿಸಿದಲ್ಲಿ ಮಹಾ ನಿರ್ದೇಶಕರನ್ನು ಪೋಷಕರನ್ನಾಗಿಸುವ ಮತ್ತು ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಪೂಜಾಪಾಠಗಳಿಗೆ ಯಾವುದೇ ತರಹದ ಆತಂಕಗಳನ್ನೊಡ್ಡದ ಅವಕಾಶಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ (5ನೆಯ ಕಲಂನಡಿ). ಯಾವುದಾದರೂ ರಕ್ಷಿತ ಸ್ಮಾರಕ ಹಾಳಾಗುವ, ದುರುಪಯೋಗ, ವಿಧ್ವಂಸಕ ಕೃತ್ಯ ಮುಂತಾದ ಅಪಾಯಗಳ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಅದನ್ನು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಹಿತದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಲು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ (13ನೆಯ ಕಲಂನಡಿ). ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆ ಯಲ್ಲಿರುವ ರಕ್ಷಿತ ಸ್ಮಾರಕಗಳು ಪೂಜಾ ಸ್ಥಳ ಅಥವಾ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಮೂಲ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆಯಾಗುವ ದುರುಪಯೋಗವನ್ನು ನಿಬಂಧಿಸಲಾಗಿದೆ (16ನೆಯ ಕಲಂ) ಹಾಗೂ ಸ್ವಾಧೀನ ಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಸ್ಮಾರಕ ಅಥವಾ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ ಸ್ಮಾರಕ ಅಥವಾ ಅದರ ಯಾವುದೇ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪೂಜಾಪಾಠಗಳು ಅಥವಾ ನೈಮಿತ್ತಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಲ್ಲಿ (13ನೆಯ ಕಲಂ) ಅಂಥ ಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನು ವಾಯುಮಾಲಿನ್ಯ ಹಾಗೂ ಕಳಂಕಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿಸುವ ಪೂರ್ವಸಿದ್ಧತೆಗಳನ್ನು ಜಿಲ್ಲಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಮಾಡುವಂತೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ನಗರೀಕರಣ, ಬಹು ಅಂತಸ್ತಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ಗಣಿಗಾರಿಕೆ, ಕಲ್ಲುಗಣಿಗಾರಿಕೆ, ಉತ್ಖನನ, ಮದ್ದುಗಾರಿಕೆ ಹಾಗೂ ಪರಿಸರ ಮಾಲಿನ್ಯ ಮುಂತಾದವುಗಳು ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಮೂಲ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆಯನ್ನುಂಟುಮಾಡುವುದಲ್ಲದೆ ಅವುಗಳ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಹಾಳುಮಾಡುತ್ತವೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಅಕ್ರಮ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಸ್ಮಾರಕವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಒಡೆಯನಾಗಲಿ ಅಥವಾ ಅಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವವನಾಗಲಿ ರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣ ಅಥವಾ ಅಂತಹ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಅನುಮತಿ ಇಲ್ಲದೆ ಮಾಡುವಂತಿಲ್ಲ (19ನೆಯ ಕಲಂ).

ರಕ್ಷಿತ ಸ್ಮಾರಕದ ಹತ್ತಿರ ಅಥವಾ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಗಣಿಗಾರಿಕೆ ಹಾಗೂ ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ನಿಬಂಧಕ್ಕಾಗಿ ನಿಷೇಧಿತ ಅಥವಾ ನಿಯಂತ್ರಿತ ಪ್ರದೇಶವೆಂದು ಘೋಷಿಸಬಹುದೆಂದು ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಮಾನ್ಯುಮೆಂಟ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಸೈಟ್ಸ್ ಅಂಡ್ ರಿಮೇನ್ಸ್ ರೂಲ್ಸ್ 1959ರ 31ನೆಯ ನಿಯಮದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಪುರಾತತ್ತ್ವಾಧಿಕಾರಿ ಅಥವಾ ಅವರ ಅಧಿಕೃತ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಅಥವಾ ಅಧಿಕೃತ ಅನುಮತಿ ಪಡೆದ ಯಾವುದೇ ವ್ಯಕ್ತಿ ಜಿಲ್ಲಾಧಿಕಾರಿ ಹಾಗೂ ರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶದ ಒಡೆಯನ ಗಮನಕ್ಕೆ ತಂದು ಯಾವುದೇ ರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಬಹುದು (21ನೆಯ ಕಲಂ). 23ನೆಯ ಕಲಂನಂತೆ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವಿವಿಧ ಪುರಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಆದಷ್ಟು ಬೇಗ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ, ಅವುಗಳ ವರದಿಯನ್ನು ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಬೇಕು; ಉತ್ಖನನ ಮುಕ್ತಾಯವಾದ ಕೂಡಲೆ ದೊರೆತ ಪುರಾವಶೇಷಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ಭೂಮಾಲೀಕನಿಗೆ ತಿಳಿಸಬೇಕು; ಪುರಾವಶೇಷಗಳ ಖರೀದಿಯ ಅನುಮತಿ ಸಿಗುವವರೆಗೆ, ಅವುಗಳನ್ನು ಪುರಾತತ್ತ್ವಾಧಿಕಾರಿ ಅಥವಾ ಉತ್ಖನನದ ಅನುಮತಿಯನ್ನು ಪಡೆದವರು ಅವುಗಳನ್ನು ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿಡಬೇಕು; ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರ ಪುರಾವಶೇಷಗಳ ವರದಿ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ ಮೇಲೆ, ಅವುಗಳನ್ನು ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯ ಬೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ಖರೀದಿಸಬೇಕು; ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ಖರೀದಿಸಿದಾಗ ಅವು ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಸ್ವಾಮ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಪಡುತ್ತವೆ (23ನೆಯ ಕಲಂ).

ಈ ಶಾಸನದ ವಿವಿಧ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದವರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷೆ ಮತ್ತು ದಂಡವನ್ನು ವಿಧಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಇಂಡಿಯನ್ ಟ್ರೆಷರ್ ಟ್ರೋವ್ ಆಕ್ಟ್ 1878: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಅನೇಕ ನಿಧಿಗಳು ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನಾಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಪದಕ, ತಾಮ್ರ ಶಾಸನ ಫಲಕ, ಆಭರಣ ಮತ್ತು ವಿರಳವಾಗಿ ಮೂರ್ತಿಗಳಿದ್ದು ಇವು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಹಾಗೂ ಪುರಾತಾತ್ತ್ವಿಕ ಮಹತ್ತ್ವಗಳುಳ್ಳವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ನಿಧಿಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲು ಈ ಕಾನೂನನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾನೂನಿನ ವಿವಿಧ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದವರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷೆ ಮತ್ತು ದಂಡವನ್ನು ವಿಧಿಸುವ ಅವಕಾಶಗಳಿವೆ. ನಿಧಿ ದೊರೆತವನು ಅದರ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೊಡದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಅದನ್ನು ಖಜಾನೆಯಲ್ಲಿ ಜಮಾಮಾಡದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ನಿಧಿಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಗೋಪ್ಯವಿಡಲು ಅದರಲ್ಲಿ ಏನಾದರೂ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಅಂಥವರು ನಿಧಿ ಅಥವಾ ಅದರ ಬೆಲೆಯಷ್ಟು ಹಣದ ಹಕ್ಕನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುವರು ಮತ್ತು ಅವರು ತಪ್ಪಿತಸ್ಥರೆಂದು ರುಜುವಾತಾದಲ್ಲಿ ಅಂಥವರಿಗೆ ಒಂದು ವರ್ಷದವರೆಗಿನ ಕಾರಾಗೃಹ ಶಿಕ್ಷೆ ಅಥವಾ ದಂಡ ಅಥವಾ ಇವೆರಡನ್ನೂ ವಿಧಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಆಂಟಿಕ್ವಿಟೀಸ್ ಅಂಡ್ ಆರ್ಟ್ ಟ್ರೆಷರ್ಸ್ ಆಕ್ಟ್ 1972: ಪುರಾವಶೇಷ ಹಾಗೂ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ಕಡ್ಡಾಯವಾದ ನೋಂದಣಿ; ಪುರಾವಶೇಷ ಮತ್ತು ಕಲಾವಸ್ತುಗಳ ಸಕ್ರಮವಾದ ವ್ಯಾಪಾರ; ನಿಷಿದ್ಧ ವ್ಯಾಪಾರ, ರಫ್ತು ಮತ್ತು ಕಳ್ಳಸಾಗಾಣಿಕೆಯ ನಿಯಂತ್ರಣ ಹಾಗೂ ಅತ್ಯಮೂಲ್ಯವಾದ ಕಲಾತ್ಮಕ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಹಿತದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸಂರಕ್ಷಿಸಲು ಅವುಗಳ ಸ್ವಾಧೀನಕ್ಕೆ ಈ ಕಾಯಿದೆ ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾನೂನು ಹಾಗೂ ಆಂಟಿಕ್ವಿಟೀಸ್ ಅಂಡ್ ಆರ್ಟ್ ಟ್ರೆಷರ್ಸ್ ರೂಲ್ಸ್ 1973 ಇವು 1976ರಿಂದ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿವೆ.

ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರ ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ನೋಂದಾಯಿಸುವ ಪುರಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಿ ಪ್ರಕಟಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಲು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣು, ಲೋಹ, ಆನೆದಂತ ಹಾಗೂ ಎಲುಬಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಯಾವುದೇ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಕಾಗದ, ಮರ, ಬಟ್ಟೆ, ಚರ್ಮ, ಕಾಷ್ಠ ಮತ್ತು ಇವುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು; ವರ್ಣಚಿತ್ರ, ರೇಖಾಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು ಮತ್ತು ಮರದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಮೂರ್ತಿಯ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ನೋಂದಾಯಿಸಬೇಕು. ಯಾವುದೇ ಪುರಾವಶೇಷ ಅಥವಾ ಕಲಾವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸುರಕ್ಷಿತ ವಾಗಿಡಲು ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರ ಅವುಗಳನ್ನು ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಯಾವುದೇ ಪುರಾವಶೇಷ ಅಥವಾ ಕಲಾವಸ್ತುವನ್ನು ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ಸ್ವಾಧೀನ ಮಾಡಿಕೊಂಡಾಗ ಸೂಕ್ತವಾದ ಪರಿಹಾರವನ್ನೂ ಅದರ ಮೊತ್ತವನ್ನೂ ನಿರ್ಧರಿಸುವ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಯಾವುದೇ ವಸ್ತು ಅಥವಾ ಹಸ್ತಪ್ರತಿ ಅಥವಾ ದಾಖಲೆ ಅಥವಾ ಕಲಾವಸ್ತು ಪುರಾವಶೇಷವಾಗಿದೆಯೇ ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಉದ್ಭವಿಸಿದಾಗ ನಿಯಮಾನುಸಾರ ಅದನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕರು ನಿರ್ಧರಿಸುವರು; ಅವರ ನಿರ್ಣಯವೇ ಅಂತಿಮ. (ಪಿ.ಎಸ್.ಬಿ.)

ಪುರಾನಖಿಲಾ: ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಹಳೆಕೋಟೆ ಅಥವಾ ಪುರಾನಖಿಲಾ. ಯಮುನಾ ನದಿಯ ತಟದ ಮೇಲಿದ್ದ ಒಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ವಸತಿ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದವರೆಗೆ ಈ ಹಳೆಕೋಟೆ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲೆ ಇಂದರ್‌ಪತ್ ನಾಮದ ಗ್ರಾಮವಿತ್ತು. ಭಾರತೀಯ ಸಾಹಿತ್ಯ ಹಾಗೂ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟಿಕೊಟ್ಟಂತೆ, ಇಂದರ್‌ಪತ್ ದಿಬ್ಬವೇ ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದ, ಮಯನಿರ್ಮಿತ ಪಾಂಡವರ ರಾಜಧಾನಿ ಇಂದ್ರಪ್ರಸ್ಥವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಪುರಾನಖಿಲಾವನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಅನ್ವೇಷಿಸಿದವರು ಸರ್ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್ ಹ್ಯಾಮ್. 1913–14ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಹಾರ ವಂಶದ ಭೋಜನ (836–85) ಶಿಲಾಲೇಖವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲಾಯಿತು. ಈ ಪ್ರಾಚೀನ ದಿಬ್ಬದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಾಗೂ ಕಾಲಾವಧಿಯ ಮಹತ್ತ್ವ ವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣದ ಇಲಾಖೆಯ ಬಿ.ಬಿ. ಲಾಲ್ ಕೆಲ ಪರೀಕ್ಷಾ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಅಗೆದಿದ್ದರು (1954–55). ಆದರೆ 1969–70 ರಿಂದ 1972–73ರ ವರೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. 8 ಅನುಕ್ರಮ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಯಿತು.

ಪ್ರಥಮಬಾರಿ ಅಗೆದ ಪರೀಕ್ಷಾ ಗುಂಡಿಗಳಿಂದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಗಳ ತುಂಡುಗಳು ದೊರಕಿದ್ದವು. ಆದರೆ, ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಿಚ್ಚಳ ಪದರ ಕಂಡುಬರಲಿಲ್ಲ. ಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುವರ್ಣ ಮಡಕೆಗಳ ತುಣುಕುಗಳು ಹಾಗೂ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿರುವ ಕೆಳಗಿನ ಸ್ತರಗಳು ಈ ಎರಡೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಸಂಧಿಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆ ಎಂಬ ಅನುಮಾನವನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಾವಧಿ ಬಹುಶಃ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1000 ವರ್ಷವಿರಬಹುದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಹಂತ1: ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4–3 ನೆಯ ಶತಮಾನ): ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಮನೆಗಳು ಹಾಗೂ ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲದೆ, ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ನಾಲೆಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳಿರುವ ಬಾವಿಗಳು, ಒಲೆಗಳನ್ನು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಮುಖ್ಯವಾದ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ: ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಾನವ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿ ಬೊಂಬೆಗಳು; ಸೇಯಂಕರಸ ಹಾಗೂ ಸ್ವಾತಿ (?) ರಖಿತಸ ಎಂಬ ಅಂಕಿತವುಳ್ಳ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆಗಳು; ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚೊತ್ತಿ ತೆಗೆದ ಆನೆಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ತಟ್ಟೆ; ಚಕಮಕಿಕಲ್ಲಿನ ಉಂಗುರ ಮತ್ತು ಚಕ್ರಗಳು; ಅಂಕಿತ ರಹಿತ ನಾಣ್ಯ; ಗುಡ್ಡ, ಗಿಡ ಮತ್ತು ಸಂಧಿ ಸಂಕೇತಗಳುಳ್ಳ ಹಸಿಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರಾಂಕನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದರೆ; ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆ, ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಲೇಪಿತಮಡಕೆ ಹಾಗೂ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳು.

ಹಂತ2: ಶುಂಗರ ಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2–1ನೆಯ ಶತಮಾನ): ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನಗಾರೆ ಯನ್ನುಪಯೋಗಿಸಿ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ಹಸಿಮಣ್ಣಿನ ಗಿಲಾವು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಮನೆಯ ನೆಲಗಟ್ಟನ್ನು ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು ಕೆಲವೆಡೆ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ; ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆತ ದೇವತೆಗಳ, ಮಿಥುನಗಳ, ವೇಣುಬಾರಿಸುವವನ ಶಿಲ್ಪ, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕಗಳು, ಚಿಕ್ಕ ಸುರಿನಾಳವುಳ್ಳ ಮಾನವಾಕಾರದ ಕುಂಭ, ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಅಂಕಿತ ಮುದ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಎಲುಬಿನ ಮೊನೆಗಳು. ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಮಡಕೆಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆದವು.

ಹಂತ3: ಶಕ –ಕುಷಾಣರ ಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.1–3 ನೆಯ ಶತಮಾನ): ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಮನೆಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಕೆಲವೊಂದು ಕೋಣೆಗಳ ನೆಲವನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಮನೆಗೆ ಸೋಪಾನವಿದೆ. ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಂತಿವೆ; ಹರಕೆಯ ತಟ್ಟೆಗಳು, ಒಂದು ಅಥವಾ ಎರಡು ಅಚ್ಚುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಬೊಂಬೆಗಳು, ಕುಷಾಣರ ಹಾಗೂ ಯೌಧೇಯರ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ದಂತದ ಹಿಡಿಕೆ, ಮುದ್ರಿತ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ.

ಹಂತ4: ಗುಪ್ತರ ಕಾಲ (4–6 ನೆಯ ಶತಮಾನ): ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿಯೂ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು: ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಾನವ ಬೊಂಬೆಗಳು, ಶಂಖದ ಬಳೆಯ ತುಂಡು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳು, ಮಥುರಾ ಕೆಂಪುಕಲ್ಲಿನ ಭಗ್ನ ಹೊಂದಿದ ಏಕಮುಖಲಿಂಗ, ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು.

ಹಂತ5: ಗುಪ್ತೋತ್ತರ ಕಾಲ (7–9ನೆಯ ಶತಮಾನ): ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಪೂರ್ವ ಕಾಲದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನುಪಯೋಗಿಸಿ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಮುಂದುವರೆ ಯಿತು. ವಿವಿಧ ಆಕಾರದ ಒಲೆಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ, ಕೆಲವಂತೂ ಆಧುನಿಕ ತಂದೂರು ಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು: ಭಗ್ನಹೊಂದಿದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬೊಂಬೆಗಳು, ಭಗ್ನವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪ, ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳು.

ಹಂತ6: ರಾಜಪೂತರ ಕಾಲ (10–12ನೆಯ ಶತಮಾನ): ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಮುಂದುವರೆ ಯಿತು. ಹಸಿ ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಬೆರಸಿ ಕಟ್ಟಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ಇವೆ. ಕೆಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕೇವಲ ಒರಟು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ; ವೃಷಭ ಹಾಗೂ ಕುದುರೆ ಸವಾರನುಳ್ಳ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಜನಪದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬೊಂಬೆಗಳು, ಮಣಿಗಳು, ನಾಗರಿಲಿಪಿ ಶಾಸನವುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ತುಣುಕು, ತಾಮ್ರದ ಕಿಂಕಿಣಿ (ಗೆಜ್ಜೆ) ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಶೇಖರಿಸಿಟ್ಟಿದ್ದ ಸುರಿಮಾರ್ಗವುಳ್ಳ ಹೂಜಿ, ಸುರಾಹಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಎತ್ತರವಾದ ಕತ್ತುಳ್ಳ ಜಾಡಿ, ಕೆತ್ತಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಫಲಕಗಳು ಹಾಗೂ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ವಿಷ್ಣುವಿನ ವಿಗ್ರಹ.

ಹಂತ7: ಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲ (13–15 ನೆಯ ಶತಮಾನ): ಪೂರ್ವಕಾಲದ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಉಪಯೋಗ ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಕೆಲ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಭಾಗಶಃ ಕಡಿದು ತಯಾರಿಸಿದ ಒರಟು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿವೆ. ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣವಾದ ಹೊಳಪಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಈ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ದೆಹಲಿಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ.

ಹಂತ8: ಮೊಗಲರಕಾಲ (16–19 ನೆಯ ಶತಮಾನ): ಅನೇಕ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು: ಸಭಾಗಾರ, ಸುಣ್ಣದ ಗಿಲಾವು ಮಾಡಿದ ನೆಲಗಟ್ಟುಳ್ಳ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಮನೆ, ಸ್ನಾನಗೃಹ ಸಂಕೀರ್ಣ, ನೆಲಮಾಳಿಗೆ ಯುಳ್ಳ ಕಟ್ಟಡ ಇತ್ಯಾದಿ. ಲಖೌರಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಒರಟು ಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಸುಣ್ಣದ ಗಾರೆಯಿಂದ ಭವನಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು: ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ನೆಲಗಟ್ಟಿನ ಹೆಂಚು, ಹೊಳಪಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ತುಂಡುಗಳು, ಚೀನದ ಪಿಂಗಾಣಿ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಸೆಲಡನ್ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಾಗದೋಪರಿಯಂತಹ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಕಾಜಿನ ಕುಪ್ಪಿಗಳ ತುಂಡುಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಪೀಠಯುಕ್ತ ದೀಪ, ಬಂಗಾರದ ತಗಡು, ಅನೇಕ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಕರ್ಣಾ ಭರಣ ಹಾಗೂ ಸಿಫಣಿಕಯೆಂದು ದೇವನಾಗರಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಒಂದು ಸುವರ್ಣ ನಾಣ್ಯ. ಈ ಎಲ್ಲ ಹಂತಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಪ್ರಾಚೀನ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಮೊಗಲ್ ವಂಶದ ಹುಮಾಯುನನು ದೀನ ಪನಾಹ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ನಗರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಆದರೆ ಮುಂದೆ ಸೂರವಂಶದ ಶೇರ್‌ಶಹ ಈ ನಗರವನ್ನು ಧ್ವಂಸಮಾಡಿ ಇದೇ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪುರಾನಖಿಲಾ ಅರ್ಥಾತ್ ಹಳೆಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಸು. 2 ಕಿಮೀ. ಪರಿಧಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಬುರುಜುಗಳುಳ್ಳ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಅಸಮಭುಜ ಆಯತಾಕಾರದಂತಿದೆ. ಉತ್ತರ, ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶೆಯ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಂಪು ಮರಳುಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳು ಎರಡು ಮಹಡಿಗಳುಳ್ಳವಾಗಿದ್ದು, ಮೇಲೆ ಛತ್ರಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಕೋಟೆಗೋಡೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡು ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಅಂಕಣಗಳುಳ್ಳ ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ಕೋಟೆಯ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಕಿಲಾ–ಏ–ಕುಹನಾ ಮಸೀದಿಯೂ ಒಂದು. ಇದನ್ನು ಶೇರ್‌ಶಹ ಸೂರನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈ ಮಸೀದಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಕೆಂಪು ಮರಳುಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿಸಿದ, ಅಷ್ಟಕೋಣ ತಳದ ಶೇರ್ ಮಂಡಲ್ ಹೆಸರಿನ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನ ಕಟ್ಟಡವಿದೆ. ಇದನ್ನು ತನ್ನ ಮನೋವಿಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಶೇರ್‌ಶಹ ಸೂರನು ಕಟ್ಟಿಸಿರಬಹುದೆಂದು ಅನುಮಾನಿಸ ಲಾಗಿದೆ. ಮುಂದೆ, ಹುಮಾಯುನನು ಪುನಃ ದೆಹಲಿಯನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ ನಂತರ ಶೇರ್‌ಮಂಡಲ್ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಗ್ರಂಥಾಲಯವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದ ನೆಂದು ನಂಬಲಾಗಿದೆ. 1556ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ದಿನ ಈ ಕಟ್ಟಡದಿಂದ ಇಳಿದು ಬರುವಾಗ ಕಾಲುಜಾರಿ ಬಿದ್ದ ಪೆಟ್ಟಿನಿಂದಾಗಿ ಹುಮಾಯುನನು ನಿಧನನಾದ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಪುಷ್ಯಭೂತಿ ಮನೆತನ: ದೆಹಲಿಯ ಸಮೀಪದ ಸ್ಥಾನೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ಪುಷ್ಯಭೂತಿ ಎಂಬುವನಿಂದ ಆರಂಭವಾದ ರಾಜವಂಶ. ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪತನದಿಂದ ಸಂಭವಿಸಿದ ಅರಾಜಕತೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದ ಈ ಮನೆತನದವರು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನೇಶ್ವರದ ವರ್ಧನರೆಂದೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಪುಷ್ಯಭೂತಿ ಸು.455ರಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯವೊಂದರ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಬುನಾದಿ ಹಾಕಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪುಷ್ಯಭೂತಿಯನ್ನು ಬಾಣ ಹಲವಾರು ವಿಶೇಷಣಗಳಿಂದ ಹೊಗಳಿದ್ದನಾದರೂ ಇದರಿಂದ ಅವನ ರಾಜಕೀಯ ಸಾಧನೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಮನೆತನದ ರಾಜರು ಚಂದ್ರವಂಶದ ಕ್ಷತ್ರಿಯರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಪರಮ ಶಿವಭಕ್ತನಾದ ಪುಷ್ಯಭೂತಿಯನ್ನು ಪರಮ ಮಹೇಶ್ವರನೆಂದು ಬಾಣ ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಮರಣಾನಂತರ ಆಳಿದ ದೊರೆಗಳ ನಾಮಾವಳಿ ಮತ್ತು ಸಾಧನೆಗಳ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಬಾಣನ ಕೃತಿಯಿಂದ ಯಾವ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿಯೂ ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಪುಷ್ಯಭೂತಿಯಿಂದ ಪ್ರಭಾಕರ ವರ್ಧನನವರೆಗೂ ಆಳಿದ ಈ ವಂಶದ ರಾಜರು ಸಮರ್ಥ ಯೋಧರಾಗಿದ್ದರೆಂಬ ಅಂಶ ಮಾತ್ರ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಹರ್ಷನಿಗಿಂತ ಹಿಂದೆ ಆಳಿದ ಈ ಸಂತತಿಯ ದೊರೆಗಳ ಪಟ್ಟಿ ಹರ್ಷನ ಕಾಲದ ಹಲವು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪುಷ್ಯಭೂತಿಯ ಹೆಸರು ಇಲ್ಲ. ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ವಂಶಾವಳಿ ನರವರ್ಧನನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ನರವರ್ಧನ ಮತ್ತು ಪುಷ್ಯಭೂತಿಯ ಆಳಿಕೆಗಳ ನಡುವೆ 45 ಅಥವಾ 50 ವರ್ಷಗಳ ಅಂತರವಿರಬೇಕೆಂದು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಅವನ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಈ ಸಂತತಿಯ ರಾಜರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲಗಳನ್ನು ಈ ರೀತಿ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ: ಪುಷ್ಯಭೂತಿ (ಸು.455–75), ನರವರ್ಧನ (ಸು.505–25), 1ನೆಯ ರಾಜ್ಯವರ್ಧನ (ಸು.525–45), ಆದಿತ್ಯವರ್ಧನ (ಸು.545–65), ಪ್ರಭಾಕರವರ್ಧನ (ಸು.565–605), 2ನೆಯ ರಾಜ್ಯವರ್ಧನ (ಸು.605–06), ಹರ್ಷವರ್ಧನ (606–47).

ಪುಷ್ಯಭೂತಿ ಮತ್ತು ನರವರ್ಧನನ ನಡುವೆ ಇಬ್ಬರು ಅಥವಾ ಮೂವರು ರಾಜರು ಆಳಿರಬೇಕೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇವರ ಹೆಸರುಗಳು ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ನರವರ್ಧನನನ್ನು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಜನೆಂದು ಕರೆದಿದ್ದರೂ ಇವನು ಗುಪ್ತರ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇವನ ರಾಣಿ ವಜ್ರಿಣಿದೇವಿ. ಇವನ ಅನಂತರ ಆಳಿದ 1ನೆಯ ರಾಜ್ಯವರ್ಧನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತರೊಂದಿಗೆ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧವೇರ್ಪಟ್ಟಿತು. ರಾಜ್ಯವರ್ಧನನ ಮಗ ಆದಿತ್ಯವರ್ಧನ ಕೊನೆಯ ಗುಪ್ತರ ರಾಜನಾದ ಮಹಾಸೇನಗುಪ್ತನ ಸಹೋದರಿ ಮಹಾಸೇನ ಗುಪ್ತದೇವಿಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾದುದ್ದು ರಾಜಕೀಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬಹಳ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣ ಘಟನೆ. ಈ ವಿವಾಹ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಆದಿತ್ಯವರ್ಧನನ ಪುಟ್ಟ ರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತರಣೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿರಬಹುದು. ಅವನ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಪ್ರಭಾಕರವರ್ಧನ ಸಮರ್ಥನೂ ಶೂರನೂ ಆಗಿದ್ದು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜನೆನಿಸಿಕೊಂಡ. ಬಾಣ ಇವನನ್ನು ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ, ಪರಮಭಟ್ಟಾರಕ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಭಾಕರವರ್ಧನ ಸಿಂಧೂ ಮತ್ತು ಲಾಟ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ಘನತೆಯನ್ನು ಎತ್ತರಿಸಿದ. ಅವನ ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ 2 ನೆಯ ರಾಜವರ್ಧನನ ಆಳಿಕೆ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಾಗ ಅವನ ಸಹೋದರ ಹರ್ಷವರ್ಧನ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ ಹರ್ಷ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ತನ್ನ ಧರ್ಮ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಪೋಷಣೆ ಮೊದಲಾದ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಸಾಧನೆಗಳಿಂದ ಖ್ಯಾತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಹರ್ಷವರ್ಧನನಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವನ ಸು.40 ವರ್ಷಗಳ ಆಳಿಕೆಯೊಂದಿಗೆ ಪುಷ್ಯಭೂತಿ ವಂಶ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. (ಎಸ್‌ಎಚ್‌ಐ.)

ಪೃಥ್ವೀರಾಜ: 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಜ್ಮೀರ, ದೆಹಲಿಗಳನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಚಾಹಮಾನ (ಚೌಹಾಣ) ವಂಶದ ದೊರೆ. ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಮಗ. ಇವನ ತಾಯಿ ಕರ್ಪೂರದೇವಿ. ಈಕೆ ತ್ರಿಪುರಿಯ ಹೈಹಯ ವಂಶದ ಅಚಲರಾಜನ ಮಗಳು. ತಂದೆಯ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಕಲೆ, ಸಮರ ವಿದ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರಂಗತನಾದ. 1177ರಲ್ಲಿ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಮಡಿದಾಗ ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ಇನ್ನೂ ಬಾಲಕನಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ತಾಯಿ ಕರ್ಪೂರದೇವಿ ಇವನ ಪರವಾಗಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದಳು. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕದಂಬವಾಸ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯಾಗಿ ಇವರಿಗೆ ನೆರವಾದ. ಭುವನೈಕಮಲ್ಲ ಎಂಬವನು ಮಹಾದಂಡನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ. ರಾಣಿಯ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಜಯಮೇರು (ಅಜ್ಮೀರ್) ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಏರಿತು. ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ಪ್ರಾಪ್ತ ವಯಸ್ಸಿನವನಾದ ಕೂಡಲೇ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿ ರಾಜ್ಯಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಕೈಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡ. ಇವನಿಗೆ ಅನೇಕ ಪತ್ನಿಯರಿದ್ದರೆಂದು ಚಾಂಡ್ ಬರ್ದಾಯಿಯ ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ರಾಸೋ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಅಬೂ ಪ್ರಾಂತದ ದೊರೆ ಪರಮಾರ ಚೈತನ್ಯನ ಮಗಳಾದ ಇಚ್ಛಿಣಿದೇವಿ ಪಟ್ಟಮಹಿಷಿಯಾಗಿದ್ದಳು. ಇತರ ರಾಣಿಯರಲ್ಲಿ ದೇವಗಿರಿ ಯ ಯಾದವ ವಂಶದ ಬಾಣ ದೊರೆಯ ಮಗಳು ಶಶಿವ್ರತಾ, ಕನೌಜಿನ ಗಾಹಡವಾಲ ವಂಶದ ಜಯಚಂದ್ರನ ಮಗಳು ಸಂಯೋಗಿತಾ (ಸಂಯುಕ್ತ) ಮುಖ್ಯರು.

ಸಂಯೋಗಿತೆಯನ್ನು ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ವಿವಾಹವಾದ ಬಗ್ಗೆ ಒಂದು ದಂತಕತೆಯಿದೆ. ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ವಿಜಯ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರಕಾರ ಸಂಯೋಗಿತೆ (ಸಂಯುಕ್ತೆ) ಅಪೂರ್ವ ರೂಪ ಲಾವಣ್ಯಗಳುಳ್ಳ ಸುಂದರಿ ಎಂದು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಖ್ಯಾತಿ ಪಡೆದಿದ್ದಳು. ಅವಳಿಗೆ ತಕ್ಕ ವರನನ್ನು ಹುಡುಕಲು ಜಯಚಂದ್ರ ರಜಪೂತ ಪದ್ಧತಿಯಂತೆ ಸ್ವಯಂವರ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ. ಅದಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕೆಂದು ಅನೇಕ ರಾಜರಿಗೆ ಆಮಂತ್ರಣ ನೀಡಿದ. ಆದರೆ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನಿಗೆ ಆಹ್ವಾನ ಹೋಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಪೃಥ್ವೀರಾಜನನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಅನ್ಯರನ್ನು ವರಿಸಲು ಸಂಯೋಗಿತೆ (ಸಂಯುಕ್ತೆ) ಸಿದ್ಧಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ವಯಂವರದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ಸಂಯೋಗಿತೆಯನ್ನು (ಸಂಯುಕ್ತೆಯನ್ನು) ಅಪಹರಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಿ ವಿವಾಹವಾದ. ಈ ಘಟನೆಗೆ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಆಧಾರಗಳು ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲವಾದರೂ ಜಯಚಂದ್ರನಿಗೂ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನಿಗೂ ವೈರತ್ವವಿತ್ತೆನ್ನಬಹುದು.

ಪಂಜಾಬನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಘಜ್ನವೀಡರ ಮನೆತನವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಮಹಮ್ಮದ್ ಘೋರಿಗೂ ನೆರೆಯ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನಿಗೂ 1191ರಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ಅನಿವಾರ್ಯವೆನಿಸಿತು. ಈ ಉತ್ಕಟ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಜಯಚಂದ್ರ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನಿಗೆ ನೆರವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಇತರ ಹಲವು ರಾಜರು ಇವನಿಗೆ ಬೆಂಬಲವಾಗಿ ನಿಂತರು. ಪೃಥ್ವೀರಾಜ 3,00,000 ಅಶ್ವಗಳು ಮತ್ತು 3,000 ಆನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಘೋರಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಿದನೆಂದು ಫೆರಿಸ್ತ ಎಂಬ ಇತಿಹಾಸಕಾರ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ದೆಹಲಿಯ ಸಮೀಪದ ಸ್ಥಾನೇಶ್ವರದ ಬಳಿಯ ತರೈನ್‌ನಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತು. ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ಸೈನಿಕರ ಮುಂದೆ ಘೋರಿಯ ಸೈನಿಕರು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿದರು. ಸುಲ್ತಾನ ರಣರಂಗದಿಂದ ಓಡಿ ಹೋದ, ಪೃಥ್ವೀರಾಜನಿಗೆ ಜಯ ಲಭಿಸಿತು.

ಮಹಮ್ಮದ್ ಘೋರಿ ಘಜ್ನಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ಮೇಲೆ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅಪಾರ ಸಿದ್ಧತೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬರಲಿರುವ ಅಪಾಯವನ್ನು ಊಹಿಸಿ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನೂ ಸೇನಾ ಸಿದ್ಧತೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ. ಇವನ ಬಳಿ 3,00,000 ಕುದುರೆಗಳೂ 3,000 ಆನೆಗಳೂ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಪದಾತಿ ಸೈನ್ಯವೂ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಭಾರತದ ಅನೇಕ ದೊರೆಗಳು ಇವನ ಬೆಂಬಲಕ್ಕೆ ನಿಂತಿದ್ದರು. 1192ರಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಘೋರಿ ಮತ್ತೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ. ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ತನ್ನ ದಂಡನಾಯಕರಾದ ಉದಯರಾಜ ಮತ್ತು ಗೋವಿಂದರಾಜರೊಡನೆ ಹೊರಟು ಘೋರಿಯ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾನೇಶ್ವರದ ಬಳಿಯಲ್ಲೇ ಎದುರಿಸಿದ. ಇದನ್ನೆ ಎರಡನೆಯ ತರೈನ್ ಯುದ್ಧವೆನ್ನುವರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ಹಿಂದು ಸೈನಿಕರು ಈ ಬಾರಿಯೂ ಜಯ ತಮಗೆ ಖಂಡಿತವೆಂದು ಅಜಾಗರೂಕರಾಗಿದ್ದರು. ನದಿಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟಿದ್ದ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ಸೈನಿಕರು ರಾತ್ರಿ ಯುದ್ಧದ ನಿರೀಕ್ಷಣೆಯಿಲ್ಲದೆ ಮೈಮರೆತು ಮಲಗಿದ್ದಾಗ ಮಹಮ್ಮದ್ ಘೋರಿ ಬೇರೊಂದು ಕಡೆ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಹೊರಟು ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿ ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ಶಿಬಿರದ ಮೇಲೆ ಹಠಾತ್ತನೆ ಧಾಳಿ ಇಟ್ಟ, ಹೋರಾಟ ಉಗ್ರವಾಯಿತು. ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ಕಡೆ ಒಂದು ಲಕ್ಷ ಸೈನಿಕರು ಮಡಿದರು. ಸ್ವಾಮಿನಿಷ್ಠ ಸೇವಕ ಗೋವಿಂದರಾಜ ಹೋರಾಡುತ್ತಲೇ ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಮಡಿದ. ಇಂಥ ವಿಪತ್ತಿನ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಪೃಥ್ವೀರಾಜ ತಾನು ಏರಿದ್ದ ಆನೆಯಿಂದ ಇಳಿದು ಕುದುರೆಯನ್ನೇರಿ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಆದರೆ ಶತ್ರು ಸೈನಿಕರಿಗೆ ಸೆರೆ ಸಿಕ್ಕಿದ. ಮಹಮ್ಮದ್ ಘೋರಿ ಇವನನ್ನು ಕ್ರೂರವಾಗಿ ಕೊಲ್ಲಿಸಿದ. 1192ರ ಎರಡನೆಯ ತರೈನ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಘೋರಿಯ ವಿಜಯ ಮತ್ತು ಪೃಥ್ವೀರಾಜನ ಮರಣದೊಂದಿಗೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಟರ್ಕರ ಆಡಳಿತ ಹಾಗೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಸಾರಕ್ಕೆ ಮುಂದೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಇದು ನಾಂದಿಯಾಗಿ ಅಸ್ತಿಭಾರ ಹಾಕಿದಂತಾಯಿತು. (ಎಸ್.ಕೆ.ಬಿ.)

ಪೆದ್ದಬಂಕೂರು: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಕರೀಮನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 2 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು: ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ, ಸಾತವಾಹನ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಚೌಕಾಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡವೊಂದನ್ನು (30 ಮೀ) ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಅಂಕುಡೊಂಕಾದ ಕಲ್ಲುಗಳ ಬುನಾದಿಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಬೆಣೆಯಾಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿರುವ ಬಾವಿಯಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಂದ 50 ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ನೀರಿನ ಚೌಕಾಕಾರದ ತೊಟ್ಟಿಯಿದೆ. ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ 10.30X7.65ಮೀ ಅಳತೆಯ ಅಂಡಾಕೃತಿಯ ಒಂದು ಮಂದಿರವಿದೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಅಂಕುಡೊಂಕಾದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿರುವ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಅಧಿಷ್ಠಾನವುಳ್ಳ ಕಟ್ಟೆಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಈ ಮಂದಿರ 3ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿರಬಹುದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಕಬ್ಬಿಣ, ತಾಮ್ರ, ಬೆಳ್ಳಿ, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳು, ಮಣಿಗಳು, ಮುದ್ರೆಯೊತ್ತಿದ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳ ಸಂಗ್ರಹ ಹಾಗೂ ಸಾತವಾಹನರ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. (ಎಸ್.ಕೆ.ಜಿ.)

ಪೆಲೊಪೊನೇಷ್ಯನ್ ಯುದ್ಧ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.431–404. ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಸಿನಲ್ಲಿ ದೀರ್ಘ ಶತ್ರುಗಳಾಗಿದ್ದ ಅಥೆನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಸ್ಪಾರ್ಟಗಳ ನಡುವೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧ. ಆಶ್ರಿತ ರಾಜ್ಯಗಳ ಒಡೆತನಕ್ಕಾಗಿ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಮಿತ್ರ ರಾಜ್ಯವಾದ ಕಾರ್ತೇಜ್‌ಗೂ ಅಥೆನ್ಸ್‌ಗೂ ನಡೆದ ಬಡಿದಾಟವೇ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.431ರಲ್ಲಿ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಸೈನ್ಯ ಆಟಿಕಕ್ಕೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿತು. ಅಥೆನ್ಸ್‌ನ ನೌಕೆ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಮಿತ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ವಿಜಯ ಗಳಿಸಿತು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಸಂಭವಿಸಿದ ಪ್ಲೇಗಿನಿಂದಾಗಿ ಅಥೆನ್ಸಿನ ಕಾಲು ಸಂಖ್ಯೆಯ ಜನ ಪ್ರಾಣಬಿಟ್ಟರು. ಪೆರಿಕ್ಲಿಸ್ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಆದರೂ ಅಥೆನ್ಸ್ ಜಗ್ಗಲಿಲ್ಲ. ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಶಾಂತಿಯ

ಬಯಕೆಯನ್ನು ಅದು ತಳ್ಳಿ ಹಾಕಿತು. ಆದರೆ ಅನಂತರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಬದಲಾಯಿತು. ಸೇನಾನಿ ಬ್ರ್ಯಾಸಿಡಾಸನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಾರ್ಟ ಹೋರಾಟ ಮುಂದುವರಿಸಿತು. ಆಂಫಿಪೊಲಿಸ್‍ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.424) ಸ್ಪಾರ್ಟನರು ಜಯಗಳಿಸಿದರು. ಅಥೆನ್ಸ್ ನಾಯಕ ನಿಸಿಯಾಸ್ ಶಾಂತಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಈ ಶಾಂತಿ ಬಹುಕಾಲ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಅಥೆನ್ಸ್ ಸೇನಾನಿ ಅಲ್ಸಿಬಿಯಾಡೀಸ್‍ನ ಪ್ರಚೋದನೆಯಿಂದ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಮಿತ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳು ದಂಗೆಯೆದ್ದವು. ಸಿರಾಕ್ಯೂಸಿನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಲು ಅವನು ಹವಣಿಸಿದ. ಪವಿತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ಅಪವಿತ್ರಗೊಳಿಸಿದ ಆಪಾದನೆಗೆ ಅವನು ಗುರಿಯಾದ. ನಿಸಿಯಾಸ್ ಕೈಗೊಂಡ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಅನಾಹುತದಲ್ಲಿ ಪರ್ಯವಸಾನಗೊಂಡಿತು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.413). ಅಲ್ಸಿಬಿಯಾಡೀಸ್ ಸ್ಪಾರ್ಟಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ನೌಕಾಸೈನ್ಯವೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಅದಕ್ಕೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. ಅವನು ಮತ್ತೆ ಅಥೆನ್ಸ್‍ಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಸ್ಪಾರ್ಟನರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಗೆದ್ದ. ಆದರೆ ಲಿಸಾಂಡರ್ ಎಂಬವನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಾರ್ಟ ಪ್ರಬಲವಾಯಿತು. ಆರ್ಜಿನೂಸೀ ದ್ವೀಪಸ್ತೋಮ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ನೌಕಾ ಕದನದಲ್ಲಿ ಅಥೆನ್ಸ್ ಗೆದ್ದಿತಾದರೂ ಏಜಸ್ಪಾಟಮಾಸ್‍ನಲ್ಲಿ ಅಥೆನ್ಸ್ ನೌಕಾಬಲಕ್ಕೆ ಸ್ಪಾರ್ಟನರು ಭಾರಿ ಪೆಟ್ಟು ಕೊಟ್ಟರು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.405). ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 404ರಲ್ಲಿ ಅಥೆನ್ಸ್ ಶರಣಾಯಿತು. ಅದು ಮತ್ತೆ ತನ್ನ ಹಳೆಯ ವೈಭವವನ್ನು ಗಳಿಸಲಿಲ್ಲ. ಮುಂದೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಸ್ಪಾರ್ಟ ಗ್ರೀಸಿನ ರಾಣಿಯಾಗಿ ಮೆರೆಯಿತು. ಹೀಗೆ ಪೆಲೊಪೊನೇಷ್ಯನ್ ಯುದ್ಧ ಅಥೆನ್ಸಿನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಮುರಿಯುವುದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ರಾಜ್ಯವೂ ಅಥೆನ್ಸಿನ ನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ಸಹಿಸದೆ ಕರುಬುತ್ತಿದ್ದವು. ಕಾರ್ತೇಜ್ ಅಥೆನ್ಸಿನ ವಾಣಿಜ್ಯ ಶತ್ರು. ಸ್ಪಾರ್ಟ ಅಥೆನ್ಸ್ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಗತಿಗೆ ವಿರೋಧ ತೋರಿಸಿತು. ತನ್ನ ಸೇನಾ ಬಲದಿಂದ ನಾಯಕತ್ವ ಪಡೆಯಬೇಕೆಂದು ಸ್ಪಾರ್ಟ ಆಶಿಸಿತು. ಇತರ ಕೆಲವು ರಾಜ್ಯಗಳು ಅಥೆನ್ಸಿನ ರಾಜಕೀಯ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮೂಲ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಗುಟ್ಟಾಗಿ ಸಿದ್ಧತೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಹೀಗೆ ಇತರ ರಾಜ್ಯಗಳ ದ್ವೇಷಾಸೂಯೆಗಳ ಫಲವಾಗಿ ಅಥೆನ್ಸ್ ಅವನತಿಗೆ ಈಡಾಯಿತು. ಅದು ತನ್ನ ನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಗ್ರೀಸಿನ ಎರಡನೆಯ ದರ್ಜೆಯ ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು.

ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಯುದ್ಧವೂ ಮೂಲತತ್ತ್ವಗಳ ಭಿನ್ನತೆಯ ಫಲವಾದ ಯುದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಎರಡು ಬೇರೆ ಕುಲಗಳ, ಎರಡು ಬೇರೆ ರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳ ಯುದ್ಧ; ಅಯೋನಿಯನ್ ಮತ್ತು ಡೋರಿಯನರ ನಡುವೆ, ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಂತರ ಪ್ರಭುತ್ವದ ನಡುವೆ ನೌಕಾಶಕ್ತಿ ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತು ಭೂಶಕ್ತಿ ರಾಜ್ಯದ ನಡುವೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧ. ಅಥೆನ್ಸ್ ರಾಜ್ಯದ ನಾಯಕತ್ವ ಅಯೋನಿಯನ್ನರದು, ಸ್ಪಾರ್ಟದ ನಾಯಕತ್ವ ಡೋರಿಯನರದು. ಅಥೆನ್ಸ್ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ಬೀಡಾಗಿತ್ತು. ಸ್ಪಾರ್ಟ ತನ್ನ ಸೇನಾಬಲದಿಂದ ಭೂ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹರಡಿತು. ಭೂ ಸೇನಾಬಲದ ರಾಜ್ಯ ತನ್ನ ಶತ್ರುವಿನ ಸಮುದ್ರ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಮಾಡಿತು. ನೌಕಾ ಸೇನಾಬಲದ ರಾಜ್ಯ ತನ್ನ ಶತ್ರುವಿನ ಸಮುದ್ರ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಹಲ್ಲೆ ಮಾಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿತು. ಆಟಿಕ, ತ್ರೇಸ್, ಪಶ್ಚಿಮ ಗ್ರೀಸ್ ಇವೇ ಈ ಯುದ್ಧದ ಮುಖ್ಯ ರಂಗಭೂಮಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. (ಬಿ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಪೇಷ್ವೆ: ಶಿವಾಜಿ ಮರಾಠ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಾಗ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದ ಒಂದು ಹುದ್ದೆ. ಶಿವಾಜಿ ರಚಿಸಿದ ಸಚಿವ ಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟ ಪ್ರಧಾನರಿದ್ದರು. ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಧಾನನನ್ನು ಪೇಷ್ವೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನಾಗರಿಕ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪೇಷ್ವೆಯರದು ಪ್ರಧಾನ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ.

1707ರಲ್ಲಿ ಔರಂಗ್‍ಜೇಬನ ಮರಣಾನಂತರ ಶಿವಾಜಿಯ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಸಾಂಬಾಜಿ ಯ ಮಗನಾದ ಸಾಹುವನ್ನು ಮೊಗಲರು ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಿದಾಗ ಮರಾಠ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಉಂಟಾಯಿತು. ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತ ಸರದಾರರ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಸಾಹು ಸಾತಾರಾದಲ್ಲಿ ಮರಾಠ ರಾಜ್ಯದ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ರಾಜ ಸಾಹು 1713ರಲ್ಲಿ ಬಾಲಾಜಿ ವಿಶ್ವನಾಥನನ್ನು ಪೇಷ್ವೆಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಈ ಘಟನೆ ಮರಾಠ ರಾಜ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೇ ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯ ತೆರೆಯಿತು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಮರಾಠ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿರುವವರೆಗೂ ಬಾಲಾಜಿ ವಿಶ್ವನಾಥನ ವಂಶಸ್ಥರೇ ಪೇಷ್ವೆಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಮರಾಠಾ ರಾಜ್ಯದ ಹಾಗೂ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಅವರು ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದರು.

ಬಾಲಾಜಿ ವಿಶ್ವನಾಥ ಸಮರ್ಥ ರಾಜಕಾರಣಿ ಹಾಗೂ ಯುದ್ಧ ನಿಪುಣನಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದಾಗಿ ಉಳಿದ ಮಂತ್ರಿಗಳಿಗಿಂತ ಪೇಷ್ವೆಯ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದವು. ಇವನು 1720ರ ಏಪ್ರಿಲ್‍ನಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಮರಾಠ ರಾಜ್ಯ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಭೂಪಟದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರವಾದ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದು ಆ ಕಾಲದ ಪ್ರಬಲ ಶಕ್ತಿಗಳಲ್ಲೊಂದೆನಿಸಿತು. ಇವನ ಅಧಿಕಾರದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಆಳಿಕೆಯಿಂದ ಪೇಷ್ವೆಯ ಆಳಿಕೆಗೆ ಪರಿವರ್ತನೆ ಆಯಿತೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಬಾಲಾಜಿ ವಿಶ್ವನಾಥನ ತರುವಾಯ ಇವನ ಮಗ 1ನೆಯ ಬಾಜೀರಾಯ ಪೇಷ್ವೆಯಾಗಿ ನೇಮಿತನಾದ. ಬಾಜೀರಾಯ ಕುಸಿಯುತ್ತಿದ್ದ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಆಕ್ರಮಣ ಶೀಲ ನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಬೇಕೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ. ನಿಜಾಮ ಕೆಲವು ಮರಾಠ ಸರದಾರರು ಮತ್ತು ತಾರಾಬಾಯಿಯೊಡಗೂಡಿ, ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಮರಾಠ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬುಡದಲ್ಲೇ ಕತ್ತರಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಅವರ ಸಂಯುಕ್ತ ಸೈನ್ಯ ಒಂದು ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪುಣೆಯನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಬಾಜೀರಾಯನ ಶೌರ್ಯ ಹಾಗೂ ಯುದ್ಧತಂತ್ರಗಳ ಮುಂದೆ ಮೊಗಲರು ನಿಲ್ಲದಾದರು. 1728ರ ಪಾಲ್ಖೇಡ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ನಿಜಾಮ ಸೋತು ಬಾಜೀರಾಯನೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ ಮೊಗಲರು ರಾಜ ಸಾಹುವನ್ನು ಛತ್ರಪತಿ ಎಂದು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. 1731ರಲ್ಲಿ ಕೊಲ್ಹಾಪುರ ದಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಶಂಭೂಜಿಗೆ ಮಾನ್ಯತೆ ನೀಡಿ ಅಧೀನ ರಾಜನ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಕೊಡಲಾಯಿತು.

1720ರ ದಶಕವಿಡೀ ಗುಜರಾತ್ ಮತ್ತು ಮಾಳ್ವಗಳ ಪರಮಾಧಿಕಾರದ ಬಗ್ಗೆ ಮರಾಠ ರಿಗೂ ಮೊಗಲರಿಗೂ ಸಂಘರ್ಷಣೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಲೇ ಇದ್ದವು. 1731ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬಾಜೀರಾಯ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಮರಾಠರು ಮೇಲುಗೈ ಸಾಧಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ ನಿಜಾಮನಿಂದ ಮರಾಠರು ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಬಹುದಾದ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಪ್ರವೇಶಿಸದಂತೆ ಭರವಸೆ ಪಡೆದ. ಬುಂದೇಲರಿಗೆ ನೆರವು ನೀಡುವ ನೆಪದಲ್ಲಿ ಪೇಷ್ವೆ ಮರಾಠ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಉತ್ತರ ಭಾರತದೊಳಗೆ ನುಗ್ಗಿಸಿದ. ದೆಹಲಿಗೆ ಬೆದರಿಕೆ ಹಾಕಿ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಟ ಮರಾಠರ ಷರತ್ತುಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಬಾಜೀರಾಯ 1740ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದಾಗ ನರ್ಮದಾ ಮತ್ತು ಚಂಬಲ್‍ಗಳ ದಕ್ಷಿಣದ ಪ್ರದೇಶ ಮರಾಠರ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಬಂದಿತ್ತು.

ಒಂದನೆಯ ಬಾಜೀರಾಯನ ನಿಧನಾನಂತರ ಅವನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ನಾನಾ ಸಾಹೇಬ 1740ರಲ್ಲಿ ಪೇಷ್ವೆಯಾಗಿ ನೇಮಿತನಾದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೇಷ್ವೆಯ ಅಧಿಕಾರ ಅಬಾಧಿತವಾಗಿ ಸಾಗಿತ್ತು. ಮರಾಠ ಸೈನ್ಯ ರಾಜಸ್ಥಾನದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಬಂಗಾಲದವರೆಗೂ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಹಿಡಿದು ತಮಿಳುನಾಡಿನವರೆಗೂ ತನ್ನ ಬಲಪ್ರದರ್ಶನ ನಡೆಸಿತು. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯಾಡಳಿತ ಉನ್ನತವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ, ಮರಾಠ ಆಸ್ಥಾನ ನಾನಾ ಬಗೆಯ ಕಾರಸ್ಥಾನಗಳ ಹುತ್ತವಾಗಿತ್ತು. ಪೇಷ್ವೆಯ ಹುದ್ದೆ ಆನುವಂಶಿಕವೆಂಬುದು ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದದ್ದು ಆಗಲೇ. ರಾಜ ಸಾಹು ಸಾಯುವುದಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂಚೆ 1740ರಲ್ಲಿ ಪೇಷ್ವೆ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ಆನುವಂಶಿಕವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. ರಾಜಮನೆತನವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸುವ ಹೊಣೆಯನ್ನು ಪೇಷ್ವೆಗೆ ವಹಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಪೇಷ್ವೆ ಶಾಸನಬದ್ಧ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪರಮೋಚ್ಚ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದ. ರಾಜ ಹಿನ್ನೆಲೆಗೆ ಸರಿಯುವಂತಾಯಿತು. ಸಾಹು ಬದುಕಿರುವ ವರೆಗೂ ಪೇಷ್ವೆಗಳು ರಾಜನಿಗೆ ವಿಧೇಯರಾಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಅವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ರಾಮರಾಜನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಪೇಷ್ವೆಯದೇ ಕೊನೆಯಮಾತಾಯಿತು. ಸಾತಾರದಿಂದ ಪುಣೆಗೆ ಇದರ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ವರ್ಗಾಯಿಸಲಾಯಿತು.

ನಾನಾಸಾಹೇಬ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ನೀಡಿದ. ತನ್ನ ಹಿತರಕ್ಷಣೆಯ ಆತುರದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ. ಮರಾಠರು 1758ರಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬನ್ನು ಜಯಿಸಿ ಅಹಮದ್ ಷಾ ಅಬ್ದಾಲಿಯ ಮಗ ತೈಮೂರನನ್ನು ಅಲ್ಲಿಂದ ಹೊರದೂಡಿದರು. ಆದರೆ 1761ರಲ್ಲಿ ಪಾಣಿಪಟ್‍ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಅಹಮ್ಮದ್ ಷಾ ಅಬ್ದಾಲಿಯಿಂದ ಮರಾಠರು ಸೋತರು. ನಾನಾಸಾಹೇಬ ಪುಣೆಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಕೂಡಲೇ ತೀರಿಕೊಂಡ.

ಅನಂತರ ಪೇಷ್ವೆಯ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಪ್ರಶ್ನಾತೀತವಾಗಿ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ನಾನಾ ಸಾಹೇಬನ ಮಗ ಮಾಧವರಾಯ ತನ್ನ ವಂಶದ ಹಿರಿಯ ರಘೋಬನ ಹಿಡಿತದಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಗಲು ಬಹಳಷ್ಟು ಶ್ರಮಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಕೆಲವು ಮರಾಠ ಸರದಾರರು ದಖನ್ ಸುಬೇದಾರನೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡು ಮರಾಠ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನೇ ದುರ್ಬಲಗೊಳಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನಕ್ಕೆ ಕೈ ಹಾಕಿದರು. ಜೊತೆಗೆ ಮರಾಠರು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಗೊತ್ತು ಗುರಿ ಇಲ್ಲದೆ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ ಅಮೂಲ್ಯ ಸಂಪನ್ಮೂಲವನ್ನೂ ಕಾಲವನ್ನೂ ವ್ಯಯ ಮಾಡಿದರು. 1769–72ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಮರಾಠರು ತಮ್ಮ ಶೌರ್ಯ ಮೆರೆದರು. ರಜಪೂತರು, ಜಾಟರು, ಆಫ್ಘನರು, ಪಠಾಣರು, ರೋಹಿಲರು, ಮರಾಠ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ತಲೆ ಬಾಗಿದರು. 1764ರಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದ ನಾಮಮಾತ್ರ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಟನನ್ನು ಮರಾಠರು ತಮ್ಮ ಆಶ್ರಯಕ್ಕೆ ಸೆಳೆದುಕೊಂಡರು. ಆದರೆ ಮರಾಠರ ಈ ಯಶಸ್ಸುಗಳು ಬಹುಕಾಲ ಬಾಳಲಿಲ್ಲ. 1772ರಲ್ಲಿ ಪೇಷ್ವೆ ಮಾಧವರಾಯ ಅಕಾಲ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಮರಾಠ ಒಕ್ಕೂಟಕ್ಕೆ ಇದರಿಂದ ಭಾರಿ ಪೆಟ್ಟು ಬಿತ್ತು. ಮಾಧವರಾಯನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ 1773ರಲ್ಲಿ ಕೊಲೆಯಾದ. ತರುವಾಯ ಯಾದವೀ ಕಲಹದಿಂದ ಮರಾಠರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತ ಹೋಯಿತು.

ಮಾಧವರಾಯ ನಿಧನನಾದ ಮೇಲೆ ಹುಟ್ಟಿದ ಸವಾಯಿ ಮಾಧವರಾಯನನ್ನು ಪೇಷ್ವೆಯಾಗಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ನಾನಾಫಡ್ನವೀಸ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾದ. ಆದರೆ ರಘೋಬನ ಸ್ವಾರ್ಥದಿಂದಾಗಿ ಸಾಲ್‍ಸೆಟ್‍ದ್ವೀಪ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಹೋಗುವಂತಾಯಿತು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ನಿಜಾಮನ ನ್ನಾಗಲಿ, ಹೈದರ್‌ಅಲಿಯನ್ನಾಗಲಿ ಅನಂತರ ಟಿಪ್ಪುವನ್ನಾಗಲಿ ಮರಾಠರು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಎದುರಿಸುವ ದಿನಗಳು ಮುಗಿದಿದ್ದುವು. ದೇಶೀಯ ಶಕ್ತಿಗಳೆಲ್ಲ ಒಂದಾಗಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರನ್ನು ಎದುರಿಸುವ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ.

ಪೇಷ್ವೆ ಮತ್ತು ಮಹದಾಜಿಸಿಂಧ್ಯನ ವೈಯಕ್ತಿಕ ವೈಷಮ್ಯ ಹಾಗೂ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆಗಳು ಮರಾಠ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಹೋಳು ಮಾಡಿದುವು. ಮಹದಾಜಿ 1794ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದಾಗ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮರಾಠರ ನೆಲೆಗೆ ಕೊಡಲಿ ಪೆಟ್ಟು ಬಿತ್ತು. ನಾನಾಫಡ್ನವೀಸ ಪೇಷ್ವೆಯನ್ನು ಅಂಕಿತದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ. ಸವಾಯಿ ಮಾಧವರಾಯ 1795ರಲ್ಲಿ

ದುರ್ಮರಣಕ್ಕೀಡಾದಾಗ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಮತ್ತಷ್ಟು ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕಲಹ ನಡೆದು ಎರಡನೆಯ ಬಾಜೀರಾಯ ಪೇಷ್ವೆಯಾದ. ಈತ ಕುತಂತ್ರಿ, ಸ್ವಾರ್ಥಪರ, ಸಂಕುಚಿತ ಮನೋಭಾವದವನಾಗಿದ್ದ. 1802–18ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಎಲ್ಲ ಮರಾಠ ಸರದಾರರನ್ನು ಬಿಡಿ ಬಿಡಿಯಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿದರು. 1818ರಲ್ಲಿ ಮಹೊ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಬಾಜೀರಾಯ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಶರಣಾಗತನಾದ. ಈ ಘಟನೆಯೊಂದಿಗೆ ಪೇಷ್ವೆಗಳ ಕಾಲ ಮುಗಿಯಿತು.(ಡಿ.ಎಸ್.ಜಿ.)

ಪೈಠಣ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಅಹಮದ್ ನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ವಸತಿ ನೆಲೆ. ಇದು ಗೋದಾವರಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮ್ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ 1937ರಲ್ಲಿ ಸೈಯದ್ ಯೂಸುಫ್ ಅವರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಸಾತವಾಹನ, ತುಗಲಕ್–ಮೊಗಲ್–ಬಹಮನಿ ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಾಲಾವಧಿಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಹೊರತೆಗೆಯ ಲಾಯಿತು. 1965ರಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಎಂ.ಜಿ.ದೀಕ್ಷಿತರು ಸ್ತರಕ್ರಮವನ್ನು ಅರಿಯುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪರೀಕ್ಷೆ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಅಗೆದರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು: ಸಾತವಾಹನ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.300–ಪ್ರ.ಶ.100), ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ (600–800) ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಅಂತ್ಯ ಭಾಗ (1700–1800). 1995ರಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಔರಂಗಾಬಾದಿನ ಬಾಬಾಸಾಹೇಬ್ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಮರಾಠವಾಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸಹಯೋಗದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಮಟ್ಟದ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. 1996–97ರಲ್ಲಿ ಜೇಮ್ಸ್ ಹೊವೆಲ್ ಮತ್ತು ಕಾಂಬ್ಳೆಯವರ ತಂಡ ಇಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡಿತು.

1965ರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಆದಿ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿ ಚಿಹ್ನೆಯುಳ್ಳ ತಾಮ್ರ ಮಿಶ್ರ ಲೋಹದ 2 ನಾಣ್ಯಗಳು, ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳು, ದಂತದ ಕಾಡಿಗೆ ಕಡ್ಡಿ ಮತ್ತು ಸಿಂಹದ ಶಿರ, ಕೆಯೊಲಿನ್‌ನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮಟ್ಟ ಸ್ತ್ರೀ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಸವೆದುಹೋದ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು ಮತ್ತು ಕಾಲುಳ್ಳ ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು. ಆಯತಾಕಾರದ ಎರಡು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಗೋಡೆಗಳು, ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಮೂರು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಮತ್ತು ಚರಂಡಿ ಈ ಹಂತದ ಕಟ್ಟಡಾವ ಶೇಷಗಳು. ಈ ಹಂತದ ಸ್ತರದ ಮೇಲೆ ಹೂಳುಮಣ್ಣಿನ ದಪ್ಪ ಪದರವಿದೆ (100–500). ಇದು ನೆರೆ ನಿಕ್ಷೇಪವಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪಾಳುಬಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ದೇಗುಲವೊಂದರ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮತ್ತು ಜಂಘ ಭಾಗಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಇದರ ಅಡಿಪಾಯದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಕಿಟ್ಟದ ತುಂಡುಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಈ ದೇಗುಲ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ನಿರ್ಮಾಣವಿರಬೇಕು. ಮೂರನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನೆಲಮಾಳಿಗೆಯ ಭಾಗಗಳು, ಒಡ್ಡೊಡ್ಡಾದ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಿಕ್ಕವು. ಇವು 18–19ನೆಯ ಶತಮಾನದವು.

1996–97ರ ಉತ್ಖನನದಿಂದ 73 ಮತ್ತು ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಯಿಂದ 18 ವಿವಿಧಾಕಾರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಯಿತು. ಎರಡು ಸೀಸದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಉಳಿದವು ತಾಮ್ರಮಿಶ್ರ ಲೋಹದಿಂದ ಮಾಡಿದವು. ಹೆಚ್ಚಿನವು ಬಹಳ ಸವೆದಿವೆ. ಒಂದು ನಾಣ್ಯದ ಮೇಲೆ ಉಜ್ಜಯಿನಿ, ಮೂರು ಕಮಾನಿನ ಗುಡ್ಡ ಹಾಗೂ ಸೂರ್ಯನ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಆನೆ, ಕುದುರೆ, ಸಿಂಹ(?) ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಆನೆ ಚಿಹ್ನೆಯುಳ್ಳ ಒಂದು ನಾಣ್ಯದ ಮೇಲೆ ....ಮಾವಿಸ ಎಂಬ ಅರ್ಧ ಅಳಿದ ಬರೆಹವಿದೆ. ಇದು ಸಾತವಾಹನ ರಾಜನಾದ ಪುಳುಮಾವಿಯ ನಾಣ್ಯ ಎಂಬುದು ಖಚಿತ. ಕೆಲವು ಆನೆ ಚಿಹ್ನೆಯ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖದ ಮೇಲೆ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಚಿಹ್ನೆಯಿದೆ. ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಯಿಂದ ಹೆಕ್ಕಿದ ನಾಣ್ಯವೊಂದರ ಮುಖದ ಮೇಲೆ ಕುದುರೆ ಹಾಗೂ ಬಿಲ್ಲು–ಬಾಣದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಾತವಾಹನರದ್ದಾಗಿವೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ 1996–97ರಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮೌರ್ಯೋತ್ತರ, ಸಾತವಾಹನ, ಕ್ಷತ್ರಪ ಕಾಲಾವಧಿಗಳಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. 2 ನಾಣ್ಯಗಳು ಮುಸಲ್ಮಾನ ರಾಜರದ್ದಾಗಿವೆ. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಜೊತೆ ದೊರೆತ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಅಗೇಟ್, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ, ಜಾಸ್ಪರ್, ಸ್ಫಟಿಕ ಮುಂತಾದ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಗಾಜು ಮತ್ತು ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳು, ಆಟಿಕೆಯ ಚಕ್ರಗಳು, ತಕಲಿ, ಮೂಳೆಯ ಪಿನ್ನು, ಮೊನೆ, ಬಳೆ, ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆನೆ–ಹಕ್ಕಿ ಮೊದಲಾದ ಬೊಂಬೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಮೊಳೆ, ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಸೂಜಿ, ಉಳಿ ಮತ್ತು ಚೂರಿಯ ಅಲಗುಗಳು. (ವಿಇ.ಎಸ್.ವಿ.)

ಪೈಸ್ರ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಮಾಂಘೀರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಜನ ಸರಳವಾದ ಆಸರೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಕುರುಹುಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದು ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಸಂಗತಿ. ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಇದು ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ಕೈಗಾರಿಕಾ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತು. *

ಪೋರ್ಕಳಮ್: ಕೇರಳ ರಾಜ್ಯದ ತ್ರಿಶೂರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಲ್‌ಪಳ್ಳಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗದ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳ ನೆಲೆ. ಈ ನೆಲೆ ಮರಳುಮಿಶ್ರಿತ ಜೇಡಿಮಣ್ಣು ಅಥವಾ ಸಣ್ಣ ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲಿನ ಪದರದಿಂದ ಮುಚ್ಚಿರುವ ಇಳಿಜಾರಾದ ಜಂಬುಕಲ್ಲಿನ ತಳಬಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಬಿ.ಕೆ.ಥಾಪರ್ ಅವರು 1948ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಯನ್ನು ಉತ್ಖನನ ದಿಂದ ಹೊರತೆಗೆದರು. ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಯ ಸುತ್ತ ಜಂಬುಕಲ್ಲಿನ ಸೈಜುಗಲ್ಲುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ 2.3ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ವೃತ್ತವಿದೆ. ವೃತ್ತದ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾನೈಟಿನ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲನ್ನು ಹೇರಲಾಗಿದೆ. ಸುಮಾರು 1ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಹಾಗೂ 1.5ಮೀ ಆಳದ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಅದರ ಕೆಳಗಿರುವ ಜಂಬುಕಲ್ಲಿನ ನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿ ಅಗೆದು ಅದರೊಳಗೆ ಈ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಯನ್ನು ಇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮಡಕೆಯ ಒಳಗೆ, ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಏಳು ಮಡಕೆಗಳು, ಮೂರು ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು 48 ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳು ಇದ್ದವು. ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಯನ್ನು ಮುಚ್ಚಳದಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿತ್ತು. ಮಡಕೆಯ ಒಳಗೆ ಮಣ್ಣನ್ನು ತುಂಬಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇದನ್ನಿರಿಸಿದ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲುಮಿಶ್ರಿತ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಳದವರೆಗೆ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ಮುಚ್ಚಿದ ಅನಂತರ 18 ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಮುಚ್ಚಳದ ಮೇಲೆ ಜೋಡಿಸಿ ಅನಂತರ ಈ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ದಿಬ್ಬವಾಗುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಮಣ್ಣನ್ನೇ ತುಂಬಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಲಿನ ಚಪ್ಪಡಿಯನ್ನು ಇರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆ ಮಾಸಲು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ್ದು. ಇದರ ಗಾತ್ರ ಗುಡಾಣದಷ್ಟು. ಭುಜಭಾಗ ಗೋಲವಾಗಿದ್ದು ಮೈ ಉದ್ದಕ್ಕೆ ಸಪೂರವಾಗಿದೆ. ತಳ ಪುಟ್ಟದಾಗಿದ್ದು ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದೆ. ಮಡಕೆಯ ಹೊರಮೈಯಲ್ಲಿ ಭುಜಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಅಂಟಿಸಿ ಮಾಡಲಾದ ಮಣ್ಣಿನ ದಪ್ಪ ಪಟ್ಟಿಯಿದೆ. ಈ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಬೆರಳ ತುದಿಯಿಂದ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಒತ್ತಿ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಡಕೆಯ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕುತ್ತಿಗೆಯ ಕೆಳಗೆ ಐದು ಕೊಕ್ಕೆಗಳಿದ್ದುದು ವಿಶೇಷ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸ್ವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದರೆ ಇನ್ನೆರಡು ಕೆಳಗೆ ಬಿದ್ದಿದ್ದವು. ಯಾವುದೋ ವಸ್ತುವನ್ನು ಇವಕ್ಕೆ ತೂಗುಹಾಕಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಆದಿಚನ್ನಲೂರಿನ ಕೆಲವು ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳಲ್ಲೂ ಇಂತಹ ಕೊಕ್ಕೆಗಳಿವೆ. ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಯೊಳಗಿದ್ದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ತಯಾರಾದವು. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಳವಿಲ್ಲದ ಮತ್ತು ಆಳವಾದ ಬಟ್ಟಲು ಹಾಗೂ ತಟ್ಟೆಗಳಿವೆ. ಆಳವಾದ ಬಟ್ಟಲು, ಮುಚ್ಚಳ ಮತ್ತು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಸಿಂಬಿಗಳು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಬಗೆಗಳು. ಇವಲ್ಲದೆ, ಕೆಂಪುಲೇಪನವುಳ್ಳ ಮೂರು ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕುಕಾಲಿನ ಎರಡು ಮಡಕೆಗಳು, ಒಂದು ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿ, 48 ಎಚ್ಚಿದ ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಆರು ಲೋಹದ ಮಣಿಗಳು ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು. ಎಚ್ಚಿದ ಮಣಿಗಳು ಪೀಪಾಯಿ, ಗೋಲ ಹಾಗೂ ಕೊಳವೆಯಾಕಾರಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಅಲಗು, ಚೂಪುತುದಿಯುಳ್ಳ ಸಲಾಕೆ ಮತ್ತು ಹಿಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿಸುವಂತಿರುವ ಚೂರಿ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳು. ತುಲನಾತ್ಮಕ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಗೋರಿಯನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.200–ಪ್ರ.ಶ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ನಡುವಿನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. (ಟಿ.ಎಸ್.)

ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು: ಸಮುದ್ರ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಗುಡ್‌ಹೋಪ್ ಭೂಶಿರವನ್ನು ಬಳಸಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಪ್ರಥಮ ಯುರೋಪಿಯನ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳೇ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು. ವಾಸ್ಕೋಡಗಾಮನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಹಡಗುಗಳಲ್ಲಿ 1498 ಮೇ 20ರಂದು ಭಾರತದ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಕಾಲಿಟ್ಟರು. ಆಗ ಮಲಬಾರ್ ಪ್ರದೇಶದ ದೊರೆ ಜಾಮೊರಿನ್ನನ ಔದಾರ್ಯದಿಂದಾಗಿ ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆಯ ಬಳಿಯಿರುವ ಕೊಚ್ಚಿ ಮತ್ತು ಕಣ್ಣಾನೂರುಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ಅನಂತರ ಪೋರ್ಚುಗಲ್ಲಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದರು. ಇವರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಕಾಲ ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿತ್ತು. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಳಿಕೆ ದುರ್ಬಲ ವಾಗಿತ್ತು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯಗಳು ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದುವು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವಂಥ ಪ್ರಬಲ ರಾಜ್ಯ ಯಾವುದೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಸಮುದ್ರದ ಮೂಲಕ ಬಂದ ವಿದೇಶಿಯರನ್ನು ಎದುರಿಸಬಲ್ಲ ನೌಕಾಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಯಾವ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆಗ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ಅಡ್ಡಿಯಾಗಿದ್ದವರೆಂದರೆ ಅರಬ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು. ಭಾರತದ ವ್ಯಾಪಾರ ಅವರ ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿತ್ತು.

1502ರಲ್ಲಿ ವಾಸ್ಕೋಡಗಾಮ ಮತ್ತೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅರಬ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳನ್ನು ದೂರ ಇಟ್ಟು, ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರದ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯವನ್ನು ನೀಡಬೇಕೆಂಬುದು ಜಾಮೊರಿನ್ ದೊರೆಗೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಬೇಡಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ದೊರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪದ್ದರಿಂದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರೊಂದಿಗೆ ವಿರಸ ಬೆಳೆಯಿತು. ಆದರೆ ಭಾರತದೊಂದಿಗೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ವ್ಯಾಪಾರವೂ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿತ್ತು. 1505ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ವೈಸ್‌ರಾಯಿಯಾಗಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ಕೊದೆ ಆಲ್ಮೇಯಿದ (1505–10) ನೇಮಕವಾದ. ಅರಬ್ಬಿ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ನೌಕೆಗೂ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತು ಗುಜರಾತಿ ಸಂಯುಕ್ತ ನೌಕಾಬಲಕ್ಕೂ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಕೈ ಮೇಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಗವರ್ನರ್ ಆಗಿ ಬಂದವನು ಆಲ್ಬುಕರ್ಕ್. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಆಳಿಕೆಗೆ ಇವನು ದೃಢವಾದ ಅಸ್ತಿಭಾರ ಹಾಕಿದ. ಪಶ್ಚಿಮದಿಂದ ಹಿಂದೂ ಮಹಾಸಾಗರ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಬರುವ ಎಲ್ಲ ಸಮುದ್ರ ಮಾರ್ಗಗಳ ಮೇಲೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಹಿಡಿತ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ಅರಬ್ ನೌಕಾಬಲ ಕುಗ್ಗಿತು. ಬಹುಕಾಲ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಗವರ್ನರ್ ಆಗಿದ್ದ ಈತ ಗೋವೆಯನ್ನು ಗೆದ್ದು ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಧ್ವಜವನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಏರಿಸಿದ. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಸುಭದ್ರವಾಗಿರಿಸಲು ಸಕಲ

ಸನ್ನಾಹಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿ ಅಲ್ಲಿಯ ನಿವಾಸಿಗಳ ವಿಶ್ವಾಸ ಸಂಪಾದಿಸಲು ಉದ್ಯುಕ್ತನಾದ. ಆದರೆ, ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಮೇಲೆ ಅವನಿಗೆ ಕ್ರೋಧವಿತ್ತು. ಅವರು ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರದ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನೆಲ್ಲ ತಮ್ಮ ಕೈಯ್ಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರೆಂಬುದೇ ಈ ಕ್ರೋಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣ.

ಗೋವೆಯ ಮೇಲೆ ಆಲ್ಬುಕರ್ಕ್ ಮೊದಲನೆಯ ಸಲ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಾಗ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಅವನ ಯತ್ನ ಫಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ತರುವಾಯ ಅವನು ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರಮುಖನೊಬ್ಬನ ನೆರವಿನಿಂದ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಆಕ್ರಮಣದ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದ. ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಗೋವೆ ಬಿಜಾಪುರದ ದೊರೆ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹನ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಆ ಆಕ್ರಮಣದ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಆಲ್ಬುಕರ್ಕ್‌ನಿಗೆ ವಿಜಯ ದೊರಕಿತು. 1510ರ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಗೋವೆ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅವನ ವಶವಾಗಿಬಿಟ್ಟಿತು. ಅಲ್ಲಿಯ ಮುಸಲ್ಮಾನರು ತಮಗೆ ದ್ರೋಹ ಬಗೆದರೆಂದು ಅವರನ್ನು ಆಲ್ಬುಕರ್ಕ್ ನಿಷ್ಕರುಣೆಯಿಂದ ಕೊಂದು ಊರನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿದನಲ್ಲದೆ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಲಗಳನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಿ ಭದ್ರಪಡಿಸಿದ. ಆ ಆಕ್ರಮಣ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ದೊರೆಯ ಸಂಪೂರ್ಣ ಬೆಂಬಲ ಸಹಾಯಗಳಿದ್ದವು.

ಹಿಂದೆ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದು ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನನ ವಶಕ್ಕೆ ಹೋಗಿದ್ದ ಗೋವೆಯನ್ನು ಮತ್ತೆ ಗೆದ್ದುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ವಿಜಯನಗರ ದೊರೆ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಯೋಚಿಸಿದ. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಇದನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರಾದ್ದರಿಂದ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಉದ್ದೇಶ ಫಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಅವನು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ವಿರೋಧ ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳಿಗೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಂದ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ನೆರವು ಅವಶ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವರೊಡನೆ ಸಖ್ಯ ಬೆಳೆಸಿದ. ಗೋವೆಯಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ನೆಲೆಯೂರಲು ಇದು ಸಹಾಯಕವಾಯಿತು.

ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಗೋವೆಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿದ್ದ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರಭುಗಳೊಡನೆ ಸ್ನೇಹ ಸಂಪಾದಿಸಿ, ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಅವರಿಂದ ಅನೇಕ ರಿಯಾಯಿತಿಗಳನ್ನು ಪಡೆದು, ಕಡೆಗೆ ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಹೀಗೆ ಅವರು ಎರಡು ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಬೇರು ಬಿಟ್ಟರು. ಅದರ ಆಳಿಕೆ ಕೇವಲ ಗೋವೆಗೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಇವರು ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರದ ರಾಜರುಗಳ ಸ್ನೇಹ ವಿಶ್ವಾಸಗಳನ್ನು ಗಳಿಸಿದ್ದರು. ಇವರ ಪ್ರಭಾವ ಅತ್ತ ಕಡೆಯೂ ಹಬ್ಬಿತು. ಅಹಮದಾಬಾದಿನ ಮುಸ್ಲಿಂ ದೊರೆ ತನ್ನ ರಾಯಭಾರಿಯನ್ನು ಆಲ್ಬುಕರ್ಕನಲ್ಲಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿ ಸ್ನೇಹ ಹಸ್ತ ನೀಡಿದ. ಅದುವರೆಗೂ ವೈರಿ ಎನಿಸಿದ್ದ ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆಯ ಜಾಮೊರಿನ್ ಸಹ ಸ್ನೇಹಕ್ಕಾಗಿ ಕಾತರನಾದ. ಆದರೆ, ಆಲ್ಬುಕರ್ಕನ ಷರತ್ತುಗಳಿಗೆ ಜಾಮೊರಿನ್ ಒಪ್ಪದಿದ್ದುದರಿಂದ ಸ್ನೇಹ ಸಂಧಾನ ಮುರಿದುಬಿತ್ತು.

ವ್ಯಾಪಾರದ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಆಡಳಿತ ಮುಖಂಡರು ಬಂಗಾಲದತ್ತ ಸಹ ತಮ್ಮ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಹೊರಳಿಸಿ, ಚಿತ್ತಗಾಂಗ್, ಹೂಗ್ಲಿ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಠಿಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು; ಬಂಗಾಲದ ದೊರೆಯೊಡನೆ ಸಖ್ಯ ಬೆಳೆಸಿದರು. ಮುಸ್ಲಿಂ ರಾಜರ ಹಾಗೂ ತುರ್ಕಿಯ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿ ಬಲವಾದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಬೇಕೆಂಬ ಆಸೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಆಡಳಿತಗಾರರಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಯಿತು. ಗುಜರಾತಿನ ದೊರೆ ಬಹಾದೂರ್‌ಶಾಹ ಬೇಸಿನ್ ದ್ವೀಪವನ್ನು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ದಾನ ಮಾಡಿದ. ಇದು ಮುಂದೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಉತ್ತರದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಇವರು ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಜೊತೆಗೆ ದಿಯು ಎಂಬ ಸ್ಥಳದ ಮೇಲೆ ಕಣ್ಣಿಟ್ಟು, ಅದನ್ನೂ ಬಹದ್ದೂರ್‌ಶಾಹನಿಂದ ಪಡೆದು, ಅಲ್ಲೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿ ಸೇನೆಯನ್ನಿಟ್ಟರು. ಆದರೆ, ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ದಿಯು ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ತುರ್ಕಿ ಸೇನೆ ಸಮುದ್ರದ ಮೂಲಕವೂ ಗುಜರಾತಿನ ದೊರೆ 3ನೆಯ ಮಹಮದ್ ಭೂಮಿಯ ಮೂಲಕವೂ ಅದಕ್ಕೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದರು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಸೇನೆ ಈ ಮುತ್ತಿಗೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ ನಿಂತು ಶತ್ರುಗಳು ಪಲಾಯನವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿ ದಿಯುವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿತು. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದ ಅನಂತರ ಬಿಜಾಪುರದ ದೊರೆ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ತಮ್ಮ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರೂ ಹೊರಗಿನ ಧಾಳಿಯ ಭಯ ತಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ತರುವಾಯ ಬಿಜಾಪುರದ ಆಲಿ ಅದಿಲ್ ಶಾಹ ಗೋವೆಯ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಲಕ್ಷ ಸೈನಿಕರು ಮತ್ತು ಎರಡು ಸಾವಿರ ಆನೆಗಳೊಂದಿಗೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ. ಇವನಿಗೆ ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆಯ ಜಾಮೊರಿನ್ ದೊರೆಯೇ ಮೊದಲಾದವರು ಸಹಾಯ ನೀಡಿದರು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ಮಿತ್ರರಾಗಿದ್ದ ಒಬ್ಬಿಬ್ಬ ಹಿಂದೂ ರಾಜರು ಆಗ ತಿರುಗಿ ಬಿದ್ದರು. ಆಗಂತೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ಬಹಳ ಕಷ್ಟದ ಕಾಲ ಬಂತು. 10 ತಿಂಗಳುಗಳ ಕಾಲ ನಡೆದ ಧಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೆ ಆದಿಲ್ ಷಾ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದ. ಇವನಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದವರ ಮೇಲೆ ಕ್ರೂರ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಂಡರು. ಹೀಗೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ಒದಗಿದ್ದ ವಿಪತ್ತು ಪಾರಾಯಿತು. ಆದರೆ, ಅವನತಿಯ ಕಾಲವೂ ಆರಂಭವಾಯಿತು.

ಡಚ್ಚರ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯದಿಂದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಚಸ್ಸು ಕುಂದಿತು. ಸಮುದ್ರ ಮಾರ್ಗದ ಮೇಲೆ ಇವರ ಹತೋಟಿ ತಪ್ಪತೊಡಗಿತು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇದು ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಡಚ್ಚರು ಗೋವೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಿದರು. ಕಣ್ಣಾನೂರಿನಿಂದ ಅವರು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರನ್ನು ಬಡಿದಟ್ಟಿದರು. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದ ಅನಂತರ ಇಂಗ್ಲಿಷರೂ ಪ್ರಬಲರಾಗತೊಡಗಿದರು. ಅವರು ಕ್ಯಾಂಬೆ ಮತ್ತು ಸೂರತ್ತುಗಳನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಜಯಗಳಿಸಿದರು. 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದ ವೇಳೆಗೆ ಪೋರ್ಚುಗಲ್ಲಿನ ಏಷ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಕುಸಿಯಿತು. ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಷಹಜಹಾನ್ ಹೂಗ್ಲಿಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಸಾವಿರಾರು ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದ. ಮುಂದೆ ಮರಾಠರೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಲೂಟಿ ಮಾಡಿ ಬೇಸಿನ್ನನ್ನು ಕಿತ್ತುಕೊಂಡರು. ಮುಂಬಯಿಯನ್ನು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ಬಳುವಳಿಯಾಗಿ ಕೊಡಬೇಕಾದ ಪ್ರಸಂಗ ಒದಗಿತು. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ಏರುಪೇರುಗಳಾದ ಅನಂತರ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ಉಳಿದ ಪ್ರದೇಶಗಳೆಂದರೆ ಗೋವ, ದಿಯು ಮತ್ತು ಡಾಮನ್. ಇಲ್ಲಿ ಇವರು ಸು.450 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿ, ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ರೂಢಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು. ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ, ದೌರ್ಜನ್ಯ, ಅನ್ಯ ಮತ ದ್ವೇಷ ಮುಂತಾದವು ಇವರ ಆಳಿಕೆಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳು. ಇವರ ಸಂಖ್ಯೆ ಬಹಳ ಕಡಿಮೆಯಿದ್ದುದರಿಂದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ನಾವಿಕರೊಂದಿಗೆ ಸ್ಥಳೀಯ ವಿಧವೆಯರ, ಅಪಹೃತ ಸ್ತ್ರೀಯರ ವಿವಾಹ ಏರ್ಪಡಿಸಲು ಇವರು ಯತ್ನಿಸಿದರು. ಇವರಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದವರು ಮುಂದೆ ತಮಗೆ ವಿಧೇಯರಾಗಿರುವರೆಂಬುದು ಇವರ ಕನಸಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅಂಥವರಿಂದ ಇವರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲರಾದ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಫ್ರೆಂಚರನ್ನು ಬಹುತೇಕ ಭಾರತದಿಂದ ಓಡಿಸಿದಂತೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರನ್ನು ಓಡಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ, ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗಲ್ಲು ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಮಿತ್ರದೇಶವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಗೋವ, ಡಾಮನ್, ದಿಯುಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಆಳಿಕೆ ಮುಂದುವರಿಯಿತು.

ಭಾರತ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ಮೇಲೆ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯ ಮುಂದುವರಿಯಗೊಡುವುದು ಸಾಧುವೆನಿಸಲಿಲ್ಲ. ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ಅಲ್ಲಿಯ ಜನರ ಚಳವಳಿ ಪ್ರಬಲವಾಯಿತು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ವಹಿಸಿಕೊಡುವ ಬಗ್ಗೆ ನಡೆದ ಸಂಧಾನಗಳು ಫಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೆ 1960ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಸೇನೆ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಿಮೋಚನೆಗೊಳಿಸಿತು. (ಕೆ.ಜಿ.)

ಪೌಣಾರ್: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ನಾಗಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ವರ್ಧಾನದಿಯ ಉಪನದಿ ಧಾಮ್‌ನ ಬಲದಂಡೆ ಮೇಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲೆ ಮಧ್ಯಯುಗದ ಕೋಟೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಇರುವುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯರು ಖಿಲಾ ಎಂದು ಕರೆಯುವರು. ಇದು 3–5ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ನಡುವೆ ವಿದರ್ಭ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳಿದ ವಾಕಾಟಕರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಮಿರಾಶಿಯವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ, ವಾಕಾಟಕರ ಮೊದಲ ರಾಜಧಾನಿ ನಂದಿವರ್ಧನ (ಈಗಿನ ನಾಗಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಾಮಟೇಕ್ ಸಮೀಪದ ನಗರ್‌ಧಾನ). ಅನಂತರ ಎರಡನೆಯ ಪ್ರವರಸೇನ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ 11ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಪ್ರವರಪುರಕ್ಕೆಬದಲಾಯಿಸಿದ. ಆದರೂ ವಾಕಾಟಕರ ಯಾವುದೇ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವರಪುರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು ಎನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಪ್ರವರಪುರದಿಂದ ಅನೇಕ ದಾನಪತ್ರಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. 1967ರಲ್ಲಿ ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಈ ದಿಬ್ಬವನ್ನು ಉತ್ಖನನಮಾಡಿ ನಾಲ್ಕು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ತೆರೆದಿಟ್ಟಿದೆ.

ಹಂತ 1: ಇಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ದೊರಕು ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. 2ನೆಯ ಪ್ರಕಾರದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿದರ್ಭ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾದುವು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕೈಯಿಂದ ಮತ್ತು ತಿಗುರಿಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಲಂಬರೇಖೆಗಳು, ತ್ರಿಕೋಣಗಳು ಮತ್ತು ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಮಗಾತ್ರದ ಹೂಜಿಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿವೆ. ಲೋಹದ ಕುರುಹು ಇಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಹಂತ ಕಬ್ಬಿಣದ ಯುಗಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದಿನದಾಗಿದ್ದು ಇದರ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1000–800 ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಬಹುದು.

ಹಂತ 2: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3–4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಈ ಹಂತದ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣ ಪೂರ್ಣಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದ ಕಬ್ಬಿಣ ಲೋಹ ತಾಂತ್ರಿಕತೆ. ಹಿಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ತಾರಗಳಿದ್ದ ಕೆಂಪುಮಡಕೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಕಪ್ಪು –ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲೂ ಮುಂದುವರೆದಿವೆ. ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪುಮಡಕೆಗಳ ಬಳಕೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಹಂತವನ್ನು ಎ– (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.4–1ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಮತ್ತು ಬಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1–ಪ್ರ.ಶ.2ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಎಂದು ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಧ್ಯ ಹೂಜಿಯ ಚೂರುಗಳನ್ನು ಬಿ ಹಂತದಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಹಂತ 3: ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು ಈ ಕಾಲಾವಧಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಬಹುತೇಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶ ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿ ಮನೆತನದ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಈ ಮನೆತನದ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅಪಾರ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಹಂತ 4: ಚೀನಿ ಸೆಲಡನ್ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಗಾಜಿನಂತೆ ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಬಣ್ಣ ಬಣ್ಣದ ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳು ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿರುವ ಈ ಹಂತದ ಕಾಲಾವಧಿಯನ್ನು ಸು. 10–15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ನಡುವಿನದು ಎಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಬಹುದು. ಮಹಮದ್

ಬಿನ್ ತುಗಲಕ್‌ನ ನಾಣ್ಯವೊಂದು ದೊರಕಿದೆ. ಸೈಜುಗಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಗಳು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಗುಪ್ತರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ವೈಭವವನ್ನು ಸಾರುವ ದೇವಾಲಯದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ನದಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮನೆ ಕಟ್ಟಲು ತಳಪಾಯ ತೋಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಒಂದಷ್ಟು ವಿಗ್ರಹಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇವು ರಾಮಾಯಣದ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತವೆ. ಅಂಧಕಾಸುರನನ್ನು ಸಂಹರಿಸುತ್ತಿರುವ ಶಿವನ ಮೂರ್ತಿಯೂ ಇದೆ. ವಿಗ್ರಹಗಳ ಕಾಲ 4–5ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ 6ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಗಂಗಾಮಾತೆಯ ದೊಡ್ಡ ವಿಗ್ರಹ ದೊರಕಿದೆ. ವಿಗ್ರಹದ ಪಾದಪೀಠದಲ್ಲಿ ಗಂಗಾಭಗವತಿ ಎಂಬ ಶಾಸನವಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಪೌಣಿ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಭಂಡಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ವೇನ್‌ಗಂಗ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. 1897ರಲ್ಲಿ ಕಾಸೆನ್ಸ್ ಅನಂತರ ಜೆ.ಮಾರ್ಷಲ್ ಮತ್ತು ಹಾರ್‌ಗ್ರಿವ್ಸ್‌ರವರು ಇಲ್ಲಿ ಸದೃಢವಾದ ಕೋಟೆಗೋಡೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಂದಕಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದರು. 1936ರಲ್ಲಿ ಜಿ.ಸಿ.ಚಂದ್ರರವರು ಇಲ್ಲಿ ಮೂರು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದಿಬ್ಬಗಳಿದ್ದುದನ್ನು ಕುರಿತು ವರದಿ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಇವು ಹರ್ದೋಲಾಲ ಟೇಕಡಿ, ಜಗನ್ನಾಥ ಟೇಕಡಿ ಮತ್ತು ಗೋಡ ಘಾಟ್. ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪಗಳಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಇವರು ಸೂಚಿಸಿದ್ದರು. ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ಸಣ್ಣ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ ತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಕ್ಷಾತ್ರಪ ರೂಪಿಯಮ್ಮನ ಶಾಸನವಿರುವ ಛಾಯಾ ಸ್ತಂಭ ಮತ್ತು ವಾಕಾಟಕ ಅರಸ ಎರಡನೆಯ ಪ್ರವರಸೇನನ ತಾಮ್ರಪಟ ಪತ್ತೆಯಾದುವು.

1968ರಲ್ಲಿ ಜಗನ್ನಾಥ ಟೇಕಡಿಯ ಸಮೀಪ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲೆಯ ಶಿರೋಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆದಿಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಿದ್ದುದನ್ನು ಗಮನಿಸಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಒಂದು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯಕ್ಷ ಮತ್ತು ಶಾಸನವಿರುವ ಕಟಾಂಜನದ ಕಂಬಗಳು, ಸ್ತ್ರೀಯ ಚಿತ್ರವಿರುವ ಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದಿತು.

ಇಲ್ಲಿ ಮೂರು ದಿಬ್ಬಗಳಿವೆ. ಜಗನ್ನಾಥ ಟೇಕಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸ್ತೂಪ ದಿಬ್ಬದ ಎತ್ತರ 6ಮೀ. ಈ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲೆ ಇತ್ತೀಚಿನ ಜಗನ್ನಾಥ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಹರ್ದೋಲಾಲ ಟೇಕಡಿ ನಗರದ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದು ನೆಲಮಟ್ಟದಿಂದ 7ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಎತ್ತರದ ಚಂದಕಪುರ ಟೇಕಡಿ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಮೂರು ದಿಬ್ಬಗಳಲ್ಲಿ ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಜಗನ್ನಾಥ ಟೇಕಡಿ ಮತ್ತು ಚಂದಕಪುರ ಟೇಕಡಿಯ ನಡುವಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರವಿದ್ದಿರಬಹುದು.

ಜಗನ್ನಾಥ ಟೇಕಡಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪ ಸೇರಿದಂತೆ ಅನೇಕ ಪುರಾತನ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಸ್ತೂಪಕ್ಕೆ ಕಾಲಾನಂತರದಲ್ಲಿ ದೃಢವಾದ ಕಟಾಂಜನವಿರುವ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಅಂದಗೊಳಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಅಷ್ಟದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ದ್ವಾರಗಳು ಇದ್ದುವು. ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತಳತೆ 32.8ಮೀ. ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳುಳ್ಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಸ್ತೂಪದ ಎರಡನೆಯ ಹಂತದ ನಿರ್ಮಾಣ ಬಹಳ ಕಾಲದ ಅನಂತರ ನಡೆದಿರಬಹುದು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತಳತೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥವನ್ನು ಸುಣ್ಣ ಮತ್ತು ಅಭ್ರಕದ ಲೇಪನದಿಂದ ದೃಢಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಗುಮ್ಮಟದ ಮೇಲ್ಮೈ ಮೇಲೆ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಹೊದಿಕೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಮರದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲು ಅನುವಾಗುವಂತೆ ಗುಮ್ಮಟದ ಸುತ್ತ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಸಾಲನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಮರದ ಕಟಾಂಜನವನ್ನು ಗುಮ್ಮಟದ ಭಾಗವಾಗಿ ಕಾಣುವಂತೆ ರೂಪಿಸುವ ಆಲೋಚನೆಯಿರಬಹುದು. ಅನಂತರ ಮರದ ಕಂಬಗಳ ಬದಲಿಗೆ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ಕಲ್ಲಿನ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಯಿತು. ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಯಕ್ಷ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಯಿತು. ಸ್ತೂಪದ ಹೊರಗೋಡೆಗೆ ತಾಗಿರುವ ಕಟಾಂಜನದ ಸುತ್ತ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣನ್ನು ಹಾಸಿರುವ 2.78ಮೀ ಅಗಲದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಪಥವನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರ ಸುತ್ತ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಪ್ರಾಕಾರದ ಗೋಡೆ ಇದೆ. ಕಟಾಂಜನದಲ್ಲಿರುವ ಕಂಬಗಳ ಒಳ ಮತ್ತು ಹೊರ ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷ, ನಾಗಾ ಮುಚಲಿಂದ, ಭಕ್ತ ಸಮೂಹ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಕಲೆಯ ಮುಖ್ಯ ಸಂಕೇತಗಳಾದ ಚೈತ್ಯ ವೃಕ್ಷ, ಧರ್ಮಚಕ್ರಗಳನ್ನು ಅಂದವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಬಹುತೇಕ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ದಾನ ಶಾಸನಗಳಿವೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2–1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇದು ದೊಡ್ಡ ಸ್ತೂಪವಾಗಿರಬಹುದು. ಗುಮ್ಮಟದ ಮೇಲೆ ಹರ್ಮಿಕಾ ಮತ್ತು ಛತ್ರಾವಳಿ ಇದ್ದಿರಬೇಕು. ಛತ್ರಾವಳಿಯ ತುಂಡುಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಸ್ತೂಪದ ಮುಂದೆ ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ಏಕಶಿಲೆಯ ಭವ್ಯ ಕಂಬವಿದ್ದು ಅದರ ಮುಕುಟದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಚಕ್ರವಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಈ ಸ್ತೂಪ ಸಾತವಾಹನ–ಕ್ಷತ್ರಪರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿರಬಹುದು. ಒರಟಾದ ಕೆತ್ತನೆಗಳು, ಸಾತವಾಹನರ ಕೊನೆಯ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಮಣ್ಣಿನ ಮಡಕೆಗಳು ಅವನತಿಯ ಕಾಲವನ್ನು ದೃಢೀಕರಿಸುತ್ತವೆ.

ಚಂದಕಪುರದ ಟೇಕಡಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪದ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಸ್ತೂಪ 41.6ಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಕಟಾಂಜನ ಅಥವಾ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣ ಕೌಶಲ್ಯ ಜಗನ್ನಾಥದಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ನಾಣ್ಯ ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ನೆರವಿಂದ ಸ್ತೂಪದ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1 ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಶತಮಾನ ಎಂದು ನಿಗದಿ ಮಾಡಬಹುದು. ಹರ್ದೋಲಾಲ ಟೇಕಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳಿಲ್ಲ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್: ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಆಗ್ನೇಯದಲ್ಲಿ ಬೈಬಲ್ಲಿನ ನಾಡೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿ, ಬೈಬಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಹಾಲು ಮತ್ತು ಜೇನುತುಪ್ಪ ಹರಿಯುವ ಭೂಮಿಯೆಂದು ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಪ್ರದೇಶ. ಕ್ಯನಾನ್ ಅಥವಾ ಇಸ್ರೇಲ್ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿತ್ತು. ಬೈಬಲ್ಲಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಸಮುದ್ರ ತೀರದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಫಿಲಿಸ್ತೀನ್ ಜನರಿಂದ ಇದರ ಹೆಸರು ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಎಂದಾಗಿದೆ. ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯದ ದೇಶವಾಗಿ 1923–1928ರ ವರೆಗೆ ಆದೇಶಿತ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟು ಈಗ ಇಸ್ರೇಲ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಜೋರ್ಡನ್ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟ್ ದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ವಿಭಾಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಈಜಿಪ್ಟಿನವರು ಹಿಟ್ಟೈಟರು, ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರು ಮತ್ತು ಬಾಬಿಲೋನಿಯರು, ಫಿನಿಷಿಯನ್ನರು ಮತ್ತು ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನರು, ಗ್ರೀಕರು ಮತ್ತು ರೋಮನ್ನರು, ಫ್ರಾಂಕ್ ವೀರರು ಮತ್ತು ಸಾರಸನ್ನರು ಇಲ್ಲಿ ಹೋರಾಡಿ ತಮ್ಮ ಹೆಜ್ಜೆಯ ಗುರುತನ್ನು ಬಿಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಎಲ್ಲರಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಯಹೂದ್ಯರು ಮತ್ತು ಅರಬರು ಈ ನಾಡಿನಲ್ಲಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯ ಆಗುಹೋಗುಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ಒಂದು ಭಾಗವಾದ ಜುಡಿಯ ಹೀಬ್ರೂ ಅಥವಾ ಯಹೂದ್ಯರ ನಾಡು. ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ಇತ್ತು. ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗ, ಹಾಗೂ ನವಶಿಲಾಯುಗಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಪೂರ್ವದ ಹಲವು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಆಳಿದ್ದುಂಟು. ಇವುಗಳ ಪೈಕಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಅಸ್ಸೀರಿಯ, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ, ಪರ್ಷಿಯ ಇವು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಟಾಲಮಿ, ಸೆಲ್ಯೂಸಿಡ್, ರೋಮನ್ಸ್, ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್, ಉಮ್ಮಯ್ಯದ್, ಅಬ್ಬಸಿಡ್, ಫಾಟಿಮಿಡ್, ಕ್ರುಸೇಡರ್ಸ್, ಅಯ್ಯುಬಿಡ್, ಮಮ್ಲೂಕ್ ಮತ್ತು ಆಟೊಮನ್ ತುರ್ಕ್ ಪ್ರಮುಖರು ಇಲ್ಲಿ ಆಳಿದರು. ಸು.3,500 ವರ್ಷಗಳಿಂದಲೂ ಯಹೂದ್ಯರು ಇಲ್ಲಿಯ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತಾರೆ. ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೆ ಅವರು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ದೇಶಗಳ ಜನರೊಡನೆ ಬೆರೆತು ವಾಸಿಸುತ್ತಾ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಜನರೆನಿಸಿದ್ದರು. ಇವರು ಇಸ್ರೇಲ್ ಶಿಶುಗಳೆಂದು ಬೈಬಲ್‌ನಲ್ಲಿದೆ. ಇವರಿಗೆ ತಮ್ಮ ದೈವ ಯಹೋವನಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಭಕ್ತಿ ಮತ್ತು ನಂಬಿಕೆ. ಇವರ ಮತ ಸರಳವಾದುದು. ಆದರೆ, ಜುಡಿಯ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಭಾಗವಾದ ಮೇಲೆ ಯಹೂದ್ಯರ ಮತದಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಯಹೂದ್ಯರನ್ನು ಪರಕೀಯರ ದಾಸ್ಯದಿಂದ ವಿಮೋಚನೆ ಮಾಡಲು ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನಲ್ಲಿನ ಜೆರುಸಲೇಮ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಮಹಮದ್ ಪೈಗಂಬರ್ ಸ್ವರ್ಗಕ್ಕೇರಿದನೆಂದೇ ಅವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ನಂಬುತ್ತಾರೆ. ಈ ರೀತಿ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಯಹೂದಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಮತ್ತು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಗಳ ನಾಡಾಗಿದೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲೇ ಹೀಬ್ರು ಬಣಗಳು ಈಜಿಪ್ಟಿನಿಂದ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿಗೆ ಬಂದು ಅಲ್ಲಿಯ ನಿವಾಸಿಗಳೊಡನೆ ಬೆರೆತವು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.70ರ ವರೆಗೆ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ಚರಿತ್ರೆ ಇಸ್ರೇಲ್ ಮತ್ತು ಜುಡಿಯಗಳ ಚರಿತ್ರೆಯೇ ಆಗಿದೆ. 636ರಲ್ಲಿ ಕಲೀಫ್ ಓಮರ್ ಜೆರೂಸಲೇಮ್ ನಗರವನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ಯಹೂದ್ಯರ ಮತ್ತು ಕ್ರೈಸ್ತರನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಈ ನಾಡನ್ನು ಮುಂದೆ 400 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಆಳಿದ ಮೇಲೆ 1065ರಲ್ಲಿ ಈ ನಾಡು ಸೆಲ್‌ಜುಕ್ ತುರುಕರ ವಶವಾಯಿತು, ಅವರಿಂದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಯಾತ್ರಿಕರಿಗುಂಟಾದ ಕಿರುಕುಳಗಳ ದೆಸೆಯಿಂದ 7 ಧರ್ಮ ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆದು 1099ರಲ್ಲಿ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ರಾಜ್ಯವೆನಿಸಿದ ಜೆರುಸಲೇಮ್ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ 1ನೆಯ ರಿಚರ್ಡನು ಧರ್ಮ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ, ಮುಂದೆ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ತುರ್ಕಿ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಭಾಗವಾಯಿತು. ನೆಪೋಲಿಯನ್ 1799ರಲ್ಲಿ ಎಕ್ರೆಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ವಿಫಲನಾದ. 1832–1840ರ ವರೆಗೆ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಆಳಿಕೆಗೆ ಬಂದು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಆಸ್ಟ್ರಿಯಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಮತ್ತೆ ತುರ್ಕಿಯ ವಶವಾಯಿತು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1917 ಡಿಸೆಂಬರ್ 11) ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ಜನರಲ್ ಅಲೆನಬಿ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಜೆರುಸಲೇಮ್ ನಗರವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಶತಮಾನಗಳ ತುರ್ಕಿ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿತು. 1923ರಲ್ಲಿ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅದೇಶಿಕ ಅಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. 1917ರಲ್ಲಿ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಯಹೂದ್ಯರ ಜನಾಂಗಗಳ ನಾಗರಿಕ ಮತ್ತು ಮತೀಯ ಹಕ್ಕು ಬಾಧ್ಯತೆಗಳಿಗೆ ಧಕ್ಕೆ ಬರದಂತೆ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನಲ್ಲಿ ಈ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ತೌರು ರಾಷ್ಟ್ರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು. ಅರಬರು ಇದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಆಗ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಹೈಕಮಿಷನರ್ ಆಗಿದ್ದ ಸರ್ ಹರ್ಬರ್ಟ್ ಸ್ಯಾಮ್ಯೂಯಲ್ (ಯಹೂದ್ಯ) ಅರಬರನ್ನು ಸಮಾಧಾನಪಡಿಸಿ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿಗೆ ಸಾವಿರಗಟ್ಟಲೆ ಯಹೂದ್ಯರು ಬಂದು ನೆಲಸತೊಡಗಿದರು. ಯಹೂದ್ಯರು ಕೈಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ವ್ಯವಸಾಯಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದರು.

ಅರಬ್ ಯಹೂದಿ ಕಲಹ: ಯಹೂದ್ಯರ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿ ಅವರು ರಾಜಕೀಯ ಮೇಲುಗೈ ಪಡೆದು ಅಧಿಕಾರ ನಡೆಸುವರೆಂಬುದನ್ನೂ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ದೇಶವನ್ನು ಅರಬ್ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂಯೋಜನಗೊಳಿಸುವುದಕ್ಕೆ ವಿರೋಧವಾಗುತ್ತಿರುವುದನ್ನೂ ಕಂಡು ಅಸಮಾಧಾನಗೊಂಡ

ಅರಬರಿಗೂ ಯಹೂದ್ಯರಿಗೂ ವೈಮನಸ್ಯ ಉಂಟಾಗಿ ತಿಕ್ಕಾಟ ಆರಂಭವಾಯಿತು. 1929ರಲ್ಲಿ ಮತೀಯ ಗಲಭೆಗಳು ನಡೆದು ಎರಡು ಪಂಗಡಗಳಲ್ಲೂ ಅನೇಕರು ಸತ್ತರು. ಯಹೂದ್ಯರು ವಲಸೆ ಬರುವುದರ ವಿರುದ್ಧ 1933 ಮತ್ತು 1934ರಲ್ಲಿ ಅರಬರು ಪ್ರದರ್ಶನ ನಡೆಸಿದರು. ಯಹೂದ್ಯರು ವಲಸೆ ಬರುವುದನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಯಹೂದ್ಯರು ಪ್ರದರ್ಶನ ನಡೆಸಿದರು. 1937ರ ರಾಯಲ್ ಕಮಿಷನ್ ವರದಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ದೇಶವನ್ನು ಯಹೂದ್ಯರು ಮತ್ತು ಅರಬರ ನಡುವೆ ವಿಭಾಗ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ತೀವ್ರ ವಿರೋಧಗಳು ತಲೆದೋರಿದವು. 1938ರ ಜುಲೈ–ಅಕ್ಟೋಬರ್ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಗಲಭೆಗಳ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸೈನ್ಯ ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಅನೇಕ ಯಹೂದ್ಯರು ಮತ್ತು ಅರಬರು ಸತ್ತರು. 1939ರಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ರಾಜೀ ಮಾಡಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ವಿಫಲವಾದುವು. ಇದೇ ವೇಳೆಗೆ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ್ದರಿಂದ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಗಲಭೆಗಳು ಅಡಗಿದುವು. ನಾಜಿಗಳಿಗೆ ಅಂಜಿದ ಯಹೂದ್ಯರು ಸಂಯುಕ್ತ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ಕೊಟ್ಟರು.

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಮುಗಿಯುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ ಮತ್ತೆ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ತಲೆದೋರಿದುವು. ಯಹೂದ್ಯರ ಉದ್ದೇಶಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಲು ಅರಬ್ ಲೀಗ್ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಂಡಿತ್ತು. 1945ರ ಆಗಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಸಭೆ ಸೇರಿದ್ದ ವಿಶ್ವ ಯಹೂದ್ಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಪ್ಯಾಲಸ್ತಿನ್‌ನಲ್ಲಿ ತಕ್ಷಣ ಯಹೂದ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸಿತು. 1946ರಲ್ಲಿ, ಗ್ರ್ಯಾಂಡ್ ಮಫ್ಟಿ ಆಫ್ ಜೆರುಸಲೆಮ್‌ನ ಗ್ರ್ಯಾಂಡ್ ಮಫ್ತಿ ಹಾಜ್ ಅಮೀನ್ ಎಲ್ ಹುಸೇನಿ ಅರಬರ ನಾಯಕನಾದ. ಯಹೂದ್ಯರು ವಲಸೆ ಬರುವುದರ ವಿರುದ್ಧ ಅನೇಕ ಪ್ರದರ್ಶನಗಳೂ ವಿನಾಶಕಾರಿ ಕೃತ್ಯಗಳೂ ನಡೆದುವು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಸೈನಿಕರನ್ನೂ ಯಹೂದ್ಯರು ಕೊಲೆ ಮಾಡಿದರು. ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ವಿಭಾಗವಾಗಬೇಕೆಂದು 1945ರ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಆಂಗ್ಲೋ ಅಮೆರಿಕನ್ ಸಮಿತಿಯೊಂದು ಸಲಹೆ ಮಾಡಿತು. ಇದನ್ನು ದೇಶದ ಎಲ್ಲ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳು ವಿರೋಧಿಸಿದುವು. 1947ರ ನವೆಂಬರ್ 29ರಂದು ವಿಶ್ವರಾಷ್ಟ್ರ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸಭೆಯು ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ವಿಭಜನೆಗೆ ಮತ ನೀಡಿದ್ದನ್ನು ತಿಳಿದು ಮತ್ತೆ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನಲ್ಲಿ ಗಲಭೆಗಳು ನಡೆದು ಎರಡು ಪಕ್ಷಗಳಲ್ಲೂ ನೂರಾರು ಜನರು ಹತರಾದರು. ಹಿಂಸಾಕೃತ್ಯಗಳು ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಿದ್ದಾಗಲೇ ಯಹೂದ್ಯರ ಸಂಘವು ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ರಚಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಕೈಹಾಕಿತು. ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸಿರುವುದಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿತು. ಆದರೆ, ಮುಂದೇನು ಎಂಬುದನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಸಮರ್ಥವಾಗಲಿಲ್ಲ. 1948 ಮೇ 15ರಂದು ಮುಕ್ತಾಯಗೊಳ್ಳಲಿದ್ದ ತನ್ನ ಆದೇಶಿತ ಅಧಿಕಾರದ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಲು ಬ್ರಿಟನ್ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಅದು ಅಲ್ಲಿಂದ ವಾಪಸಾಗಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿತು. ಮೇ 14ರ ಮಧ್ಯರಾತ್ರಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂಚೆ ಯಹೂದ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಂಡಲಿ ಇಸ್ರೇಲ್ ರಾಷ್ಟ್ರ ಉದಯವಾಯಿತೆಂದು ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ಮೇ 15ರಂದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಳಿಕೆ ಅಂತ್ಯಗೊಂಡಾಗ ಅರಬ್ ಲೀಗಿನ ವಿವಿಧ ರಾಜ್ಯಗಳು ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನನ್ನು ಮುತ್ತಿದುವು. ಒಂಬತ್ತು ತಿಂಗಳ ಕಾಲ ಪದೇಪದೇ ಹೋರಾಟ ನಡೆಯಿತು. ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆಗಾರ ಸ್ವೀಡನ್ನಿನ ಕೌಂಟ್‌ಫೋಕ್ ಬೆರ್ನ್ನಾರ್‌ಡಟ್ ಸೆಪ್ಟಂಬರ್ 17ರಂದು ಕೊಲೆಯಾದ. ಅನಂತರ ಬಂದವನು ರಾಲ್ಫ್ ಬುಂಚ್ ಎಂಬ ಅಮೆರಿಕನ್. ಈತ ಇಸ್ರೇಲಿಗೂ ಅರಬ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾದ ಈಜಿಪ್ಟ್, ಲೆಬನಾನ್, ಸಿರಿಯ ಮತ್ತು ಟ್ರಾನ್ಸ್ ಜೋರ್ಡಾನ್‌ಗಳಿಗೂ ನಡುವೆ ಯುದ್ಧ ವಿರಾಮ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ. ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಗಾಜಾ ತೀರಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ಎಲ್ ಅಜ್. ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಈಜಿಪ್ಟ್ ಪಡೆಯಿತು. 1950 ಏಪ್ರಿಲ್ 24ರಂದು ಅರಬ್ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ ಮತ್ತು ಟ್ರಾನ್ಸ್ ಜೋರ್ಡಾನ್‌ಗಳು ಒಂದುಗೂಡಿ ಹ್ಯಾಷೆಮೈಟ್ ಜೋರ್ಡಾನ್ ಎಂಬ ಒಂದೇ ರಾಜ್ಯವಾಯಿತು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ವಿಭಜನೆಯಾಗಿ ಇಸ್ರೇಲ್, ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತು ಜೋರ್ಡಾನ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿ ಹೋಯಿತು.

ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನನ್ನು ಪವಿತ್ರ ಭೂಮಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಜುಡಾಯಿಸಂ, ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಹಾಗೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದವರಿಗೆ ಇದೊಂದು ಪುಣ್ಯಕ್ಷೇತ್ರ. ಜುಡಾಯಿಸಂ ಮತೀಯರು ಇದನ್ನು ದೇವರೇ ವರವಾಗಿ ನೀಡಿದನೆಂದು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕವಾಗಿ ನಂಬುತ್ತಾರೆ. ಕ್ರೈಸ್ತರಿಗೆ ಇದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ನೆಲೆ; ಪವಿತ್ರ ಕೇಂದ್ರ. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ತುಂಬ ಇವರ ಅನೇಕ ಪುಣ್ಯಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿವೆ. ಮುಸ್ಲಿಮರಿಗೆ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ಕೆಲವು ಸ್ಥಳಗಳು ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಜೀವನದೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧವುಳ್ಳವಂಥವು. ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಗುಹೆ ಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಹಸ್ತಪ್ರತಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಇದುವರೆಗೆ ಗೊತ್ತಿರುವಂತೆ ಇದು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಈ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯನ್ನು ದಿ ಡೆಡ್ ಸೀ ಸ್ಕ್ರಾಲ್ಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ (**ನೋಡಿ–ಮೃತಸರೋವರದ ಸುರುಳಿಗಳು**). ಇದು ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರ ಗಮನ ಸೆಳೆದಿದ್ದು ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಹಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಗಿದೆ.

1967ರ ಜೂನ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ 6 ದಿನದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಇಸ್ರೇಲು ನೆರೆಯ ಸಿರಿಯದ ಗೋಲಾನ್ ಹೈಟ್ಸ್‌ನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಕ್ಯಾಂಪ್‌ಡೇವಿಡ್ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಸೈನ್ಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಇಸ್ರೇಲ್ ಈಜಿಪ್ಟಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸಿದೆ. ಇಸ್ರೇಲ್ ರಾಜ್ಯದ ಉದಯ ಹಾಗೂ ಅದರ ಆಕ್ರಮಣ ಯುದ್ಧಗಳಿಂದ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಅರಬರು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದ್ದುಂಟು. ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್‌ನ ದೊಡ್ಡ ನಗರಗಳೆಂದರೆ ಗಾಜ಼ ಹೆಬ್ರಾನ್ ಮತ್ತು ನಬ್ಲಸ್. ಇಲ್ಲಿಯವರು ಅರಾಬಿಕ್, ಹೀಬ್ರು ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಾರೆ. (ಎ.ಎಚ್.ಎಸ್.; ಎಚ್.ಆರ್.ಆರ್.ಬಿ.)

ಪ್ಯೂನಿಕ್ ಯುದ್ಧಗಳು: ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಮೇಲಿನ ಹತೋಟಿಗಾಗಿ ರೋಮ್ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಥೇಜ್‌ಗಳ ನಡುವೆ ನಡೆದ ಮೂರು ಯುದ್ಧಗಳ ಸರಣಿ. ಕಾರ್ಥೇಜಿನ ಫೊನಿಷಿಯ ವರ್ತಕರನ್ನು ರೋಮನ್ನರು ಫೋನಿಯೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವರ ನಡುವಿನ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ಪ್ಯೂನಿಕ್ ಅಥವಾ ಕಾರ್ಥೇಜಿನ ಯುದ್ಧಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಪ್ಯೂನಿಕ್ ಯುದ್ಧಗಳು ಆರಂಭವಾದಾಗ ಕಾರ್ಥೇಜ್ ಒಂದು ಮಹಾಶಕ್ತಿಯಾಗಿತ್ತು. ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ದ್ವೀಪಗಳ ಮೇಲೂ ಆ ಪ್ರದೇಶದ ವಾಣಿಜ್ಯದ ಮೇಲೂ ಪ್ರಭುತ್ವ ಪಡೆದಿತ್ತು. ಯುದ್ಧ ಮುಗಿದಾಗ ಕಾರ್ಥೇಜ್ ನಾಶವಾಗಿತ್ತು. ಚೀನದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ರೋಮ್ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಬಲಶಕ್ತಿಯಾಗಿತ್ತು. ಒಂದನೆಯ ಪ್ಯೂನಿಕ್ ಯುದ್ಧ ನೆಡೆದದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.264–41ರಲ್ಲಿ. ಮೆಸಾನಕ್ಕೂ ಸಿರಕ್ಯೂಸಿಗೂ ನಡುವಣ ವ್ಯಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ತನಗೆ ನೆರವು ನೀಡಬೇಕೆಂದು ರೋಮ್, ಕಾರ್ಥೇಜ್ ಎರಡಕ್ಕೂ ಮೆಸಾನ ಮೊರೆಯಿಟ್ಟಿತು. ಕಾರ್ಥೇಜಿನಿಯನ್ನರು ಮೊದಲು ಒಂದು ಶಾಂತಿ ಏರ್ಪಡಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಅನಂತರ ಬಂದ ರೋಮನರು ಅವರನ್ನು ಹೊರತಳ್ಳಿ ಪೂರ್ವ ಸಿಸಿಲಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು. ಮೈಲೇ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.260ರಲ್ಲೂ ಎಕ್ನಾಮಸ್ ಭೂಶಿರದ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ 256ರಲ್ಲೂ ನಡೆದ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ರೋಮನರು ಜಯಗಳಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಆಫ್ರಿಕದ ಮೇಲೆ ಅವರು ನಡೆಸಿದ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ವಿಫಲಗೊಂಡಿತು. ಸಿಸಿಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಲಿಲಿಬೀಯಮ್ ರೇವುಪಟ್ಟಣವನ್ನು ರೋಮನರು ಹಿಡಿಯದಂತೆ ಕಾರ್ಥೇಜಿನ ಸೇನಾನಿ ಹ್ಯಮಿಲ್ಕಾರ್ ಬಾರ್ಕ ತಡೆದ. ಆದರೆ ಸಿಸಿಲಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರದ ಬಳಿಯ ಈಗೇಡಿಯನ್ ದ್ವೀಪಗಳ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.241ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ರೋಮನರು ಗೆದ್ದರು. ಕಾರ್ಥೇಜಿಯನರು ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಬಯಸಿದರು.

ಸಿಸಿಲಿಯನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ರೋಮನರು ಕೌಲನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿ ಸಾರ್ಡೀನಿಯ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಸಿಕವನ್ನು ಗೆಲ್ಲಲು ದಂಡೆತ್ತಿದರು. ಕಾರ್ಥೇಜಿನಿಯನರು ಸ್ಪೇನಿನಲ್ಲಿರುವ ಹ್ಯಾನಿಬಾಲನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಗಂಟಮ್ ಅನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡಾಗ ರೋಮ್ ಕಾರ್ಥೇಜಿನ ಮೇಲೆ ಮತ್ತೆ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿತು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.219). ಎರಡನೆಯ ಪ್ಯೂನಿಕ್ ಯುದ್ಧ ಪ್ರಶ.ಪೂ.218–201ರ ವರೆಗೆ ನಡೆಯಿತು. ಇದು ಹ್ಯಾನಿಬ್ಯಾಲಿಕ್ ಯುದ್ಧವೆಂದೂ ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ಮೂರು ಪ್ಯೂನಿಕ್ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ್ದು. ಹ್ಯಾನಿಬಾಲ್ ಇಟಲಿಯ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿ ವಿಜಯ ಗಳಿಸಿದ. ಆದರೆ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಸರಬರಾಜು ಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಾರದ್ದರಿಂದಲೂ ಇಟಲಿಯ ಮೆಟಾರಸ್ ನದಿಯ ಬಳಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.207) ಅವನ ಸೋದರ ಹ್ಯಾಸ್ಡ್ರುಬಲ್ ಸೋತದ್ದರಿಂದಲೂ ಅವನ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ವಿಫಲಗೊಂಡಿತು. ಸಿಪಿಯೊ ಆಫ್ರಿಕಾನಸ್ ಮೇಜರನ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ಕಾರ್ಥೇಜನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಅವನು ಆಫ್ರಿಕಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಆದರೆ ಜಾಮ ಕದನದಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೆ ಸೋಲಾಯಿತು. (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.202). ಕಾರ್ಥೇಜ್ ತನ್ನ ಸ್ಪ್ಯಾನಿಷ್ ಪ್ರಾಂತವನ್ನೂ ತನ್ನ ಯುದ್ಧ ನೌಕೆಗಳನ್ನೂ ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕಾಯಿತು.

ಈ ಆಘಾತದಿಂದ ಕಾರ್ಥೇಜ್ ಚೇತರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾರದೆ ಹೋಯಿತು. ಆದಾಗ್ಯೂ ರೋಮಿನ ನಾಯಕ ಹಿರಿಯ ಕ್ಯಾಟೋಗೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 234–149) ಕಾರ್ಥೇಜನ್ನು ನೆಲಸಮಗೊಳಿಸುವವರೆಗೂ ಸಮಾಧಾನವಿರಲಿಲ್ಲ. ಮೂರನೆಯ ಪ್ಯೂನಿಕ್ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.149–146) ಒಂದು ನೆವ ಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ರೋಮಿನ ಮಿತ್ರದೇಶವಾದ ಮ್ಯಾಸಿನಿಸದ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಕಾರ್ಥೇಜ್ ಎದುರಿಸಿ ಕೌಲನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳಿ ರೋಮ್ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿತು. ಕಾರ್ಥೇಜ್ ಮುತ್ತಿಗೆಗೆ ಒಳಗಾಯಿತು. ಆದರೂ ಕಾರ್ಥೇಜ್ ಶರಣಾಗಲಿಲ್ಲ. ಕಿರಿಯ ಸಿಪಿಯೋ ಆಫ್ರಿಕಾನಸ್ ಮೈನರ್ ಅದನ್ನು ಗೆದ್ದು ನೆಲಸಮಮಾಡಿದ. (ಬಿ.ಎಸ್.ಆರ್.ಆರ್.)

ಪ್ರಜಾಮಿತ್ರ ಮಂಡಳಿ: ಆಧುನಿಕ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಮೊದಲ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಘಟನೆ. ಈ ಮಂಡಳಿ ಸರಕಾರಿ ಸೇವೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಬ್ರಾಹ್ಮಣವರ್ಗದ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯವನ್ನು, ನಗರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವರ್ಗ ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸವಲತ್ತುಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ರಂಗದಲ್ಲಿನ ಯಜಮಾನಿಕೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸಿ ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತರಾದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರರಲ್ಲಿ ಮೂಡಿದ ಎಚ್ಚರದ ಸಂಕೇತ. ಈ ಸಂಘಟನೆಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಭೂಮಿಕೆಯನ್ನು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಪ್ರಮುಖ ಜಾತಿಗಳಿಂದ ಒಕ್ಕಲಿಗ, ಲಿಂಗಾಯಿತ ಮತ್ತು ಕುರುಬ ಜಾತಿಯ ಸಂಘಗಳು, ಅರಮನೆಯ ಒಳ ಆವರಣದ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ್ದವು. 1909ರಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜಿಗೆ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಬಂದ ಸಿ.ಆರ್.ರೆಡ್ಡಿ ತಮ್ಮ ಸ್ಥಾನ ಮತ್ತು ವೈಯಕ್ತಿಕ ವರ್ಚಸ್ಸಿನ ಬಲದಿಂದ ಅರಮನೆಯ ಒಳಆವರಣಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಯಜಮಾನಿಕೆ ಮತ್ತು ದರ್ಪದಿಂದ ಅಸಂತುಷ್ಟವಾಗಿದ್ದ ಅರಮನೆಯ ಒಳ ಆವರಣವನ್ನು ಸಿ.ಆರ್.ರೆಡ್ಡಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರ ನಾಯಕಗಣದೊಂದಿಗೆ ಬೆಸೆದರು. ಸಿ.ಆರ್.ರೆಡ್ಡಿ ಯವರ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ಲಿಂಗಾಯತ, ಒಕ್ಕಲಿಗ, ಕುರುಬ ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಮುದಾಯಗಳ ಮುಖಂಡರುಗಳ

ನ್ನೊಳಗೊಂಡ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಘಟನೆ ಪ್ರಜಾಮಿತ್ರ ಮಂಡಳಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ 1917ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ನವೆಂಬರ್ 1917ರಲ್ಲಿ ಮಂಡಳಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ ರಾಜಕೀಯ ಸಭೆ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದಾಗಿತ್ತು. ಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಜಾಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳ ಸಭೆಗಳ ಭಾಷಣಗಳ ಮೂಲಕ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರರ ಬಗ್ಗೆ ಸಹಾನುಭೂತಿಯ ವಾತಾವರಣ ಸಹ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಯಿತು.

1918ರ ಜೂನ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಸಿ.ಆರ್.ರೆಡ್ಡಿಯವರು ಮಿತ್ರ ಮಂಡಳಿ ನಾಯಕರ ನಿಯೋಗವನ್ನು ಮಹಾರಾಜರ ಭೇಟಿಗೆ ಕರೆದೊಯ್ದರು. ಮಂಡಳಿ ಮಹಾರಾಜರಿಗೆ ಮನವಿಯನ್ನು ಅರ್ಪಿಸಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರರಿಗೆ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಸರಕಾರಿ ನೌಕರಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೀಸಲಾತಿಯನ್ನು ಬೇಡಿತು. ಸರ್ಕಾರ ಬಹುಬೇಗ ಸ್ಪಂದಿಸಿತು. 1918ರ ಆಗಸ್ಟ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್‌ಲೆಸ್ಲಿ ಮಿಲ್ಲರ್‌ರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಮಿತಿಯೊಂದನ್ನು ರಚಿಸಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರರಿಗೆ ಮೀಸಲಾತಿಯನ್ನು ಕೊಡುವ ಬಗ್ಗೆ ವರದಿ ನೀಡಲು ಸೂಚಿಸಿತು. ಈ ಸಮಿತಿ 1919ರ ಆಗಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ವರದಿ ಸಲ್ಲಿಸಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಸರಕಾರಿ ನೌಕರಿಯಲ್ಲಿ ಮೀಸಲಾತಿ ನೀಡಲು ಶಿಫಾರಸು ಮಾಡಿತು. ಇದನ್ನು ದಿವಾನ್ ಎಂ. ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರು ಕೆಲವು ಕಾರಣಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಈ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಅರಮನೆ ಮತ್ತು ದಿವಾನ್ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರ ನಡುವೆ ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದ ಶೀತಲ ಸಮರ ಬ್ರಾಹ್ಮಣೇತರರ ಮೀಸಲಾತಿ ವಿಷಯದಿಂದ ಮತ್ತಷ್ಟು ತೀವ್ರವಾಯಿತು. ತಾವು ನಂಬಿದ್ದ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಬಿಡದ ದಿವಾನ್ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರು ತಮ್ಮ ಪದವಿಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದರು. ಮಹಾರಾಜರ ಸೋದರಳಿಯ ಸರ್ದಾರ್ ಕಾಂತರಾಜೇ ಅರಸರು ದಿವಾನರಾದರು. 1921ರಲ್ಲಿ ಮಿಲ್ಲರ್ ಸಮಿತಿಯ ಶಿಫಾರಸ್ಸುಗಳು ಅನುಷ್ಠಾನಗೊಂಡವು (**ನೋಡಿ–ಕರ್ನಾಟಕದ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಆಯೋಗಗಳು**). (ಎ.ಎನ್.)

ಪ್ರತಾಪಸಿಂಹ, ರಾಣಾ: 1572–97. ಮೇವಾಡದ ದೊರೆ. ಬಪ್ಪರಾವುಲ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನು. ಈತ ಉದಯಸಿಂಹನ ಮಗ. ಮಹಾವೀರ, ದೇಶಪ್ರೇಮಿ, ಮೇವಾಡದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಅಕ್ಬರನನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಹೋರಾಡಿದವನು.

ಅಕ್ಬರ್ ತನ್ನ ಪ್ರಚಂಡ ಸೇನಾಬಲದೊಂದಿಗೆ ರಾಜಸ್ಥಾನದ ಮೇಲೆ ಬಿರುಗಾಳಿಯಂತೆ ಧಾಳಿಯಿಟ್ಟು ಮಾರವಾಡ, ಅಂಬರ್, ಬಿಕನೀರ್ ಮತ್ತು ಟೋಂದಿ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ಮೇವಾರದ ಕಡೆ ತಿರುಗಿದ. ಅವನು 1567ರಲ್ಲಿ ಚಿತ್ತೂರನ್ನು ಮುತ್ತಿದ. ಉದಯಸಿಂಹ ಅವನ ಮುಂದೆ ನಿಲ್ಲಲಾರದೆ ಓಡಿಹೋಗಿ ಕಮಲ ಮೇರುವಿನಲ್ಲಿ ನಿಂತು ಗೋಗುಂಡ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿದ. ಅವನ ನೆಚ್ಚಿನ ಸಂಗಡಿಗರಾದ ಜಯಮಲ್ಲ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟರು ಮಡಿದರು. ಚಿತ್ತೂರು ಕೋಟೆ ಅಕ್ಬರನ ವಶವಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿಯ ದೇವಿ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿದ್ದ ಬೃಹತ್‌ಗಾತ್ರದ ನಗಾರಿಯನ್ನು ಅಕ್ಬರ್ ಆಗ್ರಕ್ಕೆ ಸಾಗಿಸಿದ. ಉದಯಸಿಂಹ 1572ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದಾಗ ಪ್ರತಾಪಸಿಂಹ ಕಮಲಮೇರುವಿನಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು ತಂದೆಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ರಾಜಸ್ಥಾನದ ಸಣ್ಣದೊಡ್ಡ ದೊರೆಗಳು ಅಕ್ಬರನ ಪ್ರಚಂಡ ಸೈನ್ಯದ ಮುಂದೆ ನಿಲ್ಲಲಾರದೆ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬರಾಗಿ ಸೋತು ಶರಣಾದರು. ಆದರೆ ಪ್ರತಾಪಸಿಂಹ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಮೊಗಲರ ಸ್ನೇಹಹಸ್ತವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಲು ಸಿದ್ಧನಿರಲಿಲ್ಲ. ಉಳಿದ ರಾಜಪುತ್ರರಂತೆ ಮೊಗಲರೊಡನೆ ದೇಹ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿ ಅವರ ಊಳಿಗ ಮಾಡುವ ಆಸೆಗೆ ಬಲಿಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ತಾನು ಬಪ್ಪರಾವುಲನ ವಂಶದ ಕುಡಿ, ಮರ್ತ್ಯಲೋಕದ ಮಾನವನಿಗೆ ತಲೆಬಾಗಲಾರೆ ಎಂಬ ದೃಢಸಂಕಲ್ಪ ಇವನದು.

ಪ್ರತಾಪಸಿಂಹನೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಲು ಅಂಬರಿನ ರಾಜ ಮಾನಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಅಸಫ್‌ಖಾನರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಮೊಗಲ್ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಗೋಗುಂಡ ಕೋಟೆಗೆ 32ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಳದಿಘಾಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರತಾಪಸಿಂಹ ಎದುರಿಸಿದ. ಎರಡೂ ಪಡೆಗಳ ಸೈನ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಕದನ ನಡೆದು ಪ್ರತಾಪಸಿಂಹ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋತ. ಇವನು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಮುನ್ನಡೆಸಲು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿ, ಶತ್ರುಗಳು ಬಂದು ತನ್ನನ್ನು ಕೈಸೆರೆ ಹಿಡಿಯುವ ಮೊದಲೇ ಕುದುರೆಯನ್ನೇರಿ ಅರಾವಳಿ ಗುಡ್ಡಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ತಲೆ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನನ್ನು ಉಳಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಇವನ ನೆಚ್ಚಿನ ಸೇವಕ ಜಾಲಮುಖಂಡನೊಬ್ಬ ಪ್ರತಾಪಸಿಂಹನಂತೆ ವೇಷ ಧರಿಸಿ, ಸತ್ತಿಗೆ ಹಿಡಿದು ಶತ್ರುಗಳಿಗೆ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕಿ ಅವರಿಂದ ಹತನಾದ. ಅರಾವಳಿ ಗುಡ್ಡಗಾಡನ್ನು ಸೇರಿದ ಪ್ರತಾಪಸಿಂಹ ಚಿತ್ತೂರು ಮತ್ತೆ ತನ್ನ ವಶವಾಗುವವರೆಗೆ ಹಾಸಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ಮಲಗುವುದಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಬೆಳ್ಳಿ ಬಂಗಾರದ ತಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಊಟಮಾಡುವುದಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಮಾಡಿ, ಹುಲ್ಲಿನ ಹಾಸಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ಮಲಗಿ ಗೆಡ್ಡೆ ಗೆಣಸುಗಳನ್ನು ತಿಂದು ಕಾಲಯಾಪನ ಮಾಡಿದ. ಮೊಗಲ್ ಸೈನ್ಯ ಇವನನ್ನು ಬೆನ್ನಟ್ಟುತ್ತಲೇ ಇತ್ತು. ಎಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಶತ್ರುಗಳ ಸೈನಿಕರೂ ಮೊಗಲರ ಗೂಢಚಾರರೂ ತುಂಬಿದ್ದರು. ಅವರಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರತಾಪಸಿಂಹ ಹೆಂಡತಿಮಕ್ಕಳೊಂದಿಗೆ ಅಲೆಮಾರಿಯಾಗಿ ಅಲೆದಾಡ ಬೇಕಾಯಿತು. ಎಷ್ಟೋ ಬಾರಿ ತನ್ನ ಮಗನನ್ನು, ಬುಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಕೂಡಿಸಿ ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ಪಾರುಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಒಮ್ಮೆ ಇವನನ್ನು ಹಿಡಿಯಲು ಬಂದ ಗೂಢಚಾರನೊಬ್ಬ ಪ್ರತಾಪಸಿಂಹನ ರಿಕ್ತಾವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನೋಡಿ ಕಂಬನಿಮಿಡಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಪ್ರತಾಪಸಿಂಹ ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ಕಷ್ಟಕಾರ್ಪಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡನಾದರೂ ಇವನ ಹೋರಾಟ ವ್ಯರ್ಥಸಾಹಸವಾಯಿತು. ಇವನು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡುತ್ತಲೇ ತಾನು ಆರಂಭಿಸಿದ ಕೆಲಸವನ್ನು ಸಾಧಿಸುವ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ತನ್ನ ಮಗ ಅಮರಸಿಂಹನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿ 57ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ 1597 ಜನವರಿ 19 ರಂದು ನಿಧನನಾದ. ಮೊಗಲರ ಆಕ್ರಮಣದ ವಿರುದ್ಧ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದ ರಜಪೂತ ದೊರೆ ಇವನೊಬ್ಬನೇ. ಮುಂದೆ ಅಮರಸಿಂಹ 1614ರಲ್ಲಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಜಹಾಂಗೀರನಿಗೆ ಮಣಿಯಬೇಕಾಯಿತು. (ಎಸ್.ಕೆ.ಬಿ)

ಪ್ರಥಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಮರ–1857: ಆಧುನಿಕ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಘಟನೆ. 1857ರ ದಂಗೆಗೆ ಹಲವಾರು ಕಾರಣಗಳಿವೆಯಾದರೂ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಎರಡು ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಸರ್.ಜಾನ್ ಲಾರೆನ್ಸ್‌ನ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಘಟನೆ ಕ್ರಾಂತಿಯಲ್ಲವೆಂದೂ ಅದರ ಮೂಲವನ್ನು ಸೈನ್ಯದ ದಂಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದೆಂದೂ ಅದಕ್ಕೆ ಕೊಬ್ಬು ಸವರಿದ ತೋಟಾಗಳೇ ಕಾರಣವೆಂದೂ ಇದರಲ್ಲಿ ಪಿತೂರಿಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಾಗಲೀ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ನಾಶಮಾಡುವ ಗುರಿಯಾಗಲೀ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ದಂಗೆ ದುರಭಿಮಾನ ಮತ್ತು ಸ್ವಾರ್ಥದ ದಂಗೆಯಾಗಿದ್ದು, ಸಮರ್ಥವಾದ ನಾಯಕತ್ವವಾಗಲೀ ಜನತೆಯ ಬೆಂಬಲವಾಗಲೀ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಸರ್.ಜಾನ್ ಸೀಲೀ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಸರ್.ಜಾನ್ ಔಟ್‌ರಾಮ್‌ನ ಪ್ರಕಾರ ಇದು ಜನಪ್ರಿಯ ದಂಗೆಯ ಮೊದಲ ಹಂತ. ಆದರೆ ಭಾರತೀಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾದಿಗಳು 1857ರ ದಂಗೆಯನ್ನು ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಸಮರವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಸಮರ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದ ಲೇಖಕರಾದ ವಿ.ಡಿ.ಸಾವರ್ಕರರು ಹೇಗೆ ದಂಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಮರದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಶೋಕ ಮೆಹತಾರವರು ಕ್ರಾಂತಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಲಕ್ಷಣದ ಬಗ್ಗೆ ತಮ್ಮ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ವಿವೇಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಾವರ್ಕರ್ ಮತ್ತು ಮೆಹತಾರವರನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತಾ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಇತಿಹಾಸಕಾರನಾದ ಥಾಮಸನ್ 1857ರ ದಂಗೆ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಯುದ್ಧವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕ್ರಾಂತಿಯ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ವಿವೇಚಿಸುತ್ತಾ ಎಸ್.ಬಿ.ಚೌಧರಿಯವರು ಅದರ ನಾಗರಿಕ ಮತ್ತು ಸೈನಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸಿ ಆ ದಂಗೆಯಲ್ಲಿ ಜನತೆಯ ಪಾತ್ರವೇನು ಎಂಬುದನ್ನು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಇತಿಹಾಸಕಾರರಾದ ಆರ್.ಸಿ.ಮುಜುಂದಾರ್ ಮತ್ತು ಎಸ್.ಎನ್.ಸೇನರು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ 1857ರ ಘಟನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಎಲ್ಲ ಅಧಿಕೃತ ಮತ್ತು ಅನಧಿಕೃತ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದರಾದರೂ ಅವರು ಒಮ್ಮತದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸದೆ. ಈ ಘಟನೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಥೈಸಿದ್ದಾರೆ. 1857ರ ದಂಗೆ ಯಾವ ಜಾಗರೂಕತೆಯ ಯೋಜನೆಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಲೀ ಅಥವಾ ಅದರ ಹಿಂದೆ ಯಾವ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಕೈವಾಡವಾಗಲೀ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಇಬ್ಬರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ. ಸೇನರ ಪ್ರಕಾರ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಭೌಗೋಳಿಕಪದವಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆ ಇನ್ನೂ ಬಾಲ್ಯಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿತ್ತು.

1857ರ ಕ್ರಾಂತಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಯುದ್ಧವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಸೇನರು ಭಾವಿಸಿ. ಧರ್ಮಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಹೋರಾಟ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಯುದ್ಧವಾಗಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಮಜುಂದಾರರು 1857ರ ದಂಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಯುದ್ಧವಲ್ಲವೆಂದಿದ್ದಾರೆ. ಈ ದಂಗೆ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಸ್ವರೂಪ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ದಂಗೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದವರು ಸಿಪಾಯಿಗಳು. ಮಜುಂದಾರರೂ 1857ರ ದಂಗೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಅದು ಶೀಘ್ರದಲ್ಲಿಯೇ ಬಲಿಷ್ಠ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಶಕ್ತಿಗೆ ಸವಾಲಾಯಿತ್ತೆಂದಿದ್ದಾರೆ.

ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಸೈನಿಕ ಕುಂದುಕೊರತೆಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಧಾನ್ಯತೆ ಕೊಟ್ಟು ಕೊಬ್ಬು ಸವರಿದ ತೋಟಾಗಳೇ 1857ರ ದಂಗೆಗೆ ಕಾರಣವೆಂದರೆ ಆಧುನಿಕ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಈ ವಾದವನ್ನು ಒಪ್ಪದೆ, ಕ್ರಾಂತಿಯ ಕಾರಣಗಳು ಗಹನವಾಗಿದ್ದು, ಅವುಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕಾದರೆ ಒಂದು ಶತಮಾನದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸ ಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಗ್ರೊವರ್ ಹೇಳುವ ಹಾಗೆ ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಶೇಖರವಾಗಿದ್ದ, ಸುಲಭವಾಗಿ ಹತ್ತಿಕೊಳ್ಳ ಬಹುದಾದ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಎಸೆದಂತಹ ಬೆಂಕಿಕಡ್ಡಿಯಂತೆ ಇತ್ತು – ಕೊಬ್ಬು ಸವರಿದ ತೋಟಾಗಳು ಮತ್ತು ಸೈನಿಕರ ದಂಗೆ.

ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ವಿಸ್ತರಣಾ ನೀತಿಯಿಂದ ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಈ ಆಕ್ರಮಣ ನೀತಿಯಲ್ಲಿ ಡಾಲ್‌ಹೌಸಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ನೀತಿಯೇ ಕೊನೆಯ ಹಂತವಾಗಿತ್ತು. ದತ್ತು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ರಾಜ್ಯದ ಹಕ್ಕಿಲ್ಲವೆಂಬ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದುದರಿಂದ ರಾಜರಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅವರ ಪ್ರಜೆಗಳಲ್ಲಿ ಅತೃಪ್ತಿ ಮತ್ತು ಅಶಾಂತಿ ತಲೆದೋರಿತು. ಮೋಸದಿಂದ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಕಸಿದುಕೊಳ್ಳುವುದು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಧೋರಣೆ ಎಂದು ಜನತೆ ಭಾವಿಸಿದರು. ಔದ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ

ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಜನತೆಯ ರಾಜನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಎಂದು ಭಾವಿಸಲಾಯಿತು. ಜನರ ಮತ್ತು ಸರ್ಕಾರದ ನಡುವೆ ಸಹಕಾರವಿಲ್ಲದೆ ಹೋದುದೇ ಭಾರತೀಯ ದಂಗೆಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತೆಂದು ಸರ್.ಅಹಮದ್‍ಖಾನ್ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ.

ಸೈನಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ನ್ಯೂನತೆಗಳಿದ್ದವು. ಭಾರತೀಯ ಸೈನಿಕರಲ್ಲಿ ಅಶಾಂತಿಯ ಹೊಗೆಯಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಸುಭೇದಾರನ ಸಂಬಳ ಐರೋಪ್ಯ ಸೈನಿಕನ ಸಂಬಳಕ್ಕಿಂತ ಕಡಿಮೆಯಿತ್ತು. ಭಾರತೀಯ ಸೈನಿಕರಿಗೆ ಬಡ್ತಿಯ ಅವಕಾಶವೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಭಾರತೀಯ ಸೈನಿಕರಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆಯೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಸೈನಿಕರ ಸ್ಥಿತಿ ಶೋಚನೀಯವಾಗಿತ್ತು. ಬಂಗಾಲಿ ಸೈನಿಕರು ಸಮುದ್ರಯಾನವನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿದ್ದರೂ ಅವರನ್ನು ದೇಶದ ಹೊರಗಡೆಯ ಸೇವೆಗಳಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂತಹ ಸಂದಿಗ್ಧ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕೊಬ್ಬು ಸವರಿದ ತೋಟಾಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲು ಬಲಾತ್ಕರಿಸಿದ್ದು ಅಶಾಂತಿಯ ಹೊಗೆಯನ್ನು ಜ್ವಾಲೆಯನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿತು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಕಾರಣಗಳೂ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ಕ್ರಾಂತಿ ಉಗ್ರರೂಪ ತಳೆಯಿತು. (ಎಸ್.ಜಿ.)

ಪ್ರಭಾಸ್ ಪಾಠಣ್: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಜುನಾಗಡ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆ. ಸೋಮನಾಥ್ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುವ ಈ ನೆಲೆ ಹಿರಣ್ ನದಿ ಮುಖದಲ್ಲಿದೆ. 5 ದಿಬ್ಬಗಳಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಹಾಗೂ ಬರೋಡದ ಎಂ.ಎಸ್.ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ 1956ರಲ್ಲಿ ಜಂಟಿಯಾಗಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದವು. 1972, 1976, 1977ರಲ್ಲಿ ಪುಣೆಯ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜು ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಸಹಯೋಗದೊಂದಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2000–ಪ್ರ.ಶ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಯ 5 ಹಂತಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು.

ಒಂದನೆಯ ಹಂತದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2000–1800) ಅವಶೇಷಗಳು ಭಾಗಶಃ ನದಿಯ ನೆರೆಮಣ್ಣಿನ ಸ್ತರದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಜನ ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ ಅಲಗುಗಳನ್ನೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಹಾಗೂ ಒರಟು ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನೂ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗುಜರಾತ್ ಪ್ರದೇಶದ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಕಪ್ಪು ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಯೂ ಆಗ ಸೀಮಿತ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಫಯಾನ್ಸ್ ಹಾಗೂ ಚಿಪ್ಪಿನ ಮಣಿಗಳೂ ಲಭಿಸಿರುವ ಈ ಹಂತದಿಂದ ಪಡೆದ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2410–110. ಇದು ನೆರೆಮಣ್ಣಿನ ಸ್ತರವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಕಾಲಮಾನದ ನಿಖರತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಅನುಮಾನವಿದೆ.

2ನೆಯ ಹಂತದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1800–1500) ಹೊಸ ಬಗೆಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಭಾಸ್ ಪಾತ್ರೆ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗುಲಾಬಿ ಅಥವಾ ಕಿತ್ತಳೆಬಣ್ಣದ ಲೇಪವುಳ್ಳ, ನುಣುಪು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಿರುವ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ನೇರಳೆ ಅಥವಾ ಕಂದುಬಣ್ಣದಿಂದ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳವು. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಆಕಾರಗಳು ಹರಪ್ಪ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಅನುಕರಣೆಯಾಗಿವೆ. ಫಯಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ ಅನೇಕ ವಿಧದ ಮಣಿಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಮಣಿಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ. ಮಿಲಿಯೊಲೈಟ್ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಆಯತಾಕಾರದ ಮನೆಯೊಂದರ ತಳಪಾಯ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1500–1200) ಪ್ರಭಾಸ್ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಬಳಕೆ ಮುಂದುವರೆದುದರ ಜೊತೆಗೆ ಮಿರುಗುವ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿತು. ಮಣ್ಣಿನ ಗಾರೆಯಲ್ಲಿ ಮಿಲಿಯೊಲೈಟ್ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಒಂದು ಕಟ್ಟಡ ಸಂಕೀರ್ಣ ಈ ಹಂತದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಅವಶೇಷ. ಹಲವಾರು ಸಣ್ಣ ಚೌಕಕೋಣೆಗಳನ್ನೂ ಕೆಲವು ವಿಶಾಲ ಕೋಣೆಗಳನ್ನೂ ಹೊಂದಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡ ವಸತಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದಲ್ಲವೆಂಬುದು ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡುತ್ತದೆ. ಗಿಡ್ಡ ಗೋಡೆಗಳಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಚಾವಣಿಯಿದ್ದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಕಪ್ಪುಮಣ್ಣಿನುಂಡೆಗಳನ್ನು ಹಾಸಿ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ನೆಲಗಟ್ಟಿದ್ದರೂ ಜಾಗರೂಕತೆ ವಹಿಸಿದ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಲ್ಲ. ವಾಸದ ಕುರುಹುಗಳಾದ ಬೂದಿ, ಒಲೆ, ಇದ್ದಿಲು ಮೊದಲಾದುವು ಇಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಇದು ದಾಸ್ತಾನು ಗೃಹ ಅಥವಾ ಇನ್ನಾವುದೇ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡವಾಗಿರಬೇಕು. ಈ ಹಂತದ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಇವೆಂದರೆ ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿಯ ಅಲಗು–ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತಕಲ್ಲಿನ, ಫಯಾನ್ಸ್–ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ ಮಣಿಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ ವಿಶಿಷ್ಟ ತಾಯಿತ–ಮುದ್ರೆ ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು ಇದರ ಒಂದು ಮುಖದ ಮೇಲೆ 7, ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖದ ಮೇಲೆ 5 ಶೈಲೀಕೃತ ಜಿಂಕೆ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಹೂವಿನಾಕೃತಿಯ ಚಿನ್ನದ ಓಲೆಯೂ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಹರಪ್ಪ ಮಾದರಿಯ ಚರ್ಟ್‍ಕಲ್ಲಿನ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಜನ ಸಂಪದ್ಭರಿತರಾಗಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ಇದರಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಹಂತದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಇವರು ವಸತಿಯನ್ನು ತೊರೆದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯಿಂದಾವೃತವಾದ ವಸತಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಕೋಟೆ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು 4 ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಬುರುಜುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜನ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಹಂತ ಕೊನೆಗೊಂಡದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ. 5ನೆಯ ಹಂತದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ– ಪ್ರ.ಶ.6ನೆಯ ಶತಮಾನ) ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ.. ರೋಮ್ ಸಂಪರ್ಕ ಸಂಕೇತವಾದ ಮದ್ಯಜಾಡಿಯ ಚೂರುಗಳೂ ಗುಪ್ತ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳೂ ಇಲ್ಲಿವೆ. (ವೈ.ಎಂ.)

ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಶಿಲೋಪಕರಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ: ಶಿಲಾಯುಗದ ಮಾನವನ ದೈನಂದಿನ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲೋಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯೂ ಒಂದು. ಶಿಲಾಯುಗದ ಪ್ರತಿ ಹಂತದಲ್ಲಿಯೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯ ಮತ್ತು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಪರಿಸರ ಬದಲಾದಂತೆಲ್ಲ ಮಾನವ ಜೀವನಶೈಲಿ ಬದಲಾಗಿ ಇದಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಉಪಕರಣಗಳ ಆಕಾರ–ಬಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು; ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆಗಳಾದವು. ಉಪಕರಣಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅವುಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಕೆಲವು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಗುರುತುಗಳಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಊಹಿಸಬಹುದು. ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ನಿಖರವಾಗಿ ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ತಜ್ಞರು ಎರಡು ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವು ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ ಮಾರ್ಗ ಮತ್ತು ಜನಾಂಗೀಯ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾರ್ಗ. ಮೊದಲನೆಯದು ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸ್ವತಃ ತಯಾರಿಸಿ ಈ ಕ್ರಿಯೆಯು ಒಳಗೊಳ್ಳುವ ಹಂತಗಳನ್ನು ಅರಿಯುವ ಪ್ರಯತ್ನವಾದರೆ ಎರಡನೆಯದು ಕೆಲವು ಆದಿವಾಸಿ ಪಂಗಡಗಳಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಅದರ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಮರುಸೃಷ್ಟಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ. ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆ ಸುಲಭಸಾಧ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಯಲ್ಲ; ಇದು ಕಲ್ಲಿನ ಭೌತಿಕ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳ ತಿಳಿವಳಿಕೆ, ಬೇಕಾದ ಆಕಾರಕ್ಕೆ ಆಯ್ದ ಕಲ್ಲನ್ನು ಕೆತ್ತುವ ಜಾಣ್ಮೆ, ನಿಪುಣತೆ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಪರಿಶ್ರಮ, ಅನುಭವ–ಇವೆಲ್ಲವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಒಂದು ಸಂಕೀರ್ಣ ಕ್ರಿಯೆ ಎಂಬುದು ಇಂತಹ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

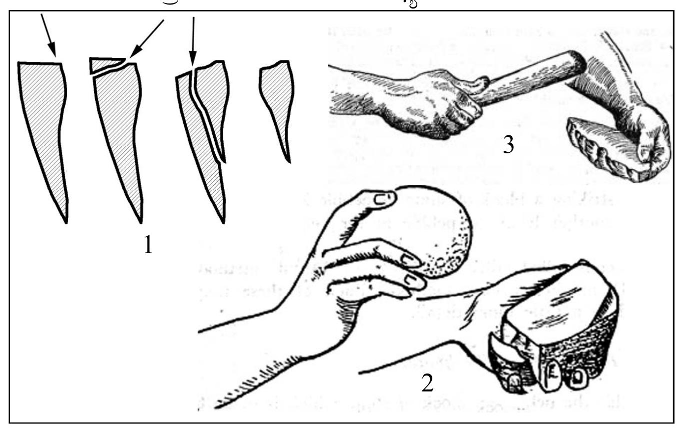

1) ಕೊಂಬಿನ ತಂತ್ರ, 2) ನೇರ ಹೊಡೆತ ತಂತ್ರ, 3) ಹಗುರ ಸುತ್ತಿಗೆ ತಂತ್ರ

ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ: ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಮುಖ್ಯ ಉಪಕರಣಗಳೆಂದರೆ ವಿವಿಧ ಆಕಾರದ ಕೈಗೊಡಲಿ, ಕಡಿಕತ್ತಿ, ಕೊಚ್ಚುಗತ್ತಿ, ಕೊಚ್ಚುವ ಮತ್ತು ಚೂರಿಯಂತಹ ಉಪಕರಣಗಳು, ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ. ಕೊಚ್ಚುಗತ್ತಿಯನ್ನು ನದಿಯ ಉರುಟುಕಲ್ಲು ಅಥವಾ ದೊಡ್ಡ ದಪ್ಪಚಕ್ಕೆಯಿಂದ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇತರ ಉಪಕರಣಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದೊಡ್ಡಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದಲೇ ಮಾಡಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಲಭ್ಯವಿರುವ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್, ಬಸಾಲ್ಟ್, ಮರಳುಗಲ್ಲು, ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲು, ಚರ್ಟ್‍ಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮತ್ತು ರೂಪಾಂತರಿತ ಕಲ್ಲುಗಳು ಹಾಗೂ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಅನ್ನು ವಿರಳವಾಗಿ ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತದ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿವೆ. ಇದರ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ, ಆಫ್ರಿಕದ ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ, ಶುದ್ಧ ಉರುಟುಗಲ್ಲು ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯ (ಪೆಬಲ್ ಟೂಲ್ ಕಲ್ಚರ್) ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಿಖರ ಭೂಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೂ ಕಾಣಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆ ತಂತ್ರಗಳು ಹೀಗಿವೆ:

ಆಯ್ದಶಿಲೆಯಿಂದ (ನದಿಯ ಉರುಟುಕಲ್ಲು, ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲು ತುಂಡು) ಮೊದಲು ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮೂಲಶಿಲೆಗೆ (ಕೋರ್) ಚಕ್ಕೆ ಅಂಟಿದ್ದ ಭಾಗ ಚಕ್ಕೆ ಒಳಬದಿಯಾದರೆ (ವೆಂಟ್ರಲ್ ಸೈಡ್). ಇದರ ಮತ್ತೊಂದು ಬದಿ ಹೊರಬದಿ (ಡಾರ್ಸಲ್ ಸೈಡ್). ಚಕ್ಕೆಯನ್ನು ತೆಗೆದಾಗ ಹೊಡೆತದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಚಕ್ಕೆಯ ಒಳಬದಿಯ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಡೆತ ಬಿದ್ದ ಬಿಂದುವಿನಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬು ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ (ಪಾಸಿಟಿವ್ ಬಲ್ಬ್) ಹಾಗೂ ಮೂಲಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕನುಗುಣವಾದ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ತಗ್ಗು (ನೆಗೆಟಿವ್ ಬಲ್ಬ್) ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಚಕ್ಕೆಯನ್ನು ಮತ್ತೆ ಮೂಲಶಿಲೆಗೆ ಜೋಡಿಸಿದಾಗ, ಚಕ್ಕೆಯ (ಧನಾತ್ಮಕ) ಉಬ್ಬು ಮೂಲಶಿಲೆಯ (ಋಣಾತ್ಮಕ) ತಗ್ಗಿಗೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಚಕ್ಕೆ ತೆಗೆಯಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಮೂಲಶಿಲೆಯ ಮೇಲೆ ಅಂಚನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮಟ್ಟ

(ಸ್ಟ್ರೈಕಿಂಗ್ ಪ್ಲಾಟ್‌ಫಾರ್ಮ್) ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಅಂಚಿನ ಮೇಲೆ ಹೊಡೆದಾಗ ಆ ಅಂಚಿನಿಂದ ಚಕ್ಕೆಯೇಳುತ್ತದೆ. ಸಮತಟ್ಟಿನ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಗವೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚಕ್ಕೆಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಚಕ್ಕೆಯ ಒಂದು ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಸಮತಟ್ಟು ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ತಾಗಿ ಕೆಳಗೆ (ಒಳಬದಿಯಲ್ಲಿ) ಉಬ್ಬು ಇರುತ್ತದೆ. ಚಕ್ಕೆಯ ಸಮತಟ್ಟ ಮತ್ತು ಉಬ್ಬಿನ ನಡುವೆ ಉಂಟಾಗುವ ಕೋನ ಚಕ್ಕೆಕೋನ. ಈ ಕೋನ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ 90°ಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಮೂಲಶಿಲೆಯಿಂದ ತೆಗೆಯುವ ಮೊದಲ ಸುತ್ತಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳ ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮೂಲಶಿಲೆಯ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಮೇಲ್ಮೈ (ಕಾರ್ಟೆಕ್ಸ್) ಇರುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆಯ ಸುತ್ತಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳ ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆ ಸುತ್ತಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಉಂಟಾದ ಋಣಾತ್ಮಕ ತಗ್ಗು/ಚಕ್ಕೆ ಗುರುತುಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಚಕ್ಕೆಯಿಂದ ತಯಾರಾದ ಉಪಕರಣ ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣ. ಮೂಲಶಿಲೆಯನ್ನೇ ನೇರವಾಗಿ ಉಪಕರಣದ ರೂಪಕ್ಕೆ ತಂದರೆ (ಬಂಡೆಯಿಂದ ಶಿಲ್ಪ ಕೆತ್ತುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ) ಅದು ತಿರಳುಗಲ್ಲು ಉಪಕರಣ.

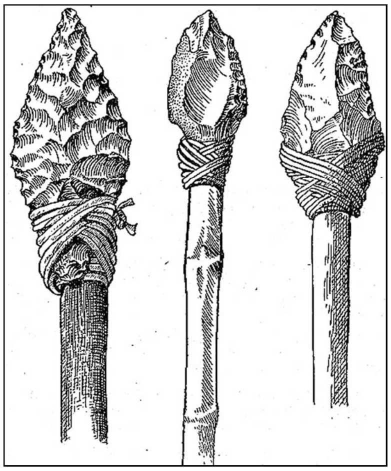

ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಭಲ್ಲೆ

ಬಡಿಗಲ್ಲು ಅಥವಾ ಒಂದರಿಂದ ಮತ್ತೊಂದು ಕಲ್ಲನ್ನು ಹೊಡೆಯುವ ತಂತ್ರ: ನದಿಯ ದೊಡ್ಡ ದುಂಡುಗಲ್ಲು ಅಥವಾ ಯಾವುದೇ ಕಲ್ಲುತುಂಡನ್ನು ಭೂಮಿಯೊಳಗೆ ಹುದುಗಿರುವ ಬಡಿಗಲ್ಲು ಅಥವಾ ದೊಡ್ಡಕಲ್ಲಿನ ಅಂಚಿನ ಮೇಲೆ ಜೋರಾಗಿ ಕುಟ್ಟಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆಗ ಕುಟ್ಟಿದ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ದೊಡ್ಡಗಾತ್ರದ ಚಕ್ಕೆಯೇಳುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಚಕ್ಕೆಯಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬು ಬಹಳ ದೊಡ್ಡದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಮೇಲ್ಮೈ ಇರುತ್ತದೆ. ಚಕ್ಕೆಕೋನ ವಿಶಾಲ ಕೋನವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಕೈಗೊಡಲಿ, ಚೂರಿಯಂತಹ ಉಪಕರಣ ಮತ್ತು ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನರ್ಮದ ನದಿಪಾತ್ರದ ಕೆಲವು ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಸೋಹನ್ ನದಿಪಾತ್ರದ ಆದಿ ಹಂತದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ತಂತ್ರ ಬಳಕೆಯಾದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ನೇರ ಹೊಡೆತ ಅಥವಾ ಭಾರ ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲಿನ ತಂತ್ರ: (ಹಾರ್ಡ್ ಹ್ಯಾಮರ್) ಈ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಆಯ್ದ ಶಿಲೆಗಿಂತ ಸುತ್ತಿಗೆಯಾಗಿ ಬಳಸುವ ಕಲ್ಲು ಹೆಚ್ಚು ತೂಕದ್ದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ನದಿಯ ದೊಡ್ಡ ದುಂಡುಗಲ್ಲು ಅಥವಾ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯನ್ನು ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ಇದರ ಅಂಚಿನ ಮೇಲೆ ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದ ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಓರೆಯಾಗಿ ಹೊಡೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆ ಚಕ್ಕೆ ಎಬ್ಬಿಸುವಾಗ ಮೂಲಶಿಲೆಯನ್ನು ಕೆಳಗುಮೇಲೆ ತಿರುಗಿಸಿಕೊಂಡು ಇದೇ ವಿಧಾನವನ್ನು ಪುನರಾವರ್ತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಕೆಳಗುಮೇಲೆ ತಿರುಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ ಉಪಕರಣಕ್ಕೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರ–ಅಳತೆಯ ಚಕ್ಕೆ ಸಿಗುವವರೆಗೆ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಉಪಕರಣಗಳ ಅಂಚು ಅಂಕುಡೊಂಕಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕೈಗೊಡಲಿ, ಕೊಚ್ಚುವ ಹಾಗೂ ಬಹುಮುಖ ಉಪಕರಣಗಳು ಈ ವಿಧಾನದಿಂದ ತಯಾರಾಗಿರಬಹುದು.

ಕ್ಲ್ಯಾಕ್ಟೋನಿಯನ್ ತಂತ್ರ: ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಕ್ಲ್ಯಾಕ್ಟನ್–ಆನ್–ಸೀ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲು ಈ ತಂತ್ರವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಈ ಹೆಸರು. ಈ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಮೂಲಶಿಲಾಗಟ್ಟಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರದಲ್ಲಿರಬೇಕು. ಇದರ ಮುಖಗಳು ಸುಮಾರಾಗಿ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿದ್ದು ಒಂದನ್ನೊಂದು ಸಂಧಿಸುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿರಬೇಕು. ಇಂತಹ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯ ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಸಮತಟ್ಟು ಮುಖದ ಮೇಲೆ, ಅಂಚಿನ ಹತ್ತಿರ ಬಲವಾಗಿ ಹೊಡೆದು ಮೊದಲು ಒಂದು ಚಕ್ಕೆ ಎಬ್ಬಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮೂಲಶಿಲೆಯ ಮೇಲೆ ಈ ಚಕ್ಕೆಯಿಂದಾದ ತಗ್ಗನ್ನು (ಚಕ್ಕೆ ಗುರುತು) ದಂಡೆಯಂತೆ ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯ ಅಂಚಿನುದಕ್ಕೂ ಚಕ್ಕೆ ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟು ಚಕ್ಕೆ ತೆಗೆದ ಅನಂತರ ಉಳಿವ ತಿರುಳು ಬೈಕೋನ್ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ತಿರುಳಿನ ಅಂಚುಗಳು ಅಂಕೊಡೊಂಕಾಗಿ ಆದರೆ ಹರಿತವಾಗಿ ಇರುತ್ತವೆ. ಮಹೇಶ್ವರ್ ಹಳ್ಳಿಯ (ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ) ಬಳಿ ನರ್ಮದ ನದಿತೀರದಲ್ಲಿರುವ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಮೂಲಶಿಲೆಯ ತಿರುಳನ್ನು ಕಡಿಕತ್ತಿಯಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ಕೋಂಬೇವ ತಂತ್ರ: ಈ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುವ ದೊಡ್ಡಗಾತ್ರದ ಚಕ್ಕೆಯನ್ನು ಮೂಲಶಿಲೆಯಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಚಕ್ಕೆಯ ಉಬ್ಬಿನ ಮೇಲೆ ಅಥವಾ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೊಡೆದಾಗ ಎಬ್ಬಿಸಿದ ಚಕ್ಕೆಯ ಇನ್ನೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲೂ ಉಬ್ಬು ಇರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂಥ ಚಕ್ಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲೂ ಉಬ್ಬಿರುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಚಕ್ಕೆ ದಪ್ಪಕ್ಕೆ ಅರೆಗೋಲವಾಗಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಅನುಕೂಲವಾಗಿರುವಂತಿರುತ್ತದೆ. ಚಕ್ಕೆಯ ಸುತ್ತಲಿನ ಅಂಚು ತೆಳುವಾಗಿ ಹರಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೀನ್ಯದ (ಆಫ್ರಿಕ) ಕೋಂಬೇವ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ತಂತ್ರವನ್ನು ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಆದಿಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳಾದ ಮಹರಾಷ್ಟ್ರದ ಚಿರ್ಕಿ–ನೆವಾಸ ಮತ್ತು ಮೋರ್‌ಗಾಂವ್‌ನಲ್ಲಿ ಕೋಂಬೇವ ಚಕ್ಕೆ, ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಚೆಲ್ಲಿಯನ್: ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಚೆಲ್ಲಿಸ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒರಟು ಕೈಗೊಡಲಿ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಚೆಲ್ಲಿಯನ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳ ಮೇಲ್ಮೈ ಮೇಲೆ ಆಳವಾದ ಚಕ್ಕೆ ಗುರುತುಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಉಪಕರಣದ ಆಕಾರ ಅಂಕುಡೊಂಕಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹಿಡಿಯುವ ಬದಿ ದಪ್ಪವಾಗಿದ್ದು ಮೊಂಡಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳನ್ನು ಭಾರದ ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನೇರ ಹೊಡೆತ ತಂತ್ರದಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅಬೆವಿಲಿಯನ್: ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಅಬೆವೀಲ್‌ನ್‌ಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒರಟು ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಚೆಲ್ಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇವು ಸುತ್ತಿಗೆ ವಿಧಾನ ಅಥವಾ ಬಡಿಗಲ್ಲು ವಿಧಾನದಿಂದ ತಯಾರಾಗಿರಬೇಕು. ಈ ಕೊಡಲಿಗಳ ಮೇಲೂ ಆಳವಾದ ಚಕ್ಕೆಗುರುತುಗಳಿದ್ದು ಆಕಾರ ಅಂಕುಡೊಂಕಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಅಶೂಲಿಯನ್: ಕೈಗೊಡಲಿ ತಯಾರಿಕೆಯ ತಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಸುಸಜ್ಜಿತವಾದುದು. ಮೂಳೆ, ಮರ ಅಥವಾ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ಹಗುರ ಸುತ್ತಿಗೆಯಿಂದ ಒಂದು ಹದದಲ್ಲಿ, ಕೌಶಲದಿಂದ ಚಕ್ಕೆಯೆಬ್ಬಿಸಿ ರೂಪಿಸಿದ ಕೊಡಲಿಗಳಿವು. ಇವುಗಳ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿರುವ ಚಕ್ಕೆಗುರುತುಗಳು ಕೊಡಲೆ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಾರದಂತೆ ಇರುತ್ತವೆ. ಆಕಾರ ಸಮರೂಪದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಕೊಡಲಿಗಳು ಸ್ವಲ್ಪ ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿರುತ್ತವೆ.

ಮರದ/ಎಲುಬಿನ ಹಗುರ ಸುತ್ತಿಗೆ ತಂತ್ರ (ಸಾಫ್ಟ್ ಹ್ಯಾಮರ್): ಕಲ್ಲಿನ ಸುತ್ತಿಗೆ ಬಳಸಿ ತೆಗೆದ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದಪ್ಪವಾಗಿದ್ದು, ಅಂಕುಡೊಂಕಾದ ಅಂಚು, ಓರೆಕೋರೆಯಾದ ಮೇಲ್ಮೈ, ಆಳ ತಗ್ಗುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಮೂಳೆ ಅಥವಾ ಮರದ ಸುತ್ತಿಗೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದಾಗ ಹೊಡೆತದ ಮೇಲೆ ಪೂರ್ಣ ನಿಯಂತ್ರಣವಿರುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಸುತ್ತಿಗೆಯಿಂದ ಒಂದು ಹದದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡಚಕ್ಕೆಯ ಮೇಲೆ ಹೊಡೆದಾಗ ತೆಳುವಾದ ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿರುವ ಪುಡಿ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಹೊರಬೀಳುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಉಬ್ಬು ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿ ಕಂಡೂಕಾಣದಂತಿರುತ್ತದೆ. ಅನೇಕ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ನಿಯೋಜಿತ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ತೆಗೆದು ಈ ದೊಡ್ಡ ಚಕ್ಕೆಯನ್ನು ಬೇಕಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣವನ್ನಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಉಪಕರಣಗಳ ಮೇಲ್ಮೈ ನಯವಾಗಿದ್ದು ಅಂಚು ನೇರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅಂದವಾಗಿ, ಸಮರೇಖೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಮತ್ತು ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳನ್ನು ಈ ತಂತ್ರದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿರುವರು. ಈ ತಂತ್ರವನ್ನು ಅಶೂಲಿಯನ್ ತಂತ್ರವೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

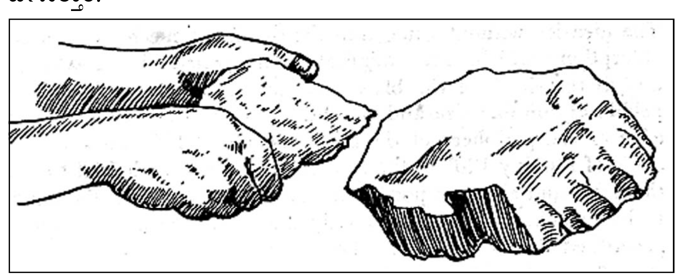

ಬಡಿಗಲ್ಲು ತಂತ್ರ

ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ: ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ತಯಾರಾದ ಉಪಕರಣಗಳು ತೀರಸಾಮಾನ್ಯ. ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಪೂರ್ವನಿರ್ಧರಿತ ಆಕಾರ–ಗಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಮೂಲಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ರೂಪ–ಅಳತೆಯಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಕುಶಲತೆಯಿಂದ ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬಗೆಬಗೆಯ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಮೊನೆಗಳು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಉಪಕರಣಗಳು. ಚಕ್ಕೆಗಳ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಯಲ್ಲಿ ಅತಿಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು (ರಿಟಚ್) ತೆಗೆಯಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಉಪಕರಣಗಳು ಅತಿಸಾಮಾನ್ಯ. ಜಾಸ್ಪರ್, ಅಗೇಟ್, ಚರ್ಟ್, ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾದ ಇತರ ಶಿಲಾಪ್ರಭೇದಗಳು.

ಲೆವಾಲ್ವ ತಂತ್ರ: ಈ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗೆ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯ ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೊನಚು ತುದಿಗಳನ್ನು ತರಿದು ನಯಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ನಂತರ ಒಂದು ಬಿಂದುವಿನ ಸುತ್ತ ವೃತ್ತ/ಅಂಡಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಎಬ್ಬಿಸಿ, ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯ ಅಂಕುಡೊಂಕಾದ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಮೇಲ್ಮೈಯನ್ನು ತೆಗೆದುಬಿಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಚಕ್ಕೆಗುರುತುಗಳು ಮಧ್ಯಬಿಂದುವಿನಲ್ಲಿ ಸೇರುವಂತೆ ಮೂಡುತ್ತವೆ. ಅನಂತರ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯ ಒಂದು ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ (ಹೊಡೆತಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಲು) ಉಳಿಯಿಂದ ಅತಿಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನೆಬ್ಬಿಸಿ, ಪುಟ್ಟ ಮಟ್ಟಸ ದಂಡೆಯನ್ನು

ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕೊನೆಯದಾಗಿ, ಯಾವುದೇ ಸಲಕರಣೆಯಿಂದ ನೇರವಾಗಿ ಅಥವಾ ಸುತ್ತಿಗೆ ಯನ್ನು ಮಧ್ಯೆಯಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಹೊಡೆದು ಚಕ್ಕೆ ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಕರಾರುವಾಕ್ಕಾಗಿ ತೆಗೆದ ಈ ಚಕ್ಕೆ ತೆಳುವಾಗಿ, ತ್ರಿಕೋನ ಅಥವಾ ಅಂಡಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಒಳಬದಿ ನುಣುಪಾಗಿ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿದ್ದರೆ, ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ಆಳವಿಲ್ಲದ ಮಧ್ಯ ಬಿಂದುವಿನಲ್ಲಿ ಸೇರುವ ತ್ರಿಕೋನಾ ಕಾರದ ಚಕ್ಕೆಗುರುತುಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಚಕ್ಕೆಯನ್ನು ನೇರವಾಗಿ ಉಪಕರಣದಂತೆ ಉಪಯೋಗಿಸಬಹುದು. ಚಕ್ಕೆ ತೆಗೆದ ಅನಂತರ

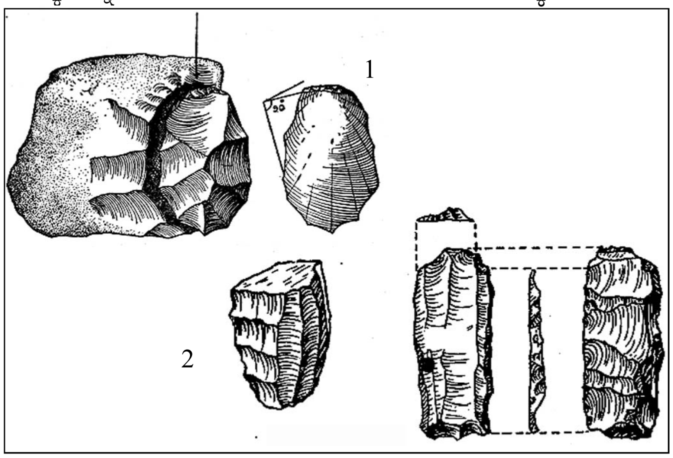

1) ಲೆವಾಲ್ವ ತಂತ್ರ, 2) ಅಲಗು ತೆಗೆವ ತಂತ್ರ

ತಿರುಳು ಆಮೆಚಿಪ್ಪಿನಂತೆ ಕಾಣುವುದರಿಂದ ಇಂತಹ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯನ್ನು ಆಮೆ ತಿರುಳೆಂದೇ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ತಂತ್ರದಿಂದ ತೆಗೆದ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಬಳಿಯ ಲೆವಾಲ್ವ ಪರೆತ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗೆ ಕಂಡುಬಂದದ್ದರಿಂದ ಈ ತಂತ್ರಕ್ಕೆ ಲೆವಾಲ್ವ ಎಂದೇ ಹೆಸರು.

ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ತಂತ್ರ: ಈ ತಂತ್ರ ಲೆವಾಲ್ವ ತಂತ್ರವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಈ ತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬದಿ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ಚಕ್ಕೆ ಅಥವಾ ಕನಿಷ್ಠ ಒಂದು ಮುಖ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿರುವ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯನ್ನು ಆಯ್ದುಕೊಂಡು ಸಮತಟ್ಟಾದ ಭಾಗದ ಅಂಚಿನ ಮೇಲೆ ಲಂಬಕೋನದಲ್ಲಿ ಹೊಡೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿ ತೆಗೆದ ಚಕ್ಕೆ ಗೋಲಾಕಾರವಾಗಿ ಅಥವಾ ಬಹುಭುಜವುಳ್ಳದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಚಕ್ಕೆ ಎದ್ದ ಜಾಗದಲ್ಲೂ ಇದೇ ಆಕಾರದ ಚಕ್ಕೆಗುರುತು ಮೂಡುತ್ತದೆ. ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯನ್ನು ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿ ತಿರುಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಮುಖದ ಸುತ್ತಲ ಅಂಚಿನ ಮೇಲೆ ಲಂಬರೇಖೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಡೆದು ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದ ಅನಂತರ ಉಳಿವ ತಿರುಳು ಬಿಲ್ಲೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಇದನ್ನು ಬಿಲ್ಲೆಯಾಕಾರದ ತಿರುಳಿನ ತಂತ್ರವೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಅಂಡಾಕಾರದ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳನ್ನು ಈ ಮಾದರಿಯ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಸುಲಭವಾಗಿ ರಚಿಸಬಹುದು.

ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಲ ಮೌಸ್ಟಿಯರ್ ಎಂಬ ಗುಹಾನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಉಪಕರಣಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದರಿಂದ ಈ ತಂತ್ರಕ್ಕೆ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಲೆವಾಲ್ವ ಮತ್ತು ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ತಂತ್ರಗಳಿಂದ ಇಚ್ಛಿಸಿದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕೆಯನ್ನು ತೆಗೆಯುವುದು ಸಾಧ್ಯ.

ಅಂತ್ಯಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ವಿಶಿಷ್ಟತೆ ಅಲಗು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ. ಒಂದು ಆಕಾರಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ ಕೊಂಡ ಮೂಲಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯಿಂದ ಏಕಕಾಲಕ್ಕೆ ಸತತವಾಗಿ ಅನೇಕ ನೀಳವಾದ ಸಮಾನಾಂತರ ಅಲಗುಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯುವ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವಿದು. ಅಲಗು (ಅಂದರೆ ಸಮಾನಾಂತರ ಬದಿಗಳಿರುವ ತೆಳುವಾದ ಚಕ್ಕೆ) ಮತ್ತು ಇದರ ಅನೇಕ ರೂಪಗಳು, ಕೊರಗ/ಕೊರೆಯುಳಿ (ಬ್ಯೂರಿನ್–ಬೋರರ್) ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಅಲಗು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆಗೊಳಗಾಯಿತು. ಅಲಗು ತಯಾರಿಕೆಯ ಕೆಲವು ವಿಧಾನಗಳು ಹೀಗಿವೆ.

ಒತ್ತಡ ಅಥವಾ ಅದುಮಿಕೆಯಿಂದ ಅಲಗು ತೆಗೆವ ತಂತ್ರ: ಮೊದಲಿಗೆ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯನ್ನು ಕೊಳವೆ ಅಥವಾ ಮೃದಂಗದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯ ಮೇಲ್ಮೈ ನುಣುಪಾಗಿದ್ದರೆ ಇದನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಉಜ್ಜಿ ದೊರಕು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯನ್ನು ನೆಟ್ಟಗೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಇದರ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಹೆಚ್ಚುಕಡಿಮೆ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿ ಗೋಲವಾಗಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ಗೋಲ ಅಂಚಿನ ಸುತ್ತಲೂ ಅತಿಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಪುಟ್ಟಪುಟ್ಟ ಸಮತಟ್ಟು ದಂಡೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಹಾಗೆಯೇ (ದಂಡೆಯಿಲ್ಲದಿದ್ದಾಗ) ಒತ್ತಿದಾಗ ಸಲಕರಣೆ ಜಾರುವ ಸಂಭವ ಹೆಚ್ಚು; ದಂಡೆಯಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅಲಗು ತೆಗೆಯಲು ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಸಲಕರಣೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಯೋಗಿಸುವ ಬಲ ಎರಡರ ಮೇಲೂ ಹಿಡಿತ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಮೊದಲನೆಯ ಸುತ್ತಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಎರಡು ಚಕ್ಕೆಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಜಾಗಬಿಡುವಂತೆ ಉದ್ದುದ್ದಕ್ಕೆ ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆಗ ಚಕ್ಕೆಯೆದ್ದ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ತಗ್ಗಾಗಿದ್ದು ಇದರ ಅಂಚುಗಳಲ್ಲಿ ಜಾಗಬಿಟ್ಟ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂದೆಚಾಚಿದ ಏಣುಗಳು (ಕ್ರೆಸ್ಟೆಡ್ ರಿಜ್) ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ. ಏಣುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಅನಂತರ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯನ್ನು ಇದೇ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಪಾದಗಳ ನಡುವೆ ಹಿಡಿದಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. 1–1.20ಮೀ ನಷ್ಟು 4–5ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ಕೋಲಿನ ತುದಿಗೆ ಚೂಪು ತುದಿಯುಳ್ಳ ಮೂಳೆ ಅಥವಾ ಕೊಂಬಿನ ತುಂಡನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಇದರ ಚೂಪು ತುದಿಯನ್ನು ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯ ಅಂಚಿನ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಪುಟ್ಟದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ನೇರವಾಗಿ (ದಂಡೆಗೆ ಲಂಬಕೋನದಲ್ಲಿ) ಇರಿಸಿ ಜೋರಾಗಿ ಅದುಮಿದಾಗ ತೆಳುವಾದ ನೀಳ ತೆಳು ಚಕ್ಕೆ ಅಥವಾ ಅಲಗು ಏಳುತ್ತದೆ.

ನೇರಹೊಡೆತದ ತಂತ್ರ: ಮೇಲಿನ ತಂತ್ರದಂತೆ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯನ್ನು ಕೊಳವೆಯ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಅನಂತರ ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಗೋಲ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪುಟ್ಟ ಸಮತಟ್ಟು ದಂಡೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಈ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮರದ ಉಳಿಸುತ್ತಿಗೆಯ ಚೂಪು ತುದಿಯನ್ನಿರಿಸಿ (ಲಂಬರೇಖೆಯಲ್ಲಿ) ಮರದ ಸುತ್ತಿಗೆಯಿಂದ ಅದನ್ನು ಮೆಲ್ಲಗೆ ಕುಟ್ಟುತ್ತಾರೆ. ಆಗ ನೀಳ ತೆಳುಚಕ್ಕೆ ಏಳುತ್ತದೆ. ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ತಿರುಗಿಸಿಕೊಂಡು ಮೊದಲನೆಯ ಚಕ್ಕೆಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಚಕ್ಕೆಯನ್ನು ಇದೇ ರೀತಿ ತೆಗೆಯುತ್ತಾರೆ. ಹೀಗೆ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯನ್ನು ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿ ತಿರುಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ ಅಂಚಿನಿಂದ ಸತತವಾಗಿ ನೀಳ ತೆಳುಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಗರಿಷ್ಠ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದ ಅನಂತರ ಉಳಿವ ತಿರುಳನ್ನು ಫ್ಲೂಟೆಡ್ ಕೋರ್ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಪುಟ್ಟದಾಗಿ ಕೊಳವೆ ಅಥವಾ ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದಲ್ಲಿ (ಪಿಸ್ತೂಲಿನ ಗುಂಡಿನಂತೆ) ಇದ್ದು ಇದರ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಉದ್ದ ಸಮಾನಾಂತರ ಚಕ್ಕೆಗುರುತುಗಳು ಒಂದರಪಕ್ಕ ಒಂದು ಮೂಡಿರುತ್ತವೆ.

ಅಲಗಿನ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳು (ರೀ ಟಚಿಂಗ್): ಅಂಚನ್ನು ಗಟ್ಟಿ ಹಾಗೂ ಹರಿತಗೊಳಿಸು ವುದಕ್ಕಾಗಿ ಅಥವಾ ಅದನ್ನು ಮೊಂಡುಗೊಳಿಸಿ ಹಿಡಿಕೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಅಲಗಿನ ಒಂದು ಅಥವಾ ಎರಡೂ ಅಂಚುಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಬೆವಿಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಮೊನೆಗಳಲ್ಲೂ ಈ ರೀತಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಿದ ನಿದರ್ಶನಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಈ ತಂತ್ರ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದದ್ದು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇದು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣವೇ ಆಗಿಬಿಟ್ಟಿತು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ವಾಳ್ಕಿ ಮತ್ತು ದೈಮಾಬಾದಿನ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಳೆಯ ಹಿಡಿಕೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸಿದ ಅಲಗುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ನವಶಿಲಾಯುಗ: ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದಿಂದ ಬೆಳೆದದ್ದು. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಮತ್ತು ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟಾಕಾರದ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಉಪಕರಣಗಳಾದ ತ್ರಿಕೋನ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಅಸಮ ಚತುರ್ಭುಜ ಮುಂತಾದವು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಇವನ್ನು ಮೂಳೆ ಅಥವಾ ಮರದ ಹಿಡಿಕೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸಿ ಸಂಯುಕ್ತ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಚರ್ಟ್, ಜಾಸ್ಪರ್, ಸ್ಫಟಿಕ ಶಿಲೆ, ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು, ಅಗೇಟ್ ಮತ್ತು ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲುಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾದ ಶಿಲಾಪ್ರಭೇದಗಳು.

ಒತ್ತಡದಿಂದ ಅಲಗು ತೆಗೆವ ತಂತ್ರ

ಒತ್ತಡ ಮತ್ತು ಶಾಖ ವಿಧಾನ: ಈ ತಂತ್ರದಿಂದ ತಯಾರಾದ ಉಪಕರಣಗಳು ಬಾಗೋರಿನ (ರಾಜಸ್ತಾನ) ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ, ಮೆಹರ್‌ಗಡದ (ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ) ನವಶಿಲಾ ಯುಗ ಮತ್ತು ನವ್ದತೋಲಿಯ (ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ) ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗೆ ಅಗೇಟ್‌ನಂತಹ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಶಾಖಕೊಟ್ಟು ಕಾಯಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಸುಲಭವಾಗಿ ಏಳುತ್ತವೆ. ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯನ್ನು ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿಕೊಂಡು ಅದುಮಿ ತೆಗೆವ ತಂತ್ರದಿಂದ ಬಹುಶಃ ಮೂರು ಕೋನಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರು ಏಣುಗಳು ಉಂಟಾಗುವಂತೆ ಪ್ರಥಮ ಸುತ್ತಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಅನಂತರ ಒಂದು ಏಣನ್ನು ಚಕ್ಕೆಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ತೆಗೆದುಬಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಎರಡು ಏಣುಗಳ ನಡುವಿನ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಅಂಚಿನ ಮೇಲೆ ಪುಟ್ಟ ದಂಡೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಮತ್ತೆ ಇದೇ ತಂತ್ರದಿಂದ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಚಕ್ಕೆಗಳ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ

ಆವಶ್ಯಕತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಅತಿಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಇವನ್ನು ಜ್ಯಾಮೀತಿಯ ಹಾಗೂ ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟಾಕಾರದ ಉಪಕರಣಗಳಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನವಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಇಂತಹ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ ಡಾಲರೈಟ್, ಮರಳುಕಲ್ಲು ಮೊದಲಾದ ಮೃದುಕಲ್ಲುಗಳು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದವು. ಈ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ತವಾದ ಆಕಾರ–ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿರುವ ನದಿಯ ದುಂಡುಕಲ್ಲು ಅಥವಾ ಕಲ್ಲುತುಂಡನ್ನು ಆಯ್ದುಕೊಂಡು ಇದರ ಮೇಲ್ಮೈಯ ಏರುತಗ್ಗು, ಓರೆಕೋರೆಗಳನ್ನು ಕುಟ್ಟಿ ತೆಗೆದು (ಪೆಕಿಂಗ್) ಸರಿಸಮ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಇರುವ ಗುಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಮರಳಿನಂತಹ ದೊರಕಾದ ವಸ್ತುವನ್ನು (ಸಾಣೆಗಾಗಿ) ತುಂಬಿಕೊಂಡು ಇದರ ಮೇಲೆ ಉಪಕರಣವನ್ನು ಉದ್ದುದ್ದಕ್ಕೆ ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು (ಗ್ರೈಡಿಂಗ್). ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿ, ಬಿಣೆ, ಉಳಿ, ಬಾಚಿ ಮುಂತಾದ ಉಪಕರಣಗಳು ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದುವು. (ಪಿ.ಎಸ್.ಜೆ.)

ಪ್ಲಾಸಿ ಕದನ: ಬಂಗಾಲದ ನವಾಬ ಸಿರಾಜ್–ಉದ್–ದೌಲನ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೂ ರಾಬರ್ಟ್ ಕ್ಲೈವನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೂ 1757ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನ. 1756ರಲ್ಲಿ ಆಲಿವರ್ದಿ ಖಾನ್ ಮರಣ ಹೊಂದಲು, ಸಿರಾಜ್–ಉದ್–ದೌಲ ಬಂಗಾಲದ ನವಾಬನಾದ. ಸಿರಾಜನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರವನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದ ಗುಂಪಿನೊಂದಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸಿದ್ದರಿಂದ ಅವನು ಅಸಮಾಧಾನಗೊಂಡ. ಅಲ್ಲದೆ ಅವನ ವಿರೋಧಿ ಹಿಂದು ವರ್ತಕನೊಬ್ಬನಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದ್ದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರೂ ಫ್ರೆಂಚರೂ ತಮ್ಮ ಕೋಠಿಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಕೋಟೆಕೊತ್ತಳಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದನ್ನು ಕೂಡಲೇ ನಿಲ್ಲಿಸಬೇಕೆಂದು ಅವನು ತಿಳಿಸಿದ. ಫ್ರೆಂಚರು ಅವನೊಂದಿಗೆ ಸಂಧಿ ಏರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಅವನ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿದರು. ಕೂಡಲೇ ಅವನು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕಾಸಿಮ್ ಬಜಾರ್ ಕೋಠಿಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಸೇನಾ ಸಮೇತನಾಗಿ ಕಲ್ಕತ್ತದತ್ತ ಮುನ್ನಡೆದ. ಈ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ಕಂಗೆಟ್ಟ ಬ್ರಿಟಿಷರು ವಿಲಿಯಮ್ ಕೋಟೆಗೆ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದರು. ಕೆಲವೇ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಎಲ್ಲ ಕೋಠಿಗಳೂ ಇತರ ನೆಲೆಗಳೂ ನವಾಬನ ವಶವಾದವು. ಮದರಾಸಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಕಂಪನಿ ಸರ್ಕಾರ ಸಿರಾಜನ ವಿರುದ್ಧ ಸೈನಿಕ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ರಾಬರ್ಟ್ ಕ್ಲೈವನನ್ನು ನೇಮಿಸಿತು. 1757 ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಕ್ಲೈವ್ ಕೋಲ್ಕತ್ತವನ್ನೂ ಹೂಗ್ಲಿಯನ್ನೂ ಮರಳಿ ಪಡೆದ. ಏರ್ಪಟ್ಟ ಒಪ್ಪಂದವೊಂದರಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಮೊದಲಿನ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದರು. ನವಾಬ ಯುದ್ಧ ಪರಿಹಾರವನ್ನು ನೀಡಬೇಕಾಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಕೋಲ್ಕತ್ತದ ಸುತ್ತಲೂ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲೂ ತಮ್ಮವೇ ಆದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಲೂ ಅವರು ಢಾಕ್ಕಾ ನಗರದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಲೂ ಅನುಮತಿ ನೀಡಿದ. ಈ ಮಧ್ಯೆ ನವಾಬ ಫ್ರೆಂಚರ ಬಗ್ಗೆ ಅನುಕಂಪವನ್ನೂ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೇನಾನಿ ಬುಸ್ಸಿ ಯೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನೂ ಹೊಂದಿರುವನೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿದ ಕ್ಲೈವ್ ಮತ್ತು ನೌಕಾಧಿಪತಿ ವಾಟ್ಸನ್ ಫ್ರೆಂಚ್ ನೆಲೆ ಚಂದ್ರನಾಗೂರ್ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದರು. ಹಿಂದಿನ ಒಪ್ಪಂದದಂತೆ ನವಾಬ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸ್ನೇಹಿತನಾದುದರಿಂದ ಮಧ್ಯ ಪ್ರವೇಶಿಸುವಂತಿರ ಲಿಲ್ಲ. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಅದನ್ನೇ ಚಂದ್ರನಾಗೂರ್ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ನವಾಬನ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಎಂದು ಬಗೆದರು.

ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಸಿರಾಜನ ಸೇನಾನಿ ಮೀರ್ ಜಾಫರನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ನವಾಬನ ಪದಚ್ಯುತಿಗಾಗಿ ಮುರ್ಷಿದಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ಒಳಸಂಚೊಂದು ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಸಿರಾಜ್ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಮಿತ್ರನಾಗಿದ್ದರೂ ಕ್ಲೈವ್ ಒಳಸಂಚಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿದ. ಮುರ್ಷಿದಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಯಾಗಿದ್ದ ವಾಟ್ಸ್ ಮತ್ತು ಮೀರ್‌ಜಾಫರ್ ಇವರ ನಡುವೆ ರಹಸ್ಯ ಒಪ್ಪಂದವೇರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಕ್ಲೈವ್ ಮತ್ತು ನವಾಬನ ನಡುವೆ ಕದನ ಆರಂಭವಾದರೆ ಮೀರ್ ಜಾಫರ್ ತನ್ನ ಅನುಯಾಯಿ ಗಳೊಂದಿಗೆ ತಟಸ್ಥನಾಗಿರಬೇಕೆಂಬುದಾಗಿ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್‌ಸೇನಾ ಮತ್ತು ನೌಕಾಪಡೆಗಳ ಬಲಸಂವರ್ಧನೆಗಾಗಿ ಅಪಾರ ಹಣವನ್ನು ಒದಗಿಸಲು ಮೀರ್ ಜಾಫರ್ ಒಪ್ಪಿದ.

ನಿರಾಶ್ರಿತರಾದ ಫ್ರೆಂಚರಿಗೆ ಸಿರಾಜ್–ಉದ್–ದೌಲ ರಕ್ಷಣೆ ನೀಡಿದ್ದೇ ನೆಪವಾಗಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಸಿರಾಜ್–ಉದ್–ದೌಲನ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧ ಹೂಡಿದರು. ಇಂಗ್ಲಿಷರೊಡನೆ ಮೀರ್ ಜಾಫರನೂ ಇತರರೂ ಹೂಡಿದ್ದ ಸಂಚು ನವಾಬನಿಗೆ ಗೊತ್ತಾಗಲಿಲ್ಲ. ನವಾಬ ಪ್ಲಾಸಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಜಮಾಯಿಸಿದ. ಪ್ಲಾಸಿಗೆ 24 ಕಿಮೀ ದೂರದ ಕಾಟ್ವಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಕ್ಲೈವ್ ತನ್ನ ಸೇನೆಯನ್ನು ಜಮಾಯಿಸಿದ. 1757 ಜೂನ್ 22 ರಂದು ರಾತ್ರಿ ಕ್ಲೈವ್ ಭಾಗೀರಥಿ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿ ಪ್ಲಾಸಿಯನ್ನು ತಲುಪಿದ. 23ರಂದು ಬೆಳಗ್ಗೆ ಕದನ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ನವಾಬನ ಕಡೆ ಮೀರ್‌ಜಾಫರ್ ಮತ್ತು ರಾಮ್‌ದುರ್ಲಭರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಸೈನ್ಯಗಳು ಯುದ್ಧಮಾಡದೆ ತೆಪ್ಪಗಿದ್ದವು. ಮೀರ್ ಜಾಫರ್ ನವಾಬನಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದರೆ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಸೇನೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮೂಲಗೊಳಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಫ್ರೆಂಚರ ಬೆಂಬಲವಿದ್ದ ಮೋಹನಲಾಲ್ ಮತ್ತು ಮೀರ್‌ಮದನರ ಸಣ್ಣ ಪಡೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದುವು–ಗುಂಡೊಂದಕ್ಕೆ ಮೀರ್‌ಮದನ್ ಬಲಿಯಾದ. ನವಾಬ ಮೀರ್ ಜಾಫರನ ಸಲಹೆಯಂತೆ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಬರಲು ಸೂಚನೆ ನೀಡಿದ. ಮುನ್ನುಗ್ಗಿ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಮೋಹನ್‌ಲಾಲನಿಗೆ ಯುದ್ಧ ತ್ಯಜಿಸುವಂತೆ ನವಾಬನ ಆಜ್ಞೆ ತಲುಪಿತು. ವಿಧಿಯಿಲ್ಲದೆ ಮೋಹನ್‌ಲಾಲ್ ಹಿನ್ನಡೆದ.

24ರಂದು ಬೆಳಗ್ಗೆ ಸಿರಾಜ್–ಉದ್–ದೌಲ ಮುರ್ಷಿದಾಬಾದನ್ನು ತಲುಪಿದ. ಸೋಲಿನ ಸುದ್ದಿ ಎಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಸೈನಿಕರು ಗಾಬರಿಯಿಂದ ಚದುರಿ ಹೋಗಿದ್ದರು. ಹಣದ ಪ್ರಲೋಭನಕ್ಕೂ ಅವರು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೆ ಸಿರಾಜ್–ಉದ್–ದೌಲ ತನ್ನ ಹೆಂಡತಿಯೊಡನೆ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದ. ಮೀರ್ ಜಾಫರ್ 25ರಂದು ಮುರ್ಷಿದಾಬಾದಿಗೆ ಬಂದ. ಕೆಲವು ದಿನಗಳ ಅನಂತರ ಕ್ಲೈವ್ ಆಗಮಿಸಿದ. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಮೀರ್ ಜಾಫರ್ ಬಂಗಾಲದ ಮಗ ಮೀರಾನನ ಆಜ್ಞೆಯಂತೆ ಅವನನ್ನು ಕೊಲೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಕ್ಲೈವನೂ ಅವನ ಸಹೋದ್ಯೋಗಿ ಗಳೂ ಮೀರ್ ಜಾಫರ್‌ನಿಂದ ಯಥೇಚ್ಛ ಬಹುಮಾನ ಪಡೆದರು. ಕಂಪನಿಗೆ ಅಗಾಧ ಹಣವೂ ಇಪ್ಪತ್ನಾಲ್ಕು ಪರಗಣಗಳ ಪ್ರದೇಶವೂ ಬಂದುವು. ಪ್ಲಾಸಿ ಕದನ ಬಲು ದೊಡ್ಡದಲ್ಲ ದಿದ್ದರೂ ಅದರ ಪರಿಣಾಮ ತೀವ್ರವಾದದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಬಂಗಾಲವನ್ನೂ ಕ್ರಮೇಣ ಇಡೀ ಭಾರತವನ್ನೂ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಗೆಲ್ಲಲು ಇದು ಹಾದಿ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು. (ಸಿ.ಬಿ.ಆರ್.)

ಪ್ಲಿನಿ: 23–79. ರೋಮನ್ ವಿದ್ವಾಂಸ. ಪ್ಲಿನಿಯಸ್ ಸಿಕಂಡಸ್ ಎಂಬುದು ಈತನ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಹೆಸರು. ಹಿರಿಯ ಪ್ಲಿನಿ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇಟಲಿಯ ಕೋಮೊ (ಕೋಮಮ್) ಎಂಬಲ್ಲಿ 23ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ವೆಸೂವಿಯಸ್ ಅಗ್ನಿಪರ್ವತದ ಸ್ಫೋಟವನ್ನು ಹತ್ತಿರದಿಂದ ವೀಕ್ಷಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿ 79ರಲ್ಲಿ ಕಾಲವಾದ. ರೋಮಿನಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಗುರುಗಳಿಂದ ವಿದ್ಯೆ ಕಲಿತು ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲೂ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲೂ ಸೈನಿಕನಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ. ಸ್ಪೇನಿನಲ್ಲಿ ನಿಯೋಗಿಯಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. ಸೈನಿಕನ ಕರ್ತವ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ವೇಳೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಜರ್ಮನಿಕ್ ಯುದ್ಧದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ 29 ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಮುಗಿಸಿದ. ಇತಿಹಾಸ, ಅಲಂಕಾರಶಾಸ್ತ್ರ, ಪ್ರಾಕೃತಿಕವಿಜ್ಞಾನ, ಯುದ್ಧವಿಜ್ಞಾನ ಮುಂತಾದ ನಾನಾ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಇವನು ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಇವನು ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಿದ ಪುಸ್ತಕಗಳಿಂದೆಲ್ಲ ಟಿಪ್ಪಣಿ ಬರೆದಿಟ್ಟುಕೊಂಡ. ಇಂಥ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು (ಹಿಸ್ಟೋರಿಯ ನ್ಯಾಚುರಾಲಿಸ್) ಬರೆದು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಇದೊಂದೇ ಇಂದು ಲಭ್ಯವಿರುವ ಇವನ ಗ್ರಂಥ. ಇದರಲ್ಲಿ 37 ಪುಸ್ತಕಗಳು (ವಿಭಾಗಗಳು) ಇವೆ. ಸು. 2,000 ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ವಿಷಯ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಇದನ್ನು ಬರೆದದ್ದಾಗಿ ಪ್ಲಿನಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಕೃತಿ ವಿಜ್ಞಾನದ ವಿಶ್ವಕೋಶ ಸದೃಶಗ್ರಂಥವಿದು. ಪ್ರಕೃತಿಯ ವ್ಯಾಪಕಾರ್ಥವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ, ಅದರ ಕಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಅನುಲಕ್ಷಿಸಿ, ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. 1609ರಲ್ಲಿ ಇದರ ಮೊದಲನೆಯ ಆವೃತ್ತಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಇತಿಹಾಸ ಸಂಶೋಧಕರಿಗೆ ಇದು ಒಂದು ಆಕರವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಜೀವನವನ್ನು ಅರಿಯಬಹುದು. ಈ ಗ್ರಂಥದ 6ನೆಯ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಲಂಕ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಭಾರತ ಮತ್ತು ರೋಮ್‌ಗಳ ನಡುವೆ ಸಾಗುತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರದ ಕಾರಣ, ರೋಮ್ ಜನರ ಹಣಕಾಸು ಪರಿಸ್ಥಿತಿ, ಭಾರತದ ಮುತ್ತು, ಹವಳ, ರೇಷ್ಮೆ, ವಜ್ರ, ವೈಡೂರ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ರೋಮನ್ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಇದ್ದ ವ್ಯಾಮೋಹ ಮುಂತಾದವೆಲ್ಲವುಗಳ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಹಿರಿಯ ಪ್ಲಿನಿಯ ಸೋದರಳಿಯ ಪ್ಲಿನಿಯಸ್ ಸಿಸಿಲಿಯಸ್ ಸೆಕಂಡಸ್ (62–113) ಕಿರಿಯ ಪ್ಲಿನಿಯೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಪತ್ರಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಬಿಥಿನಿಯ ಮತ್ತು ಪಾಂಟಿಕಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತರನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ರೀತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಟ್ರಾಜನನಿಗೆ ಬರೆದ ಪತ್ರವೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿದೆ. ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಕುರಿತ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಲ್ಲಿ ಇದೂ ಒಂದು ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. (ಜಿ.ಆರ್.ಕೆ.)

ಪ್ಲೇಟೋ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 427–347. ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಗಣ್ಯ. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ದೇದೀಪ್ಯಮಾನವಾದ ಸ್ಥಾನ ಇವನದು. ಹುಟ್ಟಿದ್ದು ಅಥೆನ್ಸಿನ ಶ್ರೀಮಂತ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ. ತಂದೆ ಅರಿಸ್ಟಾನ್, ತಾಯಿ ಪೆರಿಕ್ಟಿಯೋನ್. ಪೆರಿಕ್ಲೀಸ್‌ನ ನಾಯಕತ್ವದ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಈತನಿಗೆ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನವಿತ್ತು.

ಪ್ಲೇಟೋನ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಸಣ್ಣ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಅಷ್ಟೇನೂ ಸಾಹಸಪೂರ್ಣವಾದ ಅಂಶಗಳಿಲ್ಲ. ಒಂದು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯವನ್ನು ಈತ ಸಂಸ್ಥಾಪಿಸಿ ನಡೆಸಿದನಲ್ಲದೆ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಕಳೆದ. ಆದರೆ ಬೌದ್ಧಿಕ ಚಿಂತನೆಯ ಶೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಸರಿಗಟ್ಟುವವರ ಇಲ್ಲವೆನ್ನಬಹುದು. ಇಂದ್ರಿಯ ಗೋಚರವಾದ ಜಗತ್ತಿನ ಆಚೆಗೆ ಒಂದು ಶಾಶ್ವತ ಮೂಲತತ್ತ್ವ ಆಧಾರವಾಗಿರುತ್ತದೆ, ಎಳ್ಳಷ್ಟೂ ಏರುಪೇರಿಲ್ಲದಂಥ ಕರಾರುವಾಕ್ಕಾದ ನಿಯಮಗಳಿಗನುಸಾರವಾಗಿ ಜಗತ್ತನ್ನು ನಡೆಸುವುದೆಂದೂ ಅದರ ಪರಸ್ವರೂಪವೇ ಗುಡ್ (ಶಿವ) ಎಂದೂ ಒಂದು ಆದರ್ಶವನ್ನು ಪ್ಲೇಟೋ ಒದಗಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಮೊದಲು ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೆಸರು ಗಳಿಸಬೇಕೆಂಬುದೇ ಇವನ ಗುರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಪೆಲೊಪೊನೇಷ್ಯನ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಾರ್ಟನರಿಂದ ಅಥೆನ್ಸ್ ಪರಾಜಿತವಾದಾಗ ಇದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಅವಕಾಶವೂ ದೊರೆಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 404ರಲ್ಲಿ ಸ್ಪಾರ್ಟನರ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ

ಬಂದ ಕೆಲವರು ಪ್ಲೇಟೋನ ಆಪ್ತರೂ ಬಂಧುಗಳೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಅವರ ದುರ್ವರ್ತನೆಗಳಿಗೆ ಹೇಸಿದ ಪ್ಲೇಟೋ ಅವರೊಡನೆ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಾರದೆ ಉಳಿದ. ಅವರನ್ನು ಗದ್ದುಗೆಯಿಂದಿಳಿಸಿ ಮುಂದೆ ಬಂದ ಪ್ರಜಾರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಬೇಕೆನ್ನುವಷ್ಟರಲ್ಲಿಯೇ ತನ್ನ ಹಿರಿಯ ಮಿತ್ರ ಸಾಕ್ರಟೀಸನನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ವಿಚಾರಣೆಗೆ ಗುರಿಪಡಿಸಿ ಅವನಿಗೆ ಮರಣ ದಂಡನೆಯನ್ನು ವಿಧಿಸಿತು. ಇದರಿಂದ ಮನನೊಂದು ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರದ ಆಸೆಯನ್ನೇ ತೊರೆದು, ಅಥೆನ್ಸ್‌ನಗರವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು, ಮೆಗಾರ ಎಂಬ ನಗರದಲ್ಲಿದ್ದ ತನ್ನ ಮಿತ್ರನೊಡನೆ ವಾಸ ಮಾಡುತ್ತ, ಸಾಕ್ರಟೀಸನ ಸಮರ್ಥನೆಗೆ ನೆರವಾಗುವಂಥ ರಚನೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.388ರಲ್ಲಿ ಪ್ಲೇಟೋ ಸಿರಕ್ಯೂಸ್ ಒಡೆಯನಾದ 1ನೆಯ ಡೈಯನೀಷಿಯಸನ ಆಸ್ಥಾನವನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿ ಅನುಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಬದಲು ಆಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಗುರಿಯಾಗಿ, ದ್ವೀಪಾಂತರದಲ್ಲಿ ಗುಲಾಮನಾಗಬೇಕಾದ ದುರ್ಗತಿ ಒದಗಿತು. ಹೇಗೊ ಸುದೈವದಿಂದ ಮಿತ್ರನೊಬ್ಬನ ಸಕಾಲಿಕದ್ರವ್ಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಅದು ದೂರವಾಯಿತು. ಇದೇ ಪ್ರವಾಸ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೈಥಾಗರಸ್ ಪಂಥದ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞನಾದ ಆರ್ಕೈಟಸನ ಸಂಪರ್ಕ ದೊರೆಯಿತು. ಎಲ್ಲ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿಗೂ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧವುಂಟು, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರವಂತೂ ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ಸಂಶೋಧನೆಗೂ ಉಪಕರಣವಾಗಬಲ್ಲುದು ಎಂಬುದನ್ನು ಮನಗಂಡು ಅಥೆನ್ಸಿಗೆ ಮರಳಿ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಮೀಸಲಾದ ಒಂದು ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.387ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇದನ್ನು ಜಗತ್ತಿನ ಮೊದಲ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯವೆನ್ನಬಹುದು. ಇದರ ಹೆಸರು ಅಕಾಡಮಿ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.367ರಲ್ಲಿ ಸಿಸಿಲಿಯ ಪ್ರಭು ಮೊದಲನೆಯ ಡೈಯನೀಷಿಯಸನ ನಿಧನಾನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅವನ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ಡೈಯನೀಷಿಯಸ್ ತನ್ನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪ ಡಯಾನ್‌ನ ಮೂಲಕ ಈತನನ್ನು ಮತ್ತೆ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಕರೆಸಿದ. ರಾಜನಿಗೆ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಕಲಿಸುವ ಕೆಲಸವನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಈತ ಕೈಗೊಂಡ. ಗುರುಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ತಾಳಮೇಳ ತಪ್ಪಿದ್ದರ ಫಲವಾಗಿ ಡಯಾನನೊಂದಿಗೆ ಸಿಸಿಲಿಯನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂತು. ಮತ್ತೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.361ರಲ್ಲಿ ಡಯಾನನ ಕುಟುಂಬವನ್ನು ಶಿಕ್ಷೆಯಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಲೆಂದು ಮೂರನೆಯ ಬಾರಿಗೆ ಸಿರಕ್ಯೂಸಿಗೆ ಬಂದರೂ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗದೆ ಹಾಗೆಯೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಮುಂದೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.355ರಲ್ಲಿ ಡಯಾನ ಅಕಾಡಮಿಯ ಮಿತ್ರರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಡೈಯನೀಷಿಯಸ್‌ನನ್ನು ರಾಜ್ಯಭ್ರಷ್ಟಗೊಳಿಸಿ ವಿಜಯಿಯಾದರೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.354ರಲ್ಲಿಯೇ ಹತನಾದ. ಪ್ಲೇಟೋವಿನ 7ನೆಯ ಮತ್ತು 8ನೆಯ ಪತ್ರಗಳು ಸಿಸಿಲಿಯಲ್ಲಿ ತಾನೆಸಗಿದ ಕಾರ್ಯಭಾರದ ಸಮರ್ಥನೆಗೆ ಮೀಸಲಾಗಿವೆ.

ಈ ನಡುವೆ ಯೂಡಾಕ್ಸಸ್ ಎಂಬ ತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಪ್ಲೇಟೋವಿನ ಅಕಾಡೆಮಿ ಹಾಗೂ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಖಂಡಿಸಿ ನೂತನ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಮುಂದಿಡತೊಡಗಿದ್ದರಿಂದ ಆ ಹೊಸ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳ ನಿರಾಕರಣೆಗಾಗಿ ಪ್ಲೇಟೋ ಪಾರ್ಮೆನೈಡೀಸ್ ಮತ್ತು ಫಿಲಿಬಸ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳ ರಚನೆಗೆ ಹೊರಡಬೇಕಾಯಿತು. ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಸಿಸಿಲಿಗೆ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿ ಬಂದ ಬಳಿಕ ತನ್ನ ಅಕಾಡಮಿಯನ್ನು ನಡೆಸಲು ಆದರ್ಶ ನಿಯಮಾವಳಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲು ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಪ್ಲೇಟೋ ಅವಿವಾಹಿತನಾಗಿಯೆ ಉಳಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.347ರಲ್ಲಿ ಪ್ಲೇಟೋ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ. ಆದರೆ ಅಕಾಡೆಮಿ ಮಾತ್ರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.529ರವರೆಗೆ ಊರ್ಜಿತವಾಗಿತ್ತು.

ಪ್ಲೇಟೋ ಬರೆದನೆನ್ನುವ ಮಿಕ್ಕ 13 ಪತ್ರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಂಶಯವಿದೆ. ಎಷ್ಟೋ ದಂತಕಥೆಗಳನ್ನು ಇವನ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಮುಂದಿನವರೂ ಕಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ನೇಪಲ್ಸ್ ನಗರದ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂನಲ್ಲಿ ಇವನ ಪ್ರತಿಮೆಯಿದೆ. ಪ್ಲೇಟೋನಲ್ಲಿ ತಾರ್ಕಿಕತೆ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ವೈಚಾರಿಕ ಪ್ರಖರತೆ, ಋಷಿಯ ಮತ್ತು ಮಹಾಕವಿಯ ದರ್ಶನ ಪ್ರತಿಭೆ, ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಕಾರನ ನೀತಿನಿಷ್ಠೆ–ಈ ಮೂರರ ಅಪೂರ್ವ ತ್ರಿವೇಣಿಸಂಗಮವಿದೆ. ಇದೇ ಇವನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಇವನ ಎಲ್ಲ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲೂ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಈ ಗುಣಗಳು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು.

ಗ್ರೀಕರ ದೋಷಪೂರ್ಣ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಜೀವನವನ್ನು ತಿದ್ದಿ ಉದಾತ್ತಗೊಳಿಸುವುದು ಇವನ ಮೂಲೋದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ನೆಲೆಯಾಗಿದ್ದ ಅಥೆನ್ಸ್ ಸಮಾಜವನ್ನು ಆಳವಾಗಿಯೂ ವಿಶಾಲವಾಗಿಯೂ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವುದು ಅಲ್ಲಿಯ ಲೋಪದೋಷಗಳನ್ನು ಅರಿತು, ಅವುಗಳ ಸುಧಾರಣೆಯ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದು–ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಈತ ತುಂಬ ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಈ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಮಸ್ಯೆಯ ಪರಿಹಾರ ದೊರೆಯಲು ಮೂಲಭೂತ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಆಧಾರದ ಅಗತ್ಯವುಂಟೆಂದು ಇವನಿಗೆ ಮನವರಿಕೆಯಾಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಮಾನವ ಜೀವನದ ಶಾಶ್ವತ ನೀತಿ ಮೌಲ್ಯಗಳ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಹೊರಟ. ಈತನ ಚಿಂತನಧಾರೆಯ ಎಲ್ಲ ಮುಖಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಆದರ್ಶವಾದ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ತಾರ್ಕಿಕ ಹಾಗೂ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಚರ್ಚಿಸುವಾಗ ಪ್ಲೇಟೋ ತನ್ನ ಪೂರ್ವಸೂರಿಗಳಾದ ಸಾಕ್ರಟೀಸ್ ಮೊದಲಾದವರ ಕೆಲವೊಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಅಂದಿನ ಗ್ರೀಸಿನಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಅಧ್ಯಾಪಕರೆಲ್ಲ ಸೋಫಿಸ್ಟ್‌ರಾಗಿದ್ದರು. ಒಂದರ್ಥದಲ್ಲಿ ಸಾಕ್ರಟೀಸನೂ ವಾದಿಯೆ ಎನ್ನಬಹುದು. ಈ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ವಾದಿ–ವಾಗ್ಮಿಗಳು ನಾನಾ ಬಗೆಯ ಕುತರ್ಕಗಳನ್ನೂ ಕುಯುಕ್ತಿಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ತಂದಿದ್ದರು. ಅವನ್ನು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ನಿರಾಕರಿಸುವುದೆ ಪ್ಲೇಟೋಗೆ ಮೊದಲ ಕರ್ತವ್ಯವಾಯಿತು. ಸಾಮಾನ್ಯ ಅಥವಾ ಜಾತಿ(ಸಮಷ್ಟಿ) ಮತ್ತು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ (ವ್ಯಷ್ಟಿ) ವಾಸ್ತವ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಲು ಪ್ಲೇಟೋ ತುಂಬ ಶ್ರಮಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ.

ನೀತಿಮೀಮಾಂಸೆ: ನೀತಿ ಮತ್ತು ನಡತೆಯನ್ನು ನಿಯಮಿಸುವ ತತ್ತ್ವಗಳು ಯಾವುವೆಂಬುದರ ಕೂಲಂಕಷ ವಿಮರ್ಶೆಯನ್ನು ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರ ರಾಜಶಾಸ್ತ್ರಗಳೆರಡಕ್ಕೂ ಅನ್ವಯಿಸುವಂತೆ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಮಾಡಿದ ಯಶಸ್ಸು ಪ್ಲೇಟೋಗೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಇವನ ಸುನೀತಿಯ ಅಥವಾ ಧರ್ಮದ (ಗುಡ್) ಆದರ್ಶ, ಪ್ರಜಾರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಾಧಿಸಬೇಕಾದ ಮೌಲ್ಯ. ತನ್ನ ರಿಪಬ್ಲಿಕ್ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಈತ ಒಂದು ಸುಸಂಘಟಿತವಾದ ರಾಜ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ವರ್ತನೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲಿಂದ ಮಾತ್ರ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ನೈತಿಕತೆಯನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಪ್ಲೇಟೋ ಪ್ರಭಾವ ಅಸಂಖ್ಯ ತತ್ತ್ವಚಿಂತಕರ ಮೇಲೆ ಹೇಗೋ ಹಾಗೆ ಅಗಣಿತ ಕವಿಗಳ ಮೇಲೂ ಅನೇಕ ಶತಮಾನಗಳವರೆಗೆ ಅಗಾಧವಾಗಿದ್ದುದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವನಿಂದ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಪಡೆಯದ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳೆ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವೆನ್ನಬಹುದು. ಇವನ ಶಿಷ್ಯರು ಇವನ ತತ್ತ್ವಗಳ ಪ್ರಸಾರಕ್ಕೆ ಮುಂದಾದರೂ ಯಾರೂ ಅರಿಸ್ಟಾಟಲನಷ್ಟು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಪ್ಲೇಟೋ ತತ್ತ್ವಗಳಿಗೆ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಒದಗಿಸಿ ವಿಚಾರವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಅರಿಸ್ಟಾಟಲನಿಗೆ ಸಲ್ಲಬೇಕು.

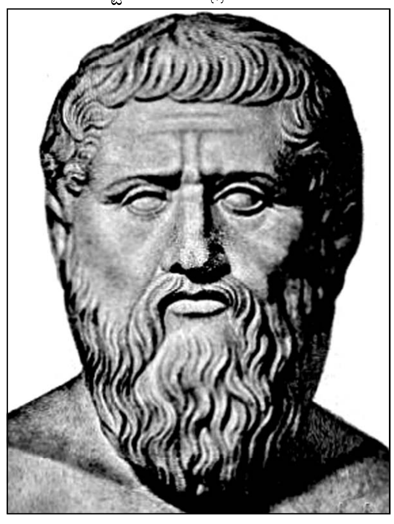

ಪ್ಲೇಟೋ ಗ್ರಂಥಗಳೆಲ್ಲ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳ ಪ್ರಮಾಣ 8 ಆಧುನಿಕ ಸಂಪುಟ ಗಳಷ್ಟಿದೆ. ವಿಶ್ವದ ತಾತ್ತ್ವಿಕವಿವೇಚನೆಯ ಉತ್ತುಂಗ ಶಿಖರವನ್ನು ನಾವು ಅಲ್ಲಿ ಸಂದರ್ಶಿಸುವಂತೆ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದ ವಾಗ್ವಿಲಾಸವನ್ನೂ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವು ತಾತ್ತ್ವಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಂತೆ ಸಾಹಿತ್ಯದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಮಹನೀಯವೆನಿಸಿವೆ. ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವೇನೆಂದು ಯಾರಾದರೂ ಕೇಳಿದರೆ ಪ್ಲೇಟೋವನ್ನು ಓದಿ ತಿಳಿ ಎಂದು ಉತ್ತರಿಸು ವಂತಿದೆ. ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವೆಂಬ ಪದವನ್ನು ಮೊದಲು ಬಳಸಿದವನೇ ಪ್ಲೇಟೋ, ಅದನ್ನು ಸರ್ವಾಂಗೀಣವಾಗಿ ವಿವೇಚಿಸಿದವನೂ ಆತನೇ. ಇಲ್ಲಿ ನಾವು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಾಣುವ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ತತ್ತ್ವಚಿಂತನೆ ಸಾಕ್ರಟೀಸ್ ಮತ್ತು ಅವನ ಪೂರ್ವಿಕರಾರಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಸಿಗದು.

ಪ್ಲೇಟೋ ಬರೆದುದೆಲ್ಲ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸಂವಾದ ಅಥವಾ ಸಂಭಾಷಣೆಯ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಚಿಂತನಮಾರ್ಗವನ್ನು ಪ್ಲೇಟೋ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಿ ಬರೆದ ಸಂವಾದಗಳನ್ನು ರಿಪಬ್ಲಿಕ್ (ಪ್ರಜಾರಾಜ್ಯ) ಮತ್ತು ಲಾಸ್ (ಆಡಳಿತ ನೀತಿಗಳು) ಮುಖ್ಯವಾದ ರಚನೆಗಳೆನಿಸಿವೆ.

ರಿಪಬ್ಲಿಕ್: ಇದು ಪ್ಲೇಟೋ ಆದರ್ಶರಾಜ್ಯದ ಚಿತ್ರವನ್ನೊದಗಿಸುವ ಗ್ರಂಥ. ತನ್ನ ಆದರ್ಶರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪ್ಲೇಟೋ ಕ್ಯಾಲಪೋಲಿಸ್ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಮಾಜದ ಆಡಳಿತದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಒಂದು ನಗರ ರಾಜ್ಯದ ನಿರ್ವಹಣೆಯವರೆಗೆ ಅದರ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಗುಣಕರ್ಮಗಳ ವಿಭಾಗವನ್ನಾಶ್ರಯಿಸಿ ಜನರಲ್ಲಿ ಮೂರು ವರ್ಗಗಳುಂಟು. ಪಾಲಕರು, ಸಹಾಯಕರು ಮತ್ತು ಕಾರ್ಮಿಕರು ಪ್ಲೇಟೋನ ವಿಚಾರಗಳೆಲ್ಲ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಮೊದಲ ಎರಡು ವರ್ಗದವರಿಗೆ ಎಂದರೆ ರಾಜ್ಯಪಾಲಕರಿಗೆ ಮತ್ತು ಸೈನಿಕರಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತವೆ. ಆ ವರ್ಗಗಳ ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರಿಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ರಾಜ್ಯಾಧಿಕಾರವಿರುತ್ತದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಅವರು ಸ್ವಂತ ಆಸ್ತಿಗೂ ಸ್ವಂತ ಕುಟುಂಬಕ್ಕೂ ಎರವಾಗಬೇಕು. ಅವರ ಉತ್ತಮ ಬೀಜದಿಂದ ವಂಶವರ್ಧನೆ ಯಾಗುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿರುತ್ತದೆ. ರಾಜ್ಯದ ಮಿಕ್ಕ ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ಪ್ರಭುತ್ವದಲ್ಲಿ ಪಾಲಾಗಲೀ ಉಚ್ಚಶಿಕ್ಷಣದ ಅಗತ್ಯವಾಗಲೀ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಒಳ್ಳೆಯ ರೈತರು ಇಲ್ಲವೇ ಕೆಲಸಗಾರರಾಗುವುದಷ್ಟೆ ಅವರ ಕಸಬು. ಬಾಹ್ಯಯುದ್ಧಗಳ ಆಂತರಿಕ ಆಡಳಿತಕಾರ್ಯಗಳ ಎಲ್ಲ ಹೊಣೆಯೂ ಪಾಲಕವರ್ಗದವರಿಗೇ. ಅವರು ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳಾಗುವುದರಿಂದ ಅದು ಚಿರಕಾಲ ಬಾಳುತ್ತದೆ: ಅದರಲ್ಲಿ ಕವಿಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಪ್ರವೇಶವಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಅವರು ಸತ್ಯಾನ್ವೇಷಿಗಳಲ್ಲ: ಸ್ವಕಲ್ಪನಾಪ್ರಿಯರು. ಅವರ ವರ್ಣನೆಯೆಲ್ಲ ಮೂಲಸತ್ತ್ವದ ಅನುಕರಣೆಯ ಅನುಕರಣೆ. ಅವರಿಂದ ಅನೀತಿಗೂ ಪ್ರಚೋದನೆ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಯಾವ ಪರಿವರ್ತನೆಗಳಿಗೂ ಆದರ್ಶ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಮನುಷ್ಯ ಸ್ವಭಾವದ ಫಲವಾಗಿ ಯುಗಾಂತರದಲ್ಲಿ ಆದರ್ಶ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಅವನತಿಯುಂಟಾಗಿ ಪ್ರಜಾರಾಜ್ಯ ಹಾಗೂ ಏಕಾಧಿಪತ್ಯಗಳ ದುರ್ದೆಸೆಯೊದಗಬಹುದೆಂದು ಪ್ಲೇಟೋ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಲಾಸ್: ಪ್ಲೇಟೋವಿನ ಆದರ್ಶರಾಜ್ಯ ಒಂದು ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಮಾಯಪ್ರಪಂಚವಾದರೆ, ಇವನ ಆಡಳಿತನೀತಿಗಳನ್ನು ಹೇಳುವ ಈ ಗ್ರಂಥ ಅತ್ಯಂತ ಕಾರ್ಯಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಇದು ಸೂಚಿಸುವ ರಾಜ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಷ್ಯರು ಕೂಡ ಸ್ವಂತ ಆಸ್ತಿಗಳನ್ನೂ ಹೆಂಡಿರು ಮಕ್ಕಳನ್ನೂ ಹೊಂದಿರಬಹುದು. ಸಮಾಜದ ಕೆಳವರ್ಗದವರಿಗೆ ಕೂಡ ಹಕ್ಕುಗಳೂ ಅಧಿಕಾರಗಳೂ ಉಂಟು; ಅವರಿಗೆ ರಾಜ್ಯ ಸೂತ್ರ ನೇರವಾಗಿ ಮಾತ್ರ ದೊರೆಯದು. ಒಳ್ಳೆಯ ಶಿಕ್ಷಣ

ಪಡೆದರೂ ಒಡೆಯರು ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳೇ ಆಗಿರಬೇಕೆಂಬ ಒತ್ತಾಯವಿಲ್ಲ. ಸ್ತ್ರೀಯರು ಯುದ್ಧ ಪಟುಗಳಾಗಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. ಚುನಾವಣೆಗಳನ್ನು ಹೇಗೆ ನಡೆಸಬೇಕು, ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ನಿಯಾಮಾವಳಿಗಳಿರಬೇಕು, ಹಬ್ಬಗಳ ಆಚರಣೆ, ವ್ಯಾಪಾರ, ಶಿಕ್ಷಣ, ವ್ಯವಸಾಯ–ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಧಿನಿಷೇಧಗಳು, ಕಡೆಗೆ ಗರ್ಭಿಣಿಯರ ಪಥ್ಯ, ಮಕ್ಕಳ ಆಟ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಕೂಡ ನಿಯಮಿಸುವ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಈ ಗ್ರಂಥ ಒಳಗೊಂಡಿದೆ.

ಫೀಡ್ರಸ್: ಈ ಗ್ರಂಥದ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶವೆಂದರೆ ಸುಬದ್ಧ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಕಲೆಗೆ ತಾರ್ಕಿಕ ಯುಕ್ತಿ ಹಾಗೂ ಮನುಷ್ಯನ ರಾಗಾವೇಶಗಳ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಅಧ್ಯಯನ ಈ ಎರಡರ ಸಮರ್ಥ ನೆಲೆಗಟ್ಟನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದು. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಅಂಗವಾಗಿ ಪ್ರೇಮದ ಮನೋವೃತ್ತಿಯ ವಿವೇಚನೆಯನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ಒದಗಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅಲೌಕಿಕ ಪ್ರೇಮ ಅಥವಾ ಭಾವನೆಯೋಗದ ವಿಷಯಗಳ ಶಾಶ್ವತ ಚಿದಾಕಾರಗಳೇ (ಫಾರ್ಮ್) ಎಂದಿಲ್ಲಿ ನಿರ್ಣಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೇಹಧಾರಣೆ ಗೂ ಮುನ್ನ ಆತ್ಮ ಈ ಮೂಲ ತತ್ತ್ವದರ್ಶನವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ ಎಂದು ತರ್ಕ. ಸೌಂದರ್ಯದ ಮೂಲ ಚಿದಾಕಾರವನ್ನು ಇಂದ್ರಿಯಾನುಭವ ತಟ್ಟನೆ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಳಿಸುವ ದುಂಟು; ಅದನ್ನೆ ನಿಷ್ಕಾರಣ ಅನುರಾಗವೆನ್ನುವರು. ಹೀಗೆ ಕಾಂತಾನುರಾಗದಿಂದ ಪರವಶನಾದ ಕಾಮಿಗೆ ಅಂತರಾತ್ಮದ ಗರಿಗಳು ಮತ್ತೆ ಬೆಳೆಯತೊಡಗಿವೆಯೆಂದೆ ಅರ್ಥೈಸಬೇಕು; ಆತ್ಮ ತನ್ನ ಪರಮಾನಂದವನ್ನು ಪಡೆಯುವ ವಿಕಾಸಪಥದಲ್ಲಿ ಪ್ರೇಮವೂ ಒಂದು ಮೊದಲ ಹೆಜ್ಜೆ.

ಟಿಮೇಯಸ್: ಇದರಲ್ಲಿ ಜಗತ್ತಿನ ಸೃಷ್ಟಿವಾದದ ವಿವೇಚನೆಯಿದೆ. ಭೌತಿಕ ತತ್ತ್ವದ ಮತ್ತು ಜೀವತತ್ತ್ವದ ನಿರೂಪಣೆಯೂ ಇದೆ. ಶಾಶ್ವತ ಸತ್ತೆ ಮತ್ತು ಕ್ಷಣಿಕ ಪರಿವರ್ತನೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಸಿ, ಪೂರ್ಣ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಶಾಶ್ವತ ಸತ್ತೆ ಮಾತ್ರ ವಿಷಯವಾಗಬಲ್ಲದೆಂದು ಇಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಅಪಾಲೊಜಿ, ಯೂತಿಫ್ರೊ ಮತ್ತು ಕ್ರೀಟೋ–ಈ ಮೂರು ಗ್ರಂಥಗಳು ವಿಚಾರಣೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಅದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಮತ್ತು ಅನಂತರ, ಸಾಕ್ರಟೀಸ್ ಹೇಗಿದ್ದನೆಂಬುದನ್ನು ವಿವರಿಸಲೆಂದೇ ರಚಿತವಾಗಿವೆ. ಸಾಕ್ರಟೀಸನ ಮೂಲಭೂತ ನಿಲವು ಹಾಗೂ ಉದ್ದೇಶಗಳ ಬಗೆಗೆ ತಪ್ಪು ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ತಪ್ಪಿಸುವುದು ಇವುಗಳ ಗುರಿ.

ತಿಯೋಟಿಟಸ್: ಜ್ಞಾನದ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಲಕ್ಷಣವೇನು ಎಂಬುದೇ ಇಲ್ಲಿಯ ಮೂಲಭೂತ ಪ್ರಶ್ನೆ. ಪ್ಲೇಟೋ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವಂತೆ (1) ಕೇವಲ ಇಂದ್ರಿಯ ಸಂವೇದನೆ ಅಥವಾ ಚಿದಾಕಾರರಹಿತ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಜ್ಞಾನವೆನಿಸಲಾರದು (2) ತತ್ತ್ವ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಸಾಪೇಕ್ಷತಾವಾದವಾಗಲೀ ಕೇವಲ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವಾಗಲೀ ಅಶಕ್ಯ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ಲೇಟೋ ಅನಿಶ್ಚಿತ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಹಾಗೂ ನಿಶ್ಚಿತಜ್ಞಾನಗಳ ಅಂತರವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪಾರಿಭಾಷಿಕವಾದ ಚಿದಾಕಾರಗಳ ಮಾತನ್ನೆತ್ತುವುದಿಲ್ಲ. ಇಂದ್ರಿಯಗೋಚರವಾಗಿರುವ ವಸ್ತುಸಂವೇದನೆಗೂ ಇಂದ್ರಿಯಾತೀತ ಧರ್ಮಗಳ –ಉದಾಹರಣೆಗೆ: ಸಂಖ್ಯೆ, ಸಾಮ್ಯ, ಅಭೇದ, ಅಸ್ತಿತ್ವ, ಒಳಿತು ಇತ್ಯಾದಿ–ಪರಿಜ್ಞಾನಕ್ಕೂ ಅಂತರವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಂದ್ರಿಯಕ್ರಿಯೆ ಹಾಗೂ ಜ್ಞಾನಕ್ರಿಯೆಗಳು ಬೇರೆಬೇರೆಯೇ ಸರಿ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ.

ಫಿಲೆಬಸ್: ಇದರಲ್ಲಿ ಒಳಿತಿನ ಬಗ್ಗೆ ಪರಿಪಕ್ವ ವಿವೇಚನೆಯನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಒಳಿತು ಒಂದು ಸುಖಕರ ಸಂವೇದನೆಯೊ ಇಲ್ಲವೆ ಜ್ಞಾನಕ್ರಿಯೆಯೊ ಎಂಬುದು ಇಲ್ಲಿನ ಸಮಸ್ಯೆ. ಸಾಕ್ರಟೀಸನ ಸಹಕಾರ ಈ ಸಮಸ್ಯೆಗೆ ಒಂದು ಸೂಕ್ತ ಪರಿಹಾರವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ.

ಸಿಂಪೋಸಿಯಮ್: ಫೀಡ್ರಸಿನಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರೇಮದ ಮೀಮಾಂಸೆ ಇಂದ್ರಿಯ ಸ್ತರದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ ಪರಮಾತ್ಮನೊಡನೆ ಆತ್ಮದ ಐಕ್ಯವಾಗುವ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರದವರೆಗೂ ಸಾಗುತ್ತದೆ. ಸಾಕ್ರಟೀಸ್ ಇಂಥ ಜೀವನ್ಮುಕ್ತನಾದ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾದರೆ ಕೇವಲ ಪ್ರಾಪಂಚಿಕ ಸುಖಕ್ಕಾಗಿ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಆನಂದವನ್ನು ಬಲಿಗೊಟ್ಟ ಆಲ್ಸಿಬಿಡೀಸ್ ಅವನಿಗೆ ತೀರ ವಿರುದ್ಧಸ್ವಭಾವದ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಪ್ಲೇಟೋ ಗ್ರೀಕರಲ್ಲೆಲ್ಲ ಉತ್ತಮ ಗದ್ಯಲೇಖಕನೆಂಬ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಗಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವನಲ್ಲಿ ಶಬ್ದಸಂಪತ್ತು, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಅರ್ಥವ್ಯಕ್ತಿ, ಸಹಜಸುಂದರ ಸಂವಾದಶೈಲಿ, ಉತ್ತಮ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಕಲೆ, ಪ್ರತಿಭಾಸ್ಫೂರ್ತಿ, ಸರಸತೆ, ಹಾಸ್ಯ, ವಿಡಂಬನೆ, ಗಾಂಭೀರ್ಯ, ಸಮಯೋಚಿತವಾದ ಭಾಷಾಮಾಧುರ್ಯ ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಕಶ್ಯ, ಉಪಮಾ–ರೂಪಕಾದಿ ಅಲಂಕಾರಗಳ ಸೌಂದರ್ಯ, ಪಾತ್ರಚಿತ್ರಣ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ–ಎಲ್ಲವೂ ಸಮರಸವಾಗಿ ಸಮ್ಮಿಳಿತ ವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಶೈಲಿ ನಿರುಪಮವಾಗಿದೆ. ಇವನ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವರ್ಣನಾತ್ಮಕ; ಕೆಲವು ಪ್ರಭಾವ ಪ್ರಚೋದಕ; ಎಲ್ಲವೂ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ವಿಷಯ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣಕ. ಈತ ನಾಟಕತಂತ್ರ ಹಾಗೂ ಭಾಷಣಕಲೆಗಳೆರಡನ್ನೂ ಸಮಯೋಚಿತವಾಗಿ ಬಳಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ತರುಣ ಶ್ರೋತೃಗಳನ್ನೇ ಉದ್ದೇಶಿಸಿ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ; ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಯಾಗಿ ತನ್ನ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾನೆ. (ಕೆ.ಕೆ.;ಎಸ್.ವಿ.ಆರ್.)

ಫರ್ಗುಸನ್, ಜೇಮ್ಸ್: 1808–1886 ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡಿನ ಕೈಗಾರಿಕೋದ್ಯಮಿ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ. 1808ರ ಫೆಬ್ರವರಿ 22ರಂದು ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡಿನ ಅಯರ್‍ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ತಂದೆ ವಿಲಿಯಂ ಫರ್ಗುಸನ್ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಸ್ತ್ರವೈದ್ಯನಾಗಿದ್ದ. ಜೇಮ್ಸ್ ಫರ್ಗುಸನ್ ಎಡಿನ್‍ಬರೊದಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢಶಾಲಾ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ. ಉದ್ಯಮದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ ಸು.27ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನೀಲಿಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧವಾಗಿ ಕೋಲ್ಕತಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಸುಮಾರು ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇವನು ವಿಶೇಷ ಲಾಭ ಗಳಿಸಿದ. ಆ ಲಾಭದಿಂದ ಇವನು ತನ್ನ ಇಡೀ ಜೀವಮಾನವನ್ನು ಸುಖವಾಗಿ ಕಳೆಯಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ನಷ್ಟ ಸಂಭವಿಸಿತು. 1835–42ರಲ್ಲಿ ಈತ ಭಾರತದ ಅನೇಕ ಪುರಾತನ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನೂ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನೂ ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಭಾರತೀಯ ವಾಸ್ತು ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ ಬೆಳೆಯಿತು; ಗಾಢವಾದ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ. 1845ರಲ್ಲಿ ಈತ ಭಾರತವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ತನ್ನ ದೇಶಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ವ್ಯವಸಾಯದಲ್ಲಿ ನಿರತನಾದ. 1856–58ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಕ್ರಿಸ್ಟಲ್ ಪ್ಯಾಲೇಸ್ ಕಂಪನಿಯ ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿದ್ದ. ಬಿಡುವಿನ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿ ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಕುರಿತು ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಬರೆಯುತ್ತಿದ್ದ. ಈತ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಸದಸ್ಯನಾದ; ಅನಂತರ ಇವನಿಗೆ ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷ ಸ್ಥಾನ ಲಭಿಸಿತು. 1857ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ರಾಜಕೀಯ ಸುರಕ್ಷಣಾ ಆಯೋಗದ ಸದಸ್ಯತ್ವವೂ ಈತನಿಗೆ ದೊರೆಯಿತು. ಇವನು ನಿರ್ಮಾಣ ವಿಭಾಗದ ಆಯುಕ್ತನಾದ. ಈ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಪೂರ್ಣ ರಕ್ಷಣೆಯ ಹೊಣೆ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ. ಸು. 40 ವರ್ಷಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಹಾಗೂ ನಿರೀಕ್ಷಣೆಗಳ ಅನುಭವದಿಂದ ಪ್ರಪಂಚದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಕುರಿತು ಇವನು ಅನೇಕ ಪ್ರೌಢ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಅನೇಕ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಇವನು ಮಾಡಿರುವ ಅಧ್ಯಯನಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ಇವನ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿಗಳು: ಪಿಕ್ಚರಿಸ್ಕ್ ಇಲ್ಲಸ್ಟ್ರೇಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಇನ್ ಹಿಂದೂಸ್ತಾನ್; ದಿ ರಾಕ್ ಕಟ್ ಟೆಂಪಲ್ಸ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ; ಎ ಹ್ಯಾಂಡ್ ಬುಕ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್; ಎ ಹಿಸ್ಟೊರಿ ಆಫ್ ದಿ ಮಾಡರ್ನ್ ಸ್ಟೈಲ್ಸ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್; ಎ ಹಿಸ್ಟೊರಿ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಇನ್ ಆಲ್ ಕಂಟ್ರೀಸ್; ಹಿಸ್ಟೊರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಅಂಡ್ ಈಸ್ಟರ್ನ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್; ಟ್ರೀ ಆಂಡ್ ಸರ್ಪೆಂಟ್ ವರ್ಷಿಪ್; ದಿ ಪಾರ್ತೆನಾನ್. ಇವನಿಗೆ ಡಿ.ಸಿ.ಎಲ್., ಎಫ್.ಆರ್.ಎಸ್., ಎಫ್.ಜಿ.ಎಸ್. ಮತ್ತು ಎಲ್.ಎಲ್.ಡಿ. ಪದವಿಗಳು ದೊರಕಿದ್ದುವು. ಇವನಿಗೆ ರಾಯಲ್ ಇನ್‍ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಟ್ಸ್ ಸಂಸ್ಥೆ ಸ್ವರ್ಣಪದಕ ನೀಡಿತು.ಈತ 1886ರ ಜನವರಿ 9ರಂದು ನಿಧನನಾದ. (ಎಸ್.ಜಿ.ವಿ.)

ಫಾಹಿಯಾನ್: ಚೀನದ ಬೌದ್ಧ ಸನ್ಯಾಸಿ, ಯಾತ್ರಿಕ, ಲೇಖಕ. ಷಾನ್ಸಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಚಾಂಗ್ ಆನ್‍ನಲ್ಲಿ (ಆಧುನಿಕ ಷೀಯಾನ್) ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನು ಕುರಿತು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ. ಇವನ ಹಿಂದಿನ ಹೆಸರು ಕುಂಗ್ ಎಂಬುದಾಗಿತ್ತು. ಎಳೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ಈತನನ್ನು ಬೌದ್ಧಸನ್ಯಾಸಿ ಮಠದಲ್ಲಿ ಶಿಷ್ಯತ್ವಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ಫಾಹಿಯಾನ್, ಧರ್ಮಪ್ರಕಾಶ ಎಂಬ ಆಶ್ರಮನಾಮವನ್ನು ಕೊಡಲಾಯಿತು. 399ರಲ್ಲಿ ಇವನ ಚಾಂಗ್ ಆನ್‍ನಿಂದ ಯಾತ್ರೆಗಾಗಿ ಹೊರಟಾಗ ಈತನಿಗಾಗಲೇ 65ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಾಗಿತ್ತು. 413ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಚಿಯೆಂಗ್‍ಕಾಂಗ್ ತಲುಪಿದ. ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಒಂದು ವರ್ಷದ ಬಳಿಕ ತನ್ನ ಪ್ರವಾಸಕಥನವನ್ನು ಬರೆದಿಟ್ಟ.

ಒಂಬತ್ತೋ ಹತ್ತೋ ಭಿಕ್ಷುಗಳೊಡನೆ ಹೊರಟಿದ್ದ ಈತ ಮರಳುಗಾಡುಗಳನ್ನೂ ಪಾಮಿರ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯನ್ನೂ ಹಾದು ಉತ್ತರ, ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಭಾರತದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಸಂಚರಿಸಿ ದಖನ್ನಿನವರೆಗೂ ಬಂದು, ಸಿಂಹಳ ಮತ್ತು ಸುಮಾತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ಹಿಂದೂಸಾಗರ ಮತ್ತು ಚೀನ ಸಮುದ್ರವನ್ನು ದಾಟಿ, ಸುಮಾರು ಹದಿನೈದು ವರ್ಷಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಪೂರ್ಣ ವಿದೇಶಪ್ರವಾಸವನ್ನು ಮುಗಿಸಿ ಚೀನದ ಲಾವೋಶಾನ್ ಬಂದರಿನಲ್ಲಿ ಬಂದಿಳಿದ. ತಾನು ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದ ಕೆಲಸವನ್ನು–ಎಂದರೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ತವರಿನಿಂದ ಪವಿತ್ರ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ವಿನಯ ಪಿಟಕದ ನಿಜಪ್ರತಿಯನ್ನು, ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬರಬೇಕೆಂಬ ಧ್ಯೇಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಈತ ದೃಢನಿಶ್ಚಯ ತಳೆದಿದ್ದ. ಮಧ್ಯ ರಾಜ್ಯವನ್ನು (ಉತ್ತರ ಭಾರತ) ತಲುಪಲು ಇವನಿಗೆ ಆರು ವರ್ಷಗಳು ಹಿಡಿದುವು. ಅಲ್ಲೇ ಇವನು 6ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಕಳೆದ. ಚಿಂಗ್‍ಚೋವನ್ನು ತಲುಪುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಮರುಪ್ರಯಾಣದಲ್ಲಿ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಕಳೆದ. ಪಶ್ಚಿಮದ ಮರುಭೂಮಿಯಿಂದ ಹಿಡಿದು ಭಾರತದ ಭೂಭಾಗದವರೆಗಿನ ಸುಮಾರು ಮೂವತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಈತ ಸಂಚರಿಸಿದ. ಪ್ರವಾಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆದ ಭೇಟಿಮಾಡಿದ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಸದಾಚಾರ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಬೋಧನೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಚೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಭಿಕ್ಷುಗಳಿಗೆ ತಿಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಅಪಾರ ಕಷ್ಟಸಂಕಟಗಳನ್ನೂ ಅಪಾಯಗಳನ್ನೂ ಎದುರಿಸಿದ. ಶ್ರದ್ಧೆಯುಳ್ಳವರು ತನ್ನ ಅನುಭವಗಳನ್ನು ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳಲೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಬಿದಿರು ಮತ್ತು ರೇಷ್ಮೆಯ ವಸ್ತ್ರದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪ್ರವಾಸದ ರೂಪರೇಷೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗೆಂದು ಈತ ತನ್ನ ದಾಖಲೆಯ ಉಪಸಂಹಾರದಲ್ಲಿ ನುಡಿದಿದ್ದಾನೆ. ಚೀನಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಮೇಲೆ ಬೌದ್ಧ ಅನರ್ಘ್ಯ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಭಾಷಾಂತರಿಸಬೇಕೆಂಬ ಧ್ಯೇಯ ಇವನಿಗೆ ಎಷ್ಟು ಪ್ರಬಲವಾಗಿತ್ತೆಂದರೆ, ಈತ ಮೊದಲು ಯೋಚಿಸಿದ್ದಂತೆ ಚಾಂಗ್ ಆನಿನ ವಿಹಾರಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿ ಚಿಯೆಂಗ್‍ಕಾಂಗ್‍ಗೆ (ನ್ಯಾನ್‍ಕಿಂಗ್) ಹೋಗಿ, ಬುದ್ಧಭದ್ರನೆಂಬ ಭಾರತೀಯ ಭಿಕ್ಷುವೊಬ್ಬನ ನೆರವಿನಿಂದ ಆ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ.

ಗುಪ್ತವಂಶದ ಸಮ್ರಾಟ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಆಡಳಿತದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಫಾಹಿಯಾನ್ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದ. ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸದ ಆ ಸಮೃದ್ಧ ಅವಧಿಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾದ್ದೆಂದರೆ ಬಹುಶಃ ಫಾಹಿಯಾನನ ದಾಖಲೆಯೇ. ಅಶೋಕ ಶಾಸನದ ಅದ್ಭುತವಾದ ಏಕಶಿಲಾ ಸ್ತಂಭಗಳು, ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪಗಳು, ದೇವಾಲಯಗಳು, ವಿಹಾರಗಳು ಮತ್ತಿತರ ಸ್ಮಾರಕಗಳು–ಇವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಈತನ ವಿವರಣೆ ಈ ಅವಧಿಯನ್ನು ಕುರಿತ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಉಪಯುಕ್ತ ಸಾಮಾಗ್ರಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಗೋಬಿ ಮರುಭೂಮಿಯ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಈತ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು ಖೋತಾನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದಾಗ ರಾಜ–ಅತಿಥಿಯಂತೆ ಈತನನ್ನು ಗೋಮತೀ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಇಳಿಸಲಾಯಿತು. 3,000 ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಒಟ್ಟಾಗಿ ವಾಸಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆಂದೂ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಜೀವನ ವಿವರಗಳನ್ನು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಫಾಹಿಯಾನ್ ವರ್ಣಿಸಿರುವ ಖೋತಾನ್ ಇಂದು ಉಳಿದಿಲ್ಲ.

ಈತ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬರುವ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಖಾಲ್ಚಾದಲ್ಲಿ ಪಂಚಪರಿಷತ್ತನ್ನು ನೋಡಿದ. ಇದು ಐದು ವರ್ಷಗಳಿಗೊಮ್ಮೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಮೇಳ. ಫಾಹಿಯಾನ್ ಹಗ್ಗದ ಸೇತುವೆಯ ಮೂಲಕ ಸಿಂಧೂನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿ–ಉದ್ಯಾನ, ಗಾಂಧಾರ ಮತ್ತು ತಕ್ಷಶಿಲೆಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟು ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಪೆಷಾವರಕ್ಕೆ ತೆರಳಿ ಅಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಕನ ಮಹಾಸ್ತೂಪವನ್ನು ನೋಡಿದ. ಯಾತ್ರಿಕರು ಅದುವರೆಗೆ ನೋಡಿದ ಸ್ತೂಪ ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೂ ವೈಭವದಲ್ಲಾಗಲಿ, ಗಾಂಭೀರ್ಯದಲ್ಲಾಗಲೀ ಇದಕ್ಕೆ ಹೆಗಲೆಣೆಯಾಗಿ ನಿಲ್ಲಲಾರದು ಎಂದು ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ಈತ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು ನಗರಹರಕ್ಕೂ (ಇಂದಿನ ಹದ್ದಾ) ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟು, ಅಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಯತನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ನೋಡಿದ್ದನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಪಂಜಾಬಿನ ಮೂಲಕ ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನತ್ತ ಪ್ರಯಾಣಮಾಡಿ ಮಥುರವನ್ನು ತಲುಪಿದ. ಇದು ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಹೃದಯಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದು ಪ್ರವರ್ಧಮಾನವಾದ ಬೌದ್ಧಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸ್ಥಳದ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಅಪರಾಧದ ಉಗ್ರತೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ಅಪರಾಧಿಗಳಿಗೆ ದಂಡವನ್ನು ವಿಧಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ರಾಜ್ಯಾದ್ಯಂತ ಯಾರೂ ಯಾವುದೇ ಜೀವಿಯನ್ನೂ ಕೊಲ್ಲುವುದಿಲ್ಲ. ಯಾರೂ ಮದ್ಯಪಾನ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರು ಶ್ರೀಮಂತರೂ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನರೂ ಆಗಿದ್ದಾರೆ. ಹೃದಯದ ಔದಾರ್ಯವನ್ನು ತೋರುವಲ್ಲಿ, ನೆರೆಹೊರೆಯವರ ಬಗ್ಗೆ ಕರ್ತವ್ಯದ ನಿರ್ವಹಣೆಯಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರು ಮತ್ತೊಬ್ಬರ ಆದರ್ಶವನ್ನು ಅನುಕರಿಸುತ್ತಾರೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಪಾಳಿ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಬರೆಯಲು, ಮಾತನಾಡಲು ಹಾಗೂ ಧರ್ಮ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಮೂರು ವರ್ಷಗಳನ್ನು ವಿನಿಯೋಗಿಸಿದ ಮೇಲೆ, ಈತ ಒಂದೆಡೆಯಿಂದ ಮತ್ತೊಂದೆಡೆಗೆ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡುತ್ತ ತಾಮ್ಲುಕ್ಕನ್ನು (ಇಂದಿನ ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ) ತಲುಪಿದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಬೃಹತ್ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಹಡಗೊಂದರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಳಕ್ಕೆ ಪ್ರಯಾಣಮಾಡಿದ. ಸಿಂಹಳದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಕಳೆದು ಜಾವದ ಮೂಲಕ ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. (ಬಿ.ಟಿ.)

ಫರ್ಮಾನ: ಹರಿಯಾಣ ರಾಜ್ಯದ ರೋಹತಕ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆ. ಸು.20 ಹೆಕ್ಟೇರ್ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿನ ಕ್ಯೋಟೊ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಫಾರ್ ಹ್ಯುಮಾನಿಟಿ ಅಂಡ್ ನೇಚರ್, ಪುಣೆಯ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜು ಹಾಗೂ ರೋಹತಕ್‌ನ ಮಹರ್ಷಿ ದಯಾನಂದ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ 2006–2009ರ ನಡುವೆ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳು

ನಗರ ವಿನ್ಯಾಸ

ಹಾಗೂ ಸಮಾಧಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಆದಿ ಹರಪ್ಪ (ಹಾಕ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.3500–2600) ಹಾಗೂ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2500–2000) ಕಾಲದವಾದರೆ ಸಮಾಧಿಗಳು ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಹಂತದವು. ವಸತಿಗುಂಡಿಗಳು ಹಾಗೂ ಕಡುಗಂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಆದಿ ಹಂತದ ಪ್ರಮುಖ ಅವಶೇಷಗಳಾದರೆ ಚದುರಂಗ ವಿನ್ಯಾಸದ ನಗರಾವಶೇಷಗಳು ಪ್ರೌಢ ಹಂತದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ವಸತಿಯ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ 900ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಸ್ಮಶಾನ ನೆಲೆಯಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿ 70 ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಸಮಾಧಿಗಳು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಇದೇ ಮೊದಲು. ಪೂರ್ಣ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಥಮಿಕ, ಅಪೂರ್ಣ ಹಾಗೂ ಸಾಂಕೇತಿಕ–ಈ ಮೂರು ಪ್ರಕಾರದ ಸಮಾಧಿಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಎಲ್ಲವೂ ಆಯತಾಕಾರದ ಶವಕುಣಿಗಳು. ಪೂರ್ಣ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಶವವನ್ನು ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಹೂಳಲಾಗಿದ್ದರೆ ಅಪೂರ್ಣ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಆಯ್ದ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಸಾಂಕೇತಿಕ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಇಲ್ಲ. ಎಲ್ಲ ಪ್ರಕಾರದ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಮಾದರಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಜಾಸ್ಪರ್–ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರ–ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳಿದ್ದವು. ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಮುಂತಾದ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಇತರ ಹರಪ್ಪ ನಗರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಈ ಶವಕಣಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳ ಡಿಎನ್ಎ ಪರೀಕ್ಷೆಯಿಂದ ಈ ಜನಸಮುದಾಯದ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ಪಡೆಯುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.ಎಚ್.)

ಫಿರ್ದೂಸಿ: ಸು.940–1020. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯ ಮೊದಲ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಿ. ಷಹನಾಮಾ ಕಾವ್ಯದ ಕರ್ತೃ. ಅಬುಲ್ ಕಾಸಿಮ್ ಬಿನ್ ಮನ್ಸೂರ್ ಎಂಬುದು ಮೂಲ ಹೆಸರು. ಫಿರ್ದೂಸಿ ಎಂಬುದು ಕಾವ್ಯನಾಮ. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಪದಕ್ಕೆ ಸ್ವರ್ಗ ಎಂಬ ಅರ್ಥವಿದೆ. ಟೆಹರಾನಿನಿಂದ ಸು.960 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಖೋರಾಸಾನ್‌ನ ಪ್ರಾಚೀನ ಪಟ್ಟಣವಾದ ತೂಸ್ ಸಮೀಪದ ಬಾಜ್ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಷಹನಾಮಾದಲ್ಲಿ ಈತನ ಕೆಲವು ಜೀವನ ವಿವರಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಅದರಂತೆ ಕವಿಗೆ ಮಸೂದ್ ಎಂಬ ಒಬ್ಬ ತಮ್ಮನಿದ್ದನೆಂದೂ ಇವನ ವೈವಾಹಿಕ ಜೀವನ ಬಹುಬೇಗ ಆರಂಭವಾಯಿತೆಂದೂ ಇವನಿಗೆ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಹೆಂಡತಿ ಮತ್ತು ಮಕ್ಕಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಕವಿ ಎಲ್ಲೂ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿಲ್ಲ. ಈತ ಘಜ್ನಿ ಮಹಮದನ (ಸು.998–1030) ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿಯಾಗಿ ಮನ್ನಣೆ ಪಡೆದ. ಸುಲ್ತಾನ ಮಹಮದ್‌ನಿಗೂ ಇವನಿಗೂ ಗಾಢಸ್ನೇಹವಿತ್ತೆಂದೂ ಈ ಸ್ನೇಹದ ಗುರುತಾಗಿ ಕವಿ ಷಹನಾಮಾ ಕಾವ್ಯವನ್ನು ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿಯಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಮುನ್ನವೇ ರಚಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದ್ದನೆ ಅಥವಾ ಆಸ್ಥಾನಕವಿಯಾದ ಅನಂತರ ರಚನೆಗೆ ಕೈ ಹಾಕಿದ್ದನೆ ಎಂಬ ವಿಷಯದ ಬಗ್ಗೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಘಜ್ನಿ ಮಹಮದನು ಗೆಳೆಯ ಫಿರ್ದೂಸಿ ರಚಿಸುವ ಕಾವ್ಯದ ಪ್ರತಿ ಸಾಲಿಗೆ ಒಂದು ಚಿನ್ನದನಾಣ್ಯ (ದಿನಾರ್) ಕೊಡುತ್ತೇನೆಂದು ಹೇಳಿ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು (ದಿರಾಮ್ಸ್) ನೀಡಲು ಬಂದನೆಂದೂ ಕವಿ ಅದನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿ ರಾಜನ ಆಸ್ಥಾನ ಬಿಟ್ಟು ತನ್ನ ಹುಟ್ಟೂರಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದನೆಂದೂ ಮಹಮದ್ ತನ್ನ ತಪ್ಪನ್ನು ಅರಿತು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಒಂಟೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹೇರಿ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟನೆಂತಲೂ ಊರಿನ ಒಂದು ಕಡೆಯಿಂದ ಒಂಟೆಗಳು ಬರುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಮತ್ತೊಂದೆಡೆಯಿಂದ ಕವಿಯ ಮೃತದೇಹವನ್ನು ಹೊರಕ್ಕೆ ತರುತ್ತಿದ್ದರಂತೆ; ಎಂಬ ಒಂದು ಹೇಳಿಕೆಯೂ ಈ ಕವಿಜೀವನದ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿದೆ. (ಎಲ್.ಆರ್.ಕೆ.)

ಪ್ರಪಂಚದ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ಷಹನಾಮಾ ಒಂದು ಬೃಹತ್ ವೀರ ಕಾವ್ಯ. ದ್ವಿಪದಿ ಪದ್ಯಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರುವ ಈ ಕಾವ್ಯ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಬಹು ಸರಳ ಹಾಗೂ ಜನಪ್ರಿಯ ಛಂದಸ್ಸೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಬಹರ್–ಇ–ತಾ ಖರಿಬ್ ಛಂದಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ (ಮಸ್ನವಿ) ರಚಿತವಾಗಿದೆ. ಇದರ ರಚನೆ ಸು. 980ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿ ಸು.1010ರಲ್ಲಿ ಮುಗಿಯಿತು. ಇರಾನಿನ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾವ್ಯವೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿದೆ. ಇವನ್ನು 80 ಅಧ್ಯಾಯಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಈ ಅಧ್ಯಾಯಗಳನ್ನು ದಾಸ್ತಾನ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಷಹನಾಮಾ ಎಂದರೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜರ ಪುಸ್ತಕ ಎಂದರ್ಥ. ಸೃಷ್ಟಿಯ ಆದಿಯಿಂದ ಸಸ್ಸಾನಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸು.637ರಲ್ಲಿ ಅರಬರು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವವರೆಗೆ ಈ ಕಾವ್ಯದ ವಿಸ್ತಾರವಿದೆ.

ಇರಾನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವೈಭವ ಹಾಗೂ ಪತನವನ್ನು ಈ ಕಾವ್ಯ ಸವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಪನೆ, ಪುರಾಣ, ಚರಿತ್ರೆ–ಈ ಮೂರೂ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿ ಬೆಸೆದುಕೊಂಡಿವೆ. ಇತಿಹಾಸಕ್ಕಿಂತ ಪುರಾಣದ ಅಂಶವೇ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಲುಗೈಯಾಗಿದೆ. ಕಾವ್ಯದುದ್ದಕ್ಕೂ ಕವಿ ಪ್ರತಿಭೆ ಮಿಂಚಿದೆ. ಅನೇಕ ಸುಂದರ ಆಖ್ಯಾಯಿಕೆಗಳು ಕಾವ್ಯ ರಸಿಕರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಸೂರೆಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ನಿರೂಪಣೆ, ವರ್ಣನೆ, ವ್ಯಕ್ತಿಚಿತ್ರಣದಲ್ಲಿ ಕವಿ ಪ್ರಥಮದರ್ಜೆಯ ಕಲೆಗಾರಿಕೆ ಯನ್ನು ಮೆರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಫರೀದುನ್ ಕಥೆಗಳು, ಜಾಲ್ ಮತ್ತು ರುಬ್ಬಾ, ರುಸ್ತುಮ್ ಮತ್ತು ಸೊಹ್ರಾಬ್‌ಸಿಯಾವುಶ್ ಇಸ್ತಂದಿಯಾರ್, ಬೆಸುನ್, ರುಸ್ತುಮನ ರಕ್ಷಾ ಕುದುರೆ, ರುಸ್ತುಮನ ತಾಯಿ ರುದಾಬಿ, ರುಸ್ತುಮನ ಹೆಂಡತಿ ತಹಮೀನ, ತುರಾನಿಯನ್ ಮಗಳು ಫಿರಂಗಿಸ್ –ಈ ಎಲ್ಲ ಪಾತ್ರಗಳೂ ಓದುಗರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೆರೆಹಿಡಿಯುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ.

ಷಹನಾಮಾ ಇರಾನ್ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಹೊರಟರೂ ಇತಿಹಾಸ ಒಂದು ನೆಪಮಾತ್ರ, ಸಾಹಿತ್ಯದ ಸೊಗಸೇ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನ. ಫಿರ್ದೂಸಿಯ ಸಮಕಾಲೀನನಾಗಿದ್ದು ಅಕಾಲಮೃತ್ಯುವಿಗೆ ತುತ್ತಾದ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯ ಮೊದಲ ಕವಿ. ದಕೀಕೀ ಕವಿಯ (ಸು.930–77) ಅಪೂರ್ಣ ಕಾವ್ಯ ಷಹನಾಮಾಕ್ಕೆ ಮಾದರಿ. ದಕೀಕೀ ಇರಾನ್ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನೇ ಕುರಿತು ರಚಿಸಿದ ಸು.1,000 ಪದ್ಯಗಳನ್ನು ಫಿರ್ದೂಸಿ ತನ್ನ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಪರ್ಷಿಯದ ಜನಪದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೂಡ ಷಹನಾಮಾ ಕಾವ್ಯಕ್ಕೆ ಜೀವತುಂಬುವಲ್ಲಿ ಕವಿಗೆ ನೆರವಾಗಿದೆ. ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಬರುವ

ಯುದ್ಧ ವರ್ಣನೆಗಳು, ಯುದ್ಧ ಕಲೆಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ವಿವರಗಳು ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿದ್ದು ಕವಿಯ ಲೋಕಾನುಭವದ ದಟ್ಟಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿವೆ. ಕೋಟೆಕಾಳಗ, ಕತ್ತಿವರಸೆ, ಬಿಲ್ಲುವಿದ್ಯೆ, ಕುದುರೆಸವಾರಿ–ಈ ಬಗೆಯ ಯುದ್ಧ ಕೌಶಲದ ವರ್ಣನೆಗಳು ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಟ್ಟುವಂತಿದ್ದು ಗತಕಾಲವನ್ನು ಮೂರ್ತಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ. ಇದರಿಂದ ಕವಿಗೆ ಯುದ್ಧ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಾನುಭವ ಇತ್ತೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಷಹನಾಮಾಕ್ಕೆ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಪ್ರಪಂಚದ ನಾನಾ ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ಈ ಕಾವ್ಯ ಪದ್ಯ ಹಾಗೂ ಗದ್ಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಅನುವಾದವಾಗಿದೆ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಹಸ್ತಪ್ರತಿ ರೂಪದಲ್ಲೇ ಇದ್ದ ಈ ಕಾವ್ಯವನ್ನು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಸರ್ಕಾರ ಫ್ರೆಂಚ್ ಭಾಷೆಗೆ ಭಾಷಾಂತರ ಮಾಡಿಸಿ 6 ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿತು (1831–68). ಅನಂತರ ಇಂಗ್ಲಿಷ್, ಜರ್ಮನ್ ಮುಂತಾದ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಅದರ ಅನುವಾದ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಪ್ರೆಸ್ ಬಹುಬಣ್ಣಗಳ ಚಿತ್ರಗಳೊಡನೆ ಅನೇಕ ಉಪಯುಕ್ತ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಪರಿಕರಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಎರಡು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಷಹನಾಮಾವನ್ನು ಹೊರತಂದಿದೆ (1982). ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಮೇಲಂತೂ ಇದರ ಪ್ರಭಾವ ಅಪಾರ. ಷಹನಾಮಾದ ಅನೇಕ ಆಖ್ಯಾಯಿಕೆಗಳು ಕಾವ್ಯ, ನಾಟಕ ಇತ್ಯಾದಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಚನೆಗಳಾಗಿ ಪುನರ್ ಸೃಷ್ಟಿಗೊಂಡಿವೆ. ಕುವೆಂಪು ಅವರು ತಮ್ಮ ಶ್ರೀರಾಮಾಯಣ ದರ್ಶನಂ ಮಹಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಫಿರ್ದೂಸಿಯನ್ನು ಕೃತಜ್ಞತೆಯಿಂದ ಸ್ಮರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವಿ. ಸೀತಾರಾಮಯ್ಯನವರು ರುಸ್ತುಮ್ ಮತ್ತು ಸೊಹ್ರಾಬ್ ಪ್ರಸಂಗವನ್ನೆತ್ತಿಕೊಂಡು ಒಂದು ಅತ್ಯುತ್ತಮ ನಾಟಕವನ್ನು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮ್ಯಾಥ್ಯೂ ಆರ್ನಾಲ್ಡ್ ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿರುವ ಸೊಹ್ರಾಬ್ ಮತ್ತು ರುಸ್ತುಮ್ ಎಂಬ ಕವನ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಫಿರ್ದೂಸಿಯೇ ರಚಿಸಿದನೆನ್ನಲಾದ ಯೂಸುಫ್–ಒ–ಜಾಲಿಖಾ ಮಸ್ನವಿ ಛಂದಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ರುವ ಒಂದು ಪ್ರಣಯಕಾವ್ಯ, ಹೋಮರನ ಇಲಿಯಡ್ ಕಾವ್ಯದಷ್ಟು ದೀರ್ಘವಾಗಿದೆ. ಕುರಾನಿನಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಕಥೆ ಈ ಕೃತಿಗೆ ಆಕರ. ಸುಲ್ತಾನ ಮಹಮದನ ಆಶ್ರಯ ತೊರೆದು ಫಿರ್ದೂಸಿ ಇರಾಕ್ ರಾಜನೊಬ್ಬನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಕಾವ್ಯ ರಚಿತವಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಯೂಸಫ್–ಒ–ಜಾಲಿಖಾ ಫಿರ್ದೂಸಿಯೇ ರಚಿಸಿದನೆಂಬ ಬಗ್ಗೆ ನಿಖರವಾದ ಮಾಹಿತಿಯಿಲ್ಲ. ಸುಲ್ತಾನ ಮಹಮದನನ್ನು ಮೂದಲಿಸಿ ರಚಿತವಾಗಿರುವ ಇವನದೇ ಎನ್ನಲಾದ, ಈ ಕುರಿತು ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿರುವ ವಿಡಂಬನ ಕಾವ್ಯ ನಿಜಾಮಿ. ಈ ವಿಡಂಬನ ಕಾವ್ಯದ ನೂರು ದ್ವಿಪದಿಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಷಹನಾಮಾ ಗ್ರಂಥದಿಂದ ಪದ್ಯಸಾಲುಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಆಯ್ದು ಸಂಕಲಿಸಿದ್ದು ಈ ಕೃತಿ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿದೆ.

1934ರಲ್ಲಿ ಇರಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ಫಿರ್ದೂಸಿಯ 1000ವರ್ಷದ ವರ್ಧಂತಿಯನ್ನು ಆಚರಿಸ ಲಾಯಿತು. ತೂಸ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಈತನ ಸಮಾಧಿ ಇಂದು ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳವಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.*

ಫಿನಿಷಿಯ: ಪಶ್ಚಿಮ ಸಿರಿಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದು ನಾಡು. ಆಗ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1600) ಇದು ಆಕರ್, ಟೈರ್, ಸಿಡನ್ ಮುಂತಾದ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು. ಫಿನಿಷಿಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಚರಿತ್ರೆ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾದ್ದು. ಫಿನಿಷಿಯನ್ನರ ನಾಗರಿಕತೆಯ ವಿಚಾರವಾಗಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಇವರು ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಮೂಲದವರಾದ್ದರಿಂದ ಇವರ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಸೆಮಿಟಿಕ್ ನಾಗರಿಕತೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000ದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯ ಕೊಲ್ಲಿ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಬಿಟ್ಟು ಬಂದು ಇವರು ಫಿನಿಷಿಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ.

ಫಿನಿಷಿಯನರು ಕ್ಯಾನಾನೈಟರೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇವರ ಭಾಷೆ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಗುಂಪಿನದು. ಹೀಬ್ರೂ ಮತ್ತು ಫಿನಿಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಹೋಲಿಕೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಫಿನಿಷಿಯನರು ಈಜಿಪ್ಟ್ ಜನರ ಮತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರೆಂದು ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಫಿನಿಷಿಯ ಪ್ರದೇಶ ಸಮುದ್ರ ಮತ್ತು ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಯಿಂದ ಸುತ್ತುವರಿಯಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವರು ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿ ಜೀವನ ಸಾಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅವರು ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡು ಪ್ರಖ್ಯಾತರಾದರು. ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಫಿನಿಷಿಯನರು ಅನೇಕ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ನಗರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇವರು ಸಾಹಸಿಗಳೂ ವ್ಯಾಪಾರ ಚತುರರೂ ಕಷ್ಟಸಹಿಷ್ಣುಗಳೂ ಆಗಿದ್ದು ಪ್ರಪಂಚದ ನಾಗರಿಕತೆಗೆ ಹಲವು ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದರು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ದೊರೆ 1ನೆಯ ಅಮಾಸಿಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1580–57) ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದಾಗ ಇತಿಹಾಸದ ಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಫಿನಿಷಿಯ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಅನಂತರ 3ನೆಯ ಥೂಟ್‌ಮೋಸೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1503–1496, 1493–81) ಫಿನಿಷಿಯದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಆಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡ. 4ನೆಯ ಅಮಿನೋಫಿಸನ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1375–58) ತರುವಾಯ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಫಿನಿಷಿಯದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಹಿಡಿತವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಅದರೆ 2ನೆಯ ರ್‍ಯಾಮ್ಸೇಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1292–25) ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಫಿನಿಷಿಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ಜಯಿಸಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ. 3ನೆಯ ರ್‍ಯಾಮ್ಸೆಸನ ಕಾಲದಿಂದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1198–67) ಈಜಿಪ್ಟ್ ತನ್ನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು.

ಈಜಿಪ್ಟಿನ ದೊರೆಗಳ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಅನಂತರ ಅಸ್ಸೀರಿಯನರ ಆಕ್ರಮಣದವರೆಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಫಿನಿಷಿಯದ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿರಾಜರಿರಲಿಲ್ಲ. ಗೀಬಲ್ ರಾಜ್ಯ ತನ್ನದೇ ಆದ ರಾಜರುಗಳ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ರಾಜರೆಂದರೆ ಹಿರಮ್, ಇಥೊಬಾಲ್ ಮತ್ತು ಅಬಿಬಾಲ್. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಫಿನಿಷಿಯನರ ನಗರವಾಗಿದ್ದ ಟೈರ್ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂತು. 1ನೆಯ ಹಿರಮ್ ಟೈರ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.970–936ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಫಿನಿಷಿಯನರು ಇಸ್ರೇಲಿನೊಡನೆ ಸ್ನೇಹಸಂಪರ್ಕವನ್ನೇರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಸಾಲೊಮನ್ ದೊರೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಸ್ನೇಹ ಸಂಪರ್ಕ ಮತ್ತಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿತು. ಸಾಲೊಮನ್ ಮತ್ತು ಹಿರಮ್ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಅಕ್ಬ ಕೊಲ್ಲಿಯ ಮೇಲೆ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದರು. ಹಿರಮ್‌ನ ಅನಂತರ ಇಥೊಬಾಲ್ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.876–605ರ ವರೆಗೆ ಇದನ್ನು ಅಸ್ಸಿರಿಯನ್ನರು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇಥೊಬಾಲ್ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಅನಂತರ ಫಿನಿಷಿಯದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆಯುಂಟಾಯಿತು. ಅದು ಅಸ್ಸಿರಿಯದ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೊಳಗಾಯಿತು. ಅಸ್ಸಿರಿಯದ ದೊರೆ 2ನೆಯ ಅಸುರ್‌ನಾಸಿರ್ ಪಾಲ್ ಎಂಬವನು ಟೈರ್, ಸಿಡನ್ ಮತ್ತು ಬಿಬ್ಲಸ್‌ನ ದೊರೆಗಳಿಂದಲೂ ಈತನ ಮಗನಾದ 3ನೆಯ ಷಾಲ್ಮನೀಸರ್ ಟೈರ್ ಮತ್ತು ಸಿಡನ್ ನಗರಗಳಿಂದಲೂ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.741ರ ವೇಳೆಗೆ 3ನೆಯ ಟಿಗ್ಲಾತ್ ಪಿಲೀಸರ್ ಕೂಡ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಯನ್ನು ಪಡೆಯತೊಡಗಿದ. ಅಸ್ಸಿರಿಯದ ದೊರೆ ಸೆನಾಕೆರೀಬ್, ಸಿಡನ್‌ನ ದೊರೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಓಡಿಸಿ, ಆ ದೊರೆಯ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಬ್ಬನನ್ನು ಕೂರಿಸಿದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.668ರಲ್ಲಿ ಅಸುರ್‌ಬನಿಪಾಲ್ ಟೈರ್ ನಗರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ಟೈರ್ ನಗರ ನವ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ ದೊರೆ ನೆಬುಚೆಡ್ನೆಸರನ ವಶವಾಯಿತು. ಕಾರ್ಕಮಿಷ್ ಕದನದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.605) ಅನಂತರ ಕಾಲ್ಡಿಯನ್ನರು (ನವ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನರು) ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಅಧಿಪತಿಗಳಾದರು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.538ರ ವೇಳೆಗೆ ಫಿನಿಷಿಯ ಪ್ರದೇಶ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಯಿತು. ಸಿಡನ್ ನಗರ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನವಾಯಿತು. ಫಿನಿಷಿಯದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ಸಮೃದ್ಧಿ ನೆಲಸಿದುವು, 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅರಸನಾಗಿದ್ದ 1ನೆಯ ಸ್ಟ್ರೇಟನ್ ಅಥೆನ್ಸಿನೊಡನೆ ಸ್ನೇಹಸಂಪರ್ಕ ವನ್ನೇರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಟೈರ್ ನಗರವನ್ನು ಸಾಲಮೀಸ್‌ನ ದೊರೆ ಇವಾಗೊರಸ್ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಸಿಡನ್ ನಗರ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಎದ್ದಿತು. ಅಲ್ಲಿಯ ಜನರು ಸಿರಿಯದ ಸತ್ರಪರನ್ನು ತಮ್ಮ ದೇಶದಿಂದ ಓಡಿಸಿದರು. ಸಿಡನ್‌ನ ಕೊನೆಯ ಅರಸನೇ 2ನೆಯ ಸ್ಟ್ರಾಟನ್.

ಡೇರಿಯಸ್ ದೊರೆಯ ಕಾಲದಿಂದ ಪರ್ಷಿಯಾದ ದೊರೆಗಳು ತಮ್ಮ ಅಧೀನದ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸುವ ಅಧಿಕಾರ ನೀಡಿದರು. ಬಿಬ್ಲಸ್, ಸಿಡನ್ ಮತ್ತು ಟೈರ್ ನಗರಗಳು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ನಾಣ್ಯಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದುವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.333ರಲ್ಲಿ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಫಿನಿಷಿಯದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋಗಿ ಟೈರ್ ನಗರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.312ರಲ್ಲಿ ಟಾಲಮಿ ತನ್ನ ದಂಡನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ ಫಿಲೊಕ್ಲೆಸನನ್ನು ಸಿಡನ್‌ನ ಅರಸನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ. ಅದರೆ ಈತ ಬಹಳ ಕಾಲ ಆಳಲಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ತರುವಾಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೇಶೀಯ ರಾಜಸಂತತಿಯ ಆಳ್ವಿಕೆ ಇದ್ದುದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವರ ಆಳ್ವಿಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.250ರಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.140ರ ವೇಳೆಗೆ ಟೈರ್ ನಗರ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಯಿತು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.64ರಲ್ಲಿ, ಅಂದರೆ ಪಾಂಪೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಫಿನಿಷಿಯ ರೋಮಿನ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತ್ಯವಾಗಿದ್ದ ಸಿರಿಯದೊಡನೆ ಸೇರಿಕೊಂಡಿತು. ಸಿಡನ್ ಮತ್ತು ಟೈರ್ ನಗರಗಳಿಗೆ ಸ್ವಯಂ ಆಡಳಿತವನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ನೀಡಲಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರಗಳು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದುವು. ಇವುಗಳ ವ್ಯಾಪಾರ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಅನಂತರ ಫಿನಿಷಿಯ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ವಶವಾಯಿತು.

ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನ: ಫಿನಿಷಿಯನರ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕಿಂತ ಇವರ ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನವೂ ಇವರ ಇತರ ಕೊಡುಗೆಗಳೂ ಮಾನವನ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ.

ಫಿನಿಷಿಯನರು ಸಾಹಸಿಗಳೂ ವ್ಯಾಪಾರ ಚತುರರೂ ಶಕ್ತಿವಂತರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಮುಖ್ಯ ಬಂದರುಗಳಾದ ಟೈರ್, ಸಿಡನ್ ಮತ್ತು ಬಿಬ್ಲಸ್‌ಗಳ ಮೂಲಕ ದೂರದೇಶ ಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸೈಪ್ರಸ್, ಕ್ರೀಟ್ ಮತ್ತು ಈಜಿಯನ್ ಸಮುದ್ರ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲಿ, ಕಪ್ಪುಸಮುದ್ರದ ಬಂದರುಗಳಲ್ಲಿ, ಸಾರ್ಡಿನಿಯ, ಮಾರ್‌ಸೆಲ್ಸ್, ಕ್ಯಾಡಿಜ್ ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲ್, ಕಾರ್ತೇಜ್ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಮಾಲ್ಟ, ಸಿಸಿಲಿ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಸಿಕದಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಸೈನ್ಯವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರು.

ಇವರು ಸ್ಪೇನ್‌ನಿಂದ ಬೆಳ್ಳಿ, ಸೀಸ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲ್‌ನಿಂದ ಟಿನ್, ಆಫ್ರಿಕದಿಂದ ಉಷ್ಟ್ರಪಕ್ಷಿಯ ಗರಿಗಳು ಮತ್ತು ಚಿನ್ನ, ಭಾರತದಿಂದ ಸಂಬಾರ ಮತ್ತು ಹತ್ತಿ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು, ಅರೇಬಿಯದಿಂದ ಹಾಲುಮಡ್ಡಿ ಮತ್ತು ಸುಗಂಧ ದ್ರವ್ಯಗಳನ್ನು, ಸಿರಿಯದಿಂದ ಮದ್ಯವನ್ನು ತರುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಹೋದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮಾರಿ ಅಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಬಗೆಬಗೆಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ

ಬೇರೆ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಮಾರುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ರೀತಿಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಅನೇಕ ಜನರಿಗೆ ಉದ್ಯೋಗ ಒದಗಿಸಿ ಕೊಟ್ಟಿತಲ್ಲದೆ ದೇಶದ ಪ್ರಗತಿಗೂ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಫಿನಿಷಿಯನರು ಆಗಾಗ ಕಡಲುಗಳ್ಳತನದಲ್ಲೂ ಗುಲಾಮರ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲೂ ತೊಡಗುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಯಹೂದ್ಯರ ಬರವಣಿಗೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಫಿನಿಷಿಯನರ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಕ್ಕೆ ಅಸಾಧ್ಯವಾದ್ದು ಯಾವುದೂ ಇರಲಿಲ್ಲ ಎಂದು ಅವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿರುತ್ತಾರೆ. ಇವರು ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಸಾಗರದಲ್ಲಿ ಯಾನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಿಲೀ ದ್ವೀಪಗಳಿಂದ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ತರುತ್ತಿದ್ದರು. ರೋಮನರೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಪೈಪೋಟಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ದೇಶಕ್ಕೂ ಆ ದೇಶ ಹೊಂದದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಫಿನಿಷಿಯನ್ನರು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ದೂರ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸಲು ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ಪೂರ್ವತೀರದಲ್ಲಿ ಇವರು ಹಲವು ಬಂದರುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ತರುವಾಯ ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ತೇಜ್ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 800ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡರು. ಕಾರ್ತೇಜ್ ಫಿನಿಷಿಯನರ ಒಂದು ವಸಾಹತಾಗಿತ್ತು. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ತೇಜ್ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ವ್ಯಾಪಾರ ವಸ್ತು ವಸಾಹತುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ದಿಂದಾಗಿ ಫಿನಿಷಿಯನರು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಪ್ರಬಲರಾದರು. ಅವರ ಏಳಿಗೆಯನ್ನು ನೋಡಿದ ರೋಮನರು ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ಹಿಡಿತವನಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಲು ಬಯಸಿ ಒಂದು ಶತಮಾನ ಕಾಲ ಹೋರಾಡಿ ಕಾರ್ತೇಜ್ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಫಿನಿಷಿಯನರು ಪ್ರಪಂಚದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರಬಲ ನೌಕಾಬಲಕ್ಕೆ ಅಡಿಪಾಯ ಹಾಕಿದರು. ಫಿನಿಷಿಯನರು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಸಾಹಸಿ ನಾವಿಕರೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದರು.

ಕೊಡುಗೆಗಳು: ಕಷ್ಟಸಹಿಷ್ಣುಗಳಾಗಿದ್ದು, ಪ್ರಖ್ಯಾತ ವ್ಯಾಪಾರಗಾರರಾಗಿ, ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ತೀರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಮತ್ತು ಬಂದರುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡು ಆ ಮೂಲಕ ಇವರು ಪ್ರಪಂಚ ನಾಗರಿಕತೆಗೆ ಹಲವು ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈಜಿಪ್ಟ್‌ಗೆ ಹರಡಿದ ಫಿನಿಷಿಯನ್ನರು ನಾಗರಿಕತೆಯ ಇತಿಹಾಸ ದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಫಿನಿಷಿಯನರು ಪೂರ್ವ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಜನರ ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಜೀವನಮಾರ್ಗವನ್ನು ಅರಿತರು.

ಕಮಲ, ಸ್ಫಿಂಕ್ಸ್ ವಿಗ್ರಹ, ಅನೇಕ ರೆಕ್ಕೆಗಳುಳ್ಳ ರಾಕ್ಷಸರ ವಿಗ್ರಹ ಮುಂತಾದವು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರಿಗೆ ಫಿನಿಷಿಯನ್ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಂದ ಪರಿಚಯವಾದುವು ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಉಡುಪುಗಳನ್ನು ಇವರು ಇತರ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟರು. ಇವರು ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಡುವೆ ಕೊಂಡಿಯಂತಿದ್ದರು. ಇವರು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಖ್ಯಾತರಾಗಿದ್ದರು. ಅನೇಕ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿಯ ಜನರಲ್ಲಿ ಇತರರ ವಸ್ತುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಆಸಕ್ತಿ ಮೂಡುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು.

ಫಿನಿಷಿಯನರು ಕೈಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಕುಶಲವಿದ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾವೀಣ್ಯ ಪಡೆದಿದ್ದರೆಂಬುದು ಹೋಮರ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.9–8ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಕವಿಯ ವರ್ಣನೆಯಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವರು ಕೈಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದಿದ್ದರು. ಬಟ್ಟೆ ತಯಾರಿಕೆ ಇವರ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಕೈಗಾರಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಬಟ್ಟೆಗೆ ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣ ಬೇರೆ ಯಾರಿಗೂ ತಿಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ ವೆಂದು ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇವರು ಒಂದು ಜಾತಿಯ ಮೀನಿನ ಶರೀರದ ಸಣ್ಣ ಚೀಲವೊಂದರಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ವಿಶೇಷ ರೀತಿಯ ಬಣ್ಣವನ್ನು ತಯಾರಿಸು ತ್ತಿದ್ದರು. ಗಾಜಿನ ತಯಾರಿಕೆಯೂ ಇವರಿಗೆ ಗೊತ್ತಿತ್ತು. ಅದರಿಂದ ಇವರು ಅನೇಕ ಉತ್ತಮ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗಾಜು ಇವರ ವ್ಯಾಪಾರದ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಸರಕಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಂಚಿನಿಂದ ಆಯುಧಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು ದಂತದಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ಕೆತ್ತನೆ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಲೋಹಗೆಲಸದಲ್ಲಿ ನುರಿತಿದ್ದರು. ಕುಶಲ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ, ಕಂಚು ಮುಂತಾದ ಲೋಹಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿಗಳೇ ಮುಂತಾದ ವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಗಣಿ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಪರಿಶ್ರಮ ಪಡೆದಿದ್ದರು.

ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ ದೊರೆಗಳು ತಮ್ಮ ಅರಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಪೀಠೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲು ಇವರನ್ನು ನೇಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಬ್ರು ದೊರೆ ಸಾಲೊಮನ್ ಜೆರುಸಲೇಮ್‌ನಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಿಸಲು ಫಿನಿಷಿಯದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ವ್ಯವಹಾರ ಚತುರತೆ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರದಿಂದ ಪ್ರಬಲರಾದ ಫಿನಿಷಿಯನರು ಲಿಪಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತರವಾದ ಮತ್ತು ಶಾಶ್ವತವಾದ ಕಾಣಿಕೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತಿತರ ಹಿಂದಿನ ನಾಗರಿಕತೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಲಿಪಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಫಿನಿಷಿಯನರು ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ರೂಢಿಗೆ ತಂದರು. ಫಿನಿಷಿಯನರ ವ್ಯಾಪಾರ ಹೆಚ್ಚಲಾಗಿ ಇವರು ಅದರ ಲೆಕ್ಕಪತ್ರಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವರು ಬರವಣಿಗೆಯ ವಿಧಾನವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದು ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ರೂಢಿಗೆ ತಂದುಕೊಂಡರು. ಇವರ ವರ್ಣಮಾಲೆಯಲ್ಲಿ 22 ಅಕ್ಷರಗಳಿದ್ದುವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು ಅಲೆಫ್, ಎರಡನೆಯದು ಬೆತ್. ಗ್ರೀಕರು ತಮ್ಮ ವರ್ಣಮಾಲೆ ಯಲ್ಲಿ ಇವನ್ನು ಆಲ್ಫ, ಬೀಟ ಎಂದು ಕರೆದರು. ವರ್ಣಮಾಲೆಗೆ ಆಲ್ಫಬೆಟ್ ಎಂಬ ಹೆಸರು ರೂಢಿಗೆ ಬಂತು. ಹೀಗೆ ಫಿನಿಷಿಯನರ ಅಕ್ಷರಮಾಲೆಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಬೆಳೆಸಿದ ಗ್ರೀಕರು 22 ಅಕ್ಷರಗಳ ಜೊತೆಗೆ 4 ಸ್ವರಾಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಯುರೋಪಿಗೆ ನೀಡಿದರು. ಮಾನವನ ನಾಗರಿಕತೆಗೆ ಇದೊಂದು ಮಹತ್ವದ ಕೊಡುಗೆಯಾಗಿದೆ.

ಫಿನಿಷಿಯನರು ಕಾಗದ, ಲೇಖನಿ ಮತ್ತು ಶಾಯಿಯ ಉಪಯೋಗವನ್ನು ತಿಳಿದಿದ್ದು ಇವನ್ನು ಯುರೋಪಿನ ಜನರಿಗೆ ಪರಿಚಯಮಾಡಿಕೊಟ್ಟರು. ಬಿಬ್ಲಸ್ ನಗರ ಕಾಗದಕ್ಕೆ ಹೆಸರಾಗಿತ್ತು. ಬೈಬಲ್ ಎಂಬ ಪದ ಫಿನಿಷಿಯನರ ಬಿಬ್ಲಸ್ ಎಂಬುದರಿಂದ ಬಂದಿದೆ ಎಂಬುದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಫಿನಿಷಿಯನರು ನೌಕಾಯಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದರು. ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ ದೊರೆ ಸೆನಾಕೆರಿಬ್ ಮತ್ತು ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಫಿನಿಷಿಯದ ನಾವಿಕರನ್ನು ನೌಕಾಯುದ್ಧಕ್ಕಾಗಿ ಮತ್ತು ವಸ್ತುಗಳ ರಫ್ತಿಗಾಗಿ ನೇಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇವರು ರೋಮನರನ್ನು ಎದುರಿಸುವಷ್ಟು ಸಮರ್ಥವಾದ ನೌಕಾಬಲ ಹೊಂದಿದ್ದರು; ಹಡಗು, ದೋಣಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರಲ್ಲೂ ಪ್ರವೀಣರಾಗಿದ್ದರು.

ಮರದಿಂದಲೂ ಕಲ್ಲಿನಿಂದಲೂ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಸಂಚರಿಸಿದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಇವರ ವಸಾಹತುಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಮತವನ್ನು ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ತಂದರು. ಇವರು ಸೂರ್ಯ, ಚಂದ್ರ ಮತ್ತು ನಕ್ಷತ್ರಗಳನ್ನೂ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಗುಂಪಿನವರು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬಾಲ್ ಎಂಬ ದೇವರನ್ನೂ ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಿಬ್ಲಸ್ ನಗರದ ದೇವರ ಹೆಸರು ಎಲ್. ಅಶ್‌ತರ್ತೆ ಎಂಬುದು ಇವರ ಒಂದು ಹೆಣ್ಣು ದೇವತೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ನರಬಲಿಯನ್ನು ಕೊಡುವ ಕ್ರೂರಪದ್ಧತಿಯಿತ್ತು. ಇವರು ಬಹುದೇವತಾರಾಧಕರಾಗಿದ್ದರು. ಮೆಲೋಖ್ ಎಂಬ ದೇವರಿಗೆ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಬಲಿ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಫಿನಿಷಿಯನರು ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರ, ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನ ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದರು. ಫಿನಿಷಿಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಂಚೋನಿಯಾತನ್ ಎಂಬ ಇತಿಹಾಸಕಾರ ಮತ್ತು ಮೋಸ್ಕಸ್ ಎಂಬ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಜೀವಿಸಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. (ಟಿ.ವಿ.ಜಿಯು.; ಎಂ.ವಿ.ಎಸ್‌ಆರ್.)

ಫ್ಲಿಂಡರ್ಸ್ ಪೆಟ್ರಿ, ಸರ್ ವಿಲಿಯಂ ಮ್ಯಾಥ್ಯೂ: 1853–1942. ಈಜಿಪ್ಟ್ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಆಂಗ್ಲ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಶೋಧನೆ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮಬದ್ಧ ವಿಧಾನವನ್ನು ತಂದವನು. ಚಾರ್ಲ್‌ಟನ್ (ಕೆಂಟ್, ಈಗಿನ ಲಂಡನ್ನಿನ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗ) ಇವನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳ. ಇವನ ಮನೆತನದವರು ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಶ್ರದ್ಧಾಳುಗಳು. ಮನೆಯಲ್ಲಿಯೇ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ. ಇವನ ತಂದೆ ಇವನಿಗೆ ಕರಾರುವಾಕ್ಕಾಗಿ ಭೂಮಿ, ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಕಾಶೆ ಹೇಗೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ಕಲಿಸಿದ್ದರು. ಇದು ಇವನು ಭವಿಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತು ಲೆವಾಂಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ನಿವೇಶನಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲು ತಳಪಾಯ ಹಾಕಿದಂತಾಯಿತು. 8ನೇ ವಯಸ್ಸಿನ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಫ್ರೆಂಚ್, ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಮತ್ತು ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಕಲಿತಿದ್ದನು. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ವೈಟ್ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿಯ ಬ್ರೇಡಿಂಗ್ ರೋಮನ್ ಸೌಧದೊಳಗಿನ ಮಣ್ಣನ್ನು ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೇಗೆ ಸಲಿಕೆಗಳಿಂದ ಹಿಂದು ಮುಂದೆ ನೋಡದೆ ತೆಗೆದು ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ನೋಡಿದ ಇವನ ಸ್ನೇಹಿತರು ವಿವರಿಸಿದಾಗ ಪೆಟ್ರಿ ಖತಿಗೊಂಡು

ಮಣ್ಣನ್ನು ನಿಧಾನವಾಗಿ ಒಂದೊಂದೆ ಇಂಚಿನಷ್ಟು ತೆಗೆದು ಅದರೊಳಗಿನ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ಅವುಗಳಿರುವ ಸಂದರ್ಭಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿದು ಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದುದು ಆಶ್ಚರ್ಯವೇ ಸರಿ.

ಇವನ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧನೆ ರೋಮನ್–ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಾಲದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕ್ಯಾಂಪ್ ನೆಲೆಯ ರೇಖಾಗಣಿತದ ಮೂಲಕ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಯುವ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ಆರಂಭವಾಯಿತೆ ನ್ನಬಹುದು. 19ನೆ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಸ್ಟೋನ್ ಹೆಂಜ್ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ತ್ರಿಕೋಣ ರೇಖಾಗಣಿತದ ವಿಧಾನದಿಂದ ತಿಳಿಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದನು. 1880ರಲ್ಲಿ ಗೀಜ಼ಾದಲ್ಲಿಯ ಬೃಹತ್ ಪಿರಮಿಡ್ಡನ್ನು ಈ ವಿಧಾನದಿಂದಲೆ ಇದರ ರಚನಾ ಕ್ರಮವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದನು. ಈ ಹಿಂದೆ ಇದರ ನಿರ್ಮಿತಿಯ ವಿಧಾನದ ಬಗ್ಗೆ ಇದ್ದ ವರದಿಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಭಿನ್ನ ಭಿನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಮಂಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ತ್ರಿಕೋಣ ಮಾಪನ ಕ್ರಮದಿಂದ ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿ ಇದರ ರಚನಾಕ್ರಮವನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿ ದವರಲ್ಲಿ ಪೆಟ್ರಿಯೆ ಮೊದಲು. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಇವನ ಬರವಣಿಗೆಗಳು ಈ ಪಿರಮಿಡ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ಮೂಲ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಇಂದಿಗೂ ಮುಖ್ಯ ಆಕರಗಳಾಗಿವೆ.

ಇವನ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೆ ಈಜಿಪ್ಟ್ ನಾಗರಿಕತೆ ನೆಲೆಗಳು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ನಾಶವಾಗುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ನೋಡಿ ಆದಷ್ಟು ಬೇಗ ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಲು ಆರಂಭಿಸಿದನು. 1880ರ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ತಾನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ ವಿಷಯ ಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹಲವಾರು ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಬರೆದನು. ಈಜಿಪ್ಟ್ ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ಲೋರೇಶನ್ ಫಂಡ್ (ಈಗ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ಲೋರೇಶನ್ ಸೊಸೈಟಿ) ಇದರ ಪೋಷಕಿ ಹಾಗೂ ಸುದ್ದಿ ವರದಿಗಾರಳಾದ ಅಮೆಲಿಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್ಸ್ ಪೆಟ್ರಿಯ ಶೋಧನೆಗಳನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿದಳು. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಇವನನ್ನು ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಕಾಲೇಜ್, ಲಂಡನ್ ಇದರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಾಲಜಿ ಪೀಠದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. 1884ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿಗೆ ಬಂದು ತನ್ನ ಶೋಧನೆಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದನು. 170 ಕೆಲಸಗಾರರೊಂದಿಗೆ ತನಿಸ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಈಜಿಪ್ಟ್ ನವ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಹಂತದ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ ನೈಲ್ ನದಿಯ ದೋಣಿಯಾನ ದಿಂದ ಆಯಾಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ನೆಲೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳ ಹಾಗೂ ಆಸ್ವಾನ ಹತ್ತಿರದ ಸೆಹೆಲ್ ದ್ವೀಪದ ಕಡಿದಾದ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿಯ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಶಾಸನಗಳ ಛಾಯಾ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡನು. ಫಯೂಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.30ರ ನಂತರದ ಗೋರಿಗಳು, ವ್ಯಕ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಮಮ್ಮಿಗಳ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನ ಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಕೊಂಡನು. ಫೇರೋಗಳ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಕೆಲಸಗಾರರ ವಾಸಗ್ರಾಮವನ್ನು ಪತ್ತೆ ಮಾಡಿದನು. ಅನಂತರ ಇವನ ಶೋಧನ ಕಾರ್ಯ 1890ರಿಂದ ಪ್ಯಾಲಿಸ್ತೈನಿನಲ್ಲಿಯ ಟೆಲ್–ಎಲ್–ಹೆಸಿ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಇದೆ ಈ ಪವಿತ್ರ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಇದೇ ಪ್ರಥಮ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಉತ್ಖನನ. ಬೈಬಲ್ಲಿನ ಹಿನ್ನೋಮ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾದ ಜೆರುಸಲೇಂನಲ್ಲಿಯ ವಡಿ ಅಲ್–ರಬಬಹದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಮತ್ತು ಆದಿ ರೋಮನ್ನರ ಕಾಲದ ಗೋರಿಗಳ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದುದಲ್ಲದೆ ಎರಡು ಭಿನ್ನ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಮೆಟ್ರಿಕ್ ಮಾಪನ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದನು. 1891ರಲ್ಲಿ ನವ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಟಲ್–ಎಲ್–ಅಮರ್ನದಲ್ಲಿಯ ಅಟೆನ್ ದೇವತೆಯ ದೇವಾಲಯದ ತೋಟದ ಬೇಟೆ ದೃಶ್ಯ, ಪ್ರಾಣಿ ಮೊದಲಾದ ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಿತ 90ಚ.ಮೀ ನಷ್ಟು ಹಾಸು ನೆಲವನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಈಗ ಇದೊಂದು ಪ್ರವಾಸಿ ಆಕರ್ಷಣೆಯಾಗಿದೆ.

1892ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿನ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಅಮೆಲಿಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್ಸ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ದಿ ಎಡ್ವರ್ಡ್ಸ್ ಪ್ರೊಫೆಸರ್ ಆಫ್ ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಅಂಡ್ ಫಿಲಾಲಜಿ ಪೀಠಕ್ಕೆ ಪೆಟ್ರಿಯನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಪೆಟ್ರಿಯು ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಉತ್ಖನನ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದನು ಮತ್ತು ಅನೇಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವವಿದರಿಗೆ ತರಬೇತಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟನು. ಹೀಗೆ ತರಬೇತಿ ಪಡೆದವರಲ್ಲಿ ಹೋವರ್ಡ್ ಕಾರ್ಟರ್ **(ನೋಡಿ)** ಒಬ್ಬ. 1913ರಲ್ಲಿ ತನ್ನಲ್ಲಿದ್ದ ಈಜಿಪ್ಟ್ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಎಲ್ಲಾ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕಾಲೇಜಿಗೆ ಮಾರಿದನು. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನು ಪೆಟ್ರ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ ಆಫ್ ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇವನ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತ್ವದ ಶೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಇ ಸಿ ರಿ ಆಲ್ (ಇಸ್ರೇಲ್) ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವುಳ್ಳ ಮೆರೆಸ್ಪತಹ್ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಶಾಸನ. 2ನೆಯ ರ್‍ಯಾಮ್ಸೆಸ್‌ನ ಮಗ ಮೆರೆಸ್ಪತಹ್ 3ನೆ ಅಮೆನೊಫಿಸ್ ಸಮಾಧಿಯನ್ನು ಒಡೆದು ಇದರ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಮೆರೆಸ್ಪತಹ್ ದೇವಾಲಯದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಈ ಶಾಸನವು ಸಿಕ್ಕಿತು. ಈಜಿಪ್ಟ್ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಇಸ್ರೇಲ್ ಉಲ್ಲೇಖ ಬರುವುದು ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲೆ ಮೊದಲು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದು ಇಸ್ರೇಲ್ ಶಾಸನವೆಂದೆ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿದೆ.

1928ರಲ್ಲಿ ಲುಕ್ಸರ್‌ನಲ್ಲಿ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಸ್ಮಶಾನ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ಹೊಸ ವಿಧಾನದಿಂದ ಕೈಗೊಂಡನು. ಈ ಮಧ್ಯೆ 1926ರಿಂದಲೆ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನಲ್ಲಿಯ ಟೆಲ್–ಎಲ್–ಜೆಮ್ಮಹ್, ಟೆಲ್–ಎಲ್–ಅಜ್ಜುಲ್ ಹಾಗು ಇನ್ನೂ ಇತರ ಕೆಲವು ಮಹತ್ತ್ವದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದನು. 1933ರಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತಿಯಾದ ಮೇಲೆ ಜೆರುಸಲೇಂನಲ್ಲಿಯ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸ್ಕೂಲ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪತ್ನಿಯೊಡನೆ ನೆಲೆಸಿದನು. ಇಲ್ಲಿಯೆ 1942ರಲ್ಲಿ ಮೃತನಾದನು. (ಎ.ಎಸ್.)

ಫ್ಲೀಟ್, ಜೆ.ಎಫ್.: 1847–1917. ಭರತಖಂಡಕ್ಕೂ ಕನ್ನಡನಾಡಿಗೂ ವಿಶೇಷವಾದ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲೊಬ್ಬ. ಜಾನ್ ಫೆಯ್ತ್‌ಫುಲ್ ಫ್ಲೀಟ್ ಇವನ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಚಿಸ್ವಿಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಜಾನ್ ಜಾರ್ಜ್ ಫ್ಲೀಟ್ ಮತ್ತು ಎಸ್ತರ್ ಫೆಯ್ತ್‌ಫುಲ್ ಇವನ ತಂದೆ ತಾಯಿಗಳು. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಲಂಡನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ. ಐಚ್ಛಿಕ ಭಾಷೆಯಾಗಿ ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಿದ. 1865ರಲ್ಲಿ ಇಂಡಿಯನ್ ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸಿಗೆ ನೇಮಕಗೊಂಡು ಮುಂಬಯಿ ಸರ್ಕಾರದ ರೆವಿನ್ಯೂ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಅಸಿಸ್ಟೆಂಟ್ ಕಲೆಕ್ಟರ್ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಲು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು 1867ರಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಕೊಲ್ಲಾಪುರ, ಸೋಲಾಪುರ, ಬೆಳಗಾಂವಿ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿದ. ಅಸಿಸ್ಟೆಂಟ್ ಕಲೆಕ್ಟರ್, ವಿದ್ಯಾಧಿಕಾರಿ, ಅಸಿಸ್ಟೆಂಟ್ ಪೊಲಿಟಿಕಲ್ ಏಜೆಂಟ್, ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ, ಜೂನಿಯರ್ ಕಲೆಕ್ಟರ್, ಸೀನಿಯರ್ ಕಲೆಕ್ಟರ್, ಕಸ್ಟಮ್ಸ್ ಕಮಿಷನರ್ ಮುಂತಾದ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿ 1897ರಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತನಾದ. ಫ್ಲೀಟ್ ಸಮರ್ಥ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದಂತೆಯೇ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಸಂಶೋಧಕನೂ ಆಗಿದ್ದ. ತನ್ನ ಅಧಿಕೃತ ಕರ್ತವ್ಯಗಳೊಡನೆ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಅಧ್ಯಯನಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದೊಡನೆಯೆ ಇವನು ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತದ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ತೊಡಗಿದ. ಮೊದಮೊದಲು ಇವನ ಲೇಖನಗಳು ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಮುಂಬಯಿ ಶಾಖೆಯ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದುವು. 1872ರಲ್ಲಿ ಇಂಡಿಯನ್

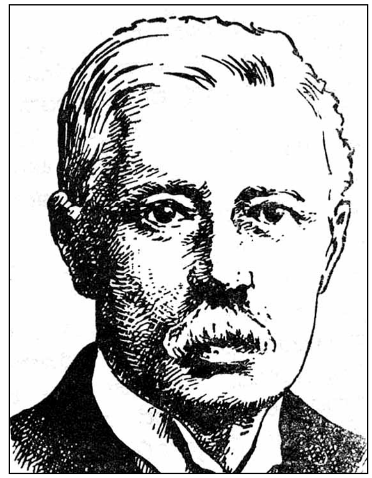

ಆಂಟಿಕ್ವೆರಿ ಪತ್ರಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾಗ ಫ್ಲೀಟ್ ಅದರಲ್ಲಿ ಬರೆಯತೊಡಗಿದ; ಏಳು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ (1885–91) ಇದರ ಸಂಪಾದಕನಾಗಿದ್ದ. ಶಾಸನಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಫ್ಲೀಟ್ ಹೆಸರು ದೊಡ್ಡದು; ಭಾರತೀಯ ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ಪಿತಾಮಹ ಎಂದು ಇವನನ್ನು ಕರೆಯಬಹುದು. ಶಾಸನ ಶಾಸ್ತ್ರವಲ್ಲದೆ ಭೂಗೋಳ, ಖಗೋಳ, ಇತಿಹಾಸ, ಭಾಷಾಶಾಸ್ತ್ರ, ಲಿಪಿಶಾಸ್ತ್ರ ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಇವನು ಪರಿಣತನಾ ಗಿದ್ದ. ಸಂಸ್ಕೃತ, ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಆಳವಾದ ಪರಿಶ್ರಮವಿತ್ತು. ಈತ ಬರೆದ ಪಾಳಿ, ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಹಳಗನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳು ಎಂಬ ಕೃತಿ 1878ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಗುಪ್ತಯುಗದ ಪ್ರಾರಂಭ ವನ್ನು ನಿರ್ಣಯಿಸುವ ಮತ್ತು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಅಧ್ಯಯನದ ಬಗ್ಗೆ ಬಹು ಉಪ ಯುಕ್ತವಾದ ಪ್ರಾಚೀನ ಗುಪ್ತರಾಜರು ಮತ್ತು ಅವರ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಶಾಸನಗಳು ಎಂಬ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೃತಿ 1888ರಲ್ಲಿ ಹೊರಬಂತು. ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತದ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ರಾಜವಂಶಗಳು ಎಂಬ ಮತ್ತೊಂದು ಅಮೂಲ್ಯಗ್ರಂಥ 1895ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಈತ ನಿವೃತ್ತನಾಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಮರಳಿದ ಮೇಲೂ ತನ್ನ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿ ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಇಂಡಿಕ, ಇಂಪೀರಿಯಲ್ ಗೆಜೆಟಿಯರ್ ಮುಂತಾದ ಸಂಪುಟಗಳಿಗೆ ನಿಯತವಾಗಿ ಬರೆಯುತ್ತಿದ್ದ. ಇಂಪೀರಿಯಲ್ ಗೆಜೆಟಿಯರ್‌ನ 2ನೆಯ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿರುವ ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ಎಂಬ ಇವನ ದೀರ್ಘ ಲೇಖನ ಇಂದಿಗೂ ಪ್ರಮಾಣಭೂತವಾಗಿದೆ.

ಫ್ಲೀಟ್‌ನ ಕಾರ್ಯ ಅಖಿಲಭಾರತ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯದಾದರೂ ಕರ್ನಾಟಕದೊಡನೆ ಇವನಿಗಿದ್ದ ಸಂಬಂಧ ಬಹು ನಿಕಟವೂ ಆತ್ಮೀಯವೂ ಆದುದಾಗಿತ್ತು. 1872ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತದ ದಕ್ಷಿಣ ವಿಭಾಗದ ವಿದ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ಮೇಲೆ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಿ ನೂರಾರು ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಟೀಕೆ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳೊಡನೆ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಈ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಇವನು ರೈಸ್‌ನಂತೆ ಕನ್ನಡಿಗರಿಗೆ ಮಹೋಪಕಾರ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಹಳೆಯ ಮೈಸೂರು ರೈಸ್‌ನ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರವಾದರೆ ಫ್ಲೀಟನದು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ.

ಹಲವು ಕನ್ನಡ ಲಾವಣಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ, ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಅನುವಾದ ಸಹಿತ ಪ್ರಕಟಿಸಿ ಕನ್ನಡ ಜನಪದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಆದ್ಯನಾದ ಕೀರ್ತಿಯೂ ಫ್ಲೀಟ್‌ನಿಗೆ ಸಲ್ಲಬೇಕು. ಕವಿರಾಜಮಾರ್ಗದ ಕರ್ತೃತ್ವದ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಇವನು ವಿಚಾರ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಇವನಿಗೆ ಬಹಳ ಅಭಿಮಾನವಿತ್ತು. (ಸಿ.ಪಿ.ಕೆ.;ಕೆ.ಆರ್.)

ಫೂ ಖಾವೋ ಥಾಂಗ್: ಥೈಲೆಂಡ್ ದೇಶದ ಒಂದು ನಗರ. ಇಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ದೇಶದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಿಜ್ಞಾನ ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಥೈಲೆಂಡಿನ ಸಿಲ್ಪಕೊರನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಥಾಯ್–ಫ್ರೆಂಚ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ತಂಡ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಮೇಲೆ ಗೀಚಿದ ಮೂರು ಅಕ್ಷರಗಳ ಒಂದು ಸಾಲನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಇವು ಸು.2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತಮಿಳು_ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಎಂದೂ ಈ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ತು ರ ಒ ಎಂದೂ ಓದಲಾಗಿದೆ. ಐರಾವತ ಮಹಾದೇವನ್ ಅವರು ಇದು ಬಹುಶಃ ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯ ತುರುವೋನ್ ಶಬ್ದವೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ತುರುವೋನ್ ಎಂದರೆ ಸನ್ಯಾಸಿ ಎಂದರ್ಥ. ಥೈಲೆಂಡಿಗೆ ಹೋದ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಒಬ್ಬ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುವಿನ ಪಾತ್ರೆಯ ತುಣುಕು ಇದಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಆಗ್ನೇಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೂ ದೊರೆತ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯ ಶಾಸನವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಥೈಲೆಂಡಿನ ಕುವನ್ ಲುಕ್ ಪತ್ ರೇವು ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿರುವ 3–4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತಮಿಳು–ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯ ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯ ಶಿಲಾಶಾಸನವನ್ನು ನೆನಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. (ಎ.ಎಸ್.)

ಬ

ಬಂಗವಾಡಿಯ ಬಂಗರು: ತುಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಒಂದು ಜೈನ ಸಾಮಂತ ಮನೆತನ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡು, ವಿಜಯನಗರಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಜೃಂಭಿಸಿ, ಕೆಳದಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸೊರಗಿ, ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಾರ್ಪಣೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಈಗಲೂ ಉಳಿದಿರುವ ರಾಜಮನೆತನ ಇವರದು. ವ್ಯವಸಾಯ, ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸಂಪತ್ಭರಿತವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದ ಈ ರಾಜರನ್ನು ಆ ಕಾಲದ ಜನ ಹಣವಿನ ಬಂಗ ಎಂದು ಸಂಬೋಧಿಸಿದ್ದರು.

ಇವರ ಮೂಲದ ಬಗ್ಗೆ ಸರಿಯಾದ ಮಾಹಿತಿ ಇಲ್ಲ. ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರೊಂದಿಗೆ ಇವರ ಮೂಲ ಇರಬಹುದು ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಚೋಳರಿಂದ ಸೋತ ಗಂಗರು ಘಟ್ಟ ಇಳಿದು ಸುರಕ್ಷಿತ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಅರಸುತ್ತಾ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದರು. ಇಂದಿನ ಬೆಳ್ತಂಗಡಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಘಟ್ಟಪ್ರದೇಶದ ಬುಡದಲ್ಲಿ ಸುರಕ್ಷಿತ ತಾಣ ಹುಡುಕಿ ಅಲ್ಲಿ ನೆಲೆನಿಂತರು, ನಿಂತ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಬಂಗವಾಡಿ ಎಂತಲೂ ತಮ್ಮನ್ನು ಬಂಗರು ಎಂದೂ ಕರೆದುಕೊಂಡರು. ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ನರಸಿಂಹ ಇವರಿಗೊಂದು ಪುಟ್ಟರಾಜ್ಯ ಕಟ್ಟಿಕೊಟ್ಟ. ಅಂದಿನಿಂದ ಬಂಗವಾಡಿ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಬಂಗರು ರಾಜರಾಗಿ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದರು ಎಂಬುದು ಒಂದು ನಂಬಿಕೆ. ಈ ಬಂಗವಾಡಿಗೂ ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮುಳಬಾಗಿಲು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಬಂಗವಾಡಿಗೂ ಊಹಾತ್ಮಕ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಇದರಲ್ಲಿ ಬೆಸೆಯಲಾಗಿದೆ. ಚೋಳ, ಗಂಗ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಮೇಲಿನ ಕಥೆಯನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸಬಲ್ಲ ಯಾವ ದಾಖಲೆಯೂ ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ.

ಕುಂದಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಬೈಂದೂರು ಸಮೀಪ ಗಂಗನಾಡು ಎಂಬ ಆಡಳಿತ ಭಾಗ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿತ್ತು. ಈಗಲೂ ಆ ಪ್ರದೇಶ ಅದೇ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇದರ ಆಳ್ವಿಕೆಯನ್ನು ಜೈನ ಸಾಮಂತ ವಂಶವೊಂದು ನಡೆಸುತ್ತಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೂ ಬಂಗವಾಡಿಗೂ ಏನಾದರೂ ಸಂಬಂಧ ಇತ್ತೆ ಎನ್ನುವುದು ಹೊಸ ಶೋಧಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಬೇಕಷ್ಟೆ. ರಾಜ ಕಾಮಿರಾಯ ಬಂಗ ಅರಸನ ಆಶ್ರಿತ ಕವಿ ವಿಜಯವರ್ಣಿ ಬರೆದಿರುವ ಶೃಂಗಾರಾರ್ಣವ ಚಂದ್ರಿಕಾ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಬಂಗ–ಹೊಯ್ಸಳ ಕಥೆಯನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿ ನೋಡುವುದಾದರೆ ಮೂಲ್ಕಿ ಬಪ್ಪನಾಡಿನ 1410ಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಶಿಲಾಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯಪ್ಪರಸರಾಜ ಬಂಗರು ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಶಾಸನೋಕ್ತವಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಥಮ ಬಂಗರಾಜ ಈತ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಂಗರಾಜರ ಹೆಸರು ಇರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. 1340ರ ಹೊಯ್ಸಳ ಮೂರನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳನ ತೇಕಕಾರಂದೂರು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬಂಗರು ಅಜಿಲರು ಕೊಟೆಗ್ರಾಮವನ್ನು ಕೆಡಿಸಿದಕ್ಕೆ ರಾಜ ಹೊಯ್ಸಳ ಬಲ್ಲಾಳ ಅವರಿಗೆ ದಂಡವಿಧಿಸಿದ ಮಾಹಿತಿ ಇದೆ.

ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೂ ಹಿಂದೆ ಆಳುಪರಾಣಿ ಬಲ್ಲಮಹಾದೇವಿಯ 1281ಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಕೆಂಜೂರು (ಅಮ್ಮಂಜಿ) ಶಾಸನ ಬಂಗರ ಬಳಿಯ ಕೇಶವ ಸೆಟ್ಟಿಯನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಬಂಗವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಹಲ–ಕೆಲವು ಮಂದಿ ತುಳುನಾಡಿನ ಬೇರೆಬೇರೆ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಉದ್ಯೋಗ ನಿರತರಾಗಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಅಂತು ಹದಿಮೂರನೆಯ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಿಂದ ಬಂಗರ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ.

ಪಾಂಡ್ಯಪ್ಪರಸ ಬಂಗನನ್ನು ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಹೆಸರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಬಂಗರಾಜ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಅನಂತರ ಬಂದವರು ವಿಠ್ಠಲದೇವಿ ಬಂಗ ಮತ್ತು ಈಕೆಯ ಮಗ ಪಾಂಡ್ಯಪ್ಪರಸಬಂಗ 1418–40. ಬಸವಣ್ಣರಸ ಬಂಗ ಆದರೆ ಇವನ ಹಿಂದೆ ಮತ್ತು ಮುಂದೆ ಇದ್ದವರೊಂದಿಗೆ ಇವನ ಸಂಬಂಧ ಏನೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಬಂದ ಕಾಮಿರಾಯ ಅರಸ ಬಂಗ (ಸು. 1460–80) ಈತ ಕವಿ ವಿಜಯವರ್ಣಿಯ ಪೋಷಕ. ಈತ ಕಳಸ–ಕಾರ್ಕಳದ ದೊರೆ ಪಾಂಡ್ಯಪ್ಪರಸನೊಂದಿಗೆ ಕಾದಾಟ ತ್ಯಜಿಸಿ ಪರಸ್ಪರ ರಕ್ಷಣಾ ಒಪ್ಪಂದವೊಂದನ್ನೂ (1416) ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಇದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬೈಲಂಗಡಿಯ ಮೂಲರಾಜ ಪೆನ್ನೆಂಣ ಮೂಲನೊಂದಿಗೂ ರಕ್ಷಣಾ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಹೊಸದಾಗಿ ದೊರೆತ (ನಿಡುಗಲ್ಲು) ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈ ವಿಷಯವಿದೆ. ಆದರೆ ಈತ ಮಾಡಿರಬಹುದಾದ ಯಾವುದೋ ತಪ್ಪಿಗೆ ಶಿಕ್ಷೆ ಅನುಭವಿಸಿದ. ಮಂಗಳೂರಿನ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾದ ವಿಠ್ಠರಸವೊಡೆಯನು ಕೊಡಿಯಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಬಂಗರ ಮನೆಯನ್ನು ಸುಟ್ಟುಹಾಕಿ ನೀರುಮಾರ್ಗ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ಹಾಳು ಮಾಡಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗಿನ ಭೂ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ತನ್ನ ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡು ಪರಿಹಾರರೂಪದಲ್ಲಿ ಬಂಗರಾಜನಿಗೆ ಉಜಿರೆ ಗ್ರಾಮ ಕೊಟ್ಟ.

ಕಾಮಿರಾಯ ಅರಸ ಬಂಗನ ತರುವಾಯ ಆಳಿದವರು ವೀರನರಸಿಂಹಬಂಗ (1480–28), ವೀರನರಸಿಂಹ ಲಕ್ಷ್ಮಪ್ಪರಸ ಬಂಗ (1528–58), ವೀರನರಸಿಂಹ ಶಂಕರಾ ದೇವಿ (ಬಂಗರಾಜ ಒಡೆಯ ಸು.1558–90). ವೀರನರಸಿಂಹ ಲಕ್ಷ್ಮಪ್ಪರಸ ಬಂಗ (1590–1630) ಮತ್ತು ವೀರನರಸಿಂಹ ಶಂಕರಾದೇವಿ (1630–80). ಇವರುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ಮಾಹಿತಿ ತೀರ ಅಲ್ಪ. ಗುರುವಾಯನ ಕೆರೆ ಬಸದಿಗೆ ದಾನ ಮಾಡಿದ (1484). ಚೌಟರೊಂದಿಗೆ ರಕ್ಷಣಾ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ನರಸಿಂಹನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಲಕ್ಷ್ಮಪ್ಪರಸ ಬಂಗ ಅಜಿಲರೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದ ಮತ್ತು ತಾನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ ಜೈಲಗಂಡಿ ಮೂಲವಂಶದ ರಾಜಕುಮಾರಿ ಸೋಮಲಾದೇವಿಯಿಂದ ತನ್ನ ಅಂತ್ಯ ಕಂಡುಕೊಂಡ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ವಿಜಯನಗರದ ಪತನವಾಗಿ ಇಡೀ ತುಳುನಾಡು ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ವಶವಾಗಿತ್ತು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ವೃದ್ಧಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಬಯಲಂಗಡಿ ಬಸದಿಯನ್ನು 1611ರ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ವೀರನರಸಿಂಹ ಲಕ್ಷ್ಮಪ್ಪರಸ ಬಂಗನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯದಿಂದ ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಪ್ರದೇಶದ ಒಡೆಯನಾಗಿದ್ದು ಅದನ್ನು ತೋಟವಾಡಿಯಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ವೀರನರಸಿಂಹ ಲಕ್ಷ್ಮಪ್ಪರಸ ಬಂಗನು ಉಲ್ಲಾಳದ ಚೌಟರಾಜಕುಮಾರಿ ಅಬ್ಬಕ್ಕದೇವಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ. ಈರ್ವರ ಸಂಬಂಧ ಮಧುರವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇಟಲಿಯ ಪ್ರವಾಸಿಗನಾದ ಡೆಲ್ಲಾವೆಲ್ಲ ಈ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಕುಂಟುತ್ತಾ ಸಾಗಿದ ಬಂಗರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಊರುಗೋಲಾದವರು ವೀರನರಸಿಂಹ ಲಕ್ಷ್ಮಪ್ಪರಸನ ಸೋದರಿ ಶಂಕರಾದೇವಿ. ಆದರೆ ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ಸೈನಿಕ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ಬಂಗರನ್ನು ದುರ್ಬರಸ್ಥಿತಿಗೆ ತಳ್ಳಿತು. ಗುಟುಕುಜೀವವಿದ್ದ ಈ ಅರಸರಿಗೆ ಹೈದರ್ ಆಲಿಯ ಆಗಮನ ಮತ್ತೊಂದು ಆಘಾತನೀಡಿತು (1763–64). 1799ರಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ ಮರಣದಿಂದ (ನಾಲ್ಕನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧ) ಬ್ರಿಟಿಷರು ಕರಾವಳಿಯ ಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ಹಿಡಿತ ಸಾಧಿಸಿದರು. ಜನರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ತಮ್ಮತ್ತ ಒಲಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಲುವಾಗಿ ಬಂಗರಾಜ ಲಕ್ಷ್ಮಪ್ಪರಸ ಬಂಗನಿಗೆ ಪಟ್ಟಾಭೀಷೇಕ ನೆರವೇರಿಸಿದರು (1800). ಆದರೆ ಕೊಡಗಿನ ಕಲ್ಯಾಣಸ್ವಾಮಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆಸಿದ ದಂಗೆಯಲ್ಲಿ (1833) ಸೇರಿಕೊಂಡ ಲಕ್ಷ್ಮಪ್ಪರಸಬಂಗನನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಮಂಗಳೂರಿನ ಬಿಕ್ರನಕಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ (1837) ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಿದರು. ಹಳೆಯ ನೆನಪುಗಳನ್ನು ಹೊತ್ತ ಕುಟುಂಬ ಬಂಗವಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಈಗಲೂ ಇದೆ.

12ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವರೆಗಿನ ಬಂಗರ ವಂಶಾವಳಿ ಆಶ್ಚರ್ಯ ಹುಟ್ಟಿಸುವಷ್ಟು ಕರಾರುವಾಕ್ಕಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಶಾಸನಗಳು ಕೊಡುವ ಮಾಹಿತಿಗೂ ಕೈಫ಼ಿಯತ್ತಿನ ಮಾಹಿತಿಗೂ ಬಹಳ ಅಂತರವಿದೆ. ಬಂಗರ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆದಿರುವ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಕೈಫ಼ಿಯತ್ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಕೆಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ತಪ್ಪು ವಿವರಗಳಿವೆ.

ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾಗಿ ಇವರ ಕೊಡುಗೆ ಅಲ್ಪ. ಬೇರೆಯವರು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಬಸದಿ, ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಇವರು ದಾನಕೊಟ್ಟಿದ್ದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇವರ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕವಿ ವಿಜಯವರ್ಣಿಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದೇ ಒಂದು ಚೋದ್ಯ ಸಂಗತಿ ಎಂದರೆ ಮುನಿ ಲಲಿತ ಕೀರ್ತಿಭಟ್ಟಾರಕರ ದಿವ್ಯ ಉಪಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರವಣ ಕುಂಡದಲ್ಲಿ ಗೊತ್ತಾದ ದಿನ ಮತ್ತು ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಗುಂಡುಗಳು ನೀರಿನಲ್ಲಿ ತೇಲುತ್ತಿದ್ದುದು, ಈಗ ಈ ವಾರ್ಷಿಕ ಉತ್ಸವ ನಿಂತುಹೋಗಿದೆ. (ಪಿ.ಎನ್.ಎನ್.)

ಬಂಗಾಲದ ವಿಭಜನೆ: 1905–1917. ಲಾರ್ಡ್ ಕರ್ಜನ್ ಭಾರತದ ವೈಸರಾಯಿಯಾಗಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಘಟನೆ. ಜನಾಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡೆಯದೇ ಕರ್ಜನ್ ಕೈಗೊಂಡ ಈ ವಿಭಜನೆಯ ಬಗೆಗೆ ಚರಿತ್ರಕಾರರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ದೇಶೀಯವಾದಿಗಳು ಇದನ್ನು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಒಡೆದು ಆಳುವ ನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಭಾರತೀಯರನ್ನು ಅಶಕ್ತಗೊಳಿಸಲು ಮಾಡಿರುವ ತಂತ್ರ ಎಂಬುದಾಗಿ ವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಲಕ್ಷಾಂತರ ಭಾರತೀಯರ ಆಸೆ, ಆಕಾಂಕ್ಷೆ ನಂಬಿಕೆಗಳಿಗೆ ಭಂಗವುಂಟುಮಾಡಿ ಅವರ ಮನನೋಯಿಸಿದರು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಬಂಗಾಲದ ವಿಭಜನೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಿಭಜನೆಗೆ ದಾರಿ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಗೋಪಾಲ್‌ಪುರ, ಕಚ್ಛ್, ಸಿಲ್ಹೆಟ ಈ ಮೂರು ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲಿ ಭಾಷೆ ಮಾತನಾಡುವ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ 1874ರಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸಾಂ ಎಂಬ ಹೊಸ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಬಂಗಾಲ, ಬಿಹಾರ, ಒರಿಸ್ಸ ಮತ್ತು ಚೋಟಾನಾಗಪುರ ಇವುಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತ್ಯ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅತೀ ಹೆಚ್ಚು ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಇರುವ ಪ್ರಾಂತ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಇಷ್ಟು ದೊಡ್ಡದಾದ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ಒಬ್ಬ ವೈಸರಾಯ್ ಆಡಳಿತ ಮಾಡುವುದು ಕಷ್ಟದ ಕೆಲಸ. ಜೊತೆಗೆ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ ತೊಂದರೆಗಳಿರುವುದರಿಂದ ಅದನ್ನು ವಿಭಾಗ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ತೀರ್ಮಾನಿಸಿತು. ಕರ್ಜನ್ ಸರ್ಕಾರ ಚಿತ್ತಗಾಂಗ್ ವಿಭಾಗ, ಡಾಕ ಮತ್ತು ಮೆನ್‌ಸಿಂಗ್ ಈ ಮೂರು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಿಂದ ವಿಭಜಿಸಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಗಿತ್ತು (1903). ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಅಸ್ಸಾಂ ಕೂಡ ಸೇರಿತ್ತು. ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಲು ಈ ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆಯ ಪ್ರಕಟಣೆ ಸಾಕಾಗಲಿಲ್ಲ. ವೃತ್ತಿಪರ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ ಜಮಿನ್ದಾರರು ಮತ್ತು ಜನಸಾಮಾನ್ಯ ಹಿಂದು – ಮುಸ್ಲಿಂ ಕೂಡ ಇದರಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಆಂಗ್ಲೊ–ಇಂಡಿಯನ್ ಪತ್ರಿಕೆಯಾದ ಇಂಗ್ಲೀಷ್ ಮ್ಯಾನ್ ಮತ್ತು ಯುರೋಪಿಯನ್ ಬೆಂಗಾಲ ಚೇಂಬರ್ಸ್ ಆಫ್ ಕಾಮರ್ಸ್ (ಯುರೋಪಿನ

ವರ್ತಕರ ಸಂಘ) ಕೂಡಾ ಈ ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದವು. ಪಟ್ಟಣ ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನ ವಿರೋಧಿ ಸಭೆಗಳು ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡು 2 ತಿಂಗಳೊಳಗೆ ಪೂರ್ವಬಂಗಾಳದಲ್ಲಿ 500ಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಈ ರೀತಿಯ ಸಭೆಗಳು ನಡೆದವು. ಕರಪತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ಈ ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆಯಿಂದ ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಉಂಟಾಗುತ್ತಿದ್ದ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿ ವಿತರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಲಾರ್ಡ್ ಕರ್ಜನ್ ಪೂರ್ವ ಬಂಗಾಲಕ್ಕೆ ಭೇಟಿನೀಡಿ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಈ ವಿರೋಧಿ ಚಳವಳಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಕಾನೂನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ. 1903–04ರಲ್ಲಿ ಈ ಕಾನೂನನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲಾಯಿತು.

1905ರ ಮೇನಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ ಸ್ಟ್ಯಾಂಡರ್ಡ್ ಪತ್ರಿಕೆ ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆಗೆ ಭಾರತದ ಗೃಹ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ಒಪ್ಪಿಗೆ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು ವರದಿಮಾಡಿತು. ಭಾರತೀಯರ ಮೇಲೆ ದಯೆ ಇಲ್ಲದ ಲಾರ್ಡ್ ಕರ್ಜನ್ 15 ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಪ್ರಾಂತ ಪೂರ್ವ ಬಂಗಾಲ ರೂಪಿಸಿದ. ಅದರಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸಾಂ ಕೂಡಾ ಸೇರಿತು. ಡಾಕಾ ಅದರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಇನ್ನೊಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗ್ಲಾ ಪ್ರಾಂತವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ 1905ರಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ಆದೇಶ ಹೊರಡಿಸಿತು. ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲದ ರಾಜಧಾನಿ ಕಲ್ಕತ್ತವಾಗಿತ್ತು.

ಈ ಆದೇಶ ಹೊರಬಿದ್ದ ತಕ್ಷಣ ಭಾರತಾದ್ಯಂತ ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಚಳವಳಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಬಂಗಾಳಿ ಹಾಗೂ ಇತರೆ ಭಾಷೆಯ ಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಇದನ್ನು ದೊಡ್ಡ ದೇಶೀಯ ದುರಂತ ಎಂದು ಬಣ್ಣಿಸಿ, ಇದರ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಎಚ್ಚರಿಕೆ ನೀಡಿದವು. ಹಿಂದು–ಮುಸ್ಲಿಮರು ಸಾವಿರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಗ ವಹಿಸಿದರು. ಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ನಿರ್ಧಾರಗಳನ್ನು ಆಗಾಗ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ತಿಳಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ವಿದ್ಯಾವಂತರು, ಮಹಾರಾಜರು, ನವಾಬರು, ಕಲ್ಕತ್ತ ಟೌನ್‌ಹಾಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಭೆ ಸೇರಿ ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಬಂಗಾಲದ ಜಮೀನ್ದಾರರ ಸಂಘ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಇಂಡಿಯ ಅಸೋಸಿಯೇಷನ್ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಸಂಘ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂಗಾಳ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಮನವಿಪತ್ರವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದರು. ಎಲ್ಲಾ ವರ್ಗಕ್ಕೂ ಸೇರಿದ್ದ ಜನ ಸಭೆ ಸೇರಿ ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ 70 ಸಾವಿರ ಜನರ ಸಹಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಇವುಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆಗೆ ಜನರ ವಿರೋಧ ಲಾರ್ಡ್ ಕರ್ಜನ್‌ಗೆ ತಿಳಿಯಿತು. ಬಂಗಾಳಿ ದೇಶೀಯ ಶಕ್ತಿ ಕರ್ಜನನಿಗೆ ಅರ್ಥವಾಯಿತು. ಬಂಗಾಲದ ವಿಭಜನೆ ಮುಂದುವರೆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಬರಬಹುದಾದ ಆಪತ್ತುಗಳ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಮನವರಿಕೆಯಾಯಿತು. ಆದರೆ ಕರ್ಜನನಿಗೆ ಇನ್ನೊಂದು ರೀತಿಯ ಯೋಚನೆ ಇತ್ತು. ಬಂಗಾಳಿ ಮಾತನಾಡುವ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಇಬ್ಭಾಗಮಾಡುವ ಯೋಚನೆಯನ್ನು ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಅಸ್ಸಾಂ ಸೇರಿ ಪೂರ್ವ ಬಂಗಾಲ. ಬಿಹಾರ, ಒರಿಸ್ಸ ಸೇರಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ, ರಚಿಸುವುದು ಕರ್ಜನ್‌ನ ಗುರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಪೂರ್ವ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಹೊಂದಿ, ಹಿಂದುಳಿದಿದ್ದ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಅಲ್ಲಿಯ ಹಿಂದುಗಳಿಗಿಂತ ಬ್ರಿಟಿಷ್‌ರಿಗೆ ಕೃತಜ್ಞರಾಗಿದ್ದರು. ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಒರಿಸ್ಸ ಸೇರಿ ಬಂಗಾಲಿಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದರು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಬಂಗಾಲವನ್ನು ಪೂರ್ವ ಬಂಗಾಲ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲವನ್ನಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಬಹುದು ಎಂದು ಕರ್ಜನ್ ಯೋಚಿಸಿದ್ದ.

ಕರ್ಜನ್‌ನ ನೀತಿಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಗಳು ಮತ್ತು ಮುಸಲ್ಮಾನರು ಸೇರಿ ಎರಡು ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲೂ ಹಿಂದುಗಳು ಅಲ್ಪ ಸಂಖ್ಯಾತರಾಗಿದ್ದು, ಹಿಂದು ಮುಸ್ಲಿಮರ ಮಧ್ಯೆ ಒಂದು ಭದ್ರವಾದ ಗೆರೆ ಎಳೆದು ಭಾರತೀಯರಲ್ಲಿದ್ದ ಏಕತೆಯನ್ನು ಮುರಿದರು. ಆದರೆ ಈ ಸತ್ಯಾಂಶವನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಬಹಳ ರಹಸ್ಯವಾಗಿ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿತ್ತು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ವಿರೋಧಿ ಚಳವಳಿ ಬಂಗಾಲದಾದ್ಯಂತ ನಡೆಯಿತು. ಸುರೇಂದ್ರನಾಥ್ ಮುಂತಾದ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮಿಗಳು ಕರ್ಜನ್ ನೀತಿಯನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಭಾರತದ ವರ್ತಕರ ಸಂಘ ಮತ್ತು ಆಂಗ್ಲೊ–ಇಂಡಿಯನ್ ಪತ್ರಕರ್ತರ ಸಂಘದ ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಾದ ಅಂಬಿಕಾ ಚರಸ್, ಮುಜುಂದಾರ್, ಭೂಪೇಂದ್ರನಾಥ್ ಬಸು ಮುಂತಾದವರು ಬಂಗಾಲದ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿ ಭಾಷಣ ಮಾಡಿದರು. ದುರಾದೃಷ್ಟವಷಾತ್ ಅದರ ಮೂರನೇ ದಿನವೇ ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಯಿತು. ಲೆಫ್ಟಿನೆಂಟ್ ಗವರ್ನರ್‌ನನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸಿ ಮಜುಂದಾರ್ ಸ್ವಾಮಿ ಅತೀ ಘೋರವಾದ ಅಪರಾಧವನ್ನು ಮಾಡಿದರೂ ಅವನಿಗೂ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸುವ ಮುಂಚೆ ಆತನ ಅಪರಾಧವನ್ನು ತಿಳಿಯುವ ಹಕ್ಕಿದೆ. ಆದರೆ ಸರ್ಕಾರ 30 ಮಿಲಿಯನ್ ನಿರ್ದೋಷಿ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ದಯವಾಗಿ ಅವರ ಅಪರಾಧವೇನು ಎಂಬುದನ್ನೂ ತಿಳಸದೇ ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆಸಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದರು.

ಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಈ ಘಟನೆಯನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿದವು. ಹೊಸದಾಗಿ ರೂಪಿಸಲಾದ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ 17 ದಶಲಕ್ಷ ಜನ ಇದ್ದು, ಹಿಂದಿ ಮಾತನಾಡುವವರು ಇಪ್ಪತ್ತು ದಶ ಲಕ್ಷ ಜನರಿದ್ದು, ಉಳಿದವರು ಒರಿಯ ಮಾತನಾಡುವವರಿದ್ದರು. ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿ ವಿಭಾಗಿಸುವುದರಿಂದ ಬಂಗಾಳಿಗಳು ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತದ ಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ಹಿಡಿತವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಈ ಒಂದು ಅಂಶದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಹಿಂದುಗಳನ್ನೂ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬೆಂಬಲಿಸಿದರು.

ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಾದ ಪಯನೀಯರ್ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮೇಲ್‌ಗಳೂ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿದವು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲೂ ವಿಭಜನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ವಿರೋಧ ವ್ಯಕ್ತವಾಯಿತು. 1905 ಜುಲೈ 20 ರಂದು ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದಾಗಿನಿಂದಲೂ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಶಿಕ್ಷಣಪಡೆದ ಮೇಲ್ವರ್ಗದವರು ಸುರೇಂದ್ರನಾಥ್ ಬ್ಯಾನರ್ಜಿಯವರ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಈ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಚಳವಳಿ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಜನರು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಿದರು. ಅಮೃತ್ ಬಜಾರ್ ಪತ್ರಿಕೆಯೂ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸುವಂತೆ ಪ್ರಕಟಿಸಿತು.

ಬಂಗಾಲದ ವಿಭಜನೆ ಹಾಗೂ ಅದರ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದ ವಿದೇಶಿ ವಸ್ತುಗಳ ಬಹಿಷ್ಕಾರ, ಸ್ವದೇಶಿ ಚಳವಳಿಗಳು ಬಂಗಾಲಿಗರನ್ನು ರಾಜಕೀಯ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಚಳವಳಿ ವಿಶಾಲನೆಲೆಯನ್ನು ಪಡೆದು ಸ್ವರಾಜ್ಯಗಳಿಕೆಯ ಚಳವಳಿಯಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಹಾಗೆಯೇ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಿರೋಧ ನೀತಿಯನ್ನು ಮತ್ತು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಹಂಬಲವನ್ನು ಜನತೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಸಿದವು. ಬಂಗಾಳಿ ಯುವಜನತೆ ಶಕ್ತಿ ದೇವತೆಯ ಸಂಕೇತವಾದ ದುರ್ಗೆಯನ್ನು ಪೂಜಿಸಿ ದೇಶ ಸೇವೆಗಾಗಿ ಮಾನಸಿಕ, ದೈಹಿಕ, ನೈತಿಕ ಹಾಗೂ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುವಂತೆ ಕರೆ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಜುಲೈ 21ರಂದು ದಿನಾಜ್‌ಪುರ್ ಮಹಾರಾಜರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಲಾಲ್ ಮೋಹನ್ ಘೋಷ್ ಮಾತನಾಡಿ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್ ಬೋರ್ಡ್ ಮುನಿಸಿಪಲ್ ಕಮಿಷನ್, ಪಂಚಾಯತ್, ಮ್ಯಾಜಿಸ್ಟ್ರೇಟರ್‌ಗಳು ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಲಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. 1906ರಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಆರಂಭಗೊಂಡು, ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳು ತಮ್ಮ ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಲು ದರೋಡೆಗೆ ಕೈ ಹಾಕಿದರು. 1907ರಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಬಂಗಾಲಗಳ ಉಪಗವರ್ನರ್‌ಗಳನ್ನು ಕೊಲ್ಲಲು ನಡೆಸಿದ ಸಂಚು ವಿಫಲವಾದವು. (ಎಂ.ಎಸ್.)

ಬಗಸ್ರ: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜ್‌ಕೋಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿ ನೆಲೆ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಕೇಂದ್ರ. ಗೋಲಾ ಧೋರೊ ಎಂದು ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಈ ನೆಲೆ ಬಗಸ್ರ ಹಳ್ಳಿಯಿಂದ ಅರ್ಧ ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ, ಕಚ್ಛ್ ಜಲಸಂಧಿಯ ಆಗ್ನೇಯ ತೀರದಲ್ಲಿದೆ. 2 ಹೆ. ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯದಾಗಿದ್ದು, ಜೊತೆಗೆ ಸೌರಾಷ್ಟ್ರದ (ದಕ್ಷಿಣ ಗುಜರಾತ್) ಸೋರಥ್ ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಗುಜರಾತಿನ ಅನರ್ತದಂತಹ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು.

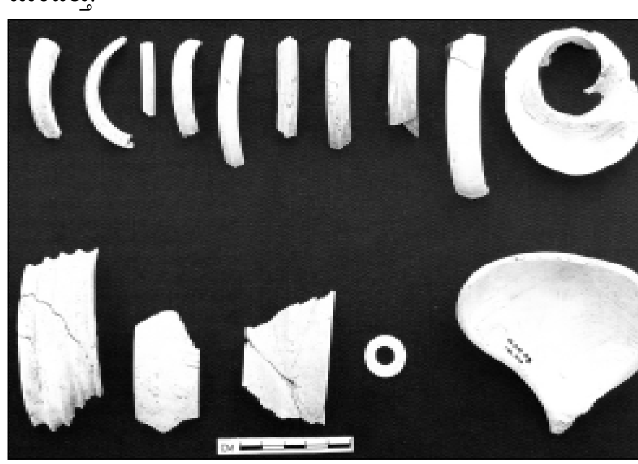

ಶಂಖ ಚಿಪ್ಪಿನ ಆಭರಣಗಳು

ಬಗಸ್ರದಲ್ಲಿ 1996ರಿಂದ ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸತತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 7.75ಮೀ ದಪ್ಪದ, ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯ ನಾಲ್ಕು ಹಂತಗಳನ್ನು ತೋರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿ ಪದರ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಮೊದಲ ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರೌಢಾವಸ್ಥೆಯೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುವ ನಗರದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಇತ್ತು. ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಕೃಷಿಕ ಹಳ್ಳಿಯಿಂದ ವಸತಿ ಬೆಳೆದಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಮಾದರಿಯ ಮಣ್ಣಿನ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ (1:2:4 ಪ್ರಮಾಣ) ಕಟ್ಟಿದ ಮನೆಗಳಿದ್ದವು. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ತಾದ ಒಂದು ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಯನ್ನು ವಸತಿಯ ಉತ್ತರಾರ್ಧ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಸು. 5.2ಮೀ ದಪ್ಪವಿದ್ದ ಈ ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವೃತವಾದ ಜಾಗ 50X50ಮೀ ಮಾತ್ರವಿದ್ದು ಇದರೊಳಗೆ ಮನೆಗಳು ಮತ್ತು ಕರಕುಶಲ ಕಾರ್ಯಾಗಾರಗಳು ಇದ್ದವು. ಈ ಕೋಟೆ ವಸತಿಯ ಅಂತ್ಯದವರೆಗೂ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1700) ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. ಕೋಟೆಯ ಹೊರಗೆ, ಅಂದರೆ ಉಳಿದ ದಕ್ಷಿಣಾರ್ಧ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ಹಾಗೇ ಮುಂದುವರೆದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಅತ್ಯಂತ ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಶಂಖೋದ್ಯಮದ ಅವಶೇಷಗಳು,

ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾದ ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳು, ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರದ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ಚಕ್ರ ಹಾಗೂ ಗಾಡಿಯ ಬಂಧ, ಚೌಕಾಕಾರದ ಅಗೇಟ್‌ಕಲ್ಲಿನ ತೂಕದ ಬಟ್ಟು, ನೀಲಿಕಲ್ಲಿನ (ವೈಡೂರ್ಯ) ಮತ್ತು ಮಂದಗೆಂಪು ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು ಇವೆಲ್ಲವು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರು ವಿಶಿಷ್ಟ ಬಗೆಗಳಿವೆ. ಇವು ಹರಪ್ಪ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆ, ಉತ್ತರ ಗುಜರಾತಿನ ಅನರ್ತ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಸ್ಥಳೀಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಮೂರನೆಯ ಹಂತ ನಗರ ಹಂತದ ಅಂತ್ಯ ಭಾಗ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹಂತ ಇದರ ತರುವಾಯದ ಹಂತ. ಇವೆರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಸೋರಥ್ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿವೆ.

ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೇಂದ್ರ ವಲಯದಿಂದ ಬಹು ದೂರದಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಸಣ್ಣ ವಸತಿ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾದದ್ದು ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಕರಕುಶಲ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳ ಉದ್ಯಮದಿಂದ. ಇಲ್ಲಿ ಶಂಖ, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಮಣಿಗಳು, ಫಯಾನ್ಸ್ ಗಾಜು ಮೊದಲಾದುವುಗಳಿಂದ ಕರಕುಶಲ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ಶಂಖ, ಜಾಸ್ಪರ್ ಕಲ್ಲು ಮುಂತಾದ ಕಚ್ಚಾವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿಂದ ಇತರ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾರ್ಯಾಗಾರಗಳಿಗೆ ಒದಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಈ ಎಲ್ಲ ಕಚ್ಚಾವಸ್ತುಗಳ ಭಂಡಾರವೂ ಇದ್ದಿತ್ತು. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ವಸತಿಯ ಆರಂಭದಿಂದಲೇ ಇಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣಗಳ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಯಿತ್ತು. ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ವಿಶೇಷವಾದ ಚೂರಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಸಟ್ಟುಗದಂತಿರುವ ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರದ ವಸ್ತು ಮತ್ತು ಮಾಟವಾದ ತಾಮ್ರದ ತಂತಿಗಳು ಈ ಹಂತದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಉಪಕರಣಗಳು. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದುವು ಕಿಲುಬುಗಟ್ಟಿದ ದಪ್ಪ ತಂತಿಗಳು, ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ, ಒಂದು ದಪ್ಪ ಉಳಿ, ಮೀನುಗಾಳದ ಕೊಕ್ಕೆಗಳು, ಸುರುಳಿಗಳು ಮತ್ತು ಮೊನೆಯಿರುವ ಉದ್ದದ ಸೂಜಿ. ತಾಮ್ರೋಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುವು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಮೂಳೆಯ ಹಿಡಿಕೆ ಅಥವಾ ಒರೆಯ ಸಹಿತವಾದ ಚೂರಿಗಳು. ಇವು ಕೋಟೆಯ ಹೊರಗೆ, ವಸತಿಯ ದಕ್ಷಿಣಾರ್ಧ ಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮತ್ತು ಮೀನಿನ ಮೂಳೆಯ ರಾಶಿಯೊಂದಿಗೆ ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇವು ಕಸಾಯಿ ಮತ್ತು ಮೀನಿನ ಸಂಸ್ಕರಣೆಯಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಾಧನವಾಗಿರಬಹುದೆಂಬುದು ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಆಯುಧ ಪರಶುವಿನ ಆಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಸಣ್ಣ ಯುದ್ಧ ಕೊಡಲಿ. ಇದಕ್ಕೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾದ ಅನ್ವೇಷಣೆ ತಾಮ್ರೋಪ ಕರಣಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಟ್ಟಿದ್ದ ಮಧ್ಯಮ ಗಾತ್ರದ, ಅಗಲಬಾಯಿಯ ತಾಮ್ರದ ಚರಿಗೆ. ಇದು ಕೋಟೆಯ ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಡೆಗೆ ತಾಗಿ ಇದ್ದ ಗುಂಡಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ನಗರದ ಅಂತ್ಯ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಅನನ್ಯವಾದ ಕಮಾನಿನಂತಹ ಅಲಗುಳ್ಳ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಕೊಡಲಿ, ವಿವಿಧ ಅಳತೆಯ ತಾಮ್ರ/ಕಂಚಿನ ಆರು ಬಳೆಗಳು ಇದರೊಳಗಿದ್ದವು. ಲೋಹದ ಮರುಬಳಕೆಗಾಗಿ ಇವನ್ನು ಕೂಡಿಟ್ಟಿರಬೇಕು ಎಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ.

ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ನಗರದ ತರುವಾಯದ ಹಂತ) ತಾಮ್ರದ ಒಂದು ಘನವಾದ ಉಳಿ/ತಂತಿ ಮತ್ತು ಒಂದು ಆಯತಾಕಾರದ ಚೂರಿ ಸಿಕ್ಕಿದುವು. ಚೂರಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳಾದ ಗುಜರಾತಿನ ಕುಂತಾಸಿ ಮತ್ತು ರೋಜಡಿಯಲ್ಲಿ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪದರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಚೂರಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ.

ಅದಿರನ್ನು ಕರಗಿಸಿ ಲೋಹ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುದರ ಮತ್ತು ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯ ಯಾವ ನಿಖರ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಬಗಸ್ರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ತಾಮ್ರ ಅಥವಾ ತಾಮ್ರದ ಕಿಟ್ಟದ ತುಣುಕುಗಳು ಅಂಟಿಕೊಂಡಿರುವ ಒಂದೆರಡು ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನುಂಡೆಗಳು ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಪ್ರಕಾರ ತಾಮ್ರ ಕೈಗಾರಿಕೆಯ ಅವಶೇಷಗಳೇ ಆಗಿವೆ. ಅವರ ಪ್ರಕಾರ ಇವು ಪ್ರಾಯಶಃ ಲೋಹದ ಗಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಕರಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಮೂಸೆಯ ಭಾಗಗಳು. ಮರಳಿನ ಅಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮಾಡುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಇಲ್ಲಿದ್ದಿದ್ದಾದರೆ ಅಂತಹ ಅಚ್ಚುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಕಡಿಮೆ.

ಸಣ್ಣ ವಸತಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ಬಗಸ್ರ ಒಂದು ಕೈಗಾರಿಕಾ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಲು ಕಾರಣ ಇದರ ಭೌಗೋಳಿಕ ಸ್ಥಾನ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000–2000ದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಗುಜರಾತಿನ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ನಡುವೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕ ನಿಕಟವಾಗಿತ್ತು. ಗುಜರಾತಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳಾದ ಕಚ್ಛ್, ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಗುಜರಾತಿನ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಬಗಸ್ರ ವಸತಿಗೆ ಇದು ವರದಾನವಾಯಿತು. ಹೀಗಾಗಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆರ್ಥಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಬೀಡಾಗಿದ್ದ ಬಗಸ್ರ ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿತು. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಛಾಪುಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಕಂಡರಿಸಿದ ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ 8ಮುದ್ರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದು ವಾಣಿಜ್ಯ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಬಗಸ್ರ ಗಳಿಸಿದ್ದ ಮಹತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಒಂದು ನಿದರ್ಶನವಾಗಿವೆ. (ಪಿ.ಎಸ್.ಜಿ.)

ಬರ್ಟನ್, ಸ್ಟೀನ್: 1926–96. ಹೆಸರಾಂತ ಇತಿಹಾಸ ವಿದ್ವಾಂಸ. ಅಮೆರಿಕದ ಇಲಿನಾಯ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. 2ನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ. 1945ರಲ್ಲಿ ಇಲಿನಾಯ್ಸ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಪದವಿ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದಿದ್ದರೂ ನೇರವಾಗಿ ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಪದವಿ ತರಗತಿಗೆ ಇವನನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ರಾಬರ್ಟ್‌ಕ್ರೇನ್ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ 1954ರಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎ.ಪದವಿ ಪಡೆದ. 1957ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ತಿರುಪತಿ ದೇವಾಲಯದ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಆರ್ಥಿಕ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಣೆ ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪದವಿ ಪಡೆದ. ಅನಂತರ 1965ರ ವರೆಗೆ ಮಿನ್ನೆಸೊಟ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಉಪನ್ಯಾಸಕನಾಗಿದ್ದ. 1965–83ರ ವರೆಗೆ ಹವಾಯ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ದುಡಿದ. ಸಂದರ್ಶಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿ ಶಿಕಾಗೊ, ಪೆನ್ಸಿಲ್‌ವೇನಿಯ, ವಾಷಿಂಗ್‌ಟನ್, ಕ್ಯಾಲಿಫೋರ್ನಿಯ, ಬರ್ಕ್ಲೆ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ದೆಹಲಿಯ ಜವಾಹರಲಾಲ್ ನೆಹರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಇತಿಹಾಸ ಅಧ್ಯಯನ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನೆ, ಅಧ್ಯಾಪನೆ ನಡೆಸಿದ. ಬರೆಹಗಾರಳಾದ ದೊರೊತಿ ಸ್ಟೀನ್ ಎಂಬಾಕೆಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ (1983). ಲಂಡನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸ್ಕೂಲ್ ಆಫ್ ಏಷ್ಯನ್ ಅಂಡ್ ಆಫ್ರಿಕನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರ ತಂಡದಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಯೋಜಕನಾಗಿ ನೇಮಕವಾದನು.

ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯ ಇತಿಹಾಸ ಅಧ್ಯಯನ ಬರ್ಟನ್ ಅವರ ವಿಶೇಷ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರ ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ವಸಾಹತು ಶಾಹಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೇ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತು. 1960ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ರಾಜ್ಯಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ. ಇವನಿಗೆ ಚೋಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತ ಆಡಳಿತ ಅಸ್ತಿತ್ವದ ವಿಷಯವಾಗಿ ಸಂದೇಹವಿತ್ತು. ಇವನು ವಿಭಜಿತ ರಾಜ್ಯಗಳ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಮುಂದಿಟ್ಟ. ಇದನ್ನು ಪೆಸೆಂಟ್ ಸ್ಟೇಟ್ ಅಂಡ್ ಸೊಸೈಟಿ ಇನ್ ಮಿಡಿವಲ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ (1980) ಎಂಬ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ. ನಿವೃತ್ತಿ ಅನಂತರ ಇವನು ಬರವಣಿಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ತೊಡಗಿಕೊಂಡ. ಶಿಕಾಗೊ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಎ ಹಿಸ್ಟರಿಕಲ್ ಅಟ್ಲಾಸ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯ ಯೋಜನೆಗೆ ಇವನು ಸಕ್ರಿಯ ಸಲಹೆಗಾರನಾಗಿದ್ದ. ಆ ಕೃತಿ 1978ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್)

ಬಡಗಕಜಕಾರು: ದಕ್ಷಿಣಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಂಟ್ವಾಳ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಮಾಧಿ ನೆಲೆ. ಪಿ.ಗುರುರಾಜಭಟ್ಟರು ಇದನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದರು. ಈ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯರು ಪಾಂಡವರ ಕಲ್ಲೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ನೆಲಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ದಾರಿಯುಳ್ಳ ನೆಲಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಆಯತ ಕೋಣೆಯಾಕಾರದ ಈ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟುನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಮುಚ್ಚಳೋಪಾದಿಯಂತೆ ಇನ್ನೊಂದು ದೊಡ್ಡ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲನ್ನಿಟ್ಟು ಕಟ್ಟಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕಂಡಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಕೋಣೆಗೋರಿಗಳಿಗೆ ಕಂಡಿ ಇರುವ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಯ ಮುಂದೆ ಎಡ–ಬಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ

ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಂಡಿಕೋಣೆ ಗೋರಿ

ಕಲ್ಲುಹಲಗೆಗಳನ್ನಿಟ್ಟು ವಿಶೇಷ ಕಿರುದಾರಿಯನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಇಂತಹ ಕೋಣೆಗಳ ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಮಂಡಲಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಕೋಣೆಗಳ ಒಳಭಾಗದ ಉದ್ದಳತೆ ಸು.1.6ಮೀx1.5ಮೀ ನಿಂದ 2.2ಮೀx3ಮೀ; ಎತ್ತರ 1–1.1 ಮೀ. ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕಂಡಿಯ ವ್ಯಾಸ 45–50 ಸೆಂಮೀ. ಇದರ ಮುಂಭಾಗ ದಲ್ಲಿಯ ಮಾರ್ಗ 90ಸೆಂಮೀ ನಿಂದ 1.3ಮೀ ಉದ್ದವಾಗಿದ್ದು, ಅಗಲ 1 ರಿಂದ 0.7ಮೀ ಇರುತ್ತದೆ. ಮುಚ್ಚಳಕಲ್ಲಿನ ಅಳತೆ 3.5ಮೀx 2.3ಮೀx0.3ಮೀ ನಿಂದ 4ಮೀx 2ಮೀx0.26ಮೀ ಇರುತ್ತದೆ.

ಬೆಂಚನ್ನು ಹೋಲುವ ಇನ್ನೊಂದು ತರಹದ ಗೋರಿಗಳೂ ಇಲ್ಲಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇಂತಹ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ನೆಟ್ಟು ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಯನ್ನಿಡಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಪ್ರಸ್ತುತ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಮಾದರಿಯ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಗೋರಿಗಳಿರಬಹುದೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಇವು ಈಗ ಮೂಲ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿವೆಯೇ ಇಲ್ಲವೆ ಭಗ್ನಾವಶೇಷವೊ ಖಚಿತವಾಗಿಲ್ಲ. ಈ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿಯೇ ಸ್ಥಳೀಯರ ಅಗೆತದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿಪಾತ್ರೆಗಳು ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದದ್ದನ್ನು

ಶ್ರೀಭಟ್ಟರು ವರದಿ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಎಲ್.ಎಸ್. ರಾವ್ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಭಗ್ನಗೊಂಡ ಅನೇಕ ಅಸ್ಥಿಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದರು. ಇಂತಹ ಎರಡು ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಉತ್ಖನನಮಾಡಲಾಯಿತು. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಅರ್ಧಭಾಗ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಒಂದು ಪಾತ್ರೆ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಒರಟು ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ್ದು ದುಂಡಾದ ತಳವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆ, ಇನ್ನೊಂದು ದಪ್ಪಗಿರುವ ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಕಪ್ಪು– ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಒರಟು ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಯಾಗಿತ್ತು. ಮೊದಲನೆಯ ಅಸ್ಥಿಪಾತ್ರೆಯೊಳಗೆ ಎರಡು ತೆಳ್ಳನೆಯ ಹಾಗೂ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಬಟ್ಟಲುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಒಂದು ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಳಿ ಹಾಗೂ ಇದ್ದಿಲು ಚೂರುಗಳಿದ್ದವು. ಎರಡನೆಯ ಅಸ್ಥಿಪಾತ್ರೆಯೊಳಗೆ ಆರು ಸಣ್ಣ ಬಟ್ಟಲು ಗಳಲ್ಲದೆ ಸವೆದಿರುವ ಎಲುಬಿನ ತುಂಡುಗಳಿದ್ದವು. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಬದನವಾಳು: ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ನಂಜನಗೂಡು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಒಂದು ಗ್ರಾಮ. ನರಸಾಂಬುಧಿ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ಐದು ಶಾಸನಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ನಾಲ್ವಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಖಾದಿ ಉತ್ಪಾದನ ಕೇಂದ್ರವೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಖಾದಿ ಬಟ್ಟೆ ತಯಾರಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಹತ್ತಿಯಿಂದ ನೂಲು ಬಿಡಿಸುವ, ಬಣ್ಣ ಹಾಕುವ ವಿಭಾಗಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ತರಬೇತಿ ನೀಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನೂ ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ಹಿಂದುಳಿದಿರುವ ಹರಿಜನರಿಗೆ ಈ ಖಾದಿಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ನೀಡಲಾಗಿದ್ದುದು ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಮನಾರ್ಹ. ಅಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಳಿದವರು, ದೀನದಲಿತರು, ಬಡವರು, ಮೊದಲಾದ ವರ ಬಗೆಗೆ ಅಪಾರವಾದ ಕಾಳಜಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ನಾಲ್ವಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರು ಕೇವಲ ಅಧಿಕಾರ ಆಡಳಿತಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅವಕಾಶ ನೀಡದೆ ರಾಜ್ಯದ ಸಂಪತ್ತು ಸಂಪನ್ಮೂಲ ಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಪಾಲು ನೀಡಿದ ಕೀರ್ತಿಗೆ ಪಾತ್ರರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ತೆರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಖಾದಿ ಕೇಂದ್ರ ಹರಿಜನರಿಗೆ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಆ ಜನಾಂಗದ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ನೂಲುವ ಮತ್ತು ನೇಯುವುದರ ಬಗೆಗೆ ತರಬೇತಿ ನೀಡಿ ಅವರಿಗೆ ಉದ್ಯೋಗಾವಕಾಶ ಒದಗಿಸಿ, ಅವರ ಆದಾಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಳವಾಗಿ ಅವರ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಬದುಕು ಹಸನಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ಇಂತಹ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳನ್ನು ಕೇಳಿ ಸಂತೋಷಗೊಂಡ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದಾಗ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೂ ಆಗಮಿಸಿದ್ದರು. ರೈಲು ಸಂಪರ್ಕವಿದ್ದ ಬದನವಾಳು, ತಗಡೂರು ಮುಂತಾದ ಗ್ರಾಮಗಳಿಗೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ 1927 ಮತ್ತು 1936ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬದನವಾಳುವಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಖಾದಿಕೇಂದ್ರಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ಖಾದಿ ಉತ್ಪಾದನೆಯನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಮೈಸೂರು ರಾಜರು ಮತ್ತು ದಿವಾನರ ಸೇವೆಯನ್ನು ಕೊಂಡಾಡಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸಾಹತು ಸಂಸ್ಥಾನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಖಾದಿ ಉತ್ಪಾದನೆ, ಚರಕದ ಬಳಕೆ, ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತಾ ನಿವಾರಣೆ, ಗ್ರಾಮೋದ್ಧಾರ ಮುಂತಾದ ತಮ್ಮ ರಚನಾತ್ಮಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು ಅನುಷ್ಠಾನಗೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಿ ತಮ್ಮ ಮೆಚ್ಚುಗೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದರಲ್ಲದೆ, ನಾಲ್ವಡಿಯವರನ್ನು ರಾಜರ್ಷಿ ಎಂದು ಸಂಬೋಧಿಸಿ ಗೌರವಿಸಿದರು. ಹೀಗೆ ಗಾಂಧೀಜಿ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ್ದ ಬದನವಾಳು ಗ್ರಾಮ ಮೈಸೂರು ರಾಜರ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಿಂದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿ ಒಂದು ಮಾದರಿ ಗ್ರಾಮವಾಗಿ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. (ಎಸ್ಆರ್.)

ಬನವಾಸಿ: ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆ ಶಿರಸಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಸು.22 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ವರದಾ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಕದಂಬರ ರಾಜಧಾನಿ. ಹಿಂದೆ ಈ ಊರಿಗೆ ಜಯಂತಿ (ಜಯಂತೀಪುರ), ಸಂಜಯಂತಿ, ವೈಜಯಂತಿ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳೂ ಇದ್ದುವು. ಕನಕಾವತಿ ಅಥವಾ ಕನಕಪುರ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಈ ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಇದ್ದಿತೆನ್ನಲು ಶಾಸನಾಧಾರಗಳಿವೆ. ಬನವಾಸಿ ಸಂಸ್ಕೃತದ ವನವಾಸಿ ಎಂಬುದರ ಕನ್ನಡ ರೂಪ.

ಇಂದಿನ ಬನವಾಸಿ ಗ್ರಾಮ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಒಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ಕೋಟೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿದೆ. ಮಧುಕೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಈಗಿನ ಗ್ರಾಮದ ಪ್ರಧಾನ ಆಕರ್ಷಣೆ. ದೇವಾಲಯ ಜಂಬುಕಲ್ಲಿನ ಪ್ರಾಕಾರದಿಂದ ಆವೃತವಾದ ವಿಶಾಲವಾದ ಪ್ರಾಂಗಣದ ಮಧ್ಯೆ ಇದೆ. ಇದರ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಸುಕನಾಸಿಯ ಭಾಗಗಳು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಭಾಗ ಬಹುಶಃ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಮೂಲ ಲಿಂಗ ಇನ್ನೂ ಹಳೆಯದಿರಬಹುದು. ಸುಕನಾಸಿಯ ಮುಂದೆ ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ಸ್ತಂಭ ಮಂಟಪವಿದೆ. ಇದರ ಕಂಬಗಳು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯವು. ಈ ಕಂಬಗಳು ಮತ್ತು ಮಂಟಪದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ ಕಕ್ಷಾಸನಗಳ ಮೇಲೆ ಎದ್ದಿರುವ ಚಿಕ್ಕ ಕಂಬಗಳು ಛತ್ತನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದಿವೆ. ಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯದ ಚಾವಣಿ ಮಟ್ಟವಾಗಿದ್ದರೆ ಸುತ್ತಲಿನ ಕಕ್ಷಾಸನದ ಮೇಲೆ ಇರುವ ಚಾವಣಿ ಇಳಿಜಾರಾಗಿದೆ. ಸಹ ಕಕ್ಷಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಹೊರಮೈಯಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲ್ಪಕೆತ್ತನೆಯ ವಿನ್ಯಾಸ ಸಹ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಇರುವುದರಿಂದ ಈ ಮಂಟಪ ಸು.11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಆದರೆ ಈ ಮಂಟಪವನ್ನು ವಿಜಯನಗರದ ಒಂದನೆಯ ಹರಿಹರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವನ ಮಂತ್ರಿ ಚೌಡಮಾಧವ ಕಟ್ಟಿಸಿದಂತೆ ಶಾಸನೋಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇವನು ಮೊದಲಿನ ಮಂಟಪವನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿರಬಹುದು. ಮಂಟಪದ ಒಳಗೆ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಸು.6ಅಡಿ ಎತ್ತರದ ಒಂದು ಮಂದಾಸನ ಇದೆ. ಇದು ಬಹುಶಃ ಸೋದೆಯ ಅರಸರ ಕೊಡುಗೆ. ಇದೊಂದು ಸುಂದರ ಕೃತಿ. ಆದಿಶೇಷ ಮತ್ತು ಅಷ್ಟದಿಗ್ಗಜಗಳು ಭೂಲೋಕವನ್ನು ಹೊತ್ತು ನಿಂತಿರುತ್ತವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಪಡಿಸುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಳಗೆ ಪಾತಾಳಲೋಕ, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಭೂಲೋಕ ಮತ್ತು ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೇವಲೋಕ–ಇವುಗಳ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಈ ಮಂದಾಸನದಲ್ಲಿವೆ. ಮಧುಕೇಶ್ವರಾಲ

ಮಧುಕೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ನಂದಿ

ಯದ ಪ್ರಾಂಗಣದಲ್ಲಿಯೇ ಎಡಬಲಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರ್ವತಿ ಮತ್ತು ಸದಾಶಿವ ಗುಡಿಗಳಿವೆ. ಇವು ಸು.15–16ನೆಯ ಶತಮಾನದವು. ಪ್ರಾಕಾರದ ಗೋಡೆಗೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಸುತ್ತಲೂ ಚಿಕ್ಕ ಗುಡಿಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಲಿಂಗ, ದಿಕ್ಪಾಲಕರು, ನಾಗ ಮೊದಲಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನಿಡಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ನಾಗಶಿಲ್ಪ 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ಪ್ರಾಕಾರದೊಳಗೆ ದಕ್ಷಿಣದ ಗೋಡೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತಿರುವ ಮಂಟಪವೊಂದರಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿಯ ಹೆಮ್ಮೆಯೆನ್ನಬಹುದಾದ ಒಂದು ಕಲ್ಲುಮಂಚ ಇದೆ. ಇದು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಚತುರ ಶಿಲ್ಪಕೃತಿ. ಇದರ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳು, ಮೇಲ್ಛಪ್ಪರಗಳು, ಗಿಳಿಗಳು ಹಾಗೂ ಸಿಂಹಗಳು ಮುಂತಾದ ಮುದ್ದಾದ ಕೆತ್ತನೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಈ ಕಲ್ಲಿನ ಮಂಚವನ್ನು 1629ರಲ್ಲಿ ಸೋದೆಯ ಅರಸ ರಘುನಾಥನಾಯಕ ವಸಂತ ಋತುವಿನಲ್ಲಿ ದೇವರ ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆಂದು ಮಾಡಿಸಿಕೊಟ್ಟ ನೆಂದು ಅದರ ಮೇಲಿನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ವರ್ಷಂಪ್ರತಿ ಮಧುಕೇಶ್ವರನ ರಥೋತ್ಸವ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ಆಗ ಉಪಯೋಗಿಸುವ 6ಮೀ ಉದ್ದಗಲದ 6.60ಮೀ ಎತ್ತರದ ಭವ್ಯವಾದ ರಥ ಸೋದೆಯ ರಾಮಚಂದ್ರನಾಯಕ 1608ರಲ್ಲಿ ದಾನವಾಗಿ ನೀಡಿದ್ದು.

ಈ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ 10–12ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರಬಹುದಾದ ಬಸದಿಯೊಂದು ಇದೆ. 8ನೆಯ ತೀರ್ಥಂಕರ ಚಂದ್ರಪ್ರಭನ ಒಂದಡಿ ಎತ್ತರದ ಮೂರ್ತಿ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಮೂರ್ತಿ ಹಳೆಯದು. ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನವೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವೀರಶೈವ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರಭುದೇವ ಹಾಗೂ ಬಸವೇಶ್ವರರ ಎರಡು ಗುಡಿಗಳು ಈ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿವೆ. ಪ್ರಭುದೇವರ ಗುಡಿ ಸು.14–15ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ಹೊಳೆಮಠ, ಹಿರಿಮಠ, ಚಿಕ್ಕಮಠ, ಚೌಕೀಮಠ ಮತ್ತು ಹಾಲುಮಠಗಳೆಂಬ ಐದು ವೀರಶೈವ ಮಠಗಳೂ ಇಲ್ಲಿವೆ. ಹೊಳೆಮಠದಲ್ಲಿ ವಿರಕ್ತಸ್ವಾಮಿಗಳು ಶಿವಾನುಭವ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಮಧುಕೇಶ್ವರಾಲಯದಿಂದ ಸು. 1ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ (ಆದಿ) ಬನವಾಸಿಯ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಶಿವ ಮತ್ತು ಪಾರ್ವತಿಯರೆನ್ನಲಾದ ಎರಡು ಗುಡಿಗಳಿವೆ. ಮಣ್ಣಿನ ದಿಬ್ಬಗಳು, ಗೋಡೆಗಳು, ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಇವೆ. ಇವು ಬಹುಹಿಂದೆ ವಾಸಯೋಗ್ಯವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಬನವಾಸಿ ಕೋಟೆಯ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಚಳುಕ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಐಹೊಳೆ ಶಾಸನ ದಲ್ಲಿಯೇ (634) ಬಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಕೋಟೆ ಇನ್ನೂ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು. ಕೆಲವೆಡೆ ಸು. 6.0–9.0ಮೀ ಎತ್ತರವಿರುವ ಈ ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಹಲವು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದಿರ ಬೇಕು. ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಮಟ್ಟದ ವರಸೆಗಳಲ್ಲಿ 1–2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ಚಪ್ಪಟೆ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮೇಲುಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ದಪ್ಪ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯ ಗೋಡೆ ಬಹುಶಃ ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದುದು.

ಬನವಾಸಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ಹಲವು ಪೌರಾಣಿಕ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಮಧು ಮತ್ತು ಕೈಟಭರೆಂಬಿಬ್ಬರು ಸೋದರರು ಇಲ್ಲಿಯ ವನದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದು, ಹಿರಿಯವನಾದ ಮಧು ಮಧುಕೇಶ್ವರಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದೂ ಈ ಈರ್ವರನ್ನು ವಿಷ್ಣು ವನವಾಸಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಕೊಂದನೆಂದೂ ಒಂದು ಕಥೆ ಇದೆ.

ಪಂಚಪಾಂಡವರು ಇಲ್ಲಿಯೇ ತಮ್ಮ ವನವಾಸವನ್ನು ಕಳೆದರೆಂದೂ ಒಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಅವರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾದ ಸಹದೇವ ತನ್ನ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಜಯಂತೀ ನಗರವನ್ನು ಗೆದ್ದನೆಂದು ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.

ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿ ಬನವಾಸಿ ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಖ್ಯಾತಿವೆತ್ತಿದೆ. ಅಶೋಕ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆಂದು ಕಳುಹಿಸಿದ ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾದ ರಕ್ಷಿತ ಬನವಾಸಿಗೆ ಬಂದು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದನೆಂದೂ ಶ್ರೀಲಂಕೆಯ ದುತ್ತಗಾಮನಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಎಂಬ ಅರಸ ಅನುರಾಧಪುರದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಮಹಾಸ್ತೂಪದ ಆರಂಭೋತ್ಸವಕ್ಕೆ ಬನವಾಸಿಯಿಂದ ಮಹಾಥೇರ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ 80,000 ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಗಳೊಡಗೂಡಿ ಹೋದನೆಂದೂ ಸಿಂಹಳದ ಮಹಾವಂಶ ಗ್ರಂಥದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಟಾಲಮಿ ಬನೌಸಿಯನ್ನು ಹೆಸರಿಸಿ, ಇದನ್ನು ಗುಜರಾತಿನ ಬರಿಗಜಕ್ಕೆ (ಬ್ರೋಚ್) ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕಿರುವ ನಗರ ಎಂದಿರುವನಾದರೂ ಅದು ಬನವಾಸಿಯನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸಿದ್ದಾಗಿರಬಹುದು. ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಳ ದೇಶದ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವನವಾಸಿಯೂ ಒಂದೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಥೇರವಾದಿಗಳು ವಿಭಜವಾದಿಗಳು ಆದ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕರು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಾವಲಂಬಿಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿದ ಇತರ ದೇಶಗಳ ಜನರಲ್ಲಿ ವನವಾಸಿಯ ಜನರೂ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಸಾತವಾಹನರ ಅರಸ ಗೌತಮೀಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ನೇರವಾದ ಆಡಳಿತ ಕಕ್ಷೆಗೆ ಬನವಾಸಿ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಈತ ವಿಜಯ ವೈಜಯಂತಿಯಲ್ಲಿ (ಅಂದರೆ ಬನವಾಸಿ) ತನ್ನ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟಿದ್ದನೆಂದು ನಾಸಿಕದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಉಕ್ತನಾದ ಅಮಾತ್ಯ ಶಿವಗುಪ್ತನೂ ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಕೃತ ಶಾಸನವೊಂದು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇದು ವಾಸಠೀಪುತ ಸಿವಸಿರಿ ಪುಳುಮಾವಿಯ ಮಹಾದೇವಿಯ ಸ್ಮಾರಕಶಿಲೆ ಎಂದೂ ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಸಿವಸಿರಿ ಸಾತವಾಹನ ವಾಸಿಷ್ಠೀಪುತ್ರ ಪುಳುಮಾವಿಯ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಶಿವಶ್ರೀ ಪುಳುಮಾವಿಯಾಗಿರಬಹುದು. ಸಾತವಾಹನರ ಸಾಮಂತರೂ ಆ ಮನೆತನದ ಶಾಖೆಯೊಂದಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದವರೂ ಆದ ಚುಟುಗಳ (ಚುಟು ಸಾತಕರ್ಣಿ) ನಾಣ್ಯಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವುದು ಈ ಪ್ರದೇಶ ಚುಟುಗಳ ಆಳಿಕೆಗೊಳಪಟ್ಟಿತ್ತೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ವಿಣ್ಹುಕಡ ಚುಟುಕುಲಾನಂದ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ಮಗಳಾದ ಶಿವಸ್ಕಂದನಾಗಶ್ರೀ ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಆಳಿಕೆಯ 12ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ನಾಗಪ್ರತಿಮೆಯೊಂದನ್ನು ಮಾಡಿಸಿ, ಒಂದು ಕೊಳವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ, ವಿಹಾರವೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದುದಾಗಿ ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲೇ ಇರುವ ನಾಗಪ್ರತಿಮೆಯ ಶಾಸನ ಹೇಳಿದೆ. 278ರಲ್ಲಿ ಆಭೀರಕುಲದ ವಾಸಿಷ್ಠೀಪುತ್ರ ವಸುಷೇಣನು ಸೇಟಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಭುಜಸ್ವಾಮಿಯ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆ ಮಾಡಿದಾಗ ಅದರಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿಯ ವಿಷ್ಣುರುದ್ರ ಶಿವಲಾನಂದ ಸಾತಕರ್ಣಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ. ಇವನು ಚುಟುಕುಲದವನೇ ಆಗಿರಬಹುದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಈ ಊರಿನವನಾದ ಭೂತಪಾಲ ಎಂಬ ಒಬ್ಬ ಶೆಟ್ಟಿ ಪುಣೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಾರ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬೃಹತ್ ಚೈತ್ಯಾಲಯವನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೊರೆಸಿದ. 4–6ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿ ಆದಿ ಕದಂಬರ ರಾಜಧಾನಿ ಯಾಗಿತ್ತು. ಕದಂಬ ಮೃಗೇಶವರ್ಮನ ಅತ್ಯಂತ ಚೆಲುವಾದ ತುಂಡು ಸ್ತಂಭ ಶಾಸನ, ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಚತುರ್ಭುಜ ವಿಷ್ಣು ಶಿಲ್ಪವೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಚಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ ಯಾದೊಡನೆ ಆ ವಂಶದ ಮೊದಲ ಅರಸರ ಪರಿಶ್ರಮದಿಂದ ಬನವಾಸಿ ಅವರ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವರ ಸಾಮಂತಾಧಿಪತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ಮಗಳಾದ ಕುಂಕುಮ ಮಹಾದೇವಿಯನ್ನು ಲಗ್ನವಾಗಿದ್ದ ಆಳುಪ ವಂಶದ ಚಿತ್ರವಾಹನ ಬನವಾಸಿಯನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಬನವಾಸಿ ಪನ್ನಿರ್ಚ್ಛಾಸಿರ ಎಂಬ ಪ್ರಾಂತ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರಾಂತ ತುಂಗಭದ್ರೆಯಿಂದ ವರದೆಯವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಇದರ ಮುಖ್ಯಸ್ಥಳ ಬನವಾಸಿಯೇ. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪನೆಯಾದಾಗ ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ಹಾನಗಲ್ಲು ಶಾಖೆಗೆ ಸೇರಿದ ಕದಂಬರು ಸಾಮಂತರಾಗಿ ಆಳತೊಡಗಿದರು. ಆಗಾಗ್ಗೆ ಅರಸ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ, ಬಹುಶಃ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಗೆ ನೇಮಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಭುವನೈಕಮಲ್ಲ ಸೋಮೇಶ್ವರ, ಅವನ ಅನಂತರ ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಇವನು ಯುವರಾಜನಾಗಿ ದ್ದಾಗ ಬನವಾಸಿ ದೇಶವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದರು. ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ತನ್ನ ಅಣ್ಣನನ್ನು ಸೋಲಿಸುವ ಮುನ್ನ ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತು ತನ್ನ ಬಲವನ್ನು ವೃದ್ಧಿಸಿಕೊಂಡ. ಅರಸನಾದ ಬಳಿಕ ತನ್ನ ತಮ್ಮ ಯುವರಾಜ ಜಯಸಿಂಹನನ್ನು ಕೆಲಕಾಲ ಅಲ್ಲಿ ಸಾಮಂತನಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ. ಬನವಾಸಿ ಹೊಯ್ಸಳರ, ಸೇವುಣರ, ಕಳಚುರಿಗಳ ಮುತ್ತಿಗೆಗೆ ಈಡಾಯಿತು. ಅರಿಕೇಸರಿಯ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಆದಿಕವಿ ಪಂಪ ತನ್ನ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿ ದೇಶವನ್ನು ಮನದುಂಬಿ ಸ್ಮರಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿಮಂಡಲ ವಿಜಯನಗರದ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತವಾಯಿತು. ಗೋವ ನಗರವನ್ನು ಗೆದ್ದ ಇಮ್ಮಡಿ ಬುಕ್ಕ ಮತ್ತು ಹರಿಹರರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಚೌಂಡಮಾಧವ ಈ ಪ್ರಾಂತದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ. ವಿಜಯನಗರದ ಪತನದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೀಳಗಿ ಮತ್ತು ಸ್ವಾದಿ ಅರಸುಮನೆತನಗಳು ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದುವು. ಈ ಸ್ವಾದಿ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅರಸಪ್ಪನಾಯಕನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿ ಇತ್ತು. ಈತ ಬನವಾಸಿ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ದಾನಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ. ಅನಂತರ ಬಂದ ರಘುನಾಥನಾಯಕ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿನ ಕಲ್ಲುಮಂಟಪ, ಕಲ್ಲುಮಂಚಗಳನ್ನು ದೇವರಿಗಾಗಿ ಮಾಡಿಸಿಕೊಟ್ಟ. 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಬನವಾಸಿ ತನ್ನ ಪ್ರಾಚೀನ ಗರಿಮೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗೆ ಒಂದು ಸಾಧಾರಣ ಗ್ರಾಮವಾಗಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿದೆ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಪುರಾತತ್ತ್ವ: ಬನವಾಸಿಯ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗಕ್ಕೆ ವರದಾನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆದ ದೋಣಿಗುಡ್ಡವೆಂಬ ದಿಬ್ಬವಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಚುಟುಕುಲಾನಂದ ಮತ್ತು ಮುಡಾನಂದರ ನಾಣ್ಯಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಆ ಕಾಲದ ಮಡಕೆಗಳು ದೊರಕಿದವು. ಕದಂಬ ದೇವಾಲಯವೊಂದು ವರದಾ ನದಿಯ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸು. 1 ಚ.ಕಿಮೀ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದಿಬ್ಬಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದ ದಿಬ್ಬಗಳಾಗಿದ್ದಂತೆ

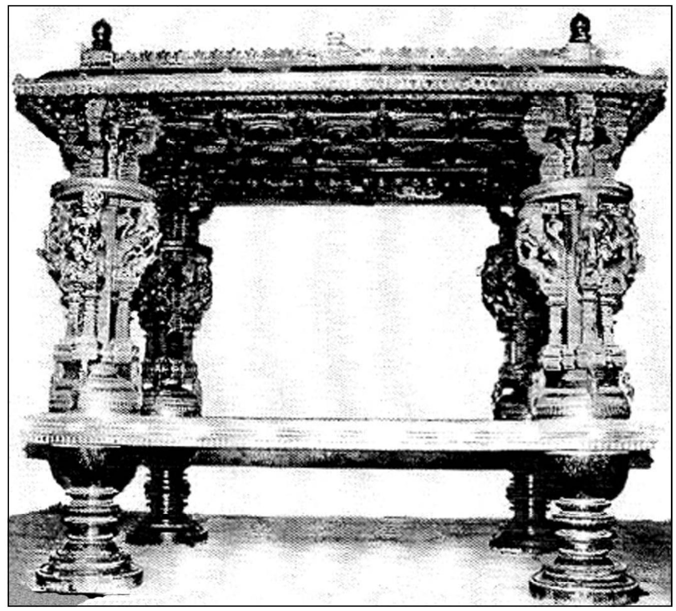

ಕಲ್ಲಿನ ಮಂಚ

ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ಇಲಾಖೆಯ ಸಹಯೋಗದಲ್ಲಿ 1970 ಮತ್ತು 71ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ದೋಣಿಗುಡ್ಡವನ್ನು ಉತ್ಖನನಕ್ಕಾಗಿ ಆರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರ ಅಥವಾ ಅರ್ಧವೃತ್ತಾಕಾರದ ತಳವಿರುವ ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡ ಪತ್ತೆಯಾಯಿತು. ಇದು ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆ 43x22x7ಸೆಂಮೀ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿದೆ.

ಮತ್ತೊಂದು ಉತ್ಖನನ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಗೋಡೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಮತ್ತು ಕಂದು ಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಿತ ಮಡಕೆಗಳು, ರೌಲೆಟ್ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವು 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸ ಬಹುದು. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಇನ್ನಿತರ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ಜೈನದೇವಸ್ಥಾನದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಈ ಕೋಟೆಯ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ.

3ನೆಯ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 2ಮೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು 2ಮೀ ಉದ್ದವಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಸ್ಥಾನದ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿದವು. ಪೀಠದ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿರುವ ಲಿಂಗ ಈ ಗುಂಡಿಯ ವಾಯವ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು ಇದು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕೋಟೆಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಇದೆ. ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿಯೇ ಚೌಕಾಕಾರದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುವ ಮೃಗೇಶವರ್ಮನ ಶಾಸನ ದೊರಕಿತು. ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕದಂಬರ ರಾಜರಾದ ಕಾಕುತ್ಸ್ಥವರ್ಮ, ಶಾಂತಿವರ್ಮ ಮತ್ತು ಮೃಗೇಶವರ್ಮರನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ.

4ನೆಯ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಗಜಪೃಷ್ಠ ವಿನ್ಯಾಸದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡ ಅನಾವರಣಗೊಂಡಿತು. 22.5x12.5ಮೀ ಅಳತೆಯ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಕಾಲದ ರೌಲೆಟ್ ಮಡಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಂದುಬಣ್ಣ ಲೇಪಿತ ಚಿತ್ರಿತ ಮಡಕೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದ ಎರಡೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಹೊರತು ಪಡಿಸಿದರೆ ಮಿಕ್ಕಂತೆ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಎರಡೂ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಪಥದಂತಹ ವಾಸ್ತುವನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ಕಟ್ಟಡದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ಮೂರ್ತಿ

ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಸ್ಕಂದನ ಶಿಲ್ಪವೆಂದು ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದ ಕಾರ್ತಿಕೇಯನ ಶಿಲ್ಪದ ಜೊತೆಗೆ ಹೋಲಿಸಿ ನಿರ್ಣಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪದ ಕಾಲ ಸು.2ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವ ಶೇಷಗಳು, ಮಡಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಆಕಾರಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಎರಡೂ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಆಹತ ನಾಣ್ಯಗಳು–2, ಸಾತವಾಹನರ ನಾಣ್ಯಗಳು–3, ಮಹಾರಠಿ ನಾಣ್ಯಗಳು–1, ಚುಟು ನಾಣ್ಯಗಳು–2, ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ನಾಣ್ಯಗಳು–2, ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳು–2 ಹೀಗೆ ಒಟ್ಟು ಹನ್ನೊಂದು ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು ಇವು ಬೆಳ್ಳಿ, ಸೀಸ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರಗಳಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇದಲ್ಲದೇ ಈ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳ ಭಾಗಗಳು ಮತ್ತು ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. (ಕೆ.ಎಂ.ವಿ.)

1994–96ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಬೆಂಗಳೂರು ವೃತ್ತ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ನಡೆಸಿತು.ಈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು ಚುಟು, ಸಾತವಾಹನ, ಕದಂಬ ಹಾಗೂ ಕದಂಬೋತ್ತರ ಹಂತ. ಚುಟು ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಒಂದು ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯ ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಹಂತ ಪ್ರಸಕ್ತಶಕ ಪೂರ್ವದ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಮುಡಾನಂದ ಹಾಗೂ ಶಿವಲಾನಂದರ ಸೀಸ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಸಡಕನನ ಒಂದು ನಾಣ್ಯವೂ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರ್ಯಾಗಾರದ ಅವಶೇಷ ಹಾಗೂ ಕಾಗದದಷ್ಟು ತೆಳುವಾದ ಗಾಜಿನ ಹಾಳೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಕಡುಗಂದು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಾಗಿವೆ. ಸಾತವಾಹನ ಹಂತದ ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷವೆಂದರೆ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಬೃಹತ್ ಪ್ರಾಕಾರ ಗೋಡೆ. ಸೀಸ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ಕಿಲುಬು ಹಿಡಿದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಗುಡ್ಡೆ ಮೂಸೆ ಸಹಿತವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು ಇದು ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಕುರುಹಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಅನುಮಾನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಹಾರಿತಿ ಯಕ್ಷಿ, ಬುದ್ಧ ಹಾಗೂ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವರ ಪುಟ್ಟ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು ಇದರಿಂದ ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಪ್ರಾಚೀನತೆಗೆ ಮೊದಲಬಾರಿ ಸ್ತರಾಧಾರ ದೊರೆತಿರುವುದಾಗಿ ಉತ್ಖನನಕಾರರು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯಲ್ಲಿ ಮಿಗ್ಧ ಎಂಬ ಬರೆಹವುಳ್ಳ ಬಳಪಕಲ್ಲಿನ ಕರಂಡಿಕೆ, ಅವಳಿ ಮೀನುಗಳಿಂದಾ ವೃತವಾದ ಕಮಲದ ಲಾಂಛನವುಳ್ಳ ಮುದ್ರೆ, ಟಗರಿನ ಶಿರದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಹಿಡಿಕೆಯಿರುವ ಮುದ್ರೆ ಇವು ಈ ಹಂತದ ಇತರ ಗಮನಾರ್ಹ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. ಮುದ್ರೆಗಳು ವರ್ತಕರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವಾಗಿರಬೇಕು. ರೌಲೆಟ್ ಪಾತ್ರೆ, ಅಭ್ರಕಯುಕ್ತ ಪಾತ್ರೆ, ಅರೆಟೈನ್ ಪಾತ್ರೆಯ ನಕಲು, ಕಾವಿ ಲೇಪನದಡಿ ಬಿಳಿಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಹಂತ ಕ್ರಮೇಣ ಕದಂಬ ಹಂತದೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆಯುತ್ತದೆ. ಕದಂಬ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರದ ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆ, ಗಾಜು ಹಾಗೂ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಭಗ್ನ ಗೊಂಬೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣದ ಮೊಳೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತವಾಗಿದ್ದ ಕದಂಬೋತ್ತರ ಕಾಲದ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಸ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿದ ಕಾಳಿಯ ವಿಗ್ರಹದ ಭಾಗ, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಚೂರುಗಳು, ಗಾಜಿನ ಮಣಿ ಹಾಗೂ ಬಳೆಚೂರುಗಳಲ್ಲದೆ ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಒರಟು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಬನಹಳ್ಳಿ: ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಬೆಳ್ಳಿಗುಡ್ಡ ಎಂಬ ಬೆಟ್ಟದ ಕಲ್ಲಾಸರೆ ಮತ್ತು ಸಮತಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಕಾಲಾವಧಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. 1973–74ರಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ 1983–87ರ ನಡುವೆ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ತಂಡ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದಾಗ 4 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು: ನವಶಿಲಾಯುಗ (1ಎ ಹಂತ), ನವಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗ (1ಬಿ), ತಾಮ್ರಶಿಲಾಯುಗ–ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ (2ನೆಯ ಹಂತ), ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ (3ನೆಯ ಹಂತ) ಮತ್ತು ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲ (4ನೆಯ ಹಂತ).

ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿ (1ಎ) ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸುಟ್ಟಿರುವ ಹಾಗೂ ಬಿಸಿಲಿನಲ್ಲಿ ಒಣಗಿಸಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕೊಡಲಿ, ಅಲಗು ಮತ್ತಿತ್ತರ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ಮೂಳೆಯ ಮೊನೆ, ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳಲ್ಲದೆ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಮನೆಯ ತಳಗಟ್ಟುಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. 1ಬಿ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಅರ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ನವಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗ ಹಂತವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಅವನ್ನು ತಲೆಕೆಳಗಾಗಿಟ್ಟು ಸುಡುವ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂತು. 2 ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು ಒಂದರಲ್ಲಿ ಹಸುಳೆಯ, ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ಮಗುವಿನ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದವು. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದವು. 6 ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಅಂಡಾಕಾರದ ಆಳವಿಲ್ಲದ ಕುಣಿಗಳೊಳಗೆ ಶವವನ್ನು ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳಲಾಗಿತ್ತು. ಸಮಾಧಿಯ ಮೇಲೆ ಗುರುತಾಗಿ ಕಲ್ಲುತುಂಡುಗಳನ್ನು ಒತ್ತಿ ಹಾಸಲಾಗಿತ್ತು ಇಲ್ಲವೇ ಕಲ್ಲು ಚಪ್ಪಡಿಯನ್ನು ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಸಮಾಧಿಗಳೊಳಗಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳೆಂದರೆ ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಬೂದು ಹಾಗೂ ಕೆಂಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಕೊಕ್ಕೆ, ಮೊಳೆ, ಉಂಗುರ, ಮಚ್ಚು ಮುಂತಾದ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳ ಸ್ಥಳೀಯ ತಯಾರಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡಿತು. 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಾಲು ಕುಲುಮೆಗಳು, ಬಡಿಗಲ್ಲು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರು, ಕಿಟ್ಟದ ಮಂದ ಪದರ ಮೊದಲಾದ ಅವಶೇಷಗಳು ಸು. 125ಚ.ಮೀ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ್ದು ದೊಡ್ಡ ಕಬ್ಬಿಣ ಕಾರ್ಯಾಗಾರವೊಂದು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಕುಲುಮೆಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡರಲ್ಲಿ ಗಾಳಿಯೂದಲು ಕಿಂಡಿಗಳಿದ್ದು ಉಳಿದವು ಕಬ್ಬಿಣ ಕಾಯಿಸಲು ಮಾಡಿದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಒಲೆಗಳಾಗಿರಬಹುದು.

1ಬಿ ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ತಯಾರಿಸಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಅಧಿಕವಾಗಿದೆ. ಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿದ್ದರೂ ವಿರಳ. ಕೆಂಪು ಮೇಲ್ಮೈ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿಯೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದಿಂದಲೂ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. 1ಬಿ ಹಂತದ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಯೊಂದರ ಮೇಲೆ ಕೊಂಬಿರುವ ಗೂಳಿ ಮತ್ತು ಒಂಟೆಯ ಚುಕ್ಕಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಯೊಂದರ ಭುಜದ ಮೇಲೆ ಅಂಟಿಸಿ ಮಾಡಿದ ಅಲಂಕರಣವೂ ಇದಕ್ಕೆ ತಾಗಿ ಗೀರು ಚಿತ್ರವೂ ಇತ್ತು. ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ 2 ವರ್ಗಗಳಿವೆ. ಡಾಲರೈಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಡಲಿ, ಉಳಿ, ಅರೆಯುವ ಗುಂಡು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು 1ಎ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕವಾಗಿದ್ದು ಅಲಗು, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಚಕ್ಕೆ ಮುಂತಾದ ನಮೂನೆಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿವೆ.

ಕಾಲಮಾನ: 1ಎ ಹಂತ– ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1800; 1ಬಿ ಹಂತ – ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1600; 2ನೆಯ ಹಂತ–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1200; 3ನೆಯ ಹಂತ–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.600. ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಪ್ರಕಾರ ಕೋಲಾರ ಪ್ರದೇಶದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಾವೇರಿ ಬಯಲಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ತುಂಗಭದ್ರ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವಂತೆ ಕೋಲಾರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಇಳಿಜಾರು–ಸಮತಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತವ್ಯ ಹೂಡಿದರು. ಅನಂತಪುರ–ಕರ್ನೂಲ್ ಪ್ರದೇಶದ ಸಮಕಾಲೀನ ವಸತಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕವೇರ್ಪಟ್ಟ ಅನಂತರ ತಾಮ್ರ–ಕಬ್ಬಿಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನು ಇವರು ಪಡೆದಿರಬಹುದು. (ಬಿ.ಎನ್.)

ಬನಾವಳಿ: ಹರಿಯಾಣ ರಾಜ್ಯದ ಫತೇಹಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆ. ಇದು ಬತ್ತಿಹೋದ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಆರ್.ಎಸ್.ಬಿಷ್ಟ್ ಇಲ್ಲಿ 1974–77 ಹಾಗೂ 1983–88 ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೂರು ಹಂತಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. 1ನೆಯ ಹಂತ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ (ಕಾಲಿಬಂಗನ್) ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಈ ಹಂತವನ್ನು ಮೂರು ಉಪಹಂತ ಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು: ಸುರಕ್ಷಾಪೂರ್ವದ ಹಂತ, ಸುರಕ್ಷಾಹಂತ ಮತ್ತು ಸಂಕ್ರಮಣ ಹಂತ (ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಹರಪ್ಪ). 2ನೆಯ ಹಂತ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಹಾಗೂ 3ನೆಯ ಹಂತ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ (ಬನಾವಳಿ–ಬಾರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ).

ಆದಿ ಹರಪ್ಪ: ಮೊದಲನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯಿಲ್ಲದೆ ಊರನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಎರಡನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಊರಿನ ಸುತ್ತಲೂ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಸೀಮಿತ ಉತ್ಖನನದಿಂದಾಗಿ ಊರಿನ ರಚನೆಯ

ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ನೇಗಿಲಿನ ಮಾದರಿ

ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಈ ಹಂತದ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿರಳವಾಗಿ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನೂ ಅಧಿಕವಾಗಿ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನೂ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು 3:2:1ರ ಅನುಪಾತದಲ್ಲಿವೆ. ಮನೆಯೊಳಗೆ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಅಥವಾ ಕುಟ್ಟಿ ಗಟ್ಟಿ ಮಾಡಿದ ಮಣ್ಣಿನ ನೆಲಗಟ್ಟಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಒಲೆ ಅಥವಾ ಭಟ್ಟಿ ಹಾಗೂ ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣ ಗುಂಡಿಗಳಿವೆ.

ಈ ಉಪಹಂತಗಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಆಕಾರ, ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಈ ಉಪಹಂತಗಳಿಂದ ದೊರೆತ ಇನ್ನಿತರ ಅವಶೇಷಗಳು: ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಗಳಾದ ವೈಡೂರ್ಯ, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್, ಫಯಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಮಣ್ಣು, ಬಂಗಾರ, ಶಂಖ, ಎಲುಬಿನ ಮಣಿಗಳು; ಚಿಪ್ಪು, ಫಯಾನ್ಸ್,

ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಅಲಂಕೃತ ಬಳೆಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಹಿಡಿಕೆ ಹಾಗೂ ಸೌಟು, ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಅಲಗು, ಎಲುಬಿನ ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಸೂಜಿಗಳು, ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರಾಣಿಗೊಂಬೆಗಳು.

ಆದಿ ಮತ್ತು ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ನಡುವಣ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ ಘಟ್ಟವಾದ ಮೂರನೆಯ ಉಪಹಂತ ವಿಕಾಸ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮುಖ್ಯ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಗರವನ್ನು ಯೋಜನಾಬದ್ಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನವನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೊಳಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ನಗರ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅಂಕುರಿತವಾದವು. ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ನಗರವನ್ನು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಯಿತು. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯನ್ನು ಅವಶ್ಯವಿದ್ದೆಡೆಯಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ದುರ್ಗ ಅಥವಾ ಮೇಲ್ನಗರಕ್ಕಾಗಿ (ಸಿಟಡಲ್) ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿದಂತೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗಾಗಿ ಕೆಳನಗರವನ್ನು (ಲೋಯರ್ ಟೌನ್) ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಮೇಲ್ನಗರದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಇವು ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು, ಪೃಷ್ಠಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೂದಿಯಿಂದ ತುಂಬಿದ, ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ಮಟ್ಟ ಅಗ್ನಿಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಂದ ಚಕಮಕಿಕಲ್ಲಿನ ಎರಡು ಬೈರಿಗೆ ಮೊಳೆಗಳು (ಡ್ರಿಲ್ ಬಿಟ್ಸ್) ದೊರಕಿವೆ. ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಔದ್ಯೋಗಿಕ ಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳೊಂದಿಗೆ 4:2:1 ಅನುಪಾತದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರದ ಹಾಗೂ 8 ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ನೀಳ ಅಲಗುಗಳು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಚಾಲ್ತಿಗೆ ಬಂದವು. ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮಣಿಗಳು ಅಧಿಕವಾದುವು. ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಹೊಸಬಗೆಯ ಗಾಢಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ತಯಾರಾದುವು.

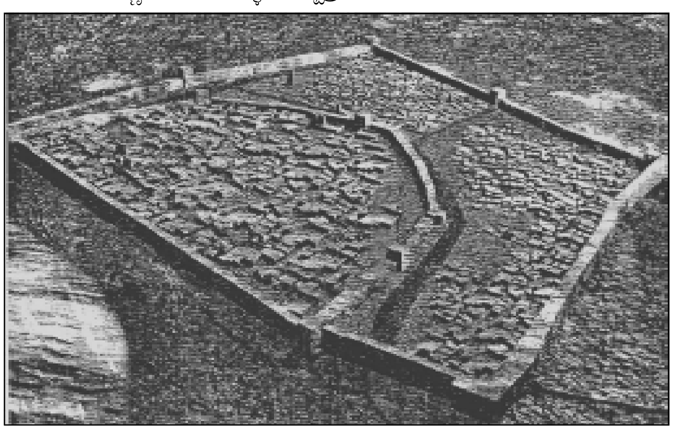

ಪುನಾರಚಿತ ನಗರ

ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನಗರದ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಆದರೆ ಈ ಹಂತದ ನಗರ ಯೋಜನೆ ಸಮಕಾಲೀನ ನಗರ ಮಾದರಿಗೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಇಡಿ ನಗರ ವಿಷಮಭುಜ ಚೌಕೋನಾಕಾರದ (ಟ್ರಪೀಸಿಯಮ್) ಕೋಟೆಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿತ್ತು. ಒಳಗೆ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ, ನಗರವನ್ನು ಮೇಲ್‌ನಗರ ಮತ್ತು ಕೆಳನಗರಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಎರಡು ಭಾಗಗಳ ನಡುವೆ ಎರಡು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಿದ್ದವು. ಮೇಲ್‌ನಗರ ಎತ್ತರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದರಿಂದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳ ಮುಂದೆ ಪಾವಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಅವಶ್ಯವಿದ್ದೆಡೆ ಬುರುಜು ಹಾಗೂ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಪೂರ್ವಭಾಗದ ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಯಿಂದಾಚೆ ಕಂದಕವಿದೆ. ಈ ಭಾಗದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಚರಂಡಿಯ ಮೂಲಕ ನಗರದೊಳಗಿಂದ ಬರುವ ಮಳೆನೀರು ಕಂದಕಕ್ಕೆ ಬೀಳುವಂತೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ನಗರದ ಮುಖ್ಯ ಬೀದಿಗಳು ಹಾಗೂ ಓಣಿಗಳನ್ನು ಚದುರಂಗ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಸಂಧಿಸುವಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಿರಲಿಲ್ಲ, ಬದಲಿಗೆ ನಗರದ ಕೇಂದ್ರಭಾಗದಿಂದ ಬೀದಿಗಳು (ಸು.4–5) ಸೂರ್ಯನ ಕಿರಣಗಳಂತೆ ನಾಲ್ಕೂ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಚಾಚಿದ್ದವು. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ, ಮನೆಗಳ ಮಲಿನ ನೀರನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆನಾಲೆಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಬೀದಿಯಲ್ಲಿ ಹುಗಿದ ದೊಡ್ಡ ಗಡಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೋಣೆಗಳ ವಿಶಾಲ ಮನೆಗಳಿದ್ದವು. ನೆಲಗಟ್ಟನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಹಾಸು ಅಥವಾ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ಹಾಗೂ ಉದ್ಯೋಗಸ್ಥರ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುದ್ರೆಗಳು, ತೂಕದಬಟ್ಟುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ನೆಲಗಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹೂತಿದ್ದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಬಂಗಾರದ ಮಣಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರತಿ ಮನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಚೌಕೋನದ ಅಗ್ನಿಕುಂಡವಿದ್ದು (ಇಟ್ಟಿಗೆಸಹಿತ ಅಥವಾ ಇಟ್ಟಿಗೆರಹಿತ), ಅದರ ನಡುವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೂಟದಂತಹ ರಚನೆಯಿದೆ. ಇಂಥ ಅಗ್ನಿಕುಂಡಗಳು ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನಲ್ಲೂ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಬೀದಿಗೆ ಹೊಂದಿ ಇದ್ದ ಮನೆಗಳ ಹೊರಗೋಡೆಯ ತಾಗಿ ಕಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಅಥವಾ ದನಗಳಿಗಾಗಿ ಕೊಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಟ್ಟಡಗಳು ಸೆಗಣಿ, ಬೂದಿ ಅಥವಾ ಹೊಟ್ಟು ಮಿಶ್ರಿತ ಮಣ್ಣಿನ ಗಾರೆಯ ಲೇಪನವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು.

ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಹಾಗೂ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು 4:2:1 ಅನುಪಾತದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಬಾವಿ, ಬಚ್ಚಲು ಹಾಗೂ ಚರಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆ ಹಾಗೂ ಇನ್ನುಳಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅವಶೇಷಗಳು ನಗರದ ಸಮೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಒಂದು ಅವಶೇಷವೆಂದರೆ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ನೇಗಿಲು. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕೃಷಿಪ್ರಧಾನವಾದದ್ದು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಇದೊಂದು ನಿದರ್ಶನ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅನೇಕ ಮುದ್ರೆಗಳಿಂದ ಈ ನಗರ ವ್ಯಾಪಾರಕೇಂದ್ರವೂ ಆಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ದೃಢಪಡುತ್ತದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಬಂಗಾರ ಹಾಗೂ ವೈಡೂರ್ಯ ವಸ್ತುಗಳು ನಗರದ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ಎತ್ತಿ ತೋರುತ್ತವೆ. ಅಲ್ಲದೆ, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ, ಚಿಪ್ಪಿನಿಂದ, ಎಲುಬಿನಿಂದ, ಫಯಾನ್ಸ್, ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಹಾಗೂ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಅನೇಕ ಮಣಿಗಳು, ಕರ್ಣಾಭರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕಡಗಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಾನವಾಕಾರದ ಗೊಂಬೆಗಳಿಂದ ಆಗಿನ ಕಾಲದ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಆಭರಣಗಳ ಚಿತ್ರಣ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಹೋರಿ, ಎಮ್ಮೆ, ಟಗರು, ಜಿಂಕೆ, ಖಡ್ಗಮೃಗ, ನಾಯಿ, ಹುಲಿ, ಕುದುರೆ ಮತ್ತು ಪಕ್ಷಿಗಳ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಚಕ್ಕಡಿಗಳ ಚೌಕಟ್ಟುಗಳು, ಬಿಲ್ಲೆ, ಗಾಲಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳೆಂದರೆ ಬಾಣದ ಹಾಗೂ ಈಟಿಯ ಮೊನೆಗಳು, ಕುಡುಗೋಲು, ಉಳಿ, ಮೀನಿನ ಗಾಳ, ಉಂಗುರ, ಪಿನ್ನುಗಳು. ಚರ್ಟ್ ಅಲಗು, ತಿರುಳುಗಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಚಕ್ಕೆ, ತೂಕದಬಟ್ಟುಗಳು ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ.

ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (ಬನಾವಳಿ–ಬಾರ): ಹಿಂದಿನ ಹಂತದ ಪೂರ್ವಭಾಗದ ಕೋಟೆಗೋಡೆಗೆ ಹೊಂದಿ ಇದ್ದ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯವು. ಸ್ತರಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದು ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅನಂತರದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಘಟ್ಟ. ಆದರೆ ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ಪಂಜಾಬ್ ರಾಜ್ಯದ ಸಮಕಾಲೀನ ಬಾರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೋಲುವುದರಿಂದ ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಬನಾವಳಿ–ಬಾರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಹಂತದ ವಸತಿಯಲ್ಲಿ ನಗರದ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಪೌರಾಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಅವನತಿಗೊಂಡಿದೆ. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮರುಕಳಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಬಳಕೆಯಿಲ್ಲ. ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ನೆಲಗಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ತೋಡಿದ ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣೆ ಗುಂಡಿಗಳು, ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಅಥವಾ ಸುಣ್ಣದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಧಾನ್ಯದ ಹಗೇವುಗಳು, ತಂದೂರು ಒಲೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎಲ್ಲ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪುನರಾವೃತ್ತಿಯಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಮುದ್ರೆಗಳು, ತೂಕದಬಟ್ಟುಗಳು, ಅಲಗುಗಳು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆ ಯಾಗಿದೆ. ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳೂ ಇಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಫಯಾನ್ಸಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಬಳೆಗಳು, ಕಾಲಂದಿಗೆ, ಉಂಗುರಗಳು, ಮಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ಅಶ್ವತ್ಥ ಎಲೆಯಾಕಾರದ ಕರ್ಣಾಭರಣಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಗಳ ಮಣಿಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಹಂತದಿಂದ ದೊರೆತ ಇಂಗಾಲ–14 ತಂತ್ರ ಕಾಲಮಾನಗಳು: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2560–1965, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2425–1995, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1700–1415. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಬಬ್ರವಾಡ: ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಂಕೋಲದಿಂದ 2ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿರುವ ಸಣ್ಣಗ್ರಾಮ. 1977ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಬಬ್ರದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿದ್ದ ದುಂಡು ಶಿಲ್ಪದ ಬುದ್ಧಮೂರ್ತಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಬುದ್ಧನು ಅರಳಿದ ಕಮಲದ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಸಿದ್ಧಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಂತೆ ಬಿಂಬಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಸ್ತಗಳು ಧ್ಯಾನ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಒರಗು ದಿಂಬು ಇದ್ದು ಮಕರದ ಆನಿಕೆಯಿದೆ. ಉಟ್ಟ ಧೋತ್ರ ಮೊಳಕಾಲಿನವರೆಗೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎದೆಯ ಮೇಲೆ ಬ್ರಹ್ಮವಸ್ತ್ರವಿದೆ. ಗುಂಗುರು ಕೂದಲು ಗಂಭೀರವದನ, ನೀಳ ಕಿವಿಗಳು, ವಿಶಾಲವಾದ ಎದೆ ಮನಮುಟ್ಟುವಂತಿವೆ. ಕಮಲ ಪೀಠದಲ್ಲಿಯ ದಳಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಬಿಡಸಲಾಗಿದೆ. ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದು ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಕುಳಿತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿಯ ಬುದ್ಧನ ಮೂರ್ತಿ ಅಪರೂಪವಾಗಿದೆ. ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಇದನ್ನು ಬಬ್ರದೇವರೆಂದು ಕರೆದಿರುವುದು ಅರ್ಥಗರ್ಭಿತ. ಅಂದರೆ ಕಂದು ಕೆಂಚು ಬಣ್ಣ. ವಿಷ್ಣು ಸಹಸ್ರನಾಮದಲ್ಲಿ ದೇವರಿಗೆ ಬಭ್ರ ಹೆಸರೂ ಇದೆ. ಇದು ಬುದ್ಧನು ವಿಷ್ಣು ಅವತಾರವೆಂದು ಪುರಾಣೋಕ್ತಿಯನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುವಂತಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎಸ್.ಎಲ್.)

ಬರೀದ್ ಶಾಹಿ ಆಳ್ವಿಕೆ: 1529–1619. ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದ ಅನಂತರ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದ ಐದು ಶಾಹಿ ರಾಜಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಮಂತ್ರಿಸ್ಥಾನದಿಂದಲೇ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಬಹಮನಿ ರಾಜರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಆಳಲು ಆರಂಭಿಸಿದ ಖಾಸಿಮ್

ಬರೀದ್ ಈ ಶಾಹಿ ಮನೆತನದ ಮೂಲಪುರುಷ. ಇವನು ಜಾರ್ಜಿಯದಿಂದ ಬಂದು ಬಹಮನಿಯ ದೊರೆ 3ನೆಯ ಮಹಮ್ಮದನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನನ ಸೇವೆಗೆ ಸೇರಿದ್ದ. 1493ರಲ್ಲಿ ಕೊಂಕಣ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಬಂಡಾಯವೆದ್ದ ಬಹಾದ್ದೂರ್ ಗಿಲಾನಿಯೆಂಬ ಬಹಮನಿ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ದೊರೆಯ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ರಾಜಧಾನಿ ಬಿದರೆಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿ ಮಹ್ಮೂದ್ ಗಾವಾನ್‌ನ ಹತ್ಯೆಯಿಂದ ತೆರನಾದ ಆ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಶಿಹಾಬುದ್ದೀನ್ ಮಹಮ್ಮದ್ ಖಾಸಿಂ ಬರೀದನನ್ನು 1492ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಬರೀದ್ ಮಂತ್ರಿ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ತನ್ನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಭದ್ರ ಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಬಹಮನೀವಂಶದ ಕೊನೆಯ ನಾಲ್ಕು ಜನ ರಾಜರಲ್ಲಿ ಶಿಹಾಬುದ್ದೀನ್ (1482–1518) ಕೇವಲ ಸುಖಲೋಲುಪನೂ ಅಶಕ್ತನೂ ಆದಕಾರಣ ಆತ ಮಂತ್ರಿಗಳ ಕೈಗೊಂಬೆಯಾದ. ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅಹಮ್ಮದ್, ವಲಿಯುಲ್ಲಾ ಹಾಗೂ ಕಲೀಮುಲ್ಲಾ ಇವರೆಲ್ಲರೂ ಹೆಸರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಸುಲ್ತಾನರಾಗಿದ್ದರು. ಅಧಿಕಾರ, ಆಡಳಿತವೆಲ್ಲ ಮುಖ್ಯ ವಜೀರರಾಗಿದ್ದ ಬರೀದ್‌ಶಾಹಿ ಮನೆತನದವರ ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿತ್ತು. ಖಾಸಿಮ್ ಬರೀದ್ 1504ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾಗಲು ಇವನ ಮಗ ಅಮೀರ್ ಅಲಿ ಬರೀದ್ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯಾದ. ತಂದೆಯಂತೆ ಇವನೂ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರ, ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ಮತ್ತು ಅಹಮದ್‌ನಗರಗಳ ಜಹಗೀರುದಾರರುಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿದ್ದರು. ವಿಜಯನಗರದ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಬಹಮನಿ ರಾಜರಿಂದ ರಾಯಚೂರು ದೋಆಬ್ ಭೂಪ್ರದೇಶವನ್ನು ತನ್ನ ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಈ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಜಾಗರೂಕನಾಗಿ ನಿರೀಕ್ಷಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಮೀರ್ 1529ರಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ. ಬರೀದ್ ಶಾಹಿ, ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಮತ್ತು ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಕುತುಬ್‌ಶಾಹಿ ಮನೆತನಗಳ ಒಳಗೊಳಗೇ ಕಚ್ಚಾಟ ನಡೆದಿತ್ತು. ಅಮೀರ್ ಬರೀದ್ ಒಮ್ಮೆ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ಮಗದೊಮ್ಮೆ ಅಹಮ್ಮದ್‌ನಗರದ ನಿಜಾಮ್ ಶಾಹೀ ದೊರೆಗಳ ಜೊತೆ ಸ್ನೇಹಬೆಳೆಸಿ ಒಬ್ಬರು ಇನ್ನೊಬ್ಬರ ಜೊತೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವಂತೆ ಮಾಡಿ ತಾನು ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿರಲು ಹವಣಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಇವನು ದಖನ್ನಿನ ನರಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿಗೆ ಪಕ್ಕಾದ. ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ದೊರೆ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ ಆದಿಲ್‌ಖಾನ್ 1529ರಲ್ಲಿ ಬಿದರೆ(ಬೀದರ್) ಕೋಟೆಯನ್ನು ಗೆದ್ದು ಅಮೀರ್ ಬರೀದನನ್ನು ಬಂಧಿಸಿದ. ಬರೀದ್ 1530ರಲ್ಲಿ ರಾಯಚೂರು ಮತ್ತು ಮುದ್ಗಲ್ಲು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಬಿಜಾಪುರಕ್ಕೆ ವಹಿಸಿಕೊಡುವಲ್ಲಿ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದುದರಿಂದ ಸೆರೆಯಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಪಡೆದುದಲ್ಲದೆ ಬಿದರೆಯನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆದ. ಈತ 1542ರಲ್ಲಿ ದೌಲತಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. ತರುವಾಯ ಇವನ ಮಗ ಅಲಿಬರೀದ್ (1542–80) ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದು ಷಾ ಎಂಬ ಸಾರ್ವಭೌಮ ಸೂಚಕ ಬಿರುದನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ಪ್ರಥಮ ಬರೀದ್ ಶಾಹಿ ಸುಲ್ತಾನನಾದ.

ಅಲಿಬರೀದ್ ಬಿಜಾಪುರದ ತಾನೀಪುರದ ತಾನೀಬೀಬಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ. ಶಾಹೀ ಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಿಷಯವಾಗಿತ್ತು. ಅಲಿಬರೀದ್ ಹಾಗೂ ಬಿಜಾಪುರದ ಸೈನ್ಯ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ಅಹಮದ್‌ನಗರ (ನಿಜಾಮ್ ಶಾಹಿ), ಬೀರಾರ್ (ಇಮಾದ್ ಶಾಹಿ), ಗೋಲ್ಕೊಂಡ (ಕುತುಬ್ ಶಾಹಿ) ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರ ದೊರೆಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿತು. ಆದರೆ ಇವರ ಜಂಟಿ ಸೈನ್ಯ ಸೋತಿತು. ಮುಂದೆ ಬಿಜಾಪುರ ಮತ್ತು ಅಹಮ್ಮದ್ ನಗರದ ಸುಲ್ತಾನರ ಮಧ್ಯೆ ಗುಪ್ತ ಒಪ್ಪಂದವಾಗಿ ಅಹಮ್ಮದ್‌ನಗರದವರು ಬಿದರೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅಲಿಬರೀದ್ ಸೆರೆಯಾಳಾದ. ಇತ್ತ ಗೋಲ್ಕೊಂಡದವರೂ ಪ್ರಬಲರಾಗಿ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಹಿಗ್ಗಿಸಿಕೊಂಡರೂ ಅಲಿ ಬರೀದನ ಬಿಡುಗಡೆಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದರು. 1548ರಲ್ಲಿ ಅಲಿಬರೀದ್ ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿದ. ಬಿದರೆ ರಾಜ್ಯದ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳು ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಕುತುಬ್‌ಶಾಹಿಯವರ ಪಾಲಾದುವು. ಅಲಿಬರೀದನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಬರೀದ್‌ಶಾಹಿ ಮನೆತನ ತನ್ನ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿ ಅನಂತರ ಇಳಿಮುಖವಾಗುತ್ತ ಬಂತು. ಅಲಿಬರೀದ್ ವಿಜಯನಗರದ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದ ತಾಳೀಕೋಟೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ದಖನ್ನಿನ ಸುಲ್ತಾನರ ಒಕ್ಕೂಟದಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ. ಸುಲ್ತಾನರುಗಳು ಗೆದ್ದರೂ ಬಿದರೆಗೇನೂ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅಹಮ್ಮದ್ ನಗರದ ನಿಜಾಮ್ ಷಾ ಬಿದರೆ ರಾಜ್ಯದ ಹೆಚ್ಚು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಅಲಿಬರೀದ್ 1580ರಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ.

ಅಲಿಬರೀದನ ಅನಂತರ ಇವನ ಮಗ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಬರೀದ್ (1580–87) ಸು.7 ವರ್ಷಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಅನಂತರ ಇವನ ತಮ್ಮ 2ನೆಯ ಖಾಸಿಮ್ ಬರೀದ್ (1587–91) ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. 2ನೆಯ ಖಾಸಿಮ್ ಬರೀದನ ಮರಣಾನಂತರ ಈತನ ಎಳೆವಯಸ್ಸಿನ ಪುತ್ರ ಪಟ್ಟವೇರಿದ. ರಾಜ ಸಂಬಂಧಿಯೊಬ್ಬ ಈ ಬಾಲಕನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತಿಗೊಳಿಸಿ 2ನೆಯ ಅಮೀರ್ ಬರೀದ್ ಷಾ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಸುಮಾರು ಹತ್ತು ವರ್ಷ ಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಅನಂತರ ಇವನ ಮಗ ಮಿರ್ಜಾ ಅಲಿ ಬರೀದ್ 1601–09ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಅನಂತರ 3ನೆಯ ಅಮೀರ್ ಬರೀದ್ ಷಾ ಎಂಬವನು 1609ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವರೆಲ್ಲರೂ ದುರ್ಬಲರಾಗಿದ್ದು ದಿನೇ ದಿನೇ ಬರೀದ್ ಶಾಹಿ ಮನೆತನದ ಆಳಿಕೆ ಕುಗ್ಗುತ್ತ ನಡೆದು ಬಿದರೆ ರಾಜ್ಯ ದುರ್ಬಲವಾಯಿತು. ಇವನೇ ಬರೀದ್ ಶಾಹಿ ವಂಶದ ಕೊನೆಯ ಸುಲ್ತಾನ. ಇವನು 1616ರಲ್ಲಿ ದಖನ್ನಿನ ಸುಲ್ತಾನರೊಡನೆ ಮೊಗಲರನ್ನು ಎದುರಿಸಿದುದೊಂದೆ ಉಲ್ಲೇಖನಾರ್ಹ ವಿಷಯ. 1619ರಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ 2ನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಆದಿಲ್‌ಷಾ ಬಿದರೆಯನ್ನು ಗೆದ್ದು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡಾಗ ಬರೀದ್ ಶಾಹಿ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಅಂತ್ಯವಾಯಿತು. ಬಿದರೆಯ ಹಾಗೂ ಅದರ ಸುತ್ತ ಇನ್ನೂ ಉಳಿದಿರುವ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ತೋಪುಗಳು ಬರೀದ್ ಶಾಹಿ ಮನೆತನದವರ ಇತಿಹಾಸವನ್ನೂ ಅವರ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಯನ್ನೂ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅವರು ಬಳಸಿದ ಆಯುಧಗಳನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುವ ದಾಖಲೆಗಳಾಗಿವೆ. ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವೆಂದರೆ ಬರೀದ್ ಶಾಹಿ ರಾಜರ ಗುಂಬಜ್‌ಗಳು, ರಂಗೀನ್ ಮಹಲ್, ಗಗನ್‌ಮಹಲ್, ತರ್ಕಿಷ್ ಮಹಲ್, ಚೀನಿಮಹಲ್, ನಗೀನಾಮಹಲ್ ಮತ್ತು ಶಾಹೀ ಸ್ನಾನಗೃಹ. ಗುಂಬಜ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದೂ ಸುಂದರವಾದದ್ದೂ ಎಂದರೆ ಅಲಿಬರೀದ್ ದೊರೆಯದು. ಸಮಾಧಿಯನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣ ಅಮೃತಶಿಲೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದೆ. ಒಳಗಿನ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಚೀನಿ ಕರಕೌಶಲದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ಹಾಗೂ ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಬಂಗಾರದ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಅಲಿಬರೀದ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ರಂಗೀನ್ ಮಹಲ್ ಅಲಂಕರಣದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ನಾಜೂಕಿನ ಮರದ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿವೆ. ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿ ರುವ ಮುತ್ತಿನಗುಚ್ಛಗಳು, ತುಂಬಾ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿವೆ.

ಬಿದರೆ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಬಹಮನಿ ರಾಜರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದಾದರೂ ರಂಗೀನ್ ಮಹಲ್ ಬಳಿಯ ಬುರುಜೊಂದು ಬರೀದ್‌ಶಾಹಿ ರಾಜರ ಎರಡು ತೋಪುಗಳನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಹೊತ್ತುನಿಂತಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ತೋಪು ಬಿಜಾಪುರದ ಮುಲ್ಕ ಮೈದಾನ್ ತೋಪನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಖಾಸಿಮ್ ಬರೀದ್ ಷಾನ ಹೆಸರನ್ನು ಸುವರ್ಣಾಕ್ಷರ ಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆದಿದೆ. ಈ ದೊಡ್ಡ ತೋಪಿನ ಬಳಿಯಲ್ಲೇ ಅಲಿಬರೀದ್ ಷಾನ ಕಾಲದ ತುಂಬ ಉದ್ದವಾದ ಒಂದು ತೋಪಿದೆ. (ಎಸ್.ಜೆವಿ.)

ಬರೊರ: ಭಾರತ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಶಿವಾಲಿಕ್ ಪರ್ವತಗಳ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸಿಂಧೂನದಿ ಮತ್ತು ಥಾರ್ ಮರುಭೂಮಿಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತನ ಅವಶೇಷ ಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಿಶಾಲ ಪ್ರದೇಶ. ಇಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ಘಗ್ಗರ್, ಚೌತಂಗ ಮತ್ತು ದೃಶದ್ವತಿ ನದಿಗಳು ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಹಕ್ರಾ ಮತ್ತು ನಾರ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಪಡೆಯುತ್ತವೆ. ಈಗ ಈ ನದಿಗಳು ಬತ್ತಿಹೋಗಿವೆ. ಈ ನದಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ಸರಸ್ವತಿ ಎಂದು ತಿಳಿಯ ಲಾಗಿದೆ. 1916–17 ರಲ್ಲಿ ಎಲ್.ಪಿ. ಟೆಸ್ಸಿಟೋರಿ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಅನ್ವೇಷಿಸಿದ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಅಮಲಾನಂದ ಘೋಷ್ ಅವರು 1950–53 ರಲ್ಲಿ ಘಗ್ಗರ್ ನದಿ ತೀರದಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಕೈಗೊಂಡು ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಮತ್ತು ಬರೊರ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದರು. ಬರೊರದಲ್ಲಿ 2003–5 ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು. ಅನುಕ್ರಮ ವಾಗಿ ಮೂರು ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು ಹರಪ್ಪ ಪೂರ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (ಪ್ರೀ ಹರಪ್ಪನ್), ಆದಿಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ.

ಹಂತ 1: ಇಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಪೂರ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ಅಥವಾ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಯಾವುದೇ ಕಟ್ಟಡ ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಮರದ ಕಂಬದ ಗುಳಿಗಳ ಗುರುತು, ಬೂದಿಯ ಪದರಗಳಿಂದ ಜನರು ಗುಡಿಸಲು ಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಗುಡಿಸಲುಗಳ ತಡಿಕೆ ಗೋಡೆಯ ಭಾಗಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದವು. ಇವು ಮಬ್ಬುಗೆಂಪು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಸರಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಮಂದಗತಿಯಲ್ಲಿ ತಿರುಗುವ ಹಲಗೆಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ್ದು ಕಡಿಮೆ ಉರಿಯಲ್ಲಿ ಸುಡಲಾಗಿದೆ. ಕಲಶ, ಹೂಜಿ, ಜಾಡಿಗಳು ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಮಡಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿವೆ.

ಹಂತ 2: ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಮನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುವುದು ಪ್ರಾರಂಭವಾದರೂ ಜನರು ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. 4 ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗೋಡೆಗಳ ಭಾಗಗಳು ಮಾತ್ರ ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣನ್ನು ಗಾರೆ ಯಂತೆ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ.ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು 50x20–25x8–10 ಸೆಂಮೀ ಇವೆ. ಇವು ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ 1:2:3 ಅನುಪಾತದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ನವೀನ ಆಕಾರಗಳು ಹೆಚ್ಚಾದವು. ಚಿತ್ರಾಕೃತಿಗಳಲ್ಲೂ ವೈವಿಧ್ಯ ಉಂಟಾಯಿತು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ವೇಗವಾಗಿ ತಿರುಗುವ ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದವು. ಮಬ್ಬುಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ರೇಖಾಚಿತ್ರ ಬಿಡಿಸಿ ನಡುವಿನ ಭಾಗವನ್ನು ಬಿಳಿಬಣ್ಣದಿಂದ ತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಣಿ–ಸಸ್ಯ ಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲದೆ ಗೆರೆ, ಪಟ್ಟೆ, ಚುಕ್ಕೆಗಳು, ಬಲೆಯಂತಹ ರಚನೆ, ವೃತ್ತಗಳು ಮುಂತಾದುವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಬೋಗುಣಿ, ಬಟ್ಟಲು, ಮುಚ್ಚಳ, ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ ಮುಂತಾದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು.

ಹಂತ 3: ಪ್ರೌಢಹರಪ್ಪ ವಸತಿಯ ಕೆಲಭಾಗಗಳನ್ನಷ್ಟೆ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸ ಲಾಯಿತು. ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ ಚಾಚಿರುವ ದಾರಿ ಹಾಗೂ ಓಣಿಗಳು ಈ ನಗರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿರುವುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೂದಿ, ಸುಟ್ಟ ಮೂಳೆಗಳು ಮತ್ತು ಇದ್ದಿಲು ತುಂಬಿರುವ ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ನಗರದ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ 3.55ಮೀ ಅಗಲದ ಕೋಟೆಗೋಡೆ ಕಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣು, ಕಲ್ಲು, ಶಂಖ, ಮೂಳೆ, ದಂತ, ಬಳಪದಕಲ್ಲು,

ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಚಿನ್ನದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲದೆ ಮನುಷ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆ, ಮಣಿ, ಬಳೆಗಳು, ಲೋಲಕ, ಪಟ್ಟ ಗಾಲಿಗಳು, ಎತ್ತಿನಗಾಡಿ, ಬುಗುರಿ ಇತ್ಯಾದಿ ದೊರಕಿವೆ. ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಆಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ನಾಯಿ, ಹಸು, ಟಗರು ಮತ್ತು ಎತ್ತು ಇವೆ. ಪಕ್ಷಿಯ ಆಕಾರದ ಸೀಟಿ, ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರ ಮತ್ತು ಚತುರ್ಮುಖದ ಆಟದ ಬಟ್ಟು, ಕೊರೆದು ಮಾಡಿದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ನೆಲಕ್ಕೆ ಹಾಸುವ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ಅಗೇಟ್, ಜಾಸ್ಪರ್, ವೈಡೂರ್ಯ ಮುಂತಾದ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮಣಿಗಳು, ಚರ್ಟ್‌ನ ನೀಳ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ತೂಕದ ಬಟ್ಟು, ಒನಕೆ, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಶಂಖದ ಬಳೆ, ಉಂಗುರ, ಮೂಳೆಯ ಮಣಿಗಳು, ಚೂರಿ, ಚೂಪಾದ ತೂತು ಮಾಡುವ ಉಪಕರಣ, ಚಿನ್ನದ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಮಣಿಗಳು, ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನ ಮತ್ತು ಶಂಖದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿರುವ ಮುದ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಆಮ್ಲದಿಂದ ಕೊರೆದು ತುಂಬಿದ ಬಿಳಿವರ್ಣದ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳುಳ್ಳ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಬಳಪದಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಅಂದದ ಮಣಿಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಣ, ಮೀನು ಹಿಡಿಯುವ ಗಾಳ, ಭರ್ಜಿ, ಉಳಿ, ಬಳೆಗಳು, ಉಂಗುರ ಮುಂತಾದ ಆಭರಣಗಳು ದೊರಕಿವೆ. (ಯು.ಎಸ್.)

ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ: ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ನೈರುತ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಂತ. ಇದರ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ವಾಯವ್ಯ ಗಡಿ ಪ್ರಾಂತ, ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತಗಳು, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬಿ ಸಮುದ್ರ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಇರಾನ್ ಇವೆ. ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣ ಕ್ವೆಟ್ಟ.

ಪುರಾತತ್ತ್ವ: ಕಡಿದಾದ ಹಿಮಾಲಯ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಪರಸ್ಪರ ಸಂಪರ್ಕವಿಲ್ಲದ ಕಿರಿದಾದ ಕಣಿವೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ, ಸುಲಭವಾಗಿ ಹೊಗಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದ ಭೂಪ್ರದೇಶ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ. ಇದೇ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿಯೋ ಏನೋ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಅತಿವಿರಳ. ಎಚ್.ಡಿ. ಸಾಂಕಳಿಯ ತಿಳಿಸುವಂತೆ ರಾಣಾಘುಂಡೈ ಮತ್ತು ನಾಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಒಂದೆರಡು ಕೊಡಲಿಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದರೆ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬಿದ್ದಿಲ್ಲ.

ಉತ್ತರದ ಜೋಬ್ ಕಣಿವೆಯಿಂದ ಇರಾನಿನ ಮಕ್ರಾನ್ ಕಡಲತೀರದವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸು.5000 ಕಲ್ಲುಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಇವು ಕುದುರೆ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಯುಧ–ಉಪಕರಣಗಳು, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಲೋಹಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ, ಪ್ರಾಯಶಃ ಹಿಟೈಟ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಒಡೆದುಹೋದ ಅನಂತರದ ಇರಾನಿನ ಒಂದು ಜನ ಸಮುದಾಯದಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇವರ ವಸತಿನೆಲೆಗಳು ದಂಬಕೊಹ್ ಮತ್ತು ಮಕ್ರಾನ್ ಕಡಲತೀರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಬೇರೆ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಇವರ ಜೀವನಶೈಲಿ–ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಇವರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕಲ್ಲುಗೋರಿಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಮಾತ್ರ ತಿಳಿದಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗ.

ಈ ಕಲ್ಲುಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುತುಂಡುಗಳನ್ನು ಆಯತಾಕಾರ ಅಥವಾ ವೃತ್ತವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ರಾಶಿ ಹಾಕಿದಂತಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಶವವನ್ನು ಹೊರಗಿಟ್ಟು ಇಲ್ಲವೆ ದಹನ ಮಾಡಿದ ಅನಂತರ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಅಳಿದುಳಿದ ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳು, ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಮುಂತಾದ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳು, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಲೋಹಪಾತ್ರೆಗಳಿದ್ದುವು. ಆದರೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವಭಾಗದ ಕಲ್ಲುಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ದಹನ ಅನಂತರ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಅಸ್ಥಿಗಳು ಮತ್ತು ವರ್ಣಚಿತ್ರಾಲಂಕರಣವಿಲ್ಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿದ್ದರೆ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದ ಕಲ್ಲುಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಹೊರಗಿಟ್ಟ ಶವದ ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದುವು. ಮುಗಲ್‌ಘುಂಡೈ, ಸೂರ್‌ಜಂಗಲ್ (ಉತ್ತರ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ), ಕ್ವೆಟ್ಟ ಬಯಲು (ಮಧ್ಯ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ), ಕುಲ್ಲಿ, ಜಿವನ್ರಿ, ದಂಬಕೊಹ್ (ದಕ್ಷಿಣ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ), ಜಿವನ್ರಿ, ಫನುಚ್, ಥಂಪಿಗಬ್ರಹ (ಪರ್ಷಿಯ), ಕರಾಚಿ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಲಾಬೆಲ ಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಹಲವಾರು ಕಲ್ಲುಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ 1–3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಗಾಜಿನಂತೆ ಹೊಳಪಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಗ್ರೀಕೊ–ರೋಮನ್ ಕಂಡರಣೆ ಮುದ್ರೆ ಮುಂತಾದವು ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಕಲ್ಲುಗೋರಿಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.600–ಪ್ರ.ಶ.500 ಎಂದು ನಿಗದಿಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಇರಾನ್, ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಸಿಂಧೂ ನದಿಬಯಲನ್ನು ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಕಣಿವೆಗಳಿಗೆ ಜೋಡಿಸುವ ಹಲವಾರು ಕಿರುಹಾದಿಗಳು ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಪರ್ವತ ಶೃಂಖಲೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಶ್ರೇಣಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಇಂತಹ ಒಂದು ಮಾರ್ಗದ ಮೂಲಕ ಈಶಾನ್ಯ ಇರಾನಿನಿಂದ ಪಶುಪಾಲಕ–ಕೃಷಿಕ ಪಂಗಡಗಳು ಈ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ವಲಸೆಬಂದು ನೆಲೆಸತೊಡಗಿದಾಗ ಇಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ–ನಾಗರಿಕತೆಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ಬೆಳೆಯತೊಡಗಿದವು. ಈ ಮಧ್ಯೆ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪ್ರಭಾವ ಈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿತು. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಈ ನಾಗರಿಕತೆ ಹರಡಿತು. ಇದರ ಅವನತಿಯೊಂದಿಗೆ ಝುಕರ್ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಪುನರುತ್ಥಾನಗೊಂಡವು.

ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿರುವ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.9ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಯಿಜೀವನ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಕುರಿ–ಮೇಕೆಗಳ ಪಾಲನೆ, ವನ್ಯಧಾನ್ಯಗಳ ಅರಿವು ಹಾಗೂ ಬಳಕೆ ಮುಂತಾದ ಕುರುಹುಗಳು ಈ ಅವಧಿಯ ವಸತಿನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಈ ವಸತಿಗಳು ಹಳ್ಳಿಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದವು. ಕುಂಭಕಲೆ, ಧಾನ್ಯ–ಕಾಳುಗಳ ವ್ಯವಸಾಯ, ಪಶು ಸಂಗೋಪನೆ–ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಈ ಸಮುದಾಯಗಳು ಪೂರ್ಣಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದವು.

ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಅಕ್‌ಕುಪ್ರುಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.9ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡಿತು. ಅಕ್‌ಕುಪ್ರುಕ್‌ನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತಕ್ಕೆ ನಿರ್ಣಯಿಸಲಾಗಿರುವ ಎರಡು ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲಮಾನಗಳು– ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 8565±240 ಮತ್ತು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6960±105. ಕುರಿ–ಮೇಕೆ ಸಂಗೋಪನೆ ಈ ಹಂತದ ಜನರ ಒಂದು ಕಸಬಾಗಿತ್ತು. ಈ ಹಂತದ ತರುವಾಯದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಸಹಿತ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತಕ್ಕೆ 4 ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲಮಾನಗಳಿವೆ–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5806, 5638, 5292/5286/5241, 3307–3110. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಉಪಯೋಗ ಶುರುವಾಯಿತು ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ.

ಇಡೀ ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯದಲ್ಲೇ ಮುಖ್ಯ ವಸತಿನೆಲೆಗಳಲ್ಲೊಂದು ಮೆಹರ್‌ಗಡ. ಸು.250 ಹೆ. ಜಾಗದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಿಸಿರುವ ಈ ನೆಲೆ ಸಿಂಧೂ ನದಿಬಯಲಿನ ಪಶ್ಚಿಮ ಅಂಚಿಗೆ ತಾಗಿರುವ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಯ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿ, ಬೋಲನ್ ಕಣಿವೆಯ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಕಣಿವೆ ಸಿಂಧೂ ಬಯಲನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ, ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಇರಾನ್ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸುವ ಮುಖ್ಯ ಮಾರ್ಗಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. 1974ರಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆಬಂದ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ತಂಡವೊಂದು 1974–86ರವರೆಗೆ ಜೀನ್–ಫ್ರ್ಯಾಂಕೊಸ್ ಜಾರಿಜ್ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಸತತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 7000/6000–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2500 ರವರೆಗಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಸತತ ಕಾಲಾನು ಕ್ರಮಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಗೋದಿ–ಜವೆಯ ಸಾಗುವಳಿ ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲನೆಯ ಅತಿಪ್ರಾಚೀನ ಅವಶೇಷಗಳಿರುವ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೆಹರ್‌ಗಡ ಒಂದಾಗಿರುವುದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ.

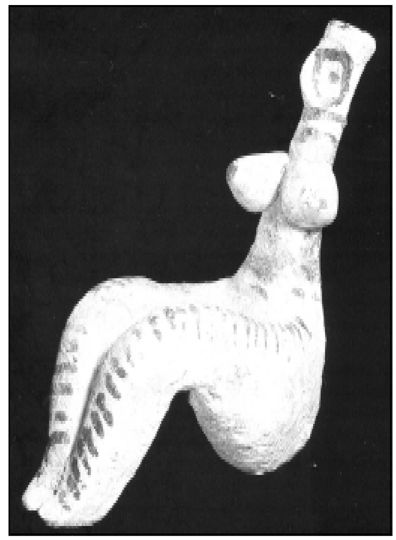
ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಾಲಂಕೃತ ಮಣ್ಣಿನ ಸ್ತ್ರೀ ಗೊಂಬೆ

ಮೆಹರ್‌ಗಡದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲ ವಸತಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ಉಪಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುವ (ಉಪಹಂತ 1ಎ) ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಹಳ್ಳಿ. ಈ ಜನ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಸರಳ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಎರಡು–ಮೂರು ತರಹದ ಗೋದಿ ಮತ್ತು ಜವೆಯನ್ನು ಇವರು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರಲ್ಲದೆ ಖರ್ಜೂರ, ಬೋರೆ ಮುಂತಾದ ಹಣ್ಣುಗಳನ್ನೂ ಸಂಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕುರಿ, ಮೇಕೆ, ಎಮ್ಮೆ ಜಾನುವಾರುಗಳನ್ನು ಇವರು ಸಾಕಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಜಾನುವಾರುಗಳ ಕುರುಹು ಇಲ್ಲದಿರುವುದನ್ನು ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನೆನಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕೊಡಲಿ, ಉಳಿ, ಬಾಚಿ, ಸಮಾನಾಂತರ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಅಲಗು, ಕೊರೆಗ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ತ್ರಿಕೋನ, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಕಿರು ಕೊರಗ ಮುಂತಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನೂ ಮೂಳೆಯ ದಬ್ಬಣಗಳನ್ನೂ ಇವರು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಶಂಖ, ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲು, ಮರಳುಕಲ್ಲು, ವೈಡೂರ್ಯ ಮುಂತಾದುವುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮಣಿಗಳೂ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಸರಳ ಸ್ತ್ರೀ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿ ಆಕೃತಿಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಸಮಾಧಿ ಕಾಣಿಕೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೆಣವನ್ನು ಹೂಳುವ ಪದ್ಧತಿ ಇವರಲ್ಲಿತ್ತು. ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಮಣಿ ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕೊಡಲಿಯನ್ನು ಇಟ್ಟಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7000/6000ದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡ ಈ ಜೀವನಕ್ರಮ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5500ರವರೆಗೆ ಇದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಜನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಬಳಕೆಯನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಂಡರು. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಸಹಿತ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಉಪಹಂತ (ಉಪಹಂತ 1ಬಿ) ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4600ರವರೆಗೆ ಮುಂದುವರೆದ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ವಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆಗಳಾದವು. ಬೇಸಾಯ ಮತ್ತು ಪಶು ಸಂಗೋಪನೆ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ಬಿದಿರಿನ ಬುಟ್ಟಿಯ ಗುರುತುಳ್ಳ ದೊರಕಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಈ ಜನ ಉಪಯೋಗಿಸತೊಡಗಿದರು. ಇವು ಕೈಯಿಂದಲೇ ತಟ್ಟಿಮಾಡಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಕರಕುಶಲ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಈ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಿರುಸುಗೊಂಡವು. ಫಯಾನ್ಸ್ ಮಣಿಗಳು ತಯಾರಾಗತೊಡಗಿದವು. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳು ಉನ್ನತಗೊಂಡವು;

ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಗಳ ಆಭರಣ-ಕೇಶವಿನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯ ಬೆಳೆಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಹಲವಾರು ವೈಡೂರ್ಯ ಮಣಿಗಳು ಸಂಪರ್ಕದ ಸಂಕೇತವಾಗಿವೆ; ಈ ಕಲ್ಲಿನ ನಿಕ್ಷೇಪ ಅಪರೂಪವಾಗಿದ್ದು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಬದಕ್ಷನ್ ಎಂಬ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದೆ. ಕೈಕಾಲು ಮಡಿಸಿದ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ಸಮಾಧಿಗಳು ಈ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದು ಎರಡರಲ್ಲೂ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣವನ್ನು ಮೂಳೆಗಳಿಗೆ ಲೇಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ಉಂಡೆಗಳೂ ಈ ಸಮಾಧಿಗಳೊಳಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಸಮಾಧಿಗಳು ವಸತಿಯ ಪರಿಧಿಯ ಹೊರಗಿವೆ. ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಈ ಎರಡು ಉಪಹಂತಗಳಿಂದ ಒಟ್ಟು 8 ಪರಿಷ್ಕೃತ ಇಂಗಾಲ-14 ಕಾಲಮಾನಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು ಇವು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5980ರಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4360ರ ನಡುವೆ ಇವೆ.

ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಣಿನ ಲೋಟ, ಲೋರಲೈ

2ನೆಯ ಹಂತದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 4500-4000) ಆದಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ (ಉಪಹಂತ IIಎ) ಬಿದಿರು ಬುಟ್ಟಿಯ ಗುರುತುಳ್ಳ ದೊರಕಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಉಪಯೋಗ ಹೆಚ್ಚಾದರೆ ಅಂತ್ಯದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ತಿಗುರಿ ಮೇಲೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಮಾಡುವ ಪದ್ಧತಿ ಆಚರಣೆಗೆ ಬಂದಿತು. ಅಲ್ಲದೆ, ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿ-ಬಾಚಿಗಳ ಉಪಯೋಗ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಅಲಗು, ಕಿರು ಅಲಗು, ಮೂಳೆಯ ದಬ್ಬಣಗಳ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯೂ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಗುತ್ತಿತ್ತು. 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4000-3500) ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಬೆಳೆಯಿತು. ಪ್ರಾಣಿ-ಪಕ್ಷಿ ಮೊದಲಾದುವುಗಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ದೊಡ್ಡದೊಡ್ಡ ಕಣಜಗಳೂ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. 4ನೆಯ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3500-3000ದ ವರೆಗೂ 5ನೆಯ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000ದ ಆದಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ಮುಂದುವರೆದವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2470ರ (ಇಂಗಾಲ-14 ಕಾಲಮಾನ) ಸುಮಾರಿಗೆ ಸೇರುವ 6ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ, ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ, ಇರಾನ್ ಮತ್ತು ಸಿಂಧೂ ಬಯಲಿನ ನಡುವೆ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಪರ್ಕವಿದ್ದುದು ಈ ಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಾದ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. 7ನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2500ರ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಝೋಬ್ ಶೈಲಿಯ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳು, ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ದೊಡ್ಡ ವೇದಿಕೆಗಳು ಮೊದಲಾದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. 8ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು.

ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಕಿಲೆಗುಲ್ ಮೊಹಮ್ಮದ್, ಗುಮ್ಲ ಮತ್ತು ರೆಹಮಾನ್‌ಢೇರಿ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಮೆಹರ್‌ಗಡಕ್ಕೆ ಸಮಾನವಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅನುಕ್ರಮಣಿಕೆಯಿದೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಹಂತದಿಂದ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯವರೆಗಿನ ಸಮಗ್ರ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಈ ಎಲ್ಲ ನೆಲೆಗಳು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಕೊಟ್ಟಿವೆ.

ಮೆಹರ್‌ಗಡದ 6ನೆಯ ಹಂತದ ವೇಳೆಗೆ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವ ನೌಶಾರೊ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಈ ವಸತಿಯ 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಕೆಲವು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿಯೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುವ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ನೌಶಾರೊನ 1ನೆಯ ಹಂತದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಗುಮ್ಲ ವಸತಿನೆಲೆಯ 3-4ನೆಯ ಹಂತಗಳ ನಡುವಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ವಸತಿಗೆ ಭಾರಿ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬೆಂಕಿಬಿದ್ದಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಉತ್ತರ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ರಾಣಾಘುಂಡೈ ವಸತಿನೆಲೆಯ 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ಅಲಗು, ಮೊನೆಗಳು, ಮೂಳೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಕಣ್ಣಿರುವ ದಬ್ಬಣ, ಕೈಯಿಂದ ತಟ್ಟಿ ಮಾಡಿದ ಸರಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಜಾನುವಾರು, ಮೇಕೆ ಮತ್ತು ಕತ್ತೆಯ ಮೂಳೆಗಳು ಮೊದಲಾದ ಅಂತ್ಯ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಇದೇ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ದಾಬರ್‌ಕೋಟ್ ವಸತಿನೆಲೆಯ ಮಧ್ಯಮ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸ್ತುಗಳೊಂದಿಗೆ ಸ್ಥಳೀಯವಾದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳಿರುವುದು ವಿವಿಧ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ನಡುವಿನ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಕಿಲೆಗುಲ್ ಮೊಹಮ್ಮದ್‌ನಿಂದ 15 ಕಿಮೀ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿರುವ ದಾಂಬ್‌ಸಾದಾತ್ ವಸತಿನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೆಚಿಬೇಗ್ ಮಾದರಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ (ಇಂತಹ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಿಲೆಗುಲ್ ಮೊಹಮ್ಮದ್‌ನಲ್ಲಿ 4ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿವೆ). 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕ್ವೆಟ್ಟ ಮಾದರಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಫೈಜ್‌ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಮಾದರಿಯ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾದ 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದಾಂಬ್‌ಸಾದಾತ್ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ.

ಸಿಂಧೂ ನದಿಬಯಲಿನ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಗೋಮಲ್ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಗುಮ್ಲ ಮತ್ತು ರೆಹಮಾನ್‌ಢೇರಿ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾದುವು. ಗುಮ್ಲದ 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ರುಬ್ಬುವ ಗುಂಡುಗಳಿವೆ. ಇವು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳಂತಿವೆ. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳು, ತಿಗುರಿ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮನುಷ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಯ ಆಕೃತಿಗಳು ಇವೆ. 2ನೆಯ ಹಂತದ ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ವಸತಿಯಿರಲಿಲ್ಲವೆಂಬುದು 2 ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಹಂತಗಳ ನಡುವಿರುವ ಅವಶೇಷರಹಿತ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಕೆಲಕಾಲದ ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಎದ್ದ ವಸತಿ 3ನೆಯ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ 1:2:4 ಅನುಪಾತದಲ್ಲಿರುವ (28×13×7 ಸೆಂಮೀ) ಹರಪ್ಪ ಮಾದರಿಯ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಮನೆಗಳಿದ್ದವು. ಬಾಯಿ ಮತ್ತು ಕುತ್ತಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ ಮಾದರಿಯ ದಪ್ಪ ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನೂ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕೊಂಬಿರುವ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರವನ್ನೂ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿರುವ ಈ ಹಂತದ ಕಾಲಾವಧಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2800-2700 (ಇಂಗಾಲ-14). ಈ ಹಂತದ ಅನಂತರ ಕೆಲಕಾಲ ಇಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ವಸತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ತದನಂತರ ಹುಟ್ಟಿದ ವಸತಿಯಲ್ಲಿ (4ನೆಯ ಹಂತ) ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಾದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆಟಿಕೆ ಗಾಡಿಗಳು, ಗಾಲಿಗಳು ಮತ್ತು ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರದ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ದೊಡ್ಡ ವೇದಿಕೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ರೆಹಮಾನ್‌ಢೇರಿಯ 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ತಯಾರಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಬಟ್ಟಲು, ಬೋಗುಣಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ ಮಾದರಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಇವೆ. ಕೋಟ್‌ದಿಜಿಯ ಛಾಪುಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕೊಂಬಿರುವ ಮನುಷ್ಯನ ಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರ ಕೆಲವು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿದೆ. ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ 2 ತೂತುಗಳಿರುವ ದಂತದ ಮುದ್ರೆಯೊಂದು ಈ ಹಂತದಿಂದ ಲಭಿಸಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಮೂಡಿಸಿದ 2 ಬೆಟ್ಟದ ಹೋತ, 2 ಚೇಳು ಮತ್ತು 1ಕಪ್ಪೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000ದ (ಇಂಗಾಲ 14) ಆಸುಪಾಸಿನ ಈ ಹಂತ ಮೆಹರ್‌ಗಡದ 4ನೆಯ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗುತ್ತದೆ. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ ಮಾದರಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳಿವೆ.

ತಕ್ಷಶಿಲದ ವಿಸ್ತರಣೆಯಾಗಿರುವ ಸರಾಯ್‌ಖೋಲ್ ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿಯ 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಚರ್ಟ್ ಮತ್ತು ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ಅಲಗುಗಳು, ಮೂಳೆಯ ಮೊನೆಗಳು, ಉಜ್ಜಿದ ಮೇಲ್ಮೈಯ-ತಳದಲ್ಲಿ

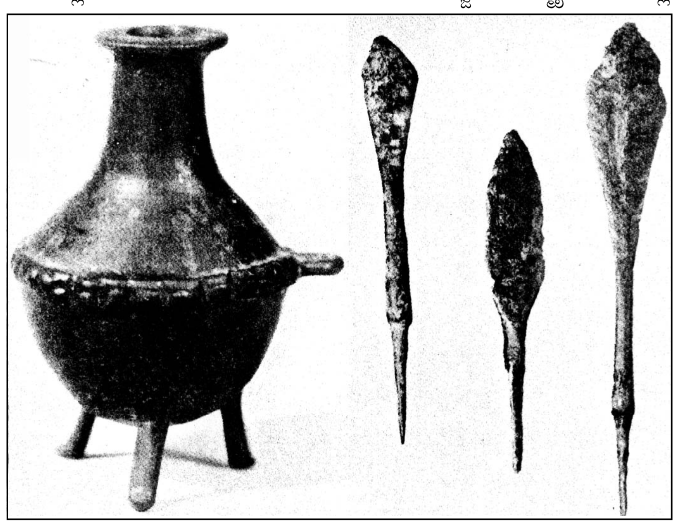
ಕಂಚಿನ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣದ ಮೊನೆ

ಚಾಪೆ ಗುರುತುಳ್ಳ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಇವೆ. ಈ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000-2800ರ (ಇಂಗಾಲ-14) ನಡುವೆ ಇತ್ತು. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಹಾಗೆಯೇ ಮುಂದುವರೆದರೂ ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಬಹುವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಗುಮ್ಲ ಮತ್ತು ರೆಹಮಾನ್‌ಢೇರಿಯಲ್ಲಿರುವಂತಹ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಗಳಿವೆ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಯಾವ ಲಕ್ಷಣಗಳೂ ಇಲ್ಲ. ಈ ಹಂತದ ಕಾಲಾವಧಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2500-2200 (ಇಂಗಾಲ-14).

ಜಲೀಲಪುರದ ವಸತಿನೆಲೆಯಲ್ಲೂ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತವಿದೆ. ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ ವಸತಿನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತದ ವಸತಿಸ್ತರಗಳ ಕೆಳಗೆ 5ಮೀ ದಪ್ಪದ ವಸತಿಪದರವಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ

ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕೊಂಬಿರುವ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೇ ಮೊದಲಾದ ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ ಎಂದೇ ಕರೆಯಲಾಗುವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಿವೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆರಂಭ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.3000 ವರ್ಷ. ಆಮ್ರಿ (**ನೋಡಿ**) ಮತ್ತು ಬಾಲಾಕೋಟ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3500ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬೆಳೆದವು.

ಹರಪ್ಪ ವಸತಿನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪೂರ್ವಕಾಲೀನ ಇತಿಹಾಸದ ಬಗ್ಗೆ ಹೊಸ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನೊದಗಿಸಿದೆ. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಪೂರ್ವದ ಎರಡು ಹಂತಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಿಗುರಿಯ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೆ ಕೈಯಿಂದ ತಟ್ಟಿ ಮಾಡಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ಚರ್ಟ್ ನಿಕ್ಷೇಪದಿಂದ ತಯಾರಾದ ಅಲಗುಗಳು, ಮಕ್ರನ್ ಸಮುದ್ರತೀರದಿಂದ ಬಂದ ಶಂಖದ ವಸ್ತುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿ ಎನ್ನುವ ಚಿಹ್ನೆಗಳುಳ್ಳ ವಸ್ತುಗಳು ಇವೆ. ಒಂದನೆಯ ಹಂತದ ಆದಿ ಸ್ತರಗಳು ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲನಿರ್ಣಯದ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3338–3202ರ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಅಂದರೆ, ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಾಗರಿಕತೆ ಬೆಳೆಯತೊಡಗಿತ್ತು. (ಬಿ.ಆರ್.ಎಂ.)

ಇತಿಹಾಸ: ಕ್ವೆಟ್ಟ, ಟಾಗ್ರೊ, ಕುಲಿ ಮತ್ತು ನಾಲ್–ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ ಕಲ್ಪಿಸಿತ್ತು. ಬಲೂಚಿ ಪ್ರದೇಶದ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಇತಿಹಾಸದ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿಗಳಿಲ್ಲ. ಈ ಪ್ರದೇಶ ಅಸ್ಸೀರಿಯ ಮತ್ತು ಮೀಡಿಯಗಳಿಗೆ ಅಧೀನವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಪರ್ಷಿಯದ ಸಾಮ್ರಾಟ 2ನೆಯ ಡೇರಿಯಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.521–486) ಇದನ್ನು ಗೆದ್ದು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.330ರಲ್ಲಿ 3ನೆಯ ಡೇರಿಯಸನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಬಲೂಚಿ ಪ್ರದೇಶ ವನ್ನು ಗ್ರೀಕ್ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಡಿಸಿದ. ಆಗ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಗೆಡ್ರೋಷಿಯದ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ತರುವಾಯ ಇದು 1ನೆಯ ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತಮೌರ್ಯ, ಇಂಡೊ–ಗ್ರೀಕರು ಹಾಗೂ ಪಾರ್ಥಿಯನರು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ–2ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಸಿಥಿಯನರು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.100–ಪ್ರ.ಶ.200)–ಇವರ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಮಧ್ಯ ಹಾಗೂ ಈಶಾನ್ಯ ಭಾಗಗಳು 470–520ರ ವರೆಗೆ ತುರ್ಕಿ ಜನರ ಹಾಗೂ 3–7ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳವರೆಗೆ ಪರ್ಷಿಯದ ಸಸಾನೀಡ್ ಮನೆತನದವರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದುವು. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸಸಾನೀಡರ ಬಲ ಕುಗ್ಗಲು ಸಿಂಧ್ ಪ್ರದೇಶದ ಆರ್ಯರು ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ತರುವಾಯ ಅರಬ್ಬರ ಆಕ್ರಮಣವಾಯಿತು. 711ರಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್–ಬಿನ್–ಅಲ್‌ಖಾಸಿಂ ಈ ನಾಡನ್ನು ಗೆದ್ದ. ಅಮೇಲೆ ಇದು ಉಮ್ಮೆಯದ್ ಮತ್ತು ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತದ ಭಾಗವಾಯಿತು. 11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇದು ವಿವಿಧ ಆಡಳಿತಗಳ ಪಾಲಾಗಿ 1595–1638ರಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿತ್ತು.

ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದವರು ಬ್ರಾಹುಇಗಳು. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಅವರು ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಲಾತ್ ಪಾಳೆಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡರು. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರೀಂದರು ಸಿಬಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಅದರ ರಾಜಧಾನಿ ಫಾತೆಪುರ್ ಲಾಷಾರ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿನವರು ಕ್ವೆಟ್ಟ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಅದರ ರಾಜಧಾನಿ ಗಂಡಾವ. 1490–1520ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ರೀಂದ್–ಲಾಷಾರ್ ಯುದ್ಧದಿಂದ ರೀಂದ್ ಮತ್ತು ಲಾಷಾರ್ ಜನರಲ್ಲಿ ಬಹುಮಂದಿ ಪಂಜಾಬ್, ಸಿಂಧ್ ಮತ್ತು ಗುಜರಾತ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ನೆಲೆಸಿದರು.

1666ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬ್ರಾಹುಇ ಬಲೂಚರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಕಲಾತ್ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ ನಸೀರ್ ಖಾನ್ (1750–93) ವಿವಿಧ ಬುಡ ಕಟ್ಟುಗಳ ಜನರ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿ ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ. ಬಲೂಚಿ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಬಲಗೊಳಿಸಿದ. ಪರ್ಷಿಯದ ನಾದಿರ್ ಷಾ, ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಅಹಮದ್ ಷಾ ದುರಾನಿ ಇವರಿಬ್ಬರೊಡನೆ ಮೈತ್ರಿ ಬೆಳೆಸಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ.

1875ರಲ್ಲಿ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರು 1877ರಲ್ಲಿ ಕ್ವೆಟ್ಟ ನಗರವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಆಫ್ಘನ್‌ಯುದ್ಧ (1878–79) ನಡೆದ ಮೇಲೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡುದಲ್ಲದೆ ಕಲಾತ್ ಪ್ರಾಂತದ ಪಾಳೆಯಗಾರ ರೊಡನೆ ಕರಾರು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ತಾವು ಪಡೆದುಕೊಂಡ ಬಲೂಚಿ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಹಾಗೂ ಬಲೂಚಿ ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು (1896). ಕಲಾತ್ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಶ್ರಿತ ಸಂಸ್ಥಾನವಾಯಿತು. 1947ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಪಾಕಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು. ಒಂದು ವರ್ಷದ ತರುವಾಯ ಕಲಾತ್ ಸಂಸ್ಥಾನ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಂಡಿತು. 1970ರಲ್ಲಿ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಈಗಿನ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಪ್ರಾಂತ ವಾಯಿತು. (ವಿ.ಜಿ.ಕೆ.)

ಬಸವ ಕಲ್ಯಾಣ: ಬೀದರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಒಂದು ತಾಲ್ಲೂಕು ಕೇಂದ್ರ. ಬೀದರ್‌ನಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ 60ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ನಗರ ಅನೇಕ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳಿಗೆ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮೆರೆಯಿತು (ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಕಳಚುರಿ). ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಮಳಖೇಡ ವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳಿದ ಚಾಳುಕ್ಯರು ವೈರಿಗಳ ಕಾಟವನ್ನು ತಾಳಲಾರದೆ ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿ ನಗರವನ್ನು ಏತಗಿರಿ, ಪೊಟ್ಟಳಕೆರೆಗಳಿಗೆ ವರ್ಗಾವಣೆ ಮಾಡಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. ಮುಂದೆ ಕಲ್ಯಾಣಪುರ–ಇಂದಿನ ಬಸವಕಲ್ಯಾಣವನ್ನು ಸುಮಾರು ಒಂದು ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಚೋಳರು ಕಲ್ಯಾಣಪುರದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಎರಡು ಸಲ ಸುಟ್ಟಿದ್ದರು. ಆದರೂ ಚಾಳುಕ್ಯರ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ, ಕಲೆ–ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಜರುಗಿದವು.

ಚಾಳುಕ್ಯರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅಲ್ಪಕಾಲ ಕಲ್ಯಾಣವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳಿದವರು ಕಳಚುರಿ ಮನೆತನದ ಬಿಜ್ಜಳ (1162–83). ಬಸವಣ್ಣನ ಮುಂದಾಳತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ–ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಾಂತಿ ಜರುಗಿತು. ಚಾಳುಕ್ಯರು ಪುನಃ ಈ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. ಮುಂದೆ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತರಲ್ಲೇ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಲು ಪೈಪೋಟಿ ಯುದ್ಧಗಳು ಜರುಗಿದವು. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಈ ನಗರ ಸೇವುಣರ ಮತ್ತು ಕಾಕತೀಯರ ಅಧೀನಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿತು. ಮುಂದೆ ಈ ನಗರ ತುಗಲಕ್, ಬಹಮನಿ, ವಿಜಯನಗರ, ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ, ಮೊಗಲ್ ಮತ್ತು ನವಾಬರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದಿತ್ತು.

ಕಲ್ಯಾಣದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಸು. 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ತ್ರಿಪುರಾಂತಕೇಶ್ವರ, ತ್ರ್ಯಂಬಕೇಶ್ವರ, ಮಧುಕೇಶ್ವರ, ಭೀಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇದ್ದವೆಂದು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಆಗಿನ ಹೆಚ್ಚಿನ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮೂಲ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಅಳಿದಿವೆ; ಅವಶೇಷಗಳು ಚದುರಿವೆ. ಸಮೀಪದ ನಾರಾಯಣಪುರ ಮತ್ತು ಶಿವಪುರದ ದೇವಾಲಯಗಳು ತಮ್ಮ ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯನ್ನು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸುತ್ತಿವೆ. ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೇಶವ, ನಾರಾಯಣ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾಗಿವೆ. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮೂಲಕಟ್ಟಡಗಳು ಅಳಿದಿವೆ; ಅವಶೇಷಗಳು ನಗರದಲ್ಲಿ ಹರಡಿಕೊಂಡಿವೆ. ವೈಷ್ಣವ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದರೆ ಕೇಶವ, ಗರುಡಾರೂಢ ಲಕ್ಷ್ಮೀ–ನಾರಾಯಣ, ರಾಮ–ಹನುಮ, ಹನುಮಾರೂಢ ಲಕ್ಷ್ಮಣ, ಹನುಮ–ಅಕ್ಷಯ ಕುಮಾರರ ಹೋರಾಟ, ವಾಲಿ, ರಾವಣ, ಕೃಷ್ಣ–ಯಶೋದೆ, ಶಕುನಿವಧೆ, ಭೂವರಾಹ, ಅನಂತಶಯನ, ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ, ನರಸಿಂಹ, ಕೂರ್ಮ, ಗರುಡ, ಯೋಗ–ನಾರಾಯಣ, ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಶಾಕ್ತ ಆರಾಧನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಹಿಷಾಸುರಮರ್ದಿನಿ, ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿ, ಚಾಮುಂಡಿ, ದುರ್ಗಾಪರಮೇಶ್ವರಿ, ಗೂರ್ಜರ ಮಲಯಮತಿ ಮಹಾದೇವಿ ಮುಂತಾದ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಈ ನಗರದಲ್ಲಿ ಇದ್ದವೆಂದು ಇಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನ ಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಒಬ್ಬ ರಾಣಿಯ ಹೆಸರು ಗೂರ್ಜರ ಮಲ ಯಮತಿ ಮಹಾದೇವಿ.

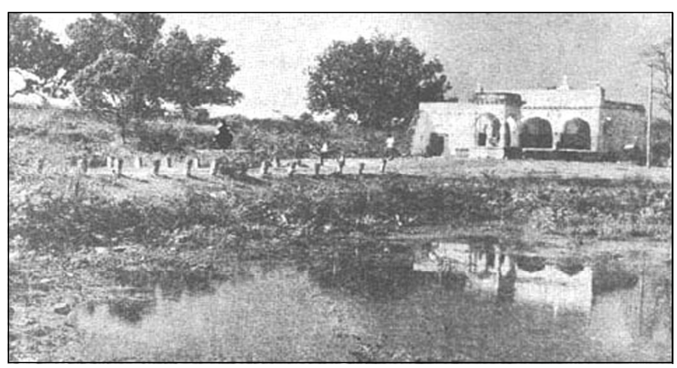

ಮಾಚಿದೇವನ ಹೊಂಡ

ನಾಗ ಆರಾಧನೆ: ನಾಗ ಆರಾಧನೆಯ ಈ ನಗರದಲ್ಲಿ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ನಾಗ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಈ ನಗರದಲ್ಲಿ ಚದುರಿಹೋಗಿವೆ.

ದತ್ತಾತ್ರೇಯ ಆರಾಧನೆ: ಇಲ್ಲಿಯ ದತ್ತಾತ್ರೇಯ ಪರಂಪರೆಗೆ ಸೇರಿದ ಭವ್ಯವಾದ ಸದಾನಂದ ಮಠ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು.

ಜೈನ ಬಸದಿ–ಶಿಲ್ಪಗಳು: ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಗೊಂಡ ಚಂದ್ರಪ್ರಭೇಂದ್ರಾಲಯದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಹತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಅತ್ತಿಮಬ್ಬೆ ಇದನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದಳೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಜೈನಧರ್ಮದ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪಾವಶೇಷಗಳು ಚದುರಿಹೋಗಿವೆ.

ಮುಸ್ಲಿಂ ಸ್ಮಾರಕಗಳು: ಫೀರ್ ಬಾಷಾ ಬಂಗಲೆ, ಶೇರ್ ಸವಾರ್ ಬಾತ್ ಸವಾಯ ದರ್ಗಾ, ಮಸೀದಿಗಳು (ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ನಗರ), ಸಯ್ಯದ್ ಪೀರ್‌ಷಾ ದರ್ಗಾ, ಮದೀನ ಮಸೀದಿ, ಈದ್ಗಾ ಮೈದಾನ, ಬಾವಿ ಮತ್ತು ಅನೇಕ ಗೋರಿಗಳಿವೆ.

ಬೃಂದಾವನ: ಈ ನಗರದ ಗೋಸಾಯಿಗಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ಗೋಸಾಯಿ ಮನೆತನಗಳಿದ್ದು ಆ ವಂಶಸ್ಥರ ಸಮಾಧಿ ಬೃಂದಾವನಗಳಿವೆ.

ನಗರದ ಗುಹೆಗಳು: ನಗರದಲ್ಲಿ ಪೊಲೀಸ್ ಸ್ಟೇಷನ್ ಸಮೀಪ ಲ್ಯಾಟರೈಟ್ ದಿಬ್ಬವಿದ್ದು ಅದರ ಪೂರ್ವಮುಖದಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ಸು. 12 ಗುಹೆಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವಕ್ಕೆ ಛತ್ತಿದೆ; ಉಳಿದವಕ್ಕೆ ಛತ್ತಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಒಂದು ದೊಡ್ಡದು (ಐದನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ) ಇಪ್ಪತ್ತು ಕಂಬಗಳು ನಾಲ್ಕು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಗುಹೆ 16ಮೀ ಉದ್ದ, 9ಮೀ ಅಗಲವಿದೆ. ಅದರ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಛತ್ತಿನ ಮೇಲಿನ ಗೋಡೆಗೆ ಹೊಂದಿದಂತೆ ಭವ್ಯವಾದ ಆನೆಯನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿತ್ತು. ಈಗ ಕೇವಲ ಅದರ ಕಾಲುಗಳು ಉಳಿದಿವೆ.

ಕೋಟೆ: ಹೊರ ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಆಳವಾದ ಕಂದಕವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕೋಟೆ ಮೂರು ಸುತ್ತಿನದು ಅನೇಕ ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ಹೊಂದಿಸಿ ಬುರುಜುಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ದ್ವಾರದ ಪ್ರವೇಶಕ್ಕೆ ದಪ್ಪನೆಯ ಭವ್ಯವಾದ ಮರದ ಕದಗಳಿವೆ.

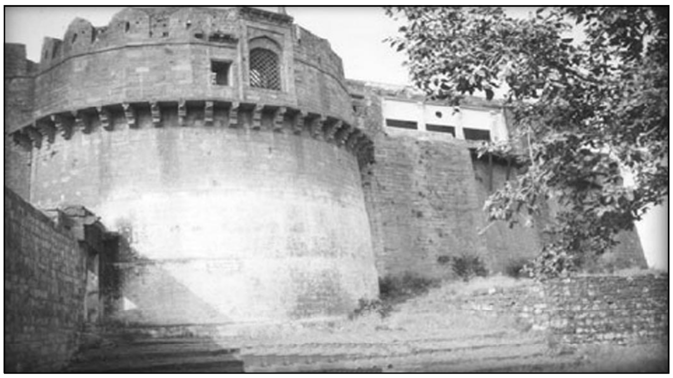

ಬಸವ ಕಲ್ಯಾಣದ ಕೋಟೆ

ಕೋಟೆಯ ಒಳಗಡೆ ಬರೂಹಖಾನ್ ಕಟ್ಟಡ, ಅಧಿಕಾರಿ–ಸೈನ್ಯದಳದವರ ಕಟ್ಟಡ, ಬಾವಿ, ಅರಮನೆ (ಈಗ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ), ದೇವಾಲಯ, ರಾಜ್‌ಮಹಲ್, ನೃತ್ಯಮಹಲ್, ರಂಗೀನ ಮಹಲ್, ಹೈದರ್‌ಮಹಲ್, ಚಿಲುಮೆ, ಪಿರಂಗಿ, ಗರಡಿಮನೆ, ಮಸೀದಿ ಮುಂತಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳಿವೆ. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಈ ಕೋಟೆ–ಅರಮನೆಯನ್ನು ಸು. 1048ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದರು. ಎರಡು ಸಲ ಚೋಳರು 1048–1050ರಲ್ಲಿ ಈ ಕೋಟೆಗೆ ಬೆಂಕಿ ಹಚ್ಚಿ ಸುಟ್ಟರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಕೋಟೆ ಅರಮನೆಗೆ ಉನ್ನತವರ್ಗದ ಮಂತ್ರಿ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ್ದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಕೋಟೆ ತರುವಾಯ ಸೇವುಣ, ಕಾಕತೀಯ, ತುಗಲಕ್, ಬಹಮನಿ, ವಿಜಯನಗರ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ, ಮೊಗಲ್ ಮತ್ತು ನವಾಬರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದಿತು. ಈಗಿನ ಕೋಟೆಯನ್ನು 16–17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ.

ಮುದ್ರಾವಣ: ಈ ಕೋಟೆಗೆ ಹೊಂದಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಮುದ್ರಾವಣವಿತ್ತು. ಮುದ್ರಾವಣ ವೆಂದರೆ ಬಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಮಾರುವ ಸ್ಥಳವಿರಬೇಕು. ಈ ಮುದ್ರಾವಣದಲ್ಲಿ ಟಂಕಶಾಲೆ, ಸಿಂಪಿಗರ ಓಣಿ, ಹಾದಿಗಳು, ಮನೆಗಳು ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮ ದೇವಾಲಯವಿದ್ದವೆಂದು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಮುದ್ರಾವಣದಲ್ಲಿ ಘಳಿಸಾಸರು, ನಖರರು, ದೂಸಿಗರು, ರಾಜಶ್ರೇಷ್ಠಿ, ವಡ್ಡವ್ಯವಹಾರಿಗಳಿದ್ದರೆಂದೂ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಕೋಟೆ, ಮುದ್ರಾವಣ, ಅರಮನೆ ಮತ್ತು ಕಲ್ಯಾಣದ ಪಟ್ಟಣ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಉನ್ನತಮಟ್ಟದ ವಿವಿಧ ಮಂತ್ರಿ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿದ್ದರೆಂದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಶಿವಶರಣರ ತಾಣಗಳು: ಇಲ್ಲಿ ಶಿವಶರಣರು ಬಸವಣ್ಣನವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಈ ಅನುಭವ ಮಂಟಪವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ದೇಶದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಬಂದ ಜನರು ಈ ಪರಿವಾರದಲ್ಲಿ ಸೇರಿ ಮನುಕುಲದ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ತಮ್ಮ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಅನುಭವ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸರಳ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಅವರು ರಚಿಸಿದ ವಚನಗಳು ಜನಸಾಮಾನ್ಯ ರಿಗೂ ತಲುಪಿದವು. ಅವುಗಳ ಸಾರದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಾಂತಿಯ ವಿಚಾರಗಳು ಮೂಡಿವೆ. ಈ ಶಿವಶರಣರು ಕಲ್ಯಾಣ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ ಪುರಾವೆಗಳಿವೆ. ಈ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ನುಲಿಯ ಚಂದಯ್ಯನ ಗುಹೆ, ಅಕ್ಕ ನಾಗಮ್ಮನ ಗುಹೆ, ಅರಿವಿನ ಮನೆ, ಪರುಷ ಕಟ್ಟೆ, ಬಂದವರ ಓಣಿ, ಕಂಬಾಳಿಮಠ, ಬಸವಣ್ಣನ ದೇವಾಲಯ, ಅಂಬಿಗರ ಚೌಡಯ್ಯನ ಗುಹೆ, ಡೋಹರ ಕಕ್ಕಯ್ಯನ ಮಠ, ಉರಿಲಿಂಗ ಪೆದ್ದಿ ಮಠ, ಪ್ರಭುದೇವರ ಗದ್ದುಗೆ, ಅರುಹಿನ ಮನೆ, ಚನ್ನಬಸವಣ್ಣನ ಗುಹೆ, ಮಡಿವಾಳ ಮಾಚಯ್ಯನ ಮಂದಿರ, ಘನಲಿಂಗ ರುದ್ರಮುನಿ ಶಿವಚಾರ್ಯರ ಗುಹೆ, ಹರಳಯ್ಯನ ಗುಹೆ, ವಿಜ್ಞಾನೇಶ್ವರನ ಗುಹೆ, ಪಂಚಸೂತ್ರ ಗುಹೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತವೆ. ಬಸವಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕೆ ಸಮೀಪದ ನಾರಾಯಣಪುರದಲ್ಲಿ ಬೋರಯ್ಯನ ಮಠ, ಮುದ್ದಯ್ಯನ ಪೀಠ ಮಠ, ಸಕಲೇಶಮಾದರಸ ಮಂದಿರ, ಮುಗ್ಧ ಸಂಗಯ್ಯನ ಸಮಾಧಿ, ಘಟ್ಟವಾಳಯ್ಯನ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಪಕ್ಕದ ಶಿವಪುರದಲ್ಲಿ ಸಂಗಯ್ಯನ ಗುಹೆ, ಉಲ್ಲಾಳದ ಬೊಮ್ಮಯ್ಯನ ಮಂದಿರ ಬೇಲೂರಿನ ಶರಣರ ಗುಹೆ, ಮೋಳ್ಕೆರೆಯ ಮೋಳಿಗೆ ಮಾರಯ್ಯನ ಗುಹೆಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಕಲ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ 101 ವೀರಶೈವರ ಮಠಗಳು ಈ ಶರಣರ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದವೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಈಗ ಇಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಗಿಮಠ, ಗಚ್ಚಿನಮಠ, ಹುಲುಕುಂಟ ಮಠ, ಗುಂಡಯ್ಯನ ಮಠ, ಚೌಕಿಮಠ, ರಾಚಯ್ಯನ ಮಠ ಮುಂತಾದ ಮಠಗಳು ಉಳಿದುಕೊಂಡಿವೆ.

ದತ್ತಾತ್ರೇಯ ದೇವಾಲಯ, ವಿಠೋಬ ದೇವಾಲಯ, ವಿಠಲೇಶ್ವರ ಮಂದಿರ, ಮಾಣಿಕ ಪ್ರಭು ದೇವಾಲಯ, ಬಾಲಾಜಿ ಮಂದಿರ, ಮಾರುತಿ ಮಂದಿರ, ಮಹಾದೇವ ದೇವಾಲಯ, ಭವಾನಿ ಮಂದಿರ, ಶಿವರಾಂ ಮಹಾರಾಜ ಮಠ, ಶಿವಲಿಂಗ ಗಾಡಿಮಠ, ಶಿವಲಿಂಗಯ್ಯ ಮಠ, ಗದ್ಗಿ ಮಠ, ಶಾನಭೋಗ ಮಠ ಇತ್ಯಾದಿ. (ಆರ್.ಎಮ್.ಎಸ್.)

ಬಸವಣ್ಣ: 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಶಿವಶರಣ, ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಚನಕಾರ, ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮಹಾಕ್ರಾಂತಿಯೊಂದರ ನೇತಾರ. ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಾಗೇವಾಡಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮಾದರಸ ಹಾಗೂ ಮಾದಲಾಂಬಿಕೆ ಎಂಬ ಶೈವ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ದಂಪತಿಗಳ ಮಗನಾಗಿ ಜನಿಸಿದರು. ಆ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ಬಹುಕಾಲ ಮಕ್ಕಳಾಗದ ಕಾರಣ ದೀರ್ಘಕಾಲದ ವೃಷಭನ ಪೂಜೆಯಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಮಗುವಿಗೆ ಬಸವ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟರೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ.

ಬಸವಣ್ಣನವರ ಬಾಲ್ಯ ಜೀವನ ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾದುದು. ಎಂಟು ವರ್ಷದ ಬಾಲಕರಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ಅವರ ಉಪನಯನದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಒರೆಗಲ್ಲಿಗೆ ಹಚ್ಚುವ ಪ್ರೌಢ ವಿಚಾರಸರಣಿ ಗೋಚರವಾಯಿತು. ಬಸವಣ್ಣನವರು ಆ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನಡೆಯಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಉಪನಯನವನ್ನು ಒಪ್ಪದೆ ಅದನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿ ನಡೆದರೆಂದು ಕೆಲವು ಪುರಾಣ ಕೃತಿಗಳು ತಿಳಿಸಿದರೆ, ಮೊದಲು ಉಪನಯನವಾಯಿತೆಂದು, ಕೆಲವು ಕಾಲದ ಅನಂತರ ಯಜ್ಞೋಪವೀತವನ್ನು ಕಿತ್ತು ಹಾಕಿದನೆಂದು ಕವಿ ಹರಿಹರ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಅದೇನೆ ಇರಲಿ ವೈದಿಕ ಧರ್ಮ ಚತುರ್ವರ್ಣದ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ಅದರಿಂದ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಮೇಲು ಕೀಳುಗಳನ್ನು ಇವರು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಾರದೆ ಹೋದರೆಂಬುದು ಸತ್ಯ ಸಂಗತಿ. ಈ ಘಟನೆ ನಡೆದ ಅನಂತರ ಬಸವಣ್ಣನವರು ಹುಟ್ಟೂರನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಸಂಗಮ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಹೊರಟು ಹೋದರು. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನನ್ನು ಬಿಟ್ಟಿರಲಾರದ ಅಕ್ಕ ನಾಗಮ್ಮನೂ ಬಸವಣ್ಣನನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸಿದಳು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಆಕೆಗೆ ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ ಅವಳ ಪತಿ ಶಿವಸ್ವಾಮಿ ಬಹುಶಃ ಸಂಗಮದವನೇ ಆಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಗಮ ಕ್ಷೇತ್ರ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅಗ್ರಹಾರವಾಗಿತ್ತು. ಅದರ ಸ್ಥಾನಪತಿಗಳಾದ ಲಾಕುಲಿಶ ಈಶಾನ್ಯ ಶೈವಗುರು ಜಾತಿವೇದಮುನಿ ಅಥವಾ ಈಶಾನ್ಯ ಗುರುಗಳು ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ಸ್ವಾಮಿಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದರು.

ಬಸವಣ್ಣನವರು ಕೂಡಲ ಸಂಗಮ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಹತ್ತು ಹನ್ನೆರಡು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದರು. ಕೃಷ್ಣ ಮಲಾಪಹಾರಿ ನದಿಗಳ ಸುಂದರ ಸಂಗಮದಲ್ಲಿ ಇವರ ಹೃದಯ ಭಾವನೆಗಳಿಗೆ ಅನುಭವದ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆ ದೊರೆಯಿತು. ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ಗುರುಗಳು ಇವರ ವೈಚಾರಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳಿಗೆ ಗೊಬ್ಬರ ಹಾಕಿ ಅದು ತಿರುಗಬೇಕಾದ ದಿಕ್ಕನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಿದರು.

ಮಂಗಳವಾಡದಲ್ಲಿ ಕಳಚೂರಿ ಬಿಜ್ಜಳನ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಭಂಡಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಇವರ ಸೋದರ ಮಾವನಾಗಿದ್ದ ಬಲದೇವ ತನ್ನ ಒಬ್ಬಳೇ ಮಗಳು ಗಂಗಾಂಬಿಕೆಯನ್ನು ಬಸವಣ್ಣನ ವರಿಗೆ ಮದುವೆ ಮಾಡಿ ಕೊಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಇವರ ಜೀವನದಲ್ಲೊಂದು ತಿರುಗು ಘಟ್ಟವಾಯಿತೆನ್ನಬೇಕು. ಬಹುಶಃ ಗುರುಗಳೇ ಬಸವಣ್ಣನವರನ್ನು ಮದುವೆಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿ ಸಂಗಮದಿಂದ ಮಂಗಳವಾಡಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಲು ಕಾರಣವಾಗಿರಬೇಕು. ಬಸವಣ್ಣನವರ ಜೊತೆ ಶಿವಸ್ವಾಮಿ ನಾಗಮ್ಮನವರೂ ಹೊರಟುಬಂದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆ ವೇಳೆಗಾಗಲೆ ಅವರಿಗೆ ಚೆನ್ನಬಸವಣ್ಣನೆಂಬ ಮಗ ಹುಟ್ಟಿದ್ದ. ಆತ ಹತ್ತು ವರ್ಷ ಬಾಲಕ ಆತನೂ ತನ್ನ ತಂದೆ ತಾಯಿಗಳ ಜೊತೆ ಬಸವಣ್ಣನವರನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸಿರಬೇಕೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಬಸವಣ್ಣನವರು ಮಂಗಳವಾಡಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಗಂಗಾಂಬಿಕೆಯ ಜೊತೆಗೆ ನೀಲಾಂಬಿಕೆ ಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದರು. ನೀಲಾಂಬಿಕೆ ಬಹುಶಃ ಸಿದ್ಧರಸನ ಮಗಳಾಗಿದ್ದು ಚಿಕ್ಕಂದಿನಲ್ಲೇ ತಂದೆ ತಾಯಿಯರನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಬಿಜ್ಜಳನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಆತನ ಸಾಕು ತಂಗಿಯಾಗಿರಬೇಕೆಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಗಂಗಾಂಬಿಕೆ, ನೀಲಾಂಬಿಕೆಯರು ಅಗಲಲಾರದ ಆತ್ಮೀಯ ಸೋದರಿಯರಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದರು. ಬಸವಣ್ಣನವರು ಬಹುಶಃ ಈ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ನೀಲಾಂಬಿಕೆಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಬೇಕಾಗಿ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಕಾರಣ ತಿಳಿಯದು.

ಬಿಜ್ಜಳನ ಭಂಡಾರದಲ್ಲಿ ಬಸವಣ್ಣನವರಿಗೆ ಒಂದು ಕೆಲಸವೂ ದೊರೆಯಿತು. ದುಡಿಯದೇ ತಿನ್ನುವ ಹಕ್ಕಿಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನು ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿ ನಂಬಿದ್ದ ಇವರು ರಾಜಾಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲು ಹಿಂದೆ ಮುಂದೆ ನೋಡಲಿಲ್ಲ. ಮುಂದೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಬಲದೇವ ದೈವಾಧೀನನಾಗಲು ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಬಸವಣ್ಣನವರನ್ನೇ ರಾಜ್ಯದ ಭಂಡಾರಿಯಾಗಿ ಬಿಜ್ಜಳ ನೇಮಿಸಿದ. ಹೀಗೆ ರಾಜ್ಯದ ಭಂಡಾರಿಯಾದುದರ ಸಾಥನೆಯೂ ಬೆಳೆಯುತ್ತಾ ಭಕ್ತ ಭಂಡಾರಿಯೂ ಆಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಜೊತೆಗೆ ಇವರ ಆಂತರಿಕ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ

ದೃಷ್ಟಿಯ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಸಮಾಜದ ಮೇಲೂ ಬೀರತೊಡಗಿದರು. ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಯೋಗ್ಯತೆಯನ್ನು ಹುಟ್ಟಿನಿಂದಲೇ ಅಳೆಯುವುದನ್ನು ತೊಡೆದುಹಾಕಿ ಗುಣದಿಂದ ಯೋಗ್ಯತೆಯನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಬೇಕೆಂದು ಮನಮುಟ್ಟುವಂತೆ ಸಾರಿದರು.

ಈ ವೇಳೆಗೆ ಬಹುಶಃ ಬಸವಣ್ಣನವರು ಮಂಗಳವಾಡಕ್ಕೆ ಬಂದ ಒಂದೆರಡು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಅಂದಿನ ರಾಜಕೀಯ ಬದಲಾವಣೆ ತಲೆದೋರಿತು. 3ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಕಾಲಾನಂತರ ಚಾಳುಕ್ಯರು ದುರ್ಬಲರಾದರು. ಅವರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದ ಬಿಜ್ಜಳ ಚಾಳುಕ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ತೈಲಪನನ್ನು ತಳ್ಳಿ ತಾನೇ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ ಅನಂತರ ಆತ ಮಂಗಳವಾಡದಿಂದ ಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕಾಯಿತು. ತನ್ನ ವಿಶ್ವಾಸದಿಂದ ಬಂಧಿಸಿ ಬಸವಣ್ಣನವರನ್ನು ಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕೆ ಬರುವಂತೆ ಮಾಡಿ ಇಡೀ ರಾಜ್ಯದ ಮಹಾಭಂಡಾರಿಯನ್ನಾಗಿ ಇವರನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಬಸವಣ್ಣನವರ ಅಧಿಕಾರ ಕ್ಷೇತ್ರ ಹಾಗೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರ ವ್ಯಾಪಕವಾದವು.

ಸು.12 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕಲ್ಯಾಣ ಬಸವಣ್ಣನವರ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರವಾಗಿತ್ತು.ಈ ಅಲ್ಪಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಸಾಧಿಸಿದ ಪರಿಣಾಮ, ಜನಜೀವನದ ಮೇಲೆ ಬೀರಿದ ಪ್ರಭಾವ ಅದ್ವಿತಿಯವಾದುದು. ಬಸವಣ್ಣನವರು ಇಡೀ ಯುಗವನ್ನು ಎಚ್ಚರಿಸಿದ ಯುಗ ಪ್ರವರ್ತಕ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದರು. ಧರ್ಮ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ಸಮಷ್ಟಿ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತು. ಆ ಯುಗದ ಮಹಾ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೆಲ್ಲರನ್ನೂ ಬಸವಣ್ಣನವರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಕಲ್ಯಾಣದತ್ತ ಆಕರ್ಷಿಸಿತು. ಚುಂಬಕ ಗಾಳಿಯಂತೆ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಸಾಧಕರನ್ನು, ಶರಣರನ್ನು ಸೆಳೆಯಿತು. ಅವರೆಲ್ಲರನ್ನು ಅನುಭವಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಸಮಾವೇಶಗೊಳಿಸಿ ಅವರ ವಿಚಾರ ಮಂಥನದಿಂದ ಬಸವಣ್ಣನವರು ಧಾರ್ಮಿಕ ನವನೀತಿಯನ್ನು ತೆಗೆದರು. ಅಲ್ಲಮಪ್ರಭುವಿನಂತಹ ಮಹಾಮೇರು ಸದೃಶ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಬಸವಣ್ಣನವರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಮಾರುಹೋಗಿ ಕಲ್ಯಾಣರಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಾಲ ಅನುಭವ ಮಂಟಪವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಿದರು.

ಹೀಗಿರುವಲ್ಲಿ ಬಸವಣ್ಣನವರ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ ಭಾವನೆಗಳು ವೈದಿಕತೆಯನ್ನು ಕೆರಳಿಸಿದುವು. ಇವರನ್ನು ಪದಚ್ಯುತಿಗೊಳಿಸಲು ಆಗದವರು ಹವಣಿಸಿದರು. ಬಸವಣ್ಣನವರು ರಾಜ್ಯ ಭಂಡಾರದ ಹಣವನ್ನು ದುರ್ವಿನಿಯೋಗ ಮಾಡಿ ದಾಸೋಹ ನಡೆಸುತ್ತಿರುವರೆಂದು ಬಿಜ್ಜಳನ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ದೂರಿದರು. ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಆರೋಪಗಳನ್ನು ಇವರ ಮೇಲೆ ಹೊರಿಸಿದರು. ಅವೆಲ್ಲ ವ್ಯರ್ಥವಾದವು. ಆದರೆ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರ ಹರಳಯ್ಯನವರ ಮಗನಿಗೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಮಧುವರಸನ ಮಗಳಿಗೂ ವಿವಾಹವನ್ನು ಮಾಡಿದಾಗ ಅದನ್ನು ವೈದಿಕ ಸಮಾಜ ಅರಗಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾರದೇ ಹೋಯಿತು. ವರ್ಣಸಂಕರವಾಯಿತೆಂದು ಹುಯ್ಲೆಬ್ಬಿಸಿದರು. ಇವ ರೊಡನೆ ರಾಜಕೀಯ ಪಿತೂರಿಯೂ ಸೇರಿ ಹರಳಯ್ಯ, ಮಧುವರಸರಿಗೆ ಬಿಜ್ಜಳ ಮರಣ ದಂಡನೆ ವಿಧಿಸುವಂತಾಯಿತು. ಅದಾದ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಬಿಜ್ಜಳನ ಕೊಲೆಯೂ ಆಯಿತು. ಈ ಅಪರಾಧವನ್ನು ಶರಣರ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಹಾಕುವ ಕುಟಿಲ ರಾಜಕೀಯವೂ ನಡೆಯಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಕಲ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ ಬಸವಣ್ಣನವರ ಕಾರ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆ ಧ್ವಂಸ ಗೊಂಡಿತು. ಬೇಸರಗೊಂಡು ಕಲ್ಯಾಣವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಕೂಡಲ ಸಂಗಮ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ತೆರಳಿದ ಬಸವಣ್ಣನವರು ಅಲ್ಲೇ ಐಕ್ಯವಾದರು. ಈ ಘಟನೆ 1167–68ರಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿರಬೇಕೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಇದು ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬಸವಣ್ಣನವರ ಜೀವನಕಥೆಯ ರೂಪರೇಷೆ; ಲೌಕಿಕರ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಆಂತರಿಕವಾಗಿ ಮಹಾನುಭವಿಯಾದರು. ಇವರ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಅದರ ಉಜ್ವಲವಾದ ಚಿತ್ರಣ ಮೂಡಿ ಬಂದಿದೆ. ತ್ರಿವಿಧ ದಾಸೋಹದಿಂದ ಷಟ್‌ಸ್ಥಲದ ನಿಚ್ಚಣಿಕೆಯನ್ನೇರಿ ಅಂಗಾಂಗ ಸಾಮರಸ್ಯದ ನಿಲುವಿಗೊಂದುದನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಅಂತೆಯೇ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕವಾದ ಇವರ ವಿಚಾರಧಾರೆಗಳು ಕಾಲದೇಶಗಳ ಹಂಗನ್ನು ಹರಿದು ಎಲ್ಲ ದೇಶ ಕಾಲಗಳಿಗೂ ಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನಿಲ್ಲಬಲ್ಲ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕೆಯನ್ನು, ಜೀವಂತಿಕೆಯನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ.

ಬಸವಣ್ಣನವರು ಕವಿ ಹೃದಯವುಳ್ಳ ವಚನಕಾರರು. ಇವರ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಭಾವಗೀತೆಯ ತೀವ್ರತೆ ಹಾಗೂ ಮಧುರತೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇದುವರೆಗೆ ಸಾವಿರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಇವರ ವಚನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕೂಡಲ ಸಂಗಮ ದೇವ ಎಂಬುದು ಇವರ ವಚನಗಳ ಅಂಕಿತ. ಈ ವಚನಗಳು ಬಸವಣ್ಣನವರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಜೀವನದ ಬಹುಮುಖ ಅನುಭವಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆಯಲ್ಲದೆ ಇವರ ಜೀವನ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತವೆ. ಬಸವಣ್ಣನವರ ಮೂಲ ಉದ್ದೇಶ ಸಾಹಿತ್ಯ ರಚನೆಯಲ್ಲದಿ ದ್ದರೂ ಇವರ ವಚನಗಳು ಉತ್ತಮ ಕಾವ್ಯದ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ತಾನು ಹೇಳಬೇಕೆಂದು ಯೋಚಿಸಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ಸರಳಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ಸಮಯೋಚಿತ ದೃಷ್ಟಾಂತಗಳ ಹೋಲಿಕೆಗಳ ಮೂಲಕ ಮನಮುಟ್ಟುವಂತೆ ಹೇಳುವರು. ಇವರ ಯಾವ ವಚನದಲ್ಲಿಯೂ ಭಾಷೆಯ ಅಬ್ಬರವಾಗಲೀ ಭಾವದ ಕ್ಲಿಷ್ಟ ಹಾಗೂ ಸಂದಿಗ್ಧ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಲೀ ಕಂಡು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ನುಡಿದರೆ ಮುತ್ತಿನ ಹಾರದಂತಿರಬೇಕು, ನುಡಿದರೆ ಸ್ಫಟಿಕದ ಸಲಾಕೆಯಂತಿರಬೇಕು ಎಂಬ ಬಸವಣ್ಣನವರ ಮಾತು ಅವರ ವಚನಗಳಿಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಬಸವಣ್ಣನವರ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಗುರುತಿಸುವ ಇನ್ನೊಂದು ಅಂಶವೆಂದರೆ ಸಮಸ್ಯೆಯ ಸುಳಿಗೆ ಸಿಲುಕಿದ ಸಾಧಕನೊಬ್ಬನ ಮನಸ್ಸಿನ ಅಂತರಂಗದ ತಳಮಳವನ್ನು ಚಂಚಲ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವ ವಿನಮ್ರ ರೀತಿ. ಇವರ ಸ್ವವಿಮರ್ಶೆಯ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಅಂಶ ಘನೀಭವಿಸಿದೆ–ಎನ್ನುವ ಚಿತ್ರ ಅತ್ತಿಯ ಹಣ್ಣು ನೋಡಯ್ಯ; ತುಪ್ಪದ ಸವಿಗೆ ಅಲಗನೆಕ್ಕುವ ಸೊಣಗನಂತೆನ್ನ ಬಾಳುವೆ; ವಿಷಯವೆಂಬ ಹಸುರನೆನ್ನ ಮುಂದೆ ತಂದು ಪಸರಿಸದಿರಯ್ಯ: ಓತಿ ಬೇಲಿ ಏರಿದಂತೆ ಎನ್ನ ಮನವಯ್ಯ–ಈ ಮುಂತಾದ ವಚನಗಳು ಶುದ್ಧ ಭಾವಗೀತೆಯ ಸತ್ವವನ್ನೆ ಒಳಗೊಂಡಿವೆ.

ಇಹಲೋಕದ ಜೀವನವನ್ನು ಸಾಧನೆಯ ಮಾರ್ಗಕ್ಕೆ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದೇ ಬಸವಣ್ಣನವರು ಬೋಧಿಸಿದ ಮುಖ್ಯ ತತ್ತ್ವ. ಅದಕ್ಕೆ ಜಾತಿ ಮತ ಉದ್ಯೋಗ ವಯಸ್ಸು ಯಾವುದೂ ಅಡ್ಡಿಯಾಗಲಾರದು. ಇಂಥ ನೈತಿಕ ಜೀವನವನ್ನು ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಸಮತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸುವ ಸಾಹಸ ಇವರದು. ಕೊಲ್ಲುವವನೇ ಮಾದಿಗ, ಹೊಲಸು ತಿನ್ನುವವನೇ ಹೊಲೆಯ. ಕುಲವೇನೋ ಅವಂದಿರ ಕುಲವೇನೋ ಸಕಲ ಜೀವಾತ್ಮರಿಗೆ ಲೇಸನೇ ಬಯಸುವ ಕೂಡಲ ಸಂಗಮ ಶರಣರೆಲ್ಲ ಕುಲಜರು–ಎಂದು ಹೇಳಿದುದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ಅದನ್ನು ಅಕ್ಷರಶಃ ಆಚರಣೆಗೂ ತಂದರು. ಹರಳಯ್ಯ ಮಧುವಯ್ಯ ಡೋಹರ ಕಕ್ಕಯ್ಯ, ಶಿವನಾಗವಯ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರು ಬಸವ ತತ್ತ್ವದ ಆಶ್ರಯವನ್ನು ಪಡೆದು ಶರಣರಾದರು.

ಇಹಲೋಕದ ಜೀವನವನ್ನು ಸಾಧನೆಯ ಸನ್ಮಾರ್ಗಕ್ಕೆ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದೇ ಬಸವಣ್ಣನವರು ಬೋಧಿಸಿದ ಮುಖ್ಯ ತತ್ತ್ವ. ಬಸವಣ್ಣನವರ ಕಾಯಕದ ಕಲ್ಪನೆ ಸಮಗ್ರ ಜೀವನ ದರ್ಶನವನ್ನು ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ವ್ಯಕ್ತಿ ಕೈಗೊಂಡ ಉದ್ಯೋಗ ಸಮಾಜದ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸುವಂತಿರಬೇಕು. ಅದರ ಫಲ ತನಗೆ ಮಾತ್ರವೇ ಅಲ್ಲದೆ ಸಮಾಜಕ್ಕೂ ದೊರೆಯಬೇಕು. ಆಗ ಸ್ವಾರ್ಥ ಅಳಿದು ವಿಶ್ವ ಶಕ್ತಿ ಅಂತರಂಗದೊಳಗೆ ಇಳಿದು ಬರಲು ಸಹಾಯಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಶರಣ ಪ್ರೇರಿತ ಕಾಯಕದಲ್ಲಿ ಮೇಲು ಕೀಳೆಂಬುದಿಲ್ಲ. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರೂ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಉದ್ಯೋಗ ಗಳನ್ನು ಮಾಡಲೇಬೇಕು. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಕಾರ್ಯತತ್ತ್ವದ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯವಾದ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಅಂದಂದಿನ ಕಾಯಕ ಅಂದಂದು ಮಾಡಿ ಶುದ್ಧರಾಗಬೇಕು. ಅಂದರೆ ತನಗೆ ಅಗತ್ಯವಾದುದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಶೇಖರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಾರದು. ಇದು ಸಮಾಜೋ–ಧಾರ್ಮಿಕ ತಳಹದಿಯಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷರೆಂಬ ಭೇದವನ್ನು ಅಳಿಸಿ ಹಾಕಿತು. ಅಕ್ಕಮಹಾದೇವಿ, ಲಕ್ಕಮ್ಮ, ಲಿಂಗಮ್ಮ, ಗಂಗಾಂಬಿಕೆ, ನೀಲಾಂಬಿಕೆ ಮೊದಲಾದ ಶರಣೆಯರು ಇದಕ್ಕೆ ಉಜ್ವಲ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಬಸವಣ್ಣನವರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಯ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯವಾದ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಅವರವರ ಪೂಜೆಯನ್ನು ಅವರವರೇ ಮಾಡಬೇಕು. ಅವರ ಉದ್ಧಾರವನ್ನು ಅವರೇ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಎಂಬುದು. ತನ್ನ ಪರವಾಗಿ ಇನ್ನಾರೋ ಪೂಜೆಯನ್ನು ಮಾಡುವರು ಧಾರ್ಮಿಕ ಶೋಷಣೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ. ತಾನುಂಬ ಊಟವನು ತನ್ನಾಶ್ರಯದ ರತಿಸುಖವನು ಬೇರೆ ಮತ್ತೊಬ್ಬರ ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿಸುವರೆ? ಎಂಬ ಸಾದೃಶ್ಯದಿಂದ ಬಸವಣ್ಣನವರು ಕಟುವಾಗಿ ಅದನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿದರು. ಹಾಗೆಯೆ ಪ್ರಾಣಿವಧೆಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಯಜ್ಞ ಯಾಗಾದಿಗಳನ್ನು, ಕರ್ಮವಾದವನ್ನು ಅಂಧಶ್ರದ್ಧೆಯನ್ನು ಖಂಡಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಇವರ ಕೆಲವು ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ವಿಡಂಬನೆ ಮೊನಚಾಗಿ ಬಂದಿದೆ. ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆ ಮದವೇರಿದ ಲೋಲುಪರನ್ನು ಕುರಿತು ಹೇಳಿರುವ ವಚನ:

ಹಾವು ತಿಂದವರ ನುಡಿಸಬಹುದು

ಗರ ಹೊಡೆದವರ ನುಡಿಸಬಹುದು

ಸಿರಿಗರ ಹೊಡೆದವರ ನುಡಿಸಲು ಬಾರದು ನೋಡಯ್ಯ

ಬಡತನವೆಂಬ ಮಂತ್ರವಾದಿ ಹೋಗಲು

ಒಡನೆ ನುಡಿವರು ಕೂಡಲಸಂಗಮದೇವ

ನೂರೆಂಟು ದೇವರುಗಳನ್ನು ಪೂಜಿಸುವ ಅವಿವೇಕಿಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಹೇಳಿರುವ ವಚನ:

ಮಡಿಕೆ ದೈವ ಮೊರ ದೈವ ಬೀದಿಯ ಕಲ್ಲು ದೈವ

ಹಣಿಗೆ ದೈವ ಬಿಲ್ಲನಾರಿ ದೈವ ಕಾಣಿರೋ

ಕೊಳಗ ದೈವ ಗಿಣಲು ದೈವ ಕಾಣಿರೋ

ದೈವ ದೈವವೆಂದು ಕಾಲಿಡಲಿಂಬಿಲ್ಲ

ದೈವನೊಬ್ಬನೇ ಕೂಡಲಸಂಗಮದೇವ

ಬಸವಣ್ಣನವರ ವೈಚಾರಿಕ ದೃಷ್ಟಿಕೋನ ಬೌದ್ಧಿಕ ವಿಕಾಸಕ್ಕೆ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮ ಸಾಧನೆಗೆ ತಳಹದಿಯಾಗಿದೆ. ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆ ಒಂದು ಅಪೂರ್ವವಾದ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು, ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಯನ್ನು ಇವರ ವಚನಗಳಿಂದ ಪಡೆಯಿತು. ಇವರ ಮಾತು ಮಾಣಿಕ್ಯದ ದೀಪ್ತಿಯಾಯಿತು, ನುಡಿದುದೆಲ್ಲ ಧರ್ಮವಾಯಿತು. ಇವರು ಯುಗಪ್ರವರ್ತಕ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದರು. (ಸಿ.ಪಿ.;*)

ಬಹಮನಿ ವಂಶ: ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ದಖನ್ನಿನ ಬಹುಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಒಡೆತನ ನಡೆಸಿದ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಯೂರಿದ ಪ್ರಥಮ ಇಸ್ಲಾಂ ರಾಜ್ಯ (1347–1538). ಹಸನ್‌ಗಂಗು ಎಂಬುವವನಿಂದ 1347ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು. ಸು.2 ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಈ ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿತು. ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನ ಮಹಮ್ಮದ್–ಬಿನ್–ತುಗಲಕನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವನ ದುರಾಡಳಿತದ

ವಿರುದ್ಧ ದಖನ್ನಿನ ಸರದಾರರು ದಂಗೆಯೆದ್ದು ದೌಲತಾಬಾದ್ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮಲ್ಲೇ ಒಬ್ಬನಾದ ಆಫ್ಘನ್ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ ಮುಖ್ ಎಂಬುವನನ್ನು ನಾಸಿರುದ್ದೀನ್ ಷಾ ಎಂಬ ಬಿರುದು ನೀಡಿ ದಖನ್ನಿನ ರಾಜನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದರು. ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ ಮುಖ್ ವೃದ್ಧ, ಸುಖಲೋಲುಪ, ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಅನರ್ಹನೆನಿಸಿದ. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಈತ ತನಗಿಂತಲೂ ಸಮರ್ಥನಾದ ಹಸನ್ ಗಂಗುವಿಗೆ ಅಧಿಕಾರ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ. ದಖನ್ನಿನ ಸರದಾರರು ಇವನನ್ನು ಅಬುಲ್ ಮುಜಫರ್ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಹಸನ್ ಬಹಮನ್ ಷಾ ಎಂಬ ಬಿರುದಿನಿಂದ 1347 ಆಗಸ್ಟ್ 3ರಂದು ರಾಜನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದರು.

ಹಸನ್ ಷರ್ಷಿಯನ್ ವೀರ ಇಸ್ ಫಂದಿಯಾರ್‌ನ ಮಗ ಬಹುಮನನ ಸಂತತಿಯವನೆಂದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಕೆ. ಆರ್. ಕಾನುಂಗೋ ಅವರ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಸಂತತಿಯ ಮೂಲಪುರುಷ ಹಸನ್ ಗಂಗು ಮತಾಂತರಗೊಂಡ ರೈನ್ ಎಂಬ ಹಿಂದು ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವ. ಗಂಗೂ ಎಂಬುದು ಪಶ್ಚಿಮ ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿದ್ದ ರೈನ ಪಂಗಡದ ಉಪಶಾಖೆ ಎಂದು ಈ ವಿಷಯದ ಮೇಲೆ ಹೊಸ ಬೆಳಕನ್ನು ಚೆಲ್ಲಿದ್ದಾರೆ. ಹಸನ್ ಬಡತನದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ, ತನ್ನ ಸ್ವಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಉಚ್ಚ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೇರಿದ ಎಂಬುದು ನಿರ್ವಿವಾದದ ಸಂಗತಿ.

ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲವನ್ನು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು: ಗುಲ್ಬರ್ಗವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳಿದ ಕಾಲ (1347–1422) ಮತ್ತು ಬೀದರನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳಿದ ಕಾಲ (ಜೂನ್ 1424–1528). ಇದಾದನಂತರದ ಬಹುಮನಿ ರಾಜ್ಯ ಐದು ಷಾಹಿ ರಾಜ್ಯಗಳಾಗಿ ಒಡೆದು ಹೋಯಿತು. ಈ ಎರಡೂ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರದೊಡನೆ ಸತತವಾಗಿ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಮೊದಲನೆಯ ದೊರೆ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಹಸನ್ ಬಹಮನ್ ಷಾ (1347–58) ದೂರದೃಷ್ಟಿಯುಳ್ಳ ಸಮರ್ಥ ದೊರೆ. ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ದೌಲತಾಬಾದಿನಿಂದ ಗುಲ್ಬರ್ಗಕ್ಕೆ ಬದಲಾಯಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಅಹಸಾನಬಾದ್ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟ. ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ನಗರ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬಂದಿತಲ್ಲದೆ, ಅಲ್ಲಿ ಅರಮನೆ, ಪೇಟೆಬೀದಿ, ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಇತರ ಅನೇಕ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ತಲೆಯೆತ್ತಿದುವು. ಇದು ದಖನ್ನಿನ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ನಗರ ಕರ್ನಾಟಕ, ಆಂಧ್ರ ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ತತ್‌ಕ್ಷಣ ಬಹಮನ್ ಷಾ ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ಪಾಳೆಯಗಾರರನ್ನು ತನ್ನ ಹತೋಟಿಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದ. ದಖನ್ನಿನಲ್ಲಿದ್ದ ತುಗಲಕ್‌ನ ಸೇನೆಯನ್ನು ಹೊಡೆದೋಡಿಸಲು ನಾಸಿಕ್ ನಗರಕ್ಕೆ ಈತ ಸೇನೆಯ ತುಕಡಿಯೊಂದನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಬಿಜಾಪುರವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ಕೊಲ್ಲಾಪುರ, ಮತ್ತು ಕೊಂಕಣ ಬಂದರುಗಳಾದ ದಾಬೋಲ್ ಮತ್ತು ಖಾರೆ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡ. ಸೂರೆ ಮಾಡಿದ ನಿಧಿಯಿಂದ ಬಲವಾದ ಸೇನೆ ಕಟ್ಟಿದ. ಈತನ ರಾಜ್ಯ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ವೈನಗಂಗಾ ನದಿಯಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣ ನದಿಯವರೆಗೂ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ದೌಲತಾಬಾದ್‌ನಿಂದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬೋಂಗೀರ್ ನಡುವೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಾಗಿ ಈತ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ದೌಲತಾಬಾದ್, ಬೀರಾರ್ ಮತ್ತು ಬೀದರ್ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ, ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರ ಕೊಟ್ಟ. ಈತನ ಸಾಹಸ ಕಾರ್ಯಗಳು ದಕ್ಷಿಣದ ಪ್ರಬಲ ರಾಜ್ಯಗಳಾದ ವಾರಂಗಲ್ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರಗಳ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದುವು. ಸಮಕಾಲೀನ ಬರೆಹಗಾರರು, ಈತ ನಿಷ್ಪಕ್ಷಪಾತ ದೊರೆ, ಪ್ರಜಾರಕ್ಷಕ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮಶ್ರದ್ಧೆಯುಳ್ಳವ, ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವನ ಪ್ರಜೆಗಳೂ ಸೈನಿಕರೂ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತೃಪ್ತ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹಸನ್ ಗಂಗು 1358ರಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ ಮೇಲೆ ಅವನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್ (1358–75)ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ. ಈತನ ಆಳಿಕೆಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ವಿಜಯನಗರದೊಡನೆ ಸತತವಾಗಿ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತು. ವಾರಂಗಲ್ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರಗಳು ಒಂದು ಗೂಡಿ ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದುವು. ಮಹಮ್ಮದ್ ಈ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಎದುರಿಸಿದ.

ಮತೀಯವಾದ ಅಂಶಕ್ಕಿಂತ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಅಂಶಗಳೇ ಬಹಮನಿ ವಿಜಯನಗರಗಳ ನಡುವಣ ಕಹಿ ಸಂಬಂಧಗಳಿಗೆ ಪ್ರೇರಕಶಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದುವು. ವಾರಂಗಲ್ ಕಾಪಯ ನಾಯಕ ಕಾಟಾಲ ಕೋಟೆಯನ್ನೂ ಬುಕ್ಕ ಕೃಷ್ಣಾ–ತುಂಗ ನಡುವಣ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೂ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡುವಂತೆ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನನನ್ನು ಕೇಳಿಕೊಂಡರು. ಈ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಮಹಮ್ಮದ್ ಎರಡೂ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ತನ್ನದೆ ಆದ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನು ಮುಂದಿಟ್ಟಾಗ ಅದು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪರ್ಯವಸಾನಗೊಂಡಿತು. 1362ರಲ್ಲಿ ಬುಕ್ಕ ರಾಯಚೂರು ದೋಆಬ್ ಮೇಲೆ ದಾಳಿಮಾಡಿದ. ವಾರಂಗಲ್‌ನ ಸೇನೆ ಕೌಲಾಸ್ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಿತು. ಮಹಮ್ಮದ್ ಕಾಪಯನಾಯಕನ ಮೇಲೆ ಎರಗಿ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಯುದ್ಧದ ಪರಿಹಾರ ಕೊಡುವಂತೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. 1363ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾಗಿ ಅದರಲ್ಲೂ ವಾರಂಗಲ್ಲಿನ ದೊರೆ ಸೋತುಹೋದನಲ್ಲದೇ ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ಕೋಟೆಯನ್ನೊಪ್ಪಿಸಿದ. ಅದು ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದ ಖಾಯಂ ಗಡಿಯಾಯಿತು. ಮಹಮ್ಮದ್ ಹೆಚ್ಚಿನ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ಸೂರೆ ಮಾಡಿದ್ದರ ಜೊತೆಗೆ, ವಜ್ರವೈಡೂರ್ಯಖಚಿತ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ಈ ಸಿಂಹಾಸನವೇ ಬಹಮನಿ ಮನೆತನದ ರಾಜಸಿಂಹಾಸನವಾಗಿ ಉಳಿಯಿತು. ವಿಜಯನಗರದ ವಿರುದ್ಧವೂ ಈತ ಜಯಶೀಲನಾಗಿ ಮುದ್ಗಲ್ಲನ್ನು ಪಡೆದ.

ಮಹಮ್ಮದ್‌ನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಅಷ್ಟು ಸಮರ್ಥರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಈತನ ಮಗ ಮುಜಾಹಿದ್ (1375–78) ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ. ವಿಜಯನಗರದ ಮೇಲೆ ನಡೆಸಿದ ಯುದ್ಧದಿಂದ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಇವನ ದಾಯಾದಿ ದಾವೂದ್ ಎಂಬಾತ ಇವನನ್ನು ಕೊಲೆ ಮಾಡಿದ. ಮುಂದೆ ದಾವೂದನಿಗೂ ಅದೇ ಗತಿಯಾಯಿತು. ದಾವೂದನ ತಮ್ಮ 2ನೆಯ ಮಹಮದ್ (1378–97) ಸಿಂಹಾಸನ ಏರಿದ. ಈ ಹದಗೆಟ್ಟ ದುಃಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ವಿಜಯನಗರದ ಸೇನೆ ಗೋವ ಸೇರಿದಂತೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಸುಸಂಸ್ಕೃತನಾಗಿದ್ದ 2ನೆಯ ಮಹಮದ್‌ನ ಆಳಿಕೆ ಶಾಂತಿಪೂರ್ಣವಾಗಿತ್ತು. ಸಾಧುಸಂತರು ಮತ್ತು ಪಂಡಿತರಿಗೆ ತನ್ನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದ. ಸ್ವತಃ ಪಂಡಿತನಾಗಿದ್ದ ಈ ಸುಲ್ತಾನನನ್ನು ಪ್ರಜೆಗಳು ಆದರದಿಂದ ಗೌರವಿಸಿದರು. ಕ್ಷಾಮ ತಲೆದೋರಿದಾಗ ಮಾಳವ ಮತ್ತು ಗುಜರಾತ್‌ಗಳಿಂದ ಧಾನ್ಯವನ್ನು ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಅನಾಥಾಲಯಗಳನ್ನು ರಾಜ್ಯದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ.

2ನೆಯ ಮಹಮದ್‌ನ ಅನಂತರ 2ನೆಯ ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬಂದು ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಆಳಿ, ಆಸ್ಥಾನದ ಕುತಂತ್ರಗಳಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿ ಸಿಂಹಾಸನ ಕಳೆದುಕೊಂಡ.

ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದವನು ತಾಜುದ್ದೀನ್ ಫಿರೋಜ್ (1397–1422). 1397, 1406 ಮತ್ತು 1417 ರಲ್ಲಿ ಈತ ವಿಜಯನಗರದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ನಡೆಸಿದ್ದರಿಂದ ಈತನ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆಯಿತು. ಗುಲ್ಬರ್ಗದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು 2ನೆಯ ಹರಿಹರ ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ ಸಾಗರ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಸಮರ್ಥನಾಗಿದ್ದ ಫಿರೋಜ್ ಆ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಪುನಃ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, ಕೃಷ್ಣಾ ನದಿ ದಾಟಿ ವಿಜಯನಗರದ ಮೇಲೆ ಹಠಾತ್ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ. ಈ ಯುದ್ಧಗಳಿಂದ ಎರಡುಪಕ್ಷಗಳಿಗೂ ಯಾವ ರೀತಿಯ ಜಯವೂ ದೊರಕಲಿಲ್ಲ. ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಕೇರ್ಲಾದ ರಾಜ ನರಸಿಂಗರಾಯನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿ ಅವನನ್ನು ಫಿರೋಜ್ ಸೋಲಿಸಿದ. ತೆಲಂಗಾಣದ ಕಾತಯ ವೇಮನನ್ನು ಶರಣಾಗತನಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಆದರೆ ಅವನು ಬಹಮನಿ ಸೇನೆಯ ದಂಡನಾಯಕ ಆಲಿಖಾನನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತನ್ನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಪಡೆದ. 1406ರಲ್ಲಿ ದೇವರಾಯನೊಡನೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಫಿರೋಜನಿಗೆ ಜಯ ದೊರೆಯಿತೆಂದು ಫೆರಿಸ್ತ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. 1417–20ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮೂರನೆಯ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಹಾನಗಲ್ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಿದಾಗ ವಿಜಯನಗರದ ಸೇನೆ ಫಿರೋಜನನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟುವಂತೆ ಮಾಡಿತು.

ವಿಜಯನಗರದ ಮತ್ತು ಬಹಮನಿಗಳ ನಡುವಣ ದೀರ್ಘಕಾಲದ ಯುದ್ಧದಿಂದ ಯಾವ ಪರಿಣಾಮವೂ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಯಥಾಸ್ಥಿತಿಯೇ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ರಾಯಚೂರ್ ದೋ ಅಬ್ ವಿಜಯನಗರದ ಕೈಯಲ್ಲೇ ಉಳಿಯಿತು. ಫಿರೋಜನ ಸೋಲಿನಿಂದ ಅವನಿಗೆ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ತೊಂದರೆಗಳು ಉಂಟಾದವು. ಅವನ ತಮ್ಮ ಅಹಮದ್ ಮತ್ತು ಮಗ ಹಸನ್ ನಡುವೆ ಭಿನ್ನತೆ ತಲೆದೋರಿತು. ಅಹಮದ್‌ಗೆ ಸೇನೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿತು. ಅವನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಮುತ್ತಿದ. ತಮ್ಮನ ಪರವಾಗಿ ಫಿರೋಜ್ ಸಿಂಹಾಸನ ತ್ಯಾಗಮಾಡಿದ ಕೆಲವು ದಿವಸಗಳ ತರುವಾಯ ಫಿರೋಜ್ ಮರಣಹೊಂದಿದ. 1422ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರಿನಲ್ಲಿ ಅಹ್ಮದ್ ಸಿಂಹಾಸನ ಏರಿದ. ಫಿರೋಜ್ ಒಳ್ಳೆಯ ದೊರೆ, ಪಂಡಿತ. ಅವನು ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರಿಗೂ ಕವಿಗಳಿಗೂ ಇತಿಹಾಸಕಾರರಿಗೂ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದ. ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಆಸಕ್ತಿ. ಈತ ದೌಲತಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ವೀಕ್ಷಣಾಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಭೀಮಾನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಫಿರೋಜಾಬಾದ್ ಎಂಬ ಹೊಸನಗರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ದಾಬಲ್ ಮತ್ತು ಚೌಲ್ ಬಂದರುಗಳನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿದ. ಪರ್ಷಿಯ, ಅರೇಬಿಯ, ಆಫ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಯುರೋಪ್ ದೇಶಗಳ ಹಡಗುಗಳು ಈ ಬಂದರುಗಳಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದವು.

1422 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 22ರಂದು ಶಿಹಾಬುದ್ದೀನ್ ಅಹ್ಮದ್ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಜೂನಿನಲ್ಲಿ ಅಹ್ಮದ್ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಗುಲ್ಬರ್ಗದಿಂದ ಬೀದರಿಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಿದ, ವಾರಂಗಲ್ಲಿನ ಕಡೆಗೆ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಸ್ಥಾನದ ಸರದಾರರ ನಡುವೆ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಅಂತಃಕಲಹ ಉಂಟಾಗಿ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ಪಕ್ಷಗಳೇರ್ಪಟ್ಟು ರಾಜ್ಯದ ಏಕತೆ ಮತ್ತು ಸಮಗ್ರತೆಗೆ ಅಪಾಯ ಒದಗಿತು. ಒಂದು ಕಡೆ ದಖನ್ನಿನ ಸರದಾರರು ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಪರದೇಶಿ ಸರದಾರರ ನಡುವೆ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳಿಗಾಗಿ ಪೈಪೋಟಿ ಆರಂಭವಾಗಿ ಅನೇಕ ಕೊಲೆ ಸುಲಿಗೆಗೆ ಕಾರಣವಾದವು. ದಖನ್ನಿನ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಸರದಾರರು ಮತ್ತು ಆಫ್ರಿಕನ್ ಮಿತ್ರರು, ವಿದೇಶಿ ಸರದಾರರಲ್ಲಿ ಟರ್ಕರು, ಅರಬರು, ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ಮತ್ತು ಮುಘಲರು ಪ್ರಮುಖರಾಗಿದ್ದರು. ಸ್ಥಳೀಯರಿಗಿಂತ ವಿದೇಶೀ ಪಕ್ಷದವರು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದುದರಿಂದ ಸ್ಥಳೀಯರಿಗೆ ಅವರ ಬಗ್ಗೆ ಅಸೂಯೆ ಮೂಡಿತು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಭೇದಗಳಿಂದ ಇದು ಮತ್ತಷ್ಟು ತೀವ್ರಗೊಂಡಿತು. ದಖನ್ನಿನ ಜನರು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಸುನ್ನಿ ಪಂಥಕ್ಕೆ

ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಅವರ ಎದುರಾಳಿಗಳು ಷಿಯಾ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದ ಇತಿಹಾಸ ಇನ್ನು ಮುಂದೆ ಪಿತೂರಿ, ಕೊಲೆಗಳ ಕಥೆಯಾಗಿದ್ದು ಇದು ರಾಜ್ಯ ಛಿದ್ರಗೊಳ್ಳುವತನಕವೂ ಅದರ ಜೀವಸತ್ತ್ವವನ್ನು ಹೀರಿತು.

ಅಹ್ಮದ್ ಪ್ರಬಲವಾದ ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ವಿಜಯನಗರದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿದ. ಫೆರಿಸ್ತನ ಪ್ರಕಾರ ಬಹಮನಿ ಸೇನೆಗೆ ಗೆಲುವಾಯಿತು. ಮಾಳ್ವ ಮತ್ತು ಗುಜರಾತ್‌ಗಳೊಡನೆ ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಪರ್ಕ ಪಡೆಯಿತು. ಮಾಳ್ವದ ಮುಸ್ಲಿಮ್ ದೊರೆಯ ಮೇಲೆ ಅಹ್ಮದ್ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ ಅವನನ್ನು ಸದೆಬಡಿದ. ಆದರೆ ಗುಜರಾತಿನ ಮೇಲೆ ಅವನ ಧಾಳಿ ವಿಫಲವಾಯಿತು. 1430ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಎರಡನೆಯ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯೂ ವಿಫಲವಾಯಿತು. 1433ರಲ್ಲಿ ತೆಲಂಗಾಣದತ್ತ ನಡೆದು ವಾರಂಗಲ್ ಮೊದಲಾದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಹ್ಮದ್ 1436 ಏಪ್ರಿಲ್ 17ರಂದು ನಿಧನನಾದ. ಒಂದನೆಯ ಅಹ್ಮದ್‌ನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಅಹ್ಮದ್ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ (1436–58). ವಿಜಯನಗರದ 2ನೆಯ ದೇವರಾಯನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಖಾನ್‌ದೇಶದ ರಾಜರುಗಳನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿದ. ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಗೋರಿಯ ಮೇಲೆ ಭವ್ಯವಾದ ಗೋಳವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. 1436ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತು 1443ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ 'ದೊಡನೆ ದೋ ಆಬ್‌ನಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆದವು. ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಕೊಂಕಣದ ಪಾಳೆಯಗಾರರನ್ನು ಶರಣಾಗತರಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮಹ್ಮೂದ್ ಗಾವಾನ್ ಇವನ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ.

2ನೆಯ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಅಹ್ಮದ್‌ನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಹುಮಾಯೂನ್ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು (1458–61) ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ. ಇವನ ಮಗ ನಿಜಾಮುದ್ದೀನ್ ಅಹ್ಮದ್ (1461–63) ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಅವನು ಎಂಟು ವರ್ಷದ ಬಾಲಕ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಹ್ಮೂದ್ ಗಾವಾನ್ ಸಮರ್ಥ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ. ಸುಲ್ತಾನ ಅಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಕನಾದ್ದರಿಂದ ಒಂದು ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿ ಮಂಡಳಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಸುಲ್ತಾನನ ತಾಯಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಧಾನಿಯೂ ಈ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಮಂಡಲಿ ಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಸುಲ್ತಾನನ ತಾಯಿ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಸಮರ್ಥ ಮಹಿಳೆಯಾಗಿದ್ದು, ಗಾವಾನನಂಥ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ಆಯ್ಕೆಮಾಡಿ ರಾಜ್ಯ ಕಷ್ಟಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಅದನ್ನು ಕಾಪಾಡುವ ಹೊಣೆ ಹೊತ್ತಳು. ಒರಿಸ್ಸದ ದೊರೆ ಕಪಿಲೇಂದ್ರ ಈ ಸಂದರ್ಭ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಬೀದರಿನ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡಾಗ ಗಾವಾನ್ ಅವನನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ. ಮಾಳ್ವದ ದೊರೆ ಇದನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದಾಗ ಗುಜರಾತಿನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಗಾವಾನ್ ಅವನನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕಟ್ಟಿದ. ನಿಜಾಮುದ್ದೀನ್ ಅಹ್ಮದ್‌ನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಕಿರಿಯ ತಮ್ಮ 3ನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್ (1463–82) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. 1466ರ ತನಕ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿ ಮಂಡಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. ಆ ವರ್ಷ ಗಾವಾನ್ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿ ಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. ಗಾವಾನನ ಯುದ್ಧ ನಿಪುಣತೆಯಿಂದಾಗಿ, ರಾಜ್ಯ ಒರಿಸ್ಸದಿಂದ ಗೋವದವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿತು. ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿ, ಬೆಳಗಾಂವಿ ಮತ್ತು ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಗೆದ್ದು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ ಹಾಗೂ ಕೊಂಕಣದ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತನ್ನ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ವಿಜಯನಗರದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಗೋವವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇದೆಲ್ಲದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ರಾಜ್ಯದ ಐಶ್ವರ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಗಾವಾನನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಧೈರ್ಯ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿ ಲಷ್ಕರಿ ಎಂಬ ಬಿರುದಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾದ. ಕಂಚಿ ಯವರೆಗೂ ಅವನು ನಡೆಸಿದ ಧಾಳಿ ಹೆಸರಾದದ್ದು.

ಗಾವಾನ್ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಇಲಾಖೆಯನ್ನೂ ಸುಧಾರಣೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದ. ಹಣಕಾಸು ನ್ಯಾಯಾಡಳಿತ ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ದ್ವಿಗುಣವಾಯಿತು. ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಮೊಟಕುಗೊಳಿಸಿ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಮನೋಭಾವನೆಯನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿದ. ಹೊಸ ಕಂದಾಯ ಪದ್ಧತಿ ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಭೂಮಿಯನ್ನು ಅಳೆಸಿ ಕಂದಾಯವನ್ನು ಹಣದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕೊಡುವ ಕ್ರಮ ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಸೇನೆಯನ್ನು ಸುಧಾರಿಸಿ ಅದರ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ. ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರವನ್ನು ನಿರ್ಮೂಲ ಮಾಡಿ ಜನರಿಗೆ ಅನುಕೂಲ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. ಸಾಹಿತ್ಯ ಕಲೆಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ. 1461ರಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿ ಬೀದರಿನಲ್ಲಿ ಮದರಸಾವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಸ್ವತಃ ಪಂಡಿತನಾಗಿದ್ದ ಗಾವಾನ್ ಅನೇಕ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ. ಮದರಸಾಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಪಂಡಿತರನ್ನು ಆಹ್ವಾನಿಸಿದ. ಮೂರು ಅಂತಸ್ತುಳ್ಳ ಈ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಿಗೂ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೂ ಸ್ಥಳಾವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಡಲಾಗಿದ್ದಿತು. ಗಾವಾನನ ಬಳಿ ಇದ್ದ ಪುಸ್ತಕ ಭಂಡಾರದಲ್ಲಿ 1000 ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಿದ್ದುವು. ಗ್ರಂಥಾಲಯದಲ್ಲಿ 3000 ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಿದ್ದುವು.

ಗಾವಾನನ ಆಡಳಿತ ವಿಚಕ್ಷಣತೆ ಹಾಗೂ ಸರ್ಕಾರದ ಮೇಲಿನ ಅವನ ಹತೋಟಿಯಿಂದ ದಖ್ಖನ್ ಸರದಾರರಿಗೆ ಅಸೂಯೆಯುಂಟಾಯಿತು. ಅವನನ್ನು ಕೊಲೆ ಮಾಡಲು ಯೋಚಿಸಿದರು. ದಖನ್ ಮತ್ತು ವಿದೇಶೀ ಸರದಾರರ ನಡುವೆ ಮನಸ್ತಾಪ ಉಂಟಾಯಿತು. ಗಾವಾನ್ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆಯಿಂದ ಈ ಎರಡು ಪಕ್ಷಗಳನ್ನು ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟು ಕೊಳ್ಳಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಆದರೂ ದಖನೀ ಸರದಾರರ ಕುತಂತ್ರಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾಗಬೇಕಾಗಿ ಬಂತು. ಗಾವಾನನ ಮರಣದಿಂದ ಬಹಮನೀರಾಜ್ಯದ ಶಕ್ತಿ ಉಡುಗಿಹೋಯಿತೆನ್ನಬಹುದು.

3ನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್‌ನ ಅನಂತರ ಶಿಹಾಬುದ್ದೀನ್ ಮಹ್ಮೂದ್ (1482–1518) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನಿಗೆ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸತ್ವವಾಗಲಿ ರಾಜ್ಯದ ಐಕ್ಯವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ನೆರವಾಗಬಲ್ಲ ದಕ್ಷಮಂತ್ರಿಯ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನವಾಗಲಿ ದೊರಕಲಿಲ್ಲ. ದಖನಿ ಮತ್ತು ಪರದೇಶೀ ಸರದಾರರ ನಡುವೆ ದ್ವೇಷಾಸೂಯೆ ನೂರ್ಮಡಿಗೊಂಡಿತು. ಪ್ರಾಂತೀಯ ಗವರ್ನರುಗಳು ಈ ಅನಾಯಕತ್ವ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಅವಕಾಶವನ್ನು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಲು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡರು. ಮಹಮ್ಮದ್‌ನ ನಾಮ ಮಾತ್ರದ ಅಧಿಕಾರ ರಾಜಧಾನಿಯ ಸುತ್ತ ಮುತ್ತಲ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ಇವನು ಮತ್ತು ಇವನ ನಾಲ್ವರು ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳು ತುರ್ಕಿವಂಶದ ಖಾಸಿಮ್ ಬರೀದ್ ಅನಂತರ ದಖನ್ನಿನ ನರಿ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ ಅವನ ಮಗ ಅಮೀರ್ ಅಲಿ ಬರೀದ್‌ರ ಕೈಗೊಂಬೆಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಸಂತತಿಯ ಕೊನೆಯ ದೊರೆ ಕಲೀಮುಲ್ಲಾ ಕಳೆದುಹೋಗಿದ್ದ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಪಡೆಯಲು ಬಾಬರನ ನೆರವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ರಹಸ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ನಿರಾಶನಾದ. ಸು.1538ರಲ್ಲಿ ಈತ ಕಾಲವಾದ ಮೇಲೆ ಸು.180ವರ್ಷಗಳ ಆಳಿಕೆಯ ಬಹಮನಿ ಮನೆತನ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಮುಂದೆ ಆಸ್ಥಾನದ ಎರಡು ಪಕ್ಷಗಳಿಗೂ ಅದರಲ್ಲೂ ದಖನ್ ಪಕ್ಷ ನಾಯಕ ಹಸನ್ ನಿಜಾಮ್ ಉಲ್ ಮುಲ್ಕ್ ಮತ್ತು ಪರದೇಶಿಗಳ ಪಕ್ಷದ ನಾಯಕ ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್ ಖಾನರ ನಡುವೆ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧೆ ಹೆಚ್ಚುತ್ತ ನಡೆಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ಪರದೇಶಿ ಪಕ್ಷ ಬಿಜಾಪುರಕ್ಕೆ ನಿರ್ಗಮಿಸಿತು. ಅದರ ನಾಯಕ ಆದಿಲ್‌ಖಾನ್ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯ ಕಟ್ಟಿದ. ಬಹಮನಿರಾಜ್ಯ ಐದು ಶಾಹಿರಾಜ್ಯಗಳಾಗಿ ಒಡೆಯಿತು. ಅವುಗಳೇ ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್ ಶಾಹಿ, ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಕುತುಬ್ ಶಾಹಿ, ಅಹಮದ್ ನಗರದ ನಿಜಾಂಶಾಹಿ, ಬಿರಾರಿನ ಇಮಾಮ್ ಶಾಹಿ ಮತ್ತು ಬಿದರೆಯ ಬರೀದ್ ಶಾಹಿ ರಾಜ್ಯಗಳು. (ಬಿ.ಎಸ್.ಎ.)

ಆಡಳಿತ: ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಡಳಿತಕ್ಕಿಂತ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಡಳಿತ ಹೆಚ್ಚು ಭಿನ್ನವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ರಾಜನೇ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶ, ಮುಖ್ಯ ಸೇನಾಪತಿ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಮುಖಂಡ. ರಾಜ ದೇವರ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆಯಿತ್ತು. ಅವನ ಅಧಿಕಾರ ಸೀಮಾತೀತ. ದೇಶದ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ ಮಂತ್ರಿಗಳ ಸಲಹೆ ಕೇಳುತ್ತಿದ್ದ. ಗಾವಾನನು ಸುಮಾರು 30ವರ್ಷ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ ನೆಪಮಾತ್ರಕ್ಕಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ರಾಜಾಜ್ಞೆಗಳೆಲ್ಲ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯ ಮೂಲಕವೇ ಹೋಗಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಅಮೀರಿ ಜುಮ್ಲ ಎಂದು ಅರ್ಥಮಂತ್ರಿಯನ್ನು ವಿದೇಶಾಂಗ ಮಂತ್ರಿಯನ್ನು ಆಷಾಫ್ ಎಂದೂ ನ್ಯಾಯಾಡಳಿತ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಿಗೆ ಸದರ್–ಇ–ಜಹಾನ್ ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಮಾನ್ಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳ ನಿರ್ವಹಣೆಯನ್ನು ದೇಸಾಯಿ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ವಜೀರ್, ಕೊತ್ವಾಲ್ ಮತ್ತು ದಿವಾನ್‌ರೆಂಬ ಉಪಮಂತ್ರಿಗಳಿದ್ದರು.

ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಗವರ್ನರ್‌ಗಳಿಗೆ ತರಫ್‌ದಾರರೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕ ಹಸನ್‌ಗಂಗು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಾಲ್ಕು ತರಫ್‌ಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದ್ದ. ಈ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಗಾವಾನ್ ಅವರ ಅಧಿಕಾರ ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಿದ. ಹಸನ್‌ಖಾನ್ ಮತ್ತು ಮಲಿಕ್‌ಗಳೆಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ. ಅಧಿಕಾರ ವರ್ಗದ ವರಿಷ್ಠರಿಗೆ ಕುತುಬ್–ಉಲ್–ಮುಲ್ಕ್ ಮತ್ತು ಖ್ವಾಜಾ–ಜಹಾನ್ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರು ಅಧಿಕಾರವರ್ಗದ ಉಕ್ಕಿನ ಚೌಕಟ್ಟಿನಂತಿದ್ದರು. ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿ, ಸೇನೆಯ ಜಮಾವಣೆ, ಸೇನೆಯ ನಾಯಕತ್ವ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ನೇಮಕ ಇವು ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಗಳ ಕರ್ತವ್ಯಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಒಂದೇ ಕಡೆ ತಳವೂರದಂತೆ ಮಾಡಲು ತರಫ್‌ದಾರರನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಡೆಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವಿತ್ತು. ಮಹ್ಮೂದ್ ಗಾವಾನ್ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಎಂಟು ವಿಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದ. ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ತರಫ್‌ದಾರರು ಬಹಮನಿ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಮಂತ್ರಿಗಳಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದುದುಂಟು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಮಹ್ಮೂದ್ ಗಾವಾನ್ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಬಿಜಾಪುರ ವಿಭಾಗದ ತರಫ್‌ದಾರನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಅವನು ಆಮೀರಿ ಜುಮ್ಲಾ ಸಹ ಆಗಿದ್ದ. ತರಫ್‌ಗಳನ್ನೂ ಸರ್ಕಾರಗಳಾಗಿ, ಸರ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಪರಗಣಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪರಗಣದಲ್ಲೂ ಗೊತ್ತಾದ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಹಳ್ಳಿಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಗ್ರಾಮಾಡಳಿತ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಘಟಕವಾಗಿತ್ತು. ಆಡಳಿತ ಈ ಬಗೆಯ ಅಡಿಗಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿತ್ತು.

ಶಾಸನಗಳು: ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಶಾಸನಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಪಾರಸೀ ಮತ್ತು ಅರಬ್ಬಿ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಕನ್ನಡ, ತೆಲುಗು, ಮರಾಠಿ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳೀಯ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಿದ ದ್ವಿಭಾಷಾ ಶಾಸನಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಆರಂಭದ ಶಾಸನಗಳಿರುವುದು ಅರಬ್ಬಿ ಭಾಷೆಯ ಗದ್ಯದಲ್ಲೆ. ಅನಂತರ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದ ಪಾರಸಿ ಭಾಷೆಯ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಪದ್ಯಶೈಲಿಯನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿವೆ. ಈ ಭಾಷೆಯ ಗದ್ಯ ಶಾಸನಗಳು ಆರಂಭದಲ್ಲೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಮಹಮ್ಮದೀಯ ಶಾಸನಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಭಾಷಾ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಮನಾರ್ಹವಾದದ್ದು. ಆದರೆ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಪಾರಸೀ ಭಾಷೆಯ ಪದ್ಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಕಲುಷಿತ ಭಾಷೆ. ವ್ಯಾಕರಣ ಹಾಗೂ ಛಂದಸ್ಸಿನ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸದ ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೋಷಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಆದರೆ ಬಳಸಿದ ಲಿಪಿಮಾತ್ರ ಕಾಗದಗಳ ಮೇಲಿನ ಬರೆಹಗಳಷ್ಟೇ ಸುಂದರ ಅಲಂಕಾರಿಕ.

ಕುಫಿ, ನಸ್ಖ್, ಥುಲ್ತ್, ನಸ್ತಾಲಿಕ್ ಹಾಗೂ ತುಘ್ರಾ ಇವರು ಬಳಸಿದ ಲಿಪಿಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಅಲಂಕಾರಿಕವಾದದ್ದು ನಸ್ಖ್‌ಲಿಪಿ. ಬಿಲ್ಲು ಮತ್ತು ಬಾಣದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಧ್ವಜಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದ ಸೈನ್ಯ ಶಿಸ್ತಿನಿಂದ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಿರುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ತುಘ್ರಾ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಪಕ್ಷಿಗಳ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಂಹ ಅಥವಾ ಹುಲಿಯ ಚಿತ್ರ ಹೋಲುವ ಅಕ್ಷರ ಜೋಡಣೆ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದ್ದು ಇದು ಸೂಚಿಸುವುದು ದೈವ ಸಿಂಹವೆನಿಸಿದ ಆಲಿಯನ್ನು. ಆದರೆ ಇವನ್ನು ದೃಷ್ಟಿದೋಷಪರಿಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ ಎಂಬ ಒಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಇಂತಹ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ದಖನ್ನಿನ ಕೋಟೆ ಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಾಣಬಹುದು. ಥುಲ್ತ್ ಹಾಗೂ ಸನ್ತಾಲಿಕ್‌ಗಳು ನಸ್ಖ್‌ನ ಉಪಶೈಲಿಗಳು.

ಈ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬಲುಮಟ್ಟಿಗೆ ಮಸೀದಿ, ಗೋರಿ ಅಥವಾ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಹೆಸರು, ಕಟ್ಟಡ ಕಟ್ಟಿಸಿದವನ ಹೆಸರು, ಶಾಸನದ (ಅಥವಾ ಕಟ್ಟಡ ಕಟ್ಟಿಸಿದ) ಕಾಲಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಕೋಟೆ, ಬಾಗಿಲುವಾಡ, ಬಾವಿ, ಮುಂತಾದವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಅಥವಾ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಸಿದ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕತ್ತಿ, ಬಂದೂಕು ಮುಂತಾದ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳ ಮೇಲೂ ಮುದ್ರೆಗಳು, ಪತ್ರಗಳು ಮುಂತಾದ ದೈನಂದಿನ ಬಳಕೆಯ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೂ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿಸಿರುವ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಇದು ಆ ಕಾಲದ ಪದ್ಧತಿಯಾಗಿತ್ತು ಎನ್ನಬಹುದು. ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಶಿಲೆಗಳನ್ನು ಶಾಸನಗಳಿಗೆ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಯಾವ ಒಂದು ತಾಮ್ರಶಾಸನವೂ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಶಾಸನ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಸ್ಥಾನಪಲ್ಲಟಗೊಳಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಹಲವಾರು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಮಸೀದಿಗಳಲ್ಲಿ ಇರಬಹುದಾದ ಶಾಸನಗಳು ಗೋರಿಗಳ ಮೇಲೂ ಗೋರಿಯ ಶಾಸನಗಳು ಮಸೀದಿಗಳ ಮೇಲೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಕಲ್ಲಿನೊಳಗೆ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯುವ ಪದ್ಧತಿಯ ಜೊತೆಗೆ ಸುತ್ತಲಿನ ಭಾಗವನ್ನು ತೆಗೆದು ಅಕ್ಷರಗಳು ಉಬ್ಬಿದಂತೆ ಕಡೆದಿರುವುದೂ ಬರೆಹದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕಾಗದದ ಬಳಕೆ ತಿಳಿದಿತ್ತಾದ್ದರಿಂದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಕ್ರಮೇಣ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತ ಬಂತು. ಇದರಿಂದ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಯೋಜನ ಕಂಡುಬರಲಿಲ್ಲವೆಂದೇ ಈ ಸಮಕಾಲೀನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದೆನಿಸುವ ಯಾವ ಶಾಸನಗಳೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಅರಸರ ವಂಶಾವಳಿ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಲಭಿಸುವ ವಿವರಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ಇತಿಹಾಸಕಾರರ, ಯಾತ್ರಿಕರ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಲ್ಲಿನ ಹೇಳಿಕೆಗಳಿಗೆ ಪುಷ್ಟಿ ನೀಡುತ್ತವೆ ಅಥವಾ ಆ ಹೇಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆಯುತ್ತದೆ.

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರು ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ಲೋಹಗಳಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವಿನ್ಯಾಸ, ತೂಕ ಮತ್ತಿತರ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲೂ ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನರ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನೇ ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇವರು ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದ ಟಂಕಗಳು ಮಹಮ್ಮದ್–ಬಿನ್–ತುಗಲಕ್‌ನ ದೀನಾರ್‌ಗಳಷ್ಟೇ ತೂಕವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳ ತೂಕ ಸು.170–199 ಗ್ರೇನ್‌ಗಳು. ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸು.170 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದವು. ಆದರೆ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ತೂಕದ ನಾಣ್ಯ 260 ಗ್ರೇನ್. ಅತಿಕಿರಿದಾದ ನಾಣ್ಯ ಕೇವಲ 26 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕ ಪಡೆದಿತ್ತು. ನಾಣ್ಯಗಳು ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಎರಡೂ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಲೇಖಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಆಯಾಕಾರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬಹಳ ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿವೆ. ಗುಲ್ಬರ್ಗ (ಅಹಸಾನಾಬಾದ್), ಬೀದರ್ (ಮಹಮ್ಮದಾಬಾದ್) ಮತ್ತು ದೌಲತಾಬಾದ್‌ಗಳಲ್ಲಿ (ಫುತಹಬಾದ್) ಇವರ ಟಂಕಸಾಲೆಗಳಿದ್ದುವು.

1ನೆಯ, 2ನೆಯ ಹಾಗೂ 3ನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್, ಮುಜಾಹಿದ್, ಫಿರೋಜ್ 2ನೆಯ ಹಾಗೂ 3ನೆಯ ಅಹಮದ್, ಹುಮಾಯೂನ್ ಮತ್ತು ಮಹ್ಮೂದರ ಆಳಿಕೆಯಕಾಲದ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನನ ಹಾಗೂ ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಅವನ ತಂದೆಯ ಹೆಸರು, ಅವನ ಬಿರುದುಗಳು ಹಾಗೂ ಕುರಾನಿನಿಂದ ಉದ್ಧೃತವಾದ ವಾಕ್ಯಗಳನ್ನೂ ಆಲೇಖಗಳಾಗಿ ಖಂಡರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಬಹಮನ್ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಸುದೀರ್ಘವಾದ ಅಸ್ ಸುಲ್ತಾನೂಲ್ ಅಜಮ್ ಅಲಾದ್‌ದು ಸ್ಯಾವದ್ದೀನ್ ಅಬುಲ್ ಮುಝಾಫರ್ ಬಹಮನ್ ಷಾ ಅಸ್ ಸುಲ್ತಾನ್ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ಸಾಲುಗಳ ಅಲೇಖ್ಯವಿದೆ. ಅತಿ ಹಿರಿದಾದ 196 ಗ್ರೈನ್ ತೂಕದ ಒಂದನೆಯ ಮಹಮ್ಮದನ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯ ಅಹಸಾನಾಬಾದಿನ ಟಂಕಸಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚಾಗಿದ್ದು, ಇದನ್ನು ಈ ಸುಲ್ತಾನ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದನೆಂಬುದರ ಬಗೆಗೆ ಏಕಾಭಿಪ್ರಾಯವಿಲ್ಲ. ಇದರ ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಹಸನ್ ಬಹಮನೀ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಮಾತ್ರ ಇರುವುದು ಸಂದೇಹಕ್ಕೆಡೆ ಮಾಡಲು ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದ ಫಿರೋಜನ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯದ ಸುತ್ತಲೂ ಬುರಿಬಾಹಜರ್ ದಿನಾರ್ ದಾರಲ್ ಮುಲ್ಕ್ ಅಹಸಾನಾಬಾದ್ ಎಂಬ ಆಲೇಖವಿದೆ. ಇದರ ವರ್ಷವನ್ನು 800 ಎಂದು ಸೂಚಿಸಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಟಂಕಸಾಲೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಆಲೇಖ ಜುರಿದಾಬೇ ಹಜರತ್ ಅಥವಾ ಹಿಫಾಜರತ್ ಅಹಸಾನಾಬಾದ್ (ಮಹಮ್ಮದಾಬಾದ್) ಎಂದಿರುತ್ತದೆ. ಫಿರೋಜನ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಆಯಾಕಾರವುಳ್ಳವು. ಹುಮಾಯೂನ್ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದ ಎರಡು ವಿಧದ ಚಿನ್ನದ ಟಂಕಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಅಬ್‌ಮುತವಕ್ಕಿಲ್ ಅಲೈಲ್ಲಾಹಿಬ್ ಖವಿಯಿಲ್ ಘನಿ ಅಬ್ದುಲ್ ಮುಘಜಿ ಎಂದೂ ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಾದ್ದುನ್ಯವದ್ದೀನ್ ಹುಮಾಯೂನ್ ಷಾ ಬಿನ್ ಅಹ್ಮದ್ ಅಲ್ ವಲಿಯಲ್ ಬಹಮನಿ ಎಂದೂ ಆಲೇಖಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಮುಜಾಹಿದ್‌ನ ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯದ ಮುಮ್ಮುಖದ ಚೌಕದಲ್ಲಿ ಅಲ್ ಮುವಾಯ್ಯಿದ್ ಬಿನಸ್ತಲ್ಲಾ ಯಮಿನೂಲ್ ಖಿಲಾಫತ್ ನಸಿರು ಅಮಿರಿಲ್ ಮೂಮಿನಿನ್ ಎಂದು ಕೆತ್ತಲಾದ ಆಲೇಖದ ಬರೆವಣಿಗೆ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿದ್ದು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಹಿಜಾರಾ ಕಾಲ ಗಣನೆಯ 779ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಟಂಕಿಸಲಾದ ಈ ನಾಣ್ಯ 170 ಗ್ರೈನ್ ತೂಕ ಪಡೆದಿದೆ. ಇದನ್ನು ಅಹಸಾನಾಬಾದ್ ಟಂಕ ಸಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚುಹಾಕಲಾಗಿತ್ತು. 1397ರಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಎರಡು ತಿಂಗಳು ಆಳಿದ ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದ್ದು ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ತಹಂತನ್‌ಷಾ ಎಂಬ ಬಿರುದಿನಿಂದ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದು ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನನದೆಂಬುದನ್ನು ಸಂದೇಹಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ತಹಂತನ್ ಎಂಬುದನ್ನು ಬಹಮನ್ ಎಂದು ಕೆಲವರು ಓದಿದ್ದರಾದರೂ ಅದು ತಹಂತನ್ ಎಂಬುದೇ ಸರಿಯೆಂದು ಈಗ ಖಚಿತಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಇಂತಹ ನಾಣ್ಯಗಳು ಇನ್ನಷ್ಟು ದೊರೆತಿವೆ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಬಹಮನಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಬಲುಮಟ್ಟಿಗೆ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಮತ್ತು ಬೀದರ್‌ಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದೆ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನರು ಗುಲ್ಬರ್ಗವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಾಗ ಅಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ, ಮಸೀದಿ ಮುಂತಾದ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಮ್ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿ ರೂಢಿಗೆ ತಂದ ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಬಹಮನೀ ಸುಲ್ತಾನರದು. ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಕೋಟೆ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್‌ನ (1347–50) ಕಾಲದ ಸು. 3ಕಿಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯ ಸುಭದ್ರವಾದ ಕಟ್ಟಡ. 15.25ಮೀ ದಪ್ಪದ ಹೊರ ಗೋಡೆಯ ಸುತ್ತಲೂ 9.14ಮೀ ಅಗಲದ ಆಳವಾದ ಕಂದಕ. ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲೆಯ ಮೇಲೆಯೇ ಕಟ್ಟಲಾದ ಗೋಡೆತಳ ಶಿಲೆಯ ಏರು ತಗ್ಗುಗಳನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ 3ಮೀ ಎತ್ತರದ ಏಕಶಿಲೆಯ ತೆನೆಗಳು. ಕೋಟೆಯೊಳಗಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳೆಲ್ಲ ಈಗ ನೆಲಸಮವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಒಂದನೆಯ ಮಹಮ್ಮದನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ಜುಮ್ಮಾಮಸೀದಿ ಇನ್ನೂ ಉಳಿದಿದೆ. 65845364ಚ.ಮೀ ಅಳತೆಯ ಈ ದೊಡ್ಡ ಮಸೀದಿಯ ಶಿಲ್ಪಿ ಇರಾನ್ ದೇಶದ ಕ್ವಾಜಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಿಂದ ಬಂದ ರಫಿ ಎಂಬಾತನೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಒಳಹಜಾರದಲ್ಲಿ ಉದ್ದಗಲಗಳಲ್ಲಿ ಹಬ್ಬಿರುವ ಕಮಾನುಗಂಬಗಳ ಅಂಕಣಗಳಿರುವುದು ಇದರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಒಂದೊಂದು ಅಂಕಣದ ಮೇಲೆಯೂ ಒಂದೊಂದು ಗುಮ್ಮಟವಿರುವುದು. ಕಮಾನುಗಂಬಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಎತ್ತರವಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಪ್ರಾರ್ಥನಾಮಂದಿರದ ಕಮಾನುಗಳು ಇವುಗಳಿಗಿಂತ ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು ಆ ಅಂಕಣಗಳ ಮೇಲಿನ ಹಿಂಬದಿಯ ಗುಮ್ಮಟಗಳು ಸಹ ಇತರ ಗುಮ್ಮಟಗಳಿಗಿಂತ ಎತ್ತರವಾಗಿವೆ. ಮಸೀದಿಯ ಮುಂಭಾಗ ಹಾಗೂ ಎರಡೂ ಪಕ್ಕಗಳು ತೆರೆದಿದ್ದು ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಮಟ್ಟ ಗೋಡೆಯಿದೆ. ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿರುವ ಪೂರ್ವಭಾಗದ ಕಮಾನಿನ ಚಾವಣಿಯ ಮೇಲೆ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ತೆಳುವಾದ ಅಷ್ಟೇನೂ ಎತ್ತರವಿಲ್ಲದ ಸ್ತಂಭಗೋಪುರಗಳಿವೆ. ಮಸೀದಿಯ ಮೇಲೇರಿ ಹೋಗಲು ಮುಂಭಾಗದ ಎಡಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ಟಲುಗಳಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲೆ ನಿಂತಾಗ ಸಣ್ಣ ದೊಡ್ಡ ಗುಮ್ಮಟಗಳ ರಾಶಿಯೇ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬೀಳುತ್ತದೆ. ಸ್ಪೇನಿನ ಕಾರ್ಡೋವದ ಮಸೀದಿ ಯನ್ನು ಇದು ಹೋಲುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದರೆ ಶಿಲ್ಪಿ ಸಮಕಾಲೀನ ತುರ್ಕಿ ಮಸೀದಿಗಳ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ್ದಾನೆಂದು ಯಾಜ್ದಾನಿಯವರು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಸಮಕಾಲೀನ ಷಾ ಬಜಾರ್ ಮಸೀದಿ ಜುಮ್ಮಾಮಸೀದಿಯ ಶೈಲಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದುದು. ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಮಾನಿನ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವುಳ್ಳ ಇದರ ಎರಡೂ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಎತ್ತರದ ಮಿನಾರುಗಳಿವೆ. ಇದರ ಹಿಂದೆ ತೆರೆದ ಅಂಗಳ ಅದರ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಮುಚ್ಚಿದ ಹಜಾರ. ಇದು ಪ್ರಾರ್ಥನಾಮಂದಿರ. 45.72x18.29ಚ.ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದೆ. ಹಜಾರದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ 15ಕಮಾನುಗಳಿದ್ದು ಇದೇ ನೇರದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಸಾಲಿನಲ್ಲೂ ಕಮಾನುಗಳು. ಇದರ ಗೋಡೆಗಳು ಒಳಬಾಗಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತವೆ. ಬಹಮನಿ ಅರಸರ ಮತ್ತು ಅವರ ಪರಿವಾರದವರ ಏಳು ಸಮಾಧಿಗಳ ಸಮೂಹ ಹಫ್ತ್‌ಗುಂಬಜ್. ನಾಲ್ಕು ಸಮಾಧಿಗಳು ಸುಲ್ತಾನರದು. ಮುಜಾಹಿದ್ ಹಾಗೂ ಫಿರೋಜರ ಸಮಾಧಿಗಳು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿವೆ. ಫಿರೋಜನ ಸಮಾಧಿಯ (48.16x23.77ಚ.ಕಿಮೀ) ಗೋಡೆಗಳ ಎತ್ತರ 12.8ಮೀ. ಮೇಲುಗಡೆ 9.14ಮೀ ಎತ್ತರದ ಎರಡು ಅರ್ಧವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗುಮ್ಮಟಗಳಿವೆ. ಒಳಗಿನ ಎರಡು ಸಮಾಧಿ ಗೃಹಗಳು ಚೌಕಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಅವಕ್ಕೆ ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ಅಲಂಕೃತ ಕಮಾನುಗಳಿವೆ.

ಬೀದರಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಅರಮನೆ ಹಾಗೂ ಗಾವಾನನ ಮದರಸಾ ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮದರಸಾವನ್ನು 1472ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. 68.48x54.86ಚ.ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತಾರದ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಸುತ್ತಲೂ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೂ

ಅಧ್ಯಾಪಕರಿಗೂ ಕೋಣೆಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಪ್ರಾಂಗಣ. ಬಿದರೆಯ ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ವಾಸಗೃಹಗಳಾಗಿದ್ದ ತರ್ಖ್ತ್‌ಮಹಲ್, ಜನಾನಾಮಹಲ್, ಕಾರಂಜಿಗಳು, ಹಮಾಮ್‌ಗಳು ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿ ಉಳಿದಿವೆ. ಕೋಟೆ ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಕೋಟೆಗಿಂತಲೂ ದೊಡ್ಡದು, ಆದರೆ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟುವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿಶೇಷಗಳೇನೂ ಇಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಬಹಮನಿಯರ ಹನ್ನೆರಡು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ದಖನೀ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. (ಎಸ್.ಎಸ್.)

ಬಹಾಯಿ: ಇಂದಿನ ಇರಾನ್ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ಒಂದು ಧರ್ಮ. ಷಿಯ ಪಂಥದ ಬಹಾವುಲ್ಲಾ ಎಂಬುವವನಿಂದ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಈತ 1863ರಲ್ಲಿ ಬಾಗ್ದಾದ್‌ನಲ್ಲಿ ತನಗೆ ದೈವಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವಾಯಿತೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ. ಇಮಾಮ್‌ರ ಪುನರುತ್ಥಾನಕ ಎಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡ. ಪರ್ಷಿಯ ಸಮಾಜದ ಕುಲೀನ ಮನೆತನದವನಾದ ಈತ ಪರ್ಷಿಯ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಬೇರೂರಿದ್ದ ಮೂಲಭೂತವಾದ ಮತ್ತು ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಜನರಲ್ಲಿ ಜಾಗೃತಿ ತರಲು ಸುಧಾರಣಾ ಚಳವಳಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಈ ಚಳವಳಿಯ ಬೆಂಬಲಿಗರನ್ನು ಬಾಬ್‌ಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ ವಿರುದ್ಧ ಚಳವಳಿಯ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಈತ ಹಲವಾರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ದೇಶಭ್ರಷ್ಟನಾಗಿರಬೇಕಾಯಿತು.

ಬಹಾವುಲ್ಲಾ ಬೋಧಿಸಿದ ಧರ್ಮವನ್ನು ಬಹಾಯಿ ಧರ್ಮವೆನ್ನುವರು. ಆದರೆ ಬಹುತೇಕ ಜನರು ಇದನ್ನು ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಧರ್ಮವೆಂದು ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಕಾರ ಮನುಷ್ಯನು ಲೌಕಿಕ ಬಂಧನಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತನಾಗಿ ಪೂರ್ಣ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಅನುಭವವನ್ನು ಹೊಂದಬಹುದಾಗಿದೆ. ಬಹಾವುಲ್ಲಾನ ಬರೆಹ, ಲೇಖನಗಳು ಷಿಯ ಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ ತುಂಬಾ ಗೌರವಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರವಾಗಿವೆ. ಬಹುತೇಕ ಇವನ ಲೇಖನಗಳು ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಮುಖ ಧರ್ಮಗಳ ತಿರುಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದು, ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಗಳ ಏಕತೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತವೆ. ಬಹಾಯಿ ಧರ್ಮದ ತಿರುಳು ಮಾನವೀಯತೆಯನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯುವುದಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯ ನೀಡುವ ಈ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಗುರು ಪರಂಪರೆಯ ಸಂಪ್ರದಾಯ ವಿಲ್ಲದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಈ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ 19ನೆಯ ಸಂಖ್ಯೆಗೆ ತುಂಬಾ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಇದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇವರ ಪಂಚಾಂಗದಲ್ಲಿ 19 ಮಾಸಗಳಿವೆ. 19 ದಿವಸಗಳ ಮಾಸವಿದ್ದು, ಪ್ರತಿವರ್ಷ 19 ದಿವಸ ಉಪವಾಸವಿರಬೇಕು. ಪ್ರತಿನಿತ್ಯ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಕಡ್ಡಾಯ. ಬಹಾಯಿ ಧರ್ಮ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವಂತೆ, ದೇವರು ತನ್ನ ವಾಣಿಯನ್ನು ಪ್ರವಾದಿಗಳ ಮೂಲಕ ಜನತೆಗೆ ಕಳುಹಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ಲೋಕದ ಅಂತಿಮದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಗಳು ಒಂದಾಗಿ, ಮನುಷ್ಯರೆಲ್ಲರೂ ಒಂದಾಗುತ್ತಾರೆ ಎಂಬುದಾಗಿದೆ. ಬಹಾಯಿ ಧರ್ಮ ಯಾವುದೇ ಮತಭೇದ, ಜಾತಿಭೇದ, ಜನಾಂಗಿಯ ಭೇದ, ಗಂಡು–ಹೆಣ್ಣೆಂಬ ಲಿಂಗಭೇದವನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸುವುದಿಲ್ಲ.

ಈ ಧರ್ಮದ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಒಂದು ಮಿಶ್ರ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಆಡಳಿತ ಭಾಷೆಯಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಾರೆ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವವೇ ಒಂದು ಸರ್ಕಾರವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತಾರೆ. ಬಹಾಯಿ ಪಂಥದಲ್ಲೂ ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿವೆ. ಆಟೋಮನ್ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವರ ಬೋಧನೆಗೆ ತುಂಬಾ ತೊಂದರೆಯಾಯಿತು. 1960 ರಲ್ಲಿ ಈ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಭಾವ ವಿಸ್ತಾರಗೊಂಡರೂ 1979ರ ಇರಾನಿನ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಬಹಾಯಿಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿರೋಧವನ್ನು ಎದುರಿಸುತ್ತಿದ್ದರೂ ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ದೇವಾಲಯಗಳು ತುಂಬಾ ಆಕರ್ಷಣೀಯವಾಗಿವೆ. ಬಹಾಯಿಯವರ ಪ್ರಮುಖ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ಥಳಗಳೆಂದರೆ ಇಸ್ರೇಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಹೈಫಾ, ಬಹಾವಿಲ್ಲಾ ರನ್ನು ಬಂಧನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿದ ಅಕ್ರೆ. ಇತ್ತೀಚಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಾಯಿ ಧರ್ಮೀಯರ ಸಂಖ್ಯೆ ಕ್ಷೀಣಿಸತೊಡಗಿದೆ. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶ: ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶ ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಪೂರ್ವಭಾಗವಾಗಿದ್ದು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸೇರಿತ್ತು. 1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ವಿಭಜನೆಯಾದಾಗ ಪಾಕಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿ ಪೂರ್ವಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಪೂರ್ವ ಪಾಕಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ಸ್ವಾಯತ್ತತೆ ಬೇಕೆಂದು ಅವಾಮಿ ಲೀಗ್ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆಯಿಂದ ಚಳವಳಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಷೇಕ್ ಮುಜೀಬುರ್ ರೆಹಮಾನ್ ನಾಯಕರಾಗಿದ್ದರು. 1971ರಲ್ಲಿ ಈ ಚಳವಳಿ ಉಲ್ಬಣ ಗೊಂಡು ಬಾಂಗ್ಲಾ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಮರವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿ ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ನಿರಾಶ್ರಿತರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬರತೊಡಗಿದರು. ಭಾರತ–ಪಾಕಿಸ್ತಾನಗಳ ನಡುವೆ ಹದಿಮೂರು ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತು. ಬಾಂಗ್ಲಾ ವಿಮೋಚನಾ ಸೇನೆಯ (ಮುಕ್ತಿ ಬಾಹಿನಿ) ನೆರವಿಗೆ ಹೋದ ಭಾರತ ಸೇನೆ ಆ ದೇಶವನ್ನು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಿಂದ ವಿಮೋಚನೆ ಗೊಳಿಸಿತು. 1971ರ ಡಿಸೆಂಬರ್ 16ರಂದು ಸ್ವತಂತ್ರ ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದ ಉದಯವಾಯಿತು.

ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಬಂಧನದಲ್ಲಿರಿಸಿದ್ದ ಷೇಖ್ ಮುಜೀಬುರ್ ರೆಹಮಾನ್‌ರವರ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಗಿ 1972ರ ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಅವರು ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಧಾನಿಯಾದರು. ಆ ವರ್ಷದ ನವೆಂಬರ್ 4ರಂದು ಅಲ್ಲಿಯ ಸಂವಿಧಾನ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಸದೀಯ ಪ್ರರೂಪಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಸಂವಿಧಾನದ ಸ್ವೀಕಾರವಾಯಿತು. ಡಿಸೆಂಬರ್ 16ರಂದು ಹೊಸ ಸಂವಿಧಾನ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿತು.

1975ರಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದುವು. ಹಳೆಯ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ರದ್ದು ಮಾಡಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷೀಯ ಮಾದರಿಯ ಸರಕಾರದ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲಾಯಿತು. ಜನವರಿ 26ರಂದು ಷೇಖ್ ಮುಜೀಬುರ್ ರಹಮಾನರೇ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. ಷೇಖ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯ ಬಾಂಗ್ಲಾ ದೇಶ ಕೃಷಿಕ ಶ್ರಮಿಕ ಅವಾಮಿ ಲೀಗ್ ಅನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳನ್ನೂ ನಿಷೇಧಿಸಲಾಯಿತು. 1975 ಆಗಸ್ಟ್ 15ರಂದು ಸೇನಾ ಕ್ಷಿಪ್ರಾಕ್ರಮಣವಾಗಿ ಬಾಂಗ್ಲಾ ದೇಶದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಷೇಖ್ ಮುಜೀಬುರ್ ರೆಹಮಾನರೂ ಪ್ರಧಾನಿ ಮೊಹಮದ್ ಮನ್ಸೂರ್ ಆಲಿಯೂ ಷೇಖರ ಕುಟುಂಬದ ಬಹುತೇಕ ಸದಸ್ಯರೂ ಕೊಲೆಯಾದರು. ಖಂಡೇಕರ್ ಮುಷ್ತಾಕ್ ಅಹಮದ್‌ರನ್ನು ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ನವೆಂಬರಿನಲ್ಲಿ ಅಹಮದ್‌ರನ್ನು ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಿಂದ ಇಳಿಸಿ ಜನರಲ್ ಜಿಯಾ–ಉರ್ ರಹಮಾನರು ತಾವೇ ಅಧಿಕಾರ ಸೂತ್ರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. 1977ರ ಏಪ್ರಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಅವರೇ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. ಮೇ ತಿಂಗಳಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಜನಾಭಿಪ್ರಾಯ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ಬಹುಮತ ಲಭಿಸಿತು. 1979ರ ಫೆಬ್ರವರಿಯ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಜನರಲ್ ಜಿಯಾ–ಉರ್ ರಹಮಾನರ ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶ್ ನ್ಯಾಷನಲಿಷ್ಟ್ ಪಾರ್ಟಿಯೇ ಆಡಳಿತ ಪಕ್ಷವಾಗಿ ಚುನಾಯಿತವಾಯಿತು.

1981 ಮೇ 30ರಂದು ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಜಿಯಾ–ಉರ್ ರಹಮಾನ್ ಕೊಲೆಯಾದರು. ಅಬ್ದುಲ್ ಸತ್ತಾರ್ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ವೀಕಾರ ಮಾಡಿದರು. ನವೆಂಬರ್ 15ರ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಅವರೇ ಆಯ್ಕೆಯಾದರು.

1982 ಮಾರ್ಚ್ 24ರಂದು ಇನ್ನೊಂದು ಸೇನಾಕ್ಷಿಪ್ರಾಕ್ರಮಣ ನಡೆಯಿತು. ಅಬ್ದುಲ್ ಸತ್ತಾರ್ ಉಚ್ಚಾಟನೆಗೊಂಡರು. ಮುಖ್ಯ ಲಷ್ಕರಿ ಶಾಸನ ಆಡಳಿತಗಾರನಾದ ಲೆ.ಜ.ಎಚ್.ಎಂ. ಎರ್ಷಾದರು ರಾಜಕಾರಣವನ್ನು ಶುದ್ಧೀಕರಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಎಲ್ಲ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳನ್ನೂ ನಿಷೇಧಿಸಿದರಲ್ಲದೆ ರಾಜಕೀಯ ಅಪರಾಧಗಳ ವಿಚಾರಣೆಗಾಗಿ ಲಷ್ಕರಿ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಬಾಂಗ್ಲಾ ದೇಶದ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ರಕ್ಷಣೆ ಹಾಗೂ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗಾಗಿ ಎಂಟು ಅಂಶಗಳ ಆರ್ಥಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವೊಂದನ್ನು ಘೋಷಿಸಲಾಯಿತು. ಲೆ.ಜ.ಎಚ್.ಎಂ. ಎರ್ಷಾದರನ್ನು ಸೇನಾ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರನ್ನಾಗಿ ಅವರ ಅಧಿಕಾರಾವಧಿಯನ್ನು 1984 ನವೆಂಬರ್ ಕೊನೆಯವರಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಯಿತು.

ಎರ್ಷದ್ 1983ರಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. ಎರ್ಷದ್ 1986ರ ಮೇನಲ್ಲಿ ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದ ಸಂಸತ್ತಿಗೆ ಚುನಾವಣೆ ನಡೆಸಿದರು. ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಹುದ್ದೆಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿ ನಾಗರಿಕ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಯಾಗಿ, ಜಾತಿಯ ದಳ ಎಂಬ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷದ ಮೂಲಕ ಎರ್ಷದ್ ಚುನಾವಣೆಗೆ ನಿಂತು ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾದರು. ಸೇನಾಡಳಿತವನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸಿ ಸಂವಿಧಾನ ಬದ್ಧ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮತ್ತೆ ಜಾರಿಗೆ ತಂದರು. 1990ರಲ್ಲಿ ಎರ್ಷದ್ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಹೋರಾಟಗಳು ನಡೆದವು. 1991ರ ಫೆಬ್ರವರಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಚುನಾವಣೆ ಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಜಿಯಾರವರ ವಿಧವಾ ಪತ್ನಿ ಖಾಲಿದಾ ಜಿಯಾ ಪ್ರಥಮ ಮಹಿಳಾ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾದರು. 1991ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಂವಿಧಾನ ತಿದ್ದುಪಡಿ ಮಾಡಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷರ ಬದಲು ಪ್ರಧಾನಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಅಧಿಕಾರ ನೀಡಲಾಯಿತು. 1996ರ ಜೂನ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಚುನಾವಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಅವಾಮಿ ಲೀಗ್ ಬಹುಮತಗಳಿಸಿ ಹಿಂದಿನ ಷೇಕ್ ಮುಜಿಬ್‌ರವರ ಮಗಳಾದ ಷೇಕ್ ಹಸೀನಾ ಪ್ರಧಾನಿಯಾದರು. (ಎಚ್.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಬಾಕ್ಸರ್ ದಂಗೆ: ಚೀನದ ಆಧುನಿಕ ಇತಿಹಾಸದ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆ. ವಿದೇಶಿ ಯರ ವಿರುದ್ಧ ಈ ದಂಗೆ ನಡೆಯಿತು. ವಿದೇಶಿಯರ ಬಗ್ಗೆ ಚೀನಿಯರಿಗಿದ್ದ ದ್ವೇಷವೇ ಈ ದಂಗೆಗೆ ಮುಖ್ಯಕಾರಣ. 1899ರಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ವಿದೇಶಿ ವಿರುದ್ಧವಾದ ದಂಗೆಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ವಿದೇಶಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಚೀನದಲ್ಲಿ ನಡೆದುಕೊಂಡ ರೀತಿನೀತಿಗಳು ಇಂತಹ ದಂಗೆಗಳ ಅರ್ಥವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತವೆ. ಕ್ರೈಸ್ತ ಮತ ಪ್ರಚಾರಕರು ಚೀನದೇಶದ ಒಳಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು ಮತ್ತೊಂದು ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಮೊದಲು ಕ್ರಿಸ್ತಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮತಾಂತರಗೊಂಡ ಚೀನಿಯರ ವಿರುದ್ಧ ಈ ದಂಗೆಗಳು ದೇಶದಲ್ಲಿ ನಡೆದವು. ಆಗ ವಿದೇಶಿಯರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಈ ದಂಗೆಗೆ ತುತ್ತಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಮತಾಂತರಗೊಂಡ ಚೀನಿಕ್ರೈಸ್ತರ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳು, ಅವರ ನಡವಳಿಕೆಗಳು, ಇವರ ಮತ್ತು ಮಿಷಿನರಿಗಳ ಸಂಬಂಧ ಮತ್ತು ಇವರೆಲ್ಲರೂ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ನರಲ್ಲದ ಚೀನಿಯರೊಡನೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಸಂಬಂಧಗಳು ದ್ವೇಷಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಚೀನಿ ಕ್ರೈಸ್ತರನ್ನು, ಕ್ರೈಸ್ತರಲ್ಲದ ಚೀನಿಯರು ವಿಶ್ವಾಸಘಾತುಕರೆಂದು ಧರ್ಮದ್ರೋಹಿಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದರು. ವಿದೇಶಿಯರಿಂದ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ನೆರವು ಮತ್ತು ಅವರಿಗಿದ್ದ ವಿಶೇಷ ರಿಯಾಯಿತಿಗಳು ಚೀನಿಯರನ್ನು ರೊಚ್ಚಿಗೆಬ್ಬಿಸಿದ್ದವು. ಮತಾಂತರ ಗೊಂಡದ್ದಕ್ಕೆ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಚೀನಿ ಕ್ರೈಸ್ತರು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಪೂಜಾವಿಧಾನಗಳು ವಿಚಿತ್ರವಾಗಿ ತೋರಿದವು. ಪರಂಪರೆಯಿಂದ ಬಂದಿದ್ದ ವಿಧಿ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಮರೆತುಬಿಟ್ಟಿದ್ದರು. ಪ್ರಾಚೀನ ಆಚಾರ್ಯರು ಬೋಧಿಸಿದ ತತ್ತ್ವಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಉದಾಸೀನ ಭಾವನೆ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಹಬ್ಬಹರಿದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಕೆ ಕೊಡು ವುದನ್ನು ಚೀನಿ ಕ್ರೈಸ್ತರು ನಿಲ್ಲಿಸಿದರು. ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಧಿಕ್ಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೇರೆಯವರೊಡನೆ ಬೆರೆಯದೆ ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮ ನಂಬಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತರಷ್ಟೇ ಅಭಿಮಾನ ಹೊಂದಿದ್ದರು.

ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ನರು ಅನೇಕ ಭಯಂಕರ ತಂತ್ರಪೂಜೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಮಾನುಷಕೃತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತಜ್ಞರಾಗಿರುತ್ತಾರೆಂದು, ಮಕ್ಕಳ ಕಣ್ಣುಗಳನ್ನು ಕೀಳುತ್ತಾರೆಂದೂ ಚೀನಿಯರು ನಂಬಿದ್ದರು. ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟೆಂಟ್ ಮಿಷನರಿಗಳು ಮತಾಂತರಗೊಂಡ ಚೀನಿಯರ ಪರವಾಗಿ ವ್ಯಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುವುದು, ಮಿಷನರಿಗಳು ಹಮ್ಮಿನಿಂದ ನಡೆಯುವುದೂ ಜಗಳಕ್ಕೆ ಕರೆಯುವಂತಿತ್ತು. ಚೀನಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಅವರಿಗೆ ಗೌರವ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ನರನ್ನು ದ್ವೇಷಿಸುವಂತಾಯಿತು. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಕಾರಣಗಳು ಬಾಕ್ಸರ್ ದಂಗೆಗೆ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಾಗಿ ಕಂಡಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಆಕ್ರಮಣವೂ ಸೇರಿಕೊಂಡಿತು. ಚೀನದೇಶವನ್ನು ಹರಿದು ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ ಎಂಬ ಭಯಮೂಡಿತು. 1899ರಲ್ಲಿ ವಿದೇಶಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಒಂದು ನಿರ್ಧಾರವನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಈ ಯತ್ನಗಳು 1899ಕ್ಕೆ ಹಿಂದೆ ವಿದೇಶಿಯರು ಗಳಿಸಿಕೊಂಡ ಸೌಲಭ್ಯಗಳಿಗೆ ಹೊರತಾಗಿತ್ತು. 1897–98ರ ಘಟನೆಗಳು ಜನರಿಗೆ ಅವುಗಳ ಅರ್ಥವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದವು.

ಬಾಕ್ಸರ್ ದಂಗೆಗೆ ಮೊದಲು ಅತೃಪ್ತಿಯ ಕಿಡಿ ಮೊದಲು ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 1899ರಲ್ಲಿ ಪೀಕಿಂಗ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ವಿದೇಶಿ ರಾಯಭಾರಿ ಕಛೇರಿಗಳು ತಮ್ಮ ಭದ್ರತಾ ಪಡೆಯ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡವು. ವಿದೇಶಿಯರನ್ನು ಚೀನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಹೆಸರಿಲ್ಲದಂತೆ ಮಾಡುವ, ಅವರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಅಳಿಸಿಹಾಕುವ ಚಳವಳಿಯೊಂದು ಆಗಲೇ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿದೆ ಎಂದು ವಿದೇಶಿಯರ ಚೀನಿ ಮಿತ್ರರು ತಿಳಿಸಿದರು. ವಿದೇಶಿಯರು ಈ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯ ಮಾತುಗಳಿಗೆ ಗಮನಕೊಡಲಿಲ್ಲ.

ಷಾನ್‌ಡುಂಗ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ವಿದೇಶಿಯರ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ತಿರಸ್ಕಾರದ ದ್ವೇಷಗಳಿದ್ದವು. ಚೀನಿ ಕ್ರೈಸ್ತರ ಮೇಲೆ ಹಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿವೆ ಎಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ವರದಿಗಳ ಮೇಲೆ ವರದಿಗಳು ರಾಜಧಾನಿ ಪೀಕಿಂಗ್ ನಗರಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದವು. ಇಂತಹ ಸುಸಂಘಟಿತ ಗುಂಪುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಜನಪ್ರಿಯವಾದದ್ದು ಏಕತೆಯುಳ್ಳ ಮುಷ್ಟಿ ಸಂಸ್ಥೆ (ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ರೈಟೋರಿಯ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಹಾರ್ಮೊನೊಷಿಯಸ್ ಫಿಸ್ಟ್) ಎಂಬುದು. ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸದಸ್ಯರಿಗೆ ವಿದೇಶಿಯರು ಬಾಕ್ಸರ್ಸ್ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಕೊಟ್ಟರು. ಏಕೆಂದರೆ ಅವರು ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ದೈಹಿಕ ವ್ಯಾಯಾಮ ಐರೋಪ್ಯರ ಬಾಕ್ಸಿಂಗ್ ಅಥವಾ ಮುಷ್ಟಿ ಸ್ಪರ್ಧೆಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತಿತ್ತು. ಬಾಕ್ಸರ್ ತತ್ತ್ವಗಳು ಷಾನ್‌ಡುಗ್ ಪ್ರಾಂತದಿಂದ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಹಬ್ಬಿತು. 1900ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಪೀಕಿಂಗ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸದಸ್ಯರು ತಮ್ಮ ಕಾರ್ಯತಂತ್ರ ಆರಂಭಿಸಿದ್ದರು. ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ರಾಜಾಸ್ಥಾನದವರಿಂದ ಇವರಿಗೆ ಬೆಂಬಲವಿತ್ತು. ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಇವರಿಗೆ ಸಹಾನುಭೂತಿ ತೋರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಾಕ್ಸರ್‌ಗಳು ಪೀಕಿಂಗ್ ವಿದೇಶಿ ರಾಯಭಾರಿ ಕಛೇರಿಗಳನ್ನು ಮುತ್ತಿದಾಗ, ಮಂಚು ಸರ್ಕಾರ ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಇವರಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ಸೂಚಿಸಿತು. ಮಂಚು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೂ ಬಾಕ್ಸರ್‌ಗಳಿಗೂ ನಡುವೆ ಇದ್ದ ಅಧಿಕೃತ ಸಂಬಂಧಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ. ಆದರೆ ಕೊನೆಯ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಮಂಚುಗಳು ಬಾಕ್ಸರ್ ದಂಗೆಗೆ ಬೆಂಬಲ ತೋರಿಸಿದರೆಂಬುದು ನಿರ್ವಿವಾದ.

ಪೀಕಿಂಗ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಬಾಕ್ಸರ್‌ಗಳು ತಮ್ಮ ಹತೋಟಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಮೇಲೆ ವಿದೇಶಿ ರಾಯಭಾರಿ ಕಛೇರಿಗಳ ಭಾಗಶಃ ಮುತ್ತಿಗೆಯ ಸ್ಥಿತಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ರಾಯಭಾರಿ ಕಛೇರಿಗಳು ಹೊರ ಪ್ರಪಂಚದೊಡನೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಸಂಪರ್ಕಗಳನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ವಿದೇಶಿಯರ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸೇನೆ ಕರೆಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಯಿತು. ವಿದೇಶಿಯರ ಸೇನೆ ಮೊದಲು ಟೀನ್‌ಟ್ಸಿನ್‌ಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿತು. ಅಲ್ಲಿಯ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಉಡಾಯಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಚೀನ ಮತ್ತು ವಿದೇಶಿ ಸರ್ಕಾರಗಳ ನಡುವೆ ಯುದ್ಧ ಸ್ಥಿತಿ ಬಂದಿತು. ಮಂಚುಸೇನೆ ಮತ್ತು ಮಂಚುಗಳ ಆಸ್ಥಾನ ದವರು ಈಗ ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ, ಬಹಿರಂಗವಾಗಿ ಬಾಕ್ಸರ್‌ಗಳಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿದರು. ಇಲ್ಲಿ ಯವರೆಗೆ ಭಾಗಶಃ ಮುತ್ತಿಗೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ವಿದೇಶಿ ರಾಯಭಾರಿಗಳೂ ಈ ಘಟನೆಯನಂತರ ಪೂರ್ಣ ಮುತ್ತಿಗೆಯ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಒಳಗಾದರು. ಅವರ ಮೇಲೆ ಬಾಕ್ಸರ್‌ಗಳು ಸುಸಂಘಟಿತವಾದ ಹಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು.

21 ಜೂನ್‌ನಿಂದ 14ರ ಆಗಸ್ಟ್ 1900ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿಯ ಮುತ್ತಿಗೆ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ವಿದೇಶಿಯರ ಸೇನೆಯೊಂದು ಬಂಧನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಾಪಾಯಸ್ಥಿತಿ ಮುಟ್ಟಿದ್ದ ರಾಯಭಾರಿ ಕಛೇರಿಯವರ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಬಂದು ದಂಗೆಕೋರರನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿತು. ಯಾಂಗ್ ಸೀ ನದಿ ಬಯಲಿನ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಬಾಕ್ಸರ್ ದಂಗೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲಿಲ್ಲ. ಮಂಚುಸರ್ಕಾರ ವಿದೇಶಿಯರನ್ನು ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಎಸೆಯಿರಿ ಎಂಬ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದಾಗ್ಯೂ, ಈ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಆ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಪಾಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದ ವಿದೇಶಿ ಸೇನೆಯು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಬಾಕ್ಸರ್‌ಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡ ಬೇಕಾಯಿತು. 1901 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 7ರಂದು ಮುಂಚು ಸರ್ಕಾರ ಹಾಗೂ ಇತರೆ 11 ವಿದೇಶಿಯರು ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಬಂದು ಬಾಕ್ಸರ್ ಒಪ್ಪಂದವಾಗುವುದರ ಮೂಲಕ ದಂಗೆಗೆ ತೆರೆಬಿತ್ತು.

ದಂಗೆಯಿಂದಾಗಿ ಚೀನಿಯರ ದೌರ್ಬಲ್ಯ ವ್ಯಕ್ತವಾಯಿತು. ವಿದೇಶಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಚೀನದ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಸಾಧಿಸುವಂತಾಯಿತು. ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸೇನೆ ಪೀಕಿಂಗ್‌ನಗರದ ಸಮೀಪ ಬಂದಾಗ ಮಂಚು ಆಸ್ಥಾನದ ಜನ ರಾಜಧಾನಿಯಿಂದ ಓಡಿಹೋದರು. 1860ರಲ್ಲೂ ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲೇ ಮಂಚುಗಳು ಓಡಿಹೋಗಿದ್ದರು. ವಿದೇಶಿಯರು ಪೀಕಿಂಗ್‌ನಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಹತೋಟಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಚೀನದ ಭವಿಷ್ಯವನ್ನು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ತೀರ್ಮಾನಿಸುವ ಕಾಲ ಒದಗಿಬಂತು. ವಿದೇಶಿಯರ ಮುಂದೆ ಮೂರು ಪರಿಹಾರಗಳು ಇದ್ದವು.

ಚೀನವನ್ನು ತಮ್ಮಲ್ಲೇ ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಹೊಸರಾಜಮನೆತನವನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ತರುವುದು, ಮಂಚುಗಳನ್ನು ಪೀಕಿಂಗ್‌ಗೆ ವಾಪಸ್ ಕರೆತರುವುದು; ಅವರಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ಕೊಟ್ಟು, ಚೀನದಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕ ರೀತಿಯ ಸರ್ಕಾರ ರಚಿಸಿ, ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರುವುದು.

ಅಮೆರಿಕ ಮೂರನೆಯ ಪರಿಹಾರಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲ ಕೊಟ್ಟಿತು. ಉಳಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನು ಈ ನೀತಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಒತ್ತಾಯಿಸಿತು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಮಂಚು ಆಳಿಕೆಗೆ ಮತ್ತೆ ಹನ್ನೊಂದು ವರ್ಷ ಆಯಸ್ಸು ಬಂತು. ರಾಯಭಾರಿಗಳ ಕಛೇರಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅಮೇರಿಕ ವಿದೇಶಾಂಗ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ತೆರೆದ ಬಾಗಿಲು ನೀತಿಯ ಪ್ರತಿಪಾದಕ ಜಾನ್‌ಹೇ ವಿದೇಶಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಅಮೆರಿಕದ ರಾಯಭಾರಿಗಳಿಗೆ ಒಂದು ಸುತ್ತೋಲೆಯನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿ ಈ ರೀತಿ ತಿಳಿಸಿದ: ಖಾಯಂ ಆಗಿ ಚೀನಾಕ್ಕೆ ಕ್ಷೇಮ, ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ಚೀನಿಯರ ರಾಜ್ಯ ರಕ್ಷಣೆ, ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾನೂನಿನ ಪ್ರಕಾರ ಚೀನಿಯರಿಗೆ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಂದ ಸಲ್ಲಬೇಕಾದ ಗೌರವ, ಚೀನಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಾ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೂ ಸಮವಾದ ಅವಕಾಶಗಳು–ಇವಿಷ್ಟನ್ನು ಅಮೇರಿಕ ಚೀನಾಕ್ಕೆ ತರಲು ಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದೆ ಮತ್ತು ಅದೇ ಅಮೇರಿಕಾದ ನೀತಿ. ಚೀನಿ ಸರ್ಕಾರದೊಡನೆ ವಿದೇಶಿಯರ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ಸಹಕರಿಸಬೇಕೆಂದು ಹೇ ಘೋಷಿಸಿದ. ಅಮೆರಿಕದ ಈ ನೀತಿ ಇತರ ವಿದೇಶಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಹಿಡಿಸಿತು. ಚೀನಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲರೂ ಒಟ್ಟಾಗಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಬೇಡಿಕೆಗಳನ್ನು ಮಂಡಿಸಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಯಿತು. ಅದರೆ ಕೊನೆಗೆ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ 1901ರವರೆಗೂ ಒಪ್ಪಂದದ ಮಾತುಕತೆಗಳು ಮುಂದುವರೆದವು. ಆ ವರ್ಷ ಬಾಕ್ಸರ್ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿಹಾಕಲಾಯಿತು.

ಚೀನದೇಶ ದಂಗೆಯ ಮೂಲಕ ವಿದೇಶಿಯರನ್ನು ದೇಶದಿಂದ ಹೊಡೆದಟ್ಟಬೇಕೆಂದು ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಯತ್ನದ ಫಲವಾಗಿ 450,000,000 ಟೇಲ್ ಹಣವನ್ನು ಚೀನ ಯುದ್ಧದ ಖರ್ಚೆಂದು ವಿದೇಶಿಯರಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ಹಣವನ್ನು ವಿದೇಶಿ ಸುಂಕ ಮತ್ತು ಉಪ್ಪಿನ ಕರಗಳಿಂದ ಬಂದ ಆದಾಯದಲ್ಲಿ ಕೊಡತಕ್ಕದ್ದೆಂದು ನಿರ್ಧಾರವಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಹಣಕಾಸಿನ ಮುಗ್ಗಟ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿತು. ಶೇ. 5ರಷ್ಟು ಆಮದು–ರಫ್ತು ಸುಂಕವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸ ಲಾಯಿತು. ಚೀನಕ್ಕೆ ಯುದ್ಧ ಖರ್ಚನ್ನು ತುಂಬಿಕೊಡಲು ಶಕ್ತಿ ಬರಬೇಕೆಂದು ಹೀಗೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಕೆಲವು ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಮರಣ ದಂಡನೆ ಅಥವಾ ಇತರ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ದಂಡಿಸತಕ್ಕದ್ದು, ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಖಾಯಂ ಆಗಿ ವಿದೇಶಿ ಸೇನೆ, ರಾಯಬಾರಿ ಕಛೇರಿಗಳು ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಸಲುವಾಗಿ ಇರತಕ್ಕದ್ದು, ಪೀಕಿಂಗ್‌ನಿಂದ ಸಮುದ್ರತೀರದ ವರೆಗಿನ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ವಿದೇಶಿಯರ ರಕ್ಷಣಾವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುವ ಅಧಿಕಾರ ಕೊಡಲ್ಪಟ್ಟಿತು, ವಿದೇಶಿ ವ್ಯವಹಾರಗಳ ಕಛೇರಿಯೊಂದರ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮತ್ತು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯನ್ನು ನೋಡುವಾಗ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳುವ ರೀತಿನೀತಿಗಳಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆ, ವಿದೇಶಿಯರ ವಿರುದ್ಧ ಭಾಗವಹಿಸಿದ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ 5 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸರ್ಕಾರಿ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ರದ್ದುಪಡಿಸುವುದು, ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಚೀನಾ ಹೊರದೇಶಗಳಿಂದ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಕೂಡದು. ಈ ಕಾಲಾವಧಿಯನ್ನು ಎರಡು ಸಾರಿ ವಿಸ್ತರಿಸುವ ಹಕ್ಕು ವಿದೇಶಿಯರಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದು ಇದಿಷ್ಟು ಅಧಿಕೃತ ಒಪ್ಪಂದದ ಪರಿಣಾಮಗಳು. 1908ರಲ್ಲಿ ಚೀನದಿಂದ ಪಡೆದಿದ್ದ ಪರಿಹಾರದ ಸ್ವಲ್ಪಭಾಗವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಚೀನಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸಿ ಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಉನ್ನತಿಗಾಗಿ ಬಳಸಲು ಸೂಚಿಸಲಾಯಿತು. ಜಪಾನ್ ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟನ್ ಸಹ ಇದನ್ನೇ ಪಾಲಿಸಿದವು. ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಬಾಕ್ಸರ್ ದಂಗೆ ಚೀನದೇಶದ ಬದಲಾಗಬೇಕಾದ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಮುನ್ನುಡಿಯಾಯಿತು. (ಆರ್.ಆರ್.)

ಬಾಗಿಮೊಹರಿ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ನಾಗಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆ. ವಸತಿ ನೆಲೆ ಮತ್ತು ಗೋರಿಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೋಳಾರ ನದಿ ಹರಿಯುತ್ತದೆ. ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗದ ತಂಡ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1982–84 ಮತ್ತು 1990–92ರವರೆಗೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು.

ಮೂರು ಹೊಸ ಪ್ರಕಾರದ ಗೋರಿಗಳು ಉತ್ಖನನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದವು. ಮೊದಲ ಪ್ರಕಾರದ ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ದೊರೆಯುವ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಗುಂಡುಕಲ್ಲುಗಳನ್ನೇ ಶವಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿದ್ದು ಅದನ್ನು ಮತ್ತೆ 2 ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಒಂದು ಕಲ್ಲಿನ ಉಂಗುರ ಮಾತ್ರ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಕಾರದ ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ತಾಗಿದ 8 ಸಂಖ್ಯೆಯ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿರುವ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯನ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಹಾಗೂ ಮತ್ತಿತರ ಸಮಾಧಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. 3ನೆಯ ಪ್ರಕಾರದ ಗೋರಿಗಳ ಶವಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ತಳದಲ್ಲಿ ಇಳಿಜಾರಾದ ತಳಬಂಡೆಯಿದ್ದಿತ್ತು. ಒಂದು ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮನುಷ್ಯನ ಕೈಮೂಳೆಯೊಂದಿಗೆ 21 ತಾಮ್ರದ ಬಳೆಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ವಸತಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಗೆದ ಒಂದು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್

ಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಮಾತ್ರ ಇದ್ದರೆ ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ಈ ಅವಶೇಷಗಳ ಪದರದ ಮೇಲೆ ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳ ಪದರ ಕಂಡುಬಂದವು. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗುಡಿಸಲುಗಳ ತಳಗಟ್ಟು–ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳೂ ಧಾನ್ಯ ಮತ್ತು ಮೇವು ಸಂಗ್ರಹಣೆಗಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದ ಗುಳಿಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಗೋದಿ, ಜವೆ, ಉದ್ದು, ಅಕ್ಕಿ ಮೊದಲಾದ ಅರೆಸುಟ್ಟ ಧಾನ್ಯಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕವು. ದನ, ಕುರಿ, ಮೇಕೆ ಮತ್ತು ಹಂದಿಯ ಮೂಳೆಗಳು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಪಕ್ಷಿಮೂಳೆಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದವು. ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಇವು ಸಮಕಾಲೀನ ನೆಲೆಗಳಾದ ನಾಯ್‌ಕುಂಡ್, ಖೈರ್‌ವಾಡ, ತಕಲ್‌ಘಾಟ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇಂಗಾಲ–14 ತಂತ್ರದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ನೆಲೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.750±100–450±90ರ ಅವಧಿಯದು. (ವೈ.ಎಮ್.)

ಬಾಗೋರ್: ರಾಜಸ್ತಾನ ರಾಜ್ಯದ ಭಿಲವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆ. ಬಾಣಾಸ್ ನದಿಯ ಉಪನದಿ ಕೊಠಾರಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮಹಾಸತಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಮರಳುದಿಣ್ಣೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಇದರ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 200ಮೀX150ಮೀ; ಎತ್ತರ 6ಮೀ. 1967ರಲ್ಲಿ ಎಲ್.ಎಸ್. ಲೆಶ್ನಿಕ್ ಮತ್ತು ವಿ.ಎನ್. ಮಿಶ್ರ ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಪುಣೆಯ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜು ಮತ್ತು ರಾಜಸ್ತಾನದ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಮತ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ 3 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ (1968–70) ಮಿಶ್ರ ಅವರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದವು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮರಳಿನ ಬಣ್ಣದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ 5 ಸ್ತರಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳು 2ನೆಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿವೆ. 3ನೆಯ ಸ್ತರದ ಮೇಲಿನರ್ಧಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಇವೆ; ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅವು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. 4 ಮತ್ತು 5ನೆಯ ಸ್ತರಗಳು ಅವಶೇಷರಹಿತ ಸ್ತರಗಳು.

ವಸತಿ ಪದರ 1.5ಮೀ ದಪ್ಪವಿದ್ದು 2 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. 1ನೆಯ ಹಂತ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಅಂತ್ಯ ಭಾಗದ್ದು. ಇದರಲ್ಲಿ 2 ಉಪಹಂತಗಳಿವೆ. 1ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5000–2500) ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಬೇಟೆ, ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲನೆ ಈ ಹಂತದ ಜನರ ಜೀವನಶೈಲಿಯಾಗಿತ್ತು. ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ಬೊಂಬಿನ ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮನೆಯೊಳಗಿನ ನೆಲವನ್ನು ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಗಟ್ಟಿಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಶವವನ್ನು ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ವಸತಿಯ ಜಾಗದಲ್ಲೇ ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರು. 2ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2500–1000) ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಗಣನೀಯವಾಗಿ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದೆ. ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳು ತಿಗುರಿಯ ಉಪಯೋಗವಿಲ್ಲದೆ ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಲಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸರಳ ಗೀರಿನ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಕಲ್ಲಿನ ಹಾಗೂ ಮೂಳೆಯ ಮಣಿಗಳೂ ಹೊಸ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿವೆ. ಮನೆಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳಿಲ್ಲ. ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲು, ಉಂಗುರಕಲ್ಲುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು. ಶವಗಳನ್ನು ಕೈಕಾಲು ಮಡಿಸಿದ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ–ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಹೂಳಲಾಗಿದೆ. ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬಂಧುಬಳಗದವರಿಟ್ಟ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳು, ಆಭರಣ ಮುಂತಾದವು ಗಣನೀಯವಾಗಿವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೃಷಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳಿವೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಲೌಕಿಕ ಸಮೃದ್ಧಿ ಸುಭದ್ರ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಜನರು ತಮ್ಮ ಕಾಲದ ರೈತಾಪಿ ಹಳ್ಳಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಒಡನಾಟ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗೆ ತಮ್ಮದಾಗಿಸಿ ಕೊಂಡಿರ ಬಹುದು. ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬಾಗೋರ್‌ನ ಉತ್ಖನನ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ.

2ನೆಯ ಹಂತದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.500–ಪ್ರ.ಶ.200) ಅವಶೇಷಗಳು ಕಬ್ಬಿಣಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅತಿ ವಿರಳವಾಗಿವೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ತಿಗುರಿಯಿಂದ ತಯಾರಾಗಿದ್ದು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಗೃಹನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಜೊತೆಗೆ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಹೆಂಚುಗಳ ಉಪಯೋಗ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. 1 ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಹಂತಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೋಲಿಸಿದಾಗ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಿಕಸನವಾಗಲೀ ಸಾಮ್ಯವಾಗಲೀ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಮೊದಲ ಹಂತದ ಜನರು ವಸತಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಹೋಗಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು: ತ್ರಿಕೋಣ ಮೊದಲಾದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕೃತಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಈ ಸಮುಚ್ಚಯದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಇವನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮಅಲಗುಗಳಿಂದ ರೂಪುಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು ಬೇಟೆಗೆ ಸೂಕ್ತವಾದುವು. ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿ 40ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ನಮೂನೆಗಳಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾದುವೆಂದರೆ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಅಲಗುಗಳು, ತ್ರಿಕೋಣ, ಅಸಮ ಚತುರ್ಭುಜ, ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ ಮತ್ತು ವಜ್ರಾಕೃತಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು. ಬಹುತೇಕ ಉಪಕರಣಗಳು 15–20 ಮಿಮೀ ಅಳತೆಯೊಳಗಿವೆ. ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಚಕಮಕಿಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಇವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಉಪಕರಣಗಳ ಸಣ್ಣ ಆಕಾರ, ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ನಿಖರತೆ ಮತ್ತು ಸಮರೂಪತೆ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಮಟ್ಟದ ಕೌಶಲವನ್ನು ತೋರುತ್ತವೆ. ದೊಡ್ಡ ಚಕ್ಕೆ ಅಥವಾ ಮೂಲ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಗಳಿಂದ ತಯಾರಾದ ಉಪಕರಣಗಳು ಕಡಿಮೆ. ಕೊರೆಯುಳಿ ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು ಈ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಉಪಕರಣಗಳು ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೇ ತಯಾರಾಗಿವೆ.

ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳು: 3 ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, 1 ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ ಮತ್ತು 1 ತೆಳು ಸಲಾಕೆ 2ನೆಯ ಉಪಹಂತದ ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳ ಕೆಳಬದಿಯಲ್ಲಿ 2 ಸಣ್ಣ ತೂತುಗಳಿದ್ದು ಈ ಮೊನೆಗಳನ್ನು ಲೋಹದ ತಂತಿ ಅಥವಾ ಹುರಿಯಿಂದ ಕೋಲಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಉಪಕರಣಗಳು ಇದೇ ವಸತಿಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಾಗಿರುವ ಕುರುಹುಗಳಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಇವನ್ನು ಸಮೀಪದ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಥವಾ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿಗಳಿಂದ ಪಡೆದಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ.

ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು: ಸಣ್ಣ ಕಬ್ಬಿಣದ ತುಣುಕುಗಳು ಮತ್ತು 2 ಪೂರ್ಣ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು 2ನೆಯ ಹಂತದ ಪದರದಿಂದ ದೊರೆತಿವೆ.

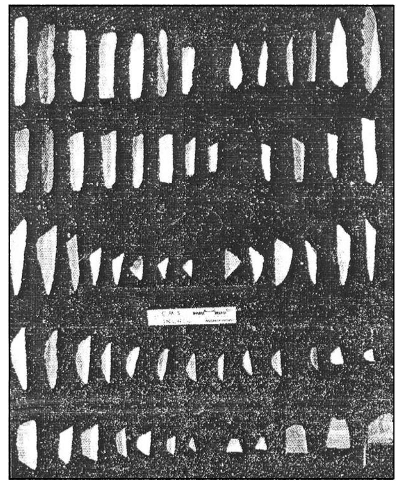

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳು

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು: ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿಲ್ಲ. 2ನೆಯ ಉಪಹಂತದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಭ್ರಕಯುಕ್ತ ದೊರಗುಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಾಗಿವೆ. ಒಂದು ಅಥವಾ ಎರಡೂ ಮೇಲ್ಮೈ ಮೇಲೆ ಹೊಳಪುಗೆಂಪಿನ ತೆಳುಲೇಪನವಿದೆ. ಆವಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆ ತಾಪದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಿರುವುದರಿಂದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಶಿಥಿಲವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ಒಳಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಚಕ್ರದ ತಿರುಗುವಿಕೆ ಯಿಂದಾಗುವ ಸಮಾನಾಂತರ ಗೆರೆಗಳ ಗುರುತಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಇವನ್ನು ಮಂದಗತಿಯಿಂದ ತಿರುಗುವ ಚಕ್ರ ಅಥವಾ ಮರದ ಹಲಗೆಯನ್ನು ಬಳಸಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಅಗಲ ಬಾಯಿಯ ಜಾಡಿಗಳು, ಆಳವಾದ ಸಣ್ಣ ಬೋಗುಣಿಗಳು, ಆಳವಿಲ್ಲದ ಅಗಲವಾದ ಬೋಗುಣಿಗಳು, ಸಣ್ಣ ಮಡಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಸರಳ ಗೀರಿನ ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಆಕಾರ, ಅಲಂಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ.

2ನೆಯ ಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ತಿಗುರಿಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ತಯಾರಾದುವು. ಹೆಚ್ಚು ಕಾಣಸಿಗುವ ಆಕಾರಗಳೆಂದರೆ ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿಗಳು, ಸಣ್ಣ ಕುಡಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಅಗಲಬಾಯಿಯ ಪುಟ್ಟ ತಳವಿರುವ ಬಟ್ಟಲುಗಳು. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಣೆ ವಿರಳ.

ಕಟ್ಟಡಗಳು: ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಗಟ್ಟಿಗೊಳಿಸಿದ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳು ಉಳಿದಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದು ವರ್ತುಲಕಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ 40–70ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದಗಲದ ಒತ್ತಿ ತುಂಬಿದ ಕಲ್ಲಿನ ನೆಲಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಮೂಳೆಯ ಸಾಂದ್ರತೆ ಹೆಚ್ಚಿದೆ. ಇಂತಹ ನೆಲಗಳು ಕಸಾಯಿ ಪಟ್ಟಿಗಳಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಭಾಗಗಳು, ಹೆಂಚುಗಳು ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಯ ಭಾಗಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಆಭರಣಗಳು: ಮೊದಲ ಹಂತದ 2ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ (ಅಗೇಟ್, ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲು, ಗಾರ್ನೆಟ್) ಮಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಮೂಳೆಯ ಪುಟ್ಟ ಮಣಿಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಶವಕುಣಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರದ ಕುತ್ತಿಗೆ ಮತ್ತು ಎದೆಯ ಮೇಲೆ ಶಿಥಿಲವಾದ ಸರವೊಂದರ 38 ಮಣಿಗಳಿದ್ದುವು. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಪದಕಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ವಸ್ತುಗಳು: ಸುತ್ತಿಗೆ ಕಲ್ಲುಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳನ್ನು ತುಂಡು ಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ಇವು ಬಳಕೆಯಾಗಿರಬೇಕು. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಕವಣೆಕಲ್ಲುಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿರಬಹುದು. ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳು ಎರಡೂ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಮೊದಲ ಹಂತದ 2ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ 2 ಉಂಗುರ ಕಲ್ಲುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವನ್ನು ಎಲ್ಲೆಡೆ ಕೃಷಿ ಉಪಕರಣವೆಂದು ಅರ್ಥೈಸಲಾಗಿದೆ. ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಏಕೈಕ ವಸ್ತುವೆಂದರೆ ತುಂಡಾದ ಕದಿರಣಿಗೆ–ಗುಂಡಿ. ಇದು 2ನೆಯ ಉಪಹಂತದ ಶವಕುಣಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ.

ಆಹಾರ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿ: ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಮಾಂಸಾಹಾರ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಮೊದಲ ಉಪಹಂತದ ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳೆಂದರೆ ಜಾನುವಾರು, ಕುರಿ–ಮೇಕೆ, ಎಮ್ಮೆ ಮತ್ತು ಹಂದಿ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5000ದ ಸುಮಾರಿಗೆ ಪಶುಸಾಕಣೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು

ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಷಯ. ವನ್ಯಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಮೃಗ, ಜಿಂಕೆಯ ಜಾತಿಗಳು, ಮೊಲ, ಕಾಡುಹಂದಿ, ಮುಂಗುಸಿ, ನರಿ, ಆಮೆ, ಮೀನು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪೆ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಶೇ.70ರಷ್ಟು ಮೂಳೆಗಳಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಜನರು ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಪಶು ಪಾಲನೆಯನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದರು. 2ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೇಟೆಯ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ತಗ್ಗಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸಾಯ ಆಹಾರೋತ್ಪನ್ನದ ಮಾರ್ಗಗಳ ಲ್ಲೊಂದಾಗಿದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿರಬಹುದು. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೂಳೆಗಳು ಅತಿ ಕಡಿಮೆ.

ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿ: ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 5 ಶವಕುಣಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನಯುಗದ್ದು. ಉಳಿದವು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದವು. 1ನೆಯ ಉಪಹಂತದ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷ ಮಧ್ಯವಯಸ್ಕ ಮಹಿಳೆಯದ್ದಾಗಿದೆ. ಶವವನ್ನು ಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ತಲೆ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿರುವಂತೆ ಹೂಳಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಇತರ ವಸ್ತುಗಳೇನೂ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. 2ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳ ಕೈಕಾಲು ಮೂಳೆಗಳು ಮಡಿಸಿವೆ. ಮಧ್ಯವಯಸ್ಕ ಮಹಿಳೆ, ಪುರುಷ ಮತ್ತು ಏಳೆಂಟು ವರ್ಷದ ಮಗುವೊಂದರ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಿವು. ಒಂದು ಶವಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ 2 ಬಾಣಗಳ ಮೊನೆ, ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ, ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಸಲಾಕೆ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಮಣಿಗಳ ಶಿಥಿಲವಾದ ಹಾರ ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ತಕಲಿಗಳು ಈ ಶವಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ವಿಶೇಷ.

ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತದಿಂದ ದೊರೆತ ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲಮಾನಗಳು (ಪರಿಷ್ಕೃತ) ಇಂತಿವೆ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5365–4965, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4570–4385, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3955–3775, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3400–3160 ಮತ್ತು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2650–2315. ಮೊದಲ 3 ಕಾಲಾವಧಿಗಳು 1ನೆಯ ಉಪಹಂತಕ್ಕೂ ಉಳಿದೆರಡು 2ನೆಯ ಉಪಹಂತಕ್ಕೂ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತವೆ. 1ನೆಯ ಉಪಹಂತದ ವಸತಿಯು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂಸು.5000ದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿರುವುದರಲ್ಲಿ ಸಂಶಯವಿಲ್ಲ. 2ನೆಯ ಉಪಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2500ರ ಅವಧಿಯದು. 2ನೆಯ ಹಂತದ ಕಾಲಾವಧಿಯನ್ನು ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕ್ರಮದಿಂದ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದರ ಆರಂಭಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.600–500 ಎಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು.

2001–02ರಲ್ಲಿ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಶಿಂಧೆ ಅವರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಲಂಬ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಕುರುಹುಗಳು ಮಾತ್ರ ಲಭಿಸಿವೆ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಸಹಿತ ಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ಹಂತದಲ್ಲಿ 2 ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ನೆಲಗಳ ಮೇಲೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ತ್ಯಾಜ್ಯ ಚಕ್ಕೆಚೂರುಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು, ಆಹಾರ ಸಂಸ್ಕರಣೆಯ ಸಾಧನಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು ಇವು ದೀರ್ಘ ಕಾಲದ ವಸತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಸಹಿತ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅಲಗಿನ ಸಮುಚ್ಚಯ, ವಾಸಗೃಹ ಅವಶೇಷಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಬಳಕೆ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದವಾಗಿದ್ದು ದೊರಗಾದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಾಗಿವೆ. ಹುಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮರಳನ್ನು ಮಣ್ಣಿನ ಜೊತೆ ಬೆರೆಸಲಾಗಿದೆ. ಮಂದಗತಿಯಲ್ಲಿ ತಿರುಗುವ ಹಲಗೆಯ ಮೇಲೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಸರಿಯಾಗಿ ಸುಡದಿದ್ದ ಕಾರಣ ಇವು ಶಿಥಿಲವಾಗಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಚೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಗೀರಿನ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಇವು ಈ ಪ್ರಾಂತದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ 2 ಉಪಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎರಡರಲ್ಲೂ ನೆಲಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಎರಡೂ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ವಸತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ತಯಾರಾಗಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಉಳಿದವು ಚಕಮಕಿಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು. ಅಸಮ ಚತುರ್ಭುಜ, ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಅಲಗುಗಳು, ವಜ್ರಾಕೃತಿ, ಅರ್ಧ ಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳು 20–40 ಮಿಮೀನೊಳಗಿವೆ.

ಎ.ಎಂ.ಎಸ್. ಕಾಲನಿರ್ಣಯದಂತೆ (ಪರಿಷ್ಕೃತ)ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ಹಂತ 5680ರ ಅವಧಿಯದೂ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಸಹಿತ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4490ರ ಅವಧಿಯದೂ ಆಗಿವೆ. ಬಾಗೋರ್‌ನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ವಸತಿ ಅರೆ–ವಲಸೆ ಸ್ವರೂಪದ್ದಾಗಿರಬೇಕು. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಬಾಣ: 7ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಸಂಸ್ಕೃತದ ಉದ್ದಾಮ ಪಂಡಿತ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಗದ್ಯ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಈತನ ಕೀರ್ತಿ ಅಜರಾಮರವಾದುದು. ಹರ್ಷಚರಿತೆ ಹಾಗೂ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಇವನ ಪ್ರಮುಖ ಕೃತಿಗಳು. ಹರ್ಷಚರಿತೆಯ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಇವನ ಆತ್ಮವೃತ್ತ ವರ್ಣಿತವಾಗಿದೆ. ಶೋಣಾನದಿಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರೀತಿಕೂಟವೆಂಬ ಅಗ್ರಹಾರದಲ್ಲಿ (ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದು ಬಿಹಾರ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದಿರಬೇಕು) ಜನಿಸಿದನು. ತಾಯಿ ರಾಜದೇವಿ ವಾತ್ಸ್ಯಾಯನ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವಳು. ತಂದೆ ಚಿತ್ರಭಾನು. ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ಮಾತೃವಿಯೋಗವಾಗಿ ಈತ ತಂದೆಯ ರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ. ಆದರೆ 14ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಇವನ ತಂದೆಯೂ ತೀರಿಕೊಂಡ. ದುಃಖಿತನಾದ ಬಾಣ ಕೆಲಕಾಲ ದೇಶಾಟನೆ ಮಾಡಿಬಂದ. ಹೀಗೆ ಬಂದ ಬಾಣನ ಲೋಕಾನುಭವ ಹಾಗೂ ವಿದ್ಯಾಪಾಂಡಿತ್ಯ ಗುರುತಿಸಿದ ಶ್ರೀಹರ್ಷನ ಸಂಬಂಧಿ ಕೃಷ್ಣ ಎಂಬಾತ ಈತನ ಬಗೆಗೆ ಶ್ರೀಹರ್ಷನಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದ. ಶ್ರೀಹರ್ಷ ಇವನನ್ನು ಕರೆಯಿಸಿಕೊಂಡು ಆಸ್ಥಾನ ಪಂಡಿತನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಬಾಣನೇ ತನ್ನ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಹರ್ಷಚರಿತದಲ್ಲಿ ಗದ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿಯೂ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಪದ್ಯ ರೂಪದಲ್ಲಿಯೂ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ.

ಈತ ಆಸ್ಥಾನಪಂಡಿತನಾದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಆಶ್ರಯದಾತನ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಗದ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿ ಬರೆದು ಅದನ್ನು ಹರ್ಷಚರಿತವೆಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಕಾದಂಬರಿ ಮತ್ತು ಚಂಡೀಶತಕವೆಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ರತ್ನಾವಳಿ ಎಂಬ ನಾಟಕ ಈತನ ರಚನೆ. ಪಾರ್ವತೀಪರಿಣಯವೆಂಬ ನಾಟಕವನ್ನು ಈತನೇ ಬರೆದಿರುವುದಾಗಿ ಕೆಲವರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಈತ ಬರೆದನೆಂದು ಹೇಳುವ ಶ್ಲೋಕಬದ್ಧ ಕಾದಂಬರಿ ಮತ್ತು ಮುಕುಟ ತಾಡಿತಕವೆಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳು ಉಪಲಬ್ಧವಿಲ್ಲ. ಹರ್ಷಚರಿತ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅಥವಾ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾವ್ಯವೆನಿಸಿದರೆ, ಕಾದಂಬರಿ ಕಲ್ಪಿತ ಕಥೆಯ ಜಾತಿಗೆ ಸೇರಿದೆ. ಹರ್ಷಚರಿತವನ್ನು ಆಖ್ಯಾಯಿಕೆಯೆಂದೂ ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನು ಕಥೆಯೆಂದೂ ಆಲಂಕಾರಿಕರು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಶೃಂಗಾರರಸವೂ ಹರ್ಷಚರಿತದಲ್ಲಿ ಕರುಣರಸವೂ ಚಂಡೀಶತಕದಲ್ಲಿ ವೀರರಸವೂ ಪ್ರಧಾನವೆನಿಸಿವೆ. ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಭಾಗವೆಂದೂ ಉತ್ತರಭಾಗವೆಂದೂ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಿರುವುವು. ಪೂರ್ವ ಭಾಗವನ್ನು ಬಾಣನು ಬರೆದನೆಂದೂ ಉತ್ತರಾರ್ಧವನ್ನು ಇವನ ಮಗ ಪುಲಿಂದಭಟ್ಟ ಬರೆದನೆಂದೂ ಪ್ರತೀತಿ. ಕಾದಂಬರಿಯ ಕಥಾವಸ್ತು ಕೇವಲ ಒಂದು ಜನ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದುದಾಗಿರದೆ ಚಂದ್ರಾಪೀಡ ಮತ್ತು ಪುಂಡರೀಕ ಇವರ ಮೂರು ಜನ್ಮಗಳ ಕಥೆ.

ಚಂಡೀಶತಕದ ಕಥಾಭಾಗವನ್ನು ಕವಿ ದೇವಿಮಾಹಾತ್ಮ್ಯದಿಂದ ಆರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಬೀಭತ್ಸ, ರೌದ್ರ, ಅದ್ಭುತ, ಭಯಾನಕ, ವೀರರಸ ವರ್ಣನೆಗಳು ಮೂರ್ತಿಮತ್ತಾಗಿ ಎದುರಿಗೆ ನಿಂತಂತೆ ತೋರುವುವು. ಇದು ಬಾಣನ ಸರ್ವೋತ್ಕೃಷ್ಟ ರಚನೆ. ಭಾಷೆ ಭಾವ, ಶಬ್ದ ಮತ್ತು ಅರ್ಥಗಳ ಉಚಿತ ಸಮ್ಮಿಳನ ಇದರಲ್ಲಿದೆ. ವರ್ಣನೆಗಳು ಶ್ರೇಷ್ಠವಾಗಿವೆ. ಅಲಂಕಾರ ಮತ್ತು ರಸಗಳ ಮಧುರ ಮಿಲನದಲ್ಲಿ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಭಾವಗಳ ಸಂಪರ್ಕದಲ್ಲಿ, ಕಲ್ಪನೆ ಮತ್ತು ವರ್ಣನೆಯ ಅನುರೂಪ ಸಂಘಟನೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಕಾವ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಅನುಪಮವಾದುದು. ಪಾತ್ರಗಳ ಚಾರಿತ್ರ್ಯವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವಲ್ಲಿ ಬಾಣನಿಗೆ ಅದ್ಭುತ ಕಲೆಗಾರಿಕೆಯಿದೆ. ಪಾತ್ರಗಳು ಸಜೀವವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಇವನ ಶೈಲಿಯೂ ಆದರ್ಶಪ್ರಾಯವಾದುದು. ಗದ್ಯರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಈತ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರವೀಣ.

ಹರ್ಷಚರಿತ ಒಂದು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾವ್ಯ. ಎಂಟು ಉಚ್ಛ್ವಾಸಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಇದರಲ್ಲಿ ಬಾಣ ತನ್ನ ಆಶ್ರಯದಾತನಾದ ಹರ್ಷವರ್ಧನನ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಂದ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಕರುಣರಸವೇ ತುಂಬಿದೆ. ದುಃಖಗಳು ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ಒದಗುತ್ತವೆ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಹರ್ಷನ ಜೀವನ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿದೆ. ಎಷ್ಟೇ ಕಷ್ಟನಷ್ಟಗಳು ಸಂಭವಿಸಿದರೂ ಹರ್ಷ ತನ್ನ ಮನಃಸ್ಥೈರ್ಯ, ಸಮಾಧಾನಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲವೆಂಬ ದಿವ್ಯವಾದ ಆದರ್ಶವನ್ನು ಹರ್ಷಚರಿತ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗುವಂತೆ ಬೋಧಿಸುತ್ತದೆ. (ಟಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಬಾದಾಮಿ: ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಒಂದು ತಾಲ್ಲೂಕು ಕೇಂದ್ರ ಹಾಗೂ ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣ. ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸ್ಥಳ. ಬಿಜಾಪುರದಿಂದ 113ಕಿಮೀ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿ–ಸೊಲ್ಲಾಪುರ ರೈಲುಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿದೆ. ಬಾದಾಮಿ ಪಟ್ಟಣದ ಸನ್ನಿವೇಶ ಬಹು ಸುಂದರವಾದುದು. ನಸುಗೆಂಪು ಮರಳುಕಲ್ಲಿನ ಗುಡ್ಡದ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ಕಣಿವೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಅಗಸ್ತ್ಯ ಸರೋವರ ಎಂಬ ವಿಶಾಲವಾದ ಕೆರೆಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಈ ಪಟ್ಟಣ ಹಬ್ಬಿದೆ. ಹಿಂದೆ ಇದಕ್ಕೆ ವಾತಾಪಿ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಇತ್ತೆಂದು ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರತೀತಿ. 6–8ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಹೆಮ್ಮೆಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಮೆರೆದ ಚಳುಕ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಗ್ಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೊರೆದಿರುವ ಮತ್ತು ಕಟ್ಟಿದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಹಾಗೂ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದುಬಂದಿದ್ದು ಪ್ರೇಕ್ಷಣೀಯ ಸ್ಥಳವಾಗಿದೆ.

ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಇದು ಬಹುಶಃ ಒಂದು ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಗ್ರೀಕ್ ಭೂಗೋಳಕಾರ ಟಾಲಮಿ (ಸು.150) ತನ್ನ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿಯನ್ನೂ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದನ್ನು ಒಪ್ಪುವ ಹಾಗೆ ಸರೋವರದ ಉತ್ತರ ಬದಿಯ ಗುಡ್ಡದ ಇಕ್ಕಟ್ಟಿನ ಸಂಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸದ ಪ್ರಾರಂಭಕಾಲದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರುಗಳೂ ಮತ್ತು ಆ ಕಾಲದ ಅಥವಾ ಸ್ವಲ್ಪ ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಚಳುಕ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಒಂದನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿ ಇಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟುವಾಗಲೇ ಇದು ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿರಬೇಕು. ಏಕೆಂದರೆ ಇವನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈ ಊರನ್ನು ವಾತಾಪ್ಯಧಿಷ್ಠಾನವೆಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನವೆಂದರೆ ರಾಜಧಾನಿ ಎಂಬ ಅರ್ಥವಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಣವೆಂದೂ ಆಗುವುದು.

ಬಾದಾಮಿಯ ಉತ್ತರ ಗುಡ್ಡದ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲ ಬಯಲಿದ್ದು, ಅದರ ಅಂಚಿನ ಗುಡ್ಡದ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಗವಿಗಳಿವೆ. ನಾಲ್ಕು ಗವಿಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದ್ದು, ಒಂದರಲ್ಲಿ ಮುಸಿಯದ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ವಿಚಿತ್ರ ಪ್ರಾಣಿಯ ಮತ್ತು ಭೂತ ಸ್ವರೂಪದ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಿಳಿ–ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ

ಮತ್ತು ಅಚ್ಚಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ವಸ್ತು ಮತ್ತು ಶೈಲಿಯ ಮೇಲೆ ಇದು ಶಿಲಾಯುಗದ ಅಂತ್ಯಭಾಗದ ಕಾಲದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಾದಾಮಿಯಿಂದ ಸು. 1ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿ–ಬನಶಂಕರಿ ರಸ್ತೆಯ ಎಡ ಬದಿಯ ಬೆಟ್ಟದ ಒಂದು ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿ ಅತಿ ಅಪರೂಪದ ಬೇಟೆಗಾರರ, ಪ್ರಾಣಿಗಳ (ಕಾಡು ಹಂದಿ) ಕೆಮ್ಮಣಿನ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಶೈಲಿ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಇವು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು ಇಲ್ಲಿಂದ ಸು.2ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ, ಬಾದಾಮಿ–ಮಹಾಕೂಟದ ಒಳ ರಸ್ತೆಯ ಬಲಬದಿಯ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಎಳೆದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಹಾಗೂ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾದ

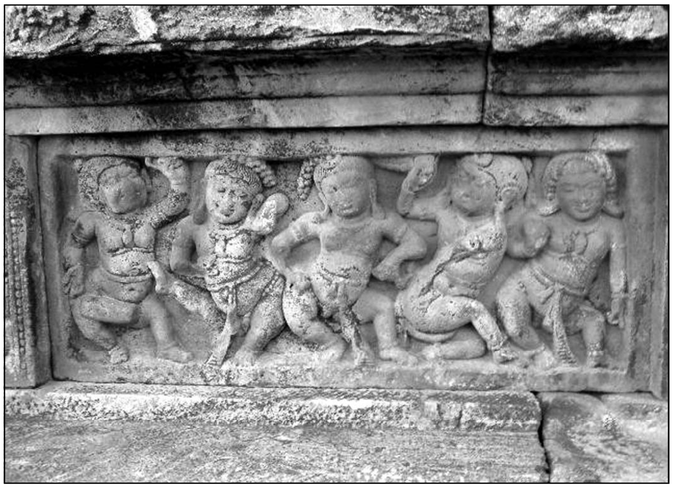

ಕುಬ್ಜಗಣಗಳು, ಬಾದಾಮಿ

ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಬರೆದ 4–5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ಸಾಲಿನ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳೂ ಇವೆ. ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳೂ ಆದಿ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಲ್ಲಿನ ಕೈಗೊಡಲಿ, ಬಾಚಿ ಮೊದಲಾದ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಈ ಊರಿನ ಉತ್ತರ ಬದಿಯ ಕೊಳ್ಳದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಗವಿಯಿಂದ ಮತ್ತೆ 3ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಕವಾಗಿ ಶಿಡ್ಲಫಡಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಒಂದು ಗವಿಯಲ್ಲೂ ಆನೆ, ಪಕ್ಷಿ ಮುಂತಾದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ ಮತ್ತು ಇಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಶಿಲಾಯುಧಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು, ಇದಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನ ಆದಿ ಹಳೆಯ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕೆಲವು ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹಿಂದೆ ಶೋಧಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಬಾದಾಮಿಯ ನೈರುತ್ಯ ಮತ್ತು ಈಶಾನ್ಯ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಸು.8 ಮತ್ತು 18 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಚೋಳಗುಡ್ಡ ಮತ್ತು ನಂದಿಕೇಶ್ವರದ ಬಳಿಯ ಮಲಪ್ರಭಾ ನದಿ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಆಯುಧಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಹೀಗೆ ಬಾದಾಮಿ ಪ್ರದೇಶ ಆದಿ ಹಳೆಯ ಶಿಲಾಯುಗದಿಂದಲೂ ಮಾನವನ ನೆಲೆವೀಡಾಗಿದ್ದು, ಮುಂದೆ ಸುಸಂಸ್ಕೃತ ವಾಣಿಜ್ಯಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಹಾ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಕೀರ್ತಿಶಿಖರವನ್ನೇರಿತು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಅನಂತರವೂ ಬಾದಾಮಿ ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮತ್ತು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೆ 1339ರ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ದೊರೆ ಮೊದಲನೆಯ ಹರಿಹರ 2,000 ಮಹಾಜನಗಳಿಗೆ ಬಾದಾಮಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು, ಉತ್ತರದ ಕಡೆಯ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಆಣತಿ ಮಾಡಿದಂತಿದೆ. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಬಾದಾಮಿ ವಿಜಯನಗರದ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿದ್ದು, ಅನಂತರ ಆದಿಲ್ ಶಾಹಿ ದೊರೆಗಳ ಕೈಸೇರಿತು. 1746ರಲ್ಲಿ ಸವಣೂರು ನವಾಬ ಮತ್ತು ಮೂರನೆಯ ಪೇಷ್ವೆಯ ನಡುವೆ ಸಂಧಾನವಾಗಿ ಬಾದಾಮಿಯನ್ನು ಪೇಷ್ವೆಗೆ ಕೊಡಲು ಒಪ್ಪಿಗೆಯಾದರೂ ಪೇಷ್ವೆ ಮತ್ತು ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮ ಇಬ್ಬರೂ ಸೇರಿ ಸವಣೂರು ನವಾಬನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಾಗ 1756ರಲ್ಲಿ ಈ ಊರು ಪೇಷ್ವೆಗೆ ಸೇರಿತು. 1778ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಬಿಜಾಪುರದ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳೊಡನೆ ಬಾದಾಮಿಯನ್ನು ಹೈದರ್ ಪಡೆದುಕೊಂಡ. 1786ರಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸನ ಕೈಕೆಳಗಿನ ಮರಾಠ ಸೈನ್ಯ ಮತ್ತು ನಿಜಾಮನ ಸೈನ್ಯ ಸೇರಿ ನಾಲ್ಕು ವಾರಗಳ ಕಾಲ ಮುತ್ತಿ ಬಾದಾಮಿಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡವು. 1818ರ ಮರಾಠ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜನರಲ್ ಮನ್ರೋ ಬಾದಾಮಿಯನ್ನು ಮುತ್ತಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. 1840ರಲ್ಲಿ ನರಸಿಂಹ ದತ್ತಾತ್ರೇಯ (ನರಸಿಂಗರಾವ್) ಎಂಬ ಕುರುಡ ತನ್ನ 125 ಅರಬರ ದಂಡಿನೊಡನೆ ಬಂದು ಬಾದಾಮಿಯನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಲೂಟಿ ಹೊಡೆದು ತಾನೇ ದೊರೆಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಿ ಕೊಂಡ. ಒಂದು ವಾರದ ಒಳಗೇ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ಬಾದಾಮಿಗೆ ಬಂದು ಇವರನ್ನೆಲ್ಲಾ ಸೆರೆಹಿಡಿಯಿತು. 1845ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಕೋಟೆಗಳು ಹಾಳುಬಿದ್ದವು. ಅನಂತರ ಈ ಊರು ಒಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಸ್ಥಳವಾಯಿತು. ಇಂದು ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಹಾಳುಬಿದ್ದ ಕೋಟೆಗಳೂ ನಾಲ್ಕು ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಅನೇಕ ಭಗ್ನ ದೇವಾಲಯ ಗಳೂ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳೂ ಉಳಿದು ಬಂದಿವೆ (**ನೋಡಿ–ಚಾಳುಕ್ಯವಂಶ**).

ಕೋಟೆಗಳು: ಬಾದಾಮಿಯ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಬಲವಾದ ಕೋಟೆಗಳಿವೆ. ಉತ್ತರದ ಕಡೆಯ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಬಾವನ್ ಬಂಡೆ ಕೋಟೆ ಯೆಂದೂ ದಕ್ಷಿಣ ಕಡೆಯ ಕೋಟೆಯನ್ನು ರಣಮಂಡಲ ಕೋಟೆಯೆಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಎರಡೂ ಕೋಟೆಗಳ ಮಧ್ಯೆ 270ಮೀ ಅಂತರವಿದ್ದು ಎರಡೂ ನೆಲಮಟ್ಟದಿಂದ ಸು.72ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿವೆ. ಉತ್ತರದ ಕೋಟೆಗೆ ಹೋಗಲು ಊರಿನ ಒಳಗಿನಿಂದ ಮಾರ್ಗವಿದೆ. ಮೇಲೆ ಗುಡ್ಡದ ಅಂಚಿನುದ್ದಕ್ಕೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಹಾಳಾಗಿರುವ ಕೋಟೆಗೋಡೆ ಇದೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನ ಈ ಕೋಟೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು. ಇದು ಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಹು ಇಕ್ಕಟ್ಟಾದ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಎತ್ತರ ಹಾಗೂ ಕಡಿದಾದ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಇದೆ. ಶ್ರೌತ ವಿಧಿಗಳಿಗನುಸಾರವಾಗಿ ಅಶ್ವಮೇಧ ಮೊದಲಾದ ಯಜ್ಞಗಳನ್ನೂ ಹಿರಣ್ಯಗರ್ಭ ಮುಂತಾದ ಮಹಾ ದಾನಗಳನ್ನೂ ಮಾಡಿದ ಚಳುಕ್ಯ ವಲ್ಲಭೇಶ್ವರನು (ಒಂದನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿ) ಅನುಕೂಲಕರವಾದ ಈ ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲಿರುವ ವಾತಾಪಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಮೇಲಿಂದಾಗಲಿ ಕೆಳಗಿಂದಾಗಲಿ ಅಭೇದ್ಯವಾದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಶಕವರ್ಷ 465ರಲ್ಲಿ (543) ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ಈ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾದ ಕೋಟೆಯ ಭಾಗಗಳು ಉಳಿದು ಬಂದಿಲ್ಲವೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಮುಂದೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ವಿಜಯನಗರ ಮತ್ತು ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಇದನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲಿನ ಕೋಟೆ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ಇದು ಫಿರಂಗಿ ಹಾರಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಿರುವ ಮತ್ತು ಫಿರಂಗಿ ಹೊಡೆತವನ್ನು ತಡೆಯಬಲ್ಲ ಭದ್ರವಾದ ಕಟ್ಟಡ. ಎರಡೂ ಕೋಟೆಗಳಿಗೆ ಅನೇಕ ಕಲ್ಲುಮೆಟ್ಟಲುಗಳೂ ಕಿರಿದಾದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳೂ ಇವೆ. ಕೋಟೆಗೋಡೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದ ರೀತಿ ಅವುಗಳ ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕೊತ್ತಳದ ಆಕಾರ, ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಇರುವ ರಕ್ಷಣಾ ಕಟಾಂಜನದ ಸ್ವರೂಪದಿಂದ ಆಯಾಯ ಕಾಲದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯ ಉಪಯೋಗ ಮತ್ತು ಮೇಲಿನ ರಕ್ಷಣಾ ಕಟಾಂಜನ–ಇವು ಹೈದರ್, ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಭಾಗಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ.

ಅಗಸ್ತ್ಯತೀರ್ಥದ ಉತ್ತರದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಸು.10–12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಎರಡು ದೊಡ್ಡ ಮತ್ತು ಎರಡು ಸಣ್ಣ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯಗಳ ಶಿಖರ ಕದಂಬನಗರ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮೂಲತಃ ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯ. ಇದರ ಮುಖಮಂಟಪ ಬಿದ್ದುಹೋಗಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ಮುಖಮಂಟಪ, ಸಭಾಮಂಟಪ, ಅಂತರಾಳ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿವೆ. ಇದು ಶಿವದೇವಾಲಯ.

ಶಿವನ ನರ್ತನ ಶಿಲ್ಪ

ಅಗಸ್ತ್ಯತೀರ್ಥದ ಪಶ್ಚಿಮ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯ ಒಂದು ಹಾಳುಬಿದ್ದ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಇದನ್ನು ಸ್ಥಳೀಕವಾಗಿ ಎಲ್ಲಮ್ಮ ದೇವಾಲಯವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇದರಲ್ಲಿರುವ ಚಾಳುಕ್ಯ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಯೋಗೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮುಖಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಸಭಾಮಂಟಪದ ಸ್ವಲ್ಪಭಾಗ ಬಿದ್ದುಹೋಗಿವೆ. ಇದರ ಶಿಖರ ಕದಂಬ ನಾಗರಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇದರ ಸುಕನಾಸಿಯ

ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನಸ್ಥ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಈ ದೇವಾಲಯ ಮೂಲತಃ ಯೋಗೀಶ್ವರನೆಂದು ಕರೆಯಲಾದ ವಿಷ್ಣು ದೇವಾಲಯವಾಗಿರಬೇಕು. ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲೆ ದತ್ತಾತ್ರೇಯ, ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಮತ್ತು ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯ ಗಳಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದೆಲ್ಲವೂ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದರಲ್ಲೂ ಮೊದಲು ಗರ್ಭಗುಡಿ, ಅಂತರಾಳ, ಸಭಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖ ಮಂಟಪಗಳಿದ್ದವು. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳೆಲ್ಲಾ ಯಾವ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳ ಅಲಂಕರಣಗಳಿಲ್ಲದೆ ತೀರಾ ಸರಳವಾಗಿವೆ. ದತ್ತಾತ್ರೇಯನ ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಪೂಜೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ದತ್ತಾತ್ರೇಯನ ಮೂರ್ತಿಮಾತ್ರ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪದ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಕಲಾಕೃತಿ. ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ರುವ ಚತುರ್ಭುಜ ವಿಷ್ಣುಮೂರ್ತಿಯ ಕೆಳಗಿನ ಎರಡು ಕೈಗಳು ಧ್ಯಾನಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಮೇಲಿನ ಬಲ ಎಡಗೈಗಳಲ್ಲಿ ಚಕ್ರ ಶಂಖಗಳಿವೆ. ಮಕರ ತೋರಣ ಮತ್ತು ಸಿಂಹಲಲಾಟವುಳ್ಳ ಪ್ರಭಾವಳಿಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಹತ್ತು ಅವತಾರಗಳ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಪೀಠದ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಗರುಡ, ನಂದಿ ಮತ್ತು ಹಂಸಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಮೂರ್ತಿ ಮೂಲತಃ ಯೋಗೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ್ದಾಗಿದ್ದು, ಅದು ಹಾಳಾದ ಮೇಲೆ ಈಗಿನ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳಾಂತರವಾಗಿರಬೇಕು.

ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯದ ಹತ್ತಿರ ಪ್ರಸನ್ನವೆಂಕಟದಾಸರ ಕಟ್ಟೆಯಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅವರು ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬ ನಂಬುಗೆಯಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರಕಾಲದ ಒಂದು ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಇದು ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಮಸೀದಿಯಾಗಿ ಬದಲಾವಣೆಗೊಂಡಿದ್ದು ಈಗಲೂ ಹಾಗೆಯೇ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ.

ಅಗಸ್ತ್ಯತೀರ್ಥದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಒಂದು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮೊದಲಿದ್ದ ಚಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ಒಂದು ಶಾಸನದ ಮೇಲೆ ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣು, ಶಿವ, ಗಣೇಶ, ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿಯ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕಡೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂದೆ ಇನ್ನೊಂದು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಅನಂತಶಯನನ ಮೂರ್ತಿಯೊಂದಿದ್ದು ಅದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಕಲ್ಲಿನ ಗುಡಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಅದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲೇ ಒಂದು ನೈಸರ್ಗಿಕ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮರದ ಬುಡ ದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಧ್ಯಾನಾಸಕ್ತನಾದ ಮಹಾರಾಜನಂತಿರುವ ಮಹಾಪುರುಷನ ಭವ್ಯವಾದ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಇದರ ಬಲಕ್ಕೆ ಒಬ್ಬ ಯೋಗಿಯ ಸಣ್ಣ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಇದನ್ನು ಸ್ಥಳೀಕವಾಗಿ ಕೋಷ್ಠರಾಯನೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಪ್ರಾಯಶಃ ಒಂದನೆಯ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ ಮತ್ತು ಜೈನಧರ್ಮದ ಜೀವಂತಸ್ವಾಮಿ ಇರಬಹುದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ.

ಲಯಣಗಳ ಹತ್ತಿರ ಒಂದು ಎತ್ತರದ ಭವ್ಯ ಹಾಗೂ ಸರಳವಾದ ಗುಮ್ಮಟ ಇದೆ. ಇದು ಹೈದರ್–ಟಿಪ್ಪು ಕಾಲದ್ದು.

ಈ ವಾಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳು ಮತ್ತು ತತ್ಸಂಬಂಧಿತ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲದೆ ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಇತರ ಶಾಸನಗಳೂ ಇವೆ. ಅಗಸ್ತ್ಯ ಸರೋವರದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಗುಡ್ಡದ ಬುಡದಲ್ಲಿ ಮೇಗಣ ಕೋಟೆಗೆ ಹೋಗುವ ಬಾಗಿಲಿನ ಎದುರಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪದೂರದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಒಂದು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕಂಚಿಯ ಪಲ್ಲವ ಅರಸ ಮಹಾಮಲ್ಲನ (ಒಂದನೆಯ ನರಸಿಂಹ ವರ್ಮ) ಕಾಲದ ಗ್ರಂಥಾಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಒಂದು ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನವಿದೆ. ಆ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 642ರಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿಯನ್ನು ಗೆದ್ದಾಗ ಈ ಶಾಸನವನ್ನು ಬರೆಸಿದ. ಬತ್ತೇರಪ್ಪನ ಗುಡಿಯ ಹತ್ತಿರ ಬಿದ್ದಿದ್ದ ಒಂದು ಒಡೆದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಅಶ್ವಮೇಧಯಜ್ಞವನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಿ ಅವಭೃತಸ್ನಾನ ಮಾಡಿದ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ (ಈಗ ಈ ಶಾಸನವನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವ ವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕನ್ನಡ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರಿಸಲಾಗಿದೆ). ಉತ್ತರ ಗುಡ್ಡದ ಪೂರ್ವದ ಕಡಿದಾದ ಬದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಶಾಸನ ಕಪ್ಪೆ ಅರಭಟ್ಟನ ಶಾಸನವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇದು ತ್ರಿಪದಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಛಂದಸ್ಸಿಗೆ ಮಾದರಿಯಾಗಿದೆ. ಕಪ್ಪೆ ಅರಭಟ್ಟನ ಕಲಿತನ, ಸ್ವಾಭಿಮಾನ ಹಾಗೂ ಮಾನವೇ ಶೀಲವಂತನಿಗೆ ಪ್ರಾಣ ಎಂಬ ಆದರ್ಶ ಇವನ್ನು ಓದುಗನ ಮನಮುಟ್ಟುವಂತೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಆದರ್ಶತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಎರಡುಸಾಲು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಶಾಸನ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯಭಾಗದ್ದು.

ಬಾದಾಮಿಯ ಈಶಾನ್ಯದಿಕ್ಕಿಗೆ ಮಹಾಕೂಟಕ್ಕೆ ಹೋಗುವ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಬಾರ ಕಟ್ಟೆಯ ಹತ್ತಿರ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮೂರು ನಾಲ್ಕು ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲೆ ಗಣೇಶ, ಶಿವಲಿಂಗ, ನಾಗರಾಜನ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ವಿನ(ನಾ)ಯಕ ಮತ್ತು ಫಣೀಂದ್ರ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಧರ್ಮಣ್ಣನೆಂಬುವನು ಮಾಡಿಸಿದ ವಿಷಯವಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿಯೂ ಇವನೇ ಗಣಪತಿ ಮತ್ತು ನಾಗಕುಮಾರ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದನೆಂದಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ಈ ಗುಡ್ಡದ ಪ್ರಕೃತಿ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಿದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಬಹುಪ್ರಿಯನ್, ಶ್ರೀಗೋಇನ್ದ, ವಿಪ್ರನ್, ಶ್ರೀಅಕ್ಷರಮೇರು, ಶ್ರೀಗುಣಪಾಲನ್, ಶ್ರೀಪ್ರಸನ್ನಬುದ್ಧಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಕೇವಲ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಹೆಸರು ಸೂಚಿಸುವ ಒಂದೊಂದು ಸಾಲಿನ ಶಾಸನಗಳು ಹಲವಾರು ಇವೆ.

ಪೂರ್ವದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಭೂತನಾಥ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗುಂಪಿನಿಂದ ಮತ್ತೆ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಗುಡ್ಡದ ಕಣಿವೆ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಹೋದರೆ ಮೇಲೆ ಬಲಬದಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ನೈಸರ್ಗಿಕ ಗವಿ ಮತ್ತು ನೀರಿನ ಹೊಂಡ ಇವೆ. ಈ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಅರಳೀತೀರ್ಥ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಶಿವ, ಸೂರ್ಯ, ಅನಂತಶಯನ, ನರಸಿಂಹ, ಲಕ್ಷ್ಮಿ ಮೊದಲಾದ ಉಬ್ಬುಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದು ಸು. 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ನಾಗರಿಲಿಪಿಯ ಶಾಸನವಿದೆ. ಹಾರಿತಿ ಗೋತ್ರದ ರವಿ ತ್ರಿದಂಡಿಗೆ ಒಲಿದು ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿಯು ಕೊಲ್ಲಾಪುರದಿಂದ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದಳೆಂದು ಆ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಒಂದು ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಶಿಡ್ಲಫಡಿಯ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಅವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಗವಿಯ ಒಂದು ಮಾದರಿಯನ್ನೂ ವೈಷ್ಣವ ಲಯಣದ ವರ್ಣಚಿತ್ರದ ಒಂದು ಪ್ರತಿಯನ್ನೂ ಮತ್ತು ಇಲ್ಲಿಯ ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಚೆಲ್ಲಾಪಿಲ್ಲಿಯಾಗಿ ಬಿದ್ದಿದ್ದ ಭಗ್ನ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳ ಸಂಗ್ರಹವನ್ನೂ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಯುನೆಸ್ಕೊ ಇಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ವಿಶ್ವ ಪರಂಪರೆ ನಿರ್ಮಾಣಗಳೆಂದು ಮನ್ನಣೆ ನೀಡಲು ಚಿಂತಿಸಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಪ್ರವಾಸೋದ್ಯಮ ಇಲಾಖೆಯೂ ಇತ್ತ ಹೆಚ್ಚು ಗಮನಹರಿಸಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಬಾನ್ ಚಿಯಾಂಗ್: ಥೈಲೆಂಡ್ ದೇಶದ ಉದೋನ್ ಥಾನಿ ಪ್ರಾಂತದ ನೊಂಗ್ ಹಾನ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. 1957ರಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾದ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1962 ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಹಲವಾರು ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಕಂಚಿನ ವಿವಿಧ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಅಕ್ಕಿಕಾಳಿನ ಅವಶೇಷಗಳೂ ದೊರೆತವು. ಇದು ಪ್ರಾಯಶಃ ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಕೃಷಿಕರ ನೆಲೆಯೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಶವಕುಣಿಗಳನ್ನು ನವ ಶಿಲಾಯುಗ, ಕಂಚಿನ ಯುಗ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಕಂಚಿನ ಸಾಮಾನುಗಳಿಲ್ಲದಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವು ಬಹುಶಃ ನೂತನ ಶಿಲಾಯುಗದವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ ತಂತ್ರದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.4420–3400ರ ವರೆಗಿನ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಯಿತು. ಇದು ವಿಶ್ವದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ನೆಲೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ 1974–75ರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲಮಾನ ದಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶವ ಕುಣಿಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2100–ಪ್ರ.ಶ.200ದ ವರೆಗಿನದೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಂಚಿನ ಮೂಸೆ ಮತ್ತು ತುಣುಕುಗಳಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನ ಯುಗ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2000ದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಕಂಚಿನ ಕಡಗ, ಉಂಗುರ, ಕಾಲಂದಿಗೆ (ನೂಪುರ), ತಂತಿ, ಈಟಿ ಮೊನೆಗಳು, ಕೊಡಲಿ, ಉಜ್ಜು ಗೊರಡು, ಕೊಕ್ಕೆ, ಚಿಕ್ಕ ಗಂಟೆಗಳು ಮತ್ತು ಅಲಗುಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಈ ನೆಲೆ ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆಯ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ 1992ರಲ್ಲಿ ಸೇರಿತು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎಸ್.ಎಲ್.)

ಬಾಬರ್: 1483–1530. ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಕ. ಕವಿ, ದಿನಚರಿಕಾರ. 1483 ಫೆಬ್ರುವರಿ 15ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ಇವನ ನಿಜವಾದ ಹೆಸರು ಜಹಿರುದ್ದೀನ್ ಮಹಮದ್. ತಂದೆಯ ಕಡೆಯಿಂದ ತೈಮೂರ್ ತಾಯಿಯ ಕಡೆಯಿಂದ ಚಂಗೇಷ್‌ಖಾನ್ ವಂಶಸ್ಥ. 11ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಇವನ ತಂದೆ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಫರಗಣ ಎಂಬ ಸಣ್ಣ ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಆಗ ಇವನು ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಬಲುಬೇಗನೆ ಅಲ್ಲಿಂದ ಹೊರದೂಡಲ್ಪಟ್ಟ. ಜೀವನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲೇ ಕಹಿ ಉಂಡರೂ ಇವನೊಬ್ಬ ಮಹಾತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿ. 21ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನವನಾದಾಗ ಕಾಬೂಲನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ (1504). ತನ್ನ ಪೂರ್ವಿಕ ತೈಮೂರನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಸಮರಖಂಡ್ ಜಯಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ವಿಫಲನಾದ. ಹೀಗೆ ಸೋತಿದ್ದೇ ಬಾಬರನಿಗೆ ತನ್ನ ಅದೃಷ್ಟವನ್ನು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪರೀಕ್ಷಿಸಬೇಕೆಂಬ ಆಸೆ ಅಂಕುರಿಸಲು ಕಾರಣ.

ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಬಾಬರನ ಆಸೆಯ ಬೇರಿಗೆ ನೀರೆರೆಯಿತು. ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನರು ತಮ್ಮ ಹಳೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಛಿದ್ರವಾಗುವ ಸ್ಥಿತಿ ತಲಪಿದ್ದರು. ದಕ್ಖನ್ ಪ್ರದೇಶ ದೆಹಲಿಯಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಗೊಂಡು ಬಹಳ ದಿನಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಕಾಶ್ಮೀರ, ಮಾಳವ, ಗುಜರಾತ್, ಬಂಗಾಲಗಳು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಆಫ್ಘನ್ ಆಡಳಿತಗಾರರ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಸರ್ವತಂತ್ರವಾಗಿದ್ದವು. ರಾಜಪುಟಾನದಲ್ಲಿ ರಾಜಪೂತ ಮುಖ್ಯರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಮೇವಾರದ ರಾಣಾಸಂಗ್ರಾಮ ಸಿಂಹ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ದೇಶೀಯ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಯೋಚಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಪಂಜಾಬ್ ದೌಲತ್‌ಖಾನ್ ಎಂಬ ಸರ್ದಾರನ ಅಂಕಿತದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಲೋದಿ ದೆಹಲಿಯ ಸಿಂಹಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಬಗ್ಗೆ ಅವನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪ ಆಲಮ್‌ಖಾನ್‌ನಿಗೆ ಅಸಮಧಾನವಿತ್ತು. ಬಾಬರನ ಧಾಳಿಯ ವೇಳೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಭಾರತದ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿಯ ಪರಸ್ಪರ ಕಚ್ಚಾಟಗಳೇ ಬಾಬರನಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದುವು. ದೌಲತ್‌ಖಾನ್ ಮತ್ತು ಆಲಮ್‌ಖಾನ್‌ರು ಬಾಬರನನ್ನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಲು ಆಹ್ವಾನಿಸಿದರು. ತೈಮೂರನ ಹಾಗೆಯೇ ಬಾಬರ್ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನನನ್ನು ಮಣ್ಣು ಮುಕ್ಕಿಸಿ ತಮ್ಮಿಬ್ಬರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಿಗೆ ಅಧಿಕಾರ ಕೊಡುವನೆಂದು ಅವರು ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಅವರ ಆಹ್ವಾನವನ್ನು ಸಂತೋಷ ದಿಂದ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ ಬಾಬರ್ 1524ರಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ. ಲಾಹೋರನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಭಾರತದಲ್ಲೇ ಉಳಿಯುವ ಇಚ್ಛೆ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ. ಇದು ದೌಲತ್‌ಖಾನ್ ಮತ್ತು ಆಲಮ್‌ಖಾನ್ ರನ್ನು ಕಂಗೆಡಿಸಿತು. ಅವರು ಬಾಬರನನ್ನು ಕೈಬಿಟ್ಟರು. ಇದರಿಂದ ಇವನು ಕಾಬೂಲಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಬೇಕಾದ್ದು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಯಿತು. ಮರುವರ್ಷ ಬೃಹತ್ ಸೈನ್ಯ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬಾಬರ್ ಪುನಃ

ಬಂದ. ದೌಲತ್‌ಖಾನ್ ಶರಣಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. 1526 ಏಪ್ರಿಲ್ 21ರಂದು ನಡೆದ ಪಾಣಿಪತ್ ಕದನದಲ್ಲಿ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಲೋದಿಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕೊಂದ. ಈ ವಿಜಯದಿಂದ ದೆಹಲಿ ಮತ್ತು ಆಗ್ರಾಗಳು ಬಾಬರನ ವಶವಾದುವು. ಇವನ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಭಾರತದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಆಫ್ಘನ್ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾಗಲೀ ಮೇವಾಡದ ರಾಣಾ ಸಂಗ್ರಾಮಸಿಂಹನಾಗಲೀ ಸುಲಭವಾಗಿ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ರಾಜಪುತರು ಮತ್ತು ಆಫ್ಘನರು ಒಟ್ಟಾಗುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗದ್ದರಿಂದ ಬಾಬರ್ ಅವರನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಎದುರಿಸಿದ. 1527 ಮಾರ್ಚ್ 16ರಂದು ರಾಣಾನನ್ನು ಲಖನೌದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ ಅನಂತರ ಜಮ್ಮುವನ್ನು ದಾಟಿ ಚಾಂದೇರಿ ಕೋಟೆಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ. ಹೀಗೆ ರಾಜಪುತರ ವಿರೋಧವನ್ನು ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಎದುರಿಸಿದ. ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಗೋಗ್ರ ಕದನದಲ್ಲಿ ಬಿಹಾರ್ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲಗಳ ಆಫ್ಘನ್‌ರನ್ನೂ ಪರಾಭವಗೊಳಿಸಿದ. ಈ ಮೂರು ವಿಜಯಗಳು ಬಾಬರನನ್ನು ದೆಹಲಿಯ ದೊರೆಯಾಗಿ ಮಾಡಿದವು. ಬಾಬರ್ ಹೀಗೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಈತ ಬಲು ಬೇಗನೆ ಮೃತನಾದ್ದರಿಂದ (1530 ಡಿಸೆಂಬರ್ 20) ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಒಂದು ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ತರುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಇವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಮಗ ಹುಮಾಯೂನ್ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ.

ಬಾಬರ್ ಕೇವಲ ಅದೃಷ್ಟದ ಮೇಲೆ ಬಂದವನಲ್ಲ. ಈತ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಸಂಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ದೆಹಲಿಯ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಏರಿದ. ತುರ್ಕಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬಾಬರ್ ಬರೆದ ನೆನಪುಗಳು ಇವನ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಅಭಿರುಚಿಗೆ ದ್ಯೋತಕ. ಬಾಬರನ ನೆನಪುಗಳನ್ನು ಇವನ ಮೊಮ್ಮಗ ಅಕ್ಬರ್(1556–1605) ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಗೆ ಭಾಷಾಂತರಿಸಲು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದ. (ಕೆ.ಟಿ.ಆರ್.)

ಬಾಬರ್‌ನಾಮ: ಬಾಬರನ ಆತ್ಮಕಥನ. ಇದನ್ನು ತುಜಕ್–ಇ–ಬಾಬರಿ, ವಕಿಯತ್–ಇ–ಬಾಬರಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಚಗಕೈ ತರ್ಕಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಬಾಬರನ ಜೀವನದ 48 ವರ್ಷಗಳ ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ, 18 ವರ್ಷಗಳ ಸಾಧನೆಯನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಇವನ ಕಾಲದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿ–ಗತಿಗಳನ್ನು ವಿವರವಾಗಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕೃತಿಯನ್ನು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಗೆ 3ಬಾರಿ ಅನುವಾದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಹುಮಾಯೂನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಜೈನ್‌ಖಾನ್‌ನಿಂದ ಅನಂತರ ಪಾಯಂದಹಸನ್‌ನಿಂದ ಅನಂತರ ಅಕ್ಬರ್ ಮತ್ತು ಷಹಜಹಾನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನುವಾದಗೊಂಡಿತು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯನ್ ಭಾಷೆಗಳಿಗೂ ಅನುವಾದಗೊಂಡಿದೆ. ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಲೇಡನ್, ಎರ್ಸಿನ್, ಎಲ್.ಕಿಂಗ್ ಮತ್ತು ಎ. ಎಸ್. ಬೆವರಿಜ್ಜ್ ಇವರಿಂದ ತುರ್ಕಿಭಾಷೆಯಿಂದ ನೇರವಾಗಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುವಾದಗೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಅಧಿಕೃತ ಅನುವಾದವೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಮಕಾಲೀನ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದ ಮೇಲೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತದೆ. ವಾಯುಗುಣ, ಭಾರತೀಯರ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಪ್ರಾಕೃತಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಇಲ್ಲಿ ವಿಪುಲ ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯರನ್ನು ಹಿಂದೀಸ್ ಎಂದು ಸಂಭೋದಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತೀಯರು ಜ್ಞಾನ, ಕೈಗಾರಿಕೆ, ಕುಶಲಕಲೆಗಳು, ಆಡಳಿತ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕತೆ ಮೊದಲಾದುವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಹಾಗೂ ಇತರ ವಿದೇಶಿಯರಿಗಿಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠರೆಂದು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಬಡಜನರು ಕೊಳಕರೆಂದು ಅವರಿಗೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಪರ್ಕ ಕಡಿಮೆ ಎಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಬಜಾರಿನಲ್ಲಿ ಒಳ್ಳೆಯ ರೊಟ್ಟಿ ಸಿಗುವುದಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಬಿಸಿನೀರಿನ ಸ್ನಾನವಾಗಲೀ ಮೇಣದ ಬತ್ತಿಯ ಬಳಕೆಯಾಗಲೀ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಹೇಳಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ವಸ್ತುಗಳು, ತರಕಾರಿ ಹಣ್ಣುಗಳು, ದವಸಧಾನ್ಯಗಳು ಯಥೇಚ್ಛವಾಗಿ ಲಭ್ಯವಿದ್ದರೂ ಒಣದ್ರಾಕ್ಷಿ, ಖರ್ಜೂರ, ತಂಪು ಪಾನೀಯಗಳು ಸಿಗುವುದಿಲ್ಲ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಸ್ತಾಪವೂ ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟಿದೆ. ಸಣ್ಣಮಟ್ಟ ರಾಜ್ಯಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಈರ್ಷೆ, ದ್ವೇಷ ಭಾವನೆಗಳ ವಿಚಾರ ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಏಕೀಕೃತ ಹಾಗೂ ಸಮರ್ಥ ರಾಜ್ಯವೊಂದರ ಕೊರತೆಯಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಸರ್ಕಾರವಾಗಲೀ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ ನೆರವಾಗಲಿ ಸಿಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ನಮೂದಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತೀಯರ ಕೃಷಿ ಪದ್ಧತಿ, ನೀರಾವರಿ ಸೌಕರ್ಯ, ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳ ಕಲಾನಿಪುಣತೆ, ವ್ಯಾಪಾರ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಚರ್ಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊಗಲರ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಕೃತಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಮನ್ನಣೆ ದೊರಕಿದೆ. (ಎಸ್‌ಆರ್.)

ಬಾಮಿಯಾನ್: ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ದೇಶದ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತ್ಯ ಮತ್ತು ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ ನಗರ. ಕಾಬುಲ್‌ನಿಂದ 230ಕಿಮೀ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕಿದೆ. ಬಾಮಿಯಾನ್ ಕಣಿವೆಯ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿರುವ ಬುದ್ಧನ ಎರಡು ಬೃಹತ್ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಭಾರತ ಮತ್ತು ಗ್ರೀಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಹಿಂದು ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧರ ಅನೇಕ ಮಠ ಮತ್ತು ವಿಹಾರಗಳಿದ್ದವು. ಭಾರತ–ಗ್ರೀಕ್ ಕಲೆಯ ಹಾಗೂ ತತ್ವಜ್ಞಾನ, ಧರ್ಮ ಇವುಗಳ ಒಂದು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ 2–9ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಮಿನ ಆಕ್ರಮಣವಾಗುವವರೆಗೂ ಇದೊಂದು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿನ ಬೆಟ್ಟದ ಗವಿಗಳ ವಿಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ಗವಿಗಳನ್ನು ಸುಂದರವಾದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ನಿಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳು 55ಮೀ ಎತ್ತರ ಇದ್ದವು. ಇವು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತ ಬೃಹತ್ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಇವುಗಳನ್ನು ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆಯ ಸ್ಮಾರಕ ಪಟ್ಟಿಗಳಿಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಚಿಕ್ಕ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು 507ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ದೊಡ್ಡ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು 554 ರಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿತ್ತು.ಈ ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಿದೆ. ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳ ದೇಹದ ಪ್ರಮುಖ ಭಾಗವನ್ನು ಬೆಟ್ಟದ ಮರಳು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕೆತ್ತಿದ್ದು ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಹುಲ್ಲಿನ ಮಿಶ್ರಣದ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನಿಂದ ರೂಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಮೇಲೆ ಗಾರೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ವಿವಿಧ ವರ್ಣಗಳಿಂದ ಮುಖ, ಕೈ ಮತ್ತು ವಸ್ತ್ರದ ಮಡಿಕೆಗಳು ಕಾಣುವಂತೆ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ದೊಡ್ಡ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಕಡುಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದಿಂದ ಮತ್ತು ಸಣ್ಣ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳ ತೋಳು ಮತ್ತು ಕೈಗಳನ್ನು ಹುಲ್ಲು ಮತ್ತು ಜೇಡಿ ಮಣ್ಣಿನ ಮಿಶ್ರಣದಿಂದ ಮರದ ಕಾಪು ತೊಡಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಖಗಳನ್ನು ಮರದ ಮುಖವಾಡಗಳಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಸೇರಿಸಿದ ಭಾಗಗಳು ನಶಿಸಿ ಹೋಗುತ್ತ ಬಂದವು. ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಮೈಮೇಲೆ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದ ತೂತುಗಳು ಮೆತ್ತಿದ್ದ ಮಣ್ಣನ್ನು ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿ ಆಧರಿಸಲು ಮರದ ಗೂಟಗಳನ್ನು ಹುಗಿಯಲು ಮಾಡಿದವುಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಯಾತ್ರಿಕ ಯುವಾನ್ ಚಾಂಗ್ ಸು. 630ರಲ್ಲಿ ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ್ದ. ಇಲ್ಲಿ ಸಾವಿರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಹತ್ತು ವಿಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದರೆಂದು ಮತ್ತು ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ಬೆಲೆಬಾಳುವ ಹರಳಿನ ಆಭರಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವೆರಡು ವಿಗ್ರಹಗಳಿಗಿಂತ ದೊಡ್ಡದಾದ ಮಹಾಪರಿನಿರ್ವಾಣ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹ ಇದ್ದಿತೆಂದು ಹೇಳಿರುವುದು ವಿಶೇಷ ಸಂಗತಿ. ಈಗ ಮಹಾಪರಿನಿರ್ವಾಣ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಲಾಗಿದೆಯೆಂದು ನಂಬಿದ್ದರೂ ಕೆಲವು ಪುರಾತತ್ವಜ್ಞರು ಈಗಲೂ ಶೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ಬೃಹತ್ ಬುದ್ಧ ಶಿಲ್ಪ

ಮಹಮದ್ ಘಜ್ನಿ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡಾಗ ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರಗಳನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿದನಾದರೂ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು, ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹಾಳು ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಔರಂಗಜೇಬ್ ಮದ್ದು ಗುಂಡುಗಳಿಂದ ಇವನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಹಾಗೇ ನಾದಿರ್ ಶಾ ಕೂಡ ನಾಶಪಡಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದ್ದ. 1999 ರ ಜುಲೈನಲ್ಲಿ ಮುಲ್ಲ ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಓಮರ್ ಈ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಉಳಿಸುವ ಪರವಾಗಿ ಶಾಸನ ಹೊರಡಿಸಿದ. ಏಕೆಂದರೆ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಸಮೂಹ ಇಲ್ಲದಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಪೂಜೆಗೊಳ್ಳುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ ಮತ್ತು ಈ ದೇಶಕ್ಕೆ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರವಾಸಿಗಳು ಈ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ನೋಡಲು ಬರುವುದರಿಂದ ದೇಶಕ್ಕೆ ಆದಾಯವಾಗುವುದರಿಂದ ತಾಲಿಬಾನರು, ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ರಕ್ಷಿಸಬೇಕೆ ಹೊರತು ನಾಶಮಾಡಬಾರದೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಮೂಲಭೂತ ವಾದಿಗಳು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಆಚರಿಸದ ಪಂಗಡಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಚಳವಳಿ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಕ್ರಮೇಣ 2001ರ ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಾಬೂಲ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಏಜೆನ್ಸಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಪ್ರೆಸ್ ಪ್ರಕಾರ ಮೂಲಭೂತವಾದಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ವರ್ಗದ ಹೇಳಿಕೆಯಂತೆ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಅಮೀರರ ನ್ಯಾಯಾಲಯದ ತೀರ್ಮಾನದಂತೆ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಎಲ್ಲ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಹಿಂದೆ ಖಾಫಿರರು (ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದವರಲ್ಲದವರು) ಪೂಜೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ಅವುಗಳನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಯಿತು. ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಯುನೆಸ್ಕೊ ಭಾಗದ ಮಹಾ ನಿರ್ದೇಶಕರ ಪ್ರಕಾರ ಆರ್ಗನೈಜೇಶನ್ ಆಫ್ ದಿ ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಕಾನ್ಫರೆನ್ಸ್ ಸಂಸ್ಥೆ 54 ದೇಶಗಳು ತಾಲಿಬಾನ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಮಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ದೇಶಗಳ ರಾಯಭಾರಿಗಳು ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ, ಸೌದಿ ಅರೇಬಿಯ, ಅರಬ್ ಸಂಯುಕ್ತ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಇತರ ದೇಶಗಳು ಒಮ್ಮತದಿಂದ ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಯಿತಾದರೂ ತಾಲಿಬಾನ್ ಸರ್ಕಾರದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಂತ್ರಿ ಇದನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸುವುದು ನ್ಯಾಯವೆಂದು ಹೇಳಿ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಸ್ಫೋಟಕ ದ್ರವ್ಯಗಳಿಂದ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶಪಡಿಸಿದ. ಈ ಕಾರ್ಯ ಸುಮಾರು ಒಂದು ತಿಂಗಳ ಕಾಲ ಸತತವಾಗಿ ನಡೆಯಿತು. ಈಗ ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಅಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಬೌದ್ಧ ಗವಿ ಹಾಗೂ ವಿಹಾರಗಳು ಕೊಂಚ ಉಳಿದು

ಕೊಂಡಿವೆ. ತಾಲಿಬಾನ್ ಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಪುನರ್‌ನಿರ್ಮಾಣದ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಸರ್ಕಾರ, ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಇನ್ ಬುಬೆನ್ ಡಾರ್ಫ್, ಸ್ವಿಟ್ಜರ್ಲೆಂಡ್ ಇತರ ಹಲವಾರು ಸಂಘ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು, ಜ್ಯೂರಿಚ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಇ.ಟಿ.ಎಚ್. ಜೊತೆಗೆ ಅನಸ್ಟಲೊಸಿಸ್ ತಂತ್ರದಿಂದ ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ಮೂಲರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಡೆದಿವೆ.

ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ತೈಲ ವರ್ಣಚಿತ್ರ

2002ರ ಮೇನಲ್ಲಿ ಬಾಮಿಯಾನ್ ಬುದ್ಧನ ಮಾದರಿಯ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಡಿದಾದ ಬೆಟ್ಟದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. 2004ರ ಡಿಸೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿನ ಸಂಶೋಧಕರು ಈ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯ ಫಲಕದಲ್ಲಿಯ ಹುಲ್ಲುಕಡ್ಡಿಗಳ ನಾರಿನ ರೇಡಿಯೊ ಐಸೊಟೋಪ್ ಆರ್ಕ್ವಿವ್‌ಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಮಾಡಿದಾಗ ಬಾಮಿಯಾನ ಗವಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಇದುವರೆಗೂ ತಿಳಿದಂತೆ 6-8ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದಾಗಿರದೆ 5-9ನೆಯ ಶತಮಾನದವೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಈಗಿನ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಸರ್ಕಾರ ಜಪಾನಿನ ಕಲಾವಿದ ಹಿರೊಯಮಗತನನ್ನು ನಿಯುಕ್ತಿಗೊಳಿಸಿ 14ಲೇಸರ್ ಸಿಸ್ಟಮ್ಸ್ ತಂತ್ರವಿಧಾನದಿಂದ ಮೂಲ ವಿಗ್ರಹಗಳಿದ್ದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಚಿತ್ರ ಬೀಳುವಂತೆ ಮಾಡಿ ಪುನರ್ ರಚಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದೆ. ಈ ಯೋಜನೆಗೆ ಸು. 9ಮಿಲಿಯನ್ ಡಾಲರ್ ಖರ್ಚಾಗಬಹುದೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಅನುಮೋದನೆಗಾಗಿ ನಿರೀಕ್ಷಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಒಪ್ಪಿಗೆ ದೊರೆತರೆ 2012ರ ಜೂನ್ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಇದರ ಪುನರ್ ರಚನೆ ಪೂರ್ಣಗೊಳ್ಳುವ ನಿರೀಕ್ಷೆಯಿದೆ. ಈ ನಡುವೆ ಯುನೆಸ್ಕೊ ದಿಂದ 1.3ಮಿಲಿಯನ್ ಡಾಲರ್ ಧನಸಹಾಯ ಪಡೆದು ಈ ಯೋಜನೆಯ ಪರವಾಗಿ ವಿಗ್ರಹನಾಶದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದಿರುವ ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ದೆಗಳು, ಗಾರೆ ಚೂರುಗಳು ರಾಶಿ ಹಲವಾರು ಟನ್ ತೂಕದ ಕಲ್ಲು ತುಣುಕುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಬಾರಕೂರು: ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಉಡುಪಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಸೀತಾನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಒಂದು ಸ್ಥಳ. ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಬಂದರು ಆಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಹಾಗೂ ಅರಬ್ಬಿಸಮುದ್ರದ ಮೂಲಕ ಪಶ್ಚಿಮ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧವಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ಊರಿಗೆ ಮಹತ್ತ್ವ ದೊರೆಯಿತು. ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ ಒಂದನೆಯ ಹರಿಹರ ಈ ಊರನ್ನು ಪ್ರಾಂತಪಾಲರ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದ. ಊರ ಹೊರಗೆ, ನೀರಿನ ಸೆಲೆಗೆ ಹತ್ತಿರವಿದ್ದ ಉತ್ತರದ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈ ಊರಿನ ಕಂದಕ ಸಹಿತವಾದ ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಅದರೊಳಗಿದ್ದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಉತ್ಖನನ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಎಂ.ಎಚ್.ಕೃಷ್ಣ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಇಂಡಾಲಜಿ (ಮಿಥಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ, ಬೆಂಗಳೂರು) ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಬೆಂಗಳೂರು ವಲಯ ಜೊತೆಗೂಡಿ 2003ರಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಂಡರು. ಬಿ. ನರಸಿಂಹಯ್ಯ, ಎಸ್. ನಾಗರಾಜು, ಎಸ್.ಎಚ್. ಹಳಕಟ್ಟಿ ಮೊದಲಾದವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನ ಕಾರ್ಯ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಈ ಪ್ರಾಂತೀಯ ರಾಜಧಾನಿಯ ರಚನೆ ಹಾಗೂ ನಕ್ಷೆಯನ್ನು ಪ್ರಧಾನ ರಾಜಧಾನಿ ವಿಜಯನಗರದ ನಕ್ಷೆ ಮತ್ತು ರಚನೆಗಳೊಡನೆ ತುಲನೆ ಮಾಡಿ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸುವುದು ಉತ್ಖನನಗಳ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು.

ಕೋಟೆಯೊಳಗಿನ ಉತ್ತರಾರ್ಧ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನಡೆದ (2003-05)ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 40ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ನಿರ್ಮಿತಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಅತಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕಟ್ಟಡ ಎಂದರೆ ಪ್ರಾಂತಪಾಲರ ಶ್ರೋತೃಸಭಾಂಗಣ. ಇದರ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 1200ಚ.ಕಿಮೀ. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 15.60ಮೀ ಮತ್ತು ಉತ್ತರದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ 13.75ಮೀ ಅಳತೆಯ ಒಂದು ಮಧ್ಯದ ಅಂಗಣವಿದೆ. ಗಣ್ಯರು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರಮುಖ ದ್ವಾರವನ್ನು ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಕೋಟೆಯ ಪ್ರಧಾನ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಕ್ಕೆ ನೇರವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಪೂರ್ವ, ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಗಣ್ಯರು ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಎತ್ತರದ ವೇದಿಕೆಗಳಿದ್ದವು. ದಕ್ಷಿಣದ ವೇದಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಎತ್ತರದ ಭಾಗ ಪ್ರಾಂತಪಾಲನ ಪೀಠ ವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಖಾಸಗಿ ದ್ವಾರವಿದ್ದು, ಇಲ್ಲಿಂದ ಪ್ರಾಂತಪಾಲನ ಪ್ರಸಾಧನ ಕೋಣೆಗೆ ಹೋಗಬಹುದಿತ್ತು. ಉತ್ತರಭಾಗದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಬಾಗಿಲಿನಿಂದ ಪ್ರಾಂತಪಾಲರ ವಾಸಗೃಹಕ್ಕೆ ಸುರಕ್ಷಿತವಾದ ಒಳಮಾರ್ಗವಿತ್ತು. ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಏಳು ಸಣ್ಣ ಪೀಠಗಳಿದ್ದು ಅವು ಮಧ್ಯದ ಛಾವಣಿಯ ಬೃಹತ್ ಮರಕಂಬಗಳಿಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿದ್ದವು. ಮರದ ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ನಾಡಹೆಂಚುಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಮಧ್ಯದ ಚಾವಣಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಶ್ರೋತೃಸಭಾಂಗಣದ ಪಶ್ಚಿಮ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಾಂತಪಾಲರ ಖಾಸಗಿ ಗೃಹಗಳನ್ನು ನಕ್ಷೆ, ವಿನ್ಯಾಸ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ವಿಜಯನಗರದ ಗಣ್ಯರ ನಿವಾಸಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಬಹುದು. ಎರಡು ಅಂತಸ್ತು ಹೊಂದಿದ್ದ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನಾಡಹೆಂಚಿನ ಚಾವಣಿಗೆ ಮರದ ಕಂಬಗಳು ಆಧಾರವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಿಗೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಕಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಸುತ್ತುಗೋಡೆ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಶ್ರೋತೃ ಸಭಾಂಗಣದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಇನ್ನೊಂದು ಕಟ್ಟಡದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಇದನ್ನು ಅಶ್ವಲಾಯವೆಂದು ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪೂರ್ವ-ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ 8.8ಮೀ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣೋತ್ತರವಾಗಿ 5ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಈ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಇಡಲು ಬಿಡಿ ಕೋಣೆಗಳಿದ್ದವು. ಕುದುರೆಗಳಿಗೆ ಆಹಾರ ನೀರು ಕೊಡಲು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಬಾನೆಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಕುದುರೆಲಾಯದ ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಯಾಕಾರದ ಸಭಾಂಗಣವಿದೆ. ನೆಲಕ್ಕೆ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿ ಗಳನ್ನು ಹಾಸಿದೆ. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿರುವ ಉತ್ತರದ ವೇದಿಕೆಗೆ ಪಶ್ಚಿಮದ ಕಡೆ ಕಿರಿದಾದ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರವಿದೆ. ಪೂರ್ವ-ಪಶ್ಚಿಮ ಪಾರ್ಶ್ವದ ನಡುಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಭಾಂಗಣಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿದೆ. ಇದನ್ನು ನಾಟ್ಯಶಾಲೆ ಎಂದು ಗುತುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಪೂರ್ವ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಕಟ್ಟಡ ಪೂರ್ವ-ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ 42.8ಮೀ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣೋತ್ತರವಾಗಿ 15.55ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣವಿದೆ. ಇದನ್ನು ದಾಸ್ತಾನು ಮಳಿಗೆ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿದೆ. ಇವೆರಡೂ ವಿಭಿನ್ನರಚನೆಗಳಾಗಿದ್ದು, ಇವನ್ನು ಪೂರ್ವ-ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ ಸಾಗುವ ಪಥ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸುತ್ತದೆ. ದೇಗುಲ ವಾಸ್ತುವಿನ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಂತಿರುವ ಈ ನಿರ್ಮಿತಿಗೆ ಎಂಬತ್ತು ಕುಳ್ಳಗಿನ ಸ್ತಂಭಗಳಿವೆ. ಇವು ವಿವಿಧ ಎತ್ತರಗಳಲಿವೆ. ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ದಾಸ್ತಾನು ಮಾಡಲು ಹಾಕಿದ ಹಲಗೆಗಳಿಗೆ ಈ ರಚನೆಯ ಕಂಬಗಳು ಆಧಾರವಾಗಿದ್ದವು. ಇದಕ್ಕೆ ನಾಡಹೆಂಚಿನ ಚಾವಣಿ ಇದ್ದಿತು.

ಕೋಟೆ ಬಾಗಿಲು ಮತ್ತು ಶ್ರೋತೃ ಸಭಾಂಗಣದ ನಡುವೆ ಸುಂದರವಾಗಿ ರಚಿಸಿದ ಪಥವಿದ್ದಿತು. ಕೆಂಪುಮಣ್ಣನ್ನು ತುಂಬಿ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ, ನಿಯತದೂರದಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಕರಿಗಾಗಿ ಗೂಡುಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಪಥದ ದಕ್ಷಿಣ ದ್ವಾರದ ಸಮೀಪ ಪಾಳು ರಚನೆಯೊಂದು ಪತ್ತೆಯಾಯಿತು. 12.25ಮೀ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವ ಇದು ಸಾಮುದಾಯಿಕ ಪಾಕಶಾಲೆ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಏಕೆಂದರೆ ಜಗಲಿಗಳು, ದೊಡ್ಡ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಇರಿಸಲು ಮಾಡಿರುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಒಡೆದ ಒಲೆಗಳು ಕಟ್ಟಿದ ಅಟ್ಟಣಿಗಳು, ರುಬ್ಬುಗಲ್ಲು, ಪಾತ್ರೆ ತೊಳೆಯಲು ಸ್ಥಳ ಇದ್ದು, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಜಾರಕ್ಕೆ ಪಾಕಶಾಲೆಯನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಪ್ರಮುಖವೆಂದು ತೋರದಿದ್ದರೂ ಪ್ರಾಂತಪಾಲರ ಸೇವಕವರ್ಗದ ನಿವಾಸಗಳಾಗಿದ್ದಿರ ಬಹುದು. ಇವು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು ಬಳಸಿದೆ.

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಅವಧಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಅಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಚೀನಿ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಅಕ್ಕಸಾಲಿಗರು ಬಳಸುವ ಚಿಕ್ಕ ಸುತ್ತಿಗೆ, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಕಿರು ಶಿವಲಿಂಗಗಳು, ಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಯ ಮಣಿ ಮತ್ತು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಬಳೆಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬೃಹತ್ ಮಣಿಗಳು ಇವನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಬಹುದು. ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿದ್ದಿರ ಬಹುದು. ಶಿಲಾಪಾತ್ರೆಗಳ ತುಣುಕುಗಳು, ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರಮಾಣದ ಸುಗಂಧದಾನಿಗಳು, ನಳಿಗೆ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮುಂತಾದವು ಇತರ ಪ್ರಾಚೀನವಸ್ತು ವಿಶೇಷಗಳು. (ಬಿ.ಎನ್.)

ಬಾಲಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯ ಭೂಭಾಗ: ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ಪೂರ್ವ ತೀರದಿಂದ ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಸಿರಿಯದ ಮರುಭೂಮಿ-ಜಜ್ಜಿರಾ-ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಮೂಲಕ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕೊಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಕಮಾನಿನಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಚಾಚಿರುವ ಫಲವತ್ತಾದ ಭೂಭಾಗ. ಇದರ ಭೌಗೋಳಿಕ ಆಕಾರದ ಮೇಲೆ ಫರ್ಟೈಲ್ ಕ್ರೆಸೆಂಟ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಕರೆದವರು ಶಿಕಾಗೊ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಜೇಮ್ಸ್ ಹೆನ್ರಿ ಬ್ರೆಸ್ಟೆಡ್. ಸು. 4,00,000-5,00,000ಚ.ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಇಸ್ರೇಲ್, ಗಾಝಾ ಪಟ್ಟಿ, ಲೆಬನನ್ ದೇಶಗಳನ್ನೂ ಜೋರ್ಡಾನ್, ಸಿರಿಯ, ಇರಾಕ್, ಆಗ್ನೇಯ ಟರ್ಕಿ ಮತ್ತು ನೈರುತ್ಯ ಇರಾನಿನ ಕೆಲಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಇಂದು ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿರುವ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ಲೆವಂಟ್ (ಟರ್ಕಿ ಮತ್ತು ನೆರೆಹೊರೆಯ ದೇಶ), ಪ್ರಾಚೀನ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟ್ ದೇಶಗಳು ಸೇರಿದ್ದವು. ಈ ಪ್ರದೇಶ ಮಹತ್ತ್ವದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಆದಿಮಾನವ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ಮಾನವರ (ಹೋಮೊ ಸೇಪಿಯನ್ಸ್) ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು (ಉದಾ: ಇಸ್ರೇಲಿನ ಕೆಬರ ಗುಹೆ),

ಆದಿ ಹಿಮಯುಗದ ಬೇಟೆ–ಸಸ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯನ್ನಾಧರಿಸಿದ ಸಮುದಾಯಗಳ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗೋತ್ತರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಯಾದ ನಟುಫಿಯನ್ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಅರೆ–ವಲಸೆ ನೆಲೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾಗಿ, ಕೃಷಿಯ ಆರಂಭಿಕ ಹಂತದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ದಾಖಲೆಗಳು ಇಲ್ಲಿದ್ದು ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಗರಿಮೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿವೆ. ಇದುವರೆಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾದ ಕೃಷಿಕ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳು ಇರುವುದು ಜೋರ್ಡನ್ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ನದಿಯ ಮೇಲಿನ ಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.9000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೇ ಕೃಷಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಜೆರಿಕೊದಲ್ಲಿ ಯ ವಸತಿ ನೆಲೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ತರುವಾಯದ ಕಂಚಿನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದಲ್ಲಿ ಸಂಕೀರ್ಣ ಸಮಾಜಗಳು ಎಲ್ಲೆಡೆಗಿಂತ ಮೊದಲೇ ಬೆಳೆದವು. ಬರೆವಣಿಗೆಯೂ ಇಲ್ಲಿ ಬಹುಬೇಗ ರೂಢಿಗೆ ಬಂತು. ಈ ಎಲ್ಲ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ನಾಗರಿಕತೆಯ ತೊಟ್ಟಿಲು ಎಂದು ಕರೆಯುವುದಿದೆ.

ನದಿಯ ನೀರು, ಫಲವತ್ತಾದ ಬಯಲು, ಉತ್ತಮ ಹವಾಮಾನ, ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವೈವಿಧ್ಯ ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ಅಂಶಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೃಷಿಯ ಉಗಮಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾದವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಹವಾಮಾನ ವಾರ್ಷಿಕ ಬೆಳೆಯಾಗುವ ಖಾದ್ಯ ಸಸ್ಯಗಳಿಗೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿದ್ದರೆ ಭೂವೈವಿಧ್ಯ ಕೃಷಿಯ ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲು ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಭೂಮಿಕೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸಿತು. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಗೋದಿ, ಜವೆ, ಕಡಲೆ, ಬಟಾಣಿ, ಕೆಂಪುತೊಗರಿ, ಕಹಿಕಾಳಿನ ಗಿಡ (ಬಿಟ್ಟರ್ ವೆಟ್ಚ್) ಮತ್ತು ಅಗಸೆಯ ವನ್ಯ ಪ್ರಜಾತಿಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವನ್ನು ಕೃಷಿಗೆ ಒಗ್ಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಅಂತೆಯೇ ವನ್ಯಜಾತಿಯ ದನ, ಕುರಿ, ಮೇಕೆ ಮತ್ತು ಹಂದಿಗಳು ಇಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ನವಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಇವನ್ನು ಪಳಗಿಸಿ ಸಾಕಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಬಾಲಕೃಷ್ಣ ಥಾಪರ್: 1921–95. ಭಾರತದ ಹೆಸರಾಂತ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ. ಜನ್ಮಸ್ಥಳ ಲೂದಿಯಾನ (ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತ). ಇಲ್ಲಿನ ಸರ್ಕಾರಿ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಓದಿ ಪದವಿಯನ್ನೂ ಲಾಹೋರಿನ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸಂಗಮಾಡಿ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎ. (1947) ಪದವಿಯನ್ನೂ ಪಡೆದರು. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ತಕ್ಷಶಿಲೆ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸ್ಕೂಲ್ ಆಫ್ ಫೀಲ್ಡ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಯಿಂದ (ಈಗಿನ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ) ಉತ್ತಮ ತರಬೇತಿ ಪಡೆದು 1947ರಲ್ಲಿ ಇದೇ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದರು. ತಮ್ಮ ಸತತ ಆದರ್ಶಪ್ರಾಯ ಪರಿಶ್ರಮದಿಂದ ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ಮೇಲೇರಿ ಇದೇ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕರಾದರು (1977). ನಿವೃತ್ತಿಯ ಅನಂತರ ಇಂಡಿಯನ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಟ್ರಸ್ಟ್ ಫಾರ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಕಲ್ಚರಲ್ ಹೆರಿಟೇಜ್ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ; ಸೆಂಟರ್ ಫಾರ್ ಕಲ್ಚರಲ್ ರಿಸೋರ್ಸಸ್ ಅಂಡ್ ಟ್ರೇನಿಂಗ್ ಇದರ ಕಾರ್ಯಾಧ್ಯಕ್ಷ (1982–95); ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಾಜಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಸಾಮಾನ್ಯ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ಮತ್ತು ಈ ಸೊಸೈಟಿಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಾರ್ಷಿಕ ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಯ ಸಂಪಾದಕ; ಇಂಟರ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಆಫ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ಸ್‌ನ ಕಾರ್ಯಾಂಗದ ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷ; ಪರ್ಮನೆಂಟ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಇಂಟರ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ದ ಸೈನ್ಸಸ್ ಪ್ರಿ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಪ್ರೋಟೊ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ಸ್ ಸದಸ್ಯರಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. 1994ರಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ವಿಶ್ವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಮ್ಮೇಳನ ಸಮಿತಿಯ ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು.

1959ರಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಹೈಡಲ್‌ಬರ್ಗ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವದ ವಿಶೇಷ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕಾಗಿ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಹ್ಯೂಮ್‌ಬೋಲ್ಡ್ ಫೆಲೊಷಿಪ್ ಪಡೆದರು. 1981ರಲ್ಲಿ ಜವಾಹರಲಾಲ್ ನೆಹರು ಫೆಲೊಷಿಪ್ ದೊರಕಿತು. ಹಸ್ತಿನಾಪುರ, ಶಿಶುಪಾಲಗಡ, ರೋಪರ್, ಕೌಶಾಂಬಿ, ಪುರಾಣಖಿಲಾ, ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಮೊದಲಾದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಸಹಭಾಗಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಪೋರ್ಕಳಂ (1948), ಸೋಮನಾಥ (1949–50), ಮಸ್ಕಿ (1953–54), ಪ್ರಕಾಶ್ (1954–55), ಕುಚೈ (1961–62), ಜುನಾಪಾನಿ (1961–62)–ಈ ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಮಾಡಿ ಮೊದಲಿಗೆ ಮೂರು ಉತ್ಖನನಗಳ ಪೂರ್ಣ ವರದಿಗಳನ್ನು ಇಲಾಖೆಯ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಹಲವಾರು ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. 1975ರಲ್ಲಿ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಫರಾ ಕಣಿವೆಯ ಬೇಗ್ರಾಂ ಸ್ಥಳಾನ್ವೇಷಣೆಯ ಯೋಜನೆ ತಂಡದ ನಾಯಕರಾಗಿ ಕೆಲಸ ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ನವಶಿಲಾಯುಗ, ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಪರಿಶ್ರಮವಿತ್ತು. ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾದ ಮತ್ತು ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾದ ಇವರ ಉತ್ಖನನ ವರದಿಗಳು ಪುರಾತತ್ತ್ವಯುವ ಸಂಶೋಧಕರಿಗೆ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಮಾದರಿಗಳೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿವೆ. 1993ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಇವರಿಗೆ ಪದ್ಮಶ್ರೀ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತು. (ಎ.ಎಸ್.)

ಬಾಲಾಥಲ್: ರಾಜಸ್ತಾನ ರಾಜ್ಯದ ಉದಯಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ. ಇದು 7ಮೀ ಎತ್ತರದ ದಿಬ್ಬವಾಗಿದ್ದು ಸು. ಐದು ಎಕರೆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹರಡಿದೆ. ವಿ.ಎನ್.ಮಿಶ್ರರಿಂದ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪುಣೆಯ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜು ಉದಯಪುರದ ರಾಜಸ್ತಾನ ವಿದ್ಯಾಪೀಠದ ಸಹಯೋಗದಲ್ಲಿ 1994–2000ರವರೆಗೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಈ ನೆಲೆ ರಾಜಸ್ತಾನದ ಮೇವಾರ್ ಪ್ರಾಂತದ ಅಹಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನ. ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾದ, ಉತ್ಖನನಗೊಂಡ ಇತರ ನೆಲೆಗಳೆಂದರೆ ಅಹಾರ್, ಗಿಲುಂಡ್ ಮತ್ತು ಓಜಿಯಾನ.

ಇಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳಿವೆ. ಇವು ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲ. ಈ ಹಂತಗಳ ನಡುವೆ ಅವಶೇಷರಹಿತ ಸ್ತರವಿದೆ.

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷ ಮತ್ತು ವಸ್ತುಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಎರಡು ಉಪಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲ ಉಪಹಂತದ (ಫೇಸ್ ಎ) ಮನೆಗಳು ಚಿಕ್ಕದಾಗಿ ಸರಳವಾಗಿದ್ದವು. ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವರ್ತುಲ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಿಗೆ ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ಬೊಂಬಿನ ಗೋಡೆಗಳಿದ್ದುವು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನಗೋಡೆಯ ಭಾಗಗಳು ಮತ್ತು ಒಣಹುಲ್ಲುಕಡ್ಡಿ ಅಥವಾ ಸುಣ್ಣಮಿಶ್ರಿತ ಮಣ್ಣಿನ ಲೇಪದ ಗಟ್ಟಿನೆಲಗಳು ಪುಷ್ಟಿನೀಡುತ್ತವೆ. ನೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಆಧಾರ ಕಂಬಗಳಿಗಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಗುಳಿಗಳಿವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಮನೆಗಳು ವಿರಳ.

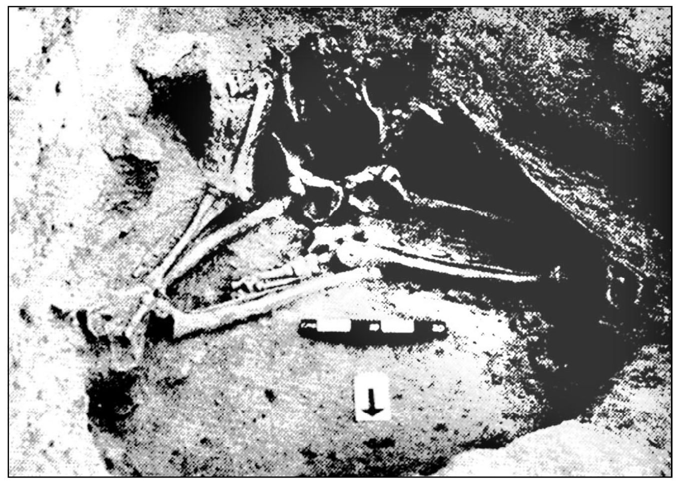

ಸಿದ್ಧಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ಸಮಾಧಿ

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಳಿ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ದಪ್ಪದ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಹೊರ ಮತ್ತು ಒಳಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಬಿಳಿ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದ್ದ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಬಟ್ಟಲುಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಚಿಕ್ಕ ಮತ್ತು ಅಗಲ ಬಾಯಿಯ ಹಂಡೆಯಾಕಾರದ ದಪ್ಪ ಕೆಂಪು ಜಾಡಿಗಳು ಶೇಖರಣೆಗೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾದುವು. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಕಂಠಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಭುಜದ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಕೆಂಪುಮಣ್ಣಿನ ಲೇಪವಿದೆ. ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಅಗಲ ಬಾಯಿಯ ಸಣ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ತವ ಮತ್ತು ಮುಚ್ಚಳಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇವು ಹೆಚ್ಚಿನ ತಾಪದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಸಮನಾಗಿ ಸುಟ್ಟವಲ್ಲ. ಈ ಎರಡೂ ವರ್ಗಗಳ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಹೊರಮೈಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಗೀರುವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಮೆತ್ತಿದ ಮಣ್ಣಿನ ತೆಳುಪಟ್ಟಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದ್ದುವು. ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ತಳವನ್ನು ಮಣ್ಣು–ಮರಳು–ಬೂದಿಯ ಮಿಶ್ರಣದಿಂದ ದೊರಗು ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದು ಕೆಲವೊಂದರಲ್ಲಿ ಮಸಿಯ ಚಿಹ್ನೆಯಿದೆ. ಈ ವರ್ಗದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಡುಗೆ ಮಾಡಲು ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವಲ್ಲದೆ ಮಾಸಲು ಕಂದುಬಣ್ಣ ಅಥವಾ ಕೆನೆಬಣ್ಣದ ಲೇಪವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ರಿಸರ್ವ್ ಸ್ಲಿಪ್‌ವೇರ್ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಿರಳವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಎರಡನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ (ಫೇಸ್ ಬಿ) ಕಟ್ಟಡಗಳ ರಚನಾ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳೂ ವಸ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಸತನವೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಗ್ರಾನೈಟ್, ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಈ ಹಂತದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಮೂರು ವಸತಿ ಸಂಕೀರ್ಣಗಳು, ಸುತ್ತಲೂ ಗೋಡೆಯಿಂದಾವೃತವಾಗಿದ್ದ ಒಂದು ಆವರಣ, ಸಣ್ಣ ಅಥವಾ ಹಲವು ಕೊಠಡಿಗಳುಳ್ಳ ಮನೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ವಸತಿ ಸಂಕೀರ್ಣಗಳ ನಡುವೆ 2ಮೀ ಅಗಲದ ರಸ್ತೆ, 1.1ಮೀ ಅಗಲದ ಕಾಲುದಾರಿಗಳು ಹಾದುಹೋಗಿವೆ. ಇವುಗಳೊಳಗಿನ ಕೊಠಡಿಗಳು ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದು ಸಾಕಷ್ಟು ವಿಶಾಲವಾಗಿವೆ. ಒಂದು ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ 11 ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ವಸತಿ ರಚನಾಕ್ರಮದ ಆರಂಭದ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸೂಚಿತವಾಗಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿನ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಅನ್ವೇಷಣೆಯೆಂದರೆ ಸುತ್ತಲೂ ಎತ್ತರದ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವೃತವಾದ ಆಯತಾಕಾರದ (37ಮೀX27ಮೀ) ಆವರಣ. ಇದು ವಸತಿಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದು ಸು. 550ಚ.ಮೀ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಆವರಿಸಿದೆ. ಇದರ ಗೋಡೆಯ ಅಗಲ 5–6.5ಮೀ

ಮತ್ತು ಎತ್ತರ 3.5–4ಮೀ. ಎರಡು ಕಲ್ಲು ಗೋಡೆಗಳ ನಡುವೆ ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಇಟ್ಟಿಗೆಚೂರುಗಳನ್ನು ತುಂಬಿ ಕಟ್ಟಿದ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯಿದು. ಗೋಡೆಯ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಕೋನಗಳಲ್ಲಿ ಬುರುಜುಗಳಿವೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಬಳಕೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಯಾವುದೇ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಅಂತ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೋ ಕಾರಣದಿಂದ ತೊರೆದಿರಬೇಕು; ಅನಂತರ ಈ ಆವರಣವನ್ನು ಸೆಗಣಿಯ ಶೇಖರಣೆಗಾಗಿ ಬಳಸಿರಬೇಕು. ಆವರಣದೊಳಗಿನ ಮೇಲ್ಪದರಗಳಲ್ಲಿ (ಸು.2–2.5ಮೀ ದಪ್ಪ) ಸುಟ್ಟ ಸೆಗಣಿ, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಬೂದಿಯಿರುವುದು ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣ.

ಎರಡೂ ಉಪಹಂತಗಳ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಲಾಳಾಕೃತಿಯ ಮಣ್ಣಿನ ಒಲೆದಂಡೆಗಳು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳು, ವರ್ತುಲ ಮಣ್ಣಿನ ದಂಡೆಗಳು, ಧಾನ್ಯದ ಕಣಜಗಳ ದಂಡೆಗಳು, ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆ ಮುಂತಾದ ಗೃಹೋಪಯೋಗಿ ಸಾಧನಗಳಿವೆ. ಮೂರು ಒಲೆಗಳುಳ್ಳ ದಂಡೆಗಳು ಅತಿ ಸಾಮಾನ್ಯ.

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷ

ಎರಡನೆಯ ಉಪಹಂತದ ಮತ್ತೊಂದು ಅನನ್ಯ ಶೋಧನೆಯೆಂದರೆ ಮಡಕೆಯ ಆವಿಗೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು. ಎರಡು ಆವಿಗೆಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳೊಳಗೆ ಅಲ್ಲೇ ಕುಸಿದು ಬಿರುಕುಬಿಟ್ಟ ಅಥವಾ ಒಡೆದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಕೆಲವಷ್ಟು ಪಾತ್ರೆಗಳಾದರೂ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿಯೇ ತಯಾರಾಗುತ್ತಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಇದು ಸಾಕ್ಷಿ. ಈ ಉಪಹಂತದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಗುಣಮಟ್ಟದಲ್ಲಿಯೂ ಸುಧಾರಣೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಿಂದಿನ ಹಂತಕ್ಕಿಂತ ಉತ್ತಮವಾಗಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ, ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಗೀರು ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ವೈವಿಧ್ಯ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಎರಡು ಹೊಸ ಬಗೆಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು–ತೆಳುವಾದ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಟ್ಯಾನ್‌ವೇರ್– ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು ನಯವಾದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಾಗಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಅತ್ಯಂತ ಹೊಳಪಿನ ಮೇಲ್ಮೈ ಲೇಪನ ಹೊಂದಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ತಾಪದಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸುಟ್ಟ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ತಟ್ಟಿದಾಗ ಲೋಹದ ದನಿ ಕೇಳುತ್ತದೆ. ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾದ ಟ್ಯಾನ್‌ವೇರ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ವಿಶಿಷ್ಟ ಆಕಾರವೆಂದರೆ ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ. ಟ್ಯಾನ್‌ವೇರ್‌ನ ಆಕಾರ ಮತ್ತು ರಚನೆ ಗುಜರಾತ್–ರಾಜಸ್ತಾನದ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿಗಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ತೆಳುವಾದ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಗೀರಿನ ತ್ರಿಕೋಣ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ದುಂಡು ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ರಿಸರ್ವ್ ಸ್ಲಿಪ್‌ವೇರ್‌ನ ಪ್ರಮಾಣ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚುತ್ತದೆ. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮೊದಲು ತೆಳುಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನ ಲೇಪವನ್ನು ಹಚ್ಚಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದು ಒಣಗಿದ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪು, ಮಾಸಲು ಕಂದುಬಣ್ಣ ಅಥವಾ ಕಡುಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ದಪ್ಪ ಲೇಪನವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಬಳಿಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಲೇಪ ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಒಣಗುವ ಮುಂಚೆ ಅದನ್ನು ಮೊನಚಾದ ಸಾಧನದಿಂದ ಕೆರೆಯುವುದರಿಂದ ಬಗೆಬಗೆಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆರೆದು ತೆಗೆದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಒಳಗಿನ ತೆಳುಗೆಂಪು ಲೇಪ ಎದ್ದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಟ್ಯಾನ್‌ವೇರ್ ಮತ್ತು ತೆಳುವಾದ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ದರ್ಜೆಗೆ ಸೇರಿದವು; ಇವನ್ನು ಆಹಾರ–ಪಾನೀಯ ಸೇವನೆಗಾಗಿ ಮಾತ್ರ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಕೆಳದರ್ಜೆಯ ಹಾಗೂ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ದರ್ಜೆಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಇರುವಿಕೆ, ಕಟ್ಟಡಗಳ ಗಾತ್ರ–ಆಕಾರ ಮತ್ತು ಗುಣಮಟ್ಟದಲ್ಲಿಯ ವ್ಯತ್ಯಾಸ, ವಸತಿ ರಚನಾಕ್ರಮದ ಲಕ್ಷಣಗಳು, ವಿಸ್ತಾರ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವೃತವಾದ ಆವರಣ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಇಲ್ಲಿಯ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿನ ವರ್ಗಭೇದದ ಸಂಕೇತಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಶಿಲೆಯ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿತ್ತು. ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಉಳಿ, ಮಚ್ಚು, ಅಲಗುಗಳು ಎರಡೂ ಉಪಹಂತಗಳ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಕಲ್ಲಿನ ನೀಳ ಅಲಗುಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು, ದುಂಡಾದ ಕವಣೆಕಲ್ಲುಗಳು, ಅರೆಯುವ ಸಾಧನಗಳು, ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲುಗಳು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಎರಡನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಇಲ್ಲವೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಸಣ್ಣ ಗೂಳಿಗಳು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲು (ಅಗೇಟ್ ಮತ್ತು ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲು), ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು ಎರಡೂ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ.

ಸುಟ್ಟ ಧಾನ್ಯಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು ಎರಡೂ ಉಪಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಗೋದಿ, ಜವೆ, ಹೆಸರು, ಉದ್ದು, ಬಟಾಣಿ, ನವಣೆ–ಸಜ್ಜೆಯಂತಹ ಸಣ್ಣಕಾಳುಗಳ ಬೇಸಾಯ, ಜಾನುವಾರು, ಎಮ್ಮೆ, ಕುರಿ–ಮೇಕೆ, ಹಂದಿ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸಾಕಣೆ ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನದ ಅಂಗಗಳಾಗಿದ್ದವು. ನೀಲಗಾಯ್, ಕೃಷ್ಣಮೃಗ, ಜಿಂಕೆ, ಕಾಡುಹಂದಿ, ಮೊಲ ಮತ್ತು ಹಕ್ಕಿಗಳ ಶಿಕಾರಿಯೂ ಆಗಾಗ್ಗೆ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ಅಹಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹುಟ್ಟು ಮತ್ತು ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಅರಿಯುವ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೊಡುಗೆಯಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇನ್ನಾವುದೇ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ವಾಸ್ತುರಚನೆಗಳಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿಯ ಎರಡನೆ ಹಂತದ ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯಗಳಲ್ಲಿಯ ಸಾಮ್ಯ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಇತರ ನೂತನ ಅಂಶಗಳೂ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಬಾಲಾಥಲ್‌ನ ಜನರು ಸಮೀಪದ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ ಬೆಳೆಸಿದ್ದಿರಬೇಕು ಎಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಜನವಸತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3700–3000ದ ನಡುವೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 1800ರ ವೇಳೆಗೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು ಎಂಬುದನ್ನು ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಸು.1000 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಮತ್ತೆ ಇಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಕಬ್ಬಿಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ. ಅವಶೇಷಗಳು ದಿಬ್ಬದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಇರುವುದರಿಂದ ಇದು ಸಣ್ಣ ವಸತಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಬಹುದು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಆಯತ ಅಥವಾ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ಬೊಂಬಿನ ಮನೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿವೆ. ನೆಲವನ್ನು ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ಮಿಶ್ರಣ ಹಾಸಿ ಗಟ್ಟಿಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳು ಮಣ್ಣಿನ ಮನೆಗಳ ಆವರಣದೊಳಗಿವೆ. ಚರಂಡಿ ತೂಬುಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಯಿಳಿಸಿದ ಬಾವಿಗಳು (ವ್ಯಾಸ– 68ಸೆಂಮೀ) ಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಕುರುಹುಗಳಾಗಿವೆ. ಸು.5 ಕಬ್ಬಿಣದ ಕುಲುಮೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಈ ಕುಲುಮೆಗಳು ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಬೂದಿ ಮತ್ತು ಕೆಂಡದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ಕುಲುಮೆಗಳು ತೀವ್ರ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳ ಉತ್ಪಾದನೆ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಉಪಕರಣಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ವಸತಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾರಾಟವಾಗುತ್ತಿದ್ದುದು ನಿಶ್ಚಿತ. ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯವಿದೆ. ಕೊಡಲಿ, ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ, ಚೂರಿ, ನೀಳ ಅಲಗು, ಉಳಿ, ಸಲಿಕೆ/ಹಾರೆ, ನೇಗಿಲಿನ ಗುಳ, ಪಿಕಾಸಿ, ಮೊಳೆ, ಗಂಟೆ ಹೀಗೆ ಹಲವಾರು ಬಗೆಗಳಿವೆ. ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಅಂಟಿಕೊಂಡ ಉಪಕರಣಗಳ ದೊಡ್ಡ ಗಟ್ಟಿ ಸಹ ಸಿಕ್ಕಿದೆ.

ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಮನುಷ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳು, ಆಟದಕಾಯಿಗಳು, ಗಾಜು, ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು, ಗಾಜು, ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳ (ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲು, ಜಾಸ್ಪರ್, ಅಗೇಟ್ ಮತ್ತು ಗಾರ್ನೆಟ್) ಮಣಿಗಳು, ಕವಣೆಕಲ್ಲು, ದೀಪಗಳು, ಮೈಯುಜ್ಜುವ ಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು ಮತ್ತು ದಂತದ ವಸ್ತುಗಳು. ವಿಶೇಷವಾದುವೆಂದರೆ ತಾಮ್ರದ ಎರಡು ನಾಣ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ಎರಡು ಮೊಹರುಗಳು. ಒಂದು ನಾಣ್ಯ ದುಂಡಗಿದ್ದು ಒಂದು ಕಡೆ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಮೂರು ಕಮಾನಿನ ಬೆಟ್ಟ ಮತ್ತು ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಈ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಬರೆಹವಿಲ್ಲದ ಮೌರ್ಯ ನಾಣ್ಯಗಳ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ನಾಣ್ಯ ಆಯತಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಸಾಕಷ್ಟು ಸವೆದಿದೆ. ಒಂದು ಮೊಹರಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಅಕ್ಷರಗಳಿವೆ. ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಎತ್ತಿನ ಗಾಡಿ, ಮೂರು ಕಮಾನಿನ ಬೆಟ್ಟ ಮತ್ತು ಕತ್ತರಿಯಾಕಾರವನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ.

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇವು ಉತ್ತಮ ಗುಣಮಟ್ಟದವಲ್ಲ. ಈ ಎರಡೂ ವರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಮಡಕೆ, ತಟ್ಟೆ, ಬೋಗುಣಿ, ಬಟ್ಟಲು, ಮುಚ್ಚಳ ಮತ್ತು ಜಾಡಿಗಳು ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಹಣತೆ, ಆಟದ ಸಾಮಾನುಗಳು ಇವೆ. ಬೂದುಬಣ್ಣದ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯ ತಟ್ಟೆ ಹಾಗೂ ಮಡಕೆಗಳಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು ಲೇಪನವಿರುವ ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಗಳ ಕೆಲವು ಚೂರುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಕೃಷಿ (ಬತ್ತ, ಜವೆ, ಗೋದಿ, ಉದ್ದು, ಹೆಸರು, ಬಟಾಣಿ, ಸಣ್ಣ ಕಾಳುಗಳು, ಕಡಲೆ), ಪಶು

ಸಾಕಣೆ ಮತ್ತು ಬೇಟೆ ಈ ಕಾಲದ ಜನರ ಜೀವನಾಧಾರವಾಗಿದ್ದವು. ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಜಾನುವಾರುಗಳ ಮೂಳೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯವಾದ ಏರಿಕೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ವನ್ಯಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೂಳೆಗಳು ಬೆರಳೆಣಿಕೆಯಷ್ಟಿವೆ.

ಈ ಹಂತದಿಂದ ದೊರೆತ ಇಂಗಾಲ–14ರ ಪರಿಷ್ಕೃತ ಕಾಲಮಾನಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 760–400–ಪ್ರ.ಶ.130–380 ರ ಅವಧಿಯ ಒಳಗಿವೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ–ಪ್ರ.ಶ.4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಗೆ ಸೇರಿಸಬಹುದು. ಮೌರ್ಯರಿಗಿಂತ ಮುಂಚಿನ ಕಾಲದಿಂದ ಕುಷಾಣರವರೆಗೆ ಈ ಕಾಲಘಟ್ಟ ಚಾಚುತ್ತದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಬಾರ್ಹುತ್: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಸತ್ನ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೌದ್ಧ ನೆಲೆ. ಮಹಿಯಾರ ನದಿಬಯಲಿನಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆ ಸಾಂಚಿ ಮತ್ತು ಪಾಟಲಿಪುತ್ರಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸುವ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿತ್ತು. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ 1873ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಒಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ಪಟ್ಟಣದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಿದ. ಕೆಲವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಕಳಚುರಿ ಕಾಲದ ಬೌದ್ಧ ದೇವಾಲಯವನ್ನೂ ಬುದ್ಧ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನೂ ಇವನು ಶೋಧಿಸಿದ.

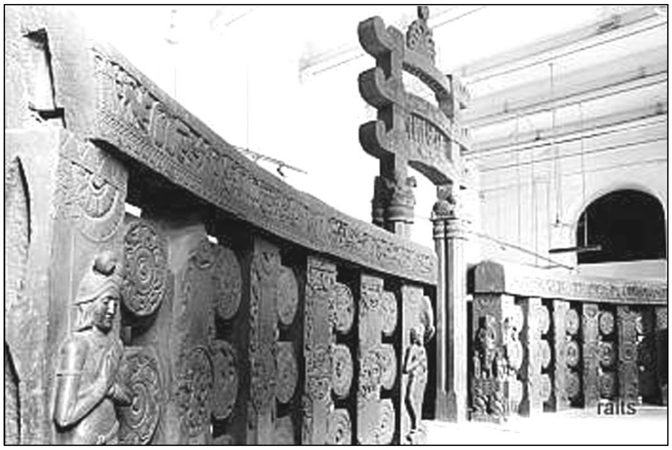

ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತು ಬೇಲಿ

ಈ ನೆಲೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿಯ ಶುಂಗರ ಕಾಲದ ಸ್ತೂಪದ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದಾಗಿ. ಇಲ್ಲಿಯ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಬಹುಶಃ ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಅದಕ್ಕೆ ಸುಣ್ಣಗಾರೆಯನ್ನು ಲೇಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ವ್ಯಾಸ ಸು.22ಮೀ ಇತ್ತು. ಈ ಸ್ತೂಪದ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಶುಂಗ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಪಾದವೇದಿಯನ್ನೂ ಇದರ ನಾಲ್ಕು ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ತೋರಣಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಪಾದವೇದಿಯ ವ್ಯಾಸ 26.4ಮೀ. ಇದಕ್ಕೆ ಲಂಬವಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಸ್ತಂಭಗಳು, ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಅವುಗಳೊಳಗೆ ತೂರಿಸಿದ ಮೂರು ಕಂಬಿ (ಸೂಚಿ)ಗಳೂ ಹಾಗೂ ವೇದಿಯ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಮುಚ್ಚುವ ಉಷ್ಣೀಷಗಳೂ, ಸ್ತಂಭ ಮತ್ತು ಸೂಚಿಗಳು ಸೇರುವಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ವರ್ತುಲಾಕೃತಿಯ ಮಂಡಲಗಳಿವೆ. ಒಂದು ತೋರಣದ ಮೇಲೆ ಶುಂಗರು ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಧನಭೂತಿಯೆಂಬುವನು ಇದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದಾಗಿ ಶಾಸನೋಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ವಿದ್ವಾಂಸರ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ದ್ವಿತೀಯಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಈ ಪಾದವೇದಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ. ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಭೇಟಿಮಾಡಿದಾಗ ಈ ಸ್ತೂಪ ಸಂಪೂರ್ಣ ನಾಶವಾಗಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಪಾದವೇದಿಯ ಭಾಗಗಳು ಚೆಲ್ಲಾಪಿಲ್ಲಿಯಾಗಿ ಬಿದ್ದಿದ್ದವು. ಇವನು ಇವನ್ನು ಕೋಲ್ಕತದ ಇಂಡಿಯನ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂಗೆ ಸಾಗಿಸಿ ಅಳಿದುಳಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಮೂಲರೂಪದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿ ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಈಗ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳು ದೆಹಲಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲೂ ಇವೆ.

ಬಾರ್ಹುತ್ ಸ್ತೂಪದ ಮೂಲರೂಪ ಸಿಗದಿದ್ದರೂ ಅಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಕಾಲೀನ ಸ್ತೂಪಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಅರ್ಧವರ್ತುಲಾಕೃತಿಯ ಅಂಡವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಅಂಡದ ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ಇತ್ತು. ಅಂಡದ ಮೇಲೆ ಹರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಛತ್ರಾವಳಿಗಳಿದ್ದವು. ಸ್ತೂಪದ ಪಾದದ ಸುತ್ತ ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಕಾರದಂತೆ ಬೇಲಿ (ಪಾದವೇದಿ) ಇತ್ತು. ವೇದಿಕೆಗಳ ಹಾಗೂ ತೋರಣಗಳ ಮೇಲೆ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಕೆಲವು ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಯಕ್ಷರು ಕೈಮುಗಿದು ನಿಂತಿದ್ದರೆ ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕೃತಿಯ ಹಾಗೂ ವರ್ತುಲಾಕೃತಿಯ ಚೌಕಟ್ಟುಗಳೊಳಗೆ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಘಟನೆಗಳು ಹಾಗೂ ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಉಷ್ಣೀಷದ ಮೇಲೆ ಸಂಪತ್‌ಸೃಷ್ಟಿಯ ಸಂಕೇತವಾದ ಕಲ್ಪಲತೆ ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಹೋದಹಾಗೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಲೌಕಿಕ ದೃಶ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಜಾತಕ ದೃಶ್ಯಗಳು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಭಾರಹೂತದ ದೃಶ್ಯಗಳಿಗೆಲ್ಲ ಸೂಕ್ತ ಶೀರ್ಷಿಕೆ ನೀಡಿ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕೈಮುಗಿದು ನಿಂತಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಮಣಿಭದ್ರ, ಸೂಚಿಲೋಮ ಮುಂತಾದ ಯಕ್ಷರೂ, ಸಿರಿಮಾ, ಚುಲುಕೋಕ, ಮಹಾಕೋಕ, ಚಂದಾ ಮುಂತಾದ ಯಕ್ಷಿಯರೂ, ಸೂರ್ಯ ದೇವತೆಯೂ ಹಾಗೂ ಬುದ್ಧನ ಪೂಜೆ ಮಾಡಲು ಬಂದ ಅಜಾತಶತ್ರು, ಪ್ರಸೇನಜಿತ ಮುಂತಾದ ರಾಜರೂ, ದೇವೇಂದ್ರ, ಏರಪಟ್ಟ ನಾಗರಾಜ ಮುಂತಾದ ದೇವತೆಗಳೂ ಇದ್ದಾರೆ. ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದೃಶ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೂ ಆತನ ಆಕೃತಿಯನ್ನು ತೋರಿಸಿಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ಆತನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಂಕೇತಗಳಾದ ಬೋಧಿವೃಕ್ಷ, ಸಿಂಹಾಸನ, ಧರ್ಮಚಕ್ರ, ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ, ಸ್ತೂಪ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಘಟನೆಗಳನ್ನೂ ಇವುಗಳ ಮೂಲಕವೇ ಸಂಕೇತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಗರ್ಭಾವತರಣದಲ್ಲಿ ಆನೆಯನ್ನೂ, ಪುರಾಭಿನ್ನಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಯನ್ನೂ, ಜ್ಞಾನೋದಯಕ್ಕೆ ಬೋಧಿವೃಕ್ಷವನ್ನೂ, ಧರ್ಮಚಕ್ರಪರಿವರ್ತನ ಅಥವಾ ಬುದ್ಧನ ಪ್ರವಚನದ ದೃಶ್ಯಕ್ಕೆ ಧರ್ಮಚಕ್ರವನ್ನೂ, ಮಹಾಪರಿನಿರ್ವಾಣಕ್ಕೆ ಸ್ತೂಪವನ್ನೂ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಶುಂಗ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನು ದೇವತಾಪುರುಷನಾಗಿ ಅವನನ್ನೂ ಪೂಜಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಬೆಳೆದುಬಂದರೂ ಅದು ಮಾನವಾಕೃತಿಯ ಪೂಜೆಯಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿರಲಿಲ್ಲ. ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಘಟನೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನಾಥಪಿಂಡಕನು ಬುದ್ಧನಿಗಾಗಿ ಜೇತವನವನ್ನು ಖರೀದಿಸುವ ದೃಶ್ಯ, ಸುಧರ್ಮ ದೇವಸಭೆ, ಬುದ್ಧನ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ರಾಜರು ಒಯ್ಯುತ್ತಿರುವುದು ಮುಂತಾದವೂ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. (ಆರ್.ಎಚ್.)

ಬಿಳಿಗಿ ಅರಸು ಮನೆತನ: ನೋಡಿ–ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನ

ಬಿಜಾಪುರ: ಕರ್ನಾಟಕದ ಒಂದು ಜಿಲ್ಲೆ, ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ. ಸೊಲ್ಲಾಪುರದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ 96ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲೂ ಬೆಂಗಳೂರಿನಿಂದ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ 579ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲೂ ಇದೆ.

ಚಾರಿತ್ರಿಕವಾಗಿ ಬಿಜಾಪುರ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಅರಸರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಬಿಜಾಪುರದ ಮೂಲ ಹೆಸರು ವಿಜಯಪುರ. ಊರೊಳಗಿನ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ಒಂದು ಹಾಳುಬಿದ್ದ ದೇವಾಲಯ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಶಾಸನಗಳು 1036ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಈ ಹೆಸರು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತವೆ. ಸು.1100ರಲ್ಲಿ ನಾಗಚಂದ್ರ ಬರೆದ ಮಲ್ಲಿನಾಥಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ವಿಜಯಪುರದ ಹೆಸರು ಬರುತ್ತದೆ. ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದಾಗ (1347) ಬಿಜಾಪುರ ಅದರ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದು ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿತ್ತು. 1478ರಲ್ಲಿ ಈ ಸುತ್ತಣ ಪ್ರದೇಶ ಸೇರಿದ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತ ರಚನೆಯಾಗಿ ಬಿಜಾಪುರವೇ ಅದರ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿ ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್ ಖಾನ್ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದಾಗ (1489) ಇದೇ ಅದರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. 1686ರಲ್ಲಿ ಔರಂಗಜೇಬ್ ಈ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಅನಂತರ ಇದರ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಇಳಿಮುಖವಾಗಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಮುಂದೆ ಮೊಗಲರು, ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮರು, ಪೇಶ್ವೆಗಳು–ಇವರಲ್ಲಿ ಕೈ ಬದಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಪಟ್ಟಣ 1818ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾಗಿ ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು.

ಬಿಜಾಪುರ ಮತ್ತು ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿ ಹಾಗೂ ಶಾಹಿಸುಲ್ತಾನರು ಕಟ್ಟಿಸಿದ 300ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಲಗಳೂ ಪ್ರೇಕ್ಷಣೀಯ ಸ್ಥಳಗಳೂ ಇವೆ (**ನೋಡಿ–ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ವಂಶ**).

ಜಾಮಿ ಮಸೀದಿ, ಮಿಹ್ರಬ್

ಅಮೀನ್ ದರ್ಗಾ: ಬಿಜಾಪುರದ ಪವಿತ್ರ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಪಟ್ಟಣದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಸುಮಾರು 1¼ ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಹಜರತ್ ಖ್ವಾಜಾ ಅಮೀನುದ್ದೀನ್ ಎಂಬ ಸಂತರ ಸಮಾಧಿ. 1664ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಮರಣಹೊಂದಿದಾಗ ಅಫ್ಜಲ್‌ಖಾನ್ ಇದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಎತ್ತರದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಈ ದರ್ಗಾ ಈ ಸುತ್ತಿಗೆ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಗುರುತು ತಾಣ.

ಸಂಗೀತ ಮಹಲ್: ಬಿಜಾಪುರದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಆದಿಲ್ ಷಾ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ನವರಸಪುರ ಪಟ್ಟಣದ ಮಧ್ಯೆ ಇರುವ ಅರಮನೆ. ವಾಸ್ತುವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಗಗನ ಮಹಲನ್ನು ಹೋಲುವ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಎತ್ತರದ ಸುತ್ತು ಪ್ರಾಕಾರದ ಮಧ್ಯೆ ಇದೆ. ಕಟ್ಟಡ ಬಹಳ ಶಿಥಿಲವಾಗಿದೆ. ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಟ್ಟಸಾಲು, ಎರಡು ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ಚಿಕ್ಕ ಝರಿ ಮತ್ತು ಅನೇಕ ಅರಮನೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಇರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಸನ್ನಿವೇಶ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿದೆ.

ಐನುಲ್‌ಮುಲ್ಕ್‌ನ ಸಮಾಧಿ ಮತ್ತು ಮಸೀದಿ: ಪಟ್ಟಣದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಸು.2 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲ ಮೈದಾನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಏಕೈಕವಾಗಿ ಎದ್ದಿರುವ ಐನುಲ್ ಮುಲ್ಕ್ ಕನಾನಿ ಎಂಬುವನ

ಸಮಾಧಿ. ಓರಣವಾದ ಗುಮ್ಮಟವಿರುವ ಚಚ್ಚೌಕ ವಿನ್ಯಾಸದ ಬೃಹತ್ ಕಟ್ಟಡ. ಇದರ ಸಮೀಪ ವಿರುವ ಮಸೀದಿಯೂ ಸುಂದರಕೃತಿ. ಐನುಲ್ ಮುಲ್ಕ್ ಕನಾನಿ ಒಂದನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ಆಸ್ಥಾನಿಕನಾಗಿದ್ದು ಅವನ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆಯೆದ್ದು 1556ರಲ್ಲಿ ಹತನಾದ.

ರುಕ್ಮಾಂಗದ ಪಂಡಿತ ಸಮಾಧಿ: ಪಟ್ಟಣದ ಆಗ್ನೇಯದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯ ಹೊರಗೆ ಈ ಸಮಾಧಿಯಿದೆ. ರುಕ್ಮಾಂಗದ ಪಂಡಿತರು ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಆಸ್ಥಾನದ ನ್ಯಾಯಾಧಿಕಾರಿಯೊಬ್ಬರ ಮಗನಾಗಿ 1610ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಇವರು ಒಳ್ಳೆಯ ಸಂಗೀತಗಾರರಾಗಿ, ವೈದ್ಯರಾಗಿ, ಯೋಗಿಗಳಾಗಿ, ಪವಾಡ ಪುರುಷರಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದರಂತೆ. ಇವರ ಗೌರವಾರ್ಥ ಇಲ್ಲಿ ವರ್ಷಂಪ್ರತಿ ಉತ್ಸವ ನಡೆಯುತ್ತದೆ.

ಇತರೆ: ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಡೀ ಭಾರತದಲ್ಲೇ ವೈಭವದ ನಗರವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದ ಬಿಜಾಪುರದ ಎಲ್ಲೆಡೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಇಂದು ಆ ಕಾಲದ ಭವ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕೇಂದ್ರ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಮುಖ್ಯವಾದ ಕೆಲವನ್ನು ಆರಿಸಿ ರಕ್ಷಿಸಿರುವವುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯೇ ಸು.300ರಷ್ಟು. ಮೇಲೆ ವಿವರಿಸಿರುವವುಗಳಲ್ಲದೆ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿರುವ ಅಂಡು ಮಸೀದಿ (1608), ಔರಂಗಜೇಬ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಈದ್ಗಾ (1687), ಚಾಂದಬೀಬಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಬುಖಾರಿ ಮಸೀದಿ, ಛೋಟಾ ಆಸಾರ್ ಎಂಬ ಚಿಕ್ಕ ಮಸೀದಿ–ಇವೂ ಉಲ್ಲೇಖನಾರ್ಹ. ಬಿಜಾಪುರದ ಈಗಿನ ಪ್ರವಾಸಿಮಂದಿರ ಸಹ ಮೂಲತಃ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡ, ಯಾಕೂತ್ ದಾಬೂಲಿ ಎಂಬುವನ ಮಹಲ್.

ಈ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲದೆ ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ಈಚೆಗೆ ರಚಿತವಾಗಿರುವ ಬಾಲಾಜಿ ಮಂದಿರ, ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿ ದೇವಾಲಯ, ನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯ, ರಾಮಮಂದಿರ, ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಬೃಹತ್ ಶಿವಲಿಂಗ ದೇವಾಲಯ ಮೊದಲಾದುವೂ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. (ಎಸ್.ಎನ್.)

ಬಿಪಿನ್ ಚಂದ್ರ: ಆಧುನಿಕ ಭಾರತದ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಇತಿಹಾಸದ ಹೆಸರಾಂತ ವಿದ್ವಾಂಸರು. ಹಿಮಾಚಲ ಪ್ರದೇಶದ ಕಾಂಗ್ರ ಕಣಿವೆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 1928ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಇವರ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು ಬಿಪಿನ್ ಚಂದ್ರಸೂದ್. ಲಾಹೋರ್ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಕಾಲೇಜು, ಅಮೆರಿಕದ ಸ್ಟ್ಯಾನ್‌ಫೋರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇವರ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ವಾಯಿತು. ದೆಹಲಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪದವಿ ಪಡೆದರು. ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳು ದೆಹಲಿಯ ಹಿಂದು ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದರು. 1973–74ರಲ್ಲಿ ಯು.ಜಿ.ಸಿ.ಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಉಪನ್ಯಾಸಕರಾಗಿ, ದೆಹಲಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ, ದೆಹಲಿಯ ಜವಾಹರಲಾಲ್ ನೆಹರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. ಈಗ ಇದೇ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ರಾಂತ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಮೆಕ್ಸಿಕೊದಲ್ಲಿ ಎಚ್ ಕೊಲೆಜಿಯೋ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಸಂದರ್ಶಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದರು. 1985ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಪರಿಷತ್‌ನ ವಾರ್ಷಿಕ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಪ್ರಸ್ತುತ ದೆಹಲಿಯ ನ್ಯಾಶನಲ್ ಬುಕ್ ಟ್ರಸ್ಟ್‌ನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿನ ಕೋಮುವಾದದ ವಿರುದ್ಧದ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಇವರ ಹೆಸರು ಪ್ರಮುಖವಾದುದು. ರೈಸ್ ಎಂಡ್ ಗ್ರೋತ್ ಆಫ್ ಎಕನಾಮಿಕ್ ನ್ಯಾಷನಲಿಸಂ, ನ್ಯಾಷನಲಿಸಂ ಅಂಡ್ ಕಲೋನಿಯಲಿಸಂ ಇನ್ ಮಾಡರ್ನ್ ಇಂಡಿಯ, ಕಮ್ಯೂನಲಿಸಂ ಇನ್ ಮಾಡರ್ನ್ ಇಂಡಿಯ – ಇವು ಇವರ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಬಿಲ್ಹಣ: 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಕವಿ. ಈತ ಕಾಶ್ಮೀರದವನು. ಜನ್ಮಭೂಮಿ ಪ್ರವರಪುರಕ್ಕೆ ಸು.5ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಖೋಣಮುಖ. ಮುತ್ತಾತ ಮುಕ್ತಿಕಲಶ, ತಾತ ರಾಜಕಲಶ, ತಂದೆ ಜ್ಯೇಷ್ಠಕಲಶ. ಎಲ್ಲರೂ ಅಗ್ನಿಹೋತ್ರಿಗಳು; ವೇದ, ವೇದಾಂತ ಹಾಗೂ ಶಾಸ್ತ್ರ ಪ್ರವೀಣರು. ಜ್ಯೇಷ್ಠಕಲಶ ಮಹಾ ಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಒಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಬರೆದಿರುವನೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ತಾಯಿ ನಾಗದೇವಿ; ಅಣ್ಣ ಇಷ್ಟರಾಮ; ತಮ್ಮ ಆನಂದ. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ. ಈತನ ವಂಶದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಕರಣ ಮತ್ತು ಅಲಂಕಾರ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಆದ್ಯತೆ. ವಿದ್ಯಾವಂತನಾದ ಮೇಲೆ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಪ್ರದರ್ಶನಕ್ಕಾಗಿ ಭಾರತ ಯಾತ್ರೆ ಮಾಡಿದ. ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಬಾಣನೇ ಮುಂತಾದ ಬಹಳ ಕವಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದು. ಕಾಶ್ಮೀರ, ಬೃಂದಾವನ, ಮಥುರಾ, ಕಾಶಿ, ಕನ್ಯಾಕುಬ್ಜ, ಧಾರಾ, ಗುಜರಾತ್ ಮುಂತಾದ ಊರುಗಳಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಂಶದ ರಾಜನಾದ ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ (1073–1127) ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಗುಣಗ್ರಾಹಿಯಾದ ರಾಜ ಈತನನ್ನು ಸತ್ಕರಿಸಿ ವಿದ್ಯಾಪತಿ ಎಂಬ ಉಪಾಧಿಕೊಟ್ಟ. ಬಿಲ್ಹಣ ಜೀವನಪೂರ್ತಿ ಅಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದು ಕೊನೆಯ ದಿನಗಳನ್ನು ಕಾಶಿಯಲ್ಲೋ ಗಂಗಾನದಿ ದಡದಲ್ಲೊ ಕಳೆದಿರಬೇಕು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ.

ಇವನ ಮೂರು ಕಾವ್ಯಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. 1. ವಿಕ್ರಮಾಂಕದೇವ ಚರಿತೆ, ಇದು ಮಹಾಕಾವ್ಯ. 2. ಕರ್ಣಸುಂದರಿ (ನಾಟಕ). 3.ಚೋರಪಂಚಾಶಿಕಾ (ಗೀತನಾಟಕ). ವಿಕ್ರಮಾಂಕದೇವ ಚರಿತ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಹಾಕಾವ್ಯ. ಇದರಲ್ಲಿ ವೀರರಸ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದೆ. ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಶೃಂಗಾರರಸ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದೆ. ಚೋರಪಂಚಶಿಕಾದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ವಿಯೋಗ ಪ್ರಾಚುರ್ಯವಿದೆ. ಮೂರು ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಕಾವ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳು. ವಿಕ್ರಮಾಂಕದೇವ ಚರಿತೆ ಚಾಲುಕ್ಯ ವಂಶದ ರಾಜನಾದ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಚರಿತೆಯ ವರ್ಣನೆಯಿದೆ. ವೀರರಸದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ಮಹಾಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಋತುಗಳ ಮತ್ತು ಪ್ರಕೃತಿ ಚಿತ್ರಣ ಸೊಗಸಾಗಿ ಬಂದಿದೆ. ವೈದರ್ಭಿ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿರುವ ಇದರ ಭಾಷೆ ಸರಳ ಮತ್ತು ಸ್ಪಷ್ಟ. ಕಾಳಿದಾಸನ ಪ್ರಭಾವ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಈತ ಶಿವಸ್ತುತಿ ಎಂಬ ಕಾವ್ಯನ್ನೂ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ.

ಕರ್ಣಸುಂದರೀ ಕವಿಯು ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜಾಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಬರೆದ ನಾಟಕ. ವಿಕ್ರಮದೇವ (ಚಾಳುಕ್ಯರಾಜ) ತನಗಿತ್ತ ರಾಜಮನ್ನಣೆಗೆ ಮಾರುಹೋಗಿ ಆ ಚಾಳುಕ್ಯವಂಶದ ರಾಜನೊಬ್ಬ ಕರ್ಣದೇವ (ಭೀಮದೇವನ ಮಗ) ವಿದ್ಯಾಧರಸುಂದರಿಯೋರ್ವಳೊಡನೆ ಬೆಳೆದ ಪ್ರೇಮ ಕಥೆಯೊಂದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಚೋರಪಂಚಾಶಿಕಾ, ನೂರಾರು ಪದ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರೇಮಿಗಳೀರ್ವರ ಮಧುರ ಬಾಂಧವ್ಯವನ್ನು ಉನ್ಮಾದಕ ಶೃಂಗಾರದಿಂದ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವ ರಸಿಕ ಕಾವ್ಯ. ಈ ರಸಿಕ ಕೃತಿಗೆ ಗಣಪತಿಶರ್ಮ ಮತ್ತು ರಾಮೋಪಾಧ್ಯಾಯ ಬಸವೇಶ್ವರ ಎಂಬವರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. (ಜಿ.ಎಂ.)

ಬಿಸ್ಮಾರ್ಕ್, ಆಟೊಫಾನ್: 1815–98. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಯುರೋಪಿನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಅದ್ವಿತೀಯ ವ್ಯಕ್ತಿ ಹಾಗೂ ರಾಜನಿಪುಣ. ಇವನು ಬರ್ಲಿನ್‌ನ ಪೂರ್ವಭಾಗದ, ಪ್ರಷ್ಯದ ಹಳೆಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯವಾದ ಮಾರ್ಕ್‌ಬಾರ್ಡನ್ ಬರ್ಗಿನ, ಆಸ್ಟ್ರೋ–ಪ್ರಷ್ಯದ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ 1815ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಈತನ ತಂದೆ ಫರ್ಡಿನ್ಯಾಂಡ್–ವಾನ್–ಬಿಸ್ಮಾರ್ಕ್ ಭೂ ಒಡೆತನ ಹೊಂದಿದ್ದು, ಕೆಲಕಾಲದವರೆಗೆ ಪ್ರಷ್ಯದ ಸೇನೆಯಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಈತನ ತಾಯಿ ವಿಲ್‌ಹೆಟ್‌ಮೇನ್‌ಕೆನ್ ಮೂಲತಃ ಶ್ರೀಮಂತ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವಳಾಗಿದ್ದಳು. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮುಗಿಸಿದ ಅನಂತರ ಇವನು ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. ತರುವಾಯ ಹೊಸದಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಪ್ರಷ್ಯದ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದ ಸದಸ್ಯನಾದ. ಇಲ್ಲಿ ಇವನು ರಾಜನ ಸ್ಥಾನ ಹೊಂದಿ, ಪ್ರತಿಗಾಮಿ ರಾಜಕಾರಣಿಯಾಗಿ ಮೆರೆದ. ಅನಂತರ 1858ರಲ್ಲಿ ರಷ್ಯಾದಲ್ಲಿ ಪ್ರಷ್ಯದ ರಾಯಭಾರಿಯಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ. 1862ರಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಪ್ರಷ್ಯದ ರಾಯಭಾರಿಯಾಗಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ಗೆ ಕಳುಹಿಸಲಾಯಿತು. ಅಟ್ಟೊ ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಲಿಯೋಪೋಲ್ಡ್, ರಾಜಕುಮಾರ, ವಾನ್ ಬಿಸ್ಮಾರ್ಕ್, ಲೆನಿನ್‌ಬರ್ಗ್‌ನ ಡ್ಯೂಕನು 1862–90ರವರೆಗೆ, ಪ್ರಷ್ಯದ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿ ಹಾಗೂ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿದ್ದ ಈತ ಜರ್ಮನಿಯ ಹರಿದುಹೋದ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಒಂದುಗೂಡಿಸಿ ಏಕೀಕರಣ ಹೊಂದಲು ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಈತ 1867ರಿಂದ ಉತ್ತರಜರ್ಮನಿ ಒಕ್ಕೂಟದ ಛಾನ್ಸೆಲರ್ ಆದ. 1871ರಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾದಾಗ, ಅದರ ಮೊದಲ ಛಾನ್ಸೆಲರ್ ಆಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. 1865ರಲ್ಲಿ ಸ್ಕೂಹಾನ್ ಹ್ಯಾಸೆನ್ ಬಿಸ್ಮಾರ್ಕ್‌ನ ಕೌಂಟ್ ಆಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. 1870ರಲ್ಲಿ ಲಾಯನ್‌ಬರ್ಗ್‌ನ ಡ್ಯೂಕನಾದ. ಕೊನೆಗೆ 1871ರಲ್ಲಿ ಇವನು ರಾಜಕುಮಾರನಾದ. ತನ್ನನ್ನು ಕೆಲಸದಿಂದ ಹೊರಹಾಕುವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ ಡ್ಯೂಕನ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಆತ ನಿರಾಕರಿಸಿದರೂ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ. ಕಾರಣ ಅದು ಸಾರ್ವಭೌಮನಲ್ಲದ ಒಬ್ಬ ಅಧಿಕಾರಿಗೆ ದೊರೆಯುವ ಅತಿ ಘನತೆಯ ಬಿರುದಾಗಿತ್ತು. ಇವನು ಕಬ್ಬಿಣದ ಛಾನ್ಸೆಲರ್ ಅಂತಲೂ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ.

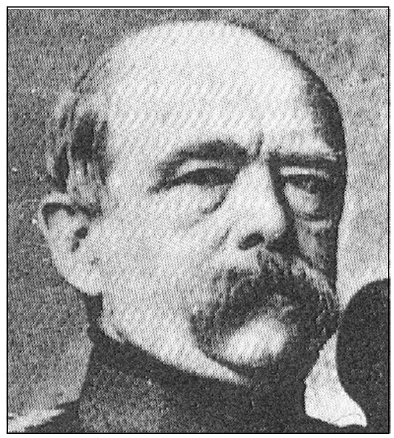

1861 ಪ್ರಷ್ಯದ ಹೊಸ ರಾಜನಾಗಿ ಒಂದನೆಯ ವಿಲಿಯಮ್ ಆಡಳಿತದ ಚುಕ್ಕಾಣಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದ. ಹೊಸ ರಾಜ ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ, ಅತಿಯಾದ ಉದಾರ ಮನೋಭಾವನೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಪ್ರಷ್ಯದ ಡಯಟ್ ಜೊತೆ ಜಗಳವಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ಆದ್ದರಿಂದ ರಾಜ ವಿಲಿಯಂ ಇವನನ್ನು ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿ, ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಹಾಗೂ ವಿದೇಶಾಂಗ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಇವನ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ, ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ರಾಜ ಒಂದನೆಯ ವಿಲಿಯಂಗೆ ಮೇಲ್ಮನೆ ಅಥವಾ ಬುಂಡೆಸ್ರಾಟ್‌ನಿಂದ ದೂರುಗಳು ಬಂದರೂ ರಾಜ ಇವನನ್ನು ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ತೆಗೆಯಲಿಲ್ಲ. ಜರ್ಮನ್ ಒಕ್ಕೂಟದ ಸದಸ್ಯರನ್ನೆಲ್ಲ ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸುವಲ್ಲಿ ಈತನ ಪಾತ್ರ ಪ್ರಮುಖವಾದುದು. ಇವನು ಮಂತ್ರಿ ಹಾಗೂ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಜರ್ಮನಿ ಏಕೀಕರಣವನ್ನು ಕುರಿತು ತನ್ನ ಮೊದಲ ಭಾಷಣದಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ ಹೇಳಿಕೆ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿದೆ. ಇವನ ಪ್ರಕಾರ ಜರ್ಮನಿಯ ಐಕ್ಯತೆ ಯುದ್ಧಗಳಿಂದ ಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯ. ಶಾಂತಿ ಸಂಧಾನಗಳಿಂದ ಅಲ್ಲ. ಈ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನು ಇವನು ತನ್ನ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಹೇಳಿಕೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಭಾಷಣಗಳಿಂದಾಗಲೀ ಮತ್ತು ಬಹುಮತಗಳಿಂದಾಗಲೀ ಬೃಹತ್ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಬಗೆಹರಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ಇದು 1848 ಮತ್ತು 1849ರ ದೊಡ್ಡ ತಪ್ಪು, ಅದು ರಕ್ತ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದಿಂದ. 1870ರ ಫ್ರಾಂಕೋ–ಪ್ರಷ್ಯನ್ ಕದನ ಪ್ರಷ್ಯಾಗೆ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಜಯ ತಂದುಕೊಟ್ಟಿತು. ಇದರಿಂದ ಪ್ರೇರಿತನಾದ ಬಿಸ್ಮಾರ್ಕನು, ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿ ಏಕೀಕರಣ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ.

ಅಲ್ಲದೆ ಈತನ ಎಲ್ಲಾ ಒಪ್ಪಂದಗಳು ಕೈಗೂಡಿದವು. 1871 ಜನವರಿ 18ರಂದು ರಾಜ ವಿಲಿಯಂ, ಜರ್ಮನಿಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾದ. ಹಾಗೆಯೇ ಇವನು ಜರ್ಮನಿಯ ಸಾರ್ವಭೌಮ ಛಾನ್ಸೆಲರ್ ಆದ. ಮುಂದಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ ಪ್ರಮುಖ ರಾಜಕೀಯ ಉದ್ದೇಶವೆಂದರೆ, ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಥೊಲಿಕರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಮೊಟಕುಗೊಳಿಸುವುದು. ಈ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಘರ್ಷ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಘರ್ಷವು ಕೆಥೊಲಿಕ್‌ನ ಸೆಂಟರ್ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಬಲಶಾಲಿಯನ್ನಾಗಿಸಿತು. ಹಾಗಾಗಿ ಇವನು 1878ರಲ್ಲಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಘರ್ಷವನ್ನು ತೊರೆದ.

ಇವನು ಸಮಾಜವಾದಿಗಳ ಹೋರಾಟ ಹಾಗೂ ಸಮಾಜವಾದಿ ಪ್ರಜಾಸತ್ತಾತ್ಮಕ ಪಕ್ಷದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಿಂದ ಚಿಂತಿತನಾಗಿದ್ದ. ಇದರಿಂದ ಬೇಸರಗೊಂಡು ಸಮಾಜವಾದಿಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಅವರ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿ ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಕಾರ್ಮಿಕರ ಕ್ಷೇಮಕ್ಕಾಗಿ ಹಲವಾರು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರುವ ಮುಖಾಂತರ ಅವರನ್ನು ಸಮಾಧಾನ ಪಡಿಸಿದ. 1883ರಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಮಿಕರಿಗೆ ರೋಗರುಜಿನಾದಿಗಳ ವಿರುದ್ಧ ವಿಮೆ ಮಾಡಿಸುವ ಕಾನೂನು ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿತು. 1884ರಲ್ಲಿ ಗಿರಣಿ ಮಾಲೀಕರು ಕಾರ್ಮಿಕರಿಗೆ ಅಪಘಾತ ವಿಮೆ ಮಾಡಿಸುವುದು ಕಡ್ಡಾಯವಾಯಿತು. 1889ರಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಮಿಕರಿಗೆ, ಅಶಕ್ತ ಮತ್ತು ವೃದ್ಧಾಪ್ಯ ವಿಮೆ ಯೋಜನೆ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಇತರ ಕಾನೂನುಗಳು, ಮಹಿಳೆಯರು ಮತ್ತು ಮಕ್ಕಳ ದುಡಿಮೆಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿತು. ಈ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಯುರೋಪಿನ ಮೊದಲ ಕಾರ್ಮಿಕ ಕಾನೂನುಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇವನು ಪಾಲಿಸಿದ ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿ, ಅವನ ರಾಜನೀತಿ ನೈಪುಣ್ಯ ಹಾಗೂ ರಾಜತಂತ್ರ ಕೌಶಲ್ಯಕ್ಕೆ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನ. ಜರ್ಮನಿಯ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆಯಾಗದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ನೆಲೆಸುವಂತೆ ನೋಡಿಕೊಂಡ. ರೂಸೋ–ತುರ್ಕರ ಕದನದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಓಟ್ಟೊಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಜಯ ಸಾಧಿಸಿದಾಗ, ಇವನು 1878ರ ಬರ್ಲಿನ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಒಪ್ಪಂದದಲ್ಲಿ ನೆರವಾದ. ತದನಂತರ ಸ್ಯಾನ್‌ಸ್ಟಿಫಾನೋ ಒಪ್ಪಂದದಲ್ಲಿ ಬರ್ಲಿನ್ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಮರು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ, ರಷ್ಯಗೆ ದೊರೆತ ಹಲವಾರು ರಿಯಾಯಿತಿಗಳನ್ನು ಕಡಿತಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಬೇಸರಗೊಂಡ ರಷ್ಯ ಜಯದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇವನ ಸಂಧಾನದ ಕ್ರಮವನ್ನು ಖಂಡಿಸಿದ. ಮೂವರು ಸಾಮ್ರಾಟರ ಒಕ್ಕೂಟ ಮುರಿದುಬಿದ್ದ ಕಾರಣ ಇವನು 1879ರಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಜೊತೆ ದ್ವಿಪಕ್ಷ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ತರುವಾಯ 1882ರಲ್ಲಿ ಇಟಲಿಯ ಈ ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಸೇರಿದಾಗ ಇದು ತ್ರಿಪಕ್ಷ ಒಪ್ಪಂದವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಾಡಾಯಿತು. ರಷ್ಯದ ಜೊತೆ ಉತ್ತಮ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಲು ನಡೆಸಿದ ಇವನ ಪ್ರಯತ್ನ ವಿಫಲವಾಯಿತು. ಮೂವರು ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಒಕ್ಕೂಟ 1881ರಲ್ಲಿ ಮರು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದರೂ ತಕ್ಷಣವೇ ಮುರಿದುಬಿದ್ದಿತು. ಅಲ್ಲದೆ 1887ರ ಒಪ್ಪಂದ 1890ರಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಕಂಡಿತು.

ಇವನು ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ಮೊದಲಲ್ಲಿ ವಸಾಹತು ವಿಸ್ತರಣೆ ಕುರಿತಂತೆ ಯಾವುದೇ ಆಸಕ್ತಿ ಹೊಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಪಡೆದು, ಅದರ ರಕ್ಷಣಾ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿ, ತನ್ನ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಮನಸ್ಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ 1880ರ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿ ಆಫ್ರಿಕವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಇತರ ಯುರೋಪಿನ ಶಕ್ತಿಗಳ ಜೊತೆ ಸೇರಿಕೊಂಡಿತು.

ಜರ್ಮನಿಯ ಹೊಸರಾಜನಾದ ಎರಡನೆಯ ವಿಲಿಯಂ 1888ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನ ರೂಢನಾದ. ರಾಜ ಇವನ ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿಯನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿದ. ಹಾಗೆಯೇ ಇವನು ರಾಜು ವಿಲಿಯಂ ತಂದ ಸುಧಾರಣಾನೀತಿಗಳನ್ನು ಕನಿಷ್ಠ ಮರ್ಯಾದೆಯಿಂದ ಕಂಡ. ಅಲ್ಲದೆ 1890ರ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಸಮಾಜವಾದಿಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಕಾನೂನನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಇವನು ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ವಿಲಿಯಂನ ನಡುವೆ ತಿಕ್ಕಾಟ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಕಾರಣ ಇವನು ಜರ್ಮನಿಯ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ತನಗಿದ್ದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಯಾರೊಂದಿಗೂ ಅನುಭವಿಸಲೂ ತಯಾರಿರಲಿಲ್ಲ, ಅಂತಹದರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ವಿಲಿಯಂ ಇವನ ಎಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೈ ಹಾಕಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ವರ್ತಿಸತೊಡಗಿದುದು ಇವನಿಗೆ ನುಂಗಲಾರದ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಬೇಸರಗೊಂಡು ಇವನು 1890ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪದವಿಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ಯಿತ್ತು ನಿವೃತ್ತಿ ಹೊಂದಿದ್ದ. ಆಗ ಈತನಿಗೆ 75 ವರ್ಷ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಈತನಿಗೆ ಲಯನ್‌ಬರ್ಗ್‌ನ ಡ್ಯೂಕನೆಂದು ಬಿರುದು ನೀಡಲಾಯಿತು. ಇವನು ತನ್ನ ಕೊನೆಯ ದಿನಗಳನ್ನು, ತನ್ನ ಜೀವನದ ನೆನಪುಗಳನ್ನು ಮೆಲಕು ಹಾಕುತ್ತಾ ಕಳೆದ. 1898ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಫೈಡರಿಬ್ಸ್‌ಕ್‌ನಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. ಅಲ್ಲಿ ಈತನ ಸಮಾಧಿ ಇದೆ. (ಎಸ್‌ಯು.ಎಸ್.)

ಬೀಕರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪ್ ಖಂಡದ ಅಂತಿಮ ನವಶಿಲಾಯುಗ –ಆದಿ ಕಂಚಿನಯುಗದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2800–1900 ಕಾಲಮಾನದ ಒಂದು ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಜಾನ್ ಅಬರ್‌ಕ್ರಾಂಬಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪಾನಬಟ್ಟಲು ಮಾದರಿಯನ್ನು (ಬೀಕರ್) ಗುರುತಿಸಿ ಅದೇ ಹೆಸರನ್ನು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ. ಈ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪಾತ್ರೆ ಬೋರಲು ಹಾಕಿದ ಗಂಟೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಮೂತಿಯುಳ್ಳ ಲೋಟ. ಮಾದಕ ಪಾನೀಯವನ್ನು ಕುಡಿಯಲು ಇದನ್ನು ಉಪಯೋಗ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ಲೋಟಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಯರ್ ಮತ್ತು ಹುಳಿಬಂದ ಜೇನುತುಪ್ಪದಿಂದ ತಯಾರಾದ ಮಾದಕ ದ್ರವ್ಯಗಳು ಲೋಟಕ್ಕೆ ಅಂಟಿರುವುದನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಲೋಟಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಅದಿರನ್ನು ಕರಗಿಸಿ ಲೋಹವನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಲು ಭಟ್ಟಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತಿತ್ತು. ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಲೋಟಗಳಲ್ಲಿ ಜೈವಿಕ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಲೋಟಗಳ ಮೇಲೆ ಹುರಿಯ ಉಬ್ಬು ಚಿತ್ರ, ಹಲ್ಲಿನ ಗುರುತಿನ ಮುದ್ರೆ ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳ ಅಲಂಕಾರಗಳಿದ್ದವು. ಶವವನ್ನು ಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವೇ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಕೋಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೂಳುವ ಪದ್ಧತಿಯಿತ್ತು. ಇವರು ಬಿಲ್ಲು, ಬಾಣ ಅಲ್ಲದೆ ತಾಮ್ರದ ಕಠಾರಿ ಮತ್ತು ಈಟಿ ಮೊನೆಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಚಿನ್ನದ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳನ್ನು ಹುಡುಕುತ್ತಾ ಲೋಹ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಯುರೋಪ್ ಖಂಡದ ಹಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ಕ್ರಮೇಣ ಇವರು ಗಂಡುಗೊಡಲಿ (ಬ್ಯಾಟಲ್ ಆ್ಯಕ್ಸ್) ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರೊಡನೆ ಬೆರೆತು ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪಿನಿಂದ ಪೂರ್ವ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನವರೆಗೆ ಹರಡಿದರು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಬೀದರ್: ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಜಿಲ್ಲೆ, ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣ. ಇದರ ಹಿಂದಿನ ಹೆಸರು ಬಿದರೆ. ಮಹಮ್ಮದಾಬಾದ್–ಬೀದರ್ ಎಂದೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ 670ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲೂ ಗುಲ್ಬರ್ಗಕ್ಕೆ ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿ 122ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲೂ ಇದೆ.

ಬಿದರೆ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಪಟ್ಟಣ. ಇತಿಹಾಸಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸ್ಥಳ. ಮಹಾಭಾರತದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಇದು ವಿದುರ ನಗರವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದಿತ್ತೆಂದೂ ನಳ–ದಮಯಂತಿಯರ ಪ್ರಣಯದ ಉದ್ಯಾನವೆಂದೂ ಪ್ರತೀತಿ. ರಾಜಾ ಭೀಮಸೇನನ ರಾಜಧಾನಿ ಇದೇ ಆಗಿತ್ತೆಂದು ಊಹೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಬಿದರೂರುಪುರವೆಂತಲೂ ಕರೆದದ್ದುಂಟು. ಬರಬರುತ್ತ ಬಿದರೆ ಅನೇಕ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ ಇಸ್ಲಾಮೀ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದಾಬಾದ್–ಬೀದರ್ ಎಂದೂ

ಸೋಲಾ ಕಂಬ ಮಸೀದಿ

ಕರೆಯಲಾಗಿತ್ತು. ಚಾರಿತ್ರಿಕವಾಗಿ ಈ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿಯೇ ದೊರಕಿರುವ ಕೆಲವು ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಆಯುಧಗಳು ಈ ಪಟ್ಟಣದ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಇದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಅನೇಕ ಚಾಳುಕ್ಯ ರೀತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಚಾಳುಕ್ಯರ ಬಲ ಕುಗ್ಗಿದ ಮೇಲೆ ವಾರಂಗಲ್ಲಿನ ಕಾಕತೀಯರು ಇದರ ಮೇಲೆ ಆಧಿಪತ್ಯ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಮಹಮ್ಮದ್–ಬಿನ್–ತುಘಲಕ್ ಕಾಕತೀಯರ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಾಗ ಬಿದರೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಿ (ಸು.1325) ಅದನ್ನು ಗೆದ್ದುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಆಗಲೇ ಒಂದು ಬಲವಾದ ಕೋಟೆಯಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ತುಘಲಕನು ಹೆಚ್ಚು ಶ್ರಮ ಪಡಬೇಕಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಬೀದರ್ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಬಸದಿಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳ ಕುರುಹುಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಶಿಲ್ಪದ ತುಣುಕುಗಳಿಂದ ಮಾತ್ರ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಕೋಟೆಯೂ ಮುಂದೆ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ಸೇರಿಹೋಯಿತು.

1341ರಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್–ಬಿನ್–ತುಘಲಕನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ನಸ್ರತ್‌ಖಾನ್ ಬೀದರ್‌ನಿಂದ ಆಳತೊಡಗಿದ. ಆದರೆ 1345ರಲ್ಲಿ ಅವನು ದಂಗೆಯೆದ್ದ. ಅದನ್ನು ಅಡಗಿಸಲು ಬಂದ ಅಮೀರ್ ಅಲಿ ತಾನೇ ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ಬೀದರ್ ಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ಆಳಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಕುತ್ಲೂಖಾನ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸೆರೆಹಿಡಿದರೂ ಮುಂದೆ 1347ರಲ್ಲಿ ಜಫರ್‌ಖಾನ ತುಘಲಕನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ದಖನ್ನಿಗೆ ತಾನೇ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜನಾಗಿ ಆಳತೊಡಗಿದ. ಅವನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದಾಗ ಬಿದರೆ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತದ ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದತೊಡಗಿತು. ಮೊದಲು ಆಳಿದ ಬಹಮನಿ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತ ಹೋದ ಈ ಊರು ದಕ್ಷಿಣದ ದೊಡ್ಡ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆಂದು ಖ್ಯಾತಿಪಡೆಯಿತು. ಇಮ್ಮಡಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಾ ಇಲ್ಲಿ ಶಾಲೆಗಳನ್ನು ತೆರೆದಿದ್ದ. ಇಲ್ಲಿನ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಲಗಳನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿದ. ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದ ಏಳನೆಯ ದೊರೆ ಷಂಸುದ್ದೀನನನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯೇ ಬಂಧನದಲ್ಲಿಡಲಾಗಿತ್ತು. 1424ರಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿ ಅರಸ ಅಹ್ಮದ್ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿ ಯನ್ನು ಗುಲ್ಬರ್ಗದಿಂದ ಬೀದರ್‌ಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಿದ. ಅಂದಿನಿಂದ ಬೀದರ್ ಸ್ವರೂಪ

ಬದಲಾಯಿತು. ವಿಸ್ತಾರವಾದ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಮೇಲೆ ಬಲವಾದ ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಫಿರಂಗಿಗಳನ್ನಳವಡಿಸಲಾಯಿತು. ಸುಲ್ತಾನ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇತರ ಸರದಾರರೂ ತಮತಮಗೆ ಭವ್ಯವಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅನೇಕ ಮಸೀದಿಗಳೇ ಮುಂತಾದ ಬೃಹತ್ ಕಟ್ಟಡಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಥಮಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಬೀದರ್ ಹಲವು ಧಾಳಿಗಳಿಗೆ ಈಡಾಗಿತ್ತು. 1460–61ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಮಾಳವದ ಮಹಮ್ಮದ್ ಖಿಲ್ಜಿ ಬೀದರನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಕೆಲಕಾಲ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿನ ಹಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದ. ಆದರೆ ಇದನ್ನು ನಿಜಾಂ ಷಾ (1461–63) ಪುನರ್ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಬಹಮನಿಯರ ಅನಂತರವೂ ಈ ಪಟ್ಟಣ ಬರೀದ್‌ಶಾಹಿಗಳ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿಯೇ ಮೆರೆಯಿತು. 1619ರಲ್ಲಿ ಬೀದರ್ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳ ವಶವಾಯಿತಾದರೂ ಪಟ್ಟಣದ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಅಷ್ಟೇನೂ ಇಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವನ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಮರ್ಜಾನ ಬಿದರೆಯ ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಅರಮನೆಗಳನ್ನು ದುರಸ್ತುಪಡಿಸಿದ. 1656ರಲ್ಲಿ ಔರಂಗಜೇಬ್ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ಗೆದ್ದು ಇದನ್ನು ಮುಗಲ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಆಗ ಬಿದರೆಯ ಹೆಸರು ಜಾಫರಾಬಾದ್ ಎಂದಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಹಲವು ಮೊಗಲ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು. ಕೊನೆಗೆ 1724ರಲ್ಲಿ ನಿಜಾಮ್–ಉಲ್–ಮುಲ್ಕ್ ಆಸಫ್ ಝಾ ಸ್ವತಂತ್ರನಾದಾಗ ಈ ಪಟ್ಟಣ ಅವನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು. ಅನಂತರ ತನ್ನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಮುಂದೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿ ಮಾತ್ರ ಉಳಿಯಿತು. ಇಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಅರಮನೆಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ನಶಿಸುತ್ತ ಬಂದುವು.

ಈ ಪಟ್ಟಣದ ಸುತ್ತ ಅನೇಕ ನೀರಿನ ಝರಿಗಳಿರುವುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ. ಇಂಥವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ಪಾಪನಾಶಿನಿ ಪವಿತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಸ್ವಯಂಭೂ ಶಿವಲಿಂಗ ಯಾತ್ರಿಕರ, ಭಕ್ತರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸುತ್ತದೆ. ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ನರಸಿಂಹ ಝರಣಿ ಇನ್ನೊಂದು ಕ್ಷೇತ್ರ. ನಾಡಿನ ನಾನಾ ಕಡೆಗಳಿಂದ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಜನರು ಬರುತ್ತಾರೆ. ಇಲ್ಲಿನ ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿರುವ ನರಸಿಂಹ ದೇವರ ದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಹೋಗಬೇಕಾದರೆ ಎದೆಮಟ್ಟದ ನೀರಿನಲ್ಲಿಯೇ ಹೋಗಬೇಕು. ನೀರಿನ ಪಾತಳಿ ಎಲ್ಲ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದೇ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಭಕ್ತರು ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಮಂಗಳ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಗುರುನಾನಕರು ಬೀದರ್‌ಗೆ ಬಂದ ಒಂದು ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅವರ ಪಾದಸ್ಪರ್ಶದಿಂದ ಚಿಮ್ಮಿ ಬಂದದ್ದೆನ್ನುವ ನಾನಕ್ ಝರಾ ಬಹು ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಸಿಖ್ ಜನರಿಗೆ ಪವಿತ್ರವಾದ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಈಗ ಸುಂದರ ಕಟ್ಟಡಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿವೆ. ಶುಕ್ರಾಚಾರ್ಯರು ಅನುಷ್ಠಾನ ಮಾಡಿದ ಸ್ಥಳವೆಂದು ಶುಕ್ಲತೀರ್ಥ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದಿದೆ. ಬೀದರ್‌ನಿಂದ 2 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಅನಂತಶಯನ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿರುವ ಅನಂತಶಯನ ದೇವರ ಮೂರ್ತಿ ಬಹಳ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಬೀದರ್‌ನಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಪವಿತ್ರಕ್ಷೇತ್ರಗಳು ಹಲವಿವೆ. ಮುಲ್ತಾನಿ ಪಾಷಾ ದರ್ಗಾ, ಅಬುಲ್ ಫೈಜ ದರ್ಗಾ, ಅಷ್ಟೂರಿನ ಗುಂಬಜಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ.

ಬೀದರ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಳಿದುಳಿದಿರುವ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರ ಮೆರೆದ ವೈಭವದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಾರುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಕೋಟೆ ಈ ಪಟ್ಟಣದ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಅನೇಕ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು ಬುರುಜುಗಳಿಂದಲೂ ಎತ್ತರವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಗಳಿಂದಲೂ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ಈ ಕೋಟೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಹುಟ್ಟುಬಂಡೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಆಳ ಹಾಗೂ ಅಗಲವಾಗಿ ಕೊರೆದ ಕಂದಕವಿದೆ. ಅಹ್ಮದ್ ಷಾ 1429ರಲ್ಲಿ ಈ ಕೋಟೆಯ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿ 1432ರಲ್ಲಿ ಪೂರೈಸಿದ. ಮಾಳವದ ಮಹಮ್ಮದ್ ಖಿಲ್ಜಿ ಒಮ್ಮೆ ನಾಶಮಾಡಿದ ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಮೊದಲಿದ್ದಂತೆಯೇ ನಿಜಾಮ ಷಾ (1461–63) ಮತ್ತೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1463–82) ಮದ್ದಿನ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚಾದುದರಿಂದ ಅದಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಕೋಟೆಯ ರಚನೆ ಬದಲಾವಣೆ ಹೊಂದಿ ಫಿರಂಗಿಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದುದಲ್ಲದೆ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಭದ್ರಪಡಿಸಲಾಯಿತು.

ಕೋಟೆಯ ಒಳಗಿರುವ ತಖ್ತ್‌ಮಹಲ್ ಅಹ್ಮದ್ ಷಾ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಅರಮನೆ. ಈ ಅರಮನೆಯ ಮುಂದೆ ವಿಶಾಲವಾದ ಭವ್ಯ ಸಭಾಂಗಣವಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನನ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಸಿಂಹಾಸನ ವಿರುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಅದಕ್ಕೆ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಗುಮ್ಮಟದ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಿಗಳು, ರೇಖಾಕೃತಿಗಳು ಮತ್ತು ಅಲಂಕಾರಾಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಮನೋಹರವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿತ್ತು. ಈಗ ಕಟ್ಟಡದ ಬಹು ಭಾಗ ಬಿದ್ದುಹೋಗಿದೆ. ಬಿದರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಜಾಮಿ ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಸೋಲಾಕಂಭಾ ಮಸೀದಿಗಳು ಇದೇ ಕಾಲದ ಉತ್ತಮ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು.

ಬೀದರನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಬಹಮನಿ ಅರಸ ಅಹ್ಮದ್ ಷಾನ ಗೋರಿ ಬೀದರ್‌ಗೆ ಸೇರಿದಂತೆಯೇ ಇರುವ ಅಷ್ಟೂರಿನಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಗೋರಿಯನ್ನು ಅಹ್ಮದನ ಮಗ 2ನೆಯ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ (1436–58) ಕಟ್ಟಿಸಿದ. 2ನೆಯ ಅಲಾಉದ್ದೀನನ ಗೋರಿ ಮತ್ತು ಹಜರತ್ ಖಲೀಉಲ್ಲಾನ ಗೋರಿ (ಚೌಖಂಡಿ)–ಈ ಎರಡೂ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ಉನ್ನತವೂ ಭವ್ಯವೂ ಆಗಿವೆ.

ಗುಂಬಜ್ ದರ್ವಾಜಾಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಇರುವ ಷಾ ಬರುಜು ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಾನ ಕಾಲದ್ದು. ಅವನು ಕೊಲೆ ಸಂಚೊಂದರಿಂದ ಪಾರಾಗಿದ್ದರ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಇದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಮಹಮ್ಮದ್‌ಷಾನ ಗೋರಿ ಸಹ ದೊಡ್ಡ ಕಟ್ಟಡ.

ಪಟ್ಟಣದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಮಹ್ಮೂದ್ ಗಾವಾನನ ಮದರಸಾ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಕಟ್ಟಡ. ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದ ಮದರಸಾಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡ ವಿಶಾಲವಾದುದಾಗಿತ್ತು. ಇದು ನಡುವೆ ಪ್ರಾಂಗಣ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಲೂ ತರಗತಿಯ ಕೋಣೆಗಳು, ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯ ಹಜಾರ, ಪುಸ್ತಕ ಭಂಡಾರ, ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರ ಕೋಣೆಗಳು, ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಕೋಣೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳೊಡನೆ ಮೂರಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ಮೇಲೆದ್ದಿರುವ ಕಟ್ಟಡ. ಇದರ ಎರಡು ಕಡೆಯೂ ಉನ್ನತವಾದ ಮಿನಾರುಗಳಿದ್ದುವು. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಮುಕ್ಕಾಲು ಭಾಗ ಈಗ ಬಿದ್ದುಹೋಗಿದೆ. ಮಿನಾರಿನ ಮೇಲೆ ಬಗೆಬಗೆಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣ ಬಣ್ಣದ ಸೂಡು ಚಿತ್ರಗಳ ಬಿಲ್ಲೆಗಳಿದ್ದ ಕುರುಹನ್ನು ಈಗಲೂ ಕಾಣಬಹುದು.

ಬಹಮನಿ ಅರಸರ ಕಾಲದ ಈ ಮೇಲಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳೆಲ್ಲಾ ಅವರ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಹಿಂದು–ಮುಸ್ಲಿಂ ವಾಸ್ತುರೀತಿಯ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥೂಲತೆ ಎದ್ದುಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅತಿ ದಪ್ಪನಾಗಿ ಭಾರವಾಗಿರುವಂತೆ ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಕಮಾನುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಣ್ಣಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಕೆಲಸಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಸೂಡುಚಿತ್ರಗಳ ಬಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಹೇರಳವಾಗಿ ವಿನಿಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಲಂಕರಣಕ್ಕೆ ಹಿಂದು ರೀತಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ.

ಗುರುನಾನಕ್ ಮಂದಿರ

ಬರೀದ್‌ಶಾಹಿ ಸುಲ್ತಾನರು ಬೀದರ್‌ನಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿ ಆಳಲಾರಂಭಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದುವು. ಅಲಿಬರೀದ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ರಂಗೀನ್ ಮಹಲ್ ಮತ್ತು ಅವನು ತನಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡ ಗೋರಿ (1577) ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಬಣ್ಣ ಬಣ್ಣದ ಬಿಲ್ಲೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಅವನ ಅರಮನೆಗೆ ರಂಗೀನ್ ಮಹಲ್ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿತು. ಈ ಅರಮನೆಯ ಮುಖ್ಯ ಆಕರ್ಷಣೆಯೆಂದರೆ ಅದರಲ್ಲಿರುವ ಸುಂದರವಾದ ಅತ್ಯಂತ ನಾಜೂಕಿನ ಮರದ ಕೆತ್ತನೆ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಧಾರಾಳವಾಗಿ ಬಳಸಿರುವ ಮುತ್ತಿನ ಚಿಪ್ಪುಗಳು. ಆದರೆ ಅದರಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರ ಅಥವಾ ಭವ್ಯತೆಯ ಅಭಾವ ಎದ್ದುಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಹಜಾರ, ಅದರ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡೆರಡು ಮತ್ತು ಹಿಂದೆ ನಾಲ್ಕು ಕೋಣೆಗಳು ಇವೆ. ಮಧ್ಯದ ಹಜಾರದ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳು ಅತಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಕೆತ್ತನೆಯಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಅಲಿಬರೀದನ ಗೋರಿಯ ಮೇಲಿನ ಗುಮ್ಮಟ ಕಟ್ಟಡದ ಗಾತ್ರಕ್ಕೆ ತುಂಬ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದ್ದು ಭಾರವಾಗಿರುವಂತೆ ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಕಟ್ಟಡ ಬಹಮನೀ ಸುಲ್ತಾನರ ಗೋರಿಗಳಂತೆ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಮೊದ್ದು ಮೊದ್ದಾಗಿಲ್ಲದೆ ಅದರಲ್ಲಿ ನಾಜೂಕಿನ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಚೌಕಾಕೃತಿಯ ಕಟ್ಟಡದ ನಾಲ್ಕು ಕಡೆಯೂ ತೆರೆದ ಕಮಾನುಗಳಿದ್ದು ಮಂಟಪದಂತೆ ಕಾಣುವ ಅದರ ಹೊರಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಅಲಂಕರಣದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದ ಗುಮ್ಮಟದ ಅನುಕರಣೆ ಇರುವುದು ಹಿಂದು ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಊರಿನಲ್ಲಿರುವ ಕಾಲಿ ಮಸೀದಿ ಈ ಕಾಲದ ಚಿಕ್ಕದಾದ ಸುಂದರವಾದ ಕಟ್ಟಡ. ಕರಿಯ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಬೀದರ್ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳಿಗೆ ಸೇರಿಹೋದ ಮೇಲೆ ಇಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಹಜರತ್ ಮಕಾನ್ ಖಾದ್ರಿ ದರ್ಗಾ, ಖುಬಾರಿ ಮಸೀದಿಯಂತಹ ಕೆಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದುವಾದರೂ ಅವುಗಳಿಗೆ ಯಾವ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವೂ ಇಲ್ಲ.

ಮೊಗಲರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿದುದಲ್ಲದೆ ಕೆಲವು ಮಸೀದಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಝರಣಿ ನರಸಿಂಹ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಬಳಿ ಔರಂಗಜೇಬ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಮಸೀದಿ ಅಂಥವುಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಬೀದರ್‌ನಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಹುಸಾಮುದ್ದೀನ್‌ಖಾನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಚಾಂದಿನೀ ಚಬೂತರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಕಲೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಪಡೆದಿಲ್ಲ. (ಎಂ.ಎಚ್.;ಎಲ್.ಆರ್.ಕೆ.)

ಬೀಬಿ-ಕ-ಮಕ್ಬರ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಔರಂಗಾಬಾದಿನಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ತಾಜ್‌ಮಹಲ್ ಕಟ್ಟಡದಂತಿರುವ ಒಂದು ಸುಂದರ ನಿರ್ಮಾಣ. ಇದು ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಔರಂಗಜೇಬ್‌ನ ರಾಣಿ ರಬಿಯ-ವುಲ್-ದುರಾನಿ ಅಥವಾ ದಿಲ್‌ರಾಸ್ ಬಾನು ಬೇಗಂ ಗೋರಿಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸಮಾಧಿ ಮಂದಿರ. ಇದನ್ನು ಔರಂಗಜೇಬ್ ಮತ್ತು ದಿಲ್ ರಾಸ್ ಬಾನು ಬೇಗಂ ಮಗನಾದ ರಾಜಕುಮಾರ ಅಜ್ಞಹರ್ ತಾಯಿಯ ನೆನಪಿನಲ್ಲಿ 1650-57ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಮಹಾದ್ವಾರದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಶಾಸನ,

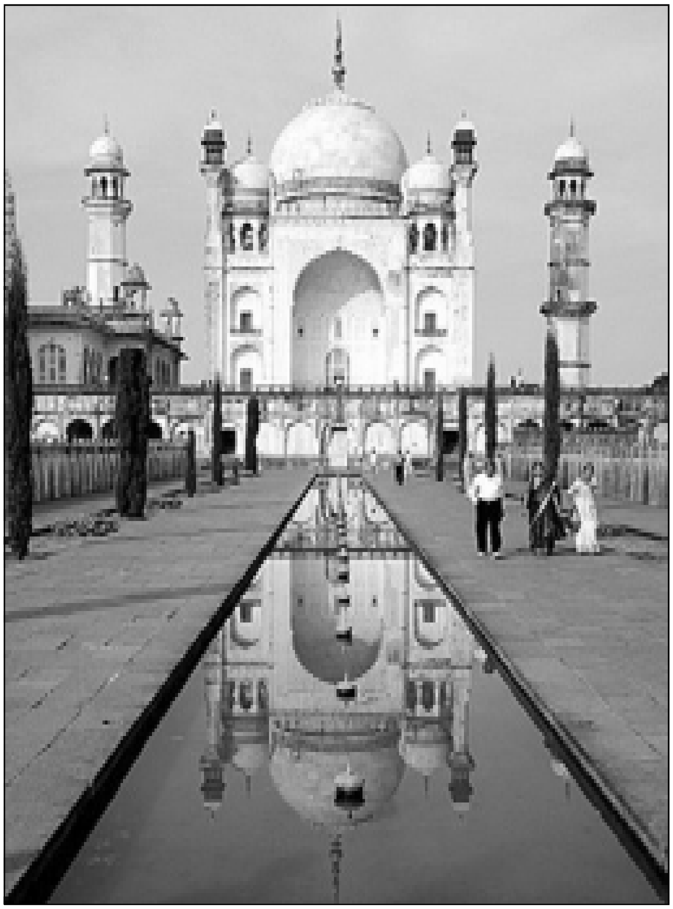

ಬೀಬಿ-ಕ-ಮಕ್ಬರ

ಹಿಜಿರಾ 1071 ರಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿ ಅತ್-ವುಲ್ಲಾ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ ಮತ್ತು ಹನ್ಸ್‌ಪತ್ ರೈ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆ ಮಾಡಿದರೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಸಮಾಧಿ ಮಂದಿರ ತಾಜ್ ಮಹಲನ್ನೂ ಹೋಲುವುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ದಖನ್ನಿನ ತಾಜ್ ಮಹಲ್ ಎಂದು ಹೇಳುವರು. ಈ ಮಂದಿರ ನಿರ್ಮಿಸಲು 6,68,203=7 (ಆರು ಲಕ್ಷದ ಅರವತ್ತೆಂಟು ಸಾವಿರದ ಇನ್ನೂರ ಮೂರು ರೂಪಾಯಿ ಮತ್ತು ಏಳು ಆಣೆ) ವೆಚ್ಚವಾಗಿದೆ ಎಂದು ತವರಿಖ್ ನಾಮಹ್‌ನಲ್ಲಿ ಗುಲಾಮ್ ಮುಸ್ತಫ್ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಮೊಗಲ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿ, ಮೊಗಲ್ ಉದ್ಯಾನ ಮತ್ತು ನೀರಿನ ಕಾಲುವೆಗಳಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ದಖನ್ನಿನ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಸ್ಮಾರಕ ಇದೊಂದೆ. ಇದರ ಸುಂದರವಾದ ಕುಸುರಿನ ಕೆಲಸದ ಹಿತ್ತಾಳೆ ಬಾಗಿಲುಗಳು, ಶಂಖಗಾರೆಯ ಎಲೆ ಬಳ್ಳಿಗಳ ಉಬ್ಬು ಅಲಂಕರಣೆ, ಅಮೃತ ಶಿಲೆಯ ತೆರೆಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಭಾರತದ ಕಲೆಯ ಔನ್ನತ್ಯಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿದೆ. ಇದು ಸು.458×275 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣವುಳ್ಳ ಆವರಣದಲ್ಲಿದೆ. ಉದ್ಯಾನವನ ನೀರಿನ ಕಾಲುವೆ ಮತ್ತು ಚಿಮ್ಮುವ ನೀರಿನ ಬುಗ್ಗೆಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರಿದಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರದಲ್ಲಿ ಎಲೆ ಗೊಂಚಲಿನ ಬಳ್ಳಿಯ ವಿನ್ಯಾಸದಿಂದ ಹಿತ್ತಾಳೆಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಮರದ ಬಾಗಿಲಿದೆ. ಉಳಿದ ಮೂರು ಕಡೆಯ ಗೋಡೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ತೆರೆದ ಮಂಟಪವಿದೆ. ಅದನ್ನು ಮಸೀದಿಯಂತೆ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ದಿವಾನ್-ಎ-ಆಮ್ ಮತ್ತು ದಿವಾನ್-ಎ-ಖಾಸ್ ಕಟ್ಟಡಗಳಿವೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ (ಈಗಲೂ ಹಿಂದಿನ ಹೊಳಪು, ಕಾಂತಿಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ, ವಿವಿಧ ವರ್ಣಗಳ)ಮೊಗಲ್ ಮತ್ತು ನಿಜಾಮ್ ಕಾಲದ ಸುಂದರ ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಸಾಧಾರಣವಾದ ತೆರೆಗೋಡೆ ಮುಖ್ಯ ಮಂದಿರಕ್ಕೆ ಒಯ್ಯುತ್ತದೆ. ಸಮಾಧಿ ಮಂದಿರಕ್ಕೆ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಮಸೀದಿಯನ್ನು ನಿಜಾಮರ (1857)ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಇದು ನಾಲ್ಕು ಕಮಾನುಗಳು ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿನ ಚಿಕ್ಕ ಮಿನಾರುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ.

ಸಮಾಧಿ ಮಂದಿರ ಎತ್ತರವಾದ ಚಚ್ಚೌಕವಾಗಿರುವ ಜಗತಿಯ ಮೇಲಿದ್ದು ಹತ್ತಲು ನಾಲ್ಕು ಕಡೆಯೂ ಮೆಟ್ಟಲುಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಅನಂತರ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುವುದನ್ನು ಮುಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಕಟ್ಟಡ ಸುಂದರ ಕೆತ್ತನೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ನೆಲಮಾಳಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಗೋರಿಯಿದೆ. ಇದರ ಮಧ್ಯಭಾಗವನ್ನು ಕಂದು ಬಣ್ಣದ ಅಗ್ನಿಶಿಲೆಯಿಂದ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೆಟ್ಟಲುಗಳಿಂದ ಇಳಿದರೆ ಮಧ್ಯ ಗೋರಿಯಿದೆ. ಹೆಚ್ಚು ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಅಡ್ಡತೆರೆಯೊಂದು ಸಮಾಧಿಯನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದಿದೆ. ಸುತ್ತಲಿರುವ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ಕೈಸಾಲೆಯಿಂದ ನೆಲಮಾಳಿಗೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸಮಾಧಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಸಮಾಧಿ ಮಂದಿರ ಮಧ್ಯದ ಗುಮ್ಮಟದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತನೆಯಿರುವ ಜಾಲರಿ ಗವಾಕ್ಷಿಯ ಜತೆಯಲ್ಲಿ ಪುಷ್ಪ ಅಲಂಕಾರದ ಫಲಕಗಳಿವೆ. ಬೀಬಿ-ಕ-ಮಕ್ಬರ ತನ್ನ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಪುಷ್ಪ ಮತ್ತು ಎಲೆಗೊಂಚಲ ಅಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ ಆಗ್ರಾದ ತಾಜಮಹಲನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ ದಖನ್ನಿನ ಸುಂದರ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. (ಕೆ.ವಿ.ಆರ್.)

ಬೀರಬಲ್: 1528-86. ಮುಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಕ್ಬರನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಒಬ್ಬ ಕವಿ, ಯೋಧ ಮತ್ತು ಮುತ್ಸದ್ದಿ. ಬೀರಬಲ್ಲನನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ನಿಖರವಾದ ಸಂಗತಿಗಳೇನೂ ತಿಳಿದು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಇವನ ಬುದ್ಧಿ ಚಾತುರ್ಯಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನವಾಗುವ ಅನೇಕ ಕಥೆಗಳು ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳಿಂದ ಇವನ ಬಗ್ಗೆ ಕೆಲವು ವಿಷಯಗಳು ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತವೆ. ಅಕ್ಬರನ ನಿಕಟವರ್ತಿಯೂ ಅಚ್ಚುಮೆಚ್ಚಿನವನೂ ಆಗಿದ್ದ ಇವನ ಹೆಸರು ಮಹೇಶದಾಸ್ ಬೀರಬಲ್. ಇವನೊಬ್ಬ ರಜಪೂತ ಮುಖಂಡನೆಂದೂ ಹೇಳುವರು. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಯಮುನಾನದಿ ದಡದ ಮೇಲಿರುವ ಕಾಲ್ಪೇ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ (ಈಗ ಒಂದು ಪಟ್ಟಣ) 1528ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆಯಾದರೂ ಈತನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳ ಕುರಿತು ವಾದವಿವಾದಗಳಿವೆ. ಈತ ಕವಿಯಾಗಿ ತನ್ನ ಜೀವನ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದನೆಂದೂ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಮತ್ತು ಅಬುಲ್ ಫಜಲರ ಪ್ರೀತಿ ವಿಶ್ವಾಸಗಳಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ತಿಳಿದು ಬರುವುದು. ಈತ ಸಾಧಾರಣ ಲೆಕ್ಕಿಗನ ಸ್ಥಾನದಿಂದ ಸ್ವಪ್ರತಿಭೆ, ಪರಿಶ್ರಮ ಹಾಗೂ ಚತುರತೆಯ ಫಲವಾಗಿ ರಾಜನ ಪ್ರೀತಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿ ಉನ್ನತ ಪದವಿಗೇರಿದನೆಂದು ಹೇಳುವರು. ಅಕ್ಬರನ ಸಖ್ಯ ಗಳಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಬೀರಬಲ್ ಕೆಲಕಾಲ ಭಥಾದ ರಾಜಾ ರಾಮಚಂದ್ರನ ಸೇವೆಯಲ್ಲೂ ಅನಂತರ ಅಂಬರರಾಜನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲೂ ಇದ್ದನೆಂದು ಹೇಳುವುದಲ್ಲದೆ ಅಕ್ಬರನ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಈತ ಹೇಗೆ ಬಿದ್ದ ಮತ್ತು ಇವರಿಬ್ಬರ ಮಧ್ಯೆ ಗೆಳೆತನ ಹೇಗೆ ಬೆಳೆಯಿತೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಕೆಲವು ಕಲ್ಪಿತವೆನ್ನುವ ಹೇಳಿಕೆಗಳೂ ಉಂಟು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಬೀರಬಲ್ ತನ್ನ ಚಾಕಚಕ್ಯತೆ ಮತ್ತು ಹಾಸ್ಯ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯಿಂದಾಗಿ ಅಕ್ಬರನ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಮುಖ ಆಸ್ಥಾನಿಕರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾಗಿದ್ದನೆನ್ನಬಹುದು. ಈತನ ಹಾಸ್ಯ ಚಟಾಕಿಗಳ ಚತುರತೆಯ ಕಥೆಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಕವಿಯಾದ ಈತನಿಗೆ ಅಕ್ಬರ್ ಕವಿಪ್ರಿಯನೆಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ನೀಡಿದ್ದ. ಹಿಂದಿಯಲ್ಲಿ ಈತ ಕವಿತೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದನೆನ್ನುವರು. ಹಿಂದಿನ ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತದ ಕಾಂಗ್ರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ನಾಗರಕೋಟ್‌ನ ಜಹಗೀರಿಯನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದಲ್ಲದೆ ರಾಜನೆಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಪಡೆದು ರಾಜಾ ಬೀರಬಲ್ ಎಂದು ಗೌರವಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಕೂಡ. ಮುಂದೆ ಕಲೆಂಜರ್ ಮತ್ತು ಬುಂದೇಲ್‌ಖಂಡ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಜಹಗೀರಿಯಾಗಿ ಪಡೆದ. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ 2,000 ಸೈನಿಕ ಪಡೆಯ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಬಡ್ತಿಗೊಂಡ. 1583ರಲ್ಲಿ ಬಾದಷಹನಿಂದ ನ್ಯಾಯಪಾಲನೆಯ ಮುಖ್ಯ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. ಆಸ್ಥಾನದ ದಿನನಿತ್ಯದ ಹಣದ ವಹಿವಾಟನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಅನೇಕ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದೂ ರಾಜನ ಜೊತೆ ಸಂಧಾನ ನಡೆಸಲೂ ಇವನನ್ನು ಅಕ್ಬರ್ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ. ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ಅಕ್ಬರನ ನಿಕಟವರ್ತಿ ಆಗಿದ್ದ.

ಅಕ್ಬರನ ದೀನ್-ಇ-ಇಲಾಹಿ ಹೊಸ ಧರ್ಮವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ ಪ್ರಮುಖರಲ್ಲಿ ಬೀರಬಲ್ ಒಬ್ಬ. ಬೀರಬಲ್ ಸೂರ್ಯನ ಆರಾಧಕನಾಗಿದ್ದು ಅಕ್ಬರನೂ ಸೂರ್ಯ ನಮಸ್ಕಾರ ಮಾಡುವಂತೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳುವುದುಂಟು. ಅಕ್ಬರ್ ಏರ್ಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಧರ್ಮ ಸಂಬಂಧಿತ ಚರ್ಚೆಗಳಲ್ಲಿ ಈತ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಅಕ್ಬರ್ ಹಿಂದೂ ಧರ್ಮದ ಬಗ್ಗೆ ಗೌರವ ತಳೆಯುವಂತೆ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಬೀರಬಲ್ ಅಪಾರ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ್ದ. 1586ರಲ್ಲಿ ಯೂಸುಫ್ ಜಾ ಮೇಲಿನ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಮುಗಲ್ ಸೈನ್ಯದ ಮುಂದಾಳಾಗಿ ಕಾದಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಮರಣ ಹೊಂದಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುವುದು. ಆದರೆ ಬೀರಬಲ್ಲನ ಮೃತದೇಹ ಸಿಗದೆ ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಸ್ಕಾರವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗದಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಅಕ್ಬರ್ ಪರಿತಪಿಸಿದನೆಂದೂ ಹೇಳುವರು. ತನ್ನ ಜೀವಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೀರಬಲ್ ಉದಾರಬುದ್ಧಿಗೆ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದ. ಈತ ಹಾಸ್ಯ ವಿಡಂಬನೆಗಳ ಅನೇಕ ಕವಿತೆಗಳ ಕರ್ತೃವಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ಈತನ ಕಾವ್ಯ ನಾಮ ಬ್ರಹ್ಮದಾಸ್ ಎಂದೂ ಹೇಳುವರು. ಬೀರಬಲ್ಲನ ಮರಣದ ಅನಂತರ ಅವನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಲಾಲನನ್ನು ಅಕ್ಬರ್ ತನ್ನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಮನ್ಸಬ್ದಾರನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿಕೊಂಡನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುವುದು. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಬೂದಿದಿಬ್ಬ: ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಪಶುಪಾಲಕ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಸೆಗಣಿಯನ್ನು ಸುಟ್ಟ ಬೂದಿಯಿಂದ ಆದ ದಿಬ್ಬಗಳು (ಆಶ್ ಮೌಂಡ್ಸ್). ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೃಷ್ಣ ಮೇಲ್ದಂಡೆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ, ಭೀಮ–ಕೃಷ್ಣ–ತುಂಗಭದ್ರ ಸಂಗಮ ಪ್ರದೇಶ (ನೆರೆಯ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ) ಭಾಗಗಳು ಸೇರಿದಂತೆ, ನವ ಶಿಲಾತಾಮ್ರ–ಯುಗ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಅವುಗಳ ಸಮೀಪ ಅತಿಯಾಗಿ ಸುಟ್ಟ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಬೂದಿಕಿಟ್ಟ ದಿಬ್ಬಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಹಾಳಾಗಿವೆ. ಕೆಲವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಮೊದಲಿನಲ್ಲಿ ಅವು ಎಷ್ಟು ದೊಡ್ಡದಾಗಿದ್ದವು ಎಂದು ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯ. ಕುಡತಿನಿ (ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆ) ಸಮೀಪ ಮತ್ತು ಹಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಬೂದಿದಿಬ್ಬಗಳು ಈಚಿನವರೆಗೂ ದೊಡ್ಡದಾಗಿಯೇ ಇದ್ದುವು. ಸು.1840ರ ದಶಕದಿಂದ 1993ರ ತನಕ ಸು.70–75ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಬೂದಿದಿಬ್ಬಗಳು ಇಲ್ಲವೆ ಇವುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಶೋಧವಾಗಿವೆ. ರಾಬರ್ಟ್ ಬ್ರೂಸ್‌ಫುಟ್ ಕೆಲವು ಬೂದಿದಿಬ್ಬಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ನವ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಇವು ನವ ಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದವೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟ, ಒಬ್ಬ ರಸಾಯನ ವಿಜ್ಞಾನಿಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಸೆಗಣಿ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಾಖದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಸು.1200^0 ಸೆಂಟಿಗ್ರೇಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟು ಹೋಗಿದ್ದರಿಂದ ಇವು ಇಂಥ ಬೂದಿಕಿಟ್ಟದಿಬ್ಬಗಳಾಗಿವೆ ಎಂದು ಸಿದ್ಧಮಾಡಿದ. ಅಲ್ಚಿನ್ 1996ರಲ್ಲಿ ಪದ್ದಯ್ಯನವರು ಕೊಡೆಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಬೂದಿದಿಬ್ಬವನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿ ವರದಿಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದುವರೆಗೂ ತಿಳಿದುಬಂದ ಇಂಥ ಬೂದಿದಿಬ್ಬಗಳ ಹುಟ್ಟು ಮತ್ತು ಸೆಗಣಿಯನ್ನು ಇಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸುಡುವ ಉದ್ದೇಶ ಮತ್ತು ಇವುಗಳ ಕಾರಣಕರ್ತರ ಬಗ್ಗೆ ಅಲ್ಚಿನ್ ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದರು. ಉತ್ನೂರಿನಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಬೂದಿದಿಬ್ಬವನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ಮಜುಂದಾರ್ ಮತ್ತು ರಾಜಗುರು ಇವರು ಸಂಗನಕಲ್ಲಿನ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಯ ಕುಪ್ಪಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಇನ್ನೊಂದು ಗುಡ್ಡೆಯನ್ನೂ ರಾಮರೆಡ್ಡಿ ಪಾಳ್ಯಾಯದಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಬೂದಿದಿಬ್ಬವನ್ನೂ 1992–95ರಲ್ಲಿ ಪದ್ದಯ್ಯನವರು ಬೂದಿಹಾಳದಲ್ಲಿಯ ಬೂದಿದಿಬ್ಬವನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ಹೀಗೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಅಧ್ಯಯನ ಆಧಾರಿತ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನೂ ಮಂಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಅಧ್ಯಯನದ ಫಲಿತಾಂಶವನ್ನು ಹೀಗೆ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಬಹುದು. ಇದು ದಖನ್ನಿನ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಚಟುವಟಿಕೆ.

1. ಅಲ್ಚಿನ್‌ರವರ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಬೂದಿದಿಬ್ಬ ನೆಲೆಗಳು ಮೂಲತಃ ದನಕರುಗಳ ಕೊಂಡವಾಡೆಗಳು(ಕೊಟ್ಟಿಗೆ). ಇಲ್ಲಿ ಕ್ರಮೇಣ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸೆಗಣಿ ಸಂಗ್ರಹವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಒಂದು ಹಂತದಲ್ಲಿ ಈ ದೊಡ್ಡ ಸೆಗಣಿರಾಶಿಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಸಮಾಜದ ವಿಧಿ ವಿಧಾನದಂತೆ ಸುಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮತ್ತೆ ಅದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಕೊಂಡವಾಡೆಯನ್ನು(ಕೊಟ್ಟಿಗೆ) ಕಟ್ಟಿ ಸೆಗಣಿ ಸಂಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಎಡೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದನ್ನು ಮತ್ತೆ ಸುಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ದಹನಕ್ರಿಯೆ ಅತಿ ನಿಧಾನವಾಗಿ ಒಳಗೊಳಗೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ಕ್ರಮೇಣ ಅಲ್ಲಿ ಬೂದಿಕಿಟ್ಟದ ಎರಡು ಮೂರು ಪದರುಗಳು ರಚನೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಈ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಳೆ ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದು ಬಂದಿದ್ದು, ಅದನ್ನು ಹೋಳಿ, ದಿವಾಳಿ ಹಬ್ಬಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

2. ರಾಮಿರೆಡ್ಡಿಯವರ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಬೂದಿದಿಬ್ಬಗಳು ಕಬ್ಬಿಣ ಲೋಹ ತಯಾರಿಕೆ ತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದವು.

3. ಮಜುಮ್‌ದಾರ್ ಮತ್ತು ರಾಜಗುರು ಅವರ ಪ್ರಕಾರ, ಇವು ಮೂಲತಃ ಕೊಂಡ ವಾಡೆಗಳಲ್ಲ. ಕೊಂಡವಾಡೆಗಳಿಂದ ಸಗಣಿಯನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಬೇರೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಂತಹ ಒಟ್ಟಿನ ನೆಲೆಗಳು ಇವು

4. ಪದ್ದಯ್ಯನವರ ಪ್ರಕಾರ ಕೊಂಡವಾಡೆ ಮತ್ತು ಸೆಗಣಿ ಒಟ್ಟಿದ ನೆಲೆಗಳು ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಿದ್ದರೂ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದವು. ಆಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೃಷಿ ನೆಲಕ್ಕೆ ಸೆಗಣಿ ಗೊಬ್ಬರವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಪುರಾವೆಗಳಿಲ್ಲ. ಒಂದು ವೇಳೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದರೂ ಅದರ ಪ್ರಮಾಣ ಕಡಿಮೆ. ಆ ಜನರು ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ದನಕರುಗಳನ್ನು ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಸೆಗಣಿಯ ಪ್ರಮಾಣ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಉಪಯೋಗವಾಗದ ಸೆಗಣಿಯನ್ನು ಈ ರೀತಿ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಸುಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದರ ಬೆಂಕಿ ದಿನಗಟ್ಟಲೆ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಸಾಕಿದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಮನುಷ್ಯರನ್ನು ಹಿಡಿಯಲು ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ದೂರವಿಡಲು ಇದೊಂದು ಕ್ರಮವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

5. ಅ.ಸುಂದರ ಅವರ ಪ್ರಕಾರ ಬಹಳ ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಹನ ವಿಧಾನದಿಂದ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಜನವರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಶೂರರ ನೆನಪಿನಲ್ಲಿ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಇಂಥ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಸೆಗಣಿಯನ್ನು ಸುಡುವ ಆಚರಣೆ ಇದ್ದಿರಬೇಕು. ಕುಡತಿನಿ ಸಮೀಪದ ಬೂದಿದಿಬ್ಬವು ಮಹಾಭಾರತದ ಹಿಡಿಂಬಾಸುರನನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದಾಗಿ ಉಂಟಾಯಿತೆಂಬ ಪ್ರತೀಯಿದೆ. ಹಿಂದಿನಿಂದ ಬಂದ ಸ್ಥಳೀಯರ ಹೇಳಿಕೆಯಂತೆ ವೆಂಕಟಾಪುರದಲ್ಲಿಯ ಬೂದಿದಿಬ್ಬವನ್ನು ವಾಲಿದಿಬ್ಬವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ನಾಗಲಾಪುರ(ತುಮಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆ) ದಲ್ಲಿಯ ಇಂಥ ಬೂದಿದಿಬ್ಬವನ್ನು ವಾಲಿದಿಬ್ಬವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ದಿಬ್ಬಗಳು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಸ್ಮಾರಕ ದಹನಗಳಿಂದ ಉಂಟಾದವು ಹಾಗೂ ಇವು ಸಾವಳ್ದ ಇಲ್ಲವೆ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಜನರ ಲೋಹ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿರಬಹುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದಾರೆ.

2005ರಲ್ಲಿ ಕುಡಚಿಯಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ದಿಬ್ಬದ ಅಳಿದುಳಿದ ಭಾಗದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ದಿಬ್ಬ ಹಾಳುಬಿದ್ದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ಹಾಕಿದ ಬೂದಿಕಿಟ್ಟದ ದಿಬ್ಬಗಳ ರಾಶಿ ಎಂದು ಕಂಡುಬಂತು ಮತ್ತು ಬಹಳಷ್ಟು ದಿಬ್ಬಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ತಗ್ಗುಗಳಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಬಿರುಕುಗಳುಳ್ಳ ತಾಮ್ರದ ತೆಳ್ಳನೆ ಪದರ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಬೂದಿದಿಬ್ಬ ಪ್ರಾಯಶಃ ತಾಮ್ರ ಲೋಹ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿರ ಬಹುದೆಂದು ಅ.ಸುಂದರ ಮತ್ತು ಪಾಡಿಗಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಹೀಗೆ ಬೂದಿದಿಬ್ಬಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹಲವಾರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಒಂದಂತೂ ಸತ್ಯ: ಇವು ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದವು ಮತ್ತು ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2000–600ರ ವರೆಗೆ ಎಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಪಾವಗಡ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಯಲ್ಲಪ್ಪನಾಯಕನ ಹೊಸಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಬೂದಿದಿಬ್ಬದ ಕುರುಹುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗ್ರಾಮದ ಉತ್ತರಕ್ಕಿರುವ ಬೆಟ್ಟದ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದಿಬ್ಬದ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದು ಕೃಷಿ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇವು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಈ ನೆಲೆ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ, ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ, ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ, ನವ ಶಿಲಾಯುಗ, ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ, ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸ ಆರಂಭ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ವಸತಿ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿವೆ.

ಯಲ್ಲಪ್ಪನಾಯಕನ ಹೊಸಕೋಟೆಯ 2ಕಿಮೀ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಈ ಹಳ್ಳಿಯ ಗುಡ್ಡದ ಬುಡದಲ್ಲಿ ಬೂದಿದಿಬ್ಬದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಬೂದಿದಿಬ್ಬದ ಹೆಂಟೆಗಳನ್ನು ಹೊಲದ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ರಾಶಿ ಹಾಕಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ನೆಲೆಯೂ ನವಶಿಲಾಯುಗ, ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸ ಆರಂಭಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಬೂದಿಹಾಳ: ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸುರಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಬೂದಿದಿಬ್ಬ ಸಹಿತವಾದ ವಸತಿನೆಲೆ. ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ಅ.ಸುಂದರ ಅವರು 1965ರಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಿದರು. ಬೂದಿಹಾಳ ಮತ್ತು ಇದರ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯಾಗಿದೆ. ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ನೀರಿನ ಅನೇಕ ಒರತೆಗಳಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೂದಿದಿಬ್ಬ ಸಹಿತ ನಾಲ್ಕು ವಸತಿನೆಲೆಗಳಿವೆ (ನಿವೇಶನ I-IV). ಇವುಗಳ ಒಟ್ಟು ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಉತ್ತರದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ 400ಮೀ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 300ಮೀ. ಪ್ರತಿ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಬೂದಿಯ ಪದರಗಳು ಹಾಗೂ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನಿವೇಶನ–I ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದ್ದು ಉತ್ತಮ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ 1989–96ರ ನಡುವೆ ಕೆ. ಪದ್ದಯ್ಯನವರು ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು.

ಈ ನಿವೇಶನ ಬೂದಿಹಾಳ ಗ್ರಾಮದ ಉತ್ತರಕ್ಕಿದೆ. ಇದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಬೂದಿ ದಿಬ್ಬವಿದ್ದು ಸುತ್ತಲೂ ವಸತಿ ನೆಲೆಯಿದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಅವಶೇಷಗಳು ಒಟ್ಟು 1.84 ಹೆಕ್ಟೇರ್ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಹರಡಿವೆ. ಬೂದಿದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದ ವಿವರ ಹೀಗಿದೆ: ಬೂದಿದಿಬ್ಬವನ್ನು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ– ಮೇಲ್ಭಾಗ ಮತ್ತು ಕೆಳಭಾಗ. ಮೇಲಿನ ಭಾಗ ಸು.3ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದು 2000ಚ.ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಹೊಂದಿದೆ. ಇದು ಕೊಳೆತ ಸೆಗಣಿಯ ಹಲವಾರು ಪದರಗಳಿಂದಲೂ ಮೃದು ಹಾಗೂ ಗಟ್ಟಿಯ ಬೂದಿ ಪದರಗಳಿಂದಲೂ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಸೆಗಣಿಯನ್ನು ರಾಶಿ ಹಾಕಿ ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಸುಡುತ್ತಿದ್ದುದು ಈ ಎಲ್ಲ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ದೃಢಪಡುತ್ತದೆ. ಬೂದಿದಿಬ್ಬದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ (ಒಟ್ಟು ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 3000ಚ.ಮೀ) ಅಗೆದ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಸು. 900ಚ.ಮೀ ಜಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಜಾನುವಾರುಗಳ ಕೊಟ್ಟಿಗೆಯ ಆವರಣ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಅಂದರೆ ಇದು ತೆರೆದ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಜಾನುವಾರುಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಡುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ಥಳ. ರಕ್ಷಣೆಗೆಂದು ಈ ಸ್ಥಳದ ಸುತ್ತಲೂ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ತುಂಡುಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟೆ ಕಟ್ಟಿ ಅದನ್ನು ದಪ್ಪ ಮುಳ್ಳಿನಗಿಡಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಿದ್ದುದು ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಕಲ್ಲು–ಮುಳ್ಳಿನಪೊದೆಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾದ ಸುರಕ್ಷಿತ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಜಾನುವಾರುಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಡುವ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಬೂದಿದಿಬ್ಬದ ಸುತ್ತಲೂ 1.54 ಹೆಕ್ಟೇರ್ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ವಸತಿನೆಲೆಯಿದೆ. ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಐದು ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಅಗೆಯಲಾಗಿ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಪದರ 50–60 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪವಿದೆ. 4ನೆಯ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ (307ಚ.ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ) ಎಂಟು ಕಟ್ಟಡ ರಚನೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಆರು ಕಲ್ಲುಹೆಂಟೆಗಳ ತಳಪಾಯದ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿದ ವೃತ್ತ ಅಥವಾ ಅಂಡಾಕಾರದ ವಾಸದ ಗುಡಿಸಲುಗಳು. ಐದನೆಯ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಅಪರೂಪದ ಅವಶೇಷ ಕಸಾಯಿಗಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿದ್ದ ನೆಲ. ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸುಣ್ಣದುಂಡೆಯಂತಹ ವಸ್ತುವನ್ನು ನುಣುಪಾದ ಬೂದಿಯೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆಸಿ, ಹಾಸಿ, ಕುಟ್ಟಿ ಗಟ್ಟಿಮಾಡಿದ ನೆಲವಿದು. ಜಾನುವಾರು, ಎಮ್ಮೆ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ತಲೆಬುರುಡೆ, ದವಡೆ, ಪಕ್ಕೆಲುಬು ಮತ್ತು ಉದ್ದ ಮೂಳೆಗಳು ಈ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಚದುರಿಬಿದ್ದಿದ್ದು ಕಂಡುಬಂದಿತು.

ವಸತಿಯ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿಯೇ ಹದಿಮೂರು ಮಾನವ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಎಳೆಮಕ್ಕಳ ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳು. ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳೂ ಸಮಾಧಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ವಸತಿ ಪದರದಿಂದ ಬೂದು ಹಾಗೂ ಕಂದುಬಣ್ಣದ

ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಅಲಗುಗಳು ಮತ್ತು ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಸತಿನೆಲೆಯಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿ ಈ ವಸತಿಗೆ ಸೇರಿದ ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸಮುಚ್ಚಯವಿದೆ. ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯ ಒಂದು ಕಾರ್ಯಾಗಾರವೇ ಇಲ್ಲಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ತಯಾರಿಕೆಯ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿರುವ ಚರ್ಟ್ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ವಸತಿನೆಲೆಯ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅರೆಯುವ ಗುಳಿಗಳ ಸಮೂಹವನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ.

ಕಂದುಮಣ್ಣಿನ ತೆಳು ಪದರದಿಂದ ಮುಚ್ಚಿರುವ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ಭೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು ಬಂದಿದೆ. ಇವರು ಜಾನುವಾರು, ಎಮ್ಮೆ, ಕುರಿ–ಮೇಕೆ, ಕೋಳಿ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿ–ಪಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಜೊತೆಗೆ ಅನೇಕ ಜಾತಿಯ ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಹುರುಳಿ, ಜವೆ, ಅವರೆ ಮುಂತಾದ ತರಕಾರಿ–ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಇವರು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ನಿಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ಸಹಜವಾಗಿ ಬೆಳೆವ, ತಿನ್ನಲು ಯೋಗ್ಯವಾದ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಹಣ್ಣು–ಕಾಯಿ ಹಾಗೂ ಸಸ್ಯಮೂಲಗಳನ್ನು ಇವರು ಸಂಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೂದಿಹಾಳ ನೆಲೆಯಿಂದ 20 ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲಮಾನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ವಸತಿನೆಲೆ ಮತ್ತು ಜಾನುವಾರುಗಳ ಕೊಟ್ಟಿಗೆ ಆವರಣ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1900–1400ರ ನಡುವೆ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಇವು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಬೂದಿಹಾಳನ ಬೂದಿದಿಬ್ಬ–ವಸತಿನೆಲೆ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಪಶುಪಾಲಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪೂರ್ಣಪ್ರಮಾಣದ ವಸತಿನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವಿವಿಧ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಸಾಬೀತಾಗಿದೆ. (ಪಿ.ಕೆ.)

ಬೂರ್ಜ‌ಹೋಮ್: ಕಾಶ್ಮೀರ ರಾಜ್ಯದ ಶ್ರೀನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ನವಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆ. ಡಿಟೆರ್ರ–ಪ್ಯಾಟರ್‌ಸನ್ 1935ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಇದು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. ನಿಲಸುಗಲ್ಲೊಂದರ ಬಳಿ ಇವರು ಅಗೆದ ಗುಳಿಯಲ್ಲಿ ಮೂಳೆಯ ಮತ್ತು ಶಿಲೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಮೆರುಗುಳ್ಳ ಕಪ್ಪುಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಇಲ್ಲಿ 1960–71ರ ನಡುವೆ ಟಿ.ಎನ್. ಖಜಾಂಚಿಯವರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಸು.4 ಮೀ ವಸತಿಪದರದಲ್ಲಿ 3 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳಿವೆ. ಇವು–ನವಶಿಲಾಯುಗ (6–11ನೆಯ ಸ್ತರ), ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗ (2–5ನೆಯ ಸ್ತರ) ಮತ್ತು ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲ (1ನೆಯ ಸ್ತರ).

ನವಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ 2 ಉಪಹಂತಗಳಿವೆ. 1ನೆಯ ಉಪಹಂತದ ಜನರು ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗೋಲ ಅಥವಾ ಅಂಡಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಈ ವಸತಿಗುಂಡಿಗಳು ಕಾಶ್ಮೀರದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಭೂಮಿಯನ್ನು ಅಗೆದು ಮಾಡಲಾದ ಈ ಗುಂಡಿಗಳು ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಿರಿದಾಗಿಯೂ ತಳದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾಗಿಯೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಅತಿದೊಡ್ಡ ಗುಂಡಿಯ ಮೇಲ್ಮೈ 2.5ಮೀ ಮತ್ತು ತಳ 4.56ಮೀ ಅಗಲವಿದೆ. ಈ ಗುಂಡಿಯ ಆಳ 3.96ಮೀ. ಆಳವಾದ ಗುಂಡಿಗಳೊಳಗೆ ಇಳಿಯಲು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಗುಂಡಿಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಲೇಪವಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಗೂಡುಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಬೂದಿ, ಇದ್ದಿಲು, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು ಮತ್ತು ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಗುಂಡಿಗಳೊಳಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಗುಂಡಿಗಳ ಸುತ್ತ ಭೂಮಟ್ಟದಲ್ಲಿರುವ ಆಧಾರಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಗುಂಡಿಯೊಳಗೆ ದೊರೆತ ಬೂರ್ಜಮರದ ಭಾಗಗಳು ಗುಂಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಮರ–ಎಲೆಯ ಮುಚ್ಚಣಿಕೆ ಇದ್ದುದ್ದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಕಲ್ಲಿನ ಒಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಹೆಚ್ಚು ಆಳವಿಲ್ಲದ ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣೆ ಗುಳಿಗಳು (60–90ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸ) ಭೂಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ವಸತಿಗುಂಡಿಗಳ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿರುವ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು. ಚಳಿಗಾಲದಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿಗಳೊಳಗೆ ಮತ್ತು ಬೇಸಗೆಯಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿಯ ಹೊರಗೆ ಜನ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಒಂದು ಮೀನೊಳಗೆ ಆಳವಿರುವ ಚೌಕಾಕಾರದ ಅಥವಾ ಆಯತಾಕಾರದ ಗುಳಿ ಕೋಣೆಗಳೂ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿದೊಡ್ಡ ಕೋಣೆಯ ಉದ್ದ 6.4ಮೀ ಮತ್ತು ಅಗಲ 7ಮೀ. ಕೋಣೆಗಳ 4ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಆಧಾರಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳು ಮತ್ತು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲು ಅಥವಾ ಮಣ್ಣಿನ ಒಲೆಗಳು ಹಾಗೂ ಶೇಖರಣೆ ಗುಳಿಗಳು ಇವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಗುಳಿ ಕೋಣೆಗಳೂ ವಾಸದ ಜಾಗಗಳಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು.ಈ ಉಪಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ತಿಗುರಿಯ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೆ ತಯಾರಾಗಿವೆ. ದೊರಕು ತಿಗರಿಯ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲ್ಮೈ ಬೂದು, ಪೇಲಗೆಂಪು, ಕಂದು ಅಥವಾ ಮಾಸಲು ಕಂದುಬಣ್ಣ ಹೊಂದಿದೆ. ಬಟ್ಟಲು, ದಾನಿ ಮತ್ತು ಮಡಕೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ಆಕಾರಗಳು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮಟ್ಟ ತಳವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಪೆಯ ಗುರುತು ಮೂಡಿದೆ. ಶಿಲೆ ಮತ್ತು ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಇತರ ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು. ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಈಟಿಗಾಳ, ಕಣ್ಣಿರುವ ಅಥವಾ ಇಲ್ಲದಿರುವ ಸೂಜಿ, ದಬ್ಬಣ, ಮೊನೆ, ಬಾಣ ಮತ್ತು ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ, ಕತ್ತಿ ಮತ್ತು ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಜಿಂಕೆಯ ಕೊಂಬಿನಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಡಲಿ, ಉಳಿ, ಪಿಕಾಸಿ, ಮೊನೆ, ತೂತಿರುವ ಗೋಲಾಕಾರದ ಕಲ್ಲು, ಕುಟ್ಟಾಣಿ ಮೊದಲಾದ ಬಗೆಗಳಿವೆ. ಪಶುಪಾಲನೆ ಹಾಗೂ ಕೃಷಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಜನರು ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಈ ಹಂತ ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಮತ್ತು ಆಹಾರ ಉತ್ಪಾದನೆಯ ನಡುವಿನ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರವಿದ್ದರೂ ಇರಬಹುದು.

2ನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ಮತ್ತು ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಮನೆಗಳು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಿಹೋದ ವಸತಿಗುಂಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ವಸತಿಗೋಸ್ಕರ ಕರೇವ ಮಣ್ಣನ್ನು ಹರಡಿ ನೆಲವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಇಂತಹ ನೆಲಗಳು ಅನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ನೆಲಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ತೆಳುವಾದ ಲೇಪವಿದೆ. ಒಂದು ನೆಲದ (3.96ಮೀx1.21ಮೀ) ಮೇಲೆ 45 ಆಧಾರಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳಿವೆ. ಮತ್ತೊಂದು ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಒಲೆ ಮತ್ತು ಅಂಡಾಕಾರದ ಸಣ್ಣ ಗುಳಿಯಿವೆ. ಮಣ್ಣಿನದಂಡೆಗಳು, ಶೇಖರಣೆ ಗುಳಿಗಳು ಇತರ ಗೃಹ–ಸಂಬಂಧಿತ ಅವಶೇಷಗಳು. ಇವಲ್ಲದೆ, ಈ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ 2ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಒಂದರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಉದ್ದಕ್ಕೆ ನೆಡಲಾಗಿದೆ. 2ಚಪ್ಪಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಮತ್ತೊಂದು ಕಟ್ಟಡದ ಸುತ್ತಲೂ ಮಳೆನೀರು ಹರಿದುಹೋಗುವಂತೆ ನಾಲೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳ ನಡುವೆಯೇ ಮನುಷ್ಯರ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ಹೊರತೆಗೆಯಲಾದ 10ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ 7ಮನುಷ್ಯರವು ಮತ್ತು 3 ಪ್ರಾಣಿಗಳವು. 5 ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯರ ಸಂಪೂರ್ಣ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಿವೆ; ಎರಡರಲ್ಲಿ ಹಲವೊಂದು ಆಯ್ದ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸಮಾಧಿಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಂಪೂರ್ಣ ಸಮಾಧಿಗಳು ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಕೈಕಾಲು ಮಡಿಸಿದ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿವೆ ಮತ್ತು ತಲೆ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿದೆ. ಮೂಳೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣವನ್ನು ಬಳಿದಿರುವುದು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಅಂಶ. ಶವವನ್ನು ಮನೆಯೊಳಗೇ 1–2ಮೀ ಉದ್ದದ ಕುಣಿ ಅಗೆದು ಹೂಳಲಾಗಿದೆ. ಕುಣಿಗಳ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುಣ್ಣದ ಲೇಪನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಸಮಾಧಿಗಳೊಳಗೆ ಮಡಕೆ, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿ ಮತ್ತು ಪೇಸ್ಟ್ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲಿನ ವಸ್ತುಗಳು ವಿರಳವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ.

ನವಶಿಲಾಯುಗ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು

ನಾಯಿ, ತೋಳ ಮತ್ತು ಕಾಡುಹೋತದ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಶವದೊಟ್ಟಿಗೆ ಹೂಳಲಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗಾಗಿಯೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನೂ ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದು, ಇಂತಹ ಸಮಾಧಿಗಳು ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪ. ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನೂ (ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ನಾಯಿ) ಸಹ ಅಂಡಾಕಾರದ ಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೂಳಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಕುಣಿಯಲ್ಲಿ 5 ಕಾಡುನಾಯಿಗಳ ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳು ಮತ್ತು 2 ಜಿಂಕೆಯ ಕೊಂಬುಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಬಲಿಯಾದ ಅಥವಾ ನೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಣಿಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೂಳೆಗಳಿಗೂ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣ ಬಳಿಯಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಉಪಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲೂ ತಿಗುರಿಯನ್ನು ಬಳಸಿಲ್ಲ. ಮೆರುಗುಳ್ಳ ಕಪ್ಪುಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ತಟ್ಟೆ, ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ, ಬಟ್ಟಲು, ಉದ್ದ ಕತ್ತಿನ ಜಾಡಿ, ಮಡಕೆ, ದಾನಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸಿಗುವ ಆಕಾರಗಳು. ಇವುಗಳ ತಳದಲ್ಲೂ ಚಾಪೆಯ ಗುರುತಿದೆ. ಕುತ್ತಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ಗೀರಿನ ಗೆರೆಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವಿದೆ. ಮೊದಲ ಉಪಹಂತದ ಪಾತ್ರೆ ಬಗೆಗಳ ಬಳಕೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತದೆ. ಶಿಲೆಯ ಮತ್ತು ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಮೊದಲನೆ ಉಪಹಂತಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ ಮತ್ತು ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದ್ದಾಗಿವೆ. ಈ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಹೊಸ ಬಗೆಗಳೆಂದರೆ ಒಂದು ಬದಿ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕಾರವಾಗಿ ಹರಿತವಾಗಿರುವ ಆಯತಾಕಾರದ ತೂತುಳ್ಳ ಕೊಯ್ಲಿನ ಉಪಕರಣ, ಎರಡೂ ಬದಿ ಹರಿತವಾಗಿರುವ ಪಿಕಾಸಿ (ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ), ಕಣ್ಣಿರುವ ಅಥವಾ ಇಲ್ಲದಿರುವ ಉದ್ದ ಸೂಜಿಗಳು ಮತ್ತು ಚಮ್ಮಾರರು ಉಪಯೋಗಿಸುವಂತಹ ಕೊರೆಯುಳಿ (ಮೂಳೆಯಲ್ಲಿ). ಈ ಹಂತಕ್ಕೆ

ಸೇರುವ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ಜವೆ, ಗೋದಿ, ಕೆಂಪು ತೊಗರಿಬೇಳೆ ಮುಂತಾದ ಆಹಾರಧಾನ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು ಈ ಜನ ಸಮುದಾಯದ ಕಲಾಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಒಂದು ಚಪ್ಪಡಿಯ ಮೇಲೆ ಬೇಟೆಯ ದೃಶ್ಯವನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. 2ಬೇಟೆಗಾರರು ಜಿಂಕೆಯೊಂದನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದು ಭರ್ಜಿ ಮತ್ತು ಬಾಣಗಳಿಂದ ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿರುವುದು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದೆ. ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ 2ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಬೇಟೆನಾಯಿಯನ್ನು ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಚಪ್ಪಡಿಯ ಮೇಲೆ ಗುಡಿಸಲಿನಂತೆ ತೋರುವ ಅಮೂರ್ತ ಚಿತ್ರವಿದೆ.

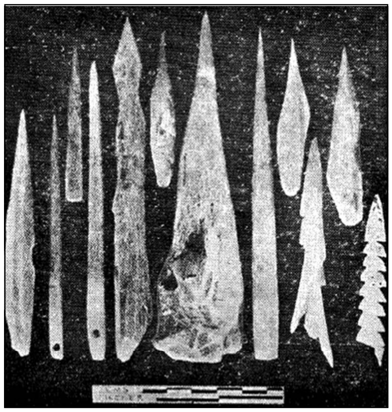
ಎಲುಬಿನ ಉಪಕರಣಗಳು

ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲಮಾನಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2375±120–1542±108ರ ನಡುವೆ ಇದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ, ವಸತಿಗುಂಡಿಗಳು, ಈಟಿಗಾಳ, ಕೊಳ್ಳಿನ ಉಪಕರಣ, ಕೆಂಪುಬಣ್ಣ ಹೊಂದಿದ ಅಸ್ಥಿಭಾಗಗಳು, ಪ್ರಾಣಿ ಸಮಾಧಿಗಳು–ಇವೆಲ್ಲವೂ ಕಾಶ್ಮೀರ ಕಣಿವೆಯ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳು.

2ನೆಯ ಹಂತ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯದ್ದಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ 6 ನಿಲಸುಗಲ್ಲುಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಇವು ಸ್ಮಾರಕಶಿಲೆಗಳು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಗಳ ಹಾಗೂ ಮಣ್ಣಿನ ನೆಲಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು, 3 ಮನುಷ್ಯರ ಹಾಗೂ 9 ಪ್ರಾಣಿ ಸಮಾಧಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಸಮಾಧಿ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ನವ ಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಮೂಳೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣವಿಲ್ಲ. ಸಮಾಧಿಗೊಂಡ ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ ನಾಯಿ, ತೋಳ, ಕಾಡುಹೋತ, ಕುರಿ ಮತ್ತು ಆಡುಗಳಿವೆ. ಇವು ನೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಣಿಗಳಾಗಿದ್ದಿರ ಬೇಕು. ತಿಗುರಿಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ತಯಾರಾದ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಈ ಹಂತದ ಮತ್ತೊಂದು ಲಕ್ಷಣ. ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ, ಬಟ್ಟಲು, ಬೋಗುಣಿ, ಗೋಲ ಜಾಡಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ಆಕಾರಗಳು. ಮೆರುಗುಳ್ಳ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತವೆ. ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ವಿರಳವಾಗುತ್ತವೆ. ತಾಮ್ರದ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು ಹಲವೊಂದಿವೆ.

3ನೆಯ ಹಂತ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಸ್ಥಿರವಾದ ನೆಲಗಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ, ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ತಿಗುರಿಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ತಯಾರಾದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅತಿಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿವೆ. (ಆರ್.ಎಂ.ಎಸ್.;ವಿ.ಎಸ್.)

ಬೃಹತ್ ಫಲಾಯನ: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಕೃಷ್ಣಾ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸು.4–5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ವಂಶ. ಇವರ ಏಕೈಕ ಶಾಸನವಾದ ಕೊಂಡಮುಂಡಿ ತಾಮ್ರಪಟದಿಂದ ಜಯವರ್ಮ ಎಂಬ ಅರಸನ ಬಗೆಗೆ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ 10ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಇವನು ಕುಡೂರನ್ನು ಗೆದ್ದ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಕೆಲವು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಭೂದಾನ ನೀಡಿದ. ತಾಮ್ರಪಟದ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ದಾನಿಗೆ ಮಹಾರಾಜ ಜಯವರ್ಮ ಎಂದಿದೆ. ಈ ರಾಜ ಸಮಕಾಲೀನ ಇರಬಹುದು. ಶಾಸನೋಕ್ತ ಕುಡೂರು ಇಂದಿನ ಕೃಷ್ಣಾ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗುಡೂರು ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹರ ಪ್ರಾಂತ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ಪ್ರಾಂತವಿರಬಹುದೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಸಿ.ಎಸ್.ವಿ.)

ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಮಾಧಿಗಳೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ಕಾಲಾವಧಿ. ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯ ಖಂಡಗಳಲ್ಲಿ, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮ–ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪ್, ಇರಾನ್, ಪಾಕಿಸ್ತಾನ, ಭಾರತ, ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಜಪಾನಿನಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಮಾಧಿಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸಮಕಾಲೀನವಾದುವಲ್ಲ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪಿನ ಸಮಾಧಿಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಈ ಸಮಾಧಿಗಳು ನವಶಿಲಾಯುಗ– ಕಂಚಿನಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇವು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1300ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ, ಅಂದರೆ ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದಿಗೆ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಪಂಜಾಬ್, ಗಂಗಾನದಿ ಬಯಲು, ರಾಜಸ್ತಾನದ ಮರುಭೂಮಿ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಗುಜರಾತನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಭಾರತದ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಗೋರಿಗಳು ಹರಡಿವೆ. ಪರ್ಯಾಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಆಂಧ್ರ, ಕರ್ನಾಟಕ, ತಮಿಳುನಾಡು ಮತ್ತು ಕೇರಳ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ಅತ್ಯಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಬಿ.ಕೆ. ಥಾಪರ್ ಅವರು ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವಲಯ ಅಥವಾ ಸಂಕೀರ್ಣಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವು–ಪರ್ಯಾಯ ಭಾರತ, ಪರ್ಯಾಯ ಭಾರತದಾಚೆಯ ವಲಯ, ವಿಂಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಈಶಾನ್ಯ ಭಾರತ.

ಪರ್ಯಾಯ ಭಾರತ: ಈ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು ವಿದರ್ಭ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ತುಂಗಭದ್ರ ಬಯಲಿನ ಬಿಳಿಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶವೆಂದರೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ. ಇಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೆ ವರದಿಯಾಗಿರುವ ಗೋರಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಸು. 2000.

ಪರ್ಯಾಯ ಭಾರತದಾಚೆಯ ವಲಯ: ಈ ವಲಯ ಕಾಶ್ಮೀರ ಕಣಿವೆಯನ್ನೊಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸು.10 ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿಲಸುಗಲ್ಲುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಪೈಕಿ ಬೂರ್ಜ಼ಹೋಮ್ ಮತ್ತು ಗುಫ್‌ಕ್ರಾಲ್ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿವೆ. ಗುಫ್‌ಕ್ರಾಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಕರೇವ ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಸುಣ್ಣದ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ತಡಿಕೆ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಕ್ಕಿ, ತೃಣಕಾಳುಗಳು, ಜವೆ, ಕೆಂಪು ತೊಗರಿಬೇಳೆ, ಬಟಾಣಿ, ಸಕ್ಕರೆ ಬಾದಾಮಿ ಮೊದಲಾದ ದವಸ–ಧಾನ್ಯ–ಹಣ್ಣುಗಳನ್ನು ಇವರು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರಲ್ಲದೆ ಕುರಿ–ಮೇಕೆ, ಜಾನುವಾರು, ಐಬೆಕ್ಸ್ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಸಾಕಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ನವಶಿಲಾಯುಗ ಮಾದರಿಯ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಚಕ್ರದ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದದ್ದೂ ಈ ಯುಗದಲ್ಲಿಯೇ. ಗುಫ್‌ಕ್ರಾಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಶಿಲೆ ಹಾಗೂ ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ 3 ಸೂಜಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ವಿಂಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶ: ಉತ್ತರ ವಿಂಧ್ಯಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಗೆ ಸೇರುವ ಅಲಹಾಬಾದ್, ವಾರಾಣಸಿ, ಮಿರ್ಜಾಪುರ ಮತ್ತು ಬಾಂದಾ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಗೋರಿಗಳೂ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳೂ ಇವೆ. ಕಲ್ಲುಪ್ಪೆ ವೃತ್ತದಿಂದ ಆವೃತವಾದ ನೆಲಕೋಣೆಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಪ್ರಧಾನ ನಮೂನೆಯಾಗಿವೆ. ಅಲಹಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಗಾಗಿರುವ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಮಿರ್ಜಾಪುರ ಮತ್ತು ವಾರಾಣಸಿಗಳಲ್ಲಿನ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣ ಹಾಗೂ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕೋಟಿಯ (ಅಲಹಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆ) ಮತ್ತು ಕಕೋರಿಯ (ವಾರಾಣಸಿ ಜಿಲ್ಲೆ) ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳು (**ನೋಡಿ–ಉತ್ತರಭಾರತದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ**).

ಈಶಾನ್ಯ ಭಾರತ: ಇಲ್ಲಿನ ನಾಗ, ಖಾಸಿ ಮೊದಲಾದ ಆದಿವಾಸಿ ಪಂಗಡಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಇಂದಿಗೂ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇವು ಸ್ಮಾರಕಗಳೇ ಹೊರತು ಅವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲ. ಸಾಮಾನ್ಯ ನಮೂನೆಗಳೆಂದರೆ ನಿಲಸುಗಲ್ಲುಗಳು, ಕಲ್ಲುವೃತಗಳು ಮತ್ತು ಕಲ್ಮನೆಗಳು.

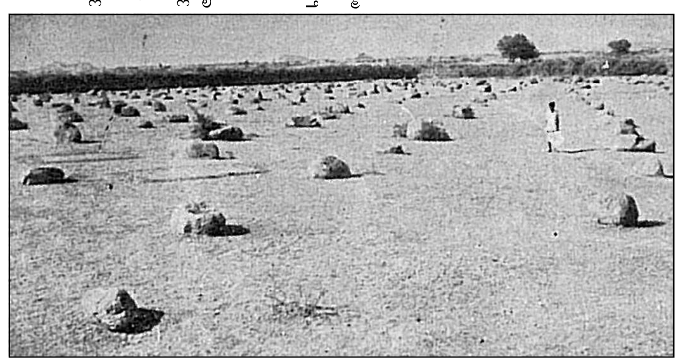
ನಿಲಸಕಲ್ಲು ಸಾಲುಗಳು, ವಿಭೂತಿಹಳ್ಳಿ

ಸಮಾಧಿ ನಮೂನೆಗಳು: ಈ ಕೆಳಕಂಡ ನಮೂನೆಗಳನ್ನು ವಿ.ಡಿ. ಕೃಷ್ಣಸ್ವಾಮಿಯವರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ.

1. ನಿಲಸುಗಲ್ಲುಗಳು (ಮೆನ್ಹಿರ್): ನೇರವಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿರುವ ಉದ್ದದ ಚಪ್ಪಡಿಗಲ್ಲು ಅಥವಾ ಬಂಡೆಗಳು ಈ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಸುತ್ತ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕಲ್ಲು ವೃತ್ತಗಳಿ ರುತ್ತವೆ. ಎರಡು ವಿಶಿಷ್ಟ ನಮೂನೆಗಳೆಂದರೆ ಸಮನಾಂತರ ಪಂಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಕಲ್ಲುಗಳು ಮತ್ತು ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟಿರುವ ಕಲ್ಲುಗಳು (ಅಲೈನ್‌ಮೆಂಟ್).

2. ಕಲ್ಮನೆ (ಡಾಲ್ಮೆನ್): ಭೂಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ 4–5 ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ರಚಿಸಿದ ಪುಟ್ಟ ಕೋಣೆಯನ್ನು ಕಲ್ಮನೆ ಎನ್ನುವರು. ಕೋಣೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಬದಿಯ ಗೋಡೆಯಂತಿರುವ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕಂಡಿಯಿರುತ್ತದೆ.

3. ಕಲ್ಲುಗುಪ್ಪೆಗಳು (ಕೇಯಿರ್ನ್): ಸಮಾಧಿಯ ಮೇಲೆ ಗುರುತಿಗಾಗಿ ಒತ್ತಾಗಿ ಗುಪ್ಪೆ ಹಾಕಿದ ಸಣ್ಣ ಕಲ್ಲುಗಳೇ ಕಲ್ಲುಪ್ಪೆಗಳು.

4. ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳು (ಸರ್ಕಲ್): ಸಮಾಧಿಯ ಸುತ್ತಲೂ ಸಣ್ಣಬಂಡೆಗಳನ್ನು ನೆಲಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದು ಸಮಾಧಿಗೆ ಒಂದೇ ಕಲ್ಲು ವೃತ್ತವಿರುತ್ತದೆ. ಏಕ ಕೇಂದ್ರದ ಎರಡು ಅಥವಾ ಹೆಚ್ಚಿನ ವೃತ್ತಗಳು ವಿರಳವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

5. ಅಸ್ಥಿ ಮಡಕೆಗಳು (ಅರ್ನ್): ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಮಡಕೆಗಳೊಳಗೆ ಇಟ್ಟು ಅವುಗಳನ್ನು ಹೂಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂತಹ ಮಡಕೆಗಳು ಗುಡಾಣದ ಆಕಾರ–ಗಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ತಳ ಮಟ್ಟದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅಲೆಯಾಗಿ ಹೊಟ್ಟೆಯುಬ್ಬಿರುತ್ತವೆ. ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಗುಳಿಗಳೊಳಗೆ ಹೂಳಿರುತ್ತಾರೆ. ಭೂ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ಸುತ್ತ ಗುರುತಿಗಾಗಿ ಕಲ್ಲು ವೃತ್ತವಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಮಡಕೆಯ ಮೇಲೆ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲನ್ನು ಹಾಸಿರಬಹುದು.

6. ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆ (ಸಾರ್ಕೊಫೇಗಸ್): ಈ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಕಾಲಿರುವ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯೊಳಗೆ ಅಸ್ಥಿಯನ್ನು ಇಟ್ಟಿರುತ್ತಾರೆ.

7. ಸಮಾಧಿದಿಬ್ಬ (ಬರೊ): ಗೋಲ ಅಥವಾ ಅಂಡಾಕಾರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಮಣ್ಣಿನ ದಿಬ್ಬ. ಈ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲನ್ನು ಬಳಸಿರುವುದಿಲ್ಲ.

ಅಪರೂಪ ಮಾದರಿಯ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿ, ಕಲಾದಗಿ

8. ನೆಲಕೋಣೆ (ಸಿಸ್ಟ್): ನೆಲದಡಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿರುವ ಆಯತಾಕಾರದ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಯ ಕೋಣೆ ಅಥವಾ ಪೆಟ್ಟಿಗೆ. ನಾಲ್ಕು ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಆನಿಕೆಯಾಗಿರುವಂತೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಮತ್ತೊಂದು ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವೈವಿಧ್ಯ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

9. ಟೋಪಿಕಲ್ಲು: ಒಂದು ಬದಿ ಸಮತಲವಾಗಿದ್ದು ಇನ್ನೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಅರೆ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿರುವಂತೆ ಮತ್ತು ತುದಿಯ ಕಡೆ ಸಪೂರವಾಗುತ್ತ ಹೋಗುವಂತೆ ಕೆತ್ತಿದ 4 ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ತ್ರಿಪದಿಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ತುದಿ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಸೇರುವಂತೆ ಓರೆಯಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಗುಮ್ಮಟಾಕರದ ಕಲ್ಲನ್ನು ಇಡಲಾಗುತ್ತದೆ.

10. ಹೆಡೆಕಲ್ಲು (ಹುಡ್‌ಸ್ಟೋನ್): ಹೆಡೆಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಜಂಬುಕಲ್ಲಿನ ಶಿಲೆ.

11. ಮಾನವಾಕೃತಿಯ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲು (ಆಂಥ್ರೊಪೊಮಾರ್ಫ್): ಸು.20ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿದ ಮಾನವ ಆಕೃತಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಕಲ್ಲುಗಳು. ಬೃಹತ್ತಾದ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲಿನ ಮನುಷ್ಯಾಕಾರದ ಗೊಂಬೆಗಳು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ಅಪರೂಪದ ಅವಶೇಷಗಳು. ಇಂತಹ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಳೆದ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ದಶಕಗಳಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದ ಕರ್ನಾಟಕ (4), ತಮಿಳುನಾಡು (2), ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ (11) – ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಪ್ರಕಾರದ ಗೊಂಬೆಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. ಬೃಹದಾಕಾರದ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನವನಂತೆ ಕಾಣುವ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪುರುಷನ, ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀಯ ಬಾಹ್ಯಾಕಾರವನ್ನಷ್ಟೇ ಗುರ್ತಿಸಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಕಣ್ಣು, ಮೂಗು, ಬಾಯಿ, ಮೊದಲಾದ ಮುಖಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ತೋರಿಸದೆ ಅರ್ಧಗೋಲಾಕೃತಿಯ ತಲೆ, ಅಡ್ಡಚಾಚಿದ ಕೈಗಳು, ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಅಗಲಿಸಿ ನಿಂತಿರುವಂತೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಬಿಡಿ ಬಿಡಿಯಾಗಿ ತೋರಿಸಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಮೆಟ್ಟೂರು (ತಮಿಳುನಾಡು), ಐಹೊಳೆ, ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲು ಮೊದಲಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಗೊಂಬೆಗಳು ಕಲ್ಗೋರಿಯ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿ ತೋರಿಬಂದಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದೂ ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿವೆ.

ಐಹೊಳೆ, ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲು (ಗಂಗಾವತಿ ತಾಲ್ಲೂಕು, ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆ) ಹುಲಿಕುಂಟೆ (ಹರಪನಹಳ್ಳಿ ತಾಲ್ಲೂಕು) ಮತ್ತು ಕುಮತಿ (ಕೂಡ್ಲಿಗಿ ತಾಲ್ಲೂಕು) ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆ ಈ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರದ ಈ ಬಗೆಯ ಕಲ್ಲುಗೊಂಬೆಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಪ್ರದೇಶದ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಇವುಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಅಂಥ ಬಹುಮುಖ್ಯ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳು ಕಂಡುಬರದಿದ್ದರೂ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಐಹೊಳೆಯ ಗೊಂಬೆಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ನೀಳವಾದ ಮುಂಡ, ನೆಲದಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಚೂಪಾದ ಬುಡದ ಭಾಗವಿದೆ. ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ ಇಂಥ ಗೊಂಬೆಗಳು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಅತೀ ದೊಡ್ಡವಾಗಿದ್ದು ಮುಕ್ಕಾಲು ಭಾಗ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿಕೊಂಡಿದೆ. ಕುಮತಿಯ ಗೊಂಬೆಗಳು 2 ½ ಮೀ ಎತ್ತರ 1 ½ ಮೀ ಅಗಲವಾದ ಎದೆಯ ಭಾಗ, ಸು.15–20 ಸೆಂ.ಮೀಗಳಷ್ಟು ದಪ್ಪವಾಗಿದೆ. ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಈ ಕಲ್ಲುಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಪಾಂಡವ ಕಲ್ಲುಗಳೆಂದು ಕರೆದು ವರ್ಷಕ್ಕೊಮ್ಮೆ ಇವುಗಳಿಗೆ ಎಡೆ ಇಡುವ ಪದ್ಧತಿ ಇದೆ.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ಬಗೆಯ ಗೊಂಬೆಗಳು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಧಾರ್ಮಿಕನಂಬಿಕೆ, ಭಾವನೆ ಮತ್ತು ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಆಕರಗಳಾಗಿರುವುದರೊಂದಿಗೆ ಕರ್ನಾಟಕ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪದ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಹಂತದ ಮೇಲೂ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರ ನಿರ್ಮಾಣಕೌಶಲ್ಯ ಹಾಗೂ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸರಳ ಮತ್ತು ಚತುರ ತಾಂತ್ರಿಕ ಕುಶಲತೆಗಳು ತರುವಾಯ ಕಾಲದ ಶಿಲಾನಿರ್ಮಿತಿಗಳಿಗೆ ನಾಂದಿಯಾದವು. ಉಜ್ವಲ ಪ್ರತಿಭೆ ಅನ್ನಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಅಂದಿನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಎಷ್ಟು ಸಾಧ್ಯವಿತ್ತೋ ಅಷ್ಟು ಪರಿಣತಿ, ಪ್ರತಿಭೆಗಳು ಈ ಬಗೆಯ ಕಲಾನಿರ್ಮಿತಿಗಳಲ್ಲಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

12. ನೆಲದಡಿಯ ಕಲ್ಲುಗುಹೆಗಳು (ರಾಕ್ ಕಟ್ ಕೇವ್ಸ್): ಇವು ಭೂಮಿಯಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ಜಂಬುಕಲ್ಲು ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದು ಮಾಡಿದ ಶಿಲಾಲಯಗಳು. ಕೇರಳ ರಾಜ್ಯದ ಕಾಸರಗೋಡು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದ ಸಮಾಧಿ ನೆಲೆ ಉಮ್ಮಿಚಿಪೊಯಿಲ್. ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟ ಶ್ರೇಣಿಗೆ ಸೇರಿದ ಒಂದು ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆ ಗುಡ್ಡದ ಸಮತಟ್ಟಾದ ನೆತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲದಡಿಯ ಕಲ್ಲುಗುಹೆ ಪ್ರಕಾರದ 9 ಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿತು. ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯೊಳಗೆ ಕೊರೆದ ಒಂದು ಗುಹೆಯ ವಾಸ್ತು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇದರೊಳಗೆ ಇಳಿಯಲು 4 ಮೆಟ್ಟಿಲಿದ್ದು ಇದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಜ್ಜದಂತಹ ಮುಂಚಾಚು ಇದೆ. ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರ ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ದೇವಾಲಯದ ದ್ವಾರಬಂಧವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಗುಹಾ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ 75ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನದ ಉಂಗುರ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಯಿದ್ದವು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ನವಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಸುಗೆಂಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಅರ್ಧ ಗೋಲಾಕೃತಿಯ ಸಾದಾ ಬಟ್ಟಲು. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಗುಹಾ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುವು ನವ ಶಿಲಾಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪರಸ್ಪರ ವ್ಯಾಪಕ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಮಾಧಿಯ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಉತ್ಖನನವಾದುದು ಮೊದಲು ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೆ.

ಸಮಾಧಿ ನಮೂನೆ ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಶಿಲಾರಚನೆಗನುಸಾರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ನೆಲದಡಿಯ ಕಲ್ಲುಗುಹೆ ಕೇರಳ, ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದೆ. ಹೆಡೆಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಟೋಪಿಕಲ್ಲುಗಳೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೇರಳದಲ್ಲಿವೆ. ವಿರಳವಾದ ಮಾನವಾಕೃತಿಯ ಕಲ್ಲುಗಳು ಆಂಧ್ರ– ಕರ್ನಾಟಕ–ತಮಿಳುನಾಡುಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿವೆ. ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ವೃತ್ತದ ಕೇಂದ್ರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಇರುತ್ತದೆಂದು ಈವರೆಗೆ ತಿಳಿಯಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತದ ಹೊರಸುತ್ತಿನಲ್ಲಿಯೂ ಶವಕುಣಿ ಇರಬಹುದಾದ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಧಾಮ್ನ ಮತ್ತು ಮಹುರ್ಜರಿ (ವಿದರ್ಭ ಪ್ರಾಂತ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ) ಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನಗಳು ತೋರಿಸಿಕೊಟ್ಟಿವೆ. ಇಂತಹ ಶವಕುಣಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಯಬೇಕಿದೆ.

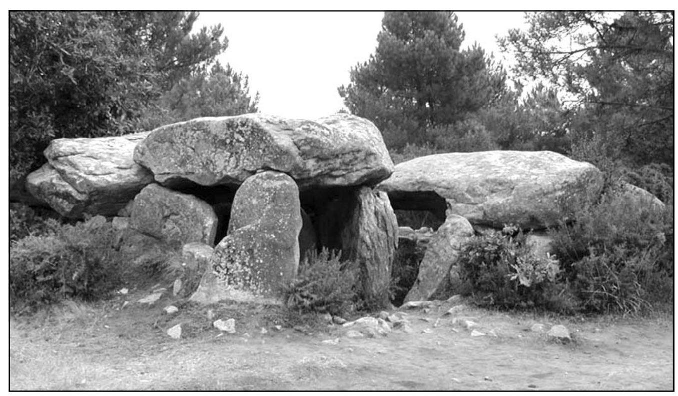

ಕಲ್ಮನೆ

ಹೆಚ್ಚಿನ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳು ಆಯ್ದ ಅಸ್ಥಿ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹೂಳಿರುವಂಥ ಆಂಶಿಕ ಸಮಾಧಿಗಳು. ವಿದರ್ಭ ಪ್ರಾಂತದ (ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ) ಖೈರ್‌ವಾಡ ಮತ್ತು ರಾಯ್‌ಪುರದ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಚಿಹ್ನೆಯಿರುವ ಮಾನವ ಮೂಳೆಗಳಿದ್ದು ಇವನ್ನು ದಹನದ ಅನಂತರ ಹೂಳಿರಬೇಕೆಂಬುದು ಎಸ್.ಆರ್. ವಾಳಿಂಬೆಯವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಪೂರ್ಣ ಸಮಾಧಿಗಳು ವಿರಳ. ಮಹುರ್ಜರಿ ಮತ್ತು ರಾಯ್‌ಪುರದಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಒಂದೇ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ಕಾಣಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಮಾಧಿಗಳು 18–35ರ ವಯೋಮಾನದ ಮಧ್ಯ ವಯಸ್ಕರದ್ದಾಗಿವೆ. ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು, ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಚಿನ್ನದ ಆಭರಣಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ವಿದರ್ಭ ಪ್ರಾಂತದ ಕೆಲವೊಂದು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗೆ ಕುದುರೆಯ ಅಸ್ಥಿ ಪಂಜರಗಳೂ ತಾಮ್ರದ ಅಶ್ವಾಭರಣಗಳೂ ಇರುವುದು ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ.

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು: ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿರುವ ಪ್ರಕಾರವೆಂದರೆ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಬೋಳು ಅಂಚಿನ ಬಟ್ಟಲು, ಶಂಕು ವಿನಾಕಾರದ ಬಟ್ಟಲು, ಗಿಂಡಿ– ಇವು ಮುಖ್ಯ ನಮೂನೆಗಳು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಸಮಾಧಿಗಳಿಗೆ ಮೀಸಲಾಗಿರುವ ನಮೂನೆಯೆಂದರೆ 3–4 ಕಾಲಿನ ಮಡಕೆಗಳು. ಹೊಳಪಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಕಾರ. ಲಾಳಿಕೆಯಾಕಾರದ ಮುಚ್ಚಳಗಳು, ನಳಿಕೆಯುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಸಿಂಬಿ, ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಮುಚ್ಚಳಗಳು ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಆಕಾರಗಳು. ವಿದರ್ಭದ ಕೆಲವೊಂದು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ, ಆಂಧ್ರದ ಯೇಲೇಶ್ವರಂನಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಆದಿಚನ್ನಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಹಕ್ಕಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಯಾಕಾರದ ಹಿಡಿಕೆಗಳಿರುವ ಮುಚ್ಚಳಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಕಾರವೆಂದರೆ ಮಸುಕು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಅಭ್ರಕಯುಕ್ತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿದರ್ಭದ ಸಮಾಧಿಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತ ವಾಗಿವೆ. ಸಮಕಾಲೀನ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ಈ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಲಾಳಿಕೆಯಂತಹ ಬಾಯಿಯ ಗೋಲ ಮೈಯ ಮಡಕೆಗಳೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಸಮಾನಾಂತರ ಗೆರೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ತಮಿಳುನಾಡು ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೆಲವು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು ಲೇಪನದಡಿ ಬಿಳಿ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಎಲ್ಲಾ ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ, ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ನೆಲಕೋಣೆ

ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳು: ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳು ಬೆರಳೆಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಸೋಜಿಗವೇ ಆಗಿದೆ. ವಿದರ್ಭ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ನೂರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಮಾಧಿಗಳಿದ್ದರೆ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕೇವಲ ಏಳು. ಹಾಗಾಗಿ ಈ ಕಾಲದ ಜನಜೀವನದ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ, ಹಳ್ಳೂರು, ತಿರುಮಕೂಡಲ ನರಸೀಪುರ, ಬನಹಳ್ಳಿ (ಕರ್ನಾಟಕ), ಕೇಸರಪಲ್ಲಿ, ಧರಣಿಕೋಟ (ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ), ಪೈಯಂಪಳ್ಳಿ, ಆದಿಚನ್ನಲೂರು (ತಮಿಳುನಾಡು), ನಾಯ್‌ಕುಂಡ್, ಬಾಗಿಮೊಹರಿ, ಮಹುರ್ಜರಿ (ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ) ಮೊದಲಾದ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಗಿದೆ. ಸುಣ್ಣ ಲೇಪಿತ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳಿದ್ದ ಮಣ್ಣಿನ ಮನೆಗಳ (ವೃತ್ತ, ಚೌಕ, ಆಯತಾಕಾರ) ಅವಶೇಷ, ಒಲೆ, ಕಣಜ (ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣಾ ಗುಂಡಿಗಳು), ಕಬ್ಬಿಣ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಜಾನುವಾರು, ಎಮ್ಮೆ, ಕುರಿ, ಹಂದಿ, ಕತ್ತೆ, ನಾಯಿ, ಕುದುರೆ, ಮುಂತಾದ ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿ ಹಾಗೂ ವನ್ಯಮೃಗಗಳ ಮೂಳೆಗಳು, ಸುಟ್ಟ ಧಾನ್ಯ–ಕಾಳುಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ನೀರಿನ ಸೆಲೆಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಫಲವತ್ತಾದ ಅಥವಾ ಖನಿಜ ಸಂಪತ್ತು (ಕಬ್ಬಿಣ, ತಾಮ್ರ, ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ, ಸತು–ತವರ) ಹೇರಳವಾಗಿರುವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಿದ್ದರೆ ಸಮಾಧಿಗಳು ಕೃಷಿಗೆ ಯೋಗ್ಯವಲ್ಲದ ಸ್ಥಳ ಅಥವಾ ಬಂಜರು ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವೇ ಬಂಡೆಗಳು ಸುಲಭವಾಗಿ ಸಿಗುವಂತಹ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತವೆ. ವಸತಿ ನೆಲೆಯ ಆಯ್ಕೆಯಲ್ಲಿ ವಾಣಿಜ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ: ಕಬ್ಬಿಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಅಂಶವಾಗಿದೆ. ಈ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಪಸರಿಸಿತು. ಒಂದು ಕೆಜಿಯಷ್ಟು ಅದಿರಿನಿಂದ ಸು. 350ಗ್ರಾಂ ಪರಿಶುದ್ಧ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಪರಿಣತಿಯನ್ನು ಈ ಜನ ಸಾಧಿಸಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ವಿಶ್ವಾಸ್ ಗೋಗ್ಟೆಯವರ ನಾಯ್‌ಕುಂಡ್ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಕಠಾರಿ, ಭಲ್ಲೆ, ತ್ರಿಶೂಲ, ಬಾಣದಮೊನೆ, ಕೊಕ್ಕೆ, ಕೊಂಡಿ, ಹಣತೆ, ಸೌಟು, ಬಾಚಿ, ಮಚ್ಚು, ನೇಗಿಲಿನ ಗುಳ, ಉಳಿ, ಚಾಣ, ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿ–ಹೀಗೆ ನಾನಾ ವಿಧದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ಕೌಶಲ್ಯ ಇವರಲ್ಲಿತ್ತು. ಕುದುರೆಯ ಕಡಿವಾಣದ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಇವರು ಕಬ್ಬಿಣದಿಂದಲೇ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ತಾಮ್ರ–ಕಂಚು ಮತ್ತು ಚಿನ್ನದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲೂ ಕಲಾವಂತಿಕೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಪ್ರಾಣಿ, ಪಕ್ಷಿ, ಮೊಗ್ಗುಗಳ ಹಿಡಿಕೆಯಿರುವ ಮುಚ್ಚಳಗಳಂತೂ ಸುಂದರವಾಗಿವೆ. ತಾಮ್ರದ ತಗಡುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಕುದುರೆಯ ಮುಖದ ಆಭರಣಗಳು ಇವರ ಕಲಾಪ್ರಜ್ಞೆಗೆ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ. ಇವನ್ನು ಪ್ರಾಯಶಃ ಚರ್ಮಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಸಿ ಕುದುರೆಯ ಮುಖಕ್ಕೆ ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಹುರ್ಜರಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ತಾಮ್ರದ ಅಡ್ಡಣಿ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ. ಬಳೆ, ಉಂಗುರ, ಬಟ್ಟಲು, ಗಂಟೆ, ತಟ್ಟೆ, ಹಿಡಿಕೆ ಮೊದಲಾದ ದಿನಬಳಕೆಯ ವಸ್ತುಗಳಿಗೆ ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಂಚುಗಳೆರಡನ್ನೂ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಮಹುರ್ಜರಿ, ಆದಿಚನ್ನಲೂರು, ಅರಿಪ್ಪ ಮೊದಲಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಿವಿಯ ಓಲೆ, ತಂತಿ ಮೊದಲಾದ ಚಿನ್ನದ ಆಭರಣಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಮಣಿಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಇವರು ಪ್ರಗತಿ ಹೊಂದಿದ್ದರು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಿಯಟೈಟಿನ ಮತ್ತು ಎಚ್ಚಿದ ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಮಣಿಗಳೇ ಸಾಕ್ಷಿ.

ಸಾಮಾಜಿಕ ರಚನೆ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳು: ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆರ್ಥಿಕ–ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಕೃಷಿಯನ್ನಾಧರಿಸಿದ ಸ್ಥಾಯಿ ಸಮುದಾಯ ಇದಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಒಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇನ್ನು ಕೆಲವರ ಪ್ರಕಾರ ಇವರು ಅಲೆಮಾರಿ ಪಶುಪಾಲಕರಾಗಿದ್ದರು. ಇದು ಅರೆವಲಸೆ ಕೃಷಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅಥವಾ ಕೃಷಿಕ–ಪಶುಪಾಲಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಾಗಿತ್ತೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಇದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪುರಾವೆಗಳು ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಕೃಷಿಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪಶುಪಾಲನೆಯನ್ನು ಈ ಜನರು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದರು. ಜೊತೆಗೆ ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಚಮ್ಮಾರ, ಕಮ್ಮಾರ, ಬಡಗಿ, ಅಕ್ಕಸಾಲಿಗ ಮೊದಲಾದ ವೃತ್ತಿ ಪಂಗಡಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಈ ಯುಗದ ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಸಾಗಾಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಗಳ ಉಪಯೋಗ. ಕ್ಷೇತ್ರರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ, ಸಾಮಾನು–ಸರಂಜಾಮುಗಳ ವಿನಿಮಯ–ಸಾಗಾಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇವು ಸಹಾಯಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದವು. ಇತರ ವಸತಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ ಸುಲಭವೂ ತ್ವರಿತವೂ ಆದುದಲ್ಲದೆ ವಾಣಿಜ್ಯ ವ್ಯವಹಾರ ಗಳು ಚುರುಕುಗೊಂಡವು.

ಮೂಲ: ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ಸ್ಥಳೀಯರಲ್ಲ; ಇವರು ಹೊರಗಿನಿಂದ ಬಂದು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದವರು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಬಹುಕಾಲ ಬಲವಾಗಿ ಬೇರೂರಿತ್ತು. ಇವರ ಮೂಲ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಅಥವಾ ಇರಾನ್ ಎಂಬ ತರ್ಕವೂ ಇದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಕೆನಡಿ ಮತ್ತು ಲೆವಿಸ್ಕಿಯವರು ಕೈಗೊಂಡ ಅಸ್ಥಿ ಪಂಜರ ಅಧ್ಯಯನ ವಿದೇಶಿ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ತೆರೆ ಎಳೆದಿದೆ. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ತಾಮ್ರ– ಶಿಲಾಯುಗದ ಮುಂದುವರಿಕೆಯಾಗಿದೆ ಎಂಬುದು ಇದರಿಂದ ಸಾಬೀತಾಗಿದೆ.

ಕಾಲಮಾನ: 1940ರ ದಶಕದವರೆಗೂ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನ ಗೋಜಲಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿತ್ತು. 4000–400ವರ್ಷ ಹಿಂದಿನ ದೀರ್ಘ ಅವಧಿಯೊಳಗೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಎಲ್ಲೆಂದರಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸುವ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಇದ್ದಿತು. 1946–47ರ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಉತ್ಖನನ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಒಂದು ಸಾಪೇಕ್ಷ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ಇದಕ್ಕೆ ಒದಗಿಸಿತು. ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ 50ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲಮಾನಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿರುವುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1200–ಪ್ರ.ಶ.200ರವರೆಗೆ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. ವಿದರ್ಭ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1500 ಹೊತ್ತಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.300 ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಅಂತ್ಯ ಕಂಡಿತು. ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಇದರ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1800–1600. (ಪಿ.ಎಸ್.ಜೆ.)

ಬೆಂಗಳೂರು: ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಜಿಲ್ಲೆ, ಬೃಹತ್ ನಗರ ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿ. ಬಹು ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಥಳ. ಇಲ್ಲಿ ಗವಿಗಂಗಾಧರೇಶ್ವರ ಗುಡಿಯ ಪರಿಸರ, ಜಾಲಹಳ್ಳಿ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಆನೇಕಲ್ಲು ರಸ್ತೆಯಲ್ಲಿ ಸು.12ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಸೂಡಸಂದ್ರ, ಸಿದ್ಧಾಪುರಗಳ ಬಳಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಧಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಸಮಾಧಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ನಗರದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಕೆಲವು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಾರಂಭ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕೆಲವು ವಿಧದ ಮಣ್ಣಿನ ಮಡಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಆಗಿನ ರೋಮ್ ದೊರೆಗಳಾದ ಅಗಸ್ಟಸ್, ಟೈಬೀರಿಯಸ್, ಕ್ಲಾಡಿಯಸ್ ಮೊದಲಾದವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಯಶವಂತಪುರದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಹಿಂದುಸ್ತಾನ್ ವಿಮಾನ ಕಾರ್ಖಾನೆಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಇವು ಬೆಂಗಳೂರು ನಗರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ, ಅಂದರೆ ಕನಿಷ್ಠ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.5000 ವರ್ಷಗಳಿಂದ, ಜನವಸತಿಯಿದ್ದ ಬಗ್ಗೆ ಹಾಗೂ ಈ ಪ್ರದೇಶ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಂತೆ ಹೊರನಾಡುಗಳೊಡನೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಸಂಪರ್ಕಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಮಾಹಿತಿಗಳಾಗಿವೆ.

ಹೊಯ್ಸಳ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಇಮ್ಮಡಿ ವೀರಬಲ್ಲಾಳ (1173–1220) ಬೇಟೆಗೆ ಹೋಗಿದ್ದಾಗ ಹಸಿವು ಬಾಯಾರಿಕೆಗಳನ್ನು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಒಂದು ಒಂಟಿ ಗುಡಿಸಲನ್ನು ತಲುಪಿದ. ಅಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದ ಮುದುಕಿಯೊಬ್ಬಳು ಬೆಂದ ಕಾಳನ್ನೂ ನೀರನ್ನೂ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಅವನ ಬಳಲಿಕೆ ಪರಿಹರಿಸಿದಳು. ಈ ಆತಿಥ್ಯದಿಂದ ಸಂಪ್ರೀತನಾದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅವಳ ಗೌರವಾರ್ಥವಾಗಿ ಆ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಊರೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಬೆಂದಕಾಳೂರೆಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟ. ಅದೇ ಬೆಂಗಾಳೂರು, ಬೆಂಗಳೂರು ಆಗಿದೆ ಎಂಬುದು ಸ್ಥಳೀಯ ಐತಿಹ್ಯ. ಆದರೆ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಬಳಿಯ ಬೇಗೂರಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರು ಎಂಬ ಹೆಸರೇ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

1537ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಯಲಹಂಕ ನಾಡಿನ ಪ್ರಭುವಾಗಿದ್ದ ಒಂದನೆಯ ಕೆಂಪೇಗೌಡ ಬೇಟೆಗೆ ಹೋಗಿದ್ದಾಗ ಒಂದು ಮೊಲ ಬೇಟೆನಾಯಿಯ ಮೇಲೆ ತಿರುಗಿ ಬಿದ್ದುದನ್ನು ಕಂಡು ಆ ಸ್ಥಳ ಗಂಡು ಭೂಮಿಯೆಂದು ಭಾವಿಸಿ, ತನ್ನ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಅನುಮತಿ ಪಡೆದು ಆ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗ್ರಾಮವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅದರ ಸುತ್ತ ಮಣ್ಣಿನ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂಬುದು ಇನ್ನೊಂದು ಐತಿಹ್ಯ (ಇದೊಂದು ಸಂಚಾರಿ ಆಶಯ). ಮುಂದೆ ಕೆಂಪೇಗೌಡ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಯಲಹಂಕದಿಂದ ಇಲ್ಲಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ. ಕೆಂಪೇಗೌಡನ ಕೋಟೆ ವಿಶಾಲವಾಗಿತ್ತು. ಅದರ ಎಂಟು ಮಹಾದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರದ ಯಲಹಂಕ ದ್ವಾರ, ಪೂರ್ವದ ಅಲಸೂರು ಬಾಗಿಲು, ದಕ್ಷಿಣದ ಆನೇಕಲ್ಲು ಬಾಗಿಲು ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮದ ಕೆಂಗೇರಿ ಬಾಗಿಲುಗಳ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಈಗಲೂ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಆದರೆ ಕಳೆದ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರ ಅಪರಿಮಿತವಾಗಿ ಬೆಳೆದ ಕಾರಣ ಕೋಟೆಯ ಅಳಿದುಳಿದ ಭಾಗಗಳು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅಳಿದುಹೋಗಿವೆ. ಕೆಂಪೇಗೌಡನು ಈ ನಗರ

ಗವಿಗಂಗಾಧರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ

ಬೆಳೆಯಬಹುದಾದ ಪರಿಮಿತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಲು ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲೂ ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅವು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ವೈಯ್ಯಾಳಿಕಾವಲ್ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲೆ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅಲಸೂರು ಬಳಿ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಲಾಲ್‍ಬಾಗ್ ಬಳಿ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಗವಿಪುರದ (ಕೆಂಪೇಗೌಡ ನಗರ) ಬಳಿ ಇವೆ. ಕ್ರಮೇಣ ಬೆಂಗಳೂರು ಈ ಎಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಮೀರಿ ಬೆಳೆದು ಬೃಹನ್ನಗರವಾಗಿದೆ.

ಬೆಂಗಳೂರು ಸುತ್ತ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಅದನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಅನಂತರ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ನೇಯ್ಗೆಯವರು ಮುಂತಾದವರನ್ನು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿದ. ಅನೇಕ ಪೇಟೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ನಗರದ ಆರ್ಥಿಕಾಭಿವೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ ಕೆಂಪೇಗೌಡ, ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಹಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರ ಮಾಡಿದ. ಈ ಉನ್ನತಿಯನ್ನು ಸಹಿಸದ ಚನ್ನಪಟ್ಟಣದ ಪ್ರಭು ಜಗದೇವರಾಯ ವಿಜಯನಗರದ ಅಳಿಯ ರಾಮರಾಯನೊಂದಿಗೆ ಸಂಚುಗೈದು ಕೆಂಪೇಗೌಡನನ್ನು ಆನೆಗೊಂದಿಯಲ್ಲಿ ಸೆರೆಹಿಡಿಸಿ, ಬೆಂಗಳೂರನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಐದು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಅನಂತರ ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಅಧಿಕಾರಾ ರೂಢನಾದ ಕೆಂಪೇಗೌಡ ಈ ಘಟನೆಯ ಸ್ಮಾರಕವಾಗಿ ಗವಿಪುರದಲ್ಲಿರುವ ಗಂಗಾಧರೇಶ್ವರ ಗುಡಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಬಸವನಗುಡಿಯ ಬಸವ ದೇವಾಲಯ, ಕೆಂಪಾಂಬುಧಿ, ಧರ್ಮಾಂಬುಧಿ ಕೆರೆಗಳು ಮತ್ತು ಅಲಸೂರಿನ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಗುಡಿಯ ಪ್ರಾಕಾರ ಸಹ ಇವನ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು. ಮುಂದಿನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ ಇಮ್ಮಡಿ ಕೆಂಪೇಗೌಡ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಸಂಪತ್ತು ವೈಭವಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅಲಸೂರಿನ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಗುಡಿಯ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಸಿದುದಲ್ಲದೆ, ರಂಗನಾಥ ದೇವಾಲಯ, ಸಂಪಂಗಿ ಕೆರೆ, ಕೆಂಪಾಪುರ ಅಗ್ರಹಾರದ ಕೆರೆ ಮತ್ತು ಕಾರಂಜಿ ಕೆರೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಆದರೆ 1638ರಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ದಂಡನಾಯಕ ರಣದುಲ್ಲಾಖಾನ್ ಕೆಂಪೇಗೌಡನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಬೆಂಗಳೂರನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. 1648ರಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನ ಬೆಂಗಳೂರು ಮತ್ತು ಅದರ ನೆರೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಷಹಜಿಗೆ ಜಹಗೀರಾಗಿ ಕೊಟ್ಟ. ಕೆಲವು ಕಾಲಾನಂತರ ಬೆಂಗಳೂರು ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಶಹಾಜಿಯನ್ನು ಸುಬೇದಾರನನ್ನಾಗಿಯೂ ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. 1664ರಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರು ಶಹಾಜಿಯ ಮಗ ವೆಂಕಾಜಿಯ ಪಾಲಿಗೆ ಬಂತು. 1675ರಲ್ಲಿ ತಂಜಾವೂರು ರಾಜ ವೆಂಕಾಜಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿದುದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ವಾಸ ಮಾಡಲಾರಂಭಿಸಿದ. ವೆಂಕಾಜಿ ಬೆಂಗಳೂರನ್ನು ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ಅರಸ ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜರಿಗೆ ಮಾರುವ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿದ್ದ. ಆದರೆ ಮಾತುಕತೆಗಳು ಸಮಾಧಾನಕರವಾಗಿ ಮುಕ್ತಾಯಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಪಿತ್ರಾರ್ಜಿತವಾದ ಬೆಂಗಳೂರು ತಮ್ಮ ಮನೆತನದ ಕೈಬಿಡುವುದು ಶಿವಾಜಿಗೆ ಇಷ್ಟವಿರಲಿಲ್ಲ. 1680ರಲ್ಲಿ ಶಿವಾಜಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದಾಗ ಅವನ ಮಗ ಸಂಭಾಜಿ ಮರಾಠಾ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬಂದ. ತಂದೆಯ ಆಸೆಯನ್ನು ಈಡೇರಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಸಂಭಾಜಿಯ ಸೈನ್ಯ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿತು. ಆ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ವಿಫಲಗೊಳಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟಿದ್ದ ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಔರಂಗಜೇಬ್ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ದಳಪತಿ ಖಾಸಿಂ ಖಾನನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ 1687ರಲ್ಲಿ ಕಳಿಸಿದಾಗ ಬೆಂಗಳೂರು ಮೊಗಲರ ವಶವಾಯಿತು. ಮೈಸೂರಿನ ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ 1690ರಲ್ಲಿ ಶಿರಾದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಸುಬೇದಾರನಾಗಿದ್ದ ಖಾಸಿಂ ಖಾನನಿಂದ ಬೆಂಗಳೂರನ್ನು ಮೂರು ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿಗಳಿಗೆ ಕೊಂಡುಕೊಂಡ. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಸುತ್ತ ಹೊಸದಾಗಿ ಮಣ್ಣಿನ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿ, ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ವೆಂಕಟರಮಣಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. 1759ರಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರು ಮತ್ತು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶ ಹೈದರನಿಗೆ ಜಹಗೀರಾಗಿ ದೊರಕಿತು. ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮರಾಠರ ಸೈನ್ಯ ಬೆಂಗಳೂರು ಮತ್ತು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿದಾಗ ಹೈದರ್ ಅವರನ್ನು ಹೊಡೆದಟ್ಟಿ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅಪಾಯವನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿದ. 1761ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಹೈದರ್ ರಾಜ್ಯದ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಅದರ ಸುತ್ತ ಹೊಸದಾಗಿ ಕಲ್ಲಿನ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಖಿಲ್ಲೇದಾರನಾಗಿದ್ದ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಖಾನ್ ಈ ಕೋಟೆಯ ನಿರ್ಮಾಣವನ್ನು ಸ್ವತಃ ಮಾಡಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅನಂತರದ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು ಸುಲ್ತಾನರ ಹೋರಾಟಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪ್ರಮುಖ ಗುರಿಯಾಯಿತು. 1791ರ ಮಾರ್ಚ್‍ನಲ್ಲಿ ಲಾರ್ಡ್ ಕಾರ್ನ್‍ವಾಲಿಸನ ನೇತೃತ್ವದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ಬೆಂಗಳೂರನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಯುದ್ಧ ಮುಗಿದು ಸಂಧಿ ಏರ್ಪಟ್ಟಾಗ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಒಡಂಬಡಿಕೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಬೆಂಗಳೂರು ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ ವಶವಾಯಿತು. 1799ರಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ ಅನಂತರ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಬೆಂಗಳೂರನ್ನೂ ಮೈಸೂರು ರಾಜಮನೆತನದ ವಶಕ್ಕೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರು.

19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರು ನಗರದ ಕೋಟೆಯ ಸುತ್ತ ಆಳವಾದ ಕೊತ್ತಲ, ಮುಳ್ಳುಪೊದೆಗಳು ಇದ್ದು ಕೋಟೆಗೆ 8 ಬಾಗಿಲುಗಳಿದ್ದುವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾದವು ಉತ್ತರದ ಯಲಹಂಕ ಬಾಗಿಲು, ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನ ಹಲಸೂರು ಬಾಗಿಲು, ದಕ್ಷಿಣದ ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು ಬಾಗಿಲು, ಪಶ್ಚಿಮದ ಅಗ್ರಹಾರ ಮತ್ತು ಸೊಂಡಕೊಪ್ಪ ಬಾಗಿಲು, ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಳೆ ಬಾಗಿಲು. ಆಗಿನ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪೇಟೆಗಳಿದ್ದು ಈಗಲೂ ಅವುಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ರೂಢಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಉತ್ತರದ ಯಲಹಂಕ ಬಾಗಿಲಿನಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದ ಕೋಟೆ ಬಾಗಿಲವರೆಗೆ ದೊಡ್ಡಪೇಟೆ, ದೊಡ್ಡಪೇಟೆಯ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ನಗರ್ತರ ಪೇಟೆ, ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಚಿಕ್ಕಪೇಟೆ, ಅಕ್ಕಿಪೇಟೆ, ಬಳೇಪೇಟೆ, ಅರಳೇಪೇಟೆ ಮೊದಲಾದವು ಇವೆ.

1807ರ ವೇಳೆಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಿಂದ ತನ್ನ ಶಿಬಿರವನ್ನು ತೆಗೆದು ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಟಿಪ್ಪು ಅರಮನೆ ಮತ್ತು ಕೋಟೆಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟಿತ್ತು. ಅಲಸೂರಿನ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಬಳಿ ದಂಡು ಪ್ರದೇಶ ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಯೋಜನೆ ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು. 1809ರಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯದ ಕಚೇರಿಗಳು, ವಾಸಗೃಹಗಳು ನಿರ್ಮಾಣ ವಾಗಿ ಕ್ರಮೇಣ ಬೆಳೆಯುತ್ತ ಈಗಿನ ಬೆಂಗಳೂರು ದಂಡು ಪ್ರದೇಶ (ಕಂಟೋನ್ಮೆಂಟ್) ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಈ ಪ್ರದೇಶ ದೇಶೀಯ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೇರದೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ನೇರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೇರಿತ್ತು. 1831ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರೇ ನೇರವಾಗಿ ನಿರ್ವಹಿಸ ತೊಡಗಿದಾಗ ಸೈನ್ಯಪಡೆಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ದಂಡು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಂಡು, ಕೋಟೆ ನಾಗರಿಕ ಆಡಳಿತದ ವಶವಾಯಿತು. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಅರಮನೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಮಿಷನರುಗಳ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ತನ್ನ ಉತ್ತಮ ಹವಾಗುಣದಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿದ್ದ ಬೆಂಗಳೂರು ವೇಗವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಲಾರಂಭಿಸಿತು. ದಂಡು ಪ್ರದೇಶ 22ಚ.ಕಿಮೀ ಪ್ರದೇಶವ ನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಅದರ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಮೀಷನರ ಬಂಗಲೆ (ಅನಂತರ ಕಾಲದ ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ) ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಈಗಿನ ಇನ್‍ಫೆಂಟ್ರಿ ರಸ್ತೆಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕರ ವಸತಿಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಮಾರ್ಕ್ ಕಬ್ಬನ್ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಕಮಿಷನರ್ (1834–61) ಆಗಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತು. ತಂತಿ ಸಮಾಚಾರ ಸೌಲಭ್ಯ ಮತ್ತು ಬೆಂಗಳೂರು–ಜೋಲಾರಪೇಟೆ ರೈಲುಮಾರ್ಗ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯಗಳು ನಡೆದು ನಗರದ ಮಹತ್ವ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಅನಂತರದ ಕಮಿಷನರ್ ಎಲ್.ಬಿ. ಬೌರಿಂಗ್‍ನ (1862–70) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ಕಚೇರಿಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸ್ಥಳಾವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಲು ಕಬ್ಬನ್ ಪಾರ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಅಠಾರ ಕಚೇರಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಲಾಯಿತು (1868).

1881ರ ಮಾರ್ಚ್‍ನಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತ ಮತ್ತೆ ಮೈಸೂರು ರಾಜವಂಶದ ವಶಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ನೇರ ಆಡಳಿತ ಕೊನೆಗೊಂಡರೂ ದಂಡು ಪ್ರದೇಶ ಮಾತ್ರ ಅವರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲೇ ಮುಂದುವರಿಯಿತು (ಈ ರೀತಿ ಇಬ್ಭಾಗವಾದ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಆಗಿನ ಜನಸಂಖ್ಯೆ 1,00,081ಇತ್ತು). ಅಲ್ಲದೆ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಈ ವಿಭಜನೆಯಿಂದ ಮೈಸೂರು ರಾಜಮನೆತನ ಮತ್ತು ಜನತೆಗೆ ಅತೃಪ್ತಿಯಿತ್ತು. ದಂಡು ಪ್ರದೇಶ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಮತ್ತು ಆಂಗ್ಲೋ–ಇಂಡಿಯನ್ನರ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಾಜ್ಯವೆಂಬಂತೆ ಇತ್ತು. ಲಾರ್ಡ್ ವೆಲ್ಲಿಂಗ್‍ಟನ್ 1933ರ ಡಿಸೆಂಬರಿನಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿಗೆ ಭೇಟಿಯಿತ್ತಾಗ ನಾಲ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ದಂಡು ಪ್ರದೇಶದ ನಾಗರಿಕ ಆಡಳಿತವನ್ನು ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ವಹಿಸಿಕೊಡಬೇಕೆಂದು ಒತ್ತಾಯಿಸಿದರು. ಆದರೂ ಈ ಪ್ರಶ್ನೆ ಬಗೆಹರಿಯದೆ ಉಳಿದಿದ್ದು ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಕೆಲವು ದಿನಗಳ ಮುನ್ನ

1947ರ ಜುಲೈ 26ರಂದು ದಂಡು ಪ್ರದೇಶದ ಪೂರ್ಣ ಆಡಳಿತವನ್ನು ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ವಹಿಸಿಕೊಡಲಾಯಿತು. ಮೈಸೂರು ರಾಜಮನೆತನದ ಆಡಳಿತ ಮತ್ತೆ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದ ಕಾರಣ ಸಹಜವಾಗಿ ಮೈಸೂರು ರಾಜಧಾನಿಯ ಗೌರವ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದರೂ ಬೆಂಗಳೂರು ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಹೊಸದಾಗಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದ ಪ್ರಜಾಪ್ರತಿನಿಧಿ ಸಭೆ (1881) ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಸೇರುತ್ತಿತ್ತು. ಇದೇ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರು ನಗರ ಹೊಸ ಹೊಸ ಬಡಾವಣೆಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಕಂಡಿತು. ಶೇಷಾದ್ರಿ ಪುರ, ಮಲ್ಲೇಶ್ವರ, ಚಾಮರಾಜಪೇಟೆ, ಶಂಕರಪುರ, ಗವಿಪುರ, ಬಸವನ ಗುಡಿ, ಮಾವಳ್ಳಿ, ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಬ್ಲಾಕ್ ಮೊದಲಾದುವು ಕೋಟೆಯ ಹೊರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದವು. ಕೋಟೆಯ ಬಳಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜೇಂದ್ರ ಮಾರ್ಕೆಟ್, ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ಆಸ್ಪತ್ರೆಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದವು. 1889ರಲ್ಲಿ ಚಾಮರಾಜಪೇಟೆ ಬಡಾವಣೆಗೆ ಸೇರಿದ ಹಾಗೆ ಹೊಸ ತರಗುಪೇಟೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ದ್ವಿತೀಯ ಯುದ್ಧಾನಂತರ ನಗರ ಬೃಹದಾಕಾರವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಬೆಂಗಳೂರು ನಗರಾಭಿವೃದ್ಧಿ ಸಂಸ್ಥೆಯಿಂದ ಹೊಸ ಬಡಾವಣೆಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ. ರಾಜಾಜಿನಗರ, ಹೊಸಹಳ್ಳಿ, ವಸಂತನಗರ, ವೈಯ್ಯಾಳಿಕಾವಲ್, ಜಯನಗರ, ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯಪುರ, ಹನುಮಂತನಗರ, ಇಂದಿರಾನಗರ, ಆರ್.ಟಿ.ನಗರ, ಜೆ.ಪಿ.ನಗರ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಬಡಾವಣೆಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿವೆ. 1950ರ ದಶಕದಿಂದ ನಗರದ ಔದ್ಯಮೀಕರಣ ತ್ವರಿತಗತಿಯಿಂದ ಸಾಗುತ್ತಿದ್ದು ನಗರದ ಸುತ್ತ ಬೆಳೆದಿರುವ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಈಗ ಬೆಂಗಳೂರು ಬೃಹನ್ನಗರಕ್ಕೆ ಸೇರಿವೆ. 1947ರಲ್ಲಿ ದೇಶಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಲಭಿಸಿ ಸಾರ್ವಭೌಮಾಧಿಕಾರ ಜನತಾ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಿಗೆ ದೊರೆತು ಚುನಾಯಿತ ಜನತಾ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡಾಗ ಬೆಂಗಳೂರು ಪೂರ್ಣ ರಾಜಧಾನಿಯ ಗೌರವವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಪಡೆಯಿತು. ಅಂದಿನಿಂದ ಹಿಂದಿನ ಮೈಸೂರು ಅಥವಾ 1971ರಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ, ರಾಜ್ಯದ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡ ನಗರವಾಗಿ, ಪ್ರಮುಖ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಪ್ರವರ್ಧಿಸುತ್ತಿದೆ.

ಬೆಂಗಳೂರು ನಗರದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಸೂರಿನ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಭಾಗ (ಬಹುಶಃ 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನ) ನಗರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಈಗ ಉಳಿದಿರುವ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಟ್ಟಡ ಎಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಕೆಂಪೇಗೌಡ ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುವ ಗವೀಪುರದಲ್ಲಿರುವ ಗಂಗಾಧರೇಶ್ವರ ಗುಡಿ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದೆ. ಅದರ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಂಟಪ, ಕಂಬಗಳಿಂದೊಡಗೂಡಿದ ಮೊಗಸಾಲೆ ಮತ್ತು ಶಿಖರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಬಸವನ ಗುಡಿಯ ಬಸವದೇವಾಲಯ, ಅದರಲ್ಲಿರುವ ದೊಡ್ಡ ನಂದಿ ವಿಗ್ರಹ, ಕೆಂಪಾಂಬುಧಿ ಮತ್ತು ಧರ್ಮಾಂಬುಧಿ ಕೆರೆಗಳು ಸಹ ಕೆಂಪೇಗೌಡನ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು. ಬಸವ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸುಂದರ ಧ್ವಜಸ್ತಂಭವಿದೆ. ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧವಾದ ಬಸವನ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಕಡೆಯಲಾಗಿದೆ. ಬಸವ ದೇವಾಲಯದ ಬಳಿಯಿರುವ ಏಕಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಬೃಹತ್ತಾದ ಗಣೇಶಮೂರ್ತಿ, ಇದರ ಬಳಿಯಿರುವ ಕಾಡು ಹನುಮಾನ್ ದೇವಾಲಯದ ಆಂಜನೇಯನ ಏಕಶಿಲಾಮೂರ್ತಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದುವು. ತರುವಾಯ ಆಳಿದ ಕೆಂಪೇಗೌಡನ ವಂಶಜರು ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಕೆರೆಗಳನ್ನೂ ಅಲಸೂರಿನ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಪುರ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಕಾರ, ನಗರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಾಪುರ ಪೇಟೆಯಲ್ಲಿರುವ ರಂಗನಾಥ ದೇವಾಲಯ–ಇವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳು ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ವಾಸ್ತುಪದ್ಧತಿಗೆ ಸೇರಿದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜಯ ನಗರದ ವಾಸ್ತು ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಾಣಬಹುದು. ಕೆಂಪೇಗೌಡ ನಗರದ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಗೋಪುರಗಳು ಸರಳ ವಾಸ್ತು ರಚನೆಗಳು.

ಈಗ ಮಲ್ಲೇಶ್ವರ ಬಡಾವಣೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕಾಡುಮಲ್ಲೇಶ್ವರ ಗುಡಿ ಬಹುಶಃ ಕೆಂಪೇಗೌಡನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದುದಿರಬೇಕು. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ 1669ರ ಶಾಸನ ಈ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನದೇವರಿಗೆ ಮರಾಠ ರಾಜ ವೆಂಕೋಜಿ ಒಂದು ಗ್ರಾಮವನ್ನು ಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕೊಟ್ಟ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮುಖ್ಯವಾದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಟ್ಟಡ ಕೋಟೆವೆಂಕಟರಮಣ ದೇವಸ್ಥಾನ. ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಬೆಂಗಳೂರನ್ನು ಮೊಗಲರಿಂದ 1690ರಲ್ಲಿ ಕೊಂಡ ಅನಂತರ ಕೆಂಪೇಗೌಡನ ಕೋಟೆಯಲ್ಲದೆ ಮತ್ತೊಂದು ಮಣ್ಣಿನ ಕೋಟೆಯನ್ನೂ ಅದರೊಳಗೆ ವೆಂಕಟರಮಣ ದೇವಾಲಯವನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ಅವನ ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿ ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜನ 1705ರ ಕೆಂಗೇರಿ ಹೋಬಳಿಯ ಕೊತ್ತನೂರು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣದ ಕಾಲವನ್ನು 1695 ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಬಹುದು. ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ–ನಾಯಕ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಏಕಶಿಲೆಯ ಅಷ್ಟಕೋನಗಳುಳ್ಳ ಗರುಡಗಂಬವಿದೆ. ಕಂಬದ ಅಡಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಶಂಖ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಅಂಜಲಿ ಬದ್ಧನಾದ ಗರುಡ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಪುಂಡ್ರ ಮತ್ತು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಅಂಜಲಿಬದ್ಧ ಹನುಮಂತನ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿವೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಜಗಲಿಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತ ಸುಂದರ ಕೆತ್ತನೆಗಳುಳ್ಳ ಕಂಬಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಒಂಬತ್ತು ಅಂಕಣಗಳ ಮುಖಮಂಟಪ, ನವರಂಗ ಸುಕನಾಸಿ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗುಡಿಗಳಿವೆ. ಕಂಬಗಳಿಂದ ಮುಂದಕ್ಕೆ ಚಾಚಿದಂತಿರುವ ಆನೆಗಳ ಮೇಲೆ ¤AVÀVÉಹಾಗೂ ಸಿಂಹಗಳ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಂತೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುವ ವೀರರ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ವೆಂಕಟರಮಣ ಸ್ವಾಮಿಯ ಸುಂದರ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಾಹನಾರೂಢರಾದ ವಿಷ್ಣು, ಬ್ರಹ್ಮ, ಶಿವನ ಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲದೆ ಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣದ ದೃಶ್ಯ, ಸಪ್ತರ್ಷಿಗಳ ಮತ್ತು ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಟ್ಟಡವೆಂದರೆ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಅರಮನೆ. ಇದು ಹೈದರ್ 1761ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೋಟೆಯ ಭಾಗ. ಕೋಟೆಯ ಎತ್ತರದ ಗೋಡೆಗಳು, ಎತ್ತರದ ದ್ವಾರಗಳು ಮತ್ತು ಒಳಗಿನ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು ಮಾತ್ರ ಈಗ ಉಳಿದಿವೆ. 1791ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಲು ಮಾಡಿದ ಒಂದು ಬಿರುಕಿನ ಸಮೀಪ ಆ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಫಲಕವೊಂದನ್ನು ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಈಗ ಉಳಿದಿರುವ ಕೋಟೆಯ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ ಅರಮನೆ ಹಿಂದೆ ಮುಖ್ಯಕೋಟೆಯ ಒಳಗೇ ಇತ್ತು. ಕೋಟೆಯ ಒಳಗೆ ಒಂದು ಅರಮನೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಹೈದರನೇ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ್ದನಂತೆ. ಆದರೆ ಅದರ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯ ಮುಗಿದಿದ್ದು 1791ರಲ್ಲಿ. ಕಟ್ಟಡ ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾದರೂ ತೇಗದ ಮರದ ಕಂಬಗಳು ಮತ್ತು ಚಾವಣಿಯಿದ್ದುದರಿಂದ ಮನೋಹರವಾಗಿತ್ತು. ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ಕಟ್ಟಡದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ

ಬೆಂಗಳೂರು ಅರಮನೆ

ವಿಶಾಲವಾದ ಆಸ್ಥಾನದ ಹಜಾರ, ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಮೊಗಸಾಲೆ ಮತ್ತು ಅದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವಾದ್ಯಗೋಷ್ಠಿಯವರ ಜಗಲಿಯಿತ್ತು. ಕಟ್ಟಡದ ಮೇಲಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನನ ವಾಸಗೃಹ, ಜನಾನಾದ ಕೋಣೆಗಳು, ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಕಚೇರಿಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಮೇಲಂತಸ್ತಿನ ಎರಡು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲೂ ಇದ್ದ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಹಜಾರಗಳನ್ನು ರಾಜದರ್ಬಾರಿಗೂ ಅಧಿಕಾರವರ್ಗದ ಸಂದರ್ಶನಗಳಿಗೂ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹಜಾರಗಳ ಇಬ್ಬದಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಉಪ್ಪರಿಗೆಯ ಮೊಗಸಾಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯ ಮತ್ತು ಆಪ್ತ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೂ ಕೆಳಗಿನ ಮೊಗಸಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಳವರ್ಗದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೂ ಸ್ಥಾನವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆಳಗಿನ ಹಜಾರದ ಇಬ್ಬದಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಕೋಣೆ ಗಳು ರಾಜಮನೆತನದ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಮತ್ತು ದಾಸೀವರ್ಗದವರ ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಮೀಸಲಾಗಿತ್ತು. 1799ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ತರುವಾಯ 32ವರ್ಷ ತನ್ನ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಮಹಲ್ 1831ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತ ವನ್ನು ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜರಿಂದ ತಮ್ಮ ಕೈಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಾಗ ಮತ್ತೆ ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ಕಮಿಷನರುಗಳ ಆಳಿಕೆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ಕಛೇರಿಗಳನ್ನು ಟಿಪ್ಪು ಸುಲ್ತಾನನ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. 1868ರಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತ ಕಛೇರಿಗಳು ಅಠಾರಾ ಕಛೇರಿಗೆ ವರ್ಗವಾದಾಗ ಈ ಅರಮನೆಯನ್ನು ನಗರಸಭೆಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಲಾಯಿತು. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಛೇರಿಗಳಿದ್ದವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಿ ಮುದ್ರಣಾಲಯವೂ ಒಂದು. ಅನಂತರ ಕಟ್ಟಡದ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಕೆಡವಲಾಯಿತು. ಈಗ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವ ಭಾಗಗಳನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ಮಾರಕವೆಂದು ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ವಿಭಾಗ ರಕ್ಷಿಸುತ್ತಿದೆ.

ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ನಗರ್ತಪೇಟೆಯಲ್ಲಿರುವ ಧರ್ಮರಾಯನ ಗುಡಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೇವಾಲಯ. ಇದು 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ಸಾಮಾನ್ಯ ಕಟ್ಟಡ. ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಹಳೆಯದೆಂದರೆ ಪೋರ್ಚುಗಲ್ಲಿನ

ಪಾದ್ರಿ ಟರ್ನರ್ 1830ರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುಟ್ಟ ಚರ್ಚು. ತರಗುಪೇಟೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸೇಂಟ್ ಜೋಸೆಫ್ ಚರ್ಚು ವಿಶಾಲವಾದ ಶಿಲುಬೆಯ ಆಕಾರದ ತಳಪಾಯವಿರುವ ಕಟ್ಟಡ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಗಾಥಿಕ್ ಶೈಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು. ಗಾಥಿಕ್ ಶೈಲಿಯ ಇತರ ಪ್ರಮುಖ ಕಟ್ಟಡಗಳೆಂದರೆ ಅಠಾರಾ ಕಛೇರಿ, ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಡ್ಯಾಲಿ ಮೆಮೋರಿಯಲ್ ಹಾಲ್ ಮತ್ತು ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಕಾಲೇಜು–ಇವೆಲ್ಲ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ದಂಡು ರೈಲುನಿಲ್ದಾಣದ ಬಳಿಯಿರುವ ಮಹಾರಾಜರ ಅರಮನೆ ಮತ್ತೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಕಟ್ಟಡ. ಭಾರತಾಂಗ್ಲ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ನಾರ್ಮಂಡಿಗಳ ಮಧ್ಯಯುಗದ ದುರ್ಗಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ವಿಂಡ್ಸರ್ ಅರಮನೆಯ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಅಂದರೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನಂತರ ಕಟ್ಟಿದ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡವೆಂದರೆ ವಿಧಾನಸೌಧ. ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತ ಕಛೇರಿಗಳಿಗೆ, ವಿಧಾನ ಸಭೆ ಸಮಿತಿಗಳಿಗೆ, ಸಚಿವಾಲಯಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳವನ್ನೊದಗಿಸಲು ರಾಜ್ಯದ ಆಗಿನ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿ ಕೆ. ಹನುಮಂತಯ್ಯನವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಆಧುನಿಕ ರೀತಿಯ ಈ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ಶಿಖರಗಳು, ಭಾರತಾಂಗ್ಲ ಶೈಲಿಯ ವಾಸ್ತುಲಕ್ಷಣಗಳು ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ವಾಸ್ತುಪ್ರಗತಿಯ ಕುರುಹುಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗಾಂಭೀರ್ಯ ಮತ್ತು ಭವ್ಯತೆಗಳ ಕೇಂದ್ರದಂತಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಪ್ರಮುಖ ಆಕರ್ಷಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರುವ ಯುಟಿಲಿಟಿ ಬಿಲ್ಡಿಂಗ್ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಅತ್ಯಂತ ಎತ್ತರದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲೊಂದು.

ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಇತರ ಪ್ರೇಕ್ಷಣೀಯ ತಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಂಪೇಗೌಡ ರಸ್ತೆ, ಚಿಕ್ಕಪೇಟೆ, ಅವೆನ್ಯೂ ರಸ್ತೆ, ಕೃಷ್ಣರಾಜೇಂದ್ರ ಮಾರುಕಟ್ಟೆ, ರಸೆಲ್ ಮಾರುಕಟ್ಟೆ, ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿ ರಸ್ತೆ, ಬ್ರಿಗೇಡ್ ರೋಡ್, ಕಮರ್ಷಿಯಲ್ ಸ್ಟ್ರೀಟ್ ಮೊದಲಾದ ವ್ಯಾಪಾರ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಹಿಂದೊಮ್ಮೆ ಬೆಂಗಳೂರು ಉದ್ಯಾನ ನಗರ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈಚೆಗೆ ನಗರ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದು ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದ್ದು ಇಂದಿನ ನಗರದ ಸ್ವರೂಪ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಬದಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಲಾಲ್‌ಬಾಗ್ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬನ್ ಪಾರ್ಕ್‌ಗಳು ಸುಂದರವಾಗಿ ರೂಪ ಗೊಂಡಿದ್ದು ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಪ್ರಮುಖ ಆಕರ್ಷಣೆಗಳಾಗಿವೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಬೆತ್ಲೆಹೆಮ್: ಜೋರ್ಡಾನ್ ದೇಶದ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣ. ಕ್ರಿಸ್ತನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೂಡ ಜನಾಂಗದ ಸ್ಥಳ. ಜೆರುಸಲೇಮ್ ನಗರದ ನೈರುತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸು. 8ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಬೆತ್ಲೆಹೆಮ್ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಧರ್ಮದ ಒಂದು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದೆ.

ಐತಿಹಾಸಿಕ ನಗರ, ಬೆತ್ಲೆಹೆಮ್

ಬೆತ್ಲೆಹೆಮ್ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಇಸ್ರೇಲಿನ ಜೂಡ ಜನಾಂಗದ ಡೇವಿಡ್ ದೊರೆಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1030–965) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಈ ಪಟ್ಟಣ ಗ್ರೀಕ್, ರೋಮನ್ ಮತ್ತು ಅರಬ್ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಗಾಯಿತು. 1000 ದರಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ನರು ಧರ್ಮಯುದ್ಧ ಮಾಡಿ (ಕ್ರುಸೇಡ್) ಬೆತ್ಲೆಹೆಮ್ ಅನ್ನು ತಮ್ಮ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡರು. ಮುಂದೆ ತುರ್ಕಿ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. 1500ರಲ್ಲಿ ಆಟೋಮನ್ ಟರ್ಕರು ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1914–18) ಬ್ರಿಟಿಷರು ಬೆತ್ಲೆಹೆಮ್ ಅನ್ನು ತಮ್ಮ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡರು. 1923–48ರ ತನಕ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನ ನಿಯಂತ್ರಣಕ್ಕೆ ಸೇರಿತ್ತು. 1948ರಿಂದ ಜೋರ್ಡಾನ್ ದೇಶದ ಒಂದು ಪಟ್ಟಣವಾಯಿತು.

ಇಲ್ಲಿ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳದ ಮೇಲೆ ಚರ್ಚ್ ಆಫ್ ನೇಟಿವಿಟಿ (ಆಲ್ ಮಹಡಿ ಚರ್ಚ್) ಎಂದು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.326) ಕಟ್ಟಿರುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚರ್ಚು ಇದೆ. ಇದು ಬೆತ್ಲೆಹೆಮ್ ಪಟ್ಟಣದ ಪ್ರಮುಖ ಆಕರ್ಷಣೆ. ಇದರ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನನ್ನು ಶಿಲುಬೆಗೆ ಏರಿಸುತ್ತಿರುವ ಅಮೃತ ಶಿಲೆಯ ಕೆತ್ತನೆ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಈ ಮಹಾ ಚರ್ಚಿನ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ನರ ಗ್ರೀಕರ ಹಾಗೂ ಆರ್ಮೇನಿಯನ್ನರ ಚರ್ಚುಗಳೂ ಇವೆ. ಈ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ತ್ವದ ಚರ್ಚನ್ನು ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆಯ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಜೊತೆ ಸೇರಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆದಿದೆ. (ಪಿ.ಬಿ.)

ಬೆನಗುತ್ತಿ: ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚಿತ್ತಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಭೀಮಾನದಿಯ ಎಡದಂಡೆ ಮೇಲಿರುವ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ನೆಲೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ 1997–98ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಸುತ್ತುವರಿಯಲ್ಪಟ್ಟ 18.8x15.25ಮೀ ಎತ್ತರದ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರ ಸಂಕೀರ್ಣ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಗೋಡೆಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಸಮಾನಾಂತರದಲ್ಲಿ ಮರದ ಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳಿವೆ. ಇದರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ 16.4x8ಮೀ ವಿಸ್ತಾರದ ಅಂಡಾಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸದ ಕಟ್ಟಡವಿದೆ. ಇದನ್ನು ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲು ತುಂಡುಗಳ ಅಡಿಪಾಯದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ.

ವಿಹಾರ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ 7x3.4ಮೀ, 5.7x13.1ಮೀ ಮತ್ತು 4.6x2.6ಮೀ ವಿಸ್ತಾರದ ಎಂಟು ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಿಗೆ ಹೊಂದಿದಂತೆ 10x8.6ಮೀ ವಿಸ್ತಾರದ ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ಸಭಾಂಗಣವಿದೆ. ಕೊಠಡಿಗಳ ಮುಂದೆ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಕೈಸಾಲೆ ಇದೆ. ಕೊಠಡಿಗಳ ನೆಲವನ್ನು ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಚೂರುಗಳನ್ನು ಹಾಕಿ ದಮ್ಮಸ್ಸು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಸುಣ್ಣಗಾರೆಯ ಲೇಪನವಿದೆ. ಕೈಸಾಲೆ ಮತ್ತು ಸಭಾಂಗಣದ ನೆಲವೂ ಇದೇ ರೀತಿಯಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ 2.7x1.4ಮೀ ವಿಸ್ತಾರದ ಒಂದು ಕೊಠಡಿ ಇದ್ದು, ಇದಕ್ಕೆ ಬಾಗಿಲಿದ್ದ ಗುರುತುಗಳಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣದ ಪ್ರಾಕಾರ ಗೋಡೆ 20ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರ ಮತ್ತು 21x1.40ಮೀ ಉದ್ದಗಲದಷ್ಟು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿದೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಇಟ್ಟಿಗೆ 46x24x7ಸೆಂಮೀ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದೆ. ಇಂತಹ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ನೆಲಕ್ಕೂ ಹಾಸಲಾಗಿದೆ.

16.4x8ಮೀ ಉದ್ದಗಲದ ಗಜಪೃಷ್ಠ ವಿನ್ಯಾಸದ ಚೈತ್ಯಗೃಹದ ಪೂರ್ವಬದಿಯಲ್ಲಿ 4ಮೀ ಅಗಲದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿದೆ. ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಚೂರುಗಳ ಹಾಸಿನ ಮೇಲೇರಿಸಿದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗೋಡೆಯ 16 ರಿಂದ 24 ವರಸೆಗಳು ಉಳಿದಿವೆ. ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ತುಂಡುಗಳಿಂದ ನೆಲಮಟ್ಟವನ್ನು ಏರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚೈತ್ಯದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 1.3ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಸು. 1ಮೀ ತಗ್ಗಿನಲ್ಲಿ 3.35x2.65ಮೀ ವಿಸ್ತಾರದ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಇಟ್ಟಿಗೆ ವೇದಿಕೆಯಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ 47x36x7ಸೆಂಮೀ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದೆ.

ಸಂಕೀರ್ಣದ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಭಗ್ನ ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಕೆಲವುದರ ಮೇಲೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಬಿಳಿಮಣ್ಣಿನ ಸುಡಾವೆ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ, ಅಗೇಟ್, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ಸ್ಫಟಿಕ, ಫಯಾನ್ಸ್ ಮುಂತಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಲೇಖನಿ, ಸೂಜಿ, ದಾಳ ಮುಂತಾದ ದಂತದ ಮತ್ತು ಮೂಳೆಯ ವಸ್ತುಗಳು, ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕಗಳು, ತಲೆಕೂದಲಿನ ಪಿನ್‌ಗಳು, ಕಾಡಿಗೆಯ ಕಡ್ಡಿ, ಸರ (ಕುತ್ತಿಗೆಯ) ಹಾಗೂ ಅಂತ್ಯ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಸತುವಿನ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಮಸುಕು ಬೂದುಬಣ್ಣದ, ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ರೌಲೆಟ್ ತಟ್ಟೆಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಚಪ್ಪಟೆ ತಳದ ಬಟ್ಟಲು ಹೇರಳವಾಗಿದ್ದು ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಇವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರು, ಕಲ್ಲಿನ ಬಾಯಿಯ ಮೇಲಿರುವ ಒಂದು ಭಗ್ನ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಶಾಸನ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಆರಂಭವಾದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಅರಸುಮನೆತನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳು ಈ ವಸತಿ ಪ್ರ.ಶ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತನಕ ಮುಂದುವರೆದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. (ಕೆ.ವಿ.ಆರ್.)

ಬೆಸ್ನಗರ್: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ವಿದಿಶಾ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಒಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಥಳ. ವಿದಿಶಾ ನಗರಕ್ಕೆ ಸು.3ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಬೇತ್ವಾ ಮತ್ತು ಬೆಸ್ ನದಿಗಳ ನಡುವೆ ಇದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಪಾಳಿ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ವೆಸ್ಸನಗರ ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ. ರುಕ್ಮಾಂಗದ ರಾಜ ಇದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದನೆಂಬುದು ಐತಿಹ್ಯ. ಕಾಬೂಲ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಇಂಡೊ–ಗ್ರೀಕ್ ದೊರೆ ಆಂಟಿಯಾಲ್ಸಿಡಸನ ರಾಯಭಾರಿ ಹೇಲಿಯೊಡೋರಸ್ ಇಲ್ಲಿ ಶುಂಗವಂಶದ ದೊರೆಯಾದ ಭಾಗಭದ್ರನ (ಭಾಗವತ) ಆಳಿಕೆಯ 14ನೆಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.113)ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ವಾಸುದೇವನ (ವಿಷ್ಣುವಿನ) ಗೌರವಾರ್ಥ ಗರುಡಗಂಬವೊಂದನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದನೆಂದು ಈ ಸ್ತಂಭದ ಮೇಲಿನ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಕೃತಭಾಷೆಯ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇವನು ತನ್ನನ್ನು ಭಾಗವತನೆಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡಿರುವುದು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ ವಿಷಯ.

ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ವರೆಗೂ ಇದು ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಳವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ವೈಷ್ಣವ, ಶೈವ, ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಜೈನಧರ್ಮಗಳ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತೆಂದೂ–ಇಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿರಬಹುದಾದ ಒಂದು ಅಂಡಾಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ದೇವಾಲಯವಿದ್ದುದರ ಗುರುತುಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಬೆಸ್ನಗರದ

ಬೌದ್ಧಕಾಲೀನ ಸ್ತೂಪದಿಂದ ತೆಗೆಯಲಾಗಿರುವ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕಲ್ಲುಗಳು ಕೋಲ್ಕತ್ತದ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಅನೇಕ ಪ್ರಮುಖ ನಗರಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಪಾಟಲೀಪುತ್ರ ಮತ್ತು ತಕ್ಷಶಿಲೆಯಿಂದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹೋಗುವ ಅನೇಕ ರಾಜ ಮಾರ್ಗಗಳ ಕೂಡುಸ್ಥಳವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುವುದು.

ಯಕ್ಷಿ

ಇಲ್ಲಿಯ ಗರುಡ ಗಂಬವನ್ನು 1877ರಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್. ಇದು ಬಹುಶಃ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ವರದಿಮಾಡಿದ್ದ. 1901ರಲ್ಲಿ ಲೇಕ್ ಅವರು ಸ್ತಂಭದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷರಗಳಿದ್ದುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದರು. ಇದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಾದಿಗಳು ಲೇಪಿಸಿದ ಚಂದನವನ್ನು ತೆಗೆಯಿಸಿದಾಗ ಇದರ ಮೇಲಿದ್ದ ಪೂರ್ಣ ಶಾಸನ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದು ಈ ಸ್ತಂಭ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತಲೂ ಕೆಲವು ಶತಮಾನಗಳ ಹಿಂದಿನದೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಯಿತು. ಈ ಶಾಸನದ ಪೂರ್ಣ ಪಾಠ 1909ರಲ್ಲಿ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಜರ್ನಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು.

(ಸಿ.ಕೆ.;ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.;ಎ.ಎಸ್.)

ಬೆಹಿಸ್ತಾನ್ ಬಂಡೆ ಶಾಸನ: ಇರಾನಿನ ಜಂಜರ್ಸ್ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಯ ತಪ್ಪಲಲ್ಲಿ, ಸಮಸ್ ಆಬ್ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಗ್ರಾಮದ ಬಳಿ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಪರ್ಷಿಯದ ದೊರೆ ಒಂದನೆಯ ಡೇರಿಯಸ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.516ರಲ್ಲಿ ಬರೆಸಿದ ಶಾಸನ; ಶಿಲ್ಪವೂ ಇದೆ. ಈ ಸ್ಥಳ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೀರಿನ ಚಿಲುಮೆಯಿಂದಾಗಿ ಎಕ್ಬತಾನ ಮತ್ತು ಬ್ಯಾಬಿಲಾನಿನ ನಡುವಣ ಮಾರ್ಗಮಧ್ಯದ ಒಂದು ತಂಗುದಾಣವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಶಾಸನ ಐದು ಅಂಕಣಗಳಲ್ಲಿ 515 ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಶಾಸನದ ಮೇಲಿನ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ನಾಲ್ಕು

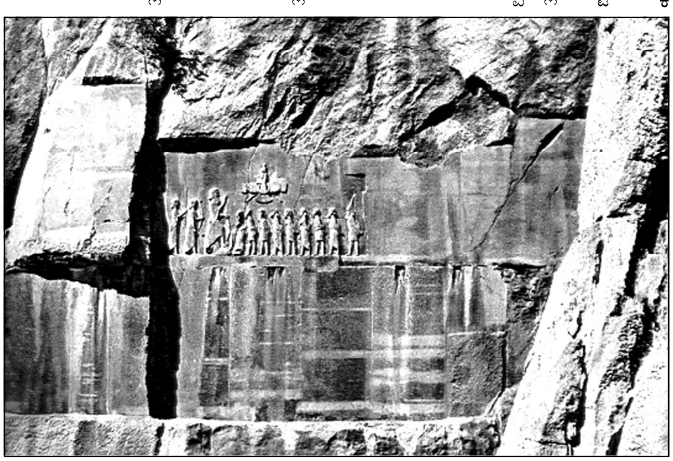

ಒಂದನೆಯ ಡೇರಿಯಸ್ಸನ ಶಾಸನ

ಭಾಗಗಳುಂಟು: (1) ಡೇರಿಯಸ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಮತ್ತು ಅವನ ಇಬ್ಬರು ಅಂಗರಕ್ಷಕರು (2) ಇವನ ಮುಂದೆ ಇವನು ಸೋಲಿಸಿದ 9 ರಾಜರ ಒಂದು ಸಾಲು; ಇವರೆಲ್ಲರ ಕುತ್ತಿಗೆಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಹಗ್ಗದಿಂದ ಬಿಗಿಯಲಾಗಿದೆ (3) ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಇವನ ಪಾದದಡಿಯಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದಿದ್ದಾನೆ (4) ಇವರೆಲ್ಲರ ಮೇಲೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ ದೇವತೆ ಅಹುರ್‌ಮಜ್ದನ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಕೆಳಗೆ 5 ಊರ್ಧ್ವ ಅಂಕಣಗಳಲ್ಲಿ ಡೇರಿಯಸ್‌ನ ವಂಶಾವಳಿ ಮತ್ತು ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಶಾಸನ ಪರ್ಷಿಯನ್, ಸುಸಿಯನ್, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ನಿನ ಪರ್ಷಿಯ ಎಲಮೈಟ್ ಮತ್ತು ಅಕ್ಕಾಡಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಎಚ್. ಡಬ್ಲ್ಯೂ. ರಾಲಿನ್‌ಸನ್ ಹಳೇ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯ ಭಾಗವನ್ನು ಓದಿ, ಅದರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಬೆಣೆಲಿಪಿಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ಶಾಸನವನ್ನು ಓದಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬೆಣೆ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಸುದೀರ್ಘವಾಗಿ ಮತ್ತು ವಿವರವಾಗಿ ಒಂದೊಂದರಂತೆ ಇವನ 19 ವಿಜಯಯಾತ್ರೆಗಳು, ಗೆದ್ದ 9 ರಾಜರ ಹೆಸರುಗಳು ಮತ್ತು ಸೋತ ರಾಜರುಗಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಶಿಕ್ಷೆಗಳ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ ಸಾಮಂತರ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳೂ ಇವೆ.

ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಯುದ್ಧದ ನಿರೂಪಣೆಯ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ದೇವರು ಅಹುರ್‌ಮಜ್ದ ಸಹಾಯಮಾಡಿದನೆಂದು ಅವನ ದಯೆ ತನ್ನ ಮೇಲೆ ಇದ್ದಿತ್ತೆಂದು ನೆನೆಸಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ತನ್ನ ವಂಶಸ್ಥನಾದ ಇಮ್ಮಡಿ ಕ್ಯಾಂಬಿಸೆಸ್ ಮೃತನಾದ ಮೇಲೆ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಅತಿಕ್ರಮಿಸಿದ ಗೌಮತ ಮೊದಲಾದ ದಂಗೆಕೋರರು, ತಾವೇ ನಿಜವಾದ ರಾಜ್ಯದ ವಾರಸುದಾರ ರೆಂದು ಸುಳ್ಳು ಹೇಳಿ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಮೋಸ ಮಾಡಿದರಂತೆ; ಅವರನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನ್ಯಾಯ ಪರಿಪಾಲನೆಯಿಂದ ಆಳಬೇಕೆಂದು ತನ್ನ ದೇವರು ಅಹುರ್‌ಮಜ್ದ ಸೂಚನೆಯಂತೆ ತಾನು ಮಾಡಿದೆನೆಂದು ಆತ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಮುಂದಿನ ರಾಜರು ಕೂಡ ಸುಳ್ಳು ಹೇಳಿ ಮೋಸಮಾಡಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಲಪಟಾಯಿಸುವವರನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸಬೇಕೆಂದು ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವುದು ಸತ್ಯ, ಇದನ್ನು ಮುಚ್ಚಿಹಾಕಬಾರದು, ಹಾಳುಮಾಡಬಾರ ದೆಂದು ಮತ್ತು ಇದನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕೆಂದು ಕೂಡ ಹೇಳಿದೆ; ಹೀಗೆ ರಕ್ಷಿಸಿದಲ್ಲಿ ಅಹುರ್ ಮಜ್ದ ಒಳ್ಳೆಯದು ಮಾಡುವನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದೆ.

ಇದರಲ್ಲಿ ಡೇರಿಯಸ್ ತನ್ನ ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ತಾನು 9ನೆಯ ರಾಜನೆಂದು, ಅಹುರ್‌ಮಜ್ದನ ದಯೆಯಿಂದ ತಾನು ರಾಜನಾಗಿರುವೆನೆಂದು, ದೇವರೆ ತನಗೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿರುವನೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಪರ್ಷಿಯ ಅಲ್ಲದೆ ಸುಸಿಯನ್, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ, ಅರೇಬಿಯ, ಈಜಿಪ್ಟ್, ಸ್ವರ್ದ, ಅಯೋನಿಯ, ಅರ್ಮೇನಿಯ ಮೊದಲಾದ 23 ಪ್ರಾಂತಗಳು ಇವನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಂಡಿದ್ದುವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ತೊರವಹರ, ಅನಮಕ, ಅದುಕನಿಷ ಮುಂತಾದ ತಿಂಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿರುವುದು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾಗಿದೆ.

(ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಬೆಳಗುತ್ತಿ ಹಾಗೂ ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಸಿಂಧರು: **ನೋಡಿ–ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು**

ಬೆಳವಡಿಸಂಸ್ಥಾನ: **ನೋಡಿ– ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು**

ಬೇಲೂರು: ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಒಂದು ತಾಲ್ಲೂಕು ಮತ್ತು ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ ಪಟ್ಟಣ. ಹೊಯ್ಸಳ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಸ್ಥಳ; ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರವಾಸಿ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಹಾಸನಕ್ಕೆ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ 38ಕಿಮೀ, ಮೈಸೂರಿಗೆ 158ಕಿಮೀ, ಬೆಂಗಳೂರಿಗೆ 222ಕಿಮೀ ಮತ್ತು ಸಕಲೇಶಪುರಕ್ಕೆ 37ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಯುಗಚಿ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ.

ಸ್ಥಳಪುರಾಣ ಮತ್ತು ಐತಿಹ್ಯಗಳ ಮೇರೆಗೆ ಇದಕ್ಕೆ ಮೊದಲಿಗೆ ವೇಲಾಪುರ, ವೇಲೂರು ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿದ್ದವು. ಕೆಲವು ಹೊಯ್ಸಳ ಮತ್ತು ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವೇಲಾಪುರ, ಬೇಲುಹೂರು ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಚೆನ್ನ ಕೇಶವ ಮತ್ತಿತರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಖ್ಯಾತಿ ಮತ್ತು ಪಾವಿತ್ರ್ಯಗಳಿಂದ ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿನವ ಕ್ಷೋಣಿವೈಕುಂಠ, ದಕ್ಷಿಣವಾರಣಾಸಿ ಎಂದೂ ಇದನ್ನು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಹೊಯ್ಸಳ ಪೂರ್ವ ಕಾಲದ ಬೇಲೂರಿನ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶ್ವಸನೀಯವಾದ ಮಾಹಿತಿಗಳಾವುವೂ ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಈಗಲೂ ಬೇಲೂರಿನ ಸುತ್ತ ಇರುವ ಕೋಟೆ–ಕಂದಕ, ಇಲ್ಲಿನ ವಿಷ್ಣುಸಮುದ್ರ ಹಾಗೂ ಸುತ್ತಲ ಕೆರೆಗಳು ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳು ಇದರ ಪ್ರಾಚೀನತೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿ ಉಳಿದಿವೆ.

ಹೊಯ್ಸಳ ಎರಡನೆಯ ವಿನಯಾದಿತ್ಯ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಸೊಸೆವೂರಿನಿಂದ ಇಲ್ಲಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ. ಮುಂದೆ ಅವನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ದೋರಸಮುದ್ರ ಅಥವಾ ಹಳೇಬೀಡಿಗೆ ರಾಜಧಾನಿ ವರ್ಗಾವಣೆಯಾಯಿತು. ಆದರೆ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಇವೆರಡೂ ಅವಳಿ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. 1116ರಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ತಲಕಾಡಿನ ಚೋಳರ ಮೇಲಿನ ವಿಜಯದ ಸ್ಮಾರಕವಾಗಿ ರಾಜಧಾನಿ ಬೇಲೂರಿನಲ್ಲಿ ವಿಜಯ ನಾರಾಯಣ (ಚೆನ್ನಕೇಶವ) ದೇವಾಲಯವನ್ನು 1117ರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ. 1136ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬೇಲೂರು, ದೋರಸಮುದ್ರ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣುಸಮುದ್ರ (ಈಗಿನ ಕೆರೆಸಂತೆ) ಈ ಮೂರೂ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಆಳಿಕೆಯ ಅಂತ್ಯದ ವೇಳೆಗೆ ದೋರಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ದೊರಕಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಕ್ರಮೇಣ ಬೇಲೂರು ರಾಜಧಾನಿಯ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡರೂ ಸೈನ್ಯಶಿಬಿರವಾಗಿಯೂ ಪವಿತ್ರ ವಿಷ್ಣುಕ್ಷೇತ್ರವಾಗಿಯೂ ಹೊಯ್ಸಳ ಯುಗದುದ್ದಕ್ಕೂ ತನ್ನ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 1311ರಲ್ಲಿ ಮಲಿಕ್ ಕಾಫರ್ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ರಾಜಧಾನಿ ದೋರಸಮುದ್ರವನ್ನು ಪಾಳುಗೆಡ ವಿದಾಗ ಬೇಲೂರು ಮತ್ತೆ ರಾಜಧಾನಿಯ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆಯಿತು. ಆದರೆ ಆಗಿನ ದೊರೆ ಮುಮ್ಮಡಿ ಬಲ್ಲಾಳ ತಿರುವಣ್ಣಾಮಲೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆವೀಡು ಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳಿದ.

ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೇಲೂರು ಪ್ರಾಂತೀಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದಂತೆ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇದು ಮೊದಲು ಬಲಂ (ಈಗಿನ ಮಂಜರಾಬಾದ್) ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿದ್ದು, ಅನಂತರ 1397ರಲ್ಲಿ ಬೇಲೂರು ನಾಯಕರ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತು. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಎರ್ರ (ಯರ) ಕೃಷ್ಣಪ್ಪನಾಯಕನಿಗೆ ಬೇಲೂರು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬಳುವಳಿಯಾಗಿ 1542ರಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟುದಾಗಿ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವನ ವಂಶದವರು 1799ರವರೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ ಬೇಲೂರು ರಾಜ್ಯವನ್ನು 1645ರಲ್ಲಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ವಿಜಯನಗರದ ದೇಶಭ್ರಷ್ಟದೊರೆ ಶ್ರೀರಂಗರಾಯನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ. 1694ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ದೊರೆ ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಮತ್ತು ಇಕ್ಕೇರಿಯ ನಾಯಕರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಬೇಲೂರು ಪಾಳೆಯಗಾರರ

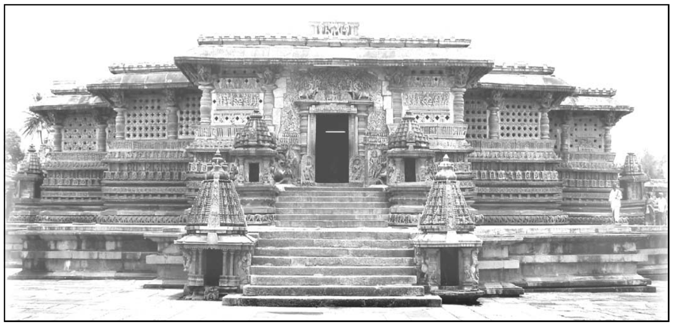

ಚೆನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ

ವಂಶದವರಿಗೆ ಅದನ್ನು ಹಿಂತಿರುಗಿಸಲಾಯಿತು. ಇವರು ಮುಂದೆ ಸಕಲೇಶಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಐಗೂರಿನಿಂದ ಆಳತೊಡಗಿದರು. ಹೈದರ್–ಟಿಪ್ಪು ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇದು ಮತ್ತೆ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು. 1799ರಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಮರಣಾನಂತರ ಪಾಳೆಯಗಾರ ವಂಶದ ವೆಂಕಟಾದ್ರಿ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿರಲೆತ್ನಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಲು 1801ರಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಲಾಯಿತು.

ಇಲ್ಲಿರುವ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾದುದು (**ನೋಡಿ–ಹೊಯ್ಸಳ ವಂಶ**).

*

ಬೈಜ಼ಾಂಟೀಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ: 306–1453. ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರ ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು ಸಮುದ್ರ ತೀರಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಯುರೋಪಿನ ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹರಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಒಂದು ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ. ಇದನ್ನು ಪೂರ್ವ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವೆಂದೂ ಕರೆಯುವುದುಂಟು. ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿ ಬಾಸ್ಪೊರಸ್ ಜಲಸಂಧಿಯ ಐರೋಪ್ಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದ್ದ ಬೈಜ಼ಾಂಟೀಯನ್. ಒಂದನೆಯ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಂಟೈನ್ ಮಹಾಶಯ ಈ ನಗರವನ್ನು ರೋಮ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು(330) ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ಎಂದು ಕರೆದ. ಮುಂದೆ ಟರ್ಕರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟು ಈ ನಗರ ಇಸ್ತಾನ್‌ಬುಲ್ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು.

ಸು.1200 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಬೈಜ಼ಾಂಟೀಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಉತ್ತರ ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಿಂದ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಅನಾಗರಿಕ ಜನಾಂಗದವರ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಸಿನ ಮಹಾಕಾವ್ಯ ಮತ್ತು ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ ಸಂರಕ್ಷಿಸಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಇದೇ ಮುಂದೆ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಉಗಮಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಬೈಜ಼ಾಂಟೀಯನ್ ನಗರ ಕಪ್ಪು ಸಮುದ್ರ ಮತ್ತು ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವ ಕೇಂದ್ರ ಸ್ಥಳವಾಗಿತ್ತು. ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯ ಖಂಡಗಳ ಹೆದ್ದಾರಿಗಳು ಅಲ್ಲಿ ಸಂಧಿಸುತ್ತಿದ್ದುವು. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಪ್ರಪಂಚದ ಸಮಸ್ತ ಶ್ರೀಮಂತ ವ್ಯಾಪಾರವೆಲ್ಲ ಈ ನಗರದ ಮೂಲಕ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಅನುಕೂಲತೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಬೈಜ಼ಾಂಟೀಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಬಲಿಷ್ಠ ಮಿಲಿಟರಿ ಮತ್ತು ನೌಕಾಶಕ್ತಿಗಳು ಅದರ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದುವು. ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ಸಾಮಂತರು ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಳಿದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ ನಿಪುಣರಾಗಿದ್ದು, ಮಿತ್ರರನ್ನು ಗಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರಲ್ಲಿ ಪ್ರವೀಣರಾಗಿದ್ದರು. ಅದೇ ರೀತಿ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಒಬ್ಬರ ಮೇಲೆ ಒಬ್ಬರನ್ನು ಎತ್ತಿಕಟ್ಟುವ ಚತುರತೆಯೂ ಅವರಲ್ಲಿದ್ದಿತು. ಈ ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿಯೇ ಅಂದಿನ ಆವಶ್ಯಕತೆ ರೋಮನ್ ರಾಜಕೀಯ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಮತ್ತು ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಚರ್ಚ್‌ಗಳ ನಡುವಣ ಮಿಶ್ರ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಸ್ವರೂಪ ಕೊಟ್ಟಿತು. ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ, ಅನೂಚಾನವಾದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಿದ್ದಿತು.

ಕಾನ್‌ಸ್ಟಂಟೈನ್‌ನ ಅಧಿಕಾರ (306–337) ಕೇಂದ್ರೀಕೃತ ಮತ್ತು ನಿರಂಕುಶ ಆಡಳಿತವಾಗಿತ್ತು. 313ರಲ್ಲಿ ಈತ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ರಾಜ್ಯದ ಅಧಿಕೃತ ಧರ್ಮವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ರೋಮ್ ನಗರದಿಂದ ಬೈಜ಼ಾಂಟೀಯನ್ ನಗರಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ. 312 ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮಿಲ್ ವಿಯನ್ ಬ್ರಿಜ್ಜ್ ಕದನದಲ್ಲಿ, ಮಾಕ್ಸೆನ್‌ಟಿಯಸ್‌ನ ಮೇಲೆ ಅದ್ಭುತ ಜಯಗಳಿಸಿದ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಕ್ರಿಸ್ತನ ಶಿಲುಬೆ ಸಂಕೇತವನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದು ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆಯಿದೆ. ಅವನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ 1453ರ ತನಕವೂ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿತು. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ದೇವರಿಂದ ನೇಮಕನಾದವನು ಮತ್ತು ಅವನು ದೇವರ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಎಂಬ ಭಾವನೆಯಿದ್ದಿತು. ಅವನು ರಾಜ್ಯದ ಆಧಾರ, ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಕ್ಷಣಾ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಹೊಂದಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿ, ಪ್ರಜೆಗಳ ಯೋಗಕ್ಷೇಮ, ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಮತ್ತು ಚರ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಮತ ಐಕ್ಯಮತ ಅವನ ಕಾರ್ಯವೆಂಬ ಭಾವನೆಯಿತ್ತು. ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಪರಿಶುದ್ಧವಾಗಿ ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಬರುವುದು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಹೊಣೆ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಇತ್ತು. ಕಾನ್‌ಸ್ಟಂಟೈನ್ ಸು.325ರಲ್ಲಿ ನೈಸೀಯ ಎಂಬ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಹಾಸಭೆ ಸೇರಿಸಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಅವನ ಇಚ್ಛೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ಅರಿಯನ್ನರ ಧರ್ಮವನ್ನು ಹೀಯಾಳಿಸಿ, ಕ್ರಿಸ್ತ ದೇವರು ಎಂಬ ಭಾವನೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲಾಯಿತು.

ಕಾನ್‌ಸ್ಟಂಟೈನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಮಕ್ಕಳೂ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳೂ (337–361) ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮಾವಲಂಬಿಗಳಾದಾಗ್ಯೂ ಅವನ ತಮ್ಮನ ಮಗ ಜ್ಯೂಲಿಯನ್‌ಗೆ (361–363) ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಈತ ಮುಂದೆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಅಪಾರ ನಷ್ಟ ಉಂಟುಮಾಡಿದ. ಗಾತ್ ಮತ್ತು ಹೂಣರು ಏಡ್ರಿಯಾ ನೋಪಲ್ ಬಳಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ವಾಲೆನ್ಸ್‌ನನ್ನು(364–378) ಕೊಂದುಹಾಕಿದರು. ಮುಂದಿನ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಥಿಯೋಡೋಸಿಯಸ್ (379–395) ಗಾತರನ್ನು ಸಮಾಧಾನ ಮಾಡಿ ಅವರು ಡ್ಯಾನ್ಯೂಬ್ ನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಆದರೂ ಗಾತರ ನೆಲೆಗಳು ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಗಡಿಯೊಳಗೇ ಇದ್ದುವು. ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನಲ್ಲದೆ ಇತರ ಯಾವುದೇ ಧರ್ಮವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಬಾರದೆಂದು ಆಜ್ಞೆ ಹೊರಡಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ಥಿಯೋಡೋಸಿಯಸ್ ಮೊದಲಿಗ. ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಗರದಲ್ಲಿ 2ನೆಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಹಾಸಭೆಯನ್ನು 381ರಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿ ಎರಿಯಸ್ ವಾದವನ್ನು ಇತ್ಯರ್ಥ ಮಾಡಿಸಿದ. ಇವನ ಮೊಮ್ಮಗ 2ನೆಯ ಥಿಯೋಡೋಸಿಯಸ್ (408–450) 3ನೆಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಹಾಸಭೆಯನ್ನು ಇಫೇಸಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿ 431ರಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿದ. ಇವನು ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯವನ್ನು 425ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಥಿಯೋಡೋಸಿಯಸ್ ಕೋಡ್ ಎಂಬ ಕಾನೂನು ಸಂಹಿತೆಯನ್ನು 438ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಕೋಟೆಕೊತ್ತಲಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಭದ್ರಗೊಳಿಸಿದ. 450ರಲ್ಲಿ 2ಡನೆಯ ಥಿಯೋಡೋಸಿಯಸ್‌ನ ತಂಗಿ ಪುಲ್‌ಚರಿಯಳು ಮಾರ್ಸಿಯಾನ್‌ನನ್ನು ಮದುವೆಯಾದಳು. ಮಾರ್ಸಿಯಾನ್(450–457) ಆಳಿದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 4ನೆಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಹಾಸಭೆ 451ರಲ್ಲಿ ಷಾಲ್ ಸಿಡಾನ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಕ್ರಿಸ್ತ ದೇವಾಂಶಸಂಭೂತ ಎಂಬುದನ್ನು ಮತ್ತೆ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ತೀರ್ಮಾನದಿಂದ ಮನಾಫಿಸೈಟ್ಸ್ ಪಂಥದವರಿಗೆ ಕೋಪ ಉಂಟಾಯಿತು. ಅವರು ಬೈಜ಼ಾಂಟೀಯನ್ ರಾಜ್ಯದ ವಿರೋಧಿಗಳಾದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವರು 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದ ಸಿರಿಯ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟ್‌ಗಳ ಮೇಲೆ ಅರಬ್ಬರು ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಾಗ ಅವರನ್ನು ತಡೆಯದೆ ತಟಸ್ಥ ಧೋರಣೆ ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಷಾಲ್‌ಸಿಡಾನ್‌ನ 28ನೆಯ ಅಧಿನಿಯಮದ ಪ್ರಕಾರ, ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ಚರ್ಚು ಸೌಲಭ್ಯಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ರೋಮಿನ ಚರ್ಚಿಗೆ ಸರಿಸಮಾನವಾಗಿದ್ದರೂ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ 2ನೆಯದೆಂದು ತೀರ್ಮಾನವಾಯಿತು. 1ನೆಯ ಪೋಪ್ ಲಿಯೋ (440–461) ಇದನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿದ. ಆದರೆ ಬೈಜ಼ಾಂಟೀಯನ್ ಈ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಲಿಲ್ಲ.

ಮನಾಫಿಸೈಟ್ಸ್ ಪಂಥದ ಅನುಯಾಯಿಯಾಗಿದ್ದ ಮೊದಲನೆಯ ಅನಸ್ತಾಸಿಯಸ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ (491–518) ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಬೊಕ್ಕಸದಲ್ಲಿ 32,000 ಪೌಂಡ್ ಚಿನ್ನದ ಹೆಚ್ಚಿನ ನಿಧಿಯಿದ್ದಿತಂತೆ. ಈ ನಿಧಿಯನ್ನು ಮೊದಲನೆಯ ಜಸ್ಟಿನಿಯಸ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕರಗಿಸಿದ. ಈತ (527–565) ಹಿಂದೆ ವೈಭವದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೈಜ಼ಾಂಟೀಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಗಡಿಯವರೆಗೂ ಮತ್ತೆ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಲು ದೈವಾಜ್ಞೆಯಾಗಿದೆ ಎಂದು ನಂಬಿದ್ದ. ಬೆಲಿಸಾರಿಯಸ್ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಬಲ ಸೇನಾನಿಗಳ ನೆರವಿನಿಂದ ಆಫ್ರಿಕವನ್ನು ಗೆದ್ದ (533–48). ವಂಡಾಲ್ ಜನಾಂಗದವರಿಂದ ಬಾಲರಿಕ್ ದ್ವೀಪಗಳನ್ನೂ (533) ಅಸ್ಟ್ರಾಗೋತ್ ಎಂಬ ಅನಾಗರಿಕ ಜನಾಂಗದವರಿಂದ ಇಟಲಿಯನ್ನೂ (535–54) ವಿಸಿಗಾತ್ ಜನಾಂಗದವರಿಂದ ದಕ್ಷಿಣ ಸ್ಪೇನಿನ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನೂ (554) ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಪರ್ಷಿಯನ್ನರಿಗೆ ಕಪ್ಪ ಕಾಣಿಕೆ ಸಲ್ಲಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪೂರ್ವಭಾಗವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಬರಲು ಯತ್ನಿಸಿ ವಿಫಲನಾದ. ಆದರೆ ಸ್ಲಾವಿಕ್ ಬುಡಕಟ್ಟು ಜನರ ಆಕ್ರಮಣ ತಡೆಯಲು ಶಕ್ತನಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಗರದ ಸುತ್ತ ಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶದವರೆಗೂ ನುಗ್ಗಿ ಬಂದರು. ಬಾಲ್ಕನ್ ಪರ್ಯಾಯದ್ವೀಪ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸ್ಲಾವಿಕ್ ಜನಾಂಗದವರು ಅನೇಕ ಖಾಯಂ ಠಾಣಗಳನ್ನೂ ವಸತಿಗಳನ್ನೂ ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡರು. ಆದಾಗ್ಯೂ ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೈಜ಼ಾಂಟೀಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲೆ ಅದರ ಗರಿಷ್ಠ ಮಿತಿಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಜಿಬ್ರಾಲ್ಟರ್ ಜಲಸಂಧಿಯಿಂದ ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ಮತ್ತು ಟೈಗ್ರಿಸ್ ನದಿಯವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿತು. ರೋಮನ್ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಕ್ರೋಡೀಕರಿಸಿದುದು ಈ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಮಹತ್ತರ ಸಾಧನೆ. ಇದನ್ನು ಕಾರ್ಪಸ್ ಜ್ಯೂರಿಸ್ ಸಿವಿಲಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಅದು ಇಂದಿಗೂ ಯುರೋಪ್ ಖಂಡ, ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಅಮೆರಿಕ ಮತ್ತು ಲೂಸಿಯಾನ ಪ್ರಾಂತದ ಕಾನೂನು

ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಅಡಿಪಾಯವಾಗಿದೆ. ಇವನು ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಕಲೆಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ. ಅನೇಕ ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಲಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಸುಂದರ ಸ್ಮಾರಕಗಳು ಜಸ್ಟಿನಿಯನ್ನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದುವು. ಅವುಗಳ ಪೈಕಿ ಹೋಲಿ ವಿಸ್ಡಮ್ ಚರ್ಚ್ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು. ಇದು ಪ್ರಪಂಚದ 4ನೆಯ ದೊಡ್ಡ ಚರ್ಚಾಗಿದ್ದು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದ ವೈಭವ ಪೂರ್ಣವಾದ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆನಿಸಿದೆ. ಜಸ್ಟಿನಿಯನ್ ಬುದ್ಧಿವಂತ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪಂಡಿತ. 553ರಲ್ಲಿ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಐದನೆಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಹಾಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿನ ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿ, ಚರ್ಚಿನ ಪುರೋಹಿತ ವರ್ಗ ಇವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಮಣಿಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದ.

ಜಸ್ಟಿನಿಯನ್ನನ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆ ಬಲುಕಾಲ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. 580ರ ವೇಳೆಗೆ ಲೋಂಬಾಡಿಯನ್ನರು ಇಟಲಿ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪದ ಅರ್ಧದಷ್ಟು ಭಾಗವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಮಾರಿಷಸ್(582–602) ಆರ್ಮೀನಿಯದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಭಾಗವನ್ನು ಪರ್ಷಿಯದಿಂದ ರಾಜತಂತ್ರದ ಮೂಲಕ 591ರಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಕಾರ್ಥೇಜ್, ಆಫ್ರಿಕ, ರವೆನ್ನ, ಇಟಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಸರ್ಕಾರದ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿಯ ಗೌರ್ನರುಗಳಿಗೆ ಮಿಲಿಟರಿ ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕ ಆಡಳಿತಗಳ ಸಂಪೂರ್ಣ ಅಧಿಕಾರ ನೀಡಿದ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಮೊದಲನೆಯ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಂಟೈನ್ ಕಾಲದ ಅಧಿಕಾರ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸಿದ. ಫೋಕಾಸ್‌ನ (602–610) ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲ ಗೊಂದಲಮಯವಾಗಿತ್ತು. ಆ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಹೆರಾಕ್ಲಿಯಸ್ (610–641) ಸುಧಾರಿಸಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿದ ಅನೇಕ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಜಯಗಳಿಸಿದ. 626ರಲ್ಲಿ ಅವರ್ ಜನಾಂಗದವರ ಧಾಳಿಯನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಪೂರ್ವಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕ ಠಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪೂರ್ವಗಡಿ ಜಸ್ಟಿನಿಯನ್ನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಪುನಃ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದ.

ಈತ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಆಡಳಿತ ಸುಧಾರಿಸಿದ. ಸೈನಿಕ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುವವರಿಗೆ ಜಹಗೀರುಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ. ಪೂರ್ವ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಹೊಸ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗಗಳ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಸೈನಿಕ ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕ ಆಡಳಿತದ ಹೊಣೆ ಹೊರಿಸಿದ. ಈ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಥೀಮ್ಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. 678ರಲ್ಲಿ ಹೆರಾಕ್ಲಿಯಸ್‌ನ ಮರಿಮಗ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಂಟೈನ್ (668–685) ಅರಬ್ಬರನ್ನು ಬಡಿದಟ್ಟಿದ. 6ನೆಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಹಾಸಭೆ 680–81ರಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಮಾನೋತಿಯಿಸಮ್ ಪಂಥವನ್ನು ಈ ಸಭೆ ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಿತು. ಮುಂದೆ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ಎರಡನೆಯ ಜಸ್ಟಿನಿಯನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (685–695; 705–711) ನಡೆದ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಹೆರಾಕ್ಲಿಯಸ್ ವಂಶ ಅವನತಿಹೊಂದಿತ್ತು.

3ನೆಯ ಲಿಯೋ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪನೆ (717–741) ಮಾಡಿ ಸಿರಿಯನ್ ರಾಜವಂಶದ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ. 717–718ರಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬರ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದ ಸಂಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಜಯಗಳಿಸಲು ಈತನೇ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣನಾಗಿ ಹೆಸರುಗಳಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಗರ ಅರಬ್ಬರ ದಾಳಿಯಿಂದ ಮುಕ್ತವಾಯಿತು. ಈ ಮಹಾಜಯಕ್ಕೆ ಬಲ್ಗಾರ್ ಜನಾಂಗದವರ ನೆರವು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿತ್ತು. 751ರಲ್ಲಿ ಲೋಂಬಾರ್ಡರಿಗೆ ರವೆನ್ನಾ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ರವೆನ್ನಾ ರಾಜ ಪಿಪಿನ್‌ನ ಕೈಸೇರಿ ಮತ್ತೆ ರೋಮಿಗೆ ಸೇರಿತು. ಈ ನಷ್ಟ ಓಮಯದ್‌ರ ಪತನದಿಂದ ತುಂಬಿ ಬಂದಿತು. ಅನಂತರ ಅಬ್ಬಾಸಿದರು ಅರಬ್ಬರ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಬಾಗ್ದಾದ್‌ಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದರು. 787ರಲ್ಲಿ 7ನೆಯ ಮಹಾಧರ್ಮಸಭೆ ನಿಕಾಯ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ರಾಣಿ ಇರೀನ್ ಇದರ ಪ್ರೇರಕ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದಳು. ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆ ಮಾಡುವವರನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಮೂರ್ತಿಗಳಿರುವುದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ, ಪೂಜೆಗೆ ಅಲ್ಲ ಎಂಬ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಈ ಮಹಾಸಭೆ ಹೊರಡಿಸಿತು. ಚಕ್ರವರ್ತಿನಿಯಾಗಿದ್ದ ಇರೀನಳು ತನ್ನ ಮಗ 6ನೆಯ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಂಟೈನ್‌ನ (780–797) ಕಣ್ಣು ಕೀಳಿಸಿದಳು. ಅನಂತರ ಅವಳೇ(797–802) ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದಳು. ಆದರೆ ಅವಳು ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಮೊದಲನೆಯ ನೈಸ್ ಫೋರಸ್ ಅವಳನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನದಿಂದ ತಳ್ಳಿ ಹಾಕಿದ. 811ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಬಲ್ಗೇರಿಯನ್ನರ ವಿರುದ್ಧ ಕಾದಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಬಲ್ಗೇರಿಯದ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ ಕ್ರೂಮ್ ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪರಮ ಶತ್ರುವಾಗಿದ್ದ. ಈ ಮಧ್ಯೆ 813–42ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆ ಆಚರಣೆಗೆ ಬಂದಿತು. ಆದರೆ 843ರಲ್ಲಿ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ನಿರ್ಮೂಲನವಾಯಿತು. ಅಮೋರಿಯನ್ ರಾಜಮನೆತನದ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ (820–827), ಅರಬ್ಬರು ಕ್ರೀಟ್ ದ್ವೀಪವನ್ನೂ ಸಿಸಲಿಯ ಹೆಚ್ಚಿನ ಭಾಗವನ್ನೂ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡರು. ಆದರೆ 864ರಲ್ಲಿ ಬಲ್ಗೇರಿಯದ ಬೋರಿಸ್ ಜನಾಂಗದವರನ್ನು ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮತಾಂತರಗೊಳಿಸಿದ್ದು ಅದಕ್ಕೆ ದೊರೆತ ಒಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಾಧನೆ ಎನ್ನಬಹುದು. ಇದು ಮುಂದೆ ಸ್ಲಾವಿಕ್ ಜನಾಂಗದವರ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೂ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಹರಡುವಿಕೆಗೂ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗೂ ಮಾದರಿಯಾಯಿತು.

ಈ ವೇಳೆಗೆ ಮ್ಯಾಸಡೋನಿಯಲ್ ವಂಶ (867–1056) ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಈ ವಂಶದ ರಾಜರು ಕಲೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಉನ್ನತಿಗೆ ಮಹತ್ತರ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಇವರು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಮತ್ತೆ ರಚಿಸಿದರು. ಎಲ್ಲ ರಂಗಗಳಿಂದಲೂ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್‌ನ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದರು. ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಮೇಲೆ ಜಯಗಳಿಸಿದರು. ಜನರಲ್ ನೈಸ್ ಫೋರಸ್ ಫೆಕಾಸ್ (ಚಕ್ರವರ್ತಿ: 963–69), 961ರಲ್ಲಿ ಕ್ರೀಟ್ ದ್ವೀಪವನ್ನೂ 965ರಲ್ಲಿ ಆಂಟಿಯೋಕನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು, ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಅರಬ್ಬರನ್ನು ಓಡಿಸಿದ. ಎರಡನೆಯ ಬಾಸಿಲ್ (976–1025) ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯನ್ ಮನೆತನದ ಬಲು ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾದ ದೊರೆ. ಸದಾ ತೊಂದರೆಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ ಬಲ್ಗೇರಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು (680–1018)ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶಮಾಡಿದ. ಇದರಿಂದ ಸಮಗ್ರ ಬಾಲ್ಕನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಹತೋಟಿ ಬಂತು. 1025ರ ವೇಳೆಗೆ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯನ್ನರು ಬಾರಿಯನ್ನು ಪುನಃ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ದಕ್ಷಿಣ ಇಟಲಿಯ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇವರು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಗಡಿಯನ್ನು ಸಿರಿಯಾದವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿದರು. 989ರಲ್ಲಿ ಕೀವ್‌ನ ವ್ಲಾಡಿಮಿರ್ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗುವಂತಾಯಿತು. ಎರಡನೆಯ ಬಾಸಿಲ್ ತನ್ನ ಹಿರಿಯವರಾಗಿದ್ದ ಏಳನೆಯ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಂಟೈನ್ ಮತ್ತು ರೋಮನಸ್ ಲೆಕೆಫೇನಸ್ ಅವರಂತೆ ಚಿಕ್ಕ ಭೂಹಿಡುವಳಿದಾರರ ಮತ್ತು ಸೈನಿಕ ಜಹಗೀರುದಾರರ ಹಕ್ಕುಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗೋಸ್ಕರ ಯುಕ್ತವಾದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಬಾಸಿಲ್‌ನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳು (1025–1081) ಆಡಳಿತದ ಬಗ್ಗೆ ಉದಾಸೀನರಾದ್ದರಿಂದ ಇಂಥ ಕಾನೂನುಗಳು ಉಪಯೋಗವಿಲ್ಲದೆ ಹೋದವು. ಇದರಿಂದ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಜಮೀನುದಾರರು ತಮ್ಮ ಹಿಡುವಳಿಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತೆರಿಗೆಗಳ ಮಾನ್ಯವೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಅನೇಕ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡರು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಸರ್ಕಾರದ ಆದಾಯ ತುಂಬ ಇಳಿಮುಖವಾಗಿ, ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತ ಉಂಟಾಯಿತು. ಸೈನ್ಯದ ಆಧಾರಸ್ತಂಭದಂತಿದ್ದ ಮಿಲಿಟರಿ ಜಹಗೀರುಗಳು ನಶಿಸಿಹೋಗಿದ್ದು ಬಹಳ ನಷ್ಟವಾಯಿತು. ತರುವಾಯದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಾಡಿಗೆ ಬಂಟರನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಇಂಥವರ ಶಕ್ತಿಗೆ ತಲೆಬಾಗುವ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯೂ ಬಂದೊದಗಿತ್ತು. ಬಾಡಿಗೆಬಂಟರ ಆಸ್ತಿ ಹೆಚ್ಚಿ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸವಾಲಾಗುವ ಸ್ಥಿತಿ ಬಂತು.

ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಚರ್ಚುಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಕಡಿದು ಹಾಕಿಕೊಂಡು (1054) ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಪರಸ್ಪರ ಟೀಕಿಸತೊಡಗಿದುವು. 1071ರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಡಯೋಜಿನಸ್ ರೋಮನಸ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯನ್ನು ಆರ್ಮೀನಿಯದ ಮನ್‌ಚಿಕತ್ ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಸೆಲ್‌ಜುಕ್ ಟರ್ಕರು ಸೆರೆಹಿಡಿದರು. ಈ ಘಟನೆ ಏಷ್ಯ ಮೈನರ್ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಆಡಳಿತ ಕೊನೆಗೊಂಡುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಅದೇ ವರ್ಷ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಬಾರಿಯಿಂದ ಕಾಲ್ತೆಗೆಯಬೇಕಾಯಿತು. ಇದು ದಕ್ಷಿಣ ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯವಾದ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಾನವಾಗಿತ್ತು. ನಾರ್ಮನ್, ರಾಬರ್ಟ್ ಗೀಸ್‌ಕಾರ್ಡ್ ಇವನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡರು. ಮತ್ತೆ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಇಟಲಿಯ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲೇ ಇಲ್ಲ.

ಇಟಲಿ, ಗ್ರೀಸ್ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯಮೈನರ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಪರಾಭವವುಂಟಾದ ಮೇಲೆ ಕೋಮ್‌ನಿಯನ್ ಮನೆತನದ (1801–85) ಮೊದಲನೆಯ ಅಲೆಕ್ಸಿಯಸ್ ಕೋಮನೇನಸ್‌ನ ಆಳಿಕೆಯಿಂದ ಒಂದು ಹೊಸ ಯುಗ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಇವನು ಮಿಲಿಟರಿ ಪಕ್ಷ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಜಮೀನುದಾರರ ಪರವಾದ ಧೋರಣೆ ಅನುಸರಿಸಿದ. ಇವರಿಗೆ ನಾನಾ ರೀತಿಯ ಸವಲತ್ತುಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಮನವೊಲಿಸಿಕೊಂಡ. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟ, ಬಾಲ್ಕನ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ನಾರ್ಮನ್ನರನ್ನು ಅಲ್ಲಿಂದ ಕಾಲ್ತೆಗೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಕ್ರುಸೇಡ್‌ಗಳಿಂದ ಅಥವಾ ಧರ್ಮಯುದ್ಧಗಳಿಂದ ಅನೇಕ ಲಾಭಗಳನ್ನು ಗಳಿಸಿದ. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದರೂ ತನ್ನ ಕೆಲವು ಪೂರ್ವಿಕ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳಂತೆ ಒತ್ತಡದ ಫಲವಾಗಿ ನಾಣ್ಯದ ಬೆಲೆಯನ್ನು ಇಳಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಸು.800ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ಹೆಚ್ಚು ಸಮ ತೋಲನವುಳ್ಳ ನಾಣ್ಯವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ ನಾಣ್ಯದ ಬೆಲೆ ಇಳಿಸಿದ್ದು ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಮೇಲೆ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿತು. ನಾರ್ಮನ್ನರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಬೆಂಬಲಗಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು, ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಆದಾಯದ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದ ವೆನಿಸ್ ನಗರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ರಿಯಾಯಿತಿಗಳನ್ನು ಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಮತ್ತಷ್ಟು ಕುಸಿಯಿತು. ಇವನ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ಜಾನ್ ಕೊಮ್‌ನೆನಸ್ (1118–43) ವೆನಿಸ್‌ನೊಡನೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಮುರಿಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ವಿಫಲನಾದ. ಇಂತಹುದೇ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಜಿನೀವ ಮತ್ತು ಪೀಸಾನಗರಗಳೊಡನೆಯೂ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ವೆನಿಸ್‌ನಂತೆ ಈ ನಗರಗಳಿಗೂ ಅನೇಕ ಸವಲತ್ತುಗಳು ದೊರೆತುವು. 1137ರಲ್ಲಿ ಕೆಳಗಿನ ಆರ್ಮೇನಿಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಪೂರ್ವದ ಗಡಿಯನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿದ, ಜಾನನ ಮಗ ಮ್ಯಾನ್ಯೂಯಲ್‌ನನ್ನು (1143–80) ಸೆಲಜುಕ್ ಟರ್ಕರು 1176ರಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದರು.

ಕೋವಲ್‌ನೇಸಿಯನ್ ಮನೆತನದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯವನಾಗಿದ್ದ ಆಂಡ್ರೋನಿಕಸ್ (1183–85) ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ತರುವುದರಲ್ಲಿ ವಿಫಲನಾದ. ಅಧಿಕಾರ ಅಂಜೆಲಿ ಮನೆತನಕ್ಕೆ (1185–1204) ಹೋಯಿತು. ಇವರು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಕ್ರೂಸೇಡ್ ಯುದ್ಧದ (1204) ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಜನಾಂಗದವರಿಂದ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಗರದ ಮೇಲೆ ನಡೆದ ಮುತ್ತಿಗೆ ಮತ್ತು

ಲೂಟಿ ತಡೆಗಟ್ಟುವುದರಲ್ಲಿ ವಿಫಲರಾದರು. ಧರ್ಮ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದವರು ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಈ ನಗರವನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆಹೊಡೆದು ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪಿನ ತಮ್ಮ ಚರ್ಚು, ಅರಮನೆ, ಬಂಗಲೆಗಳನ್ನು ಶ್ರೀಮಂತಗೊಳಿಸಿದರು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಒಡೆದು ಹೋಯಿತು. ಅದರಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡಭಾಗ ವೆನಿಸಿಗೆ ಸೇರಿತು. ಮುಂದೆ ಗ್ರೀಕರು, ಲ್ಯಾಟಿನ್ನರು, ಬಲ್ಗೇರಿಯನ್ನರು, ಟರ್ಕರು ಮತ್ತು ಮಂಗೋಲಿಯನ್ನರು ಪರಸ್ಪರ ಕಾದಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರೆಲ್ಲರ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸಹಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಜಿನೀವ ಮತ್ತು ವೆನಿಸುಗಳ ಲಾಭದಾಯಕ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಕೈಬಿಟ್ಟು ಹೋದದ್ದರಿಂದ ಅನೇಕ ತೊಂದರೆಗಳುಂಟಾದವು. ಇವಲ್ಲದೆ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ವಿಸ್ತಾರದಲ್ಲಿ ಕುಗ್ಗಿತು. ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಗರ ಮತ್ತು ಸುತ್ತ ಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶ ಮಾತ್ರ ಅವರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದಿತು. ಮೂರು ಕೋಟೆಗಳಾದ ಮೋಸೆಂಬಾಸಿಯಾ, ಮೈವಾ ಮತ್ತು ವಿಸ್ಟ್ರಗಳೂ ಇದರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಪ್ಯಾಲಿಯೋಲೋಗಸ್ ಮನೆತನದ (1259–82) ಸ್ಥಾಪಕ ಎಂಟನೆಯ ಮೈಕೆಲನು ಲ್ಯಾಟಿನ್ನರನ್ನು ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್‌ನಿಂದ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ. ಎಂಟನೆಯ ಮೈಕೇಲ್ ಪ್ರಬಲನಾದ ಬುದ್ಧಿವಂತ ಅರಸನಾಗಿದ್ದ. ರೋಮನ್ ಚರ್ಚಿನೊಡನೆ ಸೇರಲು ಮೈಕೇಲ್ ಮಾಡಿದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ನಿರೀಕ್ಷಿತ ಪ್ರತಿಫಲ ನೀಡಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ವಿರುದ್ಧ ಆಂಜೋವಿನ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ಹೂಡಿದ್ದ ಪಶ್ಚಿಮ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮತ್ತು ಬಾಲ್ಕನ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಮೈಕೇಲ್ ಎದುರಿಸಿದ. ಪೂರ್ವದ ಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ.

ಎರಡನೆಯ ಆಂಡ್ರೋನಿಕಸ್ ಮೈಕೇಲನ ಮಗ (1282–1328). ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆದು ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಶಕ್ತಿಗುಂದಿತು. 5ನೆಯ ಜಾನನ (1341–91) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಿನೀವ, ವೆನಿಸ್ ಮತ್ತು ಸರ್ಬಿಯನ್ನರು ತೊಂದರೆಕೊಟ್ಟರು. ಟರ್ಕರು ದಾಳಿ ಮಾಡಿದರು. ಜಾರ್ ಸ್ಟೀಫನ್ ದೂಷನ್ನನು ಗ್ರೀಕೊ–ಸರ್ಬಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕಟ್ಟುವ ಕನಸು ಕಂಡ. ಸರ್ಬಿಯನ್ ಮನೆತನದ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದ. ಆದರೆ ಇವನು ಅಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ್ದರಿಂದ ಈ ಆಸೆ ಕೈಗೂಡಲಿಲ್ಲ. 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಆಟೋಮನ್ ಟರ್ಕರು ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕೆಣಕಲು ಆರಂಭಿಸಿದರು. 1341ರ ವೇಳೆಗೆ ಅವರು ಏಷ್ಯ ಮೈನರ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತಮ್ಮ ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡರು. 1354 ರ ವೇಳೆಗೆ ಯುರೋಪಿನ ಕ್ಯಾಲ್ಲಿಪ್ಲೋರ್ನಿಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಮೊದಲನೆಯ ಮುರಾದನು (1359–89) ಆಟೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಏಡ್ರಿಯನೋಪಲ್ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ 1365ರಲ್ಲಿ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ. ಇದು ಸರ್ಬಿಯನ್ನರ ಮತ್ತು ಬಲ್ಗೇರಿಯನ್ನರ ಮೇಲಿನ ಯುದ್ಧಗಳಿಗೆ ಟರ್ಕರ ನೆಲೆಯಾಯಿತು. ಎರಡನೆಯ ಮ್ಯಾನ್ಯುಯಲ್ (1391–1425) ಯುರೋಪಿನ ನೆರವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುವುದರಲ್ಲಿ ವಿಫಲನಾದ. ಮಂಗೋಲರ ನಾಯಕ ತೈಮೂರ್ ಟರ್ಕರನ್ನು ಅಡಗಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಬೈಜಾಂಟೀ ಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ 50 ವರ್ಷ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಾಳಿತು. ಕೊನೆಗೆ ಎರಡನೆಯ ಮಹಮದ್ 1453 ಮೇ 29ರಂದು ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಗರವನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಕೊನೆಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 11ನೆಯ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಂಟೈನ್‌ನನ್ನು ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಕೊಂದು ಹಾಕಿದ.

ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಸರ್ಕಾರ ತನ್ನದೇ ಆದ ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟತೆಯನ್ನು ಪಡೆದಿತ್ತು. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಂತೆ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ರಾಜಾಧಿಕಾರದ ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳು ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಇದ್ದವು. ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಮೊಟಕುಗೊಳಿಸುವಂಥ ಹೆಚ್ಚು ಘಟನೆಗಳು ಸಂಭವಿಸಲಿಲ್ಲ. ಗಣರಾಜ್ಯ ಪ್ರಭುತ್ವದತ್ತ ವಿಕಾಸ ನಡೆಯಲಿಲ್ಲ. ನಡೆದ ದಂಗೆಗಳು, ಚಿತಾವಣೆಗಳು ಕೇವಲ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳತ್ತ ನಡೆದ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಘಟನೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ಕೋಮಿನ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಳ್ಳೆಯ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನೀಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಸೆನೆಟ್‌ನಿಂದ ನೇಮಕ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ ಚಕ್ರವರ್ತಿ, ಜನರ ಮತ್ತು ಸೇನೆಯ ಒಪ್ಪಿಗೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕಾಗಿದ್ದಿತು. ಇದೊಂದು ಸಂಪ್ರದಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರ ಸಹಜವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ರಾಜನ ಆಯ್ಕೆಯಲ್ಲಿ ಧರ್ಮದ ಮುಖಂಡರ ಪಾತ್ರ ಹಿರಿದಾಗಿತ್ತು. ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುತ್ತೇನೆಂದು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಸಿಂಹಾಸನಾರೋಹಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣವಚನ ಸ್ವೀಕಾರ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿದ್ದಿತು. ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾದವನು ಮತ್ತೊಂದು ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಲು ಅಧಿಕಾರವಿರಲಿಲ್ಲ. ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಸೆನೆಟ್‌ಗೆ ಶಾಸನ ಮಾಡುವ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯಾಡಳಿತ ಹಕ್ಕು ಇರಲಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕೆ ರಾಜಕೀಯ ಅಪರಾಧಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಚಾರಣೆ ಮಾಡಿ ಶಿಕ್ಷೆ ನೀಡುವ ಅಧಿಕಾರ ಇತ್ತು. ಶ್ರೀಮಂತರು ಉನ್ನತ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಸೆನೆಟ್‌ನ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸೆನೆಟ್‌ನ ಅಧಿಕಾರ ಕುಂದಿತು. ಪ್ರಜೆಗಳು ವಿಶೇಷವಾದ ಸಮಾರಂಭ ಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಬೆಳೆದುಬಂದಿತು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಮೆರವಣಿಗೆಗಳು, ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಮುಖ್ಯ ಸಮಾರಂಭಗಳು, ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಇತರರಿಗೆ ತನ್ನ ದರ್ಪ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಾಧನಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಬೈಜಾನ್‌ಟೀಯನ್ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಮಂದಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ಇರಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಬಾಲಕನಾಗಿದ್ದರೆ, ಮಹಾದಂಡನಾಯಕ ಆಳುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವಿತ್ತು. ಆದರೆ ನಿಜವಾದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಅಧಿಕಾರವಿತ್ತು. 3ನೆಯ ಲಿಯೋ, 1ನೆಯ ಜಸ್ಟೀನಿಯನ್ ಮತ್ತು 1ನೆಯ ಬಾಸಿಲ್ ಮತ್ತು 6ನೆಯ ಲಿಯೋ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಕಾನೂನಿನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಖ್ಯಾತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಕ್ರೋಡೀಕರಿಸಿದರು. ಕುಟುಂಬ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ವಿವಾಹ, ಆಸ್ತಿ, ಅಪರಾಧ ವ್ಯವಹಾರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಯಾವ ಅಪರಾಧಕ್ಕೆ ಯಾವ ಶಿಕ್ಷೆ ನೀಡಬೇಕೆಂದು ಈ ದಂಡಸಂಹಿತೆಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ಮಾಡಿದ ಕಾನೂನುಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಪರಸ್ಪರ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವಿದ್ದುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಜಸ್ಟೀನಿಯನ್ ವಿವಾಹವನ್ನು ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಅದನ್ನು ಎರಡೂ ಪಕ್ಷದ ಒಪ್ಪಿಗೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಮುರಿಯಬಹುದೆಂದು ಹೇಳಿದರೆ, ಮೂರನೆಯ ಲಿಯೋ ವಿವಾಹ ಮುರಿಯಲಾಗದ ದೈವಿಕ ಸಂಬಂಧ ಎಂದು ಚರ್ಚಿನ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಕಾನೂನು ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿದ. ವೇಶ್ಯಾವೃತ್ತಿಯನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಮರಣದಂಡನೆಯನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಕೆಲವು ಅಪರಾಧ ಮಾಡಿದವರಿಗೆ ಮೂಗು ಮತ್ತು ಕೈಯನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಲಾಗುತಿತ್ತು. ಅಪರಾಧ ಕಾನೂನಿನ ಮೇಲೆ ಚರ್ಚಿನ ಪ್ರಭಾವವಿದ್ದಿತು.

ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತ ಕ್ರಮ ರೋಮನ್ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದರೂ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳುಂಟಾದವು. ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿನದು. ಹೊಸ ಹೊಸ ವಿಭಾಗಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ, ಅವರ ಅಧಿಕಾರಗಳ ವ್ಯಾಪ್ತಿ, ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆ ಇವೆಲ್ಲ ಕೆಲವು ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ನಗರ ಆಡಳಿತ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿತ್ತು. ಪೊಲೀಸ್ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿತ್ತು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಥೀಮ್ಸ್‌ಗಳೆಂಬ ಮಿಲಿಟರಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಿದ್ದವು. ರಕ್ಷಣೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇವು ಆವಶ್ಯಕವಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಗವರ್ನರುಗಳು ಮಿಲಿಟರಿ ಹಾಗೂ ನಾಗರಿಕ ಆಡಳಿತಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ದರ್ಜೆಯ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳಿದ್ದವು. ಅಂತಿಮವಾದ ಅಪೀಲು ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಗರದಲ್ಲಿ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ 4 ಇಂಪೀರಿಯಲ್ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳಿದ್ದವು. ನ್ಯಾಯಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿನ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದಿತು. ಧಾರ್ಮಿಕ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳಿದ್ದುವು. ಸರ್ಕಾರ–ಚರ್ಚುಗಳ ನಡುವೆ ನಿಕಟ ಬಾಂಧವ್ಯ ಕೊನೆಯವರೆಗಿತ್ತು.

ಭೂಕಂದಾಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಆದಾಯವಾಗಿದ್ದಿತು. ಕಂದಾಯವನ್ನು ನಿಗದಿ ಮಾಡುವಾಗ, ಭೂಮಿಯ ಸಾರ, ಉತ್ಪನ್ನ, ಹೂಡಿದ ಬಂಡವಾಳ ಮೊದಲಾದವನ್ನು ಗಣನೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನಗರದ ಜನರ ಮೇಲೆ ನೇರವಾದ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆಮದು–ರಫ್ತು ಸುಂಕದಿಂದ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆದಾಯ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಭೂಮಿಯ ಒಡೆತನಕ್ಕೆ ಮಾನ್ಯತೆಯಿತ್ತು. ಮಿಲಿಟರಿ ಸೇವೆಗಾಗಿ ಸರ್ಕಾರ ಜಹಗೀರುಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿತ್ತು. ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಠಗಳಿಗೂ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಸೈನ್ಯ ಶಿಸ್ತಿಗೆ ಹೆಸರಾಗಿತ್ತು. ಸಮರ ವಿಜ್ಞಾನದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗಮನ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ದೇಹಬಲದ ಜೊತೆಗೆ ಬುದ್ಧಿಯ ಉಪಯೋಗ ಮುಖ್ಯ ಎಂಬುದು ಅಂದಿನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ನೌಕಾದಳದ ಆಡಳಿತಕ್ಕೂ ಗಮನ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ವಿದೇಶ ವ್ಯವಹಾರ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಸರ್ಕಾರದ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಸಾಧನ. ಅನಾಗರಿಕ ಜನಾಂಗದವರೊಡನೆ ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದರ ಮೂಲಕ ಅವರ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುವ ತಂತ್ರವನ್ನು ಬಳಸಲಾಯಿತು. ರಾಜತಂತ್ರದ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು.

ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚು ಬಹುಮುಖ್ಯ ಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಿತ್ತು. ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ಅದಕ್ಕೆ ತಲೆಬಾಗಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಚರ್ಚಿನ ರಕ್ಷಕನಾಗಿದ್ದು ಅದರ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿಯುತ್ತಿದ್ದ. ಚರ್ಚು ಮತ್ತು ಸರ್ಕಾರದ ನಡುವೆ ಸ್ಪರ್ಧೆಯಿರದೆ ಸಾಮರಸ್ಯವಿದ್ದಿತು. ಚರ್ಚಿನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಡಯೋನೀಸ್‌ಗಳೆಂಬ ವಿಭಾಗಗಳೂ ಪೇಟ್ರಿಯಾರ್ಕ್‌ಗಳೆಂಬ ಅಧಿಕಾರ ವರ್ಗಗಳೂ ಇದ್ದವು. ರೋಮನ್ ಮತ್ತು ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಚರ್ಚುಗಳನ್ನು ಒಂದು ಗೂಡಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ವಿಫಲವಾದವು. ಲ್ಯಾಟಿನ್‌ಗಿಂತ ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಚರ್ಚಿನ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಗರದ ಪೇಟ್ರಿಯಾರ್ಕ್ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಚರ್ಚಿನ ಮುಖಂಡನಾಗಿದ್ದ. ಚರ್ಚಿನ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ಕಿರೀಟಧಾರಣೆ ಮಾಡುವ ಅಧಿಕಾರ ಅವನಿಗಿತ್ತು. ಆತನ ಪ್ರಭಾವ ಅಧಿಕವಾಗಿದ್ದು ಬೇಕಾದರೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೇ ಬಹಿಷ್ಕಾರ ಹಾಕಬಹುದಾಗಿತ್ತು. 4ನೆಯ ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ 6ನೆಯ ಲಿಯೋ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಸಂಪ್ರದಾಯ ಶಿಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಬರುವುದು ಪೇಟ್ರಿಯಾರ್ಕ್‌ನ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿದ್ದಿತು. ದಾನ ದತ್ತಿಗಳ ಮೂಲಕ ಚರ್ಚಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಜಮೀನು ಸೇರಿದ್ದಿತು. ಚರ್ಚಿನ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ದರ್ಜೆಯ ಪುರೋಹಿತ ವರ್ಗದವರನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಸಮಾಜ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾದದ್ದು. ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಚೌಕಟ್ಟು ಎಲ್ಲ ಜನಾಂಗದವರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿರುವ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದಿತು. ಗ್ರೀಕೊ–ರೋಮನ್ ಪರಂಪರೆಯ ಮೇಲೆ ಸಮಾಜದ ರಚನೆ ರೂಪಗೊಂಡಿದ್ದಿತು. ಏಷ್ಯದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಈ ಸಮಾಜದ ಮೇಲೆ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಗರ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಅದು ಪ್ರಪಂಚದ ವ್ಯಾಪಾರದ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ನಾಣ್ಯ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ನಾಣ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಐಶ್ವರ್ಯ, ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಿತ್ತು. ಕಲೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಗಳು ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದವರಿಂದ ಪೋಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್

ಪಂಡಿತರು ಗ್ರೀಕ್ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಬಂದರು. ಮುಂದೆ ಇವರೇ ಯುರೋಪಿನ ಪುನರುಜ್ಜೀವನಕ್ಕೆ (15ನೆಯ ಶತಮಾನ) ತಳಹದಿ ಹಾಕಿದರು. ಬೈಜ಼ಾಂಟೀಯನ್ ಆಡಳಿತದ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಮುಂದೆ ಯುರೋಪಿನ ಅನೇಕ ಜನಾಂಗದವರಿಗೆ ಮಾದರಿಯಾದವು. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ಈ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಗ್ರೀಕೋ–ರೋಮನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಿತು. (ಎಸ್.ಕೆ.ಎಸ್.)

ಬೈಬಲ್: ಕ್ರೈಸ್ತರ ಪವಿತ್ರ ಗ್ರಂಥ. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ 72 ಗ್ರಂಥಗಳ ಸಂಪುಟ. ಕೆಥೊಲಿಕರಲ್ಲದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಪಂಥಗಳು ಕೇವಲ 66 ಗ್ರಂಥಗಳಷ್ಟನ್ನೇ ಬೈಬಲಿನ ಪ್ರಮಾಣ ಗ್ರಂಥಗಳೆಂದು ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತವೆ; ಉಳಿದ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಅಪಾಕ್ರಿಫ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆ ಮತ್ತು ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆ ಬೈಬಲಿನ ಎರಡು ಭಾಗಗಳು. ಇವು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಹಾಗೂ ಕ್ರಿಸ್ತನ ಮತ್ತು ತರುವಾಯದ ಅವಧಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸುತ್ತವೆ.

ಮೂಲತಃ ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಹೆಚ್ಚಿನ ಭಾಗವನ್ನು ಹೀಬ್ರು ಭಾಷೆಯಲ್ಲೂ ಉಳಿದ ಸ್ವಲ್ಪಭಾಗ ಮತ್ತು ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯನ್ನು ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲೂ ಬರೆಯಲಾಯಿತು. ಬೈಬಲಿನ ವಿವಿಧ ಗ್ರಂಥಗಳ ಕರ್ತೃ ಮತ್ತು ಕಾಲಗಳ ಬಗೆಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ತಿಳಿವಳಿಕೆ ಇಲ್ಲ. ಕೆಲವು ಕರ್ತೃಗಳ ಹೆಸರು ಮತ್ತು ಕಾಲ ಸಾಕಷ್ಟು ಸ್ಪಷ್ಟವೇ ಇವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಪತ್ರಗಳ ಕರ್ತೃ ಪೌಲ್. ಆದರೆ ಹಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬರೆದವ ಅದರ ಕರ್ತೃವೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದ್ದವನ ಶಿಷ್ಯನೋ ಶಿಷ್ಯ ಪರಂಪರೆಯವನೋ ಆಗಿರಬಹುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಜಾನ್ ಬರೆದುದು ಎಂದು ಭಾವಿಸಲಾದ ಪ್ರಕಟಣೆ ಗ್ರಂಥ ಮೂಲಭೂತವಾಗಿ ಜಾನನ ಪರಂಪರೆಯದೇ ಆಗಿದ್ದರೂ ಇದರ ಕರ್ತೃವೂ ಜಾನನ ಸುವಾರ್ತೆಯ ಮತ್ತು ಪತ್ರಗಳ ಕರ್ತೃವೂ ಒಂದೇ ವ್ಯಕ್ತಿ ಎನ್ನಲು ಆಗುವುದಿಲ್ಲ. ಐಸಾಯ ದೀರ್ಘದರ್ಶಿಯ (ಪ್ರಾಫೆಟ್) ಗ್ರಂಥದ ಹಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಅವನ ಶಿಷ್ಯರು ಸೇರಿಸಿದುದು ಎಂದು ತಿಳಿದಿದೆ ಇತ್ಯಾದಿ. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಗ್ರಂಥಗಳು, ಆಗಲೇ ರೂಪುಗೊಂಡು ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಹಲವು ಮೌಖಿಕ ಅಥವಾ ಲಿಖಿತ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಜೋಡಣೆಯಾಗಿವೆ. ಹೀಗೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.10ರಿಂದ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದತನಕ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಅವಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ರೂಪುಗೊಂಡ ನಾಲ್ಕು ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಹಲವು ಬಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಿಳಿತಗೊಂಡು ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಮೊದಲ ಐದು ಗ್ರಂಥಗಳು ಮೈದಳೆದುವು. ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಗ್ರಂಥಗಳ ಲೇಖಕರು ಅಥವಾ ಸಂಪಾದಕರು ಯೇಸುವಿನ ಶಿಷ್ಯರು ಅಥವಾ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಮೊದಲ ಅನುವರ್ತಿಗಳು. ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಗ್ರಂಥಗಳ ಲೇಖಕರು ಅಥವಾ ಸಂಪಾದಕರು ಇಸ್ರೇಲ್ ಜನಾಂಗದ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಾಯಕರು ಅಥವಾ ಶ್ರದ್ಧಾಳುಗಳು. ಪ್ರ.ಶ. ಮೊದಲನೆಯ ಶತಮಾನದೊಳಗೆ ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಗ್ರಂಥಗಳು ಈಗಿರುವ ರೂಪಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದುವು. ಹಳೆಯ ಒಡಂ ಬಡಿಕೆಯ ಘಟನೆಗಳು (ಲೋಕಸೃಷ್ಟಿಯ ವಿಚಾರವನ್ನುಳಿದು) ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಅವು ಲಿಖಿತರೂಪಕ್ಕೆ ಬಂದಿರುವುದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.10ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದೀಚೆಗೆ.

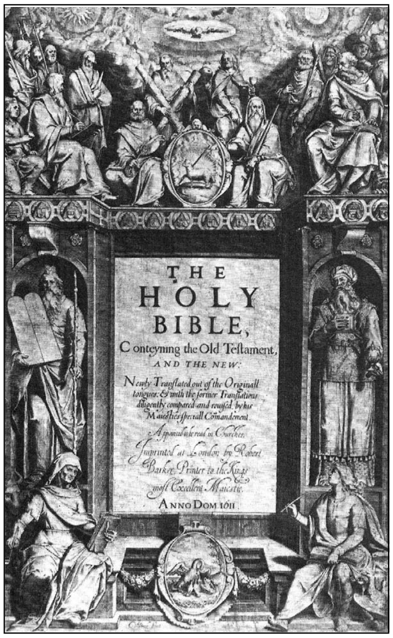

ಬೈಬಲ್‌ನ ಮುಖಪುಟ

ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಲೋಕಸೃಷ್ಟಿಯ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಅನಂತರದ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ, ಇಸ್ರೇಲ್ ಜನತೆ ರೂಪುಗೊಂಡು, ಅವರನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ತನ್ನ ಜನತೆ ಎಂದು ದೇವರು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿದುದು, ಅವರು ತನಗೆ ನಿಷ್ಠೆ ತೋರಿಸಬೇಕು, ಅದಕ್ಕೆ ತಾನು ನೀಡುವ ಪ್ರತಿಫಲ ಏನು ಇವನ್ನು ಕುರಿತ ವಿಚಾರವುಂಟು. ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಇಸ್ರೇಲ್ ಜನ ದೇವರನ್ನು ಮರೆತು ಅನ್ಯ ದೈವಗಳ ಮೊರೆಹೊಕ್ಕಾಗ ಮತ್ತು ಅನಾಚಾರದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದಾಗ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರು ಮತ್ತು ದೀರ್ಘದರ್ಶಿಗಳು ಅವರ ತಪ್ಪುಗಳನ್ನು ಖಂಡಿಸಿ ಅವರು ಸರಿದಾರಿಗೆ ಬರುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ಇದಲ್ಲದೆ ಜ್ಞಾನಸಾಹಿತ್ಯವೆಂಬ (ವಿಸ್ಡಮ್ ಲಿಟರೇಚರ್) ವರ್ಗದ ಗ್ರಂಥಗಳು ಸಹ ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಪುರಾತನ ಪ್ರಾಚ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರಕಾರದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಬೈಬಲಿನ ಜ್ಞಾನಸಾಹಿತ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಬದುಕಿನ ಜಂಜಾಟಗಳಿಗೆ ಮಾನವನ ಅನುಭವವೇ ಪರಿಹಾರ ಕೊಡುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ತತ್ತ್ವಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತನೆಗಳು (ಸಾಲ್ಮ್ಸ್), ಪರಮಗೀತೆ (ಸಾಂಗ್ ಆಫ್ ಸಾಂಗ್ಸ್) ಎಂಬ ಸುಂದರ ಕಾವ್ಯವೂ ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಉಂಟು. ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ನಾಲ್ಕು ಸುವಾರ್ತೆಗಳು ಯೇಸುವಿನ ಜೀವನ ಮತ್ತು ಬೋಧನೆಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಮೂರು ಸುವಾರ್ತೆಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧ ವಿಶೇಷಗಳ ದೆಸೆಯಿಂದ ಅವು ಸಿನಾಪ್ಟಿಕ್ ಸುವಾರ್ತೆಗಳು ಎನಿಸಿವೆ. ಅಪೋಸ್ತಲರ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ನವಜಾತ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭೆಯ (ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಚರ್ಚ್) ಚಿತ್ರಣವುಂಟು. 1 ಸೇಂಟ್ ಪೌಲ್ ಮತ್ತು ಇನ್ನು ಕೆಲವರು ಹೊಸತಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಮುದಾಯಗಳಿಗೆ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಕುರಿತೋ ಒಟ್ಟು ಬೋಧನಾತ್ಮಕವಾಗಿಯೋ ಬರೆದ ಪತ್ರಗಳೇ ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಪತ್ರಗಳು. ವಿರೋಧಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಹುರುಪು ತುಂಬಲು ಬರೆದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರಕಾರದ ಗ್ರಂಥವೇ ಪ್ರಕಟಣೆ. ದೇವರ ಕಡೆಯವರು ಸದ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಿಂಸೆಗೊಳಗಾದರೂ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ವಿಜಯವನ್ನೂ ಮಹಿಮೆಯನ್ನೂ ಪಡೆಯುತ್ತಾರೆ ಎಂದು ಇದರಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.

ಇಸ್ರೇಲಿನ ವೃತ್ತಾಂತವೂ ಯೇಸುವಿನ ಹಾಗೂ ಕ್ರೈಸ್ತಸಭೆಯ ವೃತ್ತಾಂತವೂ ಚಾರಿತ್ರಿಕವೇ. ಆದರೆ ಅವು ನಾವು ತಿಳಿದಿರುವಂಥ ಚರಿತ್ರೆ ಅಂದರೆ ವಾಸ್ತವ ಘಟನೆಗಳ ಕಾಲಕ್ರಮಾನುಗತ ದಾಖಲೆ ಅಲ್ಲ. ಬೈಬಲಿನ ಲೇಖಕರು ತಮ್ಮ ಜನತೆಯ ಚರಿತ್ರೆಯೆಂದರೆ ದೇವರು ಮತ್ತು ತಮ್ಮ ನಡುವೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಒಪ್ಪಂದದ ದೇವರ ಆಹ್ವಾನ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ಉತ್ತರ, ದೇವರ ವಾಗ್ದಾನ ಮತ್ತು ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನಲ್ಲಿ ಅದರ ನೆರವೇರುವಿಕೆ ಎಂದೇ ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ತಮ್ಮ ಜನತೆಯ ಮತ್ತು ಕ್ರೈಸ್ತಸಭೆಯ ವೃತ್ತಾಂತವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. ಈ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಯೇ ಅವರಿಗೆ ಮುಖ್ಯವಾಯಿತಲ್ಲದೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ದೇಶ ಕಾಲ ಘಟನೆಗಳ ಖಚಿತತೆಗಳಲ್ಲ. ಹಳೆಯ ಹಾಗೂ ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ವೃತ್ತಾಂತಗಳ ಚಾರಿತ್ರಿಕತೆಗೆ ಲೌಕಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಬಾಹ್ಯ ಆಧಾರಗಳು ಖಂಡಿತ ಇವೆ. ಆದರೆ ಲೌಕಿಕ ಚರಿತ್ರೆಗೂ ಬೈಬಲಿನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚರಿತ್ರೆಗೂ ಕಂಡುಬರುವ ವಿರೋಧಾಭಾಸಗಳು. ಪುನರಾವರ್ತನೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಅರ್ಥವಿಸುವುದು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅವನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಬೈಬಲ್ ಅನುವಾದ: ಬೈಬಲ್ ಭಾಗಗಳು ಒಂದು ಸಾವಿರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಭಾಷೆಗಳಿಗೂ ಸಮಗ್ರ ಬೈಬಲ್ ಇನ್ನೂರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಭಾಷೆಗಳಿಗೂ ಅನುವಾದಗೊಂಡಿವೆ. ಬೈಬಲಿನ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಕನ್ನಡಾನುವಾದ 1809ರಲ್ಲಿ ಆಯಿತು. ಆ ವರ್ಷ ಬಂಗಾಲದ ಶ್ರೀರಾಮಪುರದಲ್ಲಿ ವಿಲಿಯಮ್ ಕೇರಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ 4 ಸುವಾರ್ತೆಗಳ ಅನುವಾದ 1812ರ ಬೆಂಕಿ ಆಕಸ್ಮಿಕದಲ್ಲಿ ನಷ್ಟವಾಯಿತು. 1823ರಲ್ಲಿ ಅವೇ ಸುವಾರ್ತೆಗಳ ಅನುವಾದವನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ ಕೇರಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಈ ಆವೃತ್ತಿ ಲಭ್ಯವಿದೆ.

ಬೈಬಲಿನ ಸಂದೇಶ: ದೇವರು ಪ್ರೀತಿಯೇ ಆಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಇದೇ ಬೈಬಲಿನ ಮುಖ್ಯ ಆಶಯ. ಈ ಪ್ರೀತಿ ಶ್ರೀಮಂತ, ಸಮೃದ್ಧ, ಶಾಶ್ವತ ಹಾಗೂ ಭಾವಾರ್ದ್ರವಾದುದು. ಚಾರಿತ್ರಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾದ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನಲ್ಲಿ ಇದು ಪರಿಪೂರ್ಣವಾದ ಮೂರ್ತ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಮಾನವನ ಮೇಲೆ ದೇವರು ಇಟ್ಟಿರುವ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ದಿವ್ಯದರ್ಶಿಗಳ ವಚನಗಳು ವರ್ಣಿಸುತ್ತವೆ. ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪವಿಲ್ಲದ ತೊಂಬತ್ತೊಂಬತ್ತು ನೀತಿವಂತರಿಗಿಂತ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪ ಪಡುವ ಒಬ್ಬ ಪಾಪಿಷ್ಠನನ್ನು ಕಂಡರೆ ಸ್ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಭ್ರಮವಿರುತ್ತದೆ ಎಂದು ಯೇಸು ಹೇಳಿದ, ಈ ಪ್ರೀತಿಯಿಂದ ಆತ ಮನುಷ್ಯರ ಅಗತ್ಯಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸುತ್ತಾನೆ. ಅತ್ಯಂತ ಆತ್ಮೀಯತೆ, ಕಳಕಳಿ, ಮಮತೆಗಳಿಂದ ಅವರನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ ತನಗೆ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುವುದೆಂದರೆ ತಾನು ವಿಧಿಸಿದ ಈ ಹತ್ತು ಆಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸುವುದು ಎಂದು ದೇವರು ಹೇಳಿದ್ದ. ಏಕೈಕ ನಿಜ ದೇವರನ್ನು ಆರಾಧಿಸಬೇಕು, ಅವನ ಹೆಸರನ್ನು ವ್ಯರ್ಥವಾಗಿ ಬಳಸಬಾರದು, ಅವನಿಗೆ ಪೂಜ್ಯವಾಗಿದ್ದ ದಿನವನ್ನು ಯೋಗ್ಯವಾಗಿ ಆಚರಿಸಬೇಕು; ತಂದೆತಾಯಿಗಳನ್ನು ಗೌರವಿಸಬೇಕು, ಕೊಲಬೇಡ, ವ್ಯಭಿಚಾರ ಮಾಡಬೇಡ, ಕಳಬೇಡ, ಸುಳ್ಳು ಸಾಕ್ಷಿ ಹೇಳಬೇಡ, ಪರರ ಸ್ವತ್ತನ್ನು ಬಯಸಬೇಡ, ಪರರ ಪತ್ನಿಯನ್ನು ಬಯಸಬೇಡ. ಇವೆಲ್ಲ ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ಆಜ್ಞೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾಗುತ್ತವೆ. ದೇವರನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸಬೇಕು ಮತ್ತು ತನ್ನಂತೆ ಪರರನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸಬೇಕು.

ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವುದನ್ನೇ ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಲು ಬಂದವನು ತಾನು ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತ, ತನ್ನನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸುವುದೆಂದರೆ ತಾನು ವಿಧಿಸಿದ ಆಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸುವುದು ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಿದ್ದ. ನೀವು ನನ್ನನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸುವುದಾದರೆ ನಾನು ವಿಧಿಸಿದ ಆಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸುವಿರಿ ಎಂದು ಹೇಳುವ ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಹತ್ತು ಆಜ್ಞೆಗಳೂ ಸೇರಿದ್ದವು ಎನ್ನುವುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ಅವಲ್ಲದೆ ಹೊಸದಾದ ಒಂದು ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಯೇಸು ವಿಧಿಸಿದ್ದ. ಹೊಸದೊಂದು ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ನಾನು ನಿಮಗೆ ಕೊಡುತ್ತೇನೆ, ಒಬ್ಬರನ್ನೊಬ್ಬರು ಪ್ರೀತಿಸಿ; ನಾನು ನಿಮ್ಮನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸಿದಂತೆಯೇ ನೀವು ಒಬ್ಬರನ್ನೊಬ್ಬರು ಪ್ರೀತಿಸಿರಿ. ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಹತ್ತು ಆಜ್ಞೆಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನದನ್ನು ಪ್ರೀತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಈ ಆಜ್ಞೆ ಅಪೇಕ್ಷಿಸುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಅವನ್ನು ಪರಿಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಅನುಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ತರುವುದರಿಂದ ಮಾನವನ ಆಂತರ್ಯ ಎಲ್ಲ ಬಂಧನಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ, ಅವನು

ಪವಿತ್ರಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ, ದೈಹಿಕ ವ್ಯಾಮೋಹದ ಕೆಟ್ಟ ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ವರ್ಜಿಸುತ್ತಾನೆ. ಪ್ರೀತಿ, ಆನಂದ, ನೆಮ್ಮದಿ, ಸಹನೆ, ದಯೆ, ಒಳ್ಳೆಯತನ, ನಿಷ್ಠೆ, ಸೌಜನ್ಯ, ಸಂವಾದಿ ಸದ್ಗುಣ ಸಂಪನ್ನನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಈ ಬಗೆಯ ಆತ್ಮಶುದ್ಧಿ ಭಕ್ತನನ್ನು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆಯತ್ತ ನಡೆಸುತ್ತದೆ. ಲೌಕಿಕದಲ್ಲಿ ನೀತಿವಂತನಾಗಿದ್ದು ಪುರಾತತ್ತ್ವದ ಅತಿ ಸನಿಹದಲ್ಲಿಯೇ ಅವನು ಬಾಳುತ್ತಾನೆ. ಪ್ರೀತಿಯೇ ಇದಕ್ಕೆಲ್ಲ ಮೂಲ. ನನ್ನ ಪ್ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಂಡು ಇರಿ ಎಂದು ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತ ಆಹ್ವಾನಿಸಿದುದೇ ಬೈಬಲಿನ ಸಂದೇಶ. (ಇ.ಎನ್.ಎಸ್.ಜೆ.)

ಬೋರಬದೂರ್: ಇಂಡೊನೇಷ್ಯದ ಮಧ್ಯ ಜಾವದ್ವೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬೌದ್ಧ ಸ್ಮಾರಕ ಕ್ಷೇತ್ರ, ಮಾಗಲಾಂಗಿನ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸು.16 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲೂ ಜಾಕ್‌ಯಕಾರ್ತದ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ ಸು.28ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲೂ ಇದೆ. ಈ ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪ ಸು.800–850ರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸುಮಾತ್ರದ ಶೈಲೇಂದ್ರ ರಾಜಮನೆತನದವರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದೆಂದು ಹೇಳುವರು. ಹಾಗೆಯೇ ಈ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಸು. 825ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಮೂವತ್ತು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿ ಮುಗಿಸಿದರೆನ್ನುವರು. ಭಾರತದ ಸಾಂಚಿ, ಸಾರನಾಥ, ಭಟ್ಟಿಪ್ರೋಲು ಮತ್ತು ನಾಗಾರ್ಜುನ ಕೊಂಡ ಹಾಗೂ ಸನ್ನತಿಗಳ ಸ್ತೂಪಕ್ಕೂ ಬೋರಬದೂರಿನ ಈ ಬೃಹತ್‌ಸ್ತೂಪಕ್ಕೂ ಅನೇಕ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಇರುವುದನ್ನು ತಜ್ಞರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಬೋರಬದೂರಿನ ಸ್ತೂಪ ಮೂಲತಃ ಬುದ್ಧನ ಅವಶೇಷಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗೆಂದು ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮತ್ತು ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ

ಬೃಹತ್ ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪ

ಅಂಡಾಕಾರದ ಸಮಾಧಿ, ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ವಾಸ್ತು ಪುರುಷ ಮಂಡಲ ಎಂಬ ಮೂರು ವಿಧಾನಗಳನ್ನೂ ಸಮೀಕರಿಸಿ ಕಟ್ಟಿದ ಕಟ್ಟಡ. ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಹಾಗೂ ಅನಂತರದ ಭಾರತೀಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಪ್ರಭಾವ ಇದರಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಸುಮಾರು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಗಿಡಗಂಟೆ ಕಿತ್ತು 1907–11ರಲ್ಲಿ ಡಚ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಹಾಳಾಗಿದ್ದ ಈ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ದುರಸ್ತಿ ಮಾಡಿಸಿ ಮತ್ತೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದರು.

ಬೋರಬದೂರಿನ ಸ್ತೂಪದ ಕಟ್ಟಡ ಬೆಟ್ಟದ ತಪ್ಪಲಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸೌಂದರ್ಯ ತಂತಾನೆ ಒಡಗೂಡಿದೆ. ಸ್ತೂಪದ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಹಸುರು ಗದ್ದೆಗಳೂ ಜೀವಂತ ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿಗಳೂ ಇವೆ. ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿಗಳು ಉಗುಳಿದ ಲಾವಾರಸ ಶಿಲೆಗಳನ್ನೇ ಈ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದರ ಮೇಲೆ ಒಂದರಂತೆ ಕಿರಿದಾಗುತ್ತ ಹೋಗುವ ಒಂಬತ್ತು ಹಂತಗಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಇದರ ಮೊದಲ ಆರು ಹಂತಗಳು ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿಯೂ ಮೇಲಿನ ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿಯೂ ಇವೆ. ಮೇಲ್ಗಡೆ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಘಂಟಾಕೃತಿಯ ಸ್ತೂಪವಿದೆ. ಮೇಲಕ್ಕೆ ಏರಲು ನಾಲ್ಕು ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲೂ ಮೆಟ್ಟಲುಗಳನ್ನು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಚೌಕಾಕಾರದ ಮಾಳಿಗೆಯ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಪಂಚರೀತಿಯ ಆರಾಧನಾ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮಾಳಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಎಪ್ಪತ್ತೆರಡು ಘಂಟಾಕಾರದ ಕಿರುಸ್ತೂಪಗಳಿವೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ವಾಣ ಸ್ಥಿತಿಗೇರುವ ಹಂತಗಳು, ಜೀವನದಲ್ಲಿಯ ಸುಕೃತ ದುಷ್ಕೃತಿಗಳು, ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಜಾತಕಕಥೆಗಳು–ಇವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು ವಿಶೇಷತಃ ಮಹಾಯಾನ ಬೌದ್ಧಪಂಥದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿವೆ. ಸು.500 ಬುದ್ಧಶಿಲ್ಪಗಳೂ 1,300ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಿಲ್ಪಫಲಕಗಳೂ ಇರುವ ಬೋರಬದೂರಿನ ಸ್ತೂಪ ಭವ್ಯತೆಯ ಅನುಭವವನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಯುನೆಸ್ಕೊ ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತದ ಬಿಹಾರ್ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿಯ ಕೇಸರಿಯ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಬೋರಬದೂರ್ ಸ್ತೂಪದಷ್ಟೆ ದೊಡ್ಡದಾಗಿರುವ ಆದರೆ ಜೀರ್ಣವಾದ ಸ್ತೂಪವೊಂದನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎಸ್.ಜೆ.ಎ.)

ಬೋಸ್, ಜಗದೀಶಚಂದ್ರ: 1858–1937. ಭೌತ ಮತ್ತು ಸಸ್ಯವಿಜ್ಞಾನ ಎರಡ ರಲ್ಲಿಯೂ ಮೂಲಭೂತ ಸಂಶೋಧನೆ ಮಾಡಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮನ್ನಣೆಗಳಿಸಿದ ಮಹಾ ವಿಜ್ಞಾನಿ.

ಇವರು ಬಂಗಾಲದ ಮೈಮೇನ್‌ಸಿಂಗ್ (ಈಗಿನ ಬಾಂಗ್ಲಾ ದೇಶ) ಎಂಬಲ್ಲಿ 1858 ನವೆಂಬರ್ 30ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ಭಗವಾನಚಂದ್ರರು ಫರೀದಪುರದಲ್ಲಿ ಉಪವಿಭಾಗಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ತಾಯಿ ಗೃಹಿಣಿಯಾಗಿದ್ದು, ವಿಶಾಲಮನೋಭಾವದ ಮಹಿಳೆ. ಜಗದೀಶಚಂದ್ರರೇ ಮುಂದೆ ಬರೆದಂತೆ ತಾವು ಶಾಲಾ ಬಾಲಕರಾಗಿದ್ದಾಗ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯಕುಲದ ತಮ್ಮ ಗೆಳೆಯರನ್ನು ಮನೆಗೆ ಕರೆದುಕೊಂಡು ಹೋದಾಗ ಅವರ ತಾಯಿ ಯಾವ ಭೇದವನ್ನು ಮಾಡದೆ ಮಾತೆಯ ಮಮತೆ ತೋರುತ್ತಿದ್ದರಂತೆ. ಆಗ ಇವರ ಮೇಲೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ ವ್ಯಕ್ತಿ ಇವರ ತಂದೆ. ಮಗು ಜಗದೀಶನನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಸೆರೆಮನೆಯಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಗಿ ಬಂದಿದ್ದ ಒಬ್ಬ ಡಕಾಯಿತನನ್ನು ನಿಯಮಿಸಿ ಆ ಡಕಾಯಿತನನ್ನು ಸುಧಾರಿಸಿದ ಅಸಾಧಾರಣ ವ್ಯಕ್ತಿ ಭಗವಾನಚಂದ್ರರು.

ಜಗದೀಶಚಂದ್ರ ಬೋಸರು ಕಲ್ಕತ್ತದ ಸೇಂಟ್ ಜೇವಿಯರ್ಸ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಓದಿ ಪದವೀಧರರಾದರು. ಆಗಿನ ಇತರ ಪ್ರತಿಭಾಶಾಲಿ ತರುಣರಂತೆ ಇವರು ಕೂಡ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೋಗಿ ಐ.ಸಿ.ಎಸ್ ಪರೀಕ್ಷೆ ಕಟ್ಟಬೇಕೆಂದು ಯೋಚಿಸಿದರು. ಇವರ ತಂದೆಗೆ ಮಗ ತಮ್ಮಂತೆ ಸರಕಾರದ ಗುಲಾಮನಾಗುವುದು ಇಷ್ಟವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಮಗನಿಗೆ ವೈದ್ಯಕೀಯ ಅಥವಾ ವಿಜ್ಞಾನ ವೃತ್ತಿ ಸೇರಲು ಸೂಚಿಸಿದರು. ಅದರಂತೆ ಬೋಸರು 1880ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿನ ಮೆಡಿಕಲ್ ಕಾಲೇಜಿನ ವೈದ್ಯಕೀಯ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿ ಸೇರಿದರು. ಮೊದಲನೆಯ ವರ್ಷ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಸುಗಮವಾಗಿ ಕಳೆಯಿತು. ಆದರೆ ಇವರಿಗೆ ಬಾಲಕರಾಗಿದ್ದಾಗ ಅಂಟಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಕಾಲಾ ಅಜಾರ್ ಎಂಬ ಜ್ವರ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಮರುಕಳಿಸಿ ಬಾಧಿಸತೊಡಗಿದಾಗ ವೈದ್ಯಕೀಯ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್‌ಗೆ ಹೋಗಿ ವಿಜ್ಞಾನದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾದರು. 1884ರಲ್ಲಿ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಬಿ.ಎ. ಮತ್ತು ಲಂಡನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಬಿ.ಎಸ್.ಸಿ. ಪದವಿ ಪಡೆದರು (1885).

ತಾಯಿನಾಡಿಗೆ ಮರಳಿದ ಬೋಸ್ ಕಲ್ಕತ್ತದ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಭೌತವಿಜ್ಞಾನದ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ವೃತ್ತಿ ಜೀವನ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವರ್ಣಭೇದದ ನೀತಿ ಇವರನ್ನು ಬಹಳವಾಗಿ ಕಾಡಿತು. ಸರಿಸಮಾನ ಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಬಿಳಿಯ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರ ಮೂರನೆಯ ಎರಡರಷ್ಟು (2/3) ವೇತನ ಮಾತ್ರ ಭಾರತೀಯ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿತ್ತು. ಇವರು ಇದನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ ಸಂಬಳರಹಿತವಾಗಿ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ದುಡಿದರು. ಇದೇ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮಪುರದ ದುರ್ಗಾಮೋಹನದಾಸರ ಮಗಳಾದ ಅಬಲಾರವರೊಡನೆ ಬೋಸರ ವಿವಾಹವಾಯಿತು (1887). ಅಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಅಬಲಾದೇವಿ ಮೆಡಿಕಲ್ ಕಾಲೇಜಿನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಿಯಾಗಿದ್ದರೆಂಬ ಸಂಗತಿ ಇಂದು ಅಚ್ಚರಿ ಮೂಡಿಸುವಂತಿದೆ. ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಕಾಲೇಜಿನ ಪ್ರಿನ್ಸಿಪಾಲ್ ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾ ಇಲಾಖೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕ ಆಗಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಬೋಸರ ಪ್ರತಿಭೆ ಮತ್ತು ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಗಮನಿಸಿ ಇವರ ಆತ್ಮೀಯ ಮಿತ್ರನಾದ. ಬ್ರಿಟಿಷರಿಂದ ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಆಗುತ್ತಿದ್ದ ಅವಮಾನದ ವಿರುದ್ಧ ಗಳಿಸಿದ ನೈತಿಕ ಜಯದ ಕುರುಹಾಗಿ ಬೋಸರಿಗೆ ಹಿಂದಿನ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ವೇತನ ಪಾವತಿಯಾಯಿತು.

ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗೆ ಪ್ರಯೋಗಾಲಯದ ಸೌಕರ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ಹಲವು ವರ್ಷಗಳ ಪ್ರಯತ್ನಾನಂತರ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಪ್ರಯೋಗಾಲಯ ಮಂಜೂರಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿಯೇ ಇವರು ಭೌತವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಇವರ ಮೆಚ್ಚಿನ ಕ್ಷೇತ್ರ ವಿದ್ಯುತ್ ತರಂಗಗಳದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಮ್ಯಾಕ್ಸ್‌ವೆಲ್ಲನ ವಿದ್ಯುತ್‌ಕಾಂತ ಕ್ಷೇತ್ರದ ತತ್ತ್ವಪ್ರಕಟವಾಗಿ ಎರಡು ದಶಕಗಳಾಗಿತ್ತು. ಹರ್ಟ್ಸ್ ಮೊದಲಾಗಿ ಅನೇಕ ಪ್ರಥಮ ದರ್ಜೆಯ ಭೌತವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ವಿದ್ಯುತ್‌ಕಾಂತೀಯ ಅಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದ ಕಾಲವದು. ಸ್ಫಟಿಕಗಳಿಂದ ವಿದ್ಯುತ್ ತರಂಗಗಳ ಧ್ರುವೀಕರಣ ಎಂಬ ಇವರ ಪ್ರಥಮ ಸಂಶೋಧನಪ್ರಬಂಧ 1895ರಲ್ಲಿ ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ದಿ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಬೆಂಗಾಲ್ ಪ್ರತಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ವಿದ್ಯುತ್ ವಕ್ರೀಭವನ ಸೂಚ್ಯಾಂಕಗಳ ನಿರ್ಣಯ ಎಂಬ ಎರಡನೆಯ ಸಂಶೋಧನ ಪ್ರಬಂಧ ಎಲೆಕ್ಟ್ರಿಷಿಯನ್ ಎಂಬ ಪ್ರತಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದಾಗ ಬೋಸರ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಮಹತ್ತ್ವದ ತಿರುವು ದೊರೆಯಿತು. ಲಂಡನ್ನಿನ ರಾಯಲ್ ಸೊಸೈಟಿ ಇವರ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಮನ್ನಣೆಕೊಟ್ಟು ಆ ಲೇಖನವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿತಲ್ಲದೇ ಬೋಸರಿಗೆ ಸಂಶೋಧನೆ ಮುಂದುವರಿಸಲು ಸಹಾಯಧನವನ್ನು ಮಂಜೂರು ಮಾಡಿತು. ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ತರುವಾಯ ಆಗಿನ ಬಂಗಾಲ ಸರಕಾರ ಸಹ ಬೋಸರಿಗೆ ಸಂಶೋಧನೆಗೆಂದು ಎಲ್ಲ ಅನುಕೂಲತೆಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು.

ಇಟಲಿಯ ಮಾರ್ಕೋನಿಯೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹಲವು ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಟೆಲಿಗ್ರಾಫ್ ಸಂದೇಶಗಳನ್ನು ತಂತಿಯ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೆಯೇ ಕಳುಹಿಸುವ ವಿಧಾನಗಳ ಕುರಿತು ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದ್ದರು. ಇದನ್ನು ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಕೀರ್ತಿ ಭಾರತೀಯ ವಿಜ್ಞಾನಿ ಬೋಸರಿಗೆ ಸಲ್ಲಬೇಕು. ಈ ಶೋಧನೆಯ ವಿವರವನ್ನು 1896ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿನ ರಾಯಲ್ ಸೊಸೈಟಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದಾಗ ಅದು ಮುಂದೆ ಇವರನ್ನು ಮೂರು ಬಾರಿ ಆಹ್ವಾನಿಸಿ ಗೌರವಿಸಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಲಂಡನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಇವರಿಗೆ ಡಾಕ್ಟರ್ ಆಫ್ ಸೈನ್ಸ್ ಪದವಿಯಿಂದ ಪುರಸ್ಕರಿಸಿತು.

ಭೌತವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಪ್ರಯೋಗಗಳಿಗೆ ಅವರಿಗೆ ಬೇಕಾಗಿದ್ದ ವಿದ್ಯುತ್ ತರಂಗಗಳನ್ನು ಉತ್ಪಾದಿಸಲು ಎಲೆಕ್ಟ್ರಿಕ್ ರೇಡಿಯೇಟಿವ್ ಎಂಬ ಉಪಕರಣವನ್ನು ಇವರು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಅದು 25ರಿಂದ 5 ಮಿಲಿ ಮೀಟರುಗಳಷ್ಟು ಹ್ರಸ್ವತರಂಗಗಳನ್ನು ವಿಕಿರಣ

ಗೊಳಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ತರಂಗಗಳ ಪ್ರಕಾಶಸದೃಶ ಭೌತಗುಣಧರ್ಮಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಇವರು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅಭ್ಯಸಿಸಿದರು. ಲಂಡನ್ನಿನ ರಾಯಲ್ ಸೊಸೈಟಿ ಉಪನ್ಯಾಸನೀಡಲು ಮೊದಲನೆಯ ಸಲ ಆಹ್ವಾನಿಸಿದಾಗ (1897) ಇವರು ಈಗಿನ ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ ಪ್ರೇಷಕ ಅಭಿಗ್ರಾಹಕಗಳೆರಡೂ ಇದ್ದ ಉಪಕರಣವನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದರು. ಇವರ ವಿದ್ಯುತ್ ತರಂಗಗಳ ಉಪಕರಣಗಳು ಪ್ರಸ್ತತರಂಗಗಳ ರೋಹಿತ ಮಾಪಕಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದುವು. ಅದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಇವರು ಯಾಂತ್ರಿಕ ಅಥವಾ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಪ್ರಚೋದನೆಗಳು ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಬಲ್ಲ ತಂತ್ರವನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದರು. ಬಹುಶಃ ಅವುಗಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸಂವೇದಿತ್ವವೇ ಬೋಸರನ್ನು ಜೀವಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ನಿಖರವಾಗಿ ಅಳೆಯುವಂತೆ ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿರಬೇಕು. ಕ್ರೆಸ್ಕೊಗ್ರಾಫ್ ಎಂಬ ಉಪಕರಣ ಹಾಗೂ ಸಸ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಸಂಕೋಚನ ವಿಕಸನಗಳನ್ನು ಅಳೆಯುವ ಸ್ಫೈಗ್ಮೊಗ್ರಾಫ್ ಯಂತ್ರಗಳು ಇವರ ಪ್ರಮುಖ ಆವಿಷ್ಕಾರಗಳು.

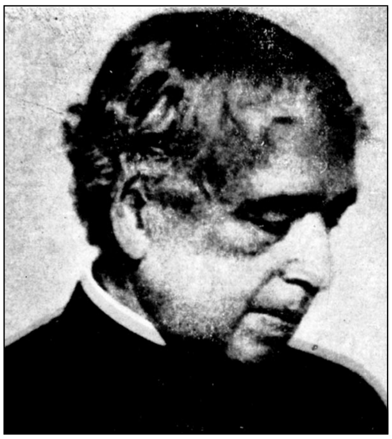

ಹತ್ತೊಂಬತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ವರ್ಷ ಬೋಸರ ಸಂಶೋಧನ ಕ್ಷೇತ್ರ ಭೌತವಿಜ್ಞಾನದಿಂದ ಜೀವ ವಿಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಬದಲಾವಣೆಗೊಂಡಿತು. ಇವರು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸಸ್ಯವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಭೌತವೈಜ್ಞಾನಿಕಮಾಪನ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಲು ತೊಡಗಿದರು. ಭೌತ ವಿಜ್ಞಾನಿ ಯೊಬ್ಬ ಹೀಗೆ ಜೀವವಿಜ್ಞಾನ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಾಲಿಟ್ಟಾಗ ಅಲ್ಲಿಯ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಇವರನ್ನು ಮುಕ್ತ ಹೃದಯದಿಂದ ಸ್ವಾಗತಿಸಲಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸದೆ ಇವರು ಸಸ್ಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿಯೇ ದೃಢವಾಗಿ ಬೇರೂರಿ ತಮ್ಮ ಅಪ್ರತಿಮ ಸಂಶೋಧನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿದರು. ನಿರ್ಜೀವ ವಸ್ತುಗಳೂ ಜೀವಿಗಳೂ ವಿದ್ಯುತ್ ಪ್ರೇರಣೆಗೆ ಒಳಗಾದಾಗ ಒಂದೇ ರೀತೀಯ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತವೆ. ಚಿಂತೆ, ಬಳಲಿಕೆ, ನೆನಪು ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸತುವು ಕೂಡ ಜೀವವಿದ್ದಂತೆಯೇ ವರ್ತಿಸಿದ್ದನ್ನು ತೋರಿಸಿ ಅವರು ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳನ್ನು ಬೆರಗುಗೊಳಿಸಿದರು.

ಮುಟ್ಟಿದರೆ ಮುನಿ ಅಥವಾ ನಾಚಿಕೆ ಮುಳ್ಳು ಸಸ್ಯದ ಒಂದು ತುದಿ ಮುಟ್ಟಿದರೆ ಅದರ ಎಲ್ಲ ಎಲೆಗಳೂ ಮುದುಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ಸಹಜ. ಈ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ಈ ಸಸ್ಯದಲ್ಲಿ ತೀವ್ರವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಯಾವುದೇ ಉಪಕರಣದ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೇ ಇಂಥ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಲ್ಲವು. ಉಳಿದ ಸಸ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಸಂಭವಿಸುವ ಈ ತೆರನಾದ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಬೋಸರು ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ವಿವಿಧ ಉಪಕರಣಗಳ ಸಹಾಯ ಬೇಕು. ಸಸ್ಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ಸಾಗಿಸಲು ವಿಶಿಷ್ಟ ನರಗಳಿವೆ. ಅವು ಕೂಡ ನೋವು ನಲಿವುಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಣಿಗಳಂತೆಯೆ ಅನುಭವಿಸುತ್ತವೆ. ಹೀಗೆ ಸಸ್ಯಜಗತ್ತಿಗೂ ಪ್ರಾಣಿ ಜಗತ್ತಿಗೂ ಹೋಲಿಕೆ ಮತ್ತು ಏಕತೆ ಇರುವುದನ್ನು ಬೋಸರು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ ಜೀವ ಭೌತವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಕ್ರಾಂತಿ ಉಂಟುಮಾಡಿದರು.

1897ರಲ್ಲಿ ಇವರು ರಾಯಲ್ ಸೊಸೈಟಿಯಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ ಉಪನ್ಯಾಸ ಎಲ್ಲರಿಂದಲೂ ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಪಡೆಯಿತು. ಆದರೆ ಸಸ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಗಳ ಏಕರೂಪಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ ಇವರ ಎರಡನೆಯ ಉಪನ್ಯಾಸ (1901) ಮಿಶ್ರ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಗೆ ಒಳಗಾಯಿತು. ಆಗ ವೈದ್ಯಶರೀರ ಕ್ರಿಯಾವಿಜ್ಞಾನದ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಜಾನ್‌ಸ್ಯಾಂಡರ್‌ಸನ್ ಎಂಬ ವಿಜ್ಞಾನಿಯ ನಿರ್ಣಯವೇ ವೇದವಾಕ್ಯವೆನಿಸಿತ್ತು. ಬೋಸರ ಉಪನ್ಯಾಸ ಕೇಳಲೆಂದೇ ಈತ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡಿನಿಂದ ಲಂಡನ್ನಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದ. ಇವನೂ ಇವನ ಬೆಂಬಲಿಗರೂ ಪೂರ್ವಾಗ್ರಹಪೀಡಿತರಾಗಿ ಬೋಸರ ನಿರ್ಣಯಗಳ ಋಜುತ್ವವನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ರಾಯಲ್ ಸೊಸೈಟಿ ಕೂಡ ಬೋಸರ ನಿರ್ಣಯಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಬಂಧ ಪ್ರಕಟಣೆಯನ್ನೂ ನಿರಾಕರಿಸಿತು. ಬೋಸರಿಗೇನೂ ನಿರಾಶೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅದೊಂದು ವಿಜ್ಞಾನ ವರ್ಣಾಶ್ರಮದ ಹೇಯ ಪ್ರದರ್ಶನವೆಂಬುದು ಇವರಿಗೆ ಗೊತ್ತಿತ್ತು. ರಾಯಲ್ ಸೊಸೈಟಿಯಲ್ಲಿ ಈ ವಿವಾದಾತ್ಮಕ ಉಪನ್ಯಾಸ ಕೇಳಿದ್ದ ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ಜೀವವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಆಗ ಬೋಸರಿಗೆ ಬೆಂಬಲವಾಗಿ ನಿಂತರು. ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡಿನ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ವೈನ್ಸ್ ಎಂಬ ಸಸ್ಯವಿಜ್ಞಾನಿ ವಿಶೇಷ ಆಸ್ಥೆ ತೋರಿಸಿ ಈ ಪ್ರಬಂಧವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲು ಮುಂದೆ ಬಂದ. ಇದೇ ಸುಮಾರಿಗೆ ಬೋಸರ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಚೌರ್ಯ ಮಾಡಿ ಪ್ರಕಟಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳೂ ನಡೆದವು. ತಮ್ಮ ಸಂಶೋಧನ ನಿರ್ಣಯಗಳು ಬೇರಾರದೂ ಅಲ್ಲವೆಂದು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲು ಅವರು ಒಂದು ವಿಚಾರಣಸಮಿತಿಯ ಮುಂದೆ ಬರಬೇಕಾಯಿತು. ಇವರ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಈ ಎಲ್ಲಾ ಘಟನೆಗಳು ನೋವು ಉಂಟುಮಾಡಿದವು. ಕೊನೆಗೆ ವಿಚಾರಣ ಸಮಿತಿಯು ಈ ಸಂಶೋಧನೆಗಳ ಮೂಲ ಕರ್ತೃ ಬೋಸರೇ ಎಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಿತು. ಅಂದಿನಿಂದ ಇವರಿಗೆ ಏಕಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ವಿವಾದಾತೀತ ಮನ್ನಣೆ ದೊರಕಿ ಇವರ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಜೀವವಿಜ್ಞಾನ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲೂ ಭದ್ರವಾಯಿತು.

ತಮ್ಮ ಸಂಶೋಧನೆಗಳನ್ನು ಸಾದರಪಡಿಸಿ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ನೀಡಲು ಬೋಸರಿಗೆ ಮೂರು ಬಾರಿ ರಾಯಲ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಹ್ವಾನಿಸಿದ್ದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಇವರಿಗೆ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಿರಬೇಕಾದ ಗೌರವ ಸ್ಥಾನವಿದ್ದಿತೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಪಂಚದ ವಿವಿಧ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳೂ ವಿಜ್ಞಾನ ಸಂಸ್ಥೆಗಳೂ ಅವರನ್ನೂ ಆಮಂತ್ರಿಸಿ ಗೌರವಿಸಿದವು. ಇವರು 1900ರಲ್ಲಿ ಪ್ಯಾರಿಸ್‌ಗೆ ಮತ್ತು 1915ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಪ್ರವಾಸದೊಂದಿಗೆ ಅಮೆರಿಕ ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ವಿಜ್ಞಾನ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೆ, ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟು ಉಪನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ನೀಡಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ಆಗಿನ ಭಾರತದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಅಸಂಖ್ಯ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಿಜ್ಞಾನಸಭೆ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದು ಇವರ ಹಿರಿಮೆ. ಅಂದಿನ ಲೀಗ್ ಆಫ್ ನೇಷನ್ಸ್ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಬೌದ್ಧಿಕ ಸಹಕಾರ ಸಮಿತಿಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಜೀವಿ ಅಜೀವಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಸ್ಯ ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ತೆರನಾದ ಭೌತಿಕ ಏಕತೆ ಇರುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಮಾಡಿದ ಮೂಲಭೂತ ಸಂಶೋಧನೆಗಳು ಪ್ರಪಂಚದ ಗಮನವನ್ನು ಭಾರತದತ್ತ ಸೆಳೆದವು. ತಮ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತ ನಿರ್ಣಯಾದಿಗಳಿಗೆ ಪೋಷಕವಾಗಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲು ನೂತನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಆವಿಷ್ಕರಿಸಿದರು. ಕಳೆದ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಗೆ ಜೀವಭೌತವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿತವಾಗಿದ್ದ ಜ್ಞಾನವನ್ನೇ ಪ್ರಶ್ನಿಸಿ ಆ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಹೊಸ ತಿರುವುಕೊಟ್ಟರು. ಬೋಸ್ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ಸಂಶೋಧನೆಗಾಗಿ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಶುದ್ಧ ವಿಜ್ಞಾನ ಮನೋವೃತ್ತಿಯವರಾದ ಇವರು ವಿಜ್ಞಾನದ ವ್ಯಾವಹಾರಿಕ ಅನ್ವಯಗಳತ್ತ ದಿವ್ಯ ನಿರ್ಲಕ್ಷ್ಯ ! ಜಗದೀಶ್‌ಚಂದ್ರರು ಸದ್ಗೃಹಸ್ಥರು, ಸ್ಫೂರ್ತಿದಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಸಮರ್ಥ ಸಂಶೋಧನ ನಿರ್ದೇಶಕರು, ಉತ್ತಮ ಉಪಕರಣಗಳ ಉಪಜ್ಞೆಕಾರರು, ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರೇಮಿ, ಸರಸವಾಗ್ಮಿ, ಪ್ರೌಢ ಪ್ರಬಂಧ ಪುಸ್ತಕಾದಿಗಳ ಲೇಖಕರು, ಭಾರತೀಯ ಸನಾತನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಭಿಮಾನಿಗಳು. ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ಉಜ್ವಲ ರಾಷ್ಟ್ರಪ್ರೇಮಿಯಾಗಿದ್ದರು.

ಇವರಿಗೆ ಆಗಿನ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ 1903ರಲ್ಲಿ ಸಿ.ಐ.ಇ. ಬಿರುದನ್ನೂ 1911ರಲ್ಲಿ ಸಿ.ಎಸ್.ಐ. ಬಿರುದನ್ನೂ ಪ್ರದಾನಿಸಿತು. 1916ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ನೈಟ್ ಬಿರುದನ್ನು (ಸರ್) ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತು. 1920ರಲ್ಲಿ ಇವರು ರಾಯಲ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿ (ಎಫ್.ಆರ್.ಎಸ್.) ಚುನಾಯಿತರಾದರು. 1917 ನವೆಂಬರ್ 30ರಂದು ವಿಜ್ಞಾನ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಮೀಸಲಾದ ಸಂಸ್ಥೆಯೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅದನ್ನು ದೇಶಕ್ಕೆ ಅರ್ಪಿಸಿ ಜಾತಿ, ಭಾಷೆ, ಲಿಂಗ ಭೇದವಿಲ್ಲದೆ ಎಲ್ಲರೂ ಇದರಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನಕಾರ್ಯ ನಡೆಸಲೆಂದು ಹಾರೈಸಿದರು. ಇವರು ಆಗಾಗ ತಮ್ಮ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಬುದ್ಧ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ಸಾರ್ವಜನಿಕವಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರೇಮ, ಸಾಹಿತ್ಯಾಸಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಭಿರುಚಿ ಗೋಚರವಾಗುತ್ತವೆ. ಇವರ 70ನೆಯ ವರ್ಧಂತ್ಯುತ್ಸವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಮೂಲೆ ಮೂಲೆಗಳಿಂದ ಅಭಿನಂದನ ಸಂದೇಶಗಳು ಬಂದುವು. ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ರವೀಂದ್ರನಾಥ ಠಾಕೂರರೂ ಜಾರ್ಜ್ ಬರ್ನಾರ್ಡ್ ಷಾ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸಾಹಿತಿಗಳೂ ಅನೇಕ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳೂ ಸಂದೇಶಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದರು. ಬೋಸರು ಪ್ರಥಮ ದರ್ಜೆಯ ಸಾಹಿತಿಯೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಬಂಗಾಲಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಲೇಖನಗಳನ್ನೂ ಪತ್ರಗಳನ್ನೂ ಬರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. 1911ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ವಂಗ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಭಾಷಣಕ್ಕೆ ವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯ ಎಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ಆಯ್ದುಕೊಂಡು ಎರಡೂ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳ ನಡುವಿನ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧದತ್ತ ಎಲ್ಲರ ಗಮನ ಸೆಳೆದರು.

ಕೊನೆಯ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಆರೋಗ್ಯ ಸುಧಾರಣೆಗಾಗಿ ಡಾರ್ಜಿಲಿಂಗಿಗೆ ಹೋಗಿದ್ದ ಇವರು 1937 ನವೆಂಬರ್ 30ರಂದು ತಮ್ಮ 80ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದರು. (ಆರ್.ಎಸ್.ಬಿ.)

ಬೋಸ್, ಸುಭಾಷ್‌ಚಂದ್ರ: 1897–1945. ನೇತಾಜಿ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದ ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖರು. ಆಧುನಿಕ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದ ಮೇಲಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಏಷ್ಯದ ಜನಮನದ ಮೇಲೂ ಅಚ್ಚಳಿಯದ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದವರು. 1897 ಜನವರಿ 23ರಂದು ಒರಿಸ್ಸದ ಕಟಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನನ. ತಂದೆ ಜಾನಕೀನಾಥ್ ಬೋಸ್ ವಕೀಲರು. ತಾಯಿ ಪ್ರಭಾವತಿದೇವಿ. ಹದಿನಾಲ್ಕು ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಒಂಬತ್ತನೆಯವರು.

ಬೋಸರು ತಮ್ಮ ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮನೋಭಾವದ ತಾಯಿತಂದೆಯರಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾದುದಲ್ಲದೆ ಕಟಕ್‌ನ ರ‍್ಯಾವೆನ್‌ಷಾ ಕಾಲೇಜಿಯಟ್ ಶಾಲೆಯ ಮುಖ್ಯೋಪಾಧ್ಯಾಯರಾಗಿದ್ದ ವೇಣಿಮಾಧವದಾಸರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೂ ಒಳಗಾಗಿದ್ದರು. ಸುಭಾಷರು ರ‍್ಯಾವೆನ್‌ಷಾ ಕಾಲೇಜಿಯೆಟ್ ಶಾಲೆಯಿಂದ ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಎರಡನೆಯವರಾಗಿ ಮೆಟ್ರಿಕ್ಯುಲೇಷನ್ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತೀರ್ಣರಾಗಿ ಕಲ್ಕತ್ತದ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಕಾಲೇಜಿಗೆ ಸೇರಿದರು. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ಓಟನ್ ತಮ್ಮ ಉಪನ್ಯಾಸವೊಂದರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಹಾಗೂ ಭಾರತೀಯರ ವಿರುದ್ಧ ಅವಹೇಳನಕರವಾಗಿ ಮಾತನಾಡಿದ್ದರಿಂದ ಕೆರಳಿದ ಕಾಲೇಜಿನ ಕೆಲವು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಅವರನ್ನು ಥಳಿಸಿದರು. ಉತ್ಸಾಹಿ ಸುಭಾಷರನ್ನು ಈ ಘಟನೆಗೆ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರೇರಕನೆಂದು 1916ರಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಹೊರದೂಡಲಾಯಿತು. ಆದಾಗ್ಯೂ ಸರ್ ಆಶುತೋಷ್ ಮುಖರ್ಜಿಯವರ ನೆರವಿನಿಂದ, ಅನಾಕ್ಷೇಪ ಪತ್ರದೊಡನೆ ಸುಭಾಷರು ಸ್ಕಾಟಿಷ್ ಚರ್ಚಸ್ ಕಾಲೇಜು ಸೇರಿದರು (1917). ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯವಾಗಿ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಸುಭಾಷರು ಪ್ರಥಮ ದರ್ಜೆಯಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎ. ಪಾಸುಮಾಡಿದರು (1919).

ಈ ವೇಳಾಗಾಗಲೇ ಯುವಕ ಸುಭಾಷರ ಅಂತಶ್ಚೇತನ ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿತ್ತು. ಇವರ ಹೃದಯ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ದೇಶಭಕ್ತಿಯ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತು. ತಾಯಿತಂದೆ ತಮ್ಮ ಮನೋಭಿಲಾಷೆಯನ್ನು ಸುಭಾಷರಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದಾಗ ಅವರ ಮಾತನ್ನು ಮೀರದೆ ಇಂಡಿಯನ್ ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸ್ (ಐ.ಸಿ.ಎಸ್.) ಪರೀಕ್ಷೆಗಾಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೋದರು. ಸ್ಪರ್ಧಾ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕನೆಯವರಾಗಿ ಐ.ಸಿ.ಎಸ್. ಪಾಸುಮಾಡಿದರು (1920).

ಸ್ಪರ್ಧಾಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತೀರ್ಣನಾದ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಯೂ ಒಂದು ವರ್ಷ ಖಾಯಂ ಪೂರ್ವ ಅವಧಿಯನ್ನು ಪೂರೈಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಸುಭಾಷರು ಅದನ್ನು ಪೂರೈಸದೆ 1921 ಏಪ್ರಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿ 1921 ಜುಲೈ 16ರಂದು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಕಾರಣ ಆಗ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಗಿದ್ದ ತೀವ್ರ ಘಟನೆಗಳಿಂದ ಅವರ ಮನಸ್ಸು ಪ್ರಕ್ಷುಬ್ಧವಾಗಿತ್ತು. 1919ರಲ್ಲಿ ಜನರಲ್ ಡೈಯರ್‌ನಿಂದ ಜಲಿಯನ್‌ವಾಲಾಬಾಗ್ ಹತ್ಯಾಕಾಂಡ ನಡೆದಿತ್ತು. ಇದಾದ ಅನಂತರ 1920 ಆಗಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರು ತ್ಯಾಗ, ಬಲಿದಾನಗಳಿಗಾಗಿ ಕರೆ ಇತ್ತಿದ್ದರು. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಸುಭಾಷರು ನೇರವಾಗಿ ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರಲ್ಲಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನಕ್ಕಾಗಿ ತೆರಳಿದರು. ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಸುಭಾಷರಿಗಿದ್ದ ತೀವ್ರ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಗಾಂಧಿಯವರು ಅವರನ್ನು ದೇಶಬಂಧು ಚಿತ್ತರಂಜನ್ ದಾಸರಲ್ಲಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಸಿ.ಆರ್. ದಾಸ್ ಅವರು ತಮ್ಮ ಅಂತ್ಯದ ತನಕ (1925) ಸುಭಾಷರ ರಾಜಕೀಯ ಗುರುವಾಗಿದ್ದರು. ಸುಭಾಷರು ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸೇರಿದ (1921) ಮೇಲೆ 1921 ಡಿಸೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ 6 ತಿಂಗಳ ಜೈಲು ಶಿಕ್ಷೆ ಅನುಭವಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಹನ್ನೊಂದು ಬಾರಿ ಬಂಧನಕ್ಕೊಳಗಾದರು.

1921 ಡಿಸೆಂಬರ್ 25ರಂದು ಪ್ರಿನ್ಸ್ ಆಫ್ ವೇಲ್ಸ್ ಕಲ್ಕತ್ತೆಗೆ ಭೇಟಿನೀಡಿದರು. ಅವರ ಭೇಟಿಯ ಸಂಪೂರ್ಣ ಬಹಿಷ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸುಭಾಷ್ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿ ಬಂಧನ ಕ್ಕೊಳಗಾದರು. ಸಿ.ಆರ್.ದಾಸ್‌ರವರು ಕಲ್ಕತ್ತ ಕಾರ್ಪೋರೇಷನ್ನಿನ ಮೇಯರ್ ಆಗಿದ್ದಾಗ ಸುಭಾಷರು ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಣಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ (1924) ತಮ್ಮ ಸಂಘಟನಾ ವಿಚಕ್ಷಣತೆಯನ್ನು ತೋರಿದರು. ಆದರೆ ಸುಭಾಷರು ಬಂಗಾಲದ ಭಯೋತ್ಪಾದಕರೊಡನೆ ಸಕ್ರಿಯ ಸಂಬಂಧ ಪಡೆದಿರುವರೆಂಬ ಆಪಾದನೆಯ ಮೇಲೆ ಅವರನ್ನು 1924 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 25ರಿಂದ 1927 ಮೇ 16ರ ತನಕ ನ್ಯೂ ಬೆಂಗಾಲ್ ಆರ್ಡಿನನ್ಸ್ ಮೇಲೆ ಯಾವ ವಿಚಾರಣೆಯೂ ಇಲ್ಲದೆ ಬರ್ಮದ ಮಂಡಾಲೆಯ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಸೆರೆವಾಸದ ತರುವಾಯ ವೈದ್ಯಕೀಯ ಕಾರಣಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಡುಗಡೆಮಾಡಲಾಯಿತು. ಸುಭಾಷರು ಆರೋಗ್ಯ ಸರಿಯಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ರಾಜಕೀಯ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡರು. ಯುವ ಸಂಘಟನೆ ಹಾಗೂ ಟ್ರೇಡ್ ಯೂನಿಯನ್ ಚಳವಳಿಯ ಸಂಘಟನೆಗಾಗಿ ದುಡಿಯಲಾರಂಭಿಸಿದರು.

ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನೇಮಕಮಾಡಿದ್ದ ಮೋತಿಲಾಲ್ ನೆಹರು ಸಮಿತಿಯ (1928) ಭಾರತ ಅಧಿರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾನದ (ಡೊಮಿನಿಯನ್ ಸ್ಟೇಟಸ್) ಪರವಾದವನ್ನು ಜವಾಹರ್‌ಲಾಲ್ ನೆಹರು ಅವರೊಡನೆ ಬೇಡವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದರು. ಸುಭಾಷ್ ಸಂಪೂರ್ಣ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಲ್ಲದೆ ಬೇರೇನೂ ಬೇಡವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದರು; ಇಂಡಿಪೆಂಡೆನ್ಸ್ ಲೀಗಿನ ಪ್ರಾರಂಭವನ್ನೂ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಕಲ್ಕತ್ತ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ (1928) ಮೋತಿಲಾಲ್ ನೆಹರು ಅಧ್ಯಕ್ಷ ರಾಗಿದ್ದರು. ಸುಭಾಷ್‌ಚಂದ್ರ ಬೋಸರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸ್ವಯಂಸೇವಕ ತಂಡದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಜವಹರ್‌ಲಾಲರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯ ಲಾಹೋರ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ (1929) ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಗುರಿ ಪೂರ್ಣ ಸ್ವರಾಜ್ಯ ಎಂಬ ನಿರ್ಣಯವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿತು.

ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಉಪ್ಪಿನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಚಳವಳಿಯಿಂದಾಗಿ (1930) ಸುಭಾಷರು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ತೀವ್ರ ಹೋರಾಟಕ್ಕಿಳಿದರು. ಸರ್ಕಾರ ಅವರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ, ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟಿತು. ಗಾಂಧಿ ಇರ್ವಿನ್ ಒಪ್ಪಂದವಾದ ಅನಂತರ ಇವರಿಗೆ ಸೆರೆಯಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಯಿತು. ಆದರೆ ಭಗತ್‌ಸಿಂಗ್ ಹಾಗೂ ಅವರ ಒಡನಾಡಿ ದೇಶಪ್ರೇಮಿಗಳನ್ನು ಗಲ್ಲು ಶಿಕ್ಷೆಯಿಂದ ರಕ್ಷಿಸದಿದ್ದುದರಿಂದ ಸುಭಾಷರು ಒಪ್ಪಂದದ ವಿರುದ್ಧ ಹಾಗೂ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದುದರ ವಿರುದ್ಧ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದರು. ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಸುಭಾಷರನ್ನು ನವಬಂಗಾಲ ನಿಬಂಧನೆಯನ್ವಯ ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. ಒಂದು ವರ್ಷದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಅವರ ದೈಹಿಕಸ್ಥಿತಿ ತುಂಬ ಆತಂಕಕಾರಿಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದುದರಿಂದ ಅವರನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಿ ಯುರೋಪಿಗೆ ಗಡಿಪಾರು ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಯುರೋಪ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು ಇಂಡಿಯನ್ ಸ್ಟ್ರಗಲ್ (1920–34) ಎಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲಿ ಸುಭಾಷರು ತಮ್ಮ ಆರೋಗ್ಯವನ್ನು ಚೇತರಿಸಿಕೊಂಡುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಭಾರತ ಯುರೋಪುಗಳ ನಡುವೆ ರಾಜಕೀಯ–ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ವೃದ್ಧಿ ಪಡಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಯುರೋಪಿನ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರಾಜಧಾನಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಂಡರು.

ಸುಭಾಷರು ಭಾರತವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ನಿಷೇಧವಿದ್ದರೂ 1936 ಏಪ್ರಿಲ್ 11ರಂದು ಮುಂಬಯಿಗೆ ಬಂದಿಳಿದರು. ತತ್‌ಕ್ಷಣ ಅವರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ಒಂದು ವರ್ಷ ಸೆರೆಮನೆಗೆ ಕಳುಹಿಸಲಾಯಿತು. 1937 ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಸುಭಾಷರು ಸೆರೆಮನೆಯಿಂದ ಹೊರಬಂದರು. 1937ರ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಏಳು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದು, ಅವರು (ಗುಜರಾತ್) ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಅವಿರೋಧವಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡರು (1938). ಏಳು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲಗಳ ಕ್ರಾಂತ್ರಿಕಾರಿ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅವರು ತಮ್ಮ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಭಾಷಣದಲ್ಲಿ ಒತ್ತಿ ಹೇಳಿದರು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಸುಭಾಷರು 1938ರಲ್ಲಿ ಯೋಜನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಚರ್ಚಿಸಿ ಆ ವರ್ಷದ ಅಕ್ಟೋಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಯೋಜನಾಸಮಿತಿಯೊಂದನ್ನು ರಚಿಸಿದರು.

ತ್ರಿಪುರ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷೀಯ ಚುನಾವಣೆ 1939ರ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಮಹಾತ್ಮಗಾಂಧಿ ಮತ್ತು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಕಾರ್ಯಕಾರಿ ಸಮಿತಿಯಿಂದ ಬೆಂಬಲಿತರಾಗಿದ್ದ ಪಟ್ಟಾಭಿಸೀತಾರಾಮಯ್ಯನವರನ್ನು ಪರಾಭವಗೊಳಿಸಿ ಸುಭಾಷ್‌ರವರು ಪುನರಾಯ್ಕೆಗೊಂಡರು. ಚುನಾವಣೆಯಾದ ತತ್‌ಕ್ಷಣ ಕಾರ್ಯಕಾರಿ ಸಮಿತಿ ಸದಸ್ಯರು ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದರು. ತ್ರಿಪುರಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸುಭಾಷರಿಗೆ ಆರೋಗ್ಯ ಸರಿಯಿರಲಿಲ್ಲ, ಇನ್ನು ಆರು ತಿಂಗಳ ಒಳಗಾಗಿ ಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾಗುವುದೆಂದು ಎಚ್ಚರಿಸಿ, ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಆರು ತಿಂಗಳ ಕಾಲಾವಕಾಶ ನೀಡಬೇಕು. ಒಂದು ಪಕ್ಷ ಅದು ಒಪ್ಪದಿದ್ದರೆ ಪೂರ್ಣಸ್ವರಾಜ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ದೇಶದಾದ್ಯಂತ ಹೋರಾಟ ಆರಂಭಿಸಬೇಕೆಂದು ಒತ್ತಾಯಿಸಿದರು. ಸುಭಾಷರ ಈ ಮಾತುಗಳ ಕಡೆ ಯಾರೂ ಗಮನಹರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಜೊತೆಗೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಅವರಿಗಿದ್ದ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ಕಡಿಮೆಮಾಡಲಾಯಿತು. ಆಗ ಸುಭಾಷರು ಅಧ್ಯಕ್ಷಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲಿಯೇ ಫಾರ್ವರ್ಡ್ ಬ್ಲಾಕ್ ಅನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು (1939). ಅದೇ ಆಗಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಸುಭಾಷರನ್ನು ಬಂಗಾಲ ಪ್ರದೇಶ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷಸ್ಥಾನದಿಂದ ತೆಗೆದುಹಾಕಲಾಯಿತು.

1939 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ತ್ರಿಪುರದಲ್ಲಿ ಸುಭಾಷರು ಹೇಳಿದ್ದ ಮಾತುಗಳು ಬಲುಮಟ್ಟಿಗೆ ನಿಜವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದವು. ಭಾರತ ಯುದ್ಧ ಹೂಡಿರುವ ದೇಶ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಿ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಹೊರಡಿಸಿದ ಆದೇಶದಿಂದ ಭಾರತವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪರವಾಗಿ ಸಮರಕ್ಕೆ ಸೆಳೆಯಲಾಯಿತು. ಏಳು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲಗಳು 1939 ಅಕ್ಟೋಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದವು. ಆದರೆ ಯುದ್ಧ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಪೇಚಿಗೆ ಸಿಲುಕಿಸಲು ತಾವು ಇಚ್ಛಿಸುವುದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದಾಗಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಘೋಷಿಸಿದರು.

1940 ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಬಿಹಾರದ ರಾಮಗಢದಲ್ಲಿ ಫಾರ್ವರ್ಡ್‌ಬ್ಲಾಕ್ ಮತ್ತು ಕಿಸಾನ್ ಸಭಾ–ಇವುಗಳ ಸಂಯುಕ್ತ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ರಾಜಿವಿರೋಧಿ ಸಮ್ಮೇಳನವನ್ನು ಸುಭಾಷರು ಏರ್ಪಡಿಸಿದರು. ಸೇನೆ, ದ್ರವ್ಯ ಅಥವಾ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಿಂದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿ ಸಮರಕ್ಕೆ ನೆರವು ನೀಡಬಾರದೆಂದು ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುವುದನ್ನು ಎಲ್ಲ ರೀತಿಗಳಿಂದಲೂ ಪ್ರತಿಭಟಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಜನತೆಗೆ ಕರೆನೀಡಿದ ಸಮ್ಮೇಳನ ಏಪ್ರಿಲ್ 6ರಿಂದ ಪ್ರತಿಭಟಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ಹೋರಾಟ ಆರಂಭಿಸಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿತು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹಂಬಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಭಾರತೀಯ ಜನತೆ ಏಪ್ರಿಲ್ 6ರಿಂದ ಫಾರ್ವರ್ಡ್‌ಬ್ಲಾಕ್ ದೇಶದಾದ್ಯಂತ ಆರಂಭಿಸಿದ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಸಹಸ್ರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ನಾಗಪುರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅಖಿಲ ಭಾರತ ಫಾರ್ವರ್ಡ್‌ಬ್ಲಾಕ್‌ನ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ (1940) ರಾಮಗಢ ನಿಲುವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಒತ್ತಿಹೇಳಲಾಯಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ತಕ್ಷಣ ಸ್ಥಾಪಿಸುವಂತೆ ಫಾರ್ವರ್ಡ್‌ಬ್ಲಾಕ್ ಒತ್ತಾಯಿಸಿತು.

ನಾಗಪುರ ಅಧಿವೇಶನ ಮುಗಿಯುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ಹಾಲ್ ಸ್ಮಾರಕ ವಿರೋಧ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದ ಮೊದಲು ಸುಭಾಷರನ್ನು ಬಂಗಾಲ ಸರ್ಕಾರ 1940 ಜುಲೈ 2ರಂದು ಬಂಧಿಸಿ ಸೆರೆಮನೆಗೆ ದೂಡಿತು. ಸರ್ಕಾರ ತಮ್ಮ ಬಗ್ಗೆ ಸರಿಯಾಗಿಯೂ ನ್ಯಾಯಬದ್ಧವಾಗಿಯೂ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿಲ್ಲವೆಂದು ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗಲೇ 1940 ನವೆಂಬರ್ 29ರಂದು ಆಮರಣಾಂತ ಉಪವಾಸ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. 1940 ಡಿಸೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ಅವರನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಿತು. 1941 ಜನವರಿ 26ರಂದು ಭಾರತ ತನ್ನ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ದಿನವನ್ನು ಆಚರಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಕಲ್ಕತ್ತದ ಎಲ್ಗಿನ್ ರಸ್ತೆಯಲ್ಲಿಯ ಅವರ ಗೃಹಬಂಧನದಿಂದ ಸುಭಾಷರು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಿರುವರು ಎಂಬ ಸುದ್ದಿ ಭಾರತದ ಜನತೆಗೆ ತಿಳಿಯಿತು. ಸುಭಾಷರು ಭಾರತವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹೋಗಿರುವರು ಎಂಬ ಸುದ್ದಿ 1941 ನವೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಬರ್ಲಿನ್ನಿನಿಂದ ಬರಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಅವರ ಮಾತಿನಲ್ಲಿಯೇ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ತಾಯ್ನಾಡಿನಲ್ಲಿ

ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಹೊರಗಡೆಯಿಂದ ನೆರವು ಪಡೆಯಲು ಹೋಗಿದ್ದರು. ಸುಭಾಷರು ಮೊದಲಿಗೆ ಜರ್ಮನಿಯೊಡನೆ ಮಾತುಕತೆ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಶತ್ರುವಾಗಿದ್ದ ಜಪಾನಿನೊಡನೆ ಪರಸ್ಪರ ಸಹಾಯಕ ಮೈತ್ರಿಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಜನವರಿ 1942ರಿಂದ ಬರ್ಲಿನ್ನಿನಿಂದ ನಿಯತವಾಗಿ ರೇಡಿಯೋ ಪ್ರಸಾರ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಇದು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಪೂರ್ವ ಉತ್ಸಾಹ ಉಂಟುಮಾಡಿತು. 1942ರ ಅಂತ್ಯದ ವೇಳೆಗೆ ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಡಚ್, ಫ್ರೆಂಚ್, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿಗಳ ವಸಾಹತುಗಳು ಜಪಾನೀಯರ ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾದವು. ಸುಭಾಷರು ಜರ್ಮನ್ ಮತ್ತು ಜಪಾನ್ ಸರ್ಕಾರಗಳ ಸಂಪೂರ್ಣ ಸಹಕಾರದೊಡನೆ 1943ರ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯಿಂದ ಹೊರಟರು. ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿ ನೌಕೆಯಲ್ಲಿ ಅಪಾಯಕಾರಿಯಾದ ಮೂರು ತಿಂಗಳ ಯಾನದ ಅನಂತರ 1943ರ ಜುಲೈ 2ರಂದು ಸಿಂಗಪುರ ತಲುಪಿದರು.

ಸಿಂಗಪುರದಲ್ಲಿದ್ದ ಭಾರತೀಯ ಯುದ್ಧ ಕೈದಿಗಳು ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯದ ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಜನರಿಗೂ ಕ್ರಿಯಾಶೀಲನಾಯಕ ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆ ಗೋಚರಿಸಿದ್ದು ಅಮಿತೋತ್ಸಾಹ ಉಂಟುಮಾಡಿತು. ಎರಡು ದಿನಗಳ ತರುವಾಯ ಎಂದರೆ ಜುಲೈ 4ರಂದು ಅವರು ರಾಸ್ ಬಿಹಾರಿ ಬೋಸರಿಂದ ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯ ಮುಖಂಡತ್ವ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಆಜಾದ್ ಹಿಂದ್ ಫೌಜನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿ (ಇಂಡಿಯನ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಆರ್ಮಿ) ಆಗಸ್ಟ್ 25ರಂದು ಅದರ ಪ್ರಧಾನ ದಂಡಾಧಿಕಾರಿಯಾದರು. ಅಕ್ಟೋಬರ್ 21ರಂದು ಆಜಾದ್ ಹಿಂದ್‍ನ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಸರ್ಕಾರ ಘೋಷಿಸಿದರು. ಅದೇ ನವೆಂಬರಿನಲ್ಲಿ ಅಂಡಮಾನ್ ಮತ್ತು ನಿಕೋಬಾರ್ ದ್ವೀಪಗಳ ವಿಮೋಚನೆಯಾಯಿತು. ಅವುಗಳಿಗೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಷಾಹಿದ್ ಮತ್ತು ಸ್ವರಾಜ್ ದ್ವೀಪಗಳೆಂದು ಪುನರ್ ನಾಮಕರಣಮಾಡಲಾಯಿತು. 1944 ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಐ.ಎನ್.ಎ.ಯ ಕೇಂದ್ರ ಕಾರ್ಯಸ್ಥಾನವನ್ನು ರಂಗೂನಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲಾಯಿತು. ದಿಲ್ಲಿ ಚಲೋ ಎಂಬ ಸಮರ ಘೋಷಣೆಯೊಡನೆ ತಾಯ್ನಾಡಿನತ್ತ ಹೊರಟ ಆಜಾದ್ ಹಿಂದ್ ಪಡೆ ಬರ್ಮಾದ ಗಡಿಯನ್ನು ದಾಟಿ, 1944 ಮಾರ್ಚ್ 18ರಂದು ಭಾರತದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ತಲುಪಿತು. ಅನಂತರ ಕೊಹಿಮಾ ಹಾಗೂ ಇಂಫಾಲವರೆಗೆ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿ ಬಂದು ಜೈಹಿಂದ್ ಮತ್ತು ನೇತಾಜಿ ಜಿಂದಾಬಾದ್ ಎಂಬ ಘೋಷಣೆಗಳೊಡನೆ ಅಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ಧ್ವಜ ಹಾರಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಹಿರೋಷಿಮಾ ಹಾಗೂ ನಾಗಸಾಕಿಗಳ ಮೇಲಣ ಬಾಂಬ್ ದಾಳಿಯಿಂದಾಗಿ ಜಪಾನ್ ಶರಣಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಐ.ಎನ್.ಎ. ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಬೇಕಾಗಿ ಬಂದು, ಬೋಸರು ಮುಂದಿನ ಕಾರ್ಯಯೋಜನೆಗಾಗಿ ಭಾರತವನ್ನು ಬಿಡಬೇಕಾಗಿ ಬಂತು. ಸಿಂಗಪುರದಿಂದ ಜಪಾನಿಗೆ ಹೋಗುವ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ 1945 ಆಗಸ್ಟ್ 18ರಂದು ತೈವಾನಿನ ತೈಪೆ ವಿಮಾನಾಪಘಾತದಲ್ಲಿ ಮಡಿದರೆಂದು ವರದಿಯಾಯಿತು. ವೀರಯೋಧ, ಸಮರ್ಥ ರಾಜತಂತ್ರಜ್ಞ ಸುಭಾಷರಿಗೆ ಆಗ ಇನ್ನೂ ಐವತ್ತು ವರ್ಷಗಳಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರ ಸಾವಿನ ಬಗ್ಗೆ ಖಚಿತವಾದ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳು ಇಲ್ಲ ಎಂಬುದನ್ನು ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಅದರ ಖಚಿತತೆಗಾಗಿ 1956 ಏಪ್ರಿಲ್‍ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನಿ ಜವಾಹರಲಾಲ್ ನೆಹರೂ ಅವರ ಸರ್ಕಾರ ಮೇಜರ್ ಜನರಲ್ ಷಾಹನವಾಜ್ ಖಾನ್, ನೇತಾಜಿಯವರ ಹಿರಿಯಣ್ಣ ಎಸ್.ಸಿ.ಬೋಸ್, ಅಂಡಮಾನ್ ನಿಕೋಬಾರ್ ದ್ವೀಪಗಳ ಮುಖ್ಯ ಕಮಿಷನರ್ ಎಸ್.ಎನ್.ಮೈತ್ರಿ ಇವರ ಅಧಿಕೃತ ಸಮಿತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿತು. ಸಮಿತಿ ದೆಹಲಿ, ಕಲ್ಕತ್ತ, ಬ್ಯಾಂಕಾಕ್, ಸೈಗಾನ್ ಮತ್ತು ಟೋಕಿಯೊಗಳಲ್ಲಿ 67 ಸಾಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಿತು. ನೇತಾಜಿಯವರು ವಿಮಾನ ಅಪಘಾತದಲ್ಲಿ ಮೃತರಾದರು. ಟೋಕಿಯೊದಲ್ಲಿ ರಂಕೋಜಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಚಿತಾಭಸ್ಮ ನೇತಾಜಿಯವರ ಚಿತಾಭಸ್ಮ ಎಂದು ಜನರಲ್ ಷಾಹನವಾಜ್ ಮತ್ತು ಮೈತ್ರಿ ನಿರ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಆದರೆ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಈ ಸಮಿತಿಯ ಶಿಫಾರಸುಗಳನ್ನು ಕಾರ್ಯಗತಗೊಳಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ಇದ್ದಕ್ಕಿದಂತೆ ಕಣ್ಮರೆಯಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆಸುವಂತೆ 400ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸದಸ್ಯರು ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಯವರನ್ನು 1970ರಲ್ಲಿ ಒತ್ತಾಯಿಸಿದರು. 1970 ಜುಲೈ 11ರಂದು ಪಂಜಾಬ್ ಹೈಕೋರ್ಟಿನ ನಿವೃತ್ತ ಮುಖ್ಯ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶ ಜಿ.ಡಿ. ಖೋಸ್ಲ ಅವರ ಏಕ ಸದಸ್ಯ ವಿಚಾರಣಾ ಆಯೋಗ ನೇಮಕಮಾಡಿದ ತನ್ನ ತೀರ್ಮಾನವನ್ನು ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ಈ ಆಯೋಗ ದೆಹಲಿ, ಕಲ್ಕತ್ತ, ಮುಂಬೈಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಜಪಾನಿನಲ್ಲಿಯೂ ಸಾಕ್ಷ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿತು.

1942ರಲ್ಲಿ ನೇತಾಜಿಯವರು ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸಹಕಾರ್ಯಕರ್ತೆಯಾಗಿದ್ದ ಎಮಿಲ್ ಷೆಂಕಲ್ ಎಂಬಾಕೆಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗಿದ್ದರು. ಅವರು ಜರ್ಮನಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟಾಗ ಅವರಿಗೆ ಎರಡು ತಿಂಗಳ ಮಗುವೊಂದಿತ್ತು. ನೇತಾಜಿಯವರ ಪತ್ನಿ ವಿಯನ್ನದಲ್ಲಿ ತಂಗಿದ್ದರು. ನೇತಾಜಿಯವರ ಮಗಳು ಅನಿತಾಬೋಸ್ 1961ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಈಕೆ ಈಗ ವಿವಾಹವಾಗಿ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದಾರೆ. (ಎನ್.ಎಸ್.ಎಸ್.ಪಿ.)

ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ: ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಬುದ್ಧ ಬೋಧಿಸಿದ ಧರ್ಮ. ಭಾರತೀಯ ದರ್ಶನಗಳು ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯ ಬಲದಿಂದಲೇ ಬಂದ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲ; ಜೀವನದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಚಿತ್ತಸ್ಥೈರ್ಯ ಹಾಗೂ ಚಿತ್ತಶುದ್ಧಿಯ ಮಾರ್ಗ ಹುಡುಕುವ ಕಾತರದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿಬಂದವು. ಈ ಮಾತಿಗೆ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ. ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ಒದಗುವ ದುಃಖಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಹುಡುಕಿ, ಅದನ್ನು ಕಿತ್ತು ಪರಿಣಾಮ ಇಲ್ಲದಂತೆ ಮಾಡುವುದೇ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಗೊತ್ತುಗುರಿ. ಈ ಧರ್ಮದ ಪ್ರವರ್ತಕ ಶಾಕ್ಯ ಮುನಿ ಬುದ್ಧನಿಗೇ ಬಾಳಿನ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಒತ್ತಡ ಅತಿಯಾಗಿ, ತನಗೆ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಲೋಕದ ಎಲ್ಲ ಜನರಿಗೂ ಪರಿಹಾರ ಮಾರ್ಗ ಹುಡುಕಿಕೊಡಲೆಂದೇ ಅವನ ತಪಶ್ಚರ್ಯೆ ಆರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಸಂಪ್ರದಾಯ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ದುಃಖದರ್ಶನದಿಂದಲೆ ಬೌದ್ಧದರ್ಶನದ ಪ್ರಥಮ ಪರಿಚ್ಛೇದ ಅಂಕುರವಾಯಿತು; ಪ್ರವರ್ತಕ ತೀರಿಕೊಂಡು ಅನುಯಾಯಿಗಳು ತತ್ತ್ವನಿಶ್ಚಯ ಮಾಡಲು ಹೊರಟಾಗ ಮೂರನೆಯ ಪರಿಚ್ಛೇದ ಉಗಮವಾಯಿತು.

ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಾಗಿ ವೈದಿಕಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿದೆ. ಬುದ್ಧನ ಉದಯವಾಗುವಷ್ಟರಲ್ಲೇ ಸಂಹಿತೆ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣ, ಆರಣ್ಯಕ, ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು ಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದುವು. ಸಾಂಖ್ಯದರ್ಶನವೂ ಯೋಗಪದ್ಧತಿಯೂ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದುವು. ವಿವಿಧಮತಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ತೀರ್ಥಂಕರರೂ ಪರಿವ್ರಾಜಕರು ನಾಡಿನ ತುಂಬ ಇದ್ದರು. ಮಕ್ಕಲಿಗೋಸಾಲನೆಂಬ ಆಜೀವಿಕನೂ ಸಂಜಯಬೆಲಟ್ಠಿ ಪುತ್ತ ಕಕುದಕಚ್ಚಾನ ಮುಂತಾದ ಗಣಾಚಾರ್ಯರೂ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಸಂಘಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥೆಮಾಡಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮತಮ್ಮ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಪ್ರಚಾರ

ಗೌತಮ ಬುದ್ಧ

ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಂಕಿಚನಜಾಯತನ ಬೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಆರಾಡ ಕಾಲಾಮ, ನೇವಸುಜಾನಾ ಸಂಜಾಯತನವನ್ನು ಬೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಉದ್ದಕರಾಮಪುತ್ತ ಇವರು ಹೆಸರಾಂತ ಯೋಗಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಕಪಿಲವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಶಾಕ್ಯಪುತ್ರನಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಗೌತಮ ದುಃಖದರ್ಶನದಿಂದ ಮನೆತೊರೆದು ಹೊರಟು ಪರಿವ್ರಾಜಕನಾದಾಗ ಮೊದಲು ಈ ಇಬ್ಬರು ಯೋಗಿಗಳ ಬಳಿ ಹೋಗಿ, ಕೆಲಕಾಲ ಅವರಲ್ಲಿ ನಿಂತು, ಇವರ ಸಮಾಪತ್ತಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ತಾನೂ ಪಡೆದ. ಆದರೂ ತಾನು ಬಯಸುತ್ತಿದ್ದ ಪರಮಾಭಿಸಂಬೋಧಿ ಅಥವಾ ನಿರ್ವಾಣ ಕೈಗೂಡಲಿಲ್ಲವಾಗಿ ಅವರನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉರುವಿಲವದ ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ತಾನೇ ಕಠೋರವಾದ ತಪಶ್ಚರ್ಯೆಗೆ ಆರಂಭಿಸಿದ. ಏಳು ವರ್ಷಗಳ ನಿಷ್ಠೆಯ ತಪಸ್ಸಿನ ಫಲವಾಗಿ ಅವನಿಗೆ ಸಂಬೋಧಿ ಒದಗಿತು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಬುದ್ಧನೆನಿಸಿಕೊಂಡ. ತನ್ನ ಸಂಬೋಧಿಯ ತಾತ್ಪರ್ಯ ಜಗತ್ತಿಗೆ ತಿಳಿಸಿ 80ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.493ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ.

ಬುದ್ಧ ಜೀವಿತ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಪ್ರವಚನಗಳಿಂದ ಸಾವಿರಾರು ಮಂದಿ ಪ್ರತಿಭಾವಂತರು ಆತನ ಬಳಿ ಭಿಕ್ಷುಗಳಾಗಿ ಸೇರಿದರು. ಈ ಕೂಟಕ್ಕೆ ದೇಶ, ಕುಲದ ನಿರ್ದೇಶವಿರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರವ್ರಜಿತರಾದ ಶ್ರವಣರು ಶಾಕ್ಯನಾದ ಬುದ್ಧನನ್ನು ಗುರುವೆಂದು ಒಪ್ಪಿದುದರಿಂದ ಅವರಿಗೆ ಶಾಕ್ಯಪುತ್ರ ಶ್ರವಣರೆಂದೂ ಗೋತಮಸಂಘದವರೆಂದೂ ಹೆಸರಾಯಿತು.

ಅವರ ನಡತೆಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ನಿಯಮಾವಳಿಯಾಗಲೀ ನಾಯಕನಾಗಲೀ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರವ್ರಜ್ಯದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧವಾದ ಪ್ರಾತಿಮೋಕ್ಷವೊಂದೇ ಅವರ ಸಂವರವಾಗಿತ್ತು. ಬುದ್ಧನ ಅದ್ಭುತ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಈ ಚಾತುದ್ದಿಸಭಿಕ್ಖುಸಂಘವನ್ನು ಹಿಡಿದು ನಿಲ್ಲಿಸಿತ್ತು. ಆದರೆ ಬುದ್ಧ ನಿಧನಗೊಂಡೊಡನೇ ಸಂಘ ಒಡೆಯದಂತೆ ತಡೆಗಟ್ಟಲು ವಿಧಿ ನಿಷೇಧಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಳೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ದೇಶನಮಾಡುವ ಅಗತ್ಯ ಒದಗಿತು. ಆತನ ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ಸತ್ಥಾ (ಗುರು), ಧಮ್ಮ, ಸಂಘ ಮತ್ತು ಸಿಕ್ಖಾ (ಶಿಕ್ಷೆ, ಪಾಠ)–ಹೀಗೆ ನಾಲ್ಕು ಆದರಣೀಯ ವಿವರಗಳು ಉಂಟಾದುವು. ಬುದ್ಧ ನಿಧನಗೊಂಡ ವರ್ಷವೇ ರಾಜಗೃಹದಲ್ಲಿ ಆತನ ಶಿಷ್ಯರೆಲ್ಲ ಸೇರಿ ಮೊದಲ ಸಂಗೀತಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಂಘಜೀವಿಗಳ ನಿಯಮಾವಳಿ ಬುದ್ಧನ ಆದೇಶದಂತೆಯೇ ಸಿದ್ಧವಾಯಿತು (ವಿನಯಪಿಟಕ); ಧರ್ಮದ ವಿವರಗಳು ಬುದ್ಧನಮಾತಿನಲ್ಲೇ ಸಂಗೃಹೀತವಾದುವು (ಸುತ್ತಪಿಟಕ); ಧರ್ಮದ ಆಧಾರವಾಗಿ ಉಳಿದ ತತ್ತ್ವದ ಗಹನ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಮೂರನೆಯ ಪಿಟಕದಲ್ಲಿ ಕೂಡಿಸಿದರು (ಅಭಿಧಮ್ಮ ಪಿಟಕ). ಹೀಗೆ ರಾಜಗೃಹದ ಪ್ರಥಮ ಭಿಕ್ಷುಸಂಗೀತಿಯಲ್ಲಿ ರೂಪತಳೆದ ತ್ರಿಪಿಟಕವಾಙ್ಮಯವೇ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ದೇಹವಾಯಿತು. ಪ್ರವರ್ತಕನಾಗಿ ಶಾಕ್ಯಪುತ್ರ ಬುದ್ಧನೇ ಸ್ಮರಣೆಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದ (ಸತ್ಥಾ, ಶಾಸ್ತೃ). ಅವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳೆಲ್ಲ ಸೇರಿದ ಒಕ್ಕೂಟ (ಸಂಘ), ಈ ಒಕ್ಕೂಟಕ್ಕೆ ಆಸರೆ, ಆಧಾರವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದದ್ದು ಧರ್ಮ. ಇದಕ್ಕೆ ಊರುಗೋಲಾಗಿ ಗುರುವಿನ ಉಪದೇಶ (ಸಿಕ್ಖಾ, ಶಿಕ್ಷೆ), ಈ ನಾಲ್ಕರಿಂದ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಯಿತು. ಬುದ್ಧನನ್ನೇ ಗುರುವೆಂದು ಒಪ್ಪಿ, ದೇಶವನ್ನೇ ನಂಬಿ ಬಾಳಿದ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಉಳಿದ ಭಿಕ್ಷುಗಳಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಒಂದು ಗಣವಾದರು. ಇವರ ನಡತೆಯನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿಕೊಂಡು, ಇವರಿಂದ ಬುದ್ಧನ ಉಪದೇಶಗ್ರಹಿಸಿ ಅವನ್ನು ತಮ್ಮ ಬಾಳುವೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಿದ್ಧರಾದ ಮಂದಿ ಮನೆಯಿಲ್ಲದ ಈ ಭಿಕ್ಷುಗಳನ್ನು ಸತ್ಕರಿಸಿ ಇವರಿಂದ ದೀಕ್ಷೆ ಪಡೆದು ಬೌದ್ಧಗೃಹಸ್ಥರಾದರು. ಮೊದಲಿಗೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಭಿಕ್ಷುಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಇದು ನಿಷ್ಠೆಯ ನೆಪದಿಂದ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಕ್ತರಾದ ಜನರಿಗೂ ಹರಡಿತು. ಆದರೆ ಭಿಕ್ಷುಗಳಲ್ಲದವರಿಗೆ ಸಂಘದ ವಿಧಿ ನಿಷೇಧಗಳು ಅನ್ವಯವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಅವರಿಗಾಗಿ ಬೇರೆ ಸಾಮಾನ್ಯಶೀಲಗಳು ಸಿದ್ಧವಾದುವು. ಅವರ ಪಾಲಿಗೆ ಬುದ್ಧ, ಧರ್ಮ, ಸಂಘ (ಶ್ರಾವಕಸಂಘ, ಭಿಕ್ಷುಸಮೂಹ)–ಈ ಮೂರೂ ಮಾನ್ಯವಾದವು (ಅಗ್ಗದಕ್ಖಿಣೇಯ್ಯ). ತಮ್ಮ ಜೀವನವನ್ನು ಚೊಕ್ಕ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಈ ಮೂರರಲ್ಲಿ ಶರಣು ಹೋಗಬೇಕೆಂಬ ಪದ್ಧತಿ ಬೆಳೆದುಬಂದಿತು. ಇದು ಇಂದು ಸರಣಗಮನವೆನಿಸಿ ಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಬೌದ್ಧಮತದ ದೀಕ್ಷೆಯುಳ್ಳವರು ಬುದ್ಧಂ ಸರಣಂ ಗಚ್ಛಾಮಿ, ಧಮ್ಮಂ ಸರಣಂ ಗಚ್ಛಾಮಿ, ಸಂಘಂ ಸರಣಂ ಗಚ್ಛಾಮಿ ಎಂದು ಮೂರಾವರ್ತಿ ದಿನವೂ ಜ್ಞಾಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಈ ಮೂರರಲ್ಲಿಯೂ ಆತ್ಮಸಮರ್ಪಣೆ (ಅತ್ತಸನ್ನಿಯ್ಯಾತನ) ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ಅವುಗಳಲ್ಲೇ ಮನಸ್ಸನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸುವುದು (ತಪ್ಪರಾಯನ), ಶಿಷ್ಯಭಾವದಿಂದ ಅವನ್ನು ಕಾಣುವುದು (ಸಿಸ್ಸಭಾವೂಪಗಮನ) ಮತ್ತು ಅವುಗಳಿಗೆ ಸನ್ಮಾನ ಮಾಡುವುದು (ಪಣಿಪಾತ) ಸರಣಗಮನದ ತಾತ್ಪರ್ಯ. ಇವನ್ನು ರತ್ನತ್ರಯವೆಂದು ವ್ಯವಹರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯ ಸಲುವಾಗಿ ಬೌದ್ಧಿಕವಾದ ಒಂದು ದೃಷ್ಟಿ (ದಿಟ್ಠಿ)ಯೂ ಉಂಟು; ಚಿತ್ತಶುದ್ಧಿಗಾಗಿ ಮಾರ್ಗವೂ (ಪಟಿಪದ) ಉಂಟು. ಈ ಎರಡೂ ಧರ್ಮದ ಇಕ್ಕೆಲಗಳೆಂದು ಮಹಾನಿದ್ದೇಸ ಬಣ್ಣಿಸುತ್ತದೆ. ಎರಡಕ್ಕೂ ಸಮನ್ವಯ ಮಾಡುವ ಸಲುವಾಗಿ ಎರಡನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡ ಶಾಸನ ಸಿದ್ಧವಾಯಿತು (ಇಮಸ್ಮಿಂ ಸಾಸನೇ, ಇಮಸ್ಮಿಂ ಧಮ್ಮ ವಿನಯೇ). ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಬಗೆಗಳು. ಮೊದಲನೆಯದು ಬುದ್ಧನ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಕೇಳಿ ಮನನಮಾಡಿ. ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು (ಪರಿಯತ್ತಿಸಾಸನ); ಎರಡನೆಯದು ಬುದ್ಧ ತೋರಿಸಿದ ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದು ಆತ ಪಡೆದ ಸಿದ್ಧಿಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು (ಪಟಿಪತ್ತಿಸಾಸನ); ಮೂರನೆಯದು ಬುದ್ಧವಚನ ಮಾರ್ಗಗಳೆರಡಕ್ಕೂ ಮೂಲಭೂತವಾದ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಒಳಹೊಕ್ಕು ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು (ಪಟಿವೇಧಿ–ಸಾಸನ) ಶಾಸನವೆಂಬ ಪದವನ್ನು ಬುದ್ಧವಚನವೆಲ್ಲಕ್ಕೂ ಕೆಲವುವೇಳೆ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತಾರೆ. ನಿದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಸುತ್ತ, ಗೆಯ್ಯ, ವೆಯ್ಯಾಕರಣ, ಗಾಥಾ, ಉದಾನ, ಇತಿವುತ್ತಕ, ಜಾತಕ, ಅಬ್ಭುತ–ಧಮ್ಮ ಮತ್ತು ವೇದಲ್ಲ–ಈ ಒಂಬತ್ತು ಬಗೆಯ ತ್ರಿಪಿಟಕ ವಾಙ್ಮಯಕ್ಕೆ ನವಂಗಬುದ್ಧಸಾಸನವೆಂದು ಹೆಸರು. ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಶಾಸನವನ್ನು ಶಿಕ್ಷೆ (ಸಿಕ್ಖ) ಎಂದು ವ್ಯವಹರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಶಿಕ್ಷಣ ಮೂರುಬಗೆ ಎಂದು ಸಂಪ್ರದಾಯ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ದಿನದಿನದ ನಡತೆಯನ್ನು ಚೊಕ್ಕಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅಧಿಸೀಲ ಸಿಕ್ಖಾ; ಹರಿಯುವ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಬಿಗಿಹಿಡಿದು ಅದರ ಕ್ಲೇಶಗಳನ್ನು ಕಳಚಿ ಒಗೆದು ತೊಳೆಯುವುದು ಅಧಿಚಿತ್ತಸಿಕ್ಖಾ; ಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ಉದ್ಬೋಧನೆ ಮಾಡಿ ಅದರಿಂದ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನ ಪಡೆದು ಮುಕ್ತರಾಗುವುದು ಅಧಿಪಾಜ್ಞಾ ಸಿಕ್ಖಾ. ಶೀಲ ಆಧಾರ; ಚಿತ್ತ ಸಾಧನ; ಪ್ರಜ್ಞೆ ತಾರಕ–ಈ ಮೂರೂ ಸೇರಿದರೆ ಅದು ವಿಶುದ್ಧಿಮಾರ್ಗ ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ (ಏಸ ಮಗ್ಗೋ ವಿಸುದ್ದಿಯಾ). ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಪರ್ಯಾಯಪದ ವಿಶುದ್ಧಿಮಾರ್ಗ.

ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ದೃಷ್ಟಿ ಶಾಸನಕ್ಕೆ ಅಥವಾ ಮಾರ್ಗಕ್ಕೆ ಅಧೀನವಾಗಿರುವುದೊಂದು ವಿಶೇಷ. ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವೆಂದರೆ ಉದ್ಯಮ, ಸಾಧನೆ; ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸುವುದಕ್ಕಿಂತ ಮನಸ್ಸನ್ನೇ ಬಿಗಿಹಿಡಿದು ಅದರ ನಿರೋಧದಿಂದ ಒದಗುವ ಶಾಂತಿಯ ಸುಖವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುವುದು ಹೆಚ್ಚಿನದು. ಬೌದ್ದರು ಬುದ್ಧ ಹೇಳಿದ ಧರ್ಮ ವರ್ಣಿಸುವಾಗ ಸನ್ದಿಟ್ಠಿಕೋ (ಈ ಜನ್ಮದಲ್ಲೇ ಫಲಿಸುವಂಥದು), ಅಕಾಲಿಕೋ (ಬೇಗನೇ ಫಲಿಸುವಂಥದು), ಏಹಿಪಸ್ಸಿಕೋ (ಬಂದುನೋಡಿ ಅನುಭವಿಸತಕ್ಕದ್ದು) ಓಪನಯಿಕೋ (ಗುರಿಮುಟ್ಟಿಸತಕ್ಕದ್ದು) ಮತ್ತು ಪಚ್ಚತ್ತಂ ವೇದಿತಬ್ಬೋ ವಿಞ್ಞೂಹಿ (ಒಬ್ಬೊಬ್ಬರೂ ತಮ್ಮತಮ್ಮ ಅನುಭವದಿಂದಲೇ ತಿಳಿಯತಕ್ಕದ್ದು) ಎಂಬ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಾರೆ. ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಅನುಭವದಿಂದ ಅಥವಾ ಗುರುಮುಖೇನ ಅಥವಾ ಶಾಸ್ತ್ರವ್ಯವಸಾಯದಿಂದ ತಿಳಿಯುವುದು ಮೊದಲ ಹೆಜ್ಜೆ; ಕರ್ತವ್ಯವೇನೆಂಬುದನ್ನು ಅರಿಯುವುದು ಎರಡನೆಯ ಹೆಜ್ಜೆ, ಅದನ್ನು ಮಾಡಿ ಕೃತಾರ್ಥರಾಗುವುದು ಮೂರನೆಯ ಹೆಜ್ಜೆ. ಮೊದಲನೆಯದು ಉಳಿದ ಎರಡಕ್ಕೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿ ನಿಲ್ಲಬೇಕಷ್ಟೆ. ಪಾಳಿ ಪರಿಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಮೂರನ್ನು ಸಚ್ಚ (ಸತ್ಯ), ಕಿಚ್ಚ (ಮಾಡುವಕೆಲಸ) ಮತ್ತು ಕತ (ಮಾಡಿದ ಕೆಲಸ) ಎಂದು ನಿರ್ದೇಶಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಈ ವಿಭಾಗ ಬುದ್ಧ ಮೊತ್ತಮೊದಲು ಉಪದೇಶಿಸಿದ ಧರ್ಮಚಕ್ರ ಪ್ರವರ್ತನ ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಂದಿದೆ. ಈ ಸೂತ್ರವೇ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ರೂಪುರೇಷೆಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಣೆಮಾಡಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಸತ್ಯಗಳ, ಮೂರು ಸ್ಥಿತಿಗಳ ಮಧ್ಯ ಮಾರ್ಗದ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ದುಃಖ, ದುಃಖಸಮುದಯ, ದುಃಖನಿರೋಧ, ದುಃಖನಿರೋಧಗಾಮಿನೀ ಪಟಿಪದಾ–ಈ ನಾಲ್ಕು ಆರ್ಯಸತ್ಯಗಳನ್ನು ಮೂರು ಸ್ಥಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅರಿತು ಸಾಧಿಸಿದರೆ ಹನ್ನೆರಡು ಪ್ರಕಾರಗಳು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತವೆ; ಇದನ್ನು ತ್ರಿಪರಿವರ್ತದ ದ್ವಾದಶಾಕಾರದ ಧರ್ಮಚಕ್ರವೆಂದು ಬಣ್ಣಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮೊದಲನೆಯದು ಪರಿವರ್ತ ಸಚ್ಚ, ಎರಡನೆಯದು ಕಿಚ್ಚ, ಮೂರನೆಯದು ಕತ–ಸತ್ಯ.

ಮೊದಲ ಪರಿವರ್ತ	**ಎರಡನೆಯ ಪರಿವರ್ತ**	**ಮೂರನೆಯ ಪರಿವರ್ತ**
1 ದುಃಖ	ಪರಿಜಯ್ಯ (ತಿಳಿಯಬೇಕಾದುದು)	ಪರಿಜಾತ(ತಿಳಿದುದು)
2 ದುಃಖಸಮುದಯ	ಪಹಾತಬ್ಬ (ನೀಗಿಸಬೇಕಾದುದು)	ಪಹಾತಬ್ಬ(ನೀಗಿಸಿದುದು)
3 ದುಃಖನಿರೋಧ	ಸಚ್ಚಿಕಾತಬ್ಬ (ಸಾಕ್ಷತ್ಕರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದುದು)	ಸಚ್ಚಿಕತ (ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕರಿಸಿಕೊಂಡುದು)
4 ಪಟಿಪದಾ	ಭಾವೇತಬ್ಬ (ಮಾಡಬೇಕಾದುದು)	ಭಾವಿತ(ಮಾಡಿದುದು)

ಈ ನಾಲ್ಕು ಸತ್ಯಗಳನ್ನು ಆರ್ಯಸತ್ಯಗಳೆಂದು ವ್ಯವಹರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಔಚಿತ್ಯವಿದೆ. ಆರ್ಯ ಎಂದರೆ ನಿರ್ವಿವಾದವಾದುದು ಎಂದರ್ಥವೆಂದು (ಅವಿಸಂವಾದಕಾನಿ) ಪಾಳಿ ಟೀಕಾಕಾರರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇವಕ್ಕೆ ಬುದ್ಧಸತ್ಯಗಳೆಂದು (ಅರಿಯಸ್ಸ ಸಚ್ಚಾನಿ) ಇನ್ನೊಂದರ್ಥ. ವಾಚಾಸತ್ಯ, ವಿರತಿಸತ್ಯ, ಸೃಷ್ಟಿಸತ್ಯಗಳಿಂದ ಪೃಥಕ್ಕರಿಸಲು ಇವನ್ನು ಆರ್ಯಸತ್ಯಗಳೆಂದರು. ಈ ನಾಲ್ಕು ಸತ್ಯಗಳನ್ನು ಪದ–ಅರ್ಥದಿಂದ (ವಚನತ್ಥತೋ), ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ (ಲಕ್ಖಣತೋ), ಕ್ರಮನಿರೂಪಣೆಯಿಂದ (ಕಮತೋ), ಅವುಗಳ ವೈವಿಧ್ಯದಿಂದ (ನಾನತ್ತತೋ), ವಿಭಾಗಗಳಿಂದ (ಕಮವಿತ್ಥಾರತೋ), ಸಂಕ್ಷೇಪದಿಂದ (ಸಂಖೇಪತೋ), ಭೇದಗಳಿಂದ (ಪರಿಚ್ಛೇದತೋ), ಗಣನೆಯಿಂದ (ಗಣನತೋ). ಏಕತ್ವದಿಂದ (ಏಕತ್ತತೋ), ಸಂಗ್ರಹದಿಂದ (ಸಂಗಹತೋ) ತಿಳಿಯಬೇಕೆಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರ ಬುದ್ಧಘೋಷಾಚಾರ್ಯ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

ಮೊದಲ ಮೂರು ಸತ್ಯಗಳು ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವು. ಸಂಸಾರದ ಪರಾಮರ್ಶೆಯಿಂದ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಶುದ್ಧಗೊಳಿಸಿ ಸಂಕಲ್ಪ ಸ್ಥಿರಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಈ ಜ್ಞಾನದ ಅಗತ್ಯವಿದೆ. ಅಭಿದಮ್ಮ ಇದಕ್ಕೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ದುಃಖದ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ಕಂಡುಕೊಂಡ ತತ್ತ್ವವೆಂದರೆ ಯಾವುದು ಉತ್ಪನ್ನವಾಗಿದೆಯೋ ಅದು ನಿರೋಧವೂ ಆಗುತ್ತದೆ (ಯಂ ಕಿಂಚಿ ಸೂದಯ ಧಮ್ಮಂ ಸಬ್ಬಂ ತಂ ನಿರೋಧಧಮ್ಮಂ) ಎಂಬುದು. ದುಃಖ ಪ್ರವೃತ್ತವಾಗಿದ್ದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಿದ್ದೇ ಇರಬೇಕು; ಕಾರಣದಿಂದ ದುಃಖ ಉಂಟಾಗಿದ್ದರೆ ಕಾರಣವನ್ನು ಕಳೆದರೆ ಕಾರ್ಯವಾದ ದುಃಖವೂ ಕಳೆಯಬೇಕು. ದುಃಖ ನಿಜವಾದರೆ ದುಃಖದ ಸಮುದಾಯವೂ ನಿಜವೇ, ದುಃಖ ನಿರೋಧ ಸಾಧ್ಯವೆಂಬುದೂ ನಿಜವೇ. ಈ ತತ್ತ್ವದರ್ಶನದಿಂದ ಬೌದ್ಧದರ್ಶನಕ್ಕೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಕ್ಷಣಿಕವಾದ (ಅನಿತ್ಯತಾವಾದ) ಮತ್ತು ಅನಾತ್ಮವಾದ (ನೈರಾತ್ಮವಾದ) ಇವು ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗುತ್ತವೆ. ದುಃಖ, ಅನಿತ್ಯ, ಅನಾತ್ಮ –ಇವು ಬೌದ್ಧದರ್ಶನದ ತತ್ತ್ವತ್ರಯಗಳು. ಮನುಷ್ಯನೂ ವಿಶ್ವದಂತೆ ಸಂಘಾತ ತತ್ತ್ವವೇ; ರೂಪ, ವೇದನಾ, ಸಂಜ್ಞಾನ, ಸಂಸ್ಕಾರ, ವಿಜ್ಞಾನಗಳೆಂಬ ಪಂಚ ಸ್ಕಂಧಗಳ ಸಮುದಯವೇ ಮನುಷ್ಯ. ಈ ಐದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಆರನೆಯದಾದ ಆತ್ಮ ಅಥವಾ ಚೈತನ್ಯ ಇದೆಯೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಯಾವ ಗಮಕವೂ ಇಲ್ಲ.

ಈ ಐದು ಸ್ಕಂಧಗಳು ವ್ಯಕ್ತಿಗತವಾದ ಆರು ಆಯತನಗಳ (ಚಕ್ಷು, ಶ್ರವಣ, ಘ್ರಾಣ, ಜಿಹ್ವೆ, ಕಾಯ, ಮನಸ್ ಇವಕ್ಕೆ ಪಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಅಜ್ಝುಯಂತಿಕಾಯನ ಎಂದು ಹೆಸರು) ಮತ್ತು ಹೊರಸಂಸಾರದ ಆರು ಆಯತನಗಳ (ರೂಪ, ಶಬ್ದ, ಗಂಧ, ರಸ, ಸ್ಪರ್ಶ, ಚಿತ್ತ ಇವಕ್ಕೆ ಬಹಿರಾಯತನ ಎಂದು ಹೆಸರು) ಸಂಬಂಧ ರೂಢಿಸಿದಾಗ ಉಪಾದಾನಸ್ಕಂಧಗಳೆನಿಸಿ ಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಸ್ಕಂಧಗಳು ಉಪಾದಾನಗಳಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸುವುದೇ ಸಂಸಾರದ ಉಗಮ. ಉಪಾದಾನಸ್ಕಂಧಗಳಿಂದ ಉಪಾದಾನದ ಗುಣ ಹೋದರೆ ಅದು ನಿರ್ವಾಣ. ಹೀಗೆ ಶುಷ್ಕವಾದ ಸ್ಕಂದಗಳು ಅಳಿದರೆ ಅದು ಪರಿನಿರ್ವಾಣ. ಶಾಕ್ಯಮುನಿ ಗಯೆಯ ಬೋಧಿವೃಕ್ಷದ

ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಸಂಬೋಧಿ ಪಡೆದಾಗ ನಿರ್ವಾಣ; ಬುದ್ಧನಾಗಿ ಕುಶಿನಾರದಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದಾಗ ಪರಿನಿರ್ವಾಣ. ಜೀವನ್ಮುಕ್ತಿ, ವಿದೇಹಮುಕ್ತಿಗಳಿದ್ದಂತೆ, ನಿತ್ಯದ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಪಂಚಕಾಮಗುಣಿಕರಾಗದಿಂದ ಉಪಾದಾನಗಳು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಹೊರ ಆಯತನದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಬಯಸುವಾಗ (ವತ್ಥುಕಾಮ ಮತ್ತು ಅವನು ಅನುಭವಿಸಿ ಆನಂದವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಬಯಸುವಾಗ (ಕಿಲೇಸ ಕಾಮ ನಮಗೆ ಬಯಕೆಗಳ ಆಗು (ಉಸ್ಸಾದ), ಹೋಗು (ನಿಸ್ಸರಣ), ಗತಿ (ಆದೀನವ)ಗಳ ಜ್ಞಾನವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಆತ್ಮವೆಂಬ ವಿಷಯಿಯ ಕಲ್ಪನೆ, ಆತ್ಮದ್ದೆಂಬ (ಹತ್ತನೆಯ) ವಿಷಯಗಳ ಕಲ್ಪನೆ ಎದ್ದು ದುಃಖವನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಸಕ್ರಮವಾದ ದುಃಖಸಮಯವನ್ನು ಬುದ್ಧ ತಾನು ಸಂಬೋಧಿ ಪಡೆದ ರಾತ್ರಿ ಆಶೇಷವಾಗಿ ಅರಿತ. ಇದಕ್ಕೆ ಪತ್ತೀತ್ಯಸಮುತ್ಪಾದ (ಪಟಿಚ್ಚಸಮುಪ್ಪಾದ) ಎಂದು ಹೆಸರು. ಇದನ್ನು ದ್ವಾದಶಪದಿಕವೆಂದು ಪ್ರತ್ಯಯಾಕಾರವೆಂದು ಬಣ್ಣಿಸುತ್ತಾರೆ. ಹನ್ನೆರಡು ಹೆಜ್ಜೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಬಂದಂತೆ ಪತ್ತೀತ್ಯಸಮುತ್ಪಾದದ ತತ್ತ್ವ. ಅವಿದ್ಯೆ, ಸಂಸ್ಕಾರ, ವಿಜ್ಞಾನ, ನಾಮರೂಪ, ಷಡಾಯತನ, ಸ್ಪರ್ಶ, ವೇದನಾ, ತೃಷ್ಣಾ, ಉಪಾದಾನ, ಭವ, ಜಾತಿ, ಜರಾ ಮರಣ–ಇದು ದುಃಖಸ್ಕಂಧದ ಸಮುದಾಯ. ಅವಿದ್ಯೆ ಅಥವಾ ಅಜ್ಞಾನ ಈ ದುಃಖಸಮಯಕ್ಕೆ ಮೂಲಕಾರಣ ವಾದುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿದರೆ ದುಃಖನಿರೋಧವಾದಂತೆಯೇ ದುಃಖಸಮುದಾಯವನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಮರುಕಳಿಸುವ ಬಯಕೆ (ಪೋನೋಬ್ಬವಿಕ–ತಣ್ಹ)ಯಿಂದ ವಿವರಿಸಿ ದುಃಖ ನಿರೋಧವನ್ನು ಮುಕ್ತಿಯೆಂದೂ ಅನಾಲಯವೆಂದೂ ಬಣ್ಣಿಸುತ್ತಾರೆ. ಸಂಬೋಧಿಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಶಾಕ್ಯಮುನಿಗೆ ಈ ಜ್ಞಾನದರ್ಶನ (ಞಾಣದಸ್ಸನ) ಒದಗಿದಾಗ ತನ್ನ ಚಿತ್ತ ವಿಮುಕ್ತವಾಯಿತೆಂದು (ಮೇ ಚೇತೋ ವಿಮುಕ್ತಿ) ಆತನೇ ಉದಾನ ಒಂದರಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದೇ ಅಮೃತಾಧಿಗಮವೆಂದೂ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯಪರ್ಯವಸಾನವೆಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಆತ್ಮದ ಕಲ್ಪನೆ ಇಲ್ಲಿ ಅಳಿಯುತ್ತದೆ (ಸಕ್ಕಾಯ ನಿರೋಧ). ಲೋಭ, ದ್ವೇಷ, ಮೋಹಗಳ ಗೊಂದಲ ಹರಿದು ತೃಷ್ಣೆಯ ಬಂಧನ ಕಡಿದು ಬೀಳುತ್ತದೆ, ಎಲ್ಲ ಭ್ರಮೆಗಳ (ಮಜ್ಞೆತ್ತ) ಅಹಂಕಾರ–ಮಮಕಾರಗಳ, ಮಾನಾಭಿನಿವೇಶದ (ಮಾನಾನುಸಯ) ವಿ–ರಾಗದಿಂದ, ನಿರೋಧದಿಂದ, ತ್ಯಾಗದಿಂದ ವಿಮುಕ್ತನಾದರೆ ಈ ಸಮುದಾಯದ ಅಸ್ತಂಗಮವಾಗುತ್ತದೆ. ಭಾರ, ಭಾರ ಹೊತ್ತವ ಭಾರಹೊತ್ತ ಬಗೆ, ಭಾರ ಇಳಿಸುವ ಬಗೆ ಹೇಳುತ್ತೇನೆಂದು ಸಂಯುಕ್ತನಿಕಾಯದ ಖಂದವಗ್ಗದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧವಚನವಿದೆ.

ಕಂಚಿನ ಬುದ್ಧ (5ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಸುಲ್ತಾನ್‌ಗಂಜ್

ಭಾರ ಇಳಿಸುವ ಬಗೆಯೇ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಮುಖ್ಯರಸ. ಇದನ್ನೇ ಮಾರ್ಗವೆಂದೂ ಪ್ರತಿಪದವೆಂದೂ ವ್ಯವಹರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮಧ್ಯಮಾರ್ಗ (ಮಜ್ಝಿಮಾ ಪಟಿಪದಾ)ವನ್ನೇ ತಥಾಗತ ಹೇಳಿದುದೆಂದು ಸಂಪ್ರದಾಯ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಅಶೋಕನ ಶಿಲಾಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯವನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸೋಣ (ಮಧಂ ಪಟಿಪದಯೆಮ) ಎಂಬ ಮಾತಿದೆ. ಮಧ್ಯವೆಂದರೆ ಎರಡು ಕೊನೆಗಳನ್ನೂ ಬಿಟ್ಟು ನಿಂತುದೆಂದರ್ಥ (ಉಭೋ ಅಂತೇ ಅನುಪಗಮ್ಮ). ಕಾಮಸುಖಾನುಯೋಗ ಚಿತ್ತವೃತ್ತಿ ಒಂದು ಕೊನೆ, ಪೃಥಗ್ಜನರು ಎಂದರೆ ಸಾಮಾನ್ಯಜನರು ಇದನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಕೊನೆ ದೇಹವನ್ನು ದಂಡಿಸಿ ದುಃಖಪಡುವುದು. ಲೋಕವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಕ್ತರಾಗಿ ವಿಷಯ ಸುಖಗಳನ್ನೆ ಅರಸುತ್ತ ಹೋಗುವ ದಾರಿಯೂ ಅನರ್ಥಕಾರಿ, ಲೋಕವಿಮುಖರಾಗಿ ಕಠೋರವಾದ ಕಾಯಕ್ಲೇಶ ತಂದುಕೊಳ್ಳುವ ದಾರಿ ಅನರ್ಥಕಾರಿ. ಎರಡನ್ನೂ ಬಿಟ್ಟು ಮಧ್ಯಮಾರ್ಗ ಹಿಡಿಯಬೇಕೆಂದು ಬುದ್ಧನ ಆದೇಶ. ಈ ಮಧ್ಯಮಾರ್ಗ ಅಷ್ಟಾಂಗಮಾರ್ಗ (ಅಟ್ಠಂಗಿಕೊ ಮಗ್ಗೋ) ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಈ ಎಂಟು ಅಂಗಗಳು ಯಾವುವೆಂದರೆ ಸರಿಯಾದ ದೃಷ್ಟಿ (ಸಮ್ಮಾದಿಟ್ಠಿ), ಸರಿಯಾದ ಸಂಕಲ್ಪ (ಸಮ್ಮಾಸಂಕಪ್ಪ), ಸರಿಯಾದ ಮಾತು (ಸಮ್ಮಾವಾಚಾ), ಸರಿಯಾದ ಕೆಲಸ (ಸಮ್ಮಾಕಮ್ಮಂತ), ಸರಿಯಾದ ಜೀವನೋಪಾಯ (ಸಮ್ಮಾ ಅಜೀವೋ), ಸರಿಯಾದ ವ್ಯಾಯಾಮ (ಸಮ್ಮಾವಾಯಾಮೋ), ಸರಿಯಾದಸ್ಮೃತಿ (ಸಮ್ಮಾಸತಿ), ಸರಿಯಾದ ಸಮಾಧಿ (ಸಮ್ಮಾ ಸಮಾಧಿ), ದುಃಖ, ದುಃಖ ಸಮುದಯ, ದುಃಖನಿರೋಧ ಮಾರ್ಗ ಈ ನಾಲ್ಕು ಸತ್ಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದೇ ದೃಷ್ಟಿ. ಕಾಮಗಳಿಂದ ವಿಮುಖರಾಗುವುದು, ದ್ವೇಷಮಾಡದಿರುವುದು ಅಥವಾ ಮೈತ್ರಿ, ಹಿಂಸೆ ಮಾಡದಿರುವುದು ಇವು ತ್ರಿವಿಧಸಂಕಲ್ಪ. ಸುಳ್ಳು ಪೈಶುನ್ಯ, ಮನಸ್ಸು ನೋಯಿಸುವ ಮಾತು, ವ್ಯರ್ಥಾಲಾಪ ಇವುಗಳಿಂದ ದೂರಾಗಿರುವುದು ಸರಿಯಾದ ಮಾತು. ಕೊಲ್ಲದಿರುವುದು, ಕಳುವು ಮಾಡದಿರುವುದು, ಕಾಮಿಯಾಗದಿರುವುದು ಇವು ಸರಿಯಾದ ಕೆಲಸ. ಕೆಟ್ಟಕೆಲಸದಿಂದ ಕಷ್ಟಪಡದೆ, ಮೋಸದಿಂದ ಧನಾರ್ಜನೆ ಮಾಡದೆ ಇರುವುದು ಜೀವನೋಪಾಯ. ಏಳದಿರುವ ಪಾಪಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಏಳದಂತೆಮಾಡುವುದು (ಸಂವರ), ಎದ್ದ ಪಾಪಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸುವುದು (ಪಹಾನ), ಏಳದಿರುವ ಕುಶಲ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳು ಏಳುವಂತೆ ಮಾಡುವುದು (ಭಾವನಾ), ಎದ್ದ ಕುಶಲಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳು ಉಳಿಯುವಂತೆ ಮಾಡುವುದು (ಅನುರಕ್ಖನ) ಈ ನಾಲ್ಕು ವ್ಯಾಯಾಮಗಳು ಸರಿಯಾದ ಸ್ಮೃತಿಯೆಂದರೆ ದೇಹ, ವೇದನಾ, ಚಿತ್ತ, ಚೈತಸಿಕ ಪ್ರಸಂಗಗಳನ್ನು ಎಚ್ಚರದಿಂದ ಗ್ರಹಿಸುವ ಧ್ಯಾನವಿಧಾನಗಳು. ಈ ಧ್ಯಾನದ ಫಲವಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ಸ್ಥಿತಿಯ ಸಮಾಧಿಗಳು ಒದಗುತ್ತವೆ. ಇವು ಸಮ್ಯಕ್‌ಸಮಾಧಿಯೆನಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದೃಷ್ಟಿಸಂಕಲ್ಪಗಳು ಪ್ರಜ್ಞಾಸ್ಕಂಧಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವೆಂದೂ ವಾಚಾ ಕಮ್ಮಂತ ಆ ಜೀವಗಳು ಶೀಲಸ್ಕಂದಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವೆಂದೂ ವ್ಯಾಯಾಮ–ಸ್ಮೃತಿ–ಸಮಾಧಿಗಳು ಸಮಾಧಿಸ್ಕಂಧಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವೆಂದೂ ವ್ಯವಹಾರವಿದೆ.

ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಿ ಪಡೆಯುವುದು ಪುಣ್ಯದ ಪರಿವರ್ತದಿಂದಾಗಲೀ ದೇವರ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದಾಗಲೀ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ; ಅಥವಾ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಪರಿಣಾಮದ ಫಲವಾಗಿ ಮುಕ್ತಿಸಿದ್ಧವಾಗುವುದಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಕಲ್ಪನೆ ಬುದ್ಧನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದಿತು. ಪ್ರತಿ ವ್ಯಕ್ತಿ ತನ್ನ ಬಾಳಿನಲ್ಲಿ ಶೀಲ–ಪ್ರಜ್ಞೆ–ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿಕೊಂಡು ಮುಕ್ತಿ ಗಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು; ಬುದ್ಧನದು ಗುರುವಿನ ಪಾತ್ರವಷ್ಟೇ ವಿನಾ ಅವನ ಅನುಗ್ರಹ, ಕರುಣೆ ಮುಕ್ತಿಗೆ ನೆರವಾಗದೆಂಬ ಕಲ್ಪನೆ ಹೀನಯಾನದವರದು. ಮಹಾಯಾನದವರು ಪುಣ್ಯಪರಿವರ್ತನೆಯ (ಎಂದರೆ ಒಬ್ಬನ ಪುಣ್ಯವನ್ನು ಬೇರೊಬ್ಬರಿಗೆ ಧಾರೆಯೆರೆಯುವುದು) ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪುತ್ತಾರೆ. ಬುದ್ಧ ದೇವತೆಯಲ್ಲ, ಆತ ಅಪ್ಪಟ ಮನುಷ್ಯ. ಅವನ ಮಾತಿನಲ್ಲೇ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ವ್ಯಕ್ತಿ ಕಷ್ಟಪಟ್ಟು ಕೆಲಸಮಾಡಬೇಕು. ತಥಾಗತ ಕೇವಲ, ದಾರಿತೋರಿಸುತ್ತಾನಷ್ಟೆ. ಹಳೆಯ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಪ್ರಯತ್ನಕ್ಕೆ, ಸ್ವಾವಲಂಬನೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ. ಅದರಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನ ಅನುಗ್ರಹ, ಗುರುವಿನ ಪ್ರಸಾದ, ಪುಣ್ಯವಂತರ ನೆರವಿನ ಮಾತಿಲ್ಲ. ಈ ವಿಚಾರಗಳು ಮಹಾಯಾನದ ಬೌದ್ಧರಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂದಿತಾದರೂ ಪ್ರಯತ್ನದ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ಕಡಿಮೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಮುಮುಕ್ಷುವಾದ ಮನುಷ್ಯ ವ್ಯವಹಾರದ ಆಕರ್ಷಣೆಯನ್ನು ತಗ್ಗಿಸಿ ಐಹಿಕ ಸುಖದ ಆಲಂಬನವನ್ನು ಇಂಗಿಸಿ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಉದ್ಯಮ ಮಾಡಬೇಕು. ಲೌಕಿಕ ಪ್ರಸಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದ ಮನುಷ್ಯ ಸಾಧಕನಾಗುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ವ್ಯವಹಾರದ ಅಗತ್ಯವನ್ನು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಇಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಬುದ್ಧನ ಆಗ್ರಹ. ಅಪ್ಪಕಿಚ್ಚ (ಕಮ್ಮಿ ಕೆಲಸವಿರುವವನಾದರೆ ಧ್ಯಾನಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದು. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬುದ್ಧ ಆತುರದಲ್ಲಿ ಓಡುತ್ತಿರುವ ಮಂದಿಯ ಮಧ್ಯೆ ಆತುರವಿಲ್ಲದೆ ಇರೋಣ, ಸುಖವಾಗಿ ಬಾಳೋಣ (ಸುಸುಖಂಬತ ಜೀವಾಮ, ಆತುರೇಸು ಅನಾತುರಾ) ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದು. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಪ್ರಾಚೀನ ನಿಲವಿನಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಸಾರಿಯಾಗಿದ್ದುಕೊಂಡು ಮುಕ್ತಿಗೆ ಶ್ರಮಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ; ಮನೆಬಿಟ್ಟು ಮನೆಯಿಲ್ಲದ ಪರಿವ್ರಾಜಕನಾದ (ಅನಗಾರಿಯ–ಪಬ್ಬಜಿಕ) ಭಿಕ್ಷುವಾದರೆ ಇದು ಸಾಧ್ಯ. ಭಿಕ್ಷು ಹಂಸವಾದರೆ, ಗೃಹಸ್ಥ ಕಾಗೆ. ಮನೆಯವಾಸ ಧ್ಯಾನಕ್ಕೆ ಅಡ್ಡಿ. ಅದು ಕೊಳೆಯ ಗೂಡು. ಹೀಗಾಗಿ ಬೌದ್ಧಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಭಿಕ್ಷುಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸ್ಥಾನಮಾನ ದೊರಕಿತು. ಮೊದಲಿಗೆ ಬೌದ್ಧರೆಂದರೆ ಭಿಕ್ಷುಗಳೇ ಆಗಿದ್ದರು. ಸಾಮಾನ್ಯ ಗೃಹಸ್ಥರಿಗೆ ಕೇವಲ ಈ ಒಲವಿನಿಂದ ವಿಶೇಷವಾದ ಪ್ರಯೋಜನವಿರಲಿಲ್ಲ. ಗೃಹಸ್ಥ ಕೇವಲ ಉಪಾಸಕ, ಭಿಕ್ಷು ಶ್ರಮಣ. ಬುದ್ಧನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಿಯನ್ನರಸಿ, ದುಃಖದ ಅಂತ್ಯವನ್ನು ಬಯಸಿ ಬಂದವರನ್ನೆಲ್ಲ ಬಾ ಭಿಕ್ಷು, ಧರ್ಮ ಸ್ವಾಖ್ಯಾತವಾಗಿದೆ, ಎಲ್ಲ ದುಃಖವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಲು ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯೆ ನಡೆಸು (ಏಹಿ ಭಿಕ್ಖು ಸ್ವಾಕ್ಖಾತೋ ಧಮ್ಮೋ ಚರಥ ಬ್ರಹ್ಮ ಚರಿಯಂ ಸಮ್ಮಾ ದುಕ್ಖಸ ಅಂತಕಿರಿಯಾಯ) ಎಂಬ ಮಾತಿನಿಂದ ಸಂಘಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಕರೆಯಿಂದಲೇ ಗೃಹಸ್ಥ ಭಿಕ್ಷುವಾಗಿ ಮನೆಯಿಂದ ಹೊರಟು ಸಂಘದಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತಿದ್ದ. ಇದಕ್ಕೆ ಪಬ್ಬಜ್ಜಾ (ಪ್ರವ್ರಜ್ಯ) ಎಂದರೆ ಸಂನ್ಯಾಸ ದೀಕ್ಷೆ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸಂಘಪ್ರವೇಶ ಇಷ್ಟು ಸರಳವಾಗಿರದೆ, ಪ್ರವೇಶದ ಅನಂತರ ಸಂಘದಲ್ಲಿ ಸ್ವೀಕಾರದ ವಿಧಿ ಒದಗಿಬಂದಿತು. ಈ ವಿಧಿಗೆ ಉಪಸಂಪದಾ ಅಥವಾ ಸೇರುವುದು ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಪ್ರವೇಶವಾದೊಡನೆ ಅವನು ಶ್ರಾಮಣೇರ; ಸ್ವೀಕಾರವಾದ ಅನಂತರ ಶ್ರಮಣನೆಂದರೆ ಉದ್ಯಮಶೀಲ, ಕಷ್ಟಪಡುವವ, ಕೆಲಸಗಾರ. ಕೆಲಸವೆಂದರೆ ಮುಕ್ತಿಯ ಕೆಲಸ.

ಗೃಹಸ್ಥರಿಗೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಪಂಚಶೀಲಗಳಾದರೆ ಶ್ರಮಣರಿಗೆ ದಶಶೀಲ. ಪಂಚಶೀಲ (ಕೊಲ್ಲದಿರುವುದು, ಕಳವು ಮಾಡದಿರುವುದು, ಸುಳ್ಳಾಡದಿರುವುದು, ಕಾಮಿಯಾಗದಿರುವುದು, ಮದ್ಯ ಕುಡಿಯದಿರುವುದು) ಸಾಮಾನ್ಯ ಧರ್ಮ. ಇದರಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ವಿವರಗಳು ಏನೂ ಇಲ್ಲ. ಈ ನೀತಿ ನಿಯಮಗಳು ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿಯೂ ಮಾನ್ಯವಾದವೇ, ಯಾವ ಸದ್ಗೃಹಸ್ಥನಾಗಲೀ ಅನುಸರಿಸಬೇಕಾದವೇ. ಇವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಆತ

ಬೌದ್ಧನಾಗಲಾರ. ಭಿಕ್ಷುಗಳಿಗೆ ಸಂನ್ಯಾಸ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶೀಲಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಂಗೀತ, ನೃತ್ಯ, ವಾದ್ಯಗಳಿಗೆ ಮನಸ್ಸುಗೊಡದಿರುವುದು, ಬೆಳ್ಳಿಬಂಗಾರವನ್ನು ಮುಟ್ಟದಿರುವುದು, ಗಂಧಮಾಲ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸದಿರುವುದು ಇತ್ಯಾದಿ. ಬೌದ್ಧ ಸಂನ್ಯಾಸವಿಧಿ ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ಸಂನ್ಯಾಸದೀಕ್ಷೆಯ ಕ್ರಮವನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ವಿವರಗಳ ಪ್ರವೇಶವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಬೌದ್ಧರ ಸಂಘವಿನಯದಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ಹೆಚ್ಚು. ಇದೇ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ ನಿಲವು. ಹೀಗೆಂದೇ ಬರ್ಮಾದೇಶದಲ್ಲಿ ಗೃಹಸ್ಥರೂ ವರ್ಷಕ್ಕೊಮ್ಮೆ ವಿಹಾರಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಭಿಕ್ಷುಗಳಂತೆ ಕೆಲಕಾಲ ಇದ್ದು ಧ್ಯಾನಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿ ಮರಳಿ ಮನೆಗೆ ಬರುವ ಪದ್ಧತಿಯಿದೆ. ಹಿಂದುಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಹುಡುಗರಿಗೆ ಉಪನಯನ ಮಾಡುವಂತೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಪ್ರವ್ರಜ್ಯದ ನಾಟಕ ನಡೆಸಿ ಹುಡುಗನನ್ನು ಒಂದೆರಡು ದಿನ ವಿಹಾರದಲ್ಲೇ ಬಿಟ್ಟು ಮನೆಗೆ ಮತ್ತೆ ಕರೆತರುತ್ತಾರೆ. ಭಿಕ್ಷುವಾಗುವುದಾದರೇ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ನಡೆಸಲು ಸಾಧ್ಯ ಎಂಬ ಕಲ್ಪನೆ ಈ ಪದ್ಧತಿಗಳಿಗೆ ಮೂಲ.

ಅಷ್ಟಾಂಗಿಕ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಕಡೆಯ ಮೂರಾದ ವ್ಯಾಯಾಮ, ಸ್ಮೃತಿ, ಸಮಾಧಿಗಳು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಎನ್ನಬಹುದು. ನಿರ್ವಾಣದ ಶಾಂತಿ ಪಡೆಯಲು ಬುದ್ಧ ಹುಡುಕಿ ಹೇಳಿದ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಇದೇ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಗ. ಉಳಿದ ವಿಚಾರಧಾರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಪೋಷಕ ಅಷ್ಟೇ. ಬುದ್ಧನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ 44 ದೃಷ್ಟಿಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಅಂಗವಿರಲಿಲ್ಲ. ಬುದ್ಧನ ಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದ ಆರಾಢ ಕಾಲಾಮ ಮತ್ತು ರುದ್ರಕ ರಾಮಪುತ್ರ ಇವರ ಧರ್ಮವಿನಯಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಅಂಗವಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಕಾರಕವಾದ ಅಂಗವಿಲ್ಲದೆ ಅವೆಲ್ಲ ದೃಷ್ಟಿಕಾಂತಾರ. ದೃಷ್ಟಿ ಸಂಯೋಜನವೆಂದು ಕಂಡುಕೊಂಡ ಬುದ್ಧ ತನ್ನ ಅನುಭವದ ಆಳದಿಂದ ಈ ಮಾರ್ಗ ಸಾಧಿಸಿ ಸಿದ್ಧಿಸಿಕೊಂಡು ಲೋಕಕ್ಕೆ ಪ್ರಕಟಪಡಿಸಿದ. ಈ ಮಾರ್ಗಕ್ಕೆ ಸಮಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಭಾವನಾ (ಭೂಧಾತುವಿನಿಂದ ಮಾಡುವುದು ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ) ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಪ್ರತೀತ್ಯಸಮುತ್ಪಾದದಿಂದ ದುಃಖ ಒದಗಿದಂತೆ ಈ ಮಾರ್ಗದ ಅನುಸರಣೆಯಿಂದ ದುಃಖ ಮರೆಯಾಗಿ ನಿರ್ವಾಣ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರತೀತ್ಯಸಮುತ್ಪಾದ ಒಂದು ದಾರಿಯಾದರೆ ವಿರುದ್ಧವಾದುದು ಉಪನಿಸ್ಸಯಪಚ್ಚಯ ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಸಂಯುಕ್ತನಿಕಾಯದ ನಿದಾನವಗ್ಗದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ಈ ಕ್ರಮವನ್ನು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ತ್ರಿಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು (ದುಃಖ. ಅನಿತ್ಯ, ಅನಾತ್ಮ) ಕಂಡು ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಟ್ಟರೆ (ದುಃಖೊಪನಿಸಾ ಸದ್ಧಾ) ಅದರಿಂದ, ಎಂದರೆ ಧ್ಯಾನಗಳನ್ನು ನಡೆಸುವುದರಿಂದ ಮೋದ (ಪಾಮೋಜ್ಜ) ಒದಗುತ್ತದೆ. ಮೋದ ಅವಲಂಬಿಸಿ ಪ್ರೀತಿ (ಪೀತಿ), ಪ್ರೀತಿ ಅವಲಂಬಿಸಿ ಪ್ರಸ್ರಬ್ಧಿ (ಪಸ್ಸದ್ಧಿ). ಪ್ರಸ್ರಬ್ಧಿಯಿಂದ ಸುಖ. ಸುಖವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿ ಸಮಾಧಿ, ಸಮಾಧಿಯಿಂದ ಯಥಾಭೂತಜ್ಞಾನ ದರ್ಶನ (ಇದನ್ನೇ ವಿಪಸ್ಸನಾಭಾವನೆ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ). ಯಥಾಭೂತಜ್ಞಾನದರ್ಶನದಿಂದ ನಿರ್ವೇದ (ನಿಬ್ಬಿದಾ), ನಿರ್ವೇದದಿಂದ ವಿರಾಗ, ವಿರಾಗದಿಂದ ವಿಮುಕ್ತಿ. ವಿಮುಕ್ತಿಯಿಂದ ಕ್ಷಯಜ್ಞಾಯ ಒದಗಿ ಕಾಮಾಸ್ರವ, ಭವಾಸ್ರವ, ದೃಷ್ಟ್ಯಾಶ್ರವ. ಅವಿದ್ಯಾಶ್ರವಗಳು ಕ್ಷಯವಾಗುತ್ತವೆ. ಇದೇ ನಿರ್ವಾಣ.

ಬೌದ್ಧರು ನಿರ್ವಾಣವನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವಾಗ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮನ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಹೇಳಿರುವ ವಿವರಗಳನ್ನೇ ಬಳಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ನಿರ್ವಾಣವೆಂದರೆ ಏನೂ ಇಲ್ಲದುದು, ಇದ್ದುದು ಹೋಗಿ ಇಲ್ಲದಾಗುವುದು ಎಂಬರ್ಥ ರೂಢವಾಗಿದ್ದರೂ ಪಾಳೀ ವಾಙ್ಮಯದಲ್ಲಿ ಈ ಅರ್ಥ ಅಷ್ಟು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿಲ್ಲ ನಿರ್ವಾಣ ಬ್ರಾಹ್ಮೀಸ್ಥಿತಿಯೆಂಬ ತಾತ್ಪರ್ಯ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಶೂನ್ಯವಾದಿಗಳು ನಿರ್ವಾಣದ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಗೊಂದಲ ಎಬ್ಬಿಸಿದರು, ನಿಜ. ಆದರೆ ಉದಾನದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನೇ ಹೇಳಿದ ಮಾತು–ಅಜಾತವಾದದ್ದು, ಅಭೂತವಾದದ್ದು, ಅಕೃತವಾದದ್ದು, ಅಸಂಸ್ಕೃತವಾದದ್ದು ಇದೆ. ಅದಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಜಾತವಾದ, ಭೂತವಾದ, ಕೃತವಾದ ಸಂಸ್ಕೃತವಾದ ಈ ಪ್ರಪಂಚ ದಾಟುವುದು (ನಿಸ್ಸರಣ) ಹೇಗೆ? ಪಂಚಭೂತಗಳೂ ಇಲ್ಲದೆ, ಲೋಕ–ಪರಲೋಕಗಳೂ ಇಲ್ಲದೆ, ಚಂದ್ರಸೂರ್ಯರೂ ಇಲ್ಲದೆ, ಇರುವ ನೆಲೆಯೊಂದು (ಆಯತನ) ಇದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಬರುವುದು, ಹೋಗುವುದು, ಸ್ಥಿತಿ, ಉತ್ಪತ್ತಿಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗದು. ಅಪ್ರತಿಷ್ಠವಾದ, ಅಪ್ರವರ್ತವಾದ, ನಿರಾಲಂಬವಾದ ಇದೇ ದುಃಖದ ಅಂತ. ಬುದ್ಧ ಆತ್ಮನನ್ನು ಒಪ್ಪದಿದ್ದರೂ ಈಶ್ವರನನ್ನು ಒಪ್ಪದಿದ್ದರೂ ಈ ಬ್ರಹ್ಮನಿರ್ವಾಣ ಒಪ್ಪಿದ್ದಾನೆ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೇ ತನ್ನ ಮಾರ್ಗ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯವೆಂದು ವರ್ಣಿಸಿ ತನ್ನ ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ಚರಥ ಬ್ರಹ್ಮಚರಿಯಂ ಎಂಬ ಆದೇಶವನ್ನಿತ್ತ. ಸಂಸಾರಕ್ಕೂ ನಿರ್ವಾಣಕ್ಕೂ ಭೇದ ಹೇಳುತ್ತ ಸಂಸಾರ ಪರ್ಯಾಪ್ತವಾದುದು, ನಿರ್ವಾಣ ಅಪರ್ಯಾಪ್ತವಾದುದು; ಸಂಸಾರ ಮೀರಿಹೋಗಬಹುದು, ಆದರೆ ನಿರ್ವಾಣಕ್ಕೆ ಮೀರಿದುದು ಇಲ್ಲ (ಅನುತ್ತರ); ಸಂಸಾರ ಲೌಕಿಕವಾದದ್ದು, ನಿರ್ವಾಣ ಲೋಕೋತ್ತರವಾದದ್ದು; ಸಂಸಾರಕ್ಕೆ ರೂಪವಿದೆ, ನಿರ್ವಾಣ ಅರೂಪ; ಸಂಸಾರ ಸಪ್ರತ್ಯಯ, ನಿರ್ವಾಣ ಅಪ್ರತ್ಯಯ, ಸಂಸಾರ ಭೂತ ಭವಿಷ್ಯದ್ವರ್ತಮಾನಗಳುಳ್ಳದ್ದು, ನಿರ್ವಾಣ ಈ ರೀತಿ ನಿರ್ದೇಶ್ಯವಲ್ಲ (ನಾತೀತಂ ನಾನಾಗತಂ ನ ಪಚ್ಚುಪ್ಪನ್ನಂ). ನಿರ್ವಾಣ ಪಡೆದವ ಉಪಶಾಂತನಾಗುತ್ತಾನೆ, ಸ್ಥಿತಪ್ರಜ್ಞನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಶುದ್ಧನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ ಎಂಬ ವರ್ಣನೆಯಿದೆ. ಸುತ್ತನಿಪಾತದ ಗುಹಟ್ಠಕಸುತ್ತದಲ್ಲಿ ಸೊಗಸಾದ ಉಪಮೆಯಿದೆ. ಸಮುದ್ರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಲೆಗಳು ಏಳುವುದಿಲ್ಲ (ಮಜ್ಝೇಯಥಾ ಸಮುದ್ದಸ್ಸ ಊಮಿ ನೋಜಾಯತೇ); ಹೀಗೆಯೇ ಅನೇಜನಾದ ಭಿಕ್ಷು ಸ್ಥಿತಪ್ರಜ್ಞನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಸಂಸಾರ ನದಿ (ಸ್ರೋತ), ನಿರ್ವಾಣ ಸಮುದ್ರ. ನಿರ್ವಾಣಕ್ಕೆ ಚಿತ್ತಶುದ್ಧಿಯೇ ದಾರಿ. ಚಿತ್ತ ಶುದ್ಧವಾಗುವುದು ಸಮಾಧಿಯಿಂದ ಮಾತ್ರ. ಸಮಾಧಿ ಪಡೆಯಲು ನಲವತ್ತು ಅಭ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಬುದ್ಧ ವಚನದಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಬುದ್ಧಘೋಷಾಚಾರ್ಯ ವಿಶುದ್ಧಿಮಾರ್ಗವೆಂಬ ಪಾಳಿ ಗ್ರಂಥ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವು ಧ್ಯಾನಕ್ಕೆ ಎಡೆಮಾಡಿಕೊಡುವ ಅಭ್ಯಾಸಗಳು. ಭೂಮಿ, ನೀರು, ಬೆಂಕಿ, ಗಾಳಿ, ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಕಸಿಣಗಳಂತೆ (ಕೃತ್ಸ್ನ) ಗ್ರಹಿಸಿ ಮಾಡುವ ಹತ್ತು ಅಭ್ಯಾಸಗಳು (ಅಸುಭ); ಮೃತದೇಹದ ನಾನಾ ಸ್ಥಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅನಿತ್ಯತೆ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲು ಮಾಡುವ ಹತ್ತು ಅಭ್ಯಾಸಗಳು; ಬುದ್ಧ, ಧರ್ಮ, ಸಂಘ, ಶೀಲ, ಮೃತ್ಯು ಮುಂತಾದ ವಿಚಾರ ಕುರಿತು ಮಾಡುವ ಹತ್ತು ಅನುಸ್ಮೃತಿಗಳು (ಅನುಸ್ಸತಿ); ಮೈತ್ರೀ, ಕರುಣೆ, ಮುದಿತ, ಉಪೇಕ್ಷೆ ಈ ನಾಲ್ಕು ಬ್ರಹ್ಮ ವಿಹಾರ ಕುರಿತು ಮಾಡುವ ಭಾವನೆಗಳು; ಆಕಾಶ, ವಿಜ್ಞಾನ ಮುಂತಾದ ನಾಲ್ಕು ಅರೂಪ ಕುರಿತು ಮಾಡುವ ಭಾವನೆಗಳು (ಆರುಪ್ಪ); ಆಹಾರದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಕೂಲ ಸಂಜ್ಞೆ, ಎಲ್ಲ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ನಾಲ್ಕು ಧಾತುಗಳಾಗಿ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಮಾಡುವುದು (ಚತುಧಾತುವವಟ್ಠಾನ)–ಈ ನಲವತ್ತು ಅಭ್ಯಾಸಗಳಿಗೆ ಒಟ್ಟಾರೆ ಭಾವನೆ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಸಮಾಧಿ ಕರ್ಮವೆಂದು ವ್ಯವಹಾರವಿದೆ. ಈ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಲು ನೆರವಾಗುವ ವಿವರಗಳಿಗೆ ಕರ್ಮಸ್ಥಾನವೆಂದು (ಕಮ್ಮಟ್ಠಾನ) ಹೆಸರು. ಮನಸ್ಸು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬೂದಿಯಂತೆ ಹಾರಾಡುತ್ತದೆ; ಬೂದಿಯ ಮೇಲೆ ನೀರನ್ನು ಸುರಿದರೆ ಬೂದಿ ಹೇಗೆ ಹಾರದೆ ನಿಲ್ಲುತ್ತದೋ ಆ ರೀತಿ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಕರ್ಮಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸಿದರೆ ಏಕಾಗ್ರತೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಚಿತ್ತದ ಏಕಾಗ್ರತೆಗೆ ಸಮಾಧಿ ಎಂದು ಹೆಸರು (ಸಮ್ಮಾ ಅಧೀಯತಿ). ಏಕಾಗ್ರತೆಯಿಂದ ಉಪಶಮನ ಒದಗುವುದರಿಂದ ಸಮಾಧಿಗೆ ಶಮಥಭಾವನೆಯೆಂದೂ ಪ್ರಜ್ಞೆಗೆ ವಿಪಶ್ಯನಾಭಾವನೆಯೆಂದೂ ಪರ್ಯಾಯಪದಗಳು ಪ್ರವೃತ್ತವಾಗಿವೆ. ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಸ್ಮೃತಿಪ್ರಸ್ಥಾನ (ಸತಿಪಟ್ಠಾನ) ಎಂದು ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ದೇವತಾ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ. ಹವನ ಹೋಮಗಳಿಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಭಾವನೆಯೇ ಮುಖ್ಯ ಕ್ರಿಯಾಂಗವಾಗಿದೆ. ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಭಾವನೆಗೇ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ. ಚಂಕಮಭಾವನಾ. ಕಸಿಣಭಾವನಾ, ಮೆತ್ತಾಭಾವನಾ. ಆನಾಪಾನಸತಿಭಾವನಾ–ಇವು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿರುವ ಧ್ಯಾನವಿಧಾನಗಳು. ಬರ್ಮಾ ದೇಶದಲ್ಲೂ ಸಿಂಹಳದ್ವೀಪದಲ್ಲೂ ಈ ಧ್ಯಾನಗಳು ಬೆಳೆದು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿವೆ.

ಮೊದಲಿಗೆ ಬೌದ್ಧರು ಸ್ತೂಪಗಳ ಸಂದರ್ಶನ ಮಾಡಿಬರುವುದು ಪುಣ್ಯ ಕೆಲಸವೆಂದು ಬಗೆದಿದ್ದರು. ಸ್ತೂಪವೆಂದರೆ ಬುದ್ಧನ ಅಥವಾ ಅವನ ಶಿಷ್ಯರ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು (ಧಾತು) ಒಳಗಿಟ್ಟ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕಟ್ಟಡ. ಸ್ತೂಪಕ್ಕೆ ಧಾತುಗರ್ಭವೆಂದೂ ಹೆಸರಿದೆ. ಸ್ತೂಪ ಎಂದಾಗ ಅವಶೇಷ ಇರಲೇಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮ ಇಲ್ಲ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಪವಿತ್ರ ಸ್ಥಳ ನಿರ್ದೇಶನಕ್ಕಾಗಿ ಸ್ತೂಪ ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಾರೆ. ನಿದರ್ಶನಕ್ಕೆ ವಾರಾಣಸಿಯಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ಧರ್ಮಚಕ್ರ ಪ್ರವರ್ತನಮಾಡಿದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಧಾಮೇಕ್ ಸ್ತೂಪವಿದೆ: ಅದರಲ್ಲಿ ಅವಶೇಷವೇನೂ ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ಬೌದ್ಧರಿಗೆ ಸ್ತೂಪ ಸಂದರ್ಶನ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಿಯವಾದುದು. ಅಶೋಕ ಬುದ್ಧನ ಜೀವಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಸಂದರ್ಶಿಸಿ, ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪ ಕಟ್ಟಿಸಿ ಶಾಸನ ಬರೆಸಿಟ್ಟ. ಈ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ನೋಡಲೆಂದೇ ಚೀನೀ ಯಾತ್ರಿಕರೂ ಟಿಬೆಟನ್ ಯಾತ್ರಿಕರೂ ಭಾರತದೇಶಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ನಿತ್ಯಜೀವನದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧರು ಬುದ್ಧವಂದನ ಮಾಡಿ ಶಿಕ್ಷಾಪದಗಳನ್ನು ಪಠಿಸಿ, ಅವಕಾಶವಿದ್ದರೆ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯಿದ್ದರೆ ಧ್ಯಾನ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ನೈಮಿತ್ತಿಕವಾಗಿ ಬುದ್ಧ ಹುಟ್ಟಿದ, ಸಂಬೋಧಿ ಕಂಡ, ಪರಿನಿರ್ವಾಣ ಪಡೆದ ದಿನವಾದ ವೈಶಾಖಪೂರ್ಣಿಮೆಯನ್ನು ಉತ್ಸವವಾಗಿ ಆಚರಿಸುತ್ತಾರೆ. ವಿಹಾರಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಭಿಕ್ಷುಗಳನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸುವುದು, ಸ್ತೂಪಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿಬರುವುದು. ಅವರಲ್ಲಿ ಪದ್ಧತಿಯಿದೆ. ಇಷ್ಟನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಬೌದ್ಧರ ಆಚಾರ ವ್ಯವಹಾರಗಳು ಆಯಾ ದೇಶಾಚಾರ, ಕುಲಾಚಾರದ ಸಂಪ್ರದಾಯದಂತೆಯೇ ಇರುತ್ತವೆ.

ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಧರ್ಮವಿವರಗಳು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಎಲ್ಲ ಶಾಖೆಗಳಿಗೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದುವು. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಮತಪ್ರಭೇದಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡುವು. ಬುದ್ಧ ತೀರಿಕೊಂಡ ಇನ್ನೂರು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಥೇರವಾದ (ಸ್ಥವಿರವಾದ) ಎಂಬ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಖೆಯೊಂದಿಗೆ ಮಥುರಾ, ಗಾಂಧಾರ, ಕಾಶ್ಮೀರಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ವಾಸ್ತಿವಾದ ಮತ್ತು ಮಗಧದಲ್ಲಿ ಮಹಾಸಾಂಘಿಕ ಮತ ಕವಲೊಡೆದುವು. ಮಹಾಸಾಂಘಿಕ ಮತದಿಂದ ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥ ಪ್ರವರ್ತಿತವಾಗಿ ಹಳೆಯ ಹೀನಯಾನಕ್ಕಿಂತ ವಿಭಿನ್ನವಾದ ವಿವರಗಳು ಮೂಡಿಬಂದುವು. 150ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ನಾಗಾರ್ಜುನನಿಂದ ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಪಂಥವೂ 400ರಲ್ಲಿ ಅಸಂಗನಿಂದ ಯೋಗಾಚಾರ ಪಂಥವೂ ಪ್ರವರ್ತಿತವಾದುವು. 500ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ತಂತ್ರದ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ತಾಂತ್ರಿಕ ಬೌದ್ಧ ಪಂಥ ಬೆಳೆಯಿತು. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಭಾರತದಾಚೆ ಹರಡಲು ಮೊದಲಾಗಿ ಸಿಂಹಳ, ಬರ್ಮ, ಸಯಾಮ್, ಸುಮಾತ್ರ, ಜಾವ, ಜಪಾನ್, ಕೊರಿಯ, ಚೀನ, ಇಂಡೋಚೀನ, ಟಿಬೆಟ್, ನೇಪಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೂರಿತು. ಹೀಗೆ ಪ್ರಗತಿಯ ಪಥದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಹೊಸ ಹೊಸ ವಿವರಗಳು ಸೇರಿಕೊಂಡು ಬಂದು ಬೌದ್ಧರ ಆಚಾರವ್ಯವಹಾರಗಳೂ ಬದಲಾದವು. ಮಹಾಯಾನದ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಬುದ್ಧ ಗುರುವೆಂಬ ಕಲ್ಪನೆ ಜಾರಿ ದೇವಾದಿದೇವನೆಂಬ ಕಲ್ಪನೆ ಮೂಡಿತು. ಧ್ಯಾನಕ್ಕಿಂತ ಬುದ್ಧ ಭಕ್ತಿಯೇ ಹೆಚ್ಚು ಫಲಪ್ರದವೆಂದು ಜನ ನಂಬತೊಡಗಿದರು. ಸ್ತೂಪಗಳ ಜೊತೆಗೆ ದೇವಾಲಯಗಳು ಬೆಳೆದವು. ಬುದ್ಧನೊಂದಿಗೆ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವರು ಬಂದರು. ಸಂಬೋಧಿಯ ಅರ್ಥಕ್ಕಿಂತ ಬುದ್ಧನ ಕರುಣೆ ಪ್ರಮುಖವಾಯಿತು. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಅನೀಶ್ವರವಾದವಾದರೂ ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅದರ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯೊಳಗೆ

ನೂರಾರು ದೇವತೆಗಳು ಸೇರಿದರು–ಅಮಿತಾಭ. ಅಕ್ಷೋಭ್ಯ, ಮಂಜುಶ್ರೀ, ತಾರಾಭಗವತೀ, ಸಮಂತಭದ್ರ ಮುಂತಾದ ದೇವತೆಗಳು ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ಗರ್ಭದಿಂದ ಹೊರಹೊರಟವರೇ. ನಿರ್ವಾಣದ ಅನಿರ್ವಾಚ್ಯಲಕ್ಷಣ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರಿಗೆ ಹಿಡಿಸಿದೆ. ಅವರ ಮನಸ್ಸಮಾಧಾನಕ್ಕೆಂದು ಸುಖಾವತೀವ್ಯೂಹವೆಂಬ ಸ್ವರ್ಗ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಯಿತು. ಧ್ಯಾನದಿಂದ ಚಿತ್ತವಿಶುದ್ಧಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಕಷ್ಟಕ್ಕಿಂತ ಸುಖವಾಗಿ ಈಶ್ವರ ಕರುಣೆಯನ್ನು ಭಕ್ತಿಯ ಮೂಲಕ ಸಂಪಾದಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮೊದಲಿಟ್ಟಿತು. ಮುಂದಿನ ಯುಗದ ಬೌದ್ಧರು ನಮೋಮಿತಾ ಭಾಯ ಜಿನಾಯ ತೇ ಮುನೇ; ಸುಖಾವತೀಂ ಯಾಮಿ ಚ ತೇ ನು ಕಂಪಯಾ ಎಂದು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸತೊಡಗಿದರು. ಮಂಡಲಗಳ ಪೂಜೆ, ಪ್ರಣಿಧಿ, ತಾಂತ್ರಿಕ ಕ್ರಿಯೆಗಳು, ಪಂಚಮಕಾರಗಳು, ಬುದ್ಧನಿಗೆ ಷೋಡಶೋಪಚಾರ ಪೂಜೆ ಇವೆಲ್ಲ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ವಲಯದೊಳಗೆ ಸೇರಿಬಂದುವು. (ಎಸ್.ಕೆ.ಆರ್.)

ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯ: ಏಷ್ಯದ ನೈರುತ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ರಾಜ್ಯ. ಹಿಂದೂಕುಷ್ ಮತ್ತು ಆಕ್ಸಸ್ (ಅಮೂದರ್ಯ) ನದಿ ನಡುವಣ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಸು. 402 ಕಿಮೀ ಉದ್ದ ಮತ್ತು 193 ಕಿಮೀ ಅಗಲ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರ ಇದರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಹೆಚ್ಚು ಮರುಭೂಮಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಪಶುಪಾಲನೆಯೇ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬಾಗುಳ್ಳ ಅಲೆಮಾರಿ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯನ್ನರು ಇಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಜನ. ಸೈರಸ್ ದೊರೆಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 550–529) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಪರ್ಷಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಈ ರಾಜ್ಯ ಸೆಲ್ಯೂಸಿಡ್ ದೊರೆಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪಡೆಯಲೆತ್ನಿಸಿ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಎರಡನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.206) ಸ್ವತಂತ್ರವಾಯಿತು. ಆಗ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯದ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದವನು ಯೂತಿಡೀಮಸ್. ಅವನ ಮಗ ಡೆಮಿಟ್ರಿಯಸ್ ಮೊದಲ ಬಾರಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅಳಿದಮೇಲೆ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿದ್ದ ಕೆಲವು ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಗಾರ್ಗೀ ಸಂಹಿತೆಯ ಯುಗಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಇವನು ಸಾಕೇತ, ಪಾಂಚಾಲಿ (ರೋಹಿಲ್ ಖಂಡ), ಮಥುರ, ಪುಷ್ಪಪುರಗಳನ್ನು (ಪಾಟಲೀಪುತ್ರ) ಗೆದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿಸಿದೆ. ಪತಂಜಲಿಯ ಮಹಾಭಾಷ್ಯದಲ್ಲೂ ಇದರ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವ ದತ್ತಮಿತ್ರನೆಂಬ ದೊರೆ ಈತನೇ ಇರಬೇಕೆಂಬುದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಡೆಮಿಟ್ರಿಯಸ್ ಬಹುಕಾಲ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಉಳಿದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯವನ್ನು ಯೂಕ್ರಟೈಡಿಸ್ ಎಂಬ ಸಾಮಂತ ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯಗಡಿಯ ವರೆಗೂ ತನ್ನ ಆಧಿಪತ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೂ ಇವನ ಅಧಿಕಾರ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಡೆಮಿಟ್ರಿಯಸ್‌ನ ವಂಶಜನೆಂದು ಹೇಳುವ ಮಿನಾಂಡರ್ ಎಂಬ ದೊರೆ ಶಾಕಲವನ್ನು (ಇಂದಿನ ಸಿಯಾಲ್ಕೋಟ್) ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಆಳಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಆಂಟಿಯಾಲ್ಕಿಡಾಸ್ ದೊರೆ ತಕ್ಷಶಿಲೆಯನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳಿದನೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಆಧಾರಗಳಿವೆ. ಇವನು ವಿದಿರಾಶ ರಾಜ್ಯದ ದೊರೆ ಭಾಗಭದ್ರನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ತನ್ನ ರಾಯಭಾರಿಯನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ್ದ. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಈ ಗ್ರೀಕರು ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ಬೌದ್ಧ ಅಥವಾ ವೈಷ್ಣವ ಮತಾವಲಂಬಿಗಳಾಗಿ ಭಾರತೀಯರಾದರು. ಮೊದಲನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರ ಸುಳಿವೂ ಇಲ್ಲದಂತಾಯಿತು. ಆದರೂ ಈ ಗ್ರೀಕರ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ಮುಂದೆ ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಾರ ಕಲೆ ಅರಳಿತೆನ್ನಬಹುದು. (ಎ.ಎಂ.)

ಬ್ಯಾಷಾಂ, ಎ.ಎಲ್.: 1914–86. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿಯಿದ್ದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಇತಿಹಾಸಕಾರ. ಆರ್ಥರ್ ಲೆವೆಲ್ಲಿನ್ ಬ್ಯಾಷಾಂ 1914 ಮೇ 24ರಂದು ಎಸೆಕ್ಸ್‌ನ ಲಾಟನ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸೇನೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಇವನ ಪತ್ರಕರ್ತ ತಂದೆ ಆರ್ಥರ್ ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಬ್ಯಾಷಾಂರಿಂದ ಕೇಳಿದ ಕಥೆಗಳು ಇವನನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಪರಿಚಯಿಸಿದವು. ತಾಯಿಯೂ ಪತ್ರಕರ್ತೆಯಾಗಿದ್ದುದು ಇವನಲ್ಲಿ ಭಾಷೆ ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಒಲವು ಮೂಡಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಎಳೆ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ಸಂಗೀತದಲ್ಲಿ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪಿಯಾನೋ ವಾದನದಲ್ಲಿ ಪರಿಣತಿ ಪಡೆಯುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಹಿಂದು, ಬೌದ್ಧ, ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡ. ಸ್ಕೂಲ್ ಆಫ್ ಓರಿಯೆಂಟಲ್ ಅಂಡ್ ಆಫ್ರಿಕನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್ ಸಂಸ್ಥೆಯಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎ. ಪದವಿ ಪಡೆದು 1950ರಲ್ಲಿ ಎಲ್.ಡಿ.ಬಾರ್ನೆಟ್‌ರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ದಲ್ಲಿ ಹಿಸ್ಟರಿ ಅಂಡ್ ಡಾಕ್ಟರಿನ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಆಜೀವಕಾಸ್ ಎಂಬ ವಿಷಯದ ಬಗೆಗಿನ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿ ಗಳಿಸಿದ. ಇದೇ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ 1948–65ರವರೆಗೆ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿ ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸಿದ ಇವನು 1965ರಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾನ್‌ಬೆರ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯನ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿಯ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿಯೂ ಓರಿಯೆಂಟಲ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ಸ್‌ನ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿಯೂ ನೇಮಕಗೊಂಡ. 1979ರಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತನಾದ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಂದರ್ಶಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿದ್ದ.

ವಿವೇಕಾನಂದರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಜಾಗತಿಕ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಅವಲೋಕಿಸಿದ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಇತಿಹಾಸಕಾರನಾದ ಇವನು 1985ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತದ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯಲ್ಲಿಯ ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದ ಪ್ರೊಫೆಸರ್ ಇನ್ ಓರಿಯೆಂಟಲ್ ಸ್ಟಡೀಸ್ ಪೀಠಕ್ಕೆ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡ. ದಿ ವಂಡರ್ ದಟ್ ವಾಸ್ ಇಂಡಿಯ (1954) ಇವನ ಅತ್ಯಂತ ಜನಪ್ರಿಯ ಕೃತಿ. ಈ ಕೃತಿ ಇದುವರೆಗೆ 37 ಆವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಕಂಡಿದೆ(2001). ದಿ ಆರಿಜಿನ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಡೆವಲಪ್‌ಮೆಂಟ್ ಆಫ್ ಕ್ಲಾಸಿಕಲ್ ಹಿಂದುಯಿಸಂ ಎಂಬುದು ಕೆನೆತ್ ಜಿ.ಜಿಸ್ಕರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ಬರೆದ ಕೃತಿ. ಸಚೀಂದ್ರ ಕುಮಾರ್ ಮೈಟಿ ಅವರು ಎ.ಎಲ್.ಬ್ಯಾಷಾಂ, ಮೈ ಗುರೂಜಿ ಅಂಡ್ ಪ್ರಾಬ್ಲಮ್ ಅಂಡ್ ಪರ್ಸ್ಪೆಕ್ಟಿವ್ಸ್ ಆಫ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಅಂಡ್ ಕಲ್ಚರ್ ಎಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು 1997ರಲ್ಲಿ ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮೈಟಿಯವರಿಗೆ ಬ್ಯಾಷಾಂ ಬರೆದ 80 ಪತ್ರಗಳೂ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿವೆ. ಇವನು 1986 ಜನವರಿ 27ರಂದು ನಿಧನನಾದ. (ಪಿ.ಎಸ್.)

ಬ್ಯಾಬಿಲಾನ್: ಪ್ರಾಚೀನ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದು, ಈಗ ಪಾಳು ಬಿದ್ದಿರುವ ನಗರ. ಇರಾಕಿನಲ್ಲಿ ಬಾಗ್ದಾದ್ ನಗರದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸು. 88ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಯೂಫ್ರೆಟೀಸ್ ನದಿಯ ಪೂರ್ವದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಇದರ ನೆಲೆ. ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಸಂತತಿಯ ಎರಡನೆಯ ರಾಜ ಮನೆತನದ ಹಮುರಬಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1792ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಈ ನಗರ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯಗಳಿಸಿತು. ಹಿಟೈಟರ ಧಾಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1595ರಲ್ಲಿ ಇದು ಹಾಳಾಯಿತಾದರೂ ಮತ್ತೆ ಕ್ಯಾಸೈಟ್ ದೊರೆಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಂಡು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1157ರ ತನಕವೂ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಈಳಮ್ ಮತ್ತು ಅಸ್ಸೀರಿಯ ದೇಶಗಳ ಆಕ್ರಮಣಗಳಿಂದ ಕ್ಷೀಣವಾಗುತ್ತಿದ್ದರೂ ಪುನಃ ಕಾಲ್ಡಿಯನ್ ದೊರೆಗಳ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.626–539ರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಗತಿ ಪಡೆಯಿತು. ಕಾಲ್ಡಿಯನ್ ದೊರೆ 2ನೆಯ ನೆಬುಕಡ್ನೆಸರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರ ಸತ್ತ್ವಭಂಗವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 539ರಲ್ಲಿ ಇದು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಸೈರಸನ ವಶವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಗ್ರೀಕರ ಮತ್ತು ರೋಮನರ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಬಂದು ಪ್ರಚಲಿತ ಶಕಾರಂಭದ ತನಕವೂ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬನಾದ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿ ಹಿಂದಿರುಗುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 323ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ತೀರಿಕೊಂಡ.

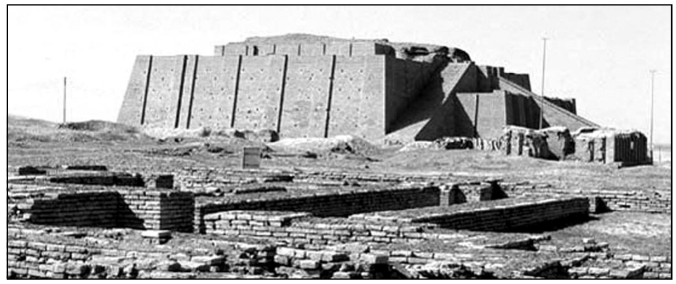

ಜಿಗ್ಗುರಾಟ್ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷ

ಇತಿಹಾಸ, ಐತಿಹ್ಯ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಪುರಾತನ ನಾಗರಿಕತೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಯಾವ ನಗರಕ್ಕೂ ಇಲ್ಲದ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದಿದ್ದ ಈ ನಗರ ಈಗ ಮಾತ್ರ ಪಾಳುಬಿದ್ದಿದೆ. ಕಟ್ಟಡ ಶಿಲೆಗಳು ದೊರಕದ, ಮೆಕ್ಕಲುಮಣ್ಣಿನ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರದ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಹೇರಳವಾಗಿ ಬಳಸಿದ್ದ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಈಚಿನ ನಿವಾಸಿಗಳು ದೋಚಿ ಹೊಸ ಗೃಹಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಈ ನಗರದ ನಿವೇಶನ ಹಾಳಾಗಿದೆ. ಇದರ ಬಳಿ ಇರುವ ಆಧುನಿಕ ಹಿಲ್ಲ ಪಟ್ಟಣದ ಮನೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಬ್ಯಾಬಿಲಾನಿನ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿನ ಪಾಳುನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲ್ ಎಂಬ ಐದಾರು ದಿಬ್ಬಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಈಗಲೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ನಗರದ ಹೆಸರು ಸುಮೇರಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಡಿಂಗಿರಾ ಎಂದೂ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲಿ ಎಂದೂ ಇತ್ತು. ಈ ಪದಗಳಿಗೆ ದೇವರ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು ಎಂಬ ಅರ್ಥವಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ. 1899–1917ರ ನಡುವೆ ಜರ್ಮನರು ಕೋಲ್ಡುವೈ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದಾಗ ನಗರದ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನೂ ಪ್ರಮುಖ ಕಟ್ಟಡವಾದ ಜಿಗ್ಗುರಾಟ್, ನಗರದ ಆರಾಧ್ಯ ದೇವತೆ ಮಾರ್ಡುಕನ್ ಮಂದಿರ, ಅರಮನೆಗಳು ಮತ್ತು ಕೋಟೆ ಇವುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಲಿಖಿತ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಕ್ಯೂನಿಫಾರಮ್ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಈ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ದಾಖಲೆಗಳಿಂದ ಈ ನಗರದ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಕುರಿತ ಅನೇಕ ಮಾಹಿತಿ ಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಗ್ರೀಕ್ ಇತಿಹಾಸಕಾರ ಹಿರೋಡಾಟಸ್ ಈ ನಗರದ ಮತ್ತು ಇದರ ಸುತ್ತಲಿನ ಬೃಹತ್ತಾದ ಕೋಟೆಗೋಡೆಗಳ ವರ್ಣನೆ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ನದಿ ದಾಟಿ ಕೋಟೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಮರದ ಸೇತುವೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಶತ್ರುಗಳ ಆಕ್ರಮಣದ ಭೀತಿಯಿದ್ದಾಗ ಅದನ್ನು ಕೋಟೆಯೊಳಕ್ಕೆ ಮಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿತ್ತೆಂದೂ ಹಿರೋಡಾಟಸ್ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ವಿಶಾಲವಾದ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ನಾಲ್ಕು ಕುದುರೆಗಳ ರಥ ಸಾಗಲು ಸಾಕಾಗುವಷ್ಟು ಅಗಲವಾದ ರಸ್ತೆಯಿತ್ತೆಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ರಸ್ತೆಯ ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲೂ ತಿರುಗುಗೋಪುರಗಳಿದ್ದುವು. ಈ ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ಹೋಗಲು ವಿವಿಧ ದೇವತೆಗಳ ಹೆಸರಿನ ಅನೇಕ ಮಹಾದ್ವಾರಗಳಿದ್ದುವು. ಇವುಗಳ ಪೈಕಿ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾಗಿದ್ದು ಹೆಚ್ಚು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ

ಉಳಿದು ಬಂದಿರುವುದು ಇಷ್ಟಾರ್ ಮಹಾದ್ವಾರ. ನಗರದ ಮುಖ್ಯ ರಸ್ತೆಯಾದ ಮೆರವಣಿಗೆ ಮಾರ್ಗಕ್ಕೆ ಇದೇ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು. ಈ ದ್ವಾರಕ್ಕೆ ಎತ್ತರ ಕಮಾನಿತ್ತು. ದ್ವಾರದ ಒಳಪಾರ್ಶ್ವ ಮತ್ತು ಮುಂದಿನ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಣ್ಣದ ಫಲಕಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ವೃಷಭಗಳ, ಸಿಂಹಗಳ ಮತ್ತು ಪುರಾಣದ ಭಯಂಕರ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿದ್ದುವು.

ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಇಷ್ಟಾರ್ ದ್ವಾರ

ಈ ಮಹಾನಗರದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವೂ ಪುರಾತನವೂ ಆದ ಕಟ್ಟಡವೆಂದರೆ ಬ್ಯಾಬಿಲ್ ಗೋಪುರ. ಸ್ವರ್ಗ ಮತ್ತು ಭೂಮಿಗಳ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನ ಮಂದಿರವೆಂದೂ ಹೆಸರಿದ್ದ ಈ ಗೋಪುರವನ್ನು ಯೂಫ್ರೆಟೀಸ್ ಸೇತುವೆಗೆ ಹೋಗುವ ರಸ್ತೆಯ ಉತ್ತರಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲ ಪ್ರಾಂಗಣದ ಮಧ್ಯೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ, ಕ್ರಮೇಣ ಕಿರಿದಾಗುವ, ಹಂತ ಹಂತವಾಗಿ ಮೇಲಕ್ಕೇರುವ, ಆಯಾಕಾರದ ಜಗಲಿಗಳ ರೂಪದ ಕೃತಕ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲೆ ಹೊಳೆಯುವ ನೀಲಿ ಬಣ್ಣದ ಗಾಜು ಲೇಪದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಮಂದಿರವಿತ್ತು. ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಮಂಚವೂ ಚಿನ್ನದ ಕಾಲುಮಣೆಯೂ ಇದ್ದವು. ಮಂಚದ ಮೇಲೆ ನಗರದೇವ ಮಾರ್ಡುಕನ ಆರಾಧಕಳಾದ ಪುರೋಹಿತಗಿತ್ತಿ ಮಲಗುತ್ತಿದ್ದಳೆಂದೂ ಆಕೆಯೊಡನೆ

ದ್ವಾರದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುವ ಸಿಂಹ

ದಿವ್ಯವಿವಾಹದ ಮೂಲಕ ಮಾರ್ಡುಕ್ ರಮಿಸುತ್ತಿದ್ದನೆಂದೂ ನಂಬಲಾಗಿತ್ತು. ಇಂಥ ಕೃತಕ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲಿನ ಮಂದಿರಗಳನ್ನು ಜಿಗ್ಗುರಾಟ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ರಸ್ತೆಯ ಇನ್ನೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಗುಡಿಗಳ ಪ್ರಾಂಗಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಾರ್ಡುಕನ ಎಸಾಗಿಲಾ ಮಂದಿರವಿತ್ತು. ಆ ಮಂದಿರದ ಮುಖ್ಯದೇವತೆ ಆಸೀನ ಜ್ಯೂಸ್. ಅಲ್ಲಿ 48,000 ಪೌಂಡ್ ತೂಕದ ಚಿನ್ನದ ಸಿಂಹಾಸನ ಮತ್ತು ಕಾಲುಮಣೆಗಳಿದ್ದವು ಎಂದು ಹಿರೋಡಾಟಸ್ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಮಂದಿರದ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ವಿಶಾಲವಾದ ಬಲಿಪೀಠಗಳ ಬಳಿ ಸು.6 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಘನವಾದ ಪ್ರತಿಮೆಯಿತ್ತು. ಪ್ರಪಂಚದ ಏಳು ಅದ್ಭುತಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ತೂಗು ಉದ್ಯಾನ ಬ್ಯಾಬಿಲಾನಿನ ಮಹತ್ತರ ನಿರ್ಮಾಣ. ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದ ತನ್ನ ಪತ್ನಿಗೆ ಅಲ್ಲಿಯಂತೆಯೇ ಪ್ರಕೃತಿ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಒದಗಿಸಲು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ನೆಬುಕಡ್ನೆಸರ್ ಜಿಗ್ಗುರಾಟ್ ದಿಬ್ಬದ ಹಂತಹಂತವಾದ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಬಗೆಬಗೆಯ ಫಲಪುಷ್ಪಗಳ ಗಿಡಮರಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದ್ದನೆಂದೂ ಅವನ್ನು ತೂಗುವ ಉದ್ಯಾನಗಳೆಂದು ಹಿರೋಡಾಟಸ್ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದನೆಂದೂ ನಂಬಲಾಗಿದೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.;ಪಿ.ಎಸ್.)

ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ: ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮೊಳಕಾಲ್ಮೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಸಿದ್ದಾಪುರ ಗ್ರಾಮದ ಬಳಿ ಇರುವ ಒಂದು ಬೆಟ್ಟ. ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಹರಡಿರುವ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಮತ್ತು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಇದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಕಿರುಬಂಡೆ ಶಾಸನ I ಮತ್ತು II ಇವೆ. ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲೆ ಇರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಯನ್ನು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಇಸಿಲ ಪಟ್ಟಣವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಬೆಟ್ಟದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಸಿದ್ದಾಪುರ ಗ್ರಾಮ ಮತ್ತು ಗುಡ್ಡ, ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಸು.2 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರ ಬೆಟ್ಟ ಇವೆ (ಇವೆರಡು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲೂ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ತರಹದ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಿವೆ). ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಬೆಟ್ಟಗಳ ನಡುವೆ ಮಟ್ಟಸ ಪ್ರದೇಶವಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನಹಗರಿ ನದಿ ಹರಿಯುತ್ತದೆ. ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲೂ ಅನೇಕ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಗವಿಗಳೂ ಇರುವುದಲ್ಲದೆ ವರ್ಷಪೂರ್ತಿ ನೀರೊದಗಿಸುವ ಅನೇಕ ದೊಣೆಗಳಿವೆ. ಈ ಸೌಲಭ್ಯದಿಂದಾಗಿ ಇದು ಬಹು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಮಾನವನಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ನೆಲೆಯಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದೆ.

ಅಶೋಕನ ಶಾಸನ ಬೆಟ್ಟದ ಉತ್ತರದಂಚಿನಲ್ಲಿ ಎತ್ತರದ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಇದೆ. ಇದರ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪಮುಂದೆ ಚೌಡೇಶ್ವರೀ ಕುಂಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಒಂದು ದುರ್ಗ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಈ ಸುತ್ತಲ ವಿಶಾಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳು ಹರಡಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನದ ಬುಡದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಬೆಟ್ಟದ ಪೂರ್ವದ ಪಾದದಲ್ಲಿ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿ ಮತ್ತು ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಪೂರ್ವ ಇಳಿಜಾರಿನಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ರೊಪ್ಪ ಗ್ರಾಮವಿದೆ. ಅದರಿಂದ ಮತ್ತಷ್ಟು ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಪಲ್ಲಕ್ಕಿ ಚಿಲುಮೆಯೂ ಅಲ್ಲಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಯೂ ಇವೆ. ಬೆಟ್ಟದ ಪಶ್ಚಿಮ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನವಿರುವ ಉತ್ತರಾಗ್ರದ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತಷ್ಟು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದಕ್ಕೆ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿದ್ದ ಹಾನೆಯದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಪಾರ್ಶ್ವದ ಬುಡದಲ್ಲಿರುವ ಅಕ್ಕತಂಗಿಯರ ಗುಡಿ, ಪಗಡೆ ಸಾಲು ಗುಡ್ಡದ ಗುಡಿ, ಜೈನ ದೇವಾಲಯ ಈ ಕಾಲದವು. ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಹಬ್ಬಿರುವ ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಗಳು ಸಹ ಇವೆ. ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಯ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಇಮ್ಮಡಿ ವೀರಬಲ್ಲಾಳನ 1190ರ ಒಂದು ಶಾಸನವಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಬಲ್ಲಾಳ ಹಾನೆಯ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದು ವಿಜಯನಗರಿ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ವಿಷಯವಿದೆ. ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಸಾಗುವ ಕಲ್ಲುಹಾದಿ, ಶ್ರೀಕಂಠೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಕೆಲವು ದೊಡ್ಡ ವಾಸಗೃಹಗಳ (ಅರಮನೆ) ಅಡಿಪಾಯಗಳು, ಭಾಗ್ಯಲಕ್ಷ್ಮಿ ದೇವಾಲಯ, ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿನ ಹುಲಿಕುಂಟೆ–ಇವು ಈ ಕಾಲದ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದವು. ಮುಂದೆ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಾನೆಯ ಮತ್ತೆ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇಂದು ಇಲ್ಲಿಯ ಅವಶೇಷಗಳೆಲ್ಲಾ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಳಾಗಿವೆ.

ಅಶೋಕನ ಶಾಸನ 1874ರಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂತು. ಇಡೀ ಶಾಸನ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಕೊನೆಯ ಸಾಲಿನ ಕೊನೆಯ ಪದ ಲಿಪಿಕರೇಣ ಮಾತ್ರ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇದನ್ನು ಕೊರೆದವನ ಹೆಸರು ಚಪಡನೆಂದು ಶಾಸನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಶಾಸನ ಎರಡು ಭಾಗವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಶೋಕ ತಾನು 2½ ವರ್ಷಗಳಿಂದೀಚೆಗೆ ಧರ್ಮಾಚರಣೆಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಒಂದು ವರ್ಷದಿಂದೀಚೆಗೆ ಸಂಘವನ್ನು ಸೇರಿ ಈ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿರುವುದಾಗಿಯೂ ಈ ಪ್ರಯತ್ನದ ಫಲದಿಂದ ಜಂಬೂದ್ವೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಜನರು ಹೆಚ್ಚುಹೆಚ್ಚು ನೀತಿವಂತರಾಗುತ್ತಿದ್ದಾರೆಂದೂ ಕೇವಲ ಉತ್ತಮನು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ತೀರ ಸಾಮಾನ್ಯನೂ ಕೂಡ ಪ್ರಯತ್ನಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಒಳ್ಳೆಯವನಾದರೆ ಅವನೂ ಕೂಡ ಸದ್ಗತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದು ಎಂದೂ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅಲ್ಲದೆ, ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನೆರೆಹೊರೆಯವರೂ ಕೂಡ ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸಬೇಕೆಂದು ಇಚ್ಛಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ತಾನು ಕೈಕೊಂಡ 256 ದಿವಸಗಳ ಪ್ರವಾಸದ ಅನಂತರ ಈ ರೀತಿ ಅಪ್ಪಣೆ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಎರಡನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಕ್ಕಳಿಂದ ತಂದೆತಾಯಿಗಳ ಸೇವೆ, ಗುರುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಧೇಯತೆ, ಹಿರಿಯರಿಗೆ ಗೌರವ, ಪ್ರಾಣಿದಯೆ, ಸತ್ಯಸಂಧತೆ ಮುಂತಾದ ನೀತಿಗಳು ಬಹಳ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ದೀರ್ಘ ಸುಖಜೀವನಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿದ್ದು, ಅವುಗಳನ್ನು ಎಲ್ಲರೂ ಅನುಸರಿಸಬೇಕೆಂದು ಉಪದೇಶಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸುವರ್ಣಗಿರಿಯ ಮಹಾಮಾತ್ರರ ಮೂಲಕ ಇಸಿಲದ ಮಹಾಮಾತ್ರರಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದಂತೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇಸಿಲ–ಬಹುಶಃ ಎಯಿಲ್‌ನಿಂದ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿ ಹೊಂದಿದ, ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನೋಲ್ಲೇಖಿತ ದ್ರಾವಿಡ ಪದ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿದ್ದ ಎಂ.ಎಚ್. ಕೃಷ್ಣ ಅವರು 1920ರಲ್ಲಿ ಈ ಇಸಿಲ ಪಟ್ಟಣದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲು ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲೂ ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಾರಂಭ ಕಾಲದ ಜನವಸತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿದುದಲ್ಲದೆ ಇದಕ್ಕೂ ಪೂರ್ವ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಮತ್ತು ಇದರ ಹಿಂದಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನವರ್ಗಗಳ ವಸತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತು ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸದ ಬಗ್ಗೆ ಕೆಲವೊಂದು ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿಷಯಗಳು ತಿಳಿದುಬಂದವು. ಕೃಷ್ಣ ಅವರು ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಾರಂಭಕಾಲದ ಜನವಸತಿಯ ಗುರುತುಗಳೇ ಇಸಿಲ ಊರಿನದು ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟರು. 1942ರಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಸಮೀಪದ ಕೊಪ್ಪದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ಕಲ್ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಪದರುಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಧಾನದಿಂದ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಅವು ಹೀಗಿವೆ: ಮೈಕ್ರೊಲಿಥಿಕ್(ರೊಪ್ಪ) ಸಂಸ್ಕೃತಿ; 2. ನವಶಿಲಾಯುಗ; 3. ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ; 4. ಇಸಿಲ ಸಂಸ್ಕೃತಿ; 5. ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ

ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು 6. ಆದಿ ಕದಂಬ. ಇವರ ಅತಿ ಮುಖ್ಯ ಶೋಧನೆ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕುರುಹುಗಳು. ಹಾಗೆಯೆ ಎರಡನೆಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಆದಿಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ (ಇಸಿಲ) ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಿರುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಿಕೆ. ಇದರಿಂದ ಇಸಿಲ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಿಗದಿತ ಕಾಲಮಾನದಿಂದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಅದುವರೆಗೂ ತಿಳಿಯಲಾಗದ ಮೊದಲ ಎರಡು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕಾಲಮಾನಗಳನ್ನು ಸಮಂಜಸವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಮತ್ತು ಕಲ್ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಆದಿ ವಾಸ್ತವ್ಯ ನೆಲೆಯ ಆದಿಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ಹಂತದ ವಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳು ಒಂದೇ ಪ್ರಕಾರದವು ಗಳಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಜನರ ವಾಸ್ತವ್ಯ ನೆಲೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ವಾಸ್ತವ್ಯ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಹಂತವನ್ನು ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಈ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ವರದಿ ಇಲಾಖೆಯ ವಾರ್ಷಿಕ ವರದಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಕೃಷ್ಣರವರ ಅಕಾಲ ಮರಣದಿಂದ ಪೂರ್ಣ ವಿವರಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗಲಿಲ್ಲ ಮತ್ತು ಇವರ ಈ ಮಹತ್ತ್ವದ ಶೋಧನೆಗಳನ್ನೂ ಗಮನಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. (ಎ.ಎಸ್.)

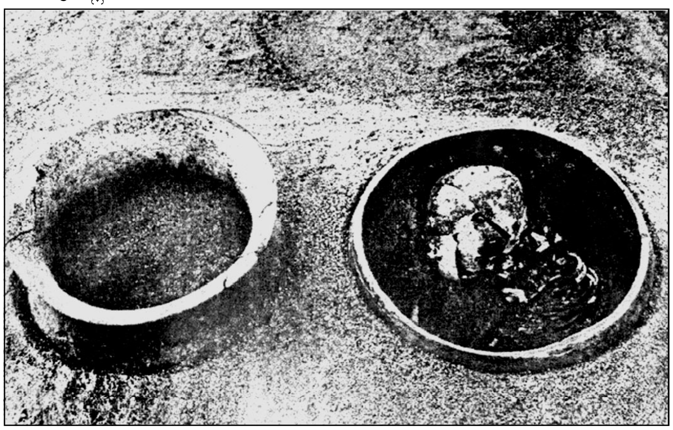

ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆಗಳು

ಅನಂತರ 1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕ ರಾಗಿದ್ದ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಅವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು. ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾಗಿ ಅತ್ಯಂತ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಏಳು ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಹತ್ತು ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಅಗೆಯಲಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಮೂರು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಒಂದರಿಂದ ಆರರವರೆಗಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಚೂರುಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಮತ್ತು ಇತರ ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳು, ದಂತದ ಮತ್ತು ಲೋಹದ ಬಳೆಗಳು ಮಣ್ಣಿನ ಮಡಕೆ ಇದ್ದವು. ಈ ಮಡಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಳಿ ಬಣ್ಣದ ರೇಖಾಚಿತ್ರ ಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಕಪ್ಪು, ಕೆಂಪು ಮಡಕೆಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿದ್ದವು. ಈ ರೀತಿಯ ಮಡಕೆಗಳು ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಬಹುದಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಇತರ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ್ದುದರಿಂದ, ಈ ರೀತಿಯ ಮಡಕೆಗಳುಳ್ಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ವೀಲರ್‌ರವರು ಆಂಧ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಕರೆದರು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನೇ ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸ್ತರಗಳ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಏಳು ಮತ್ತು ಎಂಟನೆಯ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪಿನ ವಿವಿಧರೂಪದ ಮಡಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತವು. ಇದನ್ನು ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೆಳಭಾಗ ದಲ್ಲಿಯ 9ರಿಂದ 18 ರವರೆಗಿನ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಿ ನಯಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಂಚಿನ ಕೆಲವೇ ವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಶವಕುಣಿಗಳು ಇದ್ದವು. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಯ ಚೂರುಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದೊರಕಿದವು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಉಜ್ಜಿದ ಕರಿಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಉಜ್ಜಿದ ಕೊಡಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಈಗ ಇದನ್ನು ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ 10 ಕಲ್ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದೇ ಪ್ರಕಾರದ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದುದರಿಂದ ವಾಸ್ತವದ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಹಂತವನ್ನು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಹಂತವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಮತ್ತು ಇವರೂ ಸಹ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಆಂಧ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ನವಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಿಸಿರುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದರು. ಅಂದರೆ ಕೃಷ್ಣರವರ ಮಹತ್ತ್ವದ ಶೋಧಗಳನ್ನು ದೃಢೀಕರಿಸಿದಂತಾಯಿತು. ಆದರೆ ವೀಲರವರು ತಮ್ಮ ವರದಿಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಇದನ್ನು ಸೂಚಿಸಿಲ್ಲ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ವೀಲರವರ ಶೋಧನೆಗಳೆಂದೇ ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೂ ತಿಳಿಯಲಾಗಿತ್ತು.

1978ರಲ್ಲಿ ವೀಲರ್‌ವರ ಕಾಯ್ದಿಟ್ಟ ಒಂದು ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಅ.ಸುಂದರ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿದರು. ಆಗ ಎರಡು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ವಿಷಯಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾದವು. ನವಶಿಲಾಯುಗ–ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವ್ಯಾಪಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು ನೇರಳೆ ಬಣ್ಣದ ರೇಖಾಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳಿರುವುದು ಮತ್ತು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂಚಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಿಟ್ಟದಂಥ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಉಷ್ಣತೆಯಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಸಗಣಿಯ ಬೂದಿಗಟ್ಟಿಗಳಿರುವುದು. ಮೊದಲನೆಯದು ವೀಲರ್‌ವರ ವರದಿಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಿಲ್ಲ. ಎರಡನೆಯದು ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಜೋರ್ವೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1000–800ರಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಾ–ತುಂಗಭದ್ರಾ ಪ್ರದೇಶದ ಕಡೆಗೆ ಪ್ರಸರಿಸಿರುವುದನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಈ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಅವಶೇಷಗಳು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಇವುಗಳಿಂದ ನವಶಿಲಾಯುಗ–ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿ ಗಳೆರಡರ ವ್ಯಾಪಕ ಹಂತದ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ತರುವಾಯ ಈ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ, ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆರಂಭದ ಕಾಲ ವೀಲರ್‌ವರು ಆಗ ತರ್ಕಿಸಿದಂತೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯವಾಗಿರದೆ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1000–800 ಎಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೊಡ್ಡ ಬೂದಿದಿಬ್ಬಗಳು 1843ರಿಂದಲೇ ಕೃಷ್ಣಾ–ತುಂಗಭದ್ರಾ ಸಂಗಮ ಪ್ರದೇಶದ ಕೆಲವು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿದ್ದುದು ಕಂಡು ಬಂದಿವೆ. ಇವು ಹೇಗೆ, ಯಾವ ಜನ ಸಮುದಾಯದಿಂದ ಯಾವಾಗ ಸೃಷ್ಟಿಯಾದವು ಎಂಬಿವೇ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿವೆ. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯ ಈ ಕಿಟ್ಟದ ಎರಡು ಪದರಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂದರ್ಭ ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವೆಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಬೇಕಾಗಿದೆ.

ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಆನೆಯ ಒಂದು ಗೀರು ಚಿತ್ರವಿರುವುದನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಜನಗಳ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದುದು. ಗೋರಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಧವಾದ ಪದ್ಧತಿಗಳಿದ್ದವು; ಅವು ಕಂಡಿಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಲಾವೃತ್ತವಿರುವ ಶವಕುಣಿಗಳು. ಬೇಕಾದ ಆಳತೆಗೆ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಅಗೆದು, ಅದರ ನಾಲ್ಕು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಹಲಗೆಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿ, ಪೂರ್ವದ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ದುಂಡಾದ ಕಂಡಿಯನ್ನು ಮಾಡಿ, ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಅಡ್ಡನಾಗಿ ದಪ್ಪಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಿರುವುದು ಕಲ್ಗೋರಿ. ಇನ್ನೊಂದು ಶವಕುಣಿ. ಇದರಲ್ಲಿ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಕಾಣುವಂತೆ 5.40 ಮೀ–16.50 ಮೀ ವರೆಗಿನ ವ್ಯಾಸದ ಒಂದು ಅಥವಾ ಎರಡು ಕಲ್ಲಿನ ವೃತ್ತಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ಇದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ದುಂಡಾದ ಅಥವಾ ಕೋಳಿಮೊಟ್ಟೆ ಆಕಾರದ ಗುಣಿಯನ್ನು ತೋಡಿ, ಕಂಡಿಕೋಣೆಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿಗೆ ಇದರಲ್ಲಿ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಮಾಡಿರಲಾಗುತ್ತದೆ.

ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜನ ಬೇಸಾಯ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರಲ್ಲದೆ ಉಜ್ಜಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಚಿಕ್ಕ ಆಯುಧಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಜೋಪಡಿಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಘಟ್ಟದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಉಪಯೋಗವೂ ಇತ್ತು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕಾಲ ಮತ್ತು ಅನುಕ್ರಮದ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಚಿತ್ರ ಮೊದಲು ದೊರೆತದ್ದು ಈ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯ ಉತ್ಖನನದಿಂದಲೇ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಉತ್ಖನನ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಗಳಿಸಿದೆ. (ಎ.ವಿ.ಎನ್)

ಬ್ರಹ್ಮಗುಪ್ತ: ಸು.598. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಗಣಿತಜ್ಞ, ಪ್ರಾಯಶಃ ಸಿಂಧೂ ದೇಶದವ. 628 ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಸ್ಫುಟ ಸಿದ್ಧಾಂತವೆಂಬ ಗ್ರಂಥ ಬರೆದ. ಪ್ರಾಚೀನ ಬ್ರಹ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು (ಖಗೋಳ ವಿಜ್ಞಾನ) ಶುದ್ಧೀಕರಿಸಿ ಬರೆಯುವುದೇ ಇವನ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಶುದ್ಧಗಣಿತ ವಿಚಾರಗಳೂ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾಗಿವೆ. ಶುದ್ಧಗಣಿತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಗುಪ್ತ ಮಾಡಿರುವ ಸಂಶೋಧನೆಗಳು ಅಮೂಲ್ಯವಾದುವು. ಈತನಿಗೆ ಭಾಸ್ಕರಾಚಾರ್ಯ ಗಣಕ ಚಕ್ರ ಚೂಡಾಮಣಿ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಬ್ರಹ್ಮಸ್ಫುಟ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಅರಬ್ಬೀ ಅನುವಾದ ಸಿಂದ್‌ಹಿಂದ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ಖಗೋಳವಿಜ್ಞಾನ ಅರಬ್ಬರಿಗೆ ತಲುಪಿದ್ದು ಬ್ರಹ್ಮಗುಪ್ತನ ಗ್ರಂಥದಿಂದ ಎಂಬ ವಿಚಾರ ಆಲ್ಬೆರೂನಿಯ ಇಂಡಿಯ ಗ್ರಂಥದಿಂದ ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. (ಜಿ.ಡಿ.)

ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಕೊಲ್ಲಾಪುರ ನಗರದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಪಂಚಗಂಗಾ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಟಾಲಮಿ ತನ್ನ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಿರುವ ಹಿಪ್ಪೊಕೌರ ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿ ಇರಬಹುದೆಂಬ ಅನುಮಾನವಿದೆ. ಹರಿವಂಶದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಕರವೀರಪುರ ವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಸ್ಥಳಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಕ್ಷೇತ್ರವೆಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೊಲ್ಲಾಪುರ ಎಂಬ ಹೆಸರು 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರದ ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿ ದೇವಾಲಯ ಬಹುಶಃ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವಾಸ್ತುಕೃತಿ. ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿ ದೇವಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅಮೋಘವರ್ಷ ನೃಪತುಂಗನ ಸಂಜಾನ್ ತಾಮ್ರಪಟ. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳ, ಶಿಲಾಹಾರ ಮೊದಲಾದ ರಾಜಮನೆತನಗಳ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಿಯ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ.

1873ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿಯಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ವಸತಿದಿಣ್ಣೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಯಿತು. 1945ರಲ್ಲಿ ಕೆ. ಜಿ. ಕುಂದಣಗಾರರು ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತವು. ಇದರಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ನರ ಸಮುದ್ರ ದೇವತೆಯಾದ ಪೊಸಾಯಿಡನ್ ವಿಗ್ರಹವೂ ಇದ್ದುದು ವಿಶೇಷ. ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕೊ-ರೋಮನ್ ಶೈಲಿಯ ಬಟ್ಟಲುಗಳು, ಹೂಜಿಯಾಕಾರದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ವಸ್ತುಗಳು ಇವೆ. 1945ರಲ್ಲಿ ಸಾಂಕಳಿಯ ಮತ್ತು ದೀಕ್ಷಿತ್ ಅವರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರದ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳು, ಪಾತ್ರೆಗಳು, ದಂತದ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಸ್ತುಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಈ ಉತ್ಖನನ ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದ ವಸತಿಯನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಿತು. ಈ ಕಾಲದ ವಸತಿಗೃಹಗಳು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದವು. ಮನೆಗಳ ಅಡಿಪಾಯದ ಅವಶೇಷಗಳು ಮಾತ್ರ ಕಂಡುಬಂದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮನೆ 3 ಸಣ್ಣ ಕೊಠಡಿಗಳನ್ನೂ ಒಂದು ತೆರೆದ ಹಜಾರವನ್ನೂ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಒಂದು ಮನೆಯಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಮನೆಗೆ ಕೇವಲ 60 ಸೆಂಮೀ ಅಂತರ ಇದ್ದುದು ವಿಶೇಷ. ಈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಇದರ ಉದ್ಯಮವಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಗುಣಮಟ್ಟದ ಕೆಂಪು ಹೊಳಪಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ನೀರಿನ ದಾನಿಯಂತಿರುವ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ. 4 ಕಾಲಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಹಲವಾರು ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಗಳು, ಪ್ರಾಣಿ-ಪಕ್ಷಿಗಳ ಆಕೃತಿಗಳು, ಹಲವಾರು ವಿಧದ ಮಣಿಗಳು (ಗಾಜು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲು) ದೊರೆತಿವೆ. ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳಲ್ಲಿ ನೀಲಿ, ಕೆಂಪುವರ್ಣಗಳ ಪಾರದರ್ಶಕ ಮಣಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಪರಿಶ್ರಮ ಮತ್ತು ಕುಶಲತೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇವುಗಳಿಗೆ ಚಿನ್ನದ ಲೇಪನವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ 100ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿ ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಜನವಸತಿ ಸು. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಯಜ್ಞಶ್ರೀ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಂಕಿ ದುರಂತಕ್ಕೆ ಆಹುತಿಯಾಗಿ ನಾಶವಾಯಿತು ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ.

ಕೊಲ್ಲಾಪುರ ತನ್ನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಪಡೆಯಿತು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇದು ಶಿಲಾಹಾರ ಮತ್ತು ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು (1435-1518). ಈ ಅವಧಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಈಗಲೂ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳ ತಯಾರಿಕಾ ಘಟಕ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪಂಚಗಂಗಾನದಿಯ ಮಹಾಪೂರದಿಂದ ನಗರದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗ ಸಾಕಷ್ಟು ನಷ್ಟ ಅನುಭವಿಸಿತು. 1701ರಲ್ಲಿ ಔರಂಗಜೇಬ ಇದನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ನದಿಯ ಪಾತ್ರವನ್ನು ದುರಸ್ತಿ ಪಡಿಸಿದ. ಮುಂದಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಕೊಲ್ಲಾಪುರ ವೈರಿಗಳ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ಹಾನಿಗೊಳಗಾಯಿತು. (ಕೆ.ಎಂ.ವಿ.)

ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜ: ಒಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಪಂಥ. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಿಶನರಿಗಳ ಪ್ರಚಾರ ಇವುಗಳಿಂದಾಗಿ ಹಿಂದುಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಅದರ ನಂಬಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅನೇಕ ಸುಶಿಕ್ಷಿತ ತರುಣರಲ್ಲಿ ತಿರಸ್ಕಾರ ಮೂಡುತ್ತಿದ್ದ ಸಂದಿಗ್ಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಿಂದು ಧರ್ಮಗ್ರಂಥಗಳಾದ ವೇದ, ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನಮಾಡಿ, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ವಿಚಾರ ಹಾಗೂ ವಾಸ್ತವಿಕ ಆಚರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವ ವಿಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ, ಅವುಗಳ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ ರಾಜಾರಾಮಮೋಹನರಾಯ್ (1772-1833) ಈ ಪಂಥವನ್ನು 1828 ಆಗಸ್ಟ್ 20ರಂದು ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ವೇದೋಪನಿಷತ್ತುಗಳ ಕೇಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು, ವೇದಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ ಈ ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜ ಅನೇಕ ದೇವರುಗಳ ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆ ಹಾಗೂ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಕರ್ಮಕಾಂಡಗಳನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿ ಏಕೇಶ್ವರ ಬ್ರಹ್ಮನನ್ನು ಆರಾಧಿಸುವ ಹಾಗೂ ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಣಾವಾದಿ ಮತ್ತು ಬುದ್ಧಿವಾದಿ ಪಂಥ ಎನಿಸಿತು. ಸ್ತ್ರೀಯರು ಪುರುಷರಿಗೆ ಸಮಾನ. ಎಲ್ಲ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ನಂಬಿಕೆಗಳಿಗೆ ತರ್ಕಬದ್ಧತೆ ಆಧಾರವಾಗಿರಬೇಕು ಎಂಬುದು ಈ ಸಮಾಜದ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ. ಬಾಲ್ಯವಿವಾಹ, ಕನ್ಯಾವಿಕ್ರಯ (ತೆರೆ) ಮತ್ತು ಸತೀಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಇದು ಖಂಡಿಸುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಸ್ತ್ರೀಶಿಕ್ಷಣ, ವಿಧವಾ ವಿವಾಹ ಹಾಗೂ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಆಸ್ತಿ ಹಕ್ಕನ್ನು ಪುರಸ್ಕರಿಸುತ್ತದೆ. ನಿರ್ಗುಣ, ನಿರಾಕಾರ ಏಕಮೇವ ಈಶ್ವರನಲ್ಲಿ (ದೇವ) ನಂಬಿಕೆ. ಈಶ್ವರ ಪೂಜೆ ಎಂದರೆ ಈಶ್ವರನ (ಬ್ರಹ್ಮ) ಗುಣಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಚಿಂತನೆ, ಅವನ ಪೂಜೆಯನ್ನು ಎಲ್ಲಿ ಬೇಕಾದರೂ ಮನಸ್ಸು ಶಾಂತವಾಗಿರುವಾಗ ಮಾಡಬಹುದು ಇತ್ಯಾದಿ ಈ ಸಮಾಜ ಒಪ್ಪಿರುವ ಆದರ್ಶಗಳು.

ಸಮಾಜವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಾಗ ರಾಮಚಂದ್ರ ವಿದ್ಯಾವಾಗೀಶ್, ಉತ್ಸವಾನಂದ, ವಿದ್ಯಾವಾಗೀಶ, ತಾರಾಚಂದ್ರ ಚಕ್ರವರ್ತಿ-ಇವರೆಲ್ಲ ರಾಮಮೋಹನರ ಜೊತೆಗಾರರಾಗಿದ್ದರು. ಪ್ರತಿ ಶನಿವಾರ ಸಂಜೆ ಸಮಾಜದ ಸಭೆ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಆ ವೇಳೆ ತೆರೆಯ ಮರೆಯಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಕುಳಿತು ವೇದಪಠಣ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅನಂತರ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ವಾಚನ, ರಾಮಮೋಹನರಿಂದ ಪ್ರವಚನ, ಕೊನೆಗೆ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ, ರಾಮಮೋಹನರ ಈ ಸಭೆಯ ನಂಬಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಂಪ್ರದಾಯವಾದಿಗಳು ಅಸಮಾಧಾನಗೊಂಡು ಧರ್ಮಸಭಾ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಉಭಯ ಪಕ್ಷಗಳ ಟೀಕೆ ಪ್ರತಿಟೀಕೆಗಳ ಪ್ರಕಟಣೆಗಳು ಹೊರಬಂದವು. ಇದರಿಂದ ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜದ ಬಗ್ಗೆ ಇಡೀ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ತಿಳಿವಳಿಕೆ ಮೂಡಿತು. 1830ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜದ ಭವನವೊಂದನ್ನು ರಾಮಮೋಹನರು ಕಲ್ಕತ್ತಾದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಮೂರ್ತಿ, ಪ್ರತೀಕ ಅಥವಾ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಇಡಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಣಿ ಬಲಿ, ಊಟೋಪಚಾರಾದಿಗಳು ನಡೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ನೀತಿ, ಭೂತದಯೆ, ಪಾವಿತ್ರ್ಯ, ಪರೋಪಕಾರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಚಾರಗಳ ಪ್ರಚಾರ ಹಾಗೂ ವಿಕಾಸಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಉಪದೇಶಗಳು, ಚರ್ಚೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತವೆಂದು ಆ ಭವನದಬಗ್ಗೆ ರಾಮಮೋಹನರು ವಿವರಣೆ ನೀಡಿದರು. ಸಮಾಜದ ಸಂವಾದ ಕೌಮುದಿ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮಸಭಾದ ಸಮಾಚಾರ ಚಂದ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಚರ್ಚೆಯ ಫಲವಾಗಿ ಹಿಂದೂ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಆಗ ಉಂಟಾದ ಜಾಗೃತಿ ಹಿಂದೆಂದೂ ಅಷ್ಟು ಆದದ್ದು ಕಾಣಿಸದು ಎಂಬುದು ಆರ್.ಸಿ.ಮಜುಂದಾರ್ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ರಾಮಮೋಹನರು ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ (1833) ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಶೈಥಿಲ್ಯ ಕಾಣಿಸಿದರೂ ದ್ವಾರಕನಾಥ ಠಾಕೂರ ಮತ್ತು ರಾಮಚಂದ್ರ ವಿದ್ಯಾವಾಗೀಶರು ಅದರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಆದರೆ, ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಯಾವುದೇ ಒಂದು ಸಂವಿಧಾನವಿರಲಿಲ್ಲ. ಬ್ರಹ್ಮ ಸಮಾಜದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲುಗೊಳ್ಳುವ ಜನ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿ ಪೂಜೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ದ್ವಾರಕಾನಾಥ ಠಾಕೂರರು ಇವರ ಮಗ ದೇವೇಂದ್ರನಾಥರು (ಕವಿ ರವೀಂದ್ರರ ತಂದೆ) ಈ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ತತ್ವಬೋಧಿನಿ ಸಭಾ ಎಂಬ ಪ್ರಚಾರಣಾಂಗವನ್ನು ಜೋಡಿಸಿದರು. ಇದರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಅನೇಕ ಶ್ರೀಮಂತರೂ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತರೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಸಮಾವೇಶಗೊಂಡು ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸದಸ್ಯ ಬಲ 500ಕ್ಕೆ ಏರಿತು. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶ ಬಯಸುವ ಸದಸ್ಯ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆಯೊಂದಕ್ಕೆ ಅಂಕಿತ ಹಾಕಬೇಕು ಎಂದು ದೇವೇಂದ್ರನಾಥರು ರೂಢಿಮಾಡಿದರು. ನಾನು ನಿತ್ಯಭೋಜನ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಗಾಯತ್ರಿ ಮಂತ್ರ ಪಠಿಸಿ ದೇವರ ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡುತ್ತೇನೆ. ಮೂರ್ತಿ ಪೂಜೆ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ. ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ನೀಡುವ ವಂತಿಗೆ ತಪ್ಪದೆಕೊಡುತ್ತೇನೆ ಮತ್ತು ರಾಜಾರಾಮ ಮೋಹನರಾಯ್ ಅವರು ಉಪದೇಶಿಸಿದ ವೇದಾಂತ ತತ್ತ್ವಗಳಿಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ಧರ್ಮಾಚರಣೆ ಮಾಡುತ್ತೇನೆ ಎಂಬುದು ಈ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆಯ ಪಾಠದ ಸಾರಾಂಶ. ಗಾಯತ್ರಿ ಉಚ್ಚಾರಣೆ ಅನೇಕರಿಗೆ ಕಷ್ಟವೆನಿಸಿದಾಗ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಿಂದ ಒಂದು ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಮಂತ್ರವನ್ನು ದೇವೇಂದ್ರನಾಥರು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿದರು. ಸಮಾಜದ ಅನುಯಾಯಿಗಳ ಆಚಾರ, ವಿಚಾರಗಳು ಸಮಾಜದ ತತ್ತ್ವಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿರಬೇಕೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಜಾತ ಕರ್ಮ, ನಾಮಕರಣ, ಉಪನಯನ, ವಿವಾಹ, ಅಂತ್ಯೇಷ್ಟಿ ಮತ್ತು ಶ್ರಾದ್ಧ ಇವುಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಧಿಗಳನ್ನು ದೇವೇಂದ್ರನಾಥರು ರೂಪಿಸಿದರು.

1850ರ ಅನಂತರ ಬುದ್ಧಿಶಾಲಿ ತರುಣರು ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಸೇರಿದರು. ಅಂಥವರಲ್ಲಿ ಕೇಶವಚಂದ್ರ ಸೇನ್ ಒಬ್ಬರು. 1851ರಲ್ಲಿ ಸಮಾಜ ಸೇರಿ 1861ರಿಂದ ಸಮಾಜದ ಪ್ರಚಾರಕಾರ್ಯದ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅನಂತರ ಸಮಾಜದ ಪ್ರಮುಖ ಆಚಾರ್ಯರಾದರು (1862). ಅವರು ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಣೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ತೀರ ಗಮನವಿತ್ತರಲ್ಲದೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಾರ ನಡೆಸಿ ಸಮಾಜದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದರೂ ಕೂಡ ಮಹಿಳೆಯರಿಗಾಗಿಯೇ ಭಾಮಾಬೋಧಿನೀ (1863) ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಮದ್ರಾಸಿನಲ್ಲಿ ವೇದ ಸಮಾಜವೆಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಸಮಾಜದ ಶಾಖೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು (1864). ಅದೇ ರೀತಿ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲೂ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಸಮಾಜ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಅದರ ಶಾಖೆ 1867ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ನ್ಯಾಯಮೂರ್ತಿ ರಾನಡೆ, ಭಂಡಾರ್ಕರ್, ಕರ್ವೆಯವರಂಥ ಗಣ್ಯರು ಇದರಲ್ಲಿದ್ದರು. 1866ರಲ್ಲಿ ಸಮಾಜದ 54 ಶಾಖೆಗಳಿದ್ದು ಆ ಪೈಕಿ ಎರಡು ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಒಂದು ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲೂ ಇದ್ದುವು. ಸೇನ್ ಅವರ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ಮಹಿಳಾ ವಿವಾಹ ಕಾನೂನು 1872ರಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಇದರಿಂದ ಬಾಲಿಕೆಯರ ವಿವಾಹದ ಕನಿಷ್ಠ ವಯೋಮಿತಿ 14ಕ್ಕೆ ನಿಗದಿಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಸೇನ್ ಅವರ ತೀವ್ರತರ ವಿಚಾರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಹಮತರಾಗಿದ್ದ ಹಲವರು ಅವರ ಕೆಲವೊಂದು ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಲು 1866ರಲ್ಲಿ ಸೇನ್ ಅವರ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಭಾರತವರ್ಷೀಯ ಬ್ರಹ್ಮ ಸಮಾಜ ಎಂಬ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಂಸ್ಥೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಹಿಂದಿನ ಸಂಸ್ಥೆ ಆದಿ ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ರಾಜ ನಾರಾಯಣ ಬೋಸ್ ಇದರ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು.

ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜ ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ಒಂದು ಅಂಗವೆಂದೂ ಜನ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಜಾತಿಗಳನ್ನು ತೊರೆಯಬೇಕಾಗಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಆದಿ ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜ ತಳೆದ ನಿಲುವು. ಸೇನ್ ಅವರ ಬ್ರಹ್ಮ ಸಮಾಜ ಹಿಂದುಗಳಲ್ಲದವರಿಗೂ ಸೇರಿದ್ದೆಂದು ಘೋಷಿಸಿ ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆ ಮತ್ತು ಜಾತೀಯತೆಯ ನಿರ್ಮೂಲನೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿತು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಭಿಮಾನ ಅವರಿಗೆ ಅಧಿಕವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ, ಈಶ್ವರಚಂದ್ರ ಸೇನ್ ತಮ್ಮ ಮಗಳನ್ನು 14 ವರ್ಷ ತುಂಬುವ ಮೊದಲೇ ಹಾಗೂ ಸಮಾಜದ ವಿಧಿಗಳಿಗೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ವೈದಿಕವಿಧಿಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಕೂಚ್‌ಬಿಹಾರಿನ ರಾಜಪುತ್ರನಿಗೆ ಮದುವೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು ಭಾರೀ ಗೊಂದಲಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾದರು. ಇದರಿಂದ ಅವರ ನಾಯಕತ್ವದ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಒಡಕುಂಟಾಗಿ

ಪಂಡಿತ ಶಿವನಾಥಶಾಸ್ತ್ರಿ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಾಧಾರಣ ಬ್ರಹ್ಮ ಸಮಾಜ ಎಂಬ ಹೊಸ ಗುಂಪೊಂದು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು (1878). ಆನಂದ ಮೋಹನ ಬೋಸ್, ಶಿವಚಂದ್ರ ಸೇನ್, ಉಪೇಂದ್ರ ದತ್ತ ಇವರೆಲ್ಲ ಈ ಹೊಸ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದರು.

ಕರ್ನಾಟಕದ ಮಂಗಳೂರಲ್ಲಿ 1870ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜದ ಶಾಖೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಖ್ಯಾತ ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಕ ಕುದ್ಮುಲ್ ರಂಗರಾವ್ ಅದರಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿದ್ದರು. ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ 1870ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಸಮಾಜದ ಐದು ಶಾಖೆಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದವು. ಸಮಾಜದ ಚಟುವಟಿಕೆಯಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾದ ಆರ್ಕಾಟ್ ನಾರಾಯಣಸ್ವಾಮಿ ಮೊದಲಿಯಾರರು ತಾವು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಶಾಲೆಗೆ ಮುಖ್ಯೋಪಾಧ್ಯಾಯರಾಗಿ ಬಿಪಿನ್ ಚಂದ್ರ ಪಾಲರನ್ನು ಆಮಂತ್ರಿಸಿದ್ದರು (1880).

ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜದ ಮೂರು ಸಂಸ್ಥೆಗಳೂ ಇಂದು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿವೆ. ಆರಂಭದ ದಶಕಗಳಂತೆ ಈಗ ಅವು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ರಾಮಮೋಹನರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ ಸ್ತ್ರೀಸಮಾನತೆ, ಸ್ತ್ರೀಯರ ಆಸ್ತಿಹಕ್ಕು ನೀಡುವಿಕೆ, ಬಾಲ್ಯವಿವಾಹ ವಿರೋಧ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ನಿರ್ಧಾರಗಳು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರಂಥ ಗಣ್ಯರಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ ಇಡೀ ಭಾರತದ ವಿದ್ಯಾವಂತ ಸಮಾಜದಿಂದ ಸ್ವೀಕೃತವಾಗಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ಸಂವಿಧಾನ, ಹಿಂದೂ ಕಾನೂನು ಸಂಹಿತೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾವೇಶವಾದುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. (ಎಸ್‌ಎನ್.ಕೆ.)

ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳಿಕೆ: ಕೇವಲ ವ್ಯಾಪಾರದ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರು, ಸು.18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಇಲ್ಲಿನ ರಾಜಕೀಯ ಅವಾಂತರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಲಾಭ ಪಡೆದು, ನೆಲದಾಹವನ್ನೂ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. ಸೈನಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸತೊಡಗಿದರು. ದಿನೇದಿನೇ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಈ ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತರಣಾಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರಬಲವಾದ ವಿರೋಧಿಗಳಾಗಿ ಸೆಟೆದುನಿಂತ ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ಶಕ್ತಿಗಳೆಂದರೆ ಮೊದಲು ಮೈಸೂರು ಸುಲ್ತಾನರು, ಅನಂತರ ಮರಾಠರು. 1799ರಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಮರಣದೊಡನೆ ಮೈಸೂರಿನ ಪ್ರತಿರೋಧ ಕೊನೆಗೊಂಡುದಲ್ಲದೆ, 1818ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಮರಾಠರ ಸೋಲಿನಿಂದ ಅವರ ಶಕ್ತಿ ನಿರ್ನಾಮವಾಯಿತಾಗಿ, ಅನಂತರ ಕರ್ನಾಟಕ ಸೇರಿದಂತೆ ಇಡೀ ದಕ್ಷಿಣಭಾರತ ಬ್ರಿಟಿಷರ ನೇರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೋ ಅಥವಾ ಅವರ ಭದ್ರಮುಷ್ಟಿಯ ಹಿಡಿತಕ್ಕೋ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಈ ರಾಜಕೀಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಿಂದ ಅವರ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ರೀತಿನೀತಿಗಳು ಹಿಂದೆ ಸರಿದು ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು, ಭಾವನೆಗಳು, ತಾಂತ್ರಿಕ ಸಾಧನೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳೆಲ್ಲ ಕ್ರಮಕ್ರಮೇಣ ನೆಲೆಯೂರಿದವು. ಈ ನಾಡು ಪ್ರಸಕ್ತ ರಾಜಕೀಯ ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸ್ಥಿತಿಯೆಡೆಗೆ ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿತು. 1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸುವ ವರೆಗೂ ಅವರ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಪ್ರಭಾವ ಇಲ್ಲಿ ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿ ಬೇರೂರಿತ್ತು.

ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ದೇಶ ಆಡಳಿತ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹಲವು ವಿಭಾಗಗಳಾಗಿ ಒಡೆದಿತ್ತು. ಬಹುಕಾಲ ಬೆಳಗಾಂವಿ, ಧಾರವಾಡ, ಉತ್ತರಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲೂ ದಕ್ಷಿಣಕನ್ನಡ, ಬಳ್ಳಾರಿ ಮತ್ತು ಕೊಳ್ಳೇಗಾಲ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಮದರಾಸು ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲೂ ಕೊಡಗು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಘಟಕವಾಗಿಯೂ ಇದ್ದು, ಬ್ರಿಟಿಷರ ನೇರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದುವು. ಇಡೀ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನ, ಹೈದರಾಬಾದು ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ರಾಯಚೂರು, ಬೀದರ್, ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಸಂಸ್ಥಾನಿಕರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಈ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕೃಪಾಛತ್ರದಡಿಯಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಈ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಈ ಕಾಲದ ಆಗುಹೋಗುಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇತಿಹಾಸ, ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಶಿಕ್ಷಣ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ವಾಸ್ತುಕಲೆ, ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಈ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿರುವ ಇತರ ಅನೇಕ ಲೇಖನಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತಷ್ಟು ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ವಿವರಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನ: ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದೊಡನೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸಂಪರ್ಕ, ಹೈದರ್ ಅಲಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷರ ನಡುವೆ ಒಂದನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಒಂದನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧ (1767–69): ಬ್ರಿಟಿಷರು ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮ ಹಾಗೂ ಪೇಶ್ವೆ ಮಾಧವರಾಯ ಇವರೊಡಗೂಡಿ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಹೈದರನ ವಿರುದ್ಧ ಒಂದು ತ್ರಿಪಕ್ಷ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಆದರೆ ಹೈದರ್ ಈ ಕುಟಿಲ ತಂತ್ರವನ್ನು ಚಾಕಚಕ್ಯತೆಯಿಂದ ಮುರಿದಿಕ್ಕಿದ. ಆಗ ಬ್ರಿಟಿಷರು ನಿಜಾಮ ಹಾಗೂ ಹೈದರನೊಡನೆ ಒಮ್ಮೆಲೇ ಕಾದಬೇಕಾಯಿತು. ಕರ್ನಲ್ ಸ್ಮಿತ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಜಂಗಮ ಮತ್ತು ತಿರುವಣ್ಣಾಮಲೈಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಮೊದಲು ಜಯ ಗಳಿಸಿದರೂ ಕೊನೆಗೆ ಹೈದರ್ ಇಡೀ ಕರ್ನಾಟಿಕ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸೂರೆ ಮಾಡಿದ (1769). ಮದರಾಸಿನ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿನ ಬಳಿ ಬಂದು ಬೀಡುಬಿಟ್ಟ. ಇದರಿಂದ ಹೆದರಿದ ಬ್ರಿಟಿಷರು 1769ರ ಏಪ್ರಿಲ್ 3ರಂದು ಹೈದರನೊಡನೆ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ಮದರಾಸು ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ಅಪಾಯ ಸಂಭವಿಸಿದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹೈದರ್ ಸಹಾಯ ನೀಡುವುದು, ಹೈದರನಿಗೆ ತೊಂದರೆಯಾದ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಹೈದರನಿಗೆ ನೆರವು ನೀಡುವುದು ಎಂದು ತೀರ್ಮಾನವಾಯಿತು. ಆದರೆ 1770ರಲ್ಲಿ ಮರಾಠರು ಮೈಸೂರಿನ ಮೇಲೆ ದಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ವಾಗ್ದಾನವನ್ನು ಗಾಳಿಗೆ ತೂರಿ ಹೈದರನನ್ನು ವಂಚಿಸಿದರು. ಹೈದರ್ ಮರಾಠರಿಗೆ ಅಪಾರ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಅವರನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ಘಟನೆಯಿಂದ ನೊಂದ ಹೈದರ್ ತನ್ನ ಆಜೀವಪರ್ಯಂತ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ವಿರೋಧಿಯಾಗಲು ಕಾರಣವಾಯಿತಲ್ಲದೆ, ಇವನ ಮಗ ಟಿಪ್ಪುವೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ವೈರತ್ವ ಮುಂದುವರಿಸಬೇಕಾಯಿತು.

ಎರಡನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧ (1780–84): 1780ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಫ್ರೆಂಚರಿಗೆ ಸೇರಿದ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಒಂದಾದಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಆಕ್ರಮಿಸುತ್ತಾ ಬಂದರು. ಮಾಹೆ ಪಟ್ಟಣದ ಬಗ್ಗೆ ಯಾವುದೇ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪವನ್ನೂ ಸಹಿಸುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೈದರನು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿತ್ತಿದ್ದನಾದರೂ ಅವರು ಇದನ್ನು ಗಣಿಸಲಿಲ್ಲ. ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಕುಟಿಲ ನೀತಿಯಿಂದ ದಾಂದಲೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕಪಿಮುಷ್ಟಿಯಿಂದ ಭಾರತವನ್ನು ವಿಮುಕ್ತಿಗೊಳಿಸುವ ಛಲ ಇವನಲ್ಲಿ ಅಂಕುರಿಸಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಭಾರತದಿಂದ ಓಡಿಸಲು ನಿಜಾಮ, ನಾನಾ ಫಡ್ನವೀಸ್, ಸಿಂಧ್ಯ, ಮಾಧೋಜಿ, ಭೋನ್ಸ್ಲೆ ಮತ್ತು ಹೈದರ್ ಇವರು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ 1780ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೂಟವನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಂಡರು. ಮರಾಠರು ಮುಂಬಯಿ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕುವುದೆಂದೂ ಹೈದರ್ ಸಿಂಧ್ಯ ಮತ್ತು ಭೋನ್ಸ್ಲೆ ಬಂಗಾಲವನ್ನು ಮುತ್ತುವುದೆಂದೂ ನಿಜಾಮ ಉತ್ತರ ಸರ್ಕಾರ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಳ್ಳುವುದೆಂದೂ ಹಾಗೂ ಹೈದರ್ ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸತಕ್ಕದ್ದೆಂದೂ ತೀರ್ಮಾನವಾಯಿತು. ಇದೇ 2ನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ನಾಂದಿ. ಈ ಕೂಟದಲ್ಲಿದ್ದ ಇನ್ನಿತರರು ಯೋಜನೆಯಂತೆ ನಡೆಯಲಿಲ್ಲವಾದರೂ ಹೈದರ್ ಹಾಗೂ ಟಿಪ್ಪು ಕರ್ನಾಟಿಕ್ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ನುಗ್ಗಿದರು. ಹೈದರ್ ಪೊಲಿಯೂರ್ ಬಳಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಲ್ ಬೇಲಿಯ ಕೈಕೆಳಗಿದ್ದ ನಾಲ್ಕು ಸಾವಿರ ಸೈನಿಕರನ್ನು ತರಿದಟ್ಟಿದ. 1780ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಿಕ್‌ನ ರಾಜಧಾನಿ ಆರ್ಕಾಟ್ ಹೈದರನ ವಶವಾಯಿತು. 1781ರ ಜುಲೈ 1ರಂದು ಪೋರ್ಟೋನೋವೋ ಬಳಿ ಜನರಲ್ ಐರಕೂಟನು ಹೈದರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರೂ ಮುಂದೆ ಟಿಪ್ಪು ವೀರಾವೇಶದಿಂದ ಹೋರಾಡಿ ಬ್ರೈತವೇಟನನ್ನು ಪರಾಜಯಗೊಳಿಸಿದ. ಫ್ರೆಂಚರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ಹೈದರ್ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಕಾದಾಡಿ ಕಡಲೂರನ್ನು ಗೆದ್ದ. ಆದರೆ 1782ರ ಡಿಸಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಹೈದರ್ ಮೃತನಾದ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಹದಗೆಡಲು ಬಿಡದೆ ಟಿಪ್ಪು ಯುದ್ಧವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಕೊನೆಗೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಮಂಗಳೂರು ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಒಡಂಬಡಬೇಕಾಯಿತು. ಆಕ್ರಮಿತ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಅವರವರಿಗೇ ಬಿಟ್ಟು ಕೊಡುವುದು ಮತ್ತು ಸೆರೆಹಿಡಿದಿದ್ದ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಎರಡು ಕಡೆಯವರೂ ವಿಮೋಚನೆಗೊಳಿಸುವುದು, ಅಂದರೆ ಯುದ್ಧಪೂರ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬರುವುದೇ ಈ ಕರಾರಿನ ಮೂಲ ವಿಷಯವಾಗಿತ್ತು.

3ನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧ (1790–92): ಬ್ರಿಟಿಷರೊಂದಿಗಿನ ವೈರತ್ವದ ಕಿಡಿ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭುಗಿಲ್ಲನೆ ಹೊತ್ತಿಕೊಂಡಿತು. ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾಲು ಕೆರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಟಿಪ್ಪು ತಿರುವಾಂಕೂರು ರಾಜ ವಿವಾದಗ್ರಸ್ತ ದುರ್ಗಗಳನ್ನು ಡಚ್ಚರಿಂದ ಕೊಂಡುಕೊಂಡೊಡನೆ ಕ್ರೋಧೋದ್ದೀಪಿತನಾಗಿ 1789ರಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿದ. ಆಗ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಮೇಲೆ ಎರಗಲು ಸನ್ನದ್ಧರಾದರು. ಭಾರತದ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಆಗಿದ್ದ ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸ್‌ನು ನಿಜಾಮ ಮತ್ತು ಮರಾಠರು ಸೇರಿದಂತೆ ಒಂದು ಕೂಟವನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸ್ ಘಟ್ಟಗಳ ಮೂಲಕ ಮೈಸೂರು ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ 1791ರಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರು ನಗರವನ್ನು ಹಿಡಿದ. ಆದರೆ ಈ ವೇಳೆಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಬಳಿಯಿದ್ದ ಆಹಾರ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು ಮುಗಿದುಹೋಗಿದ್ದರಿಂದ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಮುತ್ತುವ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಮುಂದಕ್ಕೆ ಹಾಕಿದನಾದರೂ ಮರುವರ್ಷವೇ ಮತ್ತೆ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ, ಇದರ ಪರಿಣಮವಾಗಿ 1792ರ ಮಾರ್ಚ್ 19ರಂದು ಟಿಪ್ಪು ಅಪಮಾನಕರವಾದ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿ ಹಾಕಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ಒಪ್ಪಂದದಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಮೂರು ಕೋಟಿ ರೂಪಾಯಿ ತೆರಬೇಕಾಯಿತು. ನಿಗದಿ ಮಾಡಿದಷ್ಟು ಹಣ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಬಳಿ ಇರಲಿಲ್ಲವಾಗಿ, ಆ ಹಣ ಪಾವತಿಯಾಗುವವರಗೆ ತನ್ನ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಒತ್ತೆ ಇಡಬೇಕಾದ ದುಃಸ್ಥಿತಿ ಒದಗಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅರ್ಧದಷ್ಟು ಟಿಪ್ಪು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಹೈದರ್ ಮತ್ತು ಟಿಪ್ಪು ತಮ್ಮ ಸ್ವಸಹಾಯದಿಂದ ಗಳಿಸಿದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರದೇಶವೆಲ್ಲ ಮೈಸೂರಿನ ಕೈತಪ್ಪಿತು. ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿಯ ಉತ್ತರಭಾಗ ಮರಾಠರಿಗೆ ಸೇರಿತು. ಕೊಡಗು ಅಲ್ಲಿನ ರಾಜನಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿತು.

4ನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧ (1799): 1792ರಲ್ಲಿ ತನಗಾದ ಅವಮಾನವನ್ನು ಟಿಪ್ಪು ಮರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮೊದಲಾದ ವಿದೇಶಿಗಳ ನೆರವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಆದರೆ ಆ ವೇಳೆಗೆ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಆಗಿದ್ದ ಲಾರ್ಡ್ ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರ ಸಹಾಯವನ್ನು ಹಾಗೂ ಸ್ನೇಹವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಬೇಕೆಂದು ಟಿಪ್ಪುವಿಗೆ ಹೇಳಿದ. ಇದು ವಿರಸಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸೈನ್ಯದ ಮುಖ್ಯಭಾಗ ಜನರಲ್ ಹ್ಯಾರಿಸ್ಸನ ಕೈಕೆಳಗೆ

ಮದರಾಸಿನಿಂದ ಘಟ್ಟಗಳನ್ನು ದಾಟಿ ಮೈಸೂರು ಕಡೆಗೆ ಹರಿಯಿತು. ಸಿದ್ದೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮಳವಳ್ಳಿಗಳ ಬಳಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುವಿಗೆ ಅಪಜಯವಾಯಿತು. ಕಡೆಗೆ ಟಿಪ್ಪು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಕೋಟೆಗೆ ಬಂದು ಸೇರಿದ. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಕೋಟೆಯನ್ನು ಭೇದಿಸಿ ಒಳನುಗ್ಗಿದರು. ಈ ಸಂದರ್ಭದ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ಮೃತನಾದ (1789 ಮೇ 4). ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಲು ಅಡ್ಡಿಯಾಗಿದ್ದ ಏಕೈಕ ಬೃಹತ್ ಶಕ್ತಿಯೂ ಕಣ್ಮರೆಯಾಯಿತು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಧ್ವಜ ಹಾರಾಡಲಾರಂಭಿಸಿತು. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

1799ರ ಯುದ್ಧದ ತರುವಾಯ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ವಿಭಜಿಸಿ, ಕರಾವಳಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ನೇರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ನಿಜಾಮ ಮತ್ತು ಮರಾಠರಿಗೆ ಹಂಚಲು ಉದ್ದೇಶಿಸಲಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಭಾಗ ಹಿಂದಿನ ಮೈಸೂರು ರಾಜವಂಶದವರಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸುವ ತೀರ್ಮಾನವಾಗಿ, ಆಗ ಐದು ವರ್ಷದ ಬಾಲಕರಾಗಿದ್ದ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರಿಗೆ ಪಟ್ಟ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಅದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ. ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಒಪ್ಪಂದದಂತೆ ಮೈಸೂರು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿ, ಒಂದು ದೇಶಿಯ ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಉಳಿಯಿತು. ಮೈಸೂರು ಅರಸರು ಆಂತರಿಕ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಜವಾಬ್ದಾರರಾಗಿದ್ದರು. ದೇಶದ ಆಗುಹೋಗುಗಳು ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತವಾದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪುನಃ ವಹಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡರು. ದೇಶದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಕಾಪಾಡಲು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸೂಕ್ತವಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಾದಿಡುವ ಹಕ್ಕನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡರು. ಆದರೆ ಅದರ ಖರ್ಚಿನ ಬಾಬತ್ತನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯ ಅರಸರು ಕೊಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲ ವ್ಯವಹಾರಗಳ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಗೆ ರೆಸಿಡೆಂಟ್ ಒಬ್ಬನನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು.

1799ರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಯ್ಯ ದಿವಾನನಾಗಿ, ಬ್ಯಾರಿಕ್ಲೋಸ್ ರೆಸಿಡೆಂಟ್ ಆಗಿ ನೇಮಿತರಾದರು. ಬೆಂಗಳೂರು, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ನಂದಿದುರ್ಗ, ಹರಿಹರ, ನಗರ, ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಠಾಣ್ಯಗಳು ಇದ್ದವು. ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ವಾಹಿನಿ ಪ್ರದೇಶ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ದಂಡಿನ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ಅದಕ್ಕೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾದ ಸೌಕರ್ಯಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದು ಮೈಸೂರು ಆಡಳಿತದ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯಾಗಿತ್ತು.ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ದಂಡಿನ ನೇತೃತ್ವವನ್ನು ಕರ್ನಲ್ ಆರ್ಥರ್ ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿಯೇ ವಹಿಸಿದ್ದು, ಈತ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಗವರ್ನರ್ ಸಹ ಆಗಿದ್ದ(1799–1805). ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇವನು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಉತ್ತರಭಾಗವನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆಹೊಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಧೊಂಡಿಯಾವಾಘನನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿದನಲ್ಲದೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಾಗಗಳನ್ನು ತಹಬಂದಿಗೆ ತಂದ. 1803ರಲ್ಲಿ ಮರಾಠ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಿಗೆ ನಡೆದು ಪುಣೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಮರಾಠರಿಂದ ಅಹಮದ್‌ನಗರ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶಗಳೆನ್ನೆಲ್ಲ ಗೆದ್ದು ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯಾ ಕಂಪನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿ ಪುನಃ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ವಾಪಸಾದ (1804). ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿಯ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸೇನೆಯೂ ಭಾಗವಹಿಸಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ಬ್ರಿಟಿಷರೊಡನೆ ಆಗಿದ್ದ ಒಪ್ಪಂದಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸೈನ್ಯ ವೆಲ್ಲೂರಿನ ದಂಗೆ ಮತ್ತು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಬ್ರಿಟಿಷ ದಂಡಿನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ದಂಗೆ–ಇವುಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸುವಲ್ಲೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾರ್ವಭೌಮರಿಗೆ ನೆರವು ನೀಡಬೇಕಾಯಿತು; ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಳಿಕೆಯ ಮೊದಲ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಬೇರೆ ಬೇರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪಾಳೆಯಗಾರರು ದಂಗೆಯೆದ್ದಿದ್ದರು. ಇವನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು ಪೂರ್ಣಯ್ಯ, ಆರ್ಥರ್ ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿ ಮತ್ತು ಬ್ಯಾರಿಕ್ಲೋಸ್ ಬಹುವಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಸು.1811ರ ವರೆಗೆ, ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರು ಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಕರಾಗುವವರೆಗೆ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲೇ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತೆಂದೂ ಹೇಳಬಹುದು.

ಬ್ಯಾರಿಕ್ಲೋಸ್‌ನ ಅನಂತರ ಜೋಸಯ ವೆಬ್ (1801–03), ಜಾನ್ ಮಾಲ್ಕಂ (1803–04), ಮಾರ್ಕ್ ವಿಲ್ಕ್ಸ್ (1804–09), ಎ.ಎಚ್.ಕೋಲ್ (1809–27), ಎ.ಜೆ.ಕ್ಯಾಸಾಮೇಜರ್ (1827–34) ಇವರು ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರು ಬ್ರಿಟಿಷರ ದಂಡಿನ ಪ್ರಧಾನ ಠಾಣ್ಯವಾಯಿತು (1809). ಅಲ್ಲದೆ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿದ್ದ ದಂಡನ್ನು ಕ್ರಮಕ್ರಮವಾಗಿ ಕಡಿಮೆಮಾಡಿ, 1803ರಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ತೆರವು ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರೊಡನೆ ಆಗಿದ್ದ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಅಶ್ವದಳ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಂಪನಿಗೆ ಸರ್ಕಾರವು ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದ ಪಿಂಡಾರಿಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸುವ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ (1812–17), ಮರಾಠರ ವಿರುದ್ಧ ಮಾಳವ, ರಜಪುಟಾಣ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯದ್ಧಗಳು (1817–18)–ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ವಿಜಯಿಯಾಗಿ 1820ರಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿತು.

ಈ ಮಧ್ಯೆ ರೆಸಿಡೆಂಟ್ ಆಗಿದ್ದ ಕೋಲ್‌ನಿಗೆ ಮಹಾರಾಜ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಅವರ ಆಡಳಿತ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ತೀವ್ರವಾದ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯ ಉಂಟಾಗಿ ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಬದಲಾವಣೆಗೆ ಸನ್ನಾಹ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಆಗ ಮದರಾಸಿನ ಗವರ್ನರ್ ಆಗಿದ್ದ ಮನ್ರೋ ಸತತ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದರೂ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ನೇರ್ಪಡಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಪಿಂಡಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಮರಾಠರ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸೈನ್ಯ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದು, 1816 ಮತ್ತು 1823–24ರಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಕ್ಷಾಮ ಎರಗಿದ್ದು – ಈ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರದ ಹಣಕಾಸಿನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಕೆಟ್ಟಿತು. ಮೈಸೂರಿನ ರೆಸಿಡೆಂಟನು ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಬೆಂಟಿಂಕನಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದ ವರದಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜರ ದುಂದುವೆಚ್ಚ ಮತ್ತು ಹಣದ ಪೋಲು ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಡಲು ಕಾರಣಗಳೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ. ಅಲ್ಲದೆ 1830ರ ಆಗಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ನಗರ(ಬಿದನೂರು), ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಮತ್ತು ಬೆಂಗಳೂರು ಫೌಜುದಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ದಂಗೆಗಳು ತಲೆದೋರಿದವು. ಮೈಸೂರು ಫೌಜುದಾರಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕೃಷ್ಣರಾಜಪೇಟೆ ಮತ್ತು ಅರಕಲಗೂಡು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ದಂಗೆಗಳುಂಟಾದವು. ಹಲವೆಡೆ ಜಿಲ್ಲಾ ಖಜಾನೆಗಳ ದರೋಡೆಯಾಯಿತು. ಮಹಾರಾಜರ ಕೋರಿಕೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಕಂಪನಿಯ ಸೈನ್ಯ ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಹೊನ್ನಾಳಿ, ನಗರ, ಚಂದ್ರಗುತ್ತಿ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಮದರಾಸು ಗವರ್ನರ್ ಮನ್ರೋ, ಮೈಸೂರು ರಾಜರು ಆಳಲು ಅಸಮರ್ಥರೆಂದು ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಬೆಂಟಿಂಕನಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದ. ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ ಬೆಂಟಿಂಕನ ಸಲಹೆಯನ್ನು ಕಂಪನಿ ಅಂಗೀಕರಿಸಿತು. ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರಿಗೆ ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಒಂದು ಲಕ್ಷ ವರಹಗಳ ವಿಶ್ರಾಂತಿ ವೇತನವನ್ನು ಕೊಡುವ ನಿರ್ಧಾರವಾಯಿತು. 1831ರಲ್ಲಿ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಬೆಂಟಿಂಕ್ 1799ರಲ್ಲಿ ಆದ ಒಪ್ಪಂದದ ಹಲವು ಕಲಮುಗಳನ್ನು ಜಾರಿ ಮಾಡಿ, ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕಂಪನಿಯೇ ವಹಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದ. ಈ ಆಜ್ಞೆ ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ದಸರ ಉತ್ಸವಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರಿಗೆ ತಲುಪಿತು. ರಾಜರು ತಕ್ಷಣವೇ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಕೊಟ್ಟರು. ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕೈಸೇರಿತು.

ಕಮಿಷನ್ ಆಡಳಿತ: 1831–50 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಕಮಿಷನರ್‌ಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಮಿಷನರ್ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು: (1) ಕರ್ನಲ್ ಬ್ರಿಗ್ಸ್(1831–32), (2) ಲೆಫ್ಟಿನೆಂಟ್ ಕರ್ನಲ್ ಮಾರಿಸನ್ (1832–34), (3) ಕರ್ನಲ್ ಮಾರ್ಕ್ ಕಬ್ಬನ್ (1834–61), (4) ಲೂಯಿ ಬೆನ್ಥಾಮ್ ಬೌರಿಂಗ್ (1862–70), (5) ಕರ್ನಲ್ ರಿಚರ್ಡ್ ಮೀಡ್ (1870–75, ಮೀಡ್‌ನ ಗೈರುಹಾಜರಿಯಲ್ಲಿ ಆರ್. ಡ್ಯಾಲೈಲ್), (6) ಸಿ. ಬಿ. ಸ್ಯಾಂಡರ್ಸ್ (1875–78), (7) ಜೆ. ಬಿ. ಗೋರ್ಡನ್ (1878–81).

1831–34ರ ವರೆಗೆ ಕಮಿಷನರುಗಳ ಆಡಳಿತ ಮೊದಲ 3 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಹಿರಿಯ ಮತ್ತು ಕಿರಿಯ ಕಮಿಷನರ್‌ಗಳೆಂಬ ಇಬ್ಬರು ಜಂಟಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೊದಲು ಕರ್ನಲ್ ಬ್ರಿಗ್ಸ್‌ನನ್ನು ಹಿರಿಯ ಕಮಿಷನರನ್ನಾಗಿಯೂ ಮತ್ತು ಸಿ.ಎಂ. ಲುಷಿಂಗ್‌ಟನ್‌ನನ್ನು ಕಿರಿಯ ಕಮಿಷನರನ್ನಾಗಿಯೂ ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಲುಷಿಂಗ್‌ಟನ್ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಗ್ಸ್ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡಮೇಲೆ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಕೇವಲ 15 ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಕಮಿಷನರಾಗಿದ್ದು ಮದರಾಸಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದರು. ಅನಂತರ ಅವರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಜಿ.ಡಿ.ಡ್ರೂರಿ, ಜೆ.ಎಂ.ಮೆಕ್ಲಿಯಡ್ ಕಿರಿಯ ಕಮಿಷನರಾಗಿದ್ದರು. ಬ್ರಿಗ್ಸ್‌ನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಆಚರಣೆಗೆ ಬಂದವು. ನ್ಯಾಯಾಸ್ಥಾನದ ಪುನರ್‌ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಯಿತು. 1832ರ ಜೂನ್ ಒಂದರಿಂದ ಸರ್ಕಾರದ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರಗಳನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಕ್ಯಾಲೆಂಡರಿನ ತಿಂಗಳುಗಳಿಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ಇಡುವ ಪದ್ಧತಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಮೊದಲ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಹಣಕಾಸಿನ ಇಲಾಖೆ ಕಮಿಷನರ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ದಿವಾನರ ಕೈಯಲ್ಲಿದ್ದಿತು. ಕಮಿಷನರ ಕೇಂದ್ರ ಆಡಳಿತ ಕಾರ್ಯಾಲಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಿ ದಿವಾನರ ಕಾರ್ಯಾಲಯ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಅನೇಕ ಅನವಶ್ಯ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನು ರದ್ದು ಮಾಡಿ ಸರ್ಕಾರದ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಅತೃಪ್ತತೆಯನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಲು ಉದಾರನೀತಿಯ ಧೋರಣೆಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರಜಾಹಿಂಸೆ, ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ, ಅಧಿಕಾರ ದುರುಪಯೋಗ–ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗುವ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಶಿಕ್ಷೆಗೊಳಗಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಬ್ಬರು ಕಮಿಷನರುಗಳ ಜಂಟಿ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ನ್ಯೂನತೆಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ, ಫೆಬ್ರುವರಿ 1834ರಲ್ಲಿ ಸರ್ ಮಾರ್ಕ್ ಕಬ್ಬನ್ ಒಬ್ಬನೆ, ಕಮಿಷನರ್ ಆಗಿ ನೇಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ, 1834ರಲ್ಲಿ ರೆಸಿಡೆಂಟರ ಹುದ್ದೆಯೂ ರದ್ದಾಯಿತು.

ಸರ್ ಮಾರ್ಕ್ ಕಬ್ಬನ್ 1861ರ ವರೆಗೆ 27 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕಮಿಷನರಾಗಿದ್ದನಲ್ಲದೆ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಉತ್ತಮಪಡಿಸಿದ. ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆರು ಫೌಜುದಾರಿಗಳ ಬದಲು ನಾಲ್ಕು ವಿಭಾಗಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ, ತಾಲ್ಲೂಕುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಿದ. ಪ್ರತಿ ತಾಲ್ಲೂಕು ಕಛೇರಿಯಲ್ಲೂ ಅಧಿಕೃತ ಪತ್ರ ವ್ಯವಹಾರ ಮರಾಠಿ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಈ ಎರಡೂ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲೂ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದು, ಮುಂದೆ ಮರಾಠಿ ಅಥವಾ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಬೇಕೆಂದು ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. 1835ರಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಆಸ್ಪತ್ರೆಯನ್ನು ತೆರೆಯಲಾಯಿತು. 1840ರಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಮೈಸೂರು ನಗರದಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಶಾಲೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. 1853ರ ವರೆಗೆ ಕಂಠೀರಾಯ ಪಗೋಡ ಎಂಬ ನಾಣ್ಯ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿದ್ದಿತು. ಅನಂತರ ರೂಪಾಯಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ಬಂದಿತು.

1853ರಲ್ಲಿ ಟೆಲಿಗ್ರಾಫ್ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. 1856ರಲ್ಲಿ ಲೋಕೋಪಯೋಗಿ ಇಲಾಖೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. 1859ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ಮೊದಲನೆಯ ರೈಲುಮಾರ್ಗ ಬೆಂಗಳೂರಿನಿಂದ ಜೋಲಾರಪೇಟೆಗೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಭೂಕಂದಾಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ, ಲೋಕೋಪಯೋಗಿ ಇಲಾಖೆ, ನೀರಾವರಿ, ಆರೋಗ್ಯ ಮುಂತಾದ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಯಿತು. ಆರ್ಥಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ವೆಂಕಟರಾವ್ ಎಂಬ ಸಮರ್ಥ ಅಧಿಕಾರಿ ಕಬ್ಬನ್‌ಗೆ ನೆರವಾದ. ದುಂದುವೆಚ್ಚ, ಹಣದ ದುರುಪಯೋಗ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಮಿತವ್ಯಯ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿತು. 85ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿಗಳಷ್ಟು ಸರ್ಕಾರದ ಸಾಲವನ್ನು ತೀರಿಸಿ 45 ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿ ಆಪದ್ಧನವನ್ನು ಕೂಡಿಡಲಾಯಿತು. ಕಂದಾಯ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದುದು ರೈತರಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬನ್ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಕ್ಷೇಮಾಭ್ಯುದಯಕ್ಕೆ ಶ್ರಮಿಸಿದ.

ಎಲ್.ಬಿ.ಬೌರಿಂಗ್ 1862–70ರ ವರೆಗೆ ಕಮಿಷನರಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಜಾರಿಗೆ ತರಲಾಯಿತು. ಆರ್ಥಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಅರಣ್ಯ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಕಾಪಾಡಲು ಏರ್ಪಾಡು ಮಾಡಲಾಯಿತು. ನ್ಯಾಯಾಸ್ಥಾನಗಳ ಹೆಚ್ಚಳ, ಸೆರೆಮನೆಗಳ ಸುಧಾರಣೆ. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ, ಪುರಸಭೆಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ರಸ್ತೆ ಮತ್ತು ಸೇತುವೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಪ್ರಾರಂಭವಾದುವು. ಕಬ್ಬನ್ ಮತ್ತು ಬೌರಿಂಗ್ ಇಬ್ಬರೂ ಕಾಫಿ ಬೆಳೆಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಕೊಟ್ಟರು.

ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ 1868ರಲ್ಲಿ ಮೃತರಾದರು. ಅವರು 1865ರ ಜೂನ್‌ನಲ್ಲಿ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಅವರನ್ನು ದತ್ತು ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿದ್ದು, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಅವರನ್ನು ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಲು ಒಪ್ಪಿತು. ಆದರೆ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಕರಾಗುವ ವರೆಗೂ ಅವರ ಪರವಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಭುತ್ವವೇ ನ್ಯಾಸಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ 1881ರ ಮಾರ್ಚ್ 25ರ ವರೆಗೂ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿತು. ಬೌರಿಂಗ್ 1870ರಲ್ಲಿ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದ ಅನಂತರ ಮೈಸೂರನ್ನು 1881ರಲ್ಲಿ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸುವವರೆಗಿನ ಮಧ್ಯಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕರ್ನಲ್ ರಿಚರ್ಡ್ ಮೀಡ್, ಸಿ.ಬಿ.ಸ್ಯಾಂಡರ್ಸ್ ಮತ್ತು ಜೆ.ಬಿ.ಗೋರ್ಡನ್ ಚೀಫ್ ಕಮಿಷನರಾಗಿದ್ದರು. ಮೀಡ್ ಸ್ವದೇಶಿ ಆಡಳಿತ ಯಂತ್ರ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ಮಾರ್ಚ್ 1873ರಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದ ಹುದ್ದೆಗಳಿಗೆ ತರಬೇತಿ ಕೊಡುವ ಯೋಜನೆಯ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ. ಪೂರ್ತಿ ಸಿವಿಲ್ ಅಧಿಕಾರ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮುನ್ಸಿಫ್ ಕೋರ್ಟುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಸಾಂಡರ್ಸ್‌ನ ಅಧಿಕಾರವಧಿಯಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಭಾರೀ ಕ್ಷಾಮದಿಂದಾಗಿ ವರಮಾನಗಳು ನಶಿಸಿದ್ದವು. ಹತ್ತು ಲಕ್ಷ ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿತ್ತು. ಮುಂದೆ ಗೋರ್ಡನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ನ್ಯಾಯಾಂಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ, ಕಾರ್ಯಾಂಗ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯಾಂಗಗಳ ಎಲ್ಲಾ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಬೇರ್ಪಟ್ಟವು. ಆತ ಮಹಾರಾಜರ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಹೋದ.

ಸ್ಟೇಟ್ ಸೆಕ್ರೆಟರಿಯು 1880ರ ಆಗಸ್ಟ್ 12ರಂದು ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಮಾರ್ಕ್ವಿಸ್ ರಿಪನ್‌ಗೆ ಬರೆದ ಪತ್ರದಲ್ಲಿ ಇನ್‌ಸ್ಟ್ರುಮೆಂಟ್ ಆಫ್ ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಫರ್‌ಗೆ ಅಂಗೀಕಾರವನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ್ದ. ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ದ್ವೀಪವನ್ನು ಮೈಸೂರಿಗೆ ಸೇರಿಸುವಂತೆಯೂ ಆ ಪತ್ರ ತಿಳಿಸಿದ್ದಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಮುಖಾಂತರವಲ್ಲದೆ, ಮಹಾರಾಜರು ಬೇರಾವ ರಾಜರೊಡನೆಯೂ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರಬಾರದೆಂದು ಸೂಚನೆಯನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು. ಮೈಸೂರಿನ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದ ವರ್ಗಾವಣೆಗಾಗಿ ದರ್ಬಾರನ್ನು ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಮದರಾಸಿನ ಗವರ್ನರಾಗಿದ್ದ ಡಬ್ಲ್ಯು.ಐ.ಆಡಮ್ಸ್ 1881ರ ಮಾರ್ಚ್ 25ರ ಬೆಳಗ್ಗೆ ಮೈಸೂರಿನ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಜೆ.ಬಿ.ಗೋರ್ಡನ್ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ರೆಸಿಡೆಂಟಾಗಿ ನೇಮಕವಾದ. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕಂಟೋನ್‌ಮೆಂಟ್ (ದಂಡು) ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಡಳಿತ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲಾಯಿತು. ಮಹಾರಾಜರಿಗೆ ಪ್ರಜಾಭ್ಯುದಯ ಆಡಳಿತಕ್ಕಾಗಿ ವರ್ಷಕ್ಕೆ 13 ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿಗಳನ್ನು ಕೊಡುವಂತೆ ನಿಗದಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರು ಪ್ರಜಾಕಲ್ಯಾಣದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುವುದಾಗಿ ಭರವಸೆ ನೀಡಿದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತ ವಿದೇಶ ವ್ಯವಹಾರ ಮತ್ತು ಮಿಲಿಟರಿ ವ್ಯವಹಾರಗಳ ಹೊರತು ಮಿಕ್ಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿಯೇ ವರ್ತಿಸುವ ಅಧಿಕಾರ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಸಂಸ್ಥಾನದ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುವ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟ್ ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರ್, ನಾಲ್ವಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಮತ್ತು ಜಯಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಅವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥ ದಿವಾನರ ಸಹಕಾರದೊಡನೆ ಇಲ್ಲಿನ ಸರ್ಕಾರ ಉತ್ತಮವಾಗಿ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿ ಮೈಸೂರು ಮಾದರಿ ಸಂಸ್ಥಾನವೆಂದು ಹೆಸರು ಗಳಿಸಿದ್ದರಿಂದ ರೆಸಿಡೆಂಟ್ ಇಲ್ಲಿನ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕೈವಾಡ ನಡೆಸುವ ಅವಕಾಶ ಒದಗಿ ಬರಲಿಲ್ಲ. 1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸಿದಾಗ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಮೇಲಿನ ತಮ್ಮ ಹಕ್ಕನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟರು.

ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆ: 1768ಕ್ಕಿಂತ ಮೊದಲು ಬ್ರಿಟಿಷರು ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರವೇಶಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ 1737ರಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಬಿದನೂರು ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಯೊಡನೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಒಪ್ಪಂದವೊಂದರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮೆ ಕೈಹಾಕಿದ್ದರು. ಬಿದನೂರಿನ ಎರಡನೆಯ ಸೋಮಶೇಖರ ನಾಯಕ ನೀಲೇಶ್ವರ ಹಾಗೂ ಕಾವ್ಯೆ ನದಿ ಸುತ್ತಣ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದಾಗ ಅದು ತಲಚೇರಿಯಲ್ಲಿನ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯಾ ಕಂಪನಿಯೊಂದಿಗೆ ಜಗಳಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. 1736ರಲ್ಲಿ ಮಲೆಯಾಳರು ಬ್ರಿಟಷರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಕಾವ್ಯೆ ನದಿ ಮುಖದ ಅಲೆಕಣ್ಣು ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಉಳಿದಮೂರು ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಆ ಬಳಿಕ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಲಿಂಚ್ ಮಂಗಳೂರಿಗೆ ಬಂದು, 1737ರಲ್ಲಿ ಬಿದನೂರು ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ಸುರಪ್ಪಯ್ಯನೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಕೊಲ್ಲತಿರಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಏಲಕ್ಕಿ ಹಾಗೂ ಕಾಳುಮೆಣಸಿನ ವ್ಯಾಪಾರದ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯತೆಯನ್ನು ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ವ್ಯಾಪಾರೀ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಅಲೆಕಣ್ಣು ಕೋಟೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟರು. ಬಳಿಕ ಅದನ್ನು ಬಿದನೂರಿನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು.

1766ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಅಡ್ಮಿರಲ್ ವಾಟ್ಸನ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿಯಿಂದ ಸೈನ್ಯವೊಂದನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದರು. 1768ರ ಫೆಬ್ರವರಿಯಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಬಂದಿಳಿದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೇನೆ ಆಗ ಅಲ್ಲಿ ಹೈದರನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಇದ್ದ ಲತೀಫ್ ಅಲಿಬೇಗನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಮಂಗಳೂರನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಕೆಲವೇ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ಮಂಗಳೂರು ಕೋಟೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ಕಡೆಯ 80 ಜನ ಐರೋಪ್ಯರನ್ನೂ 180 ಇತರ ಸಿಪಾಯಿಗಳನ್ನೂ ಮತ್ತು ಎಲ್ಲಾ ಯುದ್ಧ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಿಯೇ ಬಿಟ್ಟು ಮಂಗಳೂರನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದರು. 1770ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೂ ಹೈದರ್‌ಅಲಿಗೂ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದವೇರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಮಂಗಳೂರು ಹಾಗೂ ಇತರ ಬಂದರುಗಳಿಂದ ಮುಂಬಯಿಗೆ ಅಕ್ಕಿಯನ್ನು ಸಾಗಿಸಲು ಈ ಒಪ್ಪಂದ ಅನುವು ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು.

ಎರಡನೆಯ ಮೈಸೂರು ಕದನ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಹೈದರನ ಮರಣದ ಸುದ್ದಿ ತಿಳಿದು (1782) ಜನರಲ್ ಮ್ಯಾಥ್ಯೂಸ್ 1783ರ ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿಯಿಂದ ಸೇನೆ ಸಹಿತ ಕುಂದಾಪುರದಲ್ಲಿ ಬಂದಿಳಿದ. ಬಳಿಕ 3 ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಸಂಗಡಿ ಕಣಿವೆಯ ಹತ್ತಿರದ ಕೋಟೆಯೊಂದನ್ನು ಸುಲಭದಲ್ಲಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಕರ್ನಲ್ ಮಾಕ್ಲಿಯೊಡ್ ಹೈದರ್‌ಗಡ್ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನ ಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಜನರಲ್ ಮ್ಯಾಥ್ಯೂಸ್ ಬಿದನೂರನ್ನು ಹಿಡಿದ. ಆದರೆ ಮಾರ್ಚ್ 1783ರಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ಪ್ರಬಲ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಆಗಮಿಸಿದಾಗ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪ್ರದೇಶ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ವಶದಲ್ಲೇ ಉಳಿಯಿತು.

1799ರ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಪತನದ ಬಳಿಕ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾಯಿತು. 1799ರ ಜೂನ್‌ನಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಸರ್ ಥಾಮಸ್ ಮನ್ರೋ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಲೆಕ್ಟರ್ ಆಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. ಫೆಬ್ರವರಿ 1800ರ ಆಜ್ಞೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಲೆಕ್ಟರ್ ಮದರಾಸ್ ಬೋರ್ಡ್ ಆಫ್ ರೆವಿನ್ಯೂವಿನ ಅಧೀನಕ್ಕೊಳಗಾದ. ಆದರೆ ರಾಜಕೀಯ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಮೈಸೂರಿನ ರೆಸಿಡೆಂಟ್ ಕ್ಲೋಸ್‌ನೊಡನೆ ವ್ಯವಹರಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು.

ಈ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಡಳಿತದ ಮೊದಲ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಪ್ರತಿರೋಧವಿತ್ತು. ಕುಂದಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಬಿದನೂರಿನ ಧೋಂಡಿಯಾ ವಾಘನ ಕಡೆಯವರು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಇದೊಂದನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಉತ್ತರ ಭಾಗ ಶಾಂತವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕುಂಬಳೆಯ ಹಾಗೂ ನೀಲೇಶ್ವರ ಪ್ರದೇಶಗಳ ರಾಜರುಗಳು ವಿರೋಧಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. 1799ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಜಮಾಲಾಬಾದಿನ ಕೋಟೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾಗಿದ್ದರೂ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಅದು ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಅನುಯಾಯಿಗಳ ಕೈಸೇರಿತು. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಮನ್ರೋ ಹತ್ತಿಕ್ಕಿದ. ವಿಟ್ಲದ ಹೆಗ್ಗಡೆ ಕೊನೆಯ ಮೈಸೂರಿನ ಕದನದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದಾಗ ತಾನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪುನಃ ಗಳಿಸಲು ಡಿಸೆಂಬರ್ 1799ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಅಳಿಯನೊಡಗೂಡಿ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳತೊಡಗಿದ. ಮನ್ರೋ ಕೂಡಲೇ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಹರ್ಟ್‌ನನ್ನು ಕರೆಸಿ ಹೆಗ್ಗಡೆ ವಿರುದ್ಧ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಹೆಗ್ಗಡೆಯ ಜೊತೆ ಸೇರಿದ ಕೊಯಮತ್ತೂರಿನ ಮಾಜಿ ಶಿರಸ್ತೆದಾರನಾದ ಸುಬ್ಬರಾವ್ 1800ರ ಮೇ 7ರಂದು ಕಡಬದ ತಹಶೀಲದಾರನ ಕಚೇರಿಗೆ ದಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಅಲ್ಲಿನ ತಹಶೀಲದಾರ ಹಾಗೂ ಉಳಿದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡರೂ ಸುಬ್ಬರಾವ್ ಬಳಿಕ ಬಂಟ್ವಾಳಕ್ಕೆ ಸಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಸೂರೆ ಮಾಡತೊಡಗಿದ. ಕೊನೆಗೆ ಆತ ಪುತ್ತೂರಿಗೆ ಸಾಗಿ ಅಲ್ಲಿನ ಸಂಪತ್ತನ್ನೂ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ. ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಮನ್ರೋ ಹಿಂದೆ ಜಮಾಲಾಬಾದಿನ ಕೋಟೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಾಗ ಸಹಕರಿಸಿದ ಧರ್ಮಸ್ಥಳದ ಕುಮಾರ ಹೆಗ್ಗಡೆಯನ್ನು ಆತನ ವಿರುದ್ಧ 200 ಜನ ಸೈನಿಕರೊಂದಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದ; ಆತ 1800ರ ಮೇ 11ರಂದು ಸುಬ್ಬರಾವ್‌ನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಆದರೆ ತಾನೂ ಗುಂಡಿನೇಟಿಗೆ ಬಲಿಯಾದ. ಬಳಿಕ ಕಡಬದ ತಹಶೀಲದಾರ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಮುನ್ನಡೆಸಿ ಸಿಸಿಲ ಘಾಟಿನ ದಂಗೆಯ ಹುಟ್ಟಡಗಿಸಿದ. ಜುಲೈ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ವಿಟ್ಲದ ಹೆಗ್ಗಡೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಆತನ ಅಳಿಯನೊಡಗೂಡಿ 9 ಜನರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿದ. ಜಮಾಲಾಬಾದಿನ ಕೋಟೆ 3 ತಿಂಗಳ ಬಳಿಕ ಪುನಃ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾಯಿತು. ಕುಂಬಳೆಯ ಹಾಗೂ ನೀಲೇಶ್ವರ ರಾಜರುಗಳು ಸೋಲೊಪ್ಪಿ ಮಾಸಾಶನವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡರು. 1860ರ

ವರೆಗೆ ಕರಾವಳಿಯ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಒಂದೇ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿದ್ದವು. 1860ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳೆಂದು ವಿಭಾಗಿಸಲಾಯಿತು. 1862ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆ ಮದರಾಸು ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿಯ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೊಳಗಾಯಿತು.

ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟು ಆರಂಭದ ವರುಷಗಳಲ್ಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಟ್ಟಿತ್ತು. ಮನ್ರೋವಿನ ಬಳಿಕದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲು ಮಾಡತೊಡಗಿದರು. ವ್ಯಾಪಾರ, ವ್ಯವಸಾಯಗಳು ಆರ್ಥಿಕ ಮುಗ್ಗಟ್ಟನ್ನೆದುರಿಸಿದವು. 1831ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ತೀರಾ ಹದಗೆಟ್ಟಿತ್ತು. ಬಳಿಕ ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಅನೇಕ ಸುಧಾರಣಾ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡವು. 1865ರಲ್ಲಿ ಬಾಸೆಲ್ ಮಿಷನ್ನಿನ ಕಾರ್ಯದಿಂದಾಗಿ ಮಂಗಳೂರಿನ ಹೆಂಚಿನ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. 1889ರಲ್ಲಿ ದಿ ಸೇಂಟ್ ಜೋಸೆಫ್ಸ್ ಅಸಿಲಮ್ ಇಂಡಸ್ಟ್ರಿಯಲ್ ವರ್ಕ್‌ಶಾಪ್ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆ ಸ್ಥಾಪಿತಗೊಂಡಿತು. ನೇಯ್ಗೆ ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳೂ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡವು, ಬ್ಯಾಂಕ್ ಉದ್ಯಮ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಗತಿಪಥದಲ್ಲಿ ಸಾಗಿತು. 1868ರಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಮದರಾಸ್ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಬ್ಯಾಂಕ್ ಮೊತ್ತ ಮೊದಲು ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಬಳಿಕ ಉಡುಪಿಯಲ್ಲಿ ದಿ ಕೆನರಾ ಬ್ಯಾಂಕಿಂಗ್ ಕಾರ್ಪೊರೇಷನ್ (ಮೇ, 1906), ಮಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಕೆನರಾ ಬ್ಯಾಂಕ್(ಜುಲೈ, 1920), ಉಡುಪಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಂಗಾಳ ನಾಯಕ್ ಬ್ಯಾಂಕ್(ಏಪ್ರಿಲ್, 1920), ಮಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಜಯಲಕ್ಷ್ಮಿ ಬ್ಯಾಂಕ್ ಲಿ. (1923, ಅಕ್ಟೋಬರ್), ಕರ್ಣಾಟಕ ಬ್ಯಾಂಕ್ (ಫೆಬ್ರವರಿ, 1924), ಉಡುಪಿಯಲ್ಲಿ ಉಡುಪಿ ಬ್ಯಾಂಕ್ (1925, ಮೇ), 1925ರಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಬ್ಯಾಂಕ್, ಉಡುಪಿಯಲ್ಲಿ ಕೆನರಾ ಇಂಡಸ್ಟ್ರಿಯಲ್ ಎಂಡ್ ಬ್ಯಾಂಕಿಂಗ್ ಸಿಂಡಿಕೇಟ್ (ಇದೇ ಈಗಿನ ಸಿಂಡಿಕೇಟ್ ಬ್ಯಾಂಕ್), ಹೀಗೆ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬ್ಯಾಂಕುಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾದುವು.

1904ರ ಸಹಕಾರಿ ಪತ್ತಿನ ಸಂಘಗಳ ಅಧಿನಿಯಮದ ಪ್ರಕಾರ ಪುತ್ತೂರಿನ ಸಹಕಾರಿ ಸಂಸ್ಥೆಯೊಂದು ತನ್ನ ನೋಂದಾವಣಿ ಮಾಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 1926–27ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ 1806 ಸದಸ್ಯರುಳ್ಳ 80 ಸಹಕಾರಿ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಇದ್ದವು.

ಸಾರಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತು. 1837–43ರವರೆಗೆ ಹೊಸ ರಸ್ತೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಾಗೂ ರಿಪೇರಿ ಬರದಿಂದ ಸಾಗಿತು. 1936ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಧಾರಣ 2,360 ಕಿಮೀ ಉದ್ದದಷ್ಟು ರಸ್ತೆ ಇತ್ತು. ಮಂಗಳೂರು, ಮಲ್ಪೆ ಮೊದಲಾದ ಬಂದರುಗಳೂ ಉತ್ತಮ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದವು.

ಅನೇಕ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳೂ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದವು. ಮದರಾಸು ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿಯ 1865ರ ಟೌನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಇಂಪ್ರೂವ್‌ಮೆಂಟ್ ಆಕ್ಟ್ ಮತ್ತು 1871ರ ಲೋಕಲ್ ಫಂಡ್ಸ್ ಆಕ್ಟ್ –ಇವು ಸ್ಥಳೀಯ ಸರ್ಕಾರದ ಆಡಳಿತದ ಪ್ರಮುಖ ಕಾಯಿದೆಗಳಾದವು. ಮೊದಲ ಕಾಯಿದೆ ಪೌರಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿತು. ಲೋಕಲ್ ಫಂಡ್ಸ್ ಆಕ್ಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವೃತ್ತಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳೀಯ ನಿಧಿ ಬೋರ್ಡನ್ನು ನೇಮಿಸಿ, ಅದಕ್ಕೆ ಕಂದಾಯ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಏರ್ಪಡಿಸಲಾಯಿತು. 1884ರಲ್ಲಿ ದಿ ಲೋಕಲ್ ಬೋರ್ಡ್ ಆಕ್ಟ್ ಪಾಸಾಗಿ ದಿ ಲೋಕಲ್ ಫಂಡ್ಸ್ ಆಕ್ಟನ್ನು ವಜಾ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಹೊಸ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಯೊಂದು ರೂಪುಗೊಂಡು ಕಂದಾಯದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಜಿಲ್ಲಾ, ತಾಲ್ಲೂಕು, ಪಂಚಾಯತ್ ಬೋರ್ಡುಗಳು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದವು. 1920ರಲ್ಲಿ ದಿ ಲೋಕಲ್ ಬೋರ್ಡ್ಸ್ ಆಕ್ಟ್ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದು ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಅಧಿಕಾರ ಇನ್ನಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿತು. 8ನೆಯ ಮದರಾಸ್ ಎಲಿಮೆಂಟರಿ ಎಜುಕೇಶನ್ ಆಕ್ಟ್ ಸಹ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದು ತಾಲ್ಲೂಕು ಮತ್ತು ಪೌರಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೆ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಕುರಿತು ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರ ಒದಗಿಸಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ದಿ ವಿಲೇಜ್ ಪಂಚಾಯತ್ಸ್ ಆಕ್ಟ್ ಗ್ರಾಮ ಪಂಚಾಯತಿಗಳ ದೋಷಗಳನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿತು. ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಕಾಯಿದೆಗಳು ಸ್ಥಳೀಯ ಸರ್ಕಾರದ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದವು.

ವಿದ್ಯಾಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಜಿಲ್ಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಲಾಭ ಪಡೆಯಿತು. ಈ ಜಿಲ್ಲೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾದ ಬಳಿಕ ಸರ್ ಥಾಮಸ್ ಮನ್ರೋ ಜಿಲ್ಲೆಯ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಸಮೀಕ್ಷೆ ನಡೆಸಲು ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಯೋಜನಾಕ್ರಮ ತಯಾರಿಸಿದ. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ 1836ರಲ್ಲಿ ಮದರಾಸಿನಲ್ಲಿ ಬೋರ್ಡ್ ಆಫ್ ಎಜುಕೇಶನ್ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಶಾಲೆಗಳು ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದುವಲ್ಲದೆ ಸರ್ಕಾರಿ ಶಾಲೆಗಳೂ ಆರಂಭವಾದವು. ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಮಿಷನರಿ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಚಟುವಟಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದುವಲ್ಲದೆ 1838ರಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರು ಮತ್ತು ಉಡುಪಿಯಲ್ಲಿ ಶಾಲೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದವು. 1844ರಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರು ಜೆಸ್ವಿಟ್ ಮಿಷನ್ ಶಾಲೆಯೊಂದನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿತು. 1867ರಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಿ ಶಾಲೆಯೊಂದನ್ನು ಮಂಗಳೂರಲ್ಲಿ ತೆರೆಯಲಾಯಿತು. ಕ್ರಮಬದ್ಧ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಎಲ್ಲಾ ಶಾಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಅಳವಡಿಸಲಾಯಿತು. 1857ರಲ್ಲಿ ಮದರಾಸು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿ ಮೆಟ್ರಿಕ್ಯುಲೇಶನ್ ಮತ್ತು ಪದವಿ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸತೊಡಗಿತು. ಮಂಗಳೂರಿನ ಸರ್ಕಾರಿ ಶಾಲೆಯನ್ನು 1869ರಲ್ಲಿ ಸೆಕೆಂಡ್ ಗ್ರೇಡ್ ಕಾಲೇಜಿಗೆ ಏರಿಸಲಾಯಿತು. ಬಳಿಕ ಜೆಸ್ವಿಟ್ ಮಿಷನ್ ಮಂಗಳೂರಲ್ಲಿ ಕಾಲೇಜೊಂದನ್ನು ಕೂಡ ತೆರೆಯಿತು. ಸರ್ಕಾರ ಶಾಲೆಗಳಿಗೆ ಸಹಾಯಧನ ನೀಡತೊಡಗಿತು. 1863ರ ಮದರಾಸು ಎಲಿಮೆಂಟರಿ ಎಜ್ಯುಕೇಶನ್ ಆಕ್ಟ್ ಮತ್ತು 1871ರ ದಿ ಲೋಕಲ್ ಫಂಡ್ಸ್ ಆಕ್ಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಸ್ಥಿರವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಸಹಕಾರಿಯಾಯಿತು. ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಆರೋಗ್ಯ ಮತ್ತು ನೈರ್ಮಲ್ಯದೆಡೆಗೂ ಸರ್ಕಾರ ಗಮನ ಹರಿಸಿತು. ಮೆಡಿಕಲ್ ಮತ್ತು ಸ್ಯಾನಿಟರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ಜಿಲ್ಲಾ ಸರ್ಜನರನ್ನು 1883ರಲ್ಲಿ ನೇಮಿಸಿತು. 1899ರಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ವಿಭಾಗ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು.

ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮವೂ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಸಾಧಿಸಿತು. 1843ರಲ್ಲಿ ಕಂನಡ ಸಮಾಚಾರ, 1869ರಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಸ್ತಸಭಾ ಪತ್ರ, 1887ರಲ್ಲಿ ಸುದರ್ಶನ, 1869ರಲ್ಲಿ ಸತ್ಯದೀಪಿಕಾ, 1900ರಲ್ಲಿ ಸುವಾಸಿನಿ, 1910ರಲ್ಲಿ ವೈದಿಕಮಿತ್ರ– ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಪ್ರಕಟಣೆಗೊಳ್ಳತೊಡಗಿದ್ದವು.

ಅನೇಕ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸುಧಾರಣಾ ಸಂಸ್ಥೆಗಳೂ ಸ್ಥಾಪಿತಗೊಂಡವು. 1870ರಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಉಪಾಸನಾ ಸಮಾಜ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದು, 1903ರಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜ ವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು.

20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮವೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಮಟ್ಟಿಗೆ ನೆಲೆಗೊಂಡಿತ್ತು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬರುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡು, ಜಿಲ್ಲೆ ಮದರಾಸು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಳಿಯಿತು.

ಬಳ್ಳಾರಿ: 1799ರ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಯುದ್ಧದ ಅನಂತರದ ಒಪ್ಪಂದದಂತೆ ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆ ಹೈದರಾಬಾದು ನಿಜಾಮರ ವಶಕ್ಕೆ ಹೋದರೂ 1800ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಒಪ್ಪಂದವಾಗಿ ಜಿಲ್ಲೆ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ವಶಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಕಂಪನಿ ಸರ್ ಥಾಮಸ್ ಮನ್ರೋನನ್ನು ಕಲೆಕ್ಟರ್ ಆಗಿಯೂ ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಕ್ಯಾಂಪ್‌ಬೆಲ್ಲನನ್ನು ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನಾಗಿಯೂ ನೇಮಿಸಿತು. ಮನ್ರೋವಿನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಅಧೀನ ಕಲೆಕ್ಟರುಗಳು ಇದ್ದರು. ಹಡಗಲಿ, ಹರಪನಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಕೂಡ್ಲಿಗಿ ತಾಲ್ಲೂಕುಗಳಿಗೆ ಜೇಮ್ಸ್ ಕೋಕ್ರೇನ್ ಕಲೆಕ್ಟರ್ ಆಗಿದ್ದ. 1800ರಲ್ಲಿ ಮನ್ರೋ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕಡೆ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ದಂಗೆ ತಲೆದೋರಿತು. ಇವರಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಸೈನಿಕ ಸೇವೆಯ ಷರತ್ತಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟು ಅವರ ಅಧಿಪತಿಗಳಿಂದ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಈ ಪಾಳೆಯಗಾರರು ನಿಜಾಮ ಅಥವಾ ಹೈದರ್ ಅಲಿಗೆ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ ಅತ್ಯಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕಪ್ಪವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೂ ಕೊಡಬೇಕೆಂದು ಮನ್ರೋ ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದ. ಅವರು ಒಪ್ಪದಿದ್ದರೆ ಅಥವಾ ಉದಾಸೀನರಾಗಿದ್ದರೆ ಕ್ಯಾಂಪ್‌ಬೆಲ್ ಅಥವಾ ತನ್ನ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿ ವಸೂಲು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ಹೀಗೆ ಒಂದು ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನೆಲ್ಲಾ ಹತೋಟಿಗೆ ತಂದ. 1818ರಲ್ಲಿ 500 ಮಂದಿ ಪಿಂಡಾರಿಗಳು ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿ ಹರಪನಹಳ್ಳಿಗೆ ಬಂದು ಖಜಾನೆಯನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆದರು. ಹರಪನಹಳ್ಳಿಯಿಂದ ಕೊಟ್ಟೂರು ಮತ್ತು ಕೂಡ್ಲಿಗಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿಗೆ ಹೋದರು. ಕೂಡ್ಲಿಗಿಯ ತಹಶೀಲ್ದಾರ ಅವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದುದಕ್ಕೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಅವನನ್ನು ಸನ್ಮಾನಿಸಿತು.

1858ರಲ್ಲಿ ಹರಪನಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಬಳ್ಳಾರಿಯ ಮಾಮಲೆದಾರನಾಗಿದ್ದ ಮುಂಡರಗಿ ಭೀಮರಾಯ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆಯೆದ್ದ. ಆತನನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸೇವೆಯಿಂದ ವಜಾ ಮಾಡಿದುದೇ ಅವನ ದಂಗೆಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಆಗ ಭೀಮರಾಯ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಸಮರಕ್ಕೆ ನಿಂತನಾದರೂ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕೈ ಮೇಲಾಯಿತು. ಭೀಮರಾಯ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಡಿದ 1858 ಜೂನ್ 1. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಅವನ ಕಡೆಯ ಸು.150 ಜನರನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು 77 ಜನರನ್ನು ಮರಣ ದಂಡನೆಗೆ ಈಡುಮಾಡಿದರು. ಅವನ ಮತ್ತು ಅವನ ಸಂಗಡಿಗರ ಸ್ವತ್ತನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಹೀಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು 1858ರಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಅದುಮಿ ಹಾಕಿದರು. 1885ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗುವವರೆಗೂ ಅದರ ಪ್ರಭಾವ ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲೂ ತಲೆದೋರಿತು.

ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಮದರಾಸು ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು. 1810ರಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ ಮಿಷನರಿ ಸೊಸೈಟಿ ತನ್ನ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. 1822ರಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಹಲವು ಸರ್ಕಾರಿ ಶಾಲೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು.

ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ: ಪೇಶ್ವೆ ಬಾಜಿರಾವ್‌ನ (1813–18) ಆಡಳಿತದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಮರಾಠ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು ಅರ್ಧ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪಡೆದ ಮನೋಭಾವ ಹೊಂದಿದ್ದರು. 1814ರಲ್ಲಿ ದೇಶದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹೇಗಿತ್ತೆಂದರೆ ಧಾರವಾಡದಿಂದ ಕಮಾಂಡೆಂಟ್‌ನ್ನು, ಪೇಶ್ವೆಯು ಕಳುಹಿಸಿದ ತ್ರಿಯಂಬಕಜೀಗೆ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಲು ನಿರಾಕರಿಸಿದ. 1818ರ ಜೂನ್ 13ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಪುಣೆ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಪೇಶ್ವೆ ಧಾರವಾಡ ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿಂದ 15 ಮೈಲಿ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಕುಸುಗಲ್ ಪ್ರದೇಶ ದಕ್ಷಿಣದ ವರದಾ ಪ್ರದೇಶ ಇವುಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಲು ಒಪ್ಪಿದ. ಕರ್ನಲ್ ಥಾಮಸ್ ಮನ್ರೋ ಮಿಲಿಟರಿ ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕ ವಿಭಾಗಗಳಿಗೆ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಈ ಹೊಸ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ನೇಮಿತನಾದ. ಆಗ ಈ ಭಾಗ ಮದರಾಸು ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿತ್ತು. 1826ರಲ್ಲಿ ಧಾರವಾಡ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮುಂಬಯಿ ಅಥವಾ ಮದರಾಸು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬೇಕು ಎಂಬ ಬಗ್ಗೆ ಎರಡು ಸರ್ಕಾರಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಬೃಹತ್ ವ್ಯವಹಾರ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ

ಡೈರೆಕ್ಟರುಗಳ ಒಂದು ತೀರ್ಮಾನವನ್ನು 1830ರಲ್ಲಿ ಹೊರಡಿಸಿದರು. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ ಕರ್ನಾಟಕ ಜಿಲ್ಲೆಯನ್ನು ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನವಾಯಿತು. ಮುಂಬಯಿ ಸರ್ಕಾರ 1830 ಮಾರ್ಚ್ 17ರಂದು ಆ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ತನ್ನ ಹತೋಟಿಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿತು. ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆ ಒಂದು ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗವಾಯಿತು. ಆ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಬೆಳಗಾಂವಿ, ಸೊಲ್ಲಾಪುರ ಮತ್ತು ಬಿಜಾಪುರಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. 1836ರಲ್ಲಿ ಬೆಳಗಾಂವಿ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕಲೆಕ್ಟರೇಟನ್ನಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲಾಯಿತು. ಧಾರವಾಡದ ಜಿಲ್ಲಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನೇ ಅದರ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. 1839ರಲ್ಲಿ ಅಣ್ಣಿಗೇರಿ ಪ್ರದೇಶದ 13 ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಧಾರವಾಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನಂತರ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗ ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲೇ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಸು. 1836ರಿಂದ ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಾದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಬದಲಾವಣೆಗಳೆಲ್ಲ ಮುಂಬಯಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗದಲ್ಲೂ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದುವು. (ಎ.ಎ.ಎ.)

ಕೊಡಗು: ಕೊಡಗಿನೊಡನೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸಂಪರ್ಕ ಸು.1790ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಒದಗಿತು. ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ನೊಂದಿದ್ದ ಆಗಿನ ರಾಜ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರನಿಗೆ ತಲಚೇರಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ರಾಬರ್ಟ್ ಟೇಲರ್‌ನಿಂದ ಪರಸ್ಪರ ಸಹಾಯದ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಬರಲು ಆಹ್ವಾನ ಬಂತು. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ವಿರುದ್ಧ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೇನೆ ಕೊಡಗಿನ ಮೂಲಕ ಹಾದು ಹೋಗಲು ಹಾಗೂ ಅದಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಸೌಕರ್ಯಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಲು ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ಒಪ್ಪಿದ. 1791ರಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿಯ ಗವರ್ನರ್ ಅಬೆರ್‌ಕ್ರಾಂಬಿ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕೊಡಗಿನ ಮೂಲಕ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದತ್ತ ಒಯ್ಯುವಾಗ ಹಾಗೂ 1799ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸಿದ್ದೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದಾಗ ಸಹಾಯ ನೀಡಿದ. ಇದರಿಂದ ಸಂತುಷ್ಟರಾದ ಬ್ರಿಟಿಷರು ವೀರರಾಜೇಂದ್ರನನ್ನು ಕೊಡಗಿನ ಪ್ರಭುವೆಂದು ಒಪ್ಪಿದ್ದಲ್ಲದೆ ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಪಂಜೆ, ಬೆಳ್ಳಾರೆ, ಪುತ್ತೂರುಗಳನ್ನು ಕೊಡಗಿನ ರಾಜನಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟರು. ಆದರೆ ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣದ ಭಾಗ ಇವನ ಕೈಬಿಟ್ಟಿತು.

ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ಟಿಪ್ಪುವಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಕಪ್ಪದ ಬದಲಾಗಿ ಅದನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸುವಂತೆಯೂ ಬ್ರಿಟಿಷರು ವೀರರಾಜೇಂದ್ರನಿಗೆ ವಿಶೇಷ ರಕ್ಷಣೆ ಒದಗಿಸುವುದಾಗಿಯೂ 1791ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದ ಆಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕಷ್ಟದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕೊಡಗಿನ ದೊರೆ ಉದಾರವಾಗಿ ಸಹಾಯ ಹಸ್ತ ನೀಡಿದ್ದರೂ ಕೊಡಗು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಅಧೀನ ಸಂಸ್ಥಾನ ಎಂಬುದು ಮಾತ್ರ ಸ್ಥಿರವಾಯಿತು. ಕೊಡಗಿನ ಆಗುಹೋಗುಗಳ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಗೆ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟನೇ ಜವಾಬ್ದಾರನಾಗಿದ್ದ.

19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಥಮಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ತಾವು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಆಕ್ರಮಣ ನೀತಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಸಂಸ್ಥಾನವಾಗಿದ್ದ ಕೊಡಗನ್ನೂ ಕಬಳಿಸಲು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸನ್ನಾಹ ನಡೆಸಿದರು. ಆಗಿನ ಕೊಡಗಿನ ದೊರೆ ಚಿಕ್ಕ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ದುಷ್ಟ, ಕೊಡಗಿನ ಜನರನ್ನು ವಿನಾಕಾರಣ ಕ್ರೂರವಾಗಿ ನಡೆಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಾನೆ, ತನ್ನ ವಿರೋಧಿ ಸಂಬಂಧಿಕರನ್ನು ಗುಟ್ಟಾಗಿ ಕೊಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಮುಂತಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಪುಕಾರು ಎಬ್ಬಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನೂ ಸೃಷ್ಟಿ ಮಾಡಿದರು. ಈ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೊಡಗಿನ ಕೆಲವು ದುಷ್ಟ ಜನರೂ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ನೆರವಿತ್ತರು. 1832ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಚಿಕ್ಕವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷರ ನಡುವೆ ಬಿರುಕು ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ದಂಡು ಕೊಡಗಿನ ಮೇಲೆ ನಡೆಯಿತು. 1834ರ ಏಪ್ರಿಲ್ 6ರಂದು ಚಿಕ್ಕವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ರಾಜ್ಯತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದ. ಕೊಡಗು ಬ್ರಿಟಿಷರ ನೇರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ದೇಶನಿಷ್ಕಾರಗಾಗಿದ್ದ ಕಲ್ಯಾಣಸ್ವಾಮಿ ಮತ್ತು ಇತರರು ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಎದ್ದರೂ ಅದು ಸಫಲವಾಗಲಿಲ್ಲ.

1834ರಿಂದ ಕೊಡಗು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ವಿದೇಶ ಮತ್ತು ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ ಇಲಾಖೆಯ ಕಕ್ಷೆಗೆ ಬಂತು. ಮೈಸೂರಿನ ಕಮಿಷನರನ್ನು ಕೊಡಗಿನ ಕಮಿಷನರಾಗಿಯೂ ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದ. ಮಿಲಿಟರಿ ಭದ್ರತೆಗಾಗಿ ಮಡಿಕೇರಿಯಲ್ಲಿ ಮದರಾಸು ಕಾಲ್ದಳದ ಒಂದು ತುಕಡಿಯನ್ನು 1837ರಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು (1885ರಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಹಿಂತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು). 1834ರಲ್ಲಿ ನೇಮಿತನಾದ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಕರ್ನಲ್ ಫ್ರೇಸರ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೊಡಗಿನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ತರಲಾಯಿತು. ಗುಲಾಮಗಿರಿ ರದ್ದಾಯಿತು. ಶಾಲೆ ಮತ್ತು ವೈದ್ಯಕೀಯ ಸೌಲಭ್ಯಗಳು ಒದಗಿದವು. ರಸ್ತೆಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದುವು. ಭೂಕಂದಾಯ ಪರಿಷ್ಕೃತವಾಯಿತು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಿಂದ ಅಲ್ಲಿನ ಸ್ಥಿತಿ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಿತು. ಕಾಫಿ ಪ್ಲಾಂಟೇಷನ್‌ಗಳು ತಲೆಯೆತ್ತಿದುವು. ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಸೂಪರಿಂಟೆಂಡೆಂಟಾಗಿ ನೇಮಿತನಾಗಿದ್ದ ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಲೆಹಾರ್ಡಿ ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿದ. 1854ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಕಾಫಿ ತೋಟ ಶುರುವಾಯಿತು. 1870ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಅನೇಕ ಕಾಫಿ ತೋಟಗಳು ಕೊಡಗಿನಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹರಡಿದ್ದುವು. 1857ರಲ್ಲಿ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾರ್ವಭೌಮರು ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡ ಅನಂತರ 1861–62ರಲ್ಲಿ ಇಂಡಿಯನ್ ಪೀನಲ್ ಕೋಡ್ ಮತ್ತು ಕ್ರಿಮಿನಲ್ ಪ್ರೊಸೀಜರ್ ಕೋಡ್, 1865ರಲ್ಲಿ ಅರಣ್ಯ ಕಾನೂನುಗಳು–ಹೀಗೆ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಹೊರಡಿಸಿದ ಅನೇಕ ಕಾನೂನುಗಳು ಕೊಡಗಿನಲ್ಲೂ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದುವು.

1869ರಲ್ಲಿ ಕೊಡಗಿನ ಕಮಿಷನರನನ್ನು ಚೀಫ್ ಕಮಿಷನರ್ ಎಂದೂ ಸೂಪರಿಂಟೆಂಡೆಂಟನನ್ನು ಕಮಿಷನರ್ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಯಿತು. 1890ರವರೆಗೆ ವಿದ್ಯೆ, ಅರಣ್ಯ, ಲೋಕೋಪಯೋಗಿ, ಜೈಲು, ನೋಂದಣಿ ಇವುಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಇಲಾಖೆಗಳನ್ನು ಮೈಸೂರು ಸರ್ಕಾರದ ಆಯಾ ಇಲಾಖೆಗಳ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರೇ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. 1870ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಮಡಿಕೇರಿ ಮತ್ತು ವೀರಾಜಪೇಟೆ ಪುರಸಭೆಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದವು. 1901ರಲ್ಲಿ ಜಿಲ್ಲಾ ಬೋರ್ಡ್ ರಚಿತವಾಯಿತು. 1919ರ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಕಾನೂನಿನಂತೆ ಕೊಡಗು ಚೀಫ್ ಕಮಿಷನರನ ಪ್ರಾಂತ್ಯವಾಗಿ, 15 ಜನ ಚುನಾಯಿತ ಮತ್ತು 5 ಜನ ನೇಮಿತ ಸದಸ್ಯರುಳ್ಳ ವಿಧಾನಸಭೆ ರಚಿತವಾಯಿತು. ಇದು 1924ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಕಾರ್ಯಾರಂಭ ಮಾಡಿತು. 1940ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ರೆಸಿಡೆಂಟ್ ಕೊಡಗಿನ ಚೀಫ್ ಕಮಿಷನರಾಗಿಯೂ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸಿ, ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಚೀಫ್ ಕಮಿಷನರನ್ನು ನೇಮಕ ಮಾಡಿ ಅವನ ಕಛೇರಿಯನ್ನು ಮಡಿಕೇರಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲಾಯಿತು. 1947ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡು ಕೊಡಗು ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಗೃಹಾಡಳಿತ ವಿಭಾಗದ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬಂತು. (ಎಸ್‌ಎನ್‌.ಕೆ.)

ಬ್ರೆಟನ್‌ವುಡ್ಸ್ ಸಮ್ಮೇಳನ: ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹಣಕಾಸು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕುರಿತು ಚರ್ಚೆಮಾಡಲು ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನದ ನ್ಯೂ ಹ್ಯಾಂಪ್‌ಷೈರಿನ ಬ್ರೆಟನ್‌ವುಡ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ 1944ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಒಂದು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನ. ಈ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಫಲವಾಗಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹಣಕಾಸು ಸಂಸ್ಥೆ (ಐ.ಎಮ್.ಎಫ್) ಮತ್ತು ವಿಶ್ವ ಬ್ಯಾಂಕಿನ ಉಗಮವಾಯಿತು.

ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ನಿರ್ಬಂಧ ಉಂಟುಮಾಡುವ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ವಿನಿಮಯ ದರದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ (ಮಲ್ಟಿಪಲ್ ಎಕ್ಸ್‌ಚೇಂಜ್ ರೇಟ್ಸ್), ರಾಷ್ಟ್ರ–ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಡುವಣ ದ್ವಿಪಕ್ಷೀಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಒಪ್ಪಂದದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ವಿನಿಮಯ ದರಗಳ ನಿರ್ಬಂಧ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಈ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಸಲಾಯಿತು. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸುಗಮವಾಗಬೇಕೆಂಬುದೇ ಚರ್ಚೆಯ ಮುಖ್ಯ ತೀರ್ಮಾನವಾಗಿತ್ತು. ಸುಗಮ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಜಾರಿಗೆ ಬರಬೇಕಾದರೆ, ದೃಢನಿಯಮ ದರಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕು ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಹಣ ಪರಸ್ಪರ ಪರಿವರ್ತನೀಯವಾಗಿರಬೇಕು ಎಂಬ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಮನಗಾಣಲಾಯಿತು. ಜೊತೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಸುವರ್ಣ ವಿನಿಯಮ ಪ್ರಮಿತಿಯ ನಿರ್ಬಂಧಗಳಿಲ್ಲದೇ ವಿನಿಮಯ ಲಾಭಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಅನ್ವೇಷಿಸಬೇಕೆಂಬ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೂ ಬರಲಾಯಿತು.

ಈ ಸಮ್ಮೇಳನಕ್ಕೆ ಮೊದಲೇ ಕೇನ್ಸನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ವೈಟ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನ ಒಂದೊಂದು ಯೋಜನೆಯನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದ್ದವು. ಇವೆರಡೂ ಯೋಜನೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯವಾದ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳೂ ಹಾಗೇ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ಯಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಇವೆರಡೂ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಈ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಅದರಂತೆ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹಣಕಾಸು ಸಂಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವಬ್ಯಾಂಕ್ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಇದು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹಣಕಾಸಿನ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸಲು ಒಂದು ಯುಕ್ತ ಪರಿಹಾರವೆನ್ನಬಹುದು. ಅದರಲ್ಲೂ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಶೀಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ತಮ್ಮ ಲೇಣಿ ದೇಣಿ ತಖ್ತೆಯ ಅಸಮತೋಲನವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಹಾಗೂ ಅನಿರ್ಬಂಧಿತ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹಣಕಾಸು ನಿಧಿ ದೊರಕಿಸಿ ಕೊಡುತ್ತಿರುವ ಸಹಾಯ ಬಲು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಶೀಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ನಾನಾ ರೀತಿಯ ಹಣಕಾಸು ಸಹಾಯವನ್ನು ದೊರಕಿಸಿಕೊಡುವುದರಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಆ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹಣ ಹೂಡಿಕೆಯ ಪ್ರಮಾಣ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಆರ್ಥಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾಗುವುದಕ್ಕೆ ವಿಶ್ವಬ್ಯಾಂಕ್ ಶ್ರಮಿಸುತ್ತಿದೆ. (ಸಿ.ಕೆ.ಆರ್.)

ಭಕ್ತಿಪಂಥ: ಭಗವಂತನಲ್ಲಿ ಅನನ್ಯ ಭಕ್ತಿಯಿಟ್ಟು ತನ್ಮೂಲಕ ಮುಕ್ತಿ ಸಾಧಿಸುತ್ತೇವೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿರುವ ಪಂಥಗಳು. ಶಾಂಡಿಲ್ಯಭಕ್ತಿ ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಈಶ್ವರನಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟ ಪರಮ ಅನುರಾಗವೇ ಭಕ್ತಿ ಎಂದು ವಿವರಿಸಿದೆ. ಭಕ್ತಿಗೆ ವಿಷಯವಾದದ್ದು ಒಂದು ದೇವತೆ ಇರಬಹುದು, ಒಬ್ಬ ಗುರು ಆಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಒಬ್ಬ ಸಿದ್ಧಪುರುಷನಾಗಿರಬಹುದು. ಭಕ್ತಿಗೆ ವಿಷ್ಣುದೇವತೆ ವಿಷಯವಾದಾಗ ವೈಷ್ಣವ ಪಂಥಗಳೂ ಶಿವ ಆರಾಧ್ಯ ದೇವತೆಯಾದಾಗ ಶೈವ ಪಂಥಗಳೂ ಹುಟ್ಟಿದವು. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದದ್ದು ಭಕ್ತನ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಪ್ರೇಮ ಅಥವಾ ಅನುರಾಗ.

ಭಕ್ತಿಗೆ ಆಕರವಾದ ಈಶ್ವರ ಅನಂತ ಕಲ್ಯಾಣಗುಣ ಪರಿಪೂರ್ಣನೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದನ್ನು ಸಗುಣಭಕ್ತಿಯೆಂದೂ ನಿರ್ಗುಣ ಬ್ರಹ್ಮನಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟ ಅನುರಾಗವನ್ನು ನಿರ್ಗುಣ ಭಕ್ತಿಯೆಂದೂ ಕರೆಯುವುದು ವಾಡಿಕೆ. ಆದರೆ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಭಕ್ತಿಪಂಥವೆಂದರೆ ಸಗುಣೇಶ್ವರನಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟ ಭಕ್ತಿಯೆಂದು ಅಂಗೀಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ಭಕ್ತಿಪಂಥದ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸಜ್ಞರು ಎರಡು ಘಟ್ಟಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ: ಒಂದು ವೇದಗಳ ಕಾಲದಿಂದ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತನಕ, ಮತ್ತೊಂದು 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತನಕ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿಯ ಭಕ್ತಿ ಪಂಥಗಳು ಬಹು ಪ್ರಾಚೀನವಾದವು, ಭಕ್ತಿ ಭಾವನೆಗಳು ಎಂದೂ ಇದ್ದಂಥವು. ವೇದಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಈ ಭಾವನೆ ಮೂಡಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲೂ ಈ ಭಕ್ತಿ ಭಾವವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಭಕ್ತಿಭಾವ ಈಶನಿಗೂ ಶರಣನಿಗೂ ಇರುವ ಅಂತರಂಗ ಪ್ರೀತಿಯ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಋಗ್ವೇದದ ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಭಾವನೆ ಬಂದಿದೆ. ಭಗವದ್ಭಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ಈಶ್ವರಾನುಗ್ರಹ ನಿರ್ಹೇತುಕ ಕೃಪೆ ಎಂದು ಕಠೋಪನಿಷತ್ತು ಸಾರುತ್ತದೆ. ಶ್ವೇತಾಶ್ವತರ ಉಪನಿಷತ್ತು ಶಿವನನ್ನು ಭಕ್ತಿಯಿಂದಲೇ ಕಾಣುವುದು ಶಕ್ಯವೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಬೌದ್ಧಮತ ಹುಟ್ಟುವ ಮೊದಲೇ ಭಾಗವತಧರ್ಮ ಪಂಥ ಏಕೇಶ್ವರವಾದವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿ ಭಕ್ತಿಯಿಂದಲೇ ಮೋಕ್ಷಸಾಧ್ಯವೆಂದು ಸಾರಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ಭಗವದ್ಗೀತೆ, ಭಕ್ತಿಮಾರ್ಗವನ್ನು ಕುರಿತು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಬರೆದ ವಾಖ್ಯೆ. ವ್ಯಾಕರಣ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞನಾದ ಪಾಣಿನಿ ತನ್ನ ಒಂದು ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿಪದದ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿ ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 350 ಎಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಇವನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಭಕ್ತಿ ಎಂಬ ಮಾತಿಗೆ ನಿಷ್ಕೃಷ್ಟವಾದ ಅರ್ಥ ಮೂಡಿತ್ತು ಎಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಎಂಟನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಜೈನಧರ್ಮಗಳು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹರಡಿದುವು. ಭಕ್ತಿಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಈ ಧರ್ಮಗಳಿಗೂ ಹಿಂದುಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಅನೇಕ ಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲಿ ವಿನಿಮಯ ಆಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ವಿಗ್ರಹಾರಾಧನೆ, ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ, ತೀರ್ಥಯಾತ್ರೆ, ಉಪವಾಸ, ಧ್ಯಾನ, ಪ್ರಾರ್ಥನೆ, ಸರ್ವಸಮಭಾವ. ಸರ್ವಭೂತಹಿತ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಈ ಮೂರು ಪಂಥಗಳಲ್ಲಿಯೂ ರೂಢಮೂಲವಾದವು. ಶೈವ ಪಂಥದಲ್ಲಿ ನಾಯನಾರರೆಂದು ಹೆಸರಾದ ಭಕ್ತರು ಹಾಡಿದ ಭಕ್ತಿಗೀತೆಗಳು ಎಲ್ಲರ ಹೃದಯಗಳನ್ನೂ ಸೂರೆಗೊಂಡವು. ಇವರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯರಾದವರು ತಿರುಜ್ಞಾನ ಸಂಬಂಧರ್, ಅಪ್ಪರ್, ಸುಂದರರ್, ಮಾಣಿಕ್ಯ ವಾಚಕರ್ ಮೊದಲಾದವರು. ಈ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಅಡಿಯಾರರುಗಳು ಅಂದರೆ ದಾಸರು ಭಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಶರಣಾಗತಿಗಳಿಗೆ ಪ್ರಧಾನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕೊಟ್ಟರು.

ವೈಷ್ಣವಭಕ್ತಿ ಪಂಥದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಭಕ್ತರಿಗೆ ಆಳ್ವಾರುಗಳೆಂದು ಹೆಸರು. ಆಳ್ವಾರ್ ಅಂದರೆ ಭಗವದ್ಭಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದವರು ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಇವರು ಹನ್ನೆರಡು ಮಂದಿ. ಆಳ್ವಾರರುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣು ಆಳ್ವಾರ್ ಆಂಡಾಳ್. ತಿರುಪ್ಪಾಣ ಎಂಬ ಹರಿಜನ ಆಳ್ವಾರರು ಒಬ್ಬರು. ಈ ಪಂಥದಲ್ಲಿ ಮೇಲು ಕೀಳು ಎಂಬ ಭಾವಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ವಿಷ್ಣುಭಕ್ತರಾದವರೆಲ್ಲರೂ ಸಮಾನರು; ಅವರ ಹುಟ್ಟನ್ನು ಯಾರೂ ಕೇಳಬಾರದು; ಅವರನ್ನು ಎಲ್ಲ ಜಾತಿಯವರೂ ಆರಾಧಿಸಬೇಕು. ಅವರಲ್ಲಿ ಜಾತಿಭಾವನೆ ಇಡುವುದು ಘೋರಪಾಪ. ಶೈವಭಕ್ತರಂತೆ ಆಳ್ವಾರರು ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟ ಪ್ರೇಮದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಮೋಕ್ಷಸಾಧ್ಯವೆಂದು ಭಾವಿಸಿದರು. ಇವರ ಹಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿ ಭಾವದ ಹೊಳೆಯೇ ಹರಿದಿದೆ.

13 ಮತ್ತು 14ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ನಡುವೆ ಭಕ್ತಿಪಂಥ ಇಡೀ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಿಸಿತು. ಇಸ್ಲಾಮ್ ಭಾರತವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಹಿಂದೂ ಮತದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತು, ಹಾಗೆಯೇ ಹಿಂದೂ ಮತ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಅದರ ಮೇಲೆಯೂ ಬೀರಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಭಕ್ತಿ ಪಂಥಗಳು ಕಬೀರನ ರೀತಿಯಾಗಿ ರೂಪಗೊಂಡವು. ಈ ಪರ್ವಕಾಲದ ಭಕ್ತರೆಂದರೆ ರಾಮಾನಂದ, ತುಲಸೀದಾಸ, ವಲ್ಲಭ, ಸೂರದಾಸ, ಚೈತನ್ಯ, ಮೀರಾಬಾಯಿ, ನಾಮದೇವ ಮೊದಲಾದವರು.

ಇವರೆಲ್ಲರ ಉಪದೇಶದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಭಾರತದ ಜನರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ದೃಷ್ಟಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ದೇವರಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಲವಾದ ಭಕ್ತಿ, ಏಕದೇವೋಪಾಸನೆ, ಕಾಯಾ ವಾಚಾ ಮನಸಾ ಶುದ್ಧಜೀವನ, ಹೃದಯಮಂಥನ, ಹೃದಯಾನುಕಂಪ, ನಾಮಸ್ಮರಣೆಯ ಮಹತ್ತ್ವ, ಸರ್ವಸಮಭಾವ–ಇವೆಲ್ಲವೂ ಹೊಸ ಚೈತನ್ಯ ಪಡೆದು ಜನರ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಹೊಕ್ಕವು, ಕರುಣೆ ಸರ್ವಭೂತ ಹಿತ ಸಮದರ್ಶನ–ಇವು ಭಕ್ತಿಪಂಥದ ಸ್ವರಗಳಾದುವು.

ಕಬೀರ್ ಹಿಂದು ಭಕ್ತಿ ಪಂಥಕ್ಕೂ ಇಸ್ಲಾಮ್ ಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಸೇತುವೆ ಕಟ್ಟಿದ. ರಾಮ–ರಹೀಮ್; ಕೃಷ್ಣ–ಕರೀಮ್ ಒಂದೆ ಎಂದು ಬೋಧಿಸಿದ. ಇವೆಲ್ಲದರ ಪರಿಣಾಮ ಈಚಿನ ಯುಗದವರಾದ ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಭಕ್ತಿ ಭಾವನೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ರಘುಪತಿ ರಾಘವ ರಾಜಾರಾಮ್ ಪತಿತಪಾವನ ಸೀತಾರಾಮ್, ಈಶ್ವರ ಅಲ್ಲಾ ತೇರೆನಾಮ್ ಸಬ್‌ಕೋ ಸನ್ಮತಿ ದೇ ಭಗವಾನ್ ಅನ್ನುವ ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿ ಪಂಥದ ಪೂರ್ಣ ಆಶಯವಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. (ಎಂ.ವೈ.)

ಭಗತ್‌ಸಿಂಗ್: 1909–31. ಭಾರತದ ಅಗ್ರಗಣ್ಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಯೋಧ. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ರೈಲ್‌ಪುರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಾಂಗಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ 1909 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 28ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ತಂದೆ ಕಿಸನ್‌ಸಿಂಗ್, ತಾಯಿ ವಿದ್ಯಾವತೀದೇವಿ. ದೇಶಭಕ್ತ ಸೂಫಿ ಅಂಬಾಪ್ರಸಾದ್ ಈ ಮನೆತನದ ಸ್ನೇಹಿತ. ಭಗತ್‌ಸಿಂಗ್ ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಆರ್ಯಸಮಾಜದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ. ಲಾಹೋರಿನ ಡಿ.ಎ.ವಿ. ಕಾಲೇಜಿನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ಹದಿನಾರನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲೇ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡ. ಲಾಲಾಲಜಪತರಾಯರಂಥ ನಾಯಕರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತನಾಗಿ ರಷ್ಯನ್ ಕ್ರಾಂತಿ ಮತ್ತು ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ವಾದಗಳಿಗೆ ಮಾರುಹೋದ. ಮುಂದೆ ಲಾಲಾಲಜಪತರಾಯ್ ಆರಂಭಿಸಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಲೇಜನ್ನು ಸೇರಿದ. ಸುಖದೇವ್ ಮತ್ತು ಭಗವತೀಚರಣ್ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಜನತಾ ಸೇವಾ ಸಮಾಜ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆ ಆರಂಭಿಸಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಸಂಘಟನೆ ಹಾಗೂ ದೇಶಭಕ್ತಿ ಅಧ್ಯಯನ ಆರಂಭಿಸಿದ. ಕಾನ್‌ಪುರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳ ಗುಪ್ತಸಭೆಯಲ್ಲಿ (1926) ಇವನನ್ನು ವಿಜಯಕುಮಾರ ಸಿಂಗ್‌ನೊಂದಿಗೆ ಸಂಘಟಕನಾಗಿ ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು.

ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ದಸರ ಪ್ರಯುಕ್ತ ನಡೆಯುವ ರಾಮಲೀಲಾ ಉತ್ಸವ ಸಮಾರಂಭವೊಂದರಲ್ಲಿ ಯಾರೋ ಎಸೆದ ಬಾಂಬ್ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ನಿರಪರಾಧಿಯಾದ ಇವನನ್ನು ಅಪರಾಧಿ ಎಂದು ತಪ್ಪಾಗಿ ಗುರ್ತಿಸಿ ಬಾಲಾಪರಾಧಿಗಳ ಜೈಲಿನಲ್ಲಿ ಬಂಧಿಸಿ (1926) ಜಾಮೀನಿನ ಮೇಲೆ ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಇವನಿಗೆ ಅನೇಕ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಕೈದಿಗಳ ಪರಿಚಯವಾಯಿತು. ಈ ಮುಚ್ಚಳಿಕೆಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗಲೇ ನೌಜವಾನ್ ಭಾರತ್‌ಸಭಾ ಎಂಬ ಸಂಘಟನೆಯನ್ನು ಗುಪ್ತವಾಗಿ ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದ. ಸೋಹನಸಿಂಗ್ ಜೋಶ್‌ನ ಕೀರ್ತಿ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಪಾದಕ ಮಂಡಲಿಯಲ್ಲೂ ಕೆಲಸಮಾಡಿದ. ದೇಶದ ಖ್ಯಾತ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರೀ ಗುಪ್ತ ಸಂಘಟನೆಯಾದ ಹಿಂದುಸ್ತಾನ್ ರಿಪಬ್ಲಿಕನ್ ಅಸೋಸಿಯೇಷನ್ನಿನ ಸಭೆ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದಾಗ (1928) ಸಂಸ್ಥೆಯ ಹೆಸರನ್ನು ಹಿಂದುಸ್ತಾನ್ ಸೋಷಿಯಲಿಸ್ಟ್ ರಿಪಬ್ಲಿಕನ್ ಅಸೋಸಿಯೇಷನ್ ಎಂದು ಬದಲಾಯಿಸಬೇಕೆಂದು ವಾದಿಸಿ ಜಯಗಳಿಸಿದ. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಆಜ಼ಾದನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ರೂಪಿತವಾದ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸೇನಾವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಪ್ರಮುಖ ನಾಯಕನೆನಿಸಿದ. ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ಹಾಗೂ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ, ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಕರಗತಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಸಂಘಟನೆಯ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರಲ್ಲಿಯೂ ಒಬ್ಬನಾದ.

ಸೈಮನ್ ಕಮಿಷನ್ ಬಂದಾಗ ಲಾಹೋರಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಪ್ರತಿಭಟನಾ ಮೆರವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಪೊಲೀಸರ ಲಾಠಿ ಏಟಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಿ ಲಾಲಾಲಜಪತ್‌ರಾಯ್ ಮರಣ ಹೊಂದಿದರು. ಅವರನ್ನು ಥಳಿಸಿದ ಸ್ಕಾಟ್ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ಕೊಂದು ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಿ, ಭಗತ್‌ಸಿಂಗ್ ಮತ್ತು ರಾಜಗುರು ಇಬ್ಬರೂ ಸೇರಿ ಜೆ.ಪಿ. ಸಾಂಡರ್ಸ್ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ಕೊಂದರು. ಹತ್ಯೆಯ ಅನಂತರ ತಲೆತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಭಗತ್‌ಸಿಂಗ್ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯ ಆಡಳಿತದ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಕಣ್ತೆರೆಸಬೇಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ, ದೆಹಲಿಯ ಕೇಂದ್ರ ಶಾಸನ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಬಟುಕೇಶ್ವರದತ್ತನೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ಬಾಂಬನ್ನೆಸೆದು ಬಂಧಿತನಾದ (1929). ಅಲ್ಲಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಅವಕಾಶ ಇದ್ದರೂ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳದೆ ಜೈಲಿನಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಕೈದಿಗಳ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳ ಸುಧಾರಣೆ ಆಗಬೇಕೆಂಬುದಾಗಿ 80 ದಿನಗಳ ದೀರ್ಘಕಾಲದ ಉಪವಾಸ ಕೈಗೊಂಡ. ವಿವಿಧ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆದು, ಭಗತ್‌ಸಿಂಗ್, ಸುಖದೇವ್ ಮತ್ತು ರಾಜಗುರು ಈ ಮೂರು ಮಂದಿಗೂ ಮರಣದಂಡನೆ ವಿಧಿಸಲಾಯಿತು. 1931 ಮಾರ್ಚ್ 23ರಂದು ಲಾಹೋರ್ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಜೈಲಿನಲ್ಲಿ ಭಗತ್‌ಸಿಂಗ್‌ನನ್ನು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಬಾಂಬ್ ಎಸೆದಾಗ, ಜೈಲಿನಲ್ಲಿ ಇದ್ದಾಗ ಹಾಗೂ ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆದಾಗ ನಾನಾ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ನಡೆಸಿದ ಭಗತ್‌ಸಿಂಗ್ ಮತ್ತು ಇವನ ಸಹಚರರು ಹಲವಾರು ಜನರ ಜಾಗೃತಿಗೆ ಕಾರಣರಾದರು. ಭಗತ್‌ಸಿಂಗ್‌ಗೆ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಿದಾಗ ಮತ್ತು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಿದ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ದೇಶದ ನಾನಾಕಡೆ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಹರತಾಳಗಳು ನಡೆದವು. ಭಾರತದ ಯುವಕರಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿದಾಯಕನಾಗಿದ್ದ ಭಗತ್‌ಸಿಂಗ್ ಹುತಾತ್ಮನಾದ. (ಎಸ್.ಎನ್.ಕೆ.)

ಭಟ್ಟಿಪ್ರೋಲು: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಗುಂಟೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ರೇಪಲ್ಲಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ಬೌದ್ಧಕ್ಷೇತ್ರ, ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಪಾಲಪುರವೆಂಬ ಹೆಸರೂ ಇದೆ. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಎಂಬ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ 1892ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದಾಗ ಇಲ್ಲಿ ಮೂರು ಶಿಲಾಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳೂ ಕೆಲವು ಆಭರಣಗಳೂ ದೊರೆತವು. ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಮಣ್ಣಿನ ದಿಬ್ಬಗಳನ್ನು ಪರಿಶೋಧಿಸಿದಾಗ ಬೌದ್ಧಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತವು. ಇದಕ್ಕೂ ಮೊದಲೇ 1870ರಲ್ಲಿ ಬಾಸ್ವೆಲ್, ಅನಂತರ ವಾಲ್ಟರ್ ಎಲಿಯಟ್ ಮತ್ತು 1878ರಲ್ಲಿ ರಾಬರ್ಟ್ ಸಿವೆಲ್ ಅವರು ಇಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದ್ದರು.

ಒಂದನೆಯ ಮಣ್ಣಿನ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಬೌದ್ಧಮಹಾಸ್ತೂಪ ಪ್ರಾಚೀನ ಬೌದ್ಧ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹಾಗಿದೆ. ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಎತ್ತರದ ಪ್ರಾಕಾರವನ್ನು ರಚಿಸಿ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರ ವಿಚಿತ್ರ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಗಳೂ ಸುಂದರ ಸ್ಫಟಿಕ ಫಲಕಗಳೂ

ಇವೆ. ಮಹಾಸ್ತೂಪದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ರಂಧ್ರ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಕಲ್ಲಿನ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಳೆ, ನೀಲಿಕಲ್ಲು, ಹಸುರು ಪಚ್ಚೆ ಸ್ಫಟಿಕದ ಕಲ್ಲು, ಷಡ್ಭುಜಾಕಾರದ ಚಿಕ್ಕ ಹಸುರು ಪಚ್ಚೆಯ ಸ್ಫಟಿಕ, ಒಳ್ಳೆಯ ಮುತ್ತು, ಬಂಗಾರದ ಹೂ, ಆಯುಧಪಾಣಿ ಬೊಂಬೆ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ಚೂರು ಇದ್ದು ಇವು ಬುದ್ಧನ ಕುರುಹುಗಳುಳ್ಳ ಪೆಟ್ಟಿಗೆ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ವ ಶಿಲ್ಪ ಸೌಂದರ್ಯವುಳ್ಳ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲು ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಸಾಧನಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ.

ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಕೇವಲ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಗೂ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲ್ಪವೆಂದು ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರ ಊಹೆ. ಆದರೆ ಇದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅವಶೇಷಗಳೆಂಬುದೇ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣವಿಧಾನ ಜಗ್ಗಯಪೇಟೆ ಮತ್ತು ಅಮರಾವತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸ್ತೂಪದ ನಿರ್ಮಾಣವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ವಂಶದ ರಾಜರು ನಿರ್ಮಿಸಿರಬಹುದು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬುದ್ಧನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಅಸ್ಥಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಿಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರಬಹುದು ಎಂಬ ಹೇಳಿಕೆಗಳು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿವೆ.

ಎರಡನೆಯ ಮಣ್ಣಿನ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಸ್ತೂಪಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕೆಲವು ಶಿಥಿಲಾವಶೇಷಗಳು, ಭರಣಿಗಳು, ಗುಂಡುಗಳು ದೊರೆತರೆ ವಿಕ್ರಮಾರ್ಕಕೋಟ ದಿಬ್ಬವೆಂದು ಜನಗಳು ಕರೆಯುವ ಮೂರನೆಯ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ದೊಡ್ಡ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳೂ ಅನೇಕ ಅವಶೇಷಗಳೂ ರಾಶಿ ರಾಶಿಯಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಕುರುಹುಗಳಿಂದ ಈ ಬೌದ್ಧಕ್ಷೇತ್ರ ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಸಾಹಿತ್ಯ-ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆನ್ನಬಹುದು.

(ಕೆವಿ.)

ಭಯೋತ್ಪಾದನೆ: ಒಂದು ದೇಶದ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಕದಡಿ ಭಯವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವ ಕುಕೃತ್ಯ (ಟೆರರಿಸಮ್). ತಮ್ಮ ಉದ್ದೇಶ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಪ್ರಚೋದಿತ ಮಂದಿ ಹಿಡಿಯುವ ವಾಮಮಾರ್ಗ. ವಿಜ್ಞಾನದ ದುರ್ಬಳಕೆಗೆ ಇಂದು ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಭಯೋತ್ಪಾದನೆಯ ವಿವಿಧ ಬಗೆಗಳು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಬಾಂಬು ಸಿಡಿಸಿ ನೂರಾರು ಮಂದಿ ಅಮಾಯಕರನ್ನು ಕೊಲ್ಲುವುದರೊಂದಿಗೆ ಆಸ್ತಿಪಾಸ್ತಿಗಳಿಗೆ ನಷ್ಟವುಂಟುಮಾಡಿ ಸುತ್ತಣ ಜನರಲ್ಲಿ ಭಯಬಿತ್ತಿ ಅರಾಜಕತೆಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವ ಭಯೋತ್ಪಾದಕರು ನಾನಾ ಬಗೆಯ ಪ್ರಚೋದನೆಗಳಿಗೆ ಆಸೆ ಆಮಿಷಗಳಿಗೆ ಬಲಿಯಾದ ದುರ್ಬಲ ಮನಸ್ಸಿನ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ದೇಶ ದೇಶಗಳಮಧ್ಯೆ ರಾಜಕೀಯವಾದ ಭೂವಿವಾದ, ಗಡಿ, ಜಲ ಇವುಗಳು ಕಾರಣವಾದರೂ ಧರ್ಮದ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಆಗಿರುವಷ್ಟು ರಕ್ತಪಾತ, ಪ್ರಾಣಹಾನಿ ಬೇರೆ ಯಾವುದರಿಂದಲೂ ಆಗಿಲ್ಲ. ದುರ್ಬಲಮತಿಯುಳ್ಳ ವ್ಯಕ್ತಿ ಜಾತಿ, ಧರ್ಮದ ಗುಂಪಿನ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಬೇಗನೆ ಶರಣಾಗುತ್ತಾನೆ. ಮೂಢನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸಿ, ಬುದ್ಧಿ ಕೆಡಿಸಿ ತಮ್ಮ ಉದ್ದೇಶ ಸಾಧನೆಗಳ ಸಾಧನ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಂಘಟನೆಗಳು ಅನೇಕ ಇವೆ; ಇವು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಮಾನವ ಬಾಂಬುಗಳಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿವೆ. ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು, ರಾಜಕಾರಣಿಗಳನ್ನು ಅಪಹರಿಸುವುದು, ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಬೆಂಕಿಹಚ್ಚುವುದು, ಹೆಚ್ಚು ಜನರು ಸೇರುವ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಂಬು ಸಿಡಿಸುವುದು, ಕೊಲೆಸುಲಿಗೆ ನಡೆಸುವುದು, ರೈಲು ಉರುಳಿಸುವುದು, ಸೇತುವೆಗಳನ್ನು ಹಾಳುಮಾಡುವುದು, ವಿಮಾನಗಳನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿ ಪ್ರಯಾಣಿಕರನ್ನು ಒತ್ತೆಯಾಳುಗಳಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವುದು, ವಿಮಾನಗಳನ್ನು ಸ್ಫೋಟಿಸುವುದು, ಬೃಹತ್ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಬಾಂಬು ಇಡುವುದೇ ಮುಂತಾದ ಭಯೋತ್ಪಾದಕರ ಕೃತ್ಯಗಳು ನಿರಂತರವಾಗಿ ನಡೆದಿವೆ.

ಟೆರರ್, ಟೆರರಿಸಂ ಎಂಬ ಈ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಶಬ್ದ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1789-99) ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಹಿಂಸೆ, ರಕ್ತಪಾತಗಳಿಂದ ಭಯೋತ್ಪಾದಕರ ಆಡಳಿತ ಕಾಲವೆಂದೇ ಹೆಸರಾಯಿತು. ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನೂ ಸುತ್ತಣ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನೂ ತಮ್ಮ ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಗುರಿಸಾಧಿಸಬೇಕೆಂದು ಭಯೋತ್ಪಾದನೆಯ ಮೂಲಕ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದವರಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಹಿಟ್ಲರ್, ಇಟಲಿಯ ಬೆನಿಟೊ ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿ ಮತ್ತು ರಷ್ಯದ ಸ್ಟಾಲಿನ್ ಹೆಸರನ್ನು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಭಯೋತ್ಪಾದನೆಯನ್ನು ಇಟಲಿಯ ಕೆಂಪು ಸೈನ್ಯ 1960-80ರ ವರೆಗೆ ಮತ್ತು 1990ರ ವರೆಗೆ ಜರ್ಮನಿಯ ಕೆಂಪು ಸೈನ್ಯ ಚಾಲನೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟಿದ್ದವು ಕರಿಯಜನರ ವಿರುದ್ಧ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ 1800 ರ ವೇಳೆಗೆ ಕುಕ್ಲುಕ್ಸ್ ಕ್ಲಾನ್ ಭಯೋತ್ಪಾದಕರಾಗಿ ವಿವಿಧ ಹಿಂಸಾಚಾರಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದ ವಿಚಾರ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ತಿಳಿದಿದೆ. 1948ರಲ್ಲಿ ಇಸ್ರೇಲಿನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ, 1960 ರಿಂದ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿಯರಲ್ಲಿ ಹಮಾಸ್ ಮತ್ತು ಹಿಜ್ಬುಲ್ಲಾ ಭಯೋತ್ಪಾದಕರ ಗುಂಪು ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸಿದ್ದುಂಟು. ಉತ್ತರ ಐರ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲೂ ಭಯೋತ್ಪಾದಕರ ಗುಂಪು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದ್ದುಂಟು. ಇಡಿ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನೆ ಬೆಚ್ಚಿಬೀಳಿಸಿದ್ದು 2001 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 11 ರಂದು ಅಮೆರಿಕದ ವರ್ಲ್ಡ್‌ಟ್ರೇಡ್ ಸೆಂಟರ್‌ನ ಬೃಹತ್ ಜೋಡಿ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ವಿಮಾನದ ಮೂಲಕ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಅವನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದ ಭಯೋತ್ಪಾದಕ ಕೃತ್ಯ. ಸ್ಪೇನ್‌ದೇಶದ ಮ್ಯಾಡ್ರಿಡ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಚ್ 2002ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ರೈಲು ಸ್ಫೋಟ, 1995ರಲ್ಲಿ ಒಕ್ಲಹಾಮ ನಗರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಬಾಂಬ್ ಸ್ಫೋಟ ಈ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ವಿವಿಧ ಭಯೋತ್ಪಾದಕ ಗುಂಪಿನ ಕೃತ್ಯಗಳು. ಶಾಂತಿಪ್ರಿಯ ದೇಶವಾದ ಭಾರತದಲ್ಲೂ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಮತಾಂಧರರ ಕುಮ್ಮಕ್ಕಿನಿಂದ ಭಯೋತ್ಪಾದಕರು ನೆರೆಹೊರೆಯ ದೇಶಗಳಿಂದ ನುಸುಳಿ ಬಂದು ಕುಕೃತ್ಯ ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ; ಅಮಾಯಕರನ್ನು ಕೊಂದಿದ್ದಾರೆ. ಕಾಶ್ಮೀರ ಸಮಸ್ಯೆ ಒಂದು ನೆಪಮಾತ್ರವಾಗಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿ ಭೀಕರ ಭಯೋತ್ಪಾದನೆಯ ಕೃತ್ಯಗಳು ಜರುಗಿವೆ. ಕೆಲವು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ದುಷ್ಕೃತ್ಯಕ್ಕೆ ಕುಮ್ಮಕ್ಕು ನೀಡಲು, ಬಂದೂಕು, ಚಾಕು ಚೂರಿ, ಬಾಂಬುಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಅವುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಭಯೋತ್ಪಾದನೆ ಮಾಡುವ ತರಬೇತಿ ನೀಡುತ್ತಿವೆ.

ಇಂದು ಭಯೋತ್ಪಾದಕ ಗುಂಪುಗಳಾದ ಜಮಾಯತ್-ಎ-ಇಸ್ಲಾಮಿ ಹಿಂದ್‌ನ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗವಾದ ಸಿಮಿಯನ್ನು (ಸ್ಟೂಡಂಟ್ಸ್ ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಮೂಮೆಂಟ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ) ಟೆರರಿಸ್ಟ್ ಕಾಯ್ದೆ ಪ್ರಕಾರ 2001ರಲ್ಲಿ ಉಗ್ರಗಾಮಿ ಸಂಘಟನೆಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತ ಕೇಂದ್ರ ಗೃಹ ಮಂತ್ರಾಲಯ 2006 ಫೆಬ್ರವರಿ 8 ರಂದು ಮತ್ತೆ ಸಿಮಿಯನ್ನು ನಿಷೇಧಿತ ಸಂಘಟನೆಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದೆ. ಜೈಷೆ-ಇ-ಮಹಮದ್, ಲಷ್ಕರ್-ಎ-ತೊಯ್ಬಾ, ಹರ್‌ಕತ್-ಉಲ್-ಮುಜಾಯಿದ್ದೀನ್, ಹಿಜಬುಲ್ ಮುಜಾಯಿದ್ದೀನ್, ಜೈಷೆ ಮಹಮದ್ ಮುಂತಾದವು ಉಗ್ರಗಾಮಿ ಸಂಘಟನೆಗಳಾಗಿವೆ. 2006 ಮೇ 5 ರಂದು ಅಮೆರಿಕ ಜೆಯುಡಿ(ಜಮಾತ್-ಉಲ್-ದಾವಾ) ಮತ್ತು ಕಿದ್‌ಮತ್-ಇ-ಕಲ್ ಇವನ್ನು ಉಗ್ರಗಾಮಿ ಸಂಘಟಣೆಗಳೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಶ್ರೀಲಂಕೆಯ ಎಲ್.ಟಿ.ಟಿ.ಇ. ಸಹ ಉಗ್ರಗಾಮಿ ಸಂಘಟನೆಯಾಗಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಾಣಹಾನಿಮಾಡಿದೆ. ಇದು ಭಾರತದ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ರಾಜೀವ್‌ಗಾಂಧಿಯವರನ್ನು 1991 ರಲ್ಲಿ, ಶ್ರೀಲಂಕೆಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ರಣಸಿಂಘೆ ಪ್ರೇಮದಾಸ್ ಅವರನ್ನು 1993ರಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಹತ್ಯಾ ದಳದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ (ಮಾನವಬಾಂಬ್) ಮೂಲಕ ಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಸಿತು. ಭಾರತದ ವಿಮಾನವನ್ನು ಡಿಸೆಂಬರ್ 2000ದಲ್ಲಿ ಹರ್ಕತ್ ಉಗ್ರರು ಅಪಹರಿಸಿ ಕಂದಹಾರ್‌ಗೆ ಒಯ್ದು ಭಾರತದ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಉಗ್ರನೊಬ್ಬನನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆಮಾಡುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಒಸಾಮಾ ಬಿನ್ ಲಾಡೆನ್‌ನ ಅಲ್ ಖೈದಾ ಸಂಘಟನೆ, ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್‌ನ ಹಮಾಸ್ ಮತ್ತು ತಾಲಿಬಾನ್ ಉಗ್ರಗಾಮಿ ಸಂಘಟನೆಗಳು ಆತ್ಮಹತ್ಯಾ ದಳಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಅವರ ಮೂಲಕ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಿಧ್ವಂಸಕ ಕೃತ್ಯಗಳನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿವೆ. ಆತ್ಮಹತ್ಯಾದಳಕ್ಕೆ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುವುದೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ. ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ 2006 ಜುಲೈ 11 ರಂದು ನಡೆದ ರೈಲುಗಳ ಸರಣಿ ಸ್ಫೋಟ, ಅಕ್ಷರಧಾಮ, ವಾರಾಣಸಿ, ಬೆಂಗಳೂರು, ಹೈದರಾಬಾದ್ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉಗ್ರರ ಧಾಳಿಗಳು ಮತ್ತು ದೆಹಲಿಯ ಸಂಸತ್ತು ಭವನದ ಮೇಲೆ ಮತಾಂಧ, ಉಗ್ರರು ನಡೆಸಿದ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಅಪಾರ ಪ್ರಾಣಹಾನಿಯಾಗಿದೆ. ಕೊಲ್ಲುವುದು, ಹಿಂಸಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡುವುದನ್ನು ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ಧರ್ಮಗಳು ಖಂಡಿಸಿ, ವಿರೋಧಿಸಿ, ಸರ್ಕಾರಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ದಮನ ಮಾಡಿದಾಗ ಮಾತ್ರ ಈ ಭಯೋತ್ಪಾದನೆ ಕೊನೆಗಾಣಬಹುದು.

ಅಲ್ ಖೈದಾ: ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕ್ಷೋಭೆಯುಂಟುಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಪ್ರಮುಖ ಭಯೋತ್ಪಾದಕ ಸಂಘಟನೆ. ಅಮೆರಿಕ, ಬ್ರಿಟನ್‌ನಂಥ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಸಂಘಟನೆ ಮತ್ತು ಅದರ ಸದಸ್ಯಬಲವನ್ನು ಬಗ್ಗು ಬಡಿಯಲು ಸಮರ ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಹೂಡುತ್ತಿದ್ದರೂ ಆ ಸಂಘಟನೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ಶಕ್ತಿಶಾಲಿ ಆಗುತ್ತಿದೆ ಎನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ ಬಿನ್‌ಲಾಡನ್ ತಲೆಯ ಮೌಲ್ಯ ದುಪ್ಪಟ್ಟಾಗಿರುವುದೇ ಸಾಕ್ಷಿ.

ಪ್ರಪಂಚವನ್ನೇ ನೆಲೆಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರುವ ಈ ಭಯೋತ್ಪಾದಕ ಸಂಘಟನೆ ತನ್ನ ಹಿಂಸಾಕೃತ್ಯಗಳಿಂದ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನೆ ನಡುಗಿಸುತ್ತಿದೆ. ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಎಂದರೆ ಅರೆಬಿಕ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆ ಎಂದರ್ಥ. ಸುನ್ನಿ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮೂಲಭೂತವಾದಿಗಳ ಜಿಹಾದಿ ಸಂಘಟನೆ ಇದು. 1989ರ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಿ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟದ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಲು ಒಸಾಮ ಬಿನ್ ಲಾಡೆನ್ ಮತ್ತು ಇತರರು ಸೇರಿ ಇದನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಆದರೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ಅದರ ಮೂಲ ಹುಡುಕುತ್ತ ಹೋದರೆ ಇದರ ಬೇರು ಇರುವುದು 1978ರಲ್ಲಿ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟದ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಮುರಿಯಲು ಅಮೆರಿಕ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಬೇಹುಗಾರಿಕಾ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಮುಜಾಹಿದ್ದೀನ್‌ಗಳಿಗೆ ನೆರವು ನೀಡಿದವು. ಇದಕ್ಕೆ ಇಟ್ಟಹೆಸರು ಆಪರೇಷನ್ ಸೈಕ್ಲೋನ್ ಶೀತಲ ಸಮರದ ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಸಿಐಎ ಸ್ವತಃ ಲಾಡೆನ್‌ಗೆ ಹಣಕಾಸಿನ ನೆರವು ನೀಡಿತ್ತು. ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟ ತನ್ನ ಪಡೆಗಳನ್ನು ಹಿಂತೆಗೆದುಕೊಂಡಾಗ ಅಲ್‌ಖೈದಾದ ಗೆರಿಲ್ಲಾ ಪಡೆಗಳನ್ನು ಕಾಡಿದ್ದು ನಿರುದ್ಯೋಗ. ಆಗ ಜಿಹಾದ್‌ನತ್ತ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಗಮನ ಹರಿಸಿತು. ಮುಸ್ಲಿಂ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವಿದೇಶಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸುವುದು, ಅಮೆರಿಕ, ಇಸ್ರೇಲ್ ನಂಥ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡಿ ಜಾಗತಿಕವಾಗಿ ಹೊಸ ಇಸ್ಲಾಂ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ತರುವುದು ಅದರ ಈಗಿನ ಗುರಿ. ಅಮೆರಿಕದ ಕೈಗೂಸಾದ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಅದರ ವಿರುದ್ಧವೇ ತಿರುಗಿ ಬಿದ್ದಿದ್ದು ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ವಿಪರ್ಯಾಸ. ಉಗ್ರಗಾಮಿಗಳಿಗೆ ಪ್ರಚೋದನೆ ನೀಡಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಮತ್ತು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಅದೇ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ತಿರುಗೇಟು ನೀಡುತ್ತಿರುವುದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮತ್ತು ಪ್ರಚಲಿತ ಸತ್ಯ. ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಇದಕ್ಕೊಂದು ಹಾಲಿ ನಿದರ್ಶನ.

ತಾಲಿಬಾನ್‌ಗಳ ಮೂಲಕ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನವನ್ನು ತನ್ನ ಭದ್ರನೆಲೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಈಗ ಎಲ್ಲ ಮುಸ್ಲಿಂ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿದೆ. ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು, ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕಾದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಸಂಘಟನೆಗಳ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಈಗಾಗಲೇ

ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಧರ್ಮಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಾಣ ಕೊಡುವ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಜೀವತುಂಬುತ್ತಲೇ ಇದ್ದಾರೆ. ಮೊದಲು ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರು, ನಿರುದ್ಯೋಗಿಗಳು ಹಣಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಸಂಘಟನೆ ಸೇರಿಕೊಂಡು ಬಂದೂಕು ಹಿಡಿದರೆ ಈಗ ಸುಶಿಕ್ಷಿತರೂ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಜಾಡಿನಲ್ಲಿ ಸಾಗುತ್ತಿರುವುದು ಘೋರ ದುರಂತ 2000 ದ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 11 ದಾಳಿಯ ಬಳಿಕ. ಅಮೆರಿಕ, ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಮೇಲೆ ನಡೆಸಿದ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದಾಗಿ ಛಿದ್ರವಾಗಿದ್ದ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಸಂಘಟನೆ ಈಗ ಮತ್ತೆ ಚಿಗುರಿಕೊಂಡಿದೆ. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ವಿಧ್ವಂಸಕ ಕೃತ್ಯಗಳು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಅಲ್‌ಖೈದಾದ ಪ್ರಬಲ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಸಾಬೀತು ಪಡಿಸಿವೆ. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಗಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ದುರುಪಯೋಗ ಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಶಕ್ತಿಯೊಂದಿಗೆ ಇನ್ನಷ್ಟು ದಾಳಿಗಳಿಗೆ ಸಜ್ಜಾಗುತ್ತಿದೆ ಎಂದು ಅಮೆರಿಕದ ಭಯೋತ್ಪಾದನಾ ನಿಗ್ರಹ ದಳದ ತಜ್ಞರು ಎಚ್ಚರಿಕೆ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಇತ್ತೀಚಿನ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳು ಈ ಅವ್ಯಕ್ತ ಭಯವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿವೆ.

ವಿಶ್ವ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರದ ಎರಡು ಗೋಪುರಗಳ ಮೇಲೆ ನಡೆಸಿದ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ತನ್ನದೇ ಚರಮಗೀತೆ ಹಾಡಿತು ಎಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಕಂಗೆಟ್ಟ ಅಮೆರಿಕ ಅಲ್‌ಖೈದಾದ ಕೇಂದ್ರ ಸ್ಥಳವೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾದ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿತು. ತಾಲಿಬಾನ್‌ಗಳನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸುವಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರೂ ಅವರನ್ನು ಪೂರ್ತಿ ಚಿವುಟಿಹಾಕಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕಿಂತ ದೊಡ್ಡ ವೈಫಲ್ಯವೆಂದರೆ ಅಲ್‌ಖೈದಾದ ಪರಮೋಚ್ಚ ನಾಯಕ ಒಸಾಮ ಬಿನ್ ಲಾಡೆನ್‌ನನ್ನು ಹಿಡಿಯಲು ಅಥವಾ ಕೊಲ್ಲಲು ಅಮೆರಿಕ ಮಾಡಿದ ಎಲ್ಲ ಸಮರ ತಂತ್ರವೂ ವಿಫಲವಾಯಿತು. ಲಾಡೆನ್ ಸತ್ತ ವದಂತಿಗಳಿಂದಷ್ಟೇ ಅಮೆರಿಕ ತೃಪ್ತಿ ಪಡಬೇಕಾಯಿತು. ಸತತ ಆರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಮೇಲೆ ಬಾಂಬ್‌ಗಳ ಸುರಿಮಳೆ ಸುರಿಸಿದರೂ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಬಗ್ಗಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತಿಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ಹೊಸ ತಂತ್ರಗಳು, ಊಹಿಸಲೂ ಅಸಾಧ್ಯವಾದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ನೆರವಿನೊಂದಿಗೆ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ದಾಳಿಗಳಿಗೆ ಮುಂದಾಗಿದೆ. ಅತೃಪ್ತ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗಿಂತ ಮೇಧಾವಿಗಳ ದೊಡ್ಡ ಪಡೆ ಅಲ್‌ಖೈದಾದ ಬತ್ತಳಿಕೆಯಲ್ಲಿರುವುದೇ ದೊಡ್ಡ ಆತಂಕದ ವಿಷಯ.

ಇರಾಕ್ ಮೇಲೆ ನಡೆದ ಅಮೆರಿಕದ ಧಾಳಿ ಅಲ್‌ಖೈದಾಕ್ಕೆ ಪರೋಕ್ಷ ಪರವಾನಗಿ ಬಂದಂತಿದೆ. ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಒಂದು ವರ್ಗದಲ್ಲಿರುವ ದ್ವೇಷವನ್ನು ಮೂಲಭೂತವಾದಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಗುರುಗಳು ಚೆನ್ನಾಗಿಯೇ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಅಲ್‌ಖೈದಾ ದಿನದಿಂದ ದಿನಕ್ಕೆ ಪ್ರಬಲವಾಗುತ್ತಿರುವುದು ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ತಪ್ಪುಗಳಿಂದಲೇ ಎನ್ನಬಹುದು.

ಹಿಂದಿನ ವರ್ಷಗಳಿಗಿಂತ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಬಲಗೊಳ್ಳುತ್ತಲೇ ಸಾಗುತ್ತಿದೆ. 2001 ರಿಂದೀಚೆಗೆ ಆ ಸಂಘಟನೆಯ ಉಗ್ರರು ಹೆಚ್ಚು ಸಂಘಟಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಅಮೆರಿಕ ಮತ್ತು ಅದರ ಮಿತ್ರ ಪಕ್ಷಗಳು ತಮ್ಮ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಹೇಗೆ ಬಲಗೊಳಿಸುತ್ತಿವೆಯೋ ಹಾಗೆಯೇ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಸಂಘಟನೆಯೂ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಬಿಗಿಗೊಳಿಸುವುದರೊಂದಿಗೆ ತನ್ನ ಬಲವನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದೆ ಎಂದು ಅಮೆರಿಕದ ಭಯೋತ್ಪಾದನಾ ನಿಗ್ರಹ ತಜ್ಞರ ವರದಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಪರಮೋಚ್ಚ ನಾಯಕ ಒಸಾಮ ಬಿನ್ ಲಾಡೆನ್ ಸಾರ್ವಜನಿಕವಾಗಿ ಯಾವುದೇ ಹೇಳಿಕೆ ನೀಡಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಅಲ್‌ಖೈದಾದ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಈತ ಪಾತ್ರವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ ಎಂದು ಬೇಹುಗಾರಿಕೆ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಹೇಳಿವೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಅಮೆರಿಕ ಈತನ ತಲೆಯ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ದ್ವಿಗುಣಗೊಳಿಸಿ ಐದು ಕೋಟಿ ಡಾಲರ್‌ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿಸಿದೆ.

ಆದರೆ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ತನ್ನ ಆರ್ಥಿಕ ಜೀವನಾಡಿಗಳನ್ನು ಚುರುಕುಗೊಳಿಸಿ, ಜಾಗತಿಕ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಗೆ ಸಜ್ಜಾಗಿದೆ. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಇರಾಕ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ದಿನಂಪ್ರತಿ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಸಾಬೀತು ಪಡಿಸುತ್ತಲೇ ಅಲ್‌ಖೈದಾ, ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಂ ವಿರೋಧಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮೇಲೆರಗಲು ಯೋಜನೆ ರೂಪಿಸುತ್ತಲೇ ಇದೆ. ಗೆರಿಲ್ಲಾ ಸಮರ ತಂತ್ರ ಅಲ್‌ಖೈದಾದ ದೊಡ್ಡ ಶಕ್ತಿ. ಉಗ್ರರನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಎಷ್ಟೇ ಸಿದ್ಧತೆ ನಡೆಸಿದರೂ ಊಹಿಸಿದ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಮೇಲೆರಗುವುದು ಅದರ ತಂತ್ರ. ಹೀಗಾಗಿ ಅಮೆರಿಕದಂಥ ಶಿಸ್ತುಬದ್ಧ ರಾಷ್ಟ್ರವೂ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ದಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ವಿಫಲವಾಗುತ್ತಿದೆ. ಏಷ್ಯನ್ ಟೈಮ್ಸ್ ಆನ್‌ಲೈನ್ ಪತ್ರಿಕೆಯ ವರದಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಕ್ಷಿಪಣಿ ಮತ್ತು ರಾಕೆಟ್ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿದೆ. ಒಸಾಮ ಬಿನ್ ಲಾಡೆನ್ ಬಳಿ ಪರಮಾಣು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಇರುವುದು ಈಗ ರಹಸ್ಯವಾಗಿ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ಪರಮಾಣುಬಾಂಬ್‌ಗಳನ್ನು ಕೊಂಡೊಯ್ಯಬಲ್ಲ ಕ್ಷಿಪಣಿಗಳನ್ನೂ ಅಲ್‌ಖೈದಾ ಹೊಂದಿದೆ ಎಂದರೆ ಅದರ ಶಕ್ತಿಯ ಕಲ್ಪನೆ ಮಾಡಬಹುದು. (ಎನ್‌ಆರ್.)

ಭರತ್‌ಪುರ: ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ ರಾಜ್ಯದ ಬುರ್ದ್ವಾನ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ದಾಮೋದರ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. 1972–74 ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದವರೆಗಿನ 4 ಹಂತಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ.

ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ಬೇಟೆ ಹಾಗೂ ಮೀನುಗಾರಿಕೆಗಳಿಂದ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಕೃಷಿ ಆರಂಭಿಕ ಹಂತದ್ದು. ಬೊಂಬಿನ ಗುರುತುಳ್ಳ ಹಾಗೂ ಜೇಡಿಯಿಂದ ಗಿಲಾವು ಮಾಡಿರುವ ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಯ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಇವರು ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದು. ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ತೆರೆದ ಒಲೆಗೂಡುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವರು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳನ್ನೂ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿಗಳನ್ನೂ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಇತರ ವಸ್ತುಗಳೆಂದರೆ ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು, ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು. ಇವರು ಅಲಂಕಾರರಹಿತವಾದ ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ಚಿತ್ರಿತವಾದ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವೊಂದು ಮಡಕೆಗಳು ಕೈಯಲ್ಲೇ ಮಾಡಿದಂಥವು. ಇಂಗಾಲ 14 ವಿಧಾನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಹಂತದ ಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 15 ನೆಯ ಶತಮಾನ ಎಂದು ನಿಗದಿಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

2ನೆಯ ಹಂತ; ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದದ್ದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಆದರೆ ಜನಜೀವನದಲ್ಲಾಗಲೀ ದಿನನಿತ್ಯದ ಬಳಕೆಯ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಾಗಲೀ ಅಂತಹ ಬದಲಾವಣೆಗಳೇನೂ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಹಿಂದಿನ ಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳೇ ಮುಂದುವರೆದಿದ್ದರೂ ಗುಣಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಅವನತಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮೇಲಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಕಪ್ಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಅನಂತರ ಬಹುಕಾಲದವರೆಗೂ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿಯಿರಲಿಲ್ಲ.

3ನೆಯ ಹಂತ: ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಈ ಹಂತದ ಕಾಲಮಾನ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ.

4ನೆಯ ಹಂತ: ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಉತ್ತಮವಾದ ಈ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಸುಣ್ಣ–ಸುರ್ಕಿಗಾರೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈಗ ಉಳಿದಿರುವ 13ಮೀ ಚದರದ ಹಿಂಚಾಚು ಹಾಗೂ ಮುಂಚಾಚುಗಳುಳ್ಳ ವೇದಿಕೆಯ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡ ಮಡಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಚೈತ್ಯಗೂಡಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ವೇದಿಕೆಯಲ್ಲಿಯ ಬೋದಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ಮುಂಚಾಚಿದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನಿಡಲು ಗೂಡುಗಳಿವೆ. ಕಾಲಾನಂತರ ಈ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ದುರಸ್ತಿ ಮಾಡಿ ಚಿಪ್ಪು–ಸುಣ್ಣದಿಂದ ಗಿಲಾವು ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಕೆಳಗಿನ 5 ಸಾಲುಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹಾಗೇ ಬಿಡಲಾಗಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಆ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳಿಂದ ಇವು ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇಲ್ಲಿನ ಅವಶೇಷಗಳ ಪೈಕಿ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದ್ದ ಭೂಮಿಸ್ಪರ್ಶ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧನ 5 ಕಲ್ಲಿನ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಪ್ರ.ಶ.9–10 ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಇವು ಸೇರುತ್ತವೆ. (ಜಿ.ಎಸ್.)

ಭರೂಚ್: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಜಿಲ್ಲಾ ಕೇಂದ್ರ; ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥಾನಕದಂತೆ ಈ ನಗರವನ್ನು ಭೃಗು ಋಷಿ ನರ್ಮದ ನದಿಯ ಮುಖಜಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದನೆಂದೂ ಅಂದಿನಿಂದ ಈ ನಗರಕ್ಕೆ ಭೃಗುಪುರ, ಭೃಗುಕಚ್ಛ ಅಥವಾ ಭರುಕಚ್ಛವೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿತೆಂದೂ ಪ್ರತೀತಿ. ಬೌದ್ಧರ ದಿವ್ಯಾವದಾನ ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ನಗರವನ್ನು ಭೀರು ಎಂಬಾತ ಸೌವೀರದಿಂದ ಬಂದು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಜೈನ ಪರಂಪರೆಯಂತೆ ಈ ನಗರ ಉಜ್ಜಯನಿಯ ಪ್ರದ್ಯೋತನ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.550) ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಪುರಾವೆಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಈ ನಗರ ಒಂದು ಪವಿತ್ರಸ್ಥಳವಾಗಿತ್ತು. ನಾಸಿಕದ ರಾಜ್ಯಪಾಲ ಕ್ಷಹರಾತ ನಹಪಾನನ ಅಳಿಯ ಉಶವದಾತ ಇಲ್ಲಿನ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ದಾನ ಮಾಡಿದನೆಂದು ಈತನ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಕಳಚ ಸಂಗಮಸಿಂಹ 520ರಲ್ಲಿ ಭರುಕಚ್ಛದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಸೋಣವ್ವ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ಉಂಬಳಿಯಾಗಿ ಕೊಟ್ಟ. ಗೂರ್ಜರ ವಂಶದ ಎರಡನೆಯ ದದ್ದನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೀನದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಯಾತ್ರಿ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಭರುಕಚ್ಛಕ್ಕೆ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟ. ಇದೊಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಾಜ್ಯವೆಂದೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಭೂಮಿ ಕ್ಷಾರಯುತವಾಗಿದ್ದ ಕಾರಣ ಗಿಡಗಂಟೆಗಳು ಅಲ್ಪಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರ.ಶಕದ ಆರಂಭಕಾಲದಿಂದಲೇ ಬ್ರೋಚನಗರ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಬಂದರಾಗಿದ್ದು ಶ್ರೀಮಂತವಾಗಿತ್ತು ಎಂದು ಇವನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಯಿಂದ ಆಕರ್ಷಿತರಾಗಿ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅರಬ ದೇಶದ ಮುಸಲ್ಮಾನರು ಈ ನಗರದ ಮೇಲೆ ನೌಕಾಧಾಳಿ ಮಾಡಿದರು. ಅರಬ ದೇಶದ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರವಾಸಿಗರಾದ ಆಲ್ಬೆರೂನಿ, ಅಲ್‌ಮಸೂದಿ ಹಾಗೂ ಅಲ್‌ಇದ್ರಿಸಿ ಈ ನಗರ ಹಾಗೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರ ಬಗೆಗೆ ವಿಶೇಷ ವಿವರಣೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಬ್ರೋಚ ಬಂದರಿನಲ್ಲಿ ಚೀನ ಹಾಗೂ ಸಿಂಹಳದಿಂದ ಬಂದ ಹಡಗುಗಳ ಬಗೆಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸು. 415 ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ (1297–1772) ಬ್ರೋಚನಗರ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಮುಂದೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು (1616) ಮತ್ತು ಡಚ್ಚರು (1617) ಇಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. 1772ರಲ್ಲಿ ಈ ನಗರ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾಗಿ 1947ರಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗವಾಯಿತು.

ಬ್ರೋಚನಗರ ಈಗ ನರ್ಮದ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಎತ್ತರವಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಕೆ.ವಿ.ಸೌಂದರರಾಜನ್ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ನಾಲ್ಕು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದರು.

1ನೆಯ ಹಂತ– ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ: ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ಉತ್ಖನನದಿಂದ ದೊರೆತವಲ್ಲ. ಕಾನೂನು ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಅಡಿಪಾಯ ತೋಡುವಾಗ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಇವು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ನಸುಹಳದಿ ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ.

2ನೆಯ ಹಂತ– ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲ (ಪ್ರಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನ): ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕೆಳಗಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತವು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಳೆಯಿಳಿಸಿದ ಐದು ಬಾವಿಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಯಿತು. ವಸತಿಯ ಸುತ್ತ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ ಮಣ್ಣಿನ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಮಾಡಲಾಯಿತು. ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳಿವು: ಎಲುಬಿನ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಮುದ್ರಿತ ಹಾಗೂ ಅಚ್ಚೊತ್ತಿ ಮಾಡಲಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಚಕ್ರ/ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ಕರ್ಣಾಭರಣಗಳು, ಚದುರಂಗದಾಟದ ಕಾಯಿಗಳು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಚಿಪ್ಪಿನ ಬಳೆಗಳು.

3ನೆಯ ಹಂತ–ಪ್ರಸಕ್ತಶಕದ ಆರಂಭದಿಂದ 5ನೆಯ ಶತಮಾನ: ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯಲ್ಲದೆ ಸಾದಾಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಮಣ್ಣಿನ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆಗೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಆಸರೆ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ದೃಢಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದ ಇನ್ನುಳಿದ ಅವಶೇಷಗಳಿವು: ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮೈಉಬ್ಬುವ ಬಿಲ್ಲೆ, ಮಣಿಗಳು, ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳು, ಚಿಪ್ಪಿನ ಬಳೆಗಳು, ಹಸುರು ಜಾಸ್ಪರ್‌ನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾದ ಚತುರ್ಮುಖಲಿಂಗ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಕಲ್ಲಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳು. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕ್ಷತ್ರಪರ ಕಾಲದ ಸತು ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಅನಂತರ ಕೆಲಕಾಲ ಇಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ.

4ನೆಯ ಹಂತ–ಉತ್ತರಕಾಲೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲ: ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಚೀನದೇಶದ ಮಿಂಗ್ (1368–1644) ರಾಜವಂಶ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಬೂದು–ಹಸುರು ಮೆರುಗಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಹಾಗೂ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಅವಶೇಷಗಳು ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ 6–13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಾಲಾವಧಿಯದಾಗಿದೆ. ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಗರದ ಸುತ್ತ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಈ ನಗರದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನರ ಮತ್ತು ಅಹಮದಾಬಾದಿನ ಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಮಾರಕಗಳೂ ಇವೆ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಕಾಯಿದೆ (1935): ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ 1935ರಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದ ಪ್ರಮುಖ ಕಾಯಿದೆ. ಈ ಕಾಯಿದೆ ಸಂವಿಧಾನ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದೆ.

ಸ್ಥಳೀಯ ಸರ್ಕಾರಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಾಯಕರು ಒಲವು ಹೊಂದಿದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಕಾಯಿದೆಗಳು ಇವರಿಗೆ ತೃಪ್ತಿನೀಡಲಿಲ್ಲ. ಸೈಮನ್ ಆಯೋಗವನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಸರ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವಂತೆ ಸತತ 8 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಒತ್ತಾಯಿಸಿ ಕೊನೆಗೆ 1935ರ ಕಾಯಿದೆಯಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರು. 1932 ರಿಂದ ಈ ಕಾಯಿದೆಯನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಲು ಭಾರತೀಯರಿಂದ ಉತ್ತಮ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ದೊರಕಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಯ ದುಂಡುಮೇಜಿನ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ 46 ಜನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಮಾತ್ರ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಅದು ಕೂಡ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಈ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಅನಂತರ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಒಂದು ಶ್ವೇತ ಪತ್ರವನ್ನು ಹೊರಡಿಸಲಾಯಿತು. ಭಾರತದ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿಗೆ (ಸಂಸತ್ತು) ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಒಂದು ಸಂಯುಕ್ತ ಆಯ್ಕೆ ಸಮಿತಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ್ದರೂ ಅದು ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನಲ್ಲಿ 1935ರಲ್ಲಿ ಅನುಮೋದಿಸಲಾಯಿತು.

ಈ ಕಾಯಿದೆಯ ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳು: ಸಂಯುಕ್ತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಜಾರಿಗೊಳಿಸುವುದು; 1919 ರ ಕಾಯಿದೆಯ ದ್ವಿಮುಖ ಸರ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸಿ ಕೇಂದ್ರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರ ನೀಡುವುದು; ಸ್ವಯಂ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ನೀಡಲು ಕೇಂದ್ರಪಟ್ಟಿ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಪಟ್ಟಿ ಹಾಗೂ ಸಮವರ್ತಿಪಟ್ಟಿ ಎಂಬ ಮೂರು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ವಿಂಗಡಿಸುವುದು; ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಫೆಡರಲ್ ನ್ಯಾಯಾಲಯ ಹಾಗೂ ಒಂದು ರಿಸರ್ವ್ ಬ್ಯಾಂಕ್ ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು; ಒರ್ಮ ಮತ್ತು ಆ್ಯಡನನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಿ ಸಿಂಧ್ ಮತ್ತು ಒರಿಸ್ಸ ಎಂಬ ಹೊಸ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವುದು. ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯುತ ಸರ್ಕಾರದ ಸ್ವಾಯತ್ತತೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದು.

ಪ್ರಾಯೋಗಿಕವಾಗಿ ಎಲ್ಲ ವಿಭಾಗದ ಮತದಾರರ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು 65 ಲಕ್ಷದಿಂದ 3 ಕೋಟಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿಸಲಾಯಿತು. ಶಾಸನ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಯಿದೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಹಾಯ ಮಾಡುವ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಶಾಸನ ಸಭೆಗೆ ನೀಡಿತು ಮತ್ತು ಸರ್ಕಾರವೇ ಅಂತಿಮ ನಿರ್ಧಾರದ ಹಕ್ಕು ಹಿಡಿದಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿತ್ತು.

ಬ್ರಿಟಿಷ್‌ರ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯರು ಮಧ್ಯ ಪ್ರವೇಶಿಸುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಆಡಳಿತವನ್ನು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ಗೃಹ ಇಲಾಖೆಯನ್ನು ಅದಕ್ಕೆ ಸ್ಟೇಟ್ ಸೆಕ್ರೇಟರಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸುವುದು.

ದ್ವಿಸರ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್‌ನನ್ನೂ ಕೇಂದ್ರದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿ ನೇಮಿಸುವುದು. ಅವರಿಗೆ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ (ಶಾಸನ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಭೆ, ನಿಯಮ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಭೆ, ಶಾಸನ ಸಭೆ) ಮತ್ತು ಹಣಕಾಸಿನ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ನೀಡುವುದು. ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸರ್ಕಾರದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿ ಗವರ್ನರನನ್ನು ನೇಮಿಸುವುದು.

ಸಂಯುಕ್ತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯು ಶೇ. 50 ರಾಜರ ಅನುಮೋದನೆಯ ಅನಂತರ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರ ಬಲಿಷ್ಠವಾಯಿತು. ಜನರಿಂದ ಚುನಾಯಿತರಾದ ಸದಸ್ಯರನ್ನು ಮಂತ್ರಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಆರಿಸಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಅವರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸುವುದು. ಆದರೆ ವಿದೇಶಿ ರಾಯಭಾರ, ರಕ್ಷಣೆ, ಹಣಕಾಸು ಇತರೆ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ವೈಸರಾಯಿಗೆ ವಹಿಸಲಾಯಿತು. ಹೊಸದಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ರಿಸರ್ವ್ ಬ್ಯಾಂಕ್ ಮತ್ತು ರೈಲ್ವೆ ಇಲಾಖೆಗಳು ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನಿಂದ ಹೊರಗುಳಿದ್ದಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಲಂಡನ್ನಿನಿಂದ ನವದೆಹಲಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲಾಯಿತು.

ಕೇಂದ್ರ ದ್ವಿಸದನ ಶಾಸನಸಭೆಯ ಸದಸ್ಯರುಗಳು ರಾಜರುಗಳಿಂದ ನೇಮಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದರು ಅವರು ಶೇ. 30–40 ಸದಸ್ಯರು. (276ಕ್ಕೆ 104 ಸದಸ್ಯರು ರಾಜ್ಯ ಸಭೆಗೆ 375 ಕ್ಕೆ 125 ಸದಸ್ಯರು ಫೆಡರಲ್ ಅಸೆಂಬ್ಲಿಗೆ ನೇಮಕಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಜೊತೆಗೆ ಮುಸ್ಲಿಂ ಇತರೆ ಕೋಮಿನವರಿಗೆ ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯ ನೀಡಲಾಯಿತು. ರಾಜರು ಮತ್ತು ಭಾರತದ ರಾಜ್ಯಗಳ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ವೈಸರಾಯ ಯನ್ನು ನೇಮಿಸಿ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ಹಸ್ತಾಂತರಿಸಲಾಯಿತು. ಯಾವುದೇ ಇಲಾಖೆಯ (ವಿಭಾಗದ) ಆಡಳಿತ ಆ ಇಲಾಖೆಗೆ ಸಂಬಂಧ ಪಟ್ಟ ಮಂತ್ರಿಗಳ ಮುಖಾಂತರ ನಡೆಸುವುದು. ಆದರೆ ಇದು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ರಾಜಕೀಯ ವಿಭಾಗಗಳು, ಸ್ಥಳೀಯ ನಿವಾಸಿಗಳು ಮತ್ತು ಸ್ಥಳೀಯ ಏಜೆಂಟರ ಮುಖಾಂತರ ನಡೆಸುವುದು.

1935ರ ಕಾಯಿದೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸ್ವಾಯತ್ತತೆಯ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ನೀಡಿದ್ದರೂ ಅನೇಕ ಮಿತಿಗಳಿಂದ ಹೊರತಾಗಿಲ್ಲ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಒಕ್ಕೂಟ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದರೂ ಶಾಸನ ಸಭೆಯ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ಬಹಳ ಸೀಮಿತಗೊಳಿಸಿತು ಹಾಗೂ ರಾಜ್ಯ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ಕೂಡ ದುರ್ಬಲ ಗೊಳಿಸಿತು. ಎಲ್ಲ ಅಧಿಕಾರ ವರ್ಗಗಳ ಮೇಲೂ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಮತ್ತು ಗವರ್ನರ್‌ಗಳ ಹಿಡಿತವಿತ್ತು. 1935ರ ಕಾಯಿದೆ ಕೋಮುವಾರು ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ರೂಪಗೊಂಡು ಭಾರತವನ್ನು ಜಾತಿವಾರು ರಾಜಕೀಯದ ವಿಷಯವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿತ್ತು. ಭಾರತದ ಏಕತೆಯನ್ನು ಛಿದ್ರ ಛಿದ್ರಗೊಳಿಸಿತು.

ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸರ್ಕಾರಗಳು ತೋರಿಕೆಗೆ ಮಾತ್ರವಾಗಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯರ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಸೀಮಿತಗೊಳಿಸಿತ್ತು. ಸಮವರ್ತಿ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿನ ಅಧಿಕಾರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹಾಗೆ ಯಾವುದಾದರೂ ವ್ಯಾಜ್ಯ ಬಂದರೆ ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಚರ್ಚಿಸುವ ಬದಲು ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಡಳಿತವನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿತ್ತು. ತುರ್ತು ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರ ನೀಡಲಾಯಿತು ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಕೂಡಾ ಕೇಂದ್ರವೇ ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು.

ಕೇಂದ್ರದ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಾಹಕ ಸಮಿತಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಯಾವುದೇ ನಿರ್ಬಂಧ ವಿರಲಿಲ್ಲ. ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಂತೀಯ ಗವರ್ನರ್‌ಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಅಧಿಕಾರ ಹಾಗೂ ಸವಲತ್ತುಗಳಿದ್ದವು. ಅದು ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ಮಾರಕವಾಗಿತ್ತು.

ಈ ಕಾಯಿದೆ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಪೂರ್ಣಾಧಿಕಾರದ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಜಂಟಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಸಮಿತಿಯು ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಮತ್ತು 1936ರಿಂದ ವೈಸ್‌ರಾಯ್ ಆಗಿದ್ದ ಲಿನಲಿತ್‌ಗೋ ಈ ಕಾಯಿದೆಯ ಬಗ್ಗೆ 1935ರ ಕಾಯಿದೆಯ ಉದ್ದೇಶವು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುವುದಾಗಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. (ಎಂ.ಎಸ್.)

ಭಾರತದ ಪೌರಾಣಿಕ ಇತಿಹಾಸ: ಮಹಾಭಾರತಯುದ್ಧದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಚ್ಛ್ರಾಯದಲ್ಲಿದ್ದು, ಪ್ರಶ.ಪೂ. 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಂದರ ಮಗಧ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಳ್ಳುವವರೆಗೂ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳ ಒಂದು ಪಟ್ಟಿ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಮೊದಲು ಬಾರ್ಹದ್ರಥರೂ ಆಮೇಲೆ ಇತರ ರಾಜವಂಶಗಳೂ ಆಳಿದ ಮಗಧ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಪೌರವರು, ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳು, ಪಾಂಚಾಲರು, ಕಾಶಿಗಳು, ಹೈಹಯರು, ಕಳಿಂಗರು, ಅಶ್ಮಕರು, ಮೈಥಿಲರು, ಶೂರಸೇನರು ಮತ್ತು ವೀತಿಹೋತ್ರರ ರಾಜ್ಯಗಳ ವಿಷಯಗಳೂ ಇವೆ. ಈ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಪ್ರದೇಶ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಮಧ್ಯದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಅದರ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಗದಲ್ಲಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇನ್ನೂ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ ಇದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ವಂಶಗಳ ಹಾಗೂ ಮಗಧ ರಾಜ್ಯವಂಶಗಳ ಬಗೆಗೆ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಹೇಳುತ್ತವೆ, ಇತರ ಸಮಕಾಲೀನ ರಾಜವಂಶಗಳ ರಾಜರ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕೊಟ್ಟಿವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ಕಾಲಾವಧಿಯ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಇತಿಹಾಸ ಈಗ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಬಿಹಾರಗಳ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿವೆ.

1. ಪೌರವರು: ಭಾರತಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಮೊದಲನೆಯ ಪೌರವ ಅರಸನೆಂದರೆ ಅಭಿಮನ್ಯುವಿನ ಮಗ ಮತ್ತು ಅರ್ಜುನನ ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ಪರೀಕ್ಷಿತ. ಇವನು ರಾಜರ ಕರ್ತವ್ಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಪರಿಣತನಾಗಿದ್ದ. ಬಹು ಉದಾತ್ತವಾದ ಗುಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದ, ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ವೇದದಲ್ಲೂ ದಾಖಲಾಗಿರುವಂತೆ ಪರೀಕ್ಷಿತನ ಜೈತ್ರಯಾತ್ರೆಗಳ ವರ್ಣನೆ ಹಾಗೂ ಇವನ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕುರು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕಂಡ ಪ್ರಗತಿ–ಇವು ಅದೇ ಹೆಸರಿನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ರಾಜ ಮೊದಲು ಇದ್ದನೆಂದು ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಪರೀಕ್ಷಿತ ಆಳಿದ ಕುರು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯಿಂದ ಗಂಗಾನದಿಯವರೆಗೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ಅದು ಇಂದಿನ ಥಾನೇಶ್ವರ, ದೆಹಲಿ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲುದಂಡೆಯ ವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಕಲಿಯುಗ ಶಕೆ ಕೃಷ್ಣನ ಮರಣದಂದಿನಿಂದ ಪರೀಕ್ಷಿತನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇವನು ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠನಾದ ಧರ್ಮಯುತವಾದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಡೆಸಿದನೆಂಬ ಸೂಚನೆಯಿದೆ. ಒಂದು ದಿನ ಬೇಟೆಗೆ ಹೋಗಿದ್ದ ಪರೀಕ್ಷಿತ ರಾಜ ದಾರಿತಪ್ಪಿ ಅಲೆಯುತ್ತಾ ಒಬ್ಬ ಋಷಿಯನ್ನು ನೋಡಿ ದಾರಿಯನ್ನು ಕೇಳಿದ. ಮೌನವ್ರತವನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದ ಮುನಿ ಮಾತಾಡಲಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಬಹಳ ಕೋಪಬಂದು ಪರೀಕ್ಷಿತ ಅಲ್ಲೇ ಸತ್ತು ಬಿದ್ದಿದ್ದ ಹಾವನ್ನು ಅವನ ಕೊರಳಿಗೆ ಸುತ್ತಿ ಹೊರಟುಹೋದ. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲದ ಅನಂತರ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದ ಋಷಿಪುತ್ರ ಇದನ್ನು ನೋಡಿ ಕೋಪದಿಂದ ಏಳು ದಿನಗಳೊಳಗಾಗಿ ಹಾವುಗಳ ರಾಜ ತಕ್ಷಕನು ಕಚ್ಚಿ ಸಾಯಲಿ ಎಂದು ಪರೀಕ್ಷಿತನಿಗೆ ಶಾಪಕೊಟ್ಟ. ಮಹಾರಾಜ ಎಷ್ಟೇ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡರೂ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗದೆ ಶಾಪ ಫಲಿಸಿ ನಿಶ್ಚಿತ ದಿನದಂದು ಹಾವುಕಡಿದು ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಈ ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥೆ ಒಂದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅಂಶವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಗಾಂಧಾರದಲ್ಲಿ ನಾಗರು ಭಾರತಯುದ್ಧದಿಂದ ಪೌರವರು ದುರ್ಬಲ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಇಳಿದುದರ ಪ್ರಯೋಜನವನ್ನು ಪಡೆದು ನಾಗರ ಅರಸ ತಕ್ಷಕ ಹಸ್ತಿನಾಪುರದ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಮಾಡಿದ. ಅವರ ಆಕ್ರಮಣಗಳನ್ನು ತಡೆಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ ಪರೀಕ್ಷಿತರಾಜ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ.

ಪರೀಕ್ಷಿತನ ಮಗ ಜನಮೇಜಯನಿಗೆ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕವಾದಾಗ ಇನ್ನೂ ಚಿಕ್ಕವಯಸ್ಸು. ತಂದೆಯ ಮರಣದ ಸೇಡುತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅವನು ತಕ್ಷಶಿಲೆಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ಅಸಂಖ್ಯ ನಾಗರನ್ನು ಕಗ್ಗೊಲೆ ಮಾಡಿದ. ಆಸ್ತಿಕನ ಮಧ್ಯಪ್ರವೇಶದಿಂದಾಗಿ ಜನಮೇಜಯ ಕೊಲೆಯನ್ನು ಅಷ್ಟಕ್ಕೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ. ತಕ್ಷಕ ಕ್ಷೇಮವಾಗಿ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ದೂರ ವಾಯವ್ಯದ ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ವಿಜಯ ನಡುವೆ ಇದ್ದ ಮದ್ರ ಅಥವಾ ಮಧ್ಯ ಪಂಜಾಬ್ ಕೂಡ ಜನಮೇಜಯನ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ಇದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಲೆಕ್ಕವಿಲ್ಲದಷ್ಟು ನಾಗರನ್ನು ಕೊಲೆ ಮಾಡಿದ್ದನ್ನು ಜನಮೇಜಯನು ನಡೆಸಿದ ಸರ್ಪವ್ರತ (ಸರ್ಪಯಾಗ) ವೆಂದು ಪುರಾಣೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಜನಮೇಜಯ ಒಬ್ಬ ಸಮರ್ಥನೂ ಬಲಾಢ್ಯನೂ ಆದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ; ಕುರು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆತನು ಪುನರ್‌ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ತಕ್ಷಶಿಲೆಯನ್ನು ಗೆದ್ದು ನಾಗರನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದ ಜನಮೇಜಯ ಕೆಲಕಾಲದ ಅನಂತರ ತಕ್ಷಶಿಲೆಯನ್ನೆ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಮಹಾಭಾರತದ ಕಥೆಯನ್ನು ಜನಮೇಜಯನಿಗೆ ತಕ್ಷಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ವೈಶಂಪಾಯನ ಪ್ರವಚನ ಮಾಡಿದ. ಕೇಕಯರ ಅಶ್ವಪತಿಯು ಪರೀಕ್ಷಿತ ಮತ್ತು ಜನಮೇಜಯರ ಸಮಕಾಲೀನ. ಜನಮೇಜಯ ಗಾಂಧಾರವನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡಾಗ ಗಾಂಧಾರದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವಿದ್ದ ಅಶ್ವಪತಿ ಕೇಕಯನು ಜನಮೇಜಯನ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿರಬಹುದು. ಉತ್ತಮ ಆಡಳಿತ ಹಾಗೂ ದಾರ್ಶನಿಕ ಜ್ಞಾನಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ ಅಶ್ವಪತಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದ. ಅಶ್ವಪತಿಯೆನ್ನುವುದು ಅವನ ವೈಯಕ್ತಿಕವಾದ ಹೆಸರೋ ಅಥವಾ ಒಂದು ಬಿರುದೋ ಎಂಬುದು ತಿಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕೇಕಯ ರಾಜ್ಯದ ಅರಸರ ಒಂದು ಬಿರುದಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಹೆಚ್ಚು.

ಜನಮೇಜಯನ ಒಬ್ಬ ಸಹೋದರ ಕಕ್ಷಸೇನನು ಬೇರೆಯೇ ರಾಜ್ಯವೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಪಂಚವಿಂಶ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿಯ ಉಲ್ಲೇಖಗಳ ಪ್ರಕಾರ, ಕಕ್ಷಸೇನನ ಪುತ್ರನಾದ ಅಭಿಪ್ರತಾರಿನನಿಗೆ ಪುರೋಹಿತನಾಗಿದ್ದ ದೃತಿಯು ಖಾಂಡವದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಯಾಗವನ್ನು ಆಚರಿಸಿದ. ಇಂದ್ರಪ್ರಸ್ಥ ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೇ ಇದ್ದಿತು. ಈ ವಂಶದ ಕಿರಿಯ ಶಾಖೆಯೊಂದು ಇಂದ್ರಪ್ರಸ್ಥದಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಅದೇ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಅಭಿಪ್ರತಾರಿಣರನ್ನು (ಅಭಿಪ್ರತಾರಿನ್ ವಂಶಜರು) ಕುರಿತ ಉಲ್ಲೇಖವೆಂದರೆ, ಬಂಧು ಬಾಂಧವರೆಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಇವರು ಅತ್ಯಂತ ಬಲಶಾಲಿಗಳಿಗಿದ್ದರು ಎನ್ನುವುದು. ಇದರಿಂದ ಕುರುಗಳ ಕಿರಿಯ ಶಾಖೆಯು ಮಿಕ್ಕೆಲ್ಲ ಶಾಖೆಗಳಿಂತ ಬಲಿಷ್ಠವಾಗಿದ್ದಿತು ಎಂಬುದು ಸೂಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಹಸ್ತಿನಾಪುರ ನಾಶವಾಗಿ ಕುರುಗಳ ಹಿರಿ ಶಾಖೆಯು ಕೌಶಾಂಬಿಯೊಂದಿಗೆ ವಿಲೀನಗೊಂಡ ಅನಂತರವೂ ಇಂದ್ರಪ್ರಸ್ಥದಲ್ಲಿ ಕುರುರಾಜರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ಜನಮೇಜಯನ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ ಶತಾನೀಕ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನು ವಿದೇಹದ ರಾಜಕುಮಾರಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಶತಾನೀಕನ ಮಗ ಅಶ್ವಮೇಧದತ್ತ; ಇವನ ಅನಂತರ ಇವನ ಮಗ ಅಧಿಸೀಮಕೃಷ್ಣ ಅರಸನಾದ. ವೈದಿಕ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಂಶಜರ ಯಾರೊಬ್ಬರ ಹೆಸರೂ ಖಚಿತವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಳ್ಳುವುದಿಲ್ಲ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವ ಕೆಲವು ಕುರು ಅರಸರ ಸಂಬಂಧಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಶತಾನೀಕನು ವಿದೇಹದ ಉಗ್ರಸೇನಜನಕನ ಸಮಕಾಲೀನ. ಇವನೂ ಪಾಂಚಾಲರ ಪ್ರವಾಹಣಾ ಮತ್ತು ಜೈವಾಲಿಯ ಅಶ್ವಮೇಧದತ್ತನೂ ದಾರ್ಶನಿಕ ರಾಜರಾಗಿದ್ದರು. ಅಧೀಸೀಮಕೃಷ್ಣನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ, ದಿವಾಕರನು ಅಯೋಧ್ಯೆಯಲ್ಲೂ ಸೇನಾಜಿತನು ಮಗಧದಲ್ಲೂ ಆಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಅಯೋಧ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಗೋಮತಿ ತೀರದ ನೈಮಿಷಾರಣ್ಯದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ದ್ವಾದಶವರ್ಷ ಮಹಾಯಾಗದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ಪಠಿಸಲಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮಹಾಯಾಗದಲ್ಲಿ ಶೌನಕ ಪ್ರಧಾನ ಋತ್ವಿಜನಾಗಿದ್ದ. ಸೂತರು ಉಳಿಸಿಕೊಟ್ಟಂತೆ ಮಹಾಭಾರತವನ್ನು ಹೇಳಲಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ನೈಮಿಷಯಾಗದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ, ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ, ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ನಿರೂಪಣೆಗಳನ್ನು ಸಂಕಲಿಸುವ, ಸಂಪಾದಿಸುವ ಕಾರ್ಯ ನಡೆದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆಮೇಲೆ ಆಳಿದ ರಾಜ್ಯ ವಂಶಗಳ ಅರಸರ ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಭವಿಷ್ಯವಾಣಿಯೆಂಬಂತೆ ಭವಿಷ್ಯತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಾಖಲು ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಮತ್ಸ್ಯ ಮತ್ತು ವಾಯು ಪುರಾಣಗಳು ತಮ್ಮ ಭವಿಷ್ಯತ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಅಧೀಸೀಮಕೃಷ್ಣನ ಕಾಲದ ಅನಂತರದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಿಸುತ್ತವೆ.

ಅಧೀಸೀಮಕೃಷ್ಣನ ಮಗನೂ ಅವನ ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದವನೂ ಆದ ನಿಚಕ್ಷುವಿನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕುರುಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅನೇಕ ಗಂಡಾಂತರಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ರಾಜಧಾನಿ ಹಸ್ತಿನಾಪುರ ಗಂಗಾನದಿಯ ಪ್ರವಾಹದಲ್ಲಿ ಕೊಚ್ಚಿಹೋಯಿತು. ಛಾಂದೋಗ್ಯ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಾಗಿರುವಂತೆ ಮಿಡತೆಗಳು ಕುರುನಾಡಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ (ಅಥವಾ ಹಿಮಗಾಳಿ ಬೀಸಿ) ಬೆಳೆದು ನಿಂತಿದ್ದ ಬೆಳೆಯೆಲ್ಲವನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡಿಬಿಟ್ಟ ಘಟನೆ ಬಹುಶಃ ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಮಿಡತೆಗಳಿಂದುಂಟಾದ ಭೀಕರ ಕ್ಷಾಮದ ಹಿಂದೆಯೇ ಅತಿವೃಷ್ಟಿಯುಂಟಾಗಿ ಪ್ರವಾಹಗಳು ಉಕ್ಕಿ ಹರಿದು ಇನ್ನಷ್ಟು ಹಾನಿಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿದವು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಹಸ್ತಿನಾಪುರ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಉತ್ತರ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶವೆಲ್ಲಾ ಹಾನಿಗೊಳಗಾಯಿತು. ಕುರುಜನತೆ ಒಟ್ಟಿಗೆ ನದಿತೀರದಲ್ಲಿ 500 ಕಿಮೀ ವಲಸೆ ಹೋಗಿ ವತ್ಸ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಕೌಶಾಂಬಿಯನ್ನು (ಅಲಹಾಬಾದ್ ಬಳಿಯ ಯಮುನಾ ನದಿಯ ಮೇಲೆ ಇರುವ ಆಧುನಿಕ ಕೋಸಂ) ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಹೀಗೆ ಸಾರಾಸಗಟಾಗಿ ವಲಸೆ ಹೋಗಿದ್ದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ, ಪಾರ್ಗಿಟರ್ ಅವರ ಪ್ರಕಾರ, ಪಂಜಾಬ್ ಕಡೆಯಿಂದ ಉಂಟಾದ ಒತ್ತಡ. ಆದರೆ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ನಿರೂಪಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಮಿಡತೆಗಳ ಹಾವಳಿ ಮಿಕ್ಕ ಅಂಶಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ತೃಪ್ತಿಕರವಾದ ಕಾರಣವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ವತ್ಸರು ಕಾಶಿಯ ಪೌರವ ರಾಜನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದರು. ಭಾರತಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡವರ ಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಸೇರಿದರು.

ಕೌಶಾಂಬಿಯ ಪೌರವರಾಜರ ಇತಿಹಾಸ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ನಿಚಕ್ಷುವಿನ ಅನಂತರ ಸರಣಿಯಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯವರೆಗೆ ಎಂದರೆ ಕ್ಷೇಮಕನವರೆಗೆ 23 ರಾಜರ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಪುರಾಣಗಳು ಕೊಡುತ್ತವೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಶತಾನೀಕ ಮತ್ತು ಇವನ ಮಗ ಉದಯನ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ ಮತ್ತು ಮುಖ್ಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು. ಶತಾನೀಕನಿಗೆ ಪರಂತಪ ಎಂದೂ ಹೆಸರು. ದಧಿವಾಹನನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಅಂಗರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಚಂಪಾನಗರವನ್ನು ಇವನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಉದಯನನು ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಅನಂತರ ವತ್ಸ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಏರಿದ. ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥಗಳ ನಿರೂಪಣೆ ಪ್ರಕಾರ ಉದಯನ ಬುದ್ಧನ ಜನನವಾದ ದಿನವೇ ಜನಿಸಿದ. ಉದಯನನು ಬುದ್ಧ, ಅವಂತಿಯ ಪ್ರದ್ಯೋತ ಮಹಾಸೇನ ಮತ್ತು ಮಗಧಧ ಅಜಾತಶತ್ರು ಇವರ ಸಮಕಾಲೀನನಾಗಿದ್ದ ಎಂದು ನಂಬಲು ಆಧಾರಗಳಿವೆ.

ಕೋಸಲರು: ಪುರಾಣಗಳು ಬೃಹದ್ಬಲನಿಂದ ತೊಡಗಿ 31 ಜನ ಇಕ್ಷ್ವಾಕುರಾಜರ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತವೆ. ಬೃಹದ್ಬಲನು ಭಾರತಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಹತನಾದ. ಅವನಿಂದ 6ನೆಯವನಾದ ದಿವಾಕರನು ಪೌರವ ದೊರೆ ಅಧಿಸೀಮಕೃಷ್ಣನ ಸಮಕಾಲೀನನಾಗಿದ್ದ. ಆದರೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪೌರಾಣಿಕ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯ ಗೊಂದಲವಿದೆ. ಕೋಸಲದ ಇಕ್ಷ್ವಾಕುರಾಜರ ಈ ವಂಶಾವಳಿಗೆ ಶಾಕ್ಯ, ಶುದ್ಧೋದನ, ಅವನ ಮಗ ಸಿದ್ಧಾರ್ಥ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗ ರಾಹುಲರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಪ್ರಸೇನಜಿತನ ಹೆಸರಿನ ಮೊದಲು ಸೇರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಬೌದ್ಧ ಮೂಲಗಳಿಂದ ಪ್ರಸೇನಜಿತ ಮಹಾಕೋಸಲನ ಮಗನೆಂದೂ ಬುದ್ಧನ ಸಮಕಾಲೀನನೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಖಚಿತವಲ್ಲದ, ಅಸಮಗ್ರವಾದ ಪೌರಾಣಿಕ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಅಷ್ಟಾಗಿ ಅವಲಂಬಿಸದೆ ಕೋಸಲರ ಬಗೆಗೆ ಕೆಲವು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾದ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಬೌದ್ಧಸಾಹಿತ್ಯದಿಂದ ಹೀಗೆ ಹೆಕ್ಕಿ ತೆಗೆಯಬಹುದು.

ಕೋಸಲ ರಾಜರು ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಸಾಕೇತ ಮತ್ತು ಶ್ರಾವಸ್ತಿಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಬಹುಶಃ ಅಯೋಧ್ಯೆ ಅವರು ಮೊತ್ತಮೊದಲು ಮಾಡಿಕೊಂಡ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿರಬಹುದು; ಆಮೇಲೆ ಸಾಕೇತವೂ ಕೊನೆಗೆ ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯೂ ರಾಜಧಾನಿಯಾದವು. ಅಯೋಧ್ಯೆ ಸರಯೂ ನದಿಯ ಮೇಲಿದ್ದ ಒಂದು ಪಟ್ಟಣ. ಸಾಕೇತ ಮತ್ತು ಅಯೋಧ್ಯೆ ಒಂದೇ ಎಂದು ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಭಾವಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಬುದ್ಧನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವೆರಡೂ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಇದ್ದವೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವುದರಿಂದ ಅಕ್ಕ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿದ್ದ ನಗರಗಳಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯನ್ನು (ಪಾಲಿಯಲ್ಲಿ ಸಾವತ್ಥಿ) ಸಂಯುಕ್ತ ಪ್ರಾಂತ್ಯ, ಗೊಂಡಾ ಮತ್ತು ಬಹ್ರೈಚ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ರಾಪ್ತಿ ನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವಂತಹ ಸಾಹೆತ್–ಮಾಹೆತ್ ನಗರವೆಂದೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಬುದ್ಧನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರೂ ಮಿಕ್ಕೆರಡೂ ಭಾರತದ ಮಹಾನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದವು. ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ವಂಶಾವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಾರದ ಕೆಲವು ಕೋಸಲ ರಾಜರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಬೌದ್ಧ ಕೃತಿಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ನೆರೆಹೊರೆ ರಾಜ್ಯಗಳಾಗಿದ್ದ ಕೋಸಲ ಮತ್ತು ಕಾಶಿಗಳ ನಡುವೆ ಪದೇ ಪದೇ ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವೆಂದು ಬೌದ್ಧ ನಿರೂಪಣೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಅವೆರಡರ ನಡುವೆ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕಾಗಿ ವೈರವು ಮುಂದುವರಿದೇ

ಇತ್ತು. ಆದರೂ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕಾಶಿ ಮತ್ತು ಕೋಸಲಗಳ ನಡುವೆ ಮೈತ್ರಿ ಸಂಬಂಧಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು, ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳಿದ್ದವು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಎರಡೂ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಮೂರನೆಯ ಅರಸನೊಬ್ಬ ಗೆದ್ದೋ ಅಥವಾ ಆನುವಂಶಿಕವಾಗಿ ಪಡೆದೋ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಕಾಶಿ–ಕೋಸಲ ಎಂಬ ಉಕ್ತಿಯನ್ನು ಬಳಸಿ ವೇದಗಳು ಈ ಎರಡೂ ರಾಜ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಇದ್ದ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಮೇಲ್ಮೆಗಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕಾಶಿಯೂ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕೋಸಲವೂ ವಿಜಯಶಾಲಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಮೊದಮೊದಲಲ್ಲಿ ಕಾಶಿ ಜಯಗಳಿಸಿದಂತೆ ದಾಖಲಾಗಿರುವ ಸ್ಪರ್ಧೆಗಳ ಫಲಿತಾಂಶವನ್ನು ಲಾ ಅವರು ಸೂಚಿಸಿರುವಂತೆ ನಾಲ್ಕು ಹಂತಗಳನ್ನಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಬಹುದು.

ಬೌದ್ಧ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಬ್ರಹ್ಮದತ್ತ ಕಾಶಿಯ ಬಲಾಢ್ಯ ದೊರೆ. ಅವನು ತನ್ನ ವಿಜಯ ಯಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ದುರ್ಬಲನಾಗಿದ್ದ ಕೋಸಲದರಸ ದೀಘಿತಿಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದುದರಲ್ಲಿ ಕಾಶಿ–ಕೋಸಲ ಹೋರಾಟದ ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಬ್ರಹ್ಮದತ್ತ ಕಾಶಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಲ್ಲಿ ತಲೆ ಮರೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ದೀಘಿತಿ ಹಾಗೂ ಅವನ ಧರ್ಮಪತ್ನಿಯ ತಲೆ ಕಡಿಯಲು ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ. ಕೆಲಕಾಲದ ಅನಂತರ ಕೋಸಲ ರಾಜಕುಮಾರ ದೀಘಾಯುವು ಬ್ರಹ್ಮದತ್ತನ ವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ. ಅವನ ಸೇವೆಯಲ್ಲೇ ನಿಂತು ದೀಘಿತಿ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಏರಿದ. ಅವಕಾಶ ದೊರೆತಾಗಲೂ ಬ್ರಹ್ಮದತ್ತನ ತಲೆಕಡಿದು ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳದೆ ಹೋದ ದೀಘಾಯುವಿನ ಉದಾರತೆಯನ್ನು ನೋಡಿ ಮೆಚ್ಚಿ ಬ್ರಹ್ಮದತ್ತ ಅವನನ್ನು ಮತ್ತೆ ಕೋಸಲ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕೂರಿಸಿದ. ರಾಜೊವಾದ ಜಾತಕದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿರುವಂತೆ, ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಾಶಿ–ಕೋಸಲಗಳೆರಡೂ ಸಮಾನ ಬಲಿಷ್ಠರಾಜ್ಯಗಳಾಗಿ ಜೊತೆ ಜೊತೆಯಲ್ಲೇ ಪ್ರಗತಿ ಹೊಂದಿದುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕ್ರಮವಾಗಿ ಅವುಗಳಿಗೆ ಬ್ರಹ್ಮದತ್ತನೂ ಮಲ್ಲಿಕನೂ ಅರಸರಾಗಿದ್ದರು. ಕಾಶಿಯ ರಾಜನು ದ್ವೇಷವನ್ನು ಪ್ರೇಮದಿಂದ ಗೆಲ್ಲಬೇಕು ಎಂಬ ಧಾರ್ಮಿಕ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ್ದರೆ ಕೋಸಲದರಸನಾದರೋ ಕಠಿಣತೆಯನ್ನು ಕಾಠಿಣ್ಯದಿಂದಲೂ ಮೃದುತ್ವವನ್ನು ಮಾರ್ದವತೆಯಿಂದಲೂ ವ್ಯವಹರಿಸಬೇಕೆಂಬ ಆಡಳಿತ ನೀತಿಯನ್ನು ಬಲವಾಗಿ ಹಿಡಿದಿದ್ದ. ಮಹಾಸೀಲವ ಜಾತಕ ಮೂರನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾಶೀರಾಜನ ಒಳ್ಳೆಯ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ಧಾರ್ಮಿಕತೆಯನ್ನೂ ಕೋಸಲರಾಜ ದುರುಪಯೋಗಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ನೆರೆಯ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿದ.

ಕೋಸಲರಾಜ ಮಹಾಕೋಸಲನು ಕಾಶಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸ್ವಾಧೀನ ಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದನ್ನು ಕೊನೆಯ ಹಂತ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಮಹಾ ಕೋಸಲನನ್ನು ಕಾಶಿ–ಕೋಸಲಗಳೆರಡಕ್ಕೂ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬೌದ್ಧದಾಖಲೆಗಳು ಕೋಸಲಕ್ಕೂ ಬೇರೆ ಯಾವುದೇ ರಾಜ್ಯ ಅಥವಾ ಯಾವುದೇ ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೂ ನಡೆದ ಸ್ಪರ್ಧೆಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸುವುದಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ, ಕೋಸಲದ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ವಂಶಗಳ ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳ ವಿಲೀನ ಕಾರ್ಯ ಮಹತ್ತ್ವದ ಯುದ್ಧವೋ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯೋ ಯಾವುದೂ ಇಲ್ಲದೆ ಸದ್ದಿಲ್ಲದೆ ನಡೆದುಹೋಯಿತು ಎಂದಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಹೀಗೆ ಕಾಶಿ–ಕೋಸಲ ಸಂಪರ್ಕ ಅನೇಕ ಪೀಳಿಗೆಗಳವರೆಗೆ ನಡೆದ ಕಾದಾಟದಲ್ಲಿ ಫಲಿತವಾಗಿ, ಅದೃಷ್ಟ ಅತ್ತಿತ್ತ ಓಲೆದಾಡಿ ಕೊನೆಗೆ ಕಾಶಿಯನ್ನು ಕೋಸಲ ರಾಜ ಕಂಸನೋ (ಇವನು ಮಹಾಕೋಸಲನ ಹಿಂದಿನವನಿರಬೇಕು) ಮಹಾಕೋಸಲನೋ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕೋಸಲದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಳಿಸಿ ಕೊಳ್ಳುವುದರಲ್ಲಿ ಪರ್ಯವಸಾನವಾಯಿತು. ಮಹಾಕೋಸಲನ ಮಗ ಪ್ರಸೇನಜಿತ್, ಅವನ ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ (ಪಾಲಿಯಲ್ಲಿ ಪಸೇನದಿ). ಮುಂದಿನ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡ ಹಿರಣ್ಯನಾಭನೇ ಮಹಾಕೋಸಲ ಎಂಬುದು ರಾಯ್ ಚೌಧುರಿಯವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಅವನು ತನ್ನ ಮಗಳು ಕೋಸಲದೇವಿಯನ್ನು ಮಗಧರಾಜ ಬಿಂದುಸಾರನಿಗೆ ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ.

ಮಗಧ: ಭಾರತಯುದ್ಧದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬಾರ್ಹದ್ರಥವಂಶ ಮಗಧವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದಿತು. ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಜರಾಸಂಧ ಬಲಿಷ್ಠನಾದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗಿದ್ದ. ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ ಸಹದೇವ ರಾಜನಾದ. ಪಾಂಡವರ ಮಿತ್ರನಾಗಿದ್ದ ಅವನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮೃತನಾದ. ಸಹದೇವನ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗ ಸೋಮಾಧಿ ಗಿರಿವ್ರಜದ ರಾಜನಾದ. ಅದರ ತಪ್ಪಲಲ್ಲೇ ಮಗಧದ ಪ್ರಾಚೀನ ರಾಜಧಾನಿ ರಾಜಗೃಹ ಬೆಳೆಯಿತು. ರಾಜಗೃಹದ ಹಳೆಯ ನಿವೇಶನ ಪಟಣ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಆಧುನಿಕ ರಾಜ್‌ಗೀರ್ ಆಗಿದೆ. ಸೋಮಾಧಿಯ ಅನಂತರ 6 ನೆಯವನಾದ ಸೇನಾಜಿತ ಪೌರವ ಅಧಿಸೀಮಕೃಷ್ಣ ಮತ್ತು ಕೋಸಲ ದಿವಾಕರ ಇವರ ಸಮಕಾಲೀನನಾಗಿದ್ದ. ಅನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸೋಮಾಧಿಯಿಂದ 21 ನೆಯವನಾದ ರಿಪುಂಜಯ ಬಾರ್ಹದ್ರಥವಂಶದ ಕೊನೆಯ ಅರಸನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ರಿಪುಂಜಯನನ್ನು ಅವನ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ಪುಲಿಕ (ಪುನಿಕ, ಪುಲಕ) ಕೊಂದು ತನ್ನ ಮಗ ಪ್ರದ್ಯೋತನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೇರಿಸಿದ. ಪುರಾಣಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರದ್ಯೋತ್ಯ ವಂಶ 5 ಪೀಳಿಗೆಗಳವರೆಗೆ 138 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿತು. ಶಿಶುನಾಗ ತನ್ನ ಮಗನಿಗೆ ಕಾಶಿಯ ರಾಜ್ಯಭಾರವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟು ತಾನು ಗಿರಿವ್ರಜದಲ್ಲಿ (ಅಥವಾ ರಾಜಗೃಹದಲ್ಲಿ) ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡ. ಬಿಂದುಸಾರ ಮತ್ತು ಅಜಾತಶತ್ರು ಇವರು ಪುರಾಣಗಳ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಶುನಾಗರ ಅನಂತರ 5 ಮತ್ತು 6ನೆಯ ಅರಸರಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತಾರೆ. ಶಿಶುನಾಗ ಒಂದು ಹೊಸರಾಜವಂಶವನ್ನು ಶೈಶುನಾಗವೆಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ.

ಆದರೆ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಇತಿಹಾಸ ತಪ್ಪು–ತಡೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಪ್ರದ್ಯೋತ, ಶಿಶುನಾಗ ಮತ್ತು ಬಿಂದುಸಾರರ ವಂಶಗಳ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪಟ್ಟಿಗಳು ದೋಷ ಪೂರಿತ ಅನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿದೆ.

ಪ್ರದ್ಯೋತರು ಅವಂತಿಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು ಎನ್ನುವುದು ಮತ್ಸ್ಯಪುರಾಣದ ಹೇಳಿಕೆ ಯಿಂದಲೇ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಮಗಧದ ಯಾವುದೇ ಪ್ರದ್ಯೋತ ವಂಶವೊಂದಿದ್ದಿತೆನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ವಿಶ್ವಾಸಪೂರ್ಣ ಆಧಾರ ಯಾವುದೂ ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲ. ಪಾಲಿ ನಿರೂಪಣೆಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಮೊದಲನೆಯ ಪ್ರದ್ಯೋತನು ಮಗಧದ ಬಿಂಬಿಸಾರನ ಸಮಕಾಲೀನನಾಗಿದ್ದ. ಪುರಾಣಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಸಂಯೋಜಿಸಿ ನೋಡಿದಾಗ ತಿಳಿಯುವುದೂ ಈ ನಿರ್ಣಯವನ್ನೇ ಬೆಂಬಲಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಪುರಾಣಗಳು ಪ್ರದ್ಯೋತನಿಗೂ ಬಿಂದುಸಾರನಿಗೂ ಸು.10 ತಲೆಮಾರುಗಳ ಅಂತರವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಶಿಶುನಾಗನು ಪ್ರದ್ಯೋತರ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದ್ದರೆ, ಅವನು ಪ್ರದ್ಯೋತವಂಶದ ಮೊದಲನೆಯ ರಾಜ ಚಂಡಪ್ರದ್ಯೋತನಿಂದ ನಾಲ್ಕು ಅಥವಾ ಐದು ತಲೆಮಾರುಗಳ ಅನಂತರ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಪುರಾಣಗಳು ಶಿಶುನಾಗನನ್ನು ಬಿಂಬಿಸಾರ ವಂಶದ ಮೂಲಪುರುಷನೆಂಬಂತೆ ನಿರೂಪಿಸಿವೆ; ಆದರೆ ಪಾಲಿ ವರದಿಗಳಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಅಥವಾ ಐದು ತಲೆಮಾರಿಗೆ ಇರಿಸಲಾಗಿದೆ; ಇದು ವಿಹಿತವಾಗಿದೆ ಕೂಡ. ಆದ್ದರಿಂದ ಶಿಶುನಾಗನು ಬಿಂದುಸಾರನ ಸಮಕಾಲೀನನೇ ಆಗಿರಬೇಕು. ಇವನನ್ನು ಬಿಂದುಸಾರನ ವಂಶವಾದ ಮೇಲೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡ ಇನ್ನೊಂದು ವಂಶದ ಸ್ಥಾಪಕನನ್ನಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಶಿಶುನಾಗನನ್ನು ಬಿಂದುಸಾರನ ಉತ್ತರಕಾಲೀನನೆಂದು ಪುರಾಣಗಳೇ ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಅವು ವಾರಾಣಸಿಯನ್ನು ಶಿಶುನಾಗನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸುತ್ತವೆ. ಏಕೆಂದರೆ, ಕಾಶಿಯಲ್ಲಿ ಮಗಧ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಮೊದಲಿಗರು ಬಿಂದುಸಾರ ಮತ್ತು ಅಜಾತಶತ್ರು. ಅವಂತಿ ಮತ್ತು ಮಗಧಗಳ ನಡುವೆ ವೈರತ್ವವು ಮೊದಲು ಅಜಾತಶತ್ರುವಿನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಬಿಂದುಸಾರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅದರ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಕುರುಹೂ ಇಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರದ್ಯೋತರನ್ನು ನಿರ್ಮೂಲ ಮಾಡಿದ ಶಿಶುನಾಗ ಬಿಂದುಸಾರ ಮತ್ತು ಅಜಾತಶತ್ರುಗಳ ಅನಂತರವೇ ಬರಬೇಕು. ಶಿಶುನಾಗನನ್ನು ಬಿಂದುಸಾರ–ಅಜಾತಶತ್ರು ಗುಂಪಿಗಿಂತ ಮುಂದೆ ಇಡಲು ಕಾರಣವು ಹೀಗಿರಬಹುದು; ಶಿಶುನಾಗ ರಾಜಗೃಹವನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಉದಯನನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಪಾಟಲಿಪುತ್ರಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ ಎಂದು ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ ಮುಂದಿನ ಪುರಾಣಕರ್ತರಿಗೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕದೆ, ಶಿಶುನಾಗನು ಉದಯನನಿಗಿಂತ ಮುಂಚೆ ಇದ್ದನೆಂದು ಬರೆದರು. ಆದರೆ ಶಿಶುನಾಗನ ಅನಂತರ ರಾಜಗೃಹ ರಾಜಧಾನಿಯ ಗೌರವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು ಎಂಬ ಮೂಲಾಲಂಕಾರವತ್ಥು ಕೃತಿಯ ಹೇಳಿಕೆ, ಶಿಶುನಾಗ ರಾಜಗೃಹದ ಉತ್ಕರ್ಷ ಕಾಲದ ಅನಂತರ, ಅಂದರೆ ಬಿಂದುಸಾರ ಮತ್ತು ಅಜಾತಶತ್ರುಗಳ ಅನಂತರ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನನಾ ಗಿದ್ದ ಎಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಬಹುಶಃ ಅವಂತಿಯ ಮೇಲೆ ಮಗಧದ ಆ ಕಡೆಯ ಭಾಗದ ಆಕ್ರಮಣಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಹಳೆಯ ರಾಜಗೃಹವನ್ನು ತನ್ನ ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಮಾಡಿಕೊಂಡಿರಬಹುದು.

ಹೀಗೆ ಮಗಧದಲ್ಲಿ ಬಾರ್ಹದ್ರಥವಂಶ ಪುರಂಜಯನಿಂದ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತೆಂದೂ ಅವನ ಅನಂತರ ಬಿಂದುಸಾರ ರಾಜನಾದನೆಂದೂ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬಹುದು.

ಇತರ ರಾಜ್ಯಗಳು : ವತ್ಸ, ಕೋಸಲ ಮತ್ತು ಮಗಧ ಈ ಮೂರು ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲದೆ, ಬೇರೆ ಕೆಲವು ರಾಜ್ಯಗಳೂ ಉತ್ಕರ್ಷ ಹೊಂದಿದ್ದವು ಆದರೆ ಇವುಗಳ ಇತಿಹಾಸ ತಿಳಿದಿರುವುದು ಬಹು ಅಲ್ಪ; ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಮೂಲಗಳಿಂದ ಹೆಕ್ಕಿ ಹೊರತೆಗೆದ ಕೆಲವು ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರೆ, ಮೊದಲು ಪಂಚಾಲ ರಾಜ್ಯ ಭಾರತಯುದ್ಧ ದಿಂದ ಮಹಾಪದ್ಮನಂದನ ವರೆಗೆ ಅದರ ರಾಜರನ್ನು 27 ಜನ ಎಂದು ಪುರಾಣಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆಯೇ ಹೊರತು ಯಾವ ಹೆಸರನ್ನೂ ಹೇಳುವುದಿಲ್ಲ.

ಪರಿಚಕ್ರ, ಕಾಂಪಿಲ್ಯ (ಅಥವಾ ಕಾಂಪಿಲ) ಮತ್ತು ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ ಪಂಚಾಲ ದೇಶದ ಮುಖ್ಯನಗರಗಳಾಗಿದ್ದವೆಂದು ವೇದ ಮತ್ತು ಪುರಾಣಕೃತಿಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ ಇಂದಿನ ಬರೇಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಾಮನಗರ ಸಮೀಪದ ಅದೇ ಹೆಸರಿನ ಪ್ರದೇಶವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೊನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚೀನಿ ಪ್ರವಾಸಿ ಯುವಾನ್ ಚಾಂಗ್ ಬಂದಿದ್ದಾಗ ಈ ನಗರ ತನ್ನ ವಿಸ್ತಾರದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿಯೇ ಇದ್ದಿತು. ದ್ರುಪದನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪಂಚಾಲ ದೇಶ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಎಂದು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಿತ್ತು. ಚೇದಿ ರಾಜಕುಮಾರ ನೊಬ್ಬ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಪಂಚಾಲ ಹಾಗೂ ಚೇದಿ ನಾಡುಗಳಿಂದ ಬಂದ ವಲಸಿಗರನ್ನು ಕೂಡಿಸಿ ಉತ್ತರ ಪಂಚಾಲ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಎಂದು ಸೂಚಿಸುವ ಜಾತಕ ಕಥೆಯೊಂದಿದೆ. ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ದುರ್ಮುಖನನ್ನು ವಿಶ್ವಪ್ರಭು ಎಂದು ಕೊಂಡಾಡುತ್ತದೆ; ಅವನು ಎಲ್ಲ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲೂ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಮಾಡಿದ ಎಂದು ಬೃಹದುಕ್ಥ ಅವನಿಗೆ ತೈಲಾಭ್ಯಂಜನ ಮಾಡಿಸಿದನೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪಂಚಾಲ ದ್ವಿಮುಖನೇ ದುರ್ಮುಖ (ದುಮ್ಮುಖ) ಆಗಿರಬಹುದು. ಜೈನ ಪರಂಪರೆಯಂತೆ ಇವನು ಒಬ್ಬ ಪ್ರತ್ಯೇಕ–ಬುದ್ಧ. ಕೆಲವು ವರದಿಗಳು ಪೌರಾಣಿಕ ರಾಜ ಬ್ರಹ್ಮದತ್ತನನ್ನು ಪಂಚಾಲ ದೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಮುಂದೆ ಶೂರಸೇನ ರಾಜ್ಯವಿತ್ತು. ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ ಯಮುನಾನದಿಯ ಮೇಲಿದ್ದ ಮಥುರ ನಗರ. ಭಾರತ ಯುದ್ಧಕ್ಕಿಂತ ಮೊದಲು ಶೂರಸೇನ ರಾಜ್ಯ (ಆಧುನಿಕ ಮುತ್ರಾಜಿಲ್ಲೆ, ಇನ್ನೂ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳು ಸೇರಿ) ಯದುವಂಶದ ನಾಯಕರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದಿತು. ಪುರಾಣಗಳು ಭಾರತ ಯುದ್ಧಾನಂತರ ನಂದನವರೆಗೆ ಒಟ್ಟು 23 ಶೂರಸೇನರನ್ನು ಹೇಳುತ್ತವೆ; ಆದರೆ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ.

ಶೂರಸೇನದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಅವಂತಿ. ಇದು ಸುಮಾರಾಗಿ ಮಧ್ಯಮಾಳವ, ನಿಮೂರ್ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ಪ್ರಾಂತದ ಆಚೀಚಿನ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಗೂ ಅವಂತಿ ಅಥವಾ ಉಜ್ಜಯನಿ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಇದು ಚಂಬಲ್ ನದಿಯ ಉಪನದಿ ಶಿಪ್ರಾದ ಮೇಲಿರುವ ಇಂದಿನ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಯನಿ ರಾಜಕೀಯವಾಗಿಯೂ ವಾಣಿಜ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಬಹು ಮುಖ್ಯವಾದ ನಗರವಾಗಿತ್ತು. ಅಷ್ಟು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣನಗರದಲ್ಲಿ ಆಳುತಿದ್ದ ಯಾವ ರಾಜರ ಹೆಸರುಗಳೂ ಪುರಾಣಗಳಲಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ಹೀಗಿರಬಹುದು: 28 ಜನ (ಕೆಲವು ಪುರಾಣಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಇಪ್ಪತ್ತನಾಲ್ಕು) ಹೈಹಯರು (ಯದುಯ ವಂಶಜರು) ಭಾರತ ಯುದ್ಧಾನಂತರ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರೇ ಅವಂತಿಯನ್ನು ನೇರವಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಅವಂತಿಗಳೂ ಹೈಹಯರ ಐದು ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಾಗಿದ್ದರು ಎಂಬುದನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತಂದುಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಪ್ರಕಾರ, ಭಾರತಯುದ್ಧಾನಂತರ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಪುರಾಣಗಳು ಹೇಳುವ ಇಪ್ಪತ್ತು ಜನ ವೀತಿಹೋತ್ರರು ಅವಂತಿಯ ಅರಸರಾಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಭಾರತಯುದ್ಧ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಉತ್ಕರ್ಷ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ವಿಂದ ಮತ್ತು ಅನುವಿಂದರ ಅನಂತರದ ಅವಂತಿಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಕುರಿತು ಖಚಿತವಾದ ಮಾಹಿತಿ ಯಾವುದೂ ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲ. ಮತ್ತೆ ಅವಂತಿಯ ವಿಷಯವಾಗಿ ಕೇಳುವುದು ಐದು ಶತಮಾನಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಮಯದ ಅನಂತರ ಆಗ ಅದು ಪ್ರದ್ಯೋತರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು.

ವಿದೇಹ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ, ಅದು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಣಗಳಿಗೆ ಬಹುದೊಡ್ಡ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ವಿದೇಹವಂಶ ಅಥವಾ ಪುರಾಣ ನಿರೂಪಣೆಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಜನಕರವಂಶ ಕೃತಿಯೊಂದಿಗೆ ಮುಕ್ತಾಯವಾಯಿತು. ಇವನೇ ಭಾರತಯುದ್ಧದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಬಹುಲಾಶ್ವನ ಮಗ ಕೃತಕ್ಷಣನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಯುಧಿಷ್ಠಿರನ ಅನಂತರವೂ ವಿದೇಹದ ಜನಕರ ಉಲ್ಲೇಖವನ್ನು ನೋಡುವುದರಿಂದ ಜನಕರಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯವನೆಂದು ಅವನನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಸರಿಯಾಗಿ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಒಬ್ಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕನ್ಯೆಯನ್ನು ಕೆಡಿಸಿದುದುರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಬಂಧು ಮಿತ್ರರನ್ನೂ ರಾಜ್ಯವನ್ನೂ ಕಳೆದುಕೊಂಡು ನಾಶವಾದನೆಂದು ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವ ಕರಾಲ (ಜನಕ) ವೈದೇಹನೇ ಕೃತಿ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬೌದ್ಧ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲೂ ಈ ಕಥೆಯನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ್ದು, ಅದರಿಂದಾಗಿ ಕರಾಲನು ಜನಕರಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯವನಾಗುತ್ತಾನೆ.

ವಿದೇಹದ ಜನಕನೂ ಅವನಿಗೆ ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದ ಋಷಿ ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯನೂ ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಬಹು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಹೆಸರುಗಳು. ಆದರೆ ಅವರ ವಂಶಾವಳಿ ಅನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿದೆ; ಇದೇ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಜೋಡಿಯೂ ಇದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಮಹಾಭಾರತದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುವಂತೆ, ಜನಮೇಜಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಜನಕ ವಿದೇಹವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ. ಜನಮೇಜಯ ಪರೀಕ್ಷಿತನ ಮಗ. ಉದ್ದಾಲಕನ ಮಗ ಶ್ವೇತಕೇತುವು ಜನಕನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಗಣ್ಯಸ್ಥಾನದಲಿದ್ದ. ಜನಮೇಜಯ ಮಾಡಿದ ಸರ್ಪಯಾಗಕ್ಕೆ ಹೋಗಿದ್ದ. ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ದಾರ್ಶನಿಕ ರಾಜ ಜನಕನು ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯ ಮತ್ತು ಕೇಕಯ ರಾಜ ಅಶ್ವಪತಿ ಇವರ ಸಮಕಾಲೀನನು. ಅದರೆ ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯ ಮತ್ತು ಅಶ್ವಪತಿ ಎರಡು ಕುಟುಂಬ ನಾಮಗಳು, ಜನಕನ ಹಾಗೆಯೇ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಹೊಂದಾಣಿಕೆಯಿಂದ ಯಾವುದೇ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆಯ ನಿಗಮನ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಸೀತೆಯ ತಂದೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸುವ ವೇದಕಾಲೀನ ಜನಕನ ಕಾಲವನ್ನು ಪಾಂಡವ ವಂಶದ ಜನಮೇಜಯ ಪರೀಕ್ಷಿತನಿಗಿಂತ ಮೊದಲಿಗೆ ರಾಯ್ ಚೌಧುರಿಯವರು ನಿಗದಿಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಸಮೀಕರಣ ಸಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಇತಿಹಾಸದ ಅನೇಕ ಸುಸ್ಥಾಪಿತ ಹೊಂದಾಣಿಕೆಗಳಿಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ, ಇತಿಹಾಸ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ರಾಮ ಹಾಗೂ ಅನಂತರದ ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳ ಕಾಲವನ್ನು ವಿವರಿಸಲು ಅಸಮರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ.

ಏನೇ ಇರಲಿ, ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ ರಾಜ ಜನಕ ಮತ್ತು ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯರ ಒಂದು ಜೋಡಿ ಭಾರತಯುದ್ಧವಾದ ಮೇಲೆ ಉಚ್ಛ್ರಾಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದಿತು ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ಜನಮೇಜಯನ ಮಗ ಶತಾನೀಕನು ವೈಶಂಪಾಯನನ ಶಿಷ್ಯನಾಗಿದ್ದ ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯನ ಶಿಷ್ಯನಾಗಿದ್ದ. ಉಗ್ರಸೇನ ಎನ್ನುವುದು ಬಹುಶಃ ಈ ಜನಕನ ಮುಖ್ಯನಾಮವಾಗಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಈ ಹೆಸರು ವಂಶಾವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಭಾರತಯುದ್ಧದ ಮೊದಲೂ ಆಮೇಲೂ ವಿದೇಹದ ಜನಕರ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ನಿಂತಿರುವುದು ಅವರ ಪರಾಕ್ರಮಗಳಿಂದಲೋ ಇವರು ನಡೆಸಿದ ಯಾಗಗಳಿಂದಲೋ ಅಲ್ಲ. ಅವರು ಶಿಕ್ಷಣ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕಸಿದ್ಧಿ–ಇವುಗಳಿಗೆ ನೀಡಿದ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಿಂದ ಎಂಬುದನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಡಬೇಕು. ವಿದೇಹದ ರಾಜರು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನೆರೆಹೊರೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು; ಅನೇಕ ಸಮಕಾಲೀನ ರಾಜರೊಂದಿಗೆ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು.

ಆಗಲೇ ಹೇಳಿದಂತೆ ಕೊನೆಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ದುರ್ನಡತೆ ವಿದೇಹ ವಂಶದ ಅವನತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಅರಸುತನ ಕುಸಿದು ಗಣರಾಜ್ಯ ಉದಿಸಿತು. ವಿದೇಹದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಈ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ರಾಂತಿ ಆ ಕಾಲದ ಅತಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಘಟನೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಬುದ್ಧನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿದೇಹರು, ವೈಶಾಲಿಯ ಲಿಚ್ಛವಿಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ಪಂಗಡಗಳೊಂದಿಗೆ ವಜ್ಜಿಗಳೆಂಬ ಪ್ರಬಲವಾದ ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ವಿದೇಹದ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಉರುಳಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಕಾಶಿಯ ಜನರ ಕೈವಾಡವಿದ್ದಿತು. ಕಾಶಿಗೂ ವಿದೇಹಕ್ಕೂ ಪದೇ ಪದೇ ಹೋರಾಟಗಳಾಗುತ್ತಿದ್ದುವು. ಬಹುಶಃ ಕಾಶಿಯ ರಾಜವಂಶದ ಕಿರಿಯ ಶಾಖೆಯೊಂದು ವಿದೇಹದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಯೂರಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಭಾರತಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಇಪ್ಪತ್ತೆಂಟು ಜನ ಮೈಥಿಲರು ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರೆಂದು ಪುರಾಣಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಇವರು ಬಹುಶಃ ವಿದೇಹದ ಅರಸರಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ಭಾರತಯುದ್ಧವಾದ ಮೇಲಿನ ಕಾಶಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕುರಿತು, ನಂದರವರೆಗೆ 24 ಜನ ಕಾಶೀರಾಜರು ಆಳಿದರು ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವೊಂದರ ಹೊರತು ಪೌರಾಣಿಕ ನಿರೂಪಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಯಾವ ಮಾಹಿತಿಯೂ ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲ. ಕೋಸಲರ ಮತ್ತು ವಿದೇಹರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ಕಾಶಿಗಳು ಈ ರಾಜ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಒಂದಿಲ್ಲೊಂದು ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡೇ ಇದ್ದರು; ಇದು ಸಹಜ. ಮುಂದಿನ ವೈದಿಕ ಕೃತಿಗಳು ಕಾಶಿ–ಕೋಸಲರನ್ನು, ಕಾಶಿ–ವಿದೇಹರನ್ನು ಜೊತೆಜೊತೆಯಾಗಿಯೇ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಇವರಿಗೆ ಸಮನಾದ ರಾಜನೂ ಸಮನಾದ ಪುರೋಹಿತನೂ ಇರುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಇದು ಕಾಶಿ, ಕೋಸಲ ಮತ್ತು ವಿದೇಹರ ನಡುವೆ ಇದ್ದ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಬೌದ್ಧ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಚಿತವಾಗಿರುವಂತೆ ಕಾಶಿ ಮತ್ತು ಕೋಸಲರ ನಡುವೆ ಅಸಮಾಧಾನ ಮತ್ತು ವೈರವನ್ನು ಕುರಿತು ಕೋಸಲರ ಬಗೆಗೆ ಹೇಳುವಾಗ ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾಗಿದೆ ಅಸ್ಸಕ ಜಾತಕ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಅಸ್ಸಕ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿಯ ಪೋಟಲಿಯವರೆಗೆ ಕಾಶಿಯ ಪ್ರಭುತ್ವ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತು ಎಂದು ಪ್ರಮಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಕಾಶಿಯು ಸಮಗ್ರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಗಣ್ಯವಾದ ಮಹಾನಗರವಾಗಿತ್ತು. ಮಿಥಿಲೆ ಮತ್ತ ಇಂದ್ರಪ್ರಸ್ಥಗಳು ಏಳು ಹರಿದಾರಿಯಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದ್ದರೆ, ಕಾಶಿ ಹನ್ನೆರಡು ಹರಿದಾರಿಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಹರಡಿತ್ತು. ಕಾಶಿ ನಗರ ಅಥವಾ ವಾರಾಣಸಿ ತನ್ನ ಮಹತ್ತ್ವದಿಂದ ನೆರೆಹೊರೆಯ ರಾಜ್ಯಗಳೆಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹೊಟ್ಟೆಕಿಚ್ಚು ತರಿಸುವ ಅಮೂಲ್ಯ ರತ್ನದಂತಿತ್ತು. ಪುರಾಣಗಳ ವರ್ಣನೆಯ ಪ್ರಕಾರ ತನ್ನ ಇತಿಹಾಸದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾಲಾವಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಶಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಮೂರು ರಾಜವಂಶಗಳ ಆಳಿಕೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿತ್ತು. ಅವರೆಂದರೆ ವತ್ಸದ ಪೌರವರು, ಕೋಸಲದ ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳು ಹಾಗೂ ಮಗಧದ ರಾಜರು. ವತ್ಸರ ಅವನತಿಗೂ ಕೋಸಲರ ಉದಯಕ್ಕೂ ನಡುವಣ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಶಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅರಸ ಬ್ರಹ್ಮದತ್ತನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿತು. ಇವನು ಬುದ್ಧನ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಸುಮಾರು ಒಂದುವರೆ ಶತಮಾನಗಳ ಮೊದಲು ಕೋಸಲವನ್ನು ಜಯಿಸಿದ.

ಮಗಧದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಅಂಗರಾಜ್ಯವಿದ್ದಿತು. ಅಂಗರಾಜ ದಧಿವಾಹನದ (ಪುರಾಣಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಅಂಗನಪುತ್ರ) ರಾಜಧಾನಿ ಚಂಪಾನಗರಕ್ಕೆ ಕೌಶಾಂಬಿಯ ಉದಯನ ತಂದೆ ಶತಾನೀಕನು ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ. ಜೈನ ಸಂಪ್ರದಾಯದ, ಮಹಾವೀರನ ಮರಣಾನಂತರ ಅನತಿ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ದಧಿವಾಹನನ ಮಗಳು ಚಂದನಾ ಅಥವಾ ಚಂದ್ರಬಾಲಾ ಮೊತ್ತಮೊದಲು ಜೈನಧರ್ಮವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ ಸ್ತ್ರೀಯಾದಳು ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಶತಾನೀಕ ಚಂಪಾನಗರವನ್ನು ಮುತ್ತಿದಾಗ ಸಂಭವಿಸಿದ ಗೊಂದಲದಲ್ಲಿ ಚಂದನಾ ಒಬ್ಬ ದರೋಡೆಗಾರನ ಕೈಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಬಿದ್ದಳು; ಆದರೆ ಆಗಲೂ ತಾನು ಹಿಡಿದ ಧರ್ಮದ ನೇಮವನ್ನು ಬಿಡದೆ ಅನುಸರಿಸಿದಳು ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಅಂಗ ರಾಜ್ಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ನೆರೆಯ ಮಗಧ ರಾಜ್ಯದೊಂದಿಗೆ ವೈರವನ್ನೇ ಸಾಧಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿತ್ತು. ಒಂದು ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮಗಧದ ಕೆಲಭಾಗಗಳು ಅಂಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದುದೂ ಉಂಟು. ರಾಜಗೃಹವನ್ನು ಅಂಗರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ನಗರ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಇದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಮಗಧರಾಜ ಭಟ್ಟಿಯನನ್ನು ಅಂಗರಾಜ ಬ್ರಹ್ಮದತ್ತ ಸೋಲಿಸಿದ ಎಂಬುದರಿಂದಲೂ ಅಂಗದ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಭಟ್ಟಿಯನ ಮಗ ಬಿಂದುಸಾರ ತಂದೆಯ ಸೋಲಿಗೆ ಮುಯ್ಯಿತೀರಿಸಿಕೊಂಡು ಅಂಗರಾಜ ಬ್ರಹ್ಮದತ್ತನನ್ನು ಕೊಂದು ಚಂಪಾನಗರವನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡಾಗ ಅಂಗದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮುಗಿದು ಹೋಯಿತು. ಬಿಂಬಿಸಾರ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಚಂಪಾನಗರದಲ್ಲೆ ವಾಸವಾಗಿದ್ದ; ಆಮೇಲೆ ತನ್ನ ತಂದೆ ಮೃತನಾದುದನ್ನು ಕೇಳಿ ರಾಜಗೃಹಕ್ಕೆ ತೆರಳಿದ. ಮುಂದೆ ಬಿಂದುಸಾರ ಅಂಗ ನಾಡನ್ನು ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರಾಂತವನ್ನಾಗಿ ರೂಪಿಸಿ ತನ್ನ ಮಗ ಅಜಾತಶತ್ರುವನ್ನು (ಕುನಿಕ) ಅಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಪಾಲನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ; ಚಂಪಾನಗರ ಅವನ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು.

ಈ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಹಲವು ರಾಜ್ಯಗಳು ಇದ್ದುವು. ಆದರೆ ಅವುಗಳ ಬಗೆಗೆ ಏನೂ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಪುರಾಣಗಳು ಕಳಿಂಗದ 32 ಅರಸರನ್ನೂ ಆಶ್ಮಕ ರಾಜ್ಯದ 25 ರಾಜರನ್ನೂ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವಾದರೂ ಬೇರೆ ಯಾವ ವಿವರಗಳನ್ನೂ ಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ. ಜೊತೆಗೆ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಾರ ಮತ್ತು ಕಾಂಭೋಜ ರಾಜ್ಯಗಳಿದ್ದವು. ಭಾರತಯುದ್ಧವಾದ ಮೇಲೆ 400 ಅಥವಾ 800 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ, ಆ ಘಟನೆಯನ್ನು 1000

ಅಥವಾ 1400 ರಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತೆಂದಿಟ್ಟುಕೊಂಡರೆ, ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದ ಬಗೆಗೆ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ರೇಖೆಗಳು ಮಾತ್ರವೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದಾದ ಸಂಗತಿಯೆಂದರೆ, ಉತ್ತರ ಭಾರತ ಅನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯ ರಾಜ್ಯಗಳಾಗಿ ಒಡೆದಿದ್ದಿತು ಎಂಬುದು. ಈ ಸುದೀರ್ಘ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಲಿಷ್ಠ ಶಕ್ತಿ ಉದಿಸಲಿಲ್ಲ, ಆ ಎಲ್ಲ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಅಥವಾ ಹೆಚ್ಚಿನವುಗಳ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ ಎನ್ನುವುದು. ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕಾಗಿ ಮೇಲಾಟಗಳು ನಡೆದುವೆಂದು ಮಸುಕಾಗಿ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಒತ್ತಿ ಹೇಳಿರುವ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಆದರ್ಶ ಕೂಡ ಎಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಭಾರತದ 5ರಾಜಕೀಯ ಏಕೀಕರಣದ ಕಡೆಗೆ ಪ್ರಗತಿಯಾದುದೇನೂ ಕಾಣಿಸುವುದಿಲ್ಲ. (ಎ.ಡಿ.ಪಿ.)

ಭಾರತದ ಬೃಹತ್ ಸುಂಕದ ಬೇಲಿ: ಬ್ರಿಟಿಷರು ಉಪ್ಪಿನ ಕಳ್ಳಸಾಗಣೆ ತಡೆಗಟ್ಟಿ ಉಪ್ಪಿನ ಆದಾಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬೇಲಿ. 1757ರ ಪ್ಲಾಸಿ ಕದನದ ಅನಂತರ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಬಂಗಾಲದ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಹೊಂದಿದರು. ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಭೂಕಂದಾಯದ ಜೊತೆಗೆ ಉಪ್ಪಿನ ಮೇಲಿನ ಸುಂಕವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವ ಮೂಲಕ ಅಪಾರ ಆದಾಯಗಳಿಸಿದರು. ಉಪ್ಪಿನಿಂದ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಆದಾಯ 1772–73 ರಲ್ಲಿ 4 1/2 ಲಕ್ಷ ಇದ್ದದ್ದು 1784–85 ರಲ್ಲಿ 62 1/2 ಲಕ್ಷಗಳಿಗೇರಿತು. ಬಂಗಾಳದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚುತ್ತಿದ್ದ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ಸರಿದೂಗಿಸಲು ಇದ್ದ ಒಂದೇ ಮಾರ್ಗವೆಂದರೆ ಉಪ್ಪಿನ ಮೇಲಿನ ಸುಂಕವನ್ನು ಏರಿಸುವುದು. ಆದರೆ ಬೊಂಬಾಯಿ ಮತ್ತು ಮದರಾಸು ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿಗಳಲ್ಲಿ ಉಪ್ಪಿನ ಬೆಲೆ ಬಂಗಾಲಕ್ಕಿಂತ ತುಂಬ ಕಡಿಮೆ ಇತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಮದರಾಸು ಹಾಗೂ ಬೊಂಬಾಯಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಬಂಗಾಲಕ್ಕೆ ಉಪ್ಪಿನ ಕಳ್ಳಸಾಗಾಣೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು.

ಆಗ್ರದ ಕಸ್ಟಮ್ಸ್ ಕಮಿಷನರ್ ಆಗಿ ಬಂದ ಜಾರ್ಜ್ ಪೂಂಡರ್ಸ್ 1823ರಲ್ಲಿ ಯಮುನಾ ನದಿಯುದ್ದಕ್ಕೂ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಮಾರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಅಬ್ಕಾರಿ ಇಲಾಖೆಯ ಠಾಣೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಸಲಹೆ ಮಾಡಿದ. ಅದರಂತೆ ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮದಿಂದ ಉಪ್ಪಿನ ಸಾಗಣೆಯನ್ನು ತಡೆಯಲು ಸುಂಕದ ಕಟ್ಟಳೆಗಳ ನಡುವೆ ಮರಗಿಡಗಳನ್ನು ನೆಟ್ಟು ಬೇಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು, ಕೆಲವೆಡೆ ನದಿ ದಂಡೆಗಳನ್ನು ಬೇಲಿಯಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಯಿತು. ಮರುಭೂಮಿಗಳಲ್ಲಿ, ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. 9 ರಿಂದ 12 ಮೀ ಅಗಲದ ಗಿಡಮರ–ಕಲ್ಲುಗಳ ಈ ಬೇಲಿ ಉತ್ತರದ ಹಿಮಾಲಯದಿಂದ ಆರಂಭಗೊಂಡು, ಆಗ್ರ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಅಲಹಾಬಾದ್, ಝಾನ್ಸಿ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದು ಕ್ರಮೇಣ ಒರಿಸ್ಸವನ್ನು ಸುತ್ತುವರಿದು ಪೂರ್ವ ಕರಾವಳಿವರೆಗೆ ಸಾಗಿತ್ತು. 1834 ರಲ್ಲಿ ಕಸ್ಟಮ್ಸ್ ಕಮಿಷನರ್ ಆಗಿ ಬಂದ ಜಿ.ಎಚ್.ಸ್ಮಿತ್ ತನ್ನ 20 ವರ್ಷಗಳ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸುಂಕದ ಬೇಲಿಯನ್ನು ಬಲಗೊಳಿಸಿದ. ಬೇಲಿಯುದ್ದಕ್ಕೂ 6,600 ಸಿಬ್ಬಂದಿಗಳ ಕಾವಲಿತ್ತು. ಮೈಲಿಗೆ ಒಂದರಂತೆ ಚೌಕಿಗಳಿದ್ದವು. ಬೇಲಿಯನ್ನು ಎತ್ತರವಾದ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ಗಿಡಮರ, ಮುಳ್ಳು ಗಂಟಿಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಲಾಯಿತು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಟನ್ನುಗಟ್ಟಲೆ ಸಸ್ಯಗಳ ಬೀಜಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರತಿ ಕಾಲು ಮೈಲಿಗೆ ಒಬ್ಬ ಕಾವಲು ಸಿಬ್ಬಂದಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದ. ರಾತ್ರಿ ಗಸ್ತು ಪಡೆಯೂ ಇತ್ತು. ಗಡಿ ದಾಟಿ ಬಂದವರ ಶೋಧ ಹಾಗೂ ಬಂಧನಕ್ಕೆ ರಕ್ಷಣಾ ಪಡೆಗಳಿದ್ದವು.

1857 ರ ವೇಳೆಗೆ 4,175 ಕಿಮೀ ಉದ್ದದ ಸುಂಕದ ಬೇಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿತು. 1869–79 ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇದು ದುರ್ಭೇದ್ಯ ಕೋಟೆಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಒಟ್ಟಾರೆ 1869–70 ರಲ್ಲಿ ಈ ಬೇಲಿಯ ಮೂಲಕ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾದ ಉಪ್ಪಿನ ಸುಂಕ 1 1/4 ಕೋಟಿ. ಉಪ್ಪು ತಯಾರಿಕೆಯ ಲೈಸೆನ್ಸ್ ಸುಂಕವೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಉಪ್ಪಿನಿಂದ ಆ ವರ್ಷ ಸರ್ಕಾರ 3 ಕೋಟಿ ಆದಾಯವಾಗಿ ಪಡೆಯಿತು. ಸಕ್ಕರೆ ಮೇಲಿನ ಸುಂಕದ ಸಂಗ್ರಹವು 1 ಕೋಟಿಗೂ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಬೇಲಿಯಿಂದ ಬಂದ ಆದಾಯ 4 ಕೋಟಿ 35 ಲಕ್ಷಗಳಷ್ಟಾಯಿತು. ಈ ಬೃಹತ್ ಸುಂಕದ ಬೇಲಿಯ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ 1,727 ಸುಂಕದ ಠಾಣೆಗಳು, ಕಾವಲಿಗೆ ನೇಮಕಗೊಂಡ 12,000 ಸಿಬ್ಬಂದಿಗಳ ಒಟ್ಟು ನಿರ್ವಹಣಾ ವೆಚ್ಚ ಕೇವಲ 16 ಲಕ್ಷ 20 ಸಾವಿರ ರೂ. ಮಾತ್ರ.

ಬ್ರಿಟಿಷರು 1803ರ ವೇಳೆಗೆ ರೋಹಿಲಖಂಡ, ದೆಹಲಿ ಹಾಗೂ ಆಗ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಪಡೆದರು. ಅನಂತರ ಬಂಗಾಲ ಮತ್ತು ಮದರಾಸು ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿಗಳನ್ನು ಒಂದುಗೂಡಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಪೂರ್ವ ಕರಾವಳಿಯ ಉಪ್ಪು ನಿರ್ಮಾಣ ಘಟಕಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷರ ನಿಯಂತ್ರಣಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಮರಾಠರ ಸೋಲಿನೊಂದಿಗೆ ದಖನ್‌ನ ಬಹುಭಾಗ ಬ್ರಿಟಿಷರ ನೇರ ನಿಯಂತ್ರಣಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟವು. 1878ರಲ್ಲಿ ಕಸ್ಟಮ್ಸ್ ಕಮಿಷನರ್ ಆಗಿ ಬಂದ ಎ. ಓ. ಹ್ಯೂಂ ಭಾರತದ ದೇಶೀಯ ರಾಜ್ಯಗಳಾದ ಜೈಪುರ, ಜೋಧ್‌ಪುರ, ದೋಲಪುರ, ಲಾವಾ, ಶಿರೋಹಿ ಹಾಗೂ ಭರತಪುರಗಳೊಂದಿಗೆ ಉಪ್ಪಿನ ಬಗ್ಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಈ ಒಪ್ಪಂದದಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಕಂಡ ದೇಶೀಯ ರಾಜರು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿನ ಉಪ್ಪು ನಿರ್ಮಾಣ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಪೂರ್ಣ ಹಕ್ಕನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೊಪ್ಪಿಸಿದರು. ಹೀಗೆ ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ಭಾರತದ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಮೇಲೆ ರಾಜಕೀಯ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಮತ್ತು ಉಪ್ಪು ನಿರ್ಮಾಣದ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸಿದ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಭಾರತವನ್ನು ತುಂಡರಿಸುವ ಈ 200 ಮೈಲಿ ಉದ್ದದ ಸುಂಕದ ಬೇಲಿ ಅನಾವಶ್ಯಕವೆನಿಸಿತು. ಹಾಗಾಗಿ 1879ರಲ್ಲಿ ಈ ಬೃಹತ್ ಬೇಲಿಯನ್ನು ವಿಸರ್ಜಿಸಲಾಯಿತು.

ಹೀಗೆ ಉಪ್ಪಿನ ಉತ್ಪಾದನೆ ಮತ್ತು ಮಾರಾಟದ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಪಡೆದ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಉತ್ಪಾದನಾ ಘಟಕಗಳ ಮೇಲೆ ಹಾಗೂ ಸಾಗಾಣಿಕಾ ಸುಂಕವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವ ಮೂಲಕ ಅಪಾರ ಲಾಭ ಗಳಿಸಿದರು. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಮಣಕ್ಕೆ 20 ಪೈಸೆ ಇದ್ದ ಸಾಗಾಣಿಕ ಸುಂಕ 1788ರ ವೇಳೆಗೆ ಒಂದು ಮಣಕ್ಕೆ 3.25ರೂ.ಗಳಿಗೇರಿತು. ಹಾಗಾಗಿ ಸಗಟು ಉಪ್ಪಿನ ಬೆಲೆ 1.25 ರೂಪಾಯಿಗಳಿಂದ 4ರೂ.ಗಳಷ್ಟಾಯಿತು. ಚಿಲ್ಲರೆ ಮಾರಾಟಗಾರ ತನ್ನ ಲಾಭ ಸೇರಿಸಿ ಮಾರುವಾಗ ಅದು ಕೆಲವಮ್ಮೆ 12 ರೂ. ಗಳಿಗೇರಿತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಕೃಷಿ ಕಾರ್ಮಿಕರ ವೇತನ ಸು. 2 ರೂಪಾಯಿ ಇದ್ದು ಕುಟುಂಬವೊಂದು ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಅರ್ಧ ಮಣದಷ್ಟು ಉಪ್ಪನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿತ್ತು. ಅಂದರೆ ವರ್ಷದ ಕೆಲವು ತಿಂಗಳ ಆದಾಯವನ್ನು ಉಪ್ಪಿನ ಖರೀದಿಗೆ ಮೀಸಲಿಡಬೇಕಿತ್ತು. ಬಡ ಭಾರತೀಯರು ಉಪ್ಪು ಖರೀದಿಸಲಾಗದೆ, ದೇಹದಲ್ಲಿ ಲವಣಾಂಶದ ಕೊರತೆಯಿಂದ ಸಾವಿರಾರು ಜನ ಮೃತರಾದರು. ಮಾನವ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೇ ಸರ್ವಜನರ ಅತ್ಯಾವಶ್ಯಕ ವಸ್ತುವಾದ ಉಪ್ಪನ್ನು ವಂಚಿಸಲು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬೃಹತ್ ಬೇಲಿಯ ಬಗ್ಗೆ ದೊರೆತ ಅಲ್ಪ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಅರಸುತ್ತಾ, ಭಾರತಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿದ ರಾಯ್ ಮ್ಯಾಕ್ಸ್ ಹಾಮ್‌ರವರು ದಿ ಗ್ರೇಟ್ ಹೆಜ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ ಎಂಬ ಕೃತಿ ರಚಿಸಿದ. ಅಧಿಕ ಉಪ್ಪಿನ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದ ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರು ಮನುಷ್ಯನ ಬುದ್ಧಿಶಕ್ತಿ ಸಂಚು ಮಾಡುವ ತಲೆ ತೆರಿಗೆಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಇದು ಅತ್ಯಂತ ಅಮಾನುಷವಾದುದು ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟು 1930ರಲ್ಲಿ ದಂಡಿಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಳ್ಳುವ ಮೂಲಕ ಉಪ್ಪಿನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. (ಕೆ.ಎಸ್‌ಡಿ.)

ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರಗೀತೆ: 'ಜನಗಣಮನ ಅಧಿನಾಯಕ ಜಯಹೇ' ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರಗೀತೆ. ರವೀಂದ್ರನಾಥ ಠಾಕೂರ್ ಅವರು 1911ರಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ ದೀರ್ಘಗೀತೆಯ ಐದುಪದ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಪದ್ಯದ ಸಾಲುಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಆಯ್ದುಕೊಂಡು ಈ ರಾಷ್ಟ್ರಗೀತೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಯಿತು. ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ಸಂವಿಧಾನ ರಚನಾಸಭೆ 1950 ಜನವರಿ 24ರಂದು ಇದನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಗೀತೆ ಎಂದು ಅಂಗೀಕರಿಸಿತು. ಠಾಕೂರ್ ಸಂಪಾದಕರಾಗಿದ್ದ ತತ್ತ್ವಬೋಧಿನಿ ಪತ್ರಿಕಾ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇದು 1912ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗೆ ಪ್ರಕಟವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಕಟಣೆಗೆ ಮೊದಲು ಈ ಗೀತೆಯನ್ನು 27 ಡಿಸೆಂಬರ್ 1911ರಂದು ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ನೆರೆದ ಅಖಿಲ ಭಾರತ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಹಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಠಾಕೂರ್ ಅವರು ಇದನ್ನು ಮಾರ್ನಿಂಗ್ ಸಾಂಗ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ 1919ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷಿಗೆ ಅನುವಾದಿಸಿದ್ದರು. ಇದು ಭಾರತ ಇಬ್ಭಾಗವಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಬರೆದ ಗೀತೆಯಾದರೂ ಇದರಲ್ಲಿ ಬರುವ ರಾಷ್ಟ್ರದ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿಲ್ಲ; ಈ ಹೆಸರುಗಳು ವಿವಿಧ ಭಾರತೀಯ ಜನಾಂಗಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಈ ಗೀತೆಯನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಗೀತೆಯಾಗಿ ಅಂಗೀಕರಿಸಿದಾಗ ಮೂಲಗೀತೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಬದಲಾವಣೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳದೆ ಯಥಾವತ್ತಾಗಿ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ರಾಷ್ಟ್ರಗೀತೆಗೆ ಗೌರವಸಲ್ಲಿಸುವುದು ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಭಾರತೀಯನ ಕರ್ತವ್ಯ. ಅಗೌರವ ಸೂಚಿಸುವುದು, ಅದರ ಹಾಡುವಿಕೆಗೆ ಅಡ್ಡಿಪಡಿಸುವುದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಶಿಕ್ಷಾರ್ಹ ಅಪರಾಧ. ವೈವಿಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಏಕತೆ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಈ ಗೀತೆ ಸಂಕೇತವಾಗಿದೆ. ಗೀತೆಯನ್ನು ಹಾಡಲು ಬೇಕಾಗುವ ಕಾಲಾವಧಿ ಸು. 52 ಸೆಕೆಂಡುಗಳು. ರಾಷ್ಟ್ರಗೀತೆಯ ಪೂರ್ಣಪಾಠ ಹೀಗಿದೆ:

ಜನಗಣಮನ ಅಧಿನಾಯಕ ಜಯ ಹೇ
ಭಾರತ ಭಾಗ್ಯವಿಧಾತಾ
ಪಂಜಾಬ ಸಿಂಧು ಗುಜರಾತ ಮರಾಠಾ
ದ್ರಾವಿಡ ಉತ್ಕಲವಂಗ
ವಿಂಧ್ಯ ಹಿಮಾಚಲ ಯಮುನಾ ಗಂಗಾ
ಉಚ್ಛಲ ಜಲಧಿತರಂಗ
ತವ ಶುಭ ನಾಮೇ ಜಾಗೇ
ತವ ಶುಭ ಆಶಿಸ ಮಾಗೇ
ಗಾಹೇ ತವ ಜಯಗಾಥಾ
ಜನಗಣ ಮಂಗಲದಾಯಕ ಜಯ ಹೇ
ಭಾರತ ಭಾಗ್ಯವಿಧಾತಾ
ಜಯ ಹೇ ಜಯ ಹೇ ಜಯ ಹೇ
ಜಯ ಜಯ ಜಯ ಜಯ ಹೇ

ಸಂವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗೀತೆಯ ಸಮಾನ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಪಡೆದಿರುವ, ಬಂಕಿಮಚಂದ್ರ ಚಟ್ಟೋಪಾಧ್ಯಾಯರು ರಚಿಸಿದ ವಂದೇಮಾತರಂ ರಾಷ್ಟ್ರಸ್ತವ ಎನಿಸಿದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಭೆ ಸಮಾರಂಭಗಳಲ್ಲಿ ವಂದೇಮಾತರಂ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಗೀತೆಯಾಗಿಯೂ ಜನಗಣಮನ ಮಂಗಳಗೀತೆಯಾಗಿಯೂ ಹಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. *

ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರಧ್ವಜ: ಕೇಸರಿ, ಬಿಳಿ, ಹಸುರು–ಈ ತ್ರಿವರ್ಣ ರಂಜಿತ ಧ್ವಜವನ್ನು ಭಾರತದ ರಾಜ್ಯಾಂಗ ರಚನಾ ಸಭೆ 1947 ಜುಲೈ 22ರಂದು ರಾಷ್ಟ್ರಧ್ವಜವಾಗಿ ಅಂಗೀಕರಿಸಿತು. ಧ್ವಜದ ಉದ್ದ ಹಾಗೂ ಅಗಲಗಳ ಪ್ರಮಾಣ 2:3 ಧ್ವಜದ ನಡುವೆ, ಬಿಳಿವರ್ಣದ ಪಟ್ಟಿಯ ಮೇಲೆ 24 ಅರೆಗಳಿರುವ ನೀಲಿ ಬಣ್ಣದ ಚಕ್ರವಿದ್ದು, ಇದು ಚರಕವನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಚಕ್ರದ ರೂಪರೇಷೆ ಸಾರನಾಥದಲ್ಲಿರುವ ಅಶೋಕ ಸ್ತಂಭದಲ್ಲಿಯ ಧರ್ಮ ಚಕ್ರದಂತಿದೆ. ಧ್ವಜದಲ್ಲಿಯ ಮೂರೂ ಬಣ್ಣಗಳು ಸಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದ್ದು ಕೇಸರಿ ಸ್ಥೈರ್ಯತ್ಯಾಗಗಳನ್ನೂ ಬಿಳಿ ಸತ್ಯ ಶಾಂತಿಗಳನ್ನೂ ಹಸಿರು ಭರವಸೆ ಶೌರ್ಯಗಳನ್ನೂ ಸಂಕೇತಿಸುತ್ತವೆ. ಧ್ವಜಕ್ಕೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹತ್ತಿ, ಉಣ್ಣೆ ಅಥವಾ ರೇಷ್ಮೆಯ ಖಾದಿ ಬಟ್ಟೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಧ್ವಜವನ್ನು ಹಾರಿಸುವಾಗ ಕೇಸರಿಯ ಬಣ್ಣ ಯಾವಾಗಲೂ ಮೇಲಿರಬೇಕು. ರಾಷ್ಟ್ರಧ್ವಜವನ್ನು ಏರಿಸುವ, ಇಳಿಸುವ ಹಾಗೂ ಬಳಸುವ ಕ್ರಮ ಕುರಿತು ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ನೀತಿ ಸಂಹಿತೆಯೊಂದನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದೆ.

ತ್ರಿವರ್ಣ ಧ್ವಜ

ಹಿನ್ನೆಲೆ: ಸ್ವಾತಂತ್ರಪೂರ್ವ ಭಾರತದ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ರಾಷ್ಟ್ರಧ್ವಜವನ್ನು 1906 ಆಗಸ್ಟ್ 7ರಂದು ಕಲ್ಕತ್ತೆಯ ಗ್ರೀನ್‌ಪಾರ್ಕ್‌ನಲ್ಲಿ (ಪಾರ್ಸಿಬಗನ್ ಚೌಕ) ಹಾರಿಸಲಾಯಿತು. ಆ ಧ್ವಜದಲ್ಲಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಕೆಂಪು, ಹಳದಿ, ಹಸುರು ಬಣ್ಣದ ಪಟ್ಟಿಗಳಿದ್ದು, ಕೆಂಪಿನಮೇಲೆ ಬಿಳಿಯ ಕಮಲದ ಹೂಗಳು ಹಳದಿಯ ಮೇಲೆ ದೇವನಾಗರಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ವಂದೇಮಾತರಂ ಎಂಬ ಗಾಢ ನೀಲಿ ಅಕ್ಷರಗಳು, ಹಸುರಿನ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಕಡೆ ಸೂರ್ಯ, ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆಗೆ ಬಾಲಚಂದ್ರ ಹಾಗೂ ನಕ್ಷತ್ರ–ಈ ವಿನ್ಯಾಸವಿತ್ತು. ಹೆಚ್ಚುಕಡಿಮೆ ಇದೇ ರೂಪುರೇಷೆಯನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದ ಎರಡನೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರಧ್ವಜವನ್ನು ಅದೇ ವರ್ಷ ಕೆಲವರು ಪ್ಯಾರಿಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಹಾರಿಸಿದರು. ಆ್ಯನಿಬೆಸೆಂಟ್ ಮತ್ತು ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ತಿಲಕರು ಹೋಮ್ ರೂಲ್ ಚಳವಳಿಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ (1917ರ ಸುಮಾರಿಗೆ) ಕೆಂಪು ಹಸುರು ಪಟ್ಟಿಗಳಿರುವ, ಸಪ್ತರ್ಷಿ ಮಂಡಲದ ನಕ್ಷತ್ರವಿನ್ಯಾಸವೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಧ್ವಜ ಚಿಹ್ನೆಯೂ ಚಂದ್ರ ನಕ್ಷತ್ರಗಳೂ ಇರುವ ಧ್ವಜವೊಂದನ್ನು ಹಾರಿಸಿದರು. 1921–31ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಗಾಂಧೀಜಿ ಅನುಮೋದಿಸಿದ ಬಿಳಿ, ಹಸುರು, ಕೆಂಪು ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಪಡೆದ, ಚರಕದ ಚಿಹ್ನೆ ಹೊತ್ತ ಧ್ವಜವನ್ನು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನ ಮುಂತಾದ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಹಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೇಸರಿ, ಬಿಳಿ, ಹಸರು ಬಣ್ಣಗಳು, ನಡುವೆ ಚರಕ ಚಿಹ್ನೆಯಿರುವ ಧ್ವಜವನ್ನು 1931ರ ಕರಾಚಿ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಅಂಗೀಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೊಂದಿದ ಮೇಲೆ ಚರಕಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿ, ಈಗಿರುವಂತೆ ಅಶೋಕ ಚಕ್ರವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಯಿತು.

ಧ್ವಜವನ್ನು ತುಳಿಯುವುದು, ಹರಿಯುವುದು, ಸುಡುವುದು ಶಿಕ್ಷಾರ್ಹ ಅಪರಾಧ. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶುಭ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಧ್ವಜವನ್ನು ಪೂರ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಏರಿಸಿ ಹಾರಿಸಿದರೆ, ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಅಶುಭ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಧ್ವಜವನ್ನು ಧ್ವಜಸ್ತಂಭದ ಅರ್ಧಕ್ಕೆ ಇಳಿಸಿ ಹಾರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. *

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿ: **ನೋಡಿ– ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟ, ಭಾರತದಲ್ಲಿ**

ಭಾರತೀಯ ಚಿತ್ರಕಲೆ: ಭಾರತೀಯ ಚಿತ್ರಕಲಾ ಇತಿಹಾಸ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕಿಂತ ಪುರಾತನವಾದದ್ದು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ವಿಶಿಷ್ಟ ಘಟ್ಟಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಚಿತ್ರಗಳು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿಯ ವಿಷಯ ನಿರೂಪಣೆ, ತಂತ್ರ, ರಚನಾಕ್ರಮ ಹಾಗೂ ಶೈಲಿಗಳು ವೈವಿಧ್ಯತೆಯೊಡನೆ ಬೆಳೆದುಬಂದಿವೆ. ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಹಂತಗಳು ಭೌಗೋಳಿಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಆಯಾ ಕಾಲಘಟ್ಟದ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ, ತಾಂತ್ರಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯೊಡನೆ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಪೋಷಣೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿವೆ.

ಭಾರತದ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಪ್ರಾಗ್ಯೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ, ಇತಿಹಾಸ ಆರಂಭ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಪೂರ್ಣ ಕಲಾ ಸಂವೇದನೆಯನ್ನು ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡು ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ, ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಎರಡು ಘಟ್ಟಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಮೊದಲನೆಯದು ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರ ಪರಂಪರೆಯಾದರೆ ಎರಡನೆಯದು ಚಿಕಣಿ ಚಿತ್ರ ಪರಂಪರೆ. ಚಾರಿತ್ರಿಕವಾಗಿ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರ ಪರಂಪರೆಯೇ ಭಾರತದ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು. ಚಿಕಣಿ ಚಿತ್ರ ಪರಂಪರೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದದ್ದು 15, 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ಚಿತ್ರಕಲೆ, ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪ ಕಲೆಯ ಜೊತೆ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿದೆ. ಈ ಎರಡೂ ಮಾಧ್ಯಮಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಸಾಮ್ಯಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕಾಲಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಚಿತ್ರಕಲಾ ಇತಿಹಾಸದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಒಂದೊಂದಾಗಿ ಹೀಗೆ ನೋಡಬಹುದು:

ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಕಲೆ: ಭಾರತದ ಪ್ರಾಗ್ಯೈತಿಹಾಸಿಕ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಇನ್ನಿತರ ದೇಶಗಳ ಆಯಾಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಉಗಮವಾಗುವುದು ಪ್ರಾಗ್ಯೈತಿಹಾಸ ಕಾಲದಿಂದಲೇ. ನೈಸರ್ಗಿಕ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ, ಕಲ್ಪೊಟರೆಗಳಲ್ಲಿ, ಹೊರ ಚಾಚಿರುವ ವಿಶಾಲ ಬಂಡೆಗಳ ಕೆಳಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳ ಕಾಲವು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಶಿಲಾಯುಗದ ನಾಗರಿಕತೆಗಳ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಮಾನವಾದುದಾಗಿದೆ ಎಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾರೆ.

ಪ್ರಾಗ್ಯೈತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಸಮೂಹ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಭೂಪಾಲ್ ಹತ್ತಿರ ಇರುವ ಭೀಂಬೇಟ್ಕ ಎಂಬಲ್ಲಿದೆ. ಇದೇ ರಾಜ್ಯದ ರಾಯಸೇನ್ ಮತ್ತು ಖರ್ವಾಯಿ ಎಂಬಲ್ಲಿಯೂ ಬಂಡೆಚಿತ್ರಗಳು ಇವೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಮಸ್ಕಿ, ಹಂಪಿಯ ಪರಿಸರ, ಸಂಗನಕಲ್ಲು, ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲು, ಬಾದಾಮಿ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗ್ಯೈತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರೇಖಾಪ್ರಧಾನವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಬೇಟೆ, ನರ್ತನದ ದೃಶ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಅಂದಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂವೇದನೆಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಹಲವಾರು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಂದು, ಗಟ್ಟಿ ಹಳದಿ, ಕೆಂಪು, ಗಾಢ ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಬಿಳಿ ವರ್ಣಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಶೈಲಿ ಸರಳವಾದದ್ದು. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಹಜವಾಗಿಯೆ ನೈಜತೆ ಕಡಿಮೆ. ಬದಲಾಗಿ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ಗ್ರಹಿಕೆ ಹಾಗೂ ನೇರ ಚಿತ್ರ ರಚನೆ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮಕ್ಕಳು ರಚನೆ ಮಾಡುವ ಕಡ್ಡಿ, ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳಂತೆ ಕಂಡರೂ ಆಶ್ಚರ್ಯಪಡಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಕಲಾವಿದನ ಕ್ರಿಯಾಶೀಲತೆ ಮತ್ತು ಪ್ರೌಢಿಮೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ನೋಡಿದಾಗ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಮನೋಲ್ಲಾಸಕ್ಕಾಗಿ ರಚಿಸಿದ ಸಮಕಾಲೀನ ಅನುಭವ, ಅನಿಸಿಕೆಗಳ ಆಗರವಾಗಿದೆ ಎನ್ನಬಹುದು.

ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದಿಂದ ಇತಿಹಾಸರಂಭ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಕುರಿತಂತೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಚಿತ್ರಣ ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಗುಣಾತ್ಮಕ ಚಿತ್ರಗಳಿಲ್ಲದೇ ಹೋದರೂ ವಿಭಿನ್ನ ನೆಲೆಗಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ನಡೆದೇ ಇದ್ದವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ: ಸಿಂಧೂ ಬಯಲಿನ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನ ಹಾಗೂ ಇವರ ಇಂಥ ಇತರ ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳ, ಎಲೆಗಳ ಹಲವಾರು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ವಿವಿಧ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಪ್ರಸ್ತುತತೆಯನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ.

ಅನಂತರದ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ಹಾಗೂ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲೂ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಮುಂದುವರಿಕೆ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಇನಾಂಗಾಂವ್, ಉತ್ತರಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅಹಾರ್, ಆಂಧ್ರದ ಪೆದ್ದಬಂಕೂರು, ಕರ್ನಾಟಕದ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಹಳ್ಳೂರು, ಹಾಗೂ ಹೆಗ್ಗಡೆಹಳ್ಳಿ ಮೊದಲಾದ ಹಲವಾರು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇದರಿಂದ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6,5ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳು ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಬಿರುಸಿನ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕಾಲವಾಗಿತ್ತು. ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ದೊರಕುವ ಸಾಕ್ಷ್ಯ ಅತಿ ವಿರಳ. ಆದರೆ ಅನಂತರದ ಕಾಲದ ಅಜಂತ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಕಾಲದ ಅರಮನೆಗಳ ಒಳಾಂಗಣ ಚಿತ್ರಗಳು ಅನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಈ ಅರಮನೆಗಳ ಒಳಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಸುಂದರ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿರುವ ವಿವರಗಳೂ ಉಂಟು. ಈ ಅನೇಕ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳಿಂದಾಗಿ ಬುದ್ಧ, ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಪ್ರಬುದ್ಧವಾದ ಒಂದು ಕಲೆಯಾಗಿ ಬೆಳೆದಿತ್ತೆಂಬ ವಿಷಯ ರುಜುವಾತಾಗುತ್ತದೆ.

ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆ: ಭಾರತದ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರ ಕಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಉದಾಹರಣೆಗಳೆಂದರೆ ಅಜಂತದ ಗುಹಾಲಯಗಳು. ಇಲ್ಲಿಯ 9 ಮತ್ತು 10ನೆಯ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಚೈತ್ಯಾಲಯಗಳ ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವದ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ

ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಹಳಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹಾಳಾಗಿಹೋಗಿದ್ದು ಪ್ರಸ್ತುತದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಕುರುಹುಗಳು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿವೆ. 9ನೆಯ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಚೈತ್ಯಾಲಯದ ಗೋಡೆಯ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪ ಮತ್ತು ವಿಹಾರವೊಂದರ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಸ್ತೂಪಕ್ಕೆ ನಾಗರಾಜ ದಂಪತಿಗಳು ಪೂಜೆ ಮಾಡಲು ಬರುತ್ತಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಸಂಯೋಜನೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಸ್ತೂಪದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಯೇ ಮೇಲ್ಮಹಡಿಯುಳ್ಳ ವಿಹಾರದ ಚಿತ್ರಣವಿದ್ದು ಆ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಇದು ನೆನಪಿಸುತ್ತದೆ. ಗುಹಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಿದಾಗ ಇವುಗಳ ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸ, ವರ್ಣ ಸಂಯೋಜನೆ ಮತ್ತು ಭಿತ್ತಿ ರಚನೆಯ ತಾಂತ್ರಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಹಂತಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತವೆ. ಬಹುಶಃ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತುವ ಮೊದಲು ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದ ಕಲಾವಿದರುಗಳೂ ತಮ್ಮ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದರು ಎಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಅಜಂತದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ (4–6ನೆಯ ಶತಮಾನ) : ಮೇಲೆ ಚರ್ಚಿಸಿದ ಅಜಂತದ 9ಮತ್ತು 10 ನೆಯ ಗುಹಾಲಯಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವುಗಳಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಚಿತ್ರಕಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ.

4ನೆಯ ಶತಮಾನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವೈದಿಕ, ಪೌರಾಣಿಕ ಮೊದಲಾದ ಹಿಂದುಧರ್ಮಗಳ, ಆಚರಣೆಗಳ ಮತ್ತು ಕಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಕಾಲ. ಗುಪ್ತ, ವಾಕಾಟಕ, ಕದಂಬ, ಗಂಗ, ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿ, ಕೊಂಕಣ ಮೌರ್ಯ ಮೊದಲಾದ ರಾಜ ಮನೆತನಗಳು ಬಹುತೇಕ ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದವು. ಈ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಇತ್ಯಾದಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಬಹು ಮುಖ್ಯವಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಅಜಂತಾದ ಲಯಣಗಳು ಬೌದ್ಧ ಮಹಾಯಾನದ ತತ್ವದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ರಚನೆಗೊಂಡವು. ವಾಕಾಟಕ ರಾಜಮನೆತನದ ಹರಿಷೇಣ ಎಂಬ ದೊರೆಯ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಬಹುತೇಕ ಗುಹಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾರೆ. ಗುಹಾಲಯಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಣಯದಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿದ್ದರೂ ಮಹಾಯಾನ ಕಾಲದ ಬೌದ್ಧಗುಹಾಲಯಗಳು 4 ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 6 ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅಜಂತದ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ 1–4, 6–8, 8, 16, 17, 19, 20, 21 ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯ ಮೇಲೆ ರಚನೆಗೊಂಡಿವೆ. ಅಸಮವಾಗಿರುವ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮಿಶ್ರಮಾಧ್ಯಮದ ಗಾರೆ ಲೇಪನವನ್ನು ಮಾಡಿ, ಸಮತಟ್ಟಾದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯನ್ನು ತಯಾರಿಸಿಕೊಂಡು ಚಿತ್ರಗಳ ರಚನೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಗುಹಾಲಯಗಳ ಗೋಡೆ, ಕಂಬ, ಒಳಮಾಳಿಗೆ. ಮತ್ತು ಕೆಲವದರಲ್ಲಿ ಮೊಗಸಾಲೆಗಳು ಸೇರಿದಂತೆ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಬಳಸಲಾಗಿರುವ ವರ್ಣಗಳು ನೈಸರ್ಗಿಕ ಮೂಲದವು. ಕೆಂಪು, ಹಳದಿ, ನೀಲಿ, ಕಂದು, ಹಸುರು, ಗಿಳಿಹಸುರು, ಬಿಳಿ ಮೊದಲಾದ ವರ್ಣಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಮಿಶ್ರಣಗಳಿಂದ ಬರುವ ದ್ವಿತೀಯ ಮತ್ತು ತೃತೀಯ ಹಂತದ ವರ್ಣಗಳು ಜಲ ಮಾಧ್ಯಮದಲ್ಲಿಯೇ ಉಪಯೋಗವಾಗಿವೆ. ಅಜಂತದ ಚಿತ್ರಗಳು ರೇಖಾಪ್ರಧಾನ ಚಿತ್ರಗಳು. ಉದ್ದೇಶಿತ ಆಕೃತಿಯ ಅಂಗಾಂಗಗಳ ಬಾಹ್ಯ ರೇಖೆಗಳು ಸರಳವಾಗಿ, ಸುಲಲಿತವಾಗಿ, ಹಾಗೂ ಸೊಗಸಾಗಿ ಮತ್ತು ಭಾವನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿವೆ. ಉದ್ದೇಶಿತ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ನೈಜವಾಗಿ ಕಲಾವಿದರೂ ತೋರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿರುವ ವಿಷಯಗಳು ಬುದ್ಧನ ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿವೆ. ಜಾತಕಗಳನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ವಿವರಣಾತ್ಮಕವಾಗಿ ದೃಶ್ಯ ಸಂಯೋಜನೆಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಮೊದಲನೆಯ ಗುಹೆಯ ಶಿಬಿಜಾತಕ, ಶಂಖಪಾಲ ಜಾತಕ, ಮಹಾಜನಕ ಜಾತಕ, ಚಂಪೇಯ ಜಾತಕಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಾಟಕೀಯ ಹಾಗೂ ಚಲನಾತ್ಮಕ ಆಕೃತಿಗಳ ನಿರೂಪಣಾತಂತ್ರವನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಮುಖ್ಯ ಆಕೃತಿಯೂ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದ್ದು ಸಂಬಂಧಿತ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ಅವುಗಳಿಗೆ ಪೂರಕವಾದಂತೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅದೇ ರೀತಿ ಎರಡನೆಯ ಗುಹಾಲಯದ ವಿದುರ ಪಂಡಿತ ಜಾತಕ ಹಾಗೂ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಘಟನೆಗಳು ರಚನೆಯಾಗಿವೆ. 6ನೆಯ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಮಾರ ವಿಜಯದ ಚಿತ್ರಣ ಇಲ್ಲಿನ ಇಪ್ಪತ್ತಾರನೆಯ ಗುಹಾಲಯದ ಮಾರ ವಿಜಯ ಶಿಲ್ಪದ ರಚನೆಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಒದಗಿಸಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. 16ನೆಯ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಜನನ ಮತ್ತು ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. 17ನೆಯ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ವೆಸ್ಸಂತರ, ನಲಗಿರಿ, ಮದಹರಣ, ಷಡ್ದಂತ, ಸುತಸೋಮ, ಮಾತೃಪೋಷಕ ಜಾತಕ ಸಿಂಹಳ ಅವಧಾನ, ನಿಗ್ರೋಧಮಿಗ. ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳೇ ಗಣನೀಯವಾಗಿವೆ.

ಮೇಲೆ ಹೆಸರಿಸಿದ ಜಾತಕಗಳಲ್ಲದೆ, ಬುದ್ಧನ ಮಾನುಷ ರೂಪದ ಹಲವಾರು ಆಕೃತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಒಳಮಾಳಿಗೆಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣಾನಾತೀತವಾದ ಜ್ಯಾಮಿತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು, ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಪ್ರಾಣಿ, ಪಕ್ಷಿಗಳ, ಬಳ್ಳಿ, ಸುರುಳಿಗಳ, ಸಂಯೋಜಿತ ಚಿತ್ರ ನಿರೂಪಣೆಗಳು ಅದ್ಭುತವಾದ ಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತವೆ. ಅಜಂತದ ಕಲಾವಿದರು ತಮ್ಮ ಚಿತ್ರಕಲಾರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಸಿದ್ಧಹಸ್ತರಾಗಿದ್ದರು ಎನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಅವರ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾಲವನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಕಲಾ ಪರಂಪರೆಯ ಉತ್ತುಂಗದ ಕಾಲ ಎಂದು ಕರೆಯಬಹುದು. ಏಕೆಂದರೆ ಅಜಂತದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವಂತಹ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರ ಪುರಾವೆಗಳು ಅನಂತರದ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪ. ಅಜಂತಕ್ಕೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾದ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಉಜ್ಜಯನಿ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಬಾಗ್ ಎಂಬಲ್ಲಿಯ ಬೌದ್ಧ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಬಾಗ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ಅಜಂತ ಚಿತ್ರದ ಮಾದರಿಗಳಲ್ಲಿಯೇ ರಚನೆಯಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಮಹಾಯಾನಕಾಲದ ಬೌದ್ಧ ಕಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿದ್ದು ಬಾಗ್‌ನ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಕಾಲವನ್ನು 5 ಮತ್ತು 6ನೆಯ ಶತಮಾನವೆಂದೇ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳು ಹಾಗೂ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಘಟನೆಗಳಿವೆ. ಈ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ಬಹಳ ಹಾಳಾಗಿವೆ.

ಅಜಂತ ಮತ್ತು ಬಾಗ್ ಚಿತ್ರಗಳ ರಚನಾಕ್ರಮ ಮತ್ತು ರಚನಾ ಹಿನ್ನಲೆ ಒಂದೇ ತೆರನಾಗಿವೆ. ಆಕೃತಿಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ನೈಜತೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧತೆ ಕಾಣಬಹುದು. ವರ್ಣಸಂಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಅಂಗಸೌಷ್ಠವದ ಹಾವಭಾವಗಳನ್ನು ಉಬ್ಬು ತಗ್ಗುಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಪುರುಷ ಮತ್ತು ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಗಳ, ಕಿನ್ನರ ಕಿಂಪುರುಷರ, ಬೋಧಿಸತ್ವ ಪದ್ಮಪಾಣಿದೇವನ ರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ಭವ್ಯತೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತವಿಕತೆಯಿದೆ.

ಅಜಂತಶೈಲಿಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ, ನೇಪಾಲ

ಅಜಂತದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸಮಕಾಲೀನ ಗುಪ್ತ ವಾಕಾಟಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಬಹುದು. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಅಲಂಕರಣದಲ್ಲಿರುವ ಮುತ್ತಿನ ಏಕಾವಳಿ, ಸರಳ ದೇಹಾಲಂಕಾರ ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಅಜಂತದ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಸಮಕಾಲೀನ ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರ ಎರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಸಾಮ್ಯತೆಯಿದೆ. ಅಜಂತದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಹೆಚ್ಚು ಚರ್ಚಿತ ಚಿತ್ರಎರಡನೆಯ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಆಸ್ಥಾನವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗುವ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರ. ಮೂಲತಃ ಈ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಮಹಾ ಪೋಷಕ ಹರಿಷೇಣನಾಗಿರಬೇಕು. ಏಕೆಂದರೆ ಅವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಅವನ ಮಂತ್ರಿ ವರಾಹದೇವ ಗುಹಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದು 16 ನೆಯ ಗುಹಾಲಯದ ಶಾಸನ ಹಾಗೂ ಅಜಂತದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವ ಘಟೋತ್ಕಚ ಎಂಬ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮತ್ತೊಂದು ಶಾಸನದ ಆಧಾರದಿಂದ ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಅಜಂತದ ಚಿತ್ರಗಳು, ಭಾರತದ ಸುವರ್ಣ ಯುಗವೆಂದೇ ಕರೆಯಲಾಗುವ ಗುಪ್ತ ವಾಕಾಟಕ ಇವರುಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಗೆ ಸರಿಸಮವಾದ ಕಲಾಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

6 ರಿಂದ 15ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಜಂತದ ಚಿತ್ರಗಳ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅಜಂತದ ನಂತರದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ.

ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲ: ಅಜಂತೋತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ಕಂಡುಬರುವುದು ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಾದಾಮಿಯ ಹಿಂದು ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ. ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ನಾಲ್ಕು ಗುಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಕಾಲ 6ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಮೂರನೆಯ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಗುಹಾಲಯ ವಿಶಾಲವಾಗಿದ್ದು, ಇದರ ಮೊಗಸಾಲೆಯ ಹೊರಚಾಚಿರುವ ಕಪೋತದ (ಸಜ್ಜ) ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಅಜಂತದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಹಾಗೂ ಒಳಮಾಳಿಗೆಗಳ ಮೇಲಿವೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಮೂರನೆಯ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಗುಹಾಲಯ 578 ರಲ್ಲಿ ಚಳುಕ್ಯ ಮಂಗಳೇಶನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು ಎಂದು ಇಲ್ಲಿನ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿನ ಕಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಅಜಂತೋತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುತ್ತ, ಸಿ.ಶಿವರಾಮಮೂರ್ತಿಯವರು ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿರುವ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಚೌರಿಧಾರಿ ಸ್ತ್ರೀಯರುಗಳು, ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ಭಾವಚಿತ್ರ, ಗಂಧರ್ವಕನ್ನಿಕೆಯರು, ವಿದ್ಯಾಧರ ಇತ್ಯಾದಿ– ಈ ಚಿತ್ರಗಳು

ಶಿಷ್ಟ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಹಿಂದು ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ. ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಆಕೃತಿಗಳು ವಾಕಾಟಕ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಮುಂದುವರಿದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯಾಗಿವೆ. ಆಕೃತಿಗಳು ನೈಜವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ರಚನೆಯಾಗಿವೆ. ಆಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಅಲಂಕಾರ ಇದೇ ಗುಹಾಲಯದ ಮೊಗಸಾಲೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಸಂಯೋಜನೆಯು ತೆಳು ವರ್ಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ರಚನೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯು ಅಜಂತದಂತೆ ಗಟ್ಟಿಯಾದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಾಗಿಲ್ಲ. ತೆಳುವಾದ ಲೇಪನದ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಬಾದಾಮಿಯ ಚಿತ್ರಗಳ ರಚನೆಯ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಚಿತ್ರರಚನಾಶಾಸ್ತ್ರ ಕೃತಿಗಳು ರಚನೆಯಾಗಿದ್ದವು. ವಿಷ್ಣು ಧರ್ಮೋತ್ತರ ಪುರಾಣದ ಚಿತ್ರಸೂತ್ರ ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬಹುದಾದ ಲಾಕ್ಷಣಿಕ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಕಾಮಸೂತ್ರದ–ಚಿತ್ರ ಷಡಂಗ ಕೂಡ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಆರು ಪ್ರಮುಖ ಲಕ್ಷಣಗಳಾದ ರೂಪ, ಭೇದ, ಪ್ರಮಾಣ, ಲಾವಣ್ಯ ಭಾವ, ಸಾದೃಶ್ಯ ಮತ್ತು ವರ್ಣಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಅಂದಿನ ಕಲಾವಿದರಿಗೆ ಈ ಕೃತಿಗಳ ಪರಿಚಯವಿದ್ದು ತಮ್ಮ ಚಿತ್ರರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ತತ್ವಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಚಳುಕ್ಯರ ಅನಂತರದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳಿಲ್ಲವೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಗುಹಾಲಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಒಳ ಚಾವಣಿಗಳಿಗೆ, ಅರೆ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ತೆಳು ವರ್ಣಲೇಪನ ಮಾಡಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಅಂತಹ ಹಲವಾರು ಅವಶೇಷಗಳು ಮೂರೂ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಒಳ ಚಾವಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಐಹೊಳೆಯ ರಾವಣಪಡಿ ಶೈವ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಗುಹಾಲಯದ ಶಿವ ಮತ್ತು ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವ ಉಪವರ್ಣಕದಲ್ಲಿಯ ಕಿರಿದಾದ ಒಳಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿಯ ಚಿತ್ರವೊಂದು ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿಯು ಮಾನುಷ ರೂಪಿ ಮಹಿಷನನ್ನು ಸಂಹಾರ ಮಾಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪಲ್ಲವರ ಕಾಲ: ಕಾಂಚಿಪುರದ ಪಲ್ಲವರು ಚಳುಕ್ಯರ ಸಮಕಾಲೀನರು. ಪಲ್ಲವ ದೊರೆಗಳು ಕಲೆ, ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಪೋಷಣೆಯನ್ನು ನೀಡಿದರು. ದೊರೆ ಮಹೇಂದ್ರ ವರ್ಮನಿಗೆ ವಿಚಿತ್ರಚಿತ್ತ, ಚಿತ್ರಕಾರಪುಲಿ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳು ಇದ್ದವು. ವಿಚಿತ್ರಚಿತ್ತ ಎಂಬುದು ಕಲಾ ಸಂವೇದನೆಯುಳ್ಳವನೆಂಬುದಾಗಿಯೂ ಚಿತ್ರಕಾರಪುಲಿ ಎಂದರೆ ಚಿತ್ರಕಾರರಲ್ಲಿ ಹುಲಿ ಎಂದೂ ಅರ್ಥೈಸಬಹುದು. ಪಲ್ಲವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಕೂಡ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ಅವರ ಕಾಲದ ಕಾಂಚಿಪುರದ ಕೈಲಾಸನಾಥ ದೇವಾಲಯ, ಪನಾಮಲೈನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಚಿತ್ರಾವಶೇಷಗಳು ಇವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅಜಂತದ ಪ್ರಭಾವ ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆದಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಗಾರೆ ಲೇಪನದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯ ಮೇಲೆ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪನಾಮಲೈನ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ನಟರಾಜ ಶಿವನ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಛತ್ರಿಯ ಕೆಳಗೆ ಆಕರ್ಷಕ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ಪಾರ್ವತಿಯ ಚಿತ್ರ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಸೊಗಸಾದ ಚಿತ್ರಣ ಇರುವ ಪಾರ್ವತಿಯ ನಿಂತ ಭಂಗಿಯ ಲಾಸ್ಯ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಆ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಉದ್ದನೆಯ ಕಿರೀಟ ಪ್ರಸ್ತುತ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಕಾಂಚಿಪುರದ ಕೈಲಾಸನಾಥ ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿಯ ಸೋಮಸ್ಕಂದ ಚಿತ್ರ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಈ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಶಿವಪಾರ್ವತಿ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಕಂದ (ಕುಮಾರ) ಇವರ ಆಕೃತಿಗಳು ಅಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ಗೋಚರಿಸುತ್ತವೆ. ಬಾಹ್ಯ ರೇಖೆಗಳೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಾಣುವ ಈ ಆಕೃತಿಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಗಾಂಭೀರ್ಯವಿದೆ. ಅಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಯಜ್ಞೋಪವೀತ, ಮೇಖಲ, ಕೇಯೂರ, ಅಂಗದ, ಕಂಠಹಾರ, ರತ್ನಾವಳಿ ಮೊದಲಾದ ಆಭರಣಗಳು ಬಾಹ್ಯರೇಖೆಗಳಿಂದಲೇ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಸೊಗಸಾದ ರಚನೆಗಳೆನಿಸಿವೆ. ಶಿವನ ಪರಿವಾರದಲ್ಲಿ ಗಂಧರ್ವ, ಕಿನ್ನರರ ಆಕೃತಿಗಳು ಇವೆ. ಇದೇ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿಯ ಕಿನ್ನರ ಮತ್ತು ಕಿನ್ನರಿಯರ ಆಕೃತಿಗಳು ಮಾನುಷ ದೇಹ–ಪಕ್ಷಿಗಳ ಕಾಲುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಅಜಂತದ ಎರಡನೆಯ ಗುಹಾಲಯದ ಈ ಬಗೆಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತವೆ. ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಇಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಕೂಡ ಬಹಳಷ್ಟು ಹಾಳಾಗಿರುವುದರಿಂದ, ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಸಂಪೂರ್ಣ ವಿವರಣೆ ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯ. ಆದರೆ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ತೊಂಡೈಮಂಡಲ ಪ್ರದೇಶದ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ಬಹುಮುಖ್ಯವಾದ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ.

ಪಾಂಡ್ಯರ ಕಾಲ: ಪಲ್ಲವರ ಕಾಲದಿಂದ ಮುಂದುವರೆದು ಪಾಂಡ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಪಾಂಡ್ಯರ ದೊರೆಗಳು ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಧ್ಯಾನತೆಯನ್ನು ನೀಡಿದರು. ಈ ಮನೆತನದ ಅರಿಕೇಸರಿ ಪರಾಂಕುಶ ಎಂಬ ರಾಜನು 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲಿಯೇ ತಿರುಜ್ಞನ ಸಂಬಂಧಿ ಎಂಬ ಬಾಲ ಜೈನ ಸನ್ಯಾಸಿಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ಜೈನಧರ್ಮವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ. ಅನಂತರದ ದೊರೆಗಳು ಕೂಡ ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಾಧ್ಯಾನತೆ ನೀಡಿದರು. ಪಲ್ಲವರಂತೆಯೇ ಪಾಂಡ್ಯರು ಕೂಡ ಹಲವಾರು ಗುಹಾಲಯಗಳನ್ನು ಮಾಮಂಡೂರು, ಮಂಡಗಪಟ್ಟು, ದಳವಾನೂರು, ಸಿತ್ತನ್ನವಾಸಲ್ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ಸಿತ್ತನ್ನವಾಸಲ್‌ನ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಚಿತ್ರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಭಾವಚಿತ್ರದ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಚಿತ್ರಣ, ನೃತ್ಯಗಾರ್ತಿಯರು, ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಹಲವಾರು ಅಲಂಕೃತ ರಚನೆಗಳ ಕುರುಹುಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ತಮಿಳು ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಮಧುರೈನ ಜೈನ ಆಚಾರ್ಯನಾದ ಇಳನ್‌ಗೌತಮನ್ ಎಂಬುವವನು ಅರ್ಧಮಂಟಪ ಹಾಗೂ ಮುಖಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಅಲಂಕಾರಗೊಳಿಸಿದನು ಎಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಪಲ್ಲವ ಚಿತ್ರ ಶೈಲಿಯ ಮುಂದುವರಿಕೆಯಾಗಿವೆ. ಅಗಲವಾದ ಮುಖ, ದಪ್ಪ ಕಣ್ಣುಗಳು, ದಪ್ಪನೆಯ ತುಟಿಗಳು, ಆರೋಗ್ಯಭರಿತವಾದ ಶರೀರ ರಚನೆ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಆಕೃತಿಗಳ ಅಲಂಕೃತ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕಲಾವಿದರ ಕರಕುಶಲತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕಮಲದ ಹೂಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಆಕೃತಿಗಳು ಸರೋವರದಲ್ಲಿ ತಮಗಿಷ್ಟವಾದ ಹೂಗಳನ್ನು ಕಿತ್ತು ಹೊರತರುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಆಕೃತಿಗಳ ರಚನೆ ಬಹು ಸೊಗಸಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿದೆ. ಸಿತ್ತನ್ನವಾಸಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢತೆ ಮತ್ತು ನೈಜತೆ ಎರಡೂ ಅಂಶಗಳೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇವು ವರ್ಣ ಸಂಯೋಜನೆಯೂ ಪಲ್ಲವ ಚಿತ್ರಗಳ ಮುಂದುವರೆದ ಶೈಲಿಯಾಗಿದೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲ: ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ಗಣನೀಯ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೋರದ ಏಕಶಿಲೆಯ ಕೈಲಾಸನಾಥ ದೇವಾಲಯ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ರಚನೆ. ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವ ನಟರಾಜ, ಲಿಂಗೋದ್ಭವ ಶಿವ, ಆನೆಗಳು, ವಿದ್ಯಾಧರ ದಂಪತಿಗಳು ಆ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಕಲಾ ಪರಂಪರೆಗೆ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನಗಳು. ಕೈಲಾಸನಾಥ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಪಾರಂಪರಿಕ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರರಚನಾ ತಾಂತ್ರಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಿಂದಲೇ ರಚನೆಯಾಗಿವೆ. ಎಲ್ಲ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿವೆ. ಹಾಗೂ ಒಳ ಚಾವಣಿಗಳು ಕೂಡ ಅಲಂಕರಣಗೊಂಡಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ನಟರಾಜನ ಚಿತ್ರ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುವ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಚಿತ್ರ ನಿರೂಪಣೆಯಾಗಿದೆ. ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಜಟಾಮುಕುಟಧಾರಿಯಾದ ಶಿವನಿಗೆ ಅಷ್ಟಭುಜಗಳಿವೆ. ಮುಂದಿನ ಎರಡು ಕೈಗಳು ನೃತ್ಯ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಉಳಿದ ಕೈಗಳು ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿ ಹರಡಿಕೊಂಡಿವೆ. ನರ್ತನದ ಭಂಗಿಯೂ ಕೂಡ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಶಿವನ ಕಟಿವಸ್ತ್ರ ನರ್ತನದ ವೇಗಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಆಕರ್ಷಕವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹಾರುತ್ತಿದೆ.

ಇದೇ ದೇವಾಲಯದ ಲಿಂಗೋದ್ಭವ ಶಿವನ ಆಕೃತಿ ಸಮಕಾಲೀನ ಶಿಲ್ಪರಚನೆಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಲೇ ಆಗಿದೆ. ಬಹಳಷ್ಟು ನಶಿಸಿ ಹೋಗಿರುವ ಈ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಶಿವ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಲಿಂಗದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನಕ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾನೆ. ಶಿವನ ಎರಡು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಬಲಭಾಗಕ್ಕೆ ಚತುರ್ಮುಖ ಬ್ರಹ್ಮ, ಎಡಭಾಗಕ್ಕೆ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಆಕೃತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಚಿತ್ರದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಂಧರ್ವರ ಆಕೃತಿಗಳು ಇವೆ. ಪ್ರತಿಮಾ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರತಿಮಾ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾದಂತಹ ಮುದ್ರಾನಿರೂಪಣೆಗಳಿವೆ. ಇದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಬರುವ ಮೋಡಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಮಂದಸ್ಮಿತರಾಗಿ ತೇಲುತ್ತಿರುವ ವಿದ್ಯಾಧರ ದಂಪತಿಗಳ ಚಿತ್ರ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಈ ಚಿತ್ರ ಇದೇ ಕಾಲದ ಜೈನ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಧರ ದಂಪತಿಗಳು ಕುಳಿತಿದ್ದು, ಮತ್ತಿಬ್ಬರು ದಂಪತಿಗಳು ಇವರನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿರುವಂತಿದೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಲಾವಿದ, ಆಕೃತಿಗಳ ಅಂಗರಚನೆ ಅವುಗಳ ಹಾವ–ಭಾವ ಮತ್ತು ಶೃಂಗಾರಾತ್ಮಕ ಅಂಶಗಳ ರಚನೆಗೆ ಒತ್ತು ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಎಲ್ಲೋರದಲ್ಲಿಯೂ ಬಹುತೇಕ ಚಿತ್ರಗಳು ನಾಶವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ವಿವರ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಯೇ ಉಳಿಯುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಕಲೆಯ ಭಾಗವಾಗಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಚೋಳರ ಕಾಲ: ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ಕಾಲ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಘಟ್ಟವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಭವ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಭಾಗವಾಗಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಬೆಳೆದುಬಂದಿದೆ. ವಿಜಯಾಲಯ ಚೋಳನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಈ ಪರಂಪರೆ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆದುಕೊಂಡು ಹೋಯಿತು. ಆರಂಭಿಕ ದೇವಾಲಯಗಳಾದ ನಾರ್ತಾಮಲೈ, ಮಲಯಾದಿಪಟ್ಟಿ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಾವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ತಂಜಾವೂರಿನ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳು ಆ ಕಾಲದ ದೃಶ್ಯ ಪುರಾವೆಗಳಾಗಿವೆ. ಸಮಕಾಲೀನ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಮಂಟಪ, ಚಿತ್ರಶಾಲಾ ಮತ್ತು ಓವಿಯ ನಿಲಯಂ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿವೆ. ಇದರಿಂದ ಚಿತ್ರಗಳು ರಚನೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದ ದಾಖಲೆಗಳು ದೊರೆತಂತಾಗುತ್ತವೆ.

ನಾರ್ತಾಮಲೈನ ವಿಜಯಾಳ ಚೋಳೇಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ನರ್ತನ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕಾಳಿ ಮತ್ತು ಗಂಧರ್ವರ ಚಿತ್ರಗಳು ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಉಳಿದಿವೆ. 1930ರಲ್ಲಿ ಎಸ್.ಕೆ.ಗೋವಿಂದಸ್ವಾಮಿ ಎನ್ನುವವರು ತಂಜಾವೂರಿನ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಚೋಳರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದರು. ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ 17, 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ನಾಯಕ ರಾಜಮನೆತನದವರು ರಚಿಸಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳು ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿ ಹಾಳಾಗಿವೆಯೋ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಾಣತೊಡಗಿದವು. ಮೊದಲು ನಾಯಕ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಾಯಿತು.

ಚೋಳರ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವನು ಯೋಗ–ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಕುಳಿತಿರುವಂತಹ ಚಿತ್ರವೊಂದಿದೆ. ಯೋಗ ಪಟ್ಟವನ್ನು ಮೊಳಕಾಲುಗಳಿಗೆ ಹಾಕಿಕೊಂಡಿದ್ದು ವ್ಯಾಘ್ರ ಚರ್ಮದ ಮೇಲೆ ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ ಕುಳಿತಿದ್ದಾನೆ. ಶಿವನು ಕರಂಡ ಮುಕುಟ ಧರಿಸಿದ್ದು, ಯಜ್ಞೋಪವೀತ, ಉದರ ಬಂಧ, ಕೇಯೂರ ಮೊದಲಾದ ಆಭರಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಚಿತ್ರದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿಯೇ ಸುಂದರ ನೃತ್ಯಗಾರ್ತಿಯರ ಆಕರ್ಷಕ ರಚನೆಗಳಿವೆ. ಎಲ್ಲ ನೃತ್ಯಗಾರ್ತಿಯರು ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಕಮಲಪುಷ್ಪವನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದು, ಬಲಗೈಯನ್ನು ಮೇಲೆತ್ತಿ ನರ್ತನ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಆಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಅಂಗಾಂಗಗಳ ಹಾವ–ಭಾವ ನೃತ್ಯ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಸೆರೆ ಹಿಡಿದ ದೇಹದ ಚಿತ್ರಣದಲ್ಲಿ ಅವಶ್ಯಕತೆಗನುಗುಣವಾದ ಹಿತ ಮಿತವಾದ ಅಲಂಕಾರಗಳು ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಯೋಧರು, ಭಕ್ತರು, ಸಂಗೀತಗಾರರು ಮೊದಲಾದ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ನಟರಾಜನ ನರ್ತನ ಭಂಗಿಯ ಚಿತ್ರವೂ ಇದೆ. ಇದೇ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ರಾಜರಾಜ ಚೋಳ ಮತ್ತು ಅವನ ಮೂವರು ಪತ್ನಿಯರು ನಟರಾಜನ ಚಿತ್ರದ ಬಳಿಯಿದ್ದಾರೆ. ಇದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ರಾಜರಾಜ ಮತ್ತು ಅವನ ಗುರುಗಳಾದ ಕರುವೂರ್ರಾರ ಎನ್ನುವವರು ಸಂಭಾಷಣೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗಾಜಿನ ಮೇಲಿನ ವರ್ಣಚಿತ್ರ

ತಂಜಾವೂರಿನ ಚೋಳ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಾಕೃತಿಗಳ ನಿರೂಪಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿನ ಜಡತ್ವ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಅಜಂತ, ಬಾದಾಮಿ ಅಥವಾ ಪಲ್ಲವರ ಆಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಭಾವ ಗೀತಾತ್ಮಕ ರೇಖೆಗಳು ಅಥವಾ ಸಂಯೋಜನಾ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ ಇಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ.ವರ್ಣಸಂಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿವೆ. ನೈಸರ್ಗಿಕ ವರ್ಣಗಳನ್ನೇ ಉಪಯೋಗಿಸಿದರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಸತನ ಹಾಗೂ ಕಲಾವಿದರ ಕರಕುಶಲತೆ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಚೋಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಇಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬರುವುದಲ್ಲದೆ, ಇವು ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿವೂ ಆಗಿವೆ.

ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲ: ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮನೆತನದ ದೊರೆ ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಗಾಧ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯಾಯಿತು. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾದ ಅಭಿಲಷಿತಾರ್ಥ ಚಿಂತಾಮಣಿ ಅಥವಾ ಮಾನಸೋಲ್ಲಾಸ ಕೃತಿಯ ರಚನೆಯೂ ಆಯಿತು. ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಕುರಿತಂತೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ವರ್ಣವಿನ್ಯಾಸದ ತಾಂತ್ರಿಕತೆ, ಚಿತ್ರರಚನಾವಿಧಿ ವಿಧಾನಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳ ಮಾಹಿತಿಯಿದೆ. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮಾಂಡಳಿಕರಾಗಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳರು ಕೂಡ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಶಿಲ್ಪವೈಭವದಿಂದ ತುಂಬಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರ ರಚನೆಗೆ ಸ್ಥಳಾವಕಾಶ ದೊರೆಯಲೇ ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಬೇರೆ ಮಾಧ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಸ್ವಲ್ಪ ಮಂದಗತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ನಡೆದಿದ್ದವು. 1120ರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬಹುದಾದ ತಾಳೆ ಪತ್ರಗಳ ಚಿತ್ರಿತ ಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಮಹಾಪುರಾಣ ಮೊದಲಾದ ಜೈನ ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ದೃಶ್ಯ ನಿರೂಪಣೆಯ ಮೂಲಕ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ತಾಳೆಗರಿಯ ಭಾಗವಾಗಿವೆ. ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರ ಪರಂಪರೆಯಿಂದ ಭಿನ್ನವಾದ, ಕಿರುಚಿತ್ರ ರಚನಾ ಅವಕಾಶಕ್ಕೆ ಕಲಾವಿದರುಗಳೂ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ಕಾಣಬಹುದು.

ಮೂಡಬಿದರೆಯ ಜೈನಮಠದಲ್ಲಿರುವ ಧವಳತ್ರಯ ತಾಳೆಗರಿಗಳ ಮೇಲೆ ಹಲವಾರು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಿಂದ ಜೈನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಕ್ರಮೇಣವಾಗಿ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯಾಗಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಧವಳ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಆಕೃತಿಗಳು ತಾಳೆಗರಿಗಳಿಗೆ ಪೂರಕವಾದಂತೆ ಇವೆ. ಸಿಂಹಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ಮಹಾವೀರ, ಕಾಯೋತ್ಸರ್ಗ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತ ಮಹಾವೀರ, ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ, ಎರಡು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿರುವ ಧರಣೇಂದ್ರ ಯಕ್ಷ ಮತ್ತು ಪದ್ಮಾವತಿ ಯಕ್ಷಿಯರು, ಶ್ರುತದೇವಿ, ಬಾಹುಬಲಿ, ಸುಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ, ಅಂಬಿಕಾ ಯಕ್ಷಿ, ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ, ಮಾತಂಗ ಯಕ್ಷ ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಾಕೃತಿಗಳು ಈ ತಾಳೆಗರಿಗಳಲ್ಲಿ ರಚನೆಗೊಂಡಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಜೈನ ಆಚಾರ್ಯರ ಆಕೃತಿಗಳೂ ಇವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಇದುವರೆಗೂ ಚಿತ್ರ ಕಲಾವಿದ ಭಿತ್ತಿಯ ವಿಶಾಲ ಸ್ಥಳಾವಕಾಶದ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರರಚನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದು, ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತಾಂತ್ರಿಕವಾಗಿ ತನ್ನ ರಚನಾ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಸ್ಥಳಾವಕಾಶಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಸರಿಹೊಂದಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ರಚಿಸಿದ ಆಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ನೈಜತೆ ಹಾಗೂ ಕಲಾಭಿಜ್ಞತೆ ಇದೆ. ವರ್ಣಸಂಯೋಜನೆಯೂ ಕೂಡ ಆಯಾ ಪ್ರತಿಮೆಗಳಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ವರ್ಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಸಮಕಾಲೀನ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಆ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಗಳು ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಬೀರಿದ ಪ್ರಭಾವಗಳ ಅಂಶ ಕಡಿಮೆ ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಆದರೆ ತಾಳೆ ಗರಿಗಳ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರ ರಚನಾ ಪರಂಪರೆ ಅನಂತರದ ಚಿಕಣಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ಪ್ರೇರಕವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇದೇ ಕಾಲದ ತಾಳೆಗರಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಬರೋಡದ ಜೈನಮಠದಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿತವಾಗಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಜೈನ ಭಂಡಾರಗಳು ಬಹು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಜೈನ ಪುರಾಣ ಗ್ರಂಥಗಳ ಸಂಗ್ರಹಣೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯೇ ಅನಂತರದ ಚಿಕಣಿ ಚಿತ್ರ ಪರಂಪರೆಗೆ ಪ್ರೇರಕವಾಯಿತು.

ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲ: ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರ ಪರಂಪರೆಯ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಕಾಲವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಏಕೆಂದರೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಮಟ್ಟಿಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರ ಪರಂಪರೆ ಬಹುತೇಕ ಹಿಂದೆ ಬಿತ್ತು. ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರು ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರ ಪರಂಪರೆಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ದೇವಾಲಯಗಳ, ಅರಮನೆಗಳ, ಹಾಗೂ ಅಂತಃಪುರ ಗೋಡೆಗಳು ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಕಾಲದ ಕೆಲವೇ ಕೆಲವು ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಇಂದು ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿವೆ. ಹಂಪೆಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಮಹಾರಂಗ ಮಂಟಪದ ಒಳಮಾಳಿಗೆ ಸು.1510 ರಿಂದ 1520 ರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. ಸು.1540 ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಹಿಂದೂಪುರದ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯ ವೀರಭದ್ರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ರಚನೆಗೊಂಡಿವೆ. ಇದೇ ಕಾಲದ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ತಾಡಪತ್ರಿ, ಕರ್ನಾಟಕದ ಹೊಳಲಗುಂದಿ ಮೊದಲಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳ ಕಾಲದ ಬಗ್ಗೆ ಒಮ್ಮತವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದವೆನ್ನಲಾಗುವ ಕಾಂಚಿಪುರಂನ ವರದರಾಜ ದೇವಾಲಯ, ಕಾಳಹಸ್ತಿ, ತಿರುಪತಿ, ತಿರುವಣ್ಣಾಮಲೈ, ಚಿದಂಬರಂ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀರಂಗಂ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಯ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳು ವಿಜಯನಗರ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರ ಅನಂತರದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಈಗ ಇವುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿವೆ.

ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿನ ಮಹಾರಂಗ ಮಂಟಪದ ಒಳ ಚಾವಣಿಯ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ವಿಷಯ ನಿರೂಪಣೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಒಳ ಚಾವಣಿಯನ್ನು ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಚೌಕಾಕಾರ ಅಥವಾ ಆಯತಾಕಾರಕ್ಕೆ ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಪತ್ನಿಯರ ಸಮೇತರಾಗಿರುವ ಬ್ರಹ್ಮವಿಷ್ಣು, ಮಹೇಶ್ವರ, ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರು, ಮನ್ಮಥ ವಿಜಯ, ತ್ರಿಪುರಸಂಹಾರ ಶಿವ, ದಶಾವತಾರದ ಚಿತ್ರಗಳು, ರತಿ ಮನ್ಮಥರು, ಅರ್ಜುನ ಮತ್ಸ್ಯ ಯಂತ್ರವನ್ನು ಭೇದಿಸುವ ದೃಶ್ಯ, ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರ ಯುದ್ಧದ ದೃಶ್ಯಗಳೂ ಅಲ್ಲದೆ ತೀರ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ತೆರೆದ ಪಲ್ಲಕ್ಕಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ಯತಿಗಳ ಮೆರವಣಿಗೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಎಲ್ಲ ಚಿತ್ರಗಳೂ ರೇಖಾಪ್ರಧಾನವಾದ ಆಕೃತಿಗಳೇ ಆಗಿದ್ದು, ಇವುಗಳ ರಚನೆಯು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ಸಮಾನವಾಗಿ ಒಂದೇ ತಲರೇಖೆಯ ಮೇಲೆ ಬರುವ ಹಾಗೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯ ವೀರಭದ್ರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ಶೈಲಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿವೆ. ವೃಷಭವಾಹನ ಶಿವ, ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ, ವೀರಣ್ಣ, ವಿರೂಪಣ್ಣ, ಕೈಲಾಸದಲ್ಲಿರುವ ಶಿವ, ರಾಮಾಯಣದ ದೃಶ್ಯಗಳು, ಸುಂದರ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಅಲ್ಲದೆ ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯದಂತಹ ಚಿತ್ರ ರಚನೆಗಳು ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಆಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಹ ಕಲಾವಂತಿಕೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಆಕೃತಿಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಮತ್ತು ಮುನ್ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಕಣ್ಣೆಲೆಯ ತತ್ವದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯೂ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಸೊಗಸಾಗಿ ಚಿತ್ರರಚನೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ವರ್ಣಸಂಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡ ಪಕ್ವತೆಯಿದೆ.

ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರ ಕಲೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿತು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇದೇ ಚಿತ್ರಶೈಲಿ ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಅರಸರಿಂದ ಮತ್ತು ಸುರಪುರ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ನಾಯಕ ರಾಜಮನೆತನಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ಸಂವೇದನೆಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿತು.

ಚಿಕಣಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ: ಈ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಉತ್ತರ ಭಾರತ, ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತ ಹಾಗೂ ದಖನ್ನಿನ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಈ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಉಗಮದ ಬಗೆಗೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿದ್ದರೂ 10,11 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದ ತಾಳೆಗರಿಯ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡಿರಬಹುದು. ಧವಳ ಮಾನಸ ಪ್ರತಿಗಳ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಈಗಾಗಲೇ ಗಮನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪರಂಪರೆ ಗುಜರಾತ್, ರಾಜಸ್ತಾನ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ವಜ್ರಯಾನ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾಗಿರುವ ಪಾಲ ಮತ್ತು ಸೇನರ ಕಾಲದ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮದ ಚಿತ್ರಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ತಾಳೆಗರಿ ಕೃತಿಗಳ ಮೇಲಿನ ಬೋಧಿಸತ್ವ ಪ್ರಜ್ಞಾಪಾರಮಿತ, ಅಷ್ಟ ಸಹಸ್ರಿಕ ಮೊದಲಾದ ಬೌದ್ಧ ದೇವತೆಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಹು ಸೊಗಸಾಗಿವೆ.

ಸು.1400 ರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಜೈನಕತೆಗಳಾದ ಕಲ್ಪಸೂತ್ರ ಮತ್ತು ಕಾಳಕಾಚಾರ್ಯ ಕಥಾ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಚಿಕಣಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಆಗಲೇ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಂ ರಾಜಮನೆತನಗಳು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮತ್ತು ಆಫ್ಘನ್ ಮೂಲದಿಂದ ಬಂದು ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದವು. ದೆಹಲಿ, ಮಾಂಡು, ಅಹಮದಾಬಾದ್ ಮೊದಲಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಮನೆತನಗಳು ಅಧಿಕಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯದ ತೈಮೂರ್ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಪ್ರಭಾವ ಮುಸ್ಲಿಂ ಅರಸರುಗಳ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಖಿಲ್ಜಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಮಾಳ್ವದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಮಾಂಡು ಚಿತ್ರಕಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರಾಜಸ್ತಾನ, ಗುಜರಾತ್ ಮತ್ತು ಮಾಂಡು ಪ್ರದೇಶಗಳ ಚಿತ್ರಕಲೆಯನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಚಿತ್ರಕಲೆಯೆಂದೇ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಮಾಂಡುವಿನಲ್ಲಿ 1439ರಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ ಕಲ್ಪಸೂತ್ರದ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಾವೀರನ ಜನನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಕಡುಕಂದು ಹಿನ್ನೆಲೆಯ ಮೇಲೆ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದೊಂದು ಘಟನೆಗೂ ಒಂದೊಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಮಾಡಿ ನಿಗದಿತ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರರಚನೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಆಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಚೂಪಾದ ಮೂಗು, ಗಲ್ಲ, ಅಗಲವಾದ ಕಣ್ಣು, ಚಿತ್ತಾರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಉಡುಗೆ ತೊಡುಗೆಗಳು, ಕುಳಿತ, ಮಲಗಿದ, ನಿಂತ ವಿಶಿಷ್ಟ ಭಂಗಿಗಳು, ಆಭರಣಗಳು ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಇದೇ ವಿಧವಾದ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಸು.1500 ರಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲಾಗಿರುವ ಮೇವಾರದ ಚೋರ ಪಂಚಾಸಿಕ ಮತ್ತು ಭಾಗವತ ಪುರಾಣದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಚಂಪಾವತಿ ಮತ್ತು ಬಿಲ್ಹಣರ ಪ್ರೇಮಪ್ರಸಂಗಗಳನ್ನು ಶೃಂಗಾರ, ವಿರಹ ಮೊದಲಾದ ರಸಪ್ರಧಾನವಾದ ದೃಶ್ಯ ನಿರೂಪಣೆಗಳಿಂದ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಾಗವತ ಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣನ ಬಾಲಲೀಲೆಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಈ ಎರಡೂ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪಸೂತ್ರದ ಚಿತ್ರಶೈಲಿಯೂ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು.

ಸು.16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಮಾಂಡುವಿನ ದೊರೆ ನಾದಿರ್ ಷಾ ಎಂಬುವವನು ರಚಿಸಿದ ನಿಮಿತ್‌ನಾಮಾ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಚಿತ್ರಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಆಕೃತಿಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದೇಹಗಳ ಮತ್ತು ಮುಖದ ರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಕಣ್ಣುಗಳು, ಕಿರಿದಾದ ಮೂಗು, ತೆಳು ಗುಲಾಬಿ ಮೈ ಬಣ್ಣಗಳು ಕಂಡುಬಂದರೆ, ಗಾಢ ವರ್ಣದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯ ನೀಲಿಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ತಾರದಂತೆ ಕಾಣುವ ಮೋಡಗಳ ರಚನೆ, ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿದೆ. ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಪುರುಷ ಆಕೃತಿಗಳು ಹಾಕಿರುವ ಟೊಪ್ಪಿಗೆ ಅಥವಾ ಗುಲಾಬಿಯಂತಹ ಪೇಟ ಆ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಪುನಃ ಬಳಕೆಯಾಗಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿಯೇ ಈ ಮಾದರಿಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕುಲಾಧಾರ ಚಿತ್ರಗಳು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ.

16 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭ ರಾಜಸ್ತಾನದ ಮಾಳ್ವ, ಮೇವಾರ, ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಮಾಂಡು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ಚಿತ್ರಕಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾದವು. ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿಯೇ ಬರುವ ಜಯದೇವ ಕವಿಯ ಗೀತ ಗೋವಿಂದ ಇತ್ಯಾದಿ ಭಕ್ತಿ ಪ್ರಧಾನ ಕೃತಿಗಳು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೃಶ್ಯ ನಿರೂಪಣೆಯೊಂದಿಗೆ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಕೃಷ್ಣ–ರಾಧೆಯರ ಪ್ರೇಮ, ಶೃಂಗಾರ, ವಿರಹ ಮೊದಲಾದ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ದೃಶ್ಯಾವಳಿಗಳನ್ನು ಭಾವಪರವಶವಾಗಿ ಮತ್ತು ಅತ್ಯಂತ ಕಾಲ್ಪನಿಕವಾಗಿ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾದ ಚಂದಾಯಾನ ಅಥವಾ ಲಾವೂರ್–ಚಂದ ಎಂಬ ಕೃತಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಹು ಜನಪ್ರಿಯವಾದವು. ಚಂದಾಯಾನ/ ಲಾವೂರ್–ಚಂದ ಕೃತಿಯು ಸು.12 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲಿನಾಥ ಎಂಬುವವನಿಂದ ಅವಧಿಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾಯಿತು. ಇದನ್ನು 1380 ರಲ್ಲಿ ಮುಲ್ಲಾ ದಾವುದ್ ಎಂಬ ಕವಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಗೆ ತುರ್ಜುಮೆ ಮಾಡಿದ. ಲಾವೂರ್–ಚಂದ ಚಿತ್ರಗಳು ಉದ್ದನೆಯ ಆಯತಾಕಾರದ ಚಿತ್ರಾವಕಾಶದಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾಗಿವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಲಾವುರಿಕ ಮತ್ತು ಚಂದಾಳ ಪ್ರೇಮ–ಪ್ರಣಯ ಮುಂತಾದ ದೃಶ್ಯಗಳ ಚಿತ್ರಣಗಳಿವೆ. ಕಣ್ಣಿಗೆ ಹಿತವೆನಿಸುವ ತೆಳು ವರ್ಣಗಳ ಸಂಯೋಜನೆ, ಸುಂದರ ವಾಸ್ತುವಿನ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಚಿತ್ರಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿದೆ. 1550ರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ರಚಿಸಿರಬಹುದಾದ ಮೇವಾರದ ಗೀತಗೋವಿಂದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಗಟ್ಟಿ ಬಣ್ಣಗಳು, ಹಳದಿ, ನೀಲಿ, ಹಸುರು, ಕೆಂಪು, ವರ್ಣಗಳ ಪ್ರಧಾನತೆಯಿರುವ ಸಂಯೋಜನಾ ಚಿತ್ರಗಳು ಜಾನಪದೀಯ ಅಂಶಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾಗಿವೆ.

ಚಿಕಣಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯನ್ನು ಇದುವರೆಗಿನ ವಿವರಣೆಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿಭಾಗಿಸಿದಾಗ ರಾಜಸ್ತಾನ ಪಹಾಡಿ, ಮೊಗಲ್ ಮತ್ತು ದಖನಿ ಎಂಬ ಪ್ರಮುಖ ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಣೆ ಮಾಡಬಹುದು. ರಾಜಸ್ತಾನ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಳ್ವ, ಮೇವಾರ್, ಬುಂದಿ, ಕೋಟ, ಉದಯಪುರ, ಜೋಧಪುರ, ಜೈಪುರಗಳು ಮುಖ್ಯ ಕೇಂದ್ರಗಳಾದರೆ ಇದೇ ಶೈಲಿಯ ಕೊನೆಯ ಘಟ್ಟವಾಗಿ ಕಿಷನ್‌ಗಡ್ ಚಿತ್ರಶೈಲಿಯೂ ಕೂಡ ಪ್ರಮುಖ ದಾಖಲೆಯಾಗಿದೆ. ರಾಜಸ್ತಾನೀ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಚರ್ಚಿಸಿದ ಅಂಶಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಚಿತ್ರರಚನಾ ತಾಂತ್ರಿಕತೆ ಮತ್ತು ಬೆಳವಣಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮೊಗಲ್ ಚಿತ್ರ ಸಂಪ್ರದಾಯವೂ ಈ ಚಿತ್ರಪರಂಪರೆಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು.

ಮೊಗಲ್ ಚಿತ್ರಕಲೆ: ಮೊಗಲರ ಆರಂಭ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಕಲೆಯನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಚಿತ್ರಣಗಳು ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ತುರ್ಕಿ, ಮಂಗೋಲ್ ಮೂಲದವರಾದ ಮೊಗಲರು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಿಂದ ಬಂದವರು. ಹೀಗಾಗಿ ಪರ್ಷಿಯದ ಕಲೆ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಈ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿವೆ. ಮೊಗಲರ ಕಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಪ್ರಭಾವಕಾರಿಯಾಗಿ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾಗಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ್ದು ಹುಮಾಯೂನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ಹುಮಾಯೂನನು ಪರ್ಷಿಯಾದ ಸಫಾವಿ ರಾಜಮನೆತನದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಮೀರ್ ಸೈಯ್ಯದ್–ಅಲಿ ಮತ್ತು ಇದೇ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿನ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಕಲಾವಿದ ಶಿರಾಜಿ ಶೈಲಿಯ ಅಬ್ದುಲ್ ಸಮದ್ ಎಂಬ ಕಲಾವಿದರುಗಳನ್ನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಕರೆತಂದ. ಇದರಿಂದ ಹುಮಾಯೂನನ ರಾಜಾಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾದುವು.

ಮೊಗಲ್ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಘಟ್ಟವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಬ್ದುಲ್ ಸಮದ್ ಮತ್ತು ಮೀರ್ ಸೈಯದ್ ಅಲಿಗಳು ಅಕ್ಬರನ ಚಿತ್ರಶಾಲೆಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾಗಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಕಲಾವಿದರಿಗೆ ತರಬೇತಿಯನ್ನು ನೀಡಿದರು. ಇದರಿಂದ ಸ್ಥಳೀಯ ಕಲಾ ಸಂವೇದನೆಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕಲಾ ಅಂಶಗಳು ಗಣನೀಯ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಮ್ಮಿಳನವಾದವು.

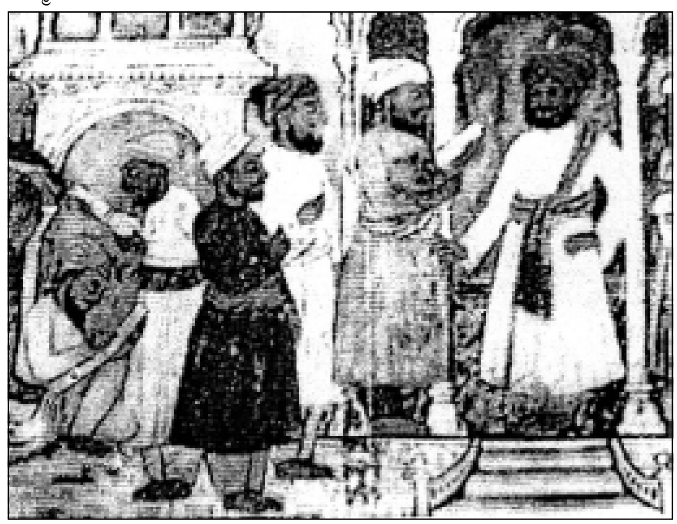

ಭಿತ್ತಿವರ್ಣಚಿತ್ರ, ದರಿಯಾದೌಲತ್

ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಮ್ಜಾನಾಮಾ, ಅಕ್ಬರ್‌ನಾಮಾ, ಷಹನಾಮಾ, ರಜಂನಾಮಾ, ದರಬ್ ನಾಮಾ, ಬಹರಿಸ್ತಾನ ಅನ್ವರಿ–ಇ–ಸುಹೇಲಿ ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಕೃತಿಗಳು ರಚನೆಯಾದವು. ಅಕ್ಬರ್ ಆಗ್ರದ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಫತೇಪುರ ಸಿಕ್ರಿಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲಾಶಾಲೆಯನ್ನೇ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಚಿತ್ರಗಳ ರಚನೆಗೆ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಕಾರಣನಾದ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾದ, ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟ ವರ್ಣ ಸಂಯೋಜನೆ ಹಾಗೂ ತಾಂತ್ರಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯೊಂದಿಗೆ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾಗಿವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಹಮ್ಜಾನಾಮಾದ ಚಿತ್ರಗಳು ಇಸ್ಲಾಂ ಕಥೆಗಳ ವೀರ ನಾಯಕ ಹಮ್ಜಾನನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ರಚನೆಯಾಗಿವೆ. ರಜಂನಾಮಾದ ಚಿತ್ರಗಳು ಮಹಾಭಾರತ ಹಾಗೂ ಹರಿವಂಶದಿಂದ ಆಯ್ದ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರ ಸಂಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ತೋರಿಸುತ್ತವೆ. ಅಕ್ಬರ ನಾಮಾದ ಚಿತ್ರಗಳು ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಘಟನಾವಳಿಗಳ ದೃಶ್ಯ ನಿರೂಪಣೆಗಳು ಅಕ್ಬರ್‌ನಾಮಾ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಅನ್ವರಿ–ಇ–ಸುಹೇಲಿ ಕೃತಿ ಪಂಚತಂತ್ರದ ಕಥೆಗಳ ತರ್ಜುಮೆಯ ರೂಪ ಮತ್ತು ದೃಶ್ಯಾವಳಿಗಳನ್ನು ಪ್ರೌಢಕಾಲವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಕಾಲದ ಬಸಪಾನ್, ಕೇಶು, ಲಾಲ್, ಭೀಮ್ ಗುಜರಾತಿ, ಧರಮ್‌ದಾಸ, ಮಧು, ದೌಲತ್, ಮನೋಹರ್, ಮಿಸ್ಕಿನ್, ನರಸಿಂಗ್ ಮೊದಲಾದ ಕಲಾವಿದರುಗಳು ಅಕ್ಬರನ ಕಲಾಶಾಲೆಯ ಕಲಾವಿದರಾಗಿದ್ದರು.

ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲಾನಂತರದಲ್ಲಿ ಅವನ ಮಗ ಜಹಾಂಗೀರ್‌ನಿಂದ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಪೋಷಣೆ ಪಡೆಯಿತು. ಜಹಾಂಗೀರ್‌ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಗಣನೀಯ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆದುಕೊಂಡು ಬಂದವು. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳು, ಅರಮನೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಬೇಟೆ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಹುವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಜಹಾಂಗೀರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾದ ಜಹಾಂಗೀರ್ ನಾಮಾದ ಚಿತ್ರಗಳು, ಹೆಚ್ಚು ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಬುಲ್ ಹಸನ್, ಮಿಸ್ಕಿನ್, ಬಸಪಾನ್, ದಾಸವಂತ್ ಮೊದಲಾದವರು ಚಿತ್ರರಚನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಜಹಾಂಗೀರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಮೊಗಲ್ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಪ್ರೌಢಿಮೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಅನಂತರದ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಷಹಜಹಾನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಲೆಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಮೊಗಲರ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರ ರಚನಾ ವಿಷಯ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿತ್ತು. ಆಕೃತಿಗಳ ರಚನೆ ನೈಜವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣ ವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ನಾಟಕೀಯ ಅಂಶಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಉನ್ನತವಾಗಿವೆ. ಚಿತ್ರಗಳ ನೈಜತೆಯ ಜೊತೆಗೆ ವಿವರಗಳು ಹಾಗೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕುಸುರಿನ ಕೆಲಸವನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಪ್ರಕೃತಿ ಚಿತ್ರಣವೂ ಕೂಡ ಸೊಗಸಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿವೆ.

ರಾಜಸ್ತಾನಿ ಚಿತ್ರ ಶೈಲಿ: ಮೊಗಲರ ಸಮಕಾಲೀನದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದುಕೊಂಡು ಬಂದ, ಮೇಲೆ ಹೆಸರಿಸಿದ ಮಾಳ್ವ, ಮೇವಾರ್, ಬುಂದಿ, ಕೋಟ, ಜೋನ್‌ಪುರ, ಬಿಕನೀರ್, ಜೈಪುರ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರರಚನೆ ಜನಪ್ರಿಯ ಕಲೆಯಾಗಿತ್ತು. ಮಾಳ್ವ ಮತ್ತು ಮೇವಾರ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರಧಾನ ಕೃತಿಗಳೇ ಚಿತ್ರಗಳಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಶೈಲಿಯ ಆಡಂಬರಗಳು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ಚೌರಪಂಚಾಸಿಕ ಹಾಗೂ ಲಾವೂರ್ ಚಂದದ ಚಿತ್ರ ಪ್ರಭಾವಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ರಜಪೂತ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಿರುವ ರಾಜಸ್ತಾನದ ಎಲ್ಲ ರಾಜ ಮನೆತನದವರು ಕಲೆಯನ್ನು ಪೋಷಿಸಿದರು. ರಾಜಸ್ತಾನದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ರಾಗಮಾಲಾ, ಬಾರಾಮಾಸ, ರಾಮಾಯಣ, ಭಾಗವತ ಪುರಾಣ, ರಾಸಮಂಜರಿ, ಅಲ್ಲದೆ ರಾಜ–ರಾಣಿಯರ ಪ್ರೇಮ ಕಥೆಗಳು, ಬೇಟೆ ದೃಶ್ಯಗಳು ರಚನೆಯಾಗಿವೆ. ರಾಗಮಾಲಾ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉದಯಪುರದ–ಲಲಿತರಾಗಿಣಿ, ಬುಂದಿಯ–ಬಂಗಾಲ ರಾಗಿಣಿ, ಭೈರವ ರಾಗಿಣಿ, ವಸಂತ ರಾಗಿಣಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ. ಬಹುತೇಕ ಎಲ್ಲ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಾಯಕ ಮತ್ತು ನಾಯಕಿಯರ ಘಟನಾವಳಿಗಳೇ ಪ್ರಮುಖ ದೃಶ್ಯ ರೂಪ ನಿರೂಪಣೆಗಳಾಗಿವೆ. ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣವೈವಿಧ್ಯ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳ ಬಳಕೆ, ನಿಸರ್ಗದ ಚಿತ್ರಣಗಳು ಸೊಗಸಾಗಿ ಮೂಡಿ ಬಂದಿವೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಆಕೃತಿಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ನೈಜತೆ ಮತ್ತು ಸ್ಪಷ್ಟತೆಯಿದೆ. ಎಲ್ಲ ಚಿತ್ರಗಳು ನಾಯಕ ಅಥವಾ ನಾಯಕಿ ಪ್ರಧಾನ ಚಿತ್ರಗಳೇ ಆಗಿವೆ. ರಾಜಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಕಿಷನ್‌ಗಡ ಶೈಲಿಯ ಬಹುಸೊಗಸಾದ ಚಿತ್ರಾಕೃತಿಗಳಿವೆ. ನೀಳವಾದ ದೇಹ, ಉದ್ದನೆಯ ಮೂಗು, ಅಗಲವಾದ ಭಾವಪೂರಿತ ಕಣ್ಣುಗಳು ಹಾಗೂ ಸೊಗಸಾದ ವರ್ಣಸಂಯೋಜನೆ ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿವೆ. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಹಲವಾರು ಕಲಾವಿದರುಗಳು ರಾಜಸ್ತಾನಿ ಅರಸರುಗಳ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದರು. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯ ಶೈಲಿಯು ಆಂತರಿಕ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಪ್ರೇರಕವಾಯಿತು.

ಪಹಾಡಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ: ಪಂಜಾಬಿನ ಮತ್ತು ಹಿಮಾಲಯದ ಗುಡ್ಡಗಾಡು ಪ್ರದೇಶದ ರಾಜಮನೆತನಗಳ ರಾಜಾಶ್ರಯದಲ್ಲಿ 17,18 ಮತ್ತು 19 ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಇದಾಗಿದೆ. ಮೊಗಲರ ಕೊನೆಯ ಕಾಲಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಾಶ್ರಯ ಹುಡುಕಿಕೊಂಡು ಬಂದ ಹಲವಾರು ಕಲಾವಿದರುಗಳಿಗೆ ಪಂಜಾಬಿನ ಸಾಮಂತ ರಾಜರುಗಳು ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿದರು. ಪಹಾಡಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಸೋಲಿ, ಕಾಂಗ್ರ, ಗ್ವಾಲಿಯರ್, ಚಂಬಾ, ಮನ್‌ಕೋಟ, ಮಂಡಿ, ನರಪುರ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ನಡೆದವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಆರಂಭಿಕ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಳ್ವ ಮತ್ತು ಮೇವಾರ್ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಬಸೋಲಿ ಚಿತ್ರಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಗಾಢವಾದ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಹಾಗೂ ವಿವರಣಾತ್ಮಕ ಆಕೃತಿಗಳ ರಚನೆಗಳಿವೆ. ಭಾನುದತ್ತನ ರಾಜಮಂಜರಿ ಕೃತಿಯಿಂದ ಆಯ್ದ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿನ ರಾಜರುಗಳು ತಮ್ಮ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕೂಡ ಮಾಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಂತಹ ಹಲವಾರು ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಸುಂದರ ರತ್ನಗಂಬಳಿಯ ಮೇಲೆ ಸಂಗೀತವನ್ನು ಆಲಿಸುತ್ತ, ಪ್ರಿಯತಮೆಯೊಂದಿಗೆ ಅಥವಾ ಅಂತಃಪುರದ ಸ್ತ್ರೀಯರೊಂದಿಗೆ ವಿಲಾಸಿ ಜೀವನವನ್ನು ಕಳೆಯುವ ರಾಜರ ಚಿತ್ರಗಳು ಹಲವಾರು. ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆ ವರ್ಣವಿನ್ಯಾಸ ಏಕವರ್ಣವಾಗಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳ ರಚನೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಮತ್ತು ಕಾಂಗ್ರ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿ ಹಿನ್ನಲೆಯುಳ್ಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಸು.1750ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಲಾವಿದರು ನೈಜತೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯುಳ್ಳ ಹಾಗೂ ವರ್ಣ ಸಂಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತವಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುವ ಅಲ್ಲದೆ, ಕ್ಷಣ್ನೆಲೆಯ ತತ್ವಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರರಚನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಮತ್ತು ಕಾಂಗ್ರಾ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಆಕೃತಿಗಳು ಸರಳವಾಗಿ ಮತ್ತು ನೈಜವಾಗಿ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಈ ಚಿತ್ರ ಕಲಾವಿದರೂ ಕೂಡ ಕಂಪನಿ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದರು.

ದಖನಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ: ಮೊಗಲರಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದ ದಖನಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಅಹಮದ್‌ನಗರ, ಬಿಜಾಪುರ, ಗೋಲ್ಕೊಂಡಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ದಖನಿ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಬಹಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿಲ್ಲ. ಕಾಲಘಟ್ಟದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅಹಮದ್ ನಗರದ ಚಿತ್ರಗಳು ಆರಂಭಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತವೆ. ತಾರಿಫ್–ಎ–ಹುಸೇನ್‌ಷಾಹಿ ಕೃತಿಯೂ ಅಹಮದ್ ನಗರದ ಸುಲ್ತಾನನಾಗಿದ್ದ ಹುಸೇನ ಷಾನ ದೃಶ್ಯ ನಿರೂಪಣೆಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ರಂಗುರಂಗಿನ ವರ್ಣಸಂಯೋಜನೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸದ ರಚನೆಯ ಮಧ್ಯೆ ಶ್ವೇತವಸ್ತ್ರಧಾರಿಯಾಗಿ, ಆಸನದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಸುಲ್ತಾನನ ದೃಶ್ಯವಿದೆ. ಆಕೃತಿಯ ಎರಡೂ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರು ವಸ್ತ್ರದ ಚಾಮರವನ್ನು ಬೀಸುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯವಿದೆ. ಈ ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಗಳು ನಿಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ನಿಲುವಿನಲ್ಲಿ, ಕೇಶವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯ ವೀರಭದ್ರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತವೆ. ಅಹಮದ್‌ನಗರದಲ್ಲಿ ರಾಗಮಾಲಾ ಚಿತ್ರಗಳು ಕೂಡ ರಚನೆಯಾಗಿದ್ದಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಹಿಂದೋಳ ರಾಗದ ಚಿತ್ರವೇ ಸಾಕ್ಷಿ. ತೋಟವೊಂದರಲ್ಲಿ ತೂಗುಮಂಚದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ನಾಯಕ ನಾಯಕಿಯರಿಗೆ, ಪಿಚಕಾರಿಯಿಂದ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಸಿಡಿಸುತ್ತಿರುವ ಸ್ತ್ರೀಯರು, ತಂಬೂರಿಯನ್ನು ಮೀಟುತ್ತ ರಾಗಾಲಾಪನೆ ಮಾಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ನಿಂತಿರುವ ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಗಳು ಸೊಗಸಾಗಿವೆ.

ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಗಣನೀಯವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಎರಡನೆಯ ಆದಿಲ್ ಷಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಗಮಾಲಾ ಚಿತ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಸುಲ್ತಾನರ ವಿಭಿನ್ನ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳು ರಚನೆಯಾದವು. ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಆದಿಲ್‌ಷಾ ಸಂಗೀತಪ್ರೇಮಿಯೂ ಸಂಗೀತಕಾರನೂ ಆಗಿದ್ದು, ಕಿತಾಬ್–ಎ–ನವರಸ್ ಎಂಬ ಸಂಗೀತ ಕಲೆ ಕುರಿತಾದ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚನೆ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಕೃತಿಯ ಆಧಾರದಿಂದಲೇ ಬಿಜಾಪುರ ರಾಗಮಾಲಾ ಚಿತ್ರಗಳು ರಚನೆಯಾಗಿವೆ. ರಾಜಸ್ತಾನದ ಬಿಕನೀರ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಮತ್ತು ದೆಹಲಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಿಜಾಪುರದ ಶ್ರೀ ರಾಗಚಿತ್ರ ಸೊಗಸಾಗಿದೆ. ಸುಂದರವಾದ ವಾಸ್ತು ಹಿನ್ನೆಲೆ, ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಮತ್ತು ಸುರುಳಿ, ಬಳ್ಳಿಗಳ ರಚನೆ, ಪರ್ಷಿಯನ್ ನೀಲಿ ವರ್ಣದ ಹಾಗೂ ಚಿನ್ನದ ಮೆರುಗು ಇರುವ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಳಪಿದೆ. ಬಿಜಾಪುರದ್ದೇ ಆದ ನೂಜುಂ–ಅಲ್ ಉಲ್ಂ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಆದಿಲ್‌ಷಾನ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳು ಪ್ರಮುಖ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ. ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಆದಿಲ್ ಷಾನ ಭಾವಚಿತ್ರ ಸುಂದರ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾಗಿದ್ದು, ಆಕೃತಿ ಬಹಳ ನೈಜವಾಗಿದೆ. ದಖ್ಖನಿ ಕಲಾವಿದರು ಆಕೃತಿಗಳ ಮತ್ತು ಹಿನ್ನೆಲೆಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಪರಿಣಿತಿಯನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಮಹಮದ್ ಖುಲಿ ಕುತುಬ್‌ಷಾನ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಪ್ರಭಾವ ಗಣನೀಯವಾಗಿದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ದಖನಿ ಶೈಲಿ, ಮೊಗಲ್ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿ ತನ್ನ ವಿಶಿಷ್ಟ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಹಾಗೂ ಶೈಲಿಯಿಂದ ತನ್ನದೇ ಆದಂತಹ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ.

ಚಿಕಣಿ ಚಿತ್ರಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿಯೇ 17, 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು, ಪಟಚಿತ್ರಗಳು ರಚನೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಪುರಾವೆಗಳಿವೆ. ಗುಜರಾತಿನ ಬರೋಡ ನಗರದ ತಾಂಬೇಕರ್‌ವಾಡ, ರಾಜಸ್ತಾನದ ನಾಥದ್ವಾರ ಮತ್ತು ಒರಿಸ್ಸದ ಪಟ ಚಿತ್ರಗಳು ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ಶೈಲಿಗಳಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಜಾನಪದೀಯ ಚಿತ್ರಶೈಲಿಗಳು ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಇತ್ತ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಮತ್ತು ದಖ್ಖನಿ ಸುಲ್ತಾನೋತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಅಂದರೆ 18, 19ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ, ರಾಜವಾಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಮಠಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ನಾಯಕ ಮನೆತನದ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳು ತಿರುಪರುಟ್ಟಿಕುನ್ರಂ, ತಂಜಾವೂರು, ತಿರುವಳ್ಳೂರು, ಚಿದಂಬರಂ. ತಿರುವಳಂಜುಳಿ, ಸರಸ್ವತಿ ಮಹಲ್, ಕಡಪ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಇವೆ. ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಯಿಂದಲೇ ಬೆಳೆದುಬಂದ, ಸ್ಥಳೀಯ ಕಲಾವಿದರುಗಳಿಂದಲೇ ರಚಿಸಲಾಗಿರುವ ಭಾಗವತ ಪುರಾಣ, ರಾಮಾಯಣ, ಶಿವಲೀಲೆ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳ ಚಿತ್ರನಿರೂಪಣೆಗಳಿವೆ. ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬಹುದಾದ ಕೇರಳದ ಕೊಚ್ಚಿನ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಮಟ್ಟಂಚೇರಿ ಅರಮನೆ, ತ್ರಿಶೂರು ದೇವಾಲಯ, ಪದ್ಮನಾಭಪುರಂ ಅರಮನೆ, ತಿರುವಂಚಿಕುಳಂ, ತ್ರಿಪ್ರಯಾರ್ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಕೇರಳದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಕಥಕಳಿ ವೇಷ–ವಿನ್ಯಾಸಗಳ ಪ್ರಭಾವವಿದೆ. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುತೇಕವಾಗಿ ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥನಗಳ ನಿರೂಪಣೆ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದೆ.

ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರು ಹಾಗೂ ಸುರಪುರದ ಅರಸರುಗಳು ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ಪೋಷಣೆಯನ್ನು ನೀಡಿದರು. ಸುರಪುರದಲ್ಲಿ ಗರುಡಾದ್ರಿ ಶೈಲಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ರಚನೆಯಾದ ಚಿತ್ರಗಳು ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಯ ಸೊಗಡನ್ನೇ ಹೊಂದಿವೆ. ಏತನ್ಮಧ್ಯೆ ಹಳೇ ಮೈಸೂರು ಭಾಗದ ಸಿಬಿ, ಶಿರಾ, ಮಧುಗಿರಿ, ಕೊಳ್ಳೇಗಾಲ, ಮುಡುಕುತೊರೆ, ಚಿಕ್ಕಹರದನಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ ಮೈಸೂರು ನಗರ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ದರಿಯಾ ದೌಲತ್ ಅರಮನೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಅಮಿನ್ ಭಾವಿ, ನಿಪ್ಪಾಣಿ, ನರಗುಂದ, ಬಿ.ಕೆ.ಹಳ್ಳಿ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಈಗಲೂ ಉಳಿದಿವೆ. ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಅರಸರ ಕೊಡುಗೆ ವಿಶೇಷವಾದದ್ದು. ಇವರಿಂದಾಗಿ ಚಿತ್ರ ಕಲೆಯ ಪರಂಪರೆ ಅನೂಚಾನವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಂಪನಿ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಬಂದಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಲಾವಿದರ ಅಕಾಡಮಿಕ್ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಚಿತ್ರಕಲಾ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕಂಪನಿ ಸರ್ಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಕಲಾಶಾಲೆಗಳು ಪಾರಂಪರಿಕ ಚಿತ್ರಶೈಲಿಗಳನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿ ಯುರೋಪಿನ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಸಾಂಸ್ಥಿಕ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ನೀಡಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ

ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿದವು. ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಭಾರತದ ಚಿತ್ರಕಲೆಯನ್ನು ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದಿಂದ ಕಂಪನಿ ಕಾಲದವರೆಗೆ ನೋಡಿದಾಗ ವಿಭಿನ್ನ ಚಿತ್ರಶೈಲಿಗಳು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. (ಆರ್.ಎಚ್.ಕೆ.)

ಮೈಸೂರು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಚಿತ್ರಕಲೆ: ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ 1565ರಲ್ಲಿ ಪತನವಾದಾಗ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಕಲಾವಿದರೆಲ್ಲಾ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಊರುಗಳಿಗೆ ಜೀವನೋಪಾಯಕ್ಕಾಗಿ ವಲಸೆ ಹೋದರು. ಹಾಗೆ ವಲಸೆ ಹೋದ ಕೆಲವರು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಬಂದು ಸೇರಿದರು. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯವನ್ನು (1578–1617) ಒಡೆಯರ್ ವಂಶದವರಾದ ರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಒಡೆಯರ್‌ರವರು ಲಲಿತಕಲೆಗಳ ಪ್ರಿಯರಾಗಿದ್ದರು. ಹಾಗಾಗಿ ಅವರು ವಲಸೆ ಬಂದ ಕಲಾವಿದರನ್ನು ತಮ್ಮಲ್ಲೇ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಪೋಷಿಸಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ಕೊಟ್ಟರು. ಮೈಸೂರು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಚಿತ್ರಕಲೆ ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿ ಎಂಬ ಮರದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡ ಒಂದು ಸಸಿ. ನಂತರ ಬಂದ ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಒಡೆಯರ್, ಕಂಠೀರವರಾಜ ಒಡೆಯರ್, ದೊಡ್ಡ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಎಲ್ಲರೂ ಚಿತ್ರಕಲೆಯನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಗುಡಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ದೇವರುಗಳನ್ನು ಪೂಜೆಗೆ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಟಿಪ್ಪು ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ ಮೇಲೆ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರವರು ಕಲಾ ಪ್ರೇಮಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರವರು ತಾವು ಬರೆದ ಗ್ರಂಥಗಳಿಗೆಲ್ಲಾ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆಸಿ ಮೈಸೂರು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಉನ್ನತ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ತಂದರು.

ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಪುರಂದರದಾಸರು, ಕಾಗಿನೆಲೆ ಕನಕದಾಸರ ಕೃತಿಗಳು, ಗದುಗಿ ನಾರಣಪ್ಪ ಮತ್ತು ತಿಮ್ಮಣ್ಣನ ಭಾರತ, ನರಹರಿಯ ತೊರವೆ ರಾಮಯಾಣ, ಲಕ್ಷ್ಮೀಶನ ಜೈಮಿನಿಭಾರತ ಗ್ರಂಥ ಮೊದಲಾದವು ಮೈಸೂರು ಶೈಲಿಗೆ ವಸ್ತುವನ್ನು ಒದಗಿಸಿದುವು. ಧ್ಯಾನ ಶ್ಲೋಕಗಳು, ಆಗಮ ಶಿಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಈ ಚಿತ್ರ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಮೂಲ ಸ್ಫೂರ್ತಿ. ಈಗ ಉಳಿದಿರುವ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳು, ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳು ಮತ್ತು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು ಮೈಸೂರು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲು ದಾರಿದೀಪವಾದವು. ಮೈಸೂರು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಮುಖ್ಯ ಆಧಾರ ಕೊಡುವ ಗ್ರಂಥವೆಂದರೆ ವಿಷ್ಣುಧರ್ಮೋತ್ತರ ಪುರಾಣ, ಅಭಿಲಷಿತಾರ್ಥ ಚಿಂತಾಮಣಿ, ಮಾನಸೋಲ್ಲಾಸ, ಶಿವತತ್ವ ರತ್ನಾಕರ ಇತ್ಯಾದಿ. ಈ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರ ರಚನೆ, ವರ್ಣಗಳು, ಬಣ್ಣಗಳ ತಯಾರಿಕೆ, ಕಲಾವಿದನಿಗಿರಬೇಕಾದ ಅರ್ಹತೆ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರ ರಚಿಸುವ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಬಗ್ಗೆ ಎಲ್ಲ ವಿವರಗಳಿವೆ.

ಮೈಸೂರು ಶೈಲಿಯ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಅತ್ಯಂತ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಪೂರ್ಣ ವಿನ್ಯಾಸ ವಿಧಾನ, ವರ್ಣಾಲಂಕಾರ, ವಿಷಯ ವೈವಿಧ್ಯಗಳಿಂದ ಸ್ವಂತಿಕೆ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಇದರ ಕಲಾವಿದರು ರಾಜರ ಮತ್ತು ಗಣ್ಯವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಭಾವ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮೈಸೂರು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುವ ಚಿತ್ರಗಳೆಂದರೆ ಶ್ರೀರಾಮ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ, ಚಾಮುಂಡೇಶ್ವರಿ, ಕೋದಂಡರಾಮ, ದಶಾವತಾರ, ಅಂಬೆಗಾಲು ಕೃಷ್ಣ, ಸಂಧ್ಯಾ ತಾಂಡವಮೂರ್ತಿ, ಯಶೋದ ಕೃಷ್ಣ, ಸಮುದ್ರಮಂಥನ, ವಿಶ್ವರೂಪ ದರ್ಶನ, ಸರಸ್ವತಿ, ಲಕ್ಷ್ಮಿ, ತಾಂಡವೇಶ್ವರ, ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರಿ, ಯುದ್ಧ ದೃಶ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಅರಮನೆಯ ದರ್ಬಾರು.

ಮೈಸೂರು ಶೈಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ರೇಖಾ ಪ್ರಧಾನವಾದವು. ಇಲ್ಲಿ ಮೂಲಬಣ್ಣಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಕೆಲವು ಕಡೆ ಬೇರೆ ಬಣ್ಣಗಳನ್ನೂ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಬಣ್ಣಗಳು ಪ್ರಕಾಶಮಾನವಾಗಿದ್ದರೂ ಸಹ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಹಿತವಾಗಿವೆ. ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಬಹಳ ಕ್ಲಿಷ್ಟವಾದರೂ ತುಂಬಾ ಸೊಗಸಾಗಿವೆ. ಆಕೃತಿಗಳು ಮೃದುವಾಗಿಯೂ ಕೋಮಲವಾಗಿಯೂ ಇವೆ. ಸಂಯೋಜನೆಗಳಂತೂ ನಯನ ಮನೋಹರವಾಗಿವೆ. ಒಂದು ಸಂಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಆಕೃತಿಗಳಿದ್ದರೂ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪೂರಕವಾಗಿವೆ. ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ಬಹಳ ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೈವೀಕಳೆ ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂದಿರುತ್ತವೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಚಿತ್ರದಲ್ಲೂ ಕಲಾವಿದರು ತನ್ನದೇ ಆದ ಛಾಪನ್ನು ಮೂಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಇದೇ ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಮತ್ತೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ.

ಮೈಸೂರು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಶೈಲಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಚಿಕಣಿ ಚಿತ್ರ ರೂಪದಲ್ಲೂ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರವರು ತಾವು ಬರೆದ ಸಚಿತ್ರ ರಾಮಾಯಣ, ಶ್ರೀ ತತ್ವನಿಧಿ, ಸೌಗಂಧಿಕ ಪರಿಣಯ. ಗಂಜೀಪ ಎಲೆಗಳು, ಶ್ರೀ ತತ್ವನಿಧಿ ಮತ್ತು ಸ್ವರಚೂಡಾಮಣಿಯ ಸ್ವರ, ರಾಗ ಮತ್ತು ತಾಳ ಚಿತ್ರಗಳು. ಈ ಗ್ರಂಥಗಳಿಗೆ ಅದರಲ್ಲಿರುವ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕೆಲವು ಪುಸ್ತಕಗಳಲ್ಲಿ ಬರೀ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೇ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬರೆವಣಿಗೆ ಇಲ್ಲವೇ ಇಲ್ಲ.

ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮರ, ಬಟ್ಟೆ, ಕಾಗದ, ಗಾಜು, ಚರ್ಮ ಮತ್ತು ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೂ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮಾಧ್ಯಮಗಳ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರ ರಚಿಸಲು ಇವುಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರ ಬಿಡಿಸುವ ಹದಕ್ಕೆ ತರುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಾಗದದ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರ ರಚಿಸಬೇಕಾದರೆ ಆ ಚಿತ್ರದ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿ ಸಿದ್ಧ ಮಾಡಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಾಗದದ ರಟ್ಟನ್ನು ರದ್ದಿ ಕಾಗದ ಮತ್ತು ಮೈದಹಿಟ್ಟಿನ ಅಂಟಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿಕೊಂಡು ಅದರ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವ ಕಾಗದದ ಹಾಳೆಯನ್ನು ಅಂಟಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅದು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಒಣಗಿದ ಮೇಲೆ ಕಾಗದದ ಮೇಲ್ಮೈಯು ನುಣುಪಾಗಿ ಚಿತ್ರ ರಚಿಸಲು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮೊದಲು ರೇಖಾ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲು ಹುಣಿಸೆ ಮರದ ಕಡ್ಡಿಗಳನ್ನು ಕಬ್ಬಿಣದ ಕೊಳವೆಗಳ ಒಳಗಿಟ್ಟು ಸುಟ್ಟು ಇದ್ದಲಿನ ಕಡ್ಡಿಗಳಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಇದ್ದಲಿನ ಕಡ್ಡಿಗಳಿಂದ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರವನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮೊದಲು ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೆಟ್ಟ, ಆಕಾಶ, ನದಿಗಳಿಗೆ ಬಣ್ಣ ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದಾದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಪಕ್ಷಿಗಳು ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯರಿಗೆ ಬಣ್ಣ ಹಾಕಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಅತಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸುವುದು. ಅನಂತರ ಮುಖ, ಆಭರಣಗಳು ಮತ್ತು ಉಡಿಗೆ ತೊಡಿಗೆಗಳನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿ. ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಆಭರಣಗಳಿಗೆ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಬಟ್ಟೆಯ ಅಮಚುಗಳಿಗೆ ಉಬ್ಬೆತ್ತುವ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿ ಚಿನ್ನದ ರೇಖುನ್ನು ಅದರ ಮೇಲೆ ಅಂಟಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಒಣಗಿದ ಮೇಲೆ ಇದರ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪು, ಹಸುರು ಮತ್ತು ಬಿಳಿ ಬಣ್ಣ ಹಾಕಿ ನಿಜವಾದ ಹರಳುಗಳು ಮತ್ತು ಮುತ್ತುಗಳು ಹಾಕಿರುವ ಹಾಗೆ ತೋರುವಂತೆ ಬಣ್ಣದಿಂದಲೇ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರದ ಮೇಲೆ ತೆಳುವಾದ ಕಾಗದವನ್ನು ಇಟ್ಟು ಇದರ ಮೇಲೆ ಚುಳುಪೆ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಈ ಕಾಗದದ ಮೇಲೆ ಮತ್ತಗೆ ಉಜ್ಜುವುದರಿಂದ ಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಹೊಳಪು ಬರುತ್ತಿತ್ತು.

ಹಿಂದೋಳರಾಗ ಲಕ್ಷಣದ ವರ್ಣಚಿತ್ರ

ಸಸ್ಯದಿಂದ, ಖನಿಜದಿಂದ ಮತ್ತು ರಾಸಾಯನಿಕ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಂದ ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಕಲಾವಿದರೇ ತಯಾರಿಸಿಕೊಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಕುಂಚಗಳನ್ನು ಅಳಿಲಿನ ಕೂದಲಿನಿಂದ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬಹಳ ತೆಳುವಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ರೇಖೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲು ಅಪರೂಪವಾದ ಗರಿಕೆ ಹುಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಕುಂಚಗರಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಚಿತ್ರ ಮೈಸೂರಿನ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ, ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ, ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಮೈಸೂರಿನ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ, ಶ್ರೀಮಂತರ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ, ಮಠಗಳಲ್ಲಿ, ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ, ಭಜನೆ ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ, ಆರ್ಟ್‌ಗ್ಯಾಲರಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಅಮೃತವಲ್ಲಿ ದೇವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿರುವ ಕನ್ನಡಿಗಿರುವ ಮರದ ಬಾಗಿಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಮೈಸೂರು ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಲೀಲೆ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಹಳ ಸುಂದರವಾಗಿವೆ. ಮೈಸೂರು ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಗದದ ಮೇಲೆ ಚಿನ್ನದ ರೇಖುನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಮಾಡುವ ಚಿತ್ರಗಳೇ ಬಹಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿ ಇಂದಿಗೂ ಬಹಳ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿವೆ. ಹಿಂದಿನ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ರಾಜೂ ಮನೆತನದವರು ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಇವರು ಸೋಮವಂಶದ ಆರ್ಯಕ್ಷತ್ರಿಯರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸಾಂಪ್ರದಾಯ ಚಿತ್ರಕಲೆ ರಚಿಸಿದ ಕಲಾವಿದರು ಅನಾಮಧೇಯರಾಗಿ ಉಳಿದಿದ್ದರು. ವಿಜಯನಗರದಿಂದ

ಬಂದ ಕಲಾವಿದರ ಕುಟುಂಬದವರಾದ ವೀರಣ್ಣ, ಎಲ್ಲಯ್ಯ, ಕೇಶವಯ್ಯ, ಸುಂದರಯ್ಯ, ದುರ್ಗದ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪ, ಲಿಂಗಪ್ಪ, ನೆಲಮಂಗಲದ ರಂಗಪ್ಪ, ಕೊಂಡಯ್ಯ, ಜಾವಗಲ್ ನರಸಿಂಹಯ್ಯ, ತಿಪ್ಪಣ್ಣ, ವೆಂಕಟಸುಬ್ಬಯ್ಯ, ತಿಪ್ಪಾಜಿ ಚಿತ್ರಕಾರ, ಶಿಕಾರಿಪುರದ ಪಾತಾಳ ನಂಜುಡಪ್ಪ, ಅನಂತಮೂರ್ತಿ, ನಗುವನಹಳ್ಳಿ ನಾರಣಪ್ಪ, ರಾಮಣ್ಣಾಜಿ ಮೊದಲಾದವರ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದ ಹಿರಿಯ ತಲೆಮಾರಿನವರಲ್ಲಿ ವೈ.ನಾಗರಾಜು, ವೈ.ಸುಬ್ರಮಣ್ಯರಾಜು, ಎಂ.ಎಲ್.ನಾಗರಾಜು (ಮಧುಗಿರಿ), ಎನ್.ನರಸಿಂಹಯ್ಯ, ಗೋಪಾಲಯ್ಯ, ವೆಂಕಟಪತಯ್ಯ, ಎಸ್.ಶಂಕರರಾಜು, ವೆಂಕಟರಾಮ (ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರ) ಮೊದಲಾದವರು ಪ್ರಮುಖರು.

ಈ ಕಲೆಗಳನ್ನು ಪುನರ್ ಜೀವಿತಗೊಳಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಅಂದಿನ ಚಿತ್ರಕಲಾ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿದ್ದ ಎಮ್.ಎಸ್.ನಂಜುಂಡರಾವ್, ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಆರ್ಯಮೂರ್ತಿ ಯವರು ಮತ್ತು ಎಮ್.ಜೆ. ಕಮಲಾಕ್ಷಿಯವರು ಮೈಸೂರು ಶೈಲಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಈ ಮೈಸೂರು ಶೈಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲು ನಂಜುಂಡರಾವ್‌ರವರು ಚಿತ್ರಕಲಾ ಪರಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಆರ್ಟ್ ಗ್ಯಾಲರಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರು. ಅದಲ್ಲದೆ ಈ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಉಳಿಸಿ ಬೆಳೆಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಅರಮನೆಯ ಕಲಾವಿದರೂ ಮೈಸೂರು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಕಲೆಗಾರರೂ ಆದ ವೈ.ಸುಬ್ರಮಣ್ಯರಾಜುರವರನ್ನು ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ನೇಮಿಸಿ ಯುವ ಪೀಳಿಗೆಗೆ ಈ ಕಲೆಯನ್ನು ಕಲಿಸಲು ತರಗತಿಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ಕಲೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಅರಿವು ಮೂಡಿಸಲು ಅನೇಕ ಕಮ್ಮಟಗಳನ್ನೂ ಕಲಾಶಿಬಿರಗಳನ್ನೂ ದೇಶದಾದ್ಯಂತ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಭಾರತದೆಲ್ಲೆಡೆ ಮತ್ತು ವಿದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಕಲಾ ಪ್ರದರ್ಶನವನ್ನು ಚಿತ್ರಕಲಾ ಪರಿಷತ್ತು ಏರ್ಪಡಿಸಿತ್ತು. (ಎಸ್‌ಎಚ್‌ಒ.ಟಿ.)

ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಲೆ: ಹಿಮಾಚಲ ಪ್ರದೇಶದ ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡಗಾಡಿನಲ್ಲಿ, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಾಂಗ್ರ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ಚಿತ್ರಕಲೆ. ಇದು ರಜಪೂತ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಒಂದು ಪ್ರಭೇದವೆಂದೇ ಹಿಂದಿನ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಆರ್ಚರ್, ರಾಂಧವ ಮೊದಲಾದವರು ಈ ಕಲೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ವಿಶೇಷ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿ, ಇದು ರಜಪೂತ ಚಿತ್ರಕಲೆಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದುದೆಂದೂ ಕಾಂಗ್ರ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಲೆಯೆಂದು ಕರೆಯಬೇಕೆಂದೂ ವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದರ ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ಕೇಂದ್ರಗಳೆಂದರೆ ಗುಲೇರ್, ತಿರಸುಜನ್‌ಪುರ ಮತ್ತು ನೂರ್‌ಪುರ. ಇಲ್ಲಿಯ ರಾಜರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಬೆಳೆಯಿತು.

ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ರಜಪೂತ, ಮೊಗಲ್ ಮತ್ತು ಪಂಜಾಬಿನ ಜನಪದ ಶೈಲಿಗಳ ಮಿಳಿತವನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಔರಂಗಜೇಬ್ ತನ್ನ ಆಸ್ಥಾನದ ಹಿಂದು ಕಲಾಕಾರರನ್ನು ರಾಜ್ಯದಿಂದ ಓಡಿಸಿದುದರಿಂದ, ಅವರು ನೆರೆ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದರು. ಅವರಿಂದ ಬೆಳೆದ ಈ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಶೈಲಿಗಳುಂಟು. ಈ ಕಲೆ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಜನ್ಮ ತಾಳಿದರೂ ಇದು ಹಠಾತ್ತನೆ ಉದ್ಭವಿಸಿದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲ. ಉತ್ತರಭಾರತದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿಪಂಥ, ಅದರಲ್ಲೂ ರಾಧಾಕೃಷ್ಣಪಂಥ ಬೆಳೆದಂತೆಲ್ಲ ಇಲ್ಲಿಯ ಗುಡ್ಡಗಾಡಿನ ಜನರಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳೇ ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಉಗಮಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೆಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಮತ.

ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಅದು ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದದ್ದು. ಆ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡಗಳೇ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ನೀಡಿವೆ. ಉಡುಗೆ ತೊಡುಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಛಾಯೆ ಎದ್ದುಕಾಣುತ್ತದೆ. ಚಿತ್ರಿತ ಕಥಾವಸ್ತುವಿಗೂ ಜನಪದ ಕಥೆಗಳ ಸ್ಪರ್ಶವಿದೆ. ಈ ವರ್ಣಮಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಿಂದಾಗಿ ಕಾಂಗ್ರ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿರುವುದು.

ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗತಂತ್ರ ಕಡಿಮೆ. ಇದನ್ನು ಸರಿದೂಗಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಚಿತ್ರಕಾರ ತನ್ನ ಕಲೆಯನ್ನೇ ಬಳಸುತ್ತಾನೆ. ಸ್ತ್ರೀ–ಪುರುಷರ ಅಂಗಾಂಗಗಳು, ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡಗಳು ಇವನ್ನು ಪದೇ ಪದೇ ಬಳಸಿದರೂ ಬೇಸರ ತರಿಸದ ಜೀವಂತ ಕೃತಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಯಥಾವತ್ತಾಗಿ ಭಾವಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಾನೆ. ನಾಯಿಕೆಯ ಕಣ್ಣುಗಳು ಚಲಿಸುತ್ತಿವೆಯೋ ಎನ್ನುವಂತೆ ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಂಕೇತಗಳು ಬಹು ವಿರಳ. ಚಿತ್ರಕಾರನಿಗೆ ಪೂರ್ಣ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ನೀಡಿ ತನ್ನ ಸ್ಫೂರ್ತಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಚಿತ್ರರಚನೆ ಮಾಡಲು ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಿರುವುದೇ ಚಿತ್ರಗಳ ವೈವಿಧ್ಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ.

ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಮುಖ್ಯ ಅಂಶಗಳೆಂದರೆ ರೇಖಾಚಿತ್ರದ ವಿನ್ಯಾಸ, ಪ್ರಕಾಶಮಾನವಾದ ಬಣ್ಣ ಮತ್ತು ಅತಿಸೂಕ್ಷ್ಮ ಅಲಂಕಾರಗಳು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಚಿತ್ರಕಾರ ಬಹು ಸೂಕ್ಷ್ಮವೂ ಮೃದುವೂ ಆದ ಕುಂಚಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವು ಅಳಿಲಿನ ಕೂದಲುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದುವು. ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆಯುವುದಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಸಿಯಾಲ್‌ಕೋಟ್ ಕಾಗದದ ಮೇಲೆ ತಿಳಿಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಕರಡನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದರ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣ ಬಳಿದು ಕಾಗದವನ್ನು ಮೃದುಮಾಡಿ, ರೇಖಾಚಿತ್ರವನ್ನು ಕಪ್ಪು ಅಥವಾ ಕಂದುಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಬರೆದು ಅನಂತರ ಅವುಗಳಿಗೆ ಬಣ್ಣ ತುಂಬುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದದ್ದು ಸ್ವಚ್ಛ ಕೆಂಪು, ಹಳದಿ, ನೀಲಿ ಮತ್ತು ಹಸುರುಬಣ್ಣ. 200 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರವೂ ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಬಣ್ಣಗಳು ಹಾಗೆಯೇ ಇರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಯಥಾವತ್ ರೂಪಣವಿಲ್ಲ. ಸ್ತ್ರೀಯರು, ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಚಿತ್ರಕಾರ ತನ್ನ ನೆನಪಿನ ಶಕ್ತಿಯಿಂದ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತೆಳ್ಳಗೆ ಬಳುಕುವ ಹರಿಣಾಕ್ಷಿಯರಾಗಿ, ತುಂಬುಗಲ್ಲ ಮತ್ತು ನೇರ ಮೂಗುಗಳುಳ್ಳವರಂತೆ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೂ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಚಿತ್ರಕಾರನೂ ಮುಖವನ್ನು ತನ್ನ ಅಭಿರುಚಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಎಲ್ಲ ಚಿತ್ರಗಳು ಪಾರ್ಶ್ವ ದೃಶ್ಯದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದೆ.

ಶೃಂಗಾರವೇ ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಜೀವಾಳ. ಶೃಂಗಾರದ ವಿವಿಧ ಮುಖಗಳು ಉತ್ತಮ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿವೆ. ರಾಧಾ–ಕೃಷ್ಣ ಇಲ್ಲವೇ ಶಿವಪಾರ್ವತಿಯರೇ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಚಿತ್ರದ ಪ್ರಧಾನ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು. ಸ್ತ್ರೀ–ಪುರುಷರ ಪರಸ್ಪರ ಆಕರ್ಷಣೆಯೇ ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಾರನಿಗೆ ಅತಿ ಮುಖ್ಯ ವಸ್ತು. ಹೆಣ್ಣಿನ ಅಂಗಾಂಗಗಳ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ಈ ಚಿತ್ರಕಾರ ಆದ್ಯತೆ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಮಿಕ್ಕೆಲ್ಲವೂ ಅವನಿಗೆ ಗೌಣ. ಪ್ರಕೃತಿ ಚಿತ್ರಣವೂ ಹೆಣ್ಣಿನ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವ ಇಲ್ಲವೇ ಹೆಚ್ಚಿಸುವ ಸಾಧನವೆಂದೇ ಅವನ ಭಾವನೆ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ಸಮವಾದ ಕಲೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದಿಲ್ಲ. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಈ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಘನತೆ ಗಾಂಭೀರ್ಯಗಳನ್ನು ಮೀರಿದ ಅಶ್ಲೀಲತೆಗೆ ಆಸ್ಪದವಿಲ್ಲ. ಲೈಂಗಿಕ ಆಕರ್ಷಣೆಯ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕೆಲವೆಡೆ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆಂದು ಆರ್ಚರ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾನೆ.

ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಗುಣವೆಂದರೆ ಕಲಾವಿದನ ಚಿತ್ತವೃತ್ತಿ. ಹಿಮಾಲಯದ ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡಗಳ ಜೀವನ ಕಷ್ಟಕರವಾದದ್ದು. ಈ ಕಷ್ಟಜೀವನದ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಎಲ್ಲ ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಮಾರ್ಮಿಕವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಾರನಿಗೆ ಪ್ರಕೃತಿಯಲ್ಲೂ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ. ತನಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪರಿಚಿತವಾಗಿರುವ ಬೀಯಾಸ್ ನದೀ ಕಣಿವೆ, ಬೆಟ್ಟಗುಡ್ಡ, ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಛತ್ರಿಯಂತಿರುವ ಮರಗಳು, ಮಾವಿನ ತೋಪು, ಗುಡಿಸಲು, ಮಂಜುಮಿಶ್ರಿತ ಹೊಳೆ ತೊರೆ, ಮೃಗಪಕ್ಷಿ–ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ನೈಜವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಭಾಗವತ ಪುರಾಣ, ಗೀತಗೋವಿಂದ, ಬಾರಾಮಾಸಾ ಮುಂತಾದ ಕೃತಿಗಳ ಪರಿಚಯ ಚಿತ್ರಕಾರನಿಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲಿಯ ನಾಯಿಕೆಯರ ಚಿತ್ರಣದಲ್ಲಿ ಅವನು ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ ತೋರಿದ್ದಾನೆ. ಹಿಂದಿ ಕವಿ ಕೇಶವದಾಸನ ರಸಿಕಪ್ರಿಯ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಎಂಟು ರೀತಿಯ ನಾಯಿಕೆಯರನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿ, ಆ ಗ್ರಂಥದಿಂದ ಆಯ್ದ ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಆ ಚಿತ್ರಗಳ ಕೆಳಗೆ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಸ್ವಾಧೀನಪತಿಕಾ, ಉತ್ಕಾ, ವಾಸಕಶಯ್ಯಾ, ಅಭಿಸಂಧಿತಾ, ಖಂಡಿತಾ, ಪ್ರೋಷಿತಪತಿಕಾ, ವಿಪ್ರಲಬ್ಧಾ, ಅಭಿಸಾರಿಕಾ ಮೊದಲಾದ ಅಷ್ಟ ನಾಯಿಕೆಯರ ವಿರಹ, ಮಾನ ಮತ್ತು ಸಂಯೋಗಗಳು ಬಹು ವಿಶದವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ರಾಧಾಕೃಷ್ಣರು ಸೂಚ್ಯವಾಗಿ ಆಯಾ ಋತುಗಳಿಗೆ ತಕ್ಕ ಉಡುಗೆ–ತೊಡುಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಸಂಗೀತದ ರಾಗಗಳಿಗನುಗುಣವಾದ ರಾಗಾಮಾಲಿಕಾ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿವೆ.

ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಾರನಿಗೆ ಪ್ರಿಯವಾದ ಇನ್ನೊಂದು ವಸ್ತುವೆಂದರೆ ಕೃಷ್ಣಲೀಲೆ. ಕೃಷ್ಣನ ಕೊಳಲಿಗೆ ಮಾರುಹೋದ ಗೋಪ ಗೋಪೀ ಗೋವುಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವುದಕ್ಕೂ ಅವನಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ. ಕಾಳಿಮರ್ದನ, ಗೋವರ್ಧನಗಿರಿಧಾರಿ, ಗೋಪಿಕಾ ವಸ್ತ್ರಾಪಹರಣ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಹಲವಾರಿವೆ.

ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಭಾವಕ್ಕಿಂತ ಅಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಸಲ್ಲಲಾರಂಭವಾಗಿ ಚಿತ್ರದ ಸತ್ವ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಅದರ ಪೋಷಕರಾಗಿದ್ದ ರಾಜರೂ ಕ್ಷೀಣದೆಸೆಗೆ ಬರಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಅರಮನೆಗಳಲ್ಲೂ ಇರುವ ಕಲಾಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಈಗ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿದೆ.

ಕಾಂಗ್ರ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅನಾಮಧೇಯವಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿದೆ. ಕೆಲವು ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಗುರುಸಹಾಯ, ಕುಶನ್‌ಲಾಲ್, ಹಸ್ತೂ, ಪುರ್ಖೂ ಮತ್ತು ರಾಮ ದಯಾಲ್ ಮುಂತಾದ ಚಿತ್ರಕಾರರ ಸಹಿಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಕಾವಿಕಲೆ: ಕಂದುಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾವಿಕಲೆ ಎನ್ನುವರು. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ 100–200 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಈ ಚಿತ್ರ ಕಲೆ ಕೆಂಪು ಹುರಿಮಂಜಿನ ಬಣ್ಣದಿಂದ ರಚನೆಯಾದ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಾಗಿದೆ. ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಷ್ಟಪದ ಮತ್ತು ಜನಪದ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಸಮ್ಮಿಶ್ರಗೊಂಡಿವೆ. ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರವೆಂದರೆ ಈ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ರೂಪಗೊಂಡಿರುವ ದೇಶಿ ಪರಂಪರೆ, ಪುರಾಣ, ಮಹಾಕಾವ್ಯ, ಇತಿಹಾಸ–ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಪುಣ್ಯಪುರುಷರ ಸಾಮಾನ್ಯರ ಚಿತ್ರಣಗಳ ನೈಜಪ್ರತೀಕವೇ ಆಗಿವೆ. ಈ ಕಾವಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅದರಲ್ಲೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಉತ್ತರಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ, ಮಠ–ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಣಗೊಂಡಿದೆ. ಕಾವಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ ದೇವತಾಚಿತ್ರಗಳಂತೆ, ಪ್ರಾಣಿ–ಪಕ್ಷಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಂತೆ, ಸೃಜನಶೀಲ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಇಂತಹ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಪಂಥಾನುಸಾರವಾಗಿ ಈ ರೀತಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು: 1. ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾವಿ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ. 2. ಮನೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ. ದೇವಾಲಯ ಗಳಲ್ಲಿ ಕಾವಿ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯನ್ನು ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯಗಳಾದ ಹೊನ್ನಾವರದ ಶ್ರೀರಾಮ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಒಳಗಿನ ಭಾವಣಿ, ಗರ್ಭಗೃಹಗಳ ಮೇಲಿನ ಶಿಖರ–ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾವಿಚಿತ್ರಗಳಿ

ರುವುದರನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಹೊರಬಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ದಶಾವತಾರಗಳಾದ ಮತ್ಸ್ಯ, ಕೂರ್ಮ, ವರಾಹ, ನರಸಿಂಹ, ವಾಮನ, ಪರಶುರಾಮ, ರಾಮ, ಬುದ್ಧ, ಕಲ್ಕಿ ಅವತಾರಗಳ ಚಿತ್ರಣದ ಮಧ್ಯೆ ಹನುಮಂತ, ಗರುಡರು, ಸರಸ್ವತಿ, ಜಯವಿಜಯರು, ಗಣಪತಿ, ದೇವಿ, ಅನಂತಶಯನ ವಿಷ್ಣು, ಕೃಷ್ಣ ರಾಕ್ಷಸರನ್ನು ಸಂಹರಿಸುತ್ತಿರುವುದು, ನಂದಿ, ಗಜೇಂದ್ರಮೋಕ್ಷ, ಲಕ್ಷ್ಮಿದೇವಿ, ಭಸ್ಮಾಸುರ, ಕಾಳಿಂಗಮರ್ದನ ಕೃಷ್ಣ, ಭೃಂಗಿ, ಮತ್ಸ್ಯಕನ್ಯೆ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗ್ರಹದ ಹೊರ ಚಿತ್ರಣ ಕಾವಿ ಬಣ್ಣದ ಹಿನ್ನಲೆಯ ಮೇಲೆ, ಬಿಳಿ ರೇಖೆಗಳಿಂದ ರಚನೆಯಾಗಿದೆ. ಈ

ವಾಮನ ಮತ್ತು ಬಲಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿ, ಕಾವಿವರ್ಣ ಚಿತ್ರ

ಶೈಲಿಯ ಚಿತ್ರಣಗಳು ಬನವಾಸಿಯ ಮಧುಕೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಈ ಚಿತ್ರಣದ ಜೊತೆ ಆನೆ, ಟಗರು, ಕುದುರೆ, ಮನುಷ್ಯ ಮತ್ತು ನಂದಿಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ, ದೇವತಾ ಪುರುಷರ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಹೊನ್ನಾವರದ ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ದೇವಾಲಯ, ನವೀಕರಣಗೊಂಡಿರುವುದರಿಂದ, ಕಾವಿ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರೂ ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ, ದಶಾವತಾರ, ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಇನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದು ಇದರಂತೆಯೆ ಇಲ್ಲಿಯ ವೆಂಕಟರಮಣ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನವೀಕರಿಸಿದ್ದರೂ ಇಲ್ಲಿ ನಕ್ಷಾಚಿತ್ರಗಳು ಉಳಿದಿವೆ. ಭಿತ್ತಿಯ ಅಂಚು, ಸ್ತಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ನಕ್ಷಾ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಎಡಬಲದಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕರಾದ ಜಯವಿಜಯರು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಹಳೀಪುರದ ಗೋಪಿವೆಂಕಟರಮಣ ದೇವಾಲಯದ ಹೊರ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ದಶಾವತಾರಗಳನ್ನು ಒಂದೊಂದು ಅಂಕಣದಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಿದ್ದಾಪುರ ತಾಲೂಕಿನ ಬಿಳಗಿಯ ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ, ಹೊರಭಿತ್ತಿಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಮಂಟಪಗಳಂತೆ ಸ್ಥಳವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಸಿಕೊಂಡು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ದಶಾವತಾರ, ಸೇವಕರ ಮತ್ತು ಆನೆ ಚಿತ್ರಣಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ, ಶಿಖರದ ಸುತ್ತಲೂ ಋಷಿಮುನಿಗಳ, ಮಂಗಗಳ ನಕ್ಷಾಚಿತ್ರಗಳು ಇವೆ. ಸಿದ್ದಾಪುರ ತಾಲೂಕಿನ ಬೇಡಕಣಿಯಲ್ಲಿ ಸೀತಾರಾಮಚಂದ್ರದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ದಶಾವತಾರ, ನಾರದ, ತುಂಬುರ, ಗರುಡ, ವಾಲ್ಮೀಕಿ, ಪರಿಚಾರಕಿಯರನ್ನು ಕಾವಿ ಚಿತ್ರದ ಮೂಲಕ ಅಲಂಕರಣಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಕುಮಟ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಅಘನಾಶಿನಿ ವೆಂಕಟರಮಣ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ, ಭಿತ್ತಿಯ ಸುತ್ತ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ನಕ್ಷೆ, ಹೂಬಳ್ಳಿಯ ಚಿತ್ರಣಗಳಿವೆ. ಅಂಕೋಲ ತಾಲೂಕಿನಲ್ಲಿ, ಅವರ್ಸಾದ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ, ನಸುಕಪ್ಪು ವರ್ಣದ ಒಳ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ, ವೃತ್ತಾಕಾರದ ನಕ್ಷೆಗಳು, ವಿವಿಧ ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸದ ಸುಳಿವುಗಳು ರಚಿತವಾಗುವುದರೊಂದಿಗೆ ಹೊರ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ನಕ್ಷೆಗಳು, ವಿವಿಧ ವಿನ್ಯಾಸದ ಸುಳಿವುಗಳು, ರಚಿತವಾಗುವುದ ರೊಂದಿಗೆ ಹೊರ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ದಶಾವತಾರವನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮತ್ಸ್ಯ ಅವತಾರದ ಚಿತ್ರದ ಮೇಲೆ ತೂಗುದೀಪ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು ಒಂದು ರೀತಿಯ ಅಲಂಕರಣವಾಗಿದೆ. ಶಿರಸಿಯ ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ, ನಕ್ಷಾರೂಪದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಹಗ್ಗ, ಎಲೆ ಮತ್ತು ಕಿಟಕಿ ಅಂಚುಗಳನ್ನು ಹೂವಿನ ನಕ್ಷೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೊನ್ನಾವರ ತಾಲೂಕಿನ ಗೇರುಸೊಪ್ಪೆಯ ಲಕ್ಷ್ಮಿವೆಂಕಟೇಶ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಬಾಗಿಲಲ್ಲಿ ಜಯವಿಜಯರ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಭಿತ್ತಿಯ ಸುತ್ತ ಕೃಷ್ಣಾರ್ಜುನರ ಯುದ್ಧ, ದೃಶ್ಯ, ಕಮಲ, ರಾಜರಾಣಿಯರು, ನರಸಿಂಹ, ಅರ್ಜುನ, ಸುಧನ್ವರ ಯುದ್ಧ, ಅರ್ಜುನ ತಾಮ್ರಧ್ವಜರ ಯುದ್ಧದ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನದಾಗಿ ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಬೃಹನ್ನಳೆ, ಭೀಮ, ದ್ರೌಪದಿಯರ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು, ಬಲಿಚಕ್ರವರ್ತಿ, ಸರಸ್ವತಿ, ಹೊರಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ದಶಾವತಾರಗಳ ದೃಶ್ಯವಿದೆ. ಒಳಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಳಿಂಗಮರ್ದನ ಕೃಷ್ಣ, ಸರಸ್ವತಿ, ಲಕ್ಷ್ಮೀ, ಗಣಪತಿ, ಆಂಜನೇಯ, ಗರುಡ, ಜಯವಿಜಯರ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಮಂಟಪದ ಮೇಲೆ ಕಳಶ, ಮಂಟಪದ ಸುತ್ತಲೂ ಹೂಬಳ್ಳಿಯ ಚಿತ್ರಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಣಗೊಂಡಿವೆ.

ಚಂದಾವರದ ಮಾರುತಿ ದೇವಾಲಯ ಹೊನ್ನಾವರದ ಮಾರುತಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಳ ಮತ್ತು ಹೊರಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ದಶಾವತಾರ ಕೃಷ್ಣಕಥಾನಕ, ಆಂಜನೇಯನ ಶೌರ್ಯ ತೋರಿಸುವ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಮಧ್ಯ ವ್ಯಕ್ತಿಚಿತ್ರಣಗಳೂ ಇವೆ.

ವೈಷ್ಣವ ಪಂಥಗಳ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಶೈವ ಪಂಥದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾವಿಕಲೆ ಕಡಿಮೆಯಿದ್ದರೂ ಮೂಲ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ: ಹೊನ್ನಾವರ ತಾಲೂಕಿನ ಗುಣವಂತೆ ಶಂಭುಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ, ಭಿತ್ತಿ ಕಾವಿ ಚಿತ್ರವನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ನಕ್ಷೆಗಳು ಶಿಷ್ಟಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡರೆ, ಮಾನವಾಕೃತಿಗಳು ಜನಪದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ನಿಂತಿರುವ ಭಂಗಿಯಲಿದ್ದೂ, ಪಾದದವರಿಗೂ ಇಳಿದುಕೊಂಡಿರುವ ಪಂಚೆ, ಉದ್ದವಾದ ನಿಲುವಂಗಿ, ಕೊರಳ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ರೇಖಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದಂತೆ, ಹೆಚ್ಚುಕಡಿಮೆ ಸರಿಸಮಾನ ವಾಗಿ ಶಕ್ತಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾವಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದೆ. ಶಿರಸಿಯ ಶ್ರೀ ಮಾರಿಕಾಂಬ ಗುಡಿಯ ಹೊರಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ದೇವಿ ಚಿತ್ರಗಳು, ಹನುಮಂತ, ಗರುಡರು ರಾಜರ ಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ನಕ್ಷಾ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಮಹಿಷನನ್ನು ಕೊಲ್ಲುವ ದೇವಿಯ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಬಲಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಂಜನೇಯನನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗರುಡನನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಕಡೆ ಆಂಜನೇಯನನ್ನು ಕಚ್ಚೆ ಧರಿಸಿದಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದರೆ, ಇಲ್ಲಿ ಪಾದದವರೆಗೂ ಇಳಿಬಿಟ್ಟಿರುವ ಧೋತರವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು ವಿಶೇಶ. ಒಳಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ನಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪೂರ್ವಮಂಟಪಲ್ಲಿ ರಾಮಾಯಣ ದೃಶ್ಯ, ಶಿಶು ಕೃಷ್ಣ ಅರಳಿ ಎಲೆಯ ಮೇಲೆ ಮಲಗಿರುವ ದೃಶ್ಯ, ದಶಾವತಾರ ಕಾಣಬಹುದು. ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ರಾಮ, ಸೀತೆ, ಗರುಡ, ದೇವತಾಪುರುಷರು, ರಾಜರು, ನಂದಿಯಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಶಿವ, ಕೃಷ್ಣರ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣಮಂಟಪದ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ನಕ್ಷೆಗಳಲ್ಲದೆ, ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಹೊನ್ನಾವರದ ಶಾರದಾಂಬ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ, ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲಿನ ಭಿತ್ತಿ ಎಲೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಣಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎಲೆ, ಕಾಂಡ, ಹಣ್ಣುಕಾಯಿಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿ ಗಿಡದ ರೂಪ ಚಿತ್ರಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಾವಿನಕುರ್ವೆಯ ಅಮ್ಮನವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹೊರಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ದೇವಿ ಚಿತ್ರಗಳು, ಶೇಷಶಯನ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಚಿತ್ರಣಗಳಿವೆ. ಕುಮಟ ತಾಲೂಕಿನ ಸಾಂತಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಪರಮೇಶ್ವರಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ, ಹೊರಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಬಳ್ಳಿ, ಹಗ್ಗದ ನಕ್ಷೆ, ಕಟ್ಟಡದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಕುಮಟದ ಮಾಲಸ ನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯದ ಒಳಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಮಂಡಲ, ಸೂರ್ಯಮಂಡಲ, ಹೊರಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ದಶಾವತಾರದ ಚಿತ್ರಗಳ ಮಧ್ಯ ಶಿವ, ಬ್ರಹ್ಮ, ಕಾಳಿಂಗಮರ್ಧನ ಕೃಷ್ಣ, ರಾಧೆಯರ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಬಳಲೆಯ ದೇವಿ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಒಳಭಾಗದ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಜ್ಯಾಮಿತಿ ಉಪಕರಣ ಬಳಸಿ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಎಲೆ ಹೂಗಳ ರಚನೆಯಿಂದ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೊರಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ನಕ್ಷೆ, ಕೆಳಗೆ ಟೊಂಗೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ, ಗಿಡದ ರೂಪ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಅಂಕೋಲ ತಾಲೂಕಿನ ಶಟಗೇರಿಯಲ್ಲಿ ಒಳಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿನ ಸುಳಿವುಗಳು, ಹೊರಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕರ ಮತ್ತು ವೃತ್ತದ ನಕ್ಷೆಗಳಿವೆ ಸದಾಶಿವಘಡದ ದುರ್ಗಾದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ನಕ್ಷೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗಾಣಪತ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಾವಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿ ಮಧುಕೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಗಣಪತಿ ಮಂಟಪದ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಕಾವಿಬಣ್ಣ ಲೇಪಿಸಿ ರೇಖೆಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಂಬದ ಮೇಲೆ, ದ್ವಾರಪಾಲಕರ ಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ನಕ್ಷಾ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಹೊನ್ನಾವರದ ಗಣಪತಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹೊರಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸದ ನಾಲ್ಕು ಎಸಳಿನ ಹೂವನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಘನಾಶಿನಿಯ ಅಗಸೆ ವಿನಾಯಕ ದೇವಾಲಯ ದಲ್ಲಿ, ದ್ವಾರದ ಬಾಗಿಲಿನಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕರ ಚಿತ್ರಣ ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ.

ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಇಲ್ಲಿನ ಮನೆಗಳಲ್ಲೂ ಕಾವಿ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉದಾ: ಬಿಳಗಿಯ ತಿಮ್ಮಣ್ಣ ಪೈ, ಗೋಕರ್ಣದ ವಿ.ಎಸ್. ಕಾಮತ್, ಎನ್.ಎಂ. ಜೋಷಿ, ಅವರ್ಸಾದ ನಾಗೇಶ್ ಶಣೈ ಇವರ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಕಾವಿಚಿತ್ರಕಲೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮನೆಯಲ್ಲಿ ವಂಶಸ್ಥರ ಚಿತ್ರಗಳು, ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಚಿತ್ರಗಳು ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ರಚಿತಗೊಂಡಿವೆ. ಹೀಗೆ ರಚಿತವಾದ ಈ ಕಾವಿಕಲೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಕಲಾವಿದರ ಪ್ರತಿಭೆ, ಪರಿಶ್ರಮ, ಆಲೋಚನಾ ಪರಿಣತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುವುದ ರೊಂದಿಗೆ ಜಾನಪದ ಕಲಾ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವದ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಗಳಿಸಿದೆ. (ಕೆ.ಜಿ.ಐ.)

ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳ ದಾಖಲಾತಿ: ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಮೂಲ ಆಕರಗಳು ಅವು ಇರುವ ಸ್ವರೂಪ ದಲ್ಲಿಯೇ ಭಾಷೆ, ನಕ್ಷೆ, ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸ, ಛಾಯಾಚಿತ್ರ, ಸಾಂಖ್ಯಿಕ ಅಥವಾ ಗಣಕೀಕರಣ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಛಾಯಾಗ್ರಹಣದ ಮೂಲಕ ಮಾಡುವ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯೇ ದಾಖಲಾತಿ. ಮೂಲ ಆಕರ ತೀರ ಶಿಥಿಲವಾಗಿರುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಈ ದಾಖಲೆಯೇ ಮೂಲದಂತೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಬಲ್ಲದು. ದಾಖಲಾತಿಗೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮೌಲ್ಯ ಹಾಗೂ ಸೌಲಭ್ಯಗಳಿವೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಉಪಕರಣವಾದ ಕ್ಯಾಮರಿದ ಮೂಲಕ ಒಂದೇ ಆಕರವನ್ನು ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಮರು ದಾಖಲಿಸುವುದರಿಂದ ಮೂಲ ಆಕರದಲ್ಲಿಯ ಅತಿಸೂಕ್ಷ್ಮ ವ್ಯತ್ಯಾಸ, ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನೂ ಸುಲಭವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಅಲ್ಲದೆ ಕಲೆಯ–ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಭಾರತದ ಕಲೆಯ, ಇತಿಹಾಸದ ಅಭ್ಯಾಸಿಗಳಿಗೆ ಕಲಾಕೃತಿಗಳ ಛಾಯಾಗ್ರಹಣ ಮೂಲಭೂತ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಮೂಲೆ ಮೂಲೆಯ ಕಲಾವಸ್ತುವಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ನೇರವಾಗಿ ಸಂಶೋಧಕರಿಗೆ ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಭಾರತದಂತಹ ವಿಶಾಲ, ವೈವಿಧ್ಯ ಶ್ರೀಮಂತ ಕಲಾಪರಂಪರೆ ಯಿರುವ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಸಂಶೋಧಕರಿಗೂ ಮೂಲಕೃತಿಯಿರುವಲ್ಲಿಗೇ ಹೋಗಿ ಅವುಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಕೈಗೊಳ್ಳುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಛಾಯಾಗ್ರಹಣ ತಂತ್ರದ ಆವಿಷ್ಕಾರ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ದಾಖಲಾತಿಗೆ ಹೊಸ ಆಯಾಮವನ್ನೇ ಒದಗಿಸಿದೆ. ಈ ತಂತ್ರವನ್ನು ಬಳಸಿ ಕಲಾಕೃತಿ, ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಸವಿವರ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಹುಬೇಗ, ಸುಲಭವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸುವಂತಾಯಿತು. ವರ್ಣ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಣ ಕಲೆ ಮತ್ತು ಮುದ್ರಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಗಳಲ್ಲಿ ಆಗಿರುವ ಪ್ರಗತಿಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಕಲೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಪ್ರಕಟಣೆಗಳು ಸಂಶೋಧಕರಿಗೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ವರವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತಲ್ಲದೆ; ಜನಸಾಮಾನ್ಯರು ಹಾಗೂ ಕಲಾರಸಿಕರಿಗೆ ಭಾರತೀಯ ಕಲೆಯ ಸೊಬಗನ್ನು ಸವಿಯಲು ಅಪರಿಮಿತ ಅವಕಾಶ ಒದಗಿಸಿತು. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಇತ್ತೀಚಿನ ದಶಕಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾದ ಗಣಕೀಕೃತ ಅಥವಾ ಸಾಂಖ್ಯಿಕ ಛಾಯಾಗ್ರಹಣ (ಡಿಜಿಟಲ್ ಫೋಟೋಗ್ರಫಿ) ಇನ್ನಷ್ಟು ಅದ್ಭುತಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿ ಸಂಶೋಧಕರಿಗೆ ಸಹಕರಿಸುತ್ತಿರುವ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಸೂಕ್ತ ಬಳಕೆಯಿಂದ ನಮ್ಮ ಕಲಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ಇನ್ನಷ್ಟು ನಿಖರವಾಗಿ, ಉತ್ತಮವಾಗಿ ದಾಖಲಿಸಲು ಮತ್ತು ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಜನರ ಬಳಿಗೆ ಒಯ್ಯುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇಂತಹ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ತೀರ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ತಂಜಾವೂರಿನ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿ ಸಂಶೋಧಕರಿಗೂ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೂ ಪ್ರಸ್ತುತಪಡಿಸಿರುವುದು ಪ್ರಮುಖವಾದ್ದು.

ಅಜಂತದ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ಇಂದು ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದು ಕಲಾಭಿಜ್ಞರನ್ನು, ರಸಿಕರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ ಸುಮಾರು ಒಂದು ಶತಮಾನದಿಂದ ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಅವುಗಳ ಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಪ್ರಕಟಿಸಿರುವ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳೇ. ಇಂತಹ ದಾಖಲಾತಿಗಳಿಂದ ಆ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಭಾರತದ ಕಲೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನ ಲಭಿಸಿರುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಕಲಾ ಇತಿಹಾಸ ಪರಂಪರೆಯ ತಾಣವಾಗಿಯೂ ಮಾನ್ಯತೆ ಗಳಿಸಿದೆ. ಆದರೆ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳ ಅಭಿಜಾತ ಕಲಾಪರಂಪರೆ ಅಜಂತದಲ್ಲಿ ಉಗಮಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಗೇ ನಿಲ್ಲದೆ ಮಧ್ಯಯುಗ ಹಾಗೂ ತದುತ್ತರ ಕಾಲಗಳ, ನಿಂತ ನೀರಾಗಿ ಏಕತಾನತೆ ಮೆರೆವ ಚಿತ್ರಗಳ ಹೊರತಾಗಿಯೂ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಹರಿದಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಕಲೆಯ ಅಳಿದುಳಿದ ಕುರುಹುಗಳು ಚೆದುರಿದಂತೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಉದಾ: ಬಾದಾಮಿಯ ಮೂರನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಅಜಂತ ಪರಂಪರೆಯ ಮುಂದುವರಿಕೆಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಕೆಲವೇ ದಶಕಗಳ ಹಿಂದೆ ಸಾಕಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿದ್ದ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಇಂದು ಕೆಲವೇ ಚದರಡಿಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿವೆ. ಮೂಲಚಿತ್ರಗಳ ಸೊಬಗು ತಿಳಿಯಬೇಕಾದರೆ ಈಗ ಸಹಾಯಕವಾಗುವುದು ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ತಯಾರಿಸಿದ ಪ್ರತಿಕೃತಿ, ವಿವರಣೆ, ಛಾಯಾಚಿತ್ರ, ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳೇ.

ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈಗ ಇದ್ದುದರಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮವಾಗಿ ಉಳಿದಿರುವ ಚೋಳರ ಕಾಲದ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ವೆಪ್ಪತ್ತೂರು, ತಿರುಪುಲಿವನಂ ಮತ್ತು ತಂಜಾವೂರಿನ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಚೋಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸುವುದು ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದ ಒಂದು ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗವಾಗಿತ್ತೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಶೈಲೀಯ ವಿವರ, ನಿರ್ವಹಣೆ, ವಸ್ತು ಹಾಗೂ ವರ್ಣಸಂಯೋಜನೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ತಂಜಾವೂರಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ಅಜಂತಾದಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಸರಿಸಮವೆನ್ನಲಾಗದಿದ್ದರೂ ಅದರ ಅನಂತರ ಸ್ಥಾನಪಡೆಯುವಷ್ಟು ಶ್ರೇಷ್ಠಮಟ್ಟದವಾಗಿವೆ.

ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಚೋಳ ಅರಸ ಒಂದನೆಯ ರಾಜರಾಜ ತನ್ನ ಇಷ್ಟದೈವ ಶಿವನಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದು. ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ಪರಾಕಾಷ್ಠತೆಯ ಹಂತವಾಗಿ ಮೆರೆಯುತ್ತಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಸಂರಕ್ಷಿತ ಸ್ಮಾರಕ, ವಿಶ್ವ ಪರಂಪರೆಯ ತಾಣ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸು.2160ಚ.ಮೀ ವ್ಯಾಪಕ ಪ್ರದೇಶದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಅಂಗುಲವೂ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದೆ. 1008–12ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಎರಡೂ ಒಳಬದಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ನಾಲ್ಕರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ, ತಮಿಳು ಶೈವಸಂತ ಸುಂದರರ್ ಅವರ ಕಥೆ, ತ್ರಿಪುರಾಂತಕಶಿವ ಮತ್ತು ರಾಜರಾಜಚೋಳ ತನ್ನ ಕುಟುಂಬವರ್ಗದವರೊಡನೆ ಚಿದಂಬರದ ನಟರಾಜನನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯಗಳಿವೆ. ಅದ್ಭುತ ಕಲ್ಪನೆ, ವರ್ಣ ಸಂಯೋಜನೆ, ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿವರಗಳಿಂದ ಶ್ರೀಮಂತವಾಗಿರುವ ಈ ಮೂಲ ಚಿತ್ರಗಳು 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಸಾಕಷ್ಟು ಹಾಳಾಗಿದ್ದವು. ತಂಜಾವೂರಿನ ನಾಯಕರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಮೂಲ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲೆಯೆ ತಮ್ಮ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದರು. 1930ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ಕಾಲದ ಮೂಲಚಿತ್ರಗಳು ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಬೆಳಕು ಕಂಡವು. ಅಂದಿನಿಂದ ಇವು ಭಾರತದ ಕಲೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದ ಅನನ್ಯ ಸೌಂದರ್ಯದ ಲೋಹಶಿಲ್ಪಗಳಂತೆಯೇ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟಸ್ಥಾನ ಗಳಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ.

ವಿಷ್ಣು ವರ್ಣಚಿತ್ರ, ಮತ್ತಂಚೇರಿ ಅರಮನೆ

ರಾಜರಾಜ ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿಯಾಗಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಮಹಾನ್ ಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಿ ರೂಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಣ್ಣ ವಿವರವನ್ನೂ ನಿಖರವಾಗಿ, ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದನೆಂಬುದು ಸರ್ವವಿದಿತ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಂತಹ ಯಾವುದೇ ಗಾಳಿ ಬೆಳಕಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಲ್ಲದ, ಕಗ್ಗತ್ತಲಿನ, ಇಕ್ಕಟ್ಟು ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟೊಂದು ಅಪೂರ್ವ ಸೌಂದರ್ಯದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆಯಿಸಿದುದರ ಉದ್ದೇಶದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಇಷ್ಟದೈವ ಶಿವನ ವಿವಿಧ ಲೀಲಾರೂಪಗಳನ್ನು, ವಿಶಿಷ್ಟಪರಿವಾರ, ವಿವರಗಳೊಡನೆ ನಿರೂಪಿಸುವುದಿರಬಹುದು ಅವು ಹಾಳಾಗುವುದನ್ನು ತಪ್ಪಿಸುವುದಿರಬಹುದು. ದೇವಾಲಯದ ಜನಸಂದಣಿಯಿಂದ ಇನ್ನಾವುದೇ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದರೆ ಬಹುಶಃ ಬೆಳಕಿನ ಕಿರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಶಾಖದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಮೂಲಬಣ್ಣಗಳ ಸೊಬಗು, ಸೊಗಡು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಬಹುಹಿಂದೆಯೇ ಇವು ಅಂದಗೆಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಇದೇ ಸ್ಥಳ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಇಡೀ ಚಿತ್ರದ ವೀಕ್ಷಣೆಗೆ ಆಸ್ಪದ ಮಾಡಿಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ. ಛಾಯಾಚಿತ್ರ ತೆಗೆಯಲು ಅತ್ಯವಶ್ಯಕವಾದ ಸಹಜಬೆಳಕು ಮತ್ತು ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಣೆಗೆ ಅತ್ಯಗತ್ಯವಾದ ಸ್ಥಳಾನುಕೂಲ ಇಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರತಿಚಿತ್ರ 4.50ಮೀ ಎತ್ತರ, 3ಮೀ ಅಗಲವಿದ್ದರೆ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಅಗಲ ಕೇವಲ 2.10ಮೀ. ಇಂತಹ ಪ್ರತಿಕೂಲ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಸಹಜವಾಗಿ ಈ ಹಿಂದಿನ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗ್ರಾಹಕರು ಸಾಕಷ್ಟು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಉಳಿದಿರುವ, ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ, ಸುಲಭವಾಗಿ ಅರ್ಥೈಸಬಹುದಾದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟಭಾಗಗಳನ್ನಷ್ಟೇ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಚಿತ್ರ ತೆಗೆದು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆಯೇ ವಿನಾ ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳತ್ತ ತಮ್ಮ ಗಮನ ಹರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಒಟ್ಟುಚಿತ್ರ ಒಂದೇ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಗಮನಕ್ಕೂ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಜೊತೆಗೆ ದೇವಾಲಯದ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಹೊಣೆ ಹೊತ್ತ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸುವ ನೆಪದಲ್ಲಿ ಎಂತಹ ಕುತೂಹಲಿ ಜಿಜ್ಞಾಸುಗಳನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಲ್ಲಿರಲು, ವಿಶೇಷ ಬೆಳಕಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೊಡನೆ ಚಿತ್ರೀಕರಿಸಲು ಬಿಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಎಷ್ಟೋ ಜನಕ್ಕೆ ಇಷ್ಟೊಂದು ಅಪೂರ್ವ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ಅಲ್ಲಿರುವ ಕಲ್ಪನೆಯೇ ಇರಲಿಲ್ಲ.

ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಚಿತ್ರವನ್ನು ಒಂದೇ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪೂರ್ತಿ ನೋಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವಂತೆ ಆಧುನಿಕ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನು ಬಳಸಿ ಛಾಯಾಚಿತ್ರ ತೆಗೆಯಲು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ನಿರ್ಧರಿಸಿತು. ಈ ಪ್ರಯತ್ನದ ಹಿಂದಿನ ಉದ್ದೇಶ ದೊಡ್ಡಗಾತ್ರದ ವರ್ಣಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಸೂಕ್ತ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಇದುವರೆಗೆ ಅಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಗವನ್ನೇ ನೋಡಿ ಅರ್ಥೈಸುತ್ತಿದ್ದ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಇಡೀ ಚಿತ್ರವನ್ನು

ಎಲ್ಲ ವಿವರದೊಂದಿಗೆ ವೀಕ್ಷಿಸಬಹುದಾದ ಅವಕಾಶ ಒದಗಿಸುವುದು. ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಸಿದ್ಧ ವರ್ಣಚಿತ್ರದ ದಾಖಲಾತಿಗಾಗಿ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಅತ್ಯಲ್ಪ ಹಾನಿಯೂ ಉಂಟಾಗದಂತೆ ಅಗತ್ಯ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ವಿವಿಧ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದ ಕ್ಯಾಮೆರ, ಬೇರೆ ಬೇರೆ ತೀವ್ರತೆಯ ಬೆಳಕು, ಛಾಯಾಗ್ರಹಣ ಮಾಧ್ಯಮ ಮತ್ತು ಪ್ರಸ್ತುತ ಲಭ್ಯವಿರುವ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಗಳಲ್ಲಿ ತೀರ ಸಮರ್ಪಕ, ಸೂಕ್ತವೆನಿಸಿದ್ದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಹಲವು ಪ್ರಯೋಗಾತ್ಮಕ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು, ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ, ಕಾರ್ಯಸೂಚಿ ಹಾಗೂ ನಿರ್ವಹಣಾ ಕ್ರಮವನ್ನು ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿಕೊಂಡು ಕೆಲಸ ಮಾಡಲಾಯಿತು.

ಕಾರ್ಯಸೂಚಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ನಡೆದ ದಾಖಲಾತಿ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಫಲಿತಾಂಶ ಒದಗಿಸಿದೆ. ಒಂದೇ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸಂಯೋಜಿಸಿದ ಪೂರ್ಣಚಿತ್ರವನ್ನು ಆಸಕ್ತ ಜನತೆಯ ಗಮನಕ್ಕೆ ತರಲು 2.70xl.80ಮೀ ದೊಡ್ಡ ವರ್ಣಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮಂಟಪ ಒಂದರಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದೆ. ಆದರೆ ಪ್ರಸ್ತುತ ಲಭ್ಯವಿರುವ ಛಾಯಾಚಿತ್ರ ಮುದ್ರಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಪರಿಮಿತಿಯಲ್ಲಿ ಬೃಹದ್ಗಾತ್ರದ ವರ್ಣಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಾಲಾವಧಿಯ ಅನಂತರ ಮೂಲಬಣ್ಣಗಳು ಮಾಸುತ್ತಾ ಹೋಗುತ್ತವೆ. ಆದುದರಿಂದ ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಹೊಸಹೊಸ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಈ ವಿಶಿಷ್ಟ ದಾಖಲಾತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಎಲ್ಲ ವಿವರವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ವಿಶೇಷ ವರದಿ ಪ್ರಕಟಣೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿದೆ. ತಂಜಾವೂರಿನಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯದ ಇಕ್ಕಟ್ಟಾದ, ಕಗ್ಗತ್ತಲಿನಲ್ಲಿರುವ, ಒಮ್ಮೆಲೇ ಇಡೀ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಎಂದಿಗೂ ನೋಡಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲದ ಮೂಲಚಿತ್ರವನ್ನು ಪ್ರತಿ ಚದರಂಗುಲದಷ್ಟು ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿರುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮಾತಿಸೂಕ್ಷ್ಮ ವಿವರಗಳನ್ನು ಯಾರು, ಎಲ್ಲಿ ಬೇಕಾದರೂ ಎಷ್ಟು ಗಾತ್ರಕ್ಕಾದರೂ ಹಿಗ್ಗಿಸಿ ತಮ್ಮ ಮೇಜಿನ ಮೇಲಿನ ಗಣಕಯಂತ್ರದಲ್ಲಿಯೇ ಎಷ್ಟು ಬಾರಿಯಾದರೂ ನೋಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಸಿರುವುದು–ಈ ದಾಖಲಾತಿಯ ಮಹತ್ತ್ವದ ಹಾಗೂ ತತ್‌ಕ್ಷಣದ ಪ್ರಯೋಜನ. ಈ ರೀತಿಯ ಪರಿಶೀಲನೆ, ಅಧ್ಯಯನ ಈಗಾಗಲೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದೆ. ಕುತೂಹಲಕರ ಮಾಹಿತಿ ಲಭ್ಯವಾಗುತ್ತಿದೆ, ಸಂಶೋಧನೆ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದೆ. ಇದರ ಒಂದು ಉದಾಹರಣೆ ಹೀಗಿದೆ. ಚೋಳರ ಕಾಲದ ಮೂಲ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲಿದ್ದ ನಾಯಕರ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಪದರವನ್ನು ದಶಕಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ತೆಗೆಯಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಹಾನಿಗೊಂಡ ಮೂಲಚಿತ್ರ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂತಹ ಕೆಲವು ಭಾಗವನ್ನಷ್ಟೇ ಗಮನಿಸಿದ್ದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೊರೆ ರಾಜರಾಜ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿಟ್ಟಿದ್ದ ಶಿವಲಿಂಗವನ್ನು ಪೂಜಿಸುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಘಟನೆಯ ಚಿತ್ರಣವಿದೆಯೆಂದು ಅರ್ಥೈಸಿದ್ದರು. ಈ ಭಾಗದ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳು ಸ್ವಲ್ಪ ಮಸುಕಾಗಿದ್ದವಲ್ಲದೆ ಒಂದೇ ಬಾರಿಗೆ ಗಮನಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಈಗ ಗಣಕ ಸಂಯೋಜಿತ ಪೂರ್ಣ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಪುನಃ ಪುನಃ ನೋಡಿದಾಗ ಅದರಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ರಾಜರಾಜನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ತ್ವದ ಬೇರೊಂದು ಘಟನೆಯ ವಿವರಗಳಿರುವುದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಸಂಪೂರ್ಣ ನಶಿಸಿಹೋಗಿ, ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿಲ್ಲದಿದ್ದ ತೇವಾರಂ (ಶೈವಸಂತರು ನಾಯನ್ಮಾರರಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಶಿವಸ್ತುತಿ)ಗಳನ್ನು ಬಹುಕಷ್ಟಪಟ್ಟು ಹುಡುಕಿ, ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಅವನ್ನೆಲ್ಲ ಸಂಕಲಿಸಿ, ವಿಂಗಡಿಸಿ, ರಾಗಸಂಯೋಜಿಸಿ ನಂಬಿಯಾಂಡಾರ್ ನಂಬಿ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ವಿದ್ವತ್ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಡಿದರು. ಈ ಮಹತ್ತ್ವದ ಗಾನಗೋಷ್ಠಿಯಲ್ಲಿ ಉಪಸ್ಥಿತರಿದ್ದ ಸಭಿಕರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬದಿಗೆ ರಾಜಗುರು ಈಶಾನ ಶಿವಪಂಡಿತ, ಸ್ವತಃ ರಾಜರಾಜ ಚೋಳ, ಆತನ ಮಗ ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳ, ಇವರಿಬ್ಬರ ಪಟ್ಟದ ರಾಣಿಯರು, ರಾಜಕುಮಾರ, ಕುಮಾರಿಯರು, ಇನ್ನುಳಿದ ರಾಜಮನೆತನದ ಮಹಿಳೆಯರು ಅದೇ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಮುಖಭಾವ, ಹಸ್ತಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿ, ಕುತೂಹಲ, ಆಶ್ಚರ್ಯ ತುಂಬಿವೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಬದಿಗೆ ದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಅಪರಿಮಿತ ಧನಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ್ದ 'ಪೆರುಂಧನಂ'ರು (ಸೇನಾಪತಿ, ಮಂತ್ರಿ ಹಾಗೂ ರಾಯಸ, ರಾಜಾಜ್ಞೆ, ರಾಜಸಭೆಯಲ್ಲಿನ ಕಲಾಪಾದಿಗಳನ್ನು ಬರೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು) ಕುಳಿತಿದ್ದಾರೆ. ಅವರ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಖಡ್ಗ, ತಾಳ, ತಾಳೆಯೋಲೆಗಳಿವೆ. ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಈ ಗೋಷ್ಠಿ ರಾಜರಾಜನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಯಿತೆಂದೂ ಅದರ ಸವಿವರ ಚಿತ್ರಣ ಈ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿದೆಯೆಂದೂ ಹೇಳಬಹುದು. (ಪಿ.ಎಸ್.ಎಸ್.)

ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಸಂರಕ್ಷಣೆ: ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ಶಿಥಿಲಗೊಳ್ಳುವ ಬಗೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಾರಣಗಳು: ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ಹವಾಮಾನ ಮುಂತಾದ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಹಾಗೂ ಇತರ ಮಾನವ ಕೃತ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಕ್ರಮೇಣ ಶಿಥಿಲಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ತೇವಾಂಶ ಇದಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಕಟ್ಟಡಗಳ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಯಿಂದ ಸೋರುವ ಮಳೆನೀರಿನಿಂದಾಗಿ ಚಿತ್ರಗಳ ವರ್ಣಗಳು ನಾಶವಾಗುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ಸಮಯಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರದ ಗಾರೆಯ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳೇ ಕಳಚಿಬೀಳುತ್ತವೆ. ಕೆಲವೆಡೆ ತೇವದಿಂದಾಗಿ ಗಾರೆ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಬೇರ್ಪಟ್ಟು ಉಬ್ಬಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಉಪ್ಪಿನ ಅಂಶ ಇದ್ದರೆ, ಅದು ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಕರಗಿ ಗಾರೆಯ ಮೂಲಕ ಹೊರಬಂದು ನೀರು ಆವಿಯಾದ ಬಳಿಕ ಉಪ್ಪಿನ ಬಿಳಿ ಪದರ ಚಿತ್ರದ ಮೇಲೆ ಉಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ವರ್ಣಗಳ ಮೇಲೆ ರಾಸಾಯನಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಪರಿಸರದ ತೇವಾಂಶ ಶೇ.75ಕ್ಕಿಂತ ಮೇಲಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಬೂಷ್ಟ್ ಮುಂತಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಜೀವಿಗಳು ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳೆಯುವ ಸಂಭವವಿರುತ್ತದೆ.

ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಎಣ್ಣೆ ದೀಪಗಳು ಮತ್ತು ಕರ್ಪೂರಾರತಿಗಳಿಂದ ಬರುವ ಹೊಗೆ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಮಸಿಯ ಪದರವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಎಣ್ಣೆಯ ಕಲೆಗಳೂ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಉಳಿಯುವ ಸಂಭವವಿರುತ್ತದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಗಾಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ಧೂಳೂ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಉಳಿಯುತ್ತದೆ. ಕತ್ತಲು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಾವಲಿಗಳು ಕೂರುವುದರಿಂದ ಅವುಗಳ ಮಲಮೂತ್ರಗಳಿಂದಲೂ ಚಿತ್ರಗಳು ಹಾಳಾಗುತ್ತವೆ. ಕೆಲವೆಡೆ ಪಕ್ಷಿಗಳಿಂದಲೂ ಈ ರೀತಿಯ ಬಾಧೆ ಏರ್ಪಡುವುದುಂಟು.

ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣ ವಿಧಾನಗಳು: ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗೆ ಮೊದಲು ಕಟ್ಟಡದ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಯ ಮರಾಮತ್ತನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿ, ಮಳೆನೀರು ಕಟ್ಟಡದೊಳಕ್ಕೆ ಇಳಿಯುವುದನ್ನು ಪೂರ್ತಿ ನಿಲ್ಲಿಸುವುದು ಅತ್ಯವಶ್ಯ. ಸಂರಕ್ಷಣ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿಗೆ ಚಿತ್ರದ ಆಧಾರವಾದ ಗಾರೆ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಸಡಿಲವಾಗಿರುವ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ಪುನಃ ಗೋಡೆಯೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಸಿ ಭದ್ರಪಡಿಸುವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಚಿತ್ರಿತ ಗಾರೆ ನಷ್ಟವಾಗಿರುವ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿರುವ ಗಾರೆಯ ಅಂಚುಗಳನ್ನು ಸುಣ್ಣದ ಗಾರೆಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಭದ್ರಪಡಿಸಿ ಚಿತ್ರದ ಬಣ್ಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಈ ಅಂಚುಗಳಿಗೆ ಸೂಕ್ತ ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಹಚ್ಚಲಾಗುತ್ತದೆ. ಗಾರೆ (ತೇವದಿಂದಾಗಿ) ಉಬ್ಬಿಕೊಂಡಿರುವ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ, ಒಂದು ಸಣ್ಣ ರಂಧ್ರದ ಮೂಲಕ ಸುಣ್ಣ ಮತ್ತು ಕೇಸೀನ್ ಮಿಶ್ರಣವನ್ನು ದ್ರವರೂಪದಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯ ಹಿಂಭಾಗಕ್ಕೆ ಇಂಜೆಕ್ಷನ್ ವಿಧಾನದಿಂದ ಸೇರಿಸಿ, ಈ ಭಾಗ ಕೆಲವು ಗಂಟೆಗಳ ಕಾಲ ಗೋಡೆಯೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿರುವಂತೆ ಭದ್ರವಾಗಿ ಒತ್ತಿಹಿಡಿಯುವ ವಿಶೇಷ ಏರ್ಪಾಡನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಿಂದ ಉಬ್ಬಿಕೊಂಡಿರುವ ಭಾಗಗಳು ಪುನಃ ಗೋಡೆಗೆ ಭದ್ರವಾಗಿ ಅಂಟಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಇದು ಭದ್ರೀಕರಣಕಾರ್ಯ. ಅನಂತರದ ಕಾರ್ಯವೆಂದರೆ ಶುದ್ಧೀಕರಣ. ಇದಕ್ಕೆ ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶಗಳು: ಕಲಾತ್ಮಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಸಾಧ್ಯವಾದ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಅದರ ಪೂರ್ವದ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ತರುವುದು; ಚಿತ್ರದ ಮೇಲೆ ಕವಿದಿರುವ ಧೂಳು, ಕೊಳೆ, ಮಸಿ, ಎಣ್ಣೆಯ ಕಲೆ ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಂದ ರಾಸಾಯನಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯುಂಟಾಗಿ ವರ್ಣಗಳು ನಶಿಸುತ್ತಿರುವುದರಿಂದ ಇವುಗಳ ನಿವಾರಣೆ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅನಿವಾರ್ಯ.

ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಟೆಂಪರ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿದ್ದು ರಂಗುಗಳ ಮಿಶ್ರಣದ ಅಂಟುಪದಾರ್ಥ ಗೋಂದು ಅಥವಾ ಮರವಜ್ರ ಮೊದಲಾದ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಕರಗುವ ವಸ್ತುಗಳಾದ್ದರಿಂದ, ಚಿತ್ರದ ಶುದ್ಧೀಕರಣಕ್ಕೆ ನೀರಿನ ಹಾಗೂ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಕರಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ರಾಸಾಯನ ದ್ರವ್ಯಗಳ ಉಪಯೋಗ ನಿಷಿದ್ಧ. ಈ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಜೈವಿಕ ರಾಸಾಯನಿಕ ದ್ರವಗಳನ್ನೇ ಉಪಯೋಗಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಮಶ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸುವ ಶಕ್ತಿ ಇವಕ್ಕೆ ಇದೆಯೇ ಮತ್ತು ವರ್ಣಗಳ ಮೇಲೆ ಇವುಗಳ ಉಪಯೋಗ ಸುರಕ್ಷಿತವೇ ಎಂಬುದನ್ನು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿಕೊಂಡ ಅನಂತರವೇ ಇವುಗಳನ್ನು ತಕ್ಕ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅಸಿಟೋನ್, ಕೆಲವು ಆಲ್ಕೋಹಾಲ್‌ಗಳು ಮತ್ತು ಅಮೀನ್‌ಗಳು ಈ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಚಿತ್ರಗಳು ನಷ್ಟವಾಗಿರುವ ಜಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಪುನಾರಚನೆ ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಸಂರಕ್ಷಣ ನಿಯಮಗಳ ಅನುಸಾರ ಸರ್ವಥಾ ನಿಷಿದ್ಧ. ಸಣ್ಣ ರಂಧ್ರಗಳು, ಬಿರುಕುಗಳು ಮತ್ತು ನ್ಯೂನತೆಗಳನ್ನು ಸುಣ್ಣದ ಗಾರೆಯಿಂದಲೇ ಮುಚ್ಚಿ, ಗಾರೆಯ ಬಿಳಿಬಣ್ಣ ಚಿತ್ರದ ವರ್ಣಗಳಿಂದ ಬಹುವಾಗಿ ಬೇರ್ಪಟ್ಟು ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಅಹಿತವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಚಿತ್ರದೊಂದಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ತಕ್ಕ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಗಾರೆಗೆ ಹಾಕಲಾಗುತ್ತದೆ. ಚಿತ್ರ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ನಷ್ಟ ಹೊಂದಿದ್ದಲ್ಲಿ, ಗಾರೆಯ ಅಂಚುಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ದೃಢಪಡಿಸಿ ಶೂನ್ಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹಾಗೆಯೇ ಬಿಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕೊನೆಯದಾಗಿ ಚಿತ್ರದ ಮೇಲೆ ಪಾಲಿವಿನೈಲ್ ಅಸಿಟೇಟ್ ಎಂಬ ಸಂರಕ್ಷಕ ಪದಾರ್ಥವನ್ನು ಶೇಕಡ 1ರ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹಚ್ಚಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಚಿತ್ರದ ಮೇಲೆ ಏರ್ಪಡುವ ವರ್ಣರಹಿತ ಮತ್ತು ಪಾರದರ್ಶಕ ಲೇಪ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಪರಿಸರದಿಂದ ಉಂಟಾಗಬಹುದಾದ ಹಾನಿಯಿಂದ ರಕ್ಷಿಸುತ್ತದೆ. ವರ್ಣಗಳೂ ಮತ್ತಷ್ಟು ಪ್ರಕಾಶವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಲೇಪ ಸು.15–20 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕೆಡದೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಅವಶ್ಯವಾದಲ್ಲಿ ಟಾಲ್ಯುಈನ್ ಎಂಬ ದ್ರಾವಕದಿಂದ ಅದನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ತೆಗೆದು ಹೊಸ ಲೇಪವನ್ನು ಹಚ್ಚಬಹುದು. ಈ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಾದ ಕೆಲವು ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು:

ಅಜಂತ: ಇಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 30 ಗುಹೆಗಳಿವೆ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ 20ಕ್ಕೂ ಮೇಲ್ಪಟ್ಟ ಗುಹೆಗಳು ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದ್ದುವಾದರೂ ಸು.1000 ವರ್ಷಗಳ ಉಪೇಕ್ಷೆ ಮತ್ತು ವಾತಾವರಣದ ಧಾಳಿಯಿಂದಾಗಿ, ಆರೇಳು ಗುಹೆಗಳ ಹೊರತು ಬಾಕಿ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳು ನಶಿಸಿವೆ. 1, 2, 16 ಮತ್ತು 17–ಈ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಉಳಿದಿವೆ. ಒಂದನೆಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ಪದ್ಮಪಾಣಿ ಮತ್ತು ವಜ್ರಪಾಣಿ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. 9 ಮತ್ತು 10ನೆಯ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದವಾಗಿದ್ದು ಅಜಂತ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾಗಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಕಾಲ ಮಳೆನೀರು ನಿಂತಿದ್ದ ಕಾರಣ ಗೋಡೆಯ ಕೆಳಭಾಗದ ಚಿತ್ರಗಳು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮಾಯವಾಗಿವೆ. ನೆಲಮಟ್ಟದಿಂದ ಸು.4 ಅಡಿ ಮೇಲಿನ ಗೋಡೆಯ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಯ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಉಳಿದಿವೆ.

ಈ ದೇಶದ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಪ್ರಯತ್ನವೆಂದರೆ ಹೈದರಾಬಾದ್ ನಿಜಾಮರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೆಕ್ಕೋನಿ ಮತ್ತು ಆರ್ಸಿನಿ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಇಟಲಿ ದೇಶದ ತಜ್ಞರನ್ನು ಆಹ್ವಾನಿಸಿ ಇವರಿಂದ ಅಜಂತ ಚಿತ್ರಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣ ಕಾರ್ಯವನ್ನು 1920–21ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದುದು. ಇವರು ಚಿತ್ರಗಳ ಶುದ್ಧೀಕರಣವನ್ನು ಸಾಕಷ್ಟು ತೃಪ್ತಿಕರವಾಗಿ ಮಾಡಿದರು. ಆದರೆ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಆಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಅರಗಿನ ದ್ರಾವಕವನ್ನು ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಲೇಪಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಲೇಪ ತಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ತೃಪ್ತಿಕರವಾಗಿ ಕಂಡರೂ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ವಾತಾವರಣದ ಆಮ್ಲಜನಕದ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಿಂದ ಹಳದಿ ಮತ್ತು ಕಂದು ಬಣ್ಣಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿ, ಚಿತ್ರದ ಬಣ್ಣಗಳು ತಮ್ಮ ನೈಜರೂಪವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಮಾಸಲಾದವು. ಈಗ ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯಾಗಿದ್ದು ವಿವರ್ಣಗೊಂಡ ಅರಗಿನ ಲೇಪವನ್ನು ರಾಸಾಯನಿಕ ರೀತಿಯಿಂದ ನಿವಾರಿಸಿ, ಪ್ರಸ್ತುತ ಸುರಕ್ಷಿತ ಲೇಪವನ್ನು ಹಾಕುವುದೇ ಈ ಸಂರಕ್ಷಣ ಕಾರ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಅಂಗವಾಗಿದೆ.

ಬಾಗ್ ಗುಹೆಗಳು: ಅಜಂತದ 1 ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಗುಹೆಗಳ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚಿತ್ರಗಳ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿ, 4–5ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಧಾರ್ ಸಮೀಪದ ಬಾಗ್ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಜಂತ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಸರಿದೂಗುವಂತಹ ಅದ್ಭುತ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದವು. ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಮಳೆನೀರು ಗುಹೆಗಳ ಒಳಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸುವುದನ್ನು ತಡೆಯಲಾಗದ ದುಸ್ಥಿತಿ ಏರ್ಪಟ್ಟು, ಚಿತ್ರಗಳು ಮಣ್ಣಿನ ಗಾರೆಯ ಮೇಲಿರುವುದರಿಂದಾಗಿ, ಮಳೆಯ ನೀರಿನಿಂದ ತೇವಗೊಂಡು ನಶಿಸಿಹೋಗುವ ಅಪಾಯ ಒದಗಿತು. ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡುವ ಏಕಮಾತ್ರ ಮಾರ್ಗವೆಂದರೆ ಅವುಗಳನ್ನು ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿ ಬೇರೆ ಆಧಾರವನ್ನು ಒದಗಿಸಿ ಸುರಕ್ಷಿತ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಇಡುವುದು. ಈ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಿಭಾಗದವರು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ನಡೆಸಿದರು.

11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚೋಳವಂಶದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ರಾಜರಾಜಚೋಳನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ಮಂದಿರ ಭಾರತದ ವಾಸ್ತುಕಲೆಯ ಅನರ್ಘ್ಯ ರತ್ನಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಇಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ವ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಭೂತಪೂರ್ವ ಪ್ರಶ್ನೆ ಒದಗಿಬಂತು. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಚೋಳರ ಕಾಲದ್ದೇ ಆದ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಅನಂತರ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಾಯಕ ರಾಜರುಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಆ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಚೋಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಸು.500 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯವಾಗಿದ್ದವು. ಬಹುಶಃ ಕೆಲವು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನಷ್ಟವಾಗಿರಬಹುದಾಗಿ (ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈಗಿನಂತೆ ಹಳೆಯದನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಬಹುಶಃ ಇರಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ) ಹಳೆಯ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲೆಯೇ ಸುಣ್ಣದ ಗಾರೆ ಲೇಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟು, ಅದರ ಮೇಲೆ ಆಗಿನ ನಾಯಕ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟವು. ಹೀಗಾಗಿ ಒಂದರ ಮೇಲೆ ಇನ್ನೊಂದರಂತೆ ಎರಡು ಹಳೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಈ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿದ್ದು, ಪೂರ್ವದ ಚೋಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಮರೆಯಾಗಿದ್ದವು. 1935ರಲ್ಲಿ ನಾಯಕ ಚಿತ್ರಗಳ ಹಿಂದೆ ಮತ್ತೊಂದು ಅದಕ್ಕಿಂತ ಹಳೆಯ ಚಿತ್ರ ಅಡಗಿರುವುದು ಅಕಸ್ಮಾತಾಗಿ ಪತ್ತೆಮಾಡಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಒಳಗೆ ಅಡಗಿರುವ ಅಪೂರ್ವ ಚೋಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹೊರತರುವುದು ಹೇಗೆ ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಉದ್ಭವಿಸಿತು. ಮೂಲ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲಿರುವ ನಾಯಕ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪವಾಗಿ ಎಡೆದುಹಾಕಿ ಚೋಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹೊರತರುವುದು ಒಂದು ಮಾರ್ಗ. ಇದು ಅಧಿಕ ಕಷ್ಟವಲ್ಲದ ವಿಧಾನವಾದರೂ ನಾಯಕ ಚಿತ್ರಗಳೂ 400 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯವಾಗಿದ್ದು ಅವಕ್ಕೂ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮೌಲ್ಯವಿರುವುದರಿಂದ ಅವುಗಳನ್ನು ನಷ್ಟಪಡಿಸುವುದು ಸರ್ವಥಾ ಅನುಚಿತ. ಹೀಗಾಗಿ ಎರಡು ಹಳೆಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸಿ, ಎರಡನ್ನೂ ಸಂರಕ್ಷಿಸಬೇಕಾದ ಸಂದಿಗ್ಧ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಒದಗಿಬಂತು. ಬಾಗ್ ಗುಹೆಯ ಚಿತ್ರಗಳ ಬಗೆಗೆ ಹೇಳಿದಂತೆ, ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾರಣಾಂತರಗಳಿಂದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಉಳಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲದಾಗ ಅವುಗಳನ್ನು ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿನಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಕಾರ್ಯವೇ ಆದರೂ ಚಿತ್ರದ ಹಿಂದೆ ಗೋಡೆ ಮಾತ್ರ ಇರುವುದರಿಂದ ಅಸಾಧ್ಯವೇನೂ ಅಲ್ಲ. ಆದರೆ ತಂಜಾವೂರಿನ ಪ್ರಶ್ನೆಯೆಂದರೆ ಒಂದು ಚಿತ್ರವನ್ನು ಮತ್ತೊಂದು ಚಿತ್ರದ ಮೇಲಿನಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸುವುದು. ಇದು ಕಷ್ಟಕರ ಕೆಲಸ. ಇದಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೌಶಲ ಮತ್ತು ತಾಳ್ಮೆ ಬೇಕು. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ರಾಸಾಯನಿಕ ವಿಭಾಗದ ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಾಂತದ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿದ್ದ ಎಸ್.ಸುಬ್ಬರಾಮನ್ ಅವರು (1976–80) ಈ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ನೆರವೇರಿಸಿದರು. ಬೇರ್ಪಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ನಾಯಕ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಫೈಬರ್‌ಗ್ಲಾಸ್‌ನ ಆಧಾರ ಒದಗಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ದೇವಾಲಯದೊಳಗೇ ಒಂದು ಚಿತ್ರಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶತಮಾನಗಳ ಅನಂತರ ಹೊರಗೆ ಬಂದ ಚೋಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆಯೇ ಅವುಗಳ ಯಥಾಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಎರಡು ಪುರಾತನ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಈ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಬೇರ್ಪಡಿಸಿ ಎರಡನ್ನೂ ಸಂರಕ್ಷಿಸಿರುವುದು ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಇದೇ ಮೊದಲು. ಈ ಸಾಧನೆ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಗಮನವನ್ನು ಸೆಳೆಯಿತು. (ಎಸ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಭಾರತೀಯ ಶಕೆಗಳು: ಭಾರತದ ಭಿನ್ನಭಿನ್ನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯ ಭಿನ್ನಭಿನ್ನ ಸಂವತ್–ಸಂವತ್ಸರ, ಅರ್ಥಾತ್ ವರ್ಷ–ಗಣನೆಗಳನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಗೌರೀಶಂಕರ ಓಝಾ ಅವರು ಭಾರತೀಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಲಿಪಿ ಮಾಲಾ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ: (1) ಸಪ್ತರ್ಷಿ ಸಂವತ್ (2) ಕಲಿಯುಗ ಸಂವತ್ (3) ವೀರನಿರ್ವಾಣ ಸಂವತ್ (4) ಬುದ್ಧನಿರ್ವಾಣ ಸಂವತ್ (5) ಮೌರ್ಯ ಸಂವತ್ (6) ಸೆಲ್ಯುಕಿಡಿ ಸಂವತ್ (ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್ ದೊರೆಯಿಂದ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದಂದಿನಿಂದ ಆರಂಭ) (7) ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ ಅಥವಾ ಮಾಲವ ಸಂವತ್ (8) ಶಕ ಸಂವತ್ (9) ಕಳಚುರಿ ಸಂವತ್ (10) ಗುಪ್ತ ಸಂವತ್ (11) ಗಾಂಗೇಯ ಸಂವತ್ (12) ಹರ್ಷ ಸಂವತ್ (13)ಭಾಟಿಕ (ಭಟ್ಟಿಕ) ಸಂವತ್ (14) ಕೊಲ್ಲಮ್ (ಕೋಲಂಬ) ಸಂವತ್ (ಆಂಡು) (15) ನೇವಾರ (ನೇಪಾಲ ಸಂವತ್) (16) ಚಾಲುಕ್ಯ ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ (17) ಸಿಂಹ ಸಂವತ್ (18) ಲಕ್ಷ್ಮಣಸೇನ ಸಂವತ್ (19) ಪುದುವೈಪ್ಪು ಸಂವತ್ (20) ರಾಜ್ಯಾಭಿಷೇಕ ಸಂವತ್ (21) ಬಾರ್ಹಸ್ಪತ್ಯ ಸಂವತ್ I (12 ವರ್ಷ ಚಕ್ರವುಳ್ಳದ್ದು) (22) ಬಾರ್ಹಸ್ಪತ್ಯ ಸಂವತ್ II (60 ವರ್ಷ ಚಕ್ರವುಳ್ಳದ್ದು) (23) ಗ್ರಹಪರಿವೃತ್ತಿ ಸಂವತ್ಸರ (24) ಸೌರವರ್ಷ (25) ಚಾಂದ್ರವರ್ಷ (26) ಹಿಜರೀಸನ್ (27) ಶಾಹೂರ್ (ಸೂರ್‌ಸನ್) (28) ಫಸಲೀಸನ್ (29) ವಿಲಾಯತೆಸನ್ (30) ಅಮಲೀಸನ್ (31) ಬಂಗಾಲೀಸನ್ (32) ಮಗೀ (ಮಗಿ) ಸನ್ (33) ಇಲಾಹಿ ಸನ್ (34) ಇಸವೀಸನ್.

ಈ ಶಕಗಣನಾ ಸಂವತ್ಸರಗಳನ್ನು ಡಿ.ಸಿ.ಸರ್ಕಾರ್ ಅವರು ತೇದಿ ಹಾಗೂ ಶಕಗಳ ದಾಖಲೀಕರಣ ಎಂಬ ಮುಖ್ಯ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲ ಪ್ರಚಲಿತ ಶಕಗಣನೆಗಳು, ಚಾಲನೆಯಲ್ಲಿಲ್ಲದ ಶಕಗಣನೆಗಳು, ಹಿಜರೀ ಗಣನೆ ಹಾಗೂ ಅದರ ಮಾರ್ಪಾಡು ಹಾಗೂ ಬದಲಾವಣೆ ಮತ್ತು ಕಲಸುಮೇಲೋಗರ ಗಣನೆಗಳು ಹಾಗೂ ಸಂದೇಹಾಸ್ಪದ ಶಕೆಗಳು ಎಂದು ಮುಂತಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ಉಪಶೀರ್ಷಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಸಪ್ತರ್ಷಿ ಸಂವತ್: ಸಪ್ತ ಋಷಿ ನಾಮಕ ಏಳು ನಕ್ಷತ್ರಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಒಂದು ಕಲ್ಪಿತಗತಿ. ಇದನ್ನು ಲೌಕಿಕ ಕಾಲ, ಲೌಕಿಕ ಸಂವತ್, ಶಾಸ್ತ್ರ ಸಂವತ್, ಪಹಡಿ ಸಂವತ್ ಮತ್ತು ಕಚ್ಚಾ ಸಂವತ್ ಎಂದು ಮುಂತಾಗಿ ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೊಂದು 27 ನಕ್ಷತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಪ್ತರ್ಷಿ ಮಂಡಲವು ಒಂದೊಂದು ನೂರು ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ ಎಂಬುದೊಂದು ನಂಬಿಕೆ. ಪ್ರತಿ ನೂರು ವರ್ಷ ಆದಕೂಡಲೆ ನೂರನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟು ಆಯಾ ನಕ್ಷತ್ರದೊಂದಿಗೆ ಒಂದು (1) ಎರಡು (2) ಎಂದು ಆಗಾಗ ಗಣಿಸುವುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಕಚ್ಚಾ ಎಂದು ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ; ಮತ್ತೆ ಕಾಶ್ಮೀರ ಹಾಗೂ ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಗುಡ್ಡಗಾಡು ಅಥವಾ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿ ತಪ್ಪಲು (ಪಾದಡ) ಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಇರುವುದರಿಂದ ಪಾದಡಿ ಎಂದು ಇನ್ನೊಂದು ಹೆಸರು. ಸಪ್ತರ್ಷಿ ಮಂಡಲವನ್ನು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಜನಪದರಲ್ಲಿ ಹೊರಸು ಹಾಗೂ ಅದರ ಕಾಲುಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮಂಡಲದಲ್ಲೇ ವಸಿಷ್ಠ ಹಾಗೂ ಅರುಂಧತಿ ನಕ್ಷತ್ರಗಳು ಇವೆ. ಮದುವೆಯಲ್ಲಿ ಮದುಮಕ್ಕಳಿಗೆ ರಾತ್ರಿ ಆಗುವವರೆಗೆ ಕಾದು ಪುಣ್ಯಾಹವಾಚನ ಮಾಡಿಸಿಕೊಂಡ ದಂಪತಿಗಳು ವಶಿಷ್ಠ ಅರುಂಧತಿ ನಕ್ಷತ್ರಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಿ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಹಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ನವದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ತಿಳಿಸಿ ಎಲ್ಲರೂ ಊಟ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಪ್ತರ್ಷಿಗಳ ವಿವರಣೆ ಮನ್ವಂತರಗಳಿಗೆ ಅನುಸರಿಸಿ ಎರಡು ವಿಧವಾಗಿದೆ: ವೈವಸ್ವತ ಮತ್ತು ಸ್ವಯಂಭುವ. ವೈವಸ್ವತ ಮನ್ವಂತರದ ಸಪ್ತರ್ಷಿ ಮಂಡಲ: ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರ, ಜಮದಗ್ನಿ, ಭರದ್ವಾಜ, ಗೌತಮ, ಅತ್ರಿ, ವಸಿಷ್ಠ ಮತ್ತು ಕಶ್ಯಪ. ಸ್ವಯಂಭುವ ಮನ್ವಂತರದ ಸಪ್ತರ್ಷಿ ಮಂಡಲ: ಮರೀಚಿ, ಅತ್ರಿ, ಅಂಗಿರಸ, ಪುಲಸ್ತ್ಯ, ಪುಲಹ, ಕ್ರತು ಮತ್ತು ವಸಿಷ್ಠ.

ಸಪ್ತರ್ಷಿ ಶಕಗಣನೆ ಕಲಿಯುಗದ 25 ವರ್ಷಗಳು ಗತಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಆರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಿಯುಗಕ್ಕಿಂತ ಪೂರ್ವದಲ್ಲೇ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜ್ (ಪುಣೆ) ಗ್ರಂಥಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಾಶಿಕಾವೃತ್ತಿ ಎಂಬ ಒಂದು ಹಸ್ತಪ್ರತಿ ಇದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಗತವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ 1717 ಸಪ್ತರ್ಷಿ ಸಂವತ್ 36 ಎಂದು (ಸಪ್ತರ್ಷಿ ಸಂವತ್ 36, ಪೌಷ ವತಿ(ದಿ) 3 ರವಿವಾರ) ಇದ್ದು ಇದರಿಂದ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುವುದೇನೆಂದರೆ 24 ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಜೋಡಿಸುವುದರಿಂದ ಇಸ್ವಿಸನ್ ಬರುತ್ತದೆ.

ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ 1717–57 = ಇಸ್ವಿಸನ್ 1660

ಶಾ.ಶ. ವರ್ಷ 1582+78 = ಇಸ್ವಿಸನ್ 1660

ಸಪ್ತರ್ಷಿ ಸಂವತ್ 36+24 = 60   1660

ಗತ ಶತಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬರೆಯುವ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಗಣನೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡರೆ 1660 ಆಗುತ್ತದೆ (1600+60=1660). ಸಪ್ತರ್ಷಿ ಸಂವತ್ ಗಣನೆ ಸುಮಾರು ಇಸ್ವಿಸನ್ ಜೊತೆಜೊತೆಗೆ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಈ ಶಕೆ ಕಾಶ್ಮೀರ–ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರದೇಶದ ಖಗೋಳ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರ ಒಂದು ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಎಂದು ಡಿ.ಸಿ.ಸರ್ಕಾರ್ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಈ ಶಕೆ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಗುಡ್ಡಗಾಡು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈಗಲೂ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದೆ.

ಕಲಿಯುಗ ಸಂವತ್: ಇದನ್ನು ಭಾರತ ಯುದ್ಧ ಸಂವತ್ ಹಾಗೂ ಯುಧಿಷ್ಠಿರ ಸಂವತ್ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಬ್ರಹ್ಮನ ಒಂದು ಕಲ್ಪದ ಒಂದು ದಿನ 14 ಮನ್ವಂತರಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲವೇ 1000 ಮಹಾಯುಗವನ್ನು ಅಥವಾ 432,00,00,000 ವರ್ಷಗಳ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯುಳ್ಳದ್ದೆಂದು ಮತ್ತು ಕಲಿಯುಗ ಅದರ 1/10 ಅಂಶವನ್ನು ಎಂದರೆ; 4,32,00,000 ವರ್ಷಗಳುಳ್ಳದ್ದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಈಗ ಗತಕಲಿ ವರ್ಷ 5108 (5108–3101=ಪ್ರ.ಶ.2007) ಎಂದು ಪಂಚಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಒಂದು ವರ್ಷದ ಗಣನೆ ಆಚೆ–ಈಚೆ ಗೌಣ; ಗಣಿಸುವಲ್ಲಿಯ ಏರುಪೇರು.

ಚಳುಕ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆತನ ಆಪ್ತ ಅಧಿಕಾರಿ ರವಿಕೀರ್ತಿ ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿ ಜಿನೇಂದ್ರ ಭವನವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕಲಿಯುಗದ 3735ನೆಯ ವರ್ಷ, ಶಾ.ಶ. 556ನೆಯ ವರ್ಷವನ್ನೂ ತಿಳಿಸಿರುವುದು ಬಹಳ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಂಗತಿ. ಇಸ್ವಿಸನ್ ಶಕಗಣನೆಗೆ ಲೆಕ್ಕ ಹಾಕಲು ಇದರಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಸಹಾಯ ದೊರೆತು ಉಪಯುಕ್ತ ವಾಯಿತು. ಇಸ್ವಿಸನ್ ವರ್ಷವನ್ನು ಪಡೆಯಲು 78 ವರ್ಷವನ್ನು ಶಾ.ಶ.ಗೆ ಸೇರಿಸಿದರೆ ಸರಿಹೋಗುತ್ತದೆ:

ಶಾ.ಶ. 556+78 = ಪ್ರ.ಶ.634

ಕಲಿಕಾಲ 3735ರಲ್ಲಿ 3101ನ್ನು ಕಳೆದರೆ ಪ್ರ.ಶ.634 ಬರುತ್ತದೆ.

ಕಲಿಕಾಲ: 3735–3101 = ಪ್ರ.ಶ.634

ಕಲಿಕಾಲ ಗಣನೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಮತ್ತೆ ಘಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ನಿರ್ವಾಣ ಸಂವತ್: ಬೌದ್ಧರು ಬುದ್ಧನ ಮಹಾಪರಿನಿರ್ವಾಣದಿಂದ ಮತ್ತು ಜೈನರು ವೀರವರ್ಧಮಾನ ಎಂದರೆ ಮಹಾವೀರನ ನಿರ್ವಾಣದಿಂದ ಕಾಲಗಣನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಅಂತೂ ವರ್ಷಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ದೇಶಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಇವು ಶಿಲಾಲೇಖಗಳಲ್ಲೂ ಬಂದಿರುವುದುಂಟು.

ಉದಾ:1. ಭಗವತಿಪರಿನಿರ್ವೃತೇ ಸಂವತ್ 1813 ಕಾರ್ತಿಕ್‌ವಧಿ 1 ಬುಧೇ (ಗಯಾದ ಶಾಸನ – ಇ.ಎಂ.ಸಂ.10, ಪು.343)

2. ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗನು ಬುದ್ಧನ ನಿರ್ವಾಣದ ಅನಂತರ 100 ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಅಶೋಕ ಇದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಬುದ್ಧನ ನಿರ್ವಾಣವನ್ನು ಪ್ರಶ.ಪೂ. ಸು. 481–82ರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಎಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ನಿರ್ಣಯಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಜೈನ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ವೀರನಿರ್ವಾಣದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಈ ಗಣನೆ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ಇವೆ.

ಉದಾ:
ಚರಮ ಜಿನಾಬ್ದಂ ನಯನವ
ಗಿರಿ ಶಶಧರ ಸಂಖ್ಯೆ ಸಲುತಿರಲ್ ಕ್ರೋಧನವ
ತ್ಸರಫಾಲ್ಗುಣ ಮಾಸಾಸಿತ
ವರಪಕ್ಷದ ಬಿದಿಗೆ ಭಾನುವಾರದೊಳಗಭಯಂ

ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಶಾ.ಶ. 1188ರಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷಯ ಸಂವತ್ಸರ ಬಂದಿತ್ತೆಂದೂ ಬರೆದಿರುವುದ ರಿಂದ 1188+78 =ಪ್ರ.ಶ. 1266 ಆಗುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವ ನಯನವಗಿರಿ ಶಶಧರ ಎಂಬ ಕಾಲಲೇಖ (1792)ದಲ್ಲಿ ಕಳೆದರೆ ವೀರನಿರ್ವಾಣ ಶಕೆ 527 ವರ್ಷದ ಅಂತರವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 527ರಲ್ಲಿ ಮಹಾವೀರ ತೀರ್ಥಂಕರ ನಿರ್ವಾಣ ಹೊಂದಿದ ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಶ್ವೇತಾಂಬರ ಸಂಪ್ರದಾಯ ದವರು ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 605 ಮತ್ತು 5 ತಿಂಗಳ ಅವಧಿ ಎಂದು ತಿಳಿದಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಎರಡು ಪಂಥಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ವಾಣ ತೇದಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೊಂದಾಣಿಕೆ ಇಲ್ಲ. ಇದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾದ ಶಕವರ್ಷಗಳೆಂದರೆ: (1) ವಿಕ್ರಮ ಶಕೆ (2) ಶಾ.ಶ. ವರ್ಷ (3) ಬಾರ್ಹಸ್ಪತ್ಯ ಗಣನೆ (60 ವರ್ಷದ ಆವರ್ತನೆಯ ಪದ್ಧತಿ). ಬಾರ್ಹಸ್ಪತ್ಯ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಧಗಳಿವೆ. ಒಂದು 12 ವರ್ಷದ ಚಕ್ರ ಮತ್ತು ಇನ್ನೊಂದು 60 ವರ್ಷದ ಚಕ್ರ. ಪ್ರಭವ ಸಂವತ್ಸರದಿಂದ ಅಕ್ಷಯ/ಕ್ಷಯ ಸಂವತ್ಸರದವರೆಗೆ 60 ಸಂವತ್ಸರಗಳು. ಇವು ಈಗ ವಿಕ್ರಮ ಶಕೆಯಲ್ಲೂ ಮತ್ತು ಶಾ.ಶ. ಗಣನೆಯಲ್ಲೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿವೆ. ವಿಕ್ರಮಶಕೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ನರ್ಮದಾ ನದಿಯಿಂದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತ ಮತ್ತು ಶಾ.ಶ. ಗಣನೆ ನರ್ಮದೆಯಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದೆ.

ಯಾವುದೇ ಒಂದು ಪಂಚಾಂಗವನ್ನು ತೆರೆದರೆ ಅದರ ಮುಖಪುಟದಲ್ಲಿ ಪ್ರಭವಾದಿ 60 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಹೆಸರು ಉದಾ: ಈಗ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವುದು ಸರ್ವಜಿತ್ ಸಂವತ್ಸರ ಇರುತ್ತದೆ. ಯಾವುದೇ ಒಂದು ದಾಖಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಶಕಗಣನೆಯ ವರ್ಷವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರೆ ಅಥವಾ ಉಕ್ತ ಸಂವತ್ಸರದ ಹೆಸರು ಸರಿಯಾಗಿ ಬಂದಿದೆಯೆ ಎಂದು ಪರೀಕ್ಷಿಸಬೇಕಾದರೆ ಶಕವರ್ಷಕ್ಕೆ 12 ಎಂಬ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ 60ರಿಂದ ಭಾಗಿಸಿದರೆ ಉಳಿಯುವ ಶೇಷಸಂಖ್ಯೆ ಪ್ರಭವಾದಿ ಸಂವತ್ಸರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಉದಾ: 1929+12 = 1941 (1929 ಎಂಬುದು ವರ್ತಮಾನ ಶಕವರ್ಷ)

1941 60 = 21 ಶೇಷ

21ನೆಯ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಸಂವತ್ಸರವೆಂದರೆ ಸರ್ವಜಿತ್ ಮೇಲೆ ವರಾಹಮಿಹಿರ ಹೀಗೆಯೆ ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ ಬಗೆಗೆ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚುವ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ.

ಶಕವರ್ಷಗಳು: ವಿಕ್ರಮ ಮತ್ತು ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕೆಗಳೆರಡೂ ಬಗೆಯ ಗಣಿತಗಳಲ್ಲಿ ಪಂಚಾಂಗದ ಅಂಗಗಳು (ವಾರ, ತಿಥಿ, ನಕ್ಷತ್ರ, ಯೋಗ ಹಾಗೂ ಕರಣ) ಅಲ್ಪ ಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಪಳಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ (ಈ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಆಯಾ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಆಗುವ ಸೂರ್ಯೋದಯ ಹಾಗೂ ಚಂದ್ರೋದಯಗಳನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಅಕ್ಷಾಂಶ ಹಾಗೂ ರೇಖಾಂಶ (ಗೆರೆಗಳ ಅಂತರವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದೆ) ಒಂದೇ ಆಗಿವೆ. ಉದಾ: ಇಂದು ಬುಧವಾರ ತ್ರಯೋದಶಿ ತಿಥಿ, ಹಸ್ತ ಹಾಗೂ ಚಿತ್ತಾ ನಕ್ಷತ್ರಗಳು ಒಂದಾದ ಮೇಲೆ ಇನ್ನೊಂದು ಬರುವುದು ಇಡೀ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಒಂದೇ ಆಗಿವೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಭಿನ್ನ ಭಿನ್ನ ಆಗಿಲ್ಲ. ಭಿನ್ನತೆ ಇರುವುದು ಮಾಸ ಹಾಗೂ ಶಕವರ್ಷ ಗಣನೆಯಲ್ಲಿ. ಈಗ –

ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ: ವಿಕ್ರಮೀಸಂವತ್ : 2064 (2064–57 = ಪ್ರ.ಶ. 2007)

ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ: ಶಾಲಿವಾಹನಶಕ : 1969 (1969+78 = ಪ್ರ.ಶ.2007)

135 ವರ್ಷಗಳ ಅಂತರದಲ್ಲೆ ಈ ಎರಡು ಶಕಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿವೆ. ವಿಕ್ರಮೀ ಸಂವತ್ ಮೊದಲು ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕೆ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಬಂದಿವೆ. ಒಂದೇ ಶಾಖೆಯ ಇಬ್ಬರು ಅರಸರ ಜಯದ ಸಂಕೇತಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಎರಡೂ ಚಾಂದ್ರಮಾನ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲೇ ವ್ಯವಹರಿಸುತ್ತವೆ; ಭೇದವಿಷ್ಟೇ ಒಂದು ಅಮಾಂತ (ಅಮವಾಸ್ಯೆಯಿಂದ–ಅಮವಾಸ್ಯೆಗೆ) ಇನ್ನೊಂದು ಪೂರ್ಣಿಮಾಂತ (ಹುಣ್ಣಿಮೆಯಿಂದ–ಹುಣ್ಣಿಮೆಗೆ) ಆಗಿ ಮುಗಿಯುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಈ ಶಕಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದವರು ಯಾರು ಎಂಬುದರ ಬಗೆಗೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಏಕಾಭಿಪ್ರಾಯವಿಲ್ಲ.

ವಿಕ್ರಮ ಶಕೆಯ ಗಣನೆಯ ವಿಕ್ರಮ ಶಬ್ದ ಇತ್ತೀಚಿನದು. ಸದ್ಯ ಇದು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಾಠೇವಾಡದ ಧಿನಿಕ ಎಂಬ 737ರ 736 ಶಾಸನ (794–57) ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ಸರ ಶತೇಷು ಸಪ್ತದು ಚತುರನವತ್ಯಧಿಕೇಷ್ವಂಕತಃ =794 (794–57). ತತ್ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಕೃತ ಮಾಲವ ಎಂದು ಮುಂತಾಗಿ ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಈ ಗಣನೆ ಮೊದಲು ರಾಜಸ್ತಾನ ಹಾಗೂ ಮಾಲವ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತು. ತತ್ಕಾರಣ ಮಾಲವ ಪ್ರಾಂತ ಇಲ್ಲವೇ ಮಾಲವ ಸಮುದಾಯದೊಂದಿಗೆ ಈ ಶಕಗಣನೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಾಲವಶಕವು ವಿಕ್ರಮಶಕ ಆದದ್ದು ಹೇಗೆ? ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಹೆಸರು ಮತ್ತೆ ಇಡೀ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿಲ್ಲದ ಕೇವಲ ಪ್ರಾದೇಶಿಕವಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಈ ಅಭಿಧಾನ ಮಧ್ಯದಲ್ಲೇ ನಡುವಿನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಒಂದಷ್ಟು ಕಾಲ ಲುಪ್ತವಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಪೂರ್ವದ ಶಕಸಂವತ್ ಹೆಸರಿನ ರೂಪದಲ್ಲೇ ಇಂದಿಗೂ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದೆ. ಇನ್ನೂ ಒಂದು ಅಚ್ಚರಿಯೆಂದರೆ ವಿಕ್ರಮಶಕ ಹಾಗೂ ಶಾಲಿವಾಹನ (ಸಾತವಾಹನ) ಶಕ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಮಾನ ಅಂಶವಿದೆ. ಅದೆಂದರೆ ಪಂಚಾಂಗದ ಪಂಚಾಂಗ –

ತಿಥೇಶ್ಚ ಶ್ರೀಕರಂ ಪ್ರೋಕ್ತಂ ವಾರಾದಾಯುಷ್ಯವರ್ಧನಂ
ನಕ್ಷತ್ರಾತ್‌ಹರತೇ ಪಾಪಂ ಯೋಗಾದ್ರೋಗ ನಿವಾರಣಂ
ಕರಣಾತ್ ಕಾರ್ಯಸಿದ್ಧಿಃ ಸ್ಯಾತ್ ಪಂಚಾಂಗಫಲಮುತ್ತಮಂ
ಇತೀದಂ ವತ್ಸರಫಲಂ ವತ್ಸರಾದಿ ತಿಥೌಶುಭಂ

ತಿಥಿ, ವಾರ, ನಕ್ಷತ್ರ, ಯೋಗ, ಕರಣ–ಇವು ಎರಡೂ ಶಕ ವರ್ಷಗಳ ಗಣನೆಯಲ್ಲಿ ಸಮಾನ (ಸ್ಥಳಗಳ ಅಂತರ, ದೂರ, ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಗಳಿಗೆ ಪಳಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಇರುವುದು ಗೌಣ). ಕಣ್ಣಿಗೆ ಎದ್ದುತೋರುವ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಎಂದರೆ ಈಗ ವಿಕ್ರಮಶಕೆಯ ಗಣಿತದಲ್ಲಿ ಗಣನೆಯನ್ನು ಮಾಘ ಕೃಷ್ಣಪಕ್ಷ ಆದರೆ ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕೆಯಲ್ಲಿ ಪೌಷ್ಯ ಕೃಷ್ಣಪಕ್ಷ. ಹೀಗೆಯೇ 12 ತಿಂಗಳೂ ಮೊದಲು ಕೃಷ್ಣಪಕ್ಷ ಮತ್ತು ಅನಂತರ ಶುಕ್ಲಪಕ್ಷ ಇರುತ್ತವೆ.

60 ವರ್ಷಗಳ ಆವರ್ತನ ಹೇಗಾಯಿತೆಂಬುದು ದೊಡ್ಡ ಸಮಸ್ಯೆಯೆ. ಇವುಗಳ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಬಾರ್ಹಸ್ಪತ್ಯ ಸಂವತ್ಸರ ಎಂಬ ಗಣನೆಯಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಮತ್ತೆ ಮೇಷಾದಿ ಮಾಸಗಳು ಮತ್ತು ಮಹಾಮೇಷಾದಿ ಸಂವತ್ಸರಗಳೂ ಬಾರ್ಹಸ್ಪತ್ಯ ಸಂವತ್ಸರ ಗಣನೆಯಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತವೆ. ಇವು ಸೌರಮಾನ ಲೆಕ್ಕದವು. ಇಲ್ಲಿ ತಿಂಗಳುಗಳು ಮೇಷಾದಿ ದ್ವಾದಶ ರಾಶಿಗಳ ಹೆಸರಿನಲ್ಲೇ ಇರುತ್ತವೆ. ಈ ಗಣನೆ ಬೃಹಸ್ಪತಿ ಹಾಗೂ ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಗಳ ಚಲನೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ.

60 ವರ್ಷಗಳು ಎಂದರೆ ಪ್ರಭವಾದಿ ಸಂವತ್ಸರಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಯಂ ಆಗಿ ಬರುವ ಚೈತ್ರ ಆದಿ ದ್ವಾದಶ ಮಾಸಗಳು ಚಂದ್ರನ ಚಲನೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿವೆ. ಚಂದ್ರಬಿಂಬ ಯಾವ ನಕ್ಷತ್ರದಂದು ತನ್ನ ಪೂರ್ಣವೃತ್ತಾಕಾಶದ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತದೋ ಆ ದಿನ – ಆ ನಕ್ಷತ್ರದ ಪೂರ್ಣಿಮೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಉದಾ: ಚಿತ್ತಾ ನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿ ಇದ್ದಂದು ಚೈತ್ರಪೂರ್ಣಿ ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ಆ ನಕ್ಷತ್ರದ ಹೆಸರಿನಲ್ಲೇ ಮಾಸವನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂತೆಯೇ ವಿಶಾಖಾ ನಕ್ಷತ್ರದ ಮಾಸವೇ ವೈಶಾಖ. ಹೀಗೆಯೆ 12 ನಕ್ಷತ್ರಗಳ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಚಾಂದ್ರಮಾನದ ಮಾಸಗಳು ಆಗುತ್ತವೆ. ಆ ಖಗೋಳ ವಿಜ್ಞಾನಿ ನಿಗದಿಪಡಿಸಿದ ಲೆಕ್ಕ 12

ಮಾಸಗಳು ಮತ್ತು 60 ವರ್ಷಗಳು ಬಾರ್ಹಸ್ಪತ್ಯ ಸಂವತ್ಸರ ಎಂದು ಆ ವಿಜ್ಞಾನಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಕರೆದರೆ ಚಂದ್ರನ ಗತಿಯ ಮೇಲೆ ಗಣಿತ ನಿಂತಿರುವುದರಿಂದ ಚಾಂದ್ರಮಾನ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.

ಸೂರ್ಯನ ಹಾಗೂ ಬೃಹಸ್ಪತಿ ಗ್ರಹಗಳ ಚಲನಗತಿಯ ಮೇಲೆ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದರೆ ಅದು ಇನ್ನೊಂದು ಬಗೆಯ ಬಾರ್ಹಸ್ಪತಿ ಸಂವತ್ಸರ ವಿಧಾನ ಆಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹಸ್ಪತಿ ಗ್ರಹದ ಚಲನೆ–ಉದಯ–ಆಗಾಗ (ಸೂರ್ಯನು ಹತ್ತಿರವಿದ್ದಾಗ ಅಸ್ತ, ದೂರಸರಿದ ಕೂಡಲೆ ಉದಯ) ಆಗುತ್ತಲೇ ಇರುತ್ತದೆ. 12 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಗುರು 11 ವರ್ಷ ಮಾತ್ರ ಗೋಚರಿಸುತ್ತಾನೆ ಮತ್ತು 1 ವರ್ಷದ ಅವಧಿ ಅಸ್ತವಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಅರ್ಥಾತ್ 12 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ವರ್ಷ ಕ್ಷಯವಾಗಿ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ತನ್ನಿಮಿತ್ತ ಒಂದು ವರ್ಷವನ್ನು ಕೈಬಿಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮಾಸಗಳನ್ನು ನಕ್ಷತ್ರಗಳಿಂದಲೇ ಚೈತ್ರ ಇತ್ಯಾದಿ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟರೂ ವರ್ಷವನ್ನು ಮಹಾಚೈತ್ರ, ಮಹಾವೈಶಾಖ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಗುರುತಿಸುವುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಗೊಂದಲಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಆಸ್ಪದ ಇರುವುದರಿಂದ ಇದು ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಗೆ ಬರಲಿಲ್ಲ.

ಸೌರಮಾನ ಸೂರ್ಯನ ಚಲನೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ. ಸೂರ್ಯನು ಯಾವ ಯಾವ ರಾಶಿಯಲ್ಲಿ ಚಲಿಸುತ್ತಿರುತ್ತಾನೋ ಆಯಾಯ ರಾಶಿಯ ತಿಂಗಳುಗಳು ಪ್ರಯೋಗದಲ್ಲಿ ಬಂದವು. ಮೇಷ, ವೃಷಭ, ಮಿಥುನ, ಕರ್ಕ, ಸಿಂಹ, ಕನ್ಯಾ, ತುಲಾ, ವೃಶ್ಚಿಕ, ಧನು, ಮಕರ, ಕುಂಭ ಮತ್ತು ಮೀನ. ಇಲ್ಲಿ ಸಂಕ್ರಮಣಗಳು ಸಂಘಟಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಲೆಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಕಡೆ ಚಾಂದ್ರಮಾನದ ತಿಂಗಳುಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನೇ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ – ಅವು ಹೀಗಿವೆ:

ಸೌರಮಾನದ ಮಾಸಗಳು		ಚಾಂದ್ರಮಾನದ ಮಾಸಗಳು
1. ಮೇಷ	1. ಚಿತ್ತಿರೈ	1. ಚೈತ್ರ (< ಚಿತ್ರಾ)
2. ವೃಷಭ	2. ವೈಶಾಕಿ	2. ವೈಶಾಖ (< ವಿಶಾಖಾ)
3. ಮಿಥುನ	3. ಆಣಿ (ನಿ)	3. ಜ್ಯೇಷ್ಠ (< ಜ್ಯೇಷ್ಠಾ)
4. ಕರ್ಕಾಟಕ	4. ಆಡಿ	4. ಆಷಾಢ(< ಪೂರ್ವಾಷಾಡ ಅಥವಾ ಉತ್ತರಾಷಾಡ)
5. ಸಿಂಹ	5. ಆವಣಿ	5. ಶ್ರಾವಣ (< ಶ್ರವಣಾ)
6. ಕನ್ಯಾ	6. ಪುರತ್ತಾಸಿ	6. ಭಾದ್ರಪದ (< ಪೂ.ಭಾದ್ರಾ ಅಥವಾ ಉ.ಭಾದ್ರಾ)
7. ತುಲಾ	7. ಐಪ್ಪಸಿ	7. ಆಶ್ವೀನ/ಆಶ್ವೀಜ (< ಅಶ್ವಿನಿ)
8. ವೃಶ್ಚಿಕ	8. ಕಾರ್ತಿಗೈ	8. ಕಾರ್ತೀಕ (< ಕೃತ್ತಿಕಾ)
9. ಧನು	9. ಮಾರ್ಗಲಿ (ಳಿ)	9. ಮಾರ್ಗಶಿರ (< ಮೃಗಶಿರಾ)
10. ಮಕರ	10. ತೈ	10. ಪೌಷ್ಯ (< ಪುಷ್ಯ
11. ಕುಂಭ	11. ಮಾಶಿ	11. ಮಾಘ (< ಮಘಾ)
12. ಮೀನ	12. ಪಂಗುನಿ	12. ಫಾಲ್ಗುಣ(< ಪೂ.ಫಲ್ಗುಣಿ ಅಥವಾ ಉ.ಫಲ್ಗುಣಿ)

ಚಿತ್ತಿರೈ, ವೈಕಾಶಿ, ಆವಣಿ, ಕಾರ್ತಿಗೈ, ಮಾರ್ಗಳಿ ಮತ್ತು ಪಂಗುಣಿ ಖಂಡಿತವಾಗಿಯೂ ವಿಕೃತ ಶಬ್ದರೂಪಗಳೆನ್ನುವುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹ ಇರದು. ಘಟಿ, ಪಳ, ವಿಪಳಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ದಿನಮಾನ – ಪಂಚಾಂಗ – ಇದರ ಗಣಿತದಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿಲ್ಲ ! ವಿವಿಧತೆಯಲ್ಲಿ ಐಕ್ಯತೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇದು ಸ್ಪಷ್ಟ ದೃಗ್ಗೋಚರ. ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಆಂಡು (ಸಂವತ್ಸರ = ವರ್ಷ) ಎಂಬುದೇ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದೆ.

ಹಿಜರೀಸನ್: ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಭಾರತಕ್ಕೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ ಮೇಲೆ ಆ ಜನಾಂಗದವರು ಆಚರಿಸುವ ಅವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು, ಸಂಗತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿಯೂ ಚಾಲ್ತಿಗೆ ಬಂದುವು. ತನ್ನಿಮಿತ್ತ ಅವರ ಧರ್ಮದ ಹಬ್ಬಗಳು – ಈದಗಳು – ಹುತಾತ್ಮರ ಸ್ಮರಣೆಯ ದಿನಗಳು – ಆಚರಣೆಗಳು ಅವುಗಳ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರಗಳು, ಪ್ರಯೋಗದಲ್ಲಿ ಬಂದುವು. ಹೀಗೆ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದದ್ದು ಹಿಜರೀಸನ್ ಪಂಚಾಂಗ ಗಣನಾ ಪದ್ಧತಿ. ಹಿಜರ್ ಎಂಬ ಅರಬ್ಬೀ ಭಾಷೆಯ ಶಬ್ದದಿಂದ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಹಿಜರ್ ಎಂದರೆ ಇರುವುದಕ್ಕೆ ಬೇರೆಯಾಗು ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಈ ಶಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭ ಮುಸಲ್ಮಾನ ಧರ್ಮದ ಪ್ರವರ್ತಕ ಮಹಮ್ಮದ್ ಪೈಗಂಬರ್ ಮೆಕ್ಕದಿಂದ ಓಡಿ ಮದೀನ ನಗರಕ್ಕೆ ಬರಲು ಪ್ರಸ್ಥಾನ ಹೊರಡುವ ದಿನದಿಂದ. ಈ ಪ್ರಸ್ಥಾನ ಕಾಲದಿಂದ ಎಂದರೆ 622ರ ಜುಲೈ 15ರಂದು ಸಂಜೆಯಿಂದ ಈ ಶಕೆ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಖಲೀಫ್ ಉಮರ್ (634–44) ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಕೆಲವರು ಇದು ಹಿಜರ್ 17ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಈ ಹಿಜರ್ ವರ್ಷಗಳು ಚಾಂದ್ರಮಾನ ಗಣಿತದಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಅಮಾವಾಸ್ಯೆ ಆದಕೂಡಲೆ ಚಂದ್ರನು ಕಾಣುವ ದಿನದಿಂದ ಲೆಕ್ಕ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಮಾಂತದಿಂದ ಅಮಾಂತದವರೆಗೆ ಒಂದು ತಿಂಗಳು ಆಗುತ್ತದೆ. ಈ ಅರಬ್ಬೀ ತಿಂಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವ ದಿವಸಗಳ ವಿವರ ಹೀಗಿದೆ:

1. ಮೊ (ಮು) ರ್ರಂ	= 30 ದಿನಗಳು
2. ಸಫರ್	= 29 ದಿನಗಳು
3. ರಬ್ಬಿ–ಉಲ್–ಅವ್ವಲ್	= 30 ದಿನಗಳು
4. ರಬ್ಬಿ–ಉಲ್–ಆಖಿರ್(ಷಾನಿ)	= 29 ದಿನಗಳು
5. ಜಮಾದಿ–ಉಲ್–ಅವ್ವಲ್	= 30 ದಿನಗಳು
6. ಜಮಾದಿ–ಉಲ್–ಆಖಿರ್(ಷಾನಿ)	= 29 ದಿನಗಳು
7. ರಜಬ್	= 30 ದಿನಗಳು
8. ಷಾಬಾನ್	= 29 ದಿನಗಳು
9. ರಮ್ಜಾನ್	= 30 ದಿನಗಳು
10. ಷವ್ವಲ್	= 29 ದಿನಗಳು
11. ಜಿಲ್ಕದಾ	= 30 ದಿನಗಳು
12. ಜಿಲ್‌ಹಿಜ್ಜ್	= 29 ದಿನಗಳು
	354 ದಿನಗಳು

354 ದಿವಸಗಳೆಂಬುದು ಸ್ಥೂಲ ಲೆಖ್ಖ. ಈ ಚಾಂದ್ರವರ್ಷ ಸೌರವರ್ಷದಿಂದ ಚಿಕ್ಕದು. ಇಸ್ವಿಸನ್ ವರ್ಷದ ಗಣಿತಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಅದರಲ್ಲಿ 365 ದಿನಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಪ್ರತಿ ವರ್ಷವೂ ಸು. 11 ದಿವಸಗಳ ಏರುಪೇರು ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ. ಹಿಜರ್ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ 11 ದಿವಸಗಳು ಕಡಿಮೆ ಬೀಳುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ 100 ಸೌರ ವರ್ಷಗಳ ಘಟಕ ಚಾಂದ್ರಮಾನದ 103 ಹಿಜರ್ ವರ್ಷಗಳು 24 ದಿವಸಗಳು ಮತ್ತು 9 ಘಳಿಗೆಗಳಾಗುತ್ತದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ಶಕಗಣನೆ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಸುಲ್ತಾನ್ ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಘಜನಿ ದೊರೆಯ ಮೊಹಮ್ಮದಪುರದಲ್ಲಿ (ಲಾಹೋರ) ಟಂಕಿಸಲಾದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ದೊರೆತಿದೆ. ಇವನ್ನು ಹಿ.418 ಹಾಗೂ ಹಿ.419ರಲ್ಲಿ [ಕ್ರಿ.ಶ.1027 (418+609) ಹಾಗೂ 1028 (419+610)] ಟಂಕಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಸಂಸ್ಕೃತ ಬರವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ತಾಜಿಕಿಯಾ ಸಂವತ್ ಎಂದೂ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಇವು ದ್ವಿಭಾಷೀಯ ನಾಣ್ಯಗಳು. ಈ ಶಕಗಣನೆಯನ್ನು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಇತರ ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲೂ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಹಿಜರ್ ಶಕಗಣನೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಋತುಮಾನವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಅಂಶಗಳಿಲ್ಲದ ಕಾರಣ ಕಂದಾಯ ಸಂಚಯನಕ್ಕೆ ಕಷ್ಟವಾಯಿತು. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಕ್ಬರ್ ಬಾದಷಹ ಫಸಲ್ಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಫಸಲಿಸನ್ ಶಕವನ್ನು ಬಳಕೆಗೆ ತಂದ. ಈ ಗಣನಾಪದ್ಧತಿ ಮಧ್ಯಭಾರತದಲ್ಲಿ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ನಿಜಾಮ್ ದೊರೆಯ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ 1947ರವರೆಗೆ ಅರ್ಥಾತ್ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬರುವವರೆಗೆ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಾಂತೀಯ ಭೇದಗಳಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಈತ ದೀನ್–ಇ–ಲಾಹೀ ಎಂಬ ಒಂದು ಹೊಸ ಶಕವನ್ನು ಧರ್ಮ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಹೊಸದಾಗಿ ಆರಂಭಿಸಿದ. ಹಿಜರ್ ಗಣನೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿಕೊಂಡು ವಿಲಾಯತಿ ಸನ್, ಅಮಲಿಸನ್, ಬಂಗಾಲಿಸನ್, ಮಸನ್, ಇಲಾಹಿಸನ್, ಶುಹೂರ್, ಶಹಾಹೂರ್ ಅಥವಾ ಸುರ್ ಶಕ, ಭಾಟಿಕ ಶಕ ಹಾಗೂ ಮೌಲೂದಿಶಕ ಇತ್ಯಾದಿ ಕೆಲ ಹೊಸ ಹೊಸ ಶಕಗಳು ಚಲನೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದು ಒಂದಷ್ಟು ಕಾಲ ಗತಿಸುವುದರಲ್ಲೇ ಮಾಯವಾಗಿ ಹೋದವು.

ಮೇಲ್ಕಾಣಿಸಿದ ಹಿಜರ್ ಆಧಾರಿತ ಶಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ದೊರೆ ಟಿಪ್ಪು ಸುಲ್ತಾನನು ಆರಂಭಿಸಿದ ಶಕೆ ಕೀರ್ಮಾನಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಮಹಮ್ಮದೀ ಶಕೆ ಮೌಲೂದಿಶಕೆ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದು. ಮೌಲೂದಿ ಮೌಲ್ದ ಎಂದರೆ ಜನನ – ಜನ್ಮಸ್ಥಾನ – ಹಾಗೂ ಮೌಲಾಗೆ (= ಹಜರತ್ ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಪೈಗಂಬರರಿಗೆ)ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸೃಷ್ಟಿಗೊಂಡ ಶಕೆ. ಇದನ್ನು ಆತ ಮೊದಲು 1784ರಲ್ಲಿ ಚಾಲ್ತಿಗೆ ತಂದ. ಹಿಂದು ಪಂಚಾಂಗ ಗಣನೆಗೆ ಹೊಂದುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹಿಜರ್ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಮಾರ್ಪಡಿಸಿದ. ಹಿಂದು ಪಂಚಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಮಾಸ ಎಂಬ ಹೆಚ್ಚಿನ ತಿಂಗಳವು ಮೌಲೂ ಶಕೆಯಲ್ಲಿ ಆರಂಭದಲ್ಲೇ ಬರುತ್ತದೆ. 1784ರಲ್ಲಿ ದ್ವಾದಶ ಮಾಸಗಳನ್ನು ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಿದರೆ 1787ರಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ಹೊಸ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಆ ಶಕೆಯನ್ನು ಮಾರ್ಪಡಿಸಿದ. ಅವು ಹೀಗಿವೆ:

	ಪ್ರ.ಶ. 1784	ಪ್ರ.ಶ. 1787
1.	ಅಹಮ್ಮದೀ	1. ಅಹಮ್ಮದೀ
2.	ಬಹರೀ	2. ಬಹರೀ
3.	ಜಾಫ್ಘರೀ	3. ತಕೀ
4.	ದರಾಯೀ	4. ಸಮಾರಿ
5.	ಹಾಷಿಮೀ	5. ಜಾಫ್ಘರೀ
6.	ವಾಸಿಯೀ	6. ಹೈದರೀ
7.	ಜಬರ್‌ಜದೀ	7. ಖುಸ್ರವೀ

8. ಹೈದರೀ	8. ದೀನೀ
9. ತುಲಯೀ	9. ಜಕ್ರೀ
10. ಯುಸೂಫ಼ಿ	10. ರಹಮಾನೀ
11. ಐಜದೀ	11. ರಾಜೀ
12. ಬಯಾಜೀ	12. ರಬ್ಬಾನೀ

ಮೂರೇ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಗೊಂದಲಕ್ಕೆ ಈಡಾದುದನ್ನು ಕಂಡು ಇದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹಿಜರ್ ಶಕೆಯನ್ನೇ ಮುಂದೆ ಜನತೆ ಬಳಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು.

ಭಾರತಭೂಮಿ ತನ್ನ ವಿಸ್ತಾರದಿಂದ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಫಸಲುಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾದಂತೆ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಶಕಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಗೂ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಅವು ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ವೈವಿಧ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು; ಭಾರತೀಯ ಹಬ್ಬ ಹರಿದಿನಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿಕೊಡುವುದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಹಾಗೂ ಆಕರವಾಗಿವೆ. (ಎಸ್.ಜಿ.ಎ.)

ಕಾಲನಿರ್ದೇಶನ: ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಂಖ್ಯಾಶಾಸ್ತ್ರ ಸುಪರಿಚಿತವಾಗಿತ್ತು. ಸಂಖ್ಯಾಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಜ್ಯೋತಿಷಗಳಿಂದ ಕಾಲಗಣನೆಯ ಪದ್ಧತಿ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ವೈದಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಜ್ಯೋತಿಷ ವಿಷಯಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳು ಪ್ರಚಲಿತ ಶಕವರ್ಷ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿತ್ತು. ವರಹಾಮಿಹಿರನು ಜ್ಯೋತಿಷವನ್ನು ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿ, ಈ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಹೊಸ ಚೈತನ್ಯವನ್ನು ನೀಡಿದ. ಜ್ಯೋತಿಷಶಾಸ್ತ್ರವು ಸೂರ್ಯ–ಚಂದ್ರರ ಚಲನೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ರಚಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಪಂಚಾಂಗದ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲಿದೆ. ಪಂಚಾಂಗ ಎಂದರೆ (1) ತಿಥಿ (2) ವಾರ (3) ನಕ್ಷತ್ರ (4) ಯೋಗ ಮತ್ತು (5) ಕರಣ ಎಂಬ ಐದು ಕಾಲ ವಿಭಾಗಗಳಾಗಿವೆ.

ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರರ ನಡುವಿರುವ ಅಂತರವನ್ನು ತಿಥಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸೂರ್ಯ ಚಂದ್ರರು ಒಟ್ಟಿಗೆ ಇರುವಾಗ ಅಮಾವಾಸ್ಯೆಯಾಗಿದ್ದು, ಅದು ಶೂನ್ಯ ತಿಥಿ. ಚಂದ್ರನು 12^0 ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಚಲಿಸಿದಾಗ ಮೊದಲ ತಿಥಿ ಪಾಡ್ಯಮಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರನು ಒಂದು ಪೂರ್ಣ ಸುತ್ತುಸುತ್ತಿ ಬರಲು 360^0ಗೆ 30 ತಿಥಿಗಳಾಗುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರರ ಚಲನಾ ವೇಗದಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಇರುವುದರಿಂದ 15 ತಿಥಿಗಳಾಗುತ್ತವೆ. ಸೂರ್ಯನಿಂದ 180^0 ಬಂದಾಗ ಪೂರ್ಣಿಮೆ ಅಥವಾ ಹುಣ್ಣಿಮೆ ತಿಥಿ ಶುಕ್ಲಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ 15 ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ 15 ತಿಥಿಗಳಿವೆ.

ವಾರಗಳಿಗೆ ಗ್ರಹಗಳ ಹೆಸರಿದ್ದು, ಇದು ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿರಬಹುದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಸೂರ್ಯೋದಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಗ್ರಹ ಆಧಿಪತ್ಯ ಪಡೆದಿದೆಯೋ ಆ ಗ್ರಹದ ಹೆಸರನ್ನು ವಾರಕ್ಕೆ ಇಡಲಾಗಿದೆ.

ನಕ್ಷತ್ರವು ಕ್ರಾಂತಿವೃತ್ತದ 27ನೆಯ ಒಂದು ಭಾಗ. ಒಂದು ನಕ್ಷತ್ರಕ್ಕೆ $13^0 20$ ನಿಮಿಷಗಳಾಗಿದ್ದು, ಚಂದ್ರನು ದಿನಕ್ಕೆ ಸು. ಒಂದು ನಕ್ಷತ್ರ ಅಂತರವನ್ನು ಕ್ರಮಿಸುವುದು. ಇದು ಸರಾಸರಿಯಾಗಿ 24 ಗಂಟೆ 17 ನಿಮಿಷ 9.36 ಸೆಕೆಂಡುಗಳು. ನಕ್ಷತ್ರಗಳ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ ಚಂದ್ರರು ಕೂಡುವ ತಾರೆಗೆ ಯೋಗ ತಾರೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಯಾವ ನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿ ಹುಣ್ಣಿಮೆಯಾಗುವುದೋ ಆ ನಕ್ಷತ್ರದ ಹೆಸರನ್ನು ತಿಂಗಳಿಗೆ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ (ಚೈತ್ರ, ವೈಶಾಖ ಇತ್ಯಾದಿ).

ಯೋಗಗಳು ಸಹ ಸೂರ್ಯಚಂದ್ರರ ಚಲನೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸೂರ್ಯನು ಕ್ರಮಿಸುವ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ವಿರುದ್ಧ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರ ಕ್ರಮಿಸುವನೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ 27 ಯೋಗಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕರಣವು ತಿಥಿಯ ಅರ್ಧಭಾಗವಾಗಿದೆ. ಇವು ಪಂಚ ಅಂಗಗಳು (ಪಂಚಾಂಗ). ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಪಕ್ಷ, ಮಾಸ, ಋತು, ಆಯನ, ಸಂವತ್ಸರಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಅವುಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಪಂಚಾಂಗದ ಎಲ್ಲಾ ಅಂಗಗಳನ್ನು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಒಂದು ಮಾಸ ಅಥವಾ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಶುಕ್ಲ ಅಥವಾ ಶುದ್ಧ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣ (ಬಹುಳ – ಅಪರ) ಎಂಬ ಎರಡು ಪಕ್ಷಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಚಂದ್ರನ ಚಲನೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಅಮಾವಾಸ್ಯೆಯಿಂದ ಮುಂದಿನ ಅಮಾವಾಸ್ಯೆ ವರೆಗೆ ಗಣಿಸುವುದು ಅಮಾಂತ ಮಾಸ. ಇದನ್ನು ಚಂದ್ರಮಾಸವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹುಣ್ಣಿಮೆಯಿಂದ ಮುಂದಿನ ಹುಣ್ಣಿಮೆಗೆ ಪೌರ್ಣಿಮಾಂತ, ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪೌರ್ಣಿಮಾಂತವನ್ನು ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಅಮಾಂತ ತಿಂಗಳುಗಳಿವೆ. ಸೂರ್ಯನು ಒಂದು ರಾಶಿ ಅಥವಾ 30^0 ದಾಟುವುದರಿಂದ ಸೌರಮಾಸಗಳು ಉಂಟಾಗುತ್ತವೆ. ಈ ಸೌರಮಾಸಗಳಿಗೆ ಮೇಷ, ವೃಷಭ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ರಾಶಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಚಂದ್ರಮಾಸದ ಹೆಸರುಗಳು ಸಹ ಸೇರಿವೆ. ಹನ್ನೆರಡು ಚಾಂದ್ರಮಾಸಗಳು ಒಂದು ಸೌರ ಸಂವತ್ಸರಕ್ಕೆ ಹನ್ನೊಂದು ದಿನ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತವೆ. ಇದರಿಂದ ಸುಮಾರು ಎರಡೂವರೆ ವರ್ಷಗಳಿಗೆ ಒಂದು ತಿಂಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸುವರು. ಇದಕ್ಕೆ ಅಧಿಕ ಮಾಸ ಅಥವಾ ಮಲಮಾಸವೆಂದು ಹೆಸರು.

ಸೂರ್ಯ ಒಂದು ರಾಶಿಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶ ಪಡೆಯುವುದನ್ನು ಸಂಕ್ರಾಂತಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕರಿಂದ ಆರು ಋತುಗಳು ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇಂದು ವಸಂತ, ಗ್ರೀಷ್ಮ, ವರ್ಷ, ಶರತ್, ಹೇಮಂತ್ ಹಾಗೂ ಶಿಶಿರ ಋತುಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಸೂರ್ಯ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರಕಾರ ಕಲಿಯುಗವು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3102ರ ಫೆಬ್ರವರಿ 17ರ ಮಧ್ಯರಾತ್ರಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಋತುವಿನ ಅನಂತರ ಮಾಸಗಳು ಚೈತ್ರದಿಂದ ಅಥವಾ ಕಾರ್ತಿಕದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಋತುವಿನೊಂದಿಗೆ ಆಯನಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಎರಡು ಆಯನಗಳು – ಉತ್ತರಾಯಣ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣಾಯಣಗಳು ಇಂದೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಆಯನಗಳು, ಋತುಗಳು, ತಿಥಿ, ನಕ್ಷತ್ರ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಮೂಲಕ ಕಾಲಗಣನೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಂತೆ ಗ್ರಹಣಗಳು ಕಾಲನಿರ್ಣಯಕ್ಕೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿವೆ. ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರಗ್ರಹಣಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಾನ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡುವುದರಿಂದ ಅಧಿಕ ಪುಣ್ಯ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆಯಿದೆ. ಗ್ರಹಣಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿಂದ ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳ ಕಾಲವನ್ನು ಗಣಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅರವತ್ತು ಸಂವತ್ಸರಗಳ ಬಳಕೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಶಕೆಗಳು ಪ್ರಮುಖ ಕಾಲನಿರ್ಣಯದ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇಂದಿಗೂ ಕೆಲವು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಜ್ಯೋತಿಷಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಶಕೆಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇದರ ಮೂಲಕವೇ ಈ ಕಾಲವನ್ನು ಸೂಚಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ಶಕೆಗಳು ಇಂತಿವೆ.

1. ಸಪ್ತರ್ಷಿಶಕೆ: ಸಪ್ತರ್ಷಿ ಮಂಡಲದ ನಕ್ಷತ್ರಗಳು ಗುರುತಿಸುವ 27 ನಕ್ಷತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ನೂರು ವರ್ಷ ಇರುವುದೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಸಂಖ್ಯೆ 2700 ವರ್ಷಕ್ಕೆ ವೃತ್ತ ಪೂರ್ಣಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ ಎಂದು ವಿವೇಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಪ್ತರ್ಷಿಗಳು ಮಘಾ ನಕ್ಷತ್ರದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಯುಧಿಷ್ಠರ ಆಳಿದನೆಂದು ವರಾಹಮಿಹಿರ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ಶಕೆಯು ಕಾಶ್ಮೀರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

2. ಕಲಿಯುಗ ಶಕೆ: ಕಲಿಯುಗ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2007 ಫೆಬ್ರವರಿ 17ರ ಮಧ್ಯರಾತ್ರಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಿಕೇಶಿಯ ಐಹೊಳೆ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಶಾಸನ ಹಾಗೂ ಗೋವ ಕದಂಬರ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿವೆ. ಕೆಲವು ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳು ಹಾಗೂ ಕೊಡಗಿನ ಅರಸರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಿ ದಿನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಹೇಳಿದೆ.

3. ಜೈನ ನಿರ್ವಾಣ ಶಕೆ: ಜೈನ ತೀರ್ಥಂಕರ ಮಹಾವೀರ ನಿರ್ವಾಣ ಹೊಂದಿದ ದಿನದಿಂದ ಲೆಕ್ಕ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಜೈನ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಗ್ರಂಥಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಶ್ವೇತಾಂಬರ ನೇಮಿಚಂದ್ರನ ಮಹಾವೀರಚರಿತದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ದಿಗಂಬರ ನೇಮಿಚಂದ್ರನ ತ್ರಿಲೋಕಸಾರದಲ್ಲಿ ವೀರನಿರ್ವಾಣದ ಅನಂತರ 605 ವರ್ಷ 5 ತಿಂಗಳ ಮೇಲೆ ಶಕರಾಜ ಇದ್ದನು ಎಂದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮ ಶಕರಾಜನೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದರೆ 605+58= ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.663 ಹಾಗೂ ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕೆಯಾದರೆ 605–78=ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.572 ಆಗುತ್ತದೆ.

4. ಬುದ್ಧ ನಿರ್ವಾಣ ಶಕೆ: ಬುದ್ಧ ನಿರ್ವಾಣದ ಶಕೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಕೆಲವು ಭಿನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಬುದ್ಧನು ಮಹಾವೀರನಿಗಿಂತ ಕಿರಿಯನೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಸಿಂಹಳದ (ಶ್ರೀಲಂಕದ) ಬೌದ್ಧಗ್ರಂಥಗಳು ಬುದ್ಧ ನಿರ್ವಾಣ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.544. ಚೀನಿ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.638 ಫಾಹಿಯಾನ್ ಕೆಲವು ತೇದಿಗಳನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಸೂಚಿಸಿರುವರು. ಆದರೆ ಬುದ್ಧನ ಪರಿನಿರ್ವಾಣ 2500 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಅಂದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.547ರಲ್ಲಿ ಆಯಿತೆಂದು ಪರಿಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ.

5. ಗ್ರಹ ಪರಿವೃತ್ತಿ ಚಕ್ರ: ಇದು 90 ವರ್ಷಗಳಿರುವ ಚಕ್ರವಾಗಿದ್ದು, ಕಲಿ 3076 ರಿಂದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.24) ಆರಂಭವಾಗಿದೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಮಧುರೈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಜ್ಯೋತಿಷರಿಂದ ಕಾಲ್ಪನಿಕವಾಗಿ ಹೆಣೆಯಲಾಗಿದೆ.

6. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.457ರ ಶ್ರೀಹರ್ಷ ಶಕೆ: ಈ ಶಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.457ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿದೆ ಎಂದೂ ಮಥುರ ಮತ್ತು ಕನೌಜ್‌ನಲ್ಲಿ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿತ್ತೆಂದೂ ಆಲ್ಬೆರೂನಿ ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ಭಾಗದ ಜನರು ನೀಡಿದ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಪ್ರಸ್ತುತ ವಿಷಯವನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅವನ ಹೇಳಿಕೆಗೆ ಯಾವುದೇ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಹರ್ಷ ಶಕೆ 606ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು.

7. ಮೌರ್ಯ ಶಕೆ: ಖಾರವೇಲನ ಹಾಥಿಗುಂಫ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿರುವ ಮುರಿಯ ಕಾಲವನ್ನು (ಮೌರ್ಯ ಕಾಲ) ಆಧರಿಸಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.324–300ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಿದನೆಂಬುದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇದಕ್ಕೆ ಯಾವುದೇ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತ ಪದಗಳು ಮುಖಿಯ ಕಲಾ ಎಂದಿರಬೇಕು (ಮುಖ್ಯ ಕಾಲ). ಇದು ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಶಕೆ.

8. ನಂದ ಶಕೆ: ನಂದರು ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು ಎಂದು ಆರ್.ಸಿ. ಮಜುಮ್‌ದಾರ್‌ರವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

9. ಸಂಪ್ರತಿ ಶಕೆ: ಸಂಪ್ರತಿ ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ ಎಂದು ಕೆಲವು ಜೈನ ಮೂಲಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

10. ಆಗುಪ್ತಾಯಿಕ ಶಕೆ: ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅರಸ ದೆಜ್ಜ ಮಹಾರಾಜನ ಗೋಕಾಕ ತಾಮ್ರಪಟ ಶಾಸನ ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಆಗುಪ್ತಾಯಿಕ ವರ್ಷಗಳು 845 ಗತಿಸಿದ ಅನಂತರ ಎಂದು ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಲಿಪಿಶಾಸ್ತ್ರದ ಅನ್ವಯ ಈ ಶಾಸನದ

ಲಿಪಿಯನ್ನು 7ನೆಯ ಶತಮಾನವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೊರಕಿರುವ ಆಧಾರಗಳಂತೆ ಗಣಿಸಿದರೆ, ಈ ಅರಸ 645ರಲ್ಲಿ ಆಳಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಇದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿ 642 ಮತ್ತು ಒಂದನೇ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದ (655) ನಡುವೆ ಬೆಳಗಾಂವಿ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಈತ ಆಕ್ರಮಿಸಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಅದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಅಂದರೆ, ಈ ಶಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.200ನಿಂದ ಆರಂಭಗೊಂಡಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಆಗುಪ್ತಾಯಿಕ ಎಂಬ ಅರಸ ಅಥವಾ ವಂಶದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ನಮಗೆ ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಶಾಸನದ ತೇದಿ ನಿಗೂಢವಾಗಿದೆ.

11. ಸೆಲ್ಯೂಕಿಡ್ ಮತ್ತು ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರ ಶಕೆಗಳು: (ಅಥವಾ ಅರ್‌ಸಾಸಿಡ್ ಶಕೆ) ಭಾರತಕ್ಕೆ ವಿದೇಶಿಯರ ಆಗಮನದ ಅನಂತರ ಕೆಲವು ಶಕೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಅನಂತರ ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.312 ಅಕ್ಟೋಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಯಿತು. ಗ್ರೀಕ್ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಮತ್ತು ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರ ಶಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 248 ರಿಂದ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್‌ನ ಶಕೆಯನ್ನು ದಮನ ಮಾಡಲು ಇದನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಯಿತು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ.

12. ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್: ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನೆಂಬ ರಾಜ ಸಾತವಾಹನ ರಾಜನಾದ ಹಾಲನಿಗಿಂತ (78) ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಇದ್ದನೆಂದು ಗಾಥಾಸಪ್ತಸತಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಮಾಳವ ದೇಶದ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದು, ಶಕರನ್ನು ಗೆದ್ದನೆಂದು ಇವನನ್ನು ಶಾಲಿವಾಹನನು ಸೋಲಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದನೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಇದೆ. ಈ ಶಕೆಗೆ ಮಾಳವ ಶಕೆ, ಕೃತ ಶಕೆ, ಮಾಳವ ಗಣಸ್ಥಿತಿ ಶಕೆ ಎಂಬುದಾಗಿ ಗುಪ್ತರ ಶಾಸನಗಳು ದಾಖಲಿಸಿವೆ. ಮಾಳವ ರಾಜ್ಯದ ಅರಸ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನು ಶಕರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕೃತಯುಗವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಹೆಸರುಗಳು ಬಂದಿವೆ. ಗತಿಸಿದ ಸಂವತ್ಸರ 57ರಂತೆ ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಬಂಗಾಳವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಇದು ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದೆ. ಸಂವತ್ ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ವಿಕ್ರಮ ಶಕೆಗೆ ಅನ್ವಯಿಸಿದರೂ ವಲಭಿ, ಸಿಂಹ, ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕೆಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸಿಥೋಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರ ಯುಗ ಅಥವಾ ಕೃತಯುಗವೆಂದು ಇದನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ.

13. ಶಕ ಅಥವಾ ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕೆ: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ಈ ಶಕೆಯು ಯಾವಾಗ ಮತ್ತು ಯಾರಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಕೇರಳವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ, ಅತ್ಯಂತ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದ ಈ ಶಕೆಯು ಮಾರ್ಚ್ 3, 78ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭಗೊಂಡಿತು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ವಿಕ್ರಮನ ಅನಂತರ 135 ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಶಕಕಾಲ ಆರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಶಕರಾಜನು ಕರೋರಿನ ಹತ್ತಿರ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಆಲ್ಬೆರೂನಿ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಶಾಲಿವಾಹನನು ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕನಾದ ಕಾಲದಿಂದ ಆರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಕೆಲವರು ನಂಬುವುದುಂಟು. ಶಕನ ಮರಣದ ಅನಂತರ (ಶಕಾಂತ ಎಂಬ ಶಬ್ದದಿಂದ) ಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಶಕ ಕ್ಷತ್ರಪರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶಕಕಾಲವೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸದಿದ್ದರೂ ಅದನ್ನೇ ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ 78 ರಲ್ಲಿದ್ದ ಸಾತವಾಹನ ರಾಜ ಹಾಲ (ಶಾಲ, ಸಾಲಾಹಣ) ಈ ಶಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭಕರ್ತ. ಆದರೆ ಸಾತವಾಹನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಬಳಸಿಲ್ಲವಾದರೂ ಶಕ ಕ್ಷತ್ರಪರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಗತಸಂವತ್ಸರ + ಪ್ರ.ಶ.ವ. 78 ಎಂದು ಇದನ್ನು ಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

14. ಕಳಚುರಿ ಅಥವಾ ಹೈಹಯ ಶಕೆ: ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಚೇದಿ ಅಥವಾ ತ್ರೈಕೂಟಕ ಸಂವತ್ಸರವೆಂದು ಸಹ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು 248, ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 5 ರಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಆಭೀರ – ತ್ರೈಕೂಟರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿರಬಹುದು.

15. ಕಳಿಂಗ – ಗಂಗರ ಶಕೆ: ಈ ಶಕೆಯನ್ನು 496 ರಿಂದ 498ರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಲಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳಿವೆ. ಇದು ಒರಿಸ್ಸದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿತ್ತು.

16. ಗುಪ್ತಶಕೆ ಅಥವಾ ವಲ್ಲಭಿ ಶಕೆ: ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಗುಪ್ತರ ಅರಸ ಒಂದನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ 319ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದನೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರ ಭಾರತ ಮತ್ತು ನೇಪಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿತ್ತು.

17. ಹರ್ಷ ಶಕೆ: ಪುಷ್ಯಭೂತಿ ಅರಸ ಹರ್ಷನ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲಾಗುವ ಶಕೆಯು ಮಥುರ, ಕನೌಜ್ ಮತ್ತು ನೇಪಾಲದಲ್ಲಿ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿತ್ತು. ಇದನ್ನು 606 ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಯಿತು.

18. ಕೊಲ್ಲಂ ಶಕೆ (ಕೊಲಂಬ ಶಕೆ): ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಕೇರಳ, ತಿರುವನಂತಪುರ ತಿರುನೆಲ್ವೇಲಿ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಕೊಲ್ಲಂ ಆಂಡು ಎಂಬ ಹೆಸರಿದೆ. ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರ ಪ್ರಾದುರ್ಭಾವ ಕಾಲದಿಂದ ಕೊಲ್ಲಂ ಆಂಡು ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು ಎಂದು ಪ್ರತೀತಿ. 824ರಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿರುವ ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಪರಶುರಾಮನ ಶಕೆಯೊಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕೊಲ್ಲಂ ಪಟ್ಟಣದ ಸ್ಥಾಪನಾ ದಿನದ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಯಿತೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ.

19. ಬಂಗಾಲಿ ಸಂವತ್ ಶಕೆ: ಬಂಗಾಲ ಹಾಗೂ ಅಸ್ಸಾಂ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ಈ ಶಕೆ 593–94ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇದು ಅಸಂಭವನೀಯ. ಇದನ್ನು ವಿಷ್ಣುಪುರದಮಲ್ಲ ಅರಸರು ಆರಂಭಿಸಿದರು.

20. ಮಲ್ಲ ಶಕೆ: ಈ ಶಕೆ ಬಂಗಾಲಿಶಕೆಗಿಂತ 101 ವರ್ಷದ ಪೂರ್ವದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ವಿಷ್ಣುಪುರದ ಮಲ್ಲ ಅರಸರು ಆರಂಭಿಸಿದ್ದರು.

21. ತ್ರಿಪುರ ಸಂವತ್ಸರ: ಇದು ಬಂಗಾಲಿ ಶಕೆಗಿಂತ ಮೂರು ವರ್ಷದ ತರುವಾಯ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ.

22. ಮೌಲಾದಿ ಸಂವತ್ಸರ: ಇದನ್ನು ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನು ಹಿಜಿರ ಶಕೆಯನ್ನು ತನ್ನ ಆವಶ್ಯಕತೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಬದಲಿಸಿ ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಇದನ್ನು ಹಿಜರಿ 1200 ಅಂದರೆ 1786 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 23 ರಂದು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಹಿಜಿರ ಶಕೆ ಆರಂಭ ಮಹಮ್ಮದ್ ಪೈಗಂಬರ್ ಹುಟ್ಟಿದ ವರ್ಷದಿಂದ.

23. ಮಾಗಿ ಸಂವತ್ಸರ: ಇದನ್ನು 592ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಂಗಾಳಿ ಮತ್ತು ಒರಿಸ್ಸಾದ ಕೆಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದೆ.

24. ಭೌಮ–ಕರ ಶಕೆ: ಒರಿಸ್ಸ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಎರಡು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಭೌಮಕರ ವಂಶದ ಅರಸರು ಇದನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ಶಕೆಯ ಆರಂಭದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಗೊಂದಲವಿದೆ. ಈ ಶಕೆ 820ರ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

25. ಆಮ್ಲಿ ಸಂವತ್ಸರ: ಇದು ವಿಲಾಯತಿ ಸಂವತ್ಸರದಂತೆ ಇದ್ದು, ಒರಿಸ್ಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದೆ. ಇದು 592 ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು.

26. ಭಟಿಕ್ ಸಂವತ್: ಇದು 623ರಿಂದ ಆರಂಭಗೊಂಡಿದ್ದು ರಾಜಸ್ತಾನದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದೆ.

27. ನೇವಾರ್ ಅಥವಾ ನೇಪಾಳ ಶಕೆ: ನೇಪಾಳದಲ್ಲಿ 879ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡು ಪ್ರಚಲಿತವಾಯಿತು. ಇಂದು ಸಹ ಇದು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದೆ.

28. ಫಸಲಿ ಸಂವತ್ಸರ: ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಹಿಜಿರ 971ರಿಂದ ಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. 1556ರಿಂದ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಮೃಗಶಿರ ನಕ್ಷತ್ರ ಪ್ರಾರಂಭದ ದಿನದಿಂದ ಇದನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಮುಸ್ಲಿಂ ಪಂಚಾಂಗವನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತದೆ. ಫಸಲಿಯನ್ನು ಅಕ್ಬರನು 1563ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ.

29. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ (ಸೂರ್ ಸನ್ ಅಥವಾ ಷಹೊರ್ ಸನ್, ಅರಾಬಿಸನ್) ಶುಹುರ್, ಷಹೂರ್, ಸುರ್: ಈ ಶಕೆ 1344ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದು, ಇದು ಮರಾಠ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಇದು ಹಿಜಿರ ವರ್ಷದ ರೂಪಾಂತರವಾಗಿದೆ. ಅರಬ್‌ನಲ್ಲಿ ಷಹರ್ ಎಂದರೆ ತಿಂಗಳು. ಇದರಿಂದ ಆ ಹೆಸರು ಬಂದಿರಬೇಕು.

30. ಚಾಳುಕ್ಯ ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ಸರ: ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸ ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ 1075–76 ಆರಂಭಿಸಿದ. ಇದು 1162ರವರೆಗೆ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಅರಸನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ದಿನದಿಂದ ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಲಾಯಿತು. ಇವರ ಅಧೀನ ಅರಸರಾದ ಕಳಚುರಿ ಬಿಜ್ಜಳ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸ ಇಮ್ಮಡಿ ವೀರಬಲ್ಲಾಳ ತಮ್ಮ ಶಕೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಅವುಗಳು ಅಧಿಕ ಸಮಯ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ.

31. ಸಿಂಹ, ಜಯ ಅಥವಾ ಶಿವಸಿಂಹ ಶಕೆ: ಇದು 1113–14ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದು, ಗುಜರಾತಿನ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದೆ.

32. ಲಕ್ಷ್ಮಣ ಸೇನ ಸಂವತ್: ಇದು 1108ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದ್ದು ಮಿಥಿಲಾ (ಬಿಹಾರ) ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದೆ. ಗೌಡವಂಶದ ದೊರೆ ಲಕ್ಷಣಸೇನ ಆರಂಭಿಸಿದ ಶಕೆ.

33. ಪದ್ದು ವೈಪು (ಪುದುವೈಪ್ಪು): 1340–41ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದು ಕೇರಳದ ಕೊಚ್ಚಿನ್ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಪುಡು (ಪುದು) ಅರಬ್ಬೀ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಕೊಚ್ಚಿನ್ ಸಮೀಪದ ಒಂದು ದ್ವೀಪ. 1341ರಲ್ಲಿ ಉದಯಿಸಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಆ ದ್ವೀಪದ ನೆನಪಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಶಕೆ.

34. ಕೊಚ್ಚಿಬಿಹಾರ್ (ಕೊಚ ವಿಹಾರ) ಶಕೆ: 1510ರಲ್ಲಿ ಚಂದನ ರಾಜನು ಕೊಚ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ವರ್ಷದಿಂದ ಆರಂಭಗೊಂಡಿದ್ದು. ಭೂತಾನ್, ಅಸ್ಸಾಂ, ಕಚರ್ ಮತ್ತು ಮಣಿಪುರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶಕೆಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

35. ತಾರಿಖ್ ಇಲ್ಲಾಹಿ: ಇದು ಅಕ್ಬರನ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕದಿಂದ 1556 ಫೆಬ್ರವರಿ 13ರಂದು ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಷಹಜಹಾನನ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಸೌರಮಾನಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ಪರ್ಷಿಯನ್ ತಿಂಗಳುಗಳ ಹೆಸರಿನೊಡನೆ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ.

36. ರಾಜ್ಯಾಭಿಷೇಕ ಶಕೆ (ಶಿವಾಜಿಯ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಶಕೆ): 1674ರಲ್ಲಿ ಶಿವಾಜಿ ಮಹಾರಾಜನ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕವಾದಂದಿನಿಂದ ಈ ಶಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇದನ್ನು 1820ರವರೆಗೆ ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಯ ಲೇಖನಗಳಲ್ಲಿ ನಮೂದಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದನ್ನು ರಾಜ್ಯಾಭಿಷೇಕ ಶಕೆ ಅಥವಾ ರಾಜ ಶಕೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ.

37. ಹಿಜರಾ ಶಕೆ: ವಿದೇಶಿಯರು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಇತರೆ ಶಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಜ್ರ ಅಥವಾ ಹಿಜರಾ ಮಹಮ್ಮದ್ ಪೈಗಂಬರ್ ಮೆಕ್ಕದಿಂದ ಮದೀನಕ್ಕೆ ಹೋದ ದಿನ ಅಂದರೆ ಶುಕ್ರವಾರ, 622 ಜುಲೈ 15ರಂದು ಆರಂಭವಾಗಿದೆ. ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನು ಹಿಜರಾಕ್ಕೆ ಬದಲಿಗೆ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರ ಜನ್ಮ ವರ್ಷವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ವ 52 ಎಂದು ಪರಿಭಾವಿಸಿ ಮೌಲೂದಿ ಶಕೆಯನ್ನು ತನ್ನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದ. ಹಿಜರಾ ಎಂದರೆ ಹೋಗು, ತ್ಯಜಿಸು ಎಂಬರ್ಥ ಹೊಂದಿದೆ.

38. ಕ್ರಿಸ್ತ ಶಕೆ: ಇದನ್ನು ಈಗ ಬಹಳ ಜನ ಬಳಸುತ್ತಿರುವರು. ಇದನ್ನು ಜನವರಿ ತಿಂಗಳಿನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ 12 ತಿಂಗಳುಗಳ ಲೆಕ್ಕದಂತೆ ಒಂದು ವರ್ಷ ಎಂದು ಗಣಿಸಲಾಗುವುದು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಪ್ರಚಾರಪಡಿಸಿದರು.

ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪಂಚಾಂಗ ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಪಂಚಾಂಗದ ಉಳಿದ ವಿಷಯಗಳಾದ ಸಾವನ, ಸೌರ, ಮಾಸ, ಪಕ್ಷ, ತಿಥಿಗಳನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಬಳಸುತ್ತಿದೆ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಕ್ರಿಸ್ತ ಶಕೆಯನ್ನು ಸಹ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ.

39. ಗುರುವಿನ 60 ವರ್ಷಗಳ ಚಕ್ರ : ಗುರುಗ್ರಹ ಪ್ರತಿ ಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವರ್ಷ ಕಾಲ ಸಂಚರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ಚಕ್ರ ಪೂರೈಸಲು 60 ಸಂವತ್ಸರಗಳಾಗುತ್ತವೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರತಿ ಸಂವತ್ಸರಕ್ಕೆ ಒಂದೊಂದು ಹೆಸರನ್ನು ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಉದಾ: ಪ್ರಭವ, ವಿಭವ, ಶುಕ್ಲ ಇತ್ಯಾದಿ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಿದೆ. ಇಂದಿಗೂ ಈ ಸಂವತ್ಸರಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ.

(ಸಿ.ಎಸ್.ವಿ.)

ಭಾರತೀಯ ಶಾಸನಗಳು: ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಶಾಸನಗಳು ಎಂದರೆ ಆಜ್ಞೆ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ರಾಜಾಜ್ಞೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈಗಲೂ ಶಾಸಕ ಎಂದರೆ ಶಾಸನಗಳ ರಚನೆಗೆ ಕಾರಣನಾದವನು ಎಂದೂ ಶಾಸನ ಸಭೆ ಎಂದರೆ ಆಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವ ಸಭೆ ಎಂದೂ ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಶಾಸನ ಶಬ್ದದ ಮೂಲವೇ ಶಾಸ್. ಎಂದರೆ ಆಜ್ಞೆ, ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡು ಎಂದೇ ಅರ್ಥ. ಕೌಟಿಲ್ಯನೂ ರಾಜನ ಆಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಬರೆಹವೇ ಶಾಸನ ಎಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಶಾಸನಗಳು ಕಳೆದ ಕಾಲದ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಸಮಗ್ರ, ಎಂದರೆ ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಇತ್ಯಾದಿ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡ ಇತಿಹಾಸದ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸುತ್ತವೆ. ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲಾಗಲೀ ಯಾವುದೇ ಲೋಹದ ಮೇಲ್ಮೈನ ಮೇಲಾಗಲೀ ಕೊರೆದ ಬರೆಹಗಳಾಗಿವೆ. ಶಾಸನಗಳು ರಾಜಾಜ್ಞೆಗಳಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲ; ವೀರನ ಅಥವಾ ವೀರರ ಸಾವು, ಮಹಾಸತಿಯಾದ ಹೆಣ್ಣು ಅಥವಾ ಅವಳ ಅನುಪಮ ತ್ಯಾಗ ಮತ್ತು ನಿಷ್ಠೆ, ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ದಾನ–ದತ್ತಿಗಳ ಕೊಡುಗೆ ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಚಾರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ವಿವರಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ಎಂದರೆ, ಸುಲಭವಾಗಿ ನಶಿಸದ, ಗಟ್ಟಿಯಾದ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಕೊರೆದ ಆಯಾಯ ಕಾಲದ ಬರೆಹ ಎಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಶಾಸನಗಳನ್ನು ರಾಜರುಗಳ ಆಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಲ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಮತ್ತು ದಾನ ಪಡೆದವನಿಗೆ ಒಂದು ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ತಾಳ ಪತ್ರ ಅಥವಾ ಮತ್ಯಾವುದೇ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಬರೆದು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ಪದ್ಧತಿ ಇತ್ತು ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ರಾಜ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ತಾಡ (ತಾಳ)ಪತ್ರ, ಭೂರ್ಜಪತ್ರ, ಬಟ್ಟೆ, ಚರ್ಮ ಹಾಗೂ ಕಾಗದದ ಮೇಲೆ ಬರೆಯಿಸಿ ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಎಂಬ ವಿಚಾರ ಅನಂತರಕಾಲದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಿಂದಲೇ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಮಸಿಯಿಂದ ಬರೆಯಿಸಿ ಅಥವಾ ಸೂಜಿಯಿಂದ ಕೊರೆಯಿಸಿ ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ದಾಖಲೆಯು ಒಂದು ಹಾಳೆಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಹಾಳೆಗಳನ್ನೂ ಸೇರಿಸಿ, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ರಂಧ್ರವನ್ನು ಕೊರೆದು, ದಾರದಿಂದ ಪೋಣಿಸಿ ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭೂರ್ಜಪತ್ರಗಳ ಬಳಕೆ ಇತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದಿದೆ. ಹತ್ತಿ ಬಟ್ಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಳತೆಗೆ ಕತ್ತರಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಅಕ್ಕಿ, ಹುಣಿಸೆಬೀಜ ಅಥವಾ ಗೋಧಿ ಹಿಟ್ಟಿನ ಗಂಜಿ ಸವರಿ, ನಯಗೊಳಿಸಿ ಬರೆಯಲೆಂದೇ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಡತಗಳ ಮೇಲೂ ಲೆಕ್ಕ–ಪತ್ರಗಳ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನಿಡುತ್ತಿದ್ದ ಮತ್ತು ದಾನ, ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಇಂತಹ ಹತ್ತಿಯ ಬಟ್ಟೆಯ ಮೇಲಿನ ಕಡತಗಳನ್ನು ಕಾರ್ಪಾಸಿಕಾ ಪಟಗಳು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಬಟ್ಟೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆದ ಕ್ರಯ ಪತ್ರಗಳು ಕ್ರಯ ಚೀರಿಕಾ ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಇಂತಹ ಕಡತಗಳನ್ನು 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಈಚೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಬೌದ್ಧ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಮೊದಮೊದಲು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಚರ್ಮದ ಮೇಲೆ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಾಲ ಕಳೆದಂತೆ, ಶಾಸನವನ್ನು ತಾಮ್ರಪತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯಿಸಿ ರಾಜರ ಆಸ್ಥಾನದ ಕಡತಗಳಿಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು, ದಾನ ಪಡೆದವನಿಗೆ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಮತ್ತು ವಿಷಯ ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಅವಗಾಹನೆಗೂ ಬರಲಿ ಎಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಕೊರೆಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ವಿಷಯವನ್ನು ಹೀಗೆ, ಕಲ್ಲು ಅಥವಾ ಯಾವುದೇ ಗಟ್ಟಿ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಕೊರೆಯಿಸಿ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ, ಈ ಕೊರೆಯುವ ಕ್ರಿಯೆಯ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಶಬ್ದವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸಿ, ಕ್ರಿಯಾರೂಪವಾದ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರೈಬ್ ನಾಮರೂಪವಾದ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್‌ಷನ್ಸ್ ಅಂದರೆ ಶಾಸನಗಳು ಎಂದು ಸಂಬೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಶಾಸನಗಳು ರಾಜನ ಆಜ್ಞೆಗಳಾದರಂತೂ ಅವುಗಳ ಮಹತ್ವ ಹೆಚ್ಚುತ್ತದೆ. ರಾಜನು ತನ್ನ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಬರೆಹದ ರೂಪದಲ್ಲೇ ಕಳುಹಿಸಬೇಕು ಎಂಬುದು ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಸೂಚನೆ. ಬಾಯಿ ಮಾತಿನ ಮೂಲಕ ಹೇಳಿ ಕಳುಹಿಸಿದ ಯಾವುದೇ ಆಜ್ಞೆ ಅಥವಾ ವಿಚಾರ ಬಾಯಿಂದ ಬಾಯಿಗೆ ವರ್ಗಾವಣೆ ಆಗುವಾಗ ಎಂತಹ ಬದಲಾವಣೆಗೂ ಗುರಿಯಾಗಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಲೇಖನವಿಲ್ಲದೆ ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡುವ ರಾಜ, ಆಜ್ಞಾಪತ್ರಗಳಿಲ್ಲದೆ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸುವ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ಶುಕ್ರನೀತಿ ಸಾರವು ಚೋರರು ಎಂದೇ ಗುರುತಿಸುತ್ತದೆ. ಅದೇ ಶುಕ್ರನೀತಿ ಸಾರವು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಸಹಿ ಮತ್ತು ಆಜ್ಞೆಯ ಪ್ರಕಟಣೆಯ ದಿನಾಂಕ ಇರಲೇಬೇಕು ಮತ್ತು ರಾಜಾಜ್ಞೆಯನ್ನು ಡಂಗುರ ಹೊಡೆಯಿಸಿ ಜನರಿಗೆಲ್ಲಾ ತಿಳಿಸಬೇಕಲ್ಲದೆ, ನಾಲ್ಕು ದಾರಿಗಳು ಕೂಡುವೆಡೆ ಬರೆಯಿಸಿ ತಿಳಿಸಬೇಕು ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದೆ. ಯಾವುದೇ ಆಜ್ಞೆ ಅಥವಾ ಶಾಶ್ವತ ಏರ್ಪಾಡು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಬೇಕಾದಲ್ಲಿ ಅದು ಮುಂದಿನ ಜನತೆಗೆ ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಆ ಕಾರಣದಿಂದಲೂ ದಾಖಲೆಗಳು ಸುಲಭವಾಗಿ ನಾಶವಾಗದ, ಗಟ್ಟಿ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ಕೊರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿರಬೇಕು ಎಂದು ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯ ಸ್ಮೃತಿಯು ಸೂಚಿಸಿದೆ.

ಯಾವುದೇ ಒಂದು ಘಟನೆ, ಒಂದು ದಾನ, ಒಂದು ಕೆಲಸ ಮುಂದಿನ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ದಾಖಲೆಯಾಗಿ ಉಳಿಯಬೇಕೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ದೀರ್ಘಕಾಲ ಇರಬಲ್ಲ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಕಂಡರಿಸಿದ ಬರೆಹವನ್ನು ಶಾಸನ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿಲಾಗಿದೆ.

ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಇರುವ ಅನೇಕ ಆಕರಗಳ ಪೈಕಿ, ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾದುವು. ನಿವೇಶನಾನ್ವೇಷಣೆಯ ಅನಂತರ ಉತ್ಖನನದ ಮೂಲಕ ಭೂಶೋಧನೆ ಮಾಡಿ, ಶಾಸನಗಳ ಮೂಲಕ ಸಮಕಾಲೀನ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಪರಾಮರ್ಶಿಸಿ, ನಾಣ್ಯ ಶಾಸ್ತ್ರದ ನೆರವಿನಿಂದ, ಆಯಾ ಕಾಲದ ವಾಣಿಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಮೂಲಕ ಆಯಾ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪ ಹಾಗೂ ಇತರ ಕಲೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ತಿಳಿದು, ಇತಿಹಾಸದ ರಚನೆ ಅಥವಾ ಪುನಾರಚನೆ ಮಾಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ನಂಬಲು ಅನರ್ಹವಾದಂತಹವು ಇವೆ ಮತ್ತು ಇರುತ್ತವೆ. ಅವನ್ನು ಕೂಟ ಶಾಸನಗಳು ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿ, ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲು ಅವಕಾಶಗಳಿವೆ. ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ಜಯಿಸದ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿದಂತೆ, ಮಾಡದ ಒಳ್ಳೆಯ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದಂತೆ ಎತ್ತಿತೋರುವ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷಿತ ವಿಚಾರಗಳೂ ಸೇರಿರುತ್ತವೆ. ಶಾಸನ ರಚನೆಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಇದ್ದ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಹೇಳಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಐತಿಹ್ಯಗಳು ಶಾಸನ ಪಾಠದಲ್ಲಿ ಅವಕಾಶ ಪಡೆದಿರುತ್ತವೆ. ಅಂತಹ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆ ಮತ್ತು ಐತಿಹ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ, ಶಾಸನ ಪಾಠವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸುವುದು ಶಾಸನ ತಜ್ಞನ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈಗಾಗಲೇ ಚರಿತ್ರೆಯ ಸ್ಥೂಲ ವಿಷಯಗಳು ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿದಿರುವುದರಿಂದ, ಶಾಸನ ಪಾಠದ ಖಚಿತತೆಯನ್ನು ಪತ್ತೆ ಮಾಡುವುದು ಕಷ್ಟವಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್‌ನ ಧಾಳಿಯ ಅನಂತರ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಸವಕಲು ಹೇಳಿಕೆಯೊಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಅದಕ್ಕೂ ಮೊದಲಿನ ಇತಿಹಾಸ ಈಗ ತಿಳಿದಿದೆ ಮತ್ತು ತಿಳಿಯುತ್ತಿದೆ. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಪ್ರವೇಶವಾದ ಅನಂತರ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಡುವ ಕೆಲಸ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಆಗಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹಂತದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಓದಬಲ್ಲ ಜನರೇ ಇರಲಿಲ್ಲ ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಧ್ಯಯನ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ನಡೆಯಲಾರಂಭಿಸಿದ ಅನಂತರ, ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಬಹು ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಆಕರಗಳಾದ ಶಾಸನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಸಕ್ತಿ ಹುಟ್ಟಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಶಾಸನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಕೆಲವರಲ್ಲಿ ಕುತೂಹಲ ಇದ್ದರೂ ಓದಲಾಗದಿದ್ದುದರಿಂದ ಕೇವಲ ಕುತೂಹಲದ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಾಗಿಯೇ ಉಳಿದವು. 1356ರ ವೇಳೆಗೆ ಸುಲ್ತಾನ್ ಫಿರೋಜ್ ಷಾ ತುಗಲಕನು ಹರಿಯಾಣದ ಅಂಬಾಲ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಟೋಪ್ರಾದಿಂದ ಒಂದು ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಮೀರತ್‌ನಿಂದ ಒಂದು ಶಾಸನವನ್ನು ಓದಲೆಂದು ದೆಹಲಿಗೆ ತರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಇವನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಯಾವ ವಿದ್ವಾಂಸನಿಗೂ ಆ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಓದಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅಂದರೆ 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಓದಬಲ್ಲ ಜನ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ವಿಲ್‌ಫೋರ್ಡ್ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸನ ವರದಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಎಲ್ಲೋರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಲಿಪಿಗಳನ್ನು ಓದಬಲ್ಲ ಒಬ್ಬ ಸನ್ಯಾಸಿಯನ್ನು ಅವನು ಕಂಡಿದ್ದ. ಆದರೆ ಅದು ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಒಪ್ಪುವಂತಹ ಮಾತು ಎಂದು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಓದಲಾಗದಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳನ್ನು ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಡುವ ಕೆಲಸ ಆಗುತ್ತಿತ್ತು ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. 1672 ರಿಂದ 1704 ರವರೆಗೆ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಆಳಿದ ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಒಡೆಯರು ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿನ ಎಲ್ಲಾ ಶಾಸನಗಳ ಪಟ್ಟಿ ಇದ್ದ ಒಂದು ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಇಡುವ ಕ್ರಮ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರಂತೆ.

1785ರಲ್ಲಿ ಪಂಡಿತ ರಾಧಾಕಾಂತ ಶರ್ಮರು ಚಾಹಮಾನ ವಂಶದ ದೊರೆ ವಿಗ್ರಹರಾಜನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ 1164ರ ಶಾಸನವನ್ನು ಓದಿದರೆಂದು ತಿಳಿದಿದೆ. ಭಾರತದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅಧ್ಯಯನ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಎರಡು ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವ ಪಡೆಯಿತು. ಭಾರತಕ್ಕೆ 1785ರಲ್ಲಿ ಬಂದ ಸರ್ ವಿಲಿಯಂ ಜೋನ್ಸ್‌ಗೆ ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಅತ್ಯಂತ ಆಸಕ್ತಿಯ ವಿಷಯವಾಗಿತ್ತು. ಅದಕ್ಕೆಂದೇ ಅವನು ಹುಟ್ಟು ಹಾಕಿದ ಸಂಸ್ಥೆ ಬಂಗಾಲದ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ. ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ದಿ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ರಿಸರ್ಚಸ್ ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಗಳು ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಆಸಕ್ತಿ ಇದ್ದ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಪ್ರಿಯವಾದವು.

ಭಾರತದ ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಧ್ಯಯನದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ 1857 ಬಹು ಮುಖ್ಯವಾದ ವರ್ಷ ಹಾಗೂ ಪ್ರಮುಖ ಘಟ್ಟ. ಆವರೆಗೆ ಯಾರಿಗೂ ಓದಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ ಎಂದು ತಿಳಿದಿದ್ದ ಒಂದು ಶಾಸನವನ್ನು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಓದಿದ ಜೇಮ್ಸ್ ಪ್ರಿನ್ಸೆಪ್ ಅದು ಅಶೋಕನ ಶಾಸನ ಎಂದು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಆವರೆಗೆ ಅಸಾಧ್ಯ ಎಂದು ತಿಳಿದಿದ್ದ ಶಾಸನಗಳ ಓದಿಗೆ ಇದು ನಾಂದಿ ಹಾಡಿತು. ಅಂದಿನಿಂದ ಈವರೆಗೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಾಧ್ಯಯನ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದಿದೆ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ 1862ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶೋಧನ ಇಲಾಖೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಶಾಸನಾಧ್ಯಯನವೂ ಆ ಇಲಾಖೆಯ ಒಂದು ಭಾಗವಾಯಿತು. ಅದರ ಮೊದಲ ನಿರ್ದೇಶಕ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇ.ಹುಲ್ಷ್, ಸರ್ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್, ಸರ್ ಮಾರ್ಟಿನ್ ವೀಲರ್, ಬ್ಯೂಲರ್, ಬರ್ನೆಲ್, ಬರ್ಗೆಸ್ ಮುಂತಾದವರು, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೆಡೋಸ್ ಟೇಲರ್, ಕರ್ನಲ್ ಮೆಕೆಂಜಿ, ಬುಕನನ್, ಸರ್ ವಾಲ್ಟರ್ ಎಲಿಯಟ್, ಜೆ.ಎಫ್.ಫ್ಲೀಟ್, ಬಿ.ಎಲ್.ರೈಸ್, ಆರ್.ನರಸಿಂಹಾಚಾರ್, ಆರ್.ಶಾಮಾಶಾಸ್ತ್ರೀ, ಎಂ.ಎಚ್.ಕೃಷ್ಣ ಮುಂತಾದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪೂರ್ವ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಾಧ್ಯಯನವನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಮುನ್ನಡೆಸಿದರು. ಈ ಎಲ್ಲ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಧ್ಯಯನದ ಫಲವನ್ನು ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ದಿ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಲಂಡನ್, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ದಿ ಬಾಂಬೆ ಬ್ರಾಂಚ್ ಆಫ್ ದಿ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ದಿ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಬೆಂಗಾಲ್, ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ರಿಸರ್ಚಸ್, ಇಂಡಿಯನ್ ಆಂಟಿಕ್ವೆರಿ, ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಇಂಡಿಕ, ಕಾರ್ಪಸ್ ಇನ್ಸ್‌ಕ್ರಿಪ್ಷನಮ್ ಇಂಡಿಕೇರಮ್, ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಇನ್ಸ್‌ಕ್ರಿಪ್ಷನ್, ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕ ಇತ್ಯಾದಿ ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ ಹಾಗೂ ಕರ್ನಾಟಕ ಇತಿಹಾಸ ಅಕಾಡೆಮಿ ಹೊರತರುತ್ತಿರುವ ಪ್ರಕಟಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚಿನ ಅನ್ವೇಷಣೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಹಂಪಿಯ ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಶಾಸನ ಅಧ್ಯಯನ ಎಂಬ ಅರ್ಧವಾರ್ಷಿಕ ಸಂಚಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿದೆ.

ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತಾಮ್ರ ಅಥವಾ ಬೇರೆ ಯಾವುದೇ ಲೋಹದ ಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಶಿಲಾ ಶಾಸನಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಸಂಖ್ಯೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಉತ್ತರ ಭಾರತಕ್ಕಿಂತ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಲೋಹ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಶಾಸನಗಳು ಇರುವುದು ತಾಮ್ರದ ಫಲಕಗಳ ಮೇಲೆ. ತಾಳೆಯೋಲೆಗಳಂತೆ ಇವುಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಕತ್ತರಿಸಿ, ಹದಗೊಳಿಸಿ, ಅದರ ಮೇಲ್ಮೈನಲ್ಲಿ ಶಾಸನವನ್ನು ಕೊರೆಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳ ಉದ್ದ, ಅಗಲ ಮತ್ತು ದಪ್ಪಗಳು ಬದಲಾಗಿವೆ. ಒಂದು ಶಾಸನಕ್ಕೆ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಅಧಿಕ ಫಲಕಗಳನ್ನು ಬಳಸಿರುವ ಸಂದರ್ಭಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಒಂದೇ ತಾಮ್ರ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶಾಸನವನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿರುವ ಸಂದರ್ಭಗಳಿವೆ. ಶಾಸನಗಳೇ ಅಲ್ಲದೆ ಕೆಲವು ಧಾರ್ಮಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ ತಾಮ್ರ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೊರೆದಿರುವ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್‌ನ ಹೇಳಿಕೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಕನಿಷ್ಕ ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ತಾಮ್ರ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೊರೆಸಿದ್ದ. ಸಾಯಣರ ವೇದ ಭಾಷ್ಯಗಳು ತಾಮ್ರಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ನಕಲುಗೊಂಡಿವೆ. ಅನೇಕ ತೆಲುಗು ಕೃತಿಗಳು ತಿರುಪತಿಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲೇ ಇರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳಲ್ಲಿಟ್ಟು ರಕ್ಷಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೊಲ್ಲಾಪುರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಿಲಾಹಾರ ಗಂಡರಾದಿತ್ಯನ ತಾಮ್ರಪಟಗಳನ್ನು ಮುಚ್ಚಳವಿದ್ದ ಒಂದು ಕಲ್ಲಿನ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಪೈಠಣದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಯಾದವ ರಾಮಚಂದ್ರನ 1272ರ ಮೂರು ಫಲಕ (ತ್ರಿಫಳೀ)ದ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಫಲಕವೂ 51ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದ, 38ಸೆಂಮೀ ಅಗಲ ಇದ್ದು, ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಎರಡು ರಂಧ್ರಗಳನ್ನು ಕೊರೆಸಿ, ಅವುಗಳಿಗೆ ತಾಮ್ರದ ಬಳೆಗಳ ಮೂಲಕ ಎರಡು ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಹಾಕಿ ರಕ್ಷಿಸಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಒಟ್ಟು 118 ಸಾಲುಗಳ ಈ ಶಾಸನದ ಒಟ್ಟು ತೂಕ ಸು.35 ಕಿಲೊ. ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳ ಪೈಕಿ ಅತಿ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಮತ್ತು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಫಲಕಗಳಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಶಾಸನವೆಂದರೆ ಒಂದನೆಯ ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳನ ಕರಂದೈ ತಾಮ್ರಪಟಗಳು. ಒಟ್ಟು 55 ಫಲಕಗಳಿರುವ ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಫಲಕದ ಅಳತೆ 41ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದ ಮತ್ತು 25ಸೆಂಮೀ ಅಗಲ. 2500ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಾಲುಗಳಿರುವ ಈ ಶಾಸನದ ಕಾಲ 1019ರಿಂದ 1021 (ಶಾಸನದ ಆರಂಭ 1019 ಮತ್ತು ಮುಕ್ತಾಯ 1021). 55 ಫಲಕಗಳನ್ನೂ ಸೇರಿಸಿ, ಮೇಲೆ ಎರಡು ರಂಧ್ರಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ, ಎರಡು ರಂಧ್ರಗಳಿಗೂ ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿ ರಕ್ಷಿಸಿಡಲಾಗಿತ್ತು ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಈಗ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮುದ್ರೆ ಮಾತ್ರ ಇದ್ದು, ಇನ್ನೊಂದು ಮುದ್ರೆ ಕಳೆದಿದೆ. ಶಾಸನದ ಒಟ್ಟು ತೂಕ 10ಕಿಲೊ. ಮೇಲಿನ ಅಂಕಿ–ಅಂಶಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಧ್ಯಕ್ಕೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಹೆಚ್ಚು ತೂಕದ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನ ಯಾದವ ರಾಮಚಂದ್ರನ ಪೈಠಣದ ತಾಮ್ರಪಟಗಳಾದರೆ, ಹೆಚ್ಚು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ತಾಮ್ರಪಟಗಳ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕರಂದೈ ತಾಮ್ರಪಟಗಳು ತುಂಬುತ್ತವೆ. ತಾಮ್ರಪತ್ರಗಳು ವೈಯುಕ್ತಿಕ ಹಕ್ಕಿನ ಪತ್ರಗಳಾದ್ದರಿಂದ ಅದನ್ನು ಹೊಂದಿರುವವನ ವಾಸಸ್ಥಾನ ಬದಲಾದಂತೆಲ್ಲ, ಅದರ ಸ್ಥಾನವೂ ಬದಲಾಗುತ್ತಿರುತ್ತದೆ. ಅಂತಹುದೇ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ ಧಾರವಾಡದ ಸುಳ್ಳಿಯೂರಿನಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ ದಾನ ಶಾಸನ ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ವಕ್ಕಲೇರಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ.

ತಾಮ್ರವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದರೆ ಶಾಸನಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಿರುವ ಲೋಹವೆಂದರೆ ಕಬ್ಬಿಣ. ಇಮ್ಮಡಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ 415ರ ಮೆಹರೋಲಿಯ ತಾಮ್ರಪಟಗಳು ಈಗ ದೆಹಲಿಯ ಕುತುಬ್‌ಮಿನಾರ್‌ನ ಆವರಣದಲ್ಲಿವೆ. ಅಕ್ಬರನ ಒಂದು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶಾಸನ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕಂಬವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಧಾರ್‌ನಲ್ಲಿದೆ. ಅಬು ಪರ್ವತದ ಮೇಲಿರುವ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬೃಹತ್ ತ್ರಿಶೂಲದ ಮೇಲಿರುವ ಶಾಸನದ ಕಾಲ 1526.

ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕೆಲವು ದಾಖಲೆಗಳು ತಕ್ಷಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನದ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ಕೊರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಅಂತೆಯೇ ತಕ್ಷಶಿಲೆ ಮತ್ತು ಭಟ್ಟಿಪ್ರೋಲುಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿಯ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆಹಗಳಿವೆ. ಜೈನ ಬಸದಿಗಳಲ್ಲಿನ ಯಂತ್ರಗಳೂ ಚಿನ್ನ ಅಥವಾ ಬೆಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಮೇಲೂ ಬರೆಹ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವುಗಳನ್ನೂ ಶಾಸನಗಳೆಂದೇ ಪರಿಗಣಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ಕಂಚಿನ ಮತ್ತು ಹಿತ್ತಾಳೆಯ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಮತ್ತು ಪೂಜಾ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ಮೇಲೂ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಅವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಮುಚ್ಚಳಗಳು, ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಮೇಲೂ ಬರೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಹರಕೆಯ ಮುದ್ರೆ ಅಥವಾ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಇರುವ ಬರೆಹವೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಪ್ರಮುಖ ದಾಖಲೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹರಕೆಯ ಮುದ್ರೆಗಳು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಹಲವು ಮುದ್ರೆಗಳ ಭಂಡಾರ ಭಾರತದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. 5ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಬಹುದಾದ ಬುದ್ಧನ ಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರತಿಮೆಯೊಂದು ಶಾಸನ ಸಹಿತ ಗೋರಕ್‌ಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಾಸಿಯದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಅಲ್ಲೇ ಬೌದ್ಧ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆಯಲಾಗಿರುವ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಪಟ್ಟಿಕೆಯೂ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಮರದ ಹಲಗೆಯ ಮೇಲೆ ಶಾಸನ ಕೊರೆದ ಅಪರೂಪದ ಉದಾಹರಣೆಗಳೂ ಉಂಟು. ಯಜ್ಞಯಾಗಗಳಲ್ಲಿನ ಯೂಪಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಅಂತಹ ಯೂಪಸ್ತಂಭವೊಂದು ಬೆಳಗಾಂವಿಯ ವಡಗಾಂವ–ಮಾಧವಪುರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಸಾಲಿಗುಂಡಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಶಂಖದ ಮೇಲೆ ಬರೆಯಲಾಗಿರುವ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಶಾಸನಗಳ ದಾಖಲೆಗೆ ಕಲ್ಲನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಆಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲಿಗೆ ಒರಟು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಕಲ್ಲನ್ನು ಸ್ಥಂಭಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ, ಅದರ ಎಲ್ಲ ಮುಖಗಳಲ್ಲೂ ಶಾಸನವನ್ನು ಕೊರೆಯಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮುಂದುವರಿದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲನ್ನು ಬೇಕಾದ ಆಕಾರಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, ಮೇಲ್ಮೈಯನ್ನು ಹದಗೊಳಿಸಿ ಶಾಸನವನ್ನು ಕೊರೆಯಿಸುವ ಕೆಲಸ ನಡೆದಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ, ಚೈತ್ಯದ, ಬಸದಿಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಸಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಸ್ಥ ದಾಖಲೆ ಎಂದರೆ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು. ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯದ ಅಂಚಿನಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗದವರೆಗೂ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ಈವರೆಗೂ ಲಭಿಸಿವೆ. ಕಳೆದ ಕೆಲವು ವರ್ಷದ ಹಿಂದೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ಇನ್ನೂ ದೊರಕುವ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆಯುವಂತಿಲ್ಲ. ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲು ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ, ಅಣಿಗೊಳಿಸಿದ ಚಪ್ಪಡಿಗಳ ಮೇಲೆ, ಗುಹೆಗಳ ಒಳಗೆ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಈವರೆಗೆ ಸು.45ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಜಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಿ, ಅರೇಮಿಕ್ ಅಥವಾ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಕೃತ ಅಥವಾ ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ಆ ಕಾಲದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಹೆಚ್ಚು ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿವೆ. ಗಿರ್ನಾರ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನದ ಜೊತೆಗೆ 150ರ ಮಹಾಕ್ಷತ್ರಪ ರುದ್ರದಾಮನ ಮತ್ತು ಸು.456ರ ಗುಪ್ತ ರಾಜ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನ ಶಾಸನಗಳೂ ಇವೆ. ಅಂತೆಯೇ ಅಲಹಾಬಾದಿನ ಅಶೋಕ ಸ್ತಂಭದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಶಾಸನವೂ ಸೇರ್ಪಡೆಯಾಗಿದೆ. ಅಶೋಕನ ರುಮ್ಮಿಂದೈ ಶಾಸನ ಬುದ್ಧನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳವಾದ ಲುಂಬಿಣಿ ವನವನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ದಾರಿಮಾಡಿತು.

ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪಗಳೊಳಗಿನ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲೂ ಶಾಸನಗಳು ಇರುವ ಸಂಭವವನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆಯುವಂತಿಲ್ಲ. ಸಾಂಚಿಯಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಸ್ತೂಪದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಎರಡು ಕರಂಡಕಗಳ ಮುಚ್ಚಳಗಳ ಮೇಲೆ ಮಸಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಮ ಮತ್ತು ಸ ಎಂಬ ಅಕ್ಷರಗಳಿವೆ. ಈ ಅಕ್ಷರಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಬುದ್ಧನ ಇಬ್ಬರು ಶಿಷ್ಯರಾದ ಸಾರಿಪುತ ಮತ್ತು ಮೊಗಲಾನರನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಗುಹೆಗಳೂ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಶಾಸನಸ್ಥ ದಾಖಲೆಗಳಿಗೆ ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಿವೆ. ಒರಿಸ್ಸದ ಹಾಥಿಗುಂಫ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕಳಿಂಗದ ದೊರೆ ಖಾರವೇಲನ ಶಾಸನದ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.156–55 ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ನಾನಾಘಾಟ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ–ಸಾತಕರ್ಣಿ ದೊರೆಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬನ ಪತ್ನಿಯ ಶಾಸನ ದೊರೆತಿದೆ. ನಾಸಿಕ್, ಜುನ್ನರ್ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಲೆಯ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ಷಹರಾತ ದೊರೆ ನಹಪಾನ, ಗೌತಮೀಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿ, ವಾಸಿಷ್ಠೀಪುತ್ರ ಪುಳುಮಾವಿಯ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಹಿಂದಿನ ರಾಜರು ತಾವು ಕೈಗೊಂಡ ವಿಜಯಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಸಫಲರಾಗಿ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನೆನಪಿಗೆಂದು ವಿಜಯ ಸ್ತಂಭ ಅಥವಾ ಕೀರ್ತಿಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ನೆಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಾಗೆ ನೆಡಿಸಿದ ಸ್ಥಂಭಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಗೆಲುವನ್ನು ದಾಖಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಚಳುಕ್ಯ ಮಂಗಲೇಶನ ಅಂತಹ ಸ್ಥಂಭಶಾಸನವೊಂದು ಕರ್ನಾಟಕದ ಮಹಾಕೂಟದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದ್ದು, ಈಗ ಅದು ಬಿಜಾಪುರದ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿದೆ. ಕದಂಬರ ಕಾಲದ ತಾಳಗುಂದ ಮತ್ತು ಗುಡ್ನಾಪುರಗಳ ಸ್ಥಂಭ ಶಾಸನಗಳು ಕೀರ್ತಿಸ್ಥಂಭಗಳಲ್ಲವಾದರೂ ಆ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಬಹು ಮುಖ್ಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿವೆ. ರವಿಕೀರ್ತಿ ರಚಿಸಿರುವ ಐಹೊಳೆಯ

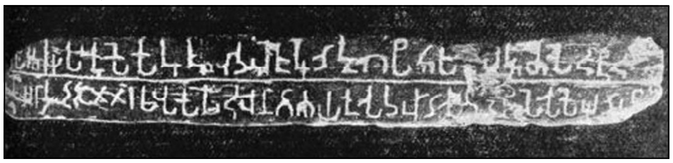

ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಶಾಸನ

ಮೇಗುಡಿಯ ಗೋಡೆ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ವಿಜಯಯಾತ್ರೆಯ ವಿವರಗಳಿರುವ ಶಾಸನ. ಇದರ ಕಾಲ 634. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗೊಮ್ಮಟೇಶ್ವರ ಮೂರ್ತಿಯ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನ ಪ್ರತಿಮೆಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಆದದ್ದನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದೆ. ಭಾಜಾದ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಛತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಕಮಾನಿನಾಕಾರದ ಮರದ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಈ ಶಾಸನಗಳು ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ.

ಶಾಸನಗಳು ಕೇವಲ ರಾಜ, ಮಹಾರಾಜರ ಮತ್ತು ಅವರ ಅಧಿಕಾರಿ ವರ್ಗದವರ ಹೊಗಳಿಕೆ ಅಥವಾ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆಯ ದಾಖಲೆಗೆ ಮಾತ್ರ ಮೀಸಲಾಗಿಲ್ಲ. ಅದೆಷ್ಟೋ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ಮತ್ತು ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲುಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನತೆ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ಹೊಂದಿದ್ದ ಸಂಬಂಧ ಮತ್ತು ಸಾಧಿಸಿದ ಮಹತ್ವದ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಆತಕೂರಿನ ವೀರಗಲ್ಲು ಶಾಸನ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮತ್ತು ಚೋಳರ ನಡುವೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧಗಳು, ಅದರಲ್ಲಿ ಗಂಗ ದೊರೆಗಳ ಪಾತ್ರ ಮತ್ತು ಚೋಳರ ಸೋಲು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ರಾಜಾದಿತ್ಯನ ಸಾವಿನ ವಿಷಯವನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದೆ. ದೇಕಬ್ಬೆಯ ಶಾಸನ ಗಂಗ–ಚೋಳ ಸಂಘರ್ಷದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸತಿ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಇದ್ದ ಮಹತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಆಚಾರ ವಿಚಾರಗಳ ವಿವರಣೆ ನೀಡಿದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಯಾವುದೇ ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಮಾರಕ ಅಥವಾ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತುವ ಕೆಲಸ ಬಹಳ ಹಿಂದಿನಿಂದ ನಡೆದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನರ ಬದುಕನ್ನು, ನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು ಖಚಿತವಾಗಿ ದಾಖಲಿಸಲು ಶಾಸನಗಳು ಸಹಾಯ ಮಾಡಿವೆ. ಶಾಸನಗಳು ರಾಜಾಜ್ಞೆಗಳು, ದಾನ–ದತ್ತಿಗಳು, ಆಳುವವರ ಸೋಲು–ಗೆಲುವು, ವೀರರ ಹೋರಾಟ, ವೀರ ಮರಣ, ಮಹಾಸತಿಯರ ಆತ್ಮಬಲಿ, ದೇವಾಲಯ, ಚೈತ್ಯ, ಬಸದಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ಅವುಗಳಿಗೆ ದಾನ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ಬದುಕಿನ ನಶ್ವರತೆ, ಬದುಕಬೇಕಾದ ರೀತಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಬಗೆಗೂ ತಿಳಿಸಿವೆ. ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ಮನುಷ್ಯ ಧರ್ಮದ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸಿದರೆ, ಜೈನಧರ್ಮದ ಶಾಸನಗಳು ಬದುಕಿನ ನಶ್ವರತೆಯನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿವೆ. ಆಲೇಖಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿರುವ ಕೆಲವು ಹೆಸರುಗಳು ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಕೆತ್ತಿದ, ಮರಣವನ್ನು ಆಹ್ವಾನಿಸಿದ ಜೈನ ಮುನಿಗಳು ಮತ್ತು ಶ್ರಮಣರು, ಆಯಾ ತೀರ್ಥಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದ ಪ್ರವಾಸಿಗಳ ಹೆಸರು ಇತ್ಯಾದಿ, ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಅತಿಮುಖ್ಯವಾದ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೂ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ದಾಖಲೆಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಯಾವುದಾದರೂ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬಿಟ್ಟ ಜಾಗವನ್ನು ತುಂಬಿ, ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಷಯವೊಂದು ಬಹಿರಂಗಗೊಳ್ಳಲು ಕಾರಣವಾಗುತ್ತವೆ. ನಾಣ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಆಲೇಖಗಳೂ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಗೆ ನೆರವಾಗುತ್ತವೆ. ಶಿಲ್ಪ ಸೂಚಕ ಫಲಕಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕೂಡ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದವು. ಸೋಮನಾಥಪುರದ ತ್ರಿಕೂಟ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮೂರು ವಿಗ್ರಹಗಳ ಕಿರುಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಿನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿಯೇ ಬಿಡಿಸಿದೆ.

ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯಗಳನ್ನೇ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಆಂಧ್ರದ ಕವಿ ರಣಚೋಡನ 24 ಸರ್ಗಗಳ ರಾಜಪ್ರಶಸ್ತಿ ಕಾವ್ಯವನ್ನು 24 ಫಲಕಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಪರಮಾರ ಭೋಜನ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಕೂರ್ಮಶತಕ ಮತ್ತು ಮದನನ ಪಾರಿಜಾತ ಮಂಜರಿ, ಚಾಹಮಾನ ದೊರೆ 4ನೆಯ ವಿಗ್ರಹರಾಜನ ಹರಕೇಲಿ ನಾಟಕ, 4ನೆಯ ವಿಗ್ರಹರಾಜನ ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಲಲಿತ ವಿಗ್ರಹರಾಜ ನಾಟಕಗಳನ್ನು ಶಿಲಾಫಲಕಗಳ ಮೇಲೆ ಕಡೆಯಲಾಗಿರುವುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಇಂದ್ರಗಿರಿಯ ಮೇಲಿನ ಶಿಲಾ ಶಾಸನವೊಂದು ಬೊಪ್ಪಣ ಪಂಡಿತನು ಬರೆದ ಗೊಮ್ಮಟ ಸ್ತುತಿ ಕಾವ್ಯವನ್ನು ಪ್ರಕಟಪಡಿಸಿದೆ.

ಶಾಸನಗಳು ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆ ಮತ್ತು ಪುನಾರಚನೆಗೆ ಮಹತ್ವದ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಆಕರಗಳು. ಇವು ತಾಳಪತ್ರದಿಂದ ಕಾಗದದವರೆಗೆ ಯಾವುದೇ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಬರೆದ ವಿಷಯಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ವಿಶ್ವಸನೀಯ ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಮೂಲಗಳು ಅಥವಾ ಮತ್ತಾವುದೇ ಹೇಳಿಕೆಯ ಮೂಲಗಳಲ್ಲಿಯ ದೋಷಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ, ಸತ್ಯವನ್ನು ಪತ್ತೆ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳು ನೆರವಾಗುತ್ತವೆ. ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಖಚಿತಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ನೆರವಾಗುವ ಶಾಸನಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ದಾಖಲೆಗಳಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಮಹತ್ತ್ವ ಪಡೆಯುತ್ತವೆ. 150ರ ಜುನಾಗಡ್ ಶಾಸನ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.322–298) ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ ಸುದರ್ಶನ ಸರೋವರವನ್ನು ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವನ ಅಧಿಕಾರಿ ತುಷಾಸ್ಪನು ದುರಸ್ತಿಗೊಳಿಸಿ, ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ತೋಡಿಸಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಐಹೊಳೆಯ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಶಾಸನ ಅವನ ವಿಜಯಯಾತ್ರೆ, ಆಗಿನ ಆಂತರಿಕ ಆತಂಕಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಭಾರವಿಯರ ಕಾಳಿದಾಸನ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವುದರಿಂದ ಕಾಳಿದಾಸನ ಕಾಲದ ಈಚಿನ ಮಿತಿಯನ್ನು ಖಚಿತಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. 436ರ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದ್ದ ವಿಷಯವನ್ನು ಮಂಡಸೋರ್ ಒಂದು ಶಾಸನ ದಾಖಲಿಸಿದೆ. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಅಲಹಾಬಾದ್, ಯಶೋವರ್ಮನ ಮಂಡಸೋರ್ ಮತ್ತು ಐಹೊಳೆಯ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಶಾಸನಗಳು ವಿಜಯಯಾತ್ರೆಗಳ ನಿರೂಪಣೆ ಮಾಡಿವೆ. ಖಾರವೇಲನ ಹಾಥಿಗುಂಫ ಶಾಸನ ಅವನ ಜೀವನ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದೆ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿನ ಬಿರುದುಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳು ಶಾಸನದ ಸತ್ಯಾಸತ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸಲು ಕಾರಣವಾಗುತ್ತವೆ. ಎಷ್ಟೋ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಅವು ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆಗಳು ಎನಿಸುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಕಾಡುವುದು ಲೋಹ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳು ಖಾಸಗಿ ದಾಖಲೆಗಳಾಗಿರುವುದರಿಂದ, ಯಾವುದೇ ಕಾರಣದಿಂದ ಅವುಗಳ ಪ್ರತಿಗಳಾಗುವ ಸಂದರ್ಭಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಹಾಗೆ ಪ್ರತಿಯಾಗುವಾಗ ಅಥವಾ ದುರಾಸೆಯ ಕಾರಣದಿಂದ ಅವು ನಕಲುಗಳಾಗುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನೂ ತಳ್ಳಿಹಾಕು ವಂತಿಲ್ಲ. ಲಿಪಿ ಸ್ವರೂಪ, ಭಾಷೆ, ಈಗಾಗಲೇ ತಿಳಿದಿರುವ ರಾಜಕೀಯ ವಿಚಾರಗಳು ಮತ್ತು ಕಾಲದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಕೂಟ ಶಾಸನಗಳ ಪತ್ತೆಗೆ ನೆರವಾಗುತ್ತವೆ. 1169ರ ಒಂದು ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಶಾಸನದ ಮೂಲಕ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನೊಬ್ಬನು ಕನೌಜ್‌ನ ಗಾಹದ್ವಾಲದ ರಾಜ ವಿಜಯಚಂದ್ರನ ಒಬ್ಬ ಅಧಿಕಾರಿಗೆ ಲಂಚ ಕೊಟ್ಟು ಕೃತಕ ಶಾಸನದ ಮೂಲಕ ಎರಡು ಹಳ್ಳಿಗಳ ದಾನ ಪಡೆದಿದ್ದುದು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಾವಿರಾರು ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವೂ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ ಎಂದು ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಉತ್ತರ ಭಾರತಕ್ಕಿಂತ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಅಧಿಕವಾಗಿದೆ. ಭಾರತವನ್ನು ಅನೇಕ ರಾಜವಂಶಗಳು ಆಳಿವೆ. ಇಡಿಯಾಗಿ ಭಾರತವನ್ನು ಯಾವ ರಾಜ ವಂಶವೂ ಆಳಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಯಾವುದೇ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಭಾಷೆಯ ಮತ್ತು ಒಂದೇ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕಾಣಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಭಾರತದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಭಾಷೆಯ ಮತ್ತು ಹಲವು ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಮತ್ತು ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೇವನಾಗರೀ, ನಾಗರೀ, ಬಂಗಾಲಿ, ಅರೇಬಿಕ್, ಪರ್ಷಿಯನ್, ತಮಿಳು, ಕನ್ನಡ, ತೆಲುಗು ಮತ್ತು ಮಲಯಾಳಂ ಲಿಪಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಬಯಲಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಬರೆಹಗಳನ್ನು ಇನ್ನೂ ಸರ್ವಸಮ್ಮತವಾಗಿ ಓದಲಾಗಿಲ್ಲ. ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳು ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯು ಅರೇಮಿಕ್ ಲಿಪಿಯಿಂದ ರೂಪುಗೊಂಡಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಮತ್ತು ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ಅನೇಕ ಲಿಪಿಗಳಿಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯೇ ಮೂಲ ಎಂದು ತಿಳಿದಿದೆ. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮತ್ತು ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಾಸನಗಳು, ಅದರಲ್ಲೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಉಳಿದಂತೆ ಪ್ರಾಕೃತ, ಒರಿಯ, ಮರಾಠಿ, ಬಂಗಾಲಿ, ತಮಿಳು, ಕನ್ನಡ, ತೆಲುಗು, ಮಲಯಾಳಂ ಇತ್ಯಾದಿ ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶದ ಪ್ರಧಾನ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಶಾಸನದ ಮಂಗಳ ಶ್ಲೋಕಗಳು ಮತ್ತು ಶಾಪಾಶಯದ ಭಾಗಗಳು ಮಾತ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲೇ ಇರುತ್ತವೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದಾನದ ವಿವರಗಳು ಆಯಾ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಭಾಷೆಯಲ್ಲೇ ಇರುತ್ತವೆ. ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ದ್ವಿಭಾಷಾ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನಾಗಿ ಜಿನವಲ್ಲಭನ ಕುರ್ಕ್ಯಾಲಂ ಶಾಸನವನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಬಹುದು. ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯ ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ತೆಲುಗು ಭಾಷೆಗಳೆರಡೂ ಬಳಕೆಯಾಗಿವೆ.

ಶಾಸನಗಳು ಅಧಿಕೃತ ದಾಖಲೆಗಳಾದ್ದರಿಂದ, ಅದರ ಪಾಠವನ್ನು ರಾಜನ ಅಥವಾ ಅಧಿಕಾರಿಯ ಆದೇಶದಂತೆ ಶಾಸನ ಕವಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಹಾಗೆ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ ಶಾಸನ ಪಾಠವನ್ನು ಶಾಸನ ಕೊರೆಯಲೆಂದೇ ಅಣಿಗೊಳಿಸಿದ ಶಿಲೆ, ಯಾವುದೇ ಲೋಹದ ಫಲಕ ಅಥವಾ ಮತ್ತಾವುದೇ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಶಾಸನ ಕವಿ ಅಥವಾ ಸುಂದರವಾಗಿ ಮತ್ತು ದೋಷಮುಕ್ತವಾಗಿ ಬರೆಯುವ ಅಕ್ಷರ ಬಲ್ಲ ಲಿಪಿಕಾರ ಯಾವುದೇ ಬಣ್ಣ ಅಥವಾ ಮಸಿಯಂಥ ವಸ್ತುವಿನಿಂದ ಬರೆದು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ. ಹಾಗೆ ಬರೆದುಕೊಟ್ಟ ಪಾಠವನ್ನು ಕಲ್ಲು ಕುಟಿಗ ಅಥವಾ ಓಜನು ಕಂಡರಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಅಶೋಕನ ಒಂದು ಶಾಸನವನ್ನು ಬರೆದ ಚಪಡನ ಹೆಸರು ತಿಳಿದಿದೆ. ಅಂತಹುದೇ ಇನ್ನೂ ನೂರಾರು ಹೆಸರುಗಳು ದಾಖಲಾಗಿವೆ.

ಶಾಸನ ಪಾಠಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಅಲ್ಲೂ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟಕ್ರಮವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಶಾಸನದ ಮೊದಲ ಭಾಗವನ್ನು ಪೀಠಿಕಾ ಭಾಗ ಎಂದು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವುದಾದರೆ, ಅದರಲ್ಲಿ ದಾನ ನೀಡುತ್ತಿರುವವನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಧರ್ಮ ದೇವತೆಯ ಸ್ತುತಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಶಾಸನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಶುಭ ಸೂಚಕವಾಗಿ ಸ್ವಸ್ತಿ, ಸಿದ್ಧಮ್, ಶುಭಮಸ್ತು ಇತ್ಯಾದಿ ಪದಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದು ಕ್ರಮೇಣ ಈ ಪದಗಳನ್ನು ಸಂಕೇತ/ಚಿಹ್ನೆಗಳ ಮೂಲಕ ಸೂಚಿಸುವ ಪರಿಪಾಠ ಮುಂದುವರಿದಿದೆ. ಈ ಮಂಗಳ ವಾಚನದ ಅನಂತರ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ, ಶಾಸನವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಸ್ಥಳ, ದಾನಿಯ ವಂಶಾವಳಿ ಮತ್ತು ದಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಆದೇಶಗಳು ಇರುತ್ತವೆ.

ಶಾಸನದ ಎರಡನೆಯ ಭಾಗವೇ ಪ್ರಕಟಣೆ. ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದಾನದ ಸ್ಪಷ್ಟೀಕರಣ, ದಾನ ಪಡೆದವನ ವಂಶಾವಳಿ, ದಾನ ಕೊಟ್ಟ ಸಂದರ್ಭ, ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರೇರಣೆಗಳು, ದಾನದ ಉದ್ದೇಶ ಮತ್ತು ದಾನದ ವಿವರಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಶಾಸನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗವೇ ದಾನಚ್ಛೇದೋಪವರ್ಣನ. ಇದರಲ್ಲಿ ದಾನವನ್ನು ನೀಡಿದರೆ ಲಭಿಸುವ ಪುಣ್ಯ ಫಲಗಳು ಮತ್ತು ದಾನವನ್ನು ಕೆಡಿಸಿದರೆ ಅಥವಾ ಅಪಹರಿಸಿದರೆ ಲಭಿಸುವ ಪಾಪ ಫಲಗಳು ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆ ಎನ್ನಿಸುವಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ ವರ್ಣಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಶಾಸನದ ಕೊನೆಗೆ ಶಾಸನದ ಕವಿ, ಲಿಪಿಕಾರ ಮತ್ತು ಓಜ (ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಶಾಸನವನ್ನು ಕೊರೆದವನು) ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಎಲ್ಲ ಶಾಸನಗಳೂ ಹೀಗೆಯೇ ಇರುತ್ತವೆ ಅಥವಾ ಇರಬೇಕು ಎಂಬ ನಿಯಮವೇನೂ ಇಲ್ಲ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಶಾಸನಗಳು ಹೀಗಿರುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಇರಬೇಕು ಎಂದು ನಿರೀಕ್ಷಿಸಲಾಗು ವುದು. ಕೆಲವು ಬಾರಿ ಈ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಎಲ್ಲಾ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ಅನುಸರಿಸಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕೂ ವಿನಾಯಿತಿ ಇದ್ದೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಶಾಸನದ ಕೊನೆಗೆ ದಾನ ನೀಡಿದವನ ಸಹಿ ಇರಬೇಕಾಗುವುದು. ಅದು ಅಧಿಕೃತತ್ವದ ಸಂಕೇತ. ಆದರೆ ಕೆಲವೇ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಹಿ ಇರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಶ್ರೀಹರ್ಷನ, ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ, ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ಸಹಿಗಳಿರುವ ಹಲವು ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಿರುದು (ಮಲಪರುಳ್ಗಂಡ) ಅಥವಾ ಒಪ್ಪ (ಶ್ರೀವಿರೂಪಾಕ್ಷ) ಇರುವುದುಂಟು.

ಮಂಗಳ ಶ್ಲೋಕ ಅಥವಾ ದೇವತಾ ಸ್ತುತಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದಾನ ನೀಡಿದವನ ಮತಧರ್ಮವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಶೈವ ಶಾಸನಗಳಾದರೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನಮಸ್ತುಂಗಶಿರಶ್ಚುಂಬಿ ಚಂದ್ರಚಾಮರಚಾರವೇ ತ್ರೈಲೋಕ್ಯನಗರಾರಂಭಮೂಲಸ್ತಂಭಾಯ ಶಂಭವೇ ಎಂಬ ಶ್ಲೋಕ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದು ಬಾಣ ಕವಿಯ ಹರ್ಷಚರಿತದಲ್ಲಿ ಶಿವನನ್ನು ಸ್ತುತಿಸಿರುವ ಶ್ಲೋಕ. ಬಹುತೇಕ ಶೈವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶ್ಲೋಕವೇ ಇರುತ್ತದೆ. ವಿಷ್ಣುಪರ ಸ್ತುತಿಯಾದರೆ ಜಯತ್ಯಾವಿಷ್ಕೃತಂವಿಷ್ಣೋರ್ವಾರಾಹಂಕ್ಷೋಭಿತಾರ್ಣವಂದಕ್ಷಿಣೋನ್ನತ ದಂಷ್ಟ್ರಾಗ್ರವಿಶ್ರಾಂತ ಭುವನಂ ವಪುಃ ಎಂಬ ಶ್ಲೋಕ ಇರುತ್ತದೆ. ಶ್ರೀಮತ್ಪರಮಗಂಭೀರ ಸ್ಯಾದ್ವಾದಾಮೋಘ ಲಾಂಛನಂ ಜೀಯಾತ್ ತ್ರೈಲೋಕನಾಥಸ್ಯಶಾಸನಂ ಜಿನ ಶಾಸನಂ ಎಂಬ ಶ್ಲೋಕ ಜೈನಪರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಇದು 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಜಿನ ಸ್ತುತಿ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮತ್ತ್ರೈಲೋಕ್ಯಪೂಜ್ಯಾಯ ಸರ್ವಕರ್ಮ ಸುಸಾಕ್ಷಿಣೇ ಫಲದಾಯ ನಮೋ ನಿತ್ಯಂ ಕೇಶವಾಯ ಶಿವಾಯಚ ಎಂಬ ಹರಿಹರ ಪರ ಶ್ಲೋಕಗಳೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಗಂಗರ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಜಿತಂಭಗವತಾಗತ ಘನಗಗನಾಭೇನ ಪದ್ಮನಾಭೇನ ಶ್ರೀಮಜ್ಜಾಹ್ನವೇಯ ಕುಲಾಮಲ ವ್ಯೋಮಾವಭಾಸನ ಭಾಸ್ಕರಸ್ಯ ಎಂಬ ಜಿನಸ್ತುತಿ ಇರುತ್ತದೆ.

ಭಾರತೀಯ ಶಾಸನಗಳು ಆಯಾ ಕಾಲದ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೂ ಒಳಗಾಗಿವೆ. ಆರಂಭ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ಸುಲಭ ಗ್ರಾಹ್ಯವೇನಲ್ಲ. ಅವುಗಳ ಅರ್ಥೈಕೆಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ವ್ಯಾಕರಣ ವಿಶೇಷಗಳು, ಕಾವ್ಯ ಪರಿಭಾಷೆ, ಛಂದಸ್ಸು ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಪರಿಚಯ ಅಗತ್ಯ. ಹಾಗೆಯೇ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಭಾಷೆಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ಭಾಷಾ ಪ್ರೌಢಿಮೆ ಇದ್ದೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಆಯಾ ಕಾಲದ ಭಾಷೆಯ ಸ್ವರೂಪ ಶಾಸನ ಪಾಠಗಳ ಮೇಲೂ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿರುವುದು ಸಹಜ. ಶಾಸನ ಪಾಠವನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದವರಲ್ಲಿ ಬಹುತೇಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ವಿದ್ವಾಂಸರೇ ಆಗಿರುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರಣದಿಂದ ಶಾಸನ ಪಾಠ ಕಾವ್ಯಾತ್ಮಕವಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಕೆಲವು ಹೆಸರಾಂತ ಕವಿಗಳೂ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರುವ ಉದಾಹರಣೆಗಳುಂಟು. ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನತೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ಮತ್ತು ಮಾಸ್ತಿಗಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನಗಳು ಮಾತ್ರ ಗದ್ಯಾತ್ಮಕವಾಗಿರುವ ಸಂಭವ ಹೆಚ್ಚು. ಹಳೇಬೀಡಿನ ಕುವರಲಕ್ಷ್ಮನ ವೀರಗಲ್ಲು ಶಾಸನ, ಬೆಳತೂರಿನ ದೇಕಬ್ಬೆಯ ಮಾಸ್ತಿಗಲ್ಲು ಶಾಸನಗಳು ಗದ್ಯ ಪದ್ಯ ಮಿಶ್ರವಾಗಿಯೇ ಇವೆ. ರಾಜರ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಂತರ ಶಾಸನಗಳು ಕಾವ್ಯಮಯವಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತವೆ. ಅರೇಬಿಕ್ ಭಾಷೆಯ ಶಾಸನಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗದ್ಯಾತ್ಮಕವಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತವೆ. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಎರಡನೆಯ ದಶಕ ಮತ್ತು ಅನಂತರದ ಕೆಲವು ಅರೇಬಿಕ್ ಶಾಸನಗಳು ಮಾತ್ರ ಪದ್ಯಾತ್ಮಕವಾಗಿವೆ. ಅರೇಬಿಕ್ ಶಾಸನಗಳ ಲಿಪಿ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಇವನ್ನು ಕೂಫಿಕ್, ನಸ್ತಾಲಿಕ್, ನಷ್ಕ್, ತುಲ್ತ್ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ **(ನೋಡಿ-ಲಿಪಿಗಳು)** ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಲಿಪಿಗಳನ್ನು ಬಾಣ, ಪಕ್ಷಿ, ಪ್ರಾಣಿ, ಗಿಡ, ಬಳ್ಳಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನುಬಳಸಿ ಅಲಂಕಾರಯುತವಾಗಿ ಬರೆಯಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸಂಕೇತಗಳು ಇರುತ್ತವೆ.

ಆರಂಭದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನವನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದ ಅಥವಾ ದಾನ ನೀಡಲಾದ ಕಾಲವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ದಾನ ನೀಡಿದವನು ರಾಜನಾಗಿದ್ದರೆ, ಅವನ ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಷವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿ, ಕಾಲದ ಉಲ್ಲೇಖ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕ್ರಮೇಣ ಸಂವತ್ಸರ, ಋತು, ಮಾಸ, ಪಕ್ಷ, ತಿಥಿ, ವಾರ ಇತ್ಯಾದಿ ಎಲ್ಲ ವಿವರಗಳನ್ನೂ ಶಾಸನಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸ ತೊಡಗಿದವು. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲದ ವಿವರಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅರಸನ ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಷ/ದಿನವನ್ನೂ ತಿಳಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆದಿದೆ. ಕಾಲದ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಶಕ ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಕವರ್ಷ ಎಂದರೆ ವಿಕ್ರಮ ಶಕೆ. ಇದರ ಆರಂಭ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 58. ಶಕ ವರ್ಷದ ಕಾಲಗಣನೆಯು 78 ರಿಂದ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ. 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಈ ಶಕ ವರ್ಷವೇ ಶಾಲೀವಾಹನ ಶಕೆ ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಸೃಷ್ಟಿ ಆರಂಭಗೊಂಡಿತು ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾದ ಸೃಷ್ಟಿ ಗತಾಬ್ದ ವರ್ಷ 19,55,58,83,101, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3102 ರಿಂದ ಆರಂಭಗೊಂಡಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾದ ಮಹಾಭಾರತ ಯುದ್ಧ ವರ್ಷ/ಕಲಿಯುಗ ವರ್ಷ, 248ರಿಂದ ಆರಂಭಗೊಂಡಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾದ ಕಳಚೂರಿ ಸಂವತ್ಸರ, 319 ರಿಂದ ಆರಂಭಗೊಂಡಿದೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸಲಾದ ಗುಪ್ತ ಸಂವತ್ಸರ, 1075ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಂಶದ ತ್ರಿಭುವನಮಲ್ಲ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆರಂಭಗೊಂಡ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಿಕ್ರಮ ವರ್ಷ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಕಾಲಗಣನೆಗೆ ಬಳಸುವ ಸಂವತ್ಸರಗಳು ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಒಬ್ಬ ರಾಜನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದ ಕಾಲ ಗಣನೆ ಅವರ ಆಳಿಕೆ ಮುಗಿದೊಡನೆಯೇ ಮರೆಯಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಶಕವರ್ಷದ ಬಳಕೆ ಮಾತ್ರ ಬಹು ದೀರ್ಘ ಕಾಲದಿಂದ ಉಳಿದಿದೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಶಾಸನದಲ್ಲೇ ಶಕ ವರ್ಷದ ಉಲ್ಲೇಖ ಇದೆ. ಕಲಿಯುಗ ವರ್ಷದ ಉಲ್ಲೇಖ ಐಹೊಳೆಯ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಕಲಿಯುಗ ವರ್ಷದ ಬಳಕೆಯನ್ನು ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಕೊಡಗಿನ ಅರಸರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಿದಿನಗಳನ್ನೂ ನಮೂದಿಸಿರುವುದುಂಟು. ಮಹಮದೀಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಜರಿ ಶಕೆಯ ಗಣನೆ ಇದೆ. ಅಕ್ಬರ್ ತನ್ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲಾಹಿ ಹಾಗೂ ಫಸ್ಲಿ ಶಕೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳು ಶುಹುಲ್ ಶಕೆಯನ್ನೂ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನು ಮೌಲೂದಿ ಶಕೆಯನ್ನೂ ಬಳಕೆಗೆ ತಂದಿದ್ದರು. ವರ್ಷಗಳ ಸೂಚನೆಗೆ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಬದಲು ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಶೂನ್ಯ, ಗಗನ, ಅಂಬರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಶೂನ್ಯ, ಅಂದರೆ ಸೊನ್ನೆಯ ಸೂಚನೆ. ಆದಿ, ಇಂದು, ಶಶಿ, ಚಂದ್ರ, ಭೂಮಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಒಂದರ ಸಂಕೇತ. ಹೀಗೆ ಸೊನ್ನೆಯಿಂದ ಒಂಬತ್ತರವರೆಗೆ ಸಂಖ್ಯೆಗಳ ಸೂಚನೆಗೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಸಂಖ್ಯೆಗಳ ಸೂಚನೆಗೆ ಕಟಪಯಾದಿ ಸೂತ್ರವನ್ನೂ ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಕ, ಚ, ಟ ವರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ತಲಾ ಐದು ಅಕ್ಷರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಇವು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಒಂದರಿಂದ ಐದರ ವರೆಗಿನ ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಯ ದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ ಳ ವರೆಗಿನ ಹತ್ತು ಅಕ್ಷರಗಳು ಒಂದರಿಂದ ಹತ್ತನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ, ಹೀಗೆ ಸೂಚಿತವಾದ ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ಅಂಕಾನಾಂ ವಾಮತೋ ಗತಿಃ ಎಂಬ ಸೂತದ್ರ ಪ್ರಕಾರ ಎಡದಿಂದ ಗಣನೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಕಾಲವನ್ನು ಕಟಪಯಾದಿ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಸೇತುವಂದ್ಯ ಎಂದು ಸೂಚಿಸಿದಾಗ ಅದು 7841 ಆಗುತ್ತದೆ. ಅದನ್ನು ಎಡದಿಂದ ಗಣನೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು, ಅಂದರೆ 1487 ಎಂದು ಗಣನೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಅಂತೆಯೇ ಶಕೇ ಚಂದ್ರರಸಾಮರೇಂದ್ರ ಗಣಿತೇ ಎಂದರೆ, 1641 (ಚಂದ್ರ=1, ರಸ=6, ಅಮರ=4, ಇಂದ್ರ =1). ಇದನ್ನು ಹಿಂದು ಮುಂದಾಗಿ (ಅಂಕಾನಾಂ ವಾಮತೋಗತಿಃ) ಓದಿದಾಗ 1461. ಶಾಸನ ಸೂಚಿಸುತ್ತಿರುವ ಶಕವರ್ಷ 1461. ಇದು 1539ಕ್ಕೆ ಸರಿಹೊಂದುತ್ತದೆ. (ಜಿ.ಎಚ್.ಎಸ್.)

ಪ್ರಾಕೃತ ಶಾಸನಗಳು: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸದ್ಯ ಉಪಲಬ್ಧವಿರುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳೆಂದರೆ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯವು. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಂತಹವು ಸಂಸ್ಕೃತದವು. ಪಿಪ್ರಹ್ವ ಹಾಗೂ ಬಡ್ಲಿ(ಬಡಲಿ) ಶಾಸನಗಳು ಅಶೋಕನ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.272–232) ಶಾಸನಗಳಿಗಿಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ದಾಖಲೆಗಳೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಪಿಪ್ರಹ್ವ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಭಗವಾನ್ ಬುದ್ಧನ ಅಸ್ಥಿಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆದಿದ್ದು ಇದರ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.483 ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಬಡ್ಲಿ ಶಾಸನವನ್ನು ಭಗವಾನ್ ಮಹಾವೀರ ನಿರ್ವಾಣ ಹೊಂದಿ 84 ವರ್ಷಗಳು ಕಳೆದ ಮೇಲೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.443ರಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಹಲವು ರಾಜಮನೆತನಗಳ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ರಾಜನ ಹೆಸರು ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಪ್ರಾಕೃತದಲ್ಲಿವೆ. ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಸಾಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಏರಣ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ನಾಣ್ಯದ ಮೇಲೆ ರಾಞೋಧಮಪಾಲಸ ಎಂದಿದೆ. ಅಶೋಕಚಕ್ರವರ್ತಿ ಭಾರತದ ತುಂಬ–ಒಳನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಬರೆಯಿಸಿರುವ ಎಲ್ಲ ಶಾಸನಗಳೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಆ ಧರ್ಮಶಾಸನಗಳನ್ನು ಅರಾಮೇಯಿಕ್ ಹಾಗೂ ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಬರೆಯಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಭಾರತದ ಒಳಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿರುವ ಅಶೋಕನ ಪ್ರಾಕೃತ ಶಾಸನಗಳೆಲ್ಲವೂ ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಭೇದಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶ, ಒಕ್ಕಣೆ ಎಲ್ಲವೂ ಒಂದೇ.

ಹಿರಿಯರಲ್ಲಿ ಪೂಜ್ಯಭಾವ, ಪ್ರಾಣಿದಯೆ, ಮನುಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಸತ್ಯನಿಷ್ಠೆ ಮತ್ತು ಸಹಾನುಭೂತಿ ಅಂತೆಯೆ ಅಸತ್ಯ, ಅಸಹನೆ, ಹಿಂಸೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯನ ಮನಸ್ಸು ಬುದ್ಧಿಗಳು ವಿವೇಕದಿಂದ ವರ್ತಿಸುವಂತೆ, ವ್ಯವಹರಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಲು ಈ ಶಾಸನಗಳು ಮಾರ್ಗದರ್ಶಿಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ 13ನೆಯ ಪ್ರಸ್ತರಶಾಸನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೇ ಒಂದು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಬರೆಹ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕಳಿಂಗ ಯುದ್ಧದ ಅನಂತರದ ಪರಿಣಾಮ ಮತ್ತು ವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿಗಳು ನೇರ ಮತ್ತು ಸ್ಪಷ್ಟ ಮಾತುಗಳಲ್ಲಿವೆ.

ದೇವನಾಂಪ್ರಿಯ ಅಶೋಕ ದೇಶವಿದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೂತರನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮವನ್ನು ಪ್ರಚಾರಮಾಡಿದ್ದಾನೆ–ದೂತರು ದೇವನಾಂಪ್ರಿಯನ ಧರ್ಮವೃತ್ತ–ವಿಧಾನ–ಅನುಶಾಸ್ತಿಗಳನ್ನು ಹೋದ ಹೋದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಬೆಳೆದಿತ್ತು.

ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಧ್ಯಯನದ ಸೌಲಭ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಅವನ್ನು ವಿವಿಧ ಶೀರ್ಷಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ: ಪ್ರಸ್ತರ ಶಾಸನಗಳು; ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು; ಶಿಲಾಲಿಪಿಗಳು; ಲಘು ಪ್ರಸ್ತರ ಶಾಸನಗಳು; ಲಘು ಶಿಲಾಲಿಪಿಗಳು; ಬಿಡಿಶಾಸನಗಳು; ಸ್ತಂಭಶಾಸನಗಳು; ಗುಹಾ ಅಥವಾ ಗವಿಶಾಸನಗಳು; ಅರೇಮಿಕ್ ಹಾಗೂ ಗ್ರೀಕ್ ಶಾಸನಗಳು.

1. ಪ್ರಸ್ತರಶಾಸನಗಳು: ಇವು 14 ಶಾಸನಗಳ ಒಂದು ಗುಚ್ಛ ಅಥವಾ ಮಾಲಿಕೆ. ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಪಾಠಾಂತರಗಳೊಂದಿಗೆ ದೇಶದ 9 ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ.

2. ಲಘು ಪ್ರಸ್ತರ ಶಾಸನಗಳು: ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಇಲ್ಲವೇ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ದೇಶದ ವಿವಿಧ 16 ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ (ಚಿತ್ರದುರ್ಗದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಬಿಟ್ಟು) ಇವುಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ವಾರಾಣಸಿಯ ಆಗ್ನೇಯದ ಘುರಹುಪುರದಲ್ಲಿ ಲಘುಪ್ರಸ್ತರ ಶಾಸನವೊಂದನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಅಶೋಕನ 256 ದಿನಗಳ ಧರ್ಮಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಮೌರ್ಯಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಶೋಕನ (**ನೋಡಿ**) ಒಂದು ಕಿರುಬಂಡೆಶಾಸನ ಇಲ್ಲಿಯ ಕೈಮೂರ್ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 2008ರಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾಗಿದೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯ 9 ಸಾಲಿನ ಈ ಶಾಸನ (2.85x2.35ಮೀ) ಅಶೋಕನನ್ನು ದೇವಾನಂಪಿಯನೆಂದು ಸಂಬೋಧಿಸಿ ಇವನ 256 ದಿನಗಳ ಧರ್ಮಯಾತ್ರೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ.

ಮಸ್ಕಿ, ಗುಜರ್ರಾ, ಉದೇಗೊಳಂ ಹಾಗೂ ನಿಟ್ಟೂರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾನಂಪ್ರಿಯ ಬಿರುದಿನ ಜೊತೆಗೆ ಅಶೋಕ ಎಂಬ ಅಂಕಿತ ನಾಮವೂ ಇರುವುದರಿಂದ ಇವಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಮಹತ್ತ್ವ.

3. ಸ್ತಂಭ ಶಾಸನಗಳು: ಅಲಹಾಬಾದ್ ಕಂಬದ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಬಿಡಿಸ್ತಂಭ ಶಾಸನಗಳಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯದನ್ನು ರಾಣಿಯ ಶಾಸನವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅಷ್ಟಾಗಿ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿಲ್ಲದೆ ಇಲ್ಲಿಯ ವಿಷಯ ಹೀಗಿದೆ:

ದೇವಾನಂಪಿಯಷಾ(ಸ?) ವಚನೇನಾ ಸವತ ಮಹಾಮಾತಾ
ವತವಿಯಾ ಏ ಹೇತಾ ದುತಿಯಾಯೇದೇವಿಯೇ ದಾನೇ
ಅಂಬಾವಡಿಕಾ ವ ಆಲಭೇವ ದಾನಗೇಹ ವ ಏವಾಪಿ ಅಂನೇ
ಕೇಛಿಗನೀಯತಿ ತಾಯೇ ದೇವಿಯೇಷೇನಾನಿ ಹೇವಂ ಗನತವಿಯೇ
ದುತಿಯಾಯೇ ದೇವಿಯೇತಿ ತೀವಲ ಮಾತು ಕಾಲುವಾಕಿಯೇ

(ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯನ ವಚನದಂತೆ ಎಲ್ಲೆಡೆಯ ಮಹಾಮಾತ್ರರಿಗೆ ಹೀಗೆ ಹೇಳತಕ್ಕದು: ಎರಡನೆಯ ದೇವಿಯಿಂದ ದಾನಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ ಮಾವಿನ ತೋಪುಗಳು (ಅಂಬಾವಡಿಕಾ<ಆಂಬ್ರ<ಆಮ್ರ+ವಾಟಿಕಾ), ಆರಾಮಗಳು, ದಾನಗೃಹಗಳು ಮತ್ತು ಇಂತಹ ಇತರ ದಾನಗಳು ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಆ ದೇವಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಗಣಿಸತಕ್ಕದ್ದು. ತೀವಲನ ತಾಯಿಯಾದ ಆ ಕಾರು(ಕಾಲು)ವಾಕಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ದ್ವಿತೀಯದೇವಿಯ ಕೋರಿಕೆಯಿದು).

ಮಹಾರಾಜ ಅಶೋಕನ ಅನಂತರ ಅಷ್ಟೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಪಡೆದ ವ್ಯಕ್ತಿ ಎಂದರೆ ಸಾಮ್ರಾಟ ಖಾರವೇಲ (ಪ್ರಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನ). ಇವನು ಜೈನಧರ್ಮದ ಅನುಯಾಯಿ. ಇವನ ಹಾತಿಗುಂಫ ಶಾಸನದ ಸಾರಾಂಶ ಹೀಗಿದೆ: ಅತ್ತ ಉತ್ತರಾಪಥದಲ್ಲಿ ಮಗಧರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದನು, ಇತ್ತ ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡನ್ನು ಗೆದ್ದನು. ಪಾಂಡ್ಯರಾಜನು ಅನೇಕ ಮುತ್ತು, ರತ್ನ ಮಣಿಕನಕಾದಿ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಸಹಸ್ರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ತಂದು ಆತನಿಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿದನಂತೆ. ಪೂರ್ವಸಮುದ್ರದ ಬಳಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಆತ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಕನ್ಹಬೆಣ್ಣಾ (<ಕಣ್ಣಾಬೆಣ್ಣಾ=ಕೃಷ್ಣಾವೇಣ್ಣಾ) ನದಿಯ ತಟದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಾತಕರ್ಣಿಗಳನ್ನು ಲೆಕ್ಕಿಸಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರಜೆಗಳ ಹಿತಾಹಿತವನ್ನು ತಿಳಿದು ವರ್ತಿಸಿದ. ಕಲೆಗಳಿಗೆ ತಾನೂ ಕಲಿಯುವುದರೊಂದಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿದ. ರಾಷ್ಟ್ರಾಭಿವೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ. ಸಕಲ ಧರ್ಮೀಯರನ್ನು ಸಮಾನ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕಂಡು ನಡೆಯಿಸಿಕೊಂಡು ರಾಜಸೂಯಯಜ್ಞವನ್ನು ಮಾಡಿದ; ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ದಾನಧರ್ಮಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ; ಮತ್ತೆ ಜಿನಾಲಯವನ್ನು (ಅರ್ಹಂತ ಪ್ರಸಾದ) ನಭಕ್ಕೆ ಮುಟ್ಟುವಂತೆ ವೈಭವೋಪೇತವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅಂತೆಯೆ ರಾಜನಿವಾಸ (ಅರಮನೆ) ಕೂಡ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ನಗರಕ್ಕೆ ನೀರು ಸರಬರಾಜು ಆಗುವಂತೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ನಂದರಾಜನು ಮಾಡಿಸಿದ ತನಸುಲಿಯಿಂದ ಕಾಲುವೆಯನ್ನು ತೋಡಿಸಿದ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸಂಗತಿಗಳು ಪ್ರಾಕೃತಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ.

1–4ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಜನರ ಭಾಷೆ, ಆಡಳಿತಭಾಷೆ, ಪ್ರಾಕೃತವೇ ಆಗಿತ್ತು. ಕ್ಷತ್ರಪರು, ಸಾತವಾಹನರು, ಪಲ್ಲವರು, ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳ(?) ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರಾಕೃತದಲ್ಲೇ ಇವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಸಾಮಾನ್ಯರು, ಶ್ರೀಮಂತರು, ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು– ಶಾಸನಹಾಕಿಸಲು ಬಯಸಿದ ಜನ ಪ್ರಾಕೃತದಲ್ಲೇ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಯಿಸಿದರು. ಕೃಷ್ಣಾ ಹಾಗೂ ಭೀಮಾ ತೀರಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧವಾದ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ –ಬುದ್ಧನ ಚರಿತ್ರೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿವೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಬನವಾಸಿ ಹಾಗೂ ಸನ್ನತಿ ಬೌದ್ಧ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪಗಳು, ಶಾಸನಗಳು ದೊರಕಿದ್ದು ಇತಿಹಾಸದ ಮೇಲೆ ಹೊಸ ಬೆಳಕನ್ನು ಬೀರಿವೆ. ಇಂದಿನ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗವನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಎಂ.ಜಿ.ದೀಕ್ಷಿತರ ಅಪ್ರಕಟಿತ ಮಹಾಪ್ರಬಂಧದಲ್ಲಿ (ಬುದ್ಧಿಸ್ಟ್ ಸೆಟ್ಲ್‌ಮೆಂಟ್ಸ್ ಇನ್ ವೆಸ್ಟರ್ನ್ ಇಂಡಿಯ) ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಬಹಳಷ್ಟು ಪ್ರಾಕೃತ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಆ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಆಸುಪಾಸಿನ ಭೂಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸು.350ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಸನ್ನತಿಯನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಅರ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಇನ್ಸ್‌ಕ್ರಿಪ್‌ಷನ್ಸ್ ಫ್ರಂ ಸನ್ನತಿ ಎಂಬ ಇವರ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಐ.ಕೆ. ಶರ್ಮ ಹಾಗೂ ಜೆ. ವರಪ್ರಸಾದರಾವ್ 200ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸನ್ನತಿ ಪ್ರದೇಶದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ತಾಮ್ರಶಾಸನ

ರೇವಾ(ನರ್ಮದಾ)ತಟದಿಂದ ರಾಮೇಶ್ವರದವರೆಗೆ ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ವ್ಯಾಪ್ತಿ. ಸಾತವಾಹನರ ಸಾಮಂತರು, ಅನಂತರ ಸ್ವತಂತ್ರರಾದ ಪಲ್ಲವರ ಆರಂಭದ ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರಾಕೃತದಲ್ಲಿವೆ. ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನ (ಪೈಠಣ) ಮುಖ್ಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದು ಬನವಾಸಿ ಹಾಗೂ ಕಂಚಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಉಪರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಸಾತವಾಹನರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಹಾಳಾಗಿ ಸಾಮಂತರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾದಾಗ ಅವರಿದ್ದ ಊರುಗಳೂ (ಉಪರಾಜಧಾನಿಗಳು) ರಾಜಧಾನಿಗಳೆಂದೇ ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿ, ಉಪರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದು ಪಲ್ಲವರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾದಾಗ ಅವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಅದನ್ನು ವೈಜಯಂತಿ, ಸಂಜಯಂತ, ಜಯಂತೀಪುರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಹಾಗೆ ವೈಜಕೇಯಿ ಎಂದು ಹಿರೆಹಡಗಲಿಯ ತಾಮ್ರದ ಪ್ರಾಕೃತ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕರೆದುದೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಿದೆ. ಪಲ್ಲವರಿಗಿಂತ ಮುಂಚೆ ಸಾತವಾಹನ ದೊರೆ ಶಿವಶ್ರೀ(ಸಿವಸಿರಿ) ಪುಳುಮಾವಿಗೆ ಅದು ಉಪರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿ ಆತನ ರಾಣಿ ಮಹಾದೇವಿ ಇದ್ದಳು. ಆಕೆ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ ಅನಂತರ ಅವಳ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥವಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶಾಸನವನ್ನು ಬರೆಯಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಪಾಠ ಹೀಗಿದೆ: ಸಿಧಂ ರಾಞೋವಾಸಿಠೀಪುತಸ ಸಿವಸಿರಿ ಪುಳುಮಾವಿಸ ಮಹಾದೇವಿಯ ಛಳ ಪಥರೋ. ಈ ಸಿವಸಿರಿಪುಳುಮಾವಿಯ ಒಂದು ಪ್ರಾಕೃತ ಶಾಸನ (ಎ.3) ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಸನ್ನತಿಯ ಶಾಸನಗಳು ಸಾತವಾಹನ (ಕರ್ಣಿ) ಅರಸರು ವಾಸಿಠೀಪುತಸಿರಿಸಾತಕಣ್ಣಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವರು ಬೆಂಣಾತಟ, ವಿದರ್ಭ, ಅದರ ಮೇಲ್‌ಗಿರಿಭಾಗ, ಅಪರಾನ್ತ, ಅಸಕ, ಮೂಡಕಸ (ಮೂಲಕನಾಡು) ಗೆದ್ದುದಾಗಿ, ಅನೇಕ ಸಂಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದುದಾಗಿ ವಿಜಯ ಸಂಪಾದಿಸಿದುದಾಗಿ, ಖರತಕುಲ(ಕ್ಷಹರಾತಕುಲ) ಘಾತಿಸಿದುದಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದೆ (ಎ.1). ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಾದೇವಿಯ ಸ್ಮರಣ ಫಥರಫಲಕದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಎರಡು ಸಂಗತಿಗಳು ಬಹಳ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿವೆ. (i) ಳು (ಳ+ಉ) ಚಾಕ್ಷುಷರೂಪದಲ್ಲಿ ಇದೆ. ವ್ಯಾಕರಣ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ (ಇಮ್ಮಡಿನಾಗವರ್ಮ –ಶಬ್ದಸ್ಮೃತಿ) ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಇದರ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಗಮನಾರ್ಹ. (ii) ಮಹಾದೇವಿ ಅ ಎಂದು ಪ್ರಾಕೃತದಲ್ಲಿ ಇರಬೇಕಾದದ್ದು ಮಹಾದೇವಿಯ ಎಂದಿದ್ದು, ಯ ಎಂಬುದು ಯಕಾರಾಗಮ ಸಂಧಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಶಾಸನ ಪ್ರಾಕೃತ ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಗಳ ಸಮ್ಮಿಶ್ರ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದಕ್ಕೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ.

ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲೇ ದೊರೆತಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ನಾಗರಕಲ್ಲು ಶಾಸನ ಈಗಾಗಲೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಚಿರಪರಿಚಿತ. ರಾಜಹಾರೀತಿಪುತ್ರ ವಿಣ್ಹುಕಡ(ವಿಷ್ಣುಕಂದ) ಚುಟುಕುಲಾನಂದ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಹೇಮಂತ ಋತುವಿನಲ್ಲಿ ಏಳನೆಯ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ದಿವಸದಂದು ಮಹಾಬಲಿವಂಶದ ಮಹಾರಾಜನ ವಂಶಸ್ಥನಾದ, ಯುವರಾಜನ

ಮಾತೆಯಾದ ರಾಣಿ ಶಿವಸ್ಕಂದನಾಗಶ್ರೀಯು ನಾಗರ ಪ್ರತಿಮೆಯನ್ನೂ ತಟಾಕವನ್ನೂ ವಿಹಾರವನ್ನೂ ಮಾಡಿಸಿ ದಾನಮಾಡಿದಳು. ಈ ನಾಗ ಪ್ರತಿಮೆಯನ್ನು ದಾಮೋರಗ (ಕ>ಗ. ದಾಮ+ಉರಗ>ದಾಮೋರಗ=ಗಣಪತಿ; ಕಂಪಣ್ಣ<ಗಂಪಂಣ/ಗಂಪಣ್ಣ<ಗಣಪಣ್ಣ. ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಕ,ಚ,ಟ,ತ ಹಾಗೂ ಪ ವ್ಯಂಜನಾಕ್ಷರಗಳು– ಅಷ್ಟೇ ಇದ್ದವು) ಆಚಾರ್ಯನ ಶಿಷ್ಯ ನಟಕನಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿತು.

ಸಾತವಾಹನರ ರಾಜ್ಯ–ಆಡಳಿತ–ಅಳಿದ ಮೇಲೆ ಪಲ್ಲವರು ಹಾಗೂ ಅವರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ಅಮಾತ್ಯರು, ಸಾಮಂತರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು; ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡರು. ಬನವಾಸಿ ಅವರ ಮೊದಲ ರಾಜಧಾನಿ ಎಂಬುದು ಪಲ್ಲವ ಶಿವಸ್ಕಂದವರ್ಮನ ಹಿರೇಹಡಗಲಿ ಶಾಸನ ದಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಿದೆ. ಶಿವಸ್ಕಂಧವರ್ಮನ ತಂದೆ ಬಪ್ಪಸಾಮಿ ಭಟ್ಟಾರಕ ಅಲ್ಲಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ.

ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಅಮರಾವತಿ, ಧಾನ್ಯಕಟಕ, ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ, ಜಗ್ಗಯ್ಯಪೇಟ, ಕೇಸನಪಲ್ಲಿ, ಘಂಟಸಾಲ(ಕಂಟಕಶೈಲ) ಮುಂತಾಗಿ ಅನೇಕ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಕೃತ ಶಾಸನಗಳಿದ್ದು ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ದಾಖಲೆಗಳಾಗಿವೆ.

(ಎಸ್.ಜಿ.)

ಬೌದ್ಧ ಗುಹಾಲಯ ಶಾಸನಗಳು: ಕನ್ಹೇರಿಯ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಗತಿಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಗುಹಾ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಜ, ಮಹಾವಿಹಾರ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಮಹಾವಗ್ಗ ಮತ್ತು ಚುಲ್ಲವಗ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ನಮಗೆ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಜೀವನ ಕ್ರಮದ ಬಗೆಗೆ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಗುಹಾಲಯದ ವಾಸ್ತು ರಚನೆಯನ್ನು ಚುಲ್ಲವಗ್ಗ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸುತ್ತದೆ. ಶಾಸನಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಆ ಕಾಲದ ವಾಣಿಜ್ಯ, ವ್ಯಾಪಾರದ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯ. ಸೋಪಾರ, ಕಲ್ಯಾಣ, ಚೌಲ್ ಮುಂತಾದವು ವ್ಯಾಪಾರಿ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಉನ್ನತಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ರಾಜ ಕಪರ್ದಿನನ ಶಿಲಾಹಾರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕನ್ಹೇರಿಯ ವಿಹಾರವನ್ನು ಮಹಾರಾಜ ವಿಹಾರ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ.

ಅನಾಥ ಪಿಂಡಕನೆಂಬ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳಿಗೆ ವಿಹಾರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಈ ವಿಹಾರಗಳು ಎಲ್ಲ ಸೌಕರ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಕನ್ಹೇರಿ ಈ ವಿಹಾರಕ್ಕೆ ಮಾದರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಮಹಾವಗ್ಗ ಮತ್ತು ಚುಲ್ಲವಗ್ಗ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿಗಳಿವೆ. ಕನ್ಹೇರಿ ಗುಹೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿನಯ ಪಿಟಕ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಭಿಕ್ಷುಗಳ ವಿಹಾರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸುವ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಕಪ್ಪಿಯಾ ಭೂಮಿ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಭಿಕ್ಷುಗಳು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಐದು ಸ್ಥಳಗಳು ಅಧ್ಯಾಯೋಗ ಪಾಸಾದ, ಹಮ್ಮಿಯಾ, ಗುಹೆ, ಪಂಕಲೆನಾನಿ.

ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಚಾಪೆಯ ಮೇಲೆ ಮಲಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಚಾಪೆಯನ್ನು ಗೆದ್ದಲು ತಿನ್ನಬಹುದು ಮತ್ತು ಇಲಿಗಳು ಕಡಿಯುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ಸಿಂಹಾಸ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಲಗ ಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಒಳಗಿನ ಕೊಠಡಿಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾರಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಸಿವಿಕಗಭಾ, ನಲಿಕಾಗಭಾ, ಹಮ್ಮಿಯಾಗಭಾ, ಚತುರಸ್ಸಾಗಭಾ ಎಂದು ಅವುಗಳಿಗೆ ಹೆಸರು. ಕಿಟಕಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರು ವಿಧಗಳು. ವೇದಿಕಾ ವತಪನಮ್, ಜಾಲವತಪನಮ್, ಸಲಾಕ ವತಪನೆಮ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕಿಟಕಿ, ಬಾಗಿಲು, ಕಟ್ಟಿಗೆಯ ಕೈಪಿಡಿ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಧರ್ಮಗುರುಗಳು ಭಿಕ್ಷುಗಳಿಗೆ ಸೂಚನೆಗಳನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಬೌದ್ಧಗುಹೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿಯ ಸೂಚನೆಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕೃಷ್ಣಗಿರಿಯ ಮಹಾರಾಜ ಮಹಾವಿಹಾರ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದು. ಗಣ್ಯರಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮಂಟಪಗಳು, ಸಾರೋಟು, ಆಸನಗಳನ್ನು ಸಂಘ ಕಾಯ್ದಿರಿಸುತ್ತಿತ್ತು.

ತವಿಜ್ಞಾ, ಸಕಡಗಾಮಿ, ಅನಾಗಾಮ ಮತ್ತು ಸದಭಿಜ್ಞಾನಿ ಇವರು ಉಪನ್ಯಾಸ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ಭಿಕ್ಷುಗಳು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಡಿ ಗುಹೆ ಅಧ್ಯಾಯೋಗದ ಮಾದರಿಯದು. ನಾಸಿಕದ ನಕನಕಾ ಎಂಬುವನು ದಾನ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯ ಎರಡನೆಯ ಗುಹೆಯ ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ.

ಸಾತವಾಹನ ದೊರೆ ಗೌತಮೀಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಚೈತ್ಯ ಗುಹೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗಜಸೇನ ಮತ್ತು ಗಜಮಿತ ಎಂಬ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಇದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಕಟ್ಟಡಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಚೈತ್ಯ ಗುಹೆಯ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಬಗೆಗೆ ಕುತೂಹಲವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತವೆ. ಉಪರಖಿತ (ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕ), ಸೆಲವಢಕಿ (ಕಲ್ಲುಕುಟಿಕ), ಮಿಠಿಕ (ಮೆರುಗನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವವನು), ಮಹಾಕಟಕ (ಉನ್ನತ ಶಿಲ್ಪಿ), ಕಡಿಚಕ (ಕುಶಲಕರ್ಮಿ), ನವಕರ್ಮಿಕ ಮುಂತಾದ ಶಬ್ದಗಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿವೆ.

ವಿನಯಪಿಟಕದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿದ ವಾಸ್ತು ನಿಯಮಗಳಂತೆ ನವಕರ್ಮಿಕ ಎಂಬಾತ ಕಟ್ಟಡ ಕೆಲಸದ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವವನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ನಿರ್ಮಾಣದ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ತಾಂತ್ರಿಕ ಶಬ್ದಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಪಟಿತಪಿತ ಮತ್ತು ಸಮಾಪತಿ ಎಂಬ ಪದಗಳು ಪ್ರಾರಂಭ ಹಾಗೂ ಮುಕ್ತಾಯದ ಅರ್ಥ ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಕಟ್ಟಡಗಳ ಕೆಲಸವನ್ನು ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮವಿದ್ದಿತು; ಇಲ್ಲಿಯ ನಿರ್ಮಿತಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಣೆಯನ್ನು ಅಚಲ, ಗಹಲ, ವಿಜಯಮಿತ, ಬದಂತಬೋಧಿಕ ಮತ್ತು ಧಮಪಾಲನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕರ್ತವ್ಯದಲ್ಲಿ ಚ್ಯುತಿ ಕಂಡುಬಂದರೆ ಅವರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ವಿಧಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

(ಎಸ್.)

ಭಾರತದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳ ಉಪಲಬ್ಧಿಯು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನವೆನಿಸಿದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯ ಶಾಸನಗಳು ಈ ದೇಶದ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾಷೆಯಾದ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿರದೆ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಈ ದೇಶದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯನ್ನು ನೋಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರಿಗೆ ತಿಳಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಜೈನ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಗಳ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಬಳಸಿದರು. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಪ್ರಾರಂಭದಿಂದ ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಟರ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದವರೆಗೂ ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಜೈನಧರ್ಮಗಳು ರಾಜಾಶ್ರಯವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದವು. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ದೇಶದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ಎರಡು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲಾವಧಿಯನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಶಾಸನಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಪ್ರಾಕೃತ ಯುಗವೆಂದು ಕರೆಯಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಿಂದ ಅಥವಾ ಸ್ವಲ್ಪ ಅನಂತರದಿಂದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಆರ್ಷೇಯ ಭಾಷೆಯಾದ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಪ್ರಭಾವ ಗಣನೀಯವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚುತ್ತಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ ಸು.4 ಶತಮಾನಗಳಷ್ಟು ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆಸಲಾದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಕೃತ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಪದಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಮಿಶ್ರಭಾಷೆಯ ಪ್ರಯೋಗ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕ್ರಮೇಣ ಸಂಸ್ಕೃತವೇ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದತೊಡಗಿ ಶಾಸನಗಳ ಭಾಷಾ ಮಾಧ್ಯಮ ಪ್ರಾಕೃತದಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗುತ್ತಿರುವ ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಭಾಷೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಪ್ರಭಾವವುಳ್ಳ ಪ್ರಾಕೃತ ಶಾಸನ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಕೃತದ ಪ್ರಭಾವವುಳ್ಳ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಯಾವ ಭಾಷೆಯ ಪದಗಳ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆಯೆಂಬುದನ್ನವಲಂಬಿಸಿದೆ. ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಶಾಸನವೊಂದಕ್ಕೆ ಮೇಲಿನ ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಹೆಸರನ್ನು ಕೊಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯ ಏರಿಕೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ, ಈ ಬದಲಾವಣೆಯ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲ ಶಾಸನಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯೇ ರಚಿತವಾಗಿವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ: ರಾಜಸ್ತಾನದ ಘೋಸೂಂಡಿ ಮತ್ತು ಹಾಥಿ–ಬಾಡಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ, ಪಾರಾಶರೀಪುತ್ರ ಗಾಜಾಯನ ಸರ್ವತಾತನೆಂಬ ಅರಸನ ಶಾಸನ, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಅಯೋಧ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಧನದೇವನ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಗುಜರಾತಿನ ಜಲವಾಗಡದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ 150ರಲ್ಲಿ ಬರೆಸಲಾದ ಕಾರ್ದಮಕ ಒಂದನೆಯ ರುದ್ರದಾಮನ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಭಾರತದ ಉಪಖಂಡದ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಶಾಸನರಚನೆಯ ಮುಖ್ಯ ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿ ತಲೆಎತ್ತತೊಡಗಿದ್ದು ಬೇರೆಬೇರೆ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಶಕ ಅರಸ ಶೋಡಾಶನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳತೊಡಗಿದವು. ಅವನ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಕೃತ ಶಾಸನಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಪೂರ್ವ ಭಾರತದಲ್ಲಿ 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳತೊಡಗಿದವು. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಡೆಹರಾಡೂನ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಜಗತ್ಪುರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಶಾಸನಗಳು ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿವೆ. ದಖನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ, ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಅರಸ ಎಹುವಲ ಚಾಂತಮೂಲನ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳೇ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಮೊದಲ ಶಾಸನಗಳಾಗಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಾಂಚಿಯ ಪಲ್ಲವ ಅರಸರ ಮತ್ತು ಅವರ ಸಮಕಾಲೀನರಾದ ಪಾಂಡ್ಯ ಅರಸರ ಕಾಲದಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕೆ ಆಶ್ರಯ ದೊರೆಯಿತು.

ಹೀಗೆ ಈ ವಿಶಾಲವಾದ ದೇಶದ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳ ಭಾಷೆಯಾಗಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದರೂ ಪ್ರಾಕೃತದಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕೆ ಬದಲಾವಣೆ (ಶಾಸನಗಳ ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿ) ಪಾಟಲೀಪುತ್ರದ ಗುಪ್ತರ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಕಾಲಕ್ಕೆ ಮೇಳೈಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಪ್ರ.ಶ.4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಎರಡನೆಯ ದಶಕದ ಕೊನೆಯ ಕಾಲ. ಗುಪ್ತ ಅರಸರು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಿಂದಾಗಿ ಅವರ ವಿಶಾಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ಕಂಡುಬರತೊಡಗಿದವು. ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಅನಂತರದ ಕೆಲವೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೆರೆಯ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ದೂರದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಂಸ್ಕೃತವೇ ಶಾಸನಗಳ ಮುಖ್ಯ ಭಾಷೆಯಾಗಿ ಕಂಗೊಳಿಸತೊಡಗಿತು. ಆ ಕಾಲದಿಂದಾರಂಭಿಸಿ ಶಾಸನಗಳಯುಗದ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಅಂದರೆ, ಸು.17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಖಿಲ ಭಾರತೀಯ ಶಾಸನಗಳ ಏಕಮಾತ್ರ ಭಾಷೆಯಾಯಿತು. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಕಾಲಗತಿಯಲ್ಲಿ ಅದು ಆಗಾಗ್ಗೆ ನವ ಇಂಡೊ–ಆರ್ಯನ್ ಮತ್ತು ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಗಳೊಡನೆ ಬೆಳೆದು ಬಂತು. ಕೆಲಸಲ ಇದು ಹೊಸದಾಗಿ ಬಳಕೆಗೆಬಂದ ಈ ಭಾಷೆಗಳಿಂದ ಉಚ್ಚಾಟನೆಯನ್ನೂ ಹೊಂದಿದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಯಾವುದೊಂದು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆಸಲಾದ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಗಿಂತ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಬರೆಸಲಾದ ಒಟ್ಟು ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ.

ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದಿಂದಾರಂಭಿಸಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನಾವಧಿಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದಕ್ಕೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ಏಕಮೇವ ಸಾಧನವೆನಿಸಿವೆ. ಸಹಸ್ರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ಆಳರಸರಿಂದ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಂದ,

ವ್ಯಾಪಾರೀಸಂಘಗಳಿಂದ ಅಥವಾ ಸಾಮಾನ್ಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಂದ ಬರೆಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳ ಪಾಠಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಿಶ್ಚಿತ ಕ್ರಮವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅರಸರಿಂದ ಅಥವಾ ಸಂಘ-ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಂದ ಬರೆಸಲಾದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಳರಸರ ವಂಶಾವಳಿ, ವಿವಿಧ ಅರಸರ ಶೌರ್ಯ-ಸಾಹಸದ ವರ್ಣನೆ ಅಥವಾ ಧರ್ಮಾಚಾರ್ಯರ ಪಟ್ಟಾವಳಿ ಅಥವಾ ಸಂಘ-ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಸಾಧನೆಗಳು ಮುಂತಾದ ವಿವರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಇದೊಂದು ಔಪಚಾರಿಕ ಅಥವಾ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದು ಕೆಲವು ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಎಲ್ಲ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ (ಒಂದು ರಾಜವಂಶ ಅಥವಾ ಸಂಘ-ಸಂಸ್ಥೆಗೆ ಸೇರಿದ ಶಾಸನಗಳು) ಒಂದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಎರಡನೆಯ ಭಾಗವನ್ನು ವ್ಯಾವಹಾರಿಕ ಭಾಗವೆಂದು ಕರೆಯಬಹುದಾಗಿದ್ದು, ಇದರಲ್ಲಿ ಶಾಸನದ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶ (ದಾನ, ರಾಜಾಜ್ಞೆ, ವೀರಸ್ಮರಣೆ ಇತ್ಯಾದಿ) ವನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ವ್ಯಕ್ತಿಗತ ಶಾಸನಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಬೇರೆಯದಾಗಿದ್ದು, ಇದರಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಔಪಚಾರಿಕ ಅಥವಾ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಭಾಗವಿರಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮವಿಲ್ಲ. ದಾನ ಶಾಸನಗಳು ದೇವತಾವರ್ಣನಪರ ಮಂಗಳ ಶ್ಲೋಕಗಳಿಂದಾರಂಭಗೊಂಡು ಶಾಸನೋಕ್ತ ದತ್ತಿ-ದಾನಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸುವುದರಿಂದುಂಟಾಗುವ ಶ್ರೇಯ ಮತ್ತು ಅವುಗಳಿಗೆ ಬಾಧೆಯನ್ನುಂಟುಮಾಡುವುದರಿಂದ ಬರುವ ಪಾಪವನ್ನೂ ವರ್ಣಿಸುವ ಶ್ಲೋಕಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತಾಯಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ.

ಈ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುವ ವಿಷಯಗಳು ಇಂತಿಷ್ಟು ಎಂದು ನಿಗದಿಪಡಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ತಮ್ಮ ಸಮಸಾಮಯಿತ ಮಾನವೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಸಕಲಮುಖಗಳನ್ನು ಈ ಶಾಸನಗಳು ಒಂದಿಲ್ಲೊಂದು ಬಗೆಯಲ್ಲಿ, ನೇರವಾಗಿ ಅಥವಾ ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ತ್ರಿಪುರಾಂತಕಮ್‌ನ ಒಂದು ವೀರಗಲ್ಲು ಶಾಸನ

ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಸ್ತಂಭಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಅವನು ಸೋಲಿಸಿದ ಅರಸರ ದೀರ್ಘ ಪಟ್ಟಿಯೇ ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಮೂದಿಸಲಾದ ಆತನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸರಹದ್ದಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಅರಸರ ಹೆಸರುಗಳಿಂದಲೂ ಆತನಿಗೆ ವಿಧೇಯರಾಗಿ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬುಡಕಟ್ಟು-ರಾಜ್ಯಗಳ ಹೆಸರುಗಳಿಂದಲೂ ಅವನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಪೂರ್ಣಭಾಗ, ಮಧ್ಯ ಭಾರತದ ಒಂದು ಭಾಗ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲದ ನೈಋತ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಮಾತ್ರ ಇದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಅವನ ಮಗನಾದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಉದಯಗಿರಿ ಗುಹಾ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುವಂತೆ ಈತ ಶಕರನ್ನು (ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ) ಸೋಲಿಸಿ ಮಾಳವ, ಗುಜರಾತ್ ಮತ್ತು ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗುಪ್ತಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿದ. ಇಂಥದೊಂದು ವಿಸ್ತೃತ ಭೂಭಾಗವನ್ನಾಳುವುದಕ್ಕೆ ಸಮರ್ಥ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಗುಪ್ತರ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಗುಪ್ತಕಾಲೀನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಕುಮಾರಾಮಾತ್ಯ, ಉಪರಿಕ, ವಿಷಯಪತಿ, ದಂಡನಾಯಕ, ಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಿಕ, ಚೌರೋದ್ಧರಣಿಕ, ದಾಂಡಿಕ, ದಾಂಡಪಾಶಿಕ, ಮಹಾಪ್ರತೀಹಾರ, ವಿನಯಸ್ಥಿತಿ-ಸ್ಥಾಪಕ, ಆಯುಕ್ತಕ ಮುಂತಾದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಭುಕ್ತಿ, ವಿಷಯ, ವೀಥಿ ಮತ್ತು ಮಂಡಲ-ಇವು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ ವಿಭಾಗಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಭುಕ್ತಿ (ಪ್ರಾಂತ್ಯ) ಎಂಬ ವಿಸ್ತಾರ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಉಪರಿಕನೆಂಬ ಹಿರಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪುಂಡ್ರವರ್ಧನಭುಕ್ತಿ ಮತ್ತು ತೀರಭುಕ್ತಿ ಎಂಬೆರಡು ಭುಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿಷಯವೆಂಬುದು ಭುಕ್ತಿಯ ಉಪವಿಭಾಗವಾಗಿದ್ದು ಅದನ್ನು ವಿಷಯಪತಿಯೆಂಬ ಅಧಿಕಾರಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಕೋಟಿವರ್ಷ ವಿಷಯ, ಅಂತರ್ವೇದಿವಿಷಯ ಮತ್ತು ಖಾದಾಟಪಾರವಿಷಯಗಳನ್ನು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಂದವೀಥಿ, ದಕ್ಷಿಣಾಂಶವೀಥಿ ಮತ್ತು ನಾಗಿರಟ್ಟ ಮಂಡಲಗಳೆಂಬ ಸಣ್ಣ ವಿಭಾಗಗಳ ಹೆಸರುಗಳೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಜಿಲ್ಲಾಡಳಿತಕ್ಕಾಗಿ ಐವರು ಸದಸ್ಯರ ಅಧಿಷ್ಠಾನಾಧಿಕರಣ ಎಂಬ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮದ ಆಡಳಿತಕ್ಕಾಗಿ ಎಂಟು ಸದಸ್ಯರಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅಷ್ಟಕುಲಾಧಿಕರಣ ಎಂಬ ಮಂಡಳಿಗಳಿದ್ದವು. ಗುಪ್ತರ ಅನಂತರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದ ವಲಭಿಯ ಮೈತ್ರಕರು 475-775ರ ವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಿದರು. ಈ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರಿದ ಹೆಚ್ಚಿನಸಂಖ್ಯೆಯ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಆಯುಕ್ತಕ, ವಿನಿಯುಕ್ತಕ, ದ್ರಾಂಗಿಕ, ಮಹತ್ತರ, ಚಾಟ, ಭಟ, ಧ್ರುವಾಧಿಕರಣಿಕ, ಶೌಲ್ಕಿಕ, ವರ್ತ್ಮಪಾಲ, ಪ್ರತಿಸಾರಕ, ರಾಜಸ್ಥಾನೀಯ, ಕುಮಾರಾಮಾತ್ಯ ಮುಂತಾದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮ, ಪದ್ರಕ ಮತ್ತು ಪಲ್ಲಿ-ಇವು ಆಡಳಿತದ ಮೂಲಘಟಕಗಳಾಗಿದ್ದು ಉಳಿದಂತೆ ಆಹಾರ, ಸ್ಥಲೀ, ಪಥಕ, ಪೇಠ, ವಿಷಯ, ಪಟ್ಟ, ಭೂಮಿ, ಭುಕ್ತಿ ಮತ್ತು ದ್ರಂಗಗಳೆಂಬ ವಿವಿಧ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ವಿಭಾಗ ಮತ್ತು ಉಪವಿಭಾಗಗಳಿದ್ದವು. ಪುಷ್ಯಭೂತಿವಂಶದ ಹರ್ಷವರ್ಧನನಿಗೆ ಸೇರಿದ ಮೂರು ತಾಮ್ರಪತ್ರಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾಸಾಮಂತ, ಮಹಾರಾಜ, ದೌಸ್ಸಾಧಸಾಧನಿಕ, ಪ್ರಮಾತಾರ, ರಾಜಸ್ಥಾನೀಯ, ಕುಮಾರಾಮಾತ್ಯ, ಉಪರಿಕ, ವಿಷಯಪತಿ, ಭಟ, ಚೌಟ, ಸೇವಕ, ದೂತಕ, ಮಹಾಪ್ರಮಾತಾರ ಮತ್ತು ಮಹಾಕ್ಷಪಟಲಾಧಿ ಕರಣಾಧಿಕೃತ ಎಂಬ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಹರ್ಷವರ್ಧನನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಭುಕ್ತಿ, ವಿಷಯ ಮತ್ತು ಪಥಕಗಳೆಂಬ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗ-ಉಪವಿಭಾಗಗಳಿದ್ದವು. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಇವೇ ಅಥವಾ ಇಂಥವೇ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳೂ ವಿಭಾಗ - ಉಪವಿಭಾಗಗಳೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಗುಪ್ತಪೂರ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದಂಡನಾಯಕ, ಬಲಾಧಿಕೃತ ಮತ್ತು ಸೇನಾಪತಿ ಎಂಬ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. 150 ಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮಹಾಕ್ಷತ್ರಪ ರುದ್ರದಾಮನ್‌ನ ಜುನಾಗಢ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುದುರೆ, ಆನೆ, ಖಡ್ಗ ಮತ್ತು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚರ್ಮದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ರಕ್ಷಾಕವಚದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಗುಪ್ತರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾದಂಡನಾಯಕ, ಸಾಂಧಿವಿಗ್ರಹಿಕ, ಮಹಾಬಲಾಧಿಕೃತ, ಮಹಾವೇಲೂಪತಿ, ಮಹಾಶ್ವಪತಿ ಮತ್ತು ಭಟಾಶ್ವಪತಿ ಎಂಬ ಹಿರಿಯ ಸೇನಾಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬರುವ ನಾಲ್ಕು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮಹಾ ಎಂಬ ಉಪಸರ್ಗವಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಕೈಕೆಳಗೆ ಅಂಥದೇ ಕೆಲಸವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುವ ಒಬ್ಬ ಅಥವಾ ಇಬ್ಬರು ಕೆಳದರ್ಜೆಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿದ್ದರೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಬಲಾಧಿಕರಣ ಮತ್ತು ರಣಭಾಂಡಾಗಾರಾಧಿಕರಣ ಎಂಬ ಯುದ್ಧಕಾರ್ಯಚರಣೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಎರಡು ಕಛೇರಿಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪರಶು, ಶರ, ಶಂಕು, ಶಕ್ತಿ, ಪ್ರಾಸ, ಅಸ್ತಿ ತೋಮರ, ಭಿಂದಿಪಾಲ, ನಾರಾಚ ಮತ್ತು ವೈತಸ್ತಿತ ಎಂಬ ವಿವಿಧ ಆಯುಧಗಳ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ವಲಭಿಯ ಮೈತ್ರಕ ಅರಸರ ತಾಮ್ರಪತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮೌಲ, ಭೃತ, ಮಿತ್ರ ಮತ್ತು ಶ್ರೇಣಿ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ವಿಧದ ಸೇನೆಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ರಾಜವಂಶದ ಮೂಲಪುರುಷನಾದ ಭಟಾರ್ಕನು ಲಾಟ ಮತ್ತು ಸಾರಾಷ್ಟ್ರಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯನಿರತವಾಗಿದ್ದ ಅರೆಸೇನಾಪಡೆಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡಿರಬಹುದಾದ ವಿಷಯ ಈ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ವ್ಯಕ್ತಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಮೈತ್ರಕರ ಸೇನೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಆನೆಗಳಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂಬ ಸುಳಿವು ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಇದರಂತೆ ಮೌಖರಿ ಅರಸರ ಸೇನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಆನೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದವು. ಆಯುಧಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಲ್ಲು-ಬಾಣಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿದ್ದವು.

ರುದ್ರದಾಮನ್‌ನ ಜುನಾಗಢ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ವ್ಯವಹಾರ, ಪೌರ ಮತ್ತು ಜಾನಪದಗಳೆಂಬ ಪದಗಳು ಬಂದಿವೆ. ಸಂದರ್ಭಾನುಸಾರ ಇಲ್ಲಿ ವ್ಯವಹಾರವೆಂದರೆ ನ್ಯಾಯದಾನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೆಂದು ಅರ್ಥೈಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಗುಪ್ತಪೂರ್ವ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಶ್ರೇಣಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ವ್ಯಾಪಾರೀಸಂಘಗಳು, ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳ ಸಂಘಗಳು ನ್ಯಾಯದಾನದ ಕೆಲಸವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಈ ಶ್ರೇಣೀ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳು ತಮ್ಮ ಸಂಘದ ಸದಸ್ಯರಿಗೆ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೇ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೂ ನ್ಯಾಯದಾನಮಾಡುತ್ತಿದ್ದವೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯ ಸ್ಮೃತಿಯ ಆಧಾರವಿದೆ. ಗುಪ್ತರಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾದ, ಅಧಿಷ್ಠಾನಾಧಿಕರಣ ಮತ್ತು ಅಷ್ಟಕುಲಾಧಿಕರಣ ಎಂಬ ಮಂಡಳಿಗಳು ನ್ಯಾಯದಾನದ ಕಾರ್ಯವನ್ನೂ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಧರ್ಮಾಸನಾಧಿಕರಣವೆಂಬ ನ್ಯಾಯಾಲಯದ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಂದಿದೆ. ದಂಡನಾಯಕ, ದಾಂಡಿಕ, ದಾಂಡಪಾಶಿಕ, ದಂಡೋಪಿ ಮತ್ತು ಚೌರೋದ್ಧರಣಿಕ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ಅವರ ಹೆಸರುಗಳೇ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ, ಕಳ್ಳರು ಮತ್ತು ಸಮಾಜಘಾತಕ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸುವ ಕರ್ತವ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರಲ್ಲದೆ ದಾಂಡಭೋಗಿಕ, ದಶಾಪರಾಧಿಕ ಮತ್ತು ಅವಲೋಕ್ಕಿ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಮೈತ್ರಕರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಮೈತ್ರಕರ ಸಂಬಂಧಿಯಾಗಿರಬಹುದಾದ ವಿಷ್ಣುಷೇಣನೆಂಬ ಅರಸನ 592 ಮತ್ತು 602ನೆಯ ವರ್ಷದ ತಾಮ್ರಪತ್ರದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರೀ ಸಂಘವೊಂದಕ್ಕೆ ವಿಧಿಸಲಾದ 72 ನಿಯಮಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಪರಾಧ, ಶಿಕ್ಷೆ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯದಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ ವಿಷಯಗಳಿವೆ.

ಕ್ಷತ್ರಪ ಅರಸ ರುದ್ರದಾಮನ್‌ನ ಜುನಾಗಡದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಅವನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣಾಶ್ರಮವ್ಯವಸ್ಥೆ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಸುವ ಕೆಲ ಸೂಚನೆಗಳಿವೆ. ಅಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ವರ್ಣದ ಜನರು ಸೇರಿಕೊಂಡು ಅವನನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜನನ್ನಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಮಾಡಿದ್ದರೆಂದು ಮತ್ತು ಯೌಧೇಯರು ಎಲ್ಲ ಕ್ಷತ್ರಿಯರಲ್ಲೂ ಶೂರರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಗುಪ್ತರ ಆಳ್ವಿಕೆಯಕಾಲದಿಂದಾರಂಭಿಸಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಧರ್ಮದ ಪುನರುತ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಮೊದಲಾಯಿತು ಎಂದು ಸಮಕಾಲೀನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ನಾಲಂದ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಲ್ಲಿ ತ್ರೈವಿದ್ಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನೊಬ್ಬನಿಗೆ ಎರಡು ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ದಾನಕೊಟ್ಟ ವಿಷಯವಿದೆ. ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನ

ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಚತುರ್ವೇದಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಒಂದನೆಯ ಕುಮಾರಗುಪ್ತ ಮತ್ತು ಬಂಧುವರ್ಮರ ಮಂಡಸೋರ್ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ದಶಪುರದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನು ಸತ್ಯ, ಕ್ಷಮೆ, ದಮ, ಶಮ, ವ್ರತ, ಶೌಚ, ಧೈರ್ಯ, ಸ್ವಾಧ್ಯಾಯವೃತಿ, ಸನ್ನಡತೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಿದ್ಯಾ-ತಪೋನಿಧಿಗಳೆಂದು ಬಣ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಗ್ನಿಹೋತ್ರ ಮೊದಲಾದ ಪಂಚಮಹಾಯಜ್ಞಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಸಂಕ್ಷೋಭ ಮಹಾರಾಜನ ಬೇತುಲದ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ವರ್ಣಾಶ್ರಮಧರ್ಮಸ್ಥಾಪನಾವಿರತನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಮೌಖರಿ ಅರಸರು ವರ್ಣಾಶ್ರಮವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಪುರಸ್ಕರಿಸಿದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಭಾರತದ ಬೇರೆಬೇರೆ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನಾಳಿದ ಮೈತ್ರಕರು, ಅವರ ನೆರೆಯವರಾದ ಗುರ್ಜರರು, ಹರ್ಷವರ್ಧನ, ಗೌಡಅರಸ ಶಶಾಂಕ-ಇವರೆಲ್ಲರೂ ವರ್ಣಾಶ್ರಮವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿದ್ದರೆಂದು ಅವರ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಮೈತ್ರಕ ಮತ್ತು ಮೌಖರಿಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಈ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಾಳಿದ ಅರಸರಾರೂ ಕ್ಷತ್ರಿಯರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ.

ಭೂಮಿ, ಕೃಷಿ ಮತ್ತು ನೀರಾವರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಗುಪ್ತರಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಹಾರ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮದೇಯಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕೊಡಲಾದ ಭೂಮಿದಾನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಧಿಸಲಾದ ನಿಬಂಧನೆಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಯೆಲ್ಲವೂ ರಾಜನಿಗೇ ಸೇರಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಭೂಮಿದಾನ ಮಾಡಲೆಳಸುವ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರು ಸರಕಾರಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ತ ಮೊತ್ತವನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಪಡೆದು ದಾನಮಾಡಬೇಕಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ರೀತಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಭೂಮಿ ಅವರ ಜೀವನೋಪಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಒಂದು ಸಾಧನವಾಗುತ್ತಿತ್ತೆ ವಿನಾ ಅವರ ಸ್ವತ್ತಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಮೈತ್ರಕರ ಕಾಲದ ದಾನಶಾಸನಗಳಿಂದ ರಾಜನಂತೆಯೇ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಮತ್ತು ಇತರರು ಭೂಮಿಯ ಸ್ವಾಮ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಬಹುದಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ತಮ್ಮ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಸ್ವೇಚ್ಛೆಯಂತೆ ಬೇರೆಯವರಿಗೆ ಹಸ್ತಾಂತರಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಭೂದಾನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ದಾನನೀಡಿದ ಭೂಮಿಯ ನಾಲ್ಕುದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಅದರ ಎಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ನಿರ್ದೇಶಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಶಾಸನಗಳ ಬಹುಭಾಗದಲ್ಲಿ ಈ ಸೀಮೆಗಳ ವರ್ಣನೆ ಇರುವುದುಂಟು.

ನೀರಾವರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯು ಕೃಷಿ ಉದ್ಯೋಗಕ್ಕೆ ಅತ್ಯಾವಶ್ಯಕವಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಳರಸರು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರು ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಸಕ್ತಿವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ರುದ್ರದಾಮನ್‌ನ ಜುನಾಗಡದ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಅದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿರುವ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸುದರ್ಶನತಟಾಕವೆಂಬ ವಿಶಾಲವಾದ ಕೆರೆಯೊಂದರ ವೃತ್ತಾಂತವಿದ್ದು ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಟ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ನೀರಾವರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಹತ್ತ್ವವಿತ್ತೆಂಬುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಒಬ್ಬ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ವೈಶ್ಯ ಪುಷ್ಯಗುಪ್ತನೆಂಬುವನಿಂದ ಈ ಜಲಾಶಯ ನಿರ್ಮಿತವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಅಶೋಕನ ಸಲಹೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಲಾಯಿತು. ಮುಂದೆ 150ರಲ್ಲಿ ಭಾರೀಮಳೆಯಿಂದಾಗಿ ಈ ಜಲಾಶಯದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡಪ್ರಮಾಣದ ಬಿರುಕುಗುಳುಂಟಾಗಿ ನೀರು ಸೋರಿಹೋಗಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಹಾನಿಯುಂಟಾಯಿತು. ಇದನ್ನು ಕಂಡ ಜನರೆಲ್ಲ ದುಃಖದಿಂದ ಗೋಳಿಟ್ಟರು. ಆಗ ಅರಸನಾದ ರುದ್ರದಾಮನ್‌ನು ಸ್ವಂತ ಕೋಶದಿಂದ ಅಪಾರ ದಾನವನ್ನು ವ್ಯಯಿಸಿ ಜಲಾಶಯದ ದುರಸ್ತಿಕಾರ್ಯವನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿ ಜನಹಿತವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ. ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ 455-56 ರಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಳೆಯಿಂದಾಗಿ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಈ ಜಲಾಶಯದ ಒಡ್ಡುಗಳೊಡೆದು ಅದಕ್ಕೆ ಹಾನಿಯುಂಟಾಯಿತು. ಆಗ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ ಚಕ್ರಪಾಲಿತನೆಂಬುವವನು ಬಿರುಕುಗಳನ್ನು ಮುಚ್ಚಿಸಿ ಒಡ್ಡುಗಳನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಿದ. ಎರಡು ತಿಂಗಳುಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕೆರೆಯ ದುರಸ್ತಿಕಾರ್ಯವನ್ನು ಪೂರೈಸಿ ಜನರ ಆತಂಕವನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿದ. ಮೈತ್ರಕರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ನೀರಾವರಿಗಾಗಿ ಬಾವಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಇವರ ದಾನಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ನೀರಾವರಿಬಾವಿ (ವಾಪೀ)ಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ತಪ್ಪದೇ ಬರುತ್ತದೆ. ಪಾದಾವರ್ತವೆಂಬ ಅಳತೆಯಲ್ಲಿ ಬಾವಿಗಳ ವಿಸ್ತಾರಗಳನ್ನೂ ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಖರ್ಜೂರಿ-ವಾಪೀ, ಸೆರಿದ್ರಹ-ವಾಪೀ, ರಾಜಕೀಯ-ವಾಪೀ ಎಂಬ ಬಾವಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳಲ್ಲದೆ ಮಲ್ಲ-ತಡಾಗವೆಂಬ ಕೆರೆಯ ಹೆಸರನ್ನು ನಮೂದಿಸಲಾಗಿದೆ.

ವಾಣಿಜ್ಯೋದ್ಯಮವನ್ನು ಕುರಿತಾದ ಕೆಲ ಉಲ್ಲೇಖಗಳೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಶ್ರೇಷ್ಠಿ, ಸಾರ್ಥವಾಹ, ವಣಿಜ, ಸಾಧು ಮುಂತಾದ ವ್ಯಾಪಾರಿಯ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳು ಲಭ್ಯವಿವೆ. ಇದೇ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪೋಟ್ಟಲಿಕಾಪುತ್ರ ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಚಿಲ್ಲರೆ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಎಂದು ಅರ್ಥೈಸಲಾಗಿದೆ. ವಿಷ್ಣುಷೇಣನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ಕಾರ್ಯಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಪ್ರಸ್ತರಿತ-ಶ್ರೇಣಿ, ಪಾಷಾಣ-ಸ್ಥಲಿಕಾ, ಆಗಾರ ಮುಂತಾದವು ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಕಲ್ಲನ್ನು ಪಡೆಯುವುದನ್ನು, ಅದರ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡುವುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಶಬ್ದಗಳು. ಮದ್ಯಪಾನ ಅತ್ಯಂತ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದು ಮದ್ಯತಯಾರಿಕೆ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಉದ್ಯಮವಾಗಿತ್ತು. ಮದ್ಯ, ಸುರಾ, ಶೀಧು ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಮರಗೆಲಸ, ಕಮ್ಮಾರಿಕೆ, ಕುಂಬಾರಿಕೆ, ಬಿದಿರಿನ ಕೆಲಸ, ಕುದುರೆಯ ಜೀನು ತಯಾರಿಕೆ, ಪಾದರಕ್ಷೆ ತಯಾರಿಕೆ, ಬಟ್ಟೆಗಳಿಗೆ ಬಣ್ಣಹಾಕುವುದು, ಆಭರಣಗಳ ತಯಾರಿಕೆ, ಸುಗಂಧದ್ರವ್ಯಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಉದ್ಯೋಗಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ವರ್ತಕರು ಮತ್ತು ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳು ತಮ್ಮ ಕಾರ್ಯಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗಾಗಿ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘ ಅಥವಾ ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವುಗಳಿಗೆ ಶ್ರೇಣಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಪ್ರಸ್ತರಿಕ-ಶ್ರೇಣಿ, ತೈಲಿಕ -ಶ್ರೇಣಿ, ಪಟ್ಟನಾಯಕ-ಶ್ರೇಣಿ ಮುಂತಾದ ಸಂಘಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಸಂಘಗಳು ತಮ್ಮ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಕೇವಲ ವ್ಯಾಪಾರೋದ್ಯಮಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತಗೊಳಿಸದೆ ಸಮಾಜ ಸೇವೆ ಯಲ್ಲಿಯೂ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದವು.

ಗುಪ್ತರ ಆಳ್ವಿಕೆಯಿಂದಾರಂಭಿಸಿ ಪೌರಾಣಿಕ ಧರ್ಮಗಳ ಪುನರುತ್ಥಾನ ಪ್ರಾರಂಭವಾದರೂ ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಜೈನಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಹಿನ್ನಡೆಯುಂಟಾಗಲಿಲ್ಲ. ಈ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರಿದ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಧರ್ಮಗಳ ಅನುಯಾಯಿಗಳಿಗಾಗಿ ವಿಹಾರಗಳನ್ನು, ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಮತ್ತು ಭೂದಾನವನ್ನು ಕೊಟ್ಟ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಜೈನಧರ್ಮಗಳು ಅನೇಕ ಶಾಖೋಪಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಂಚಿ-ಹೋಗಿದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

1ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದಾರಂಭಿಸಿ, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ರಾಜಸ್ತಾನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕೆಲಶಾಸನಗಳು ವೈದಿಕಧರ್ಮದ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣವಾದ ಯಜ್ಞಗಳ ಆಚರಣೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಅಶ್ವಮೇಧ, ಸಪ್ತಸೋಮ, ಏಕಷಷ್ಠಿರಾತ್ರ, ತ್ರಿರಾತ್ರ, ಆಪ್ತೋರ್ಯಾಮ, ಗರ್ಗತ್ರಿರಾತ್ರ ಮುಂತಾದ ಯಜ್ಞಗಳ ಆಚರಣೆಯ ಮತ್ತು ತನ್ನಿಮಿತ್ತವಾಗಿ ಯೂಪಸ್ಥಾಪನೆಯ ವಿಷಯ 1, 2 ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಂದಿದೆ. ಇಂಥ ಕೆಲ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣು ದೇವತೆಗಳ ಆರಾಧನೆಯೂ ಇರುವುದರಿಂದ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೈದಿಕ ಮತ್ತು ಪೌರಾಣಿಕ ಧರ್ಮಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಪೂರಕವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದಾರಂಭಿಸಿ ಗುಪ್ತರಕಾಲದವರೆಗಿನ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲಶಾಸನಗಳಿಂದ, ನಾರಾಯಣ-ವಾಟಿಕಾ ಎಂಬ ಆವರಣದ ನಿರ್ಮಾಣ, ಭಾಗವತ ನಟಕನಿಂದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಮಂದಿರದ ನಿರ್ಮಾಣ, ವೃಷ್ಣಿಕುಲದ ಪಂಚವೀರರ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮತ್ತು ಭಗವಾನ್ ವಾಸುದೇವನ ದೇವಾಲಯದ ತೋರಣ (ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ) ನಿರ್ಮಾಣದ ವಿಷಯಗಳು ತಿಳಿಯುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವೈಷ್ಣವದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ಎರಡನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನಿಂದ ನಿರ್ಮಿತ ಮೆಹರೋಲಿಯ ಉಕ್ಕಿನ ಕಂಬವನ್ನು ವಿಷ್ಣುಧ್ವಜವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ವಿಷ್ಣುವಿನ ದಶಾವತಾರಗಳಲ್ಲಿ ವರಾಹ, ನಾರಸಿಂಹ, ವಾಮನ ಮತ್ತು ರಾಮಾವತಾರಗಳನ್ನು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಾರಾಯಣ, ಮಧುಸೂದನ, ಗೋವಿಂದ ಮುಂತಾದ ವಿಷ್ಣುವಿನ ವಿಭಿನ್ನ ನಾಮಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಅದರಂತೆ ಶೈವಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವಿತ್ತು. ಎರಡನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಉಪಮಿತೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಕಪಿಲೇಶ್ವರ ಎಂಬೆರಡು ಸ್ಮಾರಕಲಿಂಗಗಳನ್ನು ಮಥುರದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಉಪಮಿತ ಮತ್ತು ಕಪಿಲ ಎಂಬುವವರು ಪಾಶುಪತಾಚಾರ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ ಧರ್ಮಾಚಾರ್ಯರ, ರಾಜ-ಮಹಾರಾಜರ ಅಥವಾ ಖ್ಯಾತವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಲಿಂಗಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಶೈವಧರ್ಮದಲ್ಲಿದ್ದಿತು. ವಲಭಿಯ ಮೈತ್ರಕರು, ಮಹಾಶಿವಗುಪ್ತ ಬಾಲಾರ್ಜುನ ಮತ್ತು ಪಾಂಡುವಂಶೀ ಅರಸರು ಶೈವಧರ್ಮವನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಮಾತೃದೇವತೆಯ ಪೂಜೆ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿತ್ತು. ಪಾರ್ವತಿಯನ್ನು ಭದ್ರಾರ್ಯಾ, ಕ್ಷೇಮಾರ್ಯಾ, ಕಾತ್ಯಾಯನೀ, ಭವಾನೀ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಆರಾಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪಿಷ್ಟಪುರಿಕಾ ಮತ್ತು ಕೋಟ್ಟಮ್ಮಿಕಾ ಎಂಬ ಸ್ಥಾನಿಕ ದೇವತೆಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಸೂರ್ಯೋಪಾಸನೆ, ಕಾರ್ತಿಕೇಯನ ಪೂಜೆ ಮತ್ತು ನಾಗಾರಾಧನೆಗಳೂ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿದ್ದವು. ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿನ ಪೂಜೆ ಉತ್ಸವಾದಿ ಸೇವೆಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿಯೂ ಶಾಸನಗಳು ಉಪಯುಕ್ತವೆನಿಸಿವೆ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಕಾವ್ಯದ ಆವಿರ್ಭಾವವಾದದ್ದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕ್ಷೇತ್ರ ಪರಕಾಲದ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷಾಲಂಕಾರ ಮತ್ತು ಭುಜಂಗವಿಜೃಂಭಿತವೆಂಬ ಛಂದಸ್ಸಿನ ಪ್ರಯೋಗಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಜುನಾಗಡದ ರುದ್ರದಾಮನ್‌ನ ಶಾಸನದ ಪಾಠವನ್ನೋದಿದರೆ ಗದ್ಯಕಾವ್ಯ ಪ್ರಕಾರವು ಆಗಲೇ ರೂಪುಗೊಂಡಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅನುಪ್ರಾಸ, ಉಪಮೆ, ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆ ಮೊದಲಾದ ಅಲಂಕಾರಗಳಿವೆ. ಅನಂತರ 2 ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೆಲ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ಕಾವ್ಯಾಂಶಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗೋಚರಿಸುತ್ತವೆ. 4ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯಂತೂ ತನ್ನ ದೀರ್ಘಸಮಾಸಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಗದ್ಯಭಾಗದಿಂದಲೂ ಅಲಂಕೃತ ಪದ್ಯಗಳಿಂದಲೂ ಉತ್ತಮ ಕಾವ್ಯವೆನಿಸಿದೆ. ಈ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಬಿರುದು ಎಂಬ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಕಾವ್ಯ ಪ್ರಕಾರಕ್ಕೆ ಸೇರಿದೆ. ಕಾವ್ಯ ಶೈಲಿಯ ವಿಕಸನಕ್ಕೆ ಈ ರಚನೆಯೊಂದು ಉದಾಹರಣೆಯೆನಿಸಿದೆ. ಮುಂದಿನ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ವತ್ಸಭಟ್ಟಿ, ರವಿಲ,

ವಾಸುಲ, ರವಿಶಾಂತಿ, ದಾಮೋದರ ಮತ್ತು ಭದ್ರ ಎಂಬ ಕವಿಗಳು ಅಲಂಕಾರ, ರೀತಿ, ಧ್ವನಿ ಮುಂತಾದ ಕಾವ್ಯಗುಣಾಲಂಕೃತ ಶಾಸನ-ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. 7ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಗುರ್ಜರ ಮತ್ತು ಮೈತ್ರಕರ ಶಾಸನಗಳು ಅಲಂಕಾರ, ಕವಿಸಮಯದಂಥ ಕಾವ್ಯಲಕ್ಷಣಗಳೊಡನೆ ದೀರ್ಘಸಮಾಸ ಮತ್ತು ಕಠಿಣ ವರ್ಣಗಳ ಬಳಕೆಯಿಂದಾಗಿ ಗೌಡೀಶೈಲಿಯ ಶ್ರೇಷ್ಠಮಟ್ಟದ ಗದ್ಯರಚನೆಗಳಾಗಿವೆ. ಹೀಗೆ ಉತ್ತರಭಾರತದ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಈ ಶಾಸನಗಳು ನ 1ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದಾರಂಭಿಸಿ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನ-ಸಾಹಿತ್ಯ ಬೆಳೆದುಬಂದ ಬಗೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸುತ್ತವೆ. ಭಾರತದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ, ಬೇರೆಬೇರೆ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರಿದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ಉತ್ತಮ ಗುಣದ ಕಾವ್ಯ ರಚನೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ರಾಜಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ನಾಟಕವೊಂದು (ಹರಕೇಳಿ ನಾಟಕ) ಶಾಸನದ ವಸ್ತುವಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಪ್ರಾರಂಭವನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಸುಲಭವಲ್ಲ. ಪ್ರಥಮ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನವೆನ್ನಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಹಲ್ಮಿಡಿ ಶಿಲಾಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಬ್ದಗಳಿವೆ. ಅದರ ಮಂಗಳ ಶ್ಲೋಕ ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದೆ. 5ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕದಂಬ ಅರಸ ಕಾಕುಸ್ಥವರ್ಮನ ತಾಳಗುಂದದ ಶಾಸನವೇ ಕರ್ನಾಟಕದ ಮೊದಲ ಸಂಸ್ಕೃತಶಾಸನವೆನಿಸಿದೆ. ಇದರ ಕಾವ್ಯಾತ್ಮಕ ಪಾಠವು ಕುಬ್ಜನೆಂಬ ಕವಿಯಿಂದ ರಚಿತವಾಯಿತು. 6ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಗುಡ್ನಾಪುರದ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಮಹಾಕೂಟದ ಸ್ತಂಭಶಾಸನಗಳೂ ಕಾವ್ಯಾಂಶಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಕೊನೆಗೆ ಹೆಸರಿಸಿದ ಶಾಸನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಗದ್ಯದ ಉತ್ತಮ ಮಾದರಿಯೆನಿಸಿದೆ. ಮುಂದಿನ ಶತಮಾನದ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಸಂಸ್ಕೃತಕಾವ್ಯದ ಉದಾಹರಣೆ ಎರಡನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾದ ಐಹೊಳೆ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ರವಿಕೀರ್ತಿಯೆಂಬ ಕವಿ ಇದನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಪುಲಕೇಶಿಯ ದಿಗ್ವಿಜಯವೇ ಈ ಕಾವ್ಯದ ವಸ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ರವಿಕೀರ್ತಿ ತನ್ನನ್ನು ಕಾಳಿದಾಸ ಮತ್ತು ಭಾರವಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಸು.3 ಶತಕಗಳ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಇವೆ. ಅನಂತರದ ಶಾಸನಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತ ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಈ ದ್ವಿಭಾಷಾ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕದಂಬ, ಹೊಯ್ಸಳ, ಗಂಗ ಮತ್ತು ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿವೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ದಾನವಾಗಿ ಕೊಟ್ಟ ಭೂಮಿಯ ಸೀಮಾರೇಖೆಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ದಾನದ ಹಲವಾರು ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಬರೆದಿರುವುದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅರಸ ನೃಪತುಂಗನ ಕಾಲದಿಂದ ಮುಂದೆ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚುತ್ತಾ ಹೋಗಿದೆ. ಆದರೂ ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಭಾರತೇತರ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು: ಭಾರತದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾದ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಒಟ್ಟಾಗಿ ಭಾರತದ ನೆರೆ ಹೊರೆಯೆಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಭಾರತದಂತೆ ಕಂಬುಜ, ಚಂಪ, ಬರ್ಮ, ಜಾವ, ಬಲಿ, ನೇಪಾಲ, ಟಿಬೆಟ್ ಮುಂತಾದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕಂಬುಜದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಚೀನ ಚರಿತ್ರೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸು.300 ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಶಾಸನಗಳೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಗರ್ದೆಜ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವಿನಾಯಕ-ವಿಗ್ರಹದ ಮೇಲಿನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಶಾಸನವನ್ನು 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಶಾಹೀ ಅರಸ ಖಿಂಗಾಲನ ಆಳಿಕೆಯ ಎಂಟನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಈ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ್ದುದು ಶಾಸನದ ವಸ್ತು. ನೇಪಾಲದಲ್ಲಿ ಲಿಚ್ಛವಿ ಅರಸರ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನದೇವನ ಚಂಗುನಾರಾಯಣ ಸ್ತಂಭಶಾಸನ (ಸಂವತ್ 386), ಇವನ ಪತ್ನಿ ಕ್ಷೇಮಸುಂದರಿಯ ಶಾಸನ (ಸಂವತ್ 390), ಸಂವತ್ 427ರ ಚಂಗು ಫಲಕ ಶಾಸನ, ವಸಂತದೇವನ ಸಂವತ್ 428ರ ಮಾನಗೃಹದ ಶಾಸನ ಮುಂತಾದವು ಮಾನದೇವನ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ವಂಶದ ಮೊದಲ ಅರಸರ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪೂರ್ವ ಭಾರತದ ಉತ್ತರ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡರಿಸಿದ್ದು, ಅನಂತರದ ಅರಸರ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿವೆ.

ಸಿಂಹಳ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ಅಪರೂಪವಾಗಿವೆ. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದಿರುವ ರುವನವಲಿಸಯದ ಸ್ತಂಭಶಾಸನ ಮತ್ತು 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಕುಚ್ಚವೆಲಿಯ ಬಂಡೆ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸಿಂಹಳ ದ್ವೀಪದ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ಇಲ್ಲಿಯ ಜೇತವನಾರಾಮದ ಶಾಸನವನ್ನು ಸು.9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಬರ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಅರಕನ್‌ದ ಚಂದ್ರ ಅರಸರಿಗೆ ಸೇರಿದ ಸರಳ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪದ್ಯರೂಪದ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವು ಸು.6ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು, ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಬೋರ್ನಿಯದ ಮೂಲವರ್ಮನ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇದೇ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಆನಂದಚಂದ್ರನ ಶಾಸನ (8ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಈ ದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅಪರೂಪದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಪೂರ್ವಭಾರತದ ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪಾಗನ್ ಶಾಸನವೊಂದನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ತಮಿಳು ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದ್ದು, ಇದು ಮಲಬಾರಿನ ಕ್ರಂಗನೋರಿನ ವೈಷ್ಣವ ಭಕ್ತನು ಪಾಗನ್‌ದಲ್ಲಿರುವ ವಿಷ್ಣುಮಂದಿರಕ್ಕೆ ಕೆಲ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಕಂಬುಜದ ಅರಸ ಇಂದ್ರವರ್ಮನ 886ರ ಶಾಸನವೊಂದು ಬರ್ನ್‌ಬುನ್‌ಗ್ನೆ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದ್ದು, ಇದು ಸಯಾಮ್ ದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನವಾಗಿದೆ. ಮಲಯ ದ್ವೀಪಕಲ್ಪದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯ ಶಾಸನಗಳು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲೊಂದರಲ್ಲಿ ರಕ್ತಮೃತ್ತಿಕಾದ (ಬಂಗಾಲದ ಮುರ್ಶಿದಾಬಾದದ ಹತ್ತಿರದ ಒಂದೂರು) ಮಹಾನಾವಿಕ ಬುದ್ಧಗುಪ್ತನನ್ನು ಹೆಸರಿಸುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು 5 ಅಥವಾ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇಂಡೋನೇಷ್ಯದ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯ ಶಾಸನಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತ ಪದ್ಯದಲ್ಲಿವೆ. ಮಧ್ಯಯುಗದ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅಲಂಕೃತ ಕಾವ್ಯ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಆದರೆ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಇವು ಕಂಬುಜದ ಶಾಸನಗಳಷ್ಟು ದೀರ್ಘವಾಗಿಲ್ಲ. ಬೋರ್ನಿಯದ ಕುಟೈ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅಶ್ವವರ್ಮನ ಮಗ ಮೂಲವರ್ಮನ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಅರಸನು ಬಹುಸುವರ್ಣವೆಂಬ ಯಜ್ಞವನ್ನು ಮಾಡಿದ ವಿಷಯವಿದೆ. ಇವು 4ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು ಅನುಷ್ಟುಪ್ ಛಂದಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿವೆ. ಜಾವದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪೂರ್ಣವರ್ಮನ ಶಾಸನಗಳು 6ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲೊಂದು ಪದ್ಯವನ್ನು ಸ್ರಗ್ಧರಾವೃತ್ತದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶ್ರೀವಿಜಯದ ಶೈಲೇಂದ್ರ ಅರಸರು ತಮ್ಮ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಭಾರತದ ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯನ್ನೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯನ್ನೂ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಶಕ 876ಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮಿಂಟೋ ಶಿಲಾ ಶಾಸನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸಂಸ್ಕೃತ ಶ್ಲೋಕಗಳಿವೆ. ಅಂತೆಯೇ 785ಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪೆರೆಂಗ್ ಶಿಲಾಶಾಸನ ಕವಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಆರ್ಯಾ ವೃತ್ತದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ ಐದು ಸಂಸ್ಕೃತ ಶ್ಲೋಕಗಳಿವೆ. ಇದರಂತೆ ದಕ್ಷನೆಂಬ ಅರಸನ ಶಾಸನವನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಕಾವ್ಯಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ನಾಗರೀಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವ ವಿಜಯನಗರಕಾಲದ ತಾಮ್ರಶಾಸನ

ಕಂಬುಜದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು 5-14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದು ಈ ದೇಶದ ಉದ್ದಗಲಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿಕೊಂಡಿವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಅಧ್ಯಯನ ಈ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದರಬೇಕು. ಅಲಂಕೃತ ಕಾವ್ಯ-ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲಾದ ಶಾಸನಗಳು ಈ ದೇಗುಲದಲ್ಲಿರುವಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಯಾವುದೇ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಶಾಸನಗಳು ದೀರ್ಘವಾಗಿವೆ. ಕಂಬುಜದೇಶದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮಬಾರಿಗೆ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಶಕವರ್ಷವೂ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಂಖ್ಯೆಗಳ ದಶಮಾಂಶ ಪದ್ಧತಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳ ಭಾಷೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಶುದ್ಧ ಸಂಸ್ಕೃತವಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಕೆಲವು ದೋಷಗಳು ಕವಿಗಳಿಂದಾಗಿರದೆ ಲಿಪಿಕಾರ ಅಥವಾ ಕಂಡರಣೆಕಾರರಿಂದಾಗಿರಬಹುದು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ಶಿಲಾ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಹುಪಾಲು ಶಾಸನಗಳು ಸುಂದರವಾದ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕಾವ್ಯ-ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಕರ್ತೃಗಳು ಅಲಂಕಾರ, ವೃತ್ತ ಮೊದಲಾದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿದಿದ್ದರು. ಎರಡನೆಯ ಈಶ್ವರವರ್ಮನ ವತ್‌ಥಿಪದಿ ಶಾಸನವನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಗೌಡೀಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಇದರ ಕರ್ತೃ ಪೂರ್ವಭಾರತದಲ್ಲಿ ಗೌಡದೇಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನಿರಬೇಕೆಂದು ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಹಳಷ್ಟು ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಶ್ಲೋಕಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು 100ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳಾಗಿದ್ದು ಆಳರಸರ ಸ್ತುತಿ ಮತ್ತು ಅವರು ಧರ್ಮಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೆ ಕೊಡಮಾಡಿದ ದತ್ತಿಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅರಸರ ವಂಶಾವಳಿಗಳು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೇ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಅರಸನು ಯಾವ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದನೆಂಬ ವಿವರಗಳಿವೆ. ದತ್ತಿ-ದಾನಗಳೇ ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯವಾಗಿರುವ ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ, ದೇಶದಲ್ಲಿ ಪೂಜಿಸಲ್ಪಡುತ್ತವೆ. ದೇವತೆಗಳ ಹೆಸರುಗಳು, ನಿತ್ಯ-ನೈಮಿತ್ತಿಕ ಪೂಜೆಗಳಿಗೆ ಬೇಕಾಗುವ ಸಲಕರಣೆಗಳ ಪಾತ್ರೆಯಾದಿ (ಪಟ್ಟಿ) ಮತ್ತು ಇತರ ಪದಾರ್ಥಗಳು, ದೇವಾಲಯದ ಸೇವಕರು, ದೇವಾಲಯಗಳ ಸ್ಥಿರ ಮತ್ತು ಚರ ಸ್ವತ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ನಿರ್ವಹಣಾ ವಿಧಾನ ಮುಂತಾದ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಇವು ಜನರ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿ-ಗತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು

ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಕಂಬುಜದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಶೈವಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು, ಕೆಲವು ವೈಷ್ಣವ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧ ಶಾಸನಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಕಂಬುಜದ ಜನರ ಮೇಲೆ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಎಷ್ಟಿತ್ತೆಂಬುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಪರಸ್ಪರ ವಿರೋಧ ವಿಲ್ಲದೆ ಶಿವ, ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಬುದ್ಧರ ಆರಾಧನೆ; ಭಾಗವತ, ಪಾಂಚರಾತ್ರ ಮತ್ತು ಪಾಶುಪತಗಳಂಥ ವಿಭಿನ್ನ ಪಂಥಗಳ ಅಸ್ತಿತ್ವ; ವೇದ ವೇದಾಂಗ ಪಾರಂಗ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರೇ ಮುಖ್ಯರೆನಿಸಿದಂಥ ವರ್ಣಪದ್ಧತಿಯ ಅಳವಡಿಕೆ; ಅರಸರು, ಸಾಮಂತರು ಮತ್ತು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದು; ತಾಂತ್ರಿಕ ಧರ್ಮದ ಜನಪ್ರಿಯತೆ; ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ದೇವದಾಸಿ ಪದ್ಧತಿ ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ ಸಂಗತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತವೆ. ಪಾಣಿನಿ, ಪತಂಜಲಿ, ಮನು, ವಾತ್ಸ್ಯಾಯನ, ಮಯೂರ, ಗುಣಾಢ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಪಂಡಿತ ಮತ್ತು ಕವಿ ಪ್ರಭೃತಿಗಳು ಈ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಜನಪ್ರಿಯರಾಗಿದ್ದರು. ಯಶೋವರ್ಮನೆಂಬ ಅರಸನು 100 ಆಶ್ರಮಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ. ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧರಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಆಶ್ರಮಗಳಿದ್ದವು. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಗಿಹೋದ ಇಂದ್ರವರ್ಮನೆಂಬ ಅರಸನ ಗುರುವಾದ ಶಿವಸೋಮನೆಂಬುವವನು ಭಗವತ್ ಶಂಕರರಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಿದನೆಂದು ಶಾಸನವೊಂದರಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಈ ಶಂಕರರೆಂಬುವವರು ಭಾರತದ ಮಹಾನ್ ದರ್ಶಕರಲ್ಲೊಬ್ಬರಾದ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರೇ ಇರಬಹುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಇದೆ.

ಚಂಪದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಆದರೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ದೀರ್ಘ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲ. ಬಹುಪಾಲು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪದ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದ್ದರೂ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಗದ್ಯ ಅಥವಾ ಗದ್ಯ ಮತ್ತು ಪದ್ಯಗಳ ಮಿಶ್ರಣದ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನ ಹಲಗೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಬಂಡೆಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಮತ್ತು ಲೋಹ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆದ ಶಾಸನಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ಇಂದ್ರವರ್ಮನ ಡಾಂಗ್‌ಡುವಾಂಗ್ ಶಾಸನ ಸಾಕಷ್ಟು ದೀರ್ಘವಾಗಿದ್ದು ಒಟ್ಟು 102 ಸಾಲುಗಳಿವೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುವಂತೆ ಚಂಪಾರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ಶೈವಧರ್ಮವೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿತ್ತು. ಶಿವ ಸಂಬಂಧವಾದ ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥೆಗಳು ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದವು. ಅಲ್ಲಿ ವೈಷ್ಣವ ಧರ್ಮ ಕೂಡ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತು. ಹರಿ, ನಾರಾಯಣ, ಗೋವಿಂದ ಮುಂತಾದ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಹೆಸರುಗಳು ವಿವಿಧ ಅವತಾರಗಳೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ರಾಮ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣರ ಅವತಾರಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿವೆ. ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲದೇ ಅಗ್ನಿ, ವರುಣ, ಸೂರ್ಯ, ಚಂದ್ರ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ದೇವತೆಗಳನ್ನೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಎಂ.)

ಕರ್ನಾಟಕ: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಕರ್ನಾಟಕವೇ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಾಸನ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ರಾಜ್ಯ. ಇಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೆ 30,000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 20,000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಶಾಸನಗಳು ಈಗಾಗಲೇ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೂ ಹೊಸ ಹೊಸ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತಲೇ ಇವೆ.

ಶಾಸನಗಳ ಸಂಗ್ರಹ: ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಕಾರ್ಯ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬಹು ಹಿಂದೆಯೇ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಮೈಸೂರಿನ ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಮಾಡಿಸಿ ಇಟ್ಟಿದ್ದರೆಂಬ ಪ್ರತೀತಿ ಇದೆ. ಆದರೆ ಅವರು ಆಗ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಉದ್ದೇಶ ದಾನದತ್ತಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ಖಚಿತವಾದ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದು. ಅರಮನೆಯ ಇತರ ದಾಖಲೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಇವು ಮುಂದೆ ನಾಶವಾದುವು. ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಿ ಅವುಗಳಲ್ಲಿಯ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲೆಂದೇ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಅವುಗಳ ಅನ್ವೇಷಣೆಯ ಕೆಲಸವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದವರು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸರು. ಕರ್ನಲ್ ಮೆಕೆಂಜಿ 1783–1821ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕವೂ ಸೇರಿದಂತೆ ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದ ನಾನಾ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು, ದಾಖಲೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರತಿಗಳನ್ನೂ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ರಿಸರ್ಚಸ್ ಪತ್ರಿಕೆಯ 9ನೆಯ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ತಾನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳ ಬಗೆಗೆ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಕವೆಲ್ಲಿ ಬೋರಯ್ಯನು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಬುಕ್ಕರಾಯನ ಶಾಸನವನ್ನು ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ ಸಂಗತಿ ಅದೇ ಪತ್ರಿಕೆಯಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. 1821ರಲ್ಲಿ ಸ್ಟುವರ್ಟ್ ಎಲ್ಫಿನ್‌ಸ್ಟನ್ ಎಂಬುವನು ಜಿಲ್ಲಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಮೂಲಕ ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳ ಪಡಿಯಚ್ಚುಗಳನ್ನು ತರಿಸಿದ. ಕರ್ನಾಟಕದಿಂದಲೂ ಹದಿನಾಲ್ಕು ಇಂಥ ಪ್ರತಿಗಳು ಅವನಿಗೆ ತಲುಪಿದ್ದವು. ಅವುಗಳ ಪೈಕಿ ಕೆಲವನ್ನು ಹೆನ್ರಿ ವಥೆನ್ ಓದಿ ಸಾರಾಂಶವನ್ನು 1835ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಾಸನಗಳ ಬಗೆಗೆ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾದ ಅಧ್ಯಯನ ಆರಂಭವಾದುದು ವಾಲ್ಟರ್ ಎಲಿಯಟ್‌ನಿಂದ. ಇವನು ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ 1837ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿನ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ರಿಸರ್ಚಸ್ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹಿಂದೂ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಎಂಬ ಲೇಖನವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಈತ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳ ಕೈಬರೆಹದ ಪ್ರತಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ, ಕರ್ನಾಟಕ ದೇಶ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಎಂಬ ಎರಡು ಸಂಪುಟಗಳು ಎಡಿನ್‌ಬರೊ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಮತ್ತು ಲಂಡನ್ನಿನ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಮೇಜರ್ ಡಿಕ್ಸನ್ ಮೊದಲಾದವರು ನೂರಾರು ಶಾಸನಗಳ ಛಾಯಾಚಿತ್ರ ತೆಗೆದು ಅವುಗಳ ಒಂದು ಸಂಗ್ರಹ ಮಾಡಿದರು. ಈ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಬಿ.ಎಲ್.ರೈಸ್ ಶಾಸನಗಳನ್ನೋದಿ ಮೈಸೂರ್ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಎಂಬ ಸಂಪುಟವನ್ನು 1879ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಮುಂದೆ ಥಿಯೊಡರ್ ಹೋಪ್ ಎಂಬಾತ ಛಾಯಾಚಿತ್ರ ಪ್ರತಿಗಳಿಂದ ಇದೇ ರೀತಿ ಅರವತ್ತುನಾಲ್ಕು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಇನ್ ಧಾರವಾರ್ ಅಂಡ್ ಮೈಸೂರ್ ಎಂಬ ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಇದೇ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಇನ್ ಧಾರವಾರ್ ಅಂಡ್ ಮೈಸೂರ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿಯೂ ಇನ್ನಷ್ಟು ಶಾಸನಗಳು ಸೇರಿದವು. 1870ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಜೆ.ಎಫ್. ಫ್ಲೀಟ್ ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುವ ಕೆಲಸ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ಓದಿ ಅವನ್ನು ವಿವರವಾದ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳೊಡನೆ ಪ್ರಕಟಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ಫ್ಲೀಟ್ ಮೊದಲಿಗರು. 1872ರಲ್ಲಿ ಇಂಡಿಯನ್ ಆಂಟಿಕ್ವರಿ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಬರ್ಗೆಸ್ ಆರಂಭಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಫ್ಲೀಟ್ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಅದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದರು. 1878ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಸಂಪಾದಿಸಿದ ಪಾಳಿ, ಸ್ಯಾನ್ಸ್‌ಕ್ರಿಟ್ ಅಂಡ್ ಓಲ್ಡ್ ಕೆನರೀಸ್ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಫ್ರಂ ದಿ ಬಾಂಬೆ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಅಂಡ್ ಪಾರ್ಟ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಮದ್ರಾಸ್ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಅಂಡ್ ಮೈಸೂರ್ ಎಂಬ ಸಂಪುಟವನ್ನು ಇಂಡಿಯ ಆಫೀಸ್ ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ಫ್ಲೀಟರನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಕಟಣೆಯ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಅದ್ಭುತವಾಗಿ ನಡೆಸಿದವರು ಬೆಂಜಮಿನ್ ಲೂಯಿ ರೈಸ್. ಹಳೆಯ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ 1886 ರಿಂದ 1906ರ ನಡುವೆ ಹನ್ನೆರಡು ಸಂಪುಟಗಳಷ್ಟು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕ ಮಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಶಾಸನ ಇಲಾಖೆಯು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬಾಂಬೆ ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಮದರಾಸಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಹಲವು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ಭಾರತೀಯ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕೆಲಸಮಾಡಿರುವವರೆಂದರೆ ಆರ್. ನರಸಿಂಹಾಚಾರ್ಯರು. ಇವರು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ ಸಂಪುಟವನ್ನು ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿದ್ದೇ ಅಲ್ಲದೆ ಸು.5,000 ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಶಾಸನ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಗ್ನರಾದ ಇತರ ವಿದ್ವಾಂಸರೆಂದರೆ ಎನ್.ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ರಾವ್, ಆರ್.ರಾಮರಾವ್, ಪಿ.ಬಿ.ದೇಸಾಯಿ ಮೊದಲಾದವರು. ನಿಯತಕಾಲಿಕಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ನಿರ್ದೇಶನಾಲಯ 1923ರ ರಿಂದೀಚೆಗೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ತನ್ನ ವಾರ್ಷಿಕ ವರದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿದೆ. ಈಚೆಗೆ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳು ಶಾಸನ ಸಂಗ್ರಹಣಾ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿವೆ. ಮೊದಲು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಧಾರವಾಡದ ಕನ್ನಡ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆ ಆರ್.ಎಸ್.ಪಂಚಮುಖಿಯವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ಸಂಗ್ರಹಣ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಹೊರತರುವ ಕಾರ್ಯ ಕೈಗೊಂಡಿತು. ಮುಂದೆ ಇದು ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮೇಲೆ ಆರು ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಹೊರತಂದಿತು. ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಶೋಧನ ಇಲಾಖೆ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದೆ. ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಕುವೆಂಪು ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕ ಸಂಪುಟಗಳ ಪರಿಷ್ಕರಣ ಹಾಗೂ ಪುನರ್ ಮುದ್ರಣ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದು, ಈಗಾಗಲೇ ಹದಿಮೂರು ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಹೊರತಂದಿದೆ (2006). ಹಂಪಿಯ ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಹಲವು ಶಾಸನ ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದೆ. ಪ್ರತಿ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿಯೂ ಹೊಸ ಹೊಸ ಶಾಸನಗಳು ಸೇರುತ್ತಿವೆ. ಹಂಪೆಯ ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಒಂಬತ್ತು ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಹೊರತಂದಿದೆ. ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಸಂಪುಟಗಳು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತಿವೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಸನ್ನತಿಯ ಬೌದ್ಧ ಶಾಸನಗಳು, ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿನ ನಾಲ್ಕು ಮತ್ತು ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿನ ಎರಡು ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು, ಬನವಾಸಿಯ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಗುಡ್ನಾಪುರದ ಕದಂಬರ ಸ್ತಂಭಶಾಸನಗಳು ಹೊಸದಾಗಿ ದೊರಕಿವೆ.

ಶಾಸನಗಳ ಉಗಮ, ಬೆಳೆವಣಿಗೆ, ಸ್ವರೂಪ, ಪ್ರಕಾರಗಳು: ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿ ಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹಲವಾರು ರೀತಿಯ ಸಂಕೇತಗಳಿವೆ. ಇವು ಲಿಪಿ ಇರಬಹುದೆಂದು, ಬಹುಶಃ ಹರಪ್ಪ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಲಿಪಿಯ ಮುಂದಣ ಹಂತಗಳಿರಬಹುದೆಂದೂ ಒಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಆದರೆ ಇದನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲು ತಕ್ಕಷ್ಟು ಆಧಾರಗಳು ಇನ್ನೂ ದೊರೆತಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಲಿಪಿ ಎಂದು ಒಪ್ಪಲಾಗಿಲ್ಲ. 1990–2005 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೊಡುಮನಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಣಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಇಂಥ ಸಂಕೇತಗಳೊಡನೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಅಕ್ಷರಗಳಿವೆ. ಇವು ವ್ಯಕ್ತಿ ನಾಮಪದಗಳು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂಥ ಸಂಕೇತಗಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಉಗಮಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿರಬಹುದೆಂಬ ಅನುಮಾನ ಉಂಟಾಗಿದೆ. ಇವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿಗೆ ಕಂಡುಬರುವ ಶಾಸನ ಗಳೆಂದರೆ ಮೌರ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಶೋಕನ ಧರ್ಮಲಿಪಿಗಳು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಬಳ್ಳಾರಿ ಹಾಗೂ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಎಂಟು ಶಾಸನಗಳೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಈತನ ಒಟ್ಟು ಹದಿನಾಲ್ಕು ಶಾಸನಗಳು

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದ್ದು ಈ ಪೈಕಿ ನಾಲ್ಕರಲ್ಲಿ ಅಶೋಕ ಎಂಬ ಹೆಸರಿರುವುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ. ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರ ಇವುಗಳ ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಈ ಶಾಸನಗಳ ಅನಂತರ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದವರೆಗೂ ತೀರ ವಿರಳವಾಗಿ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಬನವಾಸಿ, ಮಳವಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸಾತವಾಹನರ ಮತ್ತು ಅವರ ಸಾಮಂತರಾದ ಚುಟುವಂಶದ ಅರಸರ ಶಾಸನಗಳು, ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ, ಮಳವಳ್ಳಿ, ತಾಳಗುಂದ, ಗುಡ್ನಾಪುರ, ಅಣಜಿ, ಹಲ್ಮಿಡಿ ಮೊದಲಾದ ಕಡೆ ದೊರೆತ ಕದಂಬರ ಶಾಸನಗಳು; ಒಂದನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಬಾದಾಮಿಯ ಶಾಸನ, ಶ್ರವಣ ಬೆಳಗೊಳದ ಭದ್ರಬಾಹು ಶಾಸನ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲದೆ, ಹಿರೇಹಡಗಲಿಯ ಪಲ್ಲವ ಶಿವಸ್ಕಂದವರ್ಮನ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ಮತ್ತು ಕದಂಬರ, ಗಂಗರ ಈ ಕಾಲದ ಹಲವಾರು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು, ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ಈಚೆಗೆ ದೊರೆತ ಸುಮಾರು ಒಂದನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಮೂರನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ 450ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು 1 ರಿಂದ 7 ಸಾಲಿನ ಕಿರುಶಾಸನಗಳು, ಅಶೋಕ ಮೌರ್ಯನ ಪ್ರಧಾನ ಶಾಸನಗಳು ಕಣಗಿನ ಹಳ್ಳಿಯ ಶಿಲ್ಪಶಾಸನಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇವು ಸಣ್ಣ ಶಾಸನಗಳಾದರೂ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸದ ಬಗೆಗೆ ಅತ್ಯಮೂಲ್ಯವಾದ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಮುಂದೆ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದವರೆಗೆ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಬೆಳೆಯುತ್ತ ಹೋಯಿತು. ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ, ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ, ಕದಂಬರ, ಗಂಗರ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ನೂರಾರು ಶಾಸನಗಳು ಈ ಶತಮಾನಗಳಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಇದೇ ರೀತಿ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಈ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳನ್ನೂ ಗಮನಿಸಬಹುದು. ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿಯೇ ಇದೆ. ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜವಂಶಗಳ ವಿವರಗಳಿದ್ದು ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅನುಕ್ರಮ ಕಂಡುಬಂದರೆ, ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಂಥ ಒಂದು ಪದ್ಧತಿಯೇನೂ ಇಲ್ಲ. ಮಹಾಕೂಟದ ಮಂಗಲೀಶನ ಶಾಸನ, ರವಿಕೀರ್ತಿಯ ಮೇಗುಡಿ ಶಾಸನ ಮೊದಲಾದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ದೊಡ್ಡವಾಗಿದ್ದು ಪದ್ಯಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಪ್ರೌಢವಾಗಿರುವುದುಂಟು. ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಿರುಶಾಸನಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಆಳುವ ಅರಸರ ಹೆಸರು ಹೇಳಿರಬಹುದು, ಹೇಳದೆಯೂ ಇರಬಹುದು. ಗದ್ಯದಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ಸರಳವಾಗಿ ಶಾಸನ ಹಾಕಲು ಕಾರಣವಾದ ವಿಷಯ ತಿಳಿಸುವುದೇ ಹೆಚ್ಚು. ಇದ್ದರೆ ಒಂದೆರಡು ಪದ್ಯಗಳಿರಬಹುದು. ಇವಲ್ಲದೆ ಪದ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಚರಮಗೀತೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವ ಹಲವು ಶಾಸನಗಳುಂಟು.

10ನೆಯ ಶತಮಾನ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವಲ್ಲಿ ಹಲವು ಬಗೆಯ ಪ್ರಯೋಗಗಳು ನಡೆದ ಕಾಲ. ಶಾಸನಗಳ ಗಾತ್ರ, ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚುಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬೆಳೆದ ಕಾಲ. ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಗೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳ ಒಕ್ಕಣೆಯ ರೀತಿಯನ್ನು ಈ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅನುಸರಿಸಲಾರಂಭವಾಯಿತು. ಜೈನ, ಶೈವ ಮುಂತಾದ ಮತಗಳ ಆಚಾರ್ಯರಿಗೂ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರಗಳಿಗೂ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೂ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟಾಗ ಅವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೀರ್ಘವಾದ ಒಕ್ಕಣೆಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿದುದು ಈಗಲೇ. ಯಾವುದೇ ಒಂದು ಕಟ್ಟುಪಾಡಿಗೆ ಒಳಗಾಗದೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿರುವ ಆತಕೂರು ಶಾಸನ, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಮಾರಸಿಂಹನ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಶಾಸನ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಇಂದ್ರನ ಮರಣವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಶಾಸನ ಮೊದಲಾದವು ಒಂದೊಂದೂ ಸತ್ತ್ವಯುತವಾಗಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗ ಶೀಲವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಮುಂದೆ ಶಾಸನಗಳು ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಟ್ಟುಪಾಡಿಗೆ ಒಳಗಾಗಲು ಈ ಶತಮಾನದ ಇಂಥ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಮೇಲ್ಪಂಕ್ತಿಯಾಗಿವೆ. ಕವಿರಾಜ ರಾಜಕೃತವಾದ ಕಾಡಿಯೂರಗ್ರಹಾರದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ದೀರ್ಘವಾದ ಶಾಸನಗಳಿಗೆ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಮಾದರಿಯನ್ನಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಬಹುದು. ಪದ್ಯಗಳೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದು ಮಧ್ಯೆ ಕ್ವಚಿತ್ತಾಗಿ ಗದ್ಯವಿದ್ದು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಚಂಪೂಶೈಲಿಯ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ಇದು ಕೊಡುತ್ತದೆ.

ಮುಂದೆ ಮೂರು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಈ ಶಾಸನಗಳು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ವಿಷಯವೈವಿಧ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದವು. ಈ ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗೊತ್ತಾದ ರೀತಿಗೆ ಭದ್ರವಾದ ಬುನಾದಿ ಬಿದ್ದಿತ್ತು. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅವನನ್ನನುಸರಿಸಿ ನಿಡುಗಲ್ಲು ಚೋಳರು, ಉಚ್ಚಂಗಿ ಪಾಂಡ್ಯರು, ಸಾಂತರರು, ಸಿಂದರು, ಹಾನಗಲ್ಲು ಕದಂಬರು ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಸಾಮಂತರು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ದಂಡನಾಯಕರು ಈ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಮುಂದೆ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಬೆಳೆಸಿದರು. ಹೊಯ್ಸಳರಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನಿಂದ ಮುಂದೆ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹಲವು ಪಟ್ಟು ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಶಾಸನಗಳ ರಚನೆ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಕಾವ್ಯಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಶಾಸನಗಳು ವಸ್ತುವನ್ನು ಹಿಗ್ಗಿಸಿಕೊಂಡು ವಿಸ್ತಾರವಾದವು. ವರ್ಣನೆ ಬಗೆಬಗೆಯಾಯಿತು. ಈಗ ಶಾಸನಗಳು ತಮ್ಮ ಮೂಲ ಉದ್ದೇಶವಾದ ಬರಿಯ ವಿಷಯನಿರೂಪಣೆಯ ವಸ್ತುನಿಷ್ಠ ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಚಂಪೂಶೈಲಿಯ ಈ ದೀರ್ಘ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಒಕ್ಕಣೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹೀಗಿರುತ್ತದೆ: ಮೊದಲು ದಾತೃವಿನ ಇಷ್ಟದೈವದ ಸ್ತುತಿ, ಅನಂತರ ಅವನಿಗೆ ಶುಭಕಾಮನೆ, ಮುಂದೆ ಅಧಿರಾಜನ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಪೀಠಿಕೆಯಾಗಿ ಸಪ್ತಲೋಕಗಳು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಲೋಕ, ಅದನ್ನು ಬಳಸಿದ ಸಮುದ್ರ, ನಡುವಿನ ಮೇರು, ಮೇರುವಿನ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಭರತಖಂಡ, ಭರತಖಂಡದಲ್ಲಿ ಕುಂತಳ, ಆ ಕುಂತಳವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜವಂಶಾವಳಿ, ಅದರ ಪೌರಾಣಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆ, ಅನಂತರ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬರಾಗಿ ಆಳಿದ ರಾಜರ ಗುಣಗಾನ, ಶಾಸನದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ದೀರ್ಘಪ್ರಶಸ್ತಿ, ಗದ್ಯದಲ್ಲಿ ಅವನ ಬಿರುದಾವಳಿಗಳು, ಮತ್ತೆ ಅವನ ಪಾದಪದ್ಮೋಪಜೀವಿಯಾಗಿದ್ದ ಸಾಮಂತ ರಾಜ, ಅವನ ವಂಶಾವಳಿ, ಅವನ ಪರಾಕ್ರಮ, ಗುಣಾವಳಿ, ಅವನು ನಡೆಸಿದ ಧರ್ಮಕಾರ್ಯ, ಕಟ್ಟಿಸಿದ ದೇವಾಲಯ, ಕೊಟ್ಟ ದಾನ, ಆ ದಾನ ಪಡೆದವರ ವಂಶಾವಳಿ ಅವರ ವಿದ್ವತ್ತು ಮಹಿಮೆಗಳ ವರ್ಣನೆ, ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ದಾನಬಿಟ್ಟಿದ್ದಲ್ಲಿ ಆ ಗ್ರಾಮಗಳ ವರ್ಣನೆ; ಇವೆಲ್ಲ ಮುಗಿದ ಮೇಲೆ ಅಂಥ ದಾನವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಬರುವುದರಿಂದಾಗುವ ಪುಣ್ಯಫಲ, ಅವನ್ನು ಕೆಡಿಸುವುದ ರಿಂದಾಗುವ ಪಾಪಫಲ–ಈ ಒಂದೊಂದನ್ನೂ ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತ ಹೋಗುವಲ್ಲಿ ಅವೇ ಒಂದೊಂದು ಪುಟ್ಟ ಕಾವ್ಯವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದುವು. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸತ್ಯನಿರೂಪಣೆಯ ಮೂಲೋದ್ದೇಶವನ್ನು ಹಿಂದಿಟ್ಟು ಇವನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಕವಿಗಳು ತಮ್ಮ ಪ್ರೌಢಿಮೆಯನ್ನು ತೋರಿದರು. ಶಾಸನಗಳು ಚೌಕ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೋ ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲಿನ ಹಲಗೆಗಳ ಮೇಲೋ ನೂರಾರು ಪಂಕ್ತಿಗಳಷ್ಟು ಬೆಳೆದವು. ನಾಗಾವಿ, ಐಹೊಳೆ, ಇಟ್ಟಗಿ, ಕಲ್ಲುಂಡಿ, ಸೇಡಂ, ಲಕ್ಕೇಶ್ವರ, ಬಳ್ಳಿಗಾವೆ, ಹರಿಹರ, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ, ಬಸ್ತಿಹಳ್ಳಿ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಕಡೆ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಬಸದಿಗಳು ಅವಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಮಠಗಳು, ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರಗಳು ಇದ್ದು ಅಲ್ಲಿಗೆ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವಲ್ಲಿ ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿನ ಪ್ರೌಢಿಮೆ ಇನ್ನೂ ಹಿರಿದಾಗಿ ಹೊಮ್ಮಿದೆ.

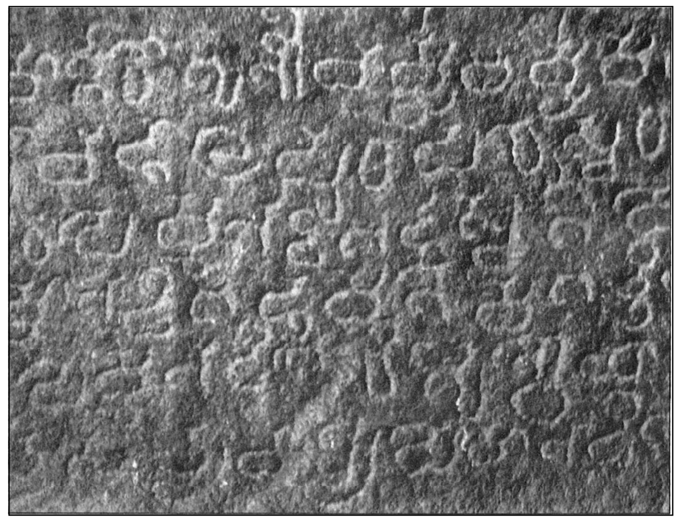

ಗಂಗರ ಕಾಲದ ಶಾಸನ

ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದವರೆಗೆ ಹೀಗೆ ಹೇರಳವಾಗಿ ದೀರ್ಘವಾಗಿ ಸುಂದರವಾಗಿ ಬೆಳೆದ ಶಾಸನಗಳು ಮುಂದೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕಡಿಮೆಯಾದವು. ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯೇನೂ ಹೇರಳವಾಗಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳು ಮತ್ತೆ ವಸ್ತುನಿಷ್ಠ ಶಾಸನಗಳಾದವು. ಅಪೂರ್ವವಾಗಿ ಅಲ್ಲೊಂದು ಇಲ್ಲೊಂದು ದೀರ್ಘಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕಾಣುವಂತಾಯಿತು. ಆದರೂ ಮಲೆನಾಡಿನಲ್ಲಿ, ಘಟ್ಟದ ಕೆಳಗೆ, ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ, ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಗದ್ಯಪದ್ಯಾತ್ಮಕವಾದ ದೀರ್ಘಶಾಸನಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಜೈನಬಸದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಉತ್ತರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾದುದರಿಂದ ಆ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಂ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕಾಣಬಹುದು. ಮುಂದೆ ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಹತ್ತೊಂಬತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷಯವೈವಿಧ್ಯವಿಲ್ಲ; ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಸೊಗಸಿಲ್ಲ.

ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಅವನ್ನು ಕಂಡರಿಸಿರುವ ಮೂಲವಸ್ತುಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳೆಂದು ಎರಡು ವಿಧವಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿರುವುದುಂಟು. ಆದರೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸುವ ವಿಷಯಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ದಾನಶಾಸನಗಳು, ವೀರಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ಶಾಸನಗಳು ಎಂದು ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಪಾಲಿನ ಶಾಸನಗಳು ದಾನಶಾಸನಗಳೇ. ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳಿಗಾಗಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳಿಂದಾರಂಭಿಸಿ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರವರೆಗೆ ಎಲ್ಲರೂ ಒಂದಿಲ್ಲೊಂದು ಉದ್ದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ದಾನಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಪದ್ಧತಿ ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದೆ. ವಿದ್ಯೆಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಕೊಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ, ವಿದ್ಯಾಪೀಠಗಳಿಗೆ ಮಠಗಳಿಗೆ ಪಂಡಿತರಿಗೆ ರಾಜರು ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ದತ್ತಿಬಿಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ; ಕಲೆಯ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಕ್ಕಾಗಿ, ಧರ್ಮಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಡೆಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ದೇವಾಲಯ ಬಸದಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಮುನ್ನಡೆಗಾಗಿ,

ಉದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕೆರೆಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ಊರುಕೇರಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗೆ ತಾವು ಮಾಡಿದ ಕೆಲಸ ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ಉಳಿಯಲೆಂದು ಕೊಟ್ಟ ದಾನ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಲೆಂದು ತಮ್ಮ ಹೆಸರು ಚಿರವಾಗಿ ಉಳಿಯಲೆಂದು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ ಹಾಗೂ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿದ್ದಾರೆ. ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ತಮ್ಮ ವೇದಾಧ್ಯಯನ ಮೊದಲಾದ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ನಿರಾತಂಕವಾಗಿ ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಲು ರಾಜರು ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ಇತರ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ರಾಜಾಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢವಾದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ದತ್ತಿಬಿಟ್ಟ ರಾಜರ ವಂಶಾವಳಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಕರ್ನಾಟಕ ದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಮೊದಲ ತಾಮ್ರಶಾಸನವೆಂದರೆ ಹಿರೇಹಡಗಲಿಯ ಪಲ್ಲವ ಶಿವಸ್ಕಂದವರ್ಮನ ಶಾಸನ. ಮೊದಲಿನ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಒಕ್ಕಣೆ ಹೆಚ್ಚಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ರಾಜರ ಪೀಳಿಗೆ ಬೆಳೆದಂತೆ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ರಾಜನನ್ನೂ ವರ್ಣಿಸುವ, ಅವರ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ವಿವರಗಳು ಬೆಳೆಯುತ್ತ ಹೋದುವು. ತಾಮ್ರದ ಹಲಗೆಗಳನ್ನು ಶಾಸನವನ್ನು ಕಂಡರಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಮೊದಲು ಇವುಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ತೀರ ಕಿರಿದಾಗಿದ್ದು ಓಲೆಗರಿಯನ್ನು ಅನುಕರಿಸುವಂತಿತ್ತು. ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಅವುಗಳ ಮೂಲೆಗಳನ್ನೂ ಗುಂಡಾಗಿ ಮಾಡಿರುವುದುಂಟು. ಹಲಗೆಗಳು ಹೆಚ್ಚು ದಪ್ಪವಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮೂರು ಹಲಗೆಗಳಿದ್ದು ಅವನ್ನು ಎಡಭಾಗದ ರಂಧ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ಹಾದು ಹೋಗಿರುವ ಬಳೆಗಳಿಂದ ಬಂಧಿಸಿ ಬಳೆಯ ತುದಿಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿರುವ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಅಂಕಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕದಂಬರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಲಾಂಛನ, ಗಂಗರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆ, ಚಾಳುಕ್ಯರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವರಾಹ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಗರುಡ, ಹೊಯ್ಸಳರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹುಲಿ, ವಿಜಯನಗರ ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವರಾಹ ಲಾಂಛನಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಈ ಲಾಂಛನಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಗಂಗಮಾರಸಿಂಹನ ಶಾಸನದ ಮುದ್ರೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಶ್ರೀ ಮಾರಸಿಂಹದೇವ ಎಂದಿರುವಂತೆ ರಾಜನ ಹೆಸರಿನ ಅಂಕನ ಇರಬಹುದು. ತಾಮ್ರದ ಹಲಗೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯ ವಿಷಯ ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತ ಹೋದಂತೆ ಮೂರರಿಂದ ಏಳರವರೆಗೂ ಇರುವುದಲ್ಲದೆ ಅವುಗಳ ಗಾತ್ರವೂ ದೊಡ್ಡದಾಗುತ್ತ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಗಂಗರ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಈ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಅವಿನೀತ, ದುರ್ವಿನೀತರ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳು ಕೇವಲ ಎರಡೂವರೆ ಅಥವಾ ಮೂರು ಅಂಗುಲ ಅಗಲ, ಆರು ಅಥವಾ ಎಂಟು ಅಂಗುಲ ಉದ್ದ ಇದ್ದರೆ, ಮಾರಸಿಂಹನ ಕಾಲದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಸುಮಾರು ಏಳು ಅಂಗುಲ ಅಗಲ, ಹನ್ನೆರಡು ಅಂಗುಲ ಉದ್ದವಾಗಿವೆ; ಜೊತೆಗೆ ಏಳು ಹಲಗೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿವೆ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಮೊದಲಿನ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಹಲಗೆಯ ಮೇಲೂ ಮೂರರಿಂದ ಐದು ಸಾಲು ಬರವಣಿಗೆ ಇದ್ದುದು. ಮಾರಸಿಂಹನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹದಿನಾರರಿಂದ ಹತ್ತೊಂಬತ್ತು ಸಾಲುಗಳಿವೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಹಲಗೆಗಳ ಮೇಲೆ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಅಡ್ಡಡ್ಡವಾಗಿ ಕಂಡರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಎಡಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ರಂಧ್ರವಿದ್ದು ಆ ರಂಧ್ರದ ಮೂಲಕ ಬಳೆಯಿಂದ ಹಲಗೆಗಳನ್ನು ಬಂಧಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಹೊಯ್ಸಳರು ಚೋಳರನ್ನು ಅನುಕರಿಸಿ ದಪ್ಪನಾದ ಮತ್ತು ಹೆಚ್ಚು ಉದ್ದ ಅಗಲಗಳುಳ್ಳ ಹಲಗೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಿದರು. ಅವುಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಳೆ ತೂರಿಸಲು ರಂಧ್ರವಿರುತ್ತದೆ. ರಂಧ್ರದಿಂದ ಕೆಳಗೆ ಶಾಸನದ ಕಂಡರಣೆ. ಇವು ಮೂರರಿಂದ ಏಳು ಹಲಗೆಗಳವರೆಗೆ ಇರುವುದುಂಟು. ಕರ್ನಾಟಕದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರವೇ ಹೆಚ್ಚು ದೊಡ್ಡವೂ ತೂಕವುಳ್ಳವೂ ಆಗಿವೆ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ವಿಪುಲ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಮೂರು ಹಲಗೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತವೆ. ಹಲಗೆಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಕಮಾನಿನಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ್ದು ಅದರ ನಡುವೆ ರಂಧ್ರವಿರುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳ ದಪ್ಪ ಗಾತ್ರ ಕಿರಿದು. ಮೈಸೂರರಸರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದ್ದರೂ ಅವು ಹೆಚ್ಚು ತೆಳುವಾಗಿರುತ್ತವೆ. 16 ಹಲಗೆಗಳುಳ್ಳ ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರದ ಶಾಸನವೇ ಮೈಸೂರರಸರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅತಿ ದೀರ್ಘವಾದುದು. ಕೆಳದಿ ನಾಯಕರ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಶಾಸನಗಳು ಒಂದೇ ಹಲಗೆಯವು. ಆಕಾರ ಗಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳಷ್ಟೇ ಅಥವಾ ಅದಕ್ಕಿಂತ ದೊಡ್ಡವು. ಇವಕ್ಕೆ ರಂಧ್ರವಾಗಲಿ ಬಳೆ ಅಥವಾ ಮುದ್ರೆಗಳಾಗಲಿ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಮುದ್ರೆಯನ್ನು ಹಲಗೆಗೆ ಕೆತ್ತಿಸಿರುವುದುಂಟು. ಹೆಚ್ಚು ಹಲಗೆಗಳಿರುವ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಮತ್ತು ಕಡೆಯ ಹಲಗೆಗಳ ಹೊರಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಮೊದಮೊದಲ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹಲಗೆಗಳ ಏಣುಗಳು ಉಬ್ಬಿದ್ದು ಹಲಗೆಗಳು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಉಜ್ಜಿ ಲಿಪಿ ಸವೆದು ಹೋಗದಂತೆ ರಕ್ಷಣೆ ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ.

ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಿಗಿಂತ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಟಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚು. ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಕೂಟಶಾಸನ ರಚಿಸಿ ನಿಲ್ಲಿಸುವುದು ಅಷ್ಟು ಸುಲಭವಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಾಗಿ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಪ್ರಯೋಜನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಕೂಟಶಾಸನಗಳ ರಚನೆ ಅಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆಯೇ. ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಾದರೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ದಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟವು. ರಾಜಮನೆತನಗಳು ಬದಲಾದಾಗ ಹಿಂದಿನ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಅವರು ಮುಂದುವರಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಇತ್ತು. ಹಾಗೆ ಮುಂದುವರಿಸುವಾಗ ಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಅವರು ಪರಿಶೀಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಹಿಂದಿನ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳನ್ನು ನೋಡಿ ದತ್ತಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ ವಿಷಯ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಅಂಥ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ತಾವು ಬಹು ಹಿಂದಿನಿಂದ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದುದಾಗಿ ತೋರಿಸಲು ಮತ್ತು ತನಗಿಂತ ಬಹು ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಹಾಕಿಸಿದ್ದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ತಮ್ಮ ಬಳಿ ಇವೆ ಎಂದು ಸಾಧಿಸಲು ಇಂಥ ಕೂಟಶಾಸನಗಳನ್ನು ರಚಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಜನಮೇಜಯನು ಸರ್ಪಯಾಗ ಮಾಡಿದಾಗ ದತ್ತಿಬಿಟ್ಟಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿಸುವ ಗೌಜ ಅಗ್ರಹಾರದ ತಾಮ್ರಶಾಸನವಾಗಲಿ, ಮಡಕೇರಿ, ತಗಡೂರು, ಕೂಡಲೂರುಗಳ ಗಂಗ ಶಾಸನಗಳಾಗಲಿ ಇಂಥ ಕೂಟಶಾಸನಗಳ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಬಹುದಾದವು. ಭಾಷೆ, ಲಿಪಿ, ಕಾಲಗಣನೆ ಮತ್ತು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಕೆಲವು ವಿವರಗಳಿಂದ ಅವು ನೈಜವಲ್ಲವೆಂಬುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಲೋಹದ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನಗಳಿರುವುದು ಲೋಹಮೂರ್ತಿಗಳ ಪೀಠಗಳ ಮೇಲೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುವೆಂದರೆ ಗಂಗಮಾರಸಿಂಹನ ಅಕ್ಕ ಕುಂದಣಸೋಮಿದೇವಿ ಮಾಡಿಸಿದ ಜಿನಬಿಂಬದ ಶಾಸನ, ಮಂಗಳೂರಿನ ಕದ್ರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಅವಲೋಕಿತೇಶ್ವರನ ಪೀಠಶಾಸನ ಮುಂತಾದವು. ಮೈಸೂರರಸರ ಕಾಲದ, ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜಒಡೆಯರ ಮತ್ತು ದಳವಾಯಿಗಳ ಕಾಲದ ನೂರಾರು ಮೂರ್ತಿಗಳ ಪೀಠಗಳ ಮೇಲೆ ಅವನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದವರ ಹೆಸರು ಅಥವಾ ಆ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಹೆಸರನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಇತರ ಲೋಹವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಗರ ಕಾಲದ ಕಂಚಿನ ಮುಕ್ಕಾಲಿನ ಮೇಲಿರುವ ನಾಗಮಾರ ಎಂಬುದು ಅತಿ ಪುರಾತನವಾದುದಾದರೆ, ಬೇಲೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಕುವರಲಕ್ಷ್ಮನು ಶಾಸನ ಹಾಕಿಸಿ ದೇವರಿಗೆ ಮಾಡಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದ ಮುಕ್ಕಾಲುಪೀಠ ಅತಿ ಸುಂದರವಾದುದು. ಇವಲ್ಲದೆ ನೂರಾರು ಗಂಟೆಗಳೂ ಜಾಗಟೆಗಳೂ ಹಿತ್ತಾಳೆ ಬಾಗಿಲುವಾಡಗಳೂ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಇವುಗಳ ಮೇಲೆಲ್ಲ ಕಿರುಶಾಸನಗಳುಂಟು. ಬೆಲೆಬಾಳುವ ಬೆಳ್ಳಿಬಂಗಾರಗಳ ಮೇಲೂ ಹಲವು ಶಾಸನಗಳುಂಟು. ಕೊಡಗಿನ ಅರಸರು ಇಗ್ಗುತಪ್ಪ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಮಾಡಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಆನೆಯ ಮೈಮೇಲೆ ಕಂಡರಿಸಿರುವ ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ. ಹಾಗೆಯೇ ಪರಕಾಲಮಠದ ಬೆಳ್ಳಿತೊಟ್ಟಿಲು, ಬೆಳ್ಳಿಬಂಗಾರದ ಬಟ್ಟಲುಗಳೂ ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠದ ಪೂಜಾ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಮೇಲುಕೋಟೆಯ ರತ್ನಖಚಿತವಾದ ವೈರಮುಡಿ, ನಂಜನಗೂಡಿನ ಶ್ರೀಕಂಠಮುಡಿ, ಮೈಸೂರು ಸಿಂಹಾಸನದ ಛತ್ರಿಯ ಮೇಲಿರುವ ಶಾಸನಗಳು ಈ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ.

ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ವಿಪುಲವಾಗಿರುವುದಲ್ಲದೆ ವಿಷಯ ವೈವಿಧ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಕಲ್ಲು ಧಾರಾಳವಾಗಿ ಸಿಗುವುದರಿಂದಲೂ ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ಉಳಿದುಬರುವುದರಿಂದಲೂ ಶಾಸನಗಳ ಕಂಡರಣೆಗೆ ಇದನ್ನು ಸಮರ್ಥ ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಯಿತು. ಇಂಥ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕಂಡರಿಸಿರಬಹುದು. ಸನ್ನತಿಯ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳೆಲ್ಲ ಹೀಗೆ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆಯೇ ಇವೆ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಚಿಕ್ಕಬೆಟ್ಟದ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲಿನ ನೂರಾರು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಕಲ್ಲಿನ ಕಂಬಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿರುವುದುಂಟು. ಮಳವಳ್ಳಿಯ ಹಾರೀತಿಪುತ್ರ ವಿಣ್ಹುಕಡ ಚುಟುಕುಲಾನಂದ ಸಾತಕಣ್ಣಿಯ ಮತ್ತು ಕದಂಬ ಅರಸನೊಬ್ಬನ ಶಾಸನಗಳುಳ್ಳ ಸ್ತಂಭ, ತಾಳಗುಂದದ ಕದಂಬ ಶಾಂತಿವರ್ಮನ ಶಾಸನ ಸ್ತಂಭ, ಗುಡ್ನಾಪುರದ ಕದಂಬರ ರವಿವರ್ಮನ ಶಾಸನವುಳ್ಳ ಕಂಬ, ಕೂಗೆ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರ ಕಂಬ, ತ್ಯಾಗದ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರ ಕಂಬ, ಮಂಗಲೀಶನ ಮಹಾಕೂಟ ಸ್ತಂಭಶಾಸನ ಮೊದಲಾದುವು ಈ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಇದೇ ರೀತಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗರುಡರ ಆತ್ಮಾರ್ಪಣೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಹಳೇಬೀಡಿನ ಪ್ರೌಢದೇವರಾಯ ಕಂಬ, ಕುವರಲಕ್ಷ್ಮನ ಸ್ತಂಭ, ಅಗ್ರಹಾರ ಬಾಚಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ರುವ ಗರುಡಸ್ತಂಭಗಳು ಈ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಶಾಸನವನ್ನು ಇಂಥ ಕಂಬಗಳ ಅಷ್ಟಮುಖದ ಕಾಂಡಗಳ ಮೇಲೆ ಉದ್ದುದ್ದವಾಗಿ ಕಂಡರಿಸಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಚೌಕಬುಡದ ಮುಖಗಳ ಮೇಲೆ ಸಾಲುಗಳು ನಾಲ್ಕೂ ಮುಖಗಳ ಮೇಲೂ ಸುತ್ತಿ ಬರುವಂತೆ ಅಥವಾ ಒಂದೊಂದು ಮುಖದ ಮೇಲೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಕಂಡರಿಸಿರ ಬಹುದು. ಶಾಸನಗಳಿಗಾಗಿಯೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಕಂಬಗಳು ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ದೇವಾಲಯಗಳ, ಬಸದಿಗಳ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೂ ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯ, ಬಸದಿ ಮೊದಲಾದುವುಗಳ ತಳಪಾದಿ ಕಲ್ಲುಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಒಳಗಿನ ಅಡ್ಡತೊಲೆಗಳ ಬಾಗಿಲುವಾಡಗಳ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಪೀಠಗಳ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸಿರುವುದುಂಟು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳು ಕೋಲಾರದ ಕೋಲಾರಮ್ಮನ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲಿರುವುದೇ ಹೆಚ್ಚು. ಇವಲ್ಲದೆ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಕಲ್ಲಿನ ಹಲಗೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಪದ್ಧತಿಯು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂತು. ಗಂಗರ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಯಾವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸದ ಕಲ್ಲಿನ ಹಲಗೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡರಿಸಿದ್ದರೆ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಿಂದೀಚೆಗೆ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಹಲಗೆಗಳನ್ನು ನಾಜೂಕಾಗಿ ಅತ್ಯಂತ ನುಣುಪಾಗಿ ಮಟ್ಟಸವಾಗಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಪದ್ಧತಿಯಾಯಿತು. ಆದರೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಬರುವ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಮತ್ತೆ

ಒರಟು ಕಲ್ಲಿನ ಶಾಸನಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕದಂಬರೂ ಗಂಗರೂ ಚೋಳರೂ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯನ್ನು ಶಾಸನಗಳಿಗಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಸಿದ್ದರೆ, ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರು ಕೆಂಪು ಮರಳುಶಿಲೆಯನ್ನೂ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಅವರ ಸಾಮಂತರೂ ಹೊಯ್ಸಳರೂ ಧಾರವಾಡ ಶಿಲಾಪದರದ ಶಿಸ್ಟ್ ಅಥವಾ ಬಳಪದ ಕಲ್ಲನ್ನು ಬಳಸಿದರು. ಇದು ಮೃದುವಾಗಿದ್ದು ಅಂದವಾದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಆದರೆ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರು ಮತ್ತೆ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯನ್ನೇ ಉಪಯೋಗಿಸಿದರು.

ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ನೂರಕ್ಕೆ ಎಂಬತ್ತರಷ್ಟು ದಾನಶಾಸನಗಳೇ. ಈ ಶಾಸನಗಳು ಎರಡು ಪದಗಳ ಒಂದು ವಾಕ್ಯದಷ್ಟು ಕಿರಿದಾಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ನೂರಾರು ಸಾಲುಗಳಷ್ಟು ದೀರ್ಘವಾಗಿದ್ದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬರಬಹುದಾದ ಎಲ್ಲ ವರ್ಣನೆ ವಿವರಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿರಬಹುದು. ದಾನಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ರಾಜರು, ಅವರ ದಂಡನಾಯಕರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದಾಗ ಗೆಲುವಿನ ಕುರುಹಾಗಿ ಜಯಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರತಾಪದ ವೀರವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಕೆತ್ತಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪದ್ಧತಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿತ್ತು. ಇಂಥ ಜಯಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದುದನ್ನು ಅನೇಕ ರಾಜರು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದರೂ ಅವು ಹೆಚ್ಚು ಉಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಬೇರೆ ರಾಜರು ಅವನ್ನು ಬಹುಶಃ ಒಡೆಸಿಹಾಕುತ್ತಿದ್ದುದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಿರಬಹುದು. ಈ ಜಯಸ್ತಂಭಗಳಿಗೆ ಕಲಿಯೂರಿನ ಅಪ್ರಮೇಯ ತನ್ನ ಜಯದ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ್ದ ಶಾಸನ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ಇಂಥ ಶಾಸನಗಳು ಗೆದ್ದ ರಾಜರ, ವೀರರ ವೀರಾಲಾಪಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ರಾಜರು ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ, ಅವರ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಹಾಕಿಸಿದ್ದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅವನ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ ಹೊಗಳಿಕೆಯಷ್ಟೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಇಮ್ಮಡಿ ಮಾರಸಿಂಹನ ಕೂಗೆಬ್ರಹ್ಮದೇವರ ಕಂಬ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ನಾಲ್ವಡಿ ಇಂದ್ರನ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಶಾಸನಗಳು ಈ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು, ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲುಗಳು, ಇತರ ಆತ್ಮಾರ್ಪಣೆಯ ಕಲ್ಲುಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿನ ಶಾಸನಗಳೇ ಬೇರೆ ರೀತಿಯವು. ಕೆಚ್ಚು, ಧೈರ್ಯ, ಸಾಹಸ, ನಿಷ್ಠೆ ನಂಬಿಕೆಗಳ ಕುರುಹಾಗಿ ಆತ್ಮಾರ್ಪಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಪದ್ಧತಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತ ವಿತ್ತು. ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಪಾಪವಾದರೂ ಕೆಲವು ಉದ್ದೇಶಗಳಿಗಾಗಿ ಪ್ರಾಣಾರ್ಪಣೆ ಮಾಡುವುದು ಕರ್ತವ್ಯ ಮತ್ತು ಸದ್ಗತಿಪ್ರದವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಣ, ಸಂಕ್ರಾಂತಿಯಂಥ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಪ್ರವೇಶ ಮಾಡುವುದು ಒಂದು ಬಗೆಯಾದರೆ, ಜೈನಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳು, ಶ್ರಾವಕರು ತೀರ್ಥಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಲ್ಲೇಖನವನ್ನು ಕೈಕೊಂಡು ಮುಡಿಪುವುದು ಇನ್ನೊಂದು ಬಗೆ. ಹೀಗೆ ಸಲ್ಲೇಖನದಿಂದ ಪ್ರಾಣ ತೆತ್ತವರ ನೆನಪಿಗೆ ಹಾಕಿರುವ ಶಾಸನಗಳಿಗೆ ನಿಷಿಧಿಕಲ್ಲುಗಳೆಂದು ಹೆಸರು. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳು ಇಂಥ ನಿಷಿಧಿಶಾಸನಗಳೇ. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಹೋರಾಡುತ್ತ ವೀರಮರಣ ಹೊಂದಿದರೆ ವೀರಸ್ವರ್ಗ ಸಿಗುವುದೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯಿದ್ದುದರಿಂದ ಸೋಲು ಸಿದ್ಧವೆಂದು ತಿಳಿದಾಗಲೂ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟದೆ ಸತ್ತ ವೀರರು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸಾವಿರಾರು ಜನ ಆಗಿಹೋಗಿದ್ದಾರೆ. ಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ನಾಶವಾಗುವ ಈ ದೇಹಕ್ಕೆ ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಸಾಯಲು ಚಿಂತೆಯೇಕೆ? ಸೂರ್ಯಮಂಡಲವನ್ನೂ ಭೇದಿಸಿ ಮೇಲೇರಬಲ್ಲ ಶಕ್ತಿ ವಿರಾಟ್‌ಯೋಗಿ ಯೊಬ್ಬನಿಗೆ, ರಣಮುಖದಲ್ಲಿ ಸತ್ತ ವೀರನೊಬ್ಬನಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯ; ಪ್ರಾಣ ಅನಿತ್ಯ; ಮಾನ ಶಾಶ್ವತ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಾಣ ಬಿಟ್ಟಾದರೂ ಮಾನವನ್ನು ಕಾಪಾಡಬೇಕು–ಇಂಥ ಧ್ಯೇಯಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ವೀರರು ಪ್ರಾಣವನ್ನು ತೃಣವಾಗೆಣಿಸಿ ಹೋರಾಡಿ ಸತ್ತ ವೀರವರ್ಣನೆಗಳನ್ನು ನೂರಾರು ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ಸಾರುತ್ತವೆ. ಪುಂಡರು ಊರಿಗೆ ನುಗ್ಗಿ ಹಸುಗಳನ್ನು ಕದ್ದು ಹೊಡೆದುಕೊಂಡು ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದಾಗ, ಪೆಂಡಿರುಡೆಯುರ್ಚಿ ಮಾನ ಕಳೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ, ಏಕಾಕಿಯಾಗಿಯೇ ಅಡ್ಡನುಗ್ಗಿ ಕಾಪಾಡಿ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿಯೊ ಕಳ್ಳರು ಮೇಲೆ ಬಿದ್ದಾಗಲೋ ಹುಲಿಹಂದಿಗಳನ್ನೆದುರಿಸಿಯೋ ವೀರಾವೇಶದಿಂದ ಹೊಡೆದಾಡಿ ಸತ್ತ ವೀರರಿಗಾಗಿ ಹಳ್ಳಿಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಒಡೆಯನಿಗಾಗಿ ತನ್ನ ಪ್ರಾಣವನ್ನು ಮುಡುಪಾಗಿಟ್ಟು ಅವನೊಂದಿಗೆ ಸತ್ತ ಲೆಂಕರು, ವೇಳೆವಾಳಿಗಳು, ಗರುಡರದು ಮತ್ತೊಂದು ರೀತಿ. ಹೀಗೆಯೇ ತನ್ನ ಗಂಡನ ಸಾವಿನೊಂದಿಗೆ ತಾನೂ ಚಿತೆಯೇರಿ ಮಹಾಸತಿಯಾಗಿ ಸತ್ತ ವೀರಮಹಿಳೆಯರಿಗಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲುಗಳೂ ಅನೇಕವುಂಟು. ವೀರಗಲ್ಲು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಒಕ್ಕಣೆ ಸ್ವಲ್ಪವೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೇ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ. ಗಂಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಈ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಲವು ಪ್ರಕಾರಗಳುಂಟು. ಗಂಗ ನೊಳಂಬರ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ವೀರನು ಶತ್ರುಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋರಾಡುತ್ತಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಶಿಲ್ಪವಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲೋ ಪಕ್ಕದಲ್ಲೋ ಆ ವೀರನ ಬಗೆಗೆ ವಿವರಗಳಿರಬಹುದು. ತಮಟಕಲ್ಲಿನ ಶಾಸನ ವೀರನೊಬ್ಬನ ಪ್ರಶಂಸೆಯಾಗಿದ್ದು ಅದೂ ವೀರಗಲ್ಲಾಗಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಅದರಲ್ಲಿ ಯಾವ ಶಿಲ್ಪವೂ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಬೇಗೂರಿನ ವೀರಗಲ್ಲು ತನ್ನ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಯುದ್ಧದ ವಿವರಗಳನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಮುಂದೆ ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪವಿದ್ದು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಯುದ್ಧ, ವೀರನ ಸ್ವರ್ಗಾರೋಹಣ ಮತ್ತು ದೇವಲೋಕದಲ್ಲಿ ವೀರನಿರುವಂತೆ ಕಂಡರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಆರೇಳು ಹಂತಗಳಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ಸುಂದರವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳ ನಡುವಣ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಶಾಸನವಿರುತ್ತದೆ. ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು ದೇಕಬ್ಬೆಯ ಶಾಸನ. ಇದರಲ್ಲಿ ಯಾವ ಶಿಲ್ಪವೂ ಇಲ್ಲ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ವೀರನೊಡನೆ ಬಲಗೈಯನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದು ನಿಂತ ಹೆಣ್ಣಿನ ಶಿಲ್ಪ ಇರುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಕೇವಲ ಒಂದು ಕಂಬವನ್ನು ತೋರಿಸಿ ಅದರಿಂದ ಮೇಲೆತ್ತಿಕೊಂಡಂತಿರುವ ತೋಳು ಮಾತ್ರ ಇರುವ ಶಿಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಶಾಸನವೇ ಇಲ್ಲದೆ ಕೇವಲ ಶಿಲ್ಪವುಳ್ಳ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳೂ. ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲುಗಳೂ ಹೇರಳವಾಗಿವೆ.

ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪೀಠಗಳ ಮೇಲೆ ಶಿಲ್ಪದ ಹೆಸರನ್ನೋ ರೂವಾರಿಗಳ ಹೆಸರನ್ನೋ ತಿಳಿಸುವ ಶಾಸನಗಳುಂಟು. ಹಾಗೆಯೇ ಪುಣ್ಯಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿಗೆ ಬಂದ ಯಾತ್ರಿಕರು ತಮ್ಮ ಹೆಸರನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ಹಾಸುಗಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಹಾಕಿಸಿರ ಬಹುದು. ಪಾತ್ರೆಪಡಗಗಳ ಮೇಲೆ ಅವುಗಳ ಒಡೆಯರ ಹೆಸರಿರಬಹುದು. ಇವು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಒಂದೇ ಪದವುಳ್ಳ ಶಾಸನಗಳು. ಶ್ರೀಚಮ್ಮ, ಮಾಬ, ಮಲ್ಲಿತಂಮ ಇತ್ಯಾದಿ ರೂವಾರಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳೂ ಶ್ರೀಲಕುಮಿದೇವಿ ದುಸ್ಸಪ್ಪ ವಥೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಹೆಸರುಗಳೂ ಶ್ರೀಕವಿರತ್ನ ಮುಂತಾದ ಯಾತ್ರಿಕರ ಹೆಸರುಗಳೂ ಈ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ವರ್ತಕ ಸಂಘಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ನಾಡಿನ ವರ್ತಕರಿಗೆ ದೇಶವಿದೇಶಗಳೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕ ಸಂಬಂಧಗಳಿದ್ದ ಅಂಶ ವಿದಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಯ್ಯಾವೊಳೆ ಐನೂರ್ವರು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಖ್ಯಾತ ವರ್ತಕ ಸಂಘವಾಗಿತ್ತು.

ಶಾಸನಗಳ ಭಾಷೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ: ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಿಂದಾರಂಭಿಸಿ ಸುಮಾರು 4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದವರೆಗೂ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಸಾತವಾಹನ, ಚುಟು, ಕದಂಬ ವಂಶಗಳ ಶಾಸನಗಳು, ಸನ್ನತಿಯ ಶಾಸನಗಳು, ಹಿರೇಹಡಗಲಿಯ ಪಲ್ಲವ ಶಿವಸ್ಕಂದವರ್ಮನ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ಮೊದಲಾದುವು ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಆದರೆ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯ ಮಯೂರವರ್ಮನ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದು ಗ್ರಂಥಸ್ಥ ಪ್ರಾಕೃತ. ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯ ಶಾಸನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯದೆಂದು ಈಚಿನ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಪಲ್ಲವ ತಾಮ್ರಶಾಸನದ ಮುದ್ರೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಅಂಕನ ಮತ್ತು ಶಾಸನದ ಕೊನೆಯ ಮಂಗಳವಾಕ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು.

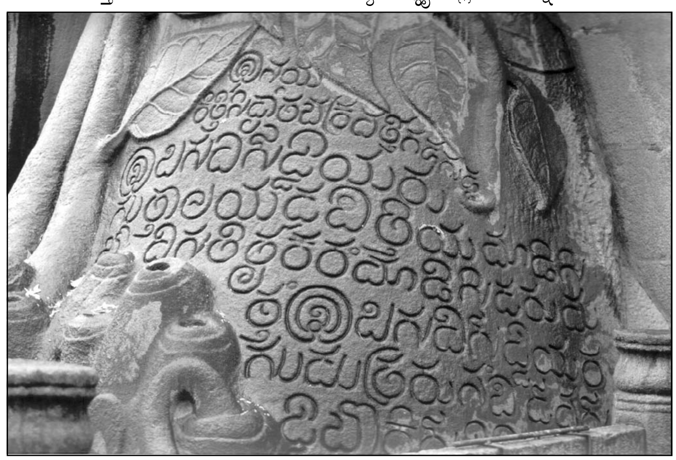

ಗೊಮ್ಮಟೇಶ್ವರ ವಿಗ್ರಹದ ಪಾದದ ಬಳಿಯಿರುವ ಶಾಸನ

ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಕೃತದ ಬದಲು ಸಂಸ್ಕೃತದ ಬಳಕೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಪಸರಿಸಿತು. ರಾಜಾಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಭದ್ರವಾಗಿ ಬೇರೂರಿದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮುಂದೆ ಬಂದ ಕದಂಬರ, ಗಂಗ, ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಹಲ್ಮಿಡಿಯ ಶಾಸನದ ಮೂಲಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಬಳಸುವುದು ಆರಂಭವಾದರೂ ಮೊದಲಿಗೆ ಮುಖ್ಯವಾದ ದೊಡ್ಡಶಾಸನಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿಯೇ ಮುಂದುವರಿದವು. ತಾಳಗುಂದ, ಗುಡ್ನಾಪುರ, ಬನವಾಸಿಯ ಸ್ತಂಭಶಾಸನಗಳು ಪ್ರೌಢಶೈಲಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಕಾಲದ ರವಿಕೀರ್ತಿಯ ಶಾಸನ ತನ್ನ ಶೈಲಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಬೆಳೆಯುತ್ತ ಹೋದರೂ ಜೊತೆಜೊತೆ ಯಲ್ಲಿಯೇ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳೂ ಸಮವಾಗಿ ಕೆಲವು ಕಾಲ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತ ಬಂದವು. ಮುಂದೆ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೇರಳವಾಗಿ ಬೆಳೆದರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಆರಂಭದ ಮಂಗಳಶ್ಲೋಕಗಳು, ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಆಶಂಸನ ಪದ್ಯಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುತ್ತವೆ. ಹಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜರ ವಂಶಾವಳಿಯು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿದ್ದು ಉಳಿದಂತೆ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಸಾವಿರಾರು ದೀರ್ಘ ಶಾಸನಗಳಾಗಲಿ, ಕಿರುಶಾಸನಗಳಾಗಲಿ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಇರುವುದೇ ಸಾಮಾನ್ಯ ನಿಯಮವಾಗಿತ್ತು. ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತವೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದು, ಅಪೂರ್ವವಾಗಿ (ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂನಲ್ಲಿರುವ) ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ನಾಲ್ವಡಿ ಗೋವಿಂದನ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಂತೆ ಒಂದೊಂದು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿರುವುದುಂಟು. ಆಳುಪರ ಏಕೈಕ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿದೆ. ಗಂಗ ದುರ್ವಿನೀತನ ತಾಮ್ರಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ

ಅದನ್ನು ಕಂಡರಿಸಿದ ತ್ವಷ್ಟಕಾರನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ದತ್ತಿಯನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿದೆ. ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಗಂಗರ ಶಾಸನಗಳು (ಮಡಿಕೇರಿಯ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಂಥವು) ಕನ್ನಡ ಬೆರೆತ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿರುವುದುಂಟು. ಆದರೆ ಅಂಥವನ್ನು ನೈಜಶಾಸನಗಳೆಂದು ಒಪ್ಪುವುದು ಕಷ್ಟ. ಅನೇಕ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷಯವರ್ಣನೆ ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದು ದತ್ತಿಬಿಟ್ಟ ಗ್ರಾಮ ಅಥವಾ ಭೂಮಿಯ ಎಲ್ಲೆಯ ವಿವರಗಳು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷಯನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ–ಕನ್ನಡಗಳೆರಡರಲ್ಲಿಯೂ ವಿವರಿಸಿರುವುದುಂಟು; ಇಲ್ಲವೆ ಮೊದಲು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಶಾಸನದ ವಸ್ತುವನ್ನು ವಿವರಿಸಿ ಅಯಮೇವಾರ್ಥಃ ಕರ್ಣ್ನಾಟ ಭಾಷಯಾ ಸಪ್ರಪಂಚಃ ಪ್ರಕಟೀ ಕ್ರಿಯತೇ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿ ಮತ್ತೆ ಅದೇ ವಿಷಯವನ್ನೆ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿರುವುದುಂಟು. ವಿಜಯನಗರದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿರುವುದೇ ಹೆಚ್ಚು. ಒಂದೊಂದು ಸಲ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕನ್ನಡಗಳೆರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವುದುಂಟು; ತೀರ ವಿರಳವಾಗಿ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತವೆ. ಮೈಸೂರರಸರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತವೇ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದರೂ ಕನ್ನಡವನ್ನೂ ಧಾರಾಳವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಳದಿ ನಾಯಕರು ಮತ್ತು ಇತರ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿವೆ. ಇವು ಗದ್ಯಶಾಸನಗಳು. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ಭಾಷೆ ಕನ್ನಡವೇ ಪ್ರಬಲವಾಗಿದ್ದು ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ತನ್ನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲೆಂತೋ ಅಂತೆಯೇ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ರಾಜವಂಶಾವಳಿ ಮೊದಲಾದುವನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತ ಪದ್ಯಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಕೊಡುವ ಪರಿಪಾಠ ಬೆಳೆದು ಬಂತು. ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲೇನೋ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಆದರೆ ಅವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಸ್ತುನಿಷ್ಠ ಕಿರುಗದ್ಯ ಶಾಸನಗಳು. ದೊಡ್ಡಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ವರ್ಣನೆ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ, ವಿಷಯನಿರೂಪಣೆ ಕನ್ನಡ ಗದ್ಯದಲ್ಲಿ. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ತಲೆಹಾಕಿದ ಈ ಪದ್ಧತಿ 15, 16ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ನಿಯಮವಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಸಿದ್ಧರ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿನ ಸ್ತಂಭಶಾಸನಗಳೂ ಹರಿಹರದಲ್ಲಿರುವ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳೂ ಹೀಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢವಾಗಿ ಕಾವ್ಯಮಯವಾಗಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಅದೇ ರೀತಿ ಹುಂಚದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಾವತೀ ಬಸದಿಯ ಪ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ವಾದಿವಿದ್ಯಾನಂದನ ಗುರುಪರಂಪರೆಯ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ವಿವರಗಳುಳ್ಳ ಶಾಸನವೂ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದರೂ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾನಂದನನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿರುವ ಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿದೆ. ಹೀಗೆ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳು ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳಿಗೆ ಎಡೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟರೂ ಮತ್ತೆ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಉಳಿದುಕೊಂಡೇ ಬಂದವು.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಹು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಶಾಸನಗಳು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಲ್ಮಿಡಿಯ ಶಾಸನವೇ ಮೊದಲನೆಯದೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿದೆ. ಅದಕ್ಕಿಂತ ಮೊದಲು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರದಿದ್ದರೂ ಹಿಂದಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಹಲವು ಸ್ಥಳನಾಮಗಳು ವ್ಯಕ್ತಿನಾಮಗಳು ಕನ್ನಡದವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಅಶೋಕನ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಇಸಿಲ ಎಂಬ ಊರ ಹೆಸರನ್ನು ಕನ್ನಡ ಹೆಸರೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಳವಳ್ಳಿಯ ಕದಂಬರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಮಳ್ಳಪಳ್ಳಿ, ಸೋಮಪಳ್ಳಿ, ವೆಳ್ಳಿಕ್ಕಿ, ವೇಗೂರುಗಳು ಕನ್ನಡವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಬಳಕೆಯಾಗತೊಡಗಿತು. ತಮಟಕಲ್ಲಿನ ಶಾಸನವನ್ನು ರೈಸ್ ಅವರು ಸು. 500ಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದರೂ ಅದನ್ನು ಲಿಪಿಯ ಆಧಾರದಿಂದ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡುವು. ಗಂಗರು, ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರು, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡವನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಿದರು. ಇವು ಕಿರುಶಾಸನಗಳು. ವಸ್ತುನಿಷ್ಠವಾದ ಈ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚು ವಿಷಯಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರುವುದಿಲ್ಲ. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕವಿರಾಜಮಾರ್ಗವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಮುಂಚಿನ ಕನ್ನಡದ ಗ್ರಂಥಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅದಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯ ಸ್ವರೂಪ, ಸಾಹಿತ್ಯದ ರೀತಿಯನ್ನರಿಯಲು ಈ ಶಾಸನಗಳೇ ಆಧಾರ. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದೀಚಿನ ಹಳಗನ್ನಡಕ್ಕಿಂತ ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗೆ ಭಿನ್ನವಾಗಿರುವ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಕಿತ್ತೂರಾ, ವೆಳ್ಮಾಡದಾ ಧರ್ಮ್ಮಸೇನಗುರುವಡಿಗಳಾ ಶಿಷ್ಯರ್ ಬಾಲದೇವಗುರುವಡಿಗಳ್ ಸನ್ಯಾಸನಂನೋನ್ತು ಮುಡಿಪ್ಪಿದಾರ್, ಪೆರ್ಗ್ಗೊರವಂ ಸಮಾಧಿ ನೆರೆದೊನ್ ನೋನ್ತೆಯ್ದಿದೋರ್ ಸಿದ್ಧಿಯಾನ್, ಕಟ್ಟಿಪ್ಪ ಬೆಟ್ಟಮ್ಮೇಲ್ಕಾಲಂ ಕೆಯ್ದಾರ್, ಬಿಣಮಣಿ ಅನ್ತು ಭೋಗಿ ಬಿಣದುಳ್ಳಣಿವಿಲ್‌ಮನದೋನ್ ಇತ್ಯಾದಿ. ಇದನ್ನು ಪೂರ್ವದ ಹಳಗನ್ನಡ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕಪ್ಪೆ ಅರಭಟ್ಟನ ಬಾದಾಮಿಯ ಶಾಸನ, ತಮಟಕಲ್ಲಿನ ಗುಣಮಧುರನ ಶಾಸನ, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿರುವ ಹಲವಾರು ಈ ಕಾಲದ ನಿಷಿಧಿ ಶಾಸನಗಳು ಪದ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಹತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದೀಚೆಗೆ ಕನ್ನಡ ಗ್ರಂಥಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತ ಹೋದರೂ ಆಡುವ ಭಾಷೆಗೆ ಹತ್ತಿರವಾಗಿದ್ದ ಶಾಸನಗಳು ಭಾಷೆಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತವೆ. ಈ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳು ಸಹಸ್ರ ಸಹಸ್ರ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡುವು. ದೀರ್ಘಶಾಸನಗಳೂ ಬರಲಾರಂಭಿಸಿದುವು. ಆಗ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಚಂಪೂಶೈಲಿಯನ್ನೇ ಶಾಸನಕರ್ತೃಗಳೂ ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡರು. ಶಾಸನಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ಓದು ಬರೆಹ ಬಲ್ಲ ಸಾಮಾನ್ಯರಿಂದ ಹಿಡಿದು ಪೂರ್ಣಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ರಾಜಾಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತರಾಗಿದ್ದ ಕವಿಗಳವರೆಗೂ ಉಂಟು. ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕೆರೆಕಾಲುವೆಗಳ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವಲ್ಲಿ, ಊರಿಗೆ ಬಂದ ಕುತ್ತನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು ಏಕಾಂಗಿಯಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದ ಊರಿನ ವೀರರ ವೀರಮರಣವನ್ನು ತಿಳಿಸುವಲ್ಲಿ, ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಬಸದಿಗಳಿಗೆ ಭಕ್ತರು ಪೂಜಾದಿ ಕೈಂಕರ್ಯಗಳಿಗಾಗಿ ಕೊಟ್ಟ ದಾನಾದಿಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವಲ್ಲಿ ಆ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಒದಗಿದವರೇ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ರಾಜರೋ ಅವರ ಸಾಮಂತರೋ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೋ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟಾಗ ಅಥವಾ ಇತರ ಉದ್ದೇಶಗಳಿಗಾಗಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿದಾಗ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾದ ವಿದ್ವತ್ಪೂರ್ಣವಾದ ಶಾಸನಗಳ ರಚನೆಯನ್ನು ನೋಡುತ್ತೇವೆ. ಶಾಸನಗಳ ಮೂಲಕ ಪರಿಚಿತರಾದವರೂ ಇದ್ದಾರೆ. ಇವರು ತಮ್ಮ ಕವಿತಾಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಹೊಗಳಿಕೊಂಡಿರುವುದುಂಟು. ಕಾಡಿಯೂರು ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿನ ವಿಪ್ರೋತ್ತಮರನ್ನು ನವೀನ ವರ್ಣನೆಯಿಂದ ಅಭಿವರ್ಣಿಸಿರುವ ಕವಿರಾಜ ರಾಜ, ದಂಡಾಪುರ ಶಾಸನದ ಕಬ್ಬಗಳನ್ನೊರೆದ ಪರಿಣತ ರವಿನಾಗಭಟ್ಟ, ಮಾಧುರ್ಯಸುಕರ ಚಾತುರ್ಯ ಗುಣಗಳಿಂದ ಚೆಲ್ವಾಗುವಂತೆ ನಾಗಾವಿಯ ಶಾಸನವನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಸಾವಿಯಣ್ಣ, ಸೋಗಲದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಶಾಸನವನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಕಮಳಾದಿತ್ಯ, ಕವಿರತ್ನಭೂಷಣ ನೆಂದೂ ಕರ್ಣಾಟಸಂಸ್ಕೃತಾಂಧ್ರಕವಿಯೆಂದೂ ಹೊಗಳಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ವಿಷ್ಣುಭಟ್ಟ, ದೇಕಬ್ಬೆ ಮಹಾಸತಿಯಾದುದನ್ನು ಮನಮುಟ್ಟುವಂತೆ ವರ್ಣಿಸಿರುವ ಕವಿರಾಜಬಾಂಧವಮಲ್ಲ, ಉದ್ದಂಡಕವಿಭಾಳನೇತ್ರ, ಸುಕವಿಜನಮಿತ್ರನಾದ ಜನ್ನಯ್ಯ, ಚಿದಾನಂದಬುಧ, ಸಜ್ಜನತಿಳಕ ವಾಮನಯ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಕವಿಗಳ ಶಾಸನರಚನೆ ರಸಾರ್ದ್ರವೂ ಪಾಂಡಿತ್ಯಪೂರ್ಣವೂ ಆಗಿದೆ. ಅವರು ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿಭೆಪಾಂಡಿತ್ಯಗಳಿಂದ ಶಾಸನಗಳ ಕಾವ್ಯಮೌಲ್ಯವನ್ನು ಉಚ್ಚಮಟ್ಟಕ್ಕೇರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ದಾತೃವಿನ, ರಾಜನ, ವೀರನ ಪರಾಕ್ರಮವನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವಲ್ಲಿ, ಅವರ ಗುಣಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವಲ್ಲಿ ದೇಶ, ಊರು, ಅಲ್ಲಿನ ಜನ, ವಿದ್ಯಾಪೀಠಗಳು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವಲ್ಲಿ ಕವಿಕಲ್ಪನೆ ಗರಿಗೆದರುತ್ತದೆ; ಸುಂದರವಾದ, ಸೊಗಸಾದ ಕಾವ್ಯ ಹೊಮ್ಮುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವಂತೂ ಭಾವಗೀತೆಗಳಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿವೆ. ಕೇವಲ ಗೊಮ್ಮಟಸ್ತುತಿಯನ್ನೇ ವಸ್ತುವಾಗುಳ್ಳ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿರುವ ಬೊಪ್ಪಣಪಂಡಿತನ ಶಾಸನ ಸುಂದರವಾದ ಒಂದು ಪುಟ್ಟಕಾವ್ಯ.

ದೀರ್ಘಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜರೇ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿಸಿದಾಗ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಯಾರೇ ಶಾಸನ ಕೆತ್ತಿಸಿದಾಗಲೂ ರಾಜವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವ ರೂಢಿಯಿದ್ದುದರಿಂದ ನೂರಾರು ಶಾಸನಗಳು ಒಂದೇ ಬಗೆಯ ವಂಶಾವಳಿ ಯನ್ನು ಕೊಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂಥ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಶಾಸನಕವಿಯೂ ಆ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಹೊಸದಾಗಿ ವರ್ಣಿಸುವುದರ ಬದಲು ಆಗಲೇ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಪದ್ಯಗಳ ನ್ನಾಯ್ದುಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸುವುದು 12, 13ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ರೂಢಿಯಾಗಿತ್ತು. ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಶಕ್ತನಾದ ಕವಿ ಹತ್ತಾರು ಪದ್ಯಗಳನ್ನು ಹೊಸದಾಗಿ ರಚಿಸಿ ಸೇರಿಸಿರುವುದುಂಟು. ನವೀನ ಕಲ್ಪನೆಗಳು, ನವಿರಾದ ಭಾವನೆಗಳು, ಚಮತ್ಕಾರೋಕ್ತಿ, ಅಲಂಕಾರ, ಪದಾಡಂಬರಗಳಿಗೆ ಇಂಥ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಸರಾಗಿವೆ. ಸಾಹಿತ್ಯದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಶಾಸನಗಳ ರಚನೆ ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದರೂ ಕಾವ್ಯಮಯವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಹೋಗಿ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣನೆಗಳು ಕವಿಕಲ್ಪನೆಗಳು ತುಂಬಿದ್ದು ತಮ್ಮ ಪ್ರೌಢವಾದ, ಸರಳವಾದ ಶೈಲಿಗಳಿಂದ, ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಗದ್ಯಶೈಲಿಯಿಂದ, ವರ್ಣನಾವೈಖರಿಯಿಂದ, ಶಬ್ದಾಲಂಕಾರಗಳು, ಅರ್ಥಾಲಂಕಾರಗಳಿಂದ ವೀರರಸಪ್ರತಿಪಾದನೆಯಿಂದ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಶ್ರೀಮಂತಗೊಳಿಸುವಲ್ಲಿ ನೆರವಾಗಿವೆ.

14ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಮುಂದೆ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಚಂಪೂಶೈಲಿ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಷಟ್ಪದಿ, ಸಾಂಗತ್ಯ, ತ್ರಿಪದಿಗಳ ಕಡೆ ಹೊರಳಿದಾಗಲೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಂಡುಬರುವ ದೀರ್ಘವಾದ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳು ಚಂಪೂ ಶೈಲಿಯನ್ನೇ ಮುಂದುವರಿಸಿವೆ. ಆದರೆ ಹಿಂದಿನ ಚಂಪೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಪ್ರೌಢರಚನೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಇವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೇಶಿಶೈಲಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಶಾಸನಗಳು ಕೇವಲ ಗದ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದು ವಸ್ತುನಿಷ್ಠವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಸಾಹಿತ್ಯಾಂಶ ಕಡಿಮೆ. ವೀರಗಲ್ಲು, ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲು, ನಿಸಿದಿಕಲ್ಲುಗಳ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯದ ಮಿಂಚು ಹೊಳೆದಿದೆ.

ಇತರ ಭಾಷೆಯ ಶಾಸನಗಳು: ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ತಮಿಳು, ತೆಲುಗು, ಪರ್ಷಿಯನ್, ಅರೇಬಿಕ್, ಮಲೆಯಾಳಂ, ಮಾರ್ವಾಡಿ, ಮರಾಠಿ, ತುಳು ಈ ಮುಂತಾದ ಭಾಷೆಯ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಚೋಳರು ಗಂಗವಾಡಿಯ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಈ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಲಾರಂಭವಾಯಿತು. ಚೋಳರು ತಾವು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ಕೋಲಾರ, ಬೆಂಗಳೂರು, ಮಂಡ್ಯ, ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿನ ಆಡುನುಡಿಯಾದ ಕನ್ನಡದಲ್ಲೇ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿದ್ದುಂಟು. ರಾಜರಾಜನ ಬನ್ನೂರು ಶಾಸನ, ಅಪ್ರಮೇಯನ ಕಲಿಯೂರು ಶಾಸನ, ರಾಜೇಂದ್ರ ಚೋಳನ ಬಲಮುರಿ ಶಾಸನ ಮೊದಲಾದುವು

ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿಯೇ ಇವೆ. ಆದರೆ ಬಹುಬೇಗನೆ ಅವರು ಈ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿ ತಮಿಳನ್ನು ಆಡಳಿತ ಭಾಷೆಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ತಮಿಳಿನಲ್ಲಿಯೇ ಹಾಕಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಕೋಲಾರ, ತಡಿಮಾಲಿಂಗಿ, ಅಗರ, ಕುಣಿಗಲು ಮೊದಲಾದ ಊರುಗಳಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ಹಲವಾರು ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಭಾಗದ ಜನಕ್ಕೆ ತಮಿಳು ಸಂಪರ್ಕಭಾಷೆಯಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಚೋಳರು ಆಳಿದ ನೂರು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಜನ ಆಡುವ ಭಾಷೆಗಿಂತ ಆಡಳಿತ ಭಾಷೆಯಾದ ತಮಿಳೇ ಹೆಚ್ಚು ಸ್ಥಿರವಾಗಿ ಬೇರೂರಿತು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ಮುಂದೆ ಹೊಯ್ಸಳರು ಚೋಳರನ್ನೋಡಿಸಿ ಈ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿಕೊಂಡಮೇಲೂ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅವರು ತಮಿಳಿನಲ್ಲಿಯೇ ಶಾಸನ ಹಾಕಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ನೂರಾರು ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳು ಇಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹರಡಿವೆ. ಆದರೂ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅತಿಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳು ಶಾಸನ ಬಹುಶಃ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಗೊಮ್ಮಟೇಶ್ವರಮೂರ್ತಿಯ ಪಾದದ ಬಳಿ ಇರುವ ಶ್ರೀಚಾವುಣ್ಣರಾಜನ್ ಶೈವಿತ್ತಾನ್ ಎಂಬುದು. ಇಲ್ಲಿಗೆ ತಮಿಳುನಾಡಿನಿಂದ ಆಗಲೂ ಯಾತ್ರಿಕರು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಅದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಕುಂಭಕೋಣ, ತಂಜಾವೂರು, ಮನ್ನಾರ್‌ಕೋಯಿಲ್, ಸೆಣ್ಣೆಯಂಬಾಕ್ಕಂ ಮೊದಲಾದ ಕಡೆಗಳಿಂದ ಬಂದ ಯಾತ್ರಿಕರು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಿಕೊಟ್ಟುದನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಶಾಸನಗಳು ತಮಿಳಿನಲ್ಲಿವೆ. ಕೊಡಗಿನ ಪಾಲೂರು ಮತ್ತು ಭಾಗಮಂಡಲಗಳಲ್ಲಿನ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳು ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಲಿಪಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ತಮಿಳು, ಮಲೆಯಾಳಂ ಮತ್ತು ತುಳು ಭಾಷೆಗಳು ಬೆರೆತಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಚೋಳರು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಹಾಕಿಸಿರುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶಕವರ್ಷವನ್ನು ತಿಳಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಚೋಳಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅನುಕೂಲವಾಗಿದೆ.

14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಉತ್ತರ ಭಾಗ ಬಹಮನೀ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟುದರಿಂದ ಆ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮತ್ತು ಅರೇಬಿಕ್ ಶಾಸನಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಮಸೀದಿಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ, ಬಾಗಿಲುವಾಡಗಳ ಮೇಲೆ, ಗುಮ್ಮಟಗಳಲ್ಲಿ, ಗೋರಿಗಳ ಮೇಲೆಲ್ಲ ಈ ಶಾಸನಗಳುಂಟು. ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ಬೀದರ್, ಬಿಜಾಪುರ, ಗೋಲ್ಕೊಂಡ, ಬಸವಕಲ್ಯಾಣ ಮೊದಲಾದ ಊರುಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚು. ಮೊಗಲರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದ ಶಿರಾದಲ್ಲಿಯೂ ಮುಂದೆ ಹೈದರ್ ಅಲಿ, ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿಯೂ ಇಂಥ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚು. ಕೊಡಗಿನ ಅರಸರು ತಮ್ಮ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದ ಜೊತೆಗೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯನ್ನೂ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಮಸೀದಿಗಳ ಮೇಲಿನ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳು ಕುರಾನಿನಿಂದ ಉದ್ಧೃತಗೊಂಡ ಭಾಗಗಳು. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯ ಶಾಸನಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಿರಿಯವು. ಚರಿತ್ರೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇವು ಅಷ್ಟೇನೂ ಪ್ರಮುಖವಾದುವಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳ ಹುಟ್ಟು, ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನರಿಯಲು ಇವು ತುಂಬ ಸಹಾಯಕವಾಗಿವೆ. ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನು ಆನಂದೂರಿ ನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿಸಿದ್ದ ಶಾಸನ ಕಾವೇರಿಗೆ ಅಣೆಕಟ್ಟೆ ಕಟ್ಟಲು ಹಾಕಿದ ಅಸ್ತಿಭಾರ ಶಿಲೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಆರಂಭಿಸುತ್ತಾನೆ, ದೇವರು ಮುಗಿಸುತ್ತಾನೆ ಎಂಬರ್ಥ ಕೊಡುವ ಒಂದು ವಾಕ್ಯವಿದೆ. ಬಿಜಾಪುರದ ಮಲ್ಲಿಕ್–ಎ–ಮೈದಾನ್, ಲಾಮ್‌ಚಡಿ ಮೊದಲಾದ ಹೆಸರುಗಳುಳ್ಳ ಅನೇಕ ಬೃಹತ್ ಫಿರಂಗಿಗಳು, ಕತ್ತಿಗಳು ಇತರ ಆಯುಧಗಳ ಮೇಲೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶಾಸನಗಳು ಇವೆ.

ಕೆಲವು ಶಾಸನ ಕವಿಗಳು ತಾವು ಕರ್ಣಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ಆಂಧ್ರ ಕವಿಗಳೆಂದೂ ಚತುರ್ಭಾಷಾ ಕವಿಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳೆಂದೂ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿರುವುದುಂಟು. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ತೆಲುಗು ಪದ್ಯವನ್ನೂ ತೂರಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮಾಗಡಿ, ಯಲಹಂಕ ಪ್ರಭುಗಳು ಕೆಲವು ತೆಲುಗು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕೋಲಾರ ಮತ್ತು ತುಮಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ತೆಲುಗು ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಗೊಮ್ಮಟಮೂರ್ತಿಯ ಪಾದದ ಬಳಿ ಇರುವ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳು ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಆ ಪೈಕಿ ಚಾವುಣ್ಣರಾಯೇ ಕರವಿಯಲೇ ಎಂಬ ಶಾಸನವೇ ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನವೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಮರಾಠಿಯನ್ನು ಸನ್ನದು, ನಿರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಿದ್ದರೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವುದು ಕಡಿಮೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಬಂದ ಯಾತ್ರಿಕರು ಹಾಕಿಸಿರುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ 50ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಮರಾಠಿ ಮತ್ತು ಹಿಂದಿ ಮಿಶ್ರಿತಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಮಲೆಯಾಳಂ ಭಾಷೆಯ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಕೊಡಗು ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಕಂಡು ಬಂದರೆ, ತುಳು ಶಾಸನಗಳು ದಕ್ಷಿಣಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು.

ಶಾಸನಗಳ ಲಿಪಿ: ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗೆ ದಕ್ಷಿಣದ ಪ್ರಭೇದವನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದೆಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಮತ. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಸಿದ್ದಾಪುರ, ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಲಿಪಿಕರೇಣ ಎಂಬ ಪದ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವುದೊಂದು ವಿಶೇಷ. ಈ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆ ಹೊಂದುತ್ತ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿರುವ ಎಲ್ಲ ಲಿಪಿಗಳಿಗೂ ಮೂಲವಾಯಿತು. ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಸಾತವಾಹನರು ಮುಖ್ಯ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿ ತಾವು ಕೊರೆಸಿದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಬದಲಾವಣೆಗಳೊಡನೆ ಬಳಸಿದ್ದರಿಂದ ಇವರ ಕಾಲದ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಗುಹಾಲಿಪಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಲಿಪಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ 4ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿದೆ. ಇವಕ್ಕೆ ತಲೆಕಟ್ಟುಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಮಳವಳ್ಳಿ ಸ್ತಂಭಶಾಸನ, ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯ ಮಯೂರವರ್ಮನ ಶಾಸನ, ಹಿರೇಹಡಗಲಿಯ ಪಲ್ಲವ ಶಿವಸ್ಕಂದವರ್ಮನ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ಮೊದಲಾದುವುಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಲಿಪಿಯನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಮುಂದಿನ ಕದಂಬರ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದಪ್ಪನಾದ ಚೌಕನಾದ ತಲೆಕಟ್ಟುಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದು ಅದಕ್ಕೆ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಶಿರಲಿಪಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದೆ. ತಾಳಗುಂದ, ಬನವಾಸಿ, ಗುಡ್ನಾಪುರ ಸ್ತಂಭಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ಕದಂಬರ ಕೆಲವು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿರುವುದು ಇದೇ ಲಿಪಿ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಬೆಳೆದದ್ದು ಕನ್ನಡಲಿಪಿ. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ರೂಪ ಬದಲಾಯಿಸುತ್ತ ಗುಂಡುರೂಪ ತಳೆದ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನೇ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ಬಳಸಿರುವುದು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಕದಂಬರು, ಗಂಗರು, ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರು ತಮ್ಮ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವ ಈ ಲಿಪಿ ದೊಡ್ಡದಾಗಿಯೂ ಸ್ಫುಟವಾಗಿಯೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರು, ಹೊಯ್ಸಳರು ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಅತಿಗುಂಡಾಗಿ ಮುದ್ದಾಗಿ ಸಣ್ಣದಾಗಿ ತಮ್ಮ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಹಲಗೆಯ ಮೇಲೆ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಗುಂಡಾಗಿ ಬರೆಯಲೆಂದೇ ಕೆಲವರು ಲಿಪಿಕಾರರು ನಿಯೋಜಿತರಾಗಿ ದ್ದರು. ಬರೆವರಾಚಾರ್ಯ ಸೂರ್ಯಣ ಮೊದಲಾದವರು ತಮ್ಮ ಈ ವಿದ್ಯೆಯ ಬಗೆಗೆ ಹೆಮ್ಮೆಯಿಂದ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದೇ ಅಳತೆಯ ಗುಂಡಾದ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಅಂತರ ಬಿಡದಂತೆ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಹಬ್ಬವಾಗು ವಂತೆ ಬರೆದಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಮೊದಲ, ಕಡೆಯ ಸಾಲುಗಳ ಅಕ್ಷರಗಳ ತಲೆಕಟ್ಟನ್ನೋ ಒತ್ತನ್ನೋ ಬೆಳೆಸಿ ಹಂಸ ದಂತೆ, ಆನೆಯಂತೆ, ಸಿಂಹದಂತೆ, ಬಳ್ಳಿಸುರುಳಿಯಂತೆ ವಿಧವಿಧವಾದ ಅಲಂಕಾರಗಳನ್ನು ಮಾಡಿರುವುದುಂಟು. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳ ಅಕ್ಷರಗಳು ಅವರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕೃತವಾಗಿದ್ದರೂ ಲಿಪಿ ಕನ್ನಡವೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇಮ್ಮಡಿ ನರಸಿಂಹನ ಕಾಲದಿಂದೀಚಿನ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾರಂಭಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ವರಾಹನಾಥ ಕಲ್ಲಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಇವರ ಕೆಲವು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳೂ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ವಿಜಯನಗರದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳೆಲ್ಲ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿರುವುವು. ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿರುವುವು ಇದೇ ರೀತಿ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವುದು ನಂದಿನಾಗರೀಲಿಪಿ. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ದೇವನಾಗರಿಯೂ ಉಂಟು. ಈ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳ ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ರಾಜನ ಅಂಕಿತ ಮಾತ್ರ ಕನ್ನಡ ಅಕ್ಷರದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯ ಬಳಕೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಕೆಳದಿ ನಾಯಕರ ಶಾಸನಗಳೆಲ್ಲ ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಇವೆ. ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ತಮಿಳು ಗ್ರಂಥಾಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿರುವ ಪಲ್ಲವ ನರಸಿಂಹವರ್ಮನ ಶಿಲಾಶಾಸನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಪಲ್ಲವ ಗ್ರಂಥಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಗ್ರಂಥಲಿಪಿ ಶಾಸನ. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಕೆಲವು ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳು ತಮಿಳು ಗ್ರಂಥಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಲವು ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳು ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವುದುಂಟು. ಕೊಡಗು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೋಧರೂಪ ಭಗವನ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ತಮಿಳು ಗ್ರಂಥಲಿಪಿಗಳ ಜೊತೆಗೆ ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಲಿಪಿಯೂ ಸೇರಿದೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಿಂದ ಬಂದಿದ್ದ ಯಾತ್ರಿಕರು ಹಾಕಿಸಿರುವ ಮಾರ್ವಾಡಿ ಮತ್ತು ಹಿಂದಿ ಮಿಶ್ರಭಾಷೆಯ ಶಾಸನಗಳು ಕೆಲವು ನಾಗರಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಮಹಾಜನಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಇವೆ. ಈ ಪೈಕಿ ಗುಡ್ಡಗಾಡು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ಟಾಕರಿಲಿಪಿಯೂ ಉಂಟು. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನಾಸ್ತಾಲಿಖ್ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಕೊರಾನಿನ ಭಾಗಗಳನ್ನುದ್ಧರಿಸುವಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವುದು ಹೆಚ್ಚು.

ಶಾಸನಗಳ ಕಾಲಗಣನೆ: ಶಾಸನಗಳ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿರುವುದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಕಾಲದಿಂದ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಬಗೆಯ ಕಾಲಗಣನೆಯಿದೆ. ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ 6ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ರಾಜನ ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕೊಟ್ಟಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಋತು, ಪಕ್ಷ, ತಿಥಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿರುವುದುಂಟು. ಬನವಾಸಿಯ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ರಾಜನ 12ನೆಯ ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಹೇಮಂತಋತು, ಏಳನೆಯ ಪಕ್ಷ, ಪ್ರಥಮ ದಿವಸದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಮುಂದೆ ಇದರ ಬದಲು ಚೈತ್ರಾದಿ ಮಾಸಗಳನ್ನು ಶುಕ್ಲ–ಕೃಷ್ಣಪಕ್ಷಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದೇ ಸಾಮಾನ್ಯ. ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳು ರಾಜರ ಆಳಿಕೆ ವರ್ಷವನ್ನು ಮಾತ್ರ ತಿಳಿಸುವುದರಿಂದ ಬೇರೆ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲದೆ ಅವರ ಕಾಲವನ್ನು ನಿಗದಿಪಡಿಸುವುದು ಅಸಾಧ್ಯ. ಹಾಗೆಯೇ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟೋ ವೇಳೆ ಯಾವ ಶಕೆಯನ್ನೂ ತಿಳಿಸದೆ ಕೇವಲ ಚಾಂದ್ರಮಾನದ 60 ವರ್ಷಗಳ ಆವರ್ತ ಸಂವತ್ಸರದ ಹೆಸರು ಮಾತ್ರ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾಗಲೂ ಕಾಲ ನಿರ್ಧಾರಕ್ಕೆ

ಬೇರೆ ಆಧಾರಗಳು ಬೇಕು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಿಂದೀಚೆಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವುದು ಶಕಕಾಲ, ಎಂದರೆ ಈಚಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿರುವ ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕವರ್ಷಗಳು. ಈ ಶಕಕಾಲ ಆರಂಭವಾಗುವುದು 78ರಲ್ಲಿ. ಇದನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದವನು ಕುಷಾಣ ಅರಸು ಕನಿಷ್ಕನೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಇದರ ಉಲ್ಲೇಖ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮೊತ್ತಮೊದಲಿಗೆ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯವಂಶದ ಒಂದನೆಯ ಪುಲಕೇಶಿ ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದುದನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶಕವರ್ಷೇಷು ಚತುಶ್ಶತೇಷು ಪಂಚಷಷ್ಟಿಯುತೇಷು ಎಂದು ಶಕಸಂವತ್ಸರವನ್ನು ತಿಳಿಸಿದೆ. ಇದು 543ಕ್ಕೆ ಸರಿಹೋಗುತ್ತದೆ. ಈ ಶಕಕಾಲದ ಜೊತೆಗೆ ಬೇರೆ ಶಕೆಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ರೂಢಿಯೂ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲುಂಟು. ರವಿಕೀರ್ತಿಯು ರಚಿಸಿರುವ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಐಹೊಳೆ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಶಕವರ್ಷದ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಾಭಾರತ ಯುದ್ಧಾನಂತರ 3,235ನೆಯ ವರ್ಷ ಎಂಬ ಅಪೂರ್ವ ಉಲ್ಲೇಖ ಇರುವುದೊಂದು ವಿಶೇಷ. ಈ ಶಕವರ್ಷದ ಜೊತೆಗೆ ಕಲಿಯುಗ ಸಂವತ್ಸರ ಆರಂಭವಾದುದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3102ರಲ್ಲಿ. ಗೋವೆಯ ಕದಂಬರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದರ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚು. ಕೊಡಗಿನ ರಾಜರ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಿವರ್ಷದ ಬದಲು ಕಲಿದಿನಗಳನ್ನು ಕೊಡುವ ಅಪೂರ್ವ ದಾಖಲೆ ಉಂಟು. ಅಪರೂಪವಾಗಿಯಾದರೂ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ವಿಕ್ರಮ ಶಕೆಯ ಕಾಲ ಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಈ ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ ಕಲಿಕಾಲ 3044ರ ಅನಂತರ ಆರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 57 ಅಥವಾ 56ರಿಂದ ಈ ಕಾಲಗಣನೆಯನ್ನಾರಂಭಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಕ್ರಮವರ್ಷ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗುವುದು ಕಾರ್ತೀಕ ಶುದ್ಧ 1ರಂದು. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ತಾನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ವರ್ಷದಿಂದ ಎಂದರೆ 1076ರಿಂದ ಶಕೆಯೊಂದನ್ನಾರಂಭಿಸಿದ. ಚಾಳುಕ್ಯ ವಿಕ್ರಮಶಕೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಈ ಕಾಲಗಣನೆಯು ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಬಹುತೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅವರ ಸಾಮಂತರ ಹಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನನುಕರಿಸಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಇಮ್ಮಡಿಬಲ್ಲಾಳನೂ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳಲಾರಂಭಿಸಿದ. 1191–92ರಿಂದ ವೀರಬಲ್ಲಾಳ ಶಕೆಯನ್ನಾರಂಭಿಸಿದರೂ ಅದು ಹೆಚ್ಚುಕಾಲ ಬಳಕೆಯಲ್ಲುಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಕೆಲವು ಇತ್ತೀಚಿನ ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕೆಯೊಂದಿಗೆ ಮಹಾವೀರ ಶಕೆಯನ್ನೂ ತಿಳಿಸಿದೆ. ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕೆ 1778ಕ್ಕೆ ಸಮನಾದ ಮಹಾವೀರ ಶಕೆ 2519 ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಮೊದಲಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ತೇದಿಯ ವಿವರಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಅನಂತರದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶಕವರ್ಷ, ಆವರ್ತ ಸಂವತ್ಸರ, ಮಾಸ, ಪಕ್ಷ, ತಿಥಿ, ವಾರ, ನಕ್ಷತ್ರ, ವ್ಯತೀಪಾತ, ಗ್ರಹಣ ಮುಂತಾದ ಎಲ್ಲ ವಿವರಗಳನ್ನೂ ಕೊಟ್ಟಿರುವುದುಂಟು. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹಿಜಿರೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನು 1786ರಿಂದ ಮೌಲೂದಿ ಶಕೆಯೊಂದನ್ನಾರಂಭಿಸಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ 60 ವರ್ಷಗಳ ಆವರ್ತ ಸಂವತ್ಸರಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದರೂ ಆ ಸಂವತ್ಸರಗಳಿಗೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ಜಕಿ, ಅಜಲ್, ಜಲವ್, ದಲವ್ ಮೊದಲಾದ ತಾನೇ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟ. ಈ ಶಕೆ ಮಹಮ್ಮದ್ ಪೈಗಂಬರ್ ಹುಟ್ಟಿದ 572ರಿಂದ ಎಣಿಸಲಾಗುವ ಸೌರ–ಚಾಂದ್ರಮಾನ.

ಇತಿಹಾಸ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಶಾಸನಗಳ ಕೊಡುಗೆ: ಸತ್ಯಾಂಶಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟು ಧಕ್ಕೆಬಾರದಂತೆ ಭದ್ರ ಬುನಾದಿಯ ಮೇಲೆ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು, ರಚಿಸುವ ವೈಚಾರಿಕ ಬರೆವಣಿಗೆ ಅಥವಾ ಇತಿಹಾಸಪ್ರಜ್ಞೆ ಭಾರತದ ಇತರೆಡೆಗಳಂತೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೂ ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೂ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಬಿಲ್ಹಣನ ವಿಕ್ರಮಾಂಕದೇವಚರಿತ, ಗಂಗಾಂಬಿಕೆಯ ಅಚ್ಯುತ ರಾಯಾಭ್ಯುದಯ, ತಿರುಮಲಾರ್ಯನ ಅಪ್ರತಿಮವೀರಚರಿತೆಗಳಂಥ ತಮ್ಮ ರಾಜರ ಬಗೆಗೆ ಮೆಚ್ಚಿಕೊಂಡು ಬರೆದ ಕೆಲವು ಗ್ರಂಥಗಳುಂಟು. ತಮ್ಮ ಆಶ್ರಯದಾತರ ಬಗೆಗೆ ಕೆಲವು ವಿವರಗಳನ್ನು ಕವಿಗಳು ತಮ್ಮ ಕಾವ್ಯಗಳ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿರುವುದುಂಟು. ಪಂಪ, ರನ್ನರಂಥವರು ತಮ್ಮ ರಾಜರ ವಿಷಯವನ್ನು ಮೂಲಕಥೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾಗಿ ತೂರಿಸಿರುವುದುಂಟು. ಆದರೆ ಅವುಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅಗ್ಗಳಿಕೆಯ ಮಾತುಗಳು ಯಾವುವು, ಇತಿಹಾಸದ ವಿವರಗಳು ಯಾವುವು ಎಂದು ವಿಂಗಡಿಸಲು ಬೇರೆ ಆಧಾರಗಳೇ ಬೇಕು. ಇಂಥ ಬರೆವಣಿಗೆಯೂ ಈಗ ಉಳಿದು ಬಂದಿರುವುದು ಅತ್ಯಲ್ಪ. ಮುಸ್ಲಿಂ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ವಿವರಗಳನ್ನು ಬರೆದಿಡುವ ಪದ್ಧತಿ ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಅದರಿಂದಲೇ ಮೊದಮೊದಲು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಐದಾರು ಶತಮಾನಗಳಿಗಿಂತ ಹಿಂದೆ ಹೋದರೆ ಚರಿತ್ರೆಗೆ ಬೇಕಾದ ವಿವರಗಳು ದೊರೆಯದೆಂಬ ಭಾವನೆ ತಳೆದಿದ್ದರು. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡಿದಾಗ ನಾಡಿನ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಹರಡಿರುವ ಸಹಸ್ರಾರು ಶಾಸನಗಳು ಇತಿಹಾಸದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಎಷ್ಟು ಅಮೂಲ್ಯವೆಂಬುದನ್ನು ಮನಗಾಣ ಬಹುದು.

ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿರುವ ವಿಷಯವೈವಿಧ್ಯ ವಿಪುಲವಾದುದು. ಸಾಮಾನ್ಯ ವಾಗಿ ರಾಜರೋ ಅವರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೋ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸುತ್ತಿದ್ದುದ ರಿಂದ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಆಯಾ ರಾಜರ ಬಗೆಗೆ ಅವರ ಪೀಳಿಗೆಯ ಬಗೆಗೆ ವಿವರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಇತರರು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿದಾಗಲೂ ಆಗ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ತಮ್ಮ ರಾಜರ ಹೆಸರು ಇತರ ವಿವರಗಳಿರುವುದುಂಟು. ಆದ್ದರಿಂದ ರಾಜಮನೆತನಗಳ ರಾಜರ, ಅವರ ಸಾಮಂತರ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಇತಿಹಾಸವನ್ನ ರಿಯಲು ಈ ಶಾಸನಗಳು ಮೂಲಾಧಾರವಾಗುತ್ತವೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಆಡಳಿತಪದ್ಧತಿ ಆಡಳಿತ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ, ಅಧಿಕಾರಸ್ಥಾನಗಳ ಹೆಸರುಗಳು, ಅವರ ಅಧಿಕಾರವ್ಯಾಪ್ತಿ, ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ಅಧಿಕಾರಿಗೂ ಗೊತ್ತುಪಡಿಸಿದ್ದ ಕೆಲಸ, ಇದರಂತೆಯೇ ವ್ಯಾಪಾರ, ವ್ಯವಹಾರ, ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಘಗಳು ಅವುಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ, ಸುಂಕಸಾರಿಗೆಗಳು, ಭೂಸ್ವಾಮ್ಯ, ವೃತ್ತಿಪದ್ಧತಿಗಳು, ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿ, ಮತ, ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಮತಗಳ ನಡುವೆ ಇದ್ದ ಸೌಹಾರ್ದ ವೈಷಮ್ಯಗಳು, ದೇವಾಲಯ, ಬಸದಿ, ಮಠಗಳು ಅವಕ್ಕೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ದಾನಧರ್ಮದತ್ತಿಗಳು, ಅವುಗಳ ಪೂಜೆಪುನ ಸ್ಕಾರಗಳು, ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆ, ಸತ್ರಗಳು, ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರಗಳು, ಸಾಮಾಜಿಕ ರೀತಿನೀತಿ, ನಾಡಿನ ಜನಜೀವನ, ಊರುಗ್ರಾಮಗಳ ವಿವರ, ಕುಲಕಸುಬು, ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಗಳು, ಸಂಸ್ಕೃತಿ– ಹೀಗೆ ನಾಡಿನ ಯಾವ ಬಗೆಯ ಇತಿಹಾಸವೇ ಆಗಲಿ ಅವಕ್ಕೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಿವರಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ಕೇವಲ ಇತಿಹಾಸವನ್ನೇ ತಿಳಿಸಹೊರಟಿರುವ ಶಾಸನಗಳು ಬಹುಕಡಿಮೆ. ಕರ್ನಾಟಕ ದಲ್ಲಂತೂ ಇಲ್ಲವೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಆದರೆ ಯಾವುದೇ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಲ್ಲ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿಷಯಗಳು ಸೇರಿಕೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಆ ಶಾಸನಗಳ ಮೂಲಉದ್ದೇಶಕ್ಕಿಂತ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಸಂಗಿಕವಾಗಿ ಬರುವ ವಿವರಗಳು ಇತಿಹಾಸದ ಬಗೆಗೆ ನಮಗೆ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ವಿವರಗಳ ನ್ನೊದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಐಹೊಳೆಯ ಶಾಸನದ ಉದ್ದೇಶ ರವಿಕೀರ್ತಿಯು ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿ ಜಿನಾಲಯವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸುವುದಾದರೂ ಅದರ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಪುಲಕೇಶಿಯು ನಡೆಸಿದ ದಿಗ್ವಿಜಯಗಳನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ವಿವರವಾಗಿ ಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಪ್ರಾಸಂಗಿಕವಾಗಿ ಈ ಶಾಸನದ ಕವಿ ರವಿಕೀರ್ತಿ ತನ್ನನ್ನು ಕಾಳಿದಾಸ ಭಾರವಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದರಿಂದ ಕಾಳಿದಾಸನ ಇತ್ತೀಚಿನ ಕಾಲಮಿತಿ ನಿರ್ಧಾರವಾದಂ ತಾಗುತ್ತದೆ.

ಶಾಸನಗಳ ಸಂಗ್ರಹಣೆಗೆ ಮೊದಲು ಸು.14ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದೀಚಿನ ಚರಿತ್ರೆ ಮಾತ್ರ ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಗೊತ್ತಿದ್ದು ರೈಸ್ ತಿಳಿಸಿರುವಂತೆ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಅಭ್ಯಾಸ ನಡೆಸಿದುದರಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕದ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹಿಂದಿ ನಿಂದಲೇ ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕದ ಅರ್ಧ ಭಾಗಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಮೌರ್ಯ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದುದು ನಿಶ್ಚಿತವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಸಾತವಾಹನರು ಅವರ ಸಾಮಂತರಾದ ಚುಟು ಅರಸರು, ಕದಂಬರ ಹುಟ್ಟು ಬೆಳೆವಣಿಗೆ, ಗಂಗರ ದೀರ್ಘಕಾಲದ ಆಳಿಕೆ, ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಆಡಳಿತ, ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಸೇವುಣ, ಹೊಯ್ಸಳ ವಂಶಗಳ ಅರಸರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ, ಇತರ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ರಾಜವಂಶಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಅನೇಕ ವಿವರಗಳು ಶಾಸನಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದುವು. ಹೀಗೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆಯದ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ವಿವರಗಳನ್ನು ತುಂಡುತುಂಡಾಗಿ ಸ್ವಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪವಾಗಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಆಯ್ದುಕೊಂಡು ಕ್ರಮವರಿತು ಜೋಡಿಸಿ ತುಲನೆ ಮಾಡಿ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆ ಮಾಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವಂಶಾವಳಿಗಳು ದೀರ್ಘವಾಗಿರುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ರಚಿಸಿದವನಿಗೆ ಪಟ್ಟಾವಳಿಗಳೋ ರಾಜಾವಳಿಗಳೋ ದೊರಕುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಗಂಗವಂಶದ ದೀರ್ಘ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿವೆ. ಆರಂಭದ ಕೆಲವು ವಿವರಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಅವು ಗಂಗರ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪೀಳಿಗೆಯನ್ನು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೋಲುತ್ತವೆ. ತಮಗೆ ದೊರೆತ ರಾಜಾವಳಿಗಳನ್ನು ನೋಡಿಯೇ ಶಾಸನ ಕರ್ತೃಗಳು ಇಂಥ ವಿವರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರಬೇಕು. ಇದೇ ರೀತಿ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ, ಹುಂಚದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಕೊಡುವ ದೀರ್ಘವಾದ ಗುರುಪರಂಪರೆಗಳನ್ನೂ ನೋಡಬಹುದು. ಹತ್ತು ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಎಲ್ಲ ರಾಜಮನೆತನಗಳೂ ತಮ್ಮ ವಂಶಗಳನ್ನು ಪೌರಾಣಿಕ ರಾಜವಂಶಗಳೊಡನೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಹವ್ಯಾಸ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. ಅಂಥವರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಂಶಾವಳಿ ಬ್ರಹ್ಮ ನಿಂದಲೋ ಚಂದ್ರನಿಂದಲೋ ಬುಧನಿಂದಲೋ ಬೆಳೆದುಬಂದಿರುತ್ತದೆ. ವಂಶದ ಹೆಸರಿನ ಬಗೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾದ ದಂತಕಥೆಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸುವುದೂ ಉಂಟು. ಹೊಯ್ಸಳ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಮುನಿಯೊಬ್ಬನು ಹುಲಿಯು ಮೇಲೆರಗಿದಾಗ ಸಳನನ್ನು ಕುರಿತು ಹೊಯ್‌ಸಳ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದರಿಂದ ಅದೇ ವಂಶದ ಹೆಸರಾಯಿತು ಎಂದು ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಅನಂತರದ ಶಾಸನಗಳು ವಿವರಣೆ ಕೊಡುವುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ರಾಜರ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಕವಿಗಳು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ರಚಿಸುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ತಮ್ಮ ರಾಜರ ಬಗೆಗೆ ಅವರು ನಡೆಸದೇ ಇದ್ದ ಸಾಹಸಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ಮಹಾಕೂಟದ ಸ್ತಂಭಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಒಂದನೆಯ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ವಂಗ, ಅಂಗ, ಕಳಿಂಗ, ವಟ್ಟೂರ, ಮಗಧ, ಮದ್ರಕ, ಕೇರಳ, ಗಂಗ, ಮೂಷಕ, ಪಾಂಡ್ಯ, ದ್ರಮಿಳ, ಚೋಳಿಯ, ಆಲುಕ, ವೈಜಯಂತಿಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದಂತೆ ತಿಳಿಸಿರುವುದು ಕೇವಲ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆ ಎನ್ನುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ತುಂಡರಸರೂ ಹಿಮಾಲಯದಿಂದ ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿಯವರೆಗಿನ ಭೂಭಾಗಕ್ಕೆ ಒಡೆಯರಾಗಿದ್ದಂತೆ ವರ್ಣಿಸಿರುವ ಶಾಸನಗಳೂ ಅಪರೂಪವೇನಲ್ಲ. ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲವನ್ನೇ ಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ. ಕೊಟ್ಟರೂ ರಾಜರ

ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಷವನ್ನು ಮಾತ್ರ ತಿಳಿಸುವುದರಿಂದ ಬೇರೆ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲದೆ ಅವರ ಕಾಲವನ್ನು ಖಚಿತವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಗಂಗರಲ್ಲಿ ಒಂದನೆಯ ಶಿವಮಾರನಿಗಿಂತ ಹಿಂದಿನ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ಒಂದು ಶಕೆಯನ್ನೂ ತಿಳಿಸದೆ ಕೇವಲ ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಷ ಮಾತ್ರ ಉಂಟು. ಇವರ ಕೆಲವು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶಕಕಾಲವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರೂ ಅವು ಕೂಟಶಾಸನಗಳೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಟ್ಟಿದೆ. ಮುಂದೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಗೊತ್ತಾದ ಶಕೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಬಂದ ಮೇಲೂ ಎಷ್ಟೋ ವೇಳೆ ಅವನ್ನು ತಾಳೆನೋಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಶಾಸನಾಧಾರಗಳಿಂದ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ತೊಡಕುಗಳು ಬರಬಹುದಾದರೂ ಅವನ್ನು ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಗಟ್ಟಿಯಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನಾಯ್ದು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ತಾಳೆ ನೋಡಿ ಹೊಂದಿಕೆಯಾಗುವಂತೆ ಜೋಡಿಸುತ್ತ ಹೋದಲ್ಲಿ ಸುಸಂಬದ್ಧವಾದ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗುವಷ್ಟು ವಿಪುಲವಾದ ಶಾಸನಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳು (ಕರ್ನಾಟಕ): ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ವಿಹಾರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಹೆಚ್ಚಾಗಿತ್ತು. ಸನ್ನತಿಯ ಸಮೀಪದ ಕನಗನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಿಂದಲೂ ಈ ಕಾಲದ ಮಹಾಸ್ತೂಪಾವಶೇಷಗಳು, ಬುದ್ಧನ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಬುದ್ಧಪಾದ, ಧರ್ಮಚಕ್ರ, ಮೌರ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ, ಅಶೋಕ ತನ್ನ ರಾಣಿಯರೊಡನೆ ಇರುವ ಶಿಲ್ಪ, ತತ್ಸಂಬಂಧದ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬನವಾಸಿಯ ಒಂದು ಶಾಸನ ಶಿವಸ್ಕಂದ ನಾಗಸಿರಿಯು ವಿಹಾರ, ತಟಾಕ ಮತ್ತು ನಾಗಶಿಲ್ಪವೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವಿಚಾರವನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದೆ. ತಾಳಗುಂದದ ಪ್ರಣವೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವು ಸಾತಕರ್ಣಿಗಳ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಇದ್ದ ವಿಷಯವನ್ನು ಅಲ್ಲಿಯದೇ ಆದಿ ಕದಂಬ ಶಾಂತಿವರ್ಮನ ಸ್ತಂಭಶಾಸನ ದಾಖಲಿಸಿದೆ. ವಾಸನದ (ಗದಗ ಜಿಲ್ಲೆ) ಸಾತವಾಹನ ಅರಸು ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಆದಿ ಕದಂಬ ಮಯೂರವರ್ಮ ಅಲ್ಲಿಯ ಕೆರೆಯನ್ನು ಧೃಢಗೊಳಿಸಿದ. ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಒಂದು ಶಿವಲಿಂಗವನ್ನು ಅ.ಸುಂದರ ಅವರು 3 ಅಥವಾ 4ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಶಿವಲಿಂಗ ಇದ್ದ ದೇವಾಲಯ ಇಟ್ಟಿಗೆಯದಾಗಿದ್ದು, ಕ್ರಮೇಣ ನಾಶವಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳಿವೆ. ಕದಂಬ ದೊರೆ ಮೃಗೇಶವರ್ಮ ಶ್ರೀವಿಜಯ ಪಲಾಶಿಕಾ (ಹಲಸಿ)ದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಜಿನಾಲಯ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದು ತಿಳಿದಿದೆ. ರವಿವರ್ಮನ ಹಲಸಿ ತಾಮ್ರಪಟಗಳ ಪ್ರಕಾರ ರವಿವರ್ಮನ ವೈದ್ಯ ನೀಲಕಂಠ ದೇಶಾಮಾತ್ಯ ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಾದೇವಾಯತನವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದ. ರವಿವರ್ಮನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಗುಡ್ನಾಪುರದಲ್ಲಿ ಮನ್ಮಥ ಆಲಯವೊಂದರ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿತ್ತು ಎಂಬ ವಿಷಯ ಅಲ್ಲಿಯದೇ ಒಂದು ಸ್ತಂಭ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದಿದೆ. ಕದಂಬ ದೊರೆಗಳ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಾಕಷ್ಟು ಮಹತ್ತ್ವ ಪಡೆದಿತ್ತು. ಇವುಗಳ ಪೈಕಿ ತಾಳಗುಂದದ ಪ್ರಣವೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಅಂತರಾಳ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿದೆ ಮತ್ತು ಹಲಸಿಯ ಆದಿ ಕದಂಬ ಕಾಲದ ಜೈನ ಬಸದಿ ಅನಂತರ ಶಿಲಾಮಯ ಮಾಡಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಗಂಗರಸರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಪಡೆದಿರುವುದನ್ನು ಹಲವು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸಿವೆ. ಗಂಗ ದೊರೆ ಎರಡನೆಯ ಮಾಧವನ ಕಾಲದ ಸು.400ರ ವೇಳೆಗೆ ಶಾಕ್ಯವಿಹಾರವೊಂದು ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದ ವಿಷಯವನ್ನು ಮೆಳೇಕೋಟೆಯ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ತಿಳಿಸಿತ್ತು. ಈ ಶಾಕ್ಯವಿಹಾರ ಶ್ರೀನಿವಾಸಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಹರಳಕುಂಟೆಯಲ್ಲಿತ್ತು ಎಂದು ಎಂ.ಜಿ.ಮಂಜುನಾಥ್ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಪತ್ತೆಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಅವಿನೀತನ ಮಡಿಕೇರಿ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ 466ರ ವೇಳೆಗೆ ತಳವನನಗರದ ಜಿನಾಲಯಕ್ಕೆ ಗ್ರಾಮದಾನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಅವಿನೀತ ಬಸದಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಉಲ್ಲೇಖ ನೊಣಮಂಗಲ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. 729ರ ವೇಳೆಗೆ ಶ್ರೀಪುರುಷ ಪೇರೂರಿನಲ್ಲಿ ಕೊಜ್ಗೇಶ್ವರ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಚೈತ್ಯಾಲಯ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಶ್ರೀಪುರುಷನ ಹೊನ್ನುಡಿಕೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಪೊನ್ನಡಿಕೆಯ ಭಟ್ಟಾರಕರಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿದ ವಿಷಯ ದಾಖಲಾಗಿದೆ. ಈಗ ಈ ದೇವಾಲಯದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ತಳಪಾಯವಿದ್ದ ಗುರುತುಗಳಿವೆ. ಹೊಂಬುಜ, ಶಿವಾರಪಟ್ಟಣ, ಕದಂಬೂರು, ಮಣ್ಣೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಗರ ಕಾಲದ ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. 797ರಲ್ಲಿ ಶ್ರೀವಿಜಯ ಎಂಬ ಗಂಗ ಅಧಿಕಾರಿ ಒಂದು ಬಸದಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರೆ, 802ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಮಣ್ಣೆಯ ಶ್ರೇಷ್ಠಿಗಣ ಸೂರ್ಯದೇವಾಲಯವೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿತು. ಸತ್ಯವಾಕ್ಯನ ಪಟ್ಟವಾದ ಆರನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಎಜೆಯಮ್ಮ ಎಂಬ ವ್ಯಕ್ತಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕೊಂಡು ಎಜೆಯಮ್ಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ದಾನ ನೀಡಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕು ಬಸವನಹಳ್ಳಿಯ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸಿದೆ. ಯಳಂದೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಗಣಿಗನೂರು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಸತ್ಯವಾಕ್ಯನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರಕುಟ್ಟಿ ಎಂಬುವವನು ಅರಕುಟ್ಟೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸತ್ಯವಾಕ್ಯ ಜಿನಾಲಯ ಮತ್ತು ಕೆಲ್ಲ ಬಸದಿಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಿದೆ. ನಾಗತ್ತರನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ 890ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ನಾಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ.

ನಂದಿಯ ಶಿವಾಲಯವನ್ನು ಬಾಣ ವಿದ್ಯಾಧರನ ರಾಣಿ ರತ್ನಾವಳಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದಳು. 870ರ ಒಂದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ನೊಳಂಬ ಮಹೇಂದ್ರನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿಡುಗಲ್ಲು ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಬಿದಿಚೋರರಸನ ಹೆಸರಿನ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಸಿರಾ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಬರಗೂರು ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಮಹೇಂದ್ರ ತನ್ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲೇ ಮಹೇಂದ್ರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಬುಕ್ಕಾಂಬುಧಿ, ಗಂಜಿಗೆರೆ, ಮೂಗೂರು, ನರಸಾಪುರ, ಮೋಗೇನಹಳ್ಳಿ, ಬಾಗಳಿ, ಗುಬ್ಬಿ, ಆವನಿ ಮತ್ತು ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ಬಸದಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸನೋಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ.

ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಘಟ್ಟವನ್ನು ತಲುಪಿತ್ತು. ರಾಚನಿಕ ದೇವಾಲಯಗಳ ಜೊತೆಗೇ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವೂ ಆಗುತ್ತಿದ್ದುದು ಈ ಕಾಲದ ವಿಶೇಷ. ಬಾದಾಮಿಯ ಮೂರನೆಯ ಗುಹೆಯ ನಿರ್ಮಾಣದ ಕಾಲ 578. ಆದ್ದರಿಂದ ತಾರ್ಕಿಕವಾಗಿ ಒಂದು ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಗುಹೆಗಳು ಇನ್ನೂ ಮೊದಲೇ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರಬೇಕು. ಇಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು 6–7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವರೆಗಿನ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳು. ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಆಲಂಪುರದಲ್ಲಿಯೂ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ನಡೆದಿತ್ತು. ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಆಲಂಪುರಗಳನ್ನು ದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣದ ಪ್ರಯೋಗಶಾಲೆಗಳು ಎಂದು ಉದ್ಗರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಒಂದು ಖಚಿತ ರೂಪವನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಜೊತೆಜೊತೆಗೆ ಪ್ರಯೋಗಗಳೂ ನಡೆದಿದ್ದವು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಗುಹಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಮುಂದುವರೆದಿತ್ತು. ಎಲ್ಲೋರದ ದಶಾವತಾರ ಗುಹಾಲಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ಉತ್ತಮ ಕೊಡುಗೆ. ಕಲ್ಲನ್ನು ಕೊರೆಯದೆ ಕಡೆದು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ದೇವಾಲಯವೇ ಕೈಲಾಸ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಒಂದನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಮೂರನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪೂರ್ಣಗೊಂಡ ಈ ಬೃಹತ್ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಇತಿಹಾಸದ ಒಂದು ಅಚ್ಚರಿ. ಮುಂಬಯಿಯ ಸಮೀಪದ ಎಲಿಫೆಂಟ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿಯೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ಗುಹಾಲಯವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮಹೇಶ ಮೂರ್ತಿ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಇವಲ್ಲದೆ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು, ಐಹೊಳೆ, ಸಿರಿವಾಳ, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ, ಹಳ್ಳೂರು, ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರ, ಕುಡುತಿನಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಯೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ.

ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಕ್ರಿಯೆ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಹಂತವನ್ನು ತಲುಪಿತ್ತು. ಕುರುವತ್ತಿಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ, ಅಣ್ಣಿಗೆರೆಯ ಮಹಾದೇವ, ಕುಕ್ಕನೂರಿನ ಕಲ್ಲೇಶ್ವರ, ಅಬ್ಬಲೂರಿನ ಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರ, ಲಕ್ಕುಂಡಿಯ ಬ್ರಹ್ಮಜಿನಾಲಯ ಮತ್ತು ಇತರ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಗದುಗಿನ ತ್ರಿಕೂಟೇಶ್ವರ, ಚೌಡದಾನಪುರದ ಮುಕ್ತೇಶ್ವರ, ಹಾವೇರಿಯ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ, ಹಾನಗಲ್ಲಿನ ತಾರಕೇಶ್ವರ, ನೀಲಗುಂದದ ಭೀಮೇಶ್ವರ, ಇಟಗಿಯ ಮಹಾದೇವ, ಬಾಗಳಿಯ ಕಲ್ಲೇಶ್ವರ, ಗಳಗನಾಥದ ಗಳಗೇಶ್ವರ, ಬಳ್ಳಿಗಾವೆಯ ಕೇದಾರೇಶ್ವರ, ಡಂಬಳದ ದೊಡ್ಡಬಸಪ್ಪ ಇತ್ಯಾದಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳು.

ಹೊಯ್ಸಳರು ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಕ್ರಮವನ್ನೇ ಸಾಧಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಕಾಲದಲ್ಲಂತೂ ಹೊಯ್ಸಳ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿವೆ. ಬೇಲೂರಿನಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಾರಾಯಣ, ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಹಳೇಬೀಡು, ದೊಡ್ಡಗದ್ದವಳ್ಳಿ, ಮೇಲುಕೋಟೆ, ಬೆಳವಾಡಿ, ಜಾವಗಲ್ಲು, ಅರಸೀಕೆರೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಉತ್ತಮ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಸೊನ್ನಲಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಮೊದಲೇ ಕನ್ನಪಯ್ಯನಾಯಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕನ್ನೇಶ್ವರ, ಚಟ್ಟೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ತ್ರಿಕೂಟ ದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿತ್ತು. ಅದಕ್ಕೆ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ ಬಿಜ್ಜಲದೇವರಸ ದಾನ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗೆ ನಿರಂತರವಾಗಿ ರಾಜರು ಮತ್ತು ರಾಜಕುಟುಂಬದಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನತೆಯವರೆಗೆ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಆಳಿಕೆಯ 1076 ರಿಂದ 1087ರವರೆಗಿನ ಕೇವಲ 11 ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ 250ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿವೆ.

ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಂತ ವಂಶಗಳ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಮುಂದುವರಿದಿರುವುದನ್ನು ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳ ಮೂಲಕ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಹೊಯ್ಸಳರು ಮತ್ತು ಸೇವುಣರ ಅನಂತರ ಕರ್ನಾಟಕವನ್ನಾಳಿದ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಕ್ರಿಯೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಬಹುತೇಕ ಇಡೀ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲೆಡೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ರಾಜಧಾನಿ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿಯೇ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿವೆ.

ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಪಾಳೆಯಗಾರರು, ನಾಯಕರು, ನಾಡಗೌಡರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಆದರೆ, ಈ ಕಾರ್ಯವು ಆಯಾ ಆಳಿಕೆಯ ರಾಜಧಾನಿಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯು ಅಧಿಕವಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಕೆಳದಿ,

ಇಕ್ಕೇರಿ, ಬಿದನೂರು, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಮಧುಗಿರಿ, ನಿಡುಗಲ್ಲು, ಮಾಗಡಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಪೂರ್ವ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಆಳಿದ ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರು ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ನಡೆದು ಬಂದಿದ್ದ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದರು. ಮೈಸೂರು, ಚಾಮರಾಜನಗರ, ನಂಜನಗೂಡು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ, ಯಳಂದೂರು, ಬೆಂಗಳೂರು ಮತ್ತು ಇನ್ನೂ ಹಲವು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿವೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದ ದೇವಾಲಯಗಳ ರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ವಿಸ್ತರಣಾ ಕಾರ್ಯಗಳು ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಮುಂದುವರೆದಿವೆ.

ಈಗಾಗಲೇ ತಿಳಿಸಿರುವಂತೆ ದೇವಾಲಯಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಮಠಗಳು, ಸತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಶಾಲೆಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಕೆಲವೆಡೆ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಖಾಸಗಿ ಸತ್ರಗಳೂ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಅಗ್ರಹಾರ ಬೇಗೂರು, ಕುಕ್ಕನೂರು ಇತ್ಯಾದಿ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿನ ಶಾಸನಗಳು ಪುಷ್ಠಿ ನೀಡುತ್ತವೆ.

ದೇವಾಲಯಗಳು ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರಗಳೂ ಆಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಕನ್ನಡಕ್ಷರ ಕಲಿಕೆಯಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ ಘಟಿಕಾಸ್ಥಾನದ ಶಾಸ್ತ್ರವಿದ್ಯೆಯವರೆಗೆ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೂ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ಅವಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಮಠಗಳು ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಿದ್ದವು. ಅರಸೀಕೆರೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಮುರುಹಿಂಡಿ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಕ್ಷರ ಕಲಿಕೆಗಾಗಿ ಶಾಲೆಯೊಂದು ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಶಾಲೆ 1222ರಲ್ಲೂ ಇತ್ತು. ದೇವಾಲಯಗಳು ಕೇವಲ ದೇವರ ಪೂಜಾ ಸ್ಥಳಗಳಾಗಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ಧರ್ಮಗುರುಗಳ ಮಠಗಳಾಗಿ, ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ, ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳಾಗಿ, ಅನ್ನಸತ್ರಗಳಾಗಿ, ಭೈಷಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ, ಅನಾಥರ ಮತ್ತು ಅಂಗವಿಕಲರ ಆಶ್ರಯಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿ, ಸಮಯಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಹಣಕಾಸಿನ ನೆರವು ನೀಡುವ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಾಗಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳ ಪ್ರಯೋಗ ಮತ್ತು ಆನ್ವಯಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಮತ್ತು ರಂಗಭೋಗ ಸೇವೆಯ ಮೂಲಕ ಸಂಗೀತ ಮತ್ತು ನೃತ್ಯಕಲೆಗಳ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿಯೂ ಸಾರ್ಥಕ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿವೆ. ದೇವಾಲಯಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಅಪಾರ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿವೆ. ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಕ್ಷರ ಶಿಕ್ಷಣ, ಅನಂತರ ವೇದಖಂಡಿಕೆಗಳ ಬೋಧನೆಯ ಬಾಲಶಿಕ್ಷಣವಾದ ಅನಂತರ ಕಲಿಕೆಯು ಘಟಿಕಾಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಿತ್ತು. ಘಟಿಕಾಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದುದು ಉಚ್ಚ ಶಿಕ್ಷಣ. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಘಟಿಕಾಸ್ಥಾನಗಳಿದ್ದವು.

ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯಪೂಜೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ದೇವರ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾದ ವಿಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಅಂಗಭೋಗ ಸೇವೆಯಲ್ಲದೆ ರಂಗಭೋಗ ಸೇವೆಯೂ ಆಗುತ್ತಿತ್ತು. ಶೈವ ಮತ್ತು ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಜೈನ ಬಸದಿಗಳಲ್ಲೂ ರಂಗಭೋಗಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶ ಇದ್ದುದು ವಿಶೇಷ. ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿನಿತ್ಯ ನಿತ್ಯಪೂಜೆಗಳಲ್ಲದೆ ಕೆಲವು ದಿನ ವಿಶೇಷ ಪೂಜೆಗಳೂ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ಬಾದುಬ್ಬೆಯ ಪರ್ವ, ದೀವಳಿಗೆ ಪರ್ವ, ಸಂಕ್ರಾತಿ ಪರ್ವ, ನೂಲಪರ್ವ, ಗುರುಪರ್ವಗಳನ್ನು ಪಂಚಪರ್ವಗಳು ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಧರ್ಮಪ್ರಸಂಗಗಳ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ದಾನ ನೀಡುವುದರಿಂದ ದೊರಕುವ ಪುಣ್ಯದ ಫಲವನ್ನು ತಿಳಿದು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಹಲವು ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಕೆಲವು ಸಾಮಾನ್ಯರು ಮತ್ತು ಗುರುಗಳು ಭಿಕ್ಷೆ ನೀಡಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳೂ ಇವೆ. ಕುಂಬಾರ ಬಮ್ಮಣ ಎಂಬಾತ ತಲೆಯನ್ನು ಪೂಸದ, ಅನ್ನವನ್ನು ಉಣ್ಣದ ವೀರವ್ರತವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು ಕುಂಭೇಶ್ವರ ದೇವರ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಮಾಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳು ಒಂದು ಪ್ರದೇಶದ ಧರ್ಮ, ಸಮಾಜ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದಿವೆ, ಉಳಿದಿವೆ.

(ಜಿ.ಎಚ್.ಎಸ್.)

ಶಾಸನಗಳು–ತೆಲುಗು: ತೆಲುಗು ಲಿಪಿ ಇತರ ಲಿಪಿಗಳಂತೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಿಂದ ಉಗಮ ಹೊಂದಿ ವಿಕಾಸವಾಯಿತು. ತೆಲುಗು ಭಾಷೆಯ ಮತ್ತು ತೆಲುಗು ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ತೆಲುಗು ಶಾಸನಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಇತರ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿವೆ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತರುವಾಯ ಇವು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿನ ಕೆಲವು ಹೆಸರುಗಳು ತೆಲುಗು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದಂಥವು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊಟ್ಟೂರು ಶಾಸನೋಕ್ತ ನಾಗಬುದಿ ಅನುಬುದಿ ತಂಬೆಯಾ– ಇವು ತೆಲುಗು ಹೆಸರುಗಳೆಂದು ಭಾವಿಸಿರುವುದುಂಟು. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಧನಂಜಯನ ಕಲ್ಮಲ್ಲು ಶಾಸನ ತೆಲುಗು ಮತ್ತು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿದ್ದು ಲಿಪಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ. ಎರಡೂ ಲಿಪಿಗಳ ಸಾದೃಶ್ಯವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ತೆಲುಗು–ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿ ಎಂಬ ಪದಪ್ರಯೋಗವನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ.

ತೆಲುಗು ಭಾಷೆಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲಾ ಶಾಸನ ರೇನಾಟಿ ಚೋಳವಂಶದ (ಅರಿ) ಕಲ್‌ಮತುರಾ(ಜ)ನೆಂದು ವರ್ಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಅಹದನಕರ ಧನಂಜಯನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ. ಇದು ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಕಡಪ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಮಲಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕಲ್ಮಲ್ಲುವಿನಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಅಪೂರ್ಣ ಶಾಸನ. ಅಂಕಾಲಮ್ಮಗೂಡೂರಿನ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತೆಲುಗು ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ತೆಲುಗು–ಕನ್ನಡ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯನ್ನು ಇವನ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಪೂರ್ವದೆರಿಯಪ್ಪೋರು ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪೃಥ್ವಿವಲ್ಲಭ ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ ರಾಜ ಪರಮೇಶ್ವರ ಭಟಾರಕ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳೊಡನೆ ವರ್ಣಿಸಿದೆ. ಆಗ ಇವನು ಪೆರ್ಮಾನಡಿಯನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನ ಸಹಚರ ತಿಮ್ಮ ತಕ್ಕೋಳಾಲಮ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನ ಕೈಕೆಳಗಿನ ಕುಚ್ಚೇರಿಣಿಯ ತಂದಿರಾಮಲು ಕಾಶ್ಯಪ ಗೋತ್ರದ ಚಬೆಶರ್ಮ್ಮನಿಗೆ ಒಂದು ಗ್ರಾಮವನ್ನು ದಾನ ಮಾಡಿದ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಇಲ್ಲವೆ. ಐದನೆಯ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನ ತೆಲುಗು–ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ನಾಲ್ಕನೆಯ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಈ ಶಾಸನವನ್ನು ಬರೆಯಿಸಿದನು ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಪೃಥ್ವಿ ಪಲ್ಲವ ಪಟ್ಟಣದ ಕಡಗಲ್ಲ ವದುವರು ಇವರಿಗೆ ಊರಿಸ್ವಾಮಲ್ ಅರಿ, ತೆರೆ, ಸಿದ್ಧಾಯಮು, ದಂಡು, ದಸಪರಾಧಮು ಮೊದಲಾದ ತೆರಿಗೆಗಳಿಂದ ಈ ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ವಿನಾಯಿತಿ ನೀಡಿದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ.

ತೆಲುಗು ಭಾಷೆಯ ಇನ್ನೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಶಾಸನ 10ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕುರ್ಕ್ಯಾಲ ಶಾಸನ. ಇದರ ಪಾಠ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಕನ್ನಡ ಹಾಗೂ ತೆಲುಗು ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಿ ಪಂಪನ ಸೋದರ ಜಿನವಲ್ಲಭ ಈ ಶಾಸನವನ್ನು ಬರೆಯಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯ ಸನಿಗರಮ್ ಶಾಸನ ತೆಲುಗು–ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದೆ. ತ್ರೈಲೋಕ್ಯಮಲ್ಲನ (ಆಹವಮಲ್ಲ 1ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ) ಸನಿಗರಮ ಗ್ರಾಮದ ಸು.10–11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆ ತೆಲುಗು–ಕನ್ನಡ ಅಕ್ಷರದ ಶಾಸನ ಮಹಾಸಾಮಂತ ಕಾಕತೀಯ ಅರಸು ಮನೆತನದ 1ನೆಯ ಕಾಕತೀಯ ಬೇತಲಸ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಂತ್ರಿ ನಾರಾಯಣನು ಸಂಗರ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿಯ ಯುದ್ಧಮಲ್ಲ ಜಿನಾಲಯವನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದುದನ್ನು ಹೇಳಿದೆ.

(ಪಿ.ಸಿ.ಎ.)

ಶಾಸನಗಳು – ಕೇರಳ: ಕೇರಳದ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಶೋಧನೆ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಟಿ.ವಿ.ಗೋಪಿನಾಥರಾವ್, ಕೆ.ವಿ.ಸುಬ್ರಮಣ್ಯ ಅಯ್ಯರ್ ಮತ್ತು ಇತರರ ಕಾಣಿಕೆ ಸ್ಮರಣೀಯ. ಚರಿತ್ರೆ, ಭಾಷಾಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಐತಿಹಾಸಿಕ ವ್ಯಾಕರಣವನ್ನು ಪುನಾರಚಿಸಲು ಶಾಸ್ತ್ರಬದ್ಧವಾದ ಶಾಸನಗಳ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದವರು ಏಳಂಕುಳಂ ಪಿ.ಎನ್.ಕುಂಜನ್ ಪಿಳ್ಳೈ. ಎಂ.ಜಿ.ಎಸ್.ನಾರಾಯಣನ್ ಅವರು ಚೇರ ವಂಶದ ಶಾಸನಗಳ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾದ ಸೂಚಿಯನ್ನು (ಇಂಡೆಕ್ಸ್) ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದರು. ಆದರೆ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಶಾಸನಗಳಿಗೆ ಮಾಡಿದಂತೆ ಈ ರಾಜ್ಯದ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯಾವಾರು ವಿಂಗಡನೆ ಇನ್ನೂ ಆಗಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳು ತಮಿಳು – ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಉದಾ: ಎಡಕಲ್ಲು ಗವಿಯೊಳಗಿರುವ ಆದಿ ಕದಂಬವಂಶ ಕಾಲದ ಮತ್ತು ನೀಲಂಬೂರಿನ ಎಳುಟ್ಟುಕಲ್ಲಿನ ಶಾಸನಗಳು. 2005ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಂನಲ್ಲಿಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಮೇಲೆ ಗೀಚಿದ ಇದೇ ಕಾಲದ ಎರಡು ಅಕ್ಷರಗಳಿವೆಯೆಂದು ವರದಿಯಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಖಚಿತವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗದಿದ್ದರೂ ಪ್ರಾಯಶಃ ಇವು ಪ್ರಸಕ್ತ ಶಕವರ್ಷದ ಆರಂಭದ ಶತಕಗಳಿಗೆ ಸೇರಿರಬಹುದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇವೆಲ್ಲವು ಪದನಾಮಗಳಾದುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾದ ಭಾಷಿಕ ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಆಗುವುದಿಲ್ಲ. ಒಟ್ಟಾರೆ ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಲಿಪಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಇದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಇವನ್ನೆಲ್ಲ ನೋಡಿದರೆ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಪ್ರಮಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಂತೆ ಕೇರಳ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳಗಂನ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ನಿಜಕ್ಕೂ ಅತ್ಯಂತ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ತ್ವದ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನವೆಂದರೆ ದಕ್ಷಿಣ ಕೇರಳದ ತಿರುವಲ್ಲದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ನಂಬೂದ್ರಿಯ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದ ವಾಳಪಳ್ಳಿ ತಾಮ್ರಶಾಸನ. ಈ ಹಂತದಿಂದ ಚೇರ ಶಾಸನಗಳ ಸರಣಿ ಆರಂಭವಾಯಿತೆನ್ನ ಬಹುದು. ಇವುಗಳ ಭಾಷೆ ತೀರ ಆರಂಭ ಹಂತದ ಒಡ್ಡೊಡ್ಡಾದ ಮಲೆಯಾಳಂ ಮತ್ತು ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಲಿಪಿ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಸಂಸ್ಕೃತದ ಪದ ಹಾಗೂ ಪದ ಸಮುಚ್ಚಯವನ್ನು ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಗ್ರಂಥ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಉಚ್ಚಾರಣೆಯನ್ನು ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಸರಿಯಾಗಿ ತೋರಿಸಲು ಆಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಅಪವಾದ ಎಂಬಂತೆ ಆಯ್ ವಂಶದ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ವರಗುಣನ ಪಳಿಯಂ ತಾಮ್ರ ಪಟಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಷಯ ಭಾಗ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನ ಕರ್ಹಾಡ್ ತಾಮ್ರಪಟದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ನಾಗರಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಮತ್ತು ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯ ಭಾಗ ಆರಂಭದ ಚೋಳ ಶಾಸನಗಳ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಇದೆ.

ತಮಿಳು–ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯಿಂದ ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಲಿಪಿಯ ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಎಡಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಎಳುಟ್ಟುಕಲ್ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳು ಇದ್ದರೂ ತಮಿಳು–ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯಿಂದ ವಟ್ಟೆಳುತ್ತುವಿನ ಪರಿಪೂರ್ಣ ವಿಕಸನ ಕೇರಳದ ಹೊರಗಿನ ತಮಿಳಗಂನಲ್ಲಿ ಆಯಿತು. ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೇರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದರ ಬಳಕೆ ನಿಂತುಹೋಗಿದ್ದರೂ ಇದರ ಉತ್ತಮ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಆಯಿತು. ಮೊದಲಿನ ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು (ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತಮಿಳು ನಾಡಿನವರು) ಎಡಕಲ್ಲು ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನಗಳ ಭಾಷೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ವಿರೂಪ ಹೊಂದಿದ ತಮಿಳು ಎಂದು ಬಗೆದಿದ್ದರು. ಅನಂತರದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಶಾಸನಗಳ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ

ವೈಪರೀತ್ಯಗಳೆ ಮುಂದೆ ಮಲೆಯಾಳಂ ಭಾಷೆಗೆ ಬುನಾದಿಯಾಯಿತೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟರು. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಸು.300 ವರ್ಷಗಳವರೆಗಿನ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಈಗಿನಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಾಚೀನ ಕೇರಳವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಚೇರ ಅರಸುಮನೆತನದ 800–1124 ರ ವರೆಗಿನ ಆಳಿಕೆಯಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದುದು. ಕುತೂಹಲದ ವಿಷಯವೆಂದರೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತರ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಂತೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳಿಲ್ಲದಿರುವುದು. ಇದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಕಾರಣವೆಂದರೆ ಒಂದನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಇವು ರಾಜ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲ. ಒಂದು ಮಾತ್ರ ಚೇರರಾಜ ಭಾಸ್ಕರ ರವಿಯು (962–1020) ತನ್ನ 38ನೆಯ ಆಳಿಕೆ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಹೊರಡಿಸಿದ ಯಹೂದಿ ತಾಮ್ರಪತ್ರ. ಇದರಲ್ಲಿ ಜೊಸೆಫ್ ರಬ್ಬನ್ ಎಂಬ ಯಹೂದಿ ವರ್ತಕನಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಅಧಿಕಾರ ಸವಲತ್ತುಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟ ವಿಷಯವಿದೆ. ರಾಜನನ್ನು ಕೋ ಕೋಣ್ಮಯಿ ಕೊಂಡಾನ್ ಕೋ (ಚೇರೆಲ್ಲ ರಾಜರುಗಳ ಮೇಲೆ ರಾಜತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದವ) ಎಂದಷ್ಟೆ ವರ್ಣಿಸಿದೆ. ಹೆಸರನ್ನು ಹೇಳಿಲ್ಲ. ಇದೇ ತರಹದ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನ ಚೇರರಾಜ ಸ್ಥಾಣುರವಿಯ (844–83) ಕಾಲದ್ದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಿರಿಯನ್ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ನರ ಇಗರ್ಜಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಕೆಲವು ಸವಲತ್ತುಗಳ ಮತ್ತು ಕುರಕೇಣಿ ಕೊಲ್ಲಂನಲ್ಲಿ (ಇಂದಿನ ಕೊಯ್ಲಾನ್) ವರ್ತಕರ ವಸತಿಗೆ ಅನುಕೂಲಗಳನ್ನು ಚೇರರಾಜನ ಕೈಕೆಳಗಿನ ಅಧಿಕಾರಿ ವೇನಾಟುವಿನ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ, ಅಯ್ಯನಟಿಕಟಿರುವಟಿಕಲ್ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ ವಿಷಯವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿಯ ಕಾಲ ನಿರ್ದೇಶನ ಕ್ರಮ ಅಪರೂಪದ್ದಾಗಿದೆ. ಪಲ ನೂರಾಯಿರತ್ತಾಂಟುಂ ಮರುಕುಟಲೈಚ್ಚಿರಂತಟಿಪ್ಪಟುತ್ತಾಳಾನಿನ್ರಯಾಂತು ಐಂತು (ಎಲ್ಲ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ಹಲವು ನೂರಾರು ವರ್ಷಗಳ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸುವ ರಾಜನ ಅವಧಿಯ 5ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ. ಇವು ಹೊರತಾಗಿ ಬೇರಾವ ವಿವರಗಳು ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ) ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖ ಇದರಲ್ಲಿದೆ. ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ದಾನ–ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟ ವಿಷಯವಿದೆ. ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಇಂಥ ವಿಷಯಗಳೇ ಇವೆ. ವಾಳಪಳ್ಳಿ ಅಥವಾ ತಿರುನೆಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಮಾಂಪಳ್ಳಿ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ಸಮಿತಿಯು ಅನುಮೋದಿಸಿದ ಗೊತ್ತುವಳಿಗಳಿವೆ. ಇದೇ ವಿಷಯ ಶಿಲಾಶಾಸನದಲ್ಲೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನವೆಂದರೆ ತಿರುವಲ್ಲ ದೇವಾಲಯದ್ದು. ಇದು ತಿರುವಲ್ಲವಾಳ್ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಅದರ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಭೂಮಿಯನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಭೂ ಒಡೆಯರ ಹಲವಾರು ಗೊತ್ತುವಳಿಗಳುಳ್ಳ ಅಧಿಕೃತ ದಾಖಲೆಗಳ ಸಂಗ್ರಹ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಕಂಬ ಅಥವಾ ಬಾಗಿಲು ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಹಾಗೂ ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವೆ ಕಲ್ಲು ಹಲಗೆಯ ಮೇಲೆ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಇವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವುದು ಕಷ್ಟ ಸಾಧ್ಯವಾದರೂ ವಿರಳವಾಗಿ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೂ ಗೊತ್ತಿರುವ ಶಕೆಯಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣದ ಕಾಲ ನಿರ್ದೇಶನವೂ ಸಮಕಾಲೀನ ರಾಜನ ಆಳಿಕೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯ ಕಾಲ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಶಾಸನವನ್ನು ಅಧಿಕೃತಗೊಳಿಸುವಾಗ ಖಗೋಳ ಗ್ರಹಗಳಾದ ಶನಿ ಮತ್ತು ಗುರು ಇವರ ರಾಶಿ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದು. ಜೊತೆಗೆ ತಿಥಿ, ವಾರ, ಪಕ್ಷ, ಸೌರಮಾನದ ತಿಂಗಳು ಮೊದಲಾದ ಅಂಶಗಳೂ ಇವೆ. ಇವುಗಳಿಂದ ಶಾಸನದ ಸರಿಯಾದ ಕಾಲವನ್ನು ಗೊತ್ತು ಮಾಡಬಹುದು. ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಕೇವಲ ಅದರಲ್ಲಿಯ ಅಕ್ಷರಗಳ ಲಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಶೈಲಿಯಿಂದ ನಿರ್ಧರಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ಸು.12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಚೇರರಾಜ್ಯ ಒಡೆದುಹೋದಮೇಲೆ ಕ್ರಮೇಣ ಶಿಲೆ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಯಿಸುವುದು ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತ ಹೋಯಿತು. ಕೊಳತ್ತುನಾಟ್ಟಿನ ಮುಖ್ಯ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ಮತ್ತು ಭೂ ಆಸ್ತಿಯನ್ನು ತಿಳಪರಂಬ ದೇವಾಲಯದ ಆಡಳಿತವು ಅಡವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಸು.12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗದ ಒಂದು ತಾಮ್ರ ಶಾಸನ ಈಗ ಲಂಡನ್ನಿನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಗ್ರಂಥಾಲಯದಲ್ಲಿದೆ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆಯ ಜ಼ಾಮೊರಿನ್ ರಾಜ ಒಂದು ಮಸೀದಿಗೆ ದಾನ ಕೊಟ್ಟ ವಿಷಯವುಳ್ಳ ಅರೇಬಿಕ್ ಮತ್ತು ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಲೆಯಾಳಂ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ದ್ವಿಭಾಷಾ ಶಾಸನವಿದೆ. ಇದರ ಇನ್ನೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಉಬ್ಬು ಅಕ್ಷರಗಳು; ಈ ಮಾದರಿಯ ಶಾಸನ ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಇದೊಂದೆ. ಕೊಚ್ಚಿ ರಾಜನ ಪೂರ್ವಿಕರು ಕೊಟ್ಟಿರಬಹುದೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾದ 1225ರ ಕೋಡುಂಗಲ್ಲೂರು ತಾಮ್ರ ಶಾಸನ ಇರವಿ ಕೋರ್ತ್ಥನನ್ ಎಂಬ ಒಬ್ಬ ವರ್ತಕನಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರದ ಕೆಲವು ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ವೇನಾಟು (ಇಂದಿನ ತಿರುವಾಂಕೂರು) ಮತ್ತು ಇದರ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಶಿಲಾ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಚೇರ ರಾಜ್ಯ ಪತನಾನಂತರ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೇ. ಬರಬರುತ್ತಾ ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಶಾಸನಗಳು ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತ ಓಲೆಗರಿ ಮತ್ತು ಬಿದಿರಿನ ಮೇಲೆ ಬರೆದ ದಾಖಲೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತ ಹೋಗುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಲಿಪಿ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ವಿಕಾಸವಾಗುತ್ತ ಸು.15–16ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಭಿನ್ನ ಲಿಪಿಯ ಆಯಿತು. ಇದನ್ನು ಕೋಲೆಳುತ್ತು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವರೆಗೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅಧಿಕೃತ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಬರೆಯಲು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಮುಸಲ್ಮಾನರನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಮಾಪಿಳ್ಳರ ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಎಂದೇ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಆರ್ಯ, ಮಲಯಾಣಮ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಮಲೆಯಾಳ ಲಿಪಿಯನ್ನೂ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕಾಗದ ಪತ್ರಗಳಿಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸ ಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಗ್ರಂಥ ಲಿಪಿಯಿಂದ ವಿಕಾಸಗೊಂಡ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಸು.14–15ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಮೊದಮೊದಲು ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಲು ಇಷ್ಟಪಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಏಕೆಂದರೆ ಮಲೆಯಾಳ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಎರವಲು ಪಡೆದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪದಗಳಿವೆ ಮತ್ತು ಇಂಥ ಪದಗಳ ನಿಗದಿತ ಉಚ್ಚಾರಣೆಯುಳ್ಳ ಅಕ್ಷರ ಸಂಕೇತಗಳು ಈ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಕಡಲ ತೀರದ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲೂ ತುಳು ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಬರೆಯಲು ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಮಲೆನಾಡಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತವನ್ನು ಬರೆಯಲು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ತಿಗಳಾರಿ ಲಿಪಿಯು ಮಲೆಯಾಳಮ್ ಲಿಪಿಗೆ ಅತಿ ಸಮೀಪವಾಗಿದೆ. (ಕೆ.ವಿ.ಟಿ.)

ಶಾಸನಗಳು–ತುಳು: ಪಂಚದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲೊಂದೆನಿಸಿರುವ ತುಳು ಕರಾವಳಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಉಡುಪಿ, ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಕಾಸರಗೋಡು ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಉತ್ತರಭಾಗದ ಸು.25 ಲಕ್ಷ ಜನರ ಆಡುಭಾಷೆಯಾಗಿದೆ. ಆದಿ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಯ ಹಲವಾರು ಪದಗಳನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಭಾಷೆಯ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ಭಾಷಾಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಸು. ಒಂದೂವರೆ ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದಕ್ಕೊಯ್ಯುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಈ ಬಗೆಗಿನ ಖಚಿತ ಆಧಾರಗಳು ಪ್ರ.ಶ.15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರಕ್ಕಷ್ಟೇ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತವೆ.

ತುಳುಭಾಷೆಗೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ಸ್ವಂತ ಲಿಪಿ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ತುಳುಲಿಪಿ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗುವ ಲಿಪಿಯ ಮಲೆಯಾಳಂ ಲಿಪಿಯದೇ ಪರಿಷ್ಕೃತ ರೂಪವೆಂದೂ ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೂ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈಗ ತುಳುಭಾಷೆ ಸ್ವಂತಲಿಪಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಈ ತುಳುಲಿಪಿಯೇ ಮಲೆಯಾಳಂ ಲಿಪಿಗೆ ಮೂಲ ಎಂದೂ ಭಾಷಾಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ತುಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆಯಲು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ತುಳುಲಿಪಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯ ಪುರೋಹಿತ ವರ್ಗದವರು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗಾಗಿ ಕೇರಳಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಪರಿಚಯಿಸಿದರು ಮತ್ತು ಆ ಮೂಲಕ ಮಲೆಯಾಳಂ ಲಿಪಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ತುಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ತುಳುಭಾಷೆ ಆಡುಭಾಷೆಯಾಗಷ್ಟೇ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದು, ಕನ್ನಡವೇ ಇಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ಭಾಷೆಯಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ತುಳು ಭಾಷೆ–ತುಳುಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳಾಗಲೀ ಶಾಸನಗಳಾಗಲೀ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ರಚನೆಗೊಂಡಿರಲಿಲ್ಲ.

ತುಳು ಭಾಷೆ, ತುಳುಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಈ ತನಕ ಹನ್ನೆರಡು ಶಾಸನಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಈ ಪೈಕಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಾಸನಗಳೂ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದ್ದು ಕೇವಲ ವರದಿಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಷ್ಟೇ ಇವು ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿವೆ. ಕಾಸರಗೋಡಿನ ಅನಂತಪುರ ಶಾಸನವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಇನ್ಯಾವುದೇ ತುಳು ಶಾಸನದ ಪೂರ್ಣಪಾಠ ಈವರೆಗೆ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿಲ್ಲ. 5 ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಉಡುಪಿ ತಾಲೂಕಿನಲ್ಲಿ, 2 ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕುಂದಾಪುರ, 2 ಬಂಟ್ವಾಳ ಮತ್ತು ಒಂದು ಶಾಸನವನ್ನು ಕಾಸರಗೋಡು ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಖಚಿತವಾಗಿ ಗುರುತಿಸುವುದು ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯ. ಲಭ್ಯವಿರುವ ಶಾಸನಗಳ ಪೈಕಿ ಮೂರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಆಳುಪ ವಂಶದ ಅರಸ ಕುಲಶೇಖರ ಆಳುಪನ ಹೆಸರು ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬಂಕಿಯಾಳುಪನ ಹೆಸರಿನ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಕುಂದಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕೋಟೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾದ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಬಂಟ್ವಾಳ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ವಿಟ್ಲದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಲಶೇಖರ ಆಳುಪನ ಹೆಸರಿದ್ದರೆ ವಿಟ್ಲದ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನ ಬಂಕಿಯಾಳುಪನ ಹೆಸರನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಆಳುಪರಸರ ಪೈಕಿ ಕುಲಶೇಖರ ಆಳುಪ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಮೂವರು ಮತ್ತು ಬಂಕಿಯಾಳುಪ ಹೆಸರಿನ ಈರ್ವರು ಅರಸರು ವಿವಿಧ ಕಾಲಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ್ದು, ಈ ಪೈಕಿ ಪ್ರಸ್ತುತ ಶಾಸನಗಳು ಯಾರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಅದೇನೇ ಇದ್ದರೂ ಈ ನಾಲ್ಕು ಶಾಸನಗಳು 15ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದಿನವು ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಅನುಮಾನಗಳಿಲ್ಲ.

ಕಾಸರಗೋಡು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಅನಂತಪುರ ಶಾಸನದ ಪೂರ್ಣ ಪಾಠ ಮತ್ತು ಇತರ ವಿವರಗಳು ಲಭ್ಯವಿವೆ. ತುಳು ಲಿಪಿ, ತುಳು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ 14 ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವ ಈ ಶಾಸನವನ್ನು ಲಿಪಿಶಾಸ್ತ್ರದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ 15ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕುಂಬಳ ಅರಸು ಮನೆತನದವನೆನ್ನಲಾದ ಜಯಸಿಂಹ ಅರಸನ ಈ ಶಾಸನ ನೀಡುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿವರಗಳು ಅಷ್ಟೊಂದು ಮಹತ್ವದ್ದೆನಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ತುಳು ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ತುಳು ಭಾಷೆಯ ಅಧ್ಯಯನದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ಶಾಸನ ವಿಶೇಷವಾದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. (ಪಿ.ಜಿ.ಬಿ.)

ಪ್ರಾಂತೀಯ ಲಿಪಿ ಶಾಸನಗಳು (ಪಂಜಾಬ್, ಹರಿಯಾಣ ಮತ್ತು ಹಿಮಾಲಯ ಪ್ರದೇಶ): ಖರೋಷ್ಠಿಯ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನವೆಂದರೆ ಅಶೋಕ ಮೌರ್ಯನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮನ್‌ಸೇರಾ ಮತ್ತು ಶಾಬಾಜ್‌ಗಡಿ

ಬಂಡೆ ಶಾಸನಗಳು. ಇಂಡೊ–ಗ್ರೀಕರು ಹಾಗೂ ಅವರ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಾದ ಸಿಥಿಯನ್ನರು, ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರು, ಕುಷಾಣರು ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಗ್ರೀಕ್ ಅಕ್ಷರಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆಸಿ ಬಳಸಿದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಇದರೊಂದಿಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯನ್ನು ಬೆರೆಸಿ ಭಾರತದ ಕುಣಿಂದರು, ಔದುಂಬರರು, ಕುಲೂವರು ಮುಂತಾದ ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳು ಬಳಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಸ್ಟೆನ್ ಕೆನೌ ತನ್ನ ಕಾರ್ಪಸ್ ಇನ್ಸ್‌ಕ್ರಿಪ್ಷನಮ್ ಇಂಡಿಕಾರಂ ಸಂಪುಟ 2 – ಭಾಗ 1ರಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೂ ಲಭ್ಯವಿದ್ದ ಈ ಲಿಪಿಯ ಅಶೋಕನ ಎಲ್ಲ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಸು.96 ಶಾಸನಗಳನ್ನು 1929ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರು, ಕುಷಾಣರು ಮತ್ತಿತರರ ಶಾಸನಗಳೂ ಸೇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಅಲ್ಲಿಂದಾಚೆಗೆ ಖರೋಷ್ಠಿ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಎ.ಹೆಚ್.ದಾನಿಯವರು ಪಾಕ್ ಆಕ್ರಮಿತ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿನ ಚಿಲಾಸ್ ಹುನ್‌ಜ಼ಾ ಹಾಗೂ ಅಲಂಬ್ರಿಡ್ಜ್‌ಗಳಲ್ಲಿನ ಅನೇಕ ಗೀರುಬರೆಹದ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎನ್.ಮುಖರ್ಜಿಯವರು ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ದಿನಾಂಕವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ಶಕೆಯನ್ನು ಮತ್ತು ಕನಿಷ್ಕನ ಶಕೆಯನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ (ಇದನ್ನು ನಾವು ಶಕ 78 ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ). ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲಿನದನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದರೆ ಬಹುತೇಕ ಶಾಸನಗಳು ಅದರಲ್ಲೂ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ದಾನದ ವಿವರಣೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಶಾಸನಗಳೆಂದರೆ, ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಲಡಾಕ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ವಿಮಕಡ್‌ಫಿಸಿಸನ ಖಲಾಸ್ತೆ ಶಾಸನ, ಕನಿಷ್ಕನ ಮೊದಲ ವರ್ಷದ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಪೆಷಾವರ್‌ನ ಷಾಜಿ.ಕಿ.ಧೇರಿ ಸಂಪುಟ ಶಾಸನ (11ನೆಯ ವರ್ಷದ) ಸೂರ್ಯ ವಿಹಾರ ಮತ್ತು ಜೆಡಾ (11ನೆಯ ವರ್ಷ) ಶಾಸನಗಳು. ಕನಿಷ್ಕನ ಸೇನಾಪತಿ ಲಾಲನ ಮಣಿಕ್ಯಾಲ (18ನೆಯ ವರ್ಷ) ಶಾಸನ ಖರೋಷ್ಠಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಶಾಸನ.

ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದಂತೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವರೆವಿಗೂ ಖರೋಷ್ಠಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಗಳು ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದ ಪ್ರಧಾನ ಲಿಪಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇದರಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿನದು ಈ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಕಾಣೆಯಾದರೂ ಇದರ ಒಂದು ಪ್ರಭೇದವಾದ ಲಂಡೆ ಲಿಪಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ವಣಿಕರು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಲಿಪಿಯಾಗಿ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ತೀರ ಇತ್ತೀಚಿನವರೆವಿಗೂ ಖರೋಷ್ಠಿ ಭಾಷಾ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅನೇಕ ಪ್ರಬೇಧಗಳಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ತನ್ನ ಉಪಬೇಧಗಳಾದ ಕುಟಿಲ ಅಥವಾ ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕ (ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯ ವಕ್ರರೂಪ), ಶಾರದಾ, ದೇವಸೇನ, ನಾಗರೀ, ಬಾಕರಿ, ಗುರುಮುಖಿ ಮುಂತಾದ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ಹಾಗೂ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ಲಿಪಿಯಾಗಿ ಇಂದಿಗೂ ಮುಂದುವರೆದಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕುಟಿಲ ಅಥವಾ ಸಿದ್ಧಮಾತ್ರಿಕ ಪ್ರಬೇಧ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯ ವಕ್ರರೂಪವೆಂದು ಬ್ಯೂಲರ್ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾನೆ. 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಈ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳ ಪೈಕಿ ಚಂಬಾದ ಮೇರುವರ್ಮನು ಹರಿಯಾಣದ ಗುರವಾಡ (ಶಕ819) ಮತ್ತು ಮೋಹನ್‌ಬಾರಿಗಳನ್ನು ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ ಹೆಸರಿಸಬಹುದು.

9ರಿಂದ 13ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳವರೆವಿಗೂ ಇಡೀ ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹರಿಯಾಣ ಹಾಗೂ ಪಂಜಾಬ್‌ನ ಕೆಲಭಾಗಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದಂತೆ ಶಾರದಾ ಲಿಪಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಹರಿಯಾಣ ಹಾಗೂ ಪಂಜಾಬ್‌ನ ಕೆಲಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಶಾರದಾ ಲಿಪಿ ತಿಳಿದಿದ್ದರೂ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿ ಶಾಸನೋಕ್ತ ಭಾಷೆಯಾಗಿಯೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿತ್ತು. ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ಸರದ 1337ರ ಪಾಲಂಬೌಲಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಆರಂಭದ 20 ಸಾಲುಗಳು ನಾಗರಿಯಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ಕೊನೆಯ 2 ಸಾಲುಗಳು ಶಾರದಾ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಹಿಮಾಲಯದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಹಿಮಾಚಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಶಾರದಾ ಲಿಪಿಯ ಬಳಕೆ ದೀರ್ಘಕಾಲದವರೆಗಿತ್ತು.

ಶಾರದಾ ಲಿಪಿ ಶಾಸನಗಳು: ಗಾಂಧಾರ ಕಾಲದ ಶಾರದಾ ಲಿಪಿ ಶಾಸನಗಳು ಅತಿ ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಾರ (ಪಾಕಿಸ್ತಾನ) ದೆಹಲಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹರಡಿವೆ. ಈವರೆಗೂ ವಾಯವ್ಯ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಅಂದರೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಗಾಂಧಾರ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಸು.12 ಶಾರದಾಲಿಪಿ ಶಾಸನಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಾಸನಗಳು ಲಾಹೋರ್ ಮತ್ತು ಪೆಷಾವರ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಹಿರಾಜ ಭೀಮದೇವನ ಕಾಲದ ದೇವಾಯ್ ಶಾಸನ ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಪುರಾತನವಾದದ್ದು. ಶಾಹಿರಾಜ ಜಯಪಾಲನ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳು 146ರಲ್ಲಿ ಬಾರಿಕೋಟ್‌ನ ಉಚ್ಚ ಸ್ವಾತ ಮತ್ತು ಹುಂಡ್ ಪುರಾತನ ಉದ್ಭಾಂಡಪುರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತವು. 154–57ರ ರಾಣಿ ಕಾಮೇಶ್ವರಿದೇವಿಯ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ಅತ್ಯಂತ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಾಸನ ವನ್ಹರ್ಡ ಪ್ರದೇಶದ್ದು, ಇದೇ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಲೌಕಿಕ 538 ಅಥವಾ 1461ನೆಯ ಕಾಲದ್ದೆನ್ನಲಾದ ಶಾಸನವೇ ಅತ್ಯಂತ ಈಚಿನದು.

ಗಾಂಧಾರದ ಶಾರದಾಲಿಪಿ ಶಾಸನಗಳು ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದ್ದು ಕಾಬುಲ್ ಮತ್ತು ಗಾಂಧಾರದ ಶಾಹಿರಾಜರ ಬಗೆಗೆ ಮುಖ್ಯ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುವ ಹಾಗೂ ಈ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕೆಲವು ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಹಾಯವಾಗಿವೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಮಾಹಿತಿ ಆಲ್‌ಬರೂನಿಯ ಕಿತಾಬ್–ಅಲ್–ಹಿಂದ್ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿಯೂ ದಾಖಲಾಗಿದೆ.

ಕಾಶ್ಮೀರ: ಶಾರದಾಲಿಪಿ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಈಗಿನವರೆಗೂ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದೆ. ಕಲ್ಹಣನ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಭೂ ದಾನಗಳೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಶಾರದಾಲಿಪಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಅನುಕ್ರಮ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿದ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಲ್ಲ. ತಾಮ್ರದ ಒಂದು ಶಾಸನವೂ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯದಿರುವುದು ಆಶ್ಚರ್ಯ. ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಪಲ (ವರ್ಮನ್) ವಂಶದ ದಂತಕಥೆಗಳು ನಮೂದಿತವಾಗಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಒಡೆದು ಹೋದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಆವಂತಿವರ್ಮನ ಹೆಸರು ಇರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಅನಂತರದ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶ್ರೀನಗರದ ಮನೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಿಲಾಶಾಸನವಾಗಿದೆ (ಲೌಕಿಕ 68 ಅಥವ 992). ಇದು ರಾಣಿ ದಿಡ್ಡಾ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದೆ (980–1003). ಮತ್ತೊಂದು ಪದ್ಮಪಾಣಿ ಬೋಧಿಸತ್ವನ ಮೂರ್ತಿಯ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಅಂಕಿತವಾಗಿದೆ (ಲೌಕಿಕ 65 ಅಥವಾ 989). ಇದು ಶ್ರೀನಗರದ ಎಸ್.ಪಿ.ಎಸ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಉಳಿದ ಪ್ರಮುಖ ಶಾಸನಗಳೆಂದರೆ–ಪರಮಾನಂದದೇವನ ಕಾಲದ (ಲೌಕಿಕ 33 ಅಥವಾ 1157) ತಾಪರ್ ಬಾಗಿಲು ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಮೇಲಿನ ಶಿಲಾಶಾಸನ, ಆರಿಗೋಮ್ ಶಿಲಾಫಲಕ ಶಾಸನ (ಲೌಕಿಕ 73 ಅಥವಾ 1197), ಶಾಹಾಬದೀನ (ಸಾಹಿಬ್–ಉ–ದಿನ್) ಕಾಲದ ಶಾಸನ, ಕೋಟೆಹರ್ (ಅನಂತ್‌ನಾಗ್ ಜಿಲ್ಲೆ) ಶಾಸನ (ಲೌಕಿಕ 45 ಅಥವಾ 1369), ಜಯನೋಲದೀನ ಶಾಹ (ಜೈನ್–ಉಲ್–ಅಬಿದಿನ್) ಕಾಲದ ಖೋನಾಮುಹ್ ಶಿಲಾಶಾಸನ (ಕಲಿ 4530 ಅಥವಾ 1428). ಕಾಶ್ಮೀರಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೊನೆಯ ಶಾಸನ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದೆ. ಪುಲ್‌ವಾಮ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಪಾಲಮೋಚನ ಅಥವಾ ಡಿಗೋಂನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ಶಾಸನ ಇದಾಗಿದ್ದು ವಿಕ್ರಮಶಕೆ 1846 ಅಥವಾ 1789ನೆಯ ವರ್ಷದ್ದಾಗಿದೆ.

ಹೀಗೆ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಶಾಸನಗಳು ಕಾಶ್ಮೀರದ ಚರಿತ್ರೆ ಅಥವಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕಲ್ಹಣ ಮತ್ತು ಅವನ ಮುಂದಿನ ಪೀಳಿಗೆಯವರಿಂದ ನಮೂದಿತವಾದ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆಯ ಯಥಾರ್ಥತೆಯನ್ನು ದೃಢೀಕರಿಸಲು ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಕೆಲವೊಂದರಲ್ಲಿ ಪುರಾತನ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಕಾಶ್ಮೀರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬಗೆಗೆ ಉಪಯುಕ್ತ ಮಾಹಿತಿಗಳಿವೆ.

ಲಡಾಕ್: ಶಾರದಾ ವರ್ಣಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಲಡಾಕ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಿಗ್ನೆ, ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಮತ್ತು ಫ್ರಾಂಕಿಯವರು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳು ಬೋಧಿಸತ್ವ ಮೈತ್ರೇಯನ ಬಗೆಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಲೌಕಿಕ ಶಕೆಯ 7ನೆಯದ್ದಾಗಿರಬಹುದು.

ಜಮ್ಮು: ಜಮ್ಮು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಶಾರದಾಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳು ಡೋಡಾ ಜಿಲ್ಲೆಯ ದಾಚ್ಚನ್ ಮತ್ತು ಘಾಜಿ–ನೈಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ದಾಚ್ಚನ್ ಶಾಸನ ಕಾಶ್ಮೀರದ ರಾಜ ಶ್ರೀನಂತನ (1028–63) ನಾಮಧೇಯ ಅನಂತದೇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇದರಲ್ಲಿ 12 ಎಂದಿದ್ದು ಪ್ರಾಯಶಃ ಲೌಕಿಕಶಕೆ 12 ಆಗಿ 1036 ಎಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಮತ್ತೊಂದು ಇದರ ಅನಂತರ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದ್ದು ಲಿಪಿ ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ವೋಗೆಲ್‌ನ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಬೋರ್ ಜಮ್ಮುವಿನಿಂದ ಸು.27 ಕಿಮೀ ದೂರದ ಪ್ರಾಚೀನ ಬಾಬಪುರ್‌ದ ಶಿಥಿಲ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿದ್ದು ಮತ್ತೊಂದು ಕಿಶ್ತವಾರ್‌ನ ಶಿಲೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಎರಡೂ ಶಾಸನಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಜೀರ್ಣಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಓದಲಾರದ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿವೆ.

ಚಂಬ: ಪಶ್ಚಿಮ ಹಿಮಾಲಯದ ಚಂಬ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಶಾರದಾಲಿಪಿ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಂಡೆ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಶಾಸನಗಳು, ಮೂರ್ತಿ ಶಾಸನಗಳು, ತಾಮ್ರಫಲಕ ಶಾಸನಗಳು ಕಾರಂಜಿ ಕಲ್ಲಿನ ಶಾಸನಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲಾದ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾರದಾಶಾಸನವು ಸದಾಹರನ್‌ದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಈ ಶಾಸನ ಮನೋಹರ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಕಾವ್ಯಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಗುಡ್ಡಗಾಡಿನ ನಾಯಕ ಸಾತ್ಯಕಿಯ ಪತ್ನಿ ಸೋಮಪ್ರಭೆಯ ಸೌಂದರ್ಯದ ಗುಣಗಾನವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಕಾಳಜಿಯಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಶಾಸನಗಳೆಂದರೆ ಚಂಬದ ಆಳರಸರ ಯುಗದವರಾದ ವರ್ಮನ್, ವಿದಗ್ಧದೇವ, ಸೋಮವರ್ಮನ್ ಮತ್ತು ಅಸತ ನೀಡಿದ್ದ ತಾಮ್ರ ಪಟಗಳು. ಈ ಪಟಗಳು ಚಂಬದ ಪ್ರಾಚೀನ ಚರಿತ್ರೆ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಭೌಗೋಳಿಕ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ನೀಡುವ ಬಹು ಮುಖ್ಯ ಆಕರಗಳಾಗಿವೆ. ಚಂಬದ ಪ್ರಾಚೀನ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಹಳ್ಳಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ತಿಳಿಸುವುದಲ್ಲದೆ, ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪುರಾತನ ಭೌಗೋಳಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಅನೇಕ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ ಬಿರುದುಗಳು ಮತ್ತು ಕಾರ್ಯಪಾಲಕ ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಪ್ರಾಚೀನ ಚಂಬದ ಆಡಳಿತದ ಬಗೆಗೆ ವಿಶೇಷ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದ ಬೆಟ್ಟದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿಯ ಶಾಸನ ಲಿಪಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ಶಾರದಾ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಚಂಬದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ, ಕಾರಂಜಿಯ ಕಲ್ಲು ಚಪ್ಪಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಮನೋಹರವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲಾದ ಶಾಸನಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟರೀತಿಯದಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಚಂಬ ಊರಿನ ಭೂರಿಸಿಂಗ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಚಪ್ಪಡಿ ಕಲ್ಲುಗಳು ಉನ್ನತ ಧಾರ್ಮಿಕ ದಾನಿಗಳ ಕೊಡುಗೆಯಾಗಿದ್ದು ನೀರಿನ ಚಿಲುಮೆಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದ್ದವು. ಕಲ್ಲು ಚಪ್ಪಡಿಯ ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ವಿಷಯಗಳಿವೆ. ತಾಮ್ರಫಲಕ ಶಾಸನಗಳು ಆಯಾ ರಾಜನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದ್ದು ರಾಜನ ಕಾಲಮಾಹಿತಿ ಹಾಗೂ ಶಾಸ್ತ್ರಶಕೆಯ ಲೌಕಿಕಶಕೆ ಅಥವಾ ಈಗಲೂ ಕಾಶ್ಮೀರ ಹಾಗೂ ಗುಡ್ಡಗಾಡಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿರುವ ಸಪ್ತರ್ಷಿ ಶಕೆಯಲ್ಲಿದೆ.

ಇದು ಸಮರ್ಪಕರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಚಂಬ ಆಡಳಿತಗಾರರ ಕಾಲವನ್ನು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ನಮೂದಿಸಲು ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಚಾರಿತ್ರಿಕವಾಗಿ ಈ ಮಾಹಿತಿಗಳು ರಾಜ್ಯವು ಪ್ರಮುಖ ಘಟಕಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಇವುಗಳ ಆಡಳಿತವನ್ನು ರಜಾನಕರೆಂಬ ಹೆಸರಿನ ಆಡಳಿತಗಾರರು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದನ್ನೂ ಚಂಬ ಅಥವ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಗುಡ್ಡಗಾಡು ಪ್ರಾಂತ ವಲ್ಲಾಪುರ (ಬಲೋರ್) ರಾಜರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ.

ಕಾಂಗ್ರ: ಕಾಂಗ್ರದಲ್ಲಿ ಈವರೆಗೂ ಅತ್ಯಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದ ಶಾರದಲಿಪಿ ಶಾಸನಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ರಕ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಬೈಜನಾಥ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳು ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಲಾದ ಎರಡು ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲು ಚಪ್ಪಡಿ ಶಾಸನಗಳು ಬೈಜನಾಥದ ಬೈಜನಾಥದೇವಾಲಯ (ಪ್ರಾಚೀನ ಕೀರಗ್ರಾಮ)ದಲ್ಲಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯ ವಿಷಯ ಹಾಗೂ ಇಬ್ಬರು ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಹೋದರರಾದ ಮನ್ಯುಕ ಮತ್ತು ಆಹುಕ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯ ದಾನಿಗಳ ಕೊಡುಗೆಯಿಂದ ವೈದ್ಯನಾಥ ದೇವರ (ಲೌಕಿಕ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬೈಜನಾಥ್) ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟ ದೇವಸ್ಥಾನದ ಬಗೆಗೆ ಮಾಹಿತಿ ಮತ್ತು ತ್ರಿಗರ್ತದ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ ಜಯಚಂದ್ರನ 80ನೆಯ ವರ್ಷದ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಾಳೆಯಗಾರ ಲಕ್ಷ್ಮಣಚಂದ್ರ ಅವನ ಸಾಮಂತನಾಗಿ ಕೀರಗ್ರಾಮದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ವಿಷಯಗಳು ಇವೆ. ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಸಮಜ್ಯೇಷ್ಠ ಸುಖೇ 2 ಮೇ 1204ನೆಯ ದಿನಾಂಕಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೆ ಆಗುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಕೀರಗ್ರಾಮದ ಲಕ್ಷ್ಮಣಚಂದ್ರನ ಶ್ರೀಮಂತ ಜಹಗೀರುದಾರನ ಮನೆಯ ಬಗೆಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಇದರ ಕಾಲಮಾನ 1126 ಶಕವರ್ಷ (1204).

ಮತ್ತೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಕಾಂಗ್ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಲೌಕಿಕ ಸಂವತ್ಸರ 30 ಅಂದರೆ 1254ರ ಚಿಕ್ಕ ಶಾಸನ, ಜೈನ ತೀರ್ಥಂಕರ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ಚಿಕ್ಕಮೂರ್ತಿಯ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ.

ದೆಹಲಿ: ಶಾರದಾಲಿಪಿಯ ಒಂದು ಶಾಸನ ದೆಹಲಿಯ ನೈರುತ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ 20 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಪಾಲಂ ಊರಿನ ಒಂದು ಬಾವಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಲ್ಲು ಚಪ್ಪಡಿಯ ಮೇಲಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನದ ಅಂತ್ಯಭಾಗ ಶಾರದಾಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಇರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.ಇದು ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ಸರ 1337 ಶ್ರಾವಣ ವ ತಿ13 ಬುಧವಾರ ಎಂದು ನಮೂದಿತವಾಗಿದ್ದು 1280 ಜೂನ್ 26 ಅಥವಾ 1281 ಆಗಸ್ಟ್ 13ನೆಯ ದಿನಾಂಕಕ್ಕೆ ಹೊಂದಾಣಿಕೆಯಾಗಿ, ಸುಲ್ತಾನ್ ಘಿಯಥುದ್–ದಿನ್ (ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್) ಬಲ್ಬನ್ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಕೆ.)

ದೇವಾಶೇಷ: ಶಾರದಾಲಿಪಿಯಿಂದಲೇ ರೂಪುಗೊಂಡ ಹಾಗೂ ಅದರೊಡನೆ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿರುವ ಲಿಪಿ ದೇವಾಶೇಷ. ಈ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳು 1300ರಿಂದ 1700ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹಿಮಾಚಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬ್ಯೂಲರ್ ನಂಥ ವಿದ್ವಾಂಸ ಶಾರದಾ ಎಂದು ಗುರುತಿಸುತ್ತಿದ್ದನಾದರೂ ಜೆ.ಪಿ.ಎಚ್.ಫೋಗೆಲ್ ಅದನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆದು, ಈ ಲಿಪಿಯ ಅನನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಚಂಬ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೇ ಇದನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದನ್ನು ಬಿ.ಸಿ.ಎಚ್.ಛಾಬ್ರ ಹಾಗೂ ಜಗನ್ನಾಥ್ ಅಗರ್‌ವಾಲ್‌ರವರೂ ಅನುಸರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಫೋಗೆಲ್‌ನ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಬಿ.ಸಿ.ಎಚ್.ಛಾಬ್ರ ರವರು ಚಂಬ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ಸರ 1387ರಿಂದ 1917ರ ನಡುವಿನ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ, ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಆಂಟಿಕ್ವಿಟಿಸ್ ಆಫ್ ಚಂಬ ಸ್ಟೇಟ್ – ಭಾಗ – IIರ ಕೇಂದ್ರೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಮೆಮೋಯರ್– ನಂ.72ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಸಂಪುಟದ ಎಲ್ಲ ಶಾಸನಗಳು ದೇವಾಶೇಷ ಇಲ್ಲವೆ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಚಂಬದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯ ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕೃತವಾಗಿದ್ದರೆ, ಉಳಿದವುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯವಾದ ಚಂಬ್ಯಾಲಿ ಭಾಷೆ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿರುವ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸ್ಥಳೀಯ ಭಾಷೆಗಳ ಮಿಶ್ರಣದ ಅಪಭ್ರಂಶವಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ಸರವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆಯಾದರೂ ಕೆಲವದರಲ್ಲಿ ಶಾಸ್ತ್ರ ಸಂವತ್ಸರವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಎರಡೂ ಸಂವತ್ಸರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ಸರದ 1387ರ (1330) ದಿನಾಂಕದ ವೈರಾಸಿವರ್ಮನ ಗುರೋಲಿ ತಾಮ್ರಪಟ ದೇವಾಶೇಷ ಭಾಷೆಯ ಲಭ್ಯವಿರುವ ಪ್ರಥಮ ಶಾಸನವಾಗಿದೆ. ಮಣಿಕಶರ್ಮ ಎಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನಿಗೆ ಗುರೋಲಿ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ವೈರಾಸಿವರ್ಮನ ಅರಸ ದಾನ ನೀಡಿದ್ದನ್ನು ಈ ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಚಂಬಪ್ರಾಂತದ 77 ದೇವಾಶೇಷ ಲಿಪಿ ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರಕಟಿತವಾಗಿದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯದೆಂದರೆ ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ಸರ 1734ರ ದಿನಾಂಕದ ಶತೃಸಿಂಹ ಅರಸರ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯದ ತಾಮ್ರಪಟ. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ನಾಗರಿ ಲಿಪಿಯೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಚಂಬ ಪ್ರಾಂತದ ದೇವಾಶೇಷ ಲಿಪಿಯ ಕೆಲವು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸಹ ಛಾಬ್ರರವರು ತಮ್ಮ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುತೇಕ ಚಂಬದ ವಜ್ರೇಶ್ವರಿ ದೇವಾಲಯದ ಗೀರು ಶಾಸನಗಳು: ಕಾಂಗ್ರದ ಬೈಜನಾಥ್‌ನಲ್ಲಿನ ವೈದ್ಯನಾಥ ದೇವಾಲಯದ ಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿನ ಕೆಲವು ಲಘು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಶೇಷ ಹಾಗೂ ಟಾಕರಿ ಲಿಪಿಗಳನ್ನು ಅಶ್ವಿನಿ ಅಗ್ರವಾಲ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದ್ದಾನೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಬಹುತೇಕ ಈ ದೇವಾಲಯದ ದಾನಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳಾಗಿವೆ.

ಗುರುಮುಖಿ ಮತ್ತು ಟಾಕರಿ: ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಶಾರದಾ ಲಿಪಿಯೊಂದಿಗೆ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ರೂಪುಗೊಂಡ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಪ್ರಧಾನ ಲಿಪಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಪಂಜಾಬ್‌ನಲ್ಲಿ ಗುರುಮುಖಿ ಹಾಗೂ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಟಾಕರಿ ಲಿಪಿಗಳು ಜನಪ್ರಿಯವಾದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದು, ಈ ಕುರಿತು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಧ್ಯಯನಗಳಾಗಲೀ, ಸಂಪಾದನೆ ಕಾರ್ಯವಾಗಲೀ ಆಗಿಲ್ಲ. ಗುರುಮುಖಿ ಲಿಪಿಯ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಪಂಜಾಬ್‌ನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ದೇವಾಲಯಗಳು, ಗುರುದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಿದ್ದು, ಬಹುತೇಕ ದಾನದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅಂಶಗಳು ಕಡಿಮೆ.

ದೇವಾಶೇಷದಿಂದ ವಿಕಾಸನವಾದ ಟಾಕರಿ ಲಿಪಿ ವಣಿಕ ವರ್ಗದ ಜನಪ್ರಿಯ ಲಿಪಿಯಾಗಿದ್ದು, ಹಿಮಾಚಲ ಪ್ರದೇಶದ ಪರ್ವತ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈ ಲಿಪಿಯ ಅಧ್ಯಯನ ಕಷ್ಟವಾಗಿದ್ದು, ಕೆಲವೆಡೆ ಅಸಾಧ್ಯವೂ ಆಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಈ ಲಿಪಿಯ ವಕ್ರತೆಯೂ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಈ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವದ ಟಾಕರಿ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳು, ಅನಂತರದ ಶಾಸನಗಳಿಗಿಂತ ಅರ್ಥೈಸಲು ಸುಲಭ ಎಂದು ಫೋಗೆಲ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿರುವುದು ಸಮಂಜಸವಾಗಿದೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳ, ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಈ ಲಿಪಿಯ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಅರಿವಾಗುವಂತಿವೆ. 1988ರಲ್ಲಿ ಹಿಮಾಚಲ ಪ್ರದೇಶದ ಭಾಷೆ ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇಲಾಖೆಯ ವತಿಯಿಂದ ರಿತಾಶರ್ಮ ಟಾಕರಿ ಲಿಪಿಯ ಹಲವು ಶಾಸನಗಳ ಕಿರು ಹೊತ್ತಿಗೆಯೊಂದನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದರಾದರೂ ಅದು ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಹಂತದ ಪ್ರಯತ್ನವಾಗಿದೆ. ಈ ಲಿಪಿಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ತ್ವದ ಯಾವುದೇ ಶಾಸನಗಳೂ ಈವರೆಗೂ ಪ್ರಕಟವಾಗಿಲ್ಲ.

ಟಿಬೇಟಿಯನ್ನರ ಲಿಪಿ: ಈ ಲಿಪಿ ಟಿಬೇಟ್‌ನ ಬೌದ್ಧರ ಮೂಲಕ ಹಿಮಾಚಲ ಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿರಬಹುದು. ಹಾಗಾಗಿ ಇವು ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರಗಳ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಎ.ಎಚ್.ಫ್ರಾಂಕೆ ಮತ್ತು ಜಿ.ಟುಚ್ಚಿ ಬಹಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಲಡಾಕ್ ಹಾಗೂ ಲಾಹುಲ್–ಸ್ಪಿಟಿ ಪ್ರದೇಶದ ಟಿಬೆಟಿಯನ್ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಫ್ರಾಂಕೆಯವರು ಅರ್ಥೈಸಿರುವ ಟಿಬೆಟಿಯನ್ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಜೆ.ಪಿ.ಎಚ್. ಫೋಗೆಲ್ ತಮ್ಮ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಲಕ್ಷ್ಮಣ್ ಎಸ್.ಠಾಕೂರ್ ಅವರು ಹಿಮಾಚಲ ಪ್ರದೇಶದ ವಿಹಾರದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಓದಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಲಿಪಿ ಅನಂತರದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯೊಂದಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಹೋಲುತ್ತಿದ್ದು, ಇದನ್ನು ಟಿಬೆಟಿಯನ್ನರು ಅನಂತರದ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಪ್ರಚಾರಕರಿಂದ ಪಡೆದಿರಬಹುದು. ಬಹಳ ದೀರ್ಘಕಾಲದಿಂದಲೂ ಅದು ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಅದೇ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿವೆಯಾದರೂ ಅದರ ಸ್ವರದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಬದಲಾವಣೆಯಾಗಿದ್ದು ಭಾಷಾಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿದೆ.(ಎ.ಎ.)

ಶಾಸನಗಳು–ಮರಾಠಿ: 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಮರಾಠಿ ಶಾಸನಗಳು ಆರಂಭಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಇವು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಮತ್ತು ಗೋವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿವೆ. ಯಾದವ ಹಾಗೂ ಶಿಲಾಹಾರ ಅರಸರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದವು. ಶಿಲಾಹಾರರ ಮರಾಠಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದಾನ ಶಾಸನಗಳೇ ಅಧಿಕ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ 1254–55ರ ನಂದಗಾವ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ತಾಸಗಾಂವದ ತಾಮ್ರ ಪತ್ರಗಳು. ಇವು ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಶಾಸನಗಳೂ ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಮರಾಠಿ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಗಳ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಯಾದವ ಜೈತುಗಿಯ 1210ರ ಒಂದು ಶಾಸನವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಉದಾಹರಿಸಬಹುದು. ಅಲಾವುದ್ದಿನ್ ಖಿಲ್ಜಿಯ ಮಗ ಕುತುಬುದ್ದೀನ್ ಇವನ ಕಾಲದ (1310–18) ಮರಾಠಿ ಶಾಸನ ಬಿಜಾಪುರ ದಲ್ಲಿಯ ಕರಿಮುದ್ದೀನ್ ಮಸಿದಿಯಲ್ಲಿದೆ. 16ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಲೇಪಾಕ್ಷಿ ದೇವಾಲಯದ ಶಾಸನವೊಂದು ಕನ್ನಡ ಹಾಗೂ ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಯದು. 1689ರ ಕಡಪದ ತೆಲುಗು, ಮರಾಠಿ ಶಾಸನ ಗಮನಾರ್ಹ. ಕೆಲವು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮತ್ತು ಮರಾಠಿ ಶಾಸನಗಳು ಇವೆ.

ಚಾಳುಕ್ಯ ವೀರ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯನ ಮರ್ಮರಿ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಮರಾಠಿ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಹೀಗೆ ಮೂರು ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವುದು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ. ತಂಜಾವೂರಿಗೆ ಸೇರಿದ ಮರಾಠ ದೊರೆಗಳ ಶಾಸನಗಳು ತಾಮ್ರಪತ್ರಗಳು ನಾಗರಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. 1012ನೆಯ ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನ ಠಾಣಾ ಜಿಲ್ಲೆಗೆ ಸೇರಿದ ಆಕ್ಷಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಇದು 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ನಾಗರಿ ದೇವಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಶಿಲಾಹಾರ ಕೇಶಿದೇವನ ಮಂತ್ರಿಯು ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಇದು ನೈವೇದ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ದಾನ ಕೊಟ್ಟದ್ದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಗೊಮ್ಮಟೇಶ್ವರ ಮೂರ್ತಿಯ ಬಳಿ ಇರುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಯವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಮುಂಡರಾಯ(978) ಮತ್ತು ಗಂಗರಾಜರ (1116–17) ಪ್ರಸ್ತಾಪಗಳಿವೆ. 1154ರ ಚಾಳುಕ್ಯ ಜನಮೇಜಯನ್ ಚಿಕುರ್ದೆ ತಾಮ್ರಶಾಸನ

ಬಿಜಾಪುರದ ಕುತುಬುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿಯ 1320–21ರ ಶಾಸನ 2ನೆಯ ಹರಿಹರನ 1402ರ ವೆಲುಸ ಶಾಸನ, 1ನೆಯ ದೇವರಾಯನ 1413ರ ಬಂದೊಡೆ ಶಾಸನ ಇತರ ಕೆಲವು ಗಮನಾರ್ಹ ಮರಾಠಿ ಶಾಸನಗಳು. ಚಾವುಂಡರಾಯನು ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದುದು ಅನಂತರ ಗಂಗರಾಜ ಅದರ ಸುತ್ತಲು ಪೌಳಿ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದುದು ಸರ್ವ ವಿದಿತ.

ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಹಾಗೂ ನೆರೆಹೊರೆಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ನೆರವಾಗುತ್ತವೆ. ನಾಗಾಂವ್ ಶಾಸನಗಳು ಹಿಜರಿ ಶಕೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡಿವೆ. ಮರಾಠಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ರಾಜವಂಶಗಳ ಪೀಳಿಗೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದೆ. ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಮರಾಠಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶಬ್ದಗಳು ಬೆರೆತಿವೆ.

ಪಂಢರಪುರದ ದಿವೆ–ಅಗರ (ರತ್ನಗಿರಿ ಜಿಲ್ಲೆ) ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮಹಾಜನ ದೇವ ಪರಿವಾರದವರು ದೇವಾಲಯದ ಉಸ್ತುವಾರಿಯನ್ನು ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಸೂಚಿಸಿದೆ. ದೇವದಾಸಿ ಪನ್ನಾಸಿಗೆ ಸೇರಿದ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಈ ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಆಳಂದಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸತಿಯ ಉಲ್ಲೇಖ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ. ಪಂಢರಪುರದ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮಹತ್ವದ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. 1277ರ ಮರಾಠಿ ಶಾಸನ ವಿಠೋಬ ದೇವಾಲಯದ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಮಾಜದ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗಗಳ 65 ಗ್ರಾಮಗಳ ಒಟ್ಟು 232 ದಾನಗಳು 22 ಬೇರೆ ಬೇರೆ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದದ್ದನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದೆ. ಯಾದವ ಮಹಾರಾಜ ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವನನ್ನು ಪಂಢರಾಪುರದ ಮುಖ್ಯನೆಂದು ಪ್ರೌಢಪ್ರತಾಪ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂಬ ಬಿರುದಿನಿಂದ ಕರೆದಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಅಂಗಭೋಗ, ರಂಗಭೋಗ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಾದಿಗಳೆಲ್ಲರೂ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪಂಢರಪುರದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಕರ್ನಾಟಕ, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಜನರು ಕಾಣಿಕೆ ಕೊಟ್ಟ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಹೆಸರನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ತುಳಸೀಮಾಲೆ, ಹೂಮಾಲೆ, ಬೆಣ್ಣೆಯಿಂದ ವಿಠ್ಠಲನನ್ನು ಅರ್ಚಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

1233ರ ಶಾಸನ ಪಂಢರಪುರವನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ದ್ವಾರಾವತಿ ಎಂದು ವಿಠ್ಠಲನನ್ನು ದೇವ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸುತ್ತದೆ. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಹಾಗೂ ನಾಗರಿ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮತ್ತು ಅರೇಬಿಕ್ ಶಾಸನಗಳು (ಕರ್ನಾಟಕ): ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್, ಅರೇಬಿಕ್ ಮತ್ತು ಉರ್ದು ಭಾಷೆಗಳ ಶಾಸನಗಳೂ ಇವೆ. ಇವು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನೋತ್ತರ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಅಮೂಲ್ಯ ಆಕರಗಳು. ಖಿಲ್ಜಿಗಳ ಕಾಲದಿಂದ ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಆದ ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ ಬದಲಾವಣೆ, ವಿವಿಧ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಸ್ಮಾರಕ ಕುರಿತ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಇವು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ. ಮಹಮ್ಮದೀಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯ ಶಾಸನಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಅರೇಬಿಕ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲೂ ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಅರೇಬಿಕ್ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲೂ ಇವೆ (ಮಡಿಕೇರಿ, ಬಿಜಾಪುರ ಇತರೆ). ಕೊಡಗಿನ ಅರಸರು ತಮ್ಮ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಕೆಲವು ತ್ರಿಭಾಷಾ ಶಾಸನಗಳೂ ಇವೆ (ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ ಸಿರಿಗುಪ್ಪ). ಇವು ಅಂದು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸ್ಥಳೀಯ ಆಡುಮಾತಿನ ಮಾದರಿಯನ್ನೊದಗಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಯಾವ ಯಾವ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟೆಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಇವುಗಳ ಬಳಕೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರಭಾವ ಇದ್ದಿತೆಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತವೆ. ದ್ವಿಭಾಷಾ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯವು. ಮಹಮ್ಮದೀಯ ಅರಸರು ಸ್ಥಳೀಯರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಆಜ್ಞೆಗಳ ಅರಿವಾಗಲೆಂದು ಹೀಗೆ ಇತರ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ್ನು ಬರೆಸಿ ಹಾಕಿಸಿರಬಹುದು.

ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆ ಬಾಬಾಬುಡನ್‌ಗಿರಿಯಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನ 1005ಕ್ಕೆ (ಹಿಜರಿ ವರ್ಷ 396) ಸೇರಿದೆ. ಇದು ದಾದಾ ಹಯಾಡ್ ಮೀರ್ ಖಲಂದರ್ (ಶೇಖ್ ಅಬ್ದುಲ್ ಅಜೀಜ್) ಈ ಬೆಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು ಇಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನಮಗ್ನನಾಗಿದ್ದ ವರ್ಷ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದೀಯರ ಆಳ್ವಿಕೆ ಆರಂಭವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಸಂಗತಿ ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದುದು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದೀಯ ಅರಸರ ಶಾಸನಗಳನ್ನು 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಈಚೆಗೆ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಈ ಅರಸರ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಸು.800. ಈ ಶಾಸನಗಳ ಪೈಕಿ 7 ಶಾಸನಗಳು ಖಿಲ್ಜಿ ಮತ್ತು ತುಗಲಕ್ ಅರಸರ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಸು.20 ಶಾಸನಗಳು 14 ಶತಮಾನಕ್ಕೂ 30 ಶಾಸನಗಳು 15 ಶತಮಾನಕ್ಕೂ 150 ಶಾಸನಗಳು 16 ಶತಮಾನಕ್ಕೂ 75 ಶಾಸನಗಳು 17ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೂ 60 ಶಾಸನಗಳು 18ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೂ ಮತ್ತು 75 ಶಾಸನಗಳು 19ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೂ ಸೇರಿವೆ. ಉಳಿದವು ಕಾಲ ಮತ್ತು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಅಂಶಗಳಿಲ್ಲದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಬಿಜಾಪುರ, ಧಾರವಾಡ, ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ರಾಯಚೂರು ಮತ್ತು ಬೀದರ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಉಳಿದವು ಬೆಂಗಳೂರು, ಬೆಳಗಾಂವಿ, ಮಂಡ್ಯ, ಮೈಸೂರು, ಹಾಸನ, ತುಮಕೂರು, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಬಳ್ಳಾರಿ, ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು, ಕೊಡಗು ಮತ್ತು ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಇವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳ ಪೈಕಿ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳು ಖಿಲ್ಜಿ, ತುಗಲಕ್, ಬಹಮನಿ, ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ, ಬರೀದ್ ಶಾಹಿ, ನಿಜಾಮ್ ಶಾಹಿ ಮತ್ತು ಕುತುಬ್‌ಶಾಹಿ ಮುಂತಾದ ಅರಸರಿಗೆ ಸೇರಿದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಮೊಗಲರಿಗೂ

ಕೆಲವು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೇ ಕೋಮಿನ ಜನರಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಸುಲ್ತಾನರು ಈ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ರದ್ದುಪಡಿಸಲು ಹೊರಡಿಸಿರುವ ಅನೇಕ ಆಜ್ಞೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಕೆಲವು ಕೋಮಿನ ಜನರು ಕೆಲವು ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ಮಾಡಲೇಬೇಕಿತ್ತು. ಕೆಲವು ಕೋಮಿನವರಿಗೆ (ನಾಯಿಂದರಿಗೆ) ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ವಿನಾಯಿತಿ ಇತ್ತು.

ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳನಾಮಗಳ ವಿವರಣೆ, ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಊರಿನ ಹಳೆಯ ಹೆಸರಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಇಟ್ಟ ಹೊಸ ಹೆಸರು ಇತ್ಯಾದಿ ವಿವರಗಳಿವೆ. ರಾಯಬಾಗ್ ಅನ್ನು ಮುಸ್ತಫಾಬಾದ್ ಎಂದೂ ಬಿಜಾಪುರವನ್ನು ಮಹಮದ್‌ಪುರ ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದು, ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದೆ.

ಅಳತೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ನೀತನ್, ಚಾವಾರ್, ಬೀಘಾ, ಗಜ್ ಮುಂತಾದ ಶಬ್ದಗಳ ಬಳಕೆ, ನಾಣ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಹೊನ್, ಪ್ರತಾಪ್, ಟಂಕ, ಜೀಕಾಣಿ, ಜೀತಾಲ್ ಮುಂತಾದ ಶಬ್ದಗಳ ಬಳಕೆ ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಒಂದು ಸ್ಥಳದಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಸ್ಥಳಕ್ಕಿರುವ ದೂರ, ಅರಸರಿಗೆ ಸೇರಿದ ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲೆ, ಮಸೀದಿ, ಈದ್‌ಗಾ, ಸ್ಮಶಾನ ಭೂಮಿ ಮೊದಲಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ದತ್ತಿಯಾಗಿ ನೀಡಿದ ಭೂಮಿಗಳ ಚಕ್ಕುಬಂದಿಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಶಾಸನಗಳೂ ಇವೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ತೋಪುಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳು ಅವುಗಳನ್ನು ತಯಾರುಮಾಡಲು ಅಪ್ಪಣೆಕೊಟ್ಟ ಅರಸ, ಅವನ್ನು ರವಾನಿಸಿದ ಸ್ಥಳ, ಯಾವ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬಂತಹ ಹಲವು ವಿಚಾರಗಳಿವೆ.

ಲೇಖನ – ಕಲೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಈ ಶಾಸನಗಳ ಮೌಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿನದು. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನಸ್ತಾಲಿಖ್ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬಳಸಿದೆ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಕುರಾನಿನ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಉದ್ಧರಿಸುವಲ್ಲಿ ಕಲಾತ್ಮಕ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವುದು ಹೆಚ್ಚು. ಅನೇಕ ಕವಿಗಳು (ಪರೀದ್, ನದೀಮ್, ಮುಹಮ್ಮದ್, ಅಮೀನ್, ಅಬ್ದುಲ್, ಖಾಸಿಮ್, ಆಬಿದ್, ಮೊಹಿಯುದ್ದೀನ್, ಮೀರ್ ಹುಸೇನ್ ಅಲ್ಲಿ ಗುಲಾಮ್ ಹುಸೇನ್, ಷಹೀರ್ ಮೊದಲಾದವರು) ಮತ್ತು ಸುಂದರ ಲಿಪಿಕಾರರು (ಮಹಮದ್ ಬಿನ್ ದಿಯಾ, ಮಿರಾಕ್ ಹಿರೆವೀ, ಖಾಜಿ ನಿಜಾಮ್ ದವ್ವಾನೀ, ಹಾಫೀಜ್ ನಿಜಾಮುದ್ದೀನ್, ಹಿದಾಯತುಲ್ಲಾಹ್, ಕರೀಮುದ್ದೀನ್ ಅಲಿ, ಅಬ್ದುಲ್ ಅಜೀಜ್ ಮೊದಲಾದವರು) ತಿಳಿದಿರುವುದು ಈ ಶಾಸನಗಳಿಂದಲೇ.

ಬೀದರ್, ಬಿಜಾಪುರ, ರಾಯಚೂರು, ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಮತ್ತು ಇತರ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಷುಹುರ್ ಮತ್ತು ಹಿಜರಿ ಶಕೆಗಳ ವಿಚಾರ ಈ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದಿದೆ. ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ಬಳಕೆಗೆ ತಂದ ಮೌಲೂದಿ ಶಕೆ ಅವನ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಕೋಟೆಗಳನ್ನೂ ಮಂದಿರಗಳನ್ನೂ ಮತ್ತು ಇತರ ಶುಭಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡಬೇಕಾದರೆ ಜನತೆ ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

ಅನೇಕ ಮಹಮ್ಮದೀಯ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಕೆಲಸ, ಇಲ್ಲವೆ ಅವುಗಳನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದವರ ಬಗೆಗೆ, ಅವುಗಳ ಕಾಲ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳು ಈ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದಿದೆ. ಮಹಮ್ಮದೀಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಅಧ್ಯಯನದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ಶಾಸನಗಳ ಮೌಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿನದು. ಇದು ಬೆಳೆದು ಬಂದ ರೀತಿ, ಬೆಳೆಯಲು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದ ಅರಸರ ವಿಚಾರ, ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಬಂದ ವಿವಿಧ ಶೈಲಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಷಯಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ಶಾಸನಗಳು ತುಂಬಾ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿರುವ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ ಅರಮನೆಗೆ ಪರೂಕ್ ಮಹಲ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದ್ದಿತೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದೇ ಅವನ ಶಾಸನದಿಂದ.

ಮಸೀದಿ, ದರ್ಗಾ, ಗೋರಿ, ಈದ್‌ಗಾ ಮುಂತಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡುಬರುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕುರಾನಿನ ಪದ್ಯಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಇಂತಹ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಾಹ್‌ನ (ದೇವರ) ಮತ್ತು ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮ ಸ್ಥಾಪಕ ಮಹಮ್ಮದ್ ಪೈಗಂಬರ್‌ನ ವಿವಿಧ ಹೆಸರುಗಳು ಇವೆ. ಇವು ಧಾರ್ಮಿಕ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ತುಂಬಾ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ.

(ಕೆ.ಎಂ.ಎಸ್.)

ಭಾರತೀಯ ಸಂಖ್ಯೆಗಳು: ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ನಮೂದಿಸುವ ಕಲ್ಪನೆ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಉಗಮದಷ್ಟೇ ಪುರಾತನ. ಎಣಿಕೆ ಅಥವಾ ಲೆಕ್ಕದ ಕಲೆ ತಿಳಿದ ಮೇಲೆ ಅದನ್ನು ಸಂಖ್ಯಾರೂಪದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3400 ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೊದಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000ದಲ್ಲಿ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದಲ್ಲಿ ಕೈ, ಬೆರಳುಗಳು ಸಹಜ ಸುಲಭ ಲೆಕ್ಕ ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ನೇರ ಗೆರೆಗಳಿಂದ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಭಾರತೀಯ ಸಂಖ್ಯಾವಾಚಕಗಳು ಋಗ್ವೇದದಷ್ಟೇ ಪ್ರಾಚೀನ.

ತಿಸ್ರೋ ದ್ಯಾವಃ : ಸವಿತುರ್‌ದ್ವಾ ಉಪಸ್ಥಂ
ಏಕಾ ಯಮಸ್ಯ ಭುವನೇ ವಿರಷತ್

(ಋ 1.3, 5.6)

ಮೂರು ಲೋಕ/ವಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸವಿತೃವಿನ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಮತ್ತೊಂದು ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ಯಮಲೋಕಕ್ಕೆ ತಲುಪಿಸುತ್ತದೆ.

ಅಷ್ಟೌ ವ್ಯಾಖ್ಯಾತ್ ಕಕುಭಃ ಪೃಥಿವ್ಯಾಸ್ತ್ರಿ
ಧನ್ವಾ ಯೋಜನಾ ಸಪ್ತ ಸಿಂಧು

(ಋ 1.3, 5.8)

ಎಂಟು ಶಿಖರಗಳನ್ನೂ ಮೂರು ಲೋಕಗಳನ್ನೂ ಏಳು ಸಮುದ್ರಗಳನ್ನೂ ಅವನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಿರುವನು.

ಸಹಸ್ರಶೀರ್ಷ ಪುರುಷಃ : ಸಹಸ್ರಾಕ್ಷಃ
ಸಹಸ್ರ ಪಾತ್ ಸ ಭೂಮಿಮ್ ವಿಶ್ವತೋ
ವೃತ್ವಾತ್ಯಾತಿಷ್ಠ ದಶಾಂಗುಲಂ (ಋ x.9)

ಸಹಸ್ರ ಶಿರ, ಸಹಸ್ರ ಚಕ್ಷು, ಸಹಸ್ರ ಪಾದಗಳಿರುವ ಪುರುಷನು ಭೂಮಿಯನ್ನೂ ಅದರಾಚೆಯ ಹತ್ತು ಅಂಗುಲಗಳಷ್ಟು ಜಾಗವನ್ನೂ ಆವರಿಸಿರುವನು. ಯಜುರ್ವೇದ ಸಂಹಿತೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಕೆಳಗಿನ ಸಂಖ್ಯೆಗಳ ಪಟ್ಟಿಯಿದೆ: ಏಕ, ದಶ, ಶತ, ಸಹಸ್ರ, ಅಯುತ, ನಿಯುತ, ಪ್ರಯುತ, ಅರ್ಬುದ, ನ್ಯರ್ಬುದ, ಸಮುದ್ರ, ಮಧ್ಯ, ಅಂತ, ಪರಾರ್ಧ. ಇದೇ ಪಟ್ಟಿ ತೈತ್ತರೀಯ ಸಂಹಿತೆ ಮತ್ತು ಕಾಠಕ ಸಂಹಿತೆಯಲ್ಲೂ ಇದೆ. ಲಲಿತವಿಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಅರ್ಜುನ ಮತ್ತು ರಾಜಕುಮಾರ ಗೌತಮನ ಸಂಭಾಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಕೋಟಿ ಎಂಬ ಪದ ಪ್ರಯೋಗವಾಗಿದೆ. ಸಂಖ್ಯಾವಾಚಕ ಪದಗಳಿಗೆ ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿಯೇ ಆಧಾರವಿದ್ದರೂ ಅವು ಲಿಖಿತರೂಪದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬರುವುದು ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಲಿಪಿ ಹಾಗೂ ಸಂಖ್ಯಾ ಪದ್ಧತಿ ಏಕಕಾಲಕ್ಕೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.320ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಥಾಮಸ್, ಭಾವುದಿಜಿ, ಬ್ಯೂಲರ್, ಭಗವಾನ್‌ಲಾಲ್ ಇಂದ್ರಜಿ ಮೊದಲಾದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಸಂಖ್ಯೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ. ವಿವಿಧ ರಾಜವಂಶಗಳ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿರುವ ಸಂಖ್ಯಾ ಸಂಕೇತ ಮತ್ತು ವಾಚಕ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಸಮರೂಪತೆ ಇಲ್ಲ. ಎಂಬುದು ಭಗವಾನ್‌ಲಾಲ್ ಇಂದ್ರಜಿಯವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ 1, 2, 3ರನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಉಳಿದ ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ಒಂದು ಅಥವಾ ಹಲವಾರು ಸಂಕೇತಗಳ ಮೂಲಕ ಸೂಚಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಹಿಂದೆ ಇತ್ತು. ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಸಂಖ್ಯಾ ಸಂಕೇತಗಳು ಲಿಪಿಯಿಂದಲೇ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಯಾದುವು. ಈ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನ ಉದಾಹರಣೆಯಿಲ್ಲ ಎಂದು ಇವರು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ ತಮ್ಮ ಕೃತಿ ಇಂಡಿಯನ್ ಪೇಲಿಯೋಗ್ರಫಿಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಸಂಖ್ಯಾ ಸಂಕೇತಗಳ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಈ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಉಚ್ಚರಿಸುವ ರೀತಿಯನ್ನು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. 1, 2, 3 ಸಂಖ್ಯೆಗಳು ಸರಳ ಅಡ್ಡಗೆರೆಗಳಿಂದ ಸೂಚಿಸಲ್ಪಡುತ್ತವೆ. 1:–; 2 : =, 3☰ ; ಇವನ್ನು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿಯು (ಹ್ರಸ್ವ), ಯೂ(ದೀರ್ಘ), (ಪ್ಲುತ) ಎಂದು ಉಚ್ಚರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಶತಕ ಹಾಗೂ ಸಹಸ್ರ ಮೊತ್ತದ ಸಂಖ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಅಡ್ಡಗೆರೆಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಹೀಗೆ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಉದಾ: 100=n, 200=n- , 300= n=, 1000= P, 2000= q-, 3000= q=. ಕೆಳಗಿನ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಅಕ್ಷರಗಳಿಗೆ ಸಂಖ್ಯಾರ್ಥಗಳು ಇಂತಿವೆ: ಕ=4, ತ್ರ=5, ಗ್ರ=7, ಹ್ರ=8, ಓ=9, ತು=10, ಥ=20, ಲ=30, ಪ್ತ=40, ಅನುನಾಸಿಕ=50, ಪು=60, ಪೂ=70, ಉಪಧ್ಮಾನೀಯ=80, ಜಿಹ್ವಾಮೂಲೀಯ=90, ಸು=100.

ಉತ್ತರ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಲಿಪಿಯಿಂದ ಜನ್ಯವಾದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ವರ್ಣಮಾಲೆಯನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗುಂತೆ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಮಾರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು ಎಂಬುದು ಬ್ಯೂಲರ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಸಂಖ್ಯೆಗಳೂ ವಿದೇಶಿ ಮೂಲದವು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರದಾಗಿದೆ.

ತನ್ನ ಕೃತಿ ದಶಗೀತಿದಲ್ಲಿ (5ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಆರ್ಯಭಟ ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರ ವಿವರಣೆಯಲ್ಲಿ ಇದೇ ಸಂಖ್ಯಾ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಬಳಸಿರುವನು. ಇದನ್ನು ಕಟಪಯಾದಿ, ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಸಂಖ್ಯಾ ಸಂಕೇತಗಳು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ನಾಣೆಘಾಟ್ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ನಾಣ್ಯದ (ಕಾರ್ಷಪಣ) ರೂಪದಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ ರಾಜ ಸಿರಿ ಸಾತಕರ್ಣಿ ಹಾಗೂ ಅವನ ರಾಣಿ ನಾಗಣಿಕಾ ಕೊಟ್ಟ ದಾನವನ್ನು ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ದಾಖಲಿಸಿದೆ. ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಸಂಕೇತಗಳ ಮೂಲಕ ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನಮೂದಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿರುವ ಸಂಖ್ಯೆಗಳು 100, 289, 400, 10,000 ಇತ್ಯಾದಿ. ಅಶೋಕನ ರೂಪನಾಥ್ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ (ಕರ್ನಾಟಕ) ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ 256 ರಾತ್ರಿಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ದಶಮಾಂಶ: ಈ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನ್ವೇಷಿಸಿದವರು ಭಾರತೀಯ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಎಂಬುದನ್ನು ಬ್ಯೂಲರ್ ಶೂನ್ಯಬಿಂದು ಎಂಬ ಪದದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಪ್ರಸಕ್ತ ಶಕೆಯ ಆರಂಭಕಾಲದ ಭಕ್ಷಾಲಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ದಶಮಾಂಶ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಶಾಸನದುದ್ದಕ್ಕೂ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪದ್ಧತಿ ವರಾಹಮಿಹಿರನಿಗೂ ತಿಳಿದಿತ್ತೆಂಬುದು ಅವನು ಬಳಸುವ ಅಂಶ ಎಂಬ ಪದದಿಂದ ಖಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಶೂನ್ಯದ ಉಲ್ಲೇಖ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವಾಸವದತ್ತ ನಾಟಕದಲ್ಲಿದೆ. ನಕ್ಷತ್ರಗಳನ್ನು ಶೂನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ನಾಟಕಕಾರ ಹೋಲಿಸುತ್ತಾನೆ. ತಾಮ್ರಪಟಗಳ ಪೈಕಿ ದಶಮಾಂಶದ ಮೊದಲ ಉದಾಹರಣೆ ಗೂರ್ಜರ ರಾಜ 3ನೆಯ ದಡ್ಡನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. n= +6=346= 595 - ಛೇದಿ ಶಕೆ.

ಸೊನ್ನೆಯ ಆವಿಷ್ಕಾರ ಮಾಡಿದವರು ಭಾರತೀಯರೆಂಬುದು ಸಾಮಾನ್ಯ ನಂಬುಗೆಯಾಗಿದೆ. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅರಬ್ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಹಾಗೂ ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಅಲ್-ಖವಾರಿಜ್ಮಿಯ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಅನುವಾದಿಸಿರುವ ಕೆಲವು ಯುರೋಪಿಯನ್ನರಿಗೆ ಈ ವಿಷಯ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಶೂನ್ಯದ ಸಂಕೇತ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಪರಮಾರರ ರಾಜ ಸೀಯಕನ ಕಾಲದ ತಾಮ್ರಪಟ ಸೊನ್ನೆಯ ಬಳಕೆಯಿರುವ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ನಿದರ್ಶನ. ದಿನಾಂಕ ಮಾಘವದಿ (ಮಾಘಮಾಸ) 30ನೆಯ ತಾರೀಖು ಬುಧವಾರ ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ಸರ 1005 (ಅಂದರೆ 31ನೆಯ ತಾರೀಖು ಜನವರಿ ಬುಧವಾರ 949) ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖ ಇದರಲ್ಲಿದೆ.

ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಖ್ಯಾ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಅಕ್ಷರ ಇಲ್ಲವೇ -ನಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚಿನ್ಹೆಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಅಕ್ಷರಪಲ್ಲಿ ಎಂದು ಮತ್ತು ದಶಮಾಂಶ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಅಂಕಪಲ್ಲಿ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಜೈನ ವ್ಯಾಖ್ಯಾಕಾರ ಮಲಯಗಿರಿ (12ನೆಯ ಶತಮಾನ) 4 ಎಂಬ ಚಿನ್ಹೆಯನ್ನು ಅಂಕಶಬ್ದ ಎನ್ನುತ್ತಾನೆ. ಇದು 4 – ಚತ್ವಾರಿ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಚಿನ್ಹೆಯಾಗಿದೆ.

ಪದ ಸಂಖ್ಯಾವಾಚಕಗಳು: ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ಶಬ್ದಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿದೆ. ಕಾತ್ಯಾಯನ ಮತ್ತು ಲಬ್ಯಾಯನನ ಶ್ರೌತಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ವರಾಹಮಿಹಿರನ ಪಂಚಸಿದ್ಧಾಂತಿಕದಲ್ಲೂ ಇದನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಲು ಸಮಾನಾರ್ಥಕ ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಯಿತು ಉದಾಹರಣೆಗೆ,

0=ಶೂನ್ಯ = ಆಕಾಶ; 1=ಇಂದು = ಚಂದ್ರ; 2=ಅಶ್ವಿನ್ = ಅಶ್ವಿನಿ ದೇವತೆ, ಪಕ್ಷ = ಎರಡುರೆಕ್ಕೆಗಳು, ಕರ = ಎರಡು ಕೈಗಳು; 3=ತ್ರಿಗುಣ = ವಸ್ತುವಿನ ಭೌತಿಕ ಗುಣಗಳು, ತ್ರಿನೇತ್ರ; 4=ವೇದ, ಯುಗ; 5=ಇಂದ್ರಿಯ, ಪಾಂಡವ; 6=ರಸ, ಋತು; 7=ಸ್ವರ, ಧಾತು; 8=ವಸು (ದೇವತೆ); 9=ಗ್ರಹ, ನಿಧಿ (ಕುಬೇರನ ನವವಿಧಿಗಳು); 10=ರಾವಣರ್ಷ, ಅವತಾರ (ವಿಷ್ಣುವಿನ ದಶಾವತಾರಗಳು). ನಾಣೆಘಾಟ್ (ಜುನ್ನರ್‌ನ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 34 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ) ಶಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ದಾನಗಳ ಪಟ್ಟಿ ಹೀಗಿದೆ:

ಯಾಗ	ದಕ್ಷಿಣೆ	ಸಂಖ್ಯಾವಾಚಕ
1. ಅಗ್ನ್ಯಧೇಯ	12 ಹಸುಗಳು	α=
2. ಅನ್ವರಂಭಸೀಯ	2 ಹಸುಗಳು	=
3. ವಾಜಪೇಯ	1700 ಹಸುಗಳು	7
	17 ಆನೆಗಳು	α 7
	17 ರಜತ ಪಾತ್ರೆಗಳು	
	289 ವಾಸೋಭಾರ	n– Φp
4. ಅಂಗರಿಕ	11,000 ಹಸುಗಳು	7– α –
	1,000 ಕುದುರೆಗಳು	
5. ರಾಜಸೂಯ	24,400 ಕಾರ್ಷಾಪಣ	
6. ಅಶ್ವಮೇಧ	14,000 ಕಾರ್ಷಾಪಣ	
7. ಸಪ್ತದಶತಿರತ್ರ	10,000 ಕಾರ್ಷಾಪಣ	
8. ಭಗಲ್ದ ಶರಾತ್ರ	10,001 ಕಾರ್ಷಾಪಣ	
9. ಗವಾಮಯನ	1,101 ಹಸುಗಳು	
	101 ಕಾರ್ಷಾಪಣ	
10. ಅಂಗೀರಸಮಯನ	1,101 ಹಸುಗಳು	
11. ಶತತಿರಾತ್ರ	1,100 ಹಸುಗಳು	
12. ಅಚಿತೀರಸಾತಿರಾತ್ರ	1,002 ಹಸುಗಳು	
13. ಛಂದೋಪವಮಾನ ತ್ರಿರಾತ	1,001 ಹಸುಗಳು	
14. ಅಂಗೀರಸಾಮಯನ	1,000 ಹಸುಗಳು	(6 ವರ್ಷಗಳಿಗೆ)
15. ದಾಶರಾತ್ರ	1,001 ಹಸುಗಳು	

ನಾಣೆಘಾಟ್ ಎಂದರೆ ಹಣ ವಿನಿಮಯದ ಗುಡ್ಡಗಾಡಿನ ದಾರಿ ಎಂದರ್ಥ. ಮಾರ್ಗ ತೆರಿಗೆ ವಸೂಲಿಗೆ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲಿನ ಮಡಕೆಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಈಗಲೂ ಸಂರಕ್ಷಿಸಿಡಲಾಗಿದೆ. ಆಮದು ಮತ್ತು ರಫ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಒಂದು ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಪೆರಿಪ್ಲಸ್ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಬೆಳ್ಳಿಯನ್ನು ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಬಗೆಗೂ ಆತ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಜುನ್ನರ್ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಕರಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವರ್ತಕ/ಕಾರ್ಮಿಕರ ಶ್ರೇಣಿಯ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಅದೇ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸಂಖ್ಯೆ 3ನ್ನು ಪವುಣ ಎಂಬ ಸಮಾನ ಪದದಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎಸ್.)

ಭಾಸ: ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸಂಸ್ಕೃತ ನಾಟಕಕಾರ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ನಾಟಕಗಳಿಂದ ಶ್ರೀಮಂತಗೊಳಿಸಿ ಕಾಳಿದಾಸ, ಬಾಣ ಮುಂತಾದ ಮಹಾಕವಿಗಳಿಂದಲೇ ಗೌರವ ಗಳಿಸಿದವನು.

ಭಾಸನ ಕಾಲದೇಶ ಕೃತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅನೇಕ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಕಾಲದ ಚರ್ಚೆಯಂತೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.4ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿದೆ. ಈತ ವ್ಯಾಸ ವಾಲ್ಮೀಕಿಗಳಿಗಿಂತ ಈಚಿನವನೆಂಬುದರಲ್ಲೂ ಕಾಳಿದಾಸ ಬಾಣರಿಗಿಂತ ಹಿಂದಿನವನೆಂಬುದರಲ್ಲೂ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ಬಾಣನ ಕಾಲ 6ನೆಯ ಶತಮಾನವೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ವಿವಾದವಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಭಾಸ ಅದಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿನವನೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ಕಾಳಿದಾಸ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದವನೆಂದು ಒಪ್ಪುವುದಾದರೆ ಭಾಸ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3-4ನೆಯ ಶತಮಾನದವನಾಗಿರಬೇಕು. ಕೀತ್‌ರವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸ 4ನೆಯ ಶತಮಾನದವ; ಭಾಸ 3ನೆಯ ಶತಮಾನದವ. ಭಾಸ ಉತ್ತರ ಭಾರತದವನೇ, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದವನೇ ಎಂಬುದರಲ್ಲೂ ಸಂದೇಹವಿದೆ. ಇವನು ತನ್ನ ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಿರುವ ಸಂಬಂಧ ಮುಂತಾದ ಪದಗಳ ಮತ್ತು ವ್ಯವಹಾರಗಳ ಕಾರಣದಿಂದಲೂ ಇವನ ನಾಟಕಗಳು ಮೊದಮೊದಲು ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ದೊರೆತುದರಿಂದಲೂ ಇವನು ಕೇರಳ ದೇಶದವನೆಂದೇ ವಾದಿಸುವವರಿದ್ದಾರೆ. ಇವನ ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ನದಿಗಳೂ ಪಟ್ಟಣಗಳೂ ಉತ್ತರ ಭಾರತದವೇ ಆದುದರಿಂದಲೂ ಇವನು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದವನಲ್ಲವೇ ಅಲ್ಲ ಎಂದು ನಂಬಿರುವವರೂ ಇದ್ದಾರೆ.

ತಿರುವಾಂಕೂರಿನ ಪಂಡಿತ ಗಣಪತಿಶಾಸ್ತ್ರಿಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಂಥಗಳ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಅವರಿಗೆ 1909ರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ, ಸ್ವಪ್ನ, ಅವಿಮಾರಕ, ಮಧ್ಯಮ ವ್ಯಾಯೋಗ, ಪಂಚರಾತ್ರ, ದೂತಘಟೋತ್ಕಚ, ಕರ್ಣಭಾರ, ಊರುಭಂಗ, ಬಾಲಚರಿತ, ಚಾರುದತ್ತ ಎಂಬ ಹತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ರೂಪಕಗಳ ಗ್ರಂಥಾಕ್ಷರದ ಒಂದು ತಾಳಪತ್ರ ಪ್ರತಿಯೂ 1910ರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಮಾ, ಅಭಿಷೇಕ ಮತ್ತು ದೂತವಾಕ್ಯ ಎಂಬ ಮೂರು ರೂಪಕಗಳ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರತಿಯೂ ದೊರೆತವು. ಈ ಹದಿಮೂರು ರೂಪಕಗಳಲ್ಲೂ ಆರಂಭದಲ್ಲೇ ನಾಂದ್ಯಂತೇತತಃ ಪ್ರವಿಶತಿ ಸೂತ್ರಧರಃ ಎಂಬ ರಂಗ ಸೂಚನೆ; ಆಮೇಲೆ ಸೂತ್ರಧಾರನಿಂದ ಕಾವ್ಯವಸ್ತು ಸೂಚಕವಾದ (ಮುದ್ರಾಲಂಕಾರವುಳ್ಳ) ಮಂಗಳ ಶ್ಲೋಕ ಪಠಣ; ನಾಟಕದ ಅಥವಾ ನಾಟಕಕರ್ತೃವಿನ ಹೆಸರಿನ ಉಲ್ಲೇಖವೇ ಇಲ್ಲದ ಪುಟ್ಟ ಸ್ಥಾಪನೆ; ಒಂದು ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಿದ ವಾಕ್ಯ, ಪದಸಮೂಹ, ಶ್ಲೋಕ, ಶ್ಲೋಕಾರ್ಥಗಳು ಉಳಿದ ನಾಟಕಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುವುದು; ಎಲ್ಲದರಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದೇ ರೀತಿಯ ಭರತವಾಕ್ಯ ಇತ್ಯಾದಿ-ಈ ವಿವಿಧ ಸಾಮ್ಯಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಶಾಸ್ತ್ರಿಗಳು ಅಜ್ಞಾತಕರ್ತೃಕಗಳಾಗಿದ್ದ ಈ ಎಲ್ಲ ನಾಟಕಗಳೂ ಏಕಕರ್ತೃಕವೆಂದು ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. ಈ ಹದಿಮೂರು ನಾಟಕಗಳಲ್ಲೂ ಬಾಣ ಹೇಳಿರುವ ಭಾಸನಾಟಕ ಸ್ವರೂಪಗಳ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಹೊಂದಾಣಿಕೆಯಿತ್ತು. ನಾಟಕ ಚಕ್ರವೆಂದೇ ಕರೆಯಬಹುದಾದ ಈ 13 ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದ್ದ ಸ್ವಪ್ನನಾಟಕ ವಾಸವದತ್ತೆಯ ವಿಷಯವಾಗಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಸರ್ವೋತ್ಕೃಷ್ಟವಾಗಿಯೂ ಇದ್ದು ರಾಜಶೇಖರ ಕವಿಯ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಅದಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಶಾಸ್ತ್ರಿಗಳು ಈ ಸ್ವಪ್ನನಾಟಕವನ್ನು ಭಾಸರಚಿತ ಸ್ವಪ್ನವಾಸವದತ್ತ ನಾಟಕವೆಂದೇ ನಿರ್ಣಯಿಸಿ, ಏಕಕರ್ತೃಕಗಳೆಂದು ಸಿದ್ಧವಾದ ಈ 13 ಅಜ್ಞಾತಕರ್ತೃ ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ರಚಿಸಿದವ ಭಾಸ ಎಂದು ಖಚಿತವಾದ ಮೇಲೆ ಅವೆಲ್ಲವೂ ಭಾಸರಚಿತವೇ ಎಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಈ ನಾಟಕಗಳ ಯಾವ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯಲ್ಲಾಗಲಿ ಗ್ರಂಥಕಾರನ ಹೆಸರಿರಲಿಲ್ಲ. (ಕೆ.ಕೆ.;ಎಸ್.ಆರ್.ಎ.ಎನ್.)

ಭಾಸ್ಕರಾಚಾರ್ಯ: 1114-50. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ, ಖಗೋಳವಿಜ್ಞಾನಿ. ಸಹ್ಯಾದ್ರಿ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಯ ಸನಿಹದ ಬಿಜ್ಜಡಬಿಡದಲ್ಲಿ (ಈಗಿನ ಬಿಜಾಪುರ) 1114ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಕೌಂಡಿಣ್ಯ ಗೋತ್ರದ ಮಹೇಶ್ವರೋಪಾಧ್ಯಾಯ ಇವನ ಪಿತ ಹಾಗೂ ವಿದ್ಯಾಗುರು. ಇವರು ತಮ್ಮ 36 ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗ್ರಂಥವಾದ ಸಿದ್ಧಾಂತಶಿರೋಮಣಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಕರ್ಣಾಟಕ ಕುತೂಹಲ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವೂ ಇವರ ರಚನೆಯೇ.

ಸಿದ್ಧಾಂತಶಿರೋಮಣಿ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಲೀಲಾವತಿ, ಬೀಜಗಣಿತ, ಗ್ರಹಗಣಿತ ಮತ್ತು ಗೋಳಾಧ್ಯಾಯ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಭಾಗ ಲೀಲಾವತಿ. ಲೀಲಾವತಿ ಭಾಸ್ಕರಾಚಾರ್ಯನ ಮುದ್ದುಮಗಳು. ಮದುವೆಯಾದ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ವಿಧವೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಅವಳ ಕೋಮಲ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಮುದಗೊಳಿಸಲು, ಆಗಿನ ಪಾಠಕ್ರಮಗಳನ್ನನುಸರಿಸಿ, ಮನೋರಂಜಕ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಸೂತ್ರ ಹಾಗೂ ಪ್ರಶ್ನೆಯ ಮೂಲಕ ಕಿವಿಗೆ ಇಂಪಾಗುವಂತೆ ರಮಣೀಯ ವೃತ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಮಗಳಿಗೆ ಬೋಧಿಸಲು ಇದನ್ನು ರಚಿಸಿ, ಆ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ಮಗಳ ಹೆಸರನ್ನು (ಲೀಲಾವತಿ) ಇಟ್ಟರೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಲೀಲಾವತಿ ಅಂಕಗಣಿತದ ವಿಷಯವನ್ನು ಕುರಿತಿದ್ದು ಬ್ರಹ್ಮಗುಪ್ತ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಧರ-ಇವರ ಕೃತಿಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ರಚಿತವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಕೆಲವು ಲೆಕ್ಕಗಳು ಬೀಜಗಣಿತ ಮತ್ತು ರೇಖಾಗಣಿತಗಳ ಸೂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾಗಿವೆ. ಬೀಜಗಣಿತದ ಭಾಗ, ಬೀಜಗಣಿತದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಮಗ್ರವಾದ ಮತ್ತು ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾದ ಕೃತಿಯಾಗಿದೆ. ಸಿದ್ಧಾಂತ ಶಿರೋಮಣಿಯ ಉಳಿದೆರಡು ಭಾಗಗಳು ಖಗೋಳವಿಜ್ಞಾನದ ಅಮೂಲ್ಯ ಬರೆಹಗಳಾಗಿವೆ. ಆಗಿನ ಕಾಲದ

ಪದ್ಧತಿಯಂತೆ ಕ್ಷೇತ್ರಗಣಿತವನ್ನು (ಮೆನ್ಸುರೇಶನ್), ಪೈಥಾಗೊರಸ್‌ನ ಪ್ರಮೇಯವಾದ ಮೇಲೆ ನಿಲ್ಲುವ ರೇಖಾಗಣಿತವನ್ನು, ಕುಟ್ಟಕವೆಂಬ ಬೀಜಗಣಿತವನ್ನು ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಭಾರತದ ಗಣಿತವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಖಗೋಳ ವಿಜ್ಞಾನಗಳ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಸ್ಕರಾಚಾರ್ಯ ಮಹತ್ತರವಾದ ಸ್ಥಾನ ಹೊಂದಿದ್ದಾರೆ. ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನವರೂ ಪ್ರಪಂಚ ವಿಖ್ಯಾತರೂ ಆದ ಇವರ ಕೃತಿ ಪ್ರಕೃತ ಭಾರತೀಯ ಖಗೋಳವಿಜ್ಞಾನ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಆಧಾರವಾಗಿದೆ. ನಮ್ಮ ಪಂಚಾಂಗಗಳೂ ಸೂರ್ಯ ಚಂದ್ರಗ್ರಹಣಗಳೂ ಅವರು ಅಂದು ವಿಧಿಸಿದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಣಯಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿವೆ. ಮೂಲ ಗ್ರಂಥದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಾದ ವಾಸನಾಭಾಷ್ಯವೆಂಬ ಗ್ರಂಥ ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತೀಯ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರ ಹಾಗೂ ಖಗೋಳವಿಜ್ಞಾನಗಳಿಗೆ ಭಾಸ್ಕರಾಚಾರ್ಯರ ಅನಂತರ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಕೊಡುಗೆ ಅತ್ಯಲ್ಪ.

ಯಾದವರಾಜ ಸಿಂಘಣನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಜ್ಯೋತಿರ್ವಿಜ್ಞಾನಿ ಭಾಸ್ಕರಾಚಾರ್ಯ ಗಣಿತದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ 1207ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಠವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. (ಜಿ.ಡಿ.)

ಭಿರಡಾಣ: ಹರಿಯಾಣ ರಾಜ್ಯದ ಫತೇಹಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆ. ಈ ಊರಿನ ಉತ್ತರ ಮೇರೆಯಲ್ಲಿ ಬತ್ತಿಹೋದ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ದಿಬ್ಬವಿದೆ. ಇದು ಸು. 5.5 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಈ ನೆಲೆ 1982ರಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾಯಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಹರಿಯಾಣ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಹಾಗೂ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಇದನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿತ ನೆಲೆಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಿತು.

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಎಲ್.ಎಸ್. ರಾವ್ ಇಲ್ಲಿ ಮೂರು ವರ್ಷ (2003–06) ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೋತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಾಲ್ಕು ಹಂತಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದಿದ್ದಾರೆ. ಹಂತ 1ಎ–ಹಾಕ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ; 1ಬಿ–ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ; 1ಸಿ–ಆದಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ; 1ಡಿ–ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಇಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಪದರ 4.2 ಮೀ ದಪ್ಪವಿತ್ತು.

ಹಂತ 1ಎ: ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೋತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಹಾಗೂ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಕ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚಿನ ಸ್ವತಂತ್ರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಚಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಹಾಕ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ತುಣುಕುಗಳನ್ನು ಕಾಲಿಬಂಗನ್, ಬನಾವಳಿ ಹಾಗೂ ಕುಣಾಲ್ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳ ಭಾಗವೆಂದು ವರದಿ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಭಿರಡಾಣ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಸ್ತರಗಳಿಂದ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿರುವ ಹಾಕ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿವೆ. ಈ ಅವಧಿಯ ಜನಜೀವನ ಶೈಲಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ತಕ್ಕ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಹಾಕ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಕರ್ತೃಗಳೇ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಜನರ ಪೂರ್ವಜರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ಈ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಸಾಬೀತಾಗಿದೆ.

ಹಾಕ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಿವಾಸಿಗಳು ಸ್ವಲ್ಪವೇ ಆಳವಿರುವ (0.34 ರಿಂದ 0.58 ಮೀ) ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ನೆಲದಲ್ಲಿ ತೋಡಿ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಹುಲ್ಲಿನ ಗುಡಿಸಲು ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವುಗಳ ವ್ಯಾಸ 2.3 ರಿಂದ 3.4ಮೀ. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಇಂತಹ ಗುಡಿಸಲನ್ನು ಕಟ್ಟುವಾಗ ನೆಡುವ ಮರದ ಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳು ಇಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಇಂತಹ ಗುಂಡಿ–ಗುಡಿಸಲುಗಳ ಸಮೂಹಗಳು ನೆಲೆಯ ಉತ್ತರ, ಮಧ್ಯ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಗುಂಡಿಗಳ ನೆಲಗಟ್ಟು ಹಾಗೂ ಗೋಡೆಗೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗಿಲಾವು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ವಾಸದ ಗುಂಡಿ–ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲದೆ ಇವುಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಅಡುಗೆ, ಪಶುಬಲಿ ಅಥವಾ ಕೈಗೆಲಸಕ್ಕಾಗಿ 0.80 ರಿಂದ 1.08ಮೀ ಆಳದ ಮತ್ತು 2 ರಿಂದ 2.30ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಗುಂಡಿಗಳೂ ಇವೆ. ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿ–ಗುಡಿಸಲನ್ನು ತೊರೆದು ಭೂಮಿಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿಯೇ ಗುಡಿಸಲನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿಯೂ ಗುಡಿಸಲಿಗಾಗಿ ನೆಡುತ್ತಿದ್ದ ಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳು ಕಂಡುಬರದಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ.

ಈ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಈ ರೀತಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ; ದಪ್ಪ ಮಣ್ಣಿನ ಲೇಪವುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಆಳ ಹಾಗೂ ತೆಳು ಗೀರುಗಳುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು (ಡೀಪ್ ಇನ್‌ಸೈಸ್ಡ್ ಅಂಡ್ ಲೈಟ್ ಇನ್‌ಸೈಸ್ಡ್ ವೇರ್ಸ್), ಕಡುಗಂದು ಬಣ್ಣದ ಲೇಪನದ ಪಾತ್ರೆಗಳು (ಟ್ಯಾನ್ ವೇರ್), ಹೊಳಪಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು (ಬ್ಲ್ಯಾಕ್ ಬರ್ನಿಷ್ಡ್ ವೇರ್), ನಸು ಹಳದಿಯ ಮೇಲೆ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು (ಬೈಕ್ರೋಮ್ ವೇರ್ಸ್), ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು (ಬ್ರೌನ್ ಆನ್ ಬಫ್ ವೇರ್), ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಕೆಲವೊಂದು ಮಡಕೆಚೂರುಗಳ ಮೇಲೆ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಗೀಚಿದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಇವು ಬಹುಶಃ ಕುಂಬಾರರ ಗುರುತುಗಳು ಅಥವಾ ಆದಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪಕಾಲದ ಲಿಪಿಚಿಹ್ನೆಗಳ ಪ್ರಾರಂಭ ರೂಪಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಕೆಲವು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ತೀವ್ರ ಹಾಗೂ ಮಂದಗತಿಯಲ್ಲಿ ತಿರುಗುವ ತಿಗುರಿಯಿಂದಲೂ ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿಗಳನ್ನು ಕೈಯಿಂದಲೂ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳಿಗೂ ಚೋಲಿಸ್ತಾನದಿಂದ ವರದಿಯಾದ ಪಾತ್ರೆಗಳಿಗೂ ಹೋಲಿಕೆಯಿದೆ.

ಹಾಕ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ಅಲಂಕಾರಪ್ರಿಯರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರ ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಪದಕ, ಅಗೇಟ್, ವೈಡೂರ್ಯ ಹಾಗೂ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನ ಮಣಿಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಬಳೆ, ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವರು ಮಿಶ್ರಾಹಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದರೆಂಬುದನ್ನು ಅಡುಗೆ ಗುಂಡಿಗಳಿಂದ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸುಟ್ಟ ಎಲುಬಿನ ತುಂಡುಗಳು ಹಾಗೂ ಧಾನ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಬೇರೆ ಸ್ಥಳಗಳಿಂದ ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಂಡ ತಾಮ್ರದ ಗಟ್ಟಿಗಳನ್ನು (ಕಾಪರ್ ಇನ್‌ಗಾಟ್ಸ್) ಕರಗಿಸಿ ತಮಗೆ ಬೇಕಾದ ಆಭರಣ ಮತ್ತು ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದನ್ನು ಉದ್ಯಮ ಗುಂಡಿಗಳಿಂದ ದೊರೆತ ಮೂಸೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೃಢೀಕರಿಸುತ್ತವೆ. ದಿನನಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಅನ್ಯ ವಸ್ತುಗಳು ಹೀಗಿವೆ: ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲಿನ ಕವಣೆ ಕಲ್ಲುಗಳು, ಉಬ್ಬಿದ ಬಿಲ್ಲೆಯಾಕಾರದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ವಸ್ತುಗಳು, ಹಸಿಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ಅರೆಯುವ ಹಾಗೂ ರುಬ್ಬುವ ಗುಂಡುಗಳು, ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ತೆಳು ನೀಳ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಅಲಗು, ಎಲುಬಿನ ಮೊನೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ.

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಮೇಲಿನ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರ

ಪಶುಬಲಿ ಈ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕುಂಡಗಳಿಂದ ದೊರೆತ ಸುಟ್ಟ ದನಗಳ ತಲೆಬುರುಡೆಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಹೇಳಬಹುದು. ಒಂದು ಗುಂಡಿಯ ನೆಲಗಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ದೊರೆತ ತಲೆಬುರುಡೆಯಿಂದ ಕೋಡುಗಳನ್ನು ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಬೇರ್ಪಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಹಾಕ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉಗಮ ಬಹುಶಃ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದಲ್ಲಾಗಿರಬಹುದೆಂಬುದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಮತ.

ಹಂತ 1ಬಿ: ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಜನ ಜೀವನಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. 3:2:1 ಅನುಪಾತದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಜನರು ವಾಸಿಸತೊಡಗಿದರು. ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕೋಣೆಗಳಿದ್ದವು. ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣೆಗಾಗಿ ನೆಲದಲ್ಲಿ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ತೋಡಿ ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು. ಸೀಮಿತ ಉತ್ಖನನದಿಂದಾಗಿ ಊರಿನ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲಾಗಿಲ್ಲ. ಊರಿಗೆ ಸುರಕ್ಷಾ ಗೋಡೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನ ಆದಿ ಹಂತದ ಆರು ಪ್ರಕಾರಗಳ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಹಾಕ್ರ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನೂ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತೀವ್ರಗತಿಯ ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ತಯಾರಿಸಲಾದ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರುಗೀಟು ಗುರುತುಗಳು (ಗ್ರಾಫಿಟಿ) ಹಿಂದಿನ ಹಂತದ್ದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ವೃದ್ಧಿಯಾದದ್ದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಮುದ್ರೆಗಳು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಂಖದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಗುಂಡಿಯಂಥ ಮುದ್ರೆ (ಬಟನ್ ಸೀಲ್) ಚೂರಿನ ಒಂದು ಮುಖದ ಮೇಲೆ ಏಕಕೇಂದ್ರಿತ ಐದು ಚಿಕ್ಕ ವರ್ತುಲಗಳ ಸಂಕೇತವಿದೆ. ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನ ಮುದ್ರೆ ನಾಲ್ಕು ದಳವುಳ್ಳ ಹೂವಿನಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಪ್ರತಿ ದಳದಲ್ಲಿ ವರ್ತುಲಗಳ ಸಂಕೇತವಿದೆ. ಮುದ್ರೆಯ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮುರಿದುಹೋದ ರಂಧ್ರವುಳ್ಳ ಚಿಕ್ಕ ಹಿಡಿಕೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಕಾಲದ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಲಿಪಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿಲ್ಲ. ದಿನನಿತ್ಯದ ಬಳಕೆಯ

ವಸ್ತುಗಳೆಂದರೆ ತಾಮ್ರದ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಉಂಗುರ, ಬಳೆ, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ಜಾಸ್ಪರ್, ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್, ಫಯಾನ್ಸ್, ವೈಡೂರ್ಯ, ಶಂಖ ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಕವಣೆಕಲ್ಲುಗಳು, ಎಲುಬಿನ ಮೊನೆಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಲಿಗಳು, ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಕುಟ್ಟುವ ಕಲ್ಲುಗಳು, ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನ ಅಲಗುಗಳು.

ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವಿರುವಂತೆ ತೋರುವ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಹಸಿಮಣ್ಣಿನ ಮಾತೃದೇವತೆ ಗೊಂಬೆಗಳ ಅಂಗಾಂಗಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಪಶುಬಲಿ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಮುಂದುವರೆದ ಕುರುಹುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಹಂತ 2ಎ: ಆದಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಇದನ್ನು ಸಂಕ್ರಮಣ ಹಂತವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಜನರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಗತಿಪರ ವಿಚಾರ ಹಾಗೂ ತಾಂತ್ರಿಕ ಕುಶಲತೆಯಿಂದಾಗಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ನಾಗರಿಕ ಜೀವನಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ್ದು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ವಸತಿ ನೆಲೆಯ ಸುತ್ತ ಸುರಕ್ಷಾಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ನಗರದ ಒಳಭಾಗವನ್ನು ಮೇಲ್‌ನಗರ ಹಾಗೂ ಕೆಳನಗರವೆಂದು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಯಿತು. ನಗರ ವಿನ್ಯಾಸ ಆಗ್ನೇಯ–ವಾಯವ್ಯ ಹಾಗೂ ನೈರುತ್ಯ–ಈಶಾನ್ಯ ದಿಶಾಭಿಮುಖವಾಗಿದೆ. ಇದೇ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯಬೀದಿಗಳು, ಓಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಒಳ ಓಣಿಗಳು ಚಾಚಿವೆ. ಮುಖ್ಯಬೀದಿ ಹಾಗೂ ಓಣಿಗಳ ನಡುವಿನ ಚೌಕಾಕಾರದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಭವ್ಯ ಮನೆಗಳು ಅಥವಾ ಮನೆಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಈ ಊರಿನ ರಚನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ಪಡೆಯಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಇದೇ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹರಪ್ಪಕಾಲದ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ 4:2:1ರ ಅನುಪಾತದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳೂ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಪಶ್ಚಿಮ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ದಿಶೆಯ ಕೋಟೆಗೋಡೆಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳು ಇದ್ದವು.

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹರಪ್ಪಕಾಲದ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲದೆ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಮಯದ ಹೊಸ ನಮೂನೆಯ ಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾದ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರಿದ ರೇಖಾ ಹಾಗೂ ರಂಗೋಲಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಸಂಕೇತಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದವು. ಹಾಕ್ರ ಪಾತ್ರೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಶಿಲೆಯ ಮಣಿಗಳ ಉದ್ಯಮ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿತು. ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತದ್ದು ಈ ಹಂತದ ಒಂದು ವಿಶೇಷ. ಇದೇ ರೀತಿ ತಾಮ್ರ ಕೈಗಾರಿಕೆಯೂ ಬೆಳೆಯಿತು. ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಮೀನಿನ ಗಾಳ, ಉಳಿ, ಬಳೆಗಳು, ಶೃಂಗಾರ ಸಾಧನದ ವಸ್ತುಗಳು ಹಾಗೂ ಉಪಕರಣಗಳು ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಇನ್ನುಳಿದ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಫಯಾನ್ಸ್ ಹಾಗೂ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳು, ಚಕಮಕಿ ಅಲಗುಗಳು; ಸುಡಾವೆ ಗೂಳಿಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಉದ್ದನೆ ಮಣಿ (ನೆಟ್ ಸಿಂಕರ್ಸ್), ಮಂಚ, ಆಟಿಗೆ ಗಾಡಿ, ಬಣ್ಣದ ಗೆರೆಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಿದ ಅರೆಗಳುಳ್ಳ ಉಬ್ಬು ಗಾಲಿಗಳು, ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರದ, ಉಬ್ಬಿದ ಬಿಲ್ಲೆಯಾಕಾರದ ಹಾಗೂ ಅಂಡಾಕಾರದ ಸುಡಾವೆ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು.

ಹಂತ 2ಬಿ: ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಮೇಲ್‌ನಗರ ಹಾಗೂ ಕೆಳನಗರದ ವಿಭಜನೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಚೌಕಾಕಾರದ ಬುರುಜುಳ್ಳ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯನ್ನು ಅವಶ್ಯವಿದ್ದೆಡೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಭದ್ರಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಕೋಟೆಗೋಡೆಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳನ್ನು ಮುಚ್ಚಿ ಹೊಸದ್ವಾರಗಳನ್ನು ಕೋಟೆಯ ಎರಡು ಗೋಡೆಗಳು ಸಂಧಿಸುವ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಊರಿನ ಒಳಭಾಗದಿಂದ ಹರಿದು ಬರುವ ಮಳೆನೀರನ್ನು ಹೊರಗೆ ಹರಿಸಲು ಉತ್ತರ ದಿಶೆಯ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಳೆಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಚರಂಡಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಊರೊಳಗಿನ ದೊಡ್ಡ ಬೀದಿಗಳನ್ನು ಇನ್ನೂ ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಯಿತು. ನಗರದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಭವ್ಯ ಭವನಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದವರದಾಗಿರಬಹುದು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಕೋಣೆಗಳಿದ್ದುವು. ಅಡುಗೆ ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಒಲೆಗಳು ಹಾಗೂ ತಂದೂರುಗಳಿದ್ದುವು. ನೆಲದಲ್ಲಿ ಅಗೆದ ವಿಶೇಷ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಶೇಖರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಣಜಗಳಂತೆ ತೋರುವ ಎರಡು ದೊಡ್ಡ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಸುಟ್ಟ ಹಾಗೂ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು 4:2:1ರ ಅನುಪಾತದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆ ಹಾಗೂ ಮನೆಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಒಳ ಹಾಗೂ ಹೊರಮೈಯನ್ನು ಮಣ್ಣಿನ ಗಾರೆಯಿಂದ ಗಿಲಾವು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಹಾಗೂ ಬನಾವಳಿ ನಗರ ರಚನೆಯಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಚರಂಡಿಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ನಾನಗೃಹದಿಂದ ಹೊರಬರುವ ಕೊಳಚೆಯನ್ನು ಚರಂಡಿಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಬೀದಿಯಲ್ಲಿ ಹುಗಿದ ಮಣ್ಣಿನಜಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಶೇಖರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಿತ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ, ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಕಡುಗಂದು ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ವಿಶೇಷ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗಡಿಗೆಗಳು, ಹೊರಚಾಚಿದ ಅಂಚುಳ್ಳ ಗಡಿಗೆಗಳು, ಎಸ್ ಆಕಾರದ ಜಾಡಿಗಳು, ಬಿರಡೆಯಂತಹ ತಳವಿರುವ ಪಾನೀಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆಗಳು, ಬಟ್ಟಲುಗಳು, ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಮುಚ್ಚಳಗಳು, ರಂಧ್ರಗಳುಳ್ಳ ಜಾಡಿಗಳು ಇವೇ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ರೇಖಾಕೃತಿ, ಎಲೆಬಳ್ಳಿಗಳು, ವೃಕ್ಷಗಳು ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಪಕ್ಷಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಪ್ಪುವರ್ಣದಿಂದ ಬಿಡಿಸಿ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಾಕ್ರ ಹಾಗೂ ಆದಿಹರಪ್ಪಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ವ್ಯಾಪಾರೋನ್ನತಿಯ ಕುರುಹುಗಳಾಗಿ ಕೊರೆದು ಮಾಡಿದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಲಿಪಿಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ ಮುದ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಅನೇಕ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳ ಮೇಲೆ ಒಂದೆರಡು ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಯಾಗಿ ಇಲ್ಲವೆ ಒಟ್ಟಾಗಿ ಗೀರುಗಳಿಂದ ಸೂಚಿಸಲಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಎರಡು ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಲಿಗಳ ಮೇಲೂ ಅಕ್ಷರಗಳ ಅಂಕಿತವಿದೆ. ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣ ಹಾಗೂ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯಿಂದ ಈ ಉದ್ಯಮಗಳು ಮಹತ್ತರ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿದ್ದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಬಾಣದ ಹಾಗೂ ಈಟಿಯ ಮೊನೆ, ಉಳಿ, ಮೀನಿನ ಗಾಳ, ಬಳೆಗಳು, ಉಂಗುರ, ಎಲುಬಿನ ಮೊನೆಗಳು, ಸೂಜಿಗಳು, ರುಬ್ಬುವ ಹಾಗೂ ಕುಟ್ಟುವಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಜನರು ಅಲಂಕಾರಪ್ರಿಯರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ವೈಡೂರ್ಯ, ಅಗೇಟ್, ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್, ಶಂಖ, ಮಣ್ಣು, ಬಂಗಾರ, ತಾಮ್ರದ ಸಾವಿರಾರು ಮಣಿಗಳು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಮಕ್ಕಳ ಮನೋರಂಜನೆಗಾಗಿ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಅನೇಕ ಪ್ರಕಾರದ ಆಟಿಗೆ ಸಾಮಾನುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕಡಿಗಳು (ಗಾಡಿ), ಘನ ಹಾಗೂ ಅರೆಗಾಲಿಗಳು, ನೇಗಿಲು ಗುಳಗಳು, ಟಗರು, ನರಿ, ನಾಯಿ, ಸಿಳ್ಳೆಹೊಡೆಯುವ ಪಕ್ಷಿಯಾಕಾರದ ಪೀಪಿ, ಗರುಡ ಮುಂತಾದುವು ಸಮಕಾಲೀನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ವಸ್ತು–ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮಾದರಿಯಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗಾಲಿಗಳ ವಿಶೇಷತೆಯೆಂದರೆ ಕಪ್ಪು ಅಥವಾ ಕಡುಗಂದು ಬಣ್ಣದಿಂದ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಅರೆಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುವುದು. ಬೆರಳಿನಿಂದ ಅಚ್ಚೊತ್ತಿ ಬಿಡಿಸಿದ ಅರೆಗಳುಳ್ಳ ಚಕ್ರಗಳೂ ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರೆಗಳುಳ್ಳ ಗಾಲಿಗಳು ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲವೆಂಬ ಹೇಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ಹುಸಿಯಾಗಿಸಿವೆ.

ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ಮುದ್ರೆ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಭಗ್ನಗೊಂಡಿರುವ ಈ ಮುದ್ರೆ ಅಂಡಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂಕುಚಿತವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಒಂದು ಮುಖ ಹಾಳಾಗಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖದ ಮೇಲೆ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಐದು ಲಿಪಿಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಆವಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸುಡುವ ಮುಂಚೆಯೇ ಕೊರೆದು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎರಡು ಅಂಕಣಗಳುಳ್ಳ ದೀರ್ಘಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ಒಳಗೆ ಎಡದಿಂದ ಬಲಕ್ಕೆ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ; ಹಾಗೂ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಸಾಲುಗಳನ್ನು ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಲಂಬವಾಗಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲ ಸಾಲಿನ ಪ್ರಥಮ ಲಿಪಿಸಂಕೇತ ಆರು ಚಿಕ್ಕಗೀಟುಳ್ಳ ಸಮೂಹವಾಗಿದ್ದರೆ, ಎರಡನೆಯದು ಬಾಣವುಳ್ಳ ಧನಸ್ಸನ್ನು ಹೋಲುವ ಸಂಕೇತದಂತಿದೆ; ಇವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕ ಚಿಹ್ನೆಯುಳ್ಳ ವಜ್ರದಾಕಾರವನ್ನು ಹೋಲುವ ಲಿಪಿ ಸಂಕೇತವಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಅಂಕಣದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಲಿಪಿಸಂಕೇತಗಳ ಒಂದೇ ಸಾಲು ಇದೆ; ಮೊದಲನೆಯ ಸಂಕೇತ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಾಕಾರದಂತಿದ್ದರೆ, ಎರಡನೆಯದು ಕನ್ನಡ ಸಂಖ್ಯೆ ೧ ನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಈ ಹೊಸ ಬರೆಹ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದು ವ್ಯಾಪಿಸುವ (ಓವರ್ ಲ್ಯಾಪಿಂಗ್) ತತ್ತ್ವವನ್ನಾಧರಿಸಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಗಾದ ಇತರ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗಳಾದ ಕಾಲಿಬಂಗನ್, ಲೋಥಲ್, ಬನಾವಳಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ದೊರೆತ ಕೆಲವು ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೋಡುಗಳುಳ್ಳ ದೇವತೆ ಹಾಗೂ ಪಶುಬಲಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಚಿತ್ರ, ಮನುಷ್ಯ, ಕತ್ತೆ, ರಂಗೋಲಿಯಾಕಾರದ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಚಿತ್ರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ಹರಪ್ಪ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಯಶಃ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆಂಬುದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಭಿರಡಾಣದ ಲಿಪಿಯುಕ್ತ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಯೂ ಬಹುಶಃ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳ ಅಂಗವಾಗಿದ್ದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹರಕೆಯ ಬರೆಹವಾಗಿರಬಹುದೆಂಬ ಅನುಮಾನ.

ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಶಿಶ್ನದಂತಹ ವಸ್ತು ಹಾಗೂ ಮುರಿದ ಒಂದು ಮಾತೃದೇವತೆಯ ಬೊಂಬೆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಂಬಿಕೆಗಳ ಪ್ರತೀಕಗಳಾಗಿವೆ. ಸಾಂಕೇತಿಕ ರೂಪದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ, ಕೋಡುಗಳುಳ್ಳ ಎಮ್ಮೆಯ ಮುಖವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಸಿಂಗದಂತೆ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ವಸ್ತುವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಎಮ್ಮೆಕೋಡುಗಳನ್ನು ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಧರಿಸಿದ ಪಶುಪತಿ ಶಿವನೆಂದು ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾದ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಮಾನವಾಕೃತಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಿಸಬಹುದು.

ಜನರ ಆಹಾರ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಂಸ ಹಾಗೂ ಸಸ್ಯಾಹಾರದ ಸೇವನೆಯಿತ್ತೆಂದು ಸುಟ್ಟ ಎಲುಬು ತುಂಡುಗಳು ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟ ಧಾನ್ಯಗಳಾದ ಗೋದಿ, ಜವೆ ಮತ್ತು ಬೇಳೆಕಾಳುಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವನತಿಗೆ ಖಚಿತ ಕಾರಣಗಳು ತಿಳಿಯದಾಗಿವೆ. ಬಹುಶಃ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯ ಬತ್ತುವಿಕೆ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಕಾರಣವಾಗಿರಬಹುದು. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಭೀಂಬೇಟ್ಕ: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ರಾಯಸೇನ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಭೀಯಾಪುರ ಗ್ರಾಮದಿಂದ ಸು.2 ಕಿಮೀ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಕೀರ್ಣ. ಮೆದು ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಈ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ 1000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಗುಹೆ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಿವೆ. ಸು.500 ಗುಹೆ–ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ.

ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದವರು ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ವಿಕ್ರಮ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ವಿ.ಎಸ್.ವಾಕಣಕರ್ (1957). ಸಾಗರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕೆ.ಡಿ.ಬಾಜಪಾಯಿ ಹಾಗೂ ಎಸ್.ಕೆ.ಪಾಂಡೆಯವರು ನಡೆಸಿದ ಸೀಮಿತ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು (1971). ವಿ.ಎಸ್.ವಾಕಣಕರ್ ಹಾಗೂ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ವಿ.ಎನ್.ಮಿಶ್ರ ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು (1972). ಬರ್ಕ್ಲಿಯ ವೊಲ್ಸೆರಕುಂದೆ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ಸುಸಾನೆ ಹಾಸ್ ಇಲ್ಲಿಯ ಮೂರು ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದಳು (1974–75). ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ದಿಂದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದವರೆಗಿನ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಕೆಲವೊಂದು ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿ ಉರುಟುಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಮಚ್ಚುಗತ್ತಿ ವರ್ಗಕ್ಕೆ (ಚಾಪರ್) ಸೇರಿದ ಉಪಕರಣಗಳು ಕೆಳಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿವೆ. ಈ ಸ್ತರದ ಮೇಲೆ ಅವಶೇಷರಹಿತ ಸ್ತರವಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಅಶೂಲಿಯನ್ ಜನರು ತಾವು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಗವಿಗಳೊಳಗೆ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ನೆಲಗಟ್ಟನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ನೆಲಗಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್ ಉಪಕರಣಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆತಿದ್ದು ತಯಾರಿಕೆಯ ಮತ್ತು ಉಪಯೋಗದ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಗವಿ–ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳು ಕೇವಲ ಆಶ್ರಯತಾಣಗಳಾಗಿರದೆ ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯ ಸ್ಥಳಗಳೂ ಆಗಿದ್ದವು. ಕಲ್ಲುಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಹೆರೆಯುವ ಉಪಕರಣಗಳು, ಚೂರಿಗಳು, ಲೆವಾಲ್ವ ಮಾದರಿಯ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ಅಲಗುಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಕೈಗೊಡಲಿ ಹಾಗೂ ಕಡಿಕತ್ತಿಗಿಂತ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಉಪಕರಣಗಳು ಅತ್ಯಧಿಕವಾಗಿದೆ. ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಅಂಡಾಕಾರ, ಹೃದಯಾಕಾರ ಹಾಗೂ ಚೂಪು ತುದಿಯ ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದವಾಗಿವೆ. ಇವು ತೆಳುವಾಗಿದ್ದು ಸಮರೂಪದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದವರು ನುರಿತ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳು. ಇವುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಲೆವಾಲ್ವ ತಂತ್ರದ ಪ್ರಭಾವವಿದೆ. ಆಮೆಯಾಕಾರದ, ಚಕ್ರಾಕಾರದ ತಿರುಳುಗಳಲ್ಲದೆ ದುಂಡಾದ ಹಾಗೂ ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರದ ತಿರುಳುಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ಒಮ್ಮುಖ ಉಪಕರಣಗಳು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಅಧಿಕ; ದ್ವಿಮುಖ ಉಪಕರಣಗಳು ಕಡಿಮೆ. ಕೈಗೊಡಲಿಗಿಂತ ಕಡಿಕತ್ತಿ ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದು ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಅಂತ್ಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ತಂತ್ರದಿಂದಲೇ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ತಂತ್ರ ಬೆಳೆಯಿತು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಡಲಿ ಹಾಗೂ ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳಿಲ್ಲ. ಇನ್ನುಳಿದ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್ ಉಪಕರಣಗಳ ಬಳಕೆ ಮುಂದುವರೆದಿದ್ದು, ಇವು ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿವೆ. ಹೆರೆಯುವ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದಲ್ಲದೆ ದೊಡ್ಡ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳಿಂದಲೂ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಯಾವುದೇ ಮಧ್ಯಂತರವಿಲ್ಲದೆ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಆರಂಭಗೊಂಡಿತು. ಹಿಂದಿನ ಅನೇಕ ಉಪಕರಣಗಳು ಮುಂದುವರೆದವು. ಬದಿ ಮೊಂಡಾಗಿಸಿದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಕೊರೆಯುಳಿ ಹಾಗೂ ತೆಳುವಾದ ಚಿಕ್ಕ ಅಲಗುಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಅನೇಕ ಕಲ್ಲಾಸರೆ ಮತ್ತು ಗವಿಗಳು ವಾಸಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿ ಮಾರ್ಪಾಟಾದವು. ಮಾನವರ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲದೆ ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಿದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಈ ಹಂತದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿವೆ. ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ದೃಶ್ಯಗಳಿಂದ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಜೀವನಶೈಲಿಯ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯ ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರ ಹಾಗೂ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದ ರೈತಾಪಿ ಜನರ ನಡುವಣ ಸಂಬಂಧದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಈ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಹೊಸ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ಸಮಕಾಲೀನ ವಾತಾವರಣದ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುವ ಕುರುಹುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಕಮಕಿ ಮತ್ತು ಬೆಣಚುಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಬಳಸಲಾಯಿತು. ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರದ ಅಲಗು, ಮೊನೆಗಳು, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ತ್ರಿಕೋನ, ಅಸಮ ಚತುರ್ಭುಜ, ಬಾಣದ ತುದಿಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು, ರಂಧ್ರಕ, ಉಳಿಯಾಕಾರದ ಉಪಕರಣ, ಮುಕ್ಕಾದ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ತಿರುಳುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಉಪಕರಣಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಈ ಕಾಲದ ಆರಂಭದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅಲಗುಗಳು ಉದ್ದವಾಗಿ, ಅಗಲವಾಗಿ, ದಪ್ಪವಾಗಿವೆ. ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ರೇಖಾಕೃತಿಯಾಕಾರದ ಉಪಕರಣಗಳು ಕಡಿಮೆ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಅಲಗುಗಳು ಚಿಕ್ಕದಾಗಿ ಹಾಗೂ ಸಮಬಾಹುವುಳ್ಳವಾದುವು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ತಿರುಳುಗಳಿಂದ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಪಡೆದ ನಿಪುಣತೆಯ ಅರಿವಾಗುತ್ತದೆ. ವಿಶೇಷ ಸಂಗತಿಯೆಂದರೆ, ಎಲುಬು ಹಾಗೂ ಜಿಂಕೆಕೊಂಬಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಮೊನೆಗಳನ್ನೂ ಇವರು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಚಕಮಕಿ ಹಾಗೂ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲುಗಳು ಭೀಂಬೇಟ್ಕದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಸು.2ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಬಡಬೇಡಾ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿಂದಲೇ ಈ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ತಂದಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ಆಹಾರ ತಯಾರಿಕೆಯ ಸಾಧನಗಳಾಗಿ ಕುಟ್ಟುವ ಒನಕೆ ಹಾಗೂ ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣು ಹಾಗೂ ಹೆಮಟೈಟ್ ಖನಿಜಗಳ ತುಂಡುಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಖನಿಜಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ಇವರು ತಾವು ವಾಸಿಸುವ ಗವಿ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದರು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶವವನ್ನು ವಾಸಸ್ಥಳದ ನೆಲಗಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹೂಳುವ ಕಟ್ಟಳೆ ಇದ್ದಿತ್ತು. ಕಳೇಬರವನ್ನು ನೇರ ಇಲ್ಲವೆ ಕೈಕಾಲು ಮಡಿಸಿದ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತಲೆಭಾಗ ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಶವದ ಜೊತೆಗೆ ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಜಿಂಕೆಕೊಂಬುಗಳು, ಎಲುಬಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಹೆಮಟೈಟ್ ಖನಿಜದ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ಬಹಳಷ್ಟು ಲುಪ್ತವಾಗಿವೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಬೆಂಕಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಬೂದಿ, ಇದ್ದಿಲು, ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸುಟ್ಟಎಲುಬುಗಳು, ಜಿಂಕೆಯ ಸುಟ್ಟ ಕೊಂಬುಗಳು ಆಧಾರವಾಗಿವೆ.

ಕೆಲವೊಂದು ಗವಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕಟ್ಟಡದ ಅವಶೇಷಗಳು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ನಿರ್ಮಾಣ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ನೆಲಗಟ್ಟನ್ನು ಚಪ್ಪಟೆಕಲ್ಲಿನ ಬಂಡೆಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. 3–ಎಫ್–23 ಸಂಖ್ಯೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿ 1 ಮೀ ಅಗಲ ಹಾಗೂ 6 ಮೀ ಉದ್ದದ ಒಂದು ಅಡ್ಡಗೋಡೆಯನ್ನು ದುಂಡುಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗೋಡೆ ಗವಿಯ ಒಳಭಾಗವನ್ನು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸುತ್ತದೆ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಿಂದಲೇ ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಹಾಗೂ ಚಿತ್ರರಹಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೇಸಾಯ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ದನಕರುಗಳನ್ನು ಸಾಕಿ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರ ಹಾಗೂ ಬೇಟೆಯಾಡಿ ಹೊಟ್ಟೆಹೊರೆಯುವ ಅರೆಅಲೆಮಾರಿ ಗಳಾದ ಗವಿಯ ಜನರ ನಡುವೆ ಇದ್ದ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯ ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಿದ ಚಿತ್ರಶೈಲಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಹೊರಮೈಯಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದ ಚಿತ್ರಶೈಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸಾಮ್ಯದಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಮೇಲಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಚಿತ್ರರಹಿತ ಹಾಗೂ ಸಾದಾ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಆಹತಮುದ್ರೆಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರಕಿವೆ.

ಇಲ್ಲಿರುವ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟ ಅನೇಕ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಭೀಂಬೇಟ್ಕದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಸ್ಥಾನಗಳು ಬೌದ್ಧಕೇಂದ್ರ ಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಸು.20 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಪಂಗೊರರಿಯದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಸ್ತೂಪಗಳ ನಡುವೆ ಅಶೋಕನ ಶಿಲಾಶಾಸನವಿದೆ. ಭೀಂಬೇಟ್ಕ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತರಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲದೆ ಶಂಖಲಿಪಿಯ ಆಲೇಖಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ತಪ್ಪಲಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪರಮಾರರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ದೇವಾಲಯಗಳ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳೂ ಇವೆ.

ಈ ಬೆಟ್ಟಗಳಿಂದ ಹುಟ್ಟುವ ಸಣ್ಣ ನದಿಕೊಳ್ಳಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಅರಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ, ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಹಾಗೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಅನೇಕ ಬಯಲು ಬಿಡಾರದ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲಾಗಿದೆ.

ಗವಿಚಿತ್ರಗಳು: ಈ ಪ್ರದೇಶ ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಒಂದೆರಡು ಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದರೆ ಇನ್ನು ಕೆಲವೆಡೆ ಸು.10 ಮೀ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಭಿತ್ತಿಭಾಗವನ್ನು ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಒತ್ತಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೆಂಪು ಅಥವಾ ಬಿಳಿಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಹಸುರು ಅಥವಾ ಹಳದಿ ಬಣ್ಣಗಳಿಂದಲೂ ಬಿಡಿಸಿದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲ, ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸಕಾಲ ಹಾಗೂ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದವೆಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವನ್ಯಮೃಗಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರದ ಜಿಂಕೆಗಳು, ಹುಲಿ, ಕಾಡೆಮ್ಮೆ, ಆನೆ, ಖಡ್ಗಮೃಗ, ಕಾಡುಹಂದಿ, ಸಾರಂಗ, ನೀಲಗಾಯ್ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಸುಂದರ ದೃಶ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸೆರೆಹಿಡಿಯಲಾಗಿದೆ. ಇವನ್ನು ಏಕಾಂಗಿಯಾಗಿ ಇಲ್ಲವೆ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಕಾರ ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕೆಲಪ್ರಾಣಿಗಳು ಹುಲ್ಲು ಮೇಯುತ್ತಿರುವವು; ಕೆಲವನ್ನು ನಿಂತ, ಚಲಿಸುವ ಅಥವಾ ಓಡುವ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಣಿಗಳ ದೇಹವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ರೇಖೆಯಿಂದ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಒಳಮೈಭಾಗವನ್ನು ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಇಲ್ಲವೆ ಅರ್ಧಭಾಗವನ್ನಷ್ಟೆ ಬಣ್ಣದಿಂದ ತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಒಳಮೈಭಾಗವನ್ನು ಉದ್ದನೆಯ ಮತ್ತು ಲಂಬರೇಖೆಗಳಿಂದ ಅಥವಾ ತರಂಗಗಳಂತಹ ರೇಖೆಗಳಿಂದ, ವಜ್ರದಾಕಾರವನ್ನು ಹೋಲುವ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ಇಂತಹ ಚಿತ್ರಗಳು ಕೆಲವೊಂದೆಡೆ ಪುಟ್ಟದಾಗಿದ್ದರೆ ಇನ್ನೊಂದೆಡೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸಜೀವ ಆಕಾರದಷ್ಟು ದೊಡ್ಡದಾಗಿವೆ. ಪ್ರಾಣಿಗಳು ನೋಡಲು ದಷ್ಟಪುಷ್ಟವಾಗಿದ್ದು ಜೀವಂತ ಚಿತ್ರಗಳಂತೆ ತೋರುತ್ತವೆ. ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಮಾನವರು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನೂ

ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಬೇಟೆಗಾರರು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಈಟಿ, ಬಿಲ್ಲು ಮತ್ತು ಬಾಣಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವರು. ಕೆಲವು ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಪ್ರಾಣಿಗಳೆಂದು ತೋರುತ್ತವೆ. ಉದಾ: ಒಂದು ಪ್ರಾಣಿಯನ್ನು ಅನೇಕ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಅಂಗಾಂಗಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮಾನವರ ಚಿತ್ರಗಳು ಮಾತ್ರ ನೈಜವಾಗಿರದೆ ಕೋಲುಗಳಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ದೇಹದ ಒಳಭಾಗವನ್ನು ಬಣ್ಣದಿಂದ ತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ಏಕಾಂಗಿಯಾಗಿ ಇಲ್ಲವೆ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಬೇಟೆಯಾಡು ತ್ತಿರುವುದು, ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಹಣ್ಣುಹಂಪಲಗಳನ್ನು ಶೇಖರಿಸುತ್ತಿರುವುದು, ಚಲಿಸುವ, ಓಡುವ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನವರು ತೊಡಗಿರುವ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕೆಲವು ಚಿತ್ರಗಳು ವಿಶೇಷ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸುವವು; ರೋಗಿಯ ಶುಶ್ರೂಷೆಯನ್ನು ಮಾಡುವುದು ಅಥವಾ ತೀರಿಹೋದ ಮಗುವಿನ ಶವದ ಮುಂದೆ ರೋಧಿಸುವುದು ಇತ್ಯಾದಿ. ಸ್ತ್ರೀಯರ ಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಹೊಟ್ಟೆ ಊದಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಗರ್ಭಿಣಿಯರಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ.

ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ (ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ) ಜನರು ರಚಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಮೇಯಿಸುವ, ದನಗಳ ಸವಾರಿ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಒಳಮೈಭಾಗವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿರುವ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಿದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಪ್ರಾಣಿಚಿತ್ರಗಳು ನೈಜತೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿವೆ.

ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವನ್ಯಮೃಗಗಳಿಗೆ ಸ್ಥಾನವಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆನೆ ಮತ್ತು ಕುದುರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅಂಬಾರಿಕಟ್ಟಿ ಸವಾರರು ಮೆರೆವಣಿಗೆ ಮಾಡುತ್ತಿರುವುದು, ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಸನ್ನದ್ಧರಾದ ಯೋಧರು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಈಟಿ, ಬಿಲ್ಲು–ಬಾಣ, ಕತ್ತಿಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ಕಾದಾಡುತ್ತಿರುವುದು ಮತ್ತು ಬೇಟೆಯಾಡುವ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲದೆ ಸಮೂಹನೃತ್ಯ, ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು, ಸೂರ್ಯ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಪ್ರಾರಂಭದ ಸಹಜ ರೂಪವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಸಾಂಕೇತಿಕ ವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತವಂಶದ ಶಾಸನಗಳು ಹಾಗೂ ಶಂಖ ಲಿಪಿಯ ಬರೆಹಗಳು ಕಾಣಸಿಗುವುದರಿಂದ ಈ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬಹುದು.

(ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಈ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಏಳು ಹಂತಗಳಾಗಿಯೂ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಮೊದಲ ಹಂತದ ಚಿತ್ರಗಳು ಹಸುರು ಮತ್ತು ಕಡುಗೆಂಪು ಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಕಾಡೆಮ್ಮೆ, ಹುಲಿ, ಖಡ್ಗಮೃಗಗಳು ಮೊದಲಾದ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶೈಲಿ ಮತ್ತು ವಿಷಯಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದವಾಗಿವೆ. ಇವು ಸು. 12000 ವರ್ಷ ಹಿಂದಿನವು. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲದೆ ಮಾನವಾಕೃತಿಗಳು, ಬೇಟೆ ದೃಶ್ಯ, ಮುಳ್ಳಿನ ಭರ್ಜಿ, ಚೂಪಾದ ಉದ್ದನೆ ಕೋಲುಗಳು, ಬಿಲ್ಲು ಮತ್ತು ಬಾಣಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಬೇಟೆಗಾರರು, ಸಮೂಹ ನೃತ್ಯ, ಪಕ್ಷಿಗಳು, ಸಂಗೀತ ವಾದ್ಯಗಳು, ತಾಯಿ–ಮಗು, ಗರ್ಭಿಣಿ ಸ್ತ್ರೀ, ಸತ್ತಪ್ರಾಣಿಯನ್ನು ಹೊತ್ತಿರುವ ಮನುಷ್ಯರು, ಪಾನದೃಶ್ಯ ಮತ್ತು ಶವಸಂಸ್ಕಾರದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. 3ನೆಯ ಹಂತದ ಚಿತ್ರಗಳು ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯವು. 4–5ನೆಯ ಹಂತಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಣಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇರುತ್ತವೆ. ಇವು ಕಾವಿ ಮತ್ತು ಹಳದಿ ಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಕುದುರೆ ಸವಾರರು, ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಿಹ್ನೆಗಳು, ಒಳ ಅಂಗಿ ಧರಿಸಿದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಮತ್ತು ಬರೆಹಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷರು, ವೃಕ್ಷದೇವತೆಗಳು ಮತ್ತು ಆಕಾಶಯಾನ ರಥಗಳು ಮುಂತಾದವು ಇರುತ್ತವೆ. ಇವು ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದವು. 6–7ನೆಯ ಹಂತಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು. ಆದರೆ ಈ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಅವನತಿ ಮತ್ತು ಒರಟುತನ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವು ಪ್ರಾಯಶಃ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದವು.

ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಮ್ಯಾಂಗನೀಸ್, ಹೆಮಟೈಟ್, ಮೃದುಕೆಂಪುಕಲ್ಲು ಅಥವಾ ಇದ್ದಲುಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಕೊಬ್ಬು ಅಥವಾ ಹಸುರು ಎಲೆಗಳ ರಸದ ಜೊತೆಗೆ ಮಿಶ್ರ ಮಾಡಿ ತಯಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ನಾರಿನ ಗಿಡಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಕುಂಚಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಬಣ್ಣಗಳು ಈವರೆಗೆ ಉಳಿದಿರುವುದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿನ ಆಕ್ಸೈಡ್‌ನ ರಾಸಾಯನಿಕ ಕ್ರಿಯೆ ಎಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಕೆಲವು ಆಯ್ದ ಗವಿ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಾಸರೆ ಸಂಕೀರ್ಣಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿತ ಸ್ಮಾರಕಗಳೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ ಇದನ್ನು ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆ ನೆಲೆಯೆಂದು ಗುರುತಿಸಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಭುವನೇಶ್ವರ: ಒರಿಸ್ಸ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿ. ಯೋಜನಾಬದ್ಧವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಹೊಸನಗರ. ಆದರೆ ವರ್ತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಕೆರೆ–ಕೊಳಗಳ ನಗರವೆಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಹಳೆಯ ಭುವನೇಶ್ವರವು ಖುರ್ದಾ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಾಗವಾಗಿದೆ. ಭುವನೇಶ್ವರ ಕೇವಲ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳವಾಗಿರದೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಳಿಂಗ ನಾಡಿನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಹುಟ್ಟು ಮತ್ತು ಅದರ ಪರಿಪೂರ್ಣ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯ ಒಂದು ಪ್ರಯೋಗಶಾಲೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಒರಿಸ್ಸದ ಅನೇಕ ಪ್ರಮುಖ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಭುವನೇಶ್ವರವೂ ಒಂದು. ಇಲ್ಲಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳು ಅವುಗಳ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕಲೆಗಳು ಅವುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಕೌಶಲ್ಯದಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಕಲೆಯ ಆರಾಧಕರಿಗೆ ಹಾಗೂ ಪಂಡಿತರಿಗೆ ಭುವನೇಶ್ವರ ಒಂದು ಮಹತ್ವದ ತಾಣ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ರಾಜ್ಯಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಹಲವಾರು ಪ್ರಮುಖ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿತ ಸ್ಮಾರಕಗಳೆಂದು ಘೋಷಿಸಿವೆ. ಹಲವಾರು ದೇವಾಲಯಗಳು ಪಾಳುಬಿದ್ದಾಗ್ಯೂ ತಮ್ಮ ಕಾಲದ ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಸು.8ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಧವಲಿಯೆಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯ ವಂಶದ ಸಾಮ್ರಾಟ ಅಶೋಕನಿಂದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 279–36) ಬರೆಸಲ್ಪಟ್ಟ ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲಾಲೇಖಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅಶೋಕನ ಹದಿನಾಲ್ಕು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳ ಪೈಕಿ ಹನ್ನೊಂದನ್ನು ಮಾತ್ರ ಇಲ್ಲಿಯ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಶಾಸನಗಳ ಸ್ಥಾನದಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಮುಂಭಾಗವನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಕಳಿಂಗ ಯುದ್ಧದ ವರ್ಣನೆ ಮತ್ತು ಅದರ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ವರ್ಣಿಸುವ ಹದಿಮೂರನೆಯ ಶಾಸನವನ್ನು ಕೇವಲ ಇಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ಒರಿಸ್ಸದ ಗಂಜಾಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಜೌಗಢದಲ್ಲಿಯೂ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

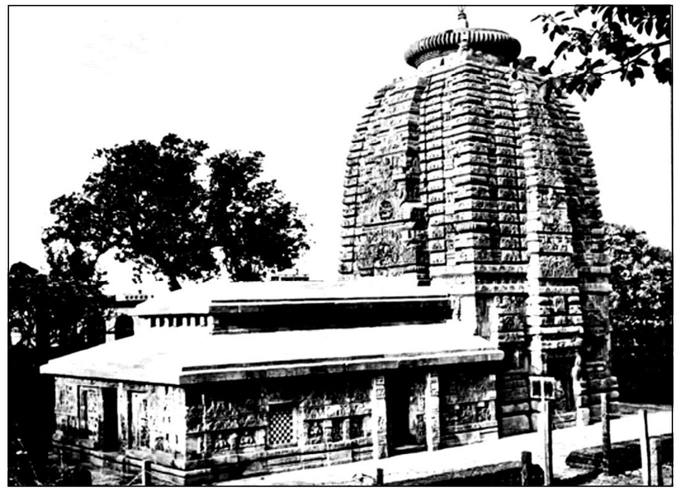

ಪರಶುರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ

ಕಳಿಂಗ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನ ಕಷ್ಟನಷ್ಟ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಹಾನಿ ಅನುಭವಿಸಿದ್ದು ಒಂದು ಕಾರಣವಾಗಿ ಈ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ದಿಗ್ವಿಜಯವನ್ನು ಸಾರುವ ಶಾಸನವನ್ನು ಕೆತ್ತಿಸಲು ಅಶೋಕ ಇಷ್ಟಪಡಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಯುದ್ಧದ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮಗಳ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಅಶೋಕ ಸಂಪೂರ್ಣ ಬದಲಾಗಿ ತನ್ನ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆಯ ದಿಗ್ವಿಜಯವನ್ನು ಧರ್ಮವಿಜಯವನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿದ. ಇಲ್ಲಿ ಹನ್ನೊಂದು, ಹನ್ನೆರಡು ಮತ್ತು ಹದಿಮೂರನೆಯ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಹೊಸದಾಗಿ ಗೆದ್ದ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು ಸಂತೈಸುವ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಪ್ರಚಾರಮಾಡುವ ಎರಡು ವಿಶೇಷ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಾ ಪ್ರಜೆಗಳು ನನ್ನ ಮಕ್ಕಳೇ ಎಂಬ ಹೇಳಿಕೆಯಿದೆ. ಬುದ್ಧನ ಅಸ್ತಿತ್ವದ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಆನೆಯ ಮುಂಭಾಗ ತನ್ನ ಸಹಜ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ, ಕಲೆಯ ನಿರೂಪಣೆಗೆ ಮತ್ತು ಆಕಾರಕ್ಕೆ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದ ಒರಿಸ್ಸದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದ ಪ್ರಥಮ ಶಿಲಾಶಿಲ್ಪವಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ತೋಶಾಲಿ ನಗರ ಅಶೋಕ ಸಾಮ್ರಾಟನ ಸಾಮಂತ ರಾಜನ ಸ್ಥಾನವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ನಗರದ ಖಚಿತ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲ.

ಆದರೆ ಧವಲಿಯಿಂದ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ 5 ಕಿಮೀ ದೂರ ಹಾಗೂ ಭುವನೇಶ್ವರದಿಂದ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿಗೆ 2.5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಶಿಶುಪಾಲಗಡದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ದೊರೆತ ಪ್ರಮಾಣದಂತೆ ಈ ಸ್ಥಾನದ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿ ಪ್ರಶ. 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಾಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಸು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಊರಿನ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಎರಡರಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಸುಸಜ್ಜಿತ ನಗರ ರಚನೆ ಹಾಗೂ ರಕ್ಷಾಕವಚದ ವಾಸ್ತು ವಿಶೇಷಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ಗಂಗುವ (ಗಂಧವತಿ) ನದಿ ಈ ಕೋಟೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಆವರಿಸಿ ನಿಸರ್ಗನಿರ್ಮಿತ ಕಂದಕದಂತಿದೆ. ಈ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಮೌರ್ಯ ಕಾಲದ ತೋಶಾಲಿಯೆಂದು ಗುರುತಿಸಲು ಲಿಖಿತ ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಅಭಾವವಿದ್ದಾಗ್ಯೂ, ಇಲ್ಲಿಂದ ದೊರೆತ ಮೌರ್ಯಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆಯಲೂ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಮೌರ್ಯಕಾಲದ ಅನಂತರದ ಪುರಾತಾತ್ತ್ವಿಕ ಹಾಗೂ ಶಿಲಾಲೇಖನ ಪುರಾವೆಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ಶಿಶುಪಾಲಗಡ ಪ್ರಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಮಹಾಮೇಘವಾಹನ ವಂಶದ ಚೇದಿ ರಾಜರ ರಾಜಧಾನಿ, ಕಳಿಂಗ ನಗರ ಎಂದು ದೃಢಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ವಂಶದ ಪ್ರಮುಖ ರಾಜನಾದ ಖಾರವೇಲನ ಉದಯ ಗಿರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಹಾಥಿಗುಂಫ ಶಿಲಾಶಾಸನ ಆತನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕುರಿತು ವಿಸ್ತಾರವಾದ

ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತದೆ. ಆತನೊಬ್ಬ ಕೇವಲ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜನಾಗಿರದೆ, ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತರಣೆಯ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ. ಚೇದಿರಾಜರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಜೈನ ಧರ್ಮದ ನೆಲವೀಡಾಗಿತ್ತು. ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರಮಾಣ ಸ್ವರೂಪವಾಗಿ ಶಿಶುಪಾಲಗಢದಿಂದ 10 ಕಿಮೀ ವಾಯವ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಉದಯಗಿರಿ–ಖಂಡಗಿರಿ ಜೈನಗವಿಗಳೇ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ.

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ 1999–2002 ರ ನಡುವೆ ಉದಯಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸು.1–13ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಸು.150 ಬೌದ್ಧ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳ ಒಂದು ಬೃಹತ್ ಸಂಕೀರ್ಣ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಅನಾವರಣಗೊಂಡಿತು. ಕಲ್ಲಿನ ವಿಶಾಲ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿದ್ದ ಕಲ್ಲಿನ ಸ್ತೂಪದ ತಳಾವಶೇಷ, ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಚೈತ್ಯಗೃಹ, ಹಲವಾರು ಹರಕೆ ಸ್ತೂಪಗಳ ಅವಶೇಷ, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸ್ತೂಪಗಳ ಸಮೂಹ, ಇವನ್ನೆಲ್ಲ ಕೂಡಿಸುವ ಕಿರು ಪಥಗಳು, ಚರಂಡಿ ಹಾಗೂ ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಸುತ್ತುವರೆದ ಕಲ್ಲಿನ ಪ್ರಾಕಾರ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಶಾಸನಗಳು, 500 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳು, ಲೋಹ ಹಾಗೂ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಕರಡಿಕೆಗಳು ಈ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಿಂದ ದೊರೆತಂತಹ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. ಚೈತ್ಯಗೃಹದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ನಿರ್ಮಾಣ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೂಲತಃ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಚೈತ್ಯವನ್ನು ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರೊಳಗೆ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ್ದ ಒಂದು ಸುಂದರ ಸ್ತೂಪವಿತ್ತು. ಚೈತ್ಯದ ಕೆಲವು ವಾಸ್ತು ಅಂಶಗಳು ಒರಿಸ್ಸದ ಸಮಕಾಲೀನ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಚೈತ್ಯಗೃಹದ ಸುತ್ತ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದ ಹರಕೆ ಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಖೊಂಡಲೈಟ್ ಶಿಲೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದವಾದರೆ

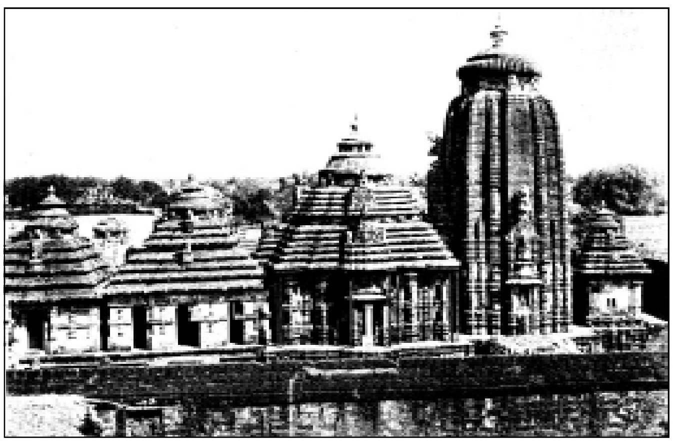

ಅನಂತವಾಸುದೇವ ದೇವಾಲಯ

ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ನಿರ್ಮಿತಿ. ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯವಿದೆ (46×33×6 – 30×24×7 ಸೆಂಮೀ). ಇಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು ಮಣ್ಣಿನ ಗಾರೆಯಿಂದ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಸುಣ್ಣ ಲೇಪನದ ತುಣುಕುಗಳಿವೆ. ಸ್ತೂಪಗಳ ಬಳಿ ದೊರೆತ 2 ಕರಡಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನದೂ ಮತ್ತೊಂದು ಖೊಂಡಲೈಟ್ ಶಿಲೆಯದೂ ಆಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯದರ ಮೇಲೆ ಸು.1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಶಾಸನವಿದೆ. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಖೊಂಡಲೈಟ್ ಶಿಲೆಯಿಂದ ರಚಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ಸಹಿತವಾದ ಭೃಕುಟಿ–ತಾರ (ಸು. 9ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಅಷ್ಟ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವರಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆದ ಲೋಕೇಶ್ವರ ಹಾಗೂ ತಥಾಗತ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳ ಮೇಲೆ ಬೌದ್ಧ ತಾರಿಣಿ ಮಂತ್ರವಿದ್ದು ಲಿಪಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವು ಸು.7–13ನೆಯ ಶತಮಾನದವು ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಸು.40 ಖೊಂಡಲೈಟ್ ಶಿಲೆಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಜ್ರಯಾನ ಪಂಥದ ತಾರಿಣಿ ಮಂತ್ರವನ್ನು ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶಾಸನಗಳು ಶಂಖ ಅಥವಾ ದೇವನಾಗರಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ, ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ (ಸು.1–5ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಅಭ್ರಕಯುಕ್ತ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ (ಸು.5–7ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು (ಸು.7–13ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪಾತ್ರೆ ಪ್ರಕಾರಗಳು.

ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಶೈವ ಪಾಶುಪತ ಮತದ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಅವನತಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಜೈನಧರ್ಮ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಅನೇಕ ಪ್ರಮಾಣಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಭುವನೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತರಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆಲ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವುಗಳ ಹೋಲಿಕೆಯಿದೆಯೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಗಮವಾದ ನಾಗರ ಶೈಲಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲ ಮಾರ್ಪಾಟುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ, ಸ್ಥಾನೀಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೊಡಗೂಡಿಸಿ ಕಳಿಂಗ ನಾಗರ ಶೈಲಿಯೆಂಬ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಹೆಸರನ್ನು ಕೊಡಲಾಯಿತು. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತನಕ ಇಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಶೈವ ಮತ್ತು ಶಾಕ್ತಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿಯೇ ಮುಂದುವರಿದು ಹದಿಮೂರನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ವೈಷ್ಣವ ಧರ್ಮಕ್ಕೆಡೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಏಕಾಮ್ರ ತೀರ್ಥ ಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ಶಿಲಾಲೇಖನಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಉಲ್ಲೇಖದಂತೆ, ಶಿವಧರ್ಮ ಪರಾಯಣನಾದ ಗೌಡ ದೇಶದ ಶಶಾಂಕ ಕೊಂಗೋಡು ಸಮೇತ ಒರಿಸ್ಸದ ಕೆಲಭಾಗಗಳನ್ನು 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದು ತ್ರಿಭುವನೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲನೆಯ ಶಿವದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿನ ನಿಜಾಂಶವಿದ್ದರೂ ಶಿವ ಪ್ರಚಾರಕನಾದ ಲಕುಲೀಶನಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಪಾಶುಪತ ಧರ್ಮ, ಧರ್ಮದ ಬದಲಾವಣೆಗೂ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೂ ಒಂದು ಹುರುಪನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿತು. ಶೈವ ಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಮೊದಲೇ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವು ಪ್ರಚಲಿತ ವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಶೈವ ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಬೌದ್ಧಶಿಲ್ಪ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಪ್ರಭಾವವನ್ನಳವಡಿಸಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳೇ ಪ್ರಮಾಣಗಳು. ಎರಡೂ ಮತಗಳ ವೈಷಮ್ಯದ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಭುವನೇಶ್ವರದ ವೈತಾಳ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಯೂಪ ಸ್ತಂಭದ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಿರುವ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗೌಡದೊರೆ ಶಶಾಂಕನ ಸಾಮಂತ ರಾಜರಾದ ಶೈಲೋದ್ಭವರು ಇಲ್ಲಿ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದರು. ಪರಶುರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಇಂದಿಗೂ ಉತ್ತಮ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದೆ.

ಭೌಮಕರರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಶಾಸನಗಳು ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಯಾವ ಅಡೆತಡೆಗಳೂ ಇಲ್ಲದೆ ಮುಂದುವರಿದಿದ್ದುವು. ಭೌಮಕರರಾದ ಮೇಲೆ ಸೋಮವಂಶೀಯರು ರಾಜ್ಯಭಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಉದ್ಯೋತ ಕೇಸರಿ (11ನೆಯ ಶತಮಾನ) ರಾಜನಾದ ಬಳಿಕ ತನ್ನ 18ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ಒಂದು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸೋಮವಂಶವನ್ನು ಕಬಳಿಸಿ ಹೊಸರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಕಳಿಂಗದ ಪೂರ್ವಗಂಗ ಮನೆತನದ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಲಿಂಗರಾಜ ದೇವಾಲಯದ ಜಗಮೋಹನದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಅನಂತವರ್ಮ ಚೋಡಗಂಗನ (1078–1150) ಒಂದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಕೃತ್ತಿವಾಸ (ಲಿಂಗರಾಜ) ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ನಂದಾದೀಪ ಹಚ್ಚಲು ಒಂದು ಹಳ್ಳಿಯನ್ನು 1114–15ರಲ್ಲಿ ದಾನವಾಗಿ ಕೊಟ್ಟನೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಅನಂತವರ್ಮ ಚೋಡಗಂಗ 1114–15ಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಈ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆದ್ದಿದ್ದನೆಂದೂ ಲಿಂಗರಾಜ ದೇವಾಲಯ ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಾಗಲೇ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಹಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಗರಸರ ಹಾಗೂ ಅವರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಕೊಟ್ಟ ದತ್ತಿ ಶಾಸನಗಳಿದ್ದು ಅವು ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾಲವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಮೇಘೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಎರಡನೆಯ ಅನಂಗಭೀಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ವಪ್ನೇಶ್ವರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಭಾನುದೇವನ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನಂತವಾಸುದೇವ ದೇವಾಲಯವನ್ನು 1278ರಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಅನಂಗಭೀಮನ ಮಗಳಾದ ಚಂದ್ರಾದೇವಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದಳೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೈಷ್ಣವಧರ್ಮ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದು ಲಿಂಗರಾಜ ದೇವಾಲಯದ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಹರಿಹರ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಬೇಕೆಂದು ಮಾಡಿದುದೇ ಅಲ್ಲದೆ ಭೋಗಮಂಟಪದ ಎದುರು ನಂದಿಯ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಗರುಡನನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿ ವೈಷ್ಣವಧರ್ಮದ ಪೂಜಾವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದರು.

ಭುವನೇಶ್ವರದಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಳಿಂಗ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಪ್ರಕಾರ ಮೂರು ಗುಂಪುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು: ರೇಖ, ಪಿಢಾ ಮತ್ತು ಖಾಖರಾ. ಲಾಕ್ಷಣಿಕವಾದ ಒರಿಸ್ಸ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮೊದಲೆರಡು ರೀತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಒಂದರ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಒಂದಿದ್ದು, ಒಂದೇ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ರಚನೆಯ ಎರಡು ಘಟಕಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ. ರೇಖ ದೇವಾಲಯ ರಚನಾಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಲಂಬ ವಕ್ರರೇಖೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಉನ್ನತ ಶಿಖರ, ನೋಡಲು ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನ ಬಾಹ್ಯರೇಖೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಪಿಢಾ ದೇವಾಲಯ ರೇಖ ದೇವಾಲಯದ ಮೊಗಸಾಲೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಜಗಮೋಹನ, ಮುಖಶಾಲಾ ಅಥವಾ ಭದ್ರದೇವುಲ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಈ ಮೊಗ ಸಾಲೆಯ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿ ಪಿರಮಿಡ್ ಮಾದರಿಯಂತೆ, ಅನೇಕ ಸಮತಲದ ಜಗಲಿಗಳನ್ನು, ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹೋದಂತೆ ಕಿರಿದಾಗುವ ಹಾಗೆ, ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದನ್ನೇರಿಸಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಖಾಖರ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಅಗಲಕ್ಕಿಂತ ಉದ್ದ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವ ದೀರ್ಘ ಚತುರಸ್ರಾಕಾರವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಮಸ್ತಕದ ಮೇಲೆ ಪೀಪಾಯಿಯಾಕಾರದ ಕಮಾನು ಚಾವಣಿಯಿರುತ್ತದೆ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒರಿಸ್ಸ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಮರಳುಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಉದಯಗಿರಿ ಮತ್ತು ಖಂಡಗಿರಿಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಕಲ್ಲು ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸದೆ ಬೇಕಾದ ಆಕಾರದ ಬಂಡೆಗಳನ್ನು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದನ್ನೇರಿಸಿ ಅವು ಅತ್ತಿತ್ತ ಹೋಗದಂತೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಮೊಳೆಗಳಿಂದ ಹಾಗೂ ಹಿಡಿಕಟ್ಟು ಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಒಳಭಾಗ ಅಲಂಕಾರ ರಹಿತವಾಗಿದ್ದರೆ, ಹೊರ ಭಾಗಗಳು ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನೂ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಭಿತ್ತಿ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೋಲುವ

ರೀತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಮೂದಿ ಸಿರುವ ದಿಕ್ಪಾಲಕರೇ ಮೊದಲಾದ ದೇವ ದೇವತೆಗಳು ಅವರ ಧರ್ಮಪತ್ನಿಯರೊಡಗೂಡಿ ಅವರವರ ವಾಹನಗಳ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳು; ಮಾನವರ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಇದರಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮನೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು, ಅವರ ಆಟಪಾಟಗಳು, ಪೂಜಾವಿಧಾನಗಳು, ಸಂಗೀತ ಮತ್ತು ನೃತ್ಯ ಪ್ರದರ್ಶನದ ಚಿತ್ರಗಳು, ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ, ತೀರ್ಥಯಾತ್ರೆ, ಯುದ್ಧ ಸನ್ನಿವೇಶ, ಹಿರಿಯರಿಗೆ ಸೇವೆ ಮಾಡುತ್ತಿರುವುದು, ಮೆರವಣಿಗೆಗಳು, ಆಲಸ ಕನ್ಯೆಯರು, ಅಭಿಸಾರಿಕೆಯರು ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳು; ಪಕ್ಷಿಗಳು, ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ನಮೂದಿಸಿ ರುವಂಥ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ನಾಗನಾಗಿಣಿಯರು; ಅಂತವಿಲ್ಲದೆ ಹರಡಿರುವ ಬಳ್ಳಿಗಳು, ಮರಗಳು, ಭೌಗೋಳಿಕ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹಲವಾರು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

ಆರಂಭಕಾಲದ (7ನೆಯ ಶತಮಾನ) ದೇವಾಲಯಗಳಾದ ಪರಶುರಾಮೇಶ್ವರ, ಸ್ವರ್ಣಜಾಲೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಶತ್ರುಘ್ನೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಡೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಬಹಳ ಸರಳವಾದ ಶೈಲಿಯಿಂದ ಕೂಡಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ತೋರುವಂಥವಾಗಿದ್ದು ಕಥಾನಕ ಕಲೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಮದುವೆಯ ಮೆರವಣಿಗೆ (ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಶಿವನ ಮದುವೆಯ ಮೆರವಣಿಗೆ), ಬಂಗಾರದ ಜಿಂಕೆಯನ್ನು ಸಂಹರಿಸುತ್ತಿರುವ ರಾಮ, ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯ, ಅನ್ನಪೂರ್ಣೆಯಿಂದ ಭಿಕ್ಷೆ ಪಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಶಿವ, ಕೈಲಾಸ ಎತ್ತುತ್ತಿರುವ ರಾವಣ ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ಕಥಾನಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಆಲಯಗಳ ಸೌಂದರ್ಯವೃದ್ಧಿಗೆ ನೆರವಾಗಿವೆ. ಉಬ್ಬು ಚಿತ್ರಗಳು ಅಷ್ಟಾಗಿ ಉಬ್ಬಿನಿಂದ ಕೂಡಿರದೆ ಹೋದರೂ ಅಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿರುವ ಸರಳರೇಖೆಗಳಿಂದಲೂ ಅಂಗಾಂಗಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಹಿತವಾಗಿ ತೋರಿಸುವುದ ರಿಂದಲೂ ಪೂರ್ಣರೂಪದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯ ವಾದ ಭಿತ್ತಿಶಿಲ್ಪದಷ್ಟು ಉಬ್ಬು ಕೆತ್ತನೆಗಳಲ್ಲ. ಅಲ್ಲಿರುವ ಅಲಂಕಾರಗಳು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ದೃಶ್ಯ ಸಂಯೋಜನೆ ಮತ್ತು ಸರಳತೆಗಾಗಿ ಇವು ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳಿಗಿಂತ ಎಷ್ಟೋ ಉತ್ತಮವೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ಈ ರೀತಿಯ ಉಬ್ಬು ಚಿತ್ರಗಳ ವಿಕಾಸ ಸರಣಿಯನ್ನು ಮುಂದೆ ವೈತಾಳ, ಶಿಶಿರೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮಾರ್ಕಂಡೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಆಳ, ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಅನುಭವದಿಂದ ಬಂದಂಥ ನಿಪುಣತೆ, ಹೆಚ್ಚು ಕುಶಲತೆಯಿಂದ ರೂಪಿಸಿರುವುದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ವಿಗ್ರಹಗಳ ಮುಖ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಾಂತ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಬಹಳ ನಾಜೂಕಾಗಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಾಜೂಕಾದ ಇತರ ಕಲಾ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಹೆಚ್ಚು ನೈಪುಣ್ಯವಾಗಿವೆ.

ರಾಜರಾಣಿ, ಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಲಿಂಗರಾಜ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಕಲಾ ನೈಪುಣ್ಯ ಶಿಖರಮುಟ್ಟಿದೆ. ಬಹಳ ನಾಜೂಕಾಗಿ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಪ್ರಣಯ ಪ್ರಧಾನವಾದ, ಉನ್ಮತ್ತರಾಗಿರುವಂಥ ಮದನಿಕೆ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಎಲೆ ಬಳ್ಳಿಗಳಿಂದಲಂಕೃತವಾದ ತೆಳುವಾದ ತುಂಬು ಉಬ್ಬು ಚಿತ್ರಗಳ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಸೌಂದರ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಮಗುವನ್ನು ಲಾಲಿಸುತ್ತಿರುವ ತಾಯಿ, ಪ್ರೀತಿಯಿಂದ ಪಾಲಿಸಿರುವ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಆಡುತ್ತಿರುವ ಸುಂದರಿ, ನಡೆಯುವಾಗ ಶಬ್ದವಾಗದಿರಲೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಕಾಲಿನ ಗೆಜ್ಜೆಯನ್ನು ತೆಗೆಯುತ್ತಿರುವ ನಾರಿ, ನೃತ್ಯಗಾರ್ತಿಯರು, ಹಲವಾರು ರೀತಿಯ ಸಂಗೀತ ವಾದ್ಯಗಳನ್ನು ನುಡಿಸುತ್ತಿರುವ ವಿದ್ವಾಂಸರು, ಬಾಗಿಲಿನ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ಅಭಿಸಾರಿಕೆ, ರತಿಕ್ರೀಡೆಯಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿರುವ ಪ್ರಣಯ ಜೋಡಿಗಳು ಮೊದಲಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಭಿತ್ತಿಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಅನಂತರ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಅನಂತ ವಾಸುದೇವ, ಸಾರೀದೇವುಲ್ ಮತ್ತು ಯಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಕಲೆ ಬಹಳ ಮುಂದುವರಿದಿದ್ದು ಹೆಚ್ಚು ಆಭರಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದ ಕಲೆಯ ಅವನತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಪಾಪನಾಶಿನಿ ಕೆರೆಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದಾಗ ಕಲೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕ್ರಿಯಾಶಕ್ತಿ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕುಂದಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳಂತೆ ಭುವನೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ವೇದ, ಪುರಾಣ, ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತಗಳನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿವೆ. ಹಲವು ದಂತಕಥೆಗಳೂ ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಪಾರ್ಶ್ವದೇವತೆಯಾಗಿ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿರುವ ಕಾರ್ತಿಕೇಯನ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯ ಎಂಟು ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಹಲವು ಹಳೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನವಗ್ರಹಗಳ ಪೈಕಿ ಕೇತುವನ್ನು ತೋರಿಸಿಲ್ಲ. ಮೊದಲಿಗೆ ಅಷ್ಟಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕಾಣಬಹುದು. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಕೇತುವನ್ನು ಒಂಬತ್ತನೆಯ ಗ್ರಹವಾಗಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಮುಕ್ತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಮೊದಮೊದಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರು ಸ್ಥಳವನ್ನು ಪಡೆದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅನಂತರ ಕಟ್ಟಿದ ರಾಜರಾಣಿ, ಲಿಂಗರಾಜ, ಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅನಂತರ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಅನಂತವಾಸುದೇವ, ಗೌರಿದೇವುಲ್, ಯಮೇಶ್ವರ ಮೊದಲಾದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರನ್ನು ಅವರವರ ಪತ್ನೀಸಮೇತರಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲು ಕಟ್ಟಿದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪರಶುರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಚಿಕ್ಕದಾದರೂ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆಯೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಮತ. ಇಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕಾಣಬಹುದು. ಇದು ಒಂದು ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಆಯತಾಕಾರದ ಜಗಮೋಹನದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ.

ಮುಕ್ತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕೊನೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದು. ಇದು ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿದ್ದು ಭುವನೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಎರಡನೆ ಹಂತದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮೈಲಿಗಲ್ಲಾಗಿ ನಿಂತಿದೆ. ತಳವಿನ್ಯಾಸದಿಂದ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದ್ದರೂ ಇದು ಒರಿಸ್ಸ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಮಾಣಿಕ್ಯದಂತಿದೆ ಇದು ಒಂದು ದೋಷರಹಿತ, ಹಾಗೂ ಅಂದವಾದ ಹೊರಮೈ ರಚನೆಯ ನಿರೂಪಣೆಯನ್ನು ಲಾಲಿತ್ಯಮಯ ಅನುಪಾತಗಳಿಗುಣವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡ ದೇವಾಲಯ. ನಯ ನಾಜೂಕಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕೆತ್ತನೆಯ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಎಲ್ಲ ಹೊರಮೈಯನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶೇಷ ಹಾಗೂ ದುರ್ಲಭ ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ಜಗಮೋಹನದ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ಹಾಗೂ ವೀರಭದ್ರನ ದೇವತಾ ಚಿತ್ರಗಳು. ಬಾಹ್ಯ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಮಾಡಗಳಲ್ಲಿ ಗಣೇಶ, ಕಾರ್ತಿಕೇಯ, ಚಾಮುಂಡಿ, ಪಾರ್ವತಿ, ಲಕುಲೀಶ, ಸೂರ್ಯ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಆಶ್ಚರ್ಯಕರವಾದ ಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದರೆ ಜಾಲಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳ ಅಲಂಕಾರ ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಇನ್ನೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಪ್ರಾಕಾರದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿರುವ, ಅಲಂಕಾರದಿಂದ ಮನಸೂರೆಗೈಯುವ ತೋರಣ – ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಹೋಲುವ ಗೌರಿದೇವಾಲಯವೂ ಸಹ, ಅಲಂಕಾರಾತಿಶಯದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ.

ಲಿಂಗರಾಜ ದೇವಾಲಯ

ಭುವನೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಿಕಾಸದ ಅಂತಿಮಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕಳಿಂಗನಾಗರ ಅಥವಾ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಒರಿಸ್ಸ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ, ಕೇದಾರೇಶ್ವರ, ರಾಜರಾಣಿ, ಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರ, ಲಿಂಗರಾಜ ದೇವಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣ, ಮೇಘೇಶ್ವರ, ಚಿತ್ರಕಾರಿಣಿ, ಸಾರೀದೇವುಲ್, ಯಮೇಶ್ವರ, ಭಾಸ್ಕರೇಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಘಟ್ಟದ ಸಂಪೂರ್ಣ ವಿಕಸಿತ ದೇವಾಲಯದ ಮಾದರಿಯೆಂದರೆ ಲಿಂಗರಾಜ ದೇವಾಲಯ. ಇದು ಗರ್ಭಗೃಹ, ಜಗಮೋಹನ, ನಟ ಮಂದಿರ ಮತ್ತು ಭೋಗಮಂಟಪವೆಂಬ ನಾಲ್ಕು ಸ್ವತಂತ್ರ ಘಟಕಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಇದರ ಎತ್ತರ ಅಗಾಧವಾಗಿದ್ದು ಈ ಪ್ರದೇಶದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ಉನ್ನತವಾದುದಾಗಿದೆ. ಒರಿಸ್ಸದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಿರುವ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯ ಕಲಾಕೃತಿಗಳೂ ಈ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ಪಂಚರಥ ತಳವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಬಾಡ ಅರ್ಥಾತ್ ಭಿತ್ತಿಯೂ ಕೂಡ ಪಂಚಾಂಗವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ, ಇದನ್ನು ಮೂರು ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಬಂಧನಾದಿಂದ ತಳ ಮತ್ತು ಉಪರ ಎಂದು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಈ ಎರಡೂ ಭಾಗಗಳು ಚಿಕ್ಕ ಆಕೃತಿಯ

ಖಾಬರ ಮುಂಡಿ ಹಾಗೂ ಪಿಢಾಮುಂಡಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಗೋಡೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಏಳು ಅಡ್ಡ ಪಟ್ಟಿಗಳುಳ್ಳ ವರಂಡ / ಬರಂಡದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಂಡಿ ಅರ್ಥಾತ್ ಶಿಖರವು ಅಂಗಶಿಖರಗಳಿಂದ ಆವೃತ್ತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಗಂಡಿಯ ಮಧ್ಯಭಾಗವಾದ. ರಾಹಾ ಪಗ ಅರ್ಥಾತ್ ಶಿಖರದ ಮಧ್ಯಭಾಗದ ಉಬ್ಬುಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಐದು ಅಂಗಶಿಖರಗಳಿಂದ ಹಾಗೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಎರಡು ಪಿಢಾಮುಂಡಿ ಗಳಿಂದೊಡಗೂಡಿದ್ದು ಅನುರಾಹ–ಪಾಗ ಅರ್ಥಾತ್ ಎಡ–ಬಲಭಾಗದ ಉಬ್ಬುಪಟ್ಟಿಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ಕಾಣುವಂತೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ರಾಹಾಪಗದ ಅಂಗಶಿಖರದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮುಂಗಾಲಿನ ಪಂಜುಗಳನ್ನೆತ್ತಿಕೊಂಡು ಹಿಂಗಾಲುಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ (ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡುವ) ಸಿಂಹವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಶಿಖರದ ಪಾರ್ಶ್ವಭಾಗಗಳಾದ ಕನಿಕ–ಪಗ ಗಳಲ್ಲಿ ಐದು ಭೂಮಿ ಅರ್ಥಾತ್ ಅಂತಸ್ತುಗಳ ಇರುವಿಕೆಯನ್ನು ಭೂಮಿ ಆಮ್ಲಗಳಿಂದ (ನೆಲ್ಲಿಕಾಯಿಯಾಕಾರದ ಭಾಗ) ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಹೊರಮೈಯಲ್ಲಿರುವ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಮನಮೋಹಕ ನಾಯಕ-ನಾಯಕಿಯರ, ಪಾರ್ಶ್ವದೇವತೆಗಳಾದ ದಿಕ್ಪಾಲಕರು, ಗಣಪತಿ, ಕಾರ್ತಿಕೇಯರಲ್ಲದೆ ಬ್ರಹ್ಮ, ಅರ್ಧ–ನಾರೀಶ್ವರ, ಪಾರ್ವತಿ, ನಟರಾಜ ಇತ್ಯಾದಿ ಮೂರ್ತಿಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಶಿಖರದ ಮೇಲಿರುವ ಮಸ್ತಕ ಅಥವಾ ಶಿರೋಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಒಂದರಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಖಪೂರಿ ಅಥವಾ ಕಪಾಲ, ಕಲಶ ಹಾಗೂ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ ದೇವರ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಆಯುಧವನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಇದೇ ಕ್ರಮವನ್ನು ಪಿಢಾದೇವುಲ್ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ನೋಡಬಹುದು.

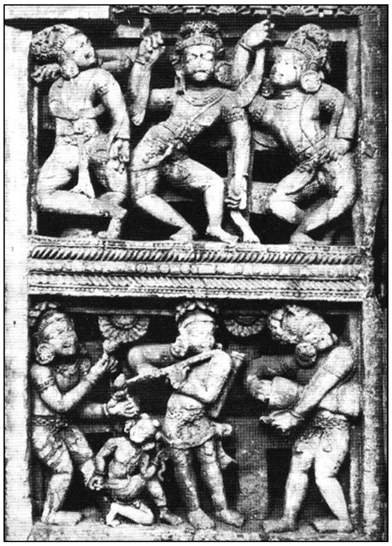

ಶಿಲ್ಪಫಲಕಗಳು

ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಜಗಮೋಹನವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪಂಚರಥ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಹೊಂದಿದ್ದು, ಅದರ ಬಾಡ ಅಥವಾ ಗೋಡೆಯ ಹೊರಮೈಯನ್ನು ಕಿಟಕಿಗಳು, ಗೋಡೆಗಂಬಗಳ ನಡುವೆ ಇರುವ ಪಿಢಾಮುಂಡಿಗಳಲ್ಲದೆ ಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಪಟ್ಟಿಗಳಿಂದಲಂಕೃತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ, ರಾಜರಾಣಿ ದೇವಾಲಯದ ಜಗಮೋಹನದ ಹೊರಮೈ ಅಲಂಕಾರ ರಹಿತವಾಗಿದೆ. ಲಿಂಗರಾಜ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಮಂದಿರ ಮತ್ತು ದೇವರ ನೈವೇದ್ಯಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಇರುವ ಭೋಗ ಮಂಟಪಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಬಾಹ್ಯ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ರೇಖ ಶಿಖರಗಳ ಪ್ರತಿಕೃತಿಗಳ ನಡುವೆ ಹೆಣ್ಣು–ಗಂಡುಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ಶೈವ ಹಾಗೂ ಶಾಕ್ತ ಮತಗಳ ಕೇಂದ್ರವಾದ ಭುವನೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ಬಿಂದು ಸರೋವರದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಅನಂತ ವಾಸುದೇವಾಲಯವೊಂದೇ ವೈಷ್ಣವಧರ್ಮದ ಪ್ರತೀಕ. ಇದರ ಹೊರಭಿತ್ತಿಗಳು ಶಿಲ್ಪಾಕೃತಿ ಮತ್ತು ಹಲವಾರು ಅಲಂಕೃತ ಕೃತಿಗಳಿಂದ ರಮ್ಯವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣ, ಬಲರಾಮ ಮತ್ತು ಸುಭದ್ರೆಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಅನಂಗಭೀಮನ ಮಗಳಾದ ಚಂದ್ರಾದೇವಿಯು 1278ರಲ್ಲಿ, ಬಲದೇವ (ಅನಂತ), ಸುಭದ್ರ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣ (ವಾಸುದೇವ) ದೇವರುಗಳಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದಳೆಂದು ಒಂದು ಶಿಲಾಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್)

ಭೂದಾನ ಚಳವಳಿ: ಭಾರತದ ಭೂಹೀನರ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಗಾಂಧಿ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯ ಮತ್ತು ಅಹಿಂಸಾ ತತ್ತ್ವಗಳ ಮೂಲಕ ಪರಿಹರಿಸುವ ಒಂದು ಪ್ರಯತ್ನ. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಹಿರಿಯ ಅನುಯಾಯಿ ಆಚಾರ್ಯ ವಿನೋಬಾ ಭಾವೆಯವರು ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಶಿವರಾಮಪಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ 1951 ಮಾರ್ಚ್ 8 ರಂದು ಈ ಚಳವಳಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು (**ನೋಡಿ– ವಿನೋಬಾ ಭಾವೆ**). ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ರಚನಾತ್ಮಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೋತ್ತರ ಭಾರತದ ಕ್ಲಿಷ್ಟ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಪರಿಹಾರದ ಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಈ ಶೋಧನೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಭೂದಾನದ ಆವಿರ್ಭಾವವಾಯಿತು. ಇದನ್ನು ಭೂದಾನ ಯಜ್ಞವೆಂದು ಕರೆದರು.

ಹಿಂದಿನ ಹೈದರಾಬಾದು ರಾಜ್ಯದ ತೆಲಂಗಾಣ ಭಾರತದ ಅತಿ ಹಿಂದುಳಿದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿ ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿದ್ದು, ಹಲವು ಮಂದಿ ಜಮೀನ್ದಾರರು ಅಲ್ಲಿಯ ಇಡೀ ಕೃಷಿ ಭೂಮಿಯಮೇಲೆ ಸರ್ವಸ್ವಾಮ್ಯ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಲಕ್ಷಾಂತರ ಭೂಹೀನ ಕಾರ್ಮಿಕರೂ ಗೇಣಿದಾರರೂ ಬಡತನ, ಶೋಷಣೆಗಳಿಂದ ಕಷ್ಟ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಕೆಲವು ನಾಯಕ ರೈತರನ್ನು ಹಿಂಸಾಮಾರ್ಗಕ್ಕೆ ಪ್ರಚೋದಿಸಿದರು. ಅನೇಕ ಕಡೆ ಜಮೀನ್ದಾರರ ಕೊಲೆ, ಆಸ್ತಿಪಾಸ್ತಿಗಳ ಲೂಟಿ ಆದುವು. ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಹತೋಟಿಗೆ ತರಲು ಸರ್ಕಾರ ವಿಶೇಷ ಪೊಲೀಸ್ ಮತ್ತು ಮಿಲಿಟರಿ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಹೀಗಾಗಿ ತೆಲಂಗಾಣಪ್ರದೇಶ ಹಿಂಸಾಕಾಂಡವಾಗಿ ಅಲ್ಲಿನ ಜನ ಬಹಳ ಭಯಗ್ರಸ್ತರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಅಹಿಂಸೆಯ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಬೀರಲು ಮತ್ತು ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲು ಆಚಾರ್ಯ ವಿನೋಬಾಭಾವೆಯವರು ನಾಲ್ಕೈದು ಮಂದಿ ಶಿಷ್ಯರೊಡಗೂಡಿ ಕಾಲ್ನಡಿಗೆಯಲ್ಲಿ ತೆಲಂಗಾಣದ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡರು. ಹೋದೆಡೆಯಲೆಲ್ಲ ಹಿಂಸಾಮಾರ್ಗ ಯಾವ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನೂ ಬಗೆಹರಿಸುವುದಿಲ್ಲ ಎಂದು ಹೇಳಿ ಅಹಿಂಸಾ ತತ್ತ್ವದ ಅನುಸರಣೆಯ ಅಗತ್ಯತೆಯನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದರು. ಪೋಚಂಪಳ್ಳಿ ಎಂಬ ಊರಿಗೆ ಹೋದಾಗ ಅಲ್ಲಿಯ ಭೂಹೀನ ಹರಿಜನರ ಬಡತನದ ಭೀಕರತೆ ಕಂಡು ಆ ಸಂಜೆ ಗ್ರಾಮಸ್ಥರ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಪ್ರಸ್ತಾವಿಸಿ ಎಂಬತ್ತು ಎಕರೆ ಜಮೀನನ್ನು ಯಾಚಿಸಿದರು. ಆಗ ಸಭೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಜಮೀನ್ದಾರ್ ರಾಮಚಂದ್ರರೆಡ್ಡಿ ಒಂದು ನೂರು ಎಕರೆ (40.47 ಹೆಕ್ಟೇರ್‌ಗಳು) ಭೂಮಿಯನ್ನು ದಾನ ಮಾಡಿದರು. ಆ ಭೂಮಿಯ ಹಂಚಿಕೆಯೂ ಆಯಿತು. ಅದೊಂದು ರೋಮಾಂಚನ ಕಾರಿ ಘಟನೆ. ಅದೇ ಭೂಸಮಸ್ಯೆಯ ನಿವಾರಣೆಗೆ ಒಂದು ನೂತನ ವಿಧಾನವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ವಿನೋಬಾಭಾವೆಯವರು ಮಾರನೆಯದಿನ ಮತ್ತೊಂದು ಹಳ್ಳಿಗೆ ಹೋದರು. ಹಿಂದಿನ ದಿನದ ತಮ್ಮ ಅನುಭವವನ್ನು ತಿಳಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲಿಯೂ ಭೂದಾನ ದೊರಕಿತು. ಈ ರೀತಿ ಎರಡು ತಿಂಗಳ ಕಾಲ ತೆಲಂಗಾಣದಲ್ಲಿ ಅವರು ಕಾಲ್ನಡಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸಮಾಡಿ, ಭೂದಾನದ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಸಾರಿದರು. ಗಾಳಿ, ನೀರು, ಆಕಾಶ ಹೇಗೆ ಭಗವಂತನ ಸ್ವಾಮ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟವೋ ಭೂಮಿಯೂ ಹಾಗೆಯೇ ದೇವರ ಸ್ವತ್ತು. ಭಗವಂತನ ಕೊಡುಗೆಯಾದ ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೆ ಸರ್ವರಿಗೂ ಹಕ್ಕಿದೆ. ಭೂಮಿಯುಳ್ಳವರು ಭೂಹೀನರಿಗೆ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಹಂಚಿಕೊಡಬೇಕು. ನಿಮ್ಮ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಐದು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರೆ ಭೂಹೀನ ರೈತನನ್ನು ಆರನೆಯ ಮಗನೆಂದು ತಿಳಿಯಿರಿ. ನಿಮ್ಮ ಭೂಮಿಯ ಆಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಆರನೆಯ ಭಾಗವನ್ನು ಅವನಿಗೂ ಕೊಡಿ ಎಂಬ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಪ್ರಸಾರಮಾಡುತ್ತ ನಡೆದರು ವಿನೋಬಾ. ಹೋದೆಡೆಯೆಲ್ಲ ದಾನಗಂಗೆ ಹರಿಯಿತು. ತೆಲಂಗಾಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸಮಾಡಿದ ಎರಡು ತಿಂಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ಹನ್ನೆರಡು ಸಾವಿರ ಎಕರೆಯಷ್ಟು (4856.4 ಹೆಕ್ಟೇರ್) ಭೂಮಿಯನ್ನು ದಾನವಾಗಿ ಪಡೆದರು. ಭೂಹೀನರ ಮತ್ತು ಜಮೀನ್ದಾರರ ನಡುವೆ ಸೌಹಾರ್ದ ಮೂಡಿಸಿ ತೆಲಂಗಾಣದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ನೆಮ್ಮದಿ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ನೆಲೆಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ವಿನೋಬಾ ಭಾವೆಯವರ ಈ ಸಾಧನೆಯ ಫಲಶ್ರುತಿ ದೇಶದಾದ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ದೇಶದ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಪರಿಹಾರಕ್ಕೆ ಅಹಿಂಸಾಮಾರ್ಗದ ಶೋಧವಿದೆಂದು ಅನೇಕರು ಹೇಳಿದರೆ, ಕೆಲವರು ಉಪಟಳದಿಂದ ಬೇಸತ್ತಿದ್ದ ಜನ ಅನುಸರಿಸಿದ ಪಲಾಯನ ನೀತಿಯೆಂದರು. ಬೇರೆ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವಿಧಾನ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗದು ಎಂದು ಸಂದೇಹಪಟ್ಟರು. ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ತಿಂಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಭೂದಾನಕ್ಕೆ ತೆಲಂಗಾಣದಲ್ಲಿ ದೊರೆತದ್ದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಭೂಮಿ ದೊರಕಿತು. ಈ ಸಾಧನೆ ಬೇರೆ ರಾಜ್ಯಗಳ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರನ್ನು ಹುರಿದುಂಬಿಸಿತು. ಸರ್ವಸೇವಾ ಸಂಘದ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸರ್ವೋದಯ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರು ಭೂದಾನ ಪಡೆಯಲು ಕಾಲ್ನಡಿಗೆಯ ಪ್ರವಾಸವನ್ನು ಎಲ್ಲ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಕೈಗೊಂಡರು. ಕೆಲವು ತಿಂಗಳುಗಳಲ್ಲೇ ಭೂದಾನ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಚಳವಳಿಯೇ ಆಯಿತು. ವಿನೋಬಾ ಭಾವೆಯವರು ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸಮಾಡಿ ಐದು ಲಕ್ಷ ಎಕರೆಗಳಷ್ಟು ಭೂಮಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಬಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಭೂಸಮಸ್ಯೆಯ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ ಭೂದಾನ ಯಜ್ಞಕಾರ್ಯವನ್ನು ಇತರ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಹಾಗು ಸತತವಾಗಿ ಇಪ್ಪತ್ತೆಂಟು ತಿಂಗಳ ಕಾಲ ಕೈಗೊಂಡರು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ಇಪ್ಪತ್ತಮೂರು ಲಕ್ಷ ಎಕರೆಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದು ಒಂದು ಅದ್ಭುತ ದಾಖಲೆಯೇ ಆಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ವಿನೋಬಾ ಅವರು ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ, ಒರಿಸ್ಸ, ಆಂಧ್ರ, ತಮಿಳುನಾಡು, ಕೇರಳ, ಕರ್ನಾಟಕ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಗುಜರಾತ್, ರಾಜಸ್ಥಾನ, ಪಂಜಾಬ್, ಕಾಶ್ಮೀರ ಮತ್ತು ಅಸ್ಸಾಂಗಳಲ್ಲಿ ಪಾದಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿ ಭೂದಾನ ಹಾಗೂ ಸರ್ವೋದಯ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಹಳ್ಳಿಹಳ್ಳಿಗೂ ಸಾರಿದರು.

ಭೂದಾನ ಚಳವಳಿ ಆರಂಭವಾದ ಮೇಲೆ ಮೊದಲ ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಐವತ್ತು ಲಕ್ಷ ಎಕರೆಗಳಷ್ಟು ಜಮೀನು ಸಂಗ್ರಹವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಭೂದಾನ ದೊರಕಿದ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮಸ್ಥರ ಸಭೆಯನ್ನು ಕರೆದು ಆ ಗ್ರಾಮದ ಭೂಹೀನ ಬಡ ಕೃಷಿ ಕಾರ್ಮಿಕರ ಮಾಹಿತಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಗ್ರಾಮಸ್ಥರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಅರ್ಹರಾದ ಭೂಹೀನ ಕಾರ್ಮಿಕರಿಗೆ ಭೂಮಿ ಹಂಚುವ ಕೆಲಸ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಸರ್ಕಾರದ ಸಹಕಾರ ಹಾಗೂ ಕಾನೂನು ಅಂಗೀಕಾರ ದೊರೆಯಿತು. ಹಲವಾರು ರಾಜ್ಯಸರ್ಕಾರಗಳು ಭೂದಾನ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿವೆ. ಭೂದಾನ ಆರಂಭವಾದ ಒಂದು ದಶಕದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಮೂರುಲಕ್ಷ ಭೂಹೀನ ಕೃಷಿ ಕಾರ್ಮಿಕ ಕುಟುಂಬಗಳಿಗೆ ಜಮೀನನ್ನು ಹಂಚಲಾಯಿತು.

ಭೂದಾನ ಚಳವಳಿ ಗುರಿಯಂತೆ ಭೂಹೀನ ಕೃಷಿ ಕಾರ್ಮಿಕರಿಗೆಲ್ಲ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಯಶಸ್ಸನ್ನು ಪಡೆಯದಿದ್ದರೂ ಈ ಚಳವಳಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಭೂಸುಧಾರಣೆಗೆ ತಕ್ಕ ವಾತಾವರಣ ಉಂಟುಮಾಡಿತು. ಮೇಲಾಗಿ ಭೂದಾನದ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಧ್ಯೇಯಗಳ ಪ್ರಚಾರದಿಂದಾಗಿ ಭೂಮಾಲೀಕತ್ವದ ಕಲ್ಪನೆಬಗ್ಗೆ ಮೌಲಿಕ ಬದಲಾವಣೆಯಾಗಲು

ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಭೂದಾನ ಕೇವಲ ಭೂಪ್ರಾಪ್ತಿಯ ಹಾಗೂ ಹಂಚಿಕೆಯ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ; ಶ್ರೇಷ್ಠ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳ ಪ್ರಸಾರ ಹಾಗೂ ಅನ್ವಯದ ಮೂಲಕ ಸಮಾಜದ ಸರ್ವಾಂಗೀಣ ಪ್ರಗತಿಯ ಸಾಧನೆಯೇ ಅದರ ಅಂತಿಮಗುರಿ. ಭೂದಾನದ ವಿಸ್ತೃತ ಪ್ರಕಾರಗಳಾಗಿ ಸಂಪತ್ತಿನ ದಾನ, ಶ್ರಮದಾನ. ಬುದ್ಧಿದಾನ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮದಾನ-ಇವು ಬೆಳೆದುಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳೆಲ್ಲದರ ಮೂಲ ಉದ್ದೇಶ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಧರ್ಮದರ್ಶಿತ್ವ ಭಾವನೆಯ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆ. ವ್ಯಕ್ತಿ ತನ್ನಲ್ಲಿರುವ ಭೂಮಿ, ಸಂಪತ್ತು, ವಿದ್ಯೆ, ಶಕ್ತಿ ಮುಂತಾದವೆಲ್ಲಕ್ಕೂ ತಾನು ಧರ್ಮದರ್ಶಿಯೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಅವನ್ನು ಸಮಾಜದ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸಬೇಕು. ಇದರಿಂದಲೇ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ವಿಕಾಸ ಮತ್ತು ಸಮಾಜದ ಉನ್ನತಿ. ವಿನೋಬಾರ ಈ ಚಳವಳಿಯನ್ನು 1952ರಲ್ಲಿ ಜಯಪ್ರಕಾಶ ನಾರಾಯಣ ಮೊದಲಾದವರು ಸೇರಿ ಮುಂದೆ ಸರ್ವೋದಯ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಮುಡಿಡಿದರು. (ಬಿ.ಆರ್.ಪಿ.)

ಭೋಕರ್ಧನ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಜಲ್ನ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಕೈಲ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಅಜಂತದಿಂದ ಸು.55 ಕಿಮೀ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಇದೆ. ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದ ಇದು ಪ್ರಾಚೀನ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾರ್ಗವಾದ ಉಜ್ಜಯಿನಿ-ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನ (ಪೈಠಣ) ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿದೆ. ಸಾಂಚಿ ಮತ್ತು ಬಾರ್ಹುತ್‌ನ ಪಾಳಿ ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಇದರ ಮೂಲ ಹೆಸರು ಭೋಗವರ್ಧನವಾಗಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯ ಅಜಿತಗುಪ್ತ, ಧರ್ಮರಕ್ಷಿತ, ಋಷಿರಕ್ಷಿತ, ಧನ್ಯಕ, ಮಹೇಂದ್ರ, ಬುಧಿಲಾ, ಕ್ಷುದ್ರ ಮೊದಲಾದವರು ಸಾಂಚಿ ಮತ್ತು ಬಾರ್ಹುತ್‌ನ ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪಗಳಿಗೆ ದಾನಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದರು. ಸ್ಥಳೀಯ ದಂತಕಥೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಬಲಾತ್ಕಾರದಿಂದ 17,000 ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ತಂದ ಭೂಮಾಸುರ ಎಂಬ ರಾಜನ ಮೇಲೆ ಕೃಷ್ಣ ಯುದ್ಧಸಾರಿದನಲ್ಲದೆ ಅವನನ್ನು ಕೊಂದು ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನೆಲ್ಲ ಬಿಡುಗಡೆಗೊಳಿಸಿ, ತನ್ನ ಮಗ ಭಗದನಾಥನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕೂಡಿಸಿದ. ಆತನ ರಾಜಧಾನಿ ಪ್ರದೇಶವೇ ಮುಂದೆ ಭೋಕರ್ಧನ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು.

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 4 ದಿಬ್ಬಗಳಿವೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯ ಎಮ್.ಎನ್. ದೇಶಪಾಂಡೆ ಇಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು (1958-59). 1972-73ರಲ್ಲಿ ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಹಾಗೂ ಔರಂಗಾಬಾದಿನ ಮರಾಠವಾಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಎಸ್.ಬಿ. ದೇವ್ ಅವರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದವು. ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ಹಂತಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಉಪಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ: ಸಾತವಾಹನ ಪೂರ್ವಕಾಲ ಮತ್ತು ಸಾತವಾಹನ-ಕ್ಷತ್ರಪ ಕಾಲ. 2ನೆಯ ಹಂತ ಸಾತವಾಹನೋತ್ತರ ಕಾಲ.

ಕಟ್ಟಡ ರಚನೆ: 1ಎ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪುಮಣ್ಣಿನ ನೆಲದಲ್ಲಿ ತೋಡಿದ ವಾಸದ ಗುಂಡಿಗಳಿದ್ದವು. ಗುಂಡಿಗಳ ನೆಲವನ್ನು ಸುಣ್ಣ, ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಗಟ್ಟಿ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ನೆಲದ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಬೂದಿಸಹಿತವಾದ ಒಲೆಗಳಿದ್ದುವು. ಸಾತವಾಹನ-ಕ್ಷತ್ರಪ ಮತ್ತು ಸಾತವಾಹನೋತ್ತರ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿದ್ದುವು. ಈ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಕಪ್ಪುಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಪಾಯದ ಮೇಲೆ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಗೂ ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು ಕಟ್ಟಿಗೆಯ ತೊಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹೆಂಚುಗಳನ್ನು ಹೊದಿಸಿದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಅವಶೇಷಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಮನೆಯ ನೆಲವನ್ನು ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಹೆಂಚಿನ ತುಣುಕುಗಳಿಂದ ಗಟ್ಟಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ಕಾಲದ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೊಗಸಾಲೆ (2.50 x 1.5 ಮೀ) ಹಜಾರ ಕೋಣೆ (3.0 x 3 ಮೀ), ಅಡಿಗೆ ಮನೆ (3.5 x 3 ಮೀ) ಹಾಗೂ ಬಾವಿಗಳಿವೆ. ಅಡುಗೆ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಸಂಗ್ರಹಣ ಜಾಡಿ ಮತ್ತಿತರ ಪಾತ್ರೆಗಳಿದ್ದುವು.

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ 400 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ತಾಮ್ರ, ಸೀಸ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1-ಪ್ರ.ಶ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಸಾತವಾಹನ-ಕ್ಷತ್ರಪ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಮೊದಲನೆಯ ಕುಮಾರಗುಪ್ತನ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಸ್ಥಳೀಯ ತಾಮ್ರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಎಂದು ವಿಭಾಗಿಸಬಹುದು. ಸಾತವಾಹನರ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದ್ದು ಶಿವಸ್ವಾತಿ, ಗೌತಮಿಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿ, ಶಿವಶ್ರೀ ಸಾತಕರ್ಣಿ, ಪುಳುಮಾವಿ ಮತ್ತು ವಾಸಿಷ್ಠಿಪುತ್ರ ಪುಳುಮಾವಿ ಕಾಲದವುಗಳಾಗಿವೆ. ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸುವ ಮಣ್ಣಿನ ಎರಡು ಅಚ್ಚುಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದ್ದು, ನಾಣ್ಯ ತಯಾರಿಕಾ ತಂತ್ರಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನಗಳಾಗಿವೆ. ರೋಮನ್ನರ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಮಣ್ಣಿನ ಪದಕವೊಂದನ್ನು ಆಭರಣದಂತೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಒಟ್ಟು 6 ಗಟ್ಟಿಗಳು (ಬುಲಿಯನ್) ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದ್ದು ರೋಮ್‌ದೇಶದ ಜೊತೆಗಿನ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ವ್ಯಾಪಾರ-ವಾಣಿಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆ-ಮುದ್ರಿಕೆಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ದೊರಗು, ಕೆಂಪು ಲೇಪನದ ಹಾಗೂ ಮೆರುಗಿನ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪುವರ್ಣದ ಅಭ್ರಕ ಮಿಶ್ರಿತ ಪಾತ್ರೆ, ಮೆರುಗಿನ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ, ಗಾಜಿನ ಮೆರುಗಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗುಡಾಣಗಳನ್ನು ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದರೆ ಮಧ್ಯಮ ಮತ್ತು ಸಣ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಜಾಡಿ, ಗುಡಾಣ, ಮಡಕೆ, ಗಡಿಗೆ, ಚಪ್ಪಟೆ ತಳದ ಪಾತ್ರೆ ತಟ್ಟೆ, ಮುಚ್ಚಳ, ನೀರಿನ ಹೂಜಿ ಮುಂತಾದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು, ಎಲೆ, ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಧರ್ಮಚಕ್ರ ಮುಂತಾದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಾನವ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿ-ಪಕ್ಷಿಗೊಂಬೆಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಗಳು, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮಾತೃದೇವತೆಯ ಆಕೃತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಪ್ರಾಣಿ ಆಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಎತ್ತು, ಆನೆ, ಕುದುರೆ, ಟಗರು, ಹಂದಿ, ಮಂಗ ಮತ್ತು ಆಮೆ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿವೆ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇತರ ಪ್ರಮುಖ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಅಗೇಟ್, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ಸ್ಫಟಿಕ, ನೀಲ, ಜೇಡ್, ಜಾಸ್ಪರ್, ಫಯಾನ್ಸ್, ಗಾಜು ಮತ್ತು ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು ಮತ್ತು ತಾಯಿತಗಳು, ಹರಕೆ ತಟ್ಟೆ, ಬೀಸುವ ಕಲ್ಲು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ದಂತದ ಮತ್ತು ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಸಂಕೇತವಿದೆ. ಗೋದಿ, ಜೋಳ, ಅಕ್ಕಿ ಮತ್ತು ಹೆಸರಿನ ಕಾಳುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ರೋಮನ್ನರ ಜೊತೆಗಿನ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ- ಮೆರುಗಿನ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಮಗರಾನ್ ಪಾತ್ರೆ, ಮದ್ಯ ಜಾಡಿ (ಆಂಫೋರ), ಮುದ್ರಿಕೆ, ಬೀಸುವ ಕಲ್ಲು ಇತ್ಯಾದಿ. ಸಾತವಾಹನ-ಕ್ಷತ್ರಪ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾದ ದಂತದ ಕನ್ನಡಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಇದರ ಮೇಲಿರುವ ನಗ್ನಸ್ತ್ರೀ ಮತ್ತು ಅವಳ ಇಬ್ಬರು ಸೇವಕಿಯರ ಕೆತ್ತನೆ ಎಂತಹವರನ್ನೂ ಬೆರಗುಗೊಳಿಸುವಂತಿದೆ. ಸಾತವಾಹನರ ಪತನಾನಂತರವೂ ಇದು ವ್ಯಾಪಾರ ನಗರವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆಯಿತು ಎಂಬುದು ಗುಪ್ತ ದೊರೆ 1ನೆಯ ಕುಮಾರಗುಪ್ತನ ನಾಣ್ಯ ಮತ್ತು ಬಹುವರ್ಣದ ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳಿಂದ ದೃಢಪಡುತ್ತದೆ. ಗುಪ್ತರ ಅನಂತರ ಪೂರ್ವ ಕಳಚುರಿಗಳು, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಮತ್ತು ಯಾದವರ (ಸೇವುಣರು) ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಇದು ಪ್ರಮುಖ ನಗರವಾಗಿದ್ದಿತ್ತು. 15-16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಣ್ಣಿನ ಕೋಟೆಗೋಡೆ ಈ ನಗರದ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ.

1935ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ನದಿದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಹಿಂದು ಗುಹಾದೇವಾಲಯಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದುವು. ಇವು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದವೆಂದು ಕೆಲವು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟರೆ ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇವು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದವೆಂಬುದು ಇನ್ನಿತರ ಕೆಲವು ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಂಬವೊಂದರ ಮೇಲಿರುವ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಶಾಸನ ಎರಡನೆಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.ಬಿ.)

ಭೋಜರು: ನೋಡಿ-ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು

ಭೋನ್ಸ್ಲೆ : ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ತಮಿಳುನಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಒಂದು ರಾಜವಂಶ. ಮರಾಠ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಕ ಶಿವಾಜಿ ಈ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವ. ಮೂಲತಃ ರಾಜಸ್ತಾನದ ಸಿಸೋದಿಯಾ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಈ ವಂಶ ಸೇರಿದುದೆಂದು ಹೇಳುವರು. 1303ರ ಚಿತ್ತೋಡಗಡದ ಮುತ್ತಿಗೆಯಲ್ಲಿ ರಾಣಾ ಲಕ್ಷ್ಮಣಸಿಂಹ ಮರಣಹೊಂದಿದ. ಇವನ ಮೊಮ್ಮಗ ಸಜ್ಜನಸಿಂಹ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಬಹಮನಿ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ನಿಂತು ದೇವಗಿರಿ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಜಹಗೀರನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ. ಈತನ ಮೊಮ್ಮಗ ಬೈರೋಜಿ ಮುಧೋಳದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಈತನನ್ನು ಭೋಸಾಜೀ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಈತನ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೇ ಭೋನ್ಸ್ಲೆ ಕುಲನಾಮವಾಯಿತು. ಭೋನ್ಸ್ಲೆ ವಂಶದ ಶಿವಾಜಿಯ ಮುತ್ತಜ್ಜ ಬಾಬಾಜಿ. ಭೀಮಾ ನದಿತೀರದ ಪಾಂಡೇಪೇಡಗಾಂವ್ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದ ಜಹಗೀರದಾರನಾಗಿದ್ದ. ಈತನಿಗೆ ಮಾಲೋಜಿ ಹಾಗೂ ವಿಠೋಜಿ ಎಂಬ ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಇವರು ಅಹಮದ್‌ನಗರದ ನಿಜಾಮ್‌ಶಾಹಿ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಮಾಲೋಜೀಗೆ ಸು.1594ರಲ್ಲಿ ಶಹಾಜಿ ಜನಿಸಿದ. ಶಹಾಜಿಯನ್ನು ಕುರಿತ ಮೊದಲ ಉಲ್ಲೇಖ 1628ರ ದಾಖಲೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಸದ್ಯ ದೊರೆತಿದೆ. ಆ ಸಮಯಕ್ಕಾಗಲೇ ಶಹಾಜಿ ನಿಜಾಮ್‌ಷಾಹನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಶರಪೋಜಿ ಶಹಾಜಿಯ ಸೋದರ, ತಾಯಿ ಉಮಾಬಾಯಿ. ಶಹಾಜಿ ಸುಮಾರು ಹದಿಮೂರು ವರ್ಷದವನಿದ್ದಾಗಲೆ ಆತನ ತಂದೆ ನಿಜಾಮ್‌ಶಾಹಿ ಹಾಗೂ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ ಕಾರಣ ತಾಯಿ ಉಮಾಬಾಯಿಯೇ ಮಕ್ಕಳ ಪಾಲನೆ ಪೋಷಣೆ ಮಾಡಿದಳು. ನಿಜಾಮ್‌ಷಾನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಅಧಿಕಾರಿ ಲಖುಜಿ ಜಾಧವನ ಮಗಳು ಜೀಜಾಬಾಯಿಯೊಂದಿಗೆ ಶಹಾಜಿಯ ಲಗ್ನವಾಯಿತು. 1630ರಲ್ಲಿ ಲಖುಜಿಯ ಕೊಲೆಯಾದಾಗ ಶಹಾಜಿ ಬಿಜಾಪುರ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಕೇಳಿಕೊಂಡು ಹೋದ. ಆದಿಲ್ ಷಾ ಇವನನ್ನು ಸ್ವಾಗತಿಸಿ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಮುಂದೆ ಷಾ ಈತನಿಗೆ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಜಹಗೀರಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟುದಲ್ಲದೆ ಶಹಾಜಿಯನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ನೇಮಿಸಿದ ಕೂಡ. ಆಗ ಶಹಾಜಿ ವಿಶ್ವಾಸಿ ಸೇವಕ ದಾದಾಜಿಕೊಂಡದೇವನಿಗೆ ತನ್ನ ಜಹಗೀರಿಯ ಆಡಳಿತವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದ. ಶಹಾಜಿಗೆ ಜೀಜಾಬಾಯಿ ಹಾಗೂ ತುಕಾಬಾಯಿ ಹೆಂಡತಿಯರು. ಜೀಜಾಬಾಯಿಗೆ ಶಂಭೂಜಿ (ಸಂಭಾಜಿ) ಹಾಗೂ ಶಿವಾಜಿ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು. ತುಕಾಬಾಯಿಗೆ ಶಾಂತಜಿ ಹಾಗೂ ವೆಂಕೋಜಿ (ಏಕೋಜಿ) ಎಂಬ ಮಕ್ಕಳೂ ಇದ್ದರು. ಶಹಾಜಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಅನೇಕ ಪಾಳೆಯಗಾರರನ್ನು ಗೆದ್ದು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ.

ಶಹಾಜಿಯ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ದೊರೆಗೆ ಚಿಂತೆಯುಂಟುಮಾಡಿತು. ಅತ್ತ ಶಿವಾಜಿ ಕೂಡ ದಿನೇ ದಿನೇ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನನಾಗಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಕಂಡು ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ದೊರೆ ಮೋಸದಿಂದ ಶಹಾಜಿಯನ್ನು ಹಿಡಿಸಿ ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟ. ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಷಹಜಹಾನ್ ಮತ್ತು ಶಹಾಜಿಯ ಮಕ್ಕಳು ಸಂಭಾಜಿ ಮತ್ತು ಶಿವಾಜಿ ಇವರ ಪ್ರಯತ್ನದ ಫಲವಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷ ಸೆರೆವಾಸದಿಂದ ಶಹಾಜಿಯ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಯಿತು. ಮುಂದೆ 1664ರಲ್ಲಿ ಹೊದಿಗೆರೆಯಲ್ಲಿ ಶಹಾಜಿ ಮರಣಹೊಂದಿದುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಶಹಾಜಿಯ ಪುತ್ರ ಸಂಭಾಜಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ತಂದೆಯೊಂದಿಗೆ ಬೆಂಗಳೂರು ಹಾಗೂ ಕೋಲಾರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ. ಸಂಭಾಜಿಯ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು ಮಲಕೋಜಿ ಹಾಗೂ ಕನ್ನರಾಯ. ಇವರು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಶಿವಾಜಿಯ ಸಾಮಂತರಾಗಿ ರಾಜ್ಯ ಆಳಿದರು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಕರ್ನಾಟಕ ಹಾಗೂ ತಮಿಳುನಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಎಂದರೆ ಸುಮಾರು ನರ್ಮದಾ ನದಿಯಿಂದ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಕಾವೇರಿ (ತಂಜಾವೂರು) ಪ್ರದೇಶದವರೆಗೆ ಶಿವಾಜಿ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಶಿವಾಜಿ ತನ್ನ ತಂದೆ ಶಹಾಜಿಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಸಾಯಿಬಾಯ ನಿಂಬಾಳ್ಕರ್ ಎಂಬಾಕೆಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಈಕೆಯ ಪುತ್ರನೇ ಸಂಭಾಜಿ II. ಶಿವಾಜಿಯ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಪತ್ನಿ ಸೊಯ್ರಾಬಾಯಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜರಾಮ ಹುಟ್ಟಿದ. ಶಿವಾಜಿ ತನ್ನ ಅಂತ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೂಲರಾಜ್ಯವನ್ನು (ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರದೇಶ) ರಾಜರಾಮನಿಗೂ ತುಂಗಭದ್ರೆಯ ಈಚೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸಂಭಾಜಿಗೂ ಹಂಚಿಕೊಟ್ಟ. ಇದರಿಂದ ಅಂತಃಕಲಹ, ಅತ್ಯಪ್ತಿಗಳುಂಟಾದವು. ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶದ ಒಡೆಯನಾದ ಸಂಭಾಜಿ 1666ಕ್ಕೂ ಮುಂಚೆಯೆ ಜಯಿತಾಬಾಯಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ. ಈಕೆ 1693ರಲ್ಲಿ ತೀರಿಹೋದಳೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸಂಭಾಜಿ, ರಾಜರಾಮ, ಶಾಹು ಇವರ ವಂಶಸ್ಥರು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ನಿಂತು ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ರಾಜರಾಮನಿಗೆ ಸಾತಾರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಅವನ ಮರಣಾನಂತರ ಅಂತಃಕಲಹಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಮನೆತನ ನಿಃಸತ್ವವಾಯಿತು. ಹಲವರಲ್ಲಿ ಹರಿದು ಹಂಚಿ ಹೋಯಿತು. ರಾಜರಾಮನ ಹೆಂಡತಿ ತಾರಾಬಾಯಿ ಕೊಲ್ಲಾಪುರದಲ್ಲಿ ನಿಂತುದರಿಂದ ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಬಂತು. 1714ರಿಂದ 1760ರ ಮಧ್ಯೆ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಸಂಭಾಜಿ ಕಾಲದಿಂದ ಇದು ಭೋನ್ಸ್ಲೆ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ರಾಜ್ಯಸೂತ್ರಗಳು ವಾಸ್ತವದಲ್ಲಿ ಪೇಶ್ವೆಗಳ ಕೈಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಅಂತೆಯೆ ಕೊಲ್ಲಾಪುರದ ಭೋನ್ಸ್ಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಸಾತಾರದ ಭೋನ್ಸ್ಲೆಗಳು ಒಂದಾಗಿ ಪೇಶ್ವೆಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡೆದ್ದರು. ಆದರೆ ಪೇಶ್ವೆ ಸೇನಾಪತಿ ಪಟವರ್ಧನ ಆ ಬಂಡನ್ನು ಮುರಿದ. ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಮತ್ತು ಪೇಶ್ವೆಯವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮರಾಠ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೊಲ್ಲಾಪುರದ ಭೋನ್ಸ್ಲೆ ಮನೆತನದ ರಾಜರು ತಟಸ್ಥನೀತಿ ಅನುಸರಿಸಿದರು. 1812ರಲ್ಲಿ ಅವರು ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ಸಾಮಂತರಾಗಿರಲು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡರು. 1821ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಭೋನ್ಸ್ಲೆಯವರಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಸಮುದ್ರದಂಡೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಕಿತ್ತುಕೊಂಡು ಕೇವಲ ಕೊಲ್ಲಾಪುರ ಸಂಸ್ಥಾನ ಮಾತ್ರ ಉಳಿಸಿದರು. ಅಂತೆಯೆ ಇದಕ್ಕೆ ಕೊಲ್ಲಾಪುರ ಮನೆತನವೆಂದೂ ಹೆಸರು.

ತಂಜಾವೂರ ಭೋನ್ಸ್ಲೆ: ಛತ್ರಪತಿ ಶಿವಾಜಿಯ ಬಲತಮ್ಮ ವೆಂಕೋಜಿ (ಏಕೋಜಿ) ತಂಜಾವೂರನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದು ಅದಕ್ಕೆ ತಂಜಾವೂರು ಭೋನ್ಸ್ಲೆ ಮನೆತನವೆಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು. ಈತ ಆದಿಲ್ ಶಾಹಿಯ ಆಡಳಿತ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು ಜಿಂಜಿಯ ಜಹಗೀರನ್ನು ಶಹಾಜಿಯ ಅನಂತರ ತಾನೇ ವಹಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಮಧುರೆಯ ನಾಯಕರು ಅಂತಃಕಲಹದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ ವಿಜಯರಾಘವನಾಯಕನ ತಲೆ ಕತ್ತರಿಸಲು (1674 ಏಪ್ರಿಲ್) ಅವನ ಪುತ್ರ ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಷಾನನ್ನು ಸಹಾಯ ಬೇಡಿದ. ಆದಿಲ್‌ಷಾ ವೆಂಕೋಜಿಗೆ ತಂಜಾವೂರನ್ನು ಹಿಡಿಯಲು ಹೇಳಿ, ವೆಂಕೋಜಿ 1676 ಜನವರಿ 12ರಂದು ತಂಜಾವೂರನ್ನು ಗೆದ್ದು ಅದರ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. 1678ರಲ್ಲಿ ಶಿವಾಜಿ ಕರ್ನಾಟಕವನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು ಜಿಂಜಿ ತಂಜಾವೂರುಗಳಿಗೆ ಬಂದು ವೆಂಕೋಜಿಯ ಜೊತೆಗೆ ತಂದೆಯ ಆಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಹಂಚಿಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಆಗಿಲ್ಲವೆಂದು ಜಗಳ ಮಾಡಿದ. ಅಣ್ಣ ತಮ್ಮಂದಿರಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಗಳಾಗಿ ಜಿಂಜಿಗೆ ಒಡೆಯನಾಗಿ ಶಾಂತಜೀ ಭೋಸ್ಲೆ ಎಂಬ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ತಮ್ಮನನ್ನು ಶಿವಾಜಿ ನೇಮಿಸಿದ. ವೆಂಕೋಜಿ ಒಳ್ಳೆಯ ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿದ್ದ. ತಮಿಳು ಕೃತಿ ಭೋಸಲ್ ವಂಶಮ್, ಹಾಗೂ ಜೇಸುಯಿಟ್ ಮಿಶನ್ನಿನ ಆಂಡ್ರೆಫೇರ್ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳಿಂದ ಈ ಬಗೆಗೆ ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶಗಳು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತವೆ. ವೆಂಕೋಜಿಯ ಅನಂತರ ಆತನ ಪುತ್ರ ಶಹಾಜೀ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನು ಸುತ್ತಮುತ್ತಣ ಕೆಲವು ಪಾಳೆಯಗಾರರನ್ನು ಗೆದ್ದು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಇನ್ನಷ್ಟು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಇವನು ಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದೆ ಸಾಯಲು ಇವನ ತಮ್ಮಂದಿರು ಸರ್‌ಫೋಜಿ ಹಾಗೂ ತುಕೋಜಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ತುಕೋಜಿ ಬಹಳ ಒಳ್ಳೆಯ ರಾಜಕಾರಣಿಯೂ ವಿದ್ಯಾಭಿಲಾಷಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ. ಅನೇಕ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರಂಗತನಾಗಿದ್ದ. ಆತನ ಪುತ್ರ ಏಕೋಜಿ ಒಂದೇ ವರ್ಷ ರಾಜ್ಯವಾಳಿ ಅಕಾಲ ಮರಣಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದ. ರಾಜಾ ಸಯ್ಯಾಜಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತುಕೋಜಿಯ ದಾಸೀಪುತ್ರ ಪ್ರತಾಪಸಿಂಹ ಸಯ್ಯಾಜಿಯನ್ನು ತಳ್ಳಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅವನು ಛತ್ರಪತಿ ಶಾಹುವಿನೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹ ಹೊಂದಿದ್ದ. ಆತನ ಸಹಾಯದಿಂದ ರಾಜ್ಯಭಾರ ನಡೆಸಿದ. ಆರ್ಕಾಟದ ನವಾಬರೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧಗಳಾದುವು. ಇನ್ನೊಂದೆಡೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ದೇವಿಕೋಟಾ ರೇವನ್ನೂ ಅದರ ಆಸುಪಾಸಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೂ ತಮ್ಮ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡರು. ಇಂಗ್ಲಿಷರು, ಫ್ರೆಂಚರು ಮತ್ತು ಆರ್ಕಾಟಿನ ನವಾಬರು ಈ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಾಶಮಾಡಲು ಬಹಳ ಪ್ರಯತ್ನಪಟ್ಟರು. ಆದರೆ ಸೇನಾಪತಿ ಮಾನಾಜೀಜಗತಾಪ ಪರಾಕ್ರಮದಿಂದ ಹೋರಾಡಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಪ್ರತಾಪಸಿಂಹನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಮಗ ತುಳರಾಜ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಮಾಂಡಲಿಕನಾದ. ಇವನು ಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದೆ ಸತ್ತ. ಮುಂಗೀಕರ್ ಭೋನ್ಸ್ಲೆ ಪೈಕಿ ಮಗುವೊಂದನ್ನು ದತ್ತು ತಂದು ಅವನಿಗೆ ಸರ್‌ಫೋಜಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟು ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕೂಡಿಸಿದರು. ಡಾಲ್‌ಹೌಸಿ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಆಳಲು ಔರಸರಿಲ್ಲವೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಅದನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡನಾದ ಕಾರಣ 1855ರಲ್ಲಿ ತಂಜಾವೂರು ಮನೆತನದ ಇತಿಹಾಸ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ನಾಗಪೂರ್ ಭೋನ್ಸ್ಲೆ : ಪರಸೋಜಿ ಭೋನ್ಸ್ಲೆಯಿಂದ ಈ ಮನೆತನದ ಆರಂಭ. ಔರಂಗಜೇಬನ ಸೆರೆಯಿಂದ ಛತ್ರಪತಿ ಸಾಹು ಬಿಡಿಸಿಕೊಂಡುಬರುವಲ್ಲಿ ಈತ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. ಪರಸೋಜಿ ಶಿವಾಜಿಯ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ರಾಜರಾಮ ಇವರಿಗೆ ಸೇನಾಸಾಹೇಬ್‌ಸುಭಾ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನಿತ್ತಿದ್ದ. ಪರಸೋಜಿ ವರ್‍ಹಾಡದ ಭಾಮಾ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸೇನೆಸಹಿತ ನೆಲೆನಿಂತ, ಪರಸೋಜಿಯ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಪುತ್ರ ಕಾನೋಜಿ ಸೇನಾ ಸಾಹೇಬ್‌ಸುಭಾಧಾರಿಯಾದ. ಈತ ಒರಿಸ್ಸದವರೆಗೂ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಇವನಿಗೂ ಪೇಶ್ವೆ ಬಾಜೀರಾಯನಿಗೂ ಹೊಂದಾಣಿಕೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಪೇಶ್ವೆಯ ಕಿರುಕುಳದಿಂದ ಬೇಸತ್ತ ಕಾನೋಜಿ ಮರಾಠರ ಪಕ್ಷಬಿಟ್ಟು ನಿಜಾಮನ ಕಡೆ ಹೋದ. ಆಗ ಕಾನೋಜಿಯನ್ನು ಶಾಹುಮಹಾರಾಜ ಸೆರೆ ಹಿಡಿಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅವನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪನ ಮಗ ರಘೂಜಿಗೆ ಸೇನಾಸಾಹೇಬ್‌ಸುಭಾ ಬಿರುದು ಸಹಿತ ಕೊಟ್ಟ. ರಘೂಜಿ ಬಹಳ ಶೂರ ಹಾಗೂ ಧೈರ್ಯವಂತ. ಗೋಂಡಾವಾನವನ್ನು ಗೆದ್ದು 1743ರಲ್ಲಿ ನಾಗಪುರದಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಬಂಗಾಲದ ನವಾಬರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವರಿಂದ ವಿಶೇಷ ಕಪ್ಪ ಪಡೆದ ರಘೂಜೀಯ ಅನಂತರ ಅವನ ಪುತ್ರ ಜಾನೋಜಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನಿಗೂ ಪೇಶ್ವೆಯವರಿಗೂ ಹೊಂದಾಣಿಕೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಛತ್ರಪತಿ ಶಾಹುಮಹಾರಾಜ ಸತ್ತಕೂಡಲೆ ಪೇಶ್ವೆಯವರು ಜಾನೋಜಿಯ ಬಲತಮ್ಮನ ಪಕ್ಷವಹಿಸಿ ಭೋನ್ಸ್ಲೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಇಬ್ಭಾಗ ಮಾಡಿದರು ಮತ್ತು ನಾಗಪುರವನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆದರು. 1772ರಲ್ಲಿ ಜಾನೋಜಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಈತ ಮುಂಧೋಜಿಯ ಪುತ್ರ ರಘೂಜಿಯನ್ನು ದತ್ತು ತೆಗೆದುಕೊಂಡ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ನಾಗಪುರವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರು. ಇವನು ಪೇಶ್ವೆಯವರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದುದಲ್ಲದೆ ದೌಲತ್‌ರಾವ್ ಸಿಂಧೆ ಜೊತೆಗೆ ಸೇರಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದ. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತ ಕಾರಣದಿಂದ ವರ್‍ಹಾಡದ ಬಹುಭಾಗ ಮತ್ತು ಒರಿಸ್ಸಾ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ. 1816ರಲ್ಲಿ ರಘೂಜಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ. ಅವನ ಸೋದರನ ಮಗ ಮುಧೋಜಿ (ಅಪ್ಪಾಸಾಹೇಬ್) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈತ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಸಹಾಯಕ ಸೈನ್ಯಪದ್ಧತಿಗೆ ಒಪ್ಪಿ ಅವರ ಸೈನ್ಯ ನಾಗಪುರದಲ್ಲಿರಲು ಅನುಮತಿ ನೀಡಿದ. ಮುಂದೆ ನಾಗಪುರ ರಾಜ್ಯ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿತು. (ಎಸ್.ಜಿ.ವಿ.)

ಮ

ಮಂಗೋಲಿಯ: ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಒಂದು ಗಣರಾಜ್ಯ. ಮಂಗೋಲ್ ಜನರ ಜನ್ಮಭೂಮಿ. ಒಳ ಮಂಗೋಲಿಯ ಚೀನ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಹೋಗಿದೆ. ಹೊರ ಮಂಗೋಲಿಯ ಗಣರಾಜ್ಯವಾಗಿದ್ದು ರಷ್ಯದೊಡನೆ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದೆ. ಇದರ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದೇಶವೂ ಪೂರ್ವ, ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಚೀನ ದೇಶವೂ ಸುತ್ತುವರೆದಿವೆ. ಊಲಾನ್ ಬಟಾರ್ ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ.

ಪ್ರಾಕೃತಿಕವಾಗಿ ಮಂಗೋಲಿಯವನ್ನು ಮೂರು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಬಹುದು: 1. ಮಧ್ಯ ಅಥವಾ ಗೋಬಿ ಪ್ರದೇಶ 2. ವಾಯವ್ಯದ ಪರ್ವತಗಳು 3. ಆಗ್ನೇಯ ಮಂಗೋಲಿಯ.

ಮಧ್ಯ ಅಥವಾ ಗೋಬಿ ಪ್ರದೇಶ: ಒಟ್ಟು ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ಅತೀವ ತಗ್ಗು ಪ್ರದೇಶ, ನೆಲಮಟ್ಟಸವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಎತ್ತರವಿಲ್ಲದ ಬೆಟ್ಟಗಳಿವೆ. ಉತ್ತರದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಕೆರೊಲಿನ್ ನದಿ ಹರಿಯುತ್ತದೆ. ಮಂಗೋಲಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಗೋಬಿ ಎಂದರೆ ಮರಳುಕಾಡು ಎಂದರ್ಥ. ವಾಯವ್ಯದ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಟಾಯ್, ಖಾಂಗಾಯ್, ಸಯಾನ್ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಣಿವೆಗಳು ಸಮುದ್ರಮಟ್ಟದಿಂದ 915–1370 ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ನದಿಗಳಿವೆ. ಆಗ್ನೇಯ ಮಂಗೋಲಿಯದಲ್ಲಿ ಹೊರ ಹಾಗೂ ಒಳಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಗಳ ಸರಪಣಿ ಇದೆ. ಈ ಎರಡು ಶ್ರೇಣಿಗಳ ನಡುವೆ ಇರುವ ಭಾಗ ತಗ್ಗಾಗಿದೆ. ಇದು ಗೋಬಿಯ ಚೀನಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದು ಮಧ್ಯೆ ಗೋಬಿ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕಿಂತ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿದೆ.

ಚರಿತ್ರೆ: 1200ರ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಚೆಂಗೇಷ್‍ಖಾನ್ ಮಂಗೋಲಿಯನ್ನರ ವಿವಿಧ ಪಂಗಡಗಳನ್ನು ಒಂದುಗೂಡಿಸಿ ಕೊರಿಯ ಮತ್ತು ಚೀನದಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮದತ್ತ ಯುರೋಪಿನ ವರೆಗೂ ಮಂಗೋಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಇವನ ಮಗ ಕುಬ್ಲೈಖಾನ್ ಇದೇ ನೀತಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ 1300ರಲ್ಲಿ ಕುಸಿದು ಬಿತ್ತು. ಪುನಃ ಈ ದೇಶವನ್ನು ಮಂಗೋಲಿಯನ್ ರಾಜಕುಮಾರರು 1500ರ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದುಗೂಡಿಸಿದರು. ಆಗ ಅವರೇ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರನ್ನು ಲಾಮಾ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಪರಿವರ್ತಿಸಿದರು. 1600ರ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮಂಚೂರಿಯದ ಮಂಚೂ ದೊರೆಗಳು ಒಳ ಮಂಗೋಲಿಯದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡರು. ಮಂಚುಗಳು ಚೀನವನ್ನು 1644ರಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡರಲ್ಲದೆ 1680ರಲ್ಲಿ ಹೊರ ಮಂಗೋಲಿಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. 1700–1800ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲಿಯಕ್ಕೆ ಬಾಹ್ಯ ಪ್ರಪಂಚದ ಜೊತೆ ಇದ್ದ ಸಂಪರ್ಕ ಅತ್ಯಲ್ಪ.

ಮಂಗೋಲಿಯನ್ನರು ಚೀನ ಪಡೆಯನ್ನು ಹೊರ ಮಂಗೋಲಿಯದಿಂದ ಹೊರದಬ್ಬಿ (1911) ಜೀವಂತ ಬುದ್ಧನೆಂಬ ಪುರೋಹಿತನನ್ನು ರಾಜನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದರು. ಅದೇ ವೇಳೆ ರಷ್ಯದ ಸಹಾಯ ಯಾಚಿಸಿದರು. ಚೀನ ಮತ್ತು ರಷ್ಯಗಳು ಹೊರಮಂಗೋಲಿಯಕ್ಕೆ ಸ್ವಂತ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ನೀಡುವ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡವು (1913). ಹೊರಮಂಗೋಲಿಯ ಮಾತ್ರ ಕಾನೂನು ರೀತ್ಯ ಚೀನದ ಭಾಗವಾಗಿ ಉಳಿದಿದ್ದರೂ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ರಷ್ಯದ ನಿಯಂತ್ರಣಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು.

ರಷ್ಯದ ಆಂತರಿಕ ಯುದ್ಧದ ವೇಳೆ (1920) ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ವಿರೋಧಿ ರಷ್ಯದ ಸೈನ್ಯ ಹೊರ ಮಂಗೋಲಿಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಜೀವಂತ ಬುದ್ಧನ ಮೂಲಕ ಅಲ್ಲಿಯ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸತೊಡಗಿತು. ಮಂಗೋಲಿಯ ಮತ್ತು ರಷ್ಯದ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರು 1921ರಲ್ಲಿ ಹೊರ ಮಂಗೋಲಿಯದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭುತ್ವ ಪಡೆದದ್ದು ಜೀವಂತ ಬುದ್ಧನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವರು ಮಂಗೋಲಿಯನ್ ಜನತಾ ಪ್ರಜಾರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು (1924).

1946ರ ತನಕ ಚೀನ ಮಂಗೋಲಿಯದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಮಾನ್ಯ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. 1960ರ ನಾಲ್ಕನೆಯ ರಾಜ್ಯಾಂಗದ ಪ್ರಕಾರ ವಯಸ್ಕ ಮತದಾನವಿದ್ದು 5 ವರ್ಷಕ್ಕೊಮ್ಮೆ ಚುನಾವಣೆ ನಡೆಯುವುದು. ಇಲ್ಲಿರುವುದು ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷ. 1961 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 28ರಂದು ಮಂಗೋಲಿಯ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಸದಸ್ಯತ್ವ ಪಡೆಯಿತು. ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪ್ರಪಂಚದ ನಾಯಕತ್ವಕ್ಕಾಗಿ ಚೀನ, ರಷ್ಯಗಳ ನಡುವಿನ ಪೈಪೋಟಿಯಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲಿಯ ದೇಶ ರಷ್ಯವನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸುತ್ತಿದೆ. ಮಂಗೋಲಿಯ ಮತ್ತು ರಷ್ಯ ದೇಶಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಸಹಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿವೆ (1966). 1990ರ ತನಕ ಈ ದೇಶವನ್ನು ಮಂಗೋಲಿಯ ಪೀಪಲ್ಸ್ ರೆವಲ್ಯುಶನರಿ ಪಾರ್ಟಿ ದೇಶದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯ ಹೊಂದಿತ್ತು. 1990ರ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿವೆ. 2000ದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿ ಚುನಾವಣೆ ನಡೆದಿದೆ.

ಮಂಗೋಲಿಯನ್ನರ ಮೂಲ ವಾಸಸ್ಥಾನ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಪೂರ್ವಭಾಗ; ಬೈಕಲ್ ಸರೋವರ ಮತ್ತು ಅಮೂರ್ ನದಿ ಹುಟ್ಟುವ ಸುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶ. ಮಂಗೋಲ್ ಎಂಬ ಪದ ಧೀರ ಎಂಬರ್ಥದ ಮಾಂಗ್ ಶಬ್ದದಿಂದ ಬಂದಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇವರದು ಅಲೆಮಾರಿ ಜೀವನ. ಪಶುಪಾಲನೆ ಮುಖ್ಯ ವೃತ್ತಿ. 619–900ರ ತನಕ ಚೀನದೇಶ ಆಳಿದ ಟಾಂಗ್ ರಾಜಸಂತತಿಯ ಇತಿಹಾಸ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ತಮ್ಮ ದನಕರುಗಳಿಗೆ ಬೇಕಾದ ಹುಲ್ಲುಗಾವಲುಗಳನ್ನರಸುತ್ತ ನಾನಾಕಡೆ ತಿರುಗುವ ಇವರ ವಾಸ ಡೇರೆಗಳಲ್ಲಿ. ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬೇಟೆ. ಚಳಿಗಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಕಾಗುವಷ್ಟು ಆಹಾರ ಸಿಕ್ಕುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವಾಗಿ ಸಿಕ್ಕುವ ಆಹಾರವನ್ನು ಬಲುಕಷ್ಟದಿಂದ ದೊರಕಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಇವರು ಅತ್ಯಂತ ದೃಢಕಾಯರೂ ಕಷ್ಟಸಹಿಷ್ಣುಗಳೂ ಧೈರ್ಯಶಾಲಿಗಳೂ ಆದರು. ಗುಂಪು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡು ನಾನಾಕಡೆ ಅಲೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಇವರಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಕದನಗಳೂ ಆಗುತ್ತಿದ್ದುವು. ಶತ್ರುಗಳಲ್ಲಾಗಲಿ ತಮ್ಮ ಗುಂಪಿನವರಲ್ಲೇ ಆಗಲಿ ಯಾವ ರೀತಿಯ ದೌರ್ಬಲ್ಯವನ್ನೂ ಇವರು ಸಹಿಸರು. ಹೀಗೆ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪಂಗಡಗಳನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ದೊಡ್ಡ ತಂಡವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ದರ್ಪದಿಂದ ಬಾಳಿದ ಬುಡನ್‍ಟ್ಸಾರ್ ಎಂಬುವವನೇ ಮಂಗೋಲರ ಮೂಲಪುರುಷ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ತನ್ನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಅಧಿಕಾರವ್ಯಾಪ್ತಿ ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡು ಈತ ಪ್ರಬಲ ನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ತನ್ನ ಮಗನಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಹೋದ. ಇವನ ಸಂತತಿಯವನೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ ಚೆಂಗೇಷ್‍ಖಾನ್.

ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಶತಮಾನ ಕಳೆಯುವುದಕ್ಕೆ ಮುಂಚಿತವಾಗಿಯೇ ಮಂಗೋಲರ ಸಮಾಜ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕ್ರಮಗೊಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಯಸ್ಸಾ ಎಂಬ ಕಾನೂನು ಕೂಡ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ಉಕ್ಕಿನ ತಗಡುಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆಸಿಟ್ಟರು. ಕುದುರೆ ಕದಿಯುವುದು, ಪರಸ್ತ್ರೀ ಭೋಗಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಶಾರೀರಿಕ ಸ್ವಚ್ಛತೆ–ಇವು ಮುಖ್ಯ ಅಪರಾಧಗಳು. ಮಗು ಹುಟ್ಟಿದಾಗ ಮೈತೊಳೆಯುವುದೊಂದನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದರೆ ಅವರು ಬೇರೆ ಸ್ನಾನವನ್ನು ಕಂಡವರೇ ಅಲ್ಲ. ಹೆಚ್ಚುಕಡಿಮೆ ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ಪದ್ಧತಿಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಮಂಗೋಲಿಯನ್ ಪುರುಷ ಯೋಧನಾಗಲೇಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮವಿತ್ತು. ಒಂದೆಡೆ ನಿಲ್ಲದೆ ಅಲೆಯುತ್ತಿರುವುದು, ಪಶುಪಾಲನೆ–ಇವು ಇವರ ಜೀವನದ ಪ್ರಧಾನ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಮಂಚೂ ದೊರೆಗಳ ಕಾಲದಿಂದ ಇವರ ಅಲೆತ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಕೆಲವು ಸೀಮಿತ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಜನರು ನೆಲೆಸಿರಬೇಕೆಂದು ಈ ದೊರೆಗಳು ಕಟ್ಟುಪಾಡು ಮಾಡಿದ್ದರು. 1924ರ ಅನಂತರ ರಷ್ಯದ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚತೊಡಗಿದಾಗ ಅದರ ಸಮತಾವಾದ ತತ್ತ್ವಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಜಾನುವಾರುಗಳ ಸಮಷ್ಟಿಸ್ವಾಮ್ಯವನ್ನು ಆಚರಣೆಗೆ ತರಬೇಕಾಯಿತು; ಇದರಿಂದ ಇವರ ಅಲೆಮಾರಿ ಜೀವನ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. 1924–41ರ ತನಕದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇವರ ಪಶು ಸಂಪತ್ತು ಪ್ರತಿಸಂಸಾರದಲ್ಲಿ 60–130ಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿದೆ. ಇಷ್ಟು ಪಶು ಸಂಪತ್ತು ಪ್ರಪಂಚದ ಬೇರಾವ ದೇಶದಲ್ಲೂ ಇಲ್ಲ.

ಮಂಗೋಲರ ಮೂಲಮತ ಶಾಮಿಯಾ ನಿಸಮ್ ಆದರೂ ಬಲುಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮಾರುಹೋಗಿದ್ದವರು. ಇವರದು ಲಾಮಾ ಪ್ರಧಾನ ಧರ್ಮ. ಲಾಮಾ ಮತವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವೇ ಅಲ್ಲ, ಐಹಿಕ ವ್ಯವಹಾರಗಳ ಹಿತಾರ್ಥಗಳಲ್ಲೂ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಜನವಸತಿ ಲಾಮಾಮಠಗಳ ಸುತ್ತಲೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿತ್ತು. ಬೌದ್ಧಪುರೋಹಿತನಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಂಸಾರದಿಂದಲೂ ಒಬ್ಬ ಮಗನನ್ನು ಕಳುಹಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ದೊಡ್ಡಭವನಗಳು, ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದನಕರುಗಳು, ವಿಪುಲಧನ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಈ ಮಠಗಳು ಹೊಂದಿದ್ದುವು. 1924ರಲ್ಲಿ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕುಸಿಯಿತು. ಮುಂದೆ ರಷ್ಯನ್ನರ ನಾಸ್ತಿಕತೆಯ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಿ ಜನರಲ್ಲಿ ಮತಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿಯ ಆಸಕ್ತಿ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಇಂದು ಮಂಗೋಲಿಯದಲ್ಲಿ ವಲಸೆಬಂದು ನಿಂತ ಚೀನಿಯರೂ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನರೂ ಇದ್ದಾರೆ.

1921ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಹಂಗಾಮಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಪಕ್ಷ ಸರ್ಕಾರ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿರಲು ರಷ್ಯನರು ಅವಕಾಶವನ್ನೇ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ರಷ್ಯದ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷ ಅದರ ಮೇಲೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಹತೋಟಿ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿತು. ಸರ್ಕಾರದ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನು ರಷ್ಯನರು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ನೀತಿ ನಿರ್ಣಯ ರಷ್ಯನರದು. ರಷ್ಯದ ಗುಪ್ತ ಪೊಲೀಸ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹರಡಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲದೆ ರಷ್ಯದ ಸೈನ್ಯತುಕಡಿಗಳೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲೆ ಇದ್ದುವು. 1946ರಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರು ಪಡೆದ ರಾಜಕೀಯಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದಿಂದಲೂ ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಉತ್ತಮಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ತಾತ್ತ್ವಿಕವಾಗಿ, 1960ರ ರಾಜ್ಯಾಂಗ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ದೇಶದ ಆಡಳಿತ ನಡೆದಿದೆ. 18 ವಯಸ್ಸು ಮೀರಿದ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಮತದಾನ ನೀಡುವ ಹಕ್ಕು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಮಂಗೋಲಿಯ 1924ರಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಭೌಮ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಯಿತು. 1946ರಲ್ಲಿ ಚೀನ ಈ ರಾಷ್ಟ್ರವನ್ನು ಸಾರ್ವಭೌಮ ರಾಷ್ಟ್ರವೆಂದು ದೃಢೀಕರಿಸಿತು. 1992ರಲ್ಲಿ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ ಹಾಗೆಯೇ ಈ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಹೆಸರನ್ನು ಮಂಗೋಲಿಯ ಎಂದು ಪುನರ್‍ನಾಮಕರಣವಾಯಿತು. ರಷ್ಯದ ಪ್ರಭಾವ ಹಾಗೂ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾದ ಪರಿಣಾಮ ನಾಸ್ತಿಕತೆ ಇಲ್ಲಿನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಬೇರೂರಿದ್ದರು ಸಹ ಟಿಬೆಟ್‍ನ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಾಚರಣೆ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ್ದು, ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿದೆ. (ಎ.ಎಂ.)

ಮಂಚೂ: 1644–1912ರ ವರೆಗೆ ಚೀನವನ್ನಾಳಿದ ಒಂದು ರಾಜ ಮನೆತನ. 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಂಚೂರಿಯದಿಂದ ಬಂದ ಇವರು ಚೀನದಲ್ಲಿ ಮಿಂಗ್ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಸುಂಗಾರಿ ಕಣಿವೆಯ ಅರಣ್ಯಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಕೃಷಿಕರಾಗಿದ್ದ ಮಂಚೂಗಳನ್ನು ನುರ್ಹತ್ಸೆ (1559–1626) ಎಂಬಾತ ಒಂದುಗೂಡಿಸಿ ಅವರಿಗೆ ಸೈನಿಕ ತರಬೇತಿ ನೀಡಿ ಒಂದು ಪ್ರಬಲ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ರೂಪಿಸಿದ. 1616ರಲ್ಲಿ ಮಂಚೂ ಜನರು ಲಿಯಾವೊತುಂಗ್ ಪ್ರಾಂತದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿ 1621ರಲ್ಲಿ ಮುಡೆಕ್‍ನ್ ಎಂಬ ಊರನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಆಗ ಚೀನದ ಬೃಹತ್ ಗೋಡೆಯನ್ನು ದಾಟುವ ಇವರ ಪ್ರಯತ್ನ ಸಫಲವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಯ ಮಿಂಗ್ ಸಾಮ್ರಾಟ ಚುಂಗ್ ಚೆಂಗನ (1627–44) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲಿಟ್ಸು ಎಂಬ ಬಂಡಾಯಗಾರ ಪೀಕಿಂಗ್ ನಗರದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. 1644ರಲ್ಲಿ ಹತಾಶನಾದ ಮಿಂಗ್ ದೊರೆ ತನ್ನ ಮಗಳನ್ನು ಕೊಂದು ತಾನು ನೇಣು ಹಾಕಿಕೊಂಡ. ಸೇನಾನಿ ವುಯೆನ್ ಸೆನ್ ಕ್ವೆಯ್ ಲಿಟ್ಸುವನ್ನು ಓಡಿಸಲು ಮಂಚೂಗಳೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅವರ ಸಹಾಯ ಕೋರಿದ. ಲಿಟ್ಸು ಪೀಕಿಂಗ್‍ಗೆ ಬೆಂಕಿಹಚ್ಚಿ ಓಡಿಹೋದ. ಮಿಂಗ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪತನವನ್ನು ಘೋಷಿಸಿದ ಮಂಚೂಗಳು ಘುನ್‍ಚಿ ಎಂಬ ಬಾಲಕನನ್ನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ತಂದರು. ಇದೇ ಸುಮಾರಿಗೆ ಉತ್ತರ ಚೀನ ಮಂಚೂ ಪಾಲನೆಗೊಳಪಟ್ಟಿತು. ದಕ್ಷಿಣಚೀನ ಇನ್ನೂ ವಶವಾಗಬೇಕಿತ್ತು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲೇ ಮಿಂಗ್ ಸಾಮ್ರಾಟನೆಂದು ಘೋಷಿತನಾದ ರಾಜಪುತ್ರನೊಬ್ಬ ನಾನ್ಕಿಂಗ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸೋತು ಹತನಾದ. 1651ರಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಂಟನ್ ಮಂಚೂಗಳ ವಶವಾದಾಗ ಚೀನದ ಪ್ರತಿರೋಧ ಕೊನೆಗೊಂಡಂತಾಯಿತು. ಆದರೂ 1657ರಲ್ಲಿ ಮಿಂಗ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ನಿಷ್ಠನಾಗಿದ್ದ ಕೊಕ್ಸಿಂಗ್ ನಾನ್ ಕಿಂಗಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಲು ಯತ್ನಿಸಿ ವಿಫಲನಾಗಿ ಫಾರ್ಮೋಸಾಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋದ.

ಘುನ್‍ಚಿ ಬಾಲಕನಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದುದರಿಂದ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈತ ತನ್ನ 15ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ 1651ರಲ್ಲಿ ಸ್ವತಃ ರಾಜ್ಯವಾಳಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ. ಈತನ ಪತ್ನಿಯ ಅಕಾಲಮರಣದಿಂದಾಗಿ ಈತ ಕೊರಗಿ 1661ರಲ್ಲಿ ಮೃತನಾದ. 1667ರ ಅನಂತರ ಕಾಂಗ್ ಷಿ ಎಂಬುವನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. 1644ರಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟುಹೋಗಿದ್ದ ಪೀಕಿಂಗ್ ನಗರದ ಪುನರ್ ನಿರ್ಮಾಣ ಈತನ ಕಾಲದ ಸಾಧನೆಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಸೋತ

ಚೀನಿಯರನ್ನು ಸ್ನೇಹ ಸೌಹಾರ್ದದಿಂದ ನಡೆಸಿಕೊಂಡ. ಮಿಷನರಿಗಳ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದಾಗಿ ಕಾಂಗ್‌ಷಿಗೆ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ವಿಜ್ಞಾನಗಳಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಲೇಖಕರಿಗೆ ರಾಜಾಶ್ರಯ ಲಭಿಸಿತು. ಸ್ವತಃ ಲೇಖಕನಾದ ದೊರೆ ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್‌ನ ತತ್ತ್ವ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಮಂಚೂ ಭಾಷೆಗೆ ತರ್ಜುಮೆ ಮಾಡಿಸಿದ. ಕುಂಭ ಮತ್ತು ಪಿಂಗಾಣಿ ಕಲೆಗಳು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ಕೃಷ್ಟತೆ ಸಾಧಿಸಿದುವು. ಫಾರ್ಮೋಸ 1683ರಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್‌ಷಿಯ ವಶವಾಯಿತು. ಮಂಚೂರಿಯದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯನ್ನರ ವಿಸ್ತರಣೆ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನೂ ಈತ ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ತಡೆಗಟ್ಟಿದ. 1722ರಲ್ಲಿ ಈತ ಮೃತನಾಗುವ ತನಕವೂ ಮಂಚೂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಘನತೆ ಗೌರವಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡ.

ರಾಜಪುತ್ರ ಯಂಗ್ ಚೆಂಗ್ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೇಲೆ 1724ರಲ್ಲಿ ಮಿಷನರಿಗಳ ಉಚ್ಚಾಟನೆಗೆ ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ. ಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಜ್ಞಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣತರಾದ ಕೆಲವೇ ಮಿಷನರಿಗಳಿಗೆ ಈತನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿರುವ ಅವಕಾಶ ದೊರೆಯಿತು. 1735ರಲ್ಲಿ ಈತನ ಮರಣಾನಂತರ ಕ್ರಿಯೆನ್ ಲುಂಗ್ ದೊರೆಯಾದ. ಸೈನಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಇರದ ಈತ ಸುಸಂಸ್ಕೃತ ವ್ಯಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಒಳ್ಳೆಯ ಆಡಳಿತಗಾರ. ಮಿಷನರಿಗಳ ಮೇಲೆ ಹಗೆ ಸಾಧಿಸದಿದ್ದರೂ ಮತಾಂತರ ವನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿದ. 1767ರಲ್ಲಿ ಬರ್ಮಾ ಈತನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಮಾನ್ಯಮಾಡಿತು. 1796ರಲ್ಲಿ ಈತ ಮೃತನಾದ. 1800ರ ಮೊದಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತಂಬಾಕು ವಸ್ತುಗಳ ವ್ಯಾಪಾರ ಹಾಗೂ ರಫ್ತಿನ ವಿಷಯ ಚೀನ ಹಾಗೂ ವಿದೇಶಿ ವರ್ತಕ ಸಮುದಾಯಗಳ ನಡುವೆ ವಿರಸಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಬ್ರಿಟನ್-ಚೀನದ ನಡುವೆ ಅಫೀಮು ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು (1839-42, 1856-60). ಈ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ ಜಯಗಳಿಸಿ 1842ರಲ್ಲಿ ನಾನ್‌ಜಿಂಗ್ ಒಪ್ಪಂದವಾಯಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಚೀನದ ಪ್ರಮುಖ ಬಂದರು ನಗರ, ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷರ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಮುಕ್ತಗೊಂಡವು. 1858-60ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಬ್ರಿಟನ್ ಜೊತೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಚೀನ ಸೋತಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಚೀನದ ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ವಿದೇಶಿಯರು ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಸಾಧಿಸುವಂತಾಯಿತು.

ಟವೋಕುವಾಂಗ್ (1820-50) ಮತ್ತು ಸಿಯನ್ ಫೆಂಗ್ (1850-61) ಅಸಮರ್ಥ ಹಾಗೂ ಲಂಪಟ ದೊರೆಗಳು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ ಹಾಗೂ ದುರಾಡಳಿತ ಗಳ ಆಗರವಾಯಿತು. 1850ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ತೈಪಿಂಗ್ ದಂಗೆ ಕ್ರಮೇಣ ಎಲ್ಲೆಡೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿ ಕೊನೆಗೆ ಮಂಚೂ ಸಂತತಿಯ ಬೇರನ್ನೇ ಅಲುಗಾಡಿಸಿತು. ವೈಟ್ ಲೋಟಸ್ ಸೊಸೈಟಿ, ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಹೆವನ್ ಅಂಡ್ ಅರ್ಥ್ ಮುಂತಾದ ಹಲವು ಭೂಗತ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಜನರನ್ನು ಬಂಡಾಯವೇಳಲು ಪ್ರಚೋದಿಸುತ್ತಿದ್ದುವು. 1850ರಲ್ಲಿ ದೈವಾರಾಧಕ ಸಂಘದ ಮೇಲೆ ಮಂಚೂ ಸರ್ಕಾರ ನಿಷೇಧ ಹೇರಿದಾಗ ಸಂಘ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಟಕ್ಕಿಳಿಯಿತು. ಕ್ವಾಂಗ್‌ಸಿ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಮಂಚೂ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಸೋಲುಂಟಾಯಿತು. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ ಸಂಘದ ಸದಸ್ಯರಲ್ಲಿ ಒಗ್ಗಟ್ಟು ಸಡಿಲವಾಗಿ 1863ರಲ್ಲಿ ಮಂಚೂ ಸೈನ್ಯ ನಾನ್‌ಕಿಂಗ್ ನಗರವನ್ನು ಭೀಕರ ಹೋರಾಟದ ತರುವಾಯ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು.

ತೈಪಿಂಗ್ ದಂಗೆ ಮಂಚೂ ಆಡಳಿತದ ಅಂತ್ಯವನ್ನು ತ್ವರಿತಗೊಳಿಸಿತು. ದಂಗೆಕೋರರು ಪೀಕಿಂಗ್ ಕಡೆ ನುಗ್ಗಿದಾಗ ನಿಯನ್‌ಫೆಂಗ್ ಅಲ್ಲಿಂದ ಜೆಹೊಲ್ ನಗರಕ್ಕೆ ಪಲಾಯನಮಾಡಿದ ಹಾಗೂ ಅಲ್ಲಿ 1861ರಲ್ಲಿ ಆತ ಮೃತನಾದಾಗ ಆತನ ಮಗ ತುಂಗ್‌ಚಿ ಕೇವಲ ಒಂಬತ್ತು ವರ್ಷದವನಾಗಿದ್ದ. 1873ರ ತನಕ ಇವನ ತಾಯಿ ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕತಾಯಿ ಇಬ್ಬರೂ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು. ತುಂಗ್‌ಚಿ ಅರಸನಾದ; ಆದರೆ 1874ರಲ್ಲಿ ಸಿಡುಬಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಿ 1875ರಲ್ಲಿ ಮೃತನಾದ. ಅರಸನ ಸೋದರ ಕುವಾಂಗ್‌ಸು ಎಂಬ ಬಾಲಕನನ್ನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೇರಿಸಿ ಅವನ ಪರವಾಗಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಯಿತು. ಈತ 1908 ರಲ್ಲಿ ಮೃತನಾದ ಬಳಿಕ ಪುಯಿ ಎಂಬ ಎರಡು ವರ್ಷದ ಮಗುವನ್ನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ತರಲಾಯಿತು. ಮಗುವಿಗೆ ತಂದೆ ಮತ್ತು ಕುವಾಂಗ್ ಸೋದರ ಸೈಫೆಂಗ್ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾದ. ಈತ ಚೀನಿಯರನ್ನು ದ್ವೇಷಿಸಿ ಅವರನ್ನು ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳಿಂದ ತೆಗೆದುಹಾಕಿದ. 1911 ಅಕ್ಟೋಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಹಾಂಕೊವ್ ಮತ್ತು ವುಚಾಂಗ್ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಹೋರಾಟಗಳು ಮಂಚೂ ಆಳಿಕೆಯ ಅಂತ್ಯಕ್ಕೆ ನಿಮಿತ್ತವಾದವು. 1912 ಫೆಬ್ರವರಿ 12ರಂದು 6 ವರ್ಷದ ಪುಯಿ ಪದಚ್ಯುತನಾಗಿ ಚೀನ ಗಣರಾಜ್ಯದ ಉದಯವಾಯಿತು. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಮಂಡಿ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಮುಜಫರ್‌ನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಯಮುನ-ಗಂಗಾ ನದಿಯ ದೋಆಬ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪೂರ್ವ ಮೇರೆಯಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ 2000ದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಮೂಲ್ಯ ನಿಕ್ಷೇಪ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂತು. ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ಆಭರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳಿದ್ದ ಇಂತಹ ನಿಕ್ಷೇಪ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಇದೇ ಮೊದಲು. ಈ ನಿಕ್ಷೇಪದ ಶೇ.90ರಷ್ಟು ವಸ್ತುಗಳು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಶೇ.10ರಷ್ಟು ಲಖನೌ ರಾಜ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿಯೂ ಇವೆ. ನಿಕ್ಷೇಪ ಸಿಕ್ಕಿದ ಸ್ಥಳ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಿರುವ 2ಮೀ ಎತ್ತರದ ದಿಬ್ಬವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಆಗಸ್ಟ್ 2000 ದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತ ಮತ್ತು ಸಾದಾ ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಆವಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸುಡಲಾಗಿತ್ತು. ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳ ಹೊರಮೈ ಲೇಪನ ಪುಡಿಯಾಗಿ ಉದುರುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವು ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ, ಬೋಗುಣಿ, ಬಟ್ಟಲು, ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಮಡಕೆಗಳು ಮುಂತಾದ ಆಕಾರಗಳಿವೆ. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಅರಳಿ ಎಲೆ ಮತ್ತು ಸಮಾನಾಂತರ ಪಟ್ಟೆಗಳು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 127x84x80 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದಗಲದ ಹಾಗೂ ಎತ್ತರದ ಆವಿಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂತು. ಇದರೊಳಗೆ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು, ಬೂದಿ ಮತ್ತು ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆ (38x28x10 ಸೆಂಮೀ) ಇದ್ದುವು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಒಂದು ಕಟ್ಟಡದ ಭಾಗ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದ್ದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಅಳತೆ 36x22x10 ಸೆಂಮೀ. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಇತರ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಅಳತೆ: 8-8.5x19.5-22x31, 9x23x33, 9x20x30 ಮತ್ತು 8.5x20-22x33.5 ಸೆಂಮೀ. ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ 1:2:3 ಮತ್ತು 1:2:4 ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಈ ಅಳತೆಗಳು ಹೊಂದುವುದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಅಲ್ಲದೆ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳಾವುವೂ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ.

ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದ ಮುದ್ರೆಯೊತ್ತಿದ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳ ಭಾಗಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ.

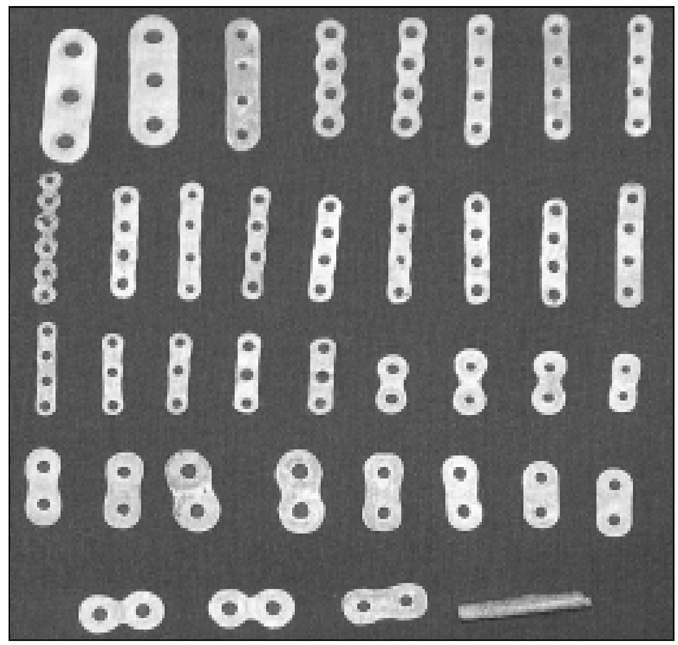

ಚಿನ್ನದ ಆಭರಣಗಳು

ನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಆಭರಣಗಳು: ತಾಮ್ರದ ಎರಡು ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಚಿನ್ನದ ಮಣಿಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾರಗಳಿದ್ದುವು. ಇವು: ಸಮಾನಾಂತರ ರಂಧ್ರಗಳಿರುವ ಮಣಿ (ಸ್ಪೇಸರ್ ಬೀಡ್), ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ಕೊನೆ ಮಣಿಗಳು (ಟರ್ಮಿನಲ್ ಬೀಡ್), ಗಂಟೆ ಆಕಾರದ ಮಣಿಗಳು (ಬೆಲ್ ಶೇಪ್ಡ್) ಮತ್ತು ತೆಳುವಾಗಿ ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿರುವ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮಣಿಗಳು (ವೇಫರ್ ಬೀಡ್). ಎರಡು, ಮೂರು, ನಾಲ್ಕು ಮತ್ತು ಆರು ಸಮಾನಾಂತರ ರಂಧ್ರಗಳಿರುವ ಮಣಿಗಳಲ್ಲಿ ನೇರ ಹಾಗೂ ವಕ್ರ ಅಂಚಿನ ಮಣಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಅಳತೆ 3x1x3x0.5, 2.5x0.5 ಮತ್ತು 1.8x0.4 ಸೆಂಮೀ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ರಂಧ್ರವಿರುವ 17 ಮಣಿಗಳು, ಮೂರು ರಂಧ್ರವಿರುವ 4 ಮಣಿಗಳು, ನಾಲ್ಕು ರಂಧ್ರ ಇರುವ 15 ಮಣಿಗಳು ಮತ್ತು 6 ರಂಧ್ರ ಇರುವ ಒಂದು ಮಣಿ ಇವೆ. ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ಈ ಉದ್ದ ಮಣಿಗಳ ಒಂದೊಂದು ರಂಧ್ರದಲ್ಲೂ ಸರದ ಒಂದೊಂದು ಎಳೆಗಳನ್ನು ಪೋಣಿಸಿ ಎಲ್ಲ ಎಳೆಗಳನ್ನು ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ಕೊನೆ ಮಣಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. 18 ಕೊನೆ ಮಣಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು ಪ್ರತಿ ಸರದಲ್ಲಿ ಎರಡರಂತೆ 9 ಸರಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ್ನು ಬಳಸಿರಬಹುದು. ಗಂಟೆ ಆಕಾರದ 42 ಮಣಿಗಳಲ್ಲಿ 39 ಒಂಟಿ ಗಂಟೆ; 3 ಜೋಡಿ ಗಂಟೆಗಳು. ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಪುಟ್ಟಮಣಿಗಳು ನೂರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಹಲವಾರು ಮಣಿಗಳು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಅಂಟಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಇವು ಬಹುಶಃ ಸರದ ಗೊಂಚಲಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಅಮೂಲ್ಯ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳಲ್ಲಿ 8 ಗೋಮೇಧಿಕ, 200 ಅಗೇಟ್ ಮತ್ತು 6 ತಾಮ್ರದ ಮಣಿಗಳು. ಈ ಮಣಿಗಳು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ, ಹರಪ್ಪ, ಲೋಥಲ್, ಕಾಲಿಬಂಗನ್, ಸುರಕೋಟಡ, ಕುಣಾಲ್, ಚನ್ಹುದಾರೊ, ಅಲ್ಲಾಹದೀನೊ ಮುಂತಾದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಸುಟ್ಟ ಜೇಡಿಮಣ್ಣು,

ಶಂಖ, ಫಯಾನ್ಸ್, ತಾಮ್ರದ ಬಳೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ಬಳೆಗಳು ಅಪರೂಪ. ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ಬಳೆಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಕುಣಾಲ್ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಆಭರಣಗಳ ನಿಕ್ಷೇಪ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಅಲ್ಲಾಹದೀನೊದಲ್ಲಿಯೂ ಇಂಥ ನಿಧಿಯೊಂದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಕಲ್ಲು ಅಥವಾ ಲೋಹ ನಿಕ್ಷೇಪ ಇಲ್ಲದಿರುವ ಸಿಂಧೂ, ಸರಸ್ವತಿ ಮತ್ತು ಗಂಗಾ–ಯಮುನ ನದಿ ಸಂಗಮ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಆಭರಣಗಳು ವಾಣಿಜ್ಯ–ವ್ಯಾಪಾರದ ಮೂಲಕ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ, ದಖನ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿ, ಅರಾವಳಿ ಮುಂತಾದ ದೂರ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಈ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ದಕ್ಷತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. (ಯು.ಎಸ್.)

ಮಂಡೇಲ, ನೆಲ್ಸನ್: 1918–. ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ನಾಯಕ ಮತ್ತು ಮೊದಲ ಅಧ್ಯಕ್ಷ. ಇವರು ಕ್ಸೊಸ ಎಂಬ ಬುಡಕಟ್ಟು ಸಮುದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. 1994–99ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ 1991ರಿಂದ ಆಫ್ರಿಕನ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಗಾದಿಗೆ ಆಯ್ಕೆಯಾದರು. ಮಂಡೇಲರವರು ಜನಾಂಗೀಯ ವರ್ಣಭೇದ ನೀತಿಯ ವಿರುದ್ಧ ತಮ್ಮ ಹೋರಾಟ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರು.

ನೆಲ್ಸನ್ ರೊಲಿಹಲ್ಹಾಲ ಮಂಡೇಲ ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಕೇ ಪ್ರಾಂತದ ಉಮತಟಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ 1918 ಜುಲೈ 18ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ಮೊದಲಿಗೆ ಫೋರ್ಟ್ ಹರೆ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೂ ಅನಂತರ ವಿಟ್‌ವಾಟರ್ ಸ್ರಾಂಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಅಂಚೆ ಶಿಕ್ಷಣದ ಮೂಲಕ ಕಾನೂನು ಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಿ, 1942ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಕಾನೂನು ಪದವಿ ಗಳಿಸಿದರು. ಇದೇ ವರ್ಷ ಸೊವೆತೋ ಎಂಬಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸ್ನೇಹಿತರ ಜೊತೆ ಸೇರಿ ದೇಶದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೇ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಪ್ಪುಜನತೆಯ ವಕೀಲ ಸಂಘ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು.

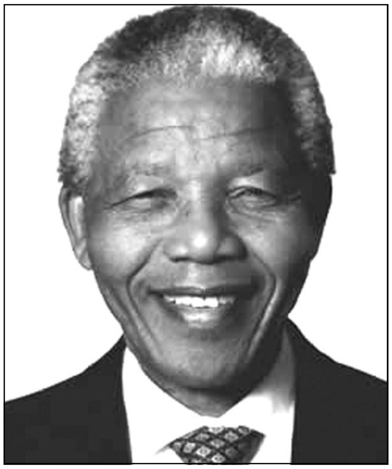

1944ರಲ್ಲಿ ಎ.ಎನ್.ಸಿ.ಯ ಸಕ್ರಿಯ ಸದಸ್ಯರಾದರು. 1960ರಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಸರ್ಪವಿಲ್ಲಾ ಹತ್ಯಾಕಂಡದ ವಿರುದ್ಧ ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಚಳವಳಿಯತ್ತ ಗಮನಹರಿಸಿ ಸ್ಪಿಯರ್ ಆಫ್ ನೇಷನ್ ಎಂಬ ಸಂಘಟನೆಯತ್ತ ಗಮನ ನೀಡಿದರು. ಇದು ಆಫ್ರಿಕನ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ (ಎ.ಎನ್.ಸಿ.)ನ ಅಂಗಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಿತ್ತು. 1961ರಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಚಳವಳಿ ನಡೆಸಿದ್ದರಿಂದಾಗಿ ಇವರನ್ನು 1962ರಲ್ಲಿ ಬಂಧಿಸಿ ಜೀವಾವಧಿ ಶಿಕ್ಷೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದುದರಿಂದ ಇವರಿಗೆ ಕಪ್ಪು ಸಮುದಾಯದ ಬೆಂಬಲ ದೊರಕಿತು.

1962ರಿಂದ ಸತತವಾಗಿ 29ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೂ ತಮ್ಮ ಸಂದೇಶಗಳಿಂದ ವಿಶ್ವದ ನೊಂದ ಜನರ ಸಹಾನುಭೂತಿ ಗಳಿಸಿದರು. ಮಂಡೇಲರ ಪತ್ನಿ ವಿನ್ನಿ ಮಂಡೇಲಾ ಪತಿಯ ಪರವಾಗಿ ಕಾನೂನು ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿ 1990ರಲ್ಲಿ ಜೈಲಿನಿಂದ ಹೊರತರುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರು. ಸೆರೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಇವರು ತಮ್ಮ ಪತ್ನಿಯನ್ನು ಸಹ ನೇರವಾಗಿ ನೋಡಲೂ, ಮಾತನಾಡಲೂ ಅವಕಾಶ ನೀಡಲಿಲ್ಲ. ಗಾಜಿನ ಮೂಲಕವೇ ಇವರನ್ನು ಸಂಪರ್ಕಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಬಿಡುಗಡೆಯ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ 28 ವಯಸ್ಸಿನ ಮಗಳು ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ತನ್ನ ತಂದೆಯನ್ನು ನೋಡುವಂತಾಯಿತು.

1990ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಎಫ್.ಡಿ. ಕ್ಲಾರ್ಕ್ ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದ ರಾಜಕೀಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮತೆಯನ್ನು ಅರಿತು ಇವರನ್ನು ಬಂಧನದಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಗೊಳಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಹಕರಿಸಿದರು. ಬಿಡುಗಡೆಗೊಂಡ ಮಂಡೇಲರವರು ಎ.ಎನ್.ಸಿ.ಯ ವಿನಂತಿಯ ಮೇರೆಗೆ ಹಿಂಸೆ ಮತ್ತು ಶಸ್ತ್ರ ತ್ಯಜಿಸಿ ಸರ್ಕಾರದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾಗಲು ಒಪ್ಪಿದರು. 1991ರಲ್ಲಿ ಆಲಿವರ್ ಟಾಂಬೊರವರ ಅನಂತರ ಎ.ಎನ್.ಸಿ.ಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ, ವರ್ಣಭೇದ ನೀತಿಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ, ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಮತ್ತು ಮಾನವೀಯ ಮೌಲ್ಯಗಳಿಗೆ ಒತ್ತು ನೀಡುವಂತೆ ವಿಶ್ವಸಮುದಾಯದ ಮೇಲೆ ಒತ್ತಡ ತಂದರು. ಇವರು ಶಾಂತಿಯುತವಾಗಿ ದ. ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ನಡೆಸಿದ ಸಾಧನೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಎಫ್.ಡಿ.ಕ್ಲಾರ್ಕ್ ಹಾಗೂ ನೆಲ್ಸನ್ ಮಂಡೇಲರವರಿಗೆ 1993ರಲ್ಲಿ ನೊಬೆಲ್ ಶಾಂತಿ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಲಭಿಸಿತು.

1994ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಕಪ್ಪುಸಮುದಾಯದವರಿಗೆ ದೊರಕಿದ ಮತದಾನದ ಹಕ್ಕು ಹಾಗೂ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಜಯಗಳಿಸಿದ ಮಂಡೇಲರವರು ದ. ಆಫ್ರಿಕದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. 1994–99ರ ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ದ.ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ನೆಲೆಸುವಂತೆ ನೋಡಿಕೊಂಡರಲ್ಲದೆ, ಸಾರ್ವಜನಿಕ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗದವರಿಗೂ ಅವಕಾಶವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರು. ಶಿಕ್ಷಣ, ಸಂಪತ್ತು ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರ ದೇಶದ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗದವರಲ್ಲೂ ಹಂಚಿಕೆಯಾಗುವಂತೆ ನೋಡಿಕೊಂಡರು. 1992ರಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪತ್ನಿ ವಿನ್ನಿ ಮಂಡೇಲರವರಿಂದ ವಿವಾಹ ವಿಚ್ಛೇದನ ಪಡೆದು 1996ರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಬೇರ್ಪಡೆಯಾದರು. ಆಡಳಿತ ಮುಕ್ತವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಬಯಸಿ 1997ರಲ್ಲಿ ಎ.ಎನ್.ಸಿ. ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಪದವಿಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದರು. 1996ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಇವರಿಗೆ ಭಾರತ ರತ್ನ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತು. 1998ರಲ್ಲಿ ಮೊಜಾಂಬಿಕ್ ದೇಶದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಸೂಮಾರ ಮಾಚೆಲ್‌ರವರ ವಿಧವೆ ಪತ್ನಿ ಗ್ರಾಕ ಮಾಚೆಲ್‌ರವರನ್ನು ತಮ್ಮ ಪತ್ನಿಯಾಗಿ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರು. 1999ರಂದು ದೇಶದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಪದವಿಯಿಂದ ನಿವೃತ್ತಿಗೊಂಡ ಮಂಡೇಲ ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ಅಪಾರ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಅಭಿಮಾನಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದಾರೆ. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಮಂತ್ರಿ ಪರಿಷತ್: ವೇದಗಳ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಮಂತ್ರಿಗಳ ಆಲೋಚನಾ ಸಭೆ ಇದು ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಆಡಳಿತ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಾಹಕ ಮಂಡಳಿಯಾಗಿತ್ತು. ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಮಂತ್ರಿ ಪರಿಷತ್‌ನಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಮಂದಿ ಮಂತ್ರಿಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಮನು ಮತ್ತು ಶುಕ್ರ ಇವರು ಮಂತ್ರಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ 7 ಅಥವಾ 8ಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರಕೂಡದೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸ್ ತನ್ನ ಕಾಲದ ಮಂತ್ರಿ ಪರಿಷತ್ ಕುರಿತು ಅದು ಚಿಕ್ಕದಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಅದರ ಸದಸ್ಯರು ಜ್ಞಾನಿಗಳು ಮತ್ತು ನೀತಿವಂತರು ಆಗಿದ್ದರೆಂದೂ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕೌಟಿಲ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯವಿಚಾರಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಮಂತ್ರಿ ಪರಿಷತ್‌ನಲ್ಲಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಯಾವುದಾದರೂ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವಿದ್ದರೆ ಬಹುಮತದಂತೆ ನಡೆಯಬೇಕೆಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಸಭೆ ರಾಜ ನಿರಂಕುಶನಾಗಲು ಅವಕಾಶಕೊಡದೆ ಆಡಳಿತವನ್ನು ವಿಚಕ್ಷಣೆಯಿಂದ ನಡೆಸುತ್ತಿತ್ತು. ಭಾರತವನ್ನಾಳಿದ ಅನೇಕ ರಾಜಮಹಾರಾಜರು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯಗಳ ಆಡಳಿತವನ್ನು ವೇದಗಳ ಆಧಾರದ ಮಂತ್ರಿ ಪರಿಷತ್ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟ ಪ್ರಧಾನರ ಸಭೆ ರಚಿಸಿದ್ದರು. ಆಧುನಿಕ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಮಂತ್ರಿಗಳ ಆಡಳಿತವೇ ಇರುವುದು ಅದರ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇಂತಿಷ್ಟೇ ಮಂತ್ರಿಗಳೆಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತಾರ, ಆಡಳಿತ ಕ್ರಮ ಮತ್ತು ಅದರ ವಿವಿಧ ಅಂಗಗಳ ರಚನೆಯ ಮೇಲೆ ಮಂತ್ರಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ನಿರ್ಧಾರವಾಗುತ್ತದೆ. (ಬಿ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಮಗೋಸಿಯನ್: ಉತ್ತರ ಉಗಾಂಡದ ಪುಟ್ಟ ನೆಲೆಯೊಂದರ (ಮಗೋಸಿ) ಹೆಸರನ್ನಾಧರಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಹರಡಿದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಚಕ್ಕೆ ಎಬ್ಬಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂಥ ಪ್ರಹಾರ ಘಟ್ಟವನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ ತಯಾರಿಸುವ ಹಳೆ ನಿರ್ಮಾಣ ತಂತ್ರದಿಂದ ಅಂತ್ಯಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಪದಾರ್ಪಣ ಮಾಡುವ ಸಂಕ್ರಮಣಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿದು. ಇದನ್ನು ಮೊದಲು ಮಾಡರ್‌ಪೋರ್ಟ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಕರೆದು ಅನತಿ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಆ ಹೆಸರನ್ನು ಕೈಬಿಟ್ಟು ಮಗೋಸಿಯನ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಪೂರ್ವ ಆರೆಂಜ್ ಫ್ರೀಸ್ಟೇಟ್ ಹಾಗೂ ಬಸುಟೋಲ್ಯಾಂಡ್‌ಗಳ ಬೆಟ್ಟಗಾಡು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ, ಉತ್ತರ ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ವಾಲ್ ಹಾಗೂ ಸೌತ್–ವೆಸ್ಟ್ ಆಫ್ರಿಕದ ಉತ್ತರಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿ ಗೋಚರಿಸಿವೆ. ಉತ್ತರ ಕೇಪ್ ಹಾಗೂ ನೇಟಲ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹರಡಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ವೈವಿಧ್ಯ ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು ಕೇಪ್ ಕರಾವಳಿ ತೀರದ ಒಂದು ಬಗೆಯನ್ನು ಹೌವೀಸನ್ಸ್ ಪೋರ್ಟ್ ವೇರಿಯಂಟ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಫಿಶ್‌ಹುಕ್ ಎಂಬಲ್ಲಿಯ ಅನೇಕ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವೈವಿಧ್ಯ ಗೋಚರಿಸಿದೆ. ಲೇಡಿಬ್ರಾಂಡ್ ಎಂಬಲ್ಲಿಯ ರೋಸ್‌ಕಾಟೇಜ್ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಮಗೋಸಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೂರು ಮಜಲುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಕಾಲದ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕವು. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾ ಅಲಗುಗಳು, ಬದಿ ಮೊಂಡಾಗಿಸಿದ ಅಲಗುಗಳು, ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಹೆರೆಯುವ ಸಾಧನಗಳು, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ ಮುಂತಾದವು ಈ ಕಾಲದ ಮುಖ್ಯ ಉಪಕರಣಗಳು. ಮಗೋಸಿಯಲ್ಲಿ ತ್ರಿಕೋಣಾಕೃತಿಯ, ಎಲೆಯಾಕಾರದ ಹಾಗೂ ವಜ್ರಾಕೃತಿಯ ಚಿಕ್ಕಮೊನೆಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಹಾಗೂ ಮಗೋಸಿಯನ್ ನಡುವಣ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರದ ಮಜಲುಗಳನ್ನು ಮಗೋಸಿ–ಡೋನಿಯನ್ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ಮಥುರ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಜಿಲ್ಲಾಕೇಂದ್ರ; ಕೃಷ್ಣನ ಜನ್ಮಸ್ಥಾನವಾದ ಇದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳವೂ ಹೌದು. ಯಮುನ ನದಿದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಆಗ್ರ ಮತ್ತು ನವದೆಹಲಿಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿದೆ. ಮಥುರ ಮತ್ತು ಇದರ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶ ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಇತಿಹಾಸದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. ಆರಂಭಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ–ಬಹುಶಃ ಗಾಂಧಾರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದರೆ–ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕಲಾಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಮಥುರ ಬೆಳೆಯಿತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಉತ್ಖನನ ಅಥವಾ ಹೊಸ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಇಲ್ಲವೆ ರಸ್ತೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಟಾಲಮಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವ ಈ ನಗರ ಆದಿ ಶಕ–ಕ್ಷತ್ರಪರ ಅಧಿಕಾರದ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತಲ್ಲದೆ ಕುಷಾಣರ ದಕ್ಷಿಣ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೌದ್ಧ,

ಜೈನ ಮತ್ತು ಹಿಂದು ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಿಳಿ ಚುಕ್ಕೆಗಳುಳ್ಳ ಕೆಂಪು ಮರಳುಗಲ್ಲನ್ನು ಮಥುರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಬಳಸಲಾಗಿದ್ದು, ಇಂದಿಗೂ ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಮರಳುಗಲ್ಲನ್ನು ಕಟ್ಟಡ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಗೆ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ.

ಸಮೀಪದ ಸೋಂಕ್ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನ ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸದ ಮೇಲೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸು.17 ಮೀ ದಪ್ಪದ ವಸತಿ ಪದರವಿತ್ತು. ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಕುಷಾಣರ ಅಂತ್ಯ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 200–100 ರ ಅವಧಿಯ ಹಲವಾರು ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಬೂದುಬಣ್ಣದವಾಗಿದ್ದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಮುಖಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಈವರೆಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ಮಾತೃಕೆಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಗುಂಪಾಗಿ ತೊಟ್ಟಿಯ ಸುತ್ತ ಕುಳಿತಿರುವ ಸ್ತ್ರೀಯರ ವಿಗ್ರಹ ಬಹುಶಃ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು. ನಾಗಗಳ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಪಟ್ಟಿಕೆ ತಯಾರಿಸಲು ಕಲ್ಲಿನ ನಾಗವಿಗ್ರಹದಿಂದ ಪಡೆದ ಅಚ್ಚು ಸಹ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು. ಗಜಪೃಷ್ಠ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಕಟ್ಟಡದ ಚಿತ್ರಗಳು ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿವೆ. ಇಂಥ ಕಟ್ಟಡದ ಅವಶೇಷವೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ತೋರಣದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಇದೊಂದು ನಾಗ ದೇವತೆಯ ಗುಡಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಕಾರ್ತಿಕೇಯ, ಕುಷಾಣರ ಕಾಲ

ದೃಷ್ಟಿಕೋನ ಬೇರೆಯಾದರೂ ಮಥುರ ಮತ್ತು ಗಾಂಧಾರದ ಸಾಧನೆಗಳು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ತೆರನಾಗಿವೆ. ಎರಡೂ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ಮತ್ತು ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವರ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಸೃಜಿಸಿದವು. ನಿಜ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಇವು ಭಾರತದ ಮೊದಲ ವಿಗ್ರಹಗಳು. ದೇವರನ್ನು ಮತ್ತು ಮಹಾಪುರುಷರನ್ನು ಪ್ರತಿಮಾಲಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಬದ್ಧವಾಗಿ, ಖಚಿತ ಭಂಗಿ, ಮುದ್ರೆ ಹಾಗೂ ಲಾಂಛನದೊಂದಿಗೆ ತೋರಿಸುವ ಪರಂಪರೆ ಇಲ್ಲಿಂದಲೇ ಮೂಡಿದಂತಿದೆ.

ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪಕಲೆ: ಮಥುರದಲ್ಲಿ ಕಥಾನಿರೂಪಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ವಾಸ್ತು ಘಟಕಗಳು ಗಾಂಧಾರ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಗಿಂತ ಕಡಿಮೆ. ಇದು ಮಥುರದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಗಾಂಧಾರದಲ್ಲಿದ್ದಷ್ಟು ಶಿಲ್ಪ ಅಲಂಕಾರವಿರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಶಿಲ್ಪಿತ ತೊಲೆಗಳು, ಅಲಂಕಾರಪೂರಿತ ದ್ವಾರಬಂಧಗಳು, ವೇದಿಕಾ ಭಾಗಗಳು ಇಲ್ಲಿರುವಷ್ಟು ಗಾಂಧಾರದಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಸುಂದರ ಮೈಮಾಟದ ಆಕರ್ಷಕ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳುಳ್ಳ ಕಂಬಗಳು ವೇದಿಕಾ (ಕಲ್ಲುಬೇಲಿಗಳ) ಭಾಗಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಒಂದೇ ತೆರನಾಗಿವೆಯಾದರೂ ತುಂಬು ಕುಚಗಳು, ತೆಳುವಾದ ಕಾಲುಗಳಿಂದಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀಯ ಮೈಮಾಟದ ಮನಮೋಹಕತೆ ಚಿಮ್ಮುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಯಕ್ಷಿಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಪಂಜರದಲ್ಲಿ ಹಕ್ಕಿಯನ್ನೊಯ್ಯುತ್ತಿರುವ ಯಕ್ಷಿ, ಸದ್ಯಸ್ನಾತಾ ಮತ್ತು ಮುಕ್ತಾಸಕ್ತ ಹಂಸ, ಚಂಡಿನೊಂದಿಗೆ ಚಮತ್ಕಾರ ತೋರುತ್ತಿರುವ ಸ್ತ್ರೀ, ತಾಯಿ–ಮಗು, ಅಶೋಕದೋಹದ ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಲಾವಿದರ ಸೃಜನಶೀಲತೆ ಮತ್ತು ಕೈಚಳಕದ ಅದ್ಭುತ ಉದಾಹರಣೆಗಳೆನಿಸಿವೆ. ರೂಪಕರ್ಮದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕೆಲವು ನಾಗರಾಜ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಉತ್ತಮವಾಗಿವೆ. ಇಂಥವುಗಳಲ್ಲಿ ಸೋಂಕ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ನಾಗರಾಜ ಶಿಲ್ಪ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ. ಬೌದ್ಧರಂತೆ ಜೈನರೂ ಮಥುರದಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ವಿಶಿಷ್ಟ ಸರ್ವತೋಭದ್ರಿಕಾ (ನಾಲ್ಕು ಜಿನರು ಬೆನ್ನಿಗೆ ಹಾಕಿ ನಿಂತಿರುವ) ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಹಾಗೂ ಆಯಗಪಟಗಳು (ಹರಕೆಯ ಶಿಲ್ಪ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು) ಜೈನ ಕಲೆಯ ಉದಾಹರಣೆಯೊದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಆಯಗಪಟಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸ್ತೂಪಗಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು, ಕೆಲವು ಸ್ವಸ್ತಿಕ, ಮೀನಯುಗಲ, ಪದ್ಮ, ತ್ರಿರತ್ನ ಇತ್ಯಾದಿ ಶುಭ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು, ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಜಿನವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತವೆ.

ಮಥುರದ ಈಶಪುರದಲ್ಲಿ ಶಕ–ಕ್ಷತ್ರಪರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದಾದ ಒಂದು ಬುದ್ಧಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 50 ರದೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಮಥುರ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಲಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವಭಾವಿಯೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬಹುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ವಜ್ರಪರ್ಯಂಕಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿದ್ದು ಬಲಗೈ ಅಭಯಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಎಡಗೈ ತೊಡೆಯ ಮೇಲೆ ಇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ವಸ್ತ್ರದ ನೆರಿಗೆಗಳ ವಿವರಗಳಿಗಿಂತ ಬುದ್ಧನ ದೈಹಿಕ ವಿವರಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ನೀಡಿದೆ. ಸ್ತೂಪದ ಹರ್ಮಿಕಾ ಭಾಗದ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಬುದ್ಧ ಕುಳಿತಿದ್ದು ಇವನ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಹಾರರು ನಿಂತಿದ್ದಾರೆ. ಸ್ತೂಪದ ಕೆಳಗೆ ಕುಳಿತ ಸಿಂಹಗಳಿವೆ. ಸುತ್ತಲೂ ವೇದಿಕಾ ಬೇಲಿಯಿದೆ. ಈ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಮೇರುಪರ್ವತವನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುವ ಸ್ತೂಪದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಬುದ್ಧನೆಂದು ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಬೌದ್ಧರ ಕಲ್ಪನೆಯಲ್ಲಿ ಇದು ಎಲ್ಲ ಬುದ್ಧರ ಮತ್ತು ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವರ ನಿರಂತರತೆ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವವ್ಯಾಪಿ ಗುಣದ ಸೂಚಕವಾಗಿದೆ.

ಮಥುರದ ಕಟ್ರ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕುಳಿತ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹ ಕಪರ್ದಿನ್ ಬುದ್ಧ ಪ್ರತಿಮೆಗೆ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪದ ಮುಂಭಾಗ ವಿವರಪೂರ್ಣವಾಗಿದ್ದು ಹಿಂಭಾಗ ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿದೆ. ಆ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಇದು ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪ. ಇಂತಹ ಅನೇಕ ವಿಗ್ರಹಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಅಹಿಚ್ಛತ್ರದಲ್ಲಿ 32ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಸು.110) ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಈ ಪ್ರಕಾರದ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಪ್ರತಿಮಾ ವಿವರಗಳು ನಿಂತ ವಿಗ್ರಹಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಕುಳಿತ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಗಮನೀಯವಾಗಿವೆ. ಬುದ್ಧನು ಯೋಗಿಯಂತೆ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿದ್ದಾನೆ. ಅವನ ಪಾದದಲ್ಲಿ ತ್ರಿರತ್ನ ಮತ್ತು ಧರ್ಮಚಕ್ರದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಸಿಂಹಾಸನದ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಹೊರಮುಖವಾಗಿ ಕುಳಿತ ಸಿಂಹಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಮುಮ್ಮುಖವಾಗಿ ಕುಳಿತ ಸಿಂಹವಿದೆ. ಬುದ್ಧನ ಬಲಗೈ ಅಭಯ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಎಡಗೈ ಎಡ ತೊಡೆಯ ಮೇಲೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಮುಖಭಾವ ಅನಂತರದ ಮಥುರ ಪ್ರತಿಮೆಗಳ ಹಾಗಿಲ್ಲ, ಶಿರದಲ್ಲಿ ಬಸವನ ಹುಳುವಿನಂತೆ ಸುರುಳಿಯಾಗಿರುವ ಉಷ್ಣೀಶವಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಈ ಶಿಲ್ಪ ಮಾದರಿಗೆ ಕಪರ್ದಿನ್ ಬುದ್ಧ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಕೂದಲನ್ನು ತಲೆಗೆ ತಾಗಿರುವ ಟೋಪಿಯಂತೆ ತೋರಿಸಿದೆ. ಹಣೆಯಲ್ಲಿ, ಹುಬ್ಬುಗಳ ನಡುವೆ ಊರ್ಣವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ (ಕುಂಕುಮದ ಬೊಟ್ಟಿನಂತೆ ಕಾಣುವ) ಉಬ್ಬು ಇದೆ. ಕಣ್ಣು ಹುಬ್ಬುಗಳು ಕಣ್ಣಿನ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಅಗಲವಾಗಿಲ್ಲ. ಹುಬ್ಬುಗಳು ಬಿಲ್ಲಿನಂತೆ ಬಾಗಿವೆ. ತುಟಿಗಳು ತುಸು ಅಂಟಿಕೊಂಡಿದ್ದು ವಿಶಿಷ್ಟ ನಗುವನ್ನು ತೋರಿಸಿರುವ ಈ ಬುದ್ಧನ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಅಗಾಧ ಭೌತಿಕ ಶಕ್ತಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿದೆ. ಬುದ್ಧನ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಕಿರೀಟಧಾರಿಗಳಾಗಿ ಚಾಮರ ಧರಿಸಿ ನಿಂತಿರುವ ಪ್ರತಿಹಾರರಿದ್ದಾರೆ. ಸರಳ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಭಾಮಂಡಲಕ್ಕೆ ಅಂಚಿನ ಗುಂಟ ಅರ್ಧವೃತ್ತಗಳ ಅಲಂಕಾರವಿದೆ. ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಬೋಧಿವೃಕ್ಷದ (ಅಶ್ವತ್ಥ ವೃಕ್ಷದ) ಶಾಖೆಗಳು ಹರಡಿವೆ. ಇಂತಹ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ವಿಗ್ರಹಗಳೆಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮಥುರದ ನಿಂತ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಮನುಷ್ಯ ಗಾತ್ರಕ್ಕಿಂತ ಹಿರಿದಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಭಿಕ್ಷು ಬಲ ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹ ಅತಿ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದ್ದು ಸು.2.5 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವದ ಸುಳಿವಿಲ್ಲ. ಮುಂಚಿನ ಬಿಡಿ ಯಕ್ಷ ವಿಗ್ರಹಗಳಂತೆ ಮುಮ್ಮುಖದ ವಿವರಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಯಕ್ಷ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಗಾತ್ರದಿಂದ ಹಾಗೂ ದುಂಡು ರಚನೆಯಿಂದ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿವೆ; ಆದರೆ ಮಥುರ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಆಳದ ನಿರೂಪಣೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರದೆ ಹಿಂಭಾಗ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ವಿಶಾಲ ಭುಜ, ಎದ್ದುಕಾಣುವ ಎದೆ, ಆಳವಾದ ನಾಭಿಯಿಂದಾಗಿ ಅವು ಬಲಿಷ್ಠತೆಯನ್ನು ಚಿಮ್ಮುತ್ತವೆ. ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಅಗಲಿಸಿ ಸಮಪಾದದಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುತ್ತಾನೆ. ಕಾಲುಗಳು ಸೆಟೆದಂತೆ ಮಂಡಿ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಬಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಪಾದಗಳ ಮಧ್ಯಂತರದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮುಮ್ಮುಖವಾಗಿ ಕುಳಿತ ಸಿಂಹ (ಶಾಕ್ಯಸಿಂಹ ಬುದ್ಧನೆಂದು ಅರುಹಲು) ಇಲ್ಲವೆ ಪದ್ಮವಿರುತ್ತದೆ. ಶಿರದಲ್ಲಿ ಬಸವನ ಹುಳುವಿನಂತೆ ಕಪರ್ದ ಸುರುಳಿಯಾಗಿರುವ ಉಷ್ಣೀಶವಿದೆ. ಹಣೆಯಲ್ಲಿ, ಹುಬ್ಬುಗಳ ನಡುವೆ ಊರ್ಣವಿದೆ. ಬಲ ಭುಜ ತೆರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದು, ಸಂಘಾಟಿಯ (ಸನ್ಯಾಸಿಯ ಬಟ್ಟೆ) ಹಲವು ಮಡಿಕೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಎಡ ಭುಜದ ಮೇಲೆ ಸಾಗಿದೆ. ಎಡಗೈ ಮಂಡಿಯ ಮೇಲಿರುತ್ತದೆ. ಬಲಗೈ ಅಭಯ ಹಸ್ತದಲ್ಲಿ ಮೇಲೆತ್ತಿದೆ. ಇಂತಹುದೇ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಸಾರನಾಥದಲ್ಲಿ ಭಿಕ್ಷುಬಲ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ. ಈ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಎತ್ತರವಾದ ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕಾರವುಳ್ಳ ಛತ್ರಿಯೂ ಇತ್ತು.

ಇತರ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬೌದ್ಧ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ನಿಂತ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಕೌಶಾಂಬಿಯಲ್ಲಿ ಭಿಕ್ಷು ಬಲನ ಶಿಷ್ಯೆ ಭಿಕ್ಷುಣಿಯೊಬ್ಬಳು ಬುದ್ಧವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದಳು. ಕೆಲವು ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯ ಬೌದ್ಧ ಉಪಾಸಕರು (ಸಾಮಾನ್ಯ ಅನುಯಾಯಿಗಳು) ಹಾಗೂ ಕ್ಷತ್ರಪರು ನಿಲ್ಲಿಸಿದ್ದಿದೆ. ಸಾರನಾಥದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮಥುರ ಶೈಲಿಯ ಅನುಕರಣೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಚಿಕ್ಕಗಾತ್ರದ ಕುಳಿತ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ, ಸಾಂಚಿ, ಚಾರ್ಸದ್ದವಲ್ಲದೆ (ತಕ್ಷಶಿಲ, ಪಾಕಿಸ್ತಾನ) ಬಂಗಾಲದವರೆಗೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಇದು ಮಥುರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿಗಿದ್ದ ಬೇಡಿಕೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ.

ದೊಡ್ಡಗಾತ್ರದ ನಿಂತಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ದುಂಡುಶಿಲ್ಪ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಮಥುರ ಬೌದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿವೆ. ಈ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಕರ್ಣಕುಂಡಲ, ಕಂಠಹಾರ, ಬಳೆ ಮುಂತಾದ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿರುತ್ತವೆ. ಉತ್ತರೀಯ ಪೂರ್ತಿ ಎದೆಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುವಂತೆ ಎಡಭುಜದಿಂದ ಹಾಯ್ದು ಹಿಂದಿನಿಂದ ಮರಳಿ ಕೆಳ ಬಲಪಾರ್ಶ್ವದಿಂದ ಮೇಲೆದ್ದು ಸೊಂಟಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಎಡ ಮುಂಗೈಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇಳಿಬಿದ್ದಿರುತ್ತದೆ. ಕಾಲಮಂಡಿಗಿಂತ ಕೆಳಗಿಳಿದಿರುವ ಧೋತಿ ಮೈಗಂಟಿಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಹರವಾದ ಎದೆ, ಅಗಲವಾದ ಭುಜ, ಆಳವಾದ ನಾಭಿ, ಕಾಲನ್ನಗಲಿಸಿ ಸೆಟೆದು ನಿಂತಿರುವ ರೀತಿ, ಇವೆಲ್ಲ ಬುದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆಯೇ ಇದ್ದು ಆಂತರಿಕ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೊರಹೊಮ್ಮುತ್ತವೆ.

ಅಂಡಾಕಾರದ ಮುಖ ಮಂದಸ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದು ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಗುಂಗುರು ಕೂದಲುಗಳಿವೆ. ಬಲಗೈಯನ್ನು ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಅಭಯಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಎತ್ತಿಹಿಡಿದಿದೆ. ಎಡಗೈ ಕಮಂಡಲವನ್ನು ಹಿಡಿದಿದೆ. ದೊಡ್ಡ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಪ್ರಭಾಮಂಡಲವು ಬುದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆಯೆ ಅಂಚಿನಗುಂಟ ಅರ್ಧವೃತ್ತಗಳ ಅಲಂಕಾರ ಹೊಂದಿದೆ. ಅಹಿಚ್ಛತ್ರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬೋಧಿಸತ್ತ್ವ ಮೈತ್ರೇಯನ ಶಿಲ್ಪ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದ್ದು ಇದರ ರೂಪಕರ್ಮ ಅದ್ಭುತವಾಗಿದೆ. ಇಂತಹುದೇ ರೂಪಕರ್ಮವನ್ನು ನಾಗವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಹಾರೀತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಈ ದೇವತೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮಣೆಯಮೇಲೆ, ಕೆಲವು ಸಲ ತನ್ನ ಪತಿ ಪಂಚಿಕನೊಂದಿಗೆ ಕುಳಿತಿರುತ್ತಾಳೆ.

ಬಹುಶಃ ಭಾರತದ ಮೊದಲ ಹಿಂದು ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಥುರದಲ್ಲಿ ಸೃಜಿತವಾದುವು. ಶೈವ ಮತ್ತು ವೈಷ್ಣವ ಪಂಥಗಳ ಏಳ್ಗೆಯೊಂದಿಗೆ ಇವು ಕಾಣಲಾರಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇವು ಚಿಕ್ಕಗಾತ್ರದವು. ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಜೈನ ವಿಗ್ರಹಗಳಿಗಿಂತ ಕಡಿಮೆ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಏಕಮುಖ ಮತ್ತು ಚತುರ್ಮುಖ ಲಿಂಗಗಳು ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ. ಇದರಂತೆ ದುರ್ಗಾಮಹಿಷಮರ್ಧಿನಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ವರಾಹ, ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ, ಷಷ್ಠೀ ಮತ್ತು ಕಾರ್ತಿಕೇಯ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಭಾಗವತ-ಪಾಂಚರಾತ್ರ ಪಂಥದ ವ್ಯೂಹ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಚತುರ್ಮುಖ ವಿಷ್ಣು ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಇವೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಪ್ರತಿಮಾಲಕ್ಷಣ ರೂಪಣದ ಆದಿಮ ಹಂತದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿವೆ.

ಚೌಮುಖಿ ತೀರ್ಥಂಕರ ಸ್ತಂಭ

ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾದಂತೆ ತೋರುವ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪಾನಮತ್ತೆಯ ದೃಶ್ಯಗಳು ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ. ಇವುಗಳನ್ನು ಲೌಕಿಕವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬಹುದು. ಇಂಥ ಒಂದು ದೃಶ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯೊಬ್ಬಳು ಪಾನಮತ್ತಳಾಗಿ ಕುಸಿದಿದ್ದು, ಕುಳ್ಳವ್ಯಕ್ತಿಯೊಬ್ಬ ಅವಳಿಗೆ ಆಧಾರವೊದಗಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಈ ಸ್ತ್ರೀಗೆ ಏಳಲು ಸಹಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಆಶ್ಚರ್ಯಚಕಿತನಾಗಿ ನಿಂತಿದ್ದಾನೆ. ಈ ದೃಶ್ಯ ತಾಲವೃಕ್ಷದ ಕೆಳಗೆ ನಡೆದಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ದೃಶ್ಯವುಳ್ಳ ಎಲ್ಲ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ದೇವಾಲಯ ಅಥವಾ ಸಂಘಾರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಧಾನ್ಯ ಹಾಕಲು ಇರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದ ಪಾತ್ರೆಯ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗಗಳೆಂಬುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಹರ್ಕ್ಯುಲಿಸ್ ಮತ್ತು ನೇಮಿಯನ್ ಸಿಂಹ ದೃಶ್ಯಗಳು ಬಹುಶಃ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ಪ್ರೇರಿತವಾದ ಇನ್ನೊಂದು ಶಿಲ್ಪ ಪ್ರಕಾರ. ಇಂತಹ ಒಂದು ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಬೆತ್ತಲೆಯಾದ, ಸಿಂಹದ ಪಾದಗಳು ಗಂಟಿಕ್ಕಿರುವಂತಹ ಕಂಠಹಾರ ಧರಿಸಿರುವ ತರುಣನೊಬ್ಬ ಸಿಂಹದ ಕುತ್ತಿಗೆಯನ್ನು ಬಿಗಿಯಾಗಿ ಹಿಡಿದು ಅಶೋಕವೃಕ್ಷದ ಕೆಳಗೆ ನಿಂತಿರುವ ದೃಶ್ಯವಿದೆ.

ಇವಲ್ಲದೆ ಮಥುರದಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣ ಅರಸರ ಮತ್ತು ರಾಜಕುವರರ ಅನೇಕ ವ್ಯಕ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಥಿಯನ್ ವೇಷಭೂಷಣ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಮಾಟ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಕನಿಷ್ಕನ ಪ್ರತಿಮೆ ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ವಿಶಿಷ್ಟ ಒಳವಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಕೋಟನ್ನು, ಕಾಲಿಗೆ ಬೂಟುಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿರುವ ಈತ ಎಡಗೈಯಿಂದ ಸೊಂಟದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಖಡ್ಗವನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದು, ಬಲಗೈಯನ್ನು ಗದೆಯ ಮೇಲೆ ಇರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ರುಂಡ ಖಂಡವಾಗಿಹೋಗಿದೆ. ವಸ್ತ್ರದ ಮೇಲೆ ಬರೆದಿರುವ ಶಾಸನದಿಂದ ಇದು ಕನಿಷ್ಕನ ವಿಗ್ರಹವೆಂದು ಅರಿವಾಗುತ್ತದೆ.

ಮಥುರ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಶೈಲಿಯು ಪ್ರಚಲಿತ ಶಕದ ಮೊದಲ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಕಾಸ ಹೊಂದಿರುವುದು ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಕಲಾಶೈಲಿ ಭಾರತೀಯ ಕಲಾಪ್ರವಾಹದ ಮುಖ್ಯವಾಹಿನಿಯಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಶುಂಗ-ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ಬುದ್ಧವಿಗ್ರಹಗಳು ಕನಿಷ್ಕ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಶಕೆಯ 3 ನೆಯ ವರ್ಷದಿಂದ ಹಿಡಿದು 100 ವರ್ಷಗಳವರೆಗಿನ ಕಾಲೋಲ್ಲೇಖ ಹೊಂದಿವೆ. ಈ ಪುರಾವೆಯ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಮಥುರ ಕಲಾಶೈಲಿ ಸಾತವಾಹನರ ಅಂತ್ಯಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಪರಂಪರೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ನೈಜತೆಯೊಂದಿಗೆ ಆರಂಭಗೊಂಡಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿ ಎರಡನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭ ಹಂತದ ಮನುಷ್ಯನ ರುಂಡ ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ತರುಣ ಋಷ್ಯಶೃಂಗನದೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗುವ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಬಹುದು. ಕ್ರಮೇಣ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಶೈಲೀಕರಣದ ಹಾದಿ ಹಿಡಿದವು. ಗುಪ್ತರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹತ್ತಿರ ಬಂದಂತೆ ಶೈಲೀಕೃತ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತದೆ. ಗಾಂಧಾರ ಶೈಲಿಯ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳು ಮಥುರ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಳೈಸುತ್ತಿರುವುದು ಗೋಚರಿಸುತ್ತವೆ. ಇವು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಶೈಲಿಯ ತತ್ತ್ವಗಳಿಗೆ ಬದ್ಧವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿ ಭಾರತೀಯ ಅಭಿಜಾತ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಶೈಲಿಯ ಸ್ವರೂಪ ಪಡೆದವು. (ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ.)

ಮದುರೈ: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಜಿಲ್ಲೆ, ಕೈಗಾರಿಕಾ ನಗರ. ವೈಗೈ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಪಳನಿ ಮತ್ತು ಸಿರುಮಲೈ ಬೆಟ್ಟಗಳೂ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ವರುಸನಾದ ಮತ್ತು ಅಂಡಿಪತ್ತಿ ಬೆಟ್ಟಗಳೂ ಇವೆ. ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಎಲ್ಲೆಯಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟ ಮತ್ತು ಕಂಬಮ್ ಕಣಿವೆ ಇವೆ.ಭಾರತದ ಒಂದು ಪುರಾತನ ಹಾಗೂ ಪವಿತ್ರ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳವೆಂದೂ ಇದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮದುರೈ ನಗರದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಳಗಳಿವು: ಸಮರ ಬೆಟ್ಟ (ಸವಣರ ಬೆಟ್ಟ), ಆನೆಮಲೈ, ತಿರುಪ್ಪರನ್ ಕುನ್ರಮ್, ಕೊಂಗರ್ ಪುಲಿಯಾಂಗುಲಮ್, ಅಳಗರ್‌ಮಲೈ ಮುಂತಾದ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳುಳ್ಳ ಗುಹೆಗಳಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಶಾಸನಗಳು ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಅಲ್ಲಿ ಜೈನ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನೂ ಅವರಿಗೆ ವಣಿಕರು ದಾನಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದನ್ನೂ ಈ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಜೈನತೀರ್ಥಂಕರ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಸು.8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಶಾಸನಗಳೂ ಇಲ್ಲಿವೆ.

ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮದುರೈ ನಗರದ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ಸಂಗಮ್ ಕಾಲದ ತಮಿಳು ಕೃತಿಗಳ ಮೂಲಕ ಪ್ರ.ಶ.ದ ಪ್ರಾರಂಭದವರೆಗೂ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಆಗ ಇದು ಪಾಂಡ್ಯವಂಶದ ರಾಜರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ನೆಡುಂಚಳಿಯನ್ (150) ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಶ್ರೇಷ್ಠ ರಾಜರು ಈ ನಗರನೆಲೆಯಿಂದಲೇ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಈ ಕಾಲದ ತಮಿಳು ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮದುರೈ ನಗರದ ನಗರಯೋಜನೆ, ಕೋಟೆಕೊತ್ತಳಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ಅರಮನೆ, ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ವರ್ಣನೆಗಳು ಬಂದಿವೆ. ಆಗ ಇದು ಶ್ರೀಮಂತ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ರಾಜಸೌಧಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ ಸಂಪದ್ಭರಿತ ನಗರವಾಗಿತ್ತು. ಮದುರೈ-ಕಾಂಚಿ, ಪುರನಾನೂರು ಮತ್ತು ಪರಿಪಾಡಲ್ ಮುಂತಾದ ತಮಿಳು ಕೃತಿಗಳು ಮದುರೈ ನಗರದ ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಆಗ ಮದುರೈ ತಮಿಳಿನ ಒಂದು ಮಹಾವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಪ್ರದಾಯದಂತೆ ರಾಜರಿಂದ ಪೋಷಣೆ ಪಡೆದ ತಮಿಳು ಕವಿಗಳ, ತಮಿಳು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಕಾಡೆಮಿ ಅಥವಾ ಸಂಘವೊಂದು ಅಲ್ಲಿತ್ತು. ಆ ಸಂಸ್ಥೆ ತಮಿಳು ಸಾಹಿತ್ಯದ ಉತ್ತಮ ಕೃತಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವೊದಗಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಶಿಲಪ್ಪದಿಗಾರಮ್ ಹಾಗೂ ಮಣಿಮೇಖಲೈ ತಮಿಳು ಪೌರಾಣಿಕ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳು ಮದುರೈ ನಗರದ ಸುಂದರ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಶಿಲಪ್ಪದಿಗಾರಮ್ ಮಹಾಕಾವ್ಯದ ನಾಯಕ ಕೋವಲನ್‌ನನ್ನು ಪಾಂಡ್ಯ ಅರಸಿಯ ಕಂಕಣ ಕದ್ದನೆಂಬ ಆಪಾದನೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಹಿಡಿದು ರಾಜಾಜ್ಞೆಯ ಪ್ರಕಾರ ತಲೆ ಕಡಿಯುತ್ತಾರೆ. ಕೋವಲನ ಹೆಂಡತಿ ಕನ್ನಗಿ. ತನ್ನ ಪತಿ ನಿರ್ದೋಷಿಯೆಂದು ಸಿದ್ಧಮಾಡುತ್ತಾಳೆ. ಆಗ ಮಹಾರಾಜ ನೆಡುಂಚಳಿಯನ್ ನಡೆದುಹೋದ ಅನ್ಯಾಯವನ್ನು ಅರಿತು ಮರಣಹೊಂದುತ್ತಾನೆ. ಅನಂತರ ಕನ್ನಗಿ ಮದುರೈ ಸುಟ್ಟು ಹೋಗಲಿ ಎಂದು ಶಾಪವಿತ್ತಳೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಚಿತ್ತವೇದಕ ಘಟನೆಯೆ ಶಿಲಪ್ಪದಿಗಾರಮ್ ಕಾವ್ಯದ ಕಥಾಪ್ರಸಂಗ.

ಮದುರೈ ನಗರ ಪಾಂಡ್ಯರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಕಡಂಗೋವನ್ ವಂಶಸ್ಥ ಪಾಂಡ್ಯರಾಜರು 6-9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತನಕ ರಾಜಧಾನಿ ಮದುರೈನಿಂದಲೇ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಈ ಕಾಲವನ್ನು ಪಾಂಡ್ಯರ ಮೊದಲ ಯುಗವೆನ್ನುವರು. ಚೋಳ ಪರಾಂತಕ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಈ ನಗರವನ್ನು ಜಯಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಮದುರೈ ಚೋಳರ ಆಧಿಪತ್ಯಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರು ಇದನ್ನು ಪುನಃ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು 1310ರ ತನಕ ಆಳಿದರು. ಈ ಅವಧಿಯನ್ನು ಪಾಂಡ್ಯರ ಎರಡನೆಯ ಯುಗವೆಂದು ಹೇಳುವರು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿಯಿಂದ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ನೆಲ್ಲೂರಿನವರೆಗೆ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಹಾಗೂ ಮದುರೈ ನಗರ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾದವು. 1310ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದ ಮಲ್ಲಿಕ್‌ಕಾಫರ್‌ನಿಂದ ಮೊದಲನೆಯ ಬಾರಿ ಮತ್ತು ತುಗಲಕ್‌ನಿಂದ ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿ ಮದುರೈ ನಗರ ಹಾಳಾಯಿತು. 1335-71ರ ಮಧ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮದುರೈ ಸುಲ್ತಾನರು ಈ ನಗರವನ್ನು ಆಳಿದರು. 1370-

71ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಸೇನಾನಾಯಕ ಕಂಪಣರಾಯ ಮದುರೈ ಸುಲ್ತಾನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ವಿಜಯನಗರದ ಆಧಿಪತ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಮದುರೈ ವಿಜಯನಗರದ ಮಾಂಡಲಿಕರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿತು. ಅವರನ್ನು ಮದುರೈ ನಾಯಕರೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಅವರಲ್ಲಿ ತಿರುಮಲೈನಾಯಕರ್ (17ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಬಲು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದವನು. ಮುಂದೆ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಮರಾಠ ಆಡಳಿತಕ್ಕೂ ಸೇರಿದ್ದು ಅನಂತರ ಸು.1736ರಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ನವಾಬನಿಗೆ ಸೇರಿತು. ಮುಂದೆ 1801ರಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು.

ಮೀನಾಕ್ಷಿ–ಸುಂದರೇಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನ

ಮದುರೈ ನಗರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪುರಾತನ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದದ್ದು ಊರಿನ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಮೀನಾಕ್ಷಿ–ಸುಂದರೇಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನ. ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ ಈ ದೇವಾಯಲದ ಸುತ್ತಲೂ ಹಬ್ಬಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಹಲವು ದೇವಾಲಯಗಳ ಪ್ರಾಕಾರಗಳ ಮೂಲಕ ಇದೊಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣ ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಈ ಸಂಕೀರ್ಣತೆ, ಹಲವು ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿಯ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯಿಂದ ಉಂಟಾದುದು. ಶೈವ ಪುರಾತನರಾದ ಸಂಬಂದರ್ (7ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಮತ್ತು ಸುಂದರರ್ (8ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಅವರುಗಳು ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನೂ–ದೇವರನ್ನೂ ಕುರಿತು ಹಾಡಿದ್ದಾರೆ. ದೇವಸ್ಥಾನದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯರು ಮತ್ತು ಮದುರೈ ನಾಯಕರು ವಿಶೇಷ ಭಾಗಿಗಳಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ನಾಲ್ಕು ಸುಂದರ ಗೋಪುರಗಳು ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದ ಗೋಪುರ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು 46 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಇವು ಗಾರೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಶಿವಲೀಲೆಯ ಅನೇಕ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹೊತ್ತು ನಿಂತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ಪಾಂಡ್ಯರ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ಮದುರೈ ನಾಯಕರ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ದೇವಸ್ಥಾನದ ಮಧ್ಯದ ಸಹಸ್ರಸ್ತಂಭದ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಹೊಸಮಂಟಪ ನಾಯಕರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕಟ್ಟಿದ್ದು. ಈ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ನಾಯಕರ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಇರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ವಿಷ್ಣುವಿಗೆಂದೇ ಮೀಸಲಾದ ಕೂಡಲ್ ಅಳಗರ್ ದೇವಾಲಯ ಮದುರೈ ನಗರದ ಇನ್ನೊಂದು ಪುರಾತನ ದೇವಸ್ಥಾನ. ಶಿಲ್ಪಸೌಂದರ್ಯದ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಷ್ಟಾಂಗ ವಿಮಾನವಿದೆ.

ತಿರುಮಲನಾಯಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಆತನ ಅರಮನೆ (1623) ಈಗಲೂ ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಹಾಗೂ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಪದ್ಧತಿಗಳ ಸಮ್ಮಿಶ್ರಣ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಅರಮನೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ಚಾವಣಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕಮಾನುಗಳುಳ್ಳ ದೊಡ್ಡ ಬಯಲು ಮಂದಿರವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿರುವ ಆಲಂಕಾರಿಕ ವಾಸ್ತು ಕೆಲಸ ಗಣನೀಯವಾದದ್ದಾಗಿದೆ. ನಗರದ ಉತ್ತರದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿರುವ ರಾಣಿಮಂಗಮ್ಮಾಳ್ ಅರಮನೆ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡ. ಈಗ ಇಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಿ ಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಡಲಾಗಿದೆ. (ಕೆ.ವಿ.ಆರ್.ಎ.)

ಮಧುಸೂದನ ನರಹರಿ ದೇಶಪಾಂಡೆ: 1920–2008. ಶ್ರೇಷ್ಠ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ. ಮಧುಸೂದನ ನರಹರಿ ದೇಶಪಾಂಡೆ 1920 ನವೆಂಬರ್ 11ರಂದು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಸತಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಹಿಮತ್‌ಪುರದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. 1942ರಲ್ಲಿ ಪುಣೆಯ ಫರ್ಗ್ಯೂಸನ್ ಕಾಲೇಜಿನಿಂದ ಅರ್ಧ ಮಾಗಧಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ದರ್ಜೆಯಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎ. (ಆನರ್ಸ್) ಪದವಿಯನ್ನು ಪಡೆದರು. ಹೆಚ್.ಡಿ.ಸಾಂಕಳಿಯ ಅವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ದಿ ಕಲ್ಚರಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ ಬೇಸ್ಡ್ ಆನ್ ಜೈನ ಕ್ಯನಾನಿಕಲ್ ಲಿಟರೇಚರ್ ಅಂಡ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಸಂಶೋಧನೆಕೈಗೊಂಡರು. ಆಗ ಇವರಿಗೆ ತಕ್ಷಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಆಗಿನ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿದ್ದ ಸರ್ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಯುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ತರಬೇತಿಯನ್ನು ನೀಡಲು ಆರಂಭಿಸಿದ ಸ್ಕೂಲ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳುವ ಸದವಕಾಶ ದೊರಕಿತು. ಅದರಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯ ತರಬೇತಿ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಹಿರಿಯ ವರ್ಗದವರಿಗೆ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾಗಿದ್ದರು. 1946ರಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಗೆ ಸಹಾಯಕ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಸೇರಿಕೊಂಡು ಈ ಇಲಾಖೆಯ ಅತ್ಯಂತ ಉಚ್ಚ ಸ್ಥಾನವಾದ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿ 1978ರಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತರಾದರು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪರದೇಶಗಳಿಗೆ ಮಹತ್ವದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳ ಕಳ್ಳ ಸಾಗಾಣಿಕೆಯನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಇವರ ಪಾತ್ರ ಮಹತ್ವದ್ದು. ಇವರ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಿಂದ ಆ್ಯಂಟಿಕ್ವಿಟಿಸ್ ಅಂಡ್ ಟ್ರೆಷರ್ ಟ್ರೋವ್ ಆಕ್ಟ್, 1972 ಇದರನ್ವಯ ಹಲವಾರು ಅಪರೂಪದ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ವಾಪಸ್ಸು ಪಡೆಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು.

ಇವರು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಗುಹಾಲಯಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಣಾತರು. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಸಂಶೋಧನ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲದೆ ಪನ್ಹಾಳೆ ರಾಜ, ಪಿತಲ್ಖೋರಗಳಲ್ಲಿಯ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪುಸ್ತಕ ಮತ್ತು ದೀರ್ಘ ಲೇಖನ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ನೆವಾಸ, ಬಹಾಳ್, ಟೇಕವಾಡ, ದೈಮಾಬಾದ್ ಮೊದಲಾದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳನ್ನು, ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲದ ಮಹತ್ವದ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ತಾಮಲುಕ್ ನೆಲೆಯನ್ನು, ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿಯ ಅಂಬಕೇರಿಯಲ್ಲಿಯ ಹರಪ್ಪ ಪೂರ್ವ ಹಾಗು ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಯನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ಇವರು ಲಹುಲ್–ಸ್ಪಿತಿ ಕಣಿವೆಯ ಸಂಶೋಧನ ತಂಡದ ನಾಯಕರಾಗಿ ತಬೊ ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿಯ ಮಧ್ಯಯುಗಿನ ಕಾಲದ ಭಿತ್ತಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದರು. ಇವರೊಬ್ಬ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಸಂರಕ್ಷಣ ತಜ್ಞರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಕೈಗೊಂಡ ಕೋಣಾರ್ಕ್–ಪುರಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ಹಾಗೂ ಬಾಮಿಯನ್‌ನ ಬೃಹತ್ ಬೌದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಮಧ್ಯಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಯುರೋಪ್, ಆಫ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯ ಖಂಡಗಳಲ್ಲಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಎರಡನೆಯ ಹಂತ. ಆದಿ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನಡುವೆ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಹಂತವನ್ನು ಇಂದಿನಿಂದ 3,00,000 ದಿಂದ 30,000ದ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಪಂಚ: ಮಧ್ಯಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹೋಮೋ ನಿಯಾಂಡರ್ತಲ್ ಮಾನವ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು. ಈ ಮಾನವ ಪೂರ್ವಜರು ತಮ್ಮ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಪರಿಸರವನ್ನು ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ತಿಳಿದವರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೇಟೆ ಇವರ ಪ್ರಧಾನ ಆಹಾರ ಮಾರ್ಗವಾಗಿತ್ತು. ಜೊತೆಗೆ ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪುಗಳನ್ನು ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸುವುದನ್ನು ಇವರು ತಿಳಿದುಕೊಂಡರು. ಮಾಂಸವನ್ನು ಬೇಯಿಸಿ ಸಂರಕ್ಷಿಸುವ ವಿಧಾನವೂ ಇವರಿಗೆ ತಿಳಿದಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಏಕೆಂದರೆ ಸುಮಾರು ಎಂಟುಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೇ ಬೆಂಕಿಯ ನಿಯಂತ್ರಣ ತಿಳಿದಿತ್ತು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣ ಕಲ್ಲುಚಕ್ಕೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು. ಹದವರಿತ ನಿಯಂತ್ರಣದಿಂದ ಮೂಲಶಿಲೆಯಿಂದ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯುವ ತಂತ್ರವೊಂದನ್ನು ಈ ಆದಿಮಾನವರು ಕಂಡುಕೊಂಡರು. ಕೆಲವು ಬಗೆಯ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಮರ ಅಥವಾ ಮೂಳೆಯ ಹಿಡಿಕೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸಿ ಅವುಗಳ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವ ತಂತ್ರವನ್ನು ಇವರು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. ಕಲೆಯ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಈ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಬಹುದಾದ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಕೆಲವು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕಾವಿಕಲ್ಲನ್ನು ಅರೆದು ಅದರ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಶರೀರಕ್ಕೆ ಲೇಪಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಇವರಲ್ಲಿತ್ತು. ಹೆಣವನ್ನು ಹೂಳುವ ಆಚರಣೆಯನ್ನು ಇವರು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ರೂಢಿಗೆ ತಂದರು. ಪ್ರಥಮಬಾರಿಗೆ ಈ ಗುಂಪುಗಳು ಹಿಮರಹಿತ ವಲಯಗಳನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ನೆಲೆಯೂರಿದವು.

ಈ ಆದಿಮಾನವರ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಯುರೋಪಿನ ನಿಯಾಂಡರ್ತಲ್ ಎಂಬ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲ್ಪಟ್ಟವು. ಅನಂತರ ಆಫ್ರಿಕ, ಉಜ್ಬೇಕಿಸ್ತಾನ, ಜಾವ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಈ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪ್ರಭೇದಗಳಿವೆ. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ದೊಡ್ಡ ತಲೆ, ಇಳಿಜಾರಾದ ಹಣೆ, ಉಬ್ಬಿದ ಹುಬ್ಬು, ಹಿಂದೆ ಸರಿದ ಗಲ್ಲ, ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾದ ಬಾಯಿ–ದವಡೆಯ ಮುಖರಚನೆ ಮುಂತಾದ ಲಕ್ಷಣಗಳುಳ್ಳ ಆದಿಮಾನವರದ್ದು. ಇವರು ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಕುಳ್ಳು ಆದರೆ ದಢೂತಿ ದೇಹದವರು. ಹಳೆ ವಿಶ್ವದ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಸಾಮಾನ್ಯ ಪ್ರಭೇದಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಉಬ್ಬಿದ ಹುಬ್ಬು – ಹಿಂದೆ ಸರಿದ ಗಲ್ಲವಿದ್ದರೂ ಆಧುನಿಕ ಮಾನವನ ಮುಖಚರ್ಯೆಯನ್ನು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೋಲುವ ಆದಿಮಾನವರದ್ದು.

ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಲ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಎಂಬ ಶಿಲಾಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಕಾರಣ ಈ ಉಪಕರಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನು ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ತೋರುವ ಈ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಯುರೇಷಿಯ, ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಚ್ಯದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯವು ರಿಸ್ ಹಿಮಘಟ್ಟದ ಅವಧಿಗೆ (1,80,000 – 1,30,000 ವರ್ಷಹಿಂದೆ) ಸೇರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇಂತಹ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವುದು ಕೊನೆಯ ಹಿಮಘಟ್ಟ ವೂರ್ಮ್‌ನ (70,000–10,000 ವರ್ಷಹಿಂದೆ) ಆರಂಭಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ.

ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಿಲ್ಲೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಚಿಕ್ಕ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯಿಂದ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಮೊನೆಗಳು ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಉಪಕರಣಗಳು. ಲೆವಾಲ್ವ ತಂತ್ರ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಶಿಲೋಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆ ವಿಧಾನ. ಈ ತಂತ್ರ ಹಿಮಯುಗದ ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿತು. ಇದು ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶ, ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕ, ಲೆವಂಟ್ (ಟರ್ಕಿ ಮತ್ತು ನೆರೆಹೊರೆಯ ದೇಶಗಳು), ಇರಾಕ್, ಇರಾನ್ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಲೆವಾಲ್ವ ಎಂಬ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ತಂತ್ರದಿಂದ ಮಾಡಲಾದ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ಆಮೆಯಾಕಾರದ ತಿರುಳುಗಳು ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬಂದವು.

ಯುರೋಪ್: ರಿಸ್ ಹಿಮಘಟ್ಟಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ನೆಲೆಗಳು ಯುರೋಪಿನ ತಂಡ್ರಾವಲಯದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿರುವ ಎಬ್ಸ್‌ಫ್ಲೀಟ್ ಮತ್ತು ಬೇಕರ್ಸ್ ಹೋಲ್ ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವ ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿರುವ ಮಾರ್ಕ್ಲಿಬರ್ಗ್ ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದ ನೆಲೆಗಳು. ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿನ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಲೆವಾಲ್ವ ವಿಧಾನವನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ್ದು. ರಿಸ್ ಹಿಮಘಟ್ಟದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಗುಹಾವಾಸ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡಿರುವುದು ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಲ ಬಾಮ್ ಬೋನ್ ಮತ್ತು ಲ ಚೇಸ್ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಇಟಲಿಯ ಗ್ರೊಟ್ಟ ಪಗ್ಲಿಚ್ಚಿಯ ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ವೂರ್ಮ್ ಹಿಮಘಟ್ಟದ ವೇಳೆಗೆ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಯಿತು. ಬೆಂಕಿಯ ಉಪಯೋಗ ಪ್ರಾಯಶಃ ತಿಳಿದಿದ್ದರಿಂದ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ದೀರ್ಘಕಾಲ ನೆಲೆಸುವುದು ಮತ್ತು ತಂಡ್ರಾದಂತಹ ವಲಯದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಲ ಫ್ಲೆರೇಸಿ ಎಂಬ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಆದಿಮಾನವರ ಸರಳ ಗೋರಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

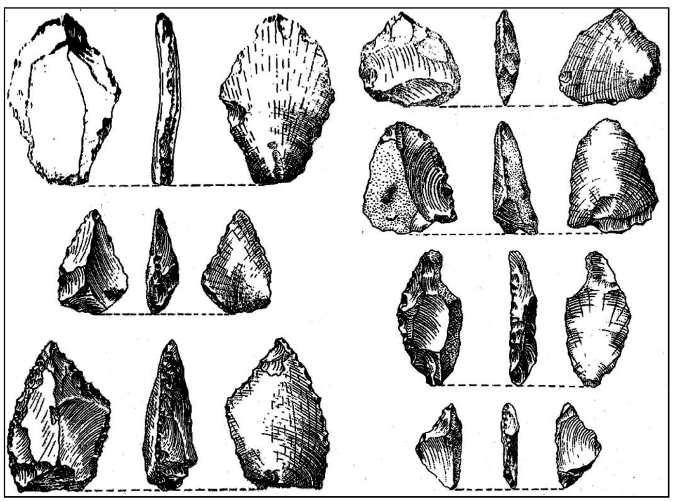

ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು

ಯುರೋಪಿನ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವೈವಿಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಉದಾ: ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪಿನ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಕುಶಲತೆಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ತ್ರಿಕೋನ ಅಥವ ಅಂಡಾಕಾರದ ಸಣ್ಣ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ದಕ್ಷಿಣ ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಇಟಲಿ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ರೂಪುಗೊಂಡ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಮೊನೆ ಮೊದಲಾದ ಉಪಕರಣಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿವೆ; ಈ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಅತಿವಿರಳ. ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಆದರೆ ಭಿನ್ನ ಸ್ವರೂಪಗಳುಳ್ಳ ಐದು ಪ್ರಕಾರದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ. ಇವನ್ನು ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್, ಫ್ಲೆರೇಸಿ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್, ಕ್ವಿನ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್, ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಂಪ್ರದಾಯಸಹಿತವಾದ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಮತ್ತು ಗರಗಸದಂತೆ ಸಣ್ಣಹಲ್ಲುಳ್ಳ ಉಪಕರಣ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲೂ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಮೂಲಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಗಳು, ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳು, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನತೆಯಿದೆ. ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಉಪಕರಣಗಳು ಇರುವುದು ಅಥವ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ಈ ಭಿನ್ನತೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯದ ನಿಜ ಸ್ವರೂಪ–ಸಂಯೋಜನೆ ಏನು ಎಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ಒಮ್ಮತವಿಲ್ಲ. ಬಿನ್‌ಫ್ಲರ್ಡ್‌ನ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ (ಉದಾ: ಬೇಟೆ, ಆಹಾರ ಸಂಸ್ಕರಣೆ, ಚರ್ಮದ ಸಂಸ್ಕರಣೆ ಇತ್ಯಾದಿ) ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಉಪಕರಣಗಳು ಬೇಕು. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿರುವ ಭಿನ್ನತೆ ಮನುಷ್ಯನ ಕಾರ್ಯವೈವಿಧ್ಯತೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಬೋರ್ಡ್ಸ್ ಮತ್ತು ಇತರ ತಜ್ಞರದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಅಭಿಮತ. ಇವರ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಐದು ಬಗೆಯ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಸಮಕಾಲೀನವಲ್ಲ. ಇವು ಮಧ್ಯಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದೊಳಗಿನ ವಿವಿಧ ಕಾಲಘಟ್ಟಗಳಿಗೆ ಅಥವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದವು. ಲ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಮತ್ತು ಲ ಕ್ವಿನ (ಫ್ರಾನ್ಸ್), ನಿಯಾಂಡರ್ತಲ್ (ಜರ್ಮನಿ), ಗೊಯೆತ್ ಮತ್ತು ಸ್ಪೈ (ಬೆಲ್ಜಿಯಮ್)–ಇವು ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯವಿರುವ ಕೆಲವು ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗುಹಾನೆಲೆಗಳು. ರೇನ್ಡಲೆನ್ (ಜರ್ಮನಿ), ಮಾಸ್ತ್ರಿಕ್ಟ್–ಬೆಲ್ವಡೆರ್ (ನೆದರ್ಲೆಂಡ್) ಮತ್ತು ವೆಲ್ಡ್‌ವೆಜೆಲ್ಟ್–ಹೆಜೆರ್‌ವಾಟರ್ (ಬೆಲ್ಜಿಯಮ್) ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ ಬಯಲುಪ್ರದೇಶದ ನೆಲೆಗಳು.

ರಷ್ಯ: ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಕಸ್ ಮತ್ತು ಕ್ರಿಮಿಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಬಹುದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಉತ್ತರದ ಸ್ಟೆಪಿಬಯಲಿನಲ್ಲೂ ಇವು ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ 49ನೆಯ ರೇಖಾಂಶದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಇವು ವಿಸ್ತರಿಸಿಲ್ಲ. ರಷ್ಯದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಗುಹೆಗಳೊಳಗಿವೆ. ಆದರೆ ವೋಲ್ಗೊಗ್ರಾಡ್ ಬಳಿಯ ಸುಖಯ ಮೆಚೆಟ್ಕ ಮತ್ತು ಮೊಲೊಡೊವ ಬಳಿಯ ನೆಸ್ತ್ರನಂತಹ ಅತಿಮುಖ್ಯ ಬಯಲುಪ್ರದೇಶದ ನೆಲೆಗಳು ಕೆಲವೊಂದಿವೆ. ನಿಯಾಂಡರ್ತಲ್ ಮಾನವರ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಹಲವಾರು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಕ್ರಿಮಿಯ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿರುವ ಕೀಕ್ ಕೊಬ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯವಯಸ್ಕನ ಮತ್ತು ಮಗುವಿನ ಅಸ್ಥಿಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಗುಳಿ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇದೇ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಸ್ಟರೊಸಿಲ್ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಹಸುಳೆಯ ಸಮಾಧಿಯನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ಉಜ್ಬೆಕಿಸ್ತಾನದ ತೆಶಿಕ್ ತಾಶ್ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ನಿಯಾಂಡರ್ತಲ್ ಹುಡುಗನ ಅಸ್ಥಿಪಳೆಯುಳಿಕೆಯ ಸುತ್ತ ಮೇಕೆಯ ಜೋಡು ಕೊಂಬುಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಯಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ಆಫ್ರಿಕ: ಆಫ್ರಿಕ ಖಂಡದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಭಿನ್ನ ಮಧ್ಯಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಹಾರ ಮರುಭೂಮಿಯ ಉತ್ತರಕ್ಕಿರುವ ಪ್ರದೇಶದ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಯುರೋಪಿನ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಸಹಾರದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಪ್ರದೇಶದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ನಿನ ಮೂಲಸ್ವರೂಪಗಳು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ; ಬದಲಿಗೆ ಕೆಲವೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಮಾತ್ರ ಇವೆ.

ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಶ.ಪೂ.50,000–30,000ದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ, ಆದಿಮಾನವರ ಸಂತತಿ ಇಮ್ಮಡಿಸಿತು. ಇವರ ಸಮೂಹಗಳು ಖಂಡದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿದವು. ಇದಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ ಅಬಸ್ಸಿಯ ಮತ್ತು ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ವರ್ಷಕಾಲಗಳು (ಪ್ಲುವಿಯಲ್ಸ್) ಮತ್ತು ಸುಧಾರಿತ ಶಿಲೋಪಕರಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸಹಾರ ಮರುಭೂಮಿ ಹಸುರಾಯಿತು. ವನ್ಯಜೀವಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ವೃದ್ಧಿಸಿತು. ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಮಾನವ ವಸತಿಗಳು ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕಾದ್ಯಂತ ಹರಡಿದವು. ಹೌವತಿಯ (ಕಿರೆನೈಕ) ಮತ್ತು ಎಲ್ ಗ್ವೆಟ್ಟರ್ (ಟ್ಯುನಿಶಿಯ) ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಗಳು. ಹೌವತಿಯ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿನ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತದ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರಶ.ಪೂ.45,000–41,000.

ಸಹರ ಮರುಭೂಮಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನಡುವೆ ಎರಡು ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ ಘಟ್ಟಗಳಿವೆ. ಒಂದನೆಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಘಟ್ಟ ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದ ಫೋರ್‌ಸ್ಮಿತ್ ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿಂದ ಹಾಗೂ ಎರಡನೆಯ ಘಟ್ಟ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಆಫ್ರಿಕದ ಸಂಗೋನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿನಿಧಿತವಾಗಿವೆ. ಇವೆರಡೂ ಉಪಕರಣ ತಂತ್ರಗಳು ಅಶೂಲಿಯನ್ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದಿಂದ ಬೆಳೆದವು. ಫೋರ್‌ಸ್ಮಿತ್ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಾದರೆ ಸಂಗೋನ್ ಅರಣ್ಯ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಒಗ್ಗಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಇವೆರಡರ ಅನಂತರ ಬಂದ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಯುರೋಪಿನ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿತ್ತು.

ಸಮೀಪ ಪ್ರಾಚ್ಯದೇಶಗಳು: ಈ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಗುಹೆ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಜ್ಯಾಗ್ರೋಸ್ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಲೆವಂಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಇವು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಜ್ಯಾಗ್ರೋಸ್ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಶನಿದಾರ್ ಮತ್ತು ಹಜರ್ ಮೆರ್ದ್ ಗುಹೆಗಳು (ಇರಾಕ್) ಹೆಸರುವಾಸಿ. ಪಶ್ಚಿಮ ಇರಾನಿನ ಖೊರಮಬಾದ್ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿರುವ ಹಲವಾರು ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ. ಲೆವಂಟ್ ಪ್ರದೇಶದ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಗಳು ಜಾಬ್ರುದ್ (ಸಿರಿಯ), ಸಾರ್ ಅಕಿಲ್ (ಲೆಬನಾನ್), ಮೌಂಟ್ ಕಾರ್ಮಲ್‌ನ ಗುಹೆಗಳು ಮತ್ತು ಟೈಬೀರಿಯಸ್ ಸರೋವರ ತೀರದ ನೆಲೆಗಳು (ಇಸ್ರೇಲ್) ಹಾಗೂ ಜೋರ್ಡಾನಿನ ಗುಹೆಗಳು. ಲೆವಂಟ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಆದಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತವೆ. ನಿಯಾಂಡರ್ತಲ್ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಜ್ಯಾಗ್ರೋಸ್ ಮತ್ತು ಲೆವಂಟ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಶನಿದಾರ್ ಮತ್ತು ಮೌಂಟ್ ಕಾರ್ಮಲ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಎಸ್–ಸ್ಖಲ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಸಮೂಹಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ: ಚೀನದ ಒರ್ಡೊಸ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಶುಯಿ–ತುಂಗ್–ಕೌ ನೆಲೆ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಮೌಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಲೆವಾಲ್ವ ತಂತ್ರದ ಜೊತೆಗೆ ಯುರೇಷಿಯದ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ.

ಭಾರತ: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿದವರು ಎಚ್.ಡಿ. ಸಾಂಕಳಿಯರವರು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ಅಹಮದ್‌ನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ನೆವಾಸ ಗ್ರಾಮದ ಬಳಿ ಪ್ರವರಾ ನದಿಯ ಸ್ತರೀಕೃತ ನದಿನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣ–ಪ್ರಧಾನ ಸಮುಚ್ಚಯವನ್ನು ಇವರು ಗುರುತಿಸಿದರು. ಈ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲು, ಜಾಸ್ಪರ್, ಅಗೇಟ್, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿಯ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಲಾದ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಕೊರೆಯುಳಿಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಸಾಂಕಳಿಯರವರು ಹಳೆಶಿಲಾ ಯುಗದ ಎರಡನೆಯ ಶ್ರೇಣಿ ಎಂದು ಕರೆದರು. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಭಾರತದ ಇತರ ಭಾಗಗ ಳಿಂದಲೂ ಇಂತಹ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ವರದಿಯಾದವು. ಇವನ್ನು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ, ನೆವಾಸಿಯನ್, ಎರಡನೆಯ ಶ್ರೇಣಿ, ಚಕ್ಕೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ–ಹೀಗೆ ಹಲವಾರು ಹೆಸರಿನಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ನದಿಯ ಸ್ತರೀಕೃತ ನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗಗಳ ನಡುವೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಗಂಗಾ ನದಿಬಯಲು ಮತ್ತು ಕೇರಳವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಭಾರತದ ಮಿಕ್ಕೆಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಯುಗದ ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ. ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಮೊನೆಗಳು, ಅಲಗು, ಲೆವಾಲ್ವ ಮಾದರಿಯ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಗಳು–ಇವು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿರುವ ಉಪಕರಣಗಳು. ಇವುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್, ಚರ್ಟ್, ಜಾಸ್ಪರ್, ಅಗೇಟ್ ಮತ್ತು ಬೆಣಚುಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ.

ಉತ್ತರ ಭಾರತ (ಭಾರತ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ಹಿಮಾಲಯ ಮತ್ತು ಹಿಮಾಲಯ ತಪ್ಪಲು ಪ್ರದೇಶ): ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಸಂಘಾವೊ ಗುಹೆ (ಪೆಷಾವರ), ಸೋಹನ್ ನದಿಪಾತ್ರ ಮತ್ತು ಪೋತ್ವಾರ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯಲ್ಲಿರುವ (ರಾವಲ್ಪಿಂಡಿ) ನೆಲೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಸೋಹನ್ (ಸೋನ್) ನದಿದಂಡೆಯ 2ನೆಯ ಸಮತಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ 1939ರಲ್ಲಿ ಡಿಟೆರ್ರ ಮತ್ತು ಪ್ಯಾಟರ್ಸನ್‌ರವರು ಅಂತ್ಯ ಸೋಹನ್ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈಗ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ನದಿ ತಾನು ಹರಿಯುವ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಕೆಳಮುಖವಾಗಿ ಕೊರೆಯುತ್ತಾ ಹೋದಾಗ ಅದರ ದಡದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗುವ ಮೆಟ್ಟಿಲಿನಂತಹ ರಚನೆಯೇ ಸಮತಟ್ಟು. ಒಂದು ಸಮಯದಲ್ಲಿ ನದಿ ಈಗಿನ ಮಟ್ಟಕ್ಕಿಂತ ಮೇಲೆ ಹರಿಯುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಇದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ (ಅಂತ್ಯ ಸೋಹನ್ ಎ) ಕ್ಲ್ಯಾಕ್ಟೋನಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಮತ್ತು ನದಿಯ ದುಂಡುಗಲ್ಲನ್ನು ಮಾರ್ಪಡಿಸಿ ಮಾಡಿದ ಉಪಕರಣಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ ಮೂಲಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಗಳು (ಪ್ರಿಪೇರ್ಡ್ ಕೋರ್), ಸಮಾನಾಂತರ ಚಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ನೀಳ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಲೆವಾಲ್ವ ತಂತ್ರದಿಂದ ತಯಾರಾದುವು. 2ನೆಯ ಸಮತಟ್ಟಿನ ತಳಭಾಗದ ನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿ ಈ ಸಮುಚ್ಚಯವಿದ್ದರೆ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಬೂದುಮಿಶ್ರಿತ ನಸುಹಳದಿ ಬಣ್ಣದ ನುಣುಪು ಮೆಕ್ಕಲುಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ಅಂತ್ಯ ಲೆವಾಲ್ವ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಚಕ್ಕೆಯ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ (ಅಂತ್ಯ ಸೋಹನ್ ಬಿ). ಢೋಕ್‌ಪಠಾಣ್ ಮತ್ತು ಪಿಂಡಿಘೇಬ್ ಬಳಿ ಇಂತಹ ಹಲವಾರು ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ.

1960ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಲಾಲ್ ಅವರು ಕಂಗ್ರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ (ಹಿಮಾಚಲ ಪ್ರದೇಶ) ಹರಿಯುವ ಬಿಯಾಸ್ ಮತ್ತು ಬನಗಂಗ ನದಿಗಳ ಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಮೊಹಪಾತ್ರರವರು ಸಿರ್ಸಾ ಪಾತ್ರದಲ್ಲೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರುವ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಕೊರಗಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದರು. 1975ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಜೆಟ್ ಅಲ್ಚಿನ್ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಕೆಳದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ರೋಹ್ರಿ ಪರ್ವತಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದಳು.

ಶ್ರೀನಗರ–ಗಡವಾಲ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ಅಲಕಾನಂದ ನದಿಯ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್ ಮತ್ತು ಜಾಸ್ಪರ್ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ನೇಪಾಲದ ಡಂಗ್–ದೇವ್‌ಖುರಿ ಡೂನ್ ಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ಕೊರ್ವಿನಸ್ ಈ ಕಾಲದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದಿದ್ದಾಳೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಅರ್ಜುನ ನದಿಯಲ್ಲಿ 2ಮೀ ದಪ್ಪದ ನದಿ ನಿಕ್ಷೇಪದ ಮೇಲೆ 8ಮೀ ದಪ್ಪದ ಹೂಳುಮಣ್ಣಿನ ಪದರವಿದ್ದು ಇವೆರಡರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕೆ–ಅಲಗಿನ ಸಮುಚ್ಚಯವಿದೆ. ಲೆವಾಲ್ವ ಮಾದರಿಯ ಮೂಲ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಮೊನೆಗಳು ಕೊಚ್ಚುಗತ್ತಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತ (ರಾಜಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಗುಜರಾತ್): ರಾಜಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿಗೆ ಲೂಣಿ ನದಿ ಮತ್ತು ಇದರ ಉಪನದಿಗಳ ಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವಿ.ಎನ್. ಮಿಶ್ರರವರು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಕುರುಹುಗಳನ್ನು ಹುಡುಕಿದರು. ಚರ್ಟ್, ಸಿಲಿಕಯುಕ್ತ ಮರದ ತುಂಡು, ಗಟ್ಟಿಯಾದ ಸ್ಲೇಟ್ ಕಲ್ಲು, ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್ ಮತ್ತು ರಯೋಲೈಟ್ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ ಉಪಕರಣಗಳು ಈ ನದಿಗಳ ತಳದಲ್ಲಿಯೂ ನದಿನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿಯೂ ದಂಡೆಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಇದ್ದವು.

ರಾಜಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಶಿಲೋಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ವಿವಿಧ ಭೂ–ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಬಕ್ಲಿಯ, ಮಂಗಳ್‌ಪುರ, ಶ್ಯಾಮ್‌ಪುರ, ಜೆನಾನ ಮುಂತಾದ ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ಅಮರ್‌ಪುರ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಕಳಿಮಣ್ಣಿನ ನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿವೆ. ದಿದ್ವಾನದ ಬಳಿ ಅಗೆದ 16ಆರ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಇವು ಮರಳುದಿಣ್ಣೆಯ ಸವೆದ ಮೇಲ್ಮೈ ಮೇಲಿದ್ದವು. ಜಯಾಳ್‌ನ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಇವು ಜಯಾಳ್ ಎಂದೇ ಹೆಸರಾದ ದಿಣ್ಣೆಯಂತಿರುವ ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲಿನ ನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿವೆ. ಲೂಣಿ ಮತ್ತು ಅದರ ಉಪನದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮರಳು ಮತ್ತು ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲುಗಳು ಬೆರೆತು ಗಟ್ಟಿಗೊಂಡಿರುವ ನದಿನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿವೆ. ಪಾಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸೋಜತ್‌ನ ಬಳಿ ಇವು ವಿಂಧ್ಯಶ್ರೇಣಿಯ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲಿವೆ. ಜೈಸಲ್ಮೇರಿನ ಬಳಿ ನಿಷ್ಕ್ರಿಯ ನೀರಿನ ಹಳ್ಳಗಳ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಗುಡ್ಡಗಳ ಇಳಿಜಾರಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯ ನಮೂನೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಗರಗಸದಂತೆ ಅಂಚಿರುವ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಬಿಲ್ಲೆಯಾಕಾರದ ಮೂಲಶಿಲೆ ಹಾಗೂ ಸಣ್ಣ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಈ ಎಲ್ಲ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಬುಧಪುಷ್ಕರ್ ಸರೋವರದ ಬಳಿಯೂ ಕೊಚ್ಚುಗತ್ತಿ, ಕಡಿಕತ್ತಿ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಅಲಗು, ಕೊರೆಯುಳಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ.

ರಾಜಸ್ತಾನದ ಮೇವಾಡ್ ಪ್ರಾಂತದ ವಾಗಾಂವ್ ಮತ್ತು ಕಡಮಲಿ ನದಿಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ, ಗುಜರಾತಿನ ಓರ್ಸಂಗ್–ಸೂಖಿ ನದಿಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ.

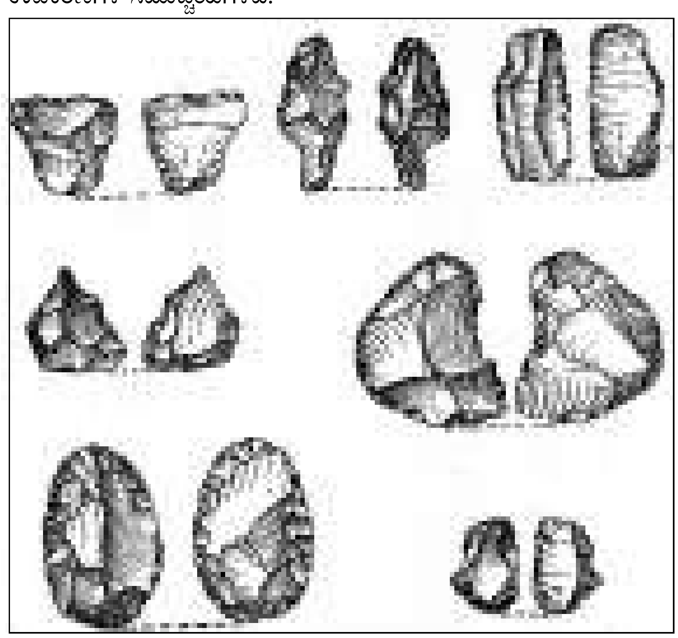

ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು

ಮಧ್ಯ ಭಾರತ (ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ದೆಹಲಿಯ ಸಮೀಪದ ಅರಾವಳಿ ಬೆಟ್ಟಶ್ರೇಣಿ): ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೇಲನ್ ನದಿಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿ ಕೊಂಡಂತೆ ಇರುವ ಕೈಮೂರ್ ಬೆಟ್ಟ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಕೈಮೂರ್ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಉತ್ತರ ಇಳಿಜಾರಿನಲ್ಲಿರುವ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಅವುಗಳ ಮೂಲಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿದಿದ್ದು ಉಪಕರಣಗಳು ಇಲ್ಲಿಯೇ ತಯಾರಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ತೋರುತ್ತವೆ. ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳಲ್ಲದೆ ಮೊನೆ, ಬಿಲ್ಲೆಯಾಕಾರದ ಮತ್ತು ಅರೆ–ಗೋಲಾಕಾರದ ಉಪಕರಣಗಳು ಇವೆ. ಬೇಲನ್ ನದಿಯ ಸ್ತರೀಕೃತ ನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಗಳ ನಮೂನೆ ಮತ್ತು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮೇಣ ಬದಲಾವಣೆ ಯಾಗಿರುವುದು ಗೋಚರವಾಗುತ್ತದೆ. ನದಿಯ 2ನೆಯ ಸ್ತರದ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ನಡುವಿನ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ ಹಂತದ ಉಪಕರಣ ಗಳಿವೆ. ಈ ಸ್ತರದ ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಮೇಲಿನ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಚರ್ಟ್ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಉಪಕರಣಗಳು ಮಧ್ಯ ಭಾಗದ ಉಪಕರಣಗಳಿಗಿಂತ ಚಿಕ್ಕದು ಮತ್ತು ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಬಳಕೆ ಅಧಿಕ (ಶೇ.80). ಈ ಸ್ತರದ ಮೇಲಿರುವ ಕೆಂಬಣ್ಣದ ಮರಳಿನ ಸ್ತರದಲ್ಲಿಯೂ ಮುಂಚಿನಂತೆಯೇ ಇರುವ ಚರ್ಟ್ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ; ಆದರೆ ಇವುಗಳ ಗಾತ್ರ ಮತ್ತಷ್ಟು ಚಿಕ್ಕದು. ಇದರ ಮೇಲಿರುವ ಹಳದಿಬಣ್ಣದ ಹೂಳುಮಣ್ಣಿನ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಚರ್ಟ್ ಹಾಗೂ ಇತರ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ತಯಾರಾದ ಅಲಗು–ಕೊರೆಯುಳಿ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಸಮುಚ್ಚಯವಿದೆ.

ನೈರುತ್ಯ ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿನ ಬೇತ್ವ ಮತ್ತು ಧಾಸನ್ ನದಿಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಾಪುರ ಮತ್ತು ಲಹ್‌ಚೂರ ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯ ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಗಳು. ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಸೋನ್ ನದಿಯ ಮಧ್ಯಮ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಪುರಾ–ವಾತಾವರಣಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ 23 ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕ ನೆಲೆಗಳು ಮತ್ತು 63 ಸ್ಥಾನಪಲ್ಲಟಗೊಂಡ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ. ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕ ನೆಲೆಗಳು ಕೈಮೂರ್ ಬೆಟ್ಟಗಳ ದಕ್ಷಿಣ ಇಳಿಜಾರಿ

ನಲ್ಲಿವೆ. ಇತರ ನಮೂನೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು, ಮೂಲ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿ, ತ್ಯಾಜ್ಯ ಚಕ್ಕೆಚೂರುಗಳು ಇಲ್ಲಿನ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಲೆವಾಲ್ವ ತಂತ್ರ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದೆ. ಉಳಿದ 63 ನೆಲೆಗಳು ಪತ್ವರ ಭೂರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿವೆ. ಪತ್ವರ ಹಳ್ಳಿಯ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಿ ತೀವ್ರ ಸವೆತದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಪತ್ವರ ಭೂರಚನೆಯ ಸ್ತರಗಳು ಹೊರಕ್ಕೆದ್ದಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲ್ಮೈ ಮೇಲೆ ಆದಿ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳು ಚದುರಿಕೊಂಡಿವೆ. ಹಳ್ಳಿಯ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಇಂತಹ ಎರಡು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಸಾಮಾನ್ಯ ನಮೂನೆಗಳಾದ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಮೊನೆ, ಕೊರೆಯುಳಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಡಿಕತ್ತಿ, ಕೈಗೊಡಲಿ, ಕೊಚ್ಚುಗತ್ತಿ, ಅರೆ-ಗೋಲಾಕಾರದ ಉಪಕರಣಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕವು. ಇವಲ್ಲದೆ ಪತ್ವರ ಹಳ್ಳಿಯ ಬಳಿ ಸೋನ್ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಚಿಲುಮೆ-ಸೃಷ್ಟಿತ ನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು.

ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಸತ್ನ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಮೈಹರ್ ಬೆಟ್ಟದ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿ ಅಗೆದ ಪರೀಕ್ಷೆ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳು ಸವೆದ ಶೇಲ್ (ಜೇಡಿಪದರಗಲ್ಲು) ನಿಕ್ಷೇಪದ ಮೇಲೆ ಯಥಾಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂತು. ಈ ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯ 20 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಕಳಿಮಣ್ಣಿನ ಪದರದಿಂದ ಮುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು.

ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗುಹಾನೆಲೆ ಭೀಂಬೇಟ್ಕ (ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ). ಇಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗದವರೆಗಿನ ದೀರ್ಘ ಅನುಕ್ರಮಣಿಕೆ ದಾಖಲಾಗಿರುವುದು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ತೋರಿಬಂತು. ಇಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯು ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ವಿಕಸಿತವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಸ್ತರಕ್ರಮದಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೈಗೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಕಡಿಕತ್ತಿಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ಮರೆಯಾಗಿ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು, ಅಲಗು ಮತ್ತು ಲೆವಾಲ್ವ ಮಾದರಿಯ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದದ್ದು ಇಲ್ಲಿ ನಿಚ್ಚಳವಾಗಿದೆ. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿನ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳು ಚಕ್ಕೆಗಳ ಬದಲಿಗೆ ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಹಲಗೆ ಅಥವಾ ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ತಯಾರಾದುವು. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಕಲ್ಲಾಸರೆ ನೆಲೆ ಆದಂಗಢ್. ಇಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳು ಮೂಲಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಮರಳು ಮಿಶ್ರಿತ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಅಂಟುಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಬೆರೆತಿದ್ದವು. ಈ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಕೈಗೊಡಲಿ, ಕೊಚ್ಚುವ ಉಪಕರಣಗಳು, ಕಡಿಕತ್ತಿ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಕೊರೆಯುಳಿಗಳಿದ್ದವು.

ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಮಾದರಿಯಾದ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರದೇಶ ನರ್ಮದ ನದಿಯ ಮಧ್ಯಮ ಪಾತ್ರ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೊಂದು ಸಾಮ್ನಾಪುರ್. ನರ್ಮದ ನದಿ ಮತ್ತು ರಿಚಾಯ್ ಹಳ್ಳ ಸೇರುವಲ್ಲಿ ನರ್ಮದ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಚ್ಚಹೊಸದರಂತಿರುವ ಉಪಕರಣಗಳು ಹೂಳುಮಣ್ಣಿನ ಪದರದಲ್ಲಿ ಬೆರೆತಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂತು. ಇವು ಮೂಲಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿದಿರುವುದನ್ನು ಇವುಗಳ ತಾಜಾತನದಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಸು.44 ಚ.ಮೀ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 3000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಒಂದೆರಡು ಪ್ರಾಣಿ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಯಿತು. ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ದೊರೆಯುವ ಚರ್ಟ್‌ಯುಕ್ತ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ರಿಚಾಯ್ ಹಳ್ಳದಲ್ಲಿರುವ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್‌ನ ದುಂಡುಕಲ್ಲು ಗಳಿಂದಲೂ ಸಮೀಪದ ಜೀರಾಘಾಟಿ ಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿರುವ ಡಾಲರೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನಿಂದಲೂ ತಯಾರಿಸ ಲಾಗಿದೆ. ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳ ಈ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಮೂಲಶಿಲೆ, ತ್ಯಾಜ್ಯ ಚಕ್ಕೆಗಳೂ ಸೇರಿರುವುದರಿಂದ ಉಪಕರಣಗಳು ಇಲ್ಲಿಯೇ ತಯಾರಾಗುತ್ತಿದ್ದವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ.

ಮಹಾನದಿಯ ಮೇಲ್ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ (ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ರಾಯ್‌ಪುರ್ ಮತ್ತು ಬಿಲಾಸ್‌ಪುರ್ ಜಿಲ್ಲೆ), ಚಂಬಲ್-ಶಿಪ್ರ-ಪಾರ್ವತಿ ನದಿಗಳು ಹರಿಯುವ ಮಾಳ್ವ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ.

ಪೂರ್ವ ಭಾರತ: ಮೇಘಾಲಯದ ಗಾರೋ ಪರ್ವತಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮಾದರಿಯ ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ. ಬಿಹಾರ್ ರಾಜ್ಯದ ಮೊಂಗೀರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಜಮಾಲ್‌ಪುರದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಆದರೆ ಭಿನ್ನ ಸ್ವರೂಪದ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸಣ್ಣ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 50 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ಗರಸುಮಣ್ಣಿನ ಪದರದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ 32 ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್ ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದವು. ಲೆವಾಲ್ವ ಮಾದರಿಯ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಕಡಿಕತ್ತಿ, ಕೊಚ್ಚುವ ಮತ್ತು ಚೂರಿಯಂತಹ ಉಪಕರಣಗಳು, ಕೊರೆಯುಳಿ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಮೊನೆ, ದಬ್ಬಣಗಳಲ್ಲದೆ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಚಕ್ಕೆಯೆಬ್ಬಿಸಿರುವಂತಹ ಚಕ್ಕೆ-ಅಲಗುಗಳು ಇತರ ಉಪಕರಣಗಳು. ಇಲ್ಲಿನ ಅನನ್ಯ ಕೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಚೂರಿಗಳನ್ನು ಜಮಾಲ್‌ಪುರ್ ಕೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಚೂರಿಗಳೆಂದೇ ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲದ ಮಿಡ್ನಾಪುರ ಮತ್ತು ಬುರ್ದ್ವಾನ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಹಲವಾರು ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ. ಲೆವಾಲ್ವ ಮಾದರಿಯ ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಚಕ್ಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಸಾಮಾನ್ಯ ನಮೂನೆಗಳನ್ನು ಘನೀಕೃತ ಮರದ ತುಂಡುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಒರಿಸ್ಸ ರಾಜ್ಯದ ಮಯೂರಭಂಜ್, ಢೆಂಕನಾಲ್, ಸುಂದರ್‌ಗಢ್ ಮತ್ತು ಕೆಯೊಂಜಾರ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಯುಗದ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಇತರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳ ಸಹಯೋಗದಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಇದೇ ರಾಜ್ಯದ ಸಂಬಲ್‌ಪುರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಡಾಪಹಾಡ್, ದರಿದುಂಗಿ ಮತ್ತು ಹಿರಾಕುಡ್ ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ.

ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ: ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ವಿರಳವೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ರಂಜನಿಹಳ್ಳಿಯ (ಪುಣೆ ಜಿಲ್ಲೆ) ಬಳಿ ಹರಿಯುವ ಮೀಣಾ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯಲ್ಲಿನ ನದಿನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿ ಡಾಲರೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನ 9 ಮೂಲಶಿಲೆಗಳೂ 15 ಚಕ್ಕೆಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕೊಳವೆ ಮತ್ತು ಚಕ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿರುವ ಮೂಲಶಿಲೆಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಕೃಷ್ಣ ನದಿಯ ಮಧ್ಯಮ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿರುವ ನದಿನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿ ಸಮುಚ್ಚಯ ಸಮೂಹಗಳಿವೆ. ಈ ಉಪಕರಣಗಳು ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದವು. ಸುರಪುರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ ಹಲವಾರು ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ದೊರೆಯುವ ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ, ಚರ್ಟ್, ಜಾಸ್ಪರ್, ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್ ಮತ್ತು ಅಗೇಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ಉಂಡೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಪೂರ್ವ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶ: ಚೆನ್ನೈ ಬಳಿಯ ಕರಾವಳಿ ಮತ್ತು ವಿಶಾಖಪಟ್ಟಣದ ಸಮುದ್ರ ತೀರ ವಿಸ್ತೃತ ಶೋಧನೆಗೊಳಪಟ್ಟ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶಗಳು. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಕೋರ್ತಲಯಾರ್ ನದಿಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅಂತ್ಯ ಹಂತದ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಿಮಯುಗದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೃಷ್ಟಿಯಾದ ನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿವೆ. ವಿಶಾಖಪಟ್ಟಣದ 20 ಕಿಮೀ ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ರಾಮಯೋಗಿ ಅಗ್ರಹಾರಂ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆ. ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುಮಣ್ಣಿನ ನಿಕ್ಷೇಪ ದಿಬ್ಬದಂತೆ ಹರಡಿದ್ದು ಇದು ಮಳೆ-ಗಾಳಿಯ ತೀವ್ರ ಕೊರೆತದಿಂದಾದ ಅನೇಕ ಹಳ್ಳ-ಕೊರಕಲುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಕೆಂಪುಮಣ್ಣಿನ ನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿ ಪರೀಕ್ಷೆ ಗುಂಡಿಯೊಂದನ್ನು 8ಮೀ ಆಳದವರೆಗೆ ಮೆಟ್ಟಿಲಿನ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಅಗೆಯಲಾಯಿತು. ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ 3.2ಮೀ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪದರ ಕಂಡುಬಂತು. ಸಾಮಾನ್ಯ ನಮೂನೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಬಡಿಗಲ್ಲು, ವಿವಿಧ ಆಕಾರದ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಅಲಗಿನಂತಹ ಉಪಕರಣವನ್ನು ಮಾರ್ಪಡಿಸಿ ಮಾಡಲಾದ ಚೂರಿಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟ. ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್‌ನೊಂದಿಗೆ ಚರ್ಟ್ ಮತ್ತು ಕೊಂಡಲೈಟ್ ಕಲ್ಲುಗಳು ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಬಳಕೆಯಾಗಿವೆ. ಕರ್ನೂಲಿನ ಗಿಡ್ಡಲೂರು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಕವೀಡು, ಅರವೀಟಿಕೊಲ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಕಡಪ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಾಗಿಲೇರು ನದಿಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ನಂದಿಪಲ್ಲೆಯಂತಹ ಕೆಲವೊಂದು ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿಯೂ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಚಿತ್ತೂರು ಮತ್ತು ನಲ್ಗೊಂಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ.

ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ವಾತಾವರಣ: ರಾಜಸ್ತಾನದ ಥಾರ್ ಮರುಭೂಮಿಯಲ್ಲಿರುವ ಭೂರಚನೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟಾರೆ ಒಣಹವೆಯಿದ್ದು ಆಗಾಗ ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಮಳೆಯಾದ ಸಂದರ್ಭಗಳೂ ಇತ್ತೆಂಬುದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಸೋನ್ ನದಿಪಾತ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಪತ್ವರ ಭೂರಚನೆಯಲ್ಲಿ ನದಿ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳಿಂದ ಸೃಷ್ಟಿಯಾದ ಅಂಟು ಜೇಡಿಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲಿನ ಸ್ತರಗಳಿವೆ. ಇವು ತೇವ ಮತ್ತು ಒಣಹವೆಯ ಆವರ್ತನದ ಸಂಕೇತವಾಗಿವೆ. ತೇವ ಹವಾಮಾನದಲ್ಲಿ ನದಿ ಕೆಲಸಮಯಕ್ಕಾದರೂ ತುಂಬಿ ಹರಿಯುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲಿನ ಸ್ತರಗಳು ಸೂಚಿಸಿದರೆ ಶುಷ್ಕ ಹವಾಮಾನದಲ್ಲಿ ನೀರು ಬತ್ತಿ ನದಿಯ ತಳದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಪುಟ್ಟ ಕೊಳಗಳುಂಟಾಗುತ್ತಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಸ್ತರಗಳೇ ಪುರಾವೆ. ಪತ್ವರ ಭೂರಚನೆ ಮತ್ತು ಇದರ ಮೇಲಿರುವ ಅಂತ್ಯ ಹಿಮಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಬಾಘೋರ್ ಭೂರಚನೆ ಸಂಧಿಸುವ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲು-ಜೇಡಿಮಣ್ಣು-ಮರಳುಗಳ ಮಿಶ್ರಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಬಲಶಾಲಿಯಾದ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. ಇವು ಕಾಡು ಮತ್ತು ಜೌಗು ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸವನ್ನ ಹುಲ್ಲುಗಾವಲಿನಂತಹ ಪರಿಸರಕ್ಕೆ ಒಗ್ಗಿದ್ದ ಪ್ರಾಣಿಗಳು. ಪತ್ವರ ಭೂರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹುಣಸಗಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ವಜ್ಜಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಚಿಲುಮೆ-ಸೃಷ್ಟಿತ ನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳೊಂದಿಗೆ ದೊರೆತ ಸಸ್ಯ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳೂ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಹುಲ್ಲುಗಾವಲು ಪರಿಸರವಿದ್ದುದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತವೆ.

ಕಾಲಮಾನ: ರಾಜಸ್ತಾನದ ದಿದ್ವಾನದ ಬಳಿ ಅಗೆದ 16ಆರ್ ಹೆಸರಿನ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದ ಸ್ತರ ಥೋರಿಯಮ್/ಯುರೇನಿಯಮ್ ಮತ್ತು ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ತಂತ್ರಗಳ ಪ್ರಕಾರ 1,50,000 ವರ್ಷ ಮುಂಚಿನದು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಿಮಯುಗದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿರಬೇಕು. ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿರುವ ಪತ್ವರ ಭೂರಚನೆಯನ್ನು 1,00,000ಕ್ಕೂ ಪೂರ್ವದಿಂದ 30,000 ವರ್ಷ ಹಿಂದಿನ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಸೋನ್ ಮತ್ತು ಬೇಲನ್ ನದಿಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸಮಕಾಲೀನ ಭೂರಚನೆಗಳು ಐ.ಆರ್.ಎಸ್.ಎಲ್. ಕಾಲನಿರ್ಣಯದ ಪ್ರಕಾರ 75,000-45,000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದಿನವು. ಸಾಗಿಲೇರು ನದಿಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾದ ನಿಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿ

ದೊರೆತ ಮೂಳೆ ಮತ್ತು ಸಿಹಿನೀರಿನ ಶಂಖಗಳು 23,000 ವರ್ಷ (ಇಂಗಾಲ 14) ಹಳೆಯವು. ಆದರೆ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಈ ಕಾಲಮಾನ ವಿಶ್ವಾಸಾರ್ಹವಲ್ಲ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ 1,25,000–40,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ.

ಕೊನೆಯದಾಗಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಮೂರು ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. 1ನೆಯ ಹಂತದ (ಆದಿ) ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉಪಕರಣಗಳ ಬಳಕೆ ಮುಂದುವರೆದಿದ್ದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. 2ನೆಯ ಹಂತದ (ಮಧ್ಯಮ) ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿಯಿಂದ ತೆಗೆದ ಚಕ್ಕೆಗಳು–ಚಕ್ಕೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಇವೆ. 3ನೆಯ ಹಂತದ (ಅಂತ್ಯ) ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಗುಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. (ಜಿ.ಎನ್.ಪಿ.)

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಇಸ್ಲಾಮಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ (1206–1707): ಮುಸ್ಲಿಮರ ಆಗಮನಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚೆ ಭಾರತ ತನ್ನದೆ ಆದ ಬೌದ್ಧ, ಜೈನ ಮತ್ತು ಹಿಂದು ಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು.

ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮೀಯರಾದ ಅರಬ್ಬರು, ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ಮತ್ತು ಟರ್ಕರು ತಮ್ಮೊಂದಿಗೆ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ, ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಪ್ರಚಲಿತ ಕಲೆಯನ್ನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ತಂದರು.

ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಾಗ ಇವರೊಡನೆ ಭಿನ್ನ ರೀತಿಯ ನೂತನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಪರಂಪರೆಯೂ ಬಂದಿತು. ಹಿಂದು, ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಜೈನರ ಕಟ್ಟಡಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಬ ಮತ್ತು ಅಡ್ಡತೊಲೆ ಜಂತಿಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು ಅಥವಾ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಒಂದರ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಮುಂಚಾಚುವಂತೆ ಜೋಡಿಸಿ ಚಾವಣಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಮಾನುಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ಕಟ್ಟುವ ನೂತನ ಶೈಲಿಯ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ, ಗುಮ್ಮಟ ಮತ್ತು ಮೂಲೆ ಕಂಬ ಗೋಪುರ(ಮಿನಾರೆಟ್)ಗಳನ್ನು ಸುಲ್ತಾನರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಪರಿಚಯಿಸಿದರು. ತೂಗುವ ಪದಕಗಳ ಸೂರುಗಳ ಅಲಂಕರಣೆಗಳಿಂದ ಕಂಬ ಗೋಪುರಗಳು ಮನಮೋಹಕವಾಗಿವೆ. ಛತ್ರಿ ಮತ್ತು ಗುಮ್ಮಟದ ಒಳಮಾಳಿಗೆ ನಿರ್ಮಿತಿಗೆ ಅಂದವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣವು ಪ್ರಕೃತಿಯ ಬಗೆಗಿನ ಅದಮ್ಯ ಒಲವಿನಿಂದ ಪ್ರೇರಿತವಾಗಿ ಸಸ್ಯಸಿರಿ, ಮಾನವ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿ ಚಿತ್ರಣಗಳಿಂದ ತುಂಬಿತ್ತು. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಜೀವಂತ ಪ್ರಾಣಿ ಮತ್ತು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸುವುದರಿಂದ ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳು, ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಅಂದವಾಗಿ ಬರೆಯಿಸಿದ ಅರೇಬಿಕ್ ಲಿಪಿಗಳ ಮಾದರಿಗಳಿಂದ ಸುಂದರವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಗಾರೆಯಿಂದ ಚಿನ್ನದ ಬಣ್ಣದ ಲೇಪನಕ್ಕೆ ಗಾಜು ಹೊಳಪು ಕೊಟ್ಟು, ಕುಂದಣ ಕೆಲಸದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಎದ್ದು ಕಾಣುವ ಹೊಳಪಿನ ಹೆಂಚಿನಿಂದ ಅಲಂಕಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ಗುಲಾಮಿ ಸಂತತಿಯ ಕಾಲ: ಕುತುಬ್ ಮಿನಾರ್ ಮತ್ತು ಖುವ್ವತ್‌ಉಲ್–ಇಸ್ಲಾಂ ಮಸೀದಿ ಭಾರತದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಶಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತು. ಕುತುಬುದ್ದೀನ್ ಐಬಕ್(1206–11) ಕುತುಬ್ ಮಿನಾರನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದನಾದರೂ ಇಲ್ತಮಷ್ ಇದನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ. ದೆಹಲಿಯ ಕುತುಬ್ ಮಿನಾರ್ ಸ್ತಂಭ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು. ಇದನ್ನು ಗುಲಾಮಿ ಸಂತತಿಯ ಮೊದಲ ದೊರೆಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸದೆ ಇಲ್ತಮಷ್‌ನ ಗೌರವಾದರಗಳಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದ ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಂತ ಖ್ವಾಜಾ ಕುತುಬ್ ಉದ್ದೀನ್ ಭಖ್ತಿಯಾರನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು.

ತರುವಾಯ ಫಿರೋಜ್ ತುಗಲಕ್(1351–88) ಮತ್ತು ಸಿಕಂದರ್ ಲೋದಿ(1489–1517) ಈ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಸಿದರು. ಇದನ್ನು ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಮಾಸಲು ಹಳದಿಬಣ್ಣದ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದೆ.

ಇದು ತಳದಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಕ್ರಮೇಣ ವ್ಯಾಸ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತ ಹೋಗುವ ವೃತ್ತಾಕೃತಿ ಹಾಗೂ ಬಹುಕೋನಾಕೃತಿಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಐದಂತಸ್ತಿನ ಕಟ್ಟಡ. ಮೀನಾರ್ 72.54 ಮೀ ಎತ್ತರ ಮತ್ತು ಕೆಳ ಅಂತಸ್ತಿನ ಅಡಿಪಾಯವು 14.78 ಮೀ ವ್ಯಾಸವಿದೆ. ಪ್ರತಿ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೈಸಾಲೆ(ಮೊಗಸಾಲೆ)ಯಿದ್ದು, ಅದರ ಸೂರಿನ ತಳದಲ್ಲಿ ತೂಗಾಡುವ ಪದಕಗಳಂತಹ ಬೋದಿಗೆ ಗಮನಾರ್ಹವಾದದ್ದು. ಕೆಳಗಿನ ಮಹಡಿಯ ಅಂತಸ್ತಿನ ಗೋಡೆ 24 ಬಾಹುಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ವರ್ತುಲ ಸುರುಳಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಅಂತಸ್ತು ಕೇವಲ ವರ್ತುಲ ಸುರುಳಿಗಳಿಂದ, ಮೂರನೆಯ ಮಹಡಿಯನ್ನು ಕೇವಲ ಮೂರು ಮೂಲೆಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಮಹಡಿಯನ್ನು ಸರಳ ಕೆಂಪು ಕಲ್ಲುಗಳ ನಡುವೆ ಬಿಳಿಯ ಅಮೃತ ಶಿಲೆಯಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದೆ. ಮೂರು ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿಯೂ ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ರೇಖೆಗಳಿವೆ. ನೆರಳು ಬೆಳಕಿನ ಚೆಲ್ಲಾಟದ ಪರಿಣಾಮ ಅದ್ಭುತವಾಗಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಗಳನ್ನು ಫಿರೋಜ್ ತುಗಲಕ್ (1351–88) ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಖುವ್ವತ್–ಉಲ್ ಇಸ್ಲಾಂ ಮಸೀದಿಯಲ್ಲಿ 16.1 ಮೀ ಎತ್ತರ ಮತ್ತು 6.7 ಮೀ ಅಗಲದ ಕಮಾನು ಇದೆ. ಆದರೆ ಇದು ನೈಜ ಕಮಾನಲ್ಲ. ಗೋಡೆಯಿಂದ ಹೊರಚಾಚಿದ ಬೋದಿಗೆಯ ಮೇಲಣ ಎಸ್–ಆಕಾರದ್ದು. ಇಂತಹ ಕಮಾನು ಮೊದಲು ಸುಲ್ತಾನ್ ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್ ಬಲ್ಬನ್(1266–87) ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿದೆ ಎಂದು ಕಾಣುವುದಾದರೂ ಈ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ.

ಖಿಲ್ಜಿಕಾಲ (1290–1320): ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿ (1296–1316) ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಅಲಾಯ್–ದರ್ವಾಜಾ (1311) ಚತುರಸ್ರ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದೆ. ಇದನ್ನು ಅಷ್ಟೇನೂ ಎತ್ತರವಿಲ್ಲದ ಗುಮ್ಮಟದಿಂದ ಮುಚ್ಚಿದ್ದು ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಅಮೃತ ಶಿಲೆಯ ಆಮಲಕ ಕಳಶವಿದೆ. ಕುದುರೆಯ ಲಾಳಾಕಾರದ ಕಮಾನು ಈ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪಾರ್ಶ್ವದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಕಮಾನು, ಆಕರ್ಷಕ ಮೂಲೆದಿಂಡು, ಸಮತಲ ಇಳಿಜಾರಿನಿಂದ ಮತ್ತು ಕಮಾನಿನ ಒಳಬಾಗಿನಲ್ಲಿ ಈಟಿಮೊನೆ ಮಾದರಿಯ ಜಾಲರಿಯಿದೆ. ಹೊರಭಾಗ ಮತ್ತು ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಫಲಕದ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ರೇಖಾ ನಕ್ಷೆಗಳ ಅಲಂಕರಣ ನಿರ್ಮಿತಿಯು

ಜುಮ್ಮಾಮಸೀದಿ, ದೆಹಲಿ

ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಾಣುವಂತೆ ಮಾಡಿದೆ. ಇಡೀ ಎತ್ತರವನ್ನು ಕೃತಕ ಅಂತಸ್ತುಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಿದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಎರಡು ಸಮ ಭಾಗಗಳಾಗಿವೆ. ಇದರ ಹೊರಕಮಾನು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ವೃತ್ತ ಪದಕಗಳನ್ನು ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಹಜರತ್ ನಿಝಾಮುದ್ದೀನ್ ಔಲಿಯ ಸಮಾಧಿಯ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿರುವ ಜಮುತ್ ಖಾನಾ ಮಸೀದಿಯ ಮೇಲ್ ಕಟ್ಟಡದ ಭಾರವನ್ನು ಹೊರಲು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ತೂಗು ಪದಕಗಳ ಅಲಂಕರಣವಿರುವ ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ಕಮಾನುಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ನಿರ್ಮಿತಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು.

ತುಗಲಕ್ ಕಾಲ (1320–1412): ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್ ತುಗಲಕ್ ಷಾ (1320–25) ತುಗಲಕಾಬಾದ್ ಕೋಟೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಇದನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಗಾತ್ರದ ಭಾರೀ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದೆಯಲ್ಲದೆ ಹೊರಬದಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಸಮಾನಾಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ಧವೃತ್ತಾಕಾರದ ಬೃಹತ್ ಬುರುಜುಗಳನ್ನು ಅದರ ಮೇಲೆ ತೆನೆಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿದೆ. ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ರಸ್ತೆ ಮತ್ತು ಅರಮನೆಗಳ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳಿವೆ.

ಸರೋವರದ ನಡುವಿದ್ದ ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್ ತುಗಲಕ್‌ನ ಸಮಾಧಿಯು ಪಂಚ ಭುಜಾಕೃತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದೆ. ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬುಗುರಿ ಆಕಾರದ ಬುರುಜುಗಳಿವೆ. ಈಗ ಸರೋವರ ಒಣಗಿದೆ. ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ಕೋಣೆಯ ಮೇಲೆ ಅಮೃತ ಶಿಲೆಯ ಗುಮ್ಮಟವಿದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ಸುಂದರವಾದ ಆಮಲಕ ಮತ್ತು ಕಲಶವಿದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಬದಿಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಈಟಿ ಮೊನೆ ಮಾದರಿ ಅಂಚಿನ ಕಮಾನಿದೆ. ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತ ಅಮೃತ ಶಿಲೆಯ ಗೂಡುಗಳು, ಇವುಗಳ ಮೇಲ್ಮೈಯ ಸಾಧಾರಣ ಏಕತಾನತೆಯನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸುತ್ತದೆ. ಅದಿಲಬಾದ್, ಕೋಟೆ, ಜಹಾನ್‌ಪನಾಹ್, ವಿಜಯ್ ಮಂಡಲ್, ಕಬಿರುದ್ದೀನ್ ಔಲಿಯ ಸಮಾಧಿ, ಫಿರೋಜ್ ಷಾ ಕೋಟ್ಲ ಮತ್ತು ಫಿರೋಜ್ ಷಾನ ಸಮಾಧಿ ಮುಂತಾದವು ಈ ಕಾಲದ ಇತರ ಮುಖ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು.

ಈ ಕಾಲದ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪದ ಲಕ್ಷಣಗಳು: ಇಳಿಜಾರಾದ ಗೋಡೆಗಳು, ರಕ್ಷಣಾ ತೆನೆಗಳ ಸಾಲು, ಬಹು ಗುಮ್ಮಟಗಳ ಮೇಲ್ಚಾವಣಿ ಮತ್ತು ಮೀನಾರಿನಂತಿರುವ, ಚಿಕ್ಕದಾಗುತ್ತ ಹೋಗುವ ಒತ್ತು ಗೋಡೆಗಳು; ಸಹಜವಾಗಿ ದೊರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗುಂಡುಗಳೇ ಮುಖ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಾಮಗ್ರಿಯಾಗಿದೆ. ಕಮಾನಿನ ಜೊತೆಗೆ ತೊಲೆ ಮತ್ತು ಜಂತಿಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಸಯ್ಯಿದ್‌ರ ಕಾಲ: ಸಯ್ಯಿದ್ ಮತ್ತು ಲೋದಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚತುರಸ್ರ ಮತ್ತು ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸದ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಫಿರೋಜ್ ಷಾನ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿ ಖಾನ್–ಐ–ಜಹಾನ್ ತಿಲಂಗನಿಯ ಸಮಾಧಿಯನ್ನು ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಮುಬಾರಕ್ ಷಾನ ನಿಧನಾನಂತರ (1434) ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ

ಅಷ್ಟಭುಜಾಕಾರದ ಸಮಾಧಿಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಕೊಠಡಿ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಲೂ ಮೊಗಸಾಲೆಗಳಿವೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲೂ ಮೂರು ಮೂರು ಪ್ರವೇಶಗಳಿರುವ ಷೋಡಶ ಭುಜಾಕೃತಿಯ ವೇದಿಕೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಗುಮ್ಮಟವಿದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಗೋಪುರ ಹಾಗೂ ಗುಮ್ಮಟದ ಮೇಲೆ ಲಾಂಧ್ರದ ಮಾದರಿಯಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಎಲ್ಲಾ ಬದಿಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೇಲುಗಡೆ ಕಂಬಗಳ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ಛತ್ರಿಗಳು ಗೋಡೆಯ ಹೊರ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ತುಗಲಕ್ ಶೈಲಿಯ ಇಳಿಜಾರು ಒತ್ತು ಗೋಡೆಗಳಿವೆ.

ವಿಸ್ತಾರಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಎತ್ತರ ಕಡಿಮೆಯಾದ ಗುಮ್ಮಟದಿಂದಾಗಿ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಕುಬ್ಜವಾಗಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಲೋದಿ ಉದ್ಯಾನದಲ್ಲಿರುವ ಮುಹಮ್ಮದ್ ಷಾನ(1444) ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ವೇದಿಕೆ ಮತ್ತು ಛತ್ರಿಗಳ ಎತ್ತರವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿ ಈ ನ್ಯೂನತೆಯನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಸೈಯದ್ ಅರಸರ ಸಮಾಧಿಗಳು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ತಲ ವಿನ್ಯಾಸ ಹೊಂದಿವೆ. ಇವುಗಳ ಹೊರ ಮೈಗೋಡೆಯನ್ನು ಒಂದರ ಮೇಲೆ ಒಂದರಂತೆ ಕೂಡಿಸಿದ ಏಕರೂಪದ ಗೂಡುಗಳ ಸಾಲುಗಳಿಂದ ವಿಭಜಿಸಿದೆ. ಇಂತಹ ವಿಭಜನೆಯಿಂದಾಗಿ ಸಪಾಟಾದ ಗೋಡೆಯು ಏಕತಾನತೆಯಿಲ್ಲದೆ ಇಡೀ ಕಟ್ಟಡ ಹಲವು ಅಂತಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿ ಗೋಡೆಯ ಮಧ್ಯೆ ಒಂದು ಆಯತಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸ, ಅದರ ನಡುವೆ ತೊಲೆ ಕಂಬಗಳಿಂದ ರೂಪಿಸಿದ ಕಮಾನಿರುವ ಬಾಗಿಲು ಮತ್ತು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಕಿಟಕಿಗಳಿವೆ. ಆಯತಾಕಾರದ ಮೇಲೆ ಹಾಗೂ ಕಟ್ಟಡದ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಶದಂತಹ ಗುಲದಸ್ತಾಗಳಿವೆ.

ಲೋದಿವಂಶ (1451–1526): ಚಿರಾಘ್‌ದಿಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಬಹ್ಲುಲ್ ಲೋದಿಯ ಸಮಾಧಿ, ಪ್ರತಿ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಕಮಾನುಗಳು ಮತ್ತು ಐದು ಗುಮ್ಮಟಗಳಿಂದ ರೂಪಿಸಿದ ಚಾವಣಿ ಇರುವ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡ. ದೆಹಲಿಯ ಸಿಕಂದರ್ ಲೋದಿಯ (1489–1517) ಸಮಾಧಿ, ಛತ್ರಿಗಳ ಹೊರತಾಗಿ ಮುಹಮ್ಮದ್‌ಷಾನ ಗೋರಿಯ ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೂ ಹೊಂದಿದೆ. ಕಟ್ಟಡದ ಮೇಲಿನ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಭುಜಾಕಾರದ ಮೀನಾರುಗಳಿವೆ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣದೊಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮಸೀದಿ ಇದೆ. ಇಂತಹ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಉದ್ಯಾನ ಮುಂದೆ ಮೊಗಲ್ ಕಾಲದ ಸಮಾಧಿ ಕಟ್ಟಡಗಳ ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣವಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ಅಷ್ಟ ಭುಜಾಕಾರದ ಸಮಾಧಿ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಕೊನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸುವ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಮೊಗಲ್ ಶೈಲಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವುದರಿಂದ, ಸುಲ್ತಾನ್ ಷಾದಿಯ ಕೋಟೆಯಂತಹ ಪ್ರಾಕಾರ ದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಮಾಧಿ ಹಾಗೂ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಉದ್ಯಾನ, ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮಸೀದಿ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಹೋನ್ನತ ಮೊಗಲ್ ಶೈಲಿಯ ಸಮಾಧಿ ಕಟ್ಟಡ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳ ನಡುವಣ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಪ್ರಮುಖ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ.

ಬಾರಾಗುಂಬಜ್ (1484) ಮತ್ತು ಮೋತಿ–ಕಿ–ಮಸೀದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಲೋದಿಕಾಲದ ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳು ಮುಗಲರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತಲುಪಿದವು. ಬಾರಾಗುಂಬದ್ ಕಂಬ ಮತ್ತು ತೊಲೆಗಳಿಂದ 25 ಅಂಕಣಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿತ ವಾಗಿದ್ದು ಗುಮ್ಮಟಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಮುಂಭಾಗವು ಸಮಾನ ಎತ್ತರದ 5 ಕಮಾನುಗಳು ಮತ್ತು ಹಿಂದಿನ ಗೋಡೆಯು ಚಾಚು ಕಿಟಕಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ. ಇಳಿಜಾರಾದ ಒತ್ತು ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಹಿಂಬದಿಯ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಬಳ್ಳಿ ಜಾಲಿ ಮತ್ತು ಬಣ್ಣದ ಹೆಂಚುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಸಿಕಂದರ್ ಲೋದಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಿಯನ್ ಭೋಯ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಮೋತಿ–ಕಿ–ಮಸೀದಿಯು ಜಗತಿಯ ಮೇಲಿದೆ. ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯ ಸಭಾಮಂದಿರದಲ್ಲಿ 5 ತೆರೆದ ಕಮಾನು ಗಳಿದ್ದು, ಕಮಾನು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣದ ಹೆಂಚಿನ ವೃತ್ತ ಫಲಕಗಳಿವೆ. ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಇಳಿಜಾರು ಒತ್ತುಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಹಿಂಭಾಗದ ಮೇಲಿನ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನ ಸಣ್ಣ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಿವೆ. ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯ ಸಭಾ ಮಂದಿರ ಕೆಂಪು ಮರಳು ಕಲ್ಲಿನದು ಮತ್ತು ಗೋಡೆಯ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಇದರ ಮೇಲ್ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯ ಅಲಂಕಾರವಿದೆ.

ಸೂರ್ ವಂಶ(1538–55): ಸಯ್ಯಿದ್ ಮತ್ತು ಲೋದಿಗಳಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ಮಾದರಿಯು ಶೇರ್ ಷಾ ಸೂರ್‌ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಂತಿಮ ಹಂತವನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತು. ಶೇರ್‌ಷಾನ ತಂದೆ ಹಸನ್ ಖಾನ್‌ನ ಸಮಾಧಿಯು ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ(1535). ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಮೊಗಸಾಲೆ, ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಕಮಾನು ಮತ್ತು ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲೂ ಅಗಲ ಮತ್ತು ದೊಡ್ಡದಾದ ಗುಮ್ಮಟವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಮೇಲ್ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಯ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಅಷ್ಟಕೋನದ ಭಾಗದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಚಿಕ್ಕ ಗುಮ್ಮಟಗಳಿವೆ. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಹಿಂದಣ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಗೋಡೆ ಇಳಿಜಾರಾಗಿಲ್ಲದೆ ನೇರವಾಗಿರುವುದು ಮತ್ತು ಚಾವಣಿಯ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಛತ್ರಿಗಳಿಲ್ಲ ದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶಗಳು.

ಶೇರ್‌ಷಾನ ಸಮಾಧಿ (1540) ದೊಡ್ಡ ಜಲಾಶಯದ ನಡುವೆ ಕಟ್ಟಿದ 425 ಚ.ಮೀ ಚೌಕಾಕಾರದ ಮತ್ತು 46ಮೀ ಎತ್ತರವಾದ ಕಟ್ಟಡ. ಇದನ್ನು ತಲುಪಲು ದಂಡೆಯಿಂದ ಸಮಾಧಿ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಒಂದು ಎತ್ತರಿಸಿ ಮಾಡಿರುವ ಕಾಲುದಾರಿ ಇದೆ. ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಎತ್ತರದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಛತ್ರಿಯಿದೆ. ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಕಂಬಗಳ ಗುಮ್ಮಟಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ಗುಮ್ಮಟ ಬಣ್ಣದ ಹೆಂಚುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ.

ಮೊಗಲರ ಕಾಲ (1526–1707): ಮೊಗಲರು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಾಣ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ತೀವ್ರ ಸಂಚಾಲನೆ ನೀಡಿದರು. ಅವರು ನದೀತೀರದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವೇ ನೀರು ಸುಲಭವಾಗಿ ದೊರೆಯುವ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಇದರಿಂದ ಕಟ್ಟಡದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಹಚ್ಚ ಹಸುರಿನ ಉದ್ಯಾನ, ಹೂಗಿಡಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ ಮೈದಾನ, ಕಾರಂಜಿ ಹಾಗೂ ಕೃತಕ ಜಲಪಾತಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಭೌಗೋಳಿಕ ಪರಿಸರದ ನಿಸರ್ಗದ ಚೆಲುವು ಮತ್ತು ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪೂರಕವಾಗಿರುವಂತೆ ಸಂಯೋಜಿಸುವ ಕಲ್ಪನೆಯಿಂದ ಅನಂತರದ ಕಾಲದ ನಗರ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಪೌರ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಿಗೆ ಹೊಸ ಆಯಾಮ, ಚೆಲುವು ದೊರೆತವು. ಮುಂದಣ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ತೀರ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ಉಳಿಯದೆ, ಉದ್ಯಾನ, ಹರಿಯುವ ನೀರು, ಕಟ್ಟಡ ಇವೆಲ್ಲ ನಿಸರ್ಗ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ನಾದ ಮಾಧುರ್ಯ ದಿಂದ ಶೋಭಿಸುವಂತಾದವು.

ಇದಿಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ, ನಾಲ್ಕು ಕೇಂದ್ರಗಳುಳ್ಳ ಮೋಹಕ ಎತ್ತರದ ಕಮಾನು ಮತ್ತು ಅರೆಗುಮ್ಮಟದ ಮುಂಚಾಚಿದ ಛಾವಣಿಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿರುವ ವಿಶಾಲ ಅಂಗಳ, ಛಜ್ಜಾಗಳಿಂದ ಮುಂಚಾಚಿದ ಚಾವಣಿ, ಪರಸ್ಪರ ಛೇದಿಸುವ ಕಮಾನುಗಳಿಂದ ರೂಪಿಸಿದ ಕಮಾನು ಚಾವಣಿ, ಕಿರುಕತ್ತಿನ ಮೇಲೇರುವ ಗಡ್ಡೆಯಾಕಾರದ ಗುಮ್ಮಟ, ಕೆಳಮುಖನಾದ ಕಮಲದ ಮೊಗ್ಗಿನ ಕಲಶ, ಅರೆಗಂಬಗಳು, ಕುಂದಣದ ಹಾಗೂ ಸ್ವರ್ಣ ಲೇಪನದ ಅಲಂಕರಣ ಇವು ಮೊಗಲ್ ಶೈಲಿಯ ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಜೊತೆಗೆ ಲೋದಿ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಮೊದಲಾಗಿದ್ದ ಜೋಡಿಗುಮ್ಮಟ (ಒಂದರೊಳಗೊಂದು ಗುಮ್ಮಟಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ಕಟ್ಟಡದ ಭಾರವನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡುವ ವಿಧಾನ)ದ ಬಳಕೆ ಮೊಗಲರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸರ್ವವ್ಯಾಪಿಯಾಯಿತು.

ಬುಲುಂದ ದರ್ವಾಜ, ಫತೇಪುರ್ ಸಿಕ್ರಿ

ಮೊಗಲರ ಮೊದಲ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡ ಹುಮಾಯೂನನ ಸಮಾಧಿ. ಚೌಕಾಕಾರದ ವಿಶಾಲ ಉದ್ಯಾನವನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ವಾಸ್ತುವಿನ ಪ್ರಭಾವವಿದೆ. ಇದನ್ನು ಹುಮಾಯೂನನ ರಾಣಿ ಹಾಜಿ ಬೇಗಂ ಕಟ್ಟಿಸಿದಳು. 6.4 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಕಿರುಕೊಠಡಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡವಿದೆ. ಚೌಕಾಕೃತಿಯ ಮೂಲೆಗಳನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿ ರೂಪಿಸಿದ ಅಷ್ಟ ಭುಜದ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ವಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಮೇಲೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವೇದಿಕೆಯಿದ್ದು ಅದರ ಕಂಠದಿಂದ ಜೋಡಿ ಗುಮ್ಮಟ ಮೋಹಕವಾಗಿ ಮೇಲೇಳುತ್ತದೆ. ಒಳಕೊಠಡಿ ದೊಡ್ಡದಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಯಲ್ಲೂ ಅದೇ ರೀತಿಯ ಸಣ್ಣ ಅಂಕಣಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆದು, ಮೊಗಸಾಲೆ ಮತ್ತು ಕೈಸಾಲೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ತೆಳುವಾದ ಕಂಬದ ಮೇಲೆ ಲೋಧಿ ಮಾದರಿಯ ಛತ್ರಿಗಳು ಹಾಗೂ ಅಂದವಾದ ಶಿಖರವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲದ ಬಹಳಷ್ಟು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಕೆಂಪು ಮರಳುಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದವು. ಆಗ್ರಾದಲ್ಲಿಯ ಹೆಚ್ಚುಕಡಿಮೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸದ ಕೋಟೆಯ ನಿರ್ಮಿತಿ 1565ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ 1574ರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣವಾಯಿತು. ಇದರ ಗೋಡೆ 21.5 ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರದ ದೆಹಲಿದ್ವಾರ, ದಕ್ಷಿಣದ ಅಮರ್‌ಸಿಂಗ್ ದ್ವಾರ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ನೀರಿನ ದ್ವಾರ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಷಹಬುರ್ಜ್ ದ್ವಾರ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಎರಡು ಕಂದಕಗಳು ಕೋಟೆಯನ್ನು ಸುತ್ತುವರಿದಿವೆ. ಹೊರಗಿನ ಕಂದಕ 7.5 ಮೀ ಅಗಲ, ಒಳಗಿನದು 9 ಮೀ. ನೌಬತ್‌ಖಾನಾ,

ಅಕ್ಬರಿ ಮಹಲ್, ಜಹಾಂಗೀರ್ ಮಹಲ್, ಅಂಗೂರಿಬಾಗ್, ಖಾಸ್ ಮಹಲ್, ಶೀಷ್ ಮಹಲ್, ಮುಸಮ್ಮಮ್ ಬುರ್ಜ ಮಚಿಭವನ ದಿವಾನ್–ಇ–ಖಾಸ್, ನಗೀನಾ ಮಸೀದಿ, ಮೀನಾ ಬಜ಼ಾರ್, ಮೋತಿ ಮಸೀದಿ, ದಿವಾನ್–ಇ–ಆಮ್, ದರ್ಶಿನಿ ದರ್ವಾಜ಼ ಮತ್ತು ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳಿವೆ. ಮುಸಮ್ಮಮ್ ಬುರ್ಜ್ ನೀಲಿ, ಕೆಂಪು, ಹಸಿರು, ಬಿಳಿ ಮುಂತಾದ ಆಕರ್ಷಕ ಬಣ್ಣಗಳ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಕುಂದಣದ ಕುಸುರಿ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿದೆ. ಲಾಹೋರ್, ಅಲಹಾಬಾದ್, ರೋಹತಾಸ್‌ಗಡ್ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರ್ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ.

ಫತೇಪುರ್‌ಸಿಕ್ರಿ: 1574ರಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರ್ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ದೆಹಲಿಯಿಂದ ಹೊಸದಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ಫತೇಪುರ್‌ಸಿಕ್ರಿಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಿ, 1585ರವರೆಗೂ ಅಲ್ಲಿಂದ ಆಳಿದ. 9 ಕಿಮೀ ಚದರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಇಲ್ಲಿನ ಕೋಟೆಯ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರ್‌ನ ಕಾಲದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಶೈಲಿಯ ಹಲವಾರು ಕಟ್ಟಡಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ನೌಬತ್‌ಖಾನಾ, ದಿವಾನ್–ಇ–ಆಮ್, ಖ್ವಾಜಾ ಘರ್ (ಸ್ವಪ್ನ ಸೌಧ), ಅರಮನೆಯ ಗ್ರಂಥಾಲಯ, ಹುಜ್ರಾ–ಇ–ಅನುಪ್ ತಾಲಾಬ್, ಪಾಂಚ್‌ಮಹಲ್, ದಫ್ತರ್‌ಖಾನಾ, ಶೆಸ್ಬಿಸ್ತಾನ್–ಇ–ಇಕ್ಬಾಲ್ (ಅಕ್ಬರನ ಪತ್ನಿ, ರಾಜಾ ಮಾನಸಿಂಗ್‌ನ ತಂಗಿ, ಜೋಧಾಬಾಯಿಯ ಅರಮನೆ), ಹವಾಮಹಲ್, ಹಾಥಿಪೋಲ್ (ಗಜಶಾಲೆ), ಅಶ್ವಶಾಲೆ, ಸಾಕಿದ ಜಿಂಕೆಗಳಿಗೆ ಆಹಾರ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ಕಂಬ, ಹಿರನ್‌ಮೀನಾರ್, ಸರಾಯ್, ಜಾಮೀ ಮಸೀದಿ, ಷೇಖ್ ಸಲೀಂಚಿಸ್ತಿಯ ಅದ್ಭುತ ಅಲಂಕರಣದ ಸಮಾಧಿ, ಬುಲಂದ್ ದರ್ವಾಜಾ, ರಂಗಮಹಲ್ ಮುಂತಾದವು ಮುಖ್ಯವಾದವು.

ಇಲ್ಲಿನ ದಿವಾನ್–ಇ–ಆಮ್ (ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಭಾಂಗಣ) ಆಯತಾಕಾರದ ದೊಡ್ಡ ಹಜಾರ. ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಮೇಲ್ಚಾವಣಿಯಿರುವ ಹಾದಿ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನದ ಕೋಣೆಯಿದೆ. ದಿವಾನ್–ಇ–ಖಾಸ್ (ಆಪ್ತ ಸಮಾಲೋಚನಾ ಗೃಹ) ಚೌಕಾಕಾರದ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಿನ್ಯಾಸದ ಕಟ್ಟಡ. ಇದರ ಪ್ರತಿ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ತೆರೆದ ಕಿಂಡಿ ಮತ್ತು ಅಧಿಕ ಕೆತ್ತನೆಯಿರುವ ಕಂಬ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ತಲೆಕೆಳಕಾದ ಕಮಲದಾಕಾರದ ಬೋದಿಗೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿರುವ ಕಟಾಂಜನಸಹಿತವಾದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವೇದಿಕೆಯಿದೆ. ಈ ವೇದಿಕೆಯ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸೇತುವೆದಾರಿಯು, ಕಟ್ಟಡದ ಎರಡನೆಯ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿರುವ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಪರ್ಕವಿರುವ 9 ಕೊಠಡಿಗಳಲ್ಲಿ, ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮುಖ್ಯ ಕೊಠಡಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ ಕಲ್ಪಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಮೇಲ್ಚಾವಣಿಯ ಮೇಲಿರುವ ಇಂತಹುದೇ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವೇದಿಕೆಯನ್ನು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯು ಸೂರ್ಯೋಪಾಸನೆಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿರಬಹುದು. ತುರ್ಕಿಯ ಸುಲ್ತಾನಳ ಅರಮನೆ ಸುಂದರ ಕುಸುರಿ ಕೆತ್ತನೆಯಿಂದ ಆಭರಣದ ಸಂಪುಟದಂತೆ ಕಾಣುವುದು. ಖ್ವಾಬ್‌ಘರ್ ಅಥವಾ ಅಕ್ಬರನ ಶಯನಗೃಹ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕೋಣೆಯಾಗಿದ್ದು, ಕೈಸಾಲೆಯ ಚಾವಣಿಯ ಹೆಂಚುಗಳನ್ನೇ ಹೋಲುವಂತೆ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕೋಣೆಯನ್ನು ಮನೋಹರವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಾಂಚ್‌ಮಹಲ್ ಕ್ರಮೇಣ ಕಿರಿದಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗುವ, ಕಂಬ, ತೊಲೆಗಳಿಂದಲೇ ರೂಪಿಸಿದ ಐದಂತಸ್ತಿನ ಆಕರ್ಷಕ ಕಟ್ಟಡ. ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ 5 ಹರ್‌ಮ್ಸರ್‌ರೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿದೆ. ಇದನ್ನು ಮಹಿಳೆಯರು ಗಾಳಿ ಗೋಪುರ (ವಾಯುಸೇವನೆ)ದಂತೆ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಾರ್ಯಮ್–ಕಿ–ಕೋಠಿಯ ಒಂದು ಕಂಬದಲ್ಲಿ ರಾಮ, ಹನುಮಾನ್ ಮತ್ತು ಕೀರ್ತಿಮುಖದ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳು ಹಾಗೂ ಅನೇಕ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಜೋಧ್‌ಬಿಯಸ್ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಹೋಲುವ ನಾಲ್ಕು ಅಂಗಳದ ಸುತ್ತಲೂ ಒಟ್ಟು ನಾಲ್ಕು ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕಿನದನ್ನು ಮಂದಿರದಂತೆ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಅಂತಸ್ತಿಗೆ ಆಕಾಶ ನೀಲಿ ಬಣ್ಣದ ಹೆಂಚುಗಳಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ನಾಲ್ಕು ಕೋಣೆಗಳ ನೆಲಅಂತಸ್ತು ಮತ್ತು ಎರಡು ಕೋಣೆಗಳ ಮೊದಲನೆ ಅಂತಸ್ತು ಇರುವ ಬೀರಬಲ್ ಮನೆಯು ವಿಶಿಷ್ಟ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕಟ್ಟಡ.

ಜಾಮಿ ಮಸೀದಿ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಆವರಣದಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಕೋಣೆ ಮತ್ತು ಮೇಲ್ಚಾವಣಿ ಹೊಂದಿದ ಹಾದಿಯಿದೆ. ಮೊದಲಿಗೆ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ (ಬಾದ್‌ಶಾಹಿ ದರ್ವಾಜಾ) ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. ಆದರೆ ಗುಜರಾತನ್ನು ಜಯಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದಾದ ಬುಲಂದ್ ದರ್ವಾಜಾವನ್ನು ಇದಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಕಮಾನು ಕೊಠಡಿಗಳಿರುವ ವಿಶಾಲ ಪ್ರಾಕಾರದೊಳಗಿರುವ ಜಾಮೀ ಮಸೀದಿ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಕೊಠಡಿ ಮತ್ತು ಹಜಾರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಷೇಕ್ ಸಲೀಂ ಚಿಷ್ತಿಯ ಸಮಾಧಿ ಅಮೃತಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಮೊಗಲರ ಮೊದಲ ಕಟ್ಟಡ.

ಹಂಪಿಯಂತೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಹತ್ತ್ವದ ಉತ್ಖನನ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಫತೇಪುರ್ ಸಿಕ್ರಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಭೂ ಶೋಧನೆ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಾಗಿದ್ದು, ಅನೇಕ ಮಹತ್ವದ ಮಾಹಿತಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶ, ಧರ್ಮಗಳ ವಿದ್ವಾಂಸರನ್ನು ಆಹ್ವಾನಿಸಿ, ಅವರೊಂದಿಗೆ ಸರ್ವಧರ್ಮಸಮನ್ವಯದ ಬಗೆಗೆ ಅಕ್ಬರ್ ಚರ್ಚಿಸಲು ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಇಬಾದತ್‌ಖಾನಾ ಭವನ ಇಂತಹ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಶೋಧಿತವಾದ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಮುತ್ತುರತ್ನ, ರೇಷ್ಮೆವಸ್ತ್ರ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಅಂಗಡಿಗಳಿದ್ದ ಅಂಗಡಿಬೀದಿ, ಅಶ್ವಶಾಲೆ, ಸ್ನಾನಗೃಹ, ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿನ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಕೆಥೊಲಿಕ್‌ರ ಆರಾಧನಾಮಂದಿರ ಮುಂತಾದವು ಮುಖ್ಯವಾದವು.

ಸಿಕಂದ್ರಾದಲ್ಲಿ ಬಹಿಸ್ತಾಬಾದ್ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಉದ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಬರನ ಸಮಾಧಿ ಮಂದಿರವಿದೆ. ಇದರ ದಕ್ಷಿಣ ದ್ವಾರದ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಮಿನಾರೆಟ್(ಗೋಪುರ ಕಂಬ)ಗಳಿವೆ. ಬಿಳಿ ಅಮೃತಶಿಲೆಯಿಂದ ಮಾಡಲಾದ ಇವುಗಳ ಚಾವಣಿ 25 ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿವೆ. ಕಟ್ಟಡದ ಹೊರಭಾಗವನ್ನು ವಿಪುಲ ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸದಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದೆ. 5 ಅಂತಸ್ತಿನ ಸಮಾಧಿ ಕಟ್ಟಡ ಎತ್ತರಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತಾ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಅಂತಸ್ತಿನ ಹೊರ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಚಾವಣಿಯಿರುವ ಕಮಾನುವುಳ್ಳ ಶಾನ್ ಸುತ್ತುವರೆದಿದೆ.

ಜಹಾಂಗೀರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಇತ್ಮದ್–ಉದ್–ದೌಲಾನ ಗೋರಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಕುಂದಣ ಕೆಲಸದ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ವಾಸ್ತುಕಟ್ಟಡ. ಉದ್ಯಾನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿರುವ ಈ ಸಮಾಧಿ ಸ್ಮಾರಕ ಎತ್ತರವಾದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪು ಮರಳುಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಶುದ್ಧವಾದ ಬಿಳಿ ಅಮೃತಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡ ಎಲ್ಲಾ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅತ್ಯಾಕರ್ಷಕ ಕುಂದಣದ ಕೆತ್ತನೆಯಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ದ್ರಾಕ್ಷಾರಸದ ಬಟ್ಟಲು, ಗುಲಾಬಿ ನೀರಿನ ಪಾತ್ರೆ, ಸೈಪ್ರಸ್ ಮರ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಚಿತ್ರದಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಣ್ಣದ ಕಲ್ಲುಗಳು ಮತ್ತು ಸುಂದರವಾದ ಹೊಳಪಿನ ಹೆಂಚುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಅಲಂಕರಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಇದು ನಯನಮನೋಹರವಾಗಿದೆ. ಇದು ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮಾದರಿಯಿಂದ ಷಹಜಹಾನನ ಕಾಲದ ಶೈಲಿಯ ಪರಿವರ್ತನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಹಜಾರಗಳ ನೆಲವನ್ನು ಬಿಳಿ ಅಮೃತಶಿಲೆಯನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಜಾರದ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿ ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ವರ್ಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ.

ಹಝರತ್ ಖಲಿಲುಲ್ಲನ ಚೌಕಂಡಿ

ಷಹಜಹಾನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಜ್ಮೀರ್, ಲಾಹೋರ್, ಶ್ರೀನಗರ ಮತ್ತು ಇತರೆ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈತ ಆಗ್ರದಲ್ಲಿ 11 ವರ್ಷ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಅನಂತರ ದೆಹಲಿಗೆ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿದ. 1639ರಲ್ಲಿ ಖಿಲಾ–ಇ–ಮುಬಾರಕ್ (ಕೆಂಪುಕೋಟೆ)ಅನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ 1648ರ ಅನಂತರ ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸ ಲಾಯಿತು. ಇದರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿ ಮುಕರ್‍ಾಮತ್ ಖಾನ್. ಇದಕ್ಕೆ 9 ಕೋಟಿ ರೂ. ಖರ್ಚಾಗಿದೆ. ಈ ಕೋಟೆ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದ್ದು, ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ 960 ಮೀ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮ 540 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣವಾಗಿದೆ. ನದಿಯ ಕಡೆ ಗೋಡೆಗಳು 27 ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿವೆ. ಒಳಗಿನ ಪ್ರಮುಖ ಕಟ್ಟಡಗಳು ನಾಬತ್‌ಖಾನಾಛತ್ತಾ ಚೌಕ್, ದಿವಾನ್–ಇ–ಬರಿಷ್ತ, ಆಮ್, ಲಾಲ್ ಪರ್ದಹ್, ರಂಗ್ ಮಹಲ್, ದಿವಾನ್–ಇ–ಬಾರ್ ಮಹಲ್, ನಹರ್–ಇ–ಬರಿಷ್ತ, ನ್ಯಾಯದಂಡ, ಮುಥಮ್ಮಾನ್ ಬುರ್ಜ್, ಮೋತಿ ಮಸೀದಿ, ಹಯತ್ ಬಕ್ಷ್ ಉದ್ಯಾನ, ಸವನ್ ಭದೋಸ್, ಜಫರ್ ಮಹಲ್, ಷಾಹ್‌ಬುರ್ಜ್ ಮತ್ತು ಮಹಲ್–ಇ–ಮುಮ್ತಾಜ಼್ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ(27x20 ಮೀ.), ದಿವಾನ್–ಇ–ಖಾಸ್(27x20ಮೀ) ಮಹಲಿನ 32 ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಕುಸುರಿ ಕೆತ್ತನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಅಮೂಲ್ಯ ಹರಳುಗಳನ್ನು ಹುದುಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಮೇಲ್ಚಾವಣಿ ಇದೆ. ಇದನ್ನು 1779ರಲ್ಲಿ ಜಾಠರು ನಾಶ ಮಾಡಿದರು. ಮಧ್ಯ ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬಿಳಿ ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ವೇದಿಕೆ ಷಹಜಹಾನನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ತಖ್ತ–ಅ–ತಾವುಸ್‌ಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಮಹಲನ್ನು 9 ಕೋಟಿ ವೆಚ್ಚ ಹಾಗೂ 7 ವರ್ಷದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮಯೂರ ಸಿಂಹಾಸನವು 1.5 ಚ.ಮೀ ಅಳತೆಯ, 1 ಲಕ್ಷ ತೊಲ ತೂಕದ ಬಂಗಾರದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಹರಳುಗಳನ್ನು, ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾರದೊಡನೆ ಗೋಮೇಧಿಕವನ್ನು ಹುದುಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಿಂಹಾಸನದ ಚಾಚು ಭಾಗದಲ್ಲಿ 12 ಪಚ್ಚೆ ಬಣ್ಣದ ಕಲ್ಲುಗಳಿವೆ; ಏರಲು ಸುಂದರವಾದ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ.

ನಾದಿರ್ ಷಾ ಇದನ್ನು 1739ರಲ್ಲಿ ಲೂಟಿ ಮಾಡಿ ಪರ್ಷಿಯಕ್ಕೆ ಸಾಗಿಸಿದ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಈ ಅಮೂಲ್ಯ ಸಿಂಹಾಸನ ಲಂಡನ್ನಿನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂನಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೊಂದು ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ತಾಜ್‌ಮಹಲ್ ಆಗ್ರದಲ್ಲಿ ಯಮುನಾ ನದಿಯ ದಡದ ಮೇಲಿದೆ. ಇದನ್ನು ಷಹಜಹಾನ್ 1631–48 ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರೀತಿಯ ಮಡದಿ ಮಮ್ತಾಜಳ ಮಧುರ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈ ಭವ್ಯ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ ಪ್ರಧಾನ ಶಿಲ್ಪಿ ಉಸ್ತಾದ್ ಈಸ್, ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯದ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯನ್ನು ನಡೆಸಿದವರು ಮುಕ್ರಾಮೆತ್ ಖಾನ್ ಮತ್ತು ಮೀರ್ ಅಬ್ದುಲ್ ಕರೀಮ್. ಇದರ ಗೋಪುರಕ್ಕೆ ಭವ್ಯವಾದ ಆಕಾರವನ್ನು ಕೊಟ್ಟವನು ಇಸ್ಮೈಲ್ ಖಾನ್. ಅಲಂಕರಣ ಲಿಪಿಯ ವಿನ್ಯಾಸಕ ಅಮಾನತ್ ಖಾನ್, ಕುಂದಣದ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದವರು ಚಿರಂಜಿಲಾಲ್, ಮುನ್ನೂಲಾಲ್ ಮೊದಲಾದವರು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿರುವ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿದ ಬೃಹತ್ತಾದ ಕಮಾನು ಚಾವಣಿಯಿದೆ. ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಕಮಾನು ಗೂಡುಗಳ ಸಾಲುಗಳು ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಗುಮ್ಮಟ ಸಹಿತವಾದ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದ ಸಣ್ಣ ಗೋಪುರಗಳಿವೆ. ದೂರದಿಂದ ನೋಡಿದಾಗ ಇಡೀ ಕಟ್ಟಡ, ತೆಳು ಪಾರದರ್ಶಕ ಮುಸುಕು ಹೊದ್ದ ಅಪ್ಸರೆ ಮೋಡಗಳ ಮರೆಯಲ್ಲಿ ತೇಲುತ್ತಿರುವಂತೆ ಮೋಹಕ ಭ್ರಾಂತಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ.

ಉದ್ಯಾನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ 72.9 ಮೀ ಎತ್ತರದ ತಾಜ್‌ಮಹಲ್ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡವಿದ್ದು, ಇದಕ್ಕೆ ಅರ್ಧಗೋಳಾಕಾರದ ಗುಮ್ಮಟವಿದೆ (24 ಮೀ ಎತ್ತರ, 17 ಮೀ ವ್ಯಾಸ) 93 ಮೀ ಚೌಕಾಕಾರದ ವೇದಿಕೆಯ ನಾಲ್ಕೂ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮಿನಾರುಗಳಿವೆ. ಇವು ಊರ್ಧ್ವ ರೇಖೆಯಿಂದ 7^0ಗಳಷ್ಟು ವಾಲಿದ್ದು, ಅಕಸ್ಮಾತ್ತಾಗಿ ಮೀನಾರುಗಳು ಮುರಿದುಬಿದ್ದರೂ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಹಾನಿಯಾಗದಂತೆ ರೂಪಿತವಾಗಿವೆ. ಹಾಲು ಬಿಳುಪಿನ ಅಮೃತಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಮೂಲ್ಯ ಹರಳುಗಳನ್ನು, ಕೆಂಪು ಮರಳುಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪು ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತ ಶೈಲಿಯ ಬರಹವಿದೆ.

ಒಳಾಂಗಣವನ್ನು ಗೋಮೇಧಿಕ, ರತ್ನ, ಪಚ್ಚೆ, ಇಂದ್ರನೀಲ, ಕಡುಗೆಂಪು, ವೈಢೂರ್ಯ ಮುಂತಾದ ಅಮೂಲ್ಯ ಹರಳುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಮಾನುಗಳ ಮೇಲೆ ತುಘ್ರ ಲಿಪಿಯ ಬರಹವಿದೆ. ಷಹಜಹಾನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಗೋರಿಗೆ ಚಿನ್ನದ ಲೇಪನ ಹಾಗೂ ರತ್ನಖಚಿತವಾದ ರಕ್ಷಣಾ ಕಟಕಟೆಯನ್ನು 6 ಲಕ್ಷ ರೂ. ವೆಚ್ಚ ಮಾಡಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮುಂದೆ (1642) ಕಳ್ಳತನದ ಭಯದಿಂದ ಇದನ್ನು ತೆಗೆದು ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಕಟಕಟೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸಲಾಯಿತು. ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿನ ಜಾಮಿ ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಷಹಜಹಾನನು 1644ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ 1650ರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ. ಇದಕ್ಕೆ ಮೂರು ದ್ವಾರಗಳಿದ್ದು, ಚತುರಸ್ರ ಪ್ರಾಂಗಣ, ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಕಮಾನಿನ ಶಾನ್ ಇವೆ. ಪ್ರಾರ್ಥನಮಂದಿರಕ್ಕೆ 11 ಕಮಾನುಗಳು ಮತ್ತು ಎರಡು ಕಡೆಯೂ ಒಂದೊಂದು ನಾಲ್ಕು ಅಂತಸ್ತಿನ ಮಿನಾರ್‌ಗಳಿವೆ. ಇದರ ಮೂರು ಗುಮ್ಮಟಗಳನ್ನು ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಬಿಳಿ ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಔರಂಗಬಾದಿನಲ್ಲಿರುವ ರಬಿಯೌದ್–ದೌರನಿಯ ಸಮಾಧಿಮಂದಿರ ತಾಜಮಹಲಿನ ಅಲ್ಪ ಪ್ರತಿರೂಪದಂತಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಔರಂಗಜೇಬನು ಆಗ್ರದಲ್ಲಿ ನಗೀನಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಮೋತಿಮಸೀದಿಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದ.

ಮಾಳ್ವ: ಮಾಳ್ವ ಶೈಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಎತ್ತರದ ಪೀಠ, ಅದಕ್ಕೆ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳು, ಅನೇಕ ಬಣ್ಣದ ಕಲ್ಲುಗಳು ಮತ್ತು ಹೊಳಪಿನ ಹೆಂಚುಗಳ ಉಪಯೋಗ ಇವು ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಭೋಜಶಾಲೆ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುವ ಕಮಲ್ ಮೌಲ ಮಸೀದಿ (1400) ಮತ್ತು ಲಾಟ್ ಮಸೀದಿಗಳನ್ನು ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯಗಳ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಭೋಜಶಾಲ ಸಭಾಂಗಣದ ಮೂರು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳ ಮೊಗಸಾಲೆ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಡೆಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡಂತೆ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಕೋಣೆಯಿದೆ. ಲಾಟ್ ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಇದೇ ರೀತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ 1405ರಲ್ಲಿ ದಿಲ್ವಾರ್‌ಖಾನ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಕಂಬದ ತುಂಡುಗಳಿವೆ.

ಮಾಂಡು ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಣ, ಕಟ್ಟಡಗಳ ಸಮೂಹ ಸಮುದ್ರಮಟ್ಟಕ್ಕಿಂತ 610 ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆಯು ಕಮರಿಯಿಂದ ಸುತ್ತುವರಿದು ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಸೂಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಯ ಸುತ್ತಳತೆ 40 ಕಿ ಮೀ ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಸಮಾಧಿಗಳು ಭೂ ಪ್ರದೇಶದ ಏರಿಳಿತವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ. ದಿಲ್ವಾರ್‌ಖಾನ್‌ನ ಮಸೀದಿ(1405) ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕ್ ಮುಘಿತ್‌ನ ಮಸೀದಿ(1452) ಹಿಂದು ಕಟ್ಟಡಗಳ ಸಾಮಗ್ರಿಯಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿವೆ. ಕೋಟೆಯ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರದ ದೆಹಲಿ ಗೇಟ್ ಮತ್ತು ಎಡದಲ್ಲಿರುವ ತಾರಾಪುರ್ ಗೇಟ್ ಸಾಕಷ್ಟು ಉತ್ತಮ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿವೆ.

ಜಾಮಿ ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಹುಷಂಗ್ ಷಾ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದನಾದರೂ ಅದನ್ನು 1440ರಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಖಿಲ್ಜಿ (1436–69) ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ. ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ಸಭಾಂಗಣದ ಮುಂದೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ 11 ಕಮಾನುಗಳಿವೆ. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಓಣಿ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಎತ್ತರವಾದ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿರುವ ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಚತುರಸ್ರ ಗುಮ್ಮಟದ ಮತ್ತು ಅದೇ ರೀತಿಯ ಮೂರು ಗುಮ್ಮಟಗಳು ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಹಜಾರದ ಮೇಲಿದ್ದು ಚಿಕ್ಕ ಓಣಿಯ ಮೇಲಿದೆ. ಹುಷಂಗ್‌ಶಾಹನ ಗೋರಿ ಅಮೃತ ಶಿಲೆಯದು(1440). ಆಯತಾಕಾರದ ಪ್ರಾಂಗಣದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಚೌಕಾಕಾರದ ಗೋರಿಗೆ ದೊಡ್ಡ ಗುಮ್ಮಟದ ಚಾವಣಿ ಹಾಗೂ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಗುಮ್ಮಟಗಳಿವೆ.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಅಶ್ರಫಿ ಮಹಲ್ ದೊಡ್ಡ ಚೌಕಾಕಾರದ ಸಭಾಂಗಣವಾಗಿದ್ದು, ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಕೋಣೆಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರಿಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಮುಂದಿನ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಮಾನುಗಳ ಪ್ರವೇಶವಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಬದಿಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮುಂದಕ್ಕೆ ಚಾಚಿದ ಗೂಡುಗಳಿವೆ. ಉಳಿದ ಮೂರು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಲುಸಾಲಿನ ಗೂಡುಗಳಿವೆ. ಮುಂದಿರುವ ಮುಖಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಹತ್ತಿ ಹೋಗಲು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಅನಂತರ ಸಭಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಒಂದನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್‌ನ ಗೋರಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಕಟ್ಟಡದ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೀನಾರುಗಳಿವೆ. ವಾಯವ್ಯ ಮೂಲೆಯ ಮಿನಾರ್ ದೊಡ್ಡದು ಮತ್ತು ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು ಈಗ ಕೆಳಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿದೆ. ಒಂದನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್ ಚಿತ್ತೋರ್‌ನ ರಾಣಾಕುಂಭನನ್ನು ಜಯಿಸಿದ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಹಸ್ತ್ ಮಂಜಿಲ್ ಅಥವಾ ವಿಜಯಸ್ತಂಭವನ್ನು ಈ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ.

ಜಹಾಜ್ ಮಹಲ್ ಮೂರು ಹಜಾರಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲಾದ ದೀರ್ಘ ಚತುರಸ್ರ ನಿರ್ಮಾಣ. ಒಂದನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್ ಕಟ್ಟಿದ ಅರಮನೆಯ ಪ್ರಾಂಗಣದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತವಾದ ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿ ಎರಡು ಕೊಳಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿದೆ.

ಘಿಯಾಸುದ್ದೀನ್(1469–1500) ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಹಿಂದೋಲಮಹಲ್ ಇಳಿಜಾರಾದ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಕಮಾನುಗಂಬಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ ಹಾಗೂ ಎತ್ತರವಾದ ಕಮಾನುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ T ಆಕಾರದ ದೊಡ್ಡ ಹಜಾರವಾಗಿದೆ.

ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಗಳು, ಪ್ರಾಂಗಣಗಳು, ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಮನರಂಜನೆಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಝ್ ಬಹದೂರ್ ಅರಮನೆಯ ಸಭಾಂಗಣ, ಹಜಾರಗಳು, ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ಪ್ರಾಂಗಣಗಳು, ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ಬರಾದರಿಗಳು ಮತ್ತು ರಾಣಿ ರೂಪಮತಿಯ ಅರಮನೆಯ ಭಾಗದ ಇಳಿಜಾರು ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನ ನಿರ್ಮಾಣ, ಉದ್ದನೆಯ ಹಜಾರದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಕೋಣೆಗಳು, ಚಾವಣಿಯ ಮೇಲಿರುವ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲಿನ ಗುಮ್ಮಟ ಅನಂತರದ ಸೇರ್ಪಡೆ.

ದಖನ್(1325–1687): ಬಹಮನಿ ವಂಶದ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಬಹಮನ್ ಷಾ (1347–58) ದೌಲತಬಾದ್‌ನಿಂದ 1347ರಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಘೋಷಿಸಿ, ಅನಂತರಕ್ಕೆ ಗುಲ್ಬರ್ಗಕ್ಕೆ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ. ಅಹ್ಮದ್ ಷಾ (1422–50) 1425ರಲ್ಲಿ ಬೀದರ್‌ಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ. ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಾ (1482–1518) ಆಳಿಕೆ ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯ ಛಿದ್ರವಾಗಿ ಐದು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳಾದವು. ಇವುಗಳ ರಾಜಧಾನಿ ಬೀದರ್, ಬೆರಾರ್, ಅಹಮದ್‌ನಗರ್, ಬಿಜಾಪುರ ಮತ್ತು ಗೋಲ್ಕೊಂಡ. ಇವರು ಸ್ವಂತ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಪಡಿಸಿದರು. ಇದು ಔರಂಗಜೇಬನು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿ ಕೊಳ್ಳುವವರೆಗೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು.

ಮೊದಲ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಮಸೀದಿಗಳೆಂದರೆ ದೌಲತಾಬಾದ್ ಮತ್ತು ಬೋಧಾನ್ ಮಸೀದಿ. ಇವು ಹಿಂದು ಮತ್ತು ಜೈನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಪರಿವರ್ತಿಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮಸೀದಿಗಳು. ದಖನಿ ಮಾದರಿಗಳ ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿವೆ. (i)1345–1425: ಗುಲ್ಬರ್ಗ ರಾಜಧಾನಿ ಕಾಲದವು (ii) 1518–1687: ಐದು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳ ಕಾಲದವು.

ಬೃಹತ್ ಕಲ್ಲು ಬಂಡೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾದ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಎತ್ತರವಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಒಳ ಮತ್ತು ಹೊರ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ಸುತ್ತಲೂ ಕಂದಕವಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತೆನೆಗಳ ಸಾಲು ಇದೆ. ಜಾಮಿ ಮಸೀದಿಯ ಮೂರು ಬದಿಗಳಲ್ಲೂ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಕೈಸಾಲೆ ಇದ್ದು ಮೇಲೆ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಗುಮ್ಮಟ ಇದೆ. ಇದರ ಒಳಾಂಗಣ ಕಂಬಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಮೇಲ್ಚಾವಣಿಯಿಂದ ಆವೃತ್ತವಾಗಿರುವುದು ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಇದರ ವಿಶಾಲವಾದ ಹರವು ಇದಕ್ಕೆ ಗಾಂಭೀರ್ಯವನ್ನು ತಂದುಕೊಟ್ಟಿದೆ.

ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಬಹಮನ್ ಷಾ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಾ ಸಮಾಧಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದ್ದು ಇದರ ಓರೆಗೋಡೆಗಳು, ಮೂಲೆ ಕಮಾನುಗಳ ಸಮತಟ್ಟಾದ ದೊಡ್ಡ ಗುಮ್ಮಟ, ಕೈಪಿಡಿ ಗೋಡೆಗಳು, ಮೂಲೆ ಬುರುಜುಗಳು ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಂದ ತುಗಲಕ್ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಇದು ಕಡು ನೀಲಿಬಣ್ಣದ ಹೆಂಚುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಮಹಮ್ಮದ್ ಸಮಾಧಿ ಜಾಮಿ ಮಸೀದಿಯಂತೆ ಎತ್ತರವಾದ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲಿದೆ.

ಹಫ್ತ್ ಗುಂಬಜ್ ಗುಂಪು ತುಗಲಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಆದರೆ ತಾಜ್–ಉದ್ದೀನ್–ಫಿರೋಜ್‌ನ ಸಮಾಧಿ(1322–1422) ಎತ್ತರವಾದ ಮೇಧಿಯ ಮೇಲಿದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ಗೆಡ್ಡೆಯಾಕಾರದ ಗುಮ್ಮಟಗಳಿವೆ. ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಪ್ಪುಕಲ್ಲಿನ ಬಾಗಿಲುವಾಡ ಮತ್ತು ಚಾಚು ಪೀಠಗಳ ಉಪಯೋಗದಿಂದ ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರಭಾವ ಗಮನಾರ್ಹ.

ಬೀದರ್ ಕೋಟೆಯ ಒಳಗೆ ಕೆಲವು ಅರಮನೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಿವೆ. ತಖ್ತ್‌ಮಹಲ್, ರಂಗೀನ್ ಮಹಲ್, ದಿವಾನ್–ಇ–ಆಮ್, ಜನಾನ ಮಹಲ್ ಉದ್ಯಾನಗಳು, ನೀರಿನ ಕಾಲುವೆಗಳು ಮತ್ತು ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳು. ಅರಮನೆಗಳು ಬಣ್ಣದ ಹೆಂಚುಗಳು ಮತ್ತು ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮಹ್ಮೂದ್ ಗಾವಾನ್‌ನನು ಬೀದರಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಮದರಸದ (1472) ಅವಶೇಷ ಈಗಲೂ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ವಿದ್ಯಾಪೀಠದಲ್ಲಿದ್ದ ಗ್ರಂಥಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಹಾಗೂ ತತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳು ಬರೆದ ಎರಡು ಸಾವಿರಕ್ಕೂ ಅಧಿಕ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರ, ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಕೋಣೆಗಳು, ವಸತಿಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಮಸೀದಿ ಇವೆ. ನಾಲ್ಕು ಅಂತಸ್ತಿನ ಮಿನಾರುಗಳನ್ನು ಹೊಳಪಿನ ಹೆಂಚುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮೂರು ಬದಿಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ

ಚಾರ್‌ಮಿನಾರ್, ಹೈದರಾಬಾದ್

ಅರೆಅಷ್ಟಾಕೃತಿಯ ಗೋಪುರಗಳಿವೆ ಮತ್ತು ಚಾವಣಿಯ ಮೇಲೆ ಗೆಡ್ಡೆಯಾಕಾರದ ಎತ್ತರವಾದ ಗುಮ್ಮಟಗಳಿವೆ. ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿ ತೇವ ತಡೆಯುವುದಕ್ಕೆ ಸೀಸದ ಹಾಳೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸ ಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡವು ಹೊಳಪಿನ ಹೆಂಚು, ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಅಲಂಕೃತ ಬರಹಗಳ ಅಲಂಕರಣಗಳಿಗಾಗಿ ಬಹು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಬೀದರ್‌ನಲ್ಲಿ ರಾಜ ಮನೆತನದ ಹನ್ನೆರಡು ಸಮಾಧಿಗಳು ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಹಫ್ತ್ ಗಂಬಜ್ ನಂತಿದೆ. ಆದರೆ ಇದರಲ್ಲಿ ಜೋಡಿ ಕೋಣೆಗಳಿಲ್ಲದೆ, ಟಾರ್ಟಾರ್ ಗುಮ್ಮಟದಂತಹ ಗುಮ್ಮಟವಿದೆ.

ಕುತುಬ್ ಶಾಹಿ: ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಕುತುಬ್‌ಶಾಹಿ ಶೈಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಬಿಜಾಪುರದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮಾದರಿಯಂತೆ ತೆಳುವಾದ ಮಿನಾರೆಟ್‌ನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕೈಸಾಲೆ, ಬೋದಿಗೆಯ ಮೇಲಿನ ಕಿಟಕಿಗಳು ಎತ್ತರ ಹಾಗೂ ಮೊನಚಾದ ಕಮಾನುಗಳು ಮತ್ತು ದಳಗಳ ಒಳಗೆ ಮರೆಮಾಚಿದ ತಳಹದಿಯನ್ನುಳ್ಳ ಅಂದವಾದ ಕಂಠ ಹೊಂದಿರುವ ದುಂಡಾದ ಗುಮ್ಮಟ ಇವುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತವೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಗಾರೆಯ ಅಲಂಕಾರ ಮತ್ತು ಹೆಂಚು ಮುಂತಾದವು ಗಳ ಉಪಯೋಗದಿಂದ ಬಿಜಾಪುರದ ವಾಸ್ತುವಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಚಿಕ್ಕ ಬುರುಜು ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕ ಗುಮ್ಮಟಗಳು, ಹಿಂದು ಅಲಂಕರಣ ಪದ್ಧತಿಯ ಅನುಕರಣೆಯಿಂದ ಇದರ ಸೌಂದರ್ಯ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ. ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ಕೋಟೆಗೂ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಮತ್ತು ಬೀದರ್ ಕೋಟೆಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿಲ್ಲ. ಮಹಮ್ಮದ್ ಕುಲಿ ಕುತುಬ್ ಷಾನ (1580–1612) ಸಮಾಧಿಯನ್ನು ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೇಲೆ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿರುವ ಮೂರು ಕೈಸಾಲೆಗಳಿವೆ. ಅಬ್ದುಲ್ ಕುತುಬ್ ಷಾನ (1626–72) ದೊಡ್ಡದಾದ ಸಮಾಧಿ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಖರಾಲಂಕಾರಗಳಿಂದಲೂ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ.

ಜಾಮಿ ಮಸೀದಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಹಜಾರದ ಕಮಾನುಗಳ ಮಧ್ಯದ ದೃಢವಾದ ಆಸರೆಯ ಮೇಲೆ ಕಮಾನುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಇದು 1577ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣ ವಾಯಿತು. ತೋಲಿ ಮಸೀದಿ (1671) ಎರಡು ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಹಜಾರ ಸಪೂರವಾದ ಮೀನಾರುಗಳು ಮತ್ತು ಅನೇಕ ಚಿಕ್ಕ ಗುಮ್ಮಟಗಳ ಅಲಂಕಾರಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ.

ಚಾರ್‌ಮಿನಾರ್ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಅಂತಸ್ತಿನ ಮಿನಾರ್‌ಗಳ ಕಟ್ಟಡ. ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಜಾಲಂಧ್ರಗಳುಳ್ಳ ಕಮಾನಿನ ತೆರವು ಇದೆ. ಹಳೆಯ ಹೈದರಾಬಾದ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಬೃಹತ್ ಕಮಾನಿನ ಬಾಗಿಲಿಗೆ ಚಾರ್‌ಮಿನಾರ್‌ನ್ನು ಮಹಮ್ಮದ್ ಕ್ವಾಲಿ ಕುತುಬ್‌ಷಾ 1591 ರಲ್ಲಿ ಪ್ಲೇಗ್‌ರೋಗದ ನಿವಾರಣೆಯ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದು 50 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದು ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಗಾರೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚಾರ್‌ಮಿನಾರ್ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಮೆಕ್ಕ ಮಸೀದಿ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇ ದೊಡ್ಡದಾದ ಮಸೀದಿಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಇದು ಮಹಮ್ಮದ್ ಕ್ವಾಲಿಕುತುಬ್‌ಷಾ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ 1687ರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣ ಗೊಂಡಿತು. 1400 ಎತ್ತುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ 10 ಕಿಮೀ ದೂರದಿಂದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ತಂದು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತೆನ್ನುವರು.

ಖಾನ್ ದೇಶ (1388–1601): ಮಿರಾನ್ ಮುಬಾರಕ್‌ನ (1441–57) ಸಮಾಧಿ ಹುಷಂಗ್ ಷಾ ಸಮಾಧಿಯ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿಯೇ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಬಾಗಿಲು ಮತ್ತು ಪಕ್ಕದ ಕಿಟಕಿಗಳ ನಡುವೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಂತರವಿದೆ. ಅಷ್ಟಕೋನದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಗುಮ್ಮಟವಿದೆ. ಬುರ್ಹಾನ್‌ಪುರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಜಾಮೀ ಮಸೀದಿ (1588) ಹದಿನೈದು ಕಮಾನುಗಳಿರುವ ಆಯತಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡ. ಇದರ ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಗುಜರಾತ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ ಎತ್ತರವಾದ ಮೀನಾರುಗಳಿವೆ. ಬೀಬೀ–ಕೀ–ಮಸೀದಿಯಲ್ಲಿ ಕಮಾನಿನ ದ್ವಾರವಿದ್ದು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ಮೇಲೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಅಷ್ಟಕೋನ, ಹದಿನಾರು ಕೋನಗಳ ಮತ್ತು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮೂರು ಅಂತಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲೇರುವ ಮೀನಾರುಗಳಿವೆ. ಮೇಲಿನ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ತುಗಲಕ್ ಶೈಲಿಯ ಕಿರು ಶಿಖರಗಳು ಮತ್ತು ಲೋದಿ ಶೈಲಿಯ ಗುಮ್ಮಟಗಳ ಸಂಯೋಜನೆ ಆಕರ್ಷಕ.

ಬಿಜಾಪುರ: ಬಿಜಾಪುರ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ಅನಂತರ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು 1490ರಿಂದ ಒಂಬತ್ತು ರಾಜರು ಆಳಿದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್ ಷಾ, ಒಂದನೆಯ ಆದಿಲ್ ಷಾ (1558–80) ಎರಡನೆಯ ಆದಿಲ್ ಷಾ (1580–1626) ಮತ್ತು ಮುಹಮ್ಮದ್ ಷಾ (1626–56) ಮುಂತಾದವರು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಕೊಡುಗೆಗೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಗುಮ್ಮಟಗಳು ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ತಳದಲ್ಲಿರುವ ಅರಳಿದ ದಳಗಳ ವೃತ್ತದಿಂದ ಮೇಲೆ ಹೊರಟಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲಿನ ಗೋಡೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಕಮಾನು ಚಿಕ್ಕ ಮೀನಾರುಗಳು, ಲತಾಸುರಳಿಯ ಬೋದಿಗೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಛಜ್ಜಗಳು, ಕಮಾನಿನ ಮೇಲಿನ ಮೂಲೆ ಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪದಕಗಳು, ಕಮಾನಿನ ಮಧ್ಯದ ತುದಿಯಲ್ಲಿಯ ಎಲೆಗಳುಳ್ಳ ಊರ್ಧ್ವ ಮುಖದ ಕುಚ್ಚಿನ ಅಲಂಕರಣ, ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಗಾರೆಯ ಅಲಂಕರಣ, ತೂಗುದೀಪ, ಲತಾವರ್ಣಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಪರಸ್ಪರ ಹೆಣೆದುಕೊಂಡ ಅಕ್ಷರಗಳ ಶಾಸನಗಳು ಇವೇ ಮೊದಲಾದವು ಬಿಜಾಪುರ ಶೈಲಿಯ ವಾಸ್ತು ಲಕ್ಷಣಗಳು.

ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ದುರ್ಗ ಮತ್ತು ರಾಜವಾಡೆಗಳು, ಮಸೀದಿಗಳಿವೆಯಾದರೂ ಸಮಾಧಿ ಮತ್ತು ಮಹಲ್‌ಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಬಿಜಾಪುರವು ಅಲಿ ಆದಿಲ್ ಷಾ (1558–80) ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಜಾಮೀ ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಔರಂಗಜೇಬ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ದ್ವಾರಗಳು ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು. ಗುಮ್ಮಟ ಅರ್ಧಗೋಳಾಕೃತಿಯ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಧ ಚಂದ್ರಶಿಖರವಿದೆ. ಚೌಕದ ಜಾಲಂಧ್ರದ ಕಟಕಟೆಯಿಂದ ಇದು ಸುತ್ತುವರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆಕುಚ್ಚು ಇದೆ. ಅನಂತರ ಇದರ ಮಿಹರಾಬ್‌ನನ್ನು ಅತ್ಯುತ್ತಮ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಮೆರುಗಿನ ಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ಸಿಂಗರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗಗನಮಹಲ್ ಅರಮನೆ 1560ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಇದು ಆಯತಾಕಾರದ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನ ಹಜಾರ. ಕೆಳಗಿನ ಹಜಾರ ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಸಮಾರಂಭಕ್ಕೂ ಮತ್ತು ಮೇಲಿನ ಅಂತಸ್ತು ರಾಜರ ಸ್ವಂತಕ್ಕೆ ಉಪಯೋಗವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಕಮಾನೊಂದು 18 ಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಿದೆ. ಇಬ್ರಾಹಿಂ ರೋಜವನ್ನು ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಎರಡನೆಯ ಆದಿಲ್‌ಷಾ ನಿರ್ಮಿಸಿದನು (1580–1627). ಇದರಲ್ಲಿ ಇವನ ಸಮಾಧಿ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಮಸೀದಿ, ಸುತ್ತಲೂ ಗೋಡೆಯಿರುವ ಚೌಕಾಕೃತಿಯ ಆವರಣದಲ್ಲಿದೆ. ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಮುಖಾಮುಖಿಯಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ನಡುವೆ ನೀರಿನ ಕೊಳ ಮತ್ತು ಚಿಲುಮೆಯಿದೆ. ಮಸೀದಿಯ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಕೋಣೆ ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿದೆ. ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಐದು ಕಮಾನುಗಳಿವೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಿನಾರೆಟ್‌ಗಳಿವೆ ಮತ್ತು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗುಮ್ಮಟವಿದೆ.

ಗೋಳಗುಂಬಜ್(ಗೋಳಗುಮ್ಮಟ): ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಗೋಳಗುಂಬಜ್ (1627–57) ಸಂಕೀರ್ಣವನ್ನು ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ವಂಶದ ಮಹಮ್ಮದ್ ತನಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡ ಸ್ಮಾರಕ. ನಖರಖಾನ ವಿಶ್ರಾಂತಿ ಗೃಹ ಮತ್ತು ಸಮಾಧಿ ಸ್ಮಾರಕ. ಇದೊಂದು ಸರಳ ವಿನ್ಯಾಸದ ದೈತ್ಯಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡ. ಇದರ ಹೊರ ಅಳತೆ 61.5 ಮೀ x 61.5 ಮೀ., ಎತ್ತರ 59.6 ಮೀ. ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿ, ಮೇಲು ಗುಮ್ಮಟದಿಂದ ಆಚ್ಛಾದಿತವಾಗಿರುವ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಹಜಾರ ಮಾತ್ರ ಇದೆ. 40.6 ಮೀ ಚೌಕವಾಗಿದ್ದು 18,337,67 ಚ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿರುವ ಈ ಹಜಾರ ಕಂಬಗಳಿಲ್ಲದ ಆಚ್ಛಾದಿತವಾಗಿರುವ ಹಜಾರಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಗುಮ್ಮಟವುಳ್ಳ ಒಂದು ಕೋಣೆಯಿದೆ. ಇದರ ಒಳ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 1600 ಚ.ಮೀ ಗುಮ್ಮಟದ ಒಳಭಾಗದ ಸುತ್ತಲೂ 3.4 ಮೀ ಅಗಲದ ಕೈಸಾಲೆಯಿದೆ. ಬೃಹತ್ ಗುಮ್ಮಟದ ಕೆಳಗೆ ಮಾತಾಡಿದರೆ ಪ್ರತಿಧ್ವನಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಪಿಸುಗುಟ್ಟುವ ಕೈಸಾಲೆಯೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. (ಕೆ.ಕೆ.ಎಂ.)

ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯ: 1238–1317. ದ್ವೈತ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರತಿಪಾದಕರು. ಮಾಧ್ವಮತ ಪ್ರವರ್ತಕರು. ಇವರ ಪೂರ್ವಾಶ್ರಮದ ಹೆಸರು ವಾಸುದೇವ. ಉಡುಪಿಯ ಬಳಿ ಕುಂಜಾರು ಬೆಟ್ಟದ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಜಕ (ಬೆಳ್ಳೆ) ಎಂಬಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದರು.

ತಮಿಳುನಾಡು ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹಲವಾರು ಧಾರ್ಮಿಕ ಪರಂಪರೆಗಳ ಸಂಗಮಕ್ಷೇತ್ರವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದಿತು. ಭೂತಾರಾಧನೆ, ನಾಗಪೂಜೆ, ಶೈವ, ಜೈನ, ನಾಥ, ಭಾಗವತ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಬೇರೂರಿದ್ದ ಇಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯರು ವೈದಿಕ ಧರ್ಮವನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದು ನಿಲ್ಲಿಸಿದರು. ಉಡುಪಿಯ ಅನಂತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಜನರಿಗೆಲ್ಲ ಪವಿತ್ರವೆನಿಸಿದ್ದಿತು. ಅನಂತೇಶ್ವರನ ಆರಾಧಕರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಾದ ಪುರಾಣಿಕ ಮಧ್ಯಗೇಹ ಭಟ್ಟ ಇವರ ತಂದೆ, ತಾಯಿ ವೇದಾವತಿ. ಆರಂಭದ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಮುಗಿಸಿದ ಆಚಾರ್ಯರು ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನದ ಹಂಬಲ ಹೆಚ್ಚಿ ಸಂನ್ಯಾಸಿಯಾಗಿ, ಅನಂತೇಶ್ವರನ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ತಂಗಿದ್ದ ಅಚ್ಯುತಪ್ರೇಕ್ಷ ಎಂಬುವವರಲ್ಲಿ ವೇದಾಂತ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಕೈಗೊಂಡರು. ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳಾದ ಮೇಲೆ ಇವರಿಗೆ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯ, ಆನಂದತೀರ್ಥ, ಪೂರ್ಣಪ್ರಜ್ಞ ಮೊದಲಾದ ಹೆಸರುಗಳು ಬಂದವು.

ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಆಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಅದ್ವೈತ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಸಂಶಯಗಳು ತಲೆದೋರಿದವು. ಈ ನಿಲುವು ವೇದಶಾಸ್ತ್ರ ಸಮ್ಮತವಲ್ಲವೆಂದು ತೋರಿದಾಗ ಅವರ ವಿದ್ಯಾಗುರುಗಳಿಗೂ ಅವರಿಗೂ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯ ಮೂಡಿತು. ಗುರುಗಳಿಂದಲೂ ಲಿಕುಚ (ಪೇಜತ್ತಾಯ) ವಂಶದ ಹಿರಿಯ ಯತಿಯೊಬ್ಬರಿಂದಲೂ ಪ್ರೇರಿತರಾಗಿ ಆಚಾರ್ಯರು ಭಗವದ್ಗೀತ ಪ್ರಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರಕಾರ ಭಾಷ್ಯವೊಂದನ್ನು ಬರೆದು ಗುರುಗಳಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿ ಉತ್ತರದೇಶದ ಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡರು. ಹಿಮಾಲಯ ಪ್ರಾಂತದ ಬದರಿಕಾಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳಿಗೆ ದ್ವೈತ ಪರವಾದ ಭಾಷ್ಯಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ ಉಡುಪಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದರು. ಆಗ ಅನಂತೇಶ್ವರನ ಗುಡಿಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣನ ಮಂದಿರ ಕಟ್ಟಲು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದರು. ಈಗ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಉಡುಪಿ ಕೃಷ್ಣನ ಗುಡಿಯೇ ಅದೆನ್ನುವರು. ಉತ್ತರದ ದ್ವಾರಕೆಯಿಂದ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ತಂದು ಉಡುಪಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದರೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ.

ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಆಚಾರ್ಯರು ಉತ್ತರ ದೇಶದ ಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡು ವಾದಿಗಳನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಎಲ್ಲೆಡೆಯಲ್ಲಿಯೂ ದ್ವೈತ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿ, ಶಿಷ್ಯರನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದರು. ಗೋದಾವರೀ ತೀರದಲ್ಲಿ ಶೋಭನಭಟ್ಟ (ಪದ್ಮನಾಭ ತೀರ್ಥ) ಮತ್ತು ಕಳಿಂಗ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಶ್ಯಾಮಶಾಸ್ತ್ರಿ (ನರಹರಿತೀರ್ಥ) ಶಿಷ್ಯರಾದರು. ಹೀಗೆ ದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಸುವಿಖ್ಯಾತರಾಗಿ ದ್ವೈತ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಪ್ರವರ್ತಕರಾಗಿ ನೂರಾರು ಪ್ರತಿಭಾಶಾಲಿ ಶಿಷ್ಯರ ಗುರುಗಳಾಗಿ ಹಿಂತಿರುಗಿದ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಉಡುಪಿಯ ಅನಂತೇಶ್ವರ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ಪಾಠ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಮರೆಯಾದರು. ಆಗ ಇವರಿಗೆ ಎಂಬತ್ತು ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸು. ತಿರೋಧಾನದ ವರ್ಷ 1317. ಮಾಘ ಶುದ್ಧ ನವಮಿಯನ್ನು ಮಧ್ವನವಮಿಯೆಂದು ಇವರ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ವಿಶೇಷ ಸಂಭ್ರಮದಿಂದ ಆಚರಿಸುವ ಪದ್ಧತಿಯಿದೆ. ನಾರಾಯಣ ಪಂಡಿತಾಚಾರ್ಯರ ಮಧ್ವವಿಜಯ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಜೀವನ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುವ ಮುಖ್ಯ ಆಧಾರಗ್ರಂಥ. ಇದು ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಮರಣಾನಂತರ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯ ವಿವರಗಳು ಬಲುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಾಧಾರಿತವಾದವು ಎಂಬ ನಂಬುಗೆಯಿದೆ.

ಆಚಾರ್ಯರು ತಮ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ 37 ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಇವಕ್ಕೆ ಒಟ್ಟಾಗಿ ಸರ್ವಮೂಲ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದೆ. ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರ ಪ್ರಸ್ಥಾನದ ಮೇಲೆ ಭಾಷ್ಯ, ಅಣುವ್ಯಾಖ್ಯಾನ, ಅಣುಭಾಷ್ಯ, ನ್ಯಾಯವಿವರಣ– ಈ ನಾಲ್ಕು ಗ್ರಂಥಗಳು; ಉಪನಿಷತ್ ಪ್ರಸ್ಥಾನದ ಮೇಲೆ ದಶೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯಗಳು; ಗೀತಾ ಪ್ರಸ್ಥಾನದ ಮೇಲೆ ಭಗವದ್ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ ಮತ್ತು ಗೀತಾತಾತ್ಪರ್ಯ ನಿರ್ಣಯ– ಈ ಎರಡು ಗ್ರಂಥಗಳು: ದಶಪ್ರಕರಣಗಳು (ಅಂದರೆ ಪ್ರಮಾಣ ಲಕ್ಷಣ, ಕಥಾಲಕ್ಷಣ, ಉಪಾದಿ ಖಂಡನ, ಮಾಯಾವಾದ ಖಂಡನ, ಪ್ರಪಂಚ ಮಿಥ್ಯಾತ್ವಾನುವಾದ ಖಂಡನ, ತತ್ತ್ವಸಂಖ್ಯಾನ, ತತ್ತ್ವೋದ್ಯೋತ, ಕರ್ಮನಿರ್ಣಯ, ವಿಷ್ಣುತತ್ತ್ವನಿರ್ಣಯ, ತತ್ತ್ವವಿವೇಕ); ಭಾರತ ಮತ್ತು ಭಾಗವತಗಳಿಗೆ ತಾತ್ಪರ್ಯ ನಿರ್ಣಯಗಳು; ಯಮಕಭಾರತ, ಋಗ್ಭಾಷ್ಯ, ಜಯಂತೀನಿರ್ಣಯ, ಯತಿಪ್ರಣವಕಲ್ಪ, ಕೃಷ್ಣಾಮೃತ ಮಹಾರ್ಣವ, ಸದಾಚಾರಸ್ಮೃತಿ, ತಂತ್ರಸಾರ (**ನೋಡಿ–ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ**), ದ್ವಾದಶಸ್ತೋತ್ರ, ನಖಸ್ತುತಿ–ಇವು ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಕೃತಿಗಳು.

ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಸಿದ್ಧಾಂತ ದ್ವೈತವಾದ. ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ ಬ್ರಹ್ಮ ಪರತಂತ್ರಗಳಾದ ಜೀವ, ಜಡ ಈ ಎರಡೂ ಬೇರೆಬೇರೆ ತತ್ತ್ವಗಳೆಂಬುದು ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಮೂಲ ಅಂಶ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಭೇದವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವುದರಿಂದ ಇವರ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಭೇದವಾದವೆಂಬ ಹೆಸರು ಇದೆ. ಜೀವ–ಈಶ್ವರ, ಜೀವ–ಜೀವ, ಜಡ–ಜೀವ, ಜಡ–ಈಶ್ವರ, ಜಡ–ಜಡ ಎಂಬ ಪಂಚಭೇದಗಳು ನಿತ್ಯಸತ್ಯಗಳೆಂಬ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಯನ್ನು, ಅದರಲ್ಲೂ ಬಲುಮುಖ್ಯವಾದ ಜೀವ–ಈಶ್ವರ ಭೇದವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ, ಅನುಮಾನ ಮತ್ತು ಆಗಮ ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಪಂಚ ಸತ್ಯ, ವಿಷ್ಣುಸರ್ವೋತ್ತಮ, ದೇವ, ಜೀವ, ಜಡ, ಎಲ್ಲದರಲ್ಲೂ ತರತಮತ್ವವಿದೆ ಎಂಬುದು ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಇತರ ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳು. ಇವು ಅಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿಕೊಂಡು ಜ್ಞಾನಸಂಪಾದಿಸಿ ಮೋಕ್ಷ ಪಡೆಯಬೇಕೆಂಬ ತತ್ತ್ವದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ.

ಉಡುಪಿಯಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯಾದ ಅನಂತರ ಆಲಯದಲ್ಲಿ ಪೂಜೆ ಅವ್ಯಾಹತವಾಗಿ ನಡೆಯುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಆಚಾರ್ಯರು ಪರ್ಯಾಯ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿದರು. ಇದು ಈಗಲೂ ನಡೆದು ಬರುತ್ತಿದೆ. ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಪೂಜೆಯನ್ನೂ ಕೃಷ್ಣಮಠದ ನಿರ್ವಹಣೆಯನ್ನೂ ಎರಡು ವರ್ಷಗಳಿಗೊಮ್ಮೆ ಪರ್ಯಾಯಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಮಠಗಳು ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಆಚಾರ್ಯರು ಏರ್ಪಡಿಸಿದ್ದ ಅಷ್ಟಮಠಗಳು ಫಲಿಮಾರು, ಆದಮಾರು, ಕೃಷ್ಣಾಪುರ, ಪುತ್ತಿಗೆ, ಶೀರೂರು, ಕಾಣಿಯೂರು, ಪೇಜಾವರ, ಸೋದೆಮಠಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಈ ಎಂಟರಲ್ಲಿ ದ್ವಂದ್ವ ಮಠಗಳೆಂಬ ಕಲ್ಪನೆಯೂ ಉಂಟು. ಅಂತೂ ಕೃಷ್ಣನ ಗುಡಿಯೂ ಕೃಷ್ಣಮಠವೂ ಯಾವೊಂದು ಮಠ ಅಥವಾ ಮಠಾಧೀಶರ ಸ್ವಾಮ್ಯವೂ ಆಗಿರದೆ, ಒಂದೊಂದು ಮಠವೂ ಎರಡು ವರ್ಷಗಳು ಮಾತ್ರ ಅದರ ಅಧಿಕಾರವನ್ನೂ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆಯನ್ನೂ ವಹಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಸ್ವಾರಸ್ಯವಾದ ಪದ್ಧತಿ. ಮೊದಲು ಎರಡು ತಿಂಗಳ ಅವಧಿಯಿದ್ದುದನ್ನು ಎರಡು ವರ್ಷಗಳಿಗೆ ಮಾರ್ಪಡಿಸಿ ಈಗಿನ ಪರ್ಯಾಯದ ವಿವರಗಳನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಿದವರು ಸೋದೆ ಮಠದ ವಾದಿರಾಜರೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ ಇದೆ.

ಉಡುಪಿಯ ಎಂಟು ಮಠಗಳಲ್ಲದೆ ಉತ್ತರಾದಿಮಠ, ವ್ಯಾಸರಾಯಮಠ, ರಾಘವೇಂದ್ರ ಸ್ವಾಮಿಮಠ, ಮುಳಬಾಗಿಲುಮಠ, ಬಾಳಗಾರುಮಠ ಮಾಧವತೀರ್ಥಮಠ ಮೊದಲಾದ ಇತರ ಮಠಗಳೂ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಪರಂಪರೆಗೆ ಸೇರಿವೆ. ಕರ್ನಾಟಕವಲ್ಲದೆ ತಮಿಳುನಾಡು. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಇದ್ದಾರೆ. ಬಂಗಾಲದ ಕಡೆ ಗೌಡೀಯ ಪಂಥದವರಿಗೂ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಗುರುಗಳು. (ಎಸ್.ಕೆ.ಆರ್.)

ಮನ್ಸರ್: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ನಾಗಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಾಮಟೇಕ್ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಇದರ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಸಾತ್‌ಪುರ ಬೆಟ್ಟಶ್ರೇಣಿಯಿದೆ. ಮಣಿಸರ ಎಂಬ ಸರೋವರದ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಈ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆಯನ್ನು 1906ರಲ್ಲಿ ಲೋಕೋಪಯೋಗಿ ಇಲಾಖೆಯ 112ನೆಯ ಟಿಪ್ಪಣಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. 1933ರಲ್ಲಿ ಟಿ.ಎ. ವೆಲ್‌ಸ್ಟೆಡ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಬೆಂಗಾಲ್‌ನ 29ನೆಯ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಕುರಿತಾಗಿ ಒಂದು ವಿಸ್ತೃತ ಲೇಖನವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ.

ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಹಾಗೂ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಹಲವಾರು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಹಿಂದೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದಿದ್ದವು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ನಾಗಪುರದ ಬೋಧಿಸತ್ವ ನಾಗಾರ್ಜುನ ಸ್ಮಾರಕ ಸಂಸ್ಥೆ ಹಾಗೂ ಅನುಸಂಧಾನ ಕೇಂದ್ರದ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಜೆ.ಪಿ. ಜೋಷಿ ಹಾಗೂ ಎ.ಕೆ. ಶರ್ಮ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನ (1998–2004) ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣದ್ದಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ವಿಹಾರದಿಬ್ಬ ಮತ್ತು ಹಿಡಿಂಬ ದಿಬ್ಬಗಳ ಉತ್ಖನನದಿಂದಾಗಿ ಮೌರ್ಯ–ಶುಂಗರ ಕಾಲ, ಸಾತವಾಹನ, ವಾಕಾಟಕ ಹಾಗೂ ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಲೌಕಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಅನುಕ್ರಮ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಎರಡೂ ದಿಬ್ಬಗಳ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಿಂದ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ವರದಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಆದಿ, ಮಧ್ಯ ಹಾಗೂ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳಾದ ಕೈಗೊಡಲಿ, ಕಡಿಕತ್ತಿ, ಹೆರೆಯುವ ಚಕ್ಕೆ, ಮೊನೆಗಳು, ಮಚ್ಚು, ಬಿಲ್ಲೆಯಾಕಾರದ ತಿರುಳುಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಅಲಗುಗಳು ಆದಿಮಾನವ ಇಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ದೃಢಪಡಿಸುತ್ತವೆ.

ಹಂತ I: ಮೌರ್ಯ–ಶುಂಗರ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.300–ಪ್ರ.ಶ.200) ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ, ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಒಂದು ಸ್ತೂಪ ಹಾಗೂ ಚೈತ್ಯದ ಅವಶೇಷಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಯ ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಬಳೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು, ಬೀಸುವ ಹಾಗೂ ರುಬ್ಬುಕಲ್ಲುಗಳು, ಅಭ್ರಕಯುಕ್ತ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಮತ್ತು ಲೇಪನರಹಿತ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಗಮನಾರ್ಹ. ಜೊತೆಗೆ ಮುಕ್ಕಣ್ಣುಳ್ಳ ಪಾರ್ವತಿ, ನಂದಿಸಹಿತ ಶಿವ–ಪಾರ್ವತಿ, ಮುಂಡಾಸನವುಳ್ಳ ಪುರುಷನ ತಲೆಭಾಗ ಮುಂತಾದ ಶಿಲಾಶಿಲ್ಪಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಹಂತ II: ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.200–ಪ್ರ.ಶ.200): ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಒಂದು ಬೃಹತ್ ಅರಮನೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾದುವು. ಇದರ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಅರಮನೆಯ ಗೋಡೆಗಳ ಹೊರಮೈ ಗಿಲಾವು ಮಾಡಿದ ಗೋಡೆ ಗಂಬಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಕ್ರಮವಾಗಿ ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದ್ದವು. ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಕಪೋತದ ಮೇಲಿರುವ ಮಕರ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿಯೇ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅರಮನೆಯ ವಾಯವ್ಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ವಾಸ್ತುಪೂಜೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹೋಮಕುಂಡ ದಿಂದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಾನವಾಕೃತಿಯ ಚಿಕ್ಕ ಗೊಂಬೆ, ಸುಟ್ಟಧಾನ್ಯಗಳ ಅವಶೇಷ, ಬೂದಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ವಿಭಿನ್ನ ಆಕಾರದ ಹಲವು ಕೋಣೆಗಳಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ಬಾಗಿಲು ಮೊಗಸಾಲೆಗೆ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿದ್ದುವು. ಅರಮನೆ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಪಶ್ಚಿಮದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಪೌಳಿಯಿಂದಾವೃತವಾದ 42 ಕಂಬಗಳ ಒಂದು ವಿಶಾಲ ಮಂಟಪವಿತ್ತು. ಈ ಹಂತದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಗೌತಮಿಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಅಚ್ಚುಗಳು. ಈ ಅಚ್ಚುಗಳ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಯನಿಯ ಸಂಕೇತ, ಮೂರು ಕಮಾನು ಅಥವಾ ಬೆಟ್ಟಗಳು, ಹರಿಯುವ ನೀರಿನ ಸಂಕೇತದೊಂದಿಗೆ 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಬರೆಹವಿದೆ. ಇನ್ನಿತರ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕಠಾರಿ, ಈಟಿ, ಬಾಣ, ಉಳಿ, ಮೊಳೆ ಇತ್ಯಾದಿ; ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು; ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತಶಿಲೆಯ ಮಣಿಗಳು; ಬೀಸುವ ಹಾಗೂ ರುಬ್ಬುವ ಕಲ್ಲುಗಳು; ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ತುಣುಕುಗಳು, ದ್ರಾಕ್ಷಾರಸದ ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿಗಳು (ಆಂಫೊರ); ಏಕಮುಖ ಲಿಂಗ, ಗರುಡವಾಹನ, ನರಸಿಂಹ, ಮಯೂರವಾಹನ ಕಾರ್ತಿಕೇಯ, ಲಜ್ಜಾಗೌರಿ, ನಂದಿ, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಕಲಶಗಳ ಮಾದರಿಗಳು.

ಹಂತ III: ಹಿಡಿಂಬ ದಿಬ್ಬದ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ವಾಕಾಟಕರ (275–550) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಂಡ ವಾಜಪೇಯ ಯಜ್ಞದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವಾಕಾಟಕ ಒಂದನೆಯ ಪ್ರವರಸೇನ ಎರಡು ಬಾರಿ ಅಶ್ವಮೇಧಯಜ್ಞ ಮಾಡಿದ್ದನೆಂಬ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಪ್ರತೀತಿಯನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಬಹುದು. ವಾಜಪೇಯ ಯಜ್ಞದ ಚಿತಿಯನ್ನು ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪದ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಾಕಾರದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಕೂರ್ಮ ಆಕಾರದ ಚಿತಿ (3.40X3.40 ಮೀ)ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಶ್ಯೇನಚಿತಿಯನ್ನು (ಹಾರುವ ಗರುಡನ ಆಕಾರ) (2.50X1.80 ಮೀ) ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಎರಡೂ ಚಿತಿಗಳು ಪೂರ್ವದಿಶಾಭಿಮುಖವಾಗಿದ್ದು, ಇವಕ್ಕೆ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಶ್ಯೇನಚಿತಿಯೊಳಗೆ ಸುಣ್ಣಗಾರೆಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ 3ಮೀ ಉದ್ದದ, ಕೌಪೀನ ಹಾಗೂ ಕಾಲಂದಿಗೆಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿ, ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಮಡಿಸಿಕೊಂಡು ಬಲಮಗ್ಗುಲಾಗಿ (ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿ) ಮಲಗಿದ ಮಾನವಾಕೃತಿಯ ಒಂದು ಮಾದರಿಯಿತ್ತು. ಈ ಆಕೃತಿಯ ವಕ್ಷಸ್ಥಲದ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಧ್ವಂಸಮಾಡಿ, ಈ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಚೌಕಾಕಾರದ ವೇದಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿರುವರು. ವೇದಿಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟ ಯೂಪಸ್ತಂಭದ ಗುಳಿಯೂ ಇದೆ. ಚಿತಿಯ ಒಳಮೈಯನ್ನು ಸುಣ್ಣಗಾರೆಯಿಂದ ಗಿಲಾವು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮಾನವ ಗೊಂಬೆಯ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣದ ಒಂದು ಹೆಡೆಬಿಚ್ಚಿದ ಹಾವು ಇದ್ದವು. ಅಲ್ಲದೆ ಇದರ ವಾಯವ್ಯ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಚಕ್ರದ ಮಾದರಿಯಿತ್ತು. ಈ ಚಿತಿಗಳಲ್ಲದೆ ಇನ್ನಿತರ ಹವನಕುಂಡಗಳಿದ್ದುವು. ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಅನುಮಾನದಂತೆ ಅಶ್ವಮೇಧಯಜ್ಞವನ್ನು ಮಾಡಿದ ಒಂದನೆಯ ಪ್ರವರಸೇನನೇ ಈ ಯಜ್ಞಚಿತಿಗಳ ಕರ್ತೃ.

ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಶೈವ ದೇವಾಲಯಗಳ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಎರಡು ದೇವಾಲಯಗಳ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರವಾಗಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ. ಒಂದು ಶಿವದೇವಾಲಯದ ಪರಿಸರದಿಂದ ದೊರೆತ, 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೇಟಿಕಾಶಿರವುಳ್ಳ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಪುವರೇಶ್ವರಸ್ಯ ಎಂಬ ಮುದ್ರಾಂಕನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ, ಈ ದೇವಾಲಯ ಎರಡನೆಯ ಪ್ರವರಸೇನನ ತಾಮ್ರಪಟ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ಪ್ರವರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಇರಬಹುದೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಈ ದೇವಾಲಯ ಪರಿಸರದಿಂದ ಸುಂದರ ಹಾಗೂ ಮನಮೋಹಕವಾದ ವಾಕಾಟಕ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಲಕ್ಷ್ಮಿ, ಶಿವಪಾರ್ವತಿ ಆಲಿಂಗನ ಮೂರ್ತಿ, ಶಿವ, ಯಕ್ಷ, ಕುಬೇರ, ವಿದ್ಯಾಧರರು, ಕಿನ್ನರ, ನಾಗ, ಮಹಿಷಾಸುರ, ಕೀರ್ತಿಮುಖಗಳು, ಭಾರವಾಹಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮುಂತಾದುವನ್ನು ಹೆಸರಿಸ ಬಹುದು.

ಪ್ರವರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಪೂರ್ವದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಾವಿಹಾರ ನೆಲೆಯೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗುವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ವಾಕಾಟಕರ ಕಾಲದ, ಸುರಕ್ಷಾಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವೃತವಾದ ಮೂರು ಅಂತಸ್ತಿನ ಅರಮನೆಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹೊಸ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದ ಅರಮನೆಯ ತಳವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಹಾಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾದ್ದು ಸು. 15ಮೀ ಎತ್ತರದಷ್ಟು ಉಳಿದಿರುವ ಭಗ್ನ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಎರಡು ವಿಶಾಲ ಸೋಪಾನಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಪ್ರವೇಶಿಸಬಹುದು. ಇದರ ಬಾಹ್ಯಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಗೋಡೆಗಂಬಗಳುಳ್ಳ ಗೂಡುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಸುಣ್ಣಗಾರೆಯಿಂದ ಗಿಲಾವು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ನಾಲ್ಕೂ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ನಾಲ್ಕು ಬುರುಜಿನಂಥ ಕಟ್ಟಡಗಳಿವೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಹಾಗೂ ಪುಸ್ತಕ ಕಪೋತಗಳ ಮೇಲೆ ಮಕರ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಮೇಲಂತಸ್ತಿಗೆ ಹೋಗಲು ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶೆಯ ಮೊಗಸಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಸೋಪಾನವಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಅಂತಸ್ತಿನ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಚೌಕಾಕಾರದ ಕುಂಡವಿದ್ದು, ಅದರ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಚೌಕಾಕಾರದ ಸ್ತಂಭ ಕೆಳಅಂತಸ್ತಿನ ನೆಲಗಟ್ಟಿನವರೆಗೆ ಇದೆ. ಈ ಸಾಧನದಿಂದ ಅರಮನೆಯ ಒಳಭಾಗಕ್ಕೆ ಗಾಳಿ ಮತ್ತು ಬೆಳಕಿನ ಅನುಕೂಲತೆಯನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿತ್ತೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಅಂದಾಜು. ಈ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟುವಾಗ ನಡೆಸಿದ ವಾಸ್ತುಪೂಜೆಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಹವನಕುಂಡಗಳನ್ನು ವರದಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಅರಮನೆಯ ಪೂರ್ವ, ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದ ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ರಾಜಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಜನರಿಗೆ ಹಾಗೂ ಸುರಕ್ಷಾ ಸಿಬ್ಬಂದಿಗಾಗಿ ಇದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಎರಡನೆಯ ಪ್ರವರಸೇನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಾಕಾಟಕರ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ನಂದಿವರ್ಧನದಿಂದ ಹೊಸತಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಪ್ರವರಪುರಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲಾಗಿತ್ತೆಂಬ ಐತಿಹ್ಯವಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಅರಮನೆಯ ಸ್ಥಳವೇ ಪ್ರವರಪುರದ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಹಂತ IV: ಎರಡನೆಯ ಪೃಥ್ವಿಸೇನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಸ್ತರದ ನಳವಂಶ ರಾಜ ಭವದತ್ತವರ್ಮನ ಧಾಳಿಯಿಂದಾಗಿ ವಾಕಾಟಕರ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಪ್ರವರಪುರ ನಾಶ ವಾಯಿತು. ಅರಮನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಸುಟ್ಟ ಅವಶೇಷಗಳು, ಬೂದಿ ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿ. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಅರಮನೆ ಸಂಕೀರ್ಣ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಬೌದ್ಧರ ಮಹಾವಿಹಾರವಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಲಾಯಿತು. ಅರಮನೆಯ ಎಲ್ಲ ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲುಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತುಂಬಿ, ಅದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಹಾರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಅರಮನೆ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮುಚ್ಚಿಹೋಯಿತು. ಈ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿಯೂ ಎರಡು ನಿರ್ಮಾಣ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸ ಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸ್ತೂಪವಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಅನುಮಾನಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿಹಾರದ ಒಟ್ಟು 33 ಕೋಣೆಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಮಹಾವಿಹಾರದಿಂದ ದೊರೆತ ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಂತಿವೆ; ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ತಾಮ್ರದ ಭಿಕ್ಷಾಪಾತ್ರೆಗಳು, ಸ್ತೂಪ, ಅಲಂಕೃತ ಛತ್ರಿ ಹಾಗೂ ಆನೆಯ ಉಬ್ಬುಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಕಲ್ಲಿನ ಫಲಕ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಅವಶೇಷಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು, ಕುಟ್ಟುವ, ಬೀಸುವ ಹಾಗೂ ರುಬ್ಬುವ ಕಲ್ಲು, ಗುಂಡುಗಳು, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರವರಪುರ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಒಂದು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು.

ಹಿಡಿಂಬ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರವರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ನಾಶವಾದ ಮೇಲೆ ಇದರ ಮೇಲ್ಭಾಗ ದಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ಸ್ತೂಪವನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಲಾಯಿತು ಎಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಅನುಮಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ವಿಹಾರದ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್)

ಮಮ್ಮಿ: ಈಜಿಪ್ಟ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸುಗಂಧ ದ್ರವ್ಯಗಳನ್ನು ಹಾಕಿ ಸಾವಿರಾರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕೆಡದಂತೆ ಇಡಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಶವ (ಮಮ್ಮಿ). ಈಜಿಪ್ಟಿನ ರಾಜ–ರಾಣಿಯರ ಶವಗಳನ್ನು ಬಹುವರ್ಷ ಕೆಡದಂತೆ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅರೇಬಿಕ್ ಮೂಲದ ಈ ಶಬ್ದ ಬಿಟುಮನ್ ಎಂಬ ಖನಿಜವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಶವಸಂರಕ್ಷಣಾ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಈ ಖನಿಜವನ್ನು ಸಂರಕ್ಷವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂಬ ತಪ್ಪು ಕಲ್ಪನೆಯೇ ಈ ಹೆಸರು ಬರಲು ಕಾರಣವೆನ್ನಲಾಗಿದೆ.

ಲೋಕೋತ್ತರ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ತಳೆದ ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ನರು ಬದುಕಿದ್ದಾಗ ಇದ್ದಂತೆಯೇ ಮೃತದೇಹಗಳನ್ನು ಇಡಬೇಕೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಶವ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾವಿರಾರು ವರ್ಷಗಳ ತರುವಾಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರಿಗೆ ಹೀಗೆ ಸಂರಕ್ಷಿತವಾದ ದೇಹಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಇಂದು ಹಲವಾರು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಮ್ಮಿಗಳಿವೆ. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಫ್ಯಾರೋಗಳಾದ ಎರಡನೆಯ ರ್‍ಯಾಮ್ಸೆಸ್ ಹಾಗೂ ಟುಟಂಕಮನ್ನರ ಮಮ್ಮಿಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದವು.

ಮೇಲಣ ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ರಾಜವಂಶ ಪೂರ್ವಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಪ್ರೀಡೈನಾಸ್ಟಿಕ್) ಮೃತರನ್ನು ಮರಳನ್ನು ತೋಡಿಮಾಡಿದ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲಿಯ ಶುಷ್ಕ ಹಾಗೂ ಉಷ್ಣ ಹವೆಯಿಂದಾಗಿ ಹೂಳಿದ ದೇಹ ಸಹಜವಾಗಿ ಒಣಗಿ ರಕ್ಷಿತವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಜನರ ನಂಬಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ನರು ಶವಸಂರಕ್ಷಣೆಗೆ ಬಳಸಿದ ಸಾಮಗ್ರಿ ಹಾಗೂ ಅನುಸರಿಸಿದ ವಿಧಾನ ಗಳನ್ನು ಈಗ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ್ದಾರೆ. ತುಂಬ ಸರಳರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಆರಂಭದ ಶವಸಂರಕ್ಷಣಾ ವಿಧಾನ ಬರಬರುತ್ತ ವಿಸ್ತೃತವಾಗಿ ದುಬಾರಿ ವೆಚ್ಚದ ಚಿಕಿತ್ಸೆಯಾಯಿತು. ಸಿರಿವಂತರ ದೇಹಗಳಿಗಷ್ಟೇ ಇದು ಸೀಮಿತಗೊಂಡಿತು. ಈ ಚಿಕಿತ್ಸೆ ಪೂರ್ಣಗೊಳ್ಳಲು ಎಪ್ಪತ್ತು ದಿನಗಳು ಹಿಡಿಯುತ್ತಿದ್ದವೆಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಂಥಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಶವಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ: ಲೋಹದ ಉಪಕರಣವೊಂದನ್ನು ಮೂಗಿನ ಹೊಳ್ಳೆಗಳ ಮೂಲಕ ತೂರಿಸಿ ಮಿದುಳಿನ ಭಾಗವನ್ನು ಹೊರತೆಗೆದು, ಖಾಲಿಯಾದ ಜಾಗಕ್ಕೆ ನೀರು ಹರಿಸಿ ಸ್ವಚ್ಛಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತರುವಾಯ ಹೃದಯ ಹಾಗೂ ಮೂತ್ರಕೋಶಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಒಳ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಖಾಲಿ ಹೊಟ್ಟೆಯೊಳಗೆ ನಾರಿನ ಮೆತ್ತೆಗಳನ್ನು ಅಥವಾ ಮರದ ಪುಡಿಯನ್ನು ತುಂಬಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅನಂತರ ದೇಹದಲ್ಲಿಯ ತೇವಾಂಶ ಹೋಗಿ ಜೀವಕೋಶಗಳು ಒಣಗುವ ತನಕ ದೇಹಕ್ಕೆ ರಾಳವನ್ನು ಬಳಿದು, ಮೊಗವಾಡವನ್ನು ಹಾಕಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ದೇಹವನ್ನು ನಾರಿನ ಪಟ್ಟಿಗಳಿಂದ ಹಲವು ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಿ ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಇರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಒಂದರೊಳ ಗೊಂದರಂತೆ ಹಲವು ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದುದುಂಟು. ಇವು ಮರದ ಅಥವಾ ಕಲ್ಲಿನವಾಗಿ ರುತ್ತಿದ್ದು. ಆಯಾಕಾರದವು ಇಲ್ಲವೇ ಶವದಾಕಾರಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದವು ಆಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಈ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಅನೇಕ ದಿನಬಳಕೆಯ ವಸ್ತುಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಜನ ಪ್ರಾಣಿದೇಹಗಳನ್ನು ಕೂಡ ಸಂಸ್ಕರಣೆ ಮಾಡಿ ರಕ್ಷಿಸಿದ ನಿದರ್ಶನಗಳುಂಟು. ಪವಿತ್ರವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ದೊಡ್ಡ ಸಮಾಧಿ ಸ್ಥಳಗಳು (ಹೆಚ್ಚಿನವು ರೋಮನ್ ಕಾಲದವು) ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಪೆರು, ಮೆಕ್ಸಿಕೋ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿಯ ಹವೆಯಿಂದಾಗಿ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಸಂರಕ್ಷಿತವಾದ ದೇಹಗಳನ್ನೂ ಮಮ್ಮಿಗಳೆಂದೇ ಕರೆಯುವುದುಂಟು. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ಮಲೆನಾಡ ಹೆಚ್ಚೆಯ ಅರಸರು: ನೋಡಿ–ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು

ಮಸ್ಕಿ: ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಲಿಂಗಸುಗೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಒಂದು ಗ್ರಾಮ. ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದಿಂದ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಒಂದು ಮುಖ್ಯಸ್ಥಳ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದ ಒಂದು ಬೃಹತ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲದೆ, ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಮತ್ತು ಶಾಸನಗಳು ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಸದಾಶಿವರಾಯ ಹಾಗೂ ಅಚ್ಯುತರಾಯರ ಕಾಲದ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಮಸ್ಕಿಗೆ ಆಗ ಮೊಸಗೆ ಎಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತೆಂದೂ ಇದು ಮೊಸಗೆ ನಾಡು ಎಂಬ ಪ್ರಾಂತ ವಿಭಾಗದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥಳವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಸೇವುಣ ಸಿಂಘಣ ಮತ್ತು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಂಶದ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ ಇವರ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ರಾಜಧಾನಿ ಪಿರಿಯ ಮೊಸಂಗಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಜಗದೇಕ ಮಲ್ಲನ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿ ಮೊಸಂಗಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗ್ರಾಮದ ಬಳಿಯ ಗುಡ್ಡವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಸು.13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ಶಿವಾಲಯವಿದೆ.

ಮಸ್ಕಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ದೊರೆತದ್ದು ಇಲ್ಲಿ ಇರುವ ಅಶೋಕನ ಶಿಲಾಶಾಸನದಿಂದ. ಈ ಶಾಸನ ದುರ್ಗದಗುಡ್ಡ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಒಂದು ಗುಡ್ಡದ ಪಶ್ಚಿಮ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಬಂಡೆಯೊಂದರ ಮೇಲಿದೆ. ಇದು 1915ರಲ್ಲಿ ಸಿ.ಬೀಡನ್ ಎಂಬ ಗಣಿ ಎಂಜಿನಿಯರ್ ಒಬ್ಬರಿಂದ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂತು. ಈ ಶಾಸನವೂ ಅಶೋಕನ ಲಘುಪ್ರಸ್ತರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಆದರೆ ಅದುವರೆಗೆ ದೊರಕಿದ್ದ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖ ಮಾತ್ರ ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದರೆ, ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ದೇವನಾಂಪಿಯಸ ಅಸೋಕಸ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾಗಿದ್ದು ಭಾರತದ ಅನೇಕ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಈ ಬಗೆಯ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿದವನು ಮೌರ್ಯಕುಲದ ಅಶೋಕನೇ ಎಂಬ ಅಂಶ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಯಿತು.

ಇಲ್ಲಿನ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ ಸಣ್ಣಗುಡ್ಡಗಳ ವರ್ತುಲದ ಮಧ್ಯೆ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿದೆ. 1888ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ರಾಬರ್ಟ್ ಬ್ರೂಸ್‌ಫುಟ್ ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಮತ್ತು ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದ. 1935–37ರಲ್ಲಿ ಆಗಿನ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಇಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅಗೆತವನ್ನು ಮಾಡಿತು. ಇದರ ಪೂರ್ಣ ವರದಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಲಿಲ್ಲ.

1954ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ವತಿಯಿಂದ ಬಿ.ಕೆ. ಥಾಪರ್ ಅವರು ಇಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಈ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ನಾಲ್ಕು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಘಟ್ಟಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು: ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1,000–400); ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.200–ಪ್ರ.ಶ.50); ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (ಸು. 50–300); ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (ಸು.1.000–1600). (ಎಸ್.ಜಿ.ಎ.)

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಂತಗಳ ನಡುವೆ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಜನವಾಸ್ತವ್ಯ ವಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಬಳಕೆ ಅತ್ಯಲ್ಪವಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳೆಲ್ಲ ಶಿಲೆಯವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಚರ್ಟ್ ಶಿಲೆಯ ತೆಳು ನೀಳ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಗಳು, ಕೊರೆಗ ಮುಂತಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ಅವುಗಳನ್ನು ಮಾಡಲು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ದುಂಡುಕಲ್ಲುಗಳೂ ಇವೆ. ನಯಮಾಡಿದ ಕರಿಕಲ್ಲಿನ ಕೈಕೊಡಲಿಗಳ ಉಪಯೋಗ ಇದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತವೆ. ದನ, ಕುರಿ ಮುಂತಾದ ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೂಳೆಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ್ದು, ಇದು ಪಶುಪಾಲನೆ ಮತ್ತು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿನ ಬೇಸಾಯ ಅಂದಿನ ಜನರ ಜೀವನಾಧಾರಗಳಾಗಿದ್ದುವೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಮನೆ ಅಥವಾ ಇನ್ನಾವ ವಾಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳೂ ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ಕಂಬದ ಗುಳಿಗಳಷ್ಟೇ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಆ ಕಾಲದ ಮಡಕೆಗಳು ಬೂದು, ಕಂದು ಮತ್ತು ನಸುಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಈ ಮಡಕೆಗಳೆಲ್ಲ ಹೆಚ್ಚುಮಟ್ಟಿಗೆ ತಿಗರಿಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದವು. ಕೆಲವುದರ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುನೇರಳೆ ಬಣ್ಣದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಕೈಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಮಡಕೆಗಳೂ ಅತ್ಯಲ್ಪ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಆಭರಣಗಳು ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ಅಗೇಟ್, ಶಂಖ, ಗಾಜು ಮುಂತಾದ ಮಣ್ಣಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮಣಿಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ.

ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ, ತಿಗುರಿ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಮಡಕೆಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದುವು. ಗಾಜು, ಶಂಖ ಇವುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಬಳೆ ಮತ್ತು ಮಣಿಗಳು, ಚಿಕ್ಕ ಆಟದ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ಗೋಲಿಗಳು ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತವು. ಕೆಲವು ಕಂಬದ ಗುಳಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಈ ಕಾಲದ ಮನೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಯಾವ ಮಾಹಿತಿಯೂ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ಕಲ್ಲಿನ ಆಯುಧಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಈ ಕಾಲದ ಜನ ವ್ಯವಸಾಯದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರು ಹಾಗೂ ಬೇಟೆಯಾಡುವುದು ಇವರ ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಒಂದು ಅಂಶವಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಸೂಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ 8 ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಅಗೆಯಲಾಯಿತು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಐದು ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಇವೆಲ್ಲ ಗುಂಡಿ ಸಮಾಧಿ ರೀತಿಯವು. ಮೊದಲನೆಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಶವವನ್ನು ಸಹಜ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಉದ್ದಕ್ಕೆ ಇಟ್ಟು ಸಮಾಧಿಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ವಾಸ್ತವ್ಯದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೆ ಇದರೊಡನೆ ಯಾವುದೇ ಇತರ ಪರಿಕರಗಳಿಲ್ಲ. ಎರಡನೆಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮೃತನ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಕೆಲವೇ ಆಸ್ಥಿಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಇಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮೂರನೆಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಮಡಕೆಯ ಒಳಗೆ ಇಟ್ಟು ಇದನ್ನು ಗುಂಡಿಯೊಳಗೆ ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇದರೊಳಗೆ ಕೆಲವು ಇತರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿರುತ್ತವೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯದರಲ್ಲೂ ಒಂದು ವೃತ್ತ ವಿನ್ಯಾಸದ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಶವವನ್ನು ಉದ್ದಕ್ಕೆ ಇಟ್ಟು ಸ್ವಲ್ಪ ಮೇಲೆ ಕೆಲವು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಮೇಲೆ ಗುಂಡಿಯಂಚಿನಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇದೂ ಕೂಡ ವಾಸ್ತವ್ಯ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ. ಐದನೆಯದು ವಾಸ್ತವ್ಯದ ನೆಲೆಯಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಚೂರುಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ ಒಂದು ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ. ಇದರೊಳಗೆ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ನೇರವಾಗಿಟ್ಟು ಜೊತೆಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣ ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನೂ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತದಂತಿದೆ. ಒಂದನೇ ಪ್ರಕಾರದ ಗುಳಿಯ ಬುಡದಲ್ಲಿ ಬೂದಿ ಹರಡಿರುವುದು ಹಾಗೂ ಶವಗುಳಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ ನೇರದಲ್ಲಿರುವುದು ಇದರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ನೆಡುಗಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪರೀಕ್ಷಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅವು ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ವಿಧಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಯಾವ ಸೂಚನೆಯೂ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ.

ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಘಟ್ಟಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ರೀತಿಯ ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ, ಸುದ್ದೆಯ ಗೀಚುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಮಡಕೆಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದುವು. ಚರ್ಟ್ ಜಾತಿಯ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮತ್ತು ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳು, ಗಾಜಿನ ಮತ್ತು ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು ಈ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತವು. ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು ಸ್ವಲ್ಪ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಈ ಕಾಲದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ನಾಣ್ಯಗಳ ಬಳಕೆ ರೂಪಿತವಾಗಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸೀಸದ ನಾಣ್ಯ ದೊರೆಯಿತು. ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಬೂದು ಬಣ್ಣದ ನಯ ಮಾಡಿದ ಮಡಕೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೊರೆತುವು. ಬಹು ವರ್ಣದ ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳು, ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳು, ಕುತುಬುದ್ದೀನ್ ಮುಬಾರಕ್ ಷಾ ಖಿಲ್ಜಿಯ ಒಂದು ನಾಣ್ಯ ಇತರ ಮುಖ್ಯ ವಸ್ತುಗಳು.

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಮಣಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ವೈವಿಧ್ಯದಿಂದ ಬಹುಶಃ ಮಣಿಗಳ ತಯಾರಿಕಾ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿರಬೇಕೆಂಬ ಊಹೆ ಇದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಸ್ಕಿ ದೂರದ ಪ್ರದೇಶಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದಿರಬಹುದು–ಬಳೆಗಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವ ಶಂಖ ಸಮುದ್ರದ್ದು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ನೀಲೋಪಲ ಶಿಲೆಯ ಮಣಿಗಳಿಗೆ ಆ ಶಿಲೆ ಪರ್ಷಿಯ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಬಂದಿರಬೇಕೆನಿಸುತ್ತದೆ; ಹಿಂದಿನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಒಂದು ಉರಳು ಶಿಲಾಮುದ್ರೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ರೀತಿಯದು. ಆದರೆ ವಡಗಾಂವ್–ಮಾಧವಪುರದಲ್ಲಿ (**ನೋಡಿ**) ಇಂಥ ಮುದ್ರಿಕೆ ಪಡಿಯಚ್ಚು ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಒಂದು ಮಡಕೆ ಹಿಡಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಮುದ್ರಿಕೆ ಮೊದಲು ತಿಳಿದಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನವಲ್ಲ. ಈ ಗ್ರಾಮದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನದ ನಿಕ್ಷೇಪವಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಣಿಗಾರಿಕೆಯಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೋಸ್ಕರ ತೋಡಿದ ಗುಂಡಿಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಇವೆ.

ಪ್ರಾಗ್ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮತ್ತು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ಬೃಹನ್ನಗರವಾಗಿರಬೇಕು. ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಿರುವ ಸುವರ್ಣಗಿರಿ ಮಸ್ಕಿಯೇ ಇರಬಹುದೆಂಬ ಊಹೆಯೂ ಇದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎಸ್.ಎಲ್.)

ಮಹಾಗರ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ನವಶಿಲಾ ಯುಗದ ವಸತಿ ನೆಲೆ. ಬೇಲನ್ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಎದುರಿಗೆ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೋಲ್ಡಿವ ನೆಲೆಯಿದೆ. ಚೋಪನಿ–ಮಾಂಡೊ ಇಲ್ಲಿಂದ 3 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಸು.8000 ಚ.ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣವಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು 1975–76ರಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಲಾಯಿತು. 1976–78ರ ನಡುವೆ ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಜಿ.ಆರ್. ಶರ್ಮರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು.

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 17 ಸ್ತರಗಳಿಂದಾದ 2.6 ಮೀ ದಪ್ಪದ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿ ಪದರವಿದೆ. ಕಟ್ಟಡ ರಚನೆಯ ಆರು ಹಂತಗಳನ್ನು ಸ್ತರಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. 20 ಗುಡಿಸಲುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ 18 ಕೊನೆಯ ಅಥವಾ 6ನೆಯ ಹಂತಕ್ಕೆ (ಮೇಲಿನ ಸ್ತರಗಳು) ಸೇರುತ್ತವೆ. ಒಂದು 5ನೆಯ ಹಂತಕ್ಕೂ ಮತ್ತೊಂದು 14ನೆಯ ಹಂತಕ್ಕೂ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಮೊದಲ ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ (ಕೆಳಗಿನ ಸ್ತರಗಳು) ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳಿಲ್ಲ.

ಗುಡಿಸಲುಗಳ ನೆಲಗಳು ಗೋಲ ಅಥವಾ ಅಂಡಾಕಾರವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ವ್ಯಾಸ 6.4–4.3ಮೀ. ಇವುಗಳ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ 6–9 ಆಧಾರ ಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳಿವೆ. ನೆಲಗಳ ಮೇಲೆ ಲೇಪವಾಗಲಿ ಅಥವಾ ನೆಲವನ್ನು ಕುಟ್ಟಿ ಗಟ್ಟಿಗೊಳಿಸಿದ ಗುರುತುಗಳಾಗಲಿ ಕಂಡು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಬೊಂಬಿನ ಗುರುತುಳ್ಳ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನುಂಡೆಗಳು ನೆಲಗಳ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದರಿಂದ ಗೋಡೆಗಳು ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ಬೊಂಬಿನದಾಗಿದ್ದವು ಎಂಬುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಒಣಹುಲ್ಲು–ಎಲೆಗಳನ್ನು ಕೂಡ ಬೊಂಬಿನ ಜತೆ ಬಳಸಿರ ಬಹುದು. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಕುಟ್ಟಾಣಿ, ಕೊಡಲಿ, ಕವಣೆಕಲ್ಲು, ಮೂಳೆಯ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ಹಲ್ಲೆ, ಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿ, ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು ನೆಲಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡುಬಂದ ವಸ್ತುಗಳು. ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೊಟ್ಟಿಗೆ ತ್ಯಾಜ್ಯ ಚಕ್ಕೆ ಚೂರುಗಳೂ ಇವೆ.

ಮಹಾಗರದ ಅಪರೂಪದ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಕೊಟ್ಟಿಗೆಯ ಅವಶೇಷ. 12.5ಮೀX7.5ಮೀ ಉದ್ದಗಲದ ವಿಶಾಲ ಕೊಟ್ಟಿಗೆ ಇದಾಗಿತ್ತು. ಈ ಜಾಗವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿಗೆಯೆಂದು ಗುರುತಿಸಲು ಪ್ರಮುಖ ಆಧಾರವೆಂದರೆ ವಿವಿಧ ವಯೋಮಾನದ ಜಾನುವಾರುಗಳ ಪಾದದ ಗುರುತುಗಳು. ಸು.23 ಪಾದದ ಗುರುತುಗಳು ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳಲ್ಲಿವೆ. 40–60 ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಈ ಕೊಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೊಟ್ಟಿಗೆಯ ಸುತ್ತಲೂ 28 ಆಧಾರಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳಿವೆ. ಗುಳಿಗಳ ನಕ್ಷೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಕೊಟ್ಟಿಗೆಗೆ ಕನಿಷ್ಠ ಮೂರು ಬಾಗಿಲುಗಳಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ, ಕುರಿ ಮತ್ತು ಮೇಕೆಗಳ ಪಾದದ ಗುರುತುಗಳು ಗುಡಿಸಲೊಂದರ ಬಳಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಗುರುತುಗಳು ನೇರಗೆರೆಯಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಇವು ನಡಿಗೆಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮೂಡಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಪಶುಪಾಲನೆ ಒಂದು ಕಸಬಾಗಿದ್ದುದು ಈ ಅಂಶಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಬಗೆಗಳಿವೆ. ಇವು ಹಗ್ಗದ ಗುರುತಿನಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಪಾತ್ರೆ, ಮೈ ದೊರಗಾಗಿಸಿದ ಪಾತ್ರೆ, ಉಜ್ಜಿದ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಉಜ್ಜಿದ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಗ್ಗ ಅಥವಾ ಹುರಿಯಂತಹ ವಸ್ತುವನ್ನು ಒತ್ತಿ ಹೊರಮೈಯನ್ನು ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳು (ಶೇ.25.8) ವಿಶೇಷವಾದವು. ಇಂತಹ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಪೂರ್ವ ಭಾರತದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಮೈ ದೊರಗಾಗಿಸಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ (ಶೇ.60). ಹೊಟ್ಟು, ಹುಲ್ಲುಕಡ್ಡಿ, ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪಿನ ಚೂರುಗಳನ್ನು ನಯವಾದ ಮಣ್ಣಿನ ಜತೆ ಬೆರೆಸಿ, ಪಾತ್ರೆಗಳ ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ಸವರಿ ದೊರಗುಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎಲ್ಲ ಪಾತ್ರೆ ಬಗೆಗಳೂ ತಿಗುರಿಯ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೆ ತಯಾರಾದವು ಮತ್ತು ಕಡಿಮೆ ಅಥವಾ ಸರಿಸಮವಲ್ಲದ ತಾಪದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟವು. ಮೊದಲೆರಡು ಬಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಬತ್ತದ ಹೊಟ್ಟು ಮತ್ತು ಹುಲ್ಲುಕಡ್ಡಿಗಳನ್ನು ಮಣ್ಣಿನೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೈ ಪೇಲಗೆಂಪು–ಬೂದುಬಣ್ಣದ್ದಾಗಿದೆ. ಕೊನೆಯೆರಡು ಬಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣನ್ನು ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಹದಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೈಮೇಲೆ ಕೆಂಪು ಅಥವಾ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ದಪ್ಪ ಲೇಪನವಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲೆ ಅಡ್ಡವಾಗಿ ಉಜ್ಜಿದ ಗೆರೆಗಳಿವೆ. ಉಜ್ಜಿದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಮೈ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೊಳಪನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ. ಎಲ್ಲ ಬಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಸರಳವಾದ ಬಟ್ಟಲು ಮತ್ತು ಗೋಲ ಜಾಡಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ (ಶೇ.92) ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ತಟ್ಟೆ, ಬೋಗುಣಿ, ಮೂತಿಯಿರುವ ಬಟ್ಟಲು ಮುಂತಾದ ನಮೂನೆಗಳು ಇದ್ದರೂ ಅವುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆ. ಒಂದೆರಡು ಚೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಗೀರಿನ ಸರಳ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಅಲಗುಗಳು, ಮೊನೆ, ಕೊರೆಯುಳಿ ಅಥವಾ ದಬ್ಬಣ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ತ್ರಿಕೋನ, ಅಸಮ ಚತುರ್ಭುಜ, ಅರ್ಧ ಚಂದ್ರಾಕೃತಿ ಮತ್ತು ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳಿವೆ. ಇವನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಸಿಗುವ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು, ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲು, ಅಗೇಟ್, ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಸ್ಫಟಿಕ ಶಿಲೆಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಶೇ.13.3 ರಷ್ಟಿದ್ದರೆ ತ್ಯಾಜ್ಯ ಚಕ್ಕೆ ಚೂರುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಶೇ.83.86ರಷ್ಟಿದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ, ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಪಿಕಾಸಿ ಮತ್ತು ಉಳಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದ್ದು ದುಂಡಾಗಿವೆ. ಅಗ್ನಿಶಿಲೆ, ಗ್ರಾನೈಟ್ ಮತ್ತು ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್ ಇವುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾದ ಶಿಲೆಗಳು. ಈ ಉಪಕರಣಗಳು ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಲ್ಲ. ಇತರ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳೆಂದರೆ ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಕುಟ್ಟಾಣಿ, ಸುತ್ತಿಗೆ ಕಲ್ಲು, ಕವಣೆ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ತೂತುಳ್ಳ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕಲ್ಲುಗಳು. ಇವುಗಳೆಲ್ಲವೂ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಮೂಳೆಯ ನಾಲ್ಕು ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ನಾಲ್ಕು ಮಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪಿನ ಪದಕ ಇತರ ವಸ್ತುಗಳು.

ಸಸ್ಯಾವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಕೃಷಿಯಿಂದ ಬೆಳೆದ ಅಕ್ಕಿಯ ಕಾಳುಗಳು, ಬೋರೆಹಣ್ಣಿನ ಬೀಜಗಳು ಮತ್ತು ಬೊಂಬಿನ ಸುಟ್ಟ ತುಣುಕುಗಳು ಇವೆ. ಜಾನುವಾರು, ಕುರಿ, ಮೇಕೆ, ಕುದುರೆ, ಜಿಂಕೆ, ಕಾಡುಹಂದಿ, ಆಮೆ, ಮೀನು ಮತ್ತು ಹಕ್ಕಿಗಳ ಮೂಳೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕೃಷಿ–ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆ, ಪಶುಪಾಲನೆ ಮತ್ತು ಬೇಟೆ ಈ ಜನರ ಆಹಾರ ಸಂಪಾದನೆಯ ಮಾರ್ಗಗಳಾಗಿದ್ದವು.

ಇಂಗಾಲ 14 ಮತ್ತು ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿಯ ಆರು ಕಾಲಮಾನಗಳನ್ನು ಈ ನೆಲೆಯಿಂದ ಪಡೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇವು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2265, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1616, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1400±150, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1330±120, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1440 ಮತ್ತು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1480. (ಎ.ಎಸ್.)

ಮಹದಹ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರತಾಪಗಡ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿ ನೆಲೆ. ಲಾಳಾಕೃತಿಯ ಪುರಾತನ ಕೆರೆಯೊಂದರ ಪಶ್ಚಿಮ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಸು.8000 ಚ.ಮೀ. ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಜಿ.ಆರ್.ಶರ್ಮರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ (1977–78 ಮತ್ತು 1978–79) ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು. ಗಂಗಾನದಿ ಬಯಲಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಜನಜೀವನದ ಅನೇಕ ಆಯಾಮಗ ಳನ್ನು ಈ ಉತ್ಖನನ ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿನ ವಸತಿ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮೂರು ವಿಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಇವು ಸ್ಮಶಾನ ಭೂಮಿ ಮತ್ತು ವಸತಿ ಪ್ರದೇಶ, ಕಸಾಯಿ ಜಾಗ ಮತ್ತು ಸರೋವರ ತಳದ ಅವಶೇಷಗಳು.

ಸ್ಮಶಾನ ಭೂಮಿ ಮತ್ತು ವಸತಿ ಪ್ರದೇಶ: ಇದು ನೆಲೆಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಪದರ 60 ಸೆಂಮೀ ಇದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಸ್ತರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಸುಟ್ಟು ಕರಕಲಾದ ಮೂಳೆಯ ಚೂರುಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಉಂಡೆಗಳು ಹಾಗೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಈ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳ ನಡುವೆಯೇ ಇಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಶವಕುಣಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. 28 ಮಾನವ ಶವಕುಣಿಗಳು ಮತ್ತು 35 ಗುಳಿ ಒಲೆಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಮಾನವ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಉಳಿದೆಲ್ಲವುಗಳಲ್ಲಿ ಶವವನ್ನು ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಆಳವಿರದ ಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಹೂಳಲಾಗಿತ್ತು. ತಲೆ ಎಡ ಅಥವಾ ಬಲಕ್ಕೆ ವಾಲಿತ್ತು. ಎರಡು ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಎರಡೆರಡು ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಿದ್ದವು. ಉಳಿದವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಅಸ್ಥಿಪಂಜರವಿತ್ತು. ಒಟ್ಟು 32 ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಲ್ಲಿ 17 ಪುರುಷರವು, 7 ಮಹಿಳೆಯರವು, 3 ಮಕ್ಕಳವು. ಉಳಿದೊಂದರ ಲಿಂಗ ನಿರ್ಣಯ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಹೆಚ್ಚಿನವರಲ್ಲಿ ಸಾವು 18ರಿಂದ 34ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನೊಳಗೆ ಪರಿಣಮಿಸಿದೆ. ಈ ಜನರು ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು ವಿಶಾಲವಾದ ದೃಢಕಾಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆಂದು ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಮೂಳೆಯ ಆಭರಣಗಳು, ಮೂಳೆಯ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿದ್ದುವು. ಆಭರಣಗಳಿರುವ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ ಗಳೆಲ್ಲವೂ ಪುರುಷರದ್ದಾಗಿರುವುದು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿಪದ್ಧತಿ ಗಂಗಾನದಿ ಬಯಲಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಂತರ್ಗತ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಗುಳಿ ಒಲೆಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿವೆ. ಇವು ವೃತ್ತ (40–50 ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸ) ಅಥವಾ ಅಂಡಾಕಾರದಲ್ಲಿ (60–80 ಸೆಂಮೀ/40–70 ಸೆಂಮೀ) ಇದ್ದುವು. ಕೆಲವೊಂದು ಒಲೆಗಳ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ಲೇಪವಿತ್ತು. ಒಲೆಯೊಳಗಿನ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಉಂಡೆಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸುಟ್ಟ ಮೂಳೆಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ಇದ್ದಿಲು ತುಣುಕುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಮಾಂಸ ಸುಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ಮೂಳೆಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಕಸಾಯಿ ಜಾಗ: ಇದು ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿದ್ದು ವಸತಿಯ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸ್ತರಗಳ 1.2 ಮೀ ವಸತಿ ಪದರವಿದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಿನ (3ನೆಯ) ಸ್ತರ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಎಲ್ಲ ಮೂಳೆಗಳೂ ವನ್ಯಪ್ರಾಣಿಗಳದ್ದಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಡೆಮ್ಮೆ, ನೀಲಗಾಯ್, ಕೃಷ್ಣಮೃಗ, ವಿವಿಧ ಜಿಂಕೆಯ ಜಾತಿಗಳು, ಕಾಡುಹಂದಿ, ಆನೆ ಮತ್ತು ಖಡ್ಗಮೃಗ ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಮೂಳೆಗಳಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಗುರುತಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕಸಾಯಿ ಉಪಕರಣದಿಂದಾದ ಆಳವಾದ ಕಚ್ಚು ಗುರುತುಗಳಿವೆ. ಬೇಟೆಯಾಡಿ ತಂದ

ವನ್ಯಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ತರಿದು ತುಂಡು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಜಾಗ ಇದಾಗಿರಬೇಕು. ವನ್ಯಮೃಗಗಳ ಬೇಟೆ ಜೀವನಾಧಾರದ ಒಂದು ಅಂಶವಾಗಿರುವುದರಲ್ಲಿ ಅನುಮಾನವಿಲ್ಲ. ಹೂಳಿನಿಂದ ತುಂಬಿದ ಸರೋವರದ ತಳದಲ್ಲಿ ತೆಗೆದ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಕಾಲದ ವಸತಿ ಪದರ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು (ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳ ಸಹಿತ), ಸಾವಿರಾರು ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು (ಮೀನು, ಪಕ್ಷಿ ಹಾಗೂ ಆಮೆ ಮೂಳೆಗಳ ಸಹಿತ) ಮತ್ತು ಕಾವಿಕಲ್ಲುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು. ಉಳಿದುಹೋದ ಆಹಾರ ಮತ್ತು ತ್ಯಾಜ್ಯ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಸರೋವರದಲ್ಲಿ ಎಸೆಯುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಶಿಲೆ ಮತ್ತು ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಬಹುದು. ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಮೊನೆ, ಅಲಗುಗಳು, ಕೊರೆಗ, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ತ್ರಿಕೋನ, ಅಸಮ ಚತುರ್ಭುಜ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿತವಾಗಿವೆ. ಉಪಕರಣಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಶೇ. 6 ರಷ್ಟು ಮಾತ್ರ. ಸಣ್ಣ ಚಕ್ಕೆಚೂರುಗಳು ಮತ್ತು ತಿರುಳುಗಲ್ಲುಗಳು ಜೊತೆಯಲ್ಲೇ ಇರುವುದರಿಂದ ಉಪಕರಣಗಳು ಇಲ್ಲಿಯೇ ತಯಾರಾಗುತ್ತಿದ್ದವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾದ ಶಿಲೆಗಳೆಂದರೆ ಚರ್ಟ್, ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು, ಅಗೇಟ್, ಸ್ಫಟಿಕಶಿಲೆ ಮತ್ತು ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲು. ಗಂಗಾನದಿ ಬಯಲು ಶಿಲಾರಹಿತವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಸಮೀಪದ ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಯಿಂದ ತರಲಾಗಿದೆ. ಮೂಲವಸ್ತುವಿನ ಅಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆ. ಜೊತೆಗೆ ಮೂಲವಸ್ತುವನ್ನು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ಮತ್ತೊಂದು ವರ್ಗ ಮರಳುಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್‌ನಿಂದ ಮಾಡಲಾದ ಸಲಕರಣೆಗಳು. ಉದಾ: ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲು, ಬಡಿಗಲ್ಲು, ಕವಣೆಕಲ್ಲು ಇತ್ಯಾದಿ. ಈ ಸಾಧನಗಳು ವನ್ಯಸಸ್ಯ–ಆಹಾರಧಾನ್ಯಗಳ ಸಂಸ್ಕರಣೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಹಂತ ಇದಾಗಿದೆ. ಈ ಶಿಲೆಗಳನ್ನೂ ವಿಂಧ್ಯೆಯಿಂದ ತರಲಾಗಿದೆ.

ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಸ್ಥಳೀಯ ವಾತಾವರಣಕ್ಕೆ ಜನರು ತಮ್ಮನ್ನು ಒಗ್ಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿವೆ. ಕಲ್ಲಿನ ಅಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಇವರು ಮೂಳೆ ಮತ್ತು ಕೊಂಬುಗಳನ್ನು ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡರು. ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಚೂರಿ, ಉಳಿ, ಸಣ್ಣ ಗರಗಸ ಮತ್ತು ಹೆರಚಕ್ಕೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಉಪಕರಣಗಳು. ಮೂಳೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಕೊರಳ ಹಾಗೂ ಕಿವಿಯ ಸರಳ ಆಭರಣಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಜಿಂಕೆಯ ಕೊಂಬಿನಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ತಯಾರಿಕೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಆಭರಣ ಭಾಗಗಳೂ ಕೆಲವೊಂದಿವೆ. ಇವು ಜನರ ಸೌಂದರ್ಯ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ದ್ಯೋತಕವಾಗಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ದೇಶದಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ಆಭರಣಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದಾಗಿವೆ.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಸಸ್ಯಾಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಗಂಗಾನದಿ ಬಯಲಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಜೀವನಶೈಲಿಯಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಈ ಎಲ್ಲಾ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ವನ್ಯಪ್ರಾಣಿ, ಪಕ್ಷಿ, ಜಲಚರ ಹಾಗೂ ಆಹಾರ ಧಾನ್ಯ–ಕಂದಮೂಲಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆದ ಸರೋವರದ ವಾತಾವರಣ ವಸತಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಜನರು ಇಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕಾಲ ನೆಲೆಯೂರಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಬಳಕೆ ಇವರಿಗೆ ತಿಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಪಶುಪಾಲನೆಯ ಚಿಹ್ನೆಗಳೂ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ.

ಇಂಗಾಲ 14ರ ಕಾಲನಿರ್ಣಯದ (ಪರಿಷ್ಕೃತ) ಪ್ರಕಾರ ಈ ನೆಲೆ 1385–885ರಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2675–2515ರ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಹಾಗೂ ಸರಾಯ್ ನಹರ್ ರಾಯ್ ಮತ್ತು ದಮ್‌ದಮದ ವಸ್ತುಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ನಡುವೆ ಸಾಮ್ಯವಿದೆ. ದಮ್‌ದಮ ಮತ್ತು ಸರಾಯ್ ನಹರ್ ರಾಯ್‌ನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 8000–5000ದ ನಡುವೆ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತೆಂಬುದು ಸಾಬೀತಾದ ವಿಷಯ. ಅವಶೇಷಗಳ ಸಾಮ್ಯತೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಮಹದಹದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಇದೇ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇವು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳು.

(ವಿ.ಎಸ್.)

ಮಹಮ್ಮದ್ ಪೈಗಂಬರ್: ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಸ್ಥಾಪಕ. ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಅರೇಬಿಯ ದೇಶದ ಬೆಡೋವಿಯನ್ ಸಮುದಾಯದ ಕುರೇಶಿ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಹಸೀಮಾ ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಅಬ್ದುಲ್ ಹಾಗೂ ಅಮಿನಾ ಎಂಬ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ 571 ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಮಹಮ್ಮದ್ ಎಂದರೆ ಪ್ರಶಂಸೆಗೆ ಪಾತ್ರನಾದವನು ಎಂದರ್ಥ. ಮಹಮ್ಮದ್, ತಾಯಿಯ ಗರ್ಭದಲ್ಲಿರುವಾಗಲೇ ತಂದೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇವರು 6 ವರ್ಷ ಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿರುವಾಗಲೇ ತಾಯಿ ಅಮಿನಾರನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ತಾತ ಅಬ್ದುಲ್ ಮುತ್ತಾಲೀಬ್‌ರವರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಬಾಲ್ಯವನ್ನು ಕಳೆಯಬೇಕಾಯಿತು. ಮತ್ತೆ ತಾತ ದೈವಾಧೀನರಾದಾಗ ಅವರ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪ ಅಬುತಾಲೀಬ್ ರವರ ಆಶ್ರಯ ದೊರೆಯಿತು.

ಮೆಕ್ಕ ನಗರದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದ ಇವರ ಕುಟುಂಬದವರು ಇತರೆ ಮನೆತನದವರಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಅಷ್ಟು ಶ್ರೀಮಂತರಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಇವರು ತಮ್ಮ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪನ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ನಿಮಿತ್ತ ಸಿರಿಯಾಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಿಡುವಿನ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಕುರಿಗಳನ್ನು ಮೇಯಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಿರಿಯ ದೇಶಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಾರ ನಿಮಿತ್ತ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದಾಗ ಅಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಬಹಿರಾ ಎಂಬ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸನ್ಯಾಸಿಯ ಪರಿಚಯವಾಯಿತು. ಎಳೆಯ ಪ್ರಾಯದಲ್ಲೇ ತಂದೆ ತಾಯಿಯ ಪ್ರೀತಿಯಿಂದ ವಂಚಿತರಾಗಿ ಒಂದು ತೆರನಾದ ಅನಾಥ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದ ಇವರಿಗೆ ಕ್ರಿಸ್ತನ ಬೋಧನೆಗಳು ತುಂಬಾ ಆಕರ್ಷಣೀಯವಾದವು. ಧ್ಯಾನ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಿಂತನೆಗಳು ಅನಂತರದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಪಡೆದವು. ಮಹಮ್ಮದ್‌ರವರ ಪ್ರೌಢ ದಿನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪೂರ್ಣ ಮಾಹಿತಿ ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ಇವರ ಜೀವನಚರಿತ್ರೆಯ ಬಗ್ಗೆ ನಮಗೆ ಸಿಗುವ ಮೂಲ ಆಧಾರಗಳೆಂದರೆ ಬಾಗ್ದಾದ್‌ನಲ್ಲಿ 767 ರಲ್ಲಿ ದಿವಂಗತರಾದ ಇಬಾನ್ ಐಸಕ್ ಅವರ ಕೃತಿ. ಇದನ್ನು ಈಜಿಪ್ಟ್ ನಲ್ಲಿ 833 ರಲ್ಲಿ ಕಾಲವಾದ ಇಬಾನ್ ಹಿಸಾಮ್ ಎಂಬುವವರು ಪರಿಷ್ಕೃತಗೊಳಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ತಮ್ಮ 7ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಸಿರಿಯದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಧನಿಕ ಮಹಿಳೆ ಖದೀಜ ಎಂಬುವವರಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರದ ಸಹಾಯಕರಾಗಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದರು. ಇವರ ಪ್ರೀತಿ ವಿಶ್ವಾಸಕ್ಕೆ ಮನಸೋತು ಖದೀಜರವರು ಮಹಮ್ಮದ್‌ರವರನ್ನು ವಿವಾಹವಾದರು. ಖದೀಜರವರು ಈಗಾಗಲೇ ಮದುವೆಯಾಗಿ ವಿಧವೆಯಾಗಿದ್ದು ಮಹಮ್ಮದ್‌ರವರಿಗಿಂತ ಸುಮಾರು 20 ವರ್ಷ ಹಿರಿಯವರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರ ವಿವಾಹದ ಅನಂತರ ಮೆಕ್ಕ ನಗರದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿ ಉತ್ತಮ ಜೀವನ ಹಾಗೂ ಗೌರವ ಪಡೆಯುವಂತಾದರು. ಈ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ಫಾತಿಮಾ ಎಂಬ ಹೆಣ್ಣು ಮಗು ಜನಿಸಿತು.

ಮಹಮ್ಮದ್‌ರು ತಮ್ಮ ಬಿಡುವಿನ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಕ ನಗರದ ಸಮೀಪವೇ ಇದ್ದ ಬೆಟ್ಟ–ಗುಡ್ಡಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಹಿರಾ ಎಂಬ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನಾಸಕ್ತರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಅಗೋಚರವಾದ ವಾಣಿಯೊಂದು ಕರೆದಂತಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ತಮ್ಮ ಮಡದಿ ಖದೀಜಾ ರವರಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. 610 ರಲ್ಲಿ ರಂಜಾನ್ ಮಾಸದಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಮತ್ತೆ ದೈವವಾಣಿ, ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನಾದ ಅಲ್ಲಾನನ್ನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸು ಎಂದು ಕರೆ ನೀಡಿತು. ಗಾಬರಿಯಾದ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರು ಚಿಂತಾಕ್ರಾಂತರಾಗಲು, ಇವರಿಗೆ ದೇವದೂತ ಗೇಬ್ರಿಯಲ್ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ, ಧರ್ಮಬೋಧನೆ ಹಾಗೂ ಜೀವನಕ್ರಮಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರವಚನ ನೀಡಿದರು. ದೇವರು ಒಬ್ಬನೇ, ಅವನೇ ಸಕಲ ಜೀವಿಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತ. ಮನುಷ್ಯನು ಮಾಡುವ ಪಾಪ ಪುಣ್ಯಗಳಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಫಲಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಎಂಬುದು ಈ ಬೋಧನೆಯ ತಿರುಳಾಗಿತ್ತು. ತಕ್ಷಣದಲ್ಲೆ ತಮ್ಮ ಮಡದಿಯ ಜೊತೆ ಸಕಲ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಹಿಂದಿನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಬದಿಗಿರಿಸಿ, ತಾವು ಅನುಭವಿಸಿದ ಹೊಸ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಿಂತನೆಗಳತ್ತ ಗಮನಹರಿಸಿ ತಮ್ಮ ಮಡದಿ ಖದೀಜರವರನ್ನು ತಮ್ಮ ಹೊಸ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಶರಣಾಗುವಂತೆ ಮನವೊಲಿಸಿದರು.

ಮಹಮ್ಮದ್‌ರು ಹೊಸದಾಗಿ ಬೋಧಿಸಿದ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಶರಣಾದವರನ್ನು ಮಹಮ್ಮದೀಯರು ಅಥವಾ ಕುರಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ನಮೂದಿಸಿರುವಂತೆ ಇಸ್ಲಾಮಿಯರೆಂದು ಹೆಸರು. ಅರೇಬಿಕ್ ಭಾಷೆಯ ಪದ ಇಸ್ಲಾಂ ಎಂದರೆ ಶರಣಾಗು ಎಂದರ್ಥ. ಅನಂತರ ತಮ್ಮ ಬಳಗದವರು ಸ್ನೇಹಿತರು, ನೆರೆ–ಹೊರೆಯವರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಹೊಸ ಧರ್ಮದ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳಿದಾಗ ಇವರನ್ನು ಗೇಲಿ ಮಾಡಿದವರೇ ಹೆಚ್ಚು. ಆದರೂ ದೈವ ಕೃಪೆಯ ಬೆಂಬಲದೊಂದಿಗೆ ತಮ್ಮ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಪ್ರವಚನಗಳ ಮೂಲಕ ಜನತೆಯಲ್ಲಿ ಭರವಸೆ ತುಂಬಿ ತಮ್ಮ ಸಂಬಂಧಿ, ಅಳಿಯ ಅಲಿಬಿನ್ ಮುತಾಲಿಬ್, ಸ್ನೇಹಿತ ಅಬೂಬಕರ್ ಇವರನ್ನು ತಮ್ಮ ಹೊಸ ಧರ್ಮ ಇಸ್ಲಾಂಗೆ ಮತಾಂತರಿಸಿದರು.

ಈ ವಿಷಯ ಅಂದಿನ ಮೆಕ್ಕ ನಗರದ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ಮನೆತನ ಹಾಗೂ ಮೆಕ್ಕ ನಗರದ ಕಾಬ ಆಲಯದ ಉಸ್ತುವಾರಿ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಅಬುಸೂಫಿಯ ಮನೆಯವರಿಗೆ ತಿಳಿಯಿತು. ಉಸ್ಮಾನ್ ಮನೆತನದವರಾದ ಇವರು ಕಾಬದಲ್ಲಿ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಬಹುದೇವತಾರಾಧನೆ, ವಿಗ್ರಹಾರಾಧನೆ ಹಾಗೂ ಇತರೆ ಲೌಕಿಕ ಕೆಲಸಗಳಿಂದಾಗಿ ಅಪಾರ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಯಾತ್ರಿಗಳಿಂದ ಗಳಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಹಮ್ಮದ್‌ರ ಏಕದೇವತಾರಾಧನೆ ಹಾಗೂ ವಿಗ್ರಹ ಆರಾಧನೆಯನ್ನು ಖಂಡಿಸುವ ಧೋರಣೆ ಇವರ ಆದಾಯಕ್ಕೆ ಕುಂದು ತರುತ್ತಿತ್ತು. ಮಹಮ್ಮದ್‌ರ ಹೊಸ ಧರ್ಮ ಅಂದಿನ ಮೆಕ್ಕ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ತೀವ್ರ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಯುಕ್ತ ಅಬುಸೂಫಿಯ ಮತ್ತವನ ಬೆಂಬಲಿಗರು ಮಹಮ್ಮದ್‌ರವರ ಬೋಧನೆಗೆ ತಡೆಯೊಡ್ಡಿ ಇವರ ಮೇಲೆ ಹಲ್ಲೆಗೆ ಮುಂದಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೂ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರವರು ತಮ್ಮ ನಿರ್ಧಾರದಿಂದ ಹಿಂದೆ ಸರಿಯಲಿಲ್ಲ. ಅಲಿ ಹಾಗೂ ಉಮರ್ ಇಬಾನ್ ಅಲ್– ಕತಾಬ್ ಎಂಬುವವರ ಮುಖಂಡತ್ವದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಯುವಕರ ಪಡೆ ರೂಪುಗೊಂಡು ಅಲ್ಲಾನ ಸೇವಕರು ಎಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಬೆಂಬಲವಾಗಿ ನಿಂತರು.

619ರಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರವರ ಮಡದಿ ಖದೀಜ ಹಾಗೂ ಅವರ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪ ಅಬು–ತಾಲೀಬ್ ದೈವಾಧೀನರಾದರು. ಖದೀಜರವರ ನೈತಿಕ ಬೆಂಬಲ ಹಾಗೂ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಅವರು ಹೊಂದಿದ್ದ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳಿಂದಾಗಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರು ಅಬುಸೂಫಿಯ ಮನೆಯವರ ವಿರುದ್ಧ ನಿಲ್ಲಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇವರ ಮರಣದಿಂದಾಗಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರವರಿಗೆ ನೈತಿಕ ಬೆಂಬಲವಿಲ್ಲದಾಯಿತು.

ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ತತ್ತ್ವಗಳು ಮೆಕ್ಕ ನಗರದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಿಂತನೆಗೆ ಕಾರಣವಾದವು. ಉಸ್ಮಾನ್ ಮನೆಯವರು ಅಬುಸೂಫಿಯನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಪದೇ ಪದೇ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರವರ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೆಕ್ಕ ನಗರ ತಮಗೆ ಸುರಕ್ಷಿತವಲ್ಲವೆಂದರಿತು ತಮ್ಮ ಇನ್ನೂರು ಇಸಾಲ್ಮ ಬೆಂಬಲಿಗರೊಂದಿಗೆ 622 ಜುಲೈ 16 ರ ಚಾಂದ್ರಮಾನದ ದಿನ ಮದೀನ ನಗರದ ಕಡೆ ವಲಸೆ ಹೋದರು. ಮದೀನ ಅಥವಾ ಅಲ್–ಯಾತ್ರೀಬ್

ಮಹಮ್ಮದ್‌ರವರು ಮೆಕ್ಕದಿಂದ ಮದೀನ ನಗರದ ಕಡೆ ವಲಸೆಹೋದ ದಿನದಿಂದ ಮುಸ್ಲಿಮರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಪಂಚಾಂಗವನ್ನು ಮೂರನೇ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಖಲೀಫ ಉಲ್ಮಾನ್ ರವರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ತಂದರು. ಇದನ್ನು ಹಿಜಿರಾ ಶಕೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಅರೇಬಿಕ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಹಿಜಿರಾ ಎಂದರೆ ವಲಸೆ ಎಂದರ್ಥ.

ಮಹಮ್ಮದ್‌ರವರು ಮದೀನ ನಗರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಜೀವನ ಇವರ ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಘಟ್ಟವಾಗಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಿನ ಹಲವು ಕುಟುಂಬಗಳ ಅಂತಃಕಲಹವನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸಿ ಅವರನ್ನು ತಮ್ಮ ಹೊಸ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮತಾಂತರಿಸಿದರು. ಬಹುತೇಕ ಯಹೂದಿ ಸಮುದಾಯ ದವರು ಮದೀನದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದು, ಅವರು ಒಬ್ಬ ಪ್ರವಾದಿಯ ನಿರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಮಹಮ್ಮದ್‌ರವರೇ ಆ ಪ್ರವಾದಿ ಎಂದು ತಿಳಿದು ಎಲ್ಲರೂ ಇವರನ್ನು ಗೌರವ ಆದರಗಳಿಂದ ಪ್ರವಾದಿ ಪೈಗಂಬರ್ ಎಂದು ಸಂಬೋಧಿಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದಪ್ರವಾದಿಯಾಗಿ, ಪೈಗಂಬರ್ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರೆನಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಮದೀನದಲ್ಲಿ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರವಾದಿ ಪೈಗಂಬರ್ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧ ನಡೆಸಲು ಅಬುಸೂಫಿಯ ಒಂದು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಮೆಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಸಂಘಟಿಸಿ 624 ರ ರಂಜಾನ್ ಮಾಸದಲ್ಲಿ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ. ಈ ಧಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಮದೀನ 300 ಮಂದಿ ಅಲ್ಲಾನ ಸೈನ್ಯದ ಒಂದು ಸಾವಿರ ಮಂದಿ ಮೆಕ್ಕ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೂ ಮದೀನದಿಂದ 85 ಮೈಲಿ ನೈರುತ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಬಾದ್ರಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ನಡೆದು ಮಹಮ್ಮದ್ ಕಡೆಯವರಿಗೆ ಜಯ ಲಭಿಸಿತು. ಇದು ಮುಸ್ಲಿಂ ಸೈನ್ಯದ ಮೊದಲ ಜಯವಾಗಿದ್ದು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಸೈನ್ಯ ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಜೀವನದ ಆಸೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹೋರಾಡಿದರೆ ಜಯ ಖಂಡಿತವೆಂಬುದನ್ನು ಮನವರಿಕೆ ಮಾಡಿತು ಹಾಗೂ ಮುಂದಿನ ಹೋರಾಟಗಳಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ನೀಡಿತು.

627ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಮೆಕ್ಕದವರು ಬೆಡೊವಿಯನ್ ಮತ್ತು ಅಬಿಸಿನಿಯನ್ನರ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಮದೀನದವರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿದರು. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮೂಲದ ಸಲ್ಮಾನ್ ಎಂಬುವವನ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರವರು ಮದೀನದ ಸುತ್ತಲೂ ಆಳವಾದ ಗುಂಡಿ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಮೆಕ್ಕದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಯಹೂದಿ ಕುಟುಂಬ ಗಳು ಮೆಕ್ಕದವರ ಪರ ಹೋರಾಡಿದರು. ಇದು ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರವರನ್ನು ಕೆರಳಿಸಿತು. ಕೆಲವು ಯಹೂದಿ ಕುಟುಂಬದವರನ್ನು ಬಲವಂತವಾಗಿ ಮತಾಂತರಿಸಿದರೆ ಕೆಲವರನ್ನು ಕೊಲ್ಲಲಾಯಿತು. ಉಳಿದವರು ತಮ್ಮ ಜಮೀನು, ಮನೆ–ಮಠ ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆಡೆಗೆ ವಲಸೆ ಹೋದರು.

ಮೆಕ್ಕದವರ ಜೊತೆ ನಡೆಸಿದ ಹೋರಾಟಗಳು ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರಿಗೆ ಒಂದು ಸುಸಜ್ಜಿತ ಸೈನ್ಯದ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಸಹಾಯಕವಾಯಿತು. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಒಂದು ರಾಜಕೀಯ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಣೆ ಹೊಂದಲು ಇದರಿಂದ ಸಹಾಯವಾಯಿತು. ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಒಂದು ಪೂರ್ಣ ಆಯಾಮ ನೀಡಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿ ತಾವು ಹೊಂದಿದ್ದ ಜೂಡಾಯಿಸಂ, ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನು ತೊರೆದರು. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಲ್ಪನೆ ಗರಿಗೆದರಿತು. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಸ್ಥಾನಗಳಿಸಿತು. ಶುಕ್ರವಾರವನ್ನು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ವಾರದ ದಿನವೆಂದು ಸಾರಲಾಯಿತು.

ರಂಜಾನ್ ತಿಂಗಳನ್ನು ಉಪವಾಸಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಮಾಸವೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾ ಯಿತು. ಹಿಂದೆ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಸಲ್ಲಿಸುವಾಗ ಜೆರುಸಲೇಮ್ ಕಡೆ ಮುಖ ಮಾಡಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬದಲಾಗಿ ಮಹಮ್ಮದೀಯರು (ಕಾಬ) ಮೆಕ್ಕದ ಕಡೆ (ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ) ಮುಖಮಾಡಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುವುದು ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಕಾಬಗೆ ಹಜ್ ಯಾತ್ರೆ ಹೋಗಿ, ಅಗ್ನಿಶಿಲೆಗೆ ಮುತ್ತು ನೀಡುವ ಇಸ್ಲಾಂ–ಪೂರ್ವ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಲು ಸಮ್ಮತಿಸಿದರು.

ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರವರಿಗೆ ವಿರೋಧಿಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಒಂದು ರಾಜಕೀಯ ಸ್ವರೂಪ ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಅರೇಬಿಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿತ್ತು. ಹಲವಾರು ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳು ಆಸಕ್ತಿಯಿಂದ ಇಸ್ಲಾಂಗೆ ಮತಾಂತರ ಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದವು. ಧರ್ಮದ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯದ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಕಾಬಗೆ ಯಾತ್ರೆ ತೆರಳಲು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿದ ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದರು ತಮ್ಮ ಅನುಯಾಯಿಗಳೊಂದಿಗೆ 628 ರಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಕದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿನಡೆಸಿ 630 ರ ಫೆಬ್ರವರಿಯಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಕದ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಸಾಧಿಸಿದರು.

ಮೆಕ್ಕದ ಜನತೆ ಪ್ರವಾದಿಯವರಲ್ಲಿ ಗೌರವ ತೋರಿ ಶಾಂತಿ ಬಯಸಿದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಸಮ್ಮತಿಸಿದ ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಕಾಬದ ಶುದ್ಧೀಕರಣಕ್ಕೆ ಗಮನ ನೀಡಿ ತಮ್ಮ ತತ್ತ್ವಗಳಿಗನು ಗುಣವಾಗಿ ಕಾಬದ ಪವಿತ್ರ ಶಿಲೆಯನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಉಳಿದೆಲ್ಲ 360 ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಿದರು. ಕಾಬದ ಸುತ್ತಲಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪವಿತ್ರವೆಂದು ಘೋಷಿಸಲಾಯಿತು. ಇಸ್ಲಾಮೇತರರಿಗೆ ಪ್ರವೇಶ ನಿರ್ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಪೂಜೆ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ಬಹುತೇಕ ಅರಬ್ಬರು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದರ ಆಳಿಕೆಗೆ ತಮ್ಮ ಒಪ್ಪಿಗೆ ನೀಡಿದರು.

ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನ–ಮಾನ ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರ ದೈನಂದಿನ ಬದುಕು ತುಂಬಾ ಸರಳವಾಗಿತ್ತು. ಅವರು ಮಣ್ಣಿನ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ತಮ್ಮನ್ನು ಕಾಣಲು ಬರುವ ಜನರಿಗೆ ದೊರಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಮದೀನ ಇವರ ವಾಸದಿಂದಾಗಿ ಮೆಕ್ಕದ ಅನಂತರ ಪ್ರಮುಖ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಗರವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿತು.

ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅವರ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಜೀವನ ಸಹ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನತೆಯಂತೆ ಹಲವು ಏಳು–ಬೀಳುಗಳೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿತ್ತು. ಕೆಲವೊಂದು ರಾಜಕೀಯ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಸು. 12 ಜನ ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ಇವರು ವಿವಾಹವಾಗಿದ್ದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತ ಪ್ರಮುಖರ ಪತ್ನಿಯರಾಗಿದ್ದು ಸುರಕ್ಷತೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇವರ ಪತ್ನಿಯರೆನಿಸಿದ್ದರು. ಇವರಿಗೆ ಹಲವಾರು ಮಕ್ಕಳಾದರೂ ಕೊನೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಮುದ್ದಿನ ಮಗಳು ಫಾತಿಮಾ ಮಾತ್ರ ಬದುಕಿದ್ದರು. ಅಬೂಬಕರ್‌ರವರ ಮುದ್ದಿನ ಮಗಳು ಆಹಿಷಾ ಇವರ ಕೊನೆಗಾಲದ ನೆಚ್ಚಿನ ಮಡದಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಇವರಿಗೆ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಎಂಬ ಗಂಡು ಮಗು ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮದ ಮಡದಿ ಮೇರಿ ಎಂಬುವವರಿಂದ ಜನ್ಮ ತಳೆದಿದ್ದು, ಅಕಾಲ ಮರಣಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದಾಗ ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್‌ರು ತುಂಬಾ ದುಃಖಿತರಾದರು ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಉಳಿದ ಪತ್ನಿಯರು ಇವರ ಧರ್ಮ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ನೆರವಾಗಿದ್ದರು. ಆಲಿವ್ ಮರದ ಎಲೆಗಳನ್ನು ಹಾಸಿಗೆಯಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಎರಡು ತುಂಡು ಬಿಳಿಯ ಹತ್ತಿ ವಸ್ತ್ರ ಇವರ ಉಡುಪಾಗಿತ್ತು. ಸರಳ ಆಹಾರ ಇವರದಾಗಿತ್ತು.

ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ ಒಂದು ಘಟ್ಟವನ್ನು ತಲುಪಿ ಭದ್ರವಾಗಿ ಅರೇಬಿಯದಲ್ಲಿ ತಳವೂರಿದಾಗ ಇವರ ವಯಸ್ಸು 62. ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮದ 10ನೆಯ ವರ್ಷ 632ರ ಮುಸ್ಲಿಂ ವರ್ಷದ ಹತ್ತನೆಯ ತಿಂಗಳಂದು ತಮ್ಮ ಸ್ನೇಹಿತರು, ಬಂಧುಗಳ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಇವರು ಮತ್ತೆ ಮೆಕ್ಕಗೆ ಪವಿತ್ರ ಹಜ್ ಯಾತ್ರೆಗೆ ತೆರಳಿದರು. ಅಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಭವ್ಯ ಸ್ವಾಗತ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಕಾಬ ದರ್ಶನ ಮುಗಿಸಿ, ಅನೇಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರವಚನಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಮದೀನಗೆ ಮರಳಿದರು. ಈ ಯಾತ್ರೆಯು ಇಸ್ಲಾಂ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ವಿದಾಯಪೂರ್ವ ಯಾತ್ರೆಯೆಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿದೆ.

ಸಂತೃಪ್ತಿಯಿಂದ ಹಜ್ ಯಾತ್ರೆ ಮುಗಿಸಿ ಬಂದ ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ತಲೆನೋವಿನ ಬಾಧೆಯಿಂದ ಆರೋಗ್ಯ ಕ್ಷೀಣಿಸಿ ತಮ್ಮ 62ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ 632ರ ಜೂನ್ ತಿಂಗಳ 8ನೆಯ ತಾರೀಖಿನಂದು ದೈವಾಧೀನರಾದರು.

ಅರೇಬಿಯದ ಬುಡಕಟ್ಟು ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಧರ್ಮ, ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಯನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿ, ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಮುಖ ಧರ್ಮಗಳ ನಡುವೆ ಅತ್ಯಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಒಂದು ಧರ್ಮವಿಶ್ವದಾದ್ಯಂತ ಹರಡಲು ಬೇಕಾದ ಅಡಿಪಾಯ ಹಾಕಿ, ಬೋಧಿಸಿದಂತೆ ಸ್ವತಃ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ನಡೆದು ತೋರಿಸಿದ ಧರ್ಮ ಪ್ರವರ್ತಕ, ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಪ್ರಪಂಚದ ಧಾರ್ಮಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದಾರೆ. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಮಹಾಜನಪದಗಳು: ಪ್ರಾಚೀನ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.600 ರಿಂದ 320ರ ವರೆಗೆ ಇದ್ದ ಗಣರಾಜ್ಯಗಳು. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪಂಗಡ ಬಹಳ ಕಾಲದವರೆಗೆ ನೆಲೆಸುವುದರಿಂದಾಗಿ ಆ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಅಥವಾ ಪಂಗಡಗಳ ಗುಂಪಿಗೆ ಆ ಪ್ರದೇಶದೊಂದಿಗೆ ಭೌಗೋಳಿಕ ಅನನ್ಯತೆ ಒದಗಿತ್ತು. ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಒಡೆತನದ ಮನೋಭಾವನೆಯ ಮೂರ್ತ ಸ್ವರೂಪವಾಗಿ ಆ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಆ ಪಂಗಡದ ಹೆಸರನ್ನೇ ಇಡಲಾಯಿತು. ಈ ಒಡೆತನವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಮಹಾಜನಪದ ಅಥವಾ ಗಣರಾಜ್ಯಗಳೆಂಬ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಘಟನೆಗಳನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 600ರಲ್ಲಿದ್ದ ಮಹಾಜನಪದಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಬೌದ್ಧ ಅಂಗುತ್ತರ ನಿಕಾಯ ಮತ್ತು ಜೈನ ಭಗವತಿ ಸೂತ್ರ ಈ ಎರಡೂ ಕೃತಿಗಳು ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಈ 16 ಮಹಾಜನಪದ ಗಳೆಂದರೆ: ಕಾಶಿ, ಕೋಸಲ, ಅಂಗ, ಮಗಧ, ವೃಜ್ಜಿ ಅಥವಾ ವಜ್ಜಿ, ಮಲ್ಲ, ಚೇದಿ, ವತ್ಸ, ಕುರು, ಪಾಂಚಾಲ, ಮತ್ಸ್ಯ, ಸುರಸೇನ, ಅಶ್ಮಕ, ಅವಂತಿ, ಗಾಂಧಾರ ಮತ್ತು ಕಾಂಬೋಜ.

1. ಕಾಶಿ: 16 ಮಹಾಜನಪದಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದುದು ಕಾಶಿ. ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ ವಾರಾಣಸಿ (ಬನಾರಸ್). ಈ ಮಹಾಜನಪದ ಸಂಪದ್ಭರಿತವಾಗಿದ್ದು ಪೂರ್ಣ ಜಂಬೂದ್ವೀಪವನ್ನು ಗೆಲ್ಲಬೇಕೆಂಬ ಆಕಾಂಕ್ಷೆವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಪ್ರಖ್ಯಾತಿ ಹಾಗೂ ಬಲವನ್ನು ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಜೈನ ಕೃತಿಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿವೆ. ಕಾಶಿಯ ರಾಜರು ಕೋಸಲ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಕಾಶಿ ರಾಜ್ಯದ ಏಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಅದರ ರಾಜಧಾನಿ ವಾರಾಣಸಿಯ ಪ್ರಖ್ಯಾತಿಯಿಂದಾಗಿ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದ ಏಳು ರಾಜ್ಯಗಳು ಅಸೂಯೆ ಗೊಂಡು ಒಗ್ಗೂಡಿ ಧಾಳಿಮಾಡಿದವು. ಬಹಳ ಕಾಲ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದ ಕಾಶಿ ರಾಜ್ಯ ಕೊನೆಗೆ ಕೋಸಲದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಂಡಿತು.

2. ಕೋಸಲ: ಕೋಸಲ ರಾಜ್ಯ ಕೇಶಪುತ್ರ ಮತ್ತು ಕಪಿಲವಸ್ತು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ ನೇಪಾಳ ಬೆಟ್ಟಗಳವರೆಗೆ ಹರಡಿತ್ತು. ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ ಮೊದಲು ಅಯೋಧ್ಯೆಯಾಗಿದ್ದು ಅನಂತರ ಶ್ರಾವಸ್ತಿಯಾಯಿತು. ಭಗವಾನ್ ಬುದ್ಧನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸೇನ್‌ಜಿತ್ ಎಂಬ ರಾಜನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದನು. ಬುದ್ಧನ ರಾಜ್ಯವಾದ ಶಾಕ್ಯ ಕೋಸಲದ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿದ್ದಿತು. ಕೋಸಲದ ರಾಜ ಬುದ್ಧನೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹಪರನಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಮುಖ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದನು. ಪ್ರಸೇನಜಿತ್ತನು ತನ್ನ ಮಗಳನ್ನು ಮಗಧದ ಅಜಾತಶತ್ರುವಿಗೆ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದ್ದ. ಪ್ರಸೇನಜಿತ್‌ನ ಮರಣಾನಂತರ ಅಜಾತಶತ್ರು ಕೋಸಲವನ್ನು ಮಗಧಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ.

3. ಅಂಗ: ಅಂಗರಾಜ್ಯ ಮಗಧದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ರಾಜಮಹಲ್ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಂಡಿತ್ತು. ಅಂಗದ ರಾಜಧಾನಿ ಚಂಪಾ. ಚಂಪಾ ಪ್ರಮುಖ ವಿದೇಶಿ ವ್ಯಾಪಾರದ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ವರ್ತಕರು ಸುವರ್ಣ ಭೂಮಿಯೊಡನೆ

ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದ ಇಂಡೊ–ಚೀನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಂಗದ ರಾಜಧಾನಿ ಚಂಪಾದ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಅಂಗ ರಾಜ್ಯ ಬಿಂಬಸಾರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಗಧಕ್ಕೆ ಸೇರ್ಪಡೆಗೊಂಡಿತು.

4. ಮಗಧ: ಮಗಧ ರಾಜ್ಯ ಇಂದಿನ ಬಿಹಾರದ ದಕ್ಷಿಣದ ಪಾಟ್ನ ಮತ್ತು ಗಯ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಕೆಲವು ವೃತ್ತಾಂತಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಈ ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕರು ಜರಾಸಂಧ ಮತ್ತು ಬೃಹದ್ರಥ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 5 ಮತ್ತು 6ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಶೈಶುನಾಗರೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಮನೆತನ ಇದನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಗೌತಮ ಬುದ್ಧನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜನಾಗಿ ಬಿಂಬಸಾರನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಅನಂತರ ಬಂದ ಅಜಾತಶತ್ರುವಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಗಧ ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಬಲಗೊಂಡಿತು. ಈ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಗಿರಿವ್ರಜ (ರಾಜಗೃಹ) ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದು ಅನಂತರ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರಕ್ಕೆ ಬದಲಾಯಿತು.

5. ವೃಜ್ಜಿ ಅಥವಾ ವಜ್ಜಿ: ಈ ರಾಜ್ಯ ಲಿಚ್ಛವಿ, ವಿದೇಹ, ಜ್ಞಾತ್ರಿಕ ಮತ್ತು ವಜ್ಜಿ ಮುಂತಾದ ಎಂಟು ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳು ಒಗ್ಗೂಡಿದ ರಾಜ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ ವೈಶಾಲಿ. ವೃಜ್ಜಿ ಜನರಿಗೆ ರಾಜನಿರಲಿಲ್ಲ. ರಾಜ್ಯದ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದ ಒಂದು ಜನಪ್ರಿಯ ಹಿರಿಯರ ಸಭೆ ಇದ್ದಿತು. ಈ ರಾಜ್ಯವೂ ಕೊನೆಗೆ ಮಗಧ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಂಡಿತು.

6. ಮಲ್ಲ ಅಥವಾ ಮೊಳವ: ಮಲ್ಲ ರಾಜ್ಯ ಎರಡು ವಿಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಣೆಗೊಂಡಿದ್ದು ಒಂದೊಂದು ವಿಭಾಗ ಒಂದೊಂದು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಒಂದು ವಿಭಾಗದ ರಾಜಧಾನಿ ಪವ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಭಾಗದ ರಾಜಧಾನಿ ಕುಶಿನಾರ (ಕುಶಿನಗರ). ಗೌತಮ ಬುದ್ಧ ಕುಶಿನಾರದಲ್ಲೇ ಮಹಾ ಪರಿನಿರ್ವಾಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದ. ಕುಶಿನಾರದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ 10 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿ ಪವ ಇದ್ದಿತು. ಮಲ್ಲ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ರಾಜತ್ವದ ಆಳಿಕೆಯಿದ್ದುದು ಅನಂತರ ಗಣರಾಜ್ಯ ಮಾದರಿ ಆಡಳಿತ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಭಾರತದ ಧಾಳಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ಗಣರಾಜ್ಯವಾಗಿತ್ತು.

7. ಚೇದಿ: ಚೇದಿ ರಾಜ್ಯ ಯಮುನಾ ನದಿ ಮತ್ತು ನರ್ಮದಾ ನದಿಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ ಸುಕ್ತಿಮತಿ. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಚೇದಿ ಎಂಬ ನಿವಾಸಿಗಳ ಹೆಸರಿದೆ.

8. ವತ್ಸ ಅಥವಾ ವಮ್ಸ: ಈ ರಾಜ್ಯ ಗಂಗಾನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಇಂದಿನ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ ಕೊಸಾಂಬಿ (ಕೌಶಾಂಬಿ). ಬುದ್ಧನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉದಯನ ಎಂಬುವವನು ಇಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಭಾಸನ ಸ್ವಪ್ನವಾಸವದತ್ತ ಮತ್ತು ಹರ್ಷನ ಪ್ರಿಯದರ್ಶಿಕ ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ಪಾತ್ರಗಳಾಗಿ ಬಿಂಬಿಸುವಷ್ಟು ಇವನು ಖ್ಯಾತನಾಗಿದ್ದ. ಉದಯನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಸಮರ್ಥರಾಗಿಲ್ಲದೆ ಕೊನೆಗೆ ಈ ರಾಜ್ಯ ಮಗಧದೊಂದಿಗೆ ವಿಲೀನಗೊಂಡಿತು.

9. ಕುರು: ಈ ರಾಜ್ಯದ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಇಂದಿನ ಥಾನೇಶ್ವರ, ದೆಹಲಿ ಮತ್ತು ಮೀರತ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಧನಂಜಯ ಕೌರವ್ಯ, ಸುತ್ತ ಸೋಮ ಮುಂತಾದವರು ಈ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಳಿದರು.

10. ಪಾಂಚಾಲ: ಈ ರಾಜ್ಯ ಇಂದಿನ ಬರೇಲಿ, ಬುಡೌನ್ ಮತ್ತು ಫರೂಕಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ ಕಾಂಪಿಲ್ಯ.

11. ಮತ್ಸ್ಯ: ಮತ್ಸ್ಯ ರಾಜ್ಯ ಚಂಬಲ್ ಮತ್ತು ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಗಳ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ ವಿರಾಟನಗರ. ಇದನ್ನು ಚೇದಿ ದೊರೆಗಳು ಮೊದಲು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅನಂತರ ಇದು ಮಗಧ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಹೋಯಿತು.

12. ಶೂರ ಸೇನ: ಇದು ಇಂದಿನ ಮಥುರ ಪ್ರದೇಶದ ಭಾಗಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ ಮಥುರ. ಇದು ಗ್ರೀಕರ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೌರಸೇನಾಯ್ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿತಗೊಂಡಿದೆ.

13. ಅಶ್ಮಕ: ಇದು ಗೋದಾವರಿ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ ಪೊತಾಲಿ, ಪೊತಾನ್ ಅಥವಾ ಪೊದನ್. ವಾಯುಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಅಶ್ಮಕದ ರಾಜರನ್ನು ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ವಂಶದವರೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಬುದ್ಧನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸುಜಾತ ನೆಂಬುವವನು ಇಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ. ಜಾತಕದ ಪ್ರಕಾರ ಅಶ್ಮಕವನ್ನು ಕಾಶಿ ರಾಜ್ಯ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು.

14. ಅವಂತಿ: ಇದು ಉಜ್ಜೈನಿ (ಉಜ್ಜಯಿನಿ) ಮತ್ತು ನರ್ಮದಾ ನದಿ ತೀರದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ಬುದ್ಧನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರದೋಯ ಎಂಬ ಪ್ರಬಲ ಅರಸನು ಅವಂತಿಯನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದನು. ಇದು ಮಗಧ ಹಾಗೂ ವತ್ಸ ರಾಜ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ನಿರತವಾಗಿತ್ತು. ಅವಂತಿ ರಾಜ್ಯ ಎರಡು ವಿಭಾಗಗಳಾಗಿ ಉತ್ತರದ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣದ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಮಾಹಿಷ್ಮತಿ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಈ ರಾಜ್ಯದ ಕೊನೆಯ ದೊರೆ ನಂದಿವರ್ಧನ. ನಂದಿವರ್ಧನನು ಮಗಧದ ಶಿಶುನಾಗನಿಂದ ಸೋಲಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. ಅವಂತಿ ಮಗಧದಲ್ಲಿ ಸೇರ್ಪಡೆಗೊಂಡಿತು.

15. ಗಾಂಧಾರ: ಇದು ಪೆಷಾವರ್ ಮತ್ತು ರಾವಲ್ಪಿಂಡಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪುಕ್ಕಸತಿ ಎಂಬುವವನು ಗಾಂಧಾರವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನು ಅವಂತಿಯ ಪ್ರದ್ಯೋತ ಮಹಾಸೇನನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ವೇಳೆಗೆ ಗಾಂಧಾರವನ್ನು ಪರ್ಷಿಯದ ದೊರೆ ಮೊದಲನೆಯ ಡೇರಿಯಸ್ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ ತಕ್ಷಿಲ (ತಕ್ಷಶಿಲ) ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಪ್ರಮುಖ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು.

16. ಕಾಂಬೋಜ: ಇದು ಗಾಂಧಾರದ ಪಕ್ಕದ ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದ ಭಾಗಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ ರಾಜಪುರ. ಉತ್ತರ ವೈದಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಂಬೋಜ ವೈದಿಕ ಧರ್ಮ ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ಭಾರತದ ಬೇರೆ ಭಾಗದ ಆರ್ಯರ ಆಚಾರವಿಚಾರಗಳಿಗೂ, ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಿಗೂ ಕಾಂಬೋಜದಲ್ಲಿರುವುದಕ್ಕೂ ಬಹಳ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿದ್ದವು.

ಮಹಾ ಜನಪದಗಳಲ್ಲಿನ ಆಡಳಿತ: ಮಹಾಜನ ಪದಯುಗದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಪದವಿ ಕ್ಷತ್ರಿಯ ಮತ್ತು ಕ್ಷತ್ರಿಯೇತರರಿಗೂ ದೊರೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಹಾಜನ ಪದಗಳ ರಾಜತ್ವ ಕ್ಷತ್ರಿಯರಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಯಿತು. ರಾಜತ್ವ ಹೊಂದಿದ ಮಹಾಜನಪದಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜತ್ವ ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ರಾಜನನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡುವ ಪದ್ಧತಿಯೂ ಇದ್ದಿತು. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ರಾಜ ತನ್ನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಸಲಹೆ ನೀಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಮಂತ್ರಿ ಪರಿಷತ್ತನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಿದ್ದ. ಪ್ರಮುಖ ಮಂತ್ರಿಗಳೆಂದರೆ ಪುರೋಹಿತ ಹಾಗೂ ಸೇನಾನಿಯಾಗಿದ್ದರು. ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ನೆರವಾಗಲು ಮಹಾಮಾತ್ರರೆಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿದ್ದರು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ರಾಜ್ಯ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಣೆಗೊಂಡಿದ್ದು, ರಾಜಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರನ್ನು ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ನೇಮಕಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನ ಅಜಾತಶತ್ರು ತನ್ನ ತಂದೆ ಬಿಂಬಸಾರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಂಗರಾಜ್ಯದ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿದ್ದ. ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಂತ ಸರ್ಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಅಮಾತ್ಯರೆಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಮಾತ್ಯರು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಇಲಾಖೆಗಳ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾಗಿದ್ದು ಗೌರವಾನ್ವಿತ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ನ್ಯಾಯದಾನದಲ್ಲಿ ರಾಜನದೇ ಅಂತಿಮ ತೀರ್ಮಾನವಾಗಿತ್ತು. ರಾಜನ ನ್ಯಾಯದಾನಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ನ್ಯಾಯಪರಿಣಿತರು ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ಪ್ರಾಂತಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮ ಅತ್ಯಂತ ಕಿರಿದಾದ ಆಡಳಿತ ಘಟಕವಾಗಿತ್ತು. ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಗ್ರಾಮಭೋಜಕನೆಂಬುವನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನು ಗ್ರಾಮಗಳ ನಾಗರಿಕ ಆಡಳಿತ ಹಾಗೂ ಕಾನೂನು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ರಾಜನ ಕರ್ತವ್ಯ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ, ಸುವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಕಾಪಾಡುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ವಿದೇಶಿ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ರಕ್ಷಿಸುವುದಾಗಿತ್ತು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಸದಾ ಸಿದ್ಧವಿದ್ದ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಿದ್ದ. ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ಆದಾಯ ಭೂಕಂದಾಯವಾಗಿತ್ತು. ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಭೂಕಂದಾಯದ ಜೊತೆಗೆ ಅಪರಾಧಿಗಳಿಂದ ಬಂದ ದಂಡ, ಯುದ್ಧದಿಂದ ಬಂದ ಸಂಪತ್ತು ಕಾಣಿಕೆಗಳ ಮೂಲಕ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. (ಕೆ.ಎಸ್‌ಡಿ.)

ಮಹಾಬಲಿಪುರಂ: ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಚೆಂಗಲ್‌ಪೇಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ, ಬಂಗಾಲ ಕೊಲ್ಲಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಚೆನ್ನೈನಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ 58 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಪಲ್ಲವ ಶೈಲಿಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಸಂಪತ್ತು ಸೌಂದರ್ಯಗಳಿಗೆ ಈ ಸ್ಥಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಮಲ್ಲಪುರಮ್, ಮಾಮಲ್ಲಪುರಮ್, ತಿರಕ್ಕಡಮಲ್ಲೈ ಇತ್ಯಾದಿ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಬಾಣಪುರವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರಂತೆ. ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ಕಡಲ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದ ಈ ಊರು ಪ್ರಾಚೀನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನ ರೇವು ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲೊಂದೆನಿಸಿತ್ತು. ಸಂಗಮ್ ಕಾಲದ ತಮಿಳು ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿಯ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನ್ವೇಷಿತವಾದ ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯಗಳಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಬೃಹದ್ಭಾರತದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಕಲೆ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಂಪರೆಗಳನ್ನು ಬಿತ್ತಿದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ವಲಸೆಗಾರರು ಹೊರಟ ರೇವುಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾಬಲಿಪುರವೂ ಸೇರಿದೆ. ಜಾವ ಹಾಗೂ ಕಾಂಬೋಡಿಯಗಳಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತುರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಗಣನೀಯ ಪ್ರಭಾವ ಪ್ರೇರಣೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ದೇಗುಲ ನಿರ್ಮಾಣದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮಹಾಬಲಿಪುರದ ಏಕಶಿಲಾದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಈ ರಚನೆಗಳನ್ನು ಪಗೋಡ ರಥಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಈ ರಥಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಗುಹಾವಿಹಾರಗಳು ಪ್ರೇರಕ. ಇಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣದ ಸಮುದ್ರತೀರದಲ್ಲಿ, ಊರಿನ ಮಧ್ಯದ ಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಗುಡ್ಡದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಏಕಶಿಲಾ ರಚನೆಗಳಿವೆ.

ಸಮುದ್ರ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣೋತ್ತರವಾಗಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ದ್ರೌಪದಿ, ಅರ್ಜುನ, ಭೀಮ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮರಾಜ ರಥಗಳನ್ನೂ ಇನ್ನೊಂದು ಸಣ್ಣ ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ನಕುಲ ಸಹದೇವ ರಥವನ್ನೂ ಕಡೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಪಂಚಪಾಂಡವರ ಹೆಸರು ಬರಲು ಕಾರಣ ತಿಳಿಯದು. ನಾಲ್ಕು ರಥಗಳು ಒಂದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಐದನೆಯ ಅರ್ಜುನನ ರಥ ಅವುಗಳ ಎದುರಿನಲ್ಲಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ದ್ರೌಪದಿ ರಥ ಗುಡಿಸಿಲ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸರಳ ಸುಂದರ ರಚನೆ. ಗುಡಿಯ ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಧನುರ್ಧಾರಿ ಮತ್ತು ಖಡ್ಗಧಾರಿ ಸ್ತ್ರೀದ್ವಾರಪಾಲ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಪೂರ್ವ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಚತುರ್ಭುಜ ದುರ್ಗೆಯ ಉಬ್ಬುಗೆತ್ತನೆ ಗಮನಾರ್ಹ. ಗುಡಿಯ ಮುಂದೆ ದೇವಿಯ ವಾಹನವಾದ ಸಿಂಹಶಿಲ್ಪವಿದೆ.

ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ, ಎರಡಂತಸ್ತಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅರ್ಜುನನ ರಥ ಮುಖ ಮಂಟಪ ಸಹಿತವಾಗಿದೆ. ಗುಡಿಯೊಳಗೆ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಲ್ಲ, ಹೊರಗಣ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ದೇವ ಮಾನವರ ಕಮನೀಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ದ್ವಾರಪಾಲಕರು, ಗರುಡ ಸಮೇತವಾದ ವಿಷ್ಣು, ಆನೆಯನ್ನೇರಿದ ಇಂದ್ರ, ನಂದಿಯನ್ನೊರಗಿ ನಿಂತ ಶಿವ ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಗುಡಿಯ ಎದುರಿನಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡನಂದಿ ಮೂರ್ತಿ ಇದೆ. ಅಪೂರ್ಣ ರಚನೆಯಾದರೂ ಇದೊಂದು ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಶಿಲ್ಪ. ಸಹದೇವ ರಥ ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿದೆ. ಮುಖಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಮಲಗಿರುವ ಆನೆಗಳ ಮೇಲಿರುವಂತೆ ಕಡೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಆನೆಯೇ ದ್ವಾರಪಾಲ ಶಿಲ್ಪ. ಈ ಗುಡಿಯ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕಡೆದ ಬೃಹತ್ ಗಜಶಿಲ್ಪವಿದೆ.

ಕಡಲತೀರದ ದೇವಾಲಯ

ರಥಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯದಾದ ಭೀಮರಥ ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ದೊಡ್ಡ ಕಟ್ಟಡ. ಇದರ ಉದ್ದ 12.8ಮೀ, ಅಗಲ 7.6ಮೀ, ಎತ್ತರ 7.6ಮೀ. ಸಿಂಹಪೀಠವಿರುವ ಸ್ತಂಭಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ರಥಕ್ಕೆ ಗರ್ಭಗುಡಿಯಿಲ್ಲ; ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಇಲ್ಲ. ಪಲ್ಲವರ ಕೆಲವು ಅಪೂರ್ಣ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಇದೂ ಒಂದು. ಮೂರಂತಸ್ತಿನ ಧರ್ಮರಾಜ ರಥ ಅತಿ ದೊಡ್ಡದು ಹಾಗೂ ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದದು. ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಜುನರಥವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಇದೊಂದು ಕಲಾಪ್ರದರ್ಶನ ಮಂದಿರ. ತರುವಾಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತೀಯ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಇದು ಮಾದರಿಯಾಯಿತೆಂದು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪತಜ್ಞರು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಇದು ಶಿವನಿಗೆ ಅರ್ಪಿತವಾದುದೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಎತ್ತರದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಹಾಗೂ ಚಾಚಿದ ಮುಖಮಂಟಪದಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಈ ರಥದ ಕೆಳಗಣ ಅಂತಸ್ತು ಪೂರ್ಣಗೊಂಡಿಲ್ಲ : ಇಲ್ಲಿಯ ಅಂಕಣಗಳಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಶಿವಪ್ರಧಾನವಾದವು. ಪೂರ್ವ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ ಪುರುಷತ್ವ ಮತ್ತು ಸ್ತ್ರೀತ್ವಗಳನ್ನು ಸ್ಫುಟವಾಗಿ ತೋರುವ ಮನೋಹರ ಶಿಲ್ಪ. ಮೊದಲ ಅಂತಸ್ತಿಗೆ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿಯ 22 ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವರೂಪಗಳೇ ಪ್ರಧಾನ–ಹರಿಹರ, ಭಿಕ್ಷಾಟನಮೂರ್ತಿ ಇತ್ಯಾದಿ. ಇತರ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಳಿಂಗಮರ್ದನ ಕೃಷ್ಣ ಹಾಗೂ ಗಂಭೀರಭಾವದ ವಿಷ್ಣು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಎದ್ದುಕಾಣುತ್ತವೆ. ಎರಡನೆಯ ಅಂತಸ್ತಿಗೆ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ, ಸೋಮಸ್ಕಂದ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ಊರಿನ ಮಧ್ಯೆ ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲಿರುವ ಗಣೇಶ ದೇವಾಲಯ ಭೀಮರಥವನ್ನು ಹೋಲುವ, ಎರಡಂತಸ್ತಿನ, ದೀರ್ಘಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ರಚನೆ, ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ರಥ ಇದೊಂದೇ, ಇದು ಶಿವನಿಗೆ ಅರ್ಪಿತವಾದ ಆಲಯವೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ವಿದಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಮೂಲತಃ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿತವಾಗಿದ್ದ ಶಿವಲಿಂಗದ ಬದಲು ಈಗ ಗಣೇಶ ಮೂರ್ತಿ ಇರುವುದರಿಂದ ಗಣೇಶ ರಥವೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಮಹಾಬಲಿಪುರದ ಹೊರಗೆ ತಿರುಕ್ಕಲುಕುನ್‌ರಮ್‌ಗೆ ಹೋಗುವ ಮಾರ್ಗಮಧ್ಯೆ ಎರಡು ಪಿಡಾರಿ ರಥಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ವಳ್ಳೈಯನ್ ಕುಟ್ಟೈ ರಥ ಹಾಗೂ ಅದರ ಎದುರು ಮಹಿಷಾಸುರಮರ್ದಿನಿ ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು.

ಕೃಷ್ಣಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣನ ಬಾಲ್ಯಜೀವನದ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಶಿಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗೋವರ್ಧನ ಗಿರಿಧಾರಿ ಒಂದು ಸೊಗಸಾದ ಶಿಲ್ಪ. ಗೋಪಾಲಕ ಹಾಲು ಕರೆಯುವಾಗ ತನ್ನ ಕರುವನ್ನು ಮಮತೆಯಿಂದ ನೆಕ್ಕುತ್ತಿರುವ ಹಸು, ಮಗುವನ್ನು ಹೆಗಲಮೇಲೆ ಕೂರಿಸಿಕೊಂಡು ಸಾಗುತ್ತಿರುವ ರೈತ, ಮೊಸರು ಗಡಿಗೆಯೊಡನೆ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಮಹಿಳೆ, ಗಂಭೀರವಾಗಿ ಮುನ್ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಗೂಳಿ, ಗೋಪಾಲಕನೊಬ್ಬನ ವೇಣುಗಾನವನ್ನು ಮೈಮರೆತು ಕೇಳುತ್ತಿರುವ ಗೋಸಮುದಾಯ, ತಾಯಿ ಮತ್ತು ಮಗು ಮುಂತಾದ ಗ್ರಾಮೀಣ ಸೊಬಗಿನ ದೃಶ್ಯಗಳು ಮನಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ.

ಅರ್ಜುನ ತಪಸ್ಸು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಶಿಲ್ಪವೈಭವ ನೋಡಲೇಬೇಕಾದ ತಾಣಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಹೆಬ್ಬಂಡೆಯೊಂದು ಮೂಲೋಕದ ಚಿತ್ರಣಕ್ಕೆ ಯುಕ್ತ ವೇದಿಕೆಯಾಗಿದೆ. ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಸೀಳು ಅದನ್ನು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದೆ. ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಕಡೆದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಘಟಿಸಿದ ಅಥವಾ ಘಟಿಸಲಿರುವ ಪವಾಡವೊಂದನ್ನು ಕಾಣಲೆಂಬಂತೆ ಆ ಸೀಳಿನ ಕಡೆ ಧಾವಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಶಿಲ್ಪವೂ ತಕ್ಕ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳ ಮುಖಭಾವ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿದೆ. ಸೂರ್ಯಚಂದ್ರರು, ಯಕ್ಷ ಗಂಧರ್ವರು, ಸಿದ್ಧಚಾರಣರು, ವಿದ್ಯಾಧರರು, ಕಿನ್ನರ ಕಿಂಪುರುಷರು, ದೇವತಾ ಪರಿವಾರದ ಕಲಾಕಾರರು, ಅರೆಮಾನವ, ಅರೆಪಕ್ಷಿಶರೀರದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮುಂತಾದವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಅರಣ್ಯಜೀವನದ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ನಾನಾ ಬಗೆಯ ಮರಗಳು, ಕಾಡು ಮೃಗಗಳು, ಕಾಡುಜನರು ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಚಿತ್ರಣ ಜೀವಂತವೆನಿಸುವಷ್ಟು ಚೇತೋಹಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಹಕ್ಕಿಯೊಂದು ಮರದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿದೆ; ಉಡವೊಂದು ಮರವೇರುತ್ತಿದೆ; ಕೋತಿಯೊಂದು ನೋಡುಗರತ್ತ ನೋಡುತ್ತಿದೆ; ಧನುರ್ಧಾರಿ ಬೇಡರು ಅಂದಿನ ಬೇಟೆಯೊಡನೆ ಸಾಗುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಮೊಲ, ಜಿಂಕೆ, ಹುಲಿ, ಆನೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿವೆ. ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿಯ ಸೀಳಿನ ಬಳಿ ಇರುವ, ಒಂಟಿಕಾಲಲ್ಲಿ ನಿಂತು ಕಣ್ಮುಚ್ಚಿ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕೈಜೋಡಿಸಿರುವ ತಪಸ್ವಿಯ ಶಿಲ್ಪ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಆತನ ಮುಖದಲ್ಲಿ ನಿಮಗ್ನತೆ ಹಾಗೂ ಪೂರ್ಣ ಶರಣಾಗತಿಯ ಭಾವ ಬಿಂಬಿತವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಶಿವಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಸ್ವಲ್ಪ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದ ಗೂಡಿನಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ನದೀ ತೀರದ ಜೀವನದ ಪರಿಚಿತ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪೌರಾಣಿಕ ನಾಯಕನೊಬ್ಬನ ತಪಸ್ಸನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವ ಈ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಉಬ್ಬುಗೆತ್ತನೆ ಒಂದು ಪುಟ್ಟ ವಿಶ್ವವನ್ನೇ ನಮ್ಮೆದುರು ನಿಲ್ಲಿಸುತ್ತದೆ. ಸೃಷ್ಟಿಯ ಎಲ್ಲ ತೆರನ ಚರಾಚರ ಜೀವಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿತವಾಗಿವೆ. ಅಂತರಿಕ್ಷದ ಜೀವಿಗಳಿಗೆ ಮಾನವ ಆಕಾರವನ್ನೆ ಮಾದರಿಯನ್ನಾಗಿ ಇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಅವು ಅಭೌತಿಕ ಸಾಮಗ್ರಿಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದವೇನೋ ಎಂಬ ಭಾವ ನೋಡುಗರಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗುವಂತೆ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಮುಖ ಭಾವದಲ್ಲಿ ದೈವಿಕ ಆನಂದ, ದೇವರೇಖೆ ಮತ್ತು ಬಾಹುಗಳಲ್ಲಿ ಕಮನೀಯತೆ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಣಿಪಕ್ಷಿಗಳ ಭಾವಭಂಗಿಗಳು ನೈಜವಾಗಿವೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿರಬಹುದು ಮುನ್ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಗಜಸಮೂಹ. ಮರಿಗಳನ್ನು ವಾತ್ಸಲ್ಯದಿಂದ ನೆಕ್ಕುತ್ತಿರುವ ಹುಲಿ, ನಾನಾಭಂಗಿಯ ಸಿಂಹಗಳು, ಕಾಲಿನಿಂದ ಮೂಗುಜ್ಜಿ ಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ಜಿಂಕೆ ಮುಂತಾದವು ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಿತವಾಗಿವೆ. ತಪಸ್ವಿಯನ್ನು ಅನುಕರಿಸುತ್ತಿರುವ ಮಾರ್ಜಾಲ ಶಿಲ್ಪ ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಒಟ್ಟಂದದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಕಲೆಯ ವೈಭವದ ದೃಶ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದೂ ಒಂದೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಮಹತ್ತ್ವದ ಘಟನೆಗೆ ಕಾರಣನಾದ ಪುರಾಣ ಪುರುಷ ಯಾರೆಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಅಭಿಪ್ರಾಯಭೇದಗಳಿವೆ. ಈ ತಪಸ್ವಿ ಗಂಗಾವತರಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣನಾದ ಭಗೀರಥನೆಂದು ಕೆಲವರೂ ಶಿವನಿಂದ ಪಾಶುಪತಾಸ್ತ್ರ ಪಡೆಯಲು ತಪಸ್ಸನ್ನಾಚರಿಸಿದ ಅರ್ಜುನನೆಂದು ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ವರಾಹ ಗವಿ, ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕಡೆದ ಪುಟ್ಟ ಮಂಟಪ. ಪೂರ್ಣಗೊಂಡಿರುವ ಈ ರಚನೆ ಪಲ್ಲವರ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಲ್ಲೊಂದೆನಿಸಿದೆ. ದ್ವಾರಪಾಲಕ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ಗವಿಯ ಮುಂದೆ ಸೋಪಾನಸಹಿತವಾದ ಕೊಳವಿದೆ ಉತ್ತರ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿನ ವರಾಹ, ದಕ್ಷಿಣಗೋಡೆಯ ಬಲಿ ವಾಮನ ಪ್ರಸಂಗ, ಪೂರ್ವಗೋಡೆಯ ಕಮಲಾಸೀನ ಲಕ್ಷ್ಮಿ ಹಾಗೂ ದುರ್ಗಾ ಇಲ್ಲಿಯ ಮನೋಜ್ಞ ಶಿಲ್ಪಗಳು.

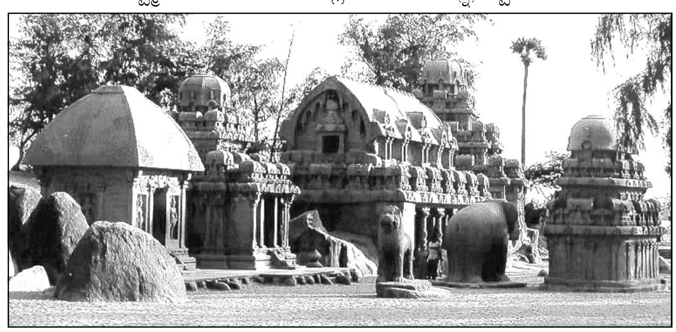

ಪಾಂಡವ ರಥಗಳು

ಮಹಿಷಾಸುರಮರ್ದಿನಿ ಗುಹೆ ಮೂರು ಪುಟ್ಟ ಗುಡಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಂಟಪ. ಮಧ್ಯದಗುಡಿಯ ಹಿಂದಣ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಸೋಮಸ್ಕಂದ, ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಯೋಗಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ವಿಷ್ಣು, ಉತ್ತರಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ದಾನವರೊಡನೆ ಹೋರಾಡುತ್ತಿರುವ ದುರ್ಗೆಯ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಮಧುಕೈಟಭ ಸಂಹಾರಿಣಿ ದೇವಿಯ ಶಿಲ್ಪ, ಅನಂತಶಾಯಿ ವಿಷ್ಣು, ಪಳಯನಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಯೋಗಮಾಯೆ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸೊಗಸಾಗಿವೆ. ದಾನವದಮನಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಸ್ವಾಮಿ ಸೇವೆಗೆ ಸನ್ನದ್ಧವಾಗಿರುವಂತೆ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಚಕ್ರ ಮಾನವರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿತವಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ದೈತ್ಯ ಉಪಟಳವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಲು ಬರುತ್ತಿರುವ ದುರ್ಗೆಯ ಶಿಲ್ಪ ಉತ್ತರ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ರಣರಂಗ ದೃಶ್ಯ ಬೆರಗುಗೊಳಿಸುವಂಥದು, ಈ ಶಿಲ್ಪ ಕಲಾವಿಮರ್ಶಕರ ಪ್ರಶಂಸೆಗೆ ಪಾತ್ರವಾಗಿದೆ.

ಪಲ್ಲವ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಕಡಲತೀರದ ದೇವಾಲಯ ನಿಂತಿದೆ. ಕಾಲದ ಪರಿಣಾಮಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರಕೃತಿ ವಿಕೋಪಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಗಿಯೂ ಈ ದೇವಾಲಯ ಉಳಿದು ಬಂದಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಈ ದೇವಾಲಯ

ಮೂರು ಗುಡಿಗಳ ಒಂದು ಸಮುಚ್ಚಯ. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಕ್ಷತ್ರಿಯ ಸಿಂಹೇಶ್ವರ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ರಾಜಸಿಂಹೇಶ್ವರ ಹಾಗೂ ಇವೆರಡರ ನಡುವೆ ಅನಂತಶಾಯಿ ವಿಷ್ಣು ಗುಡಿಗಳಿವೆ. ಶಿವಾಲಯಗಳೆರಡರ ಗೋಪುರಗಳು ಉಳಿದಿವೆ. ವಿಷ್ಣುಗುಡಿಯ ಗೋಪುರ ನಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಎದ್ದುಕಾಣುವ ಗೋಪುರ ಸಹಿತವಾದ ಕ್ಷತ್ರಿಯ ಸಿಂಹೇಶ್ವರ ಗುಡಿಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಎಡಬಲಗಳಲ್ಲಿ ಪತ್ನೀಸಮೇತರಾದ ಬ್ರಹ್ಮವಿಷ್ಣು ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಹಿಂದಣ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಸೋಮಸ್ಕಂದ, ಉತ್ತರದ ಕಡೆ ಶಿವ ದುರ್ಗಾ, ನರಸಿಂಹ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿಯ ಶಿವಲಿಂಗ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ವಿಷ್ಣುಗುಡಿ ಆಯಾಕಾರದ್ದಾಗಿದ್ದು ಸುಂದರ ವಿಷ್ಣುಮೂರ್ತಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಕೃಷ್ಣನ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಎರಡು ಪ್ರಸಂಗಳನ್ನು ಉತ್ತರದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಶಿಲ್ಪಿಸಿದೆ. ರಾಜಸಿಂಹೇಶ್ವರ ಗುಡಿಯ ಮುಂದೆ ಗೋಪುರವಿರುವ ಮಂಟಪಗಳಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನು ಬಳಸಿ ಪ್ರಾಕಾರವಿದೆ. ಹೀಗಿರುವುದರಿಂದ ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯದ ಸೌಂದರ್ಯ ಇನ್ನಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಪಲ್ಲವರಸ ಎರಡನೆಯ ನರಸಿಂಹವರ್ಮ ರಾಜಸಿಂಹ (691–728) ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂಬುದು ವೇದ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ವಿಷ್ಣುಗುಡಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದವನ ಬಗ್ಗೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಅದರೆ ಇದು ಪ್ರಾಚೀನತಮಗುಡಿ ಎಂಬ ಬಗ್ಗೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವಿಲ್ಲ.

ಅರ್ಜುನ ರಥ

ಈ ದೇವಾಲಯದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕಡೆದ ಗಂಭೀರ ಸಿಂಹ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ; ಇದರಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಪುಟ್ಟ ಗೂಡಿನಲ್ಲಿ ದುರ್ಗಾಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ, ಕಡಲ ಅಲೆಗಳು ಅಪ್ಪಳಿಸುವ ಹೆಬ್ಬಂಡೆಯೊಂದರ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿಯ ದುರ್ಗಾಶಿಲ್ಪ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ; ಇದೇ ಬಂಡೆಯ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಓಡುತ್ತಿರುವ ಮಹಿಷಾಸುರನ ದೊಡ್ಡ ಕೆತ್ತನೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಮಹಾಬಲಿಪುರಕ್ಕೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿರುವ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗುಹೆ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸರಳ ರಚನೆ. ಈ ಗುಹೆಯಿಂದ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಸಾಗುವ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಶಿಲ್ಪಿಸಿದ ಪುಟ್ಟ ಮೃಗಾಲಯವನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಕೊಡೈಕ್ಕಲ್‌ಮಂಟಪ ಇನ್ನೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ರಚನೆಯಾಗಿದ್ದು ತ್ರಿಮೂರ್ತಿ ಗುಹೆಗೆ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಸ್ತ್ರೀದ್ವಾರಪಾಲ ಮೂರ್ತಿಗಳಿಂದ ಇದೊಂದು ದುರ್ಗಾಲಯವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಈಗ ಯಾವ ವಿಗ್ರಹವೂ ಇಲ್ಲ. ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕಡೆದ ಅರ್ಜುನ ತಪಸ್ಸು ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಕೃಷ್ಣಮಂಟಪದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಶಿಲ್ಪಕಾರ್ಯ ಪೂರ್ಣಗೊಂಡಿಲ್ಲ. ಇದರ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿರುವ ಆಯಾಕಾರದ ಮೂರು ಕೋಣೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಧರ್ಮರಾಜ ಮಂಟಪ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಮಂಟಪದಿಂದ ಲೈಟ್‌ಹೌಸಿಗೆ ಹೋಗುವ ಕಿರುದಾರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಮೂರು ಕೋಣೆಯ ರಾಮಾನುಜಮಂಟಪ ಗಮನಾರ್ಹ. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿ ಕಿತ್ತುಹಾಕಲಾಗಿದೆ. ಮೂಲತಃ ಇದೊಂದು ಶಿವಗುಡಿಯಾಗಿತ್ತು. ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ನೈರುತ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಆದಿವರಾಹದೇವಾಲಯ ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿಯೂ ಕಲಾತ್ಮಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಗಮನಾರ್ಹವಾದುದು. ವಿಷ್ಣುವಿನ ವರಾಹಾವತಾರ ಈ ಗುಡಿಯ ಪ್ರಧಾನ ಶಿಲ್ಪ. ಇದು ತುಂಬ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಮಹಾಬಲಿಪುರದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಪೂಜೆ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವೇ. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನನ್ನು ವಿಷ್ಣುವಿನ 9ನೆಯ ಅವತಾರವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ದೇವದೇವತೆಗಳು ಹಾಗೂ ಪಲ್ಲವರಸ ಅರಸಿಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸೊಗಸಾಗಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ಮಂಟಪ ಪಲ್ಲವರ ಇತರ ರಚನೆಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನವೇನಲ್ಲ. ಜಟಾಧಾರಿ ಗಂಗಾಧರ, ಪತ್ನಿಸಹಿತನಾದ ಪಲ್ಲವ ದೊರೆ ಸಿಂಹ ವಿಷ್ಣು, ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮ ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಮಹಾಬಲಿಪುರ ಮಧ್ಯೆ ಸ್ಥಳಶಯನಪೆರುಮಾಳ್ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಊರಿಗೆ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿರುವ ಕೊನೇರಿ ಎಂಬ ಕೊಳವೆ ಎದುರಿನ ಪುಟ್ಟಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿ ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕಡೆದ ರಚನೆಗಳಿವೆ. ಅಪೂರ್ಣ ಮಂಟಪಗಳೂ ಇಲ್ಲಿವೆ. ಪಂಚಪಾಂಡವ ಮಂಟಪ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದು. ಮಹಾಬಲಿಪುರಕ್ಕೆ ಸು.5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ವ್ಯಾಘ್ರಗವಿ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರೇಕ್ಷಣೀಯ ಸ್ಥಳ. ಮಹಾಬಲಿಪುರದ ಶಿಲ್ಪಜಗತ್ತು ಒಬ್ಬ ಅರಸನ ಸೃಷ್ಟಿಯೆ ಅಥವಾ ಹಲವು ಅರಸರದೆ ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತುರಚನೆಗಳ ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇಲ್ಲಿ ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮ (600–30), ಒಂದನೆಯ ನರಸಿಂಹವರ್ಮ (630–68),ಇಮ್ಮಡಿ ನಾರಸಿಂಹ ರಾಜಸಿಂಹ (700–28) ಇವರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಯಿತೆಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ರಚನೆಗಳನ್ನು ಮಹೇಂದ್ರಶೈಲಿಯವು, ಮಾಮಲ್ಲಶೈಲಿಯವು ಹಾಗೂ ರಾಜಸಿಂಹಶೈಲಿಯವೆಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ತರುವಾಯ ಅನ್ವೇಷಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ರೂಪುಗೊಂಡಿದೆ. ಯುದ್ಧ ಆಕ್ರಮಣಗಳ ಭೀತಿ ಇಲ್ಲದೆ ಕಾಲು ಶತಮಾನ ಸುಗಮವಾಗಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಪಲ್ಲವರಸ ರಾಜಸಿಂಹನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಎಲ್ಲ ರಚನೆಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದುವೆಂದೂ ಮಹಾಬಲಿಪುರದ ಹಾಗೂ ಕಾಂಚೀಪುರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತನಾದ ಅತ್ಯಂತಕಾಮನೇ ಪಲ್ಲವ ರಾಜಸಿಂಹ ಎಂದೂ ಈ ವಿದ್ವಾಂಸರೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಆದಿವರಾಹ ಗವಿಯ ಉಬ್ಬುಗೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿತನಾಗಿರುವ ಅರಸರ ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮನೆಂದು ಕೆಲವರೂ ರಾಜಸಿಂಹನೆಂದು ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಮಹಾಬಲಿಪುರ ಗೋಡಂಬಿ ಮರಗಳ ಗುಂಪಿನಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿ ಸುಂದರ ಕಡಲತೀರವನ್ನುಳ್ಳ ಆಕರ್ಷಕ ಪ್ರವಾಸಿ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದೆ. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ಮಹಾಯುದ್ಧಗಳು: 20ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮನುಕುಲವನ್ನು ತಲ್ಲಣಗೊಳಿಸಿದ ಎರಡು ಭೀಕರ ಪ್ರಪಂಚ ಯುದ್ಧಗಳು.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ 1914–1918: 1914 ಜುಲೈ 28–1918 ನವೆಂಬರ್ 11ರವರೆಗೆ ನಡೆದ ಮಹಾಯುದ್ಧ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಆಸ್ಟ್ರಿಯ – ಹಂಗರಿಗಳು ಒಂದು ಕಡೆಯೂ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಗ್ರೇಟ್ ಬ್ರಿಟನ್‌ಗಳೂ (ಮಿತ್ರ ಪಕ್ಷ) ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆಯೂ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಾದಾಡಿದವು. 1917–18ರಲ್ಲಿ ಮಿತ್ರಪಕ್ಷದೊಂದಿಗೆ ಅಮೆರಿಕ ಸೇರಿಕೊಂಡಿತು.

ಕಾರಣಗಳು: ಆಸ್ಟ್ರಿಯ–ಹಂಗರಿಗೂ ಸರ್ಬಿಯಕ್ಕೂ ನಡುವಣ ವಿರಸದಿಂದಾಗಿ ಆರಂಭವಾದ ಈ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ದೀರ್ಘಕಾಲೀನ ಕಾರಣಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದೆಂದರೆ 1870ರ ಅನಂತರ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಬಲಿಷ್ಠ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮದೋನ್ಮತ್ತತೆ ಮತ್ತು ಆಕ್ರಮಣ ಮನೋಭಾವ. ಜರ್ಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಿರ್ಮಾಣವಾದಾಗಲೇ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು (1871). ಉತ್ತರ ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಈ ಮಹಾಶಕ್ತಿಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾದೊಡನೆಯೇ ಇದರ ನೆರೆಹೊರೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾದ ಫ್ರಾನ್ಸ್, ರಷ್ಯ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ–ಹಂಗರಿಗಳ ಗಡಿರೇಖೆಗಳುದ್ದಕ್ಕೂ ಬಿಸಿ ತಟ್ಟಿತು.

ಜರ್ಮನಿಯ ಛಾನ್ಸಲರ್ ಆದ ರಾಜಕುಮಾರ ಆಟೊಫಾನ್ ಬಿಸ್ಮಾರ್ಕ್ ಮಹಾ ಪ್ರತಿಭಾವಂತ (**ನೋಡಿ–ಬಿಸ್ಮಾರ್ಕ್, ಆಟೊಫಾನ್**) (1871). ಆತನಿಗೆ ನೆರೆರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧಮಾಡುವ ಇಚ್ಛೆಯಿರಲಿಲ್ಲ. ರಷ್ಯ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಇಟಲಿಗಳು ಜರ್ಮನಿ ವಿರುದ್ಧ ಒಂದಾಗದಂತೆ ಮಾಡುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಅವುಗಳ ಸ್ನೇಹ ಬಯಸಿದ. ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಆಲ್ಸೇಸ್ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಲೊರೆನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಜರ್ಮನಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಮುಖಭಂಗವಾಗಿತ್ತು (1871). ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿರುವ ಬಹುಮಂದಿ ಜರ್ಮನ್ ಜನಾಂಗದವರೆಂದೂ ಸ್ವರಕ್ಷಣೆ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದು ಜರ್ಮನಿಗೆ ಸೇರಬೇಕೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಯಿತು. ಫ್ರಾನ್ಸ್ ತನ್ನ ಭದ್ರತೆಗಾಗಿ ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸ್ನೇಹಕ್ಕಾಗಿ ಕೈಚಾಚಿತು. ಬಿಸ್ಮಾರ್ಕ್‌ನ ಅನಂತರ, ಫ್ರಾನ್ಸ್–ರಷ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಮೈತ್ರಿ ಏರ್ಪಟ್ಟಾಗ ಜರ್ಮನ್ ವಿರುದ್ಧ ಪಕ್ಷ ಬಲಗೊಂಡಿತೆನ್ನಬಹುದು (1894). ಬಲಿಷ್ಠ ಜರ್ಮನಿಯಿಂದ ನೆರೆಹೊರೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನೆಮ್ಮದಿ ಭಂಗವಾಗಿದ್ದೂ ನಿಜ. ಯುರೋಪಿನ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ರಾಷ್ಟ್ರವೂ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಗೆ ತೊಡಗಿತು. ಇದರಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಡುವೆ ಭೀತಿ ಹೆಚ್ಚಲು ಕಾರಣವಾಯಿತೇ ಹೊರತು ವಿಶ್ವಾಸ ಬೆಳೆಯಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ರಾಷ್ಟ್ರವೂ ತನ್ನ ತರುಣರನ್ನು ಜಮಾಯಿಸಿ ಅವರಿಗೆ ಖಾಕಿ ತೊಡಿಸಿ ಕವಾಯತು ಮಾಡಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಯುದ್ಧ ಈಗಲೋ ಆಗಲೋ ಎಂಬ ಭಾವನೆ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದ ವೇಳೆಗೆ ಉದ್ಭವವಾಗಿತ್ತು.

ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಯುರೋಪಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಆಗಾಧ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ, ಪತ್ರಿಕಾ ಪ್ರಸಾರ ಮತ್ತು ಸಂಚಾರಸೌಲಭ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆಗಳಿಂದ ಜನರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಾಭಿಮಾನ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಫಲವಾಗಿ ಸಂಪತ್ತಿನ ಹೆಚ್ಚಳವೂ ಕಾರ್ಮಿಕರ ಬಲವೂ ಹೆಚ್ಚಿದ್ದವು. ನೂತನವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ನಗರಗಳಿಂದ ಉದ್ಭವವಾದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳೂ ಅನೇಕ. ಇವೆಲ್ಲ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಅಲ್ಲಿನ ಜನಜೀವನದಲ್ಲೂ ನೆಮ್ಮದಿ ಇರಲಿಲ್ಲ.

ಯುದ್ಧ ಪೂರ್ವದ ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಆರ್ಥಿಕ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾದವನ್ನು ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡುವುದು ಅವಶ್ಯ. ವಸಾಹತುಗಳಿಂದ ತಮಗೆ ಲಾಭವೆಂಬುದನ್ನರಿತ ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಇವುಗಳ ಸಂಪಾದನೆಗಾಗಿ 1881ರಿಂದ ಮುಂದೆ ತಮ್ಮತಮ್ಮಲ್ಲೇ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಿದುವೆಂಬುದು ನಿಜವಾದರೂ ಈ ಸ್ಪರ್ಧೆಯ ಹಿಂದೆ ಅವುಗಳ ಅಭಿಮಾನವೂ ಇತ್ತು. ಅವುಗಳಿಗೆ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ವಸಾಹತುಗಳು ಸಾಧನಗಳಾದುವು. ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ತಮ್ಮತಮ್ಮ ವ್ಯಾಜ್ಯಗಳ ಪರಿಹಾರಕ್ಕೆ ಪಣವಾಗಿ ವಸಾಹತುಗಳು ಒದಗಿಬಂದವು. ಇವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಡುವೆಯೇ ಪರಸ್ಪರ

ಆಕ್ರಮಣ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ 1914ಕ್ಕೂ ಮುಂಚೆಯೇ ಯುದ್ಧ ಸಂಭವಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಅಂತೂ ವಸಾಹತುಗಳ ಸ್ಪರ್ಧೆಯೂ ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಣಗಳು ವೃದ್ಧಿಯಾಗಲು ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ.

ಆರ್ಥಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಆಲ್ಸೇಸ್–ಲೊರೇನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ಜರ್ಮನಿಯಿಂದ ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಹಾತೊರೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುತ್ತಿದ್ದ ಖನಿಜಗಳಿಂದ ಜರ್ಮನಿಯ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾಗುವುದು ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಪ್ರಭೃತಿಗಳಿಗೆ ಹಿತವಾಗಿ ಕಾಣಲಿಲ್ಲ.

ಏಡ್ರಿಯಾಟಿಕ್ ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿನ ಬಾಸ್ನಿಯ ಮತ್ತು ಹರ್ಸಗೋವಿನ ಪ್ರಾಂತಗಳು ಆಸ್ಟ್ರಿಯ–ಹಂಗರಿ ಮತ್ತು ಸರ್ಬಿಯಗಳ ನಡುವೆ ಪೈಪೋಟಿ ಮತ್ತು ವೈಮನಸ್ಯವನ್ನು ತಂದುವು. ಜರ್ಮನಿಯ ನೆರೆ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿದ್ದ ಆಸ್ಟ್ರಿಯ–ಹಂಗರಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವೊಂದು ಕಲಸುಮೇಲೋಗರ. ನಾನಾ ಜಾತಿಗಳ ನಾನಾ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಸಮೂಹ. ಅಲ್ಲಿಯ ರಾಜ ನಿರಂಕುಶನಾಗಿದ್ದ. ಆತನ ಪ್ರಜೆಗಳಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರಲ್ಲದೆ ಮಗ್ಯಾರರೂ ಸ್ಲಾವರೂ ಇದ್ದರು. ಸ್ಲಾವ್ ಜನಾಂಗದವರೆಲ್ಲ ಒಂದುಗೂಡಬೇಕೆಂಬ ಚಳವಳಿ ಆ ರಾಜನ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ತೊಂದರೆ ಕೊಡತಕ್ಕುದಾಗಿತ್ತು. ಈ ಚಳವಳಿಗೆ ಸರ್ಬಿಯ ರಾಜ್ಯವೇ ಕೇಂದ್ರ. ಈ ರಾಜ್ಯ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿದ್ದುದು ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಪ್ರಭುವಿಗೆ ಸರಿಬೀಳಲಿಲ್ಲ. ಸರ್ಬಿಯ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸುಮುದ್ರ ತೀರ ಬೇಕೆನಿಸಿತ್ತು; ಆದರೆ ಅದನ್ನು ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ ಹೊರತು ಸಿಕ್ಕುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಆಸ್ಟ್ರಿಯ–ಸರ್ಬಿಯಗಳಿಗೆ ವೈಷಮ್ಯವಿದ್ದಾಗ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಪ್ರಭುವೇ ಮೊದಲು ಜಗಳಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧನಾಗಿ, ಅದಕ್ಕೆ ರಷ್ಯನರು ಸಹಾಯ ನೀಡುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲೇ ಸರ್ಬಿಯನರನ್ನು ಅಡಗಿಸಲು ಮನಸ್ಸು ಮಾಡಿ ಹೊಂಚುಹಾಕುತ್ತಿದ್ದ. ಇದಲ್ಲದೆ ಬಾಸ್ನಿಯ ಮತ್ತು ಹರ್ಸಗೋವಿನ ಪ್ರಾಂತದ ಸ್ಲಾವ್ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಜನರೂ ಸಾಧ್ಯವಾದರೆ ಆಸ್ಟ್ರಿಯ–ಹಂಗರಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಹಿಡಿತದಿಂದ ಬಿಡಿಸಿಕೊಂಡು ಸರ್ಬಿಯದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಅಖಿಲ ಸ್ಲಾವ್ ಚಳವಳಿಗೆ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಹವಣಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ ಆಸ್ಟ್ರಿಯ–ಹಂಗರಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಉಗ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತಾ ಭಾವನೆಗಳು ಆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ವಿವಿಧ ಜನಾಂಗಗಳನ್ನು ಕೆಣಕಿದುವು.

ಇಟಲಿಯ ದೊರೆಯಾಗಿದ್ದ ಎರಡನೆಯ ವಿಕ್ಟರ್ ಎಮ್ಯಾನ್ಯುಯೆಲ್ ರೋಂ ನಗರ ಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿದಾಗ ಇಟಲಿಯ ಐಕ್ಯ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮುಗಿದಿರಲಿಲ್ಲ (1870). ಆಸ್ಟ್ರಿಯ–ಹಂಗರಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಅದು ಹವಣಿಕೆ ನಡೆಸಿತ್ತು. ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇಟಾಲಿಯನರು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಇದಲ್ಲದೆ ಇಟಲಿ ಏಡ್ರಿಯಾಟಿಕ್ ಸಮುದ್ರದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಹತೋಟಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದೊಡನೆ ಪೈಪೋಟಿ ನಡೆಸಿತ್ತು.

ತುರ್ಕಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪಲ್ಲಟ ನಡೆಯಿತು (1908). ಅಬ್ದುಲ್ ಹಮೀದ್ ಸುಲ್ತಾನನ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ತರುಣ ತುರ್ಕಿ ಪಕ್ಷದವರು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿ ಕ್ರಮಬದ್ಧ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಉದ್ಯಮಿಸಿದರು. ಇವರ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ತರಬೇತಿ ಕೊಡಲು ಮುಂದೆ ಬಂದವರು ಜರ್ಮನರು. ಅಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆ ತೋರಿದಂತಿದ್ದಾಗ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಪ್ರಭು ಆತುರಪಟ್ಟು ಹಿಂದೆ ತನಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಬಾಸ್ನಿಯ–ಹರ್ಸಗೋವಿನ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಇದರಿಂದ ರಷ್ಯನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ಅಸಮಾಧಾನವಾಯಿತು. ತುರ್ಕಿಯ ಮೇಲೆ ಬಿದ್ದು ಸಿಕ್ಕಿದಷ್ಟನ್ನು ದಕ್ಕಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಜಾಣತನವೆಂದು ಐರೋಪ್ಯರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಭಾವಿಸಿದುವು. ಇಟಲಿಯವರು ತುರ್ಕಿಯೊಡನೆ ಜಗಳ ತೆಗೆದು ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಟ್ರಿಪೋಲಿ ಪ್ರದೇಶವನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು (1911). ಅದೇ ಒಳ್ಳೆಯ ಸಮಯವೆಂದು ಗ್ರೀಸಿನ ನಾಯಕ ವೆನಿಜೆಲಸ್ ಬಲೇರಿಯ, ಸರ್ಬಿಯ ಮತ್ತು ಮಾಂಟೆ ನೀಗ್ರೊಗಳೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ತುರ್ಕಿಯ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಬಾಲ್ಕನ್ ಲೀಗ್ ಎಂಬ ವ್ಯೂಹ ಕಟ್ಟಿದ. ಇದು ತುರ್ಕಿಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿತು (1912). ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ಭೂಭಾಗಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ತುರ್ಕಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ವಿಜಯೀ ಬಾಲ್ಕನ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ತಮ್ಮತಮ್ಮಲ್ಲೇ ಕಲಹವನ್ನಾರಂಭಿಸಿದುವು (1913). ಆಗ ಬ್ರಿಟನ್, ರಷ್ಯ, ಜರ್ಮನಿಗಳ ಮಂತ್ರಿಪ್ರಮುಖರು ಸಂಧಾನ ನಡೆಸಿ ಆ ಜಗಳಗಳನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಪ್ರಭು ಮಾತ್ರ ತನ್ನ ಆಸೆ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಲೇ ಇದ್ದ.

19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಫ್ರಿಕ–ಏಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸಂಪಾದನೆಗೂ ವ್ಯಾಪಾರದ ಸವಲತ್ತುಗಳಿಗಾಗಿಯೂ ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಡುವೆ ತೀವ್ರ ಸ್ಪರ್ಧೆ ನಡೆದಿತ್ತು. ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೂ ಫ್ರೆಂಚರಿಗೂ ನಡುವೆ ವಿರಸ ಬೆಳೆಯಿತು. ಸೂಡಾನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ನುಗ್ಗಿದಾಗ ಪಶ್ಚಿಮದ ಕಡೆಯಿಂದ ಫ್ರೆಂಚರು ಅಲ್ಲಿಗೆ ನುಗ್ಗಿಬಂದು ಆ ಪ್ರದೇಶ ತಮ್ಮದಾಗಬೇಕೆಂದು ಹಟ ಹಿಡಿದರು. ಆದರೆ ಆಫ್ರಿಕ–ಏಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಐರೋಪ್ಯರು ಪರಸ್ಪರವಾಗಿ ಹೊಡೆದಾಟ ನಡೆಸದೆ ಕೇವಲ ಸಂಧಾನಗಳಿಂದಲೇ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರಗಳನ್ನು ಗೊತ್ತುಮಾಡಿಕೊಂಡರು.

ಜರ್ಮನಿಯನ್ನು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿದ ತರುವಾಯ ಬಿಸ್ಮಾರ್ಕ್ ದೂರಾಲೋಚನೆಯಿಂದ ಶಾಂತಿ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿ ಜರ್ಮನಿಯ ರೈಲುದಾರಿಗಳೂ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳೂ ಸ್ಥಳಜಲ ಸೈನ್ಯಗಳೂ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಾಗಲು ಆಸ್ಪದವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟ. 1884ರವರೆಗೂ ಹೊರಗಿನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಜರ್ಮನರು ಉದ್ಯಮಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆಫ್ರಿಕ–ಏಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಜರ್ಮನರು ಕೈಗೊಂಡದ್ದು ಸಾವಕಾಶವಾಯಿತು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಆಫ್ರಿಕದ ಉತ್ತಮ ಭಾಗಗಳು ಇತರರ ಪಾಲಾಗಿದ್ದುವು. ಆಫ್ರಿಕದ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗವೆಲ್ಲವೂ ಫ್ರೆಂಚರದಾಗಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಜರ್ಮನರಿಗೆ ಫ್ರೆಂಚರಲ್ಲಿ ಅಸಮಾಧಾನ ಬೆಳೆದದ್ದು ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಲ್ಲ. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್–ಜರ್ಮನಿಗಳು ಫ್ರೆಂಚರಿಗೆ ವಿರೋಧವಾಗಿ ಒಟ್ಟುಗೂಡಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೂ ಜರ್ಮನ್ನರಿಗೂ ಪೈಪೋಟಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಲೇ ಇತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ನೌಕಾಪ್ರಾಬಲ್ಯ ತಮ್ಮ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಅಡ್ಡಿಯೆಂದು ಜರ್ಮನರು ಭಾವಿಸಿಕೊಂಡು ತಾವೂ ಹಡಗುಪಡೆಯನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಡೆಕಡೆಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರೂ ಜರ್ಮನರೂ ಪೈಪೋಟಿಯ ಮೇಲೆ ಹಡಗುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಧಾನ ನೌಕಾಬಲವನ್ನು ಭೂಮಧ್ಯಸಮುದ್ರದಿಂದ ಸಾಗಿಸಿ ಜರ್ಮನಿಗೆದುರಾಗಿ ಉತ್ತರ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡರು (1904).

ಜರ್ಮನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 2ನೆಯ ವಿಲಿಯಂ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿ. ಆ ರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯಮುಖ್ಯಸ್ಥರು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದರು. ಆಲ್ಸೇಸ್–ಲೊರೇನ್ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲೂ ಜರ್ಮನಿಗೆ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಹಗೆತನವಿತ್ತು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕಟ್ಟುವ ಆಸೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿಯೇ ಇತ್ತು. ಜರ್ಮನಿಯ ಕೈಸರ್ ತುರ್ಕಿಯ ಸುಲ್ತಾನನ ಸ್ನೇಹ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡು ಬರ್ಲಿನ್ ನಗರದಿಂದ ತುರ್ಕಿಯ ಮೂಲಕ ಬಾಗ್ದಾದಿನವರೆಗೆ ರೈಲುದಾರಿ ಹಾಕಿಸುವ ಸಂಧಾನದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ. ಜರ್ಮನ್ ವಶದಲ್ಲಿರುವ ಈ ರೈಲುದಾರಿಯಿಂದ ಅದು ಸಮುದ್ರಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಭೂಮಾರ್ಗಗಳ ಮೂಲಕವೇ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸಬಹುದೆಂಬುದು ಕೈಸರನ ಆಲೋಚನೆ. ತುರ್ಕಿಯಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರ ಪ್ರವೇಶ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಸರಿಬೀಳಲಿಲ್ಲ. ಹಿಂದೆ ರಷ್ಯದವರು ಪ್ರಬಲರಾಗಿ ತುರ್ಕಿಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಿದ್ದರೆ ಯಾವ ಅಪಾಯ ತೋರಬಹುದಾಗಿತ್ತೋ ಅದೇ ಅಪಾಯ ಜರ್ಮನರಿಂದ ಸಂಭವಿಸುವಂತೆ ಆಯಿತು. ತುರ್ಕಿಯಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರು ಪ್ರಬಲರಾಗುವ ಅಂಶ ರಷ್ಯದವರಿಗೂ ಬೇಕಿರಲಿಲ್ಲ.

20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿ ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಭಾರಿ ವ್ಯೂಹಗಳಾಗಿದ್ದು ಪ್ರತಿ ರಾಷ್ಟ್ರದವರೂ ತಮ್ಮ ಯೋಗ್ಯತೆ ಮೀರಿ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಅಣಿಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಒಬ್ಬರ ಮೇಲೊಬ್ಬರಿಗೆ ಅತೀವ ಸಂಶಯ, ಭಯ, ಜಗಳಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ತೋರಿದೊಡನೆ ಎಲ್ಲರೂ ಸಭೆ ಸೇರಿ ಇತ್ಯರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆದರೂ ಅದು ಫಲದಾಯಕವಾಗಿ ಮುಗಿಯುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಬಾಲ್ಕನ್ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯಕ್ಕೂ ರಷ್ಯಕ್ಕೂ ಹಗೆತನವಿತ್ತು. ಆಲ್ಸೇಸ್–ಲೊರೇನ್ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕಗಳ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯೂ ಫ್ರಾನ್ಸೂ ವೈರಿಗಳು, ಕೈಗಾರಿಕೆ ವ್ಯಾಪಾರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ನೌಕಾಬಲ ರಚನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಜರ್ಮನಿ ಬ್ರಿಟನ್ ವಿರೋಧಿಗಳು. ಹೀಗಿರುವಲ್ಲಿ ಯಾವ ಘಟನೆಯಿಂದಲೂ ಕದನ ಉದ್ಭವಿಸುವ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಿತ್ತು. 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿ ಭಾಗವೆಲ್ಲ ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವ ಮೊದಲು ಪ್ರತಿಕಕ್ಷಿಗಳು ನಡೆಸಬಹುದಾದ ದೃಷ್ಟಿ ಯುದ್ಧದಂತಿತ್ತು.

ಯುರೋಪಿನ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ವಸಾಹತುಗಳಿಗಾಗಿ ನಡೆದ ಈ ಪೈಪೋಟಿಗೆ ಆರ್ಥಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಾದ ಕ್ರಾಂತಿಯೂ ಒಂದು ಕಾರಣ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಮತ್ತು 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದ ಇತಿಹಾಸವೆಲ್ಲ ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳಿಗಾಗಿ, ಕಚ್ಚಾಪದಾರ್ಥಗಳ ಪೂರೈಕೆಗಾಗಿ, ಹೆಚ್ಚಿನ ಬಂಡವಾಳವನ್ನು ರೂಢಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ, ಹೆಚ್ಚಿನ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ರವಾನಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುವುದರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಪೈಪೋಟಿಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದೆ. ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಆಫ್ರಿಕವನ್ನು ತಮ್ಮತಮ್ಮಲ್ಲೆ ಹಂಚಿಕೊಂಡವು. ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಪೂರ್ವದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೂ ಐರೋಪ್ಯರ ವಸಾಹತು ಪೈಪೋಟಿ ಹಬ್ಬಿತು. ಇಂಥ ಹತೋಟಿಯಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರ–ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತಿಕ್ಕಾಟ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಜರ್ಮನಿಗಳ ಮಧ್ಯೆ ವೈಮನಸ್ಯ ಬೆಳೆಯಲು ಈ ಪೈಪೋಟಿ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ. ಆಸ್ಟ್ರಿಯ–ಹಂಗರಿ ಮತ್ತು ರಷ್ಯಗಳ ನಡುವಣ ವಾಣಿಜ್ಯ ಪೈಪೋಟಿಯೂ ರಾಜಕೀಯ ದ್ವೇಷವಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಂಡಿತು. ಇಟಲಿ ಮತ್ತು ಆಸ್ಟ್ರಿಯಗಳ ನಡುವೆ ಇದೇ ಕಾರಣದಿಂದ ಮನಸ್ತಾಪ ಬೆಳೆಯಿತು.

1980ರ ತರುವಾಯ ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಭಯ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಜರ್ಮನಿ ಪ್ರಪಂಚದ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನನ್ನು ಹಿಂದೆ ಹಾಕಬಹುದೆಂಬ ಭಯ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಇತ್ತು. 1900 – 1914ರ ವರೆಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನಿನಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೊರಡಿಸಿದ ಅನೇಕ ಹೇಳಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಭಯ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಬ್ರಿಟನಿನ ವ್ಯಾಪಾರಿವರ್ಗದವರೂ ಕೈಗಾರಿಕೋದ್ಯಮಿಗಳೂ ಜರ್ಮನಿಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕುಗ್ಗಿಸುವ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸರ್ಕಾರ ಯಾವ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಂಡರೂ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಲು ಸಿದ್ಧರಿದ್ದರು.

ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳ ಪೈಪೋಟಿಯೂ ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಒಂದು ಪ್ರಬಲ ಕಾರಣವೆನ್ನಬಹುದು. ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಏರ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ ಪರಸ್ಪರ ವೈಷಮ್ಯ ಮತ್ತು ಸಂಶಯಗಳು ಯುದ್ಧಸನ್ನಾಹಕ್ಕೆ ಎಡೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳ ಪೈಪೋಟಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿದ್ದುವು. ಇದರಿಂದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ರಾಷ್ಟ್ರವೂ ಸೇನಾಸಿದ್ಧತೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ವಿನಾಶಕಾರಕ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ತೊಡಗುವಂತಾಯಿತು. 1868 – 1913ರವರೆಗೆ 45 ವರ್ಷಗಳ

ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳಿಗಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ವೆಚ್ಚ 460 ಮಿಲಿಯನ್ ಡಾಲರುಗಳಿಂದ 2,531 ಡಾಲರುಗಳಿಗೆ ಏರಿತು. 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಡೀ ಯುರೋಪೇ ಅಪರಿಮಿತ ಸೇನೆಯ ಬೀಡಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿತೆನ್ನಬಹುದು.

ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾಗ ಜರ್ಮನರು ಕೆಲವು ತಿಂಗಳುಗಳಲ್ಲಿ ಜಯ ಲಭಿಸಬಹುದೆಂದು ನಿರೀಕ್ಷಿಸಿದರು (1914). ರಷ್ಯದ ಸೇನೆಗಳು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ಓಡಾಡುವುದು ನಿಧಾನವಾದುದರಿಂದ ಜರ್ಮನರು ತಮಗೆ ಪೂರ್ವದ ಕಡೆಯಿಂದ ಆಪತ್ತು ತೋರಬಹುದೆಂದು ಚಿಂತಿಸುವ ಹಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಫ್ರೆಂಚರು ರೋಷದಿಂದ ಯುದ್ಧ ನಡೆಸತಕ್ಕವರು. ಅದರೆ ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ಮೂಲಕ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ವಾಯವ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಮುತ್ತಿದರೆ ಫ್ರೆಂಚರು ಬೇಗನೆ ಸೋತಾರೆಂದು ಜರ್ಮನರು ಭಾವಿಸಲು ಕಾರಣವಿತ್ತು. ಜರ್ಮನರ ಯುದ್ಧ ಸನ್ನಾಹ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಅದ್ಭುತವಾಗಿತ್ತು. ರಷ್ಯದ ಸೈನ್ಯಗಳು ಒಟ್ಟುಗೂಡುವುದರೊಳಗಾಗಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ವೇಗದಿಂದ ಮುತ್ತಿಗೆ ನಡೆಸಿ ಫ್ರೆಂಚರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತರುವಾಯ ರಷ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸುವ ಕ್ರಮವನ್ನು ಅವರು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡರು. ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಐರ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧವೊದಗುವಂತಿದ್ದುದರಿಂದಲೂ ನೌಕಾಬಲವೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದಲೂ ಜರ್ಮನರಿಗೆ ಈ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವೂ ಬೇಗನೆ ಮುಗಿದೀತೆಂದು ತೋರಿತು.

ಜರ್ಮನ್ ಸೈನ್ಯಗಳು ಬೆಲ್ಜಿಯಂಗೆ ನುಗ್ಗಿ ಅಲ್ಲಿಂದ ಹೊರಟು ಲಿಯೇಷ್ ಮುಂತಾದ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಒಂದೊಂದಾಗಿ ಹಿಡಿದುವು. ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ದಾಟಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನೊಳಗೆ ಜರ್ಮನರು ಪ್ರವೇಶಿಸುವ ವೇಳೆಗೆ ಫ್ರೆಂಚರು ಅತಿಕ್ಷಿಪ್ರವಾಗಿ ಸಿದ್ಧರಾಗಿ ಅವರನ್ನೆದುರಿಸಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಬೇಗನೆ ಯುದ್ಧಭೂಮಿಗೆ ಸೈನ್ಯ ಕಳುಹಿಸಿದರು. ಜರ್ಮನರು ನಿರೀಕ್ಷಿಸಿದಷ್ಟು ವೇಗದಲ್ಲಿ ಜಯ ಲಭ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅತ್ತ ರಷ್ಯನರೂ ಪೂರ್ವ ಪ್ರಷ್ಯವನ್ನೂ ಮುತ್ತಲು ಎರಡು ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದರು. ಆಗ ಜರ್ಮನರು ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿದ್ದ ತಮ್ಮ ಸೈನ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಿಂದೆತ್ತಿ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಜರ್ಮನ್ ಸೈನ್ಯಗಳು ದುರ್ಬಲಗೊಂಡಿದ್ದಾಗ್ಯೂ ಅವು ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನುಗ್ಗಿ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಕಡೆಗೆ ಹೊರಡುತ್ತಿದ್ದುವು. ಫ್ರೆಂಚ್ ಸರ್ಕಾರ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಬಿಟ್ಟು ಬಾರ್ಡೋ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಹೊರಟಿತು. ಮಾರ್ನ್ ನದಿಯ ಬಳಿ ಫ್ರೆಂಚರೂ ಬ್ರಿಟಿಷರೂ ಸೇರಿ ಜರ್ಮನರನ್ನು ತಡೆದು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದರು. ಹಿನ್ನಡೆದ ಜರ್ಮನ್ ಸೇನೆ ಏನ್ ನದಿಯ ಬಳಿ ನಿಂತು ಸಮುದ್ರತೀರದವರೆಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿ, ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರೂ ಫ್ರೆಂಚರೂ ಜರ್ಮನರ ಎದುರಿಗೆ ನಿಂತ ಈ ಸೈನ್ಯಗಳು ದೀರ್ಘಕಾಲ ಕಳೆಯಬೇಕಾಗಿ ಬಂದಿತು.

ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಷ್ಯವನ್ನು ಮುತ್ತಿದ ರಷ್ಯದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಜರ್ಮನ್ ದಂಡನಾಯಕರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದ ಹಿಂಡನ್‌ಬರ್ಗ್ ಮತ್ತು ಲೂಡೆನ್‌ಡಾರ್ಫ್ ಎದುರಿಸಿದರು. ಟಾನೆನ್‌ಬರ್ಗ್ ಕದನದಲ್ಲೂ ಮಸುರಿಯನ್ ಸರೋವರಗಳ ಬಳಿಯ ಹೋರಾಟದಲ್ಲೂ ರಷ್ಯ ಸೋತಿತು. ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ರಷ್ಯನರು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಬೇಕಾಯಿತು. ಜರ್ಮನರು ಮುನ್ನಡೆದು ರಷ್ಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದೊಳಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ಸೈನ್ಯಗಳನ್ನು ನುಗ್ಗಿಸಿದರು. ಬಾಲ್ಟಿಕ್ ತೀರದಿಂದ ಕಾರ್ಪೇಥಿಯನ್ ಶ್ರೇಣಿಯವರೆಗಿರುವ ವಿಶಾಲ ಭೂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್–ರಷ್ಯನ್ ಸೈನ್ಯಗಳು ಎದುರುಬದುರಾಗಿ ಹೊಂಚುತ್ತ ಹೋರಾಡುತ್ತಿರಬೇಕಾಯಿತು.

ಯುದ್ಧದ ಮೊದಲನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲೇ ತುರ್ಕಿಯ ಸುಲ್ತಾನ ಜರ್ಮನಿಯ ಕಡೆ ಸೇರಿದ. ಆಗ ಬ್ರಿಟಿಷರು ತುರ್ಕಿಯನ್ನು ಮುತ್ತುವ ಯೋಚನೆ ನಡೆಸಿದರು. ಡಾರ್ಡನೆಲ್ಸ್ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ರಷ್ಯದೊಡನೆ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಸಣ್ಣ ಪರ್ಯಾಯದ್ವೀಪವಾದ ಗ್ಯಾಲಿಪೋಲಿಯನ್ನು ಮುತ್ತುವುದು ಅವರ ಯೋಚನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಭೂ ಜಲಸೇನೆಗಳು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ಆ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮುತ್ತಿದುವು. ಆದರೆ ಜಯ ಲಭಿಸಲಿಲ್ಲ. ಸಲೋನಿಕ್ ಒಂದು ಮಾತ್ರ ವಶವಾಯಿತು. ಅದೇ ವೇಳೆಗೆ ರಷ್ಯನರು ಪೋಲೆಂಡನ್ನು ಜರ್ಮನರಿಗೊಪ್ಪಿಸಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿದರು. ಜರ್ಮನ್ ಪಕ್ಷ ಸೇರಿಕೊಂಡ ಬಲ್ಗೇರಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರ ಸರ್ಬಿಯನರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಹೂಡಿತು. ಸರ್ಬಿಯನರು ಜರ್ಮನಿ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಮತ್ತು ಬಲ್ಗೇರಿಯಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಲಾರದೆ ಅಡಗಿಹೋದರು.

ದೂರ ಪ್ರಾಚ್ಯದಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ 1914ರ ಆಗಸ್ಟ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲೇ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪಕ್ಷ ಸೇರಿ ಚೀನ ತೀರದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ರೆಯಾಟಾವನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಸಾಗರದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರಿಗೆ ನೆಲೆಯೇ ಇಲ್ಲವಾಗಿತ್ತು. ಜರ್ಮನರು ದೊಡ್ಡ ಹಡಗುಪಡೆ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡಿದ್ದಾಗ್ಯೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಬಲಕ್ಕೆ ಸಮನಾದ ಬಲ ಪಡೆದಿರಲಿಲ್ಲ. ಯುದ್ಧದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲೇ ಯುದ್ಧ ನೌಕೆಗಳು ಜರ್ಮನ್ ಬಂದರುಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹೊರಡದಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನೌಕಾಬಲ ಅತಿಜಾಗೃತಿಯಿಂದ ದಿಗ್ಬಂಧನ ಹಾಕಿತ್ತು. ಅದು ಶತ್ರುಬಲವನ್ನು ಬಂಧನದಲ್ಲಿಡುವುದಲ್ಲದೆ ಬೇರೆ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ದ್ವೀಪಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಕೋಟೆ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡಂತೆ ಇದ್ದು ಸ್ವದೇಶ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿತು. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಿಂದ ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಹಡಗುಗಳಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷಾಂತರ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಸಾಗಿಸಿಕೊಡುತ್ತಿತ್ತು. ಶತ್ರುಗಳ ವ್ಯಾಪಾರದ ಹಡಗುಗಳು ಯಾವ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲೇ ಸಾಗುತ್ತಿರಲಿ ಅವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನೌಕಾಪಡೆ ತಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಜರ್ಮನರ ಸಾಗರೋತ್ತರ ವ್ಯಾಪಾರವೇ ಸ್ಥಗಿತವಾಗಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ವ್ಯಾಪಾರ ಹಡಗುಗಳಿಗೆ ರಕ್ಷಣೆ ದೊರಕಿತ್ತು. ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮೇಲಾಗಿ ಸಮುದ್ರಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಸ್ವಾಧೀನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡ ಬ್ರಿಟನ್ನಿಗೆ ಅತ್ಯಾವಶ್ಯಕವಾಗಿ ಹೊರಗಿನಿಂದಲೇ ಬರಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಆಹಾರಪದಾರ್ಥಗಳ ಸರಬರಾಜಿಗೆ ತೊಂದರೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಸಮುದ್ರದ ಮೇಲೆ ಬ್ರಿಟಿಷರೊಂದಿಗೆ ಹೋರಾಡಲು ಜರ್ಮನಿಗಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಜರ್ಮನರು ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಟಾರ್ಪಿಡೊ, ಮೈನ್ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಪ್ರಯೋಗಸಾಧನಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಜರ್ಮನರು ಬ್ರಿಟಿಷರ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂದು ಉದ್ದೇಶಿಸಿದರು (1917). ಬ್ರಿಟನಿಗೆ ಸರಕು ಹೊತ್ತು ತರುತ್ತಿದ್ದ ಹಡಗುಗಳನ್ನು ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿಗಳಿಂದ ಮುಳುಗಿಸತೊಡಗಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಹಡಗುಗಳೆನ್ನಲ್ಲದೆ ಬ್ರಿಟನಿನೊಂದಿಗೆ ಮೈತ್ರಿಯಿಂದಿದ್ದ ದೇಶಗಳ ಹಡಗುಗಳಿಗೂ ಈ ಅಪಾಯ ತಟ್ಟಿತು. ಬ್ರಿಟನಿಗೆ ಸಾಮಾನು ತರುವ ಯಾವ ಹಡಗನ್ನಾದರೂ ಎಚ್ಚರಿಕೆ ಕೊಡದೆ ಧ್ವಂಸಗೊಳಿಸುವುದಾಗಿ ಜರ್ಮನರು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಆ ಪ್ರಕಟಣೆಯಿಂದ ಅಮೆರಿಕದವರಿಗೆ ಮೊದಲೇ ಇದ್ದ ಅಸಮಾಧಾನ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಲೂಸಿಟಾನಿಯ ಎಂಬ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಹಡಗು ಮುಳುಗಿದಾಗ ಅದರಲ್ಲಿದ್ದ ಅಮೆರಿಕನರು ಪ್ರಾಣ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರು (1915). ತಮ್ಮ ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿಗಳನ್ನು ಸರ್ವತ್ರ ಉಪಯೋಗಿಸುವುದಾಗಿ ಜರ್ಮನಿ ಘೋಷಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಆಗಿನ ಅಮೆರಿಕದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ವಿಲ್ಸನ್ ಜರ್ಮನಿಯ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಹೂಡಿದ. ಅಮೆರಿಕನ್ ಸೈನ್ಯ ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ದಾಟಿಬರುವುದರೊಳಗಾಗಿ ಬ್ರಿಟನಿನಲ್ಲಿ ಜನರಿಗೆ ಆಹಾರವಿಲ್ಲದಂತೆ ಮಾಡಬಹುದೆಂದು ಜರ್ಮನಿ ಭಾವಿಸಿತು. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಜರ್ಮನಿಯ ವ್ಯಾಪಾರವೂ ಬಂಧಿತವಾಗಿತ್ತು. ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿಗಳ ಹಾವಳಿಯಿಂದ ಬ್ರಿಟನಿಗೂ ಕಷ್ಟಕಾಲವೊದಗಿತು. ಬ್ರಿಟನಿನಿಂದ ಹೊರಟ ಪ್ರತಿ ನಾಲ್ಕು ಹಡಗುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಧ್ವಂಸವಾಗುತ್ತಿತ್ತು (1917). ಆಹಾರಾಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಪಡಿತರ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಏರ್ಪಡಿಸಿ ಬ್ರಿಟನ್ ಕಾಲಯಾಪನೆ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅಮೆರಿಕನರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಸಮಸ್ತ ಹಡಗುಗಳನ್ನು ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಲು ಸಿದ್ಧರಾದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರೂ ಅಮೆರಿಕನರೂ ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸುವ ಉಪಾಯ ಸಾಧಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಬೇಗ ಬೇಗ ಹೊಸ ಹಡಗುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಪಾರ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಹೊಸ ಏರ್ಪಾಟು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಜರ್ಮನಿಯ ಆಸೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಫಲಿಸಲಿಲ್ಲ.

ತಮ್ಮ ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಭರವಸೆ ಇಟ್ಟಿದ್ದ ಜರ್ಮನರು ಪಶ್ಚಿಮ ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಆಕ್ರಮಣ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ನಡೆಸದೆ ಹಿಂಡನ್‌ಬರ್ಗ್ ಮೇರೆಯನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಕಾಲನಿರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು (1917). ಬ್ರಿಟಿಷರೂ ಫ್ರೆಂಚರೂ ಆಗ ಜರ್ಮನರು ಬಿಟ್ಟ ಪಾಳುನೆಲವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಜರ್ಮನರ ಸೇನಾ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಮುತ್ತುವುದಕ್ಕೂ ತೊಡಗಿದರು.

1916ರ ಮೇ 31–ಜೂನ್ 1ರ ವರೆಗೆ ನಡೆದ ಜಟ್ಲೆಂಡ್ ನೌಕಾಯುದ್ಧವೇ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ದೊಡ್ಡ ಜಲಯುದ್ಧವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಜರ್ಮನಿಗಳು ಭಾಗವಹಿಸಿದುವು. ಒಟ್ಟು ನೌಕಾಬಲಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ, ತೂಕ ಮತ್ತು ಅಸ್ತ್ರಗಳ ಮೌಲ್ಯದಿಂದ ಇದು ಅಂದಿನವರೆಗಿನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೇ ಹೊಸ ದಾಖಲೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಈ ಕದನದಲ್ಲಿ 151 ಹಡಗುಗಳನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿದ್ದರು. ಇದರಲ್ಲಿ 37 ವಾಣಿಜ್ಯ ಹಡಗುಗಳಿದ್ದವು. ಶತ್ರುಗಳ ಬಳಿ ಇದ್ದ ನೌಕೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ 101. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ 27 ವಾಣಿಜ್ಯ ಹಡಗುಗಳು. ಜರ್ಮನ್ ನೌಕಾಬಲಕ್ಕೆ ಶೇರ್ ನಾಯಕ. ಈ ಕದನದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರ ಕಡೆ 11 ಹಡಗುಗಳು ನಷ್ಟವಾದುವು; ಮಡಿದವರ ಸಂಖ್ಯೆ 2545, ಬ್ರಿಟಿಷರು 14 ಹಡಗುಗಳನ್ನೂ 6097 ಜನರನ್ನೂ ಕಳೆದುಕೊಂಡರು. ಆದರೂ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಬ್ರಿಟನ್ ಸಮುದ್ರದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಹತೋಟಿ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ಈ ಕದನದಲ್ಲಿ ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿಗಳನ್ನು ಧಾರಾಳವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಯಿತು. ಜರ್ಮನರು ಸೈನಿಕರೆನ್ನದೆ, ನಾಗರಿಕರೆನ್ನದೆ ನಿರ್ದಾಕ್ಷಿಣ್ಯವಾಗಿ ಶತ್ರುಹಡಗುಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. 1917ರವರೆಗೆ ತಟಸ್ಥ ನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಮೆರಿಕ ಈ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ಕೋಪಗೊಂಡು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ನೌಕಾಬಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ ಜರ್ಮನಿಗಿಂತ ಮುಂದಿತ್ತು. ಜರ್ಮನರ ನೌಕಾಪಡೆ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಸಜ್ಜಿತವಾಗಿ, ಒಳ್ಳೆಯ ಗುರಿ ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪಡೆಗಳ ಮುಂದೆ ಅಂಥ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಮಟ್ಟದ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ತೋರಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಒಂದನೆ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ವಿಮಾನಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಯಿತು. ಅನೇಕ ಕಾಳಗಗಳು ನಡೆದುವು. ಜರ್ಮನರು ಮೊದಲು ಶತ್ರುಸೇನೆಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಇಂಥ ವಿಮಾನಪಡೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಿದರು. 1915ರ ಮೊದಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅವರು ಬೆಲೂನುಗಳ (ಜೆಪ್‌ಲಿನ್‌ಗಳು) ಮೂಲಕ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ತೀರಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ಬಾಂಬುಗಳನ್ನು ಸುರಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. 1916ರ ಕೊನೆಯವರೆಗೆ ಇಂಥ ಧಾಳಿಗಳು ನಡೆದುವು. ಅನಂತರ ಇವು ಕಡಿಮೆಯಾದುವು. ಏಕೆಂದರೆ ಬೆಲೂನುಗಳು ತಮ್ಮ ಬೃಹತ್ ಗಾತ್ರದಿಂದಾಗಿ ಸುಲಭವಾಗಿ ಶತ್ರುಗಳ ಬಂದೂಕುಗಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದುವು. ಅನಂತರ ಕಂಡುಹಿಡಿದ ಸಿಡಿಗುಂಡುಗಳು ಇಂಥ ಬೆಲೂನುಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಲು ಸಹಾಯಮಾಡಿದುವು.

ಜೆಪ್‌ಲಿನ್‌ಗಳ ಉಪಯೋಗ ತಗ್ಗಿದ ಮೇಲೆ ಚಿಕ್ಕದಾದ, ಸುಲಭ ಬೆಲೆಯ, ವೇಗವಾಗಿ ಚಲಿಸಬಲ್ಲ, ಗಾಳಿಗಿಂತ ಭಾರವಾದ ವಿಮಾನಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುವು. 1917ರ ಮೊದಲ ಭಾಗದಿಂದ ಇಂಥ ವಿಮಾನಗಳನ್ನು ಜರ್ಮನರು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಮೇಲೆ,

ಅದರಲ್ಲೂ ಲಂಡನ್ನಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಇವುಗಳ ರಚನೆಯ ವಿಧಾನವನ್ನು ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಕಂಡುಹಿಡಿದುಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಪಕ್ಷಗಳ ಸೇನಾಬಲಗಳಿಗೂ ಇವು ಕಣ್ಣುಗಳೆಂದೆನಿಸಿದುವು. ಶತ್ರುಬಲದ ಮೇಲೆ ಹಾರಾಟ ನಡೆಸಿ ಸೈನ್ಯದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಲೂ ಷೆಲ್ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಮುಂದಾಗಿ ತಿಳಿಸಲೂ ಶತ್ರುಸೈನ್ಯದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಚಿತ್ರ ತೆಗೆಯಲೂ ಶತ್ರುಗಳ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ನಗರಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಚಾರ ಚೀಟಿಗಳನ್ನು ಎರಚಲೂ ಇಂಥ ವಿಮಾನಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೊದಮೊದಲು ವಿಮಾನಗಳಿಗೆ ಚಿಕ್ಕ ಕೋವಿಯನ್ನೂ ಚಿಕ್ಕ ಬಂದೂಕುಗಳನ್ನೂ ಅಳವಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಶೀಘ್ರದಲ್ಲೇ ಹಗುರವಾದ ಮೆಷಿನ್‍ಗನ್ನುಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದರು. ಮೇ 1915ರಲ್ಲಿ ನೆದರ್ಲೆಂಡಿನ 25 ವರ್ಷದ ಯುವಕ ಆಂಥೋನಿ ಪೋಕರ್ ಅವರೋಧಗಿಯರ್ (ಇಂಟರಪ್ಟರ್ ಗಿಯರ್) ಕಂಡುಹಿಡಿದ. ವಿಮಾನದ ಗಿಯರುಗಳಿಗೆ ಅಪಾಯವಾಗದಂತೆ ಮೆಷಿನ್‍ಗನ್ನುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲು ಇದರಿಂದ ಸಹಾಯವಾಯಿತು.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರು ಮೊದಲು ವಿಷವಾಯುವನ್ನು ಒಂದು ಮಾರಕಾಸ್ತ್ರದಂತೆ ಬಳಸಿದರು. ಅನಂತರ ಎಲ್ಲ ಪಕ್ಷಗಳವರೂ ಇದನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಿದರು. ಅನೇಕರು ಇದರಿಂದ ತತ್‍ಕ್ಷಣ ಮಡಿಯದೆ ಇದ್ದರೂ ಅನಂತರ ಇದರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ತೊಂದರೆಗೀಡಾದರು.

ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಲೂಸಿಟಾನಿಯ ಪ್ರಯಾಣಿಕ ಹಡಗಿನ ಮುಳುಗಡೆಯಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕನರ ಪ್ರಾಣ ನಷ್ಟವಾದಾಗ ಆ ಪ್ರಸಂಗವೇ ಅಮೆರಿಕನರು ಯುದ್ಧಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಲು ತತ್‍ಕ್ಷಣದ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಜಲಸಮಾಧಿಯಾದ 250 ಪ್ರಯಾಣಿಕರ ಪೈಕಿ 144 ಮಂದಿ ಅಮೆರಿಕನರು. ಈ ಮುಳುಗಡೆಗಾಗಿ ಜರ್ಮನರು ವಿಷಾದವನ್ನೇನೋ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಆ ಹಡಗಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಯಾಣಿಕರ ಜೊತೆಗೆ ಮದ್ದುಗುಂಡುಗಳೂ ಇದ್ದುವೆಂದು ಜರ್ಮನಿಯ ವಾದ.

ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿ ಸಮರದ ವಿರುದ್ಧ ಜರ್ಮನಿಗೆ ಅಮೆರಿಕನ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ವಿಲ್ಸನ್ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಕಳಿಸಿದರೂ ಜರ್ಮನಿಯಿಂದ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಕ್ಷಮಾಪಣೆಗಳೋ ಇನ್ನಷ್ಟು ಕೆಣಕುತ್ತರಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗುತ್ತಿದ್ದುವು. ಅಮೆರಿಕನರು ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಸಾಲ ಸೋಲ ಕೊಟ್ಟು ಆಹಾರ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನೂ ಕೊಳ್ಳಲು ನೆರವು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆಂಬುದೇ ಜರ್ಮನಿಗೆ ಅಮೆರಿಕದ ಮೇಲಿದ್ದ ಆಗ್ರಹ. ಜರ್ಮನಿಯ ಪ್ರಹಾರಗಳಿಂದಾಗಿ ಅದರ ವಿರುದ್ಧ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕಾಭಿಪ್ರಾಯ ಉದ್ರೇಕಗೊಂಡಿತು. ಎಂಥ ಉದ್ರಿಕ್ತ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲೂ ನಮ್ಮನ್ನು ಯುದ್ಧದಿಂದ ದೂರವಿಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ-ಎಂಬ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ವಿಲ್ಸನ್ ಮತ್ತೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾದ (1916).

ಅಮೆರಿಕದ ಪ್ರವೇಶ: ಆದರೆ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಅಮೆರಿಕ ಯುದ್ಧದಿಂದ ಹೊರನಿಲ್ಲುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಮೆರಿಕ ಯುದ್ಧಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿದರೆ ಮೆಕ್ಸಿಕೋ ಜಪಾನುಗಳು ಅದನ್ನು ಘಾತಿಸಬೇಕು ಎಂದು ಜರ್ಮನಿ ಚಿತಾವಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುದೂ ಅಮೆರಿಕದ ಯುದ್ಧಕೈಗಾರಿಕೆಗಳನ್ನು ನಿಪಾತ ಮಾಡಲು ಪಿತೂರಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದುದೂ ಗೂಢಾಚಾರರಿಂದ ಬಯಲಾದುವು. ಜರ್ಮನರು ತಮ್ಮ ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಮಾಡಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡನ್ನು ಸೋಲಿಸುವ ನಿಶ್ಚಯವನ್ನು ಘೋಷಿಸುತ್ತಲೇ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ವಿಲ್ಸನ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸಿಗೆ ಸಂದೇಶ ಕಳಿಸಿದ. 1917ನೆಯ ಏಪ್ರಿಲ್ 6ರಂದು ಅಮೆರಿಕದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿತು.

ಅಮೆರಿಕ ಯುದ್ಧಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಲು ಇದು ಕಾರಣವಾದರೂ ಈ ಯುದ್ಧ ವಿಶ್ವದ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಉಳಿವು-ಅಳಿವಿನ ಹೋರಾಟವೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ವಿಲ್ಸನನಲ್ಲಿ ಬಲಗೊಳ್ಳತೊಡಗಿತ್ತು. ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವಗಳ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವಗಳು ಸಂಘಟಿಸಿ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದ್ದುವು. ವಿಶ್ವವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ಪಾತ್ರ ಈ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವಗಳನ್ನು ಜಯಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುವುದೇ ಎಂದೂ ಈ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಯಾರ ಮೇಲೂ ದ್ವೇಷ ಸಾಧಿಸದೆ ನೆರವೇರಿಸಿ, ವಿಜೇತ ಪರಾಜಿತ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕೂಟದಲ್ಲಿ (ಲೀಗ್ ಆಫ್ ನೇಷನ್ಸ್) ಪ್ರಜಾಸತ್ತಾತ್ಮಕ ಲೋಕಸೌಭ್ರಾತೃತ್ವವನ್ನಾಗಿ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಬೇಕೆಂದೂ ವಿಲ್ಸನ್ ನಿಶ್ಚಯಿಸಿದ. ಇಂಥದೊಂದು ಕೂಟದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಯುದ್ಧಗಳ ಮೂಲಕಾರಣಗಳಾದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾದ, ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾದ, ಕರಾರುಗಳ ಮೂಲಕ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ರಾಷ್ಟ್ರವ್ಯೂಹಗಳ ಸಮತೂಕ-ಮುಂತಾದ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಬೇಕು. ಈ ರೀತಿ ವಿಲ್ಸನ್ ಸೂಚಿಸಿದ ಹದಿನಾಲ್ಕು ಅಂಶಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಾನಂತರದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಕೌಲನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯ ಎಂದು ಆತ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ.

ಅಮೆರಿಕ ತನ್ನ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಕೋಟ್ಯಂತರ ಡಾಲರುಗಳಷ್ಟು ಸಾಲಗಳನ್ನೂ ಹಲವು ಹಡಗುಗಳ ತುಂಬ ಸರಬರಾಜನ್ನೂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಆಹಾರ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ನೀಡಬಹುದಾಗಿದ್ದರೂ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಕಳಿಸುವುದೇ ದೊಡ್ಡ ಸಮಸ್ಯೆಯಾಗಿ ಕುಳಿತಿತ್ತು. ಇದ್ದ ಸೈನ್ಯ ಚಿಕ್ಕದು. ಸಾಕಷ್ಟು ಸೇನೆಯನ್ನು ಜಮಾಯಿಸಿ, ತರಬೇತು ಮಾಡಿ ಮೂರು ಸಾವಿರ ಮೈಲಿಗಳಾಚೆಯ ರಣರಂಗಗಳಿಗೆ ರವಾನಿಸುವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಚಕಿತಗೊಳಿಸುವಷ್ಟು ತ್ವರೆಯಿಂದ ನಿರ್ವಹಿಸಲಾಯಿತು. ಇತರ ಪೌರರಂತೆ ಜರ್ಮನ್ ಮತ್ತು ಆಸ್ಟ್ರಿಯ-ಹಂಗರಿಯ ಮೂಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅಮೆರಿಕನ್ ಪೌರರೂ ಸೇನಾ ಜಮಾವಣೆಗೆ ನಮ್ರತೆಯಿಂದ ಬದ್ಧರಾದರು. ಒಂದೇ ವರ್ಷದ ಅವಧಿಯೊಳಗೆ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಜನರಲ್ ಜಾನ್ ಜೆ. ಪರ್ಷಿಂಗ್ ಕೈಕೆಳಗೆ 7 ಲಕ್ಷ ಸೈನಿಕರು ಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದರು. ಮುಂದಿನ ಆರು ತಿಂಗಳೊಳಗೆ ಸೈನಿಕರ ಸಂಖ್ಯೆ 20 ಲಕ್ಷಕ್ಕೆ ಏರಿತು.

ಅಮೆರಿಕ ರಣಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧತೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ವೇಗವನ್ನು ಕಂಡು ದಂಗುಬಡಿದ ಮಧ್ಯ ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು 1918ರ ವಸಂತದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಆಘಾತ ಹೂಡಿ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದುವು. ಮಿತ್ರಸೇನೆಗಳ ಉಚ್ಚಸೇನಾನಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಮಾರ್ಷಲ್ ಫಾಕ್ ಅಗತ್ಯವಾದ ಕಡೆಯೆಲ್ಲ ಅಮೆರಿಕನ್ ಸೈನಿಕರನ್ನು ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಬಳಸಿಕೊಂಡ. ಅಮೆರಿಕನ್ ಸೇನೆಗಳು ಶೌರ್ಯದಿಂದ ಹೋರಾಡಿ ಎಲ್ಲರ ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಗಳಿಸಿದುವು.

ಜರ್ಮನರ ಆಘಾತವನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಿದ ಕೂಡಲೆ ಅಮೆರಿಕನರು ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸೇನೆಯಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಗೊಂಡು ತಮ್ಮ ಪಾಲಿಗೊಂದು ರಣರಂಗವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅಮೆರಿಕನರು ಸೇಂಟ್ ಮಿಹೀಲ್ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೊಳಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿ ಮೆಷಿನ್‍ಗನ್ ನಿಬಿಡವಾದ ಮ್ಯೂಕ್ ಆರ್ಗನ್ ವಿಭಾಗದ ಮೂಲಕ 12 ಲಕ್ಷ ಸೇನೆಯೊಡನೆ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿದರು. ಜರ್ಮನರು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿ ಇಡೀ ರಂಗದ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಪರಾಜಿತರಾದರು. 1918ನೆಯ ನವೆಂಬರ್ 11ರಂದು ಯುದ್ಧಸ್ತಂಭನ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಅಮೆರಿಕ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ತಡವಾಗಿ ಬಂದು ಇತರರಿಗಿಂತ ಕಡಿಮೆ ಕಷ್ಟನಷ್ಟಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾದರೂ ಅದು ಇಡೀ ಯುದ್ಧದ ತಕ್ಕಡಿಯನ್ನೇ ಏರುಪೇರು ಮಾಡಿ, ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಉಳಿಯುವಂತೆ ಮಾಡಿತು.

ಜಪಾನ್ ಜರ್ಮನಿಯ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿತು (ಆಗಸ್ಟ್ 1914). ಚೀನದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಇದನ್ನು ಚೀನ ಜರ್ಮನಿಗೆ ಗುತ್ತಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ಕೊಟ್ಟಿತ್ತು (1898). ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾದದ್ದು ಜಪಾನಿಗೆ ಅನುಕೂಲವೇ ಆಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಅದು ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪರ ಸೇರಿ ಪೂರ್ವ ಪ್ರಾಚ್ಯದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಜರ್ಮನ್ ಸೈನ್ಯ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ಅಂಥ ದೊಡ್ಡ ಕಾಳಗವೇನೂ ನಡೆಯಲಿಲ್ಲ. ಜರ್ಮನರು ಬೇಗ ಜಪಾನಿಗೆ ಶರಣಾಗತರಾದರು. ಜಪಾನು ಪಡೆದುಕೊಂಡ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಚೀನಕ್ಕೆ ವಾಪಸು ಮಾಡದೆ ತನ್ನ ಅಧೀನದಲ್ಲೇ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಅದಲ್ಲದೆ, ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ತಮ್ಮತಮ್ಮ ಬದುಕಿಗಾಗಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಇಂಥ ಕಠಿಣ ಸಂದರ್ಭಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡ ಜಪಾನ್ ಚೀನದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಜಪಾನ್ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟನ್ ಒಂದು ರಹಸ್ಯ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡವು (ಫೆ. 1917). ಇದರ ಪ್ರಕಾರ ಜಪಾನ್ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಕೆಲವು ಯುದ್ಧದ ಹಡಗುಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಬ್ರಿಟನ್ ಜರ್ಮನರಿಂದ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಷಾಂಟುಂಗಿನ ಮತ್ತು ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಸಾಗರದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಕೆಲವು ದ್ವೀಪಗಳ ಮೇಲೆ ಅಧಿಕಾರ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕೆಂಬ ಸೂಚನೆಗೆ ಶಾಂತಿ ಕೌಲಿನ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬೆಂಬಲ ಸೂಚಿಸುವುದಾಗಿಯೂ ಬ್ರಿಟನ್ ಒಪ್ಪಿತು. ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮಾರ್ಚ್ 1917ರಲ್ಲಿ ಇಂಥದೇ ಕರಾರುಗಳಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಬದಲು ಜಪಾನು ಚೀನವನ್ನು ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತೊಡಗುವಂತೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಾಯಿತು. ಕೆಲವು ದಿನಗಳ ತರುವಾಯ ರಷ್ಯವೂ ಅನಂತರ ಇಟಲಿಯೂ ಇದಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ಒಪ್ಪಿಗೆ ನೀಡಿದವು.

ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವ ಮೊದಲು, ಚೀನ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುವ ನಿಶ್ಚಯ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಜಪಾನು ಯುದ್ಧವನ್ನು ನೆವವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಚೀನದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದೆಂಬ ಭೀತಿ ಅದಕ್ಕಿತ್ತು. 1914 ಮತ್ತು 1915ರಲ್ಲಿ ಚೀನ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪರವಾಗಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುವುದು ಬೇಕಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೇನೆಂದರೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಚೀನ ಇಳಿದು, ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಸಂಪತ್ತನ್ನು ವೃದ್ಧಿಸಿಕೊಂಡು, ಶಾಂತಿ ಸಂಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುವುದು ಜಪಾನಿಗೆ ಇಷ್ಟವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ 1917ರ ತನಕ ಜಪಾನ್ ಚೀನವನ್ನು ಯುದ್ಧ ಪ್ರವೇಶಿಸದಂತೆ ತಡೆಹಿಡಿದಿತ್ತು. ಆದರೆ 1917ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ತನ್ನ ನೀತಿಯನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿ, ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಚೀನವನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿತು. 1917 ಆಗಸ್ಟ್ 14ರಂದು ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಆಸ್ಟ್ರಿಯ-ಹಂಗರಿಗಳ ಮೇಲೆ ಚೀನ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿತು. ಆಗ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸರ್ಕಾರಗಳಿದ್ದುವು. ಒಂದು ಉತ್ತರದ ಪೀಕಿಂಗ್‍ನಲ್ಲಿ, ಮತ್ತೊಂದು ದಕ್ಷಿಣದ ಕ್ಯಾಂಟನ್‍ನಲ್ಲಿ. ಎರಡೂ ಸರ್ಕಾರಗಳು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿದುವು.

ಚೀನ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪರಿಣಾಮ ಕಂಡುಬರಲಿಲ್ಲ. ಜರ್ಮನಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಯುದ್ಧನೌಕೆಗಳನ್ನು ಚೀನ ತನ್ನ ಬಂದರುಗಳಲ್ಲಿ ತಡೆಹಿಡಿದಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಅವುಗಳನ್ನು ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿತು. ಚೀನದಿಂದ ಕೂಲಿಗಳೂ ಹೋಗಿ ಯುದ್ಧದ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳಲ್ಲಿ ದುಡಿದರು. ಯುದ್ಧದಿಂದ ಜಪಾನಿಗೆ ತನ್ನ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಯುದ್ಧ ಮುಗಿದ ಅನಂತರ ಚೀನಕ್ಕೆ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಅವಕಾಶ ದೊರೆಯಿತು. ಅಲ್ಲಿ ಚೀನ ಜಪಾನ್‍ಗಳ ಚಕಮಕಿ ನಡೆಯಿತು. ಜಪಾನು ಜರ್ಮನಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಷಾಂಟುಂಗ್ ಪ್ರದೇಶಗಳು ತನಗೆ ಸೇರಬೇಕೆಂದು ಕೇಳಿತು. ಚೀನ ಇದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿತು. ಯುದ್ಧದ

ಸಮಯದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಗುಟ್ಟಾದ ಒಪ್ಪಂದಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಜಪಾನಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ಜಪಾನ್ ಷಾಂಟುಂಗ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಕೊಂಡಿತು. ಉಳಿದ ಜರ್ಮನ್ ವಸಾಹತುಗಳ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿತು. ಆದುದರಿಂದ ಚೀನ ನಿರಾಶೆಗೊಂಡು ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿ ಹಾಕಲು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಜರ್ಮನಿಯೊಡನೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು. ಚೀನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕೂಟದ ಸದಸ್ಯರಾಷ್ಟ್ರವಾಯಿತು.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾದ ಮೂರು ತಿಂಗಳಲ್ಲೇ ಭಾರತೀಯ ಸೈನಿಕರು ಪಶ್ಚಿಮ ರಣಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಾದಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಭಾರತ ಉಳಿದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸಾಹತುಗಳಂತೆ, ಯುದ್ಧದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಅಧೀನವಾಗಿ ನಡೆದುಕೊಂಡಿತು. ಯುದ್ಧಕ್ಕಾಗಿ ಭಾರತ ಒದಗಿಸಿದ ಸೈನಿಕರ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ಕಾರ್ಮಿಕರ ಸಂಖ್ಯೆ 13,00,000 ಈಜಿಪ್ಟ್, ಚೀನ, ಆಫ್ರಿಕ, ಅರೇಬಿಯ, ಬಾಲ್ಕನ್ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯರು ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಇದಲ್ಲದೆ ಬ್ರಿಟನಿಗೆ 50,00,00,000 ಡಾಲರುಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸಿತು. ಯುದ್ಧನಿಧಿಗಾಗಿ ನೂರಾರು ರಾಜಮಹಾರಾಜರು ನೀಡಿದ ಕಾಣಿಕೆ 2,50,00,000 ಡಾಲರುಗಳು, ಯುದ್ಧ ಮುಗಿದ ಅನಂತರ ಬ್ರಿಟನ್ ಮಾಂಟೆಗೊ–ಚೆಲ್ಮ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಸುಧಾರಣೆಗಳ ಮೂಲಕ ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಕೆಲವು ರಾಜಕೀಯ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ನೀಡಿತು.

ಜರ್ಮನಿಯ ವಸಾಹತುಗಳಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ: ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ಗಳಂತೆ ಜರ್ಮನಿಗೂ ಏಷ್ಯ–ಆಫ್ರಿಕಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಸಾಹತುಗಳಿದ್ದು, ಜರ್ಮನಿಯ ಕೈಗಾರಿಕಾಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಬೇಕಾದ ಕಚ್ಚಾಮಾಲುಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸುತ್ತಿದ್ದು, ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದ ಸಿದ್ಧವಸ್ತುಗಳಿಗೆ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಮಹಾಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾಗ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಇವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿ ಕೊಳ್ಳಲು ಸಂಚು ಹೂಡಿದವು. ಇವುಗಳಿಂದ ದೊರಕುತ್ತಿದ್ದ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಕಚ್ಚಾ ಸಾಮಗ್ರಿ ಜರ್ಮನಿಗೆ ರವಾನೆಯಾಗುವುದು ತಪ್ಪಿದರೆ ಆ ದೇಶದ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿ ಕುಂಠಿತಗೊಂಡು ತಾವು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಗೆಲ್ಲಲು ಸಹಾಯವಾಗುವುದೆಂಬುದು ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಆಲೋಚನೆ. ಈ ಯೋಚನೆಯ ಫಲವೇ ಜರ್ಮನಿಯ ವಸಾಹತುಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನಗಳು ಯುದ್ಧದ ರೂಪ ತಳೆಯಿತು.

ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಗೆ ಸೇರಿದ ಅನೇಕ ವಸಾಹತುಗಳಿದ್ದುವು. ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧ ಸ್ವಲ್ಪ ದೀರ್ಘಕಾಲದ್ದಾಗಿದೆ. ಉಳಿದ ಜರ್ಮನ್ ವಸಾಹತುಗಳಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ಬಹು ಶೀಘ್ರವೇ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಚೀನದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಗೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಜಪಾನ್ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿದ ತತ್‌ಕ್ಷಣ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರ ಸೇನಾಬಲ ಸ್ವಲ್ಪವೇ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಜಪಾನೀಯರು ಬಹು ಸುಲಭವಾಗಿ ಜರ್ಮನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರು. ಅದಲ್ಲದೆ ದೂರದ ಯುರೋಪಿನಿಂದ ಚೀನಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಸಾಗಿಸುವುದು ಅಸಾಧ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಜಪಾನಿಯರಾದರೂ ಹತ್ತಿರವೇ ಇದ್ದ ತಮ್ಮ ದೇಶದಿಂದ ಬೇಕಾದ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಸಾಗಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು.

ಜರ್ಮನಿಗೆ ಸೇರಿದ ಅನೇಕ ದ್ವೀಪಗಳು ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಮಹಾಸಾಗರದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಜಪಾನ್, ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ ಮತ್ತು ನ್ಯೂಜಿ಼ಲೆಂಡ್‌ಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಯುದ್ಧನೌಕೆಗಳು ಜರ್ಮನಿಗೆ ಸೇರಿದ ಎಲ್ಲ ದ್ವೀಪಗಳನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡವು (1914).

ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ವಸಾಹತುಗಳು ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ವಶವಾದುವು. ಫ್ರೆಂಚ್ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸಾಹತು ಸೈನ್ಯಗಳಿಗೂ ಜರ್ಮನ್ ಸೈನ್ಯಗಳಿಗೂ ಆಫ್ರಿಕದ ಟೊಗೋಲ್ಯಾಂಡಿನಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ನಡೆದು, ಸೋತ ಜರ್ಮನಿ ಟೊಗೋಲ್ಯಾಂಡನ್ನು ಫ್ರೆಂಚ್ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೇನೆಗಳಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟಿತು (1914). ಇದೇ ರೀತಿ ಕ್ಯಾಮರೂನ್ಸ್ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚರ ವಶವಾಯಿತು (1916). ಜರ್ಮನ್ ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ನಡೆಸಿತು (1915). ಜನರಲ್ ಜಾನ್ ಸಿ.ಸ್ಮಟ್ಸ್ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸೇನಾಧಿಪತಿಯಾಗಿ ಜರ್ಮನರ ವಿರುದ್ಧ ಧೈರ್ಯ ಸಾಹಸಗಳಿಂದ ಹೋರಾಡಿದ. ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕ, ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ಕಾಂಗೋ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕ, ರೊಡೇಷ್ಯಿಯ ಮತ್ತು ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕದ ಸೈನ್ಯಗಳಿಗೂ ಜರ್ಮನರಿಗೂ 1918ರ ನವೆಂಬರ್ 14ರ ವರೆಗೆ ಎಂದರೆ (ಮಹಾಯುದ್ಧ ಕೊನೆಗೊಂಡ ಮೇಲೂ ಮೂರು ದಿನ) ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತು.

ಯುದ್ಧದ ಅಂತಿಮ ಘಟ್ಟ: ಯುದ್ಧ ಅಂತಿಮ ಘಟ್ಟ ಮುಟ್ಟಿತು (1917). ರಷ್ಯದಲ್ಲಿನ ಮಹಾಕ್ರಾಂತಿ ಒಂದು ಮಹಾಘಟನೆಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ಬಾಲ್ಷೆವಿಕ್ ರಾಷ್ಟ್ರ ಸ್ಥಾಪನೆ ಯಾಯಿತು. ಅದನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಲೆನಿನ್ ಜರ್ಮನಿಯೊಡನೆ ಯುದ್ಧ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ. ರಷ್ಯನರು ಜರ್ಮನಿಯೊಡನೆ ಬ್ರೆಸ್ಟ್‌ಲಿಟಾಫ್ಸ್ಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಹೋರಾಟದಿಂದ ದೂರವಾದರು (1918). ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಜರ್ಮನರು ತಮ್ಮ ಸರ್ವಚೈತನ್ಯವನ್ನೂ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಒಡ್ಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಕಾಪೊರೆಟ್ಟೊದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್ ಸೈನ್ಯಗಳು ಇಟಲಿಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದುವು. ಬಾಲ್ಕನ್ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೂ ಮೂಡಲಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿ ಆ ವೇಳೆಗೆ ಸೋತಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಮೆಸೊಪೊಟೇಮಿಯದಲ್ಲೂ ಪ್ಯಾಲೆಸ್ಟೈನಿನಲ್ಲೂ ಜಯ ಗಳಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಜರ್ಮನ್ ದಳಪತಿ ಲೂಡೆನ್‌ಡಾರ್ಫ್ ಪಶ್ಚಿಮ ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಕಷ್ಟವಾಗಿದ್ದರೂ ಆಹಾರಾಭಾವದಿಂದ ಜರ್ಮನಿಯ ಸ್ಥಿತಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಠಿಣವಾಗಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಹೇಗಾದರೂ ಸಾಹಸಮಾಡದಿದ್ದರೆ ಅನಾಹುತ ಸಿದ್ಧವೆಂದು ತಿಳಿದು ಆ ದಳಪತಿ ಸರ್ವಶಕ್ತಿಯನ್ನೂ ವಿನಿಯೋಗಿಸಿ ಪಶ್ಚಿಮ ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನೂ ಫ್ರೆಂಚರನ್ನೂ ಗೆಲ್ಲಲು ಹವಣಿಸಿದ.

ಸಾಮ್ ನದಿಯ ಬಳಿಯಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಮೇಲೆ ಜರ್ಮನರು ಮೊದಲು ಬಿದ್ದು ಅವರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದರು. ಜರ್ಮನರು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಮಾರ್ನ್‌ನದೀದಡದವರೆಗೆ ಈ ಸಾರಿಯೂ ವೇಗದಿಂದಲೂ ರಭಸದಿಂದಲೂ ನುಗ್ಗಿದರು (1914). ಜರ್ಮನರನ್ನು ಕುರಿತು ಸಾಕಷ್ಟು ಅನುಭವ ಪಡೆದಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷರೂ ಫ್ರೆಂಚರೂ ರಣಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ತಮಗೆ ಏಕದಂಡನಾಯಕನಿರ ಬೇಕೆಂದು ನಿಶ್ಚಯ ಮಾಡಿ ಮಾರ್ಷಲ್ ಫಾಕನನ್ನು ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿ ಗೊತ್ತುಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಅಮೆರಿಕದ ಸೈನ್ಯಗಳೂ ಬಂದಿಳಿದುವು. ಜುಲೈ ತಿಂಗಳ ವೇಳೆಗೆ ಫಾಕ್ ಎಲ್ಲ ಬಲವನ್ನೂ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡು ಆಕ್ರಮಣದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ ಜರ್ಮನರನ್ನು ಪುನಃ ಹಿಂಡನ್‌ಬರ್ಗ್ ರೇಖೆಗೆ ಅಟ್ಟಿದ.

ಆ ವೇಳೆಗೆ ಮೂಡಲಲ್ಲಿ ಬಲ್ಗೇರಿಯ ಸೋತಿತ್ತು. ಆಸ್ಟ್ರಿಯವೂ ಇಟಲಿಯಿಂದ ವಿಟ್ಟಾರಿಯೊ ವೇನೆಟೊದಲ್ಲಿ ಸೋತಿತ್ತು. ಆಸ್ಟ್ರಿಯ–ಹಂಗರಿ ರಾಷ್ಟ್ರ ಧ್ವಂಸವೇ ಆಗಿತ್ತು. ಇನ್ನು ಮೂಡಲಿಗೆ ಪ್ಯಾಲೆಸ್ಟೈನಿನಲ್ಲಿ ದಳಪತಿ ಅಲೆನ್ಬಿ ತುರ್ಕಿ ಸೈನ್ಯಗಳನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಿ ಸಿರಿಯವನ್ನು ಮುತ್ತಿ ದಮಾಸ್ಕಸ್ ನಗರವನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡಿದ್ದ. ಈ ರೀತಿ ಎಲ್ಲೆಲ್ಲೊ ಪರಾಜಯಗಳೇ ಸಂಭವಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಜರ್ಮನ್ ಸೈನ್ಯಮುಖ್ಯರಲ್ಲಿ ನಿರಾಶೆ ಮೂಡಿತು. ಲೂಡೆನ್ ಡಾರ್ಫ್ ರಾಜೀನಾಮೆ ಕೊಟ್ಟ. ಜರ್ಮನಿಯ ಒಳನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲೋಲಕಲ್ಲೋಲವಾ ಯಿತು. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ರಾಜಧಾನಿ ಬಿಟ್ಟು ಓಡಿದ. ಕೀಲ್ ಕಾಲುವೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಜರ್ಮನ್ ಹಡಗುಗಳ ನೌಕರರು ದಂಗೆಯೆದ್ದರು. ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದ್ದ ಹೊಸ ಜರ್ಮನ್ ರಾಷ್ಟ್ರದೊಡನೆ ಹೋರಾಟ ನಿಲ್ಲಿಸಲೊಪ್ಪಿದುವು.

ಯುದ್ಧ ಮುಕ್ತಾಯಮಾಡಲು ಗೊತ್ತುಮಾಡಿಕೊಂಡಾಗಲೇ ಜರ್ಮನರು ತಮ್ಮ ಯುದ್ಧದ ಹಡಗುಗಳನ್ನೂ ವಿಮಾನಗಳನ್ನೂ ಫಿರಂಗಿಗಳನ್ನೂ ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕೆಂದು ನಿಶ್ಚಯ ವಾಗಿತ್ತು (1918ರ ನವೆಂಬರ್ 11). ತಮ್ಮ ಯುದ್ಧದ ಹಡಗುಗಳನ್ನು ಜರ್ಮನರು ತಾವಾಗಿಯೇ ನಾಶಮಾಡಿಬಿಟ್ಟರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಆ ಹಡಗುಗಳ ಹಂಚಿಕೆ ಹೇಗೆಂಬ ವ್ಯಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ ಆಸ್ಪದವಿಲ್ಲ ವಾಯಿತು. ತಾವು ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದ್ದು ಮಹಾಪರಾಧ; ಇನ್ನುಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಸನ್ನಾಹ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ ಎಂದು ಜರ್ಮನಿಯ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಸರ್ಕಾರ ಪ್ರಮಾಣ ಮಾಡಿತಲ್ಲದೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಪರಿಹಾರ ಕೊಡುವುದಕ್ಕೂ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿತು. ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಆಗಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರನಷ್ಟಕ್ಕಾಗಿ ತನ್ನ ವ್ಯಾಪಾರ ಹಡಗುಗಳನ್ನೂ ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕಾಯಿತು.

ಪರಿಣಾಮಗಳು: ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ 1565 ದಿನಗಳ ಕಾಲ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಯುದ್ಧ ನಡೆಸಲು ಆದ ವೆಚ್ಚ ಅಗಾಧ. ಇದನ್ನು ನಡೆಸಲು ನಿಯೋಜಿತರಾದ ಜನರ ಸಂಖ್ಯೆ 6.5 ಕೋಟಿ. 1.3 ಕೋಟಿ ಜನ ಯುದ್ಧದಲ್ಲೋ ಯುದ್ಧದಿಂದ ಗಾಯಗೊಂಡೋ ಮರಣಕ್ಕೀಡಾದರು. ಸು.2,20,00,000 ಜನ (ಮೂವರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಂತೆ) ಗಾಯಗೊಂಡರು. ಇವರ ಪೈಕಿ 70,00,000 ಜನ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ದೇಹದ ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯ ಕಳೆದುಕೊಂಡರು. ಗಾಯಗೊಂಡ ಅನೇಕರು ಕೆಲವೇ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ, ದೇಹದ ಗಾಯಗಳಿಂದಾಗಿ ಮಡಿದರು. ಷೆಲ್ ಧಾಳಿಗೆ ಒಳಗಾದ ಮತ್ತು ವಿಷವಾಯು ಪ್ರಯೋಗಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದ ಅನೇಕರು ಹೇಗೋ ಜೀವಚ್ಛವಗಳಾಗಿ ಬದುಕಿದರು.

1790 – 1913ರ ವರೆಗೆ ನಡೆದ ನೆಪೋಲಿಯಾನಿಕ್ ಯುದ್ಧಗಳೂ ಕ್ರಿಮಿಯನ್, ಡೇನಿಷ್, ಆಸ್ಟ್ರೋ–ಪ್ರಷ್ಯನ್ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕನ್ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧ, ಫ್ರಾಂಕೊ–ಪ್ರಷ್ಯನ್, ಬೋಯರ್, ರಷ್ಯ–ಜಪಾನ್ ಮತ್ತು ಬಾಲ್ಕನ್ ಯುದ್ಧಗಳೇ ಮುಂತಾದ ಎಲ್ಲ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲೂ ಮಡಿದವರ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಎರಡರಷ್ಟು ಮಂದಿ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಡಿದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಅವೆಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಇದು ಹೆಚ್ಚು ಉಗ್ರ. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಡಿದ ನಾಗರಿಕರ ಸಂಖ್ಯೆ ಸೈನಿಕರ ಸಂಖ್ಯೆಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸದೆ ಇದ್ದವರನೇಕರು ಹಸಿವು, ರೋಗರುಜಿನ ಸಾಮೂಹಿಕ ಕೊಲೆ, ಸಾಂಕ್ರಾಮಿಕ ರೋಗ ಮತ್ತು ಧಾಳಿಗಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಿ ಮರಣಹೊಂದಿದರು. ಅನೇಕ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ಏರಿಕೆಯ ವೇಗ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು.

ಪ್ರಾಣಹಾನಿಗಳು ಇಷ್ಟು ಅಪಾರವಾಗಿದ್ದರೆ, ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಮಾಡಿದ ವೆಚ್ಚದ ಮೊತ್ತ ಭಾರಿಯ ಗಾತ್ರದ್ದು. ಸಮುದ್ರದ ಮೇಲೂ ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೂ ಅಪಾರ ಐಶ್ವರ್ಯ ನಷ್ಟವಾಯಿತು. ಯುದ್ಧದ ಮೊದಲ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ ಎಲ್ಲ ಪಕ್ಷ–ವಿಪಕ್ಷಗಳ ದೈನಂದಿನ ವೆಚ್ಚ 12,30,00,000 ಡಾಲರುಗಳು, 1918ರ ವೇಳೆಗೆ ಇದು 24,40,00,000 ಡಾಲರುಗಳಿಗೆ ಏರಿತು. ಅಂದರೆ ಒಂದು ಗಂಟೆಗೆ ಸು. 1,00,00,000 ಡಾಲರ್. ಯುದ್ಧ ನಡೆಸಲು ಖರ್ಚು ಮಾಡಿದ ಒಟ್ಟು ಹಣ 18,600,00,00,000 ಡಾಲರು ಗಳು. ಇದರಲ್ಲಿ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು 12,600,00,00,000 ಡಾಲರುಗಳನ್ನೂ ಮಧ್ಯರಾಷ್ಟ್ರಗಳು 600,00,00,000 ಡಾಲರುಗಳನ್ನೂ ಖರ್ಚು ಮಾಡಿದುವು. ಭೂಮಿಯ ಮತ್ತು ಸಮುದ್ರದ ಮೇಲೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ 3,000,00,00,000 ಡಾಲರ್ ಮತ್ತು 700,00,00,000 ಡಾಲರ್ ಮೌಲ್ಯದ ಆಸ್ತಿಗಳ ನಷ್ಟ ಸಂಭವಿಸಿತು. ಉತ್ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಆದ ನಷ್ಟ ಸು. 4,500,00,00,000

ಡಾಲರ್. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ ನೆರವೂ ತಟಸ್ಥ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಸಂಭವಿಸಿದ ನಷ್ಟಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ ಪರಿಹಾರವೂ 200,00,00,000 ಡಾಲರುಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದಿತು. ಒಟ್ಟು ಆರ್ಥಿಕ ನಾಶ 270,00,00,000 ಡಾಲರುಗಳು.

ಈ ಮೊತ್ತಕ್ಕೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸತ್ತವರ 67,00,00,000 ಡಾಲರುಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿದರೆ, ಒಟ್ಟು 3,370,00,00,000 ಡಾಲರುಗಳಷ್ಟಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಎಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅಂಗವಿಕಲರಾದ ಸೈನಿಕರು ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕರ ಲೆಕ್ಕ ಸೇರಿಲ್ಲ. ಯುದ್ಧಭಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಕೋಟ್ಯಂತರ ಡಾಲರುಗಳಷ್ಟು ಬಡ್ಡಿ ಹಣ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಇದೂ ಈ ಎಣಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಲ್ಲ. ಅನೇಕ ತಲೆಮಾರುಗಳವರೆಗೆ ಈ ಹಣ ತೆರಬೇಕಾಯಿತು. ಯುದ್ಧ ಮುಗಿದ ತರುವಾಯ ನಡೆದ ಶಾಂತಿಸಂಧಾನಗಳಲ್ಲಿ. ವಿವಿಧ ದೇಶಗಳ ನಾಯಕರ ಮೇಲೆ ಅಮಿತವಾದ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಬಿದ್ದಿತ್ತು. ಲಕ್ಷಾಂತರ ಜನಗಳನ್ನು ಬಲಿಕೊಟ್ಟು, ಕೋಟ್ಯಂತರ ಡಾಲರುಗಳಷ್ಟು ಹಣದ ವೆಚ್ಚದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಘೋರ ಯುದ್ಧ ನಡೆಸಿದ್ದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಸರಿಯಾದ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ನಡೆಸುವುದೇ ನಾನಾ ದೇಶಗಳ ನಾಯಕರ ಮೇಲೆ ಆಗ ಬಿದ್ದ ಜವಾಬ್ದಾರಿ. ಅಪಾರ ನಷ್ಟ ಅನುಭವಿಸಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಲಘುವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಇಷ್ಟಪಡಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ದೇಶದ ಸ್ವಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಮುಂದು ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಶಾಂತಿ ಸಮ್ಮೇಳನದ ನಾಯಕರು ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಆದರ್ಶವನ್ನೇ ಬಲಿಗೊಟ್ಟರು.

ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದಗಳು: ಹೋರಾಟ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ತರುವಾಯ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಪ್ಯಾರಿಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಸೇರಿ ಶಾಂತಿಯ ಒಪ್ಪಂದಗಳ ವಿಚಾರ ಪರ್ಯಾಲೋಚಿಸಲು ಮೊದಲಿಟ್ಟರು. ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ಪ್ರತಿರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯೂ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದ. ಅಮೆರಿಕ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ವಿಲ್ಸನ್, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಧಾನಿ ಲಾಯ್ಡ್ ಜಾರ್ಜ್, ಫ್ರೆಂಚ್ ಪ್ರಧಾನಿ ಕ್ಲೆಮೆನ್ಸ್ಯೂ ಇಟಲಿಯ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿ ಆರ್ಲಾಂಡೋ ಇವರು ಈ ಮಾತುಕತೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನರು. ಪ್ಯಾರಿಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ ಮಿತ್ರಮಂಡಲಿಯ ಪ್ರಮುಖರು ಜಗತ್ತನ್ನೇ ಪುನಃ ಕಟ್ಟುವ ಕೆಲಸ ನಿರ್ವಹಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಅಧ್ಯಕ್ಷ ವಿಲ್ಸನ್ ಅಮೆರಿಕವನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸುವ ಮೊದಲು ತನ್ನ ಉದ್ದೇಶಗಳನ್ನು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ತಿಳಿಯಪಡಿಸಿದ್ದ. ಯುದ್ಧ ಪುನಃ ಸಂಭವಿಸದಂಥ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಏರ್ಪಾಡಾಗಬೇಕೆಂಬುದು ಎಲ್ಲರ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲೂ ಇತ್ತು. ವಿಲ್ಸನ್ ದೂರದೃಷ್ಟಿಯುಳ್ಳವ, ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಜಾತಿ ಬಂಧುಗಳಂತಿದ್ದು ಅನ್ಯೋನ್ಯತೆಯಿಂದಿರಬೇಕು. ಮನಸ್ತಾಪಗಳು ತೋರಿದಾಗ ಅವು ನ್ಯಾಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪರಿಹಾರವಾಗಬೇಕು ಮತ್ತು ಯುದ್ಧ ಆಗಬಾರದು. ಇದು ಆತನ ಆಶಯ. ನಾನಾ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಪಂಚಾಯಿತಿ ನಡೆಸಿ, ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯ, ಶಾಂತಿಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡಬಲ್ಲ ಸಮಸ್ತ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕೂಟವೊಂದು ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಬೇಕೆಂಬುದಾಗಿ ಆತ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದ.

ಅಲ್ಲೋಲಕಲ್ಲೋಲವಾಗಿದ್ದ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಕುಲವೂ ಜಾತಿಯೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದಾದರೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಾಧನೆಯ ಯುದ್ಧಗಳಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲದಂತಾದೀತೆಂದು ವಿಲ್ಸನ್ ಭಾವಿಸಿದ್ದ. ಆದ್ದರಿಂದ ಆತ ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಪಂಗಡವೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರ ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳಲೆಂದು ವಾದಿಸಿದ. ಫ್ರೆಂಚರಿಗೆ ಆಲ್ಸೇಸ್-ಲೊರೇನ್ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಬರಬೇಕಾಗಿತ್ತಲ್ಲದೆ ತಮಗಾದ ಅಪಾರ ನಷ್ಟವನ್ನು ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಉದ್ದೇಶವಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಯ ಆಸೆಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿಗಳ ಹಾವಳಿ ಅನುಭವಿಸಿದ್ದುದರಿಂದ ಶತ್ರುಗಳು ನಡೆಸಿದ ದೌಷ್ಟ್ಯವನ್ನೆಲ್ಲ ಕ್ಷಮಿಸಿ ಮರೆಯುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ಜರ್ಮನರನ್ನು ದಂಡಿಸಿ ಅವರಿಂದ ತಮ್ಮ ನಷ್ಟಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಪರಿಹಾರದ್ರವ್ಯ ಪಡೆಯಬೇಕೆಂದು ಫ್ರೆಂಚರಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷರೂ ಭಾವಿಸಿದರು. ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಜಯದಿಂದ ಲಾಭಗಿಟ್ಟಿಸುವ ಆಸೆ ಹೊಂದಿದ್ದುವು. ಯುದ್ಧದ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರವಾಗಿ ನೀಡಿದ ರಹಸ್ಯ ವಾಗ್ದಾನಗಳ ವಿಚಾರವನ್ನು ಬೇರೆ ಪರಿಶೀಲಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಸರ್ವರಿಗೂ ನ್ಯಾಯವೂ ಕ್ಷೇಮವೂ ಆಗಿರುವಂತೆ ಸಂಧಾನ ನೆರವೇರಿಸಬೇಕೆಂದಿದ್ದ ವಿಲ್ಸನ್‌ನ ಬಳಿಗೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ದೇಶವೂ ನಿಯೋಗಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಆತನಿಗೂ ಇತರರಿಗೂ ಬರಬರುತ್ತಾ ಹೊಂದಿಕೆ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಆದರೆ ಯಾರೂ ತಮ್ಮ ಆಸೆಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಸಾಧಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಎಷ್ಟೋ ಗೋಷ್ಠಿಗಳೂ ಚರ್ಚೆಗಳೂ ನಡೆದ ಬಳಿಕ ಪ್ಯಾರಿಸಿನಲ್ಲೇ ಈ ಬಗ್ಗೆ ಒಪ್ಪಂದಗಳಾದವು. ಈ ಎಲ್ಲ ಕರಾರುಗಳನ್ನೂ ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಒಪ್ಪಂದಗಳೆಂದು ಕರೆಯುವುದು ವಾಡಿಕೆಯಾದರೂ ಜರ್ಮನಿಯೊಂದಿಗೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಈ ಹೆಸರು ಅನ್ವರ್ಥವಾದದ್ದು. ಅದು ಆದದ್ದು ಪ್ಯಾರಿಸಿನ ಬಳಿಯ ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಬಲ್ಗೇರಿಯ, ಟರ್ಕಿ, ಹಂಗರಿಗಳೊಡನೆ ಬೇರೆಬೇರೆಯಾದ ಒಪ್ಪಂದಗಳೇ ಆದವು.

ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಒಪ್ಪಂದ: 1919ರ ಜೂನ್ 28ರಂದು ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಜರ್ಮನಿಯೊಡನೆ ವರ್ಸೇಲ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡವು. ಇದರ ಉದ್ದೇಶ ಅದರ ಪೀಠಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆ ಯುದ್ಧವಾತಾವರಣವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿ ಶಾಶ್ವತವಾದ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು. ಈ ಒಪ್ಪಂದ 15 ಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದಿತು. ಇವಲ್ಲದೆ 140ರಷ್ಟು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಷರತ್ತುಗಳೂ ಅನೇಕ ಅನುಬಂಧಗಳೂ ಸೇರಿದ್ದವು.

ಆಲ್ಸೇಸ್-ಲೊರೇನ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸಲಾಯಿತು. ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ಸರ್ಕಾರ ನಡೆಸಿದ ಜನಮತಗಣನೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಆ ದೇಶಕ್ಕೆ 70,000 ಜನಸಂಖ್ಯೆಯುಳ್ಳ ಯೂಪೇನ್, ಮಾಲ್ಮೇಡೀ ಮತ್ತು ಮಾರ್‌ಸೆನಟ್‌ಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಮತ್ತೊಂದು ಜನಮತಗಣನೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಡೆನ್ಮಾರ್ಕಿಗೆ ಉತ್ತರ ಷೆಲ್ಸ್‌ವಿಗ್ ಪ್ರಾಂತ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಪ್ರಷ್ಯ ಮತ್ತು ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಈ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಡೆನ್ಮಾರ್ಕಿನಿಂದ ಕಸಿದುಕೊಂಡಿದ್ದವು (1864). ದಕ್ಷಿಣ ಷೆಲ್ಸ್‌ವಿಗ್ ಮಾತ್ರ ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲೇ ಉಳಿಯಿತು. ಉತ್ತರ ಸೈಲೀಷಿಯ ಪ್ರಾಂತದ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಭಾಗ ಹೋದದ್ದು ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯಕ್ಕೆ, ಹೊಸದಾಗಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪಡೆದ ಪೋಲೆಂಡಿಗೆ ಜರ್ಮನಿಯ ಪೋಸೆನ್ ಪ್ರಾಂತದ ಹಲವು ಭಾಗಗಳು ಮತ್ತು ಅಷ್ಟು ಪೋಲಿಷ್ ಜನಾಂಗದವರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ 402.50ಮೀ ಉದ್ದ, 128.80 ಮೀ ಅಗಲವಿದ್ದ ಪಶ್ಚಿಮ ಪ್ರಷ್ಯವನ್ನು ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಜರ್ಮನ್ ಜನಾಂಗದವರೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದ ಡ್ಯಾನ್‌ಸಿಗ್ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕೂಟದ ಕೈಕೆಳಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರ ಪಟ್ಟಣವೆಂದು ಘೋಷಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಪೋಲೆಂಡಿಗೆ ಈ ನಗರದ ಮೇಲೆ ಹಲವು ತಾಂತ್ರಿಕ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಹಕ್ಕುಗಳು ದೊರಕಿದವು.

ಜರ್ಮನರು ಯುದ್ಧಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ತಮಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸ್ವಾಧೀನಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದರು. ಇವು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕೂಟದ ನಿಯುಕ್ತ ಪ್ರದೇಶಗಳಾಗಿ ಗ್ರೇಟ್‌ಬ್ರಿಟನ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಬೆಲ್ಜಿಯಂ, ಜಪಾನ್, ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕ ಒಕ್ಕೂಟ, ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ ಮತ್ತು ನ್ಯೂಜಿಲೆಂಡ್‌ಗಳ ವಶಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಜರ್ಮನಿ ಚೀನದ ಕ್ವೇಚಾವ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವಿಶೇಷ ಹಕ್ಕು ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ಜಪಾನಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಚೀನ, ಥೈಲೆಂಡ್, ಲೈಬೀರಿಯ, ಮೊರಾಕೋ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿ ಹೊಂದಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ವಿಶೇಷ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನೂ ಕಿತ್ತುಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಜರ್ಮನರಿಗೆ ಟರ್ಕಿ ಮತ್ತು ಬಲ್ಗೇರಿಯಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ಆಸ್ತಿಪಾಸ್ತಿಗಳೂ ಮುಟ್ಟುಗೋಲಾದುವು.

ಲಕ್ಸೆಂಬರ್ಗನ್ನು ಜರ್ಮನ್ ಒಕ್ಕೂಟದಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿಯ ರೈಲ್ವೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಹಕ್ಕೂ ಮೊಟಕುಗೊಂಡಿತು. ಜರ್ಮನಿ ರೈನ್ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆ ಯಲ್ಲಾಗಲೀ ಬಲದಂಡೆಯಲ್ಲಾಗಲೀ ಯಾವುದೇ ವಿಧವಾದ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಸೈನ್ಯಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಗೆ ಸಂಬಂಧ ಪಟ್ಟಂಥ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕೋಟೆ ಕೊತ್ತಲಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಕೂಡದೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಯಿತು.

ಜರ್ಮನಿಯಿಂದ ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಸ್ಯಾರ್ ಕಲ್ಲಿದ್ದಲು ಗಣಿ ಪ್ರದೇಶ ವರ್ಗವಾಯಿತು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅದು ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಉತ್ತರ ಭಾಗದ ಅನೇಕ ಕಲ್ಲಿದ್ದಲು ಗಣಿಗಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದ್ದಕ್ಕೆ ಇದು ಪರಿಹಾರ; ಅಲ್ಲದೆ ಯುದ್ಧ ವೆಚ್ಚದ, ಒಂದು ಭಾಗಕ್ಕೆ ಇದು ಉತ್ತರ. ಇದಲ್ಲದೆ 15 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸ್ಯಾರ್ ಆಡಳಿತವನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕೂಟದ ಒಂದು ಸಮಿತಿಯ ಕೈಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನವಾಯಿತು. ಜರ್ಮನಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು.

ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಒಪ್ಪಂದದ 5ನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯ, ಜಲನೌಕೆ ಮತ್ತು ವಿಮಾನದಳಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂಥ ಕಾನೂನುಗಳಿವೆ. ಜರ್ಮನ್ ಸೈನ್ಯಬಲ 400 ಸೇನಾನಾಯಕರೂ ಸೇರಿ 1,00,000ಕ್ಕಿಂತ ಮೀರಬಾರದೆಂದಾಯಿತು. ಒಳನಾಡಿನ ಶಾಂತಿಸ್ಥಾಪನೆಯಲ್ಲಿ ನೆರವು ನೀಡುವುದೂ ದೇಶದ ಮೇರೆಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಬರುವುದು ಮಾತ್ರವೇ ಇದರ ಕರ್ತವ್ಯ.

ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ, ಮದ್ದುಗುಂಡುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯನ್ನೂ ಒಂದು ಮಿತಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿಸುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವನ್ನು ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಸೂಚಿಸಿದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ದಾಸ್ತಾನು ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದೂ ಒಂದು ಷರತ್ತು. ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದೂ ವಿಷವಾಯುಗಳು ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಸಜ್ಜಿತವಾದ ವಾಹನಗಳು ಮತ್ತು ಟ್ಯಾಂಕುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವುದೂ ಕೊಳ್ಳುವುದೂ ನಿಷಿದ್ಧ. ಬಲವಂತದಿಂದ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಕಾನೂನನ್ನು ತೆಗೆದುಹಾಕಿ ಸ್ವಂತ ಇಚ್ಛೆಯಿಂದ ಬರುವವರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಲಾಯಿತು. ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಗಳು, ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳು, ನಿವೃತ್ತರಾದ ಸೈನಿಕರ ಸಂಘಗಳು, ಷೂಟಿಂಗ್ ಕ್ಲಬ್‌ಗಳು ಪ್ರವಾಸಿ ಸಂಘಗಳೇ ಮುಂತಾದ ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ಸಂಘ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಚರ್ಚಿಸುವುದನ್ನಾಗಲೀ, ಆ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಗಮನ ಹರಿಸುವುದನ್ನಾಗಲೀ ನಿಷೇಧಿಸಲಾಯಿತು.

ನೌಕಾದಳಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಷರತ್ತುಗಳು ಅಷ್ಟೇ ಕಠಿಣ. ಆರು ಯುದ್ಧ ನೌಕೆಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಅದು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬಹುದಾಗಿತ್ತು; ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿಗಳನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೊಸದಾಗಿ ಯುದ್ಧನೌಕೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಬಾರದೆಂಬುದೂ ಒಂದು ವಿಧಿ, ನೌಕಾಬಲದ ಗಾತ್ರವನ್ನು 15,000ಕ್ಕೆ ಮಿತಿಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ 1500 ಜನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು. ವಾಣಿಜ್ಯನೌಕೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವ ಯಾವ ಜರ್ಮನನೂ ಯುದ್ಧನೌಕಾದಳದ ತರಬೇತಿ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅನುಮತಿ ನೀಡಲಾದ ಸಂಖ್ಯೆಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ಇದ್ದ ಎಲ್ಲ ನೌಕೆಗಳನ್ನೂ ಜರ್ಮನಿ ನಾಶಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಅದು ವಿಮಾನದಳ ಹೊಂದುವುದಕ್ಕೂ ಅವಕಾಶವಿರಲಿಲ್ಲ. ವಾಯುದಳಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಎಲ್ಲ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿಸಬೇಕಾಯಿತು.

ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಅದರ ಮಿತ್ರರು ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣರೆಂದು, ಆಕ್ರಮಣಕಾರರೆಂದು ಮತ್ತು ವಿನಾಶಕಾರಣರಾದವರೆಂದು ಘೋಷಿಸಲಾಯಿತು. ಯುದ್ಧದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಮೀರಿ ಕ್ರೂರವಾಗಿ ವರ್ತಿಸಿದ ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಲೈಪ್‍ಜಿಗ್‍ನಲ್ಲಿ ವಿಚಾರಿಸಿ ಶಿಕ್ಷಿಸಬೇಕೆಂಬುದೂ ಈ ಒಪ್ಪಂದದ ಒಂದು ಅಂಶ. ಜರ್ಮನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎರಡನೆಯ ವಿಲಿಯಂನನ್ನು ಸಾರ್ವಜನಿಕವಾಗಿ ವಿಮರ್ಶಿಸಿ, ಅವನು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ನೈತಿಕ ಪತನವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿದ ವ್ಯಕ್ತಿ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಯಿತು. ವಿಶೇಷ ಸಮಿತಿಯೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅವನನ್ನು ವಿಚಾರಣೆಗೆ ಗುರಿಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದೂ ಇಲ್ಲಿ ಆದ ಒಂದು ನಿರ್ಣಯ. ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಚಿನ್ನ, ಹಡಗುಗುಳು, ಸೆಕ್ಯೂರಿಟಿಗಳು ಮತ್ತು ಪದಾರ್ಥಗಳ ಮೂಲಕ ಸು.500,00,000 ಡಾಲರ್ ಪರಿಹಾರ ಜರ್ಮನಿ ಕೊಡಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಯಿತು.

ಇಷ್ಟು ಪರಿಹಾರಧನವನ್ನು ಪೂರ್ಣ ಹಣದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕೊಡಲು ಜರ್ಮನಿ ಅಶಕ್ತವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ, ಅದು ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಸೂಚಿಸುವ ಪದಾರ್ಥ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕೊಡಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ನೌಕೆಗಳ ಬದಲಾಗಿ ಜರ್ಮನಿ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿಬಂದ ವಾಣಿಜ್ಯನೌಕೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ 1600.

ಜರ್ಮನಿ ಪ್ರತಿವರ್ಷ ಈ ಕೆಳಕಂಡಂತೆ ಕಲ್ಲಿದ್ದಲನ್ನು 10 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕೊಡಬೇಕು: ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ 70,00,000 ಟನ್ನುಗಳು; ಬೆಲ್ಜಿಯಂಗೆ 80,00,000 ಟನ್ನುಗಳು; ಇಟಲಿಗೆ 77,00,000 ಟನ್ನುಗಳು. ಇದಲ್ಲದೆ ಫ್ರಾನ್ಸಿಗೆ ಜರ್ಮನಿ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ 35,000 ಟನ್ ಬೆಂಜ಼ಾಲ್, 50,000 ಟನ್ ಕೋಲ್ ಟಾರ್ ಮತ್ತು 30,000 ಟನ್ ಅಮೋನಿಯಂ ಸಲ್ಫೇಟನ್ನೂ ಕೊಡಬೇಕೆಂದು ವಿಧಿಸಲಾಯಿತು.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಒಪ್ಪಂದದಿಂದ ಜರ್ಮನಿಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಮತ್ತು ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಕಡಿಮೆಯಾದ ಜನಸಂಖ್ಯೆ 6,00,000. ಜರ್ಮನಿಯ ಎಲ್ಲ ವಸಾಹತುಗಳೂ ನಷ್ಟವಾದುವಲ್ಲದೆ ಹೊರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿದ್ದ ಬಂಡವಾಳ, ಆಸ್ತಿಪಾಸ್ತಿಗಳಿಗೆ ಮುಟ್ಟುಗೋಲು ಹಾಕಲಾಯಿತು. 15.5% ವ್ಯವಸಾಯದ ಭೂಮಿಯನ್ನು, 12% ಜಾನುವಾರುಗಳನ್ನು ಮತ್ತು 10% ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳನ್ನು ಜರ್ಮನಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಜರ್ಮನಿಯ ವಾಣಿಜ್ಯ ಹಡಗುಗಳನ್ನು 57,00,000 ಟನ್ನುಗಳಿಂದ 5,00,000 ಟನ್ನುಗಳಿಗೆ ಇಳಿಸಲಾಯಿತು. ಹಡಗುಬಲದಲ್ಲಿ ಅದು ಪಡೆದಿದ್ದ ಎರಡನೆಯ ಸ್ಥಾನ ನಷ್ಟವಾಯಿತು. ಜರ್ಮನಿಯ ಸೈನ್ಯ ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ದೇಶದ ಸೈನ್ಯಕ್ಕಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚಾಗಿತ್ತಷ್ಟೆ. ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಅದು ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಪೊಟಾಷ್, ಕಬ್ಬಿಣ, ಕಲ್ಲಿದ್ದಲು, ಸತು, ಸೀಸ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಕೊಡಬೇಕಾಗಿ ಬಂದದ್ದರಿಂದ ಅದು ಕೈಗಾರಿಕಾ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ ತಲೆ ಎತ್ತುವುದು ಕಷ್ಟವಾಯಿತು. ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ರಬ್ಬರ್, ಎಣ್ಣೆ ಮತ್ತು ಹತ್ತಿಗಳ ಪೂರೈಕೆಯೂ ತಪ್ಪಿತು. ಕೊನೆಯದಾಗಿ ಜರ್ಮನಿ ಖಾಲಿ ಚೆಕ್ಕನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು, ನಿರ್ಧರಿಸಿದಷ್ಟು ಪರಿಹಾರವನ್ನು ಕೊಡುವುದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದ್ದೊಂದು ದೊಡ್ಡ ನಷ್ಟ.

ಆಸ್ಟ್ರಿಯದೊಡನೆ ಸೆಂಟ್–ಜರ್ಮೇನ್ ಒಪ್ಪಂದ: ಅಮೆರಿಕ, ಬ್ರಿಟನ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಇಟಲಿಗಳು ಆಸ್ಟ್ರಿಯದೊಡನೆ ಸೆಂಟ್–ಜರ್ಮೇನ್ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡವು. ಇದು ಮೂಲತಃ ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನೆ ಹೋಲುತ್ತಿತ್ತು. ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಇಟಲಿಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಟಿರೋಲು ಟ್ರೆಂಟೀನೋ, ಟ್ರೀಯಸ್ಟ್, ಐಸ್ಟ್ರಿಯ ಮತ್ತು ಡಾಲ್ಮೇಷಿಯಕ್ಕೆ ಆಚೆ ಇದ್ದ ಕೆಲವು ದ್ವೀಪಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟಿತು. ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಬೊಹಿಮಿಯ, ಮೊರಾವಿಯ, ದಕ್ಷಿಣ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು ಆಸ್ಟ್ರಿಯನ್ ಸೈಲೀಷಿಯದ ಮುಕ್ಕಾಲು ಭಾಗ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯದ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿದ್ದ ಟಿಷೇನ್ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟನ್ನು ಪೋಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯಗಳಿಗೆ ಹಂಚಿಕೊಡಲಾಯಿತು. ಬುಕೋವಿನವನ್ನು ರೂಮೇನಿಯಕ್ಕೆ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಬಾಸ್ನಿಯ, ಹರ್ಸಗೋವಿನ ಮತ್ತು ಡಾಲ್ಮೇಷಿಯನ್ ತೀರಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ದ್ವೀಪಗಳು ಯುಗೊಸ್ಲಾವಿಯಕ್ಕೆ ದೊರಕಿದುವು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿದ್ದುದಕ್ಕಿಂತ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ವಿಸ್ತೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಐದರಷ್ಟು ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತನ್ನ ನೌಕಾಬಲವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಉಳಿದದ್ದೆಂದರೆ ಡ್ಯಾನ್ಯೂಬ್ ನದಿಯ ಮೇಲೆ 3 ಪೊಲೀಸ್ ದೋಣಿಗಳು ಮಾತ್ರ. ಅದು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬಹುದಾಗಿದ್ದ ಸೈನ್ಯ 30,000.

ಬಲ್ಗೇರಿಯದೊಡನೆ ನ್ಯೂಯಿಲಿ ಒಪ್ಪಂದ: ಬಲ್ಗೇರಿಯದೊಡನೆ ನ್ಯೂಯಿಲಿ ಒಪ್ಪಂದವಾಯಿತು (1919ರ ನವೆಂಬರ್ 27). ರಕ್ಷಣೆ, ರೈಲ್ವೆ ಮೊದಲಾದ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮ ಬಲ್ಗೇರಿಯದ ನಾಲ್ಕು ಚಿಕ್ಕಪ್ರದೇಶಗಳು ಯೂಗೊಸ್ಲಾವಿಯಕ್ಕೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಥ್ರೇಸ್ ಗ್ರೀಸಿಗೂ ಸೇರಿದವು. ಗ್ರೀಸ್–ಬಲ್ಗೇರಿಯ ಮೇರೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ತವಾದ ಬದಲಾವಣೆಗಳೂ ಆದವು. ಇದರಿಂದ ಬಲ್ಗೇರಿಯಕ್ಕೆ ಈಜಿಯನ್ ಸಮುದ್ರತೀರ ನಷ್ಟವಾಯಿತು. ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಗತಿಗಾಗಿ ಮಾತ್ರ ಬಲ್ಗೇರಿಯಕ್ಕೆ ತೀರಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶ ದೊರಕಿಸಿಕೊಡಲು ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಒಪ್ಪಿದವು.

ಬಲ್ಗೇರಿಯದ ಸೈನ್ಯದ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು 20,000ಕ್ಕೆ ಇಳಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಅದು 13,000 ದಷ್ಟು ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬಹುದಾಗಿತ್ತು. 33,000ಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬಂದೂಕುಗಳನ್ನು ಬಲ್ಗೇರಿಯ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಮತ್ತು ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬಲ್ಗೇರಿಯಕ್ಕೆ ಆದ ನಷ್ಟ ಅಂಥ ಹೆಚ್ಚಿನದೇನಲ್ಲ. ಆದರೆ ಬಲ್ಗೇರಿಯ ಸಮುದ್ರತೀರವನ್ನು ಹೊಂದದ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ ಬದಲಾವಣೆಗೊಂಡದ್ದರಿಂದ, ಆ ದೇಶ ಬಾಲ್ಕನ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಬಹು ಅಶಕ್ತ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು.

ಹಂಗರಿಯೊಂದಿಗೆ ಟ್ರಿಯಾನಾನ್ ಒಪ್ಪಂದ: ವರ್ಸೇಲ್ಸ್‌ನ ಟ್ರಿಯಾನಾನ್ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಹಂಗರಿಯೊಡನೆ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡುವು (1920ರ ಜೂನ್ 4). ಹಂಗರಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಇದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ ಕೆಲವು ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಹಂಚಿಕೊಡಲಾಯಿತು. ಟ್ರಾನ್ಸಿಲ್‍ವೇನಿಯ ಮತ್ತು ಸು. 15ಲಕ್ಷ ಮಗ್ಯಾರರನ್ನು ರೊಮೇನಿಯಕ್ಕೂ ತ್ರೋಷಿಯ–ಸ್ಲವೋನಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ 5ಲಕ್ಷ ಮಗ್ಯಾರರನ್ನೂ ಯುಗೋಸ್ಲಾವಿಯಕ್ಕೂ ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಸ್ಲೊವಾಕಿಯ ಹೊಸದಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಚೆಕೊಸ್ಲಾವಾಕಿಯ ಗಣರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಯಿತು. ಕಾರ್ಪೇಥಿಯನ್ ಪರ್ವತಗಳ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿದ್ದ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳು ಸೇರಿದ್ದೂ ಚೆಕೊಸ್ಲಾವಾಕಿಯಕ್ಕೆ. ಸು. 5ಲಕ್ಷ ಮಗ್ಯಾರರೂ 5ಲಕ್ಷ ರೂಥೇನಿಯನ್ ಜನರೂ ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಚೆಕೊಸ್ಲಾವಾಕಿಯ ಗಣರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಹೋದರು. ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಹಂಗರಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಉಳಿದ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಇದೂ ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಮತ್ತು ಬಲ್ಗೇರಿಯಗಳೊಡನೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಒಪ್ಪಂದಗಳಂತೆಯೇ ಇದೆ. ಹಂಗರಿಯ ಸೈನ್ಯ ನಿಗದಿಯಾದದ್ದು 35,000ಕ್ಕೆ. ಹಂಗೆರಿಯ ನೌಕಾಬಲವನ್ನು ಕೆಲವು ದೋಣಿಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಹಂಗರಿಯೂ ಪರಿಹಾರಧನ ಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಮತ್ತು ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಶಾಂತಿಒಪ್ಪಂದಗಳ ಪರಿಣಾಮಗಳಿವು:

1. ಜರ್ಮನಿ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ–ಹಂಗರಿ, ರಷ್ಯ ಮತ್ತು ತುರ್ಕಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳು ನಾಶವಾದುವು. 2. ರಾಜ–ಮಹಾರಾಜರುಗಳ ಆಡಳಿತ ಅಳಿಸಿಹೋಗಿ ಗಣರಾಜ್ಯಗಳ ಅಲೆಯೊಂದು ಯುರೋಪಿನ ಮೇಲೆ ಆವರಿಸಿತು. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ, ಐದು ಗಣರಾಜ್ಯಗಳಿದ್ದವು (1914). ಆದರೆ ಯುದ್ಧದ ತರುವಾಯ 16 ಗಣರಾಜ್ಯಗಳು ಯುರೋಪ್ ಖಂಡದಲ್ಲಿ ಜನ್ಮತಳೆದುವು. 3. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ಬಗ್ಗೆ ನಂಬಿಕೆಯೂ ಸಡಿಲಗೊಂಡಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಯುದ್ಧಾನಂತರ ಹೊಸ ಸರ್ಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಉದ್ಭವಿಸಿದ ಕಠಿಣ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು. ಇದರಿಂದ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ಅನೇಕ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಗಳು ನಿರಂಕುಶ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿ ತಮ್ಮ ಜನರನ್ನು ಕಾಪಾಡುವ ಯತ್ನದಲ್ಲಿ ವಿನಾಶಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾದರು. 4. ಬಾಲ್ಶೆವಿಸಂ, ಫ್ಯಾಸಿಸಂ, ನಾಟ್ಸಿಸಂ–ಇವು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮೂರು ದೊಡ್ಡ ರಾಜಕೀಯ–ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಯೋಗಗಳು. 5. ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಅಂತರವೇರ್ಪಟ್ಟು ಹೊಸ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಉದ್ಭವಿಸಿದವು. ಆಸ್ಟ್ರಿಯ–ಹಂಗರಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ನಾಶವಾಯಿತು. ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ರಷ್ಯಗಳ ಮೇರೆಗಳಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಹೊಸ ಹೊಸ ದೇಶಗಳು ಉದ್ಭವವಾದವು. ಹೊಸ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾದ ಪೋಲೆಂಡು, ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯ ಮತ್ತು ಯುಗೊಸ್ಲಾವಿಯಗಳು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾತ್ರ ಪಡೆದವು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಆರು ದೊಡ್ಡ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಯುರೋಪಿನ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಪಡೆದಿದ್ದವು. ಜರ್ಮನಿಯ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಗ್ರಹಣದಿಂದಾಗಿ ಮತ್ತು ರಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಆಸ್ಟ್ರಿಯ–ಹಂಗರಿಗಳ ಅವನತಿಯಿಂದಾಗಿ ಯುರೋಪಿನ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ (ಹೊಸ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಸೇರಿದಂತೆ) ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಭಾಗವಹಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಬಿರುಸು ಹೆಚ್ಚಿತು. ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಪರಿಹಾರಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯುವುದು ಒಂದು ಕಷ್ಟದ ಕೆಲಸವಾಯಿತು. ಜರ್ಮನಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಉದ್ಭವಿಸಿದ್ದ ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ನಾಜಿಗಳ ಬಲೆಗೆ ಬಿದ್ದವು. 6. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಕೆರಳಿಸಿತೆನ್ನಬಹುದು. ವಿವಿಧ ಜನಾಂಗದವರು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ತಾವೊಂದು ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ ಸೇರಲು ಹಕ್ಕಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿದು ಹೊಸ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಈ ಉಗ್ರರೀತಿಯ, ಸ್ವಾರ್ಥಮನೋಭಾವದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಭಾವನೆಗಳಿಂದ ಅಂತರರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ, ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉದ್ಭವಿಸಿದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಅನೇಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಪೈಪೋಟಿ, ದ್ವೇಷ, ಅಸೂಯೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ರೀತಿಯ ಮಾನಸಿಕ ಕಾಯಿಲೆ ಉಂಟಾಯಿತು. 7. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಬಿತ್ತರಿಸಿದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯ ಭಾವನೆಗಳು ಮತ್ತು ಒಂದು ಜನಾಂಗದವರು ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ತಾವೇ ರಚಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಹಕ್ಕು ಇದೆಯೆಂಬ ತತ್ವ ವಸಾಹತುಗಳಿಗೂ ಹಬ್ಬಿತು. 8. ಅನೇಕರು ಮುಂದೆ ಯುದ್ಧ ಸಂಭವಿಸುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ನಂಬಿದ್ದರೂ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದಗಳು ಹಳೆಯ ಗಾಯಗಳನ್ನು ವಾಸಿಮಾಡುವ ಬದಲು ಹೊಸ ಗಾಯಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದುವು. ಅಂತರರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹ ಮತ್ತು ಭಯಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಿವಾರಣೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. 9. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಶಾಂತಿಯುತವಾಗಿ ಬಗೆಹರಿಸಲು ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರ–ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಡುವೆ ಸಹಕಾರ ಮನೋಭಾವವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕೂಟ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇಂಥ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಅವುಗಳಿಗೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಬೆಂಬಲವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಆಗಲಿಲ್ಲ. 10. ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ತೊಂದರೆಗೆ ಒಳಗಾದದ್ದೆಂದರೆ ಶಿಕ್ಷಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆ. ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಯುದ್ಧ ಮುಗಿದ ಅನಂತರವೂ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಆದರೆ ಯುವಕರಿಗೆ

ಸರಿಯಾದ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಟ್ಟಲ್ಲಿ ಮುಂದಾಗಬಹುದಾದ ಅನಾಹುತವನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಬಹುದೆಂಬ ಸಾಮಾನ್ಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಮೂಡಿತ್ತು. ಆದುದರಿಂದ ಮಕ್ಕಳ ಮತ್ತು ಯುವಕರ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗಮನ ಕೊಡಲಾಯಿತು, ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಧನಸಹಾಯ ನೀಡಲಾಯಿತು. 11. ಚೀನ, ಜರ್ಮನಿ, ಇಟಲಿ ಮತ್ತು ಸೋವಿಯತ್ ರಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಯುವಕರ ಚಳವಳಿಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ದೊರೆಯಿತು. ಮಹಾಯುದ್ಧದಿಂದ ಹದಗೆಟ್ಟಿದ್ದ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಸ್ಥಿತಿಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿ, ಪ್ರಪಂಚದ ಯುವಕ–ಯುವತಿಯರು ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗಮನ ಕೊಡಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರಲ್ಲದೆ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಜನಾಂಗಗಳಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಬೇಕೆಂದು ಆಶಿಸಿದರು. 12. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಸಹಕಾರ ಮನೋಭಾವ ಮತ್ತು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡುವ ಗುಣಗಳನ್ನು ಕಲಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಈ ಮೌಲ್ಯಗಳು ಯುದ್ಧ ಮುಗಿದು ಶಾಂತಿ ಬಂದ ಮೇಲೂ ನಾಶವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅನೇಕ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸುವಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಡಮೂಡಿದ್ದ ಸಹಕಾರ ಮನೋಭಾವವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ವಿಶ್ವ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದುವು. 13. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಿಂದ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳಿಗೆ ದೊರಕಿದ ಉತ್ತೇಜನ ಅಗಾಧ. ಹೊಸ ಹೊಸ ಯಂತ್ರಗಳ ಬಳಕೆ, ಮಾರಕಾಸ್ತ್ರಗಳ ಪ್ರಯೋಗ. ವೈದ್ಯಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಪರಿಶೋಧನೆ. ಹಡಗು ನಿರ್ಮಾಣ, ವಿಮಾನಗಳ ರಚನೆ ಮತ್ತು ವಿನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆ, ಹೊಸ ಹೊಸ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ–ಇವು ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಪರಿಣಾಮಗಳು, ಯುದ್ಧದ ದೆಸೆಯಿಂದಾಗಿ ಹೊರದೇಶಗಳಿಂದ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಪದಾರ್ಥಗಳು ನಿಂತುಹೋದದ್ದರಿಂದ ಅನೇಕ ದೇಶಗಳು ತಾವೇ ತಮಗೆ ಬೇಕಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿದುವು. 14. ಮಹಾಯುದ್ಧ ತಟಸ್ಥರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಎಲ್ಲ ದೇಶಗಳ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳನ್ನು ಹದಗೆಡಿಸಿತ್ತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ಆರ್ಥಿಕ ಪುನಾರಚನೆಯ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಕಂಡುಬಂತು. ಮೊದಲನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ 1929ರ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಆರ್ಥಿಕ ಕುಸಿತ ಉಂಟಾಯಿತು.

1939ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಮತ್ತೆ ಇನ್ನೊಂದು ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಸನ್ನಾಹ ನಡೆದಿತ್ತು. ಇಂಥ ಭೀಕರ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಅಪಾರ ಸಾವುನೋವುಗಳನ್ನು ಮನಗಂಡ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಮತ್ತೊಂದು ಅಂಥ ಯುದ್ಧವಾಗದಂತೆ ಮಾಡಿ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದುವು. ಯುರೋಪಿನ ನಾಯಕರು, ರಾಜಕಾರಣಿಗಳು ಮತ್ತು ದಾರ್ಶನಿಕರು ಒಂದುಗೂಡಿ ಶಾಂತಿಸೌಹಾರ್ದಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಒಂದು ನೂತನ ಸಮಾಜವನ್ನು ರೂಪಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧವಾದ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಈ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವದ ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಮಗ್ನವಾಗಿದ್ದುವು. ಆದರೆ ಈ ಧ್ಯೇಯಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಏಕಮುಖತೆ ಕಂಡುಬರಲಿಲ್ಲ. ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮುಖಂಡರು ಸಂಕುಚಿತ ಮನೋಭಾವ ತಳೆದರು. ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ದೇಶದ ಹಿತವೇ ಅವರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಯಾವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿಸಬೇಕೆಂಬುದರ ಕಡೆ ಅವರ ಗಮನ ಹರಿದಿತ್ತೇ ವಿನಾ ಸುಭದ್ರ ಶಾಂತಿಯುತ ಸಮಾಜರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವ ಬಗೆಯ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನೂ ಉತ್ಸಾಹವನ್ನೂ ಅವರು ತೋರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಈ ಸಂಕುಚಿತ ಮನೋಭಾವ ಪ್ರದರ್ಶನದಿಂದಲೇ ಇವರು ಕೈಗೊಂಡ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು ಫಲ ಕೊಡದೆ ಮತ್ತೊಂದು ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಮಾರ್ಗವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು.

(ಕೆ.ಟಿ.ಆರ್.)

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ: ಉಗಮ: 1918ರ ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಕೌಲಿನ ಅನಂತರದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ. ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಕೌಲಿನ ನಿಬಂಧನೆಗಳು, ಅದರ ಮಹತ್ತ್ವ, ನ್ಯೂನತೆ, ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ವಿಜಯೀ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಸೋತ ಜರ್ಮನಿಯ ಬಗ್ಗೆ ತಳೆದ ಧೋರಣೆ, ಅವು ತಮ್ಮ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡ ರೀತಿ, ನೂತನ ಯುರೋಪಿನ ನಿರ್ಮಾಣ, ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಸ್ಥಾಪನೆಯ ಪ್ರಯತ್ನ ವಿಫಲವಾದ ಬಗೆ ಮತ್ತು ಹಿಟ್ಲರನ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಅನುವಾಗಿ ಒದಗಿಬಂದ ಅವಕಾಶ–ಇವೆಲ್ಲ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು.

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಮುಂಚಿನ ವಿಶ್ವದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದನೆ ಮಹಾಯುದ್ಧವೇ(1914–18) ಅತ್ಯಂತ ಭೀಕರವಾದ ಯುದ್ಧವೆನಿಸಿತ್ತು. ಅದರಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಅಪಾರ ಸಾವುನೋವುಗಳನ್ನು ಮನಗಂಡ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಯುದ್ಧವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿ, ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರವಾದ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಉದ್ಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದುವು. ಯುರೋಪಿನ ನಾಯಕರೂ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳೂ ದಾರ್ಶನಿಕರೂ ಕಲೆತು ಸುಭದ್ರತೆ ಶಾಂತಿಗಳ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ನೂತನಸಮಾಜವನ್ನು ರೂಪಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಪಟ್ಟರು. ಈ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವದ ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಮಗ್ನವಾಗಿದ್ದುವು. ಆದರೆ ಈ ಧ್ಯೇಯಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಏಕಮುಖತೆ ಕಂಡುಬರಲಿಲ್ಲ. ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಾಯಕರು ಸಂಕುಚಿತ ಮನೋಭಾವ ತಳೆದು ತಂತಮ್ಮ ದೇಶಗಳ ಹಿತಗಳನ್ನೇ ಪ್ರಧಾನ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅವುಗಳ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವ ಯೋಜನೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿದ್ದರೇ ವಿನಾ ಸುಭದ್ರ ಶಾಂತಿಯುತ ಸಮಾಜದ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವಬಗೆಯ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನಾಗಲಿ ಉತ್ಸಾಹವನ್ನಾಗಲಿ ತೋರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಈ ಸಂಕುಚಿತ ಮನೋಭಾವದ ಪ್ರದರ್ಶನದಿಂದಲೇ ಆ ನಾಯಕರು ಕೈಗೊಂಡ ಯೋಜನೆಗಳಾವುವೂ ಫಲಕಾರಿಯಾಗದೆ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಯಿತು.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಾನಂತರ ನಾನಾ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ತಲೆದೋರಿದುವು. ವಿಶ್ವಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮತ್ತು ಸುಭದ್ರ ಸಮಾಜ ನಿರ್ಮಾಣದ ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಕಾರ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ತರುವುದರಲ್ಲಿ ಆಗ ಉದ್ಭವಿಸಿದ ಈ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಅಡಚಣೆಯನ್ನುಂಟುಮಾಡಿದವು. ಈ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ತಮ್ಮ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧದ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ವಿಧಾನಗಳನ್ನೇ ಮುಂದುವರಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದವೇ ಹೊರತು, ಅವುಗಳ ಬದಲು ಹೊಸ ರೀತಿ ನೀತಿಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವ ಗೋಜಿಗೇ ಹೋಗಲಿಲ್ಲ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಭದ್ರತೆಯ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗೂ ಒಂದನೆ ಮಹಾಯುದ್ಧಾನಂತರ ಅಮೆರಿಕ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ವಿಲ್ಸನರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ ಸಾಮೂಹಿಕ ಭದ್ರತೆಯ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗೂ ಈ ಎರಡು ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳ ತಿಕ್ಕಾಟವೇ ಈ ಸಮಸ್ಯೆಯ ಮೂಲ. ಒಂದನೆಯ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಗಳ ನಡುವಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡು ತತ್ತ್ವಗಳ ಘರ್ಷಣೆಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ಧೋರಣೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿ ತಾವೇ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟವನ್ನು (ಲೀಗ್ ಆಫ್ ನೇಷನ್ಸ್) ಧಿಕ್ಕರಿಸಿದುವು. ಇಂಥ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ವಿಫಲವಾದುವು. ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಕರಾರಿನ ಪ್ರಕಾರ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಅವುಗಳಿಂದ ಉದ್ಭವಿಸಿದ ಗಡಿ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು, ವಿಜಯೀರಾಷ್ಟ್ರಗಳೇ ಕೌಲಿನ ಪ್ರಣಾಳಿಕೆಯನ್ನು ಪಾಲಿಸದಿದದ್ದು–ಇವೇ ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತೆ ತಲೆ ಎತ್ತಿ ಪ್ರಬಲವಾಗಲು ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಂತಾಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಆ ರಾಷ್ಟ್ರದ ನಾಯಕರು ಆಗಿನ ಯುರೋಪಿನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತಮಗೆ ಬೇಕಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಹಾನಿ ಹೊಂದಿದ ದೇಶವೆಂದರೆ ಫ್ರಾನ್ಸ್. ಆ ರಾಷ್ಟ್ರ ತನ್ನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, ಜರ್ಮನಿಯನ್ನೂ ಬಲಹೀನವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ, ಅದು ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಪ್ರಬಲವಾಗದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಉದ್ದೇಶ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಆ ಉದ್ದೇಶದ ಪೂರೈಕೆಗೆ ಬ್ರಿಟನ್ನೂ ಸಹಕರಿಸಲು ಸಿದ್ಧವಿತ್ತು. ಆದರೆ ಜರ್ಮನಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಅದು ಉದಾರಭಾವ ತಳೆದಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಅಮೆರಿಕ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟನ್ನುಗಳಿಂದ ತನ್ನ ಭದ್ರತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಭರವಸೆಗಳು ಬಂದ ಅನಂತರವೇ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಜರ್ಮನಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮೂಲಗೊಳಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಕೈ ಬಿಟ್ಟಿತು. ಆದರೆ ಆ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ತಾವು ಕೊಟ್ಟ ಮಾತಿನಂತೆ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳದಿದ್ದಾಗ ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರ ಕೂಟದಲ್ಲಿದ್ದ ನಂಬಿಕೆ ವಿಶ್ವಾಸ ಮಾಸಿಹೋದವು. ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ಗೆ ಸೈನಿಕ ರಕ್ಷಣೆ ದೊರೆಯದಿದ್ದಾಗ, ಮಿಲಿಟರಿ ಒಪಂದಕ್ಕೆ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನ ನಕಾರ ಸೂಚಿಸಿದಾಗ, ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಕೌಲಿನ ತಳಹದಿಯೇ ಕುಸಿಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಅಮೆರಿಕದ ಸೆನೆಟ್ ಸಭೆ ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಕೌಲನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸದಿದ್ದು ಮತ್ತೊಂದು ಪೆಟ್ಟಾಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಬರಲು ಒಂದು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸೇನೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಬೇಕೆಂಬ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಸೂಚನೆಗೂ ಆ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಒಪ್ಪಿಗೆ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಒಪ್ಪಂದದ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಸಕ್ತಿ ತೋರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಹೆಚ್ಚಿನ ನಷ್ಟ ಹೊಂದದ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅದನ್ನು ಕಾರ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ತರುವ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ತೋರಿಸಿದರೂ ಆ ಸಂಸ್ಥೆ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾದ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮ ಹೊಂದುವುದಕ್ಕೆ ಯಾವ ಮಾರ್ಗವನ್ನೂ ಸೂಚಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟದ ಸದಸ್ಯತ್ವವ ಪಡೆಯದಿದ್ದರಿಂದ ಆ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಬಗ್ಗೆ ಸಂಶಯ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು.

ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಕೌಲು ಕರಾಳ ಒಪ್ಪಂದವೆಂದು ಹೇಳಿದವನು ಹಿಟ್ಲರ್. ಆದರೆ ಅದೇ ಮುಂದೆ ಸಂಭವಿಸಿದ ಎಲ್ಲ ಅನರ್ಥಗಳಿಗೂ ಮೂಲವೆಂದು ಹೇಳುವುದು ತಪ್ಪಾಗುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಆ ಒಪ್ಪಂದದ ಅನಂತರವೂ ಜರ್ಮನಿ ಪ್ರಬಲ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿಯೇ ಉಳಿಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಆ ದೇಶದ ಆರ್ಥಿಕಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಉತ್ತಮಪಡಿಸುವ ಅವಕಾಶ ಅದರಲ್ಲಿತ್ತು. ಹೊಸ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಭದ್ರತೆಯ ವಿಚಾರದಲ್ಲೂ ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಕೌಲು ಸರಿಯಾದ ನಿರ್ಧಾರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ವೈರ ಪ್ರಚೋದಕ ಅನ್ಯಾಯಕಾರಿ ಕರಾರೆಂದು ಹೇಳುವುದರಲ್ಲಿ ಸತ್ಯಾಂಶವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಸೋತ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಗೆದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಯುದ್ಧದ ನಷ್ಟವನ್ನು ಭರ್ತಿಮಾಡಿಕೊಡಬೇಕೆಂಬ ಬಗ್ಗೆ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದ ನಿಬಂಧನೆಗಳು ಮಾತ್ರ ವಾಸ್ತವಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಅಂಶವು ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲೇ ಉದ್ಭವಿಸಿದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳೂ ಆ ದೇಶದ ಹಣದುಬ್ಬರಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದುವು. ಈ ಆರ್ಥಿಕ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟೇ ಯುದ್ಧಾನಂತರ ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದ್ದ ಗಣರಾಜ್ಯದ ಪತನಕ್ಕೂ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಿಂದ ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದ ಜರ್ಮನಿಯ ಮಧ್ಯಮವರ್ಗ ಗಣರಾಜ್ಯಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಉರುಳಿಸಿ, ಜರ್ಮನಿಯ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಲರ್ ಪ್ರವೇಶಿಸುವುದಕ್ಕೂ ಅವಕಾಶಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು. ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಕೌಲಿನ ಆರ್ಥಿಕ ನಿಬಂಧನೆಗಳು ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ತೀವ್ರ ಪರಿಣಾಮವನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿದುವು. ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಂದಾಣಿಕೆಯಿಲ್ಲದ್ದೂ ಆ ಕೌಲಿನ ವಿಧಿಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸದಿದ್ದದ್ದೂ ಅವುಗಳ ಆಚರಣೆಗೆ ಒತ್ತಾಯ ತರದಿದ್ದದ್ದೂ ಈ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ತೀವ್ರಗೊಳಿಸಿದವು.

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಪ್ರಾರಂಭಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಜರ್ಮನ್ ಜನತೆಯ ಜೀವನಮಟ್ಟ ಬಹಳಮಟ್ಟಿಗೆ ಸುಧಾರಿಸಿತು. ಹಿಟ್ಲರನ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸ್ಥಿತಿಗಿಂತ ಇದು ಉತ್ತಮವಾಗಿತ್ತು. ಆದಾಗ್ಯೂ ಹಿಟ್ಲರ್ ತನ್ನ ಅಪಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಈ ವಿಷಯವನ್ನೇ ಆರಿಸಿಕೊಂಡು ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನೂ ಟೀಕಿಸತೊಡಗಿದ. ಮೈನ್ ಕಂಫ್ (ನನ್ನ ಹೋರಾಟ) ಆತ್ಮಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಲರ್ ತನ್ನ ಅನುಭವಗಳನ್ನೂ ಜರ್ಮನಿಯ ದುಃಸ್ಥಿತಿಯನ್ನೂ ಅದರ ನಿವಾರಣೋಪಾಯಗಳನ್ನೂ ವಿವರಿಸಿ, ಜರ್ಮನರು ಆರ್ಯರೆಂದೂ ಆರ್ಯತ್ವವನ್ನು ಅವರು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಅನಾರ್ಯರನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಇದಕ್ಕೆ ವಿಧಾನಗಳನ್ನೂ ಸೂಚಿಸಿದ. ಇದಲ್ಲದೆ ಜರ್ಮನಿಯ ಗತವೈಭವವನ್ನೂ ಸಮಕಾಲೀನ ಅವನತಸ್ಥಿತಿಯನ್ನೂ ವರ್ಣಿಸಿ ಇವೆರಡರ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಜನ ಮನಗಾಣುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ತಾನೊಬ್ಬನೇ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ನಾಯಕನೆಂಬ, ಜರ್ಮನರ ಆಶೆ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಈಡೇರಿಸುವ ಶಕ್ತಿ ಇರುವುದು ತನಗೊಬ್ಬನಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನು ಜನರಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸಿದ.

ಎರಡು ಯುದ್ಧಗಳ ನಡುಗಾಲದಲ್ಲಿ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ನಿಶ್ಯಸ್ತ್ರೀಕರಣದ ಮೂಲಕ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ನಂಬಿಕೆ ಹೊಂದಿದ್ದವು. ನಿಶ್ಯಸ್ತ್ರೀಕರಣ ಸಭೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಸಮಯದಲ್ಲೇ ಆಕ್ರಮಣಗಳೂ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ಆಕ್ರಮಣಕಾರೀ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ತಮ್ಮ ಸೇನೆಗಳನ್ನು ಜಮಾಯಿಸಿ, ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಇಮ್ಮಡಿಗೊಳಿಸಿ ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ನಿಶ್ಯಸ್ತ್ರೀಕರಣದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಇಟ್ಟಿದ್ದು ಹಾಸ್ಯಾಸ್ಪದ ಸಂಗತಿಯಾಯಿತು. ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಒಪ್ಪಂದ ಮತ್ತು ಅದರ ಅನಂತರದ ಒಪ್ಪಂದಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಉಲ್ಲಂಘಿಸುವುದು ಹಿಟ್ಲರನಿಗೆ ಅತಿ ಸುಲಭವಾಯಿತು. 1933ರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗಿನಿಂದ ಆತ ತನ್ನ ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಕಾರ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ತರುವುದರಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ, 1936ರಲ್ಲಿ ಒಪ್ಪಂದಗಳನ್ನು ಮುರಿಯಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ದುರ್ಬಲತೆ, ಅವು ಸರಿಯಾದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯೋನ್ಮುಖವಾಗದೆ ಇದ್ದದ್ದು ಮತ್ತು ಹಿಟ್ಲರನ ರಾಜತಂತ್ರ-ಇವು ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇದರ ಆರಂಭಕ್ಕೆ ಮುಂಚಿನ ಕೆಲವು ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಬೇಕು.

ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಈ ಆಕ್ರಮಣಕಾರರಿಗೆ ಮೊದಲು ಆಹುತಿಯಾದ ದೇಶವೇ ಆಸ್ಟ್ರಿಯ. 1938 ಮಾರ್ಚ್ 11ರಂದು ಹಿಟ್ಲರನ ಸೇನೆಗಳು ಆಸ್ಟ್ರಿಯವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದವು. ಅನಂತರ ಹಿಟ್ಲರನ ಕಣ್ಣು ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯದ ಮೇಲೆ ಬಿತ್ತು. ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಕಡೆಯಿಂದ ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಸುಲಭವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸಣ್ಣ ರಾಷ್ಟ್ರವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಹೊಣೆ ಹೊತ್ತಿದ್ದ ದೇಶಗಳೆಂದರೆ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟ, ಬ್ರಿಟನ್ ಕೂಡ ರಕ್ಷಣೆಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಲುಗೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಈ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾವುವೂ ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಬೆನೆಷ್ ಮಾಡಿದ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಗೆ ಯಾವ ಮನ್ನಣೆಯನ್ನೂ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ಆಂಗ್ಲೊ-ಫ್ರೆಂಚ್ ಯೋಜನೆಯಂತೆ ಸುಡೇಟನ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಜರ್ಮನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕೆಂದು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಸಲಹೆಮಾಡಿತು. ಇದರಿಂದ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿ, ಶಾಂತಿ ಕಾಪಾಡುವ ಮತ್ತೊಂದು ಸುವರ್ಣಾವಕಾಶವನ್ನು ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಕಳೆದುಕೊಂಡವು. ಸ್ವತಃ ಶಾಂತಿಪ್ರಿಯನಾಗಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಧಾನಿ ಚೇಂಬರ್‌ಲೀನ್ ಹಿಟ್ಲರನನ್ನು ಮ್ಯೂನಿಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಭೇಟಿ ಮಾಡಿ ಅವನ ನೀತಿಯನ್ನು ಖಂಡಿಸಿದ, ಆದರೆ ತನಗೆ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆಯ ಆಸೆಯೇ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಹಿಟ್ಲರ್ ಭರವಸೆ ಕೊಟ್ಟಾಗ ಚೇಂಬರ್ಲಿನ್ ಅವನೊಂದಿಗೆ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ (ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 30). ಈ ಸಂಧಾನದಲ್ಲಿ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಸುಡೇಟನ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹಿಟ್ಲರನಿಗೆ ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯ ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕೆಂಬ ತೀರ್ಮಾನದಿಂದ ಅವನ ಆಕ್ರಮಣಶೀಲಪ್ರವೃತ್ತಿಗೆ ಬಹುಮಾನ ದೊರಕಿದಂತಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಮ್ಯೂನಿಕ್ ಒಪ್ಪಂದ ತೀವ್ರವಾದ ಟೀಕೆಗೆ ಗುರಿಯಾದರೂ ಚೇಂಬರ್ಲಿನ್ ಬ್ರಿಟನಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದಾಗ ಜನತೆಯಿಂದ ಅವನಿಗೆ ದೊರಕಿದ ಸ್ವಾಗತ ಅಭೂತಪೂರ್ವ. ಆಗ ಹರಡುತ್ತಿದ್ದ ಯುದ್ಧದ ಭೀತಿ ನಿವಾರಿಸಿ ಶಾಂತಿ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಲು ಚೇಂಬರ್ಲಿನ್ ಯಾವ ಕ್ರಮವನ್ನಾದರೂ ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ತಯಾರಿದ್ದ. ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಸಹ ಅದೇ ಧೋರಣೆ ತಳೆಯಿತು. ಅನಿವಾರ್ಯವಾದರೆ ಮಾತ್ರ ಹಿಟ್ಲರನೊಡನೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಬೇಕೇ ಹೊರತು ಅಲ್ಪ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಕೈಯೆತ್ತಬಾರದೆಂಬುದು ಚೇಂಬರ್ಲಿನನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ತಮ್ಮ ದೇಶದ ಹಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಡದ ದೂರ ಪ್ರದೇಶದ ಕಲಹಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಹಾಕುವುದು ಸರಿಯಿಲ್ಲವೆಂದು ಆತ ನಂಬಿದ್ದ.

1917ರ ಕ್ರಾಂತಿಯ ದಿನಗಳಿಂದ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟ ಹೊಸ ಸಮಾಜ ಸೃಷ್ಟಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಅದು ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಿಂದ ನಿರ್ಗಮಿಸಿದ್ದು. ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಯುರೋಪಿನ ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಕ್ರಾಂತಿ ಹರಡುವುದೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಆದೇಶದ ನಾಯಕರಿಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಲೆನಿನನ ಈ ಕನಸು ನನಸಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಒಂದನೆಯ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಯುದ್ಧಗಳ ನಡುವಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಯ ವಾತಾವರಣ ಮೂಡಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಅವರು ಮಗ್ನರಾಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಕ್ರಾಂತಿಯ ತತ್ತ್ವ ಸಾಮೂಹಿಕ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಗೆ ಅಡ್ಡಿಯುಂಟುಮಾಡಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಾಹ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆಯೆಂದು ಸೋವಿಯತ್ ನಾಯಕರು ಹೇಳತೊಡಗಿ, ಜರ್ಮನಿಯ ನಾಜಿಸಂ ಮತ್ತು ಇಟಲಿಯ ಫ್ಯಾಸಿಸಂ ಹಾವಳಿಗಿಂತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಷಾಹಿಯೇ ಹೆಚ್ಚು ಹಾನಿಕರವೆಂದು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದರು. ಸ್ಟಾಲಿನ್ ಒಂದು ಹೆಜ್ಜೆ ಮುಂದೆ ಹೋಗಿ, ಹಿಟ್ಲರ್ ತನ್ನ ಮಿತ್ರನೆಂಬಂತೆ ವ್ಯವಹರಿಸಿದ. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯನ್ನೆದುರು ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳಲು ಆತ ಸಿದ್ಧನಿರಲಿಲ್ಲ. ಹಿಟ್ಲರನ ಸೇನೆಗಳು ರಷ್ಯದ ಕಡೆಗೆ ನುಗ್ಗಿದರೆ ಅದರಿಂದ ತಮಗೆ ಕ್ಷೇಮವೆಂದು ಪಶ್ಚಿಮದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಬಗೆಯುವುವೆಂದೂ ಅವು ತನ್ನ ನೆರವಿಗೆ ಬರಲಾರವೆಂದೂ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟ ಭಾವಿಸಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟ ಮತ್ತು ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಯುರೋಪಿನ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ನಿವಾರಣೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದುಗೂಡಲಿಲ್ಲ. ಅವು ತಾಟಸ್ಥ್ಯನೀತಿ ಅನುಸರಿಸಿದವು. ಆದರೂ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಹಾನಿಯುಂಟಾಯಿತು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಪತನವಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಇಡೀ ನಾಗರಿಕ ಪ್ರಪಂಚವೇ ತೊಂದರೆಗೊಳಗಾಗಬೇಕಾಯಿತು.

ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 3ರಂದು ಬ್ರಿಟನ್ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿದಾಗ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿ ಚೇಂಬರ್ಲಿನ್ ಭಾಷಣಮಾಡುತ್ತಾ ದೂರದ ಒಂದು ನಗರಕ್ಕಾಗಿ ನಾವೀಗ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸುತ್ತಿಲ್ಲ. ನ್ಯಾಯಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಜಾಸತ್ತೆಯ ಕ್ಷೇಮಕ್ಕೆ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದ್ದೇವೆ. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಲರಿಸಂ ನಾಶವಾಗುವ ತನಕ ಹೋರಾಡುತ್ತೇವೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದ. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಸೇನೆ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೇನೆಯೊಡಗೂಡಿ ವ್ಯೂಹವೊಂದನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಪೋಲೆಂಡಿನೊಂದಿಗೆ ಭೂಸಂಪರ್ಕವಿಲ್ಲದಿದ್ದುದರಿಂದ ಅದಕ್ಕೆ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಯಾವ ವಿಧದಿಂದಲೂ ಸಹಾಯ ನೀಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಪೋಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಬಲಯುತ ಸೈನ್ಯವೇನೋ ಇತ್ತು. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿನ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಉತ್ಪನ್ನ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದ್ದು ಸೇನೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಸರಬರಾಜು ಮಾಡುವ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಆಧುನಿಕ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳ ಕೊರತೆಯಿತ್ತು. ಆದರೂ ಪೋಲೆಂಡಿನ ನಾಯಕರು ದೇಶದ ಅಶ್ವಸೇನೆಯ ಶಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆಯಿಟ್ಟು, ಅದರ ಮೂಲಕ ಜರ್ಮನರ ಸುಸಜ್ಜಿತ ಸೇನೆಯನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಸೋಲಿಸಬಹುದೆಂಬ ಭಾವನೆ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಅವರು ಜರ್ಮನಿಯ ವಾಯುಬಲವನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿದ್ದರು.

ಪೋಲಿಸ್ ಸೈನ್ಯವೇನೋ ಯುದ್ಧರಂಗದಲ್ಲಿ ಮಹಾ ಪರಾಕ್ರಮದಿಂದ ಹೋರಾಡಿತು. ಆದರೆ ಪೋಲೆಂಡನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಸರಿಯಾದ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಅದರ ದಳಪತಿಗಳು ಕೈಗೊಂಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಜರ್ಮನರನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಬಹುದಾದ ಅನೇಕ ಅವಕಾಶಗಳನ್ನು ಪೋಲೆಂಡ್ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 3ರ ವೇಳೆಗೆ ಜರ್ಮನರು ಪೋಲೆಂಡಿನ ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೂ ಹತ್ತು ದಿನಗಳ ಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ವಾರ್ಸಾನಗರ ಜರ್ಮನರ ವಶವಾಯಿತು. ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವದಿಂದ ಸೋವಿಯತ್ ಸೇನೆಗಳು ನುಗ್ಗಿ ಪೂರ್ವ ಪೋಲೆಂಡಿನ ಪೂರ್ವಭಾಗವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡವು. ಪೋಲೆಂಡ್ ರಾಷ್ಟ್ರ ಇತ್ತ ಜರ್ಮನಿ ಅತ್ತ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟ ಇವೆರಡರ ನಡುವೆ ಹಂಚಿಹೋಯಿತು.

ಪೋಲೆಂಡಿನ ವಿಭಜನೆಯ ಅನಂತರ ಸೋವಿಯತ್ ದೇಶ ಬಾಲ್ಟಿಕ್ ದೇಶಗಳಾದ ಲಿಥುವೇನಿಯ, ಲಾಟ್ವಿಯ, ಎಸ್ಟೋನಿಯಗಳನ್ನು ತನ್ನ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕೆಂದು ಫಿನ್‌ಲೆಂಡನ್ನು ಕೇಳಿತು. ಅದಕ್ಕೆ ಫಿನ್‌ಲೆಂಡ್ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸೋವಿಯತ್ ಸೇನೆ ಫಿನ್‌ಲೆಂಡಿಗೆ ನುಗ್ಗಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ಗಳ ಸಹಾನುಭೂತಿ ಫಿನ್‌ಲೆಂಡ್ ಕಡೆಗಿತ್ತು. ಫಿನ್ನರು ಶೌರ್ಯದಿಂದ ಹೋರಾಡಿದರೂ ಗೆಲ್ಲಲಾಗಲಿಲ್ಲ. 1940 ಮಾರ್ಚ್ 13ರಂದು ಫಿನ್ನರು ಶರಣಾಗತರಾಗಿ ಸೋವಿಯತ್ ಷರತ್ತುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಒಪ್ಪಿದರು.

ದೀರ್ಘಕಾಲದ ಪೂರ್ವಯೋಜನೆಯಿಲ್ಲದೆಯೇ ಹಿಟ್ಲರ್ ನಡೆಸಿದ ಆಕ್ರಮಣವೆಂದರೆ ನಾರ್ವೆ-ಡೆನ್ಮಾರ್ಕ್‌ಗಳ ಮೇಲಿನದು. ಆಗ ನಾರ್ವೆ ತಟಸ್ಥ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಜರ್ಮನ್ ಹಡಗುಗಳು ನಾರ್ವೆ ತೀರದಲ್ಲಿ ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅದು ವಿದ್ಯಮಾನಗಳ ಮೇಲೆ ಕಣ್ಣಿಟ್ಟಿತ್ತು. ಹಿಟ್ಲರನ ಕೆಲವರು ಸಲಹೆಗಾರರು ನಾರ್ವೆಯ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಸಲಹೆ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಜರ್ಮನಿಯ ಯುದ್ಧಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಗೆ ನಾರ್ವೆಯ ನೆರೆಯ ರಾಜ್ಯವಾದ ಸ್ವೀಡನಿನ ಉಕ್ಕು ಅಗತ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ನಾರ್ವೆ ಬ್ರಿಟನಿನ ವಶಕ್ಕೇನಾದರೂ ಹೋದರೆ ಈ ಸರಬರಾಜು ತಪ್ಪುವುದೆಂಬ ಅಂಜಿಕೆ ಜರ್ಮನಿಗೆ. ಬ್ರಿಟನು ನಾರ್ವೆ ತೀರದಲ್ಲಿದ್ದ ಜರ್ಮನ್ ಯುದ್ಧ ನೌಕೆಯೊಂದರ ಮೇಲೆರಗಿ ಅದರಲ್ಲಿದ್ದ ಯುದ್ಧ ಕೈದಿಗಳನ್ನು ಬಲವಂತದಿಂದ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಾಗ ನಾರ್ವೆ ತನ್ನ ತಾಟಸ್ಥ್ಯ ನೀತಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಸುಮ್ಮನಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಿಂದ ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದ ಹಿಟ್ಲರ್ ನಾರ್ವೆ ಡೆನ್ಮಾರ್ಕುಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಬೇಕೆಂದು ತತ್‌ಕ್ಷಣವೇ ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದ. ಯಾವ ಸುಳಿವನ್ನೂ ಕೊಡದೆ ಜರ್ಮನ್ ಸೇನೆಗಳು ಈ ದೇಶಗಳನ್ನು ಮುತ್ತಿದವು. ಯುದ್ಧ ಮಾಡಲಾರದೆ ಡೆನ್ಮಾರ್ಕ್ ಅಧೀನವಾಯಿತು. ನಾರ್ವೆಯ ಅನೇಕ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್ ಸೈನಿಕರು ಸೇರಿ ಪಿತೂರಿಗಾರರೊಡನೆ ಕಲೆತು ನಾರ್ವೆಯ ರಕ್ಷಣಾಕ್ರಮವನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಿದರು. ದೇಶಾಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ನಾರ್ವೇಜಿಯನರು ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದರೂ ಪ್ರಯೋಜನವೇನೂ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಮಿತ್ರಪಡೆಗಳ ಸಹಾಯ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಒದಗಲಿಲ್ಲ. ಹಿಟ್ಲರ್ ನಾರ್ವೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೈಗೊಂಬೆ ಸರ್ಕಾರ ರಚಿಸಿ ಮೇಜರ್ ಕ್ವಿಸ್ಲಿಂಗನನ್ನು ಅದರ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನನ್ನಾಗಿ

ನೇಮಿಸಿದ. ರಾಷ್ಟ್ರದ್ರೋಹಿ ಕೈಗೊಂಬೆಗಳಿಗೆ ಕ್ವಿಸ್ಲಿಂಗ್‌ಗಳೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದದ್ದು ಈ ಕ್ವಿಸ್ಲಿಂಗನ ನಡವಳಿಕೆಯಿಂದಲೇ. ಜರ್ಮನರು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪೂರ್ವಸಿದ್ಧತೆಯಿಲ್ಲದೆ ಆತುರದ ಕ್ರಮವಾಗಿ ನಾರ್ವೆಯನ್ನು ಮುತ್ತದಿದ್ದರೆ ಬಹುಶಃ ಈ ಯುದ್ಧದ ಗತಿಯೇ ಬದಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೇನೋ. ತಟಸ್ಥ ರಾಷ್ಟ್ರವೊಂದರ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದ ಅಪವಾದವೂ ಅವರ ಅಪರಾಧಗಳ ಪಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡಿದ್ದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ : ಜರ್ಮನಿ ಸುಮ್ಮನಿದ್ದು ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೇ ನಾರ್ವೆಯನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅವಕಾಶ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರೆ ಆಗ ಅದು ತನ್ನ ವಿಮಾನಪಡೆಯ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಬ್ರಿಟನಿನ ನೌಕಾಪಡೆಯ ಮೇಲೆ ಎರಗಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ನಾರ್ವೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಆತ್ಮಗೌರವವನ್ನೂ ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲೊಲ್ಲದ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಬಲು ಹೆಚ್ಚಿನ ಬೆಲೆ ತೆರಬೇಕಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಜರ್ಮನರು ಡೆನ್ಮಾರ್ಕ್ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಸ್ವೀಡನ್ ಮೂಲಕ ಪ್ರತೀಕಾರಕ್ರಮ ಕೈಕೊಳ್ಳುವುದು ಅಸಾಧ್ಯವೇನೂ ಆಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ನಾರ್ವೆಗೆ ಯುದ್ಧ ಸರಬರಾಜನ್ನು ಕಡಿದುಹಾಕಿ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನು ಪೇಚಿನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿಸುವ ಅವಕಾಶವನ್ನು ಜರ್ಮನಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತೆನ್ನಬಹುದು. ನಾರ್ವೆಯಲ್ಲಾದ ಪರಾಭವ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಕೋಲಾಹಲವನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿತು, ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಒತ್ತಾಯದ ಫಲವಾಗಿ ಚೇಂಬರ್ಲಿನ್ ಚರ್ಚಿಲ್‌ಗೆ ಬ್ರಿಟನಿನ ಪ್ರಧಾನಿಯ ಪದವಿ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನ ಮೂರು ಪಕ್ಷಗಳ ಸಮ್ಮಿಶ್ರ ಸರ್ಕಾರ ರಚಿಸಿ, ಯುದ್ಧವನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಕೊನೆಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂದು ಚರ್ಚಿಲ್ ಘೋಷಿಸಿದ ದಿನವೇ (1940 ಮೇ 10) ಹಿಟ್ಲರನೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪ್ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಜರ್ಮನಿಯ ಮಿತ್ರತ್ವದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಇಟ್ಟಿದ್ದ ಸಣ್ಣ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾದ ಹಾಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಬೆಲ್ಜಿಯಂಗಳ ಮೇಲೆ ವಿಮಾನ ಪಡೆಯ ಮೂಲಕ ಮತ್ತು ಭೂಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದ. ಆಕ್ರಮಣವೆಲ್ಲವೂ ವಿದ್ಯುದ್ವೇಗದಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದವು. ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ಮತ್ತು ಹಾಲೆಂಡಿನ ಸೈನ್ಯಗಳು ಒಂದುಗೂಡಬೇಕೆಂಬ, ಫ್ರೆಂಚ್ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪಡೆಗಳು ಅವುಗಳ ನೆರವಿಗೆ ಹೋಗಬೇಕೆಂಬ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸುವ ಮೊದಲೇ ಜರ್ಮನರು ಮುನ್ನುಗ್ಗಿ ಅಧಿಕ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಇಳಿಸಿ ಅಲ್ಲಿನ ಮುಖ್ಯಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದರು; ಹಾಲೆಂಡಿನ ಮಧ್ಯಭಾಗವನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿ ಉತ್ತರ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಿದರು. ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆದ ಕೆಲವು ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಡಚ್ಚರು ಶರಣಾಗತರಾದರು.

ಹಾಲೆಂಡಿನ ಪತನಾನಂತರ ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ಕಡೆ ಹಿಟ್ಲರನ ಸೇನೆಗಳು ನುಗ್ಗಿದವು. ಆ ಸೇನೆಗಳನ್ನು ತಡೆಯಲು ಬೆಲ್ಜಿಯಂಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಮ್ಯಾಜಿನೊ ರಕ್ಷಣಾ ಸಾಲು ಜರ್ಮನ್ ಗಡಿಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಹಬ್ಬಿತ್ತೇ ವಿನಾ ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ಗಡಿಯ ತನಕ ಹಬ್ಬಿರಲಿಲ್ಲ. ಜರ್ಮನರು ತಮ್ಮ ವಿಮಾನ ಪಡೆಯಿಂದ ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯೂಹವನ್ನು ಭೇದಿಸಿ, ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ವಿಫಲಗೊಳಿಸಿದರು. ಅವುಗಳ ಸೇನೆಗಳು ಅಲ್ಲಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದೇ ಅಸಾಧ್ಯದ ಕೆಲಸವಾಯಿತು. ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ಸೇನೆ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ಹೋರಾಡಿದರೂ ನಿರ್ನಾಮವಾಗುವ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬಂದು ಮೇ 27ರಂದು ಜರ್ಮನಿಗೆ ಶರಣಾಗತವಾಗದೆ ಅನ್ಯಥಾ ಮಾರ್ಗವಿರಲಿಲ್ಲ. ಮಿತ್ರಸೇನೆಗಳು ಮುಂದಿನ ದಾರಿ ಕಾಣದೆ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿ ಡನ್‌ಕರ್ಕ್ ರೇವುಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಸೇರಿದವು. ಆಗ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನೌಕೆ ತನಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾದ ಹಡಗು ದೋಣಿ ತೆಪ್ಪಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಉಪಯೋಗಿಸಿ, ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತು ಬಳಲಿ ಆಹಾರವಿಲ್ಲದೆ ಕಂಗೆಟ್ಟ ಬ್ರಿಟಿಷ್, ಫ್ರೆಂಚ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಸೈನಿಕರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿ ಬ್ರಿಟನಿಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ದಿತು. ಯುದ್ಧದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇದೊಂದು ಸಾಹಸದ ಸಾಧನೆ. ಈ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಉಳಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತೇ ವಿನಾ ಯುದ್ಧಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ತರಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. 700 ಟ್ಯಾಂಕುಗಳನ್ನೂ 2400 ಫಿರಂಗಿಗಳನ್ನೂ 50,000 ಮೋಟಾರು ವಾಹನಗಳನ್ನೂ ಬ್ರಿಟನ್ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಆದ ನಷ್ಟ ಅಪಾರ. ಈ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ 13,000 ಸೈನಿಕರು ಪ್ರಾಣ ತೆತ್ತರು; ಮತ್ತೆ 40,000 ಜನ ಶತ್ರುವಿನ ಕೈಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಬಿದ್ದರು.

ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ಜರ್ಮನಿಯ ವಶವಾಗುವ ವೇಳೆಗೆ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ತನ್ನ 30 ಸೈನಿಕ ಪಡೆಗಳನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನಿಕರು ಫ್ರಾನ್ಸನಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಇಂಥ ಸಂದಿಗ್ಧ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರ ಸೇನಾಪತಿ ಜನರಲ್ ವೇಗಾನ್ ದೇಶದ ಸೈನಿಕ ಬಲವನ್ನು ಕ್ರೋಢೀಕರಿಸಿ, ಅದರ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಗವನ್ನು ಮ್ಯಾಜಿನೊ ಸಾಲಿನ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಕಾದಿರಿಸಿದ. ಜನರಲ್ ವೇಗಾನ್ ರಣತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ನಿಪುಣನೆಂದು ಕೀರ್ತಿ ಪಡೆದಿದ್ದರೂ ಆತನ ವ್ಯೂಹರಚನೆಯಾಗುವ ಮೊದಲೇ ಜರ್ಮನ್ ವಾಹನ ಪಡೆಗಳು ಸೋಮ್ ನದಿಯನ್ನೂ ರೂವಾನ್ ನಗರವನ್ನೂ ತಲುಪಿದ್ದವು. ಸೇನ್ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿದ್ದು ಜೂನ್ 10 ರಂದು. ಆ ಸಮಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಶತ್ರು ಸೇನೆಯನ್ನು ತಡೆಯುವುದು ಅಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಕಡೆ ಧಾವಿಸಲು ಶತ್ರು ಸೇನೆಗಳಿಗೆ ಕಷ್ಟವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅಂದೇ ಮುಸೋಲಿನಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣದ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಫ್ರಾನ್ಸನ್ನು ಮುತ್ತಿದ. ಜೂನ್ 13ರಂದು ಪ್ಯಾರಿಸನ್ನು ಅರಕ್ಷಿತ ನಗರವೆಂದು ಘೋಷಿಸಲಾಯಿತು. 14ರಂದು ಜರ್ಮನರು ಪ್ಯಾರಿಸ್ ನಗರವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಏನೂ ತೊಂದರೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಕೀರ್ತಿಪ್ರತಿಷ್ಠೆಗಳು 15 ದಿನಗಳ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿಯೇ ಉಡುಗಿಹೋದವು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕದಳಪತಿಗಳ ಬೆಂಬಲ ಪಡೆದ ವೇಗಾನ್ ಜರ್ಮನರೊಡನೆ ಹೋರಾಡಿ ನಾಶವಾಗುವ ಮೊದಲೇ ಶಾಂತಿ ಸಂಧಾನ ಮಾಡುವುದು ಉತ್ತಮ ಮಾರ್ಗವೆಂದು ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲಕ್ಕೆ ಒತ್ತಾಯ ಮಾಡಿದ. ಇದಕ್ಕೊಪ್ಪದ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಪ್ರಧಾನಿ ರೇನೋ ರಾಜೀನಾಮೆ ಯಿತ್ತ. ಅವನ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪೇಟನ್ ಪ್ರಧಾನಿಯಾದ. ವೇಗಾನನ ಸಲಹೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿ ತಾನು ಸಂಧಾನಕ್ಕಾಗಿ ಸಿದ್ಧವಿರುವುದಾಗಿ ಜೂನ್ 16ರಂದು ಪೇಟನ್ ಸರ್ಕಾರ ತಿಳಿಸಿತು. ಹಿಟ್ಲರನ ಷರತ್ತುಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಪೇಟನನ ಸರ್ಕಾರ ಜೂನ್ 22ರಂದು ಒಪ್ಪಿತು. ಸೋತ ಜರ್ಮನ್ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು 1918ರಲ್ಲಿ ಯಾವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಶರಣಾಗತಿ ಪತ್ರಕ್ಕೆ ಸಹಿ ಹಾಕಿದ್ದರೋ ಅಲ್ಲೇ ಈಗ ಫ್ರೆಂಚ್ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಶರಣಾಗತಿಯ ಪತ್ರಕ್ಕೆ ರುಜು ಹಾಕಬೇಕಾಯಿತು.

ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಪತನದ ಅನಂತರ ಜರ್ಮನರ ಮುಂದಿನ ಗುರಿ ಬ್ರಿಟನ್ ಎಂದು ಎಲ್ಲರೂ ತಿಳಿದಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಆಗ ಹಿಟ್ಲರ್ ಬ್ರಿಟನನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಯಾವ ಯೋಜನೆಯನ್ನೂ ಹೊಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ, ಬ್ರಿಟನಿನ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕುಸಿದಿದ್ದು, ಅದು ಯುದ್ಧ ಮುಂದುವರಿಸುವ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಅಲ್ಲಿನ ಸರ್ಕಾರ ಆದಷ್ಟು ಬೇಗ ಜರ್ಮನರೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಆತುರದಲ್ಲಿದೆಯೆಂದೂ ಹಿಟ್ಲರ್ ತರ್ಕಿಸಿದ್ದ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಜರ್ಮನ್ ವಾಯುಪಡೆ ಅತ್ತ ಕಡೆ ಕಣ್ಣು ಹಾಯಿಸಬಾರದೆಂದು ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದ್ದ. ಯುದ್ಧ ಮುಂದುವರಿಸುವುದೇ ತನ್ನ ಧ್ಯೇಯವೆಂದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಧಾನಿ ಚರ್ಚಿಲ್ ಘೋಷಿಸಿದಾಗಲೂ ಹಿಟ್ಲರ್ ಅದನ್ನು ಕೇವಲ ಬೆದರಿಕೆಯ ಕೂಗಾಟವೆಂದೂ ಬ್ರಿಟನಿನ ಅಶಕ್ತತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ತನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಸರಿಯೆಂದೂ ಸಾರಿದ. ಆದರೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಆ ನಂಬಿಕೆ ನಂದಿಹೋಯಿತು. ಸುಮಾರು ಒಂದು ತಿಂಗಳ ಕಾಲ ಹಿಟ್ಲರ್ ಸುಮ್ಮನಿದ್ದ. ಆಮೇಲೆ ನಿಜಸ್ಥಿತಿ ಅರಿವಾಗಿ 1940 ಜುಲೈ 2ರಂದು ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸುವ ಕ್ರಮದ ವಿವರವನ್ನು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ತನ್ನ ದಂಡನಾಯಕರೊಡನೆ ಹಿಟ್ಲರ್ ಚರ್ಚಿಸಿದ. ಆಗಸ್ಟ್ ಮಧ್ಯಭಾಗದ ವೇಳೆಗೆ ಸೈನ್ಯ ಸಿದ್ಧವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಆಜ್ಞೆ ನೀಡಲಾಯಿತು.

ಜರ್ಮನ್ ಸೇನೆ ಈ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶೇಷ ತರಬೇತಿ ಪಡೆಯದಿದ್ದರೂ ಬ್ರಿಟನ್ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸಾಗರ ತೀರವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರಿಂದ ಅದನ್ನು ಘಾತಿಸಲು ಉತ್ತಮ ಅವಕಾಶವಿತ್ತು. ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ವಿಮಾನಧಾಳಿ ನಡೆಸುವುದು ಜರ್ಮನಿಯ ಉದ್ದೇಶ. ಅದರಂತೆ ಎಡೆಬಿಡದೆ ಜರ್ಮನ್ ವಿಮಾನಗಳು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದವು. 1940 ಆಗಸ್ಟ್ 8ರಂದು ಆರಂಭವಾದ ಧಾಳಿ ಅಕ್ಟೋಬರ್ ಕೊನೆಯ ತನಕ ನಿಲ್ಲಲಿಲ್ಲ. ಈ ವಿಮಾನ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯ ವಿಮಾನಗಳು ವಿಶೇಷ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ನಾಶವಾದವು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಕಡೆ ಹತರಾದ ವಿಮಾನಚಾಲಕರ ಸಂಖ್ಯೆ 375. ಈ ಕದನದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟನ್‌ಗಳ ಬಲಾಬಲಗಳ ಸತ್ತ್ವಪರೀಕ್ಷೆಯಾಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿತು. ಜರ್ಮನಿ ಬಾಂಬಿನ ಮಳೆ ಸುರಿಸಿದಾಗ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ತಮ್ಮ ಅಮೂಲ್ಯವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ಹೆಂಗಸರು ಮಕ್ಕಳನ್ನೂ ಸುರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಸಾಗಿಸಿ ಸತತವಾಗಿ ಬೀಳುತ್ತಿದ್ದ ಬೆಂಕಿಯನ್ನು ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಎದುರಿಸಿದರು. ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿಕೇನ್, ಸ್ಪಿಟ್‌ಫೈರ್ ಎಂಬ ಯುದ್ಧವಿಮಾನಗಳನ್ನು ಅವು ತಯಾರಾಗಿ ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ ಹಾರಿಸಿ ಶತ್ರುವಿನ ಉಪದ್ರವವನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸಂಕಟವೇನೂ ಕಡಿಮೆಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಪಾರ ನಷ್ಟ, ಆಹಾರದ ಅಭಾವ, ನಿರಂತರ ಸಾವುನೋವು–ಈ ಯಾವುದಕ್ಕೂ ಎದೆಗೆಡದೆ ತಮ್ಮ ಒಳಗುದಿಗಳನ್ನು ಬದಿಗೊತ್ತಿ ಐಕಮತ್ಯದಿಂದ ಸೆಣಸಿ ನಿಂತು, ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನದಿಂದ ವಿಮಾನ, ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಆಹಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಸಹಾಯ ಪಡೆದು ಜಯಪ್ರದರಾದರು. ಆ ನಾಲ್ಕು ತಿಂಗಳ ವಿಮಾನಧಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನಿನ ಜನತೆಗೆ ನರಕದ ಅನುಭವವಾಯಿತು. ಸು.50,000 ಜನ ಸತ್ತರು; ಲಂಡನ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಸು.11 ಲಕ್ಷ ಮನೆಗಳು ನೆಲಸಮವಾದವು. ಇಷ್ಟು ನಷ್ಟವಾದರೂ ಜರ್ಮನ್ ವಿಮಾನಗಳು ಬ್ರಿಟನಿನ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸುವುದರಲ್ಲಾಗಲಿ ಅದರ ವಾಯು ಬಲವನ್ನು ಕುಂಠಿತಗೊಳಿಸುವುದರಲ್ಲಾಗಲಿ ಗಣನೀಯ ಯಶಸ್ಸು ಪಡೆಯಲಿಲ್ಲ.

ಅತ್ತ ಕಡೆ ಗ್ರೀಸಿನಿಂದಲೂ ಇತ್ತಕಡೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯದಿಂದಲೂ ಪರಾಭವಗೊಂಡ ಮುಸೋಲಿನಿಯ ನೆರವಿಗೆ ಜರ್ಮನಿ ಬಂತು. ಬಲ್ಗೇರಿಯ ಮತ್ತು ರೊಮೇನಿಯ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿ, ಯೂಗಾಸ್ಲಾವಿಯದ ಮೇಲೆ ಬಿದ್ದು ಅದರ ರಾಜಧಾನಿ ಬೆಲ್‌ಗ್ರೇಡಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿತು. ಆಲ್ಬೇನಿಯದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಗ್ರೀಕರನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಜರ್ಮನರು ಆ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಜಯಪ್ರದರಾದರು. ಗ್ರೀಕ್ ಸೈನ್ಯ ಶರಣಾಗತವಾಯಿತು. ಗ್ರೀಕರ ನೆರವಿಗೆ ಹೋದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೇನೆಯ ಸ್ಥಿತಿ ಶೋಚನೀಯವಾಯಿತು.

ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ವೇವೆಲ್ ಜಯಶೀಲನಾಗಿದ್ದರೂ ಅವನಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಟಾಲಿಯನ್ ಸೇನೆಗಳು ಇದ್ದೇ ಇದ್ದವು. ವೇವಲನ ಒಂದು ಪಡೆ ಎರಿತ್ರಿಯದ ಮೇಲೂ ಇನ್ನೊಂದು ದಕ್ಷಿಣ ಸೋಮಾಲಿ ಲ್ಯಾಂಡಿನ ಮೇಲೂ ನುಗ್ಗಿ ಇಟಾಲಿಯನ್ ಸೇನೆಗಳಿಗೆ ನಷ್ಟವುಂಟುಮಾಡಿದುವು. ಮುಸೋಲಿನಿಯ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಗಿದ್ದ ಇಥಿಯೋಪಿಯ 5 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ವೇವೆಲನ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಿಂದ ವಿಮೋಚನೆ ಹೊಂದಿತು.

ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೇನೆಯ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದ್ದ ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರು ಲಿಬಿಯದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಟ್ಯಾಂಕುಗಳ ಸೇನೆ ಇಳಿಸಿ, ಸಿಸಿಲಿಯಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ವಿಮಾನ ಪಡೆಯನ್ನು ಕೂಡಿಸಿ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದರು. ಈ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಿಂದ ವೇವೆಲನ ಸೇನೆ ಕರಗಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಶ್ರೇಷ್ಠ ದಳಪತಿಗಳು ಜರ್ಮನರ ಸೆರೆಯಾಳುಗಳಾದರು. ಸಿಸಿಲಿಯಿಂದ ಜರ್ಮನ್ ವಿಮಾನಗಳು ದಾಳಿ ನಡೆಸಿದ್ದರಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನೌಕೆಗಳು ಆ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಲಿಸುವುದೇ

ದುಸ್ತರವಾಯಿತು. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಮಿತ್ರಪಕ್ಷ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಜರ್ಮನಿ ಕಸಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಹಿಟ್ಲರ್ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟದ ಮೇಲೆ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದಾಗ ಇತಿಹಾಸದ ಪಥವೇ ಬದಲಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಹಿಂದೆ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಅನುಭವಿಸಿದ ತೇಜೋವಧೆಯಂತೆ ಹಿಟ್ಲರನಿಗೂ ಅದೇ ರೀತಿಯ ಅನುಭವ ಉಂಟಾಯಿತು. ಹಿಟ್ಲರ್ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಪೂರ್ವದ ಕಡೆ ತಿರುಗಿಸಿದಾಗ ಬ್ರಿಟನಿನ ಸ್ಥಿತಿ ಸುಧಾರಿಸಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಹಿಟ್ಲರನಾದರೋ ಸೋವಿಯತ್ ದೇಶವನ್ನು ಸೋಲಿಸುವ ಧ್ಯೇಯವನ್ನು ಮೊದಲಿಂದಲೇ ಹೊಂದಿದ್ದ. 1939ರಲ್ಲಿ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟದೊಡನೆ ಯುದ್ಧವಿರುದ್ಧ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಕೇವಲ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವೆಂದು ಹಿಟ್ಲರ್ ಭಾವಿಸಿದ್ದ. ಏಕೆಂದರೆ ಆತ ಮೊದಲಿಂದಲೂ ಬಾಲ್‍ಷೆವಿಸ್ಮ್‌ನ ವಿರೋಧಿಯಾಗಿದ್ದು 1939ರ ಅನಂತರದ ಸ್ಟಾಲಿನನ ನಡೆವಳಿಕೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಸಂಶಯ ಹೊಂದೇ ಇದ್ದ. ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟದ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವ ನಿರ್ಧಾರ ಮಾಡಿ ಸರಿಯಾದ ಸಮಯಕ್ಕಾಗಿ ಕಾಯುತ್ತಿದ್ದ. ಅಂಥ ಸಮಯ 1941 ಜೂನ್ 22ರಂದು ಒದಗಿದಾಗ ಹಿಟ್ಲರ್ ಅದರ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಸೇನೆಗಳನ್ನು ನುಗ್ಗಿಸಿದ.

ಸೋವಿಯತ್–ಜರ್ಮನ್ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಮಹಾಬಲರ ಯುದ್ಧವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಯುದ್ಧತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ನೈಪುಣ್ಯ ಪಡೆದಿದ್ದ, ಅದುವರೆಗೆ ನಡೆದ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಜಯಶೀಲರಾಗಿದ್ದ ಜರ್ಮನ್ ಸೈನಿಕರಿಗೆ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಸೋಲಿಸುವ ಕಾರ್ಯ ಕಷ್ಟವೆನಿಸಲಿಲ್ಲ. ಯುದ್ಧದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಅವರ ಕೈಯೇ ಮೇಲಾಗಿತ್ತು. ಹೊರವಲಯದ ಬಾಲ್ಟಿಕ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ, ಪೂರ್ವ ಪೋಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಬೆಸ್ಸರೇಬಿಯಗಳಲ್ಲಿ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟ ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ರಕ್ಷಣಾ ಪಂಕ್ತಿಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲ ನಡೆದ ಘೋರ ಕಾಳಗಗಳಲ್ಲಿ ಕುಸಿದು ಬಿದ್ದುವು. ಜರ್ಮನ್ ಸೈನಿಕರು ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶವಾದ ರಷ್ಯದ ಒಳಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸರಿಸಿ ಕೀಯೆಫ್, ಕಾರ್ಕೊಫ್ ನಗರಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಲೆನಿನ್‍ಗ್ರಾಡನ್ನೂ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಮಾಸ್ಕೋ ನಗರವನ್ನೂ ಸುತ್ತುಗಟ್ಟಿ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಡೊನೆಡ್ಸ್ ನದೀಪಾತ್ರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಡಾನ್ ನದೀತೀರದ ರಾಸ್ಟಾವ್ ನಗರ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಸೋವಿಯತರು ಎದೆಗುಂದಲಿಲ್ಲ. ಶೌರ್ಯದಿಂದ ಕಾದಾಡಿ ರಾಸ್ಟಾವ್ ಅನ್ನು ಮತ್ತೆ ಸ್ವಾಧೀನ ಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಆದರೆ ಆ ವೇಳೆಗೆ ಅನೇಕ ಲಕ್ಷ ಚದರ ಮೈಲಿಗಳ ರಷ್ಯನ್ ಭೂಮಿ ಜರ್ಮನರ ವಶವಾಗಿತ್ತು. ಜರ್ಮನರು ಅಗಾಧ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಟ್ಯಾಂಕುಗಳನ್ನೂ ವಿಮಾನ ಬಲವನ್ನೂ ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಉಕ್ರೇನ್ ಪ್ರದೇಶದತ್ತ ನುಗ್ಗಿದರು. ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕೇಂದ್ರವಾದ ಉಕ್ರೇನ್ ಶತ್ರುವಶವಾದದ್ದು ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟಕ್ಕೊದಗಿದ ದೊಡ್ಡ ವಿಪತ್ತು. ಆ ಪ್ರದೇಶ ಕೈಬಿಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ಸೋವಿಯತರು ಯೂರಲ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳನ್ನೂ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನ ಕಳುಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಯುದ್ಧ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನೂ ಅವಲಂಬಿಸಬೇಕಾಯಿತು.

ಸೋವಿಯತ್–ಜರ್ಮನ್ ಯುದ್ಧ ಇನ್ನೂ ವಿಸ್ತಾರಗೊಂಡಿತು. ಅತ್ತಕಡೆ ಜಪಾನು ಜರ್ಮನ್ ದಿಗ್ವಿಜಯದಿಂದ ಉತ್ಸಾಹಗೊಂಡು 1941 ಡಿಸೆಂಬರ್ 7ರಂದು ಹವಾಯಿ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿನ ಪರ್ಲ್ ಹಾರ್ಬರಿನಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ದೊಡ್ಡ ನೌಕಾಪಡೆಯ ಮೇಲೆ ಹಠಾತ್ತನೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದಾಗ ಅವರ ಅನೇಕ ಹಡಗುಗಳು ನಾಶಗೊಂಡುವು. ಇದರಿಂದ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನದ ನೌಕಾಬಲ ಕುಂಠಿತವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಇದಾದ ಮೂರು ದಿನಗಳ ಅನಂತರ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಯುದ್ಧ ನೌಕೆಗಳಾದ ಪ್ರಿನ್ಸ್ ಆಫ್ ವೇಲ್ಸ್ ಮತ್ತು ರಿಪಲ್ಸ್ ಜಪಾನೀಯರ ಬಾಂಬುಗಳಿಗೀಡಾಗಿ ಮುಳುಗಿ ಹೋದವು. ಇದರಿಂದ ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ತನ್ನ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಲು ಸುಲಭವಾಯಿತು. ಹಾಂಗ್‍ಕಾಂಗ್, ಮಲಯ ಮತ್ತು ಸಿಂಗಪುರಗಳು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಜಪಾನೀಯರ ವಶವಾದವು. ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಫಿಲಿಪೀನ್ ದ್ವೀಪಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ ಜನರಲ್ ಮೆಕಾರ್ಥರನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದರೂ ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಸ ಸೇನೆಯ ಬೆಂಬಲ ಬಾರದೆ ಹೋದ ಪ್ರಯುಕ್ತ ಆ ಸೇನೆಯೂ ಶತ್ರುವಿನ ವಶವಾಯಿತು. ಬಂಗಾಲದ ಗಡಿ ತನಕ ಬರ್ಮವನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿ ಬರ್ಮ ರಸ್ತೆ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ಚೀನವನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸಿ, ಅದಕ್ಕೆ ಹೊರಗಿನ ಸಂಪರ್ಕವೇ ಇಲ್ಲದಂತೆ ಮಾಡಿದ ಜಪಾನೀಯರು ತತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಜೇಯರೆನಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು.

ಪರ್ಲ್ ಹಾರ್ಬರ್ ಪ್ರಕರಣದ ಅನಂತರ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಣೆ ಮಾಡಿದಾಗ, ಅನೇಕ ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿಗಳು ದೂರದ ಅಮೆರಿಕ ತೀರದವರೆಗೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಭಾರತದವರೆಗೂ ಸಂಚರಿಸಿ ಅನೇಕ ಹಡಗುಗಳನ್ನು ಮುಳುಗಿಸಿದವು.

ಜರ್ಮನ್–ಸೋವಿಯತ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋವಿಯತರು ಚಳಿಗಾಲದ ಅವಕಾಶವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಜರ್ಮನರ ಮೇಲೂ ಅವರ ಸಂಚಾರ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳ ಮೇಲೂ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಅಪಾರ ಹಾನಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡಿದರು. ಜರ್ಮನರ ಸೇನೆ ಬಹಳ ಇಕ್ಕಟ್ಟಿನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ, ಹಿಟ್ಲರನೇ ಸಮಸ್ತ ಸೇನಾ ನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಅವರಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಬಂದಂತಾಗಿತ್ತು. ಲೆನಿನ್‍ಗ್ರಾಡನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದೇ ಜರ್ಮನ್ ಸೇನೆಯ ಗುರಿ, ಭೂಭಾಗದಿಂದ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗಳಿಂದಲೂ ಆ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಮುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಹಾರವಿಲ್ಲದೆ, ಯುದ್ಧ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಿಲ್ಲದೆ ಸತತವಾಗಿ ಜರ್ಮನರ ಫಿರಂಗಿ ಏಟಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಿದ್ದ ಸೋವಿಯತ್ ಸೇನೆಗಳು ಹಿಮಗಾಲ ಕಳೆದಾಗ ಅಪಜಯ ಅನುಭವಿಸಬೇಕಾಯಿತು. 1942 ಮೇ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಕೋಫ್ ನಗರವನ್ನು ಮರಳಿ ಹಿಡಿಯುವ ಪ್ರಯತ್ನವೂ ಫಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರು ಸೆವಾಸ್ಟೊಪೋಲ್ ಕ್ರಿಮಿಯಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, ತಮ್ಮ ಸ್ಥಾನ ಭದ್ರಗೊಳಿಸಿ, ಡೊನೆಡ್ಸ್ ಮತ್ತು ಡಾನ್ ನದಿಗಳ ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿದರು. ಅಲ್ಲಿ ಸೇನೆ ಇಬ್ಭಾಗವಾಯಿತು. ಒಂದು ಭಾಗದ ಗುರಿ ದಕ್ಷಿಣ ಕಾಕಸಸ್ ಆದರೆ ಮತ್ತೊಂದಕ್ಕೆ ವೋಲ್ಗಾತೀರದ ಕೈಗಾರಿಕಾನಗರ ಸ್ಟಾಲಿನ್‍ಗ್ರಾಡ್ ಗುರಿ. ಇಲ್ಲಿ ಭಯಂಕರ ಯುದ್ಧವಾಗಿ ಒಂದೊಂದು ಹೆಜ್ಜೆ ಮುಂದುವರಿಯಲೂ ಉಭಯ ಪಕ್ಷಗಳಲ್ಲೂ ಸಾವಿರಾರು ಜನ ಸತ್ತರು. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸ್ಟಾಲಿನ್‍ಗ್ರಾಡ್ ಯುದ್ಧವೇ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾ ಘಟ್ಟ. ಆ ನಗರ ಹಿಟ್ಲರನ ವಶವಾಗಿದ್ದರೆ ಮುಂದೆ ಜರ್ಮನರನ್ನು ತಡೆಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಸೋವಿಯತರು ಯುದ್ಧ ಮುಂದುವರಿಸಲಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಜರ್ಮನರು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿ ಸೂಯೆಜ್ ಕಾಲುವೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಕೂಡ ಬರಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಯೂರಲ್ ಪರ್ವತಪ್ರದೇಶದ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳೆಲ್ಲ ಅವರ ವಶವಾಗುತ್ತಿದ್ದುವು. ಆದರೆ ಇದೊಂದೂ ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಸುಸಜ್ಜಿತ ಸೋವಿಯತ್ ಸೇನೆ 5 ತಿಂಗಳ ಸತತ ಕದನದ ಅನಂತರ, ಶತ್ರುವಿಗೆ ಏನೊಂದೂ ಸುಳಿವು ಕೊಡದೆ ವೋಲ್ಗಾ ನದಿ ದಾಟಿ, ಶತ್ರು ಸೇನೆಯನ್ನು ಸುತ್ತುಗಟ್ಟಿ ಹಠಾತ್ತನೆ ಅದರ ಮೇಲೆ ಬಿತ್ತು. ಈ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಜರ್ಮನರು ನಿರೀಕ್ಷಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. 1943 ಜನವರಿ 31ರಂದು ಜರ್ಮನರು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಶರಣಾಗತರಾದರು. ಉಳಿದ ರಂಗಗಳಲ್ಲೂ ಸೋವಿಯತರು ಜಯ ಗಳಿಸಿದರು, ಕಾಕಸಸ್ ಕಡೆಗೆ ನುಗ್ಗಿದ್ದ ಜರ್ಮನ್ ಸೇನೆ ವಿಪತ್ತನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಹೀಗಾಗಿ ಡಾನ್ ಪ್ರದೇಶ, ವೋಲ್ಗಾ ತೀರ ಮತ್ತು ಕಾಕಸಸ್ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಶತ್ರುವಿನಿಂದ ವಿಮೋಚನೆ ಹೊಂದಿದುವು.

ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ವಿಜಯಿಗಳಾದ ಸೋವಿಯತರು ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಜಯ ಗಳಿಸಿದರು. ಲೆನಿನ್‍ಗ್ರಾಡ್ ಮತ್ತು ಮಾಸ್ಕೋಗಳಿಗೆ ಸನ್ನಿಹಿತವಾಗಿದ್ದ ಆಕ್ರಮಣ ನಿವಾರಣೆಯಾಯಿತು. ಸ್ಟಾಲಿನ್‍ಗ್ರಾಡಿಗೆ ಒದಗಿದ್ದ ವಿಪತ್ತನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿದ ಸೋವಿಯತ್ ಸೇನೆ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಸರಿದು ಡೊನೆಟ್ಸ್ ನದೀಪಾತ್ರವನ್ನು ಜರ್ಮನರಿಂದ ಕಸಿದುಕೊಂಡಿತು.

ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲೂ ಜರ್ಮನರ ಪ್ರಬಲ ಸೇನಾನಿ ರಾಮೆಲ್ ಮೊದಮೊದಲು ಮಿತ್ರಸೇನೆಗಳನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿ ಇಟಲಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಭೂಭಾಗಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಆದರೆ 1942 ನವೆಂಬರ್ ತಿಂಗಳ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಎಲ್ ಆಲಮೇನ್ ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಸೋತು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಬೇಕಾಯಿತು. 1943 ಜನವರಿ 23ರಂದು ರಾಮೆಲನ ಬೆನ್ನಟ್ಟಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೇನೆಗಳು ಟ್ರಿಪೋಲಿ ನಗರ ಹಿಡಿದುವು. ಅತ್ತ ಮೊರಾಕೋ ಅಲ್ಜೀರಿಯಗಳಿಂದ ಒಳನುಗ್ಗಿದ ಮಿತ್ರ ಸೇನೆಗಳು ಕ್ಯಾಸಬ್ಲಾಂಕ, ರಬಾತ್, ಬರಾನ್, ಅಲ್ಜಿಯರ್ಸ್‌ಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡುವು. ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿದ್ದ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೇನೆ ಮಿತ್ರಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು. ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರ ಪಡೆಗಳ ದಂಡನಾಯಕ ಐಸನ್‌ಹೌವರ್ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಟ್ಯುನೀಷಿಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದೇ ಅವರಿಗಿದ್ದ ಧ್ಯೇಯ. ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಲರ್ ಭಾರೀ ಸೇನೆಯನ್ನು ಅದರ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಟ್ಯುನೀಷಿಯದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರಿಗೆ ಅನೇಕ ಸೌಲಭ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದವು. ರಾಮೆಲ್ ಆ ಪ್ರದೇಶದ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಹೊಸ ವ್ಯೂಹವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ್ದ. ಆದರೆ ರಾಮೆಲ್ ಜರ್ಮನಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದಾಗ ಯುದ್ಧದ ಬಣ್ಣವೇ ಬದಲಾಯಿತು. ಜರ್ಮನ್ ವ್ಯೂಹ ಛಿದ್ರಗೊಂಡು ಎರಡು ಕಡೆಗಳಿಂದ ಮಿತ್ರಸೇನೆಗಳು ಮುನ್ನುಗ್ಗಿ ಬಂದಾಗ, ಮೇ ತಿಂಗಳ 6ನೆಯ ತಾರೀಕು ಜರ್ಮನ್ ಸೈನ್ಯಪಂಕ್ತಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮುರಿದು ಮಾರನೆಯ, ದಿನ ಟ್ಯೂನಿಸ್ ಮಿತ್ರಪಡೆಗಳ ಕೈವಶವಾಯಿತು. ಅದಾದ ಒಂದು ವಾರದೊಳಗೆ ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಮಸ್ತ ಶತ್ರು ಸೇನೆ ಕೈಸೆರೆಯಾಯಿತು. ಈ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಯೋಧರು ವಹಿಸಿದ ಪಾತ್ರ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು. ಅವರು ಜಗತ್ತಿನ ಗೌರವಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರರಾದರು. ಟ್ಯುನೀಷಿಯ ಕದನದಲ್ಲಿ ಜಯಗಳಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕನ್ ತೀರಪ್ರದೇಶವೆಲ್ಲ ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ವಿಮೋಚನೆ ಹೊಂದಿತು. ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನೌಕಾಪಡೆ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಸಾಗಲು ಮುಂದೆ ಯಾವ ತೊಂದರೆಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ.

1943 ಜನವರಿ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಸಬ್ಲಾಂಕನಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಲ್–ರೂಸ್ವೆಲ್ಟರು ಒಂದು ಘೋಷಣೆ ಹೊರಡಿಸಿ ಶತ್ರುರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಾಯಕರು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಆ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಯಾವ ಷರತ್ತೂ ಇಲ್ಲದೆ ಶರಣಾಗತವಾಗಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದರು. ಮೊದಲು ಜರ್ಮನಿಯನ್ನು ಗೆದ್ದು ಅನಂತರ ಜಪಾನಿನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಬೇಕೆಂಬುದು ಮಿತ್ರನಾಯಕರ ತೀರ್ಮಾನ: ಆದರೂ ಜಪಾನಿನ ಮೇಲೆ ಉಸ್ತುವಾರಿ ಸಡಿಲಿಸಲಿಲ್ಲ. ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಸೋವಿಯತ್ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಚಟುವಟಿಕೆ ಇರಲಿಲ್ಲ.

ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮುಂದಿನ ಪ್ರಕರಣವೆಂದರೆ ಸಿಸಿಲಿಯ ಆಕ್ರಮಣ. 1943 ಜುಲೈ 10ರದು ಸಿಸಿಲಿಯ ಆಕ್ರಮಣದಲ್ಲಿ ನೌಕೆಗಳೂ ವಿಮಾನಗಳೂ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದುವು. ಜರ್ಮನರು ಬಹು ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆಯಿಂದ ಹೋರಾಡಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಮುಂದುವರಿಯುವುದನ್ನು ತಡೆದರಾದರೂ ಅಮೆರಿಕನರು ದ್ವೀಪದ ಪಶ್ಚಿಮಭಾಗವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಸುಮಾರು ಏಳು ಸಹಸ್ರ ಜರ್ಮನರನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದರು. ಆ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಇಟಾಲಿಯನ್ ಸೈನ್ಯವೂ ಮಿತ್ರ ಸೇನೆಗಳ ಕೈಸೆರೆಯಾಯಿತು.

ಸು. 38 ದಿನಗಳ ಆಕ್ರಮಣದ ಅನಂತರ ಸಿಸಿಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ವಶವಾಯಿತು. ಸಿಸಿಲಿಯಲ್ಲಿ ಪಡೆದ ವಿಜಯದಿಂದ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರ ಪಡೆಗಳು ಇಟಲಿಯ ಕಡೆ ಮುನ್ನುಗ್ಗುವುದಕ್ಕೆ ಯಾವ ತಡೆಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಇಟಲಿಯ ಫ್ಯಾಸಿಸ್ಟ್ ಆಡಳಿತ ಕುಸಿದು ಮುಸೋಲಿನಿಯ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರ ಕೊನೆಗೊಂಡಿದ್ದು ಆಗ. ಇಟಲಿಯ ಮಾರ್ಷಲ್ ಬಾಡಾಲ್ಯೊ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸುವೆನೆಂದು ಬಹಿರಂಗವಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದರೂ ಗುಪ್ತವಾಗಿ ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಡನೆ ಸಂಧಾನ ನಡೆಸಿದ. ಇಟಾಲಿಯನರು ಯಾವ ಷರತ್ತೂ ಇಲ್ಲದೆ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಶರಣಾಗತರಾದರು.

ಮುಸೋಲಿನಿಯ ಪತನದಿಂದ ಜರ್ಮನಿಗೆ ಪೆಟ್ಟು ಬಿದ್ದಂತಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅದರ ಪರಿಣಾಮ ಜರ್ಮನಿಗೆ ಹೆಚ್ಚೇನೂ ಹಾನಿಕರವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಸೋವಿಯತರು ತಮ್ಮ ಮುನ್ನುಗ್ಗುವಿಕೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದಾಗ, ಜರ್ಮನರು ತಾವು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಬಿಡಬೇಕಾಯಿತು. ಖರ್ಸ್ಕ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಾರ ಕದನ ನಡೆದು ಜರ್ಮನರು ಸಂಪೂರ್ಣ ಸೋತರು. 1944ರ ಆದಿ ಭಾಗದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸೋವಿಯತರು ಜರ್ಮನರನ್ನು ಲೆನಿನ್‌ಗ್ರಾಡ್ ಪ್ರಾಂತದಿಂದ ಓಡಿಸಿದರು. ಉತ್ತರ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್ ಸೇನಾ ಕೇಂದ್ರವಾದ ನಾವ್‌ಗೊರಾಡ್ ನಗರವೂ ಜರ್ಮನರ ಕೈಬಿಟ್ಟಿತು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಸೋವಿಯತರು ಪೂರ್ವ ಪೋಲೆಂಡ್ ಗಡಿ ದಾಟಿ ಲುಕ್ ನಗರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಕ್ರಿಮಿಯ ಸೋವಿಯತರ ಕೈಸೇರಿದ್ದು ಏಪ್ರಿಲಿನಲ್ಲಿ. ಹೀಗಾಗಿ ಸೋವಿಯತ್ ಸೇನೆ ಎಲ್ಲ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ರೂಮೇನಿಯ ಮತ್ತು ಪೋಲೆಂಡ್ ಗಡಿ ದಾಟಿದರಲ್ಲದೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಎಸ್ತೋನಿಯ ಗಡಿಗೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದ್ದರು. ಜರ್ಮನರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದರೂ ಸೋವಿಯತರು ಬಿಡಲಿಲ್ಲ, ಅವರನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸಿ ರೂಮೇನಿಯ, ಹಂಗರಿ ಮುಂತಾದ ದೇಶಗಳನ್ನು ಜರ್ಮನರ ಅಧೀನದಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿ ತಮ್ಮ ಕಡೆಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡರು. 1944ರ ಜೂನಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರೂ ಅಮೆರಿಕನರೂ ಯುರೋಪಿಗೆ ನುಗ್ಗಿ ಪ್ಯಾರಿಸನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ ವೇಳೆಗೆ ಜರ್ಮನಿಯ ಗಡಿ ಮುಟ್ಟಿದರು.

1944 ಅಂತ್ಯವಾಗುವ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಜರ್ಮನಿಯ ಸ್ಥಿತಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ಕೆಟ್ಟಿತ್ತು. ಅದು ಯುರೋಪಿನ ಯಾವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ನಿಂತು ಹೋರಾಡುವ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಸೋವಿಯತ್ ಸೇನೆ ವಾರ್ಸಾ ನಗರವನ್ನು ಹಿಡಿದು 1945 ಜನವರಿ 17ರಂದು. ಆ ತಿಂಗಳ ಅಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಲಿಥೊವೆನಿಯ ಜರ್ಮನರಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿತು. ವಿಮೋಚನೆಗೊಂಡ ಪೋಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಸೋವಿಯತರಿಂದ ಒಂದು ಸ್ವತಂತ್ರ ಸರ್ಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕಿನಿಂದ ಮಿತ್ರಸೇನೆಗಳು ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಒಳಹೊಕ್ಕುವು. 1945ರ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಸೋವಿಯತರು ಜರ್ಮನಿಯೊಳಗೆ ನುಗ್ಗಿದರು. ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕೇಂದ್ರ ರೂರ್ ಅವರ ವಶವಾದ್ದು ಏಪ್ರಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ. ಏಪ್ರಿಲ್ 13ರಂದು ಅವರು ವಿಯನ್ನವನ್ನು ಹಿಡಿದು ವೇಗದಿಂದ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿ 28ರಂದು ಬರ್ಲಿನನ್ನು ಮುತ್ತಿದರು. ಶತ್ರುಗಳ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿಬೀಳುವುದು ಖಂಡಿತವೆಂಬುದನ್ನರಿತ ಹಿಟ್ಲರ್ ಏಪ್ರಿಲ್ 30ರಂದು ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಜರ್ಮನಿಯ ಯುದ್ಧನಾಯಕರು ಶರಣಾಗತರಾಗಲಾಗಿ ಯುದ್ಧಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಸ್ವತಂತ್ರ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಸರ್ಕಾರದ ಮುಖ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಜನರಲ್ ಡ ಗಾಲನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರೊಡನೆ ಹೋರಾಡಲು ಪಣ ತೊಟ್ಟು ಫ್ರೆಂಚ್ ಜನತೆಯೂ ಯುಗಾಸ್ಲಾವಿಯಾದ ಮಾರ್ಷಲ್ ಟೀಟೋ ಮತ್ತು ಅವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳೂ ಗುಪ್ತ ಸಂಘಗಳೂ ಗೆರಿಲ್ಲಾ ಯೋಧರೂ ಹಿಟ್ಲರನ ಸೋಲಿಗೆ ಕಾರಣರೆಂಬುವುದನ್ನು ಮರೆಯುವಂತಿಲ್ಲ. ಜರ್ಮನಿಯ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೊಳಗಾದ ಮೇಲೆ ಯುರೋಪಿನ ಯಾವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ಜರ್ಮನ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ನೆಮ್ಮದಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ತಾವು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಜನತೆಯ ಸಹಕಾರ ಸಹಾಯಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಜರ್ಮನರು ಎಷ್ಟು ಹೆಣಗಾಡಿದರೂ ಅವರಿಗೆ ಯಾವ, ಯಾರ ಬೆಂಬಲವು ಸಿಗಲಿಲ್ಲ. ಈ ಜನತೆಯ ಚಳವಳಿ ಮಿತ್ರ ಸೇನೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನಕಾರಿಯಾದ್ದರಿಂದಲೇ ಅವು ಜರ್ಮನಿಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು.

ಚೀನ–ಜಪಾನ್ ಯುದ್ಧ(1937–45): ಜಪಾನ್ ಆಧುನಿಕ ರಾಷ್ಟ್ರವಾದಮೇಲೆ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡು, ಮಿಲಿಟರಿ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು, ತನಗೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತು. ಆ ಆಕ್ರಮಣನೀತಿಯ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿ 1894ರಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೇ ನಡೆದ ಚೀನ–ಜಪಾನ್ ಯುದ್ಧವನ್ನೂ, 1905ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ರಷ್ಯ–ಜಪಾನ್ ಯುದ್ಧವನ್ನೂ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಬಹುದು.

1931 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 18ರಂದು ನಡೆದ ಮೂಕ್‌ಡೆನ್ ಘಟನೆಯೇ 1937–45ರ ಚೀನ–ಜಪಾನ್ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು. ಆಗ ಜಪಾನ್ ಮೂಕ್‌ಡೆನ್ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಚೀನದ ಕಡೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಲು ಹವಣಿಸಿತು. ಮಂಚೂರಿಯ ದುರಾಕ್ರಮಣದ ಬಗ್ಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟದ ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಚೀನ ಕೇಳಿಕೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಅದು ಮಂಚೂರಿಯ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ವಿಚಾರಿಸಲು ಒಂದು ಸಮಿತಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸಿತೇ ವಿನಾ ಜಪಾನಿನ ಆಕ್ರಮಣ ಧೋರಣೆಯನ್ನು ಖಂಡಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅದರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಷಾಹಿ ನೀತಿಯನ್ನು ಮೊಟಕು ಮಾಡಲು ಯಾವ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನೂ ತೋರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾದ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನ ಕೂಡ ಅತ್ತ ಕಡೆ ತಮ್ಮ ಗಮನ ಹರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅದರ ದೌರ್ಬಲ್ಯವನ್ನೂ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಔದಾಸೀನ್ಯವನ್ನೂ ಗಮನಿಸಿದ ಜಪಾನೀ ನಾಯಕರು ಆಕ್ರಮಣಾ ನೀತಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. ಜಪಾನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟದ ಸದಸ್ಯತ್ವವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ, ಮಂಚೂರಿಯವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲ ಸೇನೆಯೊಂದನ್ನಿರಿಸಿತು. ಈ ಅನ್ಯಾಯದ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ತಡೆಯಲು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಯಾವ ಕ್ರಮವನ್ನೂ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ.

ಯುದ್ಧದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಜಪಾನೀಯರು ಚೀನದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಧಾಳಿ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಚೀನೀಯರು ಅವರ ಮುನ್ನಡೆಯನ್ನು ತಡೆಯುವುದರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರೂ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟು ಹಿಂತೆಗೆಯಬೇಕಾಯಿತು. 1937 ಆಗಸ್ಟ್ 13ರಂದು ಜಪಾನೀ ಸೇನೆಗಳು ಷಾಂಘೈ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಮುತ್ತಿದಾಗ ಚೀನೀಯರು ಅದನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಹೋರಾಡಿದರು. ಸು.3 ತಿಂಗಳ ಕಾಲ ಜಪಾನೀಯರ ಭೂ, ನೌಕಾ, ವಾಯು ಸೇನೆಗಳನ್ನು ಸತತವಾಗಿ ಎದುರಿಸಿ ಹೋರಾಡಿದರು. ಆದರೆ ಜಪಾನೀಯರು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿದಾಗ ಚೀನೀಯರು ಆ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದು ಜಪಾನೀಯರು ರಾಜಧಾನಿ ನ್ಯಾನ್‌ಕಿಂಗನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಕ್ಯಾಂಟನ್ ನಗರ ಕೈಬಿಟ್ಟಿತು. ಸಮುದ್ರ ತೀರದ ಎಲ್ಲ ರೇವು ಪಟ್ಟಣಗಳೂ ಜಪಾನೀಯರ ವಶವಾದುವು. ಜಪಾನ್ ಮುಂದುವರಿದಂತೆಲ್ಲ ಚೀನೀ ಸರ್ಕಾರ ತನ್ನ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೊಯ್ಯುತ್ತ ಕೊನೆಗೆ ಒಳನಾಡಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಚುಂಕಿಂಗ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಇಂಥ ಸಂದಿಗ್ಧ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟವಾಗಲಿ 9 ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕರಾರಿಗೆ ಸಹಿ ಹಾಕಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾಗಲಿ ಚೀನದ ನೆರವಿಗೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಚೀನೀಯರಿಗೆ ನಿರಾಶೆಯಾದರೂ ಅವರು ಯುದ್ಧ ಮುಂದುವರಿಸುವ ನಿರ್ಧಾರ ಕೈಬಿಡಲಿಲ್ಲ. ಚೀನದ ಜನತೆ ಘೋರ ಕಷ್ಟಕ್ಕೊಳಗಾದರೂ ಶತ್ರುವಿಗೆ ಮಣಿಯದೆ, ಸೋಲನ್ನೊಪ್ಪದೆ ಹೋರಾಟ ಸಾಗಿಸಿತು. ಜಪಾನೀಯರು ನ್ಯಾನ್‌ಕಿಂಗ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ರಚಿಸಿ ಅದರ ಮೂಲಕ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಹರಡಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು. ಆ ಸರ್ಕಾರದ ಬೆಂಬಲದೊಡನೆ ಚುಂಕಿಂಗ್ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಛಿದ್ರಗೊಳಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಇತರ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಮೇಲೆ ಬಾಂಬಿನ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು.

1939ರಲ್ಲಿ ಚೀನದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಅತ್ಯಂತ ಕಠಿಣವಾಗಿತ್ತು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಯಾವ ನಿಶ್ಚಿತ ಧೋರಣೆಯನ್ನೂ ತಳೆದಿರಲಿಲ್ಲ. ಅದರ ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಜಪಾನ್ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ವಿಷ ವಾಯುವಿನ ವಿರುದ್ಧ ನಿರ್ಣಯಗಳನ್ನು ಅನುಮೋದಿಸಿದುವೇ ವಿನಾ ಮತ್ತಾವ ಸ್ಪಷ್ಟ ನೀತಿಯನ್ನೂ ರೂಪಿಸಲಿಲ್ಲ. ಜಪಾನು ದಕ್ಷಿಣ ಚೀನವನ್ನು ಸುತ್ತುವರಿದ ಹೈನಾನ್ ಮತ್ತಿತರ ದ್ವೀಪಗಳನ್ನು 1939 ಮಾರ್ಚ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಈ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಪೆಸಿಫಿಕಿನ ಮೂಕ್‌ಡೆನ್ ಘಟನೆ ಎಂದು ಚಿಯಾಂಗ್ ಎಚ್ಚರಿಸಿದರೂ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಯಾವ ಕ್ರಮವನ್ನೂ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳದೆ ಸುಮ್ಮನಿದ್ದವು.

ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಸಾಗರ ಮತ್ತು ಐರೋಪ್ಯ ಸಮುದ್ರಗಳ ಮೇಲಿನ ಯುದ್ಧ: 1939 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 3ರಂದು ಬ್ರಿಟನ್ ಜರ್ಮನಿಯ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿದಾಗ ಜರ್ಮನಿಯ ನೌಕಾಬಲ ಶಕ್ತಿಯುತವಾಗಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟನಿನ ನೌಕಾಪಡೆಯನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿ ಅದಕ್ಕೆ ಆಹಾರ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು ತಲುಪದಂತೆಮಾಡಿ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಬೇಕೆಂದು ಹಿಟ್ಲರ್ ನಿರ್ಧರಿಸಿದ್ದ. ಜರ್ಮನರ ಕಡೆಯ ದೋಣಿಗಳೂ ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿಗಳೂ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಗೆ ಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದವು. ತನ್ನ ನೌಕೆಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಆಹಾರ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ಸರಬರಾಜಿಗೆ ಅಡ್ಡಿಯಾಗದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವುದೂ ತನ್ನ ಸೇನೆಗಳನ್ನು ಶತ್ರುವಿನ ವಶದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇಳಿಸುವುದೂ ಶತ್ರು ಸೇನೆಗಳು ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ತೀರದಲ್ಲಿ ಇಳಿಯದಂತೆ ಮಾಡುವುದೂ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಧ್ಯೇಯಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಧ್ಯೇಯಗಳೂ ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಧ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲ.

ಭೂ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿ ಜಯ ಗಳಿಸಿತ್ತು. 1940 ಮೇ 14ರ ವೇಳೆಗೆ ನೆದರ್ಲೆಂಡ್ಸನ್ನೂ 4 ದಿನಗಳ ಅನಂತರ ಬ್ರಸೆಲ್ ಪಟ್ಟಣವನ್ನೂ ಮೇ 28ರಂದು ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ದೇಶವನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸಿತ್ತು. ಮುಂದಿನ ಸರದಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನದು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೇನೆಗಳು ಪ್ರತ್ಯೇಕಗೊಂಡು ನಾಜ಼ಿ ಪಡೆಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಲಾರದೆ, ತೀರದ ಕಡೆ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದುವು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಬೆಂಬಲವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೇನಾಪಡೆ ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗುವುದೇ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಮಾರ್ಗವೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿ, ಡನ್‌ಕರ್ಕಿನಿಂದ ವಾಪಸ್ಸು ಹೋದದ್ದೊಂದು ದೊಡ್ಡ ಸಾಹಸ.

ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪಿನ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಆಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಜರ್ಮನಿಗೆ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ದಕ್ಷಿಣ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಿಂದ ಉತ್ತರ ನಾರ್ವೆವರೆಗಿನ ಸಾಗರತೀರ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡನ್ನು ಘಾತಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಾದದ್ದು ಇದರಿಂದ. 1940 ಆಗಸ್ಟ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಮೇಲಿನ ಆಕ್ರಮಣ ಸನ್ನಿಹಿತವಾದಾಗ, ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಕದನ ಆರಂಭವಾದಾಗ, ಜರ್ಮನಿಯ ನೌಕಾಬಲ ತನ್ನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶ ಸಿಕ್ಕಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಅನೇಕ ಯುದ್ಧನೌಕೆಗಳು ಮುಳುಗಿದ್ದು ಆ ಸಮಯದಲ್ಲೆ.

ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಸಾಗರದ ಮೇಲೆ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲು ಜರ್ಮನಿ ತನ್ನ ಕೈಲಾದ್ದನ್ನೆಲ್ಲ ಮಾಡಿತು. ಒಟ್ಟು 1000 ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿಗಳನ್ನೂ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಬಿಟ್ಟಿತ್ತು. ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಯುದ್ಧವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿರುವ ಸಾಹಸದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನರು ತಮ್ಮ

ಪ್ರಚಂಡ ನೌಕೆಯಾದ ಬಿಸ್‌ಮಾರ್ಕ್‌ನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದರು. ಇದು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಯುದ್ಧನೌಕೆ ಹೂಡನ್ನು ಮುಳುಗಿಸಿತು. ಅದು ಅಪಾರ ನಷ್ಟವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡಿದ ಮೇಲೆ, ಏಕಾಂಗಿಯಾಗಿದ್ದಾಗ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನೌಕೆಗಳು ಅದನ್ನು ಮುಳುಗಿಸಿದವು.

1941 ಡಿಸೆಂಬರ್ ವೇಳೆಗೆ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನ ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಮತ್ತು ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಸಾಗರಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ನೆರವು ನೀಡುವುದೂ ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಸಾಗರದಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿನೊಡನೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವುದೂ ಆಗಿನ ಅದರ ಕಾರ್ಯ ವಿಧಾನ. 1942ರಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಹಿತಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಷ್ಟೇ ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನೀತಿ. ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಕದನ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಸಂಶೋಧನೆಗಳ ಮತ್ತು ತಂತ್ರ ಕೌಶಲದ ಯುದ್ಧ. ಜರ್ಮನಿಯ ದೋಣಿಗಳು ಅರಕ್ಷಿತ ಪ್ರದೇಶಗಳಾದ ಮೆಕ್ಸಿಕೋ ಕೊಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕ್ಯಾರಿಬೀಯನ್ ಸಮುದ್ರಗಳನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ, ಮಿತ್ರ ನೌಕೆಗಳನ್ನು ಮುಳುಗಿಸಿದವು. ಈ ಪೀಡೆಯನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾದದ್ದು 1943ರಲ್ಲಿ. ಜರ್ಮನರು ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದರೆ, ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಬಾಂಬರು ವಿಮಾನಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಜರ್ಮನ್ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದವು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಸಬ್‌ಮೆರಿನ್‌ಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗತೊಡಗಿತು. ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಶಕ್ತಿ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧದ ಅಂತ್ಯ ಸನ್ನಿಹಿತವಾಗುವ ವೇಳೆಗೆ ಬ್ರಿಟನಿನ ಯುದ್ಧನೌಕೆಗಳು ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಸಾಗರಕ್ಕೆ ಬಂದು ಅಮೆರಿಕನ್ ನೌಕಾಬಲವನ್ನು ಸೇರಿಕೊಂಡು ಜಪಾನಿನ ವಿರುದ್ಧ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದವು.

ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಯುದ್ಧ: ಜಪಾನ್ ಯುದ್ಧಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿದಾಗ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಸೆ, ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳೇನನ್ನೂ ಹೊಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ತನ್ನ ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯ ಅಭ್ಯುದಯ ಯೋಜನೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಕೊರಿಯ, ಮಂಚೂರಿಯ, ಚೀನ, ಇಂಡೊ–ಚೀನ, ಮಲಯ, ಬರ್ಮ ಮತ್ತು ಫಿಲಿಪೀನ್ಸನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸುವುದೇ ಜಪಾನಿನ ಆಗಿನ ಧ್ಯೇಯ. ಆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಉತ್ತರ ಕ್ಯುರೈಲ್ ದ್ವೀಪಗಳಿಂದ ಹಿಡಿದು ದಕ್ಷಿಣದ ಮಾರ್ಷಲ್ ದ್ವೀಪಗಳ ವರೆಗೆ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯೂಹವನ್ನು ರಚಿಸುವುದೇ ಜಪಾನಿನ ನಾಯಕರ ಗುರಿ. ಆದಷ್ಟು ಬೇಗ ಆ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ, ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಪಡೆಯನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿ, ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಬರುವಂತೆ ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸುವುದೇ ಜಪಾನಿನ ಅಪೇಕ್ಷೆ. ಈ ಗುರಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಜಪಾನ್ 1941 ಡಿಸೆಂಬರ್ 7ರಂದು ಹವಾಯಿ ದ್ವೀಪದ ಪರ್ಲ್ ಹಾರ್ಬರಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಅಮೆರಿಕದ ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಸಾಗರದ ನೌಕಪಡೆಯ ಮೇಲೆ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿತು. ಈ ಧಾಳಿಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನದ 8 ಯುದ್ಧನೌಕೆಗಳ ಪೈಕಿ 5 ನೌಕೆಗಳು ಮುಳುಗಿದವು. ಉಳಿದ ನೌಕೆಗಳಿಗಾದ ನಷ್ಟವೂ ಅಧಿಕ. ಇದಲ್ಲದೆ ಬೇಕಾದಷ್ಟು ಕ್ರೂಯ್‌ಸರುಗಳೂ ಯುದ್ಧವಿಮಾನಗಳೂ ಡಿಸ್ಟ್ರಾಯರುಗಳೂ ನಷ್ಟ ಹೊಂದಿದವು. ಆದರೆ ಜಪಾನೀಯರು ನಿರೀಕ್ಷಿಸಿದಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ನಷ್ಟವುಂಟಾಗಲಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಹವಾಯಿ ತೀರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಮಿಲಿಟರಿ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಲೀ ವಿದ್ಯುಚ್ಛಕ್ತಿಯ ಯಂತ್ರ ಸಮುದಾಯವಾಗಲೀ ತೈಲಾಗಾರಗಳಾಗಲೀ ಈ ಧಾಳಿಯಲ್ಲಿ ನಾಶವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪರ್ಲ್ ಹಾರ್ಬರಿನ ಘಟನೆ ಸೈನಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಯಾವ ಮಹತ್ತರ ಸಾಧನೆಯೂ ಆಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಜಪಾನು ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಎದುರಿಸಬೇಕಾದ ಪ್ರಸಂಗ ಒದಗಿತು.

ಪೆಸಿಫಿಕಿನ ಎಲ್ಲ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಜಪಾನು ಜಯಪ್ರದವಾಯಿತು. ಜಪಾನಿ ಸೇನೆಗಳು 1941 ಡಿಸೆಂಬರ್ ವೇಳೆಗೆ ಫ್ರೆಂಚ್ ಇಂಡೋ–ಚೀನ ಬಂದರುಗಳನ್ನೂ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಥೈಲೆಂಡಿನ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ, ಬ್ಯಾಂಕಾಕನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಜಪಾನೀಯರು ಮುಂದುವರಿದು ಮಲಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದಿಳಿದು ಅದರ ಅರ್ಧಭಾಗವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು. ಡಿಸೆಂಬರ್ ಅಂತ್ಯದ ವೇಳೆಗೆ ಸಿಂಗಪುರ ಬಿಟ್ಟು ಮಿಕ್ಕೆಲ್ಲ ಪ್ರದೇಶವು ಜಪಾನೀಯರ ವಶವಾಗಿತ್ತು, ಇವರ ಹಾವಳಿಯನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲು ಅಧ್ಯಕ್ಷ ರೂಸ್‌ವೆಲ್ಟ್ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಧಾನಿ ಚರ್ಚಿಲ್ ಸಭೆ ಸೇರಿ, ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಸಾಗರದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುವ ಮೊದಲೇ ಜಪಾನೀಯರು ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡೀಸಿನ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. 1942 ಫೆಬ್ರವರಿ 8ರಂದು ಸಿಂಗಪುರ ಶರಣಾಗತ ವಾಯಿತು. ಅದೇ ತಿಂಗಳ 13ರಂದು ಜಪಾನೀಯರು ಸುಮಾತ್ರದಲ್ಲಿಳಿದರು. ಅವರ ಗಮನ ಪೂರ್ವದ ಕಡೆ ತಿರುಗಿತು. ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ಡಾರ್ವಿನಿನ ಮೇಲೆ ಅವರು ನಡೆಸಿದ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಆದ ನಷ್ಟ ಅಪಾರ. ಹೀಗೆ ಬಾಲಿ ಮತ್ತು ಜಾವಾ ಜಪಾನೀಯರ ವಶವಾದವು. ಫಿಲಿಪೀನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಜನರಲ್ ಮೆಕಾರ್ಥರ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕನ್ ಸೇನೆ ಶೌರ್ಯದಿಂದ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಶಾಂತಿ ಸಾಗರದ ಅನೇಕ ದ್ವೀಪಗಳು ಜಪಾನೀಯರ ವಶವಾದವು. ಹಿಂದೂ ಸಾಗರದ ಹತೋಟಿ ಪಡೆಯುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಜಪಾನೀಯರು ಅಂಡಮಾನ್ ದ್ವೀಪ ಹಿಡಿದರು.

ಹೀಗೆ ಜಪಾನೀಯರು ಯಾವ ಶಕ್ತಿಗೂ ಜಗ್ಗದೆ ಮುನ್ನುಗ್ಗುತ್ತಿದ್ದ ರೀತಿಯನ್ನು ನೋಡಿ ಕಳವಳಗೊಂಡ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ತಮ್ಮ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸುಧಾರಿಸಿ ಹೊಸ ನಮೂನೆಯ ರಕ್ಷಣಾವ್ಯೂಹ ರಚಿಸಿದರು. ಜನರಲ್ ಮೆಕಾರ್ಥರ್ 1942 ಏಪ್ರಿಲ್ 18ರಂದು ಆ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ. ಅದೇ ದಿನ ಅಮೆರಿಕನ್ ಬಾಂಬರುಗಳು ಟೋಕಿಯೋ ಮೇಲೆ ಬಾಂಬಿನ ಮಳೆಗರೆದವು. 1942 ಮೇ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸಮುದ್ರ ಕದನದಲ್ಲೂ ಜೂನ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮಿಡ್‌ವೇ ದ್ವೀಪದ ನೌಕಾ ಕದನದಲ್ಲೂ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ವಿಮಾನಗಳು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಜಪಾನಿನ ನೌಕಾ ಬಲಕ್ಕೆ ಆದ ಘಾಸಿ ಅಷ್ಟಿಷ್ಟಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ಇನ್ನೂ ಸುಗಮವಾಗಿ, ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯಕ್ಕೆ ಸಂಭವಿಸಿದ್ದ ಅಪಾಯ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಉಂಟಾಗಿದ್ದ ಆಪತ್ತೂ ನಿವಾರಣೆಯಾಯಿತು. 1942 ಆಗಸ್ಟ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಲೋಮನ್ ದ್ವೀಪ ಸಮುದಾಯದ ಗ್ವಾಡಲ್‌ಕನಾಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕನ್ ಸೈನ್ಯ ಬಂದಿಳಿದು 1943 ಫೆಬ್ರವರಿಯಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ಪೂರ್ಣ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ದ್ವೀಪದಿಂದ ದ್ವೀಪಕ್ಕೆ ಮುಂದುವರಿದು ಜಪಾನ್ ಭೂಭಾಗದ ಮೇಲೆಯೂ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ಮಾಡಲಾರಂಭಿಸಿದಾಗ ಜಪಾನಿಗೆ ಸೋಲು ಹತ್ತಿರವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು.

ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಪಶ್ಚಿಮ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿ ಸೋತ ಮೇಲೆ ಇನ್ನುಳಿದಿದ್ದ ಶತ್ರುದೇಶವೆಂದರೆ ಜಪಾನ್ ಮಾತ್ರ. 1945 ಮೇ ತಿಂಗಳ ವೇಳೆಗೆ ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಪೆಸಿಫಿಕ್ ರಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಮಿತ್ರ ಸೇನೆಗಳು ಅಪೂರ್ವ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿದ್ದವು. 1944ರ ಜುಲೈ–ಆಗಸ್ಟ್ ತಿಂಗಳುಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ವಾಮ್ ದ್ವೀಪ ಅಮೆರಿಕನರ ವಶವಾಗಿತ್ತು. ಫಿಲಿಪೀನ್ ದ್ವೀಪಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಚಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಜಪಾನೀ ಯುದ್ಧ ನೌಕಾಪಡೆಯನ್ನು ಮುಳುಗಿಸಲಾಯಿತು. ಆಕ್ಟೋಬರ್ 23–25ರಲ್ಲಿ ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್ ಬಳಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಜಪಾನೀ ಹಡಗುಗಳು ಮುಳುಗಿದವು.

ಈ ಕಡೆ ಬರ್ಮ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸೈನಿಕರು ಅನೇಕ ನಗರಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದರು. ಮಿತ್ರ ಸೇನೆಗಳು ಮೆಕಾರ್ಥರ್ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್‌ನ ರಾಜಧಾನಿ ಮನಿಲವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದವು. ಓಕಿನಾವ ಮತ್ತು ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್‌ನಿಂದ ಟೋಕಿಯೋ ನಗರದ ಮೇಲೆ ವಿಮಾನಧಾಳಿಗೆ ಕೊನೆಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಅತ್ತ ಕಡೆ ಸೋವಿಯತ್ ಜಪಾನ್ ಯುದ್ಧದ ತಾಟಸ್ಥ್ಯ ಕೌಲು ರದ್ದಾಗಿ, ಸೋವಿಯತರು ಜಪಾನಿನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಘೋಷಿಸಿದಾಗ ಜಪಾನಿಗೆ ವಿಪತ್ತು ಹತ್ತಿರಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. 1945 ಜೂನ್–ಜುಲೈ ತಿಂಗಳ ವೇಳೆಗೆ ಲುಸಾನ್ ಮತ್ತು ಓಕಿನಾವ ಸಂಪೂರ್ಣ ವಶವಾಗಿ ಜುಲೈ 5ರ ವೇಳೆಗೆ ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಮುಕ್ತಾಯವಾಯಿತು. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಜಪಾನಿನ ನಾಯಕರು ಶರಣಾಗತರಾಗುವ ಸೂಚನೆ ಕಾಣಲಿಲ್ಲ. ಜುಲೈ 17ರಂದು ಜರ್ಮನಿಯ ಪೋಟ್ಸ್‌ಡ್ಯಾಮ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಸ್ಟಾಲಿನ್, ಚರ್ಚಿಲ್ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಟ್ರೂಮನ್ ಸಭೆ ಸೇರಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಭವಿಷ್ಯ ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಪರಾಭವ ಹೊಂದಿದ ಜಪಾನಿಗೆ ಯುದ್ಧ ನಿಲ್ಲಿಸುವ ಸೂಚನೆ ಕಳುಹಿಸಿದರು. ಜಪಾನ್ ಈ ಶಾಂತಿ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿತು. ಯುರೋಪ್ ಯುದ್ಧದಿಂದ ಕೈ ಬಿಡುವುಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಮಿತ್ರ ಪಕ್ಷದವರು ತಮ್ಮ ಸರ್ವಶಕ್ತಿಯನ್ನೂ ಜಪಾನಿನ ಮೇಲೆ ಪ್ರಯೋಗಿಸಲು ಸಿದ್ಧರಿದ್ದರೆಂಬುದನ್ನು ಅದು ಅರಿಯಲಿಲ್ಲ. ಯುದ್ಧಕೊನೆಗೊಳಿಸಿ, ಸಾವು ನೋವುಗಳನ್ನು ಕಡಿಮೆಮಾಡುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಅಮೆರಿಕನ್ನರು ಪರಮಾಣು ಬಾಂಬನ್ನು 1945 ಆಗಸ್ಟ್ 6ರಂದು ಹಿರೋಷಿಮ ನಗರದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಯೋಗಿಸಿದರು. ಆ ತಿಂಗಳ 9ನೆಯ ತಾರೀಕು ಸೋವಿಯತರು ಮಂಚೂರಿಯ ಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದರು. ಮತ್ತೊಂದು ಪರಮಾಣು ಬಾಂಬು ಅದೇ ದಿನ ನಾಗಸಾಕಿ ಬಂದರಿನ ಮೇಲೆ ಬಿತ್ತು. ಈ ಬಾಂಬಿನ ಪ್ರಯೋಗದಿಂದ ಉಂಟಾದ ಅಪಾರ ಹಾನಿಯನ್ನು ಮನಗಂಡ ಜಪಾನೀ ನಾಯಕರು ಆಗಸ್ಟ್ 10ರಂದು ತಮ್ಮ ಸೋಲನ್ನೊಪ್ಪಿಕೊಂಡರು. 14ರಂದು ಜನರಲ್ ಮೆಕಾರ್ಥರ್ ವಿಧಿಸಿದ ಷರತ್ತುಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು ಶರಣಾಗತರಾದರು. ಜಪಾನೀ ಶರಣಾಗತಿ ಪತ್ರಕ್ಕೆ ಸಹಿ ಬಿದ್ದದ್ದು ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 2ರಂದು, ಅಮೆರಿಕನ್ ಯುದ್ಧ ನೌಕೆ ಮಿಸೂರಿಯಲ್ಲಿ ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಸಾಗರದ ಯುದ್ಧದ ಸಮಾಪ್ತಿಯೊಂದಿಗೆ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧವೂ ಮುಕ್ತಾಯವಾಯಿತು.

ಈ ಯುದ್ಧದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ವಿಶ್ವದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮಹತ್ತರವಾದ ರಾಜಕೀಯ ಬಣಗಳು ಉಳಿದುವು. ಸೋವಿಯತ್ ಪ್ರಭುತ್ವ ಮತ್ತು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಯುದ್ಧಾನಂತರ ಜರ್ಮನಿ ತನ್ನ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. 1918ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯಿ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿದ್ದ ಮತ್ತು 1930ರ ವೇಳೆಗೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಮುಖ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿದ್ದ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಶಕ್ತಿ ಉಡುಗಿತು. ಇಟಲಿ ಸಣ್ಣ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ ಉಳಿಯಿತು. ಹೀಗೆ ಯುರೋಪಿನ ಪ್ರಮುಖ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡುವು. ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟವೊಂದೇ ಪ್ರಬಲ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಅನೇಕ ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಸೋವಿಯತ್ ಶಕ್ತಿಯ ನೆರಳಲ್ಲಿರಬೇಕಾಯಿತು. ಯುರೋಪು ಎರಡು ಪಂಥಗಳ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿಬಿದ್ದು ಆರ್ಥಿಕ ಮುಗ್ಗಟ್ಟು ಮತ್ತು ಆಹಾರದ ಅಭಾವ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ ಮತ್ತೊಂದು ರಾಷ್ಟ್ರವಾದ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಶಕ್ತಿ ಕುಗ್ಗಿತು. ಯುದ್ಧದ ಅಗಾಧ ವೆಚ್ಚದ ಭಾರದಿಂದ ಬ್ರಿಟನ್ ಎದುರಿಸಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಅಪಾರವಾದವು.

ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಳಿದ ದೇಶಗಳು ಮತ್ತು ವಸಾಹತು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಜನಜಾಗೃತಿಯುಂಟಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯ ಭಾವನೆ ಮೂಡಿದ್ದು ಮತ್ತೊಂದು ಪರಿಣಾಮ. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಜಯಪ್ರದವಾಗಿ ಕೊನೆಗೊಂಡದ್ದು ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನದ ಅಗಾಧ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಮತ್ತು ಸೈನಿಕ ಶಕ್ತಿಯಿಂದ: ಇದೂ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದರಿಂದ.

ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕಾಗಿ ಆದ ವೆಚ್ಚ ಅಪಾರ. ಪ್ರಪಂಚದ ಸಂಪತ್ತೆಲ್ಲ ಯುದ್ಧಕ್ಕಾಗಿ, ಯುದ್ಧ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ, ಯುದ್ಧದ ಅಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಕಂಡು ಹಿಡಿಯುವುದಕ್ಕಾಗಿ ವಿನಿಯೋಗವಾಗಬೇಕಾಯಿತು. ಇದು ಕೇವಲ ಮಹಾಬಲರ ಯುದ್ಧ. ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಯುದ್ಧ, ಮನಃಸ್ಥೈರ್ಯದ ಯುದ್ಧ. ಈ ರೀತಿಯ ಘರ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರದ ಪಾತ್ರ ಹೆಚ್ಚು. ಯುದ್ಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಚಾರ ನಾನಾ ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದು, ಮಿತ್ರ ಶತ್ರು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ವೈಷಮ್ಯವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತಲ್ಲದೆ, ಯುದ್ಧಾನಂತರದಲ್ಲಿ ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲೆ ವಿರಸ ಮೂಡಿಸಿತು. ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಜಟಿಲವಾಗಿ, ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪನೆ ದೂರ ಸರಿಯಿತು. ಯುದ್ಧ ಸಮಯದಲ್ಲಿ, ಹಿಟ್ಲರನನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಜಯಗಳಿಸುವುದರಲ್ಲಿ, ಇದ್ದ ಒಗ್ಗಟ್ಟು ಯುದ್ಧಾನಂತರ ಮಾಯವಾಯಿತು. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದರೂ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಯುದ್ಧಮುಗಿದ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಶೀತಲಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆನ್ನಬಹುದು.

ಈ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಮಾಡಿದ ವೆಚ್ಚದ ಬಗ್ಗೆ ನಿಖರವಾಗಿ ವಿವರ ನೀಡುವುದು ಅಸಾಧ್ಯ. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಡಿದವರ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಸರಿಯಾದ ಅಂಕಿ ಅಂಶಗಳನ್ನು ನೀಡುವುದು ದುಸ್ತರದ ಕೆಲಸ. ಸಾವು ನೋವು ನಷ್ಟಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಮಾನವ ಅನುಭವಿಸಿದ ತೊಂದರೆಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವುದು ಕಷ್ಟ. ಸೈನ್ಯದ ವೆಚ್ಚ, ವಾಯುಬಲ ಮತ್ತು ನೌಕಾಬಲದ ವೆಚ್ಚ ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಜನರು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಆಸ್ತಿ ಪಾಸ್ತಿ, ನಾಶಗೊಂಡ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು, ಜನ ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಕೆಲಸ–ಇವುಗಳ ನಷ್ಟವನ್ನೂ ಸೇರಿಸಬೇಕು. ಈ ಕೆಳಗೆ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಅಂಕಿ ಅಂಶಗಳು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಈ ವೆಚ್ಚದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

1. ಮಿತ್ರ ಶತ್ರು ಪಕ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 57 ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದವು. ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕಡೆ ಈ ಯುದ್ಧದ ವೆಚ್ಚದಲ್ಲಿ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನ ಹೊತ್ತಿತ್ತು. ಅದರಲ್ಲಿ ಇತರ ಪಾಲುದಾರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೆಂದರೆ ಬ್ರಿಟನ್, ಕಾಮನ್‌ವೆಲ್ತ್, ರಷ್ಯ, ಚೀನ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸ್. ಅಕ್ಷರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಕಡೆ ಜರ್ಮನಿ, ಇಟಲಿ ಮತ್ತು ಜಪಾನ್.

2. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸತ್ತವರ ಸಂಖ್ಯೆ ಅಗಾಧ. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನ 2,92,100 ಸೈನಿಕರನ್ನು, ಅಂದರೆ 1940 ಜನಗಣತಿಯ ಪ್ರಕಾರ 450ಕ್ಕೆ ಒಬ್ಬನಂತೆ, ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಇತರರ ಪೈಕಿ ಯುದ್ಧರಂಗದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಯುದ್ಧ ಕೈದಿಗಳಾಗಿ ಸತ್ತವರಲ್ಲಿ ಭೂವಾಯುಪಡೆಯವರು 2,34,874. ನೌಕಾಪಡೆ 36,950; ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟವರು 19,733; ತೀರ ಪ್ರದೇಶದ ಕಾವಲುಗಾರರು 574.

3. ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಕಾಮನ್‌ವೆಲ್ತ್‌ಗಳ ನಷ್ಟ ಹೀಗಿದೆ: ಸತ್ತವರ ಸಂಖ್ಯೆ 5,44,596; ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸಾವು ನೋವು ಉಂಟಾದವು. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಸತ್ತವರ ಸಂಖ್ಯೆ 3,97,762. ಅಂದರೆ ಅದರ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ 150ಕ್ಕೆ ಒಬ್ಬನಂತೆ.

4. ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟದಲ್ಲಿ ಸತ್ತವರ ಸಂಖ್ಯೆ 75,00,000 ಅಂದರೆ ಅದರ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ 22 ಜನರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಪ್ರಾಣ ತೆತ್ತ.

5. ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ 2,10,671 ಸೈನಿಕರು ಸತ್ತರು (200 ಜನಕ್ಕೆ ಒಬ್ಬ). ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಇತರ ಪ್ರಜೆಗಳಲ್ಲಿ 1,07,874 ಜನ ಪ್ರಾಣ ಕಳೆದುಕೊಂಡರು.

6. ಜರ್ಮನಿಯ 28,50,000 ಸೈನಿಕರು ಸತ್ತರು (25ಕ್ಕೆ 1).

7. ಇಟಲಿ 3,00,000 ಸೈನಿಕರನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು (150ಕ್ಕೆ 1).

8. ಸಾವಿನ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪೈಕಿ ಚೀನ ಎರಡನೆಯದು. 22,00,000 (200ಕ್ಕೆ 1) ಸೈನಿಕರನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು.

9. ಜಪಾನ್ 15,06,000 ಸೈನಿಕರನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. (46ಕ್ಕೆ 1).

10. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಿತ್ರ ಶತ್ರು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸೈನಿಕರ ಸಾವಿನ ಸಂಖ್ಯೆ ಒಟ್ಟು 1,06,50,000. ಅಕ್ಷ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಖ್ಯೆ 46,50,000.

11. ಇದಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಉದಾ: (ಪೋಲೆಂಡ್) ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಾವು ನೋವುಗಳನ್ನನುಭವಿಸಿದವು.

12. ನಿರಾಶ್ರಿತರ ಸಮಸ್ಯೆ ಉದ್ಭವವಾಗಿ ಅನೇಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಅದರ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ ಯತ್ನಿಸಿದವು. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ನಿರಾಶ್ರಿತರ ಸಂಘ 72,800 ನಿರಾಶ್ರಿತರನ್ನು ಅವರವರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸಿತು. 10,50,000 ನಿರಾಶ್ರಿತರಿಗೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವಸತಿ ಕಲ್ಪಿಸಲಾಯಿತು. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಈ ಸಮಸ್ಯೆ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬಗೆಹರಿಯಲಿಲ್ಲ.

13. ದೂರಪ್ರಾಚ್ಯದಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿನಿಂದ 10,00,000 ಜನರನ್ನು ಹಿಂತಿರುಗಿಸಲಾಯಿತು. ಜಪಾನಿಗೆ ವಾಪಸು ಕಳಿಸಲಾದವರ ಸಂಖ್ಯೆ 65,50,000. (ಎಸ್.ಕೆ.ಎಸ್.)

ಮಹಾವೀರ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.599–527. ಜೈನರ ಇಪ್ಪತ್ತನಾಲ್ಕನೆಯ ತೀರ್ಥಂಕರ. ಗೌತಮಬುದ್ಧನ ಹಿರಿಯ ಸಮಕಾಲೀನ. ಈತ ಮಗಧದೇಶದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ. ಈಗೀನ ಚಂಪಾರಣ್ಯ, ಮುಜಫರಪುರ, ದರಭಂಗಾ ಮತ್ತು ಛಪರಾ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಹಿಂದೆ ವಜ್ಜಿಯೋ (ಲಿಚ್ಛವಿಯರ ನಾಡು) ಎಂದೂ ವಿದೇಹದೇಶವೆಂದೂ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಅದರ ರಾಜಧಾನಿ ವೈಶಾಲಿ (ಈಗಿನ ಬಸಾಢನಗರ). ಈ ನಗರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಗಂಡಕಿ ನದಿ ಹರಿಯುತ್ತಿದೆ. ಅದರ ಎರಡೂ ತೀರಗಳಲ್ಲಿ ವೈಶಾಲಿಯ ಎರಡು ಉಪನಗರಗಳಿದ್ದುವು. ಅವು ಒಂದು ಕ್ಷತ್ರಿಯ ಕುಂಡಗ್ರಾಮ; ಇನ್ನೊಂದು ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕುಂಡಗ್ರಾಮ; ಅಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಗಣರಾಜ್ಯಗಳಿದ್ದುವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಯುದ್ಧಗಳಿಲ್ಲದೆ ಶಾಂತಿಯುತ ಸಹಬಾಳ್ವೆ ನೆಲಸಿದ್ದಿತು. ಈ ಗಣರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಚೇಟಕ ಎಂಬಾತ ವೈಶಾಲಿಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜ. ಆತ ಕಾಶಿ, ಕೋಸಲಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಒಂಬತ್ತು ಲಿಚ್ಛವಿ ಹಾಗೂ ಮಲ್ಲರಾಜರ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದ. ಈ ಚೇಟಕದ ಮಹಾರಾಜನಿಗೆ ಎಂಟು ಮಂದಿ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳು, ಅವರಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯಳಾದ ತ್ರಿಶಲಾದೇವಿಯನ್ನು(ಪ್ರಿಯಕಾರಿಣಿ) ಕುಂಡಲಪುರದ ಗಣ್ಯರಾಜ ಸಿದ್ಧಾರ್ಥಮಹಾರಾಜನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ವಿವಾಹವಾಗಿದ್ದಿತು. ಸಿದ್ಧಾರ್ಥ ಜ್ಞಾತೃವಂಶಕ್ಕೇರಿದವ. ಸಿದ್ಧಾರ್ಥ, ತ್ರಿಶಲಾದೇವಿಯರು 23ನೆಯ ತೀರ್ಥಂಕರನಾದ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ಶ್ರಮಣ ಪರಂಪರೆಯ ಅನುಯಾಯಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಇವರ ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.599ನೆಯ ಸಂವತ್ಸರದಲ್ಲಿ ಚೈತ್ರ ಶುದ್ಧ ತ್ರಯೋದಶಿಯ ದಿವಸ ಮಹಾವೀರ ಜನಿಸಿದ. ಈ ಶಿಶು ಜನನವಾದಕೂಡಲೆ ನಾಡು ಸಂಪದ್ಭರಿತವಾಗಿ ಶಾಂತಿಸೌಖ್ಯಗಳು ವರ್ಧಿಸಿದುದರಿಂದ ಶಿಶುವಿಗೆ ವರ್ಧಮಾನನೆಂಬ ಹೆಸರಿಟ್ಟರು. ಕೆಲಕಾಲದ ಮೇಲೆ ಕೆಲವು ಯೋಗಿಗಳು ಈ ಶಿಶುವಿನ ದರ್ಶನ ಮಾಡಿ ಈತನ ಅಲೌಕಿಕ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಕಂಡು ಬೆರಗಾಗಿ ಈತನನ್ನು ಮಹಾವೀರನೆಂದೂ ಈತನ ಬುದ್ಧಿ ಚಾತುರ್ಯಗಳಿಗೆ ಮೆಚ್ಚಿ ಸನ್ಮತಿ ಎಂದೂ ಕರೆದರು. ಮಹಾವೀರನಿಗೆ ಹುಟ್ಟುವಾಗಲೇ ಮತಿ, ಶ್ರುತ, ಅವಧಿಗಳೆಂಬ ಮೂರು ಪ್ರಕಾರದ ಜ್ಞಾನಗಳು ಲಭಿಸಿದ್ದುವು. ಮಹಾವೀರ ತೇಜಸ್ವಿಯಾಗಿ, ಮೇಧಾವಿಯಾಗಿ, ಸಕಲ ವಿದ್ಯಾ ಪಾರಂಗತನಾಗಿ ಬೆಳೆದನು. ಹೀಗೆ 30 ವರ್ಷಗಳು ಕಳೆದುವು. ಈತ ಯಾವಾಗಲೂ ಧ್ಯಾನಾಸಕ್ತನಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದ, ಒಂದು ದಿನ ತನ್ನ ಹಿಂದಿನ ಭವಗಳ ಅರಿವಾಗಿ ಸಂಸಾರ ಅಸಾರವೆಂದು ಕಂಡು ವೈರಾಗ್ಯ ಅಂಕುರಿಸಿತು. ಆಗ ಮಹಾವೀರ ಐಹಿಕ ಸಂಪತ್ತನ್ನೂ ಭೋಗೋಪಯೋಗ ವಿಷಯಗಳನ್ನೂ ತೊರೆದು ಸಂನ್ಯಾಸ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ. ಆಗಲೇ ಅತನಿಗೆ ನಾಲ್ಕನೆಯದಾದ ಮನಃಪರ್ಯಯ (ಇನ್ನೊಬ್ಬರ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿರುವ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು) ಜ್ಞಾನ ಲಭಿಸಿದುದು. ಮಹಾವೀರ 12 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಉಗ್ರ ತಪಸ್ಸು ಆಚರಿಸಿದುದರ ಫಲವಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ಘಾತಿ ಕರ್ಮಗಳು ನಾಶವಾಗಿ ಐದನೆಯ ಕೇವಲ ಜ್ಞಾನ (ಸರ್ವಜ್ಞತ್ವ) ಪ್ರಾಪ್ತಿವಾಯಿತು. ಈ ದೇವತೆಗಳಿಂದ ಸಮವಸರಣ ರಚನೆಯಾಯಿತು. ಆನಂತರ ಮಹಾವೀರ 30 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಧರ್ಮೋಪದೇಶ ಮಾಡಿದ. ಕೊನೆಗೆ ಸಮವಸರಣ ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ (ಪಾಟ್ನ) ನಗರಕ್ಕೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಪಾವಾಪುರಿಯ ಸರೋವರದ ಮಧ್ಯದ ಶಿಲೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತು ಉಳಿದಿದ್ದ ಅಘಾತಿಕರ್ಮಗಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿ ಆಶ್ವಯುಜ ಬಹುಳ ಚತುರ್ದಶಿಯ ರಾತ್ರಿಯ ಅಂತ್ಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಅಮಾವಾಸ್ಯೆಯ ಪ್ರಾತಃಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸರ್ವಕರ್ಮಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತನಾಗಿ ಸಿದ್ಧಪದವಿ ಪಡೆದ. ಈ ಜ್ಞಾನಜ್ಯೋತಿಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಆದಿನ ರಾತ್ರಿ ಜನರು ಅನೇಕ ದೀಪಗಳನ್ನು ಹೊತ್ತಿಸಿ ಮಹಾವೀರ ಸ್ವಾಮಿಯ ಪೂಜೆ ಸ್ತವನಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. ಅದೇ ದೀಪಾವಳಿ ಹಬ್ಬ. (ಕೆ.ಎಸ್.ಡಿ.)

ಮಹುರ್ಜರಿ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ನಾಗಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿ ಹಾಗೂ ಸಮಾಧಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲದೆ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ವಸತಿ ನೆಲೆಯಿದೆ. ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದ ಜೂನಾಪಾನಿ ನೆಲೆಯಿದೆ. 1933ರಲ್ಲಿ ಜಿ.ಎ.ಪಿ. ಹಂಟರ್ ಈ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಇವನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಮುದ್ರೆ, ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆ, ಇಂಟ್ಯಾಗ್ಲಿಯೊ ಹಾಗೂ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದವು. ಒಂದು ಮುದ್ರೆಯ ಮೇಲೆ ಅಪುಮಾದ ಅಥವಾ ಅಪ್ರಮಾದ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿದೆ. ಮಹುರ್ಜರಿ ಮಣಿಗಾರಿಕೆಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದಿರ ಬೇಕೆಂದೂ ಈ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೆ ರಫ್ತು ಮಾಡಿತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದೂ ಇವನು ಊಹಿಸಿದ. 1971 ರಲ್ಲಿ ಮಹುರ್ಜರಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಧವರಾಜ ಎಂಬ ಬರೆಹವುಳ್ಳ ಗುಪ್ತ–ವಾಕಾಟಕ ಕಾಲದ ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆ ಹಾಗೂ ವಾಕಾಟಕರ ಎರಡನೆಯ ಪ್ರವರಸೇನನ ತಾಮ್ರಪಟ ಲಭಿಸಿದವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲಾವೃತ್ತ ಸಮಾಧಿಗಳು ಹಂಟರ್‌ನ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬರದಿದ್ದುದು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ. ಜೂನಾಪಾನಿಯಲ್ಲಿ 1879 ರಲ್ಲೇ ರಿವೆಟ್ ಕಾರ್ನಾಕ್ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಇಲ್ಲಿಂದ ಅವನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಯ ಕಡಿವಾಣದ ಭಾಗಗಳು, ಕೊಂಡಿ (ಬಕಲ್) ಹಾಗೂ ಬ್ರೋಷೆ ಗಮನಾರ್ಹ.

ಮಹುರ್ಜರಿಯಲ್ಲಿ 270ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆವೃತ್ತ ಸಮಾಧಿಗಳು 2.5 ಕಿಮೀ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹರಡಿವೆ. ಇವನ್ನು 10 ವಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ. 1970–72 ರಲ್ಲಿ ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಮಹುರ್ಜರಿಯಲ್ಲಿ 14 ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆವೃತ್ತ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ವೃತ್ತದ ವ್ಯಾಸ 11.38–18.2 ಮೀ. ವೃತ್ತಗಳನ್ನು ನೈಸರ್ಗಿಕ ಗರಸು ಪದರದ (ಮುರಮ್) ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಶವವನ್ನು ಹೂಳಿ ಮಣ್ಣು ಮುಚ್ಚಿದ ಅನಂತರ ವೃತ್ತದ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುತುಂಡುಗಳನ್ನು ತುಂಬಲಾಗಿತ್ತು. ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿದ್ದುವು. 3 ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಜನರ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದರೆ ಒಂದರಲ್ಲಿ ಜೋಡಿ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಿದ್ದವು. ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣ, ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ಚಿನ್ನದ ವಸ್ತು ಮತ್ತು ಆಭರಣಗಳು,

ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಹಾಗೂ ಅಗೇಟ್ ಮಣಿಗಳು ಇದ್ದವು. ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಯ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಕಡಿವಾಣದ ಭಾಗಗಳೂ ಮುಖಕ್ಕೆ ತೊಡಿಸಿದ್ದ ಆಭರಣಗಳೂ ತಾಮ್ರದ ಗಂಟೆಗಳೂ ಸಿಕ್ಕವು. ಮುಖದ ಆಭರಣವನ್ನು ತಾಮ್ರದ ಹಾಳೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಚರ್ಮದ ಹೊದಿಕೆಗೆ ಜೋಡಿಸಲು ಅನುವಾಗುವಂತೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಪಿನ್ನುಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಭರಣಗಳಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಿ ಬಿಗಿದ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಭರ್ಜಿ, ಅರ, ಬಾಚಿ, ಉಳಿ ಹಾಗೂ ಬಾಣಲೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ತಟ್ಟೆ, ಮುಚ್ಚಳ ಹಾಗೂ ಬಳೆಗಳನ್ನು ತಾಮ್ರದಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಚಿನ್ನದ ಆಭರಣಗಳೆಂದರೆ ತಂತಿಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಕಂಠಾಹಾರ ಹಾಗೂ ಕಿವಿಯೋಲೆಗಳು. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಅಭ್ರಕಯುಕ್ತ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿಯೂ ಕಪ್ಪುಚಿತ್ರಿತ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿರಳವಾಗಿಯೂ ಇದ್ದವು. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪ್ರಕಾರದ ಆಲಿಕೆಯಾಕಾರದ ಮುಚ್ಚಳವೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇದರ ಮೇಲ್ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಆಡಿನ ಬೊಂಬೆಯನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

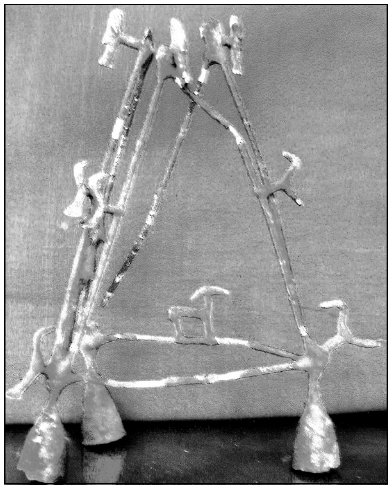
ಮುಕ್ಕಾಲಿನ ತಾಮ್ರದ ಸಲಕರಣೆ

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜು 2003–05ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಎರಡು ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ ವೃತ್ತಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ವೃತ್ತದ ಹೊರಸುತ್ತಿನಲ್ಲಿದ್ದ 4 ಶವಕುಣಿಗಳನ್ನೂ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಈ ಶವಕುಣಿಗಳಿಗೆ ಭೂಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಯಾವ ಗುರುತುಗಳೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಮತ್ತೊಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ತಾಮ್ರದ ತ್ರಿಪಾದಿ ಹಾಗೂ ತ್ರಿಶೂಲವನ್ನು ಹೋಲುವ ವಸ್ತು ಅಪರೂಪವಾಗಿವೆ. ತ್ರಿಪಾದಿಗೆ ಗಂಟೆಯಾಕಾರದ ಕಾಲುಗಳಿವೆ. ಕಾಲಿಗೆ ತಾಗಿ ತಂತಿಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ವೃತ್ತವಿದ್ದು ಇದರ ಮೇಲೆ ಮೂರು ಜಿಂಕೆಯ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ತ್ರಿಪಾದಿಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಹಕ್ಕಿಯ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನೂ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ 3 ಮೀನಿನ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನೂ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿನೆಲೆಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಸಮಕಾಲೀನ ವಸತಿನೆಲೆಯನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಕುಟ್ಟಿಮಾಡಿದ ಮಣ್ಣಿನ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳು, ಒಲೆ, ಕಣಜದ ಕಟ್ಟೆ, ಮಣಿಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ (ವಾಕಾಟಕ) ವಸತಿನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಕೆಯ ವಿವಿಧ ಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಮಣಿಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿದ್ದವು. (ಆರ್‌ಕೆ.)

ಮಳಖೇಡ: ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸೇಡಂ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಗ್ರಾಮ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ (ಮಾನ್ಯಖೇಟ) ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ ಇದರದು. ಭೀಮಾ ನದಿಯ ಉಪನದಿಯಾದ ಕಾಗಿಣದ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. 1968 ರಲ್ಲಿ ಈ ಹಳ್ಳಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಅ.ಸುಂದರ ಅವರು ನಡೆಸಿದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ, ನವ ಶಿಲಾಯುಗ, ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಕಾಗಿಣ ನದಿಯ ತಳದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಮೊನೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಇವು ಚರ್ಟ್‌ಯುಕ್ತ ಜಾಸ್ಪರ್ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಉಪಕರಣಗಳು. ಇದೇ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಉತ್ತರಕ್ಕಿರುವ ದುಗ್ಗಮ್ಮನ ಅಣಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಏರು ದಿಣ್ಣೆಯಲ್ಲಿ ಅಲಗಿನಂತಹ ಚಕ್ಕೆಗಳೂ ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ಮೂಲಶಿಲೆಯ ತಿರುಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಕಾಗಿಣ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ದುಗ್ಗಮ್ಮನ ಅಣಿಯ ಎದುರಿಗೆ ಇರುವ ಸಮಖೇಡ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆ ಚೂರೊಂದು ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು ಇದು ನವ ಶಿಲಾಯುಗದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಮಾಂಟೆಗೋ–ಚೆಲ್ಮ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಶಿಕ್ಷಣ ಸುಧಾರಣೆ: ಭಾರತೀಯರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಬಹುದಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಆಧಾರಮಾಡಿಕೊಳ್ಳ ಬೇಕಾದ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ರಾಜ್ಯ ಸಚಿವರಾಗಿದ್ದ ಮಾಂಟೆಗೋ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಆಗಿದ್ದ ಚೆಲ್ಮ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಇವರಿಬ್ಬರು 1919ರಲ್ಲಿ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ವರದಿ. ಇದನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ವರ್ಗಾವಣೆ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ಆಂಗ್ಲೊ ಇಂಡಿಯನ್ನರು ಮತ್ತು ಯುರೋಪಿಯನ್ನರು ತಮ್ಮ ಹಿತಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆ ಬರುವುದೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ತಮ್ಮ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಇಲ್ಲವೆ ರಾಜ್ಯಸರ್ಕಾರ ಕಾಯ್ದಿರಿಸಿದ ವಿಷಯವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬೇಕು ಎಂದು ಅಹವಾಲು ಕೊಟ್ಟರು. ಆ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸರ್ಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿರಲಿಲ್ಲ. ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ಇಡೀ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನೂ ರಕ್ಷಿತಸೂಚಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಬೇಕೆಂದು ಬಂಗಾಲ ಸೂಚಿಸಿತು. ಇಡೀ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಬೇಕೆಂದು ಸಂಯುಕ್ತ ಪ್ರಾಂತ ಸೂಚಿಸಿತು. ಬಿಹಾರ್ ಮತ್ತು ಒರಿಸ್ಸ ಸರ್ಕಾರಗಳು ಪ್ರೌಢ, ಉನ್ನತ ಮತ್ತು ತಾಂತ್ರಿಕ ಶಿಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ವರ್ಗಾಯಿಸುವುದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದವು. ಪಂಜಾಬ್ ತನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಕಾಯ್ದಿರಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಅಸ್ಸಾಂ ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣದ ವರ್ಗಾವಣೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿತು. ಮದ್ರಾಸು ಶಿಕ್ಷಣಶಾಖೆಯ ವರ್ಗಾವಣೆಯನ್ನೇ ವಿರೋಧಿಸಿತು. ಹೀಗೆ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳ ಫಲವಾಗಿ ಮೇಲಿನ ಸುಧಾರಣೆ ಆಚರಣೆಗೆ ಬರುವುದು ನಿಧಾನವಾಯಿತು. ಕಡೆಗೆ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಬಂಗಾಲದ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಬಲುಮಟ್ಟಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆ ನೀಡಿ ಕೆಲವು ರಕ್ಷಣೆಗಳೊಡನೆ ಇಡೀ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪ್ರಾಂತ ಸರ್ಕಾರಗಳಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿತು. ಹಾಗೆ ರಕ್ಷಿತವೆಂದು ಸೂಚಿಸಿದ ಅಂಶಗಳು ಹೀಗಿವೆ:

1. ಬನಾರಸ್ ಹಿಂದು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯವನ್ನು ಮತ್ತು ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಇನ್–ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಅಖಿಲ ಭಾರತೀಯವೆಂದು ಸೂಚಿಸುವ ಇತರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳನ್ನು ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರವೇ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು.

2. ಭಾರತದ ಅರಸುಕುಮಾರರ ಕಾಲೇಜುಗಳು. ಸೈನಿಕರಿಗೂ ಸರ್ಕಾರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಮಕ್ಕಳಿಗೂ ಏರ್ಪಡಿಸಿರುವ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಸರ್ಕಾರದ ನೇರ ನಿಯಂತ್ರಣದಲ್ಲಿರಬೇಕಾದ್ದರಿಂದ ಅವು ವರ್ಗಾವಣೆಯಿಂದ ವಿನಾಯಿತಿ ಪಡೆಯುತ್ತವೆ.

3. ಆಂಗ್ಲೊ ಇಂಡಿಯನ್ನರ ಮತ್ತು ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಿರುವ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಪ್ರಾಂತೀಯ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದರೂ ರಕ್ಷಿತ ವಿಷಯಗಳೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

4. ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೂ ಬಂಗಾಲದ ಪ್ರೌಢಶಿಕ್ಷಣದ ಪುನರ್ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೂ ಸೇರಿದ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ (ಪುನರ್ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಅನಂತರ ಐದು ವರ್ಷಗಳ ಪರ್ಯಂತ ಮಾತ್ರ) ಶಾಸನ ಮಾಡುವ ಅಧಿಕಾರ ಕೇಂದ್ರ ಶಾಸನಸಭೆಗೆ ಸೇರಿರುತ್ತದೆ.

ಮೇಲಿನ ವಿವರಣೆಯಿಂದ ಶಿಕ್ಷಣ ಭಾಗಶಃ ಅಖಿಲ ಭಾರತವೂ ಭಾಗಶಃ ರಕ್ಷಿತವೂ ಭಾಗಶಃ ಮಿತಿಗಳೊಡನೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ್ದೂ ಭಾಗಶಃ ಮಿತಿಯಿಲ್ಲದೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ್ದೂ ಆಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಹೀಗಾಗಲು ಭಿನ್ನರೀತಿಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿಗೆ ಮನ್ನಣೆ ನೀಡಲು ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ನಡೆಸಿದ ಯತ್ನವೇ ಕಾರಣ. ಮಾಂಟೆಗೋ–ಚೆಲ್ಮ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವರದಿಯನ್ನು ಆಧಾರಮಾಡಿಕೊಂಡು ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ರೂಪಿಸಿದ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ 1921ರಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೆ ಅನುಮೋದನೆ ನೀಡಿದ ಮೇಲೆ ಇತರ ಕೆಲವು ಬಾಬುಗಳಂತೆ ಶಿಕ್ಷಣವೂ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸರ್ಕಾರಗಳ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಈ ದ್ವಿತಂತ್ರ ಆಡಳಿತ ಆರಂಭವಾದೊಡನೆ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಹಣಕೊಡುವುದನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿತು. ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಆದಾಯ ಮೂಲ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಶಿಕ್ಷಣದ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸರ್ಕಾರ ಕೈಹಾಕುವ ಹಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಜೊತೆಗೆ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಐ. ಸಿ. ಎಸ್. ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಪ್ರಾಂತೀಯ ಶಿಕ್ಷಣಸಚಿವರೊಡನೆ ಸಹಕರಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ಲಂಡನ್ನಿನ ಭಾರತದ ರಾಜ್ಯ ಸಚಿವರಿಗೆ ನೇರವಾಗಿ ಹೊಣೆಗಾರರಾಗಿದ್ದರು. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿದ ಭಾರತೀಯರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಬಂದರೂ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸದಾದುದು ಸ್ವಾಭಾವಿಕ. ಈ ಸುಧಾರಣೆಯಿಂದ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಮಂಡಳಿಗಳ ಮಂತ್ರಿಗಳ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಧನಸಹಾಯ ನಿಂತಿದ್ದರಿಂದ ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ದುಸ್ಥಿತಿಯಿಂದಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಣದ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವುದು ಕಷ್ಟವಾಯಿತು. (ಎನ್.ಎಸ್.ವಿ.)

ಮಾಚುಪಿಚ್ಚು: ಇಂಕ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಒಂದು ಸುಸಂರಕ್ಷಿತ ನಗರ; ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕದ ಪೆರು ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿಯ ಕೂಸ್ಕೊ ಎಂಬ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿದೆ. ಕಡಿದಾದ

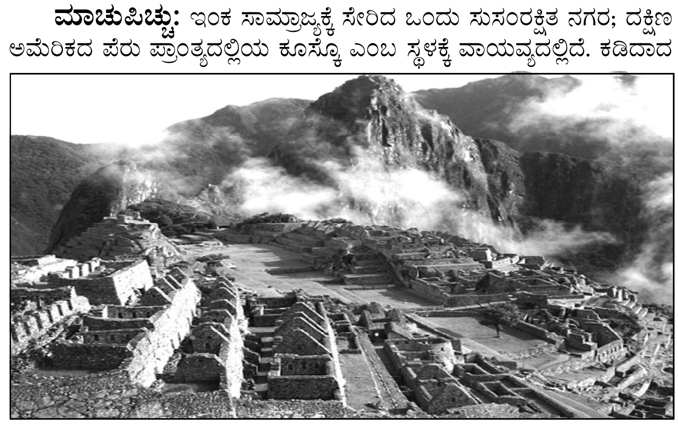
ಪ್ರಾಚೀನ ನಲೆ

ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ಸಾವಿರ ಅಡಿಗಳಿಗೂ ಮೀರಿದ ಎತ್ತರ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಈ ನಗರ ಬಲುಮಟ್ಟಿಗೆ ದುರ್ಗಮವಾದುದು. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಅದು ಸ್ಪ್ಯಾನಿಷ್ ವೃತ್ತಾಂತಕಾರರಿಗೆ ಅಪರಿಚಿತವಾಗುಳಿಯಿತು. 1911ರಲ್ಲಿ ಹಿರಾಮ್ ಬಿಂಘಮ್ ಎಂಬಾತ ಈ ನಗರವನ್ನು ಅನ್ವೇಷಿಸಿದ.

ಕಲ್ಲುಕೆತ್ತನೆ ಕೆಲಸದ ಸೊಗಸಾದ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಮನೆ ಕಾಂಪೌಂಡುಗಳು, ದೇವಾಲಯಗಳು, ಗುಡಿಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ನೀರಬೋಗುಣಿಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮುಂತಾದವು ಸೇರಿವೆ. ಈ ಭೂಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಅಸಮತೆಯಿಂದಾಗಿ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಹಲವೆಡೆ ಆವಶ್ಯಕವಾದ ಶಿಲಾ ಸೋಪಾನಗಳೂ ಇವೆ. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಮಾಪನ ಪದ್ಧತಿ: ಪ್ರಾಚೀನ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಅಳತೆ ಪದ್ಧತಿ. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನಜೀವನ, ಕರ ಕಂದಾಯ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಮತ್ತು ಅದನ್ನು ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಹೇಗೆ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ತಿಳಿಯುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದರು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಅಂತಹ ಪ್ರಯತ್ನದ ಫಲವಾಗಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಬುಕನನ್, ಥ್ಯಾಕರೆ, ಮನ್ರೋ, ಬೆಂಜಾಮಿನ್ ಹೈನ್ ಮೊದಲಾದವರು ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಪದ್ಧತಿಯೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಅಳತೆ ಪದ್ಧತಿ ಪ್ರಮುಖವಾದುದು. ಅವರ ಕಲ್ಪನೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪದ್ಧತಿಗಳು ದೋಷಪೂರ್ಣವಾಗಿದ್ದವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಏಕರೂಪತೆ ಸಾಧ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ಬುಕನನ್ ತನ್ನ ವರದಿಯಲ್ಲಿ ಗಾತ್ರ ಮಾಪನ ಊರಿಂದ ಊರಿಗೆ ಬೇರೆ ಇತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ವಿವರವಾಗಿ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ನಗರ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ 300 ಅಡಕೆಗಿಡ ನಾಟಿ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಹೊಂದಿರುವ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಶಾನುಭೋಗರು ತಮ್ಮ ಖಾತೆಯಲ್ಲಿ 100 ಗಿಡ ಎಂದು ಮಾತ್ರ ನಮೂದಿಸಿರುವುದನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿ, ಇದು ಶಾನುಭೋಗರು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ವಂಚನೆ ಎಂದು ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಬೆಂಜಮಿನ್ ಹೈನ್ ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿನಲ್ಲಿ ಕಾಳು ತುಂಬಿತುಳುಕುವಂತೆ ಅಳತೆ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೂ, ಕಂಠ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಅಳತೆ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೂ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಇದ್ದು, ಕಂಠ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಅಳತೆ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ತಾವು ಖರೀದಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಧಾನ್ಯದಲ್ಲಿ ಮೋಸ ಆಗುತ್ತಿದೆಯೆಂದು ತಿಳಿದಿದ್ದರು.

ಭೂಮಿ ಅಳತೆ ಬಗ್ಗೆ ಬಾಂಬೆ ಗೆಝೆಟಿಯರಿನಲ್ಲಿ ಧಾರವಾಡ ಭಾಗದಲ್ಲಿ 9 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ವಿವಿಧ ಅಳತೆಗಳಿದ್ದ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇದು ಗ್ರಾಮದಿಂದ ಗ್ರಾಮಕ್ಕೂ ಪ್ರಾಂತದಿಂದ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೂ ಬೇರೆಯಾಗಿದೆ. ತಮ್ಮ ಸರ್ವೆಕಾರ್ಯದಿಂದಾಗಿ ಈ ಭೂಮಿಗಳ ಸಮಾನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಎಕರೆ ಮಾತ್ರ ಪಡೆಯಲು ಅನುಕೂಲವಾಯಿತೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತೀಯ ಅಧ್ಯಯನಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾದರಿಯ ಮುಂದುವರಿದ ಭಾಗವೇ ಆಗಿರುವುದರಿಂದ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇದೇ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಹೊಂದಿದ್ದಾರೆ.

ವಿಶ್ವಕೋಶದಂತಹ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಂಥಗಳಾದ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ವಿರಚಿತ ಮಾನಸೋಲ್ಲಾಸ ಮತ್ತು ಕೆಳದಿ ಬಸವರಾಜ ರಚಿಸಿದ ಶಿವತತ್ತ್ವರತ್ನಾಕರ ಕೆಲವು ವಿಸ್ಮಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಳತೆಗೂ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮಾಹಿತಿ ಇದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲೂ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಇದ್ದರು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ನೃಪತುಂಗನ ಕಾಲದ ಮಹಾವೀರಾಚಾರ್ಯ ಗಣಿತ ಸಾರಸಂಗ್ರಹ ಕೃತಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜಾದಿತ್ಯ ವ್ಯವಹಾರ ಗಣಿತ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಿಮ್ಮರಸ ಕ್ಷೇತ್ರ ಗಣಿತ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಂದಿನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೂಡಾ ಅಳತೆ ಪದ್ಧತಿಯ ಇಣುಕು ನೋಟಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ವ್ಯಾಪಾರದ ಗಾತ್ರ ಮಾಪನದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವಂಚನೆಯನ್ನು ಸೆಟ್ಟಿಯ ಬಳ್ಳ ಕಿರಿದು ಎಂಬ ಗಾದೆಯ ಮೂಲಕ ಉದಾಹರಿಸಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು.

ಅಳತೆ ಎಂಬುದು ಒಂದನ್ನೊಂದು ಹೋಲಿಸುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ. ಒಂದು ವಸ್ತು ಇನ್ನೊಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೇಗೆ ಭಿನ್ನ, ಉದ್ದವೋ ಗಿಡ್ಡವೋ, ಭಾರವೋ ಹಗುರವೋ, ಬಿಸಿಯೋ ತಣ್ಣಗೋ, ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಹಿಗ್ಗಿದೆಯೋ ಕುಗ್ಗಿದೆಯೋ ಇತ್ಯಾದಿ ಹೋಲಿಕೆಯಾಗಿದೆ. ಹೋಲಿಸಲ್ಪಡುವ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಮೂಲ ಪ್ರಮಾಣವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ ವಸ್ತುವಿನ ಮಾಪನ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮಾಪನವೆಂಬುದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರಮಾಣದ ಗುಣಕ ಅಥವಾ ಭಾಗಕ ಅಂಶ. ಸಾಮಾನ್ಯ ಒಪ್ಪಿತ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಪ್ರವರ್ತನಾ ಕೋಷ್ಟಕ ಇಂದು ಲಭ್ಯವಿದೆ. ಫುಟ್–ಪೌಂಡ್ ಪದ್ಧತಿಯು ಬ್ರಿಟೀಷರ ಕಾಲದಲಿ, ಮೆಟ್ರಿಕ್ ಪದ್ಧತಿ ಇಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಎಸ್.ಐ. ಪದ್ಧತಿಯು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಜಾರಿಯಲಿವೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಳತೆ ಪದ್ಧತಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಿಳಿದಿದ್ದಂತೆ ಗೊಂದಲಮಯವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅದನ್ನು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರು ಯಾವುದೇ ತೊಂದರೆ ಇಲ್ಲದೆ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದನ್ನು ಶಾಸನಾಧಾರಗಳು ತೋರಿಸಿಕೊಡುತ್ತವೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಅಳತೆ ಕೋಲುಗಳಿದ್ದವು. ಇವು ಭೂಮಿ ಅಳತೆಗಾಗಲೀ ಅಥವಾ ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಾಗಲಿ ಬಳಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದವು. 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪೆನುಗೊಂಡೆಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಕಂಭಂ ಎಂಬ ಊರಿನ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ತಿಮ್ಮರಸ ದೇಶ ದೇಶಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಹಾಗೆ ಗಳೆಗಳಂ ತಿಳಿದುಕೊಂಬುವುದು ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ 100 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಅಳತೆ ಕೋಲುಗಳಿರುವುದು ಶಾಸನಾಧಾರಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಮೇಲಿನ ಹೇಳಿಕೆಯನ್ನು ಈ ಸಾಕ್ಷಿ ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರಚಲಿತ ಸಮಕಾಲೀನ ಅಳತೆ ಕೋಲುಗಳ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಇಂದಿಗೂ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಕುರುಗೋಡು, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ, ತಾಳಗುಂದ, ಡಂಬಳ, ತೀರ್ಥ, ಕೋಟಿಪುರ, ಬೇಲೂರು, ಎಲೆ ಬೇತೂರು, ಬಾಗಳಿ, ಅಮೃತಾಪುರ, ಗಂಡಸಿ, ಕಲಕೇರಿ, ಶಿರಸಗಿ, ಹಳೇಬೀಡು, ಮೂಗೂರು, ಹೊನ್ನವಳ್ಳಿ, ಹೊಸಗುಂದ, ಗೂಳೂರು, ಜೋಡಿ ಮತ್ತಿಗೋಡು, ಕೆಳದಿ, ಭಾಗಮಂಡಲ ಮುಂತಾದೆಡೆ ಇಂಥ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ.

ಮೂರ್ತಿ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅಳತೆಯನ್ನು ಬಳಸಿರುವ ಎರಡು ಉದಾಹರಣೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಗೊಮ್ಮಟಮೂರ್ತಿ ಪಾದದಡಿ ಇರುವ ಅಳತೆ ಪಟ್ಟಿಯಿಂದ, ಮೂರ್ತಿಯ ತಾಲಮಾನವು (ಮುಖದ ಹಣೆಯ ಕೂದಲ ತುದಿಯಿಂದ ಗದ್ದದ ಕೆಳ ಅಂಚಿನವರೆಗಿನ ಪ್ರಮಾಣ) ಅಲ್ಲಿಯ ಅಳತೆ ಪಟ್ಟಿಯ ಎರಡೂವರೆ ಪಟ್ಟು ಎಂದು ಸಿದ್ಧಮಾಡಬಹುದಾಗಿದ್ದು, ವಿಗ್ರಹವು ಸಪ್ತತಾಲ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತನೆ ಆಗಿರುವುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಜಾವಗಲ್ಲು ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಗೋಡೆ ಭಿತ್ತಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಶ್ರೀಧರ ವಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿ ಮಲ್ಲಿತಮ್ಮ ನವತಾಲ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಬಳಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಅಳತೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಂಗುಲ ಮೂಲ ಪ್ರಮಾಣ. ಪರಮಾಣುವಿನ ಕನಿಷ್ಠ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಎಂಟರ ಗುಣಕಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ವಾಲಾಗ್ರ, ಲಿಕ್ಷಾ, ಯೂಕ, ಯವ ಮತ್ತು ಅಂಗುಲಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದು. ಎರಡು ಅಂಗುಲ ಪ್ರಮಾಣ ಗೋಲಕ (ಕಲಾ) ಮೂರು, ನಾಲ್ಕು, ಹನ್ನೆರಡು ಮತ್ತು ಇಪ್ಪತ್ತನಾಲ್ಕು ಅಂಗುಲಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಅಧ್ಯರ್ಧಕ, ಭಾಗ, ವಿತಸ್ತಿ ಮತ್ತು ಅರತ್ನಿ. ಮೂವತ್ತೆರಡು ಅಂಗುಲ ಒಂದು ಹಸ್ತ ಪ್ರಮಾಣವಾದರೆ ಎಂಟು ಹಸ್ತ ಒಂದು ಗಳೆ ಎನ್ನಿಸುವುದು. ನಾಗವರ್ಮನ ಅಭಿಧಾನ ವಸ್ತುಕೋಶ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ದೇಹವಯವಾದಿ ವರ್ಗಗಳಿಂದ ಪಡೆಯುವ ಗೇಣು, ತಾಳ, ವಿತ್ತಸ್ತಿ, ಗೋಕರ್ಣ, ಅರತ್ನೀ, ಮೊಳ, ರತ್ನಿ, ಪುರುಷ, ವ್ಯಾಮಗಳ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಸರಳ ಮಾಪನಗಳಾದ ಮೆಟ್ಟು, ಪಾದ, ಹೆಜ್ಜೆ, ಗಳೆ, ಗಜ, ಹರಿದಾರಿ, ದಂಡ, ಕ್ರೋಶ ಮತ್ತು ಯೋಜನೆಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು.

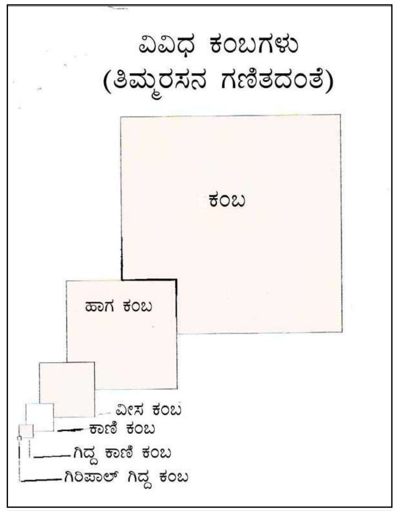

ಅಕ್ಬರನ ಭೂ ಕಂದಾಯ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಎಲ್ಲೆಡೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿಯ ಕಂದಾಯ ನಿಗದಿಯ ಪ್ರಯತ್ನ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿತ್ತು. ಚಾಳುಕ್ಯ ಯುವರಾಜ ದಶವರ್ಮದೇವನು ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಾರಜೋಳ ಗ್ರಾಮದ 996ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾಗಿ ರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಮನ್ಮಥ ಸಂವತ್ಸರದಲ್ಲಿ ಬೀಜ ಬಿತ್ತಿ ದುರ್ಮುಖಿ ಸಂವತ್ಸರದಲ್ಲಿ (ಮುಂದಿನ ವರ್ಷ) ಉತ್ಪನ್ನವಾದ ಬೆಳೆಯನ್ನು ನೋಡಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಉತ್ತಮ, ಮಧ್ಯಮ ಮತ್ತು ಕನಿಷ್ಠ ಎಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಭೂಮಿಗಳನ್ನು ಗದ್ದೆ, ಬೆದ್ದಲು, ತೋಟ, ತುಡಿಕೆ, ಕೆಂಗಾಳು, ಎರೆ, ಕಲ್ಲು ಮೊರಡಿ ಮುಂತಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಭೂಮಿಯ ವಿಸ್ತಾರದ ಪ್ರಮುಖ ಮಾಪನ ಮತ್ತರು. ಇದನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ನಿವರ್ತನ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿತ್ತು. ಆದಿ ಕದಂಬರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮಾಪನ ಉಪಾಂಗ ಕಂಭ. ಇದನ್ನು ಕಮ್ಮ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಚದರ ಗಳೆ ಅಳತೆಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಪ್ರಮಾಣ ಕಂಭ. ಭೂಮಿಯ ಗುಣ ಮತ್ತು ನೀರಾವರಿ ಸೌಲಭ್ಯ ಆಧರಿಸಿ ಒಂದು ಮತ್ತರಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿರುವ ಕಮ್ಮಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ 100, 200, 450, 900 ಹೀಗೆ ಇತ್ತು. ಇದಲ್ಲದೇ ಮಾರು, ಹಾಗ, ಬೇಳೆ, ವೀಸ ಹಾಗೂ ಮಾರುಕೂರಿಗೆ, ಭಿಘಾ, ಕಾಟಿ, ಪಾಂಡ್, ಚಾವಾರ್ ಎಂಬ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಇದ್ದುವು. ಮಾರ ಹೊಲವೊಂದು ಮೂವತ್ತಾರು ಭಿಘಾ ಹೊಂದಿತ್ತು, ಈ ವಿಸ್ತೀರ್ಣಕ್ಕೆ ಎರಡೂವರೆ ಗಿದ್ದನ ಜೋಳ ಬಿತ್ತನೆ ಬೀಜ ಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ ಇದರಲ್ಲಿ ನೂರಿಪ್ಪತ್ತು ಅಕಡಿ ಸಾಲುಗಳಿರುತ್ತವೆ ಹೀಗೆ ಒಂದೇ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ತಿಳುವಳಿಕೆಗಳಿದ್ದುವು.

ಬುಕನನ್ ವರದಿಯಂತೆ ನಗರ ಪ್ರಾಂತದ ಶಾನುಭೋಗರು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಮೋಸದ ಲೆಕ್ಕ ನೀಡಿರಲಿಲ್ಲ ಅದು ಅಂದಿನ ಪದ್ಧತಿಯಾಗಿತ್ತು. ತೋಟವೊಂದರಲ್ಲಿ ಕಂಡಹಾಗೆ ಸಸಿ, ಫಲ ನೀಡುವ ಮರ, ಮುದಿ ಮರ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಸತ್ತ ಮರ (ಖಾಲಿ ಚೌಕ) ಇರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಫಲ ನೀಡುವ ಮರಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕಂದಾಯ ನಿಗದಿಗೆ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಒಂದು ತೋಟದಲ್ಲಿ 300 ಗಿಡಗಳಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಫಲ ನೀಡುವ ಮರಗಳು 100 ಮಾತ್ರ. ರೈಸ್ ಅವರು ತೋಟಗಳ ಕಂದಾಯ ನಿಗದಿದಾಯ ಎಂಬ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರವೆಂದೂ ಇದು ಸಾವಿರ ಮರಗಳ ಆದಾಯವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಕವಲೇದುರ್ಗ ಮಠದಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುವ ವಿಷಯವೇನೆಂದರೆ ಕಂದಾಯ ಪ್ರಮಾಣ ತೋಟಗಳ ಉತ್ಪನ್ನದ ಸಾವಿರದ ಒಂದನೆಯ ಭಾಗ ಆಗಿತ್ತು.

ಉತ್ಪನ್ನದ ಸಾವಿರದ ಒಂದನೆಯ ಭಾಗ ಸಾವಿರ ಮರಗಳ ಆದಾಯ ಎಂದು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಂದ ತಪ್ಪಾಗಿ ತಿಳಿಯಲ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಗಾತ್ರ ಮಾಪನದಲ್ಲಿ ಖಂಡುಗ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಮಾಣ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಇದರ ಇನ್ನೊಂದು ಹೆಸರು ಸಲಗೆ. ನಲ್ವತ್ತು ಕಂಭ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಲಗೆ ಪ್ರಮಾಣ ಬೀಜ ಬಿತ್ತಲಾಗಿತ್ತೆಂದು ಶಾಸನಾಧಾರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇಪ್ಪತ್ತು ಕೊಳಗಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಒಂದು ಖಂಡುಗಕ್ಕೆ ಸಮಾನವಾಗಿತ್ತು. ಕೊಳಗ, ಬಳ್ಳ, ಮಾನ, ಸೊಲ್ಲಗೆ ಮತ್ತು ಗಿದ್ದ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಹಿಂದಿನ ಪ್ರಮಾಣದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಇದಲ್ಲದೆ ಕುಡುಬ, ಪ್ರಸ್ತ, ಅಡಕ, ಚಿಟ್ಟೆ, ಸೊಳಸ, ಸೊಂಟಿಗೆ, ಕೊಡ, ಹಳಿಗೆ, ಮುಡೆ, ಗಿದ್ದನ, ಪಡಿ, ಪಲ್ಲ, ಸೇರು, ಸಿದ್ದಿಗೆ, ದಡಿಯ, ಮಣ ಮುಂತಾದ ಗಾತ್ರ ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಬಳಕೆಯೂ ಇತ್ತು. ಬಳಕೆಯ ಕ್ರಮವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಕೊಳಗ, ಸುಲ್ತಾನಿ ಕೊಳಗ, ಕರಾರು ಕೊಳಗ, ಸಿಕ್ಕ ಕೊಳಗ, ದೇವ ಗೊಳಗ, ಧರ್ಮಗೊಳಗ, ಮೇಟಿಗೊ ಳಗ, ಧೂಳಿಗೊಳಗ ಮುಂತಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

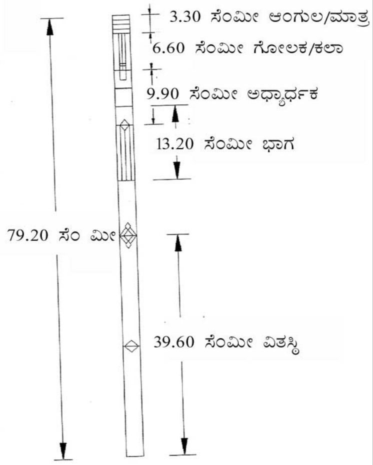

24 ಅಂಗುಲ (ಗಜ) ಅಳತೆ ಕೋಲು
ಕೆಳದಿ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯ ಹಿಂಬದಿ ಭಿತ್ತಿ

ತೂಕ ಮಾಪನದಲ್ಲಿ ಗದ್ಯಾಣ ಮತ್ತು ಹಣ ಬಳಕೆಯನ್ನು ನಾಣ್ಯಗಳ ತೂಕದ ವಿಷಯವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಒಂದು ಗದ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ ಹತ್ತು ಹಣಗಳಿದ್ದವು. ಗದ್ಯಾಣ, ಹಾಗ, ಬೇಳೆ, ವೀಸ, ಗಿದ್ದಕಾಣಿ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಹಿಂದಿನ ಪ್ರಮಾಣದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಇದಲ್ಲದೇ ಸುವರ್ಣ, ಕರ್ಷ, ಪಲ, ಬಿಸಿಗೆ, ತೊಲ ಮುಂತಾದ ತೂಕ ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಬಳಕೆ ಇತ್ತು. ಸಮಯ ಮಾಪನ ದೈನಂದಿನ ಗ್ರಹಗಳ ಚಲನವಲನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಸೂರ್ಯೋದಯ ಸೂರ್ಯಾಸ್ತಗಳ ಅವಧಿಯನ್ನು ಗಳಿಗೆಮಂಟಪ, ಸಂಧ್ಯಾಮಂಟಪಗಳಲ್ಲಿ ಲೆಕ್ಕ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಗಳಿಗೆ, ಮುಹೂರ್ತ, ಜಾವ, ಜಾಮ, ದಿನ, ಪಕ್ಷ, ಮಾಸ, ಋತು, ವರ್ಷ, ಸಂವತ್ಸರ, ಯುಗ ಹೀಗೆ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮೊದಲು ಚಾಂದ್ರಮಾನ ಪದ್ಧತಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದು 6–7ನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸೌರಮಾನ ಪದ್ಧತಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದಿತು. ನಕ್ಷತ್ರ ಸಂಚಾರ ರಾಶಿಗಳ ಸಂಚಾರವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಇಂದಿನ ಪಂಚಾಂಗ ಮತ್ತು ಗ್ರಿಗೋರಿಯನ್ ಕ್ಯಾಲೆಂಡರ್ ಈ ಎರಡೂ ಪದ್ಧತಿಗಳ ಮಿಶ್ರಣ ಆಗಿದೆ.

1961ರ ಭೂಸುಧಾರಣೆ ಕಾಯಿದೆ ಇಂದು ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿರುವ ಒಂದು ಕಾನೂನು ಆಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಇಂದು ಒಪ್ಪಲಾಗಿರುವ ವಿವಿಧ ಭೂಮಿಗಳ ಪರಿವರ್ತಕ ಹೀಗಿದೆ:

1 ಎಕರೆ ಎ ಅಥವಾ ಬಿ ವರ್ಗದ ಭೂಮಿ =2 ಎಕರೆ ಸಿ ವರ್ಗದ ಭೂಮಿ = 4 ಎಕರೆ ಡಿ ವರ್ಗದ ಭೂಮಿ

ಸರಿ ಸುಮಾರು ಇದೇ ರೀತಿಯ ಭೂಮಿಯ ವರ್ಗೀಕರಣ / ಪರಿವರ್ತನೆ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲೇ ಇತ್ತು. ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಿರೇಹಡಗಲಿ ಮತ್ತು ಕುಡಿತಿನಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರ ಈ ರೀತಿಯ ಅಂಶಗಳನ್ನು ದೃಢಪಡಿಸುತ್ತವೆ.

ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಬಹು ಅಳತೆ ಪದ್ಧತಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಸಂದಿಗ್ಧತೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಅಳತೆಯ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಏನೇ ಇದ್ದರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿಯ ಪರಿವರ್ತಕದ ಪ್ರಮಾಣ ಒಂದೇ ಆಗಿತ್ತು. 24 ಅಂಗುಲಗಳ ಅಳತೆ ಪಟ್ಟಿಯ ಬಳಕೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸಾವಿರ ವರ್ಷಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನಿಂದ ಇತ್ತೆಂದು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಈ ಪಟ್ಟಿ ಶ್ರವಣಬೆಳ್ಗೊಳದ ಗೊಮ್ಮಟೇಶ್ವರ ಮೂರ್ತಿಯ ಪಾದದಡಿಯಲ್ಲಿ (981), ಬೇಲೂರ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ (1117), ಕೆಳದಿ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ಹಿಂಬದಿಯ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ (1672–97) ಮತ್ತು ಭಾಗಮಂಡಲದ ಭಗಂಡೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಈ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮಾಪನ ಪದ್ಧತಿಯ ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನ ಪರಂಪರೆ ಇರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. (ಜಿ.ಎಬಿ.)

ಮಾಪಿಳ್ಳ ಬಂಡಾಯ: ಕೇರಳದ ಮಾಪಿಳ್ಳ ಸಮುದಾಯದವರು ನಡೆಸಿದ ಬಂಡಾಯ. ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಮಲಬಾರ್ 1792ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ 3ನೆಯ ಆಂಗ್ಲೊ–ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದ ಬಳಿಕ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕೈವಶವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಅದು ಮದರಾಸು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಭಾಗವಾಗಿ ಸೇರ್ಪಡೆಯಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೂ ಮುಂಚೆ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಭೂಕಂದಾಯ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಭೂಮಾಲೀಕ (ಜೆನ್ಮಿ), ಕನಕ್ಕರನ್ (ರಕ್ಷಕ) ಮತ್ತು ರೈತ – ಈ ಮೂವರೂ ಫಸಲನ್ನು ಸಮಾನವಾಗಿ ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಡಳಿತ ಆರಂಭವಾದ ಮೇಲೆ ಈ ಪದ್ಧತಿ ರದ್ದಾಯಿತು. ಭೂಮಾಲೀಕರು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಬಲರಾದರು. ಕನಕ್ಕರನ್‌ಗಳು ಲೇವಾದೇವಿದಾರರಾದರು. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮುಂದೆ ಹಲವು ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ದಾರಿಮಾಡಿತು. ಇಲ್ಲಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮುನ್ರೊ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿತ್ತು. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಲೀಕನಿಗೆ ಗೇಣಿದಾರ ರೈತರಿಂದ ತನಗೆ ಇಷ್ಟ ಬಂದಷ್ಟು ಬಾಡಿಗೆ ವಸೂಲು ಮಾಡುವ, ಹಣ ನೀಡದಿದ್ದರೆ ಅವರನ್ನು ಹೊರನೂಕುವ ಅವಕಾಶ ದೊರಕಿತು. ಪರಿಹಾರಕ್ಕೆ ಮನವಿ ಸಲ್ಲಿಸಲು ನಾಯರ್‌ಗಳಿಂದಲೇ ತುಂಬಿಹೋಗಿದ್ದ ನ್ಯಾಯಾಲಯದ ಮೇಲೆ ಗೇಣಿದಾರ ಮಾಪಿಳ್ಳಗಳಿಗೆ ನಂಬಿಕೆ. ವಿಶ್ವಾಸ ಉಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೌರ್ಜನ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ಗೇಣಿದಾರರು ಮತ್ತು ಅವರ ಕೂಲಿಗಳು ಮಾಲೀಕರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನವೊಂದರಲ್ಲೆ ಇಂಥ 45 ದಂಗೆಗಳು ನಡೆದವು. ಹಿಂದು ಭೂಮಾಲೀಕರು ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಂ (ಮಾಪಿಳ್ಳ) ಗೇಣಿದಾರರೇ ಹೆಚ್ಚಿದ್ದ ದಕ್ಷಿಣ ಮಲಬಾರಿನ ಎರನಾಡ್ ಮತ್ತು ವಲ್ಲುವನಾಡ್ ತಾಲೂಕುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ದಂಗೆಗಳಾದವು.

ಈ ದಂಗೆಗಳ ಕಾರಣವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯುವ ಸಲುವಾಗಿ 1851ರಲ್ಲಿ ಟಿ.ಎಲ್.ಸ್ಟ್ರೇಂಜ್ ಎಂಬ ವಿಶೇಷ ಕಮಿಷನರೊಬ್ಬರನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ನಿಜವಾದ ಕಾರಣ ತಿಳಿದುಬಂದರೂ ಆತ ದಂಗೆಗೆ ಕೆಲವು ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಗುರುಗಳು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಕ್ರೋಶವೇ ಕಾರಣ ಎಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ. ಆತನ ಈ ಹೇಳಿಕೆಯಿಂದ ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದ ಮುಸ್ಲಿಮರು 1851ರ ಆಗಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟುಪರಂಪತ್ ರಾಮುಮೆನನ್ ಎಂಬ ಭೂಮಾಲೀಕನನ್ನು ಕೊಂದುಹಾಕಿದರು. ರಾಮು ಮೆನನ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಡಕ್ಕಟಿಲ್ ನಂಬೂದರಿ ಎಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಭೂಮಾಲೀಕನೂ ಹತ್ಯೆಗೀಡಾದ. ಕೊಲ್ಲತ್ತೂರಿಗೆ ತೆರಳಿದ ದಂಗೆಕೋರರು ಅಲ್ಲೂ ಒಬ್ಬ ಭೂಮಾಲೀಕನನ್ನು ಕೊಂದರು. ಹತ್ಯೆಗೀಡಾದವರೆಲ್ಲ ಶ್ರೀಮಂತ ಭೂಮಾಲೀಕರಾಗಿದ್ದರು. ಶೋಷಣೆಯ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಏಳಲು ಮುಸ್ಲಿಮರಲ್ಲಿದ್ದ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಂಬಿಕೆಗಳು ಅವರ ನೈತಿಕ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಇನ್ನಷ್ಟು ಗಟ್ಟಿಗೊಳಿಸಿದವು. ಕೆಲಕಾಲದ ಬಳಿಕ ಅವರಿಗೊಬ್ಬ ನಾರಾಯಣ ಮೆನನ್ ಎಂಬ ನಾಯಕನ ನೇತೃತ್ವ ದೊರಕಿತು.

ಈ ದಂಗೆಯನ್ನು ಮಟ್ಟಹಾಕಲು ಸರ್ಕಾರ ಮಾಪ್ಲಾ ಕಾಯ್ದೆ ಮತ್ತು ಮಾಪ್ಲಾ ವಾರ್ ನೈವ್ಸ್ ಕಾಯ್ದೆಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿತು. ಅದರ ಪ್ರಕಾರ ಸರ್ಕಾರ ತನ್ನಿಷ್ಟ ಬಂದಷ್ಟು ದಂಡ ವಿಧಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು; ಆಸ್ತಿಯನ್ನು ಜಪ್ತಿ ಮಾಡಬಹುದಿತ್ತು. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲಾ ಆದರೂ ದಂಗೆ ನಿಲ್ಲಲಿಲ್ಲ. ಅಂತಿಮವಾಗಿ 1887ರಲ್ಲಿ ಮಲಬಾರ್ ಪರಿಹಾರ ಕಾಯ್ದೆಯನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. 1900ರಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ತಿದ್ದುಪಡಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಹೊಲಗಳಿಂದ ರೈತರು ಹೊರಗಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟದ್ದರೆ ಯಾವುದೇ ಪರಿಹಾರವನ್ನು ಕೇಳುವ ಹಕ್ಕಿಲ್ಲದಿದ್ದುದರಿಂದ ದಕ್ಷಿಣ ಮಲಬಾರಿನ ಹಲವು ತಾಲೂಕುಗಳ ರೈತರು ತೀವ್ರ ತೊಂದರೆ ಅನುಭವಿಸುವಂತಾಯಿತು.

ದಕ್ಷಿಣ ಮಲಬಾರಿನಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ದಂಗೆಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ಅಲ್ಲಿನ ಪೊಕತ್ತೂರು ಎಂಬ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ 2170 ಮಾಪಿಳ್ಳಗಳು ಮತ್ತು 993 ಹಿಂದುಗಳಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲಿನ ಬಹುತೇಕ ಭೂಮಿಗೆ ನೀಲಂಬರ್ ರಾಜಾ ಎಂಬುವವನೇ ಮಾಲೀಕನಾಗಿದ್ದ. ಅವನ ಕೈಕೆಳಗೆ ಹಲವಾರು ಮುಸ್ಲಿಮರಿದ್ದರು. ಇದು ಮೊದಲು ಕೊಂಚ ಸಂಚಲನ ಸೃಷ್ಟಿಸಿ ದಂಗೆಗೆ ದಾರಿ ಮಾಡಿತು. ಹಿಂದುಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಒಗ್ಗಟ್ಟಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದ ಮುಸ್ಲಿಂ ಯುವ ಸಮುದಾಯವೇ ಹೆಚ್ಚಿದ್ದರಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಕೂಡ ಮಧ್ಯಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಲು ಹಿಂಜರಿದರು. ತಿರುರಂಗಡಿ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯ ಮಸೀದಿಯನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಅಲಿ ಮುಸಲಿಯಾರ್ ಎಂಬುವವನನ್ನು ಮಾಪಿಳ್ಳಗಳು ತಮ್ಮ ನಾಯಕನನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡರು. 1912ರಲ್ಲಿ ಅವನು ಇಲ್ಲದ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಮಸೀದಿಯನ್ನು ಧ್ವಂಸಗೊಳಿಸಿದರು. ಈ ಘಟನೆಯಿಂದ ತಿರುನಂಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಪಿಳ್ಳಗಳು ಆಕ್ರೋಶಗೊಂಡರು. ಸರ್ಕಾರಿ ಕಚೇರಿಗಳನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿ ಬೆಂಕಿ ಹಚ್ಚಿದರು. ಈ ದಂಗೆ ಎರನಾಡ್, ವಲ್ಲುವನಾಡ್ ಮತ್ತು ಪೊನ್ನಾನಿ ತಾಲೂಕುಗಳಿಗೂ ಹಬ್ಬಿತು. ದಂಗೆಕೋರರಿಗೆ ಎಲ್ಲ ಭೂಮಾಲೀಕರ ವಿರುದ್ಧ ಅಪಾರ ಸಿಟ್ಟಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಹಲವು ಹಿಂದುಗಳು ಕೊಲೆಯಾದರು.

ಬಹಳ ಮುಖ್ಯರಾದ ದಂಗೆಕೋರರ ನಾಯಕರೆಂದರೆ ಹಿಂದುಗಳಿಗೆ ತಾನೇ ರಾಜಾ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ ವಾರಿಯಂ ಕುನ್ನತ್ ಕುನ್ಹಮದ್ ಹಾಜಿ ಮತ್ತು ವಲ್ಲುವನಾಡಿನ ಕಿಲಾಫತ್ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ತನ್ನನ್ನು ತಾನೇ ಗೌರ್‍ನರ್ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ ಸಿತಿ ಕೊಯಾ ತಂಗಲ್. ಎಲ್ಲ ಮಾಪಿಳ್ಳಗಳನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸುತ್ತೇವೆ ಎಂದು ಈ ನಾಯಕರು ಹೇಳಿಕೊಂಡರೂ ಹಿಂದುಗಳ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಕಳ್ಳತನ ಮಾಡಲು. ಲೂಟಿ ಮಾಡಲು, ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಅಮಾಯಕ ಹಿಂದುಗಳನ್ನು ಕೊಲ್ಲಲು ಮುಸ್ಲಿಮರಿಗೆ ಪ್ರೇರಣೆ ನೀಡಿದರು. ಕೊನೆಗೆ ಹಿಂದುಗಳನ್ನು ಮುಸ್ಲಿಮರನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಲೂ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು.

ಈ ಧಾಳಿ ಭೂಮಾಲೀಕರ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ನಂತರದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪೊಲೀಸರ ಸಹಕಾರ ಪಡೆದು ತಮ್ಮ ಮೇಲೆ ದೌರ್ಜನ್ಯ ನಡೆಸಿದ್ದ ಮಾಪಿಳ್ಳಗಳ ಮೇಲೆ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಹಿಂದುಗಳು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಭೂಮಾಲೀಕರ ಮತ್ತು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿಗಳ ವಿರುದ್ಧವಿದ್ದ ಈ ದಂಗೆಗೆ ಕೋಮುವಾದಿ ಬಣ್ಣವೂ ಸೇರಿಕೊಂಡಿತು. ಅದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ನಾರಾಯಣ ಮೆನನ್ ನೇತೃತ್ವದ ಮುಖಂಡರ

ವಿರುದ್ಧವೂ ಮಾಪಿಳ್ಳೆಗಳು ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ 1836ರಿಂದ 1854ರವರೆಗೆ 20 ದಂಗೆಗಳು ನಡೆದವು. ರಕ್ಷಣಾ ಪಡೆಗಳ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕು ಹಲವು ಮಾಪಿಳ್ಳೆಗಳು ಹತರಾದರು. 1851ರಿಂದ 1921ರವರೆಗೂ ದಂಗೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಲೇ ಇದ್ದವು. (ಎಂ.ಎಸ್.)

ಮಾಯಾ: ಮಧ್ಯ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ 3–9ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿದ್ದ ಮಹಾನ್ ನಾಗರಿಕತೆಗೆ ಕಾರಣರಾದ ಜನ. ಇವರು ಕೇವಲ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದಿಂದ, ಲೋಹದ ಉಪಕರಣಗಳ ಹಾಗೂ ಚಕ್ರಗಳ ಪರಿಚಯವಿಲ್ಲದೆಯೇ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತ ಪ್ರಗತಿಸಾಧಿಸಿದರು; ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಉಪಕರಣಗಳಿಲ್ಲದೆಯೂ ಆಕಾಶ ವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿಯ ಇವರ ಸಾಧನೆಯಮಟ್ಟ ಬೆರಗನ್ನುಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ಚಿತ್ರಲಿಪಿ ಬರೆಹ, ಸಂಖ್ಯಾಶಾಸ್ತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಜನರ ಸಾಧನೆ ಅಪೂರ್ವವಾದುದು.

ಇಂದಿನ ಬೆಲಿಜ್, ಗ್ವಾಟೆಮಾಲದ ಬಹುಭಾಗ, ಕ್ವಿಂಟಾನ ರೂ ಹಾಗೂ ಯುಕಟಾನ್, ಕಾಂಪೀಚ್, ಟಬಾಸ್ಕೊ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಚಿಯಾಪಾಸ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ–ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮಾಯಾ ಜನರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು; ಪಶ್ಚಿಮ ಎಲ್‌ಸಲ್ವಡಾರ್ ಹಾಗೂ ಹೊಂಡುರಸ್ ಭಾಗದಲ್ಲೂ ಈ ಜನರು ನೆಲೆಸಿದ್ದರು. ಮಾಯಾ ನಾಗರಿಕತೆ ಹರಡಿದ ಪ್ರದೇಶ ಮೂರು ಬಗೆಯ ಭೂಭಾಗಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಆಂಡಿಸ್ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರದೇಶ; ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಷ್ಣವಲಯದ ದಟ್ಟ ಅರಣ್ಯದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶ; ಹಾಗೂ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಯುಕಟಾನಿನ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲು ಭೂಮಿಯ ಶೀತಲ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿ. ಜನವಸತಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದುದು ಸಮುದ್ರಮಟ್ಟದಿಂದ ಕೇವಲ 61–180 ಮೀ ವರೆಗೆ ಎತ್ತರವಿದ್ದ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ; ಮಾಯಾ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಶಿಷ್ಟಾಚಾರ ಯುಗಕ್ಕೆ (3–9ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶವಿದು. ತರುವಾಯದ ಪುನರುತ್ಥಾನ ಹಾಗೂ ಅವನತಿಯ ಕಾಲಗಳಿಗೆ ಉತ್ತರ ಯುಕಟಾನ್ ಪ್ರದೇಶ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದಿತು.

18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಯಾ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪರಿಶೋಧಕರು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದರು. 1785ರಲ್ಲಿ ಪಲೆಂಕ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶದ ಆಂಟೋನಿಯೊ ಡೆಲ್ ರಿಯೊ ಎಂಬಾತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ. ಅನಂತರದ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಪ್ರವಾಸಿಗರು ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ದಟ್ಟ ಅರಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿಹೋಗಿದ್ದ ಮಾಯಾ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಸಿರಿಸಂಪತ್ತನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದು ಮಾಯಾ ಇತಿಹಾಸದ ಬಗೆಗಿನ ಜ್ಞಾನ ಹೆಚ್ಚಲು ಕಾರಣರಾದರು. 1840ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಜಾನ್ ಎಲ್ ಸ್ಟೀಫನ್ಸ್ ಎಂಬ ಅಮೆರಿಕದ ಪ್ರವಾಸಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಸಂಚರಿಸಿ ಮಾಯಾ ಇತಿಹಾಸದ ಬಗ್ಗೆ ಎರಡು ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಗ್ರೇಟ್ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಆಲ್‌ಫ್ರೆಡ್ ಮಾಡ್‌ಸ್ಲೇ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸ ಹಲವಾರು ಮಾಯಾ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಮಾಡಿದ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುರಚನೆಗಳ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ. 1905–08ರಲ್ಲಿ ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಥಾಂಪ್ಸನ್ ಎಂಬಾತ ಚೇಚೆನ್ ಈಟ್ಸಾದ ಪವಿತ್ರ ಯಾಗಬಾವಿಯ ಹೂಳೆತ್ತಿಸಿ ಸ್ವಚ್ಛಗೊಳಿಸಿದಾಗ ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ಕಾಣಿಕೆ ವಸ್ತುರಾಶಿಯೊಂದು ಲಭ್ಯವಾಯಿತು.

ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಹೊರಗೆ ಮಾಯಾ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅವಶೇಷಗಳ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಸಂಗ್ರಹವಿರುವುದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್‌ನಲ್ಲಿ. ಮಾಯಾಜನರ ಕುಂಭಕಲೆ, ಶಿಲ್ಪ, ಸ್ಮಾರಕಸ್ತಂಭ, ಚಿತ್ರಲಿಪಿ ಹಾಗೂ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಜೇಡಶಿಲೆಯ ಮೇಲಿನ ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸಗಳಿಗೆ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಕಳೆದ ಏಳೆಂಟು ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಯಾ ಕುರಿತು ನಡೆಸಿದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಸಿಂಹಪಾಲು ಅಮೆರಿಕದ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೆ, ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ವಾಷಿಂಗ್ಟನ್ನಿನ ಕಾರ್ನೇಜ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಮಾಯಾ ಇತಿಹಾಸದ ಅನೇಕ ಕೊಂಡಿಗಳು ನಮಗಿನ್ನೂ ಲಭ್ಯವಾಗಬೇಕಾಗಿದೆ. ಈಗ ದೊರೆತಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾದ ಮತ್ತು ಗೋಜಲಾದ ಚಿತ್ರ ಮಾತ್ರವೆನ್ನಬಹುದು.

ಇತಿಹಾಸ: ಮಾಯಾ ಪೂರ್ವಜರು ಸಾವಿರಾರು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಏಷ್ಯದಿಂದ ವಲಸೆಹೊರಟು ಬಂದವರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಲೆಮಾರಿ ಬೇಟೆಗಾರರಾಗಿದ್ದ ಇವರು ಮುಸುಕಿನ ಜೋಳ ಮತ್ತು ತರಕಾರಿ ಬೇಸಾಯ ಕಲಿತಿದ್ದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1500ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಈ ಜನ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ನೆಲಸಿದ್ದರು. ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಕೃಷಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಇವರಿಗೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ತಯಾರಿಕೆ ಹಾಗೂ ಬಟ್ಟೆ ನೇಯ್ಗೆ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಪ್ರಾಣಿಸಾಕಣೆ ಇನ್ನೂ ಪರಿಚಿತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ.

ಮಾಯಾ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಲವು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಪರಿಶೋಧನೆ ಉತ್ಖನನಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಜೆ.ಎರಿಕ್ ಎಸ್.ಥಾಂಸನ್ ಎಂಬಾತ ಮಾಯಾ ಇತಿಹಾಸಕಾಲವನ್ನು ವರ್ಗೀಕರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಬಹುಪಾಲು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 250–ಪ್ರ.ಶ. 450ರ ಅವಧಿಯನ್ನು ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯ ಯುಗವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಯಾ ಜನ ಇತರ ಅಮೆರಿಕನ್ ಇಂಡಿಯನ್‌ರಿಂದ ವಿಭಿನ್ನವೂ ವಿಶಿಷ್ಟವೂ ಆದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದನ್ನು ರೂಪಿಸಿ ಬೆಳೆಸಿದರು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೂ ತರುವಾಯ ಬಂದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೂ ಇರುವ ಸಾದೃಶ್ಯ–ವೈದೃಶ್ಯಗಳನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಲು ದೊರೆಯುವ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರವೆಂದರೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮಾತ್ರ. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸ್ಮಾರಕಗಳೆಲ್ಲ ಪ್ರಾಯಶಃ ಮರಮುಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇಲ್ಲಿಯ ಹವಾಗುಣ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಿಂದ ಈ ಯಾವ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಸಂರಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ಸು. 325–925ರ ಅವಧಿಯನ್ನು ಶಿಷ್ಟ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಯುಗವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಗಣಿತ, ಆಕಾಶ ವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತಿತರ ಬೌದ್ಧಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿತವಾಯಿತು. ಇಂಥ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಕೊಲಂಬಸ್ ಪೂರ್ವ ಅಮೆರಿಕದ ಯಾವುದೇ ಜನರಿಂದಲೂ ಸಾಧಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯ ಕಾಲದ ಅಂತ್ಯ ಹಾಗೂ ಕ್ಲಾಸಿಕ್ ಯುಗದ ಆರಂಭ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದರು. ಶಿಲ್ಪಸ್ಮಾರಕ ಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲೆ ತೇದಿ ಮತ್ತಿತರ ವಿವರಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡರಿಸಿದರು. ಪಲೆಂಕ್, ಪ್ಯಾಡ್ರಸ್ ನೆಗ್ರಸ್, ಟಿಕಲ್, ವಾಕ್ಸಕ್‌ಟೂನ್ ಮುಂತಾದ ನಗರಗಳು ಉತ್ತರ ಗ್ವಾಟೆಮಾಲ ಹಾಗೂ ಅದರ ನೆರೆಯ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದುವು. ಹೊಂಡುರಸ್ ಪ್ರದೇಶದ ಕೋಪನ್ ನಗರವೂ ಇದೇ ಕಾಲದ್ದೆನ್ನಲಾಗಿದೆ.

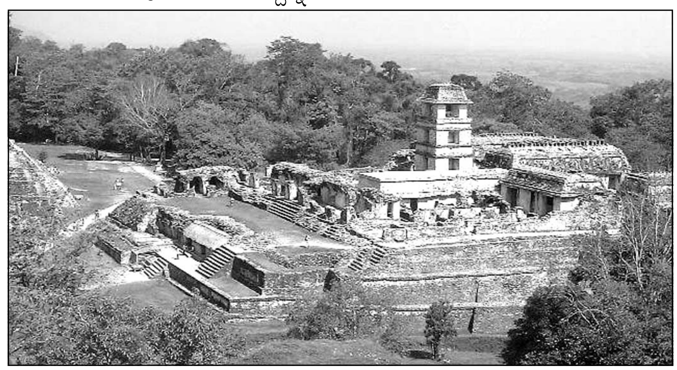

ಮಾಯಾ ನಾಗರಿಕತೆ, ಪಿರಮಿಡ್ ದೇವಾಲಯ

ಸು. 800–900ರ ನಡುವೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಅಮೆರಿಕನ್ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅತಿ ನಿಗೂಢ ಘಟನೆಯೊಂದು ಸಂಭವಿಸಿತು. ಮಾಯಾ ಜನ ತಮ್ಮ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ಒಂದೊಂದಾಗಿ ಪರಿತ್ಯಜಿಸತೊಡಗಿದರು. ಕೆಲವೆಡೆ ಕಟ್ಟಡಗಳು ನಿರ್ಮಾಣ ಹಂತದಲ್ಲಿರುವಾಗಲೇ ಹಠಾತ್ತಾಗಿ ಪರಿತ್ಯಕ್ತವಾದ ನಿದರ್ಶನಗಳು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಆದುದರಿಂದ ಮಾಯಾಜನ ಸಾಮೂಹಿಕವಾಗಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ವಲಸೆಹೋದರೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ತಪ್ಪೆಂದು ಈಚಿನ ಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಬಹುಪಾಲು ಜನ ಈ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿಹೋದದ್ದು ನಿಜ. ಹೀಗೆ ಹೋಗಲು ಕಾರಣವೇನೆಂಬುದನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಊಹಿಸುವ ಯತ್ನಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ರೋಗ–ರುಜಿನ, ಭೂಕಂಪ, ಹವಾಗುಣ ವಿಷಮತೆ, ಹೊರಗಿನ ಆಕ್ರಮಣ, ಮಾಯಾ ದೇವವಾಣಿಗೆ ಅರ್ಚಕವರ್ಗ ನೀಡಿದ ಅರ್ಥವಿವರಣೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕೆಲವು ವಿವರಣೆಗಳಂತೂ ಹಾಸ್ಯಾಸ್ಪದ ಕಲ್ಪನೆಗಳು. ಆದರೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ರೈತಾಪಿವರ್ಗಕ್ಕೂ ಆಳರಸ–ಅರ್ಚಕವರ್ಗಕ್ಕೂ ಸಂಘರ್ಷವೇರ್ಪಟ್ಟು ಬಂಡಾಯ ನಡೆದಿರಬೇಕೆಂಬ ಊಹೆ ಸಮಂಜಸವಾದುದೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಬಂಡಾಯವೆದ್ದ ಕೃಷಿಕಾರ್ಮಿಕರು ಅರ್ಚಕ–ಆಳರಸವರ್ಗದವರನ್ನು ಹತ್ಯೆಮಾಡಿದರು. ಇಲ್ಲವೆ ಓಡಿಸಿದರು ಎಂಬುದು ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಕೃಷಿವರ್ಗದ ಮೇಲೆ ಹೊಸ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಹಾಗೂ ಆಚರಣೆಗಳನ್ನು ಹೇರಲು ಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ಬಂಡಾಯ ಸಂಭವಿಸಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೃಷಿ ಕಾರ್ಮಿಕರು ತಮ್ಮ ಹೊಲಗದ್ದೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತ ಉಳಿದಿದ್ದರಿಂದ ನಗರಕೇಂದ್ರಗಳು ಕೇಳುವವರಿಲ್ಲದೆ ಪಾಳುಬಿದ್ದುವು.

ಜೊತೆಗೆ ಇತರ ಕಾರಣಗಳೂ ಇಲ್ಲದಿರಲಿಲ್ಲ. ಪಶ್ಚಿಮದಿಂದ ಮೆಕ್ಸಿಕನ್ ಪ್ರಭಾವಗಳು ವ್ಯಾಪಿಸುತ್ತಿದ್ದುವು. ಹಾಗಾಗಿ ಕ್ಲಾಸಿಕ್ ಯುಗದ ಕೊನೆಯ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಈ ಕಾರಣಗಳೇ ಚಳವಳಿಯ ಆವೇಗ ಪಡೆದುಕೊಂಡವೆನ್ನಬಹುದು. ಸುಮಾರು ಒಂದು ಶತಮಾನದ ತನಕ ಈ ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ಅಂತಸ್ಸರಣ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಹೊಸ ಸಂಕರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಂದು ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಯುಕಟಾನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಚೇಚೆನ್ ಈಟ್ಸಾ ಎಂಬ ನಗರದಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಈ ಆಕ್ರಮಣದಾರರು ಈಗಿನ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ನಗರದ ಉತ್ತರಕ್ಕಿರುವ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಬಂದ ಟಾಲ್ಟೆಕ್ ಜನರೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡುತ್ತದೆ. ಇವರು ಯುಕಟಾನಿನ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಆಳಿದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಕಾಲವನ್ನು ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ಯುಗವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಯೋಧಪ್ರಧಾನವಾದ ಟಾಲ್ಟೆಕ್ ಸಮುದಾಯದ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ಸ್ಥಳೀಯ ಮಾಯಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ಮೂಲಭೂತವಾಗಿ ಸೌಮ್ಯ ಸ್ವಭಾವದವರೂ ಶ್ರಮಜೀವಿಗಳೂ ಆದ ಮಾಯಾಜನರಲ್ಲಿ ಕ್ಷಾತ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಗರಿಸಹಿತನಾದ ಸರ್ಪದೇವತೆ ಕ್ವೆಟ್ಸಾಲ್‌ಕೊವಾಟ್ಲ್ ಮತ್ತಿತರ ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ದೇವತೆಗಳು ಮಾಯಾ ದೇವತಾ ಪರಿವಾರದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಹೋದರು. ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ತೃಪ್ತಿಗೊಳಿಸಲು

ನರಮೇಧವನ್ನು ನಡೆಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವಿತ್ತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಮಾಯಾ ಜನರಲ್ಲಿ ಹೋರಾಟದ ಮನೋಭಾವ ಬೆಳೆಯಿತು. ಪ್ರಾಚೀನ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವರ್ಗದವರ ಹಿಂಸಭಾವವನ್ನು ಉತ್ತೇಜಿಸಿ ಪೋಷಿಸುವ ಮತ್ತು ನರಬಲಿಯ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆ ಉಜ್ವಲತೆಗಳನ್ನು ಸಾರುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಜನಪ್ರಿಯ ಸಾಹಿತ್ಯವೂ ಗಣನೀಯವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಆದರೂ ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಮಾಯಾಜನ ರಕ್ತಗತ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ ಆಕ್ರಮಣಕಾರರೇ ಮಾಯಾ ಜನಜೀವನ ವಿಧಾನವನ್ನು ಒಪ್ಪಿ ಅನುಸರಿಸುವ ಪರಿಯನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ನಾಗರಿಕತೆಗಳು ಆಕ್ರಮಣಕಾರರಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾದುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ; ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಅದು ತಿರುಗುಮುರುಗಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ 1200–1540ರ ನಡುವಣ ಕಾಲವನ್ನು ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ಲೀನತೆಯ ಕಾಲವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.

1200ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಹುನಾಕಸೀಲ್ ಎಂಬ ಯೋಧನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಚೇಚೆನ್ ಈಟ್ಸಾ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡಾಯವುಂಟಾಯಿತು. ಚೇಚೆನ್ ಈಟ್ಸಾ, ಮಾಯಪನ್ ಹಾಗೂ ವಾಕ್ಷಮಲ್ ನಡುವೆ ಏರ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ ಮೈತ್ರಿಯ ಒಕ್ಕೂಟ ಭಗ್ನವಾಯಿತು. ಪರಸ್ಪರ ಕಾದಾಟಗಳಿಂದ ಚೇಚೆನ್ ಈಟ್ಸಾ ನಾಶವಾಯಿತು. ಹುನಾಕಸೀಲ್ ಯೋಧ ಮಾಯಪನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಹೊಸ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. 1450ರ ತನಕ ಈ ನಗರ ವಿಶಾಲ ಪ್ರದೇಶವೊಂದರ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಅಧಿಪರಿಗೂ ನಿಯಂತ್ರಿತ ನಗರ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಆಡಳಿತಗಾರರಿಗೂ ವಿರಸವೇರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಈ ಯಾದವೀ ಕಲಹದಿಂದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಇತ್ಯಾದಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅವನತಿಯುಂಟಾಯಿತು. ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶೀಯರಿಂದ ಆಕ್ರಮಿತವಾಗುವ ತನಕ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಕಾದಾಟ ಮುಂದುವರಿಯಿತು.

ತರುವಾಯದ ಕಾಲವನ್ನು ಸ್ಪೇನಿನ ಯುಗವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶೀಯರು 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಮಾಯಾ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಮೊದಮೊದಲು ಈ ಆಕ್ರಮಣಕಾರರನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸುವಲ್ಲಿ ಮಾಯಾ ಜನ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರು. ಆದರೆ ಅನತಿಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಬದಲಾಯಿತು. 1523ರಲ್ಲಿ ಪೆಡ್ರೊ ಡಿ ಆಲ್ವರಾಡೊ ಎಂಬಾತನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನಿನ ಸೇನಾ ತಂಡಗಳು ಗ್ವಾಟೆಮಾಲ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿದುವು. 1540ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ಕೊ ಡಿ ಮಾಂಟಿಗೊ ಹಾಗೂ ಆತನ ಮಗ ಯುಕಟಾನ್ ಎಂಬ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಜಯಿಸಿದರು. 1697ರಲ್ಲಿ ಪೇಟನ್ನಿನ ಇಟ್ಸಾ ಜನರು ಭೀಕರ ಹೋರಾಟಾನಂತರ ಶರಣಾಗತರಾದಾಗ ಮಾಯಾಜನರ ಪ್ರತಿರೋಧ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಜನಜೀವನ: ಚಿತ್ರಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಾಯಾಜನರ ಸ್ಥೂಲಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಪ್ರಾಚೀನ ಹೂಳುಗಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಹೊರ ತೆಗೆದಿರುವ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಮತ್ತಷ್ಟು ವಿವರಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಿಂದ ಯುಕಟಾನ್ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪ ಹಾಗೂ ನೆರೆಹೊರೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈಗ ವಾಸಿಸುತ್ತಿರುವ ಮಾಯಾ–ಇಂಡಿಯನ್ನರಂತೆಯೇ ಇವರ ಪೂರ್ವಜರು ಇದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಮಾತು ಬಾಹ್ಯಸ್ವರೂಪಕ್ಕಷ್ಟೇ ಸೀಮಿತವಾದುದು. ಹಿಂದಿನ ಮಾಯಾ ಜನ ಕುಬ್ಜರು ಹಾಗೂ ಠೊಣಪರಾಗಿದ್ದರು. ಮೈಚರ್ಮ ನಸುಗಪ್ಪು ವರ್ಣದ್ದು. ಉಬ್ಬುಕಪೋಲಮೂಳೆಗಳುಳ್ಳ ಈ ಜನರಿಗೆ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿ ಗುಂಡುತಲೆ ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು ಕೇಶವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಇಳುಕಲು ಹಣೆ ಇವರಿಗೆ ತುಂಬ ಇಷ್ಟ. ಹಾಗಾಗಿ ಇವರು ಮಕ್ಕಳ ತಲೆಗಳನ್ನು ಮಟ್ಟಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಓರೆ ದೃಷ್ಟಿಯ ಸೂರ್ಯದೇವತೆಯ ಗೌರವಾರ್ಥವಾಗಿಯೋ ಏನೋ ಮಕ್ಕಳಿಗೂ ಮಾಲುಗಣ್ಣಾಗಲೆಂದು ತಾಯಂದಿರು ಮಕ್ಕಳ ಕಣ್ಣ ಮುಂದೆ ಮಣಿ ಸರಗಳನ್ನು ಓಲಾಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಕ್ಕಳು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ತಾಯಿತಂದೆಯರಿಂದಲೇ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅರ್ಚಕ, ಆಡಳಿತಗಾರರ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಶಾಲಾ ಶಿಕ್ಷಣದ ಸೌಲಭ್ಯವಿದ್ದಿತು. ಅವರಿಗೆ ಇತಿಹಾಸ, ಚಿತ್ರಲಿಪಿ, ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರ, ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯ ಹಾಗೂ ವೈದ್ಯ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕಲಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಪುರಾಣ ಕಥೆಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಮಕ್ಕಳು ಕಂಠಪಾಠ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಜನ ಮಾತನಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಮಾಯಾ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಹಲವು ಒಳಪ್ರಭೇದಗಳಿದ್ದುವು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ (200–800) ಮಾಯಾ ಜನರ ಸಂಖ್ಯೆ 20 ಲಕ್ಷವೆಂದು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಮಾಯಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಗರಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕ ಉತ್ಸವಗಳ, ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಹಾರಗಳ ಹಾಗೂ ನ್ಯಾಯಾಡಳಿತದ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಶಾಶ್ವತ ನಗರ ನಿವಾಸಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಅತ್ಯಲ್ಪವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಬೃಹತ್ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಮಾರಂಭಗಳ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅರ್ಚಕರು ಬಂದು ಇಲ್ಲಿಯೆ ನೆಲಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಒಂಟೊಂಟಿ ಗುಡಿಸಲು ಅಥವಾ ಕೆಲವು ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ಜನ ವಾಸಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಗುಡಿಸಲುಗಳು ಆಯಾಕಾರದವು ಅಥವಾ ಅಂಡಾಕಾರದವು. ಮರದ ಕಂಬಗಳ ಗೋಡೆಗೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತುತ್ತಿದ್ದುದುಂಟು. ಚಾವಣಿಗೆ ತಾಳೆ ಜಾತಿಯ ಮರದ ಗರಿ ಅಥವಾ ಹುಲ್ಲು ಹೊದಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮದುವೆಯಾಗುವ ತನಕ ಬಾಲಕರು ಹಾಗೂ ತರುಣರು ಈಗಿನ ಡಾರ್ಮಿಟರಿಯಂಥ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ವಾಸಗೃಹಗಳಲ್ಲಿರುತ್ತಿದ್ದರು.

ಕಾಳುಕಡ್ಡಿ, ತಿಂಗಳುಹುರುಳಿ (ಬೀನ್ಸ್), ಕುಂಬಳ ಹಾಗೂ ಗೆಣಸು ಮಾಯಾ ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಆಹಾರ. ಮುಸುಕಿನ ಜೋಳ ಇವರ ಬದುಕಿನ ಜೀವನಾಡಿ ಧಾನ್ಯ. ಬೇಯಿಸಿದ ಅಥವಾ ಹುರಿದುಬಾಡಿಸಿದ ತಿನಿಸು, ಕಾಳುರೊಟ್ಟಿಗಳು ಈ ಜನರಿಗೆ ಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದವು. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಮಾಂಸ ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದರು. ನಾಯಿ ಹಾಗೂ ಟರ್ಕಿಕೋಳಿ ಇವರ ಸಾಕು ಪ್ರಾಣಿಗಳು. ಇತರ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸಾಕಣೆ ಇವರಿಗೆ ತಿಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಇವರಲ್ಲಿ ಮಾಂಸಭಕ್ಷಣೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದಿತು. ವೇಷಭೂಷಣಗಳು ಸರಳವಾಗಿದ್ದುವು. ಹೆಚ್ಚಿನವು ಹತ್ತಿಯ ಉಡುಪುಗಳು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಅವಕ್ಕೆ ಕಸೂತಿ ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು; ಇಲ್ಲವೆ ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ವಿನ್ಯಾಸ ಬಿಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಟ್ಟೆಯ ಅಂಚುಗಳನ್ನು ಗರಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದುದೂ ಉಂಟು. ಮರದ ತೊಗಟೆಯಿಂದ ಬಟ್ಟೆ ತಯಾರಿಸುವ ವಿಧಾನ ಈ ಜನರಿಗೆ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಅರ್ಚಕರು ಬೀಜಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಕಂಠಹಾರಗಳನ್ನೂ ಜೇಡಶಿಲೆ, ಚಿಪ್ಪು, ಮರ ಇವುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಕರ್ಣಾಭರಣಗಳನ್ನೂ ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಾಯಾ ಜನರಿಗೆ ನರ್ತನವೆಂದರೆ ಬಲು ಪ್ರೀತಿ, ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಅಥವಾ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಾರಂಭದಲ್ಲಿಯೂ ಗಂಡಸರು ನರ್ತಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೆಂಗಸರಿಗೆ ನರ್ತನ ನೋಡಲು ಅವಕಾಶವಿರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ನಗರದಲ್ಲಿಯೂ ನೃತ್ಯಾಂಗಣವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂದಿನ ಬ್ಯಾಸ್ಕೆಟ್‌ಬಾಲ್ ಕ್ರೀಡೆಯನ್ನು ತುಸು ಹೋಲುವ ಆಟವೊಂದು ಇವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿತ್ತು.

ಧರ್ಮ ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಮೂಲ ಸ್ರೋತಬಿಂದು. ಮಳೆ (ಚಾಕ್), ಭೂಮಿ, ಧಾನ್ಯ, ಮೃತ್ಯು (ಆಹ್‌ಪಚ್) ಮುಂತಾದವಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ದೇವತೆಗಳನ್ನೂ ಪಾತಾಳಲೋಕದ ದೇವತೆಗಳನ್ನೂ ಸೂರ್ಯ (ಕಿನಿಚ್ ಅಹಂ) ಚಂದ್ರರನ್ನೂ ಈ ಜನ ಆರಾಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅನೇಕ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ರೂಪಗಳಿದ್ದುವು. ಉದಾ: ನಾಲ್ವರು ಮಳೆ ದೇವತೆಗಳಿದ್ದು, ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರನ್ನೂ ಒಂದೊಂದು ದಿಕ್ಕು ಹಾಗೂ ವರ್ಣಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನೇಯ್ಗೆ ಮತ್ತು ಸುಖ ಪ್ರಸವಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸ್ತ್ರೀದೇವತೆ ಚಂದ್ರ. ಎಲ್ಲ ದೇವಮಾನವರೂ ಸೂರ್ಯಚಂದ್ರರಿಂದ ಉದಿಸಿದರೆನ್ನುವುದು ಇವರ ನಂಬುಗೆಯಾಗಿದ್ದಿತು; ಈಗಲೂ ಮಾಯಾ ಜನ ಸೂರ್ಯ–ಚಂದ್ರರನ್ನು ತಮ್ಮ ತಂದೆತಾಯಿಗಳೆಂದು ಕರೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಮೆಕ್ಸಿಕನ್ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ದೇವತೆಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕುಕುಲ್ಕಾನ್ ಅಥವಾ ಕ್ವಿಟ್ಜಾಲ್‌ಕೊವಾಟ್ಲ್ ದೇವತೆಯನ್ನೂ–ಇವರು ಆರಾಧಿಸಿದರು. ನರಮೇಧ ಪದ್ಧತಿ ಇವರಲ್ಲಿದ್ದರೂ ನೆರೆಯ ಆಜ್ಟೆಕ್ ಜನರಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಬೃಹತ್ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ.

ಸೂರ್ಯ

ಮಾಯಾ ಅರ್ಚಕ ವರ್ಗದವರು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತರಾಗಿದ್ದರು. ಕಾಲದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಘಳಿಗೆಯೂ ಮಾನವನ ಅದೃಷ್ಟದ ಮೇಲೆ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರುವುದೆಂದೂ ಅದನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೈವವೊಂದಿದೆಯೆಂದೂ ಇವರು ನಂಬುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯ ವಿಜ್ಞಾನದ ಖಚಿತತೆ ಅಚ್ಚರಿಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ತೇದಿಗಳ ಕೋಷ್ಟಕಗಳನ್ನು ಇವರು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ್ದರು. ಗ್ರಹಣ ಮುಂತಾದ ಸರ್ವದಿನಗಳನ್ನು ಮೊದಲೇ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬಹುದಾಗಿತ್ತು. 360 ಮತ್ತು 365 ದಿನಗಳ ಸಾಮಾನ್ಯ ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ 260 ದಿನಗಳ ಪವಿತ್ರ ವರ್ಷವನ್ನೂ (ಟ್ಜೊಲ್ಕನ್) ಇವರು ಲೆಕ್ಕ ಹಾಕಿ ರೂಪಿಸಿದ್ದರು. ಈ ಮೂರು ಬಗೆಯ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದರಲ್ಲಿಯೂ ದಿನದಿನಕ್ಕೂ ಇವರು ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸಂಖ್ಯೆ ಹಾಗೂ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು ವರ್ಷ ವರ್ಷಗಳ ನಡುವೆ ಇರುವ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧ ಮಾಯಾ ಜನಜೀವನದಲ್ಲಿ ತುಂಬ ಮಹತ್ತ್ವ ಪಡೆದಿತ್ತು. ಬೀಜಬಿತ್ತನೆಯಿಂದ ಅಥವಾ ಗುಡಿಸಲು ಕಟ್ಟುವುದರಿಂದ ಹಿಡಿದು ಯುದ್ಧ ಆರಂಭಿಸುವ ತನಕ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕಾರ್ಯಾರಂಭಕ್ಕೂ ಶುಭದಿನವನ್ನು ಅರ್ಚಕರು ಪಂಚಾಂಗ ನೋಡಿ ಲೆಕ್ಕ ಹಾಕಿ ನಿಶ್ಚಯಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಮಾಯಾಜನರ ಕಾಲಾನುಪೂರ್ವಿಯಲ್ಲಿಯೂ ದೇವದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವಿದ್ದಿತು. ಇವರ ವಿಶ್ವದ ಕಲ್ಪನೆಯೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುದು. ಅದರ ಪ್ರಕಾರ ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ 13 ಆಂತರಿಕ ಲೋಕಗಳೂ ಒಂದರ ಕೆಳಗೊಂದರಂತೆ 9 ಪಾತಾಳ ಲೋಕಗಳೂ ಇದ್ದುವು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಲೋಕಕ್ಕೂ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ದೇವತೆ ಇದ್ದ. ಪ್ರಪಂಚದ ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತ ಹುನಾಬನಾದರೂ ಅವನಿಗಿಂತ ಪ್ರಮುಖನೆನಿಸಿದವನು ಆತನ ಮಗನಾದ ಇಟ್ಜಮ್ನ; ಈತ ಆಕಾಶ ಹಾಗೂ ದಿನರಾತ್ರಿಗಳ ಅಧಿದೈವ. ಇಕ್ಷ್‌ಚೆಲ್ ಎಂಬ ದೇವತೆ ಒಳ್ಳೆಯತನದ ಒಡೆಯ. ಈ ಜನರ ದೈನಂದಿನ ಬದುಕಿನಲ್ಲೂ ದೇವತೆಗಳ ಪಾತ್ರ ಗಣನೀಯವಾದುದಾಗಿತ್ತು.

ಗಣಿತ ಅಥವಾ ಸಂಖ್ಯಾಶಾಸ್ತ್ರ ಮಾಯ ಜನರಿಗೆ ತುಂಬ ಪ್ರಿಯವಾದಶಾಸ್ತ್ರ. ಈಗಿನ ದಶಮಾನ ಪದ್ಧತಿಯಂತೆ ಮಾಯಾ ಜನ ವಿಶಂತಿಮಾನ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಚುಕ್ಕಿ ಹಾಗೂ ಗೆರೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ನಮೂದಿಸುತ್ತಿದ್ದರು; ಅವುಗಳ ಸ್ಥಾನ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಉದಾ: ಚುಕ್ಕಿ (1 ಅಥವಾ 20).= ಎಂಬುದನ್ನು 31ನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದರೆ ಎಂಬುದು 61ನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಸಂಕೇತರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು 64 ಮಿಲಿಯನ್ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಬೃಹತ್ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಲೆಕ್ಕಹಾಕಿದ್ದಾರೆಂದರೆ ಇವರ ಸಂಖ್ಯಾ ಮೋಹ ಹಾಗೂ ಗಣಿತದಲ್ಲಿಯ ಪರಿಣತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಅರಿವುಂಟಾಗಬಹುದು. ಸೊನ್ನೆಯ ಉಪಯೋಗವೂ ಪ್ರಾಯಶಃ ಮಾಯಾ ಜನರಿಗೆ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಪಂಚಾಂಗಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ ಮಾಯಾ ಜನರು ಕಾಲಗಣನೆಯನ್ನು ಬೃಹತ್ ಶಿಲ್ಪಸ್ಮಾರಕ ಸ್ತಂಭಗಳು, ಯಜ್ಞವೇದಿಗಳು, ಬೃಹತ್ ಸೋಪಾನಮಾರ್ಗಗಳು, ಬಾಗಿಲುವಾಡ ಹಾಗೂ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಿ ಬಿಡಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಇವರ ಚಿತ್ರಲಿಪಿ ಬರೆಹ ತುಂಬ ಸಂಕೀರ್ಣವಾದುದು. ಕೇವಲ ಸಂಖ್ಯೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕೆಲವು ಸಂಕೇತಗಳನ್ನಷ್ಟೇ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಈ ಬರೆಹದ ವಿಷಯ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ತಿಳಿಯುತ್ತದಷ್ಟೇ. ಸಂಕೇತಗಳು ಭಾಗಶಃ ಧ್ವನ್ಯಾತ್ಮಕವೂ ಭಾಗಶಃ ಭಾವ ರೂಪಾತ್ಮಕವೂ ಆಗಿದ್ದ ಒಂದು ವಿಧದ ಚಿತ್ರಲಿಪಿಯಾಗಿವೆ, ಸು.850 ಸಂಕೇತಗಳು ಇದರಲ್ಲಿವೆ.

ಮಾಯಾ ಇಂಡಿಯನ್ನರ ಮಣ್ಣಿನ ಜಾಡಿ

ಮರದ ತೊಗಟೆಯನ್ನು ಜಜ್ಜಿ, ಅದರ ಮೇಲೆ ತೆಳುವಾಗಿ ಸುಣ್ಣ ಲೇಪಿಸಿ, ಅದರ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಲಿಪಿ ಬರೆಹಗಳನ್ನೂ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಮಾಯಾ ಜನರು ರಚಿಸಿದರು. ಇಂಥ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು ಹಲವಾರಿದ್ದುವು. ಆದರೆ ಸ್ಪೇನಿನ ವಿಜಯಾನಂತರ ಬಿಷಪ್ ಡಿಯಾಗೊ ಡಿ ಲಂಡಾ ಎಂಬಾತನ ಆಜ್ಞೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಕ್ಷುದ್ರಧರ್ಮಗ್ರಂಥಗಳೆಂದು ಸುಟ್ಟುಹಾಕಲಾಯಿತು. ಕೇವಲ ಮೂರು ಕೃತಿಗಳು ಡ್ರೆಸ್‌ಡೆನ್ ಕೋಡೆಕ್ಸ್, ಮ್ಯಾಡ್ರಿಡ್ ಕೋಡೆಕ್ಸ್ ಹಾಗೂ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಕೋಡೆಕ್ಸ್ (ಈ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಿಟ್ಟಿರುವ ಸ್ಥಳಗಳ ಮೇಲೆ ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ) ಲಭ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನತಮವಾದ ಡ್ರೆಸ್‌ಡೆನ್ ಕೋಡೆಕ್ಸ್ ಅನ್ನು ಫಾಸ್ಟ್‌ಮನ್ ಎಂಬ ಜರ್ಮನ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಅರ್ಥೈಸುವಲ್ಲಿ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಲಾನುಪೂರ್ವಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಗಣನೀಯ ಪ್ರಮಾಣದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವಲ್ಲಿ ಬಲುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಫಲನಾದ.

ಮಾಯಾ ಜನರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ನಿಕಟವಾಗಿ ಸಂಬಂಧಿಸಿದುದು, ಸ್ತಂಭ, ಪೀಠ ಹಾಗೂ ದೇಗುಲಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ದೇವದೇವತೆಯರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳ ಉಬ್ಬುಗೆತ್ತನೆಯ ಅಲಂಕರಣವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಒತ್ತೊತ್ತಾಗಿದ್ದು ಅತಿಯೆಂದು ಈಗ ತೋರಬಹುದು. ಆದರೆ ಮಾಯಾ ಸಂಪ್ರದಾಯಾನುಸಾರ ದೇವ ದೇವತೆಗಳ ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷಣ ಸ್ವರೂಪಗಳನ್ನೂ ಇವರ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆ. ದೈನಂದಿನ ಬದುಕಿನ ಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಗಿಂತ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ದೊರೆತಿದೆ. ಮೃಣ್ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ದೇಗುಲ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಕೌಶಲ ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ಗಾಢವರ್ಣಗಳ ಬಳಕೆ ಮತ್ತು ನೆಳಲಿನ ವಿನ್ಯಾಸದ ಅನುಪಸ್ಥಿತಿಗಳಿಂದಾಗಿ ಇವರ ಚಿತ್ರಗಳು ಆಲಂಕಾರಿಕವಾಗಿ ತೋರುತ್ತವೆ.

ಎತ್ತರದ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಮೇಲಿನ ಚಪ್ಪಟೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪುಟ್ಟ ದೇಗುಲಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಯಾ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ದೇಗುಲಗಳಿಗೆ ಮೆಟ್ಟಲೇರಿ ಅರ್ಚಕರು ಹೋಗಿ ಪೂಜೆ ಸಲ್ಲಿಸಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಳಗಣ ಅಂಗಣದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನ ನಿಂತು ಉತ್ಸವಾದಿಗಳನ್ನು ನೋಡಲು ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದ್ದಿತು. ಎತ್ತರದ, ಆದರೆ ಕಿರಿದಾದ ಕಿಟಕಿಗಳಿಲ್ಲದ ಹಲವು ಕೋಣೆಗಳ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನೂ ಈ ಜನ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ಇವು ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಮಾರಂಭ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಅರ್ಚಕರಿಗೆ ನಿದ್ರಾಕೊಠಡಿಗಳಾಗಿದ್ದುವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ; ಹಾಗೆಯೇ ಪದಾರ್ಥಸಂಗ್ರಹಣೆಯ ಉಗ್ರಾಣವೂ ನ್ಯಾಯಾಡಳಿತದ ಕೇಂದ್ರವೂ ಆಗಿದ್ದವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಮಾಯಾ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಕಮಾನು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಬೋದಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನಷ್ಟೇ ನಿರ್ಮಿಸಲು ಇವರಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಈ ಎಲ್ಲ ನಿರ್ಮಾಣಗಳನ್ನು ಇವರು ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳಿಂದಲೇ ಮಾಡಿದ್ದರೆನ್ನುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಮಾಯಾ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕಲಾಶೈಲಿಗಳಲ್ಲೊಂದೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಶಿಲ್ಪಸ್ಮಾರಕ ಸ್ತಂಭಗಳು-ಸ್ಟೀಲಿ-ಈ ಶೈಲಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಸರ್ಪ, ಎರಡು ತಲೆಯ ಡ್ರ್ಯಾಗನ್, ಗರುಡ, ಮೂಗಿನ ದೇವತೆ ಮುಂತಾದವು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರತಿನಿಧಿತವಾಗಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ದಿವಂಗತ ಸಿಲ್ವೇನಸ್ ಮೋರ್ಲಿ ಮತ್ತು ಆತನ ಸಹೋದ್ಯೋಗಿಗಳು ವಾಕ್ಷಕ್‌ಟೂನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅನ್ವೇಷಿಸಿದ ಹಲವಾರು ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಟೆಲಾನೈನ್ ಎಂದು ಪರಿಚಿತವಾಗಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲ್ಪಸ್ಮಾರಕ ಸ್ತಂಭ ಗಮನಾರ್ಹವಾದುದು. ಇದರ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಿರುವ ತೇದಿ 328ಕ್ಕೆ ಸರಿಹೊಂದುತ್ತದೆ.

ಮಾಯಾ ಜನರ ಕುಂಭಕಲೆ ನಯನಾಜೂಕುಗಳಲ್ಲಿ ಉನ್ನತಮಟ್ಟ ಸಾಧಿಸಿತ್ತು. ಹೊಳಪುಳ್ಳ ನಯವಾದ ಮೃಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಜ್ಯಾಮಿತಿ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಜೀವನ ದೃಶ್ಯಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

ಮಾಯಾ ಜನ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕೃಷಿಕರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಕುಂಬ್ರಿ ಬೇಸಾಯ ಪದ್ಧತಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿತ್ತು. ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳಿಂದ ಕಾಡನ್ನು ಕಡಿದು ಸುಟ್ಟು ಹೊಲಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಗೆಯುವ ಕೋಲಿನಿಂದ ಬೂದಿಯ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಉಳುಮೆ ಮಾಡಿ ಬಿತ್ತನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಬೆಳೆಗೆ ಮಾರಕ ಕೀಟಗಳ ಕಾಟವಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇವರ ಅಗೆಯುವ ಕೋಲುಗಳು ಬೇಗ ಮೊಂಡಾಗುತ್ತಿದ್ದವಾದ್ದರಿಂದ ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ಅವನ್ನು ತಯಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಾಳುಕಡ್ಡಿ, ಬೀನ್ಸ್, ಗೆಣಸು, ಕುಂಬಳ, ಹತ್ತಿ, ಹೊಗೆಸೊಪ್ಪು, ಮರಗೆಣಸು ಹಾಗೂ ಕಕೇವೂ ಇವರ ಪ್ರಧಾನ ಬೆಳೆಗಳು. ಜೇನುಸಾಕಣೆ ಇತ್ತು.

ಚಕ್ರಗಳಿರುವ ವಾಹನಗಳ ಪರಿಚಯ ಮಾಯಾ ಜನರಿಗಿರಲಿಲ್ಲ. ನಗರಗಳನ್ನು ಅಥವಾ ನಗರದ ಇತರ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಸಂಪರ್ಕಿಸಲು ಭೂಮಾರ್ಗಗಳಿದ್ದುವು. ಕಲ್ಲುಹಾಸಿನ ಈ ರಸ್ತೆಗಳು ಸು.9ಮೀ ಅಗಲವಾಗಿದ್ದುವು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕ ಉತ್ಸವಾದಿ ಸಮಾರಂಭಗಳಿಗೆ ಇವನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಗಣ್ಯರನ್ನು ಗುಲಾಮರು ಮೇನಾಗಳಲ್ಲಿ ಹೊತ್ತು ಸಾಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಈ ರಸ್ತೆಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರಾದರೂ ಅನುಕೂಲತೆ ಇದ್ದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅವರು ಜಲಮಾರ್ಗವನ್ನೇ ಆರಿಸಿಕೊಂಡು ದೋಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನು ಸರಂಜಾಮುಗಳೊಡನೆ ಪ್ರಯಾಣಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ತಗ್ಗುಗಾಡಿನ ಜನ ಚಿರತೆಚರ್ಮ, ಗರಿ, ರಾಳ, ಸುಣ್ಣ, ಫ್ಲಿಂಟ್ ಶಿಲೆಯ ಚಾಕು, ತಾಳೆಮರದ ಖಾದ್ಯಭಾಗ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಬದಲಿಗೆ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ಜನರಿಂದ ಜೇಡಶಿಲೆ, ಕ್ವೆಟ್‌ಜಲ್ ಗರಿ, ಫ್ಲಿಂಟ್ ಶಿಲೆಯ ಚಾಕುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಅವಶ್ಯವಾದ ಕಾಚಶಿಲೆ ಮೊದಲಾದವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಯುಕಟಾನ್ ಪ್ರದೇಶ ಹೊಂಡುರಸ್‌ಗೆ ಉಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಕಿನ್‌ಕಾಪು ಹತ್ತಿಯನ್ನು ರವಾನಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಂದ ಕಕೇವೊ ಬೀಜ ತರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ಹಣದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಮೊದಮೊದಲು ಕಾಲದ ಮಾಯಾ ಆಡಳಿತದ ಬಗ್ಗೆ ಏನೂ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ನಗರವೂ ತನ್ನ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದಿತು. ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಸ್‌ನಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ನಗರಾಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿ ಇದ್ದಿರಬಹುದು. ಪ್ರತಿಯೊಂದರಲ್ಲೂ ಆಡಳಿತಗಾರರಿದ್ದರು. ನಗರಪ್ರಾಂತಗಳ ಒಕ್ಕೂಟವಿದ್ದಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯೂ ಉಂಟು. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೇಚೆನ್ ಈಟ್ಸಾ ಮತ್ತು ಮಾಯಪನ್ ನಗರಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರದೇಶವನ್ನಾಳಿ, ಆ ಭಾಗದ ನಗರ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಿದವು.

ಈಗಿನ ಮಾಯಾ: ಮಾಯಾ ನಾಗರಿಕತೆ ಇದ್ದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಂದು ಸು. 15 ಲಕ್ಷಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಜನ ವಾಸವಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಚೋಲ್, ಲಕಾನ್‌ಡನ್, ಯುಕಟೆಕ್ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಈ ಜನ ಇಂದಿನ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಮಾಯಾ ಭಾಷೆಯಿಂದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿರುವ ಸು.20 ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಆಡುತ್ತಾರೆ. ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕರಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿತರಾಗಿದ್ದರೂ ಇವರು ಪ್ರಾಚೀನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವನ್ನು ಈಗಲೂ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಾರೆ. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ಮಾರ್ಕ್ಸ್, ಕಾರ್ಲ್: 1818-83. ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಸಮಾಜವಾದದ ಪ್ರವರ್ತಕ. ಜರ್ಮನಿಯ ರೈನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಟ್ರಿಯರ್ ನಗರದಲ್ಲಿ 1818 ಮೇ 5 ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ಈತನ ತಂದೆ ಒಬ್ಬ ಯಶಸ್ವಿ ವಕೀಲನಾಗಿದ್ದ. ಜನ್ಮತಃ ಯಹೂದ್ಯ, ಆದರೆ ಕಾರ್ಲ್ ಹುಟ್ಟಿದ 6 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಮತದ ಅನುಯಾಯಿಯಾದ (1824). ಇವರದು ನೆಮ್ಮದಿಯ ಕುಟುಂಬ. ಕಾರ್ಲ್‌ನ ಆರಂಭದ ಶಿಕ್ಷಣ ಟ್ರಿಯರ್ ಪಟ್ಟಣದ ಮೇಲು ದರ್ಜೆಯ ವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ(ಜಿಮ್ನಾಸಿಯಮ್) ನಡೆಯಿತು. ಮುಂದೆ ಬಾನ್‌ನಲ್ಲೂ ಬರ್ಲಿನ್ನಿನಲ್ಲೂ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮುಂದುವರಿಸಿ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರ, ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಕಲಿತ. ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ತನ್ನ ಶಾಲಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸದಿದ್ದರೂ ಅಂದಿನ ಪದ್ಧತಿಯ ಪ್ರಕಾರ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಬಾಯಿಪಾಠಮಾಡಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಸಕ್ತಿ ತೋರಲಿಲ್ಲ. ಡೆಮೋಕ್ರಿಟಸ್ ಮತ್ತು ಎಪಿಕ್ಯೂರಸ್ಸರ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಬಂಧ ರಚಿಸಿ ಯೇನ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿ ಪಡೆದ (1841). ಈ ಪ್ರಬಂಧದ ಪ್ರಕಾರ ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಹೆಗೆಲ್ಲನ ಭಾವನಾವಾದೀ ಅನುಯಾಯಿಯಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಅನ್ನಿಸಿದರೂ ಹೆಗೆಲ್ಲನ ವಿಚಾರಧಾರೆ ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ಪೂರ್ಣ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಪಡೆದಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ವೇದ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಬರ್ಲಿನ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಯುವ ಹೆಗೆಲಿಯನ್ನರ (ವಾಮ ಹೆಗೆಲಿಯನ್ನರ) ಜೊತೆ ಕೂಡಿ ಅನೇಕ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಆತ ಇನ್ನೂ ಭೌತವಾದೀ ಮನೋಧರ್ಮವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಲು ಬಯಸಿದ. ಆದರೆ ಅಂದಿನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿ ಪ್ರತಿಗಾಮೀ ನೀತಿ ತಳೆದಿದ್ದುದರಿಂದ ಇದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಈತ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಬೇಕಾಯಿತು.

1842ರಲ್ಲಿ ರೈನ್ ಪತ್ರಿಕೆಯ ರೈನಿಷ್ ತ್ಸೈತೂಂಗ್ ಸಂಪಾದಕನಾಗಿ ಕೆಲಸ ಆರಂಭಿಸಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಜಾಸತ್ತಾತ್ಮಕ ಲೇಖನಗಳಿಂದ ಕೆರಳಿದ ಸರ್ಕಾರ 1843 ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿತು. ಈತ ಸಂಪಾದಕನ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಬೇಕಾಯಿತು. ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದಾಗ ಈತ ತನಗೆ ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಪರಿಣತಿ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಮನಗಂಡು ಅವನ್ನು ಗಾಢವಾಗಿ ಅಭ್ಯಸಿಸತೊಡಗಿದ.

1843ರಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ತನ್ನ ಬಾಳಗೆಳತಿಯಾದ ಜೆನ್ನಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಇವರದು ತುಂಬಾ ಅನ್ಯೋನ್ಯ ದಾಂಪತ್ಯ. ಈ ದಂಪತಿಗಳು ವಾಮ ಹೆಗೆಲಿಯನ್ ಆಗಿದ್ದ ಆರ್ನಾಲ್ಡ್ ರೂಬ್ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಪ್ಯಾರಿಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಮುಂದಿನ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್–ಫ್ರೆಂಚ್ ವಾರ್ಷಿಕ ಎಂಬ ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸತೊಡಗಿದರು. ಇದನ್ನು ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿ ರಹಸ್ಯವಾಗಿ ಹಂಚಲು ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯವಾದ್ದರಿಂದ ಮೊದಲ ಸಂಚಿಕೆ ಪ್ರಕಟವಾದ ಕೆಲವೇ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಬೇಕಾಯಿತು.

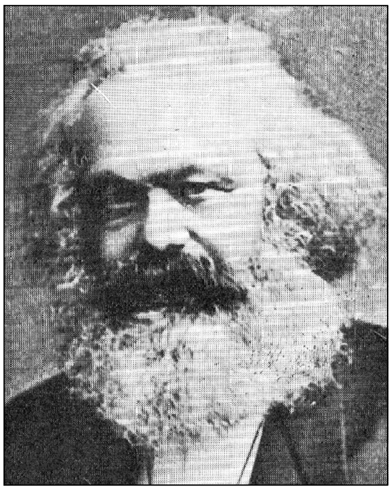

ಅಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಬೂರ್ಜ್ವಾ ಪದ್ಧತಿಯ ಸಮಾನತೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹಾಗೂ ಭ್ರಾತೃತ್ವಗಳ ಉನ್ನತ ಧ್ಯೇಯಗಳನ್ನು ಮರೆತು ಸ್ವಾರ್ಥ ಸಂಪತ್ಸಂಗ್ರಹಣೆಯಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿತ್ತು. ಇಂಥ ಬೂರ್ಜ್ವಾ ಸಮಾಜವನ್ನು ಯುರೋಪಿನ ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಂದ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಟೀಕೆಗೊಳಪಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಸಮಾಜವಾದೀ ಚಿಂತನೆಗಳು ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಇಲ್ಲೇ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಕೂಡ ಇಲ್ಲೇ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಸಮಾಜವಾದವನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡ.

ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿಯೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿಸಲು ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಜರ್ಮನಿಯ ಕೈ ಕಸಬುದಾರರ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚ್ ಕಾರ್ಮಿಕರ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಲು ಉಪಕ್ರಮಿಸಿದ. ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಕಾರ್ಮಿಕರೊಡನೆ ಕೆಲಸಮಾಡಲು ನಿರತನಾದಾಗ ಶ್ರಮಜೀವಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ನೈತಿಕ ಶಕ್ತಿ ಜ್ಞಾನದಾಹ ಮತ್ತು ಉದಾತ್ತ ಮಾನವೀಯತೆಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತನಾದ. ಫ್ರೆಡರಿಕ್ ಎಂಗೆಲ್ಸ್‌ನ ಪರಿಚಯವಾದದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯೇ. ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲುಗೊಂಡದ್ದರಿಂದ ಇವರನ್ನು ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ನಿಂದ ಹೊರದೂಡಲಾಯಿತು. ಇಬ್ಬರೂ ಬ್ರುಸ್ಸೆಲ್ಸ್ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ತೆರಳಿದರು. ಅಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಲೀಗ್ ಎಂಬ ರಹಸ್ಯ ಸಂಸ್ಥೆ ಸೇರಿ ಅದರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದರು. ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಕೋರಿಕೆಯಂತೆ ಇವರು ಹೊಸ ಜಾಗತಿಕ ಮನೋಧರ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಮತ್ತು ಪ್ರಪಂಚ ಶ್ರಮಜೀವಿಗಳ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಪಾತ್ರ ನಿರೂಪಿಸುವ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪ್ರಣಾಳಿಕೆಯನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಭೌತವಾದಿತತ್ತ್ವದ ಅನುಯಾಯಿಯಾಗಿದ್ದ.

ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಬ್ರುಸ್ಸೆಲ್ಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿದ್ದ ಜರ್ಮನ್ ವಲಸೆಗಾರರನ್ನು ಬೆಲ್ಜಿಯಮ್ಮಿನ ಸರ್ಕಾರ ತೀವ್ರ ಪ್ರತಿಬಂಧಕಗಳಿಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿತ್ತು. ಇವನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಲು ಜರ್ಮನ್ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರರು ಸಿದ್ಧರಾದರು. 1848 ಫೆಬ್ರವರಿ ಕ್ರಾಂತಿ ಆರಂಭವಾದಾಗ ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನನ್ನು ಬೆಲ್ಜಿಯಂನಿಂದ ಹೊರದೂಡಲಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಈತ ಕೊಲೋನ್ ಪಟ್ಟಣ ಸೇರಿ ಹೊಸ ರೈನ್ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಪಾದಕನಾದ. ಈ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಮೂಲಕ ಈತ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಇತ್ತ ಬೆಂಬಲದ ಕಾರಣವಾಗಿ ಇವನನ್ನು ಜರ್ಮನಿಯಿಂದಲೂ ಗಡಿಪಾರು ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಮತ್ತೆ ಪ್ಯಾರಿಸ್ಸಿಗೆ ತೆರಳಿದ. ಅಲ್ಲಿಯೂ ಅಂದಿನ ಸರ್ಕಾರ ಇವನನ್ನು ಉಳಿಯಬಿಡಲಿಲ್ಲ. ದೇಶಭ್ರಷ್ಟ ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಮುಂದೆ ಲಂಡನ್ ತಲುಪಿ ಜೀವನದ ಕೊನೆಯ ತನಕವೂ ಅಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದ. ರಾಜಕೀಯ ದೇಶಭ್ರಷ್ಟ ಮಾರ್ಕ್ಸನ ಜೀವನ ಅಸಂಖ್ಯ ಸಂಕಷ್ಟಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದಿತು ಮತ್ತು ಎಂಗೆಲ್ಸ್‌ನ ನೆರವಿನಿಂದ ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಬದುಕು ಸಾಗಿಸಿದ. ಇಲ್ಲಿಯೇ ಈತನ ಮೇರುಕೃತಿಯಾದ ಬಂಡವಾಳ (ದಾಸ್ ಕ್ಯಾಪಿಟಲ್) ರಚನೆ ಆದದ್ದು.

1860 ಮತ್ತು 1870 ರ ನಡುವೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರಜಾಸತ್ತಾತ್ಮಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ನವಚೈತನ್ಯದಿಂದ ಪಾಲುಗೊಂಡ. 1864ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಪ್ರಥಮ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಮಿಕ ವರ್ಗದ ಮುನ್ನಡೆಗೆ ಶ್ರಮವಹಿಸಿ ಉತ್ಸಾಹದಿಂದ ದುಡಿದ. ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ವಹಿಸಿದ ಶ್ರಮದ ಕಾರಣವಾಗಿ ಆರೋಗ್ಯ ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ಇಂಥ ದುರ್ಬರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲೂ ಈತ ಬಂಡವಾಳದ ರಚನೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಈತನನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ಬಾಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅನಾರೋಗ್ಯ ಈ ಕೃತಿಯ ಮೊದಲ ಸಂಪುಟದ ವಿನಾ ಇತರ ಎರಡು ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸಲು ಅವಕಾಶ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ಈತ 1883 ಮಾರ್ಚ್ 14 ರಂದು ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ವಾದಿ ಸಿದ್ಧಾಂತ: ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ವಾದ ಒಂದು ಸಮಗ್ರ ವಿಶ್ವದೃಷ್ಟಿ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೂರು ಪ್ರಧಾನ ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕ ವಿಚಾರಧಾರೆಗಳಾದ ಜರ್ಮನಿಯ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ರಾಜಕೀಯ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಸಮಾಜವಾದಿ ಚಿಂತನೆ ಇವನ್ನು ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಗಾಢವಾಗಿ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿ ಮತ್ತು ವಿಮರ್ಶಿಸಿ ಇವುಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ವರ್ಗ ಹೋರಾಟದ ಅನುಭವವನ್ನೆಲ್ಲ ಒಂದುಗೂಡಿಸಿ ಅದರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಹೊಸ ಸಮಾಜದ ರೂಪುರೇಷೆಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿದ.

ಆದರೆ ಇತ್ತೀಚಿನ ಜಾಗತೀಕರಣದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಲ್‌ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು ಎಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಪ್ರಸ್ತುತವೆಂಬುದನ್ನು ಆಲೋಚಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಮಾರ್ಕ್ಸನ ಕಮ್ಯುನಿಷ್ಟ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ಅಪಾರಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿದ್ದ ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೇ ಇಂದು ಛಿದ್ರಗೊಂಡಿದೆಯಲ್ಲದೆ, ಇಂದಿನ ರಷ್ಯ ಆರ್ಥಿಕ ನೆರವಿಗಾಗಿ ಇತರ ದೇಶಗಳನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಬೇಕಾದ ಸ್ಥಿತಿನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರುವುದು ದುರಂತ.

ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ಇತರ ಕೃತಿಗಳು: ಕ್ರಿಟಿಕ್ ಆಫ್ ಹೆಗಲ್ಸ್ ಡಾಕ್ಟ್ರಿನ್ ಆಫ್ ದಿ ಸ್ಟೇಟ್ (1843), ಆನ್ ದಿ ಜ್ಯೂಯಿಶ್ ಕ್ವೆಶ್ಚನ್ (1843), ಎ ಕಾಂಟ್ರಿಬ್ಯೂಷನ್ ಟು ದಿ ಕ್ರಿಟೀಕ್ ಆಫ್ ಹೆಗಲ್ಸ್ ಫಿಲಾಸಫಿ ಆಫ್ ರೈಟ್, ಇಂಟ್ರಡಕ್ಷನ್ (1843–44), ಎಕ್ಸ್‌ಪರ್ಟ್ಸ್ ಫ್ರಮ್ ಜೇಮ್ಸ್ ಮಿಲ್ಸ್ ಎಲಿಮೆಂಟ್ಸ್ ಆಫ್ ಪೊಲಿಟಿಕಲ್ ಎಕಾನಮಿ (1844), ಎಕನಾಮಿಕ್ ಅಂಡ್ ಫಿಲಾಸಫಿಕಲ್ ಮ್ಯಾನ್ಯುಸ್ಕ್ರಿಪ್ಟ್ಸ್ (1844), ಕ್ರಿಟಿಕಲ್ ನೋಟ್ಸ್ ಆನ್ ದಿ ಆರ್ಟಿಕಲ್ ದಿ ಕಿಂಗ್ ಆಫ್ ಪ್ರಷ್ಯ ಎಂಡ್ ಸೋಷಿಯಲ್ ರಿಫಾರ್ಮ್ (1844), ದಿ ಥಿಸೀಸ್ ಆಫ್ ಫೊಯರ್‌ಬಾಹ್ (1845), ದಿ ಪಾವರ್ಟಿ ಆಫ್ ಫಿಲಾಸಫಿ (1846–47), ವೇಜ್ ಲೇಬರ್ ಅಂಡ್ ಕ್ಯಾಪಿಟಲ್ (1847), ಮ್ಯಾನಿಫೆಸ್ಟೊ ಆಫ್ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಾರ್ಟಿ(ಎಂಗೆಲ್ಸ್ ಜೊತೆ 1847–48), ದಿ ಕ್ಲಾಸ್ ಸ್ಟ್ರಗಲ್ ಇನ್ ಫ್ರಾನ್ಸ್ (1850), ದಿ ಏಟೀನ್ ಬ್ರೂಮೇರ್ ಆಫ್ ಲೂಯಿ ಬೋನೋಪಾರ್ಟ್(1852), ರೆವಲೇಶನ್ಸ್ ಆನ್ ದಿ ಕೊಲೋನ್ ಕಮ್ಯುನಿಷ್ಟ್ ಟ್ರಯಲ್(1852), ಸ್ಪೀಚ್ ಅಟ್ ದಿ ಆ್ಯನಿವರ್ಸರಿ ಆಫ್ ದಿ ಪೀಪಲ್ಸ್ ಪೇಪರ್ (1856), ಗ್ರುಂಡಿಸ್ಸೆ (1857–58), ಎ ಕಾಂಟ್ರಿಬ್ಯೂಷನ್ ಟು ದಿ ಕ್ರಿಟಿಕ್ ಆಫ್ ಪೊಲಿಟಿಕಲ್ ಎಕಾನಮಿ (1859), ಆರ್ಟಿಕಲ್ಸ್ ಇನ್ ಡೈ ಪ್ರೆಸ್ ಆನ್ ದಿ ಸಿವಿಲ್ ವಾರಿನ್ ಇನ್ ಯುನೈಟೆಡ್ ಸ್ಟೇಟ್ಸ್ (1861), ಥಿಯರೀಸ್ ಸರ್ಪ್ಲಸ್ ವ್ಯಾಲ್ಯು ಸಂಪುಟ 1,23 (1861–63), ಪ್ರೊಕ್ಲಮೇಷನ್ ಆನ್ ಪೋಲೆಂಡ್ (1863), ಇನಾಗ್ಯುರಲ್ ಅಡ್ರೆಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಇಂಟರ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ವರ್ಕಿಂಗ್ ಮೇನ್ಸ್ ಅಸೋಸಿಯೇಷನ್ (1864), ಪ್ರಾವಿಷನಲ್ ರೂಲ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಇಂಟರ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ವರ್ಕಿಂಗ್ ಮೆನ್ಸ್ ಅಸೋಷಿಯೇಷನ್(1864), ವೇಜಸ್ ಪ್ರೈಸ್ ಅಂಡ್ ಪ್ರಾಫಿಟ್(1865). ಕಾರ್ಲ್‌ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಬದುಕಿದ್ದಾಗ 1867ರಲ್ಲಿ ದಾಸ್ ಕ್ಯಾಪಿಟಲ್‌ನ ಮೊದಲ ಸಂಪುಟ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಇವನು ತೀರಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ಏಂಗೆಲ್ಸ್ 1885, 1894ರಲ್ಲಿ 2ನೆಯ, 3ನೆಯ ಸಂಪುಟ ಪ್ರಕಟಮಾಡಿದ. ಇನ್‌ಸ್ಟ್ರಕ್ಷನ್ಸ್ ಫಾರ್ ದಿ ಡೆಲಿಗೇಟ್ಸ್ ಟು ದಿ ಜಿನೀವ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ (1867), ರಿಪೋರ್ಟೊ ದಿ ಬ್ರಸೆಲ್ಸ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್, ರಿಪೋರ್ಟ್ ಟು ದಿ ಬಾಸೆಸಲ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ (1869), ದಿ ಜನರಲ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಟು ದಿ ಫೆಡೆರಲ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಆಫ್ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸ್ವಿಟ್ಸರ್ಲೆಂಡ್(ಎ ಸರ್ಕ್ಯುಲರ್ ಲೆಟರ್ (1870), ಫಸ್ಟ್ ಅಡ್ರೆಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಜನರಲ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಆನ್ ಫ್ರ್ಯಾಂಕೊ– ಪ್ರಷ್ಯನ್ ವಾರ್ (1870), ಸೆಕೆಂಡ್ ಅಡ್ರೆಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಜನರಲ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಆನ್ ದಿ ಫ್ರ್ಯಾಂಕೊ– ಪ್ರಷ್ಯನ್ ವಾರ್ (1870), ದಿ ಸಿವಿಲ್ ವಾರ್ ಇನ್ ಫ್ರಾನ್ಸ್ (1871), ರಿಪೋರ್ಟ್ ಟು ದಿ ಹೇಗ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ (1872), ಪೊಲಿಟಿಕಲ್ ಇಂಡಿಫರೆಂಟಿಸಮ್ (1874), ಕಾನ್ಸ್ ಪೆಕ್ಟಸ್ ಆಫ್ ಬಾಕುನಿನ್ಸ್ ಬುಕ್ ಸ್ಟ್ಯಾಟಿಸಮ್ ಅಂಡ್ ಅಥಾರಿಟಿ (1874–75), ಎ ಕ್ರಿಟಿಕ್ ಆಫ್ ದಿ ಗೋಥಾ ಪ್ರೋಗ್ರಾಮ್ (1875) – ಇವನ ಇತರ ಕೃತಿಗಳು.

ಇಂದಿನ ಸಮಾಜದ ಮೇಲೆ ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರಭಾವ: ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪ್ರಣಾಳಿಕೆ ಪ್ರಕಟವಾದಾಗ (1847–48)ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಹುಟ್ಟಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಅದು ಪ್ರಕಟವಾಗಿ ಇಂದಿಗೆ (2008) 160 ವರ್ಷಗಳಾಗುತ್ತ ಬರುತ್ತಿವೆ. ಅಂದಿನಿಂದ ಇಂದಿನ ತನಕ ಅದರ ಧ್ಯೇಯಗಳು, ಅದರಿಂದ ಪ್ರೇರಿತವಾದ ಚಳವಳಿಗಳು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿವೆ. ತತ್ತ್ವ ಜನತೆಯ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಸೆರೆ ಹಿಡಿದಾಗ ಅದು ವಸ್ತು ಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಹೇಳಿದ. ಈಗ ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ತತ್ತ್ವಗಳು ಪ್ರಪಂಚದ ಬಹು ಜನರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ತನ್ನ ಕಡೆಗೆ ಸೆಳೆದಿದೆ. ಸಮಾಜವನ್ನು ಬದಲಾವಣೆ ಮಾಡಲು ಇವನ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಒಂದು ಪ್ರಬಲ ಅಸ್ತ್ರವಾಗಿದೆ. (ಜಿ.ಎಚ್.ಆರ್.)

ಮಾರ್ಟಿನ್, ಲೂಥರ್: 1483–1546. ಜರ್ಮನಿಯ ಧರ್ಮಪ್ರವರ್ತಕ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಪಿತಾಮಹ. ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಪಂಥದ ಸ್ಥಾಪಕ. ಹುಟ್ಟಿದ್ದು ಐಸೆಲ್‌ಬೆನ್‌ನ ಸಾಕ್ಸೊನಿಯಲ್ಲಿ. ಈತನ ತಂದೆ ಮಾನ್ಸ್‌ಫೀಲ್ಡ್ ಗಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ಮ್ಯಾಗ್ಡಬರ್ಗ್ ಐಸನಾಕ್ ಮತ್ತು ಎರ್‌ಫರ್ಟ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಈತನ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ನಡೆಯಿತು. ಸು.8 ವರ್ಷದವನಾದಾಗ

ಎರ್‌ಫರ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿದ್ದ ಅಗಸ್ಟಿನ್ನರ ಸಂನ್ಯಾಸಿ ಮಠ ಸೇರಿದ. ಈತ 1507ರಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯವರ್ಗಕ್ಕೆ ಅಭಿಷೇಕ ಹೊಂದಿ ಮೂರನೆಯ ವರ್ಷವೇ ವಿಟನ್‌ಬರ್ಗ್ ಪಟ್ಟಣದ ಕಲಾಶಾಲೆಯ ಅಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. 1511ರಲ್ಲಿ ಅಗಸ್ಟಿನರ ಹನ್ನೊಂದು ಸಂನ್ಯಾಸಿ ಮಠಗಳ ಮೇಲಧಿಕಾರಿಯಾದ. 1525ರಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಥರೀನ ಫಾನ್‌ಬೊರ ಎಂಬಾಕೆಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ.

ಲೂಥರ್ ಬೋಧನೆ ಕೆಥೊಲಿಕರ ಬೋಧನೆಯಂಥಲ್ಲದೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಜನರ ಅಮಿತ ಭಕ್ತಿ ಹಾಗೂ ತನ್ನ ಆತ್ಮರಕ್ಷಣೆ ಬಗ್ಗೆ ಚಿಂತನೆಮಾಡಿ ದಿನನಿತ್ಯ ನೆರವೇರಿಸಬೇಕಾದ ದಿವ್ಯ ಕರ್ಮಗಳ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ನಿರುತ್ಸಾಹ ತೋರಿದ. ಕೆಲವು ಕಾಲದ ಅನಂತರ ಅವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬಿಟ್ಟುಬಿಟ್ಟ. ವ್ಯಕ್ತಿ ತನ್ನ ಪ್ರೀತಿ ವಿಶ್ವಾಸಗಳಿಂದಲೇ ನೀತಿವಂತನೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಲ್ಪಡುವನೇ ವಿನಾ ತನ್ನ ಕಾರ್ಯಗಳಿಂದಲ್ಲ ಎಂಬ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಬೋಧಿಸ ತೊಡಗಿದ. ಇದೇ ಸುವಾರ್ತೆಯ ತಿರುಳು ಎಂದು ಭಾವಿಸಿದ. ಈ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಅಗಸ್ಟಿನ್ನರ ಬೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ನಿದರ್ಶನಗಳು ಕಂಡುಬಂದು ಅವನ್ನೇ ಹಿಡಿದು ಸಾಧಿಸಿ ತನ್ನ ಬೋಧನೆಯ ಮೂಲಸಿದ್ಧಾಂತವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ದೇವರಿಗೂ ಮನುಷ್ಯರಿಗೂ ಸಭೆ ಮತ್ತು ಅರ್ಚಕರು ಮಧ್ಯವರ್ತಿಗಳಾಗಿರುತ್ತಾರೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆದ. ಇದೇವೇಳೆಗೆ ಟೆಡ್‌ಸಲ್ ಎಂಬ ಸಂನ್ಯಾಸಿ ಹತ್ತನೆಯ ಲಿಯೋ ಎಂಬ ಪೋಪನಿಂದ ಇನ್‌ಡಲ್‌ಜೆನ್ಸ್ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರ ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಮಾರಿ ರೋಮ್ ನಗರದ ಸೇಂಟ್ ಪೀಟರ್ಸ್ ದೇವಸ್ಥಾನದ ದುರಸ್ತಿಗಾಗಿ ಹಣವಸೂಲು ಮಾಡುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಕಂಡು ಅದನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸುವ 95 ನಿಬಂಧಗಳನ್ನು ಬರೆದು ವಿಟನ್‌ಬರ್ಗ್‌ನ ಮುಖ್ಯ ದೇವಸ್ಥಾನದ ಕದಗಳಿಗೆ ಹಚ್ಚಿಸಿದ. ಈ ಕಾರ್ಯದಿಂದಾಗಿ ಜನರ ಆದರಣೆಗೆ ಪಾತ್ರನಾದ. ಆದರೆ ಇದರಿಂದ ಪಾಷಂಡ ಬೋಧನೆ ಹರಡಿಸುವ ಅಪರಾಧಕ್ಕೆ ರೋಮ್ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ವಿಚಾರಣೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗಬೇಕಾಯಿತು. ಪೋಪನ ಅಗ್ರಹದಿಂದ ಸಾಕ್ಸೊನಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ ಮೂರನೆಯ ಫ್ರೆಡರಿಕನ ಆಶ್ರಯ ಸೇರಿದ. 1520ರಲ್ಲಿ ಲೂಥರ್ ತನ್ನ ಮೂಲಸಭೆಯನ್ನು ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಬಿಟ್ಟುಬಿಟ್ಟ. ಅನಂತರ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳ ಮೂಲಕ ತನ್ನ ಅನುಯಾಯಿಗಳ ನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಸಭೆಯನ್ನೇ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದ. ಬೈಬಲಿನ ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯನ್ನು ಗ್ರೀಕ್‌ನಿಂದ ಜರ್ಮನಿಗೆ ಅನುವಾದ ಮಾಡಿದ. ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯನ್ನು ಅನುವಾದ ಮಾಡಿ ಅದಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನೂ ಬರೆದ. (ಎಚ್.ಎಸ್.;ಎಚ್.ಡಿ.ಎಲ್.ಎ.)

ಮಾರ್ಷಲ್, ಜಾನ್: 1876–1914. ಭಾರತದ ಹೆಸರಾಂತ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನ ಚೆಸ್ಟರ್‌ನಲ್ಲಿ 1876ರ ಮಾರ್ಚ್ 19ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ಕೇಂಬ್ರಿಜ್‌ನಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಪಡೆದು 1902ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಇಂಡಿಯ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣಾಲಯದ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡು 1928 ರವರೆಗೆ ಆ ಹುದ್ದೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಇವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪ್ರಥಮ ನೆಲೆಗಳಾದ ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಉತ್ಖನನಗಳು ನಡೆದು ಅಲ್ಲಿಯ ನಗರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂತು.

ಇವರ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇಲಾಖೆಯ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕೆಲಸ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಒಂದು ಹೊಸ ದೃಷ್ಟಿಕೋನ ದೊರಕಿತು. ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಮತ್ತು ಮಹತ್ತ್ವದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಮತ್ತು ಇವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಒಂದು ಸೂಚಿಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಮಾಡುವ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮ ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಅವಕಾಶವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಡಲಾಯಿತು.

ಇವರು (1913–33) ತಕ್ಷಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ಸಿರ್ಕಪ್‌ನಲ್ಲಿಯೂ ಇವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಶಕರ ಕಾಲದಿಂದ ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹೆಲನಿಸ್ಟಿಕ್(ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಕ್) ದೇವದೇವತೆಗಳು, ಗಾಂಧಾರ ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾದ ಗಾರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ಮೂರನೆಯ ಹಂತದ ಬುದ್ಧ ಮತ್ತು ಬೋಧಿಸತ್ವ ಗಾರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. 1918ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಅಸ್ತಿಭಾರ ಹಾಕಿದರು. ಅನಂತರ ಕಾಂಚಿ ಮತ್ತು ಸಾರನಾಥಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರಪಂಚದ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಬೀಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. 1914ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಇವರಿಗೆ ನೈಟ್ ಪದವಿ ಕೊಟ್ಟು ಗೌರವಿಸಿತು. ಇವರು 1958 ಆಗಸ್ಟ್ 17 ರಂದು ಗಿಲ್ಡ್‌ಫೋರ್ಡ್‌ನಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದರು. (ಎ.ಎಸ್)

ಮಾವೋ ತ್ಸೆ ಡುಂಗ್: 1893–1976. ಚೀನ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ನಾಯಕ; ಚೀನಿ ಗಣರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಥಮ ಅಧ್ಯಕ್ಷ (1949–69). ಆಧುನಿಕ ಚೀನದ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದ ಮಹಾನ್ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬ. ಈತ ಚೀನದ ಹನನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಬಡರೈತ ಕುಟುಂಬವೊಂದರಲ್ಲಿ 1893 ಡಿಸೆಂಬರ್ 26ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ಈತನ ತಂದೆ ಮಾವೊ ಷನ್ ಷೆಂಗ್; ತಾಯಿ ವೆನ್ ಚೀ ಮೈ. ಕುಟುಂಬದ ಹಿರಿಯ ಮಗನಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಮಾವೊಗೆ ಇಬ್ಬರು ಸಹೋದರರೂ ಒಬ್ಬ ಸಹೋದರಿಯೂ ಇದ್ದರು. ಮುಂದೆ ಇವರೆಲ್ಲರೂ ಕ್ರಾಂತಿ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ಮಡಿದರು. ಮಾವೊ ಹುಟ್ಟಿದ ನಾಡು ಸೈನಿಕ ಪರಂಪರೆ ಪರಾಕ್ರಮಗಳಿಗೆ ಹೆಸರಾದ ಪ್ರಾಂತ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹನನ್ ಸೈನ್ಯ ತೈಪಿಂಗ್ ದಂಗೆಯನ್ನೂ ಸಿಂಕಿಯಾಂಗಿನ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ದೊಂಬಿಯನ್ನೂ ಅಡಗಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಮುಂದಾಳುತನ ವಹಿಸಿತ್ತು. ಕ್ಷಾತ್ರ ಪರಂಪರೆ ಹಾಗೂ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಖ್ಯಾತಿಹೊಂದಿದ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಮಾವೊ ಬೆಳೆದ. ಈತನ ತಂದೆ ಕೂಡ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲಕಾಲ ಸೇವೆಮಾಡಿದ್ದ. ಮಾವೊ ಹಳ್ಳಿಯ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಕಲಿತ. ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್ಸನ ಹೇಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಬಾಯಿಪಾಠಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. 13ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ತಂದೆಯೊಡನೆ ವಾದಿಸಲಾರಂಭಿಸಿ ತನ್ನ ಅಚಲ ನಿರ್ಧಾರದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ತಂದೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ ತನ್ನ ತಾಯಿಯ ಊರಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ಭೂಗೋಳ–ಇತಿಹಾಸಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಸಂಗ ಮಾಡಿದ. ತನ್ನ ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಹನನ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧನಡೆದಾಗ ತಾನು ಕಲಿಯುತ್ತಿದ್ದ ಚಂಗ್‌ಷಾ ಶಾಲೆಯನ್ನು ತೊರೆದು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಸ್ವಯಂಸೇವಕನಾಗಿ ಸೇವೆಗೈದ. ಆಗ ಮಂಚೂ ರಾಜವಂಶ ಚೀನವನ್ನಾಳುತ್ತಿತ್ತು. ಅದು ಹೋಗಿ ಜನಪ್ರಿಯ ಸರ್ಕಾರ ಬರಬೇಕೆಂದು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಚಳವಳಿಗೆ ತರುಣ ಮಾವೊ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಲು ಸುನ್‌ಯಾತ್ ಸೇನರ ಕ್ರಾಂತಿ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ. 1912ರಲ್ಲಿ ಚೀನ ಗಣರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ದೇಶದ ಒಗ್ಗಟ್ಟನ್ನು ಸಾಧಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ತವರು ನಾಡಾದ ಹನನ್ ಪ್ರಾಂತ ಚೀನದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವ ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಮಾವೋ ಗಮನಿಸಿದ. ದೇಶಾಭಿಮಾನದಿಂದ ಉಕ್ಕುತ್ತಿದ್ದ ಇವನ ಮನಸ್ಸು ಚೀನದ ಯುವಕರು ಹೇಗೆ ದೇಶಸೇವೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಚಿಂತಿಸುತ್ತಿತ್ತು. 1918ರಲ್ಲಿ ಈತ ಪೀಕಿಂಗ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಪದವೀಧರನಾದ. ಚೀನಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿದ್ದ ಕಾರ್ಲ್‌ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಿದ. ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಮೊದಲುಗೊಂಡು ಅನೇಕ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಓದಿ ಮನನ ಮಾಡಿದುದರ ಫಲವಾಗಿ ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ವಾದದ ಕಡೆಗೆ ಈತನ ಮನಸ್ಸು ಪ್ರೇರಿತವಾಯಿತು. ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಪಂಥದ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿ ಶ್ರದ್ಧೆ ವಹಿಸಿ ದುಡಿಯಲು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಇದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪೀಕಿಂಗ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರೊಬ್ಬರ ಮಗಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ(1920). ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಬಳಿಕ ಈಕೆ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮರಣದಂಡನೆಗೆ ಗುರಿಯಾದಳು.

ಮಾವೋ ಮತ್ತು ಇತರ ಹನ್ನೊಂದು ಜನ ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳು ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷವನ್ನು 1921ರಲ್ಲಿ ಷಾಂಗ್ಯೆನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಮಾವೊ ಹನನ್ ನಾಡಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ 1927ರತನಕ ಹನನ್ ಪ್ರಾಂತವನ್ನೇ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಈ ಪ್ರಾಂತದ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷದ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. ಪಟ್ಟಣದ ಶ್ರಮಜೀವಿಗಳನ್ನೂ ಗಣಿಕೆಲಸಗಾರರನ್ನೂ ಸಂಘಟಿಸಿ. ಕೂಲಿಕಾರರ ಮುಷ್ಕರವನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಸಂಘಟಿಸಿ ದುದಕ್ಕಾಗಿ 1922ರಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿಯಲು ಸರ್ಕಾರ ಆಜ್ಞೆಹೊರಡಿಸಿತ್ತು. 1923ರಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಂಟನ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರಸಮಿತಿಯ ಸದಸ್ಯನಾಗಿ ಪ್ರಥಮಬಾರಿ ಚುನಾಯಿತನಾದ. ಸಂಘಟನೆಯ ಹೊಣೆ ಈತನ ಮೇಲೆ ಬಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಚೀನದ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷ ಚೀನದ ಕಾಮಿಂಟಾಂಗ್ (ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪಕ್ಷ) ಪಕ್ಷದೊಡನೆ ಕೂಡಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತು. ಮಾವೊ ಕಾಮಿಂಟಾಂಗ್ ಪಕ್ಷದ ಕೇಂದ್ರ ಸಮಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದುಕೊಂಡು ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಪಥದ ಶಂಕು ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದ. ಸುನ್‌ಯಾತ್‌ಸೇನ್ ತೀರಿಕೊಂಡಮೇಲೆ (1925) ಅವನ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾದ ಚಿಯಾಂಗ್ ಕೈ ಷೇಕ್ ಸ್ಥಿರ ಸರ್ಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರಾದರೂ ಜನತೆಯ ಕೈಗೆ ಅಧಿಕಾರ ಬಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಮಾವೊ, ಆಗ್ನೇಯ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಚೀನೀ ಜನತಾ ಗಣರಾಜ್ಯಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಚಿಯಾಂಗ್‌ಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ನಿಂತ. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ತತ್ತ್ವ ಪ್ರಸಾರ ಮತ್ತು ಸಂಘಟನೆಗಳನ್ನು ಎಲ್ಲ ಕಡೆ ತೀವ್ರಗೊಳಿಸಿದ. ರೈತರ ಸಂಘಟನೆಯಿಂದ ಮಾತ್ರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾದವನ್ನು ಮುರಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವೆಂಬುದು ಇವನ ನಂಬಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ರೈತರ ಆಂದೋಲನದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿ ಮಾವೊ ದುಡಿಯಲಾರಂಭಿಸಿದ. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕ್ರಾಂತಿ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ತಯಾರಿಸುವುದು ಇವನ ಗುರಿಯಾಗಿತ್ತು. 1927 ಮಾವೋನ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಘಟ್ಟವೆನ್ನಬಹುದು. ಚೀನದ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಇದು ನಿರ್ಧಾರಕ ವರ್ಷ. 1925–27ರಲ್ಲಿ ರೈತರು ಕಂದಾಯ ನಿರಾಕರಣೆ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಹೂಡಿದರು. ಹನನ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಮಾವೋ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಆದರೆ ಸರ್ಕಾರದ ಸೈನ್ಯ ರೈತರ ದಂಗೆಯನ್ನು ದಮನಗೊಳಿಸಿತು; ಚಳವಳಿ ವಿಫಲವಾಯಿತು. ಈ ಘಟನೆ ಮುಂದೆ ಚೀನದ ರಾಜಕೀಯ

ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಪರಿವರ್ತನೆಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಚೀನದ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಕಾಮಿಂಟಾಂಗ್ ಪಕ್ಷಗಳ ನಡುವೆ ಒಡಕು ಮೂಡಿತು. ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯ ಬಲವಾಗಿ ಎರಡೂ ಪಕ್ಷಗಳು ನೇರವಾಗಿಯೇ ಕಾದಾಡತೊಡಗಿದವು. ಮಾವೋ ಕಮಿಂಟಾಂಗ್ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಕ್ರಾಂತಿ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಮಾಸ್ಕೋ ನಾಯಕತ್ವ ಸರಿಯಾದ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ ಮಾವೊ ಪಟ್ಟಣಗಳ ಶ್ರಮಜೀವಿಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸಂಘಟಿಸಿದರೆ ಸಾಲದು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ರೈತರನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದರೆ ಜನತಾಕ್ರಾಂತಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗುವುದೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಆ ಪ್ರಕಾರ ಕಾರ್ಯೋನ್ಮುಖನಾದ.

ಗುಡ್ಡಗಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ರೈತರನ್ನು ತರಬೇತಿಮಾಡಿ ಕೂಟಯುದ್ಧಕ್ಕಾಗಿ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಿದ. ಕಿಯಾಂಗ್ಸಿ ಎಂಬ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು ಸೈನ್ಯ (ರೆಡ್ ಗಾರ್ಡ್ಸ್) ಕಾರ್ಯ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತು. ಸ್ವತಂತ್ರ ನಾಯಕತ್ವ ಸಂಘಟನೆಗಳ ಅನುಭವ ಪಡೆದ ಮಾವೋ ಹೊಸ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳ ಕನಸು ಕಾಣಲಾರಂಭಿಸಿದ. 1929–31ರ ತನಕ ಈತ ಬಹಳ ಅಪಾಯದ ರಾಜಕೀಯ ಜೀವನ ನಡೆಸಿದ. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ನಿಯಂತ್ರಣಕ್ಕೊಳಗಾದ ಸರ್ಕಾರದ ನೆಲೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಚೀನದಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಶಕ್ತಿ ಬೆಳೆಯಿತು. 1931ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಮಂಚೂರಿಯದಲ್ಲಿ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದಾಗ ಕೂಡ ಚಿಯಾಂಗ್ ಕೈಷೇಕ್ ಕೆಂಪು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಧ್ವಂಸಮಾಡುವ ಸನ್ನಾಹದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ. ಮಾವೋ ಆತನ ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಜಾಣತನದಿಂದ ಹೋರಾಡಿ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಾವೋ ಹೆಚ್ಚು ಕಷ್ಟ ಕಾರ್ಪಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸಬೇಕಾಯಿತು. 1934ರಲ್ಲಿ ಚಿಯಾಂಗನ ಸೈನ್ಯದ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಎದುರಿಸಲಾರದೆ ತನ್ನ 85000 ಜನ ಬೆಂಬಲಿಗರೊಂದಿಗೆ ಈಶಾನ್ಯ ಚೀನಕ್ಕೆ ದೀರ್ಘಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡ. ಇದು ಅತ್ಯಂತ ಕಷ್ಟಕರವೂ ಅಪಾಯಕಾರಿಯೂ ಆಗಿತ್ತು. 9700ಕಿಮೀ ದೂರವನ್ನು ಒಂದು ವರ್ಷಕಾಲ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡಿ ಷೇನ್ಸಿ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಈ ಯಾತ್ರೆ ತಲುಪಿತು. ಅಳಿದುಳಿದ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದ ಈ ಯಾತ್ರೆ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ದೀರ್ಘಯಾತ್ರೆ (ದಿ ಲಾಂಗ್ ಮಾರ್ಚ್) ಎಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೀನದ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷ ಬಲಗೊಂಡಿತು. ಈ ಯುದ್ಧದ ಲಾಭ ಪಡೆದು ಮಾವೋ ತನ್ನ ನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಯುದ್ಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಮಿಂಟಾಂಗ್ ಸೇನೆ ಒಳನಾಡಿಗೆ ಸರಿದಂತೆಲ್ಲ ಮಾವೋ ಗೆರಿಲ್ಲ ಯುದ್ಧ ತಂತ್ರದ ಮೂಲಕ ಕಮ್ಯೂನಿಸಂನ್ನು ಹರಡತೊಡಗಿದ. 1945ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಸೋತಿತು. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಮಾವೋ ಮುಖಂಡತ್ವದ ಚೀನಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷದ ಸದಸ್ಯರ ಸಂಖ್ಯೆ ಹತ್ತು ಲಕ್ಷಕ್ಕೂ ಮಿಕ್ಕಿದ್ದು, ಅದರಲ್ಲಿ 9 ಲಕ್ಷ ಸೈನಿಕರಿದ್ದರು. ಮಾವೋ ಮತ್ತು ಚಿಯಾಂಗ್ ಕೈಷೇಕರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವನ್ನು ತರಬೇಕೆಂಬ ಅಮೆರಿಕದ ಪ್ರಯತ್ನ ವಿಫಲವಾಯಿತು. 1946ರಲ್ಲಿ ಮಂಚೂರಿಯದಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರಿಗೂ ಕಾಮಿಂಟಾಂಗ್ ಪಕ್ಷದವರಿಗೂ ಹೋರಾಟ ಆರಂಭವಾಯಿತು. 1949ರಲ್ಲಿ ಚಿಯಾಂಗ್ ಸರ್ಕಾರ ಕುಸಿಯಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಮಾವೋ ಚೀನಿ ಜನತಾ ಗಣರಾಜ್ಯ ಘೋಷಿಸಿ ಅದರ ಪ್ರಥಮ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾದ. 1959ರಲ್ಲಿ ಈ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದರೂ ಚೀನಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷದ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದ.

ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಮಾವೋ ಕೊಡುಗೆ ಅಗಾಧವಾದದ್ದು. ಸಮಾನತೆಯ ಆಧಾರದ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ರಚನೆಗಾಗಿ ಈತ ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಮಾವೋನ ಕೆಂಪು ಸೇನೆಯ ದೀರ್ಘಯಾತ್ರೆ, ಜಪಾನಿನ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧ, ಚಿಯಾಂಗ್ ಕೈಷೇಕ್ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಈ ಹೋರಾಟಗಳು (1925–49) ಆಧುನಿಕ ಚೀನದ ಅಸ್ತಿಭಾರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದುವು. ಆಡಳಿತಶಾಹಿಯ ವಿರೋಧ, ಸ್ವಾವಲಂಬನೆ, ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಚಲನಶೀಲತೆ, ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಯಜಮಾನ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಬೆಳೆಯದಂತೆ ಎಚ್ಚರಿಕೆ–ಇವು ಮಾವೋ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಮೂಲಸೂತ್ರಗಳು.

1966ರಲ್ಲಿ ಮಾವೋ ಆರಂಭಿಸಿದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕ್ರಾಂತಿ ಹಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಟೀಕೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗಿದೆ. ಕ್ರಾಂತಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿಲ್ಲ, ಅದು ಮುಂದುವರಿಯಬೇಕು ಎಂದು ಮಾವೋ ಹೇಳಿದ. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಮಾದರಿಯ ಬಂಡವಾಳ ಷಾಹಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ರಷ್ಯದ ಮಾದರಿಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಎರಡನ್ನೂ ತಿರಸ್ಕರಿಸಿ ಹೊಸ ಮಾದರಿಯ ಸಮಾಜ ರಚಿಸುವುದು ಅದರ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅದು ಕೊನೆಗೆ ಬಹಳಷ್ಟು ಹಿಂಸೆಯಲ್ಲಿ ಪರ್ಯವಸಾನಗೊಂಡಿತು. ಕೊನೆಗೆ 1968ರ ವೇಳೆಗೆ ಚಳವಳಿ ಸ್ತಬ್ಧವಾಯಿತು. 1976 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 9ರಂದು ಮಾವೋ ನಿಧನನಾದ. ಅನಂತರ ಈತನ ಪತ್ನಿ ಜಿಯಾಂಗ್‌ಕ್ವಿಂಗ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಮೂವರು ಮಾವೋ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನೇ ಮುಂದುವರಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಅನಂತರ ಚೀನಿ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿದವರು ಈ ನಾಲ್ವರನ್ನು ಪಿತೂರಿಗಾರರೆಂದು ಕರೆದು ಇವರ ವಿರುದ್ಧ ಕ್ರಮ ತೆಗೆದುಕೊಂಡರು. ಅವರ ಆ ಪ್ರಯತ್ನ ವಿಫಲವಾಯಿತು.

ಮಾವೋ ಹುಟ್ಟು ಹೋರಾಟಗಾರನಾಗಿದ್ದಂತೆ ಉತ್ತಮ ಆಡಳಿತಗಾರನೂ ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ. ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ನೂತನವಾಗಿ ಅರ್ಥಮಾಡಿ ಹೇಳುವುದರಲ್ಲಿಯೂ ಈತ ನಿಷ್ಣಾತನಾಗಿದ್ದ. ಈತ ಬರೆದಿರುವ ಅನೇಕ ಪುಸ್ತಕಗಳು ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಅಮೂಲ್ಯ ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿವೆ. ಸ್ಟ್ರಾಟೆಜಿಕ್ ಪ್ರಾಬ್ಲಮ್ಸ್ ಆಫ್ ಚೈನಾಸ್ ರೆವಲೂಷನರಿ ವಾರ್ (1936), ಆನ್ ಪ್ರೊಟ್ರಾಕ್ಟೆಡ್ ವಾರ್ (1938), ಆನ್ ದಿ ನ್ಯೂ ಸ್ಟೇಜ್ (1938), ದಿ ಚೈನೀಸ್ ರೆವಲೂಷನ್ ಅಂಡ್ ದಿ ಚೈನೀಸ್ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪಾರ್ಟಿ (1940), ಆನ್ ದಿ ನ್ಯೂ ಡೆಮಾಕ್ರಸಿ ಮೊದಲಾದವು ಈತನ ಕೆಲವು ಕೃತಿಗಳು. ಇವನ ಎಲ್ಲ ಬರೆಹಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕಲೆಕ್ಟೆಡ್ ರೈಟಿಂಗ್ಸ್ ಆಫ್ ಮಾವೋ ತ್ಸೆ ತುಂಗ್ ಎಂಬ ಕೃತಿ ಹತ್ತು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿದೆ (1971–72). (ಎಚ್.ಎಸ್.ಕೆ.;ಜಿ.ಎಸ್.ಎಚ್.)

ಮಿಟಾನ್ನಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1600ರಿಂದ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಉತ್ತರ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ. ಇದು ಅತ್ಯಂತ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಪಶ್ಚಿಮ ಇರಾನಿನಲ್ಲಿಯ ಕಿರ್ಕುಕ್ (ಪ್ರಾಚೀನ ಅರ್ರಪ್‌ಖ) ಮತ್ತು ಜಾಗ್ರೋಸ್ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಅಸ್ಸೀರಿಯ ಒಳಗೊಂಡ ಮೆಡಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತು. ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ ವಸ್ಸುಕನ್ನಿ. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೂರನೆಯ ತುಥ್ಮೋಸಿಸ್ ರಾಜನ ಸಮಕಾಲೀನನಾಗಿದ್ದ ಮಿಟಾನ್ನಿ ರಾಜ ಸೌಸ್ತತರ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಸಿರಿಯದ ಅಲಲಖ್ ಮತ್ತು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ನೂಝಿ, ಕುರ್ರುಖನ್ನಿ ಮತ್ತು ಅರ್ರಪ್‌ಖ ನಗರಗಳು ಇವನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದವು. ಈಜಿಪ್ಟಿನವರು ಇವರನ್ನು ನಹರಿನ್ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ರಾಜ ಅಶುರ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಅಸ್ಸೀರಿಯ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ತುಥ್ಮೋಸಿಸ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತು ಮಿಟಾನ್ನಿಗಳ ನಡುವೆ ಹೆಚ್ಚು ಸ್ನೇಹ ಸಂಬಂಧವಿತ್ತು. ಆಗ ಮಿಟಾನ್ನಿನ ಅರ್ತತಮನ ಮಗಳನ್ನು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ರಾಜ ನಾಲ್ಕನೆಯ ತುಥ್ಮೋಸಿಸ್‌ನಿಗೆ ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು. ಎರಡನೆಯ ಶುತ್ತರ್ನ (ಗಿಲುಖಿಪ್) ಮತ್ತು ತುಶ್ರತ್ತ (ತದುಖಿಪ) ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಮೂರನೆಯ ಅಮೆನ್‌ಹೊಟೆಪ್‌ಗೆ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು. ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಕೊನೆಯ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ ತುಶ್ರತ್ತ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಅಖೆನಟೆನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವರ ಸಂಬಂಧ ತೀರ ದುರ್ಬಲಗೊಂಡಿತ್ತು. ಅಸ್ಸೀರಿಯ ಮತ್ತು ಹಿಟ್ಟೈಟರ ನಡುವೆ ಇದನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆದಿತ್ತು. ಹಿಟ್ಟೈಟನ ರಾಜ ಸುಪ್ಪಿಲುಲಿವುಮಸ್ ಇದರ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಿದ. ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ತುಶ್ರತ್ತ ಕೊಲೆಯಾದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಅರ್ತತಮ ರಾಜ ಈಜಿಪ್ಟಿಯನ್ನರನ್ನು ಪೂರ್ಣ ಕೈಬಿಟ್ಟು ಅಸ್ಸೀರಿಯದೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಸುಪ್ಪಿಲುಲಿವುಮಸ್‌ನು ತುಶ್ರತ್ತನ ಮಗ ಮತ್ತಿವಜನನ್ನು ಅರ್ತತಮನ ಬದಲಾಗಿ ರಾಜನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ. ಅಂದಿನಿಂದ ಈ ರಾಜ್ಯ ಹಿಟ್ಟೈಟ್ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಅಧೀನವಾಯಿತು. ಸ್ವಲ್ಪ ಸಮಯದಲ್ಲಿಯೇ ಅಸ್ಸೀರಿಯ ರಾಜ ಅದದ್–ನಿರರಿ I ಈ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ತರುವಾಯ ರ್‍ಯಾಮ್ಸೆಸ್ II ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಲ್‌ಮನೆಸೆರ್ I ಇದನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಷ್ಟು ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೆ ಯೂಫ್ರೆಟೀಸ್ ನದಿಯ ಪೂರ್ವಭಾಗವೆಲ್ಲ ಅಸ್ಸೀರಿಯ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿ ಹೋಗಿತ್ತು.

ಮೂಲತಃ ಮಿಟಾನ್ನಿ ಜನರು ವೈದಿಕ ಜನ ಸಮುದಾಯದವರೆಂದು ತಿಳುವಳಿಕೆಯಿದೆ. ಇವರು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದರು. ಒಬ್ಬ ವೈದಿಕ ಯೋಧ ಈ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಈ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ರಥಪಡೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಸೈನ್ಯವಿತ್ತು. ಇವರು ವಿಶಾಲವಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗಣ್ಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ರಾಜರಿಂದ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರಾದರೂ ಇದನ್ನು ಮಾರಾಟಮಾಡುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಕಾನೂನಿಗೆ ಭಂಗವಾಗದಂತೆ ಮಾಡಲು ಕೊಳ್ಳುವವರಿಂದ ಮೊದಲೇ ಹಣ ಪಡೆದು ಅವರನ್ನು ದತ್ತು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಉಣ್ಣೆಗಾಗಿ ಕುರಿ ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಪರದೇಶಗಳಿಗೆ ಮಾರಲು ವಿವಿಧ ವಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಅರಮನೆಯೇ ಸಂಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಕಾನೂನನ್ನು ಮಾದರಿಯಾಗಿ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ಸಾಮಾಜಿಕ ರಚನೆ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯ ಪರಿಪಾಲನೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಈ ಜನವರ್ಗದವರ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿ ಬೃಹತ್ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಪತ್ತೆಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಅರಮನೆಯ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅತ್ಯಂತ ಸೊಗಸಾದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದವು. ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ನಗರಗಳ ಹೊರಗೆ ಸ್ಮಶಾನ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಮತ್ತು ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ಪ್ರಭಾವವುಳ್ಳ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಯ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಮಿರ್ಜಾನ: ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕುಮಟ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ನೌಕಾನೆಲೆ. ಕಾರವಾರ–ಮಂಗಳೂರು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹೆದ್ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಕುಮಟ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಸು.10ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಅಘನಾಶಿನಿ ನದಿಯ ಉತ್ತರ ತಟದಲ್ಲಿರುವ ಇದರ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ

ಅರಬ್ಬಿ ಸಮುದ್ರವಿದೆ. ಬೆಟ್ಟ ಗುಡ್ಡಗಳ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆದಿರುವ ಕಡಲತೀರದ ಒಂದು ನಯನ ಮನೋಹರ ಸ್ಥಳವಿದು. ಇದನ್ನು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಮಿದಿಜೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. 1 ರಿಂದ 3 ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ನರು ವ್ಯಾಪಾರ ವಹಿವಾಟಿನ ಸಲುವಾಗಿ ಹಿಂದುಸ್ತಾನದ ಪಶ್ಚಿಮ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಮರ್ಝರಿಸ್ ಎಂಬ ಬಂದರಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಪ್ಲಿನಿ (77), ಪುಟಿಂಜರ್ (100), ಟಾಲಮಿ (150) ಮತ್ತು ಪೆರಿಪ್ಲಸ್ (247) ಇವರ ಬರೆಹಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರಾಚೀನ ಮುರ್ಝರಿಸ್ ಬಂದರೇ ಇಂದಿನ ಮಿರ್ಜಾನ್ ಎಂದು ಫೋಬ್ಸ್ (1784), ರೆನ್ನೆಲ್ (1788) ಮತ್ತು ರೋಬರ್‌ಸನ್ (1791) ತರ್ಕಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೋಟೆ, ಶಿವದೇವಾಲಯಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಇತ್ತೀಚಿನ ಶಾಂತಿಕಾ ಪರಮೇಶ್ವರಿ ದೇವಾಲಯ, ಚರ್ಚು, ಮಸೀದಿ ಮತ್ತು ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಮಹಿಷಾಸುರ ಮರ್ದಿನಿಯ ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಭಗ್ನಗೊಂಡ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳಿವೆ.

ಸ್ಥಳೀಯ ಪರಂಪರೆ ಹಾಗೂ ಸಮಕಾಲೀನ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಸಾಮಂತನಾದ ಪೊಂಡಾ ಶರೀಫ್ ಉಲ್-ಮುಲ್ಕ್ (1608-40) ಇಲ್ಲಿಯ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಬಂದರು ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಈ ಕೋಟೆ ವಿಜಯನಗರ ಅರಸೊತ್ತಿಗೆಯ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿತ್ತು.

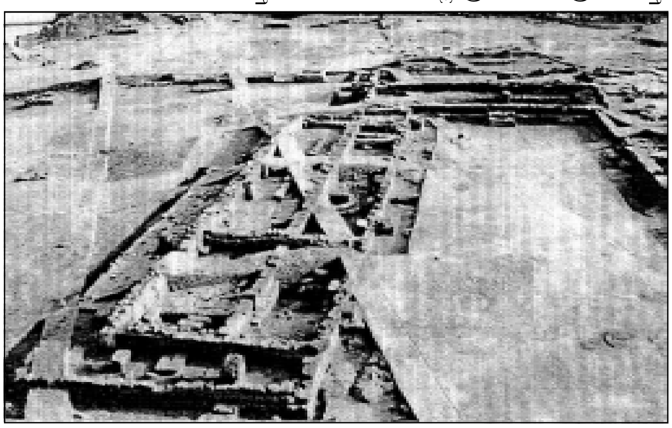

ಮಿರ್ಜಾನ ಕೋಟೆ (ಉತ್ಖನನ), ಒಳಗಿನ ಒಂದು ಕಟ್ಟಡ

ಕರಿಮೆಣಸು, ದಾಲ್ಚಿನ್ನಿ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಅರಣ್ಯೋತ್ಪನ್ನಗಳು ಇದೇ ಬಂದರಿನಿಂದ ಹೊರದೇಶಕ್ಕೆ ರಫ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಹಾಗೆಯೇ ಶ್ರೇಷ್ಠ ತಳಿಯ ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಅರೇಬಿಯದಿಂದ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಡೊಮಿಂಗೊಪೆಯಿಸ್ (1520), ಡೆ ಬಾರ್ಬೋಸ (1580) ಮುಂತಾದವರ ಬರೆಹಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಪತನಾನಂತರ ಈ ಕೋಟೆ ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ, ಉತ್ತರಕನ್ನಡದ ಸಾಮಂತ ಅರಸುಮನೆತನಗಳ ಸುಪರ್ದಿಗೆ ಸೇರಿತು. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಇದು ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ವಶವಾಯಿತು. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಹೈದರ್ ಅಲಿ ಹಾಗೂ ಟಿಪ್ಪು ಸುಲ್ತಾನರ ಕೈವಶವಾಯಿತು. ಆಂಗ್ಲೊ-ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಪತನಾನಂತರ ಕೊನೆಗೆ ಇದು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಸೇರಿತು.

ಸು.11.8 ಎಕರೆಗಳಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರ ಹೊಂದಿರುವ ಈ ಕೋಟೆ ಅಷ್ಟ ಕೋನಾಕೃತಿಯ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲೆ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ನಾಲ್ಕು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವ ಈ ಕೋಟೆಯ ಉತ್ತರದ ವಿಶಾಲ ದ್ವಾರ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದೆ. ಸುತ್ತಲೂ ಆಳವಾದ ಕಂದಕವಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಸಮೀಪದ ಕುದುರೆಹಳ್ಳದ ನೀರಿನಿಂದ ಸದಾಕಾಲ ತುಂಬಿರುವಂತೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ದೊಡ್ಡದಾದ ಕಡೆದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಈ ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆ ವಿಶಾಲವಾಗಿದ್ದು, ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಹನ್ನೊಂದು ಇಳಿಜಾರಾದ ಬುರುಜುಗಳನ್ನು ಸುತ್ತಲೂ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಯಂಚಿನ ಮೇಲೆ ಕಮಾನುಗಳನ್ನು ಸುತ್ತಲೂ ಕಟ್ಟಿ, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ರಂಧ್ರಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಮಾನುಗಳ ಹಿಂದೆ ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಒಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯ ನಡೆದಾಡುವಷ್ಟು ಸ್ಥಳಾವಕಾಶವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಖ್ಯದ್ವಾರದ ಎದುರಿಗೆ ಕಂದಕ ಹಾಗೂ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸುವ ಸೇತುವೆಮಾರ್ಗದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಮುಸ್ಲಿಂ ಹಾಗೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿ ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಮತ್ತು ಬಲಿಷ್ಠವಾದ ಕೋಟೆಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿದೆ. ಇದರ ಎಲ್ಲ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಸುರಂಗಮಾರ್ಗದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆಯಾದರೂ ಇವು ಎಲ್ಲಿ ಸಂಧಿಸುತ್ತವೆ ಎಂಬುದು ತಿಳಿದುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಮೂರು ಬಾವಿಗಳಿವೆ.

ಉತ್ಖನನ: ಮಿರ್ಜಾನ ಕೋಟೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂರಕ್ಷಿತ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಇದು ವಿವಿಧ ಅರಸೊತ್ತಿಗೆಗಳ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ವಹಿಸಿದ ಪಾತ್ರ ಮತ್ತು ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಲು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಧಾರವಾಡ ವಲಯ 1999ರಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯ ಒಳಗಡೆ ಸು.3900 ಚ.ಮೀ ವಿಸ್ತಾರದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ನೆಲದಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿದ್ದ ದಕ್ಷಿಣೋತ್ತರವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಹಲವಾರು ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆ ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳ ರಚನೆಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಸಮಕಾಲೀನ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಯಿತು. ಇದು 35x29.5 ಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಿದ್ದು ಲಾಳಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದೆ. ಇದರ ಪೂರ್ವ, ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳು ಕಟ್ಟಡಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆದಿದ್ದು, ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಖಾಲಿ ಅಂಕಣ ಇದೆ. ಅಂಕಣದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಮೇಲೇರಲು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣದ ಕಟ್ಟಡ ಉಳಿದೆರಡು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಿಗಿಂತ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹೆಂಚುಗಳು ಹಾಗೂ ಕಂಬದ ಕುಳಿಗಳು ಕಂಡುಬರುವುದರಿಂದ ಈ ಕಟ್ಟಡ ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರದ ಹೆಂಚಿನ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿ ಹೊಂದಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಇದು ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪ್ರಮುಖ ಕಟ್ಟಡವಾಗಿದ್ದು, ಪ್ರಾಂತೀಯ ಅಧಿಕಾರಿ ಇದರ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದ ಎತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಜನರೊಂದಿಗೆ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಚರ್ಚಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ವಿನ್ಯಾಸದ ಕಟ್ಟಡ ವಿಜಯನಗರದ ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ನೈರುತ್ಯಕ್ಕೆ ಆಯತಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡ ರಚನೆಗಳಿದ್ದು, ಇಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಕರಿಮೆಣಸು ಮತ್ತು ಅಕ್ಕಿಯ ಜೊತೆಗೆ ಬೀಸುವ ಕಲ್ಲು, ಕಬ್ಬಿಣದ ತವ ಮತ್ತು ತುರಿಯುವ ಮಣೆ ಮುಂತಾದವು ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಅಡುಗೆ ಮನೆಯಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು, ಈ ಆಕಾರ ಕಟ್ಟಡದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 16 ಮೀ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟ ದೊಡ್ಡ ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿ (ಕೊಳ) ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ತೊಟ್ಟಿಯ ಒಳಗಡೆ ಗಿಲಾವು ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದು, ಇದರಿಂದ ನೀರನ್ನು ಹರಿಸಲು ಕಟ್ಟಿದ ಕಾಲುವೆ, ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ನೀರಿನ ಕೊಳಾಯಿಗಳಿವೆ. ಈ ಎರಡೂ ಕೊಳಾಯಿಗಳಿಗೆ ಇವುಗಳ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿರುವ ಕೋಟೆಯ ಬಾವಿಯಿಂದ ನೀರು ಪೂರೈಕೆಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೊಳಾಯಿಗಳ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯಲಾದ 5 ಮೀ ಆಳದ 5ಥ3 ಮೀ ವಿಸ್ತಾರದ ಹೊಂಡವಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಯಾವುದೇ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ಮದ್ದುಗುಂಡು, ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳ ಸಂಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಬಳಸುತ್ತಿರಬಹುದೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ 8.5 ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸದ 75 ತೋಪಿನ ಗುಂಡುಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವುಗಳ ತೂಕ 10-15 ಕಿಗ್ರಾಂ. 5 ಮುದ್ಗರಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಉಂಗುರ, ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ಸೀಸದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆ, ಚೀನ ಪಿಂಗಾಣಿ ಪಾತ್ರೆ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಚಿ, ಕೊಡಲಿ, ಸುತ್ತಿಗೆ, ಮೊಳೆ ಮುಂತಾದವು ದೊರೆತಿವೆ. ಹೈದರ್‌ಅಲಿ ಕಾಲಾವಧಿಯ 113 ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆಲವುದರ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರ ಇನ್ನೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗದ ಅರೇಬಿಕ್ ಲಿಪಿಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಅರೇಬಿಕ್ ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯ ನಸ್ತಲಿಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರಹಮಾನ್ ಖಾನ್ ವಲದ್ ಗಾಜಿ ಫಾಹಿಮ್ ಅಂದರೆ ಗಾಜಿ ಫಾಹಿಮ್ಮನ ಮಗ ರಹಮನ್ ಖಾನ್ ಎಂದು ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ 1183 ಹಿಜರಿ ಶಕವರ್ಷ 1769-70ಕ್ಕೆ ತಾಳೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಹೈದರ್ ಅಲಿಯ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ರೆಹಮಾನ್‌ಖಾನ್ ಎಂಬ ಮುಖಂಡನನ್ನು ಮಿರ್ಜಾನ ಕೋಟೆಯ ಉಸ್ತುವಾರಿಗಾಗಿ ನೇಮಿಸಿರಬಹುದು.

ಗೋವದಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಟಂಕಿಸಲಾದ 1652ರ ಸುವರ್ಣ ನಾಣ್ಯವೊಂದು ದೊರೆತಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇದರ ತೂಕ 3.79 ಗ್ರಾಂ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಸ 1.9 ಸೆಂಮೀ. ಈ ನಾಣ್ಯದ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸೇಂಟ್ ಥಾಮಸ್‌ನ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ಇದರ ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ನೇಗಿಲಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಿಗೆಯಿದೆ. ಈ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ವೈಸರಾಯಿಯಾದ ಕಾಂಡೆ-ಡೇ-ಸಾರ್ಜೆದಾಸ್ ಹೊರಡಿಸಿದ. ಇವನು ಪೋರ್ಚುಗಲ್‌ನ ಮೊನಾರ್ಕ್ ಡಿ-ಜೊವೊ IV ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಗೋವದಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ನಾಣ್ಯದ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಬರೆಹದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಆಭರಣವನ್ನಾಗಿಯೂ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಇದರ ಮೇಲಿರುವ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕೊಂಡಿಯಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ಚೀನ ಪಿಂಗಾಣಿ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ನವಿಲು ಮತ್ತು ಹಾವಿನ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ನೀಲಿಬಣ್ಣದಿಂದ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಡಕೆ, ಕುಡಿಕೆಗಳು, ಗೃಹಬಳಕೆಯ ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳಾದ ಚಾಕು, ಕೈಕೊಡಲಿ, ಬಾಜಿ, ಚಮಚ, ತುರಿಯುವ ಮಣೆ, ಇಕ್ಕಳ ಮೊಳೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. (ಎನ್.ಎ.ವಿ.)

ಮಿಲ್ಲರ್ ಸಮಿತಿ ವರದಿ: **ನೋಡಿ-ಕರ್ನಾಟಕದ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಆಯೋಗಗಳು**

ಮುಜೀಬುರ್ ರೆಹಮಾನ್, ಷೇಕ್: 1920-75. ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದ ಸ್ಥಾಪಕ, ನಾಯಕ, ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಕ್ಷ. ಇವರು 1920ರಲ್ಲಿ ಢಾಕಾನಗರಕ್ಕೆ ನೈರುತ್ಯದಲ್ಲಿ 97ಕಿಮೀ ದೂರವಿರುವ ತುಂಗಿಪಾರಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಕಲ್ಕತ್ತದ ಇಸ್ಲಾಮಿಯಾ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಪದವೀಧರರಾಗಿ ಮುಂದೆ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಢಾಕಾ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ

ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರ ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಿದರು. ಪೂರ್ವಪಾಕಿಸ್ತಾನವೆಂದು 1947ರಲ್ಲಿ ರೂಪುಗೊಂಡ ಈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸ್ವಾಯತ್ತತೆ ಬೇಕೆಂದು ಮುಜೀಬುರ್ ರೆಹಮಾನರ ಮುಂದಾಳತ್ವದ ಅವಾಮಿ ಲೀಗ್ ಹೋರಾಟ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿತು. 1970ರಲ್ಲಿ ಈ ಚಳವಳಿ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಷೇಕರು ಪಶ್ಚಿಮ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ನಾಯಕರೊಡನೆ ಮಾತುಕತೆಗೆ ಹೋದಾಗ ಅಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ಬಂಧನದಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಯಿತು. 1971ರಲ್ಲಿ ಈ ಚಳವಳಿ ಉಗ್ರವಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಪಾಕಿಸ್ತಾನಗಳ ನಡುವೆ ಯುದ್ಧನಡೆದು ಭಾರತದ ಉದಾರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಪೂರ್ವ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ 1971 ಡಿಸೆಂಬರ್ 16ರಂದು ಬಾಂಗ್ಲಾ ದೇಶದ ಉದಯವಾಯಿತು. ಬಿಡುಗಡೆಯಾಗಿ ಬಂದ ಇವರು 1972 ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯಾದರು. 1975ರಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷೀಯ ಮಾದರಿಯ ಸರ್ಕಾರದ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದು 1975 ಜನವರಿ 26ರಂದು ಷೇಕರು ತಾವೇ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. ಇವರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯ ಬಾಂಗ್ಲಾ ದೇಶ ಕೃಷಿಕ್ ಶ್ರಮಿಕ ಅವಾಮಿಲೀಗ್ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದೆಲ್ಲ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ 1975 ಆಗಸ್ಟ್ 15ರಂದು ಸೇನಾಕ್ರಾಂತಿ ನಡೆದು ಇವರನ್ನು ಮತ್ತು ಇವರ ಕುಟುಂಬದ ಕೆಲವರನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡು ಜೊತೆಗೆ ಪ್ರಧಾನಿ ಮೊಹಮದ್ ಮನ್ಸೂರ್‌ರನ್ನು ಹತ್ಯೆಮಾಡಲಾಯಿತು. ಇವರು ಸಮರ್ಥ ರಾಜಕೀಯ ಮುತ್ಸದ್ದಿಯಾಗಿ ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶವನ್ನು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ತಂದು ಅದರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಕಾರಣರಾದರು. ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ 1975 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 17 ರಂದು ಸದಸ್ಯತ್ವ ಪಡೆಯಿತು. *

ಮುಧೋಳ: ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಒಂದು ತಾಲ್ಲೂಕು. ಬಿಜಾಪುರಕ್ಕೆ ನೈಋತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸು.81 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಸುಂದರ ಪಟ್ಟಣ ಮುದುವೊಳಲ್ ಇಂದಿನ ಮುಧೋಳವಾಗಿದೆ. ಇದು ಮುಧೋಳ, ಢವಳೇಶ್ವರ, ಜಂಬಗಿ, ಮಾಚಕನೂರ ಮತ್ತು ಲೋಕಾಪುರ ಎಂಬ ಪಂಚಮಹಲುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಘೋರ್ಪಡೆ ಮನೆತನದವರು ಆಳಿದ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ನವಕಸ ಮತ್ತು ಸಾತಕಸ ಎಂಬ ಎರಡು ಶಾಖೆಗಳಿದ್ದವು.

ನವಕಸ ಶಾಖೆಗೆ ಸೇರಿದ ಮುಧೋಳದ ಬಾಜೀ ಘೋರ್ಪಡೆ ಬಿಜಾಪುರದ ದರ್ಬಾರಿನಲ್ಲಿ ಸರದಾರನಾಗಿದ್ದ. ಅವನು ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಸೇವೆಮಾಡಿದುದರಿಂದ ಮುಧೋಳ ಜಹಗೀರು ಅವನಿಗೆ ದೊರೆಯಿತು. ಬಾಜೀರಾಯನು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಪಟತನದಿಂದ ಶಹಾಜಿಯನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಬಿಜಾಪುರಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಶಿವಾಜಿ ಮುಧೋಳನ್ನು ಸುಟ್ಟ. ಮುಧೋಳ ಸಂಸ್ಥಾನಿಕರ ಅರಮನೆ ಊರ ಹೊರಗಿದೆ. ಇವರು ಮೂಲತಃ ರಜಪೂತರೆಂದೂ ಉದಯಪುರದ ರಾಣಾ ಕುಟುಂಬ ಇವರ ಮೂಲವೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಮುಧೋಳ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಮೂಲ ಪುರುಷನಾಗಿ ಬಾಜೀರಾಯ ಉತ್ತಮ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ. ತರುವಾಯ ಇವನ ಮಗ ಮಾಲೋಜಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಒಡೆಯನಾದ. ಬಿಜಾಪುರವು ಹಾಳಾದ ಬಳಿಕ ಔರಂಗಜೇಬನು ಮಾಲೋಜಿಗೆ ಜಹಗೀರು ನೀಡಿದನು. ಇವನ ತರುವಾಯ ಅಕೋಜಿ, ಅನಂತರ ಇವನ ಮಗ ಪಿಶೋಜಿ. ತರುವಾಯ ಇವನ ಮಗ ಮಾಲೋಜಿ ಬಹಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ. ಈತ 1805ರಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಬಳಿಕ ಇವನ ಮಗ ನಾರಾಯಣರಾಯ 11 ವರ್ಷ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಿ 1816ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. ನಾರಾಯಣರಾಯನಿಗೆ ಗೋವಿಂದರಾಯ, ಲಕ್ಷ್ಮಣರಾಯ, ವೆಂಕಟರಾಯರೆಂಬ ಮೂವರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಅರಸೊತ್ತಿಗೆಯ ಸಲುವಾಗಿ ಜಗಳ ಹುಟ್ಟಿ ತಾಯಿಯ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ವೆಂಕಟರಾಯನಿಗೆ ರಾಜಾಧಿಕಾರ ದೊರೆಯಿತು. ಗೋವಿಂದರಾಯ ಮತ್ತು ಲಕ್ಷ್ಮಣರಾಯನಿಗೆ ಪೇಶ್ವೆಯವರ ದಂಡಿನಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕರಾದರು.

ಪೇಶ್ವೆಯವರ ಅಷ್ಟೆಯ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಗೋವಿಂದರಾಯ ಮಡಿದ. ಅದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಲಕ್ಷ್ಮಣರಾಯ ಬರೋಡ ಸಂಸ್ಥಾನ ಸೇರಿದ. ವೆಂಕಟರಾಯ 1854ರಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಅವನ ಮಗ ಬಳವಂತರಾಯ ಎರಡು ವರ್ಷ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿ ನಿಧನನಾದ. ಬಳವಂತರಾಯನ ಮಗ ವೆಂಕಟರಾಯ ಪ್ರೌಢನಾದ ಬಳಿಕ ಅವನಿಗೆ 1882 ರಲ್ಲಿ ಮುಖತ್ಯಾರಿ (ರಾಜತ್ವ) ನೀಡಿದರಿಂದ ಅವನೇ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಮುಂದೆ ಇವನ ಮಗ ಮಾಲೋಜಿ ರಾವ್ ಘೋರ್ಪಡೆ 1904ರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದು ನವೆಂಬರ 1937ರ ವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿ ಮುಂಬೈಯಲ್ಲಿ ಕಾಲವಶನಾದ. 1938ರಿಂದ ರಾಣೀ ಸಾಹೇಬರು ರೀಜಂಟರಾಗಿ (ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಅಧೀನ) ಸಂಸ್ಥಾನ ವಿಲೀನವಾಗುವ ತನಕ ಒಳ್ಳೆಯ ಕಾರ್ಯಮಾಡಿದರು. ಈ ಸಂಸ್ಥಾನ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಂತೆ 1948ರಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಂಡಿತು.

ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ಮುಧೋಳದಲ್ಲಿ ಬೇಡರೇ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಮರಾಠರು, ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು, ವೀರಶೈವರೂ ಇದ್ದರು. ಇದೇ ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹಲಗಲಿಯ ಬೇಡರು ನಿಶ್ಶಸ್ತ್ರೀಕರಣ ಕಾಯಿದೆಯಡಿ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ ಕಳೆದುಕೊಂಡು ದಂಗೆಯೆದ್ದುದರ ಫಲವಾಗಿ, 1857ರಲ್ಲಿ ಮುಧೋಳದ ಸಂತೆಯ ದಿನ 13 ಜನರನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಿದರು.

ಮುಧೋಳ ಸಂಸ್ಥಾನಿಕರು ತಮ್ಮ ಅರಮನೆ ಕಟ್ಟಡದ ಆವರಣದ ಕೆಲಭಾಗಗಳನ್ನು ಅಂಚೆಕಚೇರಿ, ಆಸ್ಪತ್ರೆ, ಗ್ರಂಥಾಲಯ, 5 ಧರ್ಮಶಾಲೆಗಳಿಗೆ ನೀಡಿದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಊರ ಹೊರಗೆ ಕೆರೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಊರೊಳಗೆ ನಲ್ಲಿಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿಸಿದರು. ಊರ ಹೊರ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಸೈಯದ್ ಸಾಹೇಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರಿಗಾಗಿ ಕೆರೆಯೊಂದಿತ್ತು. ವಿದ್ಯುತ್, ಗೋಶಾಲೆಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿತ್ತು. ಶೈಕ್ಷಣಿಕವಾಗಿ ಕನ್ನಡ, ಮರಾಠಿ, ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಶಾಲೆಗಳಿದ್ದವು. ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿತ್ತು. ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಶುಲ್ಕ ಹೆಚ್ಚಿತ್ತು. ಧಾರ್ಮಿಕವಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಪರಂಪರೆಯ ಶಿವ ದೇವಾಲಯ, ಶ್ವೇತಾಂಬರ ಜೈನ ದೇವಾಲಯ, ಶ್ರೀರಾಮ, ಮಾರುತಿ, ದತ್ತಾತ್ರೇಯ, ವೆಂಕಟೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳ ಮಠ, ಬ್ರಹ್ಮಗದ್ದಿಗೆ ಮಠಗಳಿವೆ. ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರಿ, ಗೌರಿ ಮಹಾಲಿಂಗೇಶ್ವರ, ಬನಶಂಕರಿ, ಚನ್ನಗಿರೀಶ್ವರ ಮುಂತಾದ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಸಂಸ್ಥಾನಿಕರ ಕೋಟೆಯ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಮುಧೋಳ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಶಿವಾಜಿ ಮತ್ತು ಗಣೇಶ ಉತ್ಸವಗಳು ವಿಜೃಂಭಣೆಯಿಂದ ಇಂದಿಗೂ ನಡೆಯುತ್ತವೆ. ಸಂಸ್ಥಾನ ಆವರಣದ ಸಿದ್ಧರಾಮೇಶ್ವರ ಜಾತ್ರೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿವರ್ಷ ಜಾತಿ ಭೇದವಿಲ್ಲದೆ ಆಚರಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ದತ್ತಾತ್ರೇಯ ಮತ್ತು ವೆಂಕಟೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿರುವ ವಿಚಾರ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಸಂಸ್ಥಾನದ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಮುಧೋಳದಲ್ಲಿ ಮದ್ದಿನ ಕಾರ್ಖಾನೆ ಇತ್ತು. ಪದಾತಿ ಮತ್ತು ಅಶ್ವ ದಳಗಳಿದ್ದವು. ಸೈನ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಬಿಗಿಯಾಗಿತ್ತು. ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಮೇಲೆ ಕರಭಾರ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸಂಸ್ಥಾನಿಕರ ವಿರುದ್ಧ ಪ್ರಜಾಸಂಘ ತಿರುಗಿಬಿದ್ದ ದುರಂತ ಘಟನೆ ನಡೆಯಿತು. ಪ್ರಜೆಗಳಿಗಾಗಿ ನ್ಯಾಯಾಲಯದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರಜಾಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳ ಸಭೆ ಕರೆಯುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಸಂಸ್ಥಾನದ ನೌಕರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಣಿಬಲಿ ನಿಷೇಧವಾಗಿತ್ತು. ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಕಟುಕರಿಗೆ ಮಾರಿದರೆ ಇನ್ನೂರು ರೂಪಾಯಿ ದಂಡ ಇಲ್ಲವೇ ಒಂದು ತಿಂಗಳು ಕಠಿಣ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. (ಕೆ.ಆರ್.ಎಂ.)

ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿ, ಬೆನಿಟೋ: 1883–1945. ಫ್ಯಾಸಿಸ್ಟ್ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಸ್ಥಾಪಕ. ಇಟಲಿಯನ್ನು ಸು.21 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ. 1883 ಜುಲೈ 29ರಂದು ಇಟಲಿಯ ಈಶಾನ್ಯ ಭಾಗದ ಡೊವಿಯ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ತಾಯಿ ಶಾಲಾ ಉಪಾಧ್ಯಾಯಿನಿ, ತಂದೆ ಕಮ್ಮಾರ. ಪ್ರಿಡಪ್ಪಿಯೋ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ, ಅನಂತರ ಈತನನ್ನು 14ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಫಯೆಂಜಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಶಾಲೆಯೊಂದಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಶಾಲೆಯ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಿನ ಶಿಸ್ತನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಬಂಡಾಯವೆದ್ದ. ಇವನನ್ನು ದುರ್ನಡತೆಗಾಗಿ ಅಲ್ಲಿಂದ ಹೊರದೂಡಲಾಯಿತು. ತರುವಾಯ ಫೋರ್ಲಿ ಎಂಬಲ್ಲಿದ್ದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಶಾಲೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸಂಗ ನಡೆಸಿದ. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಅಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ; ಅಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ತನ್ನ ಪುಂಡಾಟಿಕೆಯಿಂದಾಗಿ ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಪೊಲೀಸರೊಡನೆ ಘರ್ಷಣೆಗಿಳಿದ. 1904ರಲ್ಲಿ ಇಟಲಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಅಗತ್ಯವಾಗಿ ಪೂರೈಸಬೇಕಿದ್ದ ಸೈನಿಕ ಸೇವೆಗೆ 1905–06ರಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ. ಮತ್ತೆ ಶಿಕ್ಷಕನಾದ.

1909ರಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಟ್ರೆಂಟ್‌ಗೆ (ಈಗ ಇಟಲಿಗೆ ಸೇರಿದೆ) ತೆರಳಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಸಮಾಜ ಸ್ವಾಮ್ಯವಾದ (ಸೋಷಿಯಲಿಸ್ಟ್) ಪತ್ರಿಕೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆಲವುಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಟ್ರೆಂಟ್ ಬಗ್ಗೆ ಇಟಲಿಗೆ ಇದ್ದ ಹಕ್ಕನ್ನು ಬಹಿರಂಗವಾಗಿ ಬೆಂಬಲಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಈತನನ್ನು ಆಸ್ಟ್ರಿಯದಿಂದ ಗಡಿಪಾರು ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಇಟಲಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ ತರುವಾಯ ಸಮಾಜ ಸ್ವಾಮ್ಯಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಪಾದಕನಾದ. ಅನಂತರ ಇಟಲಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಪತ್ರಿಕೆ ಎನಿಸಿದ ಅವಂತಿಯ ಸಂಪಾದಕನಾದ (1912). ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾದಾಗ ಇಟಲಿ ತಕ್ಷಣವೇ ಜರ್ಮನಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಸಮರ ಸಾರಬೇಕೆಂದು ಈತ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದುದರಿಂದ ಸಮಾಜಸ್ವಾಮ್ಯವಾದಿ ಪಕ್ಷದ ಮುಖಂಡರ ಕೋಪಕ್ಕೆ ಗುರಿಯಾದ; ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ 1914 ನವೆಂಬರ್ 25 ರಂದು ಈತನನ್ನು ಪಕ್ಷದಿಂದ ಉಚ್ಚಾಟಿಸಲಾಯಿತು. ಕೂಡಲೇ ಇಲ್ ಪೊಪೊಲೊ ಡಿ ಇಟಾಲಿಯಾ ಎಂಬ ತನ್ನದೇ ಆದ ಪತ್ರಿಕೆಯೊಂದನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿ ಇಟಲಿ ಯುದ್ಧ ನಿರತವಾಗಬೇಕೆಂದು ಸಾರುವ ಉದ್ದೀಪಕ ಸಂಪಾದಕೀಯಗಳನ್ನು ಬರೆದ. ಇಟಲಿ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದಾಗ ಸೈನ್ಯದ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿಯ ಹೆಸರು ಸೇರಿ ಆತ ಕಾರ್ಪೊರಲ್ ಆಗಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ (1915 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಿಂದ 1917 ಫೆಬ್ರುವರಿ).

ಈತ ಫ್ಯಾಸಿಸ್ಟ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಮೊದಲ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಘವನ್ನು ಮಿಲಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ (1919). ಮೊದಮೊದಲು ಅದರ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ವರೂಪದ್ದಾಗಿದ್ದು ಅತೃಪ್ತ ಯುದ್ಧವೀರರಿಗೆ ಮನವಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವೈಭವ ಪುನರ್ ಸ್ಥಾಪನೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿ ಇಟಲಿಯ ಜನತೆಗೆ

ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿ ಕರೆನೀಡಿದ. ತರುವಾಯ ಈ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ಶ್ರೀಮಂತ ಇಟಾಲಿಯನ್ನರ ಮನಗೆಲ್ಲಲು ಕಾರ್ಯತಂತ್ರವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ. 1922 ಅಕ್ಟೋಬರ್ ವೇಳೆಗೆ ಫ್ಯಾಸಿಸ್ಟ್‌ಪಾರ್ಟಿ ಬಲವಾಗಿ ಬೇರೂರಿ ಶಸ್ತ್ರಸಜ್ಜಿತ ಕಪ್ಪಂಗಿದಳವೆಂಬ ಫ್ಯಾಸಿಸ್ಟ್ ಯೋಧರ ಗುಂಪು ದುರ್ಬಲನಾದ ಮೂರನೆಯ ವಿಕ್ಟರ್ ಇಮ್ಯಾನ್ಯುಯೆಲ್ ಸರ್ಕಾರದ ನೇತೃತ್ವವನ್ನು ವಹಿಸಲು ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿಗೆ ಆಹ್ವಾನ ನೀಡಬೇಕಾದ ಸನ್ನಿವೇಶ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು.

1935–36ರಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿ ಇಥಿಯೋಪಿಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇನ್ನೂ ಬಿಲ್ಲುಬಾಣ ಬಳಕೆಯ ಯುಗದಲ್ಲೇ ಇದ್ದ ಶಾಂತಸ್ವಭಾವದ ಆ ಜನರನ್ನು ಮೆಷಿನ್‌ಗನ್ ಧಾರಿಗಳಾದ ಇಟಲಿಯ ಸೈನಿಕರು ಸುಲಭವಾಗಿ ನುಚ್ಚುನೂರು ಮಾಡಿದರು. ಇಟಲಿಯ ಈ ಕ್ರಮವನ್ನು ಬ್ರಿಟನ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಹಾಗೂ ಇತರೆ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ತೀವ್ರವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿದವು.

ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಂಡಾಯ ಸಂಭವಿಸಿದಾಗ ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿ ಮತ್ತು ಅಡಾಲ್ಫ್ ಹಿಟ್ಲರ್ ಬಂಡಾಯದ ನೇತಾರ ಜನರಲ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ಕೊ ಫ್ರಾಂಕೊನನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿ, 1936ರಲ್ಲಿ ಆತನ ನೆರವಿಗೆ ಸೈನ್ಯ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಇಟಲಿ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜಯಗಳಿಸಿ ಅಲ್ಬೇನಿಯವನ್ನು ತನ್ನ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿತು.

1940ರಲ್ಲಿ ಬಹಳಮಟ್ಟಿಗೆ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮೇಲೆ ಜರ್ಮನಿ ಜಯಿಸಿದ ತರುವಾಯ ಈತ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ರಂಗಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣದ ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಕೆಲವು ದಿನಗಳಲ್ಲೇ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಶರಣಾಯಿತಾದರೂ ಬೇರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಟಲಿಯ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ವಿಪತ್ತುಗಳುಂಟಾಗಿ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಗಂಭೀರವಾಯಿತು. ಆಫ್ರಿಕ, ಗ್ರೀಸ್ ಮತ್ತು ಕೊನೆಗೆ ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿಯ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಸೋಲುಂಟಾಯಿತು. ಇಟಲಿಯ ಸಂಪೂರ್ಣನಾಶವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ತಡೆಹಿಡಿಯುವುದು ಜರ್ಮನಿಗೆ ಸಮಸ್ಯೆಯಾಯಿತು. ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿಯ ಕಾರ್ಯ ಫಲಪ್ರದವಾಗಲಿಲ್ಲ. 1943 ಜುಲೈನಲ್ಲಿ ಫ್ಯಾಸಿಸ್ಟ್ ಗ್ರ್ಯಾಂಡ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿಯ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ತೀರ್ಮಾನ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ರಾಜನಿಗೆ ವಹಿಸಿ, ಇವನನ್ನು ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ಕಿತ್ತೊಗೆಯಿತು. ಜರ್ಮನಿಯ ಸೈನ್ಯ ಇವನ ಬೆಂಬಲಕ್ಕೆ ಬಂದು ಇವನನ್ನು ಉತ್ತರ ಇಟಲಿಯ ದುರ್ಬಲ ಸರ್ಕಾರದ ನೇತಾರನನ್ನಾಗಿಸಿತು.

1945ರ ವಸಂತಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಸೋಲುಂಟಾಯಿತು. ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿ ತನ್ನ ಪತ್ನಿ ಕ್ಲಾರಾ ಮತ್ತಿತರ ಕೆಲವು ಅನುಯಾಯಿಗಳೊಡನೆ ಉತ್ತರದತ್ತ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದ. ಆದರೆ ಲೇಕ್ ಕಾಮೊ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಇಟಲಿಯ ಗೂಢಚಾರರ ಕೈಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಬಿದ್ದ; ಪತಿಪತ್ನಿಯರಿಬ್ಬರೂ ಗುಂಡೇಟಿಗೆ ಬಲಿಯಾದರು. ಅವರ ಕಳೇಬರಗಳನ್ನು ಮಿಲಾನ್‌ಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ದು ಗ್ಯಾರೇಜೊಂದರ ಬಳಿ ತೂಗುಹಾಕಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿ ಅನುಚರರ ಪ್ರದರ್ಶನವನ್ನು ತಡೆಯಲು ಶವಗಳನ್ನು ರಹಸ್ಯವಾಗಿರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. 1957 ಆಗಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಇವನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಪತ್ನಿಯ ಕೋರಿಕೆಯಂತೆ ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿಯ ದೇಹವನ್ನು ಪ್ರಿಡಪ್ಪಿಯೊ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು.

ಇಟಲಿಯನ್ನು ಒಂದು ಮಹಾಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಬೆಳೆಸಲು ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿ ಮಾಡಿದ ಪ್ರಯತ್ನ ಸಫಲವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಈತ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಿರುದ್ಯೋಗ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ತಗ್ಗಿಸಿದ ಮತ್ತು ರೈಲ್ವೆ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಆದರೆ ಸುಧಾರಣೆಗಳಿಂದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನ ದಾಸ್ಯಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ತಮ್ಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನೇ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಕೊಲೆ, ಗಡಿಪಾರು, ಖೈದಿಶಿಬಿರ ಮುಂತಾದ ಕ್ರೂರ ವಿಧಾನಗಳಿಂದ ಜನತೆಯ ಮೇಲೆ ಹಿಡಿತ ಸಾಧಿಸಿ ತನ್ನ ಶೌರ್ಯ ಸಾಹಸಗಳನ್ನು ಮೆರೆದ ಬಲವಂತನೀತ. ಇಟಲಿಯ ಪುರುಷರೆಲ್ಲ ಸೈನಿಕರೂ ಸ್ತ್ರೀಯರೆಲ್ಲ ಸೈನಿಕರ ತಾಯಂದಿರೂ ಆಗಿರಬೇಕೆನ್ನುವುದು ಈತನ ಕನಸಾಗಿತ್ತು. ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿ ತನ್ನ ಪ್ರಜೆಗಳಿಂದ ಡ್ಯೂಸ್ ಡ್ಯೂಸ್ (ನಾಯಕ) ಎಂಬ ಘೋಷಣೆಯನ್ನೇ ಕೇಳಲು ತವಕಿಸುತ್ತಿದ್ದ. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ: ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ಮೂರ್ತಿಗಳ ರಚನೆಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವ ಮೊದಲು, ಶಿಲ್ಪಿಯು ಆ ದೇವರ ರೂಪವನ್ನು ಮನನ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಆ ದೇವರ ಧ್ಯಾನಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಜಪಿಸುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗೆ ಧ್ಯಾನದ ಮೂಲಕ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಮೂಡಿದ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಭಾವಶಿಲ್ಪ ಎನ್ನುವರು. ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ತಾನು ಕಂಡ ರೂಪವನ್ನು ಮರ/ಕಲ್ಲು/ ಮೇಣದಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸುತ್ತಾರೆ. ಹೀಗೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಸುಮುಹೂರ್ತದಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆ ಮಾಡಲಾಗುವುದು. ಹೀಗೆ ಶಿಲೆಯ ಆಯ್ಕೆಯಿಂದ ಹಿಡಿದು ಮೂರ್ತಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆಯಂತ್ಯದ ವರೆಗಿನ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಮಗಳನ್ನು ಹಲವಾರು ಮೂರ್ತಿ ವಿಜ್ಞಾನ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಸವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ವಿವರಿಸಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನಸಾರ, ಮಯಮತ, ಅಪರಾಜಿತಪೃಚ್ಛ, ಸಮರಾಂಗಣ ಸೂತ್ರಧಾರ, 27 ಶೈವ, ವೈಖಾನಸ, ವೈಷ್ಣವ, ಶಾಕ್ತ, ಜೈನ, ಬೌದ್ಧ ಆಗಮಗಳು, ಪುರಾಣಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿವೆ. ಈ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಾರದ ಒಂದೆರಡು ಗ್ರಂಥಗಳ ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸಂಕ್ಷೇಪಿಸಲಾಗಿದೆ. *

ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳು: ಶ್ರೀ ಕಾಶ್ಯಪ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಂ: ಶಿಲ್ಪಾಗಮಗಳಲ್ಲಿ ಸುಪರಿಚಿತವಾದ, ಪ್ರಚಲಿತವಾದ, ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾದ ಅಂಶುಮದ್ಭೇಶಾಗಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೃತಿ ಕಾಶ್ಯಪ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ. ಇದು ಗ್ರಂಥದ ಹೆಸರೇ ತಿಳಿಸುವಂತೆ ಕಾಶ್ಯಪ ಮುನಿಯಿಂದ ರಚಿತವಾದದ್ದೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 98 ಪಟಲಗಳಿವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಶೈವ ಶಿಲ್ಪಗಳ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಇದು ಶಿವನ 17 ಲೀಲಾವತಾರಗಳ ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ತಾಲಮಾನ ಕ್ರಮದ ವಿವರಣೆ ಇದೆ. ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿಯೇ ವಿಷ್ಣು, ವಿನಾಯಕ, ಸ್ಕಂದ ಮತ್ತು ದೇವಿಯ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರ ವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ನಂದಿ, ವೀರಭದ್ರ, ಷಣ್ಮುಖ, ಭೈರವ ಮೊದಲಾದ ಕ್ಷೇತ್ರಪಾಲರು, ಇಂದ್ರ, ಬ್ರಹ್ಮ ಮುಂತಾದ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಲಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ರಚನಾ ವಿಧಾನದ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ವಿವರಣೆ ಇದೆ. ಶಿವಲಿಂಗಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ನಾಗರ, ದ್ರಾವಿಡ ಮತ್ತು ವೇಸರ ಮಾದರಿಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸುವ ವಿಧಾನ, ವಾಸ್ತು ಪುರುಷನ ಲಕ್ಷಣ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ವಿವೇಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ 5 ಸಾವಿರಕ್ಕೂ ಅಧಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶ್ಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪದ ವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರಿಗೆ, ಅಧ್ಯಯನಶೀಲರಿಗೆ ಇದು ಅತ್ಯಂತ ಉಪಯುಕ್ತವಾದ ಕೃತಿ.

ತಂತ್ರಸಾರ: ಅಪೂರ್ವ ಧಾರ್ಮಿಕಗ್ರಂಥ. ಇದರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಅಧ್ಯಾಯಗಳಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಮಹಾಮಂತ್ರಗಳ ನಿರೂಪಣೆ ಮತ್ತು ಪೀಠಪೂಜೆ, ಅವರಣ–ಪೂಜೆ ಹಾಗೂ ದೇವರ ಪೂಜಾ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಎರಡನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಕಲಶಪೂಜೆ, ಹೋಮಕುಂಡದ ಲಕ್ಷಣ, ಪರಿಮಾಣಗಳನ್ನು, ಹೋಮದ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಲಶದಲ್ಲಿನ ವಿವಿಧ ಭಗವದ್ರೂಪಗಳ ವಿವರ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಮೆಗಳ ರಚನೆ, ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ, ವಿಗ್ರಹಗಳ ಆಗಮೋಕ್ತ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾ ವಿಧಾನ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕೇಶವಾದಿ 24 ಭಗವದ್ರೂಪಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಮಂತ್ರಗಳು, ಅವುಗಳ ಧ್ಯಾನ ವಿಧಾನ, ಅಂಗನ್ಯಾಸ, ಕರನ್ಯಾಸ, ಪದ್ಮ, ಸ್ವಸ್ತಿಕ ಮುಂತಾದ ಆಸನಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಪೂಜಾ ಪದ್ಧತಿ, ಮಂತ್ರ, ಜಪ, ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ನಿಯಮಗಳ ಪರಿಚಯ ತಂತ್ರಸಾರದ ವಿಶೇಷತೆ. (ಜ.ವಿ.ಕೆ.)

ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ: ಲಕ್ಷಣ: ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಒಮ್ಮೆ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆ ಮಾಡಿದರೆ, ಮತ್ತೆ ಆ ಸ್ಥಳದಿಂದ ತೆಗೆಯಲಾಗದು. ಇದನ್ನು ಅಚಲ ಬಿಂಬ, ಧ್ರುವಭೇದ, ಮೂಲಭೇದ ಎನ್ನುವರು. ಬಿಂಬಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯ ರೂಪವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಮತ್ತೊಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಬಿಂಬದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ್ದರೆ ಅದನ್ನು ಚಿತ್ರ ದುಂಡುಶಿಲ್ಪವೆಂದೂ, ಮುಂಭಾಗವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕಾಣುವಂತೆ ಕೆತ್ತಿದ್ದರೆ ಚಿತ್ರ/ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವೆಂದೂ ಬಟ್ಟೆ ಅಥವಾ ಗೋಡೆಯ ಮರದ ಫಲಕಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಿದ್ದ ಶಿಲ್ಪ, ಚಿತ್ರವಾದರೆ ಚಿತ್ರಾಭಾಸವೆಂದೂ ಕರೆಯುವರು. ಹೀಗೆಯೇ ಶಿಲ್ಪದ ಆಕಾರವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಅಡಿಯಿಂದ ಮುಡಿಯವರೆಗೆ ಕೆತ್ತಿರುವ ಬಿಂಬವು ವ್ಯಕ್ತಬಿಂಬ, ಎದೆಯವರೆಗೆ ಮಾತ್ರ ಕೆತ್ತಿರುವ ಬಿಂಬವು ವ್ಯಕ್ತಾವ್ಯಕ್ತ ಬಿಂಬ, ಆಕಾರರಹಿತವಾದ ಪೂಜಾರ್ಹವಸ್ತುವು ಅವ್ಯಕ್ತ ಬಿಂಬವೆನ್ನಿಸಿದೆ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಿಂಬಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತವಾದ ರೂಪ ಮತ್ತು ಭಾವಗಳಿಗುಣವಾಗಿ ಸೌಮ್ಯಬಿಂಬ ಶಾಂತ ಅಥವ ಪ್ರಸನ್ನ ಮತ್ತು ಉಗ್ರ/ರೌದ್ರ ಮೂರ್ತಿಗಳೆನ್ನಿಸುತ್ತವೆ.

ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಮುಖ್ಯವಾದ ವಿವರಗಳು ಮೂರು ಭಂಗಿ ಮುದ್ರೆ ಮತ್ತು ಆಯುಧಗಳು ದೇವಾಲಯದ ಮೂಲಭೇದಗಳಲ್ಲಿ, ಬಿಂಬದ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಸ್ಥಾನಕ, ಆಸೀನ ಮತ್ತು ಶಯನಬಿಂಬಗಳೆಂದು ಮೂರು ಬಗೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಬಿಂಬಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ಕ್ರಿಯೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ಯೋಗಮೂರ್ತಿ, ಭೋಗಮೂರ್ತಿ, ವೀರ ಮತ್ತು ಅಭಿಚಾರಿಕಾ ಮೂರ್ತಿಗಳೆನ್ನುವರು. ಈ ಬಿಂಬಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಸಹಾಯಕವಾಗುವಂತೆ ಬಿಂಬವು ನಿಶ್ಚಿತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಆಸನ ಮತ್ತು ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ.

ಬಾಗುವುದರಿಂದುಂಟಾಗುವ ದೇಹದ ನಿಲುವನ್ನು ಭಂಗಿ ಎನ್ನುವರು. ದೇಹದ ಅಂಗಾಂಗಳು ನೇರವಾಗಿದ್ದು, ಸಮಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ದೃಢವಾಗಿ ನಿಂತ ನಿಲುವಿಗೆ ಸಮಭಂಗಿ ಎಂದು ಹೆಸರು. ದೇಹದ ಯಾವುದಾದರೂ ಒಂದು ಭಾಗವು ನಸುಬಾಗಿದ್ದರೆ, ದ್ವಿಭಂಗಿ.

ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದ್ವಿಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ದೇಹದಲ್ಲಿ ತಲೆ, ನಡು ಮತ್ತು ಜಘನಗಳು ನೇರವಾಗಿರದೇ, ಮೂರು ಕಡೆ ಬಾಗಿದ್ದರೆ ತ್ರಿಭಂಗಿ ಎನ್ನಿಸುವುದು. ಉದಾ: ವೇಣುಗೋಪಾಲ.

ದೇಹದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳು ಹಲವೆಡೆ ಬಾಗಿದ್ದು, ವಿಲಕ್ಷಣವಾದ, ಭಂಗಿಯನ್ನು ತೋರಿದರೆ ಅತಿಭಂಗಿ ಎನ್ನಿಸುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಮದನಿಕಾಬಿಂಬಗಳು, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಮಹಾನಟ ಶಿವ ಅತಿಭಂಗಿಯಲ್ಲಿವೆ.

ದೇಹವು ನೇರವಾಗಿದ್ದು, ಬಲಗಾಲನ್ನು ಮುಂಚಾಚಿ, ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂಬಾಗಿ ನಿಂತಿದ್ದರೆ ಇದನ್ನು ಆಲೀಢಭಂಗಿ ಎನ್ನುವರು. ವೀರಭದ್ರ, ತ್ರಿಪುರಾಂತಕ ಶಿವ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಮಾರುತಿ ಬಿಂಬಗಳು ಈ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ದೇಹವು ನೇರವಾಗಿದ್ದು, ಎಡಗಾಲನ್ನು ಮುಂಚಾಚಿ ನಿಂತಭಂಗಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯಾಲೀಢಭಂಗಿ ಎನ್ನುವರು. ಕೆಲವು ವೀರಗಲ್ಲು ಶಿಲ್ಪಗಳ ವೀರನ ಬಿಂಬದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಆಸನ: ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿರುವ ಸ್ತ್ರೀಬಿಂಬಗಳು ಆಸೀನಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಯೋಗಶಾಸ್ತ್ರವು ಧ್ಯಾನ ಮತ್ತು ಸಮಾಧಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳುವ ಭಂಗಿಯನ್ನು ತಿಳಿಸಿದೆ. ಇದನ್ನು ಆಸನಗಳೆನ್ನುವರು. ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಆಸನಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದ್ದು, ಇವು ಆ ಮೂರ್ತಿಯ ಮನೋಭಾವವನ್ನು ಅರಿಯುವಲ್ಲಿ ನೆರವಾಗುತ್ತವೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪದ್ಮಾಸನ, ಸಿದ್ಧಾಸನ, ಯೋಗಾಸನ, ವೀರಾಸನ, ಸುಖಾಸನ, ಶಯನಾಸನಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

ಪದ್ಮಾಸನ ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಮಡಿಚಿ ಎರಡು ಪಾದಗಳು ತೊಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಿರಮಿಸುವಂತೆ ಕುಳಿತ ಭಂಗಿಗೆ ಪದ್ಮಾಸನವೆನ್ನುವರು. ಒಂದು ಪಾದ ತೊಡೆಯ ಮೇಲಿದ್ದು ಇನ್ನೊಂದು ಪೀಠದ ಮೇಲಿದ್ದರೆ ಇದು ಸಿದ್ಧಾಸನ. ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಕುಳಿತ ಬುದ್ಧ ತೀರ್ಥಂಕರ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಪದ್ಮಾಸನದ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಕೈಗಳ ಯೋಗಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಯೋಗಾಸನವೆನಿಸುವುದು.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎಡಗಾಲನ್ನು ಪೀಠದ ಮೇಲಿಟ್ಟು ಬಲಮಂಡಿಯನ್ನು ಎತ್ತರಿಸಿ ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳುವುದು ಸುಖಾಸನ. ಇಲ್ಲಿ ಬಲತೋಳು ಮಂಡಿಯನ್ನಾಧರಿಸಿರುತ್ತದೆ. ಉದಾ: ಸುಖಾಸೀನ ವಿಷ್ಣು; ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿ, ವೀಣಾಧರಶಿವ. ಮಂಚದಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ದೇಹವ ನ್ನೊರಗಿಸಿ ಮಲಗಿರುವ ಭಂಗಿಗೆ ಶಯನಾಸನವೆನ್ನುವರು.

ಹಸ್ತವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಮತ್ತು ಮುದ್ರೆಗಳು: ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುದು ಮುದ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ. ಮುದ್ರೆ ಒಂದು ಭಾಷೆಯಂತಿದ್ದು, ಬೆರಳು ಮತ್ತು ಹಸ್ತವಿನ್ಯಾಸಗಳ ಮೂಲಕ ಬಿಂಬದ ಭಾವನೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತದೆ. ಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಿತ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿರುವ ಕೈಗಳ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಹಸ್ತವೆಂದೂ ಬೆರಳುಗಳನ್ನು ಮಡಿಸಿದ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಮುದ್ರೆ ಎಂದೂ ಕರೆಯುವರು.

ವರದಹಸ್ತ: ವರವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತೆರೆದ ಅಂಗೈಬೆರಳುಗಳು ಕೆಳಮುಖವಾಗಿದ್ದರೆ ಅದು ವರದಹಸ್ತ.

ಅಭಯಹಸ್ತ: ದೇವತಾಮೂರ್ತಿಯು ಭಕ್ತನಿಗೆ, ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ತೆರೆದ ಅಂಗೈ ಬೆರಳುಗಳು ಮೇಲ್ಮುಖವಾಗಿರುವ ಹಸ್ತ ವಿನ್ಯಾಸವೇ ಅಭಯಹಸ್ತ.

ಕಟಕ ಹಸ್ತ/ಸಿಂಹಕರ್ಣ ಹಸ್ತ: ತೋರು ಬೆರಳಿನ ತುದಿ ಹೆಬ್ಬೆರಳಿಗೆ ಸೇರಿ ಉಂಗುರದಾ ಕಾರವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ್ದರೆ ಅದನ್ನು ಕಟಕಹಸ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಸಿಂಹದ ಕಿವಿಯಂತಿರುವ ಈ ಉಂಗುರದ ನಡುವೆ ಕಮಲ/ಗಿಳಿ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಸೇರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಸೂಚೀ ಹಸ್ತ: ತೋರುಬೆರಳು ಕೆಳಗಿರುವ ವಸ್ತುವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಕೆಳಮುಖವಾಗಿ ದ್ದರೆ ಸೂಚೀ ಹಸ್ತವೆನಿಸುವುದು.

ತರ್ಜನೀಹಸ್ತ: ನಿಯಮವನ್ನು ವಿಧಿಸುವಂತೆ, ಎಚ್ಚರಿಕೆ ಹೇಳುತ್ತಿರುವಂತೆ ತೋರುಬೆರಳು ಮಾತ್ರ ಮೇಲ್ಮುಖವಾಗಿದ್ದರೆ ಈ ಹಸ್ತವಿನ್ಯಾಸವು ತರ್ಜನಿಹಸ್ತ. ಸೂಚೀ ಹಸ್ತವು ತರ್ಜನಿ ಹಸ್ತದ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಕಾರ.

ಕಟ್ಯಾವಲಂಬಿತ ಹಸ್ತ: ಕೆಲವು ಸ್ಥಾನಕಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ತೋಳುಗಳನ್ನು ಅರ್ಧಮಡಚಿ ಹಸ್ತಗಳು ಕಟಿಯ ಮೇಲಿರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಸೊಂಟದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಇಟ್ಟಿರುವುದರ ಭಾವ ಕಾಪಾಡುವೆನೆಂಬ ದೃಢನಿಶ್ಚಯದ ಸಂಕೇತವಾಗಿದೆ. ಇದು ಕಾರ್ಯತತ್ಪರತೆಯ ಸೂಚನೆಯಾಗಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಕಟೀಹಸ್ತವೆಂದೂ ಕರೆಯುವರು.

ದಂಡಹಸ್ತ: ಇದು ತೋಳನ್ನು, ಆನೆಯ ಸೊಂಡಿಲಿನಂತೆ ಅಥವಾ ದಂಡದಂತೆ ನೇರವಾಗಿ ಮುಂಚಾಚಿರುವ ಹಸ್ತವಿನ್ಯಾಸವೇ ಗಜಹಸ್ತ. ನಟರಾಜನ ಎಡಗೈಯೊಂದು ದಂಡಹಸ್ತ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ನಾಟ್ಯ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಅಂಜಲಿಹಸ್ತ: ಎರಡು ಅಂಗೈಗಳು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಸೇರಿದ್ದು, ಅವು ಎದೆಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕೈಮುಗಿದಂತಿದ್ದರೆ ಅಂಜಲಿಹಸ್ತ ಎನ್ನುವರು. ಇದು ಪ್ರಣಾಮದ ಸಂಕೇತವಾಗಿದೆ.

ವಿಸ್ಮಯಹಸ್ತ: ಅಂಗೈ ಹಿಮ್ಮೊಗವಾಗಿದ್ದು, ಮೇಲೆತ್ತಿರುವ ಕೈಯ ಬೆರಳುಗಳು ಮೇಲ್ಮುಖ ವಾಗಿರುವ ಹಸ್ತವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ವಿಸ್ಮಯ ಹಸ್ತ ಎನ್ನುವರು. ಇದು ಆಶ್ಚರ್ಯ ಹಾಗೂ ಅದ್ಭುತವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಕರ್ತರಿಹಸ್ತ: ತೋರುಬೆರಳು ಮತ್ತು ಮಧ್ಯದ ಬೆರಳುಗಳು ಊರ್ಧ್ವಮುಂಡ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಹೊರಚಾಚಿರುವ ಅಂಗೈಯ ಹೆಬ್ಬೆರಳು, ಉಂಗುರದ ಬೆರಳುಗಳು ಸೇರಿದ್ದು, ಕಿರಿ ಬೆರಳು ಬಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಹಸ್ತಮುದ್ರೆಯಿಂದ ಶಂಖ, ಚಕ್ರಗಳನ್ನು ಕೈ ಹಿಡಿದಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಹಸ್ತ ವಿನ್ಯಾಸವೇ ಕರ್ತರಿ ಹಸ್ತ.

ಮುದ್ರೆಗಳು: ಚಿನ್ಮುದ್ರೆ (ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮುದ್ರೆ): ಚಿನ್ಮುದ್ರೆಯನ್ನು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಮುದ್ರೆ, ಜ್ಞಾನಮುದ್ರೆ ಎಂದೂ ಕರೆಯುವರು. ಮುಮ್ಮೊಗವಾದ ಹೆಬ್ಬೆರಳು ಮತ್ತು ತೋರುಬೆರಳಿನ ತುದಿಗಳು ವೃತ್ತಾಕಾರದಂತೆ ಸೇರಿದ್ದು, ಉಳಿದ ಬೆರಳುಗಳು ತೆರೆದಿದ್ದರೆ ಇದನ್ನು ಚಿನ್ಮುದ್ರೆ ಎನ್ನುವರು. ಈ ಮುದ್ರೆಯನ್ನು, ವಿವರಣೆ ನೀಡುತ್ತಿರುವಲ್ಲಿ, ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಬಳಸಲಾಗುವುದು, ಇದನ್ನು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮುದ್ರೆ, ಸಂದರ್ಶನ ಮುದ್ರೆ ಎಂದೂ ಕರೆಯುವರು. ಈ ಮುದ್ರೆಯೊಂದಿಗೆ ಅಕ್ಷಮಾಲೆಯನ್ನು ಸೇರಿಸುವ ವಾಡಿಕೆ ಇದೆ.

ಯೋಗಮುದ್ರೆ: ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಮೂರ್ತಿಯ ಕಾಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಎಡ ಅಂಗೈಯ ಮೇಲೆ ಬಲ ಅಂಗೈಯನ್ನಿಡುವ ರೀತಿ ಯೋಗಮುದ್ರೆಯೆಂದೆನಿಸುವುದು.

ಜ್ಞಾನಮುದ್ರೆ: ತೋರುಬೆರಳು ಮತ್ತು ಹೆಬ್ಬೆರಳು ಸೇರಿಸಿದ ಕೈ ಎದೆಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದ್ದು ಅಂಗೈ ಎದೆಯ ಕಡೆಗಿದ್ದರೆ ಇದನ್ನು ಜ್ಞಾನಮುದ್ರೆ ಎನ್ನುವರು.

ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳು: ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವಾಗ, ಸಾತ್ವಿಕಗುಣದ ಶಾಂತಮೂರ್ತಿಗಳಾದರೆ ಎರಡು/ನಾಲ್ಕು ಕೈಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ್ದು, ಮುಂದಿನ ಎರಡು ಕೈಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅಭಯ, ವರದ ಹಸ್ತಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಮೂರ್ತಿಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ಭಾವವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಲು, 6–8 ಕೈಗಳನ್ನು ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ಕೈಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ ರಾಜಸಗುಣದ ತಾಮಸ ಮೂರ್ತಿಗಳೂ ಇವೆ. ಮೂರ್ತಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಕೈಗಳಿದ್ದಾಗ ಆ ಕೈಗಳಲ್ಲಿರುವ ಆಯುಧಗಳು, ಮುದ್ರೆಗಳು ಆ ದೇವರ ವಿಶೇಷ ಗುಣಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದಿರುವ ಆಯುಧಗಳಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಇತರ ವಸ್ತುಗಳೂ ಇರುಬಹುದು ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಕಮಲ, ಜಪಮಾಲೆ ಇತ್ಯಾದಿ. ಆಯುಧಗಳು ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನ ಅಂಶವಾಗಿದೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ಕೆಳಗಿನಂತೆ ಪಟ್ಟಿಮಾಡಬಹುದು.

ಶಂಖ, ಚಕ್ರ, ಗದೆ, ಖಡ್ಗ (ಕತ್ತಿ), ಖೇಟಕ (ಗುರಾಣಿ), ಮುಸುಲ (ಒನಕೆ), ಧನಸ್ಸು (ಬಿಲ್ಲು), ಬಾಣ, ಪರಶು (ಕೊಡಲಿ), ಹಲಾ (ನೇಗಿಲು), ಖಟ್ವಾಂಗ, ಟಂಕ, ಅಗ್ನಿ (ಬೆಂಕಿ), ಶೂಲ (ಭರ್ಜಿ/ ಈಟಿ), ಅಂಕುಶ, ಪಾಶ (ಹಗ್ಗ), ವಜ್ರ, ಶಕ್ತಿ (ಈಟಿ), ವೀಣಾ, ಮುರಳಿ (ಕೊಳಲು), ಡಮರು, ಗಂಟೆ, ಕಮಂಡಲ (ಗಿಂಡಿ), ದರ್ಪಣ (ಕನ್ನಡಿ), ಕಪಾಲ (ರುಂಡ, ತಲೆಚಿಪ್ಪು), ಸ್ರುಕ್ ಮತ್ತು ಸ್ರಮ (ಯಜ್ಞ–ಯಾಗಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸುವ ಸೌಟು), ಪುಸ್ತಕ (ತಾಳೇಗರಿ), ಪದ್ಮ (ಕಮಲ, ತಾವರೆ), ನೀಲೋತ್ಪಲ (ನೈದಿಲೆ).

ಪ್ರಸಾಧನಗಳು ಮತ್ತು ಆಭರಣಗಳು: ಶರೀರದ ಅಲಂಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸುವ ಆಭರಣಗ ಳನ್ನು ಅಂಗಭೂಷಣಗಳೆನ್ನುವರು. ಈ ಆಭರಣಗಳು ಬಿಂಬದ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿ ವಿಶೇಷ ಕಳೆಯನ್ನು ತರುತ್ತವೆ. ಇದರಿಂದಲೂ ದೇವತಾಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಸಹಾಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ದೇವತಾಮೂರ್ತಿಗಳು ಸರ್ವಾಭರಣ ಭೂಷಿತವಾಗಿ ಚಿತ್ತಾಪಹಾರಕವಾಗಿ ಇರಬೇಕೆಂದು ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ವಿಧಿಸುತ್ತವೆ. ಅಂತೇ ಶಿಲ್ಪಿಯು ಆಯಾ ಬಿಂಬಕ್ಕೆ ಉಚಿತವಾದ (ಸಮಕಾಲಿನ) ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿಸಿ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿರುವುದುಂಟು.

ಆಭರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವನ್ನು ಕೇವಲ ಪುರುಷ ಬಿಂಬದಲ್ಲೂ ಕೆಲವನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀಬಿಂಬಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಆಭರಣಗಳ ರಚನೆಯನ್ನಾಧರಿಸಿ ಪತ್ರಕಲ್ಪ, ರತ್ನಕಲ್ಪ, ಚಿತ್ರಕಲ್ಪ ಮತ್ತು ಮಿಶ್ರಕಲ್ಪವೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸುವರು. ಎಲೆ, ಹೂಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಆಭರಣವನ್ನು ಪತ್ರಕಲ್ಪ; ಮುತ್ತಿನಿಂದ ರಚಿಸಿದ ಆಭರಣ ರತ್ನಕಲ್ಪವಾದರೆ, ಹೂವು, ಎಲೆ ಮತ್ತಿತರ ಚಿತ್ತಾರಗಳನ್ನು ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಹರಳುಗಳ ಜೋಡಣೆಯಿಂದ ರೂಪಿಸಿದ್ದು ಚಿತ್ರಕಲ್ಪವೆನ್ನಿಸುತ್ತವೆ. ಎಲೆಗಳು, ಚಿನ್ನ, ಮುತ್ತು, ಹವಳ ಎಲ್ಲವನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಮಾಡಿದ್ದ ಆಭರಣವೇ ಮಿಶ್ರಕಲ್ಪ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ರಾಜರು ಧರಿಸುವ ಆಭರಣಗಳು ಮಿಶ್ರಕಲ್ಪದ ರೀತಿಯವು.

ಮಕುಟಗಳ (ಕಿರೀಟ ಮೌಳಿಗಳು) (ಹೆಡ್ ಗೇರ್) ಅವಯವಗಳಲ್ಲಿ ಶಿರವು ಪ್ರಧಾನವಾ ಗಿದ್ದು ಉತ್ತಮಾಂಗವೆನಿಸಿದೆ. ಶಿರವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸುವ ಭೂಷಣವು ಶಿರೋಭೂಷಣಗಳು. ಶಿರೋಭೂಷಣವನ್ನು ಮೌಳಿ ಎಂದೂ ಕರೆಯುವರು. ರಾಜರು ಧರಿಸುವುದು ಮಕುಟ (ಕಿರೀಟ), ಮಕುಟದಲ್ಲಿ ಜಟಾಮೌಳಿ, ಕಿರೀಟ, ಕರಂಡ ಮತ್ತು ಶಿರಸ್ತ್ರಕ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ವಿಧಗಳನ್ನು ಮಾನಸಾರವು ತಿಳಿಸಿದೆ. ಈ ವಿಂಗಡಣೆ ಆ ಬಿಂಬಗಳ ಗುಣವಿಶೇಷವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಿದೆ. ದೇವತಾಮೂರ್ತಿಗಳು ಕಿರೀಟ ಮಕುಟ ಜಟಾ ಮಕುಟ ಮತ್ತು ಕರಂಡ ಮಕುಟವನ್ನು ಧರಿಸಿರುತ್ತವೆ. ಕಿರೀಟ ಮಕುಟವು ಶಂಖುವಿನಾಕಾರದ ಟೋಪಿಯಂತಿದ್ದು ಮೇಲ್ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಶಿರೋಮಣಿಯನ್ನು, ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಿರಶ್ಚಕ್ರವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಚಿನ್ನದ ಹೂಗಳಿಂದಲೂ ರತ್ನಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿಂದಲೂ ಕೂಡಿದ ಇದನ್ನು ವಿಷ್ಣು, ಚಾಮುಂಡೇಶ್ವರಿ ಮತ್ತು ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಕರಂಡ ಮಕುಟವು ಅನ್ವರ್ಥನಾಮವಾಗಿ ಕರಂಡವೆಂದರೆ ತೆರೆದ ಬೋಗುಣಿಯಾಗಿದ್ದು, 2–3 ಬೋಗುಣಿಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿದಂತಿರುವ ಹೆಚ್ಚು ಎತ್ತರವಲ್ಲದ ಮಕುಟವನ್ನು ಕರಂಡ ಮಕುಟ ಎನ್ನುವರು. ದೇವಿಯರು, ಉಪ–

ದೇವತೆಗಳು, ಅಧಿರಾಜರು ಇದನ್ನು ಧರಿಸುವರು. ಜಟಾಮಕುಟವು ಕೂದಲನ್ನು ಎತ್ತರವಾಗಿ ಹೆಣೆದು ಕಟ್ಟಿದ ರೀತಿಗೆ ಜಟಾಮಕುಟ ಎನ್ನುವರು. ಶೈವಾಗಮವು ಐದುಜಟೆಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟಿಗೆ ಹೆಣೆದು ಒಂದು ಅಥವಾ ಮೂರು ಸುತ್ತು ಸುತ್ತಿಗಂಟುಹಾಕಿರುತ್ತದೆ. ಉಳಿದ ಕೂದಲು ಸುತ್ತಲೂ ಹರಡಿರುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿವೆ. ಜಟಾಮಕುಟವನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಶಿವ, ಬ್ರಹ್ಮ ಮತ್ತು ಮನೋನ್ಮಣಿಯ ಬಿಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಕೆಲವು ದೇವತಾಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ, ಜಟೆಯನ್ನು ಮಕುಟದಂತೆ ಕಟ್ಟಿರದೇ, ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಸುತ್ತಿರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಜಟಾಭಾರ ಎನ್ನುವರು. ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ, ಭೈರವ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಮುನಿಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಜಟಾಭಾರ ವನ್ನು (ಜಟಾಬಂಧ) ಕಾಣಬಹುದು. ಶಿರದ ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರಭಾವಳಿಯಂತೆ ಮಂಡಲಾಕಾರವಾಗಿ ಜಟೆಯು ಹರಡಿದ್ದರೆ ಜಟಾಮಂಡಲವೆನ್ನಿಸುತ್ತದೆ. ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರವು ಸಾಮಾನ್ಯರ, ಸೇವಕರ ಬಿಂಬಗಳ ಶಿರದಲ್ಲೂ ಮುಂಡಾಸಿನಂತಹ ಭೂಷಣವಿರಬೇಕೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದು, ಇದನ್ನು ಶಿರಸ್ತ್ರಾಕವೆನ್ನುವರು.

ಸ್ತ್ರೀ ಬಿಂಬಗಳು, ಉಪದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾದ ಕೇಶಾಲಂಕಾರ ವಿರುತ್ತದೆ. ಕೇಶವನ್ನು ಬಂಧಿಸಲು ಪತ್ರಪಟ್ಟ, ಪುಷ್ಪಪಟ್ಟ, ರತ್ನಪಟ್ಟಗಳನ್ನು ಬಳಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಸರಸ್ವತಿಯ ಬಿಂಬದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಕೇಶಾಲಂಕಾರವನ್ನು ಕೇಶಬಂಧ ಎನ್ನುವರು. ಲಕ್ಷ್ಮಿಯದು ಕುಂತಲ ವೆಂಬ ರೀತಿಯದಾದರೆ ಸಾಮಾನ್ಯಸ್ತ್ರೀಯರ ಬಿಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಧಮ್ಮಿಲ್ಲವೆಂಬ ಪ್ರಕಾರವನ್ನು ಕಾಣುವೆವು. ಧಮ್ಮಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಕೂದಲನ್ನು ಬಳ್ಳಿಗಳಂತೆ ಸುತ್ತಿ ಸಡಿಲವಾಗಿ ಬಂಧಿಸುವ ಕ್ರಮ. ಚಾಮರಧಾರಿಣಿಯರ ಕೇಶವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಅಲಕಚೂಡಕ ಎನ್ನುವರು. ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ, ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಕೇಶಾಲಂಕಾರದ ಸೊಬಗನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರವು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಬಿಂಬಗಳ ತಲೆಯ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಶಿರವನ್ನಾವರಿಸುವಂತೆ ಅಗಲವಾದ ಶಿರಶ್ಚಕ್ರವಿರಬೇಕೆಂದು ತಿಳಿಸಿದೆ. ಇದು ಆ ಬಿಂಬಗಳ ಮಹತಿಯನ್ನು ಸಾರಲು ಆವಶ್ಯಕವೆಂದಿದೆ. ವೃತ್ತಾಕಾರ/ ಅರಳಿದ ಕಮಲದಂತೆ/ ಬಾದಾಮಿ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಚಕ್ರದಂತೆ ಶಿರದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಪ್ರಭಾವಳಿ ಸುತ್ತಲೂ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಆವರಿಸಿರುತ್ತದೆ (ಶಿರಶ್ಚಕ್ರದ ಪ್ರಭೆ ಕೇವಲ ಶಿರದ ಸುತ್ತ ಹರಡಿರುತ್ತದೆ). ವೃತ್ತಾಕಾರವಾದ ಈ ಪ್ರಭಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಜ್ವಾಲೆಯ ಕಿರಣಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಧಾನ ಆಯುಧಗಳನ್ನೂ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರನ್ನೂ ಚಿಕಣಿ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನೂ ಆಲಂಕಾರಿಕವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಪ್ರಭಾವಳಿ ಯಲ್ಲಿ, ದಶಾವತಾರದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು, ತೀರ್ಥಂಕರರ ಪ್ರಭಾವಳಿಯಲ್ಲಿ 24 ಜಿನ ಬಿಂಬಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುವುದುಂಟು.

ಕುಂಡಲಗಳು: ಕುಂಡಲಗಳು ಕಿವಿಯಲ್ಲಿ ಧರಿಸುವ ಆಭರಣ. ಅಗಲವಾದ ಕಿವಿಯ ಆಭರಣವು ತಾಟಾಂಕ (ತಾಡೋಲೆ/ಓಲೆ) ಎನ್ನಿಸಿದೆ. ಉಂಗುರದಾಕಾರದ ಕಿವಿಯ ಆಭರಣವನ್ನು ಕುಂಡಲವೆನ್ನುವರು. ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಪ್ರಕಾರದ ಕುಂಡಲಗಳನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಮಕರದ ಆಕಾರದ ಕುಂಡಲವು ಮಕರಕುಂಡಲ. ನಾನಾ ರತ್ನಗಳನ್ನು, ಹರಳುಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ ಮಾಡಿದ ಮಕರಕುಂಡಲವು ಬಹುಶ್ರೇಷ್ಠವಾದುದಾಗಿದ್ದು, ಇದನ್ನು ಪ್ರಧಾನದೇವತೆಗಳ ಬಿಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಗಣ್ಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಾಣಬಹುದು. ಸರ್ಪದ ಫಣೆಯ ಆಕಾರವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಕುಂಡಲ–ಸರ್ಪಕುಂಡಲವಾದರೆ, ಕುಂಡಲದ ಮಧ್ಯೆ ಸಿಂಹ–ವಕ್ತ್ರವಿದ್ದರೇ ಸಿಂಹಕುಂಡಲವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಸರ್ಪಕುಂಡಲವನ್ನು ಶಿವನ ಕಿವಿಯಲ್ಲೂ ಸಿಂಹ ಕುಂಡಲವನ್ನು ದ್ವಾರಪಾಲಕರ ಕಿವಿಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣಬಹುದು. ರತ್ನ ಖಚಿತ ಕುಂಡಲವು ರತ್ನಕುಂಡಲವಾದರೆ, ಶಂಖವನ್ನು ಅಗಲವಾಗಿ ಕೊರೆದು ಮಾಡಿದ್ದು ಶಂಖಕುಂಡಲ, ಪತ್ರಕುಂಡಲ, ಶವಕುಂಡಲ – ಹೀಗೆ ನಾನಾ ರೀತಿಯ ಕುಂಡಲಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು.

ಕಂಠಿಕೆ (ಉಪಗ್ರೀವ, ಕಂಠಿ, ಗ್ರೈವೇಯಕ): ಕುತ್ತಿಗೆ ಸುತ್ತ ಬರುವ ಇದು ಚಿನ್ನದ ಪಟ್ಟಿಯಂತಿದ್ದು ದಪ್ಪವಾದ ಸರದಂತಿರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ದಪ್ಪವಾದ ಮುತ್ತುಗಳಿಂದ ಅಥವಾ ರುದ್ರಾಕ್ಷಿ ಇಲ್ಲವೇ ಚಿನ್ನದ ಗುಂಡುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸರ. ಇದು ನಾನಾ ಆಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು, ಎಲ್ಲ ಕಾಲದ ಸ್ತ್ರೀಬಿಂಬಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ.

ಹಾರಗಳು: ಕೊರಳಿನ ಆಭರಣವಾದ ಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ನಾನಾ ವಿಧಗಳಿವೆ. ಭುಜದ ಮೇಲಿಂದ ಬರುವ ಸುವರ್ಣದ ಹಾರ, ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಮುತ್ತಿನ ಸರಗಳನ್ನು ಸ್ಕಂಧಹಾರ (ಬಾಹುಪೂರ/ಭುಜಕೀರ್ತಿ/ಭುಜಸರ) ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ಚಿತ್ತಾರವಿದ್ದರೆ ನಕ್ಷತ್ರಮಾಲೆ, ಮುತ್ತುಗಳಿಂದಾದ ಹಾರ ರತ್ನಹಾರ. ಇದು ಒಂದೇ ಎಳೆಯದಾದರೆ ಏಕಾವಳಿ, ಮೂರು ಎಳೆಯ ಮುತ್ತಿನಹಾರ ತ್ರಿವಳಿ, ಐದು ಎಳೆಯ ಮುತ್ತಿನ ಹಾರ ಪಂಚಾವಳಿ, ಇವುಗಳನ್ನು ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ನಾನಾ ಹೂವು, ಬಳ್ಳಿಗಳ ಆಕಾರದ ಚಿತ್ತಾರವುಳ್ಳ ಮುತ್ತು, ಹವಳ, ವಜ್ರ ಮುಂತಾದ ಹರಳುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಹಾರದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಪದಕವನ್ನು ಜೋಡಿಸಿದ್ದು, ಕತ್ತಿಗೆ ಸರಿಹೊಂದುವಂತೆ ರಚಿಸಿರುವ ಹಾರವೇ ಪದಕದ ಹಾರ (ನೆಕ್ಲೆಸ್). ಇಂಥ ಸುಂದರವಾದ ಹಾರವು ಉದ್ದವಾಗಿದ್ದು ಎದೆಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದ ವರೆಗೆ ಬರುವಂತಿದ್ದರೆ ಅದನ್ನು ಅರ್ಧಹಾರ (ಹೃನ್ಮಾಲೆ, ಉರಹಾರ) ಎನ್ನುವರು. ವಿಷ್ಣುವು ಧರಿಸುವ ವೈಜಯಂತಿ ಮಾಲೆ ವಿಶೇಷವಾದ ಉರಹಾರವಾಗಿದ್ದು, ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣದ ಪ್ರಕಾರ ಮುತ್ತು, ಹವಳ, ವೈಢೂರ್ಯ, ನೀಲ ಮತ್ತು ವಜ್ರಗಳನ್ನು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಉಳ್ಳ ಹಾರ ಉರಹಾರವಾಗಿದೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವೈಜಯಂತಿಯನ್ನು ನಾನಾ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದ್ದು, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪಾದದವರೆಗೂ ಬರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಕೊರಳಿನಿಂದ ಇಳಿಬಿದ್ದ ದಪ್ಪದಾದ ಹಾರವನ್ನು ತೋರಹಾರವೆನ್ನುವರು.

ಚೆನ್ನವೀರ: ಎಡ ಬಲ ಭುಜಗಳ ಮೇಲಿಂದ ಯಜ್ಞೋಪವೀತದಂತೆ ಧರಿಸಿದ ಜೋಡಿ ಮಾಲೆಗಳು. ಎದೆಯಬಳಿ ಇವೆರಡು ಸೇರುವಲ್ಲಿ ಗಂಟು/ಪದಕದ ಹಿಡಿಕೆಯಿರುತ್ತದೆ. ಪದಕದ ಮುಂದಿನ ಹಾರವು ಕೆಳಸರಿದು ದೇಹದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಕೆಲವೆಡೆ ಮುತ್ತಿನ ಹಾರದಂತೆ, ಇಲ್ಲವೇ ಚಿನ್ನದ ಪಟ್ಟಿಯಂತೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ.

ತೋಳ್ಬಂದಿ (ಕೇಯೂರ, ಅಂಗದ) : ತೋಳಿನಲ್ಲಿ ಧರಿಸುವ ಆಭರಣ. ಮಣಿಯುಕ್ತವಾದ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಂತಿರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅರಳಿದ ಕಮಲದ ಪುರೀತವಿರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಪಟ್ಟಿಯಂತೆ, ಆಭರಣವನ್ನು ತೋಳ್ಬಂದಿ ಅಂಗದ ವೆನ್ನುವರು. ಕೇಯೂರವು ಮೂರು ಪಟ್ಟಿಯಂತಿದ್ದು ಹೊರಚಾಚಿದ ಎಲೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆ ಪತ್ರಪೂರಿತ ಕೇಯೂರ, ಎಲೆಯ ಬದಲು ನಾಗರಹೆಡೆಯ ಚಿತ್ತಾರವಿದ್ದರೆ ನಾಗಬಂದಿ. ನಾಗಬಂದಿ ಶಿವನ ವಿಶೇಷವಾದ ಆಭರಣ. ತೋಳ್ಬಂದಿ ಕಡಗದಂತಿದ್ದರೆ ಅಂಗದ ಎನ್ನಿಸುವುದು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎಲ್ಲ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಆಭರಣವಿರುತ್ತದೆ.

ಬಳೆ (ಕಟಕ ವಲಯ ಕಡಗ): ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ತೆಳುವಾಗಿದ್ದರೆ ಬಳೆ / ವಲಯವೆಂದೂ, ದಪ್ಪದಾದರೆ ಕಟಕ / ಕಡಗವೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಪುರುಷ ಬಿಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ 1–2 ಕಡಗಗಳಿದ್ದರೆ, ಸ್ತ್ರೀಬಿಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ತಾರವಾದ ಕಡಗಗಳೂ ಎಂಟು ಹತ್ತು ಬಳೆಗಳೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಉಂಗುರ (ಅಂಗುಲೀಯಕ): ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ವಂಕಿ ಆಕಾರದ ಉಂಗುರವನ್ನು, ಇಳಿಬಿದ್ದ ಮುಂದಿನ ಅತಿ ತೆಳುವಾದ ಸರಗಳುಳ್ಳ ಉಂಗುರಗಳನ್ನು, ನಾನಾ ಚಿತ್ತಾರವುಳ್ಳ ಉಂಗುರಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ/ ಪುರುಷರ ಬಿಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಬೆರಳಲ್ಲೂ ಉಂಗುರಗಳಿದ್ದು ಒಂದೇ ಬೆರಳಿಗೆ 2–3 ಉಂಗುರಗಳಿರುವುದೂ ಉಂಟು.

ಮಣಿಬಂಧ (ಬಿಂದಿಲಿ): ಹೊಯ್ಸಳರ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ, ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಣಬರುವ ಈ ಆಭರಣವು ರತ್ನದ ಹಾರ ಅಥವಾ ಚಿನ್ನದ ಎಳೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಮುಂಗೈಗೂ ಬೆರಳುಗಳಿಗೂ ಸೇರಿಸಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಎಳೆಗಳು ಸೇರುವ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಪುಷ್ಪದ ಚಿತ್ತಾರವಿದ್ದು, ಮುಂಗೈ ಶೋಭೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನನುಸರಿಸಿ ಇಂದು ಮೆಹಂದಿ (ಗೋರಂಟಿ) ಯಿಂದ ಮುಂಗೈ ಮೇಲೆ ಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ತಾರವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾರೆ.

ಯಜ್ಞೋಪವೀತ: ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಜ್ಞದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ, ಉಪವೀತದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಾಜಿನವನ್ನು (ಜಿಂಕೆಯ ಚರ್ಮ) ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದು, ಇದನ್ನು ಯಜ್ಞೋಪವೀತ ಎನ್ನುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಯಜ್ಞೋಪವೀತವು ಹೀಗೆಯೇ ಇದ್ದು ಜಿಂಕೆಯ ತಲೆಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉದಾ: ಬಾದಾಮಿಯ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮನ ಶಿಲ್ಪ. ಅನಂತರದ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಯಜ್ಞೋಪವೀತವು ಅಗಲವಾದ ಪಟ್ಟಿಯಂತಿದ್ದು. ಎದೆಯ ಬಳಿ ಗಂಟಿರುತ್ತದೆ. ಇದು ಎಡಭುಜದಿಂದ ಹೊರಟು, ಎದೆಯ ಮೇಲೆ ಹಾದು ಬಲಭುಜದ ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಹೋಗಿರುತ್ತದೆ. ಆರೋಪ್ಯಸೂತ್ರವು ಒಂದು ಭಾಷಣವನ್ನು ಇದರಲ್ಲಿ ಆರೋಪ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಲಂಬ ಮತ್ತು ಮಾಲಿಕಾಕಾರವೆಂದು 2 ವಿಧ. ಉಪವೀತವೆಂಬುದು ಪ್ರಾಲಂಬ ಪ್ರಕಾರವಾದರೆ, ಅಪಸವ್ಯ (ಬಲಭುಜದಿಂದ ಹೊರಟು ಎಡಕ್ಕೆ ಹಾಯ್ದರೆ) ಮಾಲಿಕಾಕಾರವೆಂದಿದ್ದಾರೆ. ಇದರಂತಾದರೆ ಅನಂತರದ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ, ಪುರುಷ, ಸ್ತ್ರೀಭೇಧವಿಲ್ಲದೇ ಆಲಂಕಾರಿಕವಾಗಿರುವ ಯಜ್ಞೋಪವೀತವನ್ನು ಆರೋಪ್ಯಮಾಡಿ ಎನ್ನಬಹುದು. ಆರೋಪ್ಯಮಾಲೆಯು ಕೆಲವೆಡೆ ಪಟ್ಟಿಯಂತಿದ್ದರೆ, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ದಪ್ಪವಾದ ಮುತ್ತಿನ ಹಾರದಂತಿದ್ದು ಎದೆಯ ಬಳಿಯ ಗಂಟಿನ/ಪದಕದ ನಂತರ ಕವಲಾಗಿ ಒಂದು ಭಾಗವು ನೇರವಾಗಿ ಇಳಿಬಿದ್ದಿರುತ್ತದೆ. ಇದು ಶಿಲ್ಪದ ಸೌಂದರ್ಯವರ್ಧಕ ಆಭರಣದಂತಿದೆ.

ಉದರಬಂಧ: ಎದೆ ಮತ್ತು ಹೊಟ್ಟೆ ಸಂಧಿಸುವಲ್ಲಿ ಪುರುಷರು ಧರಿಸುವ ಪಟ್ಟಿಯಂಥ ಆಭರಣವನ್ನು ಉದರಬಂಧವೆನ್ನುವರು. ಈ ಪಟ್ಟಿ ರತ್ನಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದು, ಪುಷ್ಪ, ಪತ್ರಗಳ ಚಿತ್ತಾರದಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತದೆ. ಸ್ತ್ರೀಬಿಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಉದರಬಂಧವಿರದೇ ಅನಂತರದ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಸ್ತನಬಂಧ/ಕುಚಬಂಧವನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಈ ಆಭರಣವು ಕೇವಲ ಸ್ತನಗಳ ಮೇಲಿನ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಕಟೀಸೂತ್ರ ಮತ್ತು ಉರಧಾಮ: ಟೊಂಕದ (ಸೊಂಟ) ಹತ್ತಿರ ಉಡುಪನ್ನು ಬಿಗಿಗೊಳಿಸುವ ಪಟ್ಟಿಗೆ ಕಟೀಸೂತ್ರ ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮೂರು ಭಾಗಗಳಿಂದಾದ ಇದರ ನಡುವಿನಲ್ಲಿ ಸಿಂಹವಕ್ತ್ರ ವಿರಬೇಕೆಂದು ಮಾನಸಾರವು ತಿಳಿಸಿದರೆ ಇದನ್ನು ಕೃತಿಕಾಮನವೆಂದು ಬೇರೆ ಗ್ರಂಥ ಕರೆದಿದೆ. ಶಿಲ್ಪರತ್ನವು ಮೂರು ಪಟ್ಟಿಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಮಿಗುವ (ಉಳಿಯುವ) ಸ್ಥಳವನ್ನು ಆಭರಣಯುಕ್ತವಾಗಿಸಬೇಕೆಂದಿದೆ. ಕಟೀ ಸೂತ್ರವು ಸೊಂಟವನ್ನಾವರಿಸಿದ ಆಭರಣ. ಇದನ್ನು ಡಾಬು (ಮೇಖಲೆ) ಎನ್ನುವರು. ಕಟೀಸೂತ್ರದಿಂದ ಕೆಳಗಿನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಆಭರಣವು ಉರಧಾಮ (ಕಂಚೀಧಾಮ) ಎನ್ನಿಸಿದೆ. ತೊಡೆಯನ್ನು ಆವರಿಸುವ ಈ ಆಭರಣದ ನಾನಾ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ನಾನಾ ಚಿತ್ತಾರಗಳುಳ್ಳ

ಉರಧಾಮದಲ್ಲಿ ಗೆಜ್ಜೆಗಳ, ಗಂಟೆಗಳ ಅಲಂಕಾರವೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಉರಧಾಮದ ಜೊತೆಗೆ ವಸ್ತ್ರವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದು, ವಸ್ತ್ರವು ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು. ಎಡನಡುವಿನಲ್ಲಿ ಕುಚ್ಚಿನಂತೆ ನೇತಾಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಚಾಲುಕ್ಯರ, ಹೊಯ್ಸಳರ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಉರಧಾಮಗಳುಳ್ಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ಪಾದದ ಆಭರಣಗಳು: ತೋಡ, ಅಂದಿಗೆಗಳು: ಅಂದಿಗೆಗಳು, ಅಂಗದಗಳಂತೆ (ಕಡಗದಂತೆ) ಇರುವ ಆಭರಣ. ಇವನ್ನು ಕಣಕಾಲಿನಲ್ಲಿ ಧರಿಸುವರು. ಇವು ದಪ್ಪವಾದ ಬಳೆಯಂತಿದ್ದು ಮಧ್ಯೆ ಮಧ್ಯೆ ಸಣ್ಣ ಗೆಜ್ಜೆ / ಗಂಟೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಕಡಗವಾದರೆ ಕಾಲ್ಕಡಗ / ಅಂದಿಗೆ ಎನ್ನುವರು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇದು ಬೆಳ್ಳಿಯ ಆಭರಣ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಗರುಡ (ವೀರನು) ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಮುತ್ತಿನ ಪೆಂಡೇರವೆಂಬ ಕಾಲ್ಕಡಗ. ವಿದ್ವಾಂಸರು, ವಾದಿಗಳು, ಜಟ್ಟಿಗಳು ಎದುರಾಳಿಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದಾಗ ವಿಜಯದ ಕುರುಹಾಗಿ ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲಿನ ಆಭರಣ ತೋಡ. ಇದು ಚಿನ್ನದ ಕಾಲ್ಕಡಗ.

ಕಾಲ್ಗೆಜ್ಜೆ (ನೂಪುರ)–ಪಾದಜಾಲಕ: ಪಾದದ ಮೇಲೆ ಧರಿಸುವ ಪಾದ ಜಾಲಕವು ಮುಂಗಾಲಿನ ಶೋಭೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ಎಳೆಯೊಂದಿದ್ದು ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ನೇತಾಡುವ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರಿಬ್ಬರಲ್ಲೂ ಕಾಣಬರುವ ಆಭರಣವಿದು. ನೂಪುರ ಕಾಲಿನ ಗೆಜ್ಜೆ–ಇದನ್ನು ನೃತ್ಯಗಾರ, ವಾದಕರ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ 4–5 ಸಾಲುಗೆಜ್ಜೆ ಪಟ್ಟಿಕಟ್ಟಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

ಕಾಲುಂಗುರಗಳು: ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಬೆರಳಿನಲ್ಲೂ ಉಂಗುರಗಳಿವೆ. ಹಿಂದೆ ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷರಿಬ್ಬರೂ ಕಾಲುಂಗರಗಳನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ನಾನಾ ರೀತಿಯ ಕಾಲುಂಗುರಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಪಾದುಕೆಗಳು: ಎಲ್ಲ ದೇವತಾ ಬಿಂಬಗಳಲ್ಲೂ ಪಾದುಕೆಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಪಾದುಕೆ ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿದ್ದು ಹಿಮ್ಮಡಿಯಭಾಗ ಎತ್ತರವಾಗಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಅಲಂಕಾರ ಸಾಧನವೇ ಪಾದುಕೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಭೈರವ ಮತ್ತು ವೀರಭದ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರಪಾಲನ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಪಾದುಕೆಗಳನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕೆಲವು ಮದನಿಕಾ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಪಾದುಕೆಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಹೀಗೆ ದೇವತಾಮೂರ್ತಿಗಳು ಸರ್ವಾಭರಣ ಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಸ್ವರೂಪ, ಗುಣವಿಶೇಷಗಳನ್ನರಿಯುವುದಲ್ಲಿ ಈ ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪದ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಅರಿವು ಅಗತ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಶಿಲ್ಪದ ತಾಳಮಾನ: ತಾಳಮಾನ ಪದ್ಧತಿಯು ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಗ. ಮೂರ್ತಿಯೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವಾಗ ಶಿಲ್ಪಿಯು, ಆ ಬಿಂಬದ ಅಂಗಾಂಗಗಳ ಪ್ರಮಾಣ, ಮೂರ್ತಿಯ ಎತ್ತರಗಳನ್ನು ಸ್ವರೂಪ ಚಿಂತನೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಗಮನಿಸುತ್ತಾನೆ. ಆಗಮ ಪುರಾಣಗಳು, ಶಿಲ್ಪರಚನೆಯಲ್ಲಿ ದೋಷವಿದ್ದ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಪೂಜಿಸಿದರೆ ಉಂಟಾಗುವ ವಿಪತ್ತುಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿದೆಯಲ್ಲದೆ ದೇವಾನುದೇವತೆಗಳ ಔಚಿತ್ಯ ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಅನೇಕ ವಿಧಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದೆ. ಪ್ರತಿ ಮೂರ್ತಿನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೂ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ವಿಧಿನಿಯಮ ಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿವೆ. ಈ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಶಿಲ್ಪ ರಚಿಸಿದಾಗ, ಬಿಂಬಗಳು ಕಲೆಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಅಮರವಾಗಿವೆ.

ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ತಿಳಿಸುವ ಲಂಬ ತಾಳಮಾನ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ, ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಲಂಬಮಾನ ದಲ್ಲಿ ಅಳೆಯುವ ಅದರ ಎತ್ತರದ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಅಳತೆಯ ಸಂಕೇತವೇ (ಮಾಪಕ) ತಾಳ. ತಾಳದ ಬಗೆಗೆ ಖಚಿತವಾದ ಒಂದೇ ಪ್ರಮಾಣವಿಲ್ಲ. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ತಾಳವೆಂಬ ಪದವನ್ನು ಅಂಗುಲ ವೆಂದೂ ಕರೆಯುವರು. ಶಿಲ್ಪಿಯ ಮಧ್ಯದ ಬೆರಳಿನ ಮಧ್ಯದ ಗೆಣ್ಣಿನ ಉದ್ದವು ತಾಳ/ಒಂದು ಅಂಗಲ ಎನ್ನಿಸಿದೆ. ಇದರಂತೆ ಕೈ ಹೆಬ್ಬೆಟ್ಟನ್ನು ಕನಿಷ್ಠ ಬೆರಳನ್ನೂ ಚಾಚಿ ತುದಿಯಿಂದ ತುದಿಗೆ ಅಳೆದ ಉದ್ದವೂ ಗೋಕರ್ಣ ಎನ್ನಿಸಿವೆ. ಕೈ ಹೆಬ್ಬೆಟ್ಟಿನಿಂದ ಮಧ್ಯದ ಬೆಟ್ಟನ್ನು ಚಾಚಿ ತುದಿಯಿಂದ ತುದಿಗೆ ಅಳೆದ ಉದ್ದ ತಾಲವೆನ್ನಿಸಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ವಿಧವು ವಿಗ್ರಹದ ಹಣೆಯ ಮೇಲಂಚಿನಿಂದ ಗಲ್ಲದವರೆಗೆ ಅಳೆದರೆ ಬರುವ ಉದ್ದವನ್ನು ತಾಲವೆಂದಿದೆ. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ 10 ಅಂಗುಲಗಳಿಗೆ ಒಂದು ತಾಲವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುವುದು. (ವಿಎಲ್.ಕೆ.)

ವಾಸ್ತುಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ತಾಲ ಮತ್ತು ಮಾನಗಳು: ತಾಲಮಾನ ಕೋಷ್ಠಕ ಈ ಕೆಳಗಿನಂತಿದೆ:

1/8 ಅಂಗುಲ = 1 ಯವ

12 ಅಂಗುಲ = 1 ತಾಲ

1 ಅಂಗುಲ = 1 ಮಾತ್ರ

2 ಅಂಗುಲ = 1 ಗೋಲಕ

3 ಅಂಗುಲ = 1 ಕಲಾ

4 ಅಂಗುಲ = 1 ಭಾಗ

8 ಅಂಗುಲ = 1 ಯಾವಕ

12 ಅಂಗುಲ = 1 ಭಾಗ/1 ಯಾವಕ/1 ತಾಲ

ಇವುಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು, ಈ ತಾಲಮಾನಗಳನ್ನು ಎಂಟು ವಿಧಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ತಾಲಮಾನದಲ್ಲೂ ಉತ್ತಮ, ಅಧಮ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಮ ಎಂದು ಮೂರು ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ಹೀಗೆ ವಿಭಾಗಿಸಬಹುದು:

ತಾಲ	ಮೂರ್ತಿ	ಉತ್ತಮ	ಮಧ್ಯಮ	ಅಧಮ	
1. ದಶತಾಲ	ಮಾನಮೂರ್ತಿ	124 ಅಂಗುಲ	120 ಅಂಗುಲ	116 ಅಂಗುಲ	ಎತ್ತರ
2. ನವತಾಲ	(–„–)	110 ಅಂಗುಲ	106 ಅಂಗುಲ	102 ಅಂಗುಲ	ಎತ್ತರ
3. ಅಷ್ಟತಾಲ	(–„–)	96	92	88	ಎತ್ತರ
4. ಸಪ್ತತಾಲ	(–„–)	86/84	82/80	78/76	ಎತ್ತರ
5. ಷಟತಾಲ	(–„–)	72	68	64	ಎತ್ತರ
6. ಪಂಚತಾಲ	(–„–)	60	56	52	ಎತ್ತರ
7. ನಾಲ್ಕುತಾಲ	(–„–)	48	–	–	
8. ಮೂರುತಾಲ	(–„–)	36	–	–	

ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವಾಗ ಅಥವಾ ಕೆತ್ತುವಾಗ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಮೇಲಿನ ಅಳತೆಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ವಿವಿಧ ದೇವರ ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ಮಾದರಿಯ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವಂತೆ ಆದೇಶಿಸುವರು.

ಈ ಮೇಲಿನ ತಾಲಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಯಾವ ಯಾವ ದೇವರ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಯಾವ ಯಾವ ತಾಲಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಬೇಕೆಂದು ಹಲವಾರು ಆಗಮಗ್ರಂಥ ಗಳು ನಿರ್ದೇಶಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಒಟ್ಟಾರೆ ಸಾರಂಶ ಈ ಕೆಳಕಂಡಂತಿದೆ:

ಉತ್ತಮ ದಶತಾಲ: ಪ್ರಧಾನ ದೇವತೆಗಳಾದ ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣು ಹಾಗೂ ಶಿವನ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು.

ಮಧ್ಯಮ ದಶತಾಲ: ಶ್ರೀದೇವಿ(ಲಕ್ಷ್ಮೀ), ಭೂಮಿದೇವಿ, ಉಮೆ, ಸರಸ್ವತೀ, ದುರ್ಗಾ, ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಗಳು, ಉಷಾ ಹಾಗೂ ಜ್ಯೇಷ್ಠಾದೇವಿಯರು.

ಅಧಮ ದಶತಾಲ: ಇಂದ್ರಾದಿ ದಿಕ್ಪಾಲಕರು, ಚಂದ್ರ, ಸೂರ್ಯ, ಹನ್ನೆರಡು ಜನ ಆದಿತ್ಯರು, ಹನ್ನೊಂದು ರುದ್ರರು, ಎಂಟು ವಸುಗಳು, ಅಶ್ವಿನಿದೇವತೆಗಳು, ಭೃಗು, ಮಾರ್ಕಂಡೇಯ, ಗರುಡ, ಶೇಷ, ದುರ್ಗಾ, ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ, ಸಪ್ತಋಷಿಗಳು, ಗುರು, ಆರ್ಯ, ಚಂಡೇಶ ಮತ್ತು ಕ್ಷೇತ್ರಪಾಲ.

ನವತಾಲ: ಕುಬೇರ, ಒಂಬತ್ತು ಗ್ರಹಗಳು. ಉತ್ತಮ ನವತಾಲದ ಅಳತೆಯಲ್ಲಿ ದೈತ್ಯೇಶ, ಯಕ್ಷೇಶ, ಉರಗೇಶ, ಸಿದ್ಧರು, ಗಂಧರ್ವರು, ಚಾರಣರು, ವಿದ್ಯೇಶರು ಮತ್ತು ಶಿವನ ಅಷ್ಟಮೂರ್ತಿಗಳು.

ಅಷ್ಟತಾಲ: ಮನುಷ್ಯ.

ಸಪ್ತತಾಲ: ಬೇತಾಳ ಹಾಗೂ ಪ್ರೇತ.

ಷಟ್ತಾಲ: ಪ್ರೇತ.

ಪಂಚತಾಲ: ಕುಬ್ಜವಿಗ್ರಹ ಹಾಗೂ ವಿಘ್ನೇಶ್ವರ.

ಚತುಸ್ತಾಲ: ವಾಮನ ಹಾಗೂ ಕುಳ್ಳಗಿನ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ಮಕ್ಕಳು.

ತ್ರಿತಾಲ: ಭೂತ ಮತ್ತು ಕಿನ್ನರ.

ದ್ವಿತಾಲ: ಕೂಷ್ಮಾಂಡ.

ಏಕತಾಲ: ಕಬಂಧ.

ಉದಾ: ಒಂದು ದಶತಾಲ ವಿಗ್ರಹದ ರಚನೆಗೆ ಶಾಸ್ತ್ರ ಹೇಳಿರುವ ಎಲ್ಲ ಅಂಗಗಳ ಅಳತೆಗಳು ಹೀಗಿವೆ: ಒಟ್ಟು ಅಳತೆ 124 ಅಂಗುಲ – ಅಂದರೆ 310ಸೆಂಮೀ, ಅಂದರೆ ಸು.10 ಅಡಿಗಳ ಎತ್ತರ. (ಎಸ್.ಪಿ.ಐ.)

ದೇವತಾಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವಲ್ಲಿ ಆ ಬಿಂಬಗಳು ತೋರಿಕೆಗೆ ಮಾನವರಂತೆ ಕಂಡರೂ ಶ್ರೇಷ್ಠರೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸುವಂತೆ ಇದ್ದು, ಮೂರ್ತಿಯು ಸರ್ವಾಂಗ ಸುಂದರ ವಾಗಿಯೂ ಸರ್ವಾಭರಣಭೂಷಿತವಾಗಿ, ಚಿತ್ತಾಪಹಾರಕವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರವು ತಿಳಿಸಿದೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ದೇವಾನುದೇವತೆಗಳ ಮೂರ್ತಿ ಪ್ರಮಾಣಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ವರ್ಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದೆ. ಜಗತ್ತಿನ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣು, ಮಹೇಶ್ವರರ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಉತ್ತಮ ದಶತಾಲ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಬೇಕೆಂದಿದೆ. ಮೂರ್ತಿಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ದೇವತೆಗಳನ್ನು ಉತ್ತಮ ತಾಲದಲ್ಲಿ (ತಾಲಮಾನಕ್ಕಿಂತ 4 ಅಂಗಲ ಹೆಚ್ಚಿರುವುದು ಅಂದರೆ 12 ಅಂಗುಲ–1 ತಾಲ–10 ತಾಲ–120 ಅಂಗುಲ + 4 = 124 ಅಂಗುಲ ಪ್ರಮಾಣದ ಬಿಂಬ ಉತ್ತಮದಶತಾಲದ ಬಿಂಬ) ಇರುತ್ತದೆ. ಇವರ ಪತ್ನಿಯರಾದ ಶ್ರೀದೇವಿ, ಭೂದೇವಿ, ಸರಸ್ವತಿ, ಪಾರ್ವತಿಯರ ಬಿಂಬಗಳು ಮಧ್ಯಮ ದಶತಾಲದಲ್ಲಿ (ಮಧ್ಯಯಮ ವೆಂದರೆ ತಾಲಮಾನದಷ್ಟೇ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ) ಇರಬೇಕು. ಇತರ ದೇವತೆಗಳ ಉಪದೇವತೆಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದ್ದು ಅವರ ಬಿಂಬಗಳನ್ನು ಅಧಮ ದಶತಾಲದಲ್ಲಿ (ಅಧಮ ಎಂದರೆ ತಾಲಮಾನ ಕ್ಕಿಂತ 4ಅಂಗುಲ ಕಡಿಮೆ 120–4=116 ಅಂಗುಲಗಳು) ಇರಬೇಕೆಂದು ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳು ತಿಳಿಸಿವೆ. ಹೀಗೆಯೇ ಕುಬೇರ, ನವಗ್ರಹಬಿಂಬಗಳು (ನವಾರ್ಧ ತಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ದೈತ್ಯರು ಗಂಧರ್ವರು (ಉತ್ತಮ ನವತಾಲ) ಯಕ್ಷರು, ಅಪ್ಸರೆಯರು (ನವತಾಲದ ಬಿಂಬಗಳಾಗಿವೆ.

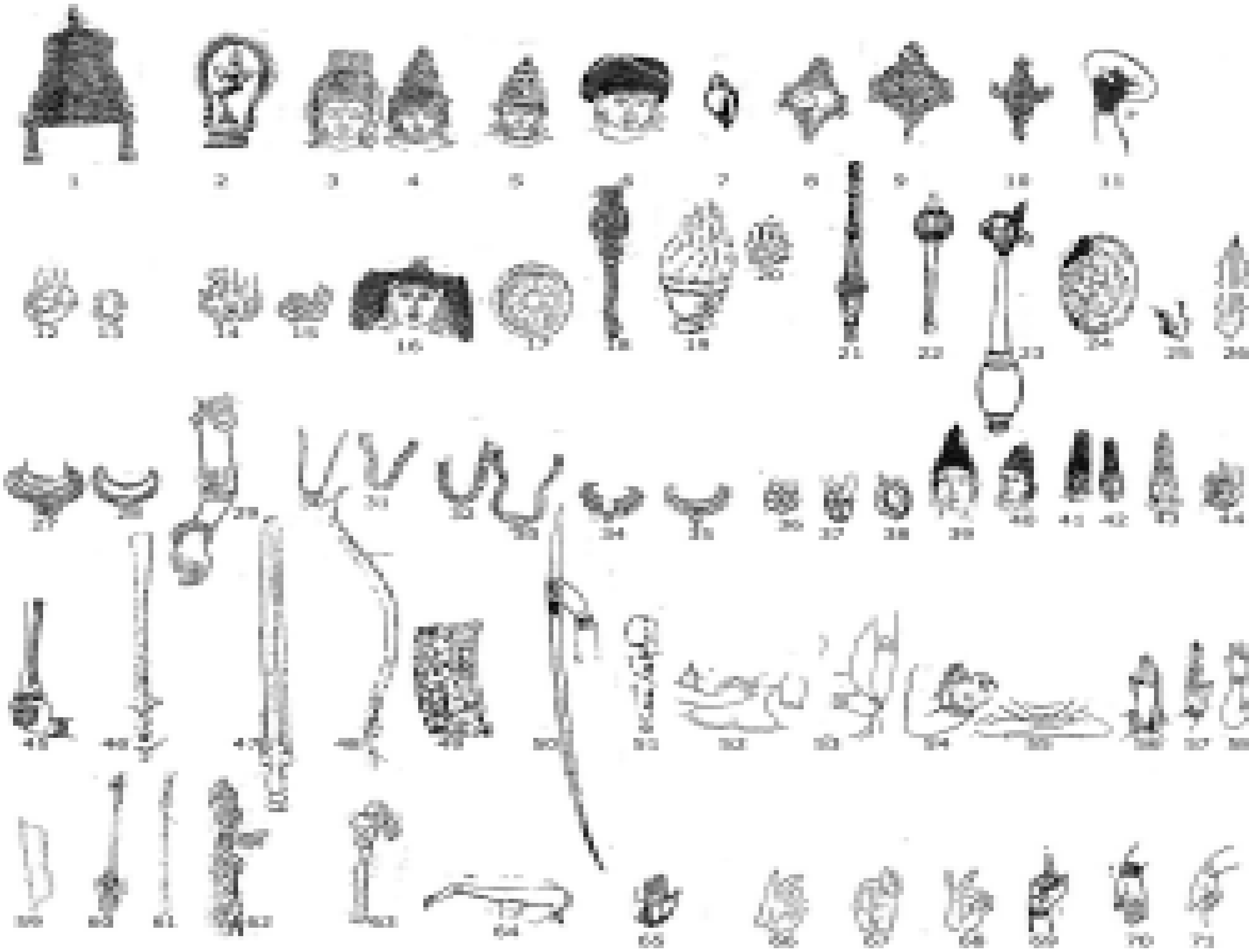

ಮಕುಟಗಳು

1	ಕಿರೀಟಮಕುಟ
3, 4, 5	ಕರಂಡಮಕುಟ
6, 39, 40, 41, 42, 43	ಜಟಾಮಕುಟ
16	ಜಟಾಭಾರ
17	ಶಿರಶ್ಚಕ್ರ

ಕುಂಡಲಗಳು

12	ಸಿಂಹಕುಂಡಲ
13, 38	ಓಲೆ
14	ಮಕರಕುಂಡಲ
15, 44	ನಾಗಕುಂಡಲ
36, 37	ರತ್ನಕುಂಡಲ

ಆಯುಧಗಳು

7, 8	ಶಂಖ
9, 10, 18	ಚಕ್ರ
11, 24, 49	ಗುರಾಣಿ
19, 20	ಅಗ್ನಿ
21, 22, 23	ಗದೆ
25, 26	ವಜ್ರ
45, 46, 47	ಖಡ್ಗ
48, 50 ,59	ಬಿಲ್ಲು
51	ಒನಕೆ (ಮುಸಲ)
60, 61	ಬಾಣ (ಛಾಪ)
62, 63	ಖಟ್ವಾಂಗ
79, 80	ಶೂಲ
81, 82	ತ್ರಿಶೂಲ
93, 105, 106	ಡಮರು
87, 88, 89, 91	ಪಾಶ
83, 84, 85, 86	ಅಂಕುಶ

ಆಭರಣಗಳು

27, 28, 34, 35	ಕಂಠಿಕೆ
29	ಬಾಹುಪೂರ
30, 31, 32, 33	ಉರಹಾರಗಳು
94, 95, 96, 97	ಕಡಗ
98, 99, 100, 101, 102, 103	ಉಂಗುರ
75, 76, 77	ಕೇಯೂರ
72, 73, 74, 107, 108	ಕಟಿಸೂತ್ರ
78, 124	ಪಾದಜಾಲಕ
129	ಮೇಖಲ
123	ಸರ್ವಾಭರಣಭೂಷಿತ ಮೂರ್ತಿ

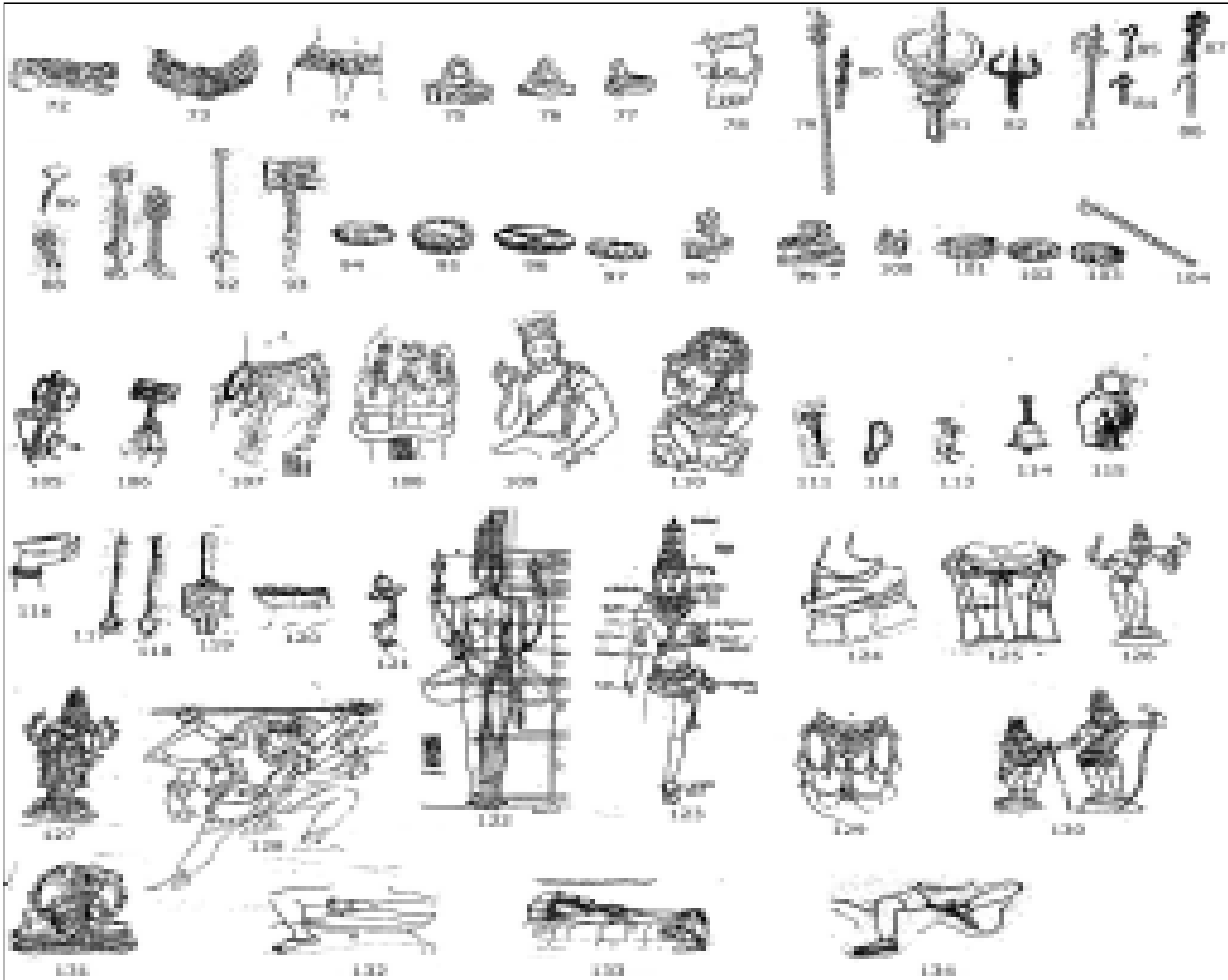

ಭಂಗಿಗಳು

125, 127	ಸಮಭಂಗಿ
130	ದ್ವಿಭಂಗಿ
126	ತ್ರಿಭಂಗಿ
128	ಅತಿಭಂಗಿ
53	ಕಟ್ಯವಲಂಬಿತ

ಮುದ್ರೆಗಳು

52	ಜ್ಞಾನಮುದ್ರೆ
54, 66, 67, 68	ಕಟಕಮುದ್ರೆ
55	ಯೋಗಮುದ್ರೆ
56	ಅಂಜಲಿಮುದ್ರೆ
57	ಕರ್ತರಿಮುದ್ರೆ
58	ವಿಸ್ಮಯಮುದ್ರೆ

ಹಸ್ತಗಳು

64	ಗಜ/ದಂಡಹಸ್ತ
65	ಅಭಯಹಸ್ತ
69	ತರ್ಜನಿಹಸ್ತ
70	ವರದಹಸ್ತ
71	ಸೂಚಿಹಸ್ತ

ಆಸನಗಳು

131, 134	ಸುಖಾಸನ
132	ವೀರಾಸನ
133	ಶಯನಾಸನ

ವಿಶೇಷಣಗಳು

90, 92	ವೀಣೆ
104	ಕೊಳಲು
109, 110	ಯಜ್ಞೋಪವೀತ
111	ನೈದಿಲೆ ಪುಷ್ಪ
112	ಅಕ್ಷಮಾಲ
113	ಜಿಂಕೆ (ಮೃಗ)
114	ಗಂಟೆ
115	ಕಮಂಡಲು
116	ಪಾನಪಾತ್ರೆ
117, 118, 119	ಸೃಕ್ (ಯಜ್ಞಸೌಟು)
120	ಪುಸ್ತಕ
121	ಕಮಲ
2	ಪ್ರಭಾವಳಿ

–

122	ಮೂರ್ತಿಯ ತಾಲಮಾನ

ಮನುಷ್ಯರ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಅಷ್ಟಮ ತಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಚತುಸ್ತಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಬೇಕೆಂದಿರುವ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳು ಕುಬ್ಜರನ್ನು ಪಂಚಮತಾಲದ ರಚನೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿವೆ.

ವಿಗ್ರಹದ ಸ್ವರೂಪದ ಬಗೆಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಮುಖವು ದುಂಡಾಗಿ / ಮೊಟ್ಟೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿರಬೇಕು. ಕಣ್ಣುಗಳು ಮೀನು / ಜಿಂಕೆಯ ಕಣ್ಣಿನಂತಿದ್ದರೆ, ಮೂಗು ಸಂಪಿಗೆಯ ಮೊಗ್ಗಿನಂತೆ ನೀಳವಾಗಿರಬೇಕೆಂದಿದೆ. ಕೊರಳು ಶಂಖದಂತಿದ್ದು ಕೈಕಾಲುಗಳು ಕಮಲದ ಪುಷ್ಪದಂತೆ, ಊರುಗಳು ಬಾಳೆಯ ಕಂಬದಂತಿರಬೇಕೆಂದೂ ತಿಳಿಸಿವೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರದ ನಿಯಮಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ತಾಳಮಾನಯುಕ್ತವಾಗಿ ರಚಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮಾತ್ರ ಭಕ್ತರ, ಭಾವುಕರ ಮನದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿರಸವನ್ನು ಚಿಮ್ಮಿಸಿ ಮೂರ್ತಿಯಲ್ಲಿ ದೈವತ್ವದ ಕಳೆಯನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಇಂಥ ಸುಂದರ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಗೆ ತಾಲಮಾನ ಅರಿವು ಅಗತ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರದ ಬಗೆಗೆ ತಿಳಿಯುವಲ್ಲಿ ತಾಳಮಾನದ ಜ್ಞಾನವಿರದಿದ್ದರೆ, ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞಾನ ಅಪೂರ್ಣವೆನಿಸುತ್ತದೆ. (ವಿಎಲ್.ಕೆ.)

ಲೋಹ ಶಿಲ್ಪ ತಯಾರಿಕೆ: ಹೀಗೆ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ ಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಆಯಾಯ ಮೌಖಿಕ ಪರಂಪರೆಯಂತೆ ಶಿಲೆ, ಮರ ಮೊದಲಾದ ವಿವಿಧ ಮಾಧ್ಯಮ ಮೂರ್ತಿ ರೂಪಣ ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಲೋಹ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಗೆ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ತಂತ್ರ ಮತ್ತು ವಿಧಾನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಮಧೂಚ್ಛಿಷ್ಟ ವಿಧಾನವೆಂದು ಹೆಸರು.

ಮಧೂಚ್ಛಿಷ್ಟ ವಿಧಾನ: ಭಾರತೀಯ ಕಲಾಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಲೋಹ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಅದರಲ್ಲೂ ಪಂಚಲೋಹ ಮೂರ್ತಿಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟ. ದೇವರ ಪೂಜೆಗಾಗಿ ಅವರ ಇಷ್ಟ ದೇವತೆಗಳ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಲೋಹಮೂರ್ತಿ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ, ತಾಮ್ರ ಮುಂತಾದ ಲೋಹಗಳದ್ದಾಗಿದ್ದುವು. ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಬಹಳ ದುಬಾರಿಯಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ, ತಾಮ್ರದ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ತಯಾರುಮಾಡುವಾಗ ಅದಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನ ಬೆಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಬಂತು. ತಾಮ್ರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗಡುಸುತನ ನೀಡಲು ಅದಕ್ಕೆ ತವರವನ್ನು 8:1ರ ಅಂಶದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಜೊತೆಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಧಾತುವನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಪಂಚಲೋಹದ ಒಂದು ಧಾತುವನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕರಗಿಸಿದ ಈ ಲೋಹವನ್ನು ಎರಕದ ಮೂಲಕ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ತರುತ್ತಿದ್ದರು. ಪೂಜಾ ಪವಿತ್ರವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿರುವ ಈ ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳೇ ಪಂಚಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ವಿಗ್ರಹಗಳು.

ಎರಕದ ಮೂಲಕ ಲೋಹವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ವಿಧಾನ ನಮ್ಮ ಪೂರ್ವಜರಿಗೆ ಬಹಳ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೇ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ವಿಧಾನದ ಒಂದು ಸ್ಪಷ್ಟ ನಿರೂಪಣೆ ಸು.1060ರ ಚಾಳುಕ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎರಡನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ರಚಿಸಿದ ಅಭಿಲಷಿತಾರ್ಥ ಚಿಂತಾಮಣಿ ಅಥವಾ ಮಾನಸೋಲ್ಲಾಸ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ವಿಧಾನಕ್ಕೆ ಮಧೂಚ್ಛಿಷ್ಟ ವಿಧಾನ ಎಂದೂ ಹೆಸರಿದೆ. ಮಧು ಅಂದರೆ ತಯಾರಿಸಬೇಕಾಗಿರುವ ಪೂಜಾಮೂರ್ತಿ ಅಥವಾ ವಸ್ತುವಿನ ತದ್ರೂಪವನ್ನು ಜೇನುಮೇಣದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಈ ಮೇಣದ ವಸ್ತು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮುಚ್ಚುವಂತೆ ಶುದ್ಧ ಮಣ್ಣನ್ನು ದಪ್ಪವಾಗಿ ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಮೆತ್ತಬೇಕು. ಹಾಗೆಯೇ ಈ ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ದೆಗೆ ಸೂಕ್ತ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಮೇಣದ ವಸ್ತುವಿನಿಂದ ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ದೆಯ ಹೊರ ಅಂಚಿನವರೆಗೂ ರಂಧ್ರಗಳನ್ನು ಮಾಡಬೇಕು. ಈ ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ದೆಯನ್ನು ನೆರಳಿನಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಒಣಗಲು ಕೆಲವು ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಬಿಡಬೇಕು. ತರುವಾಯ ಈ ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ದೆಯನ್ನು ಬೆಂಕಿಯಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಕಾಯಿಸಬೇಕು. ಇದರಿಂದ ಒಳಗಿನ ಮೇಣದ ಮೂರ್ತಿ ಅಥವಾ ವಸ್ತು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕರಗಿ ರಂಧ್ರಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಹೊರಕ್ಕೆ ಹರಿದು ಬರುವುದು. ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ದೆಯ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೇಣವಿದ್ದ ಕಡೆಗಳೆಲ್ಲಲ್ಲಾ ಶೂನ್ಯ ಸ್ಥಳವೇರ್ಪಡುವುದು. ಇದನ್ನೇ ಮಧೂಚ್ಛಿಷ್ಟ ವಿಧಾನವೆಂದು ಹೆಸರಿಸಿರುವುದು. ಈ ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ದೆಯೊಳಕ್ಕೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಕರಗಿ ನೀರಾದ ಲೋಹಧಾತುವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಿಧಾನವಾಗಿ ತುಂಬಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಸುರಿಯಬೇಕು. ಲೋಹ ಧಾತು ನಿಧಾನವಾಗಿ ಆರಿ ಗಟ್ಟಿಯಾಗುವ ತನಕ ಬಿಟ್ಟು ಅನಂತರ ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ದೆಯನ್ನು ನಿಧಾನವಾಗಿ ಒಡೆದು ಚೂರುಮಾಡಿದರೆ, ಮೇಣದ ಮೂರ್ತಿಯ/ವಸ್ತುವಿನ ರೂಪದಲ್ಲೇ ಲೋಹದ ವಸ್ತುವೊಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಲೋಹ ವಸ್ತುವಿಗೆ ಬೇಕಾದ ರೀತಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಅಲಂಕರಣೆ, ಕೆತ್ತನೆ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಮಾಡಿ, ಒರಟು ಭಾಗಗಳನ್ನು ನಯ ಮಾಡಿ, ಬೇಕಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಗಾತ್ರದ ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಬಹುದು. (ಎಂ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಈ ರೀತಿ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ ಶಾಸ್ತ್ರ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಶಿಲೆ, ಲೋಹ, ಮರ ಮೊದಲಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ ದೈವಿಕ ಮತ್ತು ಲೌಕಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಗಮನಾರ್ಹ ಹಾಗೂ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಗತಿಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾನಟ ಶಿವ, ಕುಬ್ಜಗಣಗಳು, ಕಾಷ್ಠ ಮತ್ತು ಗಾರೆಯ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಲೌಕಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ಸಮಾಜದ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಮಾದರಿ, ವೇಷ ಭೂಷಣ, ಅರ್ಥಗರ್ಭಿತ ಭಾವ–ಭಂಗಿ, ಕೇಶಾಲಂಕಾರ, ನಾನಾ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಆಯುಧ ಪೀಠೋಪಕರಣಗಳು ಪರಂಪರಾನುಗತ ಪ್ರಚಲಿತ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ದೃಶ್ಯ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಮೊದಲಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಆಗರಗಳೆಂಬುದನ್ನು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಹಲವಾರು ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ದಶಕಗಳಿಂದ ತಜ್ಞರು ವಿವೇಚಿಸಿದ್ದಾರೆಯಷ್ಟೆ. ಆದರೆ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಇಂಥ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಮೂರ್ತಿ ಸಂಕುಲಗಳನ್ನು ಹೊಸ ಹೊಸ ದೃಷ್ಟಿಕೋನಗಳಿಂದ ನೋಡಿ, ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ಇನ್ನೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರುವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆ ಗರ್ಭಧಾರಣೆಯಿಂದ ಹಿಡಿದು ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದು ಮನುಷ್ಯ ಮರಣವನ್ನಪ್ಪುವವರೆಗಿನ ಜೀವನದ ಅಪರೂಪದ ಹಂತಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಜೀವನ ಚಕ್ರವನ್ನು, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕೇವಲ ನಾಟ್ಯ ಭಂಗಿಗಳಾಗಿರದೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸುಲಭ ಮತ್ತು ಸರಳ ವಿಧಾನಗಳಿಂದ ಕೆಲವು ರೋಗಗಳಿಗೆ ಚಿಕಿತ್ಸಾ ವಿಧಾನಗಳ ಮಾರ್ಮಿಕ ಸೂಚನೆಗಳಿರುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ತಜ್ಞರು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಶಾಸ್ತ್ರೇತರ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಕಾರದ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದರೆ, ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ತ್ಯಾಗ ಬಲಿದಾನದಿಂದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಇತರೆ ಕಾರ್ಯ–ಸಾಧನೆಗಳಿಂದ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಮಾದರಿಯಾಗಿ, ಸ್ಫೂರ್ತಿ ನೆಲೆಯಾಗಿ ಪ್ರಾಣತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದವರನ್ನು ಸಮಾಜವು ಮನಃಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ನೆನೆಸಿಕೊಂಡು ಅವರ ನೆನಪು ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ಉಳಿಯಬೇಕೆಂಬ ಕೃತಜ್ಞತಾ ಭಾವದಿಂದ ಮೂಡಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಸುಮಾರು 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ವಿಜಯನಗರ ಹಾಗೂ ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅಸಂಖ್ಯಾತವಾಗಿವೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಶಿಲ್ಪಸೃಷ್ಟಿ ಕೇವಲ ಸಮಾಜದ ಒಳಿತಿಗೆ ಪ್ರಾಣಾರ್ಪಣೆ ಮಾಡಿದ ಮಾನವರಿಗಲ್ಲದೆ ನಾಯಿ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗೂ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಇಂಥ ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲೆಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ವಿವೇಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ನಿತ್ಯ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಬಾಲ್ಯಾವಸ್ಥೆಯ ಆಟ–ಪಾಠ–ಚೇಷ್ಟೆ ಮೊದಲಾದ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ ಲೌಕಿಕ ವಿಷಯ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಕುಬ್ಜಗಣ ಶಿಲ್ಪ ಸಮೂಹ ಇತಿಹಾಸದ ಆದಿ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ (8ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ) ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹಾಸ್ಯಮಯವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಅನಂತರದ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ವರ್ಗದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದೇ ಇಲ್ಲ. ಎಂಥ ಗಂಭೀರ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲೂ ಈ ಗಿಡ್ಡಾಕೃತಿಯ ಬೊಜ್ಜು ಮೈಯ ಗಣಗಳ ಭಾವ ಭಂಗಿಗಳು, ಕುಣಿತ ನಗೆಯನ್ನು ಮೂಡಿಸದೆ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಕಾಷ್ಠ–ಗಾರೆಯನ್ನು ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಶಿಲ್ಪ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಯನ್ನು ವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿದುದು, ಪ್ರಾಚೀನ ಗಾಂಧಾರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ, ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಿಂದ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಆಯಾಯ ಪ್ರದೇಶದ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಪರಂಪರಾನುಗತ ನಂಬಿಕೆಗಳ ಮೇಲಿಂದ ರೂಪಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಈ ಮಾಧ್ಯಮಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವಷ್ಟು ಇತರ ಮಾಧ್ಯಮಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಹೊಸ ದೃಷ್ಟಿಕೋನಗಳಿಂದ ನೋಡುವ ಅಗತ್ಯವಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ: ಭರತ ಮುನಿಯಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿತವಾದ ಗ್ರಂಥ. ಇವನ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಜೀವನದ ಬಗ್ಗೆ ಏನೂ ತಿಳಿದು ಬಂದಿಲ್ಲ. ಇವನ ಗ್ರಂಥದ ಕಾಲಮಾನವೂ ವಿವಾದಾಸ್ಪದವಾಗಿದೆ. ತಜ್ಞರ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.300 ರಿಂದ 4ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಈ ಗ್ರಂಥದ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಕರ್ತೃ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ:

ಧರ್ಮ್ಯಮರ್ಥ್ಯಂ ಯಶಸ್ಯಂ ಚ ಸೋಪದೇಶಸ್ಯಸಂಗ್ರಹಮ್ ।
ಭವಿಷ್ಯತಶ್ಚ ಲೋಕಸ್ಯ ಸರ್ವಕರ್ಮಾನುದರ್ಶಕಮ್
ಸರ್ವಶಾಸ್ತ್ರಾರ್ಥಸಂಪನ್ನಂ ಸರ್ವಶಿಲ್ಪವಿಶಾರದಮ್
ನಾಟ್ಯಾಖ್ಯಂ ಪಂಚಮಂ ವೇದಂ ಸೇತಿಹಾಸಂ ಕರೋಮ್ಯಹಮ್ (1–14,15)

ಧರ್ಮ, ಅರ್ಥ, ಕಾಮ ಮತ್ತು ಮೋಕ್ಷಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಜ್ಞಾನಕೊಡುವ ಪುರಾತನ ಕಥೆಗಳನ್ನೂ ಈ ಬಗೆಯ ಸಾಹಿತ್ಯರಚನೆಗಳನ್ನೂ ಇತಿಹಾಸ ಎನ್ನುವರು. ಅದನ್ನು ಪಂಚಮ ವೇದವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇತಿಹಾಸಯುಕ್ತವಾದ್ದರಿಂದಲೇ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಪಂಚಮವೇದವೆಂದು ಖ್ಯಾತಿಗೊಂಡಿದೆ.

ನಾಟ್ಯ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಸಮ್ಮಿಶ್ರಕಲೆಯಾಗಿತ್ತು. ಲಲಿತಕಲೆಗಳ ಗಣಿಯೆಂದೇ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿರುವ ಇದರಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ, ಸಂಗೀತ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ನಾಟಕ, ಚಿತ್ರಕಲೆ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಎಲ್ಲವೂ ಅಡಕವಾಗಿತ್ತು. ಅವು ಯಾವ ರೀತಿ ಇದ್ದವು ಮತ್ತು ಯಾವ ರೀತಿಯಾಗಿರಬೇಕೆಂಬುದನ್ನೂ ತಿಳಿಸುವುದೇ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ.

ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ನಾಟ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಧ್ಯಯನ ನಮಗೆ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ವಿಚಾರ ವೈಶಾಲ್ಯದಿಂದಲೂ ವಿಷಯಗಳ ಸಮಗ್ರತೆಯಿಂದಲೂ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಒಂದು ಪರಿಪೂರ್ಣಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ನಾಟ್ಯಕಲೆಯ ಸ್ವರೂಪ, ತತ್ತ್ವ, ಪ್ರಕೃತಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ದೊರೆಯುವ ಏಕಮಾತ್ರ ಸಾಧನವಾಗಿದೆ. ಲಲಿತಕಲೆಗಳ ವಿಸ್ತೃತವಿವರಣೆಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ವಿಶ್ವಕೋಶವಾಗಿದೆ. ಲೋಕರೂಢಿಯಲ್ಲಿ ಭರತನೇ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ರಚನಾಕಾರ ಎಂಬ ಮಾನ್ಯತೆ ಇದ್ದರೂ, ಭರತಮುನಿ ಎಂಬುವನೇ ಇದರ ಕರ್ತೃ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಆಧಾರಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ

ಅನೇಕ ಭರತರ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ದೊರಕಿದರೂ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಭರತಮುನಿ ಇವರೆಲ್ಲರಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನ ಎಂಬುದು ಸಾರ್ವತ್ರಿಕವಾಗಿ ಅಂಗೀಕೃತ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ. ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಕವಿ–ಕಾಲಗಳ ಬಗೆಗೆ ಅಧ್ಯಯನ, ಚರ್ಚೆ, ವಾದಗಳು ಇಂದಿಗೂ ನಡೆದಿವೆ.

ಕವಿ ಕಾಲ ಪರಿಚಯ: ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯದ ವರ್ಣನೆ ದೊರಕುತ್ತದೆ. ವೈದಿಕ ಆಚರಣೆಗಳಲ್ಲಿ, ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿಗಳಲ್ಲಿ, ಉತ್ಸವ, ಸಮಾರಂಭಗಳಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯ ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗುತ್ತಿದ್ದುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಕ್ಕಿಂತ ಮೊದಲು ಭರತನ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಲಿ ಮತ್ತು ಕೃಶಾಶ್ವರೆಂಬುವರಿಂದ ನಟಸೂತ್ರಗಳು ರಚನೆಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ಪಾಣಿನಿ ಮಹರ್ಷಿ ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಪತಂಜಲಿ ಸಹ ನಟಸೂತ್ರಗಳ ಬಗೆಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತಾನೆ. ಶಿಲಾಲಿ, ಕೃಶಾಶ್ವರಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಲೇಖಕರಿಂದ ಈ ವಿಷಯದ ಮೇಲೆ ರಚನೆಗಳಾಗಿತ್ತು ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಚರ್ಚೆಯ ಆಧಾರದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ:

ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕಿಂತ ಮೊದಲು ನಾಟ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತೆ ಉತ್ತಮ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳು ರಚನೆಯಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಅವುಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆಯೇ ಇಂದು ನಮಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವೂ ರಚನೆಯಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇಲ್ಲಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿತ ವಿಷಯಗಳು ವ್ಯಕ್ತಿಗತವಿಚಾರವಾಗಿರದೆ, ಸಾಂಘಿಕ ಮಂಥನದ ವಿಚಾರಗಳೆಂದು ಒಪ್ಪಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅಂತೆಯೇ ಇದರ ಕಾಲ (ಎಲ್ಲ ವಾದ–ಚರ್ಚೆಗಳನ್ನು ಅನುಲಕ್ಷಿಸಿ) ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 3–5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಾಲಘಟ್ಟವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು.

5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ದೊರೆಯುವ ಎಲ್ಲ ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಗಳ ಸಾಹಿತ್ಯ ರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ, ಭರತನ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಉಲ್ಲೇಖ ದೊರಕುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಶಾಸನಗಳೂ ಹೊರತಾಗಿಲ್ಲ. ತದನಂತರದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತವಲ್ಲದೆ ಇತರ ಎಲ್ಲ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಆಧರಿಸಿಯೇ ಕಾವ್ಯ, ನಾಟಕಗಳು ರಚನೆಯಾಗಿವೆ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಇದರ ಅಡಿಜಾಡಿನಲ್ಲಿಯೇ ಅಸಂಖ್ಯ ರಚನೆಗಳಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಆಳ–ಹರಿವು–ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಮೀರುವ ಇನ್ನೊಂದು ರಚನೆ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ಇತರ ಮುಖ್ಯವಾದ ರಚನೆಗಳು ಹೀಗಿವೆ: ವಿಷ್ಣುಧರ್ಮೋತ್ತರಪುರಾಣ (5ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಅಗ್ನಿಪುರಾಣ, ಅಭಿನವಗುಪ್ತನ ಅಭಿನವಭಾರತೀ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಮೇಲಿನ ಏಕೈಕ ಉಪಲಬ್ಧ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ. ಇದರ ಆಧಾರವಿಲ್ಲದೆ ಇಂದು ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಧ್ಯಯನ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂಬುವಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಇದು ಪರಿಪೂರ್ಣ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಕಾಲ ಸು.10ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಇಂದಿಗೆ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ನೃತ್ಯಗಳಿಗೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಅಭಿನಯದರ್ಪಣವೇ ಆಧಾರಗ್ರಂಥ. ಧನಂಜಯನ ದಶರೂಪಕ (10ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಭೋಜರಾಜನ ಶೃಂಗಾರಪ್ರಕಾಶ, ಸಾಗರನಂದಿಯ ನಾಟಕ ಲಕ್ಷಣರತ್ನಕೋಶ, ಶಾರದಾತನಯನ ಭಾವಪ್ರಕಾಶನ, ಭಾನುದತ್ತನ ರಸಮಂಜರೀ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಮಾನಸೋಲ್ಲಾಸ (12ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಶಾರ್ಙ್ಗದೇವನ ಸಂಗೀತರತ್ನಾಕರ (12ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಜಾಯಪ ಸೇನಾಪತಿಯ ನೃತ್ತರತ್ನಾವಲಿ, ಅಶೋಕಮಲ್ಲನ ನೃತ್ತಾಧ್ಯಾಯ, ರಾಮಚಂದ್ರ ಗುಣಚಂದ್ರರ ನಾಟ್ಯದರ್ಪಣ, ಪುಂಡರೀಕವಿಠಲನ ನರ್ತನ ನಿರ್ಣಯ, ಹಾಗೆಯೇ ಸಂಗೀತ ಚೂಡಾಮಣಿ, ಸಂಗೀತ ದರ್ಪಣ, ಸಂಗೀತ ಮುಕ್ತಾವಳಿ, ಲಾಸ್ಯರಂಜನ –ಹೀಗೆ ಇನ್ನು ಅನೇಕಾನೇಕ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳಿವೆ.

ಆದರೆ ಸು.19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರ ತಿಳುವಳಿಕೆಯಿಂದ ಮರೆಯಾಗಿ ಹೋಗಿದ್ದ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಪುನಃ ಗಮನಕ್ಕೆ ತಂದ ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. 1827ರಲ್ಲಿ ಹೆಚ್.ಹೆಚ್. ವಿಲ್ಸನ್ ಎಂಬುವರು ಮೊದಲಿಗೆ ಕೆಲವು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದರು. 1894ರಲ್ಲಿ ಮುಂಬೈ ಕಾವ್ಯಮಾಲಾ ಪ್ರಕಾಶನದಿಂದ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಕೆಲವೊಂದು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು ಬೆಳಕು ಕಂಡವು. 1926ರಲ್ಲಿ ವಡೋದರದ ಗಾಯಕವಾಡ್ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಯ 1–13 ಅಧ್ಯಾಯಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಕೀಯ ದೊಡನೆ ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ಮುಂದೆ 1929ರಲ್ಲಿ ಕಾಶಿಸಂಸ್ಕೃತಮಾಲಿಕೆ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಕಟಣೆಯನ್ನು ಹೊರತಂದಿತು. 1951ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತದ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ, 2 ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ಅಧ್ಯಯನ – ಸಂಶೋಧನ ಸಂಪೂರ್ಣ ಭಾಷಾಂತರವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಅನೇಕ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ, ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನೆ, ಭಾಷಾಂತರ, ಸಂಪಾದಕೀಯ, ವಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಲೇ ಬಂದಿವೆ. ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಧ್ಯಯನ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಸಾಗಿದೆ.

ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಸ್ವರೂಪ: ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಪ್ರಶ್ನೋತ್ತರಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರಚನೆಯಾಗಿದೆ. ಋಷಿಗಳು ಕೇಳುವ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ವಿಷಯಗಳ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ ಹಾಗೂ ವಿವರಣೆಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಗಳನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ಸಂವಾದ ರೂಪದಲ್ಲಿದೆ. ಇಂದು ಉಪಲಬ್ಧವಿರುವ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಸುಮಾರು ಆರು ಸಾವಿರ ಶ್ಲೋಕಗಳಷ್ಟು ವಿಸ್ತೃತವಾಗಿದೆ. ಶಾರದಾತನಯನು (13ನೆಯ ಶತಮಾನ) ತನ್ನ ಭಾವಪ್ರಕಾಶನದಲ್ಲಿ ಇದು ಮೊದಲಿಗೆ 12 ಸಾವಿರ ಶ್ಲೋಕಗಳ ಗ್ರಂಥವೆಂದೂ ನಂತರದಲ್ಲಿ 6 ಸಾವಿರ ಶ್ಲೋಕಗಳಿಗೆ ಸಂಕ್ಷೇಪಗೊಂಡಿತೆಂದೂ ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ಆರುಸಾವಿರ ಶ್ಲೋಕಗಳು 36 ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಂಚಿಹೋಗಿವೆ. (ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು 37 ಅಧ್ಯಾಯಗಳಿವೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.)

ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ವಿಂಗಡಣೆ: 1 ರಿಂದ 36: 1.ನಾಟ್ಯೋತ್ಪತ್ತಿ. 2.ನಾಟ್ಯಗೃಹ ನಿರ್ಮಾಣ 3.ರಂಗದೈವತಪೂಜೆ. 4.ತಾಂಡವ ನೃತ್ಯ ಲಕ್ಷಣ 5.ಪೂರ್ವರಂಗ. 6.ರಸಗಳು. 7.ಭಾವಗಳು. 8.ಉಪಾಂಗಾಭಿನಯ. 9.ಹಸ್ತಾಭಿನಯ. 10.ಶರೀರಾಭಿನಯ. 11.ಚಾರೀವಿಧಾನ. 12.ಮಂಡಲವಿಧಾನ. 13.ಗತಿಪ್ರಚಾರ. 14.ಪ್ರವೃತ್ತಿ–ಧರ್ಮೀ ವಿವರಣೆ. 15.ಛಂದೋವಿಧಾನ. 16.ಛಂದೋವಿಚಿತಿ. 17.ಅಲಂಕಾರ ಲಕ್ಷಣಗಳು. 18.ಭಾಷಾವಿಧಾನ. 19.ಕಾಕುಸ್ವರವ್ಯಂಜಕ. 20.ದಶರೂಪವಿಧಾನ. 21.ಸಂಧ್ಯಂಗವಿಕಲ್ಪ. 22.ವೃತ್ತಿ ವಿಕಲ್ಪ. 23.ಆಹಾರ್ಯಾಭಿನಯ. 24.ಸಾಮಾನ್ಯಾಭಿನಯ. 25.ಬಾಹ್ಯೋಪಚಾರ. 26.ಚಿತ್ರಾಭಿನಯ. 27.ಸಿದ್ಧಿವ್ಯಂಜಕ. 28.ಜಾತಿಲಕ್ಷಣ. 29.ಆತೋದ್ಯವಿಧಾನ. 30.ಸುಷಿರಾತೋದ್ಯ. 31.ತಾಲವಾದ್ಯ. 32.ಧ್ರುವಾಗೀತಗಳು. 33.ಪುಷ್ಕರವಾದ್ಯಗಳು. 34.ಪಾತ್ರಗಳ ಪ್ರಕಾರಗಳು. 35.ಪಾತ್ರವಿನಿಯೋಗ. 36.ನಾಟ್ಯದ ಅವತರಣ.

ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಸಾರಾಂಶ: ಮೊದಲನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ ನಾಟ್ಯೋತ್ಪತ್ತಿ. ಇಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯದ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಹೇಗಾಯಿತೆಂಬ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಕೃತಯುಗದ ಕೊನೆಗೆ ದೇವತೆಗಳೆಲ್ಲರೂ ಬ್ರಹ್ಮನಲ್ಲಿಗೆ ಹೋಗಿ ತಮಗೆ ಆಹ್ಲಾದಕರ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಸಮಯವನ್ನು ಕಳೆಯಲು ಮನೋರಂಜನೆಗಾಗಿ ಏನನ್ನಾದರೂ ಸೃಷ್ಟಿಸಬೇಕೆಂದು ಕೇಳಿಕೊಂಡಾಗ ಬ್ರಹ್ಮನು ಋಗ್ವೇದದಿಂದ ವಾಚಿಕವನ್ನು, ಯಜುರ್ವೇದದಿಂದ ಆಂಗಿಕವನ್ನು, ಅಥರ್ವಣವೇದದಿಂದ ರಸವನ್ನು, ಸಾಮವೇದದಿಂದ ಸಂಗೀತ ಹಾಗೂ ನಾಟ್ಯವನ್ನು ಪಂಚಮವೇದವನ್ನಾಗಿ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಸೃಷ್ಟಿಮಾಡಿ ಅದನ್ನು ಭರತಮುನಿಗೆ ಬೋಧಿಸಿ, ಆತ ಅವನ ನೂರು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಇದನ್ನು ಕಲಿಸಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಬೇಕೆಂದು ಆಜ್ಞೆ ಇತ್ತ. ಅದರಂತೆ ಇಂದ್ರನ ಧ್ವಜೋತ್ಸವದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ದೇವತೆಗಳು ಮಾನವರು, ಋಷಿಗಳು ಮತ್ತು ಅಸುರರ ಮುಂದೆ ಅಮೃತಮಂಥನ ನಾಟ್ಯವನ್ನು ಭರತನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದನು. ದೇವತೆಗಳು ಬಹಳ ಸಂತೋಷಗೊಂಡು ಅನೇಕ ಪಾರಿತೋಷಕಗಳನ್ನು ನೀಡಿದರು. ಆದರೆ ಅಸುರರು ಬಹಳ ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದು ತಮಗೆ ಅವಮಾನವಾಗಿದೆಯೆಂದು ಅನೇಕ ವಿಘ್ನಗಳನ್ನೊಡ್ಡಿದ್ದರು. ಪ್ರದರ್ಶನ ಹೀಗೆ ಅಪೂರ್ಣವಾಗಲು ಬ್ರಹ್ಮನು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಸಮಾಧಾನ ಹೇಳಿ ನಾಟ್ಯವೇದವು ಸಹೃದಯಪ್ರೇಕ್ಷಕನ ಮನೋರಂಜನೆಗಾಗಿ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗಿದೆ, ಅದರಂತೆಯೇ ಅದು ಉಪಯೋಗವಾಗಬೇಕೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ. ಇವೆಲ್ಲ ಭರತನಿಂದ ಕ್ರೋಡೀಕೃತವಾಯಿತು. ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವೇ ತಿಳಿಸುವಂತೆ ಇಲ್ಲಿಲ್ಲದ ಕಲೆಯಾಗಲಿ, ಶಿಲ್ಪವಾಗಲಿ, ವಿದ್ಯೆಯಾಗಲಿ, ಶಾಸ್ತ್ರವಾಗಲಿ, ಕರ್ಮವಾಗಲಿ, ಯೋಗವಾಗಲಿ, ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಕಾಣಸಿಗದು. ಅಕ್ಷರಶಃ ಈ ವಾಕ್ಯಗಳಿಗೆ ಅನ್ವರ್ಥವೆಂಬಂತೆ ಇದು ಒಂದು ಮಹಾನ್ ವಿಶ್ವಕೋಶವೇ ಆಗಿದೆ.

ನೃತ್ತ–ನೃತ್ಯ–ನಾಟ್ಯ: ನಾಟ್ಯ ಪದವು ನಟ್ ಧಾತುವಿನಿಂದ ಬಂದಿದೆ. ನಟ್ ಎಂಬುದು ನೃತು ಧಾತುವಿನ ಪ್ರಾಕೃತರೂಪ. ನೃತು ಅಥವಾ ನಟ್ ಎಂದರೆ ಕುಣಿತ ಎಂದು ಅರ್ಥ, ಆದ್ದರಿಂದ ನೃತ್ತ, ನೃತ್ಯ, ನಾಟ್ಯ, ನಾಟಕ ಈ ಎಲ್ಲ ಪದಗಳ ಅರ್ಥ ಕುಣಿತ ಎಂದೇ ಆಗುತ್ತದೆ. ಇವೆಲ್ಲದರಲ್ಲಿ ಕುಣಿತ ಇದೆ. ಆದರೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ವ್ಯತ್ಯಾಸವೂ ಇದೆ. ನೃತ್ತ ಕೇವಲ ತಾಳ ಲಯಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಬರುವ ಕುಣಿತ. ಇಲ್ಲಿ ಕುಣಿತಕ್ಕೆ ಯಾವುದೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಅರ್ಥವಿಲ್ಲ. ತಾಲ–ಲಯಪ್ರಧಾನ. ನೃತ್ಯ ಹಾಡುವ ಸಂಗೀತ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ತಾಲ–ಲಯಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅಭಿನಯಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ನರ್ತಿಸುವುದಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಭಾವ–ಅಭಿನಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ (ಅಭಿನಯ ಎಂದರೆ ತಾನು ತಿಳಿದಿದ್ದನ್ನು ಇನ್ನೊಬ್ಬರೆಡೆಗೆ ಪಸರಿಸುವುದು, ತಲುಪಿಸುವುದು, ಮುಟ್ಟಿಸುವುದೆಂದು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು). ಹಾಗೆಯೇ ನರ್ತಿಸುವಾಗ ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಚಲನೆಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾ ಪ್ರದರ್ಶನ ನೀಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ದೇಹದ ಅಂಗೋಪಾಂಗ ಚಲನೆಗಳು ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಚಲನೆಗಳಿಗೂ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಚೌಕಟ್ಟಿದೆ. ಈ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯತೆಯನ್ನು ಮಾರ್ಗ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ವ್ಯಕ್ತಿ ತನ್ನಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡ ಪ್ರೌಢಿಮೆಯನ್ನು, ಒಂದು ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ತನಗಿರುವ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮಾತಿಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸುವುದೇ ಮಾರ್ಗವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಂಭ್ರಮದಿಂದ ಎಲ್ಲರೊಡನೆ ಸೇರಿ ತನ್ನ ಅನುಭವವನ್ನು ಎಲ್ಲರೊಡನೆ ಹಂಚಿಕೊಂಡು ಉತ್ಸಾಹದಲ್ಲಿ ಕುಣಿದು ಇನ್ನೊಬ್ಬರೂ ಕುಣಿಯುವಂತೆ ಮಾಡುವುದು ದೇಶಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ವ್ಯಕ್ತಿಗತ ಪ್ರದರ್ಶನ ಮಾರ್ಗವಾದರೆ ಸಾಂಘಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆ ದೇಶಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ನಾಟ್ಯ ಎಂಬುದು ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಅನುಕರಣ. ಕಲಾವಿದ ಅಥವಾ ನಟ ಒಂದು ಪಾತ್ರವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿ ಅಭಿನಯಿಸುತ್ತಾ ಇತರ ಪರಿಕರಗಳ ಸಹಾಯದೊಡನೆ ಅಂದರೆ ವೇಷ ಭೂಷಣ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ರಂಗ ಪರಿಕರಗಳು, ಬೆಳಕು, ಚಲನ, ವಿನ್ಯಾಸ, ಸಂಗೀತ ಸಂಯೋಜನೆ ಮುಂತಾದ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ ಇಡಿಯಾಗಿ ಅನೇಕ ಕಲಾವಿದರೊಡನೆ ಸೇರಿ ಪ್ರಸ್ತುತಪಡಿಸುವುದೇ ನಾಟ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಅಧ್ಯಾಯ ಆರರಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಎಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳ ಸಂಗ್ರಹ ಶ್ಲೋಕವೊಂದು ಹೀಗಿದೆ:

ರಸಾಭಾವಾ ಹ್ಯಭಿನಯಾ ಧರ್ಮೀ ವೃತ್ತಿ ಪ್ರವೃತ್ತಯಃ
ಸಿದ್ಧಿಃ ಸ್ವರಾಸ್ತಥಾತೋದ್ಯಂ ಗಾನಂ ರಂಗಶ್ಚ ಸಂಗ್ರಹಃ ॥

(1) ರಸ (2) ಭಾವ (3) ಅಭಿನಯ (4) ಧರ್ಮಿ (5) ವೃತ್ತಿ (6) ಪ್ರವೃತ್ತಿ (7) ಸಿದ್ಧಿ (8) ಸ್ವರ (9) ಆತೋದ್ಯ (10) ಗಾನ (11) ರಂಗ–ಇವುಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯೇ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಸ್ವರೂಪವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದಕ್ಕೆ ಹಸ್ತಪ್ರತಿ ಇಲ್ಲ. ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ

ನಿರೂಪಣೆ, ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಸ್ವರೂಪ ಇಂದಿನ ಪ್ರದರ್ಶನಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಡಿಯಾಗಿ ದೊರಕದಿದ್ದರೂ ಹಿಡಿ ಹಿಡಿಯಾಗಿ ಭಾರತವರ್ಷವಲ್ಲದೇ ಅಲ್ಲದೇ ಇಡಿ ಏಷ್ಯ ಖಂಡದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳ ನರ್ತನ–ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಇಂಥ ಅದ್ಭುತ ಕಲಾಪರಂಪರೆಯ ವಿಜೃಂಭಣೆ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಬಗ್ಗೆ ಇತಿಹಾಸದುದ್ದಕ್ಕೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅಸಂಖ್ಯಾತ.

ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ: ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯದ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಕೆಲವೆಡೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ನೃತ್ಯ ಎಂದೇ ಉಲ್ಲೇಖ ಆಗದಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಸೂಚ್ಯವಾಗಿ ಮತ್ತು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ವಿವರವಾಗಿ ನೃತ್ಯ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಕಲೆ–ಕಲಾವಿದರ ಕುರಿತು ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತ ನೃತ್ಯವಿಷಯ ವನ್ನು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. 1. ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಬಿರುದಾವಳಿಗಳಿಂದ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಯಾವ ವಿದ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರಂಗತನಾಗಿದ್ದನೆಂದು/ಳೆಂದು ತಿಳಿಸುವಾಗ ಪಾರಿಭಾಷಿಕ ಶಬ್ದಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿರುತ್ತದೆ. 2. ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ರಂಗಭೋಗ ಎಂಬ ಸೇವೆ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದುದರ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

ಶಾಸನಗಳ ಬಿರುದಾವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜವರ್ಗದವರು, ಸಾಮಂತರು, ದಂಡನಾಯಕರು ಮತ್ತು ಇತರ ಶ್ರೀಮಂತವರ್ಗದ ಕುಲೀನ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಲಲಿತಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಪಡೆದಿದ್ದರ ವರ್ಣನೆ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದಲೇ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಬಿರುದಾವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ನಟ, ನರ್ತಕ, ನರ್ತನ, ನೃತ್ಯ, ಭರತ, ಭರತಾಗಮ, ನೃತ್ಯಗೀತವಾದ್ಯ ಹೀಗೆ ನೃತ್ಯ ಮತ್ತು ಸಂಗೀತ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ, ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾವೀಣ್ಯತೆ ಇತ್ತು ಎಂದು ತಿಳಿಸುವಾಗ ಈ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪಾರಿಭಾಷಿಕ ಪದಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ತಾಮ್ರ ಶಾಸನವು ಪುನ್ನಾಟ ವಂಶದ ತಮರಕಶ್ಯಪ ಮನೆತನದ ರಾಷ್ಟ್ರವರ್ಮನನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವಾಗ ನಟನರ್ತನನಾದ್ಯುತ್ಸವೇಷು ಎಂದು ಒಂದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಈತನು ಉತ್ತಮ ಕಲಾ ಪೋಷಕನು ಆಗಿದ್ದ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತದ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಎರಡನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಮಹಾನ್ ನಾಟ್ಯಾಚಾರ್ಯನು ಇದ್ದದ್ದು ಹಾಗೂ ಆತನ ಪಾಂಡಿತ್ಯದ ಮುಂದೆ ಇತರ ಕಲಾವಿದರು ನಲುಗಿ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದುದು, ಅವನ ಮುಂದೆ ಉಚಿತ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಅಗ್ರತಲಸಂಚರ ಎಂಬ ಪಾದ ಭೇದವನ್ನು ಉತ್ತಮ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದವರು ಮಾತ್ರ ಉತ್ತಮ ನರ್ತಕರೆಂದು ಕರೆಯಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ದಾಖಲೆ ಸಿಗುತ್ತದೆ, ಹಾಗೆಯೇ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ಶಾಸನದಿಂದ ಆ ಕಾಲದ ನೃತ್ಯ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ (ಮಾರ್ಗೀಯ ಶೈಲಿಯು) ತನ್ನ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವನ್ನು ಕಡಿಮೆಗೊಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತ ದೇಸಿಯ ಶೈಲಿಯ ಹುಟ್ಟಿಗೆ ಕಾರಣವಾದುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಈ ರೀತಿಯ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ನೃತ್ಯ–ಸಂಗೀತಗಳು ಯಾವ ರೀತಿ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿತ್ತು ಮತ್ತು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಕಲಾವಿದರಿಗೆ ಮತ್ತು ಕಲೆಗೆ ಯಾವ ರೀತಿ ಮನ್ನಣೆ ದೊರೆಯುತ್ತಿತ್ತು ಎಂಬುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರತೀಕವೆಂದೇ ಪರಿಗಣಿತವಾದ ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ವೈದಿಕಸಂಪ್ರದಾಯದಲ್ಲಿ ಯಜ್ಞಯಾಗಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ನೃತ್ಯಗಳ ಪ್ರಸ್ತಾಪಗಳಿವೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾವ್ಯಗಳಿಂದ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯವು ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ನಿದರ್ಶನ ಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸಾಂಚಿ, ಬಾರಹುತ್ ಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೂ 550ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಾಧಾರಿತ ನೃತ್ಯಶಿಲ್ಪಗಳು ರಚನೆಗೊಂಡಿವೆ. 550ರ ಶಾಸನ ಒಂದರಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಆದರೆ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಿಂದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ನೃತ್ಯದ ಸ್ಪಷ್ಟ ದಾಖಲೆಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ.

ಆರಂಭಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಾರವಿಲಾಸಿನಿಯರಿಗೆ... ; ಗಾಂಧರ್ವರಿಗೆ... ; ರಂಗಶೋಭೆಯ ಸಮುದಾಯ ವರ್ಧನೆಗೆ... ಎಂದೂ 9ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ನೃತ್ಯಗೀತವಾದ್ಯಗಳಿಗೆ, ರಂಗಪೂಜೆಗೆ, ರಂಗಸೇವೆಗೆ ಎಂದೂ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿರುವ ಈ ಪದ್ಧತಿ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಸಾಂಸ್ಥಿಕರೂಪವನ್ನು ತಳೆದು ದೇವಾಲಯ ನೃತ್ಯವು ರಂಗಭೋಗ ಎಂಬ ಮಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಅನಂತರ ಸು.500 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ರಂಗಭೋಗವು ಆಲಯ ಪರಂಪರೆಯ ಶ್ರೀಮಂತ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಾಗಿ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. (ಕೆ.ಎ.)

ನಾಟ್ಯ ಶಿವ ಶಿಲ್ಪಗಳು: ನೃತ್ಯ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾಗಿರುವ ಸಮಗ್ರ ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪರಶಿವನ ನಾಟ್ಯಭಂಗಿಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ. ನೃತ್ಯಶಿವನ ರೂಪಣದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ, ಕಲಾತ್ಮಕ ಮತ್ತು ತಾತ್ತ್ವಿಕಾಂಶಗಳು ಹೃದ್ಯವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಅನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ, ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಾಗಿರುವ ನೃತ್ಯಶಿವನನ್ನು ನೋಡುತ್ತಿದ್ದರೆ ಶಿವನು ನಾನಾ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ನರ್ತನಗೈಯ್ಯುತ್ತಲೇ ಇದ್ದಾನೆಂದು ವೇದ್ಯವಾಗು ತ್ತದೆ. ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥೆಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ರೂಪಿತವಾಗುವ ಪರಶಿವನ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳು ಸೃಜನಶೀಲ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಕೈ ಚಳಕದಲ್ಲಿ ಕಲಾತ್ಮಕ ಸಿರಿಯ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನೇ ಸೃಷ್ಟಿಸಿವೆ. ಈ ರೀತಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸೃಷ್ಟಿಸಲಾದ ನೃತ್ಯಶಿವನ ಪ್ರತಿರೂಪ ಮುಂದೆ ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿ ಆ ಭಂಗಿಗಳಿಂದಲೇ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಶಿವನ ನೃತ್ಯ ಭಂಗಿಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗುತ್ತವೆ. ಒಂದೊಂದು ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದೊಂದು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದೊಂದು ವಿನೂತನ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿಯೂ ರಚಿತವಾದ ಈ ಶಿವನ ನಾಟ್ಯಭಂಗಿಗಳು ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪಕಲಾರಂಗದ ಮೇರುಕೃತಿಗಳ ಶ್ರೇಣಿಗೆ ಸೇರಿವೆ. ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂಕೇತಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದು ನಿಂತಿವೆ. ಶಿವನನ್ನು ದಿವ್ಯ ನರ್ತಕನಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಿ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಾಗ ಸತ್ತ್ವಯುತ ಚಲನಾ ಮಾಧ್ಯಮದ ಮಾರ್ದನಿಗೆ ಒತ್ತು ನೀಡಿ ತನ್ನ ಮನ ಮತ್ತು ಕೈ ಚಳಕವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸುತ್ತಾನೆ. ಶಿವನ ನೃತ್ಯ ವ್ಯೋಮಾತ್ಮಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಧ್ವನಿತವಾಗಿವೆ. ಈ ಚಿರಂತನ ನರ್ತನದಲ್ಲಿ ದುಷ್ಟಶಕ್ತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಜಯದ ಸಾಧನೆ, ಮಾಯೆಯ ನಿರ್ಮೂಲನೆ, ಅನಂತದಲ್ಲಿ ಜೀವ ಲೀನವಾಗುವಿಕೆ ಮುಂತಾದ ಸಂದೇಶಗಳು ಧ್ವನಿಸುತ್ತವೆ. ಜೀವನದ ಸುಖದುಃಖಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುತ್ತಾ ಸೃಷ್ಟಿ ಲಯಗಳ ಸಾಮರಸ್ಯವನ್ನು ಬೆಸೆಯುತ್ತಾ ಶಿವನು ತನ್ನ ಈ ಅಗೋಚರ ನರ್ತನ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಇಡಿ ಸಂಸಾರವನ್ನೇ ಲೀನಗೊಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಪುರಾಣಗಳ ದಾರ್ಶನಿಕ ರೂಪಕಗಳು ಶಿವನ ಇಂತಹ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳ ಸುತ್ತ ಹೆಣೆದ ಲಯಬದ್ಧ ದಿವ್ಯರಚನೆಗಳು.

ಇಂತಹ ನೂರಾರು ಕಥಾನಕಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಂದರ್ಭಿಕವಾಗಿ ಸಾದೃಶ್ಯಗೊಂಡಿವೆ. ಭಾರತದ ಇನ್ನಾವ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲೂ ಕರ್ನಾಟಕದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವಷ್ಟು ಶಿವನ ನೃತ್ಯಭಂಗಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಮತ್ತು ವೈವಿಧ್ಯ ಕಂಡುಬರುವು ದಿಲ್ಲ. ಕರ್ನಾಟಕದ ರೂವಾರಿಗಳ ಕಲಾತ್ಮಕ ದೃಷ್ಟಿ ಅವರ ರಚನಾ ಕೌಶಲ ಅವರಿಗೆ ದೊರೆತ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪರಿಸರ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಿಸುವ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ– ಈ ಅಂಶಗಳು ಶಿವನ ನೃತ್ಯ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸಂಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಆರ್ದ್ರವಾಗಿ ಹರಿದು ಬಂದಿದೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಶಿವನ ಆರಾಧನೆಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ನೂರಾರು ಮಹಾನ್ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಲಿಂಗರೂಪಿಯಾಗಿ ಆರಾಧನೆಗೊಳ್ಳುವ ಶಿವ ಅದೇ ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳಿಂದ ರಾರಾಜಿಸುತ್ತಾನೆ. ಹಲವು ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ಆಧಾರದಿಂದ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದರೆ ಇನ್ನು ಹಲವು ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಆಧಾರದಿಂದ ರಚಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಶಿವನ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳ ಪರಿಚಯ ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಘಟನೆಗಳು ನಮ್ಮನ್ನು ಪೌರಾಣಿಕ ಸತ್ವದೆಡೆಗೆ ಯೋಚಿಸಲು ಪ್ರೇರೇಪಿಸುತ್ತವೆ. ಶೈವಪುರಾಣಗಳು ರಚಿತವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಶೈವ ಪಂಗಡಗಳ, ಕೃತಿಗಳ, ಆಗಮಗಳ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಆಯಾ ನೆಲೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವಾಸ್ತುರಚನೆ ಶಿವನ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿವೆ. ಚಳುಕ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳ, ನೊಳಂಬ ಹಾಗೂ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯ ಶಿವನ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಬೇರೆಲ್ಲಾ ನಾಟ್ಯಶಿಲ್ಪಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂದಿದೆ. ಧಾರ್ಮಿಕ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ, ಕಲಾತ್ಮಕ ಮತ್ತು ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತತೆ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸುವಾಗ ಶಿಲ್ಪಿ ಗಮನದಲ್ಲಿರಿಸಿದ ಮೂಲ ಅಂಶವಾಗಿದೆ.

6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಚಳುಕ್ಯ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯ ಮೇರುಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿಯ ನಟೇಶ ಶಿಲ್ಪ ಅಗ್ರಪಂಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಮೆರೆಯುತ್ತದೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ನಾಲ್ಕು ಗುಹಾಂತರ ರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಶಿಲ್ಪ ಇದಾಗಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಆಧಾರಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಅವಲೋಕಿಸಿದಾಗ ನಾಟ್ಯಾಗಮವನ್ನು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ರೂಪಿಸಿರುವ ಪೂರ್ಣಪ್ರಮಾಣದ ನಟೇಶನ ಶಿಲ್ಪ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಅರಿವಿನ ಕೊರತೆಯಿಂದ ಅನೇಕ ಲೇಖಕರು ಚೋಳನಾಟ್ಯ ಶಿಲ್ಪವನ್ನೇ (ನಟರಾಜನೆಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿ ರುವ) ಪ್ರಥಮವೆಂದು ತಿಳಿದು ಮತ್ತು ನಾಟ್ಯದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಆಗಿನಿಂದಲೇ ಆಗಿದೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಅವರು ಆಧರಿಸಿರುವ ಸಾಕ್ಷಿ ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು.

ಕಲಾವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯ ಎಲ್ಲ ಭೌತಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಈ ಶಿಲ್ಪವು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ರಚನಾ ತಂತ್ರದ ಅಂಶಗಳೂ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧತೆಯ ನೈಪುಣ್ಯದೆಡೆಗೆ ಬೆರಳು ಮಾಡಿ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಸಂಯೋಜನಾ ತಂತ್ರದ ವಾಸ್ತವಿಕಾಂಶಗಳಾದ ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸ, ಅಂಗಾಂಗಳ ಸಮತೋಲನ, ಲಂಬ ಮತ್ತು ಅಡ್ಡಮಾನ ಅವುಗಳ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ 18 ಕೈಗಳನ್ನು ಸಂಯೋಜಿಸಿರುವ ರೀತಿ, ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಕೆಳಗೆ ಅಡ್ಡ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಗಣೇಶ ಮತ್ತು ವಾದ್ಯಗಾರನ ಚಿತ್ರಣ ಮುಂತಾದ ಅಂಶಗಳು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪೂರಕವಾಗಿವೆ.

ಭರತನ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಚಳುಕ್ಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಐಹೊಳೆಯ ಹುಚ್ಚಪ್ಪಯ್ಯ ಮಠ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ, ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಪಾಪನಾಥ ದೇವಾಲಯ ಗಳಲ್ಲಿ ಊರ್ಧ್ವಜಾನು, ಚತುರ, ಅರ್ಧ ಮತ್ತಲಿ, ರೇಚಿತ ನಿಕುಟ್ಟಿತ, ಅರ್ಧಸೂಚಿ, ಪೃಷ್ಠಸ್ವಸ್ತಿಕ ಮುಂತಾದ ಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಶಿವನ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ರಚಿಸಿದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ಶಿವನ ನಾಟ್ಯಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಎಲ್ಲೋರದ ದಶಾವತಾರ ಮತ್ತು ಕೈಲಾಸ ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಪೌರುಷಯುತವಾಗಿ ತೋರುವ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ರಸಭರಿತ ಕಲಾಕೃತಿಗಳು. ಮಾನವಾಕೃತಿಗೆ ಮೀರಿ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ಚಲನೆಯಲ್ಲಿ ಆಲೀಢಸ್ಥಾನ, ಊರ್ಧ್ವಜಾನು ಮತ್ತು ಭುಜಂಗ ತ್ರಾಸಿತ ಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವನ ನರ್ತನವನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ನಾಟ್ಯಶಿವನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾದರೂ ಒಂದು ಕರಣದಿಂದ

ಇನ್ನೊಂದು ಕರಣಕ್ಕೆ ಸಾಗುವ ಚಲನೆಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಸೂಸುವ ರಚನೆಗಳು. ಲಕ್ಕುಂಡಿ, ಇಟ್ಟಗಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಅಪರೂಪದ ನಾಟ್ಯ ಶಿವನ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ನರ್ತನ ಶಿವನ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿನ ಸತ್ತ್ವ ಕಾಣದೆ ಆಭರಣಗಳಿಂದ, ಅಲಂಕಾರಗಳಿಂದ ಜಗ್ಗಿ ನರ್ತಿಸುವ ಭಾವ ತೋರುವುದು. ಹಳೇಬೀಡಿನ ಜೋಡಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ಭಿತ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಲಲಾಟ ಬಿಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಊರ್ಧ್ವಜಾನು ಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ನರ್ತಿಸುವ ಶಿವನ ರಚನೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಲು ಸಾಧ್ಯ. ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಶಿವನ ನಾಟ್ಯಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಶಿವನ ಶಿಲ್ಪಗಳೇ ವಿರಳವಾಗುತ್ತವೆ. ಲೋಹ ಶಿಲ್ಪಗಳು ನಟರಾಜನ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಚೋಳರ ಕಾಲದ ನಾದಾಂತಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ನಟರಾಜ ಶಿವನ ಮೂರ್ತಿ ಹೆಚ್ಚು ಜನಪ್ರಿಯತೆಗಳಿಸಿದ್ದು ದೇವಾಲಯ ಭಿತ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಲೋಹ ಮಾಧ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಶಿವನ ಆನಂದ ತಾಂಡವ ಮೂರ್ತಿ ಚಿರಸ್ಥಾಯಿಯಾಗಿ ಉಳಿಯುವಂತಾಯಿತು. ಭಾರತೀಯ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ನೆಲೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಒಂದು ಅದ್ವಿತೀಯ ಮೇರು ರಚನೆ ಈ ನಟರಾಜ ಶಿಲ್ಪವಾಗಿದೆ. (ಸಿ.ಎಂ.ಎಸ್.)

ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಹಾಗೂ ಬೃಹದ್ಭಾರತದ ಎಲ್ಲ ಜನಪದ ನೃತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ, ರಂಗನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ರಂಗಕಲೆಗಳಾದ ಯಕ್ಷಗಾನ, ಸಣ್ಣಾಟ, ದೊಡ್ಡಾಟ, ಭಾಗವತಮೇಳ ಮುಂತಾದುವಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಂಶಗಳಿವೆ. ಇಂದು ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ನೃತ್ಯಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾದ ಭರತನಾಟ್ಯ (ಸದಿರ್), ಕೂಚಿಪೂಡಿ, ಕಥಕ್, ಒಡಿಸ್ಸಿ, ಮಣಿಪುರಿ, ಮೋಹಿನೀ ಆಟ್ಟಂ, ಸತ್ರೀಯ ಮುಂತಾದ ಎಲ್ಲ ನೃತ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಅನೇಕ ಅಂಶಗಳ ಅಳವಡಿಕೆ ಇದೆ. ಆದರೆ ಈ ನೃತ್ಯ ಪದ್ಧತಿಗಳು ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿರುವ ಅಥವಾ ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ನೃತ್ಯಗಳಾಗಿಲ್ಲ. ಕಾಲಾನಂತರದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳು ಹಾಗೂ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳಾಗಿವೆ. (ಈ ಕಾಲದ ನೃತ್ಯಗಳು 300–400 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಈಚೆಗೆ ಹರಳುಗಟ್ಟಿವೆ) ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಂಶಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕಾದರೆ ನಮಗೆ ಇಂದಿಗೆ ಉಳಿದಿರುವ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳೆಂದರೆ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿ ರಚಿತವಾದ ಅಂದರೆ 1 ರಿಂದ 1,200 ರವರೆಗೆ ರಚಿತವಾದ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಹಾಗೆ ನೋಡಿದರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳೇ ಸ್ಪಷ್ಟ ದಾಖಲೆಗಳಾಗಿವೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಿಲ್ಪಗಳಂತೂ ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯಶಿಲ್ಪಗಳ ಗಣಿ ಎಂದೇ ಪ್ರಖ್ಯಾತಿಪಡೆದಿವೆ. ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಅತ್ಯಂತ ಪರಿಪಕ್ವತೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾಲ 5 ರಿಂದ 10ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಇವರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಯಥಾವತ್ತಾದ ಪ್ರದರ್ಶನ ನಿರೂಪಣೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದಾಖಲೀಕರಣ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಜೀವಂತ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಅದರ ಸಜೀವ ಪ್ರದರ್ಶನ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ನೃತ್ಯ–ನಾಟ್ಯಗಳ ಪ್ರದರ್ಶನ ಚಾತುರ್ಯ ಅಡಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಆಧಾರ ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿರುವ ವಿಶ್ವ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ನಟರಾಜ ಶಿಲ್ಪ. ಲೋಕರೂಢಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ನಟರಾಜ ಎಂದರೂ ಇತಿಹಾಸದ ಅಧ್ಯಯನ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಮಹಾನಟನೆಂದೇ ಕರೆಯುವುದು ಸೂಕ್ತ. (ನಟರಾಜ ಶಿಲ್ಪದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಆದದ್ದು 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ.) ಕರ್ನಾಟಕ ನೃತ್ಯೇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತೆ ಬಾದಾಮಿ ಹಾಗೂ ರಾವಳಫಡಿ ಮಹಾನಟ ಶಿಲ್ಪಗಳೇ ಮೊದಲ ನೃತ್ತಶಿಲ್ಪಗಳಾಗಿವೆ. ರಾವಳಫಡಿ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿರಚನೆ ಹಾಗೂ ನೃತ್ಯ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಸಮ್ಮೇಳವನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಬಾದಾಮಿಯ ಮಹಾನಟ ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪ್ರಚಲಿತ ನೃತ್ತ ಕಲಾವಿದನಾಗಿ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. (ಚಿತ್ರ–1) ಈ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿಯು ಶಿವನಿಗೆ ಒಟ್ಟು 18 ಕೈಗಳಿಂದ ನರ್ತಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಆರು ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಶಸ್ತ್ರಗಳಿವೆ. ಎರಡುಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ಪ ಇದೆ. ಇನ್ನುಳಿದಂತೆ 10 ಕೈಗಳಿಂದ ಮಾತ್ರ ನೃತ್ತಹಸ್ತಗಳೊಡನೆ ನರ್ತಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಈ ನರ್ತನವು ಬಹಳ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಾಧಾರಿತ ಕರಣಗಳಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ಒಂಬತ್ತು ಕರಣಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅಪವಿದ್ಧ (4), ನಿಕುಟ್ಟಕ (9) ಮತ್ತಲ್ಲಿ (23), ಅರ್ಧಮತ್ತಲ್ಲಿ (28), ರೇಚಿತ ನಿಕ್ಕುಟ್ಟಿತ (29), ವಲಿತ (31), ಭುಜಂಗತ್ರಸ್ತರೇಚಿತ (35), ಆಕ್ಷಿಪ್ತ (55), ಸರ್ಪಿತ (81). ಇದು ಕರ್ನಾಟಕಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ (ಚಿತ್ರ–2 ರಿಂದ 12).

ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳ ಪೈಕಿ ಐಹೊಳೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವ, ದುರ್ಗೆ, ಗಂಧರ್ವ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ, ಕುಬ್ಜಗಣಗಳಲ್ಲಿ, ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಂಶಗಳಿವೆ. ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಕಳಶಪ್ರಾಯರಾದ ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕೊಡುಗೆಯಂತೂ ಅಪಾರ. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ನೃತ್ಯ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಚೌಕಟ್ಟಿನಿಂದ ಹೊರಬರುತ್ತ ಹೊಸ ಹೊಸ ದೇಶೀಯ ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ನಿದರ್ಶನಗಳು ನೃತ್ತ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಕುರುವತ್ತಿ, (ಚಿತ್ರ–13) ಇಟಗಿ, ಡಂಬಳ, ಬಳ್ಳಿಗಾವೆ, ಬಾಗಳಿ, ದೇವಾಲಯಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳೇ ನಿದರ್ಶನವಾಗಿವೆ. ಆದರೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಶಿಲ್ಪಗಳ ರಚನೆಗೆ ಮೂಲ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳಾದರೂ ಅವುಗಳಿಗೂ ಮೂಲ ಆಕರ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಶಿಲ್ಪಿ ಒಂದು ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ರಚಿಸಬೇಕಾದಾಗ ನೃತ್ಯದ ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಆಂಗಿಕಾಭಿನಯದಲ್ಲಿ ಬರುವಂತಹ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿಯೇ ಶಿಲ್ಪರಚನೆಗೆ ತೊಡಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನೃತ್ತಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನಕ, ಚಾರಿ, ಕರಣಗಳನ್ನು ನೃತ್ತಶಿಲ್ಪದ ರಚನೆಗೆ ಬಳಸುತ್ತಾರೆ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ನೃತ್ಯಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವಾಗ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಭ್ಯಾಸ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಆದುದರಿಂದ ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದವರೆಗೂ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಅರಿವು,ಅಭ್ಯಾಸಗಳು ನಿರಂತರವಾಗಿದ್ದವು.

ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಿದರೂ, ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಂದಿಗೆ ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ನೃತ್ಯ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ರಚಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದು ಆ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಕಾರರು ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ನೀಡಿರುವ ಬಹು ಅಮೂಲ್ಯ ಕೊಡುಗೆಯಾಗಿದೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅವರದ್ದೇ ವಿಶಿಷ್ಟ ದೇಶೀಶೈಲಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದುದು ಅತ್ಯಂತ ನಿಖರವಾಗಿ ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ನೃತ್ಯಗಳು ಹೊಯ್ಸಳರ ಛಾಪಿನಲ್ಲೇ ಮುಂದುವರಿದು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೇಶೀ ಶೈಲಿಯೇ ಬೆಳೆದದ್ದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. (ಚಿತ್ರ–14) ಜನ ಪರವಾದ ಜನಪದ ಶೈಲಿಯೇ ವಿಜಯನಗರಕಾಲಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದಿತ್ತು. ಇಂದಿಗೆ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ಭಾಮಾಕಲಾಪಂ ಕೂಚಿಪೂಡಿ ನೃತ್ಯ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯ ಛಾಪನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಇಂದಿಗೂ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ಕೋಲಾಟ ಹಾಗೂ ಇತರ ಜಾನಪದನೃತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದ ಕೆಲವೊಂದು ಎಳೆಗಳು ಜೀವಂತವಾಗಿವೆ. ನಾಟ್ಯಕಲೆ ನಮ್ಮ ಪ್ರಾಚೀನರ ಶ್ರೀಮಂತ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಾಗಿದೆ. (ಕೆ.ವಿ.)

ರಾಗಮಾಲಾಶಿಲ್ಪ: ಇವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ದೇವಾಂಗನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹಾಗೂ ದಂಪತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಇವು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ವಾದ್ಯಗಳನ್ನು ನುಡಿಸುತ್ತ, ಹಾಡುತ್ತ, ನರ್ತನ ಭಂಗಿಯ ಆಕೃತಿಗಳಿವು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮದನಿಕೆಯರೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗುವ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಆಯಾ ಕಾಲಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿ ಅಂದಿನ ಕಲಾ ಸಂವೇದನೆಗಳಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಭಾವಭಂಗಿಗಳು ಸಂಗೀತಕ್ಕೂ ಪೂರಕವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ರಾಗಮಾಲಾ ಚಿತ್ರಗಳಂತೆ ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಅಧ್ಯಯನ ಈಚಿನ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ.

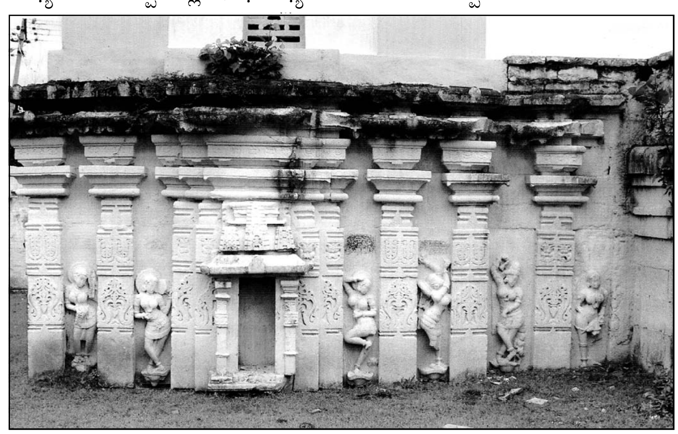

ರಾಗಮಾಲಾ ಶಿಲ್ಪಗಳು

ರಾಗಮಾಲಾ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಉದ್ದೇಶಿತ ರಾಗದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತ ಅದನ್ನು ಹಾಡುವ ಕ್ರಮವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾ ಅದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾದಂತಹ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ದಖನಿ ಸುಲ್ತಾನರ, ರಾಜಸ್ತಾನಿ ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ ಕಾಲದ ಶ್ರೀತತ್ತ್ವನಿಧಿಯ ರಾಗಮಾಲಾ ಚಿತ್ರಗಳು ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಕಾಲ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ. ಆದರೆ ಪ್ರಸ್ತುತ 11, 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮೇಲೆ ರಚನೆಯಾಗಿರುವ ಕೆಲವು ದೇವಾಂಗನ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಶಾಸನೋಕ್ತ ದಾಖಲೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚಿತ್ತಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕಾಳಗಿ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿಯ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿಯೇ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಕಾಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಕೆಲವು ದೇವಾಂಗನ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಶಿಲ್ಪಗಳ ಮೇಲೂ 4–5 ಸಾಲುಗಳ ಶಾಸನವನ್ನು ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಸೊಗಸಾದ ಭಾವಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ನಿಂತಿದ್ದು ವಾದ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಗೀತ, ಗಾಯನ, ನೃತ್ಯ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಶಾಸನದ ಸಾಲುಗಳು ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ದೇವತಾ ಸ್ತುತಿಗಳಾಗಿವೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವ ಶಿವಲಿಂಗವನ್ನು ಹಲವಾರು ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಸ್ತುತಿಸಿರುವುದು ಶಾಸನೋಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸ್ತುತಿಯ

ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವ ರಾಗದಲ್ಲಿ ದೇವತಾಸ್ತುತಿಯನ್ನು ಹಾಡಲಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಗುರ್ಜರಿ ರಾಗ, ದೇಶಿ ರಾಗ, ಅಲ್ಲದೇ ಶ್ರೀ ರಾಗದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಇದರಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಂಗೀತ ನರ್ತನದಲ್ಲಿ, ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ರಾಗದಲ್ಲಿ ದೇವತಾ ಸ್ತುತಿಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ರಾಗಮಾಲಾ ಶಿಲ್ಪಗಳಾಗಿವೆ. ಇಂತಹ ದಾಖಲೆಗಳು ಅತಿ ವಿರಳವೂ ವಿಶಿಷ್ಟವೂ ಆಗಿವೆ. ಈ ಭಾಗದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಲ್ಪಗಳೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತಿದ್ದು ಇವುಗಳನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನೋಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ಇದೇ ಕಾಲದ ಭೂಲೋಕ ಮಲ್ಲ ಸರ್ವಜ್ಞ ಸೋಮೇಶ್ವರನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ ಮಾನ ಸೋಲ್ಲಾಸ (ಅಭಿಲಾಷಿತಾರ್ಥ ಚಿಂತಾಮಣಿ) ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತ ರಾಗಗಳ ಕುರಿತಾದಂತೆ ಅತ್ಯಂತ ವಿವರವಾದಂತಹ ನಿರೂಪಣೆ ಇದೆ. 24ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ ಗೀತ ವಿನೋದ ಎಂಬ ಭಾಗದಲ್ಲಿ 121–197 ರವರೆಗಿನ ಶ್ಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದಂತಹ ರಾಗಗಳನ್ನು ಲಕ್ಷಣ ಸಹಿತವಾಗಿ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಗೌಡ, ಕೈಶಿಕ, ಹಿಂದೋಳ, ಗಾಂಧಾರ, ಸೊಮರಾಗ, ಮಾಲವ ಕೈಶಿಕ, ಹರ್ಷಪುರಿ, ದೇಶಿ, ಮಲ್ಹಾರ್, ಸಾವೇರಿ, ಭೈರವಿ, ಬಂಗಾಲ, ಕರ್ಣಾಟ ಬಂಗಾಲ, ಗುರ್ಜರಿ, ಶ್ರೀ, ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ, ಕೌಶಿಕಿ, ವರಾಟಿ, ಆಹಿರಿ, ವೇಲಾವಲಿ, ಖಂಬಾರಿ, ತೋಡಿ, ಸೈಂಧವಿ, ರಾಮಕೃತಿ, ಕೋಲಾಹಲ ಮುಂತಾದ ರಾಗಗಳ ವಿವರಣೆಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಕೆತ್ತುವಾಗ ಉದ್ದೇಶಿತ ರಾಗ ಹಾಗೂ ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಸರಿಹೊಂದು ವಂತೆ ಮಾಡಿ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ರಚಿಸಿರುವುದು, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಶಿವನ ಹೆಸರನ್ನು ನೀಲಕಂಠ ಎಂದು ಹೇಳಿ ಸ್ತೋತ್ರವನ್ನು ಮಾಡಿರುವುದು ಕಾಳಗಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದುವರೆಗೂ ತಿಳಿದಿರುವ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ದೃಶ್ಯ ದಾಖಲೆಗಳೆಂದು ಹೇಳಿದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು. (ಆರ್.ಎಚ್.ಕೆ; ಎಲ್.ಆರ್.ಆರ್.)

ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಚಿಕಿತ್ಸಾ ಪದ್ಧತಿ: ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಪಾಟನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಅರಸು (ಸೋಲಂಕಿ ರಾಜವಂಶ) ಭೀಮದೇವನ ನೆನಪಿನಲ್ಲಿ ಆತನ ರಾಣಿ ಉದಯಮತಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಸ್ಮಾರಕ–ರಾಣಿ ಕಿಲಾವ್ ಎಂಬ ಏಳು ಅಂತಸ್ತಿನ ಮೆಟ್ಟಿಲು ಬಾವಿ. ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರಿಗೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗುವ ಕೆರೆ, ಬಾವಿ, ದೇವಾಲಯ ಗಳನ್ನು ತಮಗೆ ಪ್ರಿಯರಾದವರ ಸ್ಮಾರಕಗಳಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸುವುದು ಆ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ವಾಡಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಅಂತೆಯೇ ನಿರ್ಮಿತವಾದದ್ದು ಈ ಬಾವಿ. ಇಲ್ಲಿಯ ಸು.800ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಶಿಲ್ಪ ಕಲಾ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ, ವಿವಿಧ ಅಂತಸ್ತಿನ ಹಿಂದೂ ದೇವತೆಗಳ ನಡುನಡುವೆ ಸು.300 ಅಪ್ಸರೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಈ ಅಪ್ಸರೆಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಭಾರತದ ಬೇರೆ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿರುವ ಅಪ್ಸರ ವಿಗ್ರಹಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ಹಾಗೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದ್ದು. ಕುತೂಹಲ ಕೆರಳಿಸುತ್ತವೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ವಿವಿಧ ವಿಚಿತ್ರ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಅಪ್ಸರೆಯರು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ನೋಡಿದಾಗ ನರ್ತನ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದು ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಅಪ್ಸರೆಯರ ಜೊತೆಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಕುಬ್ಜ ಪರಿಚಾರಿಕೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಕೆಲಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಸಂಕೇತವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಂಡಲದ ವಿನ್ಯಾಸವೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಹಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಚೆಂಡಿನ ಆಕೃತಿ ಕಂಡುಬರುವುದಲ್ಲದೆ, ಸರ್ಪಗಳು ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ದೇಹದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳನ್ನು, ಅಂಗಾಂಗಗಳನ್ನು ಸುತ್ತಿರುವ ಸರ್ಪಗಳು, ಹೆಡೆ ಎತ್ತಿ ಆಕ್ರಮಣಮಾಡಲು ಉದ್ಯುಕ್ತವಾದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಹೆಚ್ಚು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಗಮನಿಸುತ್ತಾ ಹೋದಂತೆ ಇವು ಅಲಂಕೃತವಾದ, ಕಲಾತ್ಮಕ ಭಂಗಿಗಳು ಅಲ್ಲವೆಂಬ ಅನುಮಾನ ಖಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಯಾವುದೇ ನರ್ತನ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಸಂಗೀತಗಾರರ ಹಾಡೂ ವಾದ್ಯಕಾರರ ಸುಳಿವೂ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನೇ ಆಧರಿಸಿದ ಭಾರತದ ಪಾರಂಪರಿಕ ನೃತ್ಯಶೈಲಿಗಳಿಗೆ ಈ ಅಪ್ಸರ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೆಲವು ಭಂಗಿಗಳು ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುವುದಿಲ್ಲ. ಇದಲ್ಲದೆ, ಯಾರೂ ಕೈಯ್ಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿಯದ, ಯಾವ ಬೆಂಬಲವೂ ಇಲ್ಲದೆ ನಿಂತಿರುವಂತೆ ಮುಳ್ಳು ಹೊರಮೈಯುಳ್ಳ ಚೆಂಡುಗಳು, ಅಪ್ಸರೆಯ ದೇಹದ ಬೇರೆಬೇರೆ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಮೈಗೆ ತಗಲುವಂತೆ ತೋರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಹಾವು ಆವರಿಸಿರುವುದರ ಭಯ–ಆತಂಕಗಳಾಗಲೀ, ಚಂಡಿನೊಡನೆ ಆಟವಾಡುವ ಉಲ್ಲಾಸ, ಉತ್ಸಾಹವಾಗಲೀ ಅಪ್ಸರೆಯರಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಯಾವುದೇ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಬಿಂಬಿಸಲೆಂದೇ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದು, ಇಲ್ಲಿಯ ಅಪ್ಸರೆಯರು ರೂಪದರ್ಶಿಗಳಂತೆ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಇವು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಕಾಲದ ಜನಜೀವನದ ಎಲ್ಲ ಮುಖಗಳನ್ನೂ ಕೂಲಂಕಷ ವಾಗಿ ಅಭ್ಯಸಿಸುವುದು ಅತ್ಯಗತ್ಯ. ಹೀಗೆ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿದಾಗ ಅಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ಹಲವಾರು ಚಿಕಿತ್ಸಾ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ ಎಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಬಹುದು. ಮನಸ್ಸನ್ನು ಸದೃಢವಾಗಿ ಇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ದೈಹಿಕ ಆರೋಗ್ಯ ಅತ್ಯವಶ್ಯಕ ಎಂದು ನಂಬಲಾಗಿತ್ತು. ಪತಂಜಲಿಯ ಯೋಗಸೂತ್ರದ ಉಕ್ತಿಯಂತೆ– ಹೇಯಂ ದುಃಖಂ ಅನಾಗತಂ ಎಂದರೆ ಮುಂದೆ ಬರಬಹುದಾದ ವೇದನೆಗಳನ್ನು ತಡೆಯಲು ಸಾಧ್ಯ ಹಾಗೂ ತಡೆಯಲೇಬೇಕು. ಆರೊಗ್ಯ ಎಂದರೆ–ದೇಹ–ಮನಸ್ಸು–ಆತ್ಮಗಳ ಹಾರ್ದಿಕ ಸಂಬಂಧ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಚೀನ ಯೋಗ ಸಂತ ಹಾಗೂ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಪತಂಜಲಿ, ಉತ್ತಮ ದೈಹಿಕ ಮತ್ತು ಮಾನಸಿಕ ಆರೋಗ್ಯ ವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿ ಅದನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ರೀತಿನೀತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳಿರುವ ಅಂಶಗಳು ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯರ ದೋಷಪೂರಿತ ದೇಹಭಂಗಿ ಮತ್ತು ಆಹಾರ ಸೇವನೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಮಾನವರು ತಮ್ಮ ದೇಹ ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ಅಂಗಗಳನ್ನು ದುರುಪಯೋಗಕ್ಕೊಳಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ದೇಹಕ್ಕೆ ವೇದನೆಯಾದಾಗ ಮನಸ್ಸು ಕೂಡಾ ಕ್ಷುಬ್ಧಗೊಳ್ಳುವುದರಿಂದ ಆತ್ಮೋನ್ನತಿಯ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಅನಾರೋಗ್ಯವು ಯಾವಾಗಲೂ ಅಡಚಣೆಗಳನ್ನು ಒಡ್ಡುತ್ತದೆ. ಮೌಢ್ಯದಿಂದಾಗುವ ಇಂತಹ ಹಾನಿಗಳನ್ನು ತಪ್ಪಿಸುವುದೇ ಅಲ್ಲದೆ ಮುಂದೆ ಆಗಲಿರುವ ವೇದನೆಗಳನ್ನು ತಪ್ಪಿಸುವ ಹಲವು ಚಿಕಿತ್ಸಾ ಪದ್ಧತಿಗಳು ಇದ್ದವು. ಅಂದಿನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಕೃತಿ ಚಿಕಿತ್ಸಾ ಪದ್ಧತಿಗಳ ಪೈಕಿ ಆಯುರ್ವೇದ, ಆಕ್ಯುಪ್ರೆಶರ್, ಮುದ್ರಾವಿಜ್ಞಾನ, (ರಿಫ್ಲೆಕ್ಸಾಲಜಿ) ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಾಶಾಸ್ತ್ರ ಮುಂತಾದುವುಗಳ ಚಿಕಿತ್ಸಾ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ರಾಣಿಕಿವಾವ್‌ನಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಪ್ರತಿ ಅಪ್ಸರ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಏಕಾಂಗಿಯಾಗಿ ನೋಡದೆ, ಶಿಲ್ಪದ ಜೊತೆಗಿರುವ ಪರಿಚಾರಿಕೆಯರ ಕುಬ್ಜ ಶಿಲ್ಪ, ಶಿಲ್ಪದೊಂದಿಗಿರಬಹುದಾದ, ಹಾವು, ಚೆಂಡು, ಚಾಮರ, ಆಕ್ಯು ಸಲಕರಣೆಗಳು ಮುಂತಾದ ಪರಿಕರಗಳು, ಧರಿಸಿರುವ ವೇಶಭೂಷಣ–ಆಭರಣಗಳು, ಶಿಲ್ಪದ ಕೆಳಗಿರುವ ಶಿಲ್ಪಾಕೃತಿ ಅಂದರೆ ಪಂಚತತ್ತ್ವದ ಮಂಡಲ ಚಿತ್ರಗಳು–ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡ ಇಡೀ ಶಿಲ್ಪ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಈ ಕಲಾಕೃತಿಗಳ ಅರ್ಥ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಜೊತೆಗಿರುವ ಕುಬ್ಜ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮುಖ್ಯಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ವರ್ತಿಸುತ್ತಾ ಮುಖ್ಯಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ತೋರಿಸದಿರುವುದನ್ನು ಇವುಗಳ ಮೂಲಕ ಬಿಂಬಿಸಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ಹಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವಾಗ ಸಾಂಕೇತಿಕ ಅರ್ಥ ವಿಸ್ತರಣೆಯು ಮಾನಸಿಕ ಹಾಗೂ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಸುಗಂಧ ದ್ರವ್ಯ ಚಿಕಿತ್ಸೆ, ಸರ್ಪದೋಪಾದಿಯ ಗೆರೆಗಳುಳ್ಳ ಗುಂಡು ಶಿಲೆಗಳು ಚಿಕಿತ್ಸೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಇವೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಸು.300ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಇಂತಹ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ, ಸು.50 ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಪ್ರಾಚೀನ ವೈದ್ಯಕೀಯ ವಿಧಾನಗಳ ಚಿತ್ರಣವೇ ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಉದ್ದೇಶ ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ, ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವ್ಯಾಧಿ ಇಲ್ಲವೇ ದೈಹಿಕ ಬಾಧೆ ಹಾಗೂ ಅದಕ್ಕೆ ಯುಕ್ತ ಚಿಕಿತ್ಸಾಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಅಪ್ಸರೆಯ ದೇಹದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಸುತ್ತಿಕೊಂಡಿರುವ ಸರ್ಪವು ಅಲ್ಲಿಯ ನಾಡಿಗಳಲ್ಲಿಯ ವೇದನೆ ಇಲ್ಲವೆ ಒತ್ತಡವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದು, ವಿಷದ ಸಂಗ್ರಹವಾಗಿರು ವುದನ್ನು ಕಚ್ಚುತ್ತಿರುವ ಇಲ್ಲವೇ ಕಚ್ಚಲು ಉದ್ಯುಕ್ತವಾಗಿರುವ ಹಾವಿನಂತೆ ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಚೇಳು, ಕೋತಿ, ನಾಯಿ, ಇವು ವಿವಿಧ ಕೀಲುನೋವುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ದೈಹಿಕ ಏರುಪೇರುಗಳ ಚಿಕಿತ್ಸೆಗಾಗಿ ಕೈಗೊಳ್ಳಬೇಕಾದ ಸರಳವಾದ ಚಾಚುವ ವ್ಯಾಯಾಮಗಳು ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಾ ಬಿಂದುಗಳನ್ನು ಮರ್ದನ ಮಾಡುವುದು ಮುಂತಾದ ಕ್ರಮಗಳಿಂದ ದೇಹದ ಭಾಗವನ್ನು ಉತ್ತೇಜಿಸುವುದನ್ನು ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಪ್ಸರೆಯರ ಆಭರಣಗಳು ಕೂಡಾ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಮೂಲ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿವೆ. ಸರದಲ್ಲಿ ಪೋಣಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುವ ದೊಡ್ಡಗುಂಡು ಇಲ್ಲವೆ ಮಣಿಯು, ಉತ್ತೇಜಿಸಬೇಕಾದ ಆಕ್ಯು ಬಿಂದುವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿರುವುದುಂಟು. ಅಂತೆಯೇ ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಕಾಲ್ಬಳೆಗಳು ಕಾಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಆಕ್ಯುಪಾಯಿಂಟ್‌ಗಳಿಗೆ ಸೂಚಕವಾಗಿವೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಪಂಚತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ಬಿಂಬಿಸುವ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ದೇಹದ, ಪಂಚತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಕುಂಭ ಅಥವಾ ಕುಂಡ ಭೂಮಿಯನ್ನೂ ಅರ್ಧಚಂದ್ರ ಜಲವನ್ನೂ ಸೂರ್ಯ–ಅಗ್ನಿಯನ್ನೂ ಅಲೆಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ವಾಯುವನ್ನು ಹಾಗೂ ವೃತ್ತಾಕಾರ ಆಕಾಶವನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಏರುಪೇರುಗೊಂಡ ದೇಹದ ಪಂಚತತ್ತ್ವಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಸಂಕೇತಚಿತ್ರಗಳು ಚಿತ್ರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ.

ಈ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ಅಪ್ಸರ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಶಿಲ್ಪದ ಛಾಯಾಚಿತ್ರದೊಂದಿಗೆ ಅದರ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಜೊತೆಯಲ್ಲಿರುವ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳು ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಮರ್ಮಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಚಿಕಿತ್ಸಾಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತವೆ.

ಚಿತ್ರ ಎ: ಆಕ್ಯುಪ್ರೆಶರ್ ಬಿಂದುಗಳು

ಚಿತ್ರ ಬಿ: ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಾ ವಿಜ್ಞಾನ ಬಿಂದುಗಳು.

ಚಿತ್ರ ಸಿ: ಪಂಚತತ್ತ್ವಗಳ ಸಮತೋಲನವನ್ನು ಉತ್ತಮಗೊಳಿಸುವ ಯೋಗಮುದ್ರೆಗಳು ವಿಚಲಿತಗೊಂಡ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಮರ್ಮಸ್ಥಾನವನ್ನು ಎಂದರೆ, ಜೀವಶಕ್ತಿ ಬಿಂದುವನ್ನೂ ಆಕ್ಯೂ ಮರ್ಮಸ್ಥಾನದ ಚಿತ್ರ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಚಕ್ರಗಳ, ಮಂಡಲಗಳ ಚಿತ್ರವು ಆಯಾ ಅಪ್ಸರೆಯ ಆತ್ಮ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ಮಾನಸಿಕ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಶಿಲ್ಪದ ತಳದಲ್ಲಿರುವ ಚಿತ್ರಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಆಯಾ ಚಿಕಿತ್ಸಾ ಸೂಚಕದಂತೆ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ನೋಡಿ ಪುಟ 1162–1163)

ಆಹಾರ ಪಚನ ಸಂಬಂಧಿ ಚಿಕಿತ್ಸೆ: ಭೌತಿಕ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಅನ್ನಮಯ ಕೋಶದ ಜೀರ್ಣ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ದೋಷ ಹಾಗೂ ಚಿಕಿತ್ಸಾ ವಿಧಾನಗಳ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ–ಈ ಶಿಲ್ಪ. ಇಲ್ಲಿಯ ಅಪ್ಸರೆಯ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಜೀರ್ಣಾಂಗ ಸಂಬಂಧವಾದ ದೋಷ ಹಾಗೂ ಅದರ ವಿವಿಧ ಚಿಕಿತ್ಸಾ ಪದ್ಧತಿಯ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಬಿಂಬಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಾವಿಜ್ಞಾನ, ಮುದ್ರಾ ವಿಜ್ಞಾನ, ಆಕ್ಯುಪ್ರೆಶರ್ ಈ ಪದ್ಧತಿಗಳ ಚಿಕಿತ್ಸಾಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹು ದಾಗಿದೆ. ಹೊರನೋಟಕ್ಕೆ ಅಪ್ಸರೆ ತನ್ನ ತುಟಿಗಳಿಗೆ ರಂಗು ಹಚ್ಚುತ್ತಿರುವಂತಿದ್ದು – ಕಾಲಿಗೆ ಕುಬ್ಜಾಕೃತಿಯ ಪುರುಷನೊಬ್ಬ ಏನೋ ಒತ್ತುತ್ತಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ

ಅಭ್ಯಸಿಸಿದಾಗ, ಇಲ್ಲಿ ಅಪ್ಸರೆ ತನ್ನ ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಡ್ಡಿ ಇಲ್ಲಿವೇ ಔಷಧಿಯ ಬೇರಿನಂತೆ ತೋರುವ ಆಕ್ಯುಚಿಕಿತ್ಸೆಯ ಉಪಕರಣದಿಂದ ತನ್ನ ಮೇಲ್ತುಟಿಯ ಮಧ್ಯಭಾಗವನ್ನು ಒತ್ತಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ. ಮೇಲ್ತುಟಿಯ ಈ ಭಾಗ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಮಧ್ಯ ರೇಖೆಯ ಬಿಂದುವಾಗಿದ್ದು, ಅದನ್ನು ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಒತ್ತಿದಾಗ, ತಲೆಸುತ್ತು ಮತ್ತು ಮೂರ್ಛೆ ಹೋಗುವಂತಹ ಸಂವೇದನೆಗಳು ಶಮನಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಯಾವುದೇ ನೋವನ್ನೂ ಕಡಿಮೆಮಾಡುವ, ಹಸ್ತದ ಹೆಬ್ಬೆಟ್ಟು ಮತ್ತು ತೋರುಬೆರಳಿನ ನಡುವಿನ ಪರದೆಯ ಭಾಗವನ್ನೂ ಮತ್ತೊಂದು ಆಕ್ಯುಉಪಕರಣದಿಂದ ಉತ್ತೇಜಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ. ಆಕೆಯ ಎಡಹಸ್ತ ಕೆಳಮುಖವಾದ ಪೃಥ್ವಿಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿದೆ. ನಿಗದಿತವಾಗಿ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದಲ್ಲಿ ಈ ಮುದ್ರೆಯು ಜೀರ್ಣಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಉದ್ದೀಪನಗೊಳಿಸುವುದೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಮೈಯ್ಯನ್ನು ಹಗುರಗೊಳಿಸಿ ಶಕ್ತಿವೃದ್ಧಿ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಆಕ್ಯೂ ಉಪಕರಣವನ್ನು ಅಪಾನಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾಳೆ. ಈ ಮುದ್ರೆ ದೇಹದಿಂದ ತ್ಯಾಜ್ಯ ಹಾಗೂ ವಿಷ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ವಿಸರ್ಜಿಸುವ ಶುದ್ಧೀಕರಣಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಸಹಕಾರಿ ಮತ್ತು ಜೀರ್ಣಕ್ರಿಯೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಾಂತಿ, ಬಿಕ್ಕಳಿಕೆ, ಉದ್ವಿಗ್ನತೆಗಳನ್ನು ಈ ಮೂಲಕ ಪರಿಹರಿಸಬಹುದು. ಆಕೆಯ ಬಲಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕುಬ್ಜಾಕೃತಿ ಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರುಷವೈದ್ಯ. ಆಕೆಯ ಎಡ ಅಂಗಾಲಿನ ಮಧ್ಯಭಾಗವನ್ನು ಬಳಪದ ಕಡ್ಡಿಯಂತಹ ಆಕ್ಯುಉಪಕರಣದಿಂದ ಒತ್ತುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ತಾನು ಒತ್ತಡ ಹಾಕಬೇಕಾದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟಸ್ಥಾನ ಹಾಗೂ ತೀವ್ರತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಖಚಿತಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಅಪ್ಸರೆಯ ಮುಖವನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಾರ್ಥಕವಾಗಿ ನೋಡುತ್ತಿದ್ದಾನೆ ಈ ವೈದ್ಯ. ಶಿಲ್ಪ ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಎಡಗಡೆ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಸಂಕೇತ ಪಂಚತತ್ತ್ವಗಳದ್ದಾಗಿದ್ದು, ಸೂರ್ಯನ ಚಿತ್ರ ಎದ್ದುಕಾಣುವಂತಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಪಿತ್ತ ದೋಷದಿಂದಾದ (ಜಠರಾಗ್ನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ) ಸಮಸ್ಯೆಗಳತ್ತ ಬೊಟ್ಟು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಆಯುರ್ವೇದೀಯ ರೋಗತಪಾಸಣೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಇದು ಪಿತ್ತದೋಷವಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಾವಿಜ್ಞಾನ ಚಿಕಿತ್ಸೆ ಕ್ರಮ ಸಹಾಯಕಾರಿ ಎಂದು ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಸೌಂದರ್ಯವರ್ಧನೆ: ಈ ಅಪ್ಸರ ಸ್ತ್ರೀಯು, ಮೇಲ್ನೋಟಕ್ಕೆ ಕಿವಿಯ ಆಭರಣವನ್ನು ಕನ್ನಡಿಯಲ್ಲಿ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವಂತೆ ಭಾಸವಾಗುತ್ತಿದೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದರೆ, ಈಕೆ ಒಂದು ಕಡ್ಡಿಯಂಥ ಸಾಧನದಿಂದ ಎಡಗಿವಿಯ ಸಮೀಪದ ಆಕ್ಯುಬಿಂದುವೊಂದನ್ನು ಉತ್ತೇಜಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ. ಮುಖಕಾಂತಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು, ಸೌಂದರ್ಯವರ್ಧನೆಗಾಗಿ ಹಾಗೂ ಶೀತಸಂಬಂಧಿ ದವಡೆಯ ನೋವನ್ನು ಶಮನಗೊಳಿಸಲು ಈ ಬಿಂದುವನ್ನು ಉತ್ತೇಜಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಮುಖದ ಚರ್ಮ ನುಣುಪಾಗಿ ಹೊಳೆಯುವುದಲ್ಲದೆ ಕಣ್ಣಿನ ಕಾಂತಿಯು ವರ್ಧಿಸುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಕೂದಲು ಅಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೆರೆಯುವುದನ್ನು ತಪ್ಪಿಸುತ್ತದೆ. ಮುಖಸೌಂದರ್ಯದ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಲೆಂದೇ ಆಕೆ ಕನ್ನಡಿ ಹಿಡಿದು, ಹಣೆಯ ಮೇಲೆ ಮೂಡಬಹುದಾದ ರೇಖೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ. ಆಕೆ ಹೋಪಿ ಇಯರ್ ಕ್ಯಾಂಡಲ್ ಬಳಸುತ್ತಿರುವಳೆಂದು ಅರ್ಥೈಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಹತ್ತಿಯ ನೂಲು, ಜೇನುಮೇಣ, ಸಸ್ಯ ಮೂಲದ ತೈಲ ಇವನ್ನು ಬಳಸಿ ಕೊಳವೆಯಂತೆ ಮಾಡಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ಕೊಳವೆಯ ಒಂದು ತುದಿಯ ಭಾಗ ಖಾಲಿಇದ್ದು, ಅದನ್ನು ಕಿವಿಯೊಳಗೆ ಇಲ್ಲ ದವಡೆಗಳ ಸಂದಿಬಿಂದುವಿನಲ್ಲಿ ಇರಿಸಿ, ಇನ್ನೊಂದು ತುದಿಗೆ ಅಗ್ನಿಸ್ಪರ್ಶ ಮಾಡಿದಾಗ, ಔಷಧಪೂರಿತವಾದ ಲಘುಶಾಖ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ತೈಲದೊಡಗೂಡಿದ ಬೆಚ್ಚಗಿನಗಾಳಿ ಮುಖ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಬಿಂದುವನ್ನು ಉತ್ತೇಜಿಸಿ, ಬೆಚ್ಚಗೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲವೇ ಕಿವಿಯೊಳಗೆ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡ ಮೇಣವನ್ನು ಮೃದುಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ಸೌಂದರ್ಯವರ್ಧನೆಗಾಗಿ, ಕಿವಿನೋವು ನಿವಾರಣೆಗೆ, ಕಿವಿಯೊಳಗಿನ ಶಬ್ದ ಹಾಗೂ ಶೀತಸಂಬಂಧಿ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಈ ಚಿಕಿತ್ಸೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ರಕ್ತಚಲನೆಯನ್ನು ಉತ್ತೇಜಿಸುವ ಈ ಚಿಕಿತ್ಸೆ, ಹಿತವಾದ, ಶಾಂತಗೊಳಿಸುವ ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯದ ಅನುಭವ ನೀಡುತ್ತದೆ.

ಮಾನಸಿಕ ಮತ್ತು ದೈಹಿಕ ಏರುಪೇರುಗಳು: ಈ ಶಿಲ್ಪದ ಅಪ್ಸರೆಯ ಮೈಮೇಲೆ ಎರಡು ಸರ್ಪಗಳು ಸುತ್ತಿಕೊಂಡಿವೆ. ಎರಡಗೈ ಮಣಿಕಟ್ಟನ್ನು ಸರ್ಪ ಬಿಗಿಯಾಗಿ ಸುತ್ತುವರಿದಿದ್ದು, ತೋಳು, ದೇಹಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಮೇಲೆಭುಜವನ್ನು ಕಚ್ಚಲು ಉದ್ಯುಕ್ತವಾಗಿರುವುದು ಆಕೆಯ ಎಡಭಾಗದ ಇಡಾ ನಾಡಿಯಲ್ಲಿ ತೊಂದರೆ ಇರುವುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಸರ್ಪ ಬಿಗಿಯಾಗಿ ಸುತ್ತಿಕೊಂಡಿ ರುವ ಎಡಗೈ ಮಣಿಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ನೋವು ಇದ್ದು, ಇದು ಹೃದಯಾಘಾತ ಇಲ್ಲವೇ ಹೃದಯಬೇನೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನೋವಿನ ಸೂಚಕವಾಗಿದೆ. ಅಪ್ಸರೆಯ ಬಲಗಾಲಿನ ತೊಡೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಚ್ಚುತ್ತಿರುವ ಸರ್ಪವು, ಆಕೆಯ ಪಿಂಗಳಾನಾಡಿಯೂ ತೊಂದರೆಗೆ ಸಿಲುಕಿದೆ ಎಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ವಿಷ ಹಾಗೂ ತ್ಯಾಜ್ಯ ವಸ್ತುಗಳ ಶೇಖರಣೆಯಿಂದ ಆಕೆಯ ಮನಃಶಕ್ತಿ (ಇಡಾನಾಡಿ) ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಶಕ್ತಿ (ಪಿಂಗಳಾನಾಡಿ) ಎರಡೂ ಪ್ರಕ್ಷುಬ್ಧಗೊಂಡು, ದೈಹಿಕ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಆಕೆಯ ಚಾಲಕ ಹಾಗೂ ಇಂದ್ರಿಯ ಸಂಬಂಧಿ ನರಮಂಡಲಗಳೆರಡೂ ಏರುಪೇರಾಗಿದೆ. ಮಾನಸಿಕ ಹಾಗೂ ದೈಹಿಕ ಏರುಪೇರುಗಳನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಲೆಂದೇ ಆಕೆ ತನ್ನ ಬಲಗೈಯ ಆಚಾರ್ಯಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಸರ್ಪ ಶಿಲೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದಾಳೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸರ್ಪ ಶಿಲೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ಸರ್ಪ ಶಿಲೆ ಎನ್ನುವುದು ತಿಳಿಹಸಿರು ಬಣ್ಣದಾಗಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿ ಅಥವಾ ಹಳದಿಯ ಅಂಕುಡೊಂಕಾದ, ಹಾವಿನ ವಿನ್ಯಾಸದ ಚಿತ್ತಾರದ ರೇಖೆಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಆಚಾರ್ಯ ಮುದ್ರೆ ಹಿಡಿಯುವುದರಿಂದ ನಂಬಿಕೆ ಹಾಗೂ ಆತ್ಮ ಸ್ಥೈರ್ಯಗಳು ವರ್ಧಿಸುತ್ತದೆ. ಸರ್ಪ ಶಿಲೆ, ಅನಾಹತ ಚಕ್ರದ ಅಥವಾ ಹೃದಯ ಚಕ್ರದ ಏರುಪೇರುಗಳನ್ನು ಸಮತೋಲನಕ್ಕೆ ತರುವ ಒಂದು ಪ್ರಬಲ ಚಿಕಿತ್ಸೆಯಾಗಿದೆ. ಶಾಂತಿ, ಸಮಾಧಾನಗಳಿಗಾಗಿ ತಲೆಯ ಒಂದು ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಾ ಬಿಂದುವನ್ನು ತನ್ನ ಬಲಗೈ ಹೆಬ್ಬೆಟ್ಟಿನಿಂದ ಒತ್ತಿ ಉತ್ತೇಜಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ. ಅವಳು ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಶೂನ್ಯಮುದ್ರೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ. ಈ ಮುದ್ರೆ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವೇದನೆಗಳನ್ನು ಶಮನಗೊಳಿಸುತ್ತದೆಯಲ್ಲದೆ ಜೋಮು ಹಿಡಿಯುವ ತೊಂದರೆಯನ್ನು ಪರಿಹರಿಸುತ್ತದೆ. ಹೃದಯ ಬೇನೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಚಿಕಿತ್ಸೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸ ಬೇಕಾಗದ ಜಾಗವನ್ನು ಚಿತ್ರ ಎ ಮತ್ತ ಎ1 ನಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮತ್ತು ಅವಳಿ ಹಿಡಿದಿರುವ ಮುದ್ರೆಯನ್ನು ಚಿತ್ರ ಸಿ ಯಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ದೈಹಿಕ ಮತ್ತು ಮಾನಸಿಕ ನೈರ್ಮಲ್ಯ: ಇಲ್ಲಿ ನಿಂತ ಅಪ್ಸರೆ ಒಂದು ಶಿಶುವನ್ನು ಎತ್ತಿಕೊಂಡಿದ್ದಾಳೆ. ಬಲಭಾಗದಲ್ಲಿ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಬಾಗಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಶಿಶುವಿನ ಗುದದ್ವಾರವನ್ನು ಇವಳ ಬಲಪಾದದ ಮುಟ್ಟಿದೆ. ದೇಹದ ತ್ಯಾಜ್ಯವಸ್ತುಗಳ ವಿಸರ್ಜನೆಗೆ ಸಹಾಯಕವಾದ ಅಪಾನ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಕಮಂಡಲವನ್ನು ಆಕೆ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾಳೆ. ತಾಯಿಯ ಕಂಕುಳಿನಲ್ಲಿರುವ ಶಿಶುವಿನ ಕೈಯ್ಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಚೆಂಡುಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಕೆಳಗಿರುವ ಕುಬ್ಜ ಸೇವಕಿ ಮಗುವನ್ನು ತನ್ನೆಡೆಗೆ, ಬಹುಶಃ ಆಟಕ್ಕೆ ಕರೆಯುವಂತೆ ಕೈ ಎತ್ತಿದ್ದಾಳೆ.

ಶೌಚ ಹಾಗೂ ಜೀವನೋತ್ಸಾಹಗಳ ನಿಕಟ ಬಾಂಧವ್ಯ ಈ ಶಿಲ್ಪವಸ್ತು ಎಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೈಹಿಕ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ತ್ಯಾಜ್ಯ ವಸ್ತುಗಳ ವಿಸರ್ಜನೆ ಹಾಗೂ ಸ್ವಚ್ಛತೆ ಎರಡೂ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಮೌಲ್ಯಗಳು. ಮಲ, ಶ್ಲೇಷ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯುಕ್ತ ಕಲ್ಮಶಗಳು ವಿಸರ್ಜನೆಗೊಳ್ಳದೆ ದೇಹದಲ್ಲೇ ಶೇಖರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಲ್ಲಿ ನರಮಂಡಲ ಹಾಗೂ ಮಿದುಳಿನ ಸಮತೋಲವನ್ನು ನಾಶಮಾಡುತ್ತದೆ. ಅಣುಅಣುವೂ ತ್ಯಾಜ್ಯವಸ್ತುಗಳಲ್ಲೇ ಮುಳುಗಿ, ಪೋಷಕಾಂಶಗಳನ್ನು ಹೀರಿಕೊಳ್ಳುವ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ನಿಷ್ಕ್ರಿಯವಾಗುತ್ತದೆ ಕಲ್ಮಶಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತವಾದ ಶರೀರ ಮೂತ್ರಾ ಸ್ವಸ್ಥವಾದ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಆವಾಸಸ್ಥಾನವಾಗಬಲ್ಲದು. ಶೌಚವನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುವ ಶಿಶು ಹಾಗೂ ಉಲ್ಲಾಸದ ಸಂಕೇತವಾದ ಮತ್ತೊಂದು ಶಿಶು ಎರಡೂ ಅವಳಿಮಕ್ಕಳಂತೆ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಬಿಂಬಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಅಪ್ಸರೆಯ ಹೃದಯಕ್ಕೆ ಸಮಾನಾಂತರ ವಾಗಿರುವ ಶಿಶುವನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಮೂಲಕ ಅನಾಹತ ಚಕ್ರವನ್ನು ಎಂದರೆ ತಾಯಿಯ ನಿಸ್ವಾರ್ಥಭಾವವನ್ನು ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ರಾಣಿ ಉದಯಮತಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಈ ಮೆಟ್ಟಿಲುಬಾವಿ ಒಂದು ಅದ್ವಿತೀಯ ಹಾಗೂ ಶಾಶ್ವತ ಸ್ಮಾರಕವಾಗಿದೆ. ಜೀವನದ ಅತಿಮುಖ್ಯ ಅವಶ್ಯಕತೆಯಾದ ಜಲಮೂಲವನ್ನು ಜನತೆಗೆ ಒದಗಿಸಿಕೊಡುವುದೇ ಅಲ್ಲದೆ ಉತ್ತಮ ಹಾಗೂ ಆರೋಗ್ಯಕರ ಜೀವನಕ್ರಮದ ಅರಿವು ಮೂಡಿಸುವ ಉದಾತ್ತ ಉದ್ದೇಶವನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಈ ಸ್ಮಾರಕದ ಹಿಂದಿರ ಬಹುದಾದ ಆಶಯಗಳನ್ನು ಹೀಗೆ ಪಟ್ಟಿಮಾಡಬಹುದು:

1. ದೈಹಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಜನರಿಗೆ ತಿಳುವಳಿಕೆ ನೀಡಿ ಆರೋಗ್ಯಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ಉತ್ತೇಜಿಸುವುದು.

2. ಸಹಜ ಆಸನಗಳ ಚಿಕಿತ್ಸಕ ಮೌಲ್ಯಗಳ ತಿಳುವಳಿಕೆ ನೀಡಿ ಅಂಗಾಂಗಗಳನ್ನು ಚಾಚುವ ಅಭ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ನಡೆಸಲು ಉತ್ತೇಜಿಸುವುದು.

3. ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ದೈಹಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಮತ್ತು ಖಾಯಿಲೆಗಳ ಕಾರಣ ಹಾಗೂ ಪರಿಹಾರಗಳ ತಿಳುವಳಿಕೆ ನೀಡುವುದು.

4. ಆಯುರ್ವೇದ, ಗಿಡ–ಮೂಲಿಕೆಗಳ ಔಷಧಿಗಳು, ದೇಹದ ಹಾಗೂ ಸಂಧಿಗಳ ಮರ್ದನ ಮುಂತಾದ, ತಮಗೆ ತಾವೇ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬಹುದಾದ ಪ್ರಕೃತಿಚಿಕಿತ್ಸಾ ಪದ್ಧತಿಗಳಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡುವುದು.

5. ದೇಹದ ಪಂಚತತ್ತ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಸಮತೋಲನ ಸ್ಥಾಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಾವಿಜ್ಞಾನದ ಮಹತ್ತ್ವ ಹಾಗೂ ಉಪಯುಕ್ತತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳುವಳಿಕೆ ನೀಡಿ ಉತ್ತೇಜಿಸುವುದು.

6. ಸದೃಢ ದೇಹದಲ್ಲಿ ಸದೃಢ ಮನಸ್ಸು ಎಂಬ ಉಕ್ತಿಯೊಡನೆ ಜನತೆಯ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ವೃದ್ಧಿಪಡಿಸುವುದು.

7. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ವಿವಿಧ ವೈದ್ಯಕೀಯ ಪದ್ಧತಿಗಳ ದಾಖಲಾತಿ.

ವೈದ್ಯಕೀಯ ಚಿಕಿತ್ಸಾ ವಿಧಾನಗಳು ಅಪ್ಸರ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಮೂಲಕ ಸೂಚಿಸಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ನಮ್ಮ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಲಾಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಸಂಕೀರ್ಣವಾಗಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವುದರ ಅಗತ್ಯವನ್ನು ರಾಣಿ ಕಿ ವಾವ್ ಮನವರಿಕೆ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ. (ಆರ್ಆರ್.)

ಕಾಷ್ಠ ಶಿಲ್ಪಗಳು: ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆ ಕುಂದಾಪುರ ಪರಿಸರದ ಕನ್ನಡ ಮಾತನಾಡುವ ಪ್ರದೇಶದ ದೈವಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಮರದ ಉರುಗಳು ಹಾಗೂ ತುಳು, ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದ ಕೋಟಿ ಚೆನ್ನಯರ ಆರಾಧನಾ ಕೇಂದ್ರಗಳಾದ ಗರೊಡಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮರದ ಗೊಂಬೆಗಳು.

ದೈವದ ಉರುಗಳು: ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಉತ್ತರಭಾಗ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ದೈವದ ಮನೆ (ಗುಡಿ)ಗಳಲ್ಲಿ ದೈವವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಮರದ ಮೂರ್ತಿಗಳೇ ಉರುಗಳು (ರೂಪು>ರೂಹು>ರೂಉ>ಉರು). ಕರಾವಳಿಯ ದೈವದ ಮನೆಯೊಳಗಿನ ಉರುಸಾಲೆಯೊಳಗೆ ಲೋಕೋಪಕಾರಿಗಳಾಗಿ, ರಕ್ಷಕ ದೈವಗಳಾಗಿ ಪರಿಗಣಿತವಾಗುವ ಹಳೆಯಮ್ಮ, ಚಿಕ್ಕು, ಮಾಂಕಾಳಿ, ಜೋಗಿಪುರುಷ, ನಂದಿ, ಪಂಜುರ್ಲಿ (ಹಂದಿ), ಹುಲಿ ಮುಂತಾದ ದೈವಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮೆಕ್ಕೆಕಟ್ಟು, ಬೆಣ್ಣೆ ಕುದುರು, ಮಾನದಕಟ್ಟೆ, ಹಿರಿಯಡಕ, ಮಣಿಕಲ್ಲು, ನೈಲಾಡಿ, ಬಿಲ್ಲಾಡಿ, ಬೀಜಾಡಿ, ಗೋಪಾಡಿ ಮುಂತಾದೆಡೆ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಉರುಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಬಣ್ಣ ಹಾಗೂ ಸ್ವರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆಡೆಯ ಉರುಗಳಿಗೂ ಇನ್ನೊಂದೆಡೆಯದಕ್ಕೂ ವಿಶೇಷ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಉರುಗಳ ರಚನೆಯ ಹಿಂದೆ ಯಾವುದೇ ಶಾಸ್ತ್ರ, ಆಗಮಗಳ ಬೆಂಬಲವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಪರಂಪರಾನುಗತ ಅನುಭವ ಹಾಗೂ ಪಾಣರು ಹೇಳುವ ಹೊಗಳಿಕೆಯ ಹಾಡುಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕುಶಲಕರ್ಮಿ ಗುಡಿಗಾರರು ಕಾಷ್ಠಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಉರುಗಳ ರೂಪ, ಸ್ವರೂಪ, ಆಕೃತಿಗಳ ಹಿಂದೆ ಅವು ಮೊದಲಿಗೆ ರೂಪುಗೊಂಡ ಕಾಲಮಾನದ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಂಶಗಳಿವೆ. ಕುಂದಾಪುರದ ಕಟ್ಟೆರೆಯ ಒಂದೆರಡು ಉರುಗಳು ಲುಂಗಿತೊಟ್ಟು ತಲೆಗೆ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಧರಿಸುವ ಕುಲಾವಿ ಧರಿಸಿವೆ. ಮುಖದ ಮೇಲೆ ಉದ್ದನೆಯ ಗಡ್ಡವಿದೆ. ಇದೇ ಮಾದರಿಯ ಉರುಗಳನ್ನು ಮೆಕ್ಕೆಕಟ್ಟೆಯಲ್ಲೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಉರುಗಳು ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ.

ಕರಾವಳಿಯ ಉರುಗಳ ರೂಪ, ಆಕಾರ, ಸ್ವಭಾವಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವುಗಳ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಉಮ್ಮಳ್ತಿ, ತ್ರಿಶಿರ, ಖೇಚರಾವುತ, ಧೂಮ್ರಾಕ್ಷ, ದಂಷ್ಟ್ರಾಮುಖ, ಭೇತಾಳ, ವೀರಭದ್ರ–ಈ ಹೆಸರುಗಳು, ಉರುಗಳ ಆಕಾರ, ಸ್ವರೂಪ ಮತ್ತು ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಕಂಡರೆ ಅವು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ರಹಸ್ಯ ತಾಂತ್ರಿಕ ಪಂಥಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಶೈವ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಸೇರಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಕರಾವಳಿಯ ಜನಪ್ರಿಯ ರಂಗಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿರುವ ಸು. 15ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಬೆಳೆದುಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವ ಯಕ್ಷಗಾನದ ಹಾಗೂ ಭೂತಾರಾಧನೆಯ ಮುಖವರ್ಣಿಕೆ, ವೇಷಭೂಷಣ ಕೇಶಾಲಂಕಾರ, ಆಭರಣಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಉರುಗಳ ಮೇಲೆ ಆಗದಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವು ಅದಕ್ಕಿಂತ ಪ್ರಾಚೀನವೆಂದು ತರ್ಕಿಸಬಹುದು.

ಹೀಗಾಗಿ ಉರುಗಳ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು 14ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯಬಹುದು. ಉರುಗಳ ಭಯಾನಕ ಹಾಗೂ ಅತಿವಾಸ್ತವ ಸ್ವರೂಪ, ತ್ರಿಶಿರನಿಗೆ ಮೂರು ತಲೆ, ನಾಲ್ಕು ಕೈ, ತಿರುಚಿನ ಕತ್ತಿನ ನಂದಿ, ಎರಡು, ಮೂರು, ನಾಲ್ಕು ಮುಖದ ನಂದಿ, ನಾಗಜಟೆಯನ್ನು ಧರಿಸಿ ಹಲ್ಲು ಕಡಿಯುತ್ತಿರುವ ಧೂಮ್ರಾಕ್ಷ, 6.0 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಖೇಚರಾವುತ ಇವುಗಳನ್ನು ಕಂಡಾಗ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ರಹಸ್ಯ ತಾಂತ್ರಿಕ ಪಂಥಗಳು ನೆನಪಿಗೆ ಬರುತ್ತವೆ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದಿಂದ ವಿಕಾಸಗೊಂಡಿರುವ ನಾಥಪಂಥ ಕರಾವಳಿಯನ್ನು 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಪ್ರವೇಶಿಸಿತ್ತು. ನಾಥಪಂಥ ಈ ನೆಲದ ವೈದಿಕ, ಶೈವಪಂಥದ ಅನೇಕಾಂಶಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಉಳಿವಿಗಾಗಿ ತನ್ನಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 10–11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕರ್ನಾಟಕದುದ್ದಕ್ಕೂ ಕಾಳಾಮುಖ, ಕಾಪಾಲಿಕ, ಲಕುಲೀಶ, ಪಾಶುಪತ ಪಂಥವು ನೆಲೆಯೂರಿತ್ತು. ಈ ತಾಂತ್ರಿಕರು ಭೈರವ, ತ್ರಿಶರ, ದುರ್ಗೆ, ಕಾಳಿಯ ಆರಾಧಕರಾಗಿದ್ದರು ಲಾಕುಳ ಶೈವರು ಬಹಳಷ್ಟು ಶಿವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಕಾರಣರಾಗಿದ್ದರು. ಕರಾವಳಿಯ ಬಾರಕೂರು, ಹಾಲಾಡಿ, ಕುಂದಾಪುರ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಾಗೂ ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದಿರುವ ಗಿರ್ಕಿಮಠ, ಬಂಡಿಮಠ, ರಾಯಪ್ಪನ ಮಠ–ಇವು ಒಂದು ಕಾಲದ ಲಾಕುಳ ಶೈವ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿರಬೇಕು. ಮಂಗಳೂರಿನ ಕದ್ರಿ ಹಾಗೂ ಬಾರ್ಕೂರಿಗೆ ಸಮೀಪದ ಕೊಕ್ಕರ್ಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಳಾಮುಖರ ಮಠಗಳಿದ್ದವು. ಕರಾವಳಿ ಜನಪದ ಕುಣಿತಗಳಾದ ಸಿದ್ದವೇಷ, ಪುರುಷ ವೇಷಗಳ ಆಚರಣೆ, ಕುಣಿತ, ವೇಷಭೂಷಣಗಳು ಹಾಗೂ ಇಲ್ಲಿ ಬರುವ ಹಾಡಿನ ಆಶಯಗಳನ್ನು ಕಂಡರೆ ಇದು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ರಹಸ್ಯ ತಾಂತ್ರಿಕ ಪಂಥಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಉರುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೊಂದು ಪ್ರತಿಮೆಯೂ ನಿತ್ಯ ಸಹಜವಾಗಿಲ್ಲ ಎಲ್ಲವೂ ವಿಶಿಷ್ಟ, ಅಸಾಮಾನ್ಯ. ಆದರೆ ಬೆಕ್ಕು ದೈವದ ಉರು ಮಾತ್ರ ಇದಕ್ಕೆ ಅಪವಾದ. ಒಂದು ಬಗೆಯ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆ. ಉಮ್ಮಳ್ತಿ ಬೇಚರಾವುತ, ತ್ರಿಶರ, ಧೂಮ್ರಾಕ್ಷ, ಚೀನೀ ಭೂತ, ಪೊಲೀಸ್ ಉರು, ಒಕ್ಕೋಡಿನ ನಂದಿ, ಪಂಚಮುಖದ ನಂದಿ ಮುಂತಾದವು ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ. ಸು.11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಈ ಉರುಗಳು ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ರಚನೆಗೊಂಡಿರಬಹುದು.

ಉಡುಪಿ–ಬ್ರಹ್ಮಾವರಕ್ಕೆ ಸಮೀಪದ ಮೆಕ್ಕೆಕಟ್ಟೆಯ ಉರುಗಳನ್ನು ಮಾದರಿಯಾಗಿ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಪರಿಶೀಲಿಸಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಉರು ಸಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಠ 0.60 ಮೀ, ಗರಿಷ್ಠ 6.0 ಮೀ ಎತ್ತರದ ವಿವಿಧ ಆಕಾರಗಳ ಉರುಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಉರು ಸಮೂಹವನ್ನು ಪ್ರಾಣಿ ಉರುಗಳು, ಹೆಣ್ಣು ಉರುಗಳು, ಗಂಡು ಉರುಗಳು, ಅತಿಮಾನುಷ ಸ್ವರೂಪದ ಉರುಗಳೆಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಬಹುದು. ಮೆಕ್ಕೆಕಟ್ಟೆ ಗುಡಿಯ ಪ್ರಧಾನ ದೈವ ನಂದಿಕೇಶ್ವರ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಒಳಗಿರುವ ಈ ಮೂರ್ತಿ ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ಗೂಳಿಯದೇ ಆಗಿದೆ. ಇದರ ಎತ್ತರ ಸು. 0.90 ಮೀ. ಎರಡು ಕೋಡುಗಳು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಸರಿದಿರುವ ಕಿವಿಗಳು, ನಾಲ್ಕು ಕಾಲುಗಳು, ನಾಲಗೆ ಹೊರಗೆ ಚಾಚಿರುತ್ತದೆ. ನಂದಿಕೇಶ್ವರನ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವಮುಖ ನಂದಿ, ಒಕ್ಕೋಡು ನಂದಿ, ತ್ರಿಮುಖ ನಂದಿ, ಪಂಚಮುಖ ನಂದಿ, ಆಕಾಶನಂದಿ ಹಾಗೂ ನಂದಿಗೋಣಗಳ ಉರುಗಳಿವೆ. ಇವು ಗೂಳಿಗಳ ವಿವಿಧರೂಪಗಳೇ ಆಗಿವೆ. ಕತ್ತಿನ ಕೆಳಗೆ ಮನುಷ್ಯ, ಮೇಲೆ ನಂದಿಯ ಮುಖ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಾದವಾಗಿ ಭಸ್ಮವನ್ನು ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಇಲ್ಲಿಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಅರ್ಚಕರು ಈ ಉರುಗಳು ಶಿವನ ಗಣಸಮೂಹಗಳು ಎನ್ನುವರು.

ಮೆಕ್ಕೆಕಟ್ಟೆ ನಂದಿಕೇಶ್ವರ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಪಕ್ಕದ ಉರುಕೊಟ್ಟಿಗೆಯೊಳಗೆ ನೂರಾರು ಉರುಗಳು ಮೈಗೆ ಮೈತಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ನಿಂತಿವೆ. ಸು.1.80 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಆನೆ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಮಾವುತ, ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಕುದುರೆ, ಹುಲಿ, ಹುಲಿಮರಿ, ಕೋಳಿ, ಬೆಕ್ಕು, ಗರುಡನ ಉರುಗಳಿವೆ. ಗುಡಿಯ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಲ್ಲುಕಿಸಿದ ಚೇಷ್ಟನಿರತ ಕಪಿಯ ಗೊಂಬೆ ಕುತೂಹಲಕರ; ಇದು ತನ್ನ ಒಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ತಲೆತುರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರೆ ಇನ್ನೊಂದು ಕೈಯಿಂದ ಜನನಾಂಗವನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡಿದೆ. ಹೊರನೋಟಕ್ಕೆ ಅಶ್ಲೀಲವೆನಿಸುವ ಭಂಗಿ ತಾಂತ್ರಿಕ ಲೋಕದೊಳಗೆ ವಿಶೇಷ ಅರ್ಥವನ್ನುಳ್ಳದ್ದಾಗಿರಬೇಕು.

ಸ್ತ್ರೀರೂಪದ ಉರುಗಳನ್ನು ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರು, ಬಗ್‌ಬೆಕ್ಕು, ಬಾಲ್‌ಬೆಕ್ಕು, ದೊಟ್ಟೆಕಾಲ್ ಚಿಕ್ಕು, ಅವತಾರ ಚಿಕ್ಕು, ಸಣ್ಣಮ್ಮ ಹಳೆಯಮ್ಮ, ಉಮ್ಮಳ್ತಿ, ಹೊನ್ನಮ್ಮ, ಮಾಸ್ತಿಯಮ್ಮ, ಯೋಗಿನಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಚಿಕ್ಕು ಅಥವಾ ಚಿಕ್ಕಮ್ಮ ಇಲ್ಲಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಜನಪ್ರಿಯ ದೈವ. ಚಿಕ್ಕು, ಹಳೆಯಮ್ಮ, ಸಣ್ಣಮ್ಮ, ಹೊನ್ನಮ್ಮ ಇವರೆಲ್ಲ ಮೂಲತಃ ಜೈನ ಮಹಿಳೆಯರಾಗಿದ್ದು ಸತಿಹೋಗಿ, ಆರಾಧ್ಯದೈವಗಳಾದಂತೆ ಪಾಣರು ಹೇಳುವ ಹೊಗಳಿಕೆ ಹಾಡುಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಸ್ತ್ರೀ ದೈವಗಳ ಉರುಗಳ ಮುಖದ ಸಾತ್ವಿಕಕಳೆ, ತೆರೆದ ಕಣ್ಣು, ಮಂದಸ್ಮಿತ ಮುಖ, ನೆರಿಗೆ ಹಿಡಿದ ಸೀರೆ, ಸೊಂಟದ ಪಟ್ಟಿ, ತುಂಡುತೋಳಿನ ರವಿಕೆ, ಎಡಕೈಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಿ, ಸೊಂಟ, ಕತ್ತು, ಮೂಗು ಮತ್ತು ಕೈಗಳಿಗೆ ಆಕರ್ಷಕ ಆಭರಣಗಳು, ಎಡಕ್ಕೆ ಇಳಿಬಿಟ್ಟ ಮುಡಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಕೇಶಾಲಂಕಾರಗಳು ಕರಾವಳಿಯ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಮಹಿಳೆಯ ವೇಷಭೂಷಣಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ನಂದಿಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ದುರ್ಗಾ ಪರಮೇಶ್ವರಿಯ ಬಲಕೈಯಲ್ಲಿ ಮರದ ಖಡ್ಗವಿದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸ್ತ್ರೀಪ್ರತಿಮೆಗಳಿಗೆ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ಉಮ್ಮಳ್ತಿಯ ಉರು ಭಯಾನಕ ಸ್ವರೂಪದ್ದಾಗಿದೆ. ಕೋರೆಹಲ್ಲುಗಳ ತೆರೆದ ಬಾಯಿಯ ಬೃಹತ್‌ಗಾತ್ರದ ಸ್ತನಗಳು ರೌದ್ರಸೂಚಕವಾಗಿವೆ.

ಆನೆ, ಕುದುರೆ, ನಂದಿಯನ್ನು ವಾಹನವನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡ ಪುರುಷ ಸವಾರರು, ಕುಳಿತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಜೋಗಿ ಪುರುಷ, ಹಸ್ರಲ ತಿಮ್ಮ, ಸೈನಿಕ ವೇಷದಲ್ಲಿರುವ ಪುರುಷ ಉರುಗಳು, ಅವರ ಕೈಯಲ್ಲಿರುವ ಆಯುಧಗಳು ಯುದ್ಧವೀರರನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ಕುಳಿತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಜೋಗಿಪುರುಷನ ಉರು ನಾಥಪಂಥದ ಅನುಯಾಯಿಯಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ತಲೆಯ ಮೇಲಿನ ತ್ರಿಜಟೆ, ಹಣೆಯ ಮೇಲಿನ ಭಸ್ಮದ ನಾಮ, ಕಿವಿಯಲ್ಲಿ ತೂಗುತ್ತಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಕುಂಡಲಗಳು, ರುದ್ರಾಕ್ಷಿಮಾಲೆ, ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದ ನವಿಲುಗರಿಗಳ ಕಟ್ಟು, ಮುಖದ ಮೇಲಿನ ಗಡ್ಡ ತುಂಬ ಕುತೂಹಲದಾಯಕವಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಹಸ್ರ (ಹಸಲರ?) ತಿಮ್ಮನ ಉರು ಬೇಟೆಗಾರನನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುತ್ತದೆ. ಹಸ್ರತಿಮ್ಮನ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬೇಟೆನಾಯಿಗಳಿದ್ದು, ಕೈಯಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಖಡ್ಗವಿದೆ. ವಾರ್ಷಿಕ ಮಾರಿಪೂಜೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ತಿಮ್ಮನಿಗೆ ರಕ್ತಾಹುತಿ (ಕೋಳಿ) ನೀಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಕಂಡಾಗ ಪರಿಸರದ ಬೇಟೆಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಿಪುಣರಾದ ಹಸಲ ಸಮುದಾಯ ನೆನಪಿಗೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಹೊರಬಾಗಿಲು ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಬಾಗಿಲ ಬೊಬ್ಬರ್ಯನ ಕಡಲ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜೀವಬಿಟ್ಟ ಮುಸ್ಲಿಂ ವ್ಯಾಪಾರಿ. ಉರುಸಾಲೆಯ ಖೇಚರಾವುತನ ಪ್ರತಿಮೆ ಸು.6.00 ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು, ರುದ್ರರಮಣೀಯವಾಗಿದೆ. ತೆರೆದ ಅಗಲವಾದ ಕಣ್ಣುಗಳು, ಕೋರೆದಾಡೆಗಳು, ಸುಂದರವಾದ ಎತ್ತರವಾದ ಕಿರೀಟ, ಸೊಂಟಕ್ಕೆ ಚಲ್ಲಣಗೆಜ್ಜೆ, ಉದ್ದನೆಯ ಕಾಲು, ನಾಲ್ಕುಕೈಗಳು – ಈ ಮೂರ್ತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟಾಂಶಗಳು. ಒಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಕತ್ತಿ, ಇನ್ನೊಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ನೇತಾಡುವ ಮನುಷ್ಯನ ರುಂಡ, ಇನ್ನೊಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಡಮರು. ಮೈಗೆ ಕಡುಕೆಂಪು ಬಣ್ಣ –ಈ ಮೂರ್ತಿಯ ಬೀಭತ್ಸರೂಪ ತಾಂತ್ರಿಕ ಪಂಥದ ಸಂಬಂಧದ ಬಗ್ಗೆ ಸುಳುಹು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಸುಮಾರು ಇಷ್ಟೇ ಎತ್ತರದ ಇನ್ನೊಂದು ಮೂರ್ತಿ ತ್ರಿಶರನದು. ಮೂರು ತಲೆ, ನಾಲ್ಕು ಕೈ ನೋಡುವುದಕ್ಕೆ ಭಯಾನಕವಾದ ರೂಪ. ಭೈರವನ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳಾದ ಕಾಳಭೈರವ, ಬಟ್ಟಾಂಗ ಭೈರವ, ಉನ್ಮತ್ತ ಭೈರವ ರೂಪ ನೋಟಕರಲ್ಲಿ ಭಯವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುತ್ತದೆ. ಜಟ್ಟಿಗರಾಯ ದ್ವಿಮುಖೇಶನಿಗೆ ಎರಡು ತಲೆ. ಮನುಷ್ಯರೂಪ. ಧೂಮ್ರಾಕ್ಷನ ಒಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಕತ್ತಿ, ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ಧೂಪದ ಗಿಂಡಿ.

ಉರುಗಳು ಕರಾವಳಿಯ ಆರಾಧನಾ ಲೋಕದ ವಿಸ್ಮಯಗಳು ಎನ್ನಬಹುದು. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ರಹಸ್ಯ ತಾಂತ್ರಿಕ ಪಂಥಗಳ ದಟ್ಟವಾದ ಚಹರೆಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಜೊತೆಗೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ವೀರಯೋಧರ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವೀರರ ಆರಾಧನಾ ಮೂರ್ತಿಗಳಾಗಿಯೂ ಗಮನಿಸಬಹುದು.

ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಇರುವ ಕೋಟಿ ಚೆನ್ನಯರ ಆರಾಧನಾ ಕೇಂದ್ರ – ಗರೊಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಅವಳಿ ವೀರರಾದ ಕೋಟಿ ಚೆನ್ನಯರ, ಕುಜಂಬ ಕಾಂಜನ, ಬಿಕ್ಕು ಬಲ್ಲಾಳರಂತಹ ಯೋಧರ, ಜೋಗಿ ಪುರುಷನ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಮಕ್ಕಳು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ

ಮುಸ್ಲಿಂ ಬಾಲಕರ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇವುಗಳನ್ನು ತುಳುವಿನಲ್ಲಿ ಪಾವೆ ಅಂದರೆ ಮೂರ್ತಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವುದು. ಈ ಪಾವೆಗಳನ್ನು ಹಲಸಿನ ಮರಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗುವುದು. ಆಳೆತ್ತರದ ಮರದ ಪ್ರತಿಮೆಯ ವರ್ಣನೆ ಪಾಡ್ದನಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಕೇಳಿ ಬರುತ್ತವೆಯೋ ಹಾಗೆಯೇ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಪಾಡ್ದನ ಒಂದರಲ್ಲಿ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಚಪ್ಪರಕೊಂಬು ಎಂಬ ಕಿರೀಟ, ಸೊಂಟಕ್ಕೆ ಒಡ್ಡೆನೇವಲ ಚಲ್ಲಣಗೆಜ್ಜೆ, ಕಾಲಿಗೆ ಕಡವು, ಕೈಗೆ ಬಂಗಾರದ ಬಳೆ, ಕಿವಿಗೆ ನೇವಲದ ಕುಂಡಲ, ಕುತ್ತಿಗೆ ಹುಲಿಯುಗುರಿನ ಸರ, ಕೈಯಲ್ಲಿ ಆಯುಧ, ದೇಹಕ್ಕೆ ನಿಲುವಂಗಿ ಎಂಬ ವರ್ಣನೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮೂರ್ತಿಯ ಎದೆ ಮತ್ತು ಹೊಟ್ಟೆಯ ಭಾಗವನ್ನು ಹಸುರು ಬಣ್ಣದಿಂದಲೂ ಮಿಕ್ಕಭಾಗವನ್ನು ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದಿಂದಲೂ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಬಗೆಯ ಮರದ ಪಾವೆ (ಉರುಶಿಲ್ಪ) ತಯಾರಿಸಲು ಗುಡಿಗಾರರಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಶಾಸ್ತ್ರಾಧಾರ ಇಲ್ಲ. ಪರಂಪರಾಂಗತ ತಿಳಿವಳಿಕೆಯೇ ಆಧಾರ. ಕರಾವಳಿಯ 214 ಗರೊಡಿಗಳಲ್ಲಿ 69 ಗರೊಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಮರದ ಮೂರ್ತಿಗಳಿರುವುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಗರೊಡಿಯ ಬ್ರಹ್ಮಗುಂಡದೊಳಗಿನ ಇತರ ಮರದ ಮೂರ್ತಿಗಳೆಂದರೆ ಕುಜುಂಬ ಕಾಂಜವ, ಬಕ್ಕುಬಲ್ಲಾಳ್, ಮುಸ್ಲಿಮರ ಮಕ್ಕಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಗರೊಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಯಂದಾಲ್, ಕಿನ್ನಿದಾರು ಹಾಗೂ ಜೋಗಿಪುರುಷನ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಕುಜುಂಬ ಕಾಂಜವ ಒಬ್ಬ ವೀರಯೋಧ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎಲ್ಲ ಗರೊಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಮೆ 1.20–1.50ಮೀ ಎತ್ತರದ ಖಡ್ಗ, ಗುರಾಣಿಧರಿಸಿದ ವೀರಯೋಧನ ಮೂರ್ತಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಗರೊಡಿ (ಕುರ್ಕಾಲ್)ಗಳಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧರಂಗದ ಶಿರಸ್ತ್ರಾಣಧರಿಸಿದ ಪದಾತಿಯಂತಿರುತ್ತದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಮೂರ್ತಿ ಬಕ್ಕು ಬಲ್ಲಾಳನದು. ಕುದುರೆಯೇರಿರುವ ವೀರಯೋಧನಂತಿರುವ ಈ ಮೂರ್ತಿಯ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಭಲ್ಲೆಯಂತಹ ಆಯುಧವಿರುತ್ತದೆ. ತುಳುನಾಡಿನ ಐತಿಹ್ಯದಂತೆ ಈತ ಪೆರ್ಮಲೆ ಬಲ್ಲಾಳನ ಭಾವನೆಂಟ. ಕೋಟಿ ಚೆನ್ನಯ್ಯರ ಆರಾಧನೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದ ಫಲವಾಗಿ ಕಲ್ಲಾಗಿ ಹೋದನೆಂಬ ಪ್ರತೀತಿ. ಉಡುಪಿ ಪರಿಸರದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗರೊಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟಿಚೆನ್ನಯರ ಮೂರ್ತಿಯ ಪಕ್ಕಕ್ಕೆ ಇಬ್ಬರು ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಮಕ್ಕಳ ಮರದ ಮೂರ್ತಿಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಇದು ತುಳುನಾಡಿನ ಜನಮಂದಿಯ ಧರ್ಮಸಾಮರಸ್ಯಕ್ಕೆ ಒಂದು ನಿದರ್ಶನ. ಗರೊಡಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಮೂರ್ತಿಯೆಂದರೆ ಜೋಗಿಪುರುಷನದು. ಈ ಜೋಗಿ ಪುರುಷ ನಾಥಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಬಂದನಾಗಿರಬೇಕು.

ಮಾಯಂದಾಲ್ (ಕನ್ನಡ ಮಾಯದವಳು) ಎಂಬ ಹೆಣ್ಣು ಮೂರ್ತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಎಲ್ಲ ಗರೊಡಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ತಾಯ್ತನದ ಆರೈಕೆ, ಶಿಶುಮರಣ, ಫಲವಂತಿಕೆಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಈಕೆಯನ್ನು ತುಳುವರು ಆರಾಧಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಹೆಣ್ಣುಮೂರ್ತಿಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಮಗುವಿನ ಮೂರ್ತಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಮೂರ್ತಿಯ ಎಡಕೈಯಲ್ಲಿ ತತ್ರ (ತಾಳೆಗರಿಯ ಕೊಡೆ) ಇರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಗರೊಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಗು ತಾಯಿ ಮಾಯಂದಾಲ್‌ನ ಸೊಂಟದಲ್ಲಿ ಇರುವುದೂ ಉಂಟು. ತುಳುನಾಡಿನ ಏಳೆಂಟು ಗರೊಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಜೀವಂತ ಕುದುರೆಯಷ್ಟೇ ಎತ್ತರದ ಮರದ ಕುದುರೆಯ ಆಕೃತಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಜನಪದ ಐತಿಹ್ಯವಿದೆ.

ಕರಾವಳಿಯ ದೈವದ ಮನೆಗಳ ಉರುಗಳು ಹಾಗೂ ಕೋಟಿಚೆನ್ನಯರ ಗರೊಡಿಗಳಲ್ಲಿನ ಪಾವೆ(ಮೂರ್ತಿ)ಗಳು ಆರಾಧನಾ ಪ್ರಪಂಚದ ಸಾಂಕೇತಿಕ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗಳು. (ಎ.ವಿ.ಎನ್‌ಎ.)

ಗಾರೆಶಿಲ್ಪ: ವಿವಿಧ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಗಾರೆಯಿಂದ ರಚಿಸುವ ಕಲೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಗಾರೆಯನ್ನು ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈಜಿಪ್ಟ್, ಸುಮೇರಿಯ ಮತ್ತು ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯ ಬಳಕೆ ಬಗ್ಗೆ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳ ಹಿನ್ನಲೆಯಾಗಿ ಗಾರೆಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ರೋಮಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಕಲಾಕೃತಿಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಗಾರೆ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಗೊಂಡಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ನಯ ಗಾರೆ ಒಂದು ಕಲಾಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಾರ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರಚನೆಗೊಂಡ ಬಹುತೇಕ ಬಿಡಿ ಆಕೃತಿಗಳು ಮತ್ತು ಫಲಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗಾರೆ ಮಾಧ್ಯಮವಾದವು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಶಾತವಾಹನರ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸುಣ್ಣ ಗಾರೆಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ, ಬನವಾಸಿ, ವಡಗ್ಯಾಂಪ್ ಮಾಧವಪುರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನಗಳು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದಿವೆ. ಗಂಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿ, ಚಾವಣಿ ಮತ್ತು ಶಿಖರಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯೊಡನೆ ಗಾರೆಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರಗಳಲ್ಲಿನ ಭಿತ್ತಿ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಐಹೊಳೆಯ ಚಾಳುಕ್ಯ ಪೂರ್ವಕಾಲದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಗಾರೆ ಲೇಪನವನ್ನು ಮಾಡಿದ ಕುರುಹುಗಳು ಶಿಗ್ಗಾವಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಬನ್ನಿಕೊಪ್ಪದ ಭೀಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಇದೇ ರೀತಿ ಹೊಯ್ಸಳ, ಮುಂದೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆ ಬಳಕೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಹಂಪಿಯ ಬಹುತೇಕ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಬಿಜಾಪುರ, ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಮತ್ತು ಬೀದರ್‌ನಲ್ಲಿನ ಮುಸ್ಲಿಂ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಗಾರೆ ಬಳಕೆಗೊಂಡಿದೆ. ಅದರ ಪ್ರಭಾವ ವಿಜಯನಗರದ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿಯ ಕೈಪಿಡಿ ಗೋಡೆಯ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಮಹಾದ್ವಾರ ಗೋಪುರಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗಾರೆಯನ್ನು ಸುಣ್ಣ, ಮರಳು, ನೀರು, ಅಂಟುವಾಳಕಾಯಿ ಮತ್ತಿತರ ಅಂಟುಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲಾಗುವುದು. ಗಾರೆ ಮಿಶ್ರಣಗಳ ಅಳತೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಆಗಮಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪ ಶಾಸ್ತ್ರ ಕೃತಿಗಳು ವಿವರಿಸಿವೆ. ಕಾಮಿಕಾಗಮ, ಹರಿಭಕ್ತವಿಲಾಸ ಮೊದಲಾದ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆ ಬಗೆಗಿನ ಮಾಹಿತಿಗಳುಂಟು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಗಾರೆಯ ಗುಣಮಟ್ಟ, ಅದನ್ನು ಬಳಸುವ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿರುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳ ರಚನೆಗೆ ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದಂತೆ ಗಾರೆಯಲ್ಲಿ ಸುಣ್ಣ ಮತ್ತು ಮರಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳ ರಚನೆಗೆ ಸುಣ್ಣ ಮತ್ತು ಮರಳಿನೊಂದಿಗೆ ಅಂಟುವಾಳ ಕಾಯಿ, ಬೆಲ್ಲ, ಮೊಟ್ಟೆ ಲೋಳೆರಸ, ಬಿಲ್ವಪತ್ರೆ ಕಾಯಿಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ನುಣ್ಣಗೆ ಅರೆದು ಗಾರೆಯನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗುವುದು. ಆ ಗಾರೆಯನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದ ಅನಂತರ ಕೆಲವು ದಿನಗಳವರೆಗೆ ಅದನ್ನು ಬಳಸಬಹುದು.

ಗಾರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮಥುರಾದ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಮರಳಿನೊಂದಿಗೆ ಅಂಟು ಇತ್ಯಾದಿ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಗಾರೆಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸುವ ಬಗೆಗೆ ಕಾಶ್ಯಪ ಶಿಲ್ಪ, ವಿಷ್ಣು ಧರ್ಮೋತ್ತರ ಪುರಾಣ ಮತ್ತು ಸಮರಾಂಗಣ ಸೂತ್ರಧಾರಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ವಿವರಗಳಿವೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಮಣ್ಣು, ಗಾರೆ, ಮರ, ಕಲ್ಲು, ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಲೋಹ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ರೂಪಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಸರಿಹೊಂದುವ ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಲೇಪಿಸಿ, ಸುಂದರಗೊಳಿಸಬಹುದೆಂದು ಶ್ರೀಕುಮಾರನ ಚಿತ್ರಲಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳಿಗೆ ಬಣ್ಣ ಹಾಕಿರುವುದನ್ನು ಪಲ್ಲವರ ಕಾಲದ ಕಾಂಚೀಪುರಂನ ಕೈಲಾಸನಾಥ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಚೋಳರ ಕಾಲದ ತಂಜಾವೂರಿನ ಬೃಹದೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಕೆಲವು ಉತ್ಸವ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಮರ, ಕಲ್ಲು, ಅಥವಾ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ತೆಳುವಾಗಿ ಗಾರೆಯನ್ನು ಲೇಪಿಸಿ ಬಣ್ಣ ಹಚ್ಚಿರುವುದನ್ನು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳಿಗೆ ಅಭಿಷೇಕಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡುವಂತಿಲ್ಲವೆಂಬ ವಿಚಾರ ಆಗಮಗಳಲ್ಲಿದೆ ಎಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಗಾರೆಯ ಶಿಲ್ಪ ಗಾಂಧಾರ ಶಿಲ್ಪ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಹಳೆಯದೆಂದೂ ಆಕೃತಿಯ ಬಟ್ಟೆ ಮತ್ತು ಅಂಗಾಂಗಗಳ ಉಬ್ಬು ತಗ್ಗುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಲು ಮಾತ್ರ ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಹಾಕಲಾಗುತ್ತದೆಂಬುದು ಕೆ.ಎಂ. ವರ್ಮ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಕರ್ನಾಟಕದ ಗಂಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಚಾಮರಾಜನಗರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ನರಸಮಂಗಲದ ರಾಮಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ವಿಮಾನದಲ್ಲಿ ಗಾರೆ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಬದಲಾವಣೆಯೊಂದಿಗೆ ಉಳಿದು ಬಂದಿವೆ. ಸು.10–12 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹಲವಾರು ದೇವಾಲಯಗಳ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದು, ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದು ಬಂದಿವೆ. ಕೋಲಾರದ ಕೋಲಾರಮ್ಮ, ಅಂಗಡಿಗ್ರಾಮದ ವಾಸಂತಿಕಾ, ಕೂಡಲೂರಿನ ಬಸದಿ ಹಾಗೂ ದೇವಾಲಯ, ಹಾಸನದ ಹಾಸನಾಂಬ, ಕೆಲಸೂರಿನ ಬಸದಿ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಪೂಜಾ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮಂಡ್ಯ, ಬೆಂಗಳೂರು ಮತ್ತು ತುಮಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೆಡೆ ಗ್ರಾಮದೇವತೆಗಳು ಗಾರೆಯಿಂದ ರೂಪುಗೊಂಡಿವೆ. ಚನ್ನಪಟ್ಟಣ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ದೇವರ ಹೊಸಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸಂಜೀವರಾಯ (ಆಂಜನೇಯ) ಶಿಲ್ಪ ಗಾರೆಯದು. ಗ್ರಾಮದೇವತೆಗಳ ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯ ನಗ್ನ ಸ್ತ್ರೀ ಮತ್ತು ಪುರುಷರ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದ ವಡ್ಡಾರಾಧನೆ ಹಾಗೂ ಜಗನ್ನಾಥ ವಿಜಯ ಮೊದಲಾದ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಲೆಪ್ಪದ ಬೊಂಬೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳಿಗೆ ಸಂವಾದಿಯಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಪ್ರತಿಮೆಯನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣ ಗಾರೆಯಿಂದ ಮಾಡದೆ ಮಣ್ಣು ಅಥವಾ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಒರಟು ರಚನೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗಾರೆಯನ್ನು ಲೇಪಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂಥಹ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಚೋಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ರಚನೆಗೊಂಡಿವೆ. ಗಂಗೈಕೊಂಡ ಚೋಳಪುರಂನಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಈ ಬಗೆಯ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಈಗಲೂ ನೋಡಬಹುದು. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒರಟು ಶಿಲಾಕಂಬಗಳಿಗೆ ಗಾರೆ ಲೇಪನ ಮಾಡಿ ನಯಗೊಳಿಸಿ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮತ್ತೊಂದು ರೀತಿಯ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದರೆ, ಮೊದಲಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕಂಬಿಗಳಿಂದ ಸ್ಥೂಲ ರಚನೆಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, ಅನಂತರ ಅದಕ್ಕೆ ಗಾರೆ ತುಂಬಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವು ಮೈಸೂರು ಅರಸರ ಕಾಲದ್ದಿರಬಹುದೆಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದರೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಗಾರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲೇ ಮರದ ಗೂಟ ಹಾಗೂ ಅವಶ್ಯವಿದ್ದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅಭಯ ಹಸ್ತ ಮತ್ತು ವರದ ಹಸ್ತಗಳ ರಚನೆಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕಡ್ಡಿಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಹುಶಃ ಇದೇ ವಿಧಾನವನ್ನು ಮೈಸೂರು ಅರಸರು ಅನುಸರಿಸಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿರಬಹುದು.

ಶಿಲಾ ಪ್ರತಿಮೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ವಿಗ್ರಹಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದ ಮಾನ, ಪ್ರಮಾಣ, ಉನ್ಮಾನ, ಪರಿಮಾಣ, ಉಪಮಾನ, ಲಂಬಮಾನ ಮೊದಲಾದ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ಶಿಖರ ಮತ್ತು ಗೋಪುರಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಸ್ವರೂಪವೇ ಕಾರಣ ಎಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾರೆ. ಇದನ್ನು ಹಂಪೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಶಿಖರ ಮತ್ತು ಗೋಪುರಗಳಲ್ಲಿ ರಚನೆಗೊಂಡಿರುವ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳು

ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೂ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳ ರಚನೆಯ ಹಿಂದಿರುವ ಪ್ರಧಾನ ಉದ್ದೇಶ ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಾಣಗಳನ್ನು ಅಲಂಕೃತಗೊಳಿಸುವುದಾಗಿದೆ. ಇದು ಬಿಡಿ ಶಿಲ್ಪವಾಗಿರಲಿ ಅಥವಾ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪವಾಗಿರಲಿ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ವಾಸ್ತು ಭಾಗದ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದಲ್ಲದೆ, ಖಾಲಿ ಕಾಣುವ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಕಲಾಕೃತಿಗಳಿಂದ ತುಂಬುವುದಾಗಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣದಲ್ಲಿ ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದವು.

ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಹಂಪಿ ಸೂಕ್ತ ಸ್ಥಳ. ಇಲ್ಲಿಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯ, ಕೃಷ್ಣದೇವಾಲಯ, ವಿಠ್ಠಲ ದೇವಾಲಯ, ಹಜಾರ ರಾಮ ದೇವಾಲಯ, ಮಾಲ್ಯವಂತ ರಘುನಾಥ ದೇವಾಲಯ, ಅಚ್ಯುತರಾಯ ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅಲ್ಲದೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೇರೆ, ಬೇರೆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ದೇವಾಲಯಗಳ ಶಿಖರ, ರಾಯಗೋಪುರ ಮತ್ತು ಕೈಪಿಡಿಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ರಚನೆಗೊಂಡವು. ಈ ಪ್ರತಿಮೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಉಳಿದಂತೆ ಭಗ್ನಗೊಂಡಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳು ಸದಾ ತೆರೆದ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಮಳೆ, ಗಾಳಿ ಮತ್ತು ಬಿಸಿಲುಗಳಿಂದ ಹಾಳಾಗುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯೇ ಹೆಚ್ಚು. ಹೀಗೆ ಹಾಳಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಾಲ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಗೊಳಿಸಿ ಸುಣ್ಣ ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಹಚ್ಚಿರುವುದರಿಂದ ಅವುಗಳ ಸೌಂದರ್ಯ ಮರೆಯಾಗಿ ಒರಟು ರಚನೆಗಳಂತೆ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸುವುದು ಕಷ್ಟ.

ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಗಾರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಬೆಡಗುಬಿನ್ನಾಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ಗಾರೆ ಹಸಿ ಹಿಟ್ಟಿನಂತಿರುವುದರಿಂದ ಶಿಲ್ಪಿ ತನ್ನೆಲ್ಲ ಕುಶಲತೆಯನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಲು ಅವಕಾಶವಿದ್ದು, ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಮನೋಜ್ಞವಾಗಿ ಮೂಡಿ ಬರಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಒಂದು ವೇಳೆ ರಚನೆ ಸರಿ ಬರದಿದ್ದರೆ, ಪುನಃ ಅದಕ್ಕೆ ಗಾರೆಯನ್ನು ಲೇಪಿಸಿ ಸುಂದರಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಗಾರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ತಿಳಿದೋ ತಿಳಿಯದೆಯೋ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಸೃಜನಶೀಲತೆ ಪ್ರವೇಶವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಕೆಲವು ಗಾರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ನವ್ಯ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ವಿಜಯನಗರದ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳು ನಾನಾ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದು, ನೀಳ ರಚನೆಗಳಾಗಿವೆ. ಉದ್ದವಾಗಿದ್ದು, ತೆಳುವಾಗಿ ಬಳಕುವ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಆ ಕಾಲದ ಶಿಲಾಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ವಸ್ತ್ರದ ಅಲಂಕರಣವಿದ್ದು, ಕಸೂತಿ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಮಣಿಗಳ ಹಾರಗಳು ಪ್ರಧಾನ ಆಭರಣಗಳಾಗಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಗಾರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗೋಡೆಗೆ ಒರಗಿ ನಿಂತ ಬಿಡಿಶಿಲ್ಪಗಳಂತೆ ರಚನೆಗೊಂಡಿವೆ. ಪ್ರತಿಮಾ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅಂಗಾಂಗ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣ ಬದ್ಧತೆಯನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಂಡಿವೆ. ನುರಿತ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಅನುಭವದ ಸಾಕಾರ ಮೂರ್ತಿಗಳಂತೆ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ ಹಾಗೂ ಸಮಕಾಲೀನ ಇತರ ಮಾಧ್ಯಮಗಳ ಪ್ರತಿಮೆಗಳಿಗೆ ಸರಿ ಸಮನಾಗಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತವೆ. ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚನೆಗೊಂಡ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳು ಉಬ್ಬು ರಚನೆಗಳಾಗಿದ್ದು, ಒರಟು ಒರಟಾಗಿವೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಕೈಪಿಡಿಗೋಡೆಯ ಕೆಲವು ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ(ವೈಷ್ಣವ ಶಿಲ್ಪಗಳು) ಮತ್ತು ಮುಂದಿನ ಮಹಾದ್ವಾರ ಗೋಪುರದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕೇವಲ ಗೋಡೆಗಂಟಿದ ತೆಳು ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಂತಿವೆ. ವಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಆಭರಣಗಳ ಅಲಂಕರಣದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದ್ದರೂ ಒರಟು ಲಕ್ಷಣಗಳು ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಹಂಪೆಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಕಾಲದ ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಉಳಿದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಾಣದೊಂದಿಗೆ ರಚನೆಗೊಂಡ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅಂದರೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲೆ ರಚನೆಗೊಂಡ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಕೈಪಿಡಿ ಗೋಡೆಯ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಶೈವಗಾರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಇದೇ ದೇವಾಲಯದ ಕಿರಿಯ ಗೋಪುರದಲ್ಲಿರುವ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳು, ಕೃಷ್ಣ ದೇವಾಲಯದ ಮಹಾದ್ವಾರ ಗೋಪುರದ ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ಹಜಾರರಾಮದೇವಾಲಯದ ಕೈಪಿಡಿಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸಾಲುಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ಮಲಪನ ಗುಡಿಯ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯದ ಕೈಪಿಡಿ ಗೋಡೆಯ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಹಾಗೂ ಮಾಲ್ಯವಂತ ರಘುನಾಥ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಪುರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿವೆ. ಕೆಲವೆಡೆ ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳಿಗೆ ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಲೇಪಿಸಿ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದೇವತಾ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲದೆ ಲೌಕಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಹ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ.

ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಕೈಪಿಡಿ ಗೋಡೆಯ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ, ನಾಟ್ಯಗಣಪ, ತ್ರಿಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಶಿವ, ನಂದಿರೂಢ ಶಿವಪಾರ್ವತಿ, ಶೈವಯತಿ, ಗಣಸಮೂಹ, ಚಾಚುರಧಾರಿ ಸ್ತ್ರೀಯರು, ಭಕ್ತ ವೃಂದ ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ. ಕೊರಳಹಾರ, ತೋಳ್ಬಂದಿ, ಕಡಗ, ಡಾಬು ಮತ್ತು ಕಿರೀಟಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡ ಈ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಮನಮೋಹಕವಾಗಿವೆ. ಪುರುಷ ದೇವತೆಯನ್ನು ದೊಡ್ಡದಾಗಿಯೂ ಸ್ತ್ರೀದೇವತೆಯನ್ನು ಚಿಕ್ಕದಾಗಿಯೂ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೃಷ್ಣದೇವಾಲಯದ ಮಹಾದ್ವಾರ ಗೋಪುರದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಸೈನಿಕರ ಸಮೂಹ ಗಾರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಒರಿಸ್ಸದ ಮೇಲೆ ಕೈಗೊಂಡ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯ ಚಿತ್ರಣವೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಬಹುಭಾಗ ಭಗ್ನಗೊಂಡಿದ್ದು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಇದನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಹಂಪೆಯ ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಿಥುನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೈಮಾಟ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿದೆ. ವಿಠಲ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಪುರದಲ್ಲಿ (ಪೂರ್ವ) ನಗ್ನ ಸ್ತ್ರೀಶಿಲ್ಪವೊಂದು ಲಜ್ಜಾಗೌರಿಶಿಲ್ಪದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದೆ. ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ದೊಡ್ಡ ಗೋಪುರದ ದಕ್ಷಿಣ ಮುಖದಲ್ಲಿರುವ ಮಿಥುನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಜೀವಂತಿಕೆಯಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಸ್ತ್ರೀ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ತುಂಬು ಯೌವನವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಸುಂದರ ಕೇಶಾಲಂಕರಣ, ಲೇಪಾಕ್ಷಿ ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಕೇಶಾಲಂಕಾರವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಕೃಷ್ಣ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಪುರದಲ್ಲಿರುವ ಗೋಪಿಕಾಸ್ತ್ರೀಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ನಗ್ನವಾಗಿದ್ದರೂ ಸದಭಿರುಚಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ.

ಹೀಗೆ ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತು ರಚನೆಗಳ ಅಲಂಕರಣವನ್ನು ಇಮ್ಮಡಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿವೆ. ವಿವಿಧ ಪಂಥದ ದೇವತೆಗಳು, ಪೌರಾಣಿಕ ಘಟನಾವಳಿಗಳು, ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಪಕ್ಷಿಗಳು, ರಾಜ, ರಾಣಿ, ಯತಿ ,ಶಿಷ್ಯ ಮತ್ತು ಇತರ ಸಮೂಹ ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿವೆ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಂಪಿ ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ರಾಯಗೋಪುರ (ಮಹಾದ್ವಾರ ಗೋಪುರ) ಹಾಗೂ ಕೈಪಿಡಿ ಗೋಡೆಯ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ನಿರ್ಮಾಣ ಗೊಂಡವು. ಉದಾ: ಮೇಲುಕೋಟೆ, ಕನಕಗಿರಿ, ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತಿ ಪಡೆದಿದ್ದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳೆ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ಕಾಲದ ಮರ, ಶಿಲೆ, ಲೋಹ ಮತ್ತು ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಲಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಅಂದರೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಾರೆ ಕುಶಲಕಲೆಯಲ್ಲಿ ನುರಿತ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಒಂದು ವರ್ಗವೇ ಇತ್ತೆಂಬುದು ಸುಸ್ಪಷ್ಟ ಆದರೆ ಗಾರೆ ಶಿಲ್ಪಿಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಈವರೆಗೂ ಯಾವುದೇ ಮೂಲದ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಇನ್ನು ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಗಾರೆ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ದೇವಾಲಯಗಳ ಗೋಪುರ ಮತ್ತು ಕೈಪಿಡಿಗೋಡೆಯ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ವಸತಿ ಗೃಹಗಳ ಅಲಂಕರಣೆಯಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯನ್ನು ಯಥೇಚ್ಛವಾಗಿ ಬಳಸುವ ಪದ್ಧತಿ ರೂಢಿಯಾಯಿತು. ಸಿಮೆಂಟ್ ಮತ್ತಿತರ ಆಧುನಿಕ ವಸ್ತುಗಳ ಪ್ರವೇಶದಿಂದಾಗಿ ಗಾರೆ ಬಳಕೆ ಸ್ಥಗಿತಗೊಂಡಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಆದರೂ ಕೆಲವು ಕೆಲಸಗಳಿಗೆ ಗಾರೆ ಬಳಕೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದೆ. (ಸಿ.ಎಂ.)

ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು: ಪ್ರಾಚೀನ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ವೀರಗಲ್ಲು, ಮಹಾಸತಿ ಅಥವಾ ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ನಿಷಿಧಿಕಲ್ಲು ಮುಂತಾದವು ಮರಣಶಿಲ್ಪಗಳು. ಜೈನರ ಸಮಾಧಿಮರಣ (ನಿಷಿಧಿ), ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ವೀರಮರಣ (ವೀರಗಲ್ಲು) ಮತ್ತು ಮೃತ ಪತಿಯೊಡನೆ ಸಹಗಮನ (ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲು) ಇಂಥ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಸ್ಮಾರಕಗಳು ಕೇವಲ ಶಿಲ್ಪ ಇಲ್ಲವೆ ಕೇವಲ ಶಾಸನವಾಗಿರಬಹುದಾದರೂ ಓದುಬರಹ ತಿಳಿದವರು–ಓದುಬರೆಹ ತಿಳಿಯದವರಿಗೂ ವೇದ್ಯವಾಗಲೆಂದು ಕೆಲವು ಸಲ ಎರಡನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿರುವುದು.

ಭಾರತೀಯರ ಜೀವನದ ಪರಮಗುರಿ ಸದ್ಗತಿ ಸಂಪಾದನೆ. ಮೌಲ್ಯಾನುಸಂಧಾನ, ಆತ್ಮಾನುಸಂಧಾನ, ಆದರ್ಶಾನುಸಂಧಾನಗಳನ್ನು ಸದ್ಗತಿಗೆ ಸಾಧನಗಳನ್ನಾಗಿ ಪರಿಭಾವಿಸಿ ಕೊಂಡವರು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಬಲಿ, ಸಹಗಮನ ಮುಂತಾದ ಮೌಲ್ಯಾನುಸಂಧಾನ ಸದ್ಗತಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡ ಒಂದು ಸಾಮಾಜಿಕ ಆಚರಣೆಯಾಗಿತ್ತು. ಧ್ಯಾನ, ತಪಸ್ಸು ಮೊದಲಾದ ಆತ್ಮಾನುಸಂಧಾನ ವ್ಯಕ್ತಿ ಜೀವನ ಪರಿಶುದ್ಧಿಯ ಸಾಧನ. ಮರಣ ಮುಖೇನ ಸದ್ಗತಿ ಸಾಧಿಸಿಕೊಡುವುದೆಂದು ಭಾವಿಸಿದವು ಆತ್ಮಾನುಸಂಧಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಜೈನ ಸಮಾಧಿ ಮರಣ. ಜೈನರು ತಮ್ಮ ನಿತ್ಯ ಜೀವನಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯೆ ಮಧ್ಯೆ ಏಕಭುಕ್ತಿ, ಪಕ್ಷೋಪವಾಸ, ಮಾಸೋಪವಾಸಗಳೆಂಬ ಉಪವಾಸಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದು, ಮರಣ ಸನ್ನಿಹಿತವಾದ ಸಮಯದಿಂದ ಬಿಡದೆ ಪ್ರಾಣೋತ್ಕ್ರಮಣ ಪರ್ಯಂತ ಆಚರಿಸಿದರೆ ಅದು ಸಲ್ಲೇಖನವ್ರತ ವೆಂದಿದೆ. ಸಲ್ಲೇಖನವ್ರತವನ್ನು ಕ್ವಚಿತ್ತಾಗಿ ತೀರ್ಥಂಕರ ವಿಗ್ರಹದ ಸನ್ನಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಆಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದು ದಕ್ಕೆ ಮಲ್ಲಿಷೇಣನ ಸಮಾಧಿಮರಣ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಜೈನ ಸಂಪ್ರದಾಯದಲ್ಲಿ ವ್ರತ ಹಿಡಿದು ಸಾವನ್ನಪ್ಪಿದವರ ಸ್ಮಾರಕವೇ ನಿಷಿಧಿ ಶಿಲೆಗಳು. ಮುನಿಗಳು, ಕಂತಿಯರು, ರಾಜಪರಿವಾರದವರು, ಸಾಮಾನ್ಯರು ಪುರುಷರು ಮತ್ತು ಸ್ತ್ರೀಯರು ವ್ರತ ಹಿಡಿದು ಮರಣ ಹೊಂದಿರುವರ ನಿಷಿಧಿಕಲ್ಲುಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇವು ಶಿಲಾಫಲಕಗಳಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರೂ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಸ್ತಂಭಾಕಾರದ ನಿಷಿಧಿಗಳಿವೆ. ನಿಷಿಧಿ ಶಿಲೆಗಳನ್ನು ಬರೆವಣಿಗೆಯುಳ್ಳವು, ಚಿತ್ರವುಳ್ಳವು, ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಬರೆವಣಿಗೆ ಯುಳ್ಳವು ಎಂದು ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಬೋಧಿಸುವ ಗುರು, ಕೇಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ಶಿಷ್ಯ ಇಬ್ಬರ ಮಧ್ಯೆ ಪುಸ್ತಕ ಹೊತ್ತ ವ್ಯಾಸಪೀಠ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನಿಷಿಧಿ ಶಿಲೆಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಾಗಿವೆ. ನಿಷಿಧಿ ಶಿಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುವಿಗೆ ಶಿಷ್ಯ, ಕೌಟುಂಬಿಕ ಸಂಬಂಧದವರು ನಿಲ್ಲಿಸಿರುವರು. ಗಂಗರಾಜನು ಗುರು ಶುಭಚಂದ್ರರಿಗಾಗಿ, ಗಂಗರಾಜನ ಮಗ ಬೊಪ್ಪ ತನ್ನ ದೊಡ್ಡಪ್ಪನ

ಮಗ ಏಚಿರಾಜನಿಗಾಗಿ, ಚೆಟ್ಟಿಕಬ್ಬೆ ಪತಿ ಹೊಯ್ಸಳಶೆಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ಮಗ ಬೂಚರಿಗಾಗಿ ನಿಷಿಧಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಆಗಾಗ ಸ್ವಾಮಿಭಕ್ತಿಗಾಗಿ (ಜೋಳವಾಳಿ) ವ್ರತ ಹಿಡಿದು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಹೋರಾಡಿ ಮಡಿದ ನಿಂಬಸಾಮಂತ, ಮಗಳು ಶಾಂತಲೆಗಾಗಿ ವ್ರತ ಹಿಡಿದು ಮಡಿದ ತಾಯಿ ಮಾಚಿಕಬ್ಬೆಯರ ನಿಷಿಧಿಗಳಿವೆ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಬಲಿದಾನ ಪದ್ಧತಿ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು. ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಣ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ರಾಹು ಸೂರ್ಯನನ್ನು ನುಂಗುವನೆಂಬ ಭಾವನೆ ಹಿಂದುಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ ಅನುಭವಿಸುವ ಸಂಕಟದಲ್ಲಿ ಸಹಾನುಭೂತಿ ತೋರಿಸುವ ರೂಪದ ಚಿತಾಪ್ರವೇಶ ಮರಣದಿಂದ ಮೋಕ್ಷ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯೆಂಬ ಭಾವನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಧಾರವಾಡದ ಕನ್ನಡ ಸಂಶೋಧನೆ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುವ ತಿಳವಳ್ಳಿ ಶಾಸನ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ರಾಹು ಹಾವಿನ ರೂಪದಿಂದ ಸೂರ್ಯನನ್ನು ನುಂಗುತ್ತಿರುವ, ಬೊಪ್ಪನು ಬೆಂಕಿಯಲ್ಲಿ ಹಾರುತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರವಿದೆ.

ಪ್ರಿಯವ್ಯಕ್ತಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣೋತ್ಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಲೌಕಿಕ ಬಲಿದಾನ ಪದ್ಧತಿಯಿತ್ತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಪತಿಗಾಗಿ ಪ್ರಿಯಸತಿ, ಒಡೆಯನಿಗಾಗಿ ಸೇವಕ ಬಲಿದಾನವಾಗುತ್ತಿದ್ದ. ಪತಿಗಾಗಿ ಸತಿ ಮಾಡುವ ಪ್ರಾಣೋತ್ಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಸಹಗಮನವೆಂದೂ ಒಡೆಯನಿಗಾಗಿ ಸೇವಕ ಮಾಡುವ ಪ್ರಾಣೋತ್ಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ವೇಳವಾಳಿ (ಲೆಂಕವಾಳಿ) ಎಂದೂ ಹೆಸರು. ಪತಿಯೊಡನೆ ಸತಿ ಚಿತೆಯೇರಿದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವೆ ಬೇರೆಡೆಯಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿರುವ ಶಿಲೆಯೇ ಮಹಾಸತಿಕಲ್ಲು ಅಥವಾ ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲು. ಮಾಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಧ: ಸಹಗಮನ – ಗಂಡನ ಶವದೊಂದಿಗೆ ಚಿತೆಯೇರುವುದು, ಅನುಗಮನ – ಪತಿ ದೂರದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಮಡಿದರೆ ಅವನ ಪ್ರಿಯವಸ್ತುವನ್ನು ಹಿಡಿದು ಚಿತೆಯೇರುವುದು.

5 ಅಥವಾ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕವಡಿ ಶಾಸನ ಬನವಾಸಿ ಕದಂಬ ರವಿವರ್ಮನ ರಾಣಿಯ ಸಹಗಮನವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಈ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ಇದೇ ಪ್ರಥಮ ದಾಖಲೆಯಾಗಿದೆ. ಅನಂತರ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಸಹಗಮನದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಸಿಕ್ಕುತ್ತವೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಿಂದ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ. ಈ ಪದ್ಧತಿ ಮುಂದುವರಿದುದನ್ನು ಬಾರ್ಬೋಸ (1500), ನ್ಯೂನಿಜ಼್ ಸೀಜರ್ ಫ್ರೆಡರಿಕ್ (1560), ಪಿಯತ್ರೋಡೆಲ್ಲಾವೆಲ್ಲೆ (1623) ಮೊದಲಾದವರ ದಿನಚರಿಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಈಗ ತಿಳಿದಿರುವಂತೆ ಕೊನೆಯ ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲು ಕೆಳದಿಯ 1619ರ ಶಾಸನ. ಪೂರ್ಣಯ್ಯನವರು ದಿವಾನರಾಗಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಲಕಾಡಿನ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಸ್ತ್ರೀಗೆ ಸಹಗಮನಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಿರುವ 1805ರ ಸನ್ನದಿನಲ್ಲಿಯ ವಿಷಯ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ವರದಿಯಲ್ಲಿದೆ (1938).

ಈ ಸ್ಮಾರಕಗಳು ಕೆಲವು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಸ್ತಿಯಾದವರ ನೆನಪಿಗೆ ಕೇವಲ ಗುಂಡುಕಲ್ಲು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕೇವಲ ಎತ್ತಿದ ಬಲತೋಳಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ತೋಳು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕಂಬದಿಂದ ಹೊರಟಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಎತ್ತಿದ ಬಲತೋಳುಳ್ಳ ಪೂರ್ಣ ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಲ್ಪ ಹೆಗ್ಗೆರೆ, ಮುತ್ತೂರು, ಅಬ್ಬಲೂರು, ಹೇರೂರು ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಪತಿಯೊಂದಿಗೆ ಸ್ತ್ರೀ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಪತಿಯ ಎಡಗಡೆ ಬಲಗೈ ಎತ್ತಿ ಸತಿ ನಿಂತಿರುತ್ತಾಳೆ. ಮನಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಪತಿಯೊಂದಿಗೆ ಆತನ ಎಲ್ಲ ಸತಿಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುವ ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲಿದೆ. ದಂಪತಿಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಹೆಗಲ ಮೇಲೆ ಕೈ ಹಾಕಿದ್ದರೆ ಅವಳ ಬಲಗೈ ಗಂಡನ ಹೆಗಲ ಮೇಲಿರುವ ಕಾರಣ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಎತ್ತಿದ ಬಲಗೈ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪುರುಷ ಆಯುಧವನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದರೆ ಅದು ಅವನ ವೀರಮರಣವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಯಾಣದ ನೆರೆಯ ಸಸ್ತಾಪುರ ಗ್ರಾಮದ ಮಾಸ್ತಿಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಬದಿಂದ ಒಂದು ಕೈ ಚಾಚಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸ್ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ದಂಪತಿಗಳ ಚಿತ್ರ, ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿತೆಯಲ್ಲಿ ಮಲಗಿರುವ ದಂಪತಿಗಳ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಅಧಿಕ; ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆ.

ಯಜಮಾನನಿಗಾಗಿ ಹೋರಾಡಿ ಸತ್ತರೆ ಅವನಿಗಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲೆಯೆ ವೀರಗಲ್ಲು. ಅವನಿಗೆ ಶುಭ ಹಾರೈಸಿ ಇಲ್ಲವೆ ಅವನ ಮರಣದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಘಾತ ಮಾಡಿಕೊಂಡರೆ ವೇಳವಾಳಿ ಕಲ್ಲು ನಿಲ್ಲಿಸುತ್ತಾರೆ. ಬಸುರಾಳ ಗ್ರಾಮದ ಒಂದು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸ್ತರಗಳಿದ್ದು ಕೆಳಗಿನ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ವೇಳವಾಳಿಯ ಮೆರವಣಿಗೆ, ಮಧ್ಯದ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಬಗ್ಗಿಸಿದ ಗಳಕ್ಕೆ ಕೂದಲು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡು ಕೈಮುಗಿದು ಕುಳಿತ ವೇಳವಾಳಿ, ಅವನ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಬಾಗಿದ ಖಡ್ಗ ಹಿಡಿದು ರುಂಡ ಹಾರಿಸಲು ಸಿದ್ಧನಾದ ವ್ಯಕ್ತಿ, ಮೇಲಿನ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಈಶ್ವರಲಿಂಗದ ಎದುರು ಕೈಮುಗಿದು ಕುಳಿತ ವೇಳವಾಳಿ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಅಬ್ಬಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಬಗ್ಗಿಸಿದ ಕೊಂಬೆಗೆ ತಲೆಕೂದಲು ಕಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡು ರುಂಡ ಹಾರಿಸಿಕೊಂಡ ಪತಿ, ಇಬ್ಬರು ಪತ್ನಿಯರ ಸಿಡಿದೆಲೆ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಇವು ಸಿಡಿತಲೆಗೆ ಉದಾಹರಣೆ. ಬಳ್ಳಿಗಾವೆಯಲ್ಲಿ ಪೆರುಮಾಳು ದೇವಸ್ಥಾನದ ಭೇರುಂಡೇಶ್ವರ ಕಂಬದ ತುದಿಯಿಂದ ಕೆಳಗೆ ನಿಲ್ಲಿಸಲಾದ ಬಾಣಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿದ್ದು ಸತ್ತ ಚಿತ್ರವಿದೆ.

ಧರ್ಮಮಾರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆವ ಧರ್ಮವೀರನಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗುವ ಮೋಕ್ಷಸಾಧನೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಬಲಿದಾನ, ಲೌಕಿಕ ಬಲಿದಾನ ಮಾರ್ಗಗಳಿಂದಲೂ ಸಾಧ್ಯವೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಬೆಳೆದು, ಕೊನೆಗೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಡಿದ ವೀರನಿಗೂ ಸಾಧ್ಯವೆಂಬ ಪರಂಪರೆ ಬೆಳೆಯಿತು. ಗ್ರಾಮರಕ್ಷಣೆ, ದೇಶರಕ್ಷಣೆ, ಗೋರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಸ್ತ್ರೀರಕ್ಷಣೆಯ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಅಧಿಕವಾದಂತೆ ಯುದ್ಧವೀರನಿಗೂ ಸಮಾನ ಸ್ಥಾನ ಲಭಿಸಿತು. ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಮಡಿದ ವೀರನಿಗೆ ನಿಲ್ಲಿಸುವ ಸ್ಮಾರಕಗಳು ಮೂರು ಬಗೆಯಾಗಿವೆ. ಗುಂಡುಕಲ್ಲುಗಳು, ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳು. ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ಬರೆವಣಿಗೆಯುಳ್ಳವು, ವಿಗ್ರಹವುಳ್ಳವು, ಉಭಯರೀತಿಯವು ಎಂದು ಮೂರು ವಿಧ. ವಿಗ್ರಹಗಳುಳ್ಳ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ. ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ವೀರಗಲ್ಲು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮೂರು ಸ್ತರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುತ್ತದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನವಾದ ಹಲ್ಮಿಡಿ ಶಾಸನ ಕದಂಬ ಕಕುಸ್ಥನ ಆಳ್ವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಭಟಾರಿಯ ಮಗ ವಿಜಅರಸ ಎಂಬುವನು ಸೇಂದ್ರಕ ಮತ್ತು ಬಾಣವಂಶದ ವೀರರ ಸಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಕೇಕಯ ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವರೊಡನೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಗೆದ್ದಾಗ ಅವನಿಗೆ ಪುರಸ್ಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕೊಟ್ಟ ದಾನಪತ್ರ. ಇದು ಸತ್ತವರ ಸ್ಮಾರಕಕ್ಕಾಗಿ ನೆಟ್ಟ ವೀರಗಲ್ಲಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇದೂ ಒಂದು ರೀತಿಯ ವೀರಗಲ್ಲು. ಹುಕ್ಕೇರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ವೀರಗಲ್ಲಿನ ಕೆಳಗಿನ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಗೋಗ್ರಹಣ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕರ ಹೋರಾಟ, ಓಡುತ್ತಿರುವ ಹಸುಗಳನ್ನು, ಮಧ್ಯದ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ವೀರನನ್ನು ಅಪ್ಸರೆಯು ಸ್ವರ್ಗಲೋಕಕ್ಕೆ ಕರೆದೊಯ್ಯುತ್ತಿರುವುದು, ಮೇಲಿನ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಅವನು ಶಿವಲಿಂಗದೆದುರು ಕೈಮುಗಿದು ಕುಳಿತಿರುವುದನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಮ್ಮಿನಭಾವಿ ವೀರಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಟೆಯನಾಯಕ ಅಶ್ವರೂಢನಾಗಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಿದ ಚಿತ್ರ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದೆ. ವೀರಗಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಳಗಿನ ಸ್ತರವು ಯೋಧರು, ಪದಾತಿಗಳು ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ ಸಹಿತ ಹೋರಾಟದ ದೃಶ್ಯ, ಮಧ್ಯದ ಸ್ತರ ಮಡಿದ ವೀರನನ್ನು ಅಪ್ಸರೆಯರು ಎತ್ತಿಕೊಂಡೊಯ್ಯುವ ದೃಶ್ಯ, ಅವನು ಎಡ–ಬಲದ ಅಪ್ಸರೆಯರ ಭುಜದ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಕೈಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟಿರುವ ಇಲ್ಲವೆ ಅವನು ಕುಳಿತ ವಿಮಾನವನ್ನು ಅಪ್ಸರೆಯರು ಹೊತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರ, ಮೇಲಿನ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಅವನು ಸ್ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ದೇವಸನ್ನಿಧಿ ಸೇರಿದುದನ್ನು ಅಂದರೆ ಶಿವಲಿಂಗದೆದುರು ಕೈಮುಗಿದು ಕುಳಿತುದನ್ನು, ಜೈನನಾಗಿದ್ದರೆ ಜಿನ ವಿಗ್ರಹದ ಎದುರು ಕೈಮುಗಿದು ಕುಳಿತ ಚಿತ್ರ ಇರುತ್ತದೆ. ಪುರುಷರಂತೆಯೇ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಸಮಯ ಬಂದಾಗ ಶಸ್ತ್ರವನ್ನು ಹಿಡಿದು ಹೋರಾಡಲು ಹಿಂಜರಿದವರಲ್ಲ. 1446ರ ಶಿಕಾರಿಪುರ ವೀರಗಲ್ಲು ತಂದೆ ಮಾದಿಗೌಡ ವೀರಸ್ವರ್ಗವೇರಲು ವೈರಿಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಮಗಳು ಹರಿಯಕ್ಕ ವೀರಮರಣವನ್ನಪ್ಪಿದಳೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಹೇರೂರು, ಅರಸಿಬೀದಿ, ಗುಂಡೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಹೋರಾಟ ಮತ್ತು ವೀರಮರಣದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. (ಎಸ್.ಎಲ್.)

ನಾಯಿ ಸ್ಮಾರಕಗಳು: ಮಾನವನ ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ನಾಯಿಗೆ ಆದ್ಯತೆಯ ಸ್ಥಾನ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಅತಿಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ನಾಯಿ ವಿಶ್ವಾಸಕ್ಕೆ, ಕೃತಜ್ಞತೆಗೆ ಸಂಕೇತವಾಗಿದೆ. ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಿಂಧೂ ಬಯಲಿನ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಕಾಲದ ಹರಪ್ಪ ಜನರಿಗೆ ನಾಯಿ ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರೌಢಹಂತದ ಕಾಲದ ಬರೆಹದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿ ಮತ್ತು ಪಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುವಂತಹ ಚಿತ್ರಗಳ ಸಹಿತ ನಾಯಿಯ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ನಾಯಿಯ ಪ್ರತಿಮೆಗಳೂ ಬಹುಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ನಾಯಿಯನ್ನು ಬೇಟೆಗಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಾಣಿಯ ಮೂರು ಜಾತಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು: ಭಾರತದ ಪೇರಿಯ (ಹಳದಿ ಬಣ್ಣದ ಬೀದಿನಾಯಿ), ಮಾಸ್ಟಿಫ್ ಮತ್ತು ಬೇಟೆ ನಾಯಿ. ಲೋಥಲ್‌ನ ಪೇರಿಯ ನಾಯಿಯ ಪ್ರತಿಮೆ ನೆಟ್ಟಗೆ ನಿಂತಿರುವ ಬಾಲ ಮತ್ತು ಹೊರಚಾಚಿರುವ ನಾಲಗೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಬಹಳ ಯಥಾರ್ಥ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ನಾಯಿಯ ಸಣ್ಣ ಗೊಂಬೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಮಕ್ಕಳು ಆಟಿಕೆಯಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಲಾಂಗ್‌ನಾಜ್ (ಗುಜರಾತ್) ಜನರೂ ನಾಯಿಗಳನ್ನು ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಲೋಥಲನಲ್ಲಿ ಕಂಚನ್ನು ಎರಕ ಹೊಯ್ಯುವ ಕಲೆ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿ ನಾಯಿಯ ಎರಡು ಮೂರ್ತಿಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು ಇವುಗಳನ್ನು ತಾಯಿತದಂತೆ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಮಾನವ ನಾಯಿಯನ್ನು ತನ್ನ ಕುಟುಂಬದ ಒಬ್ಬ ಸದಸ್ಯನಂತೆ, ಮಕ್ಕಳಂತೆ, ಸ್ನೇಹಿತನಂತೆ, ಆಳಿನಂತೆ ಅನೇಕ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಬೇಟೆಯಾಡಿ ಬಂದನಂತರ ಬಂಗಾಲದ ಮಾಳರ್ ಎಂಬ ಜನಾಂಗದವರು ನಾಯಿಗೆ ಔತಣ ನೀಡುತ್ತಾರೆ. ಬೇಟೆ ನಾಯಿಯನ್ನು ಕೊಂದವನಿಗೆ ದಂಡವನ್ನು ವಿಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ನಾಯಿಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡಲು ಬಳಸುವಾಗ ಅವುಗಳಿಗೆ ಏಟು ಬೀಳದಂತೆ ಶಸ್ತ್ರಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿ ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಬೇಟೆ ಕ್ರಮವನ್ನು ಶ್ವಗಣಿಕಾ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೆಜ್ಜೆ ಗುರುತು ಹಿಡಿದು ಹೋಗಿ ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಪಾದಪ್ರೇಕ್ಷ ಮಾರ್ಗ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ನಾಯಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಇಷ್ಟು ವಿಶ್ವಾಸ ತೋರಲು ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣವೆಂದರೆ ನಾಯಿ ತನ್ನ ಒಡೆಯನ ಬಗ್ಗೆ ತೋರುವ ನಿಷ್ಠೆ. ಇದನ್ನು ಅರಿತ ರಾಕ್ಷಸರು ಮತ್ತು ದೆವ್ವಗಳು ಜನರನ್ನು ಮೋಸಮಾಡಲು ಅವರಿಗೆ ಪ್ರಿಯವಾದ ನಾಯಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತಾರೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಹಲವು ಕಡೆ ಇದೆ.

ಪಂಜಾಬ್ ರಾಜ್ಯದ ಲಾಹೋರಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ವೀರನಾಯಿಯ ಗೋರಿ ಇದೆ. ಅದು ಮೃತಪಟ್ಟ ಸ್ಥಳದಲ್ಲೆ ಸಮಾಧಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈಗ ಅದೊಂದು ಪೂಜಾರ್ಹ ಸ್ಥಳವೇ ಆಗಿದೆ. ಬುಲಂದ್‌ಷಾರ್‌ನಲ್ಲಿ ಮೂವರು ಸಂತರ ಸಮಾಧಿಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಬಳಿ ಅವರಿಗೆ ಪ್ರೀತಿ ಪಾತ್ರ ನಾಯಿಯ ಸಮಾಧಿ ಇದೆ. ಸಂತರ ಸಮಾಧಿಗಳಿಗೆ ತೋರುವ ಗೌರವವನ್ನು ನಾಯಿಗಳ ಸಮಾಧಿಗೂ ತೋರಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಕೆಲವು ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕಾಥೇವಾಡದಲ್ಲಿ ನಾಯಿಗಳಿಗಾಗಿಯೇ ಕಟ್ಟಿಸಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ನಾಯಿಗಳಿಗಾಗಿ ಹಾಕಿಸಿದ ಸ್ಮಾರಕ ಶಾಸನವನ್ನು ಮಂಡ್ಯ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಆತಕೂರು, ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಯಲಹಂಕ, ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮೇಲಾಗಾಣೆ ಮತ್ತು ಮಡಕಶಿರಾ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಗೋಲ್ಲರಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. 950ರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಮೂರನೆಯ ದಂಡಿನ ನಾಯಕ ಮಣಲೆತರನು ತನ್ನ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಹಂದಿಯೊಡನೆ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿ ಮೃತಪಟ್ಟ ಕಾಳಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ನಾಯಿಯ ನೆನಪಿಗೆ ಆತಕೂರಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ವೀರಗಲ್ಲು ನಿರ್ಮಿಸಿ ತನ್ನ ಶ್ವಾನ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಮೆರೆದಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಆ ನಾಯಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪೂಜೆ ನಡೆಯುವಂತೆ ನಿಯಮ ಮಾಡಿ ತಾನು ಆ ನಾಯಿಯನ್ನು ಪಡೆದ ಬಗೆಗೆ ಸುದೀರ್ಘ ವಿವರವನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಮಣಲೆತರನಿಗೆ ಆ ನಾಯಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಇದ್ದ ಇವನ ಅಪಾರ ಪ್ರೇಮ, ನಾಯಿ ಪ್ರೀತಿಗಾಗಿ ಶಾಸನ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದು ಅಪರೂಪದ ಘಟನೆಯಾಗಿ ದಾಖಲಾಗಿದೆ. ಶಾಸನ ಕಲ್ಲನ್ನು ಚಲ್ಲಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿದುದಾಗಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇದು ಈಗ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ.

ನಾಯಿಗಾಗಿ ಹಾಕಿಸಿರುವ ಹಲವಾರು ವೀರಗಲ್ಲುಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಹಂದಿಯ ಬೇಟೆಯಲ್ಲಿ ಸತ್ತ ಪೂಣಿಗ ಎಂಬ ನಾಯಿಯ ಸ್ಮಾರಕವನ್ನು ತಣ್ಣೂರು ಮತ್ತು ಚೋರಗಿರಿಯನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಅರಸ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ವಿಷಯ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಹಂದಿಯೊಡನೆ ಹೋರಾಡಿ ಸತ್ತ ವೀರನಾಯಿಯ ವೀರಗಲ್ಲು ಯಲಹಂಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಶಾಸನವಿಲ್ಲದ ನಾಯಿಯ ಸ್ಮಾರಕಗಳು ಹೊಸಕೋಟೆ ತಾಲ್ಲೂಕು ಕೋಡಿಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಕಟ್ಟಿಗೇನಹಳ್ಳಿ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆ ಆನೇಕಲ್ಲು ತಾಲ್ಲೂಕು ವಣಕನಹಳ್ಳಿ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿಯೂ ಹಂದಿಯ ಬೇಟೆಯ ವೀರಗಲ್ಲು ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಹಂದಿಯೊಂದನ್ನು ಎರಡು ನಾಯಿಗಳು ಹಿಂದೆ ಮತ್ತು ಮುಂದೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ಶಿಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

975ರ ವೀರಗಲ್ಲೊಂದರಲ್ಲಿ, ಲೋಕ ಮತ್ತು ಧಳಗ ಎಂಬ ನಾಯಿಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಹಂದಿಯನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡಿ, ಆ ಬೇಟೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ನಾಯಿಗಳೂ ಸತ್ತಾಗ ಅವುಗಳಿಗೆ ಸ್ಮಾರಕವನ್ನು ಹಾಕಿಸುತ್ತಾ ಅದರಲ್ಲಿ ಲೋಕ ಎಂಬ ನಾಯಿ ಎಪ್ಪತ್ತೈದು ಹಂದಿಗಳನ್ನು ಕೊಂದಿತು ಹಾಗೂ ಧಳಗ ಎಂಬ ನಾಯಿ ಇಪ್ಪತ್ತಾರು ಹಂದಿಗಳನ್ನು ಕೊಂದಿತು ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಯಲಹಂಕ, ರಕೂರು, ನೆಲವಾಗಿಲು, ತಿಪ್ಪೂರು, ಕೋಡಿಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಬಳ್ಳಿಗಾವೆಯ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ನಾಯಿಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಕಾವ್ಯಮಯ ವರ್ಣನೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಪಂಪ ತನ್ನ ಕೃತಿ ವಿಕ್ರಮಾರ್ಜುನ ವಿಜಯದಲ್ಲಿ ಒಂದೆಡೆ (ಆಶ್ವಾಸ 5–46ರ ಪದ್ಯದ ಅನಂತರದ ಗದ್ಯ) ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ: ಹಂದಿ ಬೇಟೆಯ ನಾಯಿ ಎಂತಹದೆಂದರೆ ತೆಳುವಾದ ಸೊಂಟ, ಅಗಲವಾದ ಎದೆ, ನೆಟ್ಟಗೆ ನಿಂತಿರುವ ಕಿವಿ, ಬಾಗಿದ ಹುಬ್ಬು, ದಪ್ಪನಾದ ಕಡುಪಾದ ಮಾಂಸವಿಲ್ಲದ ಕಾಲುಗಳು, ನೆಲವನ್ನು ಮುಟ್ಟದ ಉಗುರುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಜಾತಿಯ ಕುದುರೆಯಂತೆ ವೇಗವಾಗಿ ಓಡುತ್ತಾ, ಶಾಕ್ತೇಯ ಮತದ ವಂಚಕನಂತೆ ತನ್ನ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಹಿಡಿದು ತೂಬಿನ ನೀರಿನ ಹಾಗೆ ಸಡಿಲವಾದ ತಕ್ಷಣವೇ ಅಡ್ಡವಾಗಿ ಹರಿದು, ಮಾನ್ಯರ ಸೇವಕನಂತೆ ನಂಬಿಸಿ, ಒತ್ತರದಂತೆ ಒತ್ತಿ ಉರಿಯ ಹರಡುವಂತೆ ಹರಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು. ಇದು ಪಂಪ ಕೊಡುವ ಹಂದಿ ಬೇಟೆಯ ನಾಯಿಯ ಲಕ್ಷಣ. ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆ ಮುಳಬಾಗಿಲು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ತಾವರೆಕೆರೆಯಲ್ಲಿ ಬಿಳಿಯ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಹೆಬ್ಬುಲಿಯೊಂದಿಗೆ ಹೋರಾಡುತ್ತಿರುವ ನಾಯಿಯ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮೈಸೂರಿನ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಮುಕ್ತವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕಟ್ಟಡದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹೊಸದಾಗಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಗ್ರಂಥಾಲಯ ಕಟ್ಟಡದ ಬಳಿ ಆರೇಳು ನಾಯಿ ಸಮಾಧಿ ಕಲ್ಲುಗಳು ಇವೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ಈಗ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲೆ ನಾಯಿಯ ಹೆಸರು ಹಾಗೂ ಅದು ಸತ್ತ ದಿನಾಂಕವನ್ನು ನಮೂದಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಕಡೆ ನಾಯಿಯ ವಯಸ್ಸನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದೆ. (ಬಿ.ಸಿ.ಎಸ್.)

ಮೃತ ಸರೋವರದ ಸುರುಳಿಗಳು: ಮೃತ ಸರೋವರದ ವಾಯವ್ಯ ತೀರ ಪ್ರದೇಶದ ವಡಿ ಕುಮ್ರಾನಿನ 11 ಗವಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೀಬ್ರು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯ ಬೈಬಲ್ ಸೇರಿದಂತೆ 900 ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು 1947 ಮತ್ತು 1956ರಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಲಾಯಿತು. ಇದುವರೆಗೆ ಉಳಿದು ಬಂದಿರುವ 100 ರ ಹಿಂದಿನ ಬೈಬಲ್ ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರತಿ ಇದೊಂದೇ. ಇದರಿಂದ ಎರಡನೆಯ ಟೆಂಪಲ್ ಜುಡಾಯಿಸಂನಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಮತ್ತು ಆಚರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಅತ್ಯಂತ ಉಪಯುಕ್ತ. ಈ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವನ್ನು ಈಗ ಜೆರುಸಲೇಮಿನ ಶ್ರೈನ್ ಆಫ್ ಬುರ್‌ನಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲ ನಿರ್ಣಯ ವಿಧಾನ ಮತ್ತು ಈ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಬರೆವಣಿಗೆ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಿಂದ ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 2ನೆಯ ಶತಮಾನ – ಪ್ರ.ಶ.1ನೆಯ ಶತಮಾನವೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ದಿ ಗ್ರೇಟ್ ಇಸಯ್ಯ ದಾಖಲೆಯನ್ನು ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ವಿಧಾನದಿಂದ ಪ್ರಶ.ಪೂ.335–107 ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ನಶ್ ಪಾಪ್ಯಲೆಸ್ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹತ್ತು ಆಜ್ಞೆಯ (ಟೆನ್ ಕಮಾಂಡ್‌ಮೆಂಟ್ಸ್) ಪ್ರತಿಯಿದೆ. ಈ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು (ಗೆವಿಲ್) ಪ್ರಾಣಿಯ ಚರ್ಮದ ಮೇಲೆ, ಉಳಿದವನ್ನು ಪಾಪಿರಸ್ ಮೇಲೆ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಪಕ್ಷಿಗಳ ಗರಿಯನ್ನೇ ಲೇಖನಿಯಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದ್ದಲಿನ ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಬಿಳಿ ಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ದಾಖಲೆ ಮಾತ್ರ ತೆಳ್ಳನೆಯ ತಾಮ್ರದ ತಗಡಿನದಾಗಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲೆ ಕೊರೆದು ಜೋಡಿಸಲಾ ಗಿದೆ. ಶೇ.ಸು.80–85 ಭಾಗ ಈ ದಾಖಲಾತಿಗಳನ್ನು ಬೈಬಲಿನ ಹೀಬ್ರು ಮತ್ತು ಸಮಕಾಲೀನ ಹೀಬ್ರು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಅರಾಮಿಕ್ ಮತ್ತು ಕೊನ್ಯ ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಹವ್‌ಕ್ಕು ಗ್ರಂಥದ ಮೇಲಿನ ಇಸಯ್ಯ ನಡುವಳಿಕೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಿ ಮುಂತಾದವು ಈ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ತಾಮ್ರದ ತಗಡಿನ ದಾಖಲೆಯಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ಇತರ ಪ್ರಶಸ್ತ ವಸ್ತುಗಳ ಪಟ್ಟಿಯಿದೆ. ಈ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಮಹಮದ್ ಅಹಮದ್ ಎಲ್ ಹಮೆದ್ ಎಂಬ ಕುರಿಗಾಹಿ ನೋಡಿದ. ಈ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಹಲವಾರು ಜಾಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಲಿನೆನ್ ಬಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಇವುಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ದಾಖಲೆಗಳು ದೊರೆಯುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೀಬ್ರು ಬೈಬಲ್ ಗ್ರಂಥವುಳ್ಳ ಮೆಸೋರಿಟಿಕ್ ಗ್ರಂಥಗಳೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿತ್ತು. (ಎ.ಎಸ್.; ಎಸ್.ಎಲ್.)

ಮೆಂಫಿಸ್: ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ರಾಜಧಾನಿ ಎನಿಸಿದ್ದ ಒಂದು ನಗರ. ಬೈಬಲ್ಲಿನ ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹಲವು ಸಲ ಇದು ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿದೆ. ಕೈರೋ ನಗರಕ್ಕೆ ಸು.23ಕಿಮೀ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ನೈಲ್ ನದಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರದಲ್ಲಿರುವ ಈ ನಗರ ಪ್ಟಾ ದೇವತೆಯ ಆರಾಧನೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಮೀನೀಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3200) ಎಂಬ ದೊರೆ ಇದನ್ನು ಮೇಲಿನ ಮತ್ತು ಕೆಳಗಿನ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಸಂಯುಕ್ತ ರಾಜ್ಯಗಳ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಇದರ ಬಹುಮುಖ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1570ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ನವಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ (ನ್ಯೂ ಎಂಪೈರ್) ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗುವ ತನಕ ಮೆಂಫಿಸ್ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಅತಿದೊಡ್ಡ ನಗರವಾಗಿ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಆಮನ್ ದೇವತಾರಾಧನೆ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಥೀಬ್ಸ್‌ನಗರಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಬಂದಾಗ ಮೆಂಫಿಸ್ ಬಹು ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿತು; ನೈಲ್ ನದಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ತೀರದಲ್ಲಿ ಪುಸ್ತಾತ್ ಎಂಬ ಅರೇಬಿಯ ನಗರದ ಉದಯದಿಂದಾಗಿ ಮೆಂಫಿಸ್‌ನ ಅವನತಿ ಇನ್ನಷ್ಟು ವೇಗವಾಗಿ ಆಯಿತು. ಪುಸ್ತಾತ್ ಹಾಗೂ ಕೈರೋ ನಗರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಮೆಂಫಿಸ್ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಲ್ಲುಗಣಿಗಳಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದವು. ಹೀಗಾಗಿ ಮೆಂಫಿಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಲ್ಲು ರಾಶಿಯ ಗುಡ್ಡಗಳಷ್ಟೇ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿವೆ; ಇವುಗಳಿಂದ ನಗರದ ಸ್ಥಿತಿ, ಅರಮನೆ ಮತ್ತು ದೇಗುಲಗಳು, ಆ್ಯಪಿಸ್‌ನ ವಾಸಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಸಕ್ಕಾರಾದ ಬೃಹತ್ ಗೋರಿಯೊಂದನ್ನು, ಗಾಳಿಗೆ ಹಾರಿಬಂದು ಸೇರಿದ ಮರಳರಾಶಿ ರಕ್ಷಿಸಿತು; ಈ ಗೋರಿ ಗೀಜಾದಿಂದ ದಷುರ್‌ವರೆಗೆ ಸು.32ಕಿಮೀ ದೂರ ಹಬ್ಬಿದ ಪಿರಮಿಡ್ ಹಾಗೂ ಗೋರಿಗಳ ಶ್ರೇಣಿಯ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿದೆ.

1861ರಲ್ಲಿ ಎ.ಎಫ್.ಎಫ್. ಮೆರಿಯಟ್ ಕಂಡುಹಿಡಿದ ಆ್ಯಪಿಸ್‌ನ ಸಮಾಧಿ ಗುಹೆ. 1905ರಲ್ಲಿ ಜೆ.ಇ.ಕ್ವಿಬೆಲ್ ಪತ್ತೆ ಮಾಡಿದ ಸೇಂಟ್ ಜೆರೆಮಿಯಸ್ ಕಾಪ್ಟರ್ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಂನ್ಯಾಸಿ ಮಠ–ಇವು ಇಲ್ಲಿಯ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಈ ಎರಡನೆಯ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಗಮನಾರ್ಹ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಗ್ರೀಕ್ ಕಲಾಶೈಲಿಯ ಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರತಿಮಾ ಶಿರಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸರ್ ಫ್ಲಿಂಡರ್ಸ್ ಪೆಟ್ರಿ ಕಂಡುಹಿಡಿದರು. ಇವು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಿಂದ ಟಾಲಮಿಯ ಕಾಲದ ಅವಧಿಗೆ ಸೇರಿದವು. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ಮೆಕ್ಕ: ಸೌದಿ ಅರೇಬಿಯದ ಹೇಜಸ್‌ನ ಮುಖ್ಯಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಮರ ಪವಿತ್ರ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳ ಹಾಗೂ ಮಹಮ್ಮದ್ ಪೈಗಂಬರನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳ. ಕೆಂಪುಸಮುದ್ರದ ಜೆಡ್ಡ ರೇವು ಪಟ್ಟಣದಿಂದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ 80 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಈ ನಗರ ಒಂದುಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದನ ಧರ್ಮಬೋಧೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾದುದೂ ಈ ನಗರದಲ್ಲಿಯೇ. ಇಸ್ಲಾಮ್ ಧರ್ಮ ಅರೇಬಿಯದ ಹೊರಗಡೆ ಹರಡತೊಡಗಿದಾಗ, ಮೆಕ್ಕ ನಗರದ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಭಾವ ಕುಂಠಿತಗೊಂಡು ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಹತ್ತ್ವ ಹೆಚ್ಚಿತು.

ಇದೊಂದು ಅಗಲವಾದ ಕಣಿವೆ. ಇದರ ಸುತ್ತಲೂ ಎತ್ತರದ ಬೆಟ್ಟಗಳಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಉಪನಗರಗಳು ಬೆಳೆದಿವೆ. ಕಣಿವೆಯ ಅತ್ಯಂತ ವಿಶಾಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಕ ನಗರದ ಮಹಾ ಮಸೀದಿಯಿದೆ. ಮಸೀದಿಯಲ್ಲಿರುವುದು ವಿಸ್ತಾರ ಚತುಃಶಾಲೆ; ಚತುಃಶಾಲೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಇಲ್ಲವೆ ಕರಿಕಲ್ಲಿನ ಸಾಲು ಗಂಬಗಳು; ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಾಬ (**ನೋಡಿ**) ಶಿಲೆಯಿದೆ. ಇಸ್ಲಾಮ್ ಧರ್ಮಸ್ಥಾಪನೆಗೂ ಹಿಂದೆಯೇ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿ, ಮತ್ತೆ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಈ ಕಾಬವೇ ಇಸ್ಲಾಮ್ ಧರ್ಮದ ಗರ್ಭಗುಡಿ. ಕಾಬವಿನ ಆಗ್ನೇಯ ಮೂಲೆಯ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚಿರಿದಿಟ್ಟ ಶ್ಯಾಮಲ ಶಿಲೆ ಇಸ್ಲಾಮ್ ಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೇ ಪರಮ ಪೂಜ್ಯವಸ್ತುವಾಗಿದ್ದಿತು. ಈ ಶ್ಯಾಮಲ ಶಿಲೆ ಇಸ್ಲಾಮ್ ಧರ್ಮದ ಅತ್ಯಂತ ಪವಿತ್ರ ಸಂಕೇತ; ಯಾತ್ರಿಕರು ಅದಕ್ಕೆ ಮುತ್ತಿಡುತ್ತಾರೆ; ಇಲ್ಲವೆ ವಂದನೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಾರೆ. ನೈರುತ್ಯಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಯೆಮೆನಿ ಶಿಲೆಯಿದೆ. ಅದನ್ನು ಯಾತ್ರಿಕರು ಸ್ಪರ್ಶಿಸಬೇಕು. ಮನಸೆಳೆಯುವ ಕಸೂತಿ ಹಾಕಿದ ಕರಿಯ ದುಕೂಲ ಕಾಬವನ್ನು ಅಡಿಯಿಂದ ಮುಡಿಯವರೆಗೆ ಶೃಂಗರಿಸಿರುತ್ತದೆ. ಈ ದುಕೂಲಕ್ಕೆ ಕಿಸ್ವಾ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಇದು ಈಜಿಪ್ಟ್ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧವಾಗುವುದು. ಪ್ರತಿವರ್ಷವೂ ಕಾಬವಿಗೆ ಹೊಸ ದುಕೂಲ ಬರುತ್ತದೆ. ಹಿಂದಿನ ವರ್ಷದ

ಕಿಸ್ವಾವನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿ ಯಾತ್ರಿಕರಿಗೆ ವಿಕ್ರಯಿಸಲಾಗುವುದು. ಮಸೀದಿಯೊಳಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಝೆಮ್ ಝೆಮ್ ಬಾವಿಯಿದೆ. ಬಾವಿಯ ನೀರು ಕೊಂಚ ಉಪ್ಪು. ಈ ನೀರಿಗೆ ಪವಾಡ ಶಕ್ತಿಯಿದೆಯೆಂದು ಯಾತ್ರಿಕರ ನಂಬಿಕೆ.

ಮೆಕ್ಕ ಯಾತ್ರೆಗೆ ಬರುವವರು ಬಿಳಿಯ ಬಟ್ಟೆ (ಇಹ್ರಾಮ್) ಧರಿಸಬೇಕು; ಅರಾಫತ್ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರಬೇಕು; ಮುನಾದಲ್ಲಿರುವ ಸೈತಾನನ ಪ್ರತಿಮೆಗೆ ಕಲ್ಲೆಸೆಯಬೇಕು; ಅಲ್ಲಿಂದ ಮೆಕ್ಕ ನಗರಕ್ಕೆ ತೆರಳಿ ಟಾವಫ್ (ಎಂದರೆ ಕಾಬವಿನ ಮಂಡಲಕ್ಕೆ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆ ಹಾಕುವ) ವಿಧಿಯನ್ನೂ ಸಾಯ್ (ಎಂದರೆ ಸಾಫಾದಿಂದ ಮಾರ್ವಾವರೆಗೆ ಓಡುವ) ವಿಧಿಯನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಬೇಕು; ಕೊನೆಗೆ ಮುಖಕ್ಷೌರ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ತಲೆಗೂದಲು ಕತ್ತರಿಸಬೇಕು.

1924ರಲ್ಲಿ ನೇಜ್ಡ್ ರಾಜ ಇಬನ್ ಸಾವೂದ್ ಮೆಕ್ಕ ನಗರವನ್ನು ಹಿಡಿದ. ಅಂದಿನಿಂದ ಯಾತ್ರಿಕರು ನಿರ್ಭಯವಾಗಿ ಸಂಚರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಜನಾರೋಗ್ಯ ರಕ್ಷಣೆ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿದೆ. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಮೆಕ್ಸಿಕೊ: ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಅಮೆರಿಕದ ಉತ್ತರ ತುದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತನ ದೇಶ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ದಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಸಿಕೊದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಇಂಡಿಯನ್ನರ ಇತಿಹಾಸದ ಬಗ್ಗೆ ನಿಖರವಾದ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಇವರ ಆಯುಧಗಳು, ಅಲಂಕಾರಿಕ ವಸ್ತುಗಳು, ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಕೇತಗಳು ಹಾಗೂ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ತಿಳಿದಂತೆ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಕಣಿವೆಯ ಇಂಡಿಯನ್ನರು ಬೆಳೆದ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಹಿಟ್ಟು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರಿಗೆ ಬಟ್ಟೆ ನೇಯುವುದು ಮತ್ತು ಮಡಕೆ ತಯಾರಿಕೆ ಗೊತ್ತಿತ್ತು. ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಮನೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು ಹಾಗೂ ಮನೆ ಬಳಕೆ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲು, ಜೇಡಿಮಣ್ಣು, ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿಯ ಲಾವಾದಿಂದುಂಟಾಗುವ ಗಾಜಿನಂಥ ಶಿಲೆಯಿಂದ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಟಾಲ್‌ಟೆಕ್ ಇಂಡಿಯನ್ನರು ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಕಣಿವೆಗೆ 900ಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ವಲಸೆ ಬಂದರು. 900–1200ರ ತನಕ ಇವರ ಹಾಗೂ ಇತರ ಇಂಡಿಯನ್ನರ ನಾಗರಿಕತೆ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಟಾಲ್‌ಟೆಕ್ ಇಂಡಿಯನ್ನರ ನಾಗರಿಕತೆ ಅತ್ಯುನ್ನತ ಮಟ್ಟದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಕ್ರಮೇಣ ಟಾಲ್‌ಟೆಕ್ ಇಂಡಿಯನ್ನರ ಒಳಜಗಳಗಳ ಕಾರಣ ಅವರ ಶಕ್ತಿ ಕುಂದಿ ಬೇರೆ ಜನಾಂಗದವರು ಪ್ರಬಲರಾದರು. 1300 ವೇಳೆಗೆ ಆಜ್ಟೆಕ್ ಇಂಡಿಯನ್ನರು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲರಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ಇತರ ಎಲ್ಲ ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಅವರ ರಾಜಧಾನಿ ಟೇನೋಜ್ ಟೀ ಟ್ಲಾನ್, ಈಗಿನ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ನಗರದ ಜಾಗದಲ್ಲಿದ್ದು ಈ ಸುಂದರ ನಗರದಲ್ಲಿ 1,00,000 ಜನರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ಕೊ ಹರ್ನಾಂಡೆಜ್ ಡಿ ಕಾರ್ಡೋ ಎಂಬ ಸ್ಪಾನಿಷ್ ಯೋಧ, ಪರಿಶೋಧಕ ಮೆಕ್ಸಿಕೊಗೆ ಬಂದ ಮೊದಲನೆಯ ಯುರೋಪಿಯನ್. ಅವನು 1517ರಲ್ಲಿ ಯುಕಟಾನ್ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪಕ್ಕೆ ಬಂದಿಳಿದಾಗ ಮಾಯಾ ಇಂಡಿಯನ್ನರು ಧಾಳಿಮಾಡಿ ಹೊಡೆದೋಡಿಸಿದರು. ಕ್ಯೂಬದ ಸ್ಪಾನಿಷ್ ಗವರ್ನರ್ ಡಿಗೋ ವೆಲಾಕ್ವೆಜ್ ತನ್ನ ಸೋದರಳಿಯ ಜಾನ್ ಡಿ ಗ್ರಿಜಾಲ್ವನನ್ನು ಮೆಕ್ಸಿಕೊಗೆ 1518ರಲ್ಲಿ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಇವನು ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ತೀರಕ್ಕೆ ಬಂದು ಇಂಡಿಯನ್ನರೊಡನೆ ಚಿನ್ನದ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡಿದ; ಈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ನ್ಯೂ ಸ್ಪೇನ್ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟ. 1518ರಲ್ಲಿ ಸ್ಪಾನಿಷ್ ಗವರ್ನರನಿಂದ ಕಳುಹಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಹೆರ್ನಾನ್ ಕೋರ್ಟಿಜ್ 600 ಸೈನಿಕರೊಡನೆ ಬಂದು ಆಜ್ಟೆಕ್ಕರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಅಂದಿನಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರ ದೇಶವಾಗುವ ತನಕ (1821) ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಸ್ಪೇನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಭಾಗವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. 1525 ವೇಳೆಗೆ ಸ್ಪೇನ್ ಆಡಳಿತ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಗ್ವಾಟೆಮಾಲ ಹಾಗೂ ಹೊಂಡುರಾಸ್‌ವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಮಧ್ಯ ಅಮೆರಿಕದ ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳು ಆ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಸ್ಪಾನಿಷರ ವಶವಾಗಿದ್ದು ಯುಕಟಾನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಮಾಯಾ ಜನ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಈ ಪ್ರದೇಶ ಸ್ಪಾನಿಷರ ವಶಕ್ಕೆ ಬರಲು ಮತ್ತೆ 20 ವರ್ಷಗಳು ಬೇಕಾಯಿತು. ಒಳಭಾಗದ ಇಂಡಿಯನ್ನರು ಮತ್ತೆ ಒಂದೂವರೆ ಶತಮಾನಗಳಷ್ಟು ಕಾಲ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿದ್ದರು.

1535ರಲ್ಲಿ ನ್ಯೂಸ್ಪೇನ್, ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶದ ವಸಾಹತು ಆಗಿ ಸ್ಪಾನಿಷ್ ಆಗಿ ಸ್ಪಾನಿಷ್ ದೊರೆ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಸ್ಪಾನಿಷ್ ಆಡಳಿತಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶೀಯರೇ ಉನ್ನತ ಸರ್ಕಾರಿ ಹುದ್ದೆಗಳು ಹಾಗೂ ಚರ್ಚುಗಳಲ್ಲಿ ನೇಮಕವಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂಡಿಯನ್ನರಿಗೆ ಅತಿ ಕೆಳಮಟ್ಟದ ಉದ್ಯೋಗ ಮಾತ್ರ ಲಭಿಸುತ್ತಿತ್ತು.

1808ರಲ್ಲಿ ಒಂದನೆಯ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ದೊರೆ ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶವನ್ನು ಗೆದ್ದು ಏಳನೆಯ ಫರ್ಡಿನೆಂಡ್ ದೊರೆಯನ್ನು ಬಂಧನದಲ್ಲಿಟ್ಟ. ತನ್ನ ತಮ್ಮ ಜೋಸೆಫ್ ಬೋನಪಾರ್ಟೆಯನ್ನು ಸ್ಪಾನಿಷ್ ದೊರೆಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ. 1810 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 16 ರಂದು ಸ್ಪಾನಿಷ್ ಜನ ಮಿಗೇಲ್ ಹಿಡಾಲ್ಗೊಯಿ ಕಾಸ್ಟಿಲ ಎಂಬ ಪಾದ್ರಿಯ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ದಂಗೆಯೆದ್ದರು. ಇದೇ ಮೆಕ್ಸಿಕನ್ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದ ಪ್ರಥಮ ಹೆಜ್ಜೆಯಾಯಿತು. ಈಗಲೂ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 15 ಮತ್ತು 16ರಂದು ಮೆಕ್ಸಿಕನ್ನರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ದಿನಾಚರಣೆ ಆಚರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಅನಂತರ ಅನೇಕ ಬಾರಿ ದಂಗೆಗಳಾಗಿ 1811 ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಪಾನಿಷರು ಹಿಡಾಲ್ಗೋನನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ಮರಣದಂಡನೆ ವಿಧಿಸಿದರು. ಅವನ ಜತೆಗಾರನಾದ ಜೋಸ್ ಮಾರಿಯ ಮಾರೆಲೋಸ್ ಯಿ ಪವನ್ ಇದರ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನನ್ನು ಸಹ 1815ರಲ್ಲಿ ಬಂಧಿಸಿ ಕೊಲ್ಲಲಾಯಿತು. 1871ರ ವೇಳೆಗೆ ದಂಗೆಯನ್ನು ಅಡಗಿಸಲಾಯಿತು. 1820 ಡಿಸೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಗಸ್ಟಿನ್ ಡಿ ಇಟುರ್‌ಬೈಡ್ ಎಂಬ ಮೆಕ್ಸಿಕನ್ ಸೇನಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ಸ್ಪಾನಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆಯನ್ನು ಅಡಗಿಸಲು ಕಳುಹಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇವನು ದಂಗೆಕೋರರನ್ನು ಅಡಗಿಸುವ ಬದಲು ತಾನೇ ದಂಗೆಕೋರರ ನಾಯಕನಾದ. ಸ್ಪಾನಿಷ್ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿ 1821 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ತಾನೇ ಆಡಳಿತದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾದ. 1822ರಲ್ಲಿ ಇಟುರ್‌ಬೈಡ್‌ನ ಸೈನಿಕರು ಅವನನ್ನು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಿ ಮೊದಲನೆಯ ಅಗಸ್ಟಿನ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಕೊಟ್ಟರು. ಚುನಾಯಿತ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಇದನ್ನು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸನ್ನೇ ತೆಗೆದುಹಾಕಲಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಈತನ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆಯೆದ್ದು 1823 ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಸ್ಥಾನ ಪರಿತ್ಯಾಗಮಾಡಲು ಬಲಾತ್ಕರಿಸಲಾಯಿತು. 1824 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 4ರಂದು ಮೆಕ್ಸಿಕೊದೇಶವನ್ನು ಗಣರಾಜ್ಯವನ್ನಾಗಿ ಘೋಷಿಸುವ ರಾಜ್ಯಾಂಗವನ್ನು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿತು. ಗ್ವಾಡಲುಪೆ ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ಎಂಬ ರಿಪಬ್ಲಿಕನ್‌ನಾಯಕನನ್ನು ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ಮೊದಲನೆಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷನನ್ನಾಗಿ ಚುನಾಯಿಸಲಾಯಿತು. ಮುಂದಿನ 35 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸ್ವಾರ್ಥ ಸಾಧಕರಿಂದ ಒಳಜಗಳಗಳು ನಡೆದವು. 1835ರಲ್ಲಿ ಟೆಕ್ಸಾಸ್ ಮೆಕ್ಸಿಕೋದ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆಯೆದ್ದಿತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಟೆಕ್ಸಾಸ್ ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಜನರೆಲ್ಲ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನದಿಂದ ವಲಸೆ ಬಂದವರಾಗಿದ್ದರು. 1836ರಲ್ಲಿ ಟೆಕ್ಸಾಸ್ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಯಿತು. ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಟೆಕ್ಸಾಸ್‌ನ ಜೊತೆಗೆ ನ್ಯೂ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ, ಕಾನ್ಸಾಸ್, ಓಕ್ಲಹಾಮಾ, ಕೊಲರ್ಯಾಡೊ ಹಾಗೂ ವ್ಯೋಮಿಂಗ್‌ನ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು.

1845ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನ ಟೆಕ್ಸಾಸನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಕಾರಣ 1846ರಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಸಿಕೊದೊಡನೆ ಯುದ್ಧವಾಯಿತು. ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತು 1848 ಫೆಬ್ರುವರಿ 2ರಂದು ಗ್ವಾಡಸುಪೆ ಹಿಡಾಲ್ಗೊ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಕ್ಯಾಲಿಫೋರ್ನಿಯ, ನೆವಾಡ, ಉಟಾ, ಆರಿಜೋನ, ವೋಮಿಂಗ್, ಕೊಲರ್ಯಾಡೊ ಮತ್ತು ನ್ಯೂ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಇರುವ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತಸಂಸ್ಥಾನಗಳಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು.

1860ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತು. ಮೆಕ್ಸಿಕೊ, ಗ್ರೇಟ್ ಬ್ರಿಟನ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಸ್ಪೇನ್‌ಗಳಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕಾದ ಸು.100,000,000 ಡಾಲರುಗಳ ಸಾಲವನ್ನು ತೀರಿಸಲು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿದುದರಿಂದ ಆ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. 1863 ಜೂನ್‌ನಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ನಗರವನ್ನು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 1864ರಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ದೊರೆಯಾಗಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯನ್ ರಾಜಕುಮಾರ ಮ್ಯಾಕ್ಸಿಮಿಲಿಯನ್‌ನನ್ನು ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಹಾಗೂ ಮೆಕ್ಸಿಕೊಗಳಿಗೆ ತೀವ್ರ ಯುದ್ಧವಾಯಿತು. 1867ರಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಸಿಕನ್ ಸೇನೆ ಮ್ಯಾಕ್ಸಿಮಿಲಿಯನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಗುಂಡಿಟ್ಟು ಕೊಂದಿತು. 1876ರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಫಿರಿಯೊ ಡಿಯಾಜ್ ಎಂಬ ಸೇನಾಧಿಕಾರಿ ತನ್ನ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆಯೆದ್ದು ತಾನೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾದ. 1911ರ ತನಕ ಇವನು ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. 1911ರಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ಓಡಿಸಿ ಮಾಥಿರೋನನ್ನು ಅಧ್ಯಕ್ಷನನ್ನಾಗಿ ಚುನಾಯಿಸಲಾಯಿತು. 1913ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಸೇನಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ಜನರಲ್ ವೆರ್ಟಾ ಮಾಥೆರೋನನ್ನು ಕೊಂದು ತಾನೇ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾದ. 1914 ಜುಲೈ 15ರಂದು ಪದವಿಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದ. 1914–19ರ ತನಕ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಚ್ಚಾಟವಾಯಿತು. 1917ರಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಉದಾರನೀತಿಯ ಹೊಸ ರಾಜ್ಯಾಂಗವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಮೂಲೋದ್ದೇಶಗಳಾದ ಭೂಮಾಲೀಕತ್ವದ ಸುಧಾರಣೆ, ಕಾರ್ಮಿಕರಿಗಾಗಿ ನಿಯಮಗಳು, ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಚರ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರ ನಿಯಂತ್ರಿಸುವುದೇ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು.

1900ರಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷ್, ಡಚ್ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕನ್ ಕಂಪನಿಗಳ ಮಾಲೀಕತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ತೈಲಬಾವಿಗಳನ್ನು ಮೆಕ್ಸಿಕೊ 1938ರಲ್ಲಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಇದರ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ ಈ ಕಂಪನಿಗಳು ತಮ್ಮ ಮೆಕ್ಸಿಕನ್ ಕೆಲಸಗಾರರ ವೇತನಗಳನ್ನು ಏರಿಸಲು ನಿರಾಕರಿಸಿದುದು. ಇದರಿಂದ ಅನೇಕ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯ ಪೆಟ್ರೋಲಿಯಮ್ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿ ಬಂದರೂ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ದೃಢವಾಗಿದ್ದಿತು. 1942ರಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಅಮೆರಿಕನ್ ಕಂಪನಿಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ 1947ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಹಾಗೂ ಡಚ್ ಕಂಪನಿಗಳಿಗೆ ಅವರ ತೈಲಬಾವಿಗಳ ಬೆಲೆಯನ್ನು ಪಾವತಿಮಾಡಿತು.

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನ ಹಾಗೂ ಇತರ ಮಿತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಡನೆ ಸೇರಿ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿತು. ಯುದ್ಧಾನಂತರ 1945ರಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ದೇಶ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿ ಸಂಪದ್ಯುಕ್ತವಾಯಿತು. ಮೆಕ್ಸಿಕೊ 31 ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದು ಒಂದು ಫೆಡರಲ್ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. (ಜಿ.ಎಸ್.ಎಸ್.)

ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸ್: ಚಂದ್ರಗುಪ್ತಮೌರ್ಯನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಗ್ರೀಕ್ ರಾಯಭಾರಿ. ಇವನನ್ನು ಕಳಿಸಿದಾತ ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್ ನೀಕೆಟರ್. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಈತ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ರಾಯಭಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ರಾಜನೊಂದಿಗೆ ಆಪ್ತನಾಗಿದ್ದ. ತಾನು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಕೇಳಿದ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಇಂಡಿಕಾ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಬರೆದ. ಈ ಗ್ರಂಥದ ಮೂಲ ಪ್ರತಿ ಈಗ

ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಅನಂತರದ ಇತಿಹಾಸಕಾರರಾದ ಅರಿಯನ್ ಮತ್ತು ಡಿಯೊಡರಸ್ ಮೊದಲಾದವರು ಈ ಕೃತಿಯ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಕೃತಿ ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲದ ಜನಜೀವನ ಮತ್ತು ರಾಜಧರ್ಮ ತಿಳಿಯಲು ಮುಖ್ಯ ಆಕರ.

ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸ್ ನೀಡಿರುವ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸಂಗತಿಗಳು ಹೀಗಿವೆ: ಯುದ್ಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಗುವಳಿಯಾದ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಶತ್ರು ಸೈನ್ಯಗಳು ಹಾನಿ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ. ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಬೆಳೆಗೆ ಬೆಂಕಿಯಿಡುವ ಅಥವಾ ಮರಗಳನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿ ಹಾಕುವ ದುಷ್ಕೃತ್ಯಕ್ಕೆ ಶತ್ರುಗಳು ಕೈಹಾಕುವುದಿಲ್ಲ. ಹಿಂದೂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಗಜದಳ ಸೈನ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಗ. ಈ ದಳಕ್ಕೆ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಸಹ ಹೆದರಿದ್ದ. ಜನರಲ್ಲಿ ಶಿಸ್ತಿದೆ. ಕಳ್ಳತನ ಬಲು ಕಡಿಮೆ. ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳಿಗೆ ಹೋಗುವವರ ಸಂಖ್ಯೆ ವಿರಳ. ಪರಸ್ಪರ ನಂಬಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ವ್ಯವಹಾರ ನಡೆಯುವುದು ಸ್ತ್ರೀಯರೇ ರಾಜನ ಅಂಗರಕ್ಷಕರು. ಈತ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ವಿವರಗಳು ಅಂದಿನ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಗೆ ಅಮೂಲ್ಯ ದಾಖಲೆ ಒದಗಿಸಿವೆ. (ಡಿ.ಎಸ್.ಜಿ.)

ಮೆಟರ್ನಿಕ್, ಪ್ರಿನ್ಸ್‌ಫಾನ್: 1773–1859. ಯುರೋಪಿನ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ ದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ರಾಜನೀತಿಜ್ಞ; ರಾಯಭಾರಿ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಮುಖಂಡ. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲೆಲ್ಲ ಸಂಭವಿಸಿದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಬಂಡಾಯಗಳನ್ನಡಗಿಸುವ ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಪ್ರಷ್ಯ ಮತ್ತು ರಷ್ಯಗಳ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಿಗೆ ಈತನೇ ಪ್ರೇರಕ ಮತ್ತು ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದ. 1773 ಮೇ 15ರಂದು ಕೊಬ್ಲೆಂಜ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಇವನ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು ಕ್ಲೆಮೆನ್ಸ್ ವೆಂಜೆಲ್ ನೆಪೊಮುಕ್ ಲೊಥಾರ್ ಫಾನ್ ಮೆಟರ್ನಿಕ್ ಎಂದು. ತಂದೆ ಕೌಂಟ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಫಾನ್ ಮೆಟರ್ನಿಕ್ ಕೂಡ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿದ್ದವನೇ. ಸ್ಟ್ರಾಸ್‌ಬರ್ಗ ಮತ್ತು ಮೈಂಜ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಪೂರೈಸಿದ. 1795 ರಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಛಾನ್ಸಲರ್ ಆಗಿದ್ದ ಪ್ರಿನ್ಸ್ ವೆಂಜೆಲ್ ಕೌನಿಟ್ಜನ ಮೊಮ್ಮಗಳು ಎಲಿಯನೋರಾಳನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ. ಈ ಸಂಬಂಧ ಮೆಟರ್ನಿಕನ ಬದುಕಿಗೆ ಹೊಸ ಆಯಾಮ ನೀಡಿತು. ಈತನ ಸುದೀರ್ಘ ರಾಜಕೀಯ ಜೀವನ ಆರಂಭವಾದ್ದು 1797ರಿಂದ.

ಅಚಲ ಮನೋಭಾವ, ವ್ಯಾಪಕ ಅನುಭವ, ನಿಖರ ತಿಳಿವಳಿಕೆ, ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆ, ದೂರದೃಷ್ಟಿ, ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮೆಟರ್ನಿಕ್ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಹುಬೇಗ ಮೇಲೇರಿದ. 1797–99ರಲ್ಲಿ ರೆಸ್ಟಾಟ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿದ್ದ ; 1801ರಲ್ಲಿ ಡ್ರೆಸ್‌ಡೆನ್‌ನಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಸಚಿವ ಹುದ್ದೆ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ; 1803 ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಯಭಾರಿಯಾದ. ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಕೋರಿಕೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ರಾಯಭಾರಿಯಾದ (1806). 1809 ಕದನಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬಂಧನಕ್ಕೊಳಗಾದರೂ ಶೀಘ್ರವೇ ಬಿಡುಗಡೆಹೊಂದಿ 1809ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 8 ರಂದು ಆಸ್ಟ್ರೀಯದ ಛಾನ್ಸರಲ್ ಅಥವಾ ಪ್ರಧಾನಿಯಾದ; ಮುಂದಿನ 38 ವರ್ಷಗಳ ತನಕ ಈ ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಯಲ್ಲೆ ಮುಂದುವರಿದ.

ಮೊದಲ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಮೆಟರ್ನಿಕ್ ಜಾಣ್ಮೆ ಕೌಶಲಗಳಿಂದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನೊಡನೆ ಉಂಟಾದ ಹೋರಾಟದಿಂದ ದುರ್ಬಲವಾಗಿದ್ದ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ. ಫ್ರಾನ್ಸ್ ರಷ್ಯಗಳ ತಿಕ್ಕಾಟದಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಫ್ರಾನ್ಸಿನೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡರೂ ರಷ್ಯದೊಡನೆ ವಿರೋಧ ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳದಿದ್ದುದು ಈತನ ರಾಜಕೀಯ ಮುತ್ಸದ್ದಿತನಕ್ಕೊಂದು ನಿದರ್ಶನ. ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಪರಾಭವದ ತರುವಾಯ ಎರಡೂ ದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ಸಂಧಾನ ನಡೆಸಲು ನಿಷ್ಪಕ್ಷಪಾತ ಮಧ್ಯವರ್ತಿಯಾಗಿ ಮುಂದೆ ಬಂದ. 1813 ಜೂನ್ 26 ರಂದು ಡ್ರೆಸ್‌ಡೆನ್‌ನಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನೊಡನೆ ಈತ ನಡೆಸಿದ ಒಂಬತ್ತು ಗಂಟೆಗಳ ಕಾಲದ ಮಾತುಕತೆ ಐರೋಪ್ಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಸುವಿದಿತ ಸಂಗತಿ. 1814 ಏಪ್ರಿಲ್ 10 ರಂದು ಪ್ಯಾರಿಸಿಗೆ ಬಂದ ಈತನಿಗೆ ಅಭೂತ ಪೂರ್ವ ಸ್ವಾಗತ ದೊರೆಯಿತು. ವಿಯೆನ್ನಾ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನಲ್ಲೂ ಈತನದು ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ. ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ನಿಯಂತ್ರಣಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಂತೆ ಇಟಲಿಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಪುನರ್ವಿಂಗಡಣೆ ಈತನ ಸಾಧನೆಗಳಲ್ಲೊಂದು. ರಷ್ಯದ ಜಾರ್ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಈತನ ಕನ್ಸರ್ವೆಟಿವ್ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತನಾಗಿದ್ದ.

ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿ ಹಳೆಯ ರಾಜಕೀಯ ನಿರಂಕುಶಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿ ಕೊಂಡು ಹೋಗಲು ವಿಯನ್ನ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮತ್ತು ಮೆಟರ್ನಿಕ್ ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಸಫಲವಾಗಲಿಲ್ಲ. 1835ರಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್‌ನ ಮರಣಾನಂತರ ಮೆಟರ್ನಿಕ್ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಬದಲಾವಣೆ ತರಲು ಅಸಮರ್ಥನಾಗಿದ್ದ. 1848ರ ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಅಧಿಕಾರ ಪದವಿಯಿಂದ ವಜಾಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ಒತ್ತಾಯ ತೀವ್ರವಾದಾಗ ಈತ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದ. 1851ರಲ್ಲಿ ವಿಯನ್ನಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದರೂ ಮೆಟರ್ನಿಕನಿಗೆ ಮುಂದೆ ಯಾವುದೇ ಅಧಿಕಾರ ಪದವಿ ಲಭ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಈತ 1859 ಜೂನ್ 11ರಂದು ನಿಧನನಾದ. (ಎಚ್.ಎಮ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಮೆರೋಯಿ: ಒಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.700–300ರ ತನಕ ನ್ಯಾಪಟ ಇಥಿಯೋಪಿಯ ರಾಜರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ದಕ್ಷಿಣದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಸೂಡಾನಿನ ನೈಲ್‌ನದಿಯ ಪೂರ್ವ ತೀರದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಇದರ ಅವಶೇಷಗಳು ಉಳಿದಿವೆ. ನೀಲಿನೈಲ್ ಪ್ರದೇಶದ ರೊಸೈರಿಸ್‌ನವರೆಗೆ ವ್ಯಾಪಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೆರೋಯಿಟಿಕ್ ನಿವೇಶನಗಳು ವಿಸ್ತರಿಸಿವೆ. ಖಾರ್ಟೂಮಿನಿಂದ ಸು.350 ಕಿಮೀ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಮೆರೋಯಿಟಿಕ್ ಅವಶೇಷಗಳು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. 1844ರಲ್ಲಿ ಲೆಪ್ಸಿಯಸ್ ಎಂಬಾತ ಮೆರೋಯಿ ನಗರವನ್ನು ಪರಿಶೋಧಿಸಿ ಸಮೀಕ್ಷಿಸಿದಾಗ ರಾಜಗೃಹಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರಾಕಾರ ಹಾಗೂ ಅರಮನೆಗಳಲ್ಲಿನ ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳು ಪತ್ತೆಯಾದವು. ಆಸ್ಪಲೂತನ ಕಾಲಕ್ಕೆ, ಅಂದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.590ರ ಸುಮಾರಿಗೆ, ಸೇರುವ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಾದ ಅಗಸ್ಟಸ್ ಶಿರಶಿಲ್ಪವೊಂದು ಈಗ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂನಲ್ಲಿ ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಕಾರದ ಹೊರಗಿರುವ ಹಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಐಸಿಸ್, ಸಿಂಹ ದೇವತೆ ಆಪಿರೆಮಕ್ ಮತ್ತು ಸೂರ್ಯ ದೇಗುಲಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಇಲ್ಲಿಗೆ 3 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ರಾಣಿ ಕ್ಯಾಂಡೇಸ್ ಮತ್ತು ಆಕಿನಿರಾಸರ ಶಾಸನ ಶಿಲ್ಪ ಸ್ತಂಭಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಗುಡಿಯೊಂದಿದೆ. ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಅಗಸ್ಟಸ್‌ನ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

1921–23ರಲ್ಲಿ ಜೆರೈಸ್ನರ್ ಎಂಬಾತ ಕೆಲವು ಸಮಾಧಿ ಹಾಗೂ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಸಿದ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳನ್ನು ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿರುವ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಗುಂಪು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8ರಿಂದ 3ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರುತ್ತದೆ; ಇಲ್ಲಿ ಮೂವರು ಅರಸರನ್ನು ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿರುವ ಪಿರಮಿಡ್ಡುಗಳ ಗುಂಪು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರದ ಕಾಲದ್ದು. ಇಲ್ಲಿ ಮೂವತ್ತು ರಾಜರಾಣಿಯರ ಸಮಾಧಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಒಂದು ಪಿರಮಿಡ್ ಇತ್ತು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಮೆರೋಯಿ ನಗರದ 1.5ಕಿಮೀ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಗಣ್ಯರ ದೊಡ್ಡ ಸ್ಮಶಾನ ಗೋಚರಿಸಿದೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.400ರಿಂದ ಖಾರ್ಟೂಮಿನ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಅದಿರು ಕರಗಿಸಿ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಪಡೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನೈಲ್ ನದಿಯ ದ್ವೀಪವೊಂದರಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಲೇಕ್‌ಚಾಡ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅದಿರು ತೆಗೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಗಣಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಾದ ಮುಖ್ಯ ಶಾಸನಗಳು ಈಜಿಪ್ಪಿನ ಹೈರೋಗ್ಲಿಫಿಕ್ಸ್ (ಚಿತ್ರಲಿಪಿ) ಹಾಗೂ ಮೆರೋಯಿಟಿಕ್ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಕೆಲವು ಗ್ರೀಕ್ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನ ತುಣುಕುಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ: ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯದ ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ಮತ್ತು ಟೈಗ್ರೀಸ್ ನದಿಗಳ ನಡುವಣ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ (ಎರಡು ನದಿಗಳ ನಡುವಣ ನಾಡು) ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಖಾರಿ, ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಇರಾನ್, ಪಶ್ಚಿಮ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಜೋರ್ಡಾನ್ ಆಚೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಸೌದಿಅರೇಬಿಯದ ಮರುಭೂಮಿ–ಇವುಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾದ ವಾಸಯೋಗ್ಯ ಪ್ರದೇಶ. ಇಲ್ಲಿಯ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ಭೌಗೋಳಿಕ ವಿಭಾಗಗಳೆಂದರೆ ಉತ್ತರದ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದ ಬಯಲುಪ್ರದೇಶ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಮತ್ತು ಅಸ್ಸೀರಿಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಈಗ ಸ್ವತಂತ್ರ ಅರಬ್ಬೀ ರಾಜ್ಯವಾದ ಇರಾಕ್ ಆಗಿದೆ.

ತೂಗುತೋಟ

ಇತಿಹಾಸ: ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೇ ಮಾನವವಸತಿ ಆರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಬಯಲುಪ್ರದೇಶ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5–4 ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ತನಕ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೂ ಪ್ರವೇಶಿಸದ ಜವುಗು ಪ್ರದೇಶವಾಗಿ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಹಾಗಿದ್ದರೂ ಮೊದಲ ಮಹಾನಾಗರಿಕತೆಗಳು ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದುದು ಈ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೇ. ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ

ಕಾಲ, ಮಧ್ಯಕಾಲ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ಕಾಲ ಎಂದು 3 ಪ್ರಧಾನ ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಈ ಭಾಗಗಳು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ, ವಂಶ ಅಥವಾ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಏರುಪೇರುಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಪುನರ್ವಿಂಗಡಣೆಯಾಗುತ್ತವೆ. ಈ ನದಿಗಳ ನಡುವಣ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳು ಹುಟ್ಟಿಬೆಳೆದು, ಯಶಸ್ಸಿನ ಶಿಖರವೇರಿ, ಮುಂದೆ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿವೆ.

ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಇತಿಹಾಸದ ಕಾಲಾನುಪೂರ್ವ ಸೂಚಿ

	ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಪ್ರ.ಶ.
ಪ್ರಾಚೀನಯುಗ	4000 – 637
ಸುಮೇರಿಯನ್ – ಅಕ್ಕಾಡಿಯನ್	4000 – 2000
ಪ್ರಾಚೀನ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್	2000 – 1600
ಹಿಟೈಟ್ – ಕ್ಯಾಸೈಟ್	1600 – 1200
ಮಧ್ಯ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್	1200 – 745
ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್	745 – 612
ನವಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ (ಚಾಲ್ಡೀಯನ್ಸ್)	612 – 538
ಪರ್ಷಿಯನ್	538 – 323
ಸೆಲ್ಯೂಕಿಡ್	323 – 140
ಪಾರ್ಥಿಯನ್	140 – 227
ಸಸ್ಸಾನಿಯನ್	227 – 637
ಮಧ್ಯಯುಗ	637 – 1534
ಕಲಿಫೇಟರು	632 – 1258
ಆರ್ಥೋಡಾಕ್ಸ್	632 – 661
ಉಮಾಯದ್	661 – 750
ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ (ಅನಂತರ ಸೆಲ್‌ಜುಕ್‌ತುರ್ಕರು)	750 – 1253
ಮಂಗೋಲಿಯನ್	1258 – 1509
ಪರ್ಷಿಯನ್	1509 – 34
ಆಧುನಿಕ ಯುಗ	
ಆಟೋಮನ್ ತುರ್ಕರು	1534 – 1917
ಇರಾಕ್ ರಾಜ್ಯ	1921 ರಿಂದ

ಸುಮೇರಿಯನ್–ಅಕ್ಕಾಡಿಯನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4000–2000): ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನಸಮುದಾಯವೊಂದು ನೆಲಸಿದರೆ ಈಶಾನ್ಯದ ಯಾವುದೋ ಮೂಲದಿಂದ ಸುಮೇರಿಯನ್ನರು ಮತ್ತು ಮರುಭೂಮಿ ಸೆಮೈಟರು ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಬಂದು ವಾಸಿಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿಯ ಜವುಗು ಭೂಮಿಯಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ತೇವಾಂಶವನ್ನು ತೆಗೆದುಹಾಕಿದ ಸುಮೇರಿಯನ್ನರು ಶಾಶ್ವತ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ವ್ಯವಸಾಯ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಶೀಘ್ರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಈ ಜನರಿಂದ ನವನಾಗರಿಕತೆಯೊಂದು ಉದಿಸಿತು. ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಲೋಹಶಿಲ್ಪಗಾರಿಕೆ, ಕ್ಯೂನಿಫಾರಮ್ ಅಥವಾ ಕೋನಾಕೃತಿಯ ಬರೆವಣಿಗೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಪಂಚಾಂಗದ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡ ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರ, ಗುಲಾಮಗಿರಿ ಮುಂತಾದ ಹಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ನಾಗರಿಕತೆ ಇವರದು.

ದಕ್ಷಿಣ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಖಾರಿಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುಮೇರಿಯನ್ನರ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳು ಹುಟ್ಟಿ ಹರಡಿದವು. ಪುರೋಹಿತ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವಿರುವ ದೇವಪ್ರಭುತ್ವದ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಂಡ ಈ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿತ್ತು. ಈ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಪೆಟಿಸಿ ಎಂಬ ರಾಜರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸುಮೇರಿಯನ್ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳೆಂದರೆ ಉರ್, ಎರಿಡು, ಉಮ್ಮ, ಎರೆಕ್ ಹಾಗೂ ನಿಪ್ಪುರ್–ಇವು ಪರಸ್ಪರ ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಹಾರ ನಡೆಸಿದವು; ಅಂತೆಯೇ ಪರಸ್ಪರ ಕಾದಾಡಿದ ನಿದರ್ಶನಗಳೂ ಉಂಟು. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ಬ್ಯಾಬಿಲಾನ್ ಎಂದು ಪರಿಚಿತವಾದ ಭೂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೆಮೆಟಿಕ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ಜನ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಸುಮೇರಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ನಾಗರಿಕರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಕ್ಕಾಡ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಪ್ರಮುಖ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಪ್ರದೇಶ ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಸುಮೇರಿಯನ್ ನಗರಗಳ ಮೇಲೆ ರಾಜಕೀಯ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. ಅಕ್ಕಾಡ್‌ನ ಮೊದಲನೆಯ ಸಾರಗಾನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2637–1582) ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ. ಈತ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಖಾರಿಯಿಂದ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ವಿಶಾಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಸೆಮೈಟರು ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಏಕತೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಫಲರಾದರು. ಆದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2200ರಲ್ಲಿ ಅಕ್ಕಾಡಿಯನ್ನರು ಅವನತಿ ಹೊಂದಿದ ತರುವಾಯ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಬಗೆಯ ವಿಕೇಂದ್ರೀಕರಣ ಉಂಟಾಯಿತು. ಸುಮೇರಿಯನ್ನರು ಮತ್ತೆ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. 1900ರ ತನಕ ಅರ್.ಇಸಿನ್ ಮತ್ತು ಲಾರ್ಸಾ ರಾಜ್ಯಗಳು ಸುಮೇರಿಯನ್ನರವಾದವು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದ ಪ್ರಭಾವ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಸುಮೇರಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆ ಉತ್ತರದೆಡೆಗೆ ಹರಡಲು ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಗುಡ್ಡಗಾಡು ಜನರ ಧಾಳಿಗೀಡಾಗಿ ನಾಶವಾಯಿತು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2000–1600): ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮದ ಕಡೆಯಿಂದ ಸಂಭವಿಸಿದ ನವಸೆಮೆಟಿಕ್ ಆಕ್ರಮಣದ ಫಲವಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶ ಒಂದುಗೂಡಿತು. ಬ್ಯಾಬಿಲಾನ್ ನಗರ ಈ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ನರು ಅಮೊರೈಟ್ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. ನವಸೆಮಿಟಿಕ್ ವಂಶದ ಆರನೆಯ ಅರಸ ಹಮುರಬಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1935–13) ಶ್ರೇಷ್ಠ ಆಡಳಿತಗಾರ. ಈತ ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಕಾನೂನು ನಿಯಮಗಳಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ. ಪುರಾತನ ನಿಯಮ ಮತ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿ ಕ್ರೋಢೀಕರಿಸಿ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದುದು ಈತನ ಮಹಾಸಾಧನೆ. ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಅರಿವಿಗಾಗಿ 2.40ಮೀ ಎತ್ತರದ ಶಿಲೆಯ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಸೂರ್ಯನಿಂದ ಪಡೆಯುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಶಾಸನ ಸ್ತಂಭದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಈತನ ಕಾನೂನು ನಿಯಮಗಳು ಮುಯ್ಯಿಗೆ ಮುಯ್ಯಿ ಎನ್ನುವ ತತ್ತ್ವದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ರೂಪಿತವಾಗಿದ್ದವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಜಗಳದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಕಣ್ಣು ಕಳೆದುಕೊಂಡರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಕಾರಣನಾದ ಇನ್ನೊಬ್ಬನ ಕಣ್ಣನ್ನೂ ಕೀಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮರಣದಂಡನೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಶಿಕ್ಷೆಯಾಗಿತ್ತು.

ಉರುಳು ಮುದ್ರಿಕೆ

ಸುಮೇರಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅಡಿಪಾಯದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಸುಮೇರಿಯನ್ ಭಾಷೆಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಆಳರಸರ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಭಾಷೆ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಹೊಸ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳು ರೂಪುಗೊಂಡವು. ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಮಹತ್ತರ ಬದಲಾವಣೆಗಳುಂಟಾದವು. ಸರಕು ಹಿಂದಿನ ಅಥವಾ ಸೇವಾ ವಿನಿಮಯ ಆರ್ಥಿಕ ಪದ್ಧತಿ ಬದಲಾಗಿ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಕಂಚು ಪ್ರಮುಖ ವಿನಿಮಯ ಮಾಧ್ಯಮವಾದವು. ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಹಾಗೂ ಅಸ್ಸೀರಿಯಗಳ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪ್ರಧಾನ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಪೈಕಿ ಸೆಮೆಟಿಕ್ ಅಂಶವೂ ಒಂದು.

ಮಿಟಾನಿಯನ್ ಮತ್ತು ಕ್ಯಾಸೈಟ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1600–1200): ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸೆಮೈಟರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಗ್ರಹಣ ಹಿಡಿಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1600ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕಿಂತ ಒಂದು ಶತಕ ಮೊದಲೇ ಅಸ್ಸೀರಿಯದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಜನಸಮುದಾಯಗಳು ಪ್ರಾಧಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದು ಉತ್ತರದ ಬೆಟ್ಟಸಾಲುಗಳೆಡೆಯಿಂದ ಬಂದ ಹರಿಯನ್ನರು ಸುಮೇರಿಯನ್ ಅಥವಾ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಭಾಷೆಯಿಂದ ಸಾಕಷ್ಟು ಭಿನ್ನವಾದ ಭಾಷೆಯೊಂದನ್ನು ಆಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಜನರು ಅಸ್ಸೀರಿಯದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಹರಡಿ ಮಿಟಾನಿಯನ್ ರಾಜ್ಯದ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ಅತಿದೊಡ್ಡ ಭಾಗವಾದರು. ಮಿಟಾನಿಯನ್ ರಾಜ್ಯ ಪೂರ್ವದ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಮೇಲಣ ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ನಡುವಣ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. (ಸು.1450–1350). ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದವರಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಅಧಿಕಾರ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಾಯಶಃ ಅತಿಸಣ್ಣದಾದ–ಹೊಸ ಗುಂಪಿನ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಇಂಡೊ–ಯುರೋಪಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಳನ್ನಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದು ಭಾರತವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ಆರ್ಯರಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಭಾಷೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಮಿಟಾನಿಯ ಪ್ರಭುಗಳು ಮತ್ತು ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದ ಕ್ಯಾಸೆಟ್ ದೊರೆಗಳು ಈ ಸಮುದಾಯದ ಪ್ರಧಾನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1600ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ ವಂಶದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕಿತ್ತೊಗೆದ ಕ್ಯಾಸೈಟರು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1200ರ ತನಕ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಉಳಿದರು. ಇವರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಗಣ್ಯಶ್ರೀಮಂತರಿಗೆ ಸ್ಥಾನವಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅವರ ಸಂಖ್ಯೆ ಅತ್ಯಲ್ಪವಾಗಿತ್ತು. ಕ್ಯಾಸೈಟ್ ಅರಸರು

ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಫ್ಯಾರೊ ಮತ್ತು ಹಿಟೈಟ್ ಮಹಾರಾಜರೊಂದಿಗೆ ಸರಿಸಮಾನ ಗೌರವಾದರದಿಂದ ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಹಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಕ್ಯಾಸೈಟ್ ಅರಸರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕೊಡುಗೆ ಅತಿಗೌಣವಾದುದು. ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದ ಅಧಿಕೃತ ಭಾಷೆಯಾಗಿ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪ್ರಧಾನ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳು ಬದಲಾವಣೆ ಆಗದೆ ಉಳಿದುಬಂದವು.

ಪುನಶ್ಚೇತನಗೊಂಡ ಸೆಮಿಟಿಕ್‌ರಿಂದಾಗಿ ಹಿಟೈಟಿಯನ್ನರು ಹಾಗೂ ಕ್ಯಾಸೈಟ್ ರಾಜ್ಯಗಳು ಪತನ ಹೊಂದಿದವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯದಲ್ಲಿ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ರಾಜ್ಯವೊಂದು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದಾಗ, ಹಿಟೈಟರು ಪಶ್ಚಿಮದ ಮೇಲಣ ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ಪ್ರದೇಶದೆಡೆಗೆ ಸಾಗಬೇಕಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1350ರ ತರುವಾಯ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರ ಮತ್ತು ಹಿಟೈಟರ ನಿರಂತರ ಒತ್ತಡದಿಂದಾಗಿ ಹಿಟೈಟಿಯನ್ನರ ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ನಾಮವಾಯಿತು. ಅಂದಿನಿಂದ ಪ್ರಸ್ತಭೂಮಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರ ಅಧೀನಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1300–1100 ಮತ್ತು 885–763 ಈ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರು ರಾಜಕೀಯ ಉನ್ನತಿ ಸಾಧಿಸಿದರು. ಕೊನೆಗೆ ಇವರು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.745ರ ಬಳಿಕ ಮಧ್ಯ ಪ್ರಾಚ್ಯದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಮಹಾಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಮುನ್ನೆಡೆದರು.

ಎಲಮೈಟ್ ಗಣ್ಯಸ್ತ್ರೀ

ಮಧ್ಯ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1200–745): ಈ ಮಧ್ಯೆ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದ ಸೆಮೈಟರು, ಕ್ಯಾಸೈಟರ್ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕಿತ್ತೊಗೆದಿದ್ದರು. ಮಧ್ಯೆ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ನರಿಗೂ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರಿಗೂ ಹೋರಾಟ ಉಂಟಾಗಿ ಕೊನೆಗೆ ಎಲಾಮಿನ ಗಿರಿಜನ ಮತ್ತು ಮರುಭೂಮಿಯ ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ಜನ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಷಾಹಿಯ ಅಧೀನಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟರು. 689ರಲ್ಲಿ ಸೆನ್ನೆಚಿರಬ್ ಎಂಬಾತ ಬ್ಯಾಬಿಲಾನನ್ನು ಲೂಟಿಹೊಡೆದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ದಶಕಗಳ ತನಕ–ಬಂಡಾಯದ ಕೆಲವು ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ಅವಧಿಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ–ಬ್ಯಾಬಿಲಾನ್ ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ಪ್ರಾಂತವಾಗಿ ಉಳಿಯಿತು.

ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.745–612): ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ವಹಿಸಿದ ಪಾತ್ರದಿಂದಾಗಿ ಪರಿಚಿತರಾದ ಕೆಲವು ಅರಸರು ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ ಸಿಂಹಾಸನಾಧೀಶರು: ಇಮ್ಮಡಿ ಸಾರಗಾನ್ ಸೆನ್ನೆಚಿರಬ್, ಈಜಿಪ್ಟನ್ನು ಗೆದ್ದ ಎಸರ್ ಹಡನ್ ಹಾಗೂ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ ಸಾಹಿತ್ಯಸಂಪತ್ತನ್ನು ತನ್ನ ಸುಸಜ್ಜಿತ ಗ್ರಂಥಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಅಸುರ್‌ಬನಿಪಾಲ್. ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಪ್ರದೇಶ ಸಿರಿಯ, ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟ್‌ಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಹಾ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು.

ಅಸುರ್‌ಬನಿಪಾಲನ ಆಳಿಕೆ ಅಸ್ಸೀರಿನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸುವರ್ಣಯುಗ, ಈತ ಮಹಾ ದಿಗ್ವಿಜಯಿ ಹಾಗೂ ಉತ್ತಮ ವಿದ್ವಾಂಸನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ. ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಗ್ರಂಥಭಂಡಾರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.626ರಲ್ಲಿ ಈತ ಮೃತನಾದ ತರುವಾಯ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಶೀಘ್ರಗತಿಯಲ್ಲಿ ಛಿದ್ರವಾಗತೊಡಗಿತು. 625ರಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿ ಯನ್ನರು ದಂಗೆ ಎದ್ದರು: ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಇರಾನಿನ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯಿಂದ ಬಂದ ಮೀಡ ಜನರೊಂದಿಗೆ ಮೈತ್ರಿ ಏರ್ಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇವರ ಒಗ್ಗಟ್ಟಿನಿಂದ ಆದ ಧಾಳಿಯಿಂದಾಗಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.612–538) ನೆಬೊಪೊಲಸ್ಸರ್ ಮತ್ತು ಆತನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ನೆಬುಚಡ್ನಸರ್ ಎಂಬವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನವಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ ರಾಜ್ಯ ಉದಯವಾಯಿತು. ಬಯಲುಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಲಭಿಸಿತು. ಇವರ ಆಡಳಿತ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದಾಚೆಗೆ ಹರಡಿ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಮತ್ತು ಸಿರಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತು. ಜೆರುಸಲೆಮ್ ಮೇಲಿನ ಆಕ್ರಮಣ ಮತ್ತು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.597ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಯಹೂದಿಗಳ ಬಂಧನ ಇವನ ಕಾಲದ ಮುಖ್ಯ ಘಟನೆಗಳು. ಈತ ಬ್ಯಾಬಿಲಾನ್ ನಗರವನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಗೊಳಿಸಿದ. ಪ್ರಪಂಚದ ಅದ್ಭುತಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆನಿಸಿದ ತೂಗಾಡುವ ತೋಟಗಳು ಈ ಅರಸನ ನಿರ್ಮಾಣ. ಸೈರಸನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಆಕ್ರಮಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಚಾಲ್ಡಿಯನ್ನರ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಸೈರಸ್‌ನಿಂದ ಪರಾಜಿತರಾದ ನೆಬೊನೀಡಸ್ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗ ಬೆಲ್‌ಷಜರ್ ಸಹ ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಈ ಪ್ರದೇಶ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.539ರಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ವಶವಾದರೂ ಪ್ರ.ಶ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರ ಧಾಳಿಯಾಗುವ ತನಕ ಇಲ್ಲಿಯ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಕ್ಷೀಣಿಸಲಿಲ್ಲ. ಯಾವುದೇ ಗುಂಪು ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಸುತ್ತಮುತ್ತಣ ಪ್ರದೇಶದ ಆಡಳಿತಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬ್ಯಾಬಿಲಾನ್ ಮೆರೆಯಿತು. ಈ ನಗರ ಹಾಗೂ ಸಿಲ್ಯೂಕಿಯ ಮತ್ತು ಟೆಸಿಫೋನ್ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಅತ್ಯಂತ ಸನಿಹದಲ್ಲಿದ್ದವು. ವ್ಯವಸಾಯ ಉತ್ಪಾದನೆಯ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಹಾರಗಳಿಗೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾದ ಸನ್ನಿವೇಶದಿಂದಾಗಿ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶ ಶ್ರೀಮಂತ ಹಾಗೂ ಜನಸಾಂದ್ರತೆಯ ಪ್ರಾಂತವಾಯಿತು. ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಆರ್ಥಿಕ ಸಂಪತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಏರಿಳಿತಗಳುಂಟಾದರೂ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಮಾತ್ರ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿರತೆ ಹೊಂದಿದ್ದರಿಂದ ಸಮತೋಲನ ಸಾಧಿಸಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ನಾಗರಿಕತೆಗಳಿಗೆ ಒಂದು ಪ್ರಧಾನ ಸಹಾಯಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲ ದುದ್ದಕ್ಕೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪ್ರಸರಣದ ಮೂಲ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿ ಉಳಿಯಿತು.

ಪರ್ಷಿಯನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.538–323): ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಸೈರಸ್ ಮಹಾಶಯನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಆಗಮನ ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಘಟನೆ. ಯೂಫ್ರಟೀಸ್–ಟೈಗ್ರಿಸ್ ಕಣಿವೆ ಪ್ರದೇಶ ಕಾಲ್ಡೀಯ ಮತ್ತು ಅಸ್ಸೀರಿಯ ಎಂದು ಎರಡು ಸತ್ರಪಿಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿತವಾಯಿತು. ಮೊದಲನೆಯ ಸತ್ರಪಿಯಲ್ಲಿ ಬಯಲುಪ್ರದೇಶವೂ ಎರಡನೆಯದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿ ಸೇರಿದ್ದವು. ಸಿಂಧೂವಿನಿಂದ ನೈಲ್‌ವರೆಗೆ ವಿಸ್ತೃತವಾಗಿದ್ದ ವಿಶಾಲ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಧಾನ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲಾನ್ ಒಂದಾಗಿತ್ತೆಂಬುದರಿಂದಲೇ ಅದರ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದಲ್ಲಿ ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತರು ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಜನಾಂಗದ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಅರಾಮಿಕ್ ಭಾಷೆಯನ್ನೇ ಜನಸಂಪರ್ಕ ಭಾಷೆಯಾಗಿ ಬಳಸಬೇಕಾಯಿತು. ಕ್ಯೂನಿಫಾರಂನ ಸುಧಾರಿತ ರೂಪವನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ ಲಿಪಿವ್ಯವಸ್ಥೆಯೊಂದನ್ನು ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡರು ಎನ್ನುವ ಅಂಶವೂ ಈ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ದೊರೆತ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಜಯವಾಗಿದೆ.

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯನ್ನರ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ನಾಶವಾಗುವ ತನಕ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.335ರಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.331ರಲ್ಲಿ ಆತ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಗೆ ಬಂದ; ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.325ರಲ್ಲಿ ಆತ ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ವಿಜಯಗಳಿಂದ ಹಿಂದಿರುಗಿದಾಗ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರಧಾನ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ; ಈ ನಗರದಲ್ಲಿಯೇ 323ರಲ್ಲಿ ಮೃತನಾದ. ಆತನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪತನಾನಂತರ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಬಹುಭಾಗ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಸೇನಾನಿಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬನಾದ ಸೆಲ್ಯೂಕಸನ ಅಧೀನವಾಯಿತು.

ಸೆಲ್ಯೂಕಿಡ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.323–140): ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ವಂಶ ಮಧ್ಯ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮುಂದಿನ 2 ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿತು. ಹೊಸ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಸಿಲ್ಯೂಕಿಯ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂತು. ಇದು ಇಂದಿನ ಬಾಗ್ದಾದಿನ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸು.30ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಟೈಗ್ರಿಸ್ ನದಿದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ತನ್ನ ವೈಭವದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂನದಿ ಪ್ರದೇಶದವರೆಗೆ ಹಬ್ಬಿತ್ತು; ಇರಾನಿನ ಹಳೆಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಸ್ಪಿಯನ್ ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ (ಇರಾನ್) ಪರ್ಷಿಯನ್ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಚಳವಳಿಯೊಂದು ಹುಟ್ಟಿತು; ತಮ್ಮನ್ನು ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರು ವಿದೇಶಿ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯನ್ ಜನರ ವಿರುದ್ಧ ಇರಾನಿನ ಎಲ್ಲ ಪಂಗಡದವರೂ ಒಂದುಗೂಡಲು ಕರೆನೀಡಿದರು. ಇದಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಕ ಬೆಂಬಲ, ಚಾಲನೆ ದೊರೆತು. ಸೆಲ್ಯೂಕಿಡ್ ವಿರೋಧಿ ಬಂಡಾಯದಿಂದ 3ನೆಯ ಶತಮಾನಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ (ಇರಾನಿನ) ಪರ್ಷಿಯದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಪಾರ್ಥಿಯನ್ ಪ್ರಭುಗಳು ಪಶ್ಚಿಮದ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದತ್ತ ದೃಷ್ಟಿ ಹಾಯಿಸಿದರು. ಪ್ರಖ್ಯಾತ ದೊರೆ ಒಂದನೆಯ ಮಿಥ್ರಡೇಟ್ಸ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಇರಾನಿನ ಗುಂಪೊಂದು ಟೈಗ್ರಿಸ್–ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಸೆಲ್ಯೂಕಿಡ್‌ರನ್ನು ಹೊರದೂಡಿತು. ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಒಡೆಯರಾದರು.

ಪಾರ್ಥಿಯನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.140–ಪ್ರ.ಶ.227): ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರು ರೋಮನ್ನರ ಪ್ರಬಲ ವಿರೋಧಿಗಳಾಗಿ ಕ್ರಾಸಸ್ ಮತ್ತು ಕರ್ಹ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದರು. 114–16ರಲ್ಲಿ ರೋಮಿನ ಸಾಮ್ರಾಟ ಟ್ರಾಜನ್ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಖಾರಿಯವರೆಗೂ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದಾಗ ಇವರು ಆತನ ಧಾಳಿಗಳಿಗೆ ಬಲಿಯಾದರು. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ

ಹೇಗೋ ಹಾಗೆಯೇ ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರ ಕೈಕೆಳಗೂ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಒಂದು ಅತಿ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರದೇಶವೂ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವೂ ಆಯಿತು. ಹಾಗಿದ್ದರೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಟೈಗ್ರಿಸ್ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದ್ದ ಸಿಲ್ಯೂಕಿಯ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿ ಪಟ್ಟಣವನ್ನೂ ಅದೇ ನದಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ತೀರದಲ್ಲಿದ್ದ ಟೆಸಿಫೊನ್‌ಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು.

ಟ್ರೋಜನ್ನಿನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಪಾರ್ಥಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಎದುರಿಸಿ ಉಳಿದು ಕೊಂಡಿತು; ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ರೋಮನ್ನರ ಕೈವಶವಾಗಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಪಡೆದು ಕೊಂಡಿತು. ಮಾರ್ಕಸ್ ಅರೆಲಿಯಸ್‌ನ ಕಾಲದ ಧಾಳಿಗಳೂ ಪ್ಲೇಗ್ ಪೀಡೆಯಿಂದಾಗಿ ಪರಿಣಾಮಶೂನ್ಯವಾದುವು. ಮುಂದೆ ಸೆಪ್ಟಿಮಸ್ ಸೆವೆರಸ್ ಹಾಗೂ ಕರಕಲ್ಲರ ಆಕ್ರಮಣಗಳಿಂದಾಗಿ ದುರ್ಬಲ ಗೊಂಡ ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರು ಇರಾನಿನ ಹೊಸ ಒತ್ತಡವೊಂದಕ್ಕೆ ಸಿಲುಕಿ ಪತನ ಹೊಂದಬೇಕಾಯಿತು. ಮೊದಲ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕರಾದ ಅಬೆಮಿನಿಡರಿಂದ ತಮ್ಮ ಅರಸರು ಬಂದವರೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಸ್ಸಾನಿಯನ್ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರಿಂದ 224ರಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಥಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು; ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಸಸ್ಸಾನಿಯನ್ನರ ಅಧೀನಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿತು.

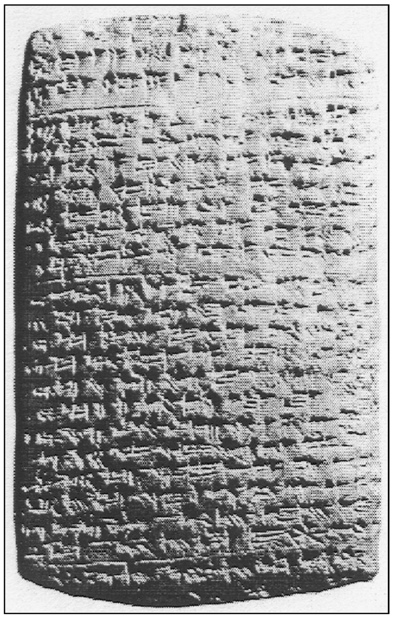

ಅಕ್ಕಾಡಿಯನ್ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನ

ಸಸ್ಸಾನಿಯನ್ (227–637): ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರ ಬದಲಾಗಿ ಸಸ್ಸಾನಿಯನ್ನರು ರೋಮನರ ವಿರೋಧಿಗಳಾದಾಗ ದ್ವಿತೀಯ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಎಂದು ಕರೆಯ ಬಹುದಾದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಗಳ ನಡುವಣ ಸಂಘರ್ಷ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಒಮ್ಮೆ ಪೂರ್ವ ಮೇಲುಗೈ ಪಡೆದರೆ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಮೇಲುಗೈ ಪಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಟ ವಲೇರಿಯನ್‌ನ ಬಂಧನ, ಕ್ರಾಸಸ್ ಮೇಲಿನ ವಿಜಯ ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರದಾದರೆ, ಡಯೊಕ್ಲೆಶಿಯನ್‌ನ ವಿಜಯಗಳು ಮತ್ತು ಜೂಲಿಯನ್‌ದ ಅಪೊಸ್ಟೇಟ್‌ನ ಮೊದಲ ಯಶಸ್ಸು ಇವುಗಳಿಂದ ರೋಮನರು ಮೇಲುಗೈ ಸಾಧಿಸಿದರು. ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಸ್ಸಾನಿಯನ್ ವಿರುದ್ಧ ಪೂರ್ವಪ್ರದೇಶದ ಸಾಮ್ರಾಟರು ಹೋರಾಡಿದರೂ ಯಾವ ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಜಯವೂ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ.

ಕೊನೆಗೆ ಅರಬರೆಂಬ ಬೆಡೋವಿಯನ್ ಸಮುದಾಯದ ಉದಯದಿಂದಾಗಿ ಸಸ್ಸಾನಿಯನ್ನರು ನಾಶವಾದರು. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಇತಿಹಾಸ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. 632ರಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾದಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಪೈಗಂಬರ್‌ನ ಮರಣಾನಂತರ ಅರಬರು ತಮ್ಮ ನಾಡಿನ ಹೊರಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಇಸ್ಲಾಮಿನ ನವಸ್ಫೂರ್ತಿಯಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಆವೇಶಭರಿತರಾಗಿದ್ದ ಅವರನ್ನು ತಡೆಯುವುದು ಅಸಾಧ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಸಿರಿಯ, ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್‌ಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಲಾಯಿತು. 637ರಲ್ಲಿ ಮೆಸೊಪೊಟೇಮಿಯ ಅವಸಾನ ಹೊಂದಿತ್ತು.

ಮಧ್ಯಯುಗ (632–1534): ಕಲಿಫೇಟರು (632–1258): ಸಂಪ್ರಾದಯ, ಉಮಾಯಿದ್ ಹಾಗೂ ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ ಕಲೀಫರ ಕೈಕೆಳಗೆ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ತನ್ನ ಪ್ರಾಚೀನ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿತು. 762ರಲ್ಲಿ ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ ಕಲೀಫನಾದ ಅಲ್–ಮನ್ಸೂರ್ ಬಾಗ್ದಾದ್ ನಗರ ನಿರ್ಮಿಸುವ ತನಕ ಟೆಸಿಫೊನ್ ಬದಲಾಗಿ ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ತೀರದ ಕುಫಾ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕಲೀಫನಾದ ಹಾರೂನ್ ಅಲ್ ರಷೀದನ ತವರೂರಾದ ಮತ್ತು ಅರೇಬಿಯನ್ ನೈಟ್ಸ್‌ನ ಕಥೆಗಳ ಕೇಂದ್ರಸ್ಥಳವಾದ ಬಾಗ್ದಾದ್ ಈಗಲೂ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಎಂದರೆ ಈಗಿನ ಇರಾಕಿನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದೆ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಾಗ್ದಾದ್ ಕೇವಲ ಪ್ರಾಂತೀಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ; ಕುಫಾನಗರ ಉಮಾಯದ್ದರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ಬಾಗ್ದಾದ್ ಹೊಸ ಅಬ್ಬಾಸಿದ್ ವಂಶದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಉಮಾಯದ್ದರ ಖಲೀಫರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಡಮಾಸ್ಕಸ್ ನಗರ ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಜಗತ್ತಿನ ರಾಜಕೀಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಡಮಾಸ್ಕಸ್‌ನಿಂದ ಬಾಗ್ದಾದಿಗೆ ಉಂಟಾದ ಈ ವರ್ಗಾವಣೆ ಅರಬ್ ಅರಸರ ಪರ್ಷಿಯನೀಕರಣವನ್ನು ಉತ್ತೇಜಿಸುವ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅರಬ್ ಅರಸರ ರಾಜಕೀಯ ಚಿಂತನೆಗಳು ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ವಿಧಿವಿಧಾನಗಳು ಅಳಿದುಳಿದ ಸಸ್ಸಾನಿಯನ್ ಪ್ರಭಾವಗಳಿಂದಾಗಿ ಮಾರ್ಪಾಟು ಹೊಂದಿದವು.

8–9ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪರಾಕಾಷ್ಠೆ ತಲುಪಿದ ಅಬ್ಬಾಸಿದರ ಚೈತನ್ಯೋತ್ಸಾಹ, ಕಾರ್ಯಶ್ರದ್ಧೆ ಕ್ರಮೇಣ ನಶಿಸಿಹೋಯಿತು. 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸೆಲ್‌ಜುಕ್ ತುರ್ಕರು ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ದಕ್ಷಿಣದ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯಕ್ಕೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದರು. 1055 ಮತ್ತು 1194ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸೆಲ್‌ಜುಕ್ ಸುಲ್ತಾನ ಅಲ್‌ತುಗ್ರಿಲ್ ಬಾಗ್ದಾದಿನಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ.

ಮಂಗೋಲಿಯನ್ (1258–1509): 1218–22ರ ನಡುವೆ ಚೆಂಗೇಸ್‌ಖಾನನ ಮುಂದಾಳತ್ವದಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರು ಪರ್ಷಿಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯಕ್ಕೆ ಸಾಗಿಬಂದರೂ ಅದನ್ನು ದಮನಮಾಡಿ ಸ್ವಾಧೀನ ಪಡಿಸಿಕೊಂಡಾತ ಚೆಂಗೇಸ್‌ಖಾನನ ಮೊಮ್ಮಗನೂ ಕುಬ್ಲೈಖಾನನ ಸೋದರನೂ ಆದ ಹುಲ್ಲಗುಖಾನ್. ಬಾಗ್ದಾದಿಗೆ 1258 ಫೆಬ್ರವರಿ 10ರಂದು ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ. ಈತ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿ ಸು.8 ಲಕ್ಷ ಜನರನ್ನು ಕೊಂದು ಆ ನಗರವನ್ನು ಕೈವಶಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಮುಂದಿನ 80 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಮಂಗೋಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತವಾಯಿತು. ಅನಂತರದ ಎಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇದು ಮಂಗೋಲ್ ಪ್ರಾಂತದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿಯಿತು.

1393ರಲ್ಲಿ ಭಯಂಕರನೆನಿಸಿದ ತೈಮೂರ್‌ಲಂಗ್‌ನ ಯುದ್ಧಗಳ ಮತ್ತು ದೌರ್ಜನ್ಯ ಕೃತ್ಯಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಬಹುಮಂದಿ ಹತರಾದರು. ಬಾಗ್ದಾದ್ ಹಾನಿಗೊಳಗಾಯಿತು. 1480ರಲ್ಲಿ ಟರ್ಕೊಮನ್ ಮತ್ತು ಬಿದೂಯಿನ್ ಪರ್ವತವಾಸಿಗಳು ಧಾಳಿನಡೆಸಿ ಮತ್ತಷ್ಟು ಹಾನಿಗೆ ಕಾರಣರಾದರು.

ಪರ್ಷಿಯನ್(1509–34): ಮಧ್ಯಯುಗದ ಅಂತ್ಯದ ವೇಳೆಗೆ ಪುನಶ್ಚೇತನ ಪಡೆದ ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಟೈಗ್ರಿಸ್–ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ಕಣಿವೆ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಜಯಿಸಿ ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ತನ್ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿತು. ಆದರೆ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಪಾಳುಬಿದ್ದಿತು. ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗಮನಹರಿಸಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಅತ್ಯಗತ್ಯವಾದ ನೀರಾವರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಂತೂ ಮಂಗೋಲರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶವಾಗಿತ್ತು; ಕೃಷಿ ಭೂಮಿಯ ಬಹುಭಾಗ ಬೆಂಗಾಡಾಯಿತು. ಜನಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಅಗಾಧ ಇಳಿತ ಉಂಟಾಗಿದ್ದು ಇಂದಿಗೂ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಚೇತರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ.

ಆಧುನಿಕ ಯುಗ: ಆಟೋಮನ್ ತುರ್ಕರು (1534–1917): ಆಟೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಟನಾದ ಸುಲ್ತಾನ್ ಸುಲೈಮಾನನ ಸೇನೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರನ್ನು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದಿಂದ 1534ರಲ್ಲಿ ಹೊರದಬ್ಬಿತು. ಈ ಕಾಲದಿಂದ 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತನಕ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ – ಅರೆಬರೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಕೆಲವು ಅವಧಿಗಳಿದ್ದರೂ ಅಥವಾ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ ಅವಧಿಗಳಿದ್ದರೂ – ತುರ್ಕರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿಯೇ ಇತ್ತೆಂದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಬಹುದು. ಇವರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧವನ್ನು ಪ್ರಗತಿಯ ಕಾಲ ಎಂದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ.

ಇರಾಕ್ ರಾಜ್ಯ: 1914ರಲ್ಲಿ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಆರಂಭಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಬಸ್ರಾ ನಗರಕ್ಕೆ ಬಂದಿಳಿದರು. 1917ರಲ್ಲಿ ಬಾಗ್ದಾದ್ ಅವರ ವಶವಾಯಿತು. 1921 ಬ್ರಿಟಿಷರು ಇರಾಕ್‌ನ ಮೇಲೆ ಪರಮಾಧಿಕಾರ ಹೇರಿದರು. ದೊರೆ ಒಂದನೆಯ ಫೈಸಲ್ ಇರಾಕ್‌ನ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ (**ನೋಡಿ–ಇರಾಕ್**). (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ಮೆಹರ್‌ಗಡ: ನೋಡಿ–ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ

ಮೆಹರೋಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಸ್ತಂಭ: ದೆಹಲಿಯ ಕುತುಬ್ ಮಿನಾರ್–ಕುವತುಲ್ ಇಸ್ಲಾಂ ಮಸೀದಿಯ ಒಳಾಂಗಣದಲ್ಲಿರುವ ಅಪರೂಪದ ಕಬ್ಬಿಣ ಸ್ತಂಭ. ಮೂಲತಃ ಈ ಸ್ತಂಭದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಗರುಡ ಮೂರ್ತಿ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಇದು ಒಂದು ವಿಷ್ಣು ದೇವಾಲಯದ ಗರುಡ ಧ್ವಜಸ್ತಂಭವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಇದರ ತುತ್ತ ತುದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಚೌಕೋನ ಫಲಕದ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗುಳಿಯಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಗರುಡ ಮೂರ್ತಿಯ ಪೀಠದ ಗೂಟವನ್ನು ಸೇರಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಇದು ರಚನೆಗೊಂಡಿರಬೇಕು. ಈ ಸ್ತಂಭದ ಮೇಲೆ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ಶಾಸನವಿದೆ. ವಿಷ್ಣುಭಕ್ತನಾದ ಚಂದ್ರ ಎಂಬ ಬಲಿಷ್ಠ ರಾಜ ವಿಷ್ಣುಪಾದ ಎಂಬ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಈ ಧ್ವಜಸ್ತಂಭವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದನೆಂದೂ ಹೇಳಿದೆ. ಈ ರಾಜನು ಗುಪ್ತ ವಂಶದ ರಾಜ ಇಮ್ಮಡಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನೆಂದೂ (375–413) ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಸ್ತಂಭದ ಮೂಲ ಸ್ಥಳ ಬೇರೆಯಾಗಿದ್ದು ಬಹುಶಃ ತೋಮಿರ ರಾಜ ಅಸಂಗಪಾಲ ಇದನ್ನು ಈಗಿರುವ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿರ ಬೇಕೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ ಇದೆ. ಇದು ಸು.7.2 ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು ಇದರ 93 ಸೆಂಮೀ ತಳಭಾಗ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿದೆ. ಶುದ್ಧವಾದ ಕಬ್ಬಿಣದಿಂದ ಈ ಸ್ತಂಭ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿ 1600 ವರ್ಷಗಳು ಕಳೆದಿದ್ದರೂ ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪವೂ ತುಕ್ಕು ಹಿಡಿದಿಲ್ಲದಿರುವುದು ಅತ್ಯಂತ ಆಶ್ಚರ್ಯದ ಸಂಗತಿ. ಮೊದಲು ಈ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ಹಲವಾರು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗಟ್ಟಿ ಬಿಲ್ಲೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇತ್ತೀಚಿನ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಇಡೀ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ಫೋರ್ಜ್ ವೆಲ್ಡಿಂಗ್ ತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿದ್ದಿಲಿನ ದಹನದಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ ಯೆಂದು ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳ ಈಚಿನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಕಾನ್ಪುರದ ಐಐಟಿಯ ಆರ್.ಬಾಲಸುಬ್ರಮಣಿಯಂ

ಅವರು ಈ ಸ್ತಂಭ ಅತಿ ದೀರ್ಘಾವಧಿಯಲ್ಲಿಯೂ ತುಕ್ಕು ಹಿಡಿಯದಿದ್ದ ವಿಷಯದ ಬಗ್ಗೆ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದಾಗ ಈ ಸ್ತಂಭದ ಮೈಮೇಲೆ ಯಾವುದೇ ರಾಸಾಯನಿಕ ಕ್ರಿಯೆಗೆ ಒಳಗಾಗದ ಅತಿ ತೆಳುವಾದ ಸುರಕ್ಷ ಪದರು ಇರುವುದು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಈ ಕಬ್ಬಿಣದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಕಿಟ್ಟ ಮತ್ತು ಆಮ್ಲಜನಕ ಸಹಿತ ಐರನ್ ಆಕ್ಸೈಡ್‌ಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕಣಗಳಿರುವುದು ಲೋಹದಲ್ಲಿ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದ ರಂಜಕ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿ ಒದ್ದೆಯಾಗುವಿಕೆ ಮತ್ತು ಒಣಗುವಿಕೆ ಸ್ತಂಭದ ಮೇಲಿನ ಸುರಕ್ಷ ಪದರಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿದೆಯೆಂದು ತಜ್ಞರು ಗುರುತಿಸಿದರು. ಈ ಸ್ತಂಭ ಆಗಿನ ಕಾಲದ ಲೋಹತಜ್ಞರ ಲೋಹ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ನಿಪುಣತೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿ ಎಂದು ಬಾಲಸುಬ್ರಮಣಿಯಂ ಬಣ್ಣಿಸಿದ್ದಾರೆ.

2ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಕಾಲದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಸ್ತಂಭ

ಇವರು ಮತ್ತು ಇದೇ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಇವರ ಹಿಂದಿನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಗದಾಧರ ಸಾಹು ಇಬ್ಬರೂ ಸೇರಿ ಈ ಸಂಶೋಧನೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿ, ಸಿಮೆಂಟ್ ಕಾಂಕ್ರೀಟ್‌ನಲ್ಲಿಯೂ ವಿಶಿಷ್ಟ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ತಂತ್ರದಿಂದ ತುಕ್ಕುಹಿಡಿಯದಂಥ, ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ತುಕ್ಕುನಿರೋಧಕ ರಂಜಕವುಳ್ಳ ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕೇಸ್ ವೆಸ್ಟರ್ನ್ ರಿಸರ್ವ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ (ಕ್ಲೀವ್‌ಲೆಂಡ್, ಯು.ಎಸ್.ಎ.) ಮೆಟೀರಿಯಲ್ ಸೈನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಎಂಜನಿಯರಿಂಗ್ ವಿಭಾಗದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ಗೆರ್ಹಾರ್ಡ್ ಇ, ವೆಲ್ಷ್ ಈ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ಬರೆದ ಅಭಿನಂದನ ಪತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಯೋಗವನ್ನು ಅನುಲಕ್ಷಿಸಿದಾಗ ಇವರ ಶೋಧನೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ ಎಂದು ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಶೋಧನೆ ಮುಂದುವರೆದಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಮೇಡಂ ಬಿಕೈಜೀ ಕಾಮ: 1861–1936. ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ರಾಜನೀತಿಯನ್ನು ಖಂಡಿಸಿದ ಹೆಸರಾಂತ ಮಹಿಳೆ. ಇವರು 1861ರಲ್ಲಿ ಬೊಂಬಾಯಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಇವರ ಪತಿ ರುಸ್ತುಂಕಾಮ ಪಾರ್ಸಿ ಸುಧಾರಕರು. ಅವರು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪರವಾದ ಮನೋಭಾವನೆ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಮೇಡಂ ಕಾಮ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾದಿಯಾಗಿದ್ದು ಗಂಡನೊಡನೆ ಬಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯ ಹೊಂದಿ 1902ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್‌ಗೆ ತೆರಳಿದರು. 1907 ಆಗಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಸ್ಟಟ್‌ಗಾರ್ಡ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸೋಷಿಯಲಿಸ್ಟ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಳಿಕೆಯ ದೌರ್ಜನ್ಯಗಳನ್ನು ಖಂಡಿಸಿದರು. ಅದೇ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಧಾನಿ ರ‍್ಯಾಮ್ಸೆ ಮ್ಯಾಕ್‌ಡೊನಾಲ್ಡ್‌ನು ಮೇಡಂ ಕಾಮಳ ಭಾಷಣವನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಸಭಾತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದ. ಇದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸೋಷಿಯಲಿಸ್ಟ್ ನಾಯಕರ ಬೆಂಬಲವನ್ನು ಪಡೆದು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಳಿಕೆಯ ಮುಂದುವರಿಕೆಯು ಭಾರತೀಯರ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಅಧೋಗತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗುವುದು; ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಪಂಚದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪ್ರೇಮಿಗಳೆಲ್ಲ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಗುಲಾಮಿತನದಿಂದ ಭಾರತ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಗಲು ಸಹಕರಿಸಬೇಕು ಎಂಬ ಠರಾವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ಇವರು ತಮ್ಮ ಭಾಷಣದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ವಂದೇಮಾತರಂ ಪದಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ತ್ರಿವರ್ಣ ಧ್ವಜವನ್ನು ಹಾರಿಸಿದರು. 1907ರಲ್ಲಿ ನ್ಯೂಯಾರ್ಕಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ ಇವರು ಪತ್ರಿಕೆಗಳಿಗೆ ನೀಡಿದ ಸಂದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ನಾವು ಗುಲಾಮರಾಗಿದ್ದೇವೆ. ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿರುವ ನನ್ನ ಒಂದೇ ಒಂದು ಉದ್ದೇಶವೆಂದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ದೌರ್ಜನ್ಯಗಳನ್ನು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಪ್ರಿಯ ಅಮೆರಿಕನ್ನರಿಗೆ ಬಹಿರಂಗ ಪಡಿಸುವುದೇ ಆಗಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದರು. ಹೀಗೆ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸುತ್ತ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಪರವಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಸಹಾನುಭೂತಿ, ಬೆಂಬಲಗಳಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಪಟ್ಟರು. 1908ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್‌ನಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲು ಇಂಡಿಯ ಹೌಸ್, ನಂ. 65, ಕ್ರಾವೆಲ್ ಅವೆನ್ಯೂ ಹೈಗೇಟ್ ಎಂಬ ವಿಳಾಸದ ಮನೆಯನ್ನು ಬಳಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿ ವಿ.ಡಿ. ಸಾವರ್ಕರ್, ಸರ್ದಾರ್ ಸಿಂಗ್ ರಾಣಾ, ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ ಶ್ಯಾಮ್‌ಜೀ ಮೊದಲಾದವರು ಸಭೆ ಸೇರುತ್ತಿದ್ದರು. 1909ರಲ್ಲಿ ಪ್ಯಾರಿಸ್‌ನಲ್ಲಿದ್ದುಕೊಂಡು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಿರೋಧಿ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕರಪತ್ರಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ವಂದೇ ಮಾತರಂ ಎಂಬ ಇವರ ಪತ್ರಿಕೆ ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಕ್ರಾಂತಿಯನ್ನು ಪ್ರಚೋದಿಸುವ 1935ರಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ ಕಾಮ ಇಲ್ಲಿಯೇ ನಿಧನರಾದರು. (ಕೆ.ಎಸ್‌ಡಿ.)

ಮೈಕೆಲೆಂಜೆಲೋ: 1475–1564. ಯುರೋಪಿನ ಬೌದ್ಧಿಕ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಚಿತ್ರಕಾರ, ಶಿಲ್ಪಿ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿ ಮತ್ತು ಕವಿ. ಬರೋಕ್ ಕಲಾಪದ್ಧತಿಯ ಆದ್ಯ ಪ್ರವರ್ತಕ. ಈತ 6 ಮಾರ್ಚ್ 1475ರಲ್ಲಿ ಇಟಲಿಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಫ್ಲಾರೆನ್ಸ್ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಕಾಪ್ರೆಸ್ ಎಂಬ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಇವನ ತಂದೆ ಲುಡೊಂಕೋ ಬಾನಾರವಿಯ ಕಾಪ್ರೆಸ್ ನಗರದ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಚಿಕ್ಕಂದಿನಲ್ಲಿ ಮಗನ ಕಲಾಭಿರುಚಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ ಲುಡೊಂಕೋ ಇವನನ್ನು ಫ್ಲಾರೆನ್ಸಿನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚಿತ್ರಕಾರ ಡೊಮೆನಿಕೊ ಗಿರ್ಲಂಡಜೋ ಎಂಬವನ ಬಳಿ ಶಿಷ್ಯವೃತ್ತಿಗೆ ಕಳಿಸಿದ. ಆದರೆ ಮೈಕೆಲನಿಗೆ ಚಿತ್ರಕಲೆಗಿಂತ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಆಸಕ್ತಿ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಡೊನಾಟೆಲ್ಲೊನ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಈತನ ಮೇಲೆ ಗಾಢವಾದ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತು. ಡೊನಾಟೆಲ್ಲೊನ ಶಿಷ್ಯನೊಬ್ಬನ ಬಳಿ ಅಪ್ರೆಂಟಿಸ್ ಶಿಲ್ಪಿಯಾಗಿ ತನ್ನ ಕಲಾಜೀವನವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಲೊರೆನ್ಜೊ ಮೆಡಿಸಿ ಎಂಬ ಶ್ರೀಮಂತನ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿದ್ದ ಗಿಯೊವನಿ ಬರ್ಟೊಲ್ಡೋ (1440–91) ಎಂಬ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಶಿಷ್ಯನಾಗಿ ಮೆಡಿಸಿಯನ್ನು ಸೇರಿದ. ಹೀಗಾಗಿ ಇವನಿಗೆ ಲೊರೆನ್ಜೋನ ಆಶ್ರಯ, ಬರ್ಟೊಲ್ಡೋನ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದ ಜೊತೆಗೆ ಪ್ಲೇಟೊ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಸಾಮೀಪ್ಯ ದೊರೆತು ಇವನ ಕಲಾಜೀವನ ರೂಪಿತಗೊಂಡಿತು. 1494ರಲ್ಲಿ ಮೆಡಿಸಿ ಕುಟುಂಬದ ಅಧಿಕಾರದ ಪತನದ ಅನಂತರ ಈತ ಬೊಲೋನ ನಗರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ಯಾನ್ ಪೆಟ್ರೊನಿಯೊ ಚರ್ಚಿನ ಶಿಲ್ಪ ಅಲಂಕರಣ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತನ್ನನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಂತಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಇವನಿಗೆ ಜಕೋಪೋ ಡೆಲ್ಲಾ ಕ್ವೆರ್ಷಿಯಾನ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವ ಅವಕಾಶ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಹೀಗೆ ತಾರುಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಒದಗಿಬಂದ ಈ ಕಲಾನುಭವಗಳು ಬಹಳಷ್ಟು ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದವು. ಈತ ಫ್ಲಾರೆನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳನ್ನು ಕಳೆದ (1501–05). ಆಗ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕಲಾಕಾರ ಲಿಯೊನಾರ್ಡೊ ಡ ವಿಂಚಿಯನ್ನು ಭೇಟಿಯಾದ; ಅವನ ಕಲಾನೈಪುಣ್ಯದಿಂದಲೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಭಾವಿತನಾದ.

ಮೈಕೆಲೆಂಜೆಲೋನ ಆರಂಭದ ಗಮನಾರ್ಹ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದರೆ ಮೆಡೋನಾ ಆಫ್ ದಿ ಸ್ಟೇರ್ಸ್, ಸೇಟಾರ್ಯ, ಸೆನಿಟಾರ್ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ರಕ್ಷಿತಳಾದ ಯುವತಿ, ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಇವನಿಗಿಂತ ಹಿಂದಿನ ಮತ್ತು ಇವನ ಸಮಕಾಲೀನ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ತಾಯಿಯ ತೊಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮಲಗಿರುವಂತಹ ಮಗು ಯೇಸುವಿನ ದೇಹವನ್ನು ಕಡೆದಿದ್ದರೆ, ಈತ ಕುಳಿತಿರುವ ಮೆಡೋನಾ ಕಾಲುಗಳ ನಡುವೆ ನಿಂತಿರುವಂತೆ ಬಾಲ ಯೇಸುವನ್ನು ಕಂಡರಿಸಿದ.

ಇವನ ಬದುಕಿನ ಮಧ್ಯಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದುವೆಂದರೆ ನಿದ್ರಿಸುತ್ತಿರುವ ಮಹಿಳೆ, ಮನ್ಮಥ (ಕ್ಯುಪಿಡ್), ಬ್ಯಾಕಸ್, ಮೋಸಸ್, ಡೇವಿಡ್ ಮುಂತಾದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೋಸೆಸ್‌ನ ಶಿಲ್ಪ ಅದ್ಭುತವಾಗಿದೆ. ರೋಮ್ ನಗರದ ಸಂತಪೀಟರ್ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಆಸೀನ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಈ ಮೂರ್ತಿ ಸು.2.40 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಮುಖ ತಿರುವಿ ಕುಳಿತ ತುಂಬುದೇಹ, ನಾಭಿಯತನಕ ಇಳಿದುಬಂದ ಗಡ್ಡಮೀಸೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಗಂಭೀರ ಮುಖಭಾವ, ಮುಪ್ಪಡರಿದ್ದರೂ ಸತ್ವಯುತ ಭಂಗಿ, ತೀಕ್ಷ್ಣ ನೋಟದ ಕ್ರೋಧಭಾವ – ಇವುಗಳಿಂದ ಈ ಶಿಲ್ಪ ಇವನ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲೇ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುದಾಗಿದೆ. ಬೆಲ್ಜಿಯಂನ ವರ್ತಕರಿಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ 4.50ಮೀ ಎತ್ತರದ ಡೇವಿಡ್ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಮೈಕೆಲನ ಜೀವನದರ್ಶನ, ಕಲಾನೈಪುಣ್ಯ, ರಸಪ್ರಜ್ಞೆ ಮತ್ತು ತಾಂತ್ರಿಕತೆಗಳು ಪರಿಪಕ್ವವಾಗಿ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿವೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಯುರೋಪಿನ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಇದೊಂದು ಅದ್ವಿತೀಯ ನಿರ್ಮಾಣವೆಂದರೆ ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿಯಲ್ಲ. ದೈತ್ಯ ಗಾಲಿಯಥನನ್ನು ಮರ್ದನ ಮಾಡಿದ ಅಸಮ ಸಾಹಸಿ ಡೇವಿಡ್‌ನ ಅಂತಸ್ಸತ್ತ್ವ, ಧೀರೋದಾತ್ತ ಸಹಜ ನಿಲುವು, ಆಂತರಿಕ ತುಮುಲದ ಭಾವಾಭಿವ್ಯಕ್ತಿ–ಇವು ಈ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಜೀವಂತವಾಗಿವೆ.

ಮೈಕೆಲನ ಪರಿಪಕ್ವತೆಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿರುವ, ಅಂತೆಯೇ ಬಹಳಷ್ಟು ವಿಮರ್ಶೆ–ಚರ್ಚೆಗಳ ವಸ್ತುವಾಗಿರುವ ಕೃತಿ ಪಿಯೆಟಾ (ಕರುಣಾಮೂರ್ತಿ). ಈ ಶಿಲ್ಪ ಇವನನ್ನು ಪ್ರಪಂಚದ ಒಬ್ಬ ಪ್ರಮುಖ ಕಲಾಚಾರ್ಯನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದೆ. ಇದೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಕೃತಿಯಾಗಿದೆ. ಅಮೃತಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಡೆದ ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಲುಬೆಯಿಂದ ಇಳಿಸಿದ ಮೃತ ಮಗನನ್ನು ತೊಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿರುವ ಮೇರಿ ತಾರುಣ್ಯದ ಚೆಲುವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಯೇಸುವಿನಮುಖದಲ್ಲಿ ಜೀವಂತವಾಗಿ ನಿದ್ರಿಸುತ್ತಿರುವ ಕಳೆಯಿದೆ. ಮಗನಿಗಿಂತಲೂ ತಾಯಿಯೇ ಚಿಕ್ಕ ವಯಸ್ಸಿನವಳೇನೋ ಎಂಬ ಭಾವನೆಯುಂಟಾಗುವಂತೆ ಮೇರಿಯ ಚೆಲುವು ಕಂಡರಣೆಗೊಂಡಿದೆ. ಈ ಅಂಶ ಶಿಲ್ಪದ ನ್ಯೂನತೆಯೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದಾದರೂ ಅದರ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಕಲಾತ್ಮಕತೆ ಮತ್ತು ವಿನ್ಯಾಸ ಈ ಲೋಪವನ್ನು ಮುಚ್ಚಿಹಾಕುವುದೆಂದು ಹಲವು ವಿಮರ್ಶಕರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ತಾಯಿ ತನ್ನ ಮಗುವಿನ ಸಾವಿಗಾಗಿ ಪಡುತ್ತಿರುವ ದುಃಖ, ಅನುಕಂಪ ಹೃದಯಂಗಮವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ರೂಪಿತವಾಗಿದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಈತನ ಹಲವಾರು ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಚರ್ಚುಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಇನ್ನಿತರ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಇವನ ಕಲಾಪ್ರೌಢಿಮೆಯನ್ನು ಸೂಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಲೊರೆನ್ಜೊ ಡ ಮೆಡಿಸಿ ಮತ್ತು ಗ್ವಿಲಿಯಾನೋ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಮೈಕೆಲೆಂಜೆಲೋ ಮಹಾನ್ ಶಿಲ್ಪಿಯಾಗಿದ್ದಂತೆ ಮಹಾನ್ ಚಿತ್ರಕಾರನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಸಕ್ತಿ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಸಿಸ್ಟೈನ್ ಚಾವಣಿಯ ಒಳಭಾಗವನ್ನು ಹಲವು ಅಂಕಣಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಿ, ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಆಯ್ದುಕೊಂಡು

ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಇವನ ಚಿತ್ರಗಳು ಮೂರು ಆಯಾಮ (ತ್ರೀ ಡೈಮೆನ್‌ಷನ್) ಭಾವನೆಯನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತಿದ್ದು ಶಿಲ್ಪಗಳೇನೋ ಎಂಬ ಭ್ರಮೆಯನ್ನು ಮೂಡಿಸುತ್ತವೆಂದು ಪ್ರಶಂಸಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಟಲಿಯ ರೋಮ್ ನಗರದ ವ್ಯಾಟ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಸಿಸ್ಟೈನ್ ಮಂದಿರದ ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಗುಣವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಶಕ್ತಿಪೂರ್ಣವಾದರೂ ಮುಗ್ಧನಂತಿರುವ ಹಾರುತ್ತಿರುವ ದೇವರು ತನ್ನೊಂದು ಬೆರಳಿನಿಂದ ಸ್ಪರ್ಶಿಸುವ ಮೂಲಕ ಆತ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಮುಂದಿನ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಅದೇ ದೇವ ಆದಮನನ್ನು ಮೋಹಜಾಲಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿಸುವ ಈವಳನ್ನು ಮತ್ತೊಂದು ಕೈಬೆರಳಿನಿಂದ ಸ್ಪರ್ಶಿಸುತ್ತ, ಅವರಿಬ್ಬರ ಮುಂದಣ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ದೇವರನ್ನು ನೋಡುತ್ತಿರುವ ಆದಮನ ದೃಷ್ಟಿ ಚಲಿಸಿ ಹರಿದು ಈವ್‌ಳತ್ತ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈಡನ್ ತೋಟದಲ್ಲಿ ಆದಮ್ ಮತ್ತು ಈವ್ ಇವರಿಬ್ಬರ ಸಂಗಮದ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಈ ಎರಡು ಚಿತ್ರಗಳ ಮಧ್ಯೆ ವೃಕ್ಷವೊಂದು ಇದ್ದು ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಅಂಗವಿನ್ಯಾಸ, ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮನೋಜ್ಞವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಡೇವಿಡ್ ಶಿಲ್ಪ

ಇವನ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚಖ್ಯಾತವಾದ ಮತ್ತೊಂದು ಚಿತ್ರ– ಅಂತಿಮ ತೀರ್ಪು (ಲಾಸ್ಟ್ ಜಡ್ಜ್‌ಮೆಂಟ್, 1534–41). ಪೋಪ್ ಜೂಲಿಯಸ್‌ನ ಅನಂತರ ಗದ್ದುಗೆಯನ್ನೇರಿದ 3ನೆಯ ಪೋಪ್ ಪಾಲನ ಆದೇಶದಂತೆ ರಚಿಸಿದ ಹಲವು ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ – ಸಂತಪೀಟರನ ಉತ್ತಮಣ, ಸಂತಪಾಲನ ಮನಃಪರಿವರ್ತನೆ, ಹಗಲುರಾತ್ರಿಗಳು, ಸೂರ್ಯಚಂದ್ರ ನಕ್ಷತ್ರಗಳು, ಪ್ರಳಯ ಮುಂತಾದ ಸೃಷ್ಟಿ ನಿರೂಪಣಾ ಚಿತ್ರಗಳ ನಡುವೆ ಈ ಅಂತಿಮ ತೀರ್ಪು ಅಮೋಘವಾದುದೇ. ಮಾನವತೆಯ ಕೃತಕೃತ್ಯತೆಯನ್ನು ಈ ಚಿತ್ರ ಭಾವನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸುತ್ತದೆ. ತನ್ನ ಇಳಿವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ ಈ ಚಿತ್ರ ಸಮೂಹ ಮೈಕೆಲನ ಜೀವನ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನೂ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಪರಿಪಕ್ವತೆಯನ್ನೂ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತದೆಯೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಮೈಕೆಲೆಂಜೆಲೋನ ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಸಹ ಗಮನಾರ್ಹ ಕೊಡುಗೆಗಳು. ರೋಮ್ ನಗರದ ಸಂತಪೀಟರನ ಮಂದಿರದ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಬ್ರಮಾಂಟೆ ರಾಫೆಲ್ ಮುಂತಾದವರು ರೂಪಿಸಿದ್ದರೂ 3ನೆಯ ಪೋಪ್ ಪಾಲನ (1534–49) ಆದೇಶದಂತೆ ಈತನ ಉಸ್ತುವಾರಿಗೆ ವಹಿಸಲಾಯಿತು. 1546ರಿಂದ ತನ್ನ ಮರಣದವರೆಗೂ (1584) ಆ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಈತ ಮೂಲ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ಮುಗಿಯುವ ಮೊದಲೇ ತೀರಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಮುಂದೆ ಅದರ ನಕಾಶೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಆದರೂ ಮೈಕೆಲನ ವಾಸ್ತು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಈ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಮೈಕೆಲನ ಮತ್ತೊಂದು ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸವೆಂದರೆ ಉನ್ನತ ಬೌದ್ಧಿಕ ಕ್ರಾಂತಿಯುಗದ ಪ್ರತೀಕಗಳಾದ ಅರಮನೆ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದುವೆಂದರೆ ರೋಮ್ ನಗರದಲ್ಲಿರುವ ಫಾರ್ನೆಸಿ ಭವನ. ಆ ಕಟ್ಟಡದ ಮೊದಲ ವಿನ್ಯಾಸಕಾರ ಅಂಟೊನಿಯೊ ಡ ಸಂಗಲ್ಲೊ; ಸುಧಾರಣೆಗೊಳಿಸಿದವನು ಈತ. ವಿಶಾಲ ಪ್ರಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ನಡುವೆ ನಿಂತ ಆಯಾಕಾರದ ಬಹು ಅಂತಸ್ತಿನ ಕಮಾನುಗೂಡುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಭವನದ ಹೊರಭಾಗ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಯನ್ನು ಸೂಸುವ ಭವ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ. ಅದರ ವಾತಾಯನಗಳು ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾಗಿರದೆ ಮುಂಚಾಚಿದ್ದು, ವಾತಾಯನಗಳ ಮೇಲಿನ ಸೂರುಗಳು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿದ್ದು 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬರೋಕ್ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತದೆ. ಭಿತ್ತಿಯ ಪ್ರತಿ ಅಂಕಣ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಅಂಗದಂತೆ ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯತೆ ಮತ್ತು ಭವ್ಯತೆಗಳು ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತಿದ್ದು ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪಿಯ ಪ್ರೌಢಿಮೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ.

ಇವನ ಕಲಾಕೃತಿಗಳು ಅಭೂತಪೂರ್ವವಾಗಿರುವಂತೆಯೇ ಇವನ ಜೀವನ ದೃಷ್ಟಿ ಡಾಂಟೆಯಂಥ ಕವಿ, ಪ್ಲೇಟೋನಂಥ ದಾರ್ಶನಿಕರ ವಾಙ್ಮಯಗಳಿಂದ ದೀಪ್ತವಾಗಿತ್ತು. ಪರಂಪರಾಗತ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಅಧ್ಯಯನದೊಂದಿಗೆ ಆಧುನಿಕತೆಯೂ ಸಮ್ಮಿಶ್ರವಾಗಿ ಇವನ ಕೃತಿಗಳು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಪಡೆದಿವೆ. ಇವನಿಗೆ ಶರೀರಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಗಾಧ ಜ್ಞಾನದಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧ ಪ್ರಾಣಿ, ಪಕ್ಷಿ ಮತ್ತು ಮಾನವ ದೇಹ ನಿರೂಪಣೆಯನ್ನು ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಈತ ತನ್ನ ಹಿಂದಿನ ಮತ್ತು ಸಮಕಾಲೀನ ಕಲಾವಿದರ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಮಾದರಿಯನ್ನಾಗಿ ಆಯ್ದುಕೊಂಡರೂ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಂತಿಕೆಯನ್ನೂ ಹೊಸತನ್ನೂ ಸಾಧಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಹಸ್ತನೆನಿಸಿದ್ದ ಇವನ ಜೀವಿತಾವಧಿಯಲ್ಲೇ ಇವನ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆದ ವಿಮರ್ಶಕ ವಸಾರಿ ಇವನ ಸರಳ ಜೀವನವನ್ನೂ ಕಾರ್ಯನಿಷ್ಠೆಯನ್ನೂ ಮುಕ್ತವಾಗಿ ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದ್ದಾನೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.)

ಮೈಕೆಲ್ ಹ್ಯೂಸನ್, ಕ್ರಾಫರ್ಡ್: 1939– . ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸದ ವಿದ್ವಾಂಸ ಮತ್ತು ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ. 1939 ಡಿಸೆಂಬರ್ 7 ರಂದು ಟ್ವಿಕನ್‌ಹಾಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್‌ನ ಸೇಂಟ್ ಪಾಲ್ ಶಾಲೆ ಮತ್ತು ಒರಿಯಲ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ರೋಮ್‌ನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸ್ಕೂಲ್‌ನಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ನಡೆಸಿದ. 1964–65ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಿನ್ಸ್‌ಟನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಎಲಿಜ ಪ್ರೊಕಟ್ರರ್ ಸಂದರ್ಶಕ ಫೆಲೋ ಆಗಿದ್ದರು. 1969–86ರ ವರೆಗೆ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿದ್ದ. ನಿವೃತ್ತಿಯ ಅನಂತರ ಅದೇ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ರಾಂತ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿ ಬೋಧಿಸಿದ (1986–2005). ಪವಿಯ, ಪದುವ, ಮಿರಾನ್ ಮುಂತಾದ 7 ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಂದರ್ಶಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದ. 1980 ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಫೆಲೋ ಆಗಿದ್ದ. ಈತ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ನಾಣ್ಯಗಳ ವಿಷಯವಾಗಿ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಮೈತ್ರಕ: 5–8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತನಕ ಪಶ್ಚಿಮ ಮಾಳವ ಮತ್ತು ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳಿದ ಒಂದು ರಾಜವಂಶ. ಹೂಣರ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅಳಿದ ಮೇಲೆ ಉತ್ತರಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡ ಹಲವು ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೈತ್ರಕರಾಜ್ಯವೂ ಒಂದು. ಭಟ್ಟಾರಕ ಈ ವಂಶದ ಮೂಲ ಪುರುಷ. ವಲ್ಲಭಿ ಈ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿ. ಗುಪ್ತ ಅಥವಾ ಗುಪ್ತವಲ್ಲಭಿ ಶಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲಸೂಚಿತವಾಗಿರುವ ಅನೇಕ ಮೈತ್ರಕಶಾಸನಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಇಲ್ಲ. ಈ ವಂಶದ ಪ್ರಾಚೀನತಮ ದಾಖಲೆ ಎಂದರೆ ಮಹಾರಾಜ ದ್ರೋಣಸಿಂಹ ಹೊರಡಿಸಿದ ದಾನಶಾಸನ. ಭಟ್ಟಾರಕನ ಕಾಲ 465 ಮತ್ತು 475ರ ನಡುವೆ ಎಂದು ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಭಟ್ಟಾರಕ ಮತ್ತು ಆತನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ಧರಸೇನ ತಮ್ಮನ್ನು ಸೇನಾಪತಿ ಎಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವರು ಗುಪ್ತರ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಭಟ್ಟಾರಕನ ಎರಡನೆಯ ಮಗ ದ್ರೋಣ ಸಿಂಹ ಮಹಾರಾಜ ಎನ್ನುವ ಬಿರುದು ಧರಿಸಿದ. ಈತನ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕವನ್ನು ಗುಪ್ತಸಾಮ್ರಾಟ ಬುಧಗುಪ್ತನೇ (467–95) ನೆರವೇರಿಸಿರಬೇಕು. ಆದರೂ ಇವರಿಬ್ಬರ ನಡುವಣ ಸಂಬಂಧ ಸ್ವಾಮಿ–ಭೃತ್ಯಸ್ವರೂಪದ್ದಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುವುದು. ದ್ರೋಣಸಿಂಹನ ತರುವಾಯ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಇವನ ತಮ್ಮ ಮಹಾರಾಜ ಧ್ರುವಸೇನ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಜನೆಂಬಂತೆ ಭೂದಾನ ನೀಡಿದರೂ ಗುಪ್ತ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿದ್ದನೆಂಬುದಕ್ಕೆ ದಾಖಲೆಗಳಿವೆ. ದ್ರೋಣಸಿಂಹನ ತರುವಾಯ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ 1ನೆಯ ಧ್ರುವಸೇನನನ್ನು (525–45) ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪರಮಭಟ್ಟಾರಕಪಾದಾನುಧ್ಯಾತ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈತನ ತಮ್ಮ ಮಹಾರಾಜ ಧರಾಪಟ್ಟ. ಧರಾಪಟ್ಟನ ಮಗ ಗುಹಸೇನ (556–76) ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದನು. ಗುಹಸೇನನ ತರುವಾಯ ಅವನ ಮಗ 2ನೆಯ ಧರಾಸೇನ (571–90) ಹಾಗೂ ಮೊಮ್ಮಗ 1ನೆಯ ಶಿಲಾದಿತ್ಯ ಧರ್ಮಾದಿತ್ಯ (606–12) ಅರಸರಾದರು. 2ನೆಯ ಧರಾಸೇನ ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆ ಯಾಯಿತು. ಗಾರುಲಕ ವಂಶದ ಅಧಿಪರು ಮೈತ್ರಕರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರು.

640ರಲ್ಲಿ ವಲ್ಲಭಿಯ ಅರಸನಾಗಿದ್ದವನು 2ನೆಯ ಧ್ರುವಸೇನ. ಈತ ಶಿಲಾದಿತ್ಯನ ಸೋದರನ ಮಗ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯ ಹಾಗೂ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೈತ್ರಕ ರಾಜ್ಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುವುದು.

1ನೆಯ ಶಿಲಾದಿತ್ಯನ ತರುವಾಯ ಆತನ ತಮ್ಮ ಖರಗ್ರಹ (616)ಹಾಗೂ ಖರಗ್ರಹನ ಮಗ 2ನೆಯ ಧರಾಸೇನ (623) ಅರಸರಾದರು. ಆದರೆ ಇವರ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿಷಯವೇನೂ ತಿಳಿದುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ತರುವಾಯ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ 2ನೆಯ ಧ್ರುವಸೇನ ಶಿಲಾದಿತ್ಯ 629ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದು ಶಿಲಾದಿತ್ಯ ಬೌದ್ಧಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಸು. 640–41ರತನಕ ಈತ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಿದನೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಅನಂತರ ಅರಸನಾದ 4ನೆಯ ಧರಸೇನ (644–55) ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಮುಂತಾದ ಸಾರ್ವಭೌಮ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಧರಿಸಿದ. ಈತ ಗೂರ್ಜರ ರಾಜ್ಯದ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿದ. ಮಹಾಕವಿ ಭಟ್ಟಿ ಈತನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ. 4ನೆಯ ಧರಸೇನನ ತರುವಾಯ ಸ್ವಲ್ಪ ಗೊಂದಲಮಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಇತ್ತು. 3ನೆಯ ಶಿಲಾದಿತ್ಯ (662–84) ಅತ್ಯಂತ ಸಮರ್ಥನೂ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ ಅರಸ. ಈತ ಗೂರ್ಜರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಗೆದ್ದ. ಚಾಳುಕ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಶಾಸನಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವ ವಜ್ರಟ ಈತನೇ ಇರಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. 7ನೆಯ ಶಿಲಾದಿತ್ಯ ಮೈತ್ರಕ ವಂಶದ ಕೊನೆಯ ಅರಸ. 766–67ರಲ್ಲಿ ಈತ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದ.

ದಿವಿರಪತಿ, ಮಹಾಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಿ ಅಕ್ಷಪಟಲಾಧಿಪತಿ, ಪ್ರಮಾತ್ಮ, ಆಯುಕ್ತಕ, ಕುಮಾರಮಾತ್ಯ, ದ್ರಾಂಗಿಕ, ಧ್ರುವಾಧಿಕರಣಿಕ, ಚೌರೋದ್ಧರಣಿಕ, ದಂಡಪಾಶಿಕ, ರಾಜಾಸ್ಥಾನೀಯ. ಅನುತ್ಪನ್ನ ಸಮುದ್ಗ್ರಾಹಕ ಮುಂತಾದ ಹಲವು ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಮೈತ್ರಕ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಸರಿಸುತ್ತವೆ. ಅರಬ್ ಧಾಳಿಕಾರರಿಂದ ಈ ವಂಶದ ಆಳಿಕೆ ಅಂತ್ಯಗೊಂಡಿತೆಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರೂ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ಪ್ರತೀಹಾರರಿಂದ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ 767–83ರ ನಡುವಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವರ ಆಳಿಕೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರು: 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದ ಚಿಕ್ಕ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ರಕ್ಕಸಗಿ–ತಂಗಡಗಿ ಯುದ್ಧದ ತರುವಾಯ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಶಿಥಿಲವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆಲಕಾಲ ಸಾಮಂತರಾಗಿ ಅನಂತರ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದ ಹಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ಮುಂದೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸುತ್ತಣ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೆಲಕಾಲ ಲುಪ್ತವಾಗಿದ್ದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಮತ್ತೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಪಡೆದು, ಅವರ ಅಧೀನತ್ವದಲ್ಲಿ ಈ ರಾಜ್ಯ ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಹೋಗುವ ತನಕ (1948) ಆಳಿದ ರಾಜಮನೆತನ. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ನಶಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಆ ರಾಜ್ಯ ಬಿತ್ತಿಬೆಳೆಸಿದ ಹಲವು ಧ್ಯೇಯ ಮತ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಈ ವಂಶದ್ದು. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರುಒಡೆಯರ ರಾಜ್ಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಇತರ ಎಲ್ಲ ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೂ ಶಿಖರಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು.

ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ: ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು ಈ ವಂಶದ ಅರಸರ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. ರಾಜಾಧಿರಾಜ, ರಾಜಪರಮೇಶ್ವರ, ಅಪ್ರತಿಮ ವೀರ, ಬಿರುದೆಂತೆಂಬರ ಗಂಡ, ಕರ್ಣಾಟಕ ಸಿಂಹಾಸನಾಧೀಶ್ವರ ಇತ್ಯಾದಿ ಹಲವು ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಈ ವಂಶದ ಅರಸರು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರಕುವ ಇವರ ಹಲವಾರು ಶಿಲಾ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು, ಮೈಸೂರು ಅರಮನೆ, ಮೈಸೂರು ಸರ್ಕಾರ, ದೆಹಲಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪತ್ರಾಗಾರ, ಲಂಡನ್ನಿನ ಇಂಡಿಯ ಹೌಸ್ ಮುಂತಾದೆಡೆ ಗಳಲ್ಲಿರುವ ರಾಜಕೀಯ ದಾಖಲೆ ಪತ್ರಗಳು ಈ ರಾಜವಂಶದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ರಚಿಸಲು ಮೂಲಾಧಾರಗಳು. ಇವಲ್ಲದೆ ಮೈಸೂರು ದೊರೆಗಳ ವಂಶಾವಳಿ, ಮೈಸೂರು ದೊರೆಗಳ ಪೂರ್ವಾಭ್ಯುದಯ ವಿವರ, ಮೈಸೂರು ನಗರ ಪೂರ್ವೋತ್ತರ, ಮೈಸೂರು ರಾಜರ ಚರಿತ್ರೆ, ಕಳಲೆ ಅರಸುಗಳ ವಂಶಾವಳಿ, ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜವಿಜಯ, ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಯ ವಂಶಾವಳಿ, ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ವಿಜಯಂ, ಅಪ್ರತಿಮವೀರಚರಿತ್ರೆ ಮುಂತಾದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳೂ ಸಹಾಯಕವಾಗಿವೆ.

ಈ ವಂಶದ ಮೊದಲ ಇತಿಹಾಸ ಅಸ್ಪಷ್ಟ. ಇದರ ಸ್ಥಾಪಕನಾದ ಯದುರಾಯ ಸೋದರ ಕೃಷ್ಣರಾಯನೊಡನೆ ದ್ವಾರಕೆಯಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದನೆಂಬ ಐತಿಹ್ಯವಿದೆಯಾದರೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದರ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದ್ಯನಾದ ಯದುರಾಯ (ಸು. 1399–1423) ಸುಸಂದರ್ಭವೊದಗಿದಾಗ, ಮೈಸೂರಿನ ಆಗ್ನೇಯದಲ್ಲಿರುವ ಹದಿನಾಡು (ನಂಜನಗೂಡು ತಾಲ್ಲೂಕು ಹದಿನಾರು) ಮತ್ತು ಕಾರುಗಹಳ್ಳಿಗಳ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟಿನ ಆಧಿಪತ್ಯ ಸಾಧಿಸಿಕೊಂಡಿರಬೇಕು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಜಂಗಮನೊಬ್ಬ ಸಹಕರಿಸಿದನೆಂದೂ ಅವನ ಮೇಲಿನ ಗೌರವದಿಂದ ತಮ್ಮ ಹೆಸರಿನೊಡನೆ ಮೈಸೂರು ಅರಸರು ಒಡೆಯರು ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪರಿಪಾಠ ಬೆಳೆಯಿತೆಂದೂ ಪ್ರತೀತಿ. ಮುಂದಿನ ಅರಸರೆಲ್ಲ ಈ ಒಡೆಯರು ಎಂಬ ಕುಲನಾಮವನ್ನು ಬಳಸಿದರು.

ಯದುರಾಯನ ಅನಂತರ ಚಾಮರಾಜ (1423–59) , ತಿಮ್ಮರಾಜ–I (1459–78), ಹಿರಿಯ ಚಾಮರಾಜ–II (1478–1513), ಹಿರಿಯ ಬೆಟ್ಟದ ಚಾಮರಾಜ–III (1513–53) ಈ ಪುತ್ರ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಳಿದರು. ಮೂರನೆಯ ಚಾಮರಾಜನ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ತಿಮ್ಮರಾಜ (1553–72) ಪಾಳೆಯಗಾರರನ್ನು ಗೆದ್ದು ಬಿರುದೆಂತೆಂಬರಗಂಡ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ಆತನ ಕಿರಿಯ ತಮ್ಮ ಬೋಳ ಚಾಮರಾಜ (1572–76) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು ವೆಂಕಟಾದ್ರಿನಾಯಕನನ್ನು ಜಯಿಸಿ ಅವನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಸುಗುಣ ಗಂಭೀರ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ತಾನೇ ಧರಿಸಿದ. ಆತನ ಅಣ್ಣ ಕೃಷ್ಣರಾಜನ ಮಗ ಬೆಟ್ಟದ ದೇವರಾಜ (1576–78) ಕೆಲಕಾಲ ಆಳಿ ವಿರಕ್ತನಾಗಿ ತಮ್ಮನಾದ ರಾಜಒಡೆಯನಿಗೆ ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕವನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದ.

ಒಡೆಯರ ವಂಶದ ಚರಿತ್ರೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ಕೇವಲ 33 ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಮೈಸೂರು ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟನ್ನು ದೊಡ್ಡ ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿದವನು ರಾಜಒಡೆಯರ್ (1578–1617). ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ವಿಜಯನಗರದ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ತಿರುಮಲರಾಯನಿಗೂ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸು ವೆಂಕಟನಿಗೂ ವೈಮನಸ್ಯವಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ತಿರುಮಲನನ್ನು ಅಲಕ್ಷಿಸಿ ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ಕೊನೆಗೆ ತಿರುಮಲನನ್ನೂ ಎದುರಿಸಿ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಅರಸನಾದ. ವೆಂಕಟನ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಪಡೆದು ಸ್ವತಃ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾದ. ವೆಂಕಟ ಮೈಸೂರಿನ ಸಮೀಪದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು, ಅನೇಕ ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಸದೆಬಡಿದ. ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ಸುಮಾರು ಇಂದಿನ ಇಡೀ ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆ ಇವನ ವಶಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಈ ದಿಗ್ವಿಜಯಗಳ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥವಾಗಿ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಮೈಸೂರಿನಿಂದ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿ, ನವರಾತ್ರಿ ಆಚರಣೆಯನ್ನು 1610 ರಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ರಾಜಒಡೆಯನ ಮೊಮ್ಮಗ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1617–37) ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತರಣೆ ಮುಂದುವರಿದು, ಆತ ತಲಕಾಡು, ಹೊಳೆನರಸೀಪುರ ಮುಂತಾದ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಮುರಿದುದಲ್ಲದೆ ಹಾಸನ, ಮಂಡ್ಯ ಮತ್ತು ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯ ಒಳಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬಹು ಬಲಿಷ್ಠವಾಗಿದ್ದ ಕೆಳದಿಯ ಅರಸರ ಮೇಲೂ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋಗುವ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಮೈಸೂರಿನ ಶಕ್ತಿ ಬೆಳೆದಿತ್ತು.

ಅನಂತರದ ದೊರೆ ಇಮ್ಮಡಿ ರಾಜಒಡೆಯರ್ (1637–38). ದಳವಾಯಿ ವಿಕ್ರಮರಾಯನ ಕುತಂತ್ರದಿಂದ ಕೊಲೆಯಾದ ಮೇಲೆ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ರಣಧೀರ ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜ ಒಡೆಯರ್ (1638–59) ಬಹು ಬಲಿಷ್ಠನಾಗಿದ್ದ. ಈತ ಸಾಂಬಳ್ಳಿ, ಕಾವೇರಿ ಪುರ, ದಂಟಳ್ಳಿ, ಸಿಂಗಾನಲ್ಲೂರು, ತುರುವೇಕೆರೆ, ಆನೆಬಾಗೂರು, ತೋಳ್ಯ, ಚಂಗಪ್ಪಾಡಿ, ಮಾರಟಹಳ್ಳಿ, ಹಂಪಾಪುರ. ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣ, ಬೆಟ್ಟದಪುರ, ರುದ್ರಪಟ್ಟಣ, ಕಣ್ಣೆಗಾಲ (ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣದ ಬಳಿಯ), ಕಿತ್ತೂರು, ನಂಜರಾಜಪಟ್ಟಣ, ಕಲ್ಲೂರು, ಕಡಬ, ಮಾಯಸಮುದ್ರ, ಅರಕಲಗೂಡು, ಬಸವಾಪಟ್ಟಣ, ಹೆಬ್ಬೂರು, ಸೂಳೆಕೆರೆದುರ್ಗ, ಯಲಹಂಕನಾಡು, ಚೆನ್ನಗಿರಿ, ಗನ್ನಿಗ್ರಾಮ, ಮಾದಾಪುರ, ಕತ್ತರಿಘಟ್ಟ, ರತ್ನಗಿರಿ, ವೀರಭದ್ರನದುರ್ಗ, ಡಂಕಣಕೋಟೆ, ಸತ್ಯಮಂಗಲ, ಹೊಸೂರು –ಇವುಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು ಬಿಜಾಪುರದ ರಣದುಲ್ಲಾಖಾನನೊಡನೆ ಹೋರಾಡಿ ಗೆದ್ದ. ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ಸಂಪತ್ತನ್ನೂ ಶಕ್ತಿಯನ್ನೂ ವರ್ಧಿಸಿದ. ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಕೊಡಗಿನವರೆಗೂ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯಮಂಗಲ ಮತ್ತು ಡಣಾಯಕನ ಕೋಟೆ, ಆಗ್ನೇಯದಲ್ಲಿ ಕಾವೇರಿ ಪಟ್ಟಣದವರೆಗೂ ಈತನ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿತು. ನರಸರಾಜನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ದೇವರಾಜ ಒಡೆಯರ್ (1659–73) ಬಿಜಾಪುರ ಮತ್ತು ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಸುಲ್ತಾನರು, ಕೆಳದಿಯ ನಾಯಕರು ಹಾಗೂ ಮಧುರೆಯ ನಾಯಕನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಸೇಲಮ್ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಧಾರಾಪುರ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕನಾಯಕಹಳ್ಳಿಯವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ.

ಶೂರನೂ ದಕ್ಷನೂ ಆದ ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಒಡೆಯರ್ (1673–1704) ದೇವರಾಜ ಒಡೆಯನ ಹಿರಿಯ ಸೋದರನಾದ ದೊಡ್ಡದೇವರಾಜ ಒಡೆಯನ ಮಗ. ಈತ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ತರುವಾಯ ದೇವನಗಿರಿ, ಕೂಡ್ಲಿಗೆರೆ, ಕೊರಟಗೆರೆ, ಕುದೂರು, ವೀರಣ್ಣನ ದುರ್ಗ, ಮಧುಗಿರಿಯ ಕುಂಬಿ, ಹೊಸೂರು, ತುಮಕೂರು, ಕಂದಿಕೆರೆ, ತ್ಯಾಮಗೊಂಡ್ಲು, ಬೆಂಗಳೂರು, ಅವನಿ, ಪೆರೂರು, ಹೊಸಕೋಟೆ, ಮನ್ನಾರಗುಡಿ, ವಾಮಲೂರು, ಧರ್ಮಪುರಿ, ಕಾವೇರಿ ಪಟ್ಟಣ, ಅನಂತಗಿರಿ, ಬಾಗಡಿ, ಹಾರನಹಳ್ಳಿ, ಬಾಣಾವರ, ಕಡೂರು, ಸಕ್ಕರೆಪಟ್ಟಣ, ಬೇಲೂರು, ವಸ್ತಾರೆ, ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು, ಮಹಾರಾಜನದುರ್ಗ, ಹಾಸನ, ಅರಕಲಗೂಡು, ಐಗೂರು, ಸಕಲೇಶಪುರ, ಕೊಡ್ಡಿಪೇಟೆ, ಶಾದಮಂಗಲ, ನಾಮಕಲ್ಲು ತಮ್ಮಂಬಟ್ಟಿ–ಇವುಗಳನ್ನು ಸಾಧಿಸಿಕೊಂಡು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಅಪ್ರತಿಮ ವೀರನಾಗಿ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ತುಮಕೂರು, ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಿಂದ ಹಿಡಿದು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಪಳನಿ, ಆನೆಮಲೈವರೆಗೂ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಕೊಡಗು, ಬೇಲೂರಿನಿಂದ ಹಿಡಿದು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಸೇಲಮ್‌ವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿದ ವಿಶಾಲರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಅಧಿಪತಿಯಾದ. ಆಡಳಿತವನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸಿದ. ಹೊಸ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಸಾಗುವಳಿಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿ ದೇಶದ ಹಾಗೂ ಕೋಶದ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ. ಶ್ರೀಮಂತನಾಗಿ ನವಕೋಟಿ ನಾರಾಯಣನೆಂಬ ಹೆಸರು ಗಳಿಸಿದ. ಇದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮರಾಠ ನಾಯಕರಾದ ಶಿವಾಜಿ ಹಾಗೂ ಸಾಂಬಾಜಿಯವರ ಆಕ್ರಮಣಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಎದುರಿಸಿ, ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದನಲ್ಲದೆ ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗಿದ್ದ ಔರಂಗಜೇಬನೊಂದಿಗೆ ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಅನೇಕ ಸನ್ಮಾನಗಳನ್ನು ಪಡೆದ. ಇದು ಮೈಸೂರು ಇತಿಹಾಸದ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಕಾಲ.

ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜನ ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿ ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜ (1704–14) ಮೂಕನೂ ನಿರ್ಬಲನೂ ಆಗಿದ್ದುದರಿಂದ ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ದಳವಾಯಿಗಳ ಕೈವಾಡ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಅವರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವರು ಕಳಲೆಯ ದಳವಾಯಿಗಳು.

ಮೈಸೂರಿನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜನ ಅನಂತರದ ಕಾಲವನ್ನು ದಳವಾಯಿಗಳ ಕಾಲ ಎಂದೇ ಕರೆಯಬಹುದು. ದೊಡ್ಡ ಕೃಷ್ಣರಾಜನ (ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್–I) ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1714–32) ಮುಸಲ್ಮಾನ ಮತ್ತು ಮರಾಠರ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ಮೈಸೂರು ಬೊಕ್ಕಸ ಬರಿದಾಯಿತು. ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ಅನಂತರ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ ಆತನ ದತ್ತುಪುತ್ರ ಆರನೆಯ ಚಾಮರಾಜ (1732–34) ದಳವಾಯಿ ದೇವರಾಜಯ್ಯನ ದ್ರೋಹದಿಂದ ಕಬ್ಬಾಳು ದುರ್ಗದ ಸೆರೆಯಲ್ಲೇ ತನ್ನ ಜೀವಿತವನ್ನು ಕಳೆದ. ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಇಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ (1734–66) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೈದರನ ಅಧಿಕಾರ ಬೆಳೆಯತೊಡಗಿ ಕೊನೆಗೆ ಹೈದರ್ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಆತ ಮತ್ತು ಆತನ ಮಗ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನೂ ವಸ್ತುತಃ ಸಾರ್ವಭೌಮರಾದರು. ಇವರಿಬ್ಬರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯ ಬಹುವಾಗಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಬೃಹತ್ ರಾಜಕೀಯ ಬಲವಾಗಿ ನೆಲೆಗೊಂಡರೂ ಮೈಸೂರು ರಾಜವಂಶದವರ ಕೈವಾಡವೇನೂ ಇದರಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ.

ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬಲು ಚಿಕ್ಕವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ವಿಧವೆಯಾದ ಇಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜನ ಪತ್ನಿ ಮಹಾರಾಣಿ ಲಕ್ಷ್ಮಮ್ಮಣ್ಣಿ ಮೈಸೂರು ರಾಜವಂಶದ ಆಳಿಕೆ ಅಳಿಯದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದಳು. ಹೈದರ್ ಅಲಿ ಮತ್ತು ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜಮನೆತನ ಹಲವು ಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂದರೂ ಧೃತಿಗೆಡದೆ, ಆಗಾಗ್ಗೆ ಮರಾಠರು

ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ವಂಶಾವಳಿ:

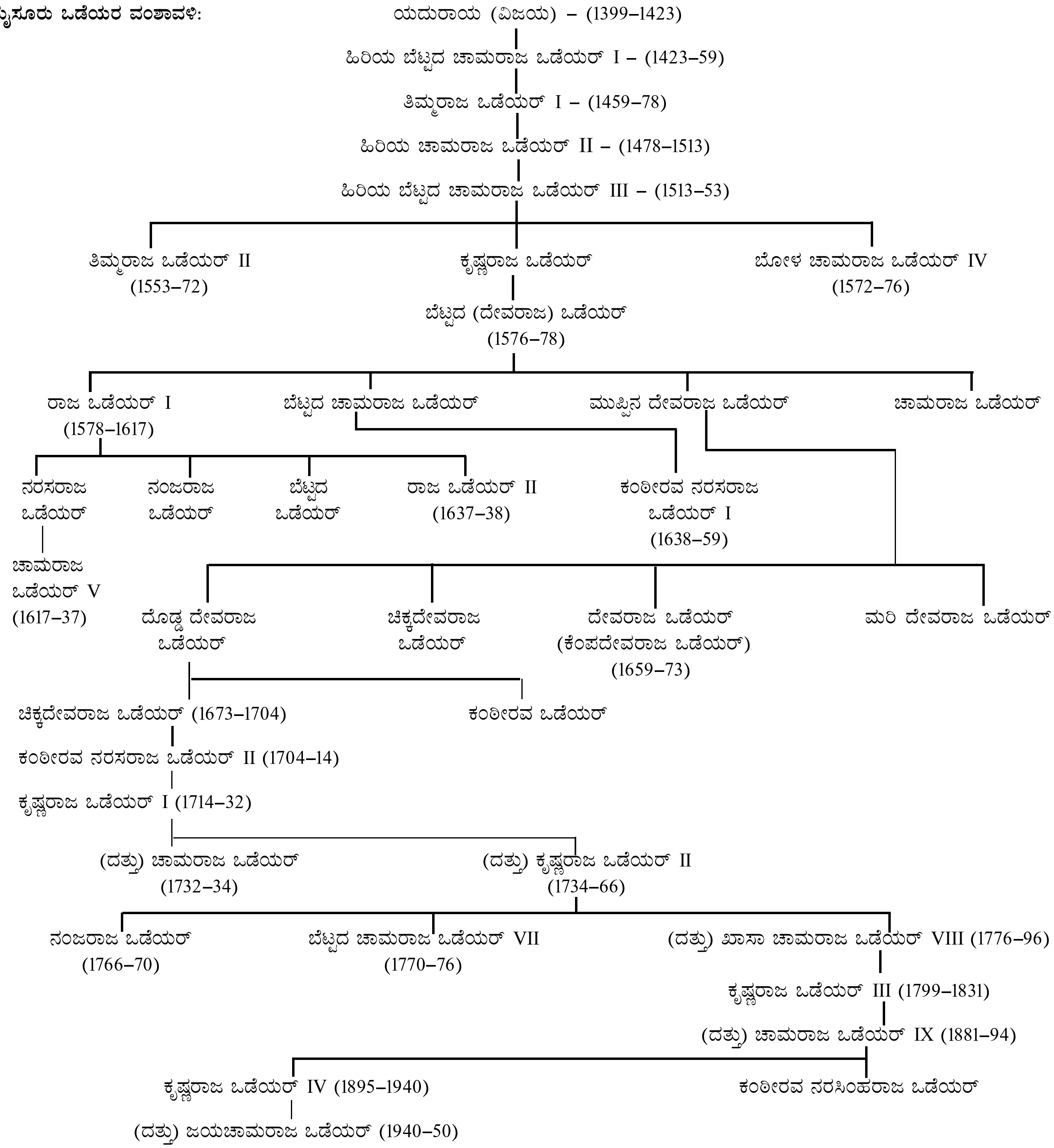

ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷರೊಡನೆ ಗುಪ್ತಸಂಧಾನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದಳು. ವಂಶದ ಕುಡಿಗಳೂ ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಅಥವಾ ಕುತಂತ್ರದಿಂದ ಕಮರಿದಾಗ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ದತ್ತು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ತನ್ನ ಪ್ರಯತ್ನ ಮುಂದುವರೆಸಿದಳು.

1799ರಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕೈವಶವಾಗಿ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ಮೃತನಾದಾಗ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಮೈಸೂರು ರಾಜವಂಶಕ್ಕೆ ಮತ್ತೆ ಚೇತನ ನೀಡಿದರು. ಐದು ವರ್ಷದ ಬಾಲಕ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜರ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕವಾಯಿತು. ದಿವಾನ್ ಪೂರ್ಣಯ್ಯನ ನುರಿತ ಆಡಳಿತ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟರ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಯಿತು. ಮುಮ್ಮಡಿಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ವರ್ಷಗಳು ದಂಗೆಗಳಾದರೂ ಅವನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕ್ಷಾಮಗಳು ತಲೆದೋರಿದ್ದರಿಂದಲೂ 1830ರಲ್ಲಿ ನಗರ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಬಂಡಾಯ ನಡೆದಿದ್ದರಿಂದಲೂ ದೇಶದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಕೆಟ್ಟಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಈ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ ಆಡಳಿತ ನೀತಿಯೇ ಕಾರಣವೆಂಬ ನೆವದಿಂದ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ನೇರ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಜಾರಿ ಮಾಡಿದರು. ರಾಜ್ಯದ ಅಧಿಕಾರ ಪುನಃ ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ಕೈತಪ್ಪಿತು (1831). ಐವತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ರೆಸಿಡೆಂಟ್ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತೆ ಮೈಸೂರು ರಾಜರಿಗೆ ಹಸ್ತಾಂತರವಾಯಿತು. ಆಗ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಒಂಬತ್ತನೆಯ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರು ದಿವಾನರಾದ ರಂಗಾಚಾರ್ಲು ಮತ್ತು ಕೆ. ಶೇಷಾದ್ರಿ ಅಯ್ಯರ್ ಅವರುಗಳ ನೆರವಿನಿಂದ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ರೈಲ್ವೆ ಸ್ಥಾಪನೆ, ಕಟ್ಟೆ ನಾಲೆಗಳ ರಚನೆ ಮುಂತಾದ ಜನೋಪಯೋಗಿ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನೂ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಸಭೆ ಮೊದಲಾದ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಆಡಳಿತ, ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ, ಆರೋಗ್ಯ ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಭಾಗಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿ ಮೈಸೂರು ಮಾದರಿ ಸಂಸ್ಥಾನವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು.

ಅನಂತರ ಇವರ ಹಿರಿಯಮಗ ನಾಲ್ವಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಇವರು ದೇಶದ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಉತ್ತಮಪಡಿಸುವ ಹಲವಾರು ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡರು. ಕನ್ನಂಬಾಡಿಕಟ್ಟೆ, ಭದ್ರಾವತಿಯ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕಾರ್ಖಾನೆ, ಶಿವಸಮುದ್ರದ ವಿದ್ಯುತ್ ಯೋಜನೆ ಮುಂತಾದ ಉಪಯೋಗಿ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಕೈಕೊಂಡುದಲ್ಲದೆ, ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ದೇಶೀಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯವೆಂದೇ ಖ್ಯಾತವಾದ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯವನ್ನೂ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು (1916). ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಅವಕಾಶ ಇರಬೇ ಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆ ಗಳನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿದರು.

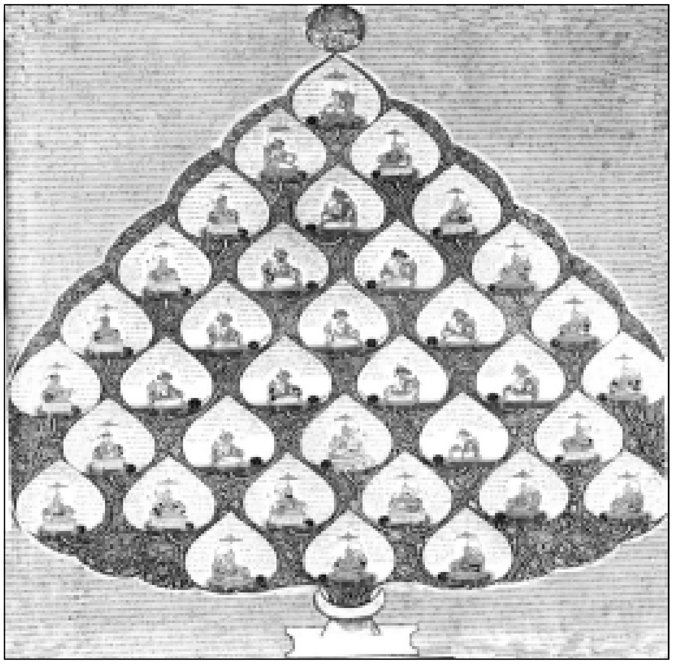

ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ವಂಶವೃಕ್ಷ, ಸಂತಾನ ಕಮಲ ಕಲ್ಪ

ಪ್ರಜಾ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಸಭೆಯನ್ನು ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿದರು. ಹಲವಾರು ಲೋಕೋಪಯೋಗಿ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಕೈಕೊಂಡು ಜನಪ್ರಿಯರಾದರು. ಇವರ ಕಾರ್ಯಸಾಧನೆಗಳಿಂದ ಅಂದಿನ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನ ಇತರ ಎಲ್ಲ ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಿಗಿಂತ ಬಹುಮುಂದುವರಿದಿತ್ತೆಂಬ ಖ್ಯಾತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಈ ಸಾಧನೆ ಗಳಿಗೆ ಸಮರ್ಥರಾದ ಪಿ.ಎನ್.ಕೃಷ್ಣ ಮೂರ್ತಿ, ಕಾಂತರಾಜ ಅರಸು, ಎಂ. ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯ, ಮಿರ್ಜಾ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್– ಈ ದಿವಾನರುಗಳ ಸೇವೆಯೂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ದೊರಕಿತು. ನಾಲ್ವಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ ಮರಣಾನಂತರ ಯುವರಾಜ ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜ ಒಡೆಯರ ಮಗ ಜಯಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರ್ (1940 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 8) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ದೊಡ್ಡಪ್ಪನ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿಕೊಂಡು ಒಂದು ದೇಶದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ಕಾರಣರಾದರು. 1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಗಳಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನ ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟದ ಕಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿರುವಂತೆ 1948 ರಲ್ಲಿ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಭಾರತ ಗಣರಾಜ್ಯವಾಗುವ ತನಕ (1950 ಜನವರಿ 26) ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಮಹಾರಾಜರಾಗಿದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಮೈಸೂರು ರಾಜತ್ವ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಸಂಸ್ಥಾನದ ರಾಜಪ್ರಮುಖರಾಗಿಯೂ ಅವರು ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು.

ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರು ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಇವರು ವಿಜಯನಗರದ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಇವರು ಪ್ರಬಲರಾದಂತೆ ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಹಲವು ಮಾರ್ಪಾಟುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡರು.

ರಾಜ ಒಡೆಯ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಮೇಲೆ ದಳವಾಯಿ ಮತ್ತು ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಣೆಗಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಪ್ರತಿ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿಯೂ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆ, ರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿಗಳಿಗಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತಾರವಾದಂತೆ ಒಳಾಡಳಿತವನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಕಾರ್ಯಕರ್ತರನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ದೂರದೃಷ್ಟಿಯುಳ್ಳ ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿದ್ದ. ದಳವಾಯಿಗಳು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ತಮ್ಮ ಅಂಕೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಪ್ರಜಾಡಳಿತದಲ್ಲಿಯೂ ಕೈವಾಡ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿ ತಾನೇ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕೈಯಲ್ಲಿರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಇವನು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಮೊದಲಾದ ಕಡೆ ಟಂಕಸಾಲೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಪಂಚಪ್ರಧಾನರನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸಚಿವ ಸಂಪುಟವನ್ನು ನೇಮಕಮಾಡಿದ್ದ. ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆಲ್ಲ ಅನ್ವಯಿಸುವಂತೆ ಅಂಚೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಭೂ ಮತ್ತು ಇತರ ಕಂದಾಯ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಕ್ರೋಢೀಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಕೇಂದ್ರಾಡಳಿತವನ್ನು ಅಠಾರ ಕಛೇರಿಗಳೆಂಬ ಹದಿನೆಂಟು ಇಲಾಖೆಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲಾಯಿತು. ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕಾದ ಸಂಬಳವನ್ನು ಅರ್ಧದಷ್ಟು ನಗದು ಹಣದ ರೂಪದಲ್ಲಿಯೂ ಉಳಿದ ಅರ್ಧವನ್ನು ಧಾನ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿಯೂ ಪಾವತಿಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರತಿನಿತ್ಯವೂ ಬೊಕ್ಕಸಕ್ಕೆ ಗೊತ್ತಾದ ಪ್ರಮಾಣದ ಹಣ ಸಲ್ಲಲೇಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾಗಿ ಪಾಲಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದು ಇದರಿಂದ ಭಂಡಾರದಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಹಣ ಶೇಖರವಾಗಿ ರಾಜನನ್ನು ನವಕೋಟಿನಾರಾಯಣನೆನ್ನುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಡಳಿತ ಸುವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಜೊತೆಗೆ ತೂಕ ಅಳತೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟಗೊಳಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಫಿರಂಗಿ, ಮದ್ದುಗುಂಡು ಇತ್ಯಾದಿ ಸೈನ್ಯೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ಒಂದು ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕಾವೇರಿ ನದಿಗೆ ಅಣೆಕಟ್ಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಮತ್ತು ದೊಡ್ಡದೇವರಾಜ ನಾಲೆಗಳೆಂಬ ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಹಲವಾರು ಕೆರೆಕಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು.

ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಅನಂತರ ದಳವಾಯಿಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೊನೆಗೆ ಹೈದರ್ ಮತ್ತು ಟಿಪ್ಪು ಇವರಿಗೆ ಆಡಳಿತ ಸೇರಿದಾಗ ಬಿಗಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಆಧುನಿಕ ತರಬೇತಿ ದೊರಕಿತು. ಅನಂತರ ಒಡೆಯರಿಗೆ ರಾಜ್ಯ ಹಿಂತಿರುಗಿದರೂ ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳಿಕೆಯ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ನಡೆಯಿತು. (ಕೆ.ಪಿ.)

ಚಿತ್ರಕಲೆ: ಇತರ ಲಲಿತಕಲೆಗಳಿಗೆ ದೊರೆತ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಒಡೆಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೂ ದೊರೆಯಿತು. ವಿಜಯನಗರದ ಅನಂತರ ಆ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರ ಕಲೆಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಬೆಳೆಸಿದವರು ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ರಚನೆ ಆಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳಂತೆ ಹೆಚ್ಚು ದೃಢವಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಈ ಕಲೆಗೆ ಬಳಸಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅರಮನೆ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಮನೆ, ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತರ ಗೃಹಗಳಲ್ಲಿ ಅವರ ವಿಲಾಸಕ್ಕೆ ರಟ್ಟು, ಹಲಗೆ, ತಾಟುಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಬಲುಪಾಲು ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ನಷ್ಟವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಹಾಗಲ್ಲದೆ ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚನೆಗೊಂಡ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ದೇವಾಲಯಗಳ, ಮಠಗಳ, ಮಹಲುಗಳ ಗೋಡೆ, ಚಾವಣಿಗಳ ಮೇಲೆ ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ. ಜಲ ಅಥವಾ ತೈಲವರ್ಣದಿಂದ ಗೋಡೆಗಳನ್ನೋ ಚಾವಣಿಗಳನ್ನೋ ತೊಲೆಗಳನ್ನೋ ಆಧಾರವಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಚಿತ್ರರಚನೆ ಮಾಡಿರುವುದು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಮೊದಲಿನ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳು ವಿಜಯನಗರ ಚಿತ್ರಕಲೆಯನ್ನೇ ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಈಗ ತಿಳಿದಿರುವ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಬಹುಶಃ ಒಡೆಯರ ಕಾಲದ ಮೊದಲ ಚಿತ್ರಗಳೆಂದರೆ ಹರದನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ದಿವ್ಯಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಹಿಂದಿರುವ ಕೈಸಾಲೆಯ ಚಾವಣಿ ತೊಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ರಚಿತವಾದವು. 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಥಮಾರ್ಧಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬಹುದಾದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯಲ್ಲಿಯ ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಚಾವಣಿಯಿಂದ ನೀರು ಸೋರಿ ಈಗ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚುಪಾಲು ಮಾಸಲಾಗಿ ಮಸುಕಾಗಿರುವುದಾದರೂ ಉಳಿದಿರುವಷ್ಟೇ ಚಿತ್ರಗಳು ಮೇಲ್ಮಟ್ಟವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ತೊಲೆಗಳ ಮೇಲೆ, ಕೃಷ್ಣಲೀಲೆ, ಸಮುದ್ರಮಥನ, ಶಿವಲೀಲೆಗಳು, ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರು ಮುಂತಾದ ಹಲವು ಬಗೆಯ ಚಿತ್ರಣಗಳ ಸಾಲುಗಳಿರುವುವಲ್ಲದೆ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಪಂಚಿಕ ವ್ಯವಹಾರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕರವಾಗಿದೆ.

ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಕಲ್ಯಾಣಿಯ ಒಂದು ಎತ್ತರವಾದ ಮಂಟಪದ ಚಾವಣಿ ತೊಲೆಗಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಗಳು ತುಂಬಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಈಗ ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಕುರುಹು ಮಾತ್ರ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಹಿರಿಯೂರಿನ ತೇರು ಮಲ್ಲೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದಿನ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಎಡೆಯೂರು ಸಿದ್ದಲಿಂಗೇಶ್ವರ ಮಠದ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸುಮಾರು ಇದೇ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಇವು ಬಲು ಮಟ್ಟಿಗೆ ಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣ ಮತ್ತು ಇತರ ಶಿವಲೀಲೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತದ್ದಾಗಿದೆ.

ಮುಂದಿನ ಘಟ್ಟಕ್ಕೆ ಸೇರಿದುದು ಸೀಬಿಯ ನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮುಖಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮಹಾದ್ವಾರಗಳ ಒಳಚಾವಣಿ ತೊಲೆಗಳ ಮೇಲೆಲ್ಲ ತುಂಬಿ ಹೋಗಿರುವ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧಕ್ಕೆ ಸೇರಿರುವ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ವಿಷಯ ವೈವಿಧ್ಯಕ್ಕೆ ಹಲವು ಕಥೆಗಳ ವಿವರವಾದ ದೃಶ್ಯಾವಳಿಗಳಿಗೆ ಹೆಸರಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ದಶಾವತಾರಗಳು, ಶಿವಲೀಲೆಗಳು, ರಾಮಾಯಣ, ಭಾರತ, ಭಾಗವತ, ಅಪರೂಪವಾದ ನರಸಿಂಹ, ಚಂಚುಲಕ್ಷ್ಮಿಯರ ಕಥೆಗಳುಂಟು.

ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆಯಿತು. ಟಿಪ್ಪು ದರಿಯಾದೌಲತ್ ಅರಮನೆಯ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ವ್ಯಕ್ತಿ ಚಿತ್ರಣಗಳನ್ನು ಬರೆಸಿದ್ದುದನ್ನು ಮಾದರಿಯಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ತಾವು 1861 ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಜಗನ್ಮೋಹನ ಅರಮನೆಯ ಮೇಲಂತಸ್ತಿನ ದೊಡ್ಡದಾದ ಹಜಾರ ಮತ್ತು ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿಯ ಕೋಣೆಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಗೆಬಗೆಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಂತಾನಾಂಬುಜ ಅದರ ಎರಡು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಭಾರತದ ಮತ್ತು ಹೊರಗಿನ ಹಲವಾರು ರಾಜರುಗಳ ಭಾವಚಿತ್ರಗಳು, ರಾಜನ ಅನೇಕ ಬಂಧುಗಳು ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ವಿಜಯದಶಮಿಯ ಜಂಬೂಸವಾರಿಯ ವೈಭವದ ಮೆರವಣಿಗೆ, ಬೇಟೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು, ಕಲ್ಪದ್ರುಮ, ವಸಂತೋತ್ಸವ ದೃಶ್ಯಗಳು ಕುತೂಹಲಕರವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ತಮ್ಮ ತಂದೆ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರ ಜನನದ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಚಾಮರಾಜನಗರದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ

ಜನನಮಂಟಪದಲ್ಲಿಯೂ ಗೋಡೆಗಳು ಇದೇ ರೀತಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ತುಂಬಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಈ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಮಂಟಪಗಳ ಗುಂಪಿಗೆ ಮುಡುಕುತೊರೆ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಚಿತ್ರಮಂಟಪವನ್ನೂ ಸೇರಿಸಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ಭಿಕ್ಷಾಟನಮೂರ್ತಿ, ದೇವಿಮಹಾತ್ಮೆ, ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣ, ನಟರಾಜ ಮುಂತಾದ ಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದು ಒಂದೊಂದಕ್ಕೂ ವಿವರಣಾತ್ಮಕವಾದ ಅಂಕಿತ ಇದೆ. ಈ ಮೇಲಿನ ಎಲ್ಲ ಚಿತ್ರಗಳೂ ದೇಶೀಶೈಲಿಯಲ್ಲಿಯೇ ರಚಿತವಾದವು.

ನಾಲ್ವಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಚಿತ್ರಕಾರರು ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿಭೆ ತೋರಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಕರ್ನಾಟಕ ಚಿತ್ರಶೈಲಿಯೊಂದಿಗೆ ಬಂಗಾಲಿ ಚಿತ್ರ ಕಲೆಯನ್ನೂ ಐರೋಪ್ಯ ಶೈಲಿಯನ್ನೂ ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡು ಚಿತ್ರರಚನೆ ಮಾಡಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವೆಂಕಟಪ್ಪನವರು ಅರಮನೆಯ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವ ದೃಶ್ಯಗಳು ಮನೋಜ್ಞವಾಗಿವೆ.

ಲಲಿತಕಲೆಗಳು: ಒಡೆಯರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತ, ನೃತ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಇತರ ಲಲಿತ ಕಲೆಗಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವೂ ಗಣನೀಯವಾದದ್ದು. ಆದರೆ ಇವು ಕೇವಲ ಶ್ರವ್ಯ ಮತ್ತು ದೃಶ್ಯಗಳಾದುದರಿಂದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಅಸಾಧ್ಯ. ಆಗ ರಚಿತವಾದ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ವಿಷಯಗಳಿಂದ ಮಾತ್ರ ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗೆ ಒಡೆಯರು ಲಲಿತಕಲೆಗಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

ರಾಜಒಡೆಯರ್ ಅನಂತರ ಬಂದ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಸ್ವತಃ ಸಂಗೀತವಿದ್ವಾಂಸ. ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಕವಿಯಾಗಿದ್ದಂತೆ ಸಂಗೀತ ತಜ್ಞನೂ ಆಗಿದ್ದ. ತಿರುಮಲಾರ್ಯ ಇವನ ಆಸ್ಥಾನದ ಕವಿಯಾಗಿದ್ದ.

ಸಂಗೀತದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಪಾತ್ರ ಹಿರಿದಾದುದು. ಇವರು ತಮ್ಮ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಘನತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ವಿದ್ವಾಂಸರನ್ನು ಆದರಿಸಿ ಪೋಷಿಸಿದರು. ಚಾಮರಾಜಒಡೆಯರ್ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಖ್ಯಾತರಾದ ವೀಣೆ ಶೇಷಣ್ಣ, ವೀಣೆ ಸುಬ್ಬಣ್ಣ, ಮೈಸೂರು ಸದಾಶಿವರಾವ್ ಮೊದಲಾದ ಘನವಿದ್ವಾಂಸರಿದ್ದರು. ನಾಲ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರು ಸಂಗೀತಗಾರರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಉದಾರ ಆಶ್ರಯದಿಂದ ಹೊಸ ಹೊಸ ರಚನೆಗಳಿಗೂ ಕಲಾಪ್ರಾವೀಣ್ಯಕ್ಕೂ ಎಡೆಯಾಯಿತು. ಮೈಸೂರು ಸಂಗೀತಕ್ಕೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿ, ಸಂಗೀತಗಾರರನ್ನು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಸಂಗೀತಪ್ರಿಯರನ್ನೂ ಬಹುವಾಗಿ ಆಕರ್ಷಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರ ಅನಂತರ ಬಂದ ಜಯಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ, ಪೌರಾತ್ಯ ಸಂಗೀತಗಳೆರಡರಲ್ಲಿಯೂ ನಿಷ್ಣಾತರಾಗಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಸ್ವತಃ ವಾಗ್ಗೇಯಕಾರರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇವರ ಹಲವು ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ನೃತ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನಿಂದ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದ್ದ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಅದನ್ನು ಪ್ರೌಢವಾಗಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕೆಲವು ನೃತ್ಯಗಾತಿಯರು ಈ ರಾಜರ ಆಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ದೇವದಾಸಿಯರಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಪೋಷಣೆ ಪಡೆದು ಆ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಜಟ್ಟಿ ತಾಯಮ್ಮ, ಮೈಸೂರು ವೆಂಕಟಲಕ್ಷ್ಮಮ್ಮ, ತ್ರಿಪುರ ಸುಂದರಮ್ಮ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಬುದ್ಧ ನೃತ್ಯಗಾರ್ತಿಯರು ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ನಾಲ್ವಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ ಕಲೆ ಪುನರುಜ್ಜೀವಗೊಂಡಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಸಾಹಿತ್ಯ: ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರು ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೂ ಅಪರಿಮಿತವಾದ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವನ್ನು ಕೊಟ್ಟರು. ಕನ್ನಡ, ಸಂಸ್ಕೃತವಲ್ಲದೆ ತೆಲುಗು ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೂ ಇವರಿಂದ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆತಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ವಿಜಯನಗರದ ಪತನಾನಂತರ ಅವರ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ಮುಂದುವರಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ಒಡೆಯರು ಪ್ರಮುಖರು. ಆದರೆ ವಿಜಯನಗರದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಶ್ರೀಮಂತ ಸೌಂದರ್ಯವಾಗಲಿ, ಭಾವದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಕಾಲದಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ ಮೈಸೂರರಸರು ಹಲವಾರು ಗುಡಿಗೋಪುರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಮೇಲುಕೋಟೆಯ ಚೆಲುವನಾರಾಯಣಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದಿನ ಮುಖಮಂಟಪದ ಕಂಬವೊಂದರ ಮೇಲಿನ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ರಾಜ ಒಡೆಯರದೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಆ ಮಂಟಪವನ್ನು ಅವರು ಕಟ್ಟಿಸಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. ಅಲ್ಲಿಯ ಕಲ್ಯಾಣಿಯ ನಿರ್ಮಾಪಕ ಐದನೆಯ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಅದರ ಒಂದು ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅಷ್ಟಮುಖದ ಮಂಟಪ ಸುಂದರವಾದ ಹಾಗೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಸ್ಮಾರಕ. ಒಂದನೆಯ ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಕಟ್ಟಿಸಿರುವ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ನರಸಿಂಹಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯ ದೊಡ್ಡದಾದ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಡ್ಡಡ್ಡಲಾಗಿರುವ ಸುಕನಾಸಿ, ಅನೇಕ ಕಂಬಗಳಿರುವ ನವರಂಗ, ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ, ಪಾತಾಳಾಂಕಣ, ಪ್ರಾಕಾರಗಳು, ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಗುಡಿಗಳು, ಮಹಾದ್ವಾರ ಮತ್ತು ಹೊರಗಿನ ಮುಖಮಂಟಪಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಆದರೆ ವಾಸ್ತು ಸೌಂದರ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಕಟ್ಟಡ ಇದು. ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ತ್ರಿಣೇಶ್ವರನ ಗುಡಿಯ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಗೋಪುರ ಮತ್ತು ಚಾಮುಂಡಿಬೆಟ್ಟದ ಮೆಟ್ಟಲುಗಳ ಕರ್ತೃ ದೊಡ್ಡ ದೇವರಾಜ ಒಡೆಯರ್. ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಕೋಟೆ ವೆಂಕಟರಮಣಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇಲ್ಲಿಯ ದ್ರಾವಿಡ ರೀತಿಯ ಸಂಕೀರ್ಣ ಸ್ತಂಭಗಳು, ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದಂಥವು. ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಶ್ವೇತವರಾಹಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಈತ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಂತೆ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಗುಂಡ್ಲುಪೇಟೆಯಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ದೇವರಾಜರ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಇವನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಪರವಾಸುದೇವ ದೇವಾಲಯ ಕಗ್ಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಮೈಸೂರರಸರ ಕಾಲದ ಉತ್ತಮವಾದ ಕಟ್ಟಡ. ಕಿರುಜಗಲಿಯ ಮೇಲಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಒರಟಾದ ಅರೆಗಂಬಗಳೂ ಅರೆಗೋಪುರಗಳೂ ಇದ್ದು ವಿಶಾಲವಾದ ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳ ಚೌಕಮುಖಗಳ ಮೇಲೆ ಹಲವಾರು ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯ ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಂಡಿತು. ಚಾಮರಾಜನಗರದ ಚಾಮರಾಜೇಶ್ವರ, ಮೈಸೂರಿನ ಪ್ರಸನ್ನ ಕೃಷ್ಣಸ್ವಾಮಿದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಚಾಮುಂಡಿ ಬೆಟ್ಟದ ಚಾಮುಂಡೇಶ್ವರಿ ದೇವಾಲಯ ನಂಜನಗೂಡಿನ ಶ್ರೀಕಂಠೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಹೊರಪ್ರಕಾರ, ಮಹಾದ್ವಾರದ ಗೋಪುರ, ಪ್ರಾಕಾರದ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ ಗುಡಿಗಳು, ವರುಣದಲ್ಲಿ ದೇವರಾಜಮ್ಮಣ್ಣಿಯ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿರುವ ಮಹದೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಮೊದಲಾದವು ಇವರ ರಚನೆಗಳು. ಈ ಹಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಸಂಪ್ರದಾಯದಿಂದ ಉದ್ಭವವಾದ ಹಲವು ಚಿತ್ತಾರಗಳು ಮತ್ತು ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಗಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ, ಪೌಳಿ ಮತ್ತು ಗೋಪುರಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಇಲ್ಲಿಯ ತನಕದ ಒಡೆಯರ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುಕಲೆಯಲ್ಲಿ ದೇಶೀ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಮುಂದುವರಿಕೆಯಷ್ಟೇ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಅದರಲ್ಲೂ ಈ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕೃತಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಯ ಅನುಕರಣೆಗಳೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಆದರೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಬೃಹತ್ ಗಾತ್ರವಾಗಲೀ ದೃಢಗಂಭೀರ ಪ್ರಮಾಣಗಳಾಗಲೀ ಈ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ರೆಸಿಡೆಂಟರ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾದ ಸಮಯದಿಂದ ಮುಂದೆ ಇಲ್ಲಿ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಾಸ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯ ಬೇರೂರಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಮೈಸೂರು ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ದೇಶೀ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಎಲ್ಲೋ ಕೆಲವೆಡೆ (ಉದಾ: ಶೃಂಗೇರಿಯ ಶಾರದಾ ದೇವಾಲಯ, ಮೈಸೂರು ಭುವನೇಶ್ವರಿ, ಕಾಮಕಾಮೇಶ್ವರಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮೊದಲಾದವು) ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಕೃತಿಗಳು ಲೌಕಿಕ ವಾಸ್ತುವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಶೈಲಿ ಮತ್ತು ರಚನಾ ತಂತ್ರಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಮೈಸೂರಿನ ಲಲಿತಮಹಲ್, ಜಯಮಹಲ್, ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜು, ಓರಿಯಂಟಲ್ ಲೈಬ್ರರಿ, ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣರಾಜೇಂದ್ರ ಆಸ್ಪತ್ರೆ, ಜಿಲ್ಲಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಕಚೇರಿ, ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಹೈಕೋರ್ಟ್ ಕಟ್ಟಡ, ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಕಾಲೇಜು, ಅರಮನೆ ಮುಂತಾದವು ಈ ಹೊಸ ರಚನಾ ರೀತಿಯ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ಮೈಸೂರಿನ ಅರಮನೆಯಲ್ಲೂ ಹಲವು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಹಾಗೂ ದೇಶೀಯ ವಾಸ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಮಿಶ್ರಣ ಇದೆ. ಮೈಸೂರಿನ ಕೃಷ್ಣರಾಜೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಚಾಮರಾಜೇಂದ್ರ ವೃತ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವ ರಾಜರ ಪ್ರತಿಕೃತಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿರುವ ಮಂಟಪಗಳು, ಅಲಂಕರಣ ವಾಸ್ತುವಿನ ಉತ್ತಮ ರಚನೆಗಳು.

ಶಿಲ್ಪಕಲೆ: ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲೂ ವಿಜಯನಗರ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಅನುಕರಣೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಚಾಮುಂಡಿಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿನ ದೊಡ್ಡದೇವರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಕಾಲದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಬೃಹದಾಕಾರದ ನಂದಿ ಸುಂದರ ಕೃತಿ. ಉತ್ತಮವಾಗಿ ರೂಪಿತವಾಗಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ಬೃಹತ್‌ನಂದಿ ನಂಜನಗೂಡಿನ ಶ್ರೀಕಂಠೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ದಳವಾಯಿ ವಿಕ್ರಮರಾಯ ಮಾಡಿಸಿದ್ದು. ಗುಂಡ್ಲುಪೇಟೆಯ ಪರವಾಸುದೇವ ದೇವಾಲಯದ ಮೂಲವಿಗ್ರಹ ಒಡೆಯರ ಕಾಲದ ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ಮುಖದಲ್ಲಿರುವ ವಿಶಾಲನೇತ್ರಗಳು, ತುಟಿಗಳನ್ನು ಕೊಂಕಿಸಿ ಮೂಡಿಸಿರುವ ಕೃತಕ ನಗೆ, ಗುಂಡುಮುಖ, ಕುಳ್ಳಾಗಿ ಕಾಣುವ ಸುಪುಷ್ಟ ದೇಹ, ಉದ್ದವಾಗಿ ಕಂಡರೂ ಚಪ್ಪಟೆಯಾದ ಮೂಗು, ಹೆಚ್ಚು ಗುಂಭವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿದ ಅಂಗಾಂಗಗಳು, ಮೂರ್ತಿ ಗಾತ್ರಕ್ಕೆ ದೊಡ್ಡದಾದ ಕಿರೀಟ, ಸೆಟೆದು ಕುಳಿತಿರುವಂತೆ ಇರುವ ಭಂಗಿ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಸ್ವಾಭಾವಿಕತೆಗಿಂತಲೂ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕತೆ ಹೆಚ್ಚು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಚಾಮರಾಜನಗರ, ನಂಜನಗೂಡು, ಮೈಸೂರು (ಪ್ರಸನ್ನ ಕೃಷ್ಣಸ್ವಾಮಿ) ಮುಂತಾದೆಡೆಯ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅರವತ್ತಮೂರು ಪುರಾತನರು, ಆಳ್ವಾರರು, ಶಿವಲೀಲಾ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರಿನ ಹಲವು ಲಿಂಗಗಳು ಅಥವ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಅವತಾರಗಳು ಇದ್ದು ಪ್ರಾಕಾರದ ಪೌಳಿಯಲ್ಲಿ ಗಣೇಶ, ಶೈವ ಅಥವಾ ವೈಷ್ಣವ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಗಚ್ಚಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಇವು ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡುವವರಿಗೆ ತುಂಬ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ.

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜರ ವ್ಯಕ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜ ಒಡೆಯರ ಭಕ್ತವಿಗ್ರಹ ಉದ್ದವಾದ ನಿಲುವಂಗಿ, ಸೊಂಟಕ್ಕೆ ಸುತ್ತಿರುವ ವಸ್ತ್ರ, ಕೈಕೆಳಗೆ ಕವಚಗಳು, ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ನೇತಾಡುತ್ತಿರುವ ಕತ್ತಿಗುರಾಣಿಗಳು, ಕಲ್ಲಿಮೀಸೆ, ಚೂಪಾದ ಆದರೆ ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿ ಹರಡಿರುವ ಮೂಗು, ದೊಡ್ಡದಾದ ಕಣ್ಣುಗಳು, ತಲೆಕೂದಲನ್ನು ಎತ್ತಿ ಓರೆಯಾಗಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಮುಡಿ, ಕೈಮುಗಿದು ನೇರವಾಗಿ ನಿಂತಿರುವ ನಿಲುವು– ಇವುಗಳ ಅಳವಡಿಕೆಯಿಂದ ಆ ಕಾಲದ ವ್ಯಕ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿವೆ. ಗುಂಡ್ಲುಪೇಟೆಯ ಪರವಾಸುದೇವ ದೇವಾಲಯದ ಕಂಬವೊಂದರ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪರಿವಾರದೊಂದಿಗೆ ಕುಳಿತಿರುವ ರಾಜನ ಮೂರ್ತಿ ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಒಡೆಯರದಿರಬೇಕು. ನಂಜನಗೂಡು ಮೊದಲಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ ಮತ್ತು ಅವರ ರಾಣಿಯರ ಭಕ್ತ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಬಲು ನಾಜೂಕಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ ಉತ್ತಮ ಪ್ರತಿಮೆಗಳಾಗಿವೆ.

ಈ ಕಾಲದ ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ದಳವಾಯಿ ಕಳಲೆ ನಂಜರಾಜಯ್ಯ ಮಾಡಿಸಿರುವ ನಟರಾಜ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಹರದನಹಳ್ಳಿ, ತೆರಕಣಾಂಬಿ, ತಲಕಾಡು ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿವೆ. ನಂಜನಗೂಡಿನ ಶ್ರೀಕಂಠೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಈತ ಅರ್ಪಿಸಿದ 63 ಪುರಾತನ ಬಿಡಿ ಭಕ್ತವಿಗ್ರಹಗಳು ಇವೆ. ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳು ವಿಜಯನಗರ ಸಂಪ್ರದಾಯದವು. ಬೆಳ್ಳಿ, ತಾಮ್ರ, ಹಿತ್ತಾಳೆ ಹಾಗೂ ಕಂಚಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಗರುಡ, ಬಸವ, ಅನೆ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ವಾಹನಗಳು ನಂಜನಗೂಡು, ಚಾಮುಂಡಿಬೆಟ್ಟ, ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ಮೇಲುಕೋಟೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನವು ಮೈಸೂರು ಅರಸರ ಅದರಲ್ಲೂ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ ಕಾಣಿಕೆಗಳು.

ಒಡೆಯರ ಕಾಲದ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಕಿರಿದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಭಾವಪೂರ್ಣತೆಯಾಗಲೀ ನಿಲುವಿನಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತವತೆಯಾಗಲೀ ಅಂಗಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ ನಯಗಾರಿಕೆಯಾಗಲೀ ಚಲನೆಯಾಗಲೀ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಣಿಸದು. ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕವಾದ ಕಟ್ಟುಪಾಡುಗಳಿಗೊಳಗಾಗಿ ಆಗ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಕಂಡರಿಸಿರುವ ಇವರ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಜೀವಂತ ಕಲೆಯ ಅನುಕರಣೆಯನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಶಾಸನಗಳು, ದಾಖಲೆಗಳು: ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ಕಾಲವು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪರಂಪರೆಯ ಕೊನೆಯಘಟ್ಟ. ಈಗ ದೊರೆತಿರುವ ಈ ಕಾಲದ ಐನೂರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಶಾಸನ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮೂರು ಪಂಗಡಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು: (ಲೋಹ, ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು, ಶಿಲಾ ಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ಸನ್ನದು ನಿರೂಪಗಳು ಈ ಮೂರು ಪ್ರಕಾರದ ಶಾಸನಗಳೂ ಒಂದರಿಂದೊಂದು ಭಿನ್ನ ರೀತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಸಂಖ್ಯಾಬಲದಲ್ಲಿ ಉಳಿದ ಎರಡಕ್ಕಿಂತ ತೀರ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿರುವ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಎಲ್ಲ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಹೆಚ್ಚು ಅಮೂಲ್ಯವಾದವು.

ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು, ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳ ರಚನೆಯನ್ನನುಸರಿಸಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳ ಹಲಗೆಗಳು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡವು; ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಸುಧಾರಿಸಿವೆ. ಇವರ ಕೆಲವು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಬಹುಶಃ ಕರ್ನಾಟಕದ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಲಿಪಿ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ನಂದಿನಾಗರಿ; ಅನಂತರ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಪ್ರೌಢವಾದ ಕಾವ್ಯಶೈಲಿಯ, ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿದ್ದು ಅದೇ ವಿಷಯವನ್ನೇ ಕನ್ನಡ ಗದ್ಯದಲ್ಲಿ ಅನಂತರ ವಿವರಿಸಿರುತ್ತದೆ. ಈ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಬಹುತೇಕ ದತ್ತಿ ಶಾಸನಗಳಾಗಿದ್ದು ದತ್ತಿ ಬಿಟ್ಟ ಗ್ರಾಮಗಳ ಚತುಸ್ಸೀಮೆಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿಯೇ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಚತುಸ್ಸೀಮೆಗಳ ವಿವರಗಳು ಬೇರೆ ರಾಜಮನೆತನಗಳ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬರದಷ್ಟು ವಿವರಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಹಲವು ಹಲಗೆಗಳನ್ನಾವರಿಸುವಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿರುತ್ತವೆ.

ಇವರಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದೇವರಾಜ, ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ, ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜ, ಒಂದನೆಯ ಕೃಷ್ಣರಾಜ, ಎರಡನೆಯ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಮೊದಲಾದವರ ಹಲವಾರು ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಒಡೆಯರ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ವಿವರವಾಗಿ ತಿಳಿಸುವ ಈ ಶಾಸನಗಳು ಮೊದಲು ವಿಷ್ಣು ಬ್ರಹ್ಮರಿಂದಾರಂಭಿಸಿ ಚಂದ್ರನ ಮೂಲಕ ಯದುರಾಯನ ತನಕ ಪೌರಾಣಿಕ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ತಿಳಿಸಿ, ಯದುರಾಯನೂ ಅವರ ವಂಶದವರೂ ದ್ವಾರಕೆಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದು ಆ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಕರ್ಣಾಟಕ ದೇಶಕ್ಕೆ ಬಂದು ಇಲ್ಲಿಯ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ಮನಸೋತು ಇಲ್ಲಿಯೇ ನೆಲೆಸಿದರೆಂದೂ ಮಹಿಷಾಪುರ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತೆಂದೂ ತಿಳಿಸುವುದಲ್ಲದೆ ಮುಂದೆ ಬೆಟ್ಟದ ಚಾಮರಾಜನಿಂದಾರಂಭಿಸಿದ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತವೆ. ಮೊದಲಿನ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ವಿಜಯನಗರದ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನೊಪ್ಪಿ ಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಮುಂದಿನವು ಒಡೆಯರು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ, ಕೃಷ್ಣರಾಜರ ಆಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ತಿರುಮಲಾರ್ಯ ಅನೇಕ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳ ಕರ್ತೃ. ಸುಂದರವಾದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯಮಯವಾಗಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕನ್ನಡಗಳೆರಡರಲ್ಲಿಯೂ ರಚಿಸಿರುವ ಈತನ ಶಾಸನ ಪದ್ಯಗಳು ಎಷ್ಟು ಸೊಗಸಾಗಿವೆಯೆಂದರೆ ಇವುಗಳಿಂದ ಮಿತ್ರವಿಂದಾಗೋವಿಂದ ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಸಿಂಗರಾರ್ಯ ಪದ್ಯಗಳನ್ನಾರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಅಪ್ರತಿಮವೀರಚರಿತೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಪದ್ಯಗಳಿವೆ.

ಈ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ವಿಷಯಗಳು ತುಂಬಿವೆ. ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ನಡೆಸಿದ ಯುದ್ಧಗಳು ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಮಾಡಿದ ದಾನಧರ್ಮಗಳು ಮುಂತಾದ ಹಲವು ವಿವರಗಳು ಇವುಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿರುವ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶ ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ಹಲವು ವೃತ್ತಿಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ದತ್ತಿ ಬಿಡುವುದು. ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳಿಗಾಗಿ ಅನೇಕ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ದತ್ತಿ ಬಿಟ್ಟುದ್ದುಂಟು. ದಳವಾಯಿ ಕಳಲೆ ದೇವರಾಜಯ್ಯ ಹದಿನಾಲ್ಕು ಗ್ರಾಮಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ರಾಮಚಂದ್ರಪುರ ಅಗ್ರಹಾರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರ ತಾಲೂಕಿನ 16ನೇ ಶಾಸನ (ಸಂಖ್ಯೆ 16)ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದು. ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗದ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿದ್ದು ಶಾಸನ ಹಾಕಿಸಿರುವ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಮಾತ್ರ ತಿಳಿಸುವ ವಸ್ತುನಿಷ್ಠ ಶಾಸನಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಒಡೆಯರು ಹಾಕಿಸಿರುವ ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ಹಾಕಿಸಿದ ರಾಜನ ಮೂರು ಅಥವಾ ನಾಲ್ಕು ತಲೆಮಾರಿನ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಕೊಡುವುದು ರೂಢಿ. ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜರ ಕಾಲದ ಮತ್ತು ಅನಂತರದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಿರುದೆಂತೆಂಬರಗಂಡ, ಲೋಕೈಕವೀರ, ಶ್ರೀಮನ್ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ, ರಾಜಪರಮೇಶ್ವರ, ಪ್ರೌಢ ಪ್ರತಾಪಪ್ರತಿಮವೀರನರಪತಿ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದಾವಳಿಯನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ದೊಡ್ಡಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಾಹಿತ್ಯಾಂಶ ಇಲ್ಲವೇ ಇಲ್ಲವೆನ್ನಬಹುದು. ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಮಳವಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಶೃಂಗಾರಕೊಳವೆಂಬ ಕೊಳವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಅಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ವೃತ್ತಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದು ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿಯೂ ಆ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಲಂಬಾಳಿನ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಒಡೆಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಶಾಸನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ವಾಗಾರ್ಥಾವಿವ ಎಂದು ಮೊದಲಾಗುವ ರಘುವಂಶದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿರುವುದೊಂದು ವಿಶೇಷ. ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜ ಕಂಠೀರಾಯ ಹಣವನ್ನು ಟಂಕಿಸಿದುದನ್ನು ಒಂದು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸಿದರೆ ಮತ್ತೆರಡು ಶಾಸನಗಳು ಕಾಶಿ, ಗಯಾ ಪ್ರಯಾಗಗಳಲ್ಲಿ ದಾನಧರ್ಮಗಳಿಗಾಗಿ ಈ ರಾಜ ದತ್ತಿ ಬಿಟ್ಟಿದ್ದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಪವಾಡಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳೂ ಉಂಟು. 1818 ರಲ್ಲಿ ಮೈಲಿಬೇನೆ ಮತ್ತು ಕಾಲರ ಹರಡಿದಾಗ ನಂಜಮ್ಮ ಎಂಬ ಕನ್ಯೆಯ ಮೇಲೆ ಕೊಲ್ಲಾಪುರದ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿ ಮತ್ತು ಉಜ್ಜಯಿನಿಯ ಮಹಾಕಾಳಿಯರು ಆವಿರ್ಭವಿಸಿ ಎಲ್ಲ ವರ್ಣದವರಿಗೂ ರೋಗಾದ್ಯುಪದ್ರವಗಳನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿದುದಾಗಿ ಕನ್ನಂಬಾಡಿಯ ಶಾಸನವೊಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ ಕಾಲದ ನೂರಾರು ಶಾಸನಗಳಿದ್ದರೂ ಅವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ, ಒಡವೆಗಳ ಮೇಲೆ ದೇವಾಲಯಗಳ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ, ಉತ್ಸವ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಮೇಲೆ ಇರುವ ಕಿರುಶಾಸನಗಳು. ನಂಜನಗೂಡು, ಚಾಮರಾಜನಗರ, ಮೈಸೂರು, ಮೇಲುಕೋಟೆ, ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಕಡೆ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ನೂರಾರು ಲೋಹ ಮತ್ತು ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದುದಲ್ಲದೆ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಹೆಸರು ಮತ್ತು ಅವನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದವರ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷಯ ವೈವಿಧ್ಯತೆ ಕಡಿಮೆ. ಸನ್ನದುಗಳು, ನಿರೂಪಗಳು, ರಹದಾರಿ ಪತ್ರಗಳು ಮುಂತಾದ ಕೈಯಲ್ಲಿ ತಯಾರು ಮಾಡಿದ ಹಾಳೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ದಾಖಲೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯೂ ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಇಕ್ಕೇರಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇವರು ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರಲೋಹಗಳಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿದ್ದರೂ ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಮನೆತನದ ರಾಜರಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲನೆಯದಾಗಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿದವ ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜ ಒಡೆಯರ್. ಇವನು ಹಣಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಟಂಕಿಸಿದ. ಇವು ಕಂಠೀರಾಯ ಹಣವೆಂದೇ ಹೆಸರಾಯಿತು. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ದಿವಾನ್ ಪೂರ್ಣಯ್ಯ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಹಣವನ್ನು ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿದ. ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ವರಹ ಮತ್ತು ಹಣಗಳನ್ನು ಚಿನ್ನದಲ್ಲಿ ಟಂಕಿಸಿದ. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 46 ಮತ್ತು 23 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇವುಗಳು ಯಾರ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲವಾದರೂ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇವುಗಳನ್ನು ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜನದ್ದೆಂದೂ ನಾಣ್ಯದ ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿನ ಸಂಖ್ಯೆಗಳು ಅವನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ವರ್ಷಗಳೆಂದೂ ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ.

ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಹಲವು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಮಹಮ್ಮದೀಯರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ಅನಂತರ ಮೈಸೂರು ಅರಸರು ತಮ್ಮ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ಅಚ್ಚುಮಾಡಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರು ಬಾಲಕನಾಗಿದ್ದಾಗ ರೀಜೆಂಟನಾಗಿದ್ದ ದಿವಾನ್ ಪೂರ್ಣಯ್ಯ ಇಕ್ಕೇರಿಯ ವರಹಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿದ. ಹೊಸ ಇಕ್ಕೇರಿ ವರಹ ಎಂದು ಇವು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದವು. ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರು ಆಡಳಿತವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ಪೂರ್ಣಯ್ಯ ಹಾಕಿಸಿದ್ದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನೇ ಸ್ವಲ್ಪ ಬದಲಾವಣೆಯೊಂದಿಗೆ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಇವುಗಳಿಗೆ (ಕರ್ತಾರ್) ರಾಜ ಇಕ್ಕೇರಿ ವರಹವೆಂದೂ ಹೆಸರಿದ್ದಿತ್ತು. ಇವರು ಹೊಸ ನಮೂನೆಯ ತಾಮ್ರದ ಪೈಸೆಗಳನ್ನೂ ಮುದ್ರಿಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ನಮೂನೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮೊದಲು ಅಚ್ಚಾದದ್ದು ಆನೆಕಾಸು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ನಾಣ್ಯ. ಇದರ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣರಾಜ ಎಂಬ ನಾಗರೀ ಬರೆಹವಿದೆ. ಅನಂತರ ಮೈಲಿಕಾಸು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಮೇಲೆ ಶ್ರೀ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಅಕ್ಷರ ಮತ್ತು ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಷ್ ಎಂಬ ಬರೆಹ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ (V, X, XX) ಅದರ ಮೌಲ್ಯ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಮಯಿಲಿಕಾಸು ಎಂಬ ಬರೆಹ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಮೇಲೆ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಚಾ ಅಥವಾ ಚಾಮುಂಡಿ, ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಬರೆಹ, ಅದರ ಕೆಳಗೆ ಮಯಿಲಿ ಕಾಸು (ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ) ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷಿನ ಕ್ಯಾಷ್ ಇರುವ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅಚ್ಚಾದುವು. ಕೊನೆಗೆ ಆನೆಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಸಿಂಹದ ಚಿತ್ರವೂ ಅದರ ಮೇಲೆ

ಶ್ರೀಚಾಮುಂಡಿ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಬರೆಹ, ಸೂರ್ಯಚಂದ್ರರಿರುವ ಮುಮ್ಮುಖವೂ ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣ ಎಂಬ ಬರೆಹ ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿ XXV ಕ್ಯಾಷ್ ಎಂಬ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಬರೆಹ, ಜರ್ಬಿ ಮಹಿಸೂರ್ ಎಂಬ ಪಾರಸೀ ಬರೆಹ ಮತ್ತು ಮಯಿಲಿ ಕಾಸು 25 ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಬರೆಹದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. 1833ರಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆ ಮೈಸೂರಿನಿಂದ ಬೆಂಗಳೂರಿಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟರೂ ಇದೇ ರೀತಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅಚ್ಚಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. 6¼ ಕಾಸಿನ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹದ ಮೇಲೆ ಶ್ರೀ ಎಂಬ ಅಕ್ಷರ, ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಬರೆಹ, ಜರ್ಬಿ ಮಹಿಸೂರ್ ಎಂಬ ಪಾರಸೀ ಬರೆಹ ಇವೆ. 1843 ರಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಮುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಆ ವರ್ಷ ಅಚ್ಚಾದ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹದ ಚಿತ್ರ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಶ್ರೀ ಎಂಬ ಅಕ್ಷರ, ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ 1843, ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಬರೆಹ, ಅದರ ಕೆಳಗೆ ಮಹಿಸೂರ್ ಜರ್ಬಿ ಎಂಬ ಪಾರಸೀ ಬರವಣಿಗೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇದು ಮೈಸೂರು ಅರಸರು ಅಚ್ಚುಮಾಡಿಸಿದ ಕೊನೆಯ ನಾಣ್ಯ. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೃಷಿಯ ವ್ಯಾಪಾರೀಕರಣ: ಭಾರತ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕೃಷಿ ಉದ್ಯೋಗದ ಗ್ರಾಮಗಳ ದೇಶ. ಬಹಳ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಗೋದಿ, ಜೋಳ, ರಾಗಿ ಮುಂತಾದ ಕಾಳು ಕಡ್ಡಿಗಳನ್ನು ಬೆಳೆದು ಮಾರಾಟದಿಂದ ರೈತರು ತಮ್ಮ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದರು. ಈಚಿನ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಗಮನ ಕಾಲದಿಂದ ಈ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾಗತೊಡಗಿದವು. ಇವರ ಅಧಿಕೃತ ಕಾನೂನು ಮತ್ತು ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿ ಕೃಷಿ ಉದ್ಯೋಗದಲ್ಲಿ ತೀವ್ರ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾದ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ತರಲಾಯಿತು ಮತ್ತು ಲಾಭದಾಯಕ ಫಸಲುಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯಲು ಒತ್ತಾಯಿಸಲಾಯಿತು. ಇದು ರೈತರ ಹಾಗೂ ವನವಾಸಿಗಳ ಕೃಷಿ ಪದ್ಧತಿಗಳಿಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಕಾಫಿ, ಟೀ, ಏಲಕ್ಕಿ, ಹತ್ತಿ, ಹೊಗೆಸೊಪ್ಪು ಮುಂತಾದ ಹಣದ ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ತಂದರು. ಇದರಿಂದ ಆಹಾರ ಧಾನ್ಯಗಳ ಬೆಳೆ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ರೈತಾಪಿ ಜನರ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳು ಕೆಡುತ್ತಾ ಬಂದುವು.

1831ರಲ್ಲಿ ಸರ್ ಮಾರ್ಕ್ ಕಬ್ಬನ್ ಮೈಸೂರಿನ ಕಮಿಷನರಾದ ಮೇಲೆ ಏಲಕ್ಕಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಯಲು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಲಾರ್ಡ್ ಬೌರಿಂಗ್ ಕಮಿಷನರಾಗಿದ್ದಾಗ ಏಲಕ್ಕಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಯಲು ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟದ ಅರಣ್ಯ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕೊಡಮಾಡಿದ. ಅತಿ ಹೆಚ್ಚು ಹಣ ಕೊಟ್ಟವನಿಗೆ ಈ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಹರಾಜು ಹಾಕಿ ಅವನಿಂದ 28 ಪೌಂಡು ಏಲಕ್ಕಿಗೆ 2 ರೂಪಾಯಿ ತೆರಿಗೆ ವಸೂಲು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬೇರೆ ಯಾವುದೇ ಉದ್ಯೋಗಗಳಿಗಿಂತ ಏಲಕ್ಕಿ ಬೆಳೆಯುವುದನ್ನು ಬಹಳ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಲಾಯಿತು.

ಬ್ರಿಟಿಷರು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದ ಇನ್ನೊಂದು ಲಾಭದಾಯಕ ಬೆಳೆಯೆಂದರೆ ಕಾಫಿ. ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಕಾಫಿ ಬೀಜವನ್ನು ತಂದವನು 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಾಬಬುಡನ್ ಎಂಬ ಮುಸಲ್ಮಾನ ಸನ್ಯಾಸಿ ಎಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಇವನು ಮೆಕ್ಕಕ್ಕೆ ಹೋದಾಗ ಅಲ್ಲಿ ಕಾಫಿ ಬೀಜವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ತಂದು ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟು ಬೆಳೆಸಿದನಂತೆ. ಕ್ರಮೇಣ ಈ ಬೆಟ್ಟವನ್ನು ಬಾಬಾಬುಡನ್ ಬೆಟ್ಟವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತಂತೆ. ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ (1811–31) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮದರಾಸಿನ ಒಬ್ಬ ವರ್ತಕ ಈ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ತಾನೊಬ್ಬನೇ ಸ್ವಾಮ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದನಂತೆ. ಆಗ ಇಲ್ಲಿ ಕಾಫಿ ಬೆಳೆ ತೀರ ಕಡಿಮೆ ಇತ್ತು. 1840ರಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾನನ್ ಎಂಬುವನು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರಾಸ್ತಿಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಬಾಬಾಬುಡನ್ ಬೆಟ್ಟದ ಹತ್ತಿರ ಕಾಫಿ ಬೆಳೆಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂತದ ಹೊರಗಡೆ ಇದಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಬೇಡಿಕೆಯಿದೆಯೆಂದು ತಿಳಿದು ಐರೋಪ್ಯರಿಗೆ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿ ಸುತ್ತಮುತ್ತೆಲ್ಲ ಕಾಫಿ ಬೆಳೆಯಲು ಕಬ್ಬನ್ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದ.

ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ನಾಲ್ಕು ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ತೋಟಗಳ ಮಾಲೀಕರು ಇದ್ದರು. ಇವರಿಗೆ ಕಾಫಿ ಬೆಳೆಯಲು ಭೂಮಿಯನ್ನು ಉದಾರವಾಗಿ ಕೊಡಲಾಯಿತು. 1860ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬಹಳ ಜನ ದೊಡ್ಡ ಬೇಸಾಯಗಾರರು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿ ಬಹಳ ವಿಶಾಲವಾದ ತೋಟಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದರು. ಇವರು ದಿನಗೂಲಿಯ ಮೇಲೆ ಬಂದು ಸ್ಥಳೀಯ ಜನರು ಕಾಫಿ ಬೆಳೆಯಲು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ತೋಟಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಲು ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿದರು.

ಕ್ರಮೇಣ ಈ ದೊಡ್ಡ ಐರೋಪ್ಯ ಬೇಸಾಯಗಾರರು ತುಂಬ ಪ್ರಬಲರಾದರು ಮತ್ತು ತಮ್ಮದೇ ಒಂದು ಸಂಘವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಸರ್ಕಾರ ಒಂದು ಬಂಡಿ ಫಸಲಿಗೆ ಒಂದು ರೂಪಾಯಿ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ವಿಧಿಸಿತ್ತು. 1881ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಕಾನೂನನ್ನು ತಂದರು. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ ಎಲ್ಲ ಬೇಸಾಯಗಾರರಿಗೆ 30 ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯ ಭೋಗ್ಯಕ್ಕೆ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಕ್ರಮೇಣ ಸ್ಥಳೀಯ ಬೇಸಾಯಗಾರರೂ ಕಾಫಿ ಬೆಳೆಯಲು ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಸು.1890 ರಲ್ಲಿ 662 ಯುರೋಪಿಯನ್ನರು ಕಾಫಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ಸ್ಥಳೀಯ ರೈತರು ಐರೋಪ್ಯ ಬೇಸಾಯಗಾರರಿಗೆ ಕಾಫಿ ಬೆಳೆಯಲು ತಮ್ಮ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಬಿಡಬೇಕಾಯಿತು. ಕೆಲವು ಸಲ ಇವರನ್ನು ಕಾಫಿ ಬೆಳೆಯಲು ಒತ್ತಾಯಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಸು.1896–97ರಲ್ಲಿ 146676 ಎಕರೆ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಫಿ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. 1840–41 ರಿಂದ 1897–98ರಲ್ಲಿ ಕಾಫಿ ಬೆಳೆಯುವ ಭೂಮಿ 140,501ರಿಂದ 145,550 ಎಕರೆಯಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿತು. ಹೀಗಾಗಲು ಕೆಲವು ಕಾರಣಗಳಿವೆ. ಸರಿಯಾಗಿ ವರ್ಷ ವರ್ಷ ಮಳೆ ಬಾರದೆ ಪರಂಪರಾನುಗತ ಕೃಷಿಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದುದು. ಹಲವಾರು ಐರೋಪ್ಯರಿಗೆ ಚಿನ್ನದ ಗಣಿಗಾರಿಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಲಾಭದಾಯಕವಾಗಿ ಕಂಡಿತು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕದ ಬ್ರೆಜಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಾಫಿ ತೋಟಗಳ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಹೀಗಾಗಿ ದಿನದಿಂದ ದಿನಕ್ಕೆ ಕಾಫಿ ಬೆಳೆಯುವ ಪ್ರದೇಶ ಕ್ಷೀಣಿಸುತ್ತ ಬಂದಿತು (1947).

ಕಬ್ಬು ಮತ್ತು ಹೊಗೆಸೊಪ್ಪು ಬೇಸಾಯದಲ್ಲಿ ಆಗಿನ ಕಮಿಷನರಿಗೆ ಆಸಕ್ತಿಯಿದ್ದುದರಿಂದ, ರೈತರಿಗೆ ಅವನ್ನು ಬೆಳೆಯಲು ತಿಳಿಸಿದರು. ವಿಶೇಷವಾಗಿ 1910ರ ಅನಂತರ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಕ್ಕರೆಯನ್ನು ಮಂಡ್ಯ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಸು.41,555 ಎಕರೆಯಷ್ಟು ಕಬ್ಬನ್ನು 15,068 ಎಕರೆಯಷ್ಟು ಹೊಗೆಸೊಪ್ಪನ್ನು ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಅಧಿಕ ಹತ್ತಿ ಬೆಳೆ. ಕಾಫಿ ಬೇಸಾಯ ಇಳಿಮುಖವಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಇದೂ ಒಂದು ಕಾರಣ. ಅಮೆರಿಕ 1861–65ರ ದೇಶಿಯ ಯುದ್ಧದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಹತ್ತಿ ಬೆಳೆ ಮಿತಿಮೀರಿ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹತ್ತಿ ಬೆಳೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ 1884ರಲ್ಲಿ ದಿ ಮೈಸೂರ್ ಸ್ಪಿನ್ನಿಂಗ್ ಆಂಡ್ ಮ್ಯಾನುಫ್ಯಾಕ್ಚರಿಂಗ್ ಮಿಲ್ಸ್ ಎಂಬ ಹತ್ತಿ ಗಿರಣಿ ಮತ್ತು 1887ರಲ್ಲಿ ಉಣ್ಣೆ, ಹತ್ತಿ, ರೇಷ್ಮೆ ಗಿರಣಿಗಳು ಆರಂಭವಾದುವು. ಕ್ರಮೇಣ ಹಲವಾರು ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳು ಆರಂಭವಾದುವು. ಸ್ವಲ್ಪ ಸಮಯದ ಅನಂತರ ದಾವಣಗೆರೆ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಹತ್ತಿ ಉತ್ಪಾದನೆ ಮತ್ತು ಬಟ್ಟೆ ತಯಾರಿಕೆಯ ಕೇಂದ್ರಗಳಾದುವು. ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ 151,901 ಎಕರೆಯಷ್ಟು ಹತ್ತಿ ಬೆಳೆಯಲಾರಂಭಿಸಿದರು.

ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂತವಲ್ಲದೆ ಇಡೀ ದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹಣದ ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ರೈತರಿಗೆ ಅನಾನುಕೂಲವಾದರೂ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಲಾಭವಾಯಿತು. ಹಲವಾರು ಐರೋಪ್ಯರು ದೊಡ್ಡ ಹಿಡುವಳಿಯನ್ನು ಪಡೆದು ಸಾವಿರಾರು ರೈತರನ್ನು ದಿನಗೂಲಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದರು. ಐರೋಪ್ಯರ ಅನುಕೂಲಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಸ್ಥಳೀಯರು ತಮ್ಮ ಜಮೀನುಗಳನ್ನು ತೆರಬೇಕಾಯಿತು. (ಎಂ.ಎಸ್.)

ಮೊಗಲರು: ಭಾರತವನ್ನು ಆಳಿದ ಮೊಗಲ್ ರಾಜವಂಶ (1526–1858). ಒಂದನೆಯ ಪಾಣಿಪತ್ ಕದನದಲ್ಲಿ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಲೋದಿಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ದೆಹಲಿ ಮತ್ತು ಆಗ್ರಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಜಾಹಿರುದ್ದೀನ್ ಮಹಮದ್ ಬಾಬರ್ ಈ ವಂಶದ ಸ್ಥಾಪಕ. ಈತ ತಾಯಿಯ ಕಡೆಯಿಂದ ತೈಮೂರನ ಮತ್ತು ತಂದೆಯ ಕಡೆಯಿಂದ ಚೆಂಗೇಷ್‌ಖಾನನ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವ. 1527ರಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸಿದ ಖನುವಾ ಕದನದಲ್ಲಿ ಮೇವಾಡದ ರಾಣಾ ಸಂಗ್ರಾಮವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಬಾಬರ್ ಮರುವರ್ಷವೇ ಆಫ್ಘನ್ನರನ್ನು ಘಗ್ರ ಕದನದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬಿಹಾರ ಬಂಗಾಲಗಳಿಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಈ ವಿಜಯಗಳಿಂದ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಸಾರ್ವಭೌಮನಾದ ಬಾಬರ್ 1530ರಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯುಸಿರೆಳೆದ.

ಮೊಗಲ್ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ 19 ಸುಲ್ತಾನರ ಪೈಕಿ ಮೊದಲ 6 ಮಂದಿಯನ್ನು–ಬಾಬರ್ (1526–30), ಹುಮಾಯೂನ್ (1530–56); 1540–55ರ ಅವಧಿಯನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ), ಅಕ್ಬರ್ (1556–1605), ಜಹಾಂಗೀರ್ (1605–27), ಷಹಜಹಾನ್ (1627–58) ಹಾಗೂ ಔರಂಗಜೇಬ (1658–1707)–ಮಹಾಮೊಗಲರೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಡೀ ಉತ್ತರ ಭಾರತ ಹಾಗೂ ದಖನ್ನಿನ ಖಾಂದೇಶ್ ಮತ್ತು ಬೀರಾರ್ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದುವು. ಔರಂಗಜೇಬನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಿಮಾಲಯದಿಂದ ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿಯವರೆಗೆ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿತು. ಆದರೆ, ನಿಭಾಯಿಸಲಾಗದಷ್ಟು ಬೃಹತ್ತಾಗಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಬೆಳೆದುಬಿಟ್ಟಿತೆಂಬ ಸತ್ಯವನ್ನು ತರುವಾಯ ಸಂಭವಿಸಿದ ಘಟನೆಗಳು ತೋರಿಸಿಕೊಟ್ಟವು. ಅಕ್ಬರ್ ಮತ್ತು ಔರಂಗಜೇಬ್ ಅನುಸರಿಸಿದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಷಾಹಿ ರೀತಿನೀತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಜಗಜಾಂತರವಿತ್ತು. ಅಕ್ಬರನ ಧರ್ಮಸಹಿಷ್ಣುತೆಯ ನೀತಿಯನ್ನು ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಕೈಬಿಟ್ಟು ಭಾರತವನ್ನು ಇಸ್ಲಾಮೀ ರಾಷ್ಟ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು ಹೊರಟ ಔರಂಗಜೇಬನ ನೀತಿಯಿಂದಾಗಿ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿಯೇ ಅಸಮಾಧಾನದಿಂದ ಕುದಿದ ಹಿಂದುಗಳು ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. ಅವರ ಪೈಕಿ ಪ್ರಮುಖರು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಶಿವಾಜಿಯ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಮರಾಠರು. ಅನಂತರ ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಸಿಖ್ಖರು. ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲದಿಂದ ಮೊಗಲ್ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ನಿಷ್ಠಬೆಂಬಲಿಗರಾಗಿದ್ದ ರಜಪೂತರು ಕೂಡ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ರಾಜಪುಟಾನದವರು ಮತ್ತು ಬುಂದೇಲಖಂಡದ ಜಾಟರು, ಮೊಗಲ್ ನೀತಿಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸುವ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ತೋರಿದರು. ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಪೋರ್ಚುಗಲ್, ಹಾಲೆಂಡ್, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ದೇಶಗಳಿಂದ ಬಂದ ಐರೋಪ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ಶಾಂತಿಯುತ ವಾಣಿಜ್ಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳ ಮರೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆಗಳಿದ್ದವು. ಸುಸಜ್ಜಿತ ನೌಕಾಬಲ, ಸೈನಿಕರ ಶಿಸ್ತು ತರಬೇತಿ, ಯೋಜನಾ ನೈಪುಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಸಾಟಿಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ.

ಜಹಾಂಗೀರ್ ಆಳಿಕೆಯ ಅಂತ್ಯದಿಂದ ಮೊಗಲ್ ಸಿಂಹಾಸನದ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ನಡೆದ ಕಚ್ಚಾಟ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಇದರಿಂದ ಅಧಿಕಾರಿಶಕ್ತಿ, ಸದೃಢತೆ ಶಿಥಿಲಗೊಂಡವು. ಹೀಗಾಗಿ ತರುವಾಯದ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಟರೆಂದು ಪರಿಚಿತರಾದ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲೆಗಳು ಬಲುಬೇಗನೆ ಕುಗ್ಗತೊಡಗಿದವು.

1739ರಲ್ಲಿ ನಾದಿರ್ ಷಾ ಮತ್ತು 1751–67ರ ತನಕ ಅಹಮದ್ ಷಾ ಅಬ್ದಾಲಿಯ ಆಕ್ರಮಣಗಳಿಂದ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತಷ್ಟು ಜರ್ಜರಿತವಾಯಿತು. ಅನಂತರದ ಮೊಗಲ್ ಸಾರ್ವಭೌಮರೆಂದರೆ 1ನೆಯ ಬಹಾದುರ್ ಷಾ ಅಥವಾ 1ನೆಯ ಷಾ ಆಲಂ (1707–12), ಜಹಂದರ್ ಷಾ (1712–13), ಫರ್ರುಕ್ಸೆಯಾರ್ (1713–19), ರಫೀ–ಉದ್–ದರಾಜತ್ (1719), ರಫಿ–ಉದ್–ದೌಲಹ್ (1719), ನೆಕುಸಿಯಾರ್ (1719), ಇಬ್ರಾಹಿಂ (1719), ಮುಹಮ್ಮದ್ ಷಾ (1719–48), ಅಹಮದ್ ಷಾ (1748–54), 2ನೆಯ ಆಲಂಗೀರ್ (1754–59), 2ನೆಯ ಷಾ ಆಲಂ (1759–1806), 2ನೆಯ ಅಕ್ಬರ್ (1806–37) ಹಾಗೂ 2ನೆಯ ಬಹಾದುರ್ ಷಾ (1837–57).

ಔರಂಗ್‌ಜೇಬ್ (ರೇಖಾ ಚಿತ್ರ)

ಮೊದಲನೆಯ ಪಾಣಿಪತ್ ಕದನದಲ್ಲಿ (1526) ಬಾಬರ್ ಜಯಗಳಿಸಿದ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. 2ನೆಯ ಪಾಣಿಪತ್ ಕದನದಲ್ಲಿ (1556) ಜಯಪಡೆದು ಅಕ್ಬರ್ ಅದನ್ನು ಸದೃಢಗೊಳಿಸಿದ. 3ನೆಯ ಪಾಣಿಪತ್ ಕದನದಲ್ಲಿ (1761) ಅದೇ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಮಾರಕ ಆಘಾತಕ್ಕೀಡಾದುದು ಇತಿಹಾಸದ ವ್ಯಂಗ್ಯಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಔಧ್‌ನ (ಅವಧ್) ನವಾಬ ಶೂಜ–ಉದ್–ದೌಲನ ಸಹಾಯ ಪಡೆದ ಅಹಮದ್ ಷಾ ಅಬ್ದಾಲಿ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಟ ಷಾ ಆಲಂ ಹಾಗೂ ಆತನ ಮರಾಠ ಬೆಂಬಲಿಗರನ್ನು ಈ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಹೋರಾಟ ದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ತರುವಾಯ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಾನಮಾನ ತೀರಾ ಹೀನಾಯಕರವಾದುದಾಗಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದ ಇತಿಹಾಸವೆಂದರೆ ಆಂತರಿಕ ಕಚ್ಚಾಟ, ಹಿಂದುಗಳ ದಂಗೆ ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಒಡೆದು ಆಳುವ ಕುಟಿಲ ರಾಜಕಾರಣಗಳಷ್ಟೇ. ಕೊನೆಯ ಮೊಗಲ್ ಸುಲ್ತಾನ 2ನೆಯ ಬಹಾದುರ್ ಷಾ ಬ್ರಿಟಿಷರು ನೀಡಿದ ವರ್ಷಾಶನವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿ ಬದುಕಬೇಕಾಯಿತು. 1858ರ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದಂಗೆಯಲ್ಲಿ ಈತನ ಪಾತ್ರವಿದ್ದಿತೆಂಬ ಆರೋಪದ ಮೇಲೆ ಈತನನ್ನು ಯಂಗನ್‌ಗೆ ಕಳುಹಿಸಲಾಯಿತು, 1862ರಲ್ಲಿ ಈತ ಮೃತನಾದ.

ಆಡಳಿತ: ಮೊಗಲರ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿದ್ದು ಅಕ್ಬರ್‌ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ಮೊಗಲರ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ಪರಮೋಚ್ಚ ಸ್ಥಾನ; ಆತನ ನಿರ್ಧಾರ ಪ್ರಶ್ನಾತೀತ; ಆತನ ಮಾತೇ ವೇದವಾಕ್ಯ, ಆಡಳಿತ, ಸೈನ್ಯ, ನ್ಯಾಯ ಮುಂತಾದ ಎಲ್ಲ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಆತನೇ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ. ಹೀಗಾಗಿ ಆತ ಸಮರ್ಥನೂ ಸ್ಥಿರಚಿತ್ತನೂ ಸಬಲನೂ ಆಗಿರಬೇಕಿತ್ತು. ಆದರೆ ಪ್ರಭುತ್ವ ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಎಲ್ಲ ತೆರನ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೂ ಮೊಗಲ್ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದರು. ದುರ್ಬಲ ಸುಲ್ತಾನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ಶಿಥಿಲವಾಯಿತು. ಸುಲ್ತಾನರಿಗೆ ಹಲವು ಮಂತ್ರಿಗಳಿದ್ದರೂ ದಿವಾನ, ಮೀರ್‌ಬಕ್ಷಿ, ಖಾನ್–ಇ–ಸಮನ್ ಹಾಗೂ ಸದರ್–ಇ–ಸದರ್ ಪ್ರಮುಖರಾಗಿದ್ದರು. ಮಂತ್ರಿ ಹುದ್ದೆಗೆ ಸರಿಸಮನಾದ ಹಲವಾರು ಅಧಿಕಾರದ ಪದವಿಗಳಿದ್ದವು. ಇವರ ನೇಮಕ ಸುಲ್ತಾನನ ಇಚ್ಛಾನುಸಾರ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಜನಾಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿಸಬಲ್ಲ ಯಾವ ಸಂಘ ಸಮಿತಿಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಸುಲ್ತಾನ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾಗಿರುವ ತನಕ ಆಡಳಿತಯಂತ್ರ ಆತನ ಮರ್ಜಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು; ಆದರೆ ಆತ ದುರ್ಬಲನಾದಾಗ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿ ಹಾಗೂ ತುಂಬ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಮಂತ್ರಿ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ತಾಳಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಸುಲ್ತಾನ ಕುಣಿಯಬೇಕಾದ ಅನಿವಾರ್ಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು.

ಅಧಿಕಾರಶಾಹಿಯಲ್ಲಿ ನಾಗರಿಕ ಹಾಗೂ ಸೈನಿಕ ಎಂಬ ಭೇದವಿರಲಿಲ್ಲ (ಹಿರಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೆಲ್ಲ ಮೂವತ್ತರ ಮೂರು ಶ್ರೇಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದರು (ಮನ್ಸಬ್ದಾರರು). ಮೊದಲು ಇವರ ವೇತನ ನಗದಿನ ರೂಪದಲ್ಲಿತ್ತು; ಕ್ರಮೇಣ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆದಾಯದ ವಸೂಲಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗಶಃ ಅಥವಾ ಜಹಗೀರಿನ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಈ ಮನ್ಸಬ್ದಾರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೇ ಮೊಗಲ್ ಆಡಳಿತದ ತಳಹದಿಯಾಗಿತ್ತು. ಅದೇ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಹಾಗೂ ವೇತನಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಹುದ್ದೆಗಳಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಅರ್ಹತೆ ಅಥವಾ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ತೇರ್ಗಡೆ ಬೇಕಿರಲಿಲ್ಲ; ಸುಲ್ತಾನನ ಕೃಪೆಯೇ ಬೇಕಾದ ಅರ್ಹತೆ. ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಮುಸ್ಲಿಮರನ್ನು, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪರಕೀಯ ಮುಸ್ಲಿಮರನ್ನು ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ನೇಮಕ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುದೇ ಹೆಚ್ಚು. ಸ್ಥಳೀಯ ಜನರ ಭಾವನೆ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿಗೆ ಬೆಲೆ ಕೊಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ.

ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಹಲವಾರು ಸುಬಾಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 15, ಜಹಾಂಗಿರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 17 ಹಾಗೂ ಔರಂಗಜೇಬನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 21 ಸುಬಾಗಳಿದ್ದುವು. ಒಂದೊಂದು ಸುಬಾ ಹಲವು ಸರ್ಕಾರಗಳಿಂದ (ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕಾಲದ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಿಗೆ ಸಮನಾದದ್ದು ಸರ್ಕಾರ) ಕೂಡಿತ್ತು; ಸರ್ಕಾರ ಹಲವು ಗ್ರಾಮ ಸಹಿತವಾದ ಪರಗಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು. ಪ್ರಾಂತೀಯ ಆಡಳಿತದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ ಸುಬೇದಾರ; ಇವನಷ್ಟೇ ಪ್ರಮುಖನಾದ ಮತ್ತು ಕಂದಾಯ ಆಡಳಿತದ ಉಸ್ತುವಾರಿಯನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವ ದಿವಾನನೂ ಇದ್ದ. ಇಬ್ಬರೂ ಪರಸ್ಪರ ಪ್ರತಿಬಂಧಕಗಳಂತೆ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ದಂಗೆಯ ಸಂಭವನೀಯತೆ ಅತ್ಯಲ್ಪವಾಗಿತ್ತು. ಬಕ್ಷಿ, ಖ್ವಾಜಿ, ಸದರ್ ಮುಂತಾದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿದ್ದು ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ನೆರವಾಗುತ್ತಿ ದ್ದರು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸರ್ಕಾರದ ಕಾನೂನು ಮತ್ತು ಶಾಂತಿಪಾಲನೆ ಫೌಜುದಾರನೆಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಯ ದಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಮುಖ ಪುರ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಕೊತ್ವಾಲನೆಂಬ ಅಧಿಕಾರಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದ. ಪ್ರಾಂತದ ಸಮಾಚಾರ ತಿಳಿಸುವ ವರದಿಗಾರರೂ ರಹಸ್ಯ ವರದಿ ಕಳಿಸುವ ಗೂಢಚಾರರು ಇದ್ದುದರಿಂದ ಎಚ್ಚರ ವಹಿಸಬೇಕಾದ ಸಂದರ್ಭಗಳು ಮುಂಚಿತವಾಗಿಯೇ ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ತಿಳಿಯುತ್ತಿದ್ದವು.

ಭೂಕಂದಾಯವೇ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆದಾಯದ ಪ್ರಧಾನ ಮೂಲ. ಸುಂಕ, ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆ, ಟಂಕಮುದ್ರೆ, ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿಯ ಲೂಟಿವಸ್ತುಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಆದಾಯದ ಕೆಲವು ಬಾಬುಗಳು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಟ್ಟು ಬೆಳೆಯ 1/3 ಭಾಗವನ್ನು ರೈತ ಒಪ್ಪಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಬೆಳೆಯನ್ನು ಅಂದಾಜುಮಾಡಲು ನಿಖರವಾದ ಖಚಿತ ಕ್ರಮಗಳಿದ್ದವು. ನಗದುರೂಪಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವಿದ್ದರೂ ಕಂದಾಯವನ್ನು ನಗದು ಅಥವಾ ಧಾನ್ಯರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ನೀಡಬಹುದಿತ್ತು. ತತ್ಪೂರ್ವದ ಮೂರು ಅಥವಾ ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಧಾನ್ಯ ಬೆಲೆಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ನಗದಿನ ಮೊತ್ತ ನಿರ್ಧಾರವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಕಂದಾಯ ಪದ್ಧತಿ ಏಕರೂಪವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ.

ಮೊಗಲ್ ಸೇನಾಬಲ ಪದಾತಿ, ಅಶ್ವ, ಫಿರಂಗಿ ಹಾಗೂ ನೌಕಾದಳಗಳಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು. ಅಶ್ವದಳಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವಿತ್ತು; ಪದಾತಿದಳ ಸಂದರ್ಭಾನುಸಾರ ನಾಗರಿಕ ಹಾಗೂ ರೈತಾಪಿ ಜನರಿಂದ ಕೂಡಿದುದಾಗಿತ್ತು. ಸ್ಥಳೀಯ ಅಥವಾ ವಿದೇಶೀ ಬಂದೂಕುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಫಿರಂಗಿ ದಳ ಹಿಂದುರಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಉತ್ತಮವಾದುದೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಬಲಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಅಷ್ಟೇನೂ ಉತ್ತಮವಲ್ಲದ್ದಾಗಿತ್ತು. ನದಿಗಳಲ್ಲಿಯ ವಾಹನಸಂಚಾರ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ನಿಯಂತ್ರಣಗಳಿಗಷ್ಟೇ ಅವರ ನೌಕಾದಳ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ಸಮುದ್ರ ಮಾರ್ಗ ಸಂಚಾರಗಳತ್ತ ಗಮನಕೊಡ ದಿದ್ದುದು ಇವರ ಆಡಳಿತದ ಪ್ರಧಾನ ದೋಷಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಮನ್‌ಸಬ್‌ದಾರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ರೂಪಿತ ವಾದ ಇವರ ಸೇನೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಸ್ತು ತರಬೇತಿಗಳಿರಲಿಲ್ಲ; ರಾಜಸ್ತಾನದ ವೈಭವ ಪ್ರದರ್ಶನ ಯುದ್ಧರಂಗದ ಲ್ಲಿಯೂ ಇತ್ತು. ಅದಕ್ಷತೆ ಮನೆ ಮಾಡಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ 1739ರಲ್ಲಿ ನಾದಿರ್ ಷಾನಿಂದ ಇವರ ಸೈನ್ಯ ಪರಾಜಿತವಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಅಹಮದ್ ಷಾ ಅಬ್ದಾಲಿಯಿಂದ ಸೋಲುಂಡಿತು; ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಯುದ್ಧ ಸಾಮಗ್ರಿ ಸಂಪತ್ತಿನ ಮುಂದೆ ಇವರ ಸೈನ್ಯ ಶರಣಾಗಬೇಕಾಯಿತು.

ಬಾಬರನು ಹುಲಿಯನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿರುವುದು

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಬಾಳು ದುಸ್ಸಹನೀಯವಾಗಿದ್ದರೂ ಇವರ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆಯಿತು. ಬಾಬರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಗ್ರ, ಸಿಕ್ರಿ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾವಿರಾರು ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಅವಶೇಷಗಳು ಮಾತ್ರ ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಷೇರ್‌ಷಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ದೆಹಲಿಯ ಪುರಾನಖಿಲಾ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿರುವ ರಚನೆ ಹಾಗೂ ಸಸಾರಾಮ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಸಮಾಧಿ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಈ ಎರಡನೆಯ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಹಿಂದು ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಮ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕಲ್ಪನೆಗಳ ಮಧುರ ಸಂಗಮವನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಅಕ್ಬರ್ ಸ್ವತಃ ಒಬ್ಬ

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಜ್ಞನಾಗಿದ್ದ. ಫತೇಪುರ್‌ಸಿಕ್ರಿ ಈತನ ಕಲ್ಪನಾ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದ ನನಸು; ಇದನ್ನು ಆತನ ಮನಸ್ಸಿನ ದರ್ಪಣವೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಮೃತಶಿಲೆಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಯಿತು. ದಿವಾನ್–ಎ–ಖಾನ್ ಜಾಮಿಮಸೀದಿ, ಪಂಚಮಹಲ್ ಮುಂತಾದವು ಈ ಕಾಲದ ಗಮನಾರ್ಹ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ನೂರ್‌ಜಹಾನ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಇತ್ಮದುದ್ದೌಲನ ಸಮಾಧಿ ರಜಪೂತ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಅನುಕರಿಸಿ ಕಟ್ಟಿದ ವಿಶಿಷ್ಟರಚನೆ. ಷಹಜಹಾನ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ತಾಜ್‌ಮಹಲ್ **(ನೋಡಿ)** ಹೃನ್ಮನ ಸೂರೆಗೊಳ್ಳುವ, ಅನುಪಮ ಭವ್ಯ ಸಮಾಧಿ ಕಟ್ಟಡ. ಷಹಜಹಾನನ ತರುವಾಯ ಮೊಗಲ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಉಪೇಕ್ಷೆಗೀಡಾಗಿ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿತು. ಔರಂಗಜೇಬನ ಕಟ್ಟಾ ಧರ್ಮನಿಷ್ಠೆ ಕಲಾಕರ್ಮಿಗಳ ಪ್ರತಿಭೆಗೆ ಮಾರಕವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ಷಹಜಹಾನ್

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಹಿಂದುಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಆಗಮನದಿಂದ ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಾರ್ಪಾಡಾ ಯಿತು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಈ ಬದಲಾವಣೆಯು ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಧಾತುವಿನಿಂದ ಶುರುವಾಯಿತು. ಆಗ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಧಾತುಗಳೆಂದರೆ ಬಂಗಾರ, ಬೆಳ್ಳಿ, ಬಿಲ್ಲಾನ್ (ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ ಅಥವಾ ಕಂಚಿನ ಮಿಶ್ರಣ) ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ. ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಸಿಕ್ಕ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಿಕ್ಕ ಎಂದರೆ ಮುದ್ರಿಸಿದ ಎಂಬ ಅರ್ಥವೇ ಹೊರತು ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೌಲ್ಯಮಾಪನವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ರೂಪಾಯಿ, ಅರ್ಧರೂಪಾಯಿ ಎಂಬ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ಮುದ್ರಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗುಂಡಗಿದ್ದರೂ ಚೌಕಾಕಾರದ ಮತ್ತು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಆಕಾರಗಳ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು.

ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ರಾಜನ ಹೆಸರು. ಅವನ ಬಿರುದಾವಳಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ದೊರೆ ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾಗುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ ಅವನ ಹೆಸರನ್ನು ನಾಮಾವಳಿ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಬರೆದು ಅವನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ನಾಣ್ಯ ಮುದ್ರಿಸಿದ ದಿನಾಂಕ ಮತ್ತು ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದರು. ಮೊದಮೊದಲು ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಅರೇಬಿಕ್ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿಯ ಬರೆವಣಿಗೆ ಖೂಫಿ ಆಗಿದ್ದು ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲದ ಅನಂತರ ನಷ್ಕ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆ ಅದರ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿತು, ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ನಸ್ತಾಲಿಕ್ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿತು. ದಿನಾಂಕವನ್ನು ಹಿಜರಿ ಶಕೆಯಲ್ಲಿ ನಮೂದಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಂಕೆಗಳನ್ನು 15ನೆಯ ಶತಮಾನದತನಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸದೇ ಇದ್ದರೂ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದಲೇ ಅಂಕೆಗಳ ಪ್ರಯೋಗ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು.

ನಾಣ್ಯಗಳ ನಮೂನೆಗಳು ಅದರ ತೂಕ, ಬೆಲೆ ಮತ್ತು ಧಾತುವಿನ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಧಾರವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಒಂದು ತೊಲ ಅಂದರೆ 96 ರತಿಗಳು ಅಥವಾ 172.8 ಗುಂಜಿಗಳಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಸಮವಾಗಿತ್ತು. ನಾಣ್ಯದ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ದೊರೆಯ ಹೆಸರು. ಬಿರುದಾವಳಿ ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ತೂಕದಿಂದ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮುದ್ರಿಸಿದ ತಾರೀಖು, ಬಿರುದು, ಟಂಕಸಾಲೆ ಇವೆಲ್ಲ ಒಂದೇ ಆದರೆ ಅವುಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ನಮೂನೆಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿದ್ದರೆ ಬೇರೆ ನಮೂನೆಯಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬಾಬರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಏಷ್ಯ ಮಾದರಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮುದ್ರಿಸಲಾದವು. ಅಕ್ಬರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿಜವಾದ ಮೊಗಲ್ ರೀತಿಯನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದ; ಅಲ್ಲದೆ ಅವನು ನಿಯಮಿಸಿದ್ದ ತೂಕವನ್ನೇ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡ. ತಾಮ್ರದಲ್ಲಿ 660 ಗುಂಜಿಯ ತೂಕದ ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿ ಅದನ್ನು ಟಂಕ ಎಂದು ಕರೆದ. ಮೊದಲು ಈ ಹೆಸರನ್ನು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳಿಗೆ ಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈತನ ಮೊದಲ 30 ವರ್ಷಗಳ ರಾಜ್ಯಭಾರದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ರೀತಿಯ ಬದಲಾವಣೆಯೂ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ 30 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಬರುವ ದಂತಕಥೆ ಮತ್ತು ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸ ಲಾಯಿತು. ಅಕ್ಬರ್ ತನ್ನ ಹೆಸರನ್ನು ತೆಗೆದು ಬದಲಾಗಿ ಲಾ ಇಲಾಹಿ ಉಲ್ಲುಲ್ಲ ಮೊದಲಾದು ವನ್ನು ಸೇರಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಾಹ್ ಉ ಅಕ್ಬರ್ ಇಲ್ಲಾ ಇಲಾಲುಹ (ದೇವರು ದೊಡ್ಡವನು, ಅವನ ದಯೆ ಯಾವಾಗಲೂ ಇರಲಿ) ಎಂಬ ಬರೆಹವನ್ನು ಸೇರಿಸಿದ. ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬರೆಹವಿದ್ದರೆ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರು ಮುದ್ರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈತ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನರ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸಿ ಅವುಗಳ (ಚಿನ್ನ ಬೆಳ್ಳಿ ನಾಣ್ಯಗಳ) ಮೇಲೆ ದ್ವಿಪದಿಯಲ್ಲಿ ದಂತಕಥೆಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದ. ಪಕ್ಷಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ವರ್ಷ ಮತ್ತು ತಿಂಗಳನ್ನು ನಮೂದಿಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಆದರೆ ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆ ಇದ್ದಿತು. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಹಿಜರಿ ಶಕೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಲವನ್ನು ಸೂಚಿಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಮಡಿ ಎಂಬ ನಾಣ್ಯ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದುದಲ್ಲದೆ 1/3, 1/4, 1/2 ಅಂಶಗಳನ್ನು 1/10, 1/4, 1/20 ಎಂಬ ದಶಮಾಂಶಗಳನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಟಂಕ ಅಥವಾ ಟಂಕಿಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿ ಅದರಮೇಲೆ ಎರಡು ಟಂಕಿ, ನಾಲ್ಕು ಟಂಕಿ ಎಂದು ಮುದ್ರಿಸಿದ. ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಬಂಗಾರದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ನಮೂದಿಸಿಲ್ಲ. ಇವನ ಜಾಲ್ಲಾಜಲಾಲು ಮಾದರಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಕಲಾಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. ಈತ 1, 5, 10, 100 ಮತ್ತು 200 ತೊಲಗಳ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ತೂಕದ್ದು ಜ್ಞಾಪಕಾರ್ಥವಾಗಿ ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಿದವುಗಳಾಗಿ ದ್ದವು. ಅಲ್ಲದೆ, ಮೊತ್ತಮೊದಲಿಗೆ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಸಣ್ಣ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಚಲಾವಣೆಗೆ ಬಂದವು. ಇವುಗಳನ್ನು ನಿಥರ್, ನೂರ್ ಅಫ್ಸನ್, ಖಿಇರ್ ಖಿಬುಲಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳನ್ನು ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ನೀಡಲು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಜಹಾಂಗೀರನ ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಬಂಗಾರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ತಯಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ನಮೂನೆಯಲ್ಲಿ ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದುವೆಂದು ಹೆಸರುಗಳಿಸಿವೆ. ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಹೆಸರು ಮತ್ತು ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಹೆಸರು ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಅಕ್ಬರ್ ಮತ್ತು ಜಹಾಂಗೀರನ ಚಿತ್ರಪಟಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಬಲುಸುಂದರ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಪಟಗಳ ಮೊಹರು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆಲಕಾಲದ ಅನಂತರ ರಾಶಿ ಚಕ್ರ ಅಥವಾ ರಾಶಿ ಮಂಡಲವನ್ನು ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಮುದ್ರಿಸಲಾಯಿತು. ಇವುಗಳನ್ನು ಆಗ್ರ ಟಂಕಸಾಲೆಯಿಂದ ಟಂಕಿಸಲಾಯಿತು.

ಷಹಜಹಾನ್ ಚೌಕಾಕಾರದ ಮತ್ತು ಗುಂಡಗಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಜೊತೆ ಜೊತೆಯಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಿದ. ಈತ ಚಾಂದ್ರಮಾನ ವರ್ಷವನ್ನು ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಮುದ್ರಿಸಿ ಸೌರಮಾನ ಮತ್ತು ಹಿಜರಿ ಶಕೆಯನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕೈಬಿಟ್ಟ.

ಔರಂಗಜೇಬನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು ಅವನ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದ್ದುವು. ದೊಡ್ಡಬಳ್ಳಾಪುರ, ಹೊಸಕೋಟೆ, ಗುತ್ತಿ ಮತ್ತು ಕೋಲಾರ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿನ ಟಂಕಸಾಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನದ ಪಣಂ ನಾಣ್ಯಗಳು ಟಂಕಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದವು. ದೇವನಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ನಂದಿಯಲ್ಲಿ ಟಂಕಿಸಲಾದ ಹಣಗಳೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. (ಸಿ.ಕೆ.ಎಂ.)

ಮೊಟ್ಟೂರು: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರ ಆರ್ಕಾಟಿನ ಚೆಂಗಂ ತಾಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಕುತೂಹಲದ ವಿಷಯವೆಂದರೆ ಒಂದು ವೃತ್ತದಲ್ಲಿ ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಯ ಬೃಹತ್ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಯೊಂದನ್ನು ನೆಟ್ಟಿರುವುದು. ಇದು ಸು.3.10 ಮೀ ಎತ್ತರ, 1.65 ಮೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು 2.2–0.25 ಮೀ ದಪ್ಪವಾಗಿದೆ. ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸು.0.95 ಮೀ ಉದ್ದದಷ್ಟು ಬಾಗಿದ ಹಸ್ತಾಕೃತಿಯಿದೆ. ಕಾಲುಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಿಲ್ಲ, ಬದಲಾಗಿ ಬಂಡೆ ವಿಸ್ತಾರವಾಗುತ್ತಾ ಈ ಆಕೃತಿಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲು ಆಖಂಡವಾಗಿದೆ. ಸ್ಥಳೀಯರು ಇಲ್ಲಿಯ ಕಲ್ಲು ಗೋರಿಗಳನ್ನು ವಳ್ಳಿಯರ್ ವೀಡು ಎಂದೂ ಈ ಬೃಹತ್ ಮಾನವಾಕೃತಿಯನ್ನು ವಳ್ಳೆಯರ್ ದೇವರ್ ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಆ ಜನರು ಅತಿ ಕುಳ್ಳರು, ಸು.10 ರಿಂದ 15 ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ಸ್ಥಳೀಯರ ನಂಬಿಕೆ. ಇವರು ಮೊಲಗಳಿಂದ

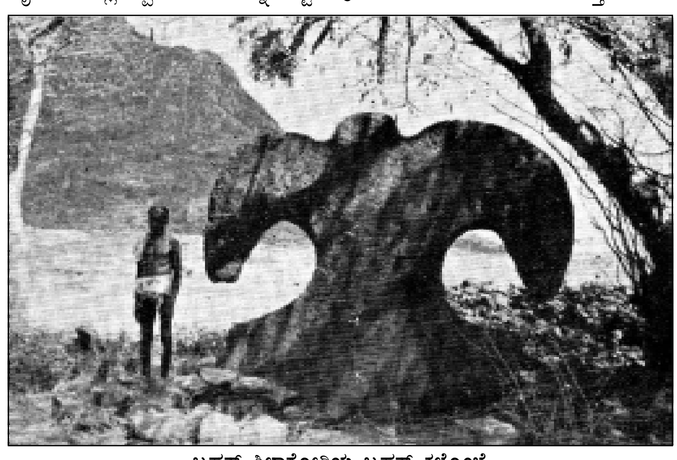
ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಯ ಬೃಹತ್ ಕಲ್ಗೊಂಬೆ

ಗದ್ದೆ ಉಳುಮೆ ಮಾಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರಂತೆ. ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮೆ ಬೆಂಕಿ ಮಳೆ ಬೀಳುವುದಾಗಿಯೂ ಎಲ್ಲವೂ ನಾಶವಾಗಿ ಹೋಗುವುದಾಗಿಯೂ ಭವಿಷ್ಯ ತಿಳಿಯಲಾಗಿ ಆ ಜನ ದಕ್ಷಿಣದ ಕಡೆಗೆ ಹೋಗಬೇಕೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದರು. ಜೊತೆಗೆ ದೇವರನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಹೋಗಬೇಕೆಂದಿದ್ದರು. ಆದರೆ ದೇವತೆ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಆಗ ಅವರು ಅದರ ತಲೆ ಕಡಿದು ಅದನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಹೋದರಂತೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ರುಂಡವಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಈ ಆಕೃತಿ ದಕ್ಷಿಣ ಬದಿಯ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತದೊಳಗಿದೆ. ಇದೇ ರೂಪದ ಇನ್ನೊಂದು ಗೊಂಬೆ ಮುನ್ನಿಯತ್ತರ್ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕುಮತಿ (ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆ, ಹರಪನ ಹಳ್ಳಿ ತಾಲ್ಲೂಕು), ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಐದಾರು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಗೋರಿಗಳ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಶೋಧವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಲ್ಲು ಗೊಂಬೆಯಿರುವ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತವನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದಾಗ ವೃತ್ತದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಲ್ಲು ಚಪ್ಪಡಿಯ ಕೋಣೆ ಗೋರಿಯಿದ್ದು ಅವರೊಳಗೆ ಯಥಾ ಪ್ರಕಾರ ಮಾನವನ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು, ಪೂರ್ಣ ಕಪ್ಪು, ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ, ಹಾಗೂ ಶುಭ್ರ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು ಇದ್ದವು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಮೊದೇರ: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಮೆಹಸಾನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ವಾಯವ್ಯ ದಿಕ್ಕಿಗೆ 25 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಿರುವ ಪುಟ್ಟಗ್ರಾಮ. ಇದು ಇಲ್ಲಿರುವ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯದಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಯುವಕ-ಯುವತಿಯರಲ್ಲಿಯ ಸಹಜ ಕಾಮೋನ್ಮಾದದಿಂದ ಹಿಡಿದು, ಗರ್ಭಧಾರಣೆ, ಹುಟ್ಟು ಮೊದಲಾದ ಹಂತಗಳ ಮೂಲಕ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಸಾವಿನವರೆಗೆ ಜೀವನ ಚಕ್ರದ ಪ್ರಮುಖ ಘಟ್ಟಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಕ್ರಮ ಅಸಾಮಾನ್ಯ.

ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು 1026ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆಯೆಂದು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯವು ಹೊರಗೋಡೆಯಲ್ಲಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಸುಂದರವಾದ ಕಂಬಗಳು, ಜಯಸ್ತಂಭಗಳು, ಚಿತ್ತಾಕರ್ಷವಾದ ತೋರಣಗಳು, ಬಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ಚಿಕ್ಕ ಮಂದಿರಗಳು ಹಾಗೂ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಕೊಳದಿಂದ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ನಸುಗೆಂಪು ಮರಳುಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಈ ಮಂದಿರವು ಸೋಲಂಕಿವಂಶಜರ ಕಲಾನೈಪುಣ್ಯತೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ಆಗಿನ ಭಕ್ತಿಪಥ ಮತ್ತು ಜೀವನ ಶೈಲಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತದೆ.

ರಜಸ್ವಲೆ ಸ್ತ್ರೀ

ಈ ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮುಂದಿರುವ ಸೂರ್ಯಕುಂಡ, ಸಭಾ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಗೂಢಮಂಟಪ ಎಂದು 3 ಭಾಗಗಳಿವೆ. ಸೂರ್ಯ ಕುಂಡ ಅಥವಾ ರಾಮಕುಂಡವು ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದಿರುವ ಒಂದು ಚಚ್ಚೌಕಾಕಾರದ ದೊಡ್ಡಕೊಳ. ಇದು ಸು. 100 ಚ.ಮೀ ಗಳಿದ್ದು, 108 ಚಿಕ್ಕ ಗೋಪುರಗಳನ್ನೂ ಅನೇಕ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡು ರಮಣೀಯವಾಗಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಪಂಚಾಯತನದ ಸೂಚಕವಾಗಿ ವಿಷ್ಣು, ಗಣೇಶ, ಶಿವ ಹಾಗೂ ದುರ್ಗಿಯ ನಾಲ್ಕು ಸಣ್ಣಮಂದಿರಗಳೂ ಇವೆ. ಸೂರ್ಯಕುಂಡದ ಮುಂದೆ ಎರಡು ಅತ್ಯಾಕರ್ಷಕವಾದ ಕೀರ್ತಿಸ್ತಂಭಗಳಿವೆ. ಇದರ ಮೇಲಿದ್ದ ತೋರಣ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ಸೋಲಾಂಕಿಯ ಕಾಲದ ತೋರಣವನ್ನು ಅತ್ಯಾಕರ್ಷಕವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದರ ಅನತಿ ದೂರದಲ್ಲಿ ಸಭಾಮಂಟಪವಿದೆ. ಸುಂದರ ಕೆತ್ತನೆ ಕೆಲಸ ಮತ್ತು ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ 52 ಕಂಬಗಳ ಈ ಸಭಾಮಂಟಪ ಎಲ್ಲೆಡೆಯೂ ತೆರೆದಿದೆ. ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಸನಗಳಿದ್ದು, ಯಾವ ಮೂಲೆಯಿಂದಲಾದರೂ ಕೇಂದ್ರಭಾಗವನ್ನು ಕಂಬಗಳ ಮರೆಯಿಲ್ಲದೆ ನೋಡಲು ಸಾಧ್ಯವಿರುವುದು ಇದರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಪುರಜನರು ನೆರೆಯಲು ಅನುಕೂಲವಾಗಿದ್ದ ಈ ಮಂಟಪವನ್ನು ನೃತ್ಯಮಂಟಪವೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸಭಾಮಂಟಪದ ಮುಂದೆ ಗೂಢಮಂಟಪ ಅಥವಾ ಧ್ಯಾನಕಕ್ಷ ಬೇರೆಯಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ಸೂರ್ಯದೇವರ ವಿಗ್ರಹವಿತ್ತು.

ಈ ಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿದ್ದು, ಕುತೂಹಲ ಕೆರಳಿಸುವ ಕೆಲವು ಅಪರೂಪದ ಜೀವನ ಚಕ್ರದ ಶಿಲ್ಪಚಿತ್ರಗಳು ಹೀಗಿವೆ. ಒಂದು ಕಂಬದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಹಿಷ್ಠಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುವ ತರುಣಿಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಮುಖ್ಯದೇವರ ಮುಂದೆ ಈ ವಿಷಯವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಶಿಲ್ಪ ಸೋಜಿಗವೇ ಸರಿ. ತರುಣಿಯ ಯೋನಿಭಾಗದಿಂದ ತೋರಿಸಿರುವ ವಿಸರ್ಜನೆಯಿಂದ ಇದು ಬಹಿಷ್ಠಾವಸ್ಥೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಈ ಅವಸ್ಥೆ ಪ್ರಕೃತಿ ನಿಯಮ. ಹಾಗಾಗಿ ಇದು ಅಪವಿತ್ರವೆಂದಾಗಲೀ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ನಿಷಿದ್ಧ ಎಂದಾಗಲೀ ತಿಳಿಯದೆ, ಜೀವಕುಲವೃದ್ಧಿಗೆ ಅತ್ಯವಶ್ಯಕ ಎಂದು ಬೆಂಬಲನೀಡಲು ಈ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ರಚಿಸಿರಬಹುದು.

ಶಿಶುವಿನ ಜನನ

ಈ ಅವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿಯ ದೈಹಿಕ ಏರು ಪೇರುಗಳನ್ನು ನೀಗಿಸಲು ಹಿಡಿಯಬೇಕಾದ ಯೋಗಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಈ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ರೀತಿ ಇನ್ನೊಂದು ಸ್ತಂಬದಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಮೈಥುನದಲ್ಲಿರುವ ತರುಣನ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಕಿರಿಯರು ಪ್ರೌಢಾವಸ್ಥೆಗೆ ತಲಪಿದಾಗ ಆಗುವ ದೈಹಿಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಯಪಡಿಸುವುದೇ ಇದರ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿರಬಹುದು.

ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಕಂಬದಲ್ಲಿ, ಎರಡು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿವೆ. ಪ್ರೌಢದೆಶೆಯಲ್ಲಿರುವ ತರುಣ ತರುಣಿಯ ಅಪೇಕ್ಷೆ ಹಾಗೂ ದೈಹಿಕ ಮಿಲನದ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಿಣಿ ಸ್ತ್ರೀಯ ಉದರ ಪರೀಕ್ಷೆಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಗರ್ಭಿಣಿ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವವ ನೆರವಿನಿಂದ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವಂತೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಈ ಎರಡೂ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಒಂದು ಸರಣಿಯಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ದೈಹಿಕ ಮಿಲನದ ಪರಿಣಾಮ, ಗರ್ಭಾವಸ್ಥೆ ಎಂದು ಸುಸ್ಪಷ್ಟಜ್ಞಾನ ನೀಡುತ್ತವೆ.

ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಗೋಡೆಯಲ್ಲಿಯ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಜೀವನಶೈಲಿಯನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುವ ಸಾಲುಕೆತ್ತನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಗುವನ್ನು ಪ್ರಸವಿಸುತ್ತಿರುವ ಮಹಿಳೆಯ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಗರ್ಭಿಣಿಯ ಯೋನಿಭಾಗದಿಂದ ಮಗುವಿನ ಅರ್ಧದೇಹ ಹೊರಬಂದಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕೈಗಳಿಂದ ಮೇಲಿರುವ ಆಧಾರ ಬಳೆಗಳ ಮೂಲಕ ಬೆಂಬಲ ಪಡೆಯಬೇಕಾದ ವೈಖರಿ ಮತ್ತು ಕುಳಿತು ಪ್ರಸವಿಸುವ ಭಂಗಿಯ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಗುರುತ್ವಾಕರ್ಷಣೆಯ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಸವಿಸುವುದು ಸುಖಪ್ರಸವಕ್ಕೆ ದಾರಿ ಎಂದು ಸೂಚಿಸಲು ಈ ಶಿಲ್ಪವಿರಬಹುದು. ಪ್ರಸವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಗಂಡಸರ ಉಪಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುವ ಹಾಗೂ ನೀರಿನ ಕೊಡವನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ನೋಡಬಹುದು.

ಹೊರಗೋಡೆಯ ಸಾಲು ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯು ಮಗುವನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಪ್ರಸವದ ಅನಂತರ ಹೊಕ್ಕಳ ಬಳ್ಳಿಯನ್ನು ಹಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಚ್ಚಿ ತುಂಡರಿಸುತ್ತಿರುವ ಮಹಿಳೆಯ ಚಿತ್ರವಿದು. ಹೆರಿಗೆಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆ ಬಂಜೆಯಾಗಿ ಇದ್ದರೆ, ಹೊಕ್ಕಳ ಬಳ್ಳಿಯನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸಲು ಉಪಾಯವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮಗುವಿನ ಹೊಕ್ಕಳ ಬಳ್ಳಿ, ಮಾತೆಯ ಬಾಯಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪವು ಮುರಿದುಹೋಗಿರುವುದು ವಿಷಾದನೀಯ. ಈ ಕೆತ್ತನೆಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರು ಸಂಭಾಷಿಸುತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ಹುಟ್ಟುಸಾವು ಜೀವನದಲ್ಲಿರುವ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸಂಗತಿಗಳಂತೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಮೃತದೇಹವನ್ನು ಹೊತ್ತೊಯ್ಯುತ್ತಿರುವ ಶಿಲ್ಪವೂ ಇದೆ.

ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಈ ಎತ್ತರದ ಸ್ತಂಭ ಮಾನವ ಗೋಪುರದಂತೆ ಕಾಣುವ ಅಪರೂಪದ ಶಿಲ್ಪಕೃತಿ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮಾನವರು ಒಬ್ಬರ ಮೇಲೆ ಮತ್ತೊಬ್ಬರು ಆಧಾರ ಪಡೆದು, ನಿರಂತರವಾಗಿ ಮೇಲೇರುತ್ತಿರುವಂತಿದೆ. ಇದು ಒಂದು ರೀತಿಯ ಕಾಲಸ್ತಂಭದ ಚಿತ್ರದಂತೆ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಪೀಳಿಗೆಗಳು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಒಂದರನಂತರ ಮತ್ತೊಂದು ಬೆಳೆದು, ಹಳೆಯ ಪೀಳಿಗೆ ಕಾಲಗರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಹೋಗುವ, ಜೀವನದ ವಾಸ್ತವಾಂಶದ ಶಿಲ್ಪಕೃತಿ ಕಾಲಗರ್ಭದ ನಿರಂತರ ಹರಿವಿನ ಭಾವನಾರೂಪವಾದ ಈ ಶಿಲ್ಪ, ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಯಾರೂ ಶಾಶ್ವತರಲ್ಲ-ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಸರಿದುಹೋಗುವ ಅಲ್ಪಜೀವಿಗಳೆಂದು ಶಿಲ್ಪದ ಮೂಲಕ ತಿಳಿಯಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಒಂದು ಸರಣಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದಾಗ, ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಲೈಂಗಿಕ ಶಿಕ್ಷಣದ ಬಗ್ಗೆ ಸುಸ್ಪಷ್ಟಜ್ಞಾನ ನೀಡುವಲ್ಲಿ ಸೋಲಾಂಕಿ

ರಾಜವಂಶದವರು ತೋರಿಸಿರುವ ಕಾಳಜಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದದ್ದು (ಮೈನೆರೆಯುವಿಕೆ, ಮಿಲನ, ಜನನ ಮುಂತಾದ, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗೌಪ್ಯವಾಗಿ ಮುಚ್ಚಿಡುವ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಭಿಡೆಯಿಂದ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿ ತಿಳಿಯಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ). ಮೈನೆರೆಯುವಿಕೆಯ

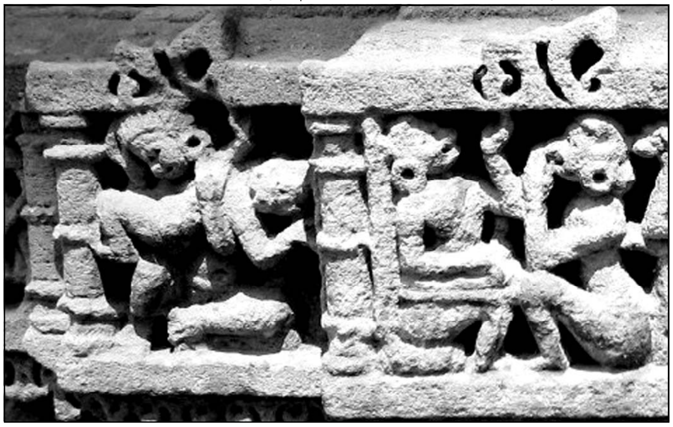

ಆಗತಾನೆ ಜನಿಸಿದ ಮಗುವಿನ ಹೊಕ್ಕಳು ಬಳ್ಳಿ ಕೊಯ್ಯುವುದು

ಅರ್ಥ, ಹುಡುಗ ಮತ್ತು ಹುಡುಗಿ ಪ್ರೌಢದೆಶೆಗೆ ತಲಪಿದಾಗ ಉಂಟಾಗುವ ದೈಹಿಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳು, ಅನಂತರ ಉದ್ಭವಿಸುವ ಮಿಲನದ ಅಪೇಕ್ಷೆ, ಅದರ ಪರಿಣಾಮ, ಮಗುವಿನ ಜನನ, ಬೆಳವಣಿಗೆ ಅನಂತರ ಸಾವು ಈ ವಿಚಾರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹಿರಿಯರು ಕಿರಿಯರಿಗೆ ಸಂಕೋಚದಿಂದ ಸೂಕ್ತ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡದೆ ಅಥವಾ ಅಲಕ್ಷ್ಯದಿಂದ ನಿಕೃಷ್ಟಭಾವನೆ ತಾಳದೆ, ಜೀವಕುಲದ ಉದ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಈ ಹಂತಗಳು ಅನಿವಾರ್ಯ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಪಡಿಸಲು ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಬಹುದು. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ನಿರಂತರವಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಸೃಷ್ಟಿ, ಸ್ಥಿತಿ ಹಾಗೂ ಲಯದ ವಾಸ್ತವಾಂಶವನ್ನು ಮುಕ್ತವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು ಮೊಢೇರ ಸೂರ್ಯದೇವಾಲಯದ ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. (ಆರ್‌ಆರ್.)

ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪ್ರಧಾನ ನಿವೇಶನ. ವಿಶ್ವ ಪರಂಪರೆಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ನೆಲೆ. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಲಾರ್ಕಾನ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಡೊಕ್ರಿ ರೈಲ್ವೆನಿಲ್ದಾಣದಿಂದ ಸು.11 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. 1912ರಲ್ಲಿ ಡಿ. ಆರ್. ಭಂಡಾರ್ಕರ್ ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಅವಶೇಷಗಳ ಛಾಯಾಚಿತ್ರ ತೆಗೆದಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಈ ನಿವೇಶನದ ಮಹತ್ತ್ವ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದದ್ದು 1922ರಲ್ಲಿ ಆರ್.ಡಿ. ಬ್ಯಾನರ್ಜಿ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ. 1923ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಇಲ್ಲಿಯ ಸ್ತೂಪ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಗೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಕೆಲವು ಕುಷಾಣ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಅನೇಕ ವಸ್ತುಸಾಮಗ್ರಿಗಳು ದೊರೆತವು. ಸುಮಾರು ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಭೂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದ ಡಿ.ಆರ್.ಸಾಹ್ನಿಯವರಿಗೆ ಕುಂಭಾವಶೇಷಗಳು ಚಿತ್ರಸಂಕೇತವಿರುವ ಮುದ್ರೆಗಳೂ ಲಭ್ಯವಾದವು. ಇವೆರಡೂ ನಿವೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧವಾದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನಮಾಡಿದ ಸರ್ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಅವರು 1924ರ ಇಲಸ್ಟ್ರೇಟೆಡ್ ಲಂಡನ್ ನ್ಯೂಸ್ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸಂಶೋಧನೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು.

ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಎಂದರೆ ಸತ್ತವರ ದಿಬ್ಬ ಎಂದು ಮಾರ್ಷಲ್ ಅರ್ಥೈಸಿದ್ದರೆ, ಸಂಗಮದ ದಿಬ್ಬ ಎನ್ನುವುದು ಎಫ್. ಡಬ್ಲ್ಯು. ಥಾಮಸ್ ನೀಡುವ ಅರ್ಥ. ಸು.125 ಹೆಕ್ಟೇರಿನಷ್ಟು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಪ್ರವಾಹ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಹಿಮಯುಗದ ಏಣಿನ ಮೇಲೆ ಹರಡಿರುವ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಮಾರ್ಷಲ್, ಎ.ಹೆಚ್. ದಾನಿ, ಇ.ಜೆ.ಎಚ್. ಮ್ಯಾಕೆ, ಜಿ.ಎಫ್. ಡೇಲ್ಸ್, ಸರ್ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ. 1980ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಮೈಕೇಲ್ ಜಾನ್ಸನ್ ಮತ್ತು ಮೌರಿಜ್ಜಿಯಾ ತೋಸಿ ಇವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್ ಮತ್ತು ಇಟಲಿಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ತಂಡಗಳು ಈ ನೆಲೆಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಿವರಗಳ ಸಂಗ್ರಹ, ಕಟ್ಟಡಗಳ ದಾಖಾಲಾತಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಆಯ್ದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಪದರು ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಸಮತಟ್ಟು ಮಾಡಿ ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿಷಯ ಸಂಗ್ರಹ ಮಾಡಿದರು. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಹರಪ್ಪಾದವಕ್ಕಿಂತ ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಕಡಿಮೆ ಮಳೆ, ಏರುಪೇರಿನ ಉಷ್ಣತೆ, ಧೂಳು ಬಿರುಗಾಳಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಇಂದಿನ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಹಿಂದೊಮ್ಮೆ ದಟ್ಟಕಾಡುಗಳಿಂದ, ಸಮೃದ್ಧ ಮಳೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಾಸಯೋಗ್ಯ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಬಳಕೆ ಇದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಸಿಂಧೂ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಆನೆ, ಘೇಂಡಾಮೃಗ, ಹುಲಿ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ಬಗೆಯ ಪ್ರಾಣಿಗಳು ವಾಸಿಸುವುದು ದಟ್ಟವಾದ ಅರಣ್ಯಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೇ. ಸಪ್ತಸಿಂಧೂ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮಳೆ ಹೆಚ್ಚೆಂದು ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವುದೂ ಗಮನಾರ್ಹ. ಸಿಂಧೂನದಿಯ (ಅಥವಾ ಅದರ ಪ್ರಮುಖ ಶಾಖೆಯ) ತೀರದಲ್ಲಿಯೇ ಹಿಂದೆ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ನಗರವಿತ್ತು. ಈಗ ಸಿಂಧೂ ನದಿ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊದಿಂದ ಸು. 5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಹರಿಯುತ್ತಿದೆ. ಈ ನಗರವು ಬಹುಶಃ ಒಂದು ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಕಬ್ಬಿಣ ಬಿಟ್ಟು ಮತ್ತೆಲ್ಲ ಲೋಹಗಳ ಬಳಕೆ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಸಿಂಧೂಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ನಗರ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಅನುಸರಿಸಬೇಕಾದ ರೀತಿ ನೀತಿಗಳೆಲ್ಲ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊದಲ್ಲಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗೋಪುರ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ವಿಶಾಲವಾದ ಬೀದಿಗಳು, ಬಾವಿ ಸಹಿತ ಆಯತಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ಉತ್ತಮ ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಈ ನಗರದ ಪ್ರಧಾನ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವನ್ನು ಬರಿದಾದ ಈಗಿನ ಲಂಕಾಷೈರ್ ನಗರದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ ಎಂದು ಮಾರ್ಷಲ್ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ನಗರದ ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಆಗ ಸು.35,000 ಎಂದು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಅವಶ್ಯಕತೆ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸರಳ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರು ಆರೋಗ್ಯ ಹಾಗೂ ಶುಚಿತ್ವಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಗಮನವಿತ್ತಿದ್ದರು. ನೆಲದ ಇಳಿಜಾರು, ನೀರು ಹೊರಹೋಗಲು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮುಂತಾದವು ಸ್ನಾನದ ಕೋಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಚ್ಚಲಿನ ನೀರು ಹೊರಹೋಗಿ ರಸ್ತೆಯ ಒಳಚರಂಡಿಗೆ ಸೇರುವಂತೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿರುವುದು ಬೆರಗುಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಸಭಾಭವನ ಹಾಗೂ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸ್ನಾನದ ತೊಟ್ಟಿಗಳು ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ರಚನೆಗಳು. 1925-26ರಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಮಹಾಸ್ನಾನ ಕೊಳದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು 1927-28ರಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಕೆಯವರು ಪರಿಶೋಧಿಸಿದರು. 54x32.4ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಕಟ್ಟಡದೊಳಗಿದ್ದ ಈಜುಕೊಳದ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 12x9.20ಮೀ. ಒಳ ಅಂಗಳದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೊಳವಿದ್ದು ನಾಲ್ಕು ಕಡೆಗೂ ಮೊಗಸಾಲೆಗಳಿವೆ. ಸ್ನಾನತೊಟ್ಟಿಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ನೀರು ಜಿನುಗದಂತೆ ಮಾಡಲು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಚೂರುಗಳ ಅಂಚುಗಳಿಗೆ ಬಿಟುಮನ್ನಿನ ಲೇಪನವಾಗಿದೆ. ಕೊಳಕ್ಕೆ ನೀರನ್ನು ಒದಗಿಸುವ ಹಾಗೂ ಹೊರ ಸಾಗಿಸುವ

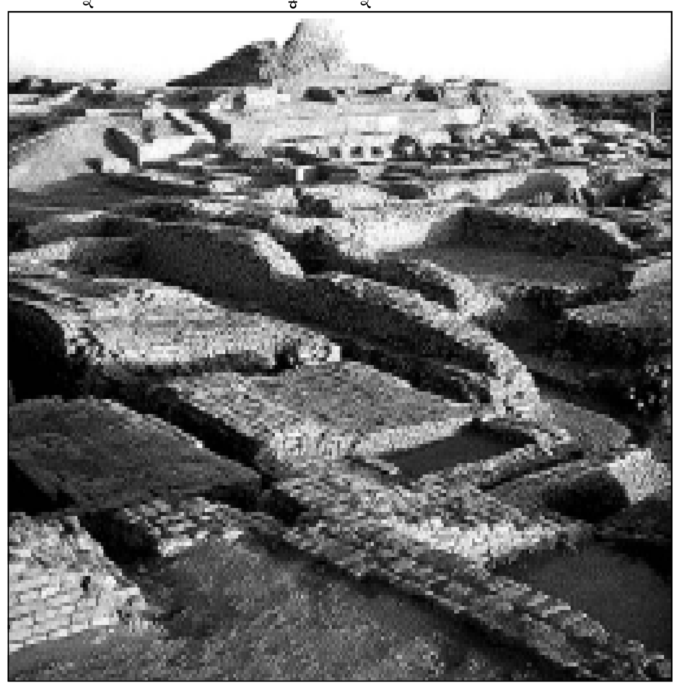

ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ನಾಗರಿಕತೆ ನಗರ, ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ

ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಬಗೆಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇತರ ಸಮಕಾಲೀನ ನಾಗರಿಕತೆಗಳಾವುದರಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣದ ಅಂಶವಾಗಿದೆ. ಕೊಳಕ್ಕೆ ಆರು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಿವೆ. 1927-28ರಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪದ ಮತ್ತು ಪವಿತ್ರಸ್ನಾನ ಕೊಳದ ನಡುವೆ ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳ ಸಮೂಹವೊಂದು ಪತ್ತೆಯಾಯಿತು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಪುರೋಹಿತವರ್ಗದವರ ಬಳಕೆಗಾಗಿ ಇವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಉತ್ತರ-ದಕ್ಷಿಣ ರಸ್ತೆ ವಿಶಾಲವಾಗಿದ್ದು ದ್ವಿಚಕ್ರವಾಹನ ಮತ್ತು ಪಾದಚಾರಿಗಳ ಓಡಾಟಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿತ್ತು. ಹೆಚ್ಚು ಜನಸಂಚಾರವಿದ್ದುದು 9.90ಮೀ ಅಗಲ, ಸುಮಾರು 1ಕಿಮೀ ಉದ್ದದ ಪೂರ್ವ ಬೀದಿಯಲ್ಲಿ. 2.70ಮೀ-3.90ಮೀ ಅಗಲವುಳ್ಳ ಹಲವು ಬೀದಿಗಳಿದ್ದವು. ಧಾನ್ಯ ಸಂಗ್ರಹ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನೂ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗೋದಿ, ಬಾರ್ಲಿ, ಖರ್ಜೂರ, ಹತ್ತಿ ಮುಂತಾದವು ಆಗಿನ ಮುಖ್ಯ ಬೆಳೆಗಳು.

ಪ್ರಾಣಿಸಾಕಾಣಿಕೆ ಮುಖ್ಯ ಕಸುಬು. ಮಾಂಸಾಹಾರವಿದ್ದಿತು. ನೂಲು ತೆಗೆಯುವುದು, ಬಣ್ಣ ಹಾಕುವುದು, ಕಸೂತಿ ಮುಂತಾದವು ಇತರ ಕಸಬುಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಹೆಂಗಸರು ಅಲಂಕಾರಪ್ರಿಯ ರಾಗಿದ್ದರು. ವಿವಿಧ ವಿನ್ಯಾಸದ ವಿಪುಲ ಆಭರಣಗಳು, ಕಾಡಿಗೆ ಕಡ್ಡಿ, ರಂಗು ಮುಂತಾದವು ಇಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಕೋಳಿಕಾಳಗ ಜನಪ್ರಿಯ ಕ್ರೀಡೆಯಾಗಿತ್ತು. ಗೂಳಿ–ಎಮ್ಮೆಗಳೊಡನೆ ಹೋರಾಡುವ ಸ್ಪರ್ಧೆಯೂ ಇತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಮಕ್ಕಳ ಆಟದ ವಸ್ತು ರಾಶಿಯಲ್ಲಿ ಪಗಡೆ ದಾಳ, ಗೋಲಿ, ಚೆಂಡು ಮುಂತಾದವು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಮಾಪನದಲ್ಲಿ ಚರ್ಟ್‌ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ ಹಲವು ಬಗೆಯ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇವು ಸೂಸಾ ಮತ್ತು ಇರಾಕ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ನಿಖರವಾದವೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಚಿಪ್ಪಿನ ಮಾನದ ತುಣುಕನ್ನು ಮ್ಯಾಕೆ ಇಲ್ಲಿ ಅನ್ವೇಷಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಗೃಹಕೃತ್ಯದ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು, ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ವಿವಿಧ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ಕಂಚಿನ ಭರ್ಜಿ, ಶೂಲ, ಶಿರ, ಬಾಣ, ಬಗೆಬಗೆಯ ಚಾಕುಗಳು, ಕತ್ತಿ, ಸೂಜಿ, ದಬ್ಬಳ, ಮೀನುಗಾಳ, ಗದೆ ಮುಂತಾದ ಹತ್ತು ಹಲವು ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಗರಗಸ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದೆಂದು ಸರ್ ಫ್ಲಿಂಡರ್ಸ್ ಪೆಟ್ರಿ ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮಣ್ಣಿನ ಗಿಲಿಕೆ, ಕೋಳಿ ಅಥವಾ ಪಾರಿವಾಳ ರೂಪದ ಪೀಪಿ, ಚಕ್ರ, ಪ್ರಾಣಿ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಹಕ್ಕಿ ಬಂಡಿ, ಪೀಠೋಪಕರಣ ಮುಂತಾದ ಆಟದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಮುದ್ರೆಗಳು

ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರತಿಮೆಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಮೂರು ಎಸಳಿನ ವಿನ್ಯಾಸದ ಮೇಲುವಸ್ತ್ರ ಹೊದ್ದಿರುವ ಪುರೋಹಿತರಾಜ ಅಥವಾ ಶ್ರೀಮಂತನ ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು. ಅರ್ಧನಿಮೀಲಿತ ನೀಳನೇತ್ರ, ಚಾಚಿದ ಮೂಗು, ಸಾಮಾನ್ಯ ಗಾತ್ರದ ಬಾಯಿ, ಸಣ್ಣಗಡ್ಡದ ಈ ಮೂರ್ತಿ ಸಿಂಧೂ ಜನರ ಕಲಾಪ್ರಜ್ಞೆಗೆ ಹಾಗೂ ಕೌಶಲ್ಯಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ಕಲ್ಲಿನ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ವಿರಳ. ನೃತ್ಯ ಹುಡುಗಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಕಂಚಿನ ಗೊಂಬೆ ಲೋಹ ಶಿಲ್ಪ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆಗೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ: ಪ್ರಾಣಿಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಸಹಜ ಸೊಬಗು ಮನಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಹಲವಾರು ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಗೂಳಿ, ಕಾಡುಕೋಣ, ಘೇಂಡಾಮೃಗ, ಹುಲಿ, ಕರಡಿ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಈ ಅಂಶ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡುತ್ತದೆ. ಸಿಂಧೂ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಬರೆಹಗಳನ್ನು ಹಂಟರ್ ಲಾಂಗ್‌ಡನ್ ಹ್ರಾಂಜಿಯವರಿಂದ ಹಿಡಿದು ಈಚಿನ ಐರಾವತ ಮಹಾದೇವನ್, ಎಸ್.ಆರ್.ರಾವ್. ಶಂಕರ ಮೊಕಾಶಿ ಪುಣೇಕರ್, ಎನ್.ಯು.ಕಲ್ಯಾಣರಾಮನ್ ಮತ್ತಿತರ ಹಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಓದಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾದರೂ ಸರ್ವಸಮ್ಮತ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿನ್ನೂ ಮೂಡಿಲ್ಲ. ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಧ್ಯಯನ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಮುಂದುವರೆದಿವೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಜೀವನದ ಬಗೆಗೆ ಕೆಲವು ಸುಳಿವುಗಳಷ್ಟೇ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಮಾತೃದೇವತೆಯ ಆರಾಧನೆ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿತ್ತು. ಮಣ್ಣಿನ ನಗ್ನಸ್ತ್ರೀ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಶಿವಲಿಂಗ, ವೃಷಭ, ವೃಕ್ಷಾದಿಗಳನ್ನೂ ಪೂಜಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹುಲಿ, ಆನೆ, ಘೇಂಡಾಮೃಗ ಮುಂತಾದವೂ ಪೂಜ್ಯವಸ್ತುಗಳಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು.

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹಲವು ಸಮಾಧಿಗಳೂ ಗೋಚರಿಸಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೃತನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ಹುಗಿದಿಟ್ಟದ್ದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಕಳೇಬರಗಳನ್ನು ಪಶುಪಕ್ಷಿಗಳಿಗೆ ತೆರೆದಿಟ್ಟು, ಉಳಿದ ಅಸ್ಥಿಗಳನ್ನು ಆರಿಸಿ ಸಮಾಧಿಮಾಡುವ ಪದ್ಧತಿಯೂ ಆಗ ಇತ್ತು. ಇವನ್ನು ಅಸಮಗ್ರ ಹುಗಿತವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಸ್ಮಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಿಕ್ಕಿರುವುದರಿಂದ ದಹನಾನಂತರ ಹೂಳುವ ಪದ್ಧತಿಯೂ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಹಠಾತ್ತಾಗಿ ದಾಳಿಗೀಡಾಗಿ ನಾಶವಾದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೆಂದರಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದಿರುವ ಜನರ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಪೋಷಕವಾಗಿವೆ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದ್ದಿತ್ತು. ಆದರೆ 1960ರಿಂದ ನಡೆದ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಂದ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ ನಿಜಾಂಶವಿಲ್ಲವೆಂದು ಸಾಬೀತಾಗಿದೆ. ನದಿಯ ಅನೂಹ್ಯ ಪ್ರವಾಹ, ಅರಣ್ಯಗಳ ನಾಶ ಇತ್ಯಾದಿ ಸಂಗತಿಗಳೂ ಈ ಬಗೆಯ ಹಠಾತ್‌ನಾಶಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕನಿಷ್ಠ ಏಳು ಬಾರಿ ಈ ನಗರ ಪ್ರವಾಹಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಗಿರುವುದು ಕಂಡು ಬಂದಿದೆ. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಮೋಸಸ್: ಇಸ್ರೇಲ್ ಯಹೂದಿ ಜನತೆಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಾಯಕ; ಪ್ರವಾದಿ. ಯಹೂದಿ, ಕ್ರೈಸ್ತ ಹಾಗೂ ಇಸ್ಲಾಮ್ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗೌರವಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರನಾದವ. ಸಿನೈ ಪರ್ವತದ (ಹೊರೆಬ್) ಮೇಲೆ ದೇವರಾದ ಯಾಹ್ವೆ ಜೊತೆ ಇಸ್ರೇಲಿಗಳು ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಒಪ್ಪಂದದ ಮಧ್ಯವರ್ತಿ.

ಬೈಬಲಿನ ಮೊದಲ ಐದು ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ (ವಿಶೇಷವಾಗಿ ವಿಮೋಚನಾಕಾಂಡದಲ್ಲಿ) ಮೋಸಸನ ಬಗೆಗೆ ವಿವರಗಳು ಐತಿಹ್ಯಗಳ, ಮೌಖಿಕ ಹಾಗೂ ಲಿಖಿತ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ, ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಅಂಶಗಳ ಬೆರಕೆಯಾಗಿದ್ದರೂ ಇವನೊಬ್ಬ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದ ಎಂಬುದನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಒಪ್ಪುತ್ತಾರೆ. ಇವನು ಹುಟ್ಟಿದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ. ಮೋಸಸನ ಜನನವಾದಾಗ ಯಹೂದಿಗಳು ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸೆರೆಯಾಳುಗಳಾಗಿ ಗುಲಾಮರಂತೆ ದುಡಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಗುಲಾಮರಲ್ಲಿ ಜನಾಂಗದಲ್ಲಿ ಗಂಡುಮಕ್ಕಳು ಇರಬಾರದೆಂಬ ಹಾಗೂ ಹುಟ್ಟಿದ ಯಹೂದಿ ಗಂಡು ಕೂಸುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಕೊಲ್ಲಬೇಕೆಂಬ ರಾಜಶಾಸನವಿತ್ತು. ಇಂಥ ಹೊತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಮೋಸಸ್ ಯಹೂದಿ ದಂಪತಿಗಳ ಮಗನಾಗಿ ಜನಿಸಿದ. ಮಗುವನ್ನು ಮೂರು ತಿಂಗಳ ಕಾಲ ಸಾಕಿ, ರಾಜಶಾಸನದಿಂದ ಉಪಾಯವಾಗಿ ರಕ್ಷಿಸಿ, ಈಜಿಪ್ಟಿನ ರಾಜಕುಮಾರಿಯ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಮಗು ಬೀಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದವಳು ಮೋಸಸನ ತಾಯಿ. ಆಕೆ ಮಗುವನ್ನು ಬುಟ್ಟಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಿಟ್ಟು ನೈಲ್‌ನದಿಯಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ತೇಲಿ ಬಿಟ್ಟಳು. ನೀರಿನಲ್ಲಿ ತೇಲುತ್ತಿದ್ದ ಬುಟ್ಟಿಯಿಂದ ಮಗುವನ್ನು ಎತ್ತಿಕೊಂಡ ರಾಜಪುತ್ರಿ ಅದನ್ನು ಸ್ವಂತ ಮಗನಂತೆ ಸಾಕಬೇಕೆಂದುಕೊಂಡು, ಪಾಲನೆಪೋಷಣೆಗೆ ಹೀಬ್ರು ಹೆಂಗಸೊಬ್ಬಳನ್ನು ನೇಮಿಸಬೇಕೆಂದಿರುವಾಗ ಮೋಸಸನು ರಾಜಕುಮಾರಿಯ ಸಾಕುಮಗನಾಗಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ರಾಜಾಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಸಕಲ ವಿದ್ಯಾ ಸಂಪನ್ನನಾದ. ಒಮ್ಮೆ ಹೀಬ್ರು ಗುಲಾಮನೊಬ್ಬನನ್ನು ಹಿಂಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಒಬ್ಬ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕನನ್ನು ಮೋಸಸ್ ತಡೆಯಲು ಹೋಗಿ ಕೊಂದುಬಿಟ್ಟ. ಅನಂತರದ ಪರಿಣಾಮಗಳಿಗೆ ಅಂಜಿ ಮೀಡಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಓಡಿ ಹೋದ. ಅಲ್ಲಿ ಪುರೋಹಿತ ಜೆತ್ರೊವಿನ ಮನೆಯಲ್ಲಿಯೇ ನೆಲಸಿದ. ಅನಂತರ ಅವನ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬಳಾದ ಸೆಪ್ಪುರಾ ಎಂಬುವಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಇವರಿಗೆ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳಾದರು.

ಇಸ್ರೇಲಿಯರನ್ನು ವಿಮೋಚನೆಗೊಳಿಸಿದವನು ಹಾಗೂ ದೇವರ ಹತ್ತು ಕಟ್ಟಳೆಗಳನ್ನು ಇಸ್ರೇಲಿಯರಿಗೆ ತಂದು ಕೊಟ್ಟವನು ಮೋಸಸ್. ಸಿನೈ ಪರ್ವತದ ಬಳಿ ಜ್ವಾಲಾವೃತವಾದರೂ ಸುಟ್ಟು ಹೋಗದ ಒಂದು ಪೊದೆಯನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಲು ಹೋದಾಗ ಅದು ಪವಿತ್ರಕ್ಷೇತ್ರವೆಂದು ದೇವರೇ ಮೋಸಸ್‌ಗೆ ತಿಳಿಸಿದ. ಅಂದು ಆರಂಭವಾದ ದೇವರ ಸಂಬಂಧ–ಸಂಪರ್ಕ ಮೋಸಸನ ಸಾವಿನವರೆಗೆ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಇಸ್ರೇಲಿಯರು ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕಷ್ಟಪಡುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿ ಅವರನ್ನು ವಿಮೋಚನೆಗೊಳಿಸಲು ದೇವರು ಮೋಸಸನನ್ನು ನಿಯಮಿಸಿದ. ಈ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ತನ್ನ ಶಕ್ತಿ ಸಾಲದೆಂದು ಹಿಂಜರಿದ ಈತನಿಗೆ ಏರೋನ್ ಎಂಬವನು ಸಹಾಯವನ್ನು ಪವಾಡಗಳನ್ನು ಮಾಡುವ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ದೇವರು ಕೊಟ್ಟ. ಈಜಿಪ್ಟಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಬಂದು ಇಸ್ರೇಲಿಯರನ್ನು ಬಂಧಮುಕ್ತಗೊಳಿಸುವಂತೆ ಫೇರೊನನ್ನು ಕೋರಿದ. ಎಷ್ಟು ಬೇಡಿಕೊಂಡರೂ ಉಪಯೋಗವಾಗದಿದ್ದಾಗ ಅನೇಕ ಪವಾಡಗಳನ್ನು ಮೆರೆದು ಕಠಿಣ ಮಾರಿಗಳನ್ನು (ಪ್ಲೇಗ್) ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ತರಿಸಿದ. ಕಡೆಯ ಮಾರಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜನ ಮೊದಲನೆಯ ಮಗ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟಿಯನ್ನರ ಮೊದಲ ಗಂಡುಸಂತಾನ ನಾಶವಾದಾಗ ಫೆರೊ ದೊರೆ ಇಸ್ರೇಲಿಯರನ್ನು ಬಂಧ ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸಲು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ದೊರೆ ಮತ್ತೆ ಮನಸ್ಸು ಬದಲಾಯಿಸಿ ಅವರನ್ನು ಹೋಗಲು ಬಿಡಬಾರದೆಂದುಕೊಂಡು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಬೆನ್ನಟ್ಟಿ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಆದರೆ ಆ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಮೋಸಸನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುಸಮುದ್ರದ ಮೂಲಕ ಯಹೂದಿಗಳೆಲ್ಲ ಪಾರಾದರು. ಈಜಿಪ್ಟ್ ಸೈನ್ಯ ಮಾತ್ರ ನೀರುಪಾಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಸಿನೈ ಪರ್ವತವನ್ನು ಸೇರಿ ಇಸ್ರೇಲ್ ಜನ ದೇವರಾದ ಯಾಹ್ವೆಯೊಡನೆ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಈ ಒಪ್ಪಂದ ದಶಾಜ್ಞೆಗಳಲ್ಲೂ (ಟೆನ್‌ಕಮಾಂಡ್‌ಮೆಂಟ್ಸ್) ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲೂ (ವಿಮೋಚನಾಕಾಂಡ 20:1–17:21–23) ದಾಖಲಾಗಿದೆ. ಇಸ್ರೇಲಿಗೆ ಕೇನಾನ್ ನಾಡನ್ನು ಕೊಡುವೆನೆಂದು ದೇವರು ವಾಗ್ದಾನಮಾಡಿದ್ದ. ವಾಗ್ದಾನವಾಗಿದ್ದ ಈ ನಾಡು ತಲುಪುವ ಮೊದಲು ಮರುಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಪರ್ಯಟನ ಮಾಡುತ್ತಿರುವಾಗ ಪ್ರಾಪ್ತವಾದ ಸಂಕಷ್ಟಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಮೋಸಸನು ಇಸ್ರೇಲಿಯರಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕನಾಗಿ ನಿಂತು ಅವರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಕೊನೆಗೆ ವಾಗ್ದಾನವಾಗಿದ್ದ ನಾಡಿನ ಪರ್ಯಂತ ಅವರನ್ನು ಕರೆತಂದ. ಇಷ್ಟಕ್ಕೆ ಮೋಸಸನ ಕರ್ತವ್ಯ ನೆರವೇರಿತು. ಕೇನಾನ್ ನಾಡನ್ನು ಅವನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲಿಲ್ಲ. ನೀಬೊ ಪರ್ವತದ ಬಳಿ ಮೋಸಸ್ ಕೊನೆಯುಸಿರೆಳೆದ.

ದಶಾಜ್ಞೆಗಳನ್ನಲ್ಲದೆ, ಬೈಬಲಿನ ಮೊದಲ ಐದು ಗ್ರಂಥಗಳ ಕರ್ತೃತ್ವವನ್ನು ಮೋಸಸನ ಹೆಸರಿಗೇ ಆರೋಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಉಲ್ಲೇಖಗಳೂ ಇದನ್ನು ಭಾಗಶಃ ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತವೆ (ವಿವೇಚನಾಕಾಂಡ 24:4). ಇಸ್ರೇಲಿಯರ ಜೀವನ ರೀತಿಯನ್ನು ಸರ್ವಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ನಿಯಂತ್ರಿಸಲು ಈ ದಶಾಜ್ಞೆಗಳು ಸಾಲದಾದವು. ಇವುಗಳು ಸೇರಿದಂತೆ ಹಲವು ವಿಧಿ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ ಗ್ರಂಥ ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಮೋಸಸ್ ಬರೆದನೆಂದು ಸಂಪ್ರದಾಯದ ನಂಬಿಕೆ. ಬೈಬಲಿನ ಮೊದಲ 5 ಗ್ರಂಥಗಳ ಬಗೆಗೆ ಸಿಗುವ ಬಾಹ್ಯ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಲ್ಲಿ ಮೋಸಸನ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿಲ್ಲ. ಇವುಗಳ ಅನಂತರ ಬೈಬಲಿನಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪ್ರವಾದಿಗಳ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲೂ ಇವನ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಕಡಿಮೆ. ಇಸ್ರೇಲ್ ಜನತೆಯ ಏಳು ಬೀಳುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾಹ್ವೆಯ ನೇರ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪವನ್ನೇ ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯಬೇಕೆಂಬ ಇಸ್ರೇಲಿಯರ ಮನೋಭಾವ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಿರಬೇಕು. ಹೀಗಿದ್ದರೂ ಪ್ರಾಕೃತ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಚದುರಿ ಹೋಗಿದ್ದ ಯಹೂದಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿ, ಒಬ್ಬ ರಾಜನ ಕೈಕೆಳಗೆ ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರವನ್ನಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದವನು ಮೋಸಸ್. ಇಸ್ರೇಲಿಯರ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ಮೋಸಸನ ಜೀವನ ವೃತ್ತಾಂತವನ್ನು ಅರಿಯುವುದು ಮುಖ್ಯವೆನಿಸುತ್ತದೆ. (ಜ.ಡಿ.)

ಮೌಂಟ್ ಬ್ಯಾಟನ್, ಲಾರ್ಡ್: 1900–79. ಭಾರತದ ಕೊನೆಯ ವೈಸ್‌ರಾಯ್ ಹಾಗೂ ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ಪ್ರಥಮ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್. ಲೂಯಿಸ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಆಲ್ಬರ್ಟ್ ವಿಕ್ಟರ್ ನಿಕೊಲಾಸ್ ಎಂಬುದು ಇವನ ಮೊದಲ ಹೆಸರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಭೂ, ನೌಕಾ ಮತ್ತು ವಾಯುಪಡೆಗಳ ಮೇಲಧಿಕಾರಿ ಮತ್ತು ಕಮಾಂಡೋಗಳ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ. ರಾಜನೀತಿಜ್ಞ. ಇವನು 1900 ಜೂನ್ 25 ರಂದು ಮಿಡ್ಸರ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಐದನೆಯ ಜಾರ್ಜ್‌ನ ರಕ್ತ ಸಂಬಂಧಿ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯಾ ಸಂಜಾತ ಬ್ಯಾಟನ್ ಬರ್ಗ್‌ನ ದೊರೆ ಲೂಯಿಸ್ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಇವನ ತಂದೆ. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ರಾಣಿ ವಿಕ್ಟೋರಿಯಾಳ ಮೊಮ್ಮಗಳು ರಾಣಿ ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ಇವನ ತಾಯಿ. ಲಾಕರ್ಸ್ ಪಾರ್ಕ್, ಬಸ್‌ಬೋರ್ನ್ ಮತ್ತು ಡಾರ್ಟ್‌ಮೌತ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಪಡೆದ. 1913ರಲ್ಲಿ ನೌಕಾಪಡೆಯ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿ ರಾಯಲ್ ನೌಕಾಪಡೆಯನ್ನು ಸೇರಿ 1916ರಲ್ಲಿ ಹಡಗಿನ ಮಿಡ್‌ಷಿಪ್‌ಮ್ಯಾನ್ ಆದ. ಅನಂತರ 12ನೆಯ ಸಬ್‌ಮೆರಿನ್ ಫ್ಲೋಟಿಲ್ಲಾದಲ್ಲಿ ಸಬ್‌ಲೆಫ್ಟಿನೆಂಟ್, ಲೆಫ್ಟಿನೆಂಟ್ (1920) ಆಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ. ಇದೇ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಲಾರ್ಡ್ ಪದವಿಯನ್ನು ಗಳಿಸಿದ ಮೌಂಟ್ ಬ್ಯಾಟನ್ ಲೂಯಿಸ್ ಲಾರ್ಡ್ ಎಂದು ಹೆಸರು ಬದಲಾಯಿಸಿ ಕೊಂಡ. ಮಿಲ್‌ಫೋರ್ಡ್ ಹೆವನ್‌ದ ಮೊದಲ ಮೊಕ್ವೆರಸ್ ಆಗಿ ಶ್ರೀಮಂತ ಪದವಿಗೆ ಏರಿದ. 1921ರಲ್ಲಿ ವೇಲ್ಸ್‌ನ ರಾಜಕುಮಾರನಿಗೆ ಸೇನಾಪತಿ ಸಹಾಯಕನಾಗಿ (ಏಡ್–ಡ–ಕ್ಯಾಂಪ್) ಭಾರತ, ಜಪಾನ್ ಮತ್ತು ದೂರ ಪೂರ್ವ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಪ್ರವಾಸಕೈಗೊಂಡ. 1922ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾರಿಗೆ ಸಚಿವ ಲಾರ್ಡ್ ಮೌಂಟ್ ಟೆಂಪಲ್‌ನ ಮಗಳಾದ ಎಡ್ವಿನಾ ಸಿಂಥಿಯಾ ಅನೆಟ್ ಆಫ್‌ಲೀ ಎಂಬವಳನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ. 1928ರಲ್ಲಿ ಲೆಫ್ಟಿನೆಂಟ್ ಕಮಾಂಡರ್ ಆಗಿ, 1932ರಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಹುದ್ದೆಗೆ ಬಡ್ತಿ ಪಡೆದ. ಮರು ವರ್ಷವೇ ಫ್ರೆಂಚ್ ಮತ್ತು ಜರ್ಮನ್ ಭಾಷೆಗಳ ನಿರೂಪಕನಾಗಿ ಅರ್ಹತೆ ಗಳಿಸಿದ. 1937ರಲ್ಲಿ ಆರನೆಯ ಜಾರ್ಜ್ ದೊರೆಯ ಆಪ್ತಸೇನಾಪತಿ ಸಹಾಯಕನಾದ. ಕೆಲ್ಲಿ ಮತ್ತು 5ನೆಯ ಫ್ಲೋಟಿಲ್ಲಾ ವಿಧ್ವಂಸಕಗಳ ಹತೋಟಿಗಾಗಿ ಕಮಾಂಡರ್ ಆಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. 1941ರಲ್ಲಿ ವಾಯುಪಡೆಯ ಕಮಾಂಡರ್ ಆದ. 1943–46ರ ಅವಧಿಗೆ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಪ್ರಧಾನ ದಂಡನಾಯಕನಾಗಿ ಅಧಿಕಾರವಹಿಸಿಕೊಂಡ. ಬರ್ಮದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ ಜಪಾನಿನ ಮೇಲೆ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದ.

ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಹಂತ ತಲುಪಿದ್ದೂ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಸರ್. ಆಟ್ಲಿಯವರ ನಾಯಕತ್ವದ ಕಾರ್ಮಿಕ ಸರ್ಕಾರ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಸಹಾನುಭೂತಿ ಹೊಂದಿದ್ದ ಕಾರ್ಮಿಕ ಪಕ್ಷ ಮತ್ತು ಸರ್ಕಾರ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ನೀಡಲು ದೃಢನಿರ್ಧಾರಕೈಗೊಂಡು 1946ರಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಬಿನೆಟ್ ಆಯೋಗವನ್ನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. 1948ರ ಜೂನ್ ಒಳಗೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹಸ್ತಾಂತರ ಮಾಡಲಿದೆ ಎಂದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಧಾನಿ ಆಟ್ಲೀ 1947. ಫೆಬ್ರುವರಿ 20 ರಂದು ಘೋಷಿಸಿದ 21 ದಿನಕ್ಕೆ (22ನೆಯ ಮಾರ್ಚ್) ಹೊಸ ವೈಸ್‌ರಾಯ್ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಭಾರತ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ವಿಭಜನೆ ಅನಿವಾರ್ಯ ಎಂಬುದನ್ನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮನದಟ್ಟು ಮಾಡಿಸುವುದು ಇವನ ಮೊದಲ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಗಾಂಧೀಜಿ ಯವರು, ವಿಭಜನೆಯಾದರೆ ಅದು ನನ್ನ ಹೆಣದ ಮೇಲೆ ಮಾತ್ರ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಿದ್ದರು. ಅಬ್ದುಲ್ ಕಲಾಂ ಆಜಾದ್ ಕೂಡ ವಿಭಜನೆಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಮುಸ್ಲಿಮರಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಬೇಕೆಬೇಕು ಎಂದು ಮಹಮದ್ ಅಲಿ ಜಿನ್ನಾ ಪಟ್ಟುಹಿಡಿದಿದ್ದರು. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1947 ಜೂನ್ 3ರಂದು ಮೌಂಟ್ ಬ್ಯಾಟನ್ ಪರಿಹಾರ ಸೂತ್ರ ಕಂಡುಹಿಡಿದರು. ಅದೇ ಜೂನ್ 3ರ ಮೌಂಟ್ ಬ್ಯಾಟನ್ ಯೋಜನೆ. ಈ ಯೋಜನೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಅಧಿಕಾರ ಹಸ್ತಾಂತರ ಮಾಡುವುದನ್ನೇ ಮುಖ್ಯವಾಗಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತರ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಭಾರತದಲ್ಲಿರಬೇಕೆ ಅಥವಾ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪಾಕಿಸ್ತಾನವನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆ ಎಂಬ ಆಯ್ಕೆ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ಇಲ್ಲಿದ್ದವು. ಸಿಂಧ್ ಮತ್ತು ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸದಸ್ಯ ನಿರ್ಧಾರ ಕೈಗೊಳ್ಳಬೇಕಿತ್ತು. ಬಂಗಾಲ ಮತ್ತು ಪಂಜಾಬಿನ ಶಾಸಕರ ಮುಂದೆ ಎರಡು ಆಯ್ಕೆಗಳಿದ್ದವು. ಮುಸ್ಲಿಂ ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಮೇತರರು ಎಂದು ವಿಭಾಗವಾದರೆ ಬಹುತೇಕರು ಪಾಕಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುವುದು, ಈ ಸಂಬಂಧ ತೀರ್ಮಾನ ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ಉತ್ತರ–ಪಶ್ಚಿಮ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅಸ್ಸಾಂನ ಸೈಲ್‌ಹೆಟ್‌ನ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಹೆಚ್ಚಿರುವ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ವ್ಯವಸ್ಥೆ / ಚರ್ಚೆ / ಸಂವಾದಗಳನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಸಮಾವೇಶ (ರೆಫರಂಡಮ್)ವನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಲೂ ಸಿದ್ಧತೆಗಳು ನಡೆದವು. ಭಾರತದ ವಿಧಾನ ಸಭೆಗಳು ಯಥಾ ಪ್ರಕಾರ ಮುಂದುವರಿದರೂ ಪಾಕಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಬಯಸುವ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕ್ಷೇತ್ರ ರಚನೆ ಮಾಡಬೇಕು ಎಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಯೋಜನೆ ಪ್ರಕಟವಾದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲೇ ಮೌಂಟ್ ಬ್ಯಾಟನ್ ಅಧಿಕಾರದ ಅಂತಿಮ ಹಸ್ತಾಂತರ 1948 ಜೂನ್ ಒಳಗೆ ಅಥವಾ ಆಗಸ್ಟ್ 15ರಂದು ನಡೆಯಲಿದೆ ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದ. ಪ್ರಾಂತೀಯ ಆಯ್ಕೆಗಳು ನಿರೀಕ್ಷೆಯಂತೆಯೇ ನಡೆದವು. ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ್, ಸಿಂಧ್ ಮತ್ತು ನಾರ್ತ್ ವೆಸ್ಟ್ ಪ್ರಾಂತಗಳು ಪಾಕಿಸ್ತಾನವನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡವು. ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲದ ಮುಂದೆ ಎರಡು ಆಯ್ಕೆಗಳಿದ್ದವು. ಪ್ರಾಂತಗಳು ಭಾರತದಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ, ಆದರೆ ಅವುಗಳ ಮುಸ್ಲಿಂ ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸೇರಿರುತ್ತವೆ. ಸೈಲ್‌ಹಟ್ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಪೂರ್ವಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಲು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿತು. ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲದ ಮುಸ್ಲಿಂ ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಮೇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಿಭಜಿಸಲು ಗಡಿ ಕಮಿಷನ್‌ಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಸರ್ ಸೈರಿಲ್ ರಾಡ್‌ಕ್ಲಿಫ್ ಅವರು ಎರಡು ಟ್ರಿಬ್ಯುನಲ್‌ಗಳ (ನ್ಯಾಯಾಲಯ) ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಯೋಜನೆಯೊಂದಿಗೆ ಭಾರತದ ಹಣಕಾಸು ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳು ವಿಭಜನೆಗೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ವಿಭಜನೆಗೊಂಡ ಎರಡೂ ದೇಶಗಳು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ನಾಗರಿಕ ಸೇವೆ ಮತ್ತು ಸೈನ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡವು. ದುರದೃಷ್ಟವೆಂದರೆ ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಈ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಏನೂ ಹೇಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತಬಿಟ್ಟು ಹೋದ ಮೇಲೆ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಂತಗಳೂ ಸ್ವತಂತ್ರಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ ಎಂದು ಅಟ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟ ಸೂಚನೆ ನೀಡಿದ್ದ. ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದ್ದ ದೇಶವೊಂದರ ಕನಸನ್ನು ನೆಹರು ಕಂಡಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ 1947ರ ಆಗಸ್ಟ್ 15ರಂದು ದೇಶ ಸ್ವತಂತ್ರಗೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ಮೌಂಟ್ ಬ್ಯಾಟನ್ ಯೋಜನೆ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಮೈಲಿಗಲ್ಲಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂತು.

ಅನಂತರ 1948ರ ಜೂನ್‌ವರೆಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ಪ್ರಥಮ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಆಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದ.ಅನಂತರ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ವಾಪಸಾದ ಇವನು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಸೀಲಾರ್ಡ್ (1950–52), ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ನೌಕಾಬಲದ ಪ್ರಧಾನ ಸೇನಾಧಿಪತಿ (1952–54), ಪ್ರಥಮ ಸೀಲಾರ್ಡ್ (1955–59)ಆಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ. 1956ರಲ್ಲಿ ನೌಕಾಬಲದ ಅಧಿಪತಿ ಯಾಗಿ, ರಕ್ಷಣಾ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿ (1959–65) ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದ. 1979 ಆಗಸ್ಟ್ 27ರಂದು ಐರಿಸ್ ರಿಪಬ್ಲಿಕನ್ ಸೇನೆಯಿಂದ ಹತ್ಯೆಗೀಡಾದ. (ಎಂ.ಎಸ್.)

ಮೌಖರಿ: ಸು.554 ರಿಂದ 606ರ ತನಕ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಪೂರ್ವಭಾಗ ಮಗಧದೇಶದ ಗಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನಾಳಿದ ಒಂದು ರಾಜ ಮನೆತನ. ದೊರೆ ಈಶಾನವರ್ಮ 554ರಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತ ವಂಶದ ಕೊನೆಯ ದೊರೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜನೆಂಬ ಬಿರುದು ತಳೆದು ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಆದರೆ ಈತ 550 ರಿಂದಲೇ ರಾಜನಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ಕೆಲವು ಕಡೆ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ಮೌಖರಿ ಪ್ರಾಚೀನವಂಶವೊಂದರ ಹೆಸರು. ಪಾಣಿನಿ ಮತ್ತು ಪತಂಜಲಿಗೆ ಈ ಹೆಸರು ತಿಳಿದಿತ್ತು. 239ರ ಮೌರ್ಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಶಾಸನವೊಂದು ಮೋಖಲೀಣಂ ಎಂದು ಮೌಖರಿಯ ಸೇನಾನಿಯೊಬ್ಬನನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಮೂರನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮೌಖರಿ ವಂಶದ ಹಲವು ಶಾಖೆಗಳು ರಜಪುಟಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಶಾಸನಾಧಾರಗಳಿವೆ. ಮುಂದೆ ಪ್ರಖ್ಯಾತಿಗೆ ಬಂದ ಬಳಿಕ ಮೌಖರಿಗಳು ತಮ್ಮನ್ನು ಮಹಾಭಾರತ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವ ಮದ್ರದೇಶದ ರಾಜ ಅಶ್ವಪತಿಯ ವಂಶಜರೆಂದು ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡರು. ಮುಖರ ಎಂಬ ಪದದಿಂದ ಮೌಖರಿ ಉಗಮಿಸಿದೆ ಎಂದು ಹರ್ಷಚರಿತೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇವರನ್ನು ಅಶ್ವಪತಿ ವೈವಸ್ವತ ಮನುವಿನಿಂದ ಪಡೆದ ನೂರು ಮಕ್ಕಳ ವಂಶದವರೆಂದು 554ರ ಹರಹ ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ.

ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮೌಖರಿಗಳು ದೀರ್ಘಕಾಲ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದರು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಕೋಟಾ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಮೂರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ಮಹಾಸೇನಾಪತಿಗಳೆಂದು ವರ್ಣಿಸಿದೆ. ಬಾರಾಬರ್ ಮತ್ತು ನಾಗಾರ್ಜುನಿ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಗಯಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಯಜ್ಞವರ್ಮ, ಈತನ ಮಗ ಶಾರ್ದೂಲವರ್ಮ ಮತ್ತು ಶಾರ್ದೂಲವರ್ಮನ ಮಗ ಅನಂತವರ್ಮ ಎಂಬ ಮೂವರು ಮೌಖರಿ ಅರಸು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇವರೆಲ್ಲ ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಟರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

ಕನೌಜಿನ ಮೌಖರಿವಂಶದ ಅರಸರು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಈ ವಂಶದ ರಾಜಮುದ್ರೆಗಳು ಮಹಾರಾಜ ಹರಿವರ್ಮ ಮತ್ತು ಆತನ ಅರಸಿ ಜಯಸ್ವಾಮಿನಿ, ಮಹಾರಾಜ ಆದಿತ್ಯವರ್ಮ ಹಾಗೂ ಹರ್ಷಗುಪ್ತ ಉಪಗುಪ್ತ ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ ಈಶಾನವರ್ಮ ಮತ್ತು ಲಕ್ಷ್ಮೀಪತಿ, ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ ಸರ್ವವರ್ಮ ಮತ್ತು ಇಂದ್ರಭಟ್ಟಾರಿಕಾ ಹಾಗೂ ಅವಂತಿವರ್ಮ ಮೊದಲಾದ ಅರಸರ ಹಾಗೂ ಅವರ ಪತ್ನಿಯರ ಹೆಸರನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಮೊದಲಿನ ಹಲವು ದೊರೆಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ಮಗಧದ ಉತ್ತರ ಕಾಲೀನ ಗುಪ್ತ ಅರಸರೊಡನೆ ವಿವಾಹ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದ್ದರೆಂದೂ ಹಾಗೂ ಅವರ ಸಾಮಂತರೂ ಆಗಿದ್ದರೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈಶಾನವರ್ಮನ ಕಾಲದಿಂದ ಈ ವಂಶದ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ-ಗೌರವ ಹೆಚ್ಚಿತೆಂದು ಈತ ಧರಿಸಿದ ಬಿರುದುಗಳಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಈತನ ಹಾಗೂ ಈತನ ಮಗ ಸರ್ವವರ್ಮನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಕಾಲೀನ ಗುಪ್ತರೊಡನೆ ಸಂಘರ್ಷವೇರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಮೊದಲು ಈಶಾನವರ್ಮ ಸೋತರೂ ತರುವಾಯ ಸರ್ವವರ್ಮ ಜಯಸಾಧಿಸಿದ. ಈಶಾನವರ್ಮನನ್ನು ಮೌಖರಿ ವಂಶದ ಮೊದಲ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜನೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಈಶಾನವರ್ಮ ಒಬ್ಬ ಸಮರ್ಥದೊರೆ. ಈತ ಆಂಧ್ರರು, ಶೂಲಿಕರು ಹಾಗೂ ಗೌಡದೇಶದವರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಜಯಗಳಿಸಿದನೆಂದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಕ್ರಮವಾಗಿ ಇದು ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ದಖನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿ ಮತ್ತು ಚಾಳುಕ್ಯರನ್ನು ಹಾಗೂ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ವಂಶವೊಂದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈಶಾನವರ್ಮ ಮತ್ತು ಆತನ ಮಗ ಸರ್ವವರ್ಮರು ಹೂಣರೊಡನೆ ಕಾದಾಡಿ ಅವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರು.

ಸರ್ವವರ್ಮ ಮತ್ತು ಅವಂತಿವರ್ಮರು ಪ್ರಬಲ ಅರಸರಾಗಿದ್ದರು. ಸರ್ವವರ್ಮನಿಂದ ಪ್ರಾಯಶಃ ಗುಪ್ತದೊರೆ ದಾಮೋದರ ಪರಾಜಿತನಾದ. ಇವರೀರ್ವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಗಧದ ಭಾಗಗಳು ಮತ್ತು ಈಗಿನ ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ಇವರ ಆಡಳಿತವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಸೇರಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಮೌಖರಿ ಅರಸರ ಶಾಸನ-ನಾಣ್ಯಾಧಾರಗಳೆಲ್ಲ ಇಲ್ಲಿಯೇ ದೊರೆತವು. ಅವಂತಿವರ್ಮ ಮತ್ತು ಈತನ ಮಗನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕನೌಜ್ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಈಶಾನವರ್ಮ ಸು.550-76ರ ತನಕ, ಸರ್ವವರ್ಮ 576-80ರ ತನಕ ಹಾಗೂ ಅವಂತಿವರ್ಮ 580-606ರ ತನಕ ಆಳಿದರೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಅರಸರ ತೇದಿ ಇರುವ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಬಾಣನ ಹರ್ಷಚರಿತದ ಪ್ರಕಾರ ಗೃಹವರ್ಮ ಅವಂತಿವರ್ಮನ ಮಗ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ. ಈತ ಸ್ಥಾಣೇಶ್ವರದ ಪುಷ್ಯಭೂತಿ ವಂಶದ ಪ್ರಭಾಕರವರ್ಧನನ ಮಗಳೂ ರಾಜ್ಯವರ್ಧನ ಮತ್ತು ಹರ್ಷವರ್ಧನರ ಸೋದರಿಯೂ ಆದ ರಾಜ್ಯಶ್ರೀಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ. ಆದರೆ ಮಾಳವದ ರಾಜ ದೇವಗುಪ್ತ ಗೃಹವರ್ಮನನ್ನು ಕೊಂದು ರಾಜ್ಯಶ್ರೀಯನ್ನು ಕನೂಜಿನಲ್ಲಿ ಸೆರೆಯಿಟ್ಟ. ಮುಂದೆ ರಾಜ್ಯವರ್ಧನ ಮಾಳವದ ರಾಜನನ್ನು ಕೊಂದು ತಂಗಿಯನ್ನು ಸೆರೆಯಿಂದ ಬಿಡಿಸಿದನೆಂದೂ ಗೌಡದೇಶದ ರಾಜ ಶಶಾಂಕ ರಾಜ್ಯವರ್ಧನನನ್ನು ತನ್ನ ಅರಮನೆಗೆ ಸ್ವಾಗತಿಸಿ, ರಾಜ್ಯವರ್ಧನ ನಿರಾಯುಧನಾಗಿದ್ದಾಗ ಕೊಂದನೆಂದೂ ಅನಂತರ ಹರ್ಷವರ್ಧನ ಇವನನ್ನು ಕೊಂದನೆಂದೂ ಹೇಳುವುದುಂಟು. ಗೃಹವರ್ಮನ ತರುವಾಯ ಆ ಪ್ರದೇಶವೆಲ್ಲ ಹರ್ಷವರ್ಧನನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು. ಗೃಹವರ್ಮನ ಮರಣದೊಂದಿಗೆ ಮೌಖರಿ ವಂಶದವರ ಆಳಿಕೆ ಮುಗಿಯಿತು. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ಮೌರ್ಯವಂಶ: ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸಯುಗ ಆರಂಭವಾಗುವುದು, ಸಧ್ಯ ತಿಳಿದಂತೆ ಪ್ರಶ.ಪೂ.4-3ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಿಂದ. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಮೌರ್ಯ ವಂಶದ ಅರಸರು ಕರ್ನಾಟಕದ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಂತೂ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳಿವೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಸಿದ್ಧಾಪುರ, ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರ (ಚಿತ್ರದುರ್ಗ), ಮಸ್ಕಿ, ಕೊಪ್ಪಳ (ರಾಯಚೂರು), ಉದೆಗೊಳಂ, ನಿಟ್ಟೂರು (ಬಳ್ಳಾರಿ) ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಸನ್ನತಿಯ(ಗುಲ್ಬರ್ಗ) 13 ಮತ್ತು 14ನೆಯ ಬೃಹತ್ ಬಂಡೆ ಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಎರಡು ಕಳಿಂಗ ಶಾಸನ ಪ್ರತಿಗಳು ಇವೆ. ಇವುಗಳಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ರಾಯಚೂರು, ಬಳ್ಳಾರಿ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಂತೂ ನೇರವಾಗಿ ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅಧೀನಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶಗಳೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಅಶೋಕ ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಮೇರೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ನೇಹ ಬಾಂಧವ್ಯ ಹೊಂದಿದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸತಿಯಪುತವೂ ಒಂದು. ಚೋಡ, ಪಾಡ, ಕೇರಳಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಚೋಳ, ಪಾಂಡ್ಯ ಮತ್ತು ಕೇರಳ ಪ್ರದೇಶಗಳಾಗಿವೆ. ಸತಿಯಪುತವನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಹಲವಾರು ಭಿನ್ನಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಈ ಸತಿಯಪುತವು ತುಳುಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುವ ಮಂಗಳೂರಿನ ಸಮೀಪದ ಪ್ರದೇಶವೆಂದೂ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಸಮೀಪದ ಸತ್ಯಮಂಗಲಂ ಎಂದೂ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಕಾಂಚೀಪುರವೆಂದೂ ಸಾತ್ವತವೆಂದೂ ಕೊಂಗುನಾಡ ಕೋಶರ್ ಎಂದೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇವರು ಸಾತವಾಹನರ ಪೂರ್ವಜರಾಗಿದ್ದು, ಮಂಗಳೂರಿನ ಸುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದವರೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ತಮಿಳು ಸಂಗಮ್ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಮೌರ್ಯರ ಉಲ್ಲೇಖಗಳ ಕೂಲಂಕಷವಾದ ಪರಿಶೀಲನೆ ಯಿಂದ ಸತಿಯಪುತವು ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿದ್ದು, ಇದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದವರೆವಿಗೂ ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತೆಂಬ ತರ್ಕವು ಇದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸತಿಯಪುತ ದಕ್ಷಿಣಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗಿನ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರದೇಶಗಳೆಲ್ಲವೂ ಅಶೋಕ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತೆಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು.

ಆದರೆ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಅಶೋಕ ಸ್ವತಃ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಅವನು ಹೂಡಿದ ಯುದ್ಧ ಒಂದೇ-ಕಳಿಂಗದ ವಿರುದ್ಧ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಈ ಭಾಗಗಳೆಲ್ಲವೂ ಆತನಿಗೆ ಅನುವಂಶಿಕವಾಗಿ ಬಂದ ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗಗಳು. ಅಶೋಕನ ತಂದೆ ಬಿಂದುಸಾರ ಶಾಂತಿಪ್ರಿಯನು. ಕದನಗಳಾನ್ನಾವುದನ್ನೂ ಹೂಡಲಿಲ್ಲ. ತಾತ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕ. ಆತ ತನ್ನ ಜೀವಿತದ ಬಹುಕಾಲ ನಂದರೊಡನೆಯೇ ಹೋರಾಡಬೇಕಿತ್ತು. ಮಗಧ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರಲ್ಲಿ ನಿರತನಾಗಿದ್ದ ಆತನ ಗಮನ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಕಡೆ ಹರಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವೇ ಇರಲಿಲ್ಲ.

ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಸೋಲಿಸಿದ ನಂದರನ್ನು ಕುರಿತು ಅನಂತರದ ಮಹಾವಂಶ, ಬೃಹತ್ಕಥಾ, ಮುದ್ರಾರಾಕ್ಷಸದ ಕತೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಹೇಳಿಕೆಗಳನ್ನು, ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ನಂಬುಗೆಗಳನ್ನು ಮೇಳೈಸಿದರೆ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತವೆ. ಅನಂತರ ಕೊನೆಯ ಅರಸನಾದ ಮಹಾಪದ್ಮನು ಪ್ರಬಲ ಹಾಗೂ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿ ಸರ್ವಕ್ಷತ್ರಾಸ್ತಕನೆಂದು ವರ್ಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಪುರಾಣಗಳು ಈತನನ್ನು ಏಕರಾಟ್ ಎಂದು ಕರೆದಿವೆ. ಕುಂತಲದೇಶವನ್ನು ಆಳಿದವರಲ್ಲಿ ನವನಂದರು ಮೊದಲಿಗರೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಭಾಗವತದಲ್ಲಿ (ದ್ವಾದಶ ಸ್ಕಂಧ, ಮೊದಲನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ) ಮಹಾನಂದಿಯ ಮಗ ಮಹಾಪದ್ಮನೆಂದೂ ಏಕಚಕ್ರಾಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ಅನಂತರ ಆತನ ಎಂಟು ಮಕ್ಕಳು 100 ವರ್ಷಗಳು ಆಳಿದ್ದು, ಅನಂತರ ನವನಂದನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣನೊಬ್ಬನ ನೆರವಿನಿಂದ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದನೆಂದೂ ಅದೇ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನು ಅನಂತರ ಇಂದ್ರಗುಪ್ತ (ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ?)ನನ್ನು ಗಾದಿಯ ಮೇಲೆ ಕುಳ್ಳಿರಿಸಿದನೆಂದೂ ಹೇಳಿದೆ. ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಈತನು ಮಹಾನಂದನಿಗೆ ಶೂದ್ರಪತ್ನಿಯಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದನೆಂದಿದೆ. ಗ್ರೀಕರ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಲ್ಲಿ ಈತನ ತಂದೆ ಶೂದ್ರನಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ಹೇಳಿದೆ. ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥವಾದ ಮಹಾವಂಶ ಟೀಕಾದಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಅಜ್ಞಾತ ಕುಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನೆಂದಿದೆ. ಈತನನ್ನೂ ಈತನ ಎಂಟು ಮಕ್ಕಳನ್ನೂ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ ನವನಂದ ಸೋದರರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. (ಅವರು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಉಗ್ರಸೇನ, ಪಣ್ಡುಕ, ಪಣ್ಡುಗತಿ, ಭೂತಪಾಲ, ರಾಷ್ಟ್ರಪಾಲ, ಗೋವಿಷಣ್ಣಕ, ದಶಸಿದ್ಧಕ, ಕೈವರ್ತ ಮತ್ತು ಧನರೆಂದು ಅವರನ್ನು ಹೆಸರಿಸಿದೆ. ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾಪದ್ಮನನ್ನೂ ಆತನ ಮಗ ಸುಮಾಲ್ಯನನ್ನೂ ಮಾತ್ರ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಹಿರಿಯ ಸೋದರನಾಗಿದ್ದ ಉಗ್ರಸೇನ ಸೀಮಾ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ (ಪಚ್ಚಂತವಾಸಿಕ). ಕಳ್ಳರ ಗುಂಪೊಂದು ಈತನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿಯಿತು. ಅವರಲ್ಲೊಬ್ಬನಾಗಿ ಬೆರೆತುಹೋದ ಈತ ತಾನಾಗಿಯೆ ಆ ಗುಂಪಿನ ನಾಯಕನಾದ. ಮಗಧವನ್ನು ಈತ ಗೆದ್ದು ಕೊಂಡನೆಂದಿದೆ. ಅದು ಹೇಗೆ ಎಂಬುದರ ವಿವರಣೆಯಿಲ್ಲ.

ಪುರಾಣಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಮಹಾಪದ್ಮನು ಅಂದು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಲವಾರು ಕ್ಷತ್ರಿಯ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಸದೆಬಡಿದ. ಹೀಗೆ ನಂದರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಭದ್ರವಾದ ಅಡಿಪಾಯದ ಮೇಲೆಯೇ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಇವರ ರಾಜ್ಯ ದಖನಿನ ಹಾಗೂ ಅದಕ್ಕೂ ದಕ್ಷಿಣದ ಕೃಷ್ಣಾ-ತುಂಗಭದ್ರಾ ಪ್ರದೇಶಗಳವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿತ್ತೆಂಬುದು ಬಹುಶಃ ಸಮಂಜಸವಾದ ಊಹೆ. ಗೋದಾವರಿ ತೀರದ ನಾಂದೇಡವನ್ನು ನವನಂದ ಡೆಹ್ರಾ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಿರುವುದು ಬಹುಶಃ ನಂಬಲರ್ಹವಾದುದು. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನು ನಂದರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದ ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗಗಳು ಮೌರ್ಯರ ಸ್ವಾಧೀನಕ್ಕೆ ಬಂದಿರಬಹುದು. ಎಂತಲೇ ಅಶೋಕ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಸೀಮಾ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಬಂಡೆ ಮತ್ತು ಲಘು ಪ್ರಸ್ತರ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿದ. ಆದರೆ ಸಾಂತ್ವನ ನುಡಿಗಳಿಂದ ಮೌರ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಶೋಕನ ಕಳಿಂಗ ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರತಿಗಳು ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಇದ್ದುದನ್ನು ಮತ್ತು ತನ್ನ ಕೆಲವು ಕಿರುಬಂಡೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಹೆಸರನ್ನು ತಿಳಿಸಿರುವು ದನ್ನೂ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಮುದಾಯದ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಸಮೃದ್ಧ ಕಬ್ಬಿಣ ಕೈಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಬಹುಶಃ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯೆ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರಿಗೆ ತನ್ನ ಪರಿಚಯ ಮತ್ತು ಸಾಂತ್ವನವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿರಬಹುದು. (ಜಿ.ಎಸ್.)

ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ದೇವಾನಾಂಪ್ರಿಯನೆನಿಸಿದ ಅಶೋಕನ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಸುವರ್ಣಗಿರಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಆರ್ಯಪುತ್ರ ಹಾಗೂ ಮಹಾಮಾತ್ರರು ಇಸಿಲದ ಮಹಾಮಾತ್ರನಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಆರ್ಯಪುತ್ರ ಎಂಬ ಮಾತು ರಾಜಪುತ್ರ-ಯುವರಾಜನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪದ. ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಈ ಭಾಗ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿದ್ದು,

ಈ ವಿಭಾಗದ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಮಹಾಮಾತ್ರನೆಂಬ ಅಧಿಕಾರಿ ನೇಮಕಗೊಂಡಿದ್ದ. ಸುವರ್ಣಗಿರಿ ಹಿರಿಯ ಆಡಳಿತ ಭಾಗ. ಇದರ ಮುಖ್ಯ ಸ್ಥಳ ಸುವರ್ಣಗಿರಿ. ಇದು ಮಸ್ಕಿಯ ಸಮೀಪದ ಕನಕಗಿರಿ ಎಂದೂ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಕರ್ನೂಲು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಜೊನ್ನಗಿರಿಯೇ ಆಗಿರಬಹುದೆಂದೂ ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇದು ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯೇ ಆಗಿರಬಹುದೆಂದು ಮತ್ತೊಂದು ವಾದ ಇದ್ದು, ಸತ್ಯಸಮೀಪವೆನಿಸಿದ ಇದನ್ನು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಒಪ್ಪಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಾಂತದ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ರಾಜಪುತ್ರ–ಯುವರಾಜನೊಬ್ಬನನ್ನು ನೇಮಕಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದು, ಆತನ ಅಧೀನಾಧಿಕಾರಿ ಮಹಾಮಾತ್ಯ.

ಅಶೋಕನ ತಾತನಾದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಜೈನಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ತನ್ನ ಅಂತಿಮ ದಿನಗಳನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದ ಜೈನಕ್ಷೇತ್ರವಾದ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ಕಳೆದನೆಂಬ ಒಂದು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ನಂಬುಗೆಯಿದೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ದಿನಾಂಕವಿಲ್ಲದ 6–7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನ ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರಮುಖ ಆಧಾರ. ಆದರೆ ಈ ಶಾಸನವನ್ನು ಅರ್ಥೈಸುವಲ್ಲಿ, ಅದರ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಮಹಾವೀರನ ನಿರ್ವಾಣಾನಂತರ ಗೌತಮ ಗಣಧರರೇ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಯತಿಗಳು ಜೈನಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರು ಭದ್ರಬಾಹುಸ್ವಾಮಿ. ಇವರು ಶ್ರುತಕೇವಲಿ. ಇವರು ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಹನ್ನೆರಡು ವರ್ಷಗಳ ಭೀಕರ ಬರಗಾಲ ದೇಶವನ್ನು ಕ್ಷೋಭೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಭವಿಷ್ಯವಾಣಿಯಾಯಿತು. ಇದನ್ನರಿತು ಯತಿಸಂಘವು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಉತ್ತರ ಪಥದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಾ ಪಥಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬರುತ್ತಾ ಕ್ರಮೇಣ ನೂರಾರು ಜನಪದಗಳನ್ನೂ ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನೂ ಸಂತೋಷದಿಂದಿದ್ದ ಜನ–ಧನ–ಕನಕ–ಸಸ್ಯ–ಗೋಮಹಿಷಾದಿ ಕುಲವನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡ ದೇಶವೊಂದಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾಚಂದ್ರನೆಂಬ ಹೆಸರಿನ ಆಚಾರ್ಯನೊಬ್ಬ ತನ್ನ ಅವಸಾನಕಾಲ ಸಮೀಪಿಸುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಅರಿತು ಸಮಾಧಿ ಹೊಂದಬೇಕೆಂಬ ಬಯಕೆಯಿಂದ ಸಂಘವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಒಬ್ಬನೇ ಶಿಷ್ಯನೊಡನೆ ಈ ಕಟವಪ್ರಗಿರಿಯಲ್ಲಿ (ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ) ಜೀವವನ್ನು ತೊರೆದ.

ಸು.9–10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಳ್ವಪ್ಪು, ಭದ್ರಬಾಹು ಮತ್ತು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತರ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಭದ್ರವಾಗಿದ್ದ ಜೈನಧರ್ಮ ಅನಂತರ ಸ್ವಲ್ಪ ಅಳುಕಿದಾಗ ಶಾಸ್ತಿಸೇನಮುನಿ ಇದನ್ನು ಪುನಃ ಬಲಯುತವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ. ಹೀಗೆ ಭದ್ರಬಾಹು–ಚಂದ್ರಗುಪ್ತರು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಚಿಕ್ಕಬೆಟ್ಟದ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತವ್ಯ ಮಾಡಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಿಯೇ ತಮ್ಮ ದೇಹವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದರೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಸು. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ದೃಢವಾಗಿ ಬೇರೂರಿತು.

ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.321–297) ಅನಂತರ ಆತನ ಮಗ ಬಿಂದುಸಾರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಗ್ರೀಕ್ ಬರೆಹಗಾರರು ಈತನನ್ನು ಅಮಿತ್ರೊಕೇಟಿಸ್ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಸಂಸ್ಕೃತದ ಅಮಿತ್ರಘಾತ್ ಎಂಬ ಪದದ ಗ್ರೀಕ್ ರೂಪಾಂತರವಿರಬಹುದು. ಶತ್ರುವಿನಾಶಕ ಎಂಬುದು ಇದರ ಅರ್ಥ. ಆದರೆ ಈತನಿಗೆ ಶತ್ರುಗಳೇ ಇರಲಿಲ್ಲವೇನೋ. ಜೈನ ಕೃತಿಕಾರರು ಸಿಂಹಸೇನನೆಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಈತ ಶಾಂತಿಪ್ರಿಯ. ಈತನ ಆಸಕ್ತಿ, ಅಭಿರುಚಿಗಳು ಅಪಾರ. ತನಗೆ ಸಿಹಿ ಮದ್ಯ, ಒಣಗಿದ ಅತ್ತಿಹಣ್ಣು ಮತ್ತು ಸೋಫಿಸ್ಟ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಗ್ರೀಕ್ ವೇದಾಂತಿಯನ್ನು ಕಳುಹಿಸಬೇಕೆಂದು ಕೋರಿದ. ಒಂದು ಸಾರಿ ದಖ್ಖಿನ್ನಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡನೆಂದು ತೋರುವುದು.

ಅಶೋಕ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.274ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಏರಿದ. ಆತನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಿಂದ ಹೊರಗಿದ್ದ ಪೂರ್ವತೀರದ ಕಳಿಂಗವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಲು ಯುದ್ಧ ಹೂಡಿದ. ಆದರೆ ಪರಿಣಾಮ ಮಾತ್ರ ಭೀಕರವಾಗಿತ್ತು. 1,50,000 ಜನರು ಮೃತರಾದರು. ಅಷ್ಟೇ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಜನ ದೇಶಭ್ರಷ್ಟರಾದರು. ಅದಕ್ಕೂ ಬಹಳಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿನ ಜನ ನಾಶವಾದರು. ಈ ಸಂಖ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆ ಇದ್ದಿರಬಹುದಾದರೂ ಈ ಹತ್ಯಾಕಾಂಡ ಅವನ ಹೃದಯವನ್ನು ಘಾಸಿಗೊಳಿಸಿತು. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಗುರುವಿನ ಬೋಧನೆಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಯುದ್ಧವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದ. ಇನ್ನು ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಗಳು ಸಲ್ಲವು ಎಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. ಅಹಿಂಸಾಮಾರ್ಗವನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದ (**ನೋಡಿ–ಅಶೋಕ**).

ಹೊರದೇಶದ ಸಮಕಾಲೀನ ಅರಸುಗಳಾದ ಸಿರಿಯ ದೇಶದ ನಿಕಟಾಸನ ಮೊಮ್ಮಗ ಅನ್ತಿಯೊಕಸ್ ಥಿಯೊ, ಈಜಿಪ್ಟಿನ 2ನೆಯ ಟಾಲಮಿ ಫಿಲಡೆಲ್ಸಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.276–237), ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯದ ಅಂತಿಗೋನಸ್ ಗೊನಾಟಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.276–239), ಸೈರಿನ್ನಿನ ಮಗಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.300–250) ಹಾಗೂ ಎಪಿರಸ್ಸಿನ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 272–255) ಇವರೊಡನೆ ಉತ್ತಮ ಬಾಂಧವ್ಯವಿತ್ತು. ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿಯ ಹೊರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಈ ಬಾಂಧವ್ಯ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ತನ್ನ ಮಗ, ಮಗಳು ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳನ್ನು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕೋಸ್ಕರ ಬನವಾಸಿ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೂ ಸಿಂಹಳ (ಶ್ರೀಲಂಕ) ದ್ವೀಪಕ್ಕೂ ಕಳುಹಿಸಿದ. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರವೇಶವಾಗಿ ಪ್ರಸಾರವಾಯಿತು.

ಆಡಳಿತ: ಮೌರ್ಯಕಾಲೀನ ಆಡಳಿತವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸನ ವೃತ್ತಾಂತ ಹಾಗೂ ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಅವನೇ ಬರೆಯಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳು ಲಭ್ಯವಿರುವ ಪ್ರಧಾನ ಆಕರಗಳು. ಮೊದಲನೆಯದು ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಉಪಲಬ್ಧವಿದೆ. ಆದರೆ ಗ್ರೀಕ್ ಚರಿತ್ರಕಾರರ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿಂದ ಭಾಗಶಃ ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯ.

ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಶಾಲವಾಗಿದ್ದು ಹಲವು ಪ್ರಾಂತಗಳಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು. ಪ್ರಾಂತಗಳ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗ್ರಾಮಸಭೆಗಳಿಂದ ಗ್ರಾಮದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಜನಿಗೆ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಮಂತ್ರಿ ಪರಿಷತ್ತು ನೆರವು ನೀಡುತ್ತಿತ್ತು. ಅಶೋಕ ಸ್ತ್ರೀ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಮಾಹಾಮಾತ್ರನೆಂಬ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮಂತ್ರಿ ಪದವಿಯನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ್ದ. ರಾಜೂಕನೆಂಬ ಅಧಿಕಾರಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಪ್ರವಾಸಮಾಡಿ ಜನರ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿದು ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ನೆರವಾಗುತ್ತಿದ್ದ. ದೇಶದಲ್ಲಿನ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳನ್ನು ವರದಿ ಮಾಡಲು ಗೂಢಚಾರರಿದ್ದರು. ಅಧಿಕಾರ ಗ್ರಾಮೀಣ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ವಿಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿತ್ತು.

ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸನಿಂದ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದ ಪೌರಾಡಳಿತಕ್ರಮದ ಪರಿಚಯ ಲಭ್ಯವಾಗಿದೆ. ನಗರ ಪಾಲಿಕೆಗೆ ಪೌರಾಡಳಿತದ ಪ್ರಧಾನಾಧಿಕಾರಿ; ಈತನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಐವರು ಸದಸ್ಯರ ಆರು ಸಮಿತಿಗಳು ನಗರದ ಔದ್ಯೋಗಿಕ ಕಾರ್ಯ, ವಿದೇಶಿಯರ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆ, ಜನನ ಮರಣಗಳ ದಾಖಲಾತಿ, ವ್ಯಾಪಾರ, ತೂಕ ಮತ್ತು ಅಳತೆಯ ಪರಿಶೀಲನೆ, ಕೈಗಾರಿಕಾವಸ್ತುಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ಹಾಗೂ ಮಾರಾಟ ಮತ್ತು ಮಾರಾಟವಾದ ವಸ್ತುಗಳ ಬೆಲೆಯ ದಶಾಂಶ ಅಥವಾ ಷಡ್ಭಾಗ ಸುಂಕ ವಸೂಲಿ–ಈ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಮಾರುಕಟ್ಟೆ, ಬಂದರು ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತಿತರ ಲೋಕೋಪಯೋಗಿ ಕೆಲಸಗಳೂ ಪೌರಾಡಳಿತದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದವು.

ಸೈನ್ಯ, ಪದಾತಿ, ಅಶ್ವ, ಗಜ ಹಾಗೂ ರಥ ದಳಗಳಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ದಳದ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಣೆಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮಂಡಲಿ ಇತ್ತು. ಅರಸನೇ ಪ್ರಧಾನ ಸೇನಾಧಿಕಾರಿ. ಸೇನಾಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಮೂವತ್ತು ಜನರ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕಚೇರಿ ಇತ್ತು. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಆರು ಲಕ್ಷ ಸೈನಿಕರು, ಮೂವತ್ತು ಸಾವಿರ ಕುದುರೆ, ಒಂಬತ್ತು ಸಾವಿರ ಆನೆ ಹಾಗೂ ಎಂಟು ಸಾವಿರ ರಥಗಳಿದ್ದುವೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ರಾಜ್ಯದ ಆದಾಯದ ಪ್ರಮುಖ ಮೂಲ ಭೂ ಕಂದಾಯ. ಉದ್ಯೋಗ, ಗಣಿ ಅರಣ್ಯ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಂದ ಬಂದ ಆದಾಯ, ಸಾಮಂತ ಅರಸರು ನೀಡಿದ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳೂ ರಾಜಭಂಡಾರಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವುಗಳ ಉಸ್ತುವಾರಿಗೆ ಸಮೂಹರ್ತ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿ ಇದ್ದ. ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಕೃತಿ ಹಲವು ತೆರನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು, ಅವರು ನಿರ್ವಹಿಸಬೇಕಾದ ಕರ್ತವ್ಯಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ.

ವ್ಯವಸಾಯವೆ ಜನರ ಪ್ರಧಾನ ಕಸಬಾಗಿತ್ತು. ಕುಶಲಕಲೆ ಮತ್ತಿತರ ಉದ್ಯೋಗಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪರಿಶ್ರಮ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಜನ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕರಾಗಿದ್ದು ಕಳ್ಳತನ ದರೋಡೆಗಳು ಅಪರೂಪವಾಗಿದ್ದವು. ಜನತೆಯ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ರಕ್ಷಕ ಪಡೆಯೂ ಇತ್ತು. ದಂಡನೀತಿ ಕಠಿಣವಾಗಿತ್ತು. ಜನ ಸಾನಮಾನ್ಯರು ಸುಖ ನೆಮ್ಮದಿಯಿಂದ ಜೀವಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಗ್ರೀಕ್ ಚರಿತ್ರಕಾರನ ವಿವರಣೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅಶೋಕ ತನ್ನ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು ಮಕ್ಕಳಂತೆ ಪ್ರೀತಿವಾತ್ಸಲ್ಯಗಳಿಂದ ಸಲಹಿದ; ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಆಡುನುಡಿಗೆ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ನೀಡಿದ.ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಾಂತವಾಗಿದ್ದ ಸುವರ್ಣಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಅತ್ಯಂತ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಇಸಿಲ ಎಂಬ ಉಪಘಟ್ಟವಿದ್ದಿತು. ಇದನ್ನು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಮಹಾಮಾತ್ರರೆಂಬ ಮಂತ್ರಿಗಳು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಾಂತದ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದ ಸುವರ್ಣಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಮಹಾಮಾತ್ರರು ಆಡಳಿತಗಾರರಾಗಿದ್ದರು. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಇವರ ಮೂಲಕ ತನ್ನ ಆಜ್ಞೆ ಧೋರಣೆಗಳನ್ನು ಇಸಿಲ ಮಹಾಮಾತ್ರರಿಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಾಯಶಃ ಇವರು ಹಿರಿಯ ಮಂತ್ರಿಗಳಾಗಿ ದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಸುವರ್ಣಗಿರಿಯನ್ನು ಸಮಾಧಾನಕರವಾಗಿ ಇನ್ನೂ ಸರಿಯಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿಲ್ಲ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಈ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಶಾಸನವಿರುವ ಮತ್ತು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣ ಹೆಸರಿರುವ ಜೊನ್ನಗಿರಿ (ಕರ್ನೂಲ್ ಜಿಲ್ಲೆ) ಅಥವಾ ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಚಿನ್ನದ ಗಣಿಯಿರುವ, ಚಿನ್ನದ ನಿಕ್ಷೇಪವಿರುವ ಹಟ್ಟಿಗ್ರಾಮ ಮತ್ತು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಹೆಸರುಳ್ಳ ಕಿರು ಬಂಡೆ ಶಾಸನವಿರುವ ಮಸ್ಕಿ ಇದಾಗಿರಬಹುದೆಂಬ ಭಿನ್ನ ಭಿನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ಕಳಿಂಗ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಶಾಸನಗಳಿಂದಲೂ ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನೆಲೆಯೆಂದು ಗೊತ್ತಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮೌರ್ಯ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಫಲಕವೂ ಅರ್ಥಗರ್ಭಿತ. ತರುವಾಯ ಕಾಲದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಇದು ದೊಡ್ಡ ಬೌದ್ಧಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದೇ ಆ ಕಾಲದ ಸುವರ್ಣಗಿರಿ ಇರಬಹುದೇ ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಮಸ್ಕಿ ಅಥವಾ ಸನ್ನತಿಯು ಸುವರ್ಣಗಿರಿಯಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಾಂತದ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಉಪಕೇಂದ್ರಗಳು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ದೊಡ್ಡ ಮತ್ತು ಉಪ ಆಡಳಿತ ಘಟಕಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇನ್ನು ಈ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಕಿರುಬಂಡೆ ಶಾಸನಗಳಿರುವ ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರ, ನಿಟ್ಟೂರು, ಉದೆಗೊಳಂ, ಕೊಪ್ಪಳಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಮಸ್ಕಿ ನೆಲೆಗಳಂತೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಶಿಲಾಯುಗ, ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗ, ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಮತ್ತು ಆದಿ ಇತಿಹಾಸಕಾಲದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.*

ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯ ವಿಷಯವನ್ನು ಪ್ರತಿ ತಿಷ್ಯ (ಪುಷ್ಯ) ನಕ್ಷತ್ರದಂದು ಜನಗಳಿಗೆ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಈ ಉಪಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ತಮ್ಮ ಕರ್ತವ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ ಬಹುಭಾಗ ಬಲವಾದ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ರಾಜ, ಯುವರಾಜ, ಮಹಾಮಾತ್ರ, ಧರ್ಮ ಮಹಾಮಾತ್ರ, ಅಂತಮಹಾಮಾತ್ರ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ, ರಾಷ್ಟ್ರೀಕ, ರಜ್ಜುಕ, ಯುಕ್ತ ಆಯುಕ್ತ ಮೊದಲಾದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿದ್ದರು. ರಾಜನ ನಿರ್ದೇಶನದಂತೆ

ಉಳಿದವರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾನದಿಂದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಲಿಪಿಕಾರನೂ ಒಬ್ಬ. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯ ಬಂಡೆ ಶಾಸನವನ್ನು ಬರೆದವನು ಚಪಡನೆಂಬ ಲಿಪಿಕಾರ. ಮಹಾಮಾತ್ರರು ಹಾಗೂ ಇತರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಳಗಳನ್ನು ಬೊಕ್ಕಸದಿಂದ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ ಯಾದರೂ ಹಲವಾರು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಅವರ ಸೇವೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಅವರಿಗೆ ಭೂಮಿಗಳನ್ನು ದಾನವಾಗಿ ನೀಡಿ ಅದರ ಫಲಾನುಭವಿಗಳು ಅವರೇ ಆಗಿರುವಂತಹ ಏರ್ಪಾಡು ಇದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಸಾಮಾಜಿಕ: ವರ್ಣಪದ್ಧತಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದು ಮೂರನೆಯ ವರ್ಣಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ವೈಶ್ಯರಿಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಮತ್ತು ಕ್ಷತ್ರಿಯರಿಗಿದ್ದಷ್ಟು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ವಾಣಿಜ್ಯ, ವ್ಯವಹಾರಗಳು ಅವರ ವಶದಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ಅವರು ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಬಲಿಷ್ಠರಾಗಿದ್ದರು. ಆದರೂ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದ ನೊಂದವರಾಗಿದ್ದರು. ಸಾಮಾಜಿಕ ಬಿಗುವು ಒಳಗೊಳಗೇ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳ ತೊಡಗಿತ್ತು. ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಜೈನಧರ್ಮ ಇಂತಹವರನ್ನು ತನ್ನ ಕಕ್ಷೆಗೆ ಸೆಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಣಿಗಳ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು (ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಪಟ್ಟಣಶೆಟ್ಟಿಗಳು) ನಗರಾಡಳಿತದ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ರಾಜ್ಯದ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವಂತಹ ಹಕ್ಕು ಅರಸನದೇ ಆದರೂ ಆತ ತನ್ನ ಸಲಹೆಗಾರರಾದ ಮಹಾಮಾತ್ರ ಮೊದಲಾದವರ ನೆರವನ್ನು, ಸಲಹೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ. ಭೂಮಿಯನ್ನು ಅಳೆಯುವ ರಜ್ಜಕರು ವೈಯಕ್ತಿಕ ಹಿಡುವಳಿದಾರರ ಭೂಮಿಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣಗಳನ್ನು ಅಳೆದು ಅವುಗಳ ಮೇರೆಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಅಶೋಕ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದಿಂದ ಆಕರ್ಷಿತನಾದ ಬಳಿಕ ಧರ್ಮ ಎಂಬ ಮಾತಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅರ್ಥ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಸಮಾಜವು ಧರ್ಮದ ನೆಲಗಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದ್ದು, ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದರ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಜೆಗಳ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯ ದೃಷ್ಟಿ ಇದರಲ್ಲಡಗಿತ್ತು. ಒಬ್ಬನ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಭದ್ರತೆಯು ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿಗಿಂತಲೂ ಮಿಗಿಲಾದುದು. ಸಮಾಜದ ಭದ್ರತೆ, ಶ್ರೇಯಸ್ಸು, ಪರನಿಂದನೆ, ಪರಪೀಡನೆಗಳಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನವಿರಲಿಲ್ಲ. ರಾಜ್ಯದ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಏಳುವ, ಸಂಘರ್ಷಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸುವ ಕಾರ್ಯನಿಷಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಒಂದೆಡೆ ಸಾಮೂಹಿಕವಾಗಿ, ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ಕಲೆಯುವ (ಈಗಿನ ಕ್ಲಬ್‌ಗಳಂತಹ ಸಂಘಗಳು) ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ. ಇಂತಹ ಕಡೆ ಅನಿಷ್ಟ ಧೋರಣೆಗಳು, ದೃಷ್ಟಿಗಳು ಸಹ ಉತ್ಪನ್ನವಾಗಬಹುದು ಎಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಇಂತಹ ಸಮಾಜವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಂದೇಹಾಸ್ಪದವಾಗಿ ಕಂಡು ಅವುಗಳ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಜಾಗರೂಕತೆಯನ್ನು ತಾಳುವ ಮನೋಭಾವ ಹೊಂದಿದ್ದ ಅಹಿಂಸೆ, ಪ್ರಜಾಹಿತ ಧರ್ಮನೀತಿಯ ತಳಹದಿಗಳಾಗಿದ್ದವು.

ಧರ್ಮ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ, ವೈಚಾರಿಕ ಕ್ರಾಂತಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ವೈದಿಕಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ದ್ವಿವಿಧ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಹಿಂದು ದೇವರ ಇರುವಿಕೆ ಹಾಗೂ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ನಾಸ್ತಿಕತೆಯತ್ತ ವಾಲುವ ಒಂದು ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ಹಾಗೂ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಮೇಲುಗೈ ವಿರುದ್ಧ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡ, ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಸುಪ್ರೀತಗೊಳಿಸಬಹುದಾದ ಏಕದೇವತ್ವವಾದ. ಹೊಸ ವಿಚಾರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕತೆ ಮತ್ತು ಹೊಸ ಮತಗಳ ಹುಟ್ಟು, ಇವುಗಳ ಪರಿಣಾಮ, ಇವುಗಳ ಆಜೀವಿಕ, ನಿರ್ಗ್ರಂಥ, ಪರಿವ್ರಾಜಕ, ಅವಿರುದ್ಧಕ, ದೇವಧಾರ್ಮಿಕ ಇತ್ಯಾದಿ. ಇವುಗಳನ್ನು ಬೌದ್ಧಗ್ರಂಥ–ಅಂಗುತ್ತರ ನಿಕಾಯದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಮೃಗ–ಗಜ, ಅಶ್ವ, ಗೋವು, ದೇವ–ದೇವಕಿ, ವಾಸುದೇವ, ಬಲದೇವ, ನಾಗರು, ಯಕ್ಷರು, ಗಂಧರ್ವರು, ಸೂರ್ಯ, ಚಂದ್ರಾದಿಗ್ರಹಗಳು ಇವರ ವಿಶಿಷ್ಟ ಆರಾಧನೆ. ಆದರೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಧರ್ಮಗಳಾದ ಬೌದ್ಧ, ಜೈನ, ವೈಷ್ಣವ, ಶೈವದ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಸ್ಥಿರವಾಗಿ ಉಳಿದವು. ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಶ್ರದ್ಧೆಗಳು ಹಾಗೂ ಜನಾದರಣೀಯ ಉಪಾಸನೆಗಳನ್ನು ಶೈವ–ವೈಷ್ಣವ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲುಂಟಾದ ಸುಧಾರಣೆಗಳೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಯಿತು. ಬೌದ್ಧ, ಜೈನ ಧರ್ಮಗಳು ವೈದಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯ ವಿರುದ್ಧದ ಧರ್ಮಗಳೆನಿಸಿ ಕೊಂಡವು. ವೈಷ್ಣವ–ಶೈವ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಸಾಮಾನ್ಯ ಅಂಶಗಳೆಂದರೆ ಭಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಸಾದ. ಭಕ್ತಿ ತೀವ್ರವಾದಾಗ ದೈವದಲ್ಲಿ ಶರಣಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಸಾದ ಎಂಬುದು ಅನುಗ್ರಹ. ಅದರಿಂದ ಭಕ್ತನಿಗೆ ಲಭಿಸುವ ಮುಕ್ತಿ. ಈ ಎರಡು ಧರ್ಮಗಳ ಪರಮೋಚ್ಚ ದೇವರುಗಳು ವಿಷ್ಣು ಹಾಗೂ ಶಿವ ಎರಡೂ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳೂ ತಲೆ ಎತ್ತಿದುವು. ಈ ದೇವರುಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ರಂಜಿತ ಕಥೆಗಳು ಹೆಣೆದುಕೊಂಡವು. ಆಗಲೇ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದ ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ ಈ ಮೊದಲಾದ ಕಥೆಗಳು, ಕಾವ್ಯಗಳು, ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳೂ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ವೇದಕಾಲದಿಂದಲೂ ಈ ಭಿನ್ನತೆಗಳಿದ್ದರೂ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ದೇವನೊಬ್ಬ, ನಾಮ ಹಲವು ಎಂಬ ಮೂಲ ಭಾವನೆ ಮೂಡಿಬಂದಿತ್ತು. ಮೌರ್ಯಚಕ್ರವರ್ತಿ ಶ್ರಮಣರನ್ನಲ್ಲದೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರೊಡನೆಯೂ ವಿಚಾರ ವಿನಿಮಯ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ವೈದಿಕ ಪ್ರಾಚೀನ ಶೈವ ವೈಷ್ಣವ ಧರ್ಮಗಳು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರೂ ಈ ಧರ್ಮಗಳ ಮತ್ತು ಧರ್ಮಾನುಯಾಯಿಗಳ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಯಾವುದೇ ಸ್ಪಷ್ಟ ಚಿತ್ರವು ಸಿಗುತ್ತಿಲ್ಲ.

ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ, ಜೈನಧರ್ಮಗಳು ಹಾಗಲ್ಲ. ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಆಚಾರಗಳನ್ನು, ನಿಯಮಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡವು. ಆದರೆ ಈ ಎರಡೂ ಧರ್ಮಗಳು ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ಬೋಧನೆಗಳ ಮೇಲೆಯೇ ತಮ್ಮ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಅಶೋಕನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ ಬೌದ್ಧರ ಮೂರನೆಯ ಮಹಾಸಭೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಹೊರಗಡೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಭವಿತವ್ಯದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬಹಳ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾದ ಸಭೆ ಎನಿಸಿತು. ಈ ಮಹಾಸಭೆಯ ಅನಂತರ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳನ್ನು ಭಾರತದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಕಳಿಸಲಾಯಿತು. ಶ್ರೀಲಂಕ ದೇಶದ ಆಖ್ಯಾನವೆನಿಸಿದ ಮಹಾವಂಶ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಹೋದ ಥೇರರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಥೇರ ಮಹಾದೇವ ಮಹಿಷಮಂಡಲಕ್ಕೂ ಥೇರ ರಖ್ಖಿತ ವನವಾಸಕ್ಕೂ ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟರೆಂದು ಅದರಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈಗಿನ ಮೈಸೂರಿನ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಭಾಗವನ್ನು ಮಹಿಷಮಂಡಲ ಎಂದೂ ಈಗಿನ ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬನವಾಸಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ವನವಾಸ ಎಂದೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಥೇರ ರಖ್ಖಿತನ ವನವಾಸದಲ್ಲಿ ಅನಮತಗ್ಗ ಸಂಯುತ್ತದ ಬೋಧನೆ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ 60,000 ಜನರು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದರು. 37,000 ಜನರಿಗೆ ಪಬ್ಬಜ್ಜಾ ದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟನೆಂದೂ 500 ವಿಹಾರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದೂ ಮಹಾವಂಶ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಮಹಿಷಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಮಹಾದೇವ ದೇವದೂತ ಸುತ್ತಂತವನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದ. ನಲ್ವತ್ತು ಸಾವಿರ ಜನರಿಗೆ ಪಬ್ಬಜ್ಜಾ ದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟ. ಈ ಮಾತುಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿಯನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆಯಲಾಗದಿದ್ದರೂ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗಾದರೂ ನಿಜಾಂಶವಿದೆ.

ಜೈನಧರ್ಮ: ಭದ್ರಬಾಹು ಶ್ರುತಕೇವಲಿಯರಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯವನು. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಬರಗಾಲ ಬೀಳಬಹುದೆಂಬುದನ್ನು ಮನಗಂಡು ತನ್ನ ಅನುಯಾಯಿಗಳ ಸಮೂಹದೊಂದಿಗೆ ಭದ್ರಬಾಹು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದನೆಂದೂ ಅನುಯಾಯಿಗಳಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯನೂ ಇದ್ದನೆಂದೂ ಜೈನರ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳೂ ದಂತಕಥೆಗಳೂ ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಅವರೆಲ್ಲ ಕರ್ನಾಟಕದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳಕ್ಕೆ ಬಂದರೆಂದು ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿಯ ಚಂದ್ರಗಿರಿ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಚಂದ್ರಗುಪ್ರ ಮೌರ್ಯ ಜೈನವ್ರತಾಧಾರಿಯಾಗಿ ಮಡಿದನೆಂದು ಈ ಐತಿಹ್ಯಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಈ ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕನೆ ಈ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನೆಂದು ಕೆಲವರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಅವನು ಸಾಮ್ರಾಟ ಅಶೋಕ ಮೌರ್ಯನ ಮೊಮ್ಮಗನ ಮಗನಾದ ಸಂಪ್ರತಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಇನ್ನಿತರರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಅದೇನೆ ಇದ್ದರೂ ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯದಲ್ಲಿ ಸತ್ಯಾಂಶಗಳಿದ್ದರೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಜೈನರ ಪ್ರವೇಶವಾದದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದಷ್ಟು ಹಿಂದೆ ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ಆರ್ಥಿಕ: ವ್ಯವಸಾಯ ರಾಜ್ಯದ ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಗತಿಯ ಬೆನ್ನೆಲುಬಾಗಿತ್ತು. ಭೂಮಿಯೆಲ್ಲವೂ ರಾಜನದೇ ಆಗಿದ್ದರೂ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಹಿಡುವಳಿದಾರರೂ ಇದ್ದರು. ಇವರಿಗೆ ಭೂಮಿದಾನವಾಗಿ ಬಂದಿರಬೇಕು ಅಥವಾ ಕೊಂಡದ್ದಿರಬೇಕು. ಎಂತಲೇ ಉತ್ಪನ್ನದ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಗವಲ್ಲದೆ ಭೂಮಿಗೆ ಕಂದಾಯ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ರಾಜ್ಯದ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಭೂಮಿಯನ್ನು ಉಳುಮೆಗೆ ಅಳವಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಒತ್ತೆಯಾಳುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಇವರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೆರೆ ಸಿಕ್ಕವರು. ಕಳಿಂಗದ ಕದನದಲ್ಲಿ ದೇಶಭ್ರಷ್ಟರಾದವರನ್ನೆಲ್ಲ ಬಹುಶಃ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿ ಅವರನ್ನು ಇಂತಹ ಹೊಸ ಹೊಸ ಪಾಳಯ (ಪಾಳ್ಯ), ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಬಳಸಲಾಗಿತ್ತೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಗುಲಾಮಗಿರಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಗುಲಾಮರ ಹಾಗೂ ಅವರ ಸ್ವಾಮಿಯ ನಡುವಣ ಸಂಬಂಧ ಕಾನೂನಿಗೊಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಜನ್ಮತಃ ಅಥವಾ ಸ್ವತಃ ತನ್ನನ್ನು ಮಾರಾಟ ಮಾಡಿಕೊಂಡ, ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೈದು ಸಿಕ್ಕ ಸೈನಿಕರು ಗುಲಾಮರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಅವರಿಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಕಾನೂನುಬದ್ಧವಾದ ಮಾರ್ಗಗಳಿದ್ದುವು.

ಕೇಂದ್ರೀಕೃತ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಕೈಕಸಬುಗಳಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆಯುವ ಕಸಬುದಾರರ ಶ್ರೇಣಿಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಇವೇ ಮುಂದೆ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಂಡವು. ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ, ನೌಕೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಕಸಬುದಾರರನ್ನು ಸರ್ಕಾರವೇ ನೇರವಾಗಿ ನೇಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರು ತೆರಿಗೆಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತರಾಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇವರು ವಾಣಿಜ್ಯ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ನೀಡಬೇಕಿತ್ತು. ಶ್ರೇಣಿಗಳ ಸದಸ್ಯತ್ವ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಬಾಧೆಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಸಿದ್ಧವಸ್ತುಗಳೆಲ್ಲದಕ್ಕೂ ತೆರಿಗೆ ನೀಡಬೇಕಾಗಿದ್ದು, ಆ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ಅವು ಸಿದ್ಧವಾದ ತೇದಿಯನ್ನು ನಮೂದಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಾರಾಟದ ಮೇಲೆ ಸರ್ಕಾರ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾದ ನಿಯಂತ್ರಣ ಹೊಂದಿತ್ತು. ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು, ಭಾರೀ ಮೊತ್ತದ ದಂಡಗಳನ್ನು ತುಂಬಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಗಳಿಸಬಹುದಾದ ಲಾಭದ ಮೇಲೂ ನಿಯಂತ್ರಣವಿದ್ದು, ಸಾಲ ನೀಡುವ ವ್ಯವಹಾರ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದು, ಶೇ. 1/10 ಮೀರದಂತೆ ಎಚ್ಚರ ವಹಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

(ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ನಾಣ್ಯಪದ್ಧತಿ: ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಪದಾರ್ಥ ವಿನಿಮಯ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲದೆ ನಗರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯ ವ್ಯಾಪಾರ–ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ವಿನಿಮಯದ ಸಾಧನವೆಂದು ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಬಳಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಎಂದಿನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು ಎಂಬುದು ಇನ್ನೂ ಸಮಸ್ಯೆಯಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತಿಲ್ಲ. ಭಾರತದ ಇತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದಂತೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೂ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದರೆ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ

ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳೇ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಏಕೆಂದರೆ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ವರ್ತಕರು ಈ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇತರ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ತಂದಂತೆ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೂ ತರುತ್ತಿದ್ದರು. ಕರ್ನಾಟಕ ಕೂಡ ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ, ಮೌರ್ಯರ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೂ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದವು. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೇ ಟಂಕಿಸುತ್ತಿದ್ದರೋ ಇಲ್ಲವೆ ಟಂಕಿತಗೊಂಡ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದ ಹೊರಗಿನಿಂದ ತರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೊ ಎಂಬುದು ಇನ್ನೂ ಪ್ರಶ್ನೆಯಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿದೆ. ಆದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೇ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಲೋಹವಿದ್ಯೆ ಮತ್ತು ತಂತ್ರ ಬೆಳೆದುಕೊಂಡು ಬಂದಿತ್ತು. ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಕಲೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಇತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮೌರ್ಯರ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೆ ಟಂಕಿಸಿರಬಹುದೆಂದು ಕೆಲ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಮೌರ್ಯರ ಸಂಕೇತ ಮತ್ತು ನಾಣ್ಯರಚನಾ ತಂತ್ರವನ್ನೇ ಬಳಸಲಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಅವರ ಮತವಾಗಿದೆ.

ನೆರೆಯ ಪ್ರಾಂತಗಳಾದ ಕೇರಳ, ತಮಿಳುನಾಡು ಮತ್ತು ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಷ್ಟು ಮೌರ್ಯರ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಸಿಕ್ಕಷ್ಟು ನಾಣ್ಯಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಅವುಗಳ ರಚನೆ ಮತ್ತು ಕಾಲಮಾನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾತ್ರ ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯ. 1978ರಲ್ಲಿ ಸು.5000 ದಷ್ಟು ಇಂತಹ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ರಾಶಿಯು ದೊರೆಯಿತು. ಅದು ಚಿಕ್ಕ ಸಿಂದಗಿಯಲ್ಲಿ (ಕೊಪ್ಪಳ) ದೊರೆತ ನಿಧಿ. ಇಡೀ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ಮೌರ್ಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಇಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ದೊರೆತದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯೆ. ಇವು ಒಂದು ತಾಮ್ರದ ತಂಬಿಗೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತವು. ಆ ತಂಬಿಗೆ ಒಂದು ಮಣ್ಣಿನ ಮಡಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ತಾಮ್ರದ ತಂಬಿಗೆ ಭುಜ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಂತಸ ಎಂದು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಆ ತಂಬಿಗೆ ಮತ್ತು ಅದರಲ್ಲಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಂತಸ ಎಂಬವನಿಗೆ ಸೇರಿರಬಹುದು. ಚಂತ ಎಂದರೆ ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿ ಹೆಸರು ಎಂದು ಊಹಿಸಿದರೆ ಅರ್ಥವಾಗಬಹುದು. ಈ ಬರೆಹ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಪುರಾತನ ಲಿಪಿಶಾಸ್ತ್ರದ ಮೇರೆಗೆ ಇದರ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿ ಪ್ರ.ಶ.2–3ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಲಿಪಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮೌರ್ಯರ ನಾಣ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಸು.40 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ಕೆಲ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತರೂ ಇವುಗಳ ಮೂಲ ಎಲ್ಲಿ ಎಂಬುದು ಗೊತ್ತಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಅವು ಮೌರ್ಯರ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಅವು ಕರ್ಷಪಣ, ಅರ್ಧಕರ್ಷಪಣ ಹಾಗೂ ಒಂದು ಮೂರಾಂಶ ಕರ್ಷಪಣ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ 52, 28 ಹಾಗೂ 13 ಗ್ರೇನುಗಳಷ್ಟಿವೆ. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಸೂರ್ಯ, ನವಿಲು, ವೃಷಭ, ಆನೆ, ಚೈತ್ಯ ಮತ್ತು ಸ್ವಸ್ತಿಕ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ.

ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಮೊದಲು 1947ರ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಅವು ದೊರೆತದ್ದು. ನಾಣ್ಯ ದೀರ್ಘ ಚೌಕಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯ. ಪಂಚ್ ಮಾಡಿದ್ದು. ಇದರ ಮೇಲೆ ಸೂರ್ಯ, ಡಮರು, ಬಾಣದ ತುದಿ, ಹೂವಿನ ನಕ್ಷೆ ಮತ್ತು ಬೆಟ್ಟಗಳ ಐದು ಸಂಕೇತಗಳಿವೆ. ಅದು ಮಧ್ಯ ಆಂಧ್ರ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಒಂಟಿಯಾದ ಪಂಚ್ ಮಾಡಿದ ನಾಣ್ಯ ದೊರೆತಿದೆ. ಇದು ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದ ಒಂದು ಗಜಪೃಷ್ಠ ವಿನ್ಯಾಸದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡದ ಒಳ ಮತ್ತು ಹೊರ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಚೌಕಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಈ ನಾಣ್ಯ ಬೆಳ್ಳಿಯದು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪಂಚ್ ಮಾಡಿದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಅತಿ ಹಳೆಯದ್ದು.

ವಡಗಾಂವ್–ಮಾಧವಪುರ **(ನೋಡಿ)** ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಾರಂಭದ ಸಾತವಾಹನರ ಅನೇಕ ಪುರಾತನ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತಿವೆಯಷ್ಟೆ. ಇವು ಬಹುಶಃ ಪ್ರ.ಶ.1–2 ಶತಮಾನಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂಥವು. ಒಂದು ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಮನೆಯ ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವು ಒಂದನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲದ್ದಿದ್ದರೂ ಒಂದನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಾದರೂ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದಿರಬಹುದು. ಕನಿಷ್ಠ ಎಂಟು ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳಿವೆ. ಇವು ಐದು ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು, ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ, ಬೆಟ್ಟ, ವೃಷಭಾಕಾರ, ಗೋಪುರ, ಶಿಖರ ಇವು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಈ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಿ ಅರ್ಥ ಹೇಳಬೇಕಾದ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯ ಇಂತಹ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಮೌರ್ಯರ ಪಂಚ್ ಮಾಡಿದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಇದ್ದುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಿದೆ. ಇವು ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಾಗಿವೆ. ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಅವು ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದವು. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಭಾಷೆ–ಸಾಹಿತ್ಯ–ಕಲೆ: ಮೌರ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಜನಸಾಮಾನ್ಯ ಭಾಷೆಯಾದ ಪ್ರಾಕೃತವನ್ನೇ ಬಳಸಿದನೆಂದು ಅವನ ಎಲ್ಲ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ವೇದ್ಯ. ಕರ್ನಾಟಕವೂ ಸೇರಿದಂತೆ, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಈ ಭಾಷೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಜೊತೆಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಬಹುಶಃ ವಿದ್ವಜ್ಜನರ ಭಾಷೆಯಾಗಿತ್ತು. ಪಾಣಿನಿಯ ವ್ಯಾಕರಣ ಗ್ರಂಥ ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿ, ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ, ಪತಂಜಲಿಯ ಮಹಾಭಾಷ್ಯ, ಭರತನ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಉತ್ತಮ ಸಂಸ್ಕೃತ ಗ್ರಂಥಗಳು. ಇವು ಮೌರ್ಯ ಪೂರ್ವ–ಮೌರ್ಯ–ಮೌರ್ಯ ಉತ್ತರ ಕಾಲದವು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯ ಇವೆರಡು ಭಾಷೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ ಮತ್ತು ಶಿಷ್ಟಸಂಪ್ರದಾಯದ ಜನವರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗ ದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿರುವ ಅಶೋಕನ ಎಲ್ಲ ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ ಮತ್ತು ಇವುಗಳಲ್ಲಿಯ ವಿಷಯವನ್ನು ಜನರಿಗೆ ಘೋಷಿಸಬೇಕೆಂದು ರಾಜಾಜ್ಞೆಯಿದ್ದುದರಿಂದ ಜನರಿಗೂ ಈ ಭಾಷೆಯ ತಿಳಿವಳಿಕೆಯಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಭಾಷೆಯೂ ಜನರ ಆಡುಭಾಷೆಯಾಗಿತ್ತೆಂಬ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಸುಳಿವು ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯ ಅಂದಿನ ಹೆಸರಾದ ಇಸಿಲ ಶಬ್ದದಿಂದ ಇದೆಯೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅನುಮಾನಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಶಬ್ದವು ಸಂಸ್ಕೃತ ಪ್ರಾಕೃತಜನ್ಯವಲ್ಲ. ಬೇರೆ ಯಾವ ಭಾಷೆಯೂ ಆಗಿರದೆ ಕನ್ನಡವೇ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಾಯಶಃ ಇಸಿಲ ಶಬ್ದ ಕನ್ನಡ ಜನ್ಯವಾಗಿರಬೇಕೆಂಬುದು ತರ್ಕ. ಇಸಿಲ್ ಎಂದರೆ ಕೋಟೆ ಎಂದರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಆ ಕಾಲದ ನಗರಕ್ಕೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಕೋಟೆಯಿದ್ದು ಹಾಗೆ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆಯೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ.

ಈ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಬರೆಯಲು ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಲಿಪಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ; ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಿಂದ ಆದಿ ಕದಂಬ–ಗಂಗರವರೆಗೆ ಎಲ್ಲ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯನ್ನೆ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನದ ಕೊನೆಯ ಸಾಲಿನ ಕೊನೆಯ ಪದ ಲಿಪಿಕರೇಣ (ಲಿಪಿಕಾರನಿಂದ) ಮಾತ್ರ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇಡೀ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯ ಬಳಕೆಯಿರುವುದು ಇದೊಂದರಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ. ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ಸಂಕೇತಗಳಿಂದ ತೋರಿಸುವ ಕ್ರಮವಿತ್ತು. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನು ಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿದ ದಿನಗಳು 256 ಅನ್ನು, 200, 50, 6 ಎಂಬ ಮೂರು ಸಂಖ್ಯೆಗಳಿಂದ ತೋರಿಸಿದೆ. ಅಂದರೆ 1–10 ಮತ್ತು 20, 30 ಹಾಗೂ 100, 200 ಇತ್ಯಾದಿ ಸಂಖ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಗಳಿದ್ದವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಯಾವುದೇ ಸಾಹಿತ್ಯಕೃತಿಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ, ಬೌದ್ಧ ತ್ರಿಪಿಟಕಗಳು, ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳು, ಜೈನ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದು, ಬರೆದಿಟ್ಟ ಈ ಕೃತಿಗಳು ಜನರಲ್ಲಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಗಂಗ–ಕದಂಬರ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮನುಸ್ಮೃತಿ, ರಾಮಗೀತಾ, ಭೀಷ್ಮಗೀತಾ, ವಿದುರಗೀತಾ, ಸುಬಂಧು, ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ಪದೇ ಪದೇ ಬರುತ್ತದೆ.

ಮೌರ್ಯ ಕಾಲದ ಕಲೆಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣ ಶೈಲಿಯನ್ನು ತೋರಿಸುವಂಥ ಯಾವುದೇ ವಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳು ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೂ ಶೋಧವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಜಟಂಗರಾಮೇಶ್ವರದ ಕಿರುಬಂಡೆ ಶಾಸನದ ಕೆಳಗೆ ಬಾಹ್ಯರೇಖೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸಿದ ಪಾದದ್ವಯಗಳ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಪವಿತ್ರ ಬುದ್ಧಪಾದವಿರಬೇಕು. ಇದನ್ನು ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ತರುವಾಯ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಸನ್ನತಿಯ ಬುದ್ಧಪಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಇದು ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಹಂತವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಅರಮನೆಯ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಕಂಡ ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸನ ಬರೆಹದಿಂದ ಅಶೋಕನ ಅರಮನೆಯ ಭವ್ಯತೆಯನ್ನು ಚೀನಿ ಯಾತ್ರಿಕ ಫಾ–ಹಿಯಾನ್ ಕೊಂಡಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಮರಮುಟ್ಟುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಮೌರ್ಯರಚನೆಗಳು ಬಹು ಕಾಲ ಉಳಿದುಬರಲಿಲ್ಲ. ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯವೊಂದು ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಈತ ತನ್ನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಂತೆ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಮಾಧ್ಯಮವನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಅವು ಬಹುಕಾಲ ಉಳಿಯಲೆಂದು. ಅಶೋಕ ಅನೇಕ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ಬಾರಾಬರ್ ಮತ್ತು ಸುದಾಮ ಬೆಟ್ಟದ ಗುಹಾರಚನೆಗಳು ಒಂದೇ ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯಲಾದ ಸರಳ ರಚನೆಗಳು. ಸಾಂಚಿ, ಸಾರನಾಥಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೋಕ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಸಾಂಚಿ ಸ್ತೂಪ ಮೂಲತಃ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡ. ಮೌರ್ಯಕಾಲದ ಪ್ರಧಾನ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳೆಂದರೆ ಸ್ತಂಭಗಳು. ಸು.30 ಸ್ತಂಭಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು, ಒಂದೊಂದು 40–50 ಟನ್ ತೂಗುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ನಯನುಣುಪು ನಿಬ್ಬೆರಗುಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ರಾಮಪೂರ್ವ, ಸಾರನಾಥ, ಸಾಂಚಿ, ಸಂಕೀಸ ಮುಂತಾದೆಡೆ ಇವು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಪ್ರಾಣಿಶಿಲ್ಪ ಹಾಗೂ ಲತಾವಿನ್ಯಾಸ ನಯನಮನೋಹರವಾಗಿದೆ. ಅಶೋಕನ ಸಾರನಾಥ ಸ್ತಂಭಶಿಲ್ಪ ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರಚಿಹ್ನೆಯಾಗಿದೆ. ಧೌಲಿಯ ಆನೆಯ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪ ಗಮನಾರ್ಹವಾದ್ದು. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ಚಿತ್ರಿತ ವೃತ್ತಶಿಲಾಫಲಕ: ಸನ್ನತಿಯ 1993–95ರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ ಪೂರ್ವದ ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಿನ (ಪ್ರಾಚೀನ) ಪದರಿನಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯ–ಪೂರ್ವದ ಮತ್ತು ಮೌರ್ಯ ಕಾಲೀನ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಲೇಪನದ ಪಾತ್ರೆಚೂರುಗಳೊಡನೆ ದೊರಕಿದ ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಹೊಳಪಾದ ಕೆಂಪು ಮರಳುಕಲ್ಲಿನ ಚಿತ್ರಿತ ವೃತ್ತಫಲಕ ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಕಲಾಕೃತಿ. ಸು.15 ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಈ ಫಲಕ ಸು.1 ಸೆಂಮೀ ನಷ್ಟು ಹಬ್ಬಿದೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಮಾನಾಂತರದಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರದಿಂದ ಅಂಚಿನವರೆಗೂ ಉದ್ದವಿರುವ

ಮೂರು ತಾಳೆ ಮರದಂಥ ಮರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ನಡುವೆ ನಿಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿಯ (ನಗ್ನ?) ಒಂದು ಸ್ತ್ರೀ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿದ್ದು, ವಿರಳವಾಗಿ ಆಭರಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ನೀಳ ಶರೀರ, ಅತಿ ಕಿರಿದಾದ ಸೊಂಟ, ವಿಶಾಲವಾದ ನಡುವಿನ ಕೆಳಭಾಗವಿದ್ದು, ಒಬ್ಬ ಸುಂದರ ಸ್ತ್ರೀಯ ಮಾತೃತ್ವದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಮನಮುಟ್ಟುವಂತೆ ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೈಗಳೆರಡನ್ನೂ ಬೀಸು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕಾಲುಗಳ ಅಕ್ಕ-ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಹಂಸವಿದೆ. ತಲೆಯ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆ-ಟಗರು, ಕುದುರೆ-ಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಆನೆ(?)ಇವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಒಂದೊಂದು ಪುಷ್ಪವಿದೆ. ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪುಷ್ಪಚಿತ್ರದ ಬದಲು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಅಕ್ಷರಮ ಇರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಚಿತ್ರಫಲಕಗಳು ಮೌರ್ಯಕಾಲದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳೊಡನೆ ಇದ್ದವು. ಬಹುಶಃ ಇದು ಸಂತಾನಾಭಿವೃದ್ಧಿ, ಕಟ್ಟಳೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಫಲಕವಿರಬಹುದೆಂಬುದು ತಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಈ ಕಾಲದ ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಚಿತ್ರ ತೀರ ಮಸುಕಾಗಿದ್ದು ಏನೂ ತಿಳಿಯದ ಹಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಕಾವೇರಿ ನದಿಬಯಲಿನ ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರ, ಹೆಮ್ಮಿಗೆ, ಬನಹಳ್ಳಿ ಮೊದಲಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.3ನೆಯ ಶತಮಾನ, ಪ್ರ.ಶ.1-2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಜನ ವಾಸ್ತವ್ಯದ ಅವಶೇಷಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಗ್ರಾಮೀಣ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ದೈನಂದಿನ ಜೀವನದ ಹರುಕು-ಮುರುಕು ಸ್ಥೂಲ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತವೆ.

ಈ ಹಿಂದೆ ಚರ್ಚಿಸಿದಂತೆ ಅಶೋಕನ 12 ಮತ್ತು 13ನೆಯ ಬೃಹತ್ ಬಂಡೆಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಚೋಳ, ಕೇರಳಪುತ, ಸತಿಯಪುತಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಪ್ರಕಾರ ಕೊನೆಯದು ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ, ಬನವಾಸಿ ಸೇರಿದಂತೆ ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಗ ಅಶೋಕನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯ. ಆದರೆ ಈ ಶತಮಾನದ ಸು.80ರ ದಶಕದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಜಂಬೈಯ (ಧರ್ಮಪುರಿ ಜಿಲ್ಲೆ, ತಮಿಳುನಾಡು) ಪ್ರಶ.ಪೂ.3-2 ಶತಮಾನದ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಸತಿಯಪುತ ಎಂದಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸತಿಯಪುತವು ಕೊಂಗುನಾಡು ಪ್ರದೇಶ ಎಂಬ ಒಂದು ವರ್ಗದ ವಿದ್ವಾಂಸರ ವಾದಕ್ಕೆ ಬಲ ಸಿಕ್ಕಂತಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ತಮಿಳು ವರ್ಣಮಾಲೆಯ ಒಂದೆರಡು ವಿಶಿಷ್ಟ ಅಕ್ಷರಗಳೂ ಸಂಕೇತಗಳೂ ಇವೆಯೆಂಬ ಅನುಮಾನವಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಶಾಸನವೂ ಮೌರ್ಯ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿ ಹೇಳಲು ಬರಲಾರದೆಂಬ ಅನುಮಾನ ವಿದೆ. ಇದರ ಹೊರತಾಗಿ ಶಾಸನ ಈ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ತುಂಬ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದು.

2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಟಾಲಮಿಯ ಎ ಗೈಡ್ ಟು ಜಿಯಾಗ್ರಫಿಯಲ್ಲಿ ಪೂನೋಟ ಎಂಬ ಒಂದು ಸ್ಥಳದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇದು ಇತಿಹಾಸಕಾಲದ ಪುನ್ನಾಟನಾಡು ಆಗಿರಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಈ ಗುರುತಿಸುವಿಕೆ ಸರಿಯಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪುನ್ನಾಟ ಒಂದು ಸ್ಥಳದ ಹೆಸರಾಗಿತ್ತು. ವ್ಯಾಪಾರ ವಾಣಿಜ್ಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳಿಗೆ ಅದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಕ್ರಮೇಣ ಆ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೂ ಆ ಸ್ಥಳದ ಹೆಸರೇ ಬಂತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಇತ್ತೀಚಿನ ತಲಕಾಡಿನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಕೃತಕ ರೋಮ್ (ದೇಶದ) ನಾಣ್ಯ, ಪ್ರಾಯಶಃ ಇಂಥ ಕೃತಕ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ತಯಾರು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಸಣ್ಣ ಭಟ್ಟಿಯ ಹತ್ತಿರ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಕೃತಕವಾಗಿದ್ದರೂ ತಲಕಾಡು ರೋಮ್ ದೇಶದ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಬನವಾಸಿ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಅಶೋಕ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ತನ್ನ ಬಂಧುಗಳನ್ನೂ ದೊಡ್ಡ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳನ್ನೂ ಕಳುಹಿಸಿದ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಈಗಾಗಲೇ ಗಮನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಳ ದ್ವೀಪಕ್ಕೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಅನುರಾಧಪುರ ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆ ಸಮಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಬನವಾಸಿಯಿಂದ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷು ತಂಡ ಹೋಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಬನವಾಸಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಿಂದ 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದವರೆಗೂ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಹೆಚ್ಚು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಲ್ಲಿದ್ದಿರ ಬೇಕು. ಆದರೆ ಇದುವರೆಗೆ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಹಾಗೂ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಮಹತ್ತ್ವದ ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಸಿಕ್ಕಿದ್ದರೂ ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ದ್ದಂತೆ ಇಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ ಪೂರ್ವ ಕಾಲದ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ್ದಂತೂ ಇರಲಿ, ಯಾವುದೇ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕದಿರುವುದು ಒಂದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ಪ್ರಶ್ನೆ. ಕೂಲಂಕಷ ಅನ್ವೇಷಣೆ, ವ್ಯಾಪಕ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಇದನ್ನು ಬಿಡಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಬಹುದು.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯ ಆಡಳಿತ ಒಂದು ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಭದ್ರ ಬುನಾದಿಯನ್ನು ಹಾಕಿತು. ಒಳ್ಳೆ ತರಬೇತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ, ಸದಾ ಸಿದ್ಧವಿರುವ ಶಿಸ್ತಿನ ಸೈನ್ಯದ ಏರ್ಪಾಡು ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಬೆಳವಣಿಗೆ. ರಾಜ್ಯದ ವ್ಯಾಪಾರ-ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಕೃತ ನಾಣ್ಯ ಚಲಾವಣೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಆಗಿನ ಭಾರತ ದೇಶದ ಯಾವುದೇ ಪ್ರದೇಶದೊಡನೆ ಸಂಬಂಧ ವ್ಯವಹಾರವನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಮತ್ತು ವೇಗವಾಗಿ ನಡೆಸಲು ಲಿಪಿಯ ವ್ಯಾಪಕ ಬಳಕೆಯ ಅಗತ್ಯವಿತ್ತು. ಇಂಥ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪತನದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಈಗಿನ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನರು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯ ಕಟ್ಟಲು ಹವಣಿಸಿದರು. ಕ್ರಮೇಣ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಳ್ಳಾರಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನೀಹಾರ ಉದಯವಾಯಿತು. (ಎ.ಎಸ್.)

ಮ್ಯಾಕ್ಸ್ ಮುಲರ್, ಫ್ರೆಡ್ರಿಕ್: 1823-1900. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಖ್ಯಾತಿಯ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಿದ್ಯಾಸಂಶೋಧಕ ಹಾಗೂ ವೇದವಿದ್ಯಾಕೋವಿದ. ಹುಟ್ಟಿನಿಂದ ಜರ್ಮನಿಯವ ನಾದರೂ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯವನ್ನು ತನ್ನ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರವಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ತಂದೆ ಜರ್ಮನ್ ಭಾಷೆಯ ಖ್ಯಾತ ಕವಿ ವಿಲ್ಹೆಲ್ಮ್ ಮುಲರ್ (1794-1827). ಲೀಪ್‌ಜಿಗ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾಷೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಇಪ್ಪತ್ತನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿ ಗಳಿಸಿದ. ಮುಂದೆ ಭಾಷಾವಿಜ್ಞಾನ, ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮುಂದುವರಿಸಿ, 1845ರಲ್ಲಿ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಂಡಿತನಾಗಿದ್ದ ಯೂಜಿನ್ ಬರ್ನೌಫರ ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ವೇದ, ಅವೆಸ್ತ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಚೀನ ಧರ್ಮಗ್ರಂಥಗಳ

ವಿಶೇಷಾಭ್ಯಾಸ ನಡೆಸಿದ. ಅಲ್ಲಿ ಇವನ ಸಹಪಾಠಿಗಳಾಗಿದ್ದವರು ರುಡಾಲ್ಫ್ ರೋಟ್, ಥಿಯೋಡೋರ್ ಗೋಲ್ಡ್ ಸ್ಟುಕರ್ ಮೊದಲಾದ ಮೇಧಾವಿಗಳು.

ಬರ್ನೌಫರ ಸೂಚನೆಯಂತೆ ಮ್ಯಾಕ್ಸ್ ಮುಲರ್ ಋಗ್ವೇದ ಸಂಹಿತೆಯ ಪ್ರಥಮ ಮುದ್ರಣದ ಪ್ರಯತ್ನ ಕೈಗೊಂಡ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಋಗ್ವೇದದ ಮೂಲಪಾಠ ಹಾಗೂ ಸಾಯಣ ಭಾಷ್ಯಗಳ ಅನೇಕ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ ಪಾಠ ನಿರ್ಣಯಕಾರ್ಯ ನಡೆಸಿದ. ಇದರ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ ವಹಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಕೆಲಕಾಲ ಲಂಡನ್‌ನಲ್ಲೇ ಇದ್ದರೂ ಈ ಋಗ್ವೇದ ಸಂಪುಟಗಳು ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ನಗರದ ಮುದ್ರಣಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರಣ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡಿಗೇ ಹೋಗಬೇಕಾಯಿತು. 1849ರಲ್ಲಿ ಋಗ್ವೇದ - ಮೊದಲ ಸಂಪುಟ, ಸಾಯಣಭಾಷ್ಯಸಮೇತವಾಗಿ ಹೊರಬಂದಿತು. ಹೀಗಾಗಿ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್‌ಗೆ ಹೋದ ಮುಲರ್ ಜೀವಮಾನ ಪರ್ಯಂತ ಅಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿದ. ಅಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕ ಐರೋಪ್ಯ ಭಾಷಾಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿ ಸೇರಿದರೂ 1853ರಲ್ಲಿ ಬೋಡೀಲಿಯನ್ ಗ್ರಂಥಭಂಡಾರಿಯ ಹುದ್ದೆ ಪಡೆದ. ಆ ಹುದ್ದೆಯಲ್ಲಿ 1863ರ ತನಕವೂ ಮುಂದುವರಿದ. ಅನಂತರ ಮತ್ತೆ ಆ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಆಯ್ಕೆಯಾಗಿ 1894ರಲ್ಲಿ ವಿಶ್ರಾಂತಿ ಪಡೆದ.

1859ರಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಕ್ಸ್ ಮುಲರ್ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಜಾರ್ಜಿಯಾನ ಅದಿಲೇಡ್ ಎಂಬಾಕೆಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಅದೇ ವರ್ಷ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯ ಚರಿತ್ರೆ (ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಸ್ಯಾನ್ಸ್‌ಕ್ರಿಟ್ ಲಿಟರೇಚರ್) ಎಂಬ ಪ್ರಮುಖ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಆ ಗ್ರಂಥದ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಕೇವಲ ವೇದಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಿದ್ದರೂ ವೇದ ಗ್ರಂಥಗಳ ಕಾಲನಿರ್ಣಯದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಸೂಚನೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥರಚನೆಗಾಗಿ ಮ್ಯಾಕ್ಸ್ ಮುಲರ್ ಇನ್ನೂ ಅಚ್ಚಾಗದಿದ್ದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ಅಪಾರ ರಾಶಿಯನ್ನೇ ಶೋಧಿಸಿದ.

ಭಾಷಾವಿಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕುರಿತು ರಾಯಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ 1861-63ರಲ್ಲಿ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಮಹಾವಿದ್ವಾಂಸನೆಂಬ ಖ್ಯಾತಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾದ. ತೌಲನಿಕ ಭಾಷಾವಿಜ್ಞಾನ ದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲೆಲ್ಲ ಇವನಿಗೆ ಅಗ್ರಮಾನ್ಯತೆ ಸಲ್ಲುವಂತಾಗಲು ಇವನ ಭಾಷೆಯ ಸೊಬಗೂ ಒಂದು ಕಾರಣ. ಶಬ್ದ ಮತ್ತು ಅರ್ಥಗಳ ಸಂಬಂಧ ಎಷ್ಟೊಂದು ಗಾಢ ಎಂಬುದನ್ನು ಇವನ ಇನ್ನೊಂದು ಗ್ರಂಥ ಭಾಷಾವಿಜ್ಞಾನ (1887) ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥಗಳ ಜನಪ್ರಿಯತೆಯಿಂದಾಗಿ ಮ್ಯಾಕ್ಸ್ ಮುಲರ್‌ನ ಸಲುವಾಗಿಯೇ ತೌಲನಿಕ ಭಾಷಾವಿಜ್ಞಾನ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ಪೀಠವೊಂದು ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು (1868); ಆ ಪೀಠವನ್ನು ಇವನು 1875 ರ ತನಕ ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದ. ಜರ್ಮನಿಯ ಸ್ಟ್ರಾಸ್‌ಬರ್ಗ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಇವನಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ಪದವಿಗಾಗಿ ಆಹ್ವಾನಿಸಿತು (1879). ಆ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬೇಸಗೆ ಅವಧಿಯ ಕಾಲ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ. ಅದರಿಂದ ಬಂದ ಗೌರವ ಧನವನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಶಿಷ್ಯವೃತ್ತಿಗಳಿಗಾಗಿ ದತ್ತಿಯೆಂದು ಆ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೇ ದಾನ ಮಾಡಿ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ.

ತೌಲನಿಕ ದೇವತಾರಹಸ್ಯವಿಜ್ಞಾನಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೂ ಇವನೇ ಜನಕ ಎನ್ನುವಂತಾಯಿತು. ಭಾಷಾ ಪ್ರತಿಬಿಂಬದ ಮಾಧ್ಯಮದಿಂದ ಪೌರಾಣಿಕ ದೇವತಾ ಕಲ್ಪನೆಗಳ ಮೂಲರೂಪವನ್ನ ರಿಯಲು ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿ, ಅನೇಕ ಪ್ರಬಂಧಗಳನ್ನು ಬರೆದ.

ತೌಲನಿಕ ದೇವತಾ ರಹಸ್ಯ ವಿಜ್ಞಾನದಂತೆ ವಿವಿಧ ಮತಧರ್ಮಗಳ ಸಂಶೋಧನೆಗೂ ಮ್ಯಾಕ್ಸ್‌ಮುಲರ್ ಮೊದಲಿಗ. 1870ರಲ್ಲಿ ಮತ ಧರ್ಮ-ವಿಜ್ಞಾನ ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಿಂದ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಎಂಬ ಬಗ್ಗೆ 1873ರಲ್ಲೂ ಮತಧರ್ಮದ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಮತ್ತು ವಿಕಾಸ ಎಂಬ ಬಗೆಗೆ 1878ರಲ್ಲೂ (ಹಿಬ್ಬರ್ಟ್ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳು)

ಮತ್ತು ಮತಧರ್ಮಗಳ ವಿವಿಧಾಂಕಗಳ ಬಗ್ಗೆ 1892ರಲ್ಲೂ (ಗಿಫರ್ಡ್ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳು) ಇವನು ಮಾಡಿದ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಅಮೋಘ ಎನಿಸುವಂತೆ ಬೋಧ ಪ್ರದವಾಗಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ವಿದ್ವತ್ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನೂ ಮೀರಿದ ಮಹಾಸಾಧನೆಯೆಂದರೆ ಇವನು 1875ರಲ್ಲಿ ತಾನೇ ಸಂಪಾದಕತ್ವ ವಹಿಸಿ ಆರಂಭಿಸಿದ ಸೇಕ್ರೆಡ್ ಬುಕ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಈಸ್ಟ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಮಾಲೆ. ಇದರ ಪ್ರಕಾಶನ ಸಂಸ್ಥೆ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಮುದ್ರಣಾಲಯ. ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ಅನೇಕ ಮತಧರ್ಮಗಳ ಪ್ರಮುಖ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಪರಿಣತ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ಗೆ ಅನುವಾದ ಮಾಡಿಸಿ ಈ ಗ್ರಂಥಮಾಲೆಯ ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಒದಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿವಿಧ ಧರ್ಮಗಳ ತೌಲನಿಕ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಈ ಗ್ರಂಥಮಾಲೆ ಇಂದಿಗೂ ಬಲು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸ್ಮೃತಿ, ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ ಮುಂತಾದ ಕೃತಿಗಳನ್ನೂ ವೈದಿಕ, ಬೌದ್ಧ, ಜೈನ ಮುಂತಾದ ಮತಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿನ ಆಕರ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ ಆಯ್ದು ಸಂಸ್ಕೃತ, ಪಾಳಿ, ಪ್ರಾಕೃತ ಮುಂತಾದ ಭಾಷೆಗಳಿಂದ ಅನುವಾದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ; ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ ಚೀನಿ, ಅರೇಬಿಕ್, ಅವೆಸ್ತ, ಪಹ್ಲವಿ ಮುಂತಾದ ಭಾಷೆಗಳ ಧರ್ಮಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥಮಾಲೆಗೆ ಸ್ವಯಂ ಮ್ಯಾಕ್ಸ್ ಮುಲರ್ ವೇದ ಧರ್ಮದ ಬಗೆಗೆ ಮೂರು ಪೂರ್ಣ ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಋಗ್ವೇದ–ಸಭಾಷ್ಯ ಸಂಪುಟಗಳು (ಪ್ರಥಮಾವೃತ್ತಿ 1873) ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿದ್ವತ್ತಿನ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಮೇರುಕೃತಿ.

ಇಷ್ಟೊಂದು ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದ್ದರೂ ಮ್ಯಾಕ್ಸ್ ಮುಲರ್‌ಗೆ ಸರಸ ಸಾಹಿತ್ಯ ರಚನೆಯಲ್ಲೂ ನಿರಂತರ ಆಸಕ್ತಿಯಿತ್ತು. ಇವನು ಬರೆದ ಅನೇಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರಬಂಧಗಳು ಹಾಗೂ ಜೀವನ ಸ್ಮೃತಿಗಳು ಕ್ಲಿಪ್ಸ್ ಫ್ರಮ್ ಎ ಜರ್ಮನ್ ವರ್ಕ್‌ಷಾಪ್ ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಬೃಹತ್ ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ಓಲ್ಡ್ ಲ್ಯಾಂಗ್ ಸೈನ್ (1898–99) ಎಂಬ ಎರಡು ಸಂಪುಟಗಳ ಪ್ರಕಟಣೆಯಿಂದಾಗಿ ಜರ್ಮನಿ, ಸ್ವೀಡನ್, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಹಂಗರಿ, ರೋಮ್, ಲಿಸ್ಬನ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಗೌರವ ಸದಸ್ಯತ್ವಗಳು ಇವನನ್ನು ಹುಡುಕಿಕೊಂಡು ಬಂದವು. ಇವನ ನೆನಪಿಗೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಒಂದು ನಿಧಿ ಇಂದಿಗೂ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾಷೆ–ಧರ್ಮ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಅಧ್ಯಯನದ ಪೋಷಣೆಗೆ ಮೀಸಲಾಗಿ ಉಳಿದಿದೆ. ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಪರಮಹಂಸರನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸುವ ಆಕಾಂಕ್ಷೆ ಇವನಿಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅದು ಕೈಗೂಡಲಿಲ್ಲ. (ಕೆ.ಕೆಎಂ.)

ಮ್ಯಾಗ್ನಕಾರ್ಟ: ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ದೊರೆ 2ನೆಯ ಜಾನ್ ಮತ್ತು ಸಣ್ಣ ಜಹಗೀರುದಾರರು, ಚರ್ಚಿನ ಪಾದ್ರಿಗಳು, ಸಾಮಾನ್ಯ ಪ್ರಜೆಗಳು ಇವರ ನಡುವೆ ಏರ್ಪಟ್ಟ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಒಪ್ಪಂದ. ಇದನ್ನು ಮಹಾಸನ್ನದು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಜಾನ್ (1191–1215) ಕ್ರೂರಿ, ನೀಚ, ಸ್ವೇಚ್ಛಾಚಾರಿ ಮತ್ತು ದುರ್ಬಲ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ. ಅತಿಯಾದ ತೆರಿಗೆ ಭಾರದಿಂದ ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದ ಪ್ರಜೆಗಳು ಮತ್ತು ಜಹಗೀರುದಾರರು ರಾಜನ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆಯೆದ್ದರು. ಕ್ಯಾಂಟರ್‌ಬರಿ ಆರ್ಚ್ ಬಿಷಪ್ ಈ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿದ. ಇವರ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಹೋರಾಟ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಆಗಿರದೆ ತಮ್ಮ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವುದಾಗಿತ್ತು. ಕೊನೆಗೆ 1215ರಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ದೊರೆ 2ನೆಯ ಜಾನ್ ಒಪ್ಪಿಗೆಯಿತ್ತು ಸಹಿ ಹಾಕಿದ. ಮಹಾಸನ್ನದು ಒಂದು ರೀತಿಯ ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ಪದ್ಧತಿಯ ದಾಖಲೆಯಾಗಿದ್ದರೂ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಇದನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ರಾಜಕೀಯ ಶಾಸನ ಬದ್ಧವಾದ ಹೋರಾಟದ ಸಂಕೇತವೆಂದು ಬಣ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು 63 ಉಪಪ್ರಕರಣಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಇದರಡಿಯಲ್ಲಿ ಭೂಹಿಡುವಳಿದಾರರು, ಚರ್ಚು ಮತ್ತು ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಭದ್ರತೆ ಮತ್ತು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಒದಗಿತು.

ಚಕ್ರವರ್ತಿ 2ನೆಯ ಜಾನ್ ಮಹಾಸನ್ನದನ್ನು ಸಹಿ ಮಾಡುತ್ತಿರುವುದು

ಈ ಸನ್ನದಿನ ಮಹತ್ತ್ವದ ಭಾಗಗಳು ಹೀಗಿವೆ: ಇದರ 12ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಗ್ರೇಟ್‌ಕೌನ್ಸಿಲ್‌ನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಒಡೆಯನು ಊಳಿಗ ತೆರ ಹಾಕುವಂತಿಲ್ಲ ಅಥವಾ ಸಹಾಯವಾಗಲಿ ಮಾಡುವಂತಿಲ್ಲ. 14ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಗ್ರೇಟ್‌ಕೌನ್ಸಿಲ್‌ನ ಸ್ವರೂಪ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯಿದೆ. ಅಧ್ಯಾಯ 39ರಲ್ಲಿ ಯಾವ ಸ್ವತಂತ್ರ ಪ್ರಜೆಯನ್ನೂ ಬಂಧಿಸುವುದು, ಸೆರೆಗೆ ಹಾಕುವುದು, ಉಚ್ಚಾಟಿಸುವುದು, ದೇಶಭ್ರಷ್ಟ, ಗಡಿಪಾರು ಅಥವಾ ಪೀಡಿಸುವುದಾಗಲಿ, ಆ ಪ್ರದೇಶದ ನ್ಯಾಯ ಪದ್ಧತಿಯಿಂದ ನ್ಯಾಯ ಬದ್ಧವಾದ ವಿಚಾರಣೆ ಮತ್ತು ತೀರ್ಮಾನವಿಲ್ಲದೆ ಮಾಡುವ ಹಾಗಿಲ್ಲ. ಅಧ್ಯಾಯ 40ರಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಹಕ್ಕನ್ನಾಗಲಿ ಅಥವಾ ನ್ಯಾಯವನ್ನಾಗಲಿ ಯಾರೂ ನಿರಾಕರಿಸುವಂತಿಲ್ಲ. ಇದು ರಾಜನಿಂದ ಬರೆಸಿಕೊಂಡ ಸನ್ನದು. ಹಿರಿಯ ಪಿಟ್ ಇದನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಸಂವಿಧಾನದ ಬೈಬಲ್ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇದು ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ಹಾಕಿದ ತಳಹದಿ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರ. ಇದು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ (ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್) ಸಂವಿಧಾನದ ಮೊದಲ ಮಹಾದಾಖಲೆಯೆನಿಸಿದೆ. (ಎನ್.ಎಲ್.)

ಮ್ಯಾರಥಾನ್: ಗ್ರೀಸಿನ ಅಥೆನ್ಸ್ ನಗರದ ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿ ಸು.40 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಕಿರಿದಾದ ಮೈದಾನ. ಗ್ರೀಕರೂ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.490ರಲ್ಲಿ ಕಾದಾಡಿದ ಯುದ್ಧಭೂಮಿ. ಪರ್ಷಿಯದ ದೊರೆ ಡೇರಿಯಸ್‌ನ ವಿರುದ್ಧ ಅಯೋನಿಯನ್ನರು ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ಕುಪಿತನಾದ ಡೇರಿಯಸ್ ಇವರನ್ನು ಅಡಗಿಸಲು ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಅಯೋನಿಯನ್ನರಿಗೆ ಅಥೆನ್ಸ್, ಎರಿಟ್ರಿಯದಿಂದ ಸಹಾಯ ದೊರಕಿದರೂ ಅವರು ಸೋತರು. ಡೇರಿಯಸ್ ದಂಗೆಕೋರರಿಗೆ ಸಹಾಯ ನೀಡಿದ ಅಥೆನ್ಸ್ ನಗರವನ್ನು ಮುತ್ತಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ. ಮೊದಲ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ನಿಷ್ಫಲವಾಯಿತು. ಮತ್ತೊಂದು ನೌಕಾ ಸೇನೆಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಿದ. ಈ ಸೈನ್ಯ ಎರಿಟ್ರಿಯವನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿ ಅಥೆನ್ಸ್ ಕಡೆಗೆ ತಿರುಗಿತು. ಅಥೆನ್ಸ್‌ಗೆ 40ಕಿಮೀ ದೂರದ ಮ್ಯಾರಥಾನ್ ಬಯಲುಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಾಳಗ ನಡೆಯಿತು. ತಮ್ಮ ಎರಡು ಪಟ್ಟು ಸೈನಿಕರಿದ್ದ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರನ್ನು ಗ್ರೀಕರು ಸೋಲಿಸಿದರು. ಈ ಕದನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಿರ್ಧಾರಕ ಕದನವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಅಥೇನಿಯನ್ನರ ಧೈರ್ಯ, ಸಾಹಸ, ದೇಶಾಭಿಮಾನ ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಬೆರಗುಗೊಳಿಸಿತು.

ಗ್ರೀಕರು ಆಗ ತಮಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ಸೈನ್ಯವಿದ್ದ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಲು ಸ್ಪಾರ್ಟದ ನೆರವು ಕೋರಿದರು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಅಥೆನ್ಸ್ ನಗರದ ವೇಗದ ಓಟಗಾರನಾಗಿದ್ದ ಫೀಡಿಪಿಡೆಸ್‌ನನ್ನು ಸಹಾಯದ ಯಾಚನೆಗೆ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಸು.240 ಕಿಮೀ ದೂರದ ಸ್ಪಾರ್ಟಕ್ಕೆ ಆತ ಓಡಿಹೋಗಿ ತನ್ನ ಕಾರ್ಯ ನೆರವೇರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಸೇನೆ ಬರುವುದರೊಳಗೆ ಯುದ್ಧ ಮುಗಿದು ಗ್ರೀಕರು ಪರ್ಷಿಯನ್ನರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ್ದರು. ತಮ್ಮ ಜಯದ ಸುದ್ದಿಯನ್ನು ತಿಳಿಸಲು ಅಲ್ಲಿಂದ ಫೀಡಿಪಿಡೆಸ್ ಮತ್ತೆ ಸು.36.75 ಕಿಮೀ ದೂರ ಓಡಿಬಂದು ತಮ್ಮ ಜನರಿಗೆ ಸುದ್ದಿ ತಿಳಿಸಿದ; ಆದರೆ ಒಂದೇ ಸಮನೆ ಹೆಚ್ಚುದೂರ ಓಡಿದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲೇ ಕುಸಿದು ಬಿದ್ದು ಸತ್ತ. ಗ್ರೀಕರ ದೇಶಭಕ್ತಿ ಫೀಡಿಪಿಡೆಸ್‌ನ ಸಾಹಸದಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು.

ಇಂದು ಮ್ಯಾರಥಾನ್ ಒಲಂಪಿಕ್ ಕ್ರೀಡೆಯ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿದೆ. 42.195 ಕಿಮೀ ದೂರ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೂ ಅಧಿಕ ದೂರದ ಓಟಕ್ಕೆ ಮ್ಯಾರಥಾನ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. (ಎಸ್.ಕೆ.ಕೆ.)

ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯ: ನೈರುತ್ಯ ಯುರೋಪಿನ ಬಾಲ್ಕನ್ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಪರ್ವತಮಯ ಪ್ರದೇಶ. ಏಜಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ವಾಯವ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನ ಗ್ರೀಸ್ ಮತ್ತು ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಂಚಿಹೋಗಿದೆ. ರಾಜಧಾನಿ ಗ್ರಿವೆನಾ. ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯ ಭಾಗದ ರಾಜಧಾನಿ ಸ್ಕಾಪ್‌ಯೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸಿನ ಉತ್ತರಕ್ಕಿದ್ದ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಎರಡನೆಯ ಫಿಲಿಪ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.359–336) ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕ. ಈತ ತಮ್ಮತಮ್ಮಲ್ಲಿ ಬಡಿದಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಗ್ರೀಕ್ ನಗರ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶವನ್ನು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ ತನ್ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡ. ಅಲ್ಲದೆ ಪರ್ಷಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆಲ್ಲುವ ಪೂರ್ಣ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದ್ದ. ಆದರೆ ಈತ ಆಕಸ್ಮಿಕ ಮರಣಹೊಂದಿದ. ಅವನ ಶೂರ ಮಗ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 356–23) ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಆಸೆಯನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ. ಈಜಿಪ್ಟ್, ಪರ್ಷಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಪಂಜಾಬಿನವರೆಗೆ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಅರಸರನ್ನು ಗೆದ್ದ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಮರಣದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಗ್ರೀಸ್ ಮತ್ತು ಬಾಲ್ಕನ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು, ಏಷ್ಯಮೈನರ್, ಈಜಿಪ್ಟ್, ಸಿರಿಯ, ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ಪಂಜಾಬಿನವರೆಗಿನ ಎಲ್ಲ ದೇಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಇವನ ಮರಣದ ಅನಂತರ ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳು ಉದಯವಾದವು. ಈ ರಾಜ್ಯಗಳ ಕೆಲವು ಅರಸರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖರಾದ ಫ್ರಿಜಿಯದ ಅರಸು ಆ್ಯಂಟಿಗೋನಸ್ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗ ಡೆಮೆಟ್ರಿಯಸ್, ಸಿರಿಯದ ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್–ಇವರು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಲು ಮಾಡಿದ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಡೆಯಲಿಲ್ಲ. ಕಡೆಗೆ ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಬಹುಭಾಗಗಳನ್ನು ರೋಮಿನ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.64ರಲ್ಲಿ ಸಿರಿಯ ರೋಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು. ಮುಂದೆ ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 1912–13 ರ ಬಾಲ್ಕನ್ ಯುದ್ಧಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯ, ಸರ್ಬಿಯ (ಇಂದಿನ ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯ) ಗ್ರೀಸ್ ಮತ್ತು ಬಲ್ಗೇರಿಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹಂಚಿಹೋಯಿತು. (ಕೆ.ವಿ.ಎಸ್‌ಯು.)

ಯ

ಯಂಗ್ ಶಾವೋ: ಚೀನದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಒಂದು ನೆಲೆ. ವಾಯವ್ಯ ಚೀನದ ಹೊನಾನ್ ಪ್ರಾಂತದ ಬೆಟ್ಟಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನೇ ಯಂಗ್ ಶಾವೋ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್‌ಗಳಿಗೆ ಹರಡಿರಬಹುದಾದರೂ ಮೂಲತಃ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಟರ್ಕಿಯ ಮತ್ತು ಟಿಬೇಟಿಯನ್ನರ ಬುಡಕಟ್ಟು ಜನಾಂಗದವರಿಂದ ಉಂಟಾದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಆಂಡರ್ಸನ್ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅನ್ವೇಷಕ.

ಇಲ್ಲಿ ಬಿಳಿ, ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳ ಅಲಂಕರಣವಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವೆನಿಸುವ ತ್ರಿಪಾದಿ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿದ್ದು ಇತಿಹಾಸಕಾಲೀನ ಚೀನಿ ಕಲಾವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸುತ್ತವೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಯಂಗ್ ಶಾವೋ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.700ರ ವರೆಗೂ ಜೀವಂತವಾಗಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಿಯ ಕುಂಬಾರರು ಚೀನಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಕಂಚಿನ ಲೋಹ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಅನುಕರಿಸಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ತಮ್ಮ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ ಕಲ್ಲಿನ ಜೊತೆಗೆ ಜೇಡ್ ಶಿಲೆಯನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಕೊಡಲಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರಿಗೆ ವ್ಯವಸಾಯ ಹಾಗೂ ಪಶುಪಾಲನೆ ಪ್ರಧಾನ ಕಸಬುಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿಗೂ ಕುಕುಟೇನಿ ಮತ್ತು ಅನೌ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿಗೂ ಇರುವ ಕೆಲವು ಸಾದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ಯಡಿಯಾಪುರ: ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ರಾಬರ್ಟ್ ಬ್ರೂಸ್‌ಫುಟ್ ಇದನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದ. ಬೈಚಬಾಳುಹಳ್ಳದ ಕೊಳ್ಳದಲ್ಲಿ ಸುರಪುರ ನದಿ ಸಂಗಮದಲ್ಲಿ ಸು.200 ಚ.ಮೀ ವಿಸ್ತಾರದಲ್ಲಿ ಈ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಯಿದೆ. ಇದರ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಧಾರವಾಡ ಪದರುಗಲ್ಲು ಬಂಡೆಗಳಿವೆ. ಉಳಿದ ಮೂರು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ಗಷ್ಟು ಶೇದಿಶಿಲೆ ಜೇಡಿಗಲ್ಲುಗಳ ಪ್ರಸ್ಥ ಪ್ರದೇಶವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಫತೇಪುರ ಹಳ್ಳದ ದಂಡೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಹಲವಾರು ಅಶೂಲಿಯನ್ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದೂ ಒಂದು. ಇದು ಯಥಾಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ನೆಲೆ. ಉತ್ಖನನಗೊಂಡ ಸ್ಥಳದ ಪೂರ್ವ ಭಾಗದಲ್ಲಿ (ಸು.12 ಚ.ಮೀ ವಿಸ್ತಾರದಲ್ಲಿ) ಇರುವ ನೆಲಗಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಚರ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಸಣ್ಣ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರಾನೈಟ್ ನೀಸ್ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಗರಸು ಕಣಗಳುಳ್ಳ ಒರಟು ಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು, ಬಹುಮುಖ ಉಪಕರಣಗಳು, ಮಚ್ಚು, ಕತ್ತಿ, ಸೀಳುಗತ್ತಿಗಳು, ಚಾಕುವಿನ ತರಹದ ಉಪಕರಣ ಮುಂತಾದವು ಇವೆ. ಹತ್ತಿರದ ಹುಣಸಗಿ ಕೊಳ್ಳದಲ್ಲಿ ಗಷ್ಟು ಶೇದಿಕಲ್ಲನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಬೈಚಬಾಳು ಕೊಳ್ಳದ ಕೆಲ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಶಿಸಿಹೋದ ಕಾಡುಕುದುರೆ, ದನ, ಆನೆಯ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಹುಣಸಗಿ ಮತ್ತು ಬೈಚಬಾಳುಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಹಂತದ ವಸತಿಯ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಸಂಗತಿಯೆಂದರೆ 20 ರಿಂದ 25 ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಗುಂಪುಗೂಡಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದುದು. ಇಲ್ಲಿರುವ ಒಟ್ಟು ನೆಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳ ಸಾಧ್ಯಾಸಾಧ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಈ ಎರಡೂ ಕೊಳ್ಳಗಳಲ್ಲಿ ಸು.500 ಜನ ವಾಸವಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಬಹುದು. ಹುಣಸಗಿ ಮತ್ತು ಬೈಚಬಾಳು ಕೊಳ್ಳಗಳಲ್ಲಿಯ ಅಶೂಲಿಯನ್ ನಿವೇಶನಗಳಾದ ಕಲದೇವನಹಳ್ಳಿ, ಸಡಬ ಮತ್ತು ತಗ್ಗಿನಹಳ್ಳಿಗಳ ಕಾಲಗಣನೆಯನ್ನು ಯುರೇನಿಯಮ್–ಥೋರಿಯಮ್ ತಂತ್ರದಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕಲದೇವನಹಳ್ಳಿಯ ನೀರಿನ ಚಿಲುಮೆಯಿಂದಾದ ಪದರಕ್ಕೆ ದೊರೆತ ಎರಡು ಕಾಲಮಾನಗಳು: 1,74,000 – 35,000 ವರ್ಷ ಮತ್ತು 1,66,000–15,000/13,000 ವರ್ಷಗಳು; ಸಡಬದ ದವಡೆಹಲ್ಲಿನ ಕಾಲ 2,90,405 – 20,999 – 18,186 ವರ್ಷಗಳು; ತೆಗ್ಗಿನಹಳ್ಳಿಯ ಅವಶೇಷಗಳ ಎರಡು ಕಾಲಮಾನಗಳು: 2,87,371 – 27,169 ಮತ್ತು 18,180 ವರ್ಷಗಳು. ಈ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಿಮಯುಗದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಿಂದ ಅಂತ್ಯಭಾಗದ ಆರಂಭದ ಅವಧಿಯದು ಎಂದು ನಿಷ್ಕರ್ಷಿಸಬಹುದು. (ಎ.ಎಸ್.)

ಯಹೂದಿ: ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿದ ಜನ. ಅರಬ್ ಮರುಭೂಮಿಯ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಲೆಮಾರಿಗಳಾಗಿ ಜೀವಿಸುತ್ತಿದ್ದವರು. ಇವರಿಗೊಬ್ಬ ಅಧಿಪತಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2 ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಹಿಂದೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗೆ ಮೇವು ಸಂಪಾದಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅಲೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ ಅಲೆಯುವಾಗ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಝರಿಗಳ, ಓಯಸಿಸ್‌ಗಳ ಸಮೀಪ ಬೀಡುಬಿಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಜನ ಸುಮೇರಿಯದ ಉರ್‌ನಿಂದ ಬಂದು ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2200ರ ವೇಳೆಗೆ ನೆಲೆಸಿದರು. ಮೋಸಸ್‌ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವರು ಈಜಿಪ್ಟಿನಾದ್ಯಂತ ವ್ಯಾಪಿಸಿದ್ದರು. ಬೈಬಲಿನ ಕತೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೋಸಸ್‌ನ ಬಗೆಗೆ ಅನೇಕ ವಿವರಗಳು ತಿಳಿಯುತ್ತವೆ. ಬಾಲ್ಯದಿಂದಲೂ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ಕೆಳಮಟ್ಟದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಾಗೂ ಸಮಾಜದಿಂದ ಬಹಿಷ್ಕೃತರಾದವರ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅನುಕಂಪ ಹೊಂದಿದ್ದ. ಯಹೂದಿಗಳ ಪೂರ್ವೇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿದಾಗ ಇವನಿಗೆ ತನ್ನ ಜನರ ಬಗೆಗೆ ಅತೀವ ಅನುಕಂಪ ಉಂಟಾಯಿತು. ಒಮ್ಮೆ ನಿಷ್ಕರುಣಿಯಾದ ಈಜಿಪ್ಟಿಗನೊಬ್ಬ ಯಹೂದಿ ಗುಲಾಮನನ್ನು ಚಾಟಿಯಿಂದ ಥಳಿಸುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಕಂಡು ಅತಿ ಕ್ರುದ್ಧನಾದ. ಅವನನ್ನು ಕೊಂದು ಪಲಾಯನಮಾಡಿ ಮರಳುಗಾಡಿನಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದು ಮಿದಿಯಾನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ತಂಗಿದ. ಅಲ್ಲಿ ಸಂಸಾರಿಯೂ ಆದ. ಆದರೆ ಯಹೂದಿಗಳನ್ನು ಮರೆಯಲು ಅವನಿಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅವರನ್ನು ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ ಸಂಘಟಿಸಬೇಕು, ಅವರಿಗೊಂದು ಧರ್ಮ, ದೇವರನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಬೇಕೆಂದು ತುಡಿಯುತ್ತಿದ್ದ. ಒಮ್ಮೆ ಪವಿತ್ರ ಹೋರೆಬ್ (ಮೌಂಟ್ ಸಿನಯ್) ಪರ್ವತದ ಬಳಿ ತನ್ನ ಮಾವನ ಕುರಿಗಳನ್ನು ಕಾಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಇವನಿಗೆ ದೈವ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವಾಯಿತು. ಅದು ಇವನ ಹಾಗೂ ಯಹೂದಿ ಜನರ ಭವಿಷ್ಯವನ್ನು ರೂಪಿಸಿತು. ಮುಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಯಹೂದಿಗಳು ದಂಗೆ ಏಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಮೋಸೆಸ್ ಗುಲಾಮರನ್ನು ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂದು ದೊರೆ ಫೇರೋನನ್ನು ಕೋರಿದ. ಕಠಿಣಹೃದಯಿಯಾದ ಫೇರೋ ಯಹೂದಿಗಳನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ತುಚ್ಛವಾಗಿ ನಡೆಸಿಕೊಂಡ. ಆಗ ದೇವರಾದ ಯಹೋವ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ಹತ್ತು ಮಾರಕ ಪೀಡೆಗಳನ್ನು ಕಳಿಸಿದ. ಮೋಸಸ್ ಯಹೂದಿಗಳನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆಗೊಳಿಸಿ ಪವಿತ್ರ ಪರ್ವತದ ಬಳಿಗೆ ಒಯ್ದಾಗ ದೇವರು ಮತ್ತು ಯಹೂದಿಗಳ ನಡುವೆ ಒಡಂಬಡಿಕೆ ಆಯಿತೆಂದೂ ಪ್ರತೀತಿ. ಇದಕೋಸ್ಕರವೇ ದೇವರ ದಶಾಜ್ಞೆಗಳು (ಟೆನ್ ಕಮಾಂಡ್‌ಮೆಂಟ್ಸ್) ರೂಪಿತವಾದುದ್ದು. ಒಡಂಬಡಿಕೆಯಿಂದಾಗಿ ಯಹೂದಿಗಳು ತಾವು ದೇವರಿಂದ ಆರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ವಿಶೇಷ ಜನರೆಂದು ನಂಬುತ್ತಾರೆ.

ಕ್ರಿಸ್ತನಿಗೆ ಮೊದಲು ಸು.1300 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಮೋಸಸ್ ಯಹೂದಿಗಳನ್ನು ಹೀಗೆ ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸಿ, ಫಲವತ್ತಾದ ಕೇನನ್ ನಾಡಿಗೆ ಒಯ್ದ. ಜೋರ್ಡಾನ್ ನದಿ ಮತ್ತು ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರಗಳ ನಡುವಿನ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ 300 ವರ್ಷಗಳತನಕ ಯಹೂದಿಗಳಿಗೂ ಕೇನನ್ ಮೂಲವಾಸಿಗಳಿಗೂ ನಿರಂತರ ಕದನವಾಯಿತು. ಯಹೂದಿಗಳ ಮೊದಲ ರಾಜ ಸಾಲೋ; ಇವನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಡೇವಿಡ್ ಎರಡೂ ಗುಂಪುಗಳನ್ನು ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಒಂದುಗೂಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಫಲನಾದ. ತರುವಾಯ ಅವನ ಮಗ ಸಾಲೋಮನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೆರುಸಲೇಮಿನ ಸಂಪತ್ತು ಹೆಚ್ಚಿತು. ಯಹೋವ ಎಂಬಾತ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಯಹೂದಿಗಳು ಏಕದೇವನಿಷ್ಠರಾದದ್ದು ಆಗಲೇ. ಡೇವಿಡ್‌ನ ತರುವಾಯ ಇಸ್ರೇಲ್ ಎರಡು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳಾಗಿ ಒಡೆಯಿತು. ಉತ್ತರದ ದೊಡ್ಡರಾಜ್ಯ ಇಸ್ರೇಲ್ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದ ಸಣ್ಣರಾಜ್ಯ ಜೂಡ.

ಧರ್ಮ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2000 ವರ್ಷ ಹಿಂದೆಯೇ ಈ ಧರ್ಮದ ಉಗಮವನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಕಲ್ಲು, ಗಿಡಗಳು, ಕುರಿ, ಹಸು, ಪರ್ವತಗಳನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಲೆಮಾರಿಗಳಾದ ಈ ಜನ ಯಹೊವಯಹ್ವೆನೆಂಬ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ದೇವತೆಯನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿ ಕೊಂಡು ಏಕದೇವತಾ ನಿಷ್ಠರಾದರು. ನಿರಂತರ ಆಕ್ರಮಣಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾದ ಯಹೂದಿಗಳಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಸ್ಥೈರ್ಯವನ್ನು ಮೂಡಿಸಿದವರು ಅನೇಕ ಪ್ರವಾದಿಗಳು. ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಬಂದ ಧಾರ್ಮಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಬೋಧನೆಯೇ ಯಹೂದಿಗಳ ಪವಿತ್ರ ಗ್ರಂಥ.

ಯಹೂದಿ ಧರ್ಮಕ್ಕೂ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಕ್ಕೂ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧವಿದೆ. ಯಹೂದಿ ಧರ್ಮವೇ ತಳಹದಿ. ಕ್ರಿಸ್ತ ಮತ್ತು ಅವನ ಹನ್ನೆರಡು ಮಂದಿ ಶಿಷ್ಯರು ಯಹೂದಿ ವಂಶದಲ್ಲಿಯೇ ಜನಿಸಿದರು. ಕ್ರಿಸ್ತನ ಬೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಫಲವಾಗಿ ಇರುವುದು ಯಹೂದಿ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳೇ. ಏಕದೇವೋಪಾಸನೆ, ಸೃಷ್ಟಿಕ್ರಮ, ಆಡಂ ಮತ್ತು ಈವ್ ಅವರ ಅವಿಧೇಯತೆ, ಹತ್ತು ದೈವಾಜ್ಞೆಗೂ ಋಜುಮಾರ್ಗ ಮತ್ತು ಪ್ರೇಮ, ರಕ್ಷಕ ದೇವನಾದ ಮೆಸ್ಸೈಯನ ನಿರೀಕ್ಷೆ– ಇವು ಎರಡರಲ್ಲೂ ಸಮಾನ ಅಂಶಗಳು. ಹೀಬ್ರು ಪವಿತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೇ ಕ್ರೈಸ್ತರು ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆ ಎನ್ನುವುದು. ಕ್ರೈಸ್ತರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಯಹೂದಿಗಳು ಕ್ರಿಸ್ತನನ್ನು ಮಾನ್ಯಮಾಡಲು ವಿಫಲರಾದ ಸೋದರರು.

ಯಹೂದಿಗಳು ಹಾಗೂ ಕ್ರೈಸ್ತರು ತಮ್ಮ ಧರ್ಮಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬೈಬಲ್ ಎಂದೇ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಗ್ರೀಕ್ ಪದದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡ ಈ ಪದದ ಅರ್ಥ ಅಧ್ಯಾಯಗಳು ಎಂದು. ಈಗ ಲಭ್ಯವಿರುವಂತೆ ಯಹೂದಿಗಳ ಧರ್ಮಗ್ರಂಥದ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯ ಪ್ರತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು. ಇದರ ಭಾಷೆ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಹೀಬ್ರು ಆದ್ದರಿಂದ ಹೀಬ್ರು ಬೈಬಲ್ ಎಂದೂ ಹೆಸರಿದೆ. ಇದನ್ನೇ ಕ್ರೈಸ್ತರು ತಮ್ಮ ಬೈಬಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಬ್ರು ಬೈಬಲನ್ನು ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬೋಧನೆಗಳು: ಇದಕ್ಕೆ ತೋರಾ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಜೆನೆಸಿಸ್, ಎಕ್ಸೋಡಸ್, ಲೆವಿಟಿಕಸ್, ನಂಬರ್ಸ್ ಮತ್ತು ಡೆಟರೋನಮಿ ಎಂಬ ಐದು ಅಧ್ಯಾಯಗಳು ಇದರಲ್ಲಿವೆ. ಪೆಂಟಚ್ ಎಂದೂ ಇವಕ್ಕೆ ಹೆಸರು. ಜಗತ್ತಿನ ಸೃಷ್ಟಿ, ಕುಲ ಗುರುಗಳಾದ ಅಬ್ರಹಾಂ,

ಐಸಾಕ್, ಜಾಕಬ್, ಜೋಸೆಫ್‌ರ ಕತೆ, ಮೋಸಸ್ ಯಹೂದಿಗಳನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆಗೊಳಿಸಿ ಕೇನನ್‌ಗೆ ಒಯ್ದುವರೆಗಿನ ಕತೆ, ದೇವರು ಮೋಸಸ್‌ನಿಗೆ ಬೋಧಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳೂ ಇದರಲ್ಲಿವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಬರುವ ದಶಾಜ್ಞೆಗಳು ಹೀಗಿವೆ:

1 ಈಜಿಪ್ಟಿನಿಂದಲೂ ಗುಲಾಮಿಕೆಯಿಂದಲೂ ನಿಮ್ಮನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆಗೊಳಿಸಿದ ದೇವ ನಾನು. 2 ನನ್ನ ಹೊರತು ನೀವು ಅನ್ಯದೇವರನ್ನು ಶರಣುಹೋಗಬಾರದು. ಸ್ವರ್ಗ ಭೂಮಿ ಅಥವಾ ಸಮುದ್ರ ತಳದ ಯಾವ ಪ್ರತಿಮೆಯನ್ನೂ ಪೂಜಿಸತಕ್ಕದ್ದಲ್ಲ. ಅಸೂಯಾಪರ ದೇವತೆಯಾದ ನಾನು, ನನ್ನನ್ನು ದ್ವೇಷಿಸುವವರ ಪಾಪಕ್ಕಾಗಿ ಅವರ ಪೀಳಿಗೆಯನ್ನು ಮೂರು ಅಥವಾ ನಾಲ್ಕು ತಲೆಮಾರುಗಳತನಕ ಕಾಡುತ್ತೇನೆ. ನನ್ನನ್ನು ಪೂಜಿಸಿ ನನ್ನ ಅಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ಪರಿಪಾಲಿಸುವವರಿಗೆ ನಾನು ದಯಾಪರನಾಗಿರುತ್ತೇನೆ. 3 ವ್ಯರ್ಥವಾಗಿ ದೇವರ ಹೆಸರು ಬಳಸಬೇಡಿ. ಹಾಗೆ ಮಾಡಿದವನು ಪಾಪಿ ಎಂದೇ ಪರಿಗಣಿತನಾಗುತ್ತಾನೆ. 4 ಸಬ್ಬತ್ ದಿನವನ್ನು ನೆನಪಿಡು ಮತ್ತು ಅದರ ಪಾವಿತ್ರ್ಯವನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊ. ಆರು ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ದೇವರು ಸ್ವರ್ಗ, ಭೂಮಿ, ಸಮುದ್ರ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿರುವುದನ್ನೆಲ್ಲಾ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ. ಏಳನೆಯ ದಿನ ವಿಶ್ರಾಂತಿ ಪಡೆದ. ಆ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ದೇವರು ಸಬ್ಬತ್ ದಿನವನ್ನು ಕರುಣಿಸಿ ಅದನ್ನು ಪವಿತ್ರಗೊಳಿಸಿದ. ನೀನು ಆರು ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮಾಡು ಅದರೆ ಏಳನೆಯ ದಿನವಾದ ಪವಿತ್ರ ಸಬ್ಬತ್ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ನೀನಾಗಲಿ, ನಿನ್ನ ಮಗ, ಮಗಳು, ಗಂಡಾಳು, ಹೆಣ್ಣಾಳು, ಆಕಳು, ಆಗಂತಕರು ಯಾರೂ ದುಡಿಯಬಾರದು. 5 ನಿನ್ನ ತಂದೆ ತಾಯಿಗಳನ್ನು ಗೌರವಿಸು. 6 ಕೊಲ್ಲಬೇಡ. 7 ವ್ಯಭಿಚಾರವೆಸಗಬೇಡ. 8 ಕಳಬೇಡ. 9 ನಿನ್ನ ನೆರೆಯವನ ವಿರುದ್ಧ ಸುಳ್ಳು ಸಾಕ್ಷ್ಯ ಹೇಳಬೇಡ. 10 ನಿನ್ನ ನೆರೆಯವನ ಮನೆ, ಹೆಂಡತಿ, ಗಂಡಾಳು, ಹೆಣ್ಣಾಳು, ಎತ್ತು, ಕತ್ತೆ ಅಥವಾ ಯಾವುದನ್ನೂ ಆಶಿಸಬೇಡ.

ಇವೇ ಯಹೂದಿ ಧರ್ಮದ ಮೂಲದಲ್ಲಿದ್ದು ಅವರನ್ನು ಪ್ರಭಾವಿತಗೊಳಿಸಿರುವುದು. ಅವುಗಳಿಗೆ ಅತಿನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಇರಬೇಕಾದುದನ್ನು ಮೋಸಸ್‌ನಿಂದ ಮೊದಲ್ಗೊಂಡು ಎಲ್ಲ ಪ್ರವಾದಿಗಳೂ ಒತ್ತಿ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ.

2 ಪ್ರವಾದಿಗಳು: ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಪ್ರವಾದಿಗಳಾದ ಜೋಷುವ, ಜಡ್ಜಸ್, ಸಾಮ್ಯುಯಲ್, ಕಿಂಗ್ಸ್ ಮತ್ತು ಅನಂತರದ ಪ್ರವಾದಿಗಳಾದ ಇಸಯ, ಜೆರೆಮಯ, ಎಝೆಕಿಲ್ ಹಾಗೂ ಇತರ ಹನ್ನೆರಡು ಉಪಪ್ರವಾದಿಗಳ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಇಸ್ರೇಲಿನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾದಿಗಳ ಚಟುವಟಿಕೆ ಚುರುಕಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.11–8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತನಕ ಪ್ರವಾದಿಗಳು ತಮ್ಮ ಕಾರ್ಯಸಾಧನೆಗೆ ಗಮನವಿತ್ತರು; ಬರೆವಣಿಗೆಗೆ ಇಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8–6ನೆಯ ಶತಮಾನದತನಕ ಪ್ರಾಚೀನ ಇಸ್ರೇಲಿನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ನೈತಿಕ ಜೀವನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರು. ಯಹೂದಿ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಗತಿ, ವಿಕಾಸ ಮತ್ತು ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರು. ಯಹೂದಿ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಗತಿ, ವಿಕಾಸ ಮತ್ತು ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ಇವರೇ ಕಾರಣರು. ಯಹೋವನನ್ನು ಜಾಗತಿಕ ದೇವತೆಯಾಗಿ ಕಲ್ಪಿಸಿದ್ದು ಇವರೇ. ಧರ್ಮಾಚರಣೆಗಿಂತ ನೀತಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತುಕೊಟ್ಟರು.

3 ಸಾಹಿತ್ಯ: ಇದರಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯ (ಸ್ಸಾಮ್ಸ್, ಪ್ರಾವರ್ಬ್ಸ್, ಜಾಬ್), 5 ಸ್ಕ್ರಾಲ್‌ಗಳು–ಸಾಂಗ್‌ಆಫ್ ಸೋಲೋಮನ್, ರೂತ್, ಲಾಮೆಂಟೇಷನ್ಸ್ ಎಕ್ಲೆಸಿ (ಯಾಸ್ಟ್ ಮತ್ತು ಎಸ್ತರ), ಚರಿತ್ರೆ (ಎಜ್ರಾ–ನೆಹೆಮಿಯ, ಕ್ರಾನಿಕಲ್ಸ್), ಭವಿಷ್ಯ (ಡಾನಿಯಲ್) ಎಂಬ ವಿಷಯ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಯಹೂದಿ ಧರ್ಮದ ಸ್ಫೂರ್ತಿದಾಯಕ ಬುದ್ಧಿಮತ್ತೆ ಇರುವುದು ಇವರ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ. ಕಾವ್ಯ, ಗಾದೆ, ತತ್ತ್ವದರ್ಶನ, ವೈವಿಧ್ಯಪೂರ್ಣ ಸಂಗ್ರಹ ಇದು. ಜಾಣ್ನುಡಿಗಳು, ಸ್ತುತಿಗೀತೆಗಳು, ಒಳಿತು ಕೆಡಕುಗಳ ತರ್ಕ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಜಾಬ್ ತನ್ನ ತತ್ತ್ವದರ್ಶನದಂತೆಯೇ ಕಾವ್ಯೋನ್ನತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಅಪೂರ್ವವಾದುದನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ. ವೈಯಕ್ತಿಕ, ಕೌಟುಂಬಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ವ್ಯವಹಾರಿಕ, ಸಾರ್ವಜನಿಕ ವ್ಯವಹಾರಗಳು, ನಡೆನುಡಿ, ನೀತಿ–ಇವುಗಳ ದರ್ಶನ ಇವರ ವಸ್ತುಗಳಾಗಿದ್ದುವು.

ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆ ಧರ್ಮಸೂತ್ರ ಮಾತ್ರವಾಗಿರದೆ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದ ಚರಿತ್ರೆ, ಕಾವ್ಯ, ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಕೂಡ ಆಗಿದೆ. ಇದು ಸೃಷ್ಟಿಯ ಕತೆಯೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಎಜ್ರಾನ ಕಾಲ ಮತ್ತು ಅವನು ಮಾಡಿದ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ.

ಹೀಬ್ರು ಬೈಬಲ್ ಮುಗಿದು ಅದು ಸಂಕಲನವಾಗುವ ವೇಳೆಗೆ ಯಹೂದಿ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಬದಲಾವಣೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಬರೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಧರ್ಮಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ಬಗೆಗಳಲ್ಲೂ ಅರ್ಥೈಸಲಾಯಿತು. ಈ ಮೌಖಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಬೈಬಲಿನಷ್ಟೇ ಗೌರವ ಸಂದಿತು. ಇದೆ 63 ವಿಭಾಗಗಳುಳ್ಳ 6 ಗ್ರಂಥಗಳಾಗಿ ಲಿಖಿತವಾಯಿತು. ಹೀಬ್ರು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದ ಈ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ಮಿಶ್ನಾ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಮುಂದೆ ಯಹೂದಿಗಳ ಬಳಕೆಯ ಭಾಷೆ ಅರಾಮಿಕ್ ಆದಾಗ ಈ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೂ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ಅಗತ್ಯ ಬಂತು. ಇಂಥ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ಗ್ರಂಥವೇ ಜೆಮರಾ. ಇವೆರಡೂ ಸೇರಿ ಇರುವ 40 ಗ್ರಂಥಗಳಿಗೆ ಒಟ್ಟಾಗಿ ಟಾಲ್ಮಡ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದೆ. ಇದರಲ್ಲೂ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಮತ್ತು ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯಗಳ ಎರಡು ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಿವೆ. ಈಗ ಯಾವುದೇ ಧಾರ್ಮಿಕ ವ್ಯವಹಾರಕ್ಕೆ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಟಾಲ್ಮಡ್ ಆಧಾರವಾಗುತ್ತದೆ.

ಮಿದ್ರಶ್ ಎಂದರೆ ಅನ್ವೇಷಣೆ. ಇವು ಧಾರ್ಮಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು. ಹೀಬ್ರು ಬೈಬಲಿನ ಅನಂತರ ಯಹೂದಿಗಳು ಅತಿ ಪವಿತ್ರವೆಂದು ಎಣಿಸುವುದು ಟಾಲ್ಮಡ್ ಮತ್ತು ಮಿದ್ರಶ್‌ಗಳನ್ನು. ಇವುಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಯಹೂದಿ ಧರ್ಮದ ತತ್ತ್ವ, ನಂಬಿಕೆ ಮತ್ತು ಆಚಾರಗಳನ್ನು ಹೀಗೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸಬಹುದು: ಯಹೂದಿ ಧರ್ಮ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಿನ ಏಕದೇವೋಪಾಸನೆಯನ್ನು ಪಾಲಿಸುವಂಥದು. ದೇವರು ಏಕಮೇವಾದ್ವಿತೀಯ, ಶರೀರರಹಿತ, ನ್ಯಾಯಪಕ್ಷಪಾತಿ, ಸತ್ಯ–ಸೌಂದರ್ಯ ದಯೆಗಳ ದಿವ್ಯ ಆಗರ. ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಶುದ್ಧಗೊಳಿಸುವ ಶಕ್ತಿ ಇರುವುದೇ ಅವನ ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣ. ಅವನ ಅಂತರ್ಯಾಮಿತ್ವಕ್ಕಿಂತಲೂ ಅವರು ಲೋಕಾತೀತವನೆಂಬ ಭಾವನೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಒತ್ತು ಇದೆ. ದೇವರ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಈ ಸೃಷ್ಟಿಯೇ ಸಾಕ್ಷಿ. ಇವನು ಅರಿಯದ ಯಾವುದೂ ಈ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಭೂಮಿಯ ಜನರ ಪಾಪಗಳ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಇವನ ಸಾನಿಧ್ಯ ದೂರವಾಯಿತು. ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಶ್ರದ್ಧೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ಮೂಲಕ ಇವನನ್ನು ಅರಿಯಬಹುದು. ಸಾರ್ವಭೌಮನಾದ ಯಹೋದ ತನ್ನ ಆಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದವರನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ದಂಡಿಸುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ಅದು ತಂದೆ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸುವಂತೆ ವಾತ್ಸಲ್ಯ ಪೂರ್ಣವಾದುದು. ಇವನನ್ನು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಪೂಜಿಸಬೇಕು. ಸಂತೃಪ್ತಿ, ಭಕ್ತಿ ಅಥವಾ ಅರ್ಪಣೆ, ಉತ್ಸಾಹ–ಈ ಮೂರು ಭಕ್ತನಲ್ಲಿರಬೇಕಾದ ಪ್ರಮುಖ ಗುಣಗಳು. ದೇವರನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸುವುದೆಂದರೆ ಇವನ ಸಾನ್ನಿಧ್ಯದ ಉತ್ಕಟ ಹಂಬಲ, ಇವನ ಪಾವಿತ್ರ್ಯದ ಅಕಲಂಕ ಅನುಸರಣ, ಇವನ ತತ್ತ್ವಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಹಾಗೂ ಚಿಂತನ. ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆ ಇಲ್ಲಿ ನಿಷಿದ್ಧ.

ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪಕ್ಕೆ ಈ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಮಿಗಿಲಾದ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಭಕ್ತನನ್ನು ಉದಾತ್ತಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ದೇವರದಯೆಯಿಂದ ಮಾನವನ ಕಾರ್ಯಗಳು ಬೇಗ ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತವೆ. ಎಲ್ಲ ಯಹೂದಿಗಳು ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪಕ್ಕೆ ಮಹತ್ತ್ವ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಸ್ವರ್ಗದ ಬಾಗಿಲು ಪ್ರಾರ್ಥನೆಗೆ ಮುಚ್ಚಿರಬಹುದು; ಕಣ್ಣೀರಿಗೆ ಮುಚ್ಚಿರುವುದಿಲ್ಲ.

ಅನುಭಾವ ಮತ್ತು ಅನುಭಾವಿಗಳಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಈ ಮತದ ಅನುಭಾವ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಹಾಸೆಡಿಸಮ್ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಕಬ್ಬಾಲಗಳು ಆಗಮಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನೊಡನೆ ಸಾಯುಜ್ಯ ಪಡೆಯುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಿವೆ. ಇದೊಂದು ರೀತಿಯ ಯೋಗವೂ ಹೌದು.

ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ದೇವರ ಹೋಲಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸೃಷ್ಟಿಸಲಾಗಿದೆ; ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಆತ ದೇವರಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಿಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರೀತಿಯ ಲೇಪದಿಂದ ದೈವೀಕನಾಗುವುದು ಅವನ ಗುರಿ. ವಿರಕ್ತಿಗಿಂತಲೂ ಸಂಸಾರವೇ ಯೋಗ್ಯ ಕಾರ್ಯಸ್ಥಾನ. ಗರ್ವ, ಅಸತ್ಯ, ಮುಗ್ಧರನ್ನೂ ಪವಿತ್ರರನ್ನೂ ಹಿಂಸಿಸುವುದು, ದುಷ್ಟ ವಿಚಾರಚಿಂತನೆ, ಉಪದ್ರವ, ಸುಳ್ಳುಸಾಕ್ಷಿ, ವೈಷಮ್ಯದ ಬೀಜಬಿತ್ತುವುದು ಕೆಟ್ಟ ಗುಣಗಳು. ವಾದ ಮಾಡಬಾರದು, ಪರರನ್ನು ಪೀಡಿಸಬಾರದು. ದ್ವೇಷಿಸಬಾರದು, ಸುಳ್ಳು ಶಪಥಗಳನ್ನು ಮಾಡಬಾರದು, ಸಿಟ್ಟು ಕೂಡದು ಮುಂತಾದವು ಅವನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ನಿರ್ದೇಶನಗಳು. ಮಾನವನ ಅಸ್ತಿತ್ವದ ನಿಜವಾದ ಗುರಿ ಫಲಾಪೇಕ್ಷೆ ಇಲ್ಲದೆ ಒಳ್ಳೆಯದು ಮಾಡುವುದು; ಕೆಟ್ಟದ್ದನ್ನು ಕೆಟ್ಟದ್ದು ಎಂಬುದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಮಾಡದಿರುವುದು; ಶಿಕ್ಷೆಯ ಹೆದರಿಕೆಯಿಂದಲ್ಲ. ಒಳ್ಳೆಯವ ಕಷ್ಟಪಡುವುದು, ಕೆಟ್ಟವ ಸುಖ ಪಡುವಂಥ ಹೊರನೋಟ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳು ಸನ್ಮಾರ್ಗಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಇದರ ವಿವರಣೆ. ಈ ಧರ್ಮ ಅಶಾಶ್ವತವಾದ ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ತೀವ್ರ ಶ್ರಮಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿ ಈ ಜೀವನದ ನಿಗೂಢತೆಯತ್ತ ದಿಕ್ಕು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ.

ನಡತೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾದ ನಿಯಮಗಳಿವೆ. ಪ್ರತಿ ಯಹೂದಿಯೂ ನಿತ್ಯ ಮೂರು ಸಲ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಧರ್ಮಗ್ರಂಥಗಳ ಆಯ್ದಭಾಗಗಳನ್ನು ನಿತ್ಯ ಪಠನ ಮಾಡಬೇಕು. ಸಾಮೂಹಿಕ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಇವರ ಪದ್ಧತಿ. ಪವಿತ್ರವಾದ ಗೃಹಜೀವನವನ್ನು ಇದು ಬೋಧಿಸುತ್ತದೆ. ಇತಿಹಾಸದುದ್ದಕ್ಕೂ ಮನೆಯನ್ನೇ ದೇವರ ಆವಾಸಸ್ಥಾನವಾಗಿ ಮಾಡಲು ಈ ಜನ ಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕೌಟುಂಬಿಕ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಗೌರವವಿದೆ. ಗಂಡನು ಹೆಂಡತಿಯ ಮೂಲಭೂತ ಹಕ್ಕನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಬಾರದು. ಇವರಿಬ್ಬರ ಸಂಬಂಧ ಪವಿತ್ರವಾದುದು. ಮಾಂಸಾಹಾರಿಗಳಾದರೂ ಇವರು ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಕೊಲ್ಲುವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸುತ್ತಾರೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಬಡವರು, ದುರ್ಬಲರು, ಸೆರೆಯಾಳುಗಳು, ಪೀಡಿತರ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ದಯೆಯಿಂದ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಈ ಧರ್ಮಬೋಧಿಸುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಸಹಜೀವಿಯನ್ನು ದ್ವೇಷಿಸುವುದೆಂದರೆ ದೇವರನ್ನು ದ್ವೇಷಿಸಿದಂತೆಯೇ. ನೆರೆಯವನ ಸಂಪತ್ತು ಗೌರವಗಳ ರಕ್ಷಣೆಯ ಹೊಣೆ ಎಲ್ಲರ ಮೇಲಿದೆ. ಶತ್ರುವಿನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅವನನ್ನು ಕ್ಷಮಿಸಬಹುದು; ಪ್ರೀತಿಸಲಾಗದು. ಏಕೆಂದರೆ ನ್ಯಾಯವಿಲ್ಲದ ಪ್ರೀತಿ ದುರುಪಯೋಗವಾಗುತ್ತದೆ. ಸ್ವರ್ಗ, ನರಕ, ಪುನರ್ಜನ್ಮಗಳನ್ನು ಅವರು ನಂಬುತ್ತಾರೆ. ಪ್ರವಾದಿ ಅವತರಿಸಿ ಪವಿತ್ರ ಜೆರುಸಲೇಮಿನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಶಾಂತಿರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುತ್ತಾನೆಂಬುದು ಇವರ ವಿಶ್ವಾಸ.

ಇದು ಕರ್ಮಾಚರಣೆಯ ಶಿಷ್ಟಾಚಾರದ ಧರ್ಮ. ಉತ್ಸವಾಚರಣೆಗಳ ಪಾತ್ರ ಯಹೂದಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದು. ವಿಶ್ರಾಂತಿ ದಿನವಾಗಿ ಸಬ್ಬತ್, ಏಕ್ಸೋಡಸ್ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಘಟನೆಗಳ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಪಾಸ್ ಓವರ್ ಹಬ್ಬಗಳು ನಡೆಯುತ್ತವೆ. ಪರಟಕೋಸ್ಟ್, ದೇವರು ಶಾಸನ ವಿಧಿಸಿದ್ದರೊಂದಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡರೆ, ಮರಳುಗಾಡಿನಲ್ಲಿ ಅಲೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಗುಡಾರಗಳಲ್ಲಿ ತಂಗುತ್ತಿದ್ದುದರ ನೆನಪು ತಬರ್ನಕಲ್ಸ್, ದಿ ಡೇ ಆಫ್ ರಿಮೆಂಬರೆನ್ಸ್ (ಹೊಸವರ್ಷ) ಕಳೆದ ವರ್ಷದ ಆತ್ಮ ನಿರೀಕ್ಷಣೆಯ ದಿನ. ಈ ಆಚರಣೆಗಳೆಲ್ಲವೂ ತಮ್ಮ ಜನರ ಸಂಘಟನೆಯ ಉದ್ದೇಶದಿಂದಲೇ ಇವೆಯೆಂಬುದನ್ನು ಪ್ರವಾದಿಗಳು ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಯ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯಂತೆಯೇ ಈ ಧರ್ಮದಲ್ಲೂ ಈಗ ಅತಿ ನಿಷ್ಠಾವಂತರು, ಪರಿವರ್ತನಶೀಲರು ಮತ್ತು ಸಮನ್ವಯ ಶೀಲರನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. (ವಿ.ಎಚ್.)

ಯಕ್ಷ: ಸೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಮೊತ್ತಮೊದಲು ಚತುರ್ಮುಖ ಹುಟ್ಟಿದ. ತರುವಾಯ ಚತುರ್ಮುಖ ಜಲವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ. ಈ ಜಲದ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಜೊತೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಸೃಜಿಸಿದ. ಈ ಪ್ರಾಣಿಗಳೆಲ್ಲವು ಹಸಿವು ನೀರಡಿಕೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದವು. ತಮ್ಮನ್ನು ಸೃಜಿಸಿದ ಬ್ರಹ್ಮನ ಬಳಿಗೆ ಬಂದು ತಮ್ಮ ಕೆಲಸವೇನೆಂದು ಕೇಳಿಕೊಂಡವು. ಚತುರ್ಮುಖ ಈ ಜಲವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿರಿ ಎಂದ. ಇದನ್ನು ಕೇಳಿ ಕೋಪಗೊಂಡ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಜಲವನ್ನು ಕುಡಿದವು. ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದವು. ನೀರು ಕುಡಿದವರನ್ನು ಯಕ್ಷ ಎಂತಲೂ ನೀರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದವರನ್ನು ರಕ್ಷ (ರಾಕ್ಷಸ) ಎಂತಲೂ ಕರೆದ. ಹೀಗೆ ಯಕ್ಷರ ಉತ್ಪತ್ತಿ.

ಕುಬೇರ ಯಕ್ಷ, ಬೆಸನಗರ

ಯಕ್ಷರ ಅಧಿಪತಿ ಕುಬೇರ. ಇವನ ಪ್ರಜೆಗಳೇ ಯಕ್ಷರು. ದೇವತೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವರದೊಂದು ಪಂಗಡ. ಕಾವೇರಿ, ನರ್ಮದಾ ನದಿಗಳ ಸಂಗಮವಾದ ಪವಿತ್ರ ತೀರ್ಥಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸ್ನಾನಮಾಡಿ ಮಹಾದೇವನನ್ನು ಪೂಜಿಸಿದ ಕಾರಣ ಕುಬೇರ ಯಕ್ಷ ರಾಜ್ಯಾಧಿಪತಿಯಾದ. ಕುಬೇರನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಶಂಖಪದ್ಮ, ಮಣಿಭದ್ರ, ಶ್ವೇತಭತ್ರ, ಗುಹ್ಯಕ, ಸ್ಥೂಣಕ, ಸೂರ್ಯಭಾನು, ವೇಣು, ಗಂಡಪಿಂಡ, ವೃಷಾರ, ದೃಮ, ಹಿಮಚಂದ್ರ, ಪಿಂಗಳಾಕ್ಷ, ಪ್ರಪಾಲಕ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಯಕ್ಷರು ಕುಬೇರನನ್ನು ಓಲೈಸುತ್ತಿರುತ್ತಾರೆಂದು ಪುರಾಣ ಪ್ರತೀತಿ. (ಎಂ.ವಿ.ವಿ.)

ಯಿವೊಸೊ: ಕೊರಿಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಕಿಯೊಲ್ಲ ಪ್ರಾಂತದ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಜೋಡಿ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಒಂದು ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ ಸ್ತ್ರೀಯದ್ದಾಗಿದ್ದು 158 ಸೆಂಮೀ

ಒಂದೇ ಕುಣಿಯಲ್ಲಿರುವ ಜೋಡಿ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು

ಉದ್ದವಿತ್ತು. ಇದರ ಬಲ ತೋಳಿನಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪಿನ ತೋಳಬಂದಿಯಿತ್ತು. ಮತ್ತೊಂದು ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ 165 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದವಿದ್ದು ಇದರ ಲಿಂಗನಿರ್ಣಯ ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಾನವ ಅವಶೇಷಗಳ ಪಟ್ಟಿಗೆ ಇವು ಸೇರುತ್ತವೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಯುರೋಪ್: ಪ್ರಪಂಚದ 7 ಭೂಖಂಡಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮತ್ತು ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಸಾಗರದಲ್ಲಿ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿರುವ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪ.

ಸನ್ನಿವೇಶ ಮತ್ತು ವಿಸ್ತೀರ್ಣ: ಈ ಖಂಡದಲ್ಲಿರುವ ಸ್ಕ್ಯಾಂಡಿನೇವಿಯ, ಪೋರ್ಚುಗಲ್, ಸ್ಪೇನ್, ಇಟಲಿ ಮುಂತಾದವು ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪಗಳಾಗಿವೆ. ಯುರೋಪಿನ ತೀರಪ್ರದೇಶ ಬಹು ಅಂಕುಡೊಂಕಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಸು.60,973ಕಿಮೀ ಉದ್ದವಿದೆ. ಯುರೋಪ್ ಖಂಡ 36° ಉತ್ತರ ಅಕ್ಷಾಂಶದಿಂದ 71° ಉತ್ತರ ಅಕ್ಷಾಂಶಗಳವರೆಗೂ ಮತ್ತು $10^{o}–27^{o}$ ಪಶ್ಚಿಮ ರೇಖಾಂಶದಿಂದ 57° ಪೂರ್ವ ರೇಖಾಂಶಗಳವರೆಗೂ ಹರಡಿದೆ. ಕಾರ, ಬೇರೆಂಟ್ಸ್ ಮತ್ತು ಶ್ವೈಟ್ ಸಮುದ್ರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಇದರ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಆರ್ಕ್‍ಟಿಕ್ ಸಾಗರ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್, ಏಜಿಯನ್ ಮತ್ತು ಏಡ್ರಿಯಾಟಿಕ್ ಸಮುದ್ರಗಳು, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಸಾಗರ, ಆಗ್ನೇಯದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪುಸಮುದ್ರ, ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಕ್ಯಾಸ್ಪಿಯನ್ ಸಮುದ್ರ, ಕಾಕಸಸ್ ಮತ್ತು ಯೂರಲ್ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಗಳು ಈ ಖಂಡವನ್ನು ಸುತ್ತುವರಿದಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಆಖಾತಗಳು, ಅಳಿವೆಗಳು, ಭೂಕಂಠಗಳು, ಜಲಸಂಧಿಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಇದರ ಒಟ್ಟು ಭೌಗೋಳಿಕ ಪ್ರದೇಶ ಸು.10,458,000ಚ.ಕಿಮೀ. ಇದು ಪ್ರಪಂಚದ ಒಟ್ಟು ವಿಸ್ತೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಶೇ.7 ರಷ್ಟಿದೆ. ಇದರ ಬಹುಭಾಗ ಸಮಶೀತೋಷ್ಣವಲಯದಲ್ಲಿದ್ದು ಸಾಗರ, ಸಮುದ್ರಗಳ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಹಿತಕರ ಹವೆಯಿದ್ದು ಜನವಸತಿಗೆ ತುಂಬ ಅನುಕೂಲವಾಗಿದೆ. ಯುರೋಪ್ ಪದದ ಮೂಲ ಅಕ್ಕಾಡಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಏರಬ್ ಅಂದರೆ ಸೂರ್ಯ ಮುಳುಗುವ ಪ್ರದೇಶ ವೆಂದರ್ಥ. ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆಲ್ಲೂ ಕಾಣಲಾರದಷ್ಟು ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಮಾನವ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ನಿರಂತರವಾಗಿ ನಡೆದದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯೆ. ಯುರೋಪಿನ ಮಹಾನ್ ಲೇಖಕ ಮಾರ್ಲೋ ಇದನ್ನು ಅಪರಿಮಿತವಾದ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳು ಅಡಕವಾಗಿರುವ ಒಂದು ಕೊಠಡಿ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಅತ್ಯಾಧುನಿಕ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಹಾಗೂ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಾಪಾರ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಅಂಕುರಾರ್ಪಣವಾದದು ಇಲ್ಲೇ. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಜನ್ಮತಾಳಿದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು ಇಂದು ಜಗತ್ತಿನ ಎಲ್ಲಾ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿವೆ. ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಸಮಾಜವಾದ, ವ್ಯಕ್ತಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ, ಕ್ರಾಂತಿಯ ಮನೋಭಾವ ಹಾಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಜನ್ಮತಾಳಿವೆ.

ಯುರೋಪ್ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾದ ಭೌಗೋಳಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಅದಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿ ಉತ್ತರ ಯುರೋಪ್, ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪ್, ಪಶ್ಚಿಮದ ತೀರಪ್ರದೇಶಗಳು, ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪ್, ದಕ್ಷಿಣ ಯುರೋಪಿನ ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶ, ಮೆಡಿಟೇರಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಯುರೋಪ್ ಎಂದು ಈ ಖಂಡವನ್ನು ವಿಭಾಗಿಸಬಹುದು. ಉತ್ತರ ಯುರೋಪ್ ನಾರ್ವೆ, ಸ್ವೀಡನ್, ಫಿನ್ಲೆಂಡ್, ಹಾಗೂ ಐಸ್ಲೆಂಡ್ ದೇಶಗಳನ್ನೂ ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರಪ್ರದೇಶ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ದ್ವೀಪಗಳು, ನೆದರ್‍ಲೆಂಡ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಬೆಲ್ಜಿಯಮ್, ಲಕ್ಸೆಮ್‍ಬರ್ಗ್ ದೇಶಗಳನ್ನೂ ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪ್ ಪ್ರದೇಶ ಜರ್ಮನಿ, ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯ, ಪೋಲೆಂಡ್, ಸ್ವಿಟ್ಜರ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ದೇಶಗಳನ್ನೂ ದಕ್ಷಿಣ ಯುರೋಪಿನ ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶ ಹಂಗೆರಿ, ಯೂಗೋಸ್ಲಾವಿಯ, ರೊಮೇನಿಯ ಮತ್ತು ಬಲ್ಗೇರಿಯ ದೇಶಗಳನ್ನೂ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶ ಗ್ರೀಸ್, ಮಾಲ್ಟಾ, ಇಟಲಿ, ದಕ್ಷಿಣ ಜರ್ಮನಿ, ದಕ್ಷಿಣ ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಸ್ಪೇನ್ ಮತ್ತು ಪೋರ್ಚುಗಲ್ ದೇಶಗಳನ್ನೂ ಪೂರ್ವ ಯುರೋಪ್ ರಷ್ಯವನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿದೆ.

ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಸು.40,000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೇ ನಿಯಾಂಡರ್ತಲ್ ಮನುಷ್ಯ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಇತಿಹಾಸದುದ್ದಕ್ಕೂ ಏಷ್ಯದಿಂದ ಯುರೋಪಿಗೆ ವಲಸೆಗಾರರು ಬಂದು ನೆಲೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಇಂಡೊ–ಯುರೋಪಿಯನ್ ಗುಂಪಿನ ಕಕೇಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಕಾಲವನ್ನು ಕಂಚಿನಯುಗವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1700ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಏಜಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಕೃಷಿ ಮತ್ತು ಪಶುಸಂಗೋಪನೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ದಕ್ಷಿಣ ಬಾಲ್ಕನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.6000 ದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಶಾಶ್ವತ ಮಾನವ ನೆಲೆಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದವು. ಕೇಂದ್ರ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5000ದಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸಾಯ ವಿಸ್ತಾರಗೊಂಡಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2000ದ ವೇಳೆಗೆ ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿ ಮಹತ್ತರವಾದ ಜನಾಂಗಗಳೂ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಬೆಳೆಯುವಂತಹ ವಾತಾವರಣ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು.

ಫ್ರಾನ್ಸ್, ದಕ್ಷಿಣ ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆರಂಭಕಾಲದ ಕೆಲ್ಟ್ ಜನಾಂಗದವರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬ್ರಿಟನ್, ಐರ್ಲೆಂಡ್, ಕೇಂದ್ರ ಯುರೋಪ್, ಕಾರ್ಪೆಥಿಯನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಬಾಲ್ಕನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಹಬ್ಬಿತು. ಜರ್ಮಾನಿಕ್ ಅಥವಾ ಟ್ಯುಟಾನಿಕ್ ಜನಾಂಗದವರ ಮೂಲಗಳ ಬಗೆಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ವಿವರಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಕೊನೆಯ ವೇಳೆಗೆ ಇವರು ದಕ್ಷಿಣ ಸ್ವೀಡನ್, ಡೇನಿಷ್, ಪರ್ಯಾಯದ್ವೀಪ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಜರ್ಮನಿಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲ್ಟಿಕ್ ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೂ ಇವರು ಬಂದರು. ಕಪ್ಪುಸಮುದ್ರದ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಪೇಥಿಯನ್ ಬೆಟ್ಟಗಳಾಚೆ ಬಾಲ್ಟಿಕ್ ಸಮುದ್ರದವರೆಗಿನ ಹುಲ್ಲುಗಾವಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ಜನರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಅಲೆಮಾರಿ ಜನಾಂಗದ ಸಿಥಿಯನ್ನರು ಮುಖ್ಯರು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಗ್ರೀಸಿನ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ರೂಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಅದರ ಸನ್ನಿವೇಶವೂ ಭೌತಲಕ್ಷಣಗಳೂ ವಾಯುಗುಣವೂ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿವೆ. ಗ್ರೀಕರು ಮೊದಲು ನಾಗರಿಕತೆಯ ಬೆಳಕನ್ನು ಕಂಡದ್ದು ಕ್ರೀಟನ್ನರಿಂದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1600–1200ರ ವರೆಗೆ ಗ್ರೀಸಿನಲ್ಲಿ ಕ್ರೀಟನ್ನರ ತಾಮ್ರಯುಗದ ನಾಗರಿಕತೆ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನವಾಗಿತ್ತು. ಆಗಿನ ಅವಶೇಷಗಳು ಮೈಸೀನಿ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಂಡುಬಂದದ್ದರಿಂದ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರು ಆ ಕಾಲವನ್ನು ಮೈಸೀನೀಯರ ಕಾಲವೆಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಗ್ರೀಸಿನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಿ ಹೋಮರ್ ತನ್ನ ಬರೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಏಷ್ಯ ಮೈನರಿನಲ್ಲಿಯ ಟ್ರಾಯ್, ಗ್ರೀಸಿನ ಮೈಸೀನಿ ಮತ್ತು ಕ್ರೀಟ್ ದ್ವೀಪಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರ ಶೋಧನೆಗಳಿಗೆ ಈ ವರ್ಣನೆ ಸಹಾಯಕವಾಯಿತು. 1870ರಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಷ್ಲೀಮನ್ನನೂ 1900ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಆರ್ಥರ್ ಎವಾನ್ಸ್‍ನೂ ಈಜಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಭೂಶೋಧನೆ ಮಾಡಿದರು. ಟ್ರಾಯ್, ಮೈಸೀನೀ ಮತ್ತು ನಾಸಸ್ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ಅವಶೇಷಗಳು ಒಂದೇ ಬಗೆಯಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಈಜಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಗ್ರೀಸಿನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಈಜಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000ದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಈ ನಾಗರಿಕತೆ ತನ್ನ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯಿಂದ ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಜನ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಲ್ಲೆ, ಕತ್ತಿಗಳನ್ನೂ ಚರ್ಮದ ಶಿರಸ್ತ್ರಾಣಗಳನ್ನೂ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈಜಿಯನರು ಚಿತ್ರಕಲೆಯನ್ನೂ ಬರೆವಣಿಗೆಯನ್ನೂ ತಿಳಿದಿದ್ದರೆಂದು ನಾಸಸ್ ನಗರದ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ವ್ಯವಸಾಯವೂ ಇವರ ಕಸಬಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಪ್ರಕೃತಿದೇವತೆಯ ಪೂಜಕರಾಗಿದ್ದರು. ಸತ್ತವರಿಗೆ ಸಮಾಧಿ ಕಟ್ಟಿ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ನಾಸಸ್ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಎರಡು, ಮೂರು ಅಂತಸ್ತುಗಳು, ದೊಡ್ಡ ಪಡಸಾಲೆ, ಕೊಠಡಿಗಳು, ಚಕ್ರವ್ಯೂಹಗಳುಳ್ಳ ಆವಾರಗಳು ಇವೆ. ಗೋಡೆ ಚಿತ್ರಾಲಂಕೃತ, ನೀರಿನ ಸರಬರಾಜು, ಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಸ್ನಾನದ ಕೊಠಡಿಗಳು–ಇವು ಕ್ರೀಟನರ ಜೀವನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ವೈಭವಯುಕ್ತವಾದ ನಾಗರಿಕತೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1350ರ ವೇಳೆಗೆ ಅಕಸ್ಮಾತ್ ನಾಶವಾಯಿತು.

ರೋಮನ್ ಕೇಂದ್ರಸ್ಥಳ

ಗ್ರೀಕರ ಆಗಮನ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1200–550ರಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶ ಈಜಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದಾಚೆಯ ಟ್ರಾಯ್, ಏಷ್ಯ ಮೈನರಿನ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳು, ಕಪ್ಪುಸಮುದ್ರದ ದಕ್ಷಿಣ ತೀರದ ಭಾಗ ಮತ್ತು ಆಫ್ರಿಕದ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರತೀರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಇವರದು ಅನೇಕ ಪಂಗಡಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಜನಾಂಗವಾಗಿತ್ತು. ಇವರ ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಳನ್ನೂ ಹೋಲುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವರು ಆರ್ಯರ ಅಥವಾ ಇಂಡೊ–ಯುರೋಪಿಯನ್ನರ ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿದವರೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1100ರಲ್ಲಿ ಉತ್ತರದ ಕಡೆಯಿಂದ ಅನಾಗರಿಕರಾದ ಡೋರಿಯನರು ನುಗ್ಗಿ ಬಂದು, ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಹೋದೆಡೆಯಲ್ಲೆಲ್ಲ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಕುರುಹುಗಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದರು. ಅಕೀಯನರು ಒಂದು ಗುಂಪು ಕ್ರೀಟ್ ದ್ವೀಪವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ಈಜಿಯನ್ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶಮಾಡಿತು. ಮತ್ತೊಂದು ಗುಂಪಿನವರು ಟ್ರಾಯ್ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಫ್ರಿಜಿಯದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿ ಫ್ರಿಜಿಯನ್ನರೆಂದು ಹೆಸರಾದರು. ಇವರು ಮುಂದೆ ಟ್ರೋಜನರೆಂದೂ ಎನಿಸಿಕೊಂಡರು. ಹೀಗೆ ನಾನಾ ಗುಂಪುಗಳು ತಂಡತಂಡವಾಗಿ ವಲಸೆ ಬಂದು, ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಗ್ರೀಸಿನ ಎಲ್ಲೆಡೆಗಳಲ್ಲೂ ನೆಲೆಸಿದವು. ಇವರೆಲ್ಲ ಒಂದೇ ಬುಡಕಟ್ಟಿನವರು. ಒಂದೇ ಬಗೆಯ ಭಾಷೆ ಆಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರನ್ನು ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರು ಅಥವಾ ಹೆಲೆನರು ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಪುರಾತನ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶವನ್ನು ಹೆಲ್ಲಾಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ಇವರನ್ನು ಹೆಲೆನರು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಮೈಸೀನಿ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದ ಅಕೀಯನರ ಅನಂತರದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಹೋಮರ್ ಕವಿಯ ಇಲಿಯಡ್ ಮತ್ತು ಒಡಿಸ್ಸಿ ಕಾವ್ಯಗಳೇ ಮೂಲಾಧಾರಗಳು.

ಗ್ರೀಕರ ದೇವೇಂದ್ರನೆನಿಸಿದ ಜ್ಯೂಸ್ ದೇವತೆ ಟ್ಯಾಂಟಲಸನಿಗೆ ಜನ್ಮವಿತ್ತನೆಂದು ಒಂದು ಕತೆ. ಈತ ಫ್ರಿಜಿಯದ ಅರಸನಾದ. ಟ್ಯಾಂಟಲಸನ ಮಗ ಪಿ ಲಾಪ್ಸ್. ಅಗಮೆಮ್ನಾನ್ ಮತ್ತು ಮೆನಲಸರು ಪೀಲಾಪ್ಸನ ಮಗನಾದ ಏಟ್ರಿಯಸನ ಮಕ್ಕಳು, ಟ್ಯಾಂಟಲಸನ ಮರಿಮಕ್ಕಳು. ಅಪ್ರತಿಮ ಯೋಧರೆನಿಸಿದ ಇವರು ಟ್ರೋಜನ್ ಕದನದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ಟ್ರಾಯ್ ರಾಜಕುಮಾರ ಪ್ಯಾರೀಸ್ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಹೆಲೆನಳನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಿದ್ದ. ಇದಕ್ಕೆ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಗ್ರೀಕರು ಟ್ರಾಯ್ ನಗರವನ್ನು ಮುತ್ತಿ ನಾಶಮಾಡಿದರು. ಇದು ಇಲಿಯಡಿನ ಕಥಾವಸ್ತು. ಈ ಘಟನೆಯ ಅನಂತರ ಒಡಿಸಸ್ ವೀರ ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗುವಾಗ ಅನುಭವಿಸಿದ ಕಷ್ಟಪರಂಪರೆಗಳ ಕಥನ ಹೋಮರನ ಒಡಿಸಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಎರಡು ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಕರ್ತೃ ಹೋಮರ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳು ಗ್ರೀಕರೆಲ್ಲರಿಗೂ ಪವಿತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳು, ಭಾರತದ ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತಗಳಂತೆ. ಇವು ಗ್ರೀಕ್ ವೀರರ ಶೌರ್ಯ ಕಥನಗಳು. ಅಲ್ಲಿಯ ಹಾಡುಗಾರರು ಈ ಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ಹಾಡುತ್ತ ಊರಿಂದೂರಿಗೆ ಸಂಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡು ಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ಬರೆದಿಡಲಾಯಿತು. ಈ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸಿನ ಆಗಿನ ರಾಜಕೀಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳ ವರ್ಣನೆಯಿದೆ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ರಾಜತ್ವ, ಶ್ರೀಮಂತ ಪ್ರಭುತ್ವ ಮತ್ತು ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವಗಳು ಉಗಮಿಸುತ್ತಿದ್ದುವೆಂಬುದು ಇವುಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಗ್ರೀಸಿನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಕವಿ ಹೆಸಿಯಡ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.750–700). ತನ್ನ ತಿಯೊಗಮಿಯ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರು ತಮ್ಮ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ದೇವತೆಗಳಲ್ಲಿಟ್ಟಿದ್ದ ಭಯಭಕ್ತಿಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯಿದೆ. ಮಾನವರಂತೆಯೇ ಗ್ರೀಕ್‌ದೇವತೆಗಳೂ ಆಟಪಾಟಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಾನವ ಸಹಜವಾದ ವೈಮನಸ್ಯ, ಪ್ರೇಮ, ಕ್ರೌರ್ಯ ಪೂರಿತರು. ಹೇಡೀಸ್ ಅಧೋಲೋಕದ, ಪಿತೃಲೋಕದ ದೇವತೆ, ಏರೀಸ್ ಯುದ್ಧದೇವತೆ, ಅಪಾಲೊ ಬೆಳಕಿನ, ಎಪೊಸಾಸ್ ಅಗ್ನಿಯ, ಡಯೊನಿಸಸ್ ಮದ್ಯದ, ಅಥೇನ ಕಲೆಯ, ಆಫ್ರೋಡೈಟಿ ಪ್ರೇಮದ ಅಧಿದೇವತೆಗಳು – ಹೇಡ್ಸನ ಮಕ್ಕಳು.

ಅಕೀಯನರು ಮೈಸೀನೀಯರಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಒರಟು. ವ್ಯವಸಾಯ ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬು. ಮೊದಮೊದಲು ಇವರ ಇಡೀ ಪರಿವಾರ ಉಳುವ ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೆ ಸ್ವಾಮ್ಯ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಕುಟುಂಬಕ್ಕೆ ಪಿತೃ ಪ್ರಧಾನನಾದರೂ ಅವನಿಗೆ ಜಮೀನನ್ನು ಮಾರುವ ಹಕ್ಕಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಶ್ರೀಮಂತರು ಕ್ರಯಕ್ಕೆ ಪಡೆದುಕೊಂಡರು. ಸಮುದ್ರ ವ್ಯಾಪಾರ ಸುಲಭವಾಗಿತ್ತು. ವಿನಿಮಯಕ್ಕೆ ಕಬ್ಬಿಣ, ಕಂಚು, ಚಿನ್ನದ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಯುದ್ಧಸಮಯದಲ್ಲಿ ಗುಂಪಿನ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನೇ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಂತೆ ಪರಿವಾರ ಕ್ಷೇಮದ ಹೊಣೆ ಹೊರುತ್ತಿದ್ದ. ಪ್ರಜೆಗಳ ಬೆಂಬಲಕ್ಕಾಗಿ ಗುಂಪಿನ ಮುಖಂಡ ಅವರ ಸಭೆಯನ್ನು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದ. ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆ ಇತ್ತು. ಮೊದಮೊದಲು ಈ ಮುಖಂಡನನ್ನು ಅಧಿಕಾರಚ್ಯುತನಾಗಿ ಮಾಡಬಹುದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ ರಾಜತ್ವ ಅನುವಂಶಿಕವಾಯಿತು. ಆತನನ್ನು ಸಮಾಜದ ಸೇನಾನಿ, ನ್ಯಾಯಾಧೀಶ ಮತ್ತು ಪುರೋಹಿತನೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಯಿತು.

ಟ್ರೋಜನ್ ಕದನದ ಬಳಿಕ ಗ್ರೀಸಿನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳುಂಟಾದುವು. ಅಕೀಯನರ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ ಡೋರಿಯನರು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರೊಡನೆ ಬೆರೆತರು. ಇವರೊಡನೆ ಅಯೋನಿಯನರು ಸೇರಿದರು. ಇವರೆಲ್ಲ ಕೂಡಿ ಗ್ರೀಕರೆನಿಸಿಕೊಂಡರು. ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ಒತ್ತಡ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪ್ರೇಮಿಗಳಾದ ಗ್ರೀಕರು ಬೇರೆ ಕಡೆಗೆ ವಲಸೆ ಹೊರಟರು. ಕೆಲವರು ಈಜಿಯನ್ ಸಮುದ್ರವನ್ನು ದಾಟಿ ಏಷ್ಯ ಮೈನರಿನ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.750–500 ಕಾಲದ ಗ್ರೀಕರ ವಸಾಹತುಗಳಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ, ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ವಾಣಿಜ್ಯಕ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳಿದ್ದವು. ಫಲವತ್ತಾದ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ವಸಾಹತುಗಳು ಹರಡಿದ್ದವು. ಗ್ರೀಕರು ನೆಲಸಿದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಒಲಿಂಪಿಕ್ ಕ್ರೀಡಾಪಂದ್ಯಗಳು, ದಿವ್ಯವಾಣಿ, ಒಂದೇ ಭಾಷೆ, ಹೋಮರನ ವೀರ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿಯ ಪೂಜ್ಯ ಭಾವನೆ – ಇವು ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಘಟನೆಯ ಮುಖ್ಯ ಅಂಶಗಳು.

ಈ ವಲಸೆಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಜನಜೀವನದಲ್ಲೂ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳಾದವು. ಹಿಂದಿನ ಗ್ರಾಮಜೀವನಕ್ಕೆ ಬದಲು ನಗರಜೀವನ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ವ್ಯಾಪಾರೋದ್ಯಮಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದಂತೆಲ್ಲ ಹಿಂದಿನ ವಿನಿಮಯ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಬದಲು ನಾಣ್ಯದ ಉಪಯೋಗ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಹತೋಟಿಯ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಉಂಟಾಯಿತು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ನಗರವೂ ರಾಜ್ಯವೆನಿಸಿಕೊಂಡು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಆಕ್ರೊಪಲಿಸ್ ನಗರ ಜೀವನದ ಕೇಂದ್ರ, ದುರ್ಗ. ನಗರರಾಜ್ಯದ ಉನ್ನತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಆ ನಗರದ ರಾಜ ಪ್ರಮುಖ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶ ಪರ್ವತಮಯವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಒಳಸಂಚಾರ ಪ್ರಯಾಸಕರವಾಗಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಗ್ರೀಕರು ವಿಶಾಲವಾದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಿಲ್ಲ. ನಗರರಾಜ್ಯವೇ ಅವರಲ್ಲಿಯ ಉಚ್ಚಮಟ್ಟದ ರಾಜಕೀಯ ಘಟಕವಾಯಿತು. ನಗರ ರಾಜ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಲಹಗಳಿದ್ದುವು. ಸ್ಪಾರ್ಟ ಮತ್ತು ಅಥೆನ್ಸ್ ಪ್ರಮುಖ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳು.

ಹೋಮರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಣರಾಜ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು. ಅನಂತರ ರಾಜ ಪ್ರಭುತ್ವ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ರಾಜ ನಿರಂಕುಶಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಅವನಿಗೆ ಆಡಳಿತ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಲಹೆ ನೀಡಲು ಕುಲಗಳ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಂತ್ರಾಲೋಚಕ ಸಭೆಯೊಂದಿತ್ತು. ಸ್ವತಂತ್ರ ಪೌರರನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಒಂದು ಪ್ರಜಾಪ್ರತಿನಿಧಿ ಸಭೆಯೂ ಇತ್ತು. ಇದು ತನ್ನ ಬೇಡಿಕೆಗಳನ್ನೂ ಸೂಚನೆಗಳನ್ನೂ ಹಿರಿಯರ ಸಭೆಗೆ ಅನುಮೋದನೆಗೆ ಕಳುಹಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೂ ಕ್ರಮೇಣ ರಾಜ ದರ್ಪಿಷ್ಠನಾಗಿ ಪ್ರಜಾಪೀಡಕನಾದಾಗ ಜನ ಅವನನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ರಾಜತ್ವ ಕ್ಷೀಣಿಸಿ ನಗರದ ಶ್ರೀಮಂತ ಪ್ರಜೆಗಳು ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಣೆಯನ್ನು ವಹಿಸಿದರು. ಶ್ರೀಮಂತವರ್ಗ ರಾಜನನ್ನು ಹೊರದೂಡುವುದರ ಹಾಗೂ ರಾಜನನ್ನು ಆರಿಸುವುದರ ಮೂಲಕವೇ ಅನುವಂಶಿಕ ರಾಜಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ತೊಲಗಿಸಿತು. ರಾಜ ರಾಜ್ಯದ ಇತರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಂತೆ ಒಬ್ಬ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ.

ಕಾನೂನುಗಳ ಕ್ರೋಢೀಕರಣ ಶ್ರೀಮಂತ ಪ್ರಭುತ್ವದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಕೊಡುಗೆ. ಮೊದಮೊದಲು ಕಾನೂನುಗಳು ಲಿಖಿತರೂಪದಲ್ಲಿಲ್ಲದೆ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕವಾಗಿದ್ದಾಗ, ಅವನ್ನು ತನಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿ ಅರ್ಥವಿಸುವ ಹಕ್ಕನ್ನು ಶ್ರೀಮಂತವರ್ಗ ಪಡೆದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರಜೆಗಳು ಈ

ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದಾಗ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಕ್ರೋಢೀಕರಿಸುವ ಕಾರ್ಯ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಇವು ಅಪರಾಧ, ದಂಡಗಳು, ಜನರ ಆಚಾರ, ಅಭಿರುಚಿ, ಉಡುಗೆ ತೊಡುಗೆಗಳಲ್ಲೂ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಕಟ್ಟಳೆಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸತೊಡಗಿದವು. ವಾಣಿಜ್ಯಾಭಿವೃದ್ಧಿಯಿಂದ ದೇಶ ಶ್ರೀಮಂತವಾಯಿತಾದರೂ ಆ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಪಾಲು ಇರಲಿಲ್ಲ. ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ದುರುಪಯೋಗಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಶ್ರೀಮಂತರು ರೈತರ ಹಿತಗಳನ್ನು ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸಿದರು. ಪ್ರಜಾಶೋಷಣೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನತೆಯನ್ನು ಕಂಗೆಡಿಸಿತು. ಬಡವರು ಗುಲಾಮರಾದರು. ಬೇಸತ್ತ ಜನ ಶ್ರೀಮಂತಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿದರು. ಶೋಷಿತವರ್ಗದ ನಾಯಕನ ಕೈಗೆ ಅಧಿಕಾರ ವರ್ಗಾವಣೆಯಾಯಿತು. ಇಂಥ ಜನ ನಾಯಕನನ್ನು ಟೈರಂಟ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆಯಾದರೂ ಆ ಪದಕ್ಕೆ ಕ್ರೂರಿ, ಪ್ರಜಾಪೀಡಕ ಎಂಬ ಈಗಿನ ಅರ್ಥವನ್ನು ಅನ್ವಯಿಸಲಾಗದು. ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ಈತ ಜನನಾಯಕ; ಜನರ ಹಿತರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಶ್ರೀಮಂತರ ದರ್ಪ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ಮಸೆದು ಬಲಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿ ಅವರನ್ನು ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ಹೊರದೂಡಿ ಅಧಿಕಾರದ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ವಹಿಸಿದ. ಈತ ರಾಜ್ಯದ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸುವ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುವಾಗಿದ್ದ. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ ಇಂಥ ನಾಯಕರೂ ಅಧಿಕಾರಮದದಿಂದ ತಮ್ಮ ಕರ್ತವ್ಯವನ್ನು ಮರೆತು ಪ್ರಜಾಪೀಡಕರಾದರು. ಇವರೂ ಅದೇ ಕಾರಣದಿಂದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡರು. ಕೊನೆಗೆ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು.

ಸ್ಪಾರ್ಟನರ ರಾಜಕೀಯ ಪದ್ಧತಿಯ ಶಿಖರದಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರು ಅರಸರಿದ್ದರು. ಇವರು ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸುತ್ತ ಬಂದರಾದರೂ ಲೈಕರ್ಗನ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.600) ಸುಧಾರಣೆಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಕ್ರಮೇಣ ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಯೂಸಫರರಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟರು. ಜಿರೂಷಿಯ ಎಂಬುದು ಶಿಷ್ಟಸಭೆ. ಇಬ್ಬರು ರಾಜರ ಜೊತೆಗೆ 28 ಮಂದಿ ಹಿರಿಯರು ಇದರ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಅಪೆಲ ಎಂಬ ಪೌರಸಭೆಯ ಅನುಮತಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಬೇಕಾದ ಎಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳನ್ನೂ ಇವರು ಮೊದಲು ಪರಿಶೀಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಜಿರೂಷಿಯದ ಸದಸ್ಯರಿಗೆ 60 ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಾಗಬೇಕಿತ್ತು. ಇವರು ಚುನಾಯಿತ ಸದಸ್ಯರು. ಈ ಶಿಷ್ಟ ಸಭೆ ಉಚ್ಚ ನ್ಯಾಯಾಲಯವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಅಪೆಲ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸದಸ್ಯರ ಸಭೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಸದಸ್ಯರಾಗುವ ಎಲ್ಲ ಪೌರರು ಕನಿಷ್ಠ 30 ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಿನವರು. ಜಿರೂಷಿಯದ ಪರಿಶೀಲನೆಗೆ ಬಂದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಅನುಮೋದಿಸುವ ಅಥವಾ ತಿರಸ್ಕರಿಸುವ ಹಕ್ಕು ಈ ಸಭೆಗೆ ಇತ್ತು. ನ್ಯಾಯಾಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸುವ, ಅರಸನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತಿಮ ಒಪ್ಪಿಗೆ ನೀಡುವ ಅಧಿಕಾರ ಈ ಸಭೆಗೆ ಇತ್ತಾದರೂ ಯಾವ ವಿಷಯವನ್ನೂ ಮಂಡಿಸುವ ಅಧಿಕಾರ ಇದಕ್ಕಿರಲಿಲ್ಲ. ಯೊಫರೇಟ್ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಐದು ಜನ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಗಳಿದ್ದರು. ಅರಸರ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ಕ್ರಮೇಣ ಇವರು ತಮ್ಮದನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು.

ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮುಖ್ಯವಾದುದು ಸ್ಪಾರ್ಟ ಜನರಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂದ ಸೈನಿಕ ಶಿಸ್ತು. ಪ್ರಜೆಗಳು ರಾಜ್ಯದ ಕಾನೂನನ್ನು ಸರ್ವವಿಧದಲ್ಲೂ ಗೌರವಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಪ್ರಜೆಗಳು ಸರ್ಕಾರದ ಸೊತ್ತು. ಅವರ ಜೀವನವನ್ನು ರೂಪಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಸರ್ಕಾರ. ಮಗು ಹುಟ್ಟಿದ ಕೂಡಲೇ ಟೇಗೇಟಸ್ ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲಿನ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಮೂರು ದಿನಗಳನ್ನು ಕಳೆಯಬೇಕಿತ್ತು. ಆಮೇಲೂ ಬದುಕುಳಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರಜೆ ಎಂದು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ, ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ನಿಯಮಿತರಾದ ದಾದಿಗಳು ಪೋಷಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅನಂತರ ಏಳನೆಯ ವರ್ಷದಿಂದ 13ನೆಯ ವರ್ಷದವರೆಗೆ ಅದಕ್ಕೆ ದೈಹಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾದ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಶಿಸ್ತಿನಿಂದ ಪಾಲಿಸುವುದು ಮಕ್ಕಳು ಕಲಿಯಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಮೊದಲ ಪಾಠ. ಮಾನಸಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವರ ಜೀವನ ದೇಶದ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಮುಡಿಪಾಗಿತ್ತು. ಇವರ ಜೀವನೋಪಾಯಕ್ಕೆ ಸರ್ಕಾರ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿತ್ತು. ಹೆಲಿಟರು ಅದನ್ನು ಸಾಗುವಳಿ ಮಾಡಿ ಧಾನ್ಯವನ್ನು ಒಡೆಯನಿಗೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಯೋಗ್ಯರಾದ ಬಲಿಷ್ಠ, ಆರೋಗ್ಯವಂತ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ಒದಗಿಸುವುದು ಮದುವೆಯ ಗುರಿ. ಮಹಿಳೆಯರು ದೃಢಕಾಯರಾಗಿದ್ದು ಉತ್ಸಾಹಕರವಾದ ಪೀಳಿಗೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಹೊಣೆ ಹೊತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಜೆಗಳಲ್ಲಿ ದುರಾಶೆಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲದಿರಲು ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಮುಂತಾದ ಅಮೂಲ್ಯ ಲೋಹಗಳ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಬಳಸದೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ವಿನಿಮಯಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಡೀ ರಾಷ್ಟ್ರವೇ ಒಂದು ಸೈನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಶಾಲೆಯಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು.

ಅಥೆನ್ಸ್: ಗ್ರೀಕ್ ನಗರ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಥೆನ್ಸ್ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದದ್ದು. ಗೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೇಂದ್ರನಗರವಿದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.700ರ ವೇಳೆಗೆ ಆಟಿಕ ಪ್ರದೇಶದ ಹಲವಾರು ನಗರಗಳು ಅಥೆನ್ಸ್ ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಹಳೆಯ ಕುಟುಂಬಗಳು, ಶ್ರೀಮಂತ ರೈತವರ್ಗಗಳು ಅಧಿಕಾರದ ತಕ್ಕಡಿ ಹಿಡಿದಿದ್ದುವು. ಡೋರಿಯನರ ಧಾಳಿಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕೊಡ್ರಸ್ ಎಂಬ ಅರಸ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನಾದರೂ ಅವನ ಅನಂತರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.752ರ ಆರ್ಕನ್ ಎಂಬ ನಾಯಕನ ಕೈಗೆ ಶ್ರೀಮಂತರು ಅಧಿಕಾರವಿತ್ತರು. ಅನಂತರ ಅದು 10 ವರ್ಷಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತಗೊಂಡಿತು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.683). ಈಗ ಇವನೊಂದಿಗೆ ಇನ್ನೂ ಎಂಟುಜನ– ಒಬ್ಬ ಬೆಸಿಲಿಯನ್ (ರಾಜ, ಧರ್ಮಾಧಿಕಾರಿ), ಸೇನಾನಿ (ಪೊಲೆಮಾರ್ಕಸ್) ಮತ್ತು 6 ಜನ ಥೆಸ್ಮೊಥಿಟಿಸ್ ಎಂಬ ಕಾನೂನಿನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಇದ್ದರು. ಅಥೆನ್ಸಿನ ಸಂವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ರಾಜನೆಂಬ ಹೆಸರು ಉಳಿದರೂ ರಾಜತ್ವ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಬೂಲಿ ಎಂಬ ಸಭೆ ಆರೆ ಬೆಟ್ಟದ ಬುಡದಲ್ಲಿ ಸಭೆ ಸೇರಿ ಈ ಅಧಿಕಾರವರ್ಗವನ್ನು ಚುನಾಯಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಈರಪಗಸ್ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಇದೆ. ಇದು ಶ್ರೀಮಂತರ ಸಭೆ. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಶ್ರೀಮಂತರು, ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಕಸಬುದಾರರು ಹಾಗೂ ಒಕ್ಕಲಿಗರು ಎಂಬ ಮೂರು ವರ್ಗಗಳಿದ್ದುವು. ವ್ಯವಸಾಯಗಾರರ ಹಿಡುವಳಿಗಳು ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಹಿಂದಾಗಿದ್ದರೂ ಕುಲ ಬೆಳೆದಂತೆಲ್ಲ, ಅವರ ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿದಂತೆಲ್ಲ, ಭೂಮಿ ವಿಂಗಡವಾಗಿ ಲಾಭದಾಯಕವಾಗದೆ ಕ್ರಮೇಣ ಈ ತುಂಡು ಭೂಮಿಗಳನ್ನು ಇವರು ಶ್ರೀಮಂತರಿಗೆ ವಿಕ್ರಯಿಸಿ ಅವರ ತೊತ್ತುಗಳಾಗಿ ದುಡಿದರು. ಗುಲಾಮವರ್ಗ ಕ್ರಮೇಣ ಬೆಳೆಯಿತು. ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಮವರ್ಗದವರು ಸ್ವತಂತ್ರ ಕೂಲಿಗಾರರನ್ನು ಆರ್ಥಿಕ ದುಃಸ್ಥಿತಿಗೀಡುಮಾಡಿ ಗುಲಾಮರ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಲು ಕಾರಣರಾದರು. ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಅಲ್ಲೋಲಕಲ್ಲೋಲವಾಯಿತು. ಕ್ರೇಡೋ ಎಂಬ ಥೆಸ್ಮೊಥಿಟ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.620) ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಕ್ರೋಢೀಕರಿಸಿ ಬರೆಹಕ್ಕೆ ಇಳಿಸಿ ಆಟಿಕದಲ್ಲಿ ಶಾಂತ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಈತ ರೂಪಿಸಿದ ಕಾನೂನುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಧಿಸಲಾದ ದಂಡನೆಗಳು ಅತಿ ಕ್ರೂರವಾಗಿದ್ದುವು. ಆದರೆ ಇದು ಸಾಲಗಾರರಿಗೂ ಗುಲಾಮರಿಗೂ ಇತರ ಶೋಷಿತಜನರಿಗೂ ಯಾವ ವಿಧದ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನೂ ನೀಡಲಿಲ್ಲ.

ವರ್ತುಲ ರಂಗಮಂದಿರ, ರೋಮ್

ಇಂಥ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.594ರಲ್ಲಿ ಆರ್ಕನ್ ಮುಖ್ಯನಾಗಿ ಸೋಲಾನ್ ಆರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. ಸಮಾಜದ ವಾತಾವರಣವನ್ನು ತಿಳಿಗೊಳಿಸಲು ಈತನಿಗೆ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರವನ್ನೀಯಲಾಯಿತು. ಈತ ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಸುಧಾರಣೆಗಳು ಶ್ರೀಮಂತರ ಹಾಗೂ ಬಡವರ ಮಧ್ಯೆ ಶಾಂತಿಯನ್ನು, ಹೊಂದಾಣಿಕೆಯನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸುವ ಯತ್ನವಾಗಿತ್ತು. ವ್ಯವಸಾಯ ಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ಎಲ್ಲ ಸಾಲಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸಿ ರಾಜಕೀಯ ಕೈದಿಗಳನ್ನು ಬಂಧನದಿಂದ ವಿಮೋಚಿಸಿ, ಡ್ರೇಕೋನ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆದು, ಹೊಸ ಕಾನೂನುಗಳು ಆರ್ಥಿಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ತಾರತಮ್ಯವಿಲ್ಲದೆ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಏಕರೀತಿಯಾಗಿ ಅನ್ವಯಿಸುವಂತೆ ಜನರು ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ಕೊಡುವ ಪ್ರಜಾಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಏರ್ಪಾಡನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಬೂಲಿ ಸಂಸ್ಥೆಗೆ ಇದ್ದ ಕಾನೂನು ರಚನಾಧಿಕಾರವನ್ನು ತೆಗೆದು 400 ಸದಸ್ಯರ ಹೊಸ ಸಭೆಯೊಂದನ್ನೂ ಹೆಲಿಯ ಎಂಬ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ನ್ಯಾಯಾಲಯವನ್ನೂ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ.

ಸೋಲಾನನ ಸುಧಾರಣೆಗಳು ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ತಳಹದಿ ಹಾಕಿದರೂ ಇದರಿಂದ ಅನೇಕ ಪಂಗಡಗಳುಂಟಾಗಿ ಇವುಗಳ ನಡುವೆ ಕಲಹಗಳೇರ್ಪಟ್ಟುವು. ಪೆಸಿಸ್ಟ್ರೇಟಸಸ್ ಎಂಬ ಗುಡ್ಡಗಾಡಿನ ಪರಾಕ್ರಮಶಾಲಿಯೊಬ್ಬ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.556). ಈತ ಉತ್ತಮ ಆಡಳಿತಗಾರ. ಇವನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿತು. ಅಥೆನ್ಸ್ ನಗರ ಸುಂದರವಾಯಿತು. ಅಥೆನಾ ದೇವತೆಗೆ ಈತ ಆಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ, ಪ್ರತಿ ವರ್ಷ ಸಂಗೀತ ನೃತ್ಯ ಸಮಾರಂಭಗಳನ್ನೇರ್ಪಡಿಸಿ, ಸಾಹಿತಿಗಳಿಗೆ ಕವಿಗಳಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವಿತ್ತು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಇವನ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು ತಂದೆಯ ನೀತಿಯನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಅನಂತರ ಬಂದವರು ಅಧಿಕಾರಮದದಿಂದ ದರ್ಪಿಷ್ಠರು. ಕೊನೆಗೆ ಕ್ಲೀಸ್ಥನೀಸ್ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಸೈನ್ಯ ಸಹಾಯ ಪಡೆದು ಅಥೆನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ರಾಂತಿಗೆ ದಾರಿ ಮಾಡಿ, ಕೊನೆಗೆ ತಾನೇ ಅಧಿಕಾರ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡ. ಈತನೂ ಹಲವಾರು ರಾಜಕೀಯ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಆಚರಣೆಗೆ ತಂದ. ಹತ್ತು ಹೊಸ ಕುಲಗಳನ್ನೇರ್ಪಡಿಸಿ ಒಂದೊಂದು ಕುಲದಿಂದ 50 ಜನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಿರುವ 500 ಸದಸ್ಯರ ಹೊಸ ಸಮಾಲೋಚನ ಸಭೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಸಮಾಜ ದ್ರೋಹಿಯಾದ ನಾಯಕನನ್ನು ದೇಶಭ್ರಷ್ಟನಾಗಿ ಮಾಡುವ ಹೊಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿದ. ಇದು ಸಾಮಾಜಿಕ ಬಹಿಷ್ಕಾರ ಎನಿಸಿತು. ಇವನ ಹಲವಾರು ಸುಧಾರಣೆಗಳು ಸೋಲಾನ್ ಹಾಕಿದ ತಳಹದಿಯನ್ನು ಬಲಗೊಳಿಸಿದುವು.

ಪರ್ಷಿಯನರ ಧಾಳಿ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಗ್ರೀಕರು ಲಿಡಿಯ ದೇಶದ ರಾಜನಿಗೆ ಸೋತು ಶರಣಾದರು. ಲಿಡಿಯ, ಮಿಡಿಯ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯ ಇವು ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಇರಾನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಮೂರು ರಾಜ್ಯಗಳು. ಪ್ರಶ.ಪೂ.500ರಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯದ ರಾಜ ಸೈರಸ್ ಲಿಡಿಯ ಮತ್ತು ಮಿಡಿಯ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿ, ಅಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿ ಸತ್ರಪರನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಗ್ರೀಕರು ಪರ್ಷಿಯನರಿಗೆ ಪೊಗದಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಸೈನಿಕ ಸೇವೆಯನ್ನೂ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.499ರಲ್ಲಿ ಡೇರಿಯಸ್ ರಾಜ್ಯವನ್ನು 20 ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ಸತ್ರಪರನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಗ್ರೀಕರನ್ನು ತನ್ನ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟು ಕೊಂಡ. ಆಗ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಗ್ರೀಕರೆಲ್ಲ ದಂಗೆ ಏಳಲು ಸಿದ್ಧರಾದರು. ಇಷ್ಟರಲ್ಲಿ ನಾಕ್ಸಸ್ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮಂತರಿಗೂ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವವಾದಿಗಳಿಗೂ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಶ್ರೀಮಂತರು ಸಾರ್ಡಿಸ್ ನಗರದ ಸತ್ರಪರಲ್ಲಿ ಮೊರೆಯಿಟ್ಟರು. ಆರ್ಟ್ ಫರ್ನಸ್ ಎಂಬ ಸತ್ರಪಮಿಲೆಟಸ್ ನಗರದಿಂದ ಓಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಅರಿಸ್ಟಗೊರಸನೆಂಬ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುವಿನೊಡನೆ ನಾಕ್ಸಸ್ ಮೇಲೆ ದಂಡೆಯಾತ್ರೆ ಹೊರಟ. ಮಧ್ಯಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಏನೋ ವೈಮನಸ್ಯದ ಕಾರಣವಾಗಿ ಅರಿಸ್ಟಗೊರಸ್ ಬೇರೆಯಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಎಲ್ಲ ಗ್ರೀಕರನ್ನೂ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ

ನೀರು ಸರಬರಾಜಿನ ಮೇಲ್ಕಾಲುವೆ (ರೋಮನ್ ಅಕ್ವಿಡಕ್ಟ್)

ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಏಳಲು ಪ್ರಚೋದಿಸಿದ. ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಸಹಾಯ ಕೋರಿ ವಿಫಲವಾದಾಗ ಅಥೆನ್ಸಿನ ಸಹಾಯ ಪಡೆದು ಸಾರ್ಡಿಸ್ ನಗರದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋಗಿ ಸೋತುಹೋದ. ಅಯೋನಿಯನರ ಹೊಡೆದಾಟ ನಿಷ್ಫಲವಾಗಿ ಅವರ ದಂಗೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಡೇರಿಯಸ್ ಸಾರ್ಡಿಸ್ ನಗರವನ್ನು ಸುಟ್ಟ. ಗ್ರೀಕರ ಮೇಲೆ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ತನ್ನ ಅಳಿಯ ಮಾರ್ಡೋನಿಯಸನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಗ್ರೀಸಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಆದರೆ ಪ್ರಕೃತಿಯ ವಿರೋಧದಿಂದಾಗಿ ಪರ್ಷಿಯನರಿಗೆ ಅಪಜಯವಾಯಿತು.

ಡೇರಿಯಸ್ ಮತ್ತೊಂದು ಸೇನೆಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ ಗ್ರೀಕ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಭೂಮಿ, ನೀರನ್ನು ನಿರ್ಬಂಧದಿಂದ ಕೇಳಲು ಸ್ಪಾರ್ಟ, ಅಥೆನ್ಸ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಇದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದುವು. ಆಗ ಡೇರಿಯಸ್ ಎರಡನೆಯ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡು ಹಿಪ್ಪಿಯಸ್ ಎಂಬ ದೇಶಭ್ರಷ್ಟನ ನೆರವಿನಿಂದ ಎರಿಟ್ರಿಯ ನಗರವನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದ. ಪರ್ಷಿಯನರು ಅಥೆನ್ಸಿಗೆ 20 ಕಿಮೀ ದೂರದ ಮ್ಯಾರಥಾನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನೆಲೆಯೂರಿದರು. ಪ್ರಪಂಚದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾರಥಾನ್ ಕದನ ಒಂದು ನಿರ್ಣಾಯಕ ಕದನವೆಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಥಿನಿಯನರು ಸಮಯ ನೋಡಿ ಪರ್ಷಿಯನರನ್ನು ಮುತ್ತಿದರು. ಪರ್ಷಿಯನರು ಸೋತರೂ ಅಥೆನ್ಸ್ ನಗರಕ್ಕೆ ಶಾಶ್ವತ ವಿಜಯ ದೊರಕಲಿಲ್ಲ. ಡೇರಿಯಸ್ ಇನ್ನೂ ಪ್ರಬಲಸೇನೆಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಅಷ್ಟರಲ್ಲೇ ಅವನು ತೀರಿಕೊಂಡ. ಅವನ ಮಗ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಅಥೆನ್ಸಿನ ನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ತಿಮಿಸ್ಟಾಕ್ಲೀಸನೂ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ಲಿಯೋನಿಡಾಸನೂ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಕಾರಿಂತ್ ಭೂಶಿರದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರ ರಾಷ್ಟ್ರ ಸಭೆಯನ್ನೇರ್ಪಡಿಸಿ ಪರ್ಷಿಯನರ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಪಂಗಡವೊಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಲಿಯೋನಿಡಾಸ್ ತರ್ಮಾಪಿಲೀ ಕಣಿವೆಯ ಬಳಿ ಪರ್ಷಿಯನರನ್ನು ಎದುರಿಸಿದರೂ ದೇಶದ್ರೋಹಿಯೊಬ್ಬನ ಒಳ ಸಂಚಿನಿಂದಾಗಿ ಪರ್ಷಿಯನರಿಗೆ ಶರಣಾಗಬೇಕಾಯಿತು.

ಅಥೆನ್ಸಿಗೆ ಗಂಡಾಂತರ ಒದಗಿತ್ತು. ಡೆಲ್ಫಿ ದಿವ್ಯವಾಣಿಯ ಆದೇಶದಂತೆ ತಿಮಿಸ್ಟಾಕ್ಲೀಸ್ ಎಲ್ಲ ಪೌರರಿಗೂ ನೌಕೆಗಳನ್ನು ಸೇರುವಂತೆ ಹೇಳಿದ. ಅಥೆನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಆಟಿಕ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲರೂ ನೌಕೆಗಳನ್ನು ಸೇರಿದರು. ಪರ್ಷಿಯನರು ಆಟಿಕ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ದಾಟಿ, ಅಥೆನ್ಸ್ ನಗರವನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಅಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಸುಟ್ಟುಹಾಕಿದರು. ಕಾರಿಂತ ಭೂಶಿರದ ಸಾಲಾಮಿಸ್ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿದ್ದ ಆಥಿನಿಯನರ ನೌಕೆಗೆ ಪರ್ಷಿಯನರು ಅಡ್ಡನಿಂತಾಗ ತಿಮಿಸ್ಟಾಕ್ಲೀಸ್ ಅವರನ್ನು ಥಟ್ಟನೆ ಮುತ್ತಿದ. ಇಕ್ಕಟ್ಟಿನ ಪ್ರದೇಶವಾದ್ದರಿಂದ ಪರ್ಷಿಯನರು ಪೂರ್ಣ ಸೋತು ಏಷ್ಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಮರಳಿದರು. ಪರ್ಷಿಯನರ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ವಿಫಲಗೊಳಿಸಿ ಅದ್ಭುತ ಜಯಗಳಿಸಿದ ಅಥೆನ್ಸ್ ರಾಷ್ಟ್ರ, ಏಷ್ಯದ ಗ್ರೀಕರನ್ನೆಲ್ಲ ಸೇರಿಸಿ ಒಂದು ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. ಅನೇಕ ಗ್ರೀಕ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಈ ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಸೇರಿದುವು. ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಗ್ರೀಕರಿಗೆ ಸಹಾಯಕವಾಗಿ, ಅಲ್ಲಿಂದ ಪರ್ಷಿಯನರನ್ನು ಓಡಿಸಬೇಕೆಂಬುದೇ ಒಕ್ಕೂಟದ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಕ್ರೈಮನ್ ಎಂಬ ಶೂರ ಒಕ್ಕೂಟದ ಸೇನಾಪತಿಯಾಗಿದ್ದ. ಈ ಸಂಘ ಅಥೆನ್ಸ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಬದಲಾಯಿತು.

ಪೆರಿಕ್ಲೀಸನ ಯುಗ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.467–429. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ನಾಗರಿಕತೆ ಅತ್ಯುನ್ನತ ಮಟ್ಟಕ್ಕೇರಿತು. ಪೆರಿಕ್ಲೀಸ್ ಆರ್ಕನ್ ಆದ ಮೇಲೆ ಅಥೆನ್ಸ್ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಕಲೆ, ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನ ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆ ಪಡೆಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವನ ಕಾಲವನ್ನು ಸುವರ್ಣ ಯುಗವೆಂದು ಕರೆಯುವರು. ಪೆರಿಕ್ಲೀಸ್ ಉಚ್ಚ ಕುಲದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ ಉತ್ತಮ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದಿದ್ದ. ರಾಜಕಾರಣಿಗಳಿಗಿರಬೇಕಾದ ಗುಣಗಳೆಲ್ಲ ಇವನಲ್ಲಿದ್ದುವು. 30 ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಮುಂದಾಳಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ರಾಜಕೀಯ ಸುಧಾರಣೆಗಳು ಸೋಲಾನನ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದುವು. ಈಸ್ಕಲಸ್, ಯೂರಿಪಿಡೀಸ್, ಸಾಫೋಕ್ಲೀಸ್ ಇವರು ದುರಂತ ನಾಟಕಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ಜನರ ವಿಚಾರಶಕ್ತಿ ಬೆಳೆದು ಕಲಾಭಿರುಚಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಸುಖಾಂತ್ಯ ನಾಟಕಗಳೂ ಬಂದುವು. ಅರಿಷ್ಟಾಫೆನೀಸ್ ಇಂಥ ನಾಟಕಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಇತಿಹಾಸಕಾರರಾದ ಹಿರೋಡಾಟಸ್ ಮತ್ತು ತುಸಿಡೈಡೀಸ್ ಅಥೆನ್ಸಿನವರು. ಸಾಕ್ರಟೀಸ್, ಪ್ಲೇಟೊ ಮತ್ತು ಅರಿಸ್ಟಾಟಲ್ ಎಂಬ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮೇಧಾವಿಗಳು ಇದೇ ಯುಗದವರು. ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಚಿತ್ರಶಿಲ್ಪ, ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ, ಸಂಗೀತ ಗ್ರೀಕರ ಜೀವಾಳಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಸತ್ಯ, ಸೌಂದರ್ಯ, ಸೌಜನ್ಯ ಇವು ಮೂರೂ ಮನುಷ್ಯನ ಎಲ್ಲ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೂ ಸಮರಸವಾಗಿ ಕೂಡಿರಬೇಕೆಂದು ಗ್ರೀಕರು ನಂಬಿದ್ದರು. ಆಕ್ರೊಪಲಿಸ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಪಾರ್ತಿನಾನ್ ಮತ್ತು ಇತರ ದೇವಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ ಫಿಡಿಯಾಸ್ ಎಂಬ ಶಿಲ್ಪಿ ತನ್ನ ಕಲಾಪ್ರೌಢಿಮೆಯನ್ನು ತೋರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಥೆನ್ಸಿನ ಜನತೆ ಅಮೋಘವಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಾಧನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿತು.

ಆದರೆ ರಾಜಕೀಯ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅಥೆನ್ಸ್ ಅನುಸರಿಸಿದ ನೀತಿ ಪ್ರಗತಿ ವಿರೋಧವಾಗಿತ್ತು. ತನ್ನ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಉಪಾಯದಿಂದಲೋ ಬಲ ಪ್ರಯೋಗದಿಂದಲೋ ತನ್ನ ಅಧೀನಕ್ಕೊಳಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಒಂದು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನೇ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು. ಪೆರಿಕ್ಲೀಸ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.446ರಲ್ಲಿ ಸ್ಪಾರ್ಟ ರಾಷ್ಟ್ರದೊಡನೆ 30 ವರ್ಷಗಳ ಕೌಲನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡ.

ಪೆರಿಕ್ಲೀಸನ ಅನಂತರ ಎಲ್ಲೆಡೆಯಲ್ಲೂ ಅಥೆನ್ಸ್ ರಾಷ್ಟ್ರವಿರೋಧಿ ದಂಗೆಗಳು ಏಳತೊಡಗಿದುವು. ಪೆಲೊಪೊನೇಷ್ಯನ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಅಥೆನ್ಸ್ ತನ್ನ ನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಅಥೆನ್ಸಿನ ನಾಶದಿಂದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಲಭಿಸಿತೆಂದು ಗ್ರೀಕ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಸಂತೋಷಪಡುವಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಅವರ ಮೇಲೆ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವ ಆರಂಭವಾಯಿತು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.377ರಲ್ಲಿ ಅಥೆನ್ಸ್ ಮತ್ತಿತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಒಕ್ಕೂಟವೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡು ನಾಕ್ಸಸ್ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಸಿರ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ನೌಕಾಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಪೂರ್ಣ ನಾಶಮಾಡಿದುವು. ಅನಂತರ ಸ್ಪಾರ್ಟ ಅಥೆನ್ಸಿನೊಡನೆ ಕಾಲಿಯಸ್ ಕೌಲು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.371) ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಎಲ್ಲ ನಗರಗಳೂ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಒಪ್ಪಿತು. ಆದರೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯ ಹುಟ್ಟಿತು. ಲ್ಯೂಕ್ಟ್ರ ಕದನದಲ್ಲಿ ತೀಬ್ಸ್ ಸ್ಪಾರ್ಟವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತನ್ನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. ಉತ್ತರ ಗ್ರೀಸಿನಲ್ಲಿ ಪಿಲಾಪಿಡಾಸನೂ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಇಪಾಮಿನಾಂಡಸನೂ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಆಕ್ರಮಣವನ್ನಾರಂಭಿಸಿದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.364ರಲ್ಲಿ ತೆಸಲಿಯ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಜೊತೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದಾಗ ಪಿಲಾಪಿಡಾಸ್ ಸತ್ತ. ಆದರೂ ತೀಬನರು ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರು. ಇಪಾಮಿನಾಂಡಸ್ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿ ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ವಿರೋಧಕ್ಕೆ ಗುರಿಯಾದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.362ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಗೀಸಿನ ಮೇಲೆ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಸಾರಿ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿದಾಗ, ಮಾಂಡನಿಯ ಕದನದಲ್ಲಿ ಇಪಾಯಿನಾಂಡಸ್ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ತೀಬ್ಸ್ ರಾಷ್ಟ್ರ ಮುಕ್ತಾಯವಾಯಿತು.

ಮ್ಯಾಸಿಡಾನ್ ದಂಡಯಾತ್ರೆ: ಗ್ರೀಸಿನ ಒಳಜಗಳ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯದ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯ ಗ್ರೀಸಿನ ಉತ್ತರಕ್ಕಿದೆ. ಅಲ್ಲಿಯ ಜನ ಗ್ರೀಕ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿನವರೇ. ಇವರು ಅನಾಗರಿಕರಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿದ್ದರು. ರಾಜನೀತಿನಿಪುಣನಾದ ಫಿಲಿಪ್ ಎಂಬವನು ಸೈನ್ಯ ಸುಧಾರಣೆ ಮಾಡಿ, ಉತ್ತರ ಗ್ರೀಸಿನ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಅವನಿಗೆ ಅಥೆನ್ಸ್ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಮೇಲೆ ವಿಶೇಷವಾದ ಗೌರವವಿತ್ತು. ತನ್ನ ಮಗ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನಿಗೆ ಅರಿಸ್ಟಾಟಲ್‌ನನ್ನು ಗುರುವಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಪ್ರಶ.ಪೂ.338ರಲ್ಲಿ ಡೆಮಾಸ್ತನೀಸ್ ಫಿಲಿಪನ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಪ್ರಚೋದಿಸಿದ. ಖರೋನಿಯ ಕದನದಲ್ಲಿ ಫಿಲಿಪ್ ಅಥೆನ್ಸ್ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿ ಪೂರ್ಣ ಜಯಶಾಲಿಯಾದ. ಈ ಕದನದಿಂದ ಗ್ರೀಕರು ತಮ್ಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣ ಕಳೆದುಕೊಂಡರು. ಫಿಲಿಪ್ ತನ್ನ ಒಳ್ಳೆಯ ಗುಣಗಳಿಂದ ಗ್ರೀಕರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.337ರಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಗ್ರೀಸ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನೂ ಸೇರಿಸಿ ಕಾರಿಂತ್ ರಾಷ್ಟ್ರಸಭೆ ನಡೆಸಿದ. ಎಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೂ ಉತ್ಸಾಹದಿಂದ

ಸೈನ್ಯ ಕಳುಹಿಸುವುದಾಗಿ ಒಪ್ಪಿದುವು. ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಳ್ಳುವ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣಾಂತರದಿಂದ ಫಿಲಿಪ್ ವಿವಾಹ ವಿಚ್ಛೇದನ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಆತನ ಪತ್ನಿ ತನ್ನ ಮಗ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಮುಂದೆ ರಾಜನಾಗಬೇಕೆಂದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.336ರಲ್ಲಿ ಗಂಡನನ್ನು ಮೋಸದಿಂದ ಕೊಲ್ಲಿಸಿದಳು.

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಮಹಾಶಯ: ಪ್ರಶ.336–323. ಫಿಲಿಪನ ಮರಣಾನಂತರ ಎಲ್ಲೆಡೆಯಲ್ಲೂ ದಂಗೆ ಏಳಲು ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ದಂಗೆಯನ್ನು ಅಡಗಿಸಿ, ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿದ. ತಾರುಣ್ಯದಲ್ಲೇ ಉಚ್ಚಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದ ಈತನಿಗೆ ಗ್ರೀಕರ ಕಲೆ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿರುಚಿಯಿತ್ತು. ಗ್ರೀಕರು ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನನ್ನೇ ತಮ್ಮ ನಾಯಕನೆಂದು ಒಪ್ಪಿದರು. ಗ್ರೀಸ್ ಅವನ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಆತ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಭದ್ರತೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಏಷ್ಯದ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗೆ ಸಿದ್ಧನಾದ. ಎಲ್ಲೆಡೆಯೂ ಗ್ರೀಕ್ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆಂಬುದೇ ಅವನ ಉದ್ದೇಶ ವಾಗಿತ್ತು. ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಹೊರಟು ಗ್ರೀಸಿನಿಂದ ಪಂಜಾಬಿನವರೆಗೆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಗ್ರೀಕ್ ನಾಗರಿಕತೆ ಇಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹಬ್ಬಿತು. ದಂಡಯಾತ್ರೆಯಿಂದ ಹಿಂದಿರುಗುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ತೀರಿಕೊಂಡ. ಅವನ ಮರಣದೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಸಿನ ವೈಭವದ ಇತಿಹಾಸ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಧಾಳಿ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆ ತಂದಿತಾದರೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾಗಿ ಇದರ ಪರಿಣಾಮ ಅಪಾರವಾದುದು. ತನ್ನ ಸುತ್ತಲಿನ ದ್ವೀಪಗಳಿಗಷ್ಟೇ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದ ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇತರೆಡೆಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿತು. ಪರ್ಷಿಯ, ಈಜಿಪ್ಟ್, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪರಿಚಯ, ಪರಸ್ಪರ ಪ್ರಭಾವ ಗಾಢವಾದುವು. ಈತನಿಗೆ ಹೆಲೆನಿಸ್ಟಿಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಸಿದ್ಧಾಂತ, ಕಲೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಬಹಳ ಗೌರವವಿತ್ತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪೌರಸ್ತ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಹರಡಬೇಕೆಂಬ ಅವನ ಆಸೆ ಈಡೇರಿತು. ಅವನ ದಂಡನಾಯಕರು ಒಬ್ಬೊಬ್ಬರೂ ಸತ್ತ್ವ ಶಾಲಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಕಾರಣ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಛಿದ್ರವಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ನಗರ ರಾಜ್ಯಗಳು ಪುನಃ ತಲೆ ಎತ್ತಿದವು. ಸೆಲ್ಯೂಷಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಎನಿಸಿಕೊಂಡರೂ ಮೊದಲಿನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ, ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸುವ ಶಕ್ತಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಅರಸರಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನೊಂದಿಗೆ ಅಂತ್ಯಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಇದೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ. ಈತ ಗ್ರೀಕ್ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲದೆ ಗ್ರೀಕ್ ಪದ್ಧತಿ ಯಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತಗೊಂಡ. ಗ್ರೀಕರದೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದಾದ ಎಪಿರಸ್, ಜುಡಿಯ, ಬೈಜಾಂಟಿಯಂ, ಇಟಲಿ, ಸಿಸಿಲಿ ಮುಂತಾದ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳು ತಲೆಯೆತ್ತಿದುವು. ಸ್ಪಾರ್ಟ ನಗರ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯದೊಡನೆ ಹೋರಾಡಿ ಗೆದ್ದಿತ್ತಾದರೂ ರಾಜ್ಯದ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಟ್ಟು, ಪ್ರಜೆಗಳಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಅಸಮಾನತೆ ವಿಷಮಿಸಿ ಕ್ರಾಂತಿಯುಂಟಾಯಿತು. ಇಬ್ಬರು ರಾಜರಿಗೆ ಬದಲು 3ನೆಯ ಕ್ಲಿಯಾಮೆನೀಸ್ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಆದರೂ ಇದರಿಂದ ಯಾವ ಹಿತವೂ ಉಂಟಾಗಲಿಲ್ಲ. ವರ್ಗ ಕಲಹ ಮುಂದುವರಿದು ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಎಡೆಮಾಡಿತು. ನಬಿಸ್ ಎಂಬಾತ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಾದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.207). ಈತ ಬಡವರನ್ನು ಗುಲಾಮಗಿರಿ ಯಿಂದ ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸಿ ಜಹಗೀರುದಾರರನ್ನು ಹೊರದೂಡಿ ಜಮೀನುಗಳನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರೀಕರಿಸಿದ. ಇವನ ಈ ಕ್ರಮ ಇವನಿಗೆ ಖ್ಯಾತಿಯನ್ನು ತಂದುದಲ್ಲದೆ ನೆರೆಯ ರಾಜ್ಯಗಳೂ ಇವನನ್ನು ನಾಯಕನಾಗಿ ಒಪ್ಪುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ಅಕೀಯನ್ ಲೀಗಿನ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ಈತನನ್ನು ಹೊರದೂಡಲು ಹೊಂಚುಹಾಕಿದ ಹಲವರು ರೋಮಿನ ಸಹಾಯ ಬಯಸಿದರು. ಆದರೆ ಇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೆ ವಿಧಿ ಇವನನ್ನು ವಂಚಿಸಿತು. ಕೊಲೆಗಡುಕನೊಬ್ಬ ನಿಂದ ಈತ ಹತನಾದ. ಅನಂತರ ಉಂಟಾದ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಸ್ಪಾರ್ಟದಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಯಾಯಿತು. ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಇತಿಹಾಸ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.188).

ಗ್ರೀಸಿನ ನಗರರಾಜ್ಯಗಳು ಕುಸಿದಾಗ ಒಂದು ಕಡೆ ಸೆಲ್ಯೂಕಿಡ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ, ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ರೋಮಿನ ಪ್ರಭಾವ ಗ್ರೀಕರನ್ನು ಆಹ್ವಾನಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಸೆಲ್ಯೂಕಿಡ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಏಷ್ಯಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಅದರ ಮೇಲೆ ಬೀರಿದ್ದರೂ ಪೌರಸ್ತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅದನ್ನು ಮೈಗೂಡಿಸಿಗೊಂಡಿತೇ ಹೊರತು ತನ್ನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳ ಲಿಲ್ಲ. ಗ್ರೀಕ್ ಜನ ತಮ್ಮ ಪ್ರತ್ಯೇಕತೆಯನ್ನುಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ರೋಮ್ ಪ್ರಬಲವಾಗುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಕೊನೆಗೆ ಗ್ರೀಸ್ ರೋಮಿನ ಕಡೆ ಒಲಿದುದಕ್ಕೆ ಇದೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ. ಮೊದಮೊದಲು ರೋಮಿನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಗ್ರೀಸ್ ವಿರೋಧಿಸಿತು. ಗ್ರೀಸಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಪಡೆದಿದ್ದ ಅಕೀಯನ್ ಲೀಗಿನ ಕೇಂದ್ರವಾದ ಕಾರಿಂತ್ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 146ರಲ್ಲಿ ರೋಮನರು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಗ್ರೀಸ್ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮುಂದಿನ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ತಳಹದಿಯಾಯಿತು.

ಜೂನ್ 1973ರಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಪ್ರಧಾನಿ ಜಾರ್ಜ್ ಪಪಡೊಪೌಲೊಸ್ ಗ್ರೀಸ್ ಗಣರಾಜ್ಯ ವಾಗುವುದೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. ಎರಡು ತಿಂಗಳುಗಳೊಳಗೆ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಜಾಭಿಮತ ಪಡೆಯುವು ದಾಗಿಯೂ ಘೋಷಿಸಲಾಯಿತು. ತನ್ಮೂಲಕ 1974ರ ಅಂತ್ಯದ ವೇಳೆಗೆ ಹೊಸ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿಗಾಗಿ ಚುನಾವಣೆಗಳು ನಡೆಯುವುವೆಂದು ತಿಳಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೂ ಗ್ರೀಕ್ ಗಣರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ತಾನೇ ಅಧ್ಯಕ್ಷನೆಂದೂ ಸಾರಿಕೊಂಡ. ಗ್ರೀಸಿನಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ 11 ವರ್ಷಗಳ ರಾಜತ್ವ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

(ಆರ್.ಪಿ.;ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.;ಎ.ಎಂ.ಆರ್.)

ರೋಮನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರು ರೋಮನ್ನರ ಹತೋಟಿಗೆ ಬಂದರು. ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಿ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಗ್ರೀಕರು ಆರಂಭಿಸಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಸಾರ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ರೋಮನ್ನರು ಮುಂದುವರಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೇ ರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಮಿಲಿಟರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ಕಾನೂನು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದರು. ಹಲವು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಸಮನ್ವಯವನ್ನು ರೋಮನ್ನರು ಸಾಧಿಸಿ, ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಮುಕ್ತ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿತ್ತು. ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಉಗಮಗೊಂಡು ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಹರಡಿತು. ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಗ್ರೀಕೊ–ರೋಮನ್–ಪೇಗನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿ, ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಚರ್ಚ್ ಪ್ರಧಾನ ಶಕ್ತಿಯಾಯಿತು.

ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಗರಕ್ಕೆ 330ರಲ್ಲಿ ವರ್ಗಾಯಿಸಲಾಯಿತು. ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗಗಳೆಂದು 395ರಲ್ಲಿ ಒಡೆಯಿತು. ಎರಡೂ ಭಾಗಗಳು ಅನಾಗರಿಕ ಜನಾಂಗಗಳ ಧಾಳಿಗಳಿಗೆ ತುತ್ತಾದವು. ಪಶ್ಚಿಮದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿಯ ಇಳಿತ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರವರ್ಗದವರ ಬಿಗಿ ಧೋರಣೆಗಳಿಂದ ಕುಂದಿತು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಂದ ಧಾವಿಸಿ ಬಂದ ಅನಾಗರಿಕ ಬುಡಕಟ್ಟಿನವರು ಇದರ ಗಡಿಗಳನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಸರಿಸುತ್ತ ಸಾಗಿದರು. ಅಟ್ಟಿಲನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ 451ರಲ್ಲಿ ಹೂಣರು ಪೂರ್ವಭಾಗದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದರು. ಒಂದೊಂದಾಗಿ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಅವರ ಅಧೀನ ವಾದವು. ಬ್ರಿಟನ್ ದೇಶದ ಏಂಜಲ್ಸ್ ಮತ್ತು ಸ್ಯಾಕ್ಸನ್‌ಗಳ ಗಾಲ್ ಪ್ರದೇಶ, ವಿಸಿಗಾಥ್ಸ್, ಬರ್ಗಂಡಿಯನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಫ್ರಾಕ್ಸ್ ಜನಾಂಗದವರ, ಇಟಲಿ ಅಸ್ಟ್ರೊಗಾಥ್ಸ್‌ರ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕ ವಂಡಾಲರ ಕೈವಶವಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ನಾಶವಾಗಿ, ಎಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಅಸ್ಥಿರತೆ ಏರ್ಪಟ್ಟರೂ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಚರ್ಚ್ ತನ್ನ ಐಕ್ಯತೆಯನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡಿತು. ಕ್ರಮೇಣ ಹಂತ ಹಂತವಾಗಿ ಅನಾಗರಿಕ ಜನಾಂಗದವರು ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮತಾಂತರ ಗೊಂಡರು. ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಪೋಪ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತಿಯ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕೊಡುವ ಅಧಿಕಾರ ಪಡೆದುಕೊಂಡ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಲೊಂಬಾರ್ಡರು ಇಟಲಿಯ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿದರೆ, 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಸ್ಪೆಯಿನ್ ಮತ್ತು ಗಾಲ್‌ಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ಅವರ ಮುನ್ನುಗ್ಗುವಿಕೆಯನ್ನು 732ರಲ್ಲಿ ಟೂರ್ಸ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ಮಾರ್ಟಲ್ ತಡೆದಿದ್ದು ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆ ಆಯಿತು. ಅವನ ಮೊಮ್ಮಗ ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ಮೇನ್ ಈ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಜಯಪ್ರದವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆಸಿ, ಕೇಂದ್ರ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ, ಇಬ್ರೊ ನದಿಯಿಂದ ಡ್ಯಾನ್ಯೂಬ್ ವರೆಗೆ ಒಂದು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, 800ರಲ್ಲಿ ಪೋಪ್ ಮೂರನೆಯ ಲಿಯೋನ ಹಸ್ತದಿಂದ ಕಿರೀಟ ಧಾರಣೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ಪವಿತ್ರರೋಮನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂಬ ಕೀರ್ತಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾದ. ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ಮೇನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅವನ ಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಜರ್ಮನಿ ಎಂದು ವಿಭಜನೆಯಾಯಿತು. ಇಟಲಿ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿ ಒಡೆಯಿತು.

ಮುಂದಿನ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜರ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಂತವರ್ಗಗಳ ನಡುವೆ ಘರ್ಷಣೆಗಳು ನಡೆದು, ಯುರೋಪಿಯನ್ ಇತಿಹಾಸ ಅಸ್ಪಷ್ಟಯುಗಕ್ಕೆ ಕಾಲಿಟ್ಟಿತು. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ರಾಜರು ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ ಹೋದರು; ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದ ಅಧಿಕಾರ ಕುಗ್ಗಿತು. ಇಂಥ ಅರಾಜಕತ್ವದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ಪದ್ಧತಿ ಉಗಮಗೊಂಡು ಸು.500ರವರೆಗೂ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಚರ್ಚ್ ಪೋಪ್‌ನ ಅಧಿಕಾರ ಸಂಬಂಧಗಳಿಂದ ಬೇರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಇದರಿಂದ ಯುರೋಪಿನ ಚರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ವಿಭಜನೆ ಯುಂಟಾಗಿ ಅದು ಇಂದಿಗೂ ಮುಂದುವರೆದಿದೆ. ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಏಳನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಮರ ವಶವಾಯಿತು. 11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸೆಲ್‌ಜುಕ್ ಟರ್ಕರು ಇದನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಕೊಂಡಾಗ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಯಾತ್ರಿಕರಿಗೆ ಪವಿತ್ರ ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಬರಲು ತೊಂದರೆಯುಂಟಾಗಿ ಕ್ರೈಸ್ತರ ಪವಿತ್ರಸ್ಥಳಗಳ ವಿಮೋಚನೆಗಾಗಿ ಧರ್ಮಯುದ್ಧ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಯುದ್ಧಗಳು ಯುರೋಪಿನ ಮೇಲೆ ನಾನಾ ರೀತಿಯ ಪರಿಣಾಮವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿದವು. ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಇವರಲ್ಲಿ ಐಕ್ಯತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಸಹಾಯಕ ವಾದರೆ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಬಾರಿ ಅವು ರಾಜಕೀಯ ಅಸ್ಥಿರತೆಯನ್ನುಂಟುಮಾಡಿದವು. ಚರ್ಚಿನ ಮತ್ತು ಪೋಪನ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಯುರೋಪಿಗೆ ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಆರ್ಥಿಕ ಲಾಭಗಳುಂಟು ಮಾಡಿದವು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಸ್ಪೇನ್ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡು ಬೆಳೆದವು; ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ದುರ್ಬಲವಾಗ ತೊಡಗಿತು. 1317–1453ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ನಡೆದ ನೂರು ವರ್ಷಗಳ ಯುದ್ಧದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಐಕ್ಯತೆಯುಂಟಾಯಿತು. 1453ರಲ್ಲಿ ಟರ್ಕರು ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿ ನೋಪಲ್ ನಗರವನ್ನು ತಮ್ಮ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿದ್ದು ಯುರೋಪಿಯನ್ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಘಟ್ಟವಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿದ್ದ ಗ್ರೀಕ್ ಪಂಡಿತರು ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪಿಗೆ, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಇಟಲಿಯ ವೆನಿಸ್ ಮುಂತಾದ ನಗರಗಳಿಗೆ ಬಂದು ನೆಲಸಿದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಜ್ಞಾನ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಚಳವಳಿ ನಡೆದು ಯುರೋಪ್ ಆಧುನಿಕ ಯುಗಕ್ಕೆ ಕಾಲಿಡುವಂತಾಯಿತು.

ಆಧುನಿಕ ಯುಗದ ಆರಂಭ: ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆಗಳು ಯುರೋಪನ್ನು ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ಕಾಲದಿಂದ ಆಧುನಿಕ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕರೆದೊಯ್ದುವು. (1) ಭೌಗೋಳಿಕ ಅನ್ವೇಷಣೆಗಳು (2) ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಚಳವಳಿ (3) ಧಾರ್ಮಿಕ ಸುಧಾರಣೆ (4) ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ರಾಜ್ಯಗಳ ಉಗಮ. 15 ಮತ್ತು 16ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಮತ್ತು ಪೌರಸ್ತ್ಯ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಸಮುದ್ರಮಾರ್ಗ ಕಂಡುಹಿಡಿದು ಹೊಸ ಯುಗ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ದೊರೆ ಹೆನ್ರಿ ನ್ಯಾವಿಗೇಟರ್ (1384–1460) ಇಂಥ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಬುನಾದಿ ಹಾಕಿದ. ಬಾರ್ತೋಲೋಮೆ ಡಯಾಜ್, ವಾಸ್ಕೋಡಗಾಮ, ಕೊಲಂಬಸ್, ವೆಸ್‌ಪುಸ್ಸಿ ಮತ್ತು ಮೆಗಲ್ಲಾನ್ ಎಂಬ ಸಾಹಸಿ ನಾವಿಕರು ಭೌಗೋಳಿಕ ಅನ್ವೇಷಣೆ ನಡೆಸಿದವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖರು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ನಾವಿಕರಾದ ಡೇವಿಸ್, ಹಾಕಿನ್ಸ್, ಡ್ರೇಕ್ ಮುಂತಾದವರೂ ಇದಕ್ಕೆ ನೆರವಾದರು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಯುರೋಪ್ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಎಲ್ಲೆಡೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪುನರ್ ಪರಿಶೀಲನೆಯಿಂದ ಅಥವಾ ಪುನರಭ್ಯಾಸದಿಂದ ನಡೆದ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಯುರೋಪಿನ ಜನರ ಬದುಕಿನ ಎಲ್ಲ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿಗೂ ಹೊಸತನವನ್ನು, ಎಚ್ಚರವನ್ನು ತಂದುಕೊಟ್ಟಿತಲ್ಲದೆ, ಮಧ್ಯಯುಗದಿಂದ ಆಧುನಿಕ ಯುಗಕ್ಕೆ ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಳ್ಳಲು ಸಹಾಯಮಾಡಿತು. ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಚಳವಳಿ ಮುಂದೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಸ್ವೀಡನ್ ಮತ್ತು ಜರ್ಮನ್ ದೇಶಗಳಿಗೂ ಹಬ್ಬಿತು. ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರದಿಂದ ದೂರಸರಿದು ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಕೃತಿಗಳಿಂದ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಪಡೆದ ಮಾನವತಾವಾದಿಗಳಾದ ಸಿಸಿರೋ, ಪೆಟ್ರಿಯಾರ್ಕ್, ಮಾರ್ಟಿನ್ ಲೂಥರ್, ಬೊಕಾಷಿಯೋ, 3ನೆಯ ಪೋಪ್ ನಿಕೋಲಸ್, ಡಾಂಟೆ, ಸರ್ವಾಂಟಿಸ್ ಮುಂತಾದ ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳು ಮಾನವನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಉತ್ತಮ ಗೊಳಿಸುವ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು; ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಕಾಲದ ಸಾಹಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಷೇಕ್ಸ್‌ಪಿಯರ್, ಸ್ಪೇನ್‌ನ ಸರ್ವಾಂಟಿಸ್ ಮೊದಲಾದವರನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಶೈಲಿ ರೂಪುಗೊಂಡು ಅದು ಚರ್ಚು ಮತ್ತು ಇತರ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ಶೈಲಿಯ ಬಾಗಿದ ಕಮಾನುಗಳು ಗ್ರೀಕ್ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸರಳವಾದ ಗುಮ್ಮಟಗಳು ರೂಢಿಗೆ ಬಂದವು. ಇಟಲಿಯ ಪ್ರಪಂಚಖ್ಯಾತರಾದ ಲಿಯೊನಾರ್ಡೊ ಡ ವಿಂಚಿ, ಮೈಕೆಲೆಂಜೆಲೋ ಮತ್ತು ರಾಫೆಲ್ ಇವರೆಲ್ಲ ಈ ಕಾಲದವರು. ಲಿಯೊನಾರ್ಡೊ ಡ ವಿಂಚಿಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಮೊನಾಲೀಸಾ ಮತ್ತು ಅಂತಿಮ ಭೋಜನ ಈ ಕಾಲದ್ದು.

ಗೆಲಿಲಿಯೋ, ಕೋಪರ್ನಿಕಸ್, ಜಾನ್ ಕೆಪ್ಲರ್ ಮತ್ತು ಐಸಾಕ್ ನ್ಯೂಟನ್ ಈ ಯುಗದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು. ಗೆಲಿಲಿಯೋ ದೂರದರ್ಶಕ ಯಂತ್ರವನ್ನು ಉಪಜ್ಞಿಸಿದ. ಸೂರ್ಯ ವಿಶ್ವದ ಕೇಂದ್ರ, ಅದನ್ನು ಭೂಮಿ ಸುತ್ತುತ್ತದೆ ಎಂದು ಕೋಪರ್ನಿಕಸ್ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ. ಜರ್ಮನಿಯ ಜಾನ್ ಯೋಹಾನ್ ಕೆಪ್ಲರ್ ಗಣಿತಾತ್ಮಕ ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ತಳಹದಿ ಹಾಕಿದ. ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಅವನ ಸುತ್ತ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪಥದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತುವ ಗ್ರಹಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುತ್ತಿರುವುದು ಗುರುತ್ವಾಕರ್ಷಣೆಯ ನಿಯಮ ಎಂದು ನ್ಯೂಟನ್ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ. ಯೋಹಾನ್ ಗುಟೆನ್‌ಬರ್ಗ್‌ನಿಂದ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಣಾಲಯ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಕಾಕ್ಸ್‌ಟನ್ ಇಂತಹುದೇ ಮುದ್ರಣಾಲಯವನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಯುರೋಪಿನ ನಾಗರಿಕತೆ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಣಾಲಯ ಮಹತ್ತರ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿತು. ನಾವಿಕರ ದಿಕ್ಸೂಚಿ ಮತ್ತು ಸಿಡಿಮದ್ದನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದುದು ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ಸಿಡಿಮದ್ದು ಕಂಡುಹಿಡಿದುದು ಯುದ್ಧ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತರ ಬದಲಾವಣೆ ಉಂಟುಮಾಡಿತು. ಹೀಗೆ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಯುರೋಪಿನ ಜೀವನದ ಎಲ್ಲ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾನ್ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸಿತು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಟಿನ್ ಲೂಥರ್ (1483–1546) ಪೋಪ್ ಮತ್ತು ಚರ್ಚಿನ ವಿರುದ್ಧ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ನಡೆಸಿ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಮತದ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಕಾರಣವಾದ. ಬೈಬಲ್ ಗ್ರಂಥ ಜರ್ಮನ್ ಮತ್ತು ಯುರೋಪಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ತರ್ಜುಮೆಗೊಂಡಿತು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಳವಳಿಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಮತ್ತು ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಎಂಬ ಎರಡು ವಿರುದ್ಧ ಬಣಗಳಾದವು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ನಾರ್ವೆ, ಸ್ವೀಡನ್, ಡೆನ್ಮಾರ್ಕ್ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಜರ್ಮನಿ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾದರೆ, ಇಟಲಿ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಜರ್ಮನಿ ಪ್ರಮುಖ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ರಾಜ್ಯಗಳಾದವು. ಇಂಥ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಥೊಲಿಕ್‌ರನ್ನು ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್‌ರ ದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟರನ್ನು ಕೆಥೊಲಿಕ್ ದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಹಿಂಸಿಸ ತೊಡಗಿದರು. ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್‌ರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ತಡೆಯಲು ಕೆಥೊಲಿಕ್‌ರು ತಮ್ಮ ಚರ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಸುಧಾರಣೆಯನ್ನು 1145ರ ಟ್ರೆಂಟ್ ಸಭೆಯ ಗೊತ್ತುವಳಿಗೆ ಅನುಸಾರವಾಗಿ ನಡೆಸಿದರು. ಪೋಪ್ ಮತ್ತು ಪುರೋಹಿತ ವರ್ಗದವರು ಹೇಗೆ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಯಿತು. ಸಂತ ಇಗ್ನೇಷಿಯಸ್ ಲಯೊಲನ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಜೀಸಸ್ ಸಂಘದ ಜೆಸೂಯಿಟರು ಈ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತರ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮಾಡಿದರು (1534). ಕೊನೆಯದಾಗಿ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಚಳವಳಿಯಿಂದಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಅನೇಕ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಜನಾಂಗದವರಲ್ಲಿ ಮೂಡಿತು. ಒಂದೇ ಭಾಷೆಗೆ ಸೇರಿದ ಜನಾಂಗದವರು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರಜ್ಞೆಯುಳ್ಳ ಅರಸರಿಗೆ ಬೆಂಬಲವಾಗಿ ನಿಂತರು. ಇಂತಹ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಅರಸರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಬಂದ ಪ್ರಮುಖ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೆಂದರೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಸ್ಪೇನ್. ಹೀಗೆ 15–16ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಯುರೋಪ್ ಆಧುನಿಕತೆಗೆ ಕಾಲಿಟ್ಟಿತು.

(ಎಸ್.ಕೆ.ಎಸ್.)

ಯುವಾನ್ ಚಾಂಗ್: 600–64. ಚೀನದ ಬೌದ್ಧ ಯಾತ್ರಿಕ ಮತ್ತು ವಿದ್ವಾಂಸ; ಇವನನ್ನು ಹುಯೆನ್‌ತ್ಸಾಂಗ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇವನು 600ರಲ್ಲಿ ಚೀನದ ಹೊನನ್ ಪ್ರಾಂತದ ಕೌ–ಷಿಕ್ ಎಂಬ ನಗರದ ಸಮೀಪದ ಮೆನ್–ಪಾಪ್–ಕು ಎಂಬ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ. ಇವನ ತಂದೆ ವೈನ್–ಹುಯಿ ಸುಸಂಸ್ಕೃತ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು ಸ್ವತಃ ವಿದ್ವಾಂಸನಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ನಾಲ್ಕು ಜನ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಯುವಾನ್ ಚಾಂಗ್ ಕೊನೆಯವನು. ಈತ ತನ್ನ ಮೂವತ್ತನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮಾವಲಂಬಿಯಾದ. ಇವನಿಗೆ ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಳ್ಳೆಯ ಶಿಕ್ಷಣ ದೊರೆತಿದ್ದು ಸೂಕ್ಷ್ಮಗ್ರಾಹಿಯೂ ವಾಚಾಳಿಯೂ ಬಹುಶ್ರುತನೂ ಆಗಿದ್ದು ಪಂಡಿತನೆನಿಸಿದ. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಮೂಲ ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಾತಿಸೂಕ್ಷ್ಮ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ತಿಳಿದು ತನ್ನ ದೇಶದ ಜನರಲ್ಲಿ ಅವನ್ನು ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ಇವನ ಹಂಬಲವಾಗಿತ್ತು. ಇವನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಪ್ರಯಾಣ ಬೆಳೆಸಲು ಅಲ್ಲಿನ ರಾಜನಿಂದ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆಯದಿದ್ದರೂ ಸ್ವಂತ ಸಾಹಸದಿಂದ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತೊರೆದು ಭಾರತದ ಹಾದಿ ಹಿಡಿದ.

ವರ್ಣಚಿತ್ರ

ಈತ ಕಲ್ಪನೆಗೂ ಎಟುಕದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಷ್ಟಪಟ್ಟು ಕುದುರೆ, ಒಂಟೆ, ಹೇಸರಗತ್ತೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಕಾಲ್ನಡಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಮರುಭೂಮಿಗಳನ್ನೂ ಹಿಮಾಚ್ಛಾದಿತ ಪರ್ವತಗಳನ್ನೂ ಗಿರಿಕಂದರಗಳನ್ನೂ ದಾಟಿ ಹಿಂದುಕುಶ್ ಪರ್ವತ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಬಂದು ಪೆಷಾವರ್ ಮೂಲಕ ಕಾಶ್ಮೀರ ಮತ್ತು ಪಂಜಾಬ್‌ಗಳನ್ನು ಹಾದು ಉತ್ತರ ಭಾರತವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ. ಆಗ ಸ್ಥಾನೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ಹರ್ಷವರ್ಧನನ ಆಳಿಕೆ. ಇವನು ಭಾರತ ತಲುಪಿದ ಕಾಲ ಸು.630. ಯೋಗಾಯೋಗವೆಂಬಂತೆ ಹರ್ಷವರ್ಧನ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠೆ ಹೊಂದಿದ್ದ. ಯುವಾನ್ ಚಾಂಗ್‌ನ ಬರುವನ್ನು ಆದರದಿಂದ ಸ್ವಾಗತಿಸಿದನಲ್ಲದೆ ಅವನಿಗೆ ಎಲ್ಲ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ. ಈತ ಭಾರತದ ವಿವಿಧ ಬೌದ್ಧಪೀಠಗಳನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿ ಅಮೂಲ್ಯ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಪಾಳಿ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಕಲಿತು ಅನೇಕ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಅನುವಾದಿಸಿ ಕೊಂಡ. ಕಪಿಲವಸ್ತು, ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ, ನಲಂದ, ತಾಮ್ರಲಿಪಿ, ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ ಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿನೀಡಿ ವಿದ್ವಾಂಸರೊಂದಿಗೆ ಚರ್ಚಿಸಿ ತನ್ನ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡ. ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿ ಕಾಂಚಿ, ಪುನ್ನಾಟ, ಬನವಾಸಿ, ನಾಸಿಕ ಹಾಗೂ ವಲ್ಲಭಿಗಳನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ. ಕರ್ನಾಟಕ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬಾದಾಮಿಯಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಚಳುಕ್ಯ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಕೆಲವು ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಇವನು ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಪುಲಕೇಶಿ ಹರ್ಷವರ್ಧನನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ ವಿಚಾರವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕನ್ನಡಿಗರ ಸತ್ಯಸಂಧತೆ ಮತ್ತು ಸನ್ನಡತೆಗಳನ್ನು ಕೊಂಡಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು ಸಿಂಹಳಕ್ಕೆ ಹೋಗಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಪ್ರವಾಸ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆ ದೇಶದ ಬಗೆಗೆ ವಿವರಗಳನ್ನು ತಿಳಿದು ಬಂದಿದ್ದನೆಂಬುದು ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಇವನು ಹರ್ಷವರ್ಧನ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ್ದ ಮಹಾಬೌದ್ಧ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಅಗ್ರಮಾನ್ಯತೆಗೆ ಪಾತ್ರನಾದ. ಅಸ್ಸಾಂ ಮತ್ತು ಕಾಶ್ಮೀರ ರಾಜರುಗಳಿಂದ ಗೌರವಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರನಾದ. 644ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಚೀನಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ್ದ. ಹರ್ಷವರ್ಧನ ಇವನ ಪ್ರಯಾಣಕ್ಕೆ ಸಕಲ ಏರ್ಪಾಟುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ ಬೀಳ್ಕೊಟ್ಟ. ಯಾತ್ರಿಕ ರಾಜ, ಸಮಕಾಲೀನ ಶಾಕ್ಯಮುನಿ, ಕಾನೂನು ಪಂಡಿತ, ಜ್ಞಾನಸೂರ್ಯ ಎಂದೆಲ್ಲ ಹರ್ಷ ಇವನನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಹೋಗುವಾಗ ಬಳಸು ದಾರಿಯನ್ನು ತೊರೆದು ಪೆಷಾವರದಿಂದ ನೇರವಾಗಿ ಕ್ಯಾಷ್‌ಘರ್, ಯಾರ್ಕಂಡ್ ಮತ್ತು ಖೋತಾನ್ ಮೂಲಕ ಚಾಂಗ್ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತಲುಪಿದ. ಈತ ಚೀನಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ್ದು ಭಾರಿ ಸುದ್ದಿಯನ್ನು ಮಾಡಿತು. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಇವನಿಗೆ ಅದ್ದೂರಿಯ ಸ್ವಾಗತ ನೀಡಿದ. ಚೀನಕ್ಕೆ ಹೋದ ಮೇಲೆ ತಾನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಹೋಗಿದ್ದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ಭಾಷಾಂತರ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. ರಾಜಕುಮಾರರೂ ಮಂತ್ರಿಗಳೂ ಇವನ ಪ್ರವಚನ ಕೇಳಲು ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ತಾನು ಮಾರ್ಗಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಕೆಲವು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ನಕಲುಗಳನ್ನು ಭಾರತದಿಂದ ತರಿಸಿಕೊಂಡ. 652ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಚೈತ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಅದರಲ್ಲಿ ತಾನು ತಂದಿದ್ದ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿಟ್ಟ. 658ರಲ್ಲಿ ಚೀನದ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದ. ಅಲ್ಲಿನ ಅರಮನೆಯೊಂದನ್ನು ಇವನ ವಾಸ್ತವ್ಯಕ್ಕೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಲಾಯಿತು. ಇವನು

ಸಿ–ಯು–ಕಿ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರವಾಸ ಕಥನವನ್ನು ಬರೆದಿಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬಿಲ್ ಮತ್ತು ವಾಟರ್ಸ್ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಗೆ ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವನ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟತೆ, ನಿಖರತೆ ಮತ್ತು ಸುಂದರ ಶೈಲಿಗೆ ಹೆಸರಾಗಿವೆ. ಅವು ಚೀನಿ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಭವ್ಯತೆಯ ಹೆಗ್ಗುರುತೆಂದು ಚೀನಿಯರು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇವನು ಒಟ್ಟು 74 ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ್ದಾನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಚೀನಿ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗಳ ನಿಘಂಟನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಪ್ರವಾಸದ ಕಾಠಿಣ್ಯ ಮತ್ತು ಬರೆವಣಿಗೆ ಮತ್ತು ಬೋಧನೆಗಳ ಶ್ರಮದಿಂದ ಇವನ ದೇಹಾರೋಗ್ಯ ದುರ್ಬಲಗೊಳ್ಳುತ್ತಾ ಬಂದು 664 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 13ರಂದು ನಿಧನನಾದ.

ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರ ಪಡೆಯಲು ಯುವಾನ್ ಚಾಂಗ್ ನೀಡಿದ ಕೊಡುಗೆ ಅಪಾರವಾದುದು. ಚೀನದಲ್ಲಿ ಇವನದೇ ಆದ ಹೊಸ ಬೌದ್ಧತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಚೀನಿ ಬೌದ್ಧಸನ್ಯಾಸಿಗಳು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ಇವನು ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿದ. ಈ ಮೂಲಕ ಭಾರತ ಚೀನ ಸಂಬಂಧಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದವು. ಭಾರತೀಯ ರಾಜರುಗಳೊಂದಿಗೆ ಚೀನಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದುವಂತಾಯಿತು. ಯುವಾನ್ ಚಾಂಗ್‌ನ ನಿಧನಾನಂತರ ಚೀನಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಇವನ ಗೌರವಾರ್ಥವಾಗಿ ಸಮಾಧಿ ಕಟ್ಟಿ ಗೋಪುರ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. (ಡಿ.ಎಸ್.ಜೆ.)

ಯೇಲೇಶ್ವರಮ್: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ನಲ್ಗೊಂಡ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಗ್ರಾಮ. ಕೃಷ್ಣನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಐದು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಪೆದ್ದವಾಗು ನಾಲೆಯ ಹತ್ತಿರ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಕೃಷ್ಣಾಪುರಂ, ಲೋಹಮಂಚೆರು ಮತ್ತು ವೀರಗೋಯಲ್‌ಗುಂತಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಲ್ಲುಗೋರಿಗಳೂ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಇವೆ. ಕೃಷ್ಣಾಪುರಂನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳು 5.49ಮೀ – 12.14ಮೀ ವ್ಯಾಸವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿವೆ. ಉಳಿದೆರಡು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗಶಃ ನೆಲದಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕಂಡಿಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಲೋಹಮಂಚೆರುವಿನಲ್ಲಿರುವ 20 ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ 5 ಕಲ್ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಒಂದರಲ್ಲಿ ಕಂಡಿಸಹಿತವಾದ ಎರಡು ಭಾಗಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಿದ ಕೋಣೆ ಗೋರಿಯಿತ್ತು. ವೀರಗೋಯಲ್‌ಗುಂತದಲ್ಲಿ 23 ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಮಾಧಿಗಳಿದ್ದು 3ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇವು ಕಂಡಿ ಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳು. ಎಲ್ಲ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆಬುರುಡೆ ಸಹಿತ ಮಾನವ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಜನ ಎತ್ತರವೂ ದೃಢಕಾಯರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ದೇವಾಲಯದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾರಗಳ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಇವು ಭಾಗಶಃ ನೆಲದಡಿಯಿರುವ ಕೋಣೆಗೋರಿ, ಕಂಡಿಕೋಣೆ ಗೋರಿ, ಅಸ್ಥಿಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ ಶವಕುಣಿಗಳು. ಈ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳು 3ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕಿಂತ ಪೂರ್ವದ್ದೆಂಬುದು ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ 6 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದದ್ದು ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಇದರ ಅನಂತರ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಹಂತವಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಸಮೀಪ ಇದೇ ಕಾಲದ ಒಂದು ಸ್ನಾನಘಟ್ಟ ಮತ್ತು ಸ್ತಂಭ ಮಂಟಪಗಳಿವೆ. ಸ್ನಾನಘಟ್ಟದ ಕಲ್ಲುಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಮೇಲೆ ತೆಲುಗು ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕೃತಿ ವಿನ್ಯಾಸದ ಹಲವು ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಸ್ನಾನಘಟ್ಟದ ಹತ್ತಿರ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಶಿಲಾ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಯೇಲೇಶ್ವರಮ್ ಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

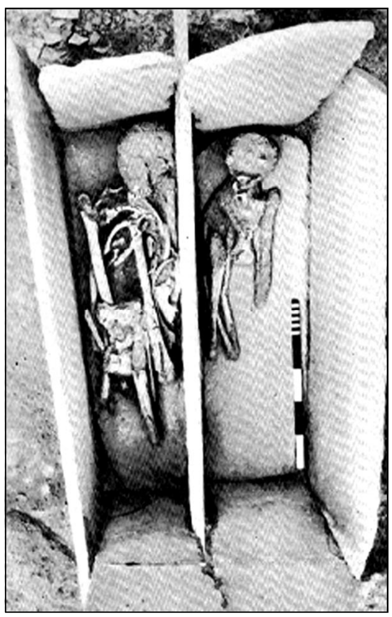

ನೆಲದಡಿಯ ಜೋಡಿ ಕೋಣೆಗೋರಿ

ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತ: ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಸ್ಥಾಪಕ. ಈತ ಮನುಕುಲದ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಧರೆಗಿಳಿದು ಬಂದ ದೇವಪುತ್ರನೆಂದು ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮೀಯರ ನಂಬಿಕೆ. ಕ್ರೈಸ್ತೇತರರು ಕೂಡ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನನ್ನು ಮಹಾನ್ ಬೋಧಕನೆಂದು ಒಪ್ಪುತ್ತಾರೆ. ಮನುಕುಲದ ಮೇಲೆ ಗಾಢ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ ಧಾರ್ಮಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಯೇಸುವಿನ ಹೆಸರು ಮೊದಲನೆಯ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಸ್ಥಾಪಕನಾದ ಮಹಮ್ಮದ್ ಪೈಗಂಬರ್ ಕೂಡ ಈತನನ್ನು ಮಹಾನ್ ಪ್ರವಾದಿ (ಪ್ರಾಫೆಟ್) ಎಂದು ನಂಬಿದ್ದ. ಯೇಸುವಿನ ಅನೇಕ ಆಲೋಚನೆಗಳನ್ನು ಆತ ತನ್ನ ಧರ್ಮಬೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ಬೇರುಗಳನ್ನು ಯೇಸುವಿನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಬೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಹೀಬ್ರು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಜೀಸಸ್ (ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಯೇಸು) ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ಪಾಪಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿಸುವವ, ಉದ್ಧಾರಕ ಎಂಬ ಅರ್ಥವಿದೆ. ಕ್ರೈಸ್ಟ್ ಎಂಬ ಪದ ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆಯ ಕ್ರಿಸ್ತೋಸ್ ಎಂಬ ಪದದಿಂದ ಬಂದಿದೆ. ಕ್ರಿಸ್ತ ಎಂದರೆ ಉದ್ಧಾರಕ (ಮೆಸ್ಸೆಯ), ಅಭಿಷಿಕ್ತ, ದೇವರ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಆರಿಸಲ್ಪಟ್ಟವ ಎಂದರ್ಥ. ಮೇರಿಯ ಗರ್ಭದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತ ದೇವಕುಮಾರ, ಮಾನವಕುಲದ ರಕ್ಷಕ, ಮೃತ್ಯುಂಜಯನಾದ ಕರ್ತ, ಕಾಲಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಲೋಕವನ್ನು ಉದ್ಧರಿಸುವವ ಎಂಬುದು ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭೆಯ ನಂಬಿಕೆ. ಈತನ ಜೀವನ ಮತ್ತು ಬೋಧನೆಯ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿದೆ.

ಮೂಲ ಗ್ರಂಥಗಳು: ಯೇಸುವಿನ ಜೀವನಕ್ಕೂ ಬೋಧನೆಗೂ ಆಧಾರವಾಗಿರುವ ಮುಖ್ಯ ಮೂಲ ಗ್ರಂಥಗಳು ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯ (ನ್ಯೂ ಟೆಸ್ಟಮೆಂಟ್) ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಮ್ಯಾಥ್ಯೂ, ಮಾರ್ಕ್, ಲ್ಯೂಕ್, ಜಾನ್ –ಇವರ ನಾಲ್ಕು ಸುವಾರ್ತೆಗಳು (ಗಾಸ್ಪೆಲ್ಸ್). ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಕನು ಬರೆದ ಸುವಾರ್ತೆ ಕಾಲ ಗಣನೆಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದೆಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಯೇಸುವಿನ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯಗಳು ಆತನ ಸೇವೆಯ ಕಾಲ, ಆತನ ಬಾಧೆ, ಮರಣ, ಪುನರುತ್ಥಾನ – ಇವುಗಳನ್ನು ಮಾರ್ಕನು ಸಂಕ್ಷೇಪವಾಗಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಉಳಿದ ಸುವಾರ್ತಾಕರಿಗೆ ಮಾರ್ಕನ ಗ್ರಂಥ ಆಧಾರ. ಜಾನ್‌ನ ಸುವಾರ್ತೆ ಯೇಸುವಿನ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನೂ ಬೋಧನೆಯ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ವಿಚಾರಿಸಿ, ಆತ ಮಾನವಾವತಾರವೆತ್ತಿ ಬಂದಿರುವ ದೇವರ ದೂತನಾಗಿದ್ದಾನೆ (ಜಾನ್ 1 : 14) ಎಂಬುದನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ನಾಲ್ಕು ಸುವಾರ್ತೆಗಳ ಕಾಲ ಮತ್ತು ಬರೆಯಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳ ವಿಷಯವಾಗಿ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಸ್ವೀಕರಿಸಿರುವ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಹೀಗಿವೆ:

ಸುವಾರ್ತೆ ಕಾಲ	ಪ್ರ.ಶ.	ಸ್ಥಳ
1. ಮಾರ್ಕ್	60–65	ಜೆರುಸಲೇಮ್
2. ಮ್ಯಾಥ್ಯೂ	80–90	ರೋಮ್
3. ಲ್ಯೂಕ್	75–90	ಕೈಸರೈಯ
4. ಜಾನ್	90–100	ಎಫಿಸಸ್

ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆ: ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಜೀವನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ. ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ದೇಶ ರೋಮನರಿಗೆ ಸೇರಿತ್ತು. ರೋಮ್ ಸರ್ಕಾರ ದೇಶದ ಬೇರೆಬೇರೆ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ರಾಜ್ಯಪಾಲರನ್ನು ನೇಮಿಸಿ ಅವರ ಮೂಲಕ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿತ್ತು. ಸತ್ಯವೆಂದರೇನು ಎಂಬ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರಶ್ನೆಯನ್ನು ಕ್ರೈಸ್ತನಿಗೆ ಹಾಕಿದ ಪೈಲಟ್ (ಪಿಲಾತ) (ಆಡಳಿತ ಕಾಲ ಸು.26–36) ಇಂಥ ರಾಜ್ಯಪಾಲರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಪ್ರಿಯರಾದ ಯಹೂದಿಗಳು ರೋಮನರಿಗೆ ವಿರೋಧವಾಗಿ ಆಗಾಗ್ಗೆ ದಂಗೆ ಏಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ರೋಮ್ ಸರ್ಕಾರ ಇವರ ಬಗ್ಗೆ ಬಹುಜಾಗ್ರತೆ ವಹಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಯಹೂದಿಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಲಕೆಲವು ಪಂಗಡಗಳಿದ್ದುವು. ಫ್ಯಾರಿಸೀ ಪಂಗಡದವರು ಜನತಾ ಪಕ್ಷದವರು; ಇವರು ಧರ್ಮಬೋಧಕರಾಗಿದ್ದು ನ್ಯಾಯಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಬಹು ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಪಾಲಿಸುತ್ತ ಅದನ್ನು ಜನರಿಗೆ ಉಪದೇಶಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಉಗ್ರವಾದಿಗಳಾಗಿದ್ದು ಅಗತ್ಯವಿದ್ದಾಗ ತಮ್ಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ರಕ್ತಚೆಲ್ಲಲೂ ಹಿಂಜರಿಯುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ಯಾಜೂಸೀ ಗುಂಪಿನವರು ಪುರೋಹಿತವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. ಬಲುಮಟ್ಟಿಗೆ ಕುಲೀನರಾಗಿದ್ದ ಇವರು ತಮ್ಮ ಅನುಕೂಲತೆಗಾಗಿ ರೋಮನರ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು ಅವರ ಅಧೀನರಾಗಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನನ್ನು ಪೂಜಿಸುವ ತೀರ್ಮಾನ ಮಾಡಿದ ಮೇರಿ ಗುಂಪಿನವರು ಈ ಪಂಗಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. ಇವರಲ್ಲದೆ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಪಂಗಡಗಳಿಗೂ ಸೇರದ ಭಕ್ತರೂ ನಿರಹಂಕಾರಿಗಳೂ ಸರಳರೂ ಆದ ಸಾವಿರಾರು ಜನ, ದೇವರು ತಾನೇ ತಕ್ಕ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ತಮಗೆ ಮೆಸ್ಸೆಯನೆಂಬ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ವೀರನನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿ ಕೊಡುವ ಎಂಬ ಮಹದಾಸೆಯಿಂದಿದ್ದರು. ಇಂಥ ಕುಟುಂಬ ಒಂದರಲ್ಲಿ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತ ಜನ್ಮವೆತ್ತಿದ.

ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ಜೀವನ ಮತ್ತು ಸೇವೆಯ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ವೃತ್ತಾಂತ: ಯೇಸುವಿನ ಜನನ ವೃತ್ತಾಂತ ಲ್ಯೂಕ್‌ನ ಸುವಾರ್ತೆಯಲ್ಲಿ (ಅಧ್ಯಾಯ 2) ಮತ್ತು ಮ್ಯಾಥ್ಯೂ ಸುವಾರ್ತೆಯಲ್ಲಿ (ಅಧ್ಯಾಯ 1 ವಚನ 18ರಿಂದ, ಅಧ್ಯಾಯ 2 ವಚನ 23ರಲ್ಲಿ) ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಯೇಸು ಕನ್ಯೆ ಮೇರಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಆತನ ಜನನದ ಶುಭ ವಾರ್ತೆಯನ್ನು ಹೊಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಕುರುಬರು ಮೊದಲು ತಿಳಿದುಕೊಂಡಿದ್ದು, ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ದೇಶಗಳಿಂದ ಬಂದ ಜ್ಞಾನಿಗಳು ಯೇಸು ಶಿಶುವನ್ನು ಮೊದಲು ಆರಾಧಿಸಿದ್ದು ಈ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳು ಸುವಾರ್ತೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾಗಿವೆ. ಯೇಸು ಹನ್ನೆರಡು ವರುಷದ ಬಾಲಕನಾಗಿದ್ದಾಗ ತನ್ನ ತಂದೆತಾಯಿಗಳೊಡನೆ ಜೆರುಸಲೇಮ್‌ನ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಧರ್ಮಪಂಡಿತರೊಡನೆ ಧಾರ್ಮಿಕ

ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಜಿಜ್ಞಾಸೆ ನಡೆಸಿದ (ಲ್ಯೂಕ್ 2 : 41–51) ಎಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಯೇಸುವಿನ ಆರಂಭದ ವರ್ಷಗಳ ವಿಷಯವಾಗಿ ಸುವಾರ್ತೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳಿಗೆ ಯಾವ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಆಧಾರಗಳೂ ಇಲ್ಲ. ಆತನಿಗೆ ಸು.30 ವರ್ಷವಾದಾಗ ಮನೆಯಿಂದ ಹೊರಟು ಗೆಲೀಲೀ ಸೀಮೆಗೆ ಬಂದು ಜಾನ್‌ನಿಂದ ದೀಕ್ಷಾಸ್ನಾನ ಮಾಡಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸೇವೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ ಕಾಲ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಯಿತು. ದೇವರ ರಾಜ್ಯ ಸಮೀಪಿಸಿತು. ದೇವರಕಡೆಗೆ ತಿರುಗಿಕೊಂಡು ಸುವಾರ್ತೆಯನ್ನು ನಂಬಿರಿ (ಮಾರ್ಕ್ 1:15) ಎಂಬುವುದು ಆತನ ಆದ್ಯ ಸಂದೇಶ. ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ಸೇವೆಯ ಕುರಿತಾದ ಕಾಲಗಣನೆಯನ್ನು ನಿರ್ಣಯಿಸುವುದು ಸುಲಭವಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಸು.28–30ರ ತನಕ ಆತ ತನ್ನ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಇಹವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಆತ ಯಹೂದಿಗಳ ಸಭಾಮಂದಿರಗಳಲ್ಲಿ ಬೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಕ್ರಮೇಣ ಬಹುಮಂದಿ ಅದನ್ನು ಕೇಳಲು ಕೂಡಿಬರುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರಣ ಗೆಲೀಲೀಯ ಸಮುದ್ರದ ತೀರದಲ್ಲಿಯೂ ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಆತ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡುತ್ತ ಬೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಪ್ರಯಾಣದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಲು ಆರಿಸಿಕೊಂಡ ಶಿಷ್ಯರನ್ನು ತರಬೇತು ಮಾಡುವುದು ಆತನ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಬೋಧನಾಕಾಲದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿಯೇ ಯೇಸು ತನ್ನ ಅನುಯಾಯಿಗಳಲ್ಲಿ 12 ಮಂದಿಯನ್ನು ತನ್ನ ಶಿಷ್ಯರಾಗುವಂತೆ ಆರಿಸಿಕೊಂಡ. ಜೇಮ್ಸ್ ದಲೆಸ್, ಸೈಮನ್, ಆಂಡ್ರ್ಯೂ ಜೇಮ್ಸ್, ಜಾನ್ ಬಾರ್ಥೋಲೋಮೆ ಥಾಡಿಯಸ್, ಪೀಟರ್, ಥಾಮಸ್, ಫಿಲಿಪ್, ಮ್ಯಾಥ್ಯೂ, ಜುದಾಸ್–ಇವರೇ ಆ ಹನ್ನೆರಡು ಮಂದಿ ಶಿಷ್ಯರು. ಸೈಮನ್, ಪೀಟರ್, ಜೇಮ್ಸ್, ಜಾನ್ ಇವರು ಪ್ರಮುಖರು. ಆತ ಹನ್ನೆರಡು ಮಂದಿಯನ್ನು ಆರಿಸಿ ಅವರು ತನ್ನ ಸಂಗಡ ಇರಬೇಕೆಂತಲೂ ದೆವ್ವಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸುವ

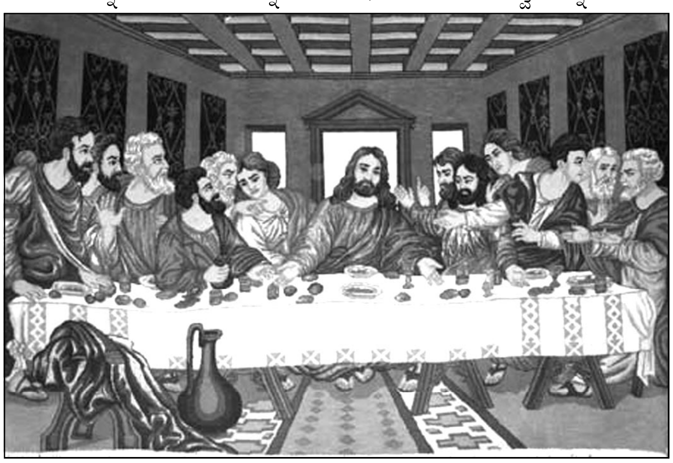

ಕೊನೆಯ ಭೋಜನ, ಲಿಯೊನಾರ್ಡೊ ಡ ವಿಂಚಿಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ

ಅಧಿಕಾರವುಳ್ಳವರಾಗಿ ಸುವಾರ್ತೆಯನ್ನು ಸಾರುವುದಕ್ಕೆ ತಾನು ಅವರನ್ನು ಕಳುಹಿಸುವೆನೆಂತಲೂ ಅವರಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದ (ಮಾರ್ಕ್ 3: 14, 15). ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಯೇಸುವಿನ ಶಿಷ್ಯರನ್ನು ಅಪಾಸಲ್ಸ್ ಅಂದರೆ ಪ್ರವರ್ತಕರು ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಅದ್ಭುತಕಾರ್ಯಗಳು ಅಥವಾ ಪವಾಡಗಳು: ಯೇಸು 36 ಪವಾಡಗಳನ್ನು ಮೆರೆದನೆಂದು ಗಾಸ್ಪೆಲ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಸುವಾರ್ತೆಯಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿರುವ ಯೇಸುವಿನ ಅದ್ಭುತ ಕಾರ್ಯಗಳು, ದೇವರ ಶಕ್ತಿ ಮಾನವನ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಹೊರತು ಜನರನ್ನು ತನ್ನ ಕಡೆಗೆ ಆಕರ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಮಾಡಿದವುಗಳಲ್ಲ. ಕ್ರಿಸ್ತನ ಬೋಧನೆಗೂ ಮಹತ್ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೂ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧವಿದೆ. ಆತ ದೇವರ ರಾಜ್ಯದ ಸುವಾರ್ತೆಯನ್ನು ಸಾರಿಹೇಳುವ ಮೂಲಕ ದೇವರ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದ.

ಸುಮಾರ್ತೆಯ ಪ್ರಕಟಣೆ: ತಾನು ದೇವರ ಸುವಾರ್ತೆಯನ್ನು ಸರ್ವರಿಗೂ ಪ್ರಕಟಪಡಿಸಲು ಬಂದಿದ್ದೇನೆಂಬುದನ್ನು ಯೇಸು ಆರಂಭದಿಂದಲೇ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದ. ಸರಳವಾದ ಸಾಮ್ಯಗಳ (ಪ್ಯಾರಬಲ್ಸ್) ಮೂಲಕ ತನ್ನ ಸಂದೇಶ ಜನರಿಗೆ ಅರ್ಥವಾಗುವಂತೆ ಬೋಧಿಸಿದ. ಸುವಾರ್ತೆಯಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಸು.70 ಕಥೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ರಲೋಕ ರಾಜ್ಯ ಸಾಸಿವೆಯ ಕಾಳಿಗೆ, ಹುಳಿಹಿಟ್ಟಿಗೆ, ಹೊಲದಲ್ಲಿ ಹೂತಿಟ್ಟ ದ್ರವ್ಯಕ್ಕೆ, ಬಹು ಬೆಲೆಯುಳ್ಳ ಮುತ್ತಿಗೆ ಸಮಾನವಾಗಿದೆ (ಮ್ಯಾಥ್ಯೂ 13)– ಈ ಮೊದಲಾದ ಉಪಮೆಗಳನ್ನು ಜನರಿಗೆ ಅರ್ಥವಾಗುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ. ದೇವರ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಜನರು ಸ್ವೀಕರಿಸುವುದಾಗಲೀ ತಿರಸ್ಕರಿಸುವುದಾಗಲೀ ಅದು ಅವರ ಜವಾಬ್ದಾರಿಕೆ; ತಿರಸ್ಕಾರದಿಂದ ಶಾಪ, ಸ್ವೀಕಾರದಿಂದ ಆಶೀರ್ವಾದ ದೊರಕುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಜನರು ತಮ್ಮ ಪಾಪಗಳಿಗಾಗಿ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪಪಟ್ಟು ದೇವರಕಡೆ ತಿರುಗಬೇಕು ಎಂಬುದು ಕ್ರಿಸ್ತನ ಕರೆ. ಯೇಸುವಿನ ಸೇವೆಯ ಮೂಲಕ ಜನರ ಮೇಲಾದ ಪರಿಣಾಮ: ಜನರೆಲ್ಲರೂ ಕ್ರಿಸ್ತನ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಲೂ ಬೋಧನೆಯಿಂದಲೂ ಆಕರ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟರು. ಸದಾ ದೊಡ್ಡ ಗುಂಪುಗಳು ಆತನನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಒಂದು ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆತನ ಬೋಧನೆ ಕೇಳಲು ಬಂದ ಜನರ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಗಂಡಸರೇ ಐದು ಸಾವಿರ ಮಂದಿ ಇದ್ದರು. ಜನರು ಹೀಗೆ ಆತನನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸಲು ಕೆಲವು ಕಾರಣಗಳಿದ್ದವು. ಆತನ ಅಧಿಕಾರವಾಣಿ, ಆಳವಾದ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ತಿಳಿವಳಿಕೆ, ದೇವರ ಮೇಲಿನ ಭರವಸೆ, ಸರಳವಾದ ಬೋಧನಾ ರೀತಿ, ನಿರೀಕ್ಷೆ ಶಾಂತಿಗಳ ಸಂದೇಶ–ಇವೆಲ್ಲವೂ ಜನರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಸೆಳೆದುವು. ಆದರೂ ಕೇವಲ ಜನಪ್ರಿಯನಾಗುವುದು ಕ್ರಿಸ್ತನ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಅಂಥ ಪೊಳ್ಳು ಉತ್ಸಾಹದಿಂದ ಆತ ಮೋಸಹೋಗಲೂ ಇಲ್ಲ. ತನ್ನ ಬೋಧನೆಯನ್ನು ಜನರು ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಾರೆಂಬುದನ್ನು ಬಿತ್ತುವವನ ಸಾಮ್ಯದಲ್ಲಿ (ಮಾರ್ಕ್ 4:3–9) ಆತ ಸ್ಪಷ್ಟಮಾಡಿದ. ಜಾನ್ ಹೇಳುವಂತೆ ಯೇಸು ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಬಲ್ಲವನಾದ್ದರಿಂದ ಅವರಿಗೆ ವಶವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆತ ಪ್ರತಿ ಮನುಷ್ಯನ ಆಂತರ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿದವನಾದ ಕಾರಣ ಯಾವನೂ ಯಾವ ಮನುಷ್ಯನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿಯೂ ಆತನಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿ ಕೊಡಬೇಕಾದ ಆವಶ್ಯಕತೆಯಿರಲಿಲ್ಲ (ಜಾನ್ 2/24.25).

ಕ್ರೈಸ್ತನನ್ನು ಕುರಿತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಮುಂದಾಳುಗಳ ವಿರೋಧ: ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಕೆಲವು ಕಾರಣಗಳಿದ್ದವು. ಫ್ಯಾರಿಸೀಯರ ಕೇವಲ ಆಚಾರಬದ್ಧ ಧರ್ಮ ಜೀವನ ಕಪಟವೆಂದು ಕ್ರಿಸ್ತ ಹೇಳಿದ (ಲ್ಯೂಕ್ 11/42–52). ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಬೋಧನೆಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದರೆ ಮಾತ್ರವೇ ನವಜೀವನ ಶಕ್ತಿಯೂ ದೇವರ ಕುರಿತು ಜೀವದಾಯಕ ತಿಳಿವಳಿಕೆಯೂ ಬರಲಾರವು ಎಂಬುದನ್ನು ಆತ ಒತ್ತಿ ಹೇಳಿದ (ಮಾರ್ಕ್ 7/6 ಮು.). ಉಪವಾಸ ಮಾಡುವುದು (ಮಾರ್ಕ್ 2/18). ಸಬ್ಬತ್ ದಿನ ಆಚರಣೆ (ಲ್ಯೂಕ್ 13 10–17)–ಈ ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಬರೀ ಆಚಾರಬದ್ಧವಾಗಿದ್ದರೆ ಅವುಗಳಿಂದ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಲಾಭವಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಆತನ ಬೋಧನೆ. ಸಮೇರಿಟನ್ನರು, ಕೀಳುಜಾತಿಯವರು, ಸುಂಕದವರು, ಪಾಪಿಗಳು ಮೊದಲಾದವರೊಡನೆ ಆತ ಸ್ನೇಹಭಾವದಿಂದ ವರ್ತಿಸಿದ್ದು, ಪಾಪಗಳನ್ನು ಕ್ಷಮಿಸಲು ತನಗೆ ಅಧಿಕಾರ ಉಂಟೆಂದು ಧೈರ್ಯವಾಗಿ ಹೇಳಿದ್ದು (ಮಾರ್ಕ್ 2:10)– ಇವೆಲ್ಲವೂ ಕೆಲವು ಧಾರ್ಮಿಕ ಮುಂದಾಳುಗಳ ವಿರೋಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳಾದವು.

ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಆತ ತನ್ನ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸೇವೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ತನ್ನ ಶಿಷ್ಯರೊಡನೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿ ಬಂತು (ಮಾರ್ಕ್ 7:24:29). ಈ ಪ್ರಯಾಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಿಷ್ಯರನ್ನು ತರಬೇತು ಮಾಡಲು ಆತನಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂದರ್ಭವೊದಗಿತು; ಅಲ್ಲದೆ ಶಿಷ್ಯರೂ ಆತನ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಕುರಿತು ಆಳವಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೀಟರನು ಯೇಸು ಕೇಳಿದ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಉತ್ತರವಾಗಿ ಜೀವಸ್ವರೂಪನಾದ ದೇವರಕುಮಾರ ಎಂದು ಅರಿಕೆ ಮಾಡಿದ. ತಾನು ಒಬ್ಬ ರಾಜಕೀಯ ಉದ್ಧಾರಕನಲ್ಲ; ಲೌಕಿಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಹಿಂಸಾಮಾರ್ಗದ ಮೂಲಕ ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು ತನ್ನ ಉದ್ದೇಶವಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನು ಕ್ರಿಸ್ತ ಅವರಿಗೆ ಬೋಧಿಸಿದ. ದೇವಕುಮಾರನಾಗಿರುವ ತಾನು ದೇವೇಚ್ಛೆಯನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಬೇಕಾದರೆ ತ್ಯಾಗ ಜೀವನದ ಶ್ರಮಮಾರ್ಗ ಅಗತ್ಯವೆಂದು ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತ ಬಂದ. ಮನುಷ್ಯನಾಗಿ ತಾನು ಬಹು ಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿ ಹಿರಿಯರಿಂದಲೂ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಿಂದಲೂ ನಿರಾಕೃತನಾಗಿ ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟು ಮೂರುದಿನದ ಮೇಲೆ ಜೀವಿತನಾಗಿ ಎದ್ದು ಬರಬೇಕಾಗಿದೆ ಎಂದು ಉಪದೇಶಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಪ್ರಾರಂಭ ಮಾಡಿದ (ಮಾರ್ಕ್ 8:31).

ಆಮೇಲೆ ಆತ ಶಿಷ್ಯರೊಡನೆ ಯಹೂದಿಗಳ ಮುಖ್ಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾದ ಜೆರುಸಲೇಮಿಗೆ ಪ್ರಯಾಣ ಬೆಳೆಸಿದ. ತನ್ನ ಅವಸಾನ ಸಮಯ ಹತ್ತಿರ ಬಂತೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಂಡು ಶಿಷ್ಯರೊಡನೆ ಅಂತಿಮ ಭೋಜನವನ್ನು (ಲಾಸ್ಟ್ ಸಪ್ಪರ್) ಮಾಡಿದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ (ಮಾರ್ಕ್ 14:17–25) ತನ್ನ ಮರಣದ ಮೂಲಕ ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ತಾನು ಗುರುವಾಗಿದ್ದರೂ ಶಿಷ್ಯರ ಕಾಲುಗಳನ್ನು ತೊಳೆದು ವಿನೀತ ಭಾವವನ್ನು ತೋರಿಸಿದ (ಜಾನ್ 13:1–20). ಕರ್ತನೂ ಗುರುವೂ ಆಗಿರುವ ನಾನು ನಿಮ್ಮ ಕಾಲುಗಳನ್ನು ತೊಳೆದಿರಲಾಗಿ ನೀವು ಸಹ ಒಬ್ಬರ ಕಾಲನ್ನು ತೊಳೆಯುವ ಹೊಣೆ ಹೊತ್ತಿದ್ದೀರಿ (ಜಾನ್ 13:14) ಎಂದು ಹೇಳಿದ. ತನ್ನ ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ಬ್ರೆಡ್ ಮತ್ತು ವೈನ್ ನೀಡಿ ಇದು ನನ್ನ ದೇಹ, ಇದು ನನ್ನ ರಕ್ತ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ. (ಮಾರ್ಕ್ 14:22–50) ಗೆತ್ಸೆಮನೆ ತೋಟದಲ್ಲಿ ಶಿಷ್ಯರೊಡನೆ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯಲ್ಲಿ ನಿರತನಾಗಿದ್ದಾಗ ಜುದಾಸ್‌ನ ವಂಚನೆಯಿಂದ ವೈರಿಗಳಿಗೆ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕಿ ಶಿಲುಬೆಗೇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ (ಮಾರ್ಕ್15). ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳಲ್ಪಟ್ಟ ಮೇಲೆ ಮೂರನೆಯ ದಿನದಲ್ಲಿ ಪುನರುತ್ಥಾನವಾಗಿ ಬಂದ (ಜಾನ್ ಅಧ್ಯಾಯ 20 ಮತ್ತು 21). ಶಿಲುಬೆಗೇರಿಸಿದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಯೇಸು ಹೇಳಿದ ಕಡೆಯ ಮಾತುಗಳಿವು; ತಂದೆಯೇ ಅವರನ್ನು ಕ್ಷಮಿಸು. ಅವರು ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಕೆಲಸ ಅವರಿಗೇ ತಿಳಿಯದು.

ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ಬೋಧನೆ: ಸರಳತೆ, ಅಧಿಕಾರವಾಣಿ, ಜನರ ತಿಳಿವಳಿಕೆಯ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾದ ಬೋಧನಾ ಕ್ರಮ. ದೈನಂದಿನ ಜೀವನದಿಂದ ಆರಿಸಿಕೊಂಡ ಸಾಮ್ಯಗಳ ಉಪಯೋಗ–ಇವು ಕ್ರಿಸ್ತನ ಬೋಧನೆಯ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಕರುಣೆಯುಳ್ಳ ಸಮೇರಿಟನ್, ದಾರಿತಪ್ಪಿದ ಮಗ, ಐಶ್ವರ್ಯವಂತನಾದ ಬುದ್ಧಿಹೀನ–ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ಸಾಮ್ಯಗಳು ನೈತಿಕ ಸೂತ್ರಗಳನ್ನೂ ದೇವಲೋಕದ ಸಂದೇಶವನ್ನೂ ಜನರಿಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟಮಾಡುವ ಸಾಧನಗಳಾಗಿವೆ. ಯೇಸುವಿನ ಪುನರುತ್ಥಾನ (ರಿಸರೆಕ್ಷನ್): ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತ ಮರಣವನ್ನು ಬಯಸಿದ ನಾಯಕನೆಂಬುದು ಕ್ರೈಸ್ತಸಭೆಯ ನಂಬಿಕೆ. ಸುವಾರ್ತೆಗಳ ಸಾಕ್ಷಿಯ ಮೇರೆಗೆ

ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಂದೇಶದ ಆರಂಭ ಮತ್ತು ಕ್ರೈಸ್ತಸಭೆಯ ಅಸ್ತಿಭಾರ ಅವನ ಪುನರುತ್ಥಾನದ ಮೇಲಿದೆ ಎಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಮಾನವರು ಅನ್ಯಾಯದಿಂದ ಆತನನ್ನು ಬಾಧೆಗೊಳಪಡಿಸಿ ತ್ಯಜಿಸಿದರು; ದೇವರು ಆತನನ್ನು ಸತ್ತವರೊಳಗಿಂದ ಎಬ್ಬಿಸಿದ; ಆದುದರಿಂದ ಮೃತ್ಯುಂಜಯನಾದ ಯೇಸುವಿನ ಮೇಲೆ ನಂಬಿಕೆಯಿಡಬೇಕೆಂದು ಆದಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸುವಾರ್ತೆ ಪ್ರಕಟಣೆ, ಕಷ್ಟ, ಬಾಧೆ, ಮರಣಕ್ಕೆ ಅಧೀನವಾಗಿರುವ ಈ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಪಾಪಿ ಮಾನವರು ನಿರಾಶೆಪಡುವ ಅಗತ್ಯವಿಲ್ಲ; ಕ್ರಿಸ್ತನ ಮೂಲಕ ನಿತ್ಯತೆ ಭಕ್ತರಿಗೆ ದೊರಕಲು ಸಾಧ್ಯ ಎಂಬುದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು, ದೇವರ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆಯುಂಟುಮಾಡುವುದು ಪುನರುತ್ಥಾನದ ಮೂಲ ಉದ್ದೇಶ.

(ಎಸ್.ಜೆ.ಎಸ್ಎ.)

ರ

ರಜಾಕಾರರ ಚಳವಳಿ: ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮನ ಪರವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದ ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಂಘಟನೆಯನ್ನು ರಜಾಕಾರರು ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದು ಅವರು ನಡೆಸಿದ ಚಳವಳಿ. ಭಾರತ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದರೂ ಕೆಲವು ಸಂಸ್ಥಾನಿಕರು ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನವಾಗಲು ಮನಸ್ಸು ಮಾಡದೆ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿಯೇ ಉಳಿಯಲು ಇಚ್ಛಿಸಿದ್ದರು. ಅಂತಹ ಸಂಸ್ಥಾನಿಕರಲ್ಲಿ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮನೂ ಒಬ್ಬ. ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿ ತೀವ್ರಗೊಂಡಿದ್ದಾಗ ಅದನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು ನಿಜಾಮ ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿ ಇಥೆಹಾದ್ ಎಲ್. ಮುಸ್ಲಿಮೀನ್ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಉದ್ದೇಶ ನಿಜಾಮನ ಪರವಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವುದಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸಂಸ್ಥೆ 1947ರ ಅನಂತರ ಪ್ರಬಲವಾಯಿತು. ನಿಜಾಮ ಇದಕ್ಕೆ ಬಹಿರಂಗವಾಗಿ ಬೆಂಬಲ ನೀಡತೊಡಗಿದ್ದ. ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯೇ ಮುಂದೆ ರಜಾಕಾರರ ಸಂಘಟನೆಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ರೂಪಗೊಂಡಿತು. ಖಾಸಿಂ ರಜ್ವಿ ಇದರ ನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ. ಈತ ಮೂಲತಃ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚಿಂಚೋಳಿಗೆ ಸೇರಿದವನು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮುಸಲ್ಮಾನ ಯುವಕರು ಈ ಖಾಸಿಂ ರಜ್ವಿಯ ಅನುಯಾಯಿಗಳಾದ ರಜಾಕಾರರು. ಇವನು ಸಂಘಟಿಸಿದ ರಜಾಕಾರ ಸೇನೆ ಎಲ್ಲೆಡೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು.

1948 ಜನವರಿ 26 ರಂದು ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಯುಗಯಳಸಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬೃಹತ್ ಸಮಾವೇಶವನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸಿ ಮಾತನಾಡುತ್ತ ಖಾಸಿಂ ರಜ್ವಿ ಹಿಂದುಗಳಿಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ನೀಡುವುದು ಅಲ್ಲಾಹಜರತನ ಅಭಿಲಾಷೆಯ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಒಂದು ವೇಳೆ ಭಾರತದ ಸೈನ್ಯ ಹೈದರಾಬಾದ್ ರಾಜ್ಯ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರೆ ಅಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಕೋಟಿ ಹಿಂದುಗಳ ಮೂಳೆ ಹಾಗೂ ಬೂದಿ ಸಿಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಬಹಿರಂಗವಾಗಿಯೇ ಹೇಳಿದ. 1948 ಫೆಬ್ರವರಿಯ ಸಮಾವೇಶದಲ್ಲಿ ಈತ ದೆಹಲಿಯ ಕೆಂಪುಕೋಟೆಯ ಮೇಲೆ ಅಸಫ್ ಜಾಹನ ಧ್ವಜ ಹಾರಿಸುವ ಇಚ್ಛೆ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದ. ರಜಾಕಾರರ ಸಂಘದ ಶಾಖೆಗಳು ಹೈದರಾಬಾದ್ ರಾಜ್ಯಾದ್ಯಾಂತ ಹರಡಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಇವು ಪ್ರತಿಗ್ರಾಮದಲ್ಲೂ ತನ್ನ ಶಾಖೆ ಹೊಂದಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿನ ಹಿಂದುಗಳ ಹಾಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾದಿಗಳ ಮೇಲೆ ದೌರ್ಜನ್ಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಹಿಂದುಗಳ ಆಸ್ತಿ–ಪಾಸ್ತಿಗಳ ಲೂಟಿ, ಹಿಂದು ಸ್ತ್ರೀಯರ ಮೇಲೆ ಅತ್ಯಾಚಾರ ಮಾಡುವುದು ಅಂದಿನ ಈ ಸಂಘದ ನಿತ್ಯದ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿಗೆ ಸೇರಿದ ಹಾಗೂ ಅದರೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಮೇಲೂ ದೌರ್ಜನ್ಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ನಡುವೆ ನಿಜಾಮ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಸರಕಾರಕ್ಕೆ 30 ಕೋಟಿ ಸಾಲ ನೀಡಿದ್ದ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಭಾರತದ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧ ಸನ್ನಾಹದಲ್ಲಿತ್ತು. ಆಗ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಈ ಕ್ರಮವನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ಖಂಡಿಸಿ ಹೈದರಾಬಾದ್ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಆರ್ಥಿಕ ದಿಗ್ಬಂಧನ ಹೇರಿತು. ಇದರಿಂದ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ತೀವ್ರ ಆರ್ಥಿಕ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ನಿಜಾಮ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ, ಅಮೆರಿಕ, ಸಿರಿಯ, ಪಾಕಿಸ್ತಾನಗಳಿಂದ ಕಳ್ಳ ಸಾಗಾಣಿಕೆಯ ಮೂಲಕ ಸು.22 ಕೋಟಿ ರೂ ಬೆಲೆಯ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ತರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಇದಲ್ಲದೆ ರಜಾಕಾರರು 1948 ಮಾರ್ಚ್ 31 ರಂದು ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಗೆ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ ಸಪ್ತಾಹ ಆಚರಿಸಿ ಜನರಿಂದ ಬಲವಂತವಾಗಿ ಹಣವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಈ ನಡುವೆ ನಿಜಾಮ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗಗಳ ಮತ್ತು ದಲಿತರ ಬೆಂಬಲ ಪಡೆಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ರಜಾಕಾರರು ಹೈದರಾಬಾದ್‌ನಲ್ಲಿ ಭಯಾನಕ ಆಳ್ವಿಕೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ಅವರು ರೈಲುಗಳನ್ನು ತಡೆದು ಅಲ್ಲಿನ ಪ್ರಯಾಣಿಕರ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. 1948 ಸೆಪ್ಟಂಬರ್ 7 ರಂದು ಭಾರತದ ಗಡಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ ರಜಾಕಾರರು 150 ಜನರನ್ನು ಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿದರು.

ಇದರಿಂದ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಮೇಲೆ ತೀವ್ರ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ಮುಂದಾಯಿತು. ಆದರೆ ಹೈದರಾಬಾದ್‌ನ ನಿಜಾಮ ಈ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ ಶ್ಯಾಮ ಸುಂದರ ಹಾಗೂ ಮೋಹನಲಾಲ್‌ಜಂಗರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಿಯೋಗವನ್ನು ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಗೆ ಕಳುಹಿಸಿ ಹೈದರಾಬಾದ್‌ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಹಾಗೂ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವಂತೆ ಮನವಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಇದರಿಂದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಇನ್ನೂ ಬಿಗಡಾಯಿಸಿತು. ರಜಾಕಾರರು ಹೈದರಾಬಾದ್ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಭಾರತದ ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೂ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ, ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ತೀವ್ರ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ಮುಂದಾಯಿತು. 1948 ರ ಸೆಪ್ಟಂಬರ್ 9ರಂದು ಗೃಹ ಮಂತ್ರಿ ವಲ್ಲಭಬಾಯಿ ಪಟೇಲರು ಪೋಲೀಸ್ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಗೆ ಆಜ್ಞೆ ನೀಡಿದರು. ಮೇಜರ್ ಜನರಲ್ ಚೌಧರಿ ಹಾಗೂ ಲೆಫ್ಟಿನೆಂಟ್ ಜನರಲ್ ರಾಜೇಂದ್ರ ಸಿನ್ಹಾರವರು ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಆಗ ಹೈದರಾಬಾದ್ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಲಾಯಿತು. 1948 ರ ಸೆಪ್ಟಂಬರ್ 14 ಮತ್ತು 15 ರಂದು ತೀವ್ರವಾದ ಕದನ ನಡೆಯಿತು. ನಿಜಾಮನ ಸೈನ್ಯ ಮತ್ತು ರಜಾಕಾರರು ಸೋಲನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದರು. 1948 ಸೆಪ್ಟಂಬರ್ 17 ರಂದು ಲಿಯಾಕ್ ಅಲಿ ನೇತೃತ್ವದ ಹೈದರಾಬಾದ್ ರಾಜ್ಯದ ಮಂತ್ರಿ ಮಂಡಲ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿತು. ಅನಂತರ 1948 ಸೆಪ್ಟಂಬರ್ 18ರಂದು ಸಂಜೆ 5 ಗಂಟೆಗೆ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಸೈನ್ಯ ಮೇಜರ್ ಜನರಲ್ ಎಲ್.ಎಡ್ರೋಸರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪಡೆಗೆ ಶರಣಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಪೋಲೀಸ್ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. 1948 ಸೆಪ್ಟಂಬರ್ 19 ರಂದು ಖಾಸಿಂ ರಜ್ವಿಯನ್ನು ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. ಖಾಸಿಂ ರಜ್ವಿಯ ಬಂಧನವಾದರೂ ಅವನ ಅನೇಕ ಸಹಚರರು ಇನ್ನೂ ಪ್ರತಿರೋಧ ಒಡ್ಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಗ ಸ್ಥಳೀಯ ಜನತೆಯ ಬೆಂಬಲ ದಿಂದ ಅವರನ್ನು ಮಟ್ಟ ಹಾಕಲಾಯಿತು. ಇನ್ನುಳಿದ ರಜಾಕಾರರಿಗೆ ಶರಣಾಗುವಂತೆ ಸೂಚಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅವರು ಅದನ್ನು ಒಪ್ಪದ ಕಾರಣ 1948 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 13 ರಂದು ಎಲ್ಲ ರಜಾಕಾರರನ್ನು ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಹೈದರಾಬಾದ್ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಪೋಲೀಸ್ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ಪೂರ್ಣಗೊಂಡಿತು. (ಎನ್.ವೈ.ಎಚ್.)

ರಣಜಿತ್ ಗುಹ: ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯ ಅಧ್ಯಯನ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಹೆಸರಾಂತ ವಿದ್ವಾಂಸರು, ಕೆಳಸ್ತರ ವರ್ಗಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡವರು. ಇವರು ಮೊದಲಿಗೆ ಭಾರತದಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿಂದ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ವಿಯನ್ನಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಪ್ರಮುಖ ಕೃತಿಗಳು: ಎಲಿಮೆಂಟರಿ ಆಸ್ಪೆಕ್ಟ್ಸ್ ಆಫ್ ಪೆಸೆಂಟ್ ಇನ್‌ಸರ್ಜೆನ್ಸಿ ಇನ್ ಕಲೋನಿಯಲ್ ಇಂಡಿಯ; ಡಾಮಿನನ್ಸ್ ವಿದೌಟ್ ಹೆಜಿಮನಿ: ಹಿಸ್ಟರಿ ಅಂಡ್ ಪವರ್ ಇನ್ ಕಲೋನಿಯಲ್ ಇಂಡಿಯ; ಸೆಲೆಕ್ಟೆಡ್ ಸಬ್‌ಆಲ್ಟರ್ನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್; ಎ ಸಬ್‌ಆಲ್ಟರ್ನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್ ರೀಡರ್. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್)

ರಣಜಿತ್ ಸಿಂಹ: 1780–1839**:** ಸಿಖ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಕ. ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅವನತಿ ಹಾಗೂ ಆಫ್ಘನ್ನರ ಧಾಳಿಗಳ ನಡುವಿನ ಸಂದಿಗ್ಧ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬನ್ನು ಒಂದುಗೂಡಿಸಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವನದು. ಈತ 1780 ನವೆಂಬರ್ 2ರಂದು ಗುಜ್ರಾನವಾಲದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ತಂದೆ ಮಹಾನ್‌ಸಿಂಗ್ ಸುಕೇರಚಾಕೀಯಾ ಪಂಗಡದ (ಮಿಸಲ್) ಮುಖ್ಯಸ್ಥ. 12 ವರ್ಷವಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ತಂದೆಯ ಮರಣಾನಂತರ 1792 ರಲ್ಲಿ ಮಿಸಲ್‌ನ ಒಡೆಯನಾದ.

ರಣಜಿತ ಸಿಂಹ ಬಾಲ್ಯದಿಂದಲೂ ಎದುರಾದ ಪ್ರತಿಕೂಲ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಿಂದ ಪಾಠ ಕಲಿತ ಸನ್ನಿವೇಶದ ಶಿಶು. ತನ್ನ ಅನುಭವದ ಫಲವಾಗಿ ಮುಂಜಾಗರೂಕತೆ, ರಾಜಕೀಯನೀತಿ, ಸಾಹಸ ಪ್ರವೃತ್ತಿ, ಮುತ್ಸದ್ದಿತನಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡ.

1797ರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿದಾಗ ಪಂಜಾಬ್ ಒಡೆದ ಮನೆ. ಆಗ ಇದ್ದಂತಹ 27 ಮಿಸಲ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಸದಾ ಕಚ್ಚಾಟ ಹಾಗೂ ಅಶಾಂತಿ. ನೆರೆಯ ಮಿಸಲ್‌ಗಳಾದ ಭಾಂಗಿ, ಅಹ್ಲುವಾಲಿಯ, ಕನ್ಹೇಯ ಪುಟ್ಟ ಮಿಸಲ್‌ಗಳನ್ನು ನಿರ್ನಾಮ ಮಾಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಸುಕೇರ ಚಾಕೀಯಾ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದೇ ದುಸ್ತರವಾಗಿತ್ತು. ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಜಮಾನ್‌ಷಾಹ್ ಎಂಬ ಆಫ್ಘನ್ ದೊರೆ ಪಂಜಾಬಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಉಂಟಾದ ಕ್ಷೋಭೆಯ ಸ್ಥಿತಿಯ ಲಾಭ ಪಡೆದ ರಣಜಿತ ಸಿಂಹ ಧಾಳಿಕೋರ ಜಮಾನ್‌ಷಾಹನೊಂದಿಗೆ ಸಹಕರಿಸಿ ಅವನ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನು ಗಳಿಸಿದ. ಜಮಾನ್‌ಷಾಹ

ಹಿಂದಿರುಗಿ ಹೋಗುವಾಗ ಭಾಂಗ್‌ಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಲಾಹೋರ್ ನಗರದ ಒಡೆತನ ರಣಜಿತ ಸಿಂಹನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ. ಅದೊಂದು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ. ಜಮಾನ್‌ಷಾಹನ ಸ್ನೇಹದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ನೆರೆಯ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ. 1802 ರಲ್ಲಿ ಭಾಂಗಿಯರ ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖ್ಯನಗರ ಅಮೃತಸರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಮೃತಸರ ಸಿಖ್ಖರ ಪವಿತ್ರನಗರವೂ ಆಗಿದ್ದು ಅವನಿಗೆ ಸಿಖ್ಖರ ಖಾಲ್ಸಾ (ಸಂಘಟನೆ) ಮಾನ್ಯತೆ ದೊರೆತು ಸಿಖ್ಖರಲ್ಲೇ ಶಕ್ತಿಶಾಲಿ ಎನಿಸಿಕೊಂಡ.

ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಸತತ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ಅಹ್ಲುವಾಲಿಯ, ಪುಲಕನ ಕನ್ಹೇಯರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಜಲಂಧರ, ಪಾಟಿಯಾಲ, ಲೂದಿಯಾನ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಮೇಲೆ ಒಡೆತನವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ. ಇವನ ಮಿಂಚಿನ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಗಳಿಂದ ಭೀತರಾದ ಉಳಿದ ಮಿಸಲ್‌ಗಳವರು ಮಾಳ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸಹಾಯ ಕೋರಿದರು. ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೂ ಇವನ ಏಳಿಗೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೆದರಿಕೆ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಅವರು ರಣಜಿತ್ ಸಿಂಹನೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. 1806 ಸರ್ ಮೆಟಕಾಫ್ ಲಾಹೋರಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ಸಂಧಾನ ಆರಂಭಿಸಿದ.

ಅಮೃತಸರ ಒಪ್ಪಂದ 1809: ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಮಿಂಟೊನ ಅಪೇಕ್ಷೆಯ ಮೇರೆಗೆ ರಣಜಿತ್‌ಸಿಂಹ ಇಂಗ್ಲಿಷರೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹಪೂರ್ವಕ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿ ಹಾಕಿದ. ತನ್ನ ವ್ಯವಹಾರ ಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲವೆಂಬ ಭರವಸೆ ಇವನಿಗೆ ದೊರೆಯಿತು. ಸಟ್ಲೇಜ್ ನದಿಯ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಳ್ಳುವ ಮುಕ್ತ ಅವಕಾಶ ಇವನಿಗೆ ದೊರೆಯಿತು. ತಾನು ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡುವುದಿ ಲ್ಲವೆಂದೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಮರಾಠ ರಿಗೆ ಹಾಗೂ ಪಿಂಡಾರಿಗಳಿಗೆ ಸಹಾಯ ನೀಡುವುದಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ. ಈ ಒಪ್ಪಂದ ಈತನ ರಾಜಕೀಯ ಮುನ್ನಡೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಮೈಲಿಗಲ್ಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ರಣಜಿತ್ ಸಿಂಹನ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಇವನನ್ನು ಪಂಜಾಬಿನ ಏಕಮೇವ ದೊರೆ ಯೆಂದು ಗುರುತಿಸುವಂತಾಯಿತು. ಅವನು ಪಂಜಾಬಿನ ಸಿಂಹ ಎಂಬ ಬಿರುದಿಗೆ ಪಾತ್ರ ನಾದ. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ತಮ್ಮ ಸ್ವಾರ್ಥದಿಂದಲೇ ಈತನನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿದ್ದರು. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಮೂಲಕ ಬರಬಹುದಾಗಿದ್ದ ರಷ್ಯನ ರನ್ನು ತಡೆಯಲು, ಪಂಜಾಬನ್ನು ತಡೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಗಿ (ಬಫರ್ ಸ್ಟೇಟ್) ಮಾಡಲಾಯಿತೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ.

ಇಂಗ್ಲಿಷರೊಂದಿಗಿನ ಒಪ್ಪಂದದಿಂದ ಉತ್ತೇಜಿತನಾದ ರಣಜಿತ್ ಸಿಂಹ, ಧಾಳಿಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು 1813ರಲ್ಲಿ ಅಟೋಕ ಮುಲ್ತಾನ, 1811ರಲ್ಲಿ ದೋಗ್ರಾಗಳಿಂದ ಕಾಂಗ್ರ, 1819 ರಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರ, 1823ರಲ್ಲಿ ಪೇಷಾವರವನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಪೇಷಾವರದಿಂದ ಮಾಳ್ವವರೆಗೆ ಹಾಗೂ ಕಾಂಗ್ರದಿಂದ ರಜಪುಟಾಣದವರೆಗಿದ್ದ ವಿಶಾಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅವನದಾಯಿತು.

1814ರಲ್ಲಿ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಿಂದ ನಿರಾಶ್ರಿತನಾಗಿದ್ದ ಷಹಜಹಾನನಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿ ಅವನಿಂದ ಬೆಲೆಬಾಳುವ ಕೊಹಿನೂರು ವಜ್ರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. 1838ರಲ್ಲಿ ಷಹಜಹಾನ್ ಹಾಗೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರೊಂದಿಗೆ ತ್ರಿಪಕ್ಷೀಯ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು 1839 ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ.

ರಣಜಿತ್‌ಸಿಂಹ ಸಿಖ್‌ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಕನಾಗಿದ್ದರೂ ವಿನಮ್ರತೆಯಿಂದ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ದೇವರ ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರ ಜೀ ಖಾಲಾ ಎಂದು ಕರೆದು ತಾನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಥಮ ಸೇವಕನೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ತನ್ನ ಸರಳತೆ ಹಾಗೂ ಆದರ್ಶಗಳಿಂದ ಪ್ರಜೆಗಳ ಅಪಾರ ಪ್ರೇಮಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದ.

ಈತನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದರೂ ಅದು ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತಿತ್ತು, ರಾಜನ ನಿರಂಕುಶಾಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿತ್ತು. ರಾಜನ ಸಹಾಯ ಕ್ಕಾಗಿ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲ ಪಕ್ಷ, ಆದರೆ ರಾಜನದೇ ಪರಮಾಧಿಕಾರ. ಎಲ್ಲ ವರ್ಗದವರಿಗೂ ಆಡಳಿತ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತ ಅವಕಾಶ ನೀಡಿದ. ಖಡ್ಗದ ಸಹಾಯದಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟು, ಸೈನ್ಯದ ಬಲವನ್ನವಲಂಬಿಸಿದ ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಸೈನಿಕ ರಾಜ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಹಾಗೆ ಫ್ರೆಂಚ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಆಧುನೀಕರಣಗೊಳಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಸೈನ್ಯಕ್ಕಾಗಿಯೇ ರಾಜ್ಯದ ಆದಾಯದ ಬಹುಪಾಲನ್ನು ಖರ್ಚು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂಬ ಆಪಾದನೆಯಿದೆ. ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿ ಗಳನ್ನು ಆಡಳಿತ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವನ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸಾಧನೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದ್ದ ರಾಜ್ಯ ಇವನು ಮರಣ ಹೊಂದಿದ ಎರಡು ದಶಕಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಅವಸಾನ ಹೊಂದಿತು. 1848ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಆಂಗ್ಲೊ ಸಿಖ್ಖ್ ಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಡಾಲ್‌ಹೌಸಿ ಪಂಜಾಬನ್ನು ತನ್ನ ನೇರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಡಿಸಿದ. (ಪಿ.ಬಿ.ಕೆ.)

ರತ್ನಗಿರಿ: ಒರಿಸ್ಸ ರಾಜ್ಯದ ಕಟಕ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೌದ್ಧಕೇಂದ್ರ. ಟಿಬೆಟಿಯನ್ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿರುವ ಉಲ್ಲೇಖಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ತಾರಾನಾಥರು ಇಲ್ಲಿಯ ವಿಹಾರವನ್ನು ಬುದ್ಧೋಪಾಸಕ ಎನ್ನುವನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಹೀನಯಾನ ಮತ್ತು ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ನೂರಾರು ಬೌದ್ಧ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳು ಇಲ್ಲಿದ್ದರು. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಡಿ. ಮಿತ್ರ ಅವರು ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಸ್ತೂಪ, ಚಿಕ್ಕ ಸ್ತೂಪಗಳು, ಮೂರು ಮಠಗಳು ಹಾಗೂ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕು ಕಂಡವು. ಇಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಸ್ತೂಪಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಇವು ಈ ಬೌದ್ಧಕೇಂದ್ರದ ಜನಪ್ರಿಯತೆಗೆ ಬಲವಾದ ಪುರಾವೆಯಾಗಿವೆ. ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿನ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಸ್ತೂಪದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಇದರ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ವೇದಿಕೆ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಮಣ್ಣನ್ನು ಗಾರೆಯಂತೆ ಬಳಸಿದ್ದರೂ ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಈ ವೇದಿಕೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವಾಗ ಬಿಳಿ ಸುಣ್ಣಗಾರೆಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿತ್ತು. ಗಾರೆಯ ಕುರುಹುಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿವೆ. ವೇದಿಕೆಯ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಹೊರಚಾಚುಗಳಲ್ಲಿ ಗೂಡುಗಳಿವೆ. ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಸ್ತೂಪವೊಂದರ ಅವಶೇಷಗಳ ಮೇಲೆ ಈ ಸ್ತೂಪವನ್ನು 9ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೂ ಮುಂಚೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಅನೇಕ ಸ್ತೂಪಗಳಿವೆ. ಗುಂಪು ಗುಂಪಾಗಿರುವ ಇಂಥ ಸ್ತೂಪಗಳ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆಹವುಳ್ಳ ಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕಗಳು ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮೀಯ ಧಾರಿಣಿಯರು ಇದ್ದಾರೆ. ಕೆಲವು ಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿಯಿದೆ. ಸ್ತೂಪದ ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಗಾತ್ರದ ಏಕಶಿಲೆಯ ನೂರಾರು ಸ್ತೂಪಗಳು ಚದುರಿವೆ.

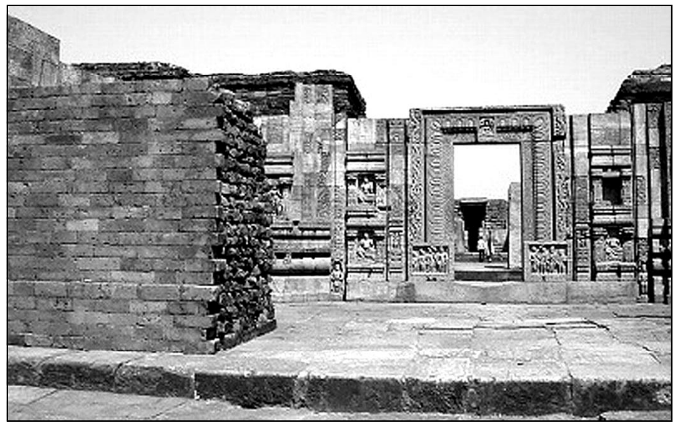

ಬೌದ್ಧ ಸ್ಮಾರಕ

ಮುಖ್ಯ ಸ್ತೂಪದ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಹಾರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ವಿಹಾರಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಓಣಿಯಿದೆ. ಒಂದು ವಿಹಾರ 16.50ಚ.ಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದೆ. ಭವ್ಯವಾಗಿರುವ ಇದರ ಸಭಾಂಗಣವನ್ನು 24 ಕಂಬಗಳ ಪಡಸಾಲೆಯೊಂದಿಗೆ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಡಸಾಲೆಯ ಹಿಂದಿನ ಗೋಡೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹವಿದ್ದ ಗೂಡಿದೆ. ಈ ಗೂಡನ್ನು ಕುಸುರಿಯುಳ್ಳ ಶಿಲಾಚೌಕಟ್ಟಿನಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬುದ್ಧನ ವಿಗ್ರಹ 4.59ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ವಿಹಾರಕ್ಕೆ ಮೇಲುಪ್ಪರಿಗೆಯಿತ್ತು, ನೈರುತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಸೋಪಾನದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ವೈಭವ, ವಿಪುಲ ಸಂಖ್ಯೆಯ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಮತ್ತು ಖನಿಜಧಾತುವಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿರುವ ಬಾಗಿಲುವಾಡದಿಂದ ವಿಹಾರ ರಮ್ಯವಾಗಿದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ವಸತಿ ಸೌಕರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಮೊದಲ ಅಂತಸ್ತನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಮೂರನೆಯ ಹಂತದ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಕಾರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಎರಡನೆಯ ವಿಹಾರ 8.70ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಮೊದಲನೆಯ ವಿಹಾರದ ಮೊದಲ ಹಂತದ ನಿರ್ಮಾಣದ ಅನಂತರ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕಮಾನಿನಾಕಾರದ ಚೆಂದದ ಕೆತ್ತನೆಯಿರುವ ಕಿಟಕಿಗಳಿರುವ 18 ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯದ ಗೂಡಿನಲ್ಲಿ ವರದಹಸ್ತದ ಬುದ್ಧಮೂರ್ತಿ ಇದೆ. ಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ವಿಹಾರದ ಅವಶೇಷಗಳ ಮೇಲೆ ಈ ವಿಹಾರವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಹಿಂದಿನ ವಿಹಾರದ ಕಾಲ ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನ.

ಒಂದನೆಯ ವಿಹಾರದ ಹಿಂದಿರುವ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದೇ ಕಿಟಕಿಯಿರುವ ಮೂರು ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಮೂಲೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಸೋಮವಂಶೀಯ ರಾಜ ಕರ್ಣನ ಎರಡು ತಾಮ್ರಪಟಗಳು ದೊರಕಿವೆ. 9–10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ದೇವಾಲಯಗಳು ವಿಹಾರಗಳ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಿವೆ.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಇತರ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಕಂಚಿನ ಸ್ತೂಪಗಳು, ಛತ್ರಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಚೂರಿಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿವೆ. ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳು ರತ್ನಗಿರಿಯ ಲೋಹತಾಂತ್ರಿಕ ಪರಿಣತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಮುದ್ರೆಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ಹಲಗೆಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳಿಗೆ ರತ್ನಗಿರಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿತ್ತು. ಕೆಲವು ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಶ್ರೀರತ್ನಗಿರಿ ಮಹಾವಿಹಾರಿಯಾರ್ಯ–ಭಿಕ್ಷು–ಸಂಘಸ್ಯ ಎನ್ನುವ ಬರೆಹವಿದೆ. (ಎ.ಎನ್.)

ರಷ್ಯ: ಯುರೋಪ್ ಖಂಡದ ಪ್ರಮುಖ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಯುರೋಪ್ ಖಂಡಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ಇದು ಹಿಂದೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಇದರ ವಿಸ್ತಾರಕ್ಕನು ಗುಣವಾಗಿ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಭೂಲಕ್ಷಣಗಳುಳ್ಳ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು. ಹಾಗೆಯೇ ಅನೇಕ ಬುಡಕಟ್ಟು, ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಜನಸಮುದಾಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಕೆಲವು ಶತಮಾನಗಳ ವಿಕಾಸದ ಅನಂತರ ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರವೆನಿಸಿತ್ತು. ಈ ಖಂಡಾಂತರ ಲಕ್ಷಣಗಳುಳ್ಳ

ರಷ್ಯದ ಇತಿಹಾಸ ಅಷ್ಟೇ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಹಿನ್ನಲೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಹಿಂದಿನ ಒಕ್ಕೂಟಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಇಲ್ಲಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನೋಟವಿದೆ. ಇತಿಹಾಸಪೂರ್ವ ಮಾನವನ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ವಾಸಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಒಂದು. ವೋಲ್ಗಾ, ಡಾನ್ ಮತ್ತು ಡ್ಯಾನ್‌ಫಿರ್ ನದಿ ಬಯಲುಗಳು ಹಾಗೂ ಬಾಲ್ಟಿಕ್, ಕ್ಯಾಸ್ಪಿಯನ್ ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು ಸಮುದ್ರದ ತೀರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಾನವನ ನೆಲೆಗಳಿದ್ದವು. ಪ್ರಪಂಚದ ಅತ್ಯಂತ ಹೆಚ್ಚು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಭೂಭಾಗವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ರಷ್ಯ, ಸೈಬೀರಿಯದ ಶೀತಲ ಪ್ರದೇಶ, ಉತ್ತರಧ್ರುವ ಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣದ ಮರುಭೂಮಿ ವಲಯ ಮತ್ತು ಹುಲ್ಲುಗಾವಲುಗಳಿಂದಾಗಿ ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಲ್ಲದ ಹೆಚ್ಚು ಭೂಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಕೃಷಿ ಅವಲಂಬಿತ ಜನರ ವಸಾಹತೀಕರಣ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಒಂದು ಕಡೆಯಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆಗೆ ಹರಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಏಷ್ಯ ಭಾಗದ ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅಲೆಮಾರಿ ಜನಜೀವನವಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿನ ಜನ ಸಮೂಹಗಳು ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಜೇನು, ಮೇಣ, ಅಂಬರ್, ತುಪ್ಪಳ ಮುಂತಾದ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯ ಮೇಲೆ ಅವಲಂಬಿತರಾಗಿದ್ದರು.

ರೋಮನ್ನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದ ಪಶ್ಚಿಮ ದೇಶಗಳ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವದ ಚೀನಗಳ ನಡುವಿನ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಪರ್ಕ ಮಧ್ಯಏಷ್ಯದ ಮೂಲಕ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈಗಿನ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಉತ್ತರಕ್ಕಿರುವ ತಾಷ್ಕೆಂಟ್, ಕಾಷಗರ್ ಮುಂತಾದವು ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದವು. ಇಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣರ ಕನಿಷ್ಕ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.1ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಬೌದ್ಧ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ನೆಲೆಗೊಂಡಿದ್ದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯದ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ದಕ್ಷಿಣದ ಕಡೆಯಿಂದ ರಷ್ಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರು. ಪೂರ್ವಯುರೋಪ್ ಕಡೆಯಿಂದಲೂ ಇಲ್ಲಿನ ಅರಣ್ಯೋತ್ಪನ್ನಗಳಿಗಾಗಿ ಸಾಹಸಿಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಬಂದು ಇಲ್ಲಿನ ಸ್ಲಾವ್ ಜನರೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕ ಸಾಧಿಸಿದರು.

ರಷ್ಯದ ಇತಿಹಾಸ ಕೇಂದ್ರ ಪ್ರಾರಂಭವಾದದ್ದು ಈಗಿನ ಮಾಸ್ಕೋ ಮತ್ತು ಕೀವ್ ನಗರಗಳ ಸುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ. ಸು.8 ಮತ್ತು 9ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಅಸಂಘಟಿತ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಈ ಭೂಭಾಗಕ್ಕೆ ಸ್ಕ್ಯಾಂಡಿನೇವಿಯನ್ನರು ಲಗ್ಗೆ ಹಾಕಿದರು. ಅವರು ಅರಣ್ಯೋತ್ಪನ್ನ ವಸ್ತುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ನಾಟಾವನ್ನು ಅರಸಿಕೊಂಡು ಹೊರಟವರು. ಸ್ಥಳೀಯರು ಸರಳಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಮತ್ತು ಮುಗ್ಧರಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಸುಧಾರಿತ ಆಯುಧಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೊರಟ ಈ ಜನರಿಗೆ ಗೆಲವು ಸುಲಭವಾಯಿತು. ಉತ್ತರ ಇರಾನ್ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಂಡಿದ್ದ ವರ್ತಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಗುಲಾಮರನ್ನು ಅರಸಿಕೊಂಡು ಬಂದುದ್ದರಿಂದ ಕೆಳಗಿನ ವೋಲ್ಗಾ, ಡಾನ್ ಮತ್ತು ಡ್ಯಾನ್‌ಫಿರ್ ನದಿ ಕಣಿವೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದವು. ಖಜರ್ ರಾಜ್ಯ ಇಂತಹ ಜನರಿಂದಲೇ ಊರ್ಜಿತಕ್ಕೆ ಬಂತು.

ಸ್ಕ್ಯಾಂಡಿನೇವಿಯ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಸು.8ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗದವರೆಗೂ ವಲಸೆಬಂದ ಸ್ಕ್ಯಾಂಡಿನೇವಿಯನ್ನರು ರೂಢಿಸಿದ ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ರಷ್ಯದ ನಾಗರಿಕತೆಯ ವಿಕಾಸಕ್ಕೆ ಬುನಾದಿಯಾಯಿತು. ರಷ್ಯದ ಪಶ್ಚಿಮಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಂದಿನ ನಾರ್ವೆ, ಡೆನ್ಮಾರ್ಕ್, ಸ್ವೀಡನ್, ಫಿನ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಐಸ್ಲೆಂಡ್‌ಗಳು ಸೇರಿದಂತೆ ಈ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಘಟನೆ ಹುಟ್ಟಿತು. ಈ ಜನರಿಗೆ ನೌಕೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದು ಮತ್ತು ನದಿಗಳ ಮೂಲಕ ದೋಣಿಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುವುದು ಮುಖ್ಯ ಕಸಬಾಗಿತ್ತು. ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ದೇಶಗಳು, ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪ್ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯ ದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವಾಣಿಜ್ಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳಲು ಈ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಹೆಚ್ಚು ಭಾಗವನ್ನು ತನ್ನ ಅಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ವೈಕಿಂಗರೆಂದು ಹೆಸರಾದ ಇವರು 11ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಆಳಿದರು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಕೀವ್ ಮತ್ತು ನೋವಗ್ರಡ್ ರಾಜ್ಯಗಳು ಹುಟ್ಟಿದವು. ಸ್ಥಳೀಯ ಸ್ಲಾವ್ ಮತ್ತು ಫಿನ್ ಜನರು ಸುಲಭವಾಗಿ ಸ್ಕ್ಯಾಂಡಿನೇವಿಯನ್ನರ ಅಧೀನರಾದರು. ಸು.1500ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸ್ಕ್ಯಾಂಡಿನೇವಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕುಸಿದು ಸ್ವೀಡನ್ ಮತ್ತು ರಷ್ಯದ ನಡುವೆ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಪರ್ಕ ಕಡಿದುಹೋಯಿತು.

ಸ್ಕ್ಯಾಂಡಿನೇವಿಯನ್ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಘಟನೆ ಇದ್ದ ಕಾಲದ ಸಾಹಸಿ ಸಮುದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ವರಂಜಿಯನ್ನರೆಂಬುವರು ಮುಖ್ಯರು. ಇವರು ವಿವಿಧ ಮೂಲಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಜನರಾಗಿದ್ದು ಯುದ್ಧಪ್ರಿಯ ನಾಯಕರುಗಳ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಗುಂಪುಗೂಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರನ್ನೆಲ್ಲ ಸೇರಿಸಿ ರಕ್ಸ್ ಜನರೆಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಕಾಕಸಸ್ ಮೇಲೆ ಇವರು ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ ಬಗ್ಗೆ ಪುರಾವೆಗಳಿವೆ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬಾಲ್ಟಿಕ್‌ನಿಂದ ಕಪ್ಪುಸಮುದ್ರದವರೆಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮಾರ್ಗ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಂಡಿತು. ಮುಂದೆ ಇದು ಕೀವ್ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು. ಆದರೆ ಈ ವರಂಜಿಯನ್ ರಷ್ಯನರು ಕೀವಿಯನ್ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಕರೇ ಅಲ್ಲವೇ ಎಂಬ ಬಗ್ಗೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ.

ಕಜ್ಹಾರರು: ರಷ್ಯ ಪೂರ್ವದ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ನೆಲೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅದರ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿ ಮತ್ತು ಇರಾನಿ ಅಲೆಮಾರಿಗಳು ಉತ್ತರ ಕಾಕಸಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಜ್ಹಾರ್ ಪಂಗಡಗಳ ಒಕ್ಕೂಟ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಯಹೂದಿ ವರ್ತಕರೂ ಇದರಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದರು. ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಅಶ್ವದಳವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಇವರು ಅಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಂಡಿದ್ದ ಹೂಣರ ಸಂಬಂಧವಾದ ಬುಲ್ಗಾರ್‌ರನ್ನು ಚದುರಿಸಿದರು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಮತ್ತು ಅರಬ್ ಆಕ್ರಮಣಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಿದರು. ಕಜ್ಹಾರ್ ಮತ್ತು ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್‌ಗಳ ನಡುವಿನ ಸಂಪರ್ಕ ನಿಕಟವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇವರು 737ರಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬರಿಗೆ ಸೋತರು. ಇದರಿಂದ ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಕೆಳಗಿನ ವೋಲ್ಗಾ ದಂಡೆಯ ಇಟಲ್‌ಗೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲಿರಸ್ ಮತ್ತು ಹಂಗೇರಿಯನ್ನರ ಒತ್ತಡದ ನಡುವೆಯೂ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದರು.

ಕೀವ್ ರಾಜ್ಯ: ವರಂಜಿಯನ್‌ರಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥನಾದ ರಾಜಕುಮಾರ ಸ್ವಯಾತೊಸ್ಲಾವ್ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕೀವ್ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಈ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಈಗಿನ ಉಕ್ರೇನಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೀಪರ್ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಕೀವ್ ನಗರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. ಇವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳು 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕೀವ್ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪ್ರಬಲ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ತಂದರು. ವ್ಲಾದಿಮಿರ್ (ಸು. 980–1015) ಕೀವ್ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ವೈಭವ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ತಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜ. ನೀಪರ್ ನದಿಯ ಮೂಲಕ ಕಪ್ಪುಸಮುದ್ರದ ತೀರ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಪರ್ಕ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಸ್ಕ್ಯಾಂಡಿನೇವಿಯ ಮತ್ತು ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್ ನಡುವಿನ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮಾರ್ಗ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಕೀವ್ ನಗರ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರವಾಗಿ ಮೆರೆಯಿತು. ರಾಜ ನೆರೆಹೊರೆಯ ಐರೋಪ್ಯ ರಾಜ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ರಾಜ ತಾಂತ್ರಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. 988ರಲ್ಲಿ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನೋಪಲ್‌ನ ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮಗುರುಗಳನ್ನು ಆಹ್ವಾನಿಸಿ ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂಪ್ರದಾಯವಾದಿ ಚರ್ಚ್ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಲು ಕಾರಣನಾದ. ತಂದೆಯಿಂದ ಮಗನಿಗೆ ಬರುವಂತೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರ ನ್ಯಾಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಂಗೀಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಸಮಕಾಲೀನ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಕಲೆ, ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಗಳು ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಜನರಿಗೆ ಪರಿಚಯವಾದವು. ಹೀಗೆ ರಷ್ಯದ ಪೂರ್ವ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೃಢವಾದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆಯಲು ಕೀವ್ ರಾಜ್ಯ ಅಪಾರ ಕಾಣಿಕೆ ಸಲ್ಲಿಸಿತು.

ವ್ಲಾದಿಮಿರ್‌ನ ಮರಣಾಂತರ (1018) ಇವನ 12 ಜನ ಗಂಡು ಮಕ್ಕಳು ರಾಜ್ಯದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಹಕ್ಕು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡು ಆಳತೊಡಗಿದರು. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯ ಒದಗಿಸಿದ್ದಕ್ಕೆ ಜಹಗೀರು ಪಡೆಯುವ ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ಪದ್ಧತಿ ನೆಲೆಯೂರಿ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಧರ್ಮಯುದ್ಧಗಳ ಕಾರಣವಾಗಿ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಮೂಲಕ ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮ ದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮಾರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಯ ಉಂಟಾಯಿತು. ಇದು ಕೀವ್ ರಾಜ್ಯದ ಆದಾಯಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆ ತಂದಿತು. ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರುಗಳು ಹೊರದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಹೊಂದಲು ಹವಣಿಸಿದ್ದು ರಾಜಕೀಯ ದುರ್ಬಲತೆಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. 1169ರಲ್ಲಿ ಸುಜ್‌ದಾಲ್‌ನ ಆಂಡ್ರ್ಯೂ ಎಂಬ ದೊರೆ ಕೀವ್ ನಗರದ ಮೇಲೆ ದಾಳಿಯಿಟ್ಟು ಅದನ್ನು ಹಾಳುಗೆಡವಿದ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯ ಭಾಗದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಶಿಥಿಲವಾಗಿದ್ದ ಕೀವ್ ವ್ಯವಸ್ಥೆ 1240ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮಂಗೋಲರ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಿರ್ನಾಮವಾಯಿತು.

ನೋವಗ್ರಾಡ್ ರಾಜ್ಯ: ಕೀವ್ ರಾಜ್ಯದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಫಿನ್ಲೆಂಡ್ ಕೊಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಪೈಪಸ್ ಸರೋವರಗಳ ಆಸುಪಾಸಿನಿಂದ ಯೂರಲ್ ಬೆಟ್ಟಗಳವರೆಗೆ ವಾಯವ್ಯ ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಸಣ್ಣ ರಾಜ್ಯ. ನೋವಗ್ರಾಡ್ ಪಟ್ಟಣ ರೋರಿಕ್‌ರ ಮೊದಲ ನೆಲೆಯಾಯಿತು. ಕೀವ್ ರಾಜ್ಯ ಕ್ಷೀಣಿಸಿದಾಗ ಇಲ್ಲಿನ ಅರಸ 1136ರಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ. ಈ ರಾಜ್ಯ ಮಂಗೋಲ್ ಟಾರ್ಟರರ ಧಾಳಿಗೆ ಮಣಿಯಲಿಲ್ಲ. ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಸ್ವೀಡನ್ನಿನ ಮೇಲೆ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿತು; ಮಾಸ್ಕೋ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಯಾಗಿದ್ದಿತು. ನೋವಗ್ರಾಡ್ ಬೋಯರ್ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಕುಟುಂಬಗಳ ಬಹುಜನರ ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. ದಂಡನಾಯಕ, ಮೇಯರ್ ಮತ್ತು ಹಿರಿಯರ ಸಭೆ ಗಳು ನಗರಾಡಳಿತವನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಆರ್ಚ್ ಬಿಷಪ್ ರಾಜ್ಯದ ಆಗುಹೋಗುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಲ್ಲಿನ ಅನೇಕ ಚರ್ಚ್‌ಗಳು, ಕತೀಡ್ರಲ್‌ಗಳು, ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಠಗಳು ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ. 1478ರಲ್ಲಿ ಈ ರಾಜ್ಯ ಮಾಸ್ಕೋ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಹೋದರೂ ಅದರ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂತು.

ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಪಿಮೊಲಾನ್ಸ್ಕ ಪಾಲಾಟ್ಸ್ಕ ಟರ್‌ನಾವೊ, ಪಿಸ್ಸ್ಕ ಹಾಗೂ ವೊಲ್ಲೀನ ರಾಜ್ಯಗಳು ಲಿಥುವೇನಿಯದಿಂದ ನಿಯಂತ್ರಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಬೈಲೋರಷ್ಯನ್ನರು ಮತ್ತು ಉಕ್ರೇನಿಯನ್ನರು ಇಲ್ಲಿನ ಪ್ರಧಾನ ಜನಸಮೂಹವಾಗಿದ್ದು ಇದೊಂದು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಘಟನೆಯಂತೆ ಇದ್ದಿತು. 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಇಲ್ಲಿನ ರಾಜರು ಸ್ಲಾವಿಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಹಳೆಯ ಕೀವ್ ರಾಜ್ಯದ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡು ಈ ರಾಜ್ಯ ವಿಟೌಟಾಸ್‌ನ (1392–1430) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂತು. 1385ರಲ್ಲಿ ಈ ರಾಜ್ಯ ಪೋಲೆಂಡ್ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಹೋಯಿತು.

ಈಶಾನ್ಯ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಓಕಾ ಮತ್ತು ವೋಲ್ಗಾ ನದಿಗಳ ನಡುವಿನ ಪ್ರದೇಶ ಮಾಸ್ಕೋ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಧಾನ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ವ್ಲಾದಿಮಿರ್‌ನ ವಂಶಸ್ಥರು ಇಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದು ಡ್ಯಾನಿಯನ್ನನ ಮಗ ಇವಾನ್‌ನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1328–41) ಈ ರಾಜ್ಯ ಬಹು ವಿಸ್ತಾರಗೊಂಡು ಸಂಪದ್ಭರಿತವಾಯಿತು.

ನೈರುತ್ಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಭಾಗ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಗ್ಲೇಷಿಯ ಮತ್ತು ವೋಲ್ಹೀನ್ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಕೀವ್ ಪ್ರಭಾವ ವಲಯದಿಂದ ಹೊರತಾದ ಈ ಭಾಗ ಫಲವತ್ತಾದ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿತ್ತು. 1240ರಲ್ಲಿ ಮಂಗೋಲರ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಪತನವಾಯಿತು. ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಈ ರಾಜ್ಯಗಳು ಲಿಥುವೇನಿಯ ಮತ್ತು ಪೋಲೆಂಡ್‌ಗಳ ಅಧೀನವಾದವು.

ಮಂಗೋಲರ ಆಕ್ರಮಣ ಮತ್ತು ಪರಿಣಾಮಗಳು: 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೊದಲ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದ ಬಹುಭಾಗ ಮಂಗೋಲರ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಧರ್ಮಯುದ್ಧಗಳಿಂದಾಗಿ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಮೂಲಕ ಚೀನ ಮತ್ತು ಪೆಸಿಫಿಕ್ ತೀರವನ್ನು ಸಂಪರ್ಕಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾರ್ಗಗಳು ಬದಲಾದವು. ಇದರಿಂದ ಮಂಗೋಲರಿಗೆ ಅನೇಕ ತೊಂದರೆಗಳುಂಟಾದವು. ಆಗ ಅವರು ಚಂಗೇಸ್‌ಖಾನನ (1167–1227) ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಚಲಿಸತೊಡಗಿದರು. ಚಂಗೇಸ್‌ಖಾನ್ ಅಲೆಮಾರಿ ತುರ್ಕಿ ಸಮುದಾಯಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಂ ವರ್ತಕರನ್ನು ಒಗ್ಗೂಡಿಸಿ ಒಂದು ಬೃಹತ್ ಸೈನ್ಯ ಕಟ್ಟಿದ. 1223ರಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ಕೀವ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರದೇಶದೊಳಗೆ ನುಗ್ಗಿದ ಮಂಗೋಲ ಸೈನ್ಯ ವೊಲ್ಹೀನ, ಗ್ಲೇಷಿಯ ಮತ್ತು ಪೊಲೋಟಸ್ ರಾಜ್ಯಗಳ ಸಂಯುಕ್ತ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಲ್ಕ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿತು. ಇತರ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ರಾಜ್ಯಗಳು ಸುಲಭವಾಗಿ ಮಂಗೋಲರ

ಸಂತ ಸೋಫಿಯ (ಪ್ರ.ಶ.537), ಇಸ್ತಾಂಬುಲ್

ವಶವಾದವು. ಚಂಗೇಸ್‌ಖಾನನು ಯೂರಲ್ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದವರೆಗೆ ರಷ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡ. ಅದರಲ್ಲಿ ನೋವಗ್ರಾಡ್‌ನ ಉತ್ತರ ಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಮಂಗೋಲರ ಹಿಡಿತದಿಂದ ಹೊರಗುಳಿದಿತ್ತು.

ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಸಾಗರ ತೀರದಿಂದ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ತೀರದವರೆಗೆ ತಮ್ಮ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಸಾಧಿಸಿದ ಮಂಗೋಲರು ಈ ವಿಸ್ತಾರ ಭೂಭಾಗವನ್ನೆಲ್ಲ ಆಳುವ ಹಂಬಲ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಚಂಗೇಸ್‌ಖಾನನ ಮಗ ಕುಬ್ಲಾಯ್‌ಖಾನನೂ ಅಷ್ಟೇ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆಯುಳ್ಳವನಾಗಿದ್ದ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಮಂಗೋಲರು ಚೀನ, ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ರಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಆಳ್ವಿಕೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ರಷ್ಯದ ಇಟಲ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಹೊಸ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ 1260ರಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ವೋಲ್ಗೊಗ್ರಾಡ್‌ನ ಬಳಿಯ ಸಾರೈಗೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಲಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿನ ಪಟ್ಟಣಗಳು ವಾಣಿಜ್ಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಗೋಲ್ಡನ್ ಹೋರ್ಡ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು.

ಮಂಗೋಲರ ಆಳ್ವಿಕೆಯನ್ನು ಟಾರ್ಟರರ ಆಳ್ವಿಕೆ ಎಂದೂ ಕರೆಯುವುದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಈ ಟಾರ್ಟರರು ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರುಗಳ ಮೂಲಕವೇ ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಳಿದ್ದು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಅವರು ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೂಲಭೂತ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆ ತರಲಿಲ್ಲ. ವಾಣಿಜ್ಯ ಮತ್ತು ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತುರ್ಕರು ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಂ ವರ್ತಕರು ನಿಯುಕ್ತರಾಗಿದ್ದರು. ಕ್ರಮೇಣ ಸ್ಥಳೀಯ ಪಂಗಡಗಳ ನಾಯಕರುಗಳು ಮಂಗೋಲರಿಗೆ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ತೋರತೊಡಗಿದರು. ಒಜ್‌ಬೆಗ್ (1314–41) ಇವರ ಪ್ರತಿಭಟನೆಯನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿ ನಿಯಂತ್ರಣ ಸಾಧಿಸಿದ.

ಈ ಮಧ್ಯೆ ತುರ್ಕರ ದಿಗ್ವಿಜಯಗಳು, ತೈಮೂರನ ಅಲ್ಪಕಾಲದ ಶೀಘ್ರ ಯಶಸ್ಸು ಇವು ಮಂಗೋಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಅಲುಗಿಸಿದವು. 1357ರ ಅನಂತರ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ತಲೆದೋರಿದವು. ಸಾರೈನಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಖಾನನಿಗೆ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಟಾರ್ಟರ್ ನಾಯಕನೊಬ್ಬ ಪ್ರತ್ಯೇಕಗೊಳಿಸಿದ. ಪೂರ್ವ ಭಾಗಗಳು ತೈಮೂರನ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಇರಾನ್, ಕಾಕಸಸ್ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಭಾಗಗಳು ಅನಟೋಲಿಯಗಳ ಮೇಲೆ ಸ್ವಾಮಿತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ತೈಮೂರ್ ರಷ್ಯದ ಟಾರ್ಟರ್ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡ. ಅವನು ಕೆಳಗಿನ ವೋಲ್ಗಾ ಮೂಲಕ ಉತ್ತರರಷ್ಯ ಮೂಲದ ರಾಜ್ಯಗಳ ಎಲ್ಲೆಯನ್ನು ತಲುಪಿ ಟಾಟರ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ದುರ್ಬಲಗೊಳಿಸಿದ. ಮುಂದೆ ಮಂಗೋಲರ ಆಳ್ವಿಕೆ ಪುನಶ್ಚೇತನಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಅಂತರ ಯುದ್ಧಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದವು. 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಟಾರ್ಟರ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅಳಿದು ಮಾಸ್ಕೋ ರಾಜ್ಯ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಾಗತೊಡಗಿತು. ಮಾಸ್ಕೋ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ನೆವ್‌ಸ್ಕಿಯ ಮಗ ಡ್ಯಾನಿಯಲ್ ಎಂಬಾತ 1295ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇದು 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ರಷ್ಯದ ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ರಾಜ್ಯವಾಯಿತು.

2ನೆಯ ವ್ಯಾಸಿಲಿಯ ಮಗ 3ನೆಯ ಐವಾನ್ (1462–1505) ಬೈಲೊರಷ್ಯ ಮತ್ತು ಉಕ್ರೇನ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. 1478ರಲ್ಲಿ ನಾವ್‌ಗರಾದ್ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡದ್ದು ಇವನ ಮಹಾಸಾಧನೆಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಇವನು ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಕೊನೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಸೋದರ ಸೊಸೆ ಸೋಫಿಯಾಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿ ರಷ್ಯದ ರಾಜಮನೆತನದ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದ. 1503ರಲ್ಲಿ ಲಿಥುವೇನಿಯದೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ರಷ್ಯದ ಅಜೇಯ ರಾಜನೆನಿಸಿದ; ಇವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಬಂದ ಇವನ ಮಗ 3ನೆಯ ವ್ಯಾಸಿಲಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಇನ್ನೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ.

ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಜ಼ಾರ್ ಬಿರುದು ಧರಿಸಿದ 4ನೆಯ ಐವಾನನು 1547ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನು ಒರಟನೂ ನಿಷ್ಕರುಣಿಯೂ ದರ್ಪಿಷ್ಟನೂ ದಕ್ಷನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಇವನಿಗೆ ಭೀಕರ ಐವಾನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಬಂದಿತ್ತು. ಐವಾನ್ ಮಾಸ್ಕೋ ರಾಜ್ಯದ ಗಡಿಗಳನ್ನು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಸೈಬೀರಿಯದವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ರಷ್ಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರೂಪುಕೊಟ್ಟ. ಆದರೆ ಪ್ರಜೆಗಳು, ಸಾಮಂತರು ಹಾಗೂ ಭೂಮಾಲೀಕರನ್ನು ಅನುಮಾನದಿಂದ ನೋಡುತ್ತ ಅವರನ್ನು ಪೀಡಿಸುತಿದ್ದ. 1584ರವರೆಗೂ ಇವನು ಆಳಿದ.

4ನೆಯ ಐವಾನನ ಅನಂತರ ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವಂತಹ ಮಹತ್ವದ ಘಟನೆಗಳು ಜರುಗಲಿಲ್ಲ. 1ನೆಯ ಪೀಟರ್ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬಂದು 1689ರಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳತೊಡಗಿದ. ಈತ ಮಾಸ್ಕೋ ರಾಜ್ಯದ ಜ಼ಾರ್ ಪದವಿಯನ್ನು ಉನ್ನತಿಗೇರಿಸಿ ರಷ್ಯದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡ. ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸಲಹೆ ಪಡೆಯಲು ಸೆನೆಟ್ ಎಂಬ ರಾಜಕೀಯ ಸಭೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಮುಂದಿನವರಿಗೆ ದಾರಿಯಾದ. ಆಟೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಆಗಾಗ ಧಾಳಿಯನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಕ್ರಿಮಿಯದ ಟಾರ್ಟರರನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಿ ಆಜೋವ್ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. 1696–97ರಲ್ಲಿ ಹಾಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಸೇರಿದಂತೆ ಯುರೋಪಿನ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡು ಅಲ್ಲಿನ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ. ವಿವಿಧ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತರಾದವರನ್ನು ಅಲ್ಲಿಂದ ಕರೆಸಿ ರಷ್ಯದ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ವಹಿಸಿದ. ತುರ್ಕಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಧಾನ ನಡೆಸಿದ. 1700–1721ರ ವರೆಗೂ ಸ್ವೀಡನ್ನಿನ್ನೊಡನೆ ಹಗೆತನ ಸಾಧಿಸಿ ಕೊನೆಗೆ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಲಿವೋನಿಯ, ಎಸ್ಟೋನಿಯ, ಇಂಗರ್ಮನ್‌ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಕರೇಲಿಯದ ಭಾಗ ಸೇರಿಕೊಂಡವು. ಈತ 1712ರಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಥರೀನ್ ಎಂಬುವಳನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ.

1ನೆಯ ಪೀಟರ್‌ನ ಆಳಿಕೆ ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟು ಹಾಕಿದ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಿಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳು ಮುಂದಿನ 2 ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದವು. ಈತ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ನೇಮಕ ಮತ್ತು ಬಡ್ತಿಯಲ್ಲಿ ದಕ್ಷತೆಗೆ ಆದ್ಯತೆ ನೀಡಿದ. ಸರ್ಕಾರಿ ಕಚೇರಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಯಪಾಲನೆ ಹಾಗೂ ದಾಖಲೆಗಳ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ತಪ್ಪುಮಾಡಿದ ತನ್ನ ಮಗನನ್ನೇ ಕಟುವಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಿಸಿದ. ಇವನು ಜೈಲಿನಲ್ಲಿ ಅಸುನೀಗಿದ. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ರಾಜ ತನ್ನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ಆಯ್ಕೆಮಾಡಬೇಕು, ಅದು ಆನುವಂಶಿಕವಾಗಿ ಬರಕೂಡದೆಂದು 1722ರಲ್ಲಿ ಆಜ್ಞೆಹೊರಡಿಸಿದ. ನೊಬಲ್ಲರು, ಜಮೀನ್ದಾರರು, ವರ್ತಕರು, ಪುರೋಹಿತರು–ಇವರೆಲ್ಲ ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಆನುವಂಶಿಕ ವೃತ್ತಿಗಳಿಂದ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗಿದ್ದ ಜಾತಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿದ. ಎಲ್ಲ ವರ್ಗದವರೂ ಶಿಕ್ಷಣ ಕಲಿಯಲು ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಿದ. ಚರ್ಚ್‌ನ ಜಗದ್ಗುರು 1700ರಲ್ಲಿ ಕಣ್ಮರೆಯಾದಾಗ ಆ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಯಾರನ್ನೂ ನೇಮಿಸದೆ ಅದನ್ನು ಒಂದು ಅಧಿಕಾರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿದ. ಇವನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಕೇಂದ್ರಸರ್ಕಾರದ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ 1917ರವರೆಗೂ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕೈಗಾರಿಕೆ, ಗಣಿಗಾರಿಕೆ, ನೌಕಾ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಪಡೆದವು. ಇವನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕಪ್ಪು ಸಮುದ್ರ, ಬಾಲ್ಟಿಕ್ ಸಮುದ್ರ ಮತ್ತು ಕ್ಯಾಸ್ಪಿಯನ್ ಸಮುದ್ರ ತೀರದವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತು. ಪೀಟರ್ ರಷ್ಯವನ್ನು ದೊಡ್ಡ ಶಕ್ತಿಯನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿದ. 1703ರಲ್ಲಿ ಸೇಂಟ್ ಪೀಟರ್ಸ್ ಬರ್ಗ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಹೊಸ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ನೌಕಾ ಅಕಾಡೆಮಿಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಕ್ರಮಕೈಗೊಂಡ. ಜನರು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಮಾದರಿಯ ವೇಷ ಭೂಷಣಗಳನ್ನು ತೊಡಲು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದ. ಈ ಬಗೆಯ ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಪೀಟರ್ ಮಹಾಶಯನ ಆಳಿಕೆ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕವಾಗಿದ್ದು ಅದು ಮುಂದಿನ 2 ಶತಮಾನಗಳವರೆಗೆ ರಷ್ಯದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತು.

ಪೀಟರ್ ತನ್ನ 52ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಹಠಾತ್ತನೆ ನಿಧನನಾದ (1725). ಈತ ನಿಧನನಾಗುವ ವೇಳೆಗೆ ಕೆಲವು ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಪರಿಹಾರವಾಗದೆ ಹಾಗೆಯೇ ಉಳಿದಿದ್ದವು. ತನ್ನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಇವನು ಯಾವುದೇ ನಿರ್ಧಾರ ಮಾಡದಿದ್ದುದು ಮುಖ್ಯ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಉಂಟಾದ ಗೊಂದಲದಲ್ಲಿ 5ನೆಯ ಐವಾನನ

ಮಗಳು ಅನ್ನಾ 1730ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದಳು. ಈಕೆ ದುರ್ಬಲ ಆಡಳಿತಗಾರಳಾಗಿದ್ದು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಅನಂತರ ಪೀಟರನ ಮಗಳು ಎಲಿಜಬೆತ್ ಪೆಟ್ರೊವ್ನ್ 1741–1762ರ ವರೆಗೂ ಆಳಿದಳು. ಈಕೆ ರದ್ದಾಗಿದ್ದ ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಕಾಲದ ಸೆನೆಟನ್ನು ಮರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಳು. ಪೀಟರ್‌ನ ಅನೇಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮರುಜೀವ ಪಡೆದವು. ಈಕೆ 1755ರಲ್ಲಿ ಮಾಸ್ಕೋ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಳು. ಸೇಂಟ್‌ಪೀಟರ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಲಲಿತಕಲಾ ಅಕಾಡೆಮಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಳು. ಇವಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದ ವಾಣಿಜ್ಯ ವ್ಯವಹಾರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಾಯಿತು.

2ನೆಯ ಕ್ಯಾಥರಿನ್ (1762–96) ರಷ್ಯ ಕಂಡ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚಕ್ರವರ್ತಿನಿ. ಈಕೆ ಜರ್ಮನ್ ರಾಜಮನೆತನದ ಮಗಳು. ರಷ್ಯದ 3ನೆಯ ಪೀಟರ್‌ನನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗಿದ್ದ ಈಕೆ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿ ಆತ ಕೊಲೆಯಾದ ಅನಂತರ 1762ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದಾಗ ಈಕೆಗೆ 30 ವರ್ಷಗಳು. ಈಕೆ ವಿಸ್ತರಣಾವಾದಿಯಾಗಿದ್ದಳು. ಲಿಥುವೇನಿಯದ ಗ್ರಾಂಡ್ ಡಚಿಯು ರಷ್ಯದ ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತು. 1774ರ ಒಪ್ಪಂದದ ಮೇರೆಗೆ ಕಪ್ಪುಸಮುದ್ರದ ಉತ್ತರ ತೀರ, 1783ರಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಮಿಯ ಇವು ರಷ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಯೂರಲ್ ಪರ್ವತಗಳಾಚೆಗೆ ಸ್ಟೆಪ್ಪಿ ಮೈದಾನಗಳಿಗೆ ರಷ್ಯದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿತು. ಆಟೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಬಾಲ್ಕನ್ ರಾಜ್ಯಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಸತತವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿತು. ರಾಣಿಯ ಆಪ್ತ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದ ಜಿ.ಎ.ಪೊಟೊಂಕಿನ್ ಆಗಿನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನೀತಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸೆನೆಟ್‌ಗೆ ಆಡಳಿತದ ಮೇಲುಸ್ತುವಾರಿಯನ್ನು ವಹಿಸ ಲಾಯಿತು. ಅದು ಮೇಲ್ಮನವಿಯ ಉಚ್ಚನ್ಯಾಯಾಲಯವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಈಕೆ ಅಸಾಧಾರಣ ಬೌದ್ಧಿಕ ಮತ್ತು ದೈಹಿಕ ಸಾಮರ್ಥದ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದಳು. ಈಕೆ ಪೀಟರ್ ಮಹಾಶಯನಂತೆ ಆಡಳಿತದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಖುದ್ದಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸುತ್ತಿದ್ದಳು. ಜಮೀನುಗಳ ಹಿಡುವಳಿಗಳನ್ನು ಅಳತೆ ಮಾಡಿಸಿ ಸರಹದ್ದುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಏರ್ಪಾಡು ಮಾಡಿದಳು. ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ಜಮೀನ್ದಾರರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಜಮೀನಿನ ಹಕ್ಕುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪೂರ್ಣ ಒಡೆತನವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಳು. ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೆ 1785ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ರಾಜಾಜ್ಞೆ ಹೊರಡಿಸುವ ಮೂಲಕ ಅಧಿಕಾರ ಕೊಟ್ಟಳು. ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಮೇಲೆದ್ದವು. ನಗರೀಕರಣಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಒದಗಿತು.

ಕ್ಯಾಥರಿನ್ ರೈತಾಪಿಗಳ ಜೀತ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಜಮೀನ್ದಾರರು ತಮ್ಮ ಜಮೀನುಗಳೊಂದಿಗೆ ಜೀತದಾಳುಗಳನ್ನು ಮಾರುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸಾಯದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಕುಂಠಿತವಾಗಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ರೈತ ಗುಲಾಮರ ಸಮಸ್ಯೆ ದೇಶವನ್ನೇ ಕಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಅಸಂತೃಪ್ತರಾದ ರೈತರು ಪೂರ್ವಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ 1773–74ರಲ್ಲಿ ದಂಗೆಯೆದ್ದರು. ಅವರನ್ನು ನಿರ್ದಯವಾಗಿ ಹತ್ತಿಕ್ಕಲಾಯಿತು. ಈ ಸಮಸ್ಯೆ ರಷ್ಯದ ಕ್ರಾಂತಿ ಯವರೆಗೂ ಮುಂದುವರಿದಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿನ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳಿಗೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವಿಸ್ತರಣೆಯ ಯುದ್ಧಗಳಿಗಾಗಿ ಹಣ ಮತ್ತು ಸಂಪನ್ಮೂಲ ಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ವ್ಯವಸಾಯಪ್ರಧಾನ ದೇಶವಾಗಿದ್ದ ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಭೂಮಾಲೀಕರಿಂದ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅದು ಒದಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆ ಕಾರಣವಾಗಿ ಅವರು ಜೀತದಾಳುಗಳ ಕಡೆಗೆ ಗಮನ ಕೊಟ್ಟು ಭೂಮಾಲೀಕರನ್ನು ಎದುರುಹಾಕಿಕೊಳ್ಳಲು ಮನಸ್ಸು ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಸ್ವತಃ ಲೇಖಕಿ, ಅನೇಕ ಕಥೆಗಳನ್ನೂ ನಾಟಕಗಳನ್ನೂ ಬರೆದಿದ್ದಾಳೆ. ಈಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕ ರಷ್ಯನ್ ಸಾಹಿತ್ಯ ಬೆಳೆಯಿತು. ಆದರೆ ಈಕೆ ಸಾಹಿತಿಗಳ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಸಹಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ರ್‍ಯಾಡಿಷ್ಚೇವ್ ಎಂಬ ಲೇಖಕ ಸೇಂಟ್‌ಪೀಟರ್ಸ್ ಬರ್ಗ್‌ನಿಂದ ಮಾಸ್ಕೋಗೆ ಪ್ರಯಾಣ ಎಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು ಬರೆದು 1790ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಅದರಲ್ಲಿ ಜೀತದಾಳುಗಳನ್ನು ಅಮಾನವೀಯವಾಗಿ ನಡೆಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದುದ್ದು ಮತ್ತು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರದ ಬಗ್ಗೆ ಚಿತ್ರಣಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಕೃತಿಯನ್ನು ಸಹಿಸದ ಚಕ್ರವರ್ತಿನಿ ಲೇಖಕನನ್ನು ಸೈಬೀರಿಯಕ್ಕೆ ಗಡೀಪಾರು ಮಾಡಿದಳು. ಆತ ರಷ್ಯದ ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳಲ್ಲಿ ಹುತಾತ್ಮನಾದ ಮೊದಲ ವ್ಯಕ್ತಿ. ಕ್ಯಾಥರಿನ್ ಸು.1796ರಲ್ಲಿ ನಿಧನಳಾದಾಗ ಈಕೆಯ ಮಗ 1ನೆಯ ಪಾಲ್ (1796–1801) ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬಂದರೂ ಅರಮನೆಯ ಒಳಸಂಚಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿ ಕೊಲೆಗೀಡಾದ.

19ನೆಯ ಶತಮಾನ (1801–1971) ಹಾಗೂ 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಎರಡು ದಶಕಗಳು ರಷ್ಯದ ಪಾಲಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರದ ಕಾಲವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಇದು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ರಾಜಕೀಯ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳಲ್ಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕ್ಷಿಪ್ರ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳು ಆಧುನಿಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಒತ್ತಡ ಹಾಗೂ ಆಂತರಿಕ ವರ್ಗ ಕ್ಷೋಭೆಗಳಿಗೆ ರಷ್ಯದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ತೋರಿಸಿದ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ.

1801–1825ರವರೆಗೂ ಆಳಿದ 1ನೆಯ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಆಕ್ರಮಣ ಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ನೆಪೋಲಿಯನ್ ರಷ್ಯದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆಲ್ಲುತ್ತಾ ಕೊನೆಗೆ ಮಾಸ್ಕೋ ನಗರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ರಷ್ಯದ ವಿಸ್ತಾರ ಭೂಭಾಗದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಹತೋಟಿ ಸಾಧಿಸುವುದಾಗಲೀ ಅಲ್ಲಿನ ಚಳಿಯನ್ನು ಅವನ ಸೈನ್ಯ ತಡೆಯುವುದಾಗಲೀ ಸಾಧ್ಯವಾಗದೆ ಹಿಂದಿರುಗಲು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿದ. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಸನ್ನದ್ಧವಾಗಿದ್ದ ರಷ್ಯದ ಸೈನ್ಯ ಫ್ರೆಂಚರ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಬೆನ್ನಟ್ಟಿ ಅಪಾರ ಹಾನಿಯುಂಟುಮಾಡಿತು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಸೈನಿಕ ವೆಚ್ಚ ಮಿತಿಮೀರಿ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿರತೆಗೆ ಧಕ್ಕೆಯಾಯಿತು. ರಷ್ಯದ 1830ರವರೆಗೂ ತುರ್ಕಿಯೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಪೂರ್ವ ಯುರೋಪಿನ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಅನೇಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ತರುವ ಮನಸ್ಸುಳ್ಳವನಾಗಿದ್ದರೂ ಎಡೆಬಿಡದ ಯುದ್ಧಗಳು ದೇಶದ ಬಡತನ ಮತ್ತುದೇಶದ ಹೆಚ್ಚು ವಿಸ್ತಾರದಿಂದಾಗಿ ಸುಧಾರಣೆಗೆ ಅವಕಾಶವಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್‌ನ ಅನಂತರ 1825ರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ 1ನೆಯ ನಿಕೋಲಸ್ ಅತ್ಯಂತ ನಿರ್ದಯಿ ಮತ್ತು ಯುದ್ಧಪ್ರಿಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗಿದ್ದ. 1855ರವರೆಗೂ 3 ದಶಕ ಗಳಷ್ಟು ದೀರ್ಘಕಾಲ ಆಳಿದ ಇವನು ರಷ್ಯವನ್ನು 3 ಮುಖ್ಯ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿದ. ಅದಕ್ಕೂ ಮೊದಲು ತಾನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂದರೆ 1825ರ ಡಿಸೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಸೇಂಟ್ ಪೀಟರ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್ ಸೈನಿಕರ ದಂಗೆಯನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಅಡಗಿಸಿದ್ದ. ಈ ದಂಗೆಯನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದವರು ಮುಂದೆ ಡಿಸೆಂಬರಿಷ್ಟ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪರಿಚಿತರಾದರು. ಆಗಿನಿಂದ ನಿಷ್ಠುರನಾಗಿ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ನಿಕೋಲಸ್ ನಾಗರಿಕ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಮೊಟಕುಗೊಳಿಸಿದ. ಶಂಕಿತರ ಚಲನವಲನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ನಿಗಾ ಇಡಲು ಗುಪ್ತಚಾರರನ್ನು ನೇಮಿಸಿ ಪತ್ರಿಕಾ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿದ.

ಕಡಿಮೆ ವೇತನವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಮತ್ತು ಸಾಕಷ್ಟು ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆಯದ ಸರ್ಕಾರಿ ಸಿಬ್ಬಂದಿ ಕರ್ತವ್ಯ ನಿರ್ವಹಣೆಯಲ್ಲಿ ವಿಫಲವಾಗತೊಡಗಿತು. ನಿಕೋಲಸ್ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕೇಂದ್ರೀಕೃತಗೊಳಿಸಿದಂತೆಲ್ಲ ಅದಕ್ಷತೆ ಮತ್ತು ದ್ರೋಹ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲವನ್ನು ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸಿ ಅಧಿಕಾರವನ್ನೆಲ್ಲ ತನ್ನ ಕೈಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ರಾಜ ಪ್ರಜೆಗಳ ಕುಂದುಕೊರತೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಕುರುಡಾದ. ಕೈಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಗಣಿಗಾರಿಕೆಯೊಂದನ್ನುಳಿದು ಇತರ ರಂಗಗಳು ಹಿಂದೆ ಬಿದ್ದವು. ಬಟ್ಟೆ ಗಿರಣಿ ಉದ್ಯಮ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿನ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿತು. 1851ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ರೈಲುಮಾರ್ಗ ಸೇಂಟ್ ಪೀಟರ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್ ಮತ್ತು ಮಾಸ್ಕೊಗಳ ನಡುವೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು.

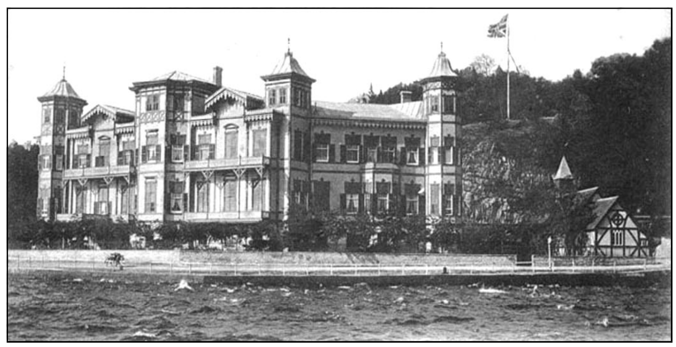

ರುವಾರ್ತರ್ ಚರ್ಚ್, ಇಸ್ತಾಂಬುಲ್

ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್, ಪುಷ್ಕಿನ್‌ರಂತಹ ಲೇಖಕರ ಬರೆಹಗಳನ್ನು ಅಧಿಕಾರಶಾಹಿ ಸಂಶಯ ದಿಂದ ನೋಡತೊಡಗಿತು. ಪ್ಯೆಯಾಟರ್ ಎಂಬ ಲೇಖಕನ ಒಂದು ಪತ್ರದ ಕೆಲವು ಸಾಲುಗಳು ಕೆಳಕಂಡಂತಿವೆ: ರಷ್ಯ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೂ ಸೇರಿಲ್ಲ ಪೂರ್ವಕ್ಕೂ ಸೇರಿಲ್ಲ, ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಏಕಾಂಗಿ ಯಾಗುಳಿದು ನಾವು ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೇನೂ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ, ಇಂದು ನಾವು ಬೌದ್ಧಿಕ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶೂನ್ಯವಾಗಿ ಉಳಿದಿದ್ದೇವೆ. ಇದು ಅಂದಿನ ರಷ್ಯದ ವಾಸ್ತವ ಸ್ಥಿತಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ಹೀಗೆ ಬರೆದವನನ್ನು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಹುಚ್ಚನೆಂದು ಕರೆದ. ಜನರ ಆಶೋತ್ತರಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಲಹಾ ಸಭೆಯನ್ನು ಪುನರ್‌ರಚಿಸಲು ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಯನ್ನು ಕೋರಿದರು. ಆದರೆ ಈ ಕೋರಿಕೆಯನ್ನು ರಾಜ ತಿರಸ್ಕರಿಸಿದ.

ರಷ್ಯ ತನ್ನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಮೀರಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಲೇ ಇತ್ತು. 1801ರಲ್ಲಿ ಕಾಕಸಸ್‌ನ ಜಾರ್ಜಿಯಾವನ್ನು 1840ರಲ್ಲಿ, ಕಜûಕ್‌ಸ್ತಾನವನ್ನು ಮತ್ತು 1849ರಲ್ಲಿ ಅಲಾಸ್ಕ ಜಲಸಂಧಿಯ ವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸೇರ್ಪಡೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು. 1813ರಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಬಾಕು ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪ ಸೇರಿದಂತೆ ಅಜರ್‌ಬೈಜಾನ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸಿತು. ನಿಕೋಲಸನು ಪ್ರಷ್ಯದ ರಾಜಕುಮಾರಿಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾದುದರಿಂದ ಅದು ಮಹತ್ತ್ವದ ರಾಜಕೀಯ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡಿತು. 1828ರಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಿಯ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿ ಅದರ ರಾಜಧಾನಿಯವರೆಗೂ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿ ಸುಲ್ತಾನನಿಂದ ಬಲಾತ್ಕಾರವಾಗಿ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿ ಹಾಕಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ತುರ್ಕಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮೇಲೆ ರಷ್ಯದ ಪಾಲಕತ್ವವನ್ನು ಹೇರಲಾಯಿತು. ಗ್ರೀಸ್‌ಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಕೊಡಲು ತುರ್ಕಿ ಒಪ್ಪಿತು. 1836ರಲ್ಲಿ ಪೋಲೆಂಡಿನ ದಂಗೆಯನ್ನು ಅಡಗಿಸಲಾಯಿತು. 1849ರಲ್ಲಿ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ವಿರುದ್ಧ ಹಂಗೇರಿ ಯನ್ನರು ನಡೆಸಿದ ದಂಗೆಯನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು ರಷ್ಯ ಅವರಿಗೆ ನೆರವಾಯಿತು.

1854–1856ರವರೆಗೂ ನಡೆಸಿದ ಕ್ರಿಮಿಯ ಯುದ್ಧ ರಷ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಬಂಡವಾಳವನ್ನು ಬಯಲು ಮಾಡಿತು. ರಷ್ಯದ ಒತ್ತಡ ಮತ್ತು ಆಕ್ರಮಣ ನೀತಿಯನ್ನು ಸಹಿಸದ ತುರ್ಕಿ 1853ರಲ್ಲಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿತು. ರಷ್ಯದ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ದಾಹವನ್ನು ತಡೆಯಲು ಅದರ ವಿರುದ್ಧ 1854ರಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ಗಳು, 1855ರಲ್ಲಿ ಸಾರ್ಡೀನಿಯವೂ ತುರ್ಕಿಯ ಪರವಾಗಿ ಯುದ್ಧರಂಗ ಪ್ರವೇಶಿಸಿತು. ಕ್ರಿಮಿಯ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ

ನಡೆದ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತ ರಷ್ಯ 1856ರಲ್ಲಿ ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿಹಾಕಿ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಟರ್ಕಿಯ ಭೂಭಾಗವನ್ನು ತೆರವು ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಕ್ರಿಮಿಯ ಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ 1917ರವರೆಗೆ ರಷ್ಯವನ್ನು ಮೂವರು ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ಆಳಿದರು. 2ನೆಯ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ (1855–81) 3ನೆಯ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ (1881–94) ಮತ್ತು 2ನೆಯ ನಿಕೋಲಾಸ್ (1894–1917)–ಇವರುಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ಅತೃಪ್ತಿ, ಹತಾಶೆ ಮತ್ತು ರೋಷಗಳ ಆಗರವಾಗಿದ್ದಿತು. ಆದರೆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾದಿಗಳೂ ವಿಸ್ತರಣಾದಾಹಿಗಳೂ ನಿರಂಕುಶರೂ ಆಗಿದ್ದ ಈ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ರಷ್ಯವನ್ನು ಯುದ್ಧದಿಂದ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟಿನಿಂದ ಮತ್ತೆ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟಿಗೆ ದೂಡಿದರು.

ದುರ್ಬಲವಾಗಿದ್ದ ಚೀನವನ್ನು ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರದ ಕಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ ಮಹದಾಸೆಯಿಂದ ರಷ್ಯ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಸಾಗರದ ಕಡೆಗೆ ಅತಿಕ್ರಮಣ ಮಾಡತೊಡಗಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಮಂಚೂರಿಯದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿತು. 1860ರಲ್ಲಿ ಚೀನ ಮತ್ತು ರಷ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಒಪ್ಪಂದ ಏರ್ಪಟ್ಟು ಚೀನಕ್ಕೆ ರಷ್ಯ ಅಮೂರ್ ನದಿಯ ಉತ್ತರಭಾಗ ಮತ್ತು ಉಸುರೀ ನದಿಯ ಪೂರ್ವಭಾಗ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟಿತು. 1864ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕಕೇಷಿಯನ್ನರನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸಲಾಯಿತು. ರಷ್ಯ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕಗಳು ಅಲಾಸ್ಕ ದ್ವೀಪಗಳ ಮೇಲೆ ಒಡೆತನ ಹೊಂದಿದವು. 1877ರಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ತುರ್ಕಿಯ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿತು. ಕದನದ ತರುವಾಯ ತುರ್ಕಿಯ ಬಲ್ಗೇರಿಯ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ರಚಿಸಿ ಸ್ವತಂತ್ರಗೊಳಿಸಲು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿತು.

1890ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ರಷ್ಯೀಕರಣ ನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿತು. ರಷ್ಯ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ವಿಸ್ತಾರ ಭೂಭಾಗಗಳ ಜನಸಮುದಾಯಗಳು ಜ಼ಾರ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ನಿಷ್ಠೆ ತೋರಿಸಿದರಷ್ಟೇ ಸಾಲದು ಅವು ರಷ್ಯೀಕರಣಗೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬುದು ಪ್ರಭುತ್ವದ ಇಚ್ಚೆ ಯಾಗಿತ್ತು. ಜರ್ಮನ್ ಮೂಲದ ಜನರು ಮತ್ತು ಬಾಲ್ಟಿಕ್ ಪ್ರದೇಶದ ಜನರಿಗೆ ಕಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರೌಢಶಾಲೆಗಳಲ್ಲಿ ರಷ್ಯನ್ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಕಡ್ಡಾಯಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ರಷ್ಯಿಕರಣ ನೀತಿಯಿಂದ ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದ ಫಿನ್ಲೆಂಡಿನ ಭಯೋತ್ಪಾದಕರು ರಷ್ಯದ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್‌ನನ್ನು ಕೊಲೆ ಮಾಡಿದರು. ಆರ್ಮೇನಿಯನ್ನರು ತಮ್ಮ ಚರ್ಚ್ ಮತ್ತು ಶಾಲೆಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಮಾಡುವುದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಹಾಗೇ ಕ್ರೈಸ್ತ ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಂ ಗುರುಗಳು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಮತಕ್ಕೆ ಇತರೇ ಗುಂಪುಗಳನ್ನು ಸೆಳೆಯಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಯಹೂದಿಗಳಿಗೆ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ತೊಂದರೆಯಾಗುವಂತಹ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು.

ಜಪಾನ್‌ನೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧ (1904–05): 1896ರಲ್ಲಿ ಚೀನದೇಶ ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಪೆಸಿಫಿಕ್ ಬಂದರಾದ ವ್ಲಾಡಿವೋಸ್ಟಾಕ್‌ಗೆ ರೈಲುದಾರಿ ನಿರ್ಮಿಸಲು ಅನುಮತಿ ನೀಡಿತು. 2 ವರ್ಷಗಳ ತರುವಾಯ ರಷ್ಯ ಲಿಯೆಡುನ್ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಡೈರನ್ ಮತ್ತು ಅರ್ಥರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಬಂದರುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿತು. ಮಂಚೂರಿಯ ಮತ್ತು ಕೊರಿಯಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಜಪಾನ್ 1894–95ರಲ್ಲಿ ಚೀನವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅದರಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸವಲತ್ತುಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿತ್ತು. ಅದು ಈ ವಲಯದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳಿಗೆ ಕಡಿವಾಣ ಹಾಕಲು ಅದರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಸಾರಿತು. 1904–05ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಸೋಲನ್ನೊಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಪೋರ್ಟ್ಸ್‌ಮೌತ್ ಒಪ್ಪಂದದ (1905) ಪ್ರಕಾರ ರಷ್ಯ ಕೊರಿಯದ ಮೇಲಿನ ತನ್ನ ವಶದಲ್ಲಿ ಮಂಚೂರಿಯ ರೈಲು ಮಾರ್ಗದ ಮೇಲಿನ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ಜಪಾನಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟಿತು. ಸಖಾನ್ ದ್ವೀಪದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗಗಳು ಜಪಾನಿನ ವಶವಾದವು.

1860ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಗುಂಪುಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಕಾರಣ ವ್ಯವಸಾಯದಲ್ಲಿ ಜೀತ ಪದ್ಧತಿಯ ಮುಂದುವರಿಕೆ, ವಿದ್ಯಾವಂತರಿಗೆ ಉದ್ಯೋಗಾವಕಾಶಗಳ ಕೊರತೆ, ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವದಿಂದಾಗಿ ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ, ವಿವಿಧ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಮತ್ತು ಸಮುದಾಯಗಳ ಮೇಲೆ ಒತ್ತಾಯವಾಗಿ ರಷ್ಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹೇರುತ್ತಿದ್ದದ್ದು, ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಆಳರಸರು ವ್ಯವಸಾಯ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಶ್ರೀಮಂತ ಜಮೀನ್ದಾರನ ಕೈಗೊಪ್ಪಿಸಿ ದುಡಿಯುವ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಶೋಷಿಸಲು ಅವಕಾಶ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದು, ವ್ಯವಸಾಯದ ಹಿಂದುಳಿದಿರುವಿಕೆಗೆ ಮತ್ತು ದೇಶದಲ್ಲಿನ ಜನರ ಬಡತನಕ್ಕೆ ಬಹಳಷ್ಟು ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು.

ಕ್ರಿಮಿಯ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಸೋತ ಮೇಲೆ ಈ ದೋಷಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಗಮನ ಹರಿಸಿದ 2ನೆಯ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಕೆಲವೊಂದು ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ಮುಂದಾಗಿ 1861ರಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸಾಯ ಜೀತಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ರದ್ದುಪಡಿಸಲು ಒಂದು ಕಾರ್ಯಕ್ರಮ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಅದರಂತೆ ಜೀತದಾಳುಗಳನ್ನು ಗುಲಾಮ ಸ್ಥಾನದಿಂದ ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅವರು ಭೂಮಾಲೀಕರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬೆಲೆ ನೀಡಿ ತಮ್ಮ ಜಮೀನುಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ರೈತರ ಫಲವತ್ತಾದ ಜಮೀನಿನ ಬದಲು ಅವರಿಗೆ ತುಂಡು ಜಮೀನುಗಳು ಮಾತ್ರ ದೊರಕಿದವು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಬಡರೈತರ ಜೀವನಮಟ್ಟ ಉತ್ತಮವಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಬುದ್ಧಿಜೀವಿ ವರ್ಗಗಳು ಸಂವಿಧಾನ ಸಭೆ ರಚಿಸಲು ಒತ್ತಾಯಿಸಿದವು. 1866ರಲ್ಲಿ ಜ಼ಾರ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಹತ್ಯೆಗಾಗಿ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಯಿತು. ಸರ್ಕಾರ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಎಚ್ಚೆತ್ತುಕೊಂಡಿತು. 1870ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಸೀಮಿತ ಚುನಾವಣೆಗಳಿಂದ ಆಯ್ಕೆಯಾಗುವ ಪುರಸಭೆಯನ್ನು ರಚಿಸಿತು. 1874ರಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲೂ ಸುಧಾರಣೆ ತರಲಾಯಿತು. ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಜೆಮ್‌ಸ್ಟೊವ್ ಎಂಬ ಸಮಿತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿ ಜನರ ಕುಂದುಕೊರತೆಯನ್ನು ಕೇಳಲು ನಾಗರಿಕ ಸೌಕರ್ಯಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಲು ಒಂದು ವೇದಿಕೆ ಕಲ್ಪಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ಸಮಾಜವಾದಿ ವಿಚಾರಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿದ್ದ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಿಯುತ್ತಿದ್ದ ಯುವಕರು ಇದರಿಂದ ತೃಪ್ತರಾಗಲಿಲ್ಲ. 1873–74ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಗಳ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ತಂಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡು ಸಂಘಟಿತರಾದರು. ಈ ತಂಡಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರೂ ಇದ್ದರು. ಅವರು ಹಳ್ಳಿಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಜನರನ್ನು ಎಚ್ಚರಿಸತೊಡಗಿದರು. ಪ್ರಗತಿಪರ ಯುವಕರನ್ನು ಪೋಲಿಸರು ಬಂಧಿಸಿದರು. 1881 ಮಾರ್ಚ್ 13ರಂದು 2ನೆಯ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಕೊಲೆಯಾಯಿತು. ಈ ಕೃತ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಐವರನ್ನು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಲಾಯಿತು.

3ನೆಯ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್‌ನ ಒಳಾಡಳಿತ ಮಂತ್ರಿ ಡಿಮಿಟ್ರಿ ಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯ್ ಪ್ರತಿಗಾಮಿ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ. ಗ್ರಾಮಾಂತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ್ದ ಜೆಮ್‌ಸ್ಟೊವ್ ಎಂಬ ಸಮಿತಿಗಳ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ಇವನು ಕುಂಠಿತಗೊಳಿಸಿದ. 1889ರಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮಗಳ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಲು ಸ್ಥಳೀಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ನ್ಯಾಯಾಧೀಶ ಹುದ್ದೆಗೆ ಇದ್ದ ಚುನಾವಣಾ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಕೈಬಿಡಲಾಯಿತು. ಸರ್ಕಾರಿ ನೌಕರರು ಬಡಜನರ ಬಗ್ಗೆ ಕೀಳು ಭಾವನೆ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. ಡಿಮಿಟ್ರಿಯ ದಮನಕಾರಿ ನೀತಿಯಿಂದಾಗಿ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರು ಉರಿದೆದ್ದರು. 2ನೆಯ ನಿಕೋಲಸ್ (1894–1917) ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಉಗ್ರಗಾಮಿ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ತೀವ್ರರೂಪ ತಾಳಿದವು. ಸಲಹಾ ಸಮಿತಿ ರಚಿಸುವುದೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಎಲ್ಲ ಸುಧಾರಣೆಗಳಿಗೂ ನಿಕೋಲಸ್ ತಣ್ಣೀರೆರಚಿದ. 1877–1905ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ 4 ಕೋಟಿ ಹೆಕ್ಟೇರ್ ಭೂಮಿ ಭೂಒಡೆಯರಾದ ಗೇಣಿದಾರರಿಗೆ ಹಸ್ತಾಂತರವಾದರೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನದು ಗೇಣಿದಾರರು ಖರೀದಿಸಿದ್ದಾಗಿತ್ತು. ವ್ಯವಸಾಯ ಪದ್ಧತಿ ಮತ್ತು ಉತ್ಪಾದನೆಗಳೆರಡೂ ಹಿಂದೆ ಬಿದ್ದಿದ್ದವು. ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಳ; ಕಾರ್ಮಿಕರ ಅಧಿಕ ಲಭ್ಯತೆ ಉಂಟಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಭೂಮಿಯ ಮರು ಹಂಚಿಕೆಗೆ ಬೇಡಿಕೆ ಮುಂದಿಡಲು ವಿವಿಧ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಸಂಘಟನೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರೇರಣೆಯಾಯಿತು. ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಮತ್ತು ಯುದ್ಧ ಸಾಮಾಗ್ರಿಗಳ ತಯಾರಿಕಾ ಘಟಕಗಳು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಂಡರೂ ಕಾರ್ಮಿಕರು ಕನಿಷ್ಠ ಸಂಬಳದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಸರ್ಕಾರದ ಸುಂಕ ನೀತಿಯಿಂದಾಗಿ ಮತ್ತು ಲೋಹ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿನ ಬೆಲೆಕೊಟ್ಟು ಸರ್ಕಾರ ಖರೀದಿಸುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ವರ್ತಕ ಸಮುದಾಯ ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ಅನುಕೂಲ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಬಂದಿತು. ವರ್ತಕರು ಮತ್ತು ಕೈಗಾರಿಕೋದ್ಯಮಿಗಳು ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. ಇದು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಲ್ಲಿ ನಗರಗಳ ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದ ಬಗ್ಗೆ ಜಿಗುಪ್ಸೆ ಹುಟ್ಟಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು.

19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ರಷ್ಯನ್ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿ ವಿರೋಧಿ ಭಾವನೆ ಜನರಲ್ಲಿ ಮನೆಮಾಡಲು ನೆರವು ನೀಡಿತು. ಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯ್, ದಾಸ್ತಾಯೆವ್‌ಸ್ಕಿ, ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಬ್ಲಾಕ್ ಮತ್ತಿತರ ಆ ಕಾಲದ ಪ್ರಮುಖ ಸಾಹಿತಿಗಳು ತಮ್ಮ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಬರೆದರು. ಜೀವನದ ಸಂಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದರು. ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳ ವರ್ಗದಿಂದ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ವೃತ್ತಿಪರ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರರು ಉದಯಿಸಿದರು. ನಾಗರಿಕ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಬಂಧಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಸಮಾಜವಾದಿಗಳು ಅನ್ಯ ಮಾರ್ಗಗಳ ಮೂಲಕ ಸಂಘಟಿತರಾಗುವುದು ಅಗತ್ಯವಾಯಿತು.

19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಲ್‌ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಸಮಾಜವಾದಕ್ಕೆ ಒಂದು ತೀವ್ರ ಸ್ವರೂಪದ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಸೇರಿಸಿ ಬಂಡವಾಳಶಾಹಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕಿತ್ತುಹಾಕಿ ಕಾರ್ಮಿಕ ವರ್ಗದ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದರಿಂದ ಸರ್ವಜನರ ಕಲ್ಯಾಣ ಸಾಧ್ಯವೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ. ಎಂಗೆಲ್ಸ್ ಕೂಡ ತಮ್ಮದು ಮಾತ್ರ ವಾಸ್ತವ ಸಮಾಜವಾದವೆಂದು ಉಳಿದವರದು ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಸಮಾಜವಾದವೆಂದು ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ಸಮಾಜವಾದವನ್ನು ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿದ. ಇವರ ಈ ಸಮತಾವಾದದ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಶೋಷಿತ ವರ್ಗದ ನಾಯಕತ್ವ ಹೊಂದಿದ್ದ ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳಿಗೆ ಹೊಸ ಆಶಾಕಿರಣವಾಯಿತು.

ರಷ್ಯ ಇಂತಹ ಕ್ರಾಂತಿಗೆ ಹೇಳಿಮಾಡಿಸಿದಂತಹ ವೇದಿಕೆ ಒದಗಿಸಿತು. ಅಲ್ಲಿನ ಪ್ರಭುತ್ವ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಂದ ದೂರ ಉಳಿದು ಅವರ ದ್ವೇಷಕ್ಕೆ ಪಕ್ಕಾಗಿತ್ತು. ವರ್ತಕರು, ಭೂಒಡೆಯರು ಜನರ ಕೆಂಗಣ್ಣಿಗೆ ಗುರಿಯಾಗಿದ್ದರು. 1902ರಿಂದ ಲೆನಿನ್ ಎಂದು ಹೆಸರಾದ ವ್ಲಾದಿಮಿರ್ ಈಲಿಚ್ ಊಲ್ಯನೊವ್ ಮತ್ತು ಇತರರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಸಂಘಗಳು 1902ರಿಂದ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. 1901ರಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಸಮಾಜವಾದಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸದಸ್ಯರು ಗ್ರಾಮಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತವಾಗಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸಂ ಅಂದರೆ ಕಾರ್ಮಿಕರ ಭೂ ಒಡೆತನದ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿದರು. 1898ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದ್ದ ಸಮಾಜವಾದಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವವಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಗುಂಪು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು. ಲೆನಿನ್ನನ ಗುಂಪಿನವರು ಬೊಲ್ಷೆವಿಕ್ ಪಕ್ಷದವರೆಂದೂ ಉಳಿದವರು ಮೆನ್ಷೆವಿಕ್ ಪಕ್ಷವೆಂದೂ ಕರೆದುಕೊಂಡರು. ಲೆನಿನ್ ರೈತರನ್ನು ಸಂಘಟಿಸುವಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಶಿಸ್ತು ಸಂಯಮಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯಶೀಲನಾದ. ರಷ್ಯದ ಸೈನ್ಯಗಳು ಜಪಾನಿನ ಕೈಯಲ್ಲಿ ದಯನೀಯವಾಗಿ ಸೋತದ್ದು ಮತ್ತು ಬಾಲ್ಟಿಕ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅದರ ನೌಕಾದಳ ನಾಶವಾದದ್ದು ಸಾರ್ವಜನಿಕರು ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಹೀನಾಯವಾಗಿ ಕಾಣಲು

ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಿತು. ಜನರಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಅಸಮಾಧಾನ ಪ್ರತಿಭಟನಾರೂಪದಲ್ಲಿ ಸ್ಫೋಟಗೊಂಡಿತು. ಸರ್ಕಾರ ಘೋಷಿಸಿದ್ದ ಕಾರ್ಮಿಕ ಸಂಘಗಳ ಸಕ್ರಿಯ ಸದಸ್ಯನಾಗಿದ್ದ ಜಾರ್ಜ್ ಗಪಾನನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ 1905 ಜನವರಿ 22ರಂದು ಹೊರಟ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಗುಂಪು ಚಳಿಗಾಲದ ಅರಮನೆಯ ಮುಂದಿನ ವೃತ್ತದತ್ತ ನಡೆಯಿತು. ಆಗ ನಡೆದ ಗೋಲಿಬಾರ್‌ನಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ಜನ ಸತ್ತರು ಮತ್ತು ಗಾಯಗೊಂಡರು. ಮುಂದೆ ಮುಷ್ಕರಗಳು, ಪ್ರತಿಭಟನೆಗಳು, ಬೀದಿ ಹೋರಾಟಗಳು, ರೈತ ದಂಗೆಗಳು, ಸೈನ್ಯ ಮತ್ತು ನೌಕಾಪಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದಂಗೆಗಳು ನಡೆಯತೊಡಗಿದವು. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ರಷ್ಯನ್ನರು ಕಡಿಮೆ ಇರುವ ಪೋಲೆಂಡ್, ಲಾಟ್ವಿಯ, ಜಾರ್ಜಿಯ, ಉಕ್ರೇನ್ ಮತ್ತು ಅಜರ್‌ಬೈಜಾನ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಚಳವಳಿಗಳು ನಡೆದವು. ಸೇಂಟ್ ಪೀಟರ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಮಿಕರ ಸೋವಿಯತ್ ರಚಿತವಾಯಿತು.

ಈ ಗಲಭೆಗಳಿಗೆ ಅಂಜಿದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಡೂಮಾ ಎಂಬ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಸತ್ತನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಇದಕ್ಕೆ 1906ರಲ್ಲಿ ಚುನಾವಣೆ ನಡೆದು ಅದರಲ್ಲಿ ಎಡಪಂಥೀಯರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಚುನಾಯಿತರಾದರು. ಸಮಾಜವಾದಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳು ಈ ಚುನಾವಣೆಯನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಿದರು. ಡೂಮಾ ಶಿಫಾರಸು ಮಾಡಿದ ಭೂ ಸುಧಾರಣೆ ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಕೊಡಲು ಸರ್ಕಾರ ನಿರಾಕರಿಸಿತು. ಜ಼ಾರ್ ಡೂಮಾವನ್ನು ವಿಸರ್ಜಿಸಿದ. 1907ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿಗೆ ಡೂಮಾಕ್ಕೆ ಚುನಾವಣೆ ನಡೆಸಿದರೂ ಅನತಿ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಅದನ್ನೂ ವಿಸರ್ಜಿಸಲಾಯಿತು. ಮುಷ್ಕರಗಳನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಲಾಯಿತು. ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳು ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ದೂರ ಸರಿದರು. ರಾಜನು ಹೊಗಳುಭಟ್ಟರಿಂದ ಸುತ್ತುವರಿದನು. ಗ್ರೆಗರಿ ರಾಸ್‌ಪುಟಿನ್ ಎಂಬಾತ ರಾಣಿಯ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾದ.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಮತ್ತು 1917ರ ಮಹಾಕ್ರಾಂತಿ: ರಷ್ಯ ಜಪಾನಿಗೆ ಸೋತಮೇಲೆ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ಹೆಜ್ಜೆ ಇಡುತ್ತಿತ್ತು. ತುರ್ಕಿ ಮತ್ತು ಜರ್ಮನ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನುಳಿದು ಇತರ ಐರೋಪ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೊಂದಾಣಿಕೆಯ ನೀತಿ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿತ್ತು. 1914ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿ, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ಹಂಗರಿ ಮತ್ತು ತುರ್ಕಿಗಳು ಶತ್ರುಪಕ್ಷದಲ್ಲೂ ಬ್ರಿಟನ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್ ತರುವಾಯ ಅಮೆರಿಕ, ರಷ್ಯಗಳು ಸೇರಿದಂತೆ ಜಪಾನ್ ಇಟಲಿ ಆದಿಯಾಗಿ ಹಲವಾರು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಮಿತ್ರ ಪಕ್ಷದಲ್ಲೂ ನಿಂತು ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದವು. ರಷ್ಯ ಜರ್ಮನಿಯ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಹೋರಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ 1915ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ 10ಲಕ್ಷ ಜನರನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು.

ರಷ್ಯದ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿ ದಿನೇ ದಿನೇ ಕುಸಿಯಿತು. ಆಹಾರ ವಸ್ತುಗಳಿಗೆ, ಸರಕುಸಾಮಗ್ರಿಗಳಿಗೆ ತೀವ್ರ ಅಭಾವವುಂಟಾಯಿತು. 1916ರ ಡಿಸೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ರಾಸ್‌ಪುಟಿನ್ ಕೊಲೆಯಾದ. ಇದರಿಂದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಧೀರಗೊಂಡ. 1917ರ ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಆಹಾರವಸ್ತುಗಳ ಸರಬರಾಜು ಬಹುತೇಕ ನಿಂತುಹೋಗಿ ಸೈನಿಕ ಶಿಬಿರಗಳಲ್ಲಿ ದಂಗೆಗಳಾದವು. ಸೈನಿಕರು ದಂಗೆಕೋರರ ಗುಂಪುಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಲು ಹಿಂದೇಟು ಹಾಕಿದರು. ಚಕ್ರವರ್ತಿ 3ನೆಯ ನಿಕೋಲಸ್ ಸೈನಿಕ ಶಿಬಿರದಿಂದ ಪೆಟ್ರೊಗ್ರಾಡ್‌ಗೆ ಹಿಂದಿರುಗುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಅವನನ್ನು ತಡೆದು ಅವನಿಂದ ಪದತ್ಯಾಗ ಪತ್ರ ಪಡೆಯಲಾಯಿತು. ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳ ರಷ್ಯದ ರಾಜಮನೆತನ ಹೀಗೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ರಾಜಕುಮಾರ ಗಾರ್ಗಿಯ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿತ್ವದಲ್ಲಿ ಡೂಮಾ ಹಂಗಾಮಿ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ರಚಿಸಿತು.

ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ವರದಾನವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ರಾಷ್ಟ್ರಾದ್ಯಂತ ಕಾರ್ಮಿಕ ಸಂಘಗಳು ರಚಿತವಾದವು. ಲೆನಿನ್ 1917 ಏಪ್ರಿಲ್ 16ರಂದು ಸ್ವಿಟ್ಜರ್‌ಲೆಂಡಿನಿಂದ ಪೆಟ್ರೋಗ್ರಾಡ್‌ಗೆ ಬಂದ. ಇವನು ಹಂಗಾಮಿ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಕಿತ್ತೊಗೆದು ಕಾರ್ಮಿಕ ಸಂಘಗಳ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕೈಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಕರೆಕೊಟ್ಟ. ಇವನಿಗೆ ಮೆನ್ಷೆವಿಕ್ ನಾಯಕ ಟ್ರಾಟ್‌ಸ್ಕಿ ಬೆಂಬಲಕೊಟ್ಟ. ಬೋಲ್ಷೆವಿಕ್ ಪಕ್ಷದ ಸದಸ್ಯರ ಸಂಖ್ಯೆ ಎರಡು ಲಕ್ಷಕ್ಕೆ ಏರಿತು.

ಜುಲೈನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಪ್ರದರ್ಶನಗಳಿಂದಾಗಿ ಟ್ರಾಟ್‌ಸ್ಕಿ ಬಂಧನಕ್ಕೊಳಗಾದರೆ ಲೆನಿನ್ ಫಿನ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಬಂದು ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತು ಕ್ರಾಂತಿ ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಬರೆದ. ಟ್ರಾಟ್‌ಸ್ಕಿಯನ್ನು ತರುವಾಯ ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡಿದರೆ, ಲೆನಿನ್ ಗುಟ್ಟಾಗಿ ಪೆಟ್ರೊಗ್ರಾಡಿಗೇ ಬಂದ. ಅಕ್ಟೋಬರ್ 23ರಂದು ಬೋಲ್ಷೆವಿಕ್ ಪಕ್ಷ ಸಶಸ್ತ್ರ ದಂಗೆ ನಡೆಸಲು ಕರೆಕೊಡುವ ನಿರ್ಣಯವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿತು. ನವೆಂಬರ್ 6ರಂದು ಬೋಲ್ಷೆವಿಕರು ಮುಖ್ಯ ಸರ್ಕಾರಿ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಸೈನ್ಯ ಹಂಗಾಮಿ ಸರ್ಕಾರದ ಆದೇಶಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸಲು ನಿರಾಕರಿಸಿತು. ನವೆಂಬರ್ 7ರಂದು ಬೋಲ್ಷೆವಿಕರು ಹಂಗಾಮಿ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಪದಚ್ಯುತಗೊಳಿಸಿರುವುದಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದರು. ಕ್ರಾಂತಿ ರಕ್ತರಹಿತವಾಗಿ ನಡೆದು ಸಚಿವರುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. ಜನತಾ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಲೆನಿನ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ (ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿ) ನಿಯೋಜಿತನಾದ.

ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಸರ್ಕಾರ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದು ದಾಖಲೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. ಅದು ಖಾಸಗಿ ಆಸ್ತಿಯನ್ನು ರದ್ದುಪಡಿಸಿತು. ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳನ್ನು ಕಾರ್ಮಿಕರ ನಿಯಂತ್ರಣಕ್ಕೆ ನೀಡಿತು; ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತು ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸಿತು. ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರಿಗೆ ಸಮಾನ ಕಾನೂನುಬದ್ಧ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳನ್ನು ನೀಡಿತು. 1918ರ ಫೆಬ್ರವರಿಯಿಂದ ರಷ್ಯದ ಕಾಲಗಣನೆ ಹೋಗಿ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ಕ್ಯಾಲೆಂಡರ್ ಪದ್ಧತಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಹೀಗೆ 1917ರ ಮಹಾ ಕ್ರಾಂತಿಯಿಂದ ರಷ್ಯ ಹೊಸ ಜೀವನ ವಿಧಾನಕ್ಕೆ ಅಡಿಯಿಟ್ಟಿತು. ಲೆನಿನ್ ಸರ್ಕಾರ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಿಂದ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಸರಿದು ಜರ್ಮನಿ ಯೊಂದಿಗೆ 3 ಮಾರ್ಚ್ 1918ರಂದು ಬ್ರೆಸ್ಟ್‌ಲಿಟೋವ್‌ಸ್ಕಿ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು. ಇದರಿಂದ ರಷ್ಯ ಪೂರ್ವ ಯುರೋಪಿನ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ಜರ್ಮನಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡ ಬೇಕಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಕ್ರಾಂತಿಯನ್ನು ಭದ್ರಗೊಳಿಸಲು ಕಾಲಾವಕಾಶ ದೊರೆಯಿತು. ಮುಂದೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿ ಸೋತಾಗ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಬಂದವಾದರೂ ಪೋಲೆಂಡ್ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಯಿತು.

ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರು ಅಧಿಕಾರ ಹಿಡಿದ ಅನಂತರ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಅನುಷ್ಠಾನಗೊಳಿಸುವ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ ಅವರ ಮೇಲೆ ಬಿತ್ತು. ಈ ಸಂಬಂಧವಾಗಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರಲ್ಲೇ ತೀವ್ರವಾದಿಗಳು, ಮಧ್ಯಮವಾದಿಗಳು ಎಂಬ ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳಿದ್ದವು. ಕೆಲವು ಪ್ರತಿ ಚಳವಳಿಗಳೂ ನಡೆದವು. ಇದನ್ನೆಲ್ಲ 1920ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ತಹಬದಿಗೆ ತರಲಾಯಿತು. ಬೋಲ್ಷೆವಿಕ್ ಪಕ್ಷ ಮೇಲುಗೈ ಪಡೆಯಿತು. ಪ್ರೋಲಿಟೇರಿಯನ್ ಅಥವಾ ಶ್ರಮಿಕರ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರ ಬಿಟ್ಟು ಇನ್ನೇನೂ ಇರಕೂಡದೆಂಬ ನಿರ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಬರಲಾಯಿತು. ಈ ಘರ್ಷಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಲಕ್ಷಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಜನರು ಅಸುನೀಗಿದರೆ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಆಡಳಿತದಿಂದ ದೂರವಿರಲು ಲಕ್ಷಾಂತರ ಜನ ವಲಸೆ ಹೋದರು.

ಲೆನಿನ್ 1922ರಲ್ಲಿ ಜೋಸೆಫ್ ಸ್ಟಾಲಿನ್‌ನನ್ನು ಪಕ್ಷದ ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಈ ಹುದ್ದೆ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಆಳ್ವಿಕೆಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಹುದ್ದೆಯಾಗಿದ್ದಿತು. ಪಾಲಿಟ್‌ಬ್ಯೂರೊ ಎಂಬ ನೀತಿನಿರೂಪಕ ಸಮಿತಿ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಸಂಘಟನಾ ಸಮಿತಿಗಳು ರಚಿತವಾದವು. ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರಜಾತಂತ್ರ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಹೋಗಿ ವ್ಯಕ್ತಿಪ್ರಧಾನ ಆಡಳಿತ ಕಾರ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಲೆನಿನ್ ತನ್ನ ಕೊನೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಟಾಲಿನ್‌ನನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಟ್ರಾಟ್‌ಸ್ಕಿ ಮತ್ತು ಜಿನೋವೀವ್‌ರನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿದ. ಆದರೆ ಅಷ್ಟೊತ್ತಿಗೆ ಸ್ಟಾಲಿನ್ ಪ್ರಬಲನಾಗಿದ್ದ. ಲೆನಿನ್ 1924ರ ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ ಸ್ಟಾಲಿನ್ ಕೈ ಮೇಲಾಯಿತು. ಟ್ರಾಟ್‌ಸ್ಕಿ ಮತ್ತು ಅವನ ಬೆಂಬಲಿಗರನ್ನು ಸ್ಟಾಲಿನ್ ಗಡೀಪಾರು ಮಾಡಿದ. 1929ರಲ್ಲಿ ಟ್ರಾಟ್‌ಸ್ಕಿ ದೇಶವನ್ನೇ ಬಿಡಬೇಕಾಯಿತು. 1940ರಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಸಿಕೊದಲ್ಲಿ ಟ್ರಾಟ್‌ಸ್ಕಿ ಕೊಲೆಗೀಡಾದ.

ಸ್ಟಾಲಿನ್ ಯುಗ: ಆದರ್ಶಯುತವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷ ಅದರ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲೇ ನೈತಿಕ ಸ್ಥೈರ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಅದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಕ್ರಾಂತಿಯಲ್ಲಿ ಹೋರಾಡಿದ, ದುಡಿದ ನಾಯಕರು ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರಿಗೆ ಸಮಾನ ಪ್ರತಿಫಲ ದೊರಕಲಿಲ್ಲ. ಪಕ್ಷದ ಪ್ರಮುಖ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದ ಸ್ಟಾಲಿನ್ ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಸಂಶಯದಿಂದ ನೋಡತೊಡಗಿದ. ಅನುಮಾನ ಬಂದ ಕೂಡಲೇ ಅವನು ಎಷ್ಟೇ ತ್ಯಾಗಮಯಿಯಾಗಿರಲೀ ಜನಪ್ರಿಯನಾಗಿರಲೀ ಅಂತಹ ನಾಯಕನನ್ನು ನಿರ್ನಾಮ ಮಾಡತೊಡಗಿದ. ಇದರಿಂದ ಸರ್ಕಾರ ಮತ್ತು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಕುಟಿಲತೆಯ ವಾತವರಣದಲ್ಲಿ ತಾಂಡವವಾಡತೊಡಗಿತು.

ಸರ್ಕಾರ 1921ರಲ್ಲಿ ಯೋಜನಾ ಆಯೋಗವನ್ನು ರಚಿಸಿತು. 1927ರಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ಪಕ್ಷದ 15ನೆಯ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಪಂಚವಾರ್ಷಿಕ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಲು ನಿರ್ಣಯ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. 1932ರವರೆಗೂ ನಡೆದ ಐದನೆಯ ಪಂಚವಾರ್ಷಿಕ ಯೋಜನೆಯ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ವ್ಯವಸಾಯದ ಉತ್ಪಾದನೆ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಹಕರ ವಸ್ತುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಂಡರೂ ಸಮುದಾಯ ಬೇಸಾಯ ಪದ್ಧತಿಯಿಂದಾಗಿ ವ್ಯವಸಾಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯ ಸಾಧನೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಹೊಸ ಅಂಕಿಅಂಶಗಳನ್ನು ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸತೊಡಗಿದರು.

1933ರಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಎರಡನೆಯ ಪಂಚವಾರ್ಷಿಕ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ತಾಂತ್ರಿಕ ಪ್ರಗತಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿ ಮುನ್ನಡೆಯಿತು. ಆದರೆ ಕಮ್ಯುನಿಸಂನ ಆಡಳಿತದ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಸವಾಲಾಗಿಯೇ ನಿಂತ ಸಮುದಾಯ ಬೇಸಾಯ ಪದ್ಧತಿಯ ಪ್ರಗತಿಯಲ್ಲಿ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ತಲೆದೋರಿದವು. ಸ್ಟಾಲಿನ್ ರೈತರಿಂದ ಒತ್ತಾಯಪೂರ್ವಕ ಅಗತ್ಯ ಪ್ರಮಾಣದ ದವಸಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಆದೇಶಿಸಿದಾಗ ಇದನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದ ಲಕ್ಷಾಂತರ ರೈತರನ್ನು ಸೈಬೀರಿಯಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಲಾಯಿತು. ಉಳಿದ ರೈತರಲ್ಲಿ ಬೇಸಾಯದ ಬಗ್ಗೆ ಉತ್ಸಾಹ ಮತ್ತು ಶ್ರದ್ಧೆಗಳು ಕಡಿಮೆಯಾದವು.

1934ರಿಂದ 1941ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಲೇಖಕರು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ಪಕ್ಷದ ನಾಯಕರು ಮತ್ತು ಕಾರ್ಯಕರ್ತರನ್ನು ಸ್ಟಾಲಿನ್ ಹತ್ತಿಕ್ಕಿದ ರೀತಿ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪದ್ದು. ಅನೇಕರನ್ನು ಪಕ್ಷದ್ರೋಹ ಮತ್ತು ದೇಶದ್ರೋಹದಂತಹ ಆರೋಪ ಹೊರಿಸಿ ಗಡಿಪಾರು ಮಾಡಿದ. ಜಿನೊವಿವ್‌ನನ್ನು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಿದ. ಪಕ್ಷದ ಪಾಲಿಟ್‌ಬ್ಯೂರೊ ಸದಸ್ಯರನ್ನೂ ಶಿಕ್ಷಿಸದೆ ಬಿಡಲಿಲ್ಲ. ಈ ಹುಚ್ಚು ಆಡಳಿತದಿಂದ ಇಡೀ ಪ್ರಜಾಸಮುದಾಯ ನಿಸ್ತೇಜವಾಯಿತು. ತನ್ನದೇ ಆದ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು 1936ರಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ತಂದು ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರಜಾಸತ್ತಾತ್ಮಕ ಸ್ವರೂಪ ಕೊಟ್ಟಿರುವುದಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದ. ವಂಶವಾಹಿ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಬೋಧಿಸಲು ತೊಂದರೆ ಒಡ್ಡಲಾಯಿತು. ನಿಕೋಲಾಸ್ ಎಂಬ ವಂಶವಿಜ್ಞಾನದ ವಿಜ್ಞಾನಿಯನ್ನು ಸೆರೆಗೆ ತಳ್ಳಲಾಯಿತು.

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಅತ್ಯಂತ ದುಬಾರಿಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಹಿಟ್ಲರ್‌ನೊಡನೆ ಸಂಧಾನದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ ಅದು ಬಾಲ್ಟಿಕ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಸರಹದ್ದುಗಳನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುವ ಉದ್ದೇಶ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಜರ್ಮನಿಯೊಂದಿಗೆ 1939ರಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಅನಾಕ್ರಮಣ ಒಪ್ಪಂದವೊಂದನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು. ಆದರೆ 1941ರಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಲರ್ ರಷ್ಯದ ಗಡಿಗಳನ್ನು ಅತಿಕ್ರಮಿಸಿ ಒಳನುಗ್ಗಿದ. ಜರ್ಮನ್ ಸೈನ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರತಿರೋಧವಿಲ್ಲದೆ ರಾಜಧಾನಿ ಮಾಸ್ಕೋ ಮತ್ತು ಲೆನಿನ್‌ಗ್ರಾಡ್‌ಗಳ ಬಾಗಿಲಿಗೆ ಬಂದು ನಿಂತಿತು. ರಷ್ಯನ್ನರು ತಮ್ಮೆಲ್ಲ ಶಕ್ತಿ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳಿಂದ ಜರ್ಮನ್ನರನ್ನು ಎದುರಿಸಿದರು. ಆಗ ಚಳಿಗಾಲ ತೀವ್ರವಾಗಿದ್ದುದು ಜರ್ಮನರಿಗೆ ಪ್ರತಿಕೂಲವಾಯಿತು. 1944ರ ವರೆಗೂ ಹೋರಾಡಿ ಜರ್ಮನರನ್ನು ರಷ್ಯದ ನೆಲದಿಂದ ಹೊರದೂಡಿದರು. ಕೊನೆಗೆ ಹಿಟ್ಲರ್ ಸೋಲತೊಡಗಿದಾಗ ರಷ್ಯದ ಸೈನ್ಯ ಬರ್ಲಿನ್ ಪ್ರವೇಶಿಸಿತು.

ರಷ್ಯ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ 75ಲಕ್ಷ ಜನರನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಲಕ್ಷಾಂತರ ಕೋಟಿರೂಬೆಲ್‌ಗಳ ಸ್ಥಿರಚರಾಸ್ತಿಗಳ ನಷ್ಟ ಸಂಭವಿಸಿತು. ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿ, ಪ್ರಷ್ಯ ಮತ್ತು ಬಲ್ಗೇರಿಯಗಳು ಸೋತದ್ದು ಮತ್ತು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಸೋತದ್ದು ರಷ್ಯ ತನ್ನ ಸರಹದ್ದುಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾದ ಷರತ್ತುಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಚೀನ ಸಹ ದುರ್ಬಲವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ಮತ್ತು ಮಂಗೋಲಿಯಗಳಲ್ಲೂ ತನ್ನ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಂಡಿತು. ಪೂರ್ವಜರ್ಮನಿ, ಪೋಲೆಂಡ್, ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕೀಯ, ಆಲ್ಬೇನಿಯ, ರೊಮೇನಿಯ, ಯುಗೋಸ್ಲಾವಿಯ, ಕೊರಿಯ ಮೊದಲಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪ್ರಭುತ್ವ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬರಲು ರಷ್ಯ ನೆರವು ನೀಡಿತು. ನೆರೆಯ ಬೃಹತ್ ರಾಷ್ಟ್ರ ಚೀನದಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಕ್ರಾಂತಿಯಾಗಲು ಇದರ ಪಾತ್ರವೂ ಇದ್ದಿತು. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ನಂತರದ ನಾಲ್ಕೈದು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದ ರಾಜಕೀಯ ಭೂಪಟ ಬದಲಾಗಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಬಣ ಎಂಬ ದೊಡ್ಡ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಒಂದು ಸಮುದಾಯವೇ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ಈ ಬಣಕ್ಕೆ ರಷ್ಯ, ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಬಣಕ್ಕೆ ಅಮೆರಿಕ ನಾಯಕ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾದವು. ರಷ್ಯ, ಅಮೆರಿಕ, ಚೀನ, ಗ್ರೇಟ್ ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ಗಳು ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಭದ್ರತಾ ಮಂಡಲಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದವು.

1950ರಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಮತ್ತು ಚೀನಗಳ ನಡುವೆ ಒಪ್ಪಂದ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಸ್ಟಾಲಿನ್ 1952ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾಗುವ ಹೊತ್ತಿಗೆ ರಷ್ಯ ಬೃಹತ್ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಸೈನಿಕ ಶಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕಕ್ಕೆ ಹೆಗಲೆಣೆಯಾಗಿ ನಿಂತಿತು. ಯಥಾಪ್ರಕಾರ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ರೈತ ಮತ್ತು ವ್ಯವಸಾಯ ಕೂಲಿಕಾರರ ಜೀವನಮಟ್ಟವನ್ನು ಗಣನೀಯವಾಗಿ ಸುಧಾರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ವ್ಯಕ್ತಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮತ್ತು ಪತ್ರಿಕಾ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಗಳ ಅನುಪಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಜನರು ಸದಾ ಬಂಧನಕ್ಕೊಳಗಾಗುವ ಅಥವಾ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತ ಶಿಬಿರಗಳಿಗೆ ರವಾನೆಯಾಗುವ ಆತಂಕದಿಂದ ಕಾಲ ಕಳೆಯ ಬೇಕಾಯಿತು. ಬುದ್ಧಿಜೀವಿಗಳು ರಚನಾತ್ಮಕ ಮತ್ತು ಮುಕ್ತ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವ ಸ್ಥಿತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ.

ಕ್ರುಶ್ಚೇವ್ ಯುಗ (1953–64): 1953ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕೇಂದ್ರ ಸಮಿತಿಯ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಕ್ರುಶ್ಚೇವ್ ಪಕ್ಷದ ಪ್ರಥಮ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ಚುನಾಯಿತರಾದರು. ಇವರು ಸ್ಟಾಲಿನ್ನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜನರು ಅನುಭವಿಸಿದ ಬಿಗಿ ವಾತಾವರಣವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ಸಡಿಲಗೊಳಿಸಿದರು. ವ್ಯವಸಾಯದ ಬಗ್ಗೆ ಇವರಿಗೆ ಆಳವಾದ ತಿಳುವಳಿಕೆಯಿದ್ದು ಅದರ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಸೈಬೀರಿಯ ಮತ್ತು ಕಜಕ್‌ಸ್ತಾನಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸಾಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಯಿತು. ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಮಾಲೈನ್‌ಕಾಫೆರಿಗೆ ಕ್ರುಶ್ಚೇವ್ ಜೊತೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವಿದ್ದುದರಿಂದ 1955ರಲ್ಲಿ ಕ್ರುಶ್ಚೇವ್ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರು ಜಿನೀವದಲ್ಲಿ ಸೇರಿ ವಿಶ್ವಶಾಂತಿಗಾಗಿ ಮಾತುಕತೆ ನಡೆಸಿದರು. ಕ್ರುಶ್ಚೇವ್ ಮತ್ತು ಬುಲ್ಗಾನಿನ್ ಇಬ್ಬರೂ 1955ರಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದರು. ಭಾರತ ರಷ್ಯದ ಆಪ್ತ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಯಿತು. ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯದ ಅರಬ್‌ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಂದಿಗೂ ರಷ್ಯ ಒಳ್ಳೆಯ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿತು. ಬಂಡವಾಳಶಾಹಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಂದಿಗೆ ಶಾಂತಿಯ ಸಹಬಾಳ್ವೆಗೆ ಒತ್ತು ನೀಡಿದರು.

1956ರಲ್ಲಿ ಪಕ್ಷದ 20ನೆಯ ಅಧಿವೇಶನವನ್ನು ಕರೆದು ವಿಕೇಂದ್ರೀಕರಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಜಾರಿಗೆ ತರುವುದಾಗಿ ಭರವಸೆ ಕೊಟ್ಟರು. 1957ರಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಖಂಡಾಂತರ (ಬ್ಯಾಲಸ್ಟಿಕ್) ಕ್ಷಿಪಣಿಗಳನ್ನು ಉಡಾಯಿಸಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಉಪಗ್ರಹ ಸ್ಪುಟ್ನಿಕ್ 1 ಮತ್ತು ಸ್ಪುಟ್ನಿಕ್ 11 ಅನ್ನು ಅಂತರಿಕ್ಷಕ್ಕೆ ಹಾರಿಸಿತು. ರಷ್ಯದ ಪ್ರಭಾವ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದುತ್ತಿರುವ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿತು. 1958ರ ಮಾರ್ಚ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ಜತೆಗೆ ಕ್ರುಶ್ಚೇವ್ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರಧಾನಿಯೂ ಆದರು. 1959ರಲ್ಲಿ ಕ್ರುಶ್ಚೇವ್ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದರು. 1961ರಲ್ಲಿ ಬರ್ಲಿನ್ ಗೋಡೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. 1962ರಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಕ್ಯೂಬ ಬಿಕ್ಕಟ್ಟಿನಿಂದಾಗಿ ಅಮೆರಿಕ ಮತ್ತು ರಷ್ಯಗಳ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧಗಳು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದವು. 1962ರಲ್ಲಿ ಚೀನ ಭಾರತದ ಗಡಿಗಳನ್ನು ಅತಿಕ್ರಮಿಸಿದಾಗ ರಷ್ಯ ಚೀನಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಲಿಲ್ಲ. ಚೀನಕ್ಕೆ ಅಣುಶಕ್ತಿ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕೊಡಲು ನಿರಾಕರಿಸಿತು. 1963ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನೊಂದಿಗೆ ಅಣ್ವಸ್ತ್ರಗಳ ಪರೀಕ್ಷೆ ನಿರ್ಬಂಧ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಪಕ್ಷದೊಳಗಿನ ಒತ್ತಡ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ 1964ರಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಘೋಷಿಸಿ ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ನಿರ್ಗಮಿಸಿದರು. ಸ್ಟಾಲಿನ್ನನ ಉಕ್ಕಿನ ಕವಚದಿಂದ ರಷ್ಯವನ್ನು ಹೊರತಂದು ಅದು ಜಗತ್ತಿನೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆಯುವಂತೆ ಮತ್ತು ವಿಜ್ಞಾನ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅಗಾಧ ಸಾಧನೆ ಮಾಡುವಂತೆ ಮಾಡಿದ ಕೀರ್ತಿ ಕ್ರುಶ್ಚೇವ್‌ಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ.

ಬ್ರೆಜ್ನೇವ್ ಯುಗ (1964–82): ಕ್ರುಶ್ಚೇವ್‌ರ ಅನಂತರ ಲಿಯೊನಿಡ್ ಬ್ರೆಜ್ನೇವ್ ಪ್ರಥಮ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ಚುನಾಯಿತರಾದರು. ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್‌ಪಕ್ಷವನ್ನು ಪ್ರೋಲಿಟೇರಿಯಟ್ ಪಕ್ಷ ಅನ್ನುವ ಬದಲು ಸಮಗ್ರ ಜನತಾಪಕ್ಷವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಬ್ರೆಜ್ನೇವ್ ಬಹುಬೇಗ ಪ್ರಭಾವೀವ್ಯಕ್ತಿಯಾದರು. ಪೊಡ್ಗೊರ್ನಿಯವರನ್ನು ಸುಪ್ರೀಂ ಸೋವಿಯತ್‌ನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಪ್ರಥಮ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯೆಂದು ಬದಲಾಯಿಸಲಾಯಿತು.

ಕೈಗಾರಿಕಾ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣ ಹಾಗೂ ಉಕ್ಕು ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಬಂದರೆ ಗ್ರಾಹಕರ ಸರಕುಗಳ ಉತ್ಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟು ಪ್ರಗತಿಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ವ್ಯವಸಾಯದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಹಲವಾರು ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡರೂ ನಿರೀಕ್ಷಿತ ಗುರಿ ಸಾಧಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಕ್ರುಶ್ಚೇವ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಂದಿದ್ದ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಕೈಬಿಡಲಾಯಿತು. ಅಧಿಕಾರಶಾಹಿ ಯಾವುದೇ ಮೂಲಭೂತ ಬದಲಾವಣೆಗಳಿಗೆ ಮುಂದಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದಾಗ ರಷ್ಯದ ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಗತಿ ಹಿಂದೆ ಬಿದ್ದಿತು. ಪಂಚವಾರ್ಷಿಕ ಯೋಜನೆಗಳ ಮೂಲಕ ಕ್ರುಶ್ಚೇವ್ 1970ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸಾಧಿಸಬೇಕೆಂದು ಹಾಕಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಗುರಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಸಾಹಿತ್ಯ, ಕಲೆ, ಶಿಲ್ಪ–ಇಂಥ ಸೃಜನಶೀಲತೆಯ ಮೇಲೆ ಸರ್ಕಾರದ ಒತ್ತಡ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಇವೆಲ್ಲ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ದೇಶದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಸಾರಬೇಕೆಂದು ಸರ್ಕಾರದ ನಿಲುವಾಗಿತ್ತು. ಕ್ರುಶ್ಚೇವ್ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತ ಶಿಬಿರದ ತೀವ್ರ ಅನುಭವಗಳನ್ನು ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಲು ಅವಕಾಶ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರೆ ಅವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಅದನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿದರು. ಹೊರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದ ಲೇಖಕರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿದರು. ಕೆಲವರನ್ನು ಶ್ರಮಿಕ ಶಿಬಿರಗಳಿಗೆ ಒತ್ತಾಯದಿಂದ ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. ನೊಬೆಲ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ವಿಜೇತ ಸೋಲ್ಜೆನಿಟ್ಸನ್‌ನನ್ನು ಪೀಡಿಸಿ ಅವನ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿದರು. 1970ರಲ್ಲಿ ಬಂಧನದಲ್ಲಿಟ್ಟಿದ್ದ ಲೇಖಕರನ್ನು ಬಿಡುಗಡೆ ಮಾಡುವಂತೆ 63 ಮಂದಿ ಜನಪ್ರಿಯ ಲೇಖಕರು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಮನವಿ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಸ್ಟಾಲಿನ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯರಾಗಿದ್ದು ಕ್ರುಶ್ಚೇವ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಿನ್ನೆಲೆಗೆ ಸರಿದಿದ್ದವರಿಗೆ ಮತ್ತೆ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳನ್ನು ಕೊಡುವುದರ ವಿರುದ್ಧ ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಜೀವನದ 25 ಜನ ಗೌರವಾನ್ವಿತರು ಬ್ರೆಜ್ನೇವ್‌ಗೆ ಪತ್ರ ಬರೆದರು. ನಾಗರಿಕ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು, ಹೆಚ್ಚಿನ ಬೌದ್ಧಿಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ನೀಡುವುದು ಮತ್ತು ಸಂಘ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಜಾಸತ್ತಾತ್ಮಕಗೊಳಿಸಲು ವಿಚಾರವಂತರು ಬೇಡಿಕೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಕ್ರಾಂತಿ ನಡೆದು 50 ವರ್ಷಗಳು ಕಳೆದರೂ ರಷ್ಯ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಮನಃಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ತೆರೆದುಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ.

ಬ್ರೆಜ್ನೇವ್ ಮತ್ತು ಕೊಸಿಗಿನ್‌ರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೀನ ಮತ್ತು ರಷ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ವಿರಸ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಸರಹದ್ದಿನ ವಿವಾದದಿಂದ 1969ರ ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಉಸ್ಸುರೀ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ರಕ್ತಪಾತದ ಘರ್ಷಣೆಗಳಾದವು. ಆಗಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಿಂಕಿಯಾಂಗ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ಘರ್ಷಣೆಗಳಾದವು. ಚೀನದ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಉತ್ತರ ಕೊರಿಯದಲ್ಲಿ ತಗ್ಗಿಸಲು ಆ ದೇಶಕ್ಕೆ ರಷ್ಯ ನೆರವು ನೀಡತೊಡಗಿತು. ಇದರಿಂದ ಸಮಗ್ರ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪ್ರಪಂಚ ಏಕಶಿಲೆಯಂತೆ ಉಳಿಯದೆ ಅದರಲ್ಲಿ ಬಿರುಕು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ರೊಮೇನಿಯ ಗಣರಾಜ್ಯ ಸ್ವತಂತ್ರ ನಿಲುವು ತಳೆಯಲು ತೊಡಗಿದಾಗ ಮತ್ತು ಚೀನದೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ರಷ್ಯ ಅದನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿತು. ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕೀಯದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಧಕ್ಕೆಯಾಗುತ್ತಿದೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸಿದ ರಷ್ಯ 1968ರಲ್ಲಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಸೈನಿಕ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸಿತು. ತೃತೀಯ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಸೇರಿದ ಭಾರತ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಅರಬ್ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಂದಿಗೆ ರಷ್ಯದ ಸಂಬಂಧಗಳು ಸೌಹಾರ್ದಯುತವಾಗಿದ್ದವು. 1962ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಭಾರತ –ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸಿ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪಿಸುವಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ತಾಷ್ಕೆಂಟ್ ಒಪ್ಪಂದ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. 1966ರಲ್ಲಿ ಮಾಸ್ಕೋ ಮತ್ತು ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್‌ಗಳ ನಡುವೆ ವಾಣಿಜ್ಯ ವಿಮಾನ ಸಂಚಾರ ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ಆದರೆ 1979ರಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆಸಿದಾಗ ಅಮೆರಿಕದೊಂದಿಗಿನ ಸಂಬಂಧಗಳು ಬಿಗಿಗೊಂಡವು.

1971ರಲ್ಲಿ ಬ್ರೆಜ್ನೇವ್ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷದ ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಚುನಾಯಿತರಾದರು. 1976ರಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ಸೋವಿಯತ್ ಒಕ್ಕೂಟದ ಮಾರ್ಷಲ್ ಆಗಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಸ್ಟಾಲಿನ್ ಮಾತ್ರ ಈ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದ. ಬ್ರೆಜ್ನೇವ್ 1977ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಿಸೀಡಿಯಂನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಪೊಡ್ಗೊರ್ನಿ ಅವರನ್ನು ಆ ಹುದ್ದೆಯಿಂದ ವಜಾ ಮಾಡಿದಾಗ ಸಾಮೂಹಿಕ ನಾಯಕತ್ವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಆ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಅದೇ ವರ್ಷ ಜೂನ್ 16ರಂದು ಬ್ರೆಜ್ನೇವ್ ಅವಿರೋಧವಾಗಿ ಚುನಾಯಿತರಾದರು. ಈ ಎರಡೂ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನು ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಡೆದವರಲ್ಲಿ ಬ್ರೆಜ್ನೇವ್ ಮೊದಲಿಗರಾಗಿದ್ದು ಈ ಎರಡೂ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನು ಇವರು ತಮ್ಮ ನಿಧನದವರೆಗೂ (10 ನವೆಂಬರ್ 1982) ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು.

ಬ್ರೆಜ್ನೇವ್ ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಟಾಲಿನ್‌ನಂತೆ ದೀರ್ಘಕಾಲ ಆಳಿ ಅವನ ಕೆಲವು ಆದರ್ಶಗಳನ್ನು ನಂಬಿದ್ದ ವ್ಯಕ್ತಿ. ಆದರೆ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರವನ್ನು ಮತ್ತು ಅದಕ್ಷತೆಯನ್ನು ಗಣನೀಯವಾಗಿ ನಿವಾರಿಸಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ಬಂಡವಾಳಶಾಹಿ ದೇಶಗಳು ಸಾಧಿಸಿದ

ಪ್ರಗತಿಯ ಅಳತೆಗೋಲಲ್ಲಿ ನೋಡಿದಾಗ ರಷ್ಯ ತೀರ ಹಿಂದೆ ಬಿದ್ದಿತು. ರಷ್ಯ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಹಾಕುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಮತ್ತು ಸೈನ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಭಾರಿ ವೆಚ್ಚ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಖಜಾನೆಯ ಮೇಲೆ ಭಾರಿ ಹೊರೆಬಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಬ್ರೆಜ್ನೇವ್‌ರ ವಿಫಲತೆ ಇಡೀ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿಫಲತೆಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು.

ಬ್ರೆಜ್ನೇವ್ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಯೂರಿ ಆಂಡ್ರೊಪೊವ್ (1982–84) ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಮಾತ್ರ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ತರಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅವರ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟಿನ್ ಚೆರ್ನೆಂಕೊ ಬಹುಬೇಗ ಅಂದರೆ 1985ರಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದರು. ಅವರ ಅನಂತರ ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾದ ಮೈಕೇಲ್ ಗೊರ್ಬಚೇವ್‌ರ ಆಡಳಿತ ಕಾಲ ಮಹತ್ತ್ವದ ಘಟನಾವಳಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದಿತು. ಗೊರ್ಬಚೇವ್ ಆರ್ಥಿಕರಂಗದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಅನುಭವಿಸಿದ್ದ ವಿಫಲತೆಯನ್ನು ಸರಿದೂಗಿಸಲು ವಾಸ್ತವ ಸಂಗತಿಗಳ ಬೆಳಕಿನಲ್ಲಿ ಮುನ್ನಡೆಯತೊಡಗಿದರು. ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಪರಮಸತ್ಯವೆಂದು ಸಾರುವುದಕ್ಕಿಂತ ಜನರಿಗೆ ಮೂಲಭೂತ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಆದ್ಯತೆ ಕೊಟ್ಟರು. ಇದರಿಂದ ಇವರು ಅನೇಕ ಹೊಂದಾಣಿಕೆ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು ಟೀಕೆಗೂ ಗುರಿಯಾದರು. ಇವರು ಗ್ಲಾಸ್‌ನೊಸ್ಟ್ ಅಥವಾ ಉದಾರೀಕರಣ ಎಂಬ ನೀತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. 1941ರಿಂದ ಈಚೆಗೆ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ 1988ರ ಜೂನ್‌ನಲ್ಲಿ ಪಕ್ಷದ ವಿಶೇಷ ಅಧಿವೇಶನವನ್ನು ಕರೆದು ಪೆರಿಸ್ಟ್ರೊಯ್‌ಕ ಎಂಬ ಸಮಗ್ರ ರಾಜಕೀಯ ಸೂತ್ರವನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದರು. 1989ರ ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳ ಸಭೆಗೆ ಬೊರಿಸ್ ಎಲ್ಸಿನ್ ಸೇರಿದಂತೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣಾವಾದಿಗಳು ಚುನಾಯಿತರಾದರು. ಮೇನಲ್ಲಿ ಗೊರ್ಬಚೇವ್ ಹೊಸದಾಗಿ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಾಹಕ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಚುನಾಯಿತರಾದರು. ಸೋವಿಯತ್‌ನ ವಿವಿಧ ಕುಲಸಂಬಂಧವಾದ ಗಣ್ಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡರು. 1989ರಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತ ಚುನಾವಣೆ ನಡೆಯಿತು. ಬೊರಿಸ್‌ಎಲ್ಸಿನರು ಸುಪ್ರೀಂ ಸೋವಿಯತ್‌ನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಚುನಾಯಿತರಾದರು.

ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ರಷ್ಯ ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿ ತುರ್ತಾಗಿ ಎರಡು ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಪರಿಹಾರ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಮೊದಲನೆಯದು, ಆರ್ಥಿಕ ಉದಾರೀಕರಣವನ್ನು ಹೇಗೆ ಮಾಡುವುದೆಂಬುದು, ಎರಡನೆಯದು ವಿವಿಧ ಭಾಷಿಕ ಮತ್ತು ಕುಲಸಂಬಂಧಿ ಸಮುದಾಯಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರ ನೀಡುವುದು. ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ತುರ್ತಾಗಿ ಆದ್ಯತೆ ಕೊಡದಿದ್ದರೆ ಸೋವಿಯತ್ ರಷ್ಯ ಚೂರುಚೂರಾಗಿ ಒಡೆದು ಹೋಗುವ ಅಪಾಯವಿದ್ದಿತು. ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲದಿಂದ ರಷ್ಯದ ಸಾಮ್ರಾಟರೆಲ್ಲರೂ ಪೂರ್ವ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಈಗಿನ ಇರಾನ್ ಮತ್ತು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನಗಳ ಸರಹದ್ದಿನ ಮಧ್ಯಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಅವಿರತವಾಗಿ ರಷ್ಯನ್ನರಲ್ಲದ ಮತ್ತು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತರಲ್ಲದ ಸಮುದಾಯಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ರಷ್ಯದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಲೇ ಬಂದಿದ್ದರು. ಅವು ಸ್ವತಂತ್ರಗೊಂಡಾಗ ಅಥವಾ ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಅಧೀನವಾದಾಗಲೂ ಬಿಡದೆ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ತಮಗೆ ಅನುಕೂಲವಾದ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ರಷ್ಯದ ಅಧಿಕಾರ ವಲಯದೊಳಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡರು. ಈಗ ಈ ರಷ್ಯೀಕರಣದಿಂದ ಬೇಸತ್ತು ಮೆದುವಾಗಿ ಪ್ರತಿಭಟಿಸುತ್ತಿದ್ದವರು ಸಂಘಟಿತರಾಗಿ ದೃಢವಾಗಿ ಪ್ರತಿಭಟಿಸತೊಡಗಿದರು. ಸಾಧ್ಯವಾದರೆ ಸಶಸ್ತ್ರ ಸಂಘರ್ಷವನ್ನು ನಡೆಸಲು ಸಿದ್ಧರಾದರು. ಆಗ ರಷ್ಯನ್ನರು ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರಾಗಿದ್ದ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಗಲಭೆಗಳಿಗೆ, ಅವಕಾಶ ಕೊಟ್ಟರೆ ವಿದೇಶಿಹಸ್ತಕ್ಷೇಪಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಾಗುವುದಲ್ಲದೆ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತದೆಂದು ಯೋಚಿಸಿದ ಸರ್ಕಾರ ಹೊಸ ಯೋಜನೆಯೊಂದನ್ನು ರೂಪಿಸಿತು.

1991ರ ಡಿಸೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಘೋಷಣೆ ಹೊರಡಿಸಿ ಹಿಂದಿನ ಸೋವಿಯತ್ ಸಮಾಜವಾದಿ ಗಣರಾಜ್ಯ ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು (ಯು.ಎಸ್.ಎಸ್.ಆರ್.) ವಿಸರ್ಜಿಸಲಾಯಿತು. ಅದರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದ ಸಮಾಜವಾದಿ ಮಹಾಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು (ಫೆಡರೇಷನ್ ಆಫ್ ಸೋಷಿಯಲಿಸ್ಟ್ ರಿಪಬ್ಲಿಕ್ ಆಫ್ ರಷ್ಯ) ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಂತೆ 20 ಗಣರಾಜ್ಯಗಳು (ಇದರಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಂತೆ 16 ರಾಜ್ಯಗಳು ಸ್ವಾಯತ್ತವಾಗಿದ್ದವು). 49 ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ ಘಟಕಗಳು 6 ಕರ್ರೈಗಳು ಅಥವಾ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಮಾಸ್ಕೋ ಮತ್ತು ಪೀಟರ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್‌ಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಆಡಳಿತ ಸ್ಥಾನಮಾನ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಜೊತೆಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳ ಕಾಮನ್‌ವೆಲ್ತ್ (ಕಾಮನ್‌ವೆಲ್ತ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಪೆಂಡೆಂಟ್ ಸ್ಟೇಟ್ಸ್) ಎಂಬ ಒಂದು ವೇದಿಕೆಯನ್ನು ರಚಿಸಿ ಎಲ್ಲ ರಾಜ್ಯಗಳು ಅದರ ಅಡಿ ರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿಯನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಉಳಿದಂತೆ ವಿದೇಶಿ ವ್ಯಾಪಾರವೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಎಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲೂ ಸ್ವತಂತ್ರ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಪಡೆಯಲು ಅನುವು ಮಾಡಿಕೊಡಲಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ರಚಿತವಾದ ರಾಜ್ಯಗಳು ಈ ಮುಂದಿನಂತಿವೆ.

ಎಸ್ಟೋನಿಯ, ಉಕ್ರೇನ್, ಬೈಲೊರಷ್ಯ, ಆರ್ಮೇನಿಯ, ಅಜರ್‌ಬೈಜಾನ್, ಜಾರ್ಜಿಯ, ಮೊಲ್ಡೆವಿಯ, ಲಾಟ್ವಿಯ, ಲಿಥುವೇನಿಯ, ಚೆಚನ್ಯ, ತಜಾಕಿಸ್ತಾನ್, ಉಜ್ಬೇಕಿಸ್ತಾನ್, ಕಿರ್ಗಿಜ್‌ಸ್ತಾನ್, ಕಜಕ್‌ಸ್ತಾನ್, ತುರ್ಕಮೇನಿಸ್ತಾನ್, ಇಂಗುಸ್ತಿಯ. ಸೋವಿಯತ್ ಸರ್ಕಾರ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಎಲ್ಲ ಗಣರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ತೃಪ್ತಿಪಡಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಸಂಪೂರ್ಣ ಸಾರ್ವಭೌಮತೆ ಕೇಳುತ್ತಿವೆ. ಕೆಲವು ಸಾರ್ವಭೌಮ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೆಂದೇ ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಚೆಚನ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಕೋರಿಕೆಯನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು ರಷ್ಯ ಸೈನಿಕ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸಿತು. ಇದರಿಂದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ದೇಶಗಳ ಟೀಕೆಗೆ ಒಳಗಾಯಿತು. 1992ರಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಅಸೀಸಿಯದಲ್ಲಿ ರಕ್ತಪಾತವಾಗಿ ಸಾವಿರಾರು ಜನರು ವಲಸೆಹೋದರು. ಈ ರಾಜ್ಯಗಳ ವಿವಾದ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬಗೆಹರಿದಿಲ್ಲ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಇತರ ಅಲ್ಪ ಸಂಖ್ಯಾತ ಸಮುದಾಯಗಳನ್ನು ತನ್ನಲ್ಲಿ ಐಕ್ಯ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ಸಫಲವಾಗದಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ರಷ್ಯನ್ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ಹೇರಹೊರಟಿದ್ದು ಈ ಸ್ಫೋಟಕ್ಕೆ ಎಡೆಯಾದ ಕಾರಣಗಳಲ್ಲೊಂದು.

ಸರ್ಕಾರ: 1993ರ ಡಿಸೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದ ಮಹಾ ಒಕ್ಕೂಟ ಒಂದು ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಇದರ ಮೇರೆಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಅಧಿಕಾರ ಶಾಸಕಾಂಗ, ಕಾರ್ಯಾಂಗ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯಾಂಗದ ನಡುವೆ ಹಂಚಿಕೆಯಾಗಿದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಇನ್ನೊಂದರಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ಅಂಗಗಳಾಗಿವೆ. ರಷ್ಯ ಫೆಡರೇಷನ್ನಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರೇ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಮುಖ್ಯರು ಮತ್ತು ಸಮಗ್ರ ಸಶಸ್ತ್ರ ಪಡೆಗಳ ಮಹಾದಂಡನಾಯಕರು. ಅಧ್ಯಕ್ಷರ ಅವಧಿ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳು. ಅಧ್ಯಕ್ಷರನ್ನು ನೇರವಾಗಿ ಜನರು ಚುನಾಯಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅಧ್ಯಕ್ಷರು ಸರ್ಕಾರದ ಮುಖ್ಯರನ್ನು ಅಥವಾ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸಬಹುದು.

ಕೇಂದ್ರ ಶಾಸಕಾಂಗ ದ್ವಿಸದನ ಸ್ವರೂಪದ್ದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಅವಧಿಯೂ 4 ವರ್ಷಗಳು. ಮೇಲ್ಮನೆಯಲ್ಲಿ 178 ಸದಸ್ಯರಿದ್ದರೆ ಕೆಳಮನೆಯಲ್ಲಿ 450 ಸದಸ್ಯರಿರುತ್ತಾರೆ. ರಷ್ಯ ಇಂದು ಬಹುತೇಕವಾಗಿ ಪ್ರಜಾತಂತ್ರಾತ್ಮಕ ರಾಷ್ಟ್ರದಂತೆ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುವ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಒಂದು ಕ್ರಾಂತಿಯ ಮೂಲಕ ಬದಲಾಯಿಸಬೇಕಾಗಿದ್ದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸೌಮ್ಯವಾಗಿ ಬದಲಾದಂತಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಬದಲಾದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಅನುಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ಅದರ ಭವಿಷ್ಯ ನಿಂತಿದೆ. ಬೋರಿಸ್ ಎಲ್ಸಿನ್ ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿಗೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ 1996 ಆಗಸ್ಟ್ 9ರಂದು ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ವಿಕ್ಟರ್ ಚರ್ನೊಮಿರ್‌ದಿನ್ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಬೊರಿಸ್ ಎಲ್ಸಿನ್‌ರ ಕಾಲದ ಪ್ರಮುಖ ಒಪ್ಪಂದವೆಂದರೆ 1997ರ ಮೇನಲ್ಲಿ ಜನಾಂಗೀಯ ಕದನ ನಿಲುಗಡೆಗೆ ಸಮ್ಮತಿಸಿ ಚೆಚನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧ ವಿರಾಮಕ್ಕೆ ಸಹಿ ಹಾಕಿದರು. 1998ರಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಆರ್ಥಿಕ ದುಸ್ಥಿತಿಗೆ ತಲುಪಿತ್ತು. ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಎಲ್ಸಿನ್ ತಮ್ಮ ಸಂಸತ್ತನ್ನು ವಜಾಗೊಳಿಸಿ, ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯನ್ನೂ ವಜಾಗೊಳಿಸಿದರು. ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ದೃಢನಿಲುವು ತಳೆಯಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಸೆರ್ಗಿಕಿರಿಯನ್‌ಕೊರವರನ್ನು ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿಕೊಂಡರು ಮತ್ತೆ ಇವರನ್ನು ವಜಾಗೊಳಿಸಿ ಸೆಪ್ಟಂಬರ್ 1998ರಲ್ಲಿ ಯೆವ್‌ಗೇನಿ, ನಿಮ ಪ್ರಿಯಕೋವ್‌ರವರನ್ನು ಪ್ರಧಾನಿಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ತಂದರು. ಆದರೂ ಎಲ್ಸಿನ್‌ರವರ ಆರೋಗ್ಯದಂತೆ ದೇಶದ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯು ಸಹ ಹದಗೆಟ್ಟಿತು.

ಆಗಸ್ಟ್ 1999ರಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಉಗ್ರರು ಚೆಚನ್ಯ ಹಾಗೂ ಪಕ್ಕದ ದಾಗಿಸ್ತಾನ್ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಒಗ್ಗೂಡಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿ ಹಲವಾರು ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ದಂಗೆ ನಡೆಸಿತು. ರಷ್ಯದ ಸೇನೆ ಹಾಗೂ ಬಂಡುಕೋರರ ದಾಳಿಗೆ ಹಲವು ಜನ ನಾಗರಿಕರು ಜೀವ ತೆರಬೇಕಾಯಿತು.

ಡಿಸೆಂಬರ್ 1999ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ (ಡೂಮ) ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಪುಟಿನ್‌ರವರು ಅಧಿಕ ಬಹುಮತ ಪಡೆದು 1999 ಡಿಸೆಂಬರ್ 31ರಂದು ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಪುಟಿನ್‌ರವರು ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಆಯ್ಕೆ ಗೊಂಡನಂತರ ಅಮೆರಿಕ ಹಾಗೂ ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಡುವೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಬಂಧಗಳು ಬೆಸೆದುಕೊಂಡಿವೆ. ಪುಟಿನ್‌ರವರ ದೃಢನಿರ್ಧಾರ ಹಾಗೂ ಖಾಸಗಿ ಸಹಭಾಗಿತ್ವದ ನೆರವಿನಿಂದ ರಷ್ಯ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿಯೂ ಬಲಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದೆ. 2006ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಪುಟಿನ್ ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿಗೆ ರಷ್ಯದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾಗುವ ಮೂಲಕ ದೇಶದ ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಆಶಾಕಿರಣಗಳು ಗೋಚರಿಸುತ್ತಿವೆ. (ಡಿ.ಎಸ್.ಜೆ.)

ರಾಂಕೆ, ಲಿಯೋಪಾಲ್ಡ್ ವಾನ್: ಜರ್ಮನಿಯ ಆಧುನಿಕ ಇತಿಹಾಸ ಪಿತಾಮಹ. ಇವನು 1795 ಡಿಸೆಂಬರ್ 20 ರಂದು ತುರಿಂಜಿಯದ ವ್ರೀಹೆ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಮೊದಲು ಬರ್ಲಿನ್‌ನಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಶಿಕ್ಷಕನಾಗಿದ್ದ ಇವನು ಅನಂತರ ಪ್ರಷ್ಯ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ. 1825 ರಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಬರ್ಲಿನ್‌ಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. 1494 – 1514 ರ ಕಾಲಘಟ್ಟದ ಇತಿಹಾಸದ ಬಗೆಗೆ ಒಂದು ಪ್ರಬಂಧ ರಚಿಸಿ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಟೀಕಿಸಿದ. ಇವನ ಪ್ರಭಾವ ಜರ್ಮನಿಯನ್ನೂ ದಾಟಿ ಲಂಡನ್, ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವಂಥ ಆಸಕ್ತಿ ಇಲ್ಲದಿದ್ದಾಗ್ಯೂ ಇವನು ನೀಬರ್‌ನ ರೋಮನ್ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಮರುಳಾಗಿದ್ದ. ಲೂಥರ್, ಜೊಹಾನ್ ಫಿಚೆ ಮತ್ತು ಗಯಟೆಯ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ಇಷ್ಟಪಟ್ಟು ಆಯ್ಕೆಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಆಕರಗಳ ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿಗೆ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದವನಾಗಿಯೂ ಇವನು ಗಮನ ಸೆಳೆದ.

ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇವನದು ಮೂರು ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೊಡುಗೆಗಳು. ಇವನ ಮೊದಲ ಗ್ರಂಥ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ದ ರೋಮನ್ಸ್ ಆ್ಯಂಡ್ ಟ್ಯೂಟಾನಿಕ್ ನೇಷನ್ಸ್ (1824). ಅನಂತರ ಇವನು ಮೂರು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ದ ಪೋಪ್ಸ್ (1834–36), ಒಂಬತ್ತು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಲ್ಡ್ ಹಿಸ್ಟರಿ (1881–88) ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು

ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳನ್ನು ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲನೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸ ಬಹುದು ಎಂದು ಸಾಧಿಸಿದ್ದು ಇವನ ಎರಡನೆಯ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೊಡುಗೆ. ವಸ್ತುನಿಷ್ಠ ಸಂಶೋಧನೆ ಅತ್ಯಗತ್ಯ ಎಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ ಇವನಿಗೆ ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ ದೊಡ್ಡದು ಎನಿಸಿತ್ತು. ಇವನ ಮೂರನೆಯ ಕೊಡುಗೆ ಇತಿಹಾಸದ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ. ಇವನಿಗೆ ದೈವಿಕ ಹಾಗೂ ಅತಿಮಾನುಷ ಶಕ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಇತ್ತು. ಇವನ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರಪಂಚದ ಚರಿತ್ರೆ ಎಂದರೆ, ವಿಶ್ವದ ಆಗುಹೋಗುಗಳಲ್ಲಿ, ಚಲನೆಯಲ್ಲಿ, ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪಾತ್ರ (ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಪಾತ್ರ ನಿರ್ವಹಣೆಯೇ ಪ್ರಪಂಚದ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದೆ ಎಂಬುದು ಆತನ ಅಭಿಮತ). ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ದೇವರ ಚಿಂತನೆಗಳೇ ವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ತತ್ತ್ವಗಳಾಗಿ ಕಂಡು ಮರೆಯಾಗುವ ಈ ಚಿಂತನೆಗಳ ಜೊತೆಗಿನ ಮುಖಾಮುಖಿಯಲ್ಲೆ ಇತಿಹಾಸದ ರಹಸ್ಯ ಅಡಗಿದೆ ಎಂದು ವಾದಿಸಿದ. ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ವಸ್ತುನಿಷ್ಠ ನಿಲುವು ಇರಬೇಕು ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ದೈವತ್ವದ ಪಾತ್ರ ಇದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಬಹಳ ಮಂದಿ ಸುಲಭವಾಗಿ ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಸತ್ಯದ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡುವ ಪೂಜಾರಿ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯಿಂದ ತಂತಾನೆ ವಿಮುಖನಾದ ಇವನು ಅದರಲ್ಲೆ ಮುಳುಗಿ ಹೋದವನಂತೆಯೂ ಕಾಣಿಸುವುದು ವಿಶೇಷ. ಇವನು ಇತರೆ ಚಿಂತಕರ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ, ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿದ. ಈತನ ಕೃತಿಗಳು ಸಂತ ಅಗಸ್ಟಿನ್‌ನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಪ್ರಭುತ್ವ ಎಂಬುದು ಆತನಿಗೆ ನೈತಿಕವಾದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ, ಅದು ಚರ್ಚಿನಷ್ಟೇ ನೈತಿಕವಾದ ಸಂಗಾತಿಯಂತೆ. ಐತಿಹಾಸಿಕ ತತ್ತ್ವಕ್ಕೆ ಹೊಸ ಅರ್ಥ ನೀಡಲು ರಾಂಕೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಆದರೆ ಜರ್ಮನ್ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇವನನ್ನು ಗಂಭೀರವಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಲಿಲ್ಲ. ಪೋಪರ ಇತಿಹಾಸ, ಜರ್ಮನಿಯ ಪ್ರಗತಿಯ ಇತಿಹಾಸ, ಫ್ರೆಂಚ್ ಇತಿಹಾಸ, ರಷ್ಯದ ಇತಿಹಾಸ–ಇವು ಇವನ ಪ್ರಮುಖ ಕೃತಿಗಳು. ಈ ಎಲ್ಲ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೂ ಇವನು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಚಿಂತನೆಯನ್ನು ಗಟ್ಟಿಗೊಳಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳಾಗಿ ಬಳಕೆಗೊಳ್ಳುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ದಾಖಲೆಗಳು ವೈಯಕ್ತಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಪೂರ್ವಗ್ರಹಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತವೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಅವುಗಳನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ಗಮನಿಸಬೇಕು ಎಂದು ತನ್ನ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಿದ. ಜನ ಯಾವಾಗಲೂ ಅಸಲಿ ಅಥವಾ ಮೂಲ ವಸ್ತು ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನೇ ಅವಲಂಬಿಸ ಬೇಕು ಎಂಬುದು ಇವನ ಇರಾದೆಯಾಗಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ರಾಂಕೆ ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದ ಇತಿಹಾಸಜ್ಞನಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದ. ಅಸಲಿ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳ ಬಳಕೆ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳಿಗೆ ನೀಡಿರುವ ಮಹತ್ತ್ವ ಈ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಬಗೆಯ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದವರಲ್ಲಿ ಈತನೇ ಮೊದಲಿಗ. (ಎಂ.ಎಸ್.)

ರಾಖಿಗಡಿ: ಹರಿಯಾಣ ರಾಜ್ಯದ ಹಿಸ್ಸಾರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 6 ಪ್ರಾಚೀನ ದಿಬ್ಬಗಳಿದ್ದು ಇವು 105 ಹೆಕ್ಟೇರ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹರಡಿವೆ. 1960ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಲಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ 1997–2000 ದವರೆಗೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು. ವಿಶಾಲವಾಗಿರುವ ಮುಖ್ಯ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲೆ ರಾಖಿಖಾಸ ಮತ್ತು ರಾಖಿಶಾಹಪುರ ಎನ್ನುವ ಹಳ್ಳಿಗಳಿವೆ. ಈ ದಿಬ್ಬದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ನದಿಪಾತ್ರ ದೃಶದ್ವತಿ ನದಿಯದಾಗಿರಬಹುದು.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪುರಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಂತ 1 ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಹಂತ 2 ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಹಂತ ವನ್ನು 2 ಉಪಹಂತಗಳಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು: ನಗರಪೂರ್ವ (1ಎ) ಮತ್ತು ನಗರ ರಚನೆಯ (1ಬಿ) ಹಂತಗಳು (ಪ್ರಿ ಫಾರ್ಮೇಟಿವ್ ಮತ್ತು ಫಾರ್ಮೇಟಿವ್ ಅರ್ಬನಿಸಂ).

ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ನಗರಪೂರ್ವ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಗಾಢವಾಗಿದೆ. ಸು. 2 ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮನೆಗಳ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯ ತಳಗಟ್ಟುಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ತಳಗಟ್ಟಿನ ಸುತ್ತಲೂ ಮರದ ಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮನೆಯ ಗೋಡೆಗಳು ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ಬೊಂಬಿನದ್ದಾಗಿರಬಹುದು. ಇದಲ್ಲದೆ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಕಟ್ಟಡವೂ (2.20 x 1.60 ಮೀ) ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಅಳತೆ (33x24x9 ಸೆಂಮೀ) 1:2:3 ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಹೋಲದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಒಳಗಿನ ನೆಲವನ್ನು ಮಣ್ಣಲ್ಲಿ ಸಾರಿಸಿದ್ದು ಹೊರಭಾಗದ ನೆಲಗಟ್ಟನ್ನು ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಚೂರುಗಳಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು.

ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ನಗರ ರಚನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹಸಿ ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತವು. ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು 1:2:3 ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿವೆ. ಕೆಲವು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಸಂಕೇತಗಳಿವೆ. ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಚರಂಡಿಗಳು ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ನಗರಯೋಜನೆಯ ಸೂಚನೆಗಳಾಗಿವೆ. ಒಂದು ಕಡೆ ಚರಂಡಿಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಇಳಿಜಾರಾಗಿರುವ ಗಟ್ಟಿ ನೆಲವೂ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿಗಳೂ ಕಂಡಬಂದವು. ಈ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಟ್ಟೆಗೆ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಹಾಕಲಾಗುತ್ತಿದ್ದು ಉಳಿದ ದ್ರಾವಣವನ್ನು ಇಳಿಜಾರು ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಚರಂಡಿಯ ಕಡೆ ಹರಿದು ಬಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಚರಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಬೂದಿ ಮತ್ತು ಶಂಖದ ಚೂರುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿದ್ದರಿಂದ ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಶಂಖದ ಆಭರಣಗಳ ಕಾರ್ಯಾಗಾರ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬರೆಹವಿಲ್ಲದ ಮುದ್ರೆಗಳು, ಲಿಪಿಚಿಹ್ನೆಗಳಿರುವ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು, ಚರ್ಟ್‌ಕಲ್ಲಿನ ಅಲಗುಗಳು, ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಮತ್ತು ಬನಾವಳಿಯ ಸಮಕಾಲೀನ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲದೆ ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಕೆಲವೊಂದಿದ್ದವು. ಹಗುರವಾಗಿಯೂ ತೆಳುವಾಗಿಯೂ ಇರುವ ಮಂದಗೆಂಪು ಮತ್ತು ಗುಲಾಬಿಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಬಿಳಿಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಮಡಕೆಯ ಕತ್ತು ಹಾಗೂ ಭುಜಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಸರಳ ಪಟ್ಟಿಗಳು, ಗೆರೆಗಳು, ಚುಕ್ಕಿಗಳ ಸಾಲು, ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರದ ಜಾಲ, ಮೀನಿನ ಉರುಪೆಯಂಥ ವಿನ್ಯಾಸ, ಗೆರೆಗಳ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಚುಕ್ಕೆ, ಅರಳಿ ಎಲೆ ಮುಂತಾದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಮಡಕೆ, ಬೋಗುಣಿ, ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ ಮತ್ತು ಬಟ್ಟಲು ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯ ಆಕಾರಗಳು. ಇದೇ ಆಕಾರ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಗಳ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಇವೆ. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆರಂಭದಿಂದಲೇ ಇಲ್ಲಿ ಹಾಕ್ರ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 4 ಬಗೆಗಳಿವೆ: ಚೂಪಾದ ಉಪಕರಣದಿಂದ ಮಡಕೆಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿರುವ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು, ಮಣ್ಣನ್ನು ಮಡಕೆಯ ಮೇಲೆ ಮೆತ್ತಿ ಮಾಡಿರುವ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು, ತೆಳುವಾದ ಮಣ್ಣಿನ ಲೇಪವನ್ನು ಮಡಕೆಯ ಮೇಲೆ ತಟ್ಟಿ ಮಾಡಿರುವ ರಚನೆ, ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ತಿರುಗುತ್ತಿರುವ ಮಡಕೆಗೆ ಚೂಪಾದ ಉಪಕರಣವನ್ನು ಒತ್ತಿ ಮಾಡಿರುವ ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಗಳ ರಚನೆ. ಈ ಕಾಲದ ತಾಮ್ರದ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಸೂಜಿ ಮತ್ತು ಬಳೆಗಳಿವೆ. ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಅಲಗುಗಳು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಬಳಪದ ಮತ್ತು ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು ಇವೆ.

ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಗರೀಕರಣಕ್ಕೆ ಸಜ್ಜಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಬರೆವಣಿಗೆ, ಮುದ್ರೆಗಳು, ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು, ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಏಕರೂಪತೆ, ಕಲ್ಲು, ಶಂಖ, ತಾಮ್ರ, ಚಿನ್ನದ ಆಭರಣಗಳು, ಉಪಕರಣ ಕಾರ್ಯಾಗಾರ ಈ ಸಂಕ್ರಮಣದ ಕುರುಹುಗಳಾಗಿವೆ.

ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗೋಡೆಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾದುವು. ಗೋಡೆಯ ನಡುಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನೂ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನೂ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕೋಟೆಯ ಒಳಗೆ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಜಗಲಿ ಅಥವಾ ವೇದಿಕೆಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಇದ್ದಿಲು, ಬೂದಿ ಮತ್ತು ದನಗಳ ಮೂಳೆಗಳಿದ್ದ ಗುಂಡಿಗಳೂ ಅಗ್ನಿಕುಂಡ ಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿಯೇ ಒಂದು ಬಾವಿ ಇತ್ತು. ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ, ಮೆಟ್ಟಿಲು ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕು ಕಡೆ ರಸ್ತೆ ಇರುವ ಈ ಜಗಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಉಪಯೋಗಕ್ಕಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಚರಂಡಿಗಳು ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದುವು. ಮನೆಯ ಮಲಿನ ನೀರು ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಹೂತಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಮಡಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕುಂಬಾರನ ಆವಿಗೆ ದೊರಕಿದೆ. ಮಣಿಕಾರನ ಕಾರ್ಯಾಗಾರದ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಕೆಯ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸು. 3000 ಮಣಿಗಳು, ಪೂರ್ಣ ಮಣಿಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವನ್ನು ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ಅಗೇಟ್, ಜಾಸ್ಪರ್ ಮುಂತಾದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಮಣಿಗಳನ್ನು ಉಜ್ಜಿ ಹೊಳಪು ಕೊಡುವುದಕ್ಕೆ ಬಳಸಲಾದ ಕಲ್ಲುಗಳು (ಪಾಲಿಶರ್) ಮತ್ತು ಮಣಿಗಳನ್ನು ಕಾಯಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಮೂಳೆ ಮತ್ತು ದಂತದ ಬಾಚಣಿಗೆ, ಸೂಜಿ, ಚೂಪಾದ ಸಲಕರಣೆ, ಮೂಳೆಯ ಚೂರುಗಳು, ಜಿಂಕೆಯ ಕೊಂಬುಗಳು ಮತ್ತು ದಂತ ಮತ್ತು ಶಂಖದ ಚೂರುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ರಾಖಿಗಡಿಯಂಥ ಒಳನಾಡ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಶಂಖ ಮತ್ತು ದಂತ ಸಿಕ್ಕಿರುವುದು ಇವುಗಳ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನೂ ಇವುಗಳ ಉಪಕರಣ–ಆಭರಣಗಳಿಗಿದ್ದ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಹಂತದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ; ಕೆಂಪು ಲೇಪವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಕೆಂಪು ಲೇಪದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರವಿರುವ ಲೇಪರಹಿತ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಗಾಢ ಕೆಂಪು ಲೇಪದ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಅರಳಿ ಎಲೆಗಳು, ತಾಳೆ ಮರದ ಎಲೆ, ನವಿಲು, ಕೊಕ್ಕರೆ, ಹಕ್ಕಿಗಳು, ಮೀನು, ವೃತ್ತಗಳು, ಗೆರೆ–ಪಟ್ಟಿಗಳ ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರ ಮುಂತಾದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ರಂಧ್ರವುಳ್ಳ ಹೂಜಿ, ಪಾನಪಾತ್ರೆಗಳು (ಗಾಬ್ಲೆಟ್), ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ, ಸಾಮಾನ್ಯ ತಟ್ಟೆಗಳು, ಮಡಕೆ, ಬೋಗುಣಿ, ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿ, ಹಂಡೆ ಮುಂತಾದುವುಗಳಿವೆ. ಇದೇ ಆಕಾರಗಳು ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಡಿಮೆ; ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಗಳಿಲ್ಲ. ಇವಲ್ಲದೆ ಅಪರೂಪದ ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವು ರಿಸರ್ವ್ ಸ್ಲಿಪ್ ವೇರ್, ಕಟ್ ವೇರ್ ಮತ್ತು ಬಾರ್ಬೊಟಿನೊ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಕಟ್ ವೇರ್ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಸಿ ಮಡಕೆಯ ಮೇಲೆ ಚೂರಿಯಿಂದ ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರದ ಮತ್ತು ಕಣ್ಣಿನಾಕಾರದ ತೂತುಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಬಾರ್ಬೊಟಿನೊ ಅಥವಾ ಮೊಡವೆ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಪುಟ್ಟ–ಪುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಹೆಂಟೆಗಳನ್ನು ಮಡಕೆಯ ಮೇಲೆ ಅಂಟಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಇವು ಮೊಡವೆಯಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಚೂಪಾದ ಉಪಕರಣದಲ್ಲಿ ಕೊರೆದು ಮಾಡಿದ

ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪಿನಲ್ಲಿ, ಉಗುರಿನಲ್ಲಿ ಒತ್ತಿ ಮಾಡಿರುವ ಅಲಂಕಾರಗಳೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಹಂತದ ಮತ್ತೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅವಶೇಷವೆಂದರೆ ಉರುಳು ಆಕೃತಿಯ ಫಯಾನ್ಸ್‌ನ ಮುದ್ರೆ, ಇದರ ಒಂದು ಕಡೆ ಐದು ಅಕ್ಷರಗಳೂ ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಮೊಸಳೆಯ ಚಿಹ್ನೆಯೂ ಇದೆ. ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ತಾಯಿತ ಮತ್ತು ಆನೆ, ಫಯಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಬಳಪದಕಲ್ಲಿನ ಚೌಕಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆಗಳು ಇವೆ. ಒಂದು ಮುದ್ರೆಯ ಮೇಲೆ ಮನುಷ್ಯ, ಗೂಳಿ, ಆನೆ, ಹುಲಿ ಮತ್ತು ಏಕಶೃಂಗಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆಭರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕೂದಲನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಚಿನ್ನದ ಪಟ್ಟಿ; ಬೆಳ್ಳಿ, ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು, ಅಮೂಲ್ಯ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮಣಿಗಳು, ಎಚ್ಚಿದ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವುದು ಎಮ್ಮೆಯ ಮೂಳೆಗಳು. ಇವಲ್ಲದೆ ಇಲಿ ಮತ್ತು ಹೆಗ್ಗಣದ ಮೂಳೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಜಿಂಕೆ, ಮೊಲ, ಕಾಡುಹಂದಿ ಮೂಳೆಗಳು ವಿರಳವಾಗಿವೆ. ಮೀನು ಮತ್ತು ಹಕ್ಕಿಗಳ ಮೂಳೆಯೂ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಧಾನ್ಯಾವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಗೋದಿ ಮತ್ತು ಜವೆಯ ಕಾಳುಗಳಿವೆ.

(ಯು.ಎಸ್.)

ರಾಜಗೀರ್: ಬಿಹಾರ ರಾಜ್ಯದ ನಳಂದ (ನಾಲಂದ) ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ; ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಾಚೀನ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಹಿಂದಿನ ರಾಜಗೃಹವೇ ಇಂದಿನ ರಾಜಗೀರ್. ಬೌದ್ಧ, ಜೈನ, ಹಿಂದು ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಧರ್ಮೀಯರಿಗೆ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳ. ಈ ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ವಸುಮತಿ, ಬಾರ್ಹದ್ರಥಪುರ, ಗಿರಿವ್ರಜ, ಕುಶಾಗ್ರಪುರ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳಿದ್ದವು. ರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ ಬರುವ ವಸುಮತಿ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಪ್ರಾಯಶಃ ಬ್ರಹ್ಮನ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಮಗ ವಸುವಿನಿಂದ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಆತ ಈ ನಗರದ ಸ್ಥಾಪಕನೆಂದು ಪರಂಪರೆ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಮಹಾಭಾರತದ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬೃಹದ್ರಥನ ಮರಿಮೊಮ್ಮಗ ಜರಾಸಂಧ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ರಾಜಧಾನಿ ಬಾರ್ಹದ್ರಥಪುರ. ಈ ನಗರದ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ ಪ್ರದೇಶ ಗಿರಿಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇದು ಗಿರಿವ್ರಜ. ಜೈನ, ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥಗಳ ಮತ್ತು ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗನ ಬರವಣಿಗೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಇಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಸುವಾಸನಾಯುಕ್ತ ಹುಲ್ಲಿನಿಂದ ಮತ್ತು ಬೃಹದ್ರಥನ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಕುಶಾಗ್ರರಾಜನ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕುಶಾಗ್ರಪುರ ಎಂಬ ಹೆಸರುಬಂತು. ನೂರಾರು ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಈ ನಗರ ಮಗಧ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ

ನಗರದ ಒಂದು ವಿಹಂಗಮ ನೋಟ

ಇದಕ್ಕೆ ರಾಜಗೃಹ ಎಂಬ ಹೆಸರು. ರಾಜಗೃಹವನ್ನು ಐದು ಬೆಟ್ಟಗಳು ಸುತ್ತುವರಿದಿವೆ. ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ಬೆಟ್ಟಗಳನ್ನು ವೈಭಾರ, ಪಾಂಡವ, ವೈಪುಲ್ಯ, ಗೃಧ್ರಕೂಟ ಹಾಗೂ ಋಷಿಗಿರಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವೈಭಾರ, ವಿಪುಲ, ರತ್ನ, ಛಠಾ, ಶೈಲ, ಉದಯ ಹಾಗೂ ಸೋನಾ ಎಂಬ ಏಳು ಬೆಟ್ಟಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಈಗ ಪ್ರಚಲಿತವಿದೆ.

ಬುದ್ಧನ ಸಮಕಾಲೀನರಾದ ಬಿಂದುಸಾರ ಮತ್ತು ಅಜಾತಶತ್ರುವಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜಗೃಹ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆಯಿತು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ. ಅನಂತರ ಜೆ. ಮಾರ್ಷಲ್, ವಿ.ಎಚ್. ಜಾಕ್ಸನ್, ಡಿ.ಆರ್. ಪಾಟೀಲ್, ಆರ್. ಸಿಂಗ್ ಮೊದಲಾದವರು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು.

ರಾಜಗೃಹದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಸಿಹಿನೀರಿನ ಬಿಸಿನೀರ ಬುಗ್ಗೆಗಳೂ ಇವೆ. ಈ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಗಳು, 14 ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು, 6 ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಬುದ್ಧನ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಗಳ ಉಗ್ರಾಣಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ವೈಭಾರ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಜರಾಸಂಧನನ್ನು ಭೀಮ ಮಲ್ಲಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೊಂದ ಸ್ಥಳವೊಂದನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬೆಟ್ಟದ ಪೂರ್ವದ ಇಳಿಜಾರಿನಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಬಿಸಿನೀರಿನ ಬುಗ್ಗೆಗಳ ಸಮೂಹದ ಮಧ್ಯೆ ಜರಾಸಂಧ್ ಕ ಬೈಠಕ್ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಕಲ್ಲಿನ ಗುಹೆ ಇದೆ. ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಸೋನ್ ಭಂಡಾರ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಗುಹೆಗಳಿವೆ. ಗುಹೆಗಳ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಜೈನ ತೀರ್ಥಂಕರರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಬುದ್ಧನ ಮಹಾಪರಿನಿರ್ವಾಣದ ಅನಂತರ ರಾಜಗೃಹದಲ್ಲಿ 500 ಬೌದ್ಧ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳು ಸೇರಿ ನಡೆಸಿದ ಸಮ್ಮೇಳನ ಸಪ್ತಪರ್ಣಿ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಬಿಂದುಸಾರ ಬುದ್ಧನಿಗೆ ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ಕೊಟ್ಟನೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ವೇಣುವನವನ್ನು (ಬಿದಿರಿನ ಕಾಡು) ಬೌದ್ಧರ ವಿಹಾರವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯೆ ಕಲಂದಕ ತಟಾಕವನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗೃಧ್ರಕೂಟ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಬೌದ್ಧರ ಪವಿತ್ರ ಸ್ಥಳವೊಂದಿದೆ. ಬುದ್ಧ ಇಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಅನುಯಾಯಿಗಳಿಗೆ ಧರ್ಮೋಪದೇಶ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಬಿಂದುಸಾರ ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳುವ ಪ್ರಾಚೀನ ರಸ್ತೆಯಿದೆ. ಜಪಾನಿನ ಬೌದ್ಧ ಯಾತ್ರಿಕರು ಕಟ್ಟಿಸಿರುವ ಶಾಂತಿಸ್ತೂಪ ಗೃಧ್ರಕೂಟಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಂತಿದೆ. ರತ್ನಗಿರಿ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಒಂದು ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸ್ತೂಪದ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ವೈದ್ಯ ಜೀವಕ ಬುದ್ಧನಿಗೆ ಮಾವಿನ ತೋಪನ್ನು ದಾನವಾಗಿ ನೀಡಿದ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಸಹ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆ ಆವರಿಸಿರುವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಜಾತಶತ್ರು ಬಿಂದುಸಾರನನ್ನು ಗೃಹಬಂಧನದಲ್ಲಿ ಇರಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ವರ್ತುಲಾಕಾರವಾಗಿರುವ ಒಂದು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು, ಮಥುರ ಮಾದರಿಯ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶ ನಾಗೋಪಾಸನೆಯ ಕೇಂದ್ರವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಮಹಾಭಾರತದ ಪ್ರಕಾರ ರಾಜಗೃಹ ನಾಗಮಣಿಯ ಸ್ವರ್ಗ ಪ್ರದೇಶ. ಮಣಿಯಾರ್ ಮಠ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಣಿನಾಗದೇವರು ಇದ್ದ ಪ್ರದೇಶವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕುಷಾಣ ಕಾಲದ ಮಣಿನಾಗನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಾಸನ ದೊರೆತಿದ್ದು, ಇಲ್ಲಿ ವಿಭಿನ್ನ ಆಕಾರದ ಮಣ್ಣಿನ ಜಾಡಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇದೇ ತರಹದ ಜಾಡಿಗಳನ್ನು ಇಂದು ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾನಸ ದೇವತೆಯ ಆರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಎಫ್.ಆರ್.ಅಲ್ಚಿನ್ ಈ ಜಾಡಿಗಳನ್ನು ಶುದ್ಧೀಕರಣಕ್ಕೆ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ.

(ಡಿ.ಎಂ.ಎಸ್.)

ರಾಜಗೋಪಾಲಾಚಾರಿ, ಚಕ್ರವರ್ತಿ: 1878–1972. ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ಎರಡನೆಯ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್; ವಿದ್ವಾಂಸ. ಶ್ರೇಷ್ಠ ರಾಜಕಾರಣಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರಥಮ ಭಾರತೀಯ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್. ಸಿಂಗಾರಮ್ಮಾಳ್–ನಲ್ಲಾಂ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಯ್ಯಂಗಾರ್ ಈ ದಂಪತಿಗಳ 3ನೆಯ ಮಗನಾಗಿ 1878 ಡಿಸೆಂಬರ್ 9 ರಂದು ಜನನ. ರಾಜಾಜಿಯವರ ತಂದೆ ಸೇಲಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹೊಸೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ತೊರಪಳ್ಳಿ ಗ್ರಾಮದ ಗ್ರಾಮಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಸಂಪ್ರದಾಯಸ್ಥ ಶ್ರೀವೈಷ್ಣವ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಇವರು ತಮ್ಮ ಓದು ಮತ್ತು ಅನುಭವಗಳಿಂದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ವಿಚಾರವಾದಿಗಳಾಗಿ ರಾಜಾಜಿ ಎಂದೇ ಹೆಸರು ಪಡೆದರು. ಇವರ ಕುಟುಂಬದ ಅನೇಕ ಹಿರಿಯರು ಆಗಿನ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಸ್ಥಾನ ವಿದ್ವಾಂಸರಾಗಿದ್ದರು.

ಹುಟ್ಟಿದ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷರಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ ಇವರು ಹೊಸೂರಿನಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದು ಪ್ರೌಢಶಾಲಾ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ತಮ್ಮ ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರಿಗೆ ಬಂದರು. ಮುಂದೆ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಕಾಲೇಜಿಗೆ ಸೇರಿ, ತಮ್ಮ ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಮದರಾಸಿನ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಕಾಲೇಜು ಸೇರಿದರು. ಅನಂತರ ಎರಡು ವರ್ಷ ಕಾನೂನು ವ್ಯಾಸಂಗ ಮುಗಿಸಿ ವಕೀಲಿ ವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಅಲ್ಲೇ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು.

ಇವರು 1900ರಲ್ಲಿ ಅಲಮೇಲು ಮಂಗಮ್ಮಾಳ್ ಅವರನ್ನು ವಿವಾಹವಾದರು. ಆದರೆ ಇವರ ಪತ್ನಿ 1917ರಲ್ಲಿ ತೀರಿಕೊಂಡರು. ರಾಜಾಜಿ ಓದು ಮತ್ತು ಜನಸೇವೆಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡರು. ಮಹಾಭಾರತ, ಗೀತೆ, ಬೈಬಲ್, ಇವರಿಗೆ ಪ್ರಿಯವಾದ ಗ್ರಂಥಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಜೊತೆಗೆ ಷೇಕ್ಸ್‌ಪಿಯರ್, ವಾಲ್ಟರ್ ಸ್ಕಾಟ್, ಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯ್, ಥೋರೊನ ಸಿವಿಲ್ ಡಿಸ್ಸೊಬಿಡಿಯನ್ಸ್ ಇವರನ್ನು ಸೆಳೆಯಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಆಗಿನ ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಗೆ ಓಗೊಟ್ಟರು. ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗಲೇ ಟಯಟ್ ಎಂಬ ಆಂಗ್ಲ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿದ್ದರಲ್ಲದೇ ಸಿ. ವಿಜಯ ರಾಘವಾಚಾರ್, ಆನಿಬೆಸೆಂಟ್ ಮತ್ತು ಸರೋಜಿನಿ ನಾಯ್ಡು ಮುಂತಾದವರು ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ಮೇಲೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದವರೆನ್ನಬಹುದು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಜೊತೆ ಅನೇಕ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿದ್ದರೂ ಜೀವನಪರ್ಯಂತ ಅವರನ್ನು ತಮ್ಮ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರಾಗಿ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರು. ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ 1906ರಲ್ಲಿ ದಾದಾಭಾಯಿ ನವರೋಜಿಯವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಪೀಠದಿಂದ ಮಾಡಿದ ಭಾಷಣದಿಂದ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಪಡೆದು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಕಡೆಗೆ ಆಕರ್ಷಿತರಾದರು. 1919ರಲ್ಲಿ ರೌಲಟ್ ಕಾಯಿದೆ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದು ಪ್ರತಿಭಟನೆಯ ಬೆಂಕಿಯಲ್ಲಿ ದೇಶ ಹೊತ್ತಿ ಉರಿಯುತ್ತಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರನ್ನು ಮೊದಲ ಬಾರಿ ಭೇಟಿ ಮಾಡಿದರು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯ ಮಂಚೂಣಿಯಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಾದರು. ಇವರು ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳ ಪ್ರತಿಪಾದಕರಾಗಿದ್ದರು. ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಅವಿರತ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದ. ಇವರು 1939ರಲ್ಲಿ ಮದರಾಸಿನ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿ

ಗಳಾಗಿದ್ದಾಗ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರವೇಶ ಕಾನೂನನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದರು. ಧರ್ಮ, ಸಮಾಜ, ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕಸ್ಥಿತಿಗಳು ಒಂದನ್ನೊಂದು ಅವಲಂಬಿಸಿವೆ. ಧಾರ್ಮಿಕ ಮುಕ್ತ ವಾತಾವರಣ ಇರದಿದ್ದರೆ ಸಮಾಜ ಮುಕ್ತವಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತ ಮತ್ತು ಸಮಾನತೆಯ ವಾತಾವರಣವಿರದಿದ್ದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ತರಗಳು ತಾವಾಗಿಯೇ ಹಿಂದುಳಿಯುತ್ತವೆ ಎಂಬುದು ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಜಾತಿ ಪದ್ಧತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಮೃದುಧೋರಣೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ಆಧುನಿಕ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಿ, ಶಿಕ್ಷಣ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಜಾತಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುವ ಬಗ್ಗೆ ಕಡು ವಿರೋಧಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಗಂಡು ಹೆಣ್ಣು ತಮಗೆ ಇಷ್ಟವಾದವರನ್ನು ವರಿಸುವ ವಾತಾವರಣ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿರಬೇಕೆಂದು ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇವರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮತ್ತು ಸಮಾನತೆಗಳ ಉಗ್ರಪ್ರತಿಪಾದಕರಾಗಿದ್ದರೂ ಕುಟುಂಬ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ನಮ್ಮ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅಡಿಪಾಯವಾಗಿರುವುದರಿಂದ, ಅದರೊಳಗಿನ ಗಂಡು-ಹೆಣ್ಣಿನ ತಾರತಮ್ಯವನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಲಾಗದು ಎಂದು ನಂಬಿದ್ದರು.

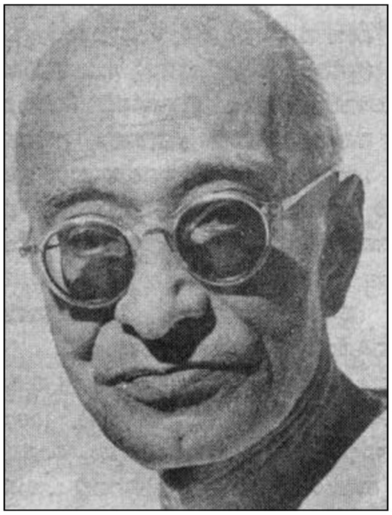

ಇವರು ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಕರ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಕಟ್ಟಾ ಅನುಯಾಯಿ. ಹಿಂದು ಧರ್ಮದ ಬಗ್ಗೆ ಇವರು ಓದಿರುವುದಕ್ಕಿಂತ ತಾಯಿಯಿಂದ ಕಲಿತದ್ದೇ ಹೆಚ್ಚು. ಧಾರ್ಮಿಕ ನಂಬಿಕೆಗಳು ಉತ್ತಮ ನಡವಳಿಕೆಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಬುನಾದಿ ಎಂದು ತಿಳಿದಿದ್ದರು. ಹಿಂದು ಧರ್ಮ ಇಂದಿಗೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅರ್ಥ ಕಳೆದು ಕೊಂಡಿಲ್ಲವೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಹಿಂದು ಧರ್ಮ ಸಮಸ್ತ ಮಾನವ ಕುಲದ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಜ್ಞಾಪಕ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟಿದೆ. ಅಗಾಧ ತಿಳಿವಳಿಕೆ, ಅನ್ಯಧರ್ಮ ಸಹಿಷ್ಣುತೆ, ಸತ್ಯಾನ್ವೇಷಣೆಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೆ ಪರ್ಯಾಯವೇ ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅನೇಕ ಅರ್ಥಹೀನ, ಮೂಢಾಚರಣೆಗಳು ಈ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ನುಸುಳಿವೆ; ಇವುಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಬೇಕೇ ವಿನಃ ಧರ್ಮವನ್ನಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯಾಗಿ ಯಾವ ಅಂಧಾಭಿಮಾನ ಇಲ್ಲದೆ ಮೂಲ ಭೂತ ಶಿಕ್ಷಣದ ಬಗೆಗಿನ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡರು. ಆದರೆ ಅದರಲ್ಲಿ ಗುರುಕುಲ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಇದು ಅಷ್ಟಾಗಿ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಲಿಲ್ಲ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿಯನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಭಾಷೆಯಾಗಿ ಒಪ್ಪಬೇಕೆಂದು ಇವರು ಒತ್ತಾಯಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ ಹಿಂದಿಯ ದುರಭಿಮಾನದ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮಗಳ ಅರಿವಾಗತೊಡಗಿ ಇಂಗ್ಲಿಷನ್ನು ಭಾರತದ ಸಂಪರ್ಕ ಭಾಷೆಯಾಗಿ ಬಳಸಲು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಇವರು ಮಾತೃಭಾಷಾಭಿಮಾನಿ. ಬೋಧನೆಗೆ ಮಾತೃಭಾಷೆಯೇ ಸರ್ವಶ್ರೇಷ್ಠ. ಅದು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯ ಗ್ರಹಣಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಮತ್ತು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ಬಿತ್ತರಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ.

ರಾಜಾಜಿ ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರರು. ದೂರದೃಷ್ಟಿಯುಳ್ಳವರು. ರಷ್ಯ ಮತ್ತು ಚೀನಗಳು ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜಂಟಿ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸಿ ತರುವಾಯ ಮಹಾನ್ ಶಕ್ತಿಶಾಲಿಗಳಾಗುತ್ತವೆಂದು 1943 ರಲ್ಲೇ ಹೇಳಿದ್ದರು. ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪಡೆಯಬೇಕಾದರೆ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ಮುಸ್ಲಿಮರೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದರು. ಮುಸ್ಲಿಮರು ಸಂಯುಕ್ತ ಭಾರತದಲ್ಲಿರುವ ಅಥವಾ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಘಟಕಗಳಾಗಿ ಸಂಯುಕ್ತ ಭಾರತದಲ್ಲಿರುವ ಅಥವಾ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಾರ್ವಭೌಮ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿರುವ ಆಯ್ಕೆಯನ್ನು ಇವರು ಸೂಚಿಸಿದ್ದರು. ಇದು ಸಿ.ಆರ್.ಸೂತ್ರ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಮುಸ್ಲಿಂ ನಾಯಕ ಜಿನ್ನಾ ಈ ಸೂತ್ರವನ್ನು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಧೋರಣೆಗೆ ಬೇಸತ್ತು ಇವರು ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಿಂದ ಹೊರಬಂದರು. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸರ್ಕಾರದ ಅಗತ್ಯವನ್ನು ಮನಗಂಡ ರಾಜಾಜಿ ಕ್ರಿಪ್ಸ್ ಅನುಮೋದನೆಗಳನ್ನು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಿರಾಕರಿಸಿದಾಗ ಉಗ್ರವಾಗಿ ಟೀಕಿಸಿದರು. ಭಾರತ ಬಿಟ್ಟು ತೊಲಗಿ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಭಾಗವಹಿಸಲಿಲ್ಲ. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ ಗೆದ್ದು ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಸರ್ಕಾರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಆಶಯವನ್ನು ಇವರು ಹೊಂದಿದ್ದರು.

ಇವರು ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೇರಿದ್ದು ತಮ್ಮ ತ್ಯಾಗ ಮತ್ತು ಯಶಸ್ವಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಣೆಗಳಿಂದ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಇವರು ಸೇಲಂ ನಗರಪಾಲಿಕೆಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಪಾನ ವಿರೋಧಿ ಚಳುವಳಿಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಪಾನವಿರೋಧ ಇವರ ಬದುಕಿನ ಬದ್ಧತೆಯಾಗಿತ್ತು. ಪಾನ ವಿರೋಧದ ಬಗ್ಗೆ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಕರಪತ್ರಗಳನ್ನು ಹಂಚಿದರು ಹಾಗೂ ಶಿಬಿರಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. 1937ರಲ್ಲಿ ಮದರಾಸಿನಲ್ಲಿ ಪಾನನಿಷೇಧವನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದು ಕಡೆಯವರೆಗೂ ತಮ್ಮ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಬದ್ಧರಾಗಿದ್ದರು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಾನೂನುಭಂಗ ಚಳವಳಿಯ ಮುಂಚೂಣಿ ನಾಯಕರಾಗಿದ್ದರು. 1926-29 ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ತಿರುಚೆನ್ಗೋಡಿನಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಮವೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು; ತರುವಾಯ ಇದು ಖಾದಿ ಉತ್ಪಾದನೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರವಾಯಿತು. ಈ ಆಶ್ರಮ ಹಳ್ಳಿಗರ ಬದುಕಿನ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ, ಜಾತೀಯತೆಯ ನಿರ್ಮೂಲನೆಗಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿತು. ಹಳ್ಳಿಗರ ಶ್ರೇಯೋಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿಯೇ ವಿಮೋಚನಂ ಎಂಬ ತಮಿಳು ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು.

ಇವರು ವೇದಾರಣ್ಯಂನಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಿದ ಉಪ್ಪಿನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ತಮಿಳು ನಾಡಿನಾದ್ಯಂತ ಜಾಗೃತಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು. ಇವರು 1921-22 ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಮಹಾಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಕಾರ್ಯಕಾರಿ ಸಮಿತಿಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಅನೇಕ ವರ್ಷ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಮದರಾಸು ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಥಮ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ಇವರು (1937-39) ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಹಕರಿಸದೇ ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಬೇಸತ್ತು ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿ ಪದವಿಯನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದರು.

1946-47ರಲ್ಲಿ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್‌ನ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಣಾ ಸಮಿತಿಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದ ಇವರು 1947ರ ಆಗಸ್ಟ್‌ನಿಂದ ನವೆಂಬರ್‌ವರೆಗೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲದ ರಾಜ್ಯಪಾಲರಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ನವೆಂಬರ್ 1947ರಲ್ಲಿ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಆಗಿ ಔಪಚಾರಿಕವಾಗಿ ನೇಮಕವಾದ ಇವರು ತರುವಾಯ 1948-50ರ ವರೆಗೆ ಈ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಮೇಯಿಂದ ಡಿಸೆಂಬರ್ 1950 ರ ವರೆಗೆ ಜನಾದೇಶ ಪಡೆಯದೆಯೇ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಮಂತ್ರಿ ಆಗಬೇಕಾಯಿತು. 1951 ರಲ್ಲಿ ಗೃಹಖಾತೆಯ ಸಚಿವರಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಮದರಾಸು ವಿಧಾನ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಂಕಷ್ಟ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದಾಗ ಪಕ್ಷ ನಡೆಸಲು ಮತ್ತೆ ಇವರನ್ನು ಆಹ್ವಾನಿಸಲಾಯಿತು. 1952-54ರ ಅವಧಿಗೆ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಮದರಾಸಿನ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಅನಂತರ ನಿಧಾನವಾಗಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಿಂದ ದೂರ ಸರಿದು ಇವರು ಸ್ವತಂತ್ರಪಕ್ಷದ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರಾದರು.

ರಾಜಾಜಿ ಮಹಾನ್ ವಾಗ್ಮಿ. ಎಂಥ ಕಠಿಣ ವಿಷಯವನ್ನೂ ಸರಳ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಮನಮುಟ್ಟುವಂತೆ ವಿವರಿಸುವ ಕುಶಲತೆ ಇವರಲ್ಲಿತ್ತು. ಇವರು ತಮಿಳು ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಗಳ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಬರೆಹಗಾರರೂ ಹೌದು. ಅಸಂಖ್ಯಾತ ವಿದ್ವತ್ಪೂರ್ಣ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ತರುವಾಯದಲ್ಲೂ ನೀಡಿದರು. ಆಧುನಿಕ ತಮಿಳು ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಇವರ ಸಣ್ಣಕಥೆಗಳಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಭಾರತ ಮತ್ತು ರಾಮಾಯಣ (ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಮಗನ್) ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಈ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ನಿಜ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ತಮಿಳಿನಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದರು. ತಮಿಳಿನಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಇವರ ಮಹಾಭಾರತ ಕೃತಿ ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ. ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಉಪನಿಷತ್ ಎಂಬ ಕೃತಿಗೆ ಮದರಾಸು ಸರ್ಕಾರದ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ದೊರಕಿದೆ. ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ನಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿರುವ ಇವರ ರಾಮಾಯಣ ಹಾಗೂ ಮಹಾಭಾರತ ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ಅನೇಕ ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ತರ್ಜುಮೆಗೊಂಡಿವೆ. ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಚಾರದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮುನ್ಸೂಚನೆಗಳನ್ನು ನುಡಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಮುಡಿಯುಮಾ ಎಂಬ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ತಮಿಳಿನಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ತಮಿಳುಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ವತ್ತಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳದಿದ್ದರೂ ತಿರುಮಂತ್ರಮ್, ಕಂಬರಾಮಾಯಣ, ಆಳ್ವಾರ್ ಗೀತೆಗಳು, ಉಪನಿಷತ್‌ಗಳು ಹಾಗೂ ತೋಲ್‌ಕಾಪ್ಪಿಯಂ-ಕೃತಿಗಳ ಮೇಲಿನ ಇವರ ಅಗಾಧ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ತಮಿಳು ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತದ ಮೇಲಿನ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ.

ಇವರದು ಮೇರು ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಸರಳ ಸಂಪನ್ನರು. ಶುಭ್ರ ಬಿಳಿ ಜುಬ್ಬಾ, ಧೋತಿ ಉಡುಗೆಯಲ್ಲಿ ಸದಾ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಇವರ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಆಕರ್ಷಿಸುವ ಮಂದಹಾಸ ವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಜಾಜಿ 1972ರಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದರು. ಇವರ ಆಡಳಿತ, ರಾಜಕೀಯ ದಕ್ಷತೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಸೇವೆ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಕೆಲಸಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ 1954ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ರತ್ನ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿದೆ. (ಎಸ್‌ಆರ್‌ಐ.ಬಿ.)

ರಾಜಘಟ್ಟ: ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ದೊಡ್ಡಬಳ್ಳಾಪುರದಿಂದ 8 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ; ಬೌದ್ಧಕೇಂದ್ರ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ಈ ಸ್ಥಳದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಶತಮಾನಗಳಿಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುತ್ತವೆ. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಲವಾರು ಕಲ್ಮನೆ ಗೋರಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಅನಂತರ ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲ, ಗಂಗ, ಹೊಯ್ಸಳ, ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ರಾಜಘಟ್ಟದ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ನದಿ-ತೊರೆಗಳಿಲ್ಲ. ಗ್ರಾಮದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಕೆರೆ ಪ್ರಾಚೀನವಾಗಿದ್ದು, ಈ ಕೆರೆಯೇ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನವಸತಿಗೆ ಜೀವಾಳವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಮಹತ್ತ್ವವಿರುವುದು 2001 ಮತ್ತು 2004 ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ನಡೆಸಿದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ. ಬೌದ್ಧ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ವಿಪುಲವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲೇ ಹಿಂದೆಂದೂ ಕಂಡುಬಂದಿರದಂತಹ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಅವಶೇಷಗಳು ಇವಾಗಿವೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ರಾಜಘಟ್ಟ ಒಂದು ಮೈಲಿಗಲ್ಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹೆಸರು ಈ ಊರಿಗೆ ಹೇಗೆ ಬಂದಿತು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಸಮರ್ಥನೀಯ ಕಾರಣಗಳು ದೊರಕಿಲ್ಲ. ವಾರಾಣಾಸಿಯ ಬಳಿಯ ರಾಜಘಾಟ್ ಒಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪ್ರಾಚೀನ ಬೌದ್ಧಕೇಂದ್ರ. ಅಲ್ಲಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬಂದ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳು ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿ, ತಮ್ಮ ಮೂಲಸ್ಥಳದ ಹೆಸರನ್ನೇ ತಮ್ಮ ಹೊಸನೆಲೆಗೆ ಇಟ್ಟಿರಬಹುದೇ ಎಂಬುದು ಊಹೆಮಾತ್ರ.

ರಾಜಘಟ್ಟ ಗ್ರಾಮದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಸು. 50 ಹೆ. ವಿಶಾಲವಾದ ಕೃಷಿ ಭೂಮಿಯಿದೆ. ಈ ಭೂಮಿ ಒಂದೆರಡು ದಶಕದ ಹಿಂದೆ ಸು. 1.8–2.4 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಬೂದುಮಣ್ಣಿನ ರಾಶಿಯಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯರು ಬೂದಿಗುಂಡಿ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಈಗ ಬೂದುಮಣ್ಣು ಕೃಷಿಗಾಗಿ ಸ್ಥಳಾಂತರಗೊಂಡಿದೆ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಸಣ್ಣ–ಸಣ್ಣ ದಿಬ್ಬಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಈಗ ಕಾಣಬಹುದು.

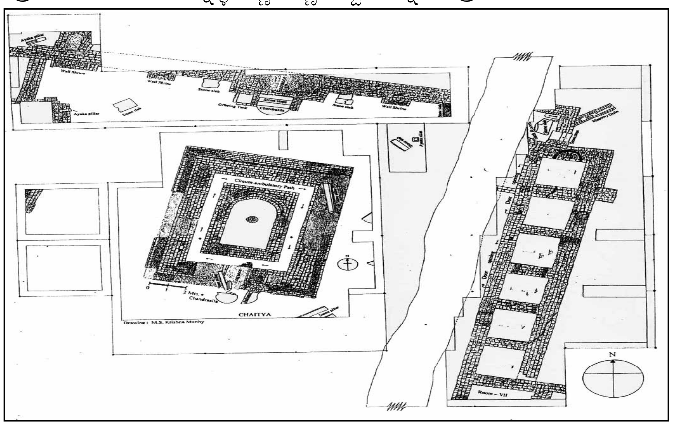

ಬೌದ್ಧ ಚೈತ್ಯಾಲಯ ಮತ್ತು ವಿಹಾರ

ಬೂದಿಗುಂಡಿ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ, ಅದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಎತ್ತರವಾದ ಗಟ್ಟಿಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರದೇಶವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಂಡ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದ ಒಂದು ಚೈತ್ಯಾಲಯ ಮತ್ತು ಅದನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದಿದ್ದ ಪ್ರಾಕಾರ, ವಿಹಾರ ಮುಂತಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ತಳಪಾಯ ಪತ್ತೆಯಾಯಿತು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಏಕೈಕ ಬೌದ್ಧ ಚೈತ್ಯ – ವಿಹಾರದ ಸಂಕೀರ್ಣ ಇದಾಗಿದೆ. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ಬೌದ್ಧ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿದ್ದು, ರಾಜಘಟ್ಟ ಪ್ರಾಚೀನ ಕರ್ನಾಟಕದ ಒಂದು ಸಮೃದ್ಧ ಬೌದ್ಧ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ಸ್ಥಿರಪಡಿಸುತ್ತದೆ.

ಚೈತ್ಯಾಲಯ: ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಈ ಚೈತ್ಯಾಲಯ 11.5 ಮೀ ಉದ್ದ ಮತ್ತು 9.5ಮೀ ಅಗಲವಾಗಿದ್ದು ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ 4.3X2.5 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಒಂದು ಹಜಾರವಿದೆ. ಹಜಾರದಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳಿದ್ದ ಕುರುಹುಗಳಿಲ್ಲ. ಇದರ ಒಳ ಹಿಂಬದಿ ಅರ್ಧ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದರೆ, ಹೊರಹಿಂಬದಿ ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿದೆ. ಹಜಾರದ ಸುತ್ತಲೂ ಆಯತಾಕಾರದ ಒಂದು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥವಿದೆ. ಇದರ ಅಗಲ 0.75 ಮೀ. ಚೈತ್ಯಾಲಯದ ಹೊರಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೋಷ್ಠಗಳು, ಜಾಲಂಧ್ರಗಳು ಇದ್ದುದಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಕಂಬಗಳ ಆಸರೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದ್ದ ಮುಖಮಂಟಪವೊಂದಿತ್ತು. ಇದರ ಮುಂದೆ ಕಟಾಂಜನಗಳು ಮತ್ತು ಚಂದ್ರಶಿಲೆ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಸುಣ್ಣದ ಗಾರೆಯಿಂದ ಗಿಲಾವು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಅಂದಕ್ಕಾಗಿ ಸುಣ್ಣವನ್ನೂ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣವನ್ನೂ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಬಳಿದಿದ್ದರು. ಕಟ್ಟಡ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪ ಅಲಂಕರಣಗಳಿಂದ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ವಿವಿಧಾಕಾರದ, ಗಾತ್ರದ ಅಚ್ಚುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ವಿಶೇಷ ರೀತಿಯ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದರು. ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಗಾತ್ರ, ವಿನ್ಯಾಸ, ರೂಪಗಳನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾದ ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣ ದಿಂಡುಗಳು, ಬೋದಿಗೆಗಳು ಈ ಕಟ್ಟಡದ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿದ್ದವು ಎನ್ನಬಹುದು. ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥಕ್ಕೆ ಗಾಳಿಬೆಳಕಿಗಾಗಿ ಅನೇಕ ಮರದ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸಿದ್ದರು. ಜಾಲಂಧ್ರದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಟಾಂಜನಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸಿದ್ದರು. ಕಟಾಂಜನದ ಸ್ತಂಭಿಕೆಗಳು ವಿಶೇಷ ವಿನ್ಯಾಸದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಜೋಡಣೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದವು. ಚೌಕ, ಅಷ್ಟಮುಖ, ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು, ಊರ್ಧ್ವ–ಅಧೋಪದ್ಮಗಳುಳ್ಳ ಚೌಕ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು ಈ ಸ್ತಂಭಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದವು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೊಳವೆ ರೀತಿಯ ರಂಧ್ರಮಾಡಿ ಅವಕ್ಕೆ ಸಣ್ಣ–ಸಣ್ಣ, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಕೂರುಗೂಟಗಳನ್ನು (ಟೆನನ್) ಸಿಕ್ಕಿಸಿ, ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರಕ್ಕೆ ಸರಿಹೊಂದುವ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಕೂಡಿಸಿ ನಯ ಗಾರೆಯ ಗಿಲಾವು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇದುವರೆಗೂ ಬೇರೆಡೆ ಪತ್ತೆಯಾಗದಿರುವಂತಹ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ತಾಂತ್ರಿಕ ವಿಧಾನ ಇದಾಗಿದೆ. ಭಿತ್ತಿಯ ಭಾಗವನ್ನು ಪ್ರಾಣಿ, ಸಸ್ಯ ಹಾಗೂ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ರೇಖಾಕೃತಿ ಹಾಗೂ ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯ ಶಿಲ್ಪರೂಪಣಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಗಚ್ಚುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಚೂರು, ಗಾರೆ ಮತ್ತು ಸುಣ್ಣದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ್ದರು. ಈ ಶಿಲ್ಪರೂಪಣಗಳು ವಿವಿಧ ಮುಖಭಾವ, ಭಂಗಿಗಳಿಂದ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿರುವ ರಸಗಳಿಂದ ಕಂಗೊಳಿಸುವ ಬೌದ್ಧ ಕಥಾನಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಚೈತ್ಯದ ಹೊರಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗಾರೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿತ್ತು.

ವಿಹಾರ: ಚೈತ್ಯಾಲಯದ ಸುತ್ತಲೂ ಬೃಹತ್ತಾದ ಪೌಳಿಗೋಡೆ ಮತ್ತು ವಿಹಾರದ ಕೊಠಡಿಗಳ ಸಾಲು ಇತ್ತು. ಚೈತ್ಯದ ಎಡಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಪೂರ್ವ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ, 9 ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ, ಸಾಲಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಏಳು ಕೊಠಡಿಗಳ ಅಡಿಪಾಯ ದೊರೆತಿದೆ. ಕೊಠಡಿಗಳು ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದಿರಬಹುದು. ಪ್ರತಿ ಕೊಠಡಿ 2.5X2.5 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣವಿದ್ದು, ಎಲ್ಲವೂ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಅಂದರೆ ಚೈತ್ಯಾಲಯದ ಅಂಗಳಕ್ಕೆ ಮುಖಮಾಡಿವೆ. ಪ್ರತಿಕೊಠಡಿಗೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ, ಅಂಗಳಕ್ಕೆ ತೆರವಾದ ಬಾಗಿಲುಗಳಿದ್ದವು. ಕೊಠಡಿಗಳ ನೆಲ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ಮಣ್ಣಿನದ್ದಾಗಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಹಾರ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಒಂದು ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ, ಕೊಠಡಿ ಸಾಲಿನ ಉತ್ತರ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿಗೆ ಮುಖಮಾಡಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಸ್ನಾನದ ಮನೆ. ಈ ಕೊಠಡಿಯನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ಎತ್ತರಿಸಿದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವಿಹಾರದ ಹಿಂಭಾಗದಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಲ್ಲಿನ ಮೂರು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಕೊಠಡಿಯ ನೆಲದ ವಿಸ್ತೀರ್ಣಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಹೊಂದುವಂತೆ ಒಂದು ದೊಡ್ಡದಾದ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಯನ್ನು ಹಾಸಿದೆ. ನೆಲದಲ್ಲಿ ರಂಧ್ರ ಮಾಡಿ ನೀರು ಹೊರಹೋಗುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿದೆ. ಹೊರಬಂದ ನೀರು ಕಟ್ಟಡದಿಂದ 2.5ಮೀ ದೂರದವರೆಗೂ ಹರಿದುಹೋಗಲು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಚರಂಡಿ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅದನ್ನು ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಯಿಂದ ಮುಚ್ಚಿದೆ.

ಪ್ರಾಕಾರ: ಚೈತ್ಯಾಲಯದ ಉತ್ತರದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ 7ಮೀ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಪ್ರಾಕಾರ ವಿದೆ. ಈ ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ ಉತ್ತರ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ದ್ವಾರವಿತ್ತು. ದ್ವಾರಮಂಟಪವಿದ್ದ ಸೂಚನೆಯೂ ಇದೆ. ಈ ದ್ವಾರದ ಮೂಲಕ ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ ಇಳಿಯಲು ಮೂರು ಕಲ್ಲು ಮೆಟ್ಟಿಲಿನ ಸೋಪಾನವಿದೆ. ಸೋಪಾನದ ಮುಂದೆ ಚಂದ್ರಶಿಲೆಯಿದೆ. ಸೋಪಾನದ ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ನಿರ್ಮಿತ ಕಟಾಂಜನವಿದೆ. ಸೋಪಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿಕೊಂಡಂತೆ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಹರಕೆ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಹಾಕುವಂಥ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಗುಂಡಿಯೂ ಇದೆ. ಪ್ರಾಕಾರದ ಗೋಡೆಯ ದಪ್ಪ 1.4 ಮೀ. ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ, ಸದೃಢವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಈ ಗೋಡೆಯ ಎತ್ತರ ಸು.5 ಮೀ ಇದ್ದಿರ ಬಹುದು. ಪ್ರಾಕಾರದ ಗೋಡೆಯ ಒಳಮುಖದಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಷ್ಠಗುಡಿ ಗಳಿದ್ದವು. ಪ್ರತಿಗುಡಿಗೂ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿದೆ. ಕೋಷ್ಠಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಗಾರೆಗಚ್ಚಿನ ಬೌದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಇದ್ದುದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳಿವೆ. ಪ್ರಾಕಾರದ ಒಳಮುಖಕ್ಕೆ ಒತ್ತಿಕೊಂಡು ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದ ಈ ಕೋಷ್ಠಗುಡಿಗಳು ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಕಂಚಿಯ ಕೈಲಾಸನಾಥ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಕಾರದ ಕೋಷ್ಠಗುಡಿಗಳ ಮುನ್–ಮಾದರಿಗಳೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಹೀಗಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ತರುವಾಯದ ಶಿಲಾವಾಸ್ತು ರೂಪಗಳಿಗೆ ಮಾದರಿಗಳಾಗಿದ್ದವು ಎಂಬ ವಿಷಯ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಕಾರದ ಒಳಗೆ, ಚೈತ್ಯಾಲಯದ ಸುತ್ತಲಿನ ಅಂಗಳಕ್ಕೆ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳ ಹಾಸು ಇತ್ತು. ಅಂಗಳದ ನಾಲ್ಕೂ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಯಕ ಕಟ್ಟೆಗಳಿದ್ದುವು. ಆಯಕ ಕಟ್ಟೆಗಳ ಮೇಲೆ ಒಂದೊಂದು ಆಯಕ ಸ್ತಂಭವಿತ್ತು. ಆಯಕ ಸ್ತಂಭಗಳಲ್ಲಿ ಆಗ್ನೇಯದ ಕಂಬ ಮಾತ್ರ ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿದೆ.

ಬೌದ್ಧ ಚೈತ್ಯಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣವಲ್ಲದೆ ರಾಜಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇನ್ನಿತರ ಅವಶೇಷಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವವಾದದ್ದೆಂದರೆ ನೂರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಮಣ್ಣಿನ ಸಣ್ಣ ಹರಕೆ ಸ್ತೂಪಗಳು. ವಿವಿಧಾಕಾರದ, ಗಾತ್ರದ ಅಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಈ ಸ್ತೂಪಗಳು 50–600 ಗ್ರಾಂ ತೂಕದವರೆಗೂ ಇವೆ. ಹಸಿಮಣ್ಣನ್ನು ಸ್ತೂಪಾಕಾರದ ಅಚ್ಚಿನೊಳಗೆ ಒತ್ತಿ ತುಂಬಿ ಹೊರತೆಗೆದು ಬಿಸಿಲಿನಲ್ಲಿ ಒಣಗಿಸಿ ಮಾಡಿದ ಸ್ತೂಪಗಳಿವು. ಇವುಗಳ ಮೇಧಿ, ಅಂಡಭಾಗಗಳು ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳದ್ದಾಗಿವೆ. ಮೇಲ್ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಛತ್ರಾವಳಿಯನ್ನು ನವಿರಾದ ಬೇರೆ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿ ಸಿಕ್ಕಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮುದ್ದಾದ ಈ ಸ್ತೂಪಗಳ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಶೇಷತೆಯೆಂದರೆ ಪ್ರತಿ ಸ್ತೂಪದ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿರುವ ಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು. ಒಡೆದು ಛಿದ್ರವಾದ ಅನೇಕ ಸ್ತೂಪಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಅವುಗಳೆಲ್ಲದರಲ್ಲೂ ಒಂದೊಂದು ಕಾಸಿನ ರೂಪದ ಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು ಇರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಈ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು ಒಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಐದು ಸಾಲಿನ ಮುದ್ರಾಶಾಸನವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಅದರ ಪಾಠ ಎಲ್ಲದರಲ್ಲೂ ಒಂದೇ ರೀತಿಯದು: ಯೇ ಧಮ್ಮ ಹೇತುಪ್ಪಭವ ತೇಸ ಹೇತು ತಥಾಗತೋ ಆಹಂ ತೇಸ ಚ ಯೋ ನಿರೋಧೋ ಏವ ವಾದಿ ಮಹಾಸಮಣೋ. ಈ ಲಿಪಿ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ, ಭಾಷೆ ಪ್ರಾಕೃತ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತದ ಮಿಶ್ರಣ. ಲಿಪಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು 5–7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವರೆಗಿನ ಕಾಲವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ರಾಜಘಟ್ಟದಲ್ಲಿನ ಬೌದ್ಧ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲವನ್ನು

ನಿರ್ಧರಿಸುವುದಕ್ಕೆ ನೇರ ಆಧಾರಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲವಾದ ಕಾರಣ, ಈ ಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳ ಲಿಪಿಯ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ, ಇದರ ಕಾಲವನ್ನು ಸಹ ಸು. 400 ರಿಂದ 600 ರವರೆಗೆ ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ರಾಜಘಟ್ಟ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಹರಕೆಯ ಸ್ತೂಪಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಒಂದು ಪದಕ ಮುದ್ರೆಯೂ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಧ್ಯಾನಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಬುದ್ಧನ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಈ ಪದಕ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಿದುದು. ಇದರ ಸುತ್ತಳತೆ ಸು.18–20 ಸೆಂಮೀ, ದಪ್ಪ 1.25ಸೆಂಮೀ. ಪದಕದ ಒಂದು ಮುಖ ಮಾತ್ರ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದೆ. ಹಿಂಭಾಗ ಖಾಲಿ. ಮುಖಭಾಗದಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ಬುದ್ಧ ತಲೆಯ ಹಿಂದೆ ಪ್ರಭಾವಳಿ ಇದೆ. ತಲೆಯ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಮರಗಳಿವೆ. ಬುದ್ಧನ ಮುಂದೆ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಸಣ್ಣ ಸ್ತೂಪಗಳ ಚಿತ್ರಣವೂ ಇದೆ. ಬುದ್ಧನ ಈ ರೀತಿಯ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಅಮಿತಾಭನೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥದ ಇಂದಿನ ಟಿಬೆಟನ್ನರು ಈ ರೀತಿಯ ಧ್ಯಾನಿ ಬುದ್ಧ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಅಮಿತಾಭ ನೆಂದು ಪೂಜಿಸುತ್ತಾರೆ. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ರಾಜಘಟ್ಟದ ಹರಕೆಯ ಸ್ತೂಪಗಳ ರೀತಿಯ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ವಿವಿಧಾಕಾರದ ಅಚ್ಚುಗಳಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿ ಇಂದಿಗೂ ಬುದ್ಧನಿಗೆ ಅರ್ಪಿಸುವ ವಾಡಿಕೆಯಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ರಾಜಘಟ್ಟದ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮವನ್ನು ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತೇ ಎಂಬ ಜಿಜ್ಞಾಸೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಇರುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ರಾಜಘಟ್ಟದ ಈ ಹೊಸ ಸಂಶೋಧನೆ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದೆನಿಸುತ್ತದೆ. (ಎಂ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ರಾಜನ ಕೋಲೂರು: ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸುರಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಮಾಧಿ ನೆಲೆ. ಮೆಡೋಸ್ ಟೇಲರ್ ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಈ ನೆಲೆಯ ಬಗೆಗೆ 1853ರಲ್ಲಿ ರೇಖಾಚಿತ್ರ ಸಹಿತ ವರದಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಇದು ಭೀಮ ಶ್ರೇಣಿಯ ಸುಣ್ಣ ಹಾಗೂ ಕೆಂಪು ಮರಳುಕಲ್ಲಿನ ಗುಡ್ಡಪ್ರದೇಶವಾಗಿದೆ. ಗ್ರಾಮದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಸು.1.5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿಯ ಸರ್ಕಾರಿ ಫಡಿಯಲ್ಲಿ ಸು.90 ಕಲ್ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯರು ಆರ್ಯರ ಮೋರಿಯ ಗುಡಿಗಳೆಂದು ಕರೆಯುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ. ಬಹುಪಾಲು ಗೋರಿಗಳು ಇಂದು ದುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಉತ್ತಮ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಗೋರಿಗಳು ನೆಲದ ಮೇಲೆ ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ನೆಟ್ಟಗೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಮಾಡಿದ ಆಯತಾಕಾರದ ಕೋಣೆಯಂತಿವೆ. ಇವುಗಳ

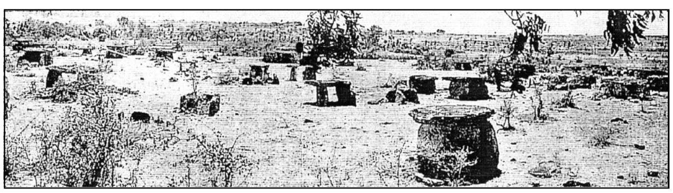

ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳ ನೆಲೆ

ಒಂದು ಬದಿಯ ಚಪ್ಪಡಿಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಂಡಿ ಇರುವುದು ಟೇಲರ್‌ನ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದಲೂ ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುವ 2 ಗೋರಿಗಳಿಂದಲೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಕಲ್ಗೋರಿಯಲ್ಲಿಯ ಕಂಡಿ ದಕ್ಷಿಣಮುಖವಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದು ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ 2ಮೀ ಉದ್ದ, 1.5ಮೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು 1.5 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಚಿಕ್ಕದು 50×50×20 ಸೆಂಮೀ ಇದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಕೆಲವು ಚಿಕ್ಕಚಿಕ್ಕ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ನೆಲೆಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಕೋಣೆಗೋರಿಗಳುಳ್ಳ ನಾಲ್ಕು ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳಿವೆ. ಈ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೋಣೆಗೋರಿಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಮಧ್ಯದ ಹಂತವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1000–800. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ರಾಜ ನಲ್ ಕ ಟೀಲ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಸೋನ್‌ಭದ್ರ ಜಿಲ್ಲಾಕೇಂದ್ರ ರಾಬರ್ಟ್‌ಗಂಜ್‌ನಿಂದ 29ಕಿಮೀ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಕರ್ಮನಾಶ ನದಿಯ ತಿರುವಿನಲ್ಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆ 780x420 ಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದೆ. 1994 ರಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಇದನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ 1995–97ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಇಲ್ಲಿ 3.8ಮೀ ದಪ್ಪದ ವಸತಿ ಪದರದಲ್ಲಿ 4 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ, ಪೂರ್ಣ ಕಪ್ಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಮತ್ತು ಬೂದುವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹುರಿಯನ್ನು ಒತ್ತಿ ಮೂಡಿಸಿದ ಅಲಂಕರಣವಿದೆ. ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಗಡಿಗೆಗಳು ಅಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿವೆ. ಪೀಠವುಳ್ಳ ಬಟ್ಟಲು, ತಳದಲ್ಲಿ ತೂತುಗಳುಳ್ಳ ಬಟ್ಟಲು, ಒಳಲೆ ಆಕಾರದ ಬಟ್ಟಲು ಮುಂತಾದುವು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿ ಅಥವಾ ನಸುಹಳದಿ, ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಅಲೆಯಾಕಾರದ ಮತ್ತು ಚುಕ್ಕೆಗಳ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಒಂದು ಪಾತ್ರೆ ತುಂಡಿನ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿ ಇದೆ. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಮರದ ಗೂಟದ ಗುಳಿಗಳು ಆ ಕಾಲದ ಮನೆಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳನ್ನು ಕೆಂಪುಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಮಿಶ್ರಮಾಡಿ ನೆಲಕ್ಕೆ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಹುಲ್ಲುಕಡ್ಡಿ ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ತಡಿಕೆ ಗೋಡೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಮುಂತಾದ ಎಲುಬಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ನೀಳ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಕವಣೆ ಕಲ್ಲು ಮುಂತಾದ ಅವಶೇಷಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಜನರಿಗೆ ವ್ಯವಸಾಯದಲ್ಲಿ ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿನ ಅನುಭವವಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಬತ್ತ, ಜವೆ, ಹೆಸರು, ಅವರೆ ಮುಂತಾದ ಕಾಳುಕಡ್ಡಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲಮಾನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಹಂತವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1800–1700ರಿಂದ 1400–1300 ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ.

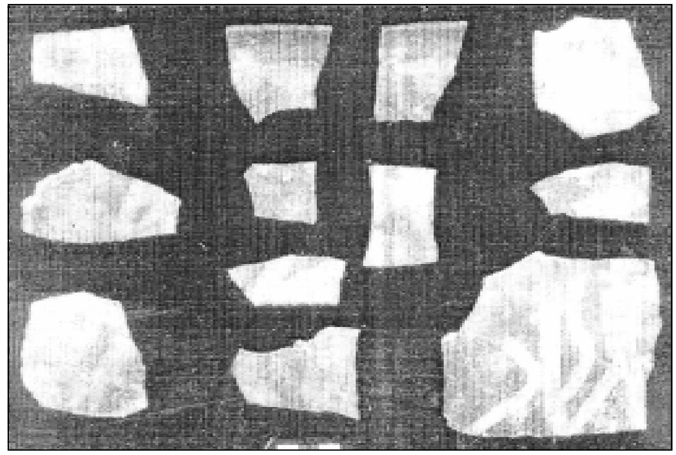

ವರ್ಣರೇಖಾ ಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು

2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅಲಗು, ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಈಟಿ ಮೊನೆ, ಉಳಿ ಮುಂತಾದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಹಿಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದಂಥ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿರುವುದು ಈ ಹಂತದ ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಕಪ್ಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಚುಳ್ಳಿ ಲೋಟದಂಥ ವಿಶಿಷ್ಟ ಆಕಾರದ ಪಾತ್ರೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಚುಕ್ಕೆಗಳ ಸಾಲು, ಅಂಕುಡೊಂಕು ಗೆರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳು, ಮೆತ್ತಿ ಮಾಡಿದ ಅಲಂಕರಣ ಮುಂತಾದುವುಗಳಿಂದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮನೆಗಳೂ ಹಿಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಇವೆ. ಬಡಿಗಲ್ಲು, ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆ ಮುಂತಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಕಣಜಗಳೂ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿದ್ದವು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೂಳೆ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ಜಿಂಕೆ ಕೊಂಬುಗಳಿಂದಲೂ ಇವರು ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ಮೂಳೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮಚ್ಚಿನಿಂದ ಕತ್ತರಿಸಿದ ಗುರುತು ಮತ್ತು ಸುಟ್ಟ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿರುವುದರಿಂದ ಇವರು ಮಾಂಸಹಾರವನ್ನೂ ಸೇವಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಕಾಳುಕಡ್ಡಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಹುರುಳಿ, ನವಣೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಸಣ್ಣ ಕಲ್ಲುಚಕ್ಕೆಗಳು, ಚಿಪ್ಪು, ಮಣ್ಣಿನ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಬಳೆಗಳು, ನಯ ಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿಗಳು, ರುಬ್ಬುಕಲ್ಲು ಮುಂತಾದ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲಮಾನದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1400–1300 ರಿಂದ 700–600 ರವರೆಗಿನದು.

3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ಹಂತದ ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲದೆ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಆಟದ ಗಾಡಿ ಚಕ್ರಗಳು, ಗೂಳಿಗೊಂಬೆ, ಶಿಲೆಯ ಆನೆ, ತೂತಿನ ಮಣಿಗಳು, ಕವಣೆ ಕಲ್ಲು ಕೂಡ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.700–600 ರಿಂದ 300–200.

4ನೆಯ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳು ನೆಲೆಯ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತ ಮತ್ತು ಗುಪ್ತೋತ್ತರ ಕಾಲದ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಮನೆಯ ನೆಲಗಳು, ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆ, ಕಲ್ಲಿನ ಸುತ್ತಿಗೆ, ಆಟದ ಕಾಯಿಗಳು, ಗೂಳಿಗೊಂಬೆ, ಆಟದ ಗಾಡಿಯ ಚಕ್ರಗಳು, ಆಂಟಿಮನಿ ಕಡ್ಡಿಗಳು, ಬಳೆ, ಉಂಗುರ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ಈ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ವಿಂಧ್ಯಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿ ಪ್ರದೇಶದ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಹಂತದ ಜನಜೀವನ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಸು.3400 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆ ಇದ್ದುದು ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಷಯ. (ಆರ್‌ಟಿ.)

ರಾಜಾರಾಮ ಮೋಹನ ರಾಯ್: 1772–1833. ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಕ, ಶಿಕ್ಷಣ ತಜ್ಞ, ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮಿ, ಆಧುನಿಕ ಭಾರತದ ಯುಗಪ್ರವರ್ತಕ. ಬಂಗಾಲದ ಹೂಗ್ಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಾಧಾನಗರದ ಸಂಪ್ರದಾಯಸ್ಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ 1772 ಮೇ 22 ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ಇವರ ಪೂರ್ವಜರು ಬಂಗಾಲ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಾಗಿನಿಂದಲೂ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ರಾಯ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಇವರ ಮುತ್ತಜ್ಜ ಕೃಷ್ಣಚಂದ್ರ ಬ್ಯಾನರ್ಜಿಯವರಿಗೆ ಬಂಗಾಲದ ನವಾಬ ನೀಡಿದ. ಅಂದಿನಿಂದಲೂ ಇವರ ಕುಟುಂಬದ ಹೆಸರಿನೊಂದಿಗೆ

ರಾಯ್ ಸೇರಿಕೊಂಡು ಬಂತು. ರಾಮಮೋಹನರಾಯರ ತಂದೆ ರಮಾಕಾಂತರಾಯ್ ಮತ್ತು ತಾಯಿ ತಾರಣೀದೇವಿ. ರಾಮಮೋಹನರಾಯ್ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಮನೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಪೂರೈಸಿದರು. ಅನಂತರ ಅರಾಬಿಕ್, ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಕಲಿಯಲು ಪಾಟ್ನಕ್ಕೆ ತೆರಳಿದರು. ಪರ್ಷಿಯನ್, ಅರಾಬಿಕ್ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಕಲಿತ ಮೇಲೆ ಇಪ್ಪತ್ತೊಂದನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಓದಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಕುರಾನನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಿದರು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಸೂಫಿ ಸಿದ್ಧಾಂತವೂ ಇವರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿತು. ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆ ಇಲ್ಲದಿದ್ದದ್ದು ಇವರಿಗೆ ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಆಗಿತ್ತು. ಏಕದೇವತಾವಾದದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ದೃಢವಾಯಿತು. ಇವರೊಬ್ಬ ಅಸಾಮಾನ್ಯ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿದ್ದು ತರ್ಕ, ಯೂಕ್ಲಿಡ್, ಅರಿಸ್ಟಾಟಲಿನ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ಅರಗಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಪಾಟ್ನದಿಂದ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಬಳಿಕ ಇವರು ಹಿಂದುಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆ ಮತ್ತು ಮೂಢನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಒಂದು ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಬರೆದರು. ಇವರ ತಂದೆಗೆ ಮಗನ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ದೃಷ್ಟಿಕೋನ ಇಷ್ಟವಾಗಲಿಲ್ಲ. ತಂದೆ ಮಕ್ಕಳಿಬ್ಬರಲ್ಲೂ ಮತಭೇದ ತಲೆದೋರಿದಾಗ ರಾಯ್ ಮನೆಯಿಂದ ಹೊರನಡೆದರು. ಅನಂತರ ಭಾರತದ ಹಲವು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸಿ ಟಿಬೆಟ್‌ಗೆ ತೆರಳಿದರು. ಟಿಬೆಟಿಯನ್ನರಲ್ಲಿದ್ದ ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆ ಯನ್ನು ಕಂಡು ಟೀಕಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ಲಾಮಾಗಳ ಅಸಮಾಧಾನಕ್ಕೆ ಗುರಿಯಾದರು. ತಮ್ಮ 16ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಆಟೊಬಯಗ್ರಫಿಕಲ್ ಸ್ಕೆಚ್ ಎಂಬ ಕೃತಿ ರಚಿಸಿದರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆಯನ್ನು ಕಟುವಾಗಿ ಟೀಕಿಸಿದರು. ಅಲೆಮಾರಿ ಜೀವನವನ್ನು ಮುಕ್ತಾಯಗೊಳಿಸಿ ಸ್ವಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದರು.

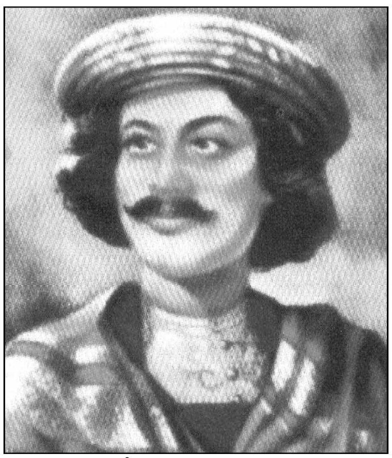

ರಾಮಮೋಹನ್ ರಾಯ್ ಅವರು ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯಲ್ಲಿ 1803 ರಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದರು. ತಾಮಸ್ ವುಡ್‌ಫೋರ್ಡ್ ಎಂಬಾತನ ಮುನ್ಷಿಯಾಗಿ ಮುರ್ಷಿದಾಬಾದಿಗೆ ತೆರಳಿದರು. ಅಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ತುಲಫ್-ಉಲ್-ಮುವಾಹಿದ್ದೀನ್ (ಏಕದೇವತಾವಾದಕ್ಕೆ ಕಾಣಿಕೆ) ಎಂಬ ಗ್ರಂಥ ರಚಿಸಿದರು. ರಾಮಮೋಹನ್ ರಾಯ್ ಇಸ್ಲಾಂ, ಕ್ರೈಸ್ತ, ಬೌದ್ಧ, ಹಿಂದು ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಅದರ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಅರಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಗಳೂ ದೇವನಿದ್ದಾನೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದುವು. ಇದನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಂಡು ದೇವನೊಬ್ಬನೆ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆಯುಳ್ಳವರಾಗಿ, ಇದನ್ನು ವಿಶ್ವಧರ್ಮವಾಗಿ ಬೆಳೆಸುವಲ್ಲಿ ಇವರು ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿದರು.

ತಾಮಸ್ ವುಡ್‌ಫೋರ್ಡ್ ಅನಾರೋಗ್ಯದಿಂದ ತೆರಳಿದ ಅನಂತರ 1805 ರಲ್ಲಿ ರಾಮಘಡದಲ್ಲಿ ಜಾನ್ ಡಿಗ್ಬೀ ಎಂಬಾತನಲ್ಲಿ ಇವರು ಖಾಸಗಿ ಮುನ್ಷಿಯಾದರು. ಭಾಗಲ್‌ಪುರ್, ರಾಮ್‌ಘಡ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ ಅನಂತರ ಉತ್ತರ ಬಂಗಾಲದ ರಂಗಪುರಕ್ಕೆ ಜಾನ್ ಡಿಗ್ಬೀಗೆ ಸಹಾಯಕರಾಗಿ 1809ರಲ್ಲಿ ಹೋಗಿ 1814ರ ವರೆಗೆ ಇದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿಯೇ ಇವರಿಗೆ ತಾಂತ್ರಿಕ ಪಾಂಡಿತ್ಯವುಳ್ಳ ಹರಿಹರಾನಂದ ತೀರ್ಥಸ್ವಾಮಿಯವ ರೊಂದಿಗೆ ಒಡನಾಟ ದೊರೆಯಿತು. ಇವರ ಸಹಾಯದಿಂದ ತಾಂತ್ರಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಿದರು. ರಂಗಪುರದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ರಾಮಮೋಹನರಿಗೆ ಜೈನರ ಸಂಪರ್ಕ ದೊರೆತು ಜೈನಧರ್ಮದ ಕಲ್ಪಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಓದುವ ಅವಕಾಶ ಲಭ್ಯವಾಯಿತು. ಡಿಗ್ಬೀ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಿಂದ ತಂದ ವಾರ್ತಾಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಇವರ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಯ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದುವಲ್ಲದೆ ಯುರೋಪಿನ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ರಾಜಕೀಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಅರಿಯಲು ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದವು. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಬದಲಾದ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ಥಿತಿ ಮತ್ತು ಯುರೋಪಿಯನ್ನರಲ್ಲಿ ಮೂಡಿದ್ದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಕಲ್ಪನೆ ಇವರಿಗೆ ರಾಜಕೀಯದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಜ್ಞಾನ ಮೂಡಿಸಿತು.

ಡಿಗ್ಬೀ ಭಾರತವನ್ನು ಬಿಟ್ಟ ಅನಂತರ 1814 ರಲ್ಲಿ ರಾಯ್ ಅವರು ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ನೌಕರಿಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿ ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಜೀವನವನ್ನು ಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಮೀಸಲಿಡಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. 1815 ರಲ್ಲಿ ವೇದಾಂತವನ್ನು ಬಂಗಾಲಿ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುವಾದಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಕೇನೋಪನಿಷತ್ತನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುವಾದಿಸಿದರು.

1815ರಲ್ಲಿ ಆತ್ಮೀಯ ಸಭಾ ಎಂಬ ಸಂಘವನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದರು. ಇದರ ಮೂಲಕ ಹಿಂದುಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಮೂಢನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ ಮಾರಾಟ, ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ವೇಶ್ಯಾಪದ್ಧತಿಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಸಮರ ಸಾರಿದರು. 1811ರಲ್ಲಿ ಇವರ ಅಣ್ಣ ಜಗಮೋಹನ್ ಸಾವಿಗೀಡಾದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆತನ ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ಸತಿಯಾಗಿಸಿದ ರೀತಿ ಇವರ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಆಘಾತವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು. ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಗಂಡನ ಮತ್ತು ತಂದೆಯ ಆಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಹಕ್ಕಿರಬೇಕು ಮತ್ತು ಸತಿಪದ್ಧತಿ ರದ್ದಾಗಬೇಕೆಂದು ಆತ್ಮೀಯ ಸಭಾದ ಮೂಲಕ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದರು. 1820ರಲ್ಲಿ ಸತಿಸಹಗಮನದ ಬಗ್ಗೆ ಬಂಗಾಲಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ಗೆ ಅನುವಾದ ಮಾಡಿದರು. ವೇದಾಂತಶಾಸ್ತ್ರ, ವೇದಾಂತಸಾರವನ್ನು ಬಂಗಾಲಿ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುವಾದಿಸಿದರು (1815-16). ವೇದಾಂತವನ್ನು ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ಗೆ ಅನುವಾದಿಸಿದರು. ಈಶ ಮತ್ತು ಕೇನೋಪನಿಷತ್ತುಗಳನ್ನು ಬಂಗಾಲಿ ಹಾಗೂ ಇಂಗ್ಲಿಷಿಗೆ ; ಮಂಡೂಕ, ಕಠೋಪನಿಷತ್ತುಗಳನ್ನು ಬಂಗಾಲಿ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುವಾದಿಸಿದರು (1817). 1823ರಲ್ಲಿ ದಿ ಎನ್‌ಕ್ರೋಚ್ ಮೆಂಟ್ ಆನ್ ದಿ ರೈಟ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಹಿಂದು ಫೀಮೇಲ್ ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿದ್ದ ಜಾತಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಮೃತ್ಯುಂಜಯನ ಬಜ್ರಸೂಚಿ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು (1827).

1821ರಲ್ಲಿ ಏಕದೇವತಾವಾದಿಗಳು ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಂಘ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ಸಂಘಕ್ಕೆ ರಾಮಮೋಹನರು ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ನೀಡಿದುದಲ್ಲದೆ ಅನುವಾದವನ್ನು ಕೊಟ್ಟರು. ಜನರಲ್ಲಿ ಜಾಗೃತಿಯನ್ನು ಮೂಡಿಸುವುದು, ವಿದ್ಯಾವಂತರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವುದು, ಆ ಮೂಲಕ ಮೂಢನಂಬಿಕೆ, ಮತಾಂಧತೆ ಮತ್ತು ಧರ್ಮಾಂಧತೆಯನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸುವ ಗುರಿ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರು.

ಬಂಗಾಲದ ಶ್ರೀರಾಂಪುರ ಎಂಬ ನಗರದಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಮಿಷನರಿಗಳು ಜನರ ಅಸಹಾಯಕತೆಯನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಮತಾಂತರಗೊಳಿಸುವ ಚಟುವಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರು. ರಾಮಮೋಹನರು ಎರಡು ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಜನರಿಗೆ ಅರಿವನ್ನು ನೀಡುವ ಮತ್ತು ಮಿಷನರಿಗಳು ಜನರಲ್ಲಿ ಬೀರುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಟೀಕಿಸುವ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. ವೇದಾಂತ ಮತ್ತು ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಹಿಂದು ಧರ್ಮದ ಸತ್ತ್ವವನ್ನು ಜನರಿಗೆ ಪರಿಚಯಿಸಿದರು.

ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಏಕದೇವತಾವಾದ ಜನರಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರದೆಂದು ಮನಗಂಡ ಇವರು ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು (1828). ಶಿಷ್ಯ ತಾರಾಚಂದ್ರ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಇದರ ಪ್ರಥಮ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ. ಇಲ್ಲಿ ವೇದ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ಪಠಣ, ಬ್ರಹ್ಮಸಂಕೀರ್ಣನಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುವು. ಬ್ರಹ್ಮ ಸಮಾಜದ ಸ್ಥಾಪನೆ ಕೆಲವು ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ನರಿಗೆ ಪ್ರಿಯವಾಗದಿದ್ದರೂ ಕಲ್ಕತ್ತೆಯ ವಿದ್ಯಾವಂತರಲ್ಲಿ ಮನ್ನಣೆ ಗಳಿಸಿತು. ಬ್ರಹ್ಮ ಸಮಾಜ ಒಂದು ಗುಂಪಿನ, ಒಂದು ಧರ್ಮದ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಮಂದಿರವಾಗಿರದೆ ಎಲ್ಲ ಏಕದೇವತಾವಾದಿಗಳ ತಾಣವಾಗಿತ್ತು.

ರಾಮಮೋಹನರಾಯರ ಕೌಟಂಬಿಕ ಮತ್ತು ವೈವಾಹಿಕ ಜೀವನ ಸುಖಕರವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವರ ತಂದೆಯ ಆಸ್ತಿಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಣ್ಣನ ಮಗ ಗೋವಿಂದ ಪ್ರಸಾದ್ ಕೋರ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಮೊಕದ್ದಮೆ ಹೂಡಿದ್ದ. ತಾರಿಣಿದೇವಿಯೊಂದಿಗೂ ಇವರಿಗೆ ಮನಸ್ತಾಪವಿತ್ತು. ಇವರ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಕುಟುಂಬದ ಸದಸ್ಯರಾರೂ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ.

ರಾಮಮೋಹನರಾಯರು ಸತಿಸಹಗಮನ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆಸಿದ ಸತತ ಹೋರಾಟದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ 1829 ಡಿಸೆಂಬರ್ 4ರಂದು ಸತಿಪದ್ಧತಿ ಕಾನೂನುಬಾಹಿರವೆಂದು ವಿಲಿಯಂ ಬೆಂಟಿಕ್ ಘೋಷಿಸಿದ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಪರಂಪರೆಯ ಒಂದು ಅಮಾನವೀಯ ಅನಿಷ್ಟ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪದ್ಧತಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಇವರು ಸಂಬದ್ ಕೌಮುದಿ ಮತ್ತು ಮಿರತ್-ಉಲ್-ಅಖ್‌ಬಾರ್ ಎಂಬ ಎರಡು ವಾರ ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಜನರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಮಹತ್ತ್ವ ನೀಡಿದ್ದರು. ಇಂಡಿಯನ್ ಜ್ಯೂರಿ ಬಿಲ್ 1827ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಇದರಲ್ಲಿದ್ದ ನ್ಯೂನತೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ರಾಯ್ ಅವರು ವಿರೋಧ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದರು. ಹಿಂದುಗಳ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರ ಹಕ್ಕಿನ ಬಗ್ಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರು ಡೋಲಾಯಮಾನ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ರಾಮಮೋಹನರು ದಿ ರೈಟ್ಸ್ ಆಫ್ ಹಿಂದುಸ್ ಓವರ್ ಆನ್ಸಿಸ್ಟರಲ್ ಪ್ರಾಪರ್ಟಿ ಅಕಾರ್ಡಿಂಗ್ ಟು ದಿ ಲಾ ಆಫ್ ಬೆಂಗಾಲ್ ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಹೊರತಂದರು. ಇಲ್ಲಿ ಮಿತಾಕ್ಷರ ಮತ್ತು ದಾಯಾಭಾಗ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿರುವ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ರಾಮಮೋಹನರು 1830 ನವೆಂಬರ್ 15 ರಂದು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಪ್ರಯಾಣ ಬೆಳೆಸಿದರು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೊರಡುವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಇವರಿಗೆ ರಾಜ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ನೀಡಿ, ತಮ್ಮ ರಾಜಕೀಯ ವಿಚಾರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾತನಾಡುವ ರಾಯಭಾರಿಯನ್ನಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಬೇಕೆಂದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರಕಾರಕ್ಕೆ ತಿಳಿಸಿದ. ಭಾರತದಲ್ಲಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಇದನ್ನು ಮಾನ್ಯಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲ ಭಾರತದ ಮೊಗಲ್ ದೊರೆಯ ರಾಯಭಾರಿಯೆಂದು ಮಾನ್ಯನೀಡಿತು. ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ನೀಡಿದ್ದ ರಾಜ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಸಹ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿತು. ರಾಯ್ ಅವರು ಭಾರತದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಆಡಳಿತ ನಿಯಂತ್ರಣ ಮಂಡಳಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದರು. ಭಾರತದ ಕೃಷಿಕರ ದುಃಖಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ವಿವರಿಸಿದರು. ಕಂದಾಯ ಸಮಸ್ಯೆ ಕುರಿತಂತೆ ಪುಸ್ತಕವೊಂದನ್ನು ಹೊರತಂದರು (1831). ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹವಾದ ಕಂದಾಯವನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ವೆಚ್ಚಮಾಡಬಾರದೆಂದು ಆಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಭಾರತದ ನ್ಯಾಯಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ಪ್ರಶ್ನೋತ್ತರ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು (1831). ಅರ್ಹತೆಯುಳ್ಳ ಭಾರತೀಯರನ್ನು ನ್ಯಾಯಾಂಗದ ಹುದ್ದೆಗಳಿಗೆ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ತಮ್ಮ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದರು. ಲೋಕಸೇವಾ

ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸಮರ್ಪಕಗೊಳಿಸಿ ಅರ್ಹರಾದ ಭಾರತೀಯರನ್ನೇ ನೇಮಿಸುವಂತೆ ತಿಳಿಸಿದರು. ಇವರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಅನಾರೋಗ್ಯ ಪೀಡಿತರಾಗಿ 1833 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 27 ರಂದು ಬ್ರಿಸ್ಟಲ್‍ನಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದರು. ಇವರ ಅಂತ್ಯಕ್ರಿಯೆ ಅರ್ನೋವೆಲ್ ಸಮಾಧಿ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ಪ್ರಕಾರ ನಡೆಯಿತು. *

ರಾಜೇಂದ್ರಪ್ರಸಾದ್, ಬಾಬು: 1884–1963. ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ಪ್ರಥಮ ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿ, ಶ್ರೇಷ್ಠ ನ್ಯಾಯವಾದಿ, ಶಿಕ್ಷಣತಜ್ಞ, ರಾಜಕಾರಣಿ, ಗಾಂಧಿವಾದಿ, ದೇಶಭಕ್ತ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಯೋಧ. ಇವರು ಬಿಹಾರ ರಾಜ್ಯದ ಸರಣ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಜೀರಾದೇಯಿ ಗ್ರಾಮದ ರೈತ ಕುಟುಂಬವೊಂದರಲ್ಲಿ 1884 ಡಿಸೆಂಬರ್ 3ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ಇವರ ತಂದೆ ಮಹಾದೇವ ಸಹಾಯ್, ತಾಯಿ ಕಮಲೇಶ್ವರಿ ದೇವಿ. ರಾಜೇಂದ್ರಪ್ರಸಾದರು ಆ ದಂಪತಿಗಳ ಐದನೆಯ ಮತ್ತು ಕೊನೆಯ ಸಂತಾನ. ಇವರ ತಂದೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣತರಾಗಿದ್ದರು. ಆಯುರ್ವೇದ ಮತ್ತು ಯುನಾನಿ ವೈದ್ಯ ಪದ್ಧತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ಆಸಕ್ತಿಯಿತ್ತು. ರಾಜೇಂದ್ರರು ಐದಾರು ವರ್ಷದವರಾಗಿದ್ದಾಗ ಅವರಿಗೆ ಮೌಲ್ವಿಗಳಿಂದ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷರಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿಸಲಾಯಿತು. ಇವರು ತಮ್ಮ 18ನೆಯ ವಯಸಿನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪ್ರವೇಶ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮದರ್ಜೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮರಾಗಿ ಉತ್ತೀರ್ಣರಾದರು(1902). ಇವರಿಗೆ 13ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ರಾಜಬಂಶಿ ದೇವಿಯವರೊಂದಿಗೆ ವಿವಾಹವಾಗಿತ್ತು. ಇವರು 1906ರಲ್ಲಿ ಬಿಹಾರಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಸ್ವಯಂಸೇವಕರಾಗಿ ದುಡಿದರು. 1911ರಲ್ಲಿ ಆ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಸೇರಿದರು. ಎಂ.ಎ. ಪದವಿಯ ಅನಂತರ ಮುಜಫರ್‌ಪುರ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಕರಾದರು. ಬಿ.ಎಲ್. ಪದವಿಗಳಿಸಿ ಅನಂತರ ಆಗಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯವಾದಿ ಯಾದರು (1908). 1915ರಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎಲ್. ಪದವಿ ಪಡೆದರು. 1916ರಲ್ಲಿ ಉಚ್ಚ ನ್ಯಾಯಾಲಯ ಪಾಟ್ನದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದಾಗ ವಕೀಲಿ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ಸು ದೊರೆಕಿತು. ಪಾಟ್ನಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಬಿಹಾರ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿಯ ಸಹಾಯಕ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ಕೆಲವು ವರ್ಷ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ನಾಯಕರನೇಕರಲ್ಲಿ ರಾಜೇಂದ್ರ ಪ್ರಸಾದ ಒಬ್ಬರು. ಕಲ್ಕತ್ತೆಯಲ್ಲಿ 1915ರಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಪ್ರಥಮ ಭೇಟಿಯಾಯಿತು. ಆಮೇಲೆ 1917ರ ಏಪ್ರಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿಗೆ ಇನ್ನಷ್ಟು ಸಮೀಪವಾದರು. ಜಲಿಯನ್ ವಾಲಾಬಾಗ್‌ನಲ್ಲಿ ನರಹತ್ಯೆ, ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ದುರಾಡಳಿತ, ಖಿಲಾಫತ್ ಚಳವಳಿ ಮೊದಲಾದ ಘಟನೆಗಳಿಂದ ದೇಶದ ರಾಜಕೀಯದ ಗತಿಯಲ್ಲಿ ತೀವ್ರ ಬದಲಾವಣೆ ಯಾಯಿತು. ಇವರು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಆಂದೋಲನದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಧುಮುಕಿದರು. ದೇಶ್ ಮತ್ತು ಸರ್ಚ್‌ಲೈಟ್ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಿಗೆ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಬರೆದರು. ಇವರೂ ಇವರ ಗೆಳೆಯರೂ ಸೇರಿ ಪಾಟ್ನ–ಗಯ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಲೇಜನ್ನು ತೆರೆದರು. ರಾಜೇಂದ್ರ ಪ್ರಸಾದರು ಅದರ ಪ್ರಿನ್ಸಿಪಾಲರಾದರು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಸಲಹೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಬಿಹಾರ ವಿದ್ಯಾಪೀಠದ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು. ಹಿಂದಿ ಮತ್ತು ಖಾದಿ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬಹಳ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಹಿಂದು–ಮುಸ್ಲಿಂ ಏಕತೆಗಾಗಿ ದುಡಿದರು. 1934ರ ಜನವರಿ 14ರಂದು ಬಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಭೂಕಂಪ ಸಂಭವಿಸಿದಾಗ ಇವರು ತಮ್ಮ ಆಯಾಸ ಅನಾರೋಗ್ಯಗಳನ್ನು ಲೆಕ್ಕಿಸದೆ ಭೂಕಂಪದಿಂದ ನೊಂದವರ ಸೇವೆಮಾಡಿದರು.

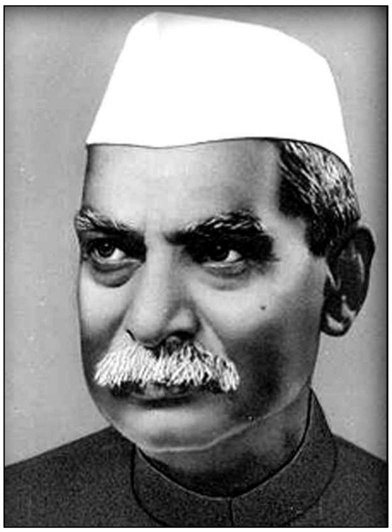

1934ರಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅಖಿಲ ಭಾರತ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಇವರು ಆಯ್ಕೆಯಾದರು. ನಾಗಪುರದಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ಅಖಿಲ ಭಾರತ ಹಿಂದಿ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಮ್ಮೇಳನಕ್ಕೂ ಇವರು ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. 1936ರಲ್ಲಿ ಬಿಹಾರ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. 1942ರ ಆಗಸ್ಟ್ 8ರಂದು ಅಖಿಲ ಭಾರತ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿಯು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತ ಬಿಟ್ಟು ತೊಲಗಬೇಕೆಂಬ ಗೊತ್ತುವಳಿಯನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿತು. ಸದಾಖತ್ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅಸ್ವಸ್ಥರಾಗಿದ್ದ ರಾಜೇಂದ್ರ ಪ್ರಸಾದರನ್ನು ಮರುದಿನವೇ ಸೆರೆಹಿಡಿಯಲಾಯಿತು. 1945ರಲ್ಲಿ ಜೂನ್ 15ರ ವರೆಗೆ ಇವರು ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇವರು ಇಂಡಿಯ ಡಿವೈಡೆಡ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನೂ ಆತ್ಮಕಥೆಯನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಪೂರ್ತಿಗೊಳಿಸಿದರು. ಇಂಡಿಯ ಡಿವೈಡೆಡ್ 1946ರ ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಅದು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕೃತಿ. ಭಾರತ ವಿಭಜನೆಯ ಬೇಡಿಕೆ, ಅದಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು, ಅದರ ಸಾಧ್ಯತೆ, ಸೂಕ್ತತೆ, ಸಾಧಕಬಾಧಕಗಳು ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಇವರು ತಮ್ಮ ಅನಿಸಿಕೆಗಳನ್ನು ಜನತೆಯ, ಅದರಲ್ಲೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮುಸ್ಲಿಂ ಜನತೆಯ ಮುಂದಿಟ್ಟು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಬೇಡಿಕೆ ಅವ್ಯಾವಹಾರಿಕವಾದುದು ಎಂಬುದನ್ನು ಮನದಟ್ಟುಮಾಡಿಕೊಡಲು ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಯತ್ನಿಸಿದ್ದರು. ಇವರ ಆತ್ಮಕಥೆ ಹಿಂದಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇದು 1947ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಇಂಗ್ಲಿಷಿಗೂ ಇತರ ಕೆಲವು ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಗಳಿಗೂ ಇದು ಅನುವಾದಗೊಂಡಿದೆ. ಈ ಆತ್ಮಕಥೆಗೆ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವಿದೆ. ಸಮಕಾಲೀನ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿಗಳ ಮತ್ತು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಇದು ಸಾಕಷ್ಟು ಬೆಳಕು ಬೀರುತ್ತದೆ.

ರಾಜೇಂದ್ರ ಪ್ರಸಾದರು 1945ರ ಜೂನ್ 15ರಂದು ಬಿಡುಗಡೆಗೊಂಡರು. 1946ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 2ರಂದು ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ನಡುಗಾಲ ಸರ್ಕಾರ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಆ ಸರ್ಕಾರದ 12 ಮಂತ್ರಿಗಳಲ್ಲಿ ಇವರೂ ಒಬ್ಬರಾಗಿದ್ದರು. ಮುಂದೆ ಇವರು ಭಾರತ ಸಂವಿಧಾನ ಸಭೆಯ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಪದವಿಗೆ ಸರ್ವಾನುಮತದಿಂದ ಆಯ್ಕೆಯಾದರು. ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಮಂತ್ರಿಪದವಿಯನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದರು. ಸಂವಿಧಾನದ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಇವರ ಪಾತ್ರ ಮಹತ್ತ್ವದಾಗಿತ್ತು. 1950ರ ಜನವರಿ 26ರಂದು ಹೊಸ ಸಂವಿಧಾನ ಕಾರ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಭಾರತ ಗಣರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಥಮ ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಯ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಇವರು ಆಯ್ಕೆಯಾದರು. ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಯಾಗಿದ್ದಾಗಲೂ ಇವರ ಜೀವನ ಸರಳವಾಗಿತ್ತು. ಇವರಿಗೂ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ನೆಹರೂ ಅವರಿಗೂ ನಡುವೆ ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಮಾನವನ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳು ಮತ್ತು ಸಂಗ್ರಹಣಶೀಲತೆ ಇವು ಆತ್ಮಸಂಯಮದ ಮೂಲಕ ನಿಯಂತ್ರಿತವಾಗಬೇಕು; ವ್ಯವಸಾಯೋತ್ಪಾದನೆ ಅಧಿಕವಾಗಬೇಕು; ಗ್ರಾಮ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಪುನರುಜ್ಜೀವನವಾಗಬೇಕು; ಅವು ವಿಸ್ತೃತವಾಗಬೇಕು; ಪುರಾತನ ಸಾಹಚರ್ಯ ಮನೋಭಾವ ಮತ್ತೆ ಜನರಲ್ಲಿ ಮೂಡಬೇಕು; ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ತತ್ತ್ವಗಳ ಮೇಲೆ ಗ್ರಾಮ ಜೀವನದ ಪುನರ್ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗಬೇಕು ಎಂದು ಇವರು ಬಯಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಕೈಗಾರಿಕೀಕರಣದ ಆಕರ್ಷಣೆಯನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುವುದು ದೇಶಕ್ಕೆ ಅಸಾಧ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಇವರು ಅಸಂತುಷ್ಟರಾಗಿದ್ದರು. 1962ರ ಮೇ 8ರಂದು ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿ ಸ್ಥಾನದಿಂದ ನಿವೃತ್ತರಾದರು. 1963 ಫೆಬ್ರವರಿ 28ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. ಹೊಸಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಮನುಷ್ಯನ ನಿರ್ಮಾಣದ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಭವ್ಯ ಆದರ್ಶವನ್ನು ಬಲವಾಗಿ ನಂಬಿದ್ದವರಲ್ಲಿ ರಾಜೇಂದ್ರ ಪ್ರಸಾದರೂ ಒಬ್ಬರು. ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಇವರಿಗೆ ಭಾರತ ರತ್ನ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತು (1962). (ಜಿ.ಎನ್.ಕೆ.)

ರಾಥೋರರು: ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದ ಪ್ರದೇಶ ಹಿಂದಿನ ರಜಪುತಾನ (ಇಂದಿನ ರಾಜಸ್ತಾನ) ರಾಜ್ಯದ 36 ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ರಾಜಮನೆತನ. ರಾಜಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಸು.12 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಿಂದ 18 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲೂ ಮುಂದೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬರುವವರೆಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಶ್ರಿತ ಸಂಸ್ಥಾನವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಇವರು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು.

ಮಾರವಾಡ ಮತ್ತು ಬಿಕನೀರ್‌ಗಳ ದಾಯಾದಿ ರಾಥೋರರ ರಾಜಮನೆತನಗಳು ತಾವು ಕನೌಜ್‌ನ ಗಾಹಡ್ವಾಲ ರಾಜಪುತ್ರ ಮನೆತನದ ಶಾಖೆಗಳೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿವೆ. ಆದರೆ ಇತಿಹಾಸ ಸಂಶೋಧಕರು ಈ ಅಂಶವನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆದು ರಾಥೋರರಿಗೂ ಗಾಹಡ್ವಾಲ ಮನೆತನಕ್ಕೂ ವಿವಾಹ ಸಂಬಂಧ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುದರ ಜೊತೆಗೆ ಇತರ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ರಾಥೋರರ ಮನೆತನದವರು ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ ಕರ್ನಾಟಕದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮನೆತನದ ಶಾಖೆಯೊಂದರ ವಂಶಿಕರೆಂದು ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಬದೌನ್ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಶಾಖೆ 8–9ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲೇ ನೆಲೆಸಿದ್ದಿತು. ಈ ಮನೆತನದವರು ತರುವಾಯ ರಾಠೌಡ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಪಡೆದರು. ಇವರು ಹಸ್ತಿಕುಂಡಿ ಅಥವಾ ಈಗಿನ ಹಠಿವುಂಡಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳು. ಅಲ್ಲಿ ಹತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದದಕ್ಕೆ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಮನೆತನದ ಸೀಹನೆಂಬ ರಾಜ 1273 ರಲ್ಲಿ ಮೃತನಾದ. ಸೀಹನ ಮಗ ಆಸ್ಥಾನ ಮತ್ತು ಆತನ ಮಗ ಧೂಹಡನ ಬಗ್ಗೆ ಜೋಧ್‌ಪುರ ರಾಜ್ಯದ ಪಚ್‌ಭದ್ರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಧೂಹಡ 1309 ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸನವೊಂದರಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅವನೇ ಮಾರವಾಡ ಅಥವಾ ಮಾರವಾರದ ರಾಥೋರ್ ಮನೆತನದ ಸ್ಥಾಪಕ. ಅವನು ಖೇರನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಅಲ್ಲಿನ ಗೋಹಿಲ್ ರಾಜನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತಿಗೊಳಿಸಿ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ.

14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರಾಥೋರರ ಇತಿಹಾಸ ಮಹತ್ತ್ವದ ಘಟನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದೆಂದರೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲದೆ ಮಸುಕಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಕಥನದ ಪ್ರಕಾರ ಧೂಹಡ ರಾಯಪಾಲ, ಕನ್ಹಾಪಾಲ, ಜಲನ್ಸಿ, ಛಡೋ. ತಿಡೊ, ಸಲ್‌ಖಾ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿನಾಥರು ಈ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಆಳಿರುವುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವರೆಲ್ಲರ ಸಂಬಂಧಗಳೂ ಕ್ರಮವಾಗಿ ತಂದೆ ಮಗನ ಸಂಬಂಧಗಳೆಂದು ಸಹ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಈ ವಂಶಪರಂಪರೆ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಂತೆ ಸಂಗತವಾಗಿಲ್ಲವೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದಾರೆ. ಅದರೂ ಈ ಮನೆತನದ ಪ್ರಮುಖ ಏಳುಬೀಳುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಅನೇಕ ಆಧಾರಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನಶಾಹಿ ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿ (1296 – 1316) ಮಾರವಾಡ ಮತ್ತು ಗುಜರಾತ್‌ಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ರಾಥೋರರು ಮುಸಲ್ಮಾನರೊಡನೆ ಸೆಣಸುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಯಿತು. ಇವರೊಂದಿಗೆ ನಡೆಸಿದ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ರಾಥೋರ ಮನೆತನದ ರಾಜರುಗಳಾಗಿದ್ದ ಕನ್ಹಾಪಾಲ, ಜಲನ್ಸಿ, ಮತ್ತು ತಿಡೊ ಎಂಬವರು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹತರಾದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸಲ್‌ಖಾ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿನಾಥರು ಮುಸ್ಲಿಮರ ಪರಮಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡರು. ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯ ಶತಮಾನ ಬಹುಭಾಗ ಅಲ್ಲಾವುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿ, ಮಹಮ್ಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕ್ ಮತ್ತು ಫಿರೋಜ್ ಷಾ ರಂತಹ ಪ್ರಬಲ ಸುಲ್ತಾನರು ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ರಾಥೋರರಿಗೆ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಲು ಆಸ್ಪದವಾಗಲಿಲ್ಲ.

ರಾಥೋರ ರಾಜ್ಯದ ಮೂರು ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಂ ಅಧೀನಪ್ರದೇಶಗಳಿದ್ದರೆ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ ಭಟ್ಟಿಗಳೆಂಬ ಹಿಂದು ರಾಜ್ಯ ಪ್ರದೇಶವಿತ್ತು. ಆ ಭಟ್ಟಿಗಳೊಂದಿಗೂ ಇವರು ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. ತಿಡೋನು ಮಡಿದಾಗ ಅವನ ಮಕ್ಕಳಾದ ಕಾನ್ಹಡ ಮತ್ತು ಸಲ್‌ಖಾರ ನಡುವೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಪೈಪೋಟಿ ನಡೆಯಿತು. ಸಲ್‌ಖಾನ ಮಗ ಮಲ್ಲಿನಾಥ ರಾವ್ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಧರಿಸಿ ಖೇರ್‌ಗೆ ಸಮೀಪದ ಮೆವೊಯಿಂದ ಆಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಳಿಕೆ ದುರ್ಬಲವಾದಾಗ ಮಲ್ಲಿನಾಥ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಮಲ್ಲಿನಾಥನ ನಿಧನಾನಂತರ ಆತನ ಮಗನಿಗೆ ಸಿಂಹಾಸನ ದೊರೆಯದೆ ಆತನ ತಮ್ಮ ವೀರಮಾಜೀಯ ಮಗ ಚುಂಡಾ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ.

ಚುಂಡಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಹಾರರ ಅಥವಾ ಪರಿಹಾರರ ಮಾಂಡೋರ್ ಪಟ್ಟಣ ಮಾರವಾಡ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು. ಅಲ್ಲಿನ ಮುಸ್ಲಿಂ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಚುಂಡಾ ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿದ. ಅವನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಮೆವೊದಿಂದ ಮಾಂಡೋರ್‌ಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ. ಚುಂಡಾ ಮೇವರದ ಸಿಸೋದಿಯ ಮನೆತನದೊಂದಿಗೆ ವಿವಾಹ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದ್ದು ರಾಥೋರರ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಹೆಚ್ಚಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಅವರ ಬಾಹುಬಲದಿಂದ ಚುಂಡಾ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಪ್ರಬಲ ನೆಲೆಯಾಗಿದ ನಾಗೌರನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಮುಂದೆ ಮುಸ್ಲಿಮರ ಸಂಯುಕ್ತ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಹೋರಾಡುತ್ತ 1422ರಲ್ಲಿ ಚುಂಡಾ ಮೃತನಾದ. ಆತನ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರದ ವಿವಾದ ಉಂಟಾಗಿ ಕೊನೆಗೆ ಆತನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ರಣಮಲ್ಲ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾರವಾರ ಮತ್ತು ಮೇವಾರ ರಾಜ್ಯಗಳು ನಡೆಸಿದ ಜಂಟಿ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಗಳಿಂದಾಗಿ ನಾಗೌರ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯ ಇವರ ವಶವಾಯಿತು. ಅದನ್ನು ಎರಡೂ ರಾಜ್ಯಗಳು ಹಂಚಿಕೊಂಡವು. ದುರದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಮೇವಾರದ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ರಣಮಲ್ಲ ಅತಿಯಾಗಿ ಮಧ್ಯಪ್ರವೇಶಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿನ ಸರದಾರರು ಸಹಿಸದೆ ರಣಮಲ್ಲನನ್ನು 1438 ರಲ್ಲಿ ಕೊಂದುಹಾಕಿದರು.

ರಣಮಲ್ಲನ ಮಗ ಜೋಧ ನಿರಾಶ್ರಿತನಾಗಿ ಮರುಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಅಲೆಯಬೇಕಾಯಿತು. ಗುಜರಾತ್ ಮತ್ತು ಮಾಳ್ವದ ಸುಲ್ತಾನರ ಜಂಟಿ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಿಂದಾಗಿ ಮೇವಾರದ ರಾಣಾ ಕುಂಬ ದುರ್ಬಲನಾದ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಜೋಧ ಚೇತರಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನು ಮೇವಾರದ ಸಿಸೋದಿಯಾ ಸರ್ದಾರರನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದಿಂದ ಹೊರಹಾಕಿದ. ಮಾಂಡೋರ್ ಮತ್ತು ಅಜ್ಮೀರ್‌ಗಳು ಸೇರಿ ಅನೇಕ ಮುಖ್ಯಸ್ಥಳಗಳು ಮೇವಾರ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. 1459ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಲೂನಿ ನದಿಯ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಅದು ಮುಂದೆ ಇವನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಜೋಧಪುರವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬಂತು.

ಜೋಧನಿಗೆ ಹದಿನೇಳು ಗಂಡು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಹೊಸ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡರು. ಹೀಗೆ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದ ಪುಟ್ಟರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾತಲ್‌ನ ಹೆಸರಿನ ಸಾತರಲ್‌ಮೇರ್ ಮತ್ತು ಬೀಕಾನ ಹೆಸರಿನ ಬಿಕನೀರ್ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ದುದಾ ಎಂಬನು ಮೆರ್ತನದಿಂದ ಆಳತೊಡಗಿದೆ. ಮುಂದೆ ಇವು ರಾಥೋರ ಮನೆತನದ ಶಾಖೆಗಳಾದವು.

1488ರಲ್ಲಿ ಜೋಧ ನಿಧನನಾದ. ತರುವಾಯದ ನಲವತ್ತು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಮೂವರು ರಾಜರು ಆಳಿದರು. ಅವರೆಂದರೆ ಸಾತಲ್ (1488 – 91) ಸುಜಾ, 1491 – 1515 ಮತ್ತು ಗಾಂಗಾ (1515–40). ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಒಳಜಗಳಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದುವು. ಕೇಂದ್ರ ಅಧಿಕಾರ ತನ್ನ ಶಾಖಾ ಮನೆತನಗಳ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದಿತು. ಹದಿನಾರನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯ ಮೊಗಲ್ ಆಳಿಕೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದರೂ ಅದು ಸ್ಥಿರಗೊಂಡಿರದಿದ್ದುದರಿಂದ ರಾಜಪುತಾನದಲ್ಲಿನ ಮನೆತನಗಳ ನಡುವೆ ಹೋರಾಟಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಲೇ ಇದ್ದುವು. ರಾಥೋರರು ಅಜ್ಮೀರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಈ ಕಾಲದ ಮುಖ್ಯ ಸಾಧನೆಯಾಯಿತು.

ರಾಥೋರರ ರಾಜ್ಯ ಇತರ ಅನೇಕ ರಜಪೂತ ರಾಜ್ಯಗಳಂತೆ ಕುಲ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ರಾಜನ ರಕ್ತಸಂಬಂಧಿಗಳು ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ಮತ್ತು ಸರದಾರರಾಗಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಜನ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸಾಮರ್ಥ್ಯದ ಮೇಲೆ ಆಡಳಿತದ ದಕ್ಷತೆ ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದಿತು. ದೆಹಲಿ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಅಕ್ಬರ್ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಚಿತ್ರವೇ ಬದಲಾಯಿತು. ಅಕ್ಬರ್ ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಿತರಣೆ ಮತ್ತು ಭದ್ರತೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಗಮನ ನೀಡಿದ. 1561 ರಲ್ಲಿ ಇವನು ರಾಜಪುತಾನವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಜೋಧಪುರದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಮೇವಾರದ ಚಿತ್ತೂರನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಸಾವಿರಾರು ಜನರ ಹತ್ಯೆಗೈದ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಇಡೀ ರಾಜಪುತಾನವೇ ತಲ್ಲಣಿಸಿ ಹೋಯಿತು. ಆದರೆ ಅಕ್ಬರ್ ಮುಂದೆ ರಾಜಪುತ್ರರಾಜರ ಶಕ್ತಿ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಧೈರ್ಯಸಾಹಸಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅಭ್ಯುದಯಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುವ ನಿರ್ಧಾರ ಮಾಡಿದ. ಅದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಅನೇಕ ರಾಜರುಗಳು ಇವನಿಗೆ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ರಕ್ತಸಂಬಂಧ ಬೆಳಸಿದರು. ಅನೇಕ ರಾಜರು ದೆಹಲಿಯ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ದುಡಿದರು. ಅಂತವರಲ್ಲಿ ಜೋಧಪುರದ ಜಸವಂತಸಿಂಹ ಒಬ್ಬ. ಔರಂಗಜೇಬನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಮತ್ತು ರಜಪುತಾನದ ರಾಜರುಗಳ ಸಂಬಂಧ ಹದಗೆಟ್ಟಿತು. ಜಸವಂತಸಿಂಹನನ್ನು ಔರಂಗಜೇಬ ದಖ್ಖನ್ನಿನಿಂದ ವಾಯವ್ಯ ಸರಹದ್ದಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿ 1679 ರಲ್ಲಿ ಅವನು ಸೈನಿಕ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದಾಗ ಮೃತನಾದ. ಆಗ ಔರಂಗಜೇಬ ಜೋಧ್‌ಪುರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ತಂದುಕೊಂಡ. ಮಾರವಾರದ ಜಸವಂತ ಸಿಂಹನ ಇಬ್ಬರು ಪತ್ನಿಯರು ತಲಾ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ಗಂಡು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಜನ್ಮ ನೀಡಿದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡ ಅಜಿತ್‌ಸಿಂಹ ಎಂಬುವನು ರಾಜ್ಯದ ಹಿತೈಷಿ ಮಂತ್ರಿಯೊಬ್ಬನ ಆರೈಕೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ. ಔರಂಗಜೇಬ ಈ ಬಾಲಕನ ಹಕ್ಕುದಾರಿಕೆಯನ್ನು ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸಿದ ಹಾಗೂ ಇವನನ್ನು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮವನ್ನೊಪ್ಪಲು ಒತ್ತಾಯಿಸಿದ. ಔರಂಗಜೇಬ್ ದಖ್ಖನ್ನಿನ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದಾಗ ಮೇವಾರದ ಅರಸುಮನೆತನ ಪುನಶ್ಚೇತನಗೊಂಡು ಅಜಿತ್‌ಸಿಂಹ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ.

1709ರಲ್ಲಿ ಔರಂಗಜೇಬನ ಮಗ ಮತ್ತು ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಬಹದ್ದೂರ್ ಷಾ ಅಜಿತ್‌ಸಿಂಹನಿಗೆ ಮಾನ್ಯತೆ ನೀಡಿದ. ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಥಮಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಾರವಾರ ಅಥವಾ ಜೋಧ್‌ಪುರ ರಾಜ್ಯ ಮೊಗಲರು ಮತ್ತು ಮರಾಠರು ಮೇಲುಗೈಗಾಗಿ ನಡೆಸಿದ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ನೆಮ್ಮದಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಮರಾಠರು ಇತರ ರಜಪೂತ ರಾಜ್ಯಗಳಂತೆಯೇ ಜೋಧ್‌ಪುರವನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆಹೊಡೆದರು. ಜೊತೆಗೆ ಮುಸ್ಲಿಂ ನಾಯಕನೊಬ್ಬನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಪಿಂಡಾರಿಗಳು ಜನರ ಸುಲಿಗೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಗಾಗ ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಮೂಲದ ಪಠಾಣರು ಧಾಳಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಮರಾಠರು ಪಾಣಿಪತ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ (1761) ಅಫ್ಘನ್ನರಿಗೆ ಸೋತ ಅನಂತರ ಜೋಧಪುರ ರಾಜ್ಯ ಇತರ ರಜಪೂತ ರಾಜ್ಯಗಳಂತೆಯೇ ಉಸಿರಾಡತೊಡಗಿತು.

ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಕ್ರಮೇಣ ಹತೋಟಿ ಸಾಧಿಸತೊಡಗಿದ್ದು ಹತ್ತೊಂಬತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭಕ್ಕೆ ಮರಾಠರನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಮತ್ತು ಮರಾಠರ ನಡುವೆ ಆದ ಒಪ್ಪಂದದ ಮೇರೆಗೆ ಜೋಧಪುರ ರಾಜ್ಯ 1818ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಶ್ರಿತ ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿತವಾಯಿತು. ಬಿಕನೀರ್ ಕೂಡ ಈ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಸೇರಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರೊಂದಿಗೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಒಪ್ಪಂದದಂತೆ ಒಳಾಡಳಿತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಮಾತ್ರ ರಾಥೋರ ರಾಜರಿಗೆ ಉಳಿಯಿತು. ಇತರ ಕೆಲವು ರಾಜ್ಯಗಳಂತೆಯೇ ಜೋಧಪುರ ಒಂದನೆಯ ದರ್ಜೆಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಸಾಲಿಗೆ ಸೇರಿತು.

ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪಡೆದಾಗ ಇದು ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನವಾಯಿತು. 1949ರಲ್ಲಿ ರಾಜಸ್ತಾನ ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಯಿತು. ಜೋಧಪುರದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಅರಮನೆಗಳಿವೆ. ಸೂರ್‌ಸಿಂಹ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಮೋತಿಮಹಲ್, ಅಭಯ ಸಿಂಹ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಪೂಲ್ ಮಹಲ್ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಮಾಂಡೋರ್‌ನಲ್ಲಿ ಜೋಧಪುರದ ಸಂಸ್ಥಾನಿಕರ ಸ್ಮಾರಕ ಪ್ರತಿಮೆಗಳಿವೆ.

(ಡಿ.ಎಸ್.ಜಿ.)

ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್, ಸರ್ವಪಲ್ಲಿ: 1888–1975. ಭಾರತದ ಎರಡನೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿ, ಶಿಕ್ಷಣತಜ್ಞ, ಸಮರ್ಥ ಆಡಳಿತಗಾರ ಮತ್ತು ಶ್ರೇಷ್ಠ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ. ದಾರ್ಶನಿಕರೆಲ್ಲ ದೊರೆಗಳಾಗಬೇಕು; ದೊರೆಗಳು ದಾರ್ಶನಿಕರಾಗಬೇಕು–ಎಂದ ಗ್ರೀಕ್ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಪ್ಲೇಟೊನ ಆದರ್ಶವನ್ನು ಸಾದರ್ಶಗೊಳಿಸಿದವರು. ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಯಾಗಿ ಇವರು ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡಾಗ, ಇದು ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಂದ ಗೌರವ ಎಂದವರು ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಜಗದ್ವಿಖ್ಯಾತ ದಾರ್ಶನಿಕ ಬರ್ಟ್ರಂಡ್ ರಸಲ್. ವೇದ–ವೇದಾಂತ ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್ ಅವರ ಧಮನಿಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿಯುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರಸ್ಥಾನತ್ರಯ ಇವರಿಗೆ ಆರ್ಷೇಯವಾಗಿ ಬಂದ ಕುಲಧನ.

ಸರ್ವಪಲ್ಲಿ ರಾಧಾಕಷ್ಣನ್ ಎಂದು ಹೆಸರಾದ ಇವರು 1888 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 5ರಂದು ಈಗಿನ ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿರುವ ಚಿತ್ತೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಿರುತ್ತಣಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ವೀರಾಸ್ವಾಮಿ, ತಾಯಿ ಸೀತಮ್ಮ. ತಂದೆ ಜಮೀನ್ದಾರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಪಟ್ಟಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ತಹಶೀಲ್ದಾರರಾಗಿದ್ದರು. ಸರ್ವಪಲ್ಲಿ ಎಂಬುದು ಇವರ ಮನೆತನದ ಹೆಸರು. ಇವರ ಆರಂಭಿಕ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ತಿರುಪತಿಯ ಲೂಥರ್ ಮಿಶನರಿ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು (1896–1900). ಎಳೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ವೇದಾಂತ ವಿದ್ಯೆ ಇಂದಿನ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಿಂದ ಅಭ್ಯಾಸ. ತರುವಾಯ ವೆಲ್ಲೂರು ಕಾಲೇಜು (1900–04) ಅನಂತರ ಮದರಾಸಿನ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಕಾಲೇಜುಗಳಲ್ಲಿ (1904–08) ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಇವರದು ಸಂಪ್ರದಾಯಸ್ಥ

ಮನೆತನವಾಗಿದ್ದರೂ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದರು. ಇವರು ಓದಿನ ನಡುವೆಯೇ 1906ರಲ್ಲಿ ಶಿವಕಾಮಮ್ಮ ಎಂಬವರನ್ನು ವಿವಾಹವಾದರು. ಇವರ ಮಾತೃಭಾಷೆ ತೆಲುಗು. ಜೊತೆಗೆ ಇಂಗ್ಲಿಷ್, ಹಿಂದಿ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಗಾಧ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಗಳಿಸಿದ್ದರು. ವೇದ ಮತ್ತು ಉಪನಿಷತ್‌ಗಳನ್ನು ಆಳವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದರು. ಶಿಕ್ಷಣ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಯಾವುದೇ ವಿಷಯ ಇವರ ಆಸಕ್ತಿಯ ಕ್ಷೇತ್ರವಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಇಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಇವರು ವಿಪುಲವಾಗಿ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಇವರ ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ. ಬಿ.ಎ. ಪದವಿಯಲ್ಲಿ ಓದುವಾಗ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದತ್ತ ಇವರ ಒಲವು ಹರಿದು ಬದುಕಿನ ಕೊನೆಯ ಕ್ಷಣದವರೆಗೂ ಸಾಗಿತು. ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯ ಹಾಗೂ ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನ ಇವುಗಳಿಗೆ ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್ ಅಪೂರ್ವ ಅರ್ಥವಂತಿಕೆಯನ್ನು ನೀಡಿದರು. ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಅಥವಾ ಆಧ್ಯಾತ್ಮವಿದ್ಯೆ ಎಂದರೆ ಕೇವಲ ಚಿಂತನಾ ವಿಧಾನವಲ್ಲ, ಅದು ಮಾದರಿಯಾಗಿ ಬದುಕುವ ವಿಧಾನ ಎಂಬುದನ್ನು ಇವರು ಕಾರ್ಯತಃ ಸಾಧಿಸಿತೋರಿಸಿದರು. ಅಖಂಡ ಪಾಂಡಿತ್ಯ, ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಪ್ರವಚನಕಾರ ಮತ್ತು ಉದಾತ್ತ ಭಾಷ್ಯಕಾರರೆಂಬ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ ಇವರದು.

ಶಿಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿಗೆ ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್ ನೀಡಿದ ಸೇವೆ ಅಪೂರ್ವವಾದುದು. ಇವರ ಜೀವನ ಆರಂಭಗೊಂಡದ್ದೇ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಅಧ್ಯಾಪನ ವೃತ್ತಿಯಿಂದ. ಮದರಾಸಿನ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಿಯನ್ನಾರಂಭಿಸಿದ ಇವರು ತರುವಾಯ ಅದೇ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದರು. 1918–21ರವರೆಗೆ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜಿನಿನಲ್ಲಿ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದರು. ಮುಂದೆ ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ 1921–31ರವರೆಗೆ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಆಗಲೇ ಗುರುದೇವ ರವೀಂದ್ರ ಮತ್ತು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಪರಿಚಯ ಇವರಿಗೆ ಲಭ್ಯ. ಈ ನಡುವೆ 1931ರಲ್ಲಿ ಆಂಧ್ರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕುಲಪತಿಗಳಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡು 1936ರ ವರೆಗೆ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಮತ್ತೆ ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದರು (1937–44). ಬನಾರಸ್ ಹಿಂದು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕುಲಪತಿಗಳಾಗಿ (1939–48), ದೆಹಲಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕುಲಪತಿಗಳಾಗಿ (1953–62) ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್ ಅವರ ಹೆಸರು ಹೊರದೇಶಗಳಿಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತು. ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ಧರ್ಮ ಹಾಗೂ ನೀತಿಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ (1932–52) ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್ ಪ್ರಥಮ ಭಾರತೀಯ. ಮ್ಯಾಂಚೆಸ್ಟರ್. ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಷಿಕಾಗೊ, ಲಂಡನ್‌ಗಳಲ್ಲಿನ ಅನೇಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಹ್ವಾನಿತ ಉಪನ್ಯಾಸಕರಾಗಿದ್ದ ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್ ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಜಾಗತಿಕ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕ ದೃಷ್ಟಿಕೋನವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿ ಈ ಬಗ್ಗೆ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಆಸಕ್ತಿ ಉಂಟಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು.

ಭಾರತೀಯ ನಿಯೋಗದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾಗಿ ಯುನೆಸ್ಕೊಗೆ 1946–50ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹಲವುಬಾರಿ ಭೇಟಿನೀಡಿದರು. ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳ ಶಿಕ್ಷಣ ಆಯೋಗದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ 1948ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ನೇಮಕಗೊಂಡರು. ಯುನೆಸ್ಕೊ ಕಾರ್ಯಕಾರಿ ಸಮಿತಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ (1952). ಪಿ.ಇ.ಎನ್.ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ, ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪಿ.ಇ.ಎನ್. ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಗೌರವ ಸದಸ್ಯರಾಗಿ (1962), ಅಮೆರಿಕದ ಹಾರ್ವರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ 1962ರಲ್ಲಿ ಜರುಗಿದ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಸಮ್ಮೇಳನಕ್ಕೆ ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಹಾಗೂ ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನದ ಸೊಬಗನ್ನು, ಆದರ್ಶಗಳನ್ನು ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಪರಿಚಯಿಸಿದರು. ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರ ಗ್ರಂಥಭಂಡಾರ ಮಾಲಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಮಾನ್ಯರಾದ ಜಿ.ಇ.ಮೂರೆ, ಬರ್ಟ್ರೆಂಡ್ ರಸಲ್ ಮತ್ತು ಕಾರ್ಲ್‌ಜೆಸ್ಪರ್ಸ್‌ರ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್ ಅವರ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ವಿಚಾರಧಾರೆಯನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ನ್ಯೂಯಾರ್ಕಿನ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ತ್ಯುದರ್ ಪ್ರಕಾಶನ ಸಂಸ್ಥೆ ಪ್ರಕಟಿಸಿದೆ.

ಸೋವಿಯತ್ ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ರಾಯಭಾರಿಯಾಗಿದ್ದ (1949–52) ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮರಳಿಬಂದ ತರುವಾಯ ಭಾರತದ ಉಪರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಗಳಾಗಿಯೂ (1952–62), ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಗಳಾಗಿಯೂ (1962–67) ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಇವರಿಗೆ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಭಾರತರತ್ನ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತು (1954). ಯಾರಿಗೂ ಸಂದರ್ಶನ ನೀಡದಿದ್ದ ರಷ್ಯದ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ ಸ್ಟಾಲಿನ್ ಇವರಿಗೆ ಮೂರು ಬಾರಿ ಅವಕಾಶ ನೀಡಿದ್ದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ. ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಯಾಗಿ ಆ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಘನತೆ ತಂದುಕೊಟ್ಟರು.

ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದ ಚಳವಳಿಗಳ ತೀವ್ರ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲೂ ತಮ್ಮ ಆಯ್ಕೆಯ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳನ್ನು ತೊರೆದವರಲ್ಲ. ಶಿಕ್ಷಣ, ಸೇವೆ, ತಾತ್ತ್ವಿಕ ವಿಚಾರಧಾರೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಸೃಷ್ಟಿ, ಆಡಳಿತ ಇವುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಏಕಕಾಲಕ್ಕೆ ಇವರು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ರೀತಿ ಬೆರಗುಗೊಳಿಸುವಂಥದ್ದು. 1908ರಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಪದವಿಗಾಗಿ ರಚಿಸಿದ ಎತಿಕ್ಸ್ ಆಫ್ ವೇದಾಂತ ಅಂಡ್ ಇಟ್ಸ್ ಮೆಟೀರಿಯಲ್ ಪ್ರೀಸಪೋಸಿಷನ್ (ವೇದಾಂತದ ನೀತಿತತ್ತ್ವಗಳು ಮತ್ತು ಅದರ ವಾಸ್ತವಿಕ ಮುಂಭಾವನೆ) ಗ್ರಂಥ ಇವರ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಪ್ರಖರತೆಯನ್ನು ಮೊತ್ತಮೊದಲು ಸಾದರಪಡಿಸಿತು. ಆಗ ಇವರಿಗೆ ಇಪ್ಪತ್ತರ ವಯಸ್ಸು. ಮದರಾಸು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಈ ಕೃತಿ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಇವರ ಸ್ಥಾನ ನಿರ್ದೇಶನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ದಿ ಫಿಲಾಸಫಿ ಆಫ್ ರವೀಂದ್ರನಾಥ ಟಾಗೂರ್(1918). ಐಡಿಯಲಿಸ್ಟ್ ವ್ಯೂ ಆಫ್ ಲೈಫ್(1932), ಈಸ್ಟರ್ನ್ ರಿಲಿಜನ್ಸ್ ಅಂಡ್ ವೆಸ್ಟರ್ನ್ ಥಾಟ್(1939), ದಿ ರೆಯ್ನ್ ಆಫ್ ರಿಲಿಜಿಯನ್ ಇನ್ ಕಾಂಟೆಂಪೊರರಿ ಫಿಲಾಸಫಿ(1920). ಇಂಡಿಯನ್ ಫಿಲಾಸಫಿ (1923,1927 ಎರಡು ಸಂಪುಟಗಳು), ದಿ ಹಿಂದು ವ್ಯೂ ಆಫ್ ಲೈಫ್ (1932)–ಇವು ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್ ಅವರ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಕೃತಿಗಳು. ಇವರು ಅನುವಾದಿಸಿರುವ ಹಾಗೂ ಸಂಪಾದಿಸಿರುವ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಭಗವದ್ಗೀತ(1948), ದಿ ಪ್ರಿನ್ಸಿಪಲ್ ಉಪನಿಷತ್ಸ್(1953), ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರ(1960)–ಇವು ಅತ್ಯಂತ ಗಮನಾರ್ಹವಾದುವು. ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್ ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕರಾಗಿ ಜಪಾನ್, ಸಿಂಗಪುರ, ಇಂಡೊನೇಷ್ಯ, ಚೀನ, ಬೆಲ್ಜಿಯಮ್, ಪೋಲೆಂಡ್, ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯ, ಸೋವಿಯತ್ ರಷ್ಯ, ಹಂಗರಿ, ಬಲ್ಗೇರಿಯ, ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಕೇಂದ್ರ ಆಫ್ರಿಕ ದೇಶಗಳಿಗೆ 1956ರಲ್ಲಿ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದರು. ಈ ಮಧ್ಯೆ 1956ರಲ್ಲಿ ಇವರ ಪತ್ನಿ ತೀರಿಕೊಂಡರು. ನೆರೆರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾದ ಚೀನ, ಮಂಗೋಲಿಯ, ಹಾಂಕಾಂಗ್‌ಗಳಿಗೆ 1957ರಲ್ಲಿ ಸೌಹಾರ್ದ ಭೇಟಿನೀಡಿ ಆ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಂದಿಗೆ ಭಾರತದ ಸಂಬಂಧ ವೃದ್ಧಿಸುವಂತೆ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ನೇಪಾಲ (1963), ರಷ್ಯ, ಐರ್ಲೆಂಡ್ (1964) ದೇಶಗಳಿಗೆ ಅಧಿಕೃತ ಭೇಟಿನೀಡಿ ರಾಜಕೀಯ ಮುತ್ಸದ್ದಿಯಾಗಿ ಜಾಗತಿಕ ಭ್ರಾತೃತ್ವಕ್ಕಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಇವರನ್ನು ಅನೇಕ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು, ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳು ಪುರಸ್ಕರಿಸಿವೆ. ನೈಟ್‌ಹುಡ್ (1931), ಟೆಹರಾನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಗೌರವ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ (1963), ನೇಪಾಲದ ತ್ರಿಭುವನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ನೀಡಿದ ಗೌರವ ಡಿಲಿಟ್, ಪೆನ್ಸಿಲ್ವೇನಿಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಗೌರವ ಡಾಕ್ಟರ್ ಆಫ್ ಲಾ (1963), ಮಾಸ್ಕೊ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಗೌರವ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ (1964), ಐರ್ಲೆಂಡ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ನೀಡಿದ ಗೌರವ ಡಾಕ್ಟರ್ ಆಫ್ ಲಾ(1964)–ಈ ಪುರಸ್ಕಾರಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್, ರೋಮ್ ಮುಂತಾದ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳು ನೀಡಿದ ನೂರಕ್ಕೂ ಮಿಕ್ಕಿದ ಗೌರವ ಪುರಸ್ಕಾರಗಳು, ಬಕಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಅರಮನೆ ನೀಡಿದ ಆರ್ಡರ್ ಆಫ್ ಮೆರಿಟ್ ಗೌರವ ಸದಸ್ಯತ್ವ (1963) ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಬಹುದು.

ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್ ಒಂದೆಡೆ ತಮ್ಮ ಜೀವನದ ಬಗ್ಗೆ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ: ಹಿರಿಯರಿಂದ ಕಿರಿಯರಿಗೆ ಬರಬಹುದಾದ ಹುಟ್ಟಿನ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನಾಗಲೀ ಸಂಪತ್ತಿನ ಸೊಬಗನ್ನಾಗಲೀ ನಾನು ನನ್ನ ಎಳೆತನದಲ್ಲಿ ಕಾಣಲಿಲ್ಲ. ನಾನು ನಾನಾಗಿಯೆ ಬಾಳಿದೆ, ನಾನಾಗಿಯೇ ಬೆಳೆದೆ, ದೇವರ ದಯದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಬೆಳಕು ಕಂಡೆ. ಈ ಮಾತುಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ವಪಲ್ಲಿಯವರು ಬದುಕನ್ನು ನೋಡಿದ ದೃಷ್ಟಿ, ಗ್ರಹಿಸಿದ ರೀತಿಗಳು ಆದರ್ಶಪ್ರಾಯವಾಗಿ ಮೂಡಿವೆ. ಇವರು 1975 ಏಪ್ರಿಲ್ 17ರಂದು ನಿಧನ ಹೊಂದಿದರು. (ಎಸ್‌ಆರ್‌ಐ.ಬಿ.)

ರಾಬರ್ಟ್ ಬ್ರೂಸ್‌ಫುಟ್: 1834–1912. ಹೆಸರಾಂತ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಭೂವಿಜ್ಞಾನಿ ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ. ಭಾರತೀಯ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸದ ಪಿತಾಮಹ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದವನು. 1834 ಸೆಪ್ಟಂಬರ್ 22ರಂದು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಗ್ಲೌಸೆಸ್ಟರ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಚೆಲ್ಟೆನ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಎಂಬ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. 1858ರಲ್ಲಿ ಮದರಾಸು ಮತ್ತು ಬಾಂಬೆ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿಗೆ ಸೇರಿದ ಭೂವಿಜ್ಞಾನ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕ ಭೂವಿಜ್ಞಾನಿಯಾಗಿ ಸೇರಿ ವಿವಿಧ ಹುದ್ದೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿ 1885ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ದೇಶಕನಾದ. 1891ರಲ್ಲಿ ಈ ಹುದ್ದೆಯಿಂದ ನಿವೃತ್ತನಾದ ಅನಂತರ ಬರೋಡ ರಾಜ್ಯದ ಭೂವಿಜ್ಞಾನ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ದೇಶಕನಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. ಅನಂತರ 1894ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಭೂವಿಜ್ಞಾನ ಇಲಾಖೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕನಾದ (1894–97). ಭೂವಿಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಎರಡೂ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಸಮಾನ ಒಲವಿತ್ತು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಪ್ರೇರಿತನಾಗಿದ್ದ. ಈತ ತನ್ನ ಕರ್ತವ್ಯ ನಿರ್ವಹಣೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹುಡುಕುತ್ತಿದ್ದ. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ 1863 ಮೇ 30ರಂದು ಮದರಾಸಿನ ಸಮೀಪದ ಪಲ್ಲವರಂ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಉಪಕರಣವನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ. ತನ್ಮೂಲಕ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಚಾಲನೆ ನೀಡಿದ. ಇದೇ ವರ್ಷ ತನ್ನ ಸಹೋದ್ಯೋಗಿ ವಿಲಿಯಂ ಕಿಂಗ್‌ನೊಡನೆ ಪಲ್ಲವರಂನ ಸಮೀಪವಿರುವ ಅತ್ತಿರಂಪಾಕ್ಕಂನಲ್ಲಿ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದ. 1864ರಲ್ಲಿ ಪಲ್ಲವರಂನಲ್ಲಿ ಈತ

ಮತ್ತಷ್ಟು ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ. 1866ರಲ್ಲಿ ಮದ್ರಾಸ್ ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ಲಿಟರೇಚರ್ ಅಂಡ್ ಸೈನ್ಸ್ ಎಂಬ ಸಂಶೋಧನ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಅವು ದೊರೆತ ಭೂಸ್ತರವನ್ನು ಕುರಿತು ವಿವರಣಾತ್ಮಕ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಪ್ರಬಂಧವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. 1867–91ರವರೆಗೆ ತಮಿಳುನಾಡು, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಪುಲವಾಗಿ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ. 1884ರಲ್ಲಿ ಕರ್ನೂಲಿನ ಭಿಲ್ಲಸರ್ಗಮ್ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಈತ ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿ ಇವನ್ನು ಯುರೋಪಿನ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಮ್ಯಾಗ್ಡಲೇನಿಯನ್‌ನೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿರುವುದು ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ವಿಚಾರವಾಗಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಹಲವು ನೆಲೆಗಳನ್ನು ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸಿಪುರ (ಕಾವೇರಿ ನದಿ ಬಯಲು), ಬಳ್ಳಾರಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಹಿಡಿದ. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಲ್ಲಿರುವ ಬೂದಿದಿಬ್ಬಗಳು ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು ಇವು ಸುಟ್ಟ ಸೆಗಣಿಯಿಂದ ರೂಪುಗೊಂಡವು ಎಂಬ ವಿಚಾರವನ್ನು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದ.

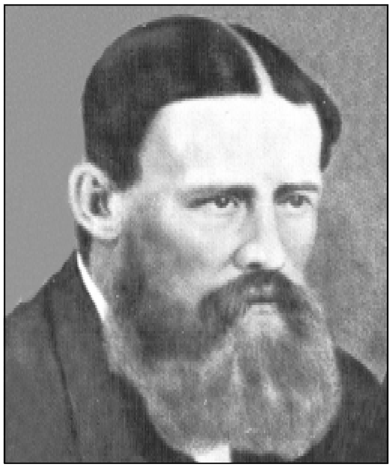

ಈತ ಒಟ್ಟು 492 ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದ; ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 42 ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ, 252 ನವಶಿಲಾಯುಗ, 17 ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ನೆಲೆಗಳು. ತ್ರಿಯುಗ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಪ್ರಯೋಗಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ. ತಾನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಈತ ಮದರಾಸಿನ ಸರ್ಕಾರಿ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ. ಈ ಕುರಿತು ಈತ ತಯಾರಿಸಿದ ಎರಡು ವಸ್ತುವಿವರ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಈ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಪ್ರಕಟಿಸಿದೆ (ದಿ ಫುಟ್ ಕಲೆಕ್ಷನ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಪ್ರಿ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಆಂಟಿಕ್ವಿಟೀಸ್–1914; ದಿ ಫುಟ್ ಕಲೆಕ್ಷನ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಪ್ರಿ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಅಂಡ್ ಪ್ರೋಟೊ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಆಂಟಿಕ್ವಿಟೀಸ್–ನೋಟ್ಸ್ ಆನ್ ದೇರ್ ಏಜಸ್ ಅಂಡ್ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಬ್ಯೂಷನ್–1916). ಈತನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು 23 ಪ್ರಕಟಣೆಗಳಿವೆ (1866–1916). 1867ರಲ್ಲಿ ಜಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಲಂಡನ್ ಈತನನ್ನು ಫೆಲೊ ಆಗಿ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿತು. ಈತ 1912 ಡಿಸೆಂಬರ್ 29ರಂದು ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ರಾಬರ್ಟ್ ಬ್ರೇಯ್ಡ್‌ವುಡ್: 1907–2003. ಅಮೆರಿಕದ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಹಾಗೂ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ. 1907 ಜುಲೈ 29ರಂದು ಮಿಶಿಗನ್‌ನ ಡೆಟ್ರಾಯಿಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. 1933ರಲ್ಲಿ ಮಿಶಿಗನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎ. ಪದವಿ ಪಡೆದ. 1934–38ರವರೆಗೆ ಶಿಕಾಗೊ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಓರಿಯಂಟಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಟರ್ಕಿಯ ಅಮುಕ್ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಕ್ಷೇತ್ರಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಲಿಂಡಳೊಡನೆ ವಿವಾಹವಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಇವನ ಕ್ಷೇತ್ರಕಾರ್ಯ ಹಾಗೂ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವಳು ಜೊತೆಗಾರ್ತಿಯಾದಳು. 1943ರಲ್ಲಿ ಶಿಕಾಗೊ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪದವಿ ಪಡೆದು ಇದೇ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ ಹಾಗೂ ಓರಿಯೆಂಟಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್‌ನಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತಿಯವರೆಗೆ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ.

ಈತ ಸಮೀಪಪ್ರಾಚ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಚಾಲನೆ ನೀಡಿದವರಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗ. 1947ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಇರಾಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಿದ ಜಾರ್ಮೊ ಪ್ರಾಜೆಕ್ಟ್ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಒಂದು ಮೈಲಿಗಲ್ಲು. ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆ ಅಥವಾ ಕೃಷಿಯ ಮೂಲ ಹಾಗೂ ಪರಿಣಾಮಗಳ ಬಗೆಗಿನ ಮೂಲಭೂತ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ಇವನ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಬುನಾದಿಯಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆಗೆ ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಹೊರಳಿಕೊಂಡ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕುರುಹುಗಳಿಗಾಗಿ ಉತ್ಖನನಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದ. ಅದೇ ತಾನೇ ಪ್ರಾಚುರ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದ ಇಂಗಾಲ–14 ತಂತ್ರದ ಪ್ರಯೋಜನವನ್ನೂ ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ಇದೊಂದು ಪರಿಸರ ಸಂಬಂಧಿ ವಿಷಯವಾದ್ದರಿಂದ ಭೂವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು, ಜೀವವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಈ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾದರು. ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಸಂಶೋಧನೆಯಾದ್ದರಿಂದ 1954ರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಸೈನ್ಸ್ ಫೌಂಡೇಷನ್ ಅನುದಾನ ದೊರೆಯಿತು. ಅನಂತರ ಇರಾಕ್‌ನಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಟ್ಟ ಕಾರಣ ಇವನು ಇರಾನ್ ಹಾಗೂ ಟರ್ಕಿಯೆಡೆಗೆ ತನ್ನ ಗಮನ ಹರಿಸಿದ. ಇಸ್ತಾಂಬುಲ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸಹಯೋಗದೊಂದಿಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಟರ್ಕಿಯಲ್ಲಿಯ ಕಯೊನು ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 8000–12000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬೇಟೆಗಾರಿಕೆಯಿಂದ ಆಹಾರೋತ್ಪಾದನೆಗೆ ಮಾನವ ಹೊರಳಿದ ಎಂಬುದನ್ನು ಸಾಬೀತುಪಡಿಸುವ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿಯ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಇವನಿಗೆ ಅಮೆರಿಕದ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ 1971ರಲ್ಲಿ ಪದಕ ನೀಡಿ ಸನ್ಮಾನಿಸಿತು. (ವಿ.ಎಸ್.)

ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಪರಮಹಂಸ: 1836–86. ಭಾರತದ ಮಹಾಜ್ಞಾನಿ. ಸರ್ವಧರ್ಮ ಸಮನ್ವಯ ಸಾಧಕ. ಬಂಗಾಲದ ಹೂಗ್ಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಾಮಾರಪುಕುರ (ಕಮರ್‌ಪುಕುರ್) ಎಂಬ ಸಣ್ಣಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ 1836 ಫೆಬ್ರವರಿ 18ರಂದು ಸಂಪ್ರದಾಯಸ್ಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ಖುದಿರಾಮ ಚಟ್ಟೋಪಾಧ್ಯಾಯ. ತಾಯಿ ಚಂದ್ರಮಣಿದೇವಿ. ಈ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ರಾಮಕುಮಾರ, ರಾಮೇಶ್ವರ, ಕಾತ್ಯಾಯಿನಿ, ಗದಾಧರ ಮತ್ತು ಸರ್ವಮಂಗಳೆ ಎಂಬ ಐವರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಗದಾಧರ ಚಟ್ಟೋಪಾಧ್ಯಾಯ ಎಂಬುದು ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಪೂರ್ವದ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು. ಶ್ರೀರಾಮ ಇವರ ಮನೆದೇವರು. ಆದಕಾರಣ ಇವರ ತಂದೆ ತಮ್ಮ ಗಂಡುಮಕ್ಕಳಿಗೆ ರಾಮನಾಮ ಸೇರಿಸಿ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಾಗಾಗಿ ಗದಾಧರನನ್ನು ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೂ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಗದಾಧರ ಮುಂದೆ ರಾಮಕೃಷ್ಣರೆಂದೇ ಲೋಕವಿಖ್ಯಾತರಾದರು.

ಐದುವರ್ಷದ ಗದಾಧರನನ್ನು ಕಾಮಾರಪುಕುರದ ಶಾಲೆಗೆ ಹಾಕಿದರು. ನೆರೆ ಹೊರೆಯವರು ಇವನ ಜಾಣ್ಮೆಗೆ ಮೆಚ್ಚಿ ಪುರಾಣಕಥೆ, ಸ್ತೋತ್ರಪಾಠಗಳನ್ನು ಹೇಳಿಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದನ್ನು ಬಹುಬೇಗ ಕಲಿತುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಬಂಗಾಲಿಯಲ್ಲಿ ಓದುಬರೆಹ ಕಲಿತಿದ್ದರೂ ಇಂಗ್ಲಿಷ್, ಸಂಸ್ಕೃತಗಳ ಪರಿಚಯವಿತ್ತು. ಗಣಿತ ಮಾತ್ರ ಇವನ ತಲೆಗೆ ಹತ್ತಲಿಲ್ಲವೆನ್ನುವರು. ಅಭಿನಯಕಲೆ, ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯಲ್ಲೂ ಗದಾಧರನಿಗೆ ಪರಿಶ್ರಮವಿದ್ದು ಮಾವಿನ ತೋಪಿನಲ್ಲಿ ಬಯಲಾಟಗಳನ್ನಾಡುವುದು, ದೇವದೇವಿಯರ ಮಣ್ಣು ಗೊಂಬೆ ಮಾಡುವುದು ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ಆಟಗಳಿಂದ ತನ್ನ ಓರಗೆಯವರಿಗೆಲ್ಲ ಅಚ್ಚುಮೆಚ್ಚಿನವನಾಗಿದ್ದ. ಗದಾಧರ ಏಳು ವರ್ಷದವನಾಗಿದ್ದಾಗ ತಂದೆ ಖುದಿರಾಮ ತೀರಿಕೊಂಡರು. ಒಂಬತ್ತನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಗದಾಧರನಿಗೆ ಉಪನಯನವಾಯಿತು. ಇವನು ಹುಟ್ಟಿದ ದಿನದಿಂದಲೂ ಎತ್ತಿ ಆಡಿಸಿ ಸಲಹಿದ ಧನಿ ಎಂಬಾಕೆ ಉಪನಯನಕ್ಕೆ ತಾನೇ ಪ್ರಥಮ ಭಿಕ್ಷಾಮಾತೆಯಾಗಬೇಕೆಂದು ಗದಾಧರನನ್ನು ಕೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಳು. ಆಕೆ ಶೂದ್ರ ಸ್ತ್ರೀಯಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಅಣ್ಣ ರಾಮಕುಮಾರ ಸಮ್ಮತಿಸಲಿಲ್ಲ. ಗದಾಧರ ಹಠಹಿಡಿದಾಗ ಅಣ್ಣ ಸಮ್ಮತಿಸಿದ. ಧನಿ ಪ್ರಥಮ ಭಿಕ್ಷಾಮಾತೆಯಾಗಿ ತನ್ನ ಆಸೆಯನ್ನು ಪೂರೈಸಿಕೊಂಡಳು.

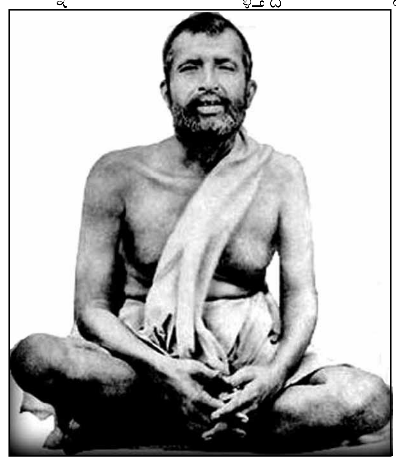

ರಾಯರಾಜಚಂದ್ರಹಾಸನೆಂಬ ಜಮೀನ್ದಾರನು ಸ್ವರ್ಗಸ್ಥನಾದ ಮೇಲೆ ಆತನ ಧರ್ಮಪತ್ನಿ ರಾಣಿ ರಾಸಮಣಿ ದಕ್ಷಿಣೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ಕಾಳಿಕಾದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದಳು. ರಾಸಮಣಿ ಬೆಸ್ತರವಳಾದರೂ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆ, ಔದಾರ್ಯ ಮತ್ತು ಈಶ್ವರ ಭಕ್ತಿಗಳಿಂದ ಆಕೆಗೆ ರಾಣಿ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಸಿಕ್ಕಿತ್ತು. ಆದರೆ ಶೂದ್ರಳು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕಾಳಿಕಾದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಪೂಜಾರಿ ದೊರಕುವುದು ಕಷ್ಟವಾಯಿತು. ಕೊನೆಗೆ ರಾಮಕುಮಾರ ಕಾಳಿದೇವಿಯ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆಯ ಪುಣ್ಯಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಸಮ್ಮತಿಸಿ ಆ ದೇವಿಯ ಅರ್ಚಕನಾಗಿ ಅಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿದ. ಗದಾಧರನೂ ಅಣ್ಣನೊಡನೆ ಉಳಿಯಬೇಕಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಗದಾಧರನ ಸೋದರಮಾವನೂ ರಾಸಮಣಿಯ ಅಳಿಯನಾದ ಮಥುರನಾಥರ ಬಾಲ್ಯಸ್ನೇಹಿತನೂ ಆದ ಹೃದಯರಾಮ ಚಟ್ಟೋಪಾಧ್ಯಾಯನ ಒತ್ತಾಸೆಯಿಂದ ಕಾಳಿಕಾದೇವಾಲಯದ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲೇ ಇದ್ದ ರಾಧಾಗೋವಿಂದ ಮಂದಿರದ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಪೂಜಾ ಭಾರ ಗದಾಧರನ ಮೇಲೆ ಬಿತ್ತು.

ರಾಮಕುಮಾರ ಮಹಾಶಕ್ತಿಸಾಧಕನಾದ ಕೇನರಾಮಭಟ್ಟಾಚಾರ್ಯನಿಂದ ಗದಾಧರನಿಗೆ ಮಂತ್ರೋಪದೇಶ ಮಾಡಿಸಿದ. ರಾಮಕುಮಾರನಿಗೆ ಆರೋಗ್ಯವಿರದೆ ವಿಶ್ರಾಂತಿಗಾಗಿ ಕಾಮಾರಪುಕರಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲೆ ಕಾಲವಾದ. ಅಣ್ಣನ ಮರಣ ವಾರ್ತೆ ಗದಾಧರನ ಎದೆನಡುಗಿಸಿತು. ತಂದೆ ಸತ್ತಮೇಲೆ ಅಣ್ಣನೇ ಸರ್ವಸ್ವವಾಗಿದ್ದ. ಗದಾಧರನಿಗೆ ಲೋಕದ ನಶ್ವರತೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ನಂಬುಗೆ ದೃಢವಾಯಿತು; ಹಾಗೆಯೇ ಈಶ್ವರಪರವಾದ ಹಂಬಲ, ಚಿಂತೆ ಅಧಿಕವಾಯಿತು. ವಿಕ್ಷುಬ್ಧ ಸಂಸಾರ ಸಮುದ್ರವನ್ನು ದಾಟಬೇಕೆಂದು ಮಹಾಯಾತ್ರೆಗೆ ಸಿದ್ಧನಾದ. ಕೆಲವು ದಿನಗಳ ಅನಂತರ ಕಾಳಿಕಾದೇವಿಯ ಅರ್ಚಕನಾಗಿ ಮುಂದುವರೆಯುವಂತೆ ಇವನನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸಲಾಯಿತು. 1855ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣೇಶ್ವರದ ಭವತಾರಿಣಿ ಅರ್ಚಕರಾಗಿನಿಂತ ಮೇಲೆ ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಆಧ್ಯಾತ್ಮ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಸಾರುವಂತೆ ಶಾಂತಭಾವ, ದಾಸ್ಯಭಾವ, ಸಖ್ಯಭಾವ, ವಾತ್ಸಲ್ಯಭಾವ ಮತ್ತು ಮಧುರಭಾವ ಎಂಬ ಐದು

ಬಗೆಯ ಭಾವಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ರಾಮಕೃಷ್ಣರು ಸಾಧಿಸಿದರು. ಕಠಿಣ ಸಾಧನೆಗಳಿಂದ ಬರುಬರುತ್ತ ಇವರ ದೇಹ ಕೃಶವಾಗತೊಡಗಿತು. ಯಾವುದೋ ಜಾಡ್ಯ, ಕಾಡುತ್ತಿರಬಹುದೆಂದು ಮಥುರನಾಥ ಕಲ್ಕತ್ತದಿಂದ ವೈದ್ಯರನ್ನು ಕರೆಸಿ ಔಷಧೋಪಚಾರ ಮಾಡಿಸಿದ. ತಾಯಿ ಚಂದ್ರಮಣಿದೇವಿ ರಾಮಕೃಷ್ಣರಿಗೆ ಹುಚ್ಚು ಬಿಡಿಸುವ ನೆಪದಲ್ಲಿ ಕಾಮಾರಪುಕರಕ್ಕೆ ಕರೆಸಿಕೊಂಡು ಮದುವೆಮಾಡಲು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿದರು. ಜಯರಾಮ ಬಾಟಿಯದ ರಾಮಚಂದ್ರ ಮುಖ್ಯೋಪಾಧ್ಯಾಯರ ಮಗಳು ಐದು ವರ್ಷದ ಶಾರದಾಮಣಿದೇವಿಯೊಂದಿಗೆ ಇಪ್ಪತ್ತೂರು ವರ್ಷದ ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ವಿವಾಹವಾಯಿತು. ಹೆಣ್ಣಿನ ಮೈಮೇಲಿದ್ದ ಒಡವೆಗಳು ಕಣ್ಮರೆಯಾದುದನ್ನು ಕಂಡ ವಧುವಿನ ತಂದೆ ಕಡೆಯವರು ಹುಡುಗಿಯನ್ನೇ ಎತ್ತಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಮನೆಗೆ ಹೊರಟಹೋದರಂತೆ. ನನ್ನ ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ಅವರು ಹೊತ್ತುಕೊಂಡು ಹೋದರೆ ಏನಾಯಿತು, ಆಗಿರುವ ಮದುವೆಯನ್ನು ರದ್ದು ಮಾಡಲಾಗುವುದೇ ಎಂದು ರಾಮಕೃಷ್ಣರು ತಾಯಿಗೆ ತಮಾಷೆ ಮಾಡಿ ಸಮಾಧಾನಪಡಿಸಿದರಂತೆ, ಇದಾದಮೇಲೆ ಒಂದೂವರೆ ವರ್ಷ ಕಾಮಾರಪುಕರದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ರಾಮಕೃಷ್ಣರು ಅನಂತರ ದಕ್ಷಿಣೇಶ್ವರಕ್ಕೆ ಬಂದರು.

1861ರಲ್ಲಿ ರಾಣಿ ರಾಸಮಣಿ ಸ್ವರ್ಗಸ್ಥಳಾದಳು. ಅವಳ ಅಳಿಯನಾದ ಮಥುರನಾಥ ತನ್ನ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಸಿದ್ಧಿಸಾಧನೆಗೆ ಸದ್ವಿನಿಯೋಗ ಮಾಡಿದ. ಎರಡು ವರ್ಷಗಳು ಕಳೆದುಹೋದವು. ಒಂದು ದಿನ ಪ್ರಾತಃಕಾಲ ಯಶೋಹರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕುಲೀನ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ವಂಶದ ಭೈರವಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಿ ಎಂಬ ನಲವತ್ತು ವರ್ಷದ ಸನ್ಯಾಸಿನಿ ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಬಳಿಗೆ ಬಂದಳು. ಆಕೆ ವಿದ್ವಾಂಸೆ, ವೈಷ್ಣವ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವಳು. ಭಕ್ತಿಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಅತಿಶಯವಾದ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದಳು. ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಭಾವಾವೇಶದ ಮೈಉರಿಯನ್ನು ಗಂಧಲೇಪನದಿಂದ ಉಪಚರಿಸಿ, ಇವರಿಗೆ ವೈಷ್ಣವ ಮತ್ತು ತಾಂತ್ರಿಕ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸಿದಳು. ಸಂಪೂರ್ಣ ಇಂದ್ರಿಯ ನಿಗ್ರಹವೇ ತಾಂತ್ರಿಕ ಸಾಧನೆಯ ಪರಮಗುರಿ. ಆತ್ಮನನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮದಲ್ಲಿ ಐಕ್ಯಗೊಳಿಸುವುದೇ ಮೋಕ್ಷ. ಇದರಿಂದ ಅಣಿಮಾದಿ ಅಷ್ಟಸಿದ್ಧಿಗಳೂ ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಸ್ವಾಧೀನವಾದುವು.

ಹದಿನಾಲ್ಕು ವರ್ಷದ ಕುಮಾರಿ ಶಾರದಾಮಣಿದೇವಿ ಪತಿಯ ಚಿತ್ರವಿಚಿತ್ರ ಕಥೆ ಕೇಳಿ, ತಂದೆ ಮನೆಯಿಂದ ಕಾಮಾರಪುಕುರಕ್ಕೆ ಬಂದಳು. ರಾಮಕೃಷ್ಣರು ಶಾರದಾಮಣಿ ದೇವಿಯನ್ನು ಆದರದಿಂದ ಬರಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಸನ್ಯಾಸಗ್ರಹಣ ಮಾಡಿದ್ದರೂ ಆಜನ್ಮ ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯ ವ್ರತವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದರೂ ರಾಮಕೃಷ್ಣರು ಪತ್ನಿ ಶಾರದಾಮಣಿಯನ್ನು ಕೈಬಿಡಲಿಲ್ಲ. ನಾನು ಎಲ್ಲ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಜಗನ್ಮಾತಾ ಸ್ವರೂಪಿಣಿಯೆಂದು ನೋಡಲು ಕಲಿತಿದ್ದೇನೆ.

ನಿನ್ನಲ್ಲಿಯೂ ನಾನು ಅದನ್ನೇ ನೋಡುತ್ತೇನೆ. ಆದರೆ ನೀನು ನನ್ನನ್ನು ಲೌಕಿಕಕ್ಕೆ (ಮಾಯೆಗೆ) ಎಳೆಯಲಾಶಿಸಿದರೆ ವಿವಾಹಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ನಿನ್ನಿಚ್ಛೆಯಂತೆ ನಡೆಯಲು ಸಿದ್ಧನಿದ್ದೇನೆ ಎಂದ ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಮಾತಿಗೆ ನಾನು ನಿಮ್ಮ ಸಹಧರ್ಮಿಣಿ. ನಿಮ್ಮನ್ನು ಸಂಸಾರಕ್ಕೆಳೆಯಲು ನಾನೆಂದೂ ಬಯಸೆನು. ನಿಮ್ಮ ಸೇವೆಯೇ ನನ್ನ ಜೀವನದ ಪೂಜೆಯಾಗಿರಲಿ ಎಂದು ಶಾರದಾಮಣಿ ಹೇಳಿದರು. ಪರಮಹಂಸರಿಗೆ ಪರಮಾನಂದವಾಯಿತು. ಸ್ವಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಆರುತಿಂಗಳು ಕಳೆಯುವ ವೇಳೆಗೆ ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಆರೋಗ್ಯ ಸುಧಾರಿಸಿತು, ದಕ್ಷಿಣೇಶ್ವರಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದರು.

ಮಥುರಾನಾಥನು ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಪರಮಹಂಸರ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಕಾಶಿ, ಪ್ರಯಾಗ, ಬೃಂದಾವನ ಮುಂತಾದ ಪವಿತ್ರಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿಗೆ ತೀರ್ಥಯಾತ್ರೆಗೆ ಹೋಗಿಬಂದ. ಪರಮಹಂಸರು ದರಿದ್ರ ನಾರಾಯಣರ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ಜರುಗಿದವು. 1871ರಲ್ಲಿ ಮಥುರನಾಥ ತೀರಿಕೊಂಡ.

1872ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣೇಶ್ವರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಶಾರದಾಮಣಿದೇವಿಗೆ ಪರಮಹಂಸರೊಂದಿಗೆ ಅಧ್ಯಾತ್ಮ ಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ನೇರವಾದರು. ಪರಮಹಂಸರಿಂದ ಪೂಜಿತಳಾದ ಶಾರದಾದೇವಿ ಲೋಕಕ್ಕೆಲ್ಲ ಮಹಾಮಾತೆಯಾದರು. ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಪ್ರಥಮ ಶಿಷ್ಯೆ ಕೂಡ ಆದರು.

ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಪರಮಹಂಸರ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಜೀವನದಲ್ಲಿ ಮುಮುಕ್ಷುಗಳು, ಸುಧಾರಕರು, ಶಿಷ್ಯೋತ್ತಮರು ಸೇರಿದ್ದಾರೆ. ಪರಮಹಂಸರೇ ಕೆಲವರನ್ನು ಹೋಗಿ ಕಂಡರೆ, ಕೆಲವರು ಈ ಗುರುದೇವನಿದ್ದೆಡೆಗೆ ಬಂದು ದೀಕ್ಷೆ ಪಡೆದಿದ್ದಾರೆ. ರಾಮಕೃಷ್ಣರು ಈಶ್ವರನ ಅಸಂಖ್ಯ ಕಿರಣಗಳಲ್ಲಿ ತಮಗೆ ಕಾಣದುದು ಬೇರೆಯವರಿಗೆ ಕಂಡಿರಬಹುದೆಂಬ ಭಾವನೆಯಿಂದ ಸಮಕಾಲೀನರನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಒಬ್ಬಿಬ್ಬರನ್ನು ಪರೀಕ್ಷೆಗೂ ಗುರಿಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಒರೆಗಲ್ಲಿಗೆ ಹಚ್ಚಿ ನೋಡದೆ ಇವರು ಯಾವುದನ್ನೂ ಚಿನ್ನವೆಂದು ಒಪ್ಪುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಶ್ರೀಮಂತನೂ ಶಿಷ್ಟಾಚಾರಿಯೂ ಆದ ಮಹರ್ಷಿ ದೇವೇಂದ್ರನಾಥ ಟಾಗೂರ್, ಮಹಾವ್ಯಕ್ತಿ ದಯಾನಂದ ಸರಸ್ವತಿ, ಮಹಾಪಂಡಿತ ಈಶ್ವರಚಂದ್ರ ವಿದ್ಯಾಸಾಗರ, ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕಾದಂಬರಿಕಾರ ಬಂಕಿಮಚಂದ್ರ ಚಟ್ಟೋಪಾಧ್ಯಾಯ, ವಿಚಕ್ಷಣಪಂಡಿತ ಶಶಿಧರ ಮೊದಲಾದವರು ಪರಮಹಂಸರ ಉಪದೇಶಾಮೃತವನ್ನು ಸವಿದವರು. ರಾಮಚಂದ್ರದತ್ತ, ಮನೋಹರಮಿತ್ರ, ಸುರೇಂದ್ರಮಿತ್ರ, ಪ್ರಸಿದ್ಧ ನಾಟಕಕಾರ ಗಿರೀಶಚಂದ್ರ, ದುರ್ಗಾಚರಣನಾಗ ಮೊದಲಾದವರು ಗುರುದೇವ ಸಂಸಾರಿಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಅದ್ವಿತೀಯರು. ಕೋಲ್ಕೊತ್ತದ ವಿದ್ಯಾಸಾಗರ ಪ್ರೌಢಶಾಲೆಯ ಮುಖ್ಯೋಪಾಧ್ಯಾಯನೂ ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜದ ಸದಸ್ಯನೂ ಆದ ಮಹೇಂದ್ರನಾಥಗುಪ್ತ ಅಗ್ರಮಾನ್ಯ ಶಿಷ್ಯ. 1881ರಲ್ಲಿ ಮಹಾಜ್ಯೋತಿಯ ಬಳಿಗೆ ಮತ್ತೊಂದು ದಿವ್ಯಜ್ಯೋತಿ ಆಗಮಿಸಿದಂತೆ ಬಂದ ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದ (ನರೇಂದ್ರನಾಥ)–ಇವರು ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಪರಮಹಂಸರ ಸಂನ್ಯಾಸಿ ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಮಾನ್ಯರಾದವರು. ಪರಮಹಂಸರಿಂದ ಮಂತ್ರದೀಕ್ಷೆ ಕೈಕೊಂಡು ಶಾರದಾದೇವಿಯ ಅನವರತ ಸಂಗಿನಿಯಾಗಿ, ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಜೋಗಿನ್‌ಮಾ, ಗೋಲಾಸ್‌ಮಾ ಗೌರಿದಾಸಿ, ಅಘೋರಮಣಿದೇವಿ (ಗೋಪಾಲನ ತಾಯಿ)– ಇವರು ಅನುಗ್ರಹಿತ ಸ್ತ್ರೀಭಕ್ತೆಯರು.

ದಕ್ಷಿಣೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಪರಮಹಂಸರು ಧರ್ಮಪಿಪಾಸುಗಳ ಹೃದಯತೃಷ್ಣೆಯನ್ನು ತಮ್ಮ ವಚನಾಮೃತದಿಂದ ನೀಗಲು ಅನವರತ ದುಡಿದರು. ಸಾಮತಿ, ಕಥೆ, ಹಾಸ್ಯ ಮತ್ತು ತತ್ತ್ವಬೋಧೆಗಳಿಂದ ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ದರ್ಶಕರಿಗೆ ಹೃದಯಭಾರವಾಗದಂತೆ ತತ್ತ್ವೋಪದೇಶ ಮಾಡಿದರು. ವಿವೇಕಾನಂದರು ತಾವು ಪರಮಹಂಸರ ಪ್ರೇಮದಾಸ ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ರಾಮಕೃಷ್ಣರು ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕ ಬುದ್ಧಿಯನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ರೂಢಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದರು. ನಾನು ಹಿಂದು ಕ್ರೈಸ್ತ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಗಳನ್ನೂ ಇನ್ನುಳಿದ ಅನೇಕ ವಿಧವಿಧವಾದ ಪಂಥಗಳನ್ನೂ ಸಾಧಿಸಿದ್ದೇನೆ. ಭಿನ್ನ ಭಿನ್ನ ಮಾರ್ಗಗಳಿಂದ ಸರ್ವರೂ ಏಕಮಾತ್ರ ಸತ್ಯದೆಡೆಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ನೀವು ಎಲ್ಲ ಮತಗಳನ್ನೂ ಪರೀಕ್ಷಿಸಬೇಕು. ಒಂದುಸಾರಿಯಾದರೂ ಎಲ್ಲ ಹಾದಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ತಿರುಗಾಡಿ ಬರಬೇಕು. ಹಿಂದುಗಳು, ಮುಸಲ್ಮಾನರು, ಬ್ರಹ್ಮಸಮಾಜಗಳು, ವೈಷ್ಣವ ಪಂಥಿಗಳು ಎಲ್ಲರೂ ಸುಮ್ಮನೆ ಕಚ್ಚಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಯಾವನು ಕೃಷ್ಣನೋ ಅವನೇ ಶಿವನು; ಅದೇ ಕಾಳಿ, ಆದಿಶಕ್ತಿ; ಆತನೇ ಯೇಸು, ಆತನೇ ಅಲ್ಲಾ. ಒಬ್ಬ ರಾಮನಿಗೆ ನೂರು ನಾಮಗಳು. ಸರೋವರಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಘಟ್ಟಗಳಿವೆ ಒಂದು ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಗಳು ಕಲಶಗಳಲ್ಲಿ ನೀರು ಮೊಗೆದು ಅದನ್ನು ಜಲ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ; ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ಮುಸಲ್ಮಾನರು ಪಕಾಲಿಗಳಲ್ಲಿ ನೀರು ತುಂಬಿಕೊಂಡು ಪಾನಿ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಮೂರನೆಯದರಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತರು ವಾಟರ್ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರುಗಳಿದ್ದರೂ ವಸ್ತುವೊಂದೇ; ಆ ಒಂದೇ ವಸ್ತುವನ್ನೇ ಎಲ್ಲರೂ ಅರಸುತ್ತಿರುವುದು. ಭೇದವೆಂಬುದೆಲ್ಲ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ, ರುಚಿಯಲ್ಲಿ. ಭಾವದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬನೂ ಅವನವನ ದಾರಿಯನ್ನೇ ಹಿಡಿದು ನಡೆಯಲಿ. ಪರಮಹಂಸರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ದ್ವೈತ ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ ಅದ್ವೈತಗಳು ಪರಸ್ಪರ ವಿರೋಧವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ, ಒಂದು ಇನ್ನೊಂದಕ್ಕೆ ಮೆಟ್ಟಿಲಾಗಿತ್ತು. ಬ್ರಹ್ಮವೇ ಶಕ್ತಿ, ಶಕ್ತಿಯೇ ಬ್ರಹ್ಮ. ನೇತಿ ನೇತಿ ಎಂದು ಹೇಳಿದಂತೆಯೇ ಇತಿ ಇತಿ ಎಂದೂ ಸಾರಿದರು. ಅದ್ವೈತವು ಸಾಧನೆಯ ಕಟ್ಟಕಡೆಯ ಮಾತು ಅಥವಾ ಮೌನ. ಅದನ್ನು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಅನುಭವಿಸಬೇಕು. ಏಕೆಂದರೆ ಅದು ಮನಸ್ಸಿಗೂ ಮಾತಿಗೂ ಮೀರಿದ್ದು; ಮನಸ್ಸು ಬುದ್ಧಿಗಳಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತವೇ ತುತ್ತತುದಿಯ ಸಿದ್ಧಿ; ಸಿದ್ಧಿ ಸಾಧಕನ ಪರಮಧ್ಯೇಯ ಹೊನ್ನು, ಹೆಣ್ಣು, ಮಣ್ಣುಗಳ ತ್ಯಾಗ. ಕಾಮಿನಿಯ ತ್ಯಾಗವೆಂದರೆ ಸ್ತ್ರೀದ್ವೇಷ ಅಥವಾ ತಿರಸ್ಕಾರ ಎಂದಲ್ಲ. ಕಾಮಿನೀತ್ಯಾಗವೆಂದರೆ ಕಾಮತ್ಯಾಗ ಅಥವಾ ಇಂದ್ರಿಯ ನಿಗ್ರಹ. ಪುರುಷರಿಗೆ ಕಾಮಿನೀತ್ಯಾಗವನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದರೆ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಪುರುಷತ್ಯಾಗವನ್ನು ಬೋಧಿಸಿರುವರು. ಹೊನ್ನಿನ ತ್ಯಾಗವೆಂದರೆ ದಾರಿದ್ರ್ಯಲೋಲುಪತೆ ಎಂದಲ್ಲ; ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ಸನ್ಮಾರ್ಗದಿಂದ ಆರ್ಜಿಸಿ ಸದುಪಯೋಗಪಡಿಸಬೇಕು. ದೇವರು ಕೊಟ್ಟ ಧನವನ್ನು ದೇವರ ಸೇವೆಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಬೇಕು. ದುಃಖಿಗಳ ಸೇವೆಯೂ ದೇವರ ಸೇವೆಯೇ. ಹೀಗೆ ದರಿದ್ರ ನಾರಾಯಣನ ಸೇವೆ ಪರಮಹಂಸರ ಬೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುದಾಗಿತ್ತು.

ಲೋಕಕಲ್ಯಾಣದ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಇಡೀ ಬದುಕನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡ ಪರಮಹಂಸರು ಗಂಟಲ ಬೇನೆಗೆ ತುತ್ತಾಗಿ 1886 ಆಗಸ್ಟ್ 16ರಂದು ಇಹಲೋಕವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದರು. (ಎಲ್.ಆರ್.)

ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಿಷನ್: ಸಾಮಾಜಿಕ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ನಿರತವಾದ ಭಾರತದ ಒಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಥೆ. ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ 1897 ಮೇ 1ರಂದು ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಪರಮಹಂಸರ ಬೋಧನೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಚಾರಮಾಡುವುದು ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಸುಧಾರಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗುವುದು. ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶಗಳು.

ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ನಿಧನದ ಬಳಿಕ(1886) ಅವರ ಅವಿವಾಹಿತ ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ತಮ್ಮ ಕುಟುಂಬ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗದೆ ತ್ಯಾಗ ಮತ್ತು ಸಾಧನೆಯ ಜೀವನವನ್ನೇ ಮುಂದುವರಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. ಕೋಲ್ಕೊತ್ತದ ಬಾರಾನಗರ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಇವರೆಲ್ಲ ಕಲೆತು ಕಠೋರ ತಪಸ್ಸಿನ ಜೀವನ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಭಕ್ತರು ಇವರಿಗೆಲ್ಲ ಆರ್ಥಿಕ ನೆರವು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ ಸನ್ಯಾಸಿ ಮತ್ತು ಭಕ್ತರ ನಿಕಟ ಬಾಂಧವ್ಯ ಮೊದಲಾಯಿತು. ಇವರಿಗೆಲ್ಲ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯ ಮುಂದಾಳು ನರೇಂದ್ರ(ವಿವೇಕಾನಂದ). ಬಾರಾನಗರದ ಪಾಳುಮನೆಯನ್ನೇ ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಸಂಘದ ಪ್ರಥಮ ಸನ್ಯಾಸಿ ಮಠವೆಂದು ಕರೆಯಬಹುದಾಗಿದೆ.

1897 ಮೇ 1ರಂದು ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಆಪ್ತ ಭಕ್ತರಾದ ಬಲರಾಮಬೋಸರ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಸನ್ಯಾಸಿ ಮತ್ತು ಭಕ್ತರು ಒಂದೆಡೆ ಸೇರಿದರು. ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರ ನೇತೃತ್ವದ ಈ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಹಾಸಂಘ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ನಿರ್ಣಯವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಸಂಘದ ಮೂಲ ಉದ್ದೇಶಗಳು ಎರಡು: 1 ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಜೀವನವನ್ನು ಆದರ್ಶವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ತ್ಯಾಗ ಮತ್ತು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಸಾಧನೆಯ ಪರಿಶುದ್ಧ ಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸುವ ಸನ್ಯಾಸಿ ವೃಂದವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸುವುದು. 2 ಗೃಹಸ್ಥ ಭಕ್ತರ ಸಹಾಯದೊಂದಿಗೆ ಜಾತಿ, ಮತ, ಜನಾಂಗ,

ಲಿಂಗಭೇದಗಳಿಲ್ಲದೆ ಸಮಾಜದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸೇವಾಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗುವುದು. ತನ್ನ ಮೋಕ್ಷ ಸಾಧನೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಜಗತ್ತಿನ ಹಿತಸಾಧನೆಗೆ ಶ್ರಮಿಸಬೇಕು ಎಂಬ ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಸಂಘದ ಧ್ಯೇಯೋದ್ದೇಶ ಅಡಗಿದೆ. ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಹಾಸಂಘಕ್ಕೆ ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ಶಾಖೆಗಳಿವೆ: ಒಂದು ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಠ ಮತ್ತೊಂದು ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಿಷನ್. ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಠದ ಕಾರ್ಯವ್ಯಾಪ್ತಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದೆ. ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಿಷನ್ ಶಿಕ್ಷಣವೇ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ಈ ಎರಡೂ ಶಾಖೆಗಳ 135 ಕೇಂದ್ರಗಳೂ 30 ಉಪಕೇಂದ್ರಗಳೂ ಇವೆ. ಇವುಗಳ ಪ್ರಧಾನ ಕೇಂದ್ರ ಕೋಲ್ಕೊತ್ತದ ಸಮೀಪವಿರುವ ಬೇಲೂರು ಮಠ.

ಬೇಲೂರು ಮಠ, ಕೋಲ್ಕೊತ್ತ

ಮಹಾಸಂಘದ ಸದಸ್ಯರು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಸಾಧನೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸುವುದು ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಸಮನ್ವಯ ತತ್ತ್ವವನ್ನು. ಯಾವುದೇ ಧರ್ಮ, ಮತ ಮತ್ತು ಸಂತರ ಉಪಯುಕ್ತ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ಇವರು ಉದಾರ ಮನೋಭಾವದಿಂದ ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಸಾಧನೆ, ಕರ್ಮ ಮತ್ತು ಶಾಸ್ತ್ರಾಧ್ಯಯನ ಈ ಮೂರಕ್ಕೂ ಸಮಾನವಾದ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯತೆ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ದುಡಿಮೆಯೇ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ, ಆತ್ಮನಿಗ್ರಹವೇ ತ್ಯಾಗ, ಇಡೀ ಜೀವನವೇ ಧರ್ಮ–ಇವು ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಹಾಸಂಘದ ಆದರ್ಶಗಳು. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಮೂಲಸೂತ್ರವಾದ ನಾಲ್ಕು ಯೋಗಗಳ ಸಮನ್ವಯ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಸಂಘವು ಅನುಸರಿಸುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಮಹಾಸಂಘದ ಚಿಹ್ನೆ ಅಥವಾ ಲಾಂಛನ ರಚಿಸಿದವರು ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು. ಈ ಚಿಹ್ನೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಸರೋವರದ ಅಲೆಗಳು ಕರ್ಮವನ್ನೂ ಕಮಲವು ಭಕ್ತಿಯನ್ನೂ ಉದಯಿಸುತ್ತಿರುವ ಸೂರ್ಯ ಜ್ಞಾನವನ್ನೂ ಸುತ್ತಿಕೊಂಡಿರುವ ಸರ್ಪ ಯೋಗ ಹಾಗೂ ಜಾಗೃತ ಕುಂಡಲಿನೀ ಶಕ್ತಿಯನ್ನೂ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆ. ಹಂಸ ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರತೀಕ. ಕರ್ಮ, ಭಕ್ತಿ, ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಯೋಗ ಇವುಗಳ ಸಮನ್ವಯದ ಮೂಲಕ ಪರಮಾತ್ಮನ ದರ್ಶನ ಲಾಭವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಅದರ ಭಾವಾರ್ಥ. ಮಹಾಸಂಘ ಮತೀಯವಾದುದಲ್ಲ. ಜಾತಿ, ಮತ ಲಿಂಗಭೇದಗಳಿಲ್ಲದೆ ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಅದು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಕೋಮು ಸಂಬಂಧದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ಭಾಗವಹಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಪವಾಡಗಳಿಗೂ ರಹಸ್ಯ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಿಗೂ ಸಂಘ ಮನ್ನಣೆ ನೀಡುವುದಿಲ್ಲ. ಎಷ್ಟೇ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರತವಾಗಿದ್ದರೂ ರಾಜಕೀಯ ರಂಗದೊಂದಿಗೆ ಸಂಘ ಯಾವ ಸಂಬಂಧವನ್ನೂ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿಲ್ಲ. ಸಂಘ ಆಧುನಿಕ ಮನೋಭಾವವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಮತ್ತು ವೈಚಾರಿಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತದೆ. ಮೂಢನಂಬಿಕೆ, ಮಡಿವಂತಿಕೆ, ಜಾತಿನಿಯಮ–ಇವುಗಳಿಗೆ ಸಂಘದಲ್ಲಿ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಶಿವಜ್ಞಾನೇ ಜೀವ ಸೇವಾ ಎಂಬ ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಸೂತ್ರರೂಪದ ಹೇಳಿಕೆಯೆ ಮಹಾಸಂಘದ ಸೇವಾ ಕಾರ್ಯಗಳ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ತತ್ತ್ವವಾಗಿದೆ. ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಹಾಸಂಘದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ಷೇತ್ರ ಪ್ರಮುಖವಾದುದು. ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಶಿಕ್ಷಣತತ್ತ್ವವನ್ನು ಅನುಸರಿಸುವುದು ಹಾಗೂ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಬೆಳವಣಿಗೆಯೆ ಇದರ ಪ್ರಧಾನ ಗುರಿ. ದೇಶದಾದ್ಯಂತ ನೂರಾರು ಆದರ್ಶ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಸಂಘ ನಡೆಸುತ್ತಿದೆ. ವಿವಿಧ ಪದವಿ ಕಾಲೇಜುಗಳು, ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಮತ್ತು ಪ್ರೌಢಶಾಲೆಗಳು, ವೈದ್ಯಕೀಯ, ತಾಂತ್ರಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು, ಅನಾಥಾಶ್ರಮಗಳು, ವಯಸ್ಕರ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೇಂದ್ರಗಳು, ಕೃಷಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು, ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ನಿಲಯಗಳು ಸೇವಾಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿವೆ. ಭಾರತದ ವಿವಿಧೆಡೆ 655 ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿವೆ.

ಇಂಗ್ಲಿಷ್, ದೇಶೀಯ ಮತ್ತು ವಿದೇಶಿಯ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣಭೂತವಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಉಪನಿಷತ್, ಭಗವದ್ಗೀತೆ ಮುಂತಾದ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಕಟಣೆ, ಪಾರಾಯಣಾದಿಗಳನ್ನೂ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ರಾಮಕೃಷ್ಣ, ಶಾರದಾದೇವಿ ಮತ್ತು ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರ ಜೀವನ ಸಂದೇಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕೃತಿಶ್ರೇಣಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಂಘಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಒಟ್ಟು 16 ಪ್ರಕಟಣಾ ಕೇಂದ್ರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಲ್ಕೊತ್ತ ಮತ್ತು ಚೆನ್ನೈನಲ್ಲಿರುವ ಕೇಂದ್ರಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿವೆ. ಉಳಿದ ಕೇಂದ್ರಗಳು ವಿವಿಧ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತವೆ. ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮತ್ತು ಇತರ ದೇಶಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಇಂಥ 15 ಮಾಸಪತ್ರಿಕೆಗಳು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಜನಪ್ರಿಯತೆ ಗಳಿಸಿವೆ.

ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು ಆಶಿಸಿದ್ದಂತೆ ಅವರ ನಿಧನದ ಬಳಿಕ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗಾಗಿ ಶಾರದಾ ಮಠ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು (1953). ಇದರ ಪ್ರಧಾನ ಕೇಂದ್ರ ಕೋಲ್ಕೊತದ ದಕ್ಷಿಣೇಶ್ವರದಲ್ಲಿದೆ. ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಹಾಸಂಘದ ಬಗೆಗಿನ ಎಲ್ಲ ನಿಯಮಗಳೂ ಇದಕ್ಕೂ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ನ್ಯೂಯಾರ್ಕಿನ ವೇದಾಂತ ಸೊಸೈಟಿ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿರುವ ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಿಷನ್‌ನ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯ ಶಾಖೆ. ಸ್ವಾಮಿ ವಿವೇಕಾನಂದರು ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ (1893) ನಡೆಸಿದ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳ ಬಳಿಕ ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. 1898 ರಲ್ಲಿ ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಿಷನ್ನಿನ ಅಂಗಸಂಸ್ಥೆಯಾಯಿತು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಧರ್ಮವನ್ನು ಪ್ರಚಾರಪಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಪಾತ್ರ ಹಿರಿದಾದುದು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಪ್ರಧಾನ ಉದ್ದೇಶ ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಪರಮಹಂಸರ ಬೋಧನೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಚುರಪಡಿಸುವುದೇ ಆಗಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿರುವ ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಿಷನ್‌ನ 86 ಮಠಗಳು ವೈದ್ಯಕೀಯ, ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಹಾಗೂ ದೀನದಲಿತರ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿವೆ. (ಎಲ್.ಆರ್.)

ರಾಮದಾಸ: 1608–81. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಒಬ್ಬ ಸಂತ. ಸಮರ್ಥ ರಾಮದಾಸ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದವನು. ಪೂರ್ವಾಶ್ರಮದ ಹೆಸರು ನಾರಾಯಣ. ಈತನ ಪೂರ್ವಜರು ಠೋಸರ್ ಮನೆತನದವರು, ತಂದೆ ಸೂರ್ಯಾಜಿ ಪಂತ ಠೋಸರ್, ತಾಯಿ ರಾಣೂಬಾಯಿ; ಸಹೋದರ ಗಂಗಾಧರ. ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಮದಾಸ ಬಹಳ ತುಂಟನಾಗಿದ್ದ. ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಚುರುಕಾಗಿದ್ದರೂ ತುಂಟತನ ಹೆಚ್ಚಾಗಿತ್ತು. ಈತನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳ ಜಾಂಬಗಾವ್. ಅಲ್ಲಿಯ ಆಂಜನೇಯ ಸ್ವಾಮಿ ಈತನ ಆರಾಧ್ಯದೇವತೆ. ಅಲ್ಲಿಯೇ ಈತನಿಗೆ ರಾಮನ ದರ್ಶನವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಮದುವೆ ಮಾಡಿದರೆ ಮಗನ ತುಂಟತನ ಕಡಿಮೆಯಾಗಬಹುದೆಂದು ತಾಯಿ ರಾಣೂಬಾಯಿ ಮದುವೆಯನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿದಳು. ಮದುವೆಯ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಮಂಗಳಾಷ್ಟಕ ಆರಂಭವಾಗಿ ದ್ವಿಜರು ಸುಮುಹೂರ್ತಾ ಸಾವಧಾನ ಎನ್ನುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೆ ನಾರಾಯಣ ಲಗ್ನಮಂಟಪದಿಂದ ಹೊರಗೆ ಹೊರಟುಹೋದ. ಗೋದಾವರಿ–ನಂದಿನಿ ಸಂಗಮ ಕ್ಷೇತ್ರ, ನಾಸಿಕ್ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿಂತು ತಪಸ್ಸನ್ನಾಚರಿಸಿದ. ಗೋದಾವರಿ ತೀರದಿಂದ ಹಿಮಾಲಯದ ಬದರೀ ಕ್ಷೇತ್ರದವರೆಗೆ ಸಂಚಾರಮಾಡಿ ಅಲ್ಲಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಸಿದ್ಧಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿಗೂ ಹೋಗಿ ತಾಯಿಯ ದರ್ಶನಕ್ಕೆಂದು ಪುನಃ ಜಾಂಬಗಾವ್‌ಗೆ ಬಂದ. ವಯೋವೃದ್ಧೆ ತಾಯಿಯ ದರ್ಶನ ಹಾಗೂ ಆಕೆಯ ಆಶೀರ್ವಾದ ಪಡೆದು ಮತ್ತೆ ಹೊರಟು ಕೃಷ್ಣಾತೀರದ ಅನೇಕ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಆಂಜನೇಯ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಜಾಫಳ್ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ರಾಮಮಂದಿರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಯೇ ನಿಂತ. ಈ ರಾಮಮಂದಿರಕ್ಕೆ ಶಿವಾಜಿ ಮಹಾರಾಜ ಹಾಗೂ ಆದಿಲ್ ಶಾಹಿ ರಾಜರು ಮತ್ತು ಅನೇಕ ಧನಿಕರು ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಏಕದೇವತಾ ಉಪಾಸನೆಯನ್ನೂ ಭಕ್ತಿಮಾರ್ಗದ ಮೂಲಕ ಪರಮಾತ್ಮನ ಕಡೆಗೆ ಚಿತ್ತವನ್ನು ಹರಿಸಲು ಅವಶ್ಯವಾದ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನೂ ನಿರೂಪಿಸಿದ. ಇದನ್ನು ರಾಮದಾಸೀ ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಶ್ರೀ ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಸಮರ್ಥಸಂಪ್ರದಾಯ, ದಾಸ ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ರಾಘವನ ಧರ್ಮ ಮುಂತಾದ ಹಲವು ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಕಾರ್ಯ, ಕಾರ್ಯೋದ್ದೇಶ, ಸಮಾಜ ಮತ್ತು ಉಪಾಸ್ಯ ಸಂಗತಿ ಇವುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ ಮೇಲೆ ರಾಮದಾಸ ಅದರ ಪ್ರಸರಣೆಗೆಂದು ಮಠ, ಮಹಂತ, ದಿನಚರ್ಯೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ರೀತಿನೀತಿಗಳನ್ನು ರೂಪರೇಷೆಗಳನ್ನೂ ಸಂಯೋಜಿಸಿದ. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಈ ಸಮಾಜದ ಸಂಘಟನೆಯನ್ನೂ ಮಾಡಿದ. ರಾಮದಾಸೀ ಪಂಥದಲ್ಲಿ ದ್ವೈತಾದ್ವೈತಗಳ ಸಮನ್ವಯವಿದೆ. ರಾಮದಾಸನ ವಾಙ್ಮಯವೂ ವಿಪುಲವಾಗಿದೆ. ದಾಸಬೋಧ, ರಾಮಾಯಣ, ಪಂಚವೀಸ ಪ್ರಶ್ನವ ಪಂಚೀಕರಣಾದೀ ಅಭಂಗ, ದ್ವಾದಶ ಓವೀ ಶತಕ,

ಕರುಣಾಷ್ಟಕ–ಇವು ಇವನ ಕೃತಿಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದಾಸಬೋಧ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು. ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ಭಾಷಾಂತರ ಗೊಂಡಿದೆ. ಪ್ರಪಂಚ ಹಾಗೂ ಪರಮಾರ್ಥಗಳ ಸಮನ್ವಯವೇ ಈ ಕೃತಿಯ ಸಿದ್ಧಿ ಹಾಗೂ ಸಾಧನಗಳು. (ಎಸ್.ಜಿ.ಎ.)

ರಾಮದುರ್ಗ: ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ ಚಳ್ಳಕೆರೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ ಸು.25ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಗುಹಾಲಯ. ನಾಯಕನಹಟ್ಟಿಗೆ ಹೋಗುವ ರಸ್ತೆಯಿಂದ ಬೋಸೇದೇವರ ಹಟ್ಟಿ ರಸ್ತೆಗೆ ತಿರುಗಿ ಮುನ್ನಡೆದರೆ ಎದುರಿಗೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ದೇವಾಲಯವಿರುವ ಗುಡ್ಡಕ್ಕೆ ಹೊಸಗುಡ್ಡ, ರಾಮದುರ್ಗದ ಗುಡ್ಡವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಗುಡ್ಡವನ್ನು ಕಡಿದು ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವಂತೆ ಗುಹಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಜಾಲಂಧ್ರ ಬಾಗಿಲೊಂದನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಸರಳ ಮುಖವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಗುಹಾದೇವಾಲಯ ಸು.9ಮೀ ಉದ್ದ, 21 ಮೀ ಅಗಲವಿದೆ. ಒಳಗಡೆ ಅರ್ಧಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹವಿರುವ ಇದರ ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ದೇವಕೋಷ್ಠಕಗಳಿವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಒಳಗಡೆ ಇರುವ ಕಂಬಗಳು 2.40ಮೀ ಎತ್ತರ ಇವೆ. 8 ಅರೆಕಂಬಗಳು, 4 ಪೂರ್ಣಕಂಬಗಳು ಇವೆ. ಪ್ರತಿ ಕಂಬ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ 0.75ಮೀ ಚಚ್ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿದೆ. ಕಂಬಗಳು ಮತ್ತು ಅರೆಕಂಬಗಳು ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಬಗೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಮಾದರಿಯ ಪುಷ್ಪಬೋದಿಗೆಗಳಿವೆ. ಗುಹಾಲಯದ ಮೇಲ್ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿ ವರಾಹಾವತಾರ, ನರಸಿಂಹ, ಬೇಡರ ಕಣ್ಣಪ್ಪ, ಮಹಿಷಮರ್ಧಿನಿ, ಶಿವ, ಪಾರ್ವತಿ, ನಂದಿ, ರಾಮ, ಸೀತೆ, ಲಕ್ಷ್ಮಣ, ದಶಾವತಾರ, ಸರಸ್ವತಿ, ವಿವಿಧ ನಮೂನೆಯ ಆಂಜನೇಯ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಭೈರವ, ಷಣ್ಮುಖ, ಗಣಪತಿ, ವೀರಭದ್ರ, ಕುದುರೆ, ರಥವನ್ನು ಎಳೆಯುತ್ತಿರುವ 3 ಶಿಲ್ಪಗಳು, ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಆಯುಧಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ಕುಳಿತಿರುವ ಶಿವನ ಶಿಲ್ಪ, ಹೂ, ಬಳ್ಳಿಗಳ ದೃಶ್ಯ, ಕೃಷ್ಣ, ಕಾಳಿಂಗ ಮರ್ದನ, ನಾಗಕನ್ಯೆಯರು, ಗಂಡುಭೇರುಂಡ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಒಳ ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿ 6 ಅಂಕಣಗಳಿದ್ದು ಪುಷ್ಪಾಲಂಕಾರ ಹಾಗೂ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರು, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಹೂ, ಗಂಡುಭೇರುಂಡ, ಕೆಲವು ಪಕ್ಷಿಗಳು, ಸಿಂಹದ ತಲೆ, ಇನ್ನಿತರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಣ ಗೊಂಡಿದೆ. ಸುಕನಾಸಿಯ ಭಾಗ 2.55ಮೀ ಅಗಲ, 21.15ಮೀ ಉದ್ದವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಲ್ಲದೆ ತುಂಬಾ ಸರಳವಾಗಿದೆ. ಬಾಗಿಲು ಸರಳವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪದ ಅಲಂಕಾರವಿಲ್ಲ. ಬಾಗಿಲು ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಶೈವ ದ್ವಾರಪಾಲಕರ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ನಾಲ್ಕು ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ತ್ರಿಶೂಲ ಡಮರುಗ ಹಿಡಿದಿದ್ದರೆ ಮತ್ತೆರಡು ಕೈಗಳು ವರದ ಹಸ್ತ ಮತ್ತು ಅಭಯಹಸ್ತ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿವೆ.

ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಬಾಗಿಲಿನ ಎಡ ಮತ್ತು ಬಲಭಾಗದಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಶ್ರೀದೇವಿ, ಭೂದೇವಿಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಿವ–ಪಾರ್ವತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. 11 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದ, 7.5 ಸೆಂಮೀ ಅಗಲ ಇರುವ ರಾಮೇಶ್ವರ ಲಿಂಗವಿದೆ. 7 ಹೆಡೆಯ ನಾಗಶಿಲ್ಪ ಈ ಲಿಂಗವನ್ನು ಸುರುಳಿ ಸುತ್ತಿದೆ. ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ವಿಜಯನಗರದ ತರುವಾಯ ಇಲ್ಲವೇ ವಿಜಯನಗರದ ಕೊನೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಆಗಿರಬಹುದೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. (ಆರ್‌ಡಿಆರ್.)

ರಾಮಾನುಜಾಚಾರ್ಯ: 1017–1137. ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ ವೇದಾಂತದ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರತಿಪಾದಕರು. ಆಚಾರ್ಯಪರಂಪರೆಯ ಪ್ರಮುಖರಲ್ಲೊಬ್ಬರಾದ ಯಾಮುನಾಚಾರ್ಯರ ಶಿಷ್ಯ ಪರಂಪರೆಗೆ ಸೇರಿದವರು. ಚೆನ್ನೈ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀ ಪೆರುಂಬುದೂರಿನಲ್ಲಿ 1017ರಲ್ಲಿ ಜನನ. ತಂದೆ ಕೇಶವ ಸೋಮಯಾಜಿ (ಕೇಶವಾಚಾರ್ಯ), ತಾಯಿ ಕಾಂತಿಮತಿ. ಹದಿನೈದು ವರ್ಷದ ರಕ್ಷಾಂಬಾಳ್ ಎಂಬವರೊಂದಿಗೆ ರಾಮಾನುಜರ ವಿವಾಹವಾಯಿತು. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಂದೆ ತೀರಿಕೊಂಡರು. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಕಾಂಚೀಪುರದ ಅದ್ವೈತ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಯಾದವ ಪ್ರಕಾಶರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ವೇದಾಂತದ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮಾಡತೊಡಗಿದರು. ಆದರೆ ಯಾದವ ಪ್ರಕಾಶರಲ್ಲಿ ಬಹಳಕಾಲ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಉಪನಿಷದ್ವಾಕ್ಯಗಳ ಅರ್ಥವನ್ನು ವಿವರಿಸುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರಲ್ಲೂ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯ ಉಂಟಾಯಿತು. ರಾಮಾನುಜರು ಅವರನ್ನು ತೊರೆದು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಯೋಚಿಸತೊಡಗಿದರು.

ರಾಮಾನುಜರು ಗೊಂದಲದಲ್ಲಿದ್ದಾಗಲೆಲ್ಲ ಇವರಿಗೆ ಧೈರ್ಯ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ತುಂಬುತ್ತಿದ್ದವರು ಕಾಂಚೀಪೂರ್ಣರು. ಶ್ರೀರಂಗದಲ್ಲಿ ಯಾಮುನಾಚಾರ್ಯರು ಆರೋಗ್ಯವಿಲ್ಲದೆ ತಮ್ಮ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಾಗಿ ಶೋಧದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ರಾಮಾನುಜರ ಹೆಸರು ಅವರ ಕಿವಿಗೆ ಬಿತ್ತು. ಇವರನ್ನೇ ತಮ್ಮ ಮುಂದಿನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು ಸಂಕಲ್ಪಮಾಡಿ ತಮ್ಮ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಮಹಾಪೂರ್ಣ ಎಂಬವರನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿ ರಾಮಾನುಜರನ್ನು ಶ್ರೀರಂಗಕ್ಕೆ ಕರೆಸಿಕೊಂಡರು. ಆದರೆ ರಾಮಾನುಜರು ಬರುವುದರೊಳಗೆ ಯಾಮುನಾಚಾರ್ಯರು ನಿಧನರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರ ಮೂರು ಕೈಬೆರಳುಗಳು ಮಡಚಿಕೊಂಡಿದ್ದುವು. ಇವು ಯಾಮುನಾಚಾರ್ಯರ ಮೂರು ಮನೋರಥಗಳ ಸಂಕೇತವೆಂದು ರಾಮಾನುಜರು ತಿಳಿದು ನೆರೆದ ಜನಸ್ತೋಮದ ಎದುರಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಗುರುಗಳ ಇಷ್ಟಾರ್ಥವನ್ನು ಈಡೇರಿಸುವುದಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದರು. ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತಪರವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಬರೆಯುವುದು, ವಿಷ್ಣು ಸಹಸ್ರನಾಮದ ಭಾಷ್ಯ ಮತ್ತು ದಿವ್ಯಪ್ರಬಂಧಗಳಿಗೆ ಟೀಕೆ ಬರೆಯುತ್ತೇನೆಂದು ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದರು. ಆಗ ಮಡಚಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಯಾಮುನಾಚಾರ್ಯರ ಕೈಬೆರಳುಗಳು ತೆರೆದುಕೊಂಡವೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಇದು ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಕ್ಕೆ ಹೊಸದೊಂದು ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಶ್ರೀವೈಷ್ಣವ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರಕಾರ ಬರೆಯುವುದಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು.

ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತರಾಗಿದ್ದ ರಾಮಾನುಜರಿಗೆ ಲೌಕಿಕ ಆಸಕ್ತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ರಾಮಾನುಜರಲ್ಲಿ ಮನಸೋತ ಹಲವರು ಇವರ ಶಿಷ್ಯತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದರು. ಹೆಂಡತಿಯ ಮನೋರಥವನ್ನು ಅರಿತ ಇವರು ಆಕೆಗೆ ಬೇಕಾದುದೆಲ್ಲವನ್ನು ನೀಡಿ ತವರಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದರು. ಸನ್ಯಾಸಾಶ್ರಮ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಇವರು ಕಾಂಚೀಪುರದ ಮಠಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ತತ್ತ್ವಪ್ರಸಾರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅನುಕೂಲವೇ ಆಯಿತು. ಕೆಲವು ದಿವಸಗಳ ಅನಂತರ ಕಾಂಚೀಪುರವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಶ್ರೀರಂಗಕ್ಕೆ ಬಂದು ಯಾಮುನಾಚಾರ್ಯರ ಮಠದ ಅಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಗೋಷ್ಠೀಪೂರ್ಣರಿಂದ ಮಂತ್ರೋಪದೇಶವನ್ನು ಪಡೆದರು. ಗುರುಗಳಿಂದ ಪಡೆದ ಮಂತ್ರವನ್ನು ಗೋಪ್ಯವಾಗಿಡಬೇಕೆಂದು ನಿಯಮಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ಜಗದೋದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ದೇವಸ್ಥಾನದ ಗೋಪುರವನ್ನೇರಿ ನೆರೆದಿದ್ದ ಜನಸ್ತೋಮಕ್ಕೆ ಉಪದೇಶ ಮಾಡಿದರು.

ಶ್ರೀರಂಗದ ಅರಸ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಚೋಳರಾಜ ಶೈವಭಕ್ತನಾಗಿದ್ದ. ಈತ ರಾಮಾನುಜರ ವೈಷ್ಣವ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಕೋಪಗೊಂಡ. ರಾಜನ ಕ್ರೋಧಕ್ಕೊಳಗಾದ ರಾಮಾನುಜರು ಶ್ರೀರಂಗವನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಇವರಿಗೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಭವ್ಯಸ್ವಾಗತ ದೊರೆಯಿತು. ಆಗ ಆಳುತ್ತಿದ್ದವ ಹೊಯ್ಸಳ ಬಿಟ್ಟಿದೇವ. ಇವನಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ವೈಷ್ಣವಧರ್ಮದ ದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ನೀಡಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಎಂಬ ಹೆಸರುಕೊಟ್ಟರು. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ರಾಮಾನುಜರ ಅಪೇಕ್ಷೆಯಂತೆ ಬೇಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಕೇಶವನ ಗುಡಿ, ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿನಾರಾಯಣ, ಗದಗಿನಲ್ಲಿ ವೀರನಾರಾಯಣ, ಮೇಲುಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಚೆಲುವನಾರಾಯಣನ ಗುಡಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ರಾಮಾನುಜರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಯಾಣದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಲಿಗ್ರಾಮ, ತೊಂಡನೂರುಗಳಿಗೆ (ತೊಣ್ಣೂರು) ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ಅಲ್ಲೆಲ್ಲ ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ ದರ್ಶನದ ಪ್ರಚಾರ ಕೈಗೊಂಡರು. ಬಳಿಕ ಮೇಲುಕೋಟೆಗೆ ಬಂದು ಅಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಹದಿನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ನೆಲೆಸಿದ್ದು ಅನಂತರ ಶ್ರೀರಂಗಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದರು. ಅನೇಕ ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಂಚರಾತ್ರ ಆಗಮಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಪೂಜಾವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳ ಮೂಲಕ ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ ವೇದಾಂತವನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದರು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅವರು ಕೈಗೊಂಡ ಸಮಾಜೋ–ಧಾರ್ಮಿಕ ಸುಧಾರಣಾ ಕಾರ್ಯಗಳು ಅವರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಮೇಲುಕೋಟೆ ಮುಂತಾದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರಿಗೂ ಪ್ರವೇಶವಕಾಶ ದೊರಕಿತ್ತಲ್ಲದೆ, ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವೈರಮುಡಿ ಮೊದಲಾದ ಉತ್ಸವಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರೇ ಮೊದಲಾದವರು ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ ಆಂಡಾಳ್ ಸಂತಳ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಶ್ರೀ ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸುವ ಪರಿಪಾಠವು ಸಹ ಆರಂಭವಾಯಿತು.

ರಾಮಾನುಜಾಚಾರ್ಯರು ಪೂರ್ವಾಚಾರ್ಯರುಗಳ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಮನದಟ್ಟುಮಾಡಿಕೊಂಡು ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳಿಗೂ ಭಗವದ್ಗೀತೆಗೂ ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ ಪರವಾಗಿ ಭಾಷ್ಯ ರಚಿಸಿದರು. ಇದಲ್ಲದೆ ಅದಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧಾಂತರೂಪ ಕೊಟ್ಟು ಶ್ರೀವೈಷ್ಣವ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನೂ ಜೊತೆಜೊತೆಯಲ್ಲೇ ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿ ಪಂಡಿತಪಾಮರರೆಲ್ಲರ ಆತ್ಮೋಜ್ಜೀವನಕ್ಕೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡಿದರು. ಇವರು ರಚಿಸಿದ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದವು ಇವು; ಶ್ರೀಭಾಷ್ಯ ಎಂಬುದು ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳಿಗೆ ಇರುವ ವಿಸ್ತಾರವ್ಯಾಖ್ಯಾನ. ವೇದಾಂತಸಾರ, ವೇದಾಂತದೀಪ ಎಂಬುವು ಅದೇ ಸೂತ್ರಗಳಿಗೆ ಸಂಗ್ರಹರೂಪದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು. ಗೀತಾಭಾಷ್ಯ ಎಂಬುದು ಭಗವದ್ಗೀತೆಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತಪರವಾದ ಭಾಷ್ಯ. ವೇದಾಂತಸಂಗ್ರಹ ಎಂಬುದು ಉಪನಿಷದ್ವಾಕ್ಯಗಳಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತಪರವಾದ ಅರ್ಥವಿವರಣೆ, ಗದ್ಯತ್ರಯಗಳು ಎಂದು ಹೆಸರಾಗಿರುವ ಶ್ರೀರಂಗಗದ್ಯ, ಶರಣಾಗತಿಗದ್ಯ ಮತ್ತು ಶ್ರೀವೈಕುಂಠಗದ್ಯಗಳು ಆತ್ಮೋಜ್ಜೀವನ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ನೆರವಾಗುವ ಸ್ತೋತ್ರಗಳು. ತಮ್ಮ ವಾದ ಸ್ವಕಪೋಲಕಲ್ಪಿತವಲ್ಲವೆಂದು ತೋರಿಸಲೂ ಅದು ಪ್ರಾಚೀನತಮವಾದುದೆಂದು ಸ್ಥಾಪಿಸಲೂ ತಮಗೆ ಪೂರ್ವಾಚಾರ್ಯರಾಗಿದ್ದವರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಹೀಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ: ಅಂಕ, ದ್ರಾವಿಡ, ಗುಹದೇವ, ಕಪರ್ದಿ, ಭಾರುಚಿ, ಬೋಧಯನ ಮೊದಲಾದವರು, ಇವರೊಡನೆ ಯಾಮುನಾಚಾರ್ಯರ ಉಪದೇಶಗಳಿಂದಲೂ ಆಳ್ವಾರರ ಪ್ರಬಂಧಗಳಿಂದಲೂ ರಾಮಾನುಜರು ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಪಡೆದರು. ಆಚಾರ್ಯರ ಮತ್ತು ಆಳ್ವಾರರ ಉಪದೇಶಗಳನ್ನು ಸಮನ್ವಯಗೊಳಿಸಿದ ಇವರಿಗೆ ಉಭಯ ವೇದಾಂತ ಪ್ರವರ್ತಕ ಎಂಬ ಬಿರುದೂ ಬಂದಿದೆ. ಇವರು 1137ರಲ್ಲಿ ದೇಹತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದರು.

ರಾಮಾನುಜರ ತರುವಾಯ ಇವರ ಪಂಥ ಎರಡು ಶಾಖೆಗಳಾಗಿ ಒಡೆಯಿತು. ಈ ಶಾಖೆಗಳು ತೆಂಕಲೈ ಮತ್ತು ವಡಕಲೈ. ಈ ಶಾಖೆಗಳಿಗೆ ಪರಸ್ಪರ ಹದಿನೆಂಟು ಅಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಾಂತಗತ ಭೇದಗಳಿವೆ. ತೆಂಕಲೈ ಮತದ ಪ್ರಧಾನ ಆಚಾರ್ಯರು ಶ್ರೀಪಿಳ್ಳೈ ಲೋಕಾಚಾರ್ಯರು (ಹದಿಮೂರನೆಯ ಶತಮಾನ). ವಡಕಲೈ ಮತದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಆಚಾರ್ಯರು ಲೋಕಾಚಾರ್ಯರ ಸಮಕಾಲೀನರೇ ಆದ ವೆಂಕಟನಾಥರು ಅಥವಾ ವೇದಾಂತ ದೇಶಿಕರು. (ಎಂ.ವೈ.)

ರಾಮಾಪುರಂ: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಕರ್ನೂಲು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಬಿ. ನರಸಿಂಹಯ್ಯ ಅವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ 1980–81ರಿಂದ 1983–84ರ ವರೆಗೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು. ಒಂದೇ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದ 85–90 ಸೆಂಮೀ ಮಂದದ ವಸತಿ ಪದರ ಇಲ್ಲಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಎ, ಬಿ ಹಾಗೂ ಸಿ ಎಂದು 3 ಉಪಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

1ಎ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೂ ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಕೈಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ, ಉಜ್ಜಿ ಹೊಳಪುಗೊಳಿಸಿದ ಕೆಂಪು, ಬೂದು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪುಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಇವೆ. ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು

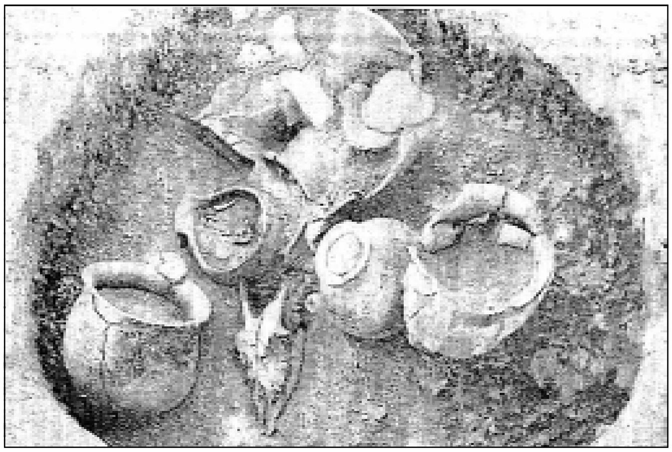

ಮೇಕೆಯ ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳು

ನೇರಳೆ ಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾನಾಂತರ ಪಟ್ಟಿಗಳು, ಪಾತ್ರೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಸಾಗುವ ಲಂಬ ರೇಖಾ ಸಮೂಹ, ಬೀಸುಗೆರೆಗಳು, ಅಲೆಯಂತಹ ವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಏಕಕೇಂದ್ರವುಳ್ಳ ಅರೆವರ್ತುಲಗಳು ಮುಂತಾದ ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಪ್ರಮುಖ ಆಕಾರಗಳೆಂದರೆ ಬಟ್ಟಲು, ನಳಿಕೆಯುಳ್ಳ ಬಟ್ಟಲು, ಬೋಗುಣಿ ಹಾಗೂ ಅಗಲ ಬಾಯಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಸಣ್ಣ ಅಲಗುಗಳು, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಗಳು, ಮೊನೆಗಳು, ತಿರುಳುಗಲ್ಲು, ಮೂಲಶಿಲೆಗಳು ಮುಂತಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಇವನ್ನು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಅಗೇಟ್, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ, ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್‌ಗಳನ್ನೂ ವಿರಳವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಉಪಹಂತದ ಜನರಿಗೆ ತಾಮ್ರದ ಪರಿಚಯವಿತ್ತೆಂಬುದು ಸುರುಳಿ ಸುತ್ತಿದ ತಂತಿಯ ಚೂರು ಮತ್ತು ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ದೃಢಪಡುತ್ತದೆ. ಮೃದು ಹಸುರುಗಲ್ಲಿನ ಬಿಲ್ಲೆಮಣಿಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ.

1ಬಿ ಉಪಹಂತ ಹಿಂದಿನ ಉಪಹಂತದ ಮುಂದುವರಿಕೆಯೇ ಆಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿಲ್ಲ. ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ, ಉಜ್ಜಿ ಹೊಳಪುಗೊಳಿಸಿದ, ಬೂದು–ಕಂದು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ತಯಾರಿಕೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಕೆಂಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಗಮನಾರ್ಹ ಹೆಚ್ಚಳ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆಯೂ ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ವಸ್ತುಗಳು, ಮಣಿಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಗಂಟೆಯೊಂದರ ನಾಲಗೆ, ಕುಂಟೆಬಿಲ್ಲೆ ಮುಂತಾದುವು ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು.

1ಸಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಬಳಕೆ ಮುಂದುವರೆದುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಅಲ್ಲದೆ ಬೂದು–ಕಂದು ದ್ವಿವರ್ಣ ಕುಂಭಕಲೆ ಸುಧಾರಣೆಯನ್ನು ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಹಂತದ ಕೊನೆಯ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಹ್ಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಕಲಶದ ರೀತಿಯ ಮುಚ್ಚಳ, ಮರಳು ಗಡಿಯಾರದಾಕಾರದ ಪೀಠ ಮುಂತಾದ ಹೊಸ ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ. ನೀರಹೂಜಿಗಳು, ಗುಂಡಗಿನ ತಳದ ಬೋಗುಣಿ, ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾದ ಮಡಕೆ ಮುಂತಾದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವಲ್ಲಿ ನಿಧಾನವಾಗಿ ತಿರುಗುವ ತಿಗುರಿಯನ್ನು ಬಳಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿ, ಉಳಿ, ಚಿಮಟ, ಹೆರೆಯುವ ಸಾಧನ, ಸುರುಳಿ ಸುತ್ತಿದ ತಂತಿ, ಸೂಜಿ ಮುಂತಾದುವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಬಹುದು. ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಶವಕುಣಿಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ, ಬಾಣಾಗ್ರ, ಕ್ಷೌರದ ಕತ್ತಿ, ಹೆರೆಯುವ ಸಾಧನ ಅಥವಾ ಮೋಚಿ ಬಳಸುವಂಥ ಉಪಕರಣ, ಮೊಳೆ ಮುಂತಾದುವು ಸೇರಿವೆ. ಒಂದು ಶವಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ವಸ್ತುವೆಂದರೆ ತೆಳುಮೈಯುಳ್ಳ ಪರಶುವಿನಂಥ ಉಪಕರಣಗಳು. ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಪ್ಪು, ಮೂಳೆ, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಬಳಪದಕಲ್ಲಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಮಣಿಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೂಳಿಗಳಿವೆ. ಗೂಳಿಗೊಂಬೆಯೊಂದರ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪುಗೆರೆಗಳನ್ನು ಎಳೆದಿದ್ದು ಪ್ರಾಯಶಃ ವಿಲಕ್ಷಣವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಪ್ರಾಣಿಗೊಂಬೆಗಳ ಶಿರವನ್ನು ಕುಂಭಗಳಿಗೆ ಜೋಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಅವಶೇಷವೆಂದರೆ ರಂಧ್ರವಿರುವ ಚುಳ್ಳಿ ಬೋಗುಣಿಗಳು. ಇಂಥ ಬೋಗುಣಿಗಳಿಗೆ 4, 5, 6 ಅಥವಾ 8 ಚುಳ್ಳಿಗಳಿದ್ದವು. ಆಳವಾದ ಬೋಗುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವಕ್ಕೆ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ 25 ರಂಧ್ರಗಳಿದ್ದರೆ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವಕ್ಕೆ 75 ರಿಂದ 121 ರಂಧ್ರಗಳಿದ್ದವು.

ಎಲ್ಲ ಉಪಹಂತಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಜನ ವೃತ್ತಾಕಾರ (ವ್ಯಾಸ 8.2 ರಿಂದ 2.2 ಮೀ) ಅಥವಾ ದೀರ್ಘವೃತ್ತಾಕಾರದ (11–3.15 x 2.2 ಮೀ) ತಡಿಕೆ ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದರು. 1ಸಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಒಂದು ಗುಡಿಸಲಿತ್ತು. ಈ ಮಾದರಿಯ ಗುಡಿಸಲುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುದು. ಗುಡಿಸಲಿನ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕಾಲುವೆಯೊಂದನ್ನು ಅಗೆದು ಅದರಲ್ಲಿ ಬೊಂಬು ಅಥವಾ ಉದ್ದನೆಯ ಮರದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ನೆಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಎಲ್ಲ ಕಂಬಗಳ ತುದಿಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಕಟ್ಟಿ ಬಿಗಿಗೊಳಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಕೋನಾಕೃತಿಯ ರಚನೆಗೆ ಹುಲ್ಲಿನ ಹೊದಿಕೆ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಮಳೆನೀರು ಒಳಗೆ ಬರದಂತೆ ಚಿಕ್ಕ ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಕಾಲುವೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಜೋಡಿಸಿ ಅವನ್ನು ಮಣ್ಣಿನ ದಿಣ್ಣೆಯಿಂದ ಬಲಪಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಈ ಕಾಲದ ಜನರು ಗೋವು, ಎಮ್ಮೆ, ಮೇಕೆ, ಕುರಿ, ಹಂದಿ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಸಾಕಿದ್ದರು. ಗೋವನ್ನು ಕೇವಲ ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಸಾಕಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆ, ಎಳೆ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೆ ಅವನ್ನು ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿರಬೇಕಿತ್ತು; ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ವಯಸ್ಸಾದ ಗೋವಿನ ವಧೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಸೂಚನೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಆಸಕ್ತಿ ಮೂಡಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಬೆನ್ನುಮೂಳೆ, ಪಕ್ಕೆಲುಬು ಹಾಗೂ ಕೈಕಾಲು ಮೂಳೆಗಳ ಕೆಳಭಾಗಗಳು ದೊರೆಯದಿರುವುದರಿಂದ ಬಹುಪಾಲು ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ವಸತಿಯ ಹೊರಗೆ ವಧಿಸಿ ಮಾಂಸಭಾಗಗಳನ್ನು ತಂದಿರುವ ಹಾಗೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕಡವೆ, ಜಿಂಕೆ ಮುಂತಾದ ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿ ಗಳನ್ನೂ ಹಕ್ಕಿಗಳನ್ನೂ ಆಗಾಗ ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಜೊತೆಗೆ ಮೀನು ಮತ್ತು ಮೃದ್ವಂಗಿಗಳಂಥ ಜಲಚರಗಳನ್ನೂ ಆಹಾರಕ್ಕೆ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಡಲಚಿಪ್ಪಿನ ತುಣುಕುಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಇವರು ಸಮುದ್ರ ತೀರದ ಜನರೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿದ್ದ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಇವರಿಗೆ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಬಾಚಣಿಗೆಯಂಥ ವಸ್ತು, ಹೆರೆಯುವ ಚಕ್ಕೆ, ರಂಧ್ರಕ, ಮೊನೆ, ಸಲಾಕೆ ಮುಂತಾದ ಮೂಳೆಯ ವಸ್ತುಗಳಿವೆ.

ಮೂರು ಉಪಹಂತಗಳಲ್ಲಿಯೂ 20 ಸೆಂಮೀ–80 ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಅನೇಕ ಗುಳಿಗಳಿವೆ. ಗುಳಿಗಳೊಳಗೆ ಅರೆಬರೆ ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು, ಸುಟ್ಟು ಕರಕಲಾದ ಹಾಗೂ ಸುಡದ ಪ್ರಾಣಿ ಮೂಳೆಗಳು; ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ತಲೆಕೆಳಗಾಗಿ ಇಟ್ಟ ಪೂರ್ಣ ಮಡಕೆಗಳು, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ತಲೆಕೆಳಗಾಗಿಟ್ಟಿದ್ದ ಬಟ್ಟಲುಗಳು, ಗೂಳಿ, ಗೂಳಿಯ ತಲೆ, ನಾಯಿ ಮುಂತಾದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು ಇದ್ದುವು. ಕೆಲವು ಗುಳಿಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ನೇರ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳು ಮಾತ್ರ ಇದ್ದುವು. ಬೂದಿ, ಸುಟ್ಟಧಾನ್ಯ ಅಥವಾ ಹುಲ್ಲು ಬೀಜಗಳ ಕುರುಹುಗಳೂ ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನ ಬಿಲ್ಲೆಮಣಿಗಳೂ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ತಕಲಿಗಳೂ ಕೆಲವೊಂದರಲ್ಲಿ ಇದ್ದುವು.

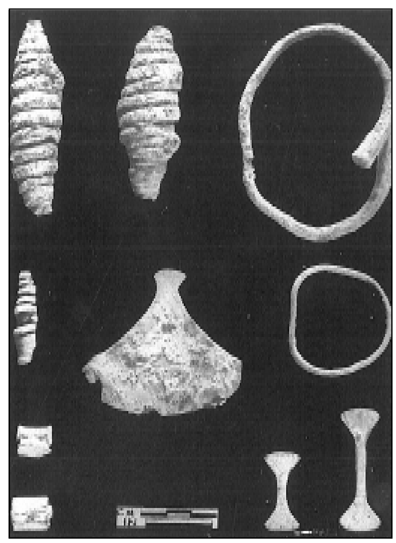

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ತಾಮ್ರದ ಆಭರಣ, ಉಪಕರಣಗಳು

1ಎ ಉಪಹಂತದ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣ ಗುಳಿಗಳಿದ್ದುವು. ಇವನ್ನು ಮನೆಯ ಹೊರಗಡೆ ಅಗೆಯಲಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರದ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಸಕಡ್ಡಿಗಳಂಥ ತ್ಯಾಜ್ಯವನ್ನು ತುಂಬಲಾಯಿತು ಅಥವಾ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಲು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. 1ಬಿ ಮತ್ತು ಸಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಕಣಜಗಳಲ್ಲಿ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವಿತ್ತು.

1ಎ ಉಪಹಂತದ ಜನರು ಮೃತ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಮನೆಯ ಹೊರಗೆ ಅಥವಾ ಮನೆಯೊಳಗೆ ಮಡಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ 4 ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ: ಬಾಯಿಗೆ ಬಾಯಿ ಕೂಡುವಂತೆ ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಇಲ್ಲವೇ ಲಂಬವಾಗಿ ಇಟ್ಟ ಎರಡು ಮಡಕೆಗಳು; ನೇರವಾಗಿಟ್ಟ ಅಥವಾ ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಮಲಗಿಸಿದ ಏಕ ಮಡಕೆ; ಆಳವಿರದ ಗುಂಡಿ ಸಮಾಧಿಗಳು. ಪೂರ್ಣ ಅಥವಾ ಆಂಶಿಕವಾದ ಈ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅಸ್ಥಿಯಲ್ಲದೆ ಇತರ ವಸ್ತುಗಳಿರುತ್ತಿರ ಲಿಲ್ಲ. ಈ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಎಲ್ಲ ಸಮಾಧಿಗಳೂ 3 ವರ್ಷದೊಳಗಿನ ಮಕ್ಕಳದಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇದೇ ಪ್ರಕಾರಗಳು 1ಬಿ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆದವು. ಹೊಸ ಪ್ರಕಾರವೆಂದರೆ ಒಂದೇ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ನೇರವಾಗಿಯೂ ಮತ್ತೊಂದನ್ನು

ಅಡ್ಡಲಾಗಿಯೂ ಹೂಳಿದ ಮಡಕೆಗಳು. ಈ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಸಮಾಧಿಗಳು ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಎಲ್ಲ ಸಮಾಧಿಗಳು ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿಲ್ಲದಿರುವುದು; ಮೇಕೆಯ ತಲೆಬುರುಡೆ ಮತ್ತು ಮೂಳೆಗಳು ಮಾನವ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳೊಡನೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು; ಮಾನವ ತಲೆಬುರುಡೆಯ ಬಳಿಯೇ ಮೇಕೆಯ ತಲೆಬುರುಡೆಯನ್ನು ಇಟ್ಟಿರುವುದು ಇತ್ಯಾದಿ. ಮೃತಮಕ್ಕಳ ವಯಸ್ಸು ಕೆಲವು ತಿಂಗಳಿಂದ ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ನದಾಗಿತ್ತು. ಬಾಯಿಗೆ ಬಾಯಿ ಕೂಡುವಂತೆ 2 ಮಡಕೆಗಳನ್ನಿಟ್ಟಿದ್ದ ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಮಡಕೆಗಳಿಗಿಂತ ಶವ ಉದ್ದವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ದೇಹದ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಮತ್ತು ಕೆಳಭಾಗಗಳು ಮಡಕೆಗಳ ಒಳಗೂ ನಡುಭಾಗ ತೆರೆದಂತೆಯೂ ಇರುವ ಹಾಗೆ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಮಡಕೆಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ರಂಧ್ರದ ಮೂಲಕ ಕಾಲಿನ ಮೂಳೆಗಳು ಹೊರಚಾಚಿದ್ದವು.

1ಸಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದ ಐದು ಬಗೆಯ ಸಮಾಧಿಪದ್ಧತಿಗಳೆಂದರೆ: ಆಳವಿಲ್ಲದ ಗುಂಡಿಸಮಾಧಿ (ಮಕ್ಕಳದ್ದು), ಗುಂಡಿ ಸಮಾಧಿ, ನೆಲದಡಿಯ ಕೋಣೆ, ನೇರವಾಗಿ ಹೂಳಿದ ಮಡಕೆ ಮತ್ತು ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಹೂಳಿದ ಎರಡು ಮಡಕೆಗಳು. ಆಳವಿಲ್ಲದ, ದೀರ್ಘ ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ಗುಂಡಿ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಶವದೊಡನೆ ನಳಿಕೆ ಪಾತ್ರೆಯನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇಟ್ಟದ್ದಾರೆ. ಇದೇ ಪ್ರಕಾರದ ಮತ್ತೊಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ನಳಿಕೆ ಇರುವ ಬೋಗುಣಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಶಿಶುವಿನ ಮೂಳೆಗಳೂ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ನಳಿಕೆ ಪಾತ್ರೆಯೂ ಮೇಕೆಯ ತಲೆಬುರುಡೆಯೂ ಇದ್ದುವು. ನೆಲಕೋಣೆ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಧಗಳಿವೆ: ಶಿಲುಬೆಯಾಕೃತಿಯ ನೆಲಕೋಣೆ

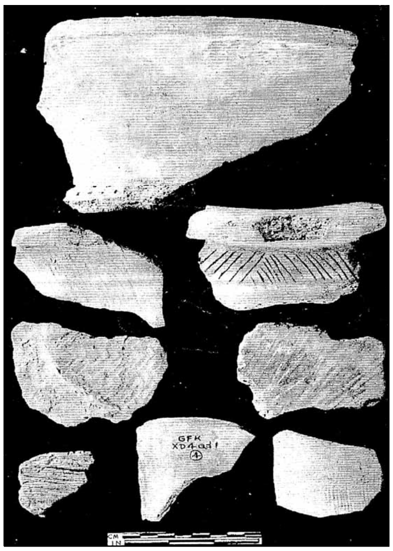

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರುಗಳು

ಹಾಗೂ ಅವಳಿ ನೆಲಕೋಣೆ. ನೆಲಕೋಣೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಕೈಕಾಲು ಮಡಿಸಿದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರವೊಂದು ದೊರೆತಿರುವುದು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ. ಬಿಲ್ಲಿನಂಥ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣ ಮತ್ತಿತರ ವಸ್ತುಗಳು ಇಲ್ಲಿದ್ದವು. ಒಂದು ಗುಂಡಿ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಬೂದಿಯ ಪದರದ ಮೇಲೆ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರವಿತ್ತು. ಇದರ ಕಾಲುಗಳು ಅರೆಬರೆ ಸುಟ್ಟ, ಸೀಳಿದ ಬಿದಿರುಚೂರುಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದವು. ಪರಶುವಿನಂಥ ಒಂದು ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಮುಕ್ಕಾಲುಮಣೆ, ತಾಮ್ರದ ಗಂಟೆಗಳು (ಕೆಂಪು ಮಡಕೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಏಳುಗಂಟೆಗಳಿದ್ದುವು) ಈ ಗುಂಡಿಯ ಒಳಗೆ ಕಂಡುಬಂದವು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇತರ ಗಮನಾರ್ಹ ವಸ್ತುಗಳೆಂದರೆ ಹಕ್ಕಿಯ ಶಿರೋಭಾಗದಾಕೃತಿಯ ಮುಚ್ಚಳ, ಮೂರುಕಾಲಿನ ಜಾಡಿಗಳು, ರಂಧ್ರಗಳಿರುವ ಕುಂಭ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮೆರುಗಿನ ನಳಿಕೆ ಪಾತ್ರೆ, ಮಡಕೆಗಳು.

ಈ ಉತ್ಖನನದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಶೋಧವೆಂದರೆ ತ್ರಿಕೋನಾಕೃತಿಯ, ತೆಳು ಕಡಪಕಲ್ಲಿನ ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮಾನವಾಕೃತಿಯ ಒರಟು ಕೆತ್ತನೆಗಳು. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು, ಕಪ್ಪು– ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮೂರು ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದ್ದು ಇವು 1ಬಿ ಉಪಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಇದ್ದಲು–ಬೂದಿ ಸಹಿತವಾದ ಒಲೆ ಅಥವಾ ಕುಲುಮೆಗಳೂ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಶೋಧನೆಯೆಂದರೆ 1ಎ ಉಪಹಂತದ ಸ್ತರದ ಕೆಳಗಿದ್ದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ಪದರ.

ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳು: ಉರುವಂಕ ನದಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಯ 1.5ಕಿಮೀ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ 27 ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ಏಳು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನವಾಗಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಗುಂಡಿ ಸಮಾಧಿಗಳು. ಸು. 16 ಮೀ ವ್ಯಾಸ ಮತ್ತು 1.15 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಸಮಾಧಿ ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ದೊಡ್ಡದು. ಇದರ ಮೇಲೆ ಒರಟು ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಗುಪ್ಪೆಯ ರೀತಿ ರಾಶಿ ಹಾಕಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ 2.65x2.3 ಅಳತೆಯ, ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ಆಯತಾಕಾರದ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ತಳಬಂಡೆಯೊಳಗೆ ಅಗೆದಿದ್ದಾರೆ. 95 ಸೆಂಮೀ ಆಳದ ಈ ಗುಂಡಿಯ ಕೆಳಗೆ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ಗುಂಡಿಯಿದ್ದು ಇದು 90 ಸೆಂಮೀ ಆಳವಿದೆ. ಗುಂಡಿಯ ಒಟ್ಟು ಆಳ 1.85 ಮೀ. ಮಡಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕೆಳಗುಂಡಿಯ ಅಸಮನೆಲದ ಮೇಲೆ ಸಾಲಾಗಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಕಪ್ಪು ಆವೆಮಣ್ಣಿನಿಂದ 1.15 ಮೀ ವರೆಗೆ ತುಂಬಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬೋಗುಣಿಯಾಕಾರದ ತಗ್ಗು ಉಂಟಾಗುವಂತೆ ಆವೆಮಣ್ಣನ್ನು ತುಂಬಿಸಲಾಗಿದೆ. ತಗ್ಗಿನ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿ ತುಣುಕುಗಳನ್ನು ಹಾಸಿದೆ. ಅನಂತರ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಬೋಗುಣಿಯಾಕಾರದ ತಗ್ಗನ್ನು ಒತ್ತಿ ತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ಗುಂಡಿಯ ಸುತ್ತ (ನೆಲದಡಿಯಲ್ಲಿ) 5.57ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗಾರೆರಹಿತ ಗೋಡೆಯಿದೆ. ಗರಿಷ್ಠ ಒಂಬತ್ತು ವರಸೆಗಳ ಈ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಡೀ ರಚನೆಯ ಮೇಲೆ ಒರಟು ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿ ತುಣುಕುಗಳ ಗುಪ್ಪೆಯಿದೆ. ಈ ಸಮಾಧಿಯೊಳಗೆ 38 ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ – ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಏಳು ಗೋಲಾಕಾರದ ಮಡಕೆ; ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಗಂಟೆಯಾಕಾರದ ಪಾತ್ರೆ; ಆರು ಸಿಂಬಿ; 4ಕಾಲಿನ ಮೂರು ಜಾಡಿಗಳು; ರಂಧ್ರಗಳುಳ್ಳ ಕುಂಭ ಹಾಗೂ 16 ಇತರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು (ಕೆಂಪು ವರ್ಣದವು). ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಕಠಾರಿ, ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಉದ್ದನೆಯ ಭರ್ಜಿಗಳಿದ್ದುವು (1.53 ಮೀ).

ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ ಇನ್ನಿತರ ಆರು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇಂಥವೇ ಲಕ್ಷಣಗಳಿವೆಯಾದರೂ ವೃತ್ತದ ಗಾತ್ರ, ಗುಂಡಿಯ ಆಳ ಮತ್ತು ಸಮಾಧಿವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿದೆ. ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ 26 ಶಂಖಚಿಪ್ಪುಗಳಿದ್ದುವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 17 ನ್ನು ಭಲ್ಲೆಯಂಥ (1.1 ಮೀ ಉದ್ದ, 10 ಸೆಂಮೀ ಅಗಲ) ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುವಿನೊಡನೆ ಕುಂಭವೊಂದರಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಕಬ್ಬಿಣದ ಪಟ್ಟಿ, ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕಲ್ಲಿನ ಒರಳು ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು. ಶಂಖದ ಚೂರುಗಳಲ್ಲಿ ತೂತುಗಳಿದ್ದು ಇವನ್ನು ಹಾರದ ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಬಳಸಿದ್ದಿರಬಹುದು. (ಬಿ.ಎನ್.)

ರಾಯ್‌ಪುರ: ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ನಾಗಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಗೋರಿ ನೆಲೆ. ಊನ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆ ಮೇಲೆ 10 ಹೆ. ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾ ಗೋರಿಗಳು ಹರಡಿವೆ. ರಾಯ್‌ಪುರ್‌ನ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 391 ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳು 4 ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಮೂಹಗಳಲ್ಲಿವೆ. 3 ಮತ್ತು 4ನೆಯ ಗುಂಪಿನ ಎರಡೆರಡು ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಎಸ್.ಬಿ.ದೇವ್, ದೆಗ್ಲೂರ್‌ಕರ್ ಮತ್ತು ಗೌರಿ ಲಾಡ್ ಅವರು 1984–85 ಮತ್ತು 1987–90ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು.

ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ 4 ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಗಳೊಳಗಿನ ಜಾಗವನ್ನು ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ತುಂಬಲಾಗಿತ್ತು. ಒಂದು ಗೋರಿಯೊಳಗೆ ವಿದರ್ಭ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ಶವಕುಣಿಯಿರದೆ ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕಲ್ಮನೆಯಿದ್ದುದು (1.8X0.6 ಮೀ) ವಿಶೇಷ. ಕಲ್ಮನೆ 2 ಸಮ ಭಾಗಗಳಾಗುವಂತೆ ಒಳಗಡೆ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಚಪ್ಪಡಿಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕಲ್ಮನೆಯೊಳಗೆ ಯಾವುದೇ ಅವಶೇಷಗಳಿರಲಿಲ್ಲ; ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ 3 ಜನರ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದು ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಹೊಳಪಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ಅಭ್ರಕ–ಮಿಶ್ರಿತ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಮೊಳೆ, ದೀಪ, ಬಾಚಿ, ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಬಳೆ, ಕೊರಳ ಆಭರಣ, ಪಕ್ಷಿಯಾಕಾರದ ಹಿಡಿಕೆಯಿರುವ ಮುಚ್ಚಳಗಳಿದ್ದವು. ಇಂಥ ಸಮಾಧಿ ಕಾಣಿಕೆಗಳು ಇತರ ಸಮಕಾಲೀನ ನೆಲೆಗಳಾದ ಮಹುರ್ಜರಿ, ತಕಲ್‌ಘಾಟ್‌ಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅಗೆದ ಇನ್ನೊಂದು ಇದೇ ಪ್ರಕಾರದ ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ತಾಮ್ರದ ಕುದುರೆಯ ಆಭರಣಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಈ ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯನ ಅಸ್ಥಿ ಚೂರುಗಳೊಂದಿಗೆ ಕುದುರೆಯ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಉಳಿದೆರಡು ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಮನೆಯಿರಲಿಲ್ಲ; ಭೂಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಒಂದರಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೊಂದಿಗೆ (ಚಿತ್ರಿತ ಪಾತ್ರೆ ಹೊರತುಪಡಿಸಿ) ಎರಡು ಕುದುರೆಗಳ ಸಂಪೂರ್ಣ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಿದ್ದು ಇವು ಬಲಿಕೊಟ್ಟ ಪ್ರಾಣಿಗಳೆಂದು ಅನುಮಾನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕೊಡಲಿ, ಕತ್ತರಿ ಕಟ್ಟು, ಬಾಚಿ, ಸಲಿಕೆಗಳನ್ನೂ ತಾಮ್ರದ ಬಳೆಗಳನ್ನೂ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಕಲ್ಮನೆ ಗೋರಿಗಳು ವಿದರ್ಭದ ಇನ್ನಾವುದೇ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಗೋರಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈವರೆಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. (ವೈ.ಎಮ್.)

ರಾವ್, ಎಸ್.ಆರ್.: 1922– . ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಹಾಗೂ ಸಿಂಧೂಲಿಪಿತಜ್ಞ. ಇವರ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು ಶಿಕಾರಿಪುರ ರಂಗನಾಥರಾವ್. ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ ಸಾಗರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಆನಂದಾಪುರದಲ್ಲಿ 1922ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಜಡೆ, ಶಿವಮೊಗ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢಶಾಲೆಯವರೆಗಿನ ವ್ಯಾಸಂಗವನ್ನು ಪೂರೈಸಿದರು. ಮುಂದಿನ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಮೈಸೂರಿಗೆ ಬಂದು ಅನಾಥಾಲಯದಲ್ಲಿದ್ದು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎ. (ಆನರ್ಸ್) ಪದವಿ ಪಡೆದರು. ಮೆಕಿಂತಾಷ್ ಮತ್ತು ಎಂ.ಎಚ್. ಕೃಷ್ಣ ಅವರಿಂದ ಇವರು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಭಾವಿತರಾದರು. ಪ್ರಥಮ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ಪದವಿ ಗಳಿಸಿದ ಇವರಿಗೆ ಸರ್ ಪ್ಯೂಕ್ಲಾಂಡಿ ಚಿನ್ನದ ಪದಕ ದೊರೆಯಿತು. ಅನಂತರ ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಎಂ.ಎ. ಪದವಿ ಗಳಿಸಿದರು. 1947ರಲ್ಲಿ ಬರೋಡ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕ ನಿರ್ದೇಶಕರಾದರು.

ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ತರಬೇತಿ ಹೊಂದಿದ ಇವರಿಗೆ ಬರೋಡದ ಕಲಾಭವನದಿಂದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯಿಂದ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಉತ್ಖನನ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತಿ ದೊರೆಯಿತು.

ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಜ್ಯಾಯ್ನರ್ ಅವರಿಂದ, ಕಂಚುಯುಗದ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಪುರಾತತ್ತ್ವದಲ್ಲಿ ಕ್ಲಾಡ್ ಸೊರ್ಬೊರ್ನ್ ಅವರಿಂದ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಲಿಪಿಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ನೌಗಯರ್ಡ್ ಅವರಿಂದ ತರಬೇತಿ ಹೊಂದಿದರು. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಅಸಿಸ್ಟೆಂಟ್ ಸೂಪರಿಂಟೆಂಡೆಂಟ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಸ್ಟ್ ಆಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡರು. ನಿವೃತ್ತರಾಗುವ ವರೆಗೂ (1980) ಈ ಇಲಾಖೆಯ ವಿವಿಧ ಹುದ್ದೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು, ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ, ರಷ್ಯ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿ ಅನೇಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ವಿಶೇಷ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಲೋಥಲ್ ಅಂಡ್ ದಿ ಇಂಡಸ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಎಂಬ ಇವರ ಕೃತಿಗೆ 1981ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ಡಿ.ಲಿಟ್ ಪದವಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತು.

ಭಾರತದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಿಜ್ಞಾನ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಆರ್ಥಿಕ ನೆರವಿನಿಂದ ಭಾರತದ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ/ಗ್ರಾಮ/ಹಡಗು/ವಸ್ತುಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸಾಗರ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅಧ್ಯಯನಗಳು ಎಂಬ ಸಂಶೋಧನ ಯೋಜನೆಯ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ ಹೆಮ್ಮೆ ಇವರದು. 1948ರಲ್ಲಿ ಶಿಶುಪಾಲಗಡದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಲಾದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ತಂತ್ರವಿಧಾನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅನುಭವಗಳಿಸಿದ ಇವರು ಗುಜರಾತಿನ ಅಮ್ರೇಲಿಯಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಯಾದರೂ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಸ್ವರೂಪದ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಅಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣದ ದಹನಾನಂತರ ಅಸ್ಥಿ ಸಂಚಯನ ಸಂಸ್ಕಾರದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪದ್ಧತಿಯೊಂದನ್ನು ಇವರು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದರು.

ಸಿಂಧೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಗುಜರಾತ್–ಕಚ್ಛ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೇ ಸು.50ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆ ಮಾಡಿದರು. ರಂಗಪುರ ಮತ್ತು ಲೋಥಲ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಇಲ್ಲಿಯ ರಚನೆಗಳು ಮತ್ತು ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತ ವಸ್ತುಗಳು ಸಿಂಧೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರೌಢಹಂತವೊಂದನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಪ್ರಮಾಣೀಕರಿಸಿದರು. ಲೋಥಲ್ 1954ರಲ್ಲಿ ಪರಿಶೋಧಿತವಾಯಿತು. 1955–62ರವರೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಸಿಂಧೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬೆಳಕು ಬಿದ್ದಿತು. ಲೋಥಲ್ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಾಚೀನ ಬಂದರುಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರು ಬಹರೇನ್‌ದ್ವೀಪ, ಇಂದಿನ ಇರಾನ್ ಮತ್ತು ಇರಾಕ್ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಪ್ರಾಚೀನ ಜನರೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂತು. ಲೋಥಲ್‌ನಲ್ಲಿ 213ಮೀ ಉದ್ದ, 37.20ಮೀ ಅಗಲದ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಹಡಗುಕಟ್ಟೆ ಗೋಚರಿಸಿತು.

ಸಮುದ್ರ ಹಾಗೂ ನದೀತೀರದ ನೆಲೆಗಳು ಪ್ರವಾಹಗಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಿ ನಾಶಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದ ಅಂಶವನ್ನು ಲೋಥಲ್ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೋರಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1900ರ ತರುವಾಯ ಸಿಂಧೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ಹಂಚಿಹರಡಿ ಹೋಗಿ ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡು ವಾಸಮಾಡತೊಡಗಿದರು. ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಮತ್ತು ಲೋಥಲ್ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಜನರು ಅಗ್ನಿಪೂಜೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಅಂಶ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಸಿಂಧೂ ಜನರಿಗೆ ಕುದುರೆಗಳ ಪರಿಚಯವಿರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬ ವಾದಕ್ಕೆ ಪ್ರತ್ಯುತ್ತರವಾಗಿ ಕುದುರೆಯ ಎಲುಬುಗಳು ಲೋಥಲ್ ಮತ್ತು ಸುರಕೋಟಡಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿಹೋದ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಇವರ ಕೊಡುಗೆ ದೊಡ್ಡದು. ಬೆಟ್‌ದ್ವಾರಕ ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾನಗರಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಪರಿಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ದ್ವಾರಕೆ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿಹೋದ ವಿಷಯ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ.

ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಪೈಯಂಪಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಶಿವವರಂಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದರು. ಐಹೊಳೆ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ–ಕದಂಬ ಕಾಲದ ವಸತಿನೆಲೆಯನ್ನು ತೋರಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣ, ಎಲಿಫೆಂಟ, ಚಂದ್ರಪುರ ಮುಂತಾದ ಹಲವೆಡೆ ಇವರ ಪರಿಶೋಧನ ಕಾರ್ಯಗಳು ನಡೆದವು. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಇವರು ಪರಿಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ರಾಯಗಡ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದ ಹಂಪಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾದ ಬೌದ್ಧಶಾಸನ ಮತ್ತು ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಹಂಪಿಯ ಪ್ರಾಚೀನತೆ ಒಮ್ಮೆಲೇ ಸುಮಾರು ಒಂದೂವರೆ ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಹೋಯಿತು. ಇವರ ಸೇವಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿತವಾದ ಸ್ಮಾರಕಗಳು ನೂರಾರು. ಐಹೊಳೆ, ಬಾದಾಮಿ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು, ಬಳ್ಳಿಗಾವೆ, ಲಕ್ಕುಂಡಿ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದ ಗಣಿಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಲೋಹವಿದ್ಯೆ ಎಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ಕುರಿತು ಇತರ ತಜ್ಞರೊಡನೆ ಸೇರಿ ಪ್ರಬಂಧ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ ಎಡಿನ್‌ಬರ್ಗ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ 15ನೆಯ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಿಜ್ಞಾನ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಮಂಡಿಸಿ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಗಳಿಸಿದರು (1977).

ಸಿಂಧೂಲಿಪಿಯನ್ನು ಓದುವಲ್ಲಿ ಇವರು ನಡೆಸಿದ ಸತತ ಸಂಶೋಧನೆ ಇವರ ಅತಿಮುಖ್ಯ ಸಾಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇವರು 1960ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಲಿಪಿಯ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯನ್ನು ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಸಿಂಧೂಲಿಪಿಯ ಮೂಲಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚುವಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಸಫಲರಾದರು. ಅವುಗಳಿಗೆ ಧ್ವನಿಮೌಲ್ಯ ಕೊಡುವ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಛಾಡ್ವಿಕ್ ಅವರ ಸಲಹೆಯಂತೆ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಿ ಎರಡು ಲಿಪಿಗಳ ನಡುವಣ ಸಾದೃಶ್ಯವನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರು. ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಲಿಪಿಯ ಧ್ವನಿಮೌಲ್ಯವನ್ನು ಸಿಂಧೂಲಿಪಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸಿದಾಗ ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯ ಭಾಷೆ ಆದಿ ವೇದಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಎಂಬುದು ಇವರಿಗೆ ಮನವರಿಕೆಯಾಯಿತು. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ರಾಯರ ಪಾಠ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆಯಾಗಿದೆ. ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ದ್ವಾರಕೆ (2005) ಇವರ ಇತ್ತೀಚಿನ ಕೃತಿ.

ಇವರ ಸಾಧನೆ ಸಿದ್ಧಿಗಳಿಗಾಗಿ ಅನೇಕ ಸನ್ಮಾನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ರಂಗವಲ್ಲಿ ಎಂಬುದು ಇವರಿಗೆ ಅರ್ಪಿಸಲಾದ ಅಭಿನಂದನಗ್ರಂಥ. ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯದ 6ನೆಯ ವಾರ್ಷಿಕ ಸಮ್ಮೇಳನಕ್ಕೆ ಇವರು ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ತಾಮ್ರಪತ್ರ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಲಾಯಿತು. ನೆಹರು ಫೆಲೋಶಿಫ್ (1977) ಪಡೆದ ಮೊದಲ ಕನ್ನಡಿಗ ಇವರು. ಮಿಥಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಇವರನ್ನು ವರ್ಷದ ವಿದ್ವಾಂಸ ಎಂದು ಗೌರವಿಸಿದೆ (1981).

(ಎಚ್.ಎಂ.ಎಸ್.ಆರ್.)

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ವಂಶ: 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಿಂದ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಪಾದದವರೆಗೆ ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಬಹುಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಳಿದ ರಾಜಮನೆತನ. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಆಶ್ರಿತರಾಗಿದ್ದು ಸ್ವಶ್ರಮದಿಂದ ರಾಜ್ಯ ಸಾಧಿಸಿ, ಚಳುಕ್ಯರ ರಾಜಕೀಯ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ, 1ನೆಯ ಕೃಷ್ಣ, ಧ್ರುವ, 3ನೆಯ ಗೋವಿಂದ, 1ನೆಯ ಅಮೋಘವರ್ಷ (ನೃಪತುಂಗ), 3ನೆಯ ಕೃಷ್ಣ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರಾಂತ ರಾಜರ ಪರಿಶ್ರಮದಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕ್ಷಾತ್ರಪ್ರಭಾವವನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಡೆ ಕನೂಜಿನವರೆಗೂ ಇನ್ನೊಂದು ಕಡೆ ಮಿಥಿಲೆಯವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿಸಿ ಸಮಕಾಲೀನ ಭಾರತೀಯ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಪರಮೋಚ್ಚ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ಮೆರೆದ ಕನ್ನಡ ಮೂಲದ ರಾಜವಂಶ. ಈ ವಂಶದ ಇತಿಹಾಸ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೆಮ್ಮೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ.

ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ: ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ–ಇದೊಂದು ಅಧಿಕಾರ ಸೂಚಕ ಪದ. ಇದರ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ಮೌರ್ಯರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾದ ರಾಷ್ಟ್ರಿಕ ಎಂಬ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಈ ಪದ ಪ್ರಾಕೃತದಲ್ಲಿ ರಠಿ ಎಂದಾಯಿತು. ರಠಿ, ಮಹಾರಠಿ ಎಂದು ಬಿರುದಾಂಕಿತರಾದ ಕೆಲವರು ಸಾಮಂತರು ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದುದು ತಿಳಿದಿದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಎಂಬುದು ಸಂಸ್ಕೃತದ ರಾಷ್ಟ್ರ (ದೇಶ, ಪ್ರದೇಶ) ಮತ್ತು ಕೂಟ (ಮುಖ್ಯಸ್ಥ) ಎಂಬ ಪದಗಳಿಂದ ಉಂಟಾದ ನಾಮಪದ. ಗ್ರಾಮಕೂಟ (ಗಾವುಂಡ, ಗೌಡ) ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಅಧಿಪತಿ ಇದ್ದಂತೆ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಒಂದು ಪ್ರದೇಶದ ಅಧಿಪತಿ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ರಟ್ಟಂಗುಡಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಅಧಿಕಾರಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಇದು ಸಹ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟಕ್ಕೆ ಸಮಾನ ಪದ. ವಾಸ್ತವದಲ್ಲಿ ಅಕಾಲ ವರ್ಷ, ಧಾರಾವರ್ಷ, ಪ್ರಭೂತವರ್ಷ, ಅಮೋಘವರ್ಷ ಹಾಗೂ ಸುವರ್ಣವರ್ಷ ಎಂಬಲ್ಲಿನ ವರ್ಷ ವೃಷ್ಟಿ ಎಂಬ ಶಬ್ದದ ತದ್ಭವರೂಪ. ವೃಷ್ಟಿ>ರಿಷ್ಟಿ>ರಟ್ಟ ಆಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ರಟ್ಟ ಎಂಬ ಮಳೆಯ ಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಜ್ಞಾಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು.

ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕೆಲವು ಮನೆತನಗಳು ಇದ್ದುವು. ಮಾನಾಂಕ, ದೇವರಾಜ, ಭವಿಷ್ಯ, ಅಭಿಮನ್ಯು ಈ ರೀತಿ ಪುತ್ರಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಾನಾಪುರ ರಾಜಧಾನಿಯಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಹೊಷಂಗಾಬಾದ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಕೆಲವರೂ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಸತಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಾನ್ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ಎಂದು ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಶಿವರಾಜನ ಮಗ ಗೋವಿಂದರಾಜ ಎಂಬುವನು ಚಳುಕ್ಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ (ಇಮ್ಮಡಿ) ಮಾಂಡಲಿಕನಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ರಾಜಧಾನಿ ಮಾನಾಪುರ, ಸತಾರದ ಬಳಿಯ ಮಾನವೇ ಇದಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಇನ್ನೊಂದು ಮನೆತನ ಅಚಲಪುರದಲ್ಲಿತ್ತು (ಈಗಿನ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಅಮರಾವತಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಎಲಿಚ್‌ಪುರ). ಈ ಮನೆತನದ ಧ್ರುವರಾಜ, ಸ್ವಾಮಿಕರಾಜ ಮತ್ತು ನನ್ನರಾಜ ಎಂಬ ಮೂರು ತಲೆಮಾರಿನ ಮಾಂಡಲಿಕರು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಚಳುಕ್ಯ ವಿನಯಾದಿತ್ಯ ಮತ್ತು ವಿಜಯಾದಿತ್ಯರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರು. ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಾನ್ಯಖೇಟದಿಂದ (ಮಳಖೇಡ) ಆಳಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ವಂಶೀಯರ ಕಾರ್ಯಸ್ಥಾನವೆಲ್ಲ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲೇ ಇರುವುದರಿಂದ ಇವರು ಮೂಲತಃ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದವರು

ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಆದರೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಅಳತೇಕರರು ತೋರಿಸಿರುವ ಆಧಾರಗಳು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಕರ್ನಾಟಕದವರು ಎಂಬುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ವಂಶದವರಲ್ಲಿ ಲತ್ತಲೂರ ಪುರವರಾಧೀಶ್ವರ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಇರುವ ಕಾರಣ ಈ ಮನೆತನದ ಮೂಲ ಸ್ಥಾನ ಲತ್ತಲೂರು (ಈಗ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಉಸ್ಮಾನಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಲಾತೂರು) ಆಗಿರಬೇಕು. ಮೂಲತಃ ರಟ್ಟನ ಊರಾಗಿದ್ದ ಇದು ಕ್ರಮೇಣ ಲತ್ತನ ಊರು ಲತ್ತಲೂರು ಎಂದು ಪರಿವರ್ತಿತವಾದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈಗಿನ ಕರ್ನಾಟಕದ ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ಬೀದರ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಎಲ್ಲೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿರುವ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳು ಆ ಭಾಗವೆಲ್ಲ ಹಿಂದೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯ ಉತ್ತರ ದಖನ್, ಗುಜರಾತ್, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆಲ್ಲ ವಿಸ್ತರಿಸಿದಾಗ ಆ ಮನೆತನ ದವರು ಅಲ್ಲೆಲ್ಲ ನೆಲಸಿದ್ದಂತೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿದ್ದ ಅವರ ನಿಷ್ಠ ಸಾಮಂತರಿಗೂ ಚಳುಕ್ಯರು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದು, ಅವರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಂಡಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಹೊರಗೆ ನೆಲೆಸಿದ್ದರೂ ಇವರು ಮೂಲತಃ ಕನ್ನಡನಾಡಿನವರೆಂಬುದನ್ನು ಅವರ ಶಾಸನಗಳೇ ತೋರಿಸುತ್ತವೆ. ಜಬಲಪುರದ ಬಳಿಯ ಜುರಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮೂರನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಪ್ರಶಸ್ತಿ, ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಶಾಸನಗಳು ಉತ್ತಮ ಶೈಲಿಯ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿವೆ. ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಯೂರಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮನೆತನದವರು ಶಾಸನಗಳಿಗೆ ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಲಿಪಿಯನ್ನೇ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದರೂ ರಾಜರ ರುಜು ಮಾತ್ರ ಕನ್ನಡ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಮೇಲಾಗಿ ಅಸಗವ್ವೆ, ಅಬ್ಬಲಬ್ಬೆ, ಇಮ್ಮಡಿ ರೇವಕ್ಕ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳು ಅವರ ಕನ್ನಡತನವನ್ನು ಸಾರಿ ಹೇಳುತ್ತವೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೂ ಅಪಾರ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವನ್ನಿತ್ತಿರುವುದು ಇವರು ಕನ್ನಡನಾಡಿನವರೆಂಬುದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತದೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮನೆತನದ ರಾಜಲಾಂಛನ ಗರುಡ. ನಾಣ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ತಾಮ್ರಪತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಗರುಡನಲ್ಲದೆ ಶಿವನ ಚಿತ್ರವಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ತಮ್ಮ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವ, ವಿಷ್ಣು ಇಬ್ಬರನ್ನೂ ಸ್ತುತಿಸುವವರಾದ ಕಾರಣ ಇವರು ಮತೀಯ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಉದಾರಿಗಳಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಅರಸರು ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟ ವಿಶೇಷ ಆಶ್ರಯವೂ ಈ ಧೋರಣೆಯನ್ನೇ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತದೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಶ್ರೀ ಪೃಥ್ವೀವಲ್ಲಭ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಬಿರುದು ಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅರಬ್ ಪ್ರವಾಸಿಗರು ತಮ್ಮ ಬರೆಹಗಳಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ವಲ್ಲಭ, ಬಲ್ಲಹ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮನೆತನದ ಮೊದಲ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲತ್ತಲೂರು ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ಯಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ದಂತಿದುರ್ಗನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೋರ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರವಾದಂತೆ ಅಗತ್ಯಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ರಾಜ್ಯಮಧ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಮಾನ್ಯಖೇಟವನ್ನು (ಮಳಖೇಡ) ನೃಪತುಂಗ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಅದು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಉಳಿಯಿತು. ಮಾನ್ಯಖೇಟದ ವೈಭವದ ವರ್ಣನೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಾಹಿತ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿಯೂ ವಿದೇಶೀ ಪ್ರವಾಸಿಗಳ ಲೇಖನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಿಗುತ್ತದೆ. ಮಯೂರಖಿಂಡಿ (ನಾಸಿಕ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಾರ್ಖಂಡ ಅಥವಾ ಚಂದಾ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಾರ್ಕಂಡಿ), ಕಂಧರಪುರ (ನಾಂದೇಡ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಂಧಾರ) ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾನಗಳು (ಪೈಠಣ) ಸಹ ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದುವೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಚಳುಕ್ಯ ವಂಶದ ಇಮ್ಮಡಿ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೊದಲ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅರಸ ದಂತಿದುರ್ಗ. ಎಲ್ಲೋರದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಅವನ ಪೂರ್ವಜರಾದ ದಂತಿವರ್ಮ, ಇಂದ್ರ I, ಗೋವಿಂದರಾಜ, ಕರ್ಕ II, ಇಂದ್ರ II–ಇವರನ್ನು ಆ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ನಮೂದಿಸಿದೆ.

ದಂತಿದುರ್ಗ (ಸು. 735–56) ಇಮ್ಮಡಿ ಇಂದ್ರನ ಮಗ. ಇವನು ತನ್ನ ಸಾಹಸಕ್ಕೆ ತಕ್ಕುದಾದ ಖಡ್ಗಾವಲೋಕ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಧರಿಸಿದ್ದ. ಈತ ಮೊದಲು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತನಾಗಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಉತ್ತರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಕಾಂಚಿ ವಿಜಯ ಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಇಮ್ಮಡಿ ಚಳುಕ್ಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನಿಗೂ ಅರಬರ ಮುನ್ನಡೆಯನ್ನು ತಡೆಯುವುದರಲ್ಲಿ ಗುಜರಾತಿನ ಮಂಡಲೇಶ್ವರನಾದ ಅವನಿಜನಾಶ್ರಯ ಪುಲಕೇಶಿಗೂ ಸಹಾಯಕನಾಗಿದ್ದು ಯುದ್ಧರಂಗದಲ್ಲಿ ಪರಿಣತಿ ಪಡೆದ ದಂತಿದುರ್ಗ, ಸಾಮ್ರಾಟ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಮರಣಾನಂತರ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಲು ಹವಣಿಸಿದ. ಮೊದಲು ದಕ್ಷಿಣ ಗುಜರಾತಿನ ಚಳುಕ್ಯರನ್ನೂ ನಾಂದೀಪುರೀಯ ಗೂರ್ಜರ ರನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿ ರಾಜ್ಯ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿಕೊಂಡುದಲ್ಲದೆ ಮಾಳವ, ಕೋಸಲ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೂ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಸಾರಿ ಉತ್ತರ ದಖನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲನಾದ. ಸಾಮ್ರಾಟರಾದ ಚಳುಕ್ಯರು ಪಲ್ಲವಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದುದೂ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿಯಾದ ದಂತಿದುರ್ಗನಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಅವಕಾಶವನ್ನು ಒದಗಿಸಿದ್ದಿತು. ಮೊದಲು ಪಲ್ಲವರ ಸ್ನೇಹ ಸಾಧಿಸಿ ಅನಂತರ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಹೂಡಿ ಜಯಗಳಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಆದರೆ ಚಳುಕ್ಯ ಮೂಲೋತ್ಪಾಟನ ಮಾಡುವಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಮೃತನಾದ (ಸು.756).

ಕೃಷ್ಣ (ಸು.756–74) ಸಹ ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಇಮ್ಮಡಿ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ, ಪ್ರಾಯಶಃ ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಕೊಂದು ಅಳಿದುಳಿದ ಚಳುಕ್ಯರ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕಿತ್ತುಕೊಂಡ. ಚಳುಕ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಪತಾಕೆಯನ್ನು ಹಾರಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ತಲಕಾಡು ಗಂಗರನ್ನೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ವೆಂಗಿಯ ಚಳುಕ್ಯರನ್ನೂ ಬಗ್ಗುಬಡಿದು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ವಿಂಧ್ಯದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯವರೆಗೆ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಸಮುದ್ರದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಸುಮಾರು ವಾರಂಗಲ್ಲಿನವರೆಗಿನ ವಿಶಾಲ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಅಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಅದ್ವಿತೀಯವಾಗಿ ಬೆಳೆಸಿ ಮುಂದೆ ಉತ್ತರಭಾರತ ಮತ್ತು ತಮಿಳು ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಬಲ ಹಬ್ಬಲು ಅಡಿಪಾಯವನ್ನು ಹಾಕಿದ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ವಂಶಾವಳಿ:

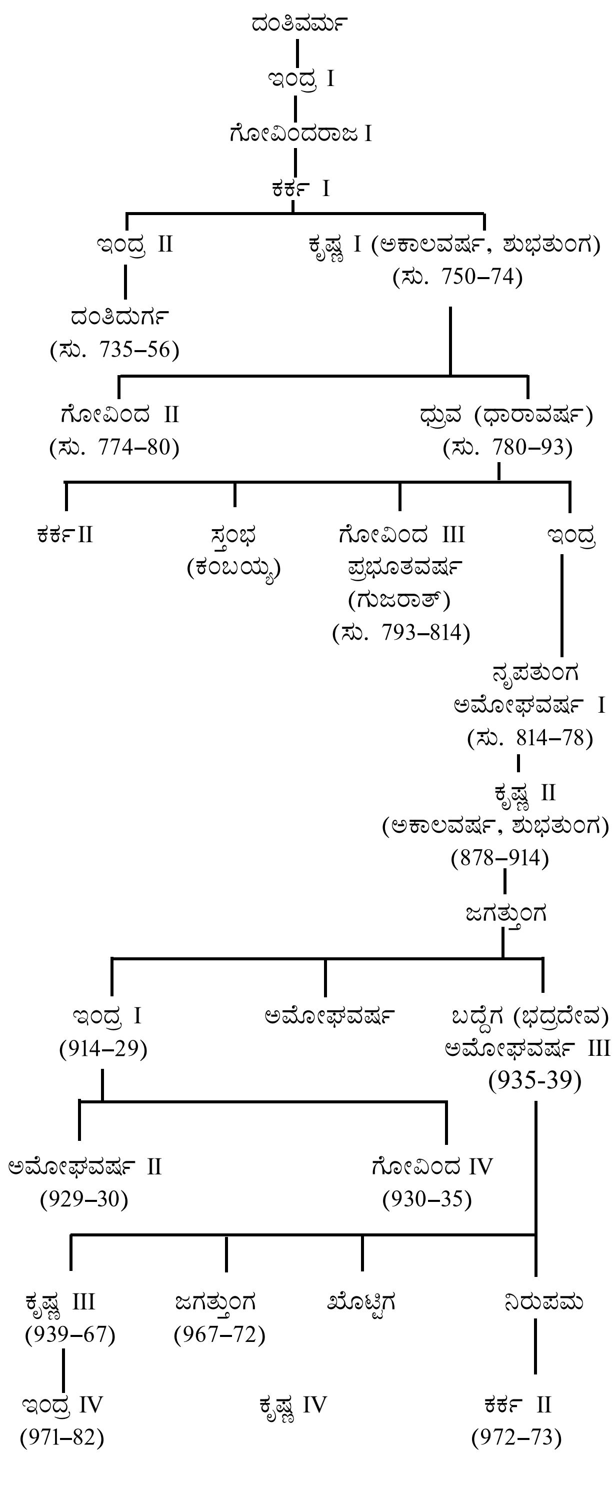

ಯುವರಾಜನಾಗಿದ್ದಾಗ ಗಂಗವಾಡಿ ಮತ್ತು ವೆಂಗಿಯ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ಸು ಪಡೆದಿದ್ದ ಕೃಷ್ಣನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿ ಗೋವಿಂದ (ಸು.774–80) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅನಂತರ ವಿಲಾಸಪ್ರಿಯನಾಗಿ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಇವನಿಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ದಕ್ಷನಾದ ಇವನ ತಮ್ಮ ಧ್ರುವ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಂಡ. ಸೋದರನನ್ನು ಗೋವಿಂದ ಎದುರಿಸಿದನೆಂಬುದೊಂದು ಊಹೆ. ಆದರೆ ಆಗತಾನೇ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬರತೊಡಗಿದ್ದ ಧೀಮಂತನಾದ ಧ್ರುವನಿಗೆ ಗೋವಿಂದ ಸ್ವಸಮ್ಮತಿಯಿಂದಲೇ ರಾಜ್ಯಾಧಿಕಾರವನ್ನೊಪ್ಪಿಸಿಬಿಟ್ಟನೆಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಇದೆ.

ಧ್ರುವ (ಸು.780–93) ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ವಂಶದ ಅತಿ ಸಮರ್ಥ ಅರಸ. ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದಂತೆಯೇ, ಈ ಹಿಂದೆ ತನ್ನ ಅಣ್ಣನ ಪಕ್ಷ ವಹಿಸಿದ್ದ ಗಂಗರು ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸೇಡನ್ನು ತೀರಿಸಿಕೊಂಡದ್ದಲ್ಲದೆ, ಗಂಗವಾಡಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಮಗ ಸ್ತಂಭನನ್ನು ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ರಾಜ್ಯದ ಎಲ್ಲೆಯನ್ನು ಕಾವೇರಿ ನದಿಯವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಗೂರ್ಜರ ಪ್ರತಿಹಾರ ವಂಶದ ಅರಸನಾದ ವತ್ಸರಾಜ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲದ ಧರ್ಮಪಾಲ ಇವರುಗಳು ಉತ್ತರಾಪಥದಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿವೆತ್ತಿದ್ದ ಕನೂಜಿನ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದರು. ಆಗ ಕನೂಜಿನಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಪರಸ್ಪರ ಸೆಣಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಧ್ರುವ ಉತ್ತರ ಭಾರತಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿ, ವತ್ಸರಾಜನನ್ನು ರಾಜಸ್ತಾನದ ಮರಳುಗಾಡಿಗೆ ಅಟ್ಟಿ, ಧರ್ಮಪಾಲನನ್ನೂ ಸದೆಬಡಿದು, ಅಪಾರ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ದೋಚಿದ. ಈ ಸಾಧನೆಯಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ರಾಜ್ಯವೇನೂ ವಿಸ್ತಾರಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲವಾದರೂ ಈ ಅರಸುಮನೆತನದ ಖ್ಯಾತಿ ಭಾರತದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹಬ್ಬಿತು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ವೆಂಗಿಯ ಚಳುಕ್ಯ ಮನೆತನದ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ತನ್ನ ಮಗಳು ಶೀಲಭಟ್ಟಾರಿಕೆಯನ್ನು ಧ್ರುವನಿಗೆ ಮದುವೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು ಅವನ ಸ್ನೇಹ ಸಂಪಾದಿಸಿದ. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಗಂಗರ ಎರಡನೆಯ ಶಿವಮಾರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟ. ಪಲ್ಲವರ ನಂದಿವರ್ಮ (I) ಈತನ ಸಾಮಂತಿಕೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿದ. ಹೀಗೆ ಧ್ರುವ ಇಡೀ ಭರತಖಂಡದ ಏಕೈಕ ಸಾಮ್ರಾಟನಾಗಿ ಮೆರೆದ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ರಾಜ್ಯ ಸಮಕಾಲೀನ ಭಾರತದ ಬೃಹತ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾಯಿತು.

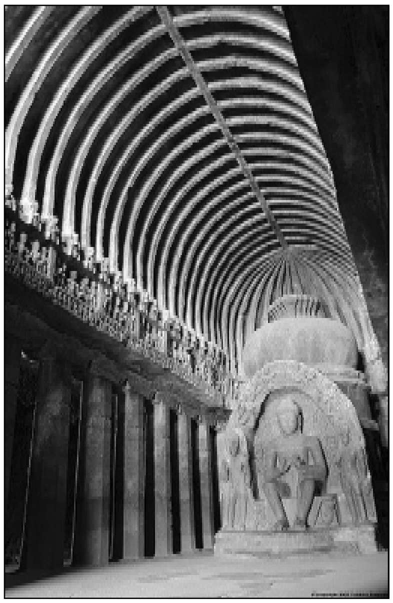

ಗುಹೆ ೧೦, ಎಲ್ಲೋರ

ಧ್ರುವನ ಇಚ್ಛೆಯಂತೆ ಅವನ ಮೂರನೆಯ ಮಗನಾದ ಮುಮ್ಮಡಿ ಗೋವಿಂದ (ಸು.793–814) ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈತ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ತರುಣದಲ್ಲಿ ಅಣ್ಣನಾದ ಸ್ತಂಭನಿಂದ ತೊಂದರೆಗಳು ಉದ್ಭವಿಸಿದರೂ ಅದೇ ನೆವದಲ್ಲಿ ಅಣ್ಣನ ಸಹಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಗಂಗ, ನೊಳಂಬ, ಪಲ್ಲವರನ್ನೆಲ್ಲಾ ಬಗ್ಗಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಆಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಭದ್ರವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಂಡು ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಜಯಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ. ಅಲ್ಲಿ ಗೂರ್ಜರ ಪ್ರತೀಹಾರ ವಂಶದ 2ನೆಯನಾಗಭಟ್ಟ, ಕನೂಜಿನ ಚಕ್ರಾಯುಧ, ಬಂಗಾಲದ ಧರ್ಮಪಾಲರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಉತ್ತರಾಪಥದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹಬ್ಬಿಸಿದ (ಸು.800). ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಹಲವು ರಾಜರು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ಗೋವಿಂದನ ರಾಜ್ಯಾಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಸನ್ನಾಹ ನಡೆಸಿದ್ದರು. ಇದೂ ಗೋವಿಂದನ ಶೌರ್ಯ ಪ್ರದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಕೀರ್ತಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಕಾರಣವೇ ಆಯಿತು. ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಬಂದ ಗೋವಿಂದ ಗಂಗರೇ ಮೊದಲಾದ ದಕ್ಷಿಣದ ಅರಸರ ಸಂಯುಕ್ತ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ತುಂಗಭದ್ರೆಯ ಬಳಿ ಧ್ವಂಸಮಾಡಿ (ಸು. 802), ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುನ್ನಡೆದು ಪಲ್ಲವ, ಪಾಂಡ್ಯ, ಕೇರಳ ದೇಶಗಳ ಮೇಲೂ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ. ಈ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ಕೇಳಿದ ಸಿಂಹಳದ ಅರಸು ಗೋವಿಂದನ ಸ್ನೇಹ ಯಾಚಿಸಿ ತನ್ನ ಹಾಗೂ ತನ್ನ ಪ್ರಧಾನಿಯ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ನೀಡಿದ. ಇವುಗಳನ್ನು ಕಾಂಚೀಪುರದ ಶಿವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿಸ್ತಂಭಗಳಂತೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ವೆಂಗಿಯ ಚಳುಕ್ಯ ಅರಸು ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ಅಲ್ಲೂ ನುಗ್ಗಿ ತನಗೆ ಅನುಕೂಲನಾದ ಭೀಮನಿಗೆ ರಾಜ್ಯ ವಹಿಸಿದ. ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆ, ಸಂಘಟನೆ, ಮುತ್ಸದ್ದಿತನ, ಅಸಾಧಾರಣ ಶೌರ್ಯ, ಧೈರ್ಯ, ಯುಕ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಗೋವಿಂದ ತನ್ನ ತಂದೆ ಧ್ರುವನಿಗಿಂತ ಒಂದು ಕೈಮೇಲಾಗಿದ್ದ. ಸಿಂಹಳದಿಂದ ಹಿಮಾಲಯದವರೆಗೆ ಸೌರಾಷ್ಟ್ರದಿಂದ ಬಂಗಾಲದವರೆಗೆ ಭಾರತವರ್ಷ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸೈನ್ಯದ ಪದಾಘಾತಕ್ಕೆ ಬಾಗಿತ್ತು. ಗೋವಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅರಸರಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರತಾಪಶಾಲಿ ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಗೋವಿಂದ ಗುಜರಾತ್ ಪ್ರಾಂತವನ್ನೇರ್ಪಡಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನಾದ ಇಂದ್ರನನ್ನು ಅವನ ಅನಂತರ ಅವನ ಮಗನಾದ ಕರ್ಕಸುವರ್ಣವರ್ಷನನ್ನೂ ಮಹಾ ಮಂಡಲೇಶ್ವರರೆಂದು ನೇಮಿಸಿದ. ಇದೇ ಮುಂದೆ ಗುಜರಾತಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಶಾಖೆಯಾಯಿತು.

ಗೋವಿಂದ ಸಾಯುವಾಗ ಅಮೋಘವರ್ಷ ಚಿಕ್ಕವನಾಗಿದ್ದ ಕಾರಣ ಅವನ ರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಕರ್ಕಸುವರ್ಣ ವರ್ಷನನ್ನು ಕರೆಸಿಕೊಂಡ. ಆತನನ್ನು ರಾಜಕುಮಾರನ ಪಾಲಕನೆಂದು ನೇಮಿಸಿದ.

1ನೆಯ ಅಮೋಘವರ್ಷನ (ನೃಪತುಂಗ, ಸು.814–78) ಆಳಿಕೆ ಶಾಂತಿಯುತವಾಗಿ ನಡೆಯಲು ಸಾಧ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ, ಅಪ್ರಬುದ್ಧ ಬಾಲಕ ಚಕ್ರವರ್ತಿ, ಅಸಂತುಷ್ಟ ತಳಮಳದಲ್ಲಿಯೇ ಕಸಿವಿಸಿ ಪಡುತ್ತಿದ್ದ ಸಾಮಂತ ಅರಸರು ಹೆಚ್ಚಿನ ಲಾಭದಾಯಕ ಅಧಿಕಾರಸ್ಥಾನಗಳಿಗಾಗಿ ಮೇಲಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಅರಮನೆಯ ಪರಿವಾರ, ಇವರೆಲ್ಲರ ಸಂಯುಕ್ತ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ದಂಗೆಗಳಾದುವು. ಆದರೆ ಕರ್ಕನು ವಿಪ್ಲವ, ವಿದ್ರೋಹಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಹತ್ತಿಕ್ಕಿ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿದ. ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲೇ ಹುಟ್ಟಿದ ತೊಂದರೆಗಳು ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಕಾಲದ ಅಂತ್ಯದವರೆಗೂ ಒಂದಲ್ಲಾ ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದುವು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರು, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ವೆಂಗಿಯ ಚಳುಕ್ಯರು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಲು ಸತತ ಪ್ರಯತ್ನಗಳನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಅಮೋಘವರ್ಷ ತನ್ನ ಕಾಲವನ್ನೆಲ್ಲ ರಾಜ್ಯದ ಭದ್ರತೆಗಾಗಿಯೇ ವ್ಯಯಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಇವನ ಜ್ಞಾತಿಗಳಾದ ಗುಜರಾತಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ವಲ್ಲಭನೆಂಬ ಅರಸನಿಂದ ಸೋಲಿಸಲ್ಪಟ್ಟುದಾಗಿ ತಿಳಿದಿದೆ. ಈ ವಲ್ಲಭ ಅಮೋಘವರ್ಷನೆಂಬುದು ಹಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದರೆ ಅಮೋಘ ವರ್ಷನಿಗೆ ಅವರು ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನೇ ತೋರಿದ್ದರು. ಆಪತ್ಸಹಾಯಕರಾಗಿದ್ದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ವಲ್ಲಭ ಚಳುಕ್ಯ ಮನೆತನದ ಒಬ್ಬ ಅರಸಾಗಿರಬಹುದೆಂಬುದು ಹೆಚ್ಚು ಸಮಂಜಸವಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ರಾಜ್ಯದ ಸುತ್ತಲೂ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಯುದ್ಧಗಳಿಂದಾಗಿ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರದ ಯೋಚನೆಯೂ ಸಾಧ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳಿಂದ ಜುಗುಪ್ಸೆಗೊಂಡ ಅಮೋಘವರ್ಷ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಧರ್ಮ, ಸಾಹಿತ್ಯದ ಕಡೆಗೇ ತನ್ನ ಒಲವನ್ನು ಹರಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ರಾಜ್ಯ ಉಳಿದು ಬಂದುದು ಪ್ರಾಯಶಃ ಇವನ ತಂದೆ ಗಳಿಸಿದ್ದ ಬಲದ ಮುಂದುವರಿಕೆ ಮತ್ತು ಕರ್ಕ, ಬಂಕೇಶ ಮುಂತಾದ ನಿಷ್ಠಾವಂತ ಯೋಧರ ಶ್ರಮದಿಂದಾಗಿ ಎಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು.

ಇಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣ (878–914) ತನ್ನ ತಂದೆ ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಮರಣಾನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಮೆದು ನೀತಿಯಿಂದ ಶತ್ರುಗಳು ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ಮನೋಭಾವವನ್ನು ತಾಳಿದ್ದರು. ಈತ ತನ್ನ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಆರಂಭದಲ್ಲಿಯೇ ಗೂರ್ಜರ ಪ್ರತೀಹಾರ ವಂಶದ ಭೋಜನ ದಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ನರ್ಮದಾ ನದಿಯ ದಡದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಭೋಜನ ಕೈ ಮೇಲಾಗಿ ಕೃಷ್ಣ ಹಿಂಜರಿದ. ಇದರಿಂದ ಉತ್ತೇಜಿತನಾದ ಭೋಜ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಸಾಗಿ ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ವಂಶದ ಸಾಮಂತ ಇಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನೊಡನೆ ಕಾದಿದ. ಈ ಕೃಷ್ಣನು ಭೋಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯವರೆಗೂ ಬೆನ್ನಟ್ಟಿ ಹೋಗಿ ಆ ನಗರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಹೀಗೆ ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಮೂಲ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮನೆತನದ ಹಿತರಕ್ಷಣೆಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಯನ್ನು ಸಾಮಂತ ಮನೆತನದ ಇಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣ ಹೊತ್ತ. ರಾಜ್ಯದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ವೆಂಗಿಯ ಗುಣಗ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಹಿಂದಿನ ಸೋಲನ್ನು ನೆನೆದು ಸೇಡು ತೀರಿಸಲೆಂಬಂತೆ ಕೃಷ್ಣನು ಭೋಜನೊಡನೆ ಸೆಣಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಲು ಹೋರಾಡಿದ ನಾದರೂ ವೆಂಗಿಯರ ಕೈಮೇಲಾಯಿತು. ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಹಿಂದೆ ತಮ್ಮದಾಗಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ಮರಳಿ ಪಡೆದುದಲ್ಲದೆ ಅಚಲಪುರ, ಕಿರಣಪುರಗಳನ್ನು ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಸ್ವಾಧೀನ ಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಚಳುಕ್ಯರ ಸೇನಾನಿ ಪಾಂಡುರಂಗ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ. ಆದರೆ ಗುಣಗ ವಿಜಯಾದಿತ್ಯ ಸತ್ತಕೂಡಲೆ ಇಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣ ವೇಮುಲವಾಡದ ಚಳುಕ್ಯ ಮನೆತನದ ಬದ್ದೆಗನ ನೆರವಿನಿಂದ ವೆಂಗಿನಾಡಿನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಭೀಮನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದ. ಶೀಘ್ರದಲ್ಲಿಯೇ ಭೀಮ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ಹೋರಾಟಗಳು ಮುಂದುವರಿದವಾದರೂ ಕೊನೆಗೆ ಉಭಯತ್ರರ ನಡುವೆ ಕದನವಿರಾಮವೇರ್ಪಟ್ಟಿತು.

ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಚೋಳರು ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರಬಲರಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರಣ ಕೃಷ್ಣ ಅವರ ಸ್ನೇಹ ಬಯಸಿ ತನ್ನ ಮಗಳನ್ನು ಚೋಳರ ಮೊದಲನೆಯ ಆದಿತ್ಯನೊಂದಿಗೆ ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. ಈ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ಹುಟ್ಟಿದ ಮಗ ಕನ್ನರ. ಆದಿತ್ಯನ ಇನ್ನೊಬ್ಬಳು ಹೆಂಡತಿಯ ಮಗನಾದ ಒಂದನೆಯ ಪರಾಂತಕ ಈ ಒಂದನೆಯ ಕನ್ನರನ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಯಾಗಿ ನಿಂತ. ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಇವರೀರ್ವರ ನಡುವೆ ಹೋರಾಟಗಳಾದುವು. ಇಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣ ಮೊಮ್ಮಗನ

ನೆರವಿಗೆ ಧಾವಿಸಿದನಾದರೂ ವಲ್ಲಾಳದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಪರಾಂತಕ ಗೆದ್ದ. ಚಳುಕ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ವೇಳೆಗೆ ಗುಜರಾತಿನ ತೀರಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದಾಳಿಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಅರಬರು ಕಾಲದ ತಮ್ಮ ಧೋರಣೆಯನ್ನು ಬದಲಿಸಿಕೊಂಡು ಶಾಂತಿಪ್ರಿಯರಾಗಿದ್ದರು. ಇಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣ ಇವರೊಡನೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸಿದ. ತಜ್ಜಿಕರೆಂದು (ತಾಜಿಕ) ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಇವರು ಈತನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಸಂಜಾನ್ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿ ಒಬ್ಬ ತಾಜಿಕ. ಈತನ ಮಂತ್ರಿ ಒಬ್ಬ ಹಿಂದು ಧರ್ಮೀಯ. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಕಳಚುರಿಗಳೊಡನೆ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಚೋಳರೊಡನೆ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದರೂ ಅವು ಬಯಸಿದ ಫಲ ನೀಡಲಿಲ್ಲ. ಪೂರ್ವಜರು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದ ರಾಜ್ಯದ ಹಲವು ಭಾಗಗಳು ಕೈಬಿಟ್ಟವು. ಆದರೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಗಡಿಗಳನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಂಡ ಕೀರ್ತಿ ಈತನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ.

ಇಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣ ಜೀವಿಸಿರುವಾಗಲೇ ಇವನ ಮಗ ಜಗತ್ತುಂಗ ಮರಣಹೊಂದಿದ್ದ ಕಾರಣ ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ಮುಮ್ಮಡಿ ಇಂದ್ರ 914ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರ ಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ನಾಸಿಕದ ಹತ್ತಿರದ ಗೋವರ್ಧನನನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಪರಮಾರ ವಂಶದ ಉಪೇಂದ್ರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದುದು ಇವನ ಮೊದಲ ಸಾಧನೆ. ಆ ಬಳಿಕ ತನ್ನ ಪೂರ್ವಜರಂತೆ ಉತ್ತರ ದಿಗ್ವಿಜಯವನ್ನು ಬಯಸಿದ ಅರಸನಿಗೆ ಗೂರ್ಜರ ಪ್ರತೀಹಾರ ವಂಶದ ಎರಡನೆಯ ಭೋಜ ಮತ್ತು ಮಹೀಪಾಲರ ನಡುವೆ ಏರ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ ವಿರಸ ಅವಕಾಶ ಒದಗಿಸಿತು. ಕನೂಜನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಇಂದ್ರ ಪಲಾಯನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಮಹೀಪಾಲನ ಬೆನ್ನಟ್ಟಲು ತನ್ನ ಸಾಮಂತನಾದ ವೇಮುಲವಾಡದ ಚಳುಕ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ನರಸಿಂಹನನ್ನು ಕಳಿಸಿದ. ಈ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಪಂಪಕವಿ ತನ್ನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕೃಷ್ಣ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಬಳಿಕ ಮಹೀಪಾಲ ಚಂದೇಲ ಮನೆತನದ ಹರ್ಷನ ನೆರವಿನಿಂದ ಕನೂಜನ್ನು ಪುನಃ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ.

ಇಂದ್ರನ ಬಳಿಕ ಇವನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ಅಮೋಘವರ್ಷ (929–30) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದನಾದರೂ ಒಂದು ವರ್ಷದೊಳಗೇ ಅವನ ತಮ್ಮ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಗೋವಿಂದ (930–35) ಇವನನ್ನು ಬದಿಗೊತ್ತಿ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ. ಆದರೆ ಈತ ಪ್ರಜೆಗಳ ಮನ್ನಣೆಗೆ ಪಾತ್ರವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಈತನ ವಿರುದ್ಧ ಹೂಡಲಾದ ಸಂಚಿನಲ್ಲಿ ಗಂಗರ ಇಮ್ಮಡಿ ಬೂತುಗ ಹಾಗೂ ವೇಮುಲವಾಡದ ಅರಿಕೇಸರಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದರು. ಗೋವಿಂದನು ಅರಿಕೇಸರಿಯನ್ನು ಕದನದಲ್ಲಿ ಎದುರಿಸಿದನಾದರೂ ಇವನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪನಾದ ಮುಮ್ಮಡಿ ಅಮೋಘವರ್ಷನನ್ನು (ಸು.935–39) ಸಾಮಂತರು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ತಂದರು. ಈ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ವಯೋವೃದ್ಧನಾದ ಅಮೋಘವರ್ಷ ಸ್ವಭಾವತಃ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯವನೂ ಆದಕಾರಣ ರಾಜಕಾರ್ಯವನ್ನೆಲ್ಲ ತನ್ನ ಮಗನಾದ ಯುವರಾಜ ಮೂರನೆಯ ಕೃಷ್ಣನಿಗೆ ವಹಿಸಿದ. ಇಮ್ಮಡಿ ಬೂತುಗ ಕೃಷ್ಣನ ಸೋದರಿ ರೇವಕನಿಮ್ಮಡಿಯನ್ನು ಲಗ್ನವಾಗಿದ್ದ. ಕೃಷ್ಣನ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಸೋದರನಾದ ಮುಮ್ಮಡಿ ರಾಚಮಲ್ಲನನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೊಂದು, ಗಂಗವಾಡಿಗೆ ಸ್ವತಃ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಕೃಷ್ಣನಿಗೆ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ತೋರಿಸಿದ. ಕೃಷ್ಣನ ತಾಯಿ ಕಳಚುರಿ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವಳು. ತಂದೆ ಬಹುಕಾಲ ಮಾವನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲೇ ನೆಲಸಿದ್ದ. ಆದರೂ ಯಾವುದೋ ಕಾರಣದಿಂದ ಅವರ ಮೇಲೂ ದಂಡೆತ್ತಿ ಕಳಚುರಿಯ ಯುವರಾಜ ಸಾಹಸ ತುಂಗನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಅವರೀರ್ವರ ನಡುವಣ ಸೌಹಾರ್ದಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆಯುಂಟಾಯಿತು.

ಇಷ್ಟೂ ಸಾಲದೆ ಗೂರ್ಜರ ಪ್ರತೀಹಾರರ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ ಚಿತ್ರಕೂಟ, ಕಾಲಂಜರ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, ಹೆಸರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಅರಸನಾಗಿದ್ದ ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಮರಣಾನಂತರ (ಸು.939) ಮೂರನೆಯ ಕೃಷ್ಣ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ರಾಜ್ಯದ ಆಂತರಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಭದ್ರಮಾಡಿ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರವಾಗಿದ್ದ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಕೈಹಾಕಿದ ಚೋಳರ ಪರಾಂತಕ ಈ ಮೊದಲೇ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ವಿರೋಧಿಯಾಗಿದ್ದ. ರಾಜ್ಯಭ್ರಷ್ಟನಾಗಿದ್ದ ನಾಲ್ವಡಿ ಗೋವಿಂದನಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ನೀಡಿ ವೈರತ್ವವನ್ನು ವೃದ್ಧಿಸಿದ. ಈಗ ಕೃಷ್ಣ ಗಂಗ ಬೂತುಗನ ಸಹಾಯದೊಡನೆ ಚೋಳರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಡೆತ್ತಿ ತಕ್ಕೋಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ಯುವರಾಜನಾದ ರಾಜಾದಿತ್ಯನನ್ನು ಕೊಂದ. ತೊಂಡೈಮಂಡಲವನ್ನು ಗೆದ್ದು ಕಾಂಚೀಪುರದಿಂದ ತಂಜಾವೂರುವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ, ರಾಮೇಶ್ವರದವರೆಗೂ ಸಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ ವಿಜಯಸ್ತಂಭವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಪಾಂಡ್ಯರೂ ಕೇರಳರೂ ಸಿಂಹಳೀಯರೂ ವಿನಮ್ರರಾದರು. ಉತ್ತರ ಆರ್ಕಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮೇಲ್ಪಾಡಿ ಕೆಲಕಾಲ ಇವನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು.

ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಗೂರ್ಜರ ಪ್ರತೀಹಾರರು ಮತ್ತೆ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದರು. ಹೊಸದಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದ ಬುಂದೇಲಖಂಡದ ಚಂದೇಲರು ಚಿತ್ರಕೂಟ ಮತ್ತು ಕಾಲಂಜರ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡಿದ್ದರು (ಸು. 950). ಗಂಗ ಇಮ್ಮಡಿ ಮಾರಸಿಂಹನ ಮುಖಂಡತ್ವದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸೈನ್ಯ ಉತ್ತರ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು (ಸು. 963) ಚಂದೇಲರನ್ನೂ ಮಾಳವದ ಪರಮಾರ ವಂಶದ ಸೀಯಕ ಹರ್ಷನನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿತು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅಧಿಕಾರ ನರ್ಮದೆಯ ಉತ್ತರಕ್ಕೂ ಹಬ್ಬಿತು.

ಪೂರ್ವತೀರದಲ್ಲಿ ವೆಂಗಿಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ತಲೆ ಎತ್ತಿದ ಅಂತಃಕಲಹಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ತನಗೆ ಅನುಕೂಲನಾದ ಇಮ್ಮಡಿ ಯುದ್ಧಮಲ್ಲನ ಮಗ ಬಾಡಪನಿಗೆ ವೆಂಗಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಹಿಸಿ ಅವನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸಾಮಂತತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿರುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಈ ವಿಧದಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಕೃಷ್ಣ ಹಿರಿಯರ ಬೃಹತ್ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ಅನುಕರಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತವನ್ನೆಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಏಕಚ್ಛತ್ರದಡಿಗೆ ತಂದು ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲೂ ಪ್ರಭಾವಿಯಾಗಿ ಮೆರೆದ.

ಕೃಷ್ಣನ ಸೋದರ ಖೊಟ್ಟಿಗನ ಸಿಂಹಾಸನಾರೋಹಣದಿಂದ (967) ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅವನತಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಪಟ್ಟಕ್ಕೇರುವಾಗಲೇ ಮುದುಕನಾಗಿದ್ದ ಈತ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿಯೂ ಶೌರ್ಯದಲ್ಲಿಯೂ ದುರ್ಬಲನಾಗಿದ್ದ. ಎಂತಲೇ ಕೃಷ್ಣನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ನೊಂದ ರಾಜರೆಲ್ಲ ಈಗ ತಲೆಯೆತ್ತಿದರು. ಪರಮಾರ ವಂಶದ ಸೀಯಕ ಹರ್ಷ ರಾಜಧಾನಿ ಮಳಖೇಡಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿ ಅದನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಲೂಟಿ ಮಾಡಿದ. ಗಂಗರ ಇಮ್ಮಡಿ ಮಾರಸಿಂಹ ಪರಮಾರನನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದನಾದರೂ ಈ ಹೊಡೆತದಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಪರಮಾಧಿಕಾರಗಳಿಗೆ ಧಕ್ಕೆಯುಂಟಾಯಿತು. ಇದಾದ ಸ್ವಲ್ಪ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಖೊಟ್ಟಿಗ ನಿಧನನಾದ (972).

ಇವನ ಅನಂತರ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಸೋದರ ನಿರುಪಮನ ಮಗ 2ನೆಯ ಕರ್ಕ ಒಂದು ವರ್ಷ ಮಾತ್ರ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ರಾಜನ ಅಸಾಮರ್ಥ್ಯ, ದುರ್ವ್ಯವಹಾರಗಳು ರಾಜ್ಯದ ಅಧಃಪತನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದುವು. ಮಾಂಡಲಿಕರು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ಪ್ರಜೆಗಳು ಅತೃಪ್ತರಾದರು. ಗೊಂದಲ, ಅಶಾಂತಿ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅಧೀನ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಂಶದ ಇಮ್ಮಡಿ ತೈಲಪ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಮುಂದಾಳತ್ವವನ್ನು ವಹಿಸಿದ. ಎರಡು ನೂರು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ತನ್ನ ಚಳುಕ್ಯ ಪೂರ್ವಜರಿಂದ ಅಧಿಕಾರ ಕಿತ್ತುಕೊಂಡಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ

ಲಕುಲೀಶ ಶಿವ

ದಂತಿದುರ್ಗನ ಯುಕ್ತಿಯನ್ನೇ ತಾನೂ ಮಾಡಿ ಕಳೆದುಹೋದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಧ್ಯೇಯದಿಂದ ತೈಲಪನು ಮುನ್ನಡೆದ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಂದ ಅವಮಾನಿತನಾಗಿದ್ದ ಚೇದಿಯ ಕಳಚುರಿಗಳು ನಿರಾಸಕ್ತರಾಗಿ ಘಟನಾವಳಿಗಳ ಮೂಕಪ್ರೇಕ್ಷಕರಾಗಿದ್ದರು. ತೈಲಪ ಬಲವಾದ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ಅದನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಕರ್ಕನೇನೋ ಪಾರಾಗಿ 991ರವರೆಗೂ ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಒಂದು ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಬಹು ದೀನಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಬದುಕಿದ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ವಂಶದ ಅಭಿಮಾನಿಯೂ ಹಿತೈಷಿಯೂ ಬಂಧುವೂ ಆದ ಇಮ್ಮಡಿ ಮಾರಸಿಂಹ ಮುಂತಾದವರು ಕೃಷ್ಣನ ಮೊಮ್ಮಗ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಇಂದ್ರನನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿ ಹೋರಾಡಿದರಾದರೂ ಸಫಲರಾಗಲಿಲ್ಲ. 967ರಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಉಚ್ಛ್ರಾಯದ ತುದಿಗೇರಿದ್ದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕೇವಲ ಆರು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ 973ರಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಂಗತವಾಯಿತು.

ಭಾರತದ ಕೆಲವೇ ಮಹಾಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳಾದ ಮೌರ್ಯ, ಗುಪ್ತ, ಪ್ರತಿಹಾರ, ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಸರಿಸಮವಾಗಿ ನಿಲ್ಲಬಲ್ಲ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರದು. ಸಮಕಾಲೀನ ಅರಬ್ ಲೇಖಕ ಸುಲೇಮಾನ್‌ನ ಪ್ರಕಾರ ಆಗಿನ ಪ್ರಪಂಚದ ನಾಲ್ಕು ಮಹಾಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಒಂದಾಗಿತ್ತು. (ಜಿ.ಆರ್.ಪಿ.;ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಹಲವಾರು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಶಾಖೆಗಳಿದ್ದು ಅವು ಭಾರತದ ತುಂಬ ವ್ಯಾಪಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಗುಜರಾತ್, ರಾಜಸ್ತಾನ (ಬಿಕನೇರ್ ರಾಜಮನೆತನ, 1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನವಾಯಿತು), ಮಿಥಿಲೆ (ಬಿಹಾರ) ಮತ್ತೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲೇ ಬನವಾಸಿ ಹಾಗೂ ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮನೆತನಗಳಿದ್ದವು. ಸೌಂದತ್ತಿಯ ರಟ್ಟರು ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಆಳ್ವಿಕೆ ನಡೆಸಿದರೆ, ಬನವಾಸಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಬನವಾಸಿಯಿಂದ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು; ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರರಾಗಿ ಮೆರೆದರು. ಈ ಶಾಖೆಯ ಶಂಕರಗಂಡ

(II) ಹಾಗೂ ಸಿಂಗಣದೇವ ಬಹಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜರು. ಶಂಕರಗಂಡ ಕೊಪ್ಪಳದಲ್ಲಿ ಜಯಧೀರ ಜಿನಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸಿಂಗಣದೇವನು ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಆಹವಮಲ್ಲ ಸೋಮೇಶ್ವರ (I) ದೊರೆಯ ಅಳಿಯನಾಗಿದ್ದ. ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಚೋಳರಿಂದ ಕೊಲ್ಲಿಪಾಕೆಯಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಅಂತೆಲೆ ಇವನಿಗೆ ಕೊಳ್ಳಿಪಾಕೆಯ ಗೋವ ಹಾಗೂ ಮಾವನ ಗಂಧವಾರಣ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದವು. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಇವರು ವಾರಂಗಲ್ಲಿನ ಹತ್ತಿರವಿದ್ದರು. ಇವರ ಒಂದು ಕನ್ನಡ ಶಿಲಾಶಾಸನ ಆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಜಾಫರಗದ್ದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದೆ. ವಂಶವೃಕ್ಷ ಇಂತಿದೆ:

ಯಾದವವಂಶ

ಪೆರದ
|
ಹರಿಯಮ್ಮ
|
ಘಾಣರಾಜ
|
ಶಂಕರಗಂಡ (I)
|
ಆಪ್ಪುವರಾಜನ್
|
ಗೊಮ್ಮರಸ
|
ಅಸಗಮರಸ (I)
|
ಶಂಕರಗಂಡ (II)
|
ಸಿಂಗಣದೇವ (ಚಿತ್ರದುರ್ಗ)
ಅಸಗಮರಸ (II) (1074)
ಶಂಕರಗಂಡ (III) (1077)

ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರ ರಾಜನನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದಾಗಿತ್ತು. ರಾಜತ್ವ ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರಾಜನ ಜ್ಯೇಷ್ಠಪುತ್ರ ಯುವರಾಜನಾಗಿ, ಮುಂದೆ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದ. ಆದರೆ ದಕ್ಷತೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಯುವರಾಜನನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡುವ ಪದ್ಧತಿಯೂ ಇದ್ದಿತೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ ಯುವರಾಜ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತಿದ್ದ. ಆದರೆ ಕಿರಿಯ ರಾಜಕುಮಾರರನ್ನು ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ನೇಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಜನು ಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಕನಾಗಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಒಬ್ಬ ಪುರುಷಸಂಬಂಧಿಯನ್ನು ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದ ಗಾತ್ರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯದಿದ್ದರೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಧಾನಿ, ಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಿ, ಭಂಡಾರಿ, ಕಂದಾಯ ಇಲಾಖೆಯ ಮುಖ್ಯಾಧಿಕಾರಿ, ಸೇನಾಪತಿ ಮತ್ತು ಪುರೋಹಿತರು ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದ ಸದಸ್ಯರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರೆಲ್ಲರೂ ದಕ್ಷ ಸೈನಿಕರೂ ಆಗಿದ್ದು ಕದನದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಂತ್ರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಸಣ್ಣ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಸಾಮಂತರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಈ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಭೂಮಿಗಳನ್ನು, ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಸರ್ವಮಾನ್ಯ ದತ್ತಿಗಳಾಗಿ ಕೊಡುವುದರ ಮೂಲಕ ಅವರ ಸಂಬಳಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಮೊತ್ತವನ್ನು ಹಣದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪಾವತಿ ಮಾಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಡಳಿತದ ಅನುಕೂಲ ಕೋಸ್ಕರ ಅನೇಕ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದ್ದಿತು. ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಯು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ರಾಷ್ಟ್ರದ ಮುಖ್ಯ ಅಧಿಕಾರಿ. ಈಗಿನ ಡಿವಿಷನ್‌ಗಳಿಗೆ ಸಮಾನವಾಗಿರಬಹುದಾದ ಒಂದೊಂದು ರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲೂ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಂತಹ ನಾಲ್ಕೈದು ವಿಷಯಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಆಡಳಿತ ವಿಷಯ ಪತಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಪ್ರತಿ ವಿಷಯದಲ್ಲೂ ಸು.1,000 ದಿಂದ 4,000ದವ ರೆಗೆ ಗ್ರಾಮಗಳಿದ್ದವು. ಪುಣಕ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ 1,000 ಗ್ರಾಮಗಳಿದ್ದರೆ ಕರಹಾಟಕ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ 4,000 ಗ್ರಾಮಗಳಿದ್ದುವು. ಭುಕ್ತಿಗಳು ವಿಷಯಗಳ ಒಳವಿಭಾಗಗಳು. ಒಂದೊಂದು ಭುಕ್ತಿಯಲ್ಲೂ ಸು.50 ರಿಂದ 70 ಗ್ರಾಮಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಗ್ರಾಮ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಠ ಘಟಕ. ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಯು ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಕಕ್ಷೆಗೊಳಪಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶದ ಶಾಂತಿಪಾಲನೆಗೆ, ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಜವಾಬ್ದಾರನಾಗಿದ್ದ. ಸೈನ್ಯದ ಪೌರಾಡಳಿತದ ಮುಖ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಈತ ಸಾಮಂತರ ಕಿರಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ನಿಷ್ಠೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಎಚ್ಚರ ವಹಿಸಿ, ಅವರನ್ನು ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಡುತ್ತಿದ್ದ. ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶದ ಕಂದಾಯದ ವಸೂಲಿ ಆತನ ಜವಾಬ್ದಾರಿ. ಅರಸನ ಅನುಮತಿಯಿಲ್ಲದೆ ಆದಾಯದಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಯಗಳನ್ನು ಮಾಡುವ ಹಿರಿಯ ಕಿರಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸುವ ಹಕ್ಕು ಈತನಿಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಸುಮಾರು ಇದೇ ವಿಧದ ಜವಾಬ್ದಾರಿಗಳು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷಯಪತಿ, ಭೋಗಪತಿಗಳಿಗೂ ಇದ್ದಿತು. ಹಲವೊಮ್ಮೆ ಈ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ದಕ್ಷತೆಯನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಈ ಹುದ್ದೆಗಳು ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯ ವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು.

ವಿಷಯಗಳ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದ ವಿಷಯಪತಿಗಳು ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಗಳಿಗೆ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ವಿಷಯ ಅಥವಾ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಭುಕ್ತಿಗಳೆಂದು ಪುನರ್ವಿಂಗಡಿಸಿ ಇವುಗಳ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ನೇಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಭೋಗಪತಿ ಅಥವಾ ಭೋಕರ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಭುಕ್ತಿಗಳನ್ನು 10ರಿಂದ 30 ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ವೃತ್ತಗಳನ್ನಾಗಿ ಪುನರ್ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇವುಗಳ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಜಿಲ್ಲಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಅಥವಾ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳ ನೆರವಿನಿಂದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರತಿ ಗ್ರಾಮ ಗಾವುಂಡ ಎಂಬ ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯ ಅಧಿಕಾರಿಯ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿದ್ದಿತು. ಈತ ಜನಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿದ್ದ. ಪ್ರತಿಗ್ರಾಮಕ್ಕೂ ಒಬ್ಬ ಗಾವುಂಡನಿದ್ದ. ಈತ ಗ್ರಾಮ ಸೈನ್ಯದ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದನಲ್ಲದೆ ಗ್ರಾಮದ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿಗೂ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಹೊಂದಿದ್ದು ಗ್ರಾಮಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ನ್ಯಾಯಾಡಳಿತವೂ ಇವನ ಅಧಿಕಾರದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೊಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈತ ಗ್ರಾಮಾಡಳಿತದ ಮುಖ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಈತನ ಸಂಭಾವನೆ ಕಂದಾಯರಹಿತ ಜಮೀನಾಗಿದ್ದಿತು. ಈತನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಗ್ರಾಮದ ಲೆಕ್ಕಿಗ ಇರುತ್ತಿದ್ದ. ಗ್ರಾಮಸಭೆಗಳಿದ್ದುವು. ಅಗ್ರಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರನ್ನೊಳ ಗೊಂಡ ಮಹಾಜನ ಸಭೆಗಳಿದ್ದುವು. ನಗರ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಣಗಳು ಪುರಪತಿ ಅಥವಾ ನಗರಪತಿಗಳೆಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಅವರು ಸಮಿತಿಗಳ ನೆರವಿನಿಂದ ಪೌರಾಡಳಿತವನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಗ್ರಾಮಮಹತ್ತರ, ವಿಷಯಮಹತ್ತರ, ರಾಷ್ಟ್ರಮಹತ್ತರ ಮುಂತಾದ ಪದಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು, ಇವು ಗ್ರಾಮವಿಷಯ ಅಥವಾ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಸಭೆಗಳ ಸದಸ್ಯರನ್ನು (ಹಿರಿಯರನ್ನು) ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.;ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ)

ಆರ್ಥಿಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿ: ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ವಿವರಿಸಲು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಶಾಸನಗಳನ್ನಲ್ಲದೆ ಸಮಕಾಲೀನ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಬೇಕು. ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಆದಾಯ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಕೃತಿಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳಿಂದಲೂ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳಿಂದಲೂ ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ವ್ಯವಸಾಯ ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬಾಗಿದ್ದಿತು. ದಖನ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜೋಳ, ಸಜ್ಜೆ, ಎಣ್ಣೆಬೀಜಗಳು ಮತ್ತು ಹತ್ತಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಹತ್ತಿಯನ್ನು ಹೇರಳವಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಗುಜರಾತ್, ಖಾನ್‌ದೇಶ ಮತ್ತು ಬೀರಾರ್‌ನಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೊಂಕಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ತೆಂಗು, ಅಡಕೆ ಮತ್ತು ಬತ್ತವನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಮೈಸೂರಿನ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಧ, ತೇಗ, ಎಬೊನಿ (ಕರಿಯ ಮರ) ಮರಗಳ ಸಂಪತ್ತು ವಿಪುಲವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಮರಗಳಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಬೇರೆ ದೇಶಕ್ಕೆ ರಫ್ತು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ತೀರಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಜ್ಯದ ಹಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ತೀರಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ಮಳೆಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅರಸರು ಅನೇಕ ಕೆರೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಂಥ ನಿದರ್ಶನಗಳು ಬೇಕಾದಷ್ಟಿವೆ. ಕುಂಬಾರಿಕೆ, ನೇಯ್ಗೆ, ಮರಗೆಲಸ, ಲೋಹದ ಕೆಲಸ, ದಂತದ ಕೆತ್ತನೆ ಮೊದಲಾದುವು ಜನರ ಇತರ ಕಸಬಾಗಿದ್ದವು.

ಖನಿಜಸಂಪತ್ತು ಹೇರಳವಾಗಿತ್ತು. ಕರ್ನಾಟಕ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಮತ್ತು ಆಂಧ್ರದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಗಣಿಗಳಿದ್ದವು. ಕಡಪ, ಬಳ್ಳಾರಿ, ಕರ್ನೂಲು, ಗೋಲ್ಕೊಂಡ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ರತ್ನದ ಹರಳುಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ಇಂದಿಗೂ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಅನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ವಜ್ರಕರೂರು ಮುಂತಾದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ವಜ್ರದ ಹರಳುಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಮಾನ್ಯಖೇಟ ವಜ್ರವೈಡೂರ್ಯಗಳ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯ ಮುಖ್ಯಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಬಟ್ಟೆ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾದುದಾಗಿತ್ತು. ಮಿನ್ನಾಗರ, ಗುಜರಾತ್, ಉಜ್ಜಯಿನಿ, ಪೈಥಾನ್ ಮತ್ತು ತಗರ ಬಟ್ಟೆಗಿರಣಿಗಳ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಪೈಥಾನ್ ಮತ್ತು ವಾರಂಗಲ್ಲುಗಳು ಮಸ್ಲಿನ್ ಬಟ್ಟೆಯ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿದ್ದವು. ಚರ್ಮದ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಈ ಕಾಲದ ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖ್ಯವಾದ ಕೈಗಾರಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಹದಮಾಡಿದ ಚರ್ಮವನ್ನು ಇಂದಿನ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಥಾಣಾದಿಂದ ಅರೇಬಿಯ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶಗಳಿಗೆ ರಫ್ತುಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಚಾಪೆ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿತ್ತು ಬಣ್ಣಬಣ್ಣದ ಚಾಪೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ರಫ್ತು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ಆನೆಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಅದು ದಂತದ ಕೈಗಾರಿಕೆಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು.

ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಡನೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕವಿದ್ದಿತು. ಬ್ರೋಚ್, ಕಲ್ಯಾಣ ಮುಖ್ಯವಾದ ಬಂದರುಗಳು. ನೌಸಾರಿ, ಸೊಪಾರ, ಥಾಣಾ, ಸೈಮೂರ್, ದಾಬೋಲ್, ಜಯಗಡ, ದೇವಗಡ ಇತರ ಬಂದರುಗಳು. ಬೆಲೆಬಾಳುವ ವಜ್ರ, ನೀಲಿ, ಸುಗಂಧದ್ರವ್ಯ ಮತ್ತು ಪರಿಮಳ ವಸ್ತುಗಳು, ಹತ್ತಿಯ ನೂಲು, ಹತ್ತಿಬಟ್ಟೆ, ಮಸ್ಲಿನ್ ಬಟ್ಟೆ, ಹದಮಾಡಿದ ಚರ್ಮ, ಗಂಧದ ಮತ್ತು ತೇಗದ ಮರದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳು, ದಂತದ ವಸ್ತುಗಳು–ಇವು ಹೊರದೇಶಕ್ಕೆ ರಫ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಖರ್ಜೂರ, ಇಟಲಿಯ ದ್ರಾಕ್ಷಾರಸ, ಅಮೃತಶಿಲೆ, ಗಾಜು, ತವರ, ಸೀಸ ಮತ್ತು ಇತರ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಆಮದುಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ವಿದೇಶ ವ್ಯಾಪಾರ ಅತಿ ಬಿರುಸಿನಿಂದ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು, ಎತ್ತಿನ ಗಾಡಿ ಆಂತರಿಕ ಸಾರಿಗೆಯ ಮುಖ್ಯ ಸಾಧನವಾಗಿತ್ತು. ಜೊತೆಗೆ ಕುದುರೆಯನ್ನು ಸಾರಿಗೆಯ ಸಾಧನವನ್ನಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಗ್ರಾಮದ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳಾದ ಬಡಗಿಗಳು, ಲೋಹಗೆಲಸದವರು, ಕುಂಬಾರರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಸಮುದಾಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಇವರು ರೈತರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಸಹಾಯವನ್ನು ನೀಡಿ ಅವರು ಬೆಳೆದುದರಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಭಾಗವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಆರ್ಥಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಸ್ತುವಿನಿಮಯ ಪದ್ಧತಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ನಾಣ್ಯಪದ್ಧತಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅರಸರು ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿದ್ದರು. ದ್ರಮ್ಮ, ಸುವರ್ಣ, ಗದ್ಯಾಣಕ, ಕಲಂಜು ಮತ್ತು ಕಾಸು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ನಾಣ್ಯಗಳು. ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಸಾಲ ದೊರೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಆಗಿನ ವ್ಯಾಪಾರ ಶ್ರೇಣಿಗಳು ಆಧುನಿಕ ಬ್ಯಾಂಕಿನ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಕೈಗಾರಿಕೋದ್ಯಮಿಗಳಿಗೆ ಸಾಲ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದುವು. ಮೇಲೆ ವಿವರಿಸಿದ ಅಂಶಗಳಿಂದಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಆರ್ಥಿಕ ಸಮೃದ್ಧಿಯಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತೆಂಬುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ವಿದೇಶಿವ್ಯಾಪಾರ, ಕಟ್ಟಡಗಳ ರಚನೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಾಧಿಸಿದ ಸಾಧನೆ ಮತ್ತು ಅವರು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ದಾನದತ್ತಿಗಳು ಆ ಕಾಲದ ಆರ್ಥಿಕ ಸಮೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತವೆ.

ಇಬನ್ ಖುರ್ದಾದ್ ಬೇ ಸುಲೇಮಾನ್, ಅಲ್‌ಮಸೂದಿ ಮತ್ತು ಆಲ್ಬೆರೂನಿ ಅವರ ಗ್ರಂಥಗಳು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಅನುಕೂಲ ವಾಗಿವೆ. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಏಳು ಜಾತಿಗಳಿದ್ದವೆಂದು ಇಬನ್ ಖುರ್ದಾದ್ ಬೇ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಣಗಳೂ ಸೇರಿಕೊಂಡಿವೆ. ಅವನು ತನ್ನ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಸ್ಪೃಶ್ಯ ಮತ್ತು ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಣೆ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ.

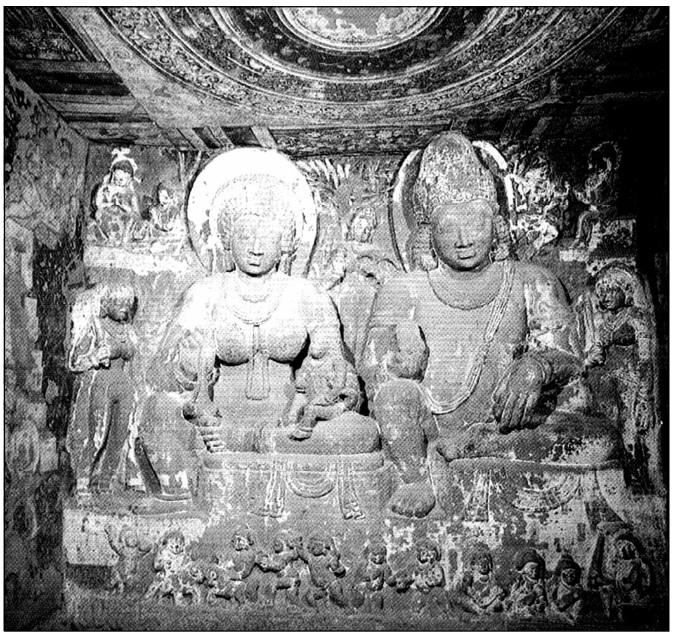

ಯಕ್ಷಯಕ್ಷಿ–ಜಬಲ ಮತ್ತು ಹಾರಿತಿ, ಎಲ್ಲೋರ

ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಹೋಮ, ವ್ರತ, ಪೂಜೆ, ವೇದಾಧ್ಯಯನ ಮೊದಲಾದ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರು. ಆಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಕ್ಷೇತ್ರ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಮೀಸಲಾಗಿ ದ್ದುದರಿಂದ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಜಾತಿಗೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದರು. ಆಡಳಿತ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ವಿವರಿಸಿರುವಂತೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಣದವರು ಧರ್ಮಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿರುವಂತೆ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾಗಿ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ವಿವಿಧ ಕಸಬುಗಳನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದರು. ಅನೇಕ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ವ್ಯಾಪಾರ, ವ್ಯವಸಾಯ, ಸೈನಿಕ ವೃತ್ತಿ ಮೊದಲಾದ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ್ದರು. ತೆರಿಗೆ ಮತ್ತು ಮರಣದಂಡನೆಯಿಂದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆಂದು ಆ ಕಾಲದ ಆಧಾರಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಈ ವಿನಾಯಿತಿಯು ಎಲ್ಲ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಅದು ಕೇವಲ ಕೆಲವು ಧರ್ಮಗುರು ಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಮಾತ್ರ. ಅಲ್ಲದೆ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಮರಣದಂಡನೆಗೆ ಗುರಿಯಾದಂಥ ಯಾವ ಘಟನೆಯೂ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಥವಾ ಕ್ರೂರಶಿಕ್ಷೆ ಎಂದರೆ ಕೈ ಅಥವಾ ಕಾಲನ್ನು ಕತ್ತರಿಸುವ ಪದ್ಧತಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರಬ್ ದೇಶದ ಕೆಲವು ಮಹಮದೀಯ ಪ್ರವಾಸಿಗರು ಕ್ಷತ್ರಿಯರಿಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ವಿಧೇಯರಾಗಿದ್ದರು ಎಂಬುದಾಗಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸತ್‌ಕ್ಷತ್ರಿಯರು ಕ್ಷತ್ರಿಯರಲ್ಲೇ ಉನ್ನತವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದರು. ಸತ್‌ಕ್ಷತ್ರಿಯರು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗಿಂತ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದ ವರೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರು. ಕ್ಷತ್ರಿಯರು ಕೂಡ ತಮಗೆ ಮೀಸಲಾಗಿದ್ದ ಯುದ್ಧ ಮತ್ತು ಆಡಳಿತ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿರದೆ ವಿವಿಧ ವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದರು. ಕ್ಷತ್ರಿಯರು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಜ್ಞಯಾಗಗಳನ್ನು ಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ಅಷ್ಟೊಂದು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ನೀಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ವೇದಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವ ಅವಕಾಶ ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಹತ್ತ್ವ ನೀಡಲಿಲ್ಲ. ಅದರ ಬದಲು ಅವರು ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಕಟ್ಟಳೆಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಹತ್ತ್ವ ನೀಡಿದ್ದರು.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೈಶ್ಯರ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳು ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದ್ದವು. ವೈಶ್ಯರು ಮತ್ತು ಶೂದ್ರರ ನಡುವೆ ಇದ್ದಂಥ ಅಂತರ ಬಹು ಕಡಿಮೆ. ಶೂದ್ರರು ಕೂಡ ಶತಮಾನಗ ಳಿಂದಲೂ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದ್ದಂತಹ ಮೇಲ್ವರ್ಗದವರ ಸೇವೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನು ಬದಿಗೊತ್ತಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡುವುದು, ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತೊಡಗುವುದು ಮೊದಲಾದ ಕಸಬುಗಳನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಂಡು ಐಶ್ವರ್ಯ ಸಂಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದರು.

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದ್ದಂತಹ ಅವಿಭಕ್ತ ಕುಟುಂಬ ಪದ್ಧತಿಯೇ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಅಂತರ್ಜಾತೀಯ ವಿವಾಹಗಳು ಅಪರೂಪವಾಗಿದ್ದರೂ ಅಸಂಭವವೇನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ತ್ರೀಯರಲ್ಲಿ ಘೋಷಾಪದ್ಧತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಸತಿಸಹಗಮನ ಪದ್ಧತಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟೇನೂ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅರಸರು ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದರು. ಮಠಗಳು ಮತ್ತು ಅಗ್ರಹಾರಗಳು ಆಗಿನ ಕಾಲದ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿಗೆ ಸರ್ಕಾರ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕರು ಉದಾರ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಉಚ್ಚವ್ಯಾಸಂಗದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ವೇದ, ವ್ಯಾಕರಣ, ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಮೀಮಾಂಸೆ, ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ, ಪುರಾಣ, ನ್ಯಾಯ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಓದಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೆಲವು ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಿವೆ. ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹೆಬ್ಬಾಳಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಮಠವಿದ್ದಿತ್ತು. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಗೋವಿಂದನ ಶಾಸನ ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಮತ್ತೊಂದು ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಾದ ಕಳಸ ಅಗ್ರಹಾರಕ್ಕೆ ದತ್ತಿನೀಡಿದುದನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ದತ್ತಿಯ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಿಗೆ ಸಂಬಳ ನೀಡುವುದಕ್ಕೆಂದು ಮೀಸಲಾಗಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಸಾಲೊಟಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ಬಹುಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಯಾ ಗಿತ್ತು. ಇದರ ಮೂಲ ಹೆಸರು ಪಾವಿಟ್ಟಿಗೆ. ಇದು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಅರಸ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದುದು. ಇಲ್ಲಿಗೆ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ದೇಶದ ನಾನಾ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೋಸ್ಕರ ಇಪ್ಪತ್ತೇಳು ವಸತಿಗೃಹಗಳಿದ್ದವು. ಈ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಿಗೆ ಸು.250 ಎಕರೆ ಜಮೀನಿನ ಆದಾಯ ನೀಡಲಾಗಿತ್ತು. ಮುಮ್ಮಡಿ ಇಂದ್ರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾಗಾವಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಿದ್ದಿತು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ರಾಜಧಾನಿ ಮಾನ್ಯಖೇಟ ಕೂಡ ಒಂದು ಪ್ರೌಢ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಯಾವ ಸಂಶಯವೂ ಇಲ್ಲ.(ಎಸ್.)

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗುಹಾವಾಸ್ತು ಹಾಗೂ ನಿರ್ಮಿತಿ ವಾಸ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳು ಅನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ಆದರೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಗುಹಾಲಯಗಳಿಗೇ ಅವುಗಳ ಸೌಂದರ್ಯ, ವೈಭವ, ಬೃಹದಾಕಾರ ಮತ್ತು ತಂತ್ರಗಳಿಂದಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ದೊರೆತಿದೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗುಹಾದೇವಾಲಯಗಳು ಎಲ್ಲೋರ, ಜೋಗೇಶ್ವರಿ, ಧಾರೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಎಲಿಫೆಂಟದಲ್ಲಿವೆ. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗುಹಾದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲದೆ, ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ–ಕಡೆದ ತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಂಡರಿಸಿದ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದವು.

ಎಲ್ಲೋರದ ದಶಾವತಾರ ಗುಹಾಲಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಾಲದ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅತೀ ಪ್ರಾಚೀನವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಆದರೂ ಎಲಿಫೆಂಟದ ಶೈವ ಗುಹಾಲಯಗಳು ಕಲಾಭ್ಯಾಸಿಗಳ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಆಕರ್ಷಿಸಿವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಘಾರಾಪುರಿಯಾದ ಎಲಿಫೆಂಟ ಮುಂಬೈಯಿಂದ 10ಕಿಮೀ ದೂರವಿರುವ ಒಂದು ನಡುಗಡ್ಡೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಗುಹಾದೇವಾಲಯ 39ಮೀ ಚಚ್ಚೌಕ ಇರುವುದು. ಅದರಲ್ಲಿ 30 ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಕಂಬಗಳುಳ್ಳ ಮಹಾಮಂಟಪವಿದೆ.

ಈ ಗುಹೆ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಗಾಗಿ ಅಷ್ಟು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದಿರದೆ, ಇಲ್ಲಿಯ ಮಹೇಶ ಮೂರ್ತಿ ಯಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಈ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ದಕ್ಷಿಣದ ಗೋಡೆಯ ಕೋಷ್ಠದಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮೂರ್ತಿ ಸು.5.4 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಸ್ವಲ್ಪದರಲ್ಲಿ ಹೇಳಬೇಕೆಂದರೆ ಈ ಮೂರ್ತಿ ಶಿವನ ಸದ್ಯೋಜಾತ, ವಾಮದೇವ, ಅಘೋರ ಅಂಶಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತವೆ. ಎಡಬದಿ, ಮುಂಬದಿ ಮತ್ತು ಬಲಬದಿಯ ಮುಖಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ವಾಮದೇವ, ಸದ್ಯೋಜಾತ ಮತ್ತು ಅಘೋರ ರೂಪಗಳು. ಎಲಿಫೆಂಟದಲ್ಲಿರುವ ಇತರ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದರೆ ಶಿವಯೋಗೀಶ್ವರ, ಮಹಾನಟ, ಗಂಗಾಧರ ಶಿವ, ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ, ಕಲ್ಯಾಣಸುಂದರಮೂರ್ತಿ ಮತ್ತು ಅಂಧಕಾಸುರಸಂಹಾರಮೂರ್ತಿ. ರಾವಣನು ಕೈಲಾಸ ಪರ್ವತವನ್ನೆತ್ತುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯವಂತೂ ಬಹಳ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿದೆ.

ಎಲ್ಲೋರದ ದಶಾವತಾರ ಗುಹಾಲಯ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ದೊಡ್ಡದಿದೆ. ಇದನ್ನು 15ನೆಯ ನಂಬರಿನ ಗುಹೆಯೆಂದೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ದಂತಿದುರ್ಗನ ಶಿಲಾಶಾಸನವೊಂದಿದೆ. ಕೆಳ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ 14 ಕಂಬಗಳ ಮಂಟಪವಿದ್ದರೆ,

ಮೇಲಿನ ಅಂತಸ್ತಿನ ದೊಡ್ಡ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ 18 ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ಧಗಂಬಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಕೋಷ್ಠ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಂಧಕಾಸುರನನ್ನು ವಧಿಸುತ್ತಿರುವ ಶಿವ, ಪಗಡೆಯಾಟದಲ್ಲಿ ನಿರತ ಶಿವ–ಪಾರ್ವತಿಯರು, ಲಿಂಗೋದ್ಭವ ಶಿವ, ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ, ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ, ವರಾಹ, ನಟರಾಜ ಮತ್ತು ಹಿರಣ್ಯಕಶಿಪುವನ್ನು ಸಂಹರಿಸುತ್ತಿರುವ ನರಸಿಂಹರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಮಟ್ಟದವಾಗಿವೆ.

ಎಲ್ಲೋರದ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ 16ನೆಯ ಗುಹೆ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯವೆಂದು ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿದೆ. ಇಡೀ ಗುಹಾದೇವಾಲಯಗಳ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲೇ ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದುದು ಎಂಬ ಹೆಮ್ಮೆಗೆ ಪಾತ್ರವಾಗಿದೆ. ಭಾರತದ ಗುಹಾಂತರ್ಗತ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಪರಾಕಾಷ್ಠತೆಯನ್ನು ಇದು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತದೆ. ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಏಕಶಿಲಾ ಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯಲಾಗಿದ್ದು, ಸು.3300 ಚ.ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. 38

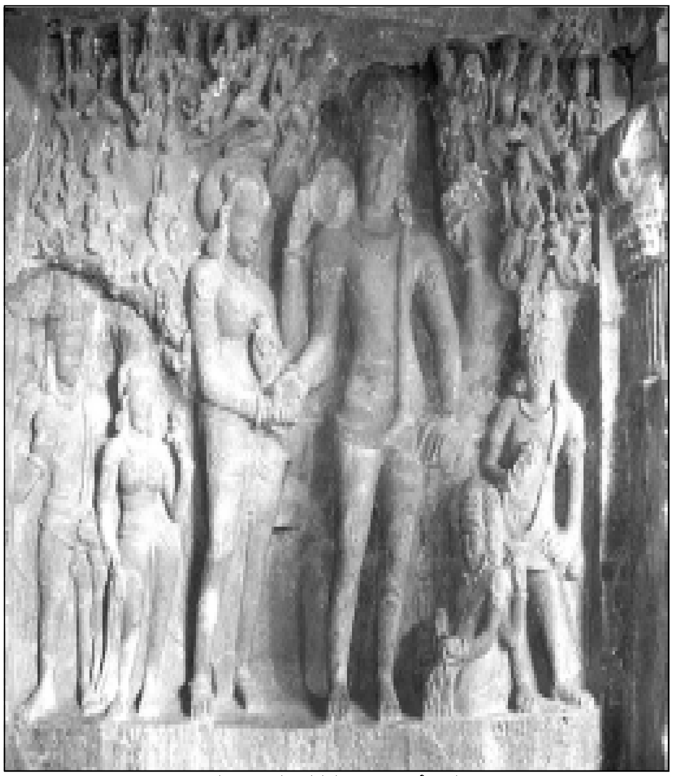

ಕಲ್ಯಾಣ ಸುಂದರಮೂರ್ತಿ, ಎಲ್ಲೋರ

ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಈ ಗುಹಾದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣ ವಿಧಾನ ಅನುಪಮವಾದುದು. ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಈ ರೀತಿ ವರ್ಣಿಸಬಹುದು: ಏಕಶಿಲಾ ಬೆಟ್ಟದ ಭಾಗವನ್ನು ಆರಿಸಿ ಆ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಬೆಟ್ಟದ ನೆತ್ತಿಯ ಮೇಲಿಂದ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ U ಅಕ್ಷರದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಸು.8 ಮೀ ಅಗಲ, 38ಮೀ ಆಳದ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ತೋಡಿದ್ದಾರೆ. ಅನಂತರ U ಅಕ್ಷರದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿದ್ದ ಏಕಶಿಲಾ ದಿಂಡನ್ನು ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಡಿಯಿಂದ ಮುಡಿಯವರೆಗೆ, ದೇವಾಲಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ, ಶಿಲ್ಪದಂತೆ ಕೆತ್ತನೆಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಅನಂತರ ಈ ದೇವಾಲಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ, ದ್ವಾರಗಳಿರುವ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಒಳಕ್ಕೆ ಕೊರೆದು, ಸಂಪೂರ್ಣ ಹಾಗೂ ವಿಶಾಲ ದೇವಾಲಯದ ಒಳರೂಪವನ್ನು ಕಂಡರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲ ದೇವಾಲಯವೊಂದರ ಒಳ–ಹೊರ ಭಾಗಗಳನ್ನು ತ್ರಿಶೂಲ, ಡಮರು ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಗಜಶಿಲ್ಪಗಳು, ನಂದಿ ಮಂಟಪ, ಮಹಾದ್ವಾರ ಇತ್ಯಾದಿ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಬೃಹದಾಕಾರದಲ್ಲಿ, ಏಕಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡರಿಸಲಾದ ಸ್ಮಾರಕ ಇಡೀ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಇದೊಂದೇ ಆಗಿರುವುದು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಅಮೋಘ ಸಾಧನೆಯಾಗಿದೆ.

ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದವನು 1ನೆಯ ಕೃಷ್ಣ. ಅದ್ಭುತ ಸೌಂದರ್ಯದಿಂದ ಶೋಭಿಸುತ್ತಿರುವ ಈ ನಿರ್ಮಿತಿಯನ್ನು ಕುರಿತು ಬರೋಡ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತದೆ: ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ಸಂಚಾರ ಮಾಡುವ ವಿದ್ಯಾಧರರು ಎಳಾಪುರದ ಈ ಅದ್ಭುತ ಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ನೋಡಿ ಆಶ್ಚರ್ಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಇವು ಬ್ರಹ್ಮ ಮತ್ತು ಶಿವ ಇವರ ನಿವಾಸಗಳೇ ಸರಿ. ಇಂತಹ ಅಚ್ಚರಿಯನ್ನು ಈ ಮೊದಲು ಬೇರೆಲ್ಲೂ ನಾವು ಕಾಣಲಿಲ್ಲ ಎಂದು ಉದ್ಗರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅಷ್ಟೇಕೆ, ಈ ದೇವಾಲಯದ ಶಿಲ್ಪಿಯೇ ಮತ್ತೆ ಇಂಥದೇ ಒಂದು ಕೃತಿಯನ್ನು ತಾನು ನಿರ್ಮಿಸಬಲ್ಲನೆ ಎಂದು ತನ್ನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಕುರಿತೇ ಸಂದೇಹಪಡುತ್ತಾನೆ ಎಂದಿದ್ದಾನೆ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಾಸ್ತು ಇತಿಹಾಸ ತಜ್ಞ ಪರ್ಸಿಬ್ರೌನ್.

ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಮುಖವಾಗಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯ ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ಅಂಗಳದಲ್ಲಿದೆ. ಒಂದು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ, ನಂದಿಮಂಟಪ, ಸು.17 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಎರಡು ಏಕಶಿಲಾಸ್ತಂಭಗಳು ಮತ್ತು ಪೂರ್ಣರೂಪದ ಆನೆಗಳ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ದೇವಾಲಯ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಕೆಳ ಅಂತಸ್ತಿನ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಭಾರೀ ಆನೆಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ, ಇಡೀ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಈ ಆನೆಗಳು ಹೊತ್ತಿರುವಂತೆ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಮೇಲಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ 16 ಕಂಬಗಳ ಮಂಟಪವಿದೆ, ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ. ಅದರ ಸುತ್ತ ಐದು ಸಣ್ಣ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಾಸಾರದ ಸುತ್ತ ಐದು ಸಣ್ಣ ಪ್ರಾಸಾದಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಾಸಾದ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯದಾಗಿದ್ದು ದ್ರಾವಿಡ ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಮೇಲ್ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಭುಜಾಕೃತಿಯ ಶಿಖರವಿದೆ. ಪ್ರಾಸಾದದ ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ಒಂದು ಅಂಶ ಸುಕನಾಸಿ ಮುಂಚಾಚು, ಇದು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸುಕನಾಸಿಯನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಮಂಟಪಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಿದ್ದು, ಅಪಾರ ಸೌಂದರ್ಯವುಳ್ಳ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಕೃತಿಗಳು ಅಲ್ಲಿ ತುಂಬಿವೆ.

ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಅಚ್ಚರಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ಅತೀವ ಸುಂದರವಾದ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳ ಭಂಡಾರವೂ ಆಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಯೋಜನೆಯೇ ವಿಸ್ತಾರವಾದದ್ದು, ಕಥನಾತ್ಮಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಮಹಾಭಾರತದ ದೃಶ್ಯಗಳು, ಕೃಷ್ಣನ ಜೀವನದ ಘಟನೆಗಳು ಮತ್ತು ರಾಮಾಯಣ ಸಂದರ್ಭಗಳು ಇವುಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯು ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಏರಿ ಹೋಗುವ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಕೆಳ ಅಂತಸ್ತಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಗಜಾಸುರ ಸಂಹಾರ ಶಿವ, ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ, ಗಂಗಾ, ಯಮುನಾ, ನರಸಿಂಹ, ಚಾಮುಂಡಾ, ಲಕ್ಷ್ಮಿ, ತ್ರಿಪುರ ಸಂಹಾರ ಶಿವ, ಕೈಲಾಸಪರ್ವತವನ್ನು ಎತ್ತಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿರುವ ರಾವಣ ಮುಂತಾದವು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಪ್ರಧಾನ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಂಗಾಧರನಾದ ಶಿವ, ಗಜೇಂದ್ರನನ್ನು ಕಾಪಾಡುತ್ತಿರುವ ವಿಷ್ಣು, ಅಂಧಕಾಸುರವಧೆ, ನಟರಾಜ, ಶಿವ, ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣು, ದುರ್ಗಾ, ವಾಲಿ–ಸುಗ್ರೀವರ ಕಾಳಗ, ಜಟಾಯು ರಾವಣನನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸುತ್ತಿರುವುದು, ಲಿಂಗೋದ್ಭವ ಶಿವ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯದ ಬಲಭಾಗಕ್ಕೆ ಇರುವ ಲಂಕೇಶ್ವರ ಗುಡಿ ಮತ್ತು ನಂದಿಮಂಟಪಗಳಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ, ವರಾಹ, ಪಾರ್ವತಿ, ಗಣೇಶ, ಮೂರು ಮುಖದ ಶಿವ, ಶಿವ ಪಾರ್ವತಿ, ನದೀ ದೇವತೆಗಳು ಈ ಸುಂದರವಾದ ಕೆಲವು ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯದ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಕಾಂಚಿಯ ಕೈಲಾಸನಾಥ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿರುವ ಅಂಥವೇ ವಿಗ್ರಹಮಾದರಿ ಪರಂಪರೆಯಿಂದ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಎಲ್ಲೋರದಲ್ಲಿಯ ಜೈನ ಗುಹಾಲಯಗಳು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಶೈಲಿಯ ಕೊನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆ. ಏಕಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡರಿಸಿದ ಇಲ್ಲಿಯ ಛೋಟಾ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯ ದೊಡ್ಡ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯದ ಅನುಕರಣೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಮೂರು ಅಂತಸ್ತಿನ ಪ್ರಾಸಾದವಿದೆ. ಪ್ರಾಕಾರದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಗೋಪುರ ಕೂಡ ಏಕಶಿಲಾರಚಿತ. ಇಂದ್ರಸಭಾ ಮತ್ತು ಜಗನ್ನಾಥಸಭಾ ಗುಹಾಲಯಗಳು ಕೂಡ ಜೈನ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವುಗಳು.

ಇಂದ್ರಸಭಾ (32 ನೆಯ ಗುಹೆ) ಎಲ್ಲೋರದಲ್ಲಿರುವ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾದ ಜೈನ ಕಲಾಕೃತಿ. ಈ ಏಕಶಿಲಾ ಗುಡಿ ಒಂದು ಅಂಗಳದ ನಡುವೆ ಇದೆ, ಒಳಗೆ ಕೆತ್ತಿರುವ ಇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಶಚೀದೇವಿಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿಂದಾಗಿ ಈ ಹೆಸರನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ. ಇಂದ್ರಸಭಾದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿನಾಥ, ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಮುಂತಾದ ತೀರ್ಥಂಕರರ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಎಲ್ಲೋರದ ಇಂದ್ರಸಭೆ, ಛೋಟಾ ಕೈಲಾಸ, ಜಗನ್ನಾಥ ಸಭೆ ಮತ್ತು 31 ಹಾಗೂ 34ನೆಯ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಗೊಮ್ಮಟನ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕೊರೆದು ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಇಂದ್ರಸಭೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಬಾಹುಬಲಿಯ ನಾಲ್ಕು ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ನಿರ್ಮಿತಿ ದೇವಾಲಯಗಳು: ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕೇಂದ್ರಗಳಾದ ಬಾದಾಮಿ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು, ಐಹೊಳೆ, ಆಲಂಪುರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಜೊತೆಗೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೊಸ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಯೂ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಇವರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಆಲಂಪುರ, ಮಹಾನದಿ, ಭವನಾಶಿಸಂಗಮ, ಪ್ರಾತಕೋಟಾ, ಪಂಚಲಿಂಗ, ವೆಲ್ದುರ್ತಿ ಮತ್ತು ಬಂಡ್ರತಂಡ್ರಪಾಡು ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ.

ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕಿಂತ ಅಧಿಕವಾಗಿದೆ. ಐಹೊಳೆ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು, ಸಿರಿವಾಳ, ಹಳ್ಳೂರು, ಸವಡಿ, ಇಂಡಿ, ಬೇಲೂರು (ಬಾದಾಮಿ ಬಳಿ), ರೋಣ, ಕೊಣ್ಣೂರು, ಕಳಸಾಪುರ, ಲಕ್ಕುಂಡಿ, ಯಂಕಂಚಿ, ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರ, ನರೇಗಲ್, ಕುಡುತಿನಿ, ಕೊಳಗಲ್ಲು, ಹೊಸ ಮಹಾಕೂಟ, ಶಿರಸ್ಥಳ್ಳಿ, ಮಾವಳಿ, ಗದಗ, ರಾಜೂರು, ಕುಕ್ಕನೂರು ಮತ್ತು ಗೌಜ ಇತ್ಯಾದಿ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕುಕನೂರಿನ ನವಲಿಂಗ, ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರದ ಬಾಳೇಶ್ವರ, ಐಹೊಳೆಯ ಅಂಬಿಗರಗುಡಿ, ಅಳ್ಳಿಬಸಪ್ಪ ಮತ್ತು ಕೊಂತಗುಡಿ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿಯ ಒಂದೆರಡು ದೇವಾಲಯಗಳು ಹಾಗೂ ಗಳಗನಾಥ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳು;

ಬೇಲೂರಿನ ಪರಮೇಶ್ವರ ಗುಡಿ, ಹಳ್ಳೂರಿನ ಕಾಶೀವಿಶ್ವೇಶ್ವರ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಜೈನಬಸದಿ, ಮಳಖೇಡದ ಚಿಕ್ಕಬಸದಿ, ಹೊಸಮಹಾಕೂಟದ ಅಡಕೇಶ್ವರ ಹಾಗೂ ಸೂಡಿಯ ಜೋಡು ಕಲಶ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯಗಳು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳು.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಮತ್ತು ಕಲಾವಿದರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟತೆಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಪಟ್ಟರು. ಅಂದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಆಗಲೇ ಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಾಚೀನ ಚಳುಕ್ಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ತೊರೆದುಬಿಟ್ಟರು ಎಂದರ್ಥವಲ್ಲ. ಹೊಸಬಗೆಯ ಅಲಂಕಾರಗಳನ್ನೂ ಹೊಸಬಗೆಯ ದೇವಾಲಯ ತಳವಿನ್ಯಾಸವನ್ನೂ ಸುಧಾರಿತ ಗೋಡೆ ಮಾದರಿಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಚಳುಕ್ಯ ಕಾಲದವಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಇವರು ರೂಪಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅಂತೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಪ್ರಾಚೀನ ಚಳುಕ್ಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಗಣನೀಯವಾಗಿ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿದೆ. ಬೆಳೆಯುತ್ತಿರುವ ಸೌಂದರ್ಯಾಭಿರುಚಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪರಿಗಣನೆಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಉದ್ದೇಶಗಳಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಅವರು ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು, ದ್ವಿಕೂಟ ಮತ್ತು ತ್ರಿಕೂಟ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗಳು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತ್ರೈಪುರುಷ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಪ್ರಚುರವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಬಗೆಯ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ: 1) ಕೆಂಪು ಮರಳುಗಲ್ಲು 2) ಗ್ರ್ಯಾನೈಟ್ 3) ಬಳಪದ ಕಲ್ಲು (ಶಿಸ್ಟ್). ಪ್ರಾಚೀನ ಚಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ಹೃದಯಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಅಂದರೆ ಬಿಜಾಪುರ (ಇಂದಿನ ಬಾಗಲಕೋಟೆ) ಪ್ರದೇಶದ ಐಹೊಳೆ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು, ಮಹಾಕೂಟ, ಗೂಡೂರು, ನಂದವಾಡಿಗೆ ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ಕೆಂಪುಮರಳುಗಲ್ಲನ್ನು ಬಳಸಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿರುಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಉತ್ತರ ಬದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣದೊಂದು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಾಲದ ಮಹಿಷಮರ್ಧಿನಿ ದೇವಾಲಯ ಕೆಂಪುಮರಳುಗಲ್ಲಿನದು ಎಂಬುದನ್ನೂ ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ಅನೇಕ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಹಾಗೂ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೆಲವು ಗ್ರ್ಯಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದವು. ಕುಡತಿನಿ, ಹಂಪಿ, ಸಿರವಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಇವುಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಆಳಿಕೆಯ ಕೊನೆಯವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದ ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿ ಬಳಪದಕಲ್ಲನ್ನು ಬಳಸಲಾಯಿತು. ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸೋಗಲ ಮತ್ತು ಹೂಲಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸ್ವಾರಸ್ಯವಾದ ವಿಷಯವೆಂದರೆ ಗ್ರ್ಯಾನೈಟ್ ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಮರಳುಗಲ್ಲು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಕೆತ್ತನೆ ಕಡಿಮೆ; ಆದರೆ ಬಳಪದಕಲ್ಲು ಬಳಸಿದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿವರವಾಗಿ ಕಂಡರಸಿದ ಬಾಗಿಲುವಾಡಗಳನ್ನೂ ಇತರ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಇದಕ್ಕೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಮಾದರಿ ಹೂಲಿಯ ಅಂಧಕೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟಯುಗದ ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ಒಂದು ಅಂಶ ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿ ಬಹುಸಂಖ್ಯೆಯ ತ್ರಿಕೂಟಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದದ್ದು. ಇವೆಲ್ಲವೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಆಳಿಕೆಯ ಕೊನೆಯ ವರ್ಷಗಳಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಕುಂದರಗಿ ದೇವಾಲಯ ಸಮೂಹ ಎಂದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕೆಂಪುಮರಳು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ತ್ರಿಕೂಟಮಾದರಿಯವು. ಒಂದೇ ನವರಂಗವನ್ನು ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳುವ ಮೂರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳನ್ನು ಹೊರಗಿನಿಂದ ಫಾಂಸನ (ಕದಂಬ ನಾಗರ) ಪ್ರಾಸಾದಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಪ್ರಧಾನ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಎದುರಿಗಿರುವ ಏಕೈಕ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಕ್ಕೆ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಕೈಸಾಲೆಯಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಕ್ಷಾಸನವಿದ್ದು, ಚಾವಣಿಗೆ ಆಶ್ರಯಕೊಟ್ಟಿರುವ ಕಂಬಗಳು ಇದರ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿವೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಾಲದ ಸ್ವಾರಸ್ಯವಾದ ಮತ್ತೊಂದು ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಮೇಗುತಿ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದರೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜನಪ್ರಿಯವಾದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಅಂತಸ್ತುಗಳಿರುವ ಬಸದಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ. ಬಾದಾಮಿಗೆ ಅನತಿದೂರದ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಹಳ್ಳೂರುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಜೈನ ಬಸದಿಗಳು, ಐಹೊಳೆಯ ಸೆಟ್ಟವ್ವ ದೇವಾಲಯ ಇವೆಲ್ಲ ಅಂತಸ್ತುಗಳಿರುವ ರಚನೆಗಳು. ಸೆಟ್ಟವ್ವ ಬಸದಿ ಅಂತಸ್ತಿರುವ ಬಸದಿ. ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ನಿರ್ವಹಣೆಯಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಇದೊಂದು ತ್ರಿಕೂಟ ಬಸದಿ. ಇಲ್ಲಿ ಮೂರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳೂ ಮೂರು ಅರ್ಧಮಂಟಪಗಳು ಮತ್ತು ಒಂದು ಸಮಾನವಾದ ನವರಂಗಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಇರುವ ಶಿಖರದಲ್ಲಿ ಮೇಲಂತಸ್ತಿನ ಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ತಾಗಿಕೊಂಡ ಒಂದು ಮುಖಮಂಟಪ ಅಥವಾ ಕೈಸಾಲೆ ಇದೆ. ಮೇಲಿನ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಅಳತೆ ಸು. 1.30ಮೀ. ಕೈಸಾಲೆ ಇದಕ್ಕಿಂತ ಚಿಕ್ಕದು. ಈ ತ್ರಿಕೂಟ ಬಸದಿಯೇ ಮುಂದೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ತ್ರಿಕೂಟ ರಚನೆಗಳಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ನೀಡಿರುವುದು ಸಹಜ.

ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನರೇಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿರುವ ನಾರಾಯಣ ಮತ್ತು ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವುದು ಸೂಕ್ತ. ಇವು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಮೊದಲು ಒಂದು ದೇವಾಲಯವಾಗಿದ್ದುದನ್ನು ವಿಭಾಗಿಸಿ ಎರಡು ಬೇರೆಬೇರೆ ಹೆಸರಿನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಮೂಲತಃ ಇದೊಂದು ಜೈನ ಬಸದಿ. ಗಂಗ 2ನೇ ಬೂತುಗನ ರಾಣಿ ಪದ್ಮಬ್ಬರಸಿ 950ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದಳು. ಇದು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದಾದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅರ್ಧಮಂಟಪ, ವಿಶಾಲವಾದ ಮುಖಮಂಟಪಕ್ಕೆ ತೆರೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಒಂದು ನವರಂಗಗಳಿವೆ. ಮುಖಮಂಟಪದ ಎರಡೂ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಆಯಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿವೆ. ಇದನ್ನು ತ್ರಿಕೂಟ ಬಸದಿ ಎಂದು ಒಪ್ಪುವುದೇ ಆದ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾರಸ್ಯವಾದ ತ್ರಿಕೂಟ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಇದು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತ್ರಿಕೂಟದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳನ್ನು ಮೂರು ದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೆ ಮುಖವಾಗಿರುವಂತೆಯೋ ಇಲ್ಲವೆ ಒಂದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲೊಂದರಂತೆಯೋ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಬೇರೆಬೇರೆ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೆ ಮುಖವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇವಕ್ಕೆ ಸಮಾನವಾದ ಒಂದೇ ನವರಂಗ ವಿರುತ್ತದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟಾನಂತರದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಇಂತಹ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ಬಸದಿಗಳು ಇವೆ. ಕೊನೆಯಪಕ್ಷ ಒಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ಚಳುಕ್ಯರ ದೇವಾಲಯ ಈ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ನರೇಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ನವರಂಗವಿದೆ. ಇನ್ನೆರಡು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳನ್ನು ನವರಂಗದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಹೊರಗೆ ಮುಖಮಂಟಪವನ್ನು ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ.

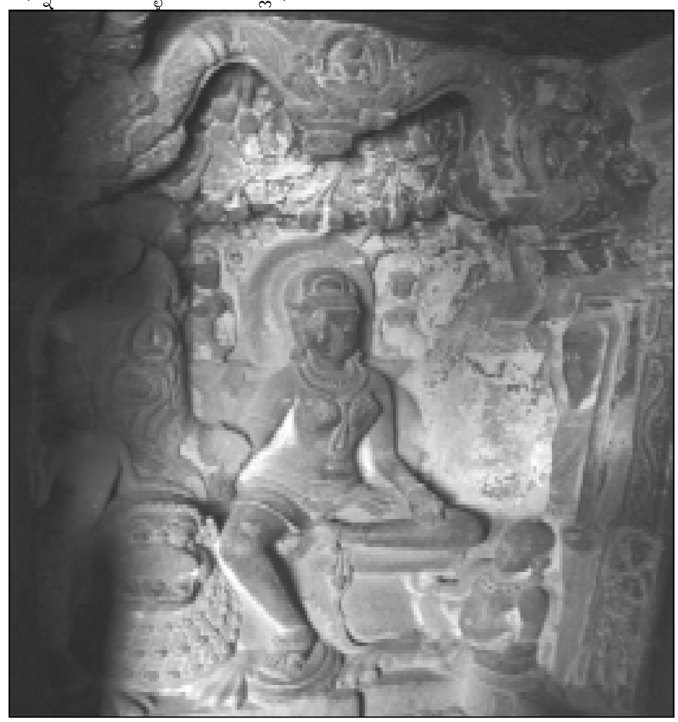

ಅಂಬಿಕ, ಜೈನ ಗುಹಾಲಯ 34, ಎಲ್ಲೋರ

ಈ ಬಸದಿಯ ಒಂದು ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ಮುಖ್ಯ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಜಿನನ ಮೂರ್ತಿಯಿರುತ್ತದೆ, ಪರಸ್ಪರ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿ ಆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಇನ್ನೆರಡು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಲ್ಲಿ ಚತುರ್ವಿಂಶತಿ ಜಿನರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಆಯಾಕಾರದ ಪೀಠಗಳಿದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ನಡುವೆ 24 ಜಿನವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸಲು 24 ರಂಧ್ರಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಚತುರ್ವಿಂಶತಿ ಜಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳ ಎರಡು ತಂಡವನ್ನು ಈ ಎರಡು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿಸಿರುವುದೀಗ ಈ ಬಸದಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿದೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ಬಹುತೇಕ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಹೆಚ್ಚು ಎತ್ತರವಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ಕಪೋತ ಭಾಗ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಆ ಕಾಲದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿಯ ಕುಮುದ ಭಾಗ ಮತ್ತು ಚೌಕಗಳುಳ್ಳ ಪಟ್ಟಿಕಾ ಭಾಗಗಳು ಮಾತ್ರ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಮುಂದುವರಿದಿವೆ. ಹಳ್ಳೂರಿನ ಮೇಲ್ಗುಡಿಯನ್ನು ಉದಾಹರಣೆಗಾಗಿ ನೋಡಬಹುದು. ಕೆಲವೆಡೆ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಚೌಕ ಭಾಗಗಳು ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿರುವುದೂ ಉಂಟು.

ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಹೊರಗೋಡೆಗಳನ್ನಲಂಕರಿಸಿದ್ದ ಕೋಷ್ಠಗಳು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮುಂದುವರಿಯುವ ಜೊತೆಗೆ ಅವುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯೂ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಕುಕ್ಕನೂರಿನ ನವಲಿಂಗ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಗಳ ಸವಿವರ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನೊದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಎದ್ದು ಕಾಣುವ ಎತ್ತರವಾದ ಅರ್ಧಗಂಬಗಳು, ಸಾಧಾರಣ ಎತ್ತರದ ಅರ್ಧಗಂಬಗಳು ಮತ್ತು ಕೋಷ್ಠಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಕೋಷ್ಠಗಳು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಕೋಷ್ಠಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಆಳವಾಗಿದ್ದು, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪವನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕೋಷ್ಠಗಳ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಯೂ

ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಕೋಷ್ಠಗಳ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಅರ್ಧಗಂಬಗಳು, ಕೀರ್ತಿಮುಖ, ಮುತ್ತಿನ ಸರ ಹಾಗೂ ಲತಾಸುರುಳಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಕೋಷ್ಠಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಶಿಖರ ಅಥವಾ ಮಕರ ತೋರಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಎತ್ತರ ಅರ್ಧಗಂಬಗಳ ಮಧ್ಯೆ ರಸಿಕ ದಂಪತಿಗಳ, ರತಿ–ಮನ್ಮಥರ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸುವುದೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಆಳಿಕೆಯ ಕೊನೆಯ ಹಂತದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಹೊರಗೋಡೆಯ ಸ್ವರೂಪಾಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರದ ಬಾಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಒಂದು ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆ. ಜಗತಿಯೊಂದರ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಎತ್ತರವಾದ ಅರ್ಧಗಂಬ ಮತ್ತು ಕೋಷ್ಠಗಳಿವೆ. ಅರ್ಧಗಂಬಗಳ ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಇವೆಲ್ಲ ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಕಾಂಡದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಮುಖದ ಸ್ತೂಪಿಯಾಕಾರದ ಭಾಗ, ಫಲಕ ಇದರ ಮೇಲೆ ಬೋದಿಗೆ ಇವೆ. ಕೋಷ್ಠಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಚೈತ್ಯದಾಕಾರದ ಗೂಡು ಇಲ್ಲವೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಕರ ತೋರಣಗಳಿವೆ. ಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೆಡೆ ಕೋಷ್ಠಗಳ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಆಕಾರದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕೋಷ್ಠಗಳ ತುದಿ ದೇವಾಲಯ ಮಾಳಿಗೆಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿರುತ್ತದೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸರಳ ರೂಪದ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದೆ. ಬಾಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೊರೆದ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ ಗಣಪತಿ, ನಟರಾಜ, ಗಜಾಸುರನ ಸಂಹಾರಮೂರ್ತಿ ಉಗ್ರನರಸಿಂಹ, ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ, ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ, ವೃಷಭಾರೂಢಶಿವನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಮಕರ ತೋರಣವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೊರಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಕೋಷ್ಠಗಳ ಅಲಂಕರಣೆಗೆ ಇವುಗಳ ಉಪಯೋಗ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದುದನ್ನು ಮೇಲೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ ದ್ವಾರದ ಅಲಂಕರಣೆಗೂ ಮಕರ ತೋರಣವನ್ನು ಬಳಸಿದುದನ್ನು ಈ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಇದೇ ರೀತಿ ಮಕರ ತೋರಣಗಳನ್ನು ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಮಕರ ತೋರಣ ಐಹೊಳೆಯ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನಗುಡಿಯ ಮುಂದಿರುವುದು ಇದಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನ. ಸುಂದರವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ ಮತ್ತೊಂದು ಮಕರ ತೋರಣ ಗಳಗನಾಥ ದೇವಾಲಯದ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿದೆ. ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಗುಡಿಯ ಮುಂದಿರುವ ಮಕರ ತೋರಣವನ್ನು ಎತ್ತರವಾದ ಎರಡು ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಕರ ತೋರಣಗಳನ್ನು ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮುಂದೆ ಎರಡು ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಅಳವಡಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ಆರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಸೊಗಲದ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮುಂಭಾಗದ ಅರ್ಧಮಂಟಪದ ಮುಂದೆ ಇಂತಹ ಮಕರ ತೋರಣವಿದೆ. ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ ತ್ರಿಪುರಾಂತಕ, ಭೈರವ, ಅಪ್ಸರೆ, ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿಯರ ಉಬ್ಬು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಯ ಮಕರ ತೋರಣವಿದೆ. ಈ ಎರಡೂ ಮಕರಗಳ ನಡುವೆ ಗಂಧರ್ವ, ಬ್ರಹ್ಮ, ನಟರಾಜ ಹಾಗೂ ವಿಷ್ಣು ದೇವತೆಗಳ ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಆಳಿಕೆಯ ಆರಂಭದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಂಜೂರಿನ ಕೆಳಗೆ, ಗೋಡೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗಕ್ಕೆ ಹತ್ತಿಕೊಂಡಂತೆ ಸಾಲಾಗಿ ಕಪೋತ (ಪಾರಿವಾಳ) ಪಕ್ಷಿಗಳಿರುವುದನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಿಸಬಹುದು. ಇಂತಹ ಅಲಂಕಾರ ಶೈಲಿಯನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಎಂಟು ಮತ್ತು ಒಂಬತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ತಮ್ಮ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಇಂತಹ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಪಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಕುಕ್ಕನೂರಿನ ನವಲಿಂಗ, ಹಳ್ಳೂರಿನ ಮೇಲ್ಗುಡಿ (ಇದೊಂದು ಬಸದಿ) ಮುಂತಾದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ನೋಡಬಹುದು. ಆದರೆ ಹತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಪಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಮಂಜೂರಿನ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯುವುದು ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳ ಸರಳ ಮತ್ತು ಅನಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಹಳ್ಳೂರಿನ ಮೇಲ್ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ್ದಾಗಿದ್ದು, ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಲಾಡಖಾನ, ಚಿಕ್ಕಿಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಅರಳಿದ ಕಮಲಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎರಡು ವಿಧದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮೊದಲನೆಯ ವಿಧದ ಕಂಬಗಳು ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಕಾಂಡಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವೆಡೆ ಈ ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪತ್ರಲತೆ, ಲತಾಸುಳಿವು, ಮಣಿಸರ, ಪ್ರಾಣಿ, ಮನುಷ್ಯ, ದೇವತೆಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುವುದುಂಟು. ಮೇಲಿನ ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಕೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಕೋಣಾ ತಾಳಾಕಾರದ ಅಲಂಕಾರವಿರುತ್ತದೆ. ಮೇಲಿನ ಮತ್ತು ಕೆಳಗಿನ ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಉದ್ದ ಪಟ್ಟಿಕೆಯೊಂದರಿಂದ ಕೂಡಿಸಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶೇಷ. ಈ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಲಶದಂತಹ ಅಲಂಕರಣವಿರುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆಯ ವಿಧದ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ಮತ್ತು ದುಂಡಾಕಾರದ ಭಾಗಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಚೌಕಾಕಾರದ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಕೆಳಭಾಗ ಚೌಕಾಗಿದ್ದರೆ, ಮೇಲ್ಭಾಗ ದುಂಡಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಕಂಬಗಳೇ ಮುಂದೆ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಂಬಗಳಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ಒದಗಿಸಿದವು. ಇಂಥ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಜೈನಬಸದಿ, ಐಹೊಳೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಕುಬಟೂರಿನ ರಾಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಕೆಲವು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಬಗೆಯ ಕಂಬಗಳಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಸೊಗಲದ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಅರ್ಧಮಂಟಪದ ಮುಂದಿರುವ ಕಂಬಗಳು ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು, ಮಧ್ಯಭಾಗ ಉರುಳೆಯಾಕಾರವಾಗಿದೆ. ಮೇಲ್ಭಾಗ ದುಂಡಾದ ಸ್ತಂಭಾಗ್ರ ಮತ್ತು ಚೌಕಾಕಾರದ ಹಲಗೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಕಂಬದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ದುಂಡಗಿರುವ ಪಟ್ಟಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಣಿಸರ, ಪತ್ರಲತೆಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಕಂಬದ ಚೌಕಾಕಾರದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಭೈರವಿ, ತ್ರಿಪುರಾಂತಕ, ಗಜಾಸುರಸಂಹಾರ ಮತ್ತು ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿಯ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿವೆ.

ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರದ ಚೌಕಟ್ಟು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಆಲಂಕಾರಿಕವಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ದ್ವಾರ ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ಧಗಂಬಗಳಿರುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಸಲ ಈ ಅರ್ಧಗಂಬ ಉರುಳೆಯಾಕಾರದ ಕಾಂಡವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ದ್ವಾರದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣ ಕುಂಭಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿರುವ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ ದ್ವಾರದ ಲಲಾಟ–ಬಿಂಬದಲ್ಲಿ ಗರುಡನ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುವರು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ಗರ್ಭಗೃಹದ್ವಾರದ ಇನ್ನೊಂದು ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೆ, ದ್ವಾರದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎರಡೂ ಕಡೆ ಮಕರಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುವುದು. ಇಂತಹ ಮಕರಗಳು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಪಾಪನಾಥ ಮುಂತಾದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಮಕರಗಳನ್ನು ದ್ವಾರಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೊರೆಯುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಜನಪ್ರಿಯವಾಯಿತು. ಇಂತಹ ಮಕರಗಳನ್ನು ಐಹೊಳೆಯ ಅಳ್ಳಿ ಬಸಪ್ಪನಗುಡಿ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಜೈನ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಐಹೊಳೆಯ ನಾಡರಗುಡಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ದೇವಾಲಯಗಳ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಾದರಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗರ್ಭಗೃಹ, ಒಂದು ಸಭಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಒಂದು ಕೈಸಾಲೆಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಕದಂಬ ನಾಗರ ಪ್ರಾಸಾದವಿದೆ. ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕೆಂಪುಮರಳುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಪ್ರಾಚೀನ ಚಾಳುಕ್ಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನಕ್ಕಿಂತ ಬೇರೆಯಾಗಿಲ್ಲ. ಅದರಲ್ಲಿ ಉಪಾನ, ಜಗತಿ, ಗಳ, ಕೂಡುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಕಪೋತಗಳು ಇವೆ.

902ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ, ನಂದವಾಡಿಗೆಯ ಮೂಕ ಬಸವಣ್ಣನ ದೇವಾಲಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಾಲದ ಕೆಲವೇ ಕಾಲನಿಗದಿಯಾದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇದೊಂದು ಸಣ್ಣ ದೇವಸ್ಥಾನ. ಒಂದು ಗರ್ಭಗೃಹ, ಒಂದು ಅರ್ಧಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಒಂದು ನವರಂಗಗಳಿವೆ. ಸಮೀಪದಲ್ಲೇ ಸುಲಭವಾಗಿ ದೊರಕುತ್ತಿದ್ದ ಕೆಂಪುಮರಳುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಐಹೊಳೆ, ಬಾದಾಮಿ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಚೀನ ಚಾಳುಕ್ಯ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಬಳಿ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಈ ದೇವಾಲಯ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಪದ್ಮಾಲಂಕಾರದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಗರ್ಭಗೃಹದ್ವಾರ, ಗೋಡೆ ಕಂಬಗಳು, ಲತಾಚಿತ್ರಗಳು, ಸೆಜ್ಜದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ (ಲಲಾಟ ಬಿಂಬ) ಗರುಡನು ಸರ್ಪದ ಬಾಲವನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಬಿಂಬವಿರುತ್ತದೆ. ಈ ದ್ವಾರದ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ, ಪ್ರಾಚೀನ ಚಳುಕ್ಯ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಗರುಡನು ಹಾವನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಶಿಲ್ಪವಿದ್ದರೂ ಗರುಡನ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಮೂರ್ತಿ ಇಲ್ಲಿದೆ. ದ್ವಾರದ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ದ್ವಾರಪಾಲರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ.

ಬೆಳ್ವಲನಾಡಿನ ಕೊಳನಾರು ಅಂದರೆ, ಈಗಿನ ಕೊಣ್ಣೂರು (ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆ) ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. 860ರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ದೊರೆ 2ನೆಯ ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಳನೂರಿನ ಅಧಿಕಾರಿ ಬಂಕೆಯರಸ ಇಲ್ಲಿ ಜೈನ ಬಸದಿಯೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಬಂಕೆಯರಸನ ವಿನಂತಿಯ ಮೇರೆಗೆ ಅಮೋಘವರ್ಷ ಈ ಬಸದಿಗೆ ಒಂದು ಹಳ್ಳಿಯನ್ನು ದತ್ತಿಯಾಗಿ ನೀಡಿದ. ಈ ಬಸದಿಯನ್ನು ಈಗ ಪರಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಆರಂಭಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಆ ಮೇಲಿನ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಬಸದಿಯ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಗೊಂಡಿದ್ದರೂ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದರ ಮಹತ್ವ ಕಡಿಮೆ ಯಾಗಿಲ್ಲ. ಸವದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಂತೆ, ಈ ಬಸದಿಯ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅರ್ಧಮಂಟಪ, ನವರಂಗ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮತ್ತು ಹೊರಗೋಡೆಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಆಕರ್ಷಣೀಯವಾಗಿವೆ. ವಿನ್ಯಾಸ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮತ್ತು ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಹದಿಮೂರು ಮೂಲೆಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಇದು ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಲವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಮೂಲವಾಗಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳರ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಕೊಣ್ಣೂರಿನ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರಿಗಿಂತ ಸು. 120 ವರ್ಷಗಳ ಮುಂಚೆಯೇ ಈ ತಲವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿರುವುದು ಗಮನೀಯವಾಗಿದೆ. ಈ ತಲವಿನ್ಯಾಸವೇ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸ್ಥಪತಿಗಳಿಗೆ ಪ್ರೇರಣೆ ನೀಡಿದುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ.

ಇದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಲವಿನ್ಯಾಸವಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ದೇವಾಲಯ ನರಗುಂದದ ದಂಡೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ. ಇದೊಂದು ನಿರಂಧಾರ ದೇವಾಲಯ. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಶುಕನಾಸಿ, ನವರಂಗಗಳಿರುವ ಈ ಚಿಕ್ಕ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ನವರಂಗಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಒಂದೇ ಬಾಗಿಲಿದ್ದು ಅದನ್ನು ಬಲಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಉಪಾನ, ಜಗತಿ, ಕಂಪ, ಪಟ್ಟ, ಚೌಕಾಕಾರದ ಹಾಗೂ ದೀರ್ಘಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ಭಾಗಗಳು ಇರುವ ಇನ್ನೊಂದು ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅರೆಗಂಬಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ನಡುವೆ ಪಂಜರಗಳು ಇವೆ. ಪಂಜರಗಳ ಮೇಲುಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮಾದರಿಯ ಇಲ್ಲವೆ, ರೇಖಾನಾಗರ ಮಾದರಿಯ ಶಿಖರಗಳ ಅಲಂಕಾರವಿದೆ. ಹೊರಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳು ಇಲ್ಲದುದು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ.

ನವರಂಗ ದ್ವಾರ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಕೆರಳಿಸುತ್ತದೆ. ದ್ವಾರಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಉರುಳೆಯಾಕಾರದ ಅರೆಗಂಬಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಅವುಗಳ ಕೆಳಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಕುಂಭಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗೆ ದ್ವಾರಗಳನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಲು ಕುಂಭಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ದೇವಾಲಯಗಳ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ್ಯ ಲಕ್ಷಣ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಕುಂಭದ ಅಲಂಕಾರ ವಿರುವ ದ್ವಾರಗಳನ್ನು ಐಹೊಳೆಯ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು.

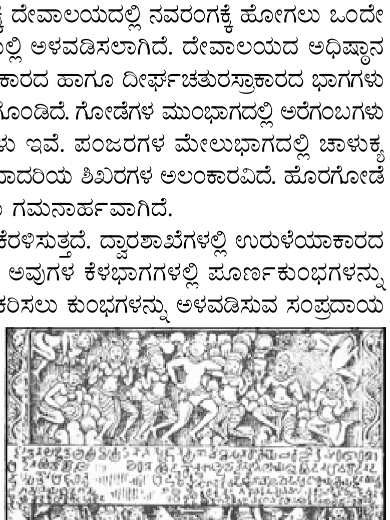
ಹಲಾಯುಧ ಲಾಂಛನ, ಮಾವಳಿ ವೀರಗಲ್ಲು

ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಜೈನ ಬಸದಿ ಹಳ್ಳಿಯ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿದ್ದು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಬಸದಿಗಳಲ್ಲಿ, ಹಳ್ಳೂರಿನದ ರಂತೆಯೇ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು. ಇದು ಸಾಂಧಾರ ಮಾದರಿಯ ಬಸದಿ. ಇದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗರ್ಭಗೃಹ, ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಪಥ, ಅರ್ಧ ಮಂಟಪ, ನವರಂಗ ಮತ್ತು ಮುಖ ಮಂಟಪಗಳಿವೆ. ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಕಕ್ಷಾಸನಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತುಗಳಿವೆ. ಬಸದಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಲಿನ ಗರ್ಭಗೃಹವೂ ಇದೆ. ಕೆಳಗಿನ ಅಂತಸ್ತು ಒಂದು ಗರ್ಭಗೃಹವಾಗಿದೆ. ಇದು ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿ ಶಿಖರದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಂಡಿದೆ. ಈ ಬಸದಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೆ, ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ನವರಂಗದ ಮುಂದಿನ ದ್ವಾರದ ಎರಡೂ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ಆನೆಗಳು ಗೋಡೆಯಿಂದ ಹೊರಬಂದಿರುವಂತೆ ಕೆತ್ತಿರುವುದು. ಇವು ಎಲ್ಲೋರದ ಇಂದ್ರಸಭೆಯ ಆನೆಗಳನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತವೆ. ನವರಂಗ ದ್ವಾರದಲ್ಲಿ ಕಂಬತೋಳಿನ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ದ್ವಾರಗಳ ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣವಾದ ಕುಂಭಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಪದ್ಮ ಹಾಗೂ ಶಂಖನಿಧಿ ಯಕ್ಷರನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ದ್ವಾರದ ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡಮಕರಗಳಿವೆ. ಇದು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ. ಇದಕ್ಕೆ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ ಯನ್ನು ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿ ಅಳ್ಳಿ ಬಸಪ್ಪ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು.

ಹಳ್ಳೂರಿನ ಬಸದಿಯನ್ನು ಮೇಲ್ಗುಡಿ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಸಾಂಧಾರ ಮಾದರಿಯದಾಗಿದ್ದು ಗರ್ಭಗೃಹ, ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥ ಮತ್ತು ಸಭಾಮಂಟಪಗಳಿವೆ. ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಇಲ್ಲೂ ಮೇಲಂತಸ್ತಿನ ಗರ್ಭಗುಡಿಯಿದೆ. ಸರಳವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಜಾಲರಿಗಳಿಗೆ ಈ ಬಸದಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ಹೊರಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಭಾರೀ ಗಾತ್ರದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಬಾಹುಬಲಿ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಉಳಿದ ನಾಲ್ಕು ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನವು. ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದುದೇನೆಂದರೆ, ಎರಡು ಬಾಹುಬಲಿ ಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಉದ್ದವಾದ ತಲೆಗೂದಲಿದ್ದರೆ, ಇನ್ನೆರಡರಲ್ಲಿ ಸುರುಳಿಗೂದಲರಾಶಿಯಿರುವುದು. ಬಾಹುಬಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಈ ನಾಲ್ಕು ಮೂರ್ತಿಗಳೂ ಒಂದು ಸಂಧಿಕಾಲ ವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆ. ಅದು ಬಾಹುಬಲಿಯ ನೀಳಕೇಶರಾಶಿ ಗುಂಗುರು ಕೇಶರಾಶಿಗೆ ಪರಿವರ್ತನೆಯಾದ ಕಾಲ. (ಆರ್‌ಎಸ್.ಎಸ್.)

ನಾಣ್ಯಗಳು: ದ್ರಮ್ಮ, ಸುವರ್ಣ, ಗದ್ಯಾಣ, ಕಾಸು, ಕಳಂಜು, ಮುಂಜಾಡಿ ಮತ್ತು ಅಕ್ಕಂ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಶಾಸನಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಇವುಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ಲಭಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ದ್ರಮ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ರೀತಿ–ಚಿನ್ನದ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ದ್ರಮ್ಮಗಳು. ಶಾಸನಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸುವರ್ಣವೆಂಬ ನಾಣ್ಯ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿತ್ತೆಂದೂ ತೂಕದ್ದಾಗಿರಬೇಕೆಂದೂ ಅಳತೇಕರ್ ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದು ಗದ್ಯಾಣಕ್ಕೆ ಎರಡು ಕಳಂಜುಗಳು ಸಮ ಎಂದು ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಅಂದರೆ ಇದು 48 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದ್ದಾಗಿರಬೇಕು. 20 ಕಾಸುಗಳಿಗೆ 7 ಕಳಂಜುಗಳು ಸಮವೆಂದು ಮತ್ತೊಂದು ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಕಳಂಜು ನಾಣ್ಯದ ಇಪ್ಪತ್ತನೆಯ ಒಂದು ಭಾಗದ ನಾಣ್ಯಕ್ಕೆ ಮುಂಜಾಡಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿದ್ದಿತು. ಬಹುಶಃ ಇದು ಎರಡೂವರೆ ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದ ನಾಣ್ಯ. ಒಂದು ಕಾಸಿನ ಇಪ್ಪತ್ತನೆಯ ಒಂದು ಭಾಗವೇ ಅಕ್ಕಂ ಎಂಬ ನಾಣ್ಯ.

ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣರಾಜಸ್ಯ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿದೆ. ಇವು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಒಂದನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದು ಕೆಲವರು ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇತ್ತೀಚಿನ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಇವು ಕಳಚುರಿ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಮಳಖೇಡದಲ್ಲಿ 140 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದ 3/4 ಅಂಗುಲ ವ್ಯಾಸದ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರಕಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಬರೆಹದಲ್ಲಿ ಕಾಕರಾಯ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದೆಯೆಂದು ಓದಿ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇವು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಇಮ್ಮಡಿ ಕರ್ಕರಾಜನದ್ದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟರು. ಆದರೆ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ಈ ಬರೆಹವನ್ನು ಕಾಕತೀಯ ಎಂದು ಓದಿ ಅವುಗಳು ಆ ರಾಜವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿಲ್ಲ. ಎಂ.ಎಚ್.ಕೃಷ್ಣ ಅವರು 57.9 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದ ಕೆಲವು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ನಾಣ್ಯಗಳೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂಬತ್ತು ಮುದ್ರೆಗಳಿವೆ ಮತ್ತು ಪರ ಶ್ರೀ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿದೆ. ಮಾನ್ಯ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಬರೆಹವಿರುವುದು ಮಾನ್ಯಖೇಟವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಿದೆಯೆಂದೂ ಅವರ ವಾದ. ಆದರೆ ಇವಿನ್ನೂ ಖಚಿತವಾಗಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಖಚಿತವಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರಿಗೇ ಸೇರಬಹುದಾದ ನಾಣ್ಯಗಳಿನ್ನೂ ದೊರಕಿಲ್ಲವೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕಾಗಿದೆ. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಶಾಸನಗಳು: ಇದುವರೆಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಹಲವಾರು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಸು.35 ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಕನಾದ ದಂತಿದುರ್ಗನ ಪೂರ್ವಜರ ಹಾಗೂ ಈ ರಾಜನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ. ಈ ವಂಶದ ಅರಸರ ರಾಜಕೀಯ ಸಾಧನೆಗಳು, ಅವರು ಧರಿಸಿದ ವಿವಿಧ ಬಿರುದಾವಳಿಗಳು, ಮಾಡಿದ ದಾನಧರ್ಮಗಳು, ಇತರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಇವರ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನಾಗರೀಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಭಾಷೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಗೋವಿಂದನ ಶಾಸನವೊಂದು ಇದಕ್ಕೆ ಅಪವಾದ. ಈ ಮನೆತನದ ಹಲವಾರು ಶಾಖೆಗಳು ಸು. 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಗುಜರಾತ್ (ಖೇಟ್ ಮಂಡಳ), ಅಮರಾವತಿ (ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ) ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ 10–12ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪಠಾರಿ (ಭೋಪಾಲ್ ಪ್ರದೇಶ), ಧನೋಪ ಮತ್ತು ಬಿಜಾಪುರ (ರಾಜಸ್ಥಾನ), ಮಗಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಶಿಲಾ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಔರಂಗಾಬಾದ್, ಖಾನ್‌ದೇಶ, ನಾಸಿಕ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಎಲ್ಲೋರದಿಂದ ರಟ್ಟರೆಂಬ ಶಾಖೆ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಇವರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ವೀರಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಕೈಮುಗಿದುಕೊಂಡಿರುವ ಗರುಡನ ಅಥವಾ ತೆಕ್ಕೆಹಾಕಿಕೊಂಡಿರುವ ಎರಡು ಸರ್ಪಗಳ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಆ ಸರ್ಪಗಳ ಹೆಡೆಗಳನ್ನು ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡ ಗರುಡನ ಚಿತ್ರವಿರುತ್ತದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಬಲಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಣೇಶ, ಚಾರಿ, ದೀಪಸ್ತಂಭ, ಕೆಳಗೆ ಸ್ವಸ್ತಿಕವಿರುತ್ತದೆ. ಚಾರಿಯ ಮೇಲೆ ಸೂರ್ಯ ಚಂದ್ರರು, ಮತ್ತೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಲಿಂಗ, ಅಂಕುಶ ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಅಪೂರ್ವವಾಗಿ ಚತುರ್ಬಾಹು ವಿಷ್ಣುವಿನ ಮೂರ್ತಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲೂ ಇವರ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ತಮಿಳು ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವುದು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ; ಅದರಲ್ಲೂ ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ.

ಈ ವಂಶದವರ ಆಳಿಕೆಯ ಅನಂತರದ ಶತಮಾನಗಳ ಶಾಸನಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದಾಗ ಇವರ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ರೂಪದಲ್ಲಿವೆ ಎನ್ನಬಹುದು. ಆರಂಭದ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಶ್ಲೋಕಗಳು ಅಪೂರ್ವವಾಗಿದ್ದು, ನೇರವಾಗಿ ಅರಸನ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರಸ್ತಾಪ, ಆತನ ಸಾಮಂತಾಧಿಕಾರಿಯ ಉಲ್ಲೇಖ, ಶಾಸನದ ಕಾಲ ಮತ್ತು ಉದ್ದೇಶಗಳ ವಿವರಣೆಗಳನ್ನು ಇವರ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಶಕಕಾಲವನ್ನು ಅಂಕೆಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಶಕನೃಪ ಕಾಲಾತೀತ ಸಂವತ್ಸರಶತಂಗಳೆಣ್ಬುನೂರನಾಲ್ವತ್ತಾರು ಎಂದು ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಸಾಮಾನ್ಯ. ಹೆಚ್ಚು ವಸ್ತುನಿಷ್ಠವಾದ ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯಾಂಶ ಬಹು ಕಡಿಮೆ; ಅಕ್ಷರಗಳು ಹೆಚ್ಚು ದುಂಡಾಗಿದ್ದು ಮುಂದಿನ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳಿಗೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲದೆ ಸ್ಥಿರರೂಪವನ್ನು ಈಗ ಪಡೆದುವೆನ್ನಬಹುದು. ಸಮಕಾಲೀನ ಗಂಗರ ಶಾಸನಗಳಿಗಿಂತ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚು. ಭಾಷೆಯ ರಚನೆ, ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಯುವ ಒಂದು ಕ್ರಮ ಈಗ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡು ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕಾರ ಗೊಂಡಿತು. ಪದ್ಯಶಾಸನಗಳಿಗಿಂತ ಗದ್ಯಶಾಸನಗಳೇ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ತಮಿಳುಶಾಸನಗಳೆಲ್ಲ ಮೂರನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಅನ್ಯಭಾಷಾಪ್ರದೇಶ ಸ್ವಾಧೀನವಾದಾಗ ಅಲ್ಲಿನ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಅರ್ಥವಾಗುವಂತೆ ಅವರ ಭಾಷೆಯನ್ನೇ ಬಳಸಿದುದೂ ಗಮನಾರ್ಹ ಸಂಗತಿ.

ದಂತಿದುರ್ಗನ ಎಲ್ಲೋರ ತಾಮ್ರಶಾಸನ (ಶ.ವ.663) ಮತ್ತು ಸಾಮನಗಡ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಿಂದ (ಶ.ವ.675) ಈ ಮನೆತನದ ಆರನೆಯವನಾದ ಇವನು ಕಲಿತನದಿಂದ ಮಾಳವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಪಡೆದು ಅದನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತ ಕೊನೆಗೆ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ

ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎರಡನೆಯ ಕೀರ್ತಿವರ್ಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತನ್ನ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಲಕ್ಷ ಗ್ರಾಮಗಳಿದ್ದು ಪ್ರತಿಯೊಂದರಿಂದಲೂ ಇವನ ತಾಯಿ ಭೂದಾನ ಮಾಡಿದಳೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಇವನ ಮಾತೃಭಕ್ತಿಯ ದ್ಯೋತಕವಾಗಿದೆ.

ಇವನ ಅನಂತರ ಇವನ ಅಣ್ಣನ ಮಗನಾದ ಒಂದನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆಯ ವಿವರಗಳು ಇವನ ಮಗ ಧ್ರುವಮಹಾರಾಜನ ಪಿಂಪಾರಿಶಾಸನ ಮತ್ತು ಅವನ ರಾಣಿ ಶೀಲಮಹಾದೇವಿಯ ಜಟಾಯಿ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಿಂದಲೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಗಂಗರ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಮಣ್ಣೆಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಣಮಾಡಿ, ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಕಾಂಚಿಯವರೆಗೂ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಸಾಧಿಸಿದ್ದನೆಂಬ ವಿಷಯ ತಳೆಗಾಂವ್ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಾಗಿದೆ. ಈತನದೇ ಆದ ಪುಣೆ–ತಳೆಗಾಂವ್ ಮತ್ತು ಭಾಂಡಕ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಈತ ನೀಡಿದ ದಾನಗಳ ವಿಷಯ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಗುಜರಾತಿನ ಸುವರ್ಣವರ್ಷ ಕರ್ಕರಾಜನ ಬರೋಡ ಶಾಸನ ಏಲಾಪುರದಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತವಾದ ಶಂಭುಗೃಹವನ್ನು ಒಂದನೆಯ ಕೃಷ್ಣ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ದೇವೋಲಿ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಇವನಿಗೆ ಅಕಾಲವರ್ಷ, ಶುಭತುಂಗ, ಮಹಾಪ್ರಲಯ ವರಾಹ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದಾವಳಿಗಳಿದ್ದುವು.

ಒಂದನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿ ಗೋವಿಂದರಾಜ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲದವರೆಗೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗಿದ್ದು ವಿಷಯಲಂಪಟನಾದುದರಿಂದ ತನ್ನ ತಮ್ಮ ಧ್ರುವನಿಗೆ ರಾಜ್ಯಭಾರವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸಿದನೆಂದು ಮೂರನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ರಾಧನಪುರ ಮತ್ತು ದೇವೋಲಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಧ್ರುವನ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ದೌಲತಾಬಾದ್ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ (ಶ.ವ.715) ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮೂರನೆಯ ಗೋವಿಂದನ ಸು.14 ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ನವಸಾರಿ ಶಾಸನದ (ಶ.ವ.738) ಪ್ರಕಾರ ಇವನ ಅಣ್ಣ ಕಂಬಯ್ಯ ಹನ್ನೆರಡು ಪ್ರಬಲ ರಾಜರೊಡಗೂಡಿ ಗೋವಿಂದನ ಮೇಲೆ ದಂಗೆ ಎದ್ದನೆಂದೂ ಸಿಸವಾಯಿ ಮತ್ತು ರಾಧನಪುರ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಈ ಬಂಡನ್ನು ಗೋವಿಂದ ಅಡಗಿಸಿದನೆಂದೂ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇವನು ಪ್ರಭೂತವರ್ಷ, ಜಗತ್ತುಂಗ, ಅನುಪಮ, ಕೀರ್ತಿನಾರಾಯಣ, ವೃತ್ತಭುಜ, ತ್ರಿಭುವನಧವಳ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ.

ಗೋವಿಂದನ ಮಗ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಒಂದನೆಯ ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಸಂಜಾನ ತಾಮ್ರಶಾಸನ ಅವನ ಚರಿತ್ರೆಗೆ ಬಹಳ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಅವನ ತಂದೆಯ ಪರಾಕ್ರಮದ ವರ್ಣನೆ, ಮಂತ್ರಿವರ್ಗಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟ ಗೌರವ, ಶತ್ರುನಿಗ್ರಹ, ಉತ್ತರಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹಿಮಾಲಯದವರೆಗೂ ನಡೆಸಿದ ದಿಗ್ವಿಜಯ, ನರ್ಮದಾ ನದಿಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟಾಗ ಕೋಸಳ, ವೆಂಗಿ, ಡಹಳ, ಓಡ್ರಕ, ಮಾಳವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ್ದು, ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತದ ತಟದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪುಣ್ಯಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಿ ಕೇರಳ ಪಾಂಡ್ಯ ಚೋಳ ಪಲ್ಲವ ರಾಜರನ್ನು ತನ್ನ ಪ್ರತಾಪದಿಂದ ನಿಸ್ತೇಜರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದು ಸಿಂಹಳದ ರಾಜರು ಮತ್ತು ಅವನ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯು ಒಂದನೆಯ ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಶಿಲಾಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಿ ಏಲಾಪುರಕ್ಕೆ ತಂದು ಕಾಣಿಕೆ ಕೊಟ್ಟ ವಿಷಯಗಳು ಉಲ್ಲೇಖವಾಗಿವೆ. ಇವನು ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಗೋಸ್ಕರ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿಗೆ ತನ್ನ ಎಡಗೈ ಹೆಬ್ಬೆಟ್ಟನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿ ದಾನಮಾಡಿದನೆಂದೂ ಹಲವು ಸಲ ವಿರಕ್ತಿಯಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪರಿತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದನೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಕೊಣ್ಣೂರು ಶಿಲಾಶಾಸನದಿಂದ ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಮಹಾದಂಡನಾಯಕ ಬಂಕೇಶ ಸಾಮಂತರ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೆ ಏಕಾಕಿಯಾಗಿ ಹೋಗಿ ಗಂಗರಾಜನ ನೀತಿಮಾರ್ಗನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತನ್ನ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ಸಂತೋಷವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿದ ಕೊಳನೂರಿನಲ್ಲಿ (ಕೊಣ್ಣೂರು) ಒಂದು ಅಪೂರ್ವ ಶೈಲಿಯ ಜಿನದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ವಿಷಯ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಬಾಗುಂಬ್ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮುಮ್ಮಡಿ ಇಂದ್ರನು ಇಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನ ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದದ್ದು, ಕುರಂದಕ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಇವನ ಪಟ್ಟಬಂಧ ಮಹೋತ್ಸವ ಆದದ್ದು, ಕ್ಯಾಂಬೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇವನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರುವ ಮುಂಚೆಯೇ ಕನೂಜ್ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆದ್ದದ್ದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇವನ ಸಂಜಾನ ತಾಮ್ರಶಾಸನ (ಶ.ವ.848) ತಾಜಿಕರು ಅವನ ಮಂಡಲಾದಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದು ಸಂಜಾನ ಮಂಡಲವನ್ನು ಈ ವಂಶದ ಮಧುಮತಿ (ಮಹಮ್ಮದ್) ಸುಗತಿಪ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ.

ಮುಮ್ಮಡಿ ಗೋವಿಂದನ ಕ್ಯಾಂಬೆ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈ ರಾಜನು ತನ್ನ ಪಟ್ಟಬಂಧ ಮಹೋತ್ಸವವನ್ನು ಗೋದಾವರಿ ತೀರದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಪಿತ್ಥಕ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿಸಿಕೊಂಡನೆಂದೂ ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ 600 ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನೂ, 2 ಲಕ್ಷ ಸುವರ್ಣಗಳನ್ನೂ, ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ 800 ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನೂ, 4 ಲಕ್ಷ ಸುವರ್ಣಗಳನ್ನೂ, 32 ಲಕ್ಷ ದ್ರಮ್ಮಗಳನ್ನೂ ದಾನಮಾಡಿದನೆಂದೂ ಹೇಳಿದೆ. ಸಾಂಗ್ಲಿ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಇವನು ನಿತ್ಯ ಬ್ರಹ್ಮದೇಯ ಭೂದಾನವನ್ನು ಮತ್ತು ದೇವಭೋಗ ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ದಾನಕೊಟ್ಟನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಮುಮ್ಮಡಿ ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಮೂವರು ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯವನಾದ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣ ಯುವರಾಜನಾಗಿದ್ದು, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಒಂದು ಶಾಸನ (ಶ.ವ. 861) ಆತ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ವರ್ಷವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ಜುರಾದಲ್ಲಿಯ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕರಹಾಡ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಚೋಳರನ್ನು ಬೇರುಸಹಿತ ಕಿತ್ತು ಪಾಂಡ್ಯ, ಚೇರ, ಸಿಂಹಳ ರಾಜರನ್ನು ತನ್ನ ಸಾಮಂತರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ರಾಮೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ಜಯಸ್ತಂಭವನ್ನು ನಡೆಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಆತಕೂರು ಶಿಲಾಶಾಸನದಲ್ಲಿ (ಶ.ವ. 892) ಇವನು ಚೋಳರ ಮೇಲೆ ತಕ್ಕೋಲದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಯುದ್ಧ, ಅದರಲ್ಲಿ ಚೋಳ ರಾಜ ಪರಾಂತಕನ ಮಗ ರಾಜಾದಿತ್ಯನ ಮರಣ ಮುಂತಾದ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಸಾಲೋಟಗಿ ಸ್ತಂಭಶಾಸನ (ಶ.ವ. 867) ಕೃಷ್ಣನ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿ ಮಹಿಷ ವಿಷಯದಲ್ಲಿಯ ಕಾಂಚನ–ಮುದುವೊಳಲ ನಾರಾಯಣನು ವಿದ್ಯಾಶಾಲೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದು, ಅದಕ್ಕೆ ಪಾವಿಟ್ಟಿಗೆ ಗ್ರಾಮದ ಅಧಿಪತಿ ಚಕ್ರಾಯುಧ ಬುಧ ದಾನಮಾಡಿದ್ದನ್ನು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇವನಿಗೆ ಅಕಾಲವರ್ಷ, ಶ್ರೀವಲ್ಲಭ, ಪರನಾರೀಸಹೋದರ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದವು.

ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನ ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅವನ ತಮ್ಮ ಖೊಟ್ಟಿಗನ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಇವನಿಗೆ ಯಶಕೆನಲ್ಲಾತನೆಂಬ ಬಿರುದು ಇದ್ದಿತೆಂದು ಕ್ಯಾಸನೂರು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಈ ಅರಸರ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅವುಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಹಲವಾರು ಕವಿಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಒಂದನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಪುಣೆ ತಾಮ್ರಶಾಸನದ ಕರ್ತೃ ಇಂದ್ರ, ಧ್ರುವನ ಪಿಂಪಾರಿ ಮತ್ತು ಜಟ್ವಾಯಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆದ ಮಹಾಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಾಧಿಕೃತ ಪ್ರೇಮಾಂದಲ ಮತ್ತು ವಸುದೇವ, ಗೋವಿಂದನ ಶಾಸನಗಳ ಕರ್ತೃಗಳೆಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾದ ಕಕ್ಕಯ್ಯ, ಅರುಣಾದಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಧರ ಮುಂತಾದವರು ಗಮನಾರ್ಹರು. (ಎ.ಎಸ್.;ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಸಾಹಿತ್ಯ: ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ವೈಭವಪೂರ್ಣ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳೆರಡಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರಕಿತು. ಈ ಎರಡು ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲೂ ಅನೇಕ ಉದ್ಗ್ರಂಥಗಳು ರಚನೆಯಾದುವು. ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲ ಒಂದು ಪರ್ವಕಾಲವೆಂದು ಹೇಳಿದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು. ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಉಪಲಬ್ಧ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಕವಿರಾಜಮಾರ್ಗ ಈ ಕಾಲದ್ದು. ಆದಿಕವಿ ಪಂಪ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಿ. ಇವನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಸಾಮಂತನಾದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಿಕೇಸರಿಯ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದು ಆದಿಪುರಾಣ, ವಿಕ್ರಮಾರ್ಜುನವಿಜಯ ಎಂಬ ಎರಡು ಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಈ ಕಾಲದ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಕವಿ ಪೊನ್ನ. ಈತ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ದೊರೆ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನ ಆಸ್ಥಾನಕವಿಯಾಗಿದ್ದ. ಹದಿನಾರನೆಯ ತೀರ್ಥಂಕರನಾದ ಶಾಂತಿನಾಥನನ್ನು ಕುರಿತು ರಚಿತವಾದ ಶಾಂತಿಪುರಾಣ ಇವನ ಮಹಾಕಾವ್ಯ. ಇದಲ್ಲದೆ ಭುವನೈಕರಾಮಾಭ್ಯುದಯ ಮೊದಲಾದ ಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ಈತ ರಚಿಸಿರಬೇಕೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ವಡ್ಡಾರಾಧನೆಯೂ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಗುಣನಂದಿ, ಗುಣವರ್ಮ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಉಳಿದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಿಗಳು.

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ರಾಜರು ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಗ್ರಂಥಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿಯೂ ರಚಿತವಾದವು. ವೀರಸೇನ, ಜಿನಸೇನ ಹಾಗೂ ಗುಣಭದ್ರರು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಲೇಖಕರು. ಧವಲ, ಮಹಾಧವಲ, ಜಯಧವಲ ಹಾಗೂ ಮಹಾಪುರಾಣಗಳು ಇವರಿಂದ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ವ್ಯಾಕರಣಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿಯೂ ರಚಿತವಾದವು. ವ್ಯಾಕರಣ ವಿದ್ವಾಂಸನಾದ ದುರ್ಗಸಿಂಹ ಕಾತಂತ್ರಸೂತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಬರೆದ. ಒಂದನೆಯ ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಶಾಕಟಾಯನ ಶಬ್ದಾನುಶಾಸನವೆಂಬ ಸೂತ್ರಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಇದೇ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಕುರಿತು ವೃತ್ತಿಯನ್ನೂ ಬರೆದ. ತನ್ನ ಆಶ್ರಯದಾತನ ಗೌರವಾರ್ಥವಾಗಿ ಆ ವೃತ್ತಿಗೆ ಅಮೋಘವೃತ್ತಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟ. ನಳಚಂಪೂ ಕಾವ್ಯವನ್ನು ಬರೆದ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ಈ ಕಾಲದವನು. ಇವನ ಮತ್ತೊಂದು ಗ್ರಂಥ ಮದಾಲಸ ಚಂಪೂ. ಸ್ವಯಂ ಕವಿಯಾಗಿದ್ದ ಅಮೋಘವರ್ಷ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಪ್ರಶ್ನೋತ್ತರಮಾಲಿಕಾ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಜ್ಞಾನಭಂಡಾರಕ್ಕೆ ಒಂದು ಅಮೂಲ್ಯ ಕೊಡುಗೆಯಾಗಿದೆ. ಅಮೋಘವರ್ಷನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲೇ ಮಹಾವೀರಾಚಾರ್ಯನು ಗಣಿತಸಾರಸಂಗ್ರಹ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಹಲಾಯುಧ ಕೋಶವೆಂಬ ನಿಘಂಟು, ಕವಿರಹಸ್ಯ ಹಾಗೂ ಮೃತ ಸಂಜೀವಿನಿ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಾಳಿದ ಭಾರತದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬರಾದ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ಅದ್ವೈತದ ಮಹಾ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಹರಡುವುದಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣರಾದರು. ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿದ್ವಾಂಸ ಜೈನ ಸೋಮದೇವ ಸೂರಿಯು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಮಾಂಡಲಿಕರಾದ ವೇಮುಲವಾಡದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದ. ಇವನು ಯಶಸ್ತಿಲಕ ಎಂಬ ಚಂಪೂಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ನೀತಿವಾಕ್ಯಾಮೃತ ಇವನ ಮತ್ತೊಂದು ಉದ್ಗ್ರಂಥ. ಇದು ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಷಟ್ಖಂಡಾಗಮ ಒಂದು ಅಮೂಲ್ಯ ಕೃತಿ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಅರಸರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದ ಗುರು ಶಿಷ್ಯರಾದ ವೀರಸೇನ ಮತ್ತು ಜಿನಸೇನರು ಧವಳ ಮತ್ತು ಜಯಧವಳಾ ಎಂಬ ಒಂದು ಲಕ್ಷ ಶ್ಲೋಕ ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅದನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಜಿನಸೇನರ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಗುಣಭದ್ರರಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಜೈನ ತಾರ್ಕಿಕನಾದ ವಿದ್ಯಾನಂದ ಸಮಂತಭದ್ರರ ಆಪ್ತಮೀಮಾಂಸಾ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದ ಮೇಲೆ ಅಷ್ಟಸಾಹಸೀ

ಎಂಬ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಬರೆದ. ಅವನು ಆಪ್ತಪರೀಕ್ಷಾ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಕೂಡ ರಚಿಸಿದ. ಮತ್ತೊಬ್ಬ ತಾರ್ಕಿಕನಾದ ಮಾಣಿಕ್ಯನಂದಿಯಿಂದ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಪರೀಕ್ಷಾ ಮುಖ ಸೂತ್ರ ಮತ್ತು ಪ್ರಭಾಚಂದ್ರನ ಪ್ರಮೇಯ ಕಮಲಮಾರ್ತಾಂಡ ಮೊದಲಾದ ಜೈನಸಿದ್ಧಾಂತ ಗ್ರಂಥಗಳು ಕೂಡ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಗ್ರಂಥಗಳೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡಲಾಗಿದೆ. ಮಿಥಿಲೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ದೊರೆ ಶಾಕ್ಯದೇವ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. *

ರಾಸ್ಪುಟಿನ್: 1871–1916. ರಷ್ಯನ್ ಪಾದ್ರಿ. 1871ರಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಸೈಬೀರಿಯದ ನ್ಯಿಯುಮೆನ್ ಬಳಿಯಲ್ಲಿನ ಪೊಕ್ರೋವಸ್ಕೋಯ್ ಎಂಬ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ನಿಕೋಲಸ್‌ನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲ ವ್ಯಕ್ತಿಯೂ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಆಪ್ತನೂ ಆಗಿದ್ದ. ನೋವಿಖ್ ಎನ್ನುವುದು ಇವನ ಮೂಲ ಕುಟುಂಬನಾಮ. ಈತ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆಯದಿದ್ದರೂ ಚುರುಕು ಬುದ್ಧಿಯವನೂ ಸಾಮಯಿಕ ಚಾಣಾಕ್ಷತೆಯುಳ್ಳ ವ್ಯಕ್ತಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ. 1904ರ ವರೆಗೆ ಈತ ತನ್ನ ಹುಟ್ಟೂರಿನಲ್ಲಿಯೇ ವಾಸಿಸಿದ್ದ. ಅನಂತರ ತನ್ನ ಕುಟುಂಬವನ್ನು ತೊರೆದು ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರಕನಾದ.

ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಖಿಲಿಸ್ಟೀ (ಫಾಜಿಲ್ಲೆಂಟ್ಸ್) ಎಂಬ ಪಂಥದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದ. ತಾನು ದೈವ ಪ್ರೇರಿತನೆಂದೂ ಅದ್ಭುತ ಪವಾಡಗಳನ್ನು ಮಾಡಬಲ್ಲವನೆಂದೂ ಘೋಷಿಸಿಕೊಂಡು ಪಾಷಂಡವಾದವನ್ನು ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿದ. ಈ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಈತ ಜನರ ದೂಷಣೆಗೆ ಗುರಿಯಾದ; ರಾಸ್ಪುಟಿನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಪಡೆದ.

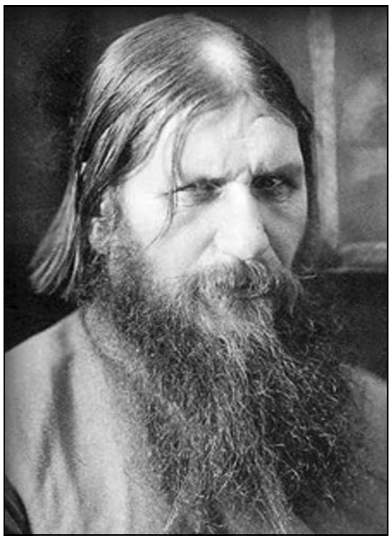

ಈತ ತಾನೊಬ್ಬ ಪುಣ್ಯಾತ್ಮನೆಂದೇ ದೃಢವಾಗಿ ನಂಬಿದ್ದ. ಯಾತ್ರೆ ಹೊರಟು 1903ರಲ್ಲಿ ಸೇಂಟ್‌ಪೀಟರ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್ ತಲುಪಿದ. ಅಲ್ಲಿಯ ಧರ್ಮಾಧ್ಯಕ್ಷರೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹ ಸಂಪಾದಿಸಿ ಶ್ರೀಮಂತ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶ ಪಡೆದ; ತನ್ನ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಯೋಗವನ್ನು ಪ್ರಚುರ ಪಡಿಸಿದ. ಹೀಗಾಗಿ ಈತ ಬಹುಬೇಗ ಮಹಿಳಾ ಭಕ್ತವೃಂದದ ಕೇಂದ್ರಬಿಂದುವಾದ. 1905ರ ನವೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ಗ್ರೇಟ್ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ರಾಜದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ಪರಿಚಯಿಸಲಾಯಿತು. ಹೀಮೊಫಿಲಿಯ ರೋಗದಿಂದ ಬಳಲುತ್ತಿದ್ದ ರಷ್ಯನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಮಗ ಅಲೆಕ್ಸಿಸ್ ಮತ್ತು ಚಕ್ರವರ್ತಿನಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರ ಅವರ ಮೇಲೆ ಇವನ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಬೋಧೆ ಶಮನಕಾರಕ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರಿತು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ದೇವರೇ ಕಳುಹಿಸಿದ ಸಂತನೆಂದು ಈತನನ್ನು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಬಳಗ ಭಾವಿಸಿತು. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ನಿಕೋಲಸ್ ಮೇಲೆ ಈತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಲಾಗಲಿಲ್ಲ, ಆದರೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿನಿಯ ಒತ್ತಾಯಕ್ಕೆ ಆತ ಮಣಿಯಬೇಕಾಯಿತು. ದೃಢವಾದ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವವಿರಬೇಕೆಂದು ರಾಸ್‌ಪುಟೀನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯನ್ನೇ ಒತ್ತಾಯಿಸಿದ. ಈತ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿ ರಾಜಾಸ್ಥಾನ ಹಾಗೂ ಮಠಗಳನ್ನು ದುರ್ಮಾರ್ಗಕ್ಕೆಳೆದ.

ಈತನನ್ನು ಕೊಲೆ ಮಾಡಲು 1914ರಲ್ಲಿ ವಿಫಲ ಯತ್ನ ನಡೆಯಿತು. 1915ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ನಿಕೋಲಸ್ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಯುದ್ಧರಂಗದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಚಕ್ರವರ್ತಿನಿ ಇವನೊಡನೆ ಗೃಹಾಡಳಿತ ಕೈಗೊಂಡಳು. ನೇಮಕಾತಿಗಳಲ್ಲಿ ಈತನ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿಗೆ ಆದ್ಯತೆ ದೊರೆಯಿತು. ಸಮರ್ಥರೂ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕರೂ ಆಗಿದ್ದ ಅನೇಕ ಸಚಿವರನ್ನೂ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನೂ ಈತ ವಜಾ ಮಾಡಿದ. ಈತನ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪದಿಂದಾಗಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೂ ಕುಸಿದುಬಿತ್ತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಆಸ್ಥಾನ ಹಾಗೂ ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ನಡುವೆ ಅಗಾಧ ಕಂದರ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿತು. ಇವನ ದುಷ್ಕಾರ್ಯಗಳಿಂದ ಬೇಸತ್ತ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಪಾಲಕ ಜನವರ್ಗ ವಿ.ಎಂ.ಪುರಿಶ್‌ಕೆವಿಚ್ ಎಂಬುವನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದ ದೊರೆ ಡಿಮಿಟ್ರಿ ಪಾವೆಲೊವಿಚ್ ಹಾಗೂ ಅನುಯಾಯಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ 1916 ಡಿಸೆಂಬರ್ 31ರ ರಾತ್ರಿ ಇವನನ್ನು ಗುಂಡಿಟ್ಟು ಕೊಲ್ಲಲಾಯಿತು. ಈ ಕೊಲೆ ಸ್ವಾಯತ್ತಾಧಿಪತ್ಯದ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿಯಬೇಕೆಂಬ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಳ ಸಂಕಲ್ಪವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿತು. ಆದರೆ ಕೆಲವೇ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿ ನಡೆದು ಸಮಗ್ರ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ಅವಸಾನಗೊಂಡಿತು. (ಆರ್.ಎಮ್.ಕೆ.)

ರಿಸ್ಲೆ, ಎಚ್. ಎಚ್.: 1851–1911. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಮತ್ತು ಮಾನವ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ. ಹರ್ಬರ್ಟ್ ಹೋಪ್ ರಿಸ್ಲೆ ಇವನ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು. 1851 ಜನವರಿ 4 ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ತಂದೆ ಜಾನ್ ಹೋಲ್ ಪೋರ್ಡ್ ರಿಸ್ಲೆ. ಇವರು ಮೂಲತಃ ವಿನ್‌ಚೆಸ್ಟರ್‌ನಿಂದ ಬಂದವರು. ಈತ 1873ರಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎ. ಪದವಿಯನ್ನು ಪಡೆದ. ಭಾರತದ ಇಂಡಿಯನ್ ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸ್‌ನ ಸೇವೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ (1873). ಈತನ ಸೇವೆ ಮಿಡ್ನಾಪುರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಆಗ ಅಲ್ಲಿನ ವಿವಿಧ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಜನಸಮೂಹ ಕಂಡು, ಅವರ ಬಗ್ಗೆ ಆಸಕ್ತಿ ಮೂಡಿ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ, ಓರಾನ್ ಆದಿವಾಸಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಬಂಧವನ್ನು ಬರೆದ.

ಹಂಟರ್ ಎಂಬಾತ ಭಾರತೀಯ ಸಂಖ್ಯಾಶಾಸ್ತ್ರ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣವನ್ನೂ (1869) ಇಂಪೀರಿಯಲ್ ಗೆಜೆಟಿಯರನ್ನೂ (1881) ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ರಿಸ್ಲೆಯ ಒಲವು ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರ, ಸಮಾಜಶಾಸ್ತ್ರದ ಕಡೆ ಹೆಚ್ಚು ಇದ್ದುದರಿಂದ ಇವನನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಸಂಖ್ಯಾಶಾಸ್ತ್ರ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕ ನಿರ್ದೇಶಕನಾಗಿ ಸೇರಿಸಿ ಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು(1875). ಈತ ಗುಡ್ಡಗಾಡು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಾದ ಹಜಾರಿಬಾಗ್ ಮತ್ತು ಲೂಹೋಗಡದ ಗೆಜೆಟಿಯರನ್ನು ಹೊರತಂದ. ಇವನ ಕಾರ್ಯ ದಕ್ಷತೆಯನ್ನು ಅರಿತ ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ ಸರ್ಕಾರ 1879ರಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ಸಹಾಯಕ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿತು. ಈತ ಅನಂತರ ತನ್ನ ಕಾರ್ಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಛೋಟಾ ನಾಗಪುರಕ್ಕೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ(1880). ಜರ್ಮನ್ ಮಹಿಳೆಯೊಬ್ಬಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಈತನ ಕಾರ್ಯ ದಕ್ಷತೆಯನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿದ ಬಂಗಾಲದ ಲೆಫ್ಟಿನೆಂಟ್ ಗೌರ್‍ನರ್ ರಿವರ್ಸ್ ತಾಮ್‌ಸನ್ ಇವನನ್ನು ಬುಡಕಟ್ಟು ಸಮೂಹದ ಬಗ್ಗೆ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿದ (1885). ಜೇಮ್ಸ್ ಎಂಬಾತ ತಾನು ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲದ ಜನರ ಬಗ್ಗೆ ಕೈಗೊಂಡ ಅಧ್ಯಯನದ ಅಪೂರ್ಣ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ರಿಸ್ಲೆಗೆ ನೀಡಿದ. ಅದನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡ ಈತ ಅಪಾರ ಪರಿಶ್ರಮದಿಂದಾಗಿ ದಿ ಡಿಸ್ಕ್ರಿಪ್ಟಿವ್ ಎಥ್ನಾಲಜಿ ಆಫ್ ಬೆಂಗಾಲ್ (1872) ಮತ್ತು ಗೆಜೆಟಿಯರ್ ಆಫ್ ಸಿಕ್ಕಿಂ (1894) ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ.

ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಅರಿತ ಈತ ಭಾರತದ ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಬೋಧಿಸಬೇಕೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ. ಇದನ್ನು ಆರ್.ಸಿ. ಟೆಂಪಲ್ ಅನುಮೋದಿಸಿದ (1913). ಇದಕ್ಕೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರೂ ಸಹಮತ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದರು. ತದನಂತರ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಶಾಲೆ ಕಾಲೇಜುಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಬೋಧಿಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಈತ ಜನಗಣತಿಯ ಕಮೀಷನರಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ (1901 ಮತ್ತು 1911).

1901 ಮತ್ತು 1911ರ ಜನಗಣತಿಯ ವರದಿಗಳನ್ನು ಈತ ಪೂರ್ಣ ಗೊಳಿಸಿದ. ದಿ ಪೀಪಲ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ (1908). ಲಾರ್ಡ್‌ಕರ್ಜನ್‌ನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಗೃಹಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು (1909). ಈತ ಎಥ್ನಲಾಜಿಕಲ್ ಸರ್ವೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ದೇಶಕನಾಗಿ, ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಬೆಂಗಾಲ್‌ನ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ, ಇಂಡಿಯನ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂನ ಟ್ರಸ್ಟಿಯಾಗಿ, ರಾಣಿ ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ಮೆಮೊರಿಯಲ್ ಕಮಿಟಿ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ವಿವಿಧ ಹುದ್ದೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. ಭಾರತೀಯ ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸ್‌ನ ಸೇವೆಯ ತರುವಾಯ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಕಚೇರಿಗೆ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ನೇಮಕವಾದ(1910). ಭಾರತದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನಗಳಿಸಿದ್ದ ಈತ 1911 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 30 ರಂದು ವಿಂಬಲ್ಡನ್‌ನಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎಂ.)

ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿ: 1261–95. ಕಾಕತೀಯ ರಾಜವಂಶದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಣಿ. ರುದ್ರಾಂಬಾ ಎಂಬುದು ಈಕೆಯ ಇನ್ನೊಂದು ಹೆಸರು. ಕಾಕತೀಯ ದೊರೆ ಗಣಪತಿದೇವನ ಮಗಳು. ತಂದೆಯ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿಯೇ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದು, ಅವನ ಅನಂತರ ತಾನೇ ರಾಣಿಯಾಗಿ ರುದ್ರದೇವ ಮಹಾರಾಜ ಎನ್ನುವ ಪುರುಷನಾಮದಿಂದ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದಳು. ಗಣಪತಿದೇವನಿಗೆ ಗಂಡು ಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದಿದ್ದುದರಿಂದ ತನ್ನ ಜ್ಯೇಷ್ಠ ಪುತ್ರಿ ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿಗೆ ಪಟ್ಟಕಟ್ಟಿ, ತನ್ನ ಜೊತೆ ಜಂಟಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಲು ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಿದ. ರಾಜವಂಶದವರಿಗೆ ಇದು ಅಸಮಾಧಾನವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು. ಗಣಪತಿಗೆ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯ ಆವರಿಸಿದಾಗ ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿಯೇ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ರಾಜ್ಯಭಾರದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದಳು (1290). ಒಂದೆರಡು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಗಣಪತಿ ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ನಿವೃತ್ತನಾದ. ಸ್ತ್ರೀಯೊಬ್ಬಳ ಕೈಕೆಳಗೆ ಸಾಮಂತರಾಗಿರುವುದನ್ನು ಸಹಿಸದ ಅನೇಕರು ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. ಆದರೆ ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಹೋರಾಡಿ, ಈ ದಂಗೆಗಳ ಹುಟ್ಟಡಗಿಸಿ ಈಕೆ ತನ್ನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಂಡಳು. ಈ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಂಬದೇವ, ಕನ್ನರನಾಯಕ, ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ನಾಯಕ ಮೊದಲಾದವರು ಈಕೆಗೆ ಸಹಾಯಕರಾಗಿ ನಿಂತರು.

ಹೊರಗಿನ ಶತ್ರುಗಳು ಈ ಅವಕಾಶವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಕಾಕತೀಯರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಕುಗ್ಗಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಕಳಿಂಗದ ಗಜಪತಿ ದೊರೆ ಒಂದನೆಯ ನರಸಿಂಹ ಈಕೆಯ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ವೆಂಗಿಯನ್ನು ತನ್ನ ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಗಜಪತಿ ಮತ್ಸವಂಶದ ಸಾಮಂತ ಒಡ್ಡಾಡಿಯ ಜೊತೆ ಸೇರಿ ಕಾಕತೀಯ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ, ಗೋದಾವರಿ ತೀರದ ದಾಕ್ಷಾರಾಮದವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಪೋತಿನಾಯಕ ಮತ್ತು ಪ್ರೋಲಿನಾಯಕರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿ ಒಂದು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದಳು. ಈ ಸೈನ್ಯ ಗಜಪತಿ ಮತ್ತು ಸ್ನೇಹಿತರನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ

ಸೋಲಿಸಿ, ಕಾಕತೀಯರ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕರಾವಳಿ ಆಂಧ್ರದಲ್ಲಿ ಪುನಃ ನೆಲಸುವ ಹಾಗೆ ಮಾಡಿತು. ಮಧುರೆಯ ಪಾಂಡ್ಯರು ಕಾಕತೀಯ ರಾಜ್ಯದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಕೊಂಡರು. ತೆಲುಗು ಚೋಡ ರಾಜನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತನನ್ನಾಗಿಸಿ ಕಂಚಿಯ ಸುತ್ತುಮುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಪಾಂಡ್ಯರು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡರು. ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿಯ ಸಾಮಂತನಾದ ಅಂಬದೇವ ವೀರಾವೇಶದಿಂದ ಹೋರಾಡಿ ಮೊದಮೊದಲು ಜಯವನ್ನು ಗಳಿಸಿದರೂ ಕೊನೆಗೆ ಪಾಂಡ್ಯರಿಂದ ಪರಾಜಿತನಾದ. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಕಾಕತೀಯ ರಾಜ್ಯದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು ಪಾಂಡ್ಯರ ಸಾಮಂತರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದವು.

ಸೇವುಣ ದೊರೆ ಮಹಾದೇವ ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿಯ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ. ಇವರಿಬ್ಬರಿಗೂ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಹಾದೇವ ಮೊದಲು ಮೇಲುಗೈ ಪಡೆದ. ತ್ರಿಕಳಿಂಗ ರಾಣಿಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಪಂಚಮಹಾಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಕಸಿದುಕೊಂಡು, ಆನೆಗಳನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿದ; ಆದರೆ ಸ್ತ್ರೀಯಾದ್ದರಿಂದ ಈಕೆಯನ್ನು ಮಹಾದೇವ ಕೊಲ್ಲಲಿಲ್ಲ ವೆಂದು ಸೇವುಣ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ ಚರಿತ್ರಮು ಮತ್ತು ಪ್ರತಾಪಚರಿತ್ರಮು ಎಂಬ ತೆಲುಗು ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಬರುವ ಸಂಗತಿ ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿಯ ಪರವಾಗಿದೆ. ಹದಿನೈದು ದಿನಗಳ ಘೋರ ಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಮಹಾದೇವ ಸೋತು ದೇವಗಿರಿಗೆ ಓಡಿಹೋದನೆಂದೂ ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿಗೆ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ಒಪ್ಪಿಸಿದನೆಂದೂ ಈ ಗ್ರಂಥಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಸಾರಂಗ ಪಾಣಿ ಎಂಬ ಒಬ್ಬ ಸೇವುಣ ರಾಜಕುಮಾರ ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿಯ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಎನ್ನುವ ವಾದವೂ ಇದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಖಚಿತವಾದ ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲ. ಸೇವುಣ ರಾಮಚಂದ್ರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿ ಸೇವುಣರ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಬೇಕಾಗಿ ಬಂತು. ಗೋನವಿಠಲ ಮತ್ತು ಮನುಮ ಗಂಡಗೋಪಾಲನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಕಾಕತೀಯ ಸೈನ್ಯ ಹಾಲುವೆ ಮತ್ತು ಮಾನುತಿ ಎಂಬ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಹೀಗೆ ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿ ಸೇವುಣರನ್ನು ತನ್ನ ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದಳು.

ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿ 34 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಕಾಕತೀಯ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥೈರ್ಯದಿಂದ ನಡೆಸಿದಳು. ಈಕೆ ಪೂರ್ವ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜಕುಮಾರ ನಿಡದವೋಲುವಿನ ವೀರಭದ್ರನನ್ನು ವರಿಸಿದ್ದಳು. ಇವರಿಗೆ ಮುಮ್ಮಡಮ್ಮ ಮತ್ತು ರುಯ್ಯಮ್ಮ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳು ಇದ್ದರು. ಮೊದಲನೆಯ ಮಗಳಿಗೆ ಮಹಾದೇವನಿಂದ ವೀರರುದ್ರ ಅಥವಾ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರ ಎಂಬ ಮಗ ಜನಿಸಿದ. ಈ ಮೊಮ್ಮಗನೇ ರುದ್ರ ಮಹಾದೇವಿಯ ಅನಂತರ ಕಾಕತೀಯ ದೊರೆಯಾದ.

ಆಂಧ್ರ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಚರಿತ್ರಾರ್ಹ ಮಹಿಳೆಯರಲ್ಲಿ ಈಕೆಯ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ ಹೆಸರು. ಪುರುಷ ವೇಷ ಧರಿಸಿ ಸಕಲ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಳು. ಧೈರ್ಯ ಶೌರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ರಾಜನಿಗೂ ಕಡಿಮೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಈಕೆಯ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಜೆಗಳು ಸುಖ ಸಮಾಧಾನದಿಂದ ಬಾಳಿದರು. ರಾಜ್ಯಭಾರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ಮಾಡಬೇಕಾಗಿ ಬಂದರೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿದ್ದಳು. ಈಕೆ ಶೈವ ಮತ್ತು ವೈಷ್ಣವ ಮುನಿಗಳಿಗೆ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿದಳು. ವಿಶ್ವೇಶ್ವರ ಶಿವದೇಶಿಕ ಈಕೆಯ ರಾಜಗುರುವಾಗಿದ್ದು, ಅನೇಕ ಶೈವಮಠಗಳಿಗೆ ದಾನಗಳನ್ನು ಕೊಡಿಸಿದ. ಈಕೆಯ ಆಡಳಿತ ಸುಗಮವಾಗಿದ್ದು ಜನಾನುರಾಗಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವಳು ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಿಲ್ಲವಾದರೂ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಳು. ಆ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಈಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಶಂಸಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕಷ್ಟಕರ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕಾಕತೀಯ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ರಾಣಿಯಾಗಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಕಾಪಾಡಿ ಅದನ್ನು ತನ್ನ ಮೊಮ್ಮಗನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಕೀರ್ತಿ ಈಕೆಗೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳಿದ ರಾಣಿಯರಲ್ಲಿ ರುದ್ರಮಹಾದೇವಿಗೆ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನವಿದೆ (**ನೋಡಿ– ಕಾಕತೀಯರು**). (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ರೂಸ್‌ವೆಲ್ಟ್, ಥಿಯೋಡರ್: 1858–1919. ಅಮೆರಿಕದ 26ನೆಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷ (1901–09). ರಾಷ್ಟ್ರಧುರೀಣ, ಯೋಧ, ಅನ್ವೇಷಕ, ಗ್ರಂಥಕಾರ, ಪರಿಸರಪ್ರೇಮಿ, ಪ್ರಗತಿಪರ ಚಿಂತಕ, ಬೃಹತ್ ವ್ಯಾಪಾರ–ಕೈಗಾರಿಕರಂಗಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಅಡಚಣೆ– ಆತಂಕಗಳಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಹಿತಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಶ್ರಮಿಸಿದವ. ವಿದೇಶೀ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಯುರೋಪ್–ಏಷ್ಯ ಖಂಡಗಳಿಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದವ.

ಈತ 1858 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 27ರಂದು ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಇವನ ತಂದೆ ಹಾಲೆಂಡ್ ಮೂಲದ ವರ್ತಕ; ತಾಯಿ ಮಾರ್ಥಾ ಬುಲಕ್. ರೂಸ್‌ವೆಲ್ಟ್ ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಸ್ತಮಾ ರೋಗ ಮತ್ತು ಕಣ್ಣಿನ ಬೇನೆಯಿಂದ ಬಳಲುತ್ತಿದ್ದ. ಸತತವಾಗಿ ಅಂಗಸಾಧನೆ, ಮುಷ್ಟಿಕಾಳಗ, ಕುದುರೆ ಸವಾರಿ ಹಾಗೂ ದೀರ್ಘ ಕಾಲ್ನಡಿಗೆ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿ ತನ್ನ ವ್ಯಾಧಿಗಳನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಉತ್ತಮ ದೇಹದಾರ್ಢ್ಯಕ್ಕೆ ಮಾದರಿಯಾದ. ಹಾರ್ವರ್ಡ್ ಕಾಲೇಜು ಸೇರಿ 1880ರಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎ. ಪದವಿ ಪಡೆದ. ಓದುವುದರಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧಿವಂತನೆನಿಸಿದ. ಈತ ತನ್ನ ಕಾಲೇಜು ದಿನಗಳಲ್ಲೇ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ದ ನೇವಲ್ ವಾರ್ (1812) ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬರೆಯಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ್ದ. ನೇರನುಡಿ, ನಿಷ್ಕಪಟತೆ, ಹೊಗಳಿಕೆಗೆ ಉಬ್ಬದ ಗುಣಗಳನ್ನು ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡು ನಾಯಕನಾಗುವ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಪಡೆದ. ಇವನು 1881ರಲ್ಲಿ ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್ ಅಸೆಂಬ್ಲಿಗೆ ಚುನಾಯಿತನಾದ. ಮುಂದೆ ತನ್ನ ನಿರ್ಭೀತ ಮಾತು, ದೂರದೃಷ್ಟಿ ಹಾಗೂ ಪರಿಶುದ್ಧ ಹಸ್ತದಿಂದಾಗಿ ರಿಪಬ್ಲಿಕನ್ ಪಕ್ಷದ ಪ್ರಮುಖ ಸದಸ್ಯರಲ್ಲೊಬ್ಬನೆನಿಸಿದ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಪ್ರಗತಿಪರ ಚಳವಳಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಮುಖಂಡರಲ್ಲೊಬ್ಬನಾದ.

ಈತ 1899ರಲ್ಲಿ ಬಾಲ್ಟಿಮೋರ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಲೋಕಸೇವಾ ಸುಧಾರಣೆಗಳ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಸರ್ಕಾರಿ ನೌಕರಿಗಳಿಗೆ ನೇಮಿಸುವಲ್ಲಿ ದಕ್ಷತೆಗೆ ಆದ್ಯತೆ ನೀಡಬೇಕೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ. ಇವನ ಪ್ರಗತಿಪರ ವಿಚಾರಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತನಾದ ಆಗಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಹ್ಯಾರಿಸನ್ ಈತನನ್ನು ಲೋಕಸೇವಾ ಆಯೋಗದ ಸದಸ್ಯನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. 3 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆ ಹುದ್ದೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಅನಂತರ ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್ ನಗರದ ಪೊಲೀಸ್ ಕಮಿಷನರ್ ಆಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. 2 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆ ಹುದ್ದೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಅನೇಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು

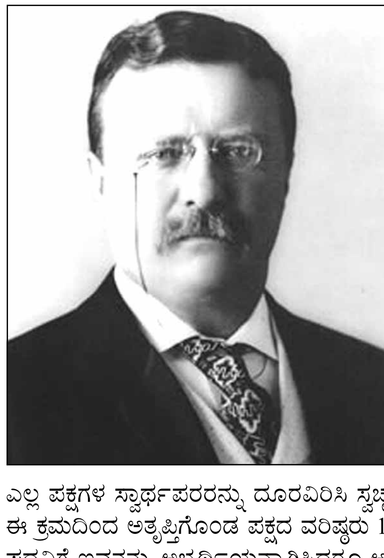

ಮಾಡಿದ. ಅನಂತರ ನೌಕಾ ಸೇವಾ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶದೊಡನೆ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿತವಾದಾಗ ಯೋಧನಾಗಿ ರಫ್ ರೈಡರ್ಸ್ ಪಡೆಯ ನಾಯಕನಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದ. ಲೆಫ್ಟಿನೆಂಟ್ ಕರ್ನಲ್ ಮತ್ತು ಕರ್ನಲ್ ಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ. ಯುದ್ಧಾನಂತರ ಈತನಿದ್ದ ರೆಜಿಮೆಂಟ್ ವಿಸರ್ಜನೆಗೊಂಡ ಮೇಲೆ ಪುನಃ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ.

ರಿಪಬ್ಲಿಕನ್ ಪಕ್ಷದಿಂದ ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್ ನಗರದ ಗವರ್ನರ್ ಹುದ್ದೆಗೆ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಿ ಜಯಶೀಲ ನಾದ. ಎಲ್ಲ ಪಕ್ಷಗಳ ಸ್ವಾರ್ಥಪರರನ್ನು ದೂರವಿರಿಸಿ ಸ್ವಚ್ಛ ಆಡಳಿತ ನೀಡಲು ಕ್ರಮಕೈಗೊಂಡ. ಈ ಕ್ರಮದಿಂದ ಅತೃಪ್ತಿಗೊಂಡ ಪಕ್ಷದ ವರಿಷ್ಠರು 1900ರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರವಿಲ್ಲದ ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷ ಪದವಿಗೆ ಇವನನ್ನು ಅಭ್ಯರ್ಥಿಯನ್ನಾಗಿಸಿದರೂ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಮ್ಯಾಕಿನ್ಲೆಯ ಹತ್ಯೆಯ ಅನಂತರ 1901ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಪದವಿ ಪಡೆದ.

ಅಮೆರಿಕದ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ರೂಸ್‌ವೆಲ್ಟ್ ಮಾಡಿದ ಸಾಧನೆಗಳು ಇತಿಹಾಸದ ಮೇಲೆ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣವಾದ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದವು. ಇವನು ಸ್ವಭಾವತಃ ಉದಾರವಾದಿಯಾಗಿದ್ದು ಅಂದು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರಗತಿಪರ ಚಳವಳಿಯ ಗುರಿಗಳು ಈಡೇರಲು ಹೃದಯಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಸರ್ಕಾರದ ಆಡಳಿತ ಯಂತ್ರ ಜಡ್ಡುಗಟ್ಟಿ ಹೋಗಿತ್ತು. ಭ್ರಷ್ಟಾಚಾರ ಮನೆಮಾತಾಗಿತ್ತು. ಇವನು ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲೇ ಮಾಡಿದ ಮೊದಲ ಕೆಲಸವೆಂದರೆ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಚುರುಕುಗೊಳಿಸಿದ್ದು. ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಬೇರುಬಿಟ್ಟಿದ್ದ ವೃತ್ತಿನಿರತ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ ಯುವಕರಿಗೆ ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಲು ಅನೇಕ ಚುನಾವಣಾ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಈತ ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಕಾನೂನು ರಚಿಸುವಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಅರ್ಹತೆ ನಿರ್ಧರಿಸುವಲ್ಲಿ ಮತದಾರರಿಗೆ ಅಧಿಕಾರ ಕೊಟ್ಟ. ಬಹುಕಾಲದಿಂದ ನೂರಾರು ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ಕೈಗಾರಿಕಾ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಪ್ರಮುಖಪಾತ್ರವಹಿಸಿ ಅಮೆರಿಕದ ಆರ್ಥಿಕತೆಯ ಮೇಲೆ ಹಿಡಿತ ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಈ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಣೆಗೆ ಅನೇಕ ನಿರ್ಬಂಧಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸಿ ಬಿಡಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಸಾಹಸೋದ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳಲು ಅವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಿದ. ಕಾನೂನು ವಿರುದ್ಧ ನಡೆಯುವವರನ್ನು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಲು 1903ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಇಲಾಖೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಕಲ್ಲಿದ್ದಲು ಗಣಿ ಕಾರ್ಮಿಕರು ಮತ್ತು ನೌಕರರು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಮುಷ್ಕರಕ್ಕೆ ಸಹಾನುಭೂತಿ ತೋರಿಸಿದ. ಅವರ ಸಂಬಳ ಸಾರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಳಕ್ಕೆ ಕಾನೂನು ಮಾಡಿದ. ರೈಲ್ವೆ ಕಂಪನಿಗಳಿಂದ ರೈತರ ಶೋಷಣೆ ತಪ್ಪಿಸಲು ಸರಕು ಸಾಗಣೆ ಶುಲ್ಕ ವಿಧಿಸುವಲ್ಲಿ ನಿಯಂತ್ರಣ ಹೇರಿದ. ಕಲುಷಿತ ಆಹಾರ ನೀಡುವುದು ಮತ್ತು ಹಾನಿಕಾರಕ ಔಷಧಿ ನೀಡುವುದರ ವಿರುದ್ಧ ಕಠಿಣ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ.

1904ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದ ಅನಂತರ ಯಾವ ಒತ್ತಡಕ್ಕೂ ಒಳಗಾಗದೆ ಆಡಳಿತ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ. ಸಾಮಾನ್ಯ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಂತ ಇಬ್ಬರಿಗೂ ತನ್ನ ಕಛೇರಿ ಸಮಾನವಾಗಿ ಸದಾ ತೆರೆದಿರುತ್ತದೆ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. ರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಕಬಳಿಸುತ್ತಿದ್ದವರಿಗೆ ಸಿಂಹಸ್ವಪ್ನವಾದ. ರಾಷ್ಟ್ರದ ಅರಣ್ಯಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗೆ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ನೀರಾವರಿ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ರೈತರ ಅಭಿನಂದನೆಗೆ ಪಾತ್ರನಾದ. ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧಿಕಾರ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲೂ ಈತ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ. ರಷ್ಯ ಮತ್ತು ಜಪಾನ್‌ಗಳ ನಡುವೆ

ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆ ವಹಿಸಿ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ನೆರವಾದ. 1903ರಲ್ಲಿ ಪನಾಮಾ ಕಾಲುವೆ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಅಮೆರಿಕದ ವಶಕ್ಕೆ ತಂದ. ಕ್ಯೂಬದಲ್ಲಿ ಕಾನೂನು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಪುನರ್ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು. ವೆನಿಜೂಲದಲ್ಲಿ ಮನ್ರೊ ಸೂತ್ರದ ಅನುಷ್ಠಾನ ವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿದ. ಕೊಲಂಬಿಯದಿಂದ ಇಸ್ತಮಸ್ಸನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದ. ಹೀಗೆ ಆಂತರಿಕ ಮತ್ತು ವಿದೇಶಿ ನೀತಿಯಲ್ಲಿ ರೂಸ್‌ವೆಲ್ಟ್ ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯ ತೆರೆದ. 1908ರಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷೀಯ ಚುನಾವಣೆ ಬಂತು. ಆಗ ತಾನು ಹಿಂದೆ ಘೋಷಿಸಿದ್ದ ಮಾತಿನಂತೆ ಸ್ಪರ್ಧಿಸದೆ ತನ್ನ ನಿಕಟವರ್ತಿ ವಿಲಿಯಂ ಹೋವರ್ಡ್ ಟ್ಯಾಫ್ಟ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಲು ಸಹಾಯ ನೀಡಿದ. ಈತ ಅಧ್ಯಕ್ಷಸ್ಥಾನ ಬಿಟ್ಟ ಅನಂತರ ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕಕ್ಕೆ ಬೇಟೆ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡ. ಇವನು ಕೆಲವು ತಿಂಗಳುಗಳ ತರುವಾಯ ಅಲ್ಲಿಂದ ಹಿಂದಿರುಗಿದಾಗ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆ ಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಟ್ಯಾಫ್ಟ್ ಜನಪ್ರಿಯತೆ ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿದ್ದ. ರಿಪಬ್ಲಿಕನ್ ಪಕ್ಷದಿಂದ ಮುಂದಿನ ಬಾರಿಗೆ ಈತನೇ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಅಭ್ಯರ್ಥಿಯಾಗಬೇಕೆಂಬ ಒತ್ತಡ ಬಂದರೂ ಪಕ್ಷದ ವರಿಷ್ಠರು ಟ್ಯಾಫ್ಟ್‌ನನ್ನು ನಾಮಕರಣ ಮಾಡಿದಾಗ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಿ ಸೋತರೂ ಟ್ಯಾಫ್ಟ್‌ನಿಗಿಂತ ಅಧಿಕ ಮತಗಳಿಸಿದ. ಡೆಮಾಕ್ರೆಟಿಕ್ ಪಕ್ಷದ ವುಡ್ರೋವಿಲ್ಸನ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾದ. ಮುಂದೆ ರಾಜಕೀಯಕ್ಕೆ ವಿದಾಯ ಹೇಳಿದ ಈತ ಸಾಹಸ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸ್ವಯಂಸೇವಕರ ತಂಡದ ನಾಯಕನಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಇವನ ಎಲ್ಲ ನಾಲ್ಕು ಗಂಡು ಮಕ್ಕಳೂ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಒಬ್ಬ ಮಗನ ಬಲಿದಾನವೂ ಆಯಿತು.

ಈತನದು ಬಹುಮುಖ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ. ದ ವಿನ್ನಿಂಗ್ ಆಫ್ ದ ವೆಸ್ಟ್, ಎ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್, ಎನ್ ಆಟೋಬಯಾಗ್ರಫಿ, ಆಫ್ರಿಕನ್ ಗೇಮ್ ಟ್ರಯಲ್ಸ್, ದ ಬ್ರೆಜಿಲಿಯನ್ ವೈಲ್ಡರ್‌ನೆಸ್ ಮೊದಲಾದ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. 1906ರಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಪ್ರಿಯ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗಾಗಿ ಇವನಿಗೆ ನೊಬೆಲ್ ಪುರಸ್ಕಾರ ಲಭಿಸಿತು. ಈತ 1919 ಜನವರಿ 5ರಂದು ನಿಧನಹೊಂದಿದ. ಇವನ ಪಾರ್ಥಿವ ಶರೀರವನ್ನು ಓಸ್ಟರ್‌ಬೇಯ ಯಂಗ್ಸ್ ಮೆಮೋರಿಯಲ್ ಸಿಮೆಟ್ರಿಯಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯಸಂಸ್ಕಾರ ಮಾಡಲಾಯಿತು. (ಡಿ.ಎಸ್.ಜೆ.;ಬಿ.ಪಿ.ಐ.)

ರೆಡ್ ಇಂಡಿಯನ್ನರು: ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ರೆಡ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಜನವರ್ಗ ಗಳಿವೆ. ಅಪಾಚಿ, ನವಾಹೋ, ಕ್ರೀ, ಒಜಿಬ್‌ವಾ, ಚೆಯಿನ್ನೆ, ಅರಪಾಹೋ, ಇರೋಕ್ವೊಯಿಸ್, ಒಮಾಹಾ, ಚೆರೋಕೀ, ಜುನಿ–ಇವು ಉತ್ತರ ಅಮೆರಿಕದ ಮುಖ್ಯ ರೆಡ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಜನವರ್ಗಗಳು. ಆಜ್ಟೆಕ್, ನಿಕರಾಗುವನ್, ಮಾಯಾ–ಇವು ಮಧ್ಯ ಅಮೆರಿಕದ ಮುಖ್ಯ ಜನವರ್ಗಗಳು. ಚಿಬ್ಚಾ, ಚಿಕೊ, ಬಾರ್ಬಕೋವಾ, ಐಮಾರಾ, ಯುಂಕಾ, ಚಾಂಗೋ, ಅರವಾಕ್, ಕರೀಬ್–ಇವು ದಕ್ಷಿಣ ಅಮೆರಿಕದ ಮುಖ್ಯ ಜನವರ್ಗಗಳು.

ಲಾಂಛನ

ರೆಡ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಳು: ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿರುವ ಹಲವಾರು ಭಾಷಾ ಕುಟುಂಬಗಳಲ್ಲಿ ರೆಡ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಭಾಷಾ ಕುಟುಂಬವೂ ಒಂದು. ಮುಖ್ಯವಾದವು ಎಸ್ಕಿಮೊ, ಅಲ್ಗೋಂಕ್ವಿಯನ್, ಅಥಬಾಸ್ಕನ್, ಉಟೋ–ಅಜ್‌ಟೆಕನ್, ಪೆನೂಟಿಯನ್, ಸಿಯೋವನ್, ಮಾಯನ್, ತಾರಸ್ಕನ್, ಮಿಕ್ಸೆಟಕನ್, ಜಪೋಟೆಕನ್, ಚಿಬ್ಚ, ಅರವಾಕನ್, ಇಮಾರನ್, ಕರಿಬನ್ ಇತ್ಯಾದಿ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಭಾಷಾ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿಯೂ ಹಲವಾರು ಭಾಷೆಗಳಿವೆ.

ಸಾಮಾಜಿಕ–ರಾಜಕೀಯ ಸ್ಥಿತಿ: ಕೆನಡ ಮತ್ತು ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ರೆಡ್ ಇಂಡಿಯನರಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಕಾದಿರಿಸಿದ ವಿಶಾಲವಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇತರರ ಪ್ರವೇಶವನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ರೆಡ್ ಇಂಡಿಯನ್ನರು ತಮಗೆ ಕಾದಿರಿಸಿದ ಯಾವುದೇ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲಸಲು ಸ್ವತಂತ್ರರು. (ಎಚ್.ಕೆ.ಬಿ.)

ರೇಣಿಗುಂಟ: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಚಿತ್ತೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ಆದಿಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ, ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ, ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ದೊರಕಿವೆ. 1960ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎಲ್.ಕೆ.ಮೂರ್ತಿ ಅವರು ರೇಣಿಗುಂಟ, ರಲ್ಲಕಲವ ಇತ್ಯಾದಿ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಸಮೀಕ್ಷಿಸಿದರು. ಸ್ವರ್ಣಮುಖಿ ನದಿಯ ಉಪನದಿಯಾದ ರಲ್ಲಕಲವದಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ 1968ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಪದರ ವಿಶ್ಲೇಷಣಾತ್ಮಕ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದರು. ಅಂತ್ಯಹಿಮಯುಗ ಅಥವಾ ಈಗಿನ ಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಉಪಕರಣಗಳು ಇವಾಗಿರಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದ ಸಮಾನಾಂತರ ಅಂಚಿನ ನೀಳಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳು, ಕೊರೆಯುಳಿಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ತ್ಯಾಜ್ಯ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕಾ ನೆಲೆ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಆದಿ, ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ್ದರೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕೃತಿಗಳ ಉಪಕರಣಗಳಾಗಿವೆ. ರೇಣಿಗುಂಟದ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದ ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕಾ ತಾಂತ್ರಿಕತೆ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದಿಂದ ಬೆಳೆದುಬಂದಿದೆಯೆಂದು ಎಂ.ಎಲ್.ಕೆ.ಮೂರ್ತಿಯವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. (ಆರ್.ಎನ್.ಎಸ್.)

ರೈತ ಚಳವಳಿ: ರೈತರ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಪರಿಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಸಮಕಾಲೀನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಪ್ರತಿಭಟನೆಯೊಡನೆ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡ ಹೋರಾಟ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಸು.100 ರೈತ ಚಳವಳಿಗಳು ನಡೆದಿವೆ ಎಂದು ಅಂದಾಜುಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಮೊಗಲರ ಕಾಲದಿಂದ ಈವರೆಗೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ 77 ರೈತ ಹೋರಾಟಗಳ ದಾಖಲೆಯನ್ನು ಕ್ಯಾಥಲೀನ್ ಗಾಫ್ ಎಂಬಾಕೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾಳೆ. ಇಂಥ ಚಳವಳಿಗಳನ್ನು ಆಕೆ ಐದು ವಿಧವಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದ್ದಾಳೆ. ಈ ಪಟ್ಟಿಗೆ ಡಿ.ಎನ್. ಧನಗರೆ ಎಂಬಾತ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಕಾರವನ್ನು ಸೇರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ರೈತ ಚಳವಳಿಯ ಆರು ವಿಧಗಳು ಹೀಗಿವೆ: 1. ಪುನರ್‌ಸ್ಥಾಪನ ದಂಗೆಗಳು, 2. ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಳವಳಿಗಳು, 3. ಸಮಾಜನಿಷ್ಠ ದರೋಡೆಗಳು, 4. ಭಯೋತ್ಪಾದಕ ಪ್ರತೀಕಾರಗಳು, 5. ಜನತಾ ಚಳವಳಿಗಳು ಮತ್ತು 6. ಸುಧಾರಣಾವಾದಿ ಚಳವಳಿಗಳು.

ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಪೂರ್ವ ರೈತ ಚಳವಳಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪರಕೀಯರ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದವು. ಭೂಸಂಬಂಧವುಳ್ಳ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗದ ರೈತರೂ ಇಂಥ ಚಳವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮೊದಲ ಎರಡು ಹಂತದ ಚಳವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಪರಕೀಯರಿಂದಾಗಿ ಭೂಮಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಪಾಳೆಯಗಾರರು, ಹಳೆಯ ಪ್ರಭುಗಳು, ಆಡಳಿತಗಾರರು, ದಿವಾಳಿ ಎದ್ದ ರೈತರು, ಕೈಕಸಬುಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡವರು, ಕೂಲಿ ಕಾರ್ಮಿಕರು, ಧರ್ಮಗುರುಗಳು ಹಾಗೂ ಆದಿವಾಸಿ ಮುಖಂಡರು ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಶ್ರೀಮಂತರು ಹಾಗೂ ಭೂಮಾಲೀಕರ ಕಿರುಕುಳದಿಂದ ಬದುಕುಗೆಟ್ಟ ಶಕ್ತಿಶಾಲಿಗಳು ಅವರ ವಿರುದ್ಧ ನಿಂತು, ಅವರ ಆಸ್ತಿ–ಪಾಸ್ತಿಯನ್ನು ದರೋಡೆ ಮಾಡಿದರು. ದರೋಡೆ ಮಾಡಿದ ಆಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಬಹುಪಾಲನ್ನು ನೊಂದವರಿಗೆ, ಬಡವರಿಗೆ ಹಂಚಿದರು. ಈ ಕಾರಣವಾಗಿ ಇವರ ದರೋಡೆಗಳು ಸಮಾಜನಿಷ್ಠವಾಗಿದ್ದವು ಎನ್ನಬಹುದು. 17 ಹಾಗೂ 18ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಭಾರತದ ಠಕ್ಕರು, ಮದರಾಸು ಪ್ರಾಂತದ ಕಳ್ಳರ್, ಕೇರಳದ ಸನ್ಯಾಸಿ–ಫಕೀರರು ಈ ಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರು.

ಭಯೋತ್ಪಾದಕ ಪ್ರತೀಕಾರದ ಹಲವು ಹೋರಾಟಗಳು ನಡೆದಿವೆ. ಶ್ರೀಮಂತರು, ಭೂ ಮಾಲೀಕರು, ಸರ್ಕಾರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಂದ ಒಕ್ಕಲೆಬ್ಬಿಸುವಿಕೆ, ಅಧಿಕ ಕಂದಾಯ, ಬಿಟ್ಟಿ ಕೆಲಸಗಳಂಥ ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಒತ್ತಡಗಳಿಂದ ಈ ಹೋರಾಟಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿವೆ. ತೀವ್ರಗಾಮಿ ಎಡಪಂಥೀಯ ಹೋರಾಟಗಳು ಈ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತವೆ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟ ಸಂದರ್ಭದ ರೈತ ಚಳವಳಿಗಳು ಜನತಾ ಆಂದೋಲನದೊಳಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡು ಬಂದವು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಪೂರ್ವ ಹಾಗೂ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣಾ ನೆಲೆಯ ಚಳವಳಿಗಳು ನಡೆದಿವೆ.

ಬಹುಶಃ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಆರಂಭ ಭಾರತದ ರೈತ ಹೋರಾಟ ಗಳಿಗೆ ನೆಲೆ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಹೊಸ ರೀತಿಯ ಭೂ ವಿಂಗಡನೆ, ಹಂಚಿಕೆ ಹಾಗೂ ಕಂದಾಯ ನಿಗದಿ ಕ್ರಮ ಭಾರತದ ಭೂಒಡೆತನದ ನೆಲೆಯನ್ನು ಅಲ್ಲಾಡಿಸಿತು. ಆದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ರೈತರು ಸಂಘಟಿತರಾದರು. ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗೆ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನೂ ಪ್ರಶ್ನಿಸಿದರು. ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕ್ರಾಂತಿಗೆ ಮೊದಲು ಭೂಒಡೆತನದಲ್ಲಿ ಆದ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ರಾಜ್ಯಗಳ ನಾಶ ಹಾಗೂ ಉದಯದ ಕಥೆಗಳಾಗಿವೆ. ಇವು ರೈತರ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕುರಿತ ನಿಜ ಕಥೆಗಳು. ಮೊಗಲರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸತ್ನಾಮಿಗಳ ಹೋರಾಟ ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ಈ ಹೋರಾಟಗಳು ಸಮುದಾಯದ ರೂಪವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವೇ ಹೊರತು ವರ್ಗ ರೂಪವಲ್ಲ. ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಈ ಕಾಲದ ಹೋರಾಟ ಗಳು ಕೆಲವೇ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾದ ಕಾರಣ ಅವು ರಾಷ್ಟ್ರವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸಲು ಅಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಮೊಗಲರೂ ಈ ದೇಶದ ಪ್ರಜೆಗಳೇ ಆಗಿ ಹೋದುದರಿಂದ ಆ ಕಾಲದ ರೈತ ಪ್ರತಿಭಟನೆಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಸಾಮೂಹಿಕ ಸ್ವರೂಪ ಪಡೆದುಕೊಂಡಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ.

ಬ್ರಿಟಿಷರು ಹೊರಗಿನಿಂದ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದರಾದರೂ ಇಲ್ಲಿಯವರಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ಇಲ್ಲಿಂದ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಒಯ್ಯುವ ವ್ಯಾಪಾರಿ ರಾಜಪ್ರಭುಗಳಾಗಿದ್ದರು. ವ್ಯವಸಾಯ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸ್ಪರ್ಧಿಯಾಗಿ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಸತೊಡಗಿದರು. ಭಾರತದ ವ್ಯಾವಸಾಯಿಕ ಉತ್ಪನ್ನಗಳು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಕೈಗಾರಿಕೀಕರಣವನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಳಿಸುವ ಸಾಧನವಾದವು. ಸರ್ಕಾರದ ಬೊಕ್ಕಸ ತುಂಬಲು ಹಾಗೂ ತಮ್ಮ ಯುದ್ಧ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ಭರಿಸಲು ಇವರು ಭಾರತದ ವ್ಯವಸಾಯಗರ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಕಂದಾಯ ವಿಧಿಸಿದರು. ನೇರ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿಯಾಗಲು ಕೃಷಿಕರ ಮಧ್ಯೆ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಮಧ್ಯವರ್ತಿಗಳನ್ನು ತಂದರು.

ಹೊಸ ಭೂಮಾಲೀಕರು, ಜಹಗೀರುದಾರರು, ಇನಾಂದಾರರು, ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತರಾದರು. ಅನೇಕ ರೈತರು ಭೂಮಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಕೂಲಿಗಳಾದರು. ಸ್ವಯಂ ಬೇಸಾಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆದಿವಾಸಿಗಳ ಮೇಲೆ ಇದು ತೀವ್ರ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿತು. ಅವರು ಹೊಸ ಜಮೀನುದಾರರ ಕೈಕೆಳಗೆ ಬರುವಂತಾಯಿತು. ಸ್ಥಳೀಯ ಗುಡಿಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ನಾಶವಾದುವು. ಯಾರ್ಕ್‌ಷೈರ್‌ನಿಂದ ಬಟ್ಟೆಬರೆಗಳನ್ನು ಕೊಳ್ಳುವ ಸ್ಥಿತಿ ಉಂಟಾಯಿತು. ವಾಣಿಜ್ಯ ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯಲು ಒತ್ತಾಯ, ಹಿಂಸೆ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಆಹಾರ ಬೆಳೆಗಳು ಗಣನೀಯವಾಗಿ ಕಡಿಮೆಯಾದವು. ಸಾಮಾನ್ಯರ ಜೀವನ ನಿರ್ವಹಣೆ ಕಷ್ಟವಾಯಿತು. ತೆರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಉಳಿದುದರಲ್ಲಿ ಜೀವನ ಸಾಗಿಸುವುದು ದುಸ್ತರವಾಯಿತು. ಈ ಕಾರಣದ ಮೇಲೆ ಆದಿವಾಸಿ ಕೃಷಿಕರು, ಬೇರೆ ಬೇರೆ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೃಷಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ರೈತರು ಸ್ಥಳೀಯ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಘಟನೆಗೊಂಡು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಭೂಮಾಲೀಕರನ್ನು, ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ವಿರೋಧಿಸುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಯಿತು.

ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಪೂರ್ವದ ರೈತ ಹೋರಾಟಗಳು ಪ್ರಾದೇಶಿಕವಾದುವು; ಅವುಗಳ ಉದ್ದೇಶ ಕೂಡ ಸೀಮಿತವಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಸದ್ಯದ ನೋವಿಗೆ ಪರಿಹಾರ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುವುದು ಮುಖ್ಯ ಅಪೇಕ್ಷೆಯಾಗಿತ್ತು. ಶತ್ರುಗಳನ್ನೂ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿ ಹೋರಾಡುವ ಭೂಮಿಕೆ ಇನ್ನೂ ಸಿದ್ಧವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಈ ಹೋರಾಟಗಳು ತಮ್ಮ ಪೂರ್ವಾಶ್ರಮ ಜೀವತತ್ತ್ವ ಹಾಗೂ ವರ್ಗಗಳಿಂದ ಹೊರಗೆ ಬರಲು ಇಚ್ಛಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದಲೇ ಈ ರೈತ ಹೋರಾಟಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಮತ, ಧರ್ಮ ಮುಂತಾದ ನಿರ್ಬಂಧಗಳು ಹೇರಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಈ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬಂದ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಯ ಹೋರಾಟಗಳಿವು: 1772–80 ಸಂನ್ಯಾಸಿ – ಫಕೀರರ ದಂಗೆಗಳು, 1855ರ ಸಂತಾಲ ದಂಗೆ, 1860ರ ನೀಲಿ ಬೆಳೆಗಾರರ ಚಳವಳಿ, 1875ರ ದಕ್ಷಿಣದ ದಂಗೆಗಳು, 1863–1931ರ ಮಾಪಿಳ್ಳ ದಂಗೆಗಳು, 1928ರ ಬಾರ್ಡೋಲಿಯ ರೈತ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ, 1945–46ರ ವಾರಲಿ ಆದಿವಾಸಿಗಳ ಹೋರಾಟ ಹಾಗೂ 1946–47ರ ತೇಭಾಗ ಚಳವಳಿ.

ರೈತರು ತಮ್ಮ ಹಿಂಸೆಗೆ ಸಂನ್ಯಾಸಿ, ಫಕೀರರ ವೇಷದಲ್ಲಿ ಸಂಘಟನೆಗೊಂಡು ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಿದ ರೀತಿಯೇ ಸಂನ್ಯಾಸಿ–ಫಕೀರರ ದಂಗೆ. ಇವು ರೈತಾಪಿ ಜನರ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರತಿಭಟನೆಗಳು, ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧದ ಮೊದಲ ಯುದ್ಧಗಳು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಡಳಿತ ಹಾಗೂ ಕಂದಾಯ ನೀತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದಾಗ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ಹಳ್ಳಿ ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನೇ ನಾಶಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಘಟನೆಗಳಿಂದ ನೆಲೆ ಕಳೆದುಕೊಂಡವರು ಸಂಘಟಿತರಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪರವಾಗಿದ್ದ ಭೂಮಾಲೀಕರನ್ನೂ ಆಡಳಿತಗಾರರನ್ನೂ ಅವರ ಸೇವಕರನ್ನೂ ಹಿಡಿದು ಬಡಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸೇರಬೇಕಾದ ಹಣವನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಿಹಾರ, ಬಂಗಾಲ ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವ–ಈಶಾನ್ಯ ಭಾರತದ ಹಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಈ ದಂಗೆಗಳು ಹರಡಿದ್ದವು.

ಸಂತಾಲರ ದಂಗೆ ಭಾರತದ ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಇತಿಹಾಸದ ಮೇಲೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಹಾಕಿದ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಬರೆ. ಸಂತಾಲರು ನಿಜವಾದ ಬೇಸಾಯಗಾರರು. ಇವರದು ಬೇಸಾಯವನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ ರಾಜ್ಯ ಪದ್ಧತಿ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಜೀವನ. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಹೊಸ ಭೂ ಹಂಚಿಕೆ ಹಾಗೂ ಬಡತನದ ಕಾರಣವಾಗಿ ಇವರು ಹೊಸ ಭೂಮಾಲೀಕರಿಗೆ ತಮ್ಮ ಜಮೀನಿನ ಒಡೆತನ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟು ಅವರಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಠ ಕೂಲಿಗಾಗಿ ದುಡಿಯುವ ಕೂಲಿಕಾರರಾಗಬೇಕಾಯಿತು. ನೆಲಬಿಡಿ ಇಲ್ಲವೆ ಗೇಣಿಕೊಡಿ ಎಂದು ಹೊಸ ಮಾಲೀಕರು ಇವರಿಗೆ ತಾಕೀತು ಮಾಡಿದರು. ಜಮೀನುದಾರರ, ಪೋಲೀಸರ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಮತ್ತು ಸಾಲಗಾರರ ಹಿಂಸೆ, ಹೆಂಡತಿ ಮಕ್ಕಳ ಮೇಲಿನ ದೌರ್ಜನ್ಯ, ತೂಕ ಮತ್ತು ಮಾರಾಟದಲ್ಲಿ ಮೋಸ – ಈ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಮುಗ್ಧರಾದ ಈ ಬುಡಕಟ್ಟು ಜನ ತತ್ತರಿಸಿ ಹೋದರು. ಬದುಕುವ ಕೊನೆಯ ಆಸೆಯಾಗಿ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ನಿಂತರು. ಸಾವಿರ ಸಾವಿರ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಘಟಿತರಾಗಿ ಹಿಂಸೆಯ ಮಾರ್ಗ ಹಿಡಿದು ತಮ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಹೊರಟರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ಸಂತಾಲ ಸಮುದಾಯವನ್ನು ಸದೆ ಬಡಿಯಿತು. ಸಂತಾಲರು ತಮ್ಮ ಬಿಲ್ಲು ಬಾಣ ಮತ್ತು ದೈಹಿಕ ಶಕ್ತಿಗಳಿಂದಲೇ ನೈತಿಕ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಈ ದಂಗೆಯಲ್ಲಿ ಸು.25 ಸಾವಿರ ಸಂತಾಲರು ಸತ್ತರೆಂದು ವರದಿ.

ಬಂಗಾಲ, ಬಿಹಾರ ಪ್ರದೇಶದ ನೀಲಿ ಬೆಳೆಗಾರರೆಂದರೆ ಆ ಕಾಲದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪರ ಭೂಮಾಲೀಕರ, ಗುಲಾಮರು ಎಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ತಮ್ಮ ಹೊಟ್ಟೆಗೆ ಅನ್ನ ಬೆಳೆದುಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲದೆ ಆಳುವ ಪ್ರಭುಗಳ ಬಟ್ಟೆಗೆ ಬೇಕಾದ ನೀಲಿ ಬಣ್ಣಕೊಡುವ ಬೆಳೆ ಬೆಳೆದು ಕೊಡುವ ಕೈದಿಗಳಂತೆ ಇವರು ದುಡಿದರು. ಇವರ ಮೇಲಿನ ಹಿಂಸೆ ಹೇಳಲಸದಳ. ಬದುಕು ತೀರ ಕಷ್ಟ ನೀಲಿ ಬೆಳೆಗಾರರಾದ ಹಿಂದು ಮುಸ್ಲಿಮ್ ನೌಕರರು ತಮ್ಮ ಶೋಷಣೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದರು. ಶೋಷಕರಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದರು. ಸರ್ಕಾರದ ಮಧ್ಯ ಪ್ರವೇಶದಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಪರಿಹಾರವನ್ನೂ ಪಡೆದರು.

ದಖನ್ ದಂಗೆಯ ಮೂಲಸ್ಥಾನ ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತದ ಪುಣೆ ಮತ್ತು ಅಹಮದ್‌ನಗರ ಪ್ರದೇಶಗಳು. ಇವು ರೈತವಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಮುಂಬಯಿ ಸರ್ಕಾರ ಕಂದಾಯ ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತಾ ಹೋಯಿತು. ಸ್ಥಳೀಯ ಸಾಹುಕಾರರ ಬಡ್ಡಿವ್ಯವಹಾರ ಜನರ ಮೈಮೇಲೆ ಅಮರಿಕೊಂಡಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಚಿಕ್ಕ ಪುಟ್ಟ ರೈತರೆಲ್ಲ ಜಮೀನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತ ಹೋದರು. ಸಿಟ್ಟುಗೊಂಡ ಅವರು ಸಂಘಟಿತರಾಗಿ ಬಡ್ಡಿ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದರು. ಸಾಲ ಪತ್ರಗಳನ್ನು ಕಿತ್ತು ಸುಟ್ಟುಹಾಕಿದರು. ದಂಗೆ ಅಡಗಿಸಲು ಸೈನ್ಯ ಬಂತು. ಸೆರೆಸಿಕ್ಕವರಿಗೆ ಹಿಂಸೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಪುಂಡುಗಂದಾಯ ಹಾಕಲಾಯಿತು.

ಮಾಪಿಳ್ಳಗಳ ದಂಗೆ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡರೂ ಅದರ ಅಂತರಂಗ ಅವರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದೆ. ಅರಬ್ ದೇಶಗಳಿಂದ ಬಂದ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಹಾಗೂ ಕೇರಳದ ಸ್ಥಳೀಯ ಹೆಣ್ಣುಗಳ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದವರು ಮಾಪಿಳ್ಳೆಗಳು. ಇವರು ಕೇರಳದ ಆ ಕಾಲದ ಭೂಒಡೆಯರಾದ ನಂಬೂದರಿಗಳು ಹಾಗೂ ಅವರ ಸಹವಾಸಿಗಳಾದ ನಾಯರ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಕೃಷಿಕೂಲಿಗಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಹೆಚ್ಚಿನ ಗೇಣಿ ಕೊಡಬೇಕಿತ್ತು, ಕೊಡದಿದ್ದರೆ ಒಕ್ಕಲೆಬ್ಬಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ಹೀನಾಯವಾಗಿ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಹಳಕಾಲದ ಈ ಹಿಂಸೆಯಿಂದಾಗಿ ಅವರು ಸಿಡಿದೆದ್ದರು. 1863–1921ರ ವರೆಗೆ ಸು.50 ದಂಗೆಗಳಾದವು. ಅನೇಕ ಹಿಂಸಾಕೃತ್ಯಗಳು ನಡೆದವು. ಸಾವಿರಾರು ಮಾಪಿಳ್ಳಗಳು ಸತ್ತರು. ಈ ಎಲ್ಲದಕ್ಕೆ ಅವರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಗುರುಗಳ ಬೆಂಬಲವೂ ಇತ್ತು. ಒಂದು ಕಡೆ ತಮ್ಮ ಭೂ ಮಾಲೀಕರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದರು. ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಹಿಂದೂ ಧರ್ಮದವರಿಂದ ಬಹಿಷ್ಕೃತರಾಗಿ ದೂರವಿರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಜನರೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹ–ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ವೃದ್ಧಿಸಿಕೊಂಡರು. ಕೊನೆಗೆ ಒಂದು ರಾಜಕೀಯ ಬಲವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡರು.

ಗಾಂಧಿಯವರ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುವವರೆಗಿನ ರೈತ ಹೋರಾಟಗಳು ದೈಹಿಕ ಹಿಂಸೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ರೈತ ಹೋರಾಟದ ಅಸ್ತ್ರವಾದ ಮೇಲೆ ಅವು ಮಾನಸಿಕ ಹಿಂಸೆ–ಪ್ರತಿ ಹಿಂಸೆಯ ಸ್ವರೂಪ ಪಡೆದವು. ಗಾಂಧಿಯವರು ಎತ್ತಿಕೊಂಡ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಹೋರಾಟವೆಂದರೆ ಚಂಪಾರಣ್–ಇದು ಮೂಲತಃವಾಗಿ ಬಿಹಾರದ ನೀಲಿಬೆಳೆಗಾರರ ಪರವಾಗಿ ನಡೆಸಿದ ಹೋರಾಟ. ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗೆ ರೈತರ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಪರವಾಗಿ ಹೋರಾಡಲು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಿರ್ಧರಿಸಿತು. 1928ರ ಬಾರ್ಡೋಲಿಯ ರೈತ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಇದಕ್ಕೊಂದು ಉದಾಹರಣೆ. ಈ ಹೋರಾಟ ಎರಡು ಹಂತದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಇದರ ನೇತೃತ್ವವನ್ನು ಗಾಂಧೀಯವರ ಸಮ್ಮತಿಯಂತೆ ಸರ್ದಾರ್ ವಲ್ಲಭಭಾಯಿ ಪಟೇಲ್ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಅವರನ್ನು ಬಾರ್ಡೋಲಿಯ ವೀರ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಗಾಂಧಿ ಹಾಗೂ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ಗೆ ರೈತರ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿಕೊಳ್ಳಲು ಬೇರೆ ಕಾರಣಗಳು ಕೂಡ ಇದ್ದವು. ರೈತರನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಂಗವನ್ನಾಗಿಸಿದರೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಬಲ ಬರುತ್ತದೆ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಆದ ಕಾರಣ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹೋರಾಟದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರೈತರ ಪರವಾಗಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್– ಗಾಂಧಿ ವಕಾಲತ್ತು ವಹಿಸಿದರು. ಈ ವಕಾಲತ್ತು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ವಿವಿಧ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ ವಿವಿಧ ನಿರ್ಣಯಗಳಲ್ಲಿ ಗೇಣಿ ಮಾಫಿಯಾ ಬಗ್ಗೆ, ಭೂ ಕಂದಾಯದ ಬಗ್ಗೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಸೂರತ್ ಪ್ರಾಂತದ ಭೂಮಾಲೀಕರು ಮತ್ತು ಅವರ ಗೇಣಿದಾರರ ಮಧ್ಯೆ ವೈಮನಸ್ಯ ಉಂಟಾಯಿತು. ದೂಬ್ಲಾ, ನಾಯಿಕ, ಚೋಧ್ರಾ, ದೂಧಿಯಾ, ಗಾಮಿಟ ಮೊದಲಾದ ಕೂಲಿಕಾರ ಜನ ಪಟಿದಾರ ಭೂಮಾಲೀಕ–ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ವಿರುದ್ಧ ತಿರುಗಿ ಬಿದ್ದರು. ಪಟಿದಾರರಿಂದ ಪಡೆದ ಸಾಲಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ಭೂಮಿಯನ್ನೂ ಕಳೆದುಕೊಂಡರು. ಜೊತೆಗೆ ಮುಂಬಯಿ ಸರ್ಕಾರ ಸೇ. 22ರಷ್ಟು ಕಂದಾಯ ಏರಿಸಿತು. ಇದರ ಹೊರೆ ಗೇಣಿದಾರ ಕೂಲಿಕಾರ್ಮಿಕರ ಮೇಲೆ ಬಿತ್ತು. ಸಾಯುವವನ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಲು ಎತ್ತಿಹಾಕಿದಂತಾಯಿತು. ಇದನ್ನು ಎಲ್ಲ ರೈತರೂ ವಿರೋಧಿಸಿ ಒಂದಾದರು. ಚಳವಳಿ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧವಾಯಿತು. ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು ಅನಾಗರಿಕ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿತು. ವಲ್ಲಭಭಾಯಿ ಪಟೇಲ್ ಹಾಗೂ ಇತರ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಾಯಕರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ನಡೆಯಿತು. ಸೇ. 22 ಕಂದಾಯ 6¼ಕ್ಕೆ ಇಳಿಸುವ ಮೂಲಕ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಯಶಕಂಡಿತು.

ವಾರಲಿ ಆದಿವಾಸಿಗಳ ಹೋರಾಟ ಸಂತಾಲ ದಂಗೆಯ ರೀತಿಯದಾದರೂ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷದ ಬೆಂಬಲದೊಂದಿಗೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ನಡೆಯಿತು. ಒಂದು ಕಾಲಕ್ಕೆ ಭೂಮಿ ಹೊಂದಿ ಉತ್ತಮ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಇವರನ್ನು ಮುಂಬಯಿಯ ವಿವಿಧ ವರ್ಗದ ಜನ ಶೋಷಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೊನೆಗೆ ಅತ್ಯಂತ ದೀನಸ್ಥಿತಿಯ ಕೂಲಿಕಾರ್ಮಿಕರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದರು. ಸರ್ಕಾರ, ಸಾಹುಕಾರ, ಅಧಿಕಾರಿ, ದಲ್ಲಾಳಿಗಳು ಸೇರಿಕೊಂಡು ಇವರ ಬದುಕನ್ನು ನರಕ ಸಮಾನ ಮಾಡಿದರು. ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷದ ತಾತ್ತ್ವಿಕತೆಯ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿ ತಮ್ಮ ದಾಸ್ಯದ ವಿರುದ್ಧ ಇವರು ತೀವ್ರ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದರು. ಭಾರತ ಕಿಸಾನ್ ಸಭಾ ನಾಯಕತ್ವದ ಈ ಹೋರಾಟ ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗಾದರೂ ಸಫಲತೆ ಪಡೆಯಿತು.

ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ತೇಭಾಗ ರೈತ ಚಳವಳಿ ಮೂರನೆಯ ಎರಡು ಪಾಲು ಫಸಲು ತಮಗೆ ಇರಬೇಕು ಎಂದು ಗೇಣಿದಾರರು ನಡೆಸಿದ ಹೋರಾಟ. ಅಖಿಲ ಭಾರತ ಕಿಸಾನ್‌ಸಭಾ ಹಾಗೂ ಬಂಗಾಲ ಕಿಸಾನ್‌ಸಭಾ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಈ ಹೋರಾಟ ತನ್ನ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನು ಈಡೇರಿಸಿಕೊಂಡಿತು.

5 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ನಡೆದ ತೆಲಂಗಾಣ ರೈತ ಹೋರಾಟ ವಿಶಿಷ್ಟ ಬಗೆಯದು. ಮೂಲತಃ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪುನರುತ್ಥಾನ ಇದರ ಗುರಿ. ಉರ್ದು ಭಾಷೆಗಿದ್ದ ರಾಜ ಮನ್ನಣೆಯಿಂದಾಗಿ ತೆಲುಗು ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಕಳಾಹೀನವಾಗಿದ್ದವು. ಇದನ್ನು

ಮನಗಂಡ ಮಧ್ಯಮ ವರ್ಗದ ಸಾಹಿತಿ-ಚಿಂತಕರು 1921ರಲ್ಲಿ ಆಂಧ್ರ ಜನಸಂಘಮ್ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡರು. 1928ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಇದು ಆಂಧ್ರ ಮಹಾಸಭಾ ಆಗಿ ವಿಸ್ತೃತಗೊಂಡಿತು. ಆರ್ಥಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಾದ ಬಿಟ್ಟಿ ಚಾಕರಿ, ಪುಕ್ಕಟೆ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕೊಡುವ ಪದ್ಧತಿ ಹಾಗೂ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆ, ಬಾಲ್ಯವಿವಾಹ, ವಿಧವಾ ಸಮಸ್ಯೆಯಂಥ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಈ ಸಭೆ ತನ್ನ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನಾಗಿ ಸ್ವೀಕರಿಸಿತು.

ಹೈದರಾಬಾದ್ ನಿಜಾಮ ಅಪಾರ ಆಸ್ತಿ ಹೊಂದಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ರೈತರು ಪುಕ್ಕಟೆ ದುಡಿದು ಬೆಳೆಕೊಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ತೆರಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕಿತ್ತು. ಭೂಮಾಲೀಕರು ತುಂಡರಸರಾಗಿ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ದುಡಿಯುವವರನ್ನು ಜೀವಂತ ಹಿಂಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದನ್ನು ಆಂಧ್ರ ಮಹಾಸಭಾ ಖಂಡಿಸಿ ಜನಸಂಘಟನೆ ಮಾಡಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಕಿಸಾನ್‌ಸಭಾದ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರು ಬಹಳ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. 1946 ಜುಲೈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ತೆಲಂಗಾಣ ರೈತ ಚಳವಳಿಗೆ ಒಂದು ಸ್ಪಷ್ಟ ರೂಪ ಬಂತು.

ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಂದು ಈ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಮತ್ತೊಂದು ತಿರುವು ಉಂಟಾಯಿತು. ನಿಜಾಮ ತಾನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸೇರುವುದಿಲ್ಲವೆಂದ. ದೇಶೀ ಚಿಂತಕರಿಗೆ ಇದು ಸಾಕಾಗಿತ್ತು. ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೂ ಈ ಸಂದರ್ಭ ಸೂಕ್ತವೆನಿಸಿತು. ಹಲವು ಕಡೆಯಿಂದ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲ ದೊರಕಿತು. ಹೈದರಾಬಾದ್ ಬಿಡುಗಡೆಯೂ ದುಡಿಯುವ ರೈತರ ಬಿಡುಗಡೆಯೂ ಒಂದೇ ವೇದಿಕೆಯ ಆಸಕ್ತಿಗಳಾದವು. ಇದು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ, ಅಂತರ್‌ಯುದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಹಿಂಸೆ-ಪ್ರತಿಹಿಂಸೆಗಳು ತಾಂಡವವಾಡಿದವು. ಹೈದರಾಬಾದ್ ಪ್ರಾಂತ ಭಾರತದೊಳಗೆ ವಿಲೀನಗೊಂಡ ಅನಂತರ ಹೋರಾಟ ತಣ್ಣಗಾಯಿತು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿಗರು ಮತ್ತು ಇತರರು ಸೇರಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರನ್ನು ಒಂಟಿ ಮಾಡಿದರು. ಚುನಾವಣಾ ಹೋರಾಟದ ಕಡೆಗೆ ನಡೆದರು.

ಈ ಹೋರಾಟ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಪೂರ್ವ ಹಾಗೂ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನಂತರದ ರೈತ ಹೋರಾಟಗಳ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಭಾರತೀಯ ಪಕ್ಷ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ. ವಿವಿಧ ರೈತ ವರ್ಗಗಳ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಯನ್ನು ವಿಂಗಡಿಸಿ ತಿಳಿಸಿಕೊಡುತ್ತದೆ. ನಕ್ಸಲ್‌ಬಾರಿ (1960), ಶ್ರೀಕಾಕುಳಂ (1965-70) ರೈತ ಹೋರಾಟದ ಬೀಜಗಳನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಿತು. ಸಾಮಾಜಿಕ-ಆರ್ಥಿಕ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಬಳಸುವ ಅನಿವಾರ್ಯತೆಯನ್ನು ಈ ಮೂರೂ ರೈತ ಹೋರಾಟಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಕಂಡಂತೆಲ್ಲ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಿಕ್ಕಿದ ಆರಂಭದ ದಿನಗಳ ತನಕ ರೈತ ಹೋರಾಟಗಳು ಹೊಸ ದಿಕ್ಕನ್ನು ಪಡೆದವು. ಬೇಡಿಕೆಗಳು ಸಮಾನತಾ ಅವಕಾಶಗಳಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟವು. ಸರ್ವಾಧಿಕಾರದ ವಿರೋಧ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸುವ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಬೇಡಿಕೆಗಳನ್ನು ಹಕ್ಕುಗಳ ಒತ್ತಾಯಗಳಾಗಿ ಮಂಡಿಸಲಾಯಿತು. 1. ಉಳುವವನಿಗೆ ಭೂಮಿ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಭೂಹೀನರಿಗೆ ಹಂಚುವುದು, 2. ಲಾಭದಾಯಕ ಬೆಲೆಗಾಗಿ ಹೋರಾಟ, 3. ಸಾಲದ ಹೊರೆಯಿಂದ ಮುಕ್ತಿ, 4. ಲೆವಿ, ತೆರಿಗೆ, ಸರ್‌ಚಾರ್ಜುಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಚಳವಳಿ, 5. ಕೃಷಿ ಕೂಲಿಗಳಿಗೆ ಕನಿಷ್ಠ ವೇತನ ನಿಗದಿ, 6. ಭೂಹೀನರಿಗೆ ನಿವೇಶನ, 7. ಗುಡಿ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳಿಗೆ ಆದ್ಯತೆ, 8. ಕೈಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಕೃಷಿ ಬೆಳೆಗಳ ಬೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾನತೆ ತರುವುದು, 9. ಸಾಗುವಳಿಯಾಗದ ಭೂಮಿಗೆ ಕೃಷಿ ಸೇನೆ, 10. ಚತುಸ್ತಂಭ ರಾಷ್ಟ್ರ ನಿರ್ಮಾಣ.

ರೈತ ಹೋರಾಟಗಳಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕ ಹೊರಗೆ ಉಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರು ಹಾಗೂ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಹಲವು ರೈತರ ಹಿತಾಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಕುರಿತ ಹೋರಾಟಗಳು ನಡೆದವು. 1799ರ ಧೋಂಡಿಯಾ ವಾಘ ಮತ್ತು ಸಂಗಡಿಗರ ಆದಿವಾಸಿಗಳ ದಂಗೆ, ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರೈತರು ಹೊಸ ಗೇಣಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಕರನಿರಾಕರಣೆ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖವಾದದ್ದು ಹಳೇ ಮೈಸೂರಿನ ನಗರ(ಇಂದಿನ ಶಿವಮೊಗ್ಗ) ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ನಗರ ರೈತರ ದಂಗೆ ಇದು ಶರತ್‌ವ್ಯವಸ್ಥೆ- ಭೂಮಿಯನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಹರಾಜಿಗೆ(ಬಿಡ್ಡುದಾರರು) ನೀಡುವುದರ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದ್ದರೂ ಈ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಅಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಚಳವಳಿಯ ಕೆಲವು ಮೂಲಭೂತ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. 1803ರ ಬಳ್ಳಾರಿಯ ಪಾಳೆಗಾರರ ದಂಗೆ, 1830ರ ಸಂಗೊಳ್ಳಿ ರಾಯಣ್ಣನ ಬಂಡು, 1830-31ರ ಬೂದಿಬಸಪ್ಪನ ಬಂಡು, 1857ರ ಹಲಗಲಿಯ ಬೇಡರ ಬಂಡು, ನರಗುಂದದ ಬಾಬಾ ಸಾಹೇಬನ ಬಂಡು ಇತ್ಯಾದಿ. ನೇರವಾಗಿ ರೈತರ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಮುಂದಿರಿಸಿ ಕೊಂಡು ಅಂಕೋಲ, ಶಿರಸಿ, ಸಿದ್ಧಾಪುರ, ಹಿರೆಕೆರೂರು ಮೊದಲಾದ ಕಡೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕರನಿರಾಕರಣೆ ಚಳವಳಿಗಳು ನಡೆದವು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನಂತರದ ಪ್ರಮುಖ ರೈತ ಹೋರಾಟಗಳಿವು: ಕಾಗೋಡು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ (1950-51), ಸಾಗರ-ತೀರ್ಥಹಳ್ಳಿ ತಾಲ್ಲೂಕುಗಳ ಗೇಣಿದಾರರ ಹೋರಾಟ (1950-51), ಹಳಿಯಾಳ ರೈತ ಕೂಲಿಕಾರರ ಚಳವಳಿ (1979) ಹಾಗೂ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ರೈತ ಸಂಘದ ಚಳವಳಿ (1980).

ಮೊದಲೆರಡು ಹೋರಾಟಗಳು ಒಂದರ ಮುಂದುವರಿಕೆಯೇ ಮತ್ತೊಂದು ಎನ್ನುವಂತಿವೆ. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಿಂದ ಆರಂಭಗೊಂಡ ಈ ಚಳವಳಿಗಳು ಕೊನೆಗೆ ಸಮಾಜವಾದಿಗಳ ಕೈಗೆ ಬಂದವು. ಅವು ಹೋರಾಟದ ಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ಮೂಡಿಸಿ ಹಿಂದೆ ಸರಿದವು.

ಕಾಗೋಡು ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿದ್ದ ಏಲೂರಿನ ಹೆಸರಾದ ಗೌಡರ ಭೂಒಡೆತನದಲ್ಲಿ ಕೂಲಿಗಳಾಗಿದ್ದವರು ನಡೆಸಿದ ಹೋರಾಟ ತುಂಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. 70 ದೀವರ ಕುಟುಂಬ, 18 ದಲಿತ ಕುಟುಂಬ, 3 ಮಡಿವಾಳ ಕುಟುಂಬ ಹಾಗೂ ಒಂದು ಅಕ್ಕಸಾಲಿ ಕುಟುಂಬಗಳು ಗೌಡರ ಗೇಣಿದರ, ಅಳತೆ, ಶೋಷಣೆ ವಿರುದ್ಧ ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದರು. ಇವರ ಪರವಾಗಿ ಮಲೆನಾಡ ಗೇಣಿದಾರರ ಸಂಘ (1946), ಸಾಗರ ತಾಲ್ಲೂಕು ರೈತಸಂಘ (1948) ಬೆಂಬಲಕ್ಕೆ ನಿಂತವು. ಕಾಗೋಡು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದ ಬೀಜಬಿತ್ತಿದ್ದು ಗಣಪತಿಯಪ್ಪ ಇದನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಮುಖ್ಯರೆಂದರೆ ಕಡಿದಾಳ್ ಮಂಜಪ್ಪ ಗರುಡಶರ್ಮ, ಜಿ.ಸದಾಶಿವರಾಯ, ಭಾ.ಸು.ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ, ಸೀತಾರಾಮ ಐಯ್ಯಂಗಾರ್, ಶಾಂತವೇರಿ ಗೋಪಾಲಗೌಡ, ಎಸ್.ರಾಮಯ್ಯ, ಎಸ್.ಜಿ.ಗೋವಿಂದಪ್ಪ - ಮೊದಲಾದವರು. ಈ ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ದೆಹಲಿಯಿಂದ ರಾಮಮನೋಹರ ಲೋಹಿಯಾ ಬಂದರು, ನೇರವಾಗಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಹೋರಾಟಗಾರರನ್ನು ಹುರಿದುಂಬಿಸಿದರು. ಈ ಹೋರಾಟದ ಅಗತ್ಯವನ್ನು ಒತ್ತಿ ಹೇಳಿದರು.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬಹು ದೊಡ್ಡದಾಗಿ ಬೆಳೆದ ಚಳವಳಿ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ರೈತ ಸಂಘ ನಡೆಸಿದ್ದು. ಇದು 1980ರಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಮೂಲ ಪ್ರೇರಣೆ ದೊರಕಿದ್ದು ಮಲಪ್ರಭಾ ನೀರಾವರಿ ಪ್ರದೇಶದ ನರಗುಂದ, ನವಲಗುಂದ ಘಟನೆಗಳ ಮೂಲಕ. ಮಲಪ್ರಭಾ ಅಣೆಯ ನೀರು ತಮಗೆ ವರದಾನವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ನರಗುಂದ, ನವಲಗುಂದ, ರಾಮದುರ್ಗ ಹಾಗೂ ಸವದತ್ತಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ರೈತರು ನಂಬಿದ್ದರು. ಆ ಮಣ್ಣಿನ ಗುಣದಿಂದಾಗಿ ಅಣೆಯ ನೀರು ಕಾಲುವೆಗಳಲ್ಲಿ ಸರಿಯಾಗಿ ಹರಿಯಲಿಲ್ಲ. 1976ರಲ್ಲಿ ನೀರು ಬಂದರೂ ಸರ್ಕಾರ 1974ರಿಂದ ನೀರು ಹಾಗೂ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ವಿಧಿಸಿತು. ಭೂಮಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡವರಿಗೆ ಪರಿಹಾರ ಸಿಗುವುದು ತಡವಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗುವಂತೆ ಈ ಅಣೆಯ ನೀರನ್ನು ನೀರಾವರಿ ಬೆಳೆಗೆ ಬಳಸುವಂತಿಲ್ಲ ಎಂದು ಸರ್ಕಾರ ಕಟ್ಟುಮಾಡಿತು. ಇದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದ ವರಲಕ್ಷ್ಮಿ ಹತ್ತಿ ಬೀಜ ಪಡೆದು ಬೆಳೆ ಬೆಳೆದರೆ ಹಾಕಿದ ಹಣ ಕೈಗೆ ಬರದೆಹೋಯಿತು. ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಹಿಂಸೆ ಅಪಾರವಾಯಿತು. 1980 ಜುಲೈ 21ರಂದು ರೈತಜಾಥಾ ನಡೆಯಿತು. ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಧಿಮಾಕಿನಿಂದಾಗಿ ಕೆಲ ರೈತರು ಗುಂಡೇಟಿಗೆ ಬಲಿಯಾದರು. ಇದು ಆ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ರೈತ ಚಳವಳಿ ಹುಟ್ಟಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಅದರ ನೇತೃತ್ವವನ್ನು ಹಳಕಟ್ಟಿ, ಹೊಸಕೇರಿ, ಯಾವಗಲ್, ಕಪ್ಪಣ್ಣವರ್ ಮೊದಲಾದ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಚಿಂತಕರು ವಹಿಸಿದರು.

ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಹಾಸನ, ಮಡಿಕೇರಿ, ಮೈಸೂರು, ಮಂಡ್ಯ, ರಾಯಚೂರು, ಬೆಳಗಾಂವಿ, ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಳವಳಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಯಿತು. ನೀರಿನ ಕರದ ವಿರುದ್ಧ ಆರಂಭವಾದ ಈ ರೈತ ಚಳವಳಿ ರೈತರ ಮೇಲೆ ಹೇರಿಕೊಂಡಿದ್ದ ವಿವಿಧ ಸಾಲ ಮನ್ನಾಕ್ಕಾಗಿ ಮುನ್ನಡೆಯಿತು. ಮುಂದುವರಿದು ಲೆವಿ ವಿರೋಧ, ಕೃಷಿ ಬೆಳೆಗಳಿಗೆ ನ್ಯಾಯಬೆಲೆ ಕೇಳುವ ಹಂತವನ್ನು ತಲುಪಿತು. ಸರ್ಕಾರದ ಸಾಲ ಜಪ್ತಿಗೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಮರುಜಪ್ತಿ ಚಳವಳಿ ಶುರುವಾಯಿತು. ಈ ವಿಸ್ತೃತ ರೈತ ಚಳವಳಿಯ ನೇತೃತ್ವವನ್ನು ಶಿವಮೊಗ್ಗದ ಹಿರಿಯ ಗಾಂಧೀವಾದಿ ಹಾಗೂ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮುಖಂಡ ಎಚ್.ಎಸ್.ರುದ್ರಪ್ಪ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇದರ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ಎನ್.ಡಿ. ಸುಂದರೇಶ್ ನೇಮಕಗೊಂಡರು. ಎಂ.ಡಿ ನಂಜುಂಡಸ್ವಾಮಿ ಸಂಚಾಲಕರೆಂದು ನಿಯೋಜಿತರಾದರು. ಈ ಚಳವಳಿಗೆ ಬಹುಬೇಗ ಆಕರ್ಷಿತರಾದವರೆಂದರೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಹಳೆಯ ಹಾಗೂ ಹೊಸ ಸಮಾಜವಾದಿಗಳು.

ರೈತಾಪಿ ಜನರ ಬಡತನಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಋಣಬಾಧೆಗೆ ಕಾರಣಗಳು ರೈತಾಪಿ ಜನರಲ್ಲ, ಬೇಸಾಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸರ್ಕಾರದ ಲೆವಿ ನೀತಿ, ಬೆಲೆ ನೀತಿ, ಸಾಲ ನೀತಿ ಮತ್ತು ಕಂದಾಯ ನೀತಿಗಳು ಅವರ ಬಡತನಕ್ಕೆ ನೇರ ಕಾರಣಗಳು. ಸರ್ಕಾರದ ಯೋಜನಾ ನೀತಿ ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮುಖ್ಯಕಾರಣ. ಆದ್ದರಿಂದ 1. ಕಾರ್ಮಿಕರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕೂಲಿ, 2. ಗೇಣಿದಾರರಿಗೆ ಭೂಮಿ, 3. ಗ್ರಾಮಗಳಿಗೆ ಸೇ.80 ಯೋಜನಾ ವೆಚ್ಚ, 4. ಬೇಸಾಯಗಾರರ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಸೇ.80 ಹುದ್ದೆ ಮೀಸಲು, 5. ಎಲ್ಲ ಕಂದಾಯ ರದ್ದು, 6. ರೈತರ ಬೆಳೆಗಳಿಗೆ ನ್ಯಾಯಬೆಲೆ : ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಬೆಲೆ, 7. ರೈತರ ಎಲ್ಲ ಸಾಲ ರದ್ದು (ಲೆವಿ ಮೂಲಕ ಅವರು ಸಾಲದ ನೂರು ಪಟ್ಟು ಹಣವನ್ನು ಈಗಾಗಲೇ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ), 8. ರೈತರ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಜಪ್ತಿ ಮಾಡಿದರೆ ಮರುಜಪ್ತಿ ಮಾಡಲಾಗುವುದು ಎಂಬ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಬರಲಾಯಿತು.

ಹೀಗೆ ಆರ್ಥಿಕ ಬೇಡಿಕೆಗಳ ಮೂಲಕ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ವ್ಯಾಪಿಸಿದ ಈ ರೈತ ಚಳವಳಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಆಂದೋಲನಕ್ಕೂ ಕೈಹಾಕಿತು. ಜಾತಿ ನಿರ್ಮೂಲನೆ, ಸರಳ ಮದುವೆ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಮಾನತೆ, ಸ್ವಾಭಿಮಾನ, ಲಂಚ ನಿರ್ಮೂಲನೆ, ಸ್ತ್ರೀ ಸಮಾನತೆ - ಹೀಗೆ ಹಲವು ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಂಡಿತು. ರೈತ ಸಾಹಿತ್ಯ ರಚನೆ ಮಾಡುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಸಾವಿರಾರು ಸರಳ ಮದುವೆಗಳನ್ನು ವರದಕ್ಷಿಣೆ ಹಾಗೂ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಬಿಟ್ಟು ಕಾರ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ತಂದಿತು.

1980ರ ದಶಕವನ್ನು ನವ ರೈತ ಚಳವಳಿ ಕಾಲಘಟ್ಟವೆನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಶರದ್ ಜೋಶಿ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಶೇತ್ಕರಿ ಸಂಘಟನೆ; ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ರೈತಸಂಘ ನಾರಾಯಣ ಸ್ವಾಮಿನಾಯ್ಡು ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ತಮಿಳುಗ ವ್ಯವಸಾಯ್‌ಗಳ್ ಸಂಘಮ್, ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮಹೇಂದ್ರಸಿಂಗ್ ಟಿಕಾಯತ್ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಕಿಸಾನ್ ಯೂನಿಯನ್ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಾವೇರಿ ನೀರಿಗಾಗಿ ನಡೆದ ಹೋರಾಟ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವದ

ಚಳವಳಿಯಾಗಿದ್ದು ಅದಿನ್ನೂ ಪೂರ್ಣಗೊಂಡಿಲ್ಲ. ಇವುಗಳನ್ನು ನವ ರೈತ ಚಳವಳಿಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲು ಕಾರಣಗಳಿದ್ದವು. ಒಂದು, ಇವುಗಳು ಹೊಸ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಪಥವನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದ್ದವು; ಎರಡು, ವರ್ಗ ಸಾಮರಸ್ಯವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದವು; ಮೂರು, ರೈತ, ದೇಶ, ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಹೊಸ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಹಾಗೂ ಚೌಕಟ್ಟುಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದವು; ನಾಲ್ಕು, ಹೋರಾಟದ ವಿಷಯಗಳು ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿರದೆ, ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಿಷಯಗಳಾಗಿದ್ದವು–ಬಹು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಂಪನಿಗಳ ಹುನ್ನಾರ, ಜಾಗತೀಕರಣದ ಹಿಂದಿರುವ ಅಜೆಂಡಾಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ಕೊನೆಯದಾಗಿ ಇವುಗಳ ಹೋರಾಟದ ಪರಿಧಿಯು ಕೂಡ ಜಾಗತಿಕವಾಗತೊಡಗಿತ್ತು– ಇವುಗಳ ಹೋರಾಟ ಸಿಯಟಲ್, ಪ್ರಾಗ್, ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್, ಲಂಡನ್ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಾದವು. ಬಹು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಇವು ಅಹಿಂಸೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಹೋರಾಟಗಳಾಗಿದ್ದವು. ರೈತ ಸಂಘಟನೆಗಳಿಂದ ಕೆಂಟಕಿ ಫ್ರೈಡ್ ಚಿಕನ್, ಮೆಕ್‌ಡೊನಾಲ್ಡ್ ಮೊನ್ಸಾಂಟೊಗಳ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ನಡೆದರೂ ಇವು ಅಹಿಂಸಾ ಹೋರಾಟದ ರೂಪದಲ್ಲಿದ್ದವು. 1990–2000ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ಹೋರಾಟ ತೀವ್ರತೆ ಕಡಿಮೆಯಾದರೂ ಇವುಗಳು ರೈತ ಹೋರಾಟಗಳಿಗೆ ಹೊಸ ಆಯಾಮ ನೀಡುವುದರಲ್ಲಿ ಸಫಲವಾಗಿವೆ.

(ಎಚ್.ಎಸ್.ಆರ್.;ಎಂ.ಎಚ್.ಎ.)

ರೈಸ್, ಬಿ.ಎಲ್.: 1837–1927. ಶಿಕ್ಷಣ, ಗ್ರಂಥಸಂಪಾದನೆ, ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಶೋಧನೆ, ಶಾಸನಗಳ ಸಂಗ್ರಹ ಹಾಗೂ ಮುದ್ರಣ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ದುಡಿದ ವಿದ್ವಾಂಸ. ಬೆಂಜಮಿನ್ ಲೂಯಿ ರೈಸ್ ಎಂಬುದು ಇವರ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು. ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ 1837 ಜುಲೈ 17 ರಂದು ಜನಿಸಿದ್ದು ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿಯೇ ಪೂರೈಸಿದ ರೈಸ್ ಉನ್ನತ ವ್ಯಾಸಂಗಕ್ಕಾಗಿ 1848ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ತೆರಳಿದರು. 1860ರಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಹೈಸ್ಕೂಲಿನ ಮುಖ್ಯೋಪಾಧ್ಯಾಯರಾಗಿ (1860–65 ರವರೆಗೆ), ಮೈಸೂರು ಮತ್ತು ಕೊಡಗು ಪ್ರಾಂತಗಳ ಶಾಲಾ ಇನ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟರ್ ಆಗಿ (1865–68; 1870–73 ರವರೆಗೆ), ಮೈಸೂರು ಸರ್ಕಾರದ ಶಿಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕರಿಗೆ (1868–69, 1873–83 ರವರೆಗೆ), ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ (1883–90ರವರೆಗೆ) ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. 1884ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸರ್ಕಾರ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಶೋಧನ ಶಾಖೆಯನ್ನಾರಂಭಿಸಿದಾಗ

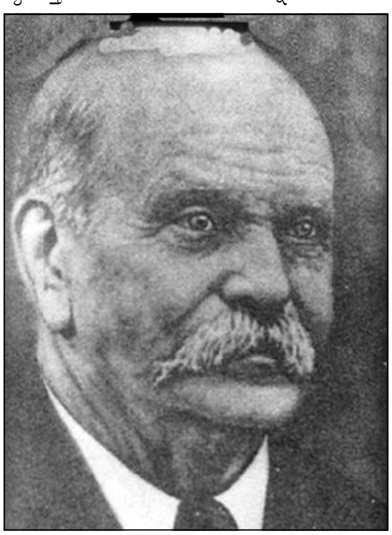

ಇವರು ತಮ್ಮ ಹುದ್ದೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಈ ಶಾಖೆಯ ಒಪ್ಪೊತ್ತಿನ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿಯೂ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಶಾಸನ ಸಂಪತ್ತಿನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ಅರಿತ ಆಗಿನ ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧನ ಶಾಖೆಯ ಪೂರ್ಣಕಾಲದ ನಿರ್ದೇಶಕರನ್ನಾಗಿ 1890ರಲ್ಲಿ ನೇಮಿಸಿತು. ಈ ನಡುವೆ 1881–83 ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಜನಗಣತಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯ ಮುಖ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಹಾಗೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಶಿಕ್ಷಣದ ಸ್ಥಿತಿ–ಗತಿ ಕುರಿತು ಸರ್. ಡಬ್ಲ್ಯೂ.ಡಬ್ಲ್ಯೂ. ಹಂಟರ್ ಅವರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಸಮಿತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿದಾಗ ಅದರ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿಯೂ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಹೀಗೆ 1906ರವರೆಗೂ ಅವಿಶ್ರಾಂತವಾಗಿ ದುಡಿದ ರೈಸ್ ತಮ್ಮ 70ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತರಾಗಿ ತಾಯ್ನಾಡಿಗೆ ಮರಳಿ ಹ್ಯಾರೋಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದರು.

ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಇವರು ಶಿಕ್ಷಣಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಸಂಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಸ್ಥಳಪುರಾಣಗಳು, ಚಾರಿತ್ರಿಕ ವಿಷಯಗಳು, ಪುರಾತನ ಗ್ರಂಥಗಳು ಇವೇ ಮೊದಲಾದುವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುತ್ತ, ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷಿಗೆ ಭಾಷಾಂತರಿಸಿ ವಿದ್ವತ್ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಇವರು ಶಿಕ್ಷಣಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದಾಗ 1868ರಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಕನಿಷ್ಠ ಹೋಬಳಿಗೊಂದರಂತೆಯಾದರೂ ಶಾಲೆಯನ್ನು ತೆರೆದು ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪ್ರಸರಿಸುವ ಯೋಜನೆ 1854ರ ವುಡ್ಸ್‌ನ ವರದಿಯನ್ನಾಧರಿಸಿತು. ಈ ನಾಡಿನ ಸಂಚಾರದಿಂದ ಉಂಟಾದ ಅಪಾರ ಅನುಭವದ ಫಲವಾಗಿ ಇವರಲ್ಲಿ ಗೆಜೆಟಿಯರ್ ಎಂಬ ಕಲ್ಪನೆ ಮೂಡಿ 1877–79ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಂಪುಟಗಳ ಮೈಸೂರ್ ಅಂಡ್ ಕೂರ್ಗ್ ಗೆಜೆಟಿಯರ್‌ಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಮೊದಲ ಎರಡು ಸಂಪುಟಗಳು ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಕುರಿತ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನೂ ಮೂರನೆಯ ಸಂಪುಟ ಕೊಡಗು ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಕುರಿತ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನೂ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಈ ಕೃತಿಗಳು ನಾಡಿನ ನೆಲ–ಜಲ–ಪರಂಪರೆ–ಇತಿಹಾಸ–ಭಾಷೆ–ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಕುರಿತ ಅಮೂಲ್ಯ ಅಧಿಕೃತ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಅನಂತರ ಈ ಕೃತಿಗಳ ಮಾಹಿತಿಯು ಸಂಗ್ರಹ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಇಂಪೀರಿಯಲ್ ಗೆಜೆಟಿಯರ್‌ನ ಭಾಗವಾಯಿತು. ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಗ್ರಂಥಸಂಪಾದನೆಯ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ರೈಸರೂ ಒಬ್ಬರು. ಇವರ ಈ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಜಿ.ಎಸ್. ಪಾಠಕ್ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳೀಯ ವಿದ್ವಾಂಸರು ನೆರವಾದರು. ರೈಸರು ಸಂಚಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಓಲೆಗರಿ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಕಟಣೆಗಾಗಿ ಓರಿಯಂಟಲ್ ಲೈಬ್ರರಿ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಭಂಡಾರದಡಿಯಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾಷಾಭೂಷಣ (1884), ಕರ್ನಾಟಕ ಶಬ್ದಾನುಶಾಸನ (1890), ಪಂಪರಾಮಾಯಣ (1892), ಪಂಪಭಾರತ (1898), ಕವಿರಾಜಮಾರ್ಗ (1898), ಕಾವ್ಯಾವಲೋಕ, ಅಮರಕೋಶ – ಮುಂತಾದ ಕೆಲವು ಅಮೂಲ್ಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ, ಬಿಬ್ಲಿಯೋಥಿಕ ಕರ್ಣಾಟಿಕ ಗ್ರಂಥ ಮಾಲಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು.

ಸು.2000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನತಮ ಅಗಸ್ಟಸ್ ಹಾಗೂ ಟೈಬೀರಿಯಸ್ ರಾಜರ ಅಧಿಕೃತಮುದ್ರೆಯುಳ್ಳ ರೋಮನ್ ಬೆಳ್ಳಿನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ವಿಮಾನ ಕಾರ್ಖಾನೆಯ ಬಳಿ 1891ರಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾಯಿತು. ರೋಮನ್‌ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೂ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೂ ಇದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧದ ಬಗ್ಗೆ ರೈಸ್ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲಿದರು.

ಅಲ್ಲದೆ ಇವರು ಬರೆದ ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಚರಿತ್ರೆ ಕುರಿತ ಸು. 70 ಲೇಖನಗಳು ಇಂಡಿಯನ್ ಆಂಟಿಕ್ವೆರಿ ಮುಂತಾದ ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ತಾವು ಕೆಲವು ಲಾವಣಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಅಂಶವನ್ನು ರೈಸ್ ಅವರು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವರಿಗೆ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯ ಬಗ್ಗೆ ತುಂಬ ಪ್ರೀತಿಯಿತ್ತು. ರೈಸ್ ಅವರ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೊಡುಗೆ ಎಂದರೆ ಇವರು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳು. ಮೈಸೂರು ಸರ್ಕಾರ 1884ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಶೋಧನ ಶಾಖೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದಾಗ ರೈಸ್‌ರವರನ್ನು ಈ ಶಾಖೆಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ರೈಸ್ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನ ಮತ್ತು ಕೊಡಗು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಬೇಕೆಂಬ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು 1886ರಲ್ಲಿ ಕೊಡಗಿನ 23 ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕದ ಮೊದಲ ಸಂಪುಟವಾಗಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಇದು ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕ ಮಾಲಿಕೆಗೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು. 1889ರಲ್ಲಿ ಹೊರತಂದ ಎರಡನೆಯ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ 144 ಶಾಸನಗಳು ಸೇರಿದ್ದವು. ಇವೆರಡೂ ಸಂಪುಟಗಳ ಪ್ರಕಟಣೆಯಿಂದ ಅಪಾರ ಶಾಸನ ಸಂಪತ್ತಿನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ಅರಿತ ಆಗಿನ ದಿವಾನರಾದ ಸರ್ ಶೇಷಾದ್ರಿ ಅಯ್ಯರ್ ಅವರ ಸಲಹೆಯಂತೆ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯನ್ನು 1890ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಆಗ ರೈಸ್‌ರವರನ್ನು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಪೂರ್ಣಕಾಲದ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ 16 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂತದ ಪ್ರತಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಳ್ಳಿಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಸುತ್ತಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕ ಮಾಲಿಕೆಯಡಿ ವಿವಿಧ ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. 1894 ಮತ್ತು 1898ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು (ಸಂಪುಟ 3–4); 1902ರಲ್ಲಿ ಹಾಸನ (ಸಂ 5); 1901ರಲ್ಲಿ ಕಡೂರು (ಸಂ. 6); 1902 ಮತ್ತು 1904ರಲ್ಲಿ ಶಿವಮೊಗ್ಗ (ಸಂ. 7–8); 1905ರಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರು (ಸಂ. 9); 1905ರಲ್ಲಿ ಕೋಲಾರ (ಸಂ. 10); 1903ರಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ (ಸಂ. 11); ಮತ್ತು 1905ರಲ್ಲಿ ತುಮಕೂರು (ಸಂ. 12)– ಹೀಗೆ 1886–1906ರವರೆಗಿನ 20 ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ರೈಸ್ ಹನ್ನೆರಡು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳು ಒಟ್ಟು 8,869. ಈ ಶಾಸನ ಸಂಪುಟಗಳು ಇತರ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ ಮಾದರಿಯಾದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ಪಾಠ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿದೆ ಹಾಗೂ ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ನಲ್ಲಿ ಭಾಷಾಂತರ ಸಾರಾಂಶವನ್ನು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ನೀಡಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಂಪುಟದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಕುರಿತು ವಿಸ್ತೃತವಾದ ಮುನ್ನುಡಿಯನ್ನು ರೈಸರೇ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದ ಶಾಸನಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ಇತಿಹಾಸ – ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಮೂಲ ಆಕರಗಳಾಗಿವೆ. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸ – ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮೇಲೂ ಮಹತ್ತ್ವದ ಬೆಳಕನ್ನು ಬೀರುತ್ತವೆ. ಈ ಸಂಪುಟಗಳಿಗೆ ಮುಂದೆ ಆರ್. ನರಸಿಂಹಾಚಾರ್ಯ, ಎಂ.ಎಚ್.ಕೃಷ್ಣ ಮೊದಲಾದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಹೊಸ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿದರು. ಈ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುವ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹವಾಗಿ ತಿಳಿಸುವ ಮೈಸೂರ್ ಅಂಡ್ ಕೂರ್ಗ್ ಫ್ರಂ ಇನ್ಸ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಎಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು ರೈಸ್ 1909ರಲ್ಲಿ ಹೊರತಂದರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕದ 12 ಸಂಪುಟಗಳ ಎಲ್ಲ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುವ ಕರ್ನಾಟಕದ ಚರಿತ್ರೆಯ ತಿರುಳನ್ನು ಚಿತ್ತಾಕರ್ಷಕ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ. ರೈಸ್ ಅವರು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಶಾಸನ ಸಂಪುಟಗಳು ಪರಿಷ್ಕೃತಗೊಂಡು, ಇನ್ನಷ್ಟು ಹೊಸ ಶಾಸನಗಳೊಂದಿಗೆ ಈಚಿನ ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಗೊಳ್ಳುತ್ತಿವೆ. ಕನ್ನಡ ನಾಡಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ರೈಸರಿಗೆ ಯುಕ್ತವಾಗಿಯೆ ಶಾಸನಾಧ್ಯಯನ ಪಿತಾಮಹ ಎಂಬ ಖ್ಯಾತಿ ಲಭಿಸಿದೆ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಸಿ.ಐ.ಇ. (ಕಂಪ್ಯಾನಿಯನ್ ಆಫ಼್ ದಿ ಆರ್ಡರ್ ಆಫ಼್ ದಿ ಇಂಡಿಯನ್ ಎಂಪೈರ್) ಎಂಬ ಪದವಿಯನ್ನು ಇವರಿಗೆ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತು. ಮದರಾಸು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಗೌರವ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿಯನ್ನಿತ್ತು ಗೌರವಿಸಿತು. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ವಾಂಸ ಎಲ್.ಡಿ.ಬಾರ್ನೆಟ್ ರವರು ಇಂಡಿಯನ್ ಆಂಟಿಕ್ವೆರಿ ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಯ ವಿಶೇಷ ಸಂಚಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎಲ್.ರೈಸ್‌ರನ್ನು ಕುರಿತು ಅವಿಶ್ರಾಂತ ದುಡಿಮೆ, ನಿರಂತರ ಅಧ್ಯಯನ, ಸತ್ಯಾನ್ವೇಷಣೆಗಾಗಿ

ಮನಃಪೂರ್ವಕ ಅರ್ಪಣೆ–ಇವುಗಳಿಂದ ರೈಸ್‌ರವರು ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದ ಚರಿತ್ರೆ – ಸಾಹಿತ್ಯಗಳ ಅಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಉತ್ತೇಜನಕೊಟ್ಟು ಜ್ಞಾನಾರ್ಜನೆಗೆ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಸೇವೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು ಬರೆದರು. ಇವರು 1927 ಜುಲೈ 10 ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಜಿ.ಟಿ.ಎಸ್.)

ರೈಸ್, ಇ. ಪಿ.: 1849–1936. ಕನ್ನಡಕ್ಕಾಗಿ ದುಡಿದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲೊಬ್ಬರು. 1849 ಏಪ್ರಿಲ್ 26 ರಂದು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಪೀಟರ್ ರೈಸ್ ಎಂಬುದು ಇವರ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು. ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕರಾಗಿದ್ದ ಇವರ ತಂದೆ ಬೆಂಜಮಿನ್ ಹೋಲ್ಟ್ ರೈಸ್‌ರು ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಲಂಡನ್ ಮಿಷನರಿ ಸೊಸೈಟಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ನಿರ್ವಹಿಸಿದವರು. ಶಾಸನಾಧ್ಯಯನ ಪಿತಾಮಹರೆಂಬ ಖ್ಯಾತಿ ಪಡೆದಿರುವ ಬೆಂಜಮಿನ್ ಲೂಯಿ ರೈಸ್ ಇವರ ಹಿರಿಯ ಸಹೋದರರು. ಹಾಗಾಗಿ ಇವರುಗಳನ್ನು ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಕುಟುಂಬದ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿ ವಿದ್ವಾಂಸರೆಂದೇ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ತಂದೆಯೊಂದಿಗೆ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಇವರು ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಜೊತೆಗೆ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆ–ಸಾಹಿತ್ಯಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದರು. ಬೆಂಗಳೂರು ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕಬಳ್ಳಾಪುರಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕರಾಗಿ 1873–95ರ ತನಕ ಕೆಲಸ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಇವರು ಬೆಂಗಳೂರು ಲಂಡನ್ ಮಿಷನ್ ಹೈಸ್ಕೂಲಿನ ಮುಖ್ಯೋಪಾಧ್ಯಾಯರಾಗಿಯೂ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರ, ವಿದ್ಯಾಪ್ರಸಾರ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡು ಅವಿಶ್ರಾಂತವಾಗಿ ದುಡಿದು 1915 ರಲ್ಲಿ ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಮರಳಿದರು.

ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಆಚರಣೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಇವರು ಹಳೆಯ ಒಡಂಬಡಿಕೆ(ಓಲ್ಡ್ ಟೆಸ್ಟಮೆಂಟ್)ಯನ್ನು ಸರಳಗನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಬರೆದು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು (1890). ಅಲ್ಲದೆ ಹೊಸ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಮೋಸಸ್‌ನ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಆದಿಕಾಂಡವೆಂಬ ಮೊದಲ ಭಾಗವನ್ನು 1908 ರಲ್ಲೂ ಮೋಸಸ್ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಯಾತ್ರಾಕಾಂಡವೆಂಬ ದ್ವಿತೀಯ ಭಾಗವನ್ನು 1909ರಲ್ಲೂ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಬರೆದು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಹಾಗೆಯೇ ಕನ್ನಡ ಬೈಬಲ್ ಕೀರ್ತನೆಗಳೆಂಬ ಕಿರುಹೊತ್ತಗೆಯನ್ನು ಮತ್ತು ಬೈಬಲ್ ಕುರಿತ ಹಲವು ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಬರೆದರು. ಇವರು ಬರೆದ ಎರಡು ಹಾಡುಗಳು ಕನ್ನಡ ಸಂಗೀತ ಸಂಗ್ರಹ ದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ.

ಆಂಗ್ಲ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರೈಸರು ಮೂರು ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು 1915 ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಎ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಕೆನರೀಸ್ ಲಿಟರೇಚರ್ ಎಂಬುದು ಆಂಗ್ಲಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಮೊದಲ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಚರಿತ್ರೆಯಾಗಿದೆ. ಇದು ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯಚರಿತ್ರೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೃತಿಯಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸುವ ಮೊದಲ ಪ್ರಯತ್ನವೆನ್ನಬಹುದು. 12 ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಜೈನ, ವೀರಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ, ಆಧುನಿಕ–ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ವಿಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಒಂದು ಸ್ಥೂಲ ಪರಿಚಯವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದ ವಿಮರ್ಶೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾ ಇವರು ನೀಡಿರುವ ಕೆಲವು ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ಇವರ ಅನುವಾದ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಉತ್ತಮ ಮಟ್ಟದ್ದು, ಹಾಗೆಯೇ ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಅಂಶಗಳು ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. ಕೆಲವು ದೋಷಗಳೂ ಇವೆ. ಈ ಕೃತಿಯನ್ನು ಸಂಗಮನಾಥ ಜಿ.ಹಂಡಿ ಮತ್ತು ಪೌಲಿನಾ ಎಂ. ನಂದಗಾಂ ಅವರುಗಳು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಗೆ ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆಂಗ್ಲ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಇವರ ಇತರ ಕೃತಿಗಳಿವು: ಬೆಂಜಮಿನ್ ರೈಸ್ ಆರ್ ಫಿಫ್ಟಿ ಇಯರ್ಸ್ ಇನ್ ದಿ ಮಾಸ್ಟರ್ಸ್ ಸರ್ವಿಸ್ ಮತ್ತು ದಿ ಮಹಾಭಾರತ ಅನ್ಯಾಲಿಸಿಸ್ ಅಂಡ್ ಇಂಡೆಕ್ಸ್. ಇವರು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಹ್ಯಾರೋ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ವಿಶ್ರಾಂತ ಜೀವನ ನಡೆಸಿ 1936ರ ಜುಲೈನಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದರು.

(ಜಿ.ಟಿ.ಎಸ್.)

ರೋಜಡಿ: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ವಿ.ಪಿ. ಪಾಂಡ್ಯ ಅವರು 1962–65ರವರೆಗೆ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೂರು ಹಂತಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಜೊತೆಗೆ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ (100–300) ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತವು. ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲಮಾನದ ಪ್ರಕಾರ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2260–1925. 1982–86 ಮತ್ತು 1992–95ರವರೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೂರು ಹಂತಗಳ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಗೊತ್ತುಮಾಡಲಾಯಿತು. ಇವು: ಹಂತ ಸಿ– ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1900–1700, ಹಂತ ಬಿ– ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2200–1900 ಮತ್ತು ಹಂತ ಎ–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2500–2200. ಇಲ್ಲಿಯ ಮಣ್ಣಿನ ಮನೆಗಳು ಕಲ್ಲುಗುಂಡುಗಳ ತಳಪಾಯದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ. ಸುಟ್ಟ ಇಲ್ಲವೆ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಬಳಕೆಯಿಲ್ಲ. ಸ್ನಾನದ ಕಟ್ಟೆ, ಬಾವಿ, ಚರಂಡಿ ಮುಂತಾದುವುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ನೆಲೆಯ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಎ ಮತ್ತು ಬಿ ಹಂತಗಳ ಅವಶೇಷಗಳ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ತ್ರಿಕೋಣಾಕೃತಿಯ ಕಟ್ಟಡ ಅಪರೂಪವಾದುದು. ನೆಲೆಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಳ ಸುತ್ತಿನ ಕೋಟೆಯ ಭಾಗಗಳಿದ್ದುವು. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿಯಿದ್ದರೆ ಇನ್ನೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಕೊಟ್ಟಿಗೆಯಿತ್ತು. ವಸತಿಯ ಕೇಂದ್ರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಂಗಳವಿರುವ ಮನೆಗಳ ಸಾಲು ಇತ್ತು. ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೇ ಇಕ್ಕಟಾದ ಉದ್ದನೆಯ ಕೊಟ್ಟಿಗೆ, ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ದವಸ ಒಕ್ಕುವ ಸ್ಥಳ ಮತ್ತು ಧಾನ್ಯ ಸಂಗ್ರಹದ ಕಣಜಗಳಿದ್ದುವು. ಸಿ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹೊರಸುತ್ತಿನ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಮಹಾದ್ವಾರವಿದೆ. ಆದರೆ ದ್ವಾರದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಕೊತ್ತಳಗಳಿಲ್ಲ. ಇದು ಬಹುಶ: ದನಕರುಗಳು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳದಂತೆ ಕಟ್ಟಿದ ಗೋಡೆಯಾಗಿರಬೇಕು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಚಚ್ಚೌಕ ಕಟ್ಟಡ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಯಾವ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ಇದನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ ಯೆಂಬುದು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಈ ನೆಲೆಯಿಂದ ವಿವಿಧ ಸಸ್ಯಗಳ ಸು. 10,000 ಕಾಳುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ರಾಗಿ, ಜೋಳ ಇವು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದ ಕಾಳುಗಳು. ಇವರು ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕಾಳುಕಡ್ಡಿಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು ಮತ್ತು ಹಣ್ಣು–ಕಾಯಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ಇದರಿಂದ ಖಚಿತಪಟ್ಟಿದೆ. ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಕಂದು–ಹಳದಿ ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ತಟ್ಟೆ, ಹಿಡಿಯಿರುವ ಬಟ್ಟಲು, ಜಾಡಿ ಮುಂತಾದವು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಆದರೆ ಸಿಂಧ್ ಪ್ರದೇಶದ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿರುವ ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಲಿ, ಪರಶುವಿನ ಆಕಾರದ ಕೊಡಲಿ, ಮೀನಿನ ಗಾಳ ಮುಂತಾದ ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಪರಶುವಿನ ಮೇಲೆ ನಾಲ್ಕು ಗಂಟಿನ ರೇಖಾಚಿತ್ರವಿದೆ. ಒಂದೇ ಒಂದು ಒಡೆದ ಮಣಿ ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ವಿಧದ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಈ ಎಲ್ಲ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದು ಕೃಷಿಕರ ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲಕರ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆ ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ಅಳಿಯಲಿಲ್ಲ; ಹೊಸ ಜೀವನಶೈಲಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತೆಂಬುದನ್ನು ಇದರಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ರೋಪರ್ (ರೂಪರ್): ಪೂರ್ವ ಪಂಜಾಬಿನ ಅಂಬಾಲ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಟ್ಲೆಜ್‌ನದಿ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿ ನೆಲೆ. 1953–56ರಲ್ಲಿ ವೈ.ಡಿ. ಶರ್ಮ ಅವರು ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ನಾಲ್ಕು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮೊದಲನೆಯದು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಂತ. ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಕಾಲ, ಕುಷಾಣ ಮತ್ತು ಗುಪ್ತರಕಾಲ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲಗಳು

ರೋಪರ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಕುಂದರಿಕೆ ಬಾವಿಗಳು

ಅನಂತರದ ಹಂತಗಳಾಗಿವೆ. ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಸ್ತರದಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ನಗರ ಯೋಜನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆತಿಲ್ಲವಾದರೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇತರ ಲಕ್ಷಣಗಳೆನಿಸಿರುವ ಒಳ ಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹಾಗೂ ವೇದಿಕೆಗಳು ಇಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನ ಚಕ್ರಾಕಾರದ ಮಣಿಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಲಿ, ಚರ್ಟ್‌ಕಲ್ಲಿನ ಉದ್ದ ಅಲಗು, ಘನಾಕೃತಿಯ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು, ಚಿತ್ರಲಿಪಿಯುಳ್ಳ ಚದರಾಕಾರದ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮುದ್ರೆ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಾಗರಿಕತೆಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳೇ ಆಗಿವೆ. ಹರಪ್ಪ ಮಾದರಿಯ ಕೆಲವು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಕೊಕ್ಕುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ (ಬೀಕರ್) ಇಂಥ ಒಂದು ಉದಾಹರಣೆ. ಎಸ್ ಆಕಾರವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ ಇಲ್ಲಿ ವಿರಳವಾಗಿರುವುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಏಕೈಕ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಯ ಆಕೃತಿಯಾಗಲೀ ರಂಧ್ರಗಳಿರುವ ಗುಬುಟಾಗಲೀ ಇಲ್ಲ. ಇವು ಲೋಥಲ್‌ನ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರೌಢ ಹಂತದ ಮುದ್ರೆಗಳಿಗಿಂತ ಅಂತ್ಯ ಕಾಲದ ಮುದ್ರೆಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಸಿಂಧೂ–

ಸರಸ್ವತಿ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಇಳಿಮುಖ ಕಾಲದ ಕುರುಹಾಗಿರುವ ಚೂಪಾದ ತಳವುಳ್ಳ ಮಡಕೆ (ಪಾಯಿಂಟೆಡ್ ಗಾಬ್ಲೆಟ್) ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಹರಪ್ಪ ಜನ ರೋಪರ್‌ನಲ್ಲಿ ಬಹಳ ತಡವಾಗಿ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿರುವುದಕ್ಕೆ ಇದು ಸ್ಪಷ್ಟಸೂಚನೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಹರಪ್ಪದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಮಾದರಿಗಳೆಂದರೆ ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ, ರಂಧ್ರಗಳುಳ್ಳ ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ಜಾಡಿ, ಸಣ್ಣಕತ್ತಿನ ಜಾಡಿ ಮತ್ತು ಕಿರಿದಾದ ಹಾಗೂ ತೆಳ್ಳಗಿನ ದೊಡ್ಡ ತಟ್ಟೆಗಳು ಮತ್ತು ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಮುದ್ರೆಗಳ ಹೋಲಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಈ ನೆಲೆ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರೌಢಾವಸ್ಥೆಯ ಕಾಲದ್ದೆಂದು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2100–1400) ಹೇಳಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ವೇದಿಕೆ ಇರುವುದು ವಿಶೇಷ. ರೋಪರ್ ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳು ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಗುಜರಾತಿನ ಲೋಥಲ್, ಸುರಕೋಟಡ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿವೆ.

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ನೆಲೆಯ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಈ ಜನರ ಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ಸಮಾಧಿ ಗುಂಡಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ 2.4x1.0ಮೀ ಉದ್ದಗಲ ಹಾಗೂ 0.67ಮೀ ಆಳವಾಗಿವೆ. ಒಟ್ಟು 13 ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ 13 ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ತಲೆ ವಾಯವ್ಯ ದಿಕ್ಕಿಗಿರುವಂತೆ ಶವವನ್ನು ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಶವವನ್ನು ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣವಾಗಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಜಾಡಿಗಳು, ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ ಮಂತಾದುವುಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಶವದ ತಲೆ ಇಲ್ಲವೆ ಕಾಲುಗಳ ಬಳಿ ಇಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆಲವು ಕಡೆ ಶವದ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿಟ್ಟಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ಒಂದು ಕಡೆ ಮಾತ್ರ ಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಶವವನ್ನಿಟ್ಟಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಈ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ 2ರಿಂದ26 ಮಡಕೆಗಳಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಫಯಾನ್ಸ್‌ಗಾಜು ಹಾಗೂ ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಉಂಗುರ, ಮಣಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಶವದ ಎಡ ಮಣಿಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಫಯಾನ್ಸ್‌ನ ಬಳೆ ಇದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯ ಕೆಳಗೆ ನಾಯಿಯ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರವಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿಯ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ವಿಧಿಯ ಕುರಿತಾಗಿ ಸ್ವಲ್ಪವಾದರೂ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲಲು ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿದೆ.

ಲೋಥಲ್‌ನಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2000) ಯಾವ ಜನರಿದ್ದರೋ ಬಹುಶಃ ಅದೇ ಜನಾಂಗದವರೇ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ. ಜನಾಂಗೀಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ 4 ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ರೋಪರ್‌ಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಜನರಿಗೂ ಇಂದಿನ ಪಂಜಾಬಿನ ಜನತೆಗೂ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಗುಜರಾತ್ ಮತ್ತು ಪಂಜಾಬಿನ ಜನರು ಇಂಡೊ–ಆರ್ಯನ್ ಭಾಷಾ ಕುಟುಂಬಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. ಸಿಂಧೂ ಬಯಲು ಹಾಗೂ ಗುಜರಾತಿನ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಹರಪ್ಪ ಜನ ಎರಡು ಅಥವಾ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ಜನಾಂಗೀಯ ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವರು. ಇಂಡೊ–ಆರ್ಯನ್ ಭಾಷೆ ಬಳಸುತ್ತಿರುವ ಇಂದಿನ ಜನರೊಂದಿಗೆ ಅವರ ಸಾಮ್ಯ ಪ್ರಾಯಶಃ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಮಹಾಪೂರದಂತಹ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಅನಾಹುತಗಳ ತರುವಾಯ ಹರಪ್ಪ ಜನ ಸಿಂಧೂ ಮತ್ತು ಸಾಬರಮತಿ ಕಣಿವೆಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಹೆಚ್ಚು ಸುರಕ್ಷಿತವಾದ ಎತ್ತರದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಹುಡುಕಿಕೊಂಡು ಹೊರಟಿರಬಹುದು. ಸಿಂಧೂ ಬಯಲಿನ ಕೆಲವರು ಘಗ್ಗರ್ ಕಣಿವೆಗೂ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ಸಟ್ಲೆಜ್ ಬಯಲಿಗೂ ಹೋದರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ರೋಪರ್ ನೆಲೆ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿತೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಈ ನೆಲೆ ನೈಸರ್ಗಿಕ ವಿಪತ್ತುಗಳಾದ ಮಹಾಪೂರ, ಭೂಕಂಪ ಅಥವಾ ಭೀಕರ ರೋಗಗಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಿ ನಾಶವಾಗಿರಬಹುದು. (ಬಿ.ಸಿ.ಎಸ್.)

ರೋಸೆಟ ಶಿಲೆ: ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನ ನೈಲ್ ನದಿ ಮುಖಜ ಭೂಮಿಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯ ನಗರದ ಸಮೀಪ ಇರುವ ರೋಸೆಟ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಿಲಾಫಲಕ (ರೋಸೆಟ ಸ್ಟೋನ್). ಇದನ್ನು 1799ರಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಯೋಧ ಬೌಚರ್ಡ್ ಎಂಬುವವನು ಪತ್ತೆ ಮಾಡಿದ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಹಿರೋಗ್ಲಿಫಿಕ್, ಡೆಮಾಟಿಕ್ ಮತ್ತು ಗ್ರೀಕ್ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿರುವ ಶಾಸನ ಪಂಕ್ತಿಗಳಿವೆ. ಮೆಂಫಿಸ್ ನಗರದ ಪುರೋಹಿತರಿಂದ ಬರೆಯಲಾದ ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಐದನೆಯ ಟಾಲಮಿ ಎಪಿಫಾನೆಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 205–180) ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ 9ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ತಾನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಘಟನೆಯ ಸ್ಮಾರಕವಾಗಿ ಈ ಶಾಸನವನ್ನು ಬರೆಸಿದ.

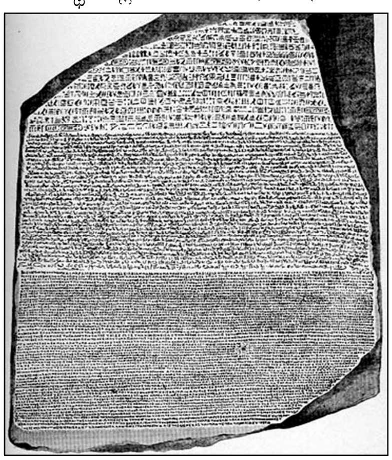
ರೋಸೆಟ ಶಾಸನ

ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಭೌತವಿಜ್ಞಾನಿ ತಾಮಸ್ ಯಂಗ್ (1773–1829) ಈ ಶಾಸನದ ಮೇಲೆ ರಾಜರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಆಯಾಕಾರದ ಕಂಸಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆದಿದ್ದುದನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿ 18–19ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಓದಲು ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಗ್ರೀಕ್ ಲಿಪಿಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಹಿರೋಗ್ಲಿಫಿಕ್ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಓದುವುದು ಸಾಧ್ಯವೆಂದು ತೋರಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಇದಲ್ಲದೆ ರಾಜರ ಹೆಸರಿನ ಹದಿಮೂರು ಸಂಕೇತಗಳ ಪೈಕಿ ಆರಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾದ, ಮತ್ತೆ ಮೂರಕ್ಕೆ ಬಲುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸರಿಯಾದ ಧ್ವನ್ಯಾತ್ಮಕ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನೂ ಸೂಚಿಸಿದ. ಶಿಲೆಯ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದ್ದ ಚಿತ್ರಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿನ ಪ್ರಾಣಿ, ಪಕ್ಷಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಬರವಣಿಗೆಯ ದಿಕ್ಕನ್ನೂ ಸೂಚಿಸಿದ.

ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಜೀನ್–ಫ್ರಾಂಕಾಯ್ ಚಾಂಪೋಲಿಯಲ್ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸ 1821–22ರಲ್ಲಿ ಯಂಗನ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿ ಹಿರೋಗ್ಲಿಫಿಕ್ ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಗ್ರೀಕ್ ಲಿಪಿಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಿ ಹಿರೋಗ್ಲಿಫಿಕ್ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಓದುವ ಹಾಗೆ ಮಾಡಿದಲ್ಲದೆ ಡೆಮಾಟಿಕ್ ಲಿಪಿಯನ್ನೂ ಓದಿದ. ಕೆಲವು ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಅಕ್ಷರ ರೂಪದಲ್ಲೂ ಕೆಲವು ವರ್ಣಾತ್ಮಕ ರೂಪದಲ್ಲೂ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಭಾವಾತ್ಮಕ ರೂಪದಲ್ಲೂ ಇವೆಯೆಂದು ಚಾಂಪೋಲಿಯನ್ ತೋರಿಸಿದ. ಶಾಸನವನ್ನು ಮೊದಲು ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆದು ಬಳಿಕ ಅದನ್ನು ಹಿರೋಗ್ಲಿಫಿಕ್ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುವಾದಿಸಲಾಯಿತೆಂದೂ ನಿರ್ಧರಿಸಿದ. ಈ ನಿರ್ಧಾರಗಳು ಮುಂದೆ ವಿಪುಲವಾದ ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಬರೆಹಗಳನ್ನು ಓದಲು ಸಹಾಯಕವಾದುವು. ಈ ಶಿಲೆ ಈಗ ಲಂಡನ್ನಿನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ಮಿನಲ್ಲಿದೆ. (ಟಿ.ವಿ.ಎಸ್.)

ರೋಮ್: ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪಿನ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿರುವ ಸರ್ವತಂತ್ರ ಸ್ವತಂತ್ರದೇಶ, ಇಟಲಿಯ ರಾಜಧಾನಿ. ಸು.2000 ವರ್ಷಗಳ ಇತಿಹಾಸವಿರುವ ಮಾನವ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕೇಂದ್ರ. ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಧರ್ಮಗುರು ಪೋಪ್ ಇರುವ ವ್ಯಾಟಿಕನ್ ನಗರವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರ ನಗರ ಹಾಗೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸುಂದರ ಸ್ಥಳ. ಟೆರಿನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ 16ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಇಟಲಿಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಏಳು ಬೆಟ್ಟಗಳ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಟೈಬರ್‌ನದಿಯ ಎರಡೂ ದಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಈ ಮಹಾನಗರವಿದೆ. ಇಟಲಿ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿರುವ ರೋಮ್ ಹಿಂದೆ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಟೈಬರ್ ನದಿ ಈ ನಗರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವುದು. ನಗರ ಭೂಪ್ರದೇಶ ಅಸಮ ಮೈದಾನದಿಂದಲೂ ವಾಯವ್ಯ ಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅಪೆನೈನ್ ಪರ್ವತದ ಇಳಿಜಾರಿನಿಂದಲೂ ಕೂಡಿದೆ. ಮಧ್ಯ ಇಟಲಿಯ ಪಶ್ಚಿಮದ ಪ್ರಮುಖ ಚಿರಾಯು ನಗರವೆನಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.753ರಲ್ಲಿ ಈ ನಗರ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರಬಹುದು ಎಂದು ಅಂದಾಜಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಮುಖ ಪುರಾತನ ಸುಂದರ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಚರ್ಚ್,ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸ್ನಾನಗೃಹ, ಕ್ರೀಡಾ ಸಮುಚ್ಚಯ ಹಾಗೂ ಅರಮನೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡು ಪ್ರವಾಸಿಗರ ನೆಚ್ಚಿನ ತಾಣವೆನಿಸಿದೆ. ರೋಮ್ ಪ್ರಪಂಚದ ಪುರಾತನ ಕಲೆಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿದೆ. ಪೋಪ್ ಜಾರ್ಜ್ XIII ಎಂಬಾತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದವು. ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಮುಖ ಗ್ರಂಥಾಲಯಗಳಾದ ಬಿಬ್ಲಿಯೋತಿಕ ನಜಿಯಾನಾಲ್ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ವಿಟ್ಟೋರಿಯೋ ಎಮಿನೇಲೇ II, ಜೊತೆಗೆ ಫ್ಲಾರೆನ್ಸ್‌ನ ಬಿಬ್ಲಿಯೋತಿಕ ಢಿಯಾನಾಲೆ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಲೈಬ್ರರಿ ಬೃಹತ್ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸದ ಗ್ರಂಥಾಲಯಗಳಾಗಿದ್ದು 15,00,000 ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ದ ಬಿಬ್ಲಿಯೋತಿಕ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿನಾ ಲೈಬ್ರರಿ 1667ರಲ್ಲಿ ಪೋಪ್ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ VII ಎಂಬಾತನಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು 3,36,000 ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ವ್ಯಾಟಿಕನ್ ನಗರ ವ್ಯಾಟಿಕನ್ ಲೈಬ್ರರಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು 5,00,000 ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ 60,000 ಅಪೂರ್ವ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನೂ ಹೊಂದಿದೆ.

ಮ್ಯೂಸಿಯಂ ಮತ್ತು ಗ್ಯಾಲರಿಗಳು: ರೋಮ್‌ನ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಗೆ ಸೇರಿದ ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳೂ ಚಿತ್ರ ಪ್ರದರ್ಶನಾಲಯಗಳೂ ಇಲ್ಲಿವೆ. ರೋಮ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳೂ ಚಿತ್ರಕಲಾ ಪ್ರದರ್ಶನಾಲಯಗಳೂ ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧವೂ ಬಹು ಅಮೂಲ್ಯವಾದವೂ ಆಗಿವೆ. ವ್ಯಾಟಿಕನ್ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಲಿಯನಾರ್ಡೊ ಡ ವಿಂಚಿ, ಮೈಕೆಲೆಂಜೆಲೋ ಮತ್ತು ರಾಫೆಲ್ ಇಂಥ ಮಹನೀಯರ ಅಮೋಘವಾದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. 1471ರಲ್ಲಿ ರೋಮ್‌ನ ಪ್ರಥಮ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಕ್ಯಾಪಿಟೋಲೈನ್ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು.

ರೋಮ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಚರ್ಚ್‌ಗಳು, ಅರಮನೆಗಳು ಮತ್ತು ಸುಂದರ ಕಾರಂಜಿಗಳು ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದವು. ವ್ಯಾಟಿಕನ್ ನಗರದಲ್ಲಿರುವ ಸಂತ ಪೀಟರನ ಬೆಸಲಿಕ ಯುರೋಪಿನ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡ ಚರ್ಚ್. ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡ ಶೈಲಿಗೆ ಇದು ಗುರುತಾಗಿದೆ. ಮೈಕೆಲಂಜೆಲೋ 1500ರಲ್ಲಿ ಈ ಚರ್ಚನ್ನು ರೂಪಿಸಿದನೆನ್ನುವರು. ಈ ಚರ್ಚಿನ ಒಳಗೆ ಅನೇಕ ಅಮೂಲ್ಯ ಕಲಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇತಿಹಾಸ: ಪುರಾತನ ನಾಗರಿಕತೆಯ ತೊಟ್ಟಿಲೆನಿಸಿದ ರೋಮ್ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನಗರ. ರೋಮನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 753ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಪುರಾಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಟೈಬರ್ ನದಿ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ರೋಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ರಕ್ಷಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ರೋಮ್ಯುಲಸ್ ಮತ್ತು ರೀಮಸ್‌ರು ಹೆಣ್ಣು ತೋಳದಿಂದ ಸಾಕಲ್ಪಟ್ಟ ದೇವರಮಕ್ಕಳು. ಆ ಸಹೋದರರ ಹೆಸರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಹಾಗೆ ನಗರವನ್ನು ರೋಮ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಈ ನಗರ ಕಂಚಿನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1500ರಲ್ಲಿಯೇ ಬೃಹತ್ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ಕೋಟೆಗಳು, ಆಲಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದ್ದುದಾಗಿತ್ತು. ಅದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1000–600ರವರೆಗೆ ರಾಜಕೀಯ

ವಾಗಿ ಭಾರತೀಯ-ಯುರೋಪ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಡನೆ ಸಂಬಂಧವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತ್ತು. 1 ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರೋಮ್ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇ ಶಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಹೆಮ್ಮೆಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಹೊಂದಿ ಇಟಾಲಿಯನ್ನರ ಆಳ್ವಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು.

6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ರೋಮನ್‌ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಚರ್ಚ್‌ಗಳ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. 1143ರ ರೋಮ್‌ಕ್ರಾಂತಿ ಮತ್ತು 1420ರ ಸ್ವಾವಲನ್ನರ ಆಡಳಿತದ ಅನಂತರ ರೋಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರವಾಯಿತು. 1871ರಲ್ಲಿ ರೋಮ್

ರೋಮನ್ ಸಭಾಸ್ಥಳ (ವರ್ಣಚಿತ್ರ)

ಇಟಲಿಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾಯಿತು. 1920ರ ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿಯ ಕ್ರಾಂತಿಯಿಂದಾಗಿ ರೋಮ್‌ನ ಪುರಾತನ ನಾಗರಿಕತೆ ಮತ್ತು ವೈಭವ ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಇದು ಅಗಸ್ಟಸ್ ಸೀಸರ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.63-14), ಮಾರ್ಕಸ್ ಆರಿಲಿಯಸ್ (121-180), ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಅರಸ ಸೀಸರ್ ಬೋರ್ಜಿಯ(1476-1507) ಮೊದಲಾದ ಸೈನ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಆಳಿದರು. ಒಲಂಪಿಕ್ ಕ್ರೀಡೆಗಳಿಂದಲೂ ರೋಮ್ ನಗರ ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ರೋಮ್‌ನಗರದಲ್ಲಿ ಈಗಲೂ ಪುರಾತನ ಬೃಹತ್ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಚರಿತ್ರಾರ್ಹ ಅವಶೇಷ ಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಆ ಕಾಲದ ಜನ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಚರ್ಚೆಗೆ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಕೂಡು ಚೌಕಗಳಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳೂ ಗ್ಲಾಡಿಯೇಟರ್ಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ತರಬೇತಿ ಹೊಂದಿದ ಶೂರ ಸೈನಿಕ ಹೋರಾಟಗಾರರು ಪರಸ್ಪರ ಕಾದಾಡುತ್ತಿದ್ದ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತೆರೆದ ಸ್ಥಳಗಳೂ ಇವೆ. ಬಯಲು ರಂಗಮಂದಿರವಿದ್ದಂತೆ ಆಗಿನ ಜನರಿಗೆ ಕಾದುವ ಬಯಲು ಯುದ್ಧಭೂಮಿಯೂ ಇದ್ದು ಅದು ಜನರಂಜನೆಗೂ ಅವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಡಲಾಗಿತ್ತು. ಯುದ್ಧಕೈದಿಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಹೋರಾಟ ಸಾವಿನಲ್ಲಿ ಪರ್ಯಾವಸಾನವಾಗು ತ್ತಿತ್ತು. ವೀರರು ಕಾಡುಮೃಗಗಳೊಡನೆ ಹೋರಾಡುವುದೂ ಮನರಂಜನೆಯ ಜನರಂಜನೆಯ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ತಮ್ಮ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕುವ ಕಾರ್ಯವಾಗಿ ಸೆರೆಹಿಡಿದ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮೀಯರನ್ನು ಸಿಂಹಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಕೊಲ್ಲಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಬಯಲು ಮಂದಿರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಈಗಲೂ ಸಂರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡು ಬರಲಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ 200ರ ಕಾರಕಲ್ಲ ಸಾಮೂಹಿಕ ಸ್ನಾನಗೃಹವನ್ನೂ ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡು ಬರಲಾಗಿದೆ. 300ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದೆನ್ನುವ ಡಿಯೊಕ್ಲಿಸಿಯನ್ ಸ್ನಾನಗೃಹ ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿ 3000 ಮಂದಿಗೆ ಅವಕಾಶ ಒದಗಿಸುವಂತಹ ದೊಡ್ಡದೂ ವಿಶಾಲವೂ ಆದದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳನ್ನು ಅಮೃತಶಿಲೆಯಿಂದ ಭವ್ಯವಾಗಿ ಕಟ್ಟಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸುಂದರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿಂದ, ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣಗಳ ಗಾಜುಗಳಿಂದ ರಚಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ರೋಮನ್ನರು ತಮ್ಮ ದೇವತೆಗಳಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ ಪಾನ್‌ಥಿಯನ್‌ಗಳನ್ನು (ದೇವಾಲಯಗಳು) ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡು ಬರಲಾಗಿದೆ. ಸು.315ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾನ್‌ಟೈನ್ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದ್ದು ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ಇಂದಿನವರೆಗೂ ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡು ಬರಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಉದ್ಯಾನವನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ದೊಮಸ್ ಆರಿಯ (ಹೊನ್ನಿನ ಮನೆ) ಎನ್ನುವ ಭೂಗತವಾಗಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಬಂಗಲೆಯಿದೆ. ಇದು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ನೀರೋನ ಅರಮನೆ ಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳುವರು. ವಿಶಾಲ ಪ್ರದೇಶವನ್ನಾವರಿಸಿರುವ ಇದರ ಕೆಲವು ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಣ್ಣ ಬಳಿಯಲಾಗಿದ್ದು ಇಂದಿಗೂ ಅದನ್ನು ನೋಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ರೋಮನ್ನರು ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಗಳಿಸಿದ ಜಯಕ್ಕಾಗಿ ಸು.100ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಮಾರ್ಕಸ್ ಆರೇಲಿಯಾಸ್ ಕಟ್ಟಡವಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಿಂತ ಭಂಗಿಯ ಸಂತಪಾಲನ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ(1589). ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 28ರಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ನರ ಮೊದಲ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಗಸ್ಟಸ್ ತನಗೂ ತಮ್ಮ ಕುಟುಂಬ ವರ್ಗದವರಿಗೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಭವ್ಯ ಸಮಾಧಿ (ಮಾಸೊಲೀಯಂ) ಈಗಲೂ ಆಕರ್ಷಕ ಸ್ಥಳವಾಗಿದೆ. ಹೊರಗಿನವರ ಆಕ್ರಮಣ ತಡೆಗಟ್ಟಲು ಸು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 200ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ.

ಜರ್ಮನಿಕ್ ಬುಡಕಟ್ಟು ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟ ರೋಮ್ ಅವನತಿಯತ್ತ ಹೊರಳಿತು. ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್‌ನ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಒಂದನೆಯ ಜಸ್ಟೀನಿಯನನು ಆಸ್ಟ್ರೋಗೋತ್‌ರನ್ನು 500ರ ನಡುವೆ ರೋಮಿನಿಂದ ಹೊರಗಟ್ಟಿ ರೋಮನ್ನರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ರೋಮ್ 700ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಪೋಪ್‌ರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಬಲವಾಯಿತು. ಲಂಬಾರ್ಡರು ರೋಮನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸುವುದನ್ನು ಎರಡನೆಯ ಪೋಪ್ ಸ್ಟೀಫನ್, ಫ್ರಾಕನ್ನರ ರಾಜನಾದ ಪೆಪಿನ್ನನ ಸಹಾಯದಿಂದ ತಡೆದ. 756ರಲ್ಲಿ ಪೆಪಿನ್ ರೋಮನ್ನೂ ಅದರ ಸುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೂ ಪೋಪರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಇಟಲಿಯ ದೇಶಾಭಿಮಾನಿ ಕೊಲ ಡಿ ರಿಯಿಂಜೊ ಎಂಬಾತ 1347ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಆದರೆ ಮುಂದಿನ ದಿನಗಳ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಆತ ಸತ್ತ. ಪುನರುಜ್ಜೀವನಕಾಲದಲ್ಲಿ ರೋಮ್ ಬಹಳಷ್ಟು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಹೊಂದಿತು. 1527ರಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್ ಮತ್ತು ಸ್ಪ್ಯಾನಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ರೋಮನ್ನು ಲೂಟಿಮಾಡಿ ಸಾವಿರಾರು ರೋಮನ್ನರನ್ನು ಕೊಂದಿತು. ಮುಂದೆ 1500ರ ಉಳಿದ ಕಾಲದಿಂದ 1600ರ ವರೆಗೆ ಬಂದ ಪೋಪರು ಅನೇಕ ದೊಡ್ಡ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ರೋಮನ್ನು ಮತ್ತೆ ವೈಭವಕ್ಕೆ ತಂದರು.

1798ರಲ್ಲಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಇಟಲಿ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ರೋಮನ್ನು ತನ್ನ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಎರಡನೆಯ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದ. ಪೋಪರಿಗೆ ಇದ್ದ ಎಲ್ಲ ರಾಜಕೀಯ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕಿತ್ತುಹಾಕಿದ. ಇದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದ 7ನೆಯ ಪೋಪ್ ಪಿಯಸ್‌ನನ್ನು ಸೆರೆಗೆ ಹಾಕಿಸಿದ. ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಸೋಲಿನ ಅನಂತರ 1815ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಪೋಪರು ಹಿಂದಿನಂತೆ ಎಲ್ಲ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. 1500ರಲ್ಲಿ ಇಟಲಿಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಟ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. 1848ರಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರರು ಇಟಲಿಯನ್ನು ಗಣರಾಜ್ಯವನ್ನಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದರು. 9ನೆಯ ಪೋಪ್ ಪಿಯಸ್ ಇದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ, ಓಡಿಹೋಗಬೇಕಾಯಿತು. ಆದರೆ 1849ರಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೈನ್ಯ ರೋಮನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಮತ್ತೆ ಪೋಪರನ್ನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ತಂದಿತು. 1861ರಲ್ಲಿ ಇಟಲಿಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎರಡನೆಯ ವಿಕ್ಟರ್ ಎಮಾನ್ಯುಯಲ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರೋಮ್ ಇಟಲಿಯ ರಾಜಧಾನಿ ಯಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇಟಲಿಯ ಸ್ವಯಂಸೇವಕರು 1867ರಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು

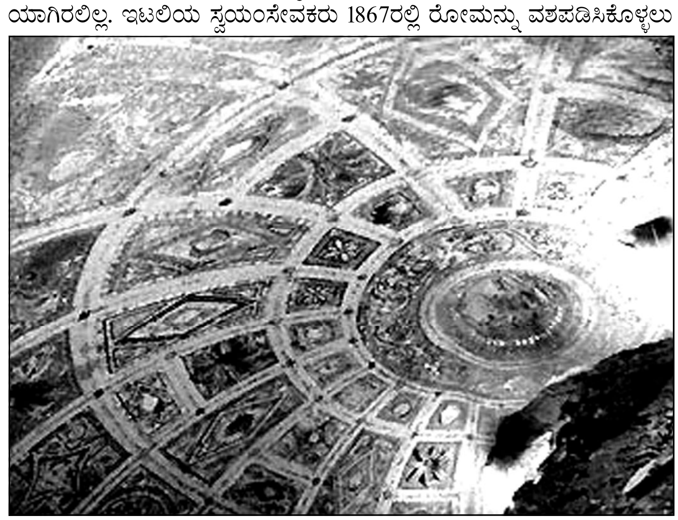

ಸಿಂಗರಿಸಿದ ಗವಿ ಕೋಣೆ

ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೈನಿಕರು ಇದಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶ ನೀಡಲಿಲ್ಲ. 1870ರಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರ ನಿರ್ಗಮನವಾದ ಬಳಿಕ ವಿಕ್ಟರ್ ಎಮಾನ್ಯುಯಲ್ ಯಾವ ಪ್ರತಿರೋಧವೂ ಇಲ್ಲದೆ ರೋಮನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ. ಪೋಪರ ಅಧಿಕಾರವನ್ನೆಲ್ಲ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆದ. ಇದನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ 9ನೆಯ

ಪೋಪ್ ಪಿಯಸ್ ವ್ಯಾಟಿಕನ್ ನಗರದಲ್ಲಿರತೊಡಗಿದ. 1871ರಲ್ಲಿ ವಿಕ್ಟರ್ ಎಮ್ಯಾನ್ಯುಯಲ್ ರೋಮನ್ನು ಇಟಲಿಯ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಮುಂದೆ 1929ರಲ್ಲಿ ಆದ ಒಪ್ಪಂದದಂತೆ ರೋಮನ್ನು ಇಟಲಿಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕರ ಧರ್ಮಾಧಿಕಾರಿಗಳೆಲ್ಲ ಒಪ್ಪಿದರು. ವ್ಯಾಟಿಕನ್ ನಗರವನ್ನು ಒಂದು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಯಿತು. ರೋಮನ್ನು ಆಳಿದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಜೂಲಿಯಸ್ ಸೀಸರ್‌ನನ್ನು ವಿಲಿಯಂ ಷೇಕ್ಸ್‌ಪಿಯರ್ ತನ್ನ ನಾಟಕದ ಮೂಲಕ ಎಲ್ಲಾ ದೇಶದವರಿಗೆ ಪರಿಚಯಿಸುವುದರ ಜೊತೆ ಜೊತೆಯಲ್ಲೆ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಚಾರವೂ ಆಯಿತು. ಬೆನಿಟೊ ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ ಇಟಲಿಯನ್ನೂ ರೋಮನ್ನೂ ಒಂದು ಶಕ್ತಿಶಾಲಿ, ಸುಂದರ ರಾಷ್ಟ್ರ ಹಾಗೂ ನಗರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದನೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈತ 1935ರಲ್ಲಿ ರೋಮ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲ ಯದ ಆವರಣ ವನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ. 1938ರಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರ ರೈಲು ನಿಲ್ದಾಣ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿ ಇದನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ನಾದರೂ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯು ದ್ಧದ ಪರಿಣಾಮ ಇದರ ಕೆಲಸ ನಿಧಾನಗತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಗಿದರೂ 1950 ರಲ್ಲಿ ಇದರ ಕೆಲಸ ಪೂರ್ಣಗೊಂಡಿತು. 1938ರಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ನಿರ್ಮಾಣವೆಂದರೆ ಯೂನಿವರ್ಸಲ್ ಎಕ್ಸಿಬಿಷನ್ ಆಫ್ ರೋಮ್ (ಯು.ಎ.ಆರ್.). 1942ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವವ್ಯಾಪಾರಮೇಳವನ್ನು ಯೋಜಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ರೋಮ್ ನಗರದ ಹೊಸ ರೈಲ್ವೆ ನಿಲ್ದಾಣದಿಂದ ಯು.ವಿ.ಆರ್. ನಡುವೆ ವಿಶಾಲವಾದ ಸುರಂಗಮಾರ್ಗ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿದೆ. 1960ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಚಳಿಗಾಲದ ಒಲಂಪಿಕ್ ಕ್ರೀಡಾಕೂಟ ಆಯೋಜನೆಗೊಂಡಿತ್ತು. 1980ರಿಂದ ರೋಮ್‌ನ ಆಡಳಿತ ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗೆ ಮುಂದಾಗಿದೆ.

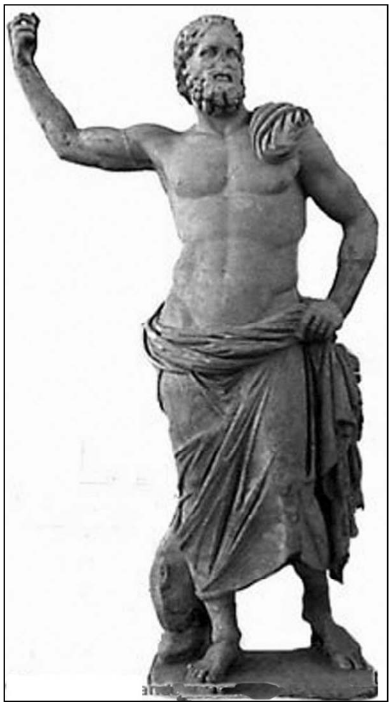

ಪೊಸಿಡಾನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನ)

1990ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಬೃಹತ್ ಸಭಾಂಗಣವನ್ನು ರಚಿಸಲು ರೋಮ್ ಸರ್ಕಾರ ಕಾರ್ಯ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದೆ. ಸಹಸ್ರಮಾನೋತ್ಸಹವದ ಅಂಗವಾಗಿ ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಂಡಿರುವ ಅನೇಕ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಿಗೆ ವಿರೋಧವು ಸಹ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತಿದೆ. ಆದರೂ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ರೋಮ್ ತನ್ನ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಸಹ ಮುಂದುವರೆಸುತ್ತಿದೆ. (ಕೆವಿ.)

ರೋಮನ್ ಸಿಂಹಾಸನ: ಪ್ರಶ.79ರಲ್ಲಿ ವೆಸ್ಯೂವಿಯಸ್ ಅಗ್ನಿ ಪರ್ವತದ ಸ್ಫೋಟದಿಂದ ನಾಶವಾಗಿ ಹೋದ ಮೂರು ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ಹರ್ಕ್ಯುಲೇನಿಯದಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸು.25ಮೀ ಆಳದಲ್ಲಿ ರೋಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸಿಂಹಾಸನದ ಅವಶೇಷ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವತೆಗಳ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದಂತಹ ಸಿಂಹಾಸನದ ಎರಡು ಕಾಲುಗಳು ಮತ್ತು ಬೆನ್ನಾಸರೆಯ ಭಾಗ ಮಾತ್ರ ದೊರಕಿದೆ. ಜೂಲಿಯಸ್ ಸೀಸರನ ಮಾವನ ಮನೆಯಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶವೆಂದು ನಂಬಲಾದ ವಿಲ್ಲಾದ ಪಪಿರಿ ಸಮೀಪದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಇದು ಪತ್ತೆಯಾಗಿದ್ದು ಇದೊಂದು ಅಪೂರ್ವ ಶೋಧನೆ ಎಂದು ಬಣ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ರೋಮನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ದೇಶದ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮನ್ನರು ಹಲವಾರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹವ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಕರಿಂದ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ರೋಮನ್ನರ ದಿನನಿತ್ಯದ ರೂಢಿಗಳು ಮತ್ತು ನಿಯಮಗಳು ಹಾಗೂ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಮಾದರಿ ಹಾಗೂ ಶೈಲಿಗಳಿಗೆ ಗ್ರೀಕ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮನ್ನರು ಮೊದಲಿಗೆ 12 ಪಟ್ಟಿಗಳು ಎಂಬ ನಿಯಮಾನುಸಾರ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದು ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ರೋಮನ್ನನಿಗೂ ನೀತಿ ಮತ್ತು ಜೀವನಮಟ್ಟವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತ್ತು. ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಎಲ್ಲಾ ನಿರ್ಧಾರಗಳು ನ್ಯಾಯಾಧೀಶನ ನಿರ್ದೇಶನಗಳನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದವು. ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕರಾಗಿರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. 12 ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಅನಂತರ ಸಾಮ್ರಾಟ ಅಗಸ್ಟಸ್ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಪಡಿಸಿದ (ಗ್ರಾಫಿ). ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಗುರುತಿಸಿರುವಂತೆ ಕೆಲವು ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಟರು ಸಂಶಯಾಸ್ಪದವಾಗಿ ಸಾಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಂದರೆ ಅವರ ಸಾವಿನ ಬಗ್ಗೆ ಯಾವುದೇ ಆಧಾರಗಳು ಇರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ ಅಥವಾ ಕಡಮೆ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವೆಲ್ಲವೂ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಟರ ಆಡಳಿತ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು. ತರುವಾಯ ರೋಮ್ ಗಣರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿತು.

ದೈನಂದಿನ ಜೀವನ: ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮನ್ನರ ದೈನಂದಿನ ಜೀವನ ಬೆಳಗಿನ ಉಪಾಹಾರ ದೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ಕೆಳ ಸ್ತರದಲ್ಲಿದ್ದ ರೋಮನ್ನರನ್ನು ಪ್ಲಿಬಿಯನ್ಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರೊಟ್ಟಿಯನ್ನು ನೀರು ಅಥವಾ ದ್ರಾಕ್ಷಾರಸದಲ್ಲಿ ಅದ್ದಿ ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೇಲ್ದರ್ಜೆಯ ರೋಮನ್ನರನ್ನು ಪೆಟ್ರಿಷಯನ್ಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರು ಮಾಂಸ, ಹಣ್ಣು, ತರಕಾರಿ, ರೊಟ್ಟಿ ಹಾಗೂ ಜೇನನ್ನು ಸೇವಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರೋಮನ್ನರು ದಿನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಟೋಗ ಎಂಬ ಲುಂಗಿಯಂಥ ವಸ್ತ್ರವನ್ನು ಸುತ್ತಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಟ್ಯುನಿಕ್ ಎಂಬ ಆಧುನಿಕ ಟೀಶರ್ಟ್‌ನಂಥ ಬಟ್ಟೆಯನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದು ಸಹಜವಾಗಿತ್ತು. ಚಿಕ್ಕ ಮಕ್ಕಳ ದಿರಸು ಮಂಡಿಯವರೆಗೆ ಇದ್ದು ತಿಳಿಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಅಂಚು ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಮಕ್ಕಳು ಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಸಿಗೆ ಬಂದಂತೆ ಅವರ ದಿರಸುಗಳು ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದುವು. ರೋಮನ್ನರು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಭಾ ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆ ಸ್ಥಳ ನಗರದ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಜನರು ಲೇವಾದೇವಿ, ವ್ಯಾಪಾರ, ಖರೀದಿ ಮತ್ತು ಮಾರಾಟಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಭೆ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಭಾಷಣಗಳು, ಹಬ್ಬಗಳು ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಗಳೂ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ದಿನನಿತ್ಯ ಮಕ್ಕಳು ಸಂಘಟಿತ ಶಾಲೆಗಳಿಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು. ರೋಮನ್ನರು ಪುರಾತನ ಗ್ರೀಕ್ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಪರಿಣಾಮಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಮಾತನಾಡುವುದು ಮತ್ತು ಚರ್ಚೆ ಮಾಡುವುದನ್ನು ಕಲಿಯುವುದು ರೋಮ್‌ನ ಶಿಕ್ಷಣದ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಶಾಲೆಗಳು ಸೂರ್ಯೋದಯಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆಯೇ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಂಡು ಮಧ್ಯಾಹ್ನದ ವೇಳೆಗೆ ಅಂತ್ಯಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದುವು. ಕಲಿಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮಕ್ಕಳು ಮನೆಯಲ್ಲೇ ತಮ್ಮ ತಂದೆ-ತಾಯಿಗಳಿಂದ ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ವಿದ್ಯೆಗಳನ್ನೂ ಕಲಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ತಂದೆಯು ಗಂಡು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ರೋಮನ್ ಕಾನೂನು, ಇತಿಹಾಸ, ರೂಢಿ ಆಚರಣೆಗಳು ಮತ್ತು ದೈಹಿಕ ಕಸರತ್ತುಗಳ ತರಬೇತಿಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ. ಇದು ಅವರನ್ನು ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ನೂಲುವುದು, ನೇಯುವುದು ಮತ್ತು ಹೊಲಿಗೆ ಹಾಕುವುದನ್ನು ತಾಯಂದಿರು ಕಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮನ್ನರಲ್ಲಿದ್ದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ರೂಢಿ ಎಂದರೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳಿಗೆ ಹೋಗುವುದು. ಬಹಳಷ್ಟು ರೋಮನ್ ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷರು ದಿನದಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮೆಯಾದರೂ ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳಿಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳು ತಣ್ಣೀರು ಮತ್ತು ಬಿಸಿನೀರಿನ ಕೊಳಗಳು, ವಲ್ಲಿ(ಟವೆಲ್), ಗುಲಾಮ ಸೇವಕರು, ಹಬೆಯ ಕೋಣೆಗಳು, ಮಸಾಜು ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ವ್ಯಾಯಾಮ ಕೊಠಡಿ ಮತ್ತು ಕ್ಷೌರಗೃಹಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಒಂದು ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮ್‌ನಲ್ಲಿ 900 ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳಿದ್ದುವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಚಿಕ್ಕ ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳಲ್ಲಿ 300 ಜನರು ಸ್ನಾನ ಮಾಡಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ದೊಡ್ಡ ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳಲ್ಲಿ 1500 ಜನರು ಸ್ನಾನ ಮಾಡಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಈ ರೂಢಿ ಅವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ದಿನಕಳೆದಂತೆ ಶ್ರೀಮಂತ ರೋಮನ್ನರು ವಿಶ್ರಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಹಾಗೂ ಬಡವರು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ದಿನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ನರು ಸಾವಿರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯ ದೇವರುಗಳನ್ನು ಹಲವಾರು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರೋಮನ್ನರು ತಮ್ಮ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೊಠಡಿ ಅಥವಾ ಹೊಳೆಯುವ ವಸ್ತುವನ್ನು ದೇವರ ಪೂಜೆಗೋಸ್ಕರವೇ ಹೊಂದಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ರೋಮನ್ನರು ಮನರಂಜನೆಯನ್ನು ಕೂಡ ಬಹಳ ಇಷ್ಟಪಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಲವಾರು ರಂಗಮಂದಿರಗಳಿದ್ದು, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಮುಕ್ತ ಪ್ರವೇಶವಿದ್ದು, ಶ್ರೀಮಂತ-ಬಡವರೆಲ್ಲರೂ ಯಾವ ಭೇದವಿಲ್ಲದೆ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

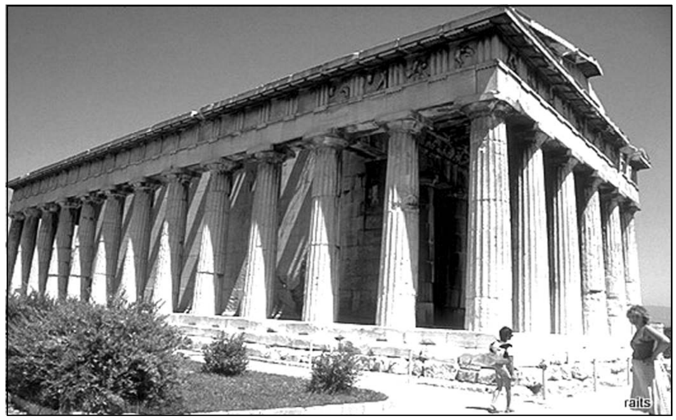

ಹೆಫೈಸ್ಟೋಸ್ ದೇವಾಲಯ

ರೋಮನ್ನರದು ಪಿತೃಪ್ರಧಾನ ಕುಟುಂಬ ವ್ಯವಸ್ಥೆ. ತಂದೆ ಕುಟುಂಬದ ಯಜಮಾನ ನಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದ ಹಾಗೂ ತನ್ನ ಕುಲವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಆಸ್ತಿ, ಭೂಮಿ, ನೌಕರರು, ಸ್ವತಂತ್ರರೆಲ್ಲರೂ ಯಜಮಾನನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಧೀನದಲ್ಲಿರುವವರನ್ನು ಕುಟುಂಬದ ಸದಸ್ಯರೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕುಟುಂಬದ ರಕ್ಷಣೆ ಹಾಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಉತ್ಪಾದನೆ ಮಾಡುವುದು ಇಂಥ ದೊಡ್ಡ ಕುಟುಂಬದ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು.

ರೋಮನ್ನರು ತಮ್ಮ ಮನೆಗಳನ್ನು ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಅಂಗಳದ ಸುತ್ತ ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಉದ್ದೇಶಗಳಿಗಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದ್ವಾರಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ತೆರೆದ ಚಾವಣಿ ಹೊಗೆ ಹೊರ ಹೋಗಲು ಅನುವು ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತ್ತು, ಮಳೆ ನೀರು ಒಳ ಬರುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ತೆರೆದ ಮನೆಯ ಮಧ್ಯದ ಅಂಗಳ(ನಡುಮನೆ) ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಿಶ್ರಾಮದ ಸ್ನಾನಗೃಹ, ಕುರ್ಚಿಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕೈತೋಟವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಮನೆಯ ಒಳಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ವಿಭಕ್ತ ಕುಟುಂಬಗಳಿಗೆ ಕೊಠಡಿಗಳು, ಒಂದು ಭೋಜನ ಕೊಠಡಿ, ಒಳಾಂಗಣ ಸ್ನಾನ ಕೊಠಡಿಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದವು.

ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮನ್ನರು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಕೌಶಲಕ್ಕೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರು ಮಹಾನ್ ಕಟ್ಟಡಗಳಾದ ಬಯಲುಚಂದ್ರಾಂಗಣ (ಕಲಾಸಿಯಮ್), ಮೇಲ್ಗಾಲುವೆಗಳು (ಆಕ್ವಿಡಕ್ಟ್) ಮತ್ತು ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಸರ್ವದೇವ ಮಂದಿರಗಳನ್ನು (ಪ್ಯಾಂತಿಯನ್) ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದರು. ಅರ್ಚಕರು ಮೊದಲು ಶಿಲ್ಪಿಗಳಾಗಿದ್ದು ಏನೇ ಆದರೂ ಅದು ದೇವರ ಇಚ್ಛೆಯಿಂದ ಎಂದು ಹೇಳಲು ಅವರು ಇಂಥವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರೋಮನ್ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಮೊದಲಿಗೆ ಗ್ರೀಕರಿಂದ ಈ ಕಲಾವಂತಿಕೆಯನ್ನು ಕಲಿತರು. ಅನಂತರ ತಮ್ಮ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಕಲ್ಪನಾತೀತ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯಿಂದ ಪ್ರಪಂಚ ವಿಖ್ಯಾತರಾದರು. (ಎಸ್‌ಯು.ಎಸ್.)

ರೋಮ್ಯುಲಸ್ ಮತ್ತು ರೀಮಸ್: ರೋಮ್‌ನಗರ ಸ್ಥಾಪಕರು. ಇವರ ಬಗ್ಗೆ ಇರುವ ದಂತಕಥೆ ರೋಮನ್ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾದುದು. ಈ ಅವಳಿ ಸಹೋದರರು ಅಲ್ಬಲಾಂಗದ ದೊರೆ ನ್ಯೂಮಿಟರನ ಮಗಳ ಮಕ್ಕಳು. ನ್ಯೂಮಿಟರ್‌ನ ತಮ್ಮ ಆಮುಲಸ್ ಅಣ್ಣನ ಮೇಲೆ ದಂಗೆಯೆದ್ದು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಆತನ ಮಗಳು ರೀಸಿಲ್ವಿಯ ಕನ್ಯೆಯಾಗಿಯೇ ಉಳಿಯಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಬಂಧ ಹೇರಿದ. ಆದರೆ ಮಾರ್ಸ್‌ದೇವತೆ ರೀಸಿಲ್ವಿಯಳನ್ನು ಪ್ರೇಮಿಸಿದ. ಅವನಿಂದ ರೀಸಿಲ್ವಿಯ ಎರಡು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಪಡೆದಳು. ಇದನ್ನು ತಿಳಿದ ಆಮುಲಸ್ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಬುಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಹಾಕಿ ಟೈಬರ್ ನದಿಗೆ ಎಸೆದು ಕೊಲ್ಲಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಆದರೆ ಆ ಬುಟ್ಟಿ ನದಿಯಲ್ಲಿ ತೇಲಿಕೊಂಡು ಹೋಗಿ ಪಾಲಟೈನ್ ಬೆಟ್ಟದ ಬುಡದಲ್ಲಿಯ ಪವಿತ್ರ ಅಂಜೂರ ಮರದ ಬಳಿ ದಂಡೆಗೆ ಬಂದು ಸೇರಿತು. ಅಲ್ಲೇ ಇದ್ದ ಹೆಣ್ಣುತೋಳವೊಂದು ಈ ಅವಳಿ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಹಾಲುಣಿಸಿ ಪೋಷಿಸಿತು. ಫಾಟುಲಸ್ ಎಂಬ ಗೊಲ್ಲ ಈ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡುಹೋಗಿ ಸಾಕಿದ. ಅವನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ರೋಮ್ಯುಲಸ್ ಮತ್ತು ರೀಮಸ್ ಸಾಹಸಿ ತರುಣರಾದ ಮೇಲೆ

ತೋಳವೊಂದು ರೋಮ್ಯುಲಸ್ ಮತ್ತು ರೀಮಸ್‌ಗೆ ಹಾಲೂಡುತ್ತಿರುವುದು

ಆಮುಲಸ್‌ನನ್ನು ಕೊಂದು ತಮ್ಮ ತಾತ ನ್ಯೂಮಿಟರ್‌ಗೆ ಮತ್ತೆ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ದೊರಕಿಸಿ ಕೊಟ್ಟರು. ತಾವು ಟೈಬರ್ ನದಿಯ ದಡ ಸೇರಿದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಗರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ರೋಮ್ಯುಲಸ್ ಕಟ್ಟಿದ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯನ್ನು ದಾಟಲು ಹೋದ ರೀಮಸ್ ತನ್ನ ತಪ್ಪಿಗಾಗಿ ಪ್ರಾಣತೆತ್ತ.

ರೋಮ್ಯುಲಸ್ ಹೊಸದಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಜನರು ಬಂದು ನೆಲಸಲು ಅನೇಕ ಅವಕಾಶಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿದ. ನೆರೆರಾಜ್ಯ ಸರ್ಬೈನರನ್ನು ರೋಮಿಗೆ ಆಹ್ವಾನಿಸಿ ಅವರ ಸ್ತ್ರೀಯರು ರೋಮನ್ನರನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ ನೆಲಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ರೋಮ್ಯುಲಸ್ ಸರ್ಬೈನರ ದೊರೆ ಟೈಟಸ್‌ನೊಂದಿಗೆ ಜಂಟಿಯಾಗಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ. ಟೈಟಸ್‌ನ ಮರಣಾನಂತರ ರೋಮ್ಯುಲಸ್ ಒಬ್ಬನೇ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿ ಅನೇಕ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಮುದಾಯಗಳನ್ನೂ ಒಂದೊಂದು ಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ ಕ್ಯೂರಿ ಎಂಬ ಹತ್ತು ವಿಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಹಿರಿಯನಾಗರಿಕರಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸೆನೆಟ್ ಸಭೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ರಾಜ್ಯದ ಸುಗಮ ಆಡಳಿತ ಮತ್ತು ಸಮಾಜದ ಭದ್ರತೆಗೆ ಸೂಕ್ತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಈ ರೀತಿ 40 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿದ. ಈತ ಒಮ್ಮೆ ಚಂಡಮಾರುತಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿ ಕಣ್ಮರೆಯಾದ. ತಮ್ಮ ದೊರೆ ಒಬ್ಬ ದೇವತೆಯಾದನೆಂದು ನಂಬಿದ ರೋಮನ್ನರು ಅಂದಿನಿಂದ ಇವನನ್ನು ಕ್ವಿರಿನಸ್ ದೇವನೆಂದು ಕರೆದು ಆರಾಧಿಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದರು. (ಎಂ.ವಿ.ಎಸ್.)

ರೋಮಿಲ ಥಾಪರ್: 1931–. ಭಾರತದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಇತಿಹಾಸಕಾರ್ತಿ. 1931ರಲ್ಲಿ ಜನನ. ಪಂಜಾಬ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಪೂರೈಸಿದ ಇವರು 1958ರಲ್ಲಿ ಎ.ಎಲ್. ಬ್ಯಾಷಾಂ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿ

ಪಡೆದರು. ದೆಹಲಿಯ ಜವಹರಲಾಲ್ ನೆಹರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಕಾರ್ನೆಲ್ ಹಾಗೂ ಪೆನ್ಸಿಲ್ವೇನಿಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಕಾಲ ಸಂದರ್ಶಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದರು. 1983ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಶಿಕಾಗೊ, ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್, ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳು ಇವರಿಗೆ ಗೌರವ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿ ನೀಡಿವೆ. ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ನೀಡಿದ ಪದ್ಮಭೂಷಣ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ಇವರು ನಿರಾಕರಿಸಿದ್ದರು (2005). ಒಟ್ಟು 17 ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನೂ 4 ಸಂಪಾದಿತ ಕೃತಿಗಳನ್ನೂ ಇವರು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಶೋಕ ಅಂಡ್ ದಿ ಡಿಕ್ಲೈನ್ ಆಫ್ ದಿ ಮೌರ್ಯಾಸ್ (1961), ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಸೋಷಿಯಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ (ಸಂಪಾದಿತ, 1978), ಎ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ (1966), ಅರ್ಲಿ ಇಂಡಿಯ: ಫ್ರಮ್ ದಿ ಆರಿಜಿನ್ಸ್ ಟು ಎ.ಡಿ. 1300 (2002), ಫ್ರಂ ಲೀನಿಯೇಜ್ ಟು ಸ್ಟೇಟ್–ಇವು ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿಗಳು. ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗತ ನಿಲುವುಗಳನ್ನು ಖಂಡಿಸುವ ಇವರ ಬರೆಹಗಳು ವಸ್ತುನಿಷ್ಠ ವಿಮರ್ಶೆಗೆ ಹೆಸರಾಗಿವೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ರ್‍ಯಾಪ್ಸನ್, ಇ.ಜೆ.: 1861–1937. ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಭಾರತೀಯಶಾಸ್ತ್ರ (ಇಂಡಾಲಜಿ) ವಿದ್ವಾಂಸ. 1861ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಲೀಸಸ್ಟರ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಅಭಿಜಾತ ವಿಷಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಟ್ರೈಪಾಸ್ ಅನ್ನು 1883ರಲ್ಲಿ ಗಳಿಸಿ ಭಾರತೀಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಬಗ್ಗೆ ತನ್ನ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡ. 1887ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂನ ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕನಾಗಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಈತ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯ ಬಗೆಗೆ ಪರಿಣತಿ ಪಡೆದು ವಿದ್ವಾಂಸ ನೆನಿಸಿಕೊಂಡ. ಚೀನಿ ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಸರ್ ಅರಲ್‌ಸ್ಟೇನ್ ಎಂಬಾತ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಖರೋಷ್ಠಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಓದಲು ಈತನೇ ಅತ್ಯಂತ ಸಮರ್ಥನೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಈ ಕೆಲಸವನ್ನು ಇವನಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. 1906ರಲ್ಲಿ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪೀಠಕ್ಕೆ ಇವನನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಈ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ ಎಂಬ ಮಾಲಿಕೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದಾಗ ಮೊದಲಿನ ಎರಡು ಸಂಪುಟಗಳಿಗೆ ಈತನನ್ನು ಸಂಪಾದಕನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿತು. 1920ರಲ್ಲಿ ಈತ ಸರ್ ಅರಲ್‌ಸ್ಟೇನನ ಸಂಗ್ರಹದ ಖರೋಷ್ಠಿ ಶಾಸನಗಳ ಮೊದಲ ಸಂಪುಟವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. 1927 ಮತ್ತು 1929ರಲ್ಲಿ ಬೊಯರ್ ಮತ್ತು ಸೆನಾರ್ಟ್ ಅವರ ಸಹಾಯದೊಡನೆ ಈ ಶಾಸನ ಸಂಪುಟದ ಎರಡು ಮತ್ತು ಮೂರನೆಯ ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ.

1922ರಲ್ಲಿ ಈತ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ಹಿಸ್ಟರಿಯ ಮೊದಲ ಸಂಪುಟವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಮೂರು ಅಧ್ಯಾಯಗಳನ್ನು ಬರೆದ. ಈ ಅಧ್ಯಾಯಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಪ್ರಮಾಣ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿದ್ದು ಈತನ ವಿದ್ವತ್ತಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ ಎಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಖಚಿತವಾದ ಆಕರಗಳ ಕೊರತೆಯಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ರಚಿಸುವುದು ಇಲ್ಲವೇ ಸಂಪಾದಿಸುವುದು ಬಲು ಕಷ್ಟದ ಕೆಲಸ. ಆದರೆ ಈತ ಸಂಪಾದಿಸಿರುವ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ಇತಿಹಾಸದ ಮೊದಲನೆಯ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಊಹಾಪೋಹಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಖಚಿತವಾಗಿಯೂ ನಿರ್ದುಷ್ಟವಾಗಿಯೂ ಸಂಪಾದನೆ ಮಾಡಿ ಇದೊಂದು ಮಾದರಿ ಸಂಪುಟವಾಗುವ ಹಾಗೆ ಮಾಡಿರುವುದು ಈತನ ಹೆಚ್ಚುಗಾರಿಕೆ. ಇದೇ ಮಾಲೆಯ ಎರಡನೆಯ ಸಂಪುಟವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸುವ

ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದಾಗ ಈತ ನಿಧನಹೊಂದಿದ. ಈತನಿಗೆ ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಿಯವಾದ ವಿಷಯವಾಗಿತ್ತು. 1897ರಲ್ಲಿ ಈತ ರಚಿಸಿದ ಇಂಡಿಯನ್ ಕಾಯಿನ್ಸ್ ಖಚಿತತೆಗೆ ಹೆಸರಾದ ನಾಣ್ಯಗ್ರಂಥ. ಇದರಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಅಂದರೆ ಮಹಮ್ಮದೀಯರಿಗೂ ಮುಂಚಿನ ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಇತಿಹಾಸದ ಪ್ರಮುಖ ಸಂಗತಿಗಳಿವೆ. ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಗ್ರಂಥಸೂಚಿ ಅತ್ಯಂತ ಉಪಯುಕ್ತ ವೆನಿಸಿದೆ. 1908ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂನ ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿದ್ದ ಭಾರತೀಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಯಾದಿಯನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದ. ಕ್ಯಾಟಲಾಗ್ ಆಫ್ ಕಾಯಿನ್ಸ್ ಆಫ್ ಆಂಧ್ರ ಡೈನಾಸ್ಟಿ, ವೆಸ್ಟರ್ನ್ ಸತ್ರಪ್ಸ್, ದಿ ತ್ರೈಕೂಟಕ ಡೈನಾಸ್ಟಿ ಅಂಡ್ ದಿ ಬೋಧಿ ಡೈನಾಸ್ಟಿ ಇನ್ ದಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ ಎಂಬ ಈ ಗ್ರಂಥ ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಉಪಯುಕ್ತವೆನಿಸಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ ರಾಜವಂಶದ ವಿವಿಧ ರಾಜರುಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆದಿರುವ ಟಿಪ್ಪಣಿ ಹಾಗೂ ಪೀಠಿಕೆ ವಿದ್ವತ್‌ಪೂರ್ಣವಾಗಿದ್ದು ಬಲು ಉಪಯುಕ್ತ ವೆನಿಸಿದೆ. ಇಂದಿಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂನಲ್ಲಿರುವ ಈ ರಾಜವಂಶಗಳ ನಾಣ್ಯ ನಮೂನೆಗಳಿಗೆ ಇದೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮಾಣಭೂತ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ. ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಇಂಡಿಯನ್ ಆಂಟಿಕ್ವೆರಿ ಮತ್ತು ಇತರ ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಈತ ಹತ್ತಾರು ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾನೆ. 1914ರಲ್ಲಿ ಈತ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಏನ್ಷೆಂಟ್ ಇಂಡಿಯ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥ ಅಂದಿನವರೆಗೆ ದೊರಕಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಆಕರಗಳನ್ನು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಕಲೆಹಾಕಿ ರಚಿಸಿದ ಗ್ರಂಥ. ಅನೇಕ ಮುದ್ರಣಗಳನ್ನು ಕಂಡಿರುವ ಈ ಗ್ರಂಥ ಬಹಳ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದೆ.(ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ರ್ಯಾಮ್ಸೆಸ್ II: ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1290–24). ಇವನು ಚಿಕ್ಕಂದಿನಲ್ಲಿಯೇ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು ತನ್ನ ತಂದೆ ಒಂದನೆಯ ಸೆತಿಯೊಡನೆ ಸಹ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದ (ಕೊರೆಜೆಂಟ್). ತನ್ನ ಆಡಳಿತದ ಮೊದಲ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸಿರಿಯದ ಮೇಲೆ ಹಿಟ್ಟೈಟರ ಹಿಡಿತವನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 1285ರಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಟೈಟರೊಡನೆ ಕದೇಶ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಿರಂತರ ಕಾಳಗ ಮಾಡಿ ವಿಜಯಿಯಾದ. ಆದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1269ರಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಟೈಟರ ದೊರೆಯೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸಿರಿಯವನ್ನು ಇಬ್ಬರೂ ಹಂಚಿಕೊಂಡರು. ಈತ ತನ್ನ ಸುದೀರ್ಘ ಆಳಿಕೆಯ ಬಹುಪಾಲು ಸಮಯವನ್ನು ಬೃಹತ್‌ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿದ. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಭವ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ಈತ ನೈಲ್ ನದಿಯ ಮುಖಜ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಸ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ. ಕಾರ್ನಾಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಮನ್‌ರೇ ಎಂಬ ದೇವಾಲಯದ ಬೃಹತ್ ಸಭಾಂಗಣವನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ. ಅಬು ಸಿಂಬೆಲ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಈತನ ಮಮ್ಮಿಯನ್ನು ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಕೈರೋ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿಸಿಡಲಾಗಿದೆ. ಬೈಬಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾಗಿರುವ ಫೆರೋ ಬಹುಶಃ ಈತನೇ ಇರಬೇಕೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ. *

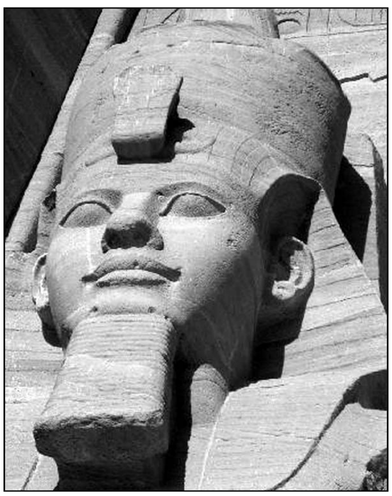

ರ್ಯಾಮ್ಸೆಸ್ ಶಿಲ್ಪದ ಶಿರೋಭಾಗ

ರ್ಯಾಡ್‌ಕ್ಲಿಫ್ ಗಡಿ ಆಯೋಗ: ಭಾರತದ ಉಪಖಂಡವನ್ನು ವಿಭಜಿಸಲು ಹಾಗೂ ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಗಡಿರೇಖೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲ ಗಡಿ ಆಯೋಗಗಳೆಂಬ ಎರಡು ಗಡಿ ಆಯೋಗಗಳನ್ನು ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಲಾರ್ಡ್ ಮೌಂಟ್ ಬ್ಯಾಟನ್ 1947 ಜೂನ್ 30 ರಂದು ನೇಮಿಸಿದರು. ಈ ಎರಡೂ ಗಡಿ ಆಯೋಗಗಳಿಗೆ ಸರ್ ಸಿರಿಲ್ ರ್ಯಾಡ್‌ಕ್ಲಿಫ್‌ರನ್ನು ಅಧ್ಯಕ್ಷರನ್ನಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ನೇಮಿಸಿತು. ಈ ಗಡಿ ಆಯೋಗಗಳಿಗೆ ಭಾರತದ ಪ್ರಮುಖ ರಾಜಕೀಯ ಪಕ್ಷಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳನ್ನು ಸದಸ್ಯರನ್ನಾಗಿ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿತು. ಬಂಗಾಲದ ಗಡಿ ಆಯೋಗಕ್ಕೆ ಬಿ. ಕೆ. ಮುಖರ್ಜಿ, ಸಿ. ಎಸ್. ವಿಶ್ವಾಸ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿಯೂ ಅಬುಸಲೇ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಕ್ರಂ ಮತ್ತು ಎಸ್. ಎ. ರೆಹಮಾನ್ ಮುಸ್ಲಿಂ ಲೀಗ್ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಪಂಜಾಬ್ ಗಡಿ ಆಯೋಗಕ್ಕೆ ಮೆಹರ್‌ಚಂದ್ ಮಹಾಜನ್, ತೇಜ್‌ಸಿಂಗ್, ದಿನ್ ಮೊಹಮದ್, ಮೊಹಮದ್ ಮುನಿರ್ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಎರಡೂ ಗಡಿ ಆಯೋಗಗಳಿಗೆ ಆ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಮುಸ್ಲಿಂ ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತ ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಮೇತರ ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಗಡಿಯನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಬೇಕಾದಂತಹ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯುತ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ವಹಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಗಡಿ ಆಯೋಗಗಳ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದ ಸರ್‌ಸಿರಿಲ್ ರ್ಯಾಡ್‌ಕ್ಲಿಫ್ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನಲ್ಲಿ ವಕೀಲರಾಗಿದ್ದವರು. ರ್ಯಾಡ್‌ಕ್ಲಿಫ್ ತಮ್ಮ ಜೀವಮಾನದಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಒಮ್ಮೆಯೂ ಭೇಟಿ ನೀಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದ ರ್ಯಾಡ್‌ಕ್ಲಿಫ್ ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲ ಗಡಿ ಆಯೋಗಗಳ ಸದಸ್ಯರ ಜೊತೆ ಸಮಾಲೋಚಿಸಿ ವರದಿ ತಯಾರಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಸದಸ್ಯರ ಅಸಹಕಾರದಿಂದ ಅದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ.

ರ್ಯಾಡ್‌ಕ್ಲಿಫ್ ಗಡಿ ವರದಿಯನ್ನು 1947 ಆಗಸ್ಟ್ 17 ರಂದು ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ವರದಿ ಬಂಗಾಲ ಮತ್ತು ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ವಿಭಜಿಸುವಾಗ ಮುಸ್ಲಿಂ ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಮೇತರ ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತ ಪ್ರದೇಶಗಳೆಂಬ ಮಾನದಂಡವನ್ನು ಬಳಸಿ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಿತು. ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತದ ಒಟ್ಟು ಭೂವ್ಯಾಪ್ತಿ 1,29,360 ಕಿಮೀ. ಮತ್ತು ಜನಸಂಖ್ಯೆ 60.3 ದಶಲಕ್ಷ ಇದರಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲಕ್ಕೆ 47,025 ಕಿಮೀ ಭೂಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು 21.2 ದಶಲಕ್ಷ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಗಡಿ ಆಯೋಗವು ನಿಗಧಿಗೊಳಿಸಿತು. ಬಂಗಾಲದ ಒಟ್ಟು ಮುಸ್ಲಿಂ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಶೆ. 16.06 ಭಾಗ ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲೂ ಇನ್ನುಳಿದ 83.94 ಭಾಗ ಪೂರ್ವ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲುಳಿದರು. ಆದರೆ ಮುಸ್ಲಿಮೇತರ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ಒಟ್ಟು ಶೇ. 58.22 ಭಾಗ ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲುಳಿದು ಇನ್ನುಳಿದ ಶೆ. 41.78 ಭಾಗ ಪೂರ್ವ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲುಳಿದರು. ಮುಸ್ಲಿಂ ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತ ಪ್ರದೇಶಗಳೆಂದು ಚಿತ್ತಗಾಂಗ್ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಗಡಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಖುಲ್ನಾ ಜಿಲ್ಲೆಯನ್ನು ಪಾಕಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಹಿಂದೂಗಳ ಬಹುಮತವನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಲಿಲ್ಲ.

ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತದ ಒಟ್ಟು ಭೂವ್ಯಾಪ್ತಿ 264000 ಚ.ಕಿಮೀ ಮತ್ತು ಒಟ್ಟು ಜನಸಂಖ್ಯೆ 28.4 ದಶಲಕ್ಷ. ವಿಭಜನೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಭಾಗವಾದ ಪಶ್ಚಿಮ ಪಂಜಾಬ್‌ಗೆ 1,33,300ಕಿಮೀ ಭೂಭಾಗ ಮತ್ತು 15.9 ದಶಲಕ್ಷ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ನಿಗದಿಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಪೂರ್ವ ಪಂಜಾಬ್‌ಗೆ 59200 ಚ.ಕಿಮೀ ಭೂಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು 12.5 ದಶಲಕ್ಷ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ನೀಡಲಾಯಿತು. ರ್ಯಾಡ್‌ಕ್ಲಿಫ್ ಗಡಿ ವರದಿ ಪ್ರಕಟವಾದ ನಂತರ ಅನೇಕ ಪತ್ರಿಕೆಗಳು ವರದಿಯನ್ನು ಟೀಕಿಸಿದವು. ಗಡಿಯನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವಾಗ ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತ ಅಂಶವನ್ನಲ್ಲದೆ ಇನ್ನಿತರ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಬೇಕೆಂದು ಗಡಿ ಆಯೋಗಗಳಿಗೆ ತಿಳಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಇನ್ನಿತರ ಅಂಶಗಳಾವುವು ಎಂಬುದನ್ನು ನಿಖರವಾಗಿ ತಿಳಿಸದಿದ್ದುದೇ ಮುಂದಿನ ಪ್ರಮಾದಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ರ್ಯಾಡ್‌ಕ್ಲಿಫ್ ಗಡಿ ಆಯೋಗ ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳ ವಿಭಜನೆ ಮಾಡುವಾಗ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸದೆ ವರದಿ ತಯಾರಿಸಿದುದು ಅವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಕ್ರಮವಾಗಿತ್ತು. ಗಡಿ ನಿರ್ಧಾರದ ಪ್ರಕಟಣೆ ಹೊರಬೀಳುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ದೇಶವನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ನಿರಾಶ್ರಿತರ ಪ್ರವಾಹವೇ ಹರಿದುಬಂತು. ವಿಭಜಿತವಾದ ಬಂಗಾಲ ಮತ್ತು ಪಂಜಾಬ್‌ನಲ್ಲಿ ನಿರಾಶ್ರಿತರ ಹಾವಳಿ, ಕೋಮುಹತ್ಯೆ ಮಿತಿಮೀರಿತು. ಆ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಸು.6 ಲಕ್ಷ ಜನರು ಸಾವಿಗೀಡಾಗಿ 1,40,000,00 ಜನ ಮನೆಮಠಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ನಿರಾಶ್ರಿತರಾದರು. (ಕೆ.ಎಸ್‌ಡಿ.)

ಲ

ಲಕ್ಕುಂಡಿ: ಗದಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗದಗ–ಬೆಟಗೇರಿಯಿಂದ 11 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲೊಕ್ಕಿಗುಂಡಿ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದ ಈ ಊರು 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ವೊಲ 300 ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿತ್ತು. ಬೆಳ್ವೊಲದ 18 ಅಗ್ರಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಇದೂ ಒಂದಾಗಿತ್ತು. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಊರನ್ನು ಶ್ರೀಗೆವಿಭೂತಿಗೆ ಧರ್ಮಕ್ಕಾಗರಮೆನಲಿಂದ್ರನಗ್ಗದಮರಾವತಿಗಂ ಭೋಗಾವತಿಗಂ ಸಲೆ ಮೇಲಾಗಿಪ್ಪುದು ಧರೆಗೆ ಎಂದು ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಗಿದೆ. ದಾಶರಥಿವಿನಿರ್ಮಿತ ರಾಮರದತ್ತಿ, ಶ್ರೀಮದ್ರಾಮಮಹೇಂದ್ರದತ್ತ ಎಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮಹಾಜನರನ್ನು ವಿದಿತವೇದಾರ್ಥವಿದ್ಯಾಪಾರಗರ್, ಷಟ್ಕರ್ಮನಿರತರ್, ಸಪ್ತಸೋಮ ಸಂಸ್ಥಾವಭೃತಾವಗಾಹನಪವಿತ್ರೀಕೃತಶರೀರರ್, ಅಷ್ಟಾದಶಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಕುಶಳರ್, ಶಾಪಾನುಗ್ರಹಸಮರ್ತ್ಥರ್, ವೈಷ್ಣಚಗೀತಮನೋಹರರ್ ದ್ವಿಜಕುಳತಿಳಕರ್ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಲೊಕ್ಕಿಗುಂಡಿಯೊಂದಿಗೆ ರನ್ನಕವಿಯ ಆಶ್ರಯದಾತೆ ದಾನಚಿಂತಾಮಣಿ ಅತ್ತಿಮಬ್ಬೆಯ ಹೆಸರು ಬೆಸೆದುಕೊಂಡಿದೆ. ಈಕೆ ಇಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಜಿನಾಲಯವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಸಂಗತಿ, ಈ ಜಿನಾಲಯಕ್ಕೆ ದತ್ತಿಬಿಡುವಂತೆ ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯದೊರೆ ಇಜೆವಬೆಡಂಗ ಸತ್ಯಾಶ್ರಯನಲ್ಲಿ ಬಿನ್ನವಿಸಿಕೊಂಡ ಸಂಗತಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇದು ಕೆಲಕಾಲ ಒಂದು ಉಪರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಹೊಯ್ಸಳ ಇಮ್ಮಡಿಬಲ್ಲಾಳ ಇದನ್ನು ತನ್ನ ನೆಲೆವೀಡಾಗಿ ಮಾಡಿ ಕೊಂಡಿದ್ದ. ಇಲ್ಲಿ ಬಲವಾದ ಕೋಟೆಯೊಂದಿದ್ದು ಅದನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಲು ಈತನಿಗೂ ಸೇವುಣರ ಭಿಲ್ಲಮನಿಗೂ ನಡುವೆ ಕದನಗಳಾದುವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. 1189–90ರಲ್ಲಿ ಭಿಲ್ಲಮ ಹೊಯ್ಸಳರಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಲು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಸೊರಟೂರನ್ನು

ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಇದನ್ನು ಕಂಡ ಹೊಯ್ಸಳ ಬಲ್ಲಾಳ ಭಿಲ್ಲಮನನ್ನು ಅಲ್ಲಿಂದ ಹೊರದೂಡಲು ಸೈನ್ಯಾಚರಣೆ ಕೈಗೊಂಡ. ಆಗ ನಡೆದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಸೊರಟೂರಿನ ಕದನದಲ್ಲಿ ಭಿಲ್ಲಮನನ್ನು ಬಲ್ಲಾಳ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಆತ ಮುಂಜಾಗರೂಕತೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕೆಲಕಾಲ ಲೊಕ್ಕಿಗುಂಡಿಯನ್ನೇ ತನ್ನ ನೆಲೆವೀಡಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಈ ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಎರಡು ಬಣಗಳ ನಡುವೆ ಕಲಹಗಳು ಆಗುತ್ತಲೇ ಇದ್ದುವು. ಭಿಲ್ಲಮನ ಅನಂತರ ಜೈತುಗಿ ಲಕ್ಕುಂಡಿಯನ್ನು ಪ್ರಯಾಸಪಟ್ಟು ಆಕ್ರಮಿಸಿದನಾದರೂ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಬಲ್ಲಾಳ ಅದನ್ನು

ಬ್ರಹ್ಮ ಜಿನಾಲಯ

ಕಸಿದುಕೊಂಡ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಲೊಕ್ಕಿಗುಂಡಿ ತನ್ನ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಟಂಕಸಾಲೆಯಾಗಿತ್ತು. ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಲೊಕ್ಕಿಯ ಪೊಂಗದ್ಯಾಣ ಇಲ್ಲಿಯ ಟಂಕಸಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚಾದುದು.

ಲಕ್ಕುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ, ಸೋಮೇಶ್ವರ, ನನ್ನೇಶ್ವರ, ವೀರಭದ್ರ, ಚಂದ್ರಮೌಳೇಶ್ವರ, ಮಾಣಿಕೇಶ್ವರ ಮುಂತಾದ 20ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಇವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕಾಲ ಸ್ಪಷ್ಟವಿಲ್ಲವಾದರೂ ಇಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಾಗಿರುವ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಹಾಗೂ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಮುಮ್ಮಡಿ ತೈಲಪ ಹಾಗೂ ನಾಲ್ವಡಿ ಸೋಮೇಶ್ವರರ ಮತ್ತು ಕಳಚುರಿ ಹಾಗೂ ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರ ಶಾಸನಗಳು ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುವು.

ಕಾಶೀವಿಶ್ವನಾಥನ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಲೆಯ ಭವ್ಯತೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೈಭವದಿಂದ ಮೆರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಈ ದೇವಾಲಯ ಚೋಳರ ದುರಾಕ್ರಮಣಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ಭಗ್ನವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮುಂದಿನ ಪಡಸಾಲೆಯ ತೊಲೆಯ ಕಂಬದಲ್ಲಿ ಮುಮ್ಮಡಿ ತೈಲಪನ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ, ಈ ಭಾಗದ ಕಲೆಯನ್ನು ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಾಂಗಣದ ಹಾಗೂ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಕಲೆಗೆ ಹೋಲಿಸಿ ನೋಡಿದಾಗ ಈ ಒಳಭಾಗ ಮೂಲತಃ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡ ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಹಿಂದೆ ಕವತಾಳೇಶ್ವರಾಲಯ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ದೇವಾಲಯದ ತೊಲೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. 1162ರಲ್ಲಿ ಬಾಚಿರಾಜ ಮತ್ತು ಮಾಕಿಕಬ್ಬೆಗಳ ಪುತ್ರ ಲೊಕ್ಕಿಗುಂಡಿಯ ಶ್ರೀಸಾಸಿರ್ವ್ವರ ಪ್ರಿಯಪುತ್ರನೆನೆಸಿದ ಪೆಗ್ಗಡೆಯರ ತ್ರಿಭುವನಮಲ್ಲ ಕೇಶವದೇವನು ಗ್ರಾಮಾಧಿದೈವವಾದ ಕವತಾಳೇಶ್ವರದ ಆಚಾರ್ಯರಾದ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಪಂಡಿತರಿಗೆ ವರ್ಷಂಪ್ರತಿ 3 ಹೊನ್ನನ್ನು ದೇವರ್ಗ್ಗೆ ಪ್ರಭಾತದ ತುಯ್ಯಲನಿವೇದ್ಯ ಕ್ಕೆಂದು ದಾನಮಾಡಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ರಾಮಾಯಣದ ಕೆಲವು ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ.

ಲಕ್ಕುಂಡಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹಾಲು ಬಸವಣ್ಣ ಮತ್ತು ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುವು. ಇವು 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧ ಕಾಲದವು. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಒಂದು ಅಂಶವಾದ ಕಲಾಪೂರ್ಣವಾದ ದ್ವಾರಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಾಗೂ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನ. ಎರಡು ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಇನ್ನೆರಡು ಸಣ್ಣಗೋಡೆಗಂಬಗಳು, ಅವುಗಳಿಂದ ಹೊಮ್ಮಿ ಗೋಪುರದ ಮೇಲೆ ಬಾಗಿದಂತೆ ತೋರುವ ಸುಳಿ ಸುಂದರವಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಸಿಂಹಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ಕಪ್ಪುಶಿಲೆಯ ಮಹಾವೀರನ ವಿಗ್ರಹ ಈಗ ಭಗ್ನವಾಗಿದೆ. ಜಿನನ ಎರಡೂ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಚೌರಿಯನ್ನು ಹೊತ್ತ ಸೇವಕರಿದ್ದಾರೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಎರಡೂ ಕಡೆ ಬ್ರಹ್ಮ ಹಾಗೂ ಸರಸ್ವತಿಯ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಈಗ ಸರಸ್ವತಿಯ ವಿಗ್ರಹ ಶಿಥಿಲವಾಗಿದೆ. ಈ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಎರಡು ಬಸದಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ಈಗ ನಾಗನಾಥಾಲಯವೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ಇದು ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಬಸದಿ. ಈಗ ಅದರ ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ವಿಗ್ರಹದ ಪೀಠ ಹಾಗೂ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ತಲೆಯ ಮೇಲಿರಬೇಕಾದ ಹೆಡೆಯುಳ್ಳ ಸರ್ಪ ಮಾತ್ರ ಇದೆ. ಈ ಜೈನ ಬಸದಿಗೆ ಘಟಾಂತಿಕೆಯ ಬಸದಿ ಎಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ಬಸದಿ ಪ್ರತಿಬದ್ಧವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ನೋಂಪಿಯ ಬಸದಿ, ಕಮ್ಮಟ ಜಿನಾಲಯ ಎಂಬ ಇನ್ನೂ ಎರಡು ಬಸದಿಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಈಗಿನ ಗಣೇಶನ ಗುಡಿಯ ಮಾಳಿಗೆಗೆ ಸೇರಿಸಿರುವ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನ (1165) ಚಾಳುಕ್ಯ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನದು. ಇದರಲ್ಲಿ ನೋಂಪಿಯ ಬಸದಿಯ ದೇವರಿಗೆ, ಕಮ್ಮಟೇಶ್ವರ ದೇವರಿಗೆ ಮತ್ತು ಕಮ್ಮಟ ಜಿನಾಲಯದ ಶಾಂತಿನಾಥ ದೇವರಿಗೆ ನೀಡಲಾದ ದಾನಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಲಕ್ಕುಂಡಿಯ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ 5ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ವಸತಿನೆಲೆಯಿದೆ. ಸು.1 ಹೆ. ವಿಸ್ತಾರವಿರುವ ಈ ನೆಲೆ ಬೂದಿಬಸವಣ್ಣ ಗುಡಿಯ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ 0.5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ನೆಲೆಯ ಸಮೀಪ ಸಣ್ಣಹಳ್ಳವೊಂದು ಮಳೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಹರಿಯುತ್ತದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಮತ್ತು ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಇಲಾಖೆ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 2004–05ರಲ್ಲಿ ಆರ್. ಗೋಪಾಲ್ ಮತ್ತು ಅ. ಸುಂದರ ಅವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಸು. 65–70 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ವಸತಿಪದರದಲ್ಲಿ 4 ಸ್ತರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. 2ನೆಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಸು.3000 ವರ್ಷ ಹಿಂದಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅಂತ್ಯ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಳಪಿನ ಕಪ್ಪು, ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು– ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಮನುಷ್ಯನ ಅಸ್ಥಿ ತುಣುಕುಗಳುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಿಂಬಿಗಳ ಮೇಲಿಟ್ಟ ಅರೆಗೋಲಾಕಾರದ ಮೂರು ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಇದ್ದ ಒಂದು ಶವಕುಣಿ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ. ಈವರೆಗೆ ರಾಯಚೂರಿನ ಮಸ್ಕಿ ಮತ್ತು ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ರಾಮಾಪುರಂನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಶವಕುಣಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು ಈಗ ಲಕ್ಕುಂಡಿಯೂ ಈ ಪಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಭ್ರಕ ಮಿಶ್ರಿತ ಬೂದು ಮತ್ತು ನಸುಗೆಂಪು ವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು, ಕರಿಕಲ್ಲಿನ ತ್ರಿಕೋಣಾಕೃತಿಯ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ನೆಲದ ಭಾಗಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು ಮುಂತಾದುವು ಇದ್ದುವು. ಬೂದಿ ಕಿಟ್ಟದ ಗಟ್ಟಿಯೂ ವಿರಳವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ನೆಲದ ಭಾಗಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ದೊಡ್ಡ ಬೂದಿದಿಬ್ಬದ ತಳಭಾಗವಾಗಿರಬಹುದು. ಇದು ನಿಜವಾದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಕುಂಡಿ ಬೂದಿದಿಬ್ಬ ನೆಲೆಗಳ ನೈರುತ್ಯ ಗಡಿಯಾಗುತ್ತದೆ. 3ನೆಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದುವು. ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ವಸತಿಗಾಗಿ ಅಥವಾ ಧಾನ್ಯ–ಕಾಳು ಶೇಖರಣೆಗಾಗಿ ನೆಲದಲ್ಲಿ ತೋಡಿದ ಸು. 1–1.25 ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಮತ್ತು

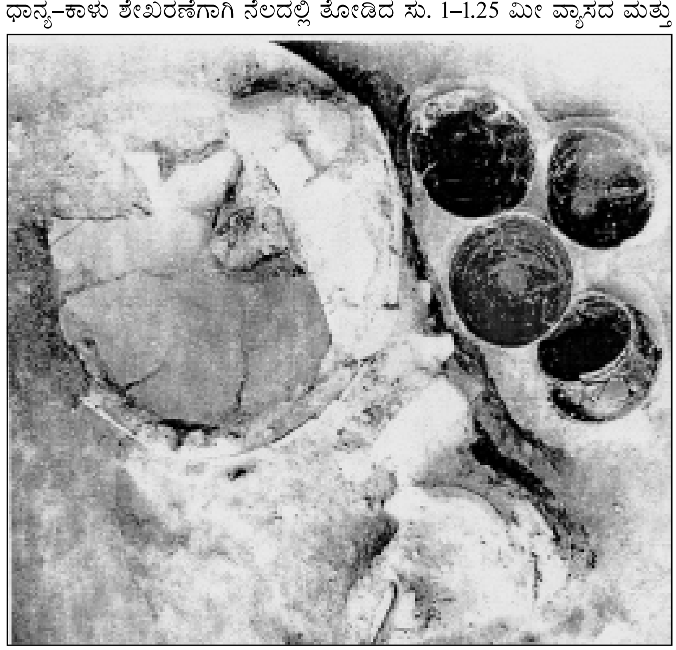

ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆ ಉತ್ಖನನ, ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಶವಕುಣಿ

70–75 ಸೆಂಮೀ ಆಳದ ಗುಂಡಿಗಳು ಈ ಸ್ತರದಲ್ಲಿದ್ದುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ. ಒಂದು ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗಿ ಅದರೊಳಗೆ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆದಿ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದುವು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಲಕ್ಕುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದ ವಸತಿ/ಧಾನ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಣ ಗುಂಡಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಶ್ರೀಪ್ರಭುದೇವರ ಮಠದ ಹತ್ತಿರ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಕಾಲದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ತೋರಿಸುವ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತವು. ಹಲವಾರು ಕೊಠಡಿಗಳು ಹಾಗೂ ಅಡುಗೆ ಮನೆಯಿದ್ದ ಒಂದು ವಿಶಾಲ ಕಟ್ಟಡ, ಭವ್ಯ ಶಿಲಾದೇವಾಲಯದ ತಳಪಾಯ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಾಲದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೋಟೆಯ ಹಾಗೂ ಒಂದು ಮನೆಯ ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆ ಮುಂತಾದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಲಾಯಿತು. ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಈ ನೆಲೆಯ

ಮತ್ತೊಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಆರಂಭ ಕಾಲದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2ನೆಯ ಶತಮಾನ –ಪ್ರ.ಶ.2ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ಲೇಪನದಡಿ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿದ್ದವು. (ಎ.ಎಸ್.)

ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣರಾವ್, ಎನ್.: 1898–1979. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಶಾಸನ ತಜ್ಞ, ಸಂಶೋಧಕ. ಪೂರ್ಣಹೆಸರು ನೆಲಮಂಗಲ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣರಾವ್. ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದಿಂದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎ. ಪದವಿ ಪಡೆದು (1920), ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಶಾಸನ ಸಂಶೋಧನ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನ ಸಂಶೋಧನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿ ಸೇರಿದರು (1921). ಶಾಸನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಕ್ಷೇತ್ರಕಾರ್ಯ ನಡೆಸಿ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾದರು. ಹಲವಾರು ವೀರಗಲ್ಲುಗಳನ್ನೂ ರಾಮರೆಡ್ಡಿ ಪಲ್ಲೆಯ ಬೌದ್ಧ ನಿವೇಶನವನ್ನೂ ಅಲ್ಲೂರಿನ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಶಾಸನವನ್ನೂ ಕಂಡುಹಿಡಿದರು. ಹಿಂದಿನ ಬೊಂಬಾಯಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾದ ಗ್ರಾಮವಾರು ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ಕಾರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡು (1926), ಅನಂತರ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಶಾಸನತಜ್ಞರ ಸಹಾಯಕನಾಗಿ ಉದಕಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿದರು. ಇವರು ದೇಶದ ಬಗ್ಗೆ ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಿದ ಶಾಸನ ವಿಮರ್ಶೆಗಳು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ವಾರ್ಷಿಕ ವರದಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ಬೊಂಬಾಯಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶದ ಶಾಸನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಫ್ಲೀಟ್ ಅವರು ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಿದ್ದ ಹಳೆಯ ಸಂಗ್ರಹಗಳನ್ನೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವರು ಪಟ್ಟಿಮಾಡಿದರು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ 6ನೆಯ ಮತ್ತು 7ನೆಯ ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸು ವುದರಲ್ಲಿ ನೆರವು ನೀಡಿದಲ್ಲದೆ, ಅದೇ ಶಾಸನ ಗ್ರಂಥ ಮಾಲಿಕೆಯ 9ನೆಯ ಸಂಪುಟದ 1ನೆಯ ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಭಾಗಗಳು, 11ನೆಯ ಸಂಪುಟದ ಭಾಗ 1– ಇವುಗಳ ಸಂಪಾದನ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಹಾಯ ನೀಡಿದರು. ಸಂಪುಟ 10ರ ಅನುಬಂಧವನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದರು. ಬೊಂಬಾಯಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಮಾಡಿಕೊಂಡು 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಎಲ್ಲ ಶಾಸನಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡ ಸಂಪುಟ 11–ಭಾಗ 2ರ ಸಂಪಾದನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ಅನಂತರ 1943ರಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ಇಲಾಖೆಯ ಅಸಿಸ್ಟೆಂಟ್ ಸೂಪರಿಂಟೆಂಡೆಂಟ್ ಹುದ್ದೆಗೆ ನೇಮಕಗೊಂಡರು. 1947ರಲ್ಲಿ ಸೂಪರಿಂಟೆಂಡಿಂಗ್ ಎಪಿಗ್ರಫಿಸ್ಟರಾಗಿ ಬಡ್ತಿ ಪಡೆದರು. 1953ರಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಶಾಸನತಜ್ಞರಾಗಿ ನೇಮಕವಾಗಿ, ಅವಧಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಶಾಸನಗಳ ವಾರ್ಷಿಕ ವರದಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು (1939–43 ಮತ್ತು 1943–45). ಅನಂತರ ಭಾರತ ಶಾಸನಗಳ ವಾರ್ಷಿಕ ವರದಿಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು (1947–51). 1955ರಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತರಾದರು. ಅನಂತರ ವಿಶೇಷ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಪುನರ್ ನೇಮಕಗೊಂಡರು (1956). ಆಗ ಇವರು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಶಾಸನಗಳ 18ನೆಯ ಸಂಪುಟವನ್ನು ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಿದರು. ಇದರಲ್ಲಿ 1932–35ರಲ್ಲಿ ಬೊಂಬಾಯಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಮಾಡಿಕೊಂಡ ಶಾಸನಗಳೂ ಸೇರಿವೆ. ಇವರು ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಇಂಡಿಕ ಸಂಪುಟಗಳಿಗೆ ಅನೇಕ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಆರ್.ಎಸ್.ಪಂಚಮುಖಿಯವರೊಡನೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಗೆಜೆಟಿಯರ್‌ನ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಬಗ್ಗೆ ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಬರೆದು ಕೊಟ್ಟರು (1967). ನೊಳಂಬರ ವಂಶಾವಳಿ ಮತ್ತು ಕಾಲಾನುಕ್ರಮ, ಇಕ್ಕೇರಿಯ ನಾಯಕರು ಎಂಬ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮೈಸೂರು ಗೆಜೆಟಿಯರ್ ಪ್ರಕಟಣೆಯ ಸಲಹಾ ಸಮಿತಿಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿಯೂ ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದ ಇವರು 1979 ಜನವರಿ 14ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಕೆ.ಜಿ.ಕೆ.)

ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾಯಿ, ಝಾನ್ಸಿರಾಣಿ: ಝಾನ್ಸಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ರಾಣಿ. ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಧೈರ್ಯವಾಗಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದ ಧೀರಮಹಿಳೆ. 1835 ನವೆಂಬರ್ 19ರಂದು ಕಾಶಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದಳು. ತಂದೆ ಮೋರೋಪಂತ ತಾಂಬೆ, ತಾಯಿ ಭಾಗೀರಥೀಬಾಯಿ. ಈಕೆಯ ಬಾಲ್ಯದ ಹೆಸರು ಮನೂಬಾಯಿ. ಈಕೆ ಮೂರು ವರ್ಷದ ಬಾಲೆಯಾಗಿರುವಾಗಲೇ ತಾಯಿ ತೀರಿಕೊಂಡಳು. ತಂದೆಯ ಪ್ರೀತಿಯ ಮಗಳಾಗಿ, ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಮಯವನ್ನು ಅವರೊಂದಿಗೆ ಕಳೆದಳು. ಮೋರೋಪಂತ ತಾಂಬೆಯ ಆಶ್ರಿತ ಅಪ್ಪಾಸಾಹೇಬ. ಆತನ ಮಕ್ಕಳು ಹಾಗೂ ಮನೂಬಾಯಿ ಒಂದೇ ವಯಸ್ಸಿನವರಾದ್ದರಿಂದ ಅವರೊಂದಿಗೆ ಈಕೆಯ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಒಟ್ಟಿಗೆ ನಡೆಯಿತು. ಅಪ್ಪಾಸಾಹೇಬ ಅನಾರೋಗ್ಯದಿಂದ ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ ಮೋರೋಪಂತ ತಾಂಬೆ ಬಾಜೀರಾಯನ ಆಶ್ರಯ ಕೋರಿದ. 2ನೆಯ ಬಾಜೀರಾಯ ಪೇಶ್ವೆ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ತೂರಿಗೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದ. ಮೋರೋಪಂತ ತಾಂಬೆಯೂ ಅವನೊಟ್ಟಿಗೆ ಚಿತ್ತೂರಿಗೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದ.

ಮನುಬಾಯಿ ಬಾಲ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪುರುಷರೊಟ್ಟಿಗೆ ಕಳೆದುದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಇವಳು ಯುದ್ಧ ಕಲೆಯನ್ನು ಕಲಿಯಲು ಆಸಕ್ತಿ ತೋರಿದಳು. ಬಾಜೀರಾಯನ ಮಕ್ಕಳೊಂದಿಗೆ ಈಕೆ ಯುದ್ಧ ಕಲೆ ಕಲಿಯಲು ತಂದೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದ. ಕುದುರೆ ಸವಾರಿ, ಕತ್ತಿವರಸೆ ಮುಂತಾದ ಯುದ್ಧಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣತಿ ಸಾಧಿಸಿದಳು. ಸಣ್ಣ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ಬಹಳ ತೀಕ್ಷ್ಣವಾದ, ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಪರಿಶೀಲನಜ್ಞಾನವನ್ನು ಈಕೆ ಪಡೆದಿದ್ದಳು. ಇವಳ ಏಳನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಝಾನ್ಸಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ರಾಜ ಗಂಗಾಧರ ನವಲ್‌ಕರ್‌ನೊಡನೆ ಲಗ್ನವಾಯಿತು (1842). ಅಂದಿನಿಂದ ಅತ್ತೆ ಮನೆಯವರು ಇವಳನ್ನು ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾಯಿ ಎಂದು ಕರೆದರು. ವಿವಾಹದ ಅನಂತರ ಝಾನ್ಸಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಪುಸ್ತಕ ಭಂಡಾರ ಇವಳ ಜ್ಞಾನ ವಿಕಾಸಕ್ಕೆ ನೆರವಾಯಿತು. ಗಂಗಾಧರ ನವಲ್‌ಕರ್‌ನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಝಾನ್ಸಿ ಪ್ರಗತಿ ಕಂಡಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಯಾವುದೇ ದಂಗೆ, ಗಲಭೆಗಳಿಲ್ಲದೆ ರಾಜ್ಯ ಶಾಂತಿಯಿಂದಿತ್ತು. ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾಯಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗೆ ಜನ್ಮವಿತ್ತರೂ (1851) ಮಗು ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಪುತ್ರನ ಅಕಾಲಿಕ ಮರಣದಿಂದ ಗಂಗಾಧರ ನವಲ್‌ಕರ್ ಅನಾರೋಗ್ಯಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಗಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ (1856 ನವೆಂಬರ್ 21). ಕೇವಲ ಇಪ್ಪತ್ತೊಂದು ವರ್ಷದ ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾಯಿ ರಾಜ್ಯದ ಚುಕ್ಕಾಣಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದಳು. ಪತಿಯ ಆಶಯದಂತೆ ಸಂಬಂಧಿಕರ ಮಗುವನ್ನು ದತ್ತು

ತೆಗೆದುಕೊಂಡಳಾದರೂ ಈ ದತ್ತು ಸ್ವೀಕಾರವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ನಿರಾಕರಿಸಿದರು. ಗಂಗಾಧರ ನವಲ್‌ಕರ್ ಇದ್ದಾಗ ನಡೆದ ಒಪ್ಪಂದದಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳದೆ ಝಾನ್ಸಿ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ದಂಗೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಸದಾಶಿವ ನಾರಾಯಣ ಮತ್ತು ನಥೇರ್ಖಾನ ಈ ದಂಗೆ ಏಳಲು ಕಾರಣರಾಗಿದ್ದರು. ಈಕೆ ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆಯಿಂದ ದಂಗೆಯನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸಿ, ಪ್ರಜೆಗಳು ನಿರ್ಭಯರಾಗಿ ಜೀವಿಸಲು ಅನುವು ಮಾಡಿದಳು.

ಶಿಸ್ತಿನ ಸಿಪಾಯಿ, ನೇರ ನಡೆನುಡಿಯವಳಾದ ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾಯಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ತಾನೇ ಕುಳಿತು ಅವಲೋಕಿಸುತ್ತಿದ್ದಳು. ಇವಳು ಕಚೇರಿಗೆ ಹೋಗುವಾಗ ಪುರುಷ ಉಡುಗೆ ತೊಟ್ಟರೂ ಉಳಿದಂತೆ ಬಿಳಿ ವಸ್ತ್ರ ಹಾಗೂ ಸರಳ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದಳು. ಕುದುರೆ ಸವಾರಿ ಹಾಗೂ ಯುದ್ಧಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಅನುಭವ ಪಡೆದಿದ್ದ ಇವಳು ತನ್ನ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ನಿರ್ವಹಿಸಿ ಶಾಂತಿ ಕಾಪಾಡಿದಳು. ಆಕ್ರಮಣಶೀಲ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಾದಿಗಳ ನಡುವೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಘರ್ಷಣೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುವು. ಇಂಥ ಘರ್ಷಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಎಚ್ಚರದಿಂದ ಕಾಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂಥ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸಾಧುವೇಷದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಭಾರತೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪ್ರೇಮಿಯೊಬ್ಬನಿಗೆ ಝಾನ್ಸಿ ರಾಣಿ ಧನಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ ವಿಚಾರ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಕಿವಿಗೆ ಬಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಈಕೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಅನುಮಾನಗೊಂಡು ತಕ್ಷಣ ಈಕೆಯ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಝಾನ್ಸಿ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಇವಳು ದಂಗೆಕೋರರ ಪರವಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಳೆಂದು ಆರೋಪಿಸಿದಾಗ ರಾಣಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷರ ನಡುವೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯ ಉಂಟಾಯಿತು. ಸ್ವಾಭಿಮಾನಿಯಾದ ಇವಳು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿಸಲು ನಿರಾಕರಿಸಿದಾಗ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯುವ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾದುವು. ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಯುದ್ಧ ಸಿದ್ಧತೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಪ್ರಜೆಗಳಲ್ಲಿ ಧೈರ್ಯತುಂಬಿ, ಝಾನ್ಸಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿದಳು. ಪ್ರಜೆಗಳ ನಿಷ್ಠೆ, ಇವಳ ಹೋರಾಟ ಮನೋಭಾವ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಷ್ಟವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸರ್ ಹ್ಯೂರೋಜ್‌ನ ಮುಖಂಡತ್ವದಲ್ಲಿ ಝಾನ್ಸಿ ಕೋಟೆಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದರು (1858 ಮಾರ್ಚ್ 22). ಇವಳು ಅತ್ಯಂತ ದಕ್ಷತೆ, ಶೌರ್ಯದಿಂದ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದಳು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ಫಿರಂಗಿ ಹೊಡೆತಗಳಿಂದ ಕೋಟೆ ಭಗ್ನಗೊಂಡರೂ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಿದಳು. ಯುದ್ಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವಳು ತನ್ನ ಪ್ರಜೆಗಳ ಬೆಂಬಲ ಹಾಗೂ ತಾತ್ಯಾಟೋಪೆಯ ಸೇನೆಯೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಧಾಳಿಗೆ ಪ್ರತಿಧಾಳಿಯನ್ನು ನೀಡಿದಳಾದರೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸುಸಜ್ಜಿತ ಸೇನೆಯ ಎದುರು ಸೋಲು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಝಾನ್ಸಿ ಕೋಟೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾಗುತ್ತಿದ್ದಾಗಲೇ ಇವಳು ಮತ್ತು ಇವಳ ಅಂಗರಕ್ಷಕ ದಳ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಕಾಲ್ಪಿಗೆ ಹೋಗಿ ತಾತ್ಯಾಟೋಪಿಯನ್ನು ಸೇರಿಕೊಂಡರು. ಅನಂತರ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಕಾಲ್ಪಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದರು. ಆಗ ಇವಳು ಮತ್ತು ತಾತ್ಯಾಟೋಪಿ ಸಮಾಲೋಚಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ದಿಕ್ಕುತಪ್ಪಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದರು. ಅದರಂತೆ ಇವರು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸ್ನೇಹಿತ ಸಿಂಧ್ಯನ ರಾಜ್ಯ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದರು. ಇವರ ಧಾಳಿಗೆ ಸಿಂಧ್ಯ ಮತ್ತು ಈತನ ಬೆಂಗಲಿಗರು ಅಲ್ಲಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಓಡಿಹೋದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ಸ್ನೇಹಿತನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಹಿಂತಿರುಗಿಸಲು ಗ್ವಾಲಿಯರ್‌ಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದರು. ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾಯಿ ತಾತ್ಯಾಟೋಪಿಯೊಂದಿಗೆ ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಚಲನವಲನಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸುತ್ತಿರುವಾಗ ಹೊರಗಿನಿಂದ ಬಂದ ಫಿರಂಗಿಯ ಗುಂಡು ತಗುಲಿ ನಿಧನಳಾದಳು (1858 ಜೂನ್ 17). ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಫೂಲ್‌ಬಾಗ್‌ಗಳ ನಡುವೆ ನದಿತೀರದಲ್ಲಿ ಈಕೆಯ ಸಂಸ್ಕಾರವನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಲಾಯಿತು. *

ಲಜ್ಜಾಗೌರಿ: ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ನೂರಾರು ಭಿನ್ನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಇವು ತಮ್ಮದೇ ಮೂಲ ಉದ್ದೇಶ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಸ್ವತಂತ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ ಎಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇಂತಹ

ಆದಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಲಜ್ಜಾಗೌರಿಯ ಸಂಪ್ರದಾಯವೂ ಒಂದು. ಎಲ್ಲ ಜೀವಸೃಷ್ಟಿಗೆ ಜನನೇಂದ್ರಿಯವೇ ಮೂಲ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಅದು ದೈವವೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಮೂಡಿತು. ಜನನೇಂದ್ರಿಯ ಮಾನವನನ್ನು ಹೊರ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ತರುವ ತಾಯಿಯ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಅಂಗ ಎಂಬ ಅರಿವಿನಿಂದ ಮಾತೃದೇವತೆ ಎಂಬ ನಂಬಿಕೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಜನನೇಂದ್ರಿಯದ ಆರಾಧನೆಯೇ ಮಾತೃ ಆರಾಧನೆ ಎಂಬ ನಿಲುವಿನಲ್ಲಿ ಇದರ ಆರಾಧನೆ ಬೆಳೆಯಿತು. ಮಾತೃ ದೇವತೆಯ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಈ ಅಂಗವನ್ನು ಆರಾಧಿಸುವುದು ಒಂದು ಸಂಪ್ರದಾಯವಾಯಿತು.

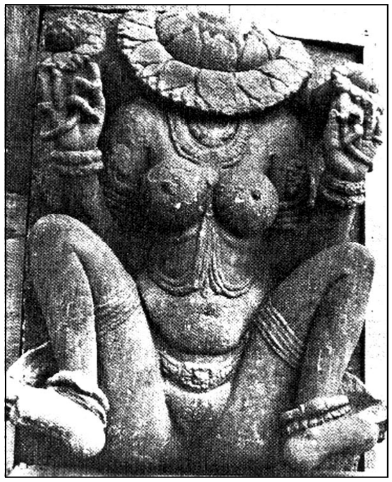
ನಾಗನಾಥದೇವಾಲಯದ ಹತ್ತಿರವಿದ್ದ ಲಜ್ಜಾಗೌರಿ, ನಾಗರಾಳ

ಮಾತೃ ದೇವತೆ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಆದ್ಯ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಭಾರತೀಯರ ನಿತ್ಯದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಬದುಕಿನಲ್ಲಿಯೂ ಶಕ್ತಿ ಉಪಾಸನೆ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿಯೆ ಇದೆ. ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಂತದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಇಂದಿಗೂ ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮದೇವತೆಗಳ ಉಪಾಸನೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮಾತೃ ದೇವತೆ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಕರಂಡಕದ ಸುಂದರ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಕ್ರಮೇಣ ಈ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ವಿಕಾಸಗೊಂಡು ಬಹು ಭುಜಗಳಿಂದಲೂ ವಿವಿಧ ಆಯುಧಗಳಿಂದಲೂ ಕೂಡಿದ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಉಪಾಸನೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿ ಲಜ್ಜಾಗೌರಿ, ಭವಾನಿ ನಗ್ನ ಕಬಂಧ, ಕಮಲ ಗಂಗೆ ಎಂದೆಲ್ಲ ಸ್ಥಳೀಯ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಪ್ರಕಾರ ಮೂರ್ತಿ ಕಲ್ಪನೆ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಸು. 1–8ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಒಬ್ಬ ನಗ್ನ ಸ್ತ್ರೀ ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಮೇಲೆಳೆದುಕೊಂಡು ಅಂಗಾತನ ಮಲಗಿದ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ತಲೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅರಳಿದ ಕಮಲ, ಮೇಲೆತ್ತಿದ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಕಮಲ ಪುಷ್ಪಗಳಿರುತ್ತವೆ.

ಭಾರತದ ಹಲವು ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ವಿಗ್ರಹಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಸ್ಟೆಲ್ಲಾಕ್ರಾಮ್ರಿಶ್, ಎಚ್.ಡಿ.ಸಾಂಕಳಿಯ, ಜೆ.ಎನ್.ತಿವಾರಿ, ಕಾಡ್ರಿಂಗ್ಟನ್, ಎಂ.ಎ.ಮುರೆ, ಜಾನ್‌ಮಾರ್ಷಲ್, ಹಂಟರ್, ಕ್ಯಾಂಪ್‌ಬೆಲ್, ಎಂ.ಆರ್.ಶರ್ಮ, ಧವಳೀಕರ್ ಮತ್ತು ಶ್ರೀವಾಸ್ತವ ಮೊದಲಾದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಉತ್ಖನನ/ ಅನ್ವೇಷಣೆಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಿ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಪ್ರತಿರೂಪಗಳನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಆಲಂಪುರ, ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ತೇರ್, ನೆವಾಸ, ಮಹುರ್ಜರಿ, ಭೋಕರ್ದನ್, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಭೀತ ಮತ್ತು ಕೌಶಾಂಬಿ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಾದಾಮಿ ಹತ್ತಿರ ನಾಗರಾಳ, ಮಹಾಕೂಟ, ಬಿ.ಎನ್.ಜಾಲಿಹಾಳ, ಸಿದ್ದನಕೊಳ್ಳ, ಐಹೊಳೆ, ಮಜಿತಿ (ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆ) ಕೆಲವು ವಿಗ್ರಹಗಳು ನಾಭಿಯಿಂದ ಕೆಳಭಾಗವಷ್ಟೇ ಇದ್ದರೆ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಕುತ್ತಿಗೆಯವರೆಗೆ ಇವೆ. ಕೈಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಮಲದ ಹೂ ಇಲ್ಲವೆ ಮೊಗ್ಗುಗಳಿವೆ. ತೇರ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ಮಣ್ಣಿನ ವಿಗ್ರಹದ ಬೆನ್ನಿನ ಮೇಲೆ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಕಮಲ ಪುಷ್ಪದ ಉಬ್ಬು ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಮಾಂಡಸೋರ್‌ನ (ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ) ವಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಶಿರದ ಬದಲು ಸ್ತ್ರೀ ಶಿರವೇ ಇದೆ.

ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಎಚ್.ಪಿ.ಎಮ್. ಜಾನ್‌ಸೆನ್ 1991ರಲ್ಲಿ ಬರ್ಲಿನ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಆನ್ ದಿ ಆರಿಜನ್ ಅಂಡ್ ಡೆವಲಪ್‌ಮೆಂಟ್ ಆಫ್ ದಿ ಸೊ–ಕಾಲ್ಡ್ ಲಜ್ಜಾಗೌರಿ ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅದುವರೆವಿಗೂ ದೊರೆಕಿರುವ ನೂರಾರು ವಿಗ್ರಹಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ನಾಲ್ಕು ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ವಿಂಗಡಿಸಿ ಪ್ರಬಂಧ ಮಂಡಿಸಿದರು:

1. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಗುಂಟೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕರ್ಲಪಲಂನಲ್ಲಿಯ (ವಿಜಯವಾಡ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ) ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಅರೆ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಉದರದ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಮೇಖಲೆ ಆಭರಣ ಅಲಂಕಾರವಿದೆ, ಉದರದ ಮೇಲೆ ಅರಳಿದ ಕಮಲವಿದೆ. ಅಂಗಾಲು ಮೇಲಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿದೆ (ಉತ್ತಾನಪಾದ). ಕಾಲಿನ ಮಣಿಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮಂಜೀರಗಳು ಮತ್ತು ಪಾದಾಂಗದ (ಕಾಲುಬಳೆ)ಗಳಿವೆ. ಇದು ಸಾತವಾಹನ/ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಅವಧಿಯದಾಗಿದೆ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಇದರ ಕಾಲಮಾನ 2–3ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಆಂಧ್ರದ ಕೊಂಡಾಪುರದ (ಹೈದರಾಬಾದ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ) ಚೌಕಾಕಾರದ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆ ಕರ್ಲಪಲಂ ರೀತಿಯಿದ್ದರೂ ಪಾದಗಳು ಕಮಲದ ಮೇಲಿದೆ, ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಪೂರ್ಣಕುಂಭ ವಿದೆ. ಇದನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಉದರ ಕುಂಭದಂತಿದೆ. ಕಮಲದ ಸಮೇತ ಇದು ಪೂರ್ಣಕಲಶದಂತಿದೆ. ಇದು ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ್ದು, ಬಹುಶಃ 2ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಕುಂಭ ಮಾದರಿಯದು 1–4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. 2. ಕರಶಿರಗಳಿಲ್ಲದ ಮುಂಡ ಹಾಗೂ ಉಬ್ಬು ಸ್ತನವುಳ್ಳದು ಇನ್ನೊಂದು ಮಾದರಿ. ಈ ತರಹದ್ದು ನಾಗರ್ಧನ್‌ದಲ್ಲಿ (ನಾಗಪುರ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ) ಮತ್ತು ಮಹುರ್ಜರಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆಲವದರಲ್ಲಿ ಸ್ತನವುಳ್ಳ, ತೋಳುಗಳಿಲ್ಲದ ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಲ್ಪವಿದ್ದು ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಲಿಂಗ, ವೃಷಭ ಮತ್ತು ಸಿಂಹದ ಶಿರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇಂಥ ಮಾದರಿಯವು 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಇಂಥ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ವಾಕಾಟಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ವಿದರ್ಭ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿವೆ. ಭೋಕರ್ದನ್ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇಂಥ ಮೂರ್ತಿಗಳು 5–6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಯವೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಸುಣ್ಣದಕಲ್ಲಿನ ಪ್ರತಿಮೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜಶ್ರೀ ಚಂತಮೂಲನ ರಾಣಿ ಖಂದುವಲಾ ಈ ಪ್ರತಿಮೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದಳೆಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನವಿದೆ. ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳ ಕಾಲಮಾನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದು 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ದಶಕದ್ದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. 3. ಪ್ರತಿಮೆಯಲ್ಲಿ ತೋಳು, ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಮೊಗ್ಗು, ಶಿರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಮಲವಿರುವುದು ಮತ್ತೊಂದು ಮಾದರಿ. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಬಾದಾಮಿ–ಐಹೊಳೆ–ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ನಾಗರಾಳದ ನಾಗನಾಥ ದೇವಾಲಯದ ಬಳಿ ದೊರೆತ ಕರಿಶಿಲೆಯ ಲಜ್ಜಾಗೌರಿ ಮೂರ್ತಿ ಇದುವರೆಗಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರ, ಈಗ ಇದನ್ನು ಬಾದಾಮಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಮಜತಿಯದು (ಕರ್ನಾಟಕ) ಒಂದು ಕಲ್ಲಿನ ಚೌಕೋನ ಫಲಕ. ಇದು ಪ್ರಾಯಶಃ 2–3ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. 4. ಪ್ರತಿಮೆಯ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಕಮಲ, ಕಮಲದ ಶಿರದ ಬದಲು ಸಹಜ ಸ್ತ್ರೀ ಶಿರವಿರುವುದು ಮಗದೊಂದು ಮಾದರಿ. ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಮಾಂಡಸೋರ್‌ನಲ್ಲಿಯ ವಿಕ್ರಮ ಕೀರ್ತಿ ಮಂದಿರದ ಕಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪ ಶಿರವುಳ್ಳ ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಲ್ಪ. ಇದರ ಕಾಲ ಸು.7ನೆಯ ಶತಮಾನ.

ಕರ್ನಾಟಕದ ಮಹಾಕೂಟ ಮತ್ತು ಸಿದ್ದನಕೊಳ್ಳಗಳಲ್ಲಿ ಲಜ್ಜಾಗೌರಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಈ ದೇವಿಯನ್ನು ಸ್ತ್ರೀಯರು ಸಂತಾನ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಉಪಾಸಿಸುತ್ತಾರೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೆಲವಾರು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಲಜ್ಜಾಗೌರಿ ಆರಾಧನೆಯ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ.

ಲಜ್ಜಾಗೌರಿ ಫಲಕ, ಮಜತಿ

ನಾಗಮಂಗಲದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ದಂಡಿಗಮ್ಮನ ಕುಂಡಿಪೂಜೆ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಸಮೀಪದ ಮಹಾಕೂಟದಲ್ಲಿರುವ ಲಜ್ಜಾಗೌರಿಯ ಪೂಜೆ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಹೀಗೆ ಮಾತೃದೇವತಾರಾಧನೆ 1–8ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ವಿಪುಲವಾಗಿ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಅನಂತರದ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮರೆಯಾಗಿ ಪೂರ್ಣ ದೇವಿ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಆರಾಧನೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. (ಎನ್.ಎಲ್.)

ಲಹುರದೇವ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಮೂರು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸರೋವರದಿಂದ ಸುತ್ತುವರಿದಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 200x500 ಮೀ. ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಲಖನೌದ ಬೀರ್‌ಬಲ್ ಸಾಹ್ನಿ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಪೇಲಿಯೊಬಾಟನಿ ಮತ್ತು ಲಖನೌ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಭೂವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗದ ಸಹಯೋಗದೊಡನೆ 2001–04 ಮತ್ತು 2005–06ರ ವರೆಗೆ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಐದು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು.

ಒಂದನೆಯ ಹಂತವನ್ನು (ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಕೃಷಿ ಹಂತ) ಎರಡು ಉಪಹಂತಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉಪಹಂತ Iಎ ನಲ್ಲಿಯ 50–70 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪದರದಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವು ಕೈಯಿಂದ ಹಾಗೂ ಮಂದಗತಿಯಲ್ಲಿ ತಿರುಗುವ ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಲೇಪನವಿದೆ ಅಥವಾ ಹುರಿಯನ್ನು ಒತ್ತಿ ಮಾಡಿದ ಅಲಂಕರಣೆಯಿದೆ. ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಗೀರುವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಅಪರೂಪ. ಬಟ್ಟಲು, ಕಾಲಿರುವ ಬಟ್ಟಲು, ಬುಗುಟೆಯುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಸಣ್ಣ ಬಟ್ಟಲು ಮತ್ತು ಪಾತ್ರೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ನಮೂನೆಗಳು. ವೃತ್ತ ಅಥವಾ ಅಂಡಾಕಾರ ತಳವಿನ್ಯಾಸದ ಗುಡಿಸಲುಗಳು, ಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳು, ತಡಿಕೆಯ ಗೋಡೆಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ತುಂಡುಗಳು, ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ಮಣ್ಣಿನ ನೆಲ ಮುಂತಾದ ವಸತಿ ಗೃಹಾವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಸು.15–20ಮೀ ಉದ್ದದ, ಸು.23–53ಸೆಂಮೀ ಅಗಲದ ಕಾಲುವೆಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಗಮನಾರ್ಹ. ಎಲುಬಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಹಾಗೂ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮಣಿಗಳು, ಕೃಷಿಯಿಂದ ಬೆಳೆದ ಹಾಗೂ ಕಾಡು ಅಕ್ಕಿ ಕಾಳುಗಳು, ನೀಲಗಾಯ್, ಹಕ್ಕಿ, ಮೀನು, ಆಮೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಎಲುಬಿನ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲಮಾಪನದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಹಂತ ಪ್ರಶ.ಪೂ.7ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಿಂದ 3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದ ನಡುವಿನ ಅವಧಿಯದು.

ಉಪಹಂತ Iಬಿ: 50 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ಪದರದಲ್ಲಿ ಕಾಡು ಅಕ್ಕಿ, ಕೃಷಿಯಿಂದ ಬೆಳೆದ ಅಕ್ಕಿ, ಜವೆ, ಗೋದಿ, ಕೆಂಪುತೊಗರಿ, ಬಟಾಣಿ ಮುಂತಾದ ಕಾಳು–ಧಾನ್ಯಗಳು, ಹಸು ಮತ್ತು ಎಮ್ಮೆಯ ಮೂಳೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ತಾಮ್ರದ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಮೀನಿನ ಗಾಳ ಗಮನಾರ್ಹ. ಕಾಲಿರುವ ಬಟ್ಟಲು, ಕೊಕ್ಕಿನ ಪಾತ್ರೆ, ದಪ್ಪ ತಳದ ತೂತಿನ ಪಾತ್ರೆ ಮುಖ್ಯ ಆಕಾರಗಳು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಲೇಪನವಿದೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ವರ್ಣಚಿತ್ರ, ಮೆತ್ತೆ ಅಲಂಕರಣೆ, ಗೀರುವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮತ್ತು ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಎಲುಬಿನ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕುಂಬಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ವಸತಿ ನಿರ್ಮಾಣ ಕ್ರಮ ಉಪಹಂತ Iಎ ನಂತೆ ಮುಂದುವರೆದಿದೆ. ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲನಿರ್ಣಯದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಹಂತದ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.300–2000.

ಹಂತ II (ಸುಧಾರಿತ ಕೃಷಿ ಹಂತ): ಇಲ್ಲಿ ಸಾದಾ ಮತ್ತು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಲೇಪನವಿರುವ ಉತ್ತಮ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ, ಬೂದು ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ಇವೆ. ಧಾನ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯ ಮಣ್ಣಿನ ಗುಡಾಣ, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಹೆಂಚುಗಳು, ಗುರುತಿಸಲಾಗದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ವಸ್ತುಗಳ ಪೀಠಭಾಗ ಈ ಹಂತದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ, ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮತ್ತು ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮಣಿಗಳು, ಎಲುಬಿನ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ದಬ್ಬಳ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ಷ್ಮಮೊನೆ, ಕಲ್ಲಿನ ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿ, ಸುತ್ತಿಗೆ, ಚೆಂಡು, ತಾಮ್ರದ

1ಎ ಹಂತದ ಅಕ್ಕಿ ಕಾಳಿನ ಅವಶೇಷಗಳು

ಉಪಕರಣಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಕರಕಲಾದ ಎಲುಬುಗಳು ಮತ್ತು ಸಸ್ಯಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಮೂಳೆಯ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು ಕೌಶಲವನ್ನು ತೋರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವೊಂದನ್ನು ಹಿಡಿಕೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸಲು ಅನುವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವಕ್ಕೆ ಮುಳ್ಳುಗಳಿವೆ. ಕೆಲವು ಎಲುಬಿನ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ರಂಧ್ರಗಳಿವೆ. ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲಮಾನದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಹಂತವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2000–1200ದ ಅವಧಿಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಹಂತ III (ಹೆಚ್ಚು ಸುಧಾರಿತ ಕೃಷಿ/ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಹಂತ): ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿತು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಿಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿರುವಂತೆಯೇ ಇದ್ದವು. ಹುರಿಯ ಗುರುತಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ತಟ್ಟೆಗಳು ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಕಬ್ಬಿಣದ ಚಾಕು, ಮೊಳೆ, ಕುಡುಗೋಲು (?) ಮುಂತಾದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ದಬ್ಬಳ ಮುಂತಾದ ಎಲುಬಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ತಾಮ್ರ, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ, ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿ ಹಾಗೂ ಸಸ್ಯಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಧಾನ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಣ ಗುಡಾಣ ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಗಳ ಹೊರತಾಗಿ ಗೃಹನಿರ್ಮಾಣ ವಿಧಾನ ಹಿಂದಿನಂತೆಯೇ ಇದೆ. ಈ ಹಂತದ ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1205–1181.

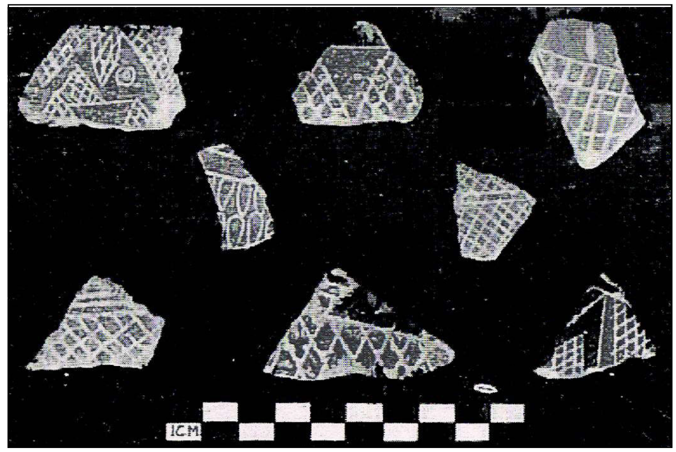

ಚಿತ್ರಿತ ಮಡಕೆಚೂರುಗಳು

ಹಂತ IV (ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆ ಹಂತ): ಸು.1.2ಮೀ ದಪ್ಪದ ಪದರದಲ್ಲಿ ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾದ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಹಿಂದಿನ ಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಬಳಕೆ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಕಬ್ಬಿಣ ಕಿಟ್ಟಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಎಲುಬಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮತ್ತು ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮಣಿಗಳಿವೆ.

ಹಂತ V (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಅಂತ್ಯ–ಪ್ರ.ಶ. ಆರಂಭದ ಅವಧಿ): ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡ ಮತ್ತು ಬಾವಿ, ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು ಲೇಪನದ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮತ್ತು ಬೂದುವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮನುಷ್ಯಾ ಕೃತಿಗಳು, ಮಣಿಗಳು, ಕುಷಾಣರ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಗುಪ್ತರ ಮತ್ತು ಗುಪ್ತೋತ್ತರ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.200–ಪ್ರ.ಶ.600–700.

ಬತ್ತಿದ ಸರೋವರದ ತಳದಲ್ಲಿ ಅಗೆದ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಳೆದ 10,000 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚಯನಗೊಂಡ ಸಸ್ಯಾಂಗಾರ (ಪೀಟ್) ಹಾಗೂ ಕೆಸರುಮಣ್ಣಿನ ಪದರಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳಿಂದ ಇದ್ದಿಲಿನ ತುಣುಕುಗಳು, ಕೃಷಿಮಾಡಿದ ಹಾಗೂ ಮಾಡದ ಧಾನ್ಯಗಳ ಪರಾಗಗಳು, ಡಯಾಟಮ್ ಮತ್ತು ಫೈಟೊಲಿಥ್‌ಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಯಿತು. 10,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಇಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಆರಂಭಗೊಂಡಿದ್ದವು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಈ ಅಂಶಗಳು ಸೂಚನೆಯೊದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಸು.9720 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೆ ಬತ್ತದ ಗದ್ದೆಗಳಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಸೂಕ್ಷ್ಮಾವಶೇಷಗಳಿಂದ ಊಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. (ಆರ್‌ಟಿ.)

ಲಾಂಗ್‌ನಾಜ್: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಮೆಹಸಾನ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿ ನೆಲೆ. ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ ಎಂಬುದು ಇದರ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ. ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತಗಳ ನಡುವಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಸಾಂಕಳಿಯ ಅವರು ಕೈಗೊಂಡ ಗುಜರಾತ್ ಎಕ್ಸ್‌ಪೆಡಿಷನ್ ಯೋಜನೆಯ ಕ್ಷೇತ್ರಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. 1944–63ರ ನಡುವೆ ಸಾಂಕಳಿಯ ಅವರ ತಂಡ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಈ ನೆಲೆಯ ಸ್ತರಕ್ರಮ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಸು.2.5 ಮೀ ದಪ್ಪದ ಪದರದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣ, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು, ಮಾನವ ಸಮಾಧಿಗಳು ಹಾಗೂ ಲೋಹ ವಸ್ತುಗಳು ಚದುರಿದ್ದವು. ಅವಶೇಷಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿದ್ದುದು ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ (ಸು.1.5 ಮೀ). ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಚರ್ಟ್, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ, ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ತಯಾರಾದುವು. ಇವು ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ದೊರೆಯುವ ಶಿಲೆಗಳಲ್ಲ. ಹಾಗಾಗಿ ಇವುಗಳ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಜಾಗರೂಕತೆ ಎದ್ದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಇವನ್ನು ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಶಿಲೋಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕೌಶಲ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಅತಿ ಸಣ್ಣ ಅಲಗುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ. ತ್ರಿಕೋನ, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಮೊನೆ, ಕೊರೆಯುಳಿ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ ಮೊದಲಾದ ನಮೂನೆಗಳು ವಿರಳವಾಗಿವೆ. ತಿರುಳುಗಲ್ಲುಗಳೂ ತ್ಯಾಜ್ಯ ಚಕ್ಕೆಗಳೂ ಇರುವುದರಿಂದ ಉಪಕರಣಗಳು ಇಲ್ಲಿಯೇ ತಯಾರಾದುವೆಂಬುದು ಖಚಿತ.

ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್‌ನ ಸಣ್ಣತುಂಡುಗಳು, ಉಪಕರಣವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುವ ಘೇಂಡಾಮೃಗದ ಭುಜದ ಮೂಳೆ, ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಶಿಸ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿ, ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್‌ನ ತೂತಿರುವ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕಲ್ಲು ಮುಂತಾದುವು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವು ಆರಂಭಿಕ ಹಂತದ ಕೃಷಿಯ ಸೂಚಕಗಳಾಗಿವೆ ಅಥವಾ ಸಮಕಾಲೀನ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳೊಂದಿಗಿನ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಶುದ್ಧ ತಾಮ್ರದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಒಂದು ಚಾಕು ಇಂತಹ ಸಂಪರ್ಕದ ಸಂಕೇತವಾಗಿದೆ. ಕಬ್ಬಿಣದ ಒಂದು ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಹಾಗೂ ಹೆಮಟೈಟಿನ ತುಂಡುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

14 ಮಾನವ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ 13ರಲ್ಲಿ ಶವವನ್ನು ಕೈಕಾಲು ಮಡಿಸಿದ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದರಲ್ಲಿ ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಹೂಳಲಾಗಿತ್ತು. ಕೆಲವೊಂದರಲ್ಲಿ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸೈಟ್ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ತಲೆಯ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಉಪ್ಪುನೀರಿನ ಶಂಖಚಿಪ್ಪುಗಳು ಕೆಲವು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮೂಳೆಗಳು ವಿವಿಧ ಜಾತಿಯ ಜಿಂಕೆ, ಕಾಡು ಹಂದಿ, ನೀಲಗಾಯ್, ತೋಳ, ಇಲಿ, ಅಳಿಲು ಹಾಗೂ ಮುಂಗುಸಿಯವು. ಸುಟ್ಟ ಮೂಳೆಗಳು ಗಣನೀಯ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಸಣ್ಣ ಚೂರುಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಆಕಾರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕೈಯಿಂದಲೇ ತಯಾರಾದುವು. ಕೆಲವೊಂದು ಮಾತ್ರ ತಿಗುರಿಯ ಬಳಕೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಗೀರುವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಒರಟು ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಜನ ಬೇಟೆ ಹಾಗೂ ಮೀನುಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದರು.

ಸ್ತರಕ್ರಮ ಗೋಜಲಾಗಿರುವ ಕಾರಣ ಈ ನೆಲೆಗೆ ನಿಖರ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ನಿಗದಿಗೊಳಿಸಲಾಗಿಲ್ಲ. ತೌಲನಿಕ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2000ದ ಅವಧಿಗೆ ಸೇರಿಸಬಹುದು. (ಸಿ.ಕೆ.ಎಂ.)

ಲಾ ತೆನೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಪೂರ್ವ ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಸ್ವಿಟ್ಜರ್ಲೆಂಡ್, ಆಸ್ಟ್ರಿಯ, ನೈರುತ್ಯ ಜರ್ಮನಿ, ಚೆಕ್, ಸ್ಲೊವಾಕಿಯ ಮತ್ತು ಹಂಗರಿ – ಈ ನೆರೆಹೊರೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.450–100 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸುಧಾರಿತ ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಯನ್ನು ಸ್ವಿಟ್ಜರ್ಲೆಂಡಿನ ನೌಚ ತೆಲ್ ಸರೋವರದ ಉತ್ತರ ಬದಿಯ ಲಾ ತೆನೆಯಲ್ಲಿ ಹ್ಯಾಸ್ಲಿ ಕಾಪ್ 1857ರಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಿದ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಲಾ ತೆನೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಹ್ಯಾಲ್‌ಸ್ಟಾಟ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉತ್ತರಾರ್ಧದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಇದರ ಹುಟ್ಟು, ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಎಟ್ರಸ್ಕನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬಗೆಗೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಆಕರಗಳಲ್ಲದೆ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಆಕರಗಳು ಲಭ್ಯವಿವೆ. ಲಾ ತೆನೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಕಲಾತ್ಮಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಂಶಗಳು ಪಶ್ಚಿಮ ಯುರೋಪಿನ ಕೆಲ್ಟಿಕ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ಉಳಿದು ಬಂದಿರುವುದರಿಂದ ಇವೂ ಸಹಾಯಕಾರಿಯಾಗಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ಬರೆಹಗಾರರು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಆಕರಗಳಿಂದ ಲಾ ತೆನೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಡನೆ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಜನ ಸಮುದಾಯಗಳನ್ನು ಕೆಲ್ಟೊಯಿ (ಕೆಲ್ಟ್ಸ್) ಮತ್ತು ಗಲ್ಲಿ (ಗೌಲ್ಸ್) ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹಿರೋಡಾಟಸ್ ಲಾ ತೆನೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹೃದಯ ಭಾಗವಾದ ಡ್ಯಾನ್ಯೂಬ್ ನದಿ ಮೂಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೆಲ್ಟೊಯಿ ಜನರನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಇದನ್ನು ತಜ್ಞರು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿಲ್ಲ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆಲ್ಪ್ಸ್ ಪ್ರದೇಶದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಹ್ಯಾಲ್‌ಸ್ಟಾಟ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ ಮರ್ನೆ ಮತ್ತು ಮೊಸೆಲ್ಲಿ, ಬವರಿಯ ಮತ್ತು ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ನಡುವಿನಲ್ಲಿ ಉಗಮವಾಯಿತೆಂದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಆದಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಮಧ್ಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.450–100) ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಎಂದು ಮೂರು ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ರೋಮನರ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ಕಂಚು, ಕಬ್ಬಿಣ ಮತ್ತು ಚಿನ್ನದ ಪಾತ್ರೆ, ಶಿರಸ್ತ್ರಾಣ, ಗುರಾಣಿ, ಕುದುರೆಜೀನು ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದ ಚಿನ್ನದ ಆಭರಣಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಿರುವ ನಾನಾ ಪ್ರಕಾರದ ಕುಸುರಿ ಅಲಂಕರಣಗಳು. ಈ ಜನಸಮುದಾಯದ ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವಸ್ತುಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವರ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ವ್ಯವಹಾರ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಬಹಳ ದೂರದವರೆಗೆ ಪ್ರಸರಿಸಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಸುಸ್ಪಷ್ಟ. ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ನ ವಿಕ್ಸಿನಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಶವಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮಂತ ಸ್ತ್ರೀಯ ಶವದೊಡನೆ ಗ್ರೀಸ್‌ನಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದ ಕಂಚಿನ ಹಂಡೆಯಿತ್ತು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನ). ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ತೀರದ ಸಮುದಾಯಗಳಿಗೆ ಉಪ್ಪು, ತಾಮ್ರ, ತುಪ್ಪಳ ಮತ್ತು ಚಿನ್ನ ರಫ್ತಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರು ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲೆ ಕೋಟೆಯಿಂದ ಆವರ್ತವಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಧ್ಯ ಹಂತದಿಂದ ನಗರ ನಿರ್ಮಾಣ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇವರ ಮನೆಗಳ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಡಗಿ ಕೆಲಸ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವರು ತಮ್ಮ ಕಟ್ಟಳೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಸಿದ್ಧಮಾಡಿದ ಆಳದ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಹರಕೆಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಬಲಿಕೊಟ್ಟ ಮಾನವ ರುಂಡಗಳನ್ನು ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಶಸ್ತ್ರಗಳು, ರಥಗಳು, ಕತ್ತಿ, ಭಲ್ಲೆ ಮೊನೆ, ಗುರಾಣಿ, ಕೇಶಬಿಲ್ಲೆ ಮೊದಲಾದ 2500 ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಲಾರೆನ್ಸ್, ತಾಮಸ್ ಎಡ್ವರ್ಡ್: 1888–1935. ಲಾರೆನ್ಸ್ ಆಫ್ ಅರೇಬಿಯ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಯೋಧ ಹಾಗೂ ಬರೆಹಗಾರ. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಕಾಲದ ಸಾಹಸಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬ. ಈತ ವೇಲ್ಸ್‌ನ ಟ್ರೆಮಡಾಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಚರಿತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಸಂಗಮಾಡಿದ. ದೇಶಾಟನೆ ಮಾಡಿ ವಿಷಯ ಸಂಗ್ರಹಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಈತ ಚತುರನಾಗಿದ್ದ. ಸಿರಿಯ ದೇಶವನ್ನು ಕಾಲುನಡಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಿದ. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಈತ ಅರೇಬಿಕ್ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಕಲಿತು, ಆ ಜನರ ಸ್ನೇಹಸಂಪಾದನೆ ಮಾಡಿದ.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾಗುವ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಈತ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞನಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನ ಜಾಣ್ಮೆ, ಚಾಣಾಕ್ಷತನ, ಪರಿಶ್ರಮಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಇವನನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮಿಲಿಟರಿ ಬೇಹುಗಾರಿಕೆ ಪಡೆಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ಗೆ ಕಳುಹಿಸಿತು. ಅನಂತರ ಈತ ಕರ್ನಲ್ ಹುದ್ದೆಗೇರಿದ. ತುರ್ಕಿಯ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಏಳುವಂತೆ ಅರಬ್ಬರನ್ನು ಪ್ರಚೋದಿಸಿದವನೂ ಅವರಿಗೆ ನೆರವು ನೀಡಿದವನೂ ಈತನೇ. ಗೆರಿಲ್ಲಾ ಯುದ್ಧತಂತ್ರದ ನೇತಾರನಾಗಿ ಈತ ಸಾಹಸಕೃತ್ಯಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು ಯಶಸ್ವಿಯಾದ. ಇವನ ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆ, ಮುತ್ಸದ್ದಿತನಗಳಿಂದಾಗಿ ಅರಬ್ಬರು ತುರ್ಕಿಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸಿರಿಯದ ರಾಜಧಾನಿ ಡಮಾಸ್ಕಸ್‌ಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರು. ಲಾರೆನ್ಸ್ ಅರಬ್ಬರ ಒಳಿತಿಗಾಗಿ, ಅವರ ವಿಮೋಚನೆಗಾಗಿ ಸದಾ ಹಂಬಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಅವರಿಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ನೀಡುವಂತೆ 1919ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ವರ್ಸಲೀಸ್ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸಿದ. 1921ರಲ್ಲಿ ಈತ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸಾಹತು ಕಚೇರಿಯ ಅರಬ್ಬೀವ್ಯವಹಾರಗಳ ಸಲಹೆಗಾರನಾಗಿ ನೇಮಕ ಹೊಂದಿದ. ಆದರೆ ತನ್ನ ಸರ್ಕಾರ ಅರಬ್ ನೆರವಿನ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದೇಟು ಹಾಕಿದ್ದರಿಂದ ಬೇಸರಗೊಂಡು ಆ ಹುದ್ದೆಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದ. ಅನಂತರ ಜೆ.ಎಚ್.ರಾಸ್ ಎಂಬ ಹೊಸ ಹೆಸರನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ರಾಯಲ್ ಏರ್‌ಫೋರ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ (ಆರ್‌ಎಎಫ್) ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ. ಟಿ.ಇ.ಷಾ ಎಂದು ತನ್ನ ಹೆಸರನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿಕೊಂಡು ಟ್ಯಾಂಕ್ ಪಡೆಗೆ ವರ್ಗಾವಣೆಗೊಂಡ. 1925ರಲ್ಲಿ ಪುನಃ ರಾಯಲ್ ಏರ್‌ಫೋರ್ಸ್‌ಗೆ ವಾಪಸಾದ. ಟಿ.ಇ.ಷಾ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಕಾನೂನು ಬದ್ಧಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡ. ಈತ ಭಾರತದಲ್ಲೂ ಕೆಲಕಾಲ ಇದ್ದನಂತೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಪಠಾಣರೊಡನೆ ಓಡಾಡಿಕೊಂಡು ಅವರ ಹಾಗೆಯೇ ಬಾಳಿ ಅವರಲ್ಲಿ ಅಂತಃಕಲಹವನ್ನು ಬಿತ್ತಿದನೆಂಬ ಆಪಾದನೆಗೊಳಗಾದಾಗ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಇವನನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ಗೆ ವಾಪಸು ಕರೆಯಿಸಿಕೊಂಡಿತಂತೆ. ಈತ 1935 ಮೇ 19ರಂದು ಮೋಟಾರ್ ಸೈಕಲ್ ಅಪಘಾತಕ್ಕೆ ಈಡಾಗಿ ನಿಧನನಾದ.

ಲಾರೆನ್ಸ್ ತನಗೆ ಕೊಡಮಾಡಿದ ಪ್ರಶಸ್ತಿ, ಪದವಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ನಿರಾಕರಿಸಿದ. ಆದರೂ ಅರೇಬಿಯನರು ಪ್ರೀತಿಯಿಂದ ಈತನನ್ನು ಅರೇಬಿಯದ ಅನಭಿಷಿಕ್ತ ದೊರೆ ಎಂದು ಕರೆದು ಗೌರವಿಸಿದರು. ಈತ ಅರೇಬಿಯದ ತನ್ನ ರೋಮಾಂಚಕಾರಿ ಅನುಭವಗಳನ್ನು ದಿ ಸೆವೆನ್ ಪಿಲ್ಲರ್ಸ್ ಆಫ್ ವಿಸ್‌ಡಮ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾನೆ (1926). ಈ ಪುಸ್ತಕದ ಸಂಗ್ರಹರೂಪ ರಿವೋಲ್ಟ್ ಇನ್ ದಿ ಡೆಸರ್ಟ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿದೆ (1927).*

ಲಾಲ್ ಬಹಾದ್ದೂರ್ ಶಾಸ್ತ್ರೀ: 1904–66. ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ಮೂರನೆಯ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿ (1964–66) ಹಾಗೂ ಅಪ್ರತಿಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರರು. ಇವರು 1904 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 2ರಂದು ವಾರಾಣಾಸಿಯ ಮೊಗಲ್ ಸರಾಯಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ಶಾರದಾ ಪ್ರಸಾದ್, ಶಾಲಾಶಿಕ್ಷಕ. ತಾಯಿ ರಾಮ್‌ದುಲಾರಿದೇವಿ. ಇವರ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು ಲಾಲ್ ಬಹಾದ್ದೂರ್ ಶ್ರೀವಾಸ್ತವ. ಒಂದೂವರೆ ವರ್ಷದ ಬಾಲಕನಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ತಂದೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಇವರು ಅತ್ಯಂತ ಆರ್ಥಿಕ ಸಂಕಷ್ಟ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಇವರು ಮೆಟ್ರಿಕ್ ಪರೀಕ್ಷೆ ಕಟ್ಟುವ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿ ಆರಂಭವಾಗಿತ್ತು. ವ್ಯಾಸಂಗವನ್ನು ಕೈಬಿಟ್ಟು ಇವರು ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಧುಮುಕಿದರು. ಅನಂತರ ವಾರಾಣಸಿಯ ಕಾಶೀವಿದ್ಯಾಪೀಠದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮುಂದುವರಿಸಿ ಶಾಸ್ತ್ರೀ ಪದವಿ ಪಡೆದರು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಇವರು ಲಾಲ್ ಬಹಾದ್ದೂರ್ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯೆಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರು. ಇವರು ಲಾಲಾ ಲಜಪತರಾಯ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಜನತಾ ಸೇವಾ ಸಂಘದ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರಾಗಿ, ಸಂಘದಿಂದ 75 ರೂಪಾಯಿ ಸಂಭಾವನೆ ಪಡೆದು ಸರಳ ಜೀವನ ನಡೆಸಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಉಪ್ಪಿನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ, ಚಲೇಜಾವ್ ಚಳವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಸೆರೆಮನೆ ಶಿಕ್ಷೆ ಅನುಭವಿಸಿದರು.

ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನಂತರ ಭಾರತದ ಸಕ್ರಿಯ ರಾಜಕಾರಣದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ ಇವರು 1951ರಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ, ಮಹಾಚುನಾವಣೆಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥಾಪಕರಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. 1952ರಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಸಭೆಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿ ಕೇಂದ್ರ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ರೈಲ್ವೆ ಮಂತ್ರಿಯಾದರು. 1956ರಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ತೂತುಕುಡಿಯಲ್ಲಿ ಭೀಕರ ರೈಲು ಅಪಘಾತವಾಗಿ ಸಾವುನೋವುಗಳು ಸಂಭವಿಸಿದ್ದರ ನೈತಿಕಹೊಣೆ ಹೊತ್ತು ಮಂತ್ರಿಪದವಿಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದರು. ಅನಂತರ ಲೋಕಸಭೆಗೆ ಆಯ್ಕೆಯಾದ ಇವರು ಸಾರಿಗೆ ಸಚಿವರಾಗಿ, ಕೈಗಾರಿಕೆ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯಸಚಿವರಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಗೋವಿಂದವಲ್ಲಭ ಪಂತರು ನಿಧನರಾದ ಅನಂತರ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ಗೃಹಸಚಿವರಾಗಿಯೂ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಇವರು ಸಚಿವರಾಗಿದ್ದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸಾಂನಲ್ಲಿ ಉದ್ಭವಿಸಿದ ಭಾಷಾಸಮಸ್ಯೆ, ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪಂಜಾಬಿ ಸುಭಾ ರಚಿಸುವ ಒತ್ತಾಯ ಮುಂತಾದ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಬಗೆಹರಿಸಿದರು. ಮುಂದೆ ಕಾಮರಾಜರ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿ ಮಂತ್ರಿಪದವಿಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸನ್ನು ಬಲಪಡಿಸುವ ಸಂಘಟನಾ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡರು. 1964ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನಿ ಜವಹರಲಾಲ್ ನೆಹರೂ ಅವರು ತೀವ್ರ ಅಸ್ವಸ್ಥರಾದಾಗ ಇವರು ಖಾತೆರಹಿತ ಸಚಿವರಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ನೆಹರೂ ನಿಧನದ ತರುವಾಯ 1964 ಜೂನ್ 9ರಂದು ಇವರು ಭಾರತದ ಮೂರನೆಯ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರು. ಇವರು ಪ್ರಧಾನಿಯಾದ ಅನಂತರ ನೆಹರೂ ನೀತಿಗಳನ್ನೇ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ವಾವಲಂಬನೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತು ನೀಡಿದರು. ಇವರಿಗೆ ಸಮಾಜ ವಾದದ ಮಿಶ್ರ ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆಯಿತ್ತು. 1964 ಅಕ್ಟೋಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಕೈರೋದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅಲಿಪ್ತ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಎರಡನೆಯ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ ಇವರು ವಿಶ್ವಶಾಂತಿಯ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದು, ವಸಾಹತುಗಳ ವಿಮೋಚನೆಯಾಗಬೇಕೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರು. ಜನಾಂಗೀಯ ಭೇದದ ವಿರುದ್ಧ ದನಿ ಎತ್ತಿ, ಹಿಂದುಳಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಆರ್ಥಿಕಾಭಿವೃದ್ಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಹಕಾರದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದರು. ಇವರು ಸೋವಿಯತ್ ರಷ್ಯ, ಕೆನಡ ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟನ್‌ಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ವರ್ಚಸ್ಸನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿದರು.

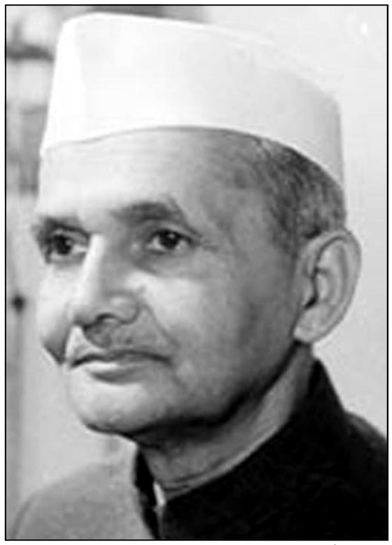

ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದಾಗ (ಜೂನ್ 1964–ಜನವರಿ 66) ಕಚ್ಛ್‌ನಲ್ಲಿ ಗಡಿ ವಿವಾದ ತಲೆದೋರಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿದ ಸಂದಿಗ್ಧ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಇವರು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಎದುರಿಸಿದರು. ಭದ್ರತಾ ಮಂಡಳಿಯ ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆಯಿಂದ 33 ದಿನಗಳ ಯುದ್ಧ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಈ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಭಾರತ–ಪಾಕ್‌ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನವನ್ನು ಮಣಿಸಿದ ಇವರು ಭಾರತದ ಕಣ್ಮಣಿಯಾದರು. ಇಳಿಮುಖವಾಗಿದ್ದ ಭಾರತೀಯರ ಮನೋಸ್ಥೈರ್ಯವನ್ನು ಮುಗಿಲು ಮುಟ್ಟಿಸಿದ್ದು ಇವರ ಅನುಪಮ ಕಾಣಿಕೆ. ಎರಡು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಡುವಿನ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸಲು ರಷ್ಯದ ತಾಷ್ಕೆಂಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಪ್ಪಂದ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಅನಂತರ ಇದು ತಾಷ್ಕೆಂಟ್ ಒಪ್ಪಂದದಲ್ಲಿ (1966 ಜನವರಿ 3–10) ರಷ್ಯದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಕೊಸಿಗಿನ್‌ರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ದೀರ್ಘ ಚರ್ಚೆ ನಡೆದು ಇವರು ಹಾಗೂ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಜನರಲ್ ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಅಯೂಬ್ ಖಾನ್ ಈ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿ ಹಾಕಿದರು. ಭಾರತ ಹಾಗೂ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಸೈನ್ಯಗಳು 1965 ಆಗಸ್ಟ್ 5ರ ಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗುವುದು (ಭಾರತ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಹಾಜಿಪೀರ್ ಹಾಗೂ ತಿತ್‌ವಾಲ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡುವುದು, ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಭಾರತದ ಛಾಂಬ್ ಪ್ರದೇಶ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡುವುದು ಈ ಒಪ್ಪಂದದ ತಿರುಳು). ತಾಷ್ಕೆಂಟ್ ಒಪ್ಪಂದದ ಅನಂತರದ ಮುಕ್ತಾಯ ಸಮಾರಂಭದ ಸತ್ಕಾರ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ ಇವರು ಹೃದಯಾಘಾತಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಗಿ ಹಠಾತ್ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದರು (1966 ಜನವರಿ 10). ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಜನರಲ್ ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಅಯೂಬ್ ಭಾರತ–ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಮಧ್ಯೆ ಮೈತ್ರಿಗಾಗಿ ತಮ್ಮ ಬದುಕನ್ನೇ ಬಲಿದಾನ ನೀಡಿದ ಶಾಂತಿ ಪ್ರಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿ ಎಂದು ಉದ್ಗರಿಸಿದರು.

ಭಾರತೀಯ ರೈತರ ಹಾಗೂ ಭಾರತೀಯ ಯೋಧರ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಮನಗಂಡಿದ್ದ ಇವರು ಅವರು ದೇಶಕ್ಕೆ ಜೈ ಕಿಸಾನ್, ಜೈ ಜವಾನ್ ಎಂಬ ಘೋಷಣೆಯನ್ನು ನೀಡಿದರು. ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಸಂವೇದನೆಗಳಿಗೆ ಸ್ಪಂದಿಸಬಲ್ಲ ಜನನಾಯಕರಾಗಿ ಜನರ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಬಲ್ಲವರಾಗಿದ್ದರು. ಮಹಾತ್ಮಾಗಾಂಧಿ ಅವರ ರಾಜಕೀಯ ವಿಚಾರಧಾರೆಯಿಂದ ಆಳವಾಗಿ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿದ್ದ ಸರಳ, ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ನಾಯಕ. ಪರಿಶ್ರಮ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಗೆ ಸಮಾನ ಎಂದು ನಂಬಿದ್ದವರು. ಬಾಪೂ ಅವರ ಹಾದಿಯಲ್ಲೇ ಅತ್ಯುತ್ತಮವೆನಿಸಿದ ಭಾರತೀಯ ಪರಂಪರೆಯ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ನೆರೆನಂಬಿದ್ದವರು. ಇವರು ದೇಶಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ನಿಸ್ವಾರ್ಥ ಸೇವೆಗಾಗಿ ಇವರಿಗೆ ಮರಣೋತ್ತರವಾಗಿ ಭಾರತರತ್ನ ಪ್ರಶಸ್ತಿನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಲಾಯಿತು (1966). (ಬಿ.ಪಿ.ಐ.)

ಲಾಲ್, ಬಿ.ಬಿ.: 1921– . ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕುರಿತು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ. ರಾಮಾಯಣ–ಮಹಾಭಾರತ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಚಾರಿತ್ರಿಕತೆಯನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುವುದೂ ಇವರ ಆಸಕ್ತಿಯ ವಿಷಯವಾಗಿತ್ತು. ಇವರ ಜನ್ಮಸ್ಥಳ ಝಾನ್ಸಿ. ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಪದವಿ ಪಡೆದರು. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಾ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿದ್ದ ಸರ್ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ 1944ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಮತ್ತು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ತರಬೇತಿ ಪಡೆದವರಲ್ಲಿ ಇವರು ಒಬ್ಬರು. ಅನಂತರ ವೀಲರ್ ಅವರ ಹರಪ್ಪ, ಅರಿಕಮೇಡು, ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. 27ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಒರಿಸ್ಸದ ಶಿಶುಪಾಲಗಡದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ವರದಿಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು (1948). 1950–52ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಹಸ್ತಿನಾಪುರದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನ ಕತ್ತಲೆಯುಗವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಾಗೂ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ನಡುವಿನ ಅವಧಿಯ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲಿತು. 1958ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲದ ಬೀರ್‌ಭಾನ್‌ಪುರದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಅವಶೇಷಗಳು ಸ್ತರಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕವು. 1959ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ದೇಶದ ನಾನಾ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಬರುವ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಮಗ್ರ ತರಬೇತಿಯನ್ನು ಕೊಡಲು ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಪದವಿಯ ಸ್ಕೂಲ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಸ್ಥಾಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಇವರದು ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ. 1965ರ ವರೆಗೆ ಇವರು ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಪ್ರಥಮ ನಿರ್ದೇಶಕರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ನೈಲ್ ನದಿಗೆ ಆಸ್ವಾನ್ ಬಳಿ ಜಲಾಶಯ ನಿರ್ಮಾಣದಿಂದ ಮುಳುಗಡೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಮತ್ತು ಉತ್ಖನನವನ್ನು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಯುನೆಸ್ಕೊ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ನಡೆಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಈ ಇಲಾಖೆ ಭಾಗವಹಿಸಿತ್ತು (1961). ಸುಬಯ–ಟ್ಯೂಮಸ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ನಡೆಸಿತು. ಇದರ ನೇತೃತ್ವವನ್ನು ಇವರು ವಹಿಸಿ ಇಲಾಖೆಗೆ ಖ್ಯಾತಿ ಬರುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. 1968ರಲ್ಲಿ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಾ ನಿರ್ದೇಶಕರಾದರು. 1972ರ ವರೆಗೂ ಈ ಹುದ್ದೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಸ್ವಲ್ಪ ಸಮಯ ಗ್ವಾಲಿಯರ್‌ನಲ್ಲಿ ಜಿವಾಜಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸ, ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿದರು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ದಿ ರಾಮಾಯಣ ಎಂಬ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು, ರಾಮಾಯಣ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಮಾಡುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಅಯೋಧ್ಯ, ಶೃಂಗವೇರಪುರ, ನಂದಿಗ್ರಾಮ, ಚಿತ್ರಕೂಟ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ರಾಮಾಯಣ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಘಟನೆ ಎಂಬುದು ಇವರ ದೃಢ ನಂಬಿಕೆ. 1979ರಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಯಾದ ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನಲ್ಲಿ ಇವರು ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಎಂದೆನಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಉಳುಮೆ ಜಾಗ (ಪ್ಲೌಡ್ ಫೀಲ್ಡ್) ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. 1977–84ರ ವರೆಗೆ ಸಿಮ್ಲದಲ್ಲಿಯ ಇಂಡಿಯನ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಅಡ್ವಾನ್ಸ್‌ಡ್ ಸ್ಟಡೀಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಫೆಲೊ ಆಗಿ ಅನಂತರ ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕರೂ ಆದರು. 2001 ಇವರಿಗೆ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಗೌರವ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿಯನ್ನು ಕೊಡಮಾಡಿತು.

ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಾಗೂ ರಾಮಾಯಣ–ಮಹಾಭಾರತದ ಚಾರಿತ್ರಿಕತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಇವರು ನಡೆಸಿದ ಸಂಶೋಧನೆಗಾಗಿ ಬಂಗಾಲದ ಏಷಿಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಇವರಿಗೆ ಎಸ್.ಸಿ.ಚಕ್ರಬರ್ತಿ ಪದಕ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತು (1975). 1979ರಲ್ಲಿ ನವ ನಾಲಂದ ಮಹಾವಿಹಾರ ಇವರಿಗೆ ವಿದ್ಯಾವಾರಿಧಿ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ನೀಡಿತು. ಮಿಥಿಲಾ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಮಹಾಮಹೋಪಾಧ್ಯಾಯ ಎಂಬ ಗೌರವ (1982), ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ವಿ.ಎಸ್.ವಾಕಣಕರ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿ (1991), ಬೊಂಬಾಯಿಯ ಏಷಿಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯ

ಗೌರವ ಫೆಲೋಶಿಪ್, ರಷ್ಯದ ಅಕಾಡೆಮಿ ಆಫ್ ಸೈನ್ಸ್‌ನ ಡಿ.ಲಿಟ್. ಪದವಿ ಇವು ಇವರಿಗೆ ಸಂದ ಇತರ ಗೌರವ-ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳು. ಇವರು ರಚಿಸಿದ ಹಲವಾರು ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ದಿ ಅರ್ಲಿಯೆಸ್ಟ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಇನ್ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯ (1981, ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ) ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು. ಸರಸ್ವತಿ ಫ್ಲೋಸ್ ಆನ್ (2002) ಇವರ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯಕೃತಿ. ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಜನರ ಬಗ್ಗೆ ಬಿರುಸಿನ ವಾದ-ವಿವಾದಗಳಿದ್ದು ಇವರು ಇಂದಿಗೂ ಈ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಚರ್ಚೆಯಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಲಾಲಾ ಲಜಪತ ರಾಯ್: 1865-1928. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರ ಹಾಗೂ ಸಮಾಜಸುಧಾರಕರು. ಇವರು 1865 ಜನವರಿ 28ರಂದು ಪಂಜಾಬಿನ ಫಿರೋಜ್‌ಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಧುಡಿಕೆ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ಮುನ್ಷಿ ರಾಧಾಕೃಷ್ಣಆಜಾದ್, ತಾಯಿ ಗುಲಾಬ್‌ದೇವಿ. ಇವರು ಕಾನೂನು ಪದವಿ ಪಡೆದು ಹಿಸ್ಸಾರ್ ಮತ್ತು ಲಾಹೋರ್‌ನಲ್ಲಿ ವಕೀಲ ವೃತ್ತಿ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಆರ್ಯ ಸಮಾಜದಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾದ ಇವರು ಅನೇಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಲಾಹೋರಿನ ಡಿ.ಎ.ವಿ.ಕಾಲೇಜಿನ ಸ್ಥಾಪನೆಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದರು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ರಾಜಕೀಯ ತತ್ತ್ವಗಳು ಹಾಗೂ ಭಾರತದ ಪರಂಪರೆಯ ಇತಿಹಾಸದ ಬಗ್ಗೆ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಪಡೆದರು. 1888ರಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರು. ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ, ಶಿವಾಜಿ, ಸ್ವಾಮಿ ದಯಾನಂದ ಸರಸ್ವತಿ, ಜೋಸೆಫ್ ಮ್ಯಾಜಿನಿ ಮತ್ತು ಜೋಸೆಫ್ ಗ್ಯಾರಿಬಾಲ್ಡಿಯವರ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆಗಳು ಇವರ ಜೀವನದಗತಿಯನ್ನೇ ಪರಿವರ್ತಿಸಿದುವು. ರಾಜಕೀಯದ ಜೊತೆಗೆ ಸಮಾಜಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ಸಮರ್ಪಿಸಿ ಕೊಂಡರು. 1907ರಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಧೀಮಂತ ನಾಯಕರಾಗಿ ಜನಪ್ರಿಯತೆ ಗಳಿಸಿದರು. ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ಗೋಖಲೆಯವರ ಜೊತೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ, ಆಂಗ್ಲ ಸರ್ಕಾರದ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಜನಾಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರು.

ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕರು ಆರಂಭಿಸಿದ ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ಟಿಳಕರೊಂದಿಗೆ ಇವರನ್ನು ಮಾಂಡಲೆ ಜೈಲಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಲಾಯಿತು. ಇವರು ಜೈಲಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಟೋರಿ ಆಫ್ ಮೈ ಡೆಪೋರ್ಟೇಷನ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥ ಬರೆದರು. 1919ರಿಂದ 1920ರವರೆಗೆ ವಿದೇಶ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡರು. ಇವರು ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಆರ್ಯ ಸಮಾಜ, ಯಂಗ್ ಇಂಡಿಯ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಅನ್‌ಹ್ಯಾಪಿ ಇಂಡಿಯ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. 1920ರಲ್ಲಿ ಕೋಲ್ಕೊತ್ತದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ವಿಶೇಷ ಅಧಿವೇಶನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಬಹು ಮುಖ್ಯಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಮಹಾತ್ಮಗಾಂಧಿಯವರು ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿ ಹಿಂತೆಗೆದುಕೊಂಡದ್ದನ್ನು ಟೀಕಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಇವರು ಮೋತಿಲಾಲ್‌ನೆಹರು ರೊಂದಿಗೆ ಸ್ವರಾಜ್ಯಪಕ್ಷವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಅವಧಿಯಲ್ಲೇ ಸ್ವರಾಜ್ಯ ಪಕ್ಷದ ಕಾರ್ಯತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯ ತಲೆದೋರಿ, ಮದನ ಮೋಹನ ಮಾಳವೀಯರವರೊಂದಿಗೆ ಇಂಡಿಪೆಂಡೆಂಟ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಪಕ್ಷ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯ ಲಾಲ್-ಬಾಲ್-ಪಾಲ್ ಎಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದ ಉಗ್ರಗಾಮಿ ನಾಯಕರಲ್ಲಿ ಇವರೂ ಒಬ್ಬರಾಗಿದ್ದರು (ಲಾಲಾ ಲಜಪತ್ ರಾಯ್, ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕ್, ಬಿಪಿನ್ ಚಂದ್‌ಪಾಲ್).

ಇವರು ಹಿಂದು ಮಹಾಸಭೆಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವರ ಮೇಲೆ ಮುಸ್ಲಿಂ ವಿರೋಧಿ ಎಂಬ ಆರೋಪ ಬಂದಿತು. ಇವರು ಹಿಂದು ಮುಸ್ಲಿಂ ಐಕ್ಯವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಅನೇಕ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಬರೆದರು. ಇವರು ಭಾರತದ ಕಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲೂ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. 1920ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅಖಿಲ ಭಾರತ ಟ್ರೇಡ್ ಯೂನಿಯನ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಪ್ರಥಮ ಅಧಿವೇಶನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಮಹಾಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಇವರು ಸರ್ವೆಂಟ್ಸ್ ಆಫ್ ಪೀಪಲ್ ಎಂಬ ಜನಸೇವಕ ಸಂಘ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದರು. ಸಾಮಾಜಿಕ ಅನಿಷ್ಟಗಳಾದ ಮೂಢನಂಬಿಕೆ, ಕಂದಾಚಾರ ಹಾಗೂ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆಯ ವಿರುದ್ಧ ತೀವ್ರ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದರು. ಸ್ವದೇಶಿ ತತ್ತ್ವದ ಪ್ರತಿಪಾದಕರಾದ ಇವರು ಪಂಜಾಬ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಬ್ಯಾಂಕ್ ಮತ್ತು ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಇನ್ಸೂರೆನ್ಸ್ ಕಂಪನಿಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮಿಯಾಗಿ ಇವರು ದಿ ಪಂಜಾಬ್, ದಿ ವಂದೇ ಮಾತರಂ ಮತ್ತು ದಿ ಪೀಪಲ್ ಎಂಬ ಸಾಪ್ತಾಹಿಕಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರನ್ನು ಪಂಜಾಬಿನ ಸಿಂಹ, ಪಂಜಾಬಿನ ಕೇಸರಿ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿಂದಲೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. 1928 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 20ರಂದು ಸೈಮನ್ ಆಯೋಗದ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದ ಪ್ರತಿಭಟನೆಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಪೋಲೀಸರ ಲಾಠಿ ಏಟಿನಿಂದ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಗಾಯಗೊಂಡು 1928 ನವೆಂಬರ್ 17ರಂದು ನಿಧನಹೊಂದಿದರು. ಭಾರತದ ಸೌರವ್ಯೂಹದಿಂದ ಒಂದು ಮಹಾನ್ ತಾರೆ ಕಣ್ಮರೆಯಾಯಿತೆಂದು ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಆಗ ಸಂತಾಪ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದರು. (ಬಿ.ಪಿ.ಐ.)

ಲಾವೊತ್ಸೆ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಚೀನ ದೇಶದ ತಾವೋ ಧರ್ಮದ ಸಂಸ್ಥಾಪಕ. ಈತ ಚೌ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ವರದಿಗಾರನಾಗಿದ್ದ. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್‌ನ ಸಮಕಾಲೀನ.

ತಾವೋ ಧರ್ಮದ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ತಾವೋ ತೆ ಚಿಂಗ್ ಎಂಬ ತತ್ತ್ವಗ್ರಂಥ ಈತನ ಕೊಡುಗೆ. ಇದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.200 ಅಥವಾ 100ರಲ್ಲಿ ಸಂಕಲಿತವಾಗಿ ಪರಿಷ್ಕಾರಗೊಂಡಿತೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ 81 ಚಿಕ್ಕ ವಿಭಾಗಗಳಿವೆ; ಅರ್ಧಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಭಾಗ ಪ್ರಾಸಬದ್ಧ ಕವಿತೆಯ ರೂಪದಲ್ಲಿದೆ. ಉಳಿದ ಭಾಗ ಗದ್ಯ ರೂಪದಲ್ಲಿದ್ದು ತಾವೋ ಧರ್ಮಬೋಧೆಯನ್ನೂ ಲೋಕೋಕ್ತಿಗಳನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ತಾವೋ ಎಂದರೆ ಮಾರ್ಗ ಎಂದರ್ಥ. ಆಚರಣೆಯ ಸರಿಯಾದ ಮಾರ್ಗ ಎಂದು ಅದರ ಸಾಂಕೇತಿಕ ಅರ್ಥ. ತಾವೋ ಎಂದರೆ ಅದೊಂದು ನಿತ್ಯವಾದ ಮಾರ್ಗ. ಅದನ್ನು ಯಾರೂ ನಿರ್ಮಿಸಿಲ್ಲ. ಅದರಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವೂ ಇದೆ, ಶೂನ್ಯವೂ ಇದೆ. ಎಲ್ಲದರ ಕಾರಣವೂ ಪರಿಣಾಮವೂ ಅದೇ ಆಗಿದೆ. ಒಳ್ಳೆಯ ಮನುಷ್ಯನ ನೈತಿಕ ಸ್ವಭಾವ ಮತ್ತು ಕೃತಿಗಳ ತತ್ತ್ವವೇ ಅದಾಗಿದೆ. ಲಾವೊತ್ಸೆಯ ಉಪದೇಶದ ತಿರುಳು ಈ ಗ್ರಂಥದ 63ನೆಯ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಯಾವುದೇ ಕೆಲಸ ಮಾಡದಿರುವುದು, ನಿರಾಯಾಸವಾಗಿ ಎಲ್ಲ ಕೆಲಸಗಳನ್ನೂ ಮಾಡುವುದು, ಸ್ವಾದದ ಅರಿವಿಲ್ಲದೇ ರುಚಿನೋಡುವುದು, ದೊಡ್ಡದನ್ನು ಸಣ್ಣದಾಗಿಯೂ ಸಣ್ಣದನ್ನು ದೊಡ್ಡದಾಗಿಯೂ ಪರಿಗಣಿಸುವುದು, ನೋವನ್ನು ದಯೆಯಿಂದ ತುಂಬಿಕೊಡುವುದು-ಇದು ತಾವೋ ಧರ್ಮದ ಮಾರ್ಗ ಎಂದು ಈ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಧರ್ಮದ ಮೇಲೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಪ್ರಭಾವ ಅಪಾರವಾಗಿದೆ.

ಲಾವೊತ್ಸೆಗೆ ದೇವರ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಇದ್ದಿತೋ ಇಲ್ಲವೋ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯದು. ಲಾವೊತ್ಸೆಯ ಮರಣಾನಂತರ 500 ವರ್ಷಗಳ ತನಕ ತಾವೋ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ನಿಶ್ಚಿತ ಸ್ವರೂಪ ಬಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಚೀನ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಪವಿತ್ರರೆಂದು ಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಈತನಿಗೆ ದ್ವಿತೀಯ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. (ಡಿ.ಎಚ್.ಕೆ.)

ಲಿಂಕನ್, ಅಬ್ರಹಾಮ್: 1809-65. ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನದ 16ನೆಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷ (1861-65) ಹಾಗೂ ರಿಪಬ್ಲಿಕ್ ಪಕ್ಷದ ಪ್ರಥಮ ಅಧ್ಯಕ್ಷ, ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕಾನೂನು ತಜ್ಞ ಮತ್ತು ಬರೆಹಗಾರ. ಗುಲಾಮ ಗಿರಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದವನು. ಇವನು ಹಾರ್ಡಿನ್ ಕೌಂಟಿಯ ಕೆಂಟುಕಿಯಲ್ಲಿ 1809 ಫೆಬ್ರವರಿ 12ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ತಂದೆ ಥಾಮಸ್, ತಾಯಿ ನಾನ್ಸಿ. ಇವರದು ಬಡಗಿ ಕುಟುಂಬ. ಕಡುಬಡತನದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ ಇವನು ಪುಸ್ತಕಗಳಿಗಾಗಿ ಹತ್ತಾರು ಕಿಮೀ ದೂರ ನಡೆದು ಹೋಗಿ ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನು ತನ್ನ 19ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ ದೇಶಪರ್ಯಟನೆ ಮಾಡಿದ. ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಗುಲಾಮರ ಶೋಷಣೆ ಕಂಡು ಅದನ್ನು ನಿರ್ಮೂಲಗೊಳಿಸುವ ಛಲತೊಟ್ಟ. 1832ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಬ್ಲಾಕ್ ಹಾಕ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಅಂಚೆ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ. 1834ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಿಧಾನಸಭೆ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಇಲಿನಾಯ್ಸ್ ಕ್ಷೇತ್ರದಿಂದ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಿ, ಸತತವಾಗಿ ಮೂರು ಬಾರಿ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡ. ತನ್ನ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಆಂದೋಲನವನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿದನಲ್ಲದೆ, ಆಧುನಿಕ ಅಮೆರಿಕ ನಿರ್ಮಾಣದ ನೀಲಿನಕ್ಷೆ ರೂಪಿಸಿದ. ಅನೇಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಕಾರ್ಯವನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿದ. ಬ್ಯಾಂಕ್ ಉದ್ಯಮದ ಬೆಳವಣಿಗೆ, ಕಾಗದನಾಣ್ಯಗಳಚಲಾವಣೆ, ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ, ಕಾಲುವೆಗಳು, ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ, ರೈಲು ಹಾದಿ ಮತ್ತು ಸೇತುವೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ಕಾರ್ಮಿಕ ಸಂಘಟನೆ-ಈ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆದ್ಯತೆ ನೀಡಿದ. ಫೆಡರಲ್ ಆದಾಯ ತೆರಿಗೆ ನೀತಿ ನಿರ್ಬಂಧ ಗೊಳಿಸಿದ. ಇವನು 1842 ನವೆಂಬರ್ 4ರಂದು ಮೇರಿಟಾಡ್ ಎಂಬಾಕೆಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ.

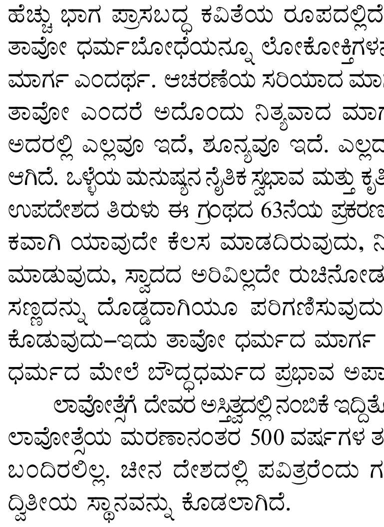

1846ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಪ್ರಜಾಪ್ರತಿನಿಧಿ ಸಭೆಗೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸದಸ್ಯನಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡ. ಅನಂತರ ಸ್ವಲ್ಪ ಸಮಯ ವಕೀಲಿವೃತ್ತಿ ಕೈಗೊಂಡ. ಕಾನ್ಸಸ್ ನೆಬ್ರಾಸ್ಕ್ ಮಸೂದೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಮತ್ತೆ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ. ಹೊಸದಾಗಿ ರಚಿಸಲಾದ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಗುಲಾಮಗಿರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಕಾನ್ಸಸ್ ಮತ್ತು ನೆಬ್ರಾಸ್ಕ್ ಪ್ರಾಂತಗಳು ಈ ಮಸೂದೆ ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿ ಗುಲಾಮಗಿರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಬೇಕು, ಬೇಡ ಎಂಬುದನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವ ಹಕ್ಕನ್ನು ತಾವೇ ಪಡೆದುಕೊಂಡವು. ಈ ಮಸೂದೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಇವನು ಹೋರಾಡಿ, ಕಾನ್ಸಸ್ ನೆಬ್ರಾಸ್ಕ್ ಮಸೂದೆಯ ಜನಕನಾದ ಸ್ಟೀಫನ್ ಎ. ಡಗ್ಲಾಸ್‌ನೊಡನೆ ಏಳು ಸಲ ಚರ್ಚಿಸಿ ಗುಲಾಮಗಿರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ರದ್ದುಗೊಳಿಸಿದ. ಗುಲಾಮಗಿರಿ ತೊಡೆದು ಹಾಕಲು ಅನೇಕ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿದ. ಗುಲಾಮಗಿರಿ ತೊಲಗಿಸದೇ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರಗತಿ ಮತ್ತು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ, ಸಮಾನತೆ ಸಾಧಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. 1860ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅಧ್ಯಕ್ಷೀಯ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ರಿಪಬ್ಲಿಕ್ ಪಕ್ಷದಿಂದ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಿ ಅಮೆರಿಕದ 16ನೆಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡ. ಇವನು ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಅನೇಕ ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿದನಲ್ಲದೆ, ರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದ. ಇವನು ಮತ್ತು ಕುಟುಂಬ ವರ್ಗದವರು 1865 ಏಪ್ರಿಲ್ 14ರಂದು ವಾಷಿಂಗ್‌ಟನ್ನಿನ ನಾಟಕ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ನಾಟಕ ವೀಕ್ಷಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಜಾನ್‌ವಿಲ್ಕ್ಸ್ ಬೂತ್ ಎಂಬುವನ ಗುಂಡೇಟಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿ 1865 ಏಪ್ರಿಲ್ 15ರಂದು ನಿಧನಹೊಂದಿದ. (ಎಚ್.ಆರ್.ಡಿ.)

ಲಿಚ್ಛವಿ ಮನೆತನ: ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹಿಮಾಲಯ ಶ್ರೇಣಿಗಳ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕೆಳಸಮುದಾಯದ ಒಂದು ಕ್ಷತ್ರಿಯ ವಂಶ. ಇದು ಅಂದಿನ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗಣಪದವನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಎಂಟು ಅಥವಾ ಒಂಬತ್ತು ಬಣಗಳು ಸೇರಿದ್ದ ವೈಜಿ (ವಜ್ಜಿ) ಒಕ್ಕೂಟದಲ್ಲಿ ವಿದೇಹರು, ಲಿಚ್ಛವಿಗಳು, ಜ್ಞಾತೃಕರು ಹಾಗೂ ವಜ್ಜಿಗಳು ಬಹು ಪ್ರಮುಖರಾಗಿದ್ದರು. ವೈಶಾಲಿ ಲಿಚ್ಛವಿಗಳ ರಾಜಧಾನಿ ಆಗಿತ್ತಲ್ಲದೆ, ಪ್ರಬಲ ವಜ್ಜಿಗಳ ಒಕ್ಕೂಟದ ಕೇಂದ್ರವೂ ಆಗಿತ್ತು. ರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ವಿಶಾಲ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆಗ ಇದೊಂದು ಶ್ರೇಷ್ಠಪಟ್ಟಣ (ಉತ್ತಮಪುರ) ಆಗಿತ್ತು. ಇಂದಿನ ಬಸರ್ಹ ಊರೇ ವೈಶಾಲಿ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಇದು ಮುಜಫರಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಜೈನಧರ್ಮದ ಪ್ರಸಾರಕ 24ನೆಯ ತೀರ್ಥಂಕರ ಮಹಾವೀರ ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಪ್ರವರ್ತಕ ಬುದ್ಧ ಮತ್ತು ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸಂಸ್ಥಾಪಕ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯ ಇವರು ಲಿಚ್ಛವಿ ರಾಣಿಯರಲ್ಲಿ ಜನ್ಮ ಪಡೆದಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ಒಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶ. ಲಿಚ್ಛವಿಗಳದು ಒಂದು ಸೀಮಿತ ಸದಸ್ಯರ ಸಮುದಾಯದ ಸರ್ಕಾರ. ಇವರು ಆಗಾಗ ಸಭೆಗಳನ್ನು ಸೇರಿ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸದಸ್ಯರ ಮುಖಾಂತರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸದ್ಯ ತಿಳಿದಮಟ್ಟಿಗೆ ಲಿಚ್ಛವಿಗಳಲ್ಲಿ ಚೇಟಕ ರಾಜನೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದವನು. ಇವನಿಗೆ ಹಲವು ಮಂದಿ ಕನ್ಯೆಯರಿದ್ದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಚೇಲ್ಲನ (ಚೇಳಿನಿ) ಎಂಬವಳನ್ನು ಮಗಧ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ದೊರೆ ಬಿಂದುಸಾರ ಅಥವಾ ಶ್ರೇಣಿಕನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ವಿವಾಹ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಬಿಂದುಸಾರನ ಮರಣಾನಂತರ ಆತನ ಪುತ್ರ ಅಜಾತಶತ್ರು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನಿಗೂ ಚೇಟಕನಿಗೂ ತನ್ನ ಮಲತಮ್ಮಂದಿರಾದ ಹಲ್ಲ ಮತ್ತು ವೇಹಲ್ಲರ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಘನಘೋರ ಯುದ್ಧವಾಗಿ ಚೇಟಕ ಸೋತ. ಲಿಚ್ಛವಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಅಜಾತಶತ್ರುವಿನ ಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಹೋದರು. ಲಿಚ್ಛವಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಡಕು ಉಂಟಾದದ್ದರಿಂದ ಲಿಚ್ಛವಿ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರದೇಶಗಳು–ಸೀಮಾರೇಖೆಗಳು–ಮಗಧ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅಧೀನಕ್ಕೊಳಗಾದವು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಸ್ವತಂತ್ರ ಗಣರಾಜ್ಯವಾಗಿದ್ದ ಲಿಚ್ಛವಿ ರಾಜ್ಯ ಸಾಮಂತ ಮನೆತನವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದು ಬಲಹೀನ ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಬಾಳಿತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಗುಪ್ತರು ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬರುವವರೆಗೂ, ಲಿಚ್ಛವಿ ರಾಜ್ಯದ ಹೆಸರು ಅಷ್ಟಾಗಿ ಕೇಳಿ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ತಾಯಿ ಲಿಚ್ಛವಿ ವಂಶದವಳೆಂದು ಲಿಚ್ಛವಿ ದೌಹಿತ್ರ ಎಂಬ ಅವನ ಬಿರುದಿನಿಂದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇವನ ತಾಯಿ ಕುಮಾರದೇವಿ ಲಿಚ್ಛವಿ ರಾಜಕುಮಾರಿ. ಗುಪ್ತರ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿಯ ಆಲೇಖ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ–ಶ್ರೀಕುಮಾರದೇವೀ ಎಂದಿದ್ದರೆ, ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಂಹವಾಹನವೇರಿದ ದೇವಿಯನ್ನೂ (ದುರ್ಗಾ) ಲಿಚ್ಛವಯಃ ಎಂಬ ಆಲೇಖವನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಾಟಲಿಪುತ್ರವನ್ನು ಕುಮಾರದೇವಿಗೆ ಮದುವೆಯ ಬಳುವಳಿಯಾಗಿ ಕೊಡಲಾಯಿತೆಂದು ಕೆಲವು ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಊಹಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಚೀನೀ ಪ್ರವಾಸಿ ಇತ್ಸಿಂಗನ ಪ್ರಕಾರ ಲಿಚ್ಛವಿಗಳ ರಾಜಧಾನಿ ವೈಶಾಲಿ ನಗರವೇ ಮದುವೆಯ ಬಳುವಳಿ ಆಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಗುಪ್ತರು ಲಿಚ್ಛವಿ ರಾಜ್ಯದ ಒಡೆಯರಾದರೆನ್ನುವುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ಚೀನದ ಯಾತ್ರಿಕ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗನ ದಾಖಲೆಗಳಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಲಿಚ್ಛವಿ ರಾಜ ಶಿವದೇವ ಎಂಬಾತ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವನ ಮಂತ್ರಿ ಅಂಶವರ್ಮನ್ ಠಾಕೂರ್ ಎಂಬಾತ ರಾಜನನ್ನು ಬದಿಗೊತ್ತಿ ತಾನೇ ಸು.40 ವರ್ಷ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದನೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸು.650–879ರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಲಿಚ್ಛವಿಗಳು ನೇಪಾಲ ದೇಶವನ್ನೂ ಆಳಿದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವರ ಶೃಂಖಲಾಬದ್ಧ ಇತಿಹಾಸ ಸರಿಯಾಗಿ ದೊರೆಯದು. (ಎಸ್.ಜಿ.)

ಲಿಪಿಗಳು: ಲಿಪಿ ಭಾಷೆಯ ಬರೆಹ ರೂಪ (ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಟ್). ಮನುಷ್ಯ ಆಡುವ ಮಾತು ಭಾಷೆಯಾದರೆ, ಆ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದಿಡುವ ಸಾಧನವೇ ಲಿಪಿ. ಮಾನವ ಗುಂಪುಗುಂಪಾಗಿ ವಾಸಮಾಡುವಾಗ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡ ಭಾಷೆ, ಬರೆಹ ಮನುಷ್ಯನ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಮಾನದಂಡ. ಯಾವುದೇ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಯಾವುದೇ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಬಹುದಾದರೂ ಇದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಮಿತಿ ಇದೆ. ಎಷ್ಟೋ ಲಿಪಿಗಳು ತಮ್ಮ ಮೂಲ ಉಚ್ಚಾರವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಗೊಂದಲ ಲಿಪಿಗಳಾಗಿರುವುದುಂಟು. ಉದಾ: ಕೇಶಿರಾಜನ ಕಾಲದ ೞ, ಕುಳ, ಕ್ಷಳ ಗಳನ್ನು ಪರಿಭಾವಿಸಬಹುದು.

ಪ್ರಪಂಚಾದ್ಯಂತ ವರ್ಣಲಿಪಿಮಾಲೆ ಚಾಲ್ತಿಗೆ ಬರುವುದಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚೆ ಚಿತ್ರಲಿಪಿ, ಭಾವಲಿಪಿ, ಮಧ್ಯಮ ಲಿಪಿ (ಟ್ರಾನ್ಸಿಷನಲ್ ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಟ್), ಧ್ವನಿ ರೂಪಕ ಲಿಪಿ ಮೊದಲಾದುವು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಯಾವುದೇ ಒಂದು ಲಿಪಿಯ ಬದಲಾವಣೆಗೆ ಸಾವಿರಾರು ವರ್ಷಗಳು ಬೇಕಾಗುತ್ತವೆ. ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವರ ಮತ್ತು ವ್ಯಂಜನಗಳಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿದ್ದು ಪೂರ್ಣರೂಪದ ವ್ಯಂಜನಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇದರ ಬರೆವಣಿಗೆ ಸುಲಭ. ಯಾವುದೇ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಈ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಬಹುದು. ಹಾಗೆಯೇ ಭಾರತದ ವರ್ಣಮಾಲೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಜನಗಳು ಸ್ವರಸಮೇತವಾಗಿದ್ದರೂ ಸ್ವರಗಳನ್ನು ವ್ಯಂಜನಗಳಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಲಿಪಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು: ಅವೆಂದರೆ–ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನ ಚಿತ್ರಲಿಪಿ, ಧಾರ್ಮಿಕಲಿಪಿ, ಸಾಮಾನ್ಯಲಿಪಿ, ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಮೊನಚುಲಿಪಿ, ಕ್ರೀಟ್‌ಲಿಪಿ, ಹಿಟ್ಟೈಟರಲಿಪಿ, ಚೀನಲಿಪಿ, ಸಿಂಧೂಲಿಪಿ, ಮೆಕ್ಸಿಕೋದೇಶದ ಮಾಯಾಲಿಪಿ, ಈಸ್ಟರ್ ದ್ವೀಪಗಳ ಲಿಪಿ, ಜಪಾನಿನ ಲಿಪಿ, ವರ್ಣಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ–ಬೈಬ್ಲೂಗಳ ತೋರಿಕೆ ಲಿಪಿ, ದಕ್ಷಿಣ ಸೆಮಿಟಿಯ ವರ್ಣಲಿಪಿ, ಹೀಬ್ರುಲಿಪಿ, ಫೊನೀಷಿಯ ಲಿಪಿ, ಪರ್ಷಿಯ ಲಿಪಿ, ಗ್ರೀಕ್‌ಲಿಪಿ, ಅರಾಮಿಯ ಕನಾನೈಟ್ ಲಿಪಿ, ಇಥಿಯೋಪಿಯ ಲಿಪಿ, ಲಿಬಿಯ ಲಿಪಿ, ಐಬೇರಿಯ ಲಿಪಿ, ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಅಶೋಕನ ಕಾಲದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿ, ಖರೋಷ್ಠಿ, ಅಶೋಕನ ಅನಂತರದ ಲಿಪಿಗಳು–ನಾಗರೀ–ದೇವನಾಗರೀ, ನಂದಿನಾಗರೀ ಲಿಪಿ, ಶಾರದ ಲಿಪಿ, ಬಂಗಾಲಿ ಲಿಪಿ, ಶಂಖಲಿಪಿ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದ ವಿವಿಧ ರಾಜಮನೆತನಗಳು ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ವಿವಿಧ ಲಿಪಿಗಳು: ಸಾತವಾಹನ, ಕದಂಬ, ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ, ಪಲ್ಲವ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳ, ಸೇವುಣ, ವಿಜಯನಗರ, ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ. ಇತರ ಲಿಪಿಗಳು: ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು–ಗ್ರಂಥ, ತಮಿಳು, ಮಲಯಾಳ, ತುಳು, ತಿಗಳಾರಿ, ಅಮರಗನ್ನಡ, ತೆಲುಗು–ಪರ್ಷಿಯ, ಅರಾಮಿಯ, ಉರ್ದು–ಕಲಾತ್ಮಕ ಬರೆವಣಿಗೆ, ಮೋಡಿ ಲಿಪಿ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಇಂದಿನ ಜನತೆ ಬಳಸುತ್ತಿರುವ ಲಿಪಿ ಪ್ರಭೇದಗಳು: ಮುದ್ರಣ ಕಾಲದ ಬರೆವಣಿಗೆ–ಕಾಗದದ ಮೇಲಿನ ಬರೆವಣಿಗೆ, ಸಂಜ್ಞಾಲಿಪಿ, ಬ್ರೈಲ್‌ಲಿಪಿ, ಮಾರ್ಸ್‌ಕೋಡ್, ಶೀಘ್ರಲಿಪಿ ಇತ್ಯಾದಿ.

ಲಿಪಿಗಳ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು ಸುಮೇರಿಯನ್ನರು ಬಳಸಿದ ಲಿಪಿ. ಈ ಲಿಪಿ ಮೊಳೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 4,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಇವರ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಮುದ್ರೆಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಭಾವ ಮತ್ತು ಧ್ವನಿ ನಿರೂಪಣೆಗೆ ಬದಲಾಗಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಇದು ವರ್ಣಲಿಪಿಯಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿತ ವಾಯಿತು. ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಪರ್ಷಿಯ, ಅಸ್ಸೀರಿಯ, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ, ಎಲಮೈಟ್ ಕಸ್ಸೈಟ್, ಹಿಟ್ಟೈಟ್ ಮಿಟಾನಿ, ಹುರ್‍ರಿಯನ್, ಉರರ್ತು ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಜನರು ಬಳಸಿದರು. ಹಮುರಬಿ ತನ್ನ ಆಜ್ಞೆಗಳನ್ನು (ಶಾಸನಗಳು) ಈ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆಸಿದ್ದಾನೆ. ಈಜಿಪ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಲಿಪಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಇದರ ಅನಂತರ ಭಾರತ, ಚೀನ ಮುಂತಾದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಭಾವಲಿಪಿಗಳಂತಹ ಲಿಪಿಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಚೀನದ ಲಿಪಿಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಅರೆವರ್ಣ, ಅರೆಭಾವ ಲಿಪಿಗಳಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಿವೆ.

ಲಿಪಿಗಳನ್ನು ನಾಲ್ಕು ರೀತಿಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆಯುವ ಕ್ರಮವಿದೆ: 1. ಬಲದಿಂದ ಎಡಕ್ಕೆ: ಅರಾಮಿಯ, ಫೊನೀಷಿಯ, ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಎಲ್ಲಾ ಲಿಪಿಗಳು ಈ ವರ್ಗದವು. ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯನ್ನು ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಬಲದಿಂದ ಎಡಕ್ಕೆ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎಡದಿಂದ ಬಲಕ್ಕೆ ಬರೆಯಲಾಗಿತ್ತು, ಯುರೋಪಿಯನ್ ಲಿಪಿಗೆ ಮೂಲವಾದ ಗ್ರೀಕ್ ಲಿಪಿಯನ್ನೂ ಎಡದಿಂದ ಬಲಕ್ಕೆ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. 2. ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಬರೆದ ಶಾಸನಗಳು ಅತಿ ವಿರಳ. ಕೃಷ್ಣಾ ಜಿಲ್ಲೆಯ ದಿವಿ ತಾಲ್ಲೂಕು ಲಕ್ಷ್ಮೀಪುರದ ಶಾಸನ, ತಾಳಗುಂದದ ಶಾಂತಿವರ್ಮನ ಶಾಸನ. ಮೇಲಿನಿಂದ ಕೆಳಕ್ಕೆ: ಚೀನಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಅದರಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ಲಿಪಿಗಳು. ಪ್ರಸ್ತುತದಲ್ಲಿ ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಬರೆಯುವ ಲಿಪಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಚಿತ್ರಲಿಪಿಯನ್ನು ಬಲದಿಂದ ಎಡಕ್ಕೂ ಮೇಲಿನಿಂದ ಕೆಳಕ್ಕೂ ಬರೆಯುವ ಕ್ರಮವಿತ್ತು.

ಲಿಪಿಯ ಹುಟ್ಟು ಮತ್ತು ಬೆಳೆವಣಿಗೆ

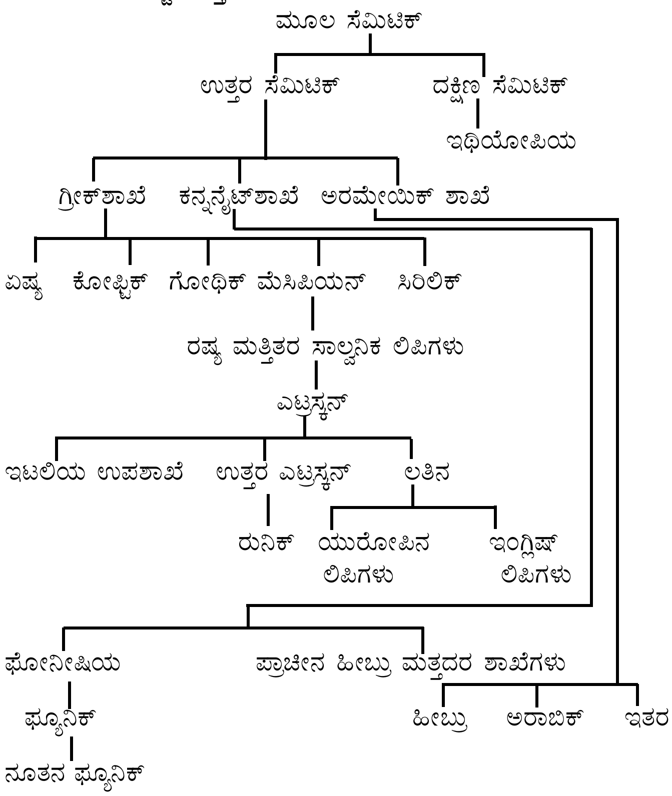

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಉಗಮವನ್ನು ಕುರಿತ ಕೆಲವು ಪ್ರತಿಪಾದನೆಗಳಿವೆ. ಅನೇಕ ಗ್ರೀಕ್ ವಿದ್ವಾಂಸರು, ಪ್ರವಾಸಿಗರು ಮೊದಲಾದವರಿಂದ ಭಾರತದ ಲಿಪಿ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಕೊಡುಗೆಗಳಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಬೌದ್ಧ, ಜೈನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲೂ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಲಿಪಿಯ ಪ್ರಾಚೀನತೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 2500ರಷ್ಟು ಹಿಂದಿನದು. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆವಣಿಗೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸಾವಿರಾರು ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ ಮುದ್ರೆಗಳು, ಲಿಖಿತ ತಾಮ್ರದ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಆದರೆ ಆ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಓದಲು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಿರಂತರವಾಗಿ ನಡೆದಿವೆ.

ಹೀಗಾಗಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಲಿಪಿ ಯಾವಾಗ ಹೇಗೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂಬುದು ಇನ್ನೂ ನಿಖರವಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಪಾಣಿನಿಯ ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿ ಗ್ರಂಥದ ಆಧಾರದಿಂದ, ಜರ್ಮನಿಯ ಮ್ಯಾಕ್ಸ್ ಮುಲ್ಲರ್ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಲಿಪಿಯ ಉಗಮ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಾಯಿತು ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಬರ್ನೆಲ್ ಎಂಬಾತ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬರೆವಣಿಗೆ 4ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಫೊನೀಷಿಯನ್ ಲಿಪಿಯಿಂದ ಉಗಮವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಲಿಪಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 4ನೆಯ ಶತಮಾನ ಅಥವಾ ಅದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಮುಂಚೆಯೆ ಇದ್ದಿತ್ತೆಂದು ಹಾಗೂ ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಲಿಪಿ ಪರಿಚಯ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಲಿಪಿಯಿಂದಾಯಿತೆಂದು ಜಾರ್ಜ್‌ಬ್ಯೂಲರ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಲಿಪಿಯ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಯಲು ಸಾಹಿತ್ಯಾಧಾರಗಳು–(ಸ್ವದೇಶಿ ಮತ್ತು ವಿದೇಶಿ), ಶಾಸನಾಧಾರಗಳು (ಪುರಾತತ್ತ್ವಾಧಾರಗಳು) ಮುಖ್ಯವಾಗಿವೆ.

ಸಾಹಿತ್ಯಾಧಾರಗಳು: ವೇದಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲೇಖನಕಲೆ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಬಹಳಷ್ಟು ಪುರಾವೆಗಳಿವೆ. ಆರ್ಯರು ಕೇವಲ ಕಂಠಪಾಠವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸದೆ ಲಿಪಿಯ ಸಹಾಯವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಪಾಣಿನಿಯ ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿಯಲ್ಲಿ ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಲಿಪಿಕಾರ ಎಂಬ ಮಾತುಗಳು ಮೊತ್ತಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಕಾಲದ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಬರೆವಣಿಗೆಗಿದ್ದ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯದ ಮೇಲೆ ಅವನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಬೌದ್ಧಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಲೇಖ, ಲೇಖನ ಎಂಬ ಪದಗಳ ಪ್ರಯೋಗ ವಿಶೇಷವಾಗಿದ್ದು, ಆ ಕಾಲದ ಗ್ರಂಥಗಳು ಲೇಖನ ಕಲೆಗಿದ್ದ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಭಾರತೀಯರು ಲಿಪಿಯನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿದಿದ್ದುದರ ಜೊತೆಗೆ ಅದನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬ ವಿಚಾರ ನರ್ಚಸ್ ಮತ್ತು ಕರ್ಟಸ್ ಎಂಬ ಗ್ರೀಕ್ ಚರಿತ್ರೆಕಾರರ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಶಾಸನ ಆಧಾರಗಳು: ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಹಿಂದಿನ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು, ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 483 ಕಾಲದ್ದು ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾದ ಬಾಡ್ಲಿಶಾಸನ (ಅಜ್ಮೇರ್ ಜಿಲ್ಲೆ, ರಾಜಸ್ತಾನ) ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬರೆವಣಿಗೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದಷ್ಟು ಪುರಾತನದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ, ಖರೋಷ್ಠಿ ಎಂಬ ಎರಡು ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ಮೇಲೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದರೆ ಅದು ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಬೆಳೆದು ಬಂದು ಪರಿಪೂರ್ಣಾವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಲಿಪಿ: ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಓದಲು ಅನೇಕರು ಪ್ರಯತ್ನಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ರೋಸೆಟ ಫಲಕದಂತೆ ದ್ವಿಭಾಷಾ ಶಾಸನಗಳು ದೊರಕದ ಕಾರಣ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಅರ್ಥೈಯಿಸಿ ಓದಲು ಇದುವರೆಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಲಿಪಿಯನ್ನು ಓದುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಇನ್ನೂ ನಡೆದಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗದೇ ಇದ್ದರೂ ಎಲ್ಲ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅವಿರತ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಿಂದ ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳನ್ನು ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಅರಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಓದುವ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಪ್ರಯತ್ನ ಸ್ಮಿತ್ ಮತ್ತು ಗಡ್ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಹಂಟರ್ ರಾಸ್, ಹೆರಾಸ್, ಫಿನ್ಸ್ (ಫಿನ್‌ಲೆಂಡ್ ವಿದ್ವಾಂಸರು), ರಷ್ಯದ ಅಲೆಕಸೀವ್, ಗುರೋವ್, ನೊರೊಜೋವ್, ಭಾರತದ ಐರಾವತಮ್ ಮಹದೇವನ್, ಫೇರ್‌ಸರ್ವಿಸ್ ಮತ್ತಿತರರು ಮುಂದುವರಿಸಿದ್ದು ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯನ್ನು ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ನಟವರ್‌ಝಾ 20 ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಓದಿ ಈ ಲಿಪಿ ಆದಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಫೊನೀಷಿಯ ಲಿಪಿಗಿಂತ 1,000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯದು.

ಮುದ್ರಿಕೆ

ಒಂದೆರಡು ಸಾಲಿನ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳ ಲಿಪಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಇವು ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ, ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ಬಿಲ್ಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಇದುವರೆಗೆ ಚಿತ್ರ ಸಹಿತ/ರಹಿತ ದುಂಡು ಹಾಗೂ ಚೌಕೋನ ಲಿಪಿ ಮುದ್ರಿಕೆ, ಬಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಮಧ್ಯಮ ಹಾಗೂ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಹತ್ತಾರು ಸಾಲುಗಳ ಬರೆವಣಿಗೆ ಯುಳ್ಳ ಯಾವುದೇ ಫಲಕಗಳು ಸಿಗದಿರುವುದು ಒಗಟಾಗಿದೆ. ಮುದ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಸರಳ ಹಾಗೂ ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾಗಿ ಬರೆದಿರುವ ಮನುಷ್ಯ, ಮೀನು, ಬೆಟ್ಟ ಮತ್ತು ಮರದ ಆಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಐದು ಚಿಹ್ನೆಗಳಿರುವುದು ಗೋಚರಿಸಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ 3000ಕ್ಕೂ ಅಧಿಕ ಮುದ್ರೆಗಳು ಲಭಿಸಿದ್ದು (ಈಗ 5000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಿಕ್ಕಿವೆ) ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 1100ಕ್ಕೂ ಅಧಿಕ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಮೂಲ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳಿಗೆ ಸೇರಿಸಿದ ಆಂತರಿಕ ಮತ್ತು ಬಾಹ್ಯ ಗೆರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಅವೆರಡೂ ಮಿಶ್ರವಾಗಿರುವುದು ಗೋಚರಿಸಿದೆ.

ಮೆರಿಗ್ಗಿ ಅವರು ಈ ಲಿಪಿ ಭಾವಸೂಚಕವೆಂದರೆ, ಹಂಬರ್ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಂಗಡನ್ ಅವರು ಈ ಲಿಪಿಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಾರೆ. ಡಿರಿಂಜರ್ ಅವರು ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿ ಅಕ್ಷರವಲ್ಲ, ಉಚ್ಚಾರಾಂಶದ ಶಬ್ದಗಳೂ ಅಲ್ಲ, ಅವು ಸೂಚಕಗಳು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವು ಭಾಗಶಃ ಭಾವಸೂಚಕ ಮತ್ತು ಭಾಷಾಧ್ವನಿ ಸೂಚಕ ಎಂಬುದು ಇವರ ವಾದ. ಬ್ರಿಹ್ನೋಜಿ ಅವರು ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಹಿಟೈಟ್ ಲಿಪಿಯೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇವುಗಳು ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷಾ ಚಿಹ್ನೆಗಳೆಂದು ಫಾದರ್ ಹೆರಾಸ್, ಮಾರ್ಷಲ್ ಮೊದಲಾದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸಿ ಎಡದಿಂದ ಬಲಕ್ಕೆ ಓದುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಎಲ್.ಎ.ವಾಡೆಲ್ಲರು ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಸುಮೇರಿಯನ್ನರು ಬಳಕೆಗೆ ತಂದರೆಂದು ತಿಳಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಆರ್ಯರ ರಾಜಧಾನಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಾಣನಾಥರು ವಾಡೆಲ್ಲರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಅನುಮೋದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲೂ ಸಾಮ್ಯತೆಯಿರುವುದರಿಂದ ಯಾರಿಂದ ಯಾರು ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸುವಲ್ಲಿ ತೊಡಕುಗಳಿವೆ. ಇದು ಆರ್ಯರ ಭಾಷೆಯಾಗಿದ್ದು ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತು ಸುಮೇರಿಯನ್ ಭಾಷೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಇದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧವಿತ್ತೆಂದೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನ ಭಾಷೆ ಪ್ರಾಕೃತ–ಸಂಸ್ಕೃತವೆಂದೂ ಪ್ರಾಣನಾಥರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಮುದ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂಟಿಕೊಂಬಿನ ಪ್ರಾಣಿಯ ಮುಂದೆ ಧೂಪ ಉರಿಸುವ ಪಾತ್ರೆಯಿದ್ದು ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಯಲ್ಲಿ ಇದು ಒಂದೇ ರೀತಿಯ ಪ್ರಾಣಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಚಿತ್ರಲಿಪಿಯ ಕಲೆಯಾಯಿತೆಂದು ಎಲಿಸಬೆತ್ ಅವರು ತಮ್ಮ ವಾದವನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯ ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕೃತವೆಂದು ಕೆಲವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟರೆ ಪ್ರಾಣನಾಥ ರೇ, ಕೃಷ್ಣರಾವ್,

ಫತೇಸಿಂಗ್, ಕರಮಕರ್, ಗಡ್ ಮತ್ತು ಪರಣವಿತನರು ಇದು ವೇದಕಾಲದ ಭಾಷೆ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇವು ತಾಂತ್ರಿಕ ಪಂಥಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಚಿಹ್ನೆಗಳೆಂದು ಶಂಕರಾನಂದ, ಬರುವ, ಪ್ರಾಣನಾಥ ರೇ ವರ್ಗೀಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪೂರ್ವ ದ್ವೀಪದ ಲಿಪಿಯೆಂದು ಹೆವಿಸಿ, ಹೈನ್ ಗೆಲ್‌ಡರ್ನ್ ಮತ್ತು ಬಿಲಮೊರಿಯಾ ಹೆಸರಿಸಿದರೆ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಲಿಪಿಯೆಂದು ಪೆಟ್ರೀಯವರು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಹರಪ್ಪ ಅಥವಾ ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಜನರ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು ಋಗ್ವೇದ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವ ಅಸುರರು ಎಂದೂ ಇವರು ಪೂರ್ವ ಎಲಮೈಟ್ಸ್, ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತು ಸುಮೇರಿಯನ್ನರಿಂದ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಪಡೆದರು ಎಂದೂ ವಾದಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಇವು ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲದ ಊಹೆಗಳಾಗಿದ್ದು ಕಾಲಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆ ಮತ್ತು ಭಾಷಾ ರಚನೆಯ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸದ ಕಾಲ್ಪನಿಕವೆಂದು ಜೈಡ್ ವೀಲರ್ ಮತ್ತು ಮೆಟ್ರಾಕ್ಸ್ ಅವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಎಸ್.ಆರ್.ರಾವ್, ಕೃಷ್ಣರಾವ್ ಮತ್ತು ಫತೇಸಿಂಗ್ ಮೊದಲಾದವರು ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಓದುವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ನಡೆಸಿ ಈ ಲಿಪಿಯ ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಫಿನ್ಲೆಂಡ್ (ಫಿನಿಷ್) ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಆಸ್ಕೊ ಪರ್ಪೊಲ, ಕೊಸ್‌ಕೆನ್ನಿಮಿ ಮತ್ತು ರಷ್ಯದ ನೊರೊಜೋವ್, ಗುರೋವ್, ವೋಲ್‌ಚೋಕ್ ಮತ್ತಿತರರು ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಆದಿ ದ್ರಾವಿಡ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಐರಾವತಮ್ ಮಹದೇವನ್ ಅವರು ಈ ಲಿಪಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆದುಬಂದಿದ್ದು ಈ ಮುದ್ರಿಕೆ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಯೆಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ವಾದವನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುವಂತೆ ಮಧಿವಣನ್ ಮೊದಲಾದ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಲಿಪಿ ಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳು ಎಂಬುದಾಗಿ ಗುರುತಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ರಷ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯ ಕೆಲವು ಬಿಡಿ ಸಂಕೇತಗಳು ಪದಗಳಾಗಿವೆ ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಸಂಯುಕ್ತಾಕ್ಷರಗಳ ಪದಗಳು ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವೇ ಕಂಡುಬರುವುದೆಂದು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮುಂದುವರಿದು ಈ ಕಿರುಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೇವತೆ ಮತ್ತು ನಕ್ಷತ್ರ ಪುಂಜಗಳ ಹೆಸರಿರುವ ದೇವತೆ, ಮುದ್ರೆಯ ಮಾಲೀಕರ ಮತ್ತು ವಿವರ ನೀಡುವ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ರಕ್ಷಣಾ ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯ ಇಲ್ಲವೆ ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಶಾಸನಗಳೆಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಲಾಲ್‌ರವರು ಮೇಲೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ಈ ವಾದವನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ವಾಲ್ಟರ್ ಫೇರ್‌ಸರ್ವಿಸ್ ಅವರು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದ ತಾಮ್ರಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯಿಂದ ಪ್ರಭಾವಗೊಂಡು ಮೂಡಿರುವುದೆಂದೂ ಇವು ಪೂರ್ವ ದ್ರಾವಿಡ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದ ಲಿಪಿ ಎಂದೂ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಸಾಂಕಳಿಯ ಅನುಮೋದಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಐರಾವತಮ್ ಮಹದೇವನ್ ಅವರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿರುವ ಕೆಲವು ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಅವುಗಳಿಗೆ ಭಾವವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಉನ್ನತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ವಾಸಿಸುವ ಜನರು ಒಂದು ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದರೆ ಕೆಳ ಮಟ್ಟದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವ ಜನರು ಇನ್ನೊಂದು ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಇಳಿಮುಖದ ಅನಂತರ ಕೋಟೆಯೊಳಗಿನ ಜನರು ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಆಂಧ್ರ, ಚೇರ, ಚೋಳ ಮತ್ತು ವೇಳರ್ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೂ ಕೆಳಪ್ರದೇಶದ ಜನರು ಕೊಚರ್ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೂ ಒಡೆಯರಾದರೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇವರೇ ಮುಂದುವರೆದು ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪುರೋಹಿತ ಆಳುವರಸರನ್ನು ಮಹಾಭಾರತದ ಕುರುಗಳೆಂದೂ ಕೆಳಪ್ರದೇಶದವರನ್ನು ಪಾಂಡವರೆಂದೂ ಗುರುತಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಗಣಕಯಂತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯ ಸಮಗ್ರ ಕೋಶವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವರದು. ಇವರಂತೆಯೇ ಫಿನ್ಲೆಂಡಿನ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗಣಕಯಂತ್ರದ ಸಹಾಯವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದಾರೆ.

ಕೃಷ್ಣರಾವ್ ಅವರು ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿಯ ಚಿಹ್ನೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಸುಮೇರಿಯನ್ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನ ಚಿತ್ರಲಿಪಿಯೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಚಿಹ್ನೆ ಸೂಚಕಗಳಿಗಿಂತ ಲಿಪಿಯೆಂದು ಗುರುತಿಸುತ್ತ, ಬಿರುದಾವಳಿ, ತೂಕ, ಅಳತೆ, ನಾಣ್ಯ, ಕೆಲವು ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳ ಹೆಸರು, ವಿದೇಶಿ ಆಳರಸರು, ವ್ಯಾಪಾರಸ್ಥರು, ಮಾಂಡಳಿಕ, ರಾಜ ಇತ್ಯಾದಿ ಪದಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಪಶುಪತಿ ಮುದ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಓದುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಮುದ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮತ್ತು ಕುಳಿತಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸಮೀಕರಿಸಿ ಇದು ಮಖನಸನ ಎಂದು ಓದಿದ್ದಾರೆ. ಮಖನಸನ ಎಂಬುದು ಇಂದ್ರನ ಬಿರುದು. ಅಸುರರನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸುವವನು ಎಂಬುದು ಇದರ ಅರ್ಥ. ಕೃಷ್ಣರಾವ್ ಅವರ ಓದುವ ಪ್ರಯತ್ನದ ಬಗೆಗೆ ಲಾಲ್ ಅವರು ಸಹಮತ ಸೂಚಿಸಿಲ್ಲ.

ಬಿ.ವಿ. ಸುಬ್ಬರಾಯಪ್ಪನವರು ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಅಂಕಗಳೆಂದೂ ಅವು ಇತರೆಡೆಯ ಲಿಪಿಗಳಂತೆ ಸೇರ್ಪಡೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತ ಹೋಗುವ ಕ್ರಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದೆ ಎಂದೂ ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಚಿಹ್ನೆಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಗೆರೆಯನ್ನು ಅಂಕಗಳೆಂದೂ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಣಿಯ ಚಿತ್ರ ತಾವು ಕಳುಹಿಸುವ (ವ್ಯಾಪಾರದ ಮೂಲಕ) ವಸ್ತುವಿನ ರೂಪವನ್ನು ತೋರುತ್ತದೆ ಎಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ನಟವರ್‌ಝಾ ಮತ್ತು ಎನ್.ಎಸ್. ರಾಜಾರಾಂ ಅವರು ಸಿಂಧೂ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಭಾಷೆ ವೇದಗಳ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತವೆಂದೂ ಮೂಲ ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ 52 ವರ್ಣಗಳಿದ್ದವೆಂದೂ ಅವುಗಳು ಓಕಾರ 1, ಸ್ವರಗಳು 3, ಯೋಗವಾಹಕಗಳು 2 (ಅಂ, ಅಃ), ಸ್ಪರ್ಷ (ಅಲ್ಪ ಮತ್ತು ಮಹಾ (15+15) = 30), ಅಂತಸ್ಥ (4+4) = 8), ಊಷ್ಮ ಎಂದು ವಿವರಿಸಿ ಹೀಗೆ ಕೆಲವು ಅಕ್ಷರಗಳು ಅಂಕಿಗಳಿಂದ ಬಂದಿವೆಯೆಂದೂ ಬರೆಯುವ ಪದ್ಧತಿ ಹಲಾಯುಧ ಎಂದೂ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಕೆ.ವಿ. ರಮೇಶ ಅವರು ಸಿಂಧೂ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿರುವ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಅಕ್ಷರಗಳು ವೇದಗಳ ಉಚ್ಚಾರದ ಸಂಕೇತವೆಂದು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ದಂಡ, ವಾಜ ಕಪಾಲ, ಏಕಪಾ, ಭಾರದ್ವಜ ಇತ್ಯಾದಿ ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾರೆ.

ಮುಂಬೈನಲ್ಲಿ ನಡೆದ (2006) ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಯ ಪ್ರಥಮ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಕ್ ಕೆನೊಯರ್ ಅವರು ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನಗಳ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುವ ತಾಮ್ರದ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು ಮುದ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲ, ಅವು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ತೂಕ ಹೊಂದಿರುವುದರಿಂದ ಅವುಗಳನ್ನು ನಾಣ್ಯಗಳಂತೆ ಬಳಸಿರುವರೆಂಬ ವಾದವನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ವಾದವನ್ನು ಒಪ್ಪುವುದಾದರೆ, ಇವು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಟಂಕಿಸಿದ ನಾಣ್ಯಗಳಿಗೆ ಮೂಲಗಳಾಗುತ್ತವೆ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. (ಸಿ.ಎಸ್.ವಿ.)

ಈ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪರ್ಪೊಲ, ಐರಾವತನ್ ಮಹದೇವನ್, ಎಸ್.ಆರ್.ರಾವ್ ಮತ್ತು ಇತ್ತೀಚಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣರಾಮನ್ ಅವರ ಪ್ರಯತ್ನ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಇವರು ಓದಿದ ಕ್ರಮಗಳನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ಸಂಕ್ಷೇಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

1960ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ನೆಲೆಯಾದ ಲೋಥಲ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿ ಆ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಹಡಗು ಕಟ್ಟೆಯನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದು ಪ್ರಪಂಚ ವಿಖ್ಯಾತರಾದ ಎಸ್.ಆರ್.ರಾವ್ ಈ ಉತ್ಖನನದ ವರದಿಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸುವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಹಜವಾಗಿ ಹರಪ್ಪ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳ ಗಂಭೀರ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಹಲವಾರು ಚೂರುಗಳ ಮೇಲಿನ ಗೀರಿದ ರೇಖೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಇವುಗಳ ವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದಾಗ ಕೆಲವು ರೇಖೆಗಳು ಇದೇ ನೆಲೆಯ ಪ್ರೌಢ ಹಂತದ ಹರಪ್ಪ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಸಂಕೇತಗಳಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ನಿಕಟವಾಗಿ ಹೋಲುತ್ತಿದ್ದವು. ಇದು ಇವರ ಕುತೂಹಲ ಕೆರಳಿಸಿ ಗಂಭೀರವಾಗಿ ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ತೊಡಗುವಂತೆ ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿತು. ಇವರು ಹರಪ್ಪ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯ ಎಲ್ಲ ಸಂಕೇತವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ವಿಂಗಡಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಈ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ಲಿಪಿಯ ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದವು. (1) ಊರ್ಧ್ವಮುಖಿ ಅಕ್ಷರಗಳಿಗೆ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಉದಾ: ಮನುಷ್ಯ ಬಿಲ್ಲು ಹಿಡಿದಿರುವ ಚಿತ್ರ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯ ಮೂಲ ಸಂಕೇತ. ಇದರ ಎಡಕೈಗೆ ಒಂದು ಊರ್ಧ್ವ ಗೆರೆಯನ್ನೂ ಆ ಗೆರೆಗೆ ಬಿಲ್ಲನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸಿದ ಕಂಸಾಕಾರವನ್ನೂ ಸಂಯುಕ್ತ ಚಿಹ್ನೆಗಳಾಗಿ ಸೇರಿಸಿದೆ. ಸಮಯೋಚಿತವಾಗಿ ಮೂಲ ಅಕ್ಷರಗಳಿಗೆ ಸೇರಿಸಬಹುದಾದ ಇಂಥ ಬಿಡಿ ಉಪಚಿಹ್ನೆಗಳು ತರುವಾಯ ಕಾಲದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ವರ್ಣಮಾಲೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಇವೆ. ಉದಾ: ಕ ಅಕ್ಷರ ಸೂಚಿಸುವ ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದ ಅಥವಾ ಸಂಕಲನ ಚಿಹ್ನೆಯಲ್ಲಿಯ ಊರ್ಧ್ವ ರೇಖೆಯ ತುದಿಯ ಬಲಬದಿಗೆ ಅಡ್ಡಗೆರೆಯನ್ನು ಸೇರಿಸಿದರೆ ಕ ದೀರ್ಘವಾಗುವುದು. ಈ ಕ್ರಮ ಹರಪ್ಪ ಚಿಹ್ನೆಗಳಲ್ಲೂ ಇರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಅನುಮಾನ ಬಂತು. ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿಯ ಮತ್ತು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಕೆಲವು ಸಂಕೇತಗಳು ಒಂದೇ ತರಹವಿದ್ದುದರಿಂದ ಅನುಮಾನ ಇನ್ನೂ ಬಲವಾಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವುಗಳ ನಡುವೆ ಅಗೋಚರ ಸಂಬಂಧವಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯ ಅರಿವಾಯಿತು.

ಈ ಉಪಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸದೆ ಇವುಗಳ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿದ ಅನಂತರ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ಕಾಣುವ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಲೆಕ್ಕ ಹಾಕಿದಲ್ಲಿ ಸಂಕೇತಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ದೊಡ್ಡದಾಗುವುದು. ಹೀಗೆ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ ಲ್ಯಾಂಗ್‌ಡನ್ ಪ್ರಕಾರ 280 ಸಂಕೇತಗಳು, ಮಹದೇವನ್ ಪ್ರಕಾರ 417. ಆದರೆ ಎಸ್.ಆರ್.ರಾವ್ ಪ್ರಕಾರ ಉಪ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಉಳಿಯುವ ಮೂಲ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಕೇವಲ 62. ಅಂದರೆ ಪ್ರೌಢ ಹಂತದ ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿ ಚಿತ್ರಲಿಪಿ, ಶಬ್ದ ಸೂಚಕ ಹಾಗೂ ಧ್ವನಿಸೂಚಕವಾಗಿದ್ದು ವರ್ಣಮಾಲೆಯಾಗುವ ಹಂತವನ್ನು ತಲುಪುವ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಅನಿಸಿತು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಾಣುವ ಚಿತ್ರರಹಿತ ರೇಖಾ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಈ ವರ್ಣಮಾಲೆ ಹಂತವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿರಬೇಕೆಂದು ಅವರ ನಿಲುವು. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಂತದ ಹಾಗೂ ಅನಂತರ ಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಗೀಚುಗಳ ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪ ಮುದ್ರಿಕೆಯ ಅಕ್ಷರಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು (ಚಿತ್ರ) ಮಾಡಿ ನೋಡಿದಾಗ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಸಂಕೇತಗಳು ಒಂದೇ ತರಹವಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಯಿತು. ಈ ಹೋಲಿಕೆಯನ್ನು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದೆಯಷ್ಟೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಗೀರು ರೇಖೆಗಳು ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಅನಂತರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಇನ್ನು ಹೋಲಿಕೆ ಇರುವ ಸಂಕೇತಗಳ ಉಚ್ಚಾರ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಬೇಕು. ಈ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸಮಕಾಲೀನ

ವಾಗಿರುವ ನೆರೆಹೊರೆಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೋಲಿಸಬಹುದಾದ ಅಕ್ಷರಗಳು, ಸಂಕೇತಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಉಚ್ಚಾರಾಂಶ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಯಲ್ಪಡಬಹುದಾದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹುಡುಕಾಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಈ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಸೆಮಿಟಿಕ್‌ನ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಇವು ಬೆಬ್ಲಾಸ್ ಪ್ರದೇಶದ ಅಹಿರಮ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ಮಣ್ಣಿನ ಶವಕರಂಡಿಕೆಯ ಮೇಲೆ 11ನೆಯ (ಡಿರಿಂಜರ್ ಪ್ರಕಾರ) ಅಥವಾ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 13ನೆಯ (ಗೆಲ್ಬ ಪ್ರಕಾರ) ಶತಮಾನದ ಶಾಸನವಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿನ ಅಕ್ಷರಗಳು ಲೋಥಲ್, ರಂಗಪುರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಗೀಚು-ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ದೈಮಾಬಾದ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಮೇಲಿರುವ ಸಂಕೇತಗಳಿಗೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹೋಲುತ್ತಿದ್ದವು. ಈ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಲಿಪಿಯ ಹಿಂದಿನ ಹಂತಗಳ 'ಲ್ಲಿಯ ಸಂಕೇತಗಳು ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದವು. ಅಹಿರಮ್ ಶಾಸನದ ಲಿಪಿ ಸಂಕೇತಗಳಿಗೆ ಉಚ್ಚಾರಾಂಶ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ಗೊತ್ತುಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ರಾವ್ ಈ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಹೋಲಿಕೆಯಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಕೇತಗಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟರು. ಹೀಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟು ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಓದಿದಾಗ ತುಲನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಕೆಲವು ಸುಸಂಬದ್ಧ ಪದಗಳು ಹೊರಟವು. ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ಪದಗಳನ್ನು ಹುಡುಕುವ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಇವು ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಇಲ್ಲವೆ ಬಿರುದುಗಳು ಎಂಬುದಾಗಿ ಕಂಡುಬಂತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಲಿಪಿಯ ಭಾಷೆ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಮೀಪವಾಗಿದೆ ಎಂದಂತಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ಲಿಪಿಯ ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು ಮತ್ತು ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಸಮುದಾಯದವರು ತಮ್ಮ ಲಿಪಿಗೆ ಉಚ್ಚಾರ ಮೌಲ್ಯ ಕೊಡಲು ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿಯ ಉಚ್ಚಾರ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡರೆಂದು ರಾವ್ ಅವರು ವಾದಿಸಿದರು.

ಇವರು ಪಟ್ಟಿ ಮಾಡಿದ ಹರಪ್ಪ ಸಂಕೇತಗಳಲ್ಲಿ ಮೀನು ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯ ಸಂಕೇತಗಳು ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಲಿಪಿಮಾಲೆಯಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವುಗಳ ಉಚ್ಚಾರಾಂಶ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ಕಂಡು ಹಿಡಿಯಲು ರಾವ್ ಅವರು ರೀಬಸ್ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಭಾಷೆ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕೆ ಸಮೀಪವಾದುದರಿಂದ ಮನುಷ್ಯ, ಮೀನು ಪದಗಳಿಗೆ ವೈದಿಕ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪದಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಕ್ರಮವಾಗಿ ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ನೃ (ನರ) ಮತ್ತು ಮತ್ಸ್ಯ, ಮೀನ. ನೃ ನರದಲ್ಲಿ ನಕಾರಕ್ಕೆ ಆಗಲೇ ಸಂಕೇತ ವಿದ್ದುದರಿಂದ ಅದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಋ ಕಾರ ಉಚ್ಚಾರವನ್ನು ಮನುಷ್ಯ ಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಮತ್ಸ್ಯ ಮತ್ತು ಮೀನ ಇವುಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಮಕಾರಕ್ಕೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಚಿಹ್ನೆಯಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ಸಂಕೇತಕ್ಕೆ ಮ ಉಚ್ಚಾರಾಂಶವನ್ನು ಕೊಡಲು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಮತ್ಸ್ಯ ಮತ್ತು ಮೀನಿಗೆ ಮತ್ತೆರಡು ಪದಗಳು ದೊರೆತವು. ಅವು ಝಷ ಮತ್ತು ಶಕುಲ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಝ ಮತ್ತು ಶ ಈ ಉಚ್ಚಾರಾಂಶಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಾಗ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಶ ಸರಿಹೋಯಿತು. ಹೀಗೆ ಇವರು ಪಟ್ಟಿಯ ಎಲ್ಲ ಸಂಕೇತಗಳಿಗೆ ಉಚ್ಚಾರಾಂಶಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಹರಪ್ಪ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಓದಲು ಆರಂಭಿಸಿದರು.

ಆದರೆ ರಾವ್ ಅವರ ಲಿಪಿ ಓದುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಈ ಕ್ಷೇತ್ರದ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆಯಾಗಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಫಿನಿಷ್ ವಿದ್ವಾಂಸ ಆಸ್ಕೋ ಪರ್ಪೋಲ ಪ್ರಕಾರ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿಹ್ನೆಯಲ್ಲಿ 49 ಪ್ರಕಾರಗಳು, ಮಹದೇವನ್ ಪ್ರಕಾರ 46 ಪ್ರಕಾರಗಳಿದ್ದು ಇವೆಲ್ಲಕ್ಕೂ ಒಂದೇ ಪ್ರಕಾರದ ಉಚ್ಚಾರಾಂಶಗಳನ್ನು ಕೊಡಲು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಇದರಂತೆಯೇ ಮೀನು ಮತ್ತು ಜಾಡಿ ಚಿತ್ರಗಳು. ಎರಡನೆಯದಾಗಿ ಮನುಷ್ಯ ಮತ್ತು ಮೀನಿನ ಸಂಕೇತಗಳಿಗೆ ಉಚ್ಚಾರಾಂಶ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ನೀಡುವ ಕ್ರಮ ಒಂದು ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆಯ ಪ್ರಯತ್ನವೇ ಹೊರತು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವ ವಿಧಾನವಲ್ಲ. ಮೂರನೆಯದಾಗಿ ರಂಗಪುರದ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪದ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1700-1400. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೆರುಗಿನ ಕೆಂಪು ವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಹಂತದ ಜನಸಮುದಾಯಕ್ಕೂ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಜನಸಮುದಾಯಕ್ಕೂ ಸಂಪರ್ಕವಿರಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಸಮುದಾಯ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿಯ ಉಚ್ಚಾರಾಂಶವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇಲ್ಲ. ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಗೀಟು ಸಂಕೇತ ಬಿಡಿಬಿಡಿಯಾಗಿ ಒಂದೊಂದೇ ಇವೆ. ಹರಪ್ಪ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವಂತೆ ನಾಲ್ಕೈದು ಸಂಕೇತಗಳುಳ್ಳ ಸಾಲುಗಳು ಇದ್ದದ್ದು ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ರಾವ್ ಅವರು ಲೋಥಲ್, ರಂಗಪುರ ಮತ್ತು ರೋಜಡಿಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕಾರು ಸಂಕೇತಗಳುಳ್ಳ ಒಂದೊಂದು ಸಾಲು ಇರುವ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ರಂಗಪುರದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ರೋಜಡಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಾಲಿನ ಅಕ್ಷರಗಳುಳ್ಳ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದು ನಿಜ; ಆದರೆ ಇದು ದೊರೆತ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂದರ್ಭ ಗೊತ್ತಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಇದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2200-2000 ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಸೆಮಿಟಿಕ್ ವರ್ಣಮಾಲೆ ಜನಸಮುದಾಯದಲ್ಲೇ ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದು ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿಯ ಉಚ್ಚಾರಾಂಶ ಮೌಲ್ಯದ ಮೇಲೆ ಬೆಳೆದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2500-2000 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇತ್ತು; ಅನಂತರ ಇರಲಿಲ್ಲ. (ಎಸ್.ಆರ್.ಆರ್.)

ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನ ಚಿತ್ರಲಿಪಿ ಮುದ್ರಿಕೆಯ ಪ್ರತಿಕೃತಿಯೊಂದು ಏಷ್ಯ ಡೆವಲಪ್‌ಮೆಂಟ್ ಬ್ಯಾಂಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಅತಿ ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಚೆನ್ನೈನ ಕಲ್ಯಾಣರಾಮನ್ ಅವರಲ್ಲಿ ಕುತೂಹಲ ಕೆರಳಿಸಿ, ಕ್ರಮೇಣ ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯ ವ್ಯಾಪಕ ಮತ್ತು ಆಳವಾದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಇವರನ್ನು ತೊಡಗುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ಅವರು ತಮ್ಮ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ತೊರೆದು ಚೆನ್ನೈನಲ್ಲಿ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಇಂಡಸ್ ಸರಸ್ವತಿ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. 2003ರಲ್ಲಿ ಈ ನಾಗರಿಕತೆ ಬಗೆಗೆ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಲಭ್ಯವಿದ್ದ ಮಾಹಿತಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ನೂರಾರು ಚಿತ್ರಗಳೊಡನೆ ದಿ ಇಂಡಸ್ ಸರಸ್ವತಿ ಸಿವಿಲೈಸೇಷನ್ ಎಂಬ ಭಾರತದ ಲಿಪಿಗಾರರ ಬೃಹತ್ ಗ್ರಂಥವನ್ನು 5 ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಈ ಮಧ್ಯೆ ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಲಿಪಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮುಂದುವರೆಸಿದರು. ಲಿಪಿಯ ಬಗೆಗೆ 5 ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಅಂತರ್ಜಾಲದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಸಿ.ಡಿ. ಮೂಲಕ ಪ್ರಸಾರ ಮಾಡಿದರು.

ಲಿಪಿ ಬಗೆಗಿನ ಇವರ ಅಧ್ಯಯನದ ಸಾರಾಂಶ ಹೀಗಿದೆ; ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಪೂರ್ವಭಾವಿಯಾಗಿ 25ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತ ಭಾಷೆಗಳ ಒಂದು ತುಲನಾತ್ಮಕ ಪದಕೋಶವನ್ನು 25 ವರ್ಷಗಳ ಸತತ ಪರಿಶ್ರಮದಿಂದ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಅರ್ಧ ಮಿಲಿಯದಷ್ಟು ಪದ ಸಂಗ್ರಹವಿದೆ. ಸಮಾನ ಉಚ್ಚಾರಣೆ ಮತ್ತು ಅರ್ಥವುಳ್ಳ 8000 ಪದಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಮುದ್ರಿಕೆ, ಮುದ್ರೆ, ತಾಮ್ರದ ತಗಡು, ಗಡಿಗೆ, ಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಧೋಲಾವೀರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ದೊಡ್ಡ ಫಲಕ ಸೇರಿದಂತೆ ಎಲ್ಲ ಚಿತ್ರ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಚಿಹ್ನೆ, ಚಿತ್ರಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣಾತ್ಮಕ ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ಇವನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಹಲವಾರು ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಪದೇ ಪದೇ ಕಂಡುಬಂದುವು. ಉದಾ: ಏಕಶೃಂಗಿ, ಅಗಲ ಬಾಯಿಯ ಗುಡಾಣ, ಮೀನು, ಅರೆಕಾಲಿನ ಚಕ್ರ, ಬಿಲ್ಲುಗಾರ, ಗೂಳಿ ಮುಂತಾದವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂಥ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಡೆಯನ ಹೆಸರಿರಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಈ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ರೂಢನಾಮ ಪದಗಳನ್ನು ಹುಡುಕುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದರು. ಈ ಪ್ರಯತ್ನ ಇವರ ಒಂದು ಪ್ರಮೇಯವನ್ನು ಆಧರಿಸಿದೆ; ಇಂಥ ಚಿಹ್ನೆಗಳ ಭಾಷಾ ಪದಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಅದೇ ಉಚ್ಚಾರಣೆ ಮತ್ತು ಅರ್ಥದೊಂದಿಗೆ ಉಳಿದು ಬಂದಿರಬೇಕು. ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುವ ಪದಗಳ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಮಾಡಿದಾಗ ಅವೆಲ್ಲವೂ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದ್ದು ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಕಸಬು, ಕಸಬುಗಾರರನ್ನು ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಕಂಡುಬಂದುವು. ಅವೆಂದರೆ ಲೋಹಕಾರ, ಕಮ್ಮಾರ, ಲೋಹವನ್ನು ಸಿದ್ಧಮಾಡುವ ಭಟ್ಟಿ, ಖನಿಜ, ಲೋಹ, ಮಿಶ್ರಲೋಹ ಮುಂತಾದ ಪದಗಳು ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವೃತ್ತಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತೆ ಕಂಡುಬಂದದ್ದು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ. ಹೀಗೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾನ ಅರ್ಥ ಮತ್ತು ಉಚ್ಚಾರಣೆಯುಳ್ಳ ಪದಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಓದುವ ಪ್ರಯತ್ನದ ವಿಧಾನಕ್ಕೆ ರೀಬಸ್ ತಂತ್ರವನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದರು. ಈ ತಂತ್ರದಿಂದ ಇವರು ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣಮಾಲೆ ಕ್ರಮವಿಲ್ಲ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಪದಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಉಚ್ಚಾರ ಚಿತ್ರ ಅಥವಾ ಸಂಕೇತ ಸೂಚಿಸುವುದು ಎಂಬ ನಿರ್ಣಯಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಉದಾ: ಹರಪ್ಪದ ಒಂದು ಮುದ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ಕಟ್ಟೆಯಿರುವ ಒಂದು ಮರದ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾನ ಉಚ್ಚಾರಣೆ ಮತ್ತು ಅರ್ಥವುಳ್ಳ ಈ ಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಕುಟಿ ಎಂಬ ಪದವಿದೆ. ಇದರಂತೆ ಉಚ್ಚರಿಸಬಹುದಾದ ಇನ್ನೊಂದು ಪದ ಕುಠಿ. ಇದರ ಅರ್ಥ ಖನಿಜವನ್ನು ಕರಗಿಸುವ ಭಟ್ಟಿ. ಹೀಗೆ ಇವರು ಈ ಚಿತ್ರಲಿಪಿಗಳನ್ನು ಓದಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ನಾಗರಿಕತೆಯ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಜನ ಸಮುದಾಯಗಳು ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಮೂರು ಪ್ರದೇಶಗಳ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಅವು ದಿಲ್‌ಮುನ್, ಮಗನ್ ಮತ್ತು ಮೆಲೂಹ. ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರು ದಿಲ್‌ಮುನ್ ಬಹುಶಃ ಪರ್ಷಿಯವೆಂದೂ ಮಗನ್ ಮಕ್ರಾನ್ ಪ್ರದೇಶವೆಂದೂ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮೆಲೂಹ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪ್ರದೇಶ. ಮೆಲೂಹದ ಜನರ ಭಾಷೆ ಮೆಲುಕ. ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ವಿಷಯವೆಂದರೆ ವಾತ್ಸ್ಯಾಯನನ ಕಾಮಸೂತ್ರದಲ್ಲಿಯ ಭಾಷೆಗಳ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಭಾಷೆಯ ಹೆಸರು ಮ್ಲೇಚ್ಛ, ಮ್ಲೇಚ್ಛ ಪದ ಮೆಲೂಹ, ಮೆಲುಕ ಇದರ ಸಂಸ್ಕೃತ ರೂಪವೆಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಮ್ಲೇಚ್ಛ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸ ಲಾಗಿದೆ. ದುರ್ಯೋಧನನ ಕುತಂತ್ರದಿಂದ ಪಾಂಡವರು ಅರಗಿನ ಮನೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ವಿದುರನು ಮ್ಲೇಚ್ಛ ಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಕನಕನೆಂಬುವನನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದನು. ಕನಕ ಇತರರಿಗೆ ತಿಳಿಯದಿದ್ದ ಮ್ಲೇಚ್ಛ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಧರ್ಮರಾಯನಿಗೆ ಸಧ್ಯದಲ್ಲೆ ಅವರಿಗೆ ಕಾದಿರುವ ಪ್ರಾಣಾಪಾಯವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿ ಅದರಿಂದ ಪಾರಾಗುವ ಬಗೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸಿದನು. ಧರ್ಮರಾಯ, ವಿದುರ ಮತ್ತು ಕನಕನಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಈ ಭಾಷೆ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಈ ಭಾಷೆ ಗೊತ್ತಿದ್ದ ಒಂದು ಜನ ಸಮುದಾಯ ಇದ್ದಿತ್ತೆಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಇಂಥ ಭಾಷೆಯಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅದು ಯಾವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಜನ ಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ ಇತ್ತೆಂದು ಪರಿಶೀಲಿಸಬೇಕಾಗುವುದು. ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಕೇಂದ್ರ ಪ್ರದೇಶ ಮೆಲೂಹ ಆಗಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದೆಯಷ್ಟೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಇವರು ಆಡುತ್ತಿದ್ದ ಭಾಷೆ ಮೆಲೂಹವೆಂದೂ ಇದು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಮ್ಲೇಚ್ಛ ಭಾಷೆಯೆಂದೂ ಹೇಳಬಹುದು.

ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಲೋಹ ಕಸಬಿನ ಜನರು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಭಾಷೆಯಾಗಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ತಮ್ಮ ವೃತ್ತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಉದಾ: ಕಟ್ಟಿಯ ಒಳಗಿನ ಮರ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರಿಗೆ ಕಟ್ಟಿಮರವಾಗಿ ಕಂಡಿತು. ಲೋಹಾರ ಜನಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಕುಲುಮೆ ಎಂಬ ಅರ್ಥವಿದೆ. ಈ ರೀತಿ ವ್ಯವಹಾರಕ್ಕೆ ಮೀಸಲಾದ ಸಾಂಕೇತಿಕ ಪದಗುಚ್ಛ ಭಾಷೆ ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೂ ವರ್ತಕರಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. (ಕೆಆರ್.)

ಮೈಸೂರು ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯ ಮುಚ್ಚುಮಾತುಗಳು: ಮಾರುವ ಒಂದು ವಸ್ತುವಿಗೆ ಬೇಡಿಕೆ ಇಲ್ಲದಿದ್ದಾಗ ಕಡಿಮೆ ಧಾರಣೆಗೆ ವ್ಯವಹರಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ ಆಗ ಇಡೀ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಧಾರಣೆ ಕುಸಿದು ರೈತನ ಹಿತಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆಯಾಗಬಹುದು. ಅಂಗಡಿಯ ಗುಮಾಸ್ತರು ಮತ್ತು ಸಿಬ್ಬಂದಿ ವರ್ಗದವರು ಖರೀದಿತ ವಸ್ತುವಿನ ಬೆಲೆಯನ್ನು ಮತ್ತೊಂದು ಅಂಗಡಿಗೆ ತಿಳಿಸಬಾರದೆಂಬ ಸದುದ್ದೇಶದಿಂದ ವ್ಯವಹಾರದ ಸೋರಿಕೆಯೂ ಆಗದಂತೆ ರಕ್ಷಿಸಲು ಖರೀದಿತ ಬೆಲೆ, ಮಾರುಕಟ್ಟೆ ಬೆಲೆ, ಮಾರುವ ಬೆಲೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಅಂಗಡಿಯಲ್ಲೇ ಗುಪ್ತಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯವಹರಿಸಿ ಬಂದ ಗಿರಾಕಿಗೆ ತನ್ನ ಕನಿಷ್ಠಲಾಭವನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ವಿಕ್ರಯಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೂ ನಮ್ಮಲ್ಲಿತ್ತು. ಆಡಳಿತ ಬದಲಾದಂತೆ ವರ್ತಕರು ತಮ್ಮ ಭಾಷೆ–ವೇಷಗಳನ್ನೂ ಬದಲಾಯಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಗುಪ್ತ ಭಾಷೆಯ ಸಂಕೇತಗಳು ಹೀಗಿದ್ದವು: ಶೂನ್ಯ ಒಂದು ಎರಡು ಮೂರು ನಾಲ್ಕು ಐದು ಆರು ಏಳು ಎಂಟು ಒಂಬತ್ತು ಹತ್ತು ನೂರು ಸಾವಿರ. ಇವುಗಳನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಸಬೇದ ಅಂಗುಡ್ ಜೋಡ್ ರಗ್ ಪೋಕ್ ಬುದ್ ಡಾಗ್ ಫೈಟ್ ಮಂಗ್ ಕೋನ್ ಸಲ್ಲಾ ಚಿಲ್ಲ ಬಡಚ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ರಾಗಿ ಬೆಲೆ ರೂ. 485 ಇದ್ದರೆ ಗುಪ್ತಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ 400ಕ್ಕೆ ಪೋಕ್ ಚಿಲ್ಲ, 80ಕ್ಕೆ ಮಂಗ್ ಸಬೇದೆ, 5ಕ್ಕೆ ಬುದ್ ಕೂಡಿಸಿ ಹೇಳಿದಾಗ ಪೋಕ್‌ಚಿಲ್ಲಮಂಗ್‌ಸಬೇದೆ ಬುದ್ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಉದಾ: ಅಕ್ಕಿ ಧಾರಣೆ ರೂ. 1260 ಇದ್ದರೆ ಗುಪ್ತಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ 1000ಕ್ಕೆ ಅಂಗುಡ್ ಬಡಚ, 200ಕ್ಕೆ ಜೋಡ್ ಚಿಲ್ಲ, 60ಕ್ಕೆ ಡಾಗ್ ಸಬೇದೆ ಕೂಡಿಸಿ ಹೇಳಿದಾಗ ಅಂಗುಡ್ ಬಡಚ ಜೋಡ್ ಚಿಲ್ಲ ಡಾಗ್ ಸಬೇದೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸು.60–70 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಇಂಥ ಗುಪ್ತಭಾಷೆಯ ಪ್ರಯೋಗವಿತ್ತು. ಈಗಲೂ ಈ ಭಾಷೆ ಸಂತೇಪೇಟೆ ಮತ್ತು ನಿಯಂತ್ರಿತ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಂಚಮಟ್ಟಿಗೆ ಭಿನ್ನರೂಪದಲ್ಲಿ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದೆ. *

ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿ: ಭಾರತೀಯ ಶಾಸನಾಧ್ಯಯನದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯ ಜೊತೆ ಜೊತೆಗೆ ಹೆಸರಿಸಲಾಗುವ ಇನ್ನೊಂದು ಲಿಪಿ. ಈ ಎರಡೂ ಲಿಪಿಗಳು ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಟ ಅಶೋಕನ ಧರ್ಮಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಗೋಚರಿಸಿದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ನಾನಾ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ನಾನಾ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ತಳೆದು ಭರತಖಂಡದ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಲಿಪಿಗಳ ರೂಪವನ್ನು ಪಡೆಯಿತು; ಅಲ್ಲದೆ ಭಾರತದ ಪ್ರಭಾವವಿರುವ ನೆರೆಹೊರೆಯ ದೇಶಗಳನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯನ್, ಆರ್ಯನ್, ಕಾಬೂಲಿಯನ್, ಕೆರೋಸ್ತಿ ಮೊದಲಾದ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿ ಅಲ್ಪೋಪಯೋಗಿಯೂ ಅಲ್ಪಾಯುವೂ ಆಗಿ ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಭರತಖಂಡದಲ್ಲಿ ಇದರ ಉಪಯೋಗ ನಿಂತುಹೋಯಿತು. ಚೀನದ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಂಥ ಫಾ–ವಾನ್–ಶೂಲಿ–ಯನ್ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಈ ಲಿಪಿಯ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಖರೋಷ್ಠ ಎಂಬುವನು ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬಳಕೆಗೆ ತಂದುದರಿಂದ ಅವನ ಹೆಸರೇ ಈ ಲಿಪಿಗೆ ಬಂತೆಂದು ಒಂದು ಹೇಳಿಕೆ. ಇದು ಅರಮೇಯಿಕ್ ಭಾಷೆಯ ಖರೊಟ್ಠ ಪದ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಖರೋಷ್ಠವೆಂದಾಗಿದೆಯೆಂದು ಡಿರಿಂಜರನ ವಾದ. ಈ ಪದ ಪರ್ಷಿಯ ಭಾಷೆಯ ಖರಪೋಸ್ತ ಎಂಬ ಪದದಿಂದ ಬಂದಿರಬೇಕೆಂಬ ಪ್ರಿಜಲಸ್ಕಿಯವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಪ್ಪಲಾಗಿದೆ. ಆಗ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕತ್ತೆ ಇಲ್ಲವೆ ಒಂಟೆ ಚರ್ಮವನ್ನು ಬರೆಯುವುದಕ್ಕೆ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ಕ್ರಮೇಣ ಹೀಗೆ ಹೆಸರು ಬಂದಿರಬೇಕೆಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯಿಂದ ಈ ಲಿಪಿ ಉಗಮವಾಯಿತೆಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಹೇಳಿದರೂ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಇದು ಅರಮೇಯಿಕ್ ಲಿಪಿಯಿಂದ ಉದ್ಭವಿಸಿದೆಯೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಒಪ್ಪಲಾಗಿದೆ. ಇದೊಂದು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಲಿಪಿಯಾಗಿದ್ದು ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ಉರ್ದು ಲಿಪಿಯಂತೆ ಬಲದಿಂದ ಎಡಕ್ಕೆ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಬಹುತೇಕ ಶಾಸನಗಳು ಇಂದಿನ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಪೂರ್ವಭಾಗ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯ ದಾಖಲೆಗಳು ತಕ್ಷಶಿಲೆ ಮತ್ತು ಪುಷ್ಕಲಾವತಿ ನಗರಗಳನ್ನು ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನಾಗಿ ಹೊಂದಿದ್ದ, ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮಗಳಲ್ಲಿರುವ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಿಗೆ ಸೇರಿವೆ. ಮುಲ್ತಾನದ ಬಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ಬಹಾವಲ್‌ಪುರ, ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಮಥುರ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರ ಎಂಬ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಡಿ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಬಾರ್ಹುತ್, ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕ (ಅಶೋಕನ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಶಾಸನ) ಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಡಿ ಶಬ್ದಗಳು ಮತ್ತು ಅಕ್ಷರಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಬ್ಯೂಲರ್ ಹೇಳುವಂತೆ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಸು.3ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಪರ್ಷಿಯನ್ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡುಬರುವ ಅಕ್ಷರಗಳೇ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯ ಅಕ್ಷರಗಳಾಗಿದ್ದು ಗಂಧಾರಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು ಕುಷಾಣರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಅಕ್ಷರಗಳು ಈಚಿನ ಕಾಲದವು. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರವೂ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಕೆಲ ಖಾಸಗಿ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. 5ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ, ತಕ್ಷಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಎರಡು ಸಣ್ಣ ಶಾಸನಗಳೇ ಭಾರತದ ಉಪಖಂಡದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ತೀರ ಈಚಿನ ಖರೋಷ್ಠಿ ದಾಖಲೆಗಳಾಗಿವೆ. ಸರ್ಕಾರ್ ಅವರು ಹೇಳುವಂತೆ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಬರೆಯುವುದಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿರಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಭಾರತದ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಕಣ್ಮರೆಯಾಯಿತು.

ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿ ಉಪಖಂಡದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗೆ ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ (ಷಹಬಾಜ್‌ಗಡಿ ಮತ್ತು ಮಾನ್‌ಸೇಹ ಎಂಬ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ) ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಅಶೋಕನ ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರದೇಶವನ್ನಾಳಿದ ಇಂಡೊ–ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಸಿಥೊಪಾರ್ಥಿಯನ್ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲಿನ ಆಲೇಖಗಳನ್ನು ಬರೆಯುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಯಿತು. ಕುಷಾಣ ಅರಸರು ತಮ್ಮ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಮತ್ತು ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಗಳೆರಡನ್ನೂ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಮೌರ್ಯೋತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಗಿಂತ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯೇ ಹೆಚ್ಚು ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿತ್ತು. ಮಿನಾಂಡರನ ಶಾಸನಾವಧಿಗೆ ಸೇರಿದ ಬಜಾರ್‌ನ ಸ್ಮಾರಕ–ಕರಂಡ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಸ್ವಾಟ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಥಿಯೊಡೋರಸನ ಸ್ಮಾರಕ–ಕರಂಡಗಳ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಈ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕಿಂತ ಮೊದಲೇ ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲೂ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿ ಹೇಳಹೆಸರಿಲ್ಲದಂತಾಯಿತು. ತಕ್ಷಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ, 5ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಎರಡು ಸಣ್ಣ ಶಾಸನಗಳೇ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕೊನೆಯ ಖರೋಷ್ಠಿ ಶಾಸನಗಳಾಗಿವೆ.

ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಸುವಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರೂ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರ ಲಿಪಿಯಾಗಿತ್ತು. ಕಾರಕೂನರು ಮತ್ತು ವ್ಯವಹಾರಸ್ಥರ ಬಳಕೆಗಾಗಿ ಇದು ರಚಿತವಾದಂತಿದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಕೂಡುಬರೆವಣಿಗೆ ಸ್ವರೂಪದ ಅಕ್ಷರಗಳು, ದೈನಂದಿನ ಸಾಮಾನ್ಯ ವ್ಯವಹಾರಕ್ಕೆ ಅನಿವಾರ್ಯವಲ್ಲದ ದೀರ್ಘಸ್ವರಗಳ ಅಭಾವ, ಅಲ್ಪಪ್ರಾಣದ ದ್ವಿತ್ವಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ವ್ಯಂಜನದ ಪ್ರಯೋಗ (ಕ್ಕ ದ ಬದಲಿಗೆ ಕ) ಮತ್ತು ಎಲ್ಲೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನುಸ್ವಾರದ ಪ್ರಯೋಗ – ಈ ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಮೇಲಿನ ಹೇಳಿಕೆಗೆ ಪುಷ್ಟಿದೊರೆಯುತ್ತದೆ.

ಅರಮೇಯಿಕ್ ಲಿಪಿಯಿಂದ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿ ಹುಟ್ಟಿತೆಂಬ ಬ್ಯೂಲರ್ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಬಹುತೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಆರ್. ಬಿ. ಪಾಂಡೆಯವರು ಬ್ಯೂಲರ್ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಬಲವಾಗಿ ಖಂಡಿಸುತ್ತ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿ ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿತೆಂದೂ ಚೀನಿ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ದಾಖಲೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುವಂತೆ ಖರೋಷ್ಠ ಎಂಬ ಭಾರತದ ವಿದ್ವಾಂಸ ಇದನ್ನು ರೂಪಿಸಿದನೆಂದೂ (ಅಕ್ಷರಗಳು ಕತ್ತೆಯ ತುಟಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುವುದರಿಂದ ಅವನಿಗೆ ಆ ಅಡ್ಡಹೆಸರು ಬಂದಿತ್ತು) ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಜೊತೆಗೆ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದು ಅಳಿಯಿತೆಂದೂ ಈ ಲಿಪಿಯ ಆಗುಹೋಗುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಪರಕೀಯ ಪ್ರಭಾವವಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಎಂ.)

ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಭಾಷೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯೂ ವಿಪುಲ, ಹಾಗೆಯೇ ಅವುಗಳನ್ನು ಬರೆಯುವ ರೀತಿಗಳೂ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹಳ. ಆದರೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಒಂದೋ ಎರಡೋ ಲಿಪಿಗಳು ಎಲ್ಲ ಲಿಪಿಗಳಿಗೂ ಮೂಲ ಎಂದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಅವೆಂದರೆ ಎಡದಿಂದ ಬಲಕ್ಕೆ ಬರೆಯುವ ಪದ್ಧತಿಯದು. ಉದಾ: ಕನ್ನಡ, ತೆಲುಗು, ತಮಿಳು, ಮರಾಠಿ, ಗುಜರಾತಿ, ಹಿಂದಿ, ಕಾಶ್ಮೀರಿ, ಪಂಜಾಬಿ, ಒರಿಯ ಹಾಗೂ ಬಂಗಾಲಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಮತ್ತು ಇನ್ನೊಂದು ಬಲದಿಂದ ಎಡಕ್ಕೆ ಬರೆಯಲ್ಪಡುವ ಭಾಷೆಗಳು ಉದಾ: ಉರ್ದು, ಫಾರ್ಸಿ (ಪಾರ್ಸಿ, ಪರ್ಷಿಯನ್) ಹಾಗೂ ಅರಬ್ಬಿ ಇತ್ಯಾದಿ. ಎಡದಿಂದ ಬಲಕ್ಕೆ ಬರೆಯಲ್ಪಡುವ ಭಾಷೆಗಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿವೆ ಮತ್ತು ಬಲದಿಂದ ಎಡಕ್ಕೆ ಬರೆಯಲ್ಪಡುವ ಭಾಷೆಗಳ ಲಿಪಿ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿವೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅತ್ಯಂತ ಪುರಾತನ ಬರೆವಣಿಗೆ ಎಂದರೆ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು. ಇವು ಎರಡೂ ಬಗೆಯ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಅಶೋಕನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹಲವು ಭಾಷೆಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿ ಇದ್ದರೂ ಲಿಪಿಗಳು ಬಹಳ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯೊಂದೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿಯಿಂದ ಕಾಶ್ಮೀರದವರೆಗೆ ಹಾಗೂ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳು, ಮಧ್ಯಏಷ್ಯ, ಶ್ರೀಲಂಕ, ಆಗ್ನೇಯಏಷ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತು.

ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಉಗಮದ ಬಗ್ಗೆ ಎಂದರೆ ದೇಶ, ಕಾಲ ಹಾಗೂ ಜನಾಂಗ ಮತ್ತು ಅದರ ಭಾಷೆಗಳು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವಿಷಯದಲ್ಲೂ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ದೇಶದ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯಖಂಡದಿಂದ ಮಧ್ಯ ಭಾರತದವರೆಗೆ ಇದೆ. ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆ, ಬರೆವಣಿಗೆಯೇ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯ ಮೂಲವೆಂದೂ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗ್ರೀಕ್ ಹಾಗೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಚಾಕ್ಷುಕ ರೂಪಗಳನ್ನು ತೌಲನಿಕ ತಕ್ಕಡಿಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಾಗ ಈ ವಾದ ಬಿದ್ದುಹೋಯಿತು.

ಲಿಪಿ ಎಂಬ ಶಬ್ದ ಭಾರತದ್ದೋ ಅಥವಾ ಬೇರೆ ದೇಶದ್ದೋ ಎಂಬಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಏಕಾಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಹೊಂದಿಲ್ಲ. ಲಿಪಿ ಮೊದಲೋ ಲೇಖ ಮೊದಲೋ ಎಂಬುದು ಇನ್ನೂ ಸಮಸ್ಯಾತ್ಮಕವಾಗಿದೆ. ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡು ಶಬ್ದಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಬಳಕೆಗೊಂಡಿವೆ:

ನಿಖಿತಾ ಇಕಂ ಚ ಲಿಪಿಂ (ಸಾರನಾಥ)

ಏಸಕಟವಿಯಯೇ ಚ ಪಡೇನ ಲಿಖಿತಂ ಲಿಪಿಕರೇಣ (ಇದಿಷ್ಟೇ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದೆ)

ಅಕ್ಷರಗಳು ಇಲ್ಲದೆ ಲಿಪಿ ಅಥವಾ ಲೇಖನ (ಲೇಖ) ಆಗಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಲಿಪಿ ಎಂದಾಗ ಧರ್ಮಶಾಸನ ಎಂದೇ ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಮತ್ತೆ ಅದು ಚಾಕ್ಷುಷ ರೂಪಗಳನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಬೇರೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಹಲವು ಅರ್ಥಚ್ಛಾಯೆಗಳಿರುವುದು ಭಾಷೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ನೂರಾರು–ಸಹಸ್ರಾರು–ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಆದ ವಿಕಾಸವನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಲಿಖಿತಂ ಇದು ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ ಎಂದರೆ ಲಿಪಿಕರೇಣ ಎಂಬುದು ಲಿಪಿಕಾರ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಮಾನ್ಸೇರಾದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಲಿಪಿ ದಿಪಿ ಆಗಿದೆಯೆಂಬುದನ್ನೂ ಲಿಪಿ, ದಿಪಿ, ಲಿವಿ, ದಿಬಿ ಆಗಿರುವುದನ್ನೂ ಗಮನಿಸಿದರೆ ಮತ್ತು ಕತಪಗಳು ಗದಬವ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಭಾಷಾಶಾಸ್ತ್ರ–ವ್ಯಾಕರಣದ – ವರ್ಣವ್ಯತ್ಯಯ ನಿಯಮದಂತೆ ವ್ಯತ್ಯಯವಾಗುವುದನ್ನು ಮನಗಂಡರೆ ಇಂಡೊ–ಯುರೋಪಿನ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದರಿಂದ ಯಾವುದಕ್ಕೆ ವ್ಯತ್ಯಯ ಹೊಂದಿತೆಂದು ಹೇಳಲು ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳಲಿಕ್ಕೆಬಾರದು. ಸೋದರ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದು ಮೊದಲು ಯಾವುದು ಹಿಂದುಗಡೆ ಯದು ಎಂದು ಹೇಳುವಲ್ಲಿ ಬರೀ ಊಹೆಗಳನ್ನೇ ಅವಲಂಬಿಸ ಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಚೀನತೆ ಹೆಚ್ಚಿದಷ್ಟೂ ಇಂತಹ ವಿಷಯಗಳು ಹೆಚ್ಚುಹೆಚ್ಚು ಮಸಕಾಗಿರುತ್ತವೆ.

ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿ

ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಉಗಮದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇದು ಭಾರತದ ಸ್ವತಂತ್ರ ಲಿಪಿ ಎಂದು ಕೆಲವರೂ ಮತ್ತೆ ಇದು ಪರದೇಶದ ಲಿಪಿಯೊಂದರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಹುಟ್ಟಿದ್ದೆಂದು ಕೆಲವರೂ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ತಳೆದಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತೀಯ ಸಾಧನ ಸಾಮಗ್ರಿಗಿಂತ ಇತರ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸಾಧನ ಸಾಮಗ್ರಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಎಂದು ನಿರ್ಧಾರ ಆಗುವವರೆಗೆ ಎಲ್ಲರ ಹೇಳಿಕೆಗಳೂ ಊಹಾಪೋಹಗಳೇ. ಭಾಷೆ ಹಾಗೂ ತದ್ಭಾಷೆಯ ಲಿಪಿ ಇವು ಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಜನಾಂಗದ ಜನತೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಹೆಸರನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ. ಇಂಗ್ಲಿಷ್, ರಷ್ಯನ್, ಸ್ಪಾನಿಷ್, ಡಚ್, ಅರಬ್ಬಿ, ಪರ್ಷಿಯನ್, ಗುಜರ್, ಕರ್ಣಾಟ (>ಕರ್ನ್ನಾಡು> ಕನ್ನಡ) ವಂಗ, ತೆಲುಗು (<ತ್ರಿಕಲಿಂಗ> ತೆಲಂಗ್>ತೆಲಂಗಾಣ), ತಮಿಳು (<ದ್ರಮಿಡ ತಮಿಳಿನಲ್ಲಿ ದ ಕಾರ ಇಲ್ಲದುದರಿಂದ ಅದು ತ ಉಚ್ಚಾರವನ್ನೇ ತಳೆಯುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಜನತೆ ಯಲ್ಲಿ–ಸಮುದಾಯದ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ವಿಕೃತ ರೂಪವನ್ನೇ ಪಡೆಯುತ್ತದೆ) ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದರೆ ಸತ್ಯ ಹೊರಬೀಳುತ್ತದೆ. ಬ್ರಹ್ಮಾವರ್ತ ಅಥವಾ ಆರ್ಯಾವರ್ತ ಪ್ರದೇಶದ ಭಾಷೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ; ಆಕೆಯೆ ಸರಸ್ವತಿ.

ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ತು ಭಾರತೀ ಭಾಷಾ ಗೀರ್ವಾಗ್ವಾಣೀಶೀ ಸರಸ್ವತೀ ವ್ಯಾಹಾರ ಉಕ್ತಿರ್ಲಪಿತಂ ಭಾಷಿತಂ ವಚನಂ ವಚಃ ಎಂದು ಅಮರಕೋಶದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಎಲ್ಲವೂ ಒಂದೇ ವಿಷಯವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಶಬ್ದವಾದುದರಿಂದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿತಂ ಇದು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಆಯಿತು. ಇದು ಬ್ರಹ್ಮನಿಂದ ಹುಟ್ಟಿತೆಂದು ಕೆಲವರೂ ಆದಿತೀರ್ಥಂಕರ ತನ್ನ ಪುತ್ರಿಗೆ–ಬ್ರಾಹ್ಮಿಗೆ–ಹೇಳಿಕೊಟ್ಟ ಕಾರಣದಿಂದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಮೂಲಕ ಹೆಸರು ಬಂತೆಂದೂ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರೂ ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ. ನಮಗೆ ಉಪಲಬ್ಧ ಇರುವುದು ಮಹಾವೀರರ ಭಾಷೆ ಅರ್ಧಮಾಗಧಿ ಭಾಷೆಯ ಮಾತುಗಳು. ಣಮೋ ಬಂಭೀವ ಲವೀವ ಎಂಬಲ್ಲಿಯ ರೂಪ ಬಂಭೀ ಇದನ್ನು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಯಾರು ಮಗುಚಿದರು ವೇದದಲ್ಲಿ –

ಅಮೀಬ್ರಹ್ಮೀರನೂಷತ್ ಬ್ರಹ್ಮೀರ್ಋತಸ್ಯಮಾತರಃ ಮರ್ಭೃಜ್ಯತೇದಿವಃ ಶಿಶುಮ್॥
–ಋಗ್ವೇದ/33.5 ಚತುರ್ಥಭಾಗ

ಬ್ರಹ್ಮ, ಬ್ರಾಹ್ಮಿ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣ, ಬ್ರಹ್ಮಾವರ್ತ್ ಅಂತೆಯೇ ಲಿಪೀ, ಲಿಪಿತಂ, ಲಿಖಿತಂ (ಆರಂಭದ ಕಾಲದ ಖ ಹಾಗೂ ಪ ಅಕ್ಷರಗಳು ಪಲ್ಲಟಿತ ರೂಪಗಳು ê (ಖ) + (ಪ) ಇವನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು. ಲಪ್, ಲಬ್, ಲಿಪ್ (ಸಂಸ್ಕೃತ, ಪರ್ಶಿಯನ್ ಹಾಗೂ ಲ್ಯಾಟೀನ್) ಇವು ಒಂದು ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಶಬ್ದದ ಭಿನ್ನರೂಪಗಳು– ಫಾದರ್, ಪೀಟರ್ ಹಾಗೂ ಪಿತೃ ಇದ್ದಂತೆ. ಲಿಪಿ ಎಂಬುದರ ಮೂಲ ಲಿಖ ಇರಬಹುದು. ಇವೆಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮೂಲ ರಿಖ್ ಎಂಬುದೂ ಖಚಿತವಿದೆ. ರೇಖೆ, ರೇಖ್ತಾ ಮತ್ತು ಕೆಲವೆಡೆ ತಾಮ್ರಫಲಕ ಶಾಸನಕ್ಕೆ ಜಯರೇಖೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಬರೆವಣಿಗೆ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ರೇಖಾ ಮೂಲಕವೇ ಇದ್ದಿತು, ಒಂದರ್ಥ ಅಕ್ಷರಗಳು ವೃತ್ತದ ರೂಪ ಧರಿಸಿರಬಹುದು.

ಇನ್ನು ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ಭಾಷೆಗಳನ್ನೂ ಗಮನಿಸುವುದು ಸೂಕ್ತ. ಆತ ತಾನು ಅನುಸರಿಸುವ ಧರ್ಮದ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಎಲ್ಲರೂ ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಹಾಗೂ ಪಾಲಿಸಿ ಸತ್ಪ್ರಜೆಗಳಾಗಬೇಕೆಂದು ಬಯಸಿದ್ದ. ಅಂತೆಯೆ ತಾನು ಹಾಕಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಧರ್ಮಲಿಪಿ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಹಿಮಾಲಯಬೆಟ್ಟ ಶ್ರೇಣಿಗಳ ಆಚೆ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ –ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ, ಕಂದಹಾರ– ಮುಂತಾದ ಎಡೆಗಳಲ್ಲಿ– ಅರಮೇಯಿಕ್ ಹಾಗೂ ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅರೇಬಿಕ್, ಗ್ರೀಕ್ ಹಾಗೂ ಖರೋಷ್ಠಿಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಆರ್ಯಾವರ್ತ್ತ ತದಂತರ್ಗ್ಗತ ಬ್ರಹ್ಮಾವರ್ತ ಮೊದಲು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಭಾರತದ ತುಂಬ ಹಾಗೂ ಅವನ ರಾಜ್ಯದ ಹೊರಗಿನ ತಾಮ್ರಪರ್ಣಿ ಪ್ರದೇಶದವರೆಗೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಬಳಕೆಯ ಇದ್ದುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಿದೆ. ಲಿಪಿಕರೇಣ ಎಂಬ ಒಂದು ಶಬ್ದ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಸಂಕೀರ್ಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇರುವುದನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಈ ಅಖಂಡ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದಿತು. ಕಾಗುಣಿತಗಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯಲ್ಲಿ ಇರುವಂತೆ ಗ್ರೀಕ್ ಇತ್ಯಾದಿ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅಕ್ಷರಗಳ ವಿವರ ಹೀಗಿದೆ:

ಸ್ವರಗಳು: ಅ ಆ ಇ ಉ ಏ ಓ = 06
ವರ್ಗೀಯ ವ್ಯಂಜನಗಳು: ಕ ವರ್ಗ, ಚ ವರ್ಗ,
ಟವರ್ಗ, ತವರ್ಗ, ಪವರ್ಗ = 25
ಅವರ್ಗೀಯ ವ್ಯಂಜನಗಳು: ಯ ರ ಲ ವ ಶ ಷ ಸ ಹ = 08
ಯೋಗವಾಹ: ಒಂದು: ಬಿಂದು = 01
ಒಟ್ಟು ಅಕ್ಷರಗಳು = 40.

ಪ್ರಾಕೃತದಲ್ಲಿ ನ ಅಕ್ಷರವೇ ಇಲ್ಲ. ನ ಕಾರದಿಂದ ಯಾವ ಶಬ್ದವೂ ಹುಟ್ಟುವುದಿಲ್ಲ (ನೋಡಿ: ಪಾಇಅಸದ್ದ ಮಹಾಣ್ಣವೊ: ಪ್ರಾಕೃತ ನಿಘಂಟು).

ತೇತ್ತೀಸ ವೆಂಜಣಾಹಂ
ಸತ್ತಾವೀಸಾ ಸರಾತಹಾಭಣಿಯಾ
ಚತ್ತಾರಿಯ ಜೋಗವಹಾ
ಚಉಸಟ್ಟೀ ಮೂಲವಣ್ಣಾ ಓ ॥
ನೇಮಿಚಂದ್ರ, ಗೊಮ್ಮಟಸಾರ (1–352).

ಇವನ ಪ್ರಕಾರ : ಸ್ವರಗಳು =		27
ವ್ಯಂಜನಗಳು =	(25+8)	33
ಯೋಗವಾಹಗಳು =		4
ಒಟ್ಟು :		64

ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಗೆ 64 ಅಕ್ಷರಗಳ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇಲ್ಲ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೊಂಡಿಲ್ಲ. 64ರ ವಿವರಣೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದಂತೆ ಹೇಳಿದರೂ ಪ್ಲುತಸ್ವರಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಚಾಕ್ಷುಷ ರೂಪವೇ ಇಲ್ಲ ಮತ್ತೆ ಸ್ವರಗಳಲ್ಲಿ ಅಇಉಋ ಲೃ = 5 ಸ್ವರಗಳಿಗೆ ಚಾಕ್ಷುಷ ರೂಪಗಳಿವೆ. ಪ್ರಾಕೃತ ವಿವರಣೆ ಆ ಈ ಊ ೠ ಲ್ೠ ಏ ಐ ಓ ಔ = 9ಕ್ಕೂ ಹ್ರಸ್ವ ರೂಪಗಳಿವೆಯೆಂಬುದೂ ಸರಿಯಲ್ಲ ಮತ್ತೆ ಪ್ಲುತಕ್ಕೆ ಚಾಕ್ಷುಷ ರೂಪಗಳಿವೆಯೆಂದು ಹೇಳಿರುವುದಕ್ಕೂ ಸರಿಯಾದ ವಿವರಣೆಯಲ್ಲ. ಪ್ಲುತ ಎಳೆದ ದೀರ್ಘಸ್ವರವೇ ಒಂದು ಮಾತ್ರೆಯನ್ನು ಭರಿಸಿಕೊಡುವ ಸಂಗೀತದ ಛಂದೋರೂಪ. ಲಿಪಿಯ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಇದು ಬರದು.

ಬೌದ್ಧ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲೂ ಲಿಪಿ ಹಾಗೂ ಬರೆಯುವ ಸಾಧನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದ್ದರೂ ಬುದ್ಧ ಅಥವಾ ಬುದ್ಧರು (24) ಲಿಪಿಯನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದರೆಂದು ಎಲ್ಲಿಯೂ ಹೇಳಿಲ್ಲ (ಚುಲ್ಲವಗ್ಗ, ಲಲಿತವಿಸ್ತರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ). ಬುದ್ಧನಿಗೆ ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಗಂಧದ ಹಲಗೆಯ ಮೇಲೆ ಚಿನ್ನದ ಲೇಖನಿಯಿಂದ ಬರೆಯಲು ಕಲಿಸಿದುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಒಂದಷ್ಟು ಅತಿಶಯತೆ ಇರಬಹುದು. ಆದರೆ ಓದು–ಬರೆಹ–ಸಾಕಷ್ಟು ಬೆಳೆದಿತ್ತು ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ.

ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳ ಲಿಪಿಯನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಅಕ್ಷರಗಳ ವಲನದಲ್ಲಿ ಏಕರೂಪತೆಯೇ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ; ಅರ್ಥಾತ್ ಈ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತಕ್ಕೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತಕ್ಕೂ ವಿಶೇಷ ಭೇದವಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ವಿಕಾಸ ಹೊಂದುತ್ತ ನಾಗರೀ ಹಾಗೂ ದ್ರಾವಿಡ ಲಿಪಿಗಳಿಗೆ ಜನ್ಮಕೊಟ್ಟಿತು. ಉತ್ತರದ ನಾಗರಿಲಿಪಿ ಮುಂದೆ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಎಲ್ಲ ಲಿಪಿಗಳಿಗೂ ಮೂಲವಾಯಿತು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ–ತೆಲುಗು ಲಿಪಿ ಹಾಗೂ ತಮಿಳು (ದ್ರಾವಿಡ) ಲಿಪಿಗಳಿಗೆ ತದಂತರ್ಗತ ಗ್ರಂಥಲಿಪಿ ಹಾಗೂ ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಮುಂತಾದ ಹಲವು ಬರೆಹದ ಪದ್ಧತಿಗಳಿಗೆ ಮೂಲವಾಗಿ ರಾರಾಜಿಸಿತು. ರೇಖಾಮೂಲಕ ಇದನ್ನು ಕೆಳಗಿನಂತೆ ತೋರಿಸಬಹುದು:

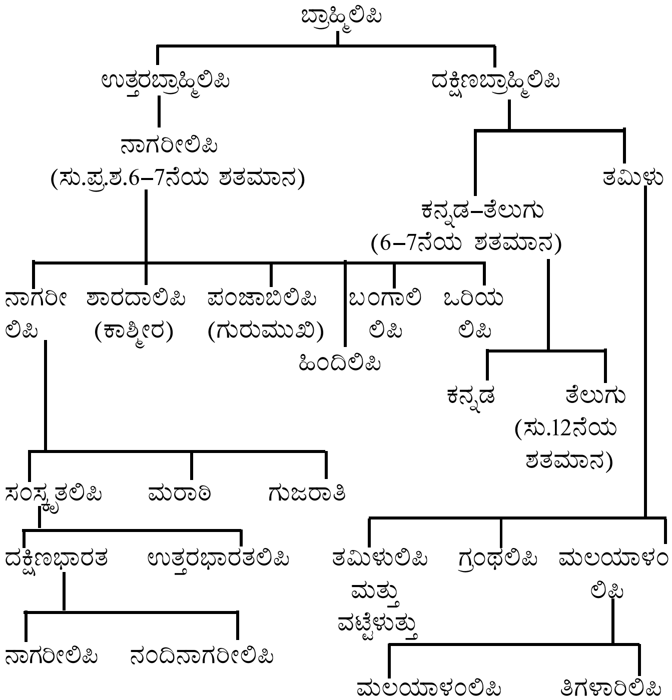

ಭಾಷಾವಾರು ವಿವರಿಸುವುದು ಒಂದು ಪದ್ಧತಿ. ಆದರೆ ರಾಜಮನೆತನಗಳ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿಕೊಂಡು ಇದೇ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಮೌರ್ಯ, ಕುಷಾಣ, ಕ್ಷತ್ರಪ, ಸಾತವಾಹನ, ಗುಪ್ತ, ಇಕ್ಷ್ವಾಕು, ಕದಂಬ, ಶಾಲಂಕಾಯನ, ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿನ್, ಪಲ್ಲವ, ಪಾಂಡ್ಯ, ಚೋಳ, ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ, ಕಲ್ಯಾಣಚಾಳುಕ್ಯ, ಕಳಚುರಿ, ಪರಮಾರ, ಪ್ರತಿಹಾರ, ಗಂಗ–ಪೂರ್ವಗಂಗ, ಯಾದವ, ಸೇನ ಗಡವಾಲ, ಕಾಕತೀಯ, ಹೊಯ್ಸಳ, ವಿಜಯನಗರ, ರೆಡ್ಡಿ, ಮೈಸೂರು ಹಾಗೂ ನಾಯಕರುಗಳ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಆಯಾ ಮನೆತನದ ಲಿಪಿಗಳೆಂದು ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಭೇದಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಕೂಡ ಲಿಪಿಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಬಹುದು.

ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಭಾರತದ ತುಂಬ ಬೆಳೆದು ನಿಂತಂತೇ ಭಾರತದಾಚೆಗೆ ಕೂಡ ಬೆಳೆದು ನಿಂತಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಅಶೋಕನ ಧರ್ಮಪ್ರಸಾರ ಮತ್ತು ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಆಚೆಗೂ ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಪಸರಿಸಿದ ರಾಜಮನೆತನಗಳ ವಿಜಗೀಷುತನ ಇವರ ಹಿಂದೆಯೆ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಮನೋಭಾವದ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ಸಾಹಸ ಸೇರಿ ಅವರ ಭಾಷೆಗಳೂ ಅವರು ಹೋದಲ್ಲಿ ನೆಲೆನಿಂತವು. ಅಶೋಕನು ತಾಮ್ರಪರ್ಣಿ (ತಾಂಬಪಣ್ಣಿ / ಶ್ರೀಲಂಕ) ದೇಶಕ್ಕೆ ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆಂದು ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಗಳನ್ನೂ ತನ್ನ ಮಕ್ಕಳನ್ನೂ ಕಳಿಸಿದ್ದ. ಆಗ ಪಾಲಿ, ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆ ಅಲ್ಲಿ ಹರಡಿತು. ಗುಪ್ತರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆ ಹರಡಿತು. ಅರ್ಧಮಾಗಧಿ, ಪಾಲಿ ಇವೆಲ್ಲ ಪ್ರಾಕೃತಗಳೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ, ಪ್ರಾಕೃತ ಇವು ಒಂದು ಭಾಷೆಯ ಶುದ್ಧ ಹಾಗೂ ಆಡು ರೂಪಗಳು–ಅಪಭ್ರಂಶಿತ ರೂಪಗಳು. ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ಪೂರ್ವ, ಪಶ್ಚಿಮ ಹಾಗೂ ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ಎಂಬ ಇನ್ನೆರಡು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಅಭ್ಯಾಸಗೈದಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳ ಹರವು ಬಹಳ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದೆ: ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನ, ಪಶ್ಚಿಮ ಚೀನ, ಖೋಟಾನಿಯ ಶಕರಲಿಪಿ, ಟಿಬೆಟ್, ಬರ್ಮ, ಭೂತಾನ್, ಸಿಕ್ಕಿಂ, ನೇಪಾಲ, ಲಡಾಖ್, ಖಾಲಿಸ್ತಾನ್, ಸಿಂಹಳಿಲಿಪಿ (ಶ್ರೀಲಂಕ), ಮಾಲ್ಡೀವಿ, ಚಾಮ್ (ಅನ್ನಾಂ), ಕಾಂಬೋಡಿಯ, ಥೈಲೆಂಡ್, ಖ್ಮರ್, ಇರ್‌ವಾಡಿ (ತಲೈಂಗರ) ಮೋನ್ ಭಾಷೆ, ಪ್ರೋಮ್‌ದ (ಪ್ಯುಭಾಷೆ) ಬರೆವಣಿಗೆ, ಲಾವೋಲಿಪಿ, ಖಮ್ತಿಲಿಪಿ (ಅಸ್ಸಾಮಿನ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಚೀನದ ಒಂದು ಭಾಷೆ); ಇಂಡೊನೇಷ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಜಾವಲಿಪಿ, ಸುಮಾತ್ರಲಿಪಿ, ಬೋರ್ನಿಯೊಲಿಪಿ, ಬತಕರ್‌ಲಿಪಿ, ಲಂಪಾಂಗಲಿಪಿ, ರೆಡ್‌ಜಾಂಗರಲಿಪಿ, ವಾಗಿಯರಲಿಪಿ, ಫಿಲಿಪೀನ್ ದ್ವೀಪಗಳ ಲಿಪಿಗಳು (ತಗ್‌ಲಾಗ್, ತಗ್‌ಬನಾ ಹಾಗೂ ಮನ್ಯ್ಯಾನ್‌ಲಿಪಿ) ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಿಂದ ಇಲ್ಲವೇ ಇದರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಬೆಳೆದು ನಿಂತಿವೆ. (ಎಸ್.ಜಿಎ.)

ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ: ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಹಲವು ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿ ಒಂದು. ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತ ಶಕೆಯ ಆರಂಭ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿ ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಿಂದ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯಾಗಿದ್ದು ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯ ಉಚ್ಚಾರಣೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಕೆಲವು ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯೆಂದು ಐರಾವತಮ್ ಮಹದೇವನ್‌ರವರು ಹೆಸರಿಸಿದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಲಿಪಿಗೆ ದ್ರಾವಿಡಿ ಹಾಗೂ ದಮಿಳಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ವರ್ಣಮಾಲೆಯಲ್ಲಿ ವರ್ಗ ಪ್ರಥಮಾಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ವರ್ಗ ಪ್ರಥಮಾಕ್ಷರಗಳ ಜೊತೆಗೆ ವರ್ಗದ ಅನುನಾಸಿಕಾಕ್ಷರಗಳು ಉಳಿದುಕೊಂಡಿವೆ ಮತ್ತು ವ್ಯಂಜನಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಠ, ಧ ವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ವರ್ಗ ತೃತೀಯಗಳು ಇಲ್ಲ. ಮಹಾ ಪ್ರಾಣಾಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಥ ಕಾರ, ಧ ಕಾರವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಬಳಸಿದ್ದು ಉಳಿದವುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಲ್ಲ. ಶ, ಷ ಗಳ ಬಳಕೆಯಿಲ್ಲ ಹಾಗೂ ಸ ಕಾರವನ್ನು ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಋ ಕಾರ ಲೃ, ಔ ಕಾರಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಲ್ಲ. ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯ ಮೂಲ ಕುರಿತಂತೆ ವಿದ್ವಾಂಸರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ವಾದಗಳನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಿ. ಶಿವರಾಮಮೂರ್ತಿಯವರು ಭಟ್ಟಿಪ್ರೋಲು ಶಾಸನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯ ಮೂಲವೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಭಟ್ಟಿಪ್ರೋಲುವಿನ ಕರಂಡಕದ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಅಕ್ಷರಗಳ ಸಾಮ್ಯವನ್ನು ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಭಟ್ಟಿಪ್ರೋಲು ಲಿಪಿಯಿಂದ ಇದು ಬಂದಿರಬಹುದು ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಕರಂಡಕದ ಮೇಲೆ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದ್ದು, ಲಭ್ಯಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸುವ ಅನಿವಾರ್ಯತೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಕೆಲವು ಅಕ್ಷರಗಳು ಉದ್ದವಾಗಿವೆ.

ಆದರೆ ಭಟ್ಟಿಪ್ರೋಲು ಶಾಸನದ ಲಿಪಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯನ್ನು ಹೋಲುವಂತಿದ್ದರೂ ಅದರಿಂದ ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಉದಯಿಸಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಜೈನಪಂಡಿತರು ಹಾಗೂ ಮುನಿಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2–1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಅವರು ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿಗೆ ತಂದರು ಮತ್ತು ತಮ್ಮ ವಾಸಸ್ಥಳವಾದ ಕಲ್ಲುಹಾಸಿಗೆಗಳ ಬಳಿ, ಗವಿ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದರು. ಈ ಲಿಪಿ ಪ್ರ.ಶ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಸಿಂಧೂಲಿಪಿಯಿಂದ ಉದಯಿಸಿತೆಂದು ನಾಗಸ್ವಾಮಿಯವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಗಿಂತಲೂ ಪ್ರಾಚೀನವೆಂದೂ ಅಶೋಕ ದಕ್ಷಿಣದಿಂದ ಅಂದರೆ ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯಿಂದಲೇ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯನ್ನು ಪಡೆದನೆಂಬ ವಾದವನ್ನು ಕಣ್ಣಯ್ಯನ್ ಮಂಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಬಿ.ಆರ್. ಗೋಯಲ್ ಅವರು ಜೈನರು ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಈ ಲಿಪಿ ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗುವುದರಲ್ಲಿ ಕಾರಣೀಭೂತರೆಂದರೆ, ಕೆ.ವಿ. ಸುಬ್ರಮಣಿ ಅಯ್ಯರ್ ಅವರು ಈ ಲಿಪಿ ಅಶೋಕನಿಗಿಂತ ಪೂರ್ವದ ಲಿಪಿಯೆಂದು ವಾದಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅರಿಕಮೇಡು ಮತ್ತು ಸಿತ್ತನವಾಸಲ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಲಿಪಿಯಿರುವ ಗುಹೆಗಳ ಸಮೀಪ ದೊರಕಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರುಗಳನ್ನು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿ ಕಾಲನಿರ್ಣಯಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಎ.ಎಚ್. ದಾನಿಯವರು ಎಲ್ಲ ಲಿಪಿಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರಶ. ಮೊದಲ ಶತಮಾನವೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಟಿ.ವಿ. ಮಹಾಲಿಂಗಂ ಅವರು ಈ ಲಿಪಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ರಿಂದ ಪ್ರ.ಶ. 3–4ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಇತ್ತೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಐರಾವತಮ್ ಮಹದೇವನ್ ರವರು ಈ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಅರಿಕಮೇಡುವಿನ ಸಮಕಾಲೀನ ಮತ್ತು ಅರಿಕಮೇಡುವಿನ ಉತ್ತರ ಕಾಲ ಎಂಬ ಎರಡು ಕಾಲಘಟ್ಟಗಳನ್ನು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ – ಪ್ರ.ಶ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಾಲಮಾನ) ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕೊರ್ಕೈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಈ ಲಿಪಿಯುಳ್ಳ ಕೆಲವು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿದ್ದು ಅವುಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ ಎಂಬುದು ಷಣ್ಮುಗಂ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಜೈನ ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧರು ತಮ್ಮ ಜನನಿಬಿಡ ಸ್ಥಳಗಳಿಂದ ದೂರದ ಗುಹಾ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಅಧ್ಯಯನ, ಧ್ಯಾನಗಳಿಗೋಸ್ಕರ ಇರುತ್ತಿದ್ದು ಆ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಗುರು ಅಥವಾ ಅವರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿಯೇ ಕಿರು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಲಭ್ಯವಿದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳು ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಿಗಿಂತ ಪ್ರಾಚೀನವೆಂದರೂ ಅವು ಅಶೋಕನ ಕಾಲದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯಿಂದಲೇ ಉಗಮವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಬಹುತೇಕರು ಒಪ್ಪಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳ ಭಾಷೆ ಪ್ರಾಕೃತ ವೆಂದು ಕೆಲವರು ಪರಿಗಣಿಸಿದರೆ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ತಮಿಳು ಎಂದಿರುತ್ತಾರೆ. ಜೈನಮುನಿಗಳು ತಮಿಳುನಾಡಿಗೆ ಹೋದಾಗ ರೇಖೆಯಾಕಾರದ ಲಿಪಿ ಅಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು ಎಂದು ಇದುವೇ ದಮಿಳಿ ಮತ್ತು ಪೊಲಿಂದಿ ಎಂದು ಕೆ.ವಿ.ರಮೇಶ ಅವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾರೆ. ತಮ್ಮ ವಾದವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿ ಈ ಲಿಪಿಗಳು ಅಶೋಕನಿಗಿಂತ ಪೂರ್ವದ ಲಿಪಿಯೆಂದು ಮುಂದೆ ಭಟ್ಟಿಪ್ರೋಲು, ಅಲ್ಲಿಂದ ಮಹಾಸ್ತಾನದಿಂದ ಪಿಪ್ರಹ್ವಕ್ಕೆ ಹೋಯಿತೆಂದು ಅದನ್ನೇ ಅಶೋಕ ಬಳಸಿದ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಜೈನರು ಅಶೋಕನ ಮೊಮ್ಮಗನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದು ಆ ಸಮಯಕ್ಕಾಗಲೇ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಪಿಪ್ರಹ್ವ ಕರಂಡಕ ನಕಲಿ ಎಂಬ ವಾದ ಪ್ರಸ್ತುತ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಮರುಪರಿಶೀಲಿಸಬೇಕಿದೆ.

ಸ್ಥಳೀಯ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ಅನನುಭವಿಗಳು ತಮಗೆ ಸರಿಕಂಡಂತೆ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆದಿರುವುದರಿಂದ ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಏಕತಾನತೆ ಇಲ್ಲ ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಆಶೋಕನ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಿಂದ ಇವು ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಹಲವಾರು ಕಿರು ಶಾಸನಗಳು ಗುಹಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಅದರಂತೆಯೇ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರುಗಳ ಮೇಲೆಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇಂಥ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು

ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವುಗಳಾಗಿವೆ. ಅಶೋಕನ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯ ಶಾಸನಗಳು ಸ್ಥಳೀಯ ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಶಾಸನಗಳು ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕನ್ನಡವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಐರಾವತಮ್ ಮಹದೇವನ್‌ರವರು ಕೆಲವು ಉದಾಹರಣೆಗಳನ್ನು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಎರುಮಿನಾಟು (ಎರುಮೈನಾಟು= ಮಹಿಷಮಂಡಲ, ಮೈಸೂರು); ಕವುಟಿ ಎಂಬುದು ವ್ಯಕ್ತಿನಾಮ, ಇದು ಗಾವುಡಿ, ಗೌಡಿಗೆ ಸಮಾನವಾದದು; ಪೋಸಿಲ್ (ತೆಂಕು–ಸಿರು–ಪೊಸಿಲ್= ತೆನ್–ಸಿರು–ವಾಯಿಲ್ ಎಂದು ಅನಂತರ ಕಾಲದ ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ) ಇದು ಹೊಸಿಲು ಅಥವಾ ಹೊಸ್ತಿಲು ಎಂಬುದಾಗಿದೆ. ತಾಯಿಯರು ಎಂಬುದು ಪ್ರಾಚೀನ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಾಗಿದ್ದು ಈ ಶಬ್ದವು ನೆಕನೂರ್‌ಪಟ್ಟಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವ್ಯಕ್ತಿನಾಮದೊಂದಿಗೆ ಆಯಾ ಮತ್ತು ಪೊಳಾಲ ಎಂದಿದ್ದು ಅಣ್ಣಿ, ಅಪ್ಪ, ಮತ್ತು ಅಯ್ಯನ್ ಎಂಬ ಗೌರವದ ಜೋಡಣೆಯಾಗಿದೆ. ವ್ಯಾಕರಣ ರೀತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಕನ್ನಡದ ಬಳಕೆಯನ್ನು ಅವರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದರಂತೆ ಆ ಕಾರವು ತಮಿಳಿನಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ಕನ್ನಡದಿಂದ ಪಡೆದಿರಬಹುದು. ಉ ಕಾರದ ಜೋಡಣೆ ಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಇವು ಪ್ರಾಚೀನ ಕನ್ನಡದ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಆಗಿದೆ (ಉದಾ: ಊರು). ಈ ಜೋಡಣೆ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ.

ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಮದುರೈ, ರಾಮನಾಥಪುರಂ, ತಿರುನೆಲ್ವೇಲಿ, ತಿರುಚ್ಚಿ ಮತ್ತು ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಪ್ರ.ಶ. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತರುವಾಯ ಗ್ರಂಥ, ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಮತ್ತು ತಮಿಳು ಲಿಪಿಗಳ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚಿದಂತೆಲ್ಲ ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಬಳಕೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತ ಕ್ರಮೇಣ ಬಿಟ್ಟುಹೋಯಿತು. (ಸಿ.ಎಸ್.ವಿ.)

ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿ: 6 ರಿಂದ 9ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತಕಾಲೀನ ಅಥವಾ ಅನಂತರದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಿಂದ ಉದ್ಭವಿಸಿ ನಾಗರೀ, ಶಾರದಾ ಮುಂತಾದ ಉತ್ತರಭಾರತದ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಲಿಪಿಗಳ ಉಗಮಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಿಪಿ. ಇದನ್ನು ಕುಟಿಲ ಮತ್ತು ಕೀಲಶೀರ್ಷಕ ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣಗಳಿಂದಲೂ ಕರೆದಿದೆ. ವಿಕ್ರಮ ಸಂವತ್ಸರದ 1049ರ ದೇವಲ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಎಂಬ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಟಿಲಾಕ್ಷರಾಣಿ ಎಂಬ ಪದಗುಚ್ಛ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ವಿಕ್ರಮಾಂಕದೇವಚರಿತದಲ್ಲೂ ಕುಟಿಲಾಕ್ಷರಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಲಿಪಿಯ ಅಕ್ಷರಗಳ ಶಿರೋಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ತ್ರಿಕೋನಾತ್ಮಕ ಗುರುತುಗಳಿದ್ದು ಅವು ಕಬ್ಬಿಣದ ಮೊಳೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಹೋಲುವುದರಿಂದ ಕೀಲಶೀರ್ಷಕವೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿತು. ಕಾಶ್ಮೀರ ಮತ್ತು ವಾರಾಣಸಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಆಲ್ಬೆರೂನಿಯ ವೃತ್ತಾಂತದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಅಕ್ಷರಗಳು ಬಲಬದಿಯಿಂದ ಎಡಬದಿಗೆ ವಾಲಿಕೊಂಡಿರುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಕೆಳಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಲಘುಕೋನಗಳನ್ನುಂಟುಮಾಡುತ್ತವೆ. ಅಕ್ಷರಗಳ ನೇರ ಅಥವಾ ಓರೆ ರೇಖೆಗಳು ತಮ್ಮ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಬೆಣೆಯಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ತಪ್ಪದೇ ಹೊಂದಿವೆ. ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಕೆಳ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಅಂಥವೇ ಅಥವಾ ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ಅಲಂಕರಣಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಕಾಗುಣಿತದ ಏ ಮುಂತಾದ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಶಿರೋಮಾತ್ರೆಗಳು ಅಲಂಕಾರಗೊಳ್ಳುವ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇವಿಷ್ಟು ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು.

ಗುಪ್ತಕಾಲೀನ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಉತ್ತರ, ದಕ್ಷಿಣ, ಮಧ್ಯಭಾರತದ ಲಿಪಿ ಎಂದು ವಿಭಿನ್ನ ದೃಷ್ಟಿಕೋನಗಳಿಂದ ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಖ್ಯಾತ ಲಿಪಿಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರಾದ ಬ್ಯೂಲರ್ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಎಂಬ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ ಬಿಲ್ಸಡ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಮತ್ತು ಮೆಹರೋಲಿಯ ಸ್ತಂಭ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಅಕ್ಷರಗಳು ಗುಪ್ತಲಿಪಿಯ ಪಶ್ಚಿಮದ ಮಾದರಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದಾಗಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಮಾದರಿಯ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಬ್ಯೂಲರ್ ಮತ್ತೆ ಎರಡು ರೂಪಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅವೆಂದರೆ ಕೂಡುಬರೆವಣಿಗೆಯ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಅಕ್ಷರಗಳು ಮತ್ತು ಕೋನಗಳುಳ್ಳ ಮಾದರಿ ಅಕ್ಷರಗಳು. ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ದಪ್ಪ ಶಿರೋರೇಖೆಗಳು ಮತ್ತು ಕೊಕ್ಕೆಯಾಕಾರದ ರ ಅಕ್ಷರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ಎರಡನೆಯ ರೂಪದ ಅಕ್ಷರಗಳು ಈ ಮೊದಲು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾದ ಬಿಲ್ಸಡ್ ಮತ್ತು ಮೆಹರೋಲಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಕೂಡುಬರೆವಣಿಗೆಯ ಅಕ್ಷರಗಳು 1465 ರ ಇಂದೋರ್ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ತೋರಮಾನನ ಕುರುಶಾಸನ (15ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಗುಪ್ತಲಿಪಿಯ ಈ ಪಶ್ಚಿಮ ಮಾದರಿಯಿಂದಲೇ ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯ ಉಗಮವಾಗಿದೆ. ಈ ನಮೂನೆಯ ಎರಡೂ ಉಪಪ್ರಕಾರಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಬೋಧಗಯ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಲಾಖಾಮಂಡಲ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಮೊದಲ ಹೆಜ್ಜೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮತ್ತು ಕೋನಗಳಿಂದೊಡಗೂಡಿದ ಈ ಎರಡೂ ವಿಧದ ಅಕ್ಷರಗಳಿವೆ. ಟ, ಣ, ತ, ಲ ಮತ್ತು ವ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರವೂ ಏ, ಗ, ಜ, ಪ ಮುಂತಾದ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಕೋನ ರೂಪಗಳೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬರುವ ಮ, ಪ ಮತ್ತು ಸ ಅಕ್ಷರಗಳು ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತಿದ್ದು ಈ ಲಿಪಿಗೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ರೂಪವನ್ನೊದಗಿಸಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬರುವ ರ ಅಕ್ಷರ ಕೊಕ್ಕೆಯ ಆಕಾರದ್ದಾಗಿದೆ. ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಮುಂದಿನ ಹಂತವನ್ನು ಹರ್ಷವರ್ಧನನ ಬನ್ಸಖೇಡ ತಾಮ್ರಪತ್ರ ಮತ್ತು ಆದಿತ್ಯಸೇನನ ಅಫ್ಸಡ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯಂಥ 7 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಉದ್ದನೆಯ ಗೆರೆಗಳ ಕೆಳಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಬಾಲದಾಕೃತಿಗಳು ಬಲಕ್ಕೆ ಹೊರಳುವಿಕೆಯನ್ನು ರೀ, ಶೀ, ಮೊದಲಾದ ಅಕ್ಷರಗಳ ಈ ಮಾತ್ರ ಚಿಹ್ನೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ತ್ರಿಕೋನಾಕೃತಿಯ ಶೀರ್ಷಚಿಹ್ನೆಯೂ ಎಲ್ಲ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತಿದ್ದು ರ ಮತ್ತು ಸ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ತೋ, ಗೇ ಮುಂತಾದ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಶಿರೋಮಾತ್ರೆಗಳ ಆಲಂಕಾರಿಕ ನಡೆಯೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾಲಿಪಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆ ತನ್ನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯತ್ತ ಸಾಗತೊಡಗಿದ್ದನ್ನು ಮುಲ್ತೈ ತಾಮ್ರ ಪತ್ರ, ಗ್ವಾಲಿಯರದ ಶಾಸನ ಮುಂತಾದುವುಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಗ್ವಾಲಿಯರದ ಶಾಸನದ ಅಕ್ಷರಗಳು ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಗೆ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿದ್ದು ಓದಲು ಸುಲಭವೆನಿಸಿವೆ. ತ್ರಿಕೋನಾತ್ಮಕ ಶೀರ್ಷಚಿಹ್ನೆಗಳು ಅಡ್ಡಕ್ಕೆ ಚಾಚಿಕೊಂಡು ಆಯತಾಕೃತಿಯನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ. ಈ ಶಾಸನದ ಕೆಲವು ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನಾದರೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿ ಅವು ನಾಗರೀ ಅಕ್ಷರಗಳೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಪೇಹೊಅ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ (900) ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆ ಹೊಂದುವುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಹೀಗೆ 6–9ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ನಾಗರೀ ಮತ್ತು ಉತ್ತರಭಾರತದ ಇತರ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಲಿಪಿಗಳ ಉಗಮಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ಈ ಲಿಪಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಲಿಪಿಗಳ ವಿಕಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದೆ. ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ, ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ, ಹಿಮಾಚಲ ಪ್ರದೇಶ, ಹರಿಯಾಣ, ಬಿಹಾರ, ಒರಿಸ್ಸ, ಕಾಶ್ಮೀರ, ನೇಪಾಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಮತ್ತು ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶಗಳ ಕೆಲಭಾಗಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಲಿಪಿ ನುಸುಳಿಬಂದಂತಿದೆ. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಅತಿ–ರಣಚಂಡೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಶಾಸನದಲ್ಲೂ ಇದರ ಬಳಕೆ ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ಇಷ್ಟು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಟಿಬೆಟ್, ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ, ಬರ್ಮ, ಜಪಾನ್ ಮುಂತಾದ ಹೊರದೇಶಗಳಲೂ ಲಿಪಿಯ ಬಳಕೆಯ ನಿದರ್ಶನಗಳಿವೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಎಂ.)

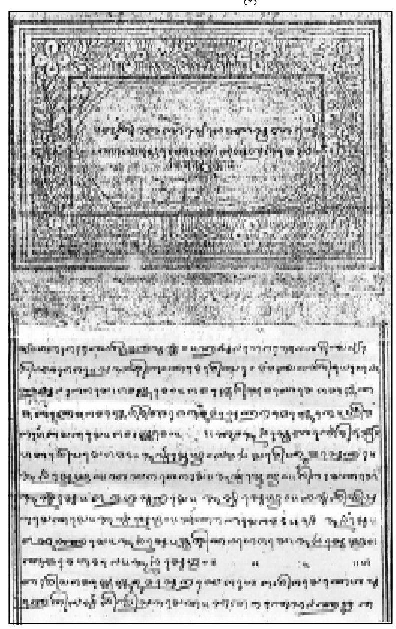

ತಿಗಳಾರಿ ಲಿಪಿ

ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಲಿಪಿ: ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯೊಂದಿಗೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಒಂದು. ಈ ಲಿಪಿಯೊಂದಿಗೆ ಗ್ರಂಥ ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ತಮಿಳು ಲಿಪಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ತಮಿಳು ಭಾಷೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಕೆಲವು ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಮೂಲದಿಂದ ವಿಕಸನ ಹೊಂದಿದ ಗ್ರಂಥ ಮತ್ತು ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಲಿಪಿಗಳು ಇಂದು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ತಮಿಳು ಲಿಪಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿತು.

ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಎಂಬ ಪದ ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯದ್ದಾಗಿದೆ. ವಟ್ಟಂ ಎಂದರೆ ಸೊನ್ನೆ–ಶೂನ್ಯ ಅಥವಾ ವೃತ್ತ; ಎಳುತ್ತು ಎಂದರೆ ಲಿಪಿ, ಬರಹ ಎಂಬ ಅರ್ಥ ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಎರಡೂ ಪದಗಳ ಸಂಯುಕ್ತ ರೂಪವೇ (ವಟ್ಟಂ+ಎಳುತ್ತು) ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು. ಇದು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಲಿಪಿಯೆಂಬುದನ್ನು ತಿರುನೆಲ್ವೇಲಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕುಟ್ರಾಲಂನ ಪರಾಕ್ರಮ ಪಾಂಡ್ಯನ ಕಾಲದ ಕುಟ್ರಾಲನಾಥಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನ ವಟ್ಟಂ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಯಥಾವತ್ತಾಗಿ ಪ್ರತಿ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಚೋಳರಾಜ ಸೂಚಿಸಿದ್ದ. ಅದರಂತೆ ಲಿಪಿಕಾರರು ಶಾಸನಗಳು ವಟಂನಲ್ಲಿದ್ದು ಅವುಗಳನ್ನು ತಮಿಳು ಲಿಪಿಗೆ ಪ್ರತಿ ಮಾಡಲಾಯಿತೆಂದು ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಲಿಪಿಯನ್ನು ತೆಕ್ಕನ್ ಮಲೆಯಾಳಂ ಮತ್ತು ನಾನಾಮೋನ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಪಾಂಡ್ಯದೇಶ, ಕೊಂಗು ಮತ್ತು ಕೇರಳದ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಂತಗಳ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ.

ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯಿಂದ ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಲಿಪಿ ಉಗಮವಾಯಿತೆಂದು ಹರಪ್ರಸಾದ ಶಾಸ್ತ್ರೀ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾರೆ. ಬರ್ನೆಲ್ ಫೊನೀಷಿಯನ್ ಮೂಲದ ಲಿಪಿ ಎಂದಿರುವನು. ಇವರ ವಾದಗಳಿಗೆ ಆಧಾರವಿಲ್ಲ. ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಮೂಲದಿಂದ ಉಗಮವಾದ ಲಿಪಿಯೆಂದು ಬ್ಯೂಲರ್‌ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇದು ಮೋಡಿ ಮಾದರಿಯ ಬರೆವಣಿಗೆಯೆಂದೂ ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯೊಂದಿಗೆ ಬೆರತಿದ್ದರಿಂದ ವ್ಯಾಪಾರಸ್ಥರು ಮತ್ತು ಕೆಲವು ವರ್ಗದ ಜನರು ಇದನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಸಿ.ಶಿವರಾಮಮೂರ್ತಿಯವರು ಈ ಲಿಪಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ರೂಪಾಂತರವೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯ ಅಂಕುಡೊಂಕು ರೂಪವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕಾಲ್ಡ್‌ವೆಲ್ ಸಹ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಮೂಲವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಎಂ.ಜಿ.ಎಸ್.ನಾರಾಯಣನ್ ಅವರು ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಪದ ವಡಮುಳಿ (ಉತ್ತರದ ಭಾಷೆ) ಎಂದರೆ ವಡಗ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ವಡಗ ಎಳುತ್ತು ಎಂದೂ ಉತ್ತರದ ಲಿಪಿಯಾದ ಅಶೋಕನ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯಿಂದ ಉಗಮ ಹೊಂದಿದೆ ಎಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ರಾಜರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಗ್ರಂಥಲಿಪಿಯ ಮೂಲಕ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದೆ. ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪದಗಳ ಬಳಕೆ ಅಧಿಕವಾದಂತೆ ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಲಿಪಿ ಬಳಕೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಆ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಗ್ರಂಥಲಿಪಿಯನ್ನು ಬಳಸಲಾಯಿತೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ ಪದಗಳನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಬಳಸುವ ಸಿರಿಯನ್ ಕ್ರೈಸ್ತರು, ಮಾಪಿಳ್ಳ ಮುಸಲ್ಮಾನರು ಮತ್ತು ಇತರ ಜನರು 19ನೆಯ ಶತಮಾನದವರಗೆ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ.

ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ತಮಿಳು ಲಿಪಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದು ಈ ಎರಡೂ ಲಿಪಿಗಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ವಿಕಸನ ಹೊಂದಿವೆ. ಇದನ್ನು ಮಲೆನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಅಧಿಕವಾಗಿ ಬಳಸಿದ್ದರಿಂದ ಆ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿಯೇ ಇದು ವಿಕಸನ ಹೊಂದಿರಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಮತ್ತು ಗ್ರಂಥ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ತೇದಿಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಶಾಸನಗಳು ತೀರಾ ಕಡಿಮೆ. ಕಾಗುಣಿತವನ್ನು ಬಳಸುವಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಹೊಸ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸುವಲ್ಲಿ ವಿಭಿನ್ನ ರೀತಿಗಳಿವೆ. ಚೋಳರು ಪಾಂಡ್ಯರನ್ನು ಗೆದ್ದು ಆ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ತಮ್ಮ ಹಿಡಿತಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡ ಅನಂತರ ಆ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ಲಿಪಿಯ ಬಳಕೆ ಗಣನೀಯವಾಗಿ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಇದರ ಬದಲಿಗೆ ಗ್ರಂಥ ಲಿಪಿ ತಮಿಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿತು. ಈ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯನ್ನು ಬರೆಯಲು ಎರಡೂ ಲಿಪಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಯಿತು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಮಟಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ 6ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಬಹುದಾದ ವಟ್ಟೆಳುತ್ತುವಿನ ಒಂದು ಶಾಸನವಿದೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಈ ಲಿಪಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಮಲೆಯಾಳಂಗೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಕೆಲವು ಕಾಲ ಬಳಸಲಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಇದರ ಬದಲಾಗಿ ಆರ್ಯ ಎಳೆತ್ತು ಅಥವಾ ಗ್ರಂಥ ಲಿಪಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂತು.

ಈ ಲಿಪಿಯ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಕಾಲಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ: ಆದ್ಯ ಲಿಪಿ – (ಸು.440–550); ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಲಿಪಿ – (ಸು.550–950); ಮಧ್ಯಕಾಲದ ಲಿಪಿ – (ಸು.950–1350). ಈ ಮಾದರಿ ಅಧಿಕವಾಗಿ ಚೋಳ ಮತ್ತು ಪಾಂಡ್ಯ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ ಮತ್ತು ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಇದರ ಬಳಕೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಲಾಯಿತು; ಮಧ್ಯಕಾಲೋತ್ತರ ಲಿಪಿ–(ಸು.1350–1800). ಇದು ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು.

(ಸಿ.ಎಸ್.ವಿ.)

ಶಂಖ ಲಿಪಿ: ಭಾರತೀಯ ಶಾಸನಾಧ್ಯಯನಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಿಪಿ. ಈ ಗೂಢಲಿಪಿ 1 ರಿಂದ 8 ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಶಂಖದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಈ ಲಿಪಿಯ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಬಹಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದ್ದರೂ ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿ, ಇದರ ರಹಸ್ಯವನ್ನು ಭೇದಿಸಿ ಇದನ್ನೋದಲು ಸಾಧ್ಯವಾದದ್ದು ಮಾತ್ರ ಇತ್ತೀಚಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ. ಇದನ್ನು ಕುರಿತು ಕ್ಷೇತ್ರಕಾರ್ಯ ಮತ್ತು ಸಂಶೋಧನೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದು ಇದರ ಸಮಗ್ರ ಮತ್ತು ಸ್ಪಷ್ಟ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಅರಿಯುವುದಕ್ಕೆ ಇನ್ನೂ ಕೆಲಕಾಲ ಬೇಕು. 1836ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಭಾರತೀಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿದ್ವಾಂಸನಾದ ಜೇಮ್ಸ್‌ಪ್ರಿನ್ಸೆಪ್ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಬಾರ್ಹುತ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಹಿತ್ತಾಳೆಯ ತ್ರಿಶೂಲವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಶಂಖದಾಕೃತಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನವೊಂದನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಶಂಖಲಿಪಿಯೆಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದ. ಮುಂದಿನ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಇಂಥವೇ ಇನ್ನೂ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳು ಅವನ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಆದರೆ ಈ ಶಾಸನಗಳ ಅಕ್ಷರಗಳ ನಿಜಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಅವನಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಮುಂದೆ ಎಂ. ಕಿಟ್ಟೊ ಬೆಗ್ಲರ್ ಮತ್ತು ಕನ್ನಿಂಗ್ ಹ್ಯಾಮ್ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಹೊಸ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಈ ಅಕ್ಷರಗಳು ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ರೂಪವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಶೈಲಿಗೆ ಸೇರಿವೆಯೆಂದು ಸಾಧಿಸಿದರು. ಮುಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರ್ಯಾಂಡಸ್, ಕೆರ್ನ್, ಪ್ರಿನ್ಸೆಪ್, ಮೊಗೆಲ್, ಜಯಸ್ವಾಲ್ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಪಂಡಿತರು ಈ ಲಿಪಿಯ ರಹಸ್ಯವನ್ನು ಭೇದಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು. ಕೊನೆಗೂ 1983ರ ಮಾರ್ಚ್ ತಿಂಗಳಿನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಬಿ.ಎನ್. ಮುಖರ್ಜಿ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನೋದುವುದರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರು. ಲಖನೌದ ಸರ್ಕಾರಿ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಕುದುರೆಯ ಮೈಮೇಲಿನ ಶಂಖಲಿಪಿಯ ಬರೆಹವನ್ನು ಶ್ರೀ ಮಹೇಂದ್ರಾದಿತ್ಯ ಎಂದು ಓದುವ ಮೂಲಕ ಭಾರತೀಯ ಲಿಪಿಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲೊಂದು ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಕಾಶ್ಮೀರದಿಂದ (ಅಖನೂರ್) ಕರ್ನಾಟಕದವರೆಗೆ (ಸಂಡೂರ್) ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲದಿಂದ (ಸುಸೂನಿಯ) ಗುಜರಾತ್ (ಜುನಾಗಡ) ವರೆಗಿನ ಭಾರತದ ಉಪಖಂಡದ ವಿವಿಧ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಶಂಖ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಭಾರತದ ಬಹುಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಅಖಿಲಭಾರತೀಯ ಲಿಪಿಯೆಂದು ಕರೆಯಬಹುದು. ಇಂಡೋನೇಷ್ಯದ ಜಾವ ಮತ್ತು ಬೋರ್ನಿಯೊಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕಲ್ಲು, ಗುಹೆಯೊಳಗಿನ ಬಂಡೆಗಳು, ಗೋಡೆಗಳು, ಕಂಬಗಳು, ಪಾವಟಿಗೆಗಳು, ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ, ಮುದ್ರಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹೀಗೆ ನಾನಾ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಶಂಖಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕೆಲ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷರಗಳು ದೊಡ್ಡವಾಗಿದ್ದು ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಬೃಹದಾಕಾರವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಅಕ್ಷರಗಳ ಅಲಂಕಾರ ಮತ್ತು ಗೆರೆಗಳ ಎಳೆತ, ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಯುವಲ್ಲಿ ವಹಿಸಿದ ಕಾಳಜಿ ಮತ್ತು ಅಕ್ಷರಗಳ ಆಕಾರ, ಈ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ವೈವಿಧ್ಯವನ್ನು ತೋರುತ್ತವೆ. ಉಚ್ಚಮಟ್ಟದ ಲಿಪ್ಯಲಂಕರಣದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಇದೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಿಪಿಯೆನಿಸಿದೆ. ಈ ಅಲಂಕೃತಾಕ್ಷರಗಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿವೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯಂತೆ ಶಂಖಲಿಪಿಯನ್ನು ಎಡದಿಂದ ಬಲಕ್ಕೆ ಓದಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಶಂಖಲಿಪಿಯ ಅಕ್ಷರಗಳು ಯಾವಾಗಲೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯ ಸ್ವರ ಅಥವಾ ವ್ಯಂಜನಗಳನ್ನೇ ಆಧರಿಸಿದ್ದವೆಂದು ಹೇಳುವಂತಿಲ್ಲ. ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಅವು ವಿಚಿತ್ರ ಆಕಾರಗಳನ್ನು ತಳೆದಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಕೂಡುಬರೆವಣಿಗೆಯ (ಕರ್ಸಿವ್ ಸ್ಟೈಲ್) ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬಹುತೇಕ ಅಕ್ಷರಗಳು ಅನಗತ್ಯವಾದಂಥ ಗೆರೆಗಳಿಂದ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಸೇರಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಕೂಡು ಬರೆವಣಿಗೆಯಿಂದಾಗಿ ಬಲಗಡೆ ವಾಲಿಕೊಂಡು ಓರೆಯಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಅವು ಎಡಗಡೆಗೂ ವಾಲಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ವ್ಯಂಜನಗಳಿಗೆ ಜೋಡಿಸಿದ ಕಾಗುಣಿತ (ಮಾತ್ರಾ) ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಉದ್ದಕ್ಕೆ ಎಳೆದು ಅವುಗಳಿಂದ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಸೆಳವುಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ಉದ್ದಕ್ಕೆ ಎಳೆದ ಮಾತ್ರಾ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿಗೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗೆರೆಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಕ್ಷರಗಳ ಮೂಲ ಸ್ವರೂಪಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಗೆರೆಗಳನ್ನೂ ಚಿತ್ತಾರಗಳನ್ನೂ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಅಕ್ಷರಗಳ ಬಳಿಯಲ್ಲಿಯೇ ರಚಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ವಿವಿಧ ಅಲಂಕಾರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ ಶಂಖಲಿಪಿ ಲಿಪ್ಯಲಂಕರಣದ ಸುಂದರ ಮಾದರಿಯಾಗಿ ರೂಪಗೊಂಡರೂ ಅದೇ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಓದಲು ಕಠಿಣವೆನಿಸಿದೆ.

ಶಂಖಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳೂ ಯಾವಾಗಲೂ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿದ್ದು ಒಂಬತ್ತಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಅಕ್ಷರಗಳಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ಅಪವಾದವೆನ್ನುವಂತೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲದ ಸೂನಿಯ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಹದಿನೈದು ಅಕ್ಷರಗಳಿವೆ. ಈವರೆಗೆ ಓದಲಾದ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಶಂಖಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾದ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತವೂ ಸೇರಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಕೃತ ಮತ್ತು ಮಿಶ್ರ ಭಾಷೆಗಳ ಬಳಕೆಯೂ ಸೂಚಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಹೆಸರು ಅಥವಾ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಕೆಲವು ಸಲ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವಸ್ತುಗಳ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ವರ್ಣನೆಯೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದವರು ಮತ್ತು ಕೆತ್ತಿದವರು ಇಬ್ಬರೂ ಸೇರಿಕೊಂಡು ಉದ್ದೇಶ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಅವುಗಳನ್ನೋದುವುದು ಕಠಿಣವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದರೆಂದು ನಿಸ್ಸಂದೇಹವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು. ಇದಕ್ಕೇನಾದರೂ ಕಾರಣವಿದ್ದಿರಲೇಬೇಕು. ಈ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆದ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಅಭ್ಯಸಿಸಿದಾಗ ಈ ಲಿಪಿಗೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಬಂಧವಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಶಾಸನಗಳಿಗೊಂದು ಪಾವಿತ್ರ್ಯವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಲಿಪಿಗೊಂದು ರಹಸ್ಯಾತ್ಮಕ ರೂಪವನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿರಬಹುದು. ಹೀಗೆ ಶಂಖಲಿಪಿಯನ್ನು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸುವಂತೆ ಅದನ್ನು ಅವಮೂರ್ಧಾಲಿಪಿ ಅಥವಾ ವ್ಯತ್ಯಸ್ತಾಲಿಪಿಯೆಂದು ಕರೆಯಬೇಕೆಂಬುದು ಮುಖರ್ಜಿಯವರ ಸಲಹೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ಹೆಸರುಗಳು ಬೌದ್ಧರ ಧರ್ಮಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. (ಬಿ.ಕೆ.ಎಂ.)

ಶಾರದ ಲಿಪಿ: ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲೊಂದು. ವಾಯವ್ಯ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ, ಜಮ್ಮು–ಕಾಶ್ಮೀರ, ಲಡಾಕ್, ಹಿಮಾಚಲಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ದೆಹಲಿಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಈ ಲಿಪಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಸು.9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ನಾಣ್ಯ, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಶಾಸನಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಈ ಲಿಪಿ ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ಹಿಮಾಚಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಪ್ರಚಲಿತವಿತ್ತು. ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ತಲೆಮಾರಿನ ಪುರೋಹಿತ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಈ ಲಿಪಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಲಿಪಿಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಪ್ರದೇಶ ದೊಡ್ಡದಿದ್ದರೂ ಈವರೆಗೆ ದೊರೆತಿರುವ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆ. ಈ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳೂ ಕೆಲವೊಂದಿವೆ. ಇವು 12–16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಧಿಯವು. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಬಖ್‌ಶಾಲಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಸು.12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಒಂದು ಅಮೂಲ್ಯ ಕೃತಿ. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮುನಿಮತಮಣಿಮಾಲ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಶಾಕುಂತಲ,

ಕಥಾಸರಿತ್ಸಾಗರ, ಮಹಾಭಾರತದ ಆದಿ ಮತ್ತು ಸಭಾಪರ್ವದ ಭಾಗಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು 16ನೆಯ ಶತಮಾನದವು. ಶಾಸನ ಹಾಗೂ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಲಿಪಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ 3 ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು: 9–10ನೆಯ ಶತಮಾನ, 11–13ನೆಯ ಶತಮಾನ ಮತ್ತು 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರದ ಲಿಪಿ. (ಬಿ.ಕೆ.ಕೆ.)

ಮೋಡಿ ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ದಾಖಲೆಗಳು: ಮರಾಠಿ ಮೋಡಿ ಲಿಪಿ: ಇದು ವಕ್ರವಾದ ನಂದಿನಾಗರೀಲಿಪಿ. ಇದನ್ನು ಅರಬ್ಬಿ ವರ್ಣಮಾಲೆಯಿಂದ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ದೇವಗಿರಿ ಯಾದವರ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ಹೇಮಾದ್ರಿಪಂತರು ರಚಿಸಿದರು (ಸು.1260). ಮುಂದೆ ಮರಾಠ ದೊರೆ ಛತ್ರಪತಿ ಶಿವಾಜಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾರಕೂನ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಚಂದ್ರಸೇನಿಯ ಕಾಯಸ್ಥ ಪ್ರಭುಗಳು ಇದನ್ನು ಬಳಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಈ ಲಿಪಿಗೆ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಸ್ವರೂಪ ದೊರೆಯಿತು. ಹೀಗಾಗಿ ಮರಾಠ, ಪೇಶ್ವೆ ಹಾಗೂ ಆಗಿನ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಥಾನಿಕರ ಸರಕಾರಿ ಕಾಗದ ಪತ್ರಗಳು, ಹಣಕಾಸಿನ ಲೆಕ್ಕಪತ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಇತರ ಪತ್ರವ್ಯವಹಾರ ಮೋಡಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲೇ ಇವೆ. ಇದು ಒಂದು ತರಹದ ಬರೆವಣಿಗೆ; ಭಾಷೆ ಅಲ್ಲ. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಿದ ಭಾಷೆ ಮರಾಠಿ, ಆದರೆ ಅರೇಬಿಕ್, ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮಿಶ್ರಿತ. ತಿಂಗಳು, ತಿಥಿ, ವರ್ಷಗಳ ಬಳಕೆ ಮುಸ್ಲಿಂ ಪದ್ಧತಿಯಂತೆ. ಉದಾ: ಅರಬ್ಬಿ, ಫಸಲಿ ಮತ್ತು ಹಿಜರಿ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸ್ವರಗಳು 12, ವ್ಯಂಜನಗಳು 36, ಒತ್ತಕ್ಷರಗಳು ಅಪರೂಪ.

ಮೋಡಿ ಲಿಪಿ ದೇವನಾಗರಿ ಲಿಪಿಯಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದರೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ದೇವನಾಗರಿ ಅಕ್ಷರಗಳು ಇವೆ. ಈ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಅಕ್ಷರಗಳು ಗುಜರಾತಿ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬರೆಯಲು ಪ್ರಾರಂಭ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಕಾಗದದ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಅಡ್ಡ ಗೆರೆಯನ್ನು ಎಳೆಯಲೇ ಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಗೆರೆಯಿಂದ ಕೆಳಗೆ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಮೋಡಿ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಬಹಳ ಬೇಗ ಬೇಗನೆ ಕೈ ಎತ್ತದೆ ಬರೆಯಬೇಕಾದ್ದರಿಂದ ಇದರಲ್ಲಿ ಒತ್ತಕ್ಷರಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಇರುವುದಿಲ್ಲ.

ಮೋಡಿ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ವ್ಯಂಜನಗಳು ಸಮಾನವಾಗಿವೆ. ಕ ದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಜ್ಞ ದ ವರೆಗೆ ಎಲ್ಲ ವ್ಯಂಜನಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಸ್ವರಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿದೆ. ಮೋಡಿಯಲ್ಲಿ ಇ, ಈ, ಉ, ಊ, ಎ, ಏ, ಮತ್ತು ಒ, ಓ – ಈ ಹ್ರಸ್ವ ಮತ್ತು ದೀರ್ಘ ಸ್ವರಗಳಿಗೆ ಒಂದೊಂದೇ ಅಕ್ಷರಗಳಿವೆ.

ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಇತಿಹಾಸ ರಕ್ಷಣೆಯ ಭಾಗವಾಗಿ ಮೋಡಿ ದಾಖಲೆಗಳ ರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಅಭ್ಯಾಸ ತುಂಬ ಅವಶ್ಯ. ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಇತಿಹಾಸದಿಂದ ಅರ್ವಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸದ ವರೆಗಿನ ಆರ್ಥಿಕ, ಸಮಾಜಿಕ, ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಇವೂ ಮುಖ್ಯ. ಇವುಗಳ ಸಂಶೋಧನೆ ಆಗಬೇಕಾಗಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಪುಣೆ, ದಿಲ್ಲಿ, ಮುಂಬೈ, ಕೊಲ್ಹಾಪುರ ಪತ್ರಾಗಾರಗಳಲ್ಲಿರುವ ತಾಳೆ ಕಟ್ಟುಗಳು, ಯಾದಿಗಳು, ಸನ್ನದು ಪತ್ರಗಳು, ಜಮಾಬಂದಿ ಕಡತಗಳು, ಕೈಫಿಯತ್ತುಗಳು, ಸಂಶೋಧಕರ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬರದೆ ಹಾಗೆಯೇ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿವೆ. ಇವು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ದಖನ್ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಗಣನೀಯ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಬಲ್ಲವು.

ಮೋಡಿ ಲಿಪಿಯ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು, ನ್ಯಾಯಾಲಯ ತೀರ್ಪುಗಳನ್ನು, ಭೂ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು, ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಕಡತಗಳನ್ನು ಅವಲೋಕಿಸಿ ಅದರಲ್ಲಿಯ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯದ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೋಡಿ ಲಿಪಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಪರಿಣಿತ ಸಂಶೋಧಕರು ವಿರಳ. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಮೋಡಿ ಲಿಪಿ ಬಲ್ಲ ತಜ್ಞರನ್ನು ತಯಾರು ಮಾಡಬೇಕಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ನಶಿಸುತ್ತಿರುವ ಮತ್ತು ಅವಜ್ಞೆಗೆ ಗುರಿಯಾದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುತ್ತದೆ. (ಎಂ.ವೈ.ಎಸ್.)

ತಿಗಳಾರಿ ಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯ: ಈ ಲಿಪಿ ಪುರಾತನವಾಗಿದ್ದು ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿ, ಮಲೆನಾಡು, ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ, ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಹು ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವ ಲಿಪಿ. ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬಹುಪಾಲು ಬಳಸುವವರು ವೈದಿಕರು. ವೇದ, ಪುರಾಣ, ಉಪನಿಷತ್ತು, ಜ್ಯೋತಿಷ ಹಾಗೂ ವಿಪುಲ ಜ್ಞಾನಸಂಪತ್ತು ಜನ ಸಾಮಾನ್ಯರ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕು ನಶಿಸಿ ಹೋಗಬಾರದೆಂದು, ಅವುಗಳಿಗೆ ಪರಂಪರೆಯ ಮಹತ್ತ್ವ ನೀಡಿ ಗುಪ್ತ ಲಿಪಿಯಂತಿರುವ ತಿಗಳಾರಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ತಾಳೆಯೋಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆದಿಡಲಾಯಿತು. ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷಾ ಪರಿವಾರದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ತಿಗಳಾರಿ ಲಿಪಿ ಹಸ್ತಪ್ರತಿ ಕುರಿತು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಧ್ಯಯನ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನಡೆದಿಲ್ಲ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಜ್ಞಾನ ಭಂಡಾರಗಳನ್ನು ಕಂಡುದನ್ನು 1623ರಲ್ಲಿ ಇಟಲಿ ಪ್ರವಾಸಿ ಪಿಯತ್ರೊ ಡೆಲ್ಲಾವೆಲ್ಲ ಮತ್ತು ಜಾನ್ ಫ್ರಾಯರ್ ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ತಿಗಳಾರಿ ಲಿಪಿಯ ಬಗ್ಗೆ ನಾಗರಕಂಗಡ ತಿರುಳಾರ್ಯ್ಯವನೋದಿಸುವ ಬಾಲಶಿಕ್ಷೆ ಉಪಾಧ್ಯರ ಜೀವಿತಕ್ಕೆ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕಿಟ್ಟೆಲ್ ನಿಘಂಟಿನಲ್ಲಿ ಉಪದ್ಯರನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತಬಲ್ಲ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ.

ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು (ತಿಗಳಾರಿ): ನಾಗರೀ ಲಿಪಿ ಪರಿಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲದಿರುವ ಪಂಡಿತರು ಕೇರಳದಲ್ಲಿರುವ ವೇದ, ಆಗಮ, ಜ್ಯೋತಿಷ, ಉಪನಿಷತ್ತು, ತಂತ್ರಶಾಸ್ತ್ರ, ಆಯುರ್ವೇದ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ತಿಗಳಾರಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ತಾಳೆಯೋಲೆ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಇಂತಹ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳೇ ಕೆಳದಿ ಗುಂಡಾಜೋಯಿಸರ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣಾಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕೆಳದಿ ಸಂಶೋಧನಾಲಯದಿಂದ ತಿಗಳಾರಿ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ಎರಡು ಸೂಚಿಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ಅಪ್ರಕಟಿತ ಕೃತಿಗಳು ತಿಗಳಾರಿ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧವಿವೆ. ಇತಿಹಾಸ ಕುರಿತಂತೆ, ಇತಿಹಾಸೋತ್ತಮ, ಕಾವೇರಿ ಮಹಾತ್ಮೆ, ಕೆಳದಿ ರಾಣಿಚನ್ನಮ್ಮಾಜಿಯ ನಿರೂಪ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ, ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಗಮನ ಕಥಾ ಮುಂತಾದವು ಗಮನಾರ್ಹ. ವೇದ ಆಗಮಗಳಲ್ಲಿ, ಆಗಮ ತಂತ್ರ ಪ್ರಯೋಗ (ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ರಥೋತ್ಸವ ಇತ್ಯಾದಿ), ಆಯುರ್ವೇದ, ವಿಶ್ವಪತಿ, ವೆಂಕಟೇಶೀಯ ಪ್ರಯೋಗ, ಶತಶ್ಲೋಕೀ, ಸೌಂದರ್ಯ ಲಹರಿ, ಸ್ಮೃತಿ ಚಂದ್ರಿಕಾ, ಜ್ಯೋತಿಷದ ಗ್ರಹಲಾಘವ ಧರ್ಮ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಮತ್ತು ಜಯದೇವ ಕವಿಯ ಗೀತಗೋವಿಂದ ಕೃತಿ, ಕೆಳದಿ ಇತಿಹಾಸದ ವೀರಭದ್ರನಾಯಕನ ನಿರೂಪಗಳೂ ತಿಗಳಾರಿ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಇವೆ. ನಶಿಸಿ ಹೋಗುವ ಮುನ್ನ ತಿಗಳಾರಿ ಲಿಪಿಯ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸುವುದು ತುರ್ತು ಅಗತ್ಯವಾಗಿದೆ. (ಕೆ.ಜಿ.ಜೆ.)

ಅರಮೇಯಿಕ್ ಲಿಪಿ: ಪ್ರಾಚೀನ ಸಿರಿಯದ ಜನ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಲಿಪಿ ಉತ್ತರ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದೆ. ಈ ಲಿಪಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನ ಟೆಲ್–ಹಲಾಫ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.9ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದುದಾಗಿದೆ. ಇದು ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ, ಅದರಲ್ಲೂ ಪರ್ಷಿಯ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಈ ಲಿಪಿ ಹೀಬ್ರು, ಸಿರಿಯಕ್, ಮಂಡೇನ್, ಮನಿಷೇನ್, ಖರೋಷ್ಠಿ, ಪಹ್ಲವಿ, ಅವೆಸ್ತ ಮುಂತಾದ ಲಿಪಿಗಳ ವಿಕಾಸಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಖರೋಷ್ಠಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಗಳ ಉತ್ಪತ್ತಿಗೂ ಅರಮೇಯಿಕ್ ಲಿಪಿಯೇ ಕಾರಣವೆಂದು ಕೆಲ ವಿದ್ವಾಂಸರ ವಾದ. ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಈ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಲೀನಿಯರ್ ಎ ಮತ್ತು ಬಿ ಲಿಪಿಗಳು: ಲೀನಿಯರ್ ಎ –ಆರ್ಥರ್ ಎವಾನ್ಸ್‌ರವರು ಪ್ರಾಚೀನ ಕ್ರೀಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಲೀನಿಯರ್ ಎ ಮತ್ತು ಲೀನಿಯರ್ ಬಿ ಎಂಬ ಎರಡು ಲಿಪಿಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದ. ಇವಲ್ಲದೆ ಹೈರೋಗ್ಲಿಫ್ (ಚಿತ್ರಲಿಪಿ) ಕೂಡ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಲೀನಿಯರ್ (ರೇಖಾರೂಪ) ಬಿ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಮೈಕೆಲ್ ವೆಂಟ್ರಿಸ್ 1952ರಲ್ಲಿ ಓದುವುದರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ. ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಮೈಸಿನಿಯ ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಲೀನಿಯರ್ ಎ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಓದುವ ಪ್ರಯತ್ನ ತೃಪ್ತಿಕರವಾಗಿಲ್ಲ. ಲೀನಿಯರ್ ಬಿ ಲಿಪಿಯ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಎ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಓದಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಎರಡು ಲಿಪಿಗಳ ಹಲವಾರು ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಒಂದೇ ರೀತಿ ಇವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂಥ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿಗೆ ಬಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಓದಿದಾಗ ಬರುವ ಪದಗಳು ಇದುವರೆಗೂ ಗೊತ್ತಿರುವ ಯಾವ ಭಾಷೆಯಲ್ಲೂ ಇಲ್ಲ. ಇದರ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಮಿನೋವನ್ ಅಥವಾ ಎಟಿಯೊಕ್ರೀಟ್‌ನ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದ್ದು ಇದು ಮೈಸಿನಿಯ ಗ್ರೀಕರು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1450ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಧಾಳಿಗಳ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಕ್ರೀಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಆದರೆ ಮಿನೋವನ್ ಭಾಷೆ ಬಹಳ ಹಿಂದೆ ಅಜ್ಞಾತವಾದುದರಿಂದ ಇದರ ಭಾಷೆ ಮಿನೋವನ್ ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. 1997ರಲ್ಲಿ ಗರೆತ್ ಅಲುನ್ ಓವೆನ್ಸ್ ಲೀನಿಯರ್ ಎ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಲುವಿಯನ್ ಓವೆನ್ಸ್ ಭಾಷೆಯ ಹಿಂದಿನ ಒಂದು ಕೊಂಬೆಯಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಅನುಮಾನ ಪಡುತ್ತಾರೆ. ಇವರು ಲೀನಿಯರ್ ಬಿ ಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಗ್ರೀಕ್ ಮೌಲ್ಯವಿಲ್ಲದ ಇಂಡೋ–ಯುರೋಪಿನ್ ಭಾಷೆಯ ಕೆಲವು ಪದಗಳನ್ನು ಇವರು ಕಂಡುಕೊಂಡರು. 2001ರಲ್ಲಿ ಜಾನ್‌ಬೆಸ್ಟ್ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಇವರ ಪ್ರಕಾರ ಫೊನಿಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾಷೆಯಂತಿದೆ. ಇವರು ಓದಿದ ಕೆಲವು ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಕೂ–ರೊ ಪದವು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಪೂರ್ಣವೆಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರಯತ್ನ ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗಿನ ಶೋಧನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಲೀನಿಯರ್–ಬಿ: ಈ ಲಿಪಿ ಗ್ರೀಕ್ ಲಿಪಿಯ ಒಂದು ಆದಿ ರೂಪ. ಇದನ್ನು ಮೈಸಿನಿಯ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಜನ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಇದು ಅಳಿದುಹೋಯಿತು. ಲಿಪಿಯುಳ್ಳ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳು ನಾಸ್ಸೊಸ್, ಸೈಡೊನಿಯ, ಪೈಲಾಸ್, ಥೀಬ್ಸ್ ಮತ್ತು ಮೈಸಿನಿಯ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇದು ಇದುವರೆಗೂ ಓದಲಾಗದ ಲೀನಿಯರ್ ಎ ಮತ್ತು ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಸೈಪ್ರಿಯಟ್‌ನ ಮಾತ್ರಾಕ್ಷ ಮಾಲಿಕೆಗೂ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ. ಲೀನಿಯರ್ ಬಿನಲ್ಲಿ 200 ಸಂಕೇತಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳನ್ನು ಕೆಲವು ಉಚ್ಚಾರಾಂಶವುಳ್ಳ ವರ್ಗವೆಂದು ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಪದ ಚಿಹ್ನೆ ವರ್ಗವೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು 59 ಅಕ್ಷರ ಸಂಕೇತಗಳು ಮತ್ತು ಸೆಮೆಟೋಗ್ರಾಫಿಕ್ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಈ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ವಸ್ತು ಇಲ್ಲವೆ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇವಕ್ಕೆ ಉಚ್ಚಾರಾಂಶ ಇಲ್ಲ. ವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ ಪದಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಈ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಧಾನ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಕೆಲವೇ ವೃತ್ತಿಪರ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಇದು ಕ್ರಮೇಣ ಅಳಿದುಹೋಯಿತು. **ಆಲಂಕಾರಿಕ ಲಿಪಿ ಶೈಲಿಗಳು: ನೋಡಿ–ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ವಂಶ.** (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಲಿವಿ, ಟೈಟಸ್ ಲಿವಿಯಸ್: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.59 – ಪ್ರ.ಶ.17. ರೋಮ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಇತಿಹಾಸಕಾರ. ವೆನಿಸ್ ನಗರಕ್ಕೆ 35ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಪಟವಿಯಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಈತ ರಚಿಸಿದ ರೋಮಿನ ಇತಿಹಾಸ ಎಂಬ ಉದ್ಗ್ರಂಥ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಈತನ 142 ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಕೇವಲ 35 ಮಾತ್ರ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿವೆ. ಉಳಿದ ಗ್ರಂಥಗಳ ಅಪೂರ್ಣ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಸರಳ ಶೈಲಿ, ಸ್ವತಂತ್ರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಈತನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಈತ ಬಹುಕಾಲ ರೋಮಿನಲ್ಲಿದ್ದ. ಅಗಸ್ಟಸ್‌ನ ಆತ್ಮೀಯ ಸ್ನೇಹಿತನಾಗಿದ್ದ. ಈತನ ಮಗನೂ ಇತಿಹಾಸಕಾರ. ಈತ ಮಗನಿಗೆ ಬರೆದ ಪತ್ರಗಳು ಪತ್ರ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲೊಂದು ಮೈಲಿಗಲ್ಲು. ಈತನ ಶೈಲಿ, ಐತಿಹಾಸಿಕ ದೃಷ್ಟಿಗಳು ಭವಿಷ್ಯದ ಇತಿಹಾಸಕಾರರಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ನೀಡಿದವು. ಈತ ರಚಿಸಿರುವ ಇತಿಹಾಸದ ಗ್ರಂಥಗಳು ಸು. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತನಕ ಕಲಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದವು.

(ಕೆ.ಎಸ್.)

ಲೀಕಿ, ಲೂಯಿ: 1903–72. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ, ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಹಾಗೂ ಪಳೆಯುಳಿಕೆ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ. 1903 ಆಗಸ್ಟ್ 7ರಂದು ಕೀನ್ಯದ ನೈರೋಬಿ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿರುವ ಕಬೆಟೆ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಇವನ ತಂದೆ ಹ್ಯಾರಿ ಮತ್ತು ತಾಯಿ ಮೇರಿ ಲೀಕಿ. ಇಬ್ಬರೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಧರ್ಮಪ್ರಚಾರಕರಾಗಿದ್ದರು. ಕಿಕುಯು ಆದಿವಾಸಿ ಮಕ್ಕಳೊಂದಿಗೆ ಬೆಳೆದ ಇವನು ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ. ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯವನ್ನಾಗಿ ಓದಿ 1926ರಲ್ಲಿ ಪದವೀಧರನಾದ. ಅನಂತರ ಮೊದಲು ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಮಿಷನ್ ಟು ತಾಂಜನೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಆಫ್ರಿಕ ಅಧ್ಯಯನದ ತಜ್ಞನಾಗಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ.

ಈತ 1926–37ರ ವರೆಗೆ ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಸಂಶೋಧನ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ. 1945–61ರ ವರೆಗೆ ನೈರೋಬಿಯ ಕ್ರೊಯಾಂಡನ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್‌ನ ಕ್ಯುರೇಟರ್ ಆಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ. ಕೀನ್ಯ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಪಾರ್ಕ್ ಮತ್ತು ಅಭಯಾರಣ್ಯಗಳಿಗೆ ಟ್ರಸ್ಟಿಯಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ. 1931ರಲ್ಲಿ ಈತ ತಾಂಜನೀಯ ದಲ್ಲಿರುವ ಓಲ್ಡುವಾಯ್ ಗಾರ್ಜ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಭೂಶೋಧನೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. 1936ರಲ್ಲಿ ಈತ ವೈಟ್ ಆಫ್ರಿಕ ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಚರಿತ್ರೆಯನ್ನೂ ಅನಂತರ ಕಿಕುಯು ಕಲ್ಚರ್ ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕವನ್ನೂ ಬರೆದ. ಇದೇ ವೇಳೆಗೆ ಈತನಿಗೆ ಮೇರಿಯೊಂದಿಗೆ ಮದುವೆಯಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಕೀನ್ಯ ಸರ್ಕಾರದ ಸಿವಿಲಿಯನ್ ಇಂಟಲಿಜನ್ಸ್ ಆಫೀಸರಾದ (1939). ಅನಂತರ ಆಫ್ರಿಕದ ಇಂಟಲಿಜನ್ಸ್ ಡಿಪಾರ್ಟ್‌ಮೆಂಟ್‌ಗೆ ವರ್ಗವಾದ. 1947ರಲ್ಲಿ ರುಸಿಂಗ್ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಭೂಶೋಧನೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಈತ 1949ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಪ್ರೊಕನ್‌ಸುಲ್‌ನ ಮುಖವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ತಲೆಬುರುಡೆ ಅವಶೇಷವನ್ನು ಹೊರತೆಗೆದ. ಇದು ಮಂಗ ಮತ್ತು ಗೊರಿಲ್ಲ ನಡುವಿನ ತಪ್ಪಿದ ಕೊಂಡಿ ಎಂದು ಬಹಿರಂಗಪಡಿಸಿದ. ಲೀಕಿ ಮತ್ತು ಮೇರಿ ಕೂಡಿ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಓಲ್ಡುವಾಯ್ ನಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಒಂದು ಹೊಸ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರವನ್ನು ಭೂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಹೊರತೆಗೆದು ಇದನ್ನು ಜಿಂಜ್ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಿ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪಾನ್ ಆಫ್ರಿಕನ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಇಡಲಾಯಿತು (1959). ಈ ಶೋಧನೆಯಿಂದ ಬಹಳಷ್ಟು ಸಂಶೋಧಕರು ಚಕಿತರಾದರು. ಈ ಸಂಶೋಧನೆ ಲೀಕಿ ಮತ್ತು ಮೇರಿಗೆ ಪ್ರಪಂಚ ಖ್ಯಾತಿಯನ್ನು ತಂದುಕೊಟ್ಟಿತು. ಈ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ 1,750,000 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಳೆಯದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಅನಂತರ ಈತ ಜಿಂಜಾಂಥ್ರೊಪಸ್ ಆಧುನಿಕ ಮಾನವನ ನೇರ ವಂಶಜನಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನು ಅರಿತು ಇದನ್ನು ಹೋಮೊ ಹೆಬಿಲಿಸ್ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಿದ. ಹೋಮೊ ಹೆಬಿಲಿಸ್ ಹಾಗೂ ಜಿಂಜಾಂ ಥ್ರೊಪಸ್ ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕದ ಸಮಕಾಲಿಕ ಜೀವಿಗಳಾಗಿದ್ದು ಆಧುನಿಕ ಹೋಮೀನಿಡ್ ಎಂದು ತೋರ್ಪಡಿಸಿದ. ಆದರೆ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಈತನ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ವಿಭಜನೆಗಳನ್ನು ಬಹಳಷ್ಟು ಸಂಶೋಧಕರು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿರಲಿಲ್ಲ; ಅನೇಕ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದರು.

ಆಡಮ್ ಆನ್ಸೆಸ್ಟರ್ಸ್ (1934), ಸ್ಟೋನ್ ಏಜ್ ಆಫ್ರಿಕ (1936), ಓಲ್ಡುವಾಯ್ ಗಾರ್ಜ್ (1952), ಮವ್‌ಮವ್ ಅಂಡ್ ದಿ ಕಿಕುಯು (1952), ಅನ್‌ವೆಯ್ಲಿಂಗ್ ಮ್ಯಾನ್ಸ್ ಆರಿಜನ್ (1969), ಅನಿಮಲ್ಸ್ ಆಫ್ ಈಸ್ಟ್ ಆಫ್ರಿಕ (1969)–ಇವು ಇವನ ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿಗಳು. ಈತ 1972ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. (ಬಿ.ಆರ್.ವಿ.)

ಲೀಗ್ ಆಫ್ ನೇಷನ್ಸ್: 1919–47. ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಥಮ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಸ್ಥೆ (ರಾಷ್ಟ್ರಸಂಘ). ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪನೆಗಾಗಿ 1920 ಜನವರಿ 10ರಂದು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕ್ರೂರ ಪರಿಣಾಮ ಮತ್ತು ಶಾಂತಿಯ ಕೂಗು ಇದರ ಉದಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ಸುಭದ್ರತೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಅಮೆರಿಕದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ವುಡ್ರೊವಿಲ್ಸನ್ 14 ಅಂಶಗಳನ್ನು ವರ್ಸೇಲ್ಸ್ ಒಪ್ಪಂದದ (1919) ಮುಂದಿಟ್ಟ. ಆಗ ಜನರಲ್ ಅಸೋಸಿಯೇಷನ್ ಆಫ್ ನೇಷನ್ಸ್ ಎಂಬ ಸಮಿತಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಆ ಮೂಲಕ ವಿಶ್ವಶಾಂತಿ ಕಾಪಾಡುವುದೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಯಿತು. ಆ ಪ್ರಕಾರ 1920 ಜನವರಿ 10 ರಂದು ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಲೀಗ್ ಆಫ್ ನೇಷನ್ಸ್ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಇದರ ಕಾರ್ಯಾಲಯ ಸ್ವಿಟ್ಜರ್‌ಲೆಂಡಿನ ಜಿನೀವದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇದರ ಆರಂಭದ ಸದಸ್ಯರ ಸಂಖ್ಯೆ 42 ಅನಂತರ 1935ರ ವೇಳೆಗೆ 62 ಆಯಿತು. ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಧ್ಯೇಯೋದ್ದೇಶಗಳು: ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಪರಸ್ಪರ ಸಹಕಾರ ಹಾಗೂ ಸಹಬಾಳ್ವೆ ವೃದ್ಧಿಸುವುದು, ನಿಶ್ಶಸ್ತ್ರೀಕರಣಕ್ಕೆ ಒತ್ತು ನೀಡಿ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಡುವೆ ರಹಸ್ಯ ಒಪ್ಪಂದ ಮತ್ತು ಭವಿಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ತಡೆಯುವುದು, ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಿವಾದಗಳನ್ನು ಶಾಂತಿ ಸಂಧಾನದ ಮೂಲಕ ಬಗೆಹರಿಸುವುದು, ವಸಾಹತು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಹಿತಾಸಕ್ತಿ ಕಾಪಾಡಿ, ಶ್ರೇಯೋಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಶ್ರಮಿಸುವುದು, ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ, ಸಮಾನತೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರಪಂಚದ ಜೊತೆಗೆ ಉತ್ತಮ ಜೀವನಾವಕಾಶ ಒದಗಿಸಿಕೊಡುವುದು.

ಅಂಗ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು: ಇದು ತನ್ನ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಣೆಗಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಮುಖ ಸಮಿತಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು:

ಮಹಾಸಭೆ: ಪ್ರಪಂಚ ಸಂಸತ್ತಿನಂತಿದ್ದು, ಲೀಗ್‌ನ ಎಲ್ಲ ಸದಸ್ಯರನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಮೊದಲಸಭೆ 1920 ನವೆಂಬರ್ 15ರಂದು ಜಿನೀವದಲ್ಲಿ ಜರುಗಿತು. ಈ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ತಲಾ ಮೂವರು ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಂತೆ 42 ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದವು. ಈ ಸಮಿತಿ ವರ್ಷಕ್ಕೊಮ್ಮೆ ಸಭೆ ಸೇರಿ ಉಪಸಮಿತಿಗಳಿಗೆ ಸದಸ್ಯರನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು.

ಭದ್ರತಾ ಮಂಡಳಿ: ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಇಟಲಿ, ಜರ್ಮನಿ, ಜಪಾನ್–ಇವು ಖಾಯಂ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು. ಉಳಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಯುದ್ಧ ತಡೆಗಟ್ಟುವುದು, ವಿಶ್ವಶಾಂತಿ, ಭದ್ರತೆ, ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಡುವಣ ವಿವಾದ ಬಗೆಹರಿಸುವುದು, ಮಹಾಸಭೆಯ ತೀರ್ಮಾನಗಳನ್ನು ಕಾರ್ಯಗತಗೊಳಿಸುವುದು ಭದ್ರತಾ ಮಂಡಳಿಯ ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯಗಳು.

ಕಾರ್ಯಾಲಯ: ಇದರ ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯಾಲಯ ಸ್ವಿಟ್ಜರ್‌ಲೆಂಡಿನ ಜಿನೀವದಲ್ಲಿತ್ತು. ಲೀಗ್‌ನ ದೈನಂದಿನ ಕಾರ್ಯ ಕಲಾಪಗಳನ್ನು ನಡೆಸುವುದು ಲೆಕ್ಕಪತ್ರಗಳನ್ನಿಡುವುದು ಈ ಕಾರ್ಯಾಲಯದ ಮುಖ್ಯ ಕಾರ್ಯ. ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ಇದರ ಮುಖ್ಯಾಧಿಕಾರಿ, ಬಹುಮತದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ಭದ್ರತಾಮಂಡಳಿ ನೇಮಕ ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಸರ್ ಎರಿಕ್ ಡ್ರುಮಾಂಡ್ ಇದರ ಪ್ರಥಮ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿದ್ದ.

ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ನ್ಯಾಯಾಲಯ: 1922 ಫೆಬ್ರವರಿ 13ರಂದು ಹಾಲೆಂಡಿನ ಹೇಗ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಇದು ಭದ್ರತಾ ಸಮಿತಿಯ ಶಿಫಾರಸಿನ ಮೇರೆಗೆ ಮಹಾಸಭೆಯಿಂದ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿದ 9 ಮಂದಿ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರು ಹಾಗೂ ನಾಲ್ಕು ಉಪನ್ಯಾಯಾಧೀಶರನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಅವರ ಕಾಲಾವಧಿ 9 ವರ್ಷಗಳು. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ನ್ಯಾಯಾಂಗ ವಿಚಾರಣೆಯಿಂದ ತೀರ್ಮಾನಿಸುವುದು, ಮಹಾಸಭೆ ಅಥವಾ ಭದ್ರತಾ ಮಂಡಳಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವ ವಿಚಾರಗಳ ಮೇಲೆ ತೀರ್ಮಾನಕೊಡುವ ಅಧಿಕಾರವಿತ್ತು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಥೆ (ಐ.ಎಲ್.ಓ) ವಿಶ್ವ ಆರೋಗ್ಯ ಸಂಸ್ಥೆ (ಡಬ್ಲ್ಯೂಎಚ್‌ಓ), ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ, ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಮಿತಿ (ಯುನೆಸ್ಕೋ) ಎಂಬ ಅಂಗ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು.

ರಾಜಕೀಯ ಸಾಧನೆಗಳು: 40 ರಾಜಕೀಯ ವಿವಾದಗಳನ್ನು ಇದು ಪರಿಶೀಲಿಸಿತು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದವುಗಳೆಂದರೆ ಸ್ವೀಡನ್ ಮತ್ತು ಫಿನ್‌ಲೆಂಡ್‌ಗಳ ನಡುವಿನ ವಿವಾದ, ಎಲ್ಲ ಜಿಲ್ಲೆಯ ವಿಷಯವಾಗಿ ಲಿಥುವೇನಿಯ ಹಾಗೂ ಪೋಲೆಂಡ್ ನಡುವಿನ ವಿವಾದ, ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ಹಾಗೂ ಜರ್ಮನಿ ನಡುವಿನ ವಿವಾದಗಳು ಸೇರಿದಂತೆ ಹಲವು ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಇದು ಬಗೆಹರಿಸಿ ಶಾಂತಿ ನೆಲೆಸುವಂತೆ ಮಾಡಿತು.

ರಾಜಕೀಯ ಸಾಧನೆಗಳು: ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಹಲವು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ದಿವಾಳಿಯಾದಾಗ ಅವುಗಳ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಿ ಪರಿಹಾರ ನೀಡಲು ಮತ್ತು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಸೂಚಿಸಲು 1927ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಹಣಕಾಸು ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿತು. ಸುಂಕ, ರಫ್ತು, ವ್ಯಾಪಾರ, ನಕಲಿನಾಣ್ಯಗಳ ತಡೆಯುವಿಕೆಯ ಬಗೆಗೆ ಇದು ಪ್ರಪಂಚದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಕೆಲವು ನಿಯಮವನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. 1920ರಲ್ಲಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಪರ್ಕ ಮತ್ತು ಪ್ರಯಾಣ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ನದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಗಾಟ, ಸಮುದ್ರಗಳ ಸಿಗ್ನಲ್, ತೀರಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಲೈಟ್‌ಹೌಸ್ ಕಟ್ಟುವುದು ಮತ್ತು ರಸ್ತೆಸಾರಿಗೆ ಬಗ್ಗೆ ಕೆಲವು ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿತು. ನಿರಾಶ್ರಿತರು ಯುದ್ಧಖೈದಿಗಳು ಮತ್ತು ಕಾರ್ಮಿಕರ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳನ್ನು ವೃದ್ಧಿಸಲು ಶ್ರಮಿಸಿತು. ಆಸ್ಟ್ರಿಯವನ್ನು ಹಸಿವು ಹಾಗೂ ದಾರಿದ್ರ್ಯದಿಂದ ಪಾರುಮಾಡಲು ಅಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಕೈಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಕೃಷಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಲಾಯಿತು. 1923ರಲ್ಲಿ ಜಿನೀವದಲ್ಲಿ ಸ್ಲೇವರಿ ಕನ್ವೆನ್‌ಷನ್ ಕಾನ್ಫರೆನ್ಸ್ ಕರೆದು ಶಾಶ್ವತ ಗುಲಾಮಗಿರಿ ಆಯೋಗ ರಚಿಸಿ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಗುಲಾಮಗಿರಿಯನ್ನು ತೊಡೆದು ಹಾಕಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿತು. ವಿಶ್ವ ಆರೋಗ್ಯ ಸಂಸ್ಥೆಯಿಂದ ಹಲವಾರು ಮಾರಕ ರೋಗಗಳ ನಿವಾರಣೆಗೆ ಶ್ರಮಿಸಿತು. ಮಹಿಳೆ ಹಾಗೂ ಮಕ್ಕಳ ಕಲ್ಯಾಣ, ಮಕ್ಕಳ ಮಾರಾಟ, ನಿಷೇಧ ಮಾದಕದ್ರವ್ಯ ಬಳಕೆ ನಿಯಂತ್ರಣ, ಸೆರೆಮನೆಗಳ ಸುಧಾರಣೆ, ಬಲಾತ್ಕಾರದ ಸೇವೆ ಮತ್ತು ಅಶ್ಲೀಲ ಸಾಹಿತ್ಯ ನಿಷೇಧ ಮೊದಲಾದ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ ಸಾಧನೆ ಮಾಡಿತು.

ಲೀಗ್‌ನ ವಿಫಲತೆ: ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ಅನೇಕ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರೂ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದ ವಿವಾದ ಬಗೆಹರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ, ಸಹಕಾರ, ಭದ್ರತೆ, ನಿಶ್ಶಸ್ತ್ರೀಕರಣದಂತಹ ತನ್ನ ಮುಖ್ಯ ಗುರಿ ಸಾಧಿಸುವಲ್ಲಿ ಅದು ವಿಫಲಗೊಂಡಿತು. ಹೀಗಾಗಲು

ಹಲವಾರು ಕಾರಣಗಳಿದ್ದವು. ತಪ್ಪು ಪ್ರಣಾಳಿಕೆ, ಮಹಾಸಭೆ ಮತ್ತು ಮಹಾಮಂಡಳಿಗಳ ನಡುವಿನ ಅಧಿಕಾರ ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟತೆ, ಅಮೆರಿಕ, ರಷ್ಯದಂತಹ ಪ್ರಬಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ತಡವಾಗಿ ಸದಸ್ಯತ್ವ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದುದು, ಬಹುಪಾಲು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಸದಸ್ಯತ್ವ ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳದೇ ಹೋದುದು. ಇಂಥ ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ನೀಡಬಹುದು. ಅಲ್ಲದೆ, ನಿಯಮ ಮೀರಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಿಸುವ ಅಧಿಕಾರ ಲೀಗ್‌ಗೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಜರ್ಮನಿ, ಇಟಲಿಯಂತಹ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಂಥ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆ ಬೆಳೆದು ರಾಷ್ಟ್ರಸಂಘದಿಂದ ಹೊರಬಂದವು. ಅದಕ್ಕೆ ತನ್ನದೆ ಆದ ಸೈನ್ಯ ಬಲ ಹಾಗೂ ಜನಬೆಂಬಲವಿರಲಿಲ್ಲ. ಹಲವಾರು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಅದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ವರ್ತಿಸಿದ್ದರೂ ಯಾವುದೇ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಇನ್ನು ಹಲವಾರು ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಲೀಗ್ ವಿಫಲಗೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಇದರ ಆಶಯಗಳು ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದವು. ಲೀಗ್‌ನ ಸಮಗ್ರ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು 1945–47ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲಾಯಿತು. 1947 ಏಪ್ರಿಲ್ 18ರಂದು ಲೀಗ್ ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಸ್ಥಗಿತಗೊಂಡಿತು. (ಆರ್‌ಕೆ.)

ಲೀನಿಯರ್ ಎ ಮತ್ತು ಬಿ: ನೋಡಿ–ಲಿಪಿಗಳು

ಲುಂಬಿನಿ: ನೇಪಾಲ ದೇಶದ ಕಪಿಲವಸ್ತು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತ–ನೇಪಾಲ ಗಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸುನೌಲಿ ಗ್ರಾಮದಿಂದ 27 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳ. ಇದನ್ನು 1890ರಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಲಾಯಿತು. ಬುದ್ಧನ ಮಹಾಪರಿನಿರ್ವಾಣದ 300 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಅಶೋಕ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಾಭಿಷೇಕದ 20ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 249) ಈ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಂಬವನ್ನು ನೆಟ್ಟು ಅದರ ಮೇಲೆ ಈ ನೆಲೆ ಬುದ್ಧನ ಪವಿತ್ರ ಜನ್ಮಸ್ಥಳವಾದ್ದರಿಂದ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು 1/6 ಭಾಗದಿಂದ 1/8 ಭಾಗಕ್ಕೆ ಇಳಿಸಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ಬರೆಯಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಕಂಬ ರುಮಿಂದೈ ಸ್ತಂಭಶಾಸನವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ರುಮಿಂದೈ ಈಗಿನ ರುಪಂಧೆಯಿಯ ಪೂರ್ವದ ಹೆಸರು. 1312ರಲ್ಲಿ ಕರ್ನಲಿ ಪ್ರದೇಶದ ಖಾಷದೊರೆ ರಿಪುಮಲ್ಲ ಈ ನೆಲೆಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ಅಶೋಕನ ಸ್ತಂಭಶಾಸನದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಯಾತ್ರೆಯ ವಿಷಯವನ್ನು ಕೆತ್ತಿಸಿದ್ದಾನೆ. 1899ರಲ್ಲಿ ಬಾಬು ಪೂರ್ಣಚಂದ್ರ ಮುಖರ್ಜಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಾರ್ಥನ ಜನ್ಮಶಿಲ್ಪ ಫಲಕ ದೊರೆತಿರುವುದು ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಚಾರ. 1933–39ರವರೆಗೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಕೈಷರ್ ಶಂಷೈರ್‌ನಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ದೇಬಲ ಮಿತ್ರ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ತರುವಾಯ ನೇಪಾಲದ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರೂ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮತ್ತು ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಸಿದರು.

ಚೀನಿ ಬೌದ್ಧ ಯಾತ್ರಿಕರಾದ ಫಾಹಿಯಾನ್ ಮತ್ತು ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ 403 ಮತ್ತು 636ರಲ್ಲಿ ಈ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು. 1962ರಲ್ಲಿ ದೇಬಲ ಮಿತ್ರ ಮತ್ತು ಇತರರು ಇಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಸ್ತೂಪ, ವಿಹಾರಗಳು ಮತ್ತು ಸಿದ್ಧಾರ್ಥನಿಗೆ ಜನ್ಮಕೊಡುವ ಮುನ್ನ ಇವನ ತಾಯಿ ಸ್ನಾನ ಮಾಡಿದಳೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುವ ಪುಷ್ಕರಣಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಇರುವ ತಿಲವರ್ ಕೋಟ್ ಎಂಬಲ್ಲಿರುವ ಶಾಕ್ಯ ಅರಮನೆಯ ಪೂರ್ವದ ಮಹಾದ್ವಾರವನ್ನು ಮುಖರ್ಜಿ ಅವರು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಈ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಮೂಲಕವೇ ರಾಜಕುಮಾರ ಸಿದ್ಧಾರ್ಥ ಅರಮನೆಯನ್ನು ತೊರೆದುಹೋದದ್ದು. 1967–72ರಲ್ಲಿ ತಾರನಂದ ಮಿಶ್ರ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಈ ಅರಮನೆಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಮಹಾದ್ವಾರ, ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆ, ಕಾವಲುಗಾರರ ಕೊಠಡಿಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ತಿಲವರಕೋಟ್‌ನ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ 500 ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಧಮನಿಹವದಲ್ಲಿ ರಾಜ ಶುದ್ಧೋದನ ಮತ್ತು ರಾಣಿ ಮಾಯಾದೇವಿಯ ಸ್ಮಾರಕ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ದೇಬಲ ಮಿತ್ರರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕುಡಾನ್‌ನ ವಿಹಾರವನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಯಿತು.

ಅರಮನೆಗೆ ಬರಲು ನಿರಾಕರಿಸಿದ ಬುದ್ಧನನ್ನು ಶುದ್ಧೋದನ ಇದಿರುಗೊಂಡದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯೇ. ಬುದ್ಧ ಈ ವಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವರ್ಷವಿದ್ದ. ಈ ನೆಲೆಯ ಹತ್ತಿರದ ನಿಗ್ಲೀವ (ನಿಗಾಲಿ ಸಾಗರ ಶಾಸನ), ಕನಕಮುನಿ (ಕೊನಾಕಮನ) ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ಅಶೋಕ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಬುದ್ಧ ಹುಟ್ಟಿದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಕ್ರಕುಚಂದನ ಶಿಲಾಶಾಸನ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ನೆಡಿಸಿದ. ಬುದ್ಧನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಇನ್ನೆರಡು ಸ್ಥಳಗಳು ದೇನರಹ ಮತ್ತು ರಾಮಗ್ರಾಮ್. ಇವೆರಡು ಗೋಳಿಯರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಇದು ಮಾಯಾದೇವಿಯ ತವರುಮನೆ ಪ್ರದೇಶ. ರಾಮ್‌ಗ್ರಾಮನಲ್ಲಿಯ (ನವಲಪರಸಿ ಜಿಲ್ಲೆ) ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಶುಕ್ರಸಾಗರ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ರುಮಿಂದೈನಲ್ಲಿ ಪಕ್ಷಿಧಾಮವೊಂದನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಪಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ವಿಶ್ವಬೌದ್ಧರ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಘ ಇದನ್ನು ವಿಶ್ವಶಾಂತಿಯ ಚಿಲುಮೆ ಎಂದು ಬಣ್ಣಿಸಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಹಿಂದು ಮತ್ತು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮೀಯರು ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತಾರೆ. ಈ ಸ್ಥಳ ವಿಶ್ವ ಪರಂಪರೆಯ ಪಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಲೆನಿನ್, ಐ. ವಿ.: 1870–1924. ರಷ್ಯ ಕ್ರಾಂತಿಯ ನೇತಾರ, ರಾಜಕೀಯ ಮುತ್ಸದ್ದಿ, ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷದ ಸಂಸ್ಥಾಪಕ, ಕಾರ್ಲ್‌ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ಸಮಾಜವಾದಿ ತತ್ತ್ವದ ಅನುಯಾಯಿ. ಇವನು 1870 ಏಪ್ರಿಲ್ 22ರಂದು ರಷ್ಯದ ವೋಲ್ಗಾನದಿ ತೀರದಲ್ಲಿನ ಸಿಮ್‌ಬ್ರಿಸ್ಕ್ ಪ್ರಾಂತದ (ಉಲಿಯನೋವಸ್ಕಿ) ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಈತನ ಮೊದಲ ಹೆಸರು ವ್ಲಾದಿಮಿರ್ ಇಲ್ಯಿಚ್ ಉಲ್ಯನೋವ್. ತಂದೆ ಇಲ್ಯನಿಕೋಲಯವಿಚ್ ಉಲ್ಯನೋವ್ ವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಶಾಲಾತನಿಖಾಧಿಕಾರಿ, ತಾಯಿ ಮರಿಯ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರೋವ್‌ನ ಬ್ಲಾಂಕ್. ಈಕೆ ಶಿಕ್ಷಕಿ. ಓದು, ಕ್ರೀಡೆ, ಈಜು ಮುಂತಾದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಭಾವಂತನಾದ ಲೆನಿನ್ ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲೆ ಲರ್ಮನ್‌ಟಾಫ್, ಗೊಗೋಲ್, ತುರ್ಗೇನೆಫ್, ಟಾಲ್‌ಸ್ಟಾಯ್‌ರವರ ಕೃತಿಗಳು ಮತ್ತು ಬೆಲೀನ್‌ಸ್ಕಿ, ಕೆರೆನ್‌ಸ್ಕಿ ಮೊದಲಾದವರ ಬರೆಹಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತನಾದ. ಕಜನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುತ್ತಿರುವಾಗ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಹಕ್ಕುಗಳಿಗಾಗಿ ನಡೆದ ಮುಷ್ಕರದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಹೊರದೂಡಲ್ಪಟ್ಟ (1887). ಅನಂತರ ಸೇಂಟ್ ಪೀಟರ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರ ಪದವಿ ಪಡೆದ (1891)

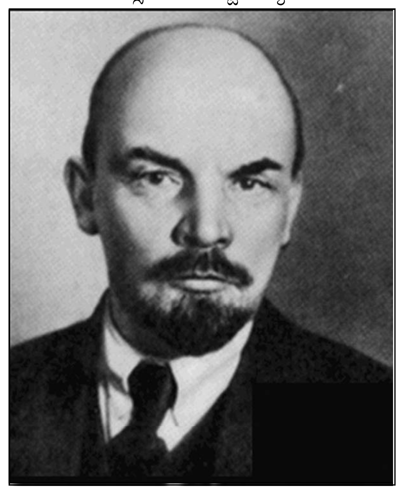

ಇವನು ನಡೆಜ್ಡಕ್ರುಪ್ಸ್‌ಕಾಯ ಎಂಬಾಕೆಯೊಡನೆ 1898 ಜುಲೈ 22ರಂದು ವಿವಾಹವಾದ. ಕಾರ್ಲ್ ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ಕಾರ್ಮಿಕರ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಯಾದ. ತನ್ನ ಇಷ್ಕ್ರಾ (ಕಿಡಿ) ಪತ್ರಿಕೆ ಮೂಲಕ ಕಾರ್ಮಿಕರನ್ನು ಜಾಗೃತಗೊಳಿಸಿ ಹೋರಾಟದ ಕಣಕ್ಕಿಳಿಸಿದ. ಅಪಾರ ಬೆಂಬಲಿಗರೊಂದಿಗೆ ರೈಲು ದರೋಡೆ, ಕಚೇರಿ ಖಜಾನೆ ಲೂಟಿ ಮೊದಲಾದ ವಿಧ್ವಂಸಕ ಕೃತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ. ಅನೇಕ ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ವಾದಿ ಸಂಘಗಳನ್ನು ಒಗ್ಗೂಡಿಸಿ ಸೇಂಟ್‌ಪೀಟರ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಮಿಕ ವಿಮೋಚನ ಸಂಘರ್ಷ ಸಮಿತಿ ಎಂಬ ಸಂಘ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ (1915) ಸಮಾಜವಾದಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಪಕ್ಷದ ನಾಯಕನಾದ. ಇವನು ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ನಿಷ್ಕ್ರಿಯಗೊಳಿಸಲು ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿ ಸೆರೆವಾಸವಲ್ಲದೆ ಗಡಿಪಾರು ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನೂ ಅನುಭವಿಸಿದ. ನಿರಾಶ್ರಿತನಾಗಿ ಸ್ವಿಟ್ಜರ್‌ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಜರ್ಮನಿಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ರವಾನಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಸೈಬೀರಿಯದಲ್ಲಿನ ಲೇನಾನದಿ ತೀರದ ಲೇನಾ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಲೆನಿನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪತ್ರಿಕೆ ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಮುಂದೆ ಅದೇ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ (1901). 1917ರ ಕ್ರಾಂತಿಯ ವೇಳೆಗೆ ಕ್ರಾಂತಿಯ ನಾಯಕತ್ವವಹಿಸಿದ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕೆರೆನ್‌ಸ್ಕಿ ನಾಯಕತ್ವದ ಬೊಲ್‌ಸ್ವೊವೋ (ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತ ಪಕ್ಷ) ಗುಂಪು ಕ್ರಾಂತಿಯನ್ನಾರಂಭಿಸಿದಾಗ ಇವನು ಸೋಷಿಯಲ್ ಡೆಮೊಕ್ರಾಟಿಕ್ ಪಾರ್ಟಿ (ಮೆನ್‌ಷಿನ್‌ಸ್ವೊವೋ ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತ ಪಕ್ಷ) ಗುಂಪನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರ ಪರ ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿ, ರೈತರು ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಮಿಕರ ಬೆಂಬಲ ಪಡೆದು ಜಾರ್ ದೊರೆಗಳ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸಿದ. ಕ್ರಾಂತಿಯ ಅನಂತರ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಸರ್ಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ರಷ್ಯದ ಪ್ರಥಮ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾದ(1917–24).

ಇವನು ತನ್ನ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಲ್‌ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ತಂದು ಎಲ್ಲ ಬ್ಯಾಂಕ್‌ಗಳು, ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳು, ರೈಲ್ವೆ ಹಾಗೂ ಭೂಮಿಯ ಒಡೆತನವನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರೀಕರಣಗೊಳಿಸಿದ. ಪ್ರಜೆಗಳೆಲ್ಲರೂ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕವಾಗಿ ಕೆಲಸ ನಿರ್ವಹಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಉತ್ಪಾದನೆ ಹಾಗೂ ಹಂಚಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಮಾನತೆಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ. ಶಿಕ್ಷಣ ರಾಷ್ಟ್ರೀಕರಣಗೊಳಿಸಿ ಬೋಧನಾ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಆದರ್ಶಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದ. ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ವಿಶೇಷ ಸ್ಥಾನಮಾನ ರದ್ದುಪಡಿಸಿದ. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಿಂದ ರಷ್ಯ ಅಪಾರ ಆರ್ಥಿಕ ನಷ್ಟಕ್ಕೊಳಗಾಯಿತು. 1918ರಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನ್ನರನ್ನು ರಷ್ಯದಿಂದ ಹೊರದೂಡುವಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿನ ಯಶಸ್ಸು ಸಾಧಿಸಿದ. ಜರ್ಮನಿಯೊಂದಿಗೆ ಬ್ರೆಸ್ಟ್ ಲಿಟೊವ್‌ಸ್ಕ್ ಒಪ್ಪಂದದ ಮೂಲಕ ರಷ್ಯವನ್ನು ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಿಂದ ಹೊರತಂದ. ಇವನ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಬಂಡವಾಳಗಾರರು, ಜಮಿನ್ದಾರರು ವಿರೋಧಿಸಿದರು. 1921ರಲ್ಲಿ ಭೀಕರ ಕ್ಷಾಮ ಉಂಟಾದಾಗ ಮುಷ್ಕರಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ರಷ್ಯ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಹಿಂತೆಗೆದುಕೊಂಡಿದ್ದು ಹಾಗೂ ಜಾರ್ ದೊರೆಗಳ ವಿದೇಶಿ ಸಾಲಕ್ಕೆ ಇವನು ಜವಾಬ್ದಾರನಾಗದೆ ಇದ್ದುದನ್ನು ನೆಪಮಾಡಿಕೊಂಡು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತಿತರ ಯುರೋಪಿನ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ರಷ್ಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದವು. ಇವನು ತನ್ನ ಕೆಂಪುದಳ ಮತ್ತು ಚೆಕಾ ಎಂಬ ಗುಪ್ತ ಪೊಲೀಸ್ ಪಡೆಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಹಾಗೂ ಸ್ಟಾಲಿನ್ ಮುಖಂಡತ್ವದಲ್ಲಿ 1920ರ ವೇಳೆಗೆ ಎಲ್ಲ ಅಪಾಯಗಳನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸಿದ. ದೇಶದಲ್ಲಿ ವೈದ್ಯಕೀಯ ಸೌಲಭ್ಯ ಹಾಗೂ ಮೂಲಭೂತ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿ ಪ್ರಜೆಗಳ ಪ್ರೀತಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾದ. ಸಮಾಜವಾದ, ಬಂಡವಾಳವಾದ ಹಾಗೂ ಖಾಸಗಿ ಉದ್ಯಮಗಳ ತಳಹದಿಯ ಮೇಲೆ ಹೊಸ ಆರ್ಥಿಕ ನೀತಿಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ

ತಂದ(1921). ಲೆನಿನ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಂತೆ ಎರಡು ಹೆಜ್ಜೆ ಮುಂದೆ ಹೋಗಲು ಒಂದು ಹೆಜ್ಜೆ ಹಿಂದೆ ಇಡುವುದು ಎಂಬ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಇದು ಆಧರಿಸಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಈ ಹೊಸನೀತಿಯ ಮೂಲಕ ದುಡಿಯುವ ವರ್ಗ ಹಾಗೂ ರೈತರ ನಡುವೆ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಸಾಮರಸ್ಯ ತಂದ. ರೈತರಿಗೆ ಬಾಡಿಗೆ ಆಧಾರದಲ್ಲಿ ಜಮೀನು, ಶ್ರಮಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಕೂಲಿ, ತಾವು ಬೆಳೆದ ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ಲಾಭಕ್ಕೆ ಖಾಸಗಿ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಿಗೆ ಮಾರುವ ಅವಕಾಶ ನೀಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿದ. ರೈತರಿಗೆ ಖಾಸಗಿ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಉದ್ಯಮ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿದ. ನಾಣ್ಯ ಸುಧಾರಣೆ ಮಾಡಿ ಪಡಿತರ ಪದ್ಧತಿ ರದ್ದುಗೊಳಿಸಿದ. ಬೃಹತ್ ಕೈಗಾರಿಕೆ, ಸಾರಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ, ವಿದೇಶಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಹಾಗೂ ಬ್ಯಾಂಕುಗಳನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರೀಕರಣಗೊಳಿಸಿ ಖಾಸಗಿ ಬಂಡವಾಳದಿಂದ ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸಿದ. ಕೃಷಿಬ್ಯಾಂಕ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ರೈತರಿಗೆ ಬೇಕಾದ ಯಂತ್ರೋಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಸಾಲಸೌಲಭ್ಯ ನೀಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದ. ಗ್ರಾಹಕರ ಸಹಕಾರ ಸಂಘ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಉತ್ಪಾದನೆಯನ್ನು ತೀವ್ರಗೊಳಿಸಿ ದೇಶ ಸದೃಢವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. 1923ರಲ್ಲಿ ಸೋಶಿಯಲ್ ಡೆಮೊಕ್ರಾಟಿಕ್ ಪಕ್ಷದ ಬೋಲ್ಷೆವಿಕ್ ಗುಂಪನ್ನು ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಪಾರ್ಟಿ ಆಫ್ ದಿ ಸೋವಿಯತ್ ಯೂನಿಯನ್ (ಸಿ.ಪಿ.ಎಸ್.ಯು.) ಎಂದು ಪುನರ್ ನಾಮಕರಣ ಮಾಡಿದ. ತನ್ನ ಕೊನೆಗಾಲದವರೆಗೆ ದುಡಿಯುವ ವರ್ಗ ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಮಿಕರ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದ. ನೂತನ ರಾಷ್ಟ್ರನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಾಗಿ ಅಪಾರವಾಗಿ ದುಡಿದ ಈತ 1924 ಜನವರಿ 21ರಂದು ನಿಧನನಾದ. ಇವನ ಗೌರವಾರ್ಥ ಪೆಟ್ರೊಗ್ರಾಡ್ ನಗರವನ್ನು ಲೆನಿನ್‌ಗ್ರಾಡ್ ಎಂದು ಮರುನಾಮಕರಣ ಮಾಡಲಾಯಿತು. (ಆರ್‌ಕೆ.)

ಲೋಥಲ್: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಅಹಮದಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಧೋಳ್ಕಾ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆ. ಸಾಬರಮತಿ ಮತ್ತು ಭೊಗಾವೊ ನದಿಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆ ಖಂಬತ್ ಕೊಲ್ಲಿಯಿಂದ 10ಕಿಮೀ ದೂರವಿದೆ. 1954ರಲ್ಲಿ ಎಸ್.ಆರ್. ರಾವ್ ಅವರು ಇದನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದರು. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ವತಿಯಿಂದ 1954–55 ರಿಂದ 1962–63ರ ವರೆಗೆ ಅವರು ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಗಾದ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ನೆಲೆಯಿದು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಇದು ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಬಂದರು ಆಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಖಚಿತಪಟ್ಟಿತು. ಹತ್ತಿ, ದಂತ ಮತ್ತು ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಗಳು ಈ ನಗರದ ಮೂಲಕ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳಿಗೆ ಸಮುದ್ರಮಾರ್ಗದ ಮುಖಾಂತರ ರಫ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದವು.

ಇಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ದಿಬ್ಬದ ಎತ್ತರ 7ಮೀ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರೌಢ (ಹಂತ ಎ) ಮತ್ತು ಅವನತಿ (ಹಂತ ಬಿ) ಹಂತಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತವು. ಎ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಂತಗಳಿವೆ.

ಹರಪ್ಪ ಪೂರ್ವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಜನಾಂಗದವರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣಗಳು, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿಯ ತೆಳು ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಅಭ್ರಕಯುಕ್ತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಅಭ್ರಕಯುಕ್ತ ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದರೆ ಅರೆಗೋಲಾಕಾರದ ಮಡಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಮೊಳೆಯಾಕಾರದ ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಇವುಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಸುಂದರ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಗಿಡ, ರೇಖೆ, ವೃತ್ತ ಮುಂತಾದುವು ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಒಂದು ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೂಜಿಯಿಂದ ಕಾಗೆ ನೀರು ಕುಡಿಯುತ್ತಿರುವುದು, ಅದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆ ನಿಂತಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮತ್ತೊಂದು ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಾಯಲ್ಲಿ ಮೀನನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಹಕ್ಕಿಗಳ ಗುಂಪು, ನರಿ ಮತ್ತು ಅದರ ಮುಂದೆ ಬಿದ್ದಿರುವ ಮೀನು ಇವೆ. ಸಸ್ಯಗಳು, ಹಕ್ಕಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವುದು ಈ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಶೈಲಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಆದರೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಅವಶೇಷಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತುವಲ್ಲ. ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬೆರೆತಿವೆ.

ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಸಿಂಧ್ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ಸೌರಾಷ್ಟ್ರದ ಕಾಥೆವಾಡದ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದ ಮುಖಾಂತರ ಲೋಥಲ್‌ಗೆ ಬಂದಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. ಎ ಹಂತದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ (ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಂತ–1) ವಸತಿ ನೆರೆಹಾವಳಿಗೊಳಗಾದ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಈ ಘಟನೆಯ ಅನಂತರ ಜನರು 1.2–3.6 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮನೆಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟತೊಡಗಿದರು (ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಂತ–2). ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮಾದರಿ ವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ನಗರವನ್ನು ಪುನರ್‌ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ನಗರ ಮತ್ತಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರಗೊಂಡಿತು. ನಗರದಲ್ಲಿ 2 ಭಾಗಗಳಾದವು: ಎತ್ತರ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ವರ್ಗದ ಮನೆ ಹಾಗೂ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ (ಮೇಲ್‌ನಗರ) ತಗ್ಗಿನ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ವಾಸಗೃಹಗಳೂ (ಕೆಳನಗರ) ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಓಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆಗಳು ಚದುರಂಗ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಮನೆ ಮತ್ತು ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದಲೂ ಸ್ನಾನದ ಮನೆ ಹಾಗೂ ಚರಂಡಿಯನ್ನು ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದಲೂ ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಇಂಗುಜಾಡಿ ಹಾಗೂ ಇಂಗುಗುಂಡಿ ಸಹಿತವಾದ ಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿತ್ತು.

ಕೆಳನಗರದಲ್ಲಿ ಮಣಿಗಾರರು, ಚಿನಿವಾರರು, ಶಂಖಾಭರಣ ತಯಾರಕರು, ಕಂಚುಗಾರರು ಮುಂತಾದ ಕರಕುಶಲಗಾರರ ಮತ್ತು ಸಣ್ಣ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ಮನೆಗಳಿದ್ದುವು. ಇವರ ಕಾರ್ಯಾಗಾರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕುಲುಮೆ, ಬಡಿಗಲ್ಲು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮೂಸೆ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು ತಾಮ್ರ ಕಾರ್ಯಾಗಾರದ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಕಲ್ಲಿನ ಪೂರ್ಣಮಣಿಗಳು, ತಯಾರಿಕೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಮಣಿಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಚೂರುಗಳು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲನ್ನು ಕಾಯಿಸುವ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕುಲುಮೆ ಮಣಿಕಾರ್ಯಾಗಾರದ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. ಕಂಚಿನ ಬೈರಿಗೆ, ತಾಮ್ರದ ಸೂಜಿ, ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗರಗಸ, ಸುಟ್ಟ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಗುಂಡು (ಪ್ಲಂಬ್ ಬಾಬ್), 27 ವಿಭಾಗವುಳ್ಳ, 12.8 ಸೆಂಮೀ ಉದದ್ದ ದಂತದ ಅಳತೆಪಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ಕೋನಮಾಪಕಗಳು ಇವರ ತಾಂತ್ರಿಕ ಕೌಶಲಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನಗಳಾಗಿವೆ.

ಹಡಗು ಕಟ್ಟೆ

ಸುರಕ್ಷಾ ಗೋಡೆ ನಗರವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸುತ್ತುವರೆದಿತ್ತು. ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ 300 ಮೀ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 400 ಮೀ ಇದ್ದ ಈ ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಬಲಪಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣದ 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನಗರ ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಡೆಯಿಂದಾಚೆ ಬೆಳೆಯಿತು; ಆಗ ನಗರದ ಪರಿಧಿ ಸು. 2 ಕಿಮೀ ಇತ್ತು. ಇಷ್ಟಾದರೂ ನಗರದ ಮೂಲ ವಿನ್ಯಾಸ ಬದಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಮೇಲ್‌ನಗರ ವಿಷಮ ಚತುರಸ್ರಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು (ಟ್ರಪೀಜ್ಹಾಯಿಡ್) ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 117 ಮೀ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ 136 ಮೀ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ 111 ಮೀ ಇತ್ತು. ಇದರ ಕೇಂದ್ರಭಾಗದಲ್ಲಿ 26x30 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ, 3.5 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಕಟ್ಟೆಯ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದುವು. ನಗರದ ಪ್ರಮುಖರ ವಾಸಗೃಹಗಳಿದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಈ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಮೂರು ಓಣಿ, ಮೂರು ರಸ್ತೆಗಳು, ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಒಂದು ಬಾವಿ ಹಾಗೂ ಸ್ನಾನದ ಮನೆಗಳಿಗೆ ಜೋಡಿಸಲಾದ ಚರಂಡಿಗಳು ಇದ್ದವು. ಬಚ್ಚಲು ಹಾಗೂ ಚರಂಡಿಸಹಿತವಾದ ಒಂದೇ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ 12 ಪುಟ್ಟಮನೆಗಳ ಸಾಲು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳಾಗಿವೆ. ಮೇಲ್‌ನಗರದ ಮುಖ್ಯ ಒಳಚರಂಡಿಯನ್ನು ಬಂದರು ಕಟ್ಟೆಗೆ (ಡಾಕ್) ಜೋಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಇಲ್ಲಿನ ಮತ್ತೆರಡು ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳೆಂದರೆ– ಬಂದರು ಕಟ್ಟೆ ಮತ್ತು ಉಗ್ರಾಣ. ಬಂದರು ಕಟ್ಟೆ 214x36 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವಿಷಮ ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡ. ಇದು ವಿಶಾಲ ಕೊಳದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕೊಲ್ಲಿಯ ಭರತದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ದೋಣಿ ಹಾಗೂ ಹಡಗುಗಳು ಈ ಕಟ್ಟೆಯ ಉತ್ತರ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿದ್ದ 12 ಮೀ ಅಗಲದ ತೆರೆದ ಭಾಗದ ಮೂಲಕ ಇದರೊಳಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದವು. ಕಟ್ಟೆಯ ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚುವರಿ ನೀರು ಹೋಗಲು ಕಿರಿದಾದ ಮಾರ್ಗವಿತ್ತು; ಜೊತೆಗೆ ನೀರನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಲು ಈ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ತೂಬುಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದು ಇವಕ್ಕೆ ಮರದ ಬಾಗಿಲನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ನಿರ್ಮಿತಿ ಹಡಗುಗಳು ನಿಲ್ಲುವ ಕಟ್ಟೆಯಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಉತ್ಖನನಕಾರ ಎಸ್. ಆರ್. ರಾವ್ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇದು ಆಪತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೀರು ಸಂಗ್ರಹ ಮಾಡಲು ಕಟ್ಟಿರುವ ಕೊಳ ಎಂಬುದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಮತ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ವಿವಾದಾಸ್ಪದ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಒಂದಾಗಿದೆ.

ನಗರದ ಪೂರ್ವ ಕೋಟೆಗೋಡೆ ಇತರ ಭಾಗಗಳ ಗೋಡೆಗಳಿಗಿಂತ ಅಗಲವಾಗಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಬಂದರು ಕಟ್ಟೆಗೆ ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಹಡಗುಗಳಿಗೆ ಸರಕನ್ನು ತುಂಬಿಸಲು ಹಾಗೂ ಇಳಿಸಲು ಇದನ್ನು ಕಟ್ಟೆಯಂತೆ ಬಳಸಲಾಗಿರಬೇಕು. ಇದರ ನೈರುತ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ 4ಮೀ ಎತ್ತರದ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ 1930 ಚ.ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಉಗ್ರಾಣವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಉಗ್ರಾಣದಲ್ಲಿ 3.6x3.6 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ, 1 ಮೀ ಎತ್ತರದ 64 ಜಗಲಿಗಳಿದ್ದವು. ಜಗಲಿಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಗಾಳಿಯಾಡಲು 1 ಮೀ ಅಗಲದ ಹಾದಿಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಜಗಲಿಗಳ ಮೇಲೆ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಪೇರಿಸಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ 65 ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳ

ಒಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರೆಯ ಅಚ್ಚೊತ್ತು, ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖದ ಮೇಲೆ ಬೊಂಬು–ಹುರಿ, ಬಟ್ಟೆಯ ಅಚ್ಚೊತ್ತು ಮೂಡಿದ್ದವು. ಸರಕುಗಳನ್ನು ಬಿದಿರಿನ ಚಾಪೆ ಮತ್ತು ಬಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಿ, ಹಗ್ಗದಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಗಂಟಿನ ಮೇಲೆ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ದೆಯನ್ನು ಮೆತ್ತಿ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಮುದ್ರೆಯ ಅಚ್ಚೊತ್ತು ಮೂಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಸಾಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣದ 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಉಗ್ರಾಣ ಬೆಂಕಿಗೆ ಆಹುತಿಯಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಇದನ್ನು ಮತ್ತೆ ಕಟ್ಟಲಿಲ್ಲ.

ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಲೋಥಲ್‌ನ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಕೋಲಾರ ಚಿನ್ನದ ಗಣಿಯಿಂದ ಚಿನ್ನ, ಮಧ್ಯಭಾರತ–ದಖನ್ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಅಮೂಲ್ಯ ಕಲ್ಲುಗಳು, ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಶಂಖಗಳನ್ನು ಸಿಂಧೂ ಬಯಲಿನ ನೆಲೆಗಳಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ವಿನಿಮಯದ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಂದ ತಾಮ್ರದ ಗಟ್ಟಿ, ನೀಳ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಲು ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತಿತರ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ದಖನ್ನಿನ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾದ ನವಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಚಪ್ಪಟೆ ಮಣಿಗಳು, ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ನೀಳ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಲಿ ಇವೆಲ್ಲವನ್ನು ಲೋಥಲ್‌ನಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸಾಗಿಸಲಾಗಿರಬಹುದು.

ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಹಂತದ ಅಂತ್ಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣದ 4ನೆಯ ಹಂತ) ಬಂದರು ಕಟ್ಟೆಯ ಕೆಲಭಾಗ ಪ್ರವಾಹಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಗಿ ನಾಶವಾಯಿತು. ಇದರ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡದ್ದರಿಂದ ಹೊಸ ಕಿರುದ್ವಾರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಕೆಲಕಾಲದ ಅನಂತರ ಬಂದ ಮಹಾಪೂರದಲ್ಲಿ ನಗರ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶವಾಯಿತು.

ಬಿ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಅವನತಿ ಕಾಲ) ಜನರು ಮತ್ತೆ ತಮ್ಮ ಊರಿಗೆ ಮರಳಿದರು. ಆದರೆ ಹಿಂದಿನ ವೈಭವ ಈಗ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಊರು ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತವಾಗಿತ್ತು. ವಿದೇಶಿ ವ್ಯಾಪಾರ ನಿಂತುಹೋಯಿತು. ಇದರ ದ್ಯೋತಕವಾಗಿ ಸಿಂಧೂ ಬಯಲಿನ ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳ ಬದಲು ಸ್ಥಳೀಯ ಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲೂ ಬದಲಾವಣೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದ್ದ ರಂಗಪುರದ ಕೊನೆಯ (2ಬಿ) ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಬಲವಾದವು, ಆದರೆ ಲೋಥಲ್ ಕ್ರಮೇಣವಾಗಿ ನಿರ್ಜನವಾಯಿತು.

ಎ ಉಪಹಂತದ ಪ್ರಮುಖ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದರೆ ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾದ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು (ಸ್ಟರ್ಡಿ ರೆಡ್ ವೇರ್) ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಪ್ರಾಣಿ, ಸಸ್ಯ ಮತ್ತಿತರ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಆಕಾರಗಳೆಂದರೆ ರಂಧ್ರಗಳುಳ್ಳ ಹೂಜಿ,

ಪುನರ್ರಚಿತ ನಗರ

ಪಾನಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಿರಿದಾದ ಕಂಠದ ಹೂಜಿ, ಎಸ್ ಆಕಾರದ ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿ. ಬಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಪಾನಪಾತ್ರೆಗಳ ಬಳಕೆ ಕ್ಷೀಣಿಸಿತು. ಇತರ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಕಿರು ಕಂಠದ ಹೂಜಿ ಉದ್ದ ಕಂಠದ ಅಂಡಾಕಾರದ ಹೂಜಿಯಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಂಡಿತು. ಚಿತ್ರಗಳು ಸರಳವಾಗಿದ್ದು ನೈಜತೆ ಕಳೆದುಕೊಂಡವು. ಗೆರೆ, ತರಂಗ, ಸಾಲುಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನ ಹಲವಾರು ಮುದ್ರೆಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಗೂಳಿ, ಆನೆ ಮತ್ತು ಏಕಶೃಂಗಿಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕೇವಲ ಲಿಪಿಚಿಹ್ನೆಗಳಿರುವ ಮುದ್ರೆಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿರುವ ಮುದ್ರೆಗಳು ಬಹಳ ಕಡಿಮೆ. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣು, ಚಿನ್ನ, ಶಂಖ, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ದಂತದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿರುವ ಮಣಿಗಳು, ಆಭರಣಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಮಕ್ಕಳ ಆಟದ ಸಾಮಾನುಗಳಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರಾಣಿ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಎತ್ತಿನಗಾಡಿ, ಆಟದ ಕಾಯಿಗಳು, ಹಕ್ಕಿಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಕೂತಿರುವ ನಾಯಿ, ಎತ್ತು, ಮೊಲ ಮತ್ತು ಹಕ್ಕಿ ರೂಪದ ಮೊಳೆಯ ತಲೆ ಮುಂತಾದ ಕಂಚಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಬತ್ತ ಮತ್ತು ಸಜ್ಜೆಯ ಕಾಳುಗಳು, ಬೀಸುವಕಲ್ಲು ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದೆ. ಕೊನೆಯದು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯದೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ.

ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನ ಅನೇಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ವಿಧಿಕರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ನಾನ ಮುಖ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಲೋಥಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿರುವ ಸ್ನಾನದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮಾತೃದೇವತೆಯನ್ನು ಪೂಜಿಸುವ ಕಟ್ಟಳೆ ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನಲ್ಲಿ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಲೋಥಲ್ ಮತ್ತು ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನಲ್ಲಿ ಈ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಲೋಥಲ್‌ನ ಕೆಳನಗರದ ಹಲವಾರು ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೂದಿ ತುಂಬಿರುವ ಆಯತಾಕಾರದ ಅಥವಾ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗುಂಡಿಗಳಿದ್ದವು. ಇದು ಅಗ್ನಿ ಆರಾಧಕರ ಕುಂಡಗಳಿರಬಹುದೆಂದು ಅನುಮಾನ. ಈ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ವೃತ್ತಾಕಾರದ, ತ್ರಿಭುಜಾಕಾರದ ಮತ್ತು ಅಂಡಾಕಾರದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು ಇದ್ದವು. ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನಲ್ಲೂ ಅಗ್ನಿ ಆರಾಧನೆ ಇದ್ದುದಕ್ಕೆ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ.

ಲೋಥಲ್‌ನಲ್ಲಿ ನಗರದ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯ ಹೊರಗೆ ಸ್ಮಶಾನವಿತ್ತು. ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿದ್ದ ಇಪ್ಪತ್ತು ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಶವವನ್ನು ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಒಂದು ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳೊಡನೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಮೇಕೆಯ ಮೂಳೆಗಳು, ಮತ್ತೊಂದು ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ದನದ ದವಡೆಯ ಮೂಳೆ ಇದ್ದವು. ಇನ್ನೊಂದು ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಜೋಡಿ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಿದ್ದವು.

ಪ್ರೌಢ ಹಂತದ (ಎ) ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2450 ರಿಂದ 1900; ಅವನತಿ ಹಂತದ (ಬಿ) ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1900 ರಿಂದ 1600 ಎಂದು ಎಸ್.ಆರ್.ರಾವ್ ಅಂದಾಜು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. (ಯು.ಎಸ್.)

ಲೋದಿವಂಶ: ಭಾರತವನ್ನಾಳಿದ ಮುಸ್ಲಿಮರ ರಾಜವಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಬಹಲೂಲ್ ಲೋದಿ (1451–89) ಈ ವಂಶದ ಮೊದಲ ದೊರೆ. ಈತ ಷಾಹೂ ಖೇಲ್ ಎಂಬ ಆಫ್ಘನ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿದವ. ಈ ಜನತೆಯ ಮೂಲ ಕುರಿತು ಕೆಲವರು ಯಹೂದಿ ದೊರೆ ತಾಲೂತ್ (ಸೌಲ್) ಜೊತೆ ಸಂಬಂಧ ಕಲ್ಪಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಾಕ್ಷಿಗಳು ಸಾಲವು. ತುರ್ಕಿ ಮೂಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಖಿಲ್ಜಿಗಳು ಆಫ್ಘನ್ ಭೂಭಾಗಕ್ಕೆ ಎಂದರೆ ಘಜನಿನ್, ಬಲ್ಬ, ತುಖಿರಿಸ್ತಾನ, ಬಸ್ತ ಮತ್ತು ಘಜಗ್ನೀನ್ ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ವಲಸೆ ಬಂದು ಕಾಲಾನುಕಾಲದಲ್ಲಿ ಘಿ(ಖಿ)ಲ್ಜೈರು ಎಂದು ಕರೆಸಿಕೊಂಡರು. ಇವರನ್ನೇ ಲೋದಿ ಸಹಿತವಾಗಿ ಅನೇಕ ಆಫ್ಘನ್ ಬುಡಕಟ್ಟುಗಳಿಗೆ ಮೂಲಪುರುಷರೆಂದು ನಂಬಲಾಗುತ್ತದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸು. 970ರಲ್ಲಿ ಲಮ್‌ಘಾನ್ ಹಾಗೂ ಮುಲ್ತಾನ್ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಲೋದಿಗಳು ತಮ್ಮ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ತುರ್ಕಿ ರಾಜರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬಲ್ಬನ್ ದೊರೆಯ ಹತ್ತಿರ ಕೆಲವು ಜನ ಲೋದಿಗಳು ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಇದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ 1341ರಲ್ಲಿ ಮಲಿಕ್ ಷಾಹೂ ಮುಲ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಅದರ ರಾಜ್ಯಪಾಲನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆನ್ನುವಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಮೊಹಮ್ಮದ್ ತುಗಲಕ್ ತುರ್ತುಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಗಿಳಿದು ಅವನ ಆಸೆಗಳಿಗೆ ತಣ್ಣೀರು ಎರಚಿದ. ಷಾಹೂ ವಂಶಸ್ಥರು ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡರು. ಮಲ್ಲಿಕ್ ಷಾಹೂ ಮೊಮ್ಮಗನೊಬ್ಬ ಮುಲ್ತಾನಿನಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದವನು, ಫಿರೋಜ್ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿನ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾದ ಮಲಿಕ್ ಮರ್ದಾನ್ ದೌಲತ್ ಎಂಬವನಲ್ಲಿ ಸೇವೆಗೆ ಸೇರಿದ. ಇವನ ಹೆಸರು ಬಹರಾಮ್. ಈತನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಮಲಿಕ್ ಸುಲ್ತಾನ್ ಲೋದಿಯ ಖಿಜರ್‌ಖಾನನ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿ ಅವನ ಕಡುದುಷ್ಟ ವೈರಿ ಮಲ್ಲು ಇಕ್ಬಾಲ್‌ಖಾನ್ ಎಂಬವನನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೊಂದು ಅವನ ಪ್ರೀತಿವಿಶ್ವಾಸಗಳನ್ನು ಗಳಿಸಿಕೊಂಡ. ಆತ ಅವನಿಗೆ ಇಸ್ಲಾಮ್ ಖಾನ್ ಎಂಬ ಬಿರುದು ದಯಪಾಲಿಸಿ ಅನಂತರ ಸ್ವಲ್ಪ ಸಮಯದಲ್ಲೇ ಸರ್‌ಹಿಂದ್ ಪ್ರಾಂತದ ರಾಜ್ಯಪಾಲನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಆ ಪದವಿ ಮುಂದಿನ ರಾಜ್ಯಭಾರಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು. ಮುಬಾರಕ್‌ಷಾನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಮ್ ಖಾನ್ ಶೂರ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಎಸಗಿ ಖೋಕಾರರನ್ನೂ ಮೊಗಲರನ್ನೂ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ ಅನಂತರ ಮೊಹಮ್ಮದ್‌ಷಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮರಣವನ್ನಪ್ಪಿದ. ಇಸ್ಲಾಮ್‌ಖಾನ್ ಸಾಯುವ ಮುನ್ನ ತನ್ನ ಸೋದರನ ಮಗನೂ ಅಳಿಯನೂ ಆದ ಬಹಲೂಲ್ ತನ್ನ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕೆಂದು ಸೂಚಿಸಿ ಸರ್‌ಹಿಂದ್ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಅವನನ್ನು ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ.

ಬಹಲೂಲ ಯುವಕನಾಗಿದ್ದು ಕುದುರೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ಮೊಹಮ್ಮದ್‌ಷಾನಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಮಾರುವ ಒಂದು ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅವನ ಜೀವನದ ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ತಿರುವು ಬಂದಿತು. ಕುದುರೆಗಳ ಬೆಲೆಯನ್ನು ಬಂಡಾಯಕೋರ ಪ್ರಾಂತವೊಂದರಿಂದ ಕಂದಾಯ ಇತ್ಯಾದಿ ಆದಾಯಗಳನ್ನು ವಸೂಲಿಮಾಡಿ ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಬಹಲೂಲನಿಗೆ ತಿಳಿಸಲಾಯಿತು. ರಾಜನ ಆಜ್ಞೆ ಪಡೆದ ಬಹಲೂಲ್ ಆ ಪ್ರಾಂತದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿ ಅಲ್ಲಿನ ಜನರ ಆಸ್ತಿಪಾಸ್ತಿ ಸಂಪತ್ತೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಕೊಳ್ಳೆಹೊಡೆದ. ಇದನ್ನು ಕಂಡು ಸಂತೋಷಪಟ್ಟ ಮೊಹಮ್ಮದ್‌ಷಾ ಬಹಲೂಲನಿಗೆ ಆ ಪ್ರಾಂತದ (ಘರಗಣ)

ಅಮೀರ್ ಪದವಿ ಇತ್ತ. ಇಸ್ಲಾಮ್‍ಖಾನ್ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ ಕೂಡಲೆ ಬಹಲೂಲ ಸರ್‌ಹಿಂದ್ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಿರಗೊಳಿಸಿ ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಅಂದಿನ ಅಲ್ಲಿಯ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿದ. ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತದ ಮೇಲೆ ಕೂಡ ಅದರ ಮುಖ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ನಿಶ್ಶಕ್ತನಾದ ಮೊಹಮ್ಮದ್‍ಷಾನು ಬಹಲೂಲನನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಲಾಗದೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದ ಆ ಭಾಗವನ್ನು ಅವನಿಗೇ ಒಪ್ಪಿಸಿದ.

ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನೀರಾಜ್ಯ ಗುಲಾಮಿ, ಖಿಲ್ಜಿ, ತುಗಲಕ್, ಸಯ್ಯೀದ್ ಹಾಗೂ ಲೋದಿ ಎಂಬ ಐದು ಮನೆತನಗಳ ಆಳಿಕೆಯ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟರೂ ಈ ರಾಜಮನೆತನಗಳು ತುರ್ಕಿಮೂಲದ ಮನೆತನಗಳಾದುದರಿಂದ, ತುರ್ಕಿರಾಜ್ಯ ಎಂದೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಮದುವೆ ನೆಂಟಸ್ತಿಕೆ – ಶರೀರಸಂಬಂಧಗಳ ಮೂಲಕ–ಒಂದರ ಚರಿತ್ರೆಯೊಂದಿಗೆ ಇನ್ನೊಂದರ ಹಾಗೆಯೆ ಮಗದೊಂದರ ಚರಿತ್ರೆ ಮತ್ತೆ ನೌಕರಿ ಸೇವಾ ಸಂಬಂಧಗಳು ಕೂಡಿಕೊಂಡು ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕೂ ರಾಜಮನೆತನಗಳ ಚರಿತ್ರೆಗಳು ಒಂದರಲ್ಲೊಂದು ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಿವೆ – ಒಳಗೊಳಗೇ ಹೆಣೆದುಕೊಂಡಿವೆ. ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ, ದಾಯಾದಿಗಳ ಮತ್ಸರಕ್ಕಾಗಿ, ಧರ್ಮದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗಾಗಿ ಮತ್ತೆ ಸಂಪತ್ತಿನ ಲೂಟಿಗಾಗಿ ಆಗಾಗ ಯುದ್ಧ – ತುಮುಲ – ದ್ವಂದ್ವಗಳು ನಡೆದವು.

ಇಬ್ರಾಹಿಮ್‍ಲೋದಿಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಮೊಗಲ್ ವಂಶದ ಬಾಬರ್ 1526ರಲ್ಲಿ ದಂಡೆತ್ತಿಬಂದು ಮೊದಲನೆಯ ಪಾಣಿಪತ್ ಕದನದ ಮೂಲಕ ದೆಹಲಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಲೋದಿವಂಶದ ಮೂವರು ರಾಜರ ಆಳಿಕೆಯ ವಿವರಗಳು ಮತ್ತು ವಂಶಾವಳಿ ಹೀಗಿವೆ:

ಲೋದಿವಂಶ

ಇವರ ವಂಶಾವಳಿ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಹೀಗಿದೆ:

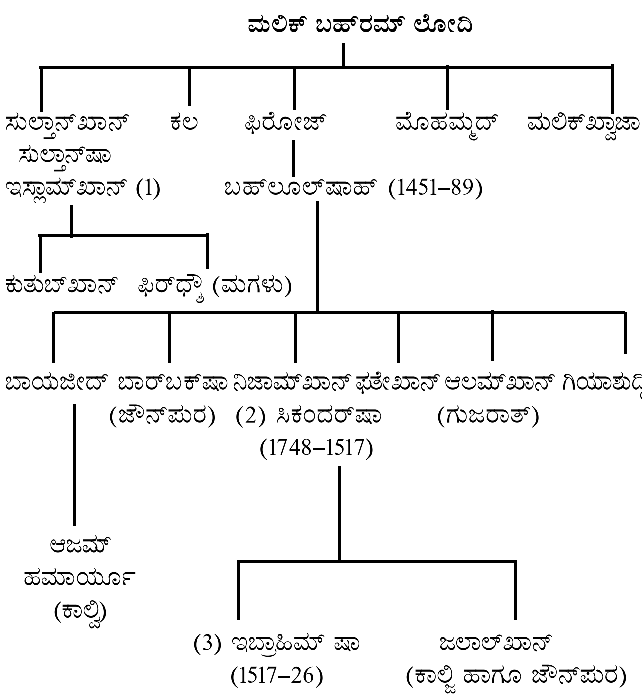

ಬಹಲೋದಿ: 1451–89. ಈತ ಫರಗಣ ಭೂ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸರ್‌ಹಿಂದ್ ಪ್ರಾಂತದೊಂದಿಗೆ ಮಂಡಲಾಧಿಪತಿಯಾಗಿ ಆಳಲು ಉಪಕ್ರಮಿಸಿ ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತವೆಲ್ಲಕ್ಕೂ ಅಧಿಪತಿಯಾದ. ಮಾಳವದ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸುವಲ್ಲಿ ಮೊಹಮ್ಮದ್‍ಷಾನಿಗೆ ಅವನ ಕೋರಿಕೆಯಂತೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿ ಗೆದ್ದುಕೊಳ್ಳಲು ಎರಡು ಸಲ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ ಬಹಲೂಲನ ಎರಡೂ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ವಿಫಲವಾದವು. ಮೂರನೆಯ ಬಾರಿ ತೊಂದರೆ ಇಲ್ಲದೆ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಸಯ್ಯೀದ್ ವಂಶದ ದೊರೆ ಆಲಂ ನಿಶ್ಶಕ್ತನೂ ಸುಖಾಪೇಕ್ಷಿಯೂ ಆಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಅವನ ಮಂತ್ರಿ ಹಮೀದ್‍ಖಾನ್ ಒಡ್ಡಿದ ಸಂಚಿನಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿ ಆದುದು ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಅಮೀರ್ ನಾಗೌರ್‌ಮಂಡಲಕ್ಕೊಡೆಯನಾದ ಖಯ್ಯಾಖಾನ್ ದೆಹಲಿ ಬಹಲೂಲನ ವಶವಾದದ್ದನ್ನು ತಿಳಿದು ಆಶಾಭಂಗನಾಗಿ ಹೋದ. ಬಹಲೂಲ ಹಮೀದ್‍ಖಾನನ್ನು ವಜೀರ್‌ಸ್ಥಾನದಿಂದ ತೆಗೆದುಹಾಕಿದ. ದ್ರೋಹವೆಸಗಿದವನ ಜೀವನ ದ್ರೋಹದಲ್ಲೇ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. 1451 ಏಪ್ರಿಲ್ 19ರಂದು ಬಹಲೂಲ್‍ಷಾ ಘಾಜೀ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಏರಿದ.

ದೆಹಲಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರಿಂದ ಬಹಲೂಲನ ರಾಜ್ಯದ ಗಡಿಗೆರೆಗಳು ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಳ್ಳದಿದ್ದರೂ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ ಜವಾಬ್ದಾರಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದವು. ಅದೂ ವಿವಿಧ ದೆಸೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅಧಿಕಾರ ಒಪ್ಪದೆ ಸೆಟೆದುನಿಂತ ದೆಹಲಿಯ ಸುತ್ತುಮುತ್ತಲಿನ ಸಾಮಂತ ಮನೆತನಗಳನ್ನು ಮೊದಲು ಸದೆಬಡಿದು ಅಧೀನಕ್ಕೆ ತರಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಸಯ್ಯೀದ್ ಮನೆತನದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಜೋನಪುರ ಮಂಡಲವನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವವರೆಗೆ ದೆಹಲಿ ಸಿಂಹಾಸನ ಭದ್ರವಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಜೋನ್‍ಪುರದೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧವನ್ನೇ ಹಮ್ಮಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಆಫ್ಘನ್ ಶ್ರೀಮಂತ ಸೇವಕರನ್ನು ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಹೊಸರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಂದಿಸಿಕೊಂಡು ಹೊಸರೂಪವನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಸುಭದ್ರಗೊಳಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು.

ಬಹಲೂಲನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದ ಅತಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಾಧನೆಯೆಂದರೆ ಜೋನ್‍ಪುರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡುದುದು. ಅದು ಅವನ ವಂಶದ ರಾಜ್ಯ ಬುನಾದಿಯನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿತು. ಜೋನ್‍ಪುರದ ಷರ್ಕಿಗಳು ದೆಹಲಿ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ, ಸಯ್ಯೀದ್ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ತಾವೇ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಅವರನ್ನು ಸೋಲಿಸುವುದು ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಸಯ್ಯೀದ್ ಮನೆತನದೊಂದಿಗೆ ಅವರಿಗಿದ್ದ ನೆಂಟಸ್ತನವೇ ಆ ಬಗೆಯ ಭಾವನೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು. ಆ ಷರ್ಕಿಗಳಿಗೆ ತಾವೇ ದೆಹಲಿ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಎಂಬ ಭಾವನೆ ಬೇರೂರಿತ್ತು. ಅಂತೆಯೇ ಆ ಮನೆತನದ ಮಹಮೂದನಿಗೆ ಬಹಲೂಲ್ ಭದ್ರವಾಗಿ ತಳವೂರುವುದಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚೆ ಅವನನ್ನು ಸದೆಬಡಿಯಬೇಕೆಂಬ ಆಸೆ. ಅಂತೆಯೇ ಅವನು ಬಹಲೂಲನ ಆಳಿಕೆಯ ಮೊದಲ ವರ್ಷದಲ್ಲೇ ದೆಹಲಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಿದ. ಅದನ್ನು ಅವನು ಗೆಲ್ಲಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅವನ ಸೇನಾನಾಯಕ ದರ್ಯಾಖಾನ್ ಲೋದಿ ಪಕ್ಷಾಂತರ ಮಾಡಿದ. ಮಹಮೂದ್ ನಿರಾಶನಾಗಿ ಜೋನ್‍ಪುರಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಆದರೆ ದಾರಿಯಲ್ಲೇ ಮುಲ್ತಾನಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದ ಬಹಲೂಲ್ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಬಂದು ಅವನನ್ನು ಎದುರಿಸಿದ. ದೆಹಲಿಯಿಂದ 27 ಕಿಮೀ ಅಂತರದಲ್ಲಿದ್ದ ನರೇಲಾದಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರಿಗೂ ಯುದ್ಧವಾಯಿತು. ಆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಹಮೂದ್ ಸೋತರೂ ಏತಾವ್ ಹಾಗೂ ಷಮ್‍ಸಾಬಾದ್ ಎಂಬ ಎರಡು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತೀಕಾರರೂಪದ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಯುದ್ಧಕಾರ್ಯ ಮುಂದುವರಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗಲೇ ಒಮ್ಮಿಂದೊಮ್ಮೆಗೆ 1457ರಲ್ಲಿ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ. ಆತನ ಪುತ್ರ ಮೊಹಮ್ಮದ್‍ಷಾ ಒಪ್ಪಂದವೊಂದನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಕೈ ಚಾಚಿದರೂ ಬಹಲೂಲ್ ಅದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪದೆ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿಹಾಕಿಕೊಂಡ ತನ್ನ ಭಾವಮೈದುನ ಕುತುಬ್‍ಖಾನನನ್ನು ಬಿಡುವಂತೆ ಒತ್ತಾಯಿಸುತ್ತಾ ಅವನ ಸೋದರ ಜಲಾಲ್‍ಖಾನನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದ. ಇತ್ತ ಜೋನ್‍ಪುರದಲ್ಲಿ ಅವನ ದಾಯಾದಿ ಹುಸೇನ್ ಜ್ಞಾತಿಯುದ್ಧ ಹೂಡಿದ. ಸೋದರರ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮೊಹಮ್ಮದ್‍ಷಾ ಮಡಿದ. ಷರ್ಕಿಯ ಹುಸೇನ್ ಲೋದಿ ಬಹಲೂಲನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ದೆಹಲಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಹಲವು ಪ್ರಯತ್ನಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಆದರೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲೂ ಅವನಿಗೆ ಸೋಲುಂಟಾಗಿ ಬಹಲೂಲನ ಕೈಮೇಲಾಯಿತು. ಅವನು ಜೋನ್‍ಪುರ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಷರ್ಕಿಗಳಿಂದ ಕಿತ್ತುಕೊಂಡ. ಹುಸೇನ್ ಆಶ್ರಯ ಬಯಸಿ ಬಿಹಾರಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋದ. ಮತ್ತೆ ಬಹಲೂಲನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಂದಲೂ ಅವನು ಬಂಗಾಲಕ್ಕೆ ಓಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. ಬಹಲೂಲನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಘಟನೆ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಅವನು ಮಾಲವದ ಮಹಮೂದ್ ಖಿಲ್ಜಿಗೆ ಸಹಾಯವಮಾಡುವಂತೆ ಯಾಚಿಸಿದ. ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತೇನೆ ಎಂದ ಆತ ಸಹಾಯಮಾಡುವುದಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚೆಯೆ ಸಾವಿಗೆ ತುತ್ತಾದ. ಏಕಾಕಿಯಾದ ಬಹ್‌ಲೂಲನಿಗೆ ಅವನ ಧೈರ್ಯವೇ ಏನೆಲ್ಲ ಗೆಲುವನ್ನು ತಂದಿತ್ತಿತ್ತು.

ದೋಆಬ್ ಪ್ರಾಂತ, ಮೇವಾರ್ ಮುಂತಾದ ದೆಹಲಿಯ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ – ಮಂಡಲಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ನೆಲೆಗೊಳಿಸುವುದು ಬಹುಮುಖ್ಯ ಕೆಲಸವಾಗಿತ್ತು. ಆದುದರಿಂದ ಮೇವಾರ್, ಸಂಭಲ್, ಕೋಲ್, ಸಾಕೇತ್, ಏತವ, ರಾಪ್ರಿ, ಭೋನ್‍ಗಾಂವ್ ಹಾಗೂ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಮುಂತಾದ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಬಹಲೂಲ್ ಅನೇಕ ಸಲ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ; ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳ ರಾಜರು ಇವನಿಗೆ ಶರಣಾದರು. ಆದರೂ ಮುಲ್ತಾನವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಲಂಕರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವರನ್ನು ತನ್ನ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ತರಲು ಬಹಲೂಲನಿಗೆ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಅಂತೆಯೆ ಬಹಲೂಲನ ಆಲಣಪುರ ಮೇಲಿನ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಯಶಸ್ವಿ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಚಂದೇರಿಯ ಷೇರ್‌ಖಾನ್ ಬೆಂಬತ್ತಿದಾಗ ಶೀಘ್ರವಾಗಿ ದೆಹಲಿಗೆ ಬಂದು ಸೇರಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ಎಲ್ಲ ಎಡರು ತೊಡರುಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಈತ ಲೋದಿವಂಶಕ್ಕೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಬುನಾದಿ ಹಾಕಿದ; ಗಡಿ ಗೆರೆಗಳನ್ನು ಹಿಗ್ಗಿಸಿದ; ಬಹಳ ಕಾಲ ಕಳೆಗುಂದಿದ ದೆಹಲಿ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಹೊಸಕಳೆ ತಂದುಕೊಟ್ಟ. ರಾಜ್ಯ, ಆಡಳಿತ ಮತ್ತು ಭಂಡಾರವನ್ನು ಕೇವಲತಾನೇ ಭೋಗಿಸದೆ ಆತ ತನ್ನ ಬಂಧುಗಳಲ್ಲಿ, ಸೇವೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ನಿಷ್ಠಾವಂತ ಶ್ರೀಮಂತರಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಹಂಚಿದ. ಲೋದಿರಾಜ್ಯ ಸುಖಮಯವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಬೇಕೆಂಬ ದೂರದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಎಲ್ಲ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಜನರನ್ನೂ ತನ್ನ ಸಮಾನರೆಂದೇ ಭಾವಿಸಿ ಅವರೊಂದಿಗೆ ತನ್ನ ರತ್ನಗಂಬಳಿಯನ್ನೂ ಹಂಚಿಕೊಂಡ. ಹೀಗೆ ರಾಜ್ಯದ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಆಫ್ಘನ್ನರ ಒಂದು ಸಂಯೋಜಿತ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸಿ ಸಾಕೇತ್ ಫರಗಣದ ಜಲಾಲಿನಗರದ ಬಳಿಯ ಮಲಾವಲೀ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ 1489 ಜುಲೈ ತಿಂಗಳಿನ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ.

ಸಿಂಕದರ್ ಷಾ: 1489–1517. ಬಹಲೂಲ್ ಸಾಯುವುದಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚೆ ತನ್ನ ಮಗ ನಿಜಾಮ್‌ಖಾನ್ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಆಗಬೇಕೆಂದು ಸೂಚಿಸಿದ್ದ. ಆದರೆ ಕೆಲವು ಸರದಾರರು, ಶ್ರೀಮಂತರ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳು, ದಂಡನಾಯಕರು ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಅವನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಪುತ್ರ ಬಾರ್‌ಬಕ್ ಇಲ್ಲವೇ ಮೊಮ್ಮಗ ಆಜಮ್ ಹುಮಾಯೂನ್ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರಬೇಕೆಂದು ಬಯಸಿದರು. ಆದರೆ ಅವರ ಈ ಆಸೆ ಈಡೇರಲಿಲ್ಲ. ಬಹಲೂಲ್ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ ಎರಡು ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ನಿಜಾಮ್‌ಖಾನನ ತಾಯಿ ತನ್ನ ಮಗನ ಪಕ್ಷ ವಹಿಸಿ ಅವನೇ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ವಾರಸುದಾರ ಎಂದು ಮಧ್ಯಸ್ತಿಕೆ ವಹಿಸಿ ವಿರೋಧಿಗಳ ಆಸೆಗೆ ಅಡ್ಡಬಂದಳು. ಬಹಲೂಲನ ಶವ ದಫನ್ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ಜಲಾಲಿಗೆ ಒಯ್ದರು. ನಿಜಾಮ್‌ಖಾನ್ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದು 1489 ಜುಲೈ 15ರಂದು ಸಿಕಂದರ್‌ಷಾ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನೊಂದಿಗೆ ಕಿರೀಟ ಧರಿಸಿದ. ತನ್ನ ತಂದೆ ಆರಂಭಿಸಿದ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿ ಅವನ ಮಕ್ಕಳಲ್ಲೇ ಯೋಗ್ಯನೆಂದು ಸಾಧಿಸಿ ತೋರಿಸಿದ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆಲಮ್‌ಖಾನ್ ಎಂಬ ಸಹೋದರನನ್ನು ಒಲಿಸಿಕೊಂಡ. ತನ್ನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವ ಒಪ್ಪದ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪ ಇಷಾಖಾನ್, ಅಣ್ಣನ ಮಗ ಆಜಮ್ ಹುಮಾಯೂನ್ ಹಾಗೂ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಸೋದರ ಬಾರ್‌ಬಕ್ ಮೊದಲಾದವರನ್ನು ದಂಡಿಸಿದ. ರಕ್ತಸಂಬಂಧಿ ಎಂದು ಜೋನ್‌ಪುರದಲ್ಲಿದ್ದ ಬಾರ್‌ಬಕ್‌ನನ್ನು ಪುನಃ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಪತಿಯನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಆದರೆ ಜಮೀನ್ದಾರರು ಅವರ ಬೆನ್ನಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ಹುಸೇನ್ ಷರ್ಕಿ ಜುಗ ಎಂಬ ಬಚಗೋಟಿ ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ನಾಯಕನೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ದಂಗೆ ಎದ್ದರು. ಸಿಕಂದರ್ ಈ ದಂಗೆಯನ್ನು ಅಡಗಿಸಿ ಜುಗನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿಯಬೇಕೆಂದು ಇಚ್ಛಿಪಟ್ಟ. ಹುಸೇನ್‌ಷರ್ಕಿ ಜುಗನಿಗೆ ಆಶ್ರಯಕೊಟ್ಟವನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತು ಓಡಿಹೋದ. ಹೊಂದಾಣಿಕೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳದಿದ್ದರಿಂದ ಅವನು ಆಜನ್ಮ ಪರ್ಯಂತ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಹುಸೇನ್‌ಷಾ ದೊರೆಯ ಪಿಂಚಣಿದಾರನಾಗಿ ಬಾಳು ಸವೆಸಬೇಕಾಯಿತು. ಮತ್ತೆ ಬಂಗಾಲದ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್‌ಷಾ ಸಂಧಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸಿಕಂದರನಿಗೆ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸಿದ.

ಸಿಕಂದರ್ ತನ್ನ ಇತಿಮಿತಿಗಳನ್ನು ಬಲ್ಲವನಾಗಿ ಇತರ ಮುಸ್ಲಿಮ್ ರಾಜರೊಂದಿಗೆ ಉದಾರನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ. ಯಾವುದೇ ಹೆಜ್ಜೆಯನ್ನು ಅವನು ಹಲವುಸಲ ಯೋಚಿಸಿ ಇಡುತ್ತಿದ್ದ. ಅಂತೆಯೇ ಮಾಳವಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಅವಕಾಶಗಳನ್ನು ದಿಢೀರ್ ಎಂದು ಸ್ವೀಕರಿಸದೆ ನಿಧಾನವಾಗಿ ಅದನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ, ಅದಕ್ಕೆ ಅವನನ್ನು ಯಾರೂ ಆಕ್ಷೇಪಿಸಲಿಲ್ಲ. ಚಂದೇರಿ ಕೋಟೆ ನಿರಾತಂಕವಾಗಿ ಅವನ ಕೈವಶವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಸಿಕಂದರ್ ಇಷ್ಟು ಉದಾರಿಯಾಗಿ ರಾಜಪೂತರ ಬಗೆಗೆ ವರ್ತಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅವರನ್ನು ನಾಶಮಾಡಬೇಕೆಂದು, ಅವರ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ. ರಜಪೂತರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಸಂಸ್ಥಾನ ಹಾಗೂ ಉತ್ಗೀರ್ ಮತ್ತು ನರವರ್ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ವಾಘೇಲ್ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಮೇಲೂ ಹಲವು ಧಾಳಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಮಾಳವರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ತನ್ನ ಅಮೀರರನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಹಳೆಯ ಹಾಳಾದ ದೆಹಲಿಗಿಂತ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಸ್ಥಳವಾಗುವಂತಹ, ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗಾಗಿ ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತಹ ಸ್ಥಳವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಗಾಗಿ ಆರಿಸಿದ. ಅಂತೆಯೇ ಸಂಭಲ್‌ಗೆ ತನ್ನ ವಾಸಸ್ಥಳವನ್ನು 1499ರಲ್ಲಿ ಬದಲಾಯಿಸಿದ. ರಜಪೂತರ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸುವುದಕ್ಕೆ ಇದರಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾಯಿತು. ಆದರೂ ಅದಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಉತ್ತಮವೆಂದು 1504ರಲ್ಲಿ ಆಗ್ರ ನಗರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಗೆ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿದ. ಹೀಗೆ ಮಾಡುವಾಗಲೂ ಗಂಡಾಂತರಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಏಕೆಂದರೆ ಆಗ್ರ ಮೊದಲು ಔಧ್ (ಅಯೋಧ್ಯಾ) ರಾಜ್ಯದ ಸಾಮಂತನಾದ ಬಯಾನದ ಅಮೀರನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿತ್ತು. ಬಯಾನದ ಅಮೀರ ಸುಲ್ತಾನ್‌ಷರಫ್ ತನ್ನ ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಜಲೇಸರ್, ಛಂದ್ವಾರ್, ಮರೇಡ್ರಾ ಹಾಗೂ ಸಾಕೇತ್ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಬದಲಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು, ಆಗ್ರವನ್ನು ಸಿಕಂದರನಿಗೆ ಕೊಡಲು ಒಪ್ಪಿದ್ದ. ನವನಗರ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಮೇಲೆ ಸುಲ್ತಾನ್‌ಷರಫ್ ಒಪ್ಪಿಗೆಯನ್ನು ಮುರಿದು ವಿರೋಧಿಸಿ ನಿಂತ. ಆಗ ಸಿಕಂದರ್ ಅವನನ್ನೂ ಅವನ ಸಾಮಂತ ಹಯಬತ್‌ಖಾನ್ ಜಿಲ್ವಾನೀ ಇಬ್ಬರನ್ನೂ ಆಗ್ರದಿಂದ ಹೊರ ಹಾಕಿ ಆಗ್ರವನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಭದ್ರಪಡಿಸಿದ.

ಸಿಕಂದರ್ ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸುಧಾರಿಸಿದ. ಆಫ್ಘನ್ ರಾಜರುಗಳಿಗೆ – ಸಾಮಂತರಿಗೆ – ವಿಶ್ವಾಸ ಹಾಗೂ ಮೇಲಧಿಕಾರಸ್ಥಾನದ ಗೌರವಘನತೆಗಳ ಬಗೆಗೂ ಬಾಗಿ ನಡೆಯುವುದರ ಬಗೆಗೂ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಕಲಿಕೆಗೊಳಪಡಿಸಿದ. ದಾಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಂಚಿಹೋಗಿದ್ದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಜೋನ್‌ಪುರ ಗೆಲ್ಲುವುದರ ಮೂಲಕ ಒಂದುಗೂಡಿಸಿದ, ಪುನರೈಕ್ಯ ಸಾಧಿಸಿದ. ಸಾಮಂತರು ಆಯವ್ಯಯ ಪಟ್ಟಿ ಸಲ್ಲಿಸುವಂತೆ ಆಜ್ಞೆ ಜಾರಿ ಮಾಡಿದ. ಹೀಗೆ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಯಾರೊಂದಿಗೂ ಮುಖಾಮುಖಿ ಜಗಳಕ್ಕೆ ಎಡೆಕೊಡಲಿಲ್ಲ. ಹಿರಿಯ ಜನರನ್ನು ಆದರಿಸಿ ಕಿರಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸಿದ. ರಾಜ್ಯದ ಒಳಹೊರ ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಇಲಾಖೆಯನ್ನೇ ತೆರೆದು ಗುಪ್ತವಾರ್ತಾಮಾಹಿತಿಯ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಸುಸಂಬದ್ಧತೆಯನ್ನು ತಂದ. ಪ್ರತಿನಿತ್ಯ ರಾಜನಿಗೆ ಸಮಾಚಾರವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ, ಅಂದಂದಿನ ಧಾರಣೆಗಳ ಏರಿಳಿತ ತಿಳಿಸುವ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಚಲನವಲನಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಸಭೆಗಳು ಆಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಏನಾದರೂ ತಪ್ಪು ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರೆ ರಾಜ ಕೂಡಲೆ ಕಾರ್ಯಪ್ರವೃತ್ತನಾಗಿ ಅದನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಆತ ನ್ಯಾಯ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ತಾರತಮ್ಯವನ್ನು ಮಾಡಲಿಲ್ಲ, ಸ್ಥಾನ ಮಾನಗಳಿಗೆ ಲಕ್ಷ್ಯಗೊಟ್ಟು ಪಕ್ಷಪಾತ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ನ್ಯಾಯನಿರ್ಣಯಕ್ಕಾಗಿ ರಾಜ ವಿಶೇಷ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ್ದ. ನ್ಯಾಯ ಮಾರ್ಗ ತಪ್ಪಬಾರದೆಂದು ತಾನೇ ಆಗೀಗ ಆ ಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲುಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಸಿಕಂದರನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲ ಶಾಂತಿ ಹಾಗೂ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಯುಗ ಎನ್ನಿಸಿತ್ತು. ಮಳೆ ಬೆಳೆಗಳಿಂದಲೂ ಸಮೃದ್ಧಿಯಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು. ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಗೀತ, ಕಲೆ, ಶಾಸ್ತ್ರಗಳೆಲ್ಲ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಪಡೆದವು. ಸಂಸ್ಕೃತ ಕೃತಿಗಳು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುವಾದಗೊಂಡವು. ಸುಲ್ತಾನ ಸ್ವತಃ ಕವಿಯಾಗಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಕವಿಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯವನ್ನಿತ್ತು ಬೆಳೆಸಿದ. ದೂರದೂರದಿಂದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಆಶ್ರಯ ಬಯಸಿ ಅವನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಹಿಂದು ಮುಸಲ್ಮಾನರಲ್ಲಿ ಹೊಂದಾಣಿಕೆಗೆ, ಮಧುರ ಬಾಂಧವ್ಯಕ್ಕೆ ಜೀವ ಬಂತು. ಮದನ್–ಆಷ್–ಷಿಫಾ–ಯಿ–ಷಿಕಂದರ್ ಹಾಗೂ ಲಹಜಾತ್–ಇ–ಸಿಕಂದರ್‌ಷಾಹಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ. ಗುಲ್‌ರುಖ್ ಎಂಬ ಕಾವ್ಯನಾಮದಿಂದ ಕಾವ್ಯ ಬರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಈತ 1517 ನವೆಂಬರ್ 21ರಂದು ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ.

ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಲೋದಿ: 1517–26. ತಂದೆಯ ಮರಣಾನಂತರ ಯಾವುದೇ ಆತಂಕಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸದೆ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಸಿಂಹಾಸನ ಅಲಂಕರಿಸಿದ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ತಾನೂ ತನ್ನ ತಮ್ಮ ಜಲಾಲ್‌ಖಾನ್ ಇಬ್ಬರೂ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನಡೆಸುವುದಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿ ಸೋದರನನ್ನು ಜೋನ್‌ಪುರದ ಸಿಂಹಾಸನದಲ್ಲಿ ಕೂಡಿಸಿದ. ಅವನು ಅಲ್ಲಿ ಭದ್ರವಾಗುವ ಮೊದಲೇ ಕೆಲ ಜಾಣ ಅಮೀರರ ಸಲಹೆಯ ಮೇರೆಗೆ ತನ್ನ ತಪ್ಪನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸೋದರನಲ್ಲಿಗೆ ಕೆಲವು ಜನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ–ಶ್ರೀಮಂತ ನವಾಬರ ಆಯೋಗ ಕಳಿಸಿ ತನ್ನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವ ಅಂಗೀಕರಿಸುವಂತೆ ಸೂಚಿಸಿದ. ಜಲಾಲ್ ಅದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ರಾಜನ ಆಡಳಿತ ವಿಧಾನಕ್ಕೆ ಹೆದರಿದ ಜಲಾಲ್ ಜೋನ್‌ಪುರ ಬಿಟ್ಟು ತನ್ನ ಮೊದಲ ಮಂಡಲ ಕಾಲ್ಪಿಗೆ ಹೋದನು. ಅನಂತರ ಆಜಮ್ ಹುಮಾಯೂನ್ ಸರ್ವಾನೀ ಎಂಬ ಅಮೀರನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಔಧ್ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಗೆದ್ದ. ಇದನ್ನು ಕಂಡು ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಆಜಮ್ ಹುಮಾಯೂನನನ್ನು ತನ್ನ ಕಡೆಗೆ ಒಲಿಸಿಕೊಂಡ. ಆಗ ಜಲಾಲ್ ಕಾಲ್ಪಿ ಹಾಗೂ ಔದ್ ಬಿಟ್ಟು ರಾಜಧಾನಿ ಆಗ್ರಕ್ಕೆ ಹೋದ. ಅಲ್ಲಿ ಇಬ್ರಾಹಿಮನ ಸೇನಾಪತಿ ಮಲೀಕ್ ಆದಮ್ ಅವನಿಗೆ ಕೇವಲ ಕಾಲ್ಪಿ ಸಂಸ್ಥಾನದಿಂದ ಸಂತುಷ್ಟನಾಗುವಂತೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. ಆದರೆ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋದ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಹಿಂದಿರುಗಿದಕೂಡಲೇ ಈ ಏರ್ಪಾಡನ್ನು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಜಲಾಲ್ ಗ್ವಾಲಿಯರಿಗೆ ಓಡಿಹೋದ, ಅಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲದೆ ಮುಂದಕ್ಕೆ ಮಾಳವಕ್ಕೆ ಹೋದ. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೆ ತಿರಸ್ಕಾರ ಕಾಯ್ದಿತ್ತು. ಅಂತೆಯೇ ಅಲ್ಲಿಯೂ ನಿಲ್ಲದೆ ಗೊಂಡರ ಅರಣ್ಯಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋದ. ಆ ಗೊಂಡರು ಅವನನ್ನು ಹಿಡಿದು ರಾಜನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದರು. ಅವನನ್ನು ಇತರ ಸೋದರರನ್ನು ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಬಂದಿಯಾಗಿಸಿಟ್ಟು ಹಾನ್ಸಿ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಿದ. ಆದರೆ ಅವನು ಆ ಸ್ಥಳ ಮುಟ್ಟುವ ದಾರಿಯಲ್ಲೇ ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟ.

ಜಲಾಲ್ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಆಶ್ರಯಪಡೆದಿದ್ದ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಸಂಸ್ಥಾನ ಇಬ್ರಾಹಿಮನ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಬಿದ್ದು, ಅದನ್ನು ಗೆಲ್ಲುವುದಕ್ಕೆ ಅದೊಂದು ನೆಪವಾಯಿತು. ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಗೆಲ್ಲಬೇಕೆಂಬ ಸಿಕಂದರನ ಆಸೆ ಅವನ ಮಗನ ಮುಖಾಂತರ ಈಡೇರಿತು. ಅದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮೇವಾರದ ರಾಣಾಸಿಂಗನನ್ನು ಗೆಲ್ಲಲಾಗದೆ, ದಂಡೆತ್ತಿಹೋದ ಅವನ ಸೇನೆ ಸೋತು ಹಿಂದಿರುಗಿತು.

ಜಲಾಲ್‌ಖಾನನ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಇಬ್ರಾಹಿಮನ ಮೇಲೆ ವಿಶೇಷ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿತು. ಅವನು ತನ್ನ ತಂದೆಯ ದೊಡ್ಡಮನಸ್ಸನ್ನು ಮರೆತು ಆಸ್ಥಾನದ ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಸಂಶಯದಿಂದ ನೋಡತೊಡಗಿದ. ತನ್ನಲ್ಲೂ ಅವರಲ್ಲೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಶ್ರೀಮಂತ ನವಾಬರಲ್ಲಿ ಐಕ್ಯ ಸಂಬಂಧ ಮರೆತು ಆಳುವ, ಆಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಅರಸ ಹಾಗೂ ಸೇವಕರ ಅಂತರ ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡ. ತನ್ಮೂಲಕ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಅಸಂತೃಪ್ತತೆಯ ವಾತಾವರಣ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಯಿತು. ತುರ್ಕಿಯರ ಹಾಗೂ ಆಫ್ಘನರ ಆಧಿಪತ್ಯದ ಜ್ವಾಲೆಯೂ ಒಳಗೊಳಗೆ ಹೆಚ್ಚತೊಡಗಿತು. ಜಲಾಲ್‌ಖಾನನನ್ನು ಸೋಲಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಮಾಡಿದ ಅನಂತರ ಇವನ ಕಡೆಗೆ ಒಲಿದ ಆಜಮ್ ಹುಮಾಯೂನ್ ಸರ್ವಾನೀ ಮತ್ತು ತಂದೆ ಸಿಕಂದರ್‌ಷಾನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ಮಿಯಾನ್ ಭುವನನ್ನು ಜೈಲಿನಲ್ಲಿಟ್ಟ, ಅವನ ಸ್ವೇಚ್ಛಾಚಾರ, ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಗಳು ಪ್ರತಿಭಟನೆಗೆ ಕಾರಣವಾದುವು. ಇದನ್ನು ಆಜಮ್ ಹುಮಾಯೂನ್ ಸರ್ವಾನೀಯ ಪುತ್ರ ಇಸ್ಲಾಮ್‌ಖಾನ್ ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ ನಿಂತ. ಇಬ್ಬರು ಲೋದಿ ರಾಜರು, ಇಬ್ರಾಹಿಮನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪ ಹಾಗೂ ಒಬ್ಬ ಸೋದರ ಬೆಂಬಲಿಸಿ ನಿಂತರು. ಕೆಲವರು ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆ ವಹಿಸಿ ರಾಜನಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಹೇಳಿದರು. ಆದರೆ ರಾಜ ಯಾವುದಕ್ಕೂ ಒಪ್ಪದೆ ಪ್ರತಿಭಟನಾಕಾರರನ್ನು ದೇಶದ್ರೋಹಿಗಳೆಂದು ಘೋಷಿಸಿ ತನ್ನ ಅಧೀನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾದ ರಾಜ್ಯಪಾಲರಾದ ದರ್ಯಾಖಾನ್ ಲೋಹಾನಿ (ಬಿಹಾರ್), ನಾಶಿರಖಾನ್ ಲೋಹಾನಿ (ಘಜಿಪುರ) ಮತ್ತು ಷೇಕ್‌ಮಹಮ್ಮೂದ್ ಥರ್ಮೂಲಿ ಇವರಿಗೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಲು ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದ. ಘನಘೋರ ಯುದ್ಧ ನಡೆದು ರಕ್ತದ ಕಾಲುವೆ ಹರಿಯಿತು. 10,000 ಆಫ್ಘನ್ ಯೋಧರು ಮಡಿದರೆಂದು ಒಂದು ವರದಿ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಭಟನಾ ಕಾರರು ಸೋತು ಇಸ್ಲಾಮ್‌ಖಾನ್ ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟ.

ಪ್ರತಿಭಟನೆಯ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಲೆಕ್ಕಿಸದೆ ಗೆಲುವಿನ ಮತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಇನ್ನಷ್ಟು ನಿಷ್ಕರುಣಾ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನಡೆದುಕೊಂಡು ಮಿಯಾನ್ ಭುವನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿದ. ಕೈದಿಯಾಗಿದ್ದ ಆಜಮ್ ಹುಮಾಯೂನ್ ಬಂದೀಖಾನೆಯಲ್ಲಿ ಮರಣವನ್ನಪ್ಪುವಂತೆ ನೋಡಿಕೊಂಡ. ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಅಜ್ಜ ಮಿಯಾನ್‌ಹುಸೈನ್ ಫರ್ಮೂಲೀ ಎಂಬವವನ್ನು ಚಂದೇರಿಯಲ್ಲಿ ಕೊಲ್ಲಿಸಿದ. ಈ ಕಾರ್ಯಗಳು ಅವನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲಿ, ಶ್ರೀಮಂತ ಪ್ರಜೆಗಳಲ್ಲಿ ರೋಷ ಹುಟ್ಟಿಸಿತು. ರಾಜ್ಯದ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಕೆಲ ಮುಖ್ಯ ಲೋದಿ ಹಾಗೂ ಫರ್ಮೂಲಿ ಅಮೀರರಲ್ಲಿ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯುಂಟಾಗಿ ಅವರು ತಮ್ಮಷ್ಟಕ್ಕೆ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದವು. ಅವರು ತಮ್ಮಷ್ಟಕ್ಕೆ ಸಂಘಟಿತರಾದರು. ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಅನತಿಕಾಲದಲ್ಲೇ ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ಇಳಿಸಬೇಕೆಂದಿದ್ದ ದರ್ಯಾಖಾನ್ ಲೋಹಾನಿ ನಿಷ್ಠೆ ತೊಡೆದು ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ಸಾವಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಲು ಅವನ ಪುತ್ರ ಬಹಾರ್‌ಖಾನ್ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿ ಹಲವು ಅಮೀರರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಸುಲ್ತಾನ್‌ಮಹಮ್ಮದ್ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಧರಿಸಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಿದ. ಅವನು ಬಿಹಾರದಿಂದ ರಾಜಸ್ತಾನದ ಸಂಭಲದವರೆಗಿನ ಭೂಭಾಗವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡ. ಅವನು ಸು. 2 ವರ್ಷ ತನ್ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಖುತ್ಬಾ ಓದಿಸಿದ. ಅವನಂತೆಯೆ ಘಾಜಿಪುರದ ನಾಶಿರ್‌ಖಾನ್ ಲೋಹಾನಿ, ಆಜಮ್ ಹುಮಾಯೂನ್ ಸರ್ವಾನೀಯ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಮಗ ಫತೇಖಾನ್ ಮತ್ತು ಷೇರ್‌ಖಾನ್‌ಸೂರ್ (ತರುವಾಯದಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ್ ಷೇರ್‌ಷಾ) ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಘೋಷಿಸಿದರು.

ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಲೋದಿಯ ಸೇನೆ ರಾಜ್ಯದ ಪೂರ್ವ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಮಾಡುತ್ತಿರಲು ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತದ ಒಡೆಯ ದೌಲತ್‌ಖಾನ್ ಲೋದಿ ಬಾಬರ್‌ನೊಂದಿಗೆ ಸಂಧಾನ, ಸಮಾಲೋಚನೆಗಳನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಕಳಿಸಿದ ಕರೆಯ ಆಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿ ಮತ್ತೆ ರಾಜನನ್ನು ಭೇಟಿಯಾಗಲು ಹೋದ ಅವನ ಪುತ್ರ ದಿಲಾವರ್‌ಖಾನ್ ಲೋದಿ ಬಂಧನ ಭಯದಿಂದ ಲಾಹೋರಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಓಡಿಬಂದ. ಆಘಾತವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್‌ನ ಹಿಂಸೆಗಳನ್ನು ಮಗನಿಂದ ಕೇಳಿದ ಅವನು ಇಬ್ರಾಹಿಮ್‌ನೊಂದಿಗೆ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಇರಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದು ಬಗೆದು, ಬಿಹಾರ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಪತಿಗಳ ಹಾಗೆ ಪ್ರತಿಭಟಿಸಲು ತಾಕತ್ತು ಇಲ್ಲವೆಂದು ಅರಿತುಕೊಂಡು ಬಾಬರನಲ್ಲಿ ಸಹಾಯ ಯಾಚಿಸಿದ. ಆ ಕಾರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ತನ್ನ ಮಗನನ್ನು ಕಾಬುಲ್‌ಗೆ ಕಳಿಸಿದ. ಬಾಬರನ ಜೊತೆ ಭೇಟಿ ಆದಮೇಲೆ ದಿಲಾವರ್‌ಖಾನ್ ಲೋದಿಯನ್ನು ಮುಂದೆ ಕೆಲಕಾಲದ ಮೇಲೆ ಬಾಬರ್ ಅವನಿಗೆ ಖಾನ್–ಇ–ಖಾನ್ (ಮುಖ್ಯ ಸೇನಾಪತಿ ಸ್ಥಾನ) ಸ್ಥಾನವಿತ್ತು ಸನ್ಮಾನಿಸಿದ. ಅವನು ಹುಮಾಯೂನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದು ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸಿದ. ಇವನು ಕಾಬುಲಿಗೆ ಹೋದಾಗ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್‌ನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪ ಸಮಯಕ್ಕಾಗಿ ಕಾಯುತ್ತಿದ್ದವನು ಗುಜರಾತದಿಂದ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದ. ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಕಾತರ ಪಡುತ್ತಿದ್ದ ಬಾಬರ್ ಈ ದಾಯಾದಿಗಳ ಸಹಾಯ ಯಾಚನೆಗೆ ಕೂಡಲೆ ಒಪ್ಪಿಗೆಯನ್ನಿತ್ತು 1524ರಲ್ಲಿ ಲಾಹೋರಿನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿಬಂದ. ಅವನಿಗೂ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್‌ನ ಸೇನಾಪತಿ ಬಹಾರ್‌ಖಾನ್ ಲೋದಿಗೂ ಯುದ್ಧವಾಯಿತು. ಇಬ್ರಾಹಿಮ್‌ನ ಸೇನೆ ಸೋತಿತು. ಗೆದ್ದ ಬಾಬರನನ್ನು ದೌಲತ್‌ಖಾನ್ ಲೋದಿ ಮುಲ್ತಾನದ ಕಡೆಗೆ ಓಡಿಹೋದವನು ದೀಪಾಲ್‌ಪುರದಲ್ಲಿ ಬಂದು ಭೇಟಿಯಾದ. ಬಾಬರ್ ದೌಲತ್‌ಖಾನನಿಗೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪುನಃ ಕೊಡದೆ ಅಲ್ಲಿನ ಆಡಳಿತ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಇದನ್ನು ಕಂಡ ದೌಲತ್‌ಖಾನ್ ಬಾಬರನ ಮೇಲೆ ಮುನಿಸುಗೊಂಡು ತನ್ನ ದಾಯಾದಿಯಾದ ಆಲಮ್‌ಖಾನನೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ಸಂಚುಮಾಡಿದ. ಇಬ್ಬರೂ ಸೇರಿ ದೆಹಲಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿದರು. ಈ ಸಂಚಿನ ಪ್ರಕಾರ ಬಾಬರನಿಗೆ ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಆಲಮ್‌ಖಾನ್ ದೌಲತ್‌ಖಾನನಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಶಕ್ತಿಶಾಲಿಯಾದ; 1525ರಲ್ಲಿ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್ ಲೋದಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ದೆಹಲಿ ಆಕ್ರಮಿಸಿದ; ಆದರೆ ಸಹಜವಾಗಿ, ಸರಳ ರೀತಿಯಲ್ಲೇ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್‌ನಿಗೆ ಸೋತ. ಈ ಮಧ್ಯೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬಾಬರ್, ಆಲಮ್‌ಖಾನ್ ಮತ್ತು ದೌಲತ್‌ಖಾನ ನಂಬಿಕೆಗೆ ಯೋಗ್ಯರಲ್ಲವೆಂದೂ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಅವರ ಮೇಲೆ ಭರವಸೆ ಇಡುವಂತಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಬಗೆದು ಸ್ವತಃ ಧಾಳಿಮಾಡಲು ಹೊರಟ. ಮೊದಲು ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ಗೆದ್ದು, ಆಫ್ಘನ್ ವೈರಿಗಳನ್ನು ಸದೆಬಡಿದು ದೆಹಲಿಯತ್ತ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ಬೆಳೆಸಿದ. ದೆಹಲಿಯಿಂದ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್‌ನೂ ತನ್ನ ಸೇನೆಯೊಂದಿಗೆ ಮೊಗಲರನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಮುಂದೆ ನಡೆದ. ಈ ಎರಡೂ ಸೇನೆಗಳು 1526 ಏಪ್ರಿಲ್ 20ರಂದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ರಣಭೂಮಿಯಾದ ಪಾಣಿಪತ್ ಮೈದಾನದಲ್ಲಿ ಸಂಧಿಸಿದವು. ಎರಡರ ಮಧ್ಯೆ ಘೋರಯುದ್ಧವಾಯಿತು. ಆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಇಬ್ರಾಹಿಮ್‌ನ ಸೇನೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಲಾಯಿತು. ದೆಹಲಿಯ ಮೇಲೆ ಮೊಗಲರ ಆಧಿಪತ್ಯಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು **(ನೋಡಿ–ಮೊಗಲರು)**. (ಎಸ್.ಜೆಎ.)

ಲೋಮಥಾಂಗ್: ನೇಪಾಲ ದೇಶದ ಮಸ್ತಂಗ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ, ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಕೋಟೆಯಿಂದ ಆವೃತವಾದ ಒಂದು ನಗರ. ಖಠ್ಮಂಡುವಿನ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಸು.125 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಅತಿ ಎತ್ತರದ ಶಿಖರಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಅನ್ನಪೂರ್ಣ ಶಿಖರದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ 4300 ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದೆ. ಒಬ್ಬ ಕುರುಬನು ಕೊಟ್ಟ ಮಾಹಿತಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅಮೆರಿಕ, ಇಟಲಿ ಮತ್ತು ನೇಪಾಲದ ತಜ್ಞರು, ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಮತ್ತು ಅನ್ವೇಷಕರ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ತಂಡ ಇಲ್ಲಿ 18 ಗುಹಾಲಯಗಳ ಒಂದು ಸಂಕೀರ್ಣವನ್ನು 2007ರ ಏಪ್ರಿಲ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿತು. ಅತ್ಯಂತ ಕುತೂಹಲ ಸಂಗತಿ ಎಂದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಸು.13, 14 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಬಹುದಾದ ಬುದ್ಧನ ಜೀವಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ 55 ವರ್ಣಫಲಕಗಳಿವೆ. ಮತ್ತೂ ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ ಸಂಗತಿಯೆಂದರೆ ಈ ಗುಹಾಲಯಗಳನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಕಡಿದಾದ ಬೆಟ್ಟದ ಊರ್ಧ್ವ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕಡೆದಿರುವುದು. ಈ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಹೋಗುವುದು ದುಸ್ತರ. ಹೀಗಿರುವಲ್ಲಿ ಈ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಗುಹಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಅತಿ ದಿಟ್ಟತನದ ಕಾರ್ಯವೆಂದು ತಂಡದ ಬ್ರಾಟನ್ ಕೋ ಬರನ್ ಎಂಬ ಅಮೆರಿಕದ ಶೋಧಕರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಈ ತಂಡ ಹಿಮಾಚ್ಛಾದಿತ ಪರ್ವತವನ್ನೇರಲು ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಗುದ್ದಲಿ ಮತ್ತು ಹಗ್ಗಗಳಿಂದ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಈ ಗುಹಾಲಯ ತಲುಪಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಫಲಕಗಳಲ್ಲದೆ ಟಿಬೆಟ್ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯ ಗ್ರಂಥಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರ.ಶ. ಪೂರ್ವದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವು ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಪರಂಪರೆಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ನೇಪಾಲ ರಾಜ್ಯದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ನೇವಾರಿ ಕಲಾವಿದರ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮೀರಿಸುತ್ತವೆಯೆಂದು ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಸಂರಕ್ಷಣ ತಜ್ಞರಾದ ಕೋಪನ್‌ರು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಗುಹಾಲಯಗಳ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ದಿಬ್ಬಗಳಿವೆ. 20 ವಸತಿ ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಹಲವು ಅಂತಸ್ತುಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಿಗೆ ಹೋಗಲು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಈ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿನ ಸ್ತೂಪ ಮತ್ತು ಶಿಷ್ಯವೃಂದ ಮತ್ತು ಸೇವಕರೊಡನೆ ಇರುವ ಬುದ್ಧನ ನಾನಾ ಪ್ರಕಾರದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದವು. ಈ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉಪ ಉಷ್ಣವಲಯ ಪ್ರದೇಶದ ತಾಳೆಮರ ಹಾಗೂ ಭಾರತೀಯ ಉಡುಪುಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳಿವೆ. ತಂಡದ ಲಿಗಿಫೀನಿಯವರ ಪ್ರಕಾರ, ಟಿಬೆಟಿನ ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರಗಳಲ್ಲಿಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಗಿಂತ ಮಸ್ತಾನಾಂಗ್ ಬೌದ್ಧ ಗುಹಾಲಯಗಳ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ತೀರ ಭಿನ್ನವಾದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಪರಂಪರೆಯ ಪ್ರಭಾವವಿದೆ. ಈ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯ ಚಿರತೆ, ಹುಲಿ, ಮಂಗ ಮತ್ತು ಜಿಂಕೆ ಎಲ್ಲವೂ ಭಾರತೀಯ ಮಾದರಿಯವು. ಕೆಲವು ಶತಮಾನಗಳ ಹಿಂದಿನ ಅಜಂತಾದ ಗುಹಾ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಇವು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ಶೋಧನ ತಂಡ ಅಮೂಲ್ಯ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷವನ್ನು ಕಳ್ಳ ಸಾಗಾಣಿಕೆಗಾರರಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಲು, ಈ ಗುಹಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣವನ್ನು, ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಚಿರತೆಯ ಪಾದದ ಗುರುತುಗಳಿದ್ದುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಹಿಮಾಚ್ಛಾದಿತ ಚಿರತೆ ಗುಹೆಯೆಂದು ಹೆಸರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಟಿಬೆಟ್ಟಿನ ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥಗಳಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ಸಂಕೀರ್ಣ ನಳಂದ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಂತೆ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಫೀನಿಯವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಅದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಈ ಸಂಕೀರ್ಣ ಬಹಳ ದುಸ್ತರವಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಹಾಳಾಗಲು ಅವಕಾಶವಾಗಿಲ್ಲ. (ಎ.ಎಸ್; ಎನ್.ಎಲ್.)

ಲೋಹವಿಜ್ಞಾನ: ಲೋಹಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ಅದಿರುಗಳಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸಿ ಮಾನವನ ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದಂತೆ ಸಂಸ್ಕರಿಸಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸುವ ಕಲೆಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ತಂತ್ರವಿದ್ಯೆ (ಮೆಟಲರ್ಜಿ). ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಪ್ರಯೋಗಶಾಲೆಯ ಆಸಕ್ತಿಗಿಂತ ವಾಣಿಜ್ಯೋದ್ದೇಶವೇ ಲೋಹವಿಜ್ಞಾನದ ವಿಕಾಸಕ್ಕೆ ಪ್ರಮುಖ ಕಾರಣ. ಇದು ಲೋಹಗಳ ರಾಸಾಯನಿಕ, ಭೌತಿಕ ಹಾಗೂ ಪರಮಾಣುವಿಕ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳು ಮತ್ತು ಲೋಹಗಳ ಸಂಯೋಗದಿಂದ ಮಿಶ್ರಲೋಹ ಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ವಿಧಾನವನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ದ್ಯುತಿ ಹಾಗೂ ಎಲೆಕ್ಟ್ರಾನ್ ಸೂಕ್ಷ್ಮದರ್ಶಕಗಳು, ಎಕ್ಸ್‌ರೇಕಿರಣ ವಿವರ್ತನೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಲೋಹಗಳ ಹಾಗೂ ಮಿಶ್ರಲೋಹಗಳ ಸಂಯೋಜನೆ ಹಾಗೂ ಸ್ಫಟಿಕೀಯ ರಚನೆಯನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವ ಲೋಹರಚನ ವಿಜ್ಞಾನವೂ ಇದರ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಗವಾಗಿದೆ.

ಇತಿಹಾಸ: ಮಾನವನಿಗೆ ಲೋಹಗಳ ಬಗೆಗಿನ ಜ್ಞಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 4000ದಷ್ಟು ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಇತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಮಧ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಂದಿನ ಕೆಲವು ತಾಮ್ರದ ಗಣಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂದು ಅದಿರಿನಿಂದ ತಾಮ್ರವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಿ ಈ ಲೋಹವನ್ನು ಆಯುಧಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಉಪಯೋಗೀ ವಸ್ತುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4000–1400ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನ ಆವಿಷ್ಕಾರವಾಯಿತು. ಹೊಸತಾಗಿ ದೊರೆತ ಇನ್ನೊಂದು ಲೋಹ ತವರವನ್ನು ತಾಮ್ರದೊಡನೆ ಬೆರೆಸಿದಾಗ ಉಂಟಾಗುವ ಈ ಮಿಶ್ರಲೋಹ ತಾಮ್ರಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಗಟ್ಟಿ ಎಂಬ ಅಂಶ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂತು. ಕಂಚಿನ ಹೊಳಪು ಮತ್ತು ನಾದಗಳ ಕಾರಣವಾಗಿ ಅದರ ಉಪಯೋಗ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 1500ರ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಳಕೆಯೂ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಸುಮಾರಾಗಿ ನೈರುತ್ಯ ಯುರೋಪ್ ಹಾಗೂ ಏಷ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1600–600ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಸತುವನ್ನು ಬೆರೆಸಿ ಹಿತ್ತಾಳೆ ಎಂಬ ಒಂದು ಮಿಶ್ರಲೋಹವನ್ನು ರಚಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರ ಆಕರ್ಷಕ ಹೊಳಪಿನಿಂದ ಇದು ಬೇಗನೆ ಜನಪ್ರಿಯವಾಯಿತು. ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಲೋಹವನ್ನು ರೋಮನ್ನರು ಯುದ್ಧಕವಚಗಳು, ನಾಣ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಆಭರಣಗಳಿಗಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.

500ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಗಣಿಗಾರಿಕೆ ಆರಂಭವಾಗಿ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಅದಿರಿನೊಡನೆ ಸೇರಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಸೀಸವನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸಿ ಬೆಳ್ಳಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಲಾಯಿತು. ಲೋಹವನ್ನು ಮಾನವ ಬಳಸಲು ತೊಡಗಿದ ಆದಿಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಚಿನ್ನ ದೊರಕಿತ್ತಾದರೂ ಅದು ಮೆದು ಲೋಹವಾದ್ದರಿಂದ ಅದಕ್ಕೆ ಯುದ್ಧ ಹಾಗೂ ಕೃಷಿಸಂಬಂಧೀ ಉಪಯೋಗವಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಅದು ಕೇವಲ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಲೋಹವಾಗಿ ಉಳಿಯಿತು. ಆದರೆ ಬೆಳ್ಳಿಯನ್ನು ಸಂಸ್ಕರಿಸಲು ಕಲಿತಮೇಲೆ ಚಿನ್ನ ಹಾಗೂ ಬೆಳ್ಳಿಗಳ ಸಂಯೋಜನೆಯಿಂದ ಎಲೆಕ್ಟ್ರಮ್ ಎಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ಮಿಶ್ರಲೋಹವನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಯಿತು.

ಪ್ರಪಂಚದ ಹಲವೆಡೆ ನಾಗರಿಕತೆಗಳು ವಿಕಾಸವಾಗುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಲೋಹಗಳ ಹುಡುಕಾಟದಲ್ಲಿ ಭಾರತವೂ ಹಿಂದೆ ಬೀಳಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರಶ.ಪೂ.1200–1000ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಉಕ್ಕು ಉತ್ಪಾದಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಇದಕ್ಕೂ ಮೊದಲು ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2700–2000) ಜನಸಮುದಾಯ ತಾಮ್ರ ಅದಿರಿನ ಗಣಿಗಾರಿಕೆ, ಲೋಹ ತಯಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಕಮ್ಮಾರಿಕೆಯನ್ನು ಗಣನೀಯ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಸಿದುದಕ್ಕೆ ಗುಜರಾತಿನ ಗಣೇಶ್ವರ (**ನೋಡಿ**) ಮತ್ತು ಬಗಸ್ರ (**ನೋಡಿ**) ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ದೊರೆಕಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಬೆಳ್ಳಿ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳನ್ನೂ ಚಿನ್ನದ ಆಭರಣಗಳನ್ನೂ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ದೆಹಲಿಯ ಸಮೀಪ ಮಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಚಿನ್ನದ ಆಭರಣಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.2700ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿರುವುದು ಮಲ್ಹರ್ (ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ), ಕೊಮಾರನಹಳ್ಳಿ (**ನೋಡಿ**) ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ನಿಖರವಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪ್ರಗತಿಯಲ್ಲಿ ಲೋಹೋತ್ಪಾದನೆಗೆ 6000 ವರ್ಷಗಳ ಇತಿಹಾಸವಿದ್ದರೂ 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತನಕವೂ ಲೋಹಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಒಂದು ಗ್ರಾಮ ಕೈಗಾರಿಕೆಯೆಂದೇ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಕಳೆದ ಎರಡು ಶತಮಾನಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಹಲವಾರು ಸಂಶೋಧನೆಗಳ ಫಲವಾಗಿ ಇಂದು ಲೋಹವಿಜ್ಞಾನ ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಶಾಖೆಯಾಗಿಯೂ ಪದಾರ್ಥವಿಜ್ಞಾನದ ಭಾಗವಾಗಿಯೂ ಬೆಳೆದಿದೆ.

ಲೋಹದ ಅದಿರುಗಳಿಂದ ಲೋಹಗಳನ್ನು ಪೃಥಕ್ಕರಿಸಿ ಶುದ್ಧ ಲೋಹಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಆಹರಣಲೋಹವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ (ಎಕ್‌ಸ್ಟ್ರಾಕ್ಷನ್ ಮೆಟಲರ್ಜಿ) ರಾಸಾಯನಿಕ ಉಷ್ಣಗತಿವಿಜ್ಞಾನ, ಬಲಗತಿವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ರಾಸಾಯನಿಕ ಎಂಜಿನಿಯರಿಂಗ್‌ಗಳ ಸಮರ್ಥ ಬಳಕೆಯಿಂದ ಲೋಹಗಳ ಬಗೆಗಿನ ಜ್ಞಾನ ವೃದ್ಧಿಯಾಗಿ ಹೊಸಹೊಸ ಲೋಹಗಳ ಆವಿಷ್ಕಾರವೂ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಭೌತಿಕ ಲೋಹವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಲೋಹಗಳ ಸಮಗ್ರ ಸೂಕ್ಷ್ಮರಚನೆ ಹಾಗೂ ಪರಮಾಣುವಿಕ ರಚನೆಗಳ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಲೋಹಗಳಲ್ಲದೆ ಸಿರಾಮಿಕ್ಸ್, ಪಾಲಿಮರ್ಸ್ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಸಂಯುಕ್ತ ಪದಾರ್ಥಗಳವರೆಗೂ ಈ ವಿಜ್ಞಾನಶಾಖೆ ಅಗಾಧವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದೆ.

20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಯುಮಿನಿಯಂನ ಬಳಕೆಯ ಬಗೆಗೆ ನಡೆದ ಹಲವಾರು ಸಂಶೋಧನೆಗಳು ಲೋಹರಚನಾವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿ ಉಂಟುಮಾಡಿದುವು. 1906ರಲ್ಲಿ ಬರ್ಲಿನ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಆಲ್‌ಫ್ರೆಡ್ ವಿಲ್ಮ್ ಎಂಬಾತ ಅಲ್ಯುಮಿನಿಯಂ ಜೊತೆಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಮೆಗ್ನೀಷಿಯಂ ಅಥವಾ ತಾಮ್ರ ಸೇರಿಸಿ ತೂಕದಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ ಹೆಚ್ಚಳವಿಲ್ಲದೆ ಡ್ಯುರಾಲ್ಯುಮಿನ್ ಎಂಬ ಒಂದು ಶಕ್ತಿಯುತ ಮಿಶ್ರಲೋಹ ತಯಾರಿಸಿದ. ಈ ಸಂಶೋಧನೆ ಮುಂದೆ ಹಲವಾರು ಉತ್ತಮ ಗುಣಮಟ್ಟದ ಶಕ್ತಿಯುತ ಮಿಶ್ರಲೋಹಗಳ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು.

16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ಇಬ್ಬರು ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಅಲ್ಲಿಯ ತನಕ ಗಳಿಸಿದ್ದ ಲೋಹವಿಜ್ಞಾನದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕ್ರೋಡೀಕರಿಸಿ ಎರಡು ಮಹತ್ತ್ವದ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಇಟಲಿಯ ವಾನ್ನೋಸಿಯೋ ಬಿರಿಂಗುಸಿಯೋ (1480–1537) ಎಂಬಾತನ ಡಿ ಲಾ ಪೈರೋಟೆಕ್ನಿಯಾ (ಪ್ರಕಟಣೆ 1540) ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕ ಹಾಗೂ ಜರ್ಮನಿಯ ಜಾರ್ಜಿಯಸ್ ಅಗ್ರಿಕೊಲೂ (1492–1566) ಎಂಬಾತನ ಡಿ ರಿ ಮೆಟಾಲಿಕಾ ಎಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ಪುಸ್ತಕ ಲೋಹವಿಜ್ಞಾನದ ಮೊದಲ ಗ್ರಂಥಗಳಾಗಿ ದಾಖಲಾದುವು. (ಜಿ.ಆರ್.)

ಲೋಹಾರ ಮನೆತನ: ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳಿದ ಪ್ರಮುಖ ರಾಜವಂಶ. ದರ್ವಾಭಿಸಾರ ಹಾಗೂ ಲೋಹಾರ ಇವು ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಗಳು. ದರ್ವಾಭಿಸಾರ ಝೀಲಂ ನದಿ ತೀರದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ಲೋಹಾರ ಪೂಂಚ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದೆ; ಈ ಎರಡು ನಗರಗಳು ರಾಜಧಾನಿಗಳಾದುದರಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ.

ಲೋಹರಿನ್ ಕಣಿವೆಯಿಂದ ಲೋಹಾರ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಲೋಹಾರ ವಂಶ ದಿಡ್ಡಾ ಮಹಾದೇವಿಯಿಂದ ಬಹಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಇವಳು ಕಾಶ್ಮೀರವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಕ್ಷೇಮಗುಪ್ತ (950–58) ದೊರೆಯನ್ನು ಮದುವೆ ಆಗಿದ್ದಳು. ಇವಳು ಕಾಶ್ಮೀರದ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಖೆಯ ದೊರೆಗಳಾದ ಷಾಹಿ ಮನೆತನದ ಭೀಮಷಾಹಿ ದೊರೆಯ ಮಗಳ ಮಗಳು. ತತ್ಕಾರಣ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಒಂದಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಭೂ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಆಡಳಿತದ ಹೊಂದಾಣಿಕೆಯ ಒಂದು ಚುಕ್ಕಾಣಿ ದೊರೆತಂತಾಯಿತು–ಮೂರು ಮನೆತನಗಳ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧದಿಂದ (ಆ ಮನೆತನಗಳೆಂದರೆ: ಪರ್ವಗುಪ್ತವಂಶ, ಲೋಹಾರವಂಶ ಹಾಗೂ ಷಾಹಿ (ಹಿಂದು ಷಾಹಿ ವಂಶ) ಕಾಶ್ಮೀರದ ರಾಜರ ಆಡಳಿತದ ಮೇಲೆ ಭೀಮಷಾಹಿಗೆ ಒಂದಷ್ಟು ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರಲು ಸಹಾಯವಾಯಿತು. ಇವನು ಮಾರ್ತಾಂಡ (ಬವನ) ಝರಿಗಳ ಹತ್ತಿರ ಬುಮ್ಜು ಎಂಬಲ್ಲಿ ಒಂದು ಭವ್ಯ ವಿಷ್ಣು ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಭೀಮಕೇಶವ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟ. ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಆಡಳಿತ ಆರಂಭವಾದ ಮೇಲೆ ಅದನ್ನು ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಮಹತ್ತ್ವದ ವ್ಯಕ್ತಿಯೊಬ್ಬನ ದರ್ಗ ಆಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯ ಹರ್ಷನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ (1080–1101) ವಿಶೇಷ ಬೆಲೆಯುಳ್ಳ ನಿಧಿನಿದಾನ ಮೌಲಿಕ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ದಿಡ್ಡಾದೇವಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ವಿಶೇಷ ಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆಯಿಂದ ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ನಂಟಸ್ತಿಕೆಗಳಿಂದ ಬಹಳ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸಿದಳು.

ಸಣ್ಣಖುಲ್ಲನಿಂದ ಲೋಹಾರವಂಶ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಆರಂಭದ ಅರಸರು ಸಣ್ಣ ಮಾಂಡಲಿಕ ಮನೆತನದವರಾದುದರಿಂದ ಅಷ್ಟು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದಿಲ್ಲ. ದಿಡ್ಡಾದೇವಿಯ ಪತಿ ಕ್ಷೇಮಗುಪ್ತ ಎಂಟು ವರ್ಷ ಅದಕ್ಷ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿ ಮರಣವನ್ನಪ್ಪಿದ. ಅನಂತರ ಅವನ ಪುತ್ರ ಚಿಕ್ಕ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ದಿಡ್ಡಾದೇವಿ ತನ್ನ ಮಗುವಿನ ರಕ್ಷಕಳಾಗಿ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಳಿದಳು. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಆಡಳಿತದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡ ಬಂದವರನ್ನೆಲ್ಲ ಕಿತ್ತೊಗೆದಳು. ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣ ತನ್ನ ಕೈಯಲ್ಲಿ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿಯಾದ ಫಲ್ಗುಣನನ್ನು ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ಕಿತ್ತೊಗೆದಳು. ಯಶೋಧರನ ದಂಗೆಯನ್ನು ಅಡಗಿಸಿ, ಅವನ ಕಡೆಯ ಕೆಲವರನ್ನು ತನ್ನ ಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಸೆಳೆದುಕೊಂಡು, ಅವರಿಗೆ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಳು. ಅನಂತರ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಅವನು ಷಾಹೀಥಕ್ಕನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ತಲೆಬಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ತಂದ. ಆದರೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಆ ಸ್ಥಾನದಿಂದ ತೆಗೆದು ಹಾಕಲ್ಪಟ್ಟ. ಇವನ ಪೂರ್ವ ಸ್ನೇಹಿತರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ಅವನೊಂದಿಗೆ ದಂಗೆಯೆದ್ದು ಅರಮನೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಿದರು. ಆದರೆ ಇವಳು ಆ ದಂಗೆಯನ್ನು ನಂಬಿಗಸ್ಥ ಮಂತ್ರಿ ನರವಾಹನನ ಸಹಾಯದಿಂದ ತಹಬದಿಗೆ ತಂದಳು. ಕೆಲಸಮಯದಲ್ಲೇ ನರವಾಹನ ರಾಣಿಯ ವಿಶ್ವಾಸವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ತನ್ನ ಆತ್ಮಗೌರವ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಈ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಡಾಮರರೂ (ಉಂಬಳಿದಾರ ಭೂಮಾಲೀಕರು) ದಂಗೆಯೇಳಲು ಹವಣಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಸೇನಾಪತಿ ಠಕ್ಕನ ಸಾವಿನಿಂದಲೂ ರಾಣಿ ತೊಂದರೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದಳು. ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಇವಳು ಫಲ್ಗುಣನನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಕರೆದು ಪುನಃ ಸೇನಾಪತಿಯನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದಳು. ಇವನು ರಾಜಪುರಿಯನ್ನು (ರಾಜಾರಿ ಬೆಟ್ಟಪ್ರದೇಶವನ್ನು) ಗೆದ್ದುಕೊಟ್ಟ.

14 ವರ್ಷ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ನಡೆಸಿದ ರಾಜಕುಮಾರ ಅಭಿಮನ್ಯು 972ರಲ್ಲಿ ನಂದಿಗುಪ್ತ ತ್ರಿಭುವನ ಹಾಗೂ ಭೀಮಗುಪ್ತ ಎಂಬ ಮೂವರು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ನಿಧನನಾದ. ಈ ಘಟನೆ ರಾಣಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಆಘಾತವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು. ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಸಮಯ ಕಳೆದುಹೋಯಿತು. ರಾಜಕೀಯದ ಹರಿತ ಕತ್ತಿಗೆ ನಂದಿಗುಪ್ತ, ತ್ರಿಭುವನ ಹಾಗೂ ಭೀಮಗುಪ್ತ ಒಬ್ಬರಾದ ಮೇಲೆ ಒಬ್ಬರು ಬಲಿಯಾದರು. ಸೇನಾಪತಿ ಫಲ್ಗುಣ ಕೂಡ ಸತ್ತ. 980ರಲ್ಲಿ ದಿಡ್ಡಾದೇವಿ ತಾನೇ ಸ್ವಯಂ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತು ರಾಜ್ಯಭಾರ ನಡೆಸಿದಳು. ಪರ್ಣೋತ್ಸ ದೇಶದ ಖಶರ ತುಂಗನನ್ನು ಇವಳು ತನ್ನ ಮಂತ್ರಿಯನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿಕೊಂಡಳು. ಅವನು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ (ಎಮ್ಮೆಗಳನ್ನು ಕಾಯುವ) ಕೆಳವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟವನಾದುದರಿಂದ ಜನತೆ ಅವನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸಿ ವಿರೋಧಿಸಿತು. ಅಂತೆಯೆ ಅವರು ದಿಡ್ಡಾದೇವಿಯ ಸೋದರ ಉದಯರಾಜನ ಪುತ್ರನಾದ ವಿಗ್ರಹರಾಜನನ್ನು ಕಾಶ್ಮೀರ ರಾಜಕೀಯವನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಲು (ಸರಿಪಡಿಸಲು) ಕರೆತಂದರು. ಇತ್ತ ರಾಜಪುರಿಯ ಪೃಥ್ವೀಪಾಲನನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ ತುಂಗ ತನ್ನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ವಯಸ್ಸಾಗಿ ಮುಪ್ಪನ್ನಡರಿದ ರಾಣಿ ವಿಗ್ರಹರಾಜನ ಸೋದರ ಸಂಗ್ರಾಮರಾಜನನ್ನು ತನ್ನ ತರುವಾಯ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದಳು. ಆತ ಆಕೆಯ ಸೋದರಳಿಯ ಮತ್ತು ಲೋಹಾರ ವಂಶಜಾತ. ರಾಣಿ ನಿಧನಹೊಂದಿದಾಗ(1003) ಸಂಗ್ರಾಮರಾಜ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಏರಿದ. ಆತ ಪಟ್ಟವನ್ನಲಂಕರಿಸುವುದರಿಂದ ಲೋಹಾರ ವಂಶ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಚಲಾಯಿಸಿತು. ಸಂಗ್ರಾಮ ರಾಜ 1003ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು 1028ರ ತನಕ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ. ಈತ ಅದಕ್ಷ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ತುಂಗನು ರಾಜ್ಯದ ಕಡಿವಾಣ ಹಿಡಿದಿದ್ದ. ಆತ 1014ರಲ್ಲಿ ತ್ರಿಲೋಚನಪಾಲ ಷಾಹಿ ದೊರೆಯ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಹೋದ ಮಹಮದ (ಘಜನಿ) ಈ ಇಬ್ಬರ ಸೈನ್ಯವನ್ನೂ ಧೂಳೀಪಟ ಮಾಡಿದ. 1021ರಲ್ಲಿ ಅವನು ಲೋಹ್ಕೋಟ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಮುತ್ತಲು ಹಿಮಾಲಯದ ತಡಿಯವರೆಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಲು ನೆಲೆಯಿಲ್ಲದೆ ಲಾಹೋರಕ್ಕೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಅನಂತರ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದಷ್ಟು ಕಾಲ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ, ದುರಾಡಳಿತ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. (ಎಸ್.ಜಿ.ಪಿ.)

ಲ್ಯಾಟರೈಟ್ ಬೇಬಿ: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ವಿಳ್ಳುಪುರಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬೊಮ್ಮಯರ್‌ಪಾಳಯಂ ಒಡ್ಡೆದಲ್ಲಿಯ ಫೆರಿಕ್ರೀಟ್‌ನಲ್ಲಿ 2001 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 14ರಂದು ಒಂದು ಅನುಮಾನಾಸ್ಪದ ಪ್ರಾಣಿವರ್ಗದ ಪಳೆಯುಳಿಕೆ ಕಂಡುಬಂತು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ

ಫೆರಿಕ್ರೀಟ್ ಶಿಲಾ ಪದರದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಪ್ರಾಣಿಜನ್ಯ ಪಳೆಯುಳಿಕೆ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಪಳೆಯುಳಿಕೆ ಪ್ರಾಣಿ ವರ್ಗದ್ದಾಗಿರಬಹುದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಗೊತ್ತುಮಾಡಲು ಕ್ಷ-ಕಿರಣ, 2ಡಿ ಸ್ಕ್ಯಾನ್, 3ಡಿ ಸ್ಕ್ಯಾನ್, ಫೋಟೋ ಮೈಕ್ರೋಸ್ಕೋಪ್ ಮತ್ತು ಸ್ಕ್ಯಾನಿಂಗ್ ಎಲೆಕ್ಟ್ರಾನ್ ಮೈಕ್ರೋಸ್ಕೋಪ್ (ಎಸ್.ಇ.ಎಮ್.) ಮುಂತಾದ ವೈದ್ಯಕೀಯ-ತಾಂತ್ರಿಕ ವಿಧಾನಗಳಿಂದ ಪರೀಕ್ಷಿಸಲಾಯಿತು. ಕ್ಷ-ಕಿರಣದಿಂದ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಫೆರಿಕ್ರೀಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಪಳೆಯುಳಿಕೆ ಯಿದ್ದುದನ್ನೂ 2ಡಿ ಸ್ಕ್ಯಾನಿಂಗ್‌ನಿಂದ ಈ ಪಳೆಯುಳಿಕೆ ಮಾನವ ತಲೆಬುರುಡೆ ಚಿಪ್ಪೆಂಬುದನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. 3ಡಿ ಸ್ಕ್ಯಾನಿಂಗ್‌ನಿಂದ ಈ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಯ ನೂರಾರು ಛಾಯಾಚಿತ್ರ ಗಳನ್ನು ತೆಗೆದು ಪರೀಕ್ಷಿಸಲಾಗಿ ಇದು ಒಂದು ಮಗುವಿನ ತಲೆ ಬುರುಡೆ ಎಂಬುದು ನಿಶ್ಚಯವಾಯಿತು. ಈ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಯನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದ ರಾಜೇಂದ್ರನ್‌ರವರು ಇದನ್ನು ಲ್ಯಾಟರೈಟ್ ಬೇಬಿ ಎಂದು ನಾಮಕರಣ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಫೋಟೋ ಮೈಕ್ರೋಸ್ಕೋಪಿನಿಂದ ತಲೆಬುರುಡೆಯೊಳಗೆ ಕೊರಳಿನ ಭಾಗದ ಮೂರು ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ತಲೆಬುರುಡೆಯ ಎಲುಬಿನ ರಚನೆ, ರಕ್ತನಾಡಿ, ಒಳಪೊರೆಯ ಜೀವಕೋಶಗಳ ಮುದ್ದರದಾಕೃತಿಯ ಆರ್.ಬಿ.ಸಿ. ಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ತಲೆಬುರುಡೆಯೊಳಗೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಜೀವಾಧಾರಿ ರಚನೆ (ಜೀವಾಣು)ಗಳು ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವೆಲ್ಲದರ ಯಥಾರ್ಥತೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಇಂದಿನ ಗರ್ಭಾಶಯದ ಭ್ರೂಣದ ಮಾನವ ತಲೆಬುರುಡೆಯನ್ನು ಎಸ್.ಇ.ಎಮ್. ವಿಧಾನದಿಂದ ಪರೀಕ್ಷಿಸಲಾಯಿತು. ಇವೆಲ್ಲದರಿಂದ ಫೆರಿಕ್ರೀಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಪಳೆಯುಳಿಕೆ ನಿಸ್ಸಂಶಯವಾಗಿ ಮಾನವ ಶಿಶುವಿನದೆಂದು ತಿಳಿಯಿತು. ಇದು ಉತ್ತಮ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿತವಾದ 5 ತಿಂಗಳ ಮಗುವಿನ ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಪಳೆಯುಳಿಕೆ. ಮಧ್ಯ ಹಿಮಯುಗ ಕಾಲದ ಫೆರಿಕ್ರೀಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಒಂದು ಮಾನವ ಶಿಶುವಿನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆ ಅದರಲ್ಲೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದು ಒಂದು ಅಪೂರ್ವ ಶೋಧನೆ. ಯಾವುದೇ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸಂಗ್ರಹ ಘನೀಕೃತವಾಗಿ ಫೆರಿಕ್ರೀಟ್ ಆದಾಗ ಅದರಲ್ಲಿ ದೈಹಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಉಳಿಯುವುದಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂಬ ಭೂವಿಜ್ಞಾನಿಗಳ ಪೂರ್ವ ಸಿದ್ಧಾಂತವೂ ಸರಿಯಲ್ಲವೆಂದು ಈ ಶೋಧನೆ ತೋರಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ ವಿಧಾನದಿಂದ ಈ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಯ ಕಾಲಮಾನ 0.166±30 ಮಿಲಿಯನ್ ವರ್ಷಗಳೆಂದು ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಹಿಮಯುಗ ಕಾಲವೆಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಈ ಪಳೆಯುಳಿಕೆ ಮಾನವ ವಿಕಾಸ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕ ಮಾನವನ ಆದಿ ಹಂತದ್ದೆಂದು (ಆರ್ಕೇಯಿಕ್ ಹೋಮೋ ಸೇಪಿಯನ್ಸ್) ತಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿಯ ಮಾನವ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಯ ಶೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಎರಡನೆಯದು. 1980ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ನರ್ಮದ ನದಿ ಪ್ರದೇಶದ ಹತ್ನೋರ (**ನೋಡಿ**) ಬಳಿ ಶೋಧಿಸಿದ ಮಾನವ ತಲೆಬುರುಡೆ ಮೊದಲನೆಯದು.

(ಪಿ.ಆರ್.)

ವ

ವಟಗಲ್ಲು: ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಾನ್ವಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. 1916ರಲ್ಲಿ ರಾಬರ್ಟ್ ಬ್ರೂಸ್‌ಫುಟ್ ಇದನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದ. 1988-92ರವರೆಗೆ ಜಿಮ್ ಶೆಫರ್ ಮತ್ತು ಡಿ.ವಿ.ದೇವರಾಜು ಇವರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಒಟ್ಟು 5 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ.

ಹಂತ I (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000ಕ್ಕೂ ಪೂರ್ವಕಾಲ): ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಜನರೇ ವಟಗಲ್ಲಿನ ಪ್ರಥಮ ನಿವಾಸಿಗಳು. ಈ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ಚರ್ಟ್ ಹಾಗೂ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್‌ನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಅಲಗುಗಳು, ಅರ್ಧಚಂದ್ರೋಪಾದಿಯಂಥ ಉಪಕರಣಗಳೊಂದಿಗೆ ತ್ಯಾಜ್ಯಚಕ್ಕೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಉಪಕರಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಬಸಾಲ್ಟ್ ಅಥವಾ ಡಾಲರೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ, ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಚಕ್ಕೆ-ಉಪಕರಣ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಕೆಲವು ದೊರಕಿವೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ತರುವಾಯದಲ್ಲಿ (II ಎ) ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಇದೇ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಕುಪ್ಪಗಲ್ಲು, ಸಂಗನಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಪಾಳವಾಯ್ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣಬಹುದು.

ಹಂತ II ಎ (ಪ್ರಶ.ಪೂ.2700-2300): ಈ ಹಂತದ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ತಿಪ್ಪೆಗುಂಡಿಗಳು. ಶಿಲಾಕೊಡಲಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಆದಿಹಂತದ ಡಾಲರೈಟ್ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಶಿಲಾಕೊಡಲಿಗಳಿದ್ದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಡಾಲರೈಟ್‌ನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಒಂದು ಮಣಿ ದೊರಕಿದೆ. ಎರಡು ಬೀಸುವಕಲ್ಲುಗಳು ಧಾನ್ಯಗಳ ಸೇವನೆಯನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಸ್ಯಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ವಿರಳವಾಗಿವೆ. ಸಮುದ್ರ ಶಂಖದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಎರಡು ಮಣಿಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಈ ಕಾಲದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಒಂದು ಪ್ರಾಣಿ ಗೊಂಬೆ ಗಮನಾರ್ಹ. ಸುಟ್ಟುಹೋದ ಅಡಕೆಯೊಂದು ತಿಪ್ಪೆಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದ್ದು ಇದು ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯದಲ್ಲೇ ಪ್ರಥಮ ಶೋಧವಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೈಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಕೆಲವೊಂದನ್ನು ಮಂದಗತಿಯ ಚಕ್ರದಿಂದಲೂ ತಯಾರಿಸಿರಬಹುದು. ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿವೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹಂತದವರೆಗೆ ಇವುಗಳ ಬಳಕೆ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಒಟ್ಟು 6 ಮಾನವ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಸ್ಥಿ ಮಡಕೆ. ಇನ್ನುಳಿದ ಐದರಲ್ಲಿ ಶವವನ್ನು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳಿ, ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಶವವನ್ನು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ಮಲಗಿಸಿ, ಹೊಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಕೈಗಳನ್ನು ಕತ್ತರಿಯಾಕಾರದಲ್ಲಿರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎರಡು ಶವಗಳ ತಲೆ ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿಯೂ ಇನ್ನೆರಡು ತಲೆ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿಯೂ ಹಾಗೂ ಮತ್ತೆರಡರ ತಲೆ ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವಂತೆ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಶವಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೇರೆ ಯಾವ ವಸ್ತುಗಳೂ ಇಲ್ಲ.

II ಬಿ ಹಂತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2300-2000): ಈ ಹಂತದಲ್ಲೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ತಿಪ್ಪೆಗುಂಡಿಗಳಿವೆ. ಚರ್ಟ್ ಹಾಗೂ ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೀಸುವಕಲ್ಲುಗಳು ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಸಮುದ್ರ ಶಂಖದ ಮಣಿಗಳು, ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಮಣಿಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಲೋಹದ ಅಲಗು ಅಥವಾ ಇನ್ನಿತರ ಉಪಕರಣದಿಂದ ಕೊರೆದು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ ಯೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಅನುಮಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ; ಆದರೆ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಲೋಹದ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಕೆಲವು ನಮೂನೆಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ಕೆಲವು ಹೊಸ ಪಾತ್ರೆ ಪ್ರಕಾರಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಜೋರ್ವೆ ಪ್ರಕಾರದ ಕೆಂಪು ಲೇಪನದ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಹಾಗೂ ನಸುಹಳದಿ ಮೇಲ್ಮೈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು ವಿಪುಲ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಾನವ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗೊಂಬೆಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಭಗ್ನಗೊಂಡ ಸ್ತ್ರೀ ಗೊಂಬೆಯ ಡಿಂಬಭಾಗದಲ್ಲಿ ಧರಿಸಿದ ಬಟ್ಟೆ ಹಾಗೂ ಅದನ್ನು ಬಂಧಿಸಿದ ನಡುಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇದರ ಕೇಶವಿನ್ಯಾಸ ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿಯ ಒಟ್ಟು 17 ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. II ಎ ಹಂತದ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಸಂಪ್ರದಾಯವೇ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಕೆಲ ಶವಗುಂಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗಿದ್ದರೆ, ಕೆಲವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನಿಟ್ಟಿಲ್ಲ. ಶವದ ತಲೆಯನ್ನು ಉತ್ತರ, ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವದಿಶಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವಂತೆ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಶವದೊಂದಿಗೆ ಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯನ್ನಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಮಕ್ಕಳ ಶವಗಳನ್ನು ಮಡಕೆಗಳಲ್ಲಿಟ್ಟು ಶವದ ತಲೆ ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾಗಿದೆ. ಶವದೊಂದಿಗೆ ಒಂದು ಬಟ್ಟಲನ್ನು ಇಡಲಾಗಿದೆ.

ಹಂತ III (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2000 ಅನಂತರದ): ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಿಪ್ಪೆಗುಂಡಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದುವು. ಈ ಗುಂಡಿಗಳ ಉಪಯೋಗ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇವುಗಳು ಮಡಕೆ ಮೊದಲಾದ ತ್ಯಾಜ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ತುಂಬಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ನೆಲದ ಭಾಗಗಳಿದ್ದುವು. ಇವು ವಸತಿ ಸ್ಥಾನದ ಅವಶೇಷಗಳಿರಬಹುದು. ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ತರಹದ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಚೂರುಗಳು, ಅಗೇಟ್‌ಮಣಿಗಳು ಇದ್ದವು. ಈ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳು ವೈವಿಧ್ಯಮಯ. ಚಕ್ಕೆ ಎಬ್ಬಿಸಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ಬೀಸುವಕಲ್ಲುಗಳು, ಮಣಿಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ಆದರೆ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು ಕಡಿಮೆ. ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ಅಗೇಟ್, ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜ್ ಹಾಗೂ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮಣಿಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ಸಮುದ್ರಶಂಖಗಳ ಮಣಿಗಳು ಕಡಿಮೆ. ತಾಮ್ರ/ಕಂಚಿನ ಪದಕ, ಮುರಿಗೆ ತಂತಿ ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣದ ತುಣುಕುಗಳೂ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿವೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ತಿಪ್ಪೆಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟು ಕರಕಾದ ಕಡಲೆ ಹಾಗೂ ರಾಗಿ ಧಾನ್ಯಗಳಿದ್ದುವು. ಕೆಲವೊಂದು ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ, ಕೆಳಗಿನ ಅರ್ಧಭಾಗವನ್ನು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಹಾಗೂ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಸೆಗಣಿಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಜಾಡಿಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಪ್ರಕಾರದ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಜೋರ್ವೆ ಮಾದರಿಯ ಅಲಂಕೃತ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲದೆ ಚಕ್ರದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ತಕಲಿಗಳೂ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ವಿಭಿನ್ನ ಪ್ರಕಾರದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಾನವ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಗೊಂಬೆಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಕೆಲ ಗೊಂಬೆಗಳು ಕೆಂಪು ಜೇಡಿ ಲೇಪನದಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಒಂದು ಸ್ತ್ರೀ ಗೊಂಬೆಯ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರೆಯಿದೆ. ಪುರುಷರ ಗೊಂಬೆಗಳ ಉಬ್ಬಿಕೊಂಡ ಪೃಷ್ಠಭಾಗ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣ. ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಆಕಾರದ ಗೊಂಬೆಗಳಿವೆ. ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಣಿಲುಳ್ಳ ದನಗಳು, ನೀರೆಮ್ಮೆ, ಕುರಿ, ಮೇಕೆ, ಚಿಗರೆ, ಬೆಕ್ಕು (?), ಹಂದಿ, ಕರಡಿ, ನವಿಲು, ಗಿಳಿ, ನಾಯಿ, ಆಮೆ (?) ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿವೆ. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಒಂದು ಫಲಕದ ಮೇಲೆ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರವಿದೆ; ಈ ಚಿತ್ರ ಬಂಡೆ ಚಿತ್ರದ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆಯೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಗೋರಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಹಿಂದಿನ ಹಂತಗಳಿಂದ (II ಎ ಮತ್ತು II) ಬಂದ

ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿ ಮುಂದುವರೆದದ್ದನ್ನು ಈ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಆದರೆ ಈ ಹಂತದ ಎಲ್ಲ ಶವಗಳ ತಲೆ ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾಗಿದೆ. ಮಕ್ಕಳ ಶವಗಳನ್ನು ಮಡಕೆಗಳಲ್ಲಿಡಲಾಗಿದೆ.

ಹಂತ IV (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1500 ಅನಂತರದ): ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಿಪ್ಪೆಗುಂಡಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಬಹಳಷ್ಟು ಕಡಿಮೆ. ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು ವಿರಳವಾಗಿವೆ; ಬಹುಶಃ ಲೋಹದ ಉಪಕರಣಗಳ ಬಳಕೆ ವೃದ್ಧಿಯಾಗಿದ್ದ ಕಾರಣವಿದ್ದಿರಬೇಕು. ತಾಮ್ರ/ಕಂಚು ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅವಶೇಷಗಳು ಹೆಚ್ಚು. ಬೀಸುವ ಕಲ್ಲುಗಳು ಕಡಿಮೆ. ವೈಡೂರ್ಯ, ಡಾಲರೈಟ್ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ/ಕಂಚಿನ ಮಣಿಗಳು ಬಹಳಷ್ಟು ಇದ್ದುವು. ಸಮುದ್ರಶಂಖಗಳ ಮಣಿಗಳು ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಅಗೇಟ್ ಮತ್ತು ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು ಇನ್ನುಳಿದವುಗಳಿಗಿಂತ ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಶಂಖದ ಇನ್ನಿತರ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಇದ್ದುವು. ಹಿಂದಿನ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಸಂಪ್ರದಾಯದಂತೆ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಕುಂಭಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ವಯಸ್ಕರನ್ನು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಹೂಳಿದ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಶವದ ತಲೆ ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು; ಕೈಗಳೆರಡನ್ನು ಕಿಬ್ಬೊಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಕತ್ತರಿಯಾಕಾರದಲ್ಲಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಂದು ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗೋರಿಯನ್ನು ಉತ್ಖನನಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಶವದೊಂದಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಮೊನೆ ಅಥವಾ ಚಾಕು, ಬಂಗಾರದ ಹೊದಿಕೆಯುಳ್ಳ ಬೆಳ್ಳಿಯ ತಂತಿ (ಉಂಗುರ ?), ಮಡಕೆಗಳು ಮುಂತಾದ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದವು. ಈ ನೆಲೆಯ ಸಮೀಪದ ಒಂದು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಗೂಳಿಯ ಕುಟ್ಟುಚಿತ್ರವಿದೆ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ವಡಗಾಂವ್–ಮಾಧವಪುರ: ಬೆಳಗಾಂವಿ ನಗರದ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ವಸತಿನೆಲೆ. 1945ರಲ್ಲಿ ಶೋಧಗೊಂಡ ಈ ನೆಲೆಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಸು.40 ಹೆ. ಕಾಶ್ಯಪ ಗೋತ್ರದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನೋರ್ವ ವಾಜಪೇಯ ಮತ್ತಿತರ 80 ಯಜ್ಞಗಳನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಿದ್ದನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯ ಕಂಬ ಶಾಸನ ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. 1964ರಲ್ಲಿ ಅ.ಸುಂದರ ಅವರು ನಡೆಸಿದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಸಿರಿ ಸತಕಣಿಸ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿರುವ ಸತುವಿನ ಒಂದು ನಾಣ್ಯ ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿತ್ತು. 1972–77ರವರೆಗೆ ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆ ವತಿಯಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು. ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲವನ್ನು ಆದಿ (ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.3ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಮಧ್ಯ (ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.2–ಪ್ರ.ಶ.1ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹಂತಗಳಾಗಿ (ಸು.1–2ನೆಯ ಶತಮಾನ) ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂತ್ಯ ಹಂತದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವೆಂದರೆ, ಇಂಗುಗುಣಿಯಿದ್ದ ಒಂದು ವಿಶಾಲ ಕಟ್ಟಡ, ಉಜ್ಜಯನಿ ಚಿಹ್ನೆಯ 50 ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಮತ್ತು

ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು

ದಂತದ ದಾಳ ಮತ್ತು ಆಟಿಕೆ ಕಾಯಿಗಳಿದ್ದ, ಪ್ರಾಯಶಃ ಸಾರ್ವಜನಿಕವಾದ ಕಟ್ಟಡವೊಂದರ ತಳಗಟ್ಟು ಮತ್ತು ಎರಡು ಕೋಣೆಗಳ ಮನೆಗಳು. ಕೆಲವು ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಬಾವಿಗಳಿದ್ದವು. ಉಳಿದೆರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಲ್ಲ. ಮಧ್ಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ಮಣ್ಣಿನ ನೆಲದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಕುದುರೆ, ಆನೆ, ಸಿಂಹ, ಗೂಳಿ, ಹಕ್ಕಿ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳೀಯ ಹಾಗೂ ಗಾಂಧಾರ, ಅಮರಾವತಿ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಪೌರಾಣಿಕ ದೃಶ್ಯವನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುವ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಫಲಕಗಳು, ಆನೆ ಹಾಗೂ ಮಾವುತನ ಮುದ್ರಿತ ದೃಶ್ಯವುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರು, ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಗೋತಮಿಪುತಸ ವಿಳಿವಾಯಕುರಸ, ವಾಸಿಠೀಪುತಸ ಮತ್ತು ಮಹಾರಥಿಸ ಎಂಬ ಬರೆಹವುಳ್ಳ ಸತುವಿನ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಒಂದು ಕೃತಕ ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯ, ಕ್ಷತ್ರಪರ ಒಂದೆರಡು ನಾಣ್ಯಗಳು, ಚಿನ್ನದ ಸಣ್ಣ ಪದಕ, ಅಶ್ವತ್ಥದ ಎಲೆಯಂತಹ ಕಿವಿಯ ಆಭರಣ, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ನಾನಾ ಪ್ರಕಾರದ ಮಣಿಗಳು, ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಬಣ್ಣದ ದಾನಿಯ ಭಾಗಗಳು, ಕಾವಿ ಬಣ್ಣದ ಲೇಪನದಡಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಳಿಚಿತ್ರಿತ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ– ಇವು ಅಂತ್ಯ ಹಂತದ ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು. ಉಳಿದೆರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಂಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳಿದ್ದವು.

ಈ ನೆಲೆಯ ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಶೋಧನೆಯೆಂದರೆ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡಗಳಿರುವ ಸು.7ಮೀ ಅಗಲದ ದೊಡ್ಡ ಬೀದಿ. ಸು.150 ಮೀ ಉದ್ದದಷ್ಟು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಗೋಚರಿಸಿದೆ.

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಹಿಡಿಕೆಯ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರ

ಇಲ್ಲಿಯ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡ, ನಾಣ್ಯ, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳ ವೈವಿಧ್ಯ, ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಪ್ರಭಾವಗಳು ಈ ನೆಲೆ ಸಮೃದ್ಧ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಸ್ಮಾರಕ ಕಂಬ ಶಾಸನ: ಇಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಶಾಸನವೊಂದು ದೊರೆತಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಬಲಪಾರ್ಯನ ಸ್ನೇಹಿತ ಸಾಕೇತದಿಂದ ಬಂದಿದ್ದ ಸೋಮಯಶಸ್ ಕಠಶಾಖೆಯ (ಯಜುರ್ವೇದ) ಪಂಡಿತ ವಾಜಪೇಯ ಮೊದಲಾದ 80 ಯಜ್ಞಗಳನ್ನೂ ಅನೇಕ ಸತ್ಕರ್ಮಗಳನ್ನೂ ಮಾಡಿದ್ದ. ಇವನ ಮರಣದ ಅನಂತರ ಸಂಬಂಧಿಕರು ಮತ್ತು ಸ್ಥಳೀಯರಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಸ್ಮಾರಕ ಕಂಬ ಇದಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ 10082 ದಿವಸಗಳೆಂದು ಇದೆ. ಇದು ಪ್ರ.ಶ. 105 ನವೆಂಬರ್ 3 ಎಂದು ಶಾಸನತಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ವರಮಿನ್: ಇರಾನಿನ ರಾಜಧಾನಿ ಟೆಹರಾನಿನ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಪದ್ರಿಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 7,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಕೈಗಾರಿಕಾ ನಗರವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾದ ಜನವಾಸ್ತವ್ಯದ ನೆಲೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಭಟ್ಟಿಗಳು, ಗಡಿಗೆ ಮಡಕೆ ತಯಾರಿಕೆಯ ಚಕ್ರಗಳು, ನೂಲು ನೇಯುವ ತಕಲಿಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು, ಈ ನೆಲೆ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಸುಸ್ಪಷ್ಟ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ವರಾಹಮಿಹಿರ: ಸು.6ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಭಾರತದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಹಾಗೂ ಖಗೋಳ ವಿಜ್ಞಾನಿ. ಬೃಹತ್‌ಸಂಹಿತೆ ಎಂಬ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥದ ಕರ್ತೃ. ಆರ್ಯಭಟನ ಸಮಕಾಲೀನ. ಉಜ್ಜಯನಿಯ ಅವಂತೀನಗರ ಇವನ ವಾಸಸ್ಥಾನವಾಗಿತ್ತು. ಇವನ ಪೂರ್ವಿಕರು ಸೂರ್ಯನ ಆರಾಧಕರು. ವೇದಾಧ್ಯಯನ ಇವನ ಆಸಕ್ತಿಯ ವಿಷಯವಾಗಿತ್ತು. ಈತ ರಾಜ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ. 5 ಮತ್ತು 6ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಸಂಧಿಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆರ್ಯಭಟ, ಲಾಟದೇವ ಮೊದಲಾದವರಿಂದ ಪರಿಷ್ಕರಣೆಗೊಂಡು ರಚಿತವಾದ ಪೂರ್ವಿಕರ ಮತಗಳ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳನ್ನು ಐತಿಹಾಸಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ, ಅವುಗಳನ್ನು ಕ್ರೋಢೀಕರಿಸಿ ತನ್ನದೇ ಆದ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಿಂದ ಅವುಗಳ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಕಾರ್ಯದಿಂದ ಹಿಂದಿನ ಜ್ಞಾನಕ್ಷೇತ್ರ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಷ್ಟವಾಗದೆ ಉಳಿದುಬರಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಇವನ ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವಿದೆ.

ಪಂಚಸಿದ್ಧಾಂತಿಕಾ, ಬೃಹಜ್ಜಾತಕ, ಯೋಗಯಾತ್ರಾ, ವಿವಾಹಪಟಲ ಮೊದಲಾದವು ಇವನ ಇತರ ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿಗಳು. ಪಂಚಸಿದ್ಧಾಂತಿಕಾದಲ್ಲಿ 18 ಅಧ್ಯಾಯಗಳಿವೆ. ಗ್ರಹಗಳ ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಮಾಡಲು ಅನುಕೂಲವಾದ ಗ್ರಹಗಣಿತ, ಗ್ರಹಗಳ ವಿಚಾರ, ಸೌರ, ಪೈತಾಮಹ (ಬ್ರಾಹ್ಮ), ವಾಸಿಷ್ಠ, ರೋಮಕ, ಪೌಲಿಶಗಳೆಂಬ ಐದು ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳನ್ನೂ ಖಗೋಳವಿಜ್ಞಾನದ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿ ಅವುಗಳ ಸೂತ್ರಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಕರಣಗಳನ್ನು (ಗಣಕ) ಈ ಕೃತಿಯು ತಿಳಿಸುವುದರಿಂದ ಪಂಚಸಿದ್ಧಾಂತಿಕಾ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಅನ್ವರ್ಥವಾಗಿದೆ. ಬೃಹಜ್ಜಾತಕ ಹೆಸರೇ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಜಾತಕವನ್ನೂ ಫಲಭಾಗವನ್ನೂ ತಿಳಿಸುವ 26 ಅಧ್ಯಾಯಗಳ ಬೃಹತ್ ಗ್ರಂಥ. ರಾಶಿಭೇದ, ಜನ್ಮವಿಧಿ, ಬಾಲಾರಿಷ್ಟ ಮುಂತಾದ ವಿಚಾರಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತವೆ. ಪೂರ್ವಾಚಾರ್ಯರಿಂದ ರಚನೆಗೊಂಡ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಇದನ್ನು ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ನಷ್ಟಜಾತಕವೆಂಬ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜಾತಕವಿಲ್ಲದಿರುವವರಿಗೆ ಫಲವನ್ನು ಹೇಳಿ, ಜಾತಕವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಬಗೆಯನ್ನೂ ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ರೂಪವನ್ನು ಲಘುಜಾತಕ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಇವನೇ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಯಾತ್ರೆಗಳಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವ ಶುಭಕಾಲನಿರ್ಣಯಾದಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡದ್ದು ಇವನ ಯೋಗಯಾತ್ರಾ ಕೃತಿ. ವಿವಾಹಾದಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ವಿಚಾರಗಳು ವಿವಾಹಪಟಲ ಎಂಬ ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿದೆ.

ಬೃಹತ್‌ಸಂಹಿತೆಗೆ ವರಾಹಸಂಹಿತೆ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಇದೆ. ಇದು ತಂತ್ರ, ಹೋರಾ, ಶಾಖಾ ಎಂಬ ಮೂರು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಇವನ ಕೃತಿಗಳ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಪದಗಳ ಬಳಕೆಯನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸಿ ಗ್ರೀಕ್ ಪ್ರಭಾವ ಇವನ ಮೇಲಾಗಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಸ್ಕಂದಗಣಿತವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ ಗ್ರಹಗತಿಗಳನ್ನೂ ಲಗ್ನವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯುವ ಕ್ರಮಗಳನ್ನೂ ಈ ಕೃತಿ ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. 106 ಅಧ್ಯಾಯಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡು 4000 ಶ್ಲೋಕಗಳಿಂದ ರಚನೆಗೊಂಡಿರುವ ಈ ಕೃತಿ ವಿಷಯ ಹಾಗೂ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಕೋಶದ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೃತಿಗಳು ರಚನೆಗೊಂಡಿವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರಮುಖ ಉದಾಹರಣೆ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಚಾವುಂಡರಾಯನ (ಸು.1025) ಲೋಕೋಪಕಾರ ಎಂಬ ಕೃತಿ. *

ವಲ್ಲಭ ಭಾಯಿ ಪಟೇಲ್: 1875–1950. ನಿಷ್ಣಾತ ನ್ಯಾಯವಾದಿ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದ ವೀರ ನಾಯಕರಲ್ಲೊಬ್ಬರು, ಚತುರ ರಾಜಕಾರಣಿ, ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತದ ಉಪಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದವರು. ಸರ್ದಾರ್ ಎಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತರು. ತಂದೆ ಜಾವೇರ್ ಭಾಯಿ ಪಟೇಲ್; ತಾಯಿ ಲಾಡಬಾಯಿ. ಇವರು ತಾಯಿಯ ತವರಾದ ನಡಿಯಾದಲ್ಲಿ (ಗುಜರಾತ್) 1857 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 31ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ಲೇವಾ ಪಾಟೀದಾರ ಮನೆತನದ ಸಾಮಾನ್ಯ ರೈತ. ಇವರು 1857ರ ಪ್ರಥಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಮರದಲ್ಲಿ ಝಾನ್ಸಿ ರಾಣಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾಯಿಯ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಹೋರಾಡಿದ್ದರೆಂದೂ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಇಂದೋರಿನ ಮಲ್ಹಾರರಾವ್ ಹೋಳ್ಕರನಿಂದ ಸೆರೆಯಾಗಿ, ಚದುರಂಗದಾಟದ ಜಾಣ್ಮೆಯಿಂದ ಅವನ ಮನವೊಲಿಸಿಕೊಂಡು ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿದರೆಂದೂ ಅವನು ತನ್ನೊಂದಿಗೆ ಚದರಂಗವನ್ನಾಡಿ ಕೊಂಡಿರಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿದಾಗ ಅದಕ್ಕೊಪ್ಪದೆ ಮನೆಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ರೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಲಾಡಬಾಯಿ ಜಾವೇರ್ ಭಾಯಿಯ ಎರಡನೆಯ ಹೆಂಡತಿ. ಅವರ 5 ಗಂಡು 1 ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳ ಪೈಕಿ ವಲ್ಲಭ ಭಾಯಿ ನಾಲ್ಕನೆ ಯವರು. ಇವರ ಅಣ್ಣ ವಿಠಲಭಾಯಿ ಪಟೇಲ್. ವಲ್ಲಭ ಭಾಯಿ ಪಟೇಲರು ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ತಂದೆಗೆ ಬೇಸಾಯ, ಗೋ ಪಾಲನೆಗಳಲ್ಲಿ ನೆರವಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ನೆಲವನ್ನುನೇರವಾಗಿ ಆಳವಾಗಿ ಸಾಲು ಮಾಡಿ ಉಳುತ್ತಿದ್ದರು: ಗೋ ಪಾಲನೆಯಲ್ಲಿ ನುರಿತಿದ್ದರು. ಪಟೇಲರ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಆರಂಭವಾದದ್ದು ತಡ ವಾಗಿ. ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಶಾಲಾ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು 19ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿಗೆ ಮುಗಿಸಿ ನಡಿಯಾ ಪ್ರೌಢಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ರಿಕ್ಯುಲೇಷನ್ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ತೇರ್ಗಡೆಯಾದರು (1897). ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಇವರು ಮುಂದಾಳುತನದ ಎದೆಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಹಲವು ಬಾರಿ ತೋರಿಸಿದ್ದರು. ಇವರು ಬರೋಡದಲ್ಲಿಯ ಪ್ರೌಢಶಾಲೆಯನ್ನು ಸೇರಿದ ಕೆಲವೇ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಅನ್ಯಾಯವನ್ನು ಸಹಿಸದೆ ಆ ಶಾಲೆಯನ್ನೇ ಬಿಟ್ಟರು. ಇವರಿಗಿದ್ದ ಧೈರ್ಯ ಹಾಗೂ ಕಷ್ಟಸಹಿಷ್ಣು ಮನೋಧರ್ಮಗಳ ಮೇಲೆ ತಂದೆ ತಾಯಿಯರ ಪ್ರಭಾವವಿತ್ತು.

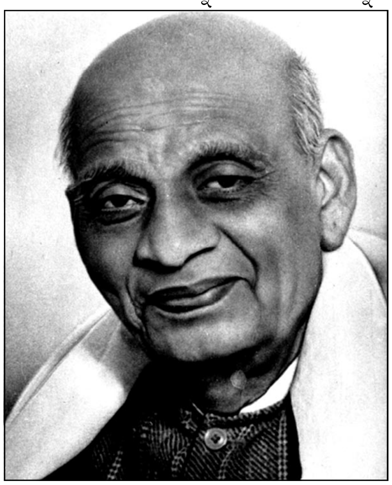

ಮನೆಯಲ್ಲಿನ ಬಡತನದಿಂದಾಗಿ ಇವರು ಉಚ್ಚಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆಯಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ನೌಕರಿ ಸೇರಲಿಚ್ಛಿಸದ ಇವರು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ವಕೀಲಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಅಣ್ಣನಂತೆಯೇ ತಾನೂ ವಕೀಲನಾಗಲಿಚ್ಛಿಸಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಕೀಲಿ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತೀರ್ಣರಾಗಿ (1900) ಗೋಧ್ರಾದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಿ ಆರಂಭಿಸಿ ಯಶಸ್ಸು ಗಳಿಸಿದರು.

ಪಟೇಲರು 1910ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೋದರು. ಪ್ರಥಮ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ನ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಸ್ಥಾನಗಳಿಸಿ ಮೂರು ವರ್ಷದ ಬ್ಯಾರಿಸ್ಟರ್ ಪದವಿಯನ್ನು ಎರಡು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲೇ ಮುಗಿಸಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಅಹಮದಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಿ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಯಶಸ್ಸು, ಧನ ಎರಡನ್ನೂ ಇವರು ಹೇರಳವಾಗಿ ಗಳಿಸಿದರು. ಇವರು ವಿದೇಶದಿಂದ ಹಿಂದಿರುಗುವಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಸಹೋದರ ವಿಠಲ ಭಾಯಿಯವರು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಕಾಲಿಟ್ಟು ಮುಂಬಯಿ ವಿಧಾನ ಸಭೆಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಅಣ್ಣ ತಮ್ಮಂದಿರು ಪರಸ್ಪರ ವಿಚಾರ ವಿನಿಮಯ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಪಟೇಲರು ಅಹಮದಾಬಾದಿಗೆ ಬಂದ ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ವೇಳೆಗೆ ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು.

1917–22ರಲ್ಲಿ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಆಂದೋಲನಗಳು ನಡೆದುವು. ಕ್ಷಾಮ ತಲೆದೋರಿದ್ದ ರಿಂದ ಭೂಕಂದಾಯ ವಿನಾಯತಿಗಾಗಿ ಖೇಡಾ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ನಡೆಯಿತು. ಪಟೇಲರು ತಮ್ಮ ಸಮಯವನ್ನು ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ರಚನಾತ್ಮಕ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಮೀಸಲಾಗಿಟ್ಟು ಹಳ್ಳಿಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಿ ಪ್ರಚಾರ ಭಾಷಣಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ವಿದೇಶಿ ಬಟ್ಟೆಗಳ ಮತ್ತು ಮದ್ಯದ ಅಂಗಡಿಗಳ ಮುಂದೆ ಮುಷ್ಕರಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. 1921ರಲ್ಲಿ ಖಾದಿಯನ್ನು ತೊಟ್ಟರು. ಅನಂತರ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಖಾದಿಯೇ ಇವರ ಉಡುಪಾಯಿತು.

1924–28ರಲ್ಲಿ ಪಟೇಲರು ಅಹಮದಾಬಾದ್ ನಗರಸಭೆಯ ಚುನಾಯಿತ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. ಅಹಮದಾಬಾದಿನ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಹಗಲುರಾತ್ರಿ ದುಡಿದರು. ಬಾರ್ಡೋಲಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ಹುರಿದುಂಬಿಸಿ, ಅವರೂ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸು ವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ಬಾರ್ಡೋಲಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಸರ್ಕಾರ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಮುಂಬಯಿಯ ವಿಧಾನ ಸಭೆಗೆ ಕೆಲವು ಸದಸ್ಯರು ರಾಜೀನಾಮೆ ಕೊಟ್ಟರು. ದಿಲ್ಲಿಯ ವಿಧಾನಸಭೆಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ವಿಠಲ ಭಾಯಿಯವರು ಬಾರ್ಡೋಲಿಯ ಸಮಸ್ಯೆ ತೃಪ್ತಿಕರವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಇತ್ಯರ್ಥವಾಗದಿದ್ದಲ್ಲಿ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಪಾಲುಗೊಳ್ಳುವುದಾಗಿ ಬೆದರಿಕೆ ಹಾಕಿದರು. ಕೊನೆಗೆ ಸರ್ಕಾರ ವಲ್ಲಭಭಾಯಿಯವರೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಬಂತು. ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆದು ಕಂದಾಯದ ಏರಿಕೆಯನ್ನು ಮುಂದೂಡಲಾಯಿತು. ಜಪ್ತಾಗಿದ್ದ ಆಸ್ತಿಯನ್ನು ಜನರಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸಲಾಯಿತು. ಹೋಗಿದ್ದ ನೌಕರಿಗಳು ತಿರುಗಿ ದೊರೆತುವು. ಇದರಿಂದ 80,000 ರೈತರಿಗೆ ನೆಮ್ಮದಿ ಉಂಟಾಯಿತು. ದೇಶ ಕೃತಜ್ಞತೆಯಿಂದ ಪಟೇಲರಿಗೆ ಸರ್ದಾರ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನಿತ್ತಿತು.

1939 ಮಾರ್ಚಿಯಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಉಪ್ಪಿನ ಅನ್ಯಾಯದ ಕಾನೂನನ್ನು ಮುರಿಯಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. 12ರಂದು ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಇವರು ದಂಡಿಗೆ ಹೋಗಲು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿದರು. ಅದರ ಪೂರ್ವಸನ್ನಾಹದ ಭಾರ ಸರ್ದಾರರ ಮೇಲೆ ಬಿತ್ತು. ಪಟೇಲರು ಹಳ್ಳಿ ಹಳ್ಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಭಾಷಣ ಮಾಡಿದರು. ಸರ್ಕಾರದ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದಾಗ ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ದಸ್ತಗಿರಿ ಮಾಡಿ ಇವರಿಗೆ 3 ತಿಂಗಳ ಕಾರಾಗೃಹ ಶಿಕ್ಷೆ ಮತ್ತು 500 ರೂ. ಜುಲ್ಮಾನೆ ವಿಧಿಸಿತು. ಜೂನ್ 2ರಂದು ಇವರ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಯಿತು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರ ನೇತಾ ಮೋತಿಲಾಲ್ ನೆಹರು ಅವರನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಬಂಧಿಸಿತ್ತು. ಅವರು ತಮ್ಮ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪಟೇಲರನ್ನು ನೇಮಿಸಿದರು. ಇಡೀ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಪಟೇಲರು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಸಂಚಾಲಕರಾದರು. 1931 ಮಾರ್ಚಿ 26 ರಂದು ಕರಾಚಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ 46ನೆಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಇವರು ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಗಾಂಧೀಜಿ ಮತ್ತು ಸರ್ದಾರರು 1932 ಜನವರಿಯಿಂದ 1933 ಮೇ ವರೆಗೆ ಯರವಾಡ ಜೈಲಿನಲ್ಲಿ ಬಂಧಿತರಾಗಿದ್ದರು.

1935ರ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಅಧಿನಿಯಮ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಶಾಸನ ಸಭೆಗಳಿಗೆ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿತು. 1936ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಚುನಾವಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತದ 11 ಪ್ರಾಂತಗಳ ಪೈಕಿ 7ರಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿಗೆ ಬಹುಮತ ದೊರೆಯಿತು. ಆ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮಂತ್ರಿ ಮಂಡಲಗಳು ಸ್ಥಾಪಿತವಾದುವು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ವಿಧಾನ ಸಭೆ ಉಪಸಮಿತಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಸರ್ದಾರರು ಈ ಮಂತ್ರಿ ಮಂಡಲಗಳ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರೂ ನಿಯಂತ್ರಕರೂ ಆಗಿದ್ದರು.

ಬ್ರಿಟನ್ 1939 ಸೆಪ್ಟಂಬರ್ 3 ರಂದು ಜರ್ಮನಿಯ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಘೋಷಿಸಿದಾಗ ಭಾರತವೂ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರದಂತೆ ಭಾಗವಹಿಸುವುದಾಗಿ ಭಾರತದ ವೈಸ್‌ರಾಯ್ ಕೇಂದ್ರ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ವಿಧಾನಸಭೆಗಳ ಸಲಹೆ ಕೇಳದೆಯೇ ಸಾರಿದರು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿಗೆ ಇದು ಒಪ್ಪಿಗೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲಗಳು ರಾಜೀನಾಮೆಯಿತ್ತುವು. ಭಾರತ ಆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾಗುವುದನ್ನು ಗಾಂಧಿಯವರು ವಿರೋಧಿಸಿ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ನಾಯಕರು ಜೈಲಿಗೆ ಹೋಗತೊಡಗಿದರು. 1940 ನವೆಂಬರ್ 17ರಂದು ಸರ್ದಾರರು ದಸ್ತಗಿರಿಯಾಗಿ, 1941 ಆಗಸ್ಟ್ 20ರಂದು ಅಸ್ವಸ್ಥತೆಯ ಕಾರಣ ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಭಾರತವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ತೊಲಗಬೇಕೆಂಬ ಗೊತ್ತುವಳಿಯನ್ನು 1942 ಆಗಸ್ಟ್ 8 ರಂದು ಅಖಿಲ ಭಾರತ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿ ಅಂಗೀಕರಿಸಿದಾಗ, ಸರ್ಕಾರ ಸರ್ದಾರರನ್ನೂ ಸಮಿತಿಯ ಇತರ ಸದಸ್ಯರನ್ನೂ ಬಂಧಿಸಿ ಅಹಮದನಗರದ ಹಳೆಯ ಕಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿತು. ಪಟೇಲರು ಸು.3 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಬಂಧನದಲ್ಲಿದ್ದರು.

ಯುದ್ಧಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಾಯಕರ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಗಿ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಸಮಸ್ಯೆಗೆ ಶಾಂತಿಯುತ ಸಂವಿಧಾನಾತ್ಮಕ ಪರಿಹಾರವನ್ನು ಕಂಡು ಹಿಡಿಯಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದಾಗ ಸರ್ದಾರರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಮುಖ್ಯ ವಕ್ತಾರರಲ್ಲೊಬ್ಬರಾಗಿದ್ದರು. 1946 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 2ರಂದು ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಸರ್ಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದಾಗ ಇವರು ಪೊಲೀಸ್ ಇಲಾಖೆಯ ಮಂತ್ರಿ ಆದರು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಉಪಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿ ಗೃಹ, ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನ ಸಮಾಚಾರ ಮತ್ತು ನಿಸ್ತಂತು ವಿಸ್ತರಣ ಇಲಾಖೆಗಳನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟದಲ್ಲಿ ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ವಿಲೀನದ ಜಟಿಲ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಇವರು ಎದುರಿಸ ಬೇಕಾಗಿ ಬಂತು. ಪಟೇಲರು ಚಾಣಾಕ್ಷತೆಯಿಂದ ಅದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿ ಒಂದು ವರ್ಷಕ್ಕೂ ಕಡಿಮೆ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ 562 ಸಂಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು 26 ಆಡಳಿತ ಗುಂಪುಗಳಿಗೆ ಇಳಿಸಿ, ಅವುಗಳ ಸು.8 ಕೋಟಿ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ಲಭ್ಯವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ಇದು ಇವರ ಜೀವನದ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಾಧನೆಯೆನ್ನಬಹುದು. ಭೀಕರವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಪೊಲೀಸ್ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯ ಮೂಲಕ

ಬಗೆಹರಿಸಿ ಅದನ್ನೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಳಿಸಿದ್ದು ಪಟೇಲರ ಧೈರ್ಯ ಸಾಹಸಗಳ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿದೆ. ಸರ್ದಾರರು ಗೃಹ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿ, ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲೇ ಹಿಂದೆಂದೂ ಕಂಡಿರದ ಕೋಮುವಾರು ಕಲಹ ಗಲಭೆಗಳಿಂದ ತತ್ತರಿಸಿ ಹೋಗಿದ್ದ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಸುವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ಶಾಂತಿ ಹಿಂದಿರುಗುವುದಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾದರು. ಭಾರತದ ನವ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ಸುವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ತಳಹದಿಯನ್ನೊದಗಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಹೊಸ ಭಾರತೀಯ ಆಡಳಿತ ಸೇವೆಯನ್ನು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ತಂದರು. ಇವರು 1950 ಡಿಸೆಂಬರ್ 15ರಂದು ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದರು.

ಸರ್ದಾರರನ್ನು ಉಕ್ಕಿನ ಮನುಷ್ಯ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಡಂಭಾಚಾರ, ಬಾಯಿ ಬಡುಕತನಗಳಿಂದ ಇವರು ದೂರವಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಖಂಡಿತವಾದಿ, ಸರಳ, ಸಾಚಾ ಸ್ವಭಾವದವರು. ಹೊರಚರ್ಯೆ ಗಡಸು ಮತ್ತು ಗಂಭೀರವಾಗಿದ್ದರೂ ಅಶಿಕ್ಷಿತರ ಹಾಗೂ ಬಡವರ ಬಗ್ಗೆ ಅಂತರಂಗದಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಅಪಾರ ಕರುಣೆಯಿತ್ತು. ಯಾವುದಾದರೂ ಒಂದು ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಮನಸ್ಸು ಮಾಡಿದರೆ ಅದನ್ನು ಸಾಧಿಸಿಯೇ ತೀರಬೇಕೆಂಬ ಹಠ ಇವರದು. ಸರ್ದಾರರ ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಯಾರಾದರೂ ಅಡ್ಡ ಬಂದರೆ ಅವರಿಗೆ ದೇವರೇ ಗತಿ ಎಂದು ಗಾಂಧೀಜಿ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ಗ್ರಾಮೋದ್ಯೋಗಗಳನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಳಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ನಿಜವಾದ ಸಮಾಜವಾದವಿದೆ ಎಂಬುದು ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಬೃಹತ್ಪ್ರಮಾಣದ ಉತ್ಪಾದನೆಯಿಂದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆದೋರಿರುವ ಅವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿದ್ಯಮಾನಗಳನ್ನು ನಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಿ ನಾವು ಉಂಟುಮಾಡ ಬಯಸುವುದಿಲ್ಲ ಎಂದು ಅಹಮದಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ 1935 ಜನವರಿ 3ರಂದು ಮಾಡಿದ ಭಾಷಣದಲ್ಲಿ ಇವರು ಹೇಳಿದ್ದರು. (ಜಿ.ಎನ್.ಕೆ.)

ವರ್ಜಿಲ್: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.70–19. ರೋಮ್‍ನ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಹಾಕಾವ್ಯ ಈನಿಯಡ್ ರಚಿಸಿದ ಮಹಾಕವಿ. ಉತ್ತರ ಇಟಲಿಯ ಆಂಡೀಸ್ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 70ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಪಬ್ಲಿಯಸ್ ವರ್ಜಿಲಿಯಸ್ ಮ್ಯಾರೋ ಇವನ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು. ಇವನ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ರೆಮೊನಾ ಹಾಗೂ ಮಿಲಾನ್ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಅನಂತರ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ನೇಪಲ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿಯೂ ಅಲಂಕಾರಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ರೋಮ್‍ನಲ್ಲೂ ಅಭ್ಯಸಿಸಿದ. ನ್ಯಾಯವಾದಿಯಾಗಿರ ಬೇಕಾದವನು ನ್ಯಾಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ನಿಂತು ಮಾತನಾಡಲು ಅತ್ಯಂತ ಹಿಂದೆಗೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರಣ, ಕಾವ್ಯಮಾರ್ಗವನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನ ಆರಂಭಿಕ ಕವಿತೆಗಳು ಇವನನ್ನು ಖ್ಯಾತನನ್ನಾಗಿಸಿದರೂ ಇವನಿಗೆ ಕಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ತೀವ್ರ ಆಸಕ್ತಿ ಮುಂದೆ ಈತ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಗಸ್ಟಸ್‍ನ ಆಂತರಿಕ ಸಲಹೆಗಾರನಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಳ್ಳಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು; ಅಲ್ಲದೆ ಇಟಲಿ ಹಾಗೂ ಅದರ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಬರೆಯುವ ಅವಕಾಶವೂ ಲಭಿಸಿತು.

ಈನಿಯಡ್ ಕಾವ್ಯವನ್ನು ಬರೆದು ಮುಗಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆಯೇ ಈತ ನಿಧನನಾದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.19). ದುರದೃಷ್ಟದ ಸಂಗತಿಯೆಂದರೆ ತನ್ನ ಕಾವ್ಯದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಅರಿವಿಲ್ಲದ ಈತ ಇದನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂಬ ಸೂಚನೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ. ಆದರೆ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಗಸ್ಟಸ್ ಇದಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವೀಯದೆ ವರ್ಜಿಲನ ಇಬ್ಬರು ಸ್ನೇಹಿತರಿಗೆ ಈ ಮಹಾಕಾವ್ಯವನ್ನು ಪ್ರಕಟಣೆಗೆ ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಲು ಆದೇಶಿಸಿದ. ಈತನ ಕವಿತ್ವದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಸಾಹಿತ್ಯ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಪರಿಚಯಿಸಿದ್ದು ಇವನ ಎಕಲೋಗಸ್ ಹಾಗೂ ಬ್ಯುಕಲಿಕ್ಸ್ ಕೃತಿಗಳು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.42–35ರ ನಡುವೆ ಇವು ರಚಿತವಾದಂಥವು. ಇಲ್ಲಿನ ಮಹತ್ತ್ವದ 10 ಕವಿತೆಗಳು ಕುರಿ ಕಾಯುವವರ ಜೀವನಚಿತ್ರವನ್ನು ಕೊಡುವಂಥವು. ಇವು ಪ್ಯಾಸ್ಟೋರಲ್ಸ್ ಎಂದು ಖ್ಯಾತವಾಗಿವೆ. ಎಕಲೋಗಸ್‍ನಲ್ಲಿ ಈತ ಥಿಯೋಕ್ರಿಟಸ್‍ನ ಗ್ರೀಕ್ ಪ್ಯಾಸ್ಟೋರಲ್ ಕವಿತೆಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಇವನ ಕೃತಿಗಳು ಇಟಾಲಿಯನ್ ಜೀವನಶೈಲಿಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತವೆ.

ಇವನು ತನ್ನ ಜಾರ್ಜಿಕಸ್ ಕೃತಿಯ ಕವಿತೆಗಳನ್ನು ಬರೆಯಲು ಏಳು ವರ್ಷ ತೆಗೆದು ಕೊಂಡ. ಇದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 29ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಈ ಕವಿತೆಗಳು ರೈತರನ್ನು ಕುರಿತವು. ಬೆಳೆ, ವೈನ್, ಆಲಿವ್ ಮರಗಳು, ಪಶು ಹಾಗೂ ಕುದುರೆ ಸಾಕಣೆ, ಜೇನು ಕೃಷಿ ಮುಂತಾದುವನ್ನು ಕುರಿತ ಮಾಹಿತಿ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಆದರೆ ಇವು ಕೇವಲ ಮಾಹಿತಿ ಸಂಗ್ರಹವಾಗದೆ ಇಟಲಿಯ ಗ್ರಾಮೀಣ ಬದುಕಿನ ಸುಂದರ ಚಿತ್ರಣಗಳಾಗಿವೆ. ಮಾನವನ ಬದುಕಿನ ವಿಭಿನ್ನ ಮುಖಗಳನ್ನೂ ಇವು ಪರಿಚಯಿಸುತ್ತವೆ.

ಇವನ ಮಹಾಕಾವ್ಯ ಈನಿಯಡ್. ಅದರ ಮೊದಲ ಆರು ಅಧ್ಯಾಯಗಳು ಹೋಮರ್‌ನ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಾದ ಒಡಿಸ್ಸಿಯಿಂದಲೂ ಅನಂತರದ ಆರು ಅಧ್ಯಾಯಗಳು ಇಲಿಯಡ್ ನಿಂದಲೂ ನೇರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮ್‍ನ ಆರಂಭ ಕಾಲದಿಂದ ಈತನ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಬದುಕಿನ ಚಿತ್ರಣ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಗ್ರೀಕರ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ರೋಮ್ ನಗರವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದ ವೀರ ಟ್ರೋಜನ್ ಅಥವಾ ಈನಿಯಸ್‍ನ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಈ ಮಹಾಕಾವ್ಯ ನೀಡುತ್ತದೆ. ರೋಮನ್ನರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ದೈವೀಕ ಶಕ್ತಿಗಳುಳ್ಳ ವೀರ ಅಗಸ್ಟಸ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.40–30 ರವರೆಗಿನ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧದಿಂದ ರೋಮನ್ನು ಉಳಿಸಿದ ಕಾರಣ ಅಗಸ್ಟಸ್‍ನಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಸ್ಥಾನಮಾನವಿದೆ.

ಪ್ರಪಂಚದ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಮಹಾನ್ ಕವಿಯಾದ ಡಾಂಟೆ ತನ್ನ ದ ಡಿವೈನ್ ಕಾಮಿಡಿ (1321)ಯಲ್ಲಿ ಈನಿಯಡ್‍ನ 6ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಪುನರುತ್ಥಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಇಟಲಿ ಹಾಗೂ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಇವನ ಎಕಲೋಗಸ್ ಕೃತಿ ಅಲ್ಲಿನ ಪ್ಯಾಸ್ಟೋರಲ್ ಕವಿತೆಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದೆ. ಆಂಗ್ಲ ಕವಿಗಳಿಗೆ ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಈತ ಒಬ್ಬ ಆದರ್ಶ ಕವಿ. ಜಾನ್ ಮಿಲ್ಟನ್ ತನ್ನ ಪ್ಯಾರಡೈಸ್ ಲಾಸ್ಟ್ (1667)ನಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಅನುಕರಿಸಿದ್ದಾನೆ. 1660ರಲ್ಲಿ ಜಾನ್ ಡ್ರೈಡನ್ ಈನಿಯಡ್ ಕಾವ್ಯವನ್ನು ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ಗೆ ಅನುವಾದಿಸಿದ. 1800ರ ಅನಂತರದ ಕವಿಗಳಾದ ವರ್ಡ್ಸ್‌ವರ್ತ್, ಲಾರ್ಡ್ ಟೆನಿಸನ್ ಹಾಗೂ 1900ರ ಅನಂತರದ ಮಹಾನ್ ವಿಮರ್ಶಕ ಟಿ.ಎಸ್.ಎಲಿಯಟ್‍ನಂಥವರೂ ಇವನ ಕಾವ್ಯದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿದ್ದಾರೆ. (ಜಿ.ಎನ್.ಎಸ್‌ಆರ್‌ಐ.)

ವಲ್ಕ ಮೋನಿಕ: ಇಟಲಿಯ ಬ್ರೆಷಿಯ ಪ್ರಾಂತದ ಒಗ್ಲಿಯೊ ನದಿ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿಯ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳು ಯುರೋಪ್ ಖಂಡದಲ್ಲಿಯ ಅತಿ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಬಂಡೆ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇದನ್ನು ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ 1979ರಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆಯ ನೆಲೆಯೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದೆ. ರೋಮನ್ ಸೈನ್ಯ ಆಲ್‍ಪೈನ್ ನದಿ ಬಯಲಿನಿಂದ ಪೋ ನದಿ ಬಯಲಿನ ತನಕ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಆಕ್ರಮಿಸಿತು. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಅಗಸ್ಟ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ನ ಲಾ ತುರುಬಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಒಂದು ಸ್ಮಾರಕದ ಮೇಲೆ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಸೈನ್ಯ ಆಲ್‍ಪೈನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದ ಸಮುದಾಯಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಮುದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಮುನ್ನಿ ಒಂದು. ಹೀಗೆ ಈ ಸಮುದಾಯದ ಐತಿಹಾಸಿಕತೆ ಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಇವರು ಯಾರು, ಎಲ್ಲಿಂದ ಬಂದರು, ಮತ್ತು ಇವರ ಆರಂಭ ಜೀವನದ ಶೈಲಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಈ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಈ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ತುಂಬ ಮಹತ್ವದಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಉದ್ದೇಶ, ಅರ್ಥ, ಉಪಯುಕ್ತತೆ ಹಾಗೂ ಇವು ಧಾರ್ಮಿಕವೇ ಇಲ್ಲವೇ ಕಾಲರೂಪಗಳೇ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ಉದ್ಭವಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಇವುಗಳ ಒಟ್ಟು ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ಹತ್ತಾರು ಸಾವಿರ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಈ ಜನ ಸಮುದಾಯದ 400 ತಲೆಮಾರಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಬಳಪದಕಲ್ಲು (ಶಿಸ್ಟ್) ಮತ್ತು ಮರಳು ಕಲ್ಲು ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಸು.1930ರಲ್ಲಿ ಗಿಯೊವನ್ನಿ ಮರ್‍ರೊ ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಛಾಯಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ. ಆದರೆ ಇವು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ಥಳೀಯರು ಈ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಪಿತೋತಿ, ಎಂದರೆ ಬೊಂಬೆಗಳೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಬ್ರೆಷಿಯ ಪ್ರಾಂತದ ಭೂಗೋಳತಜ್ಞ ಈ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳ ಬಗ್ಗೆ 1909ರಲ್ಲಿ ನೋಡಿ ಕಪೋದಿಪೊಂತೆ ನಗರ ಸಭಾ ಕಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪಿಯಾನಸ್ ದ ಲೇ ಗ್ರಪೆಯಲ್ಲಿಯ 2 ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲಿದ್ದ ಚಿತ್ರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವೃತ್ತಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಅಲ್‍ತಿಮ್ ಮತ್ತು ಶ್ರೌತ್‍ಮನ್, ಬತ್ತಗ್ಲಿಯ, ಬೊನಫಿಸಿ, ಗ್ರಾಸಿಯೊಸಿ ಮತ್ತು ಮರ್‍ರೊ ಮೊದಲಾದ ಇಟಲಿ ಮತ್ತು ಜರ್ಮನಿ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಸಿಂಬರ್ಗೊ, ನಡ್ರೊ, ಪಸಪರ್ದೂ ಮತ್ತು ಸೆಲ್ಲೆರೊ ಮೊದಲಾದ ವಲ್ಕಮೋನಿಕದ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಹುಡುಕಾಡಿದರು. ಹೀಗೆ ಇವರು ಶೋಧಿಸಿದ ಬಂಡೆಚಿತ್ರಗಳ ಬಗ್ಗೆ 1930ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಇಟಲಿ, ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಪೋರ್ಚುಗಲ್ ಮತ್ತು ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮೊದಲಾದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅಧಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ವತ್ ಪ್ರಬಂಧಗಳನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದರು. 1939–40ರ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಇವರು ಇತರ ಹೊಸಸಂಶೋಧಕರೊಡನೆ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. 1955ರಲ್ಲಿ ಲೊಂಬರ್ಡಿಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕ ಕಪೋದಿ ಪೊಂತೆಯಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಉದ್ಯಾನವನವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಸೆಂತ್ರೊ ಕಮ್ಯುನೆಲ್ ದಿ ಸ್ಟುಡಿ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟರಿ ಚ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಅಮ್ಯುನಲ್ ಅನಾಟಿ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಇಟಲಿ ಮತ್ತು ಹಲವಾರು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇವರೊಡನೆ ಸೇರಿಕೊಂಡರು. ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ನೂರಾರು ಶಿರೋನಾಮೆಗಳಿದ್ದರೂ ಕೂಡ ಇವುಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ಕಮುನ್ನಿ ಜನಸಮುದಾಯದ ಇತರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಏನು ಗೊತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರು ಕಪೋದಿ ಪೊಂತೆಯಲ್ಲಿಯ ವಿಯದೆಲೆಸಂತೆ ಒಂದು ಶವ ಸಂಸ್ಕಾರ ನೆಲೆಯನ್ನು ಪೊಪೆ ದಿ ನದ್ರೊದಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಗವಿಯನ್ನು ಮತ್ತಿತರ ಉತ್ಖನನಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದರು. 1983ರಲ್ಲಿ ಸಿಮ್‍ಬರ್ಗೊ ಸಿಂಟೊ ಮತ್ತು ಪಸ್‍ಪರ್ ದೊ ಪ್ರದೇಶದ ಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳ ಸಂಗ್ರಹ ಮಾಡಿದರು. 1988ರಿಂದ ಯುವ ಸಂಶೋಧಕರು ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೂ ಮತ್ತು ವಲ್ಕಮೋನಿಕ ಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳ ನೆಲೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ.

ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆ: ಈ ಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಲು ಎರಡು ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಬಳಸಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ: ಕುಟ್ಟುವಿಕೆ ಮತ್ತು ಕೆರೆಯುವಿಕೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಸೂಕ್ತವಾದ ಕಲ್ಲುಗುಂಡಿನಿಂದ ನೇರವಾಗಿ ಕುಟ್ಟಿ ಕುಟ್ಟಿ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಮೂಡಿಸುವುದು ಅಥವಾ ಒಂದು ಕಲ್ಲನ್ನು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದು ಇನ್ನೊಂದು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಉಳಿಕಲ್ಲಿಗೆ ಕುಟ್ಟುವುದು. ಅತಿಹರಿತವಾದ ಮೊನೆಯುಳ್ಳ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಅಥವಾ ಲೋಹದ ಮೊನಚಿನಿಂದ ಕೆರೆಯುವುದು. ಒಂದೊಂದು ವೇಳೆ ಚಿತ್ರ ತೆಗೆಯುವ ಭಾಗವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ಉಜ್ಜಿ ನಯಮಾಡಿ ಅನಂತರ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯುವುದು. ಈ ವಿಧಾನವನ್ನು ಪೊಲಿಸಾಯರ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಚಿತ್ರದ ಗೆರೆಗಳ ತಗ್ಗುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ಬಣ್ಣವನ್ನು ತುಂಬಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಗಂಡಸಿನ ಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ದಪ್ಪವಾಗಿ ಬಣ್ಣಹಾಕಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು, ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು

ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಅವು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂತಹ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ವಂಶಪಾರಂಪರಿಕ ತರಬೇತಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.10,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಹಿಮಯುಗ ಕೊನೆಗೊಂಡು ಜಿಂಕೆ, ಆಡು. ಎಲ್ಕ್ (ಜಿಂಕೆ ಜಾತಿಯ ಒಂದು ಮೃಗ) ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಇವುಗಳ ಬೇಟೆಗೋಸ್ಕರ ಆ ಕಾಲದ ಜನರು ಬಂದು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಬಾಣ ನಾಟಿದ ಜಿಂಕೆಗಳ ಚಿತ್ರ ಮೊದಲಾದವು ಯೂನೆಬಿಬೊರಿಯೊ ಟರ್ಮನ್ ಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇಂತಹ ಚಿತ್ರಗಳೇ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದವು. ಬ್ರೆನೋವಿನಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಈ ಕಾಲದ ಕಸಾಯಿಖಾನೆಯ ನೆಲೆಯನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಮೀಪದ ಫೊಸೆ ಬಿನದ್ರೊವಿನ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿ ಹರಿತವಾದ ಫ್ಲಿಂಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣ ಇದನ್ನು ಪುಷ್ಟಿಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಇವರೊಡನೆ ಬೇರೆ ಜನಸಮುದಾಯ ಸೇರಿಕೊಂಡು ಒಟ್ಟಿಗೆ ಜೀವನ ನಡೆಸಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವರು ಕಮ್ಯುನಿ ಜನತೆಯ ಹಿಂದಿನ ತಲೆಮಾರಿನವರಾದುದರಿಂದ ಇವರನ್ನು ಕಮುನಿಯರೆಂದೆ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಬ್ರನೊವಿನ್ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ನವ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಜನರಿಗೆ ಕೃಷಿ ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲನೆ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬುಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಉತ್ತರ ಇಟಲಿಯ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಸ್ಟೆರ್ ಮೌತ್ ಜಾರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರಲ್ಲಿ ಇವರ ಸಂಬಂಧವೂ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಪ್‌ನೈನ್ ಜಾಸ್‌ದೊಸ್ ಫಿಲಿಪ್ ಹೋಪಿ ದಿ ನದ್ರೊ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಎರಡು ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ. ಉದಾ: ಕೃಷಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅಗ್ನಿಪೂಜೆ ಅಥವಾ ಸೂರ್ಯಪೂಜೆ, ನಾಯಿಗಳ ಗುಂಪು, ಹಾರುತ್ತಿರುವ ಮಿಡತೆ ಅಥವಾ ದುಂಬಿ ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳು ಕೃಷಿ ಮತ್ತು ಪಶು ಸಂಗೋಪನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ ಎಂದು ಅರ್ಥೈಸಲಾಗಿದೆ. ಅನಂತರದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 4–3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವಲ್ಕಮೋನಿಕ ಪ್ರದೇಶ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಬದಲಾವಣೆ ಕಾಣಬಹುದು. ನಿಲಸಕಲ್ಲುಗಳು, ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಮೂರ್ತಿಯುಳ್ಳ ನಿಲಸಕಲ್ಲುಗಳು ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಕಾರಗಳು ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಡಲಿ, ಕಠಾರಿ, ಭರ್ಜಿ, ಪದಕ ಮೊದಲಾದ ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳು, ನೊಗಕ್ಕೆ ಹೂಡಿದ ಎತ್ತುಗಳು, ಪ್ರಾಣಿ, ಮನುಷ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳು ಈ ಜನರ ದೈವಲೋಕ ಕಲ್ಪನೆ ಮತ್ತು ಲೋಹದ ಆಯುಧಗಳ ಬಳಕೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇದನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ವಲ್ ದವೋಸ್ತಾ, ಅಲ್ತೊಡಿಗೆ, ವ್ಯಾಲಿಸ್, ಸ್ವಿಜ಼ಿರೊ, ವಾಲ್ತನಿಲಿನ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿನಿಲಸುಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ಶಾಸನವಿರುವ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಮುಂದಿನ ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಆಯುಧಗಳ ವೈವಿಧ್ಯ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪ್ರಕಾರದ ಆಯುಧಗಳ ವಿವಿಧ ಮಾದರಿಗಳಿವೆ. ಕಂಚಿನ ಆಯುಧಗಳು ತಾಮ್ರದ ಆಯುಧಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಬಲವಾಗಿ ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಕ್ರಮೇಣ ಲೋಹ ತಂತ್ರದ ಕೈಗಾರಿಕೆ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕಾದುದರಿಂದ ಸೈನ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಬೆಳಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಯೋಧರ ಚಿತ್ರಗಳು ಬರಬರುತ್ತಾ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆ, ನಾಯಿ, ಎತ್ತು, ಗಾಡಿ, ನೆಲಉಳುವ ದೃಶ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಇಂತಹ ಚಿತ್ರಗಳು ಗರ್ದ ಸರೋವರದ ಹತ್ತಿರ ಇವೆ.

ಕಬ್ಬಿಣ ಬಳಕೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಎತ್ತುಗಳ ಬದಲಾಗಿ ಕುದುರೆ ಉಪಯೋಗ, ಅರೆ ಚಕ್ರ ಬಂಡಿಗಳು ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಶಸ್ತ್ರ ಸಹಿತ ಕುದುರೆ ಸವಾರರು, ಯೋಧರ ಸಾಲುಗಳು ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಕಲ್ಲುಗುಳಿಗಳು, ಮನುಷ್ಯ ಪಾದಗಳು, ಚಕ್ರವ್ಯೂಹ, ಕೋಟೆ ಚಿತ್ರಗಳು, ವಾಸದ ಮನೆಗಳು, ಸ್ವಸ್ತಿಕ (   ) ಮಾದರಿ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಿಹ್ನೆಗಳು, ಖಡ್ಗಧಾರಿ ಯೋಧರು ಪದೇ ಪದೇ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ವಸಾಹತು ನೀತಿ: ಒಂದು ದೇಶ ಇನ್ನೊಂದು ದೇಶವನ್ನು ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಶೋಷಿಸುವ ಒಂದು ವ್ಯವಸ್ಥೆ. ಆರ್ಥಿಕ ಲಾಭದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ವಲಸೆ ಬಂದ ಜನ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಮೂಲಕ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿ ಶೋಷಣೆಗೆ ಕಾರಣರಾದರು (ಉದಾ: ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ದ್ವೀಪಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ವಸಾಹತು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದ ಹಾಗೆ; ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಅಥವಾ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ ಖಂಡದಲ್ಲಿ ವಸಾಹತು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಹಾಗೆ). ತರತಮದ ವಾಣಿಜ್ಯ ಒಪ್ಪಂದಗಳು, ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯತೆ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಸೋರಿಕೆಗಳೂ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಹಾದಿಮಾಡಿಕೊಟ್ಟವು. ಅಲ್ಲದೆ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಹಿಡಿತದ ಮೂಲಕ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧಿಕ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೂ ವಸಾಹತುಕರಣವಾಗುತ್ತದೆ.

ಯುದ್ಧತಂತ್ರದಲ್ಲಾದ ಸುಧಾರಣೆ, ಸಿಡಿಮದ್ದಿನ ಬಳಕೆ, ಭೌತಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮುನ್ನಡೆ ಮುಂತಾದ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಪಶ್ಚಿಮ ದೇಶಗಳು ಆಫ್ರೊ–ಏಷ್ಯ ಭೂಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ವಿಸ್ತರಣೆಯ ಮೂಲಕ ಹಿಡಿತ ಸಾಧಿಸಿದವು. ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮಗಳ ಮುಖಾಮುಖಿ ಕೆಲವು ಸಕಾರಾತ್ಮಕ ಫಲಿತಾಂಶಗಳಿಗೆ ಹಾದಿ ಮಾಡಿತು – ಉದಾ: ಆಧುನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣದ ಪ್ರಸಾರ, ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಚಿಂತನೆ, ಆಧುನಿಕ ಸಾರಿಗೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಸಂಪರ್ಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಜ್ಞಾನ–ಇವುಗಳಿಂದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮುನ್ನಡೆಯಾದುದಲ್ಲದೆ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ಬಗೆಗಿನ ಅರಿವೂ ಮೂಡಿತು.

200 ವರ್ಷಗಳ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ (1757–1947) ಭಾರತ ಸಾಮಂತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಮುಕ್ತವಾಯಿತಲ್ಲದೆ ಕಾನೂನು ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಲೌಕಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ, ರಾಜಕೀಯ ಚಿಂತನೆ, ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅರಿವು, ವೈದ್ಯಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಆಧುನಿಕ ಸಾರಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ ಇವುಗಳ ಲಾಭ ಪಡೆದಂತೆ ತೋರಿಬಂದಿತು. ಇವರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪಾರಂಪರಿಕ ಕರಕುಶಲ ಕಲೆಗಳು ಅವನತಿ ಕಂಡವು; ಆಂತರಿಕ ಮತ್ತು ಬಾಹ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕಗಳು ಕುಸಿದವು; ವ್ಯಾಪಾರಿ ಹಾಗೂ ಕುಶಲಕರ್ಮಿ ವರ್ಗಗಳು ಸೊರಗಿದವು. ರೈತಾಪಿ ಜನವರ್ಗ ಕ್ಷೋಭೆಗೊಳಗಾಯಿತು ಹಾಗೂ ಪದೇ ಪದೇ ಬರಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಉಂಟಾಯಿತು. ಹಸಿವಿನಿಂದ ದುರ್ಮರಣಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದವು. ಪಾರಂಪರಿಕ ಪಟ್ಟಣ ಹಾಗೂ ಕೈಗಾರಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳು ನಶಿಸಿದವು. ಸ್ವೇಚ್ಛಾರೂಪದ ಭೂಕಂದಾಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಾಲಬಾಧೆ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು, ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ಭಾರತದ ಸಂಪತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮದ ಪಾಲಾಯಿತು.

18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಬರ್ಟ್ ಕ್ಲೈವ್ ಹಾಗೂ ವಾರನ್ ಹೇಸ್ಟಿಂಗ್ಸ್‌ನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬನಿಯ ಹಾಗೂ ಮಹಾಜನ ವರ್ಗದವರು ವಿಧಿಸಿದ ಅತಿಕಂದಾಯದಿಂದಾಗಿ ಕೃಷಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶವಾಯಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ 1770ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದ ಭೀಕರ ಬರಗಾಲ ಉಂಟಾಗಿ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳೊಳಗೆ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ 3ನೆಯ 1 ಭಾಗ ನಿರ್ನಾಮವಾಯಿತು. 1793ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಶಾಶ್ವತ ಜಮೀನ್ದಾರಿ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ಜಮೀನ್ದಾರರು ನಿರಂಕುಶ ಅಧಿಕಾರ ಪಡೆದುದರಿಂದ ಜಮೀನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಮಾರಾಟವಾಗುವ ಸರಕಾಯಿತು. ಜಮೀನ್ದಾರ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ರೈತರ ನಡುವೆ ಮಧ್ಯವರ್ತಿಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡರು. ಹೀಗೆ ರೈತವರ್ಗದವರು ಶೋಷಣೆಗೊಳಗಾದರು. ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಾಗ ರಿಕಾರ್ಡೊನ ಆರ್ಥಿಕ ಚಿಂತನೆಯನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ರೈತವಾರಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ತರಲಾಯಿತು. ಈ ಮೂಲಕ ಶೇ.50 ಆದಾಯ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲುವುದು; ಕೃಷಿಕಾರರಿಗೆ ಲಾಭ ಹಾಗೂ ಕೃಷಿಕಾರ್ಮಿಕರಿಗೆ ಕೂಲಿ ದೊರೆಯುವಂತೆ ಮಾಡುವುದು ಮನ್ರೊನ ಆಶಯವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮಂತ ಜಮೀನ್ದಾರಿ ವರ್ಗವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿತು. ಭೂಬಾಡಿಗೆಯನ್ನು ಜಮೀನ್ದಾರರು ನಗದು ರೂಪದಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದಾಗ ಕೃಷಿಕಾರರು ಸುಗ್ಗಿಗೆ ಮುನ್ನವೇ ತಮ್ಮ ಬೆಳೆಯನ್ನು ಮಾರಬೇಕಾಯಿತು ಇಲ್ಲವೇ ಅಡವಿಡಬೇಕಾಯಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ರೈತಾಪಿ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಸಾಲಬಾಧೆ ಹಾಗೂ ಬಡತನ ಹೆಚ್ಚಿತು.

ಬ್ರಿಟಿಷ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರೈತಾಪಿ ಜನರು ಜಮೀನ್ದಾರರ, ಸಾಲಗಾರರ, ಧಾನ್ಯ ವರ್ತಕರ ಮತ್ತು ರೆವಿನ್ಯೂ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೆಲ್ಲರ ಶೋಷಣೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದರು. ಈ ರೀತಿ ದಮನಗಳನ್ನು ಸಹಿಸಿಕೊಂಡು ಭಾರತದ ರೈತಾಪಿ ಜನರು ನಿಷ್ಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಕುಳಿತಿರಲಿಲ್ಲ. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಿಂದ ಸು.100 ದಂಗೆಗಳಾಗಿವೆ: ಮೈಸೂರು ದಂಗೆ (1830–31), ಸಂತಾಲ್ ದಂಗೆ (1855), ಇಂಡಿಗೊ ಬೆಳೆಗಾರರ ಮುಷ್ಕರ, ಮಾಪಿಳ್ಳ ದಂಗೆ (19 ಮತ್ತು 20ನೆಯ ಶತಮಾನ), ತೆಲಂಗಾಣ ದಂಗೆ, ಶ್ರೀರಾಮ ರಾಜು ದಂಗೆ ಮುಂತಾದವು.

19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ದ್ವಿತೀಯಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಮೊದಮೊದಲ ಬಂಡವಾಳಗಾರರು ಭಾರತವನ್ನು ಕೈಗಾರಿಕೀಕರಣಗೊಳಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದಾಗ, ಅವಕ್ಕೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ನಾನಾ ರೀತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡಿಯುಂಟುಮಾಡಿತು. ಕೈಗಾರಿಕೀಕರಣ ಆರಂಭವಾಗಲು ಮತ್ತು ಬೆಳೆಯಲು ರಾಷ್ಟ್ರದಿಂದ ರಕ್ಷಣೆ ಆವಶ್ಯಕ. ಮ್ಯಾಂಚೆಸ್ಟರ್–ಲಂಕಾಷೈರ್ ಮಿಲ್ಸ್ ಕಾರ್ಖಾನೆಯ ಆರಂಭದ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ, ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಮೂಲಕ ಲಾಭದಾಯಕವಾಗಿ ರಫ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಭಾರತೀಯ ಜವಳಿ ಉದ್ಯಮದ ಮೇಲೆ ಭಾರಿ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ವಿಧಿಸಿ ಮ್ಯಾಂಚೆಸ್ಟರ್–ಲಂಕಾಷೈರ್ ಮಿಲ್ಲುಗಳಿಗೆ 18ನೆಯ ಶತಮಾನ ಮುಗಿಯುವವರೆಗೆ ರಕ್ಷಣೆ ನೀಡಿತು. ಆದರೆ ಆರಂಭದ ಭಾರತೀಯ ಕೈಗಾರಿಕೋದ್ಯಮಿಗಳು ರಾಷ್ಟ್ರದ ರಕ್ಷಣೆ ಹಾಗೂ ರಿಯಾಯಿತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಬೇಕೆಂದು ಒತ್ತಾಯಿಸಿದಾಗ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ತಟಸ್ಥ ನೀತಿಯ ಅಥವಾ ಮುಕ್ತ ವ್ಯಾಪಾರ ನೀತಿಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾದುದೆಂಬ ಕಾರಣಕೊಟ್ಟು ಕ್ಷಿಪ್ರವಾಗಿ ತಿರಸ್ಕರಿಸಿತು.

ಆದರೆ ಈ ವಾದ ಅನುಕೂಲಸಿಂಧುವಾಗಿತ್ತು. ಉದಾ: ಬಹುತೇಕ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಉದ್ಯಮವಾದ ಪ್ಲಾಂಟೇಷನ್ ಉದ್ಯಮಕ್ಕೆ ರಿಯಾಯಿತಿ ನೀಡುವ ಪ್ರಶ್ನೆ ಬಂದಾಗ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಜಮೀನನ್ನು ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಉಚಿತವಾಗಿ ನೀಡಿದ್ದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಪ್ಲಾಂಟೇಷನ್ (ಬೆಳೆ)ಗಳಿಗೆ ತೆರಿಗೆ ರಿಯಾಯಿತಿಯನ್ನೂ ನೀಡಿತು. ಅಂತೆಯೇ, ನೂರಕ್ಕೆ ನೂರರಷ್ಟು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಉದ್ಯಮವಾದ ರೈಲ್ವೆ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ರೈಲ್ವೆ ಕಂಪನಿಗಳಿಗೂ ಅವುಗಳು ಭಾರಿ ಲಾಭ ಗಳಿಸುತ್ತಿದ್ದರೂ ಆರ್ಥಿಕ ವಿನಾಯಿತಿ ನೀಡಲಾಯಿತು. ದಾದಾಭಾಯಿ ನವರೋಜಿಯವರ ಪಾವರ್ಟಿ ಅಂಡ್ ಅನ್‌ಬ್ರಿಟಿಷ್‌ರೂಲ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ, ವಿಲಿಯಂ

ಡಿಗ್ಬಿಯ ಪ್ರಾಸ್ಪರಸ್ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಇಂಡಿಯ ಮತ್ತು ರಮೇಶ್‌ದತ್ತರ ಎಕನಾಮಿಕ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ (2 ಸಂಪುಟಗಳು) ಎಂಬ ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಕಟವಾದ ಅನಂತರ, ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯಯದ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತಾವಾದಿಗಳೆಲ್ಲರ ಅಂಗೀಕಾರ ಪಡೆಯಿತು. ಭಾರತದಿಂದ ಸಂಪತ್ತು ಹರಿದುಹೋಗುತ್ತಿದ್ದುದು, ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಷೇರುದಾರರಿಗೆ ಲಾಭಾಂಶಗಳು, ಮನೆ ಖರ್ಚು, ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿರುವ ಭಾರತದ ಕಛೇರಿಯ ಖರ್ಚುವೆಚ್ಚಗಳು, ವ್ಯಾಪಾರೀ ಲಾಭಗಳು, ರೈಲ್ವೆ ಕಂಪನಿಗಳಿಗೆ ರಿಯಾಯಿತಿಗಳು ಮತ್ತು ಬಡ್ಡಿ ಗ್ಯಾರಂಟಿ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ವಿಶ್ರಾಂತಿವೇತನ, ಭಾರತಕ್ಕೆ ಒದಗಿಸಿದ ಸಿವಿಲ್ ಮತ್ತು ಮಿಲಿಟರಿ ಕೋಠಿಗಳ ವೆಚ್ಚ, ಭಾರತದ ಸಲುವಾಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ ಸಿವಿಲ್ ಮತ್ತು ಮಿಲಿಟರಿ ಶುಲ್ಕಗಳು ಮತ್ತು ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ, ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ಕೈಗಾರಿಕೋದ್ಯಮಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿದ ಖಾಸಗಿ ವಿದೇಶಿ ಬಂಡವಾಳವೇ ಭಾರತದಿಂದ ಸಂಪತ್ತು ಹರಿದುಹೋಗುವ ಆಕರವಾಯಿತು. ಆಡಂಸ್ಮಿತ್‌ನು ಆರಂಭದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಭುಗಳನ್ನು ಭಾರತದ ಸುಲಿಗೆಕೋರರೆಂದು ಕರೆದಿದ್ದು ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ. 1857ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಲ್‌ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನು ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್ ಡೇಲಿ ಟ್ರಿಬ್ಯೂನ್ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಬರೆದ: (ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ನಿವೃತ್ತ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನೌಕರರಿಗೆ ನೀಡುವ) ಈ ನಿವೃತ್ತಿ ವೇತನಗಳು, ಲಾಭಾಂಶಗಳು ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಪಡೆದಸಾಲದ ಮೇಲಿನ ಬಡ್ಡಿ – ಇವು ಭಾರತದಂಥ ಹದಿನೈದರಿಂದ ಇಪ್ಪತ್ತು ಮಿಲಿಯನ್ ಡಾಲರ್‌ಗಳಷ್ಟನ್ನು ತಿಂದುಹಾಕುತ್ತವೆ. ಪ್ರತಿವರ್ಷ ಸಿವಿಲ್ ಸೇವೆಗಳಿಂದ ನಿವೃತ್ತಿಯಾಗುವವರು ತಮ್ಮ ಸಂಬಳಗಳಿಂದ ಉಳಿತಾಯ ಮಾಡಿದ ಬೃಹತ್ ಮೊತ್ತವನ್ನು ತಮ್ಮೊಡನೆ ಒಯ್ಯುತ್ತಾರೆ; ಇದೂ ಭಾರತದ ಸಂಪತ್ತಿನ ಹೊರಹರಿವಿಗೆ ಸೇರುತ್ತದೆ.(ಎಸ್.ಜಿ.)

ವಸಾಹತು ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಮೇಲೆ ಅಚ್ಚಳಿಯದಂತೆ ಉಳಿಸಿ ಹೋಗಿದ್ದಾರೆ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ಮಹತ್ತ್ವದ ಈ ಪ್ರಭಾವ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ವಸಾಹತು ಆಡಳಿತದ ಮೂಲಕ ಪ್ರವೇಶವನ್ನು ಪಡೆದದ್ದು. ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಚಿತ್ರಕಲೆ ಮತ್ತು ಅಲಂಕಾರ, ಉದ್ಯಾನ ಕಲೆಗಳು ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ, ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಆಡಳಿತ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯೊಳಗೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಭೂಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ದೇಶಿಯ ಕಲಾಶೈಲಿ ಮಾರ್ಪಾಡುಗೊಂಡಿತು.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಆಳಿಕೆಯ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದ ಕಲಾಶೈಲಿಗಳಾದ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಶೈಲಿ, ಡೋರಿಕ್, ಗಾತಿಕ್, ಅಯೋನಿಕ್, ಕಾರಿಂತಿಯನ್, ಗ್ರೀಕೊರೋಮನ್ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಿ ಕಚೇರಿಗಳು, ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ಖಾಸಗಿ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ಚರ್ಚ್‌ಗಳು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ಇದಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ ಕಟ್ಟಡಗಳ ವಿನ್ಯಾಸಕಾರರು ಐರೋಪ್ಯರಾಗಿದ್ದುದು. ಇವರು ನಕ್ಷೆ ಮತ್ತು ಕಟ್ಟಡ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಯುರೋಪಿಯನ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಪ್ರಭುತ್ವದ ವಿಸ್ತರಣೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಯುರೋಪಿಯನ್ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಿ ನಿರ್ಮಿಸುವುದು ವಸಾಹತುಶಾಹಿಯ ವಿಸ್ತರಣೆಯ ಸಂಕೇತವಾಗಿತ್ತು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಲೋಕೋಪಯೋಗಿ ಇಲಾಖೆ ಆರಂಭವಾದಾಗ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಎಂಜಿನಿಯರ್‌ಗಳು ನೇಮಕಗೊಂಡರು. ಇವರು ಸ್ಥಳೀಯ ಕಲಾಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಹಾಗೂ ಇಂಡೊ ಮುಸ್ಲಿಂ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ತಂದರು. ಇವರು ಯುರೋಪಿನ ಮಾದರಿಯ ನಗರ ಹಾಗೂ ಉದ್ಯಾನಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದರಿಂದಾಗಿ ಮೈಸೂರು ಹಾಗೂ ಬೆಂಗಳೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಆಗ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಪ್ರಭಾವ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ 1805ರಿಂದ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಕ್ಲಾಸಿಕಲ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಸರ್ಕಾರಿ ಭವನದ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ರೂಪಿಸಿ (1800) ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣದ ಕೆಲಸ ಆರಂಭವಾಗಿ (1805 ಪೂರ್ಣಗೊಂಡು) ಗೌರ್ನಮೆಂಟ್ ಹೌಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಈ ಕಟ್ಟಡ ದೊಡ್ಡ ಭೋಜನಾಂಗಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಗ್ರೀಕ್‌ಶೈಲಿಯ ಪೋರ್ಟಿಕೋ ಹಾಗೂ ಅಯೋನಿಕ್ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಸರಳ ವಿನ್ಯಾಸದ ವೆಲ್ಲಿಂಗ್‌ಟನ್‌ಲಾಡ್ಜ ಎಂಬ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನ ಕಟ್ಟಡ ಸರ್ಕಾರಿ ಭವನ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಮೊದಲೇ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿತು. ಮೈಸೂರಿನ ರೆಸಿಡೆಂಟ್ ಆಗಿದ್ದ ಆರ್ಥರ್ ಕೂಲ್ ಎಂಬುವನು ಐರಿಸ್ ಕಂಟ್ರಿಹೌಸ್ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಭವ್ಯವಾದ ಭವನವನ್ನು ಇಲವಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ (1806). ಇದನ್ನು ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಶೈಲಿ ಎಂದೂ ಸಹ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಭವನ ಅಯೋನಿಕ್ ಕಂಬಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕಟ್ಟಡ ಅಮೆರಿಕದ ಶ್ವೇತ ಭವನವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ (1831). ಕೆ.ಆರ್.ಆಸ್ಪತ್ರೆಯು ಗ್ರೀಕೋರೋಮನ್ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ವ್ಯಾಟಿಕನ್ ಮಾದರಿಯ ಗುಮ್ಮಟ, ಟಸ್ಕಿನ್ ಮತ್ತು ಕಾರಿಂತಿಯನ್ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ (1870). ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ರಾಣಿಯ ಸ್ವರ್ಣ ಮಹೋತ್ಸವ ವರ್ಷದ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಓರಿಯಂಟಲ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಎತ್ತರವಾದ ವಿಶಾಲವಾದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡು, ಅಯೋನಿಕ್ ಮಾದರಿಯ ಕಂಬಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದ್ದು ಯುರೋಪಿಯನ್ ಕ್ಲಾಸಿಕಲ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ (1887).

ಮೈಸೂರಿನ ಕರ್ಜನ್ ಉದ್ಯಾನದಲ್ಲಿರುವ ಗ್ರೀಕೊರೋಮನ್ ಶೈಲಿಯ ದಿವಾನ್ ರಂಗಾಚಾರ್ಲು ಸ್ಮಾರಕ ಭವನವನ್ನು ಗಾರೆ ಮತ್ತು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಭವನ ದೊಡ್ಡ ರೋಮನ್ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಅಮೆರಿಕದ ವಸಾಹತು ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಅರಮನೆಯ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಜಿಲ್ಲಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಕಚೇರಿ ಕಮಾನುಗಳನ್ನೂ ಗುಮ್ಮಟವನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ನಾಲ್ವಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜಒಡೆಯರು ತಮ್ಮ ಅತಿಥಿಗಳಿಗಾಗಿ ಚಾಮುಂಡಿ ಬೆಟ್ಟದ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಲಲಿತಮಹಲ್ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಎಫ್.ಡಬ್ಲ್ಯು.ಫ್ರಿಚ್ಲೆ ಎಂಬ ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸಕಾರ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಿದ. ಈ ಅರಮನೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಡ್ಯೂಡರ್ ಮ್ಯಾನನ್ ಸಂತಪಾಲ್ ಚರ್ಚ್‌ನ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಲಲಿತಮಹಲ್ ಅರಮನೆಯ ಮೇಲೆ ಎತ್ತರವಾದ ಗುಮ್ಮಟಗಳಿವೆ. ಚಾಮುಂಡಿಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿರುವ ರಾಜೇಂದ್ರವಿಲಾಸ ಅರಮನೆ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮತ್ತು ಹಿಂದುಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಮೈಸೂರು ಅರಮನೆಯನ್ನು ಹೆನ್ರಿರ್ವಿನ್ ಎಂಬ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಿದ. ಇದು ಇಂಡೋಸಾರ್ಸೆನಿಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸುಂದರ ಕಟ್ಟಡ.

ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಸ್ತ್ರೀಶಿಲ್ಪ, ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ಮೆಮೋರಿಯಲ್ ಹಾಲ್

ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ದಂಡು ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಯುರೋಪಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿ ಚರ್ಚ್‌ಗಳು, ಸಮಾಧಿಗಳು, ಯುರೋಪಿಯನ್ ಕ್ಲಾಸಿಕಲ್ ಮಾದರಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿ ಹೋಗಿ ನೆಲೆಗೊಂಡರೋ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಈ ದಂಡು ಪ್ರದೇಶ (ಕಂಟೋನ್ಮೆಂಟ್)ಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ದಂಡು ಪ್ರದೇಶ 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ 10 ಸಾವಿರ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಹಳೆಯ ಬೆಂಗಳೂರು ನಗರಕ್ಕಿಂತ ಈ ನಗರ ಭಿನ್ನವಾಗಿತ್ತು. ದಂಡು ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಪ್ರವೇಶ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ತೆರಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ದಂಡು ಪ್ರದೇಶ ಯುರೋಪಿಯನ್ ನಗರ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮಂಕಿಟಾಪ್ ಬಂಗ್ಲೋಗಳು ಹೆಚ್ಚು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ಕಛೇರಿಗಳು, ಉದ್ಯಾನಗಳು, ಅಂಗಡಿಗಳು, ಶಾಲೆಗಳು ವಸಾಹತು ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣ ಗೊಂಡವು. ಈಗಿನ ರಾಜಭವನವನ್ನು ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಕಟ್ಟಡವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಕಟ್ಟಡ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಮೊದಲ ಕಟ್ಟಡ. ಬೆಂಗಳೂರು ಕ್ಲಬ್ ಕೂಡ ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಶೈಲಿಯದು. ಲಾರ್ಡ್‌ಮೇಯೊ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಮೇಯೋಹಾಲ್ ಇದನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಗಾರೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಗ್ರೀಕ್ ಮಾದರಿಯ ಕಾರಂತೀಯನ್ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಎಂ. ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರ ಅಧಿಕೃತ ನಿವಾಸವಾಗಿದ್ದ ಬಾಲಬ್ರೂಯಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಕಟ್ಟಡವಾಗಿದ್ದು ಜಗಲಿಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತ ಕಾರಿಂತಿಯನ್ ಮತ್ತು ಟಸ್ಕನ್ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ರಸ್ತೆಯಲ್ಲಿರುವ ಆರಂಭಿಕ ಕಟ್ಟಡವಾದ ಸ್ಟೇಟ್ ಬ್ಯಾಂಕ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ ಮತ್ತು ಕ್ರೆಸೆಂಟ್ ಭವನ ಕೂಡ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಸಂಡೂರ್ ಮ್ಯಾಂಗನೀಸ್ ಕಛೇರಿ ಹಾಗೂ ಲೇಡಿ ಜಹಾಂಗೀರ್ ಕೊಠಾರಿ ಮೆಮೊರಿಯಲ್ ಹಾಲ್ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಯುರೋಪಿಯನ್ ಕ್ಲಾಸಿಕಲ್ ಶೈಲಿಯ ಮಾದರಿ ಕಟ್ಟಡಗಳಾಗಿವೆ. ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಕ್ರೆಸೆಂಟ್ ಕಟ್ಟಡ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ವೆಸ್ಟೆಂಡ್ ಹೋಟಲ್ ಕಟ್ಟಡ, ಬೆಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಕಾಲೇಜು ಕಟ್ಟಡ ಗಾತಿಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಮೊನಚಾದ ಕಮಾನು, ಗಡಿಯಾರದ ಗೋಪುರವನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಅಮೆರಿಕನ್ ರ್‍ಯಾಚ್‌ಹೌಸ್‌ನ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿರುವ ರಿಚ್‌ಮಂಡ್ ಹೌಸ್ ವಸಾಹತು ಶೈಲಿಯ ಕಟ್ಟಡ. ಮೈಸೂರಿನ ಅರಸರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬೆಂಗಳೂರು ಅರಮನೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ವಿಂಡ್ಸರ್ ಕ್ಯಾಸಲ್ ಮಾದರಿಯ ಕಟ್ಟಡವಾಗಿದೆ. ಮೇಜರ್ ಸ್ಯಾಂಕಿ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಿದ ಅಠಾರ ಕಛೇರಿ ಅಥವಾ ಈಗಿನ ಉಚ್ಚನ್ಯಾಯಾಲಯದ ಕಟ್ಟಡ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನ ಕಟ್ಟಡವಾಗಿದ್ದು ಗ್ರೀಕೊರೋಮನ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಂಡು ಅಯೋನಿಕ್ ಮಾದರಿಯ ಪೋರ್ಟಿಕೊ ಹಾಗೂ ಕಂಬ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಕಾವಿ ಬಣ್ಣದ ಕಟ್ಟಡ. ಭಾರತೀಯ ವಿಜ್ಞಾನ ಮಂದಿರ, ಮಹಾತ್ಮಗಾಂಧಿ ರಸ್ತೆಯ ಒರಿಯೆಂಟಲ್ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಕ್ಲಾಸಿಕಲ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಶೇಷಾದ್ರಿ ಅಯ್ಯರ್ ಸ್ಮಾರಕ ಭವನ, ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸರ್ಕಾರಿ ಪ್ರೌಢಶಾಲೆ, ಮಿಂಟೋ ಕಣ್ಣಾಸ್ಪತ್ರೆ, ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಚಾಮರಾಜೇಂದ್ರ ತಾಂತ್ರಿಕ ಸಂಸ್ಥೆ ಕಟ್ಟಡ ಇವು ಮಿಶ್ರ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಆಡಳಿತದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಚರ್ಚ್‌ಗಳು ಹಾಗೂ ಪ್ರಾರ್ಥನ ಮಂದಿರಗಳು ಐರೋಪ್ಯ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ

ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ಶಿವಾಜಿನಗರದ ಸಂತ ಮೇರಿ ಚರ್ಚ್, ಸಂತ ಆಂಡ್ರೂ ಚರ್ಚ್, ಸಂತ ಜಾನ್ ಇವಾಂಜಲಿಕಲ್ ವೆಸ್ಲಿ ಚರ್ಚ್‌ಗಳು ಗಾತಿಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ರೋಮನ್ ಗೋಪುರ ಮತ್ತು ಕಮಾನುಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಸಂತ ಪ್ಯಾಟ್ರಿಕ್ ಚರ್ಚ್ ಗ್ರೀಕೊರೋಮನ್ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಆಂಗ್ಲಿಕನ್ ಚರ್ಚ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಸಂತ ಮಾರ್ಕ್ ಕತೀಡ್ರಲ್ ಲಂಡನ್ನಿನ ಸಂತಪಾಲ್ ಕತೀಡ್ರಲ್ ಮಾದರಿಯ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಕಟ್ಟಡ. ಇದು ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಯುರೋಪಿಯನ್ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ

ಸೆಕತೀಡ್ರಲ್, ಹಳೆಗೋವ

ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರುವ ಸೇಂಟ್‌ಪಾಲ್ ಜೇವಿಯ್ ಕತೀಡ್ರಲ್ ಗುಮ್ಮಟಗಳಲ್ಲದೆ, ಎರಡು ಗೋಪುರ ಹಾಗೂ ಟಸ್ಕನ್ ಕಂಬಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಸ್ಕಾಟಿಷ್ ಸೈನಿಕರಿಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ ಸಂತ ಆಂಡ್ರೂಸ್ ಚರ್ಚ್ ಕಾವಿ ಬಣ್ಣದ ಗಾತಿಕ್‌ಶೈಲಿಯ ಗೋಪುರಗಡಿಯಾರದವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಮೈಸೂರಿನ ಸೇಂಟ್ ಫಿಲೋಮಿನ ಚರ್ಚ್ 19ನೆ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಸುಂದರ ಕಟ್ಟಡ. ನ್ಯೂಯಾರ್ಕಿನ ಸೇಂಟ್ ಪ್ಯಾಟ್ರಿಕ್ ಕತೀಡ್ರಲ್ ಹಾಗೂ ಜರ್ಮನಿಯ ಕೊಲ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಗಾಥಿಕ್ ಚರ್ಚಿನ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಕಿರಿದಾಗುತ್ತಾ ಮೇಲಿರುವ ಎರಡು ಗೋಪುರಗಳು ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿವೆ. ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ: ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿನ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳು ಉಂಟಾಗಿ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಶೈಲಿಯ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟವು. ಕಬ್ಬನ್‌ಪಾರ್ಕ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಮಾರ್ಕ್‌ಕಬ್ಬನನ ಪ್ರತಿಮೆ ಹಾಗೂ ಏಳನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡನ ರಾಣಿ ವಿಕ್ಟೋರಿಯಳ ಪ್ರತಿಮೆ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಸೇಂಟ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಕತೀಡ್ರಲ್ ಚರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಹೋಲಿ ಮೇರಿ, ಸೇಂಟ್ ತೆರೆಸಾ, ಸೇಂಟ್ ಜೂಡ್, ಜೀಸಸ್ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆ ಗೊಂಡಿವೆ.

ಚಿತ್ರಕಲೆ: 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಸಾಕಷ್ಟು ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರು ಕಲಾಪ್ರೇಮಿಗಳಾಗಿದ್ದು ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲು ಕಲಾವಿದರನ್ನು ನೇಮಕ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಇವರು ಪೋಷಿಸಿದ ಕಲಾವಿದರೆಂದರೆ ಗೆರಾಲ್ಡಿನ್, ಜರ್ಮನಿಯ ವಾಂಡ್ವಿನ್, ಸ್ಟರ್ಲಿಂಗ್ ರಾಬರ್ಟ್ ಕಾಟನ್, ವೆಕ್‌ಸ್ಟರ್ (ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್). ಯುರೋಪಿಯನ್ ಕಲಾವಿದರು ತೈಲವರ್ಣ ಚಿತ್ರಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿಪುಣರಾಗಿದ್ದರು. ರಾಜ ರವಿವರ್ಮ ತೈಲವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಕಲಾವಿದರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿ ನೆರಳು ಮತ್ತು ಬೆಳಕಿನ ಸಂಯೋಜನೆಯನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಕಲಾವಿದರನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಇಷ್ಟವಾಗುವಂತಹ ವಸ್ತು ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲು ತಮ್ಮ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಬೆಳಕಿನ ಸಂಯೋಜನೆ, ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಹಾಗೂ ನೈಜತೆಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತರುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದರು. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿದ ಇನ್ನೊಂದು ಕಲೆ ಎಂದರೆ ಭಾವಚಿತ್ರಕಲೆ. ಯುರೋಪಿಯನ್ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಿಂದ ಉಂಟಾದ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಭಾವವೆಂದರೆ ತಾಂತ್ರಿಕತೆಯ ನೈಜತೆ, ಬೆಳಕಿನ ಛಾಯೆಯನ್ನು ಬಳಸುವುದು ರೂಢಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನು ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸ್‌ಗೆ ಸೋತು ತನ್ನ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್‌ರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಲಾವಿದರಿಂದ ಮೂಡಿಬಂದಿತ್ತು. ಕಲ್ಲಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಥ್ಯೂ ಬ್ರೌನ್ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಅಲೆನ್ ಯುದ್ಧದ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಅಲಸೂರು ಗೇಟ್‌ನ ಬಳಿ ಕರ್ನಲ್‌ಮೂರ್ ಹೌಸ್ ಸತ್ತುಬಿದ್ದಿರುವ ಚಿತ್ರ ಬಿಡಿಸಿದ್ದಾನೆ (1791). ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಜೇವಿಯರ್ ಚರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಗಾಜಿನ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳು ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಜಾನ್ ದಿ ಬ್ಯಾಪ್ಟಿಸ್ಟ್‌ಯೇಸುವಿಗೆಜ್ಞಾನಸ್ನಾನ ಮಾಡಿಸುತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. (ಎನ್.ಎಂ.ಎಸ್.)

ಚರ್ಚ್ ವಾಸ್ತು: ಚರ್ಚ್ ಎಂದರೆ ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮೀಯರು ಸಾರ್ವಜನಿಕವಾಗಿ ಆರಾಧನೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುವ ಸ್ಥಳ. ಮೊದಲಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನರು ಅರಮನೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ, ಎರಡು ಕಂಬಸಾಲುಗಳುಳ್ಳ ಸಭಾಂಗಣವನ್ನು (ಬೆಸಲಿಕ) ಇಂಥ ಸ್ಥಳವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರ ಗುರುವಾದ ಬಿಷಪ್‌ನ ಪೀಠವಿದ್ದ ಕಾರಣ ಕತೀಡ್ರಲ್ ಕೂಡ ಒಂದು ರೀತಿ ಚರ್ಚ್ ಅನಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಚರ್ಚ್ ಕಟ್ಟಡದ ಆರಂಭ ಹೇಗಾಯಿತೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ. ಮೂಲತಃ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕವಾದ ಚಾವಣಿಯಿರುವ ಮುಖಮಂಟಪ ಹಾಗೂ ಪಕ್ಕದ ಅಡ್ಡಸ್ನಾಯು ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿರುವ ಇಕ್ಕೆಲದ ಹಜಾರಗಳನ್ನುಳ್ಳ ರೋಮನರ ಗೃಹಗಳಲ್ಲಿಯ ರೂಪವಿನ್ಯಾಸಗಳೇ ಅನಂತರದ ಚರ್ಚ್ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಮೂಲವಾದುವೆನ್ನಬಹುದು. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನವಲಂಬಿಸಿದ ಜನ ಗುಟ್ಟಾಗಿ ಇಂಥ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರುತ್ತಿದ್ದರು.

ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಬಹಿರಂಗವಾಗಿ ಪ್ರಬಲವಾದಾಗ ಸಿರಿಯದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಎರಡು ಕಂಬಸಾಲುಗಳುಳ್ಳ ಸಭಾಂಗಣದಂಥ ಕಟ್ಟಡ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದು ಕ್ರಮೇಣ ಇದು ಇಟಲಿ ದೇಶಕ್ಕೂ ಕಾಲಿಟ್ಟಿತು. ಆರಂಭದ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಚರ್ಚ್ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಒಳಬಾಗಿಲಿನಿಂದ ಪುರೋಹಿತರು ಅಥವಾ ಗಾಯಕರು ಕೂಡುವ ಸ್ಥಳದವರೆಗೆ ಒಂದು ಮಧ್ಯಾಂಗಣ, ಎರಡು ಅಥವಾ ನಾಲ್ಕು ಇಕ್ಕೆಲದ ಹಜಾರಗಳು, ಅರ್ಧವೃತ್ತಾಕಾರದ ಉಚ್ಚಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲದೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದ ಅಷ್ಟಭಾಗ, ದೇವಾಲಯದ ಮುಖಮಂಟಪದ ತೊಟ್ಟಿಯ ಬಳಿ ಅಂತ್ಯಗೊಳ್ಳುವ ಅರ್ಧವೃತ್ತಾಕಾರದ ಉಚ್ಚಸ್ಥಾನಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಮೇಲೆ ಮರದ ಮಾಳಿಗೆಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಉಚ್ಚಸ್ಥಾನಗಳ ಮೇಲೆ ಮಾತ್ರ ಗುಮ್ಮಟಾಕಾರದ ಛಾವಣಿ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ರೋಮ್ ದೇಶದ ಕೆಸ್ಮೆಡಿನ್‌ನಲ್ಲಿನ ಸಂತ ಮೇರಿ ಮತ್ತು ಕ್ಲಾಸೆಯಲ್ಲಿಯ ಸಂತ ಅಪೋಲ್ಲನರ್ ಚರ್ಚ್‌ಗಳು ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಕ್ಕೊಳಗಾಗಿದ್ದರೂ ಇಂಥ ಮೂಲರೂಪವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೂ ಗಾತಿಕ್ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೂ ನಡುವಣ ರೋಮನ್ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿದ್ದ ಶೈಲಿ (ರೋಮನೆಸ್ಕ್) ಮುಂದಿನ ಘಟ್ಟ. ಆದರೆ ಈ ಶೈಲಿಯ ಮೂಲರೂಪವನ್ನೊಳಗೊಂಡ, ಮತ್ತಾವ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾಗಲೀ ಸೇರ್ಪಡೆಗಳಾಗಲೀ ಇಲ್ಲದ ಚರ್ಚ್‌ಕಟ್ಟಡಗಳು ಇಲ್ಲವೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಅಲ್ಲದೆ ಯುರೋಪ್ ಖಂಡದಲ್ಲಿ ಈ ಶೈಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳೂ ಒಂದೇ ತೆರನಾಗಿ, ಸಮರೂಪದಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. 500–1000 ವರೆಗಿನ ಐದು ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಅನಾಗರಿಕ, ರೋಮನ್ ಹಾಗೂ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಒಂದುಗೂಡುವಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಯಾಗದೆ ಉಳಿದುದು ಚರ್ಚ್ ಒಂದೇ. ಇಟಲಿ ದೇಶದ ಮಿಲಾನ್

ಫ್ರೆಂಚ್ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಮಾದರಿ ಕಟ್ಟಡ

ನಗರದ ಸಂತ ಅಮ್ರಿಗೊ ಕಟ್ಟಡ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿನ ಛಾವಣಿಯಿರುವ ಮುಖಮಂಟಪವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಎರಡು ಕಂಬಸಾಲುಗಳ ಸಭಾಂಗಣದ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿದ್ದಂತೆ ಅಡ್ಡಸ್ನಾಯು ಹಜಾರಗಳು ಮಾತ್ರ ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ಗುಮ್ಮಟಾಕಾರದ ಛಾವಣಿಗಳಿಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿರುವ ಕೂಡಂಚುಗಳನ್ನು (ಉಬ್ಬು) ನಾವು ಮೊದಲು ಈ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಸಭಾಂಗಣದ ಮೇಲಿನ ಮಾಳಿಗೆಗೆ ಉಬ್ಬುಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ರೋಮ್, ಗ್ರೀಸ್ ಹಾಗೂ ಸಿರಿಯ ಮುಂತಾದ ಸಮೀಪ ಪ್ರಾಚ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗದಿದ್ದರೂ ಇಂಥ ಶೈಲಿ ಮುಂದಿನ ಎರಡು ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ

ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಔನ್ನತ್ಯವನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಬಿಷಪ್‌ನ ಪೀಠವಿರುವ ಗಾತಿಕ್ ಆರಾಧನ ಮಂದಿರದ ಮಧ್ಯಾಂಗಣ ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು ಗಾಂಭೀರ್ಯಯುಕ್ತವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಘಟ್ಟಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಮರದ ಛಾವಣಿಯ ಉಪಯೋಗ ಆರಂಭದ ಬೆಸಲಿಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂತು. ಪೀಪಾಯಿಗಳನ್ನು ಅಥವಾ ಕೂಡುಕ ಮಾನುಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟಂಥ ಛಾವಣಿ ಅನಂತರದ್ದು. ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಲೋಲಕಗಳ ಮೇಲೆ ಗುಮ್ಮಟಗಳನ್ನೆಬ್ಬಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಯನ್ನಾರಂಭಿಸಿದರು. ಎಂಟು ಮೂಲೆಯ ಗೋಪುರಗಳ ಅಡ್ಡಕಮಾನುಗಳ ಮೇಲೆ ಗುಮ್ಮಟಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುವುದು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಘಟ್ಟ.

ಉತ್ತರ ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಲವು ನವೀನ ವಾಸ್ತುರೀತಿಗಳನ್ನು ಬಳಕೆಗೆ ತರಲಾಯಿತು. ತೆರೆದ ಕಮಾನುದಾರಿಗಳು, ಕಲಾತ್ಮಕ ದ್ವಾರ ಮಂಟಪಗಳು, ಚಿತ್ರಕೊರೆತ ಹಾಗೂ ಕುಂದಣ ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಯಿತು. ಮೋಡನ ಆರಾಧನ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ನಾವು ನೋಡಬಹುದು. ರೋಮನ್ ಚರ್ಚುಗಳಲ್ಲಿ ಕಮಾನುದಾರಿಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುವು. ಸರಳವಾದ ನಯವಿಲ್ಲದ ಬೆಸಲಿಕಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿಕಂಡುಬಂದ ಕಾಠಿಣ್ಯವನ್ನು ತಗ್ಗಿಸಲು ಇಟಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಈ

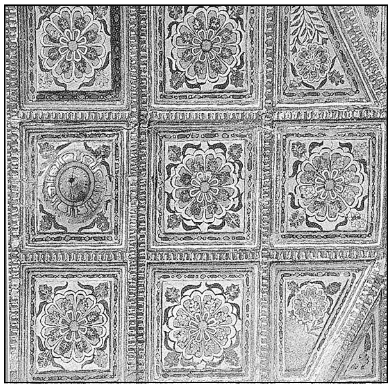

ಕತೀಡ್ರಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಾಷ್ಠಶಿಲ್ಪ ಕೆತ್ತನೆ, ಹಳೆ ಗೋವ

ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದರು. ಫ್ಲಾರೆನ್ಸಿನ ಜ್ಞಾನಸ್ನಾನಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ತೆರೆದ ಕಮಾನುಧಾರಿಗಳೂ ಕಲಾತ್ಮಕ ದ್ವಾರಗಳೂ ಈಗ ಇಲ್ಲ. ಅವುಗಳ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಕೋನಾಕಾರದ, ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯ ಮುಂಭಾಗಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಲೂಕ್ಕಾದ ಆರಾಧನ ಮಂದಿರವಾದ ಸ್ಯಾನ್ ಮಿಷೆಲ್‌ನಲ್ಲಿ ರೋಮನೆಸ್ಕ್ ಶೈಲಿಯ ಅಲಂಕಾರಿಕ ಅಂಗಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ತೆರೆದ ಕಮಾನುದಾರಿಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಕಮಾನಿನ ಮೂಲೆಕಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಾಂಗಣದ ಸುತ್ತಲಿನ ಛಾವಣಿಯ ಹಾದಿಗಳಲ್ಲೂ ರೇಖೆಗಳನ್ನು, ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು, ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ.

ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಉತ್ತರ ಭಾಗವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ನಾರ್ಮನ್ ಜನರ ಚರ್ಚ್ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ಸ್ವಂತಿಕೆಯೂ ಇಲ್ಲ. ದೀರ್ಘ ಚತುರಸ್ರದ ಗೋಪುರಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಸ್ಥೂಲವಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಅವರು ಕಟ್ಟಿದರು. ಡರ್ಹಾಂದಲ್ಲಿಯ ಆರಾಧನ ಮಂದಿರ ಇದಕ್ಕೊಂದು ನಿದರ್ಶನ. ಆದರೆ ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿ ದ್ವಿಗುಣಿತ ಬೃಹದ್ವ್ಯಾಸದ ಮಂದಿರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಬ್ಯಾಂಬರ್ಗ್‌ನಲ್ಲಿ ಇಂಥದೊಂದಿದೆ (1185–1274).

ಗಾತಿಕ್ ಶೈಲಿ ಮೊದಲು ಒರಟಾಗಿದ್ದು ಆರ್ಷೇಯವಾದ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಕ್ರಮೇಣ ಹಗುರಾಗಿ ಆಡಂಬರಯುತವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಸಹಜತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಈ ಶೈಲಿ ಅತ್ಯುನ್ನತ ಮಟ್ಟಕ್ಕೇರಿದುದು ಆರಾಧನ ಮಂದಿರಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ. 1150–1550ರ ನಡುವೆ ಅನೇಕ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದಾದ ಭವ್ಯವಾದ ಇಂಥ ಕಟ್ಟಡಗಳು ತಲೆ ಎತ್ತಿದವು. ಕಲೆಯ ಪುನರುಜ್ಜೀವನದ ಲೌಕಿಕತೆಯನ್ನು ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಗಾತಿಕ್ ಶೈಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಫ್ರೆಂಚರ ಕೊಡುಗೆ.

ಚರ್ಚ್ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಮತ್ತು ಪುನರ್ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯ ಹದಿನೇಳನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಹಳಮಟ್ಟಿಗೆ ಆಯಿತು. ಆದರೆ ಮಧ್ಯದ ಗುಮ್ಮಟವನ್ನುಳಿಸಿಕೊಂಡರೂ ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಬೀದಿಯ ಕಡೆಗಿರುವ ಮುಂಭಾಗ ಮತ್ತು ಗೋಡೆಕಂಬಗಳ ಮುಖಮಂಟಪಗಳ ಮೇಲೆ ತ್ರಿಕೋನಾಕೃತಿಯ ರಚನೆ, ಅಲಂಕಾರ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚುಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಆಗ ಅಳವಡಿಸಲಾಯಿತು. ಜೊತೆಗೆ ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳು ನಿಡಿದಾದ ಮಧ್ಯಾಂಗಣ, ಮುಂಭಾಗದ ಜೋಡಣೆ, ಬೋದಿಗೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕಂಬಸಾಲುಗಳ ಸೇರ್ಪಡೆಗಳಿಂದ ಆಕಾರ ಹಾಗೂ ವಿಸ್ತೀರ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಅಸಮರೂಪವನ್ನು ತಾಳಿದುವು. ಕ್ರಮೇಣ ಈ ಅಸಮರೂಪ ರಚನೆ ಒಂದು ಶೈಲಿಯಾಗಿ ಉಳಿಯಿತು.

ಕರ್ನಾಟಕ: ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್, ವೆಸ್ಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಲಂಡನ್ ಮಿಷನ್ ಚರ್ಚುಗಳೇ ತುಂಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಸಂಸ್ಥೆಗಳೆನಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಸೇಂಟ್ ಮೇರಿ ಚರ್ಚ್ (1882) ಮತ್ತು ಸೇಂಟ್ ಜೋಸೆಫ್ ಚರ್ಚ್ (1882), ಆನೇಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿರುವ ವೆಸ್ಲಿಯನ್ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ದಿ ಸೇಕ್ರೆಡ್ (1895), ಲಂಡನ್ ಮಿಷನ್ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಹಡ್ಸನ್ ಮೆಮೋರಿಯಲ್ ಚರ್ಚ್ ಸೇರಿದೆ. ಇವುಗಳೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಕೋಲಾರದ ಚಿನ್ನದ ಗಣಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರ ಕಚೇರಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ರೋಮನ್ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಪಂಥದವರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿರುವ ಬೆಂಗಳೂರು ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿಯ ಸಣ್ಣ ಚರ್ಚನ್ನು ಕಲ್ಕತ್ತೆಯ ಧರ್ಮಾಧಿಕಾರಿ ಟರ್ನರ್ 1830ರಲ್ಲಿ ಜನತೆಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿದರು. ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಸೇಂಟ್ ಜೋಸೆಫ್ ಚರ್ಚು ಬೃಹದಾಕಾರದ ಚರ್ಚುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದ್ದು ಶಿಲುಬೆಯ ಆಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದೆ. ಮೊದಮೊದಲಿನ ಚರ್ಚುಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ ವಾಗಿ ಆರಂಭಕಾಲದ ಗಾತಿಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದವು. 13 ಮತ್ತು 15ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ನಡುವಣ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಯುರೋಪ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶೈಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಬಗೆಯ ಚರ್ಚುಗಳು ವಿಶಾಲವಾದ ಕಮಾನುಗಳನ್ನೂ ಬದಿಯ ಒತ್ತುಗೋಡೆಗಳನ್ನೂ ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಒತ್ತುಗೋಡೆಗಳು ನಾಲ್ಕು ಬೆರಳುಗಾತ್ರದ ಮೇಲು ಫಲಕಗಳನ್ನೂ ಒಂದರ ತರುವಾಯ ಒಂದರಂತೆ ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ಬರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ಮುಖವಾಡದ ಮುಂಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಮಧ್ಯಾಂಗಣ ಸಾಕಷ್ಟು ವಿಶಾಲವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಬದಿಯ ಹಜಾರಗಳು ಕಿರಿದಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಬೃಹದಾಕಾರದ ಕಮಾನು ಛಾವಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಸ್ತಂಭಗಳು ಸ್ವಲ್ಪ ಎತ್ತರವೆಂದು ತೋರುವ ಛಾವಣಿಗೆ ಆಸರೆಯನ್ನೊದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಉತ್ತರ ಗಾತಿಕ್ ಶೈಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿನ ವೇದಿಕೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಕೆತ್ತನೆಯನ್ನುಳ್ಳ ಎತ್ತರವಾದ ಗೋಡೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ಕೆತ್ತನೆಯ ಲಂಬರೇಖೆಗಳು ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡದ ರಚನೆಯೊಂದಿಗೆ ಸಮರಸವಾಗಿ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಹಾಗೂ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಜಿಗೆ ಆವರಣವನ್ನೊದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಈಚಿನ ಚರ್ಚುಗಳನ್ನು ಮೂಲ ಗಾತಿಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಸೇಂಟ್ ಫಿಲೋಮಿನ ಚರ್ಚ್. ಇದು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬರಲು 4ನೆಯ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಅವರ ಆಪ್ತ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಸರ್ ತಂಬೂಚಟ್ಟಿ ಹಾಗೂ ಫಾದರ್ ಫ್ಲ್ಯೂಗ್ ಅವರ ಶ್ರದ್ಧೆ ಮತ್ತು ಉತ್ಸಾಹಗಳೇ ಕಾರಣ. ಫ್ಲ್ಯೂಗ್ ಬೆಂಗಳೂರಿಗೆ ಬಂದ ಮೊದಲ ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮಾಧಿಕಾರಿ. 1933ರಲ್ಲಿ ಅಂದಿನ ಮೈಸೂರು ಮಹಾರಾಜರಾಗಿದ್ದ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಅವರು ಚರ್ಚಿನ ಶಂಕುಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದರು. ಇದು ಒಟ್ಟಾರೆ 49.50ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದು, ಜೋಡಿಗೋಪುರಗಳೂ ಅಷ್ಟೇ ಎತ್ತರವಾಗಿವೆ. 1938ರಲ್ಲಿ ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯ ಪೂರ್ಣವಾಯಿತು. ಫ್ಲ್ಯೂಗ್ ಅವರು ಮೈಸೂರಿನ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಾಧಿಕಾರಿಯಾದಾಗ (1941) ಕಟ್ಟಡ ಪೂರ್ಣಗೊಂಡಿತು. ಇದು ಮೈಸೂರಿನ ಅತ್ಯಂತ ಕಲಾತ್ಮಕವಾದ ಚರ್ಚ್. ಇದರ ನೆಲಮನೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸಮಾಧಿಗುಹೆಗಳು ಬಹು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. *

ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಪ್ರಧಾನ ನೆಲೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಕಾಲದ ಹಳೆ ಗೋವ. ಇಲ್ಲಿಯ ಇಗರ್ಜಿ, ಬೆಸಲಿಕ, ಚಾಪೆಲಗಳ ಮುಖ್ಯ ವಾಸ್ತು ಮೂರ್ತಿ, ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ಪ್ರಕಾರ, ಲಕ್ಷಣಗಳು, ಶೈಲಿಯ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಿಂದ ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯ.

ಸು. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಸೇಂಟ್ ಥಾಮಸ್ ಕೇರಳಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದರೂ ಗೋವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 1510 ರಿಂದ ನೆಲಸಿದ ಪೋರ್ಚ್‌ಗೀಸ್ ವಸಾಹತು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಬಲವಾಗಿ ಬೇರೂರಿ ಹರಡುವುದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಹಳೆ ಗೋವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮತಾಂತರವಾದ ಸ್ಥಳೀಯರಲ್ಲಿ ಭಯ–ಭಕ್ತಿಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವಂಥ ಭವ್ಯ ಹಾಗೂ ಅನುಪಮ ಇಗರ್ಜಿಗಳನ್ನು, ಕ್ರೈಸ್ತ ಸನ್ಯಾಸಿನಿಯರಿಗೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಸತಿ ಗೃಹಗಳನ್ನೂ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಇವುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ಐರೋಪ್ಯ ಕ್ರೈಸ್ತ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಗಳಿಂದ ಗಾಢವಾಗಿ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿದ್ದರು. ಬೈಬಲ್ಲಿನ ಸುವಾರ್ತೆಗಳನ್ನು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ಪ್ರಸರಿಸುವ ಉದ್ದೇಶವೂ ಇದರಲ್ಲಡಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು 14 ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಇಗರ್ಜಿಗಳಿವೆ. ಮೂರರಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಘ ವಸತಿಗೃಹವೂ ಇದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಕತೀಡ್ರಲ್, ಚಾಪೆಲ್, ಬೆಸಲಿಕ ಮತ್ತು ಚರ್ಚ್‌ಗಳೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು.

ಸಂತ ಮೇರಿ ಮತ್ತು ಶಿಶು ಯೇಸು, ಹಳೆ ಗೋವ

ಇವು: ಸೇಂಟ್ ಕತ್ರೀಡಲ್ (ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಿಷಪ್‌ನ ಸಿಂಹಾಸನವಿರುವ ಮುಖ್ಯ ಇಗರ್ಜಿ), ಸೇಂಟ್ ಕೆಥೆರೈನ ಚಾಪೆಲ್ (ಸಂತ ಕೆಥೆರೈನ್ ಇವರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿಯ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಪೂಜಾ ಮಂದಿರ), ಸೇಂಟ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಜೇವಿಯರ್ ಚಾಪೆಲ್, ರಾಯಲ್ ಚಾಪೆಲ್ ಆಫ್ ಸೇಂಟ್ ಆಂಥೋಣಿ, ಚಾಪೆಲ್ ಆಫ್ ಅವರ್ ಲೇಡಿ ಆಫ್ ದಿ ಮೌಂಟ್ ಬೆಸಲಿಕ ಆಫ್ ಬಾಮ ಜೀಸಸ್ (ಆಯತಾಕಾರದ ವಿಶೇಷ ಸೌಲಭ್ಯಗಳುಳ್ಳ ಭವ್ಯ ಇಗರ್ಜಿ) ಮತ್ತು ಪ್ರೊಫೆಶನಲ್ ಹೌಸ್ (ಧಾರ್ಮಿಕ ಪಂಥದ ಮನೆ), ಚರ್ಚ್ ಆಫ್ ಸೇಂಟ್ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಆಫ್ ಅಸೀಸಿ, ಚರ್ಚ್ ಆಫ್ ಸೇಂಟ ಕಜೆತಾನ್, ಚರ್ಚ್ ಆಫ್ ಅವರ್ ಲೇಡಿ ಆಫ್ ರೋಸರಿ ಚರ್ಚ್ ಅಂಡ್ ಕಾನ್ವೆಂಟ್ ಆಫ್ ಸೇಂಟ್ ಮೋನಿಕ, ಚರ್ಚ್ ಆಫ್ ಕಾರ್ಮಲೈಟ್ಸ್, ಚರ್ಚ್ ಆಫ್ ಸೇಂಟ್ ಜಾನ್ ಆಫ್ ಗಾಡ್, ಚರ್ಚ್ ಆಫ್ ದಿ ಕ್ರಾಸ್ ಆಫ್ ಮಿರಾಕಲ್ಸ್ – ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳ ವಸತಿ ಮತ್ತು

ಅಧ್ಯಯನ ಕೊರತಡಿಗಳಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ 16–17ಶತಮಾನದವು. ಸ್ಥಳೀಯ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಸುಣ್ಣಗಾರೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ. ಸಂತ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಆಫ್ ಅಸೀಸಿ, ಸಂತ ಕಜೆತಾನ್, ಬಾಮ್ ಜೀಸಸ್ ಬೆಸಲಿಕ, ಅವರ ಲೇಡಿ ಆಫ್ ರೋಸರಿ ಮತ್ತು ಅಗಸ್ಟಿನ್ ಚರ್ಚುಗಳು ಮತ್ತು ಸಂತ ಕೆಥಿರೈನ ಪೂಜಾಲಯ ಆಕರ್ಷಕ, ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಕ್ರೈಸ್ತ ಪಂಥದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ, ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪದ ಭವ್ಯತೆಗೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿವೆ.

ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಇಡಿ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೇ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಹರಡುವುದಕ್ಕೇ ದೇವರು ಅವರನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಿದ್ದಾನೆಂಬ ಬಲವಾದ ಕುರುಡು ಭಾವನೆಯುಳ್ಳವರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರೋ ಅಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮವನ್ನು ಹರಡುತ್ತಾ

ರಿಪ್ಪನ್ ಕಟ್ಟಡ (ಈಗಿನ ನಗರಸಭೆ ಕಾರ್ಯಾಲಯ), ಚೆನ್ನೈ

ಸ್ಥಳಿಯರನ್ನು ಒತ್ತಾಯದಿಂದ ಸೇರುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ಪ್ರಚಲಿತ ಶಕವರ್ಷದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಕೇರಳಕ್ಕೆ ಸಂತ ಥಾಮಸ್ ಅನಂತರ ಸಿರಿಯನ್ ಕ್ರೈಸ್ತರು ಬಂದು ಮಲಬಾರ್‌ನಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದರೂ ಕೂಡ ಸ್ಥಳೀಯರ ಮೇಲೆ ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಗಂಭೀರ ಪರಿಣಾಮವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಈ ಎಲ್ಲ ಕ್ರಮಗಳಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಬಲವಾಗಿ ಬೇರೂರುವಂತಾಯಿತು. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಗೋವದಲ್ಲಿ ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿ ನೆಲಸಿದ ಮೇಲೆ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯದಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಮತ್ತು ಸ್ವಂತದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾದರು.

ಅನಂತರ ಯುರೋಪಿನ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಕಾರ್ಮೆಲೈಟರು, ಅಗಸ್ಟಿಯನ್ನರು, ಡೊಮಿನಿಕನ್ನರು, ಜೆಸೂಯಿಟರು ಮೊದಲಾದವರು ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದ ಮೇಲೆ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮವನ್ನು ಹರಡಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಚರ್ಚು, ಪೂಜಾಲಯ, ಬೆಸಲಿಕ ವಿಹಾರಗಳನ್ನು ಇವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಆದ್ದರಿಂದಲೆ ಯುರೋಪಿನ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ವಾಸ್ತು–ಮೂರ್ತಿ–ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಲಕ್ಷಣ–ಶೈಲಿಗಳು ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಇಲ್ಲಿ ಚರ್ಚು ಮೊದಲಾದವುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಗಂಭೀರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರಿದವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಬಹಳಷ್ಟು ನಿರ್ಮಿತಿಗಳು 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದವು. ಆಗ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ 14–16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ರೋಮನ್ ಪರಂಪರೆಯ ಕಲೆ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯದ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಕಾಲ ಮುಗಿಯುತ್ತಾ ಬಂದಿತ್ತು. ಬದಲಾಗಿ ಮುಂದೆ 2 ಶತಮಾನಗಳವರೆಗೆ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ವಿಪರೀತ ಅಲಂಕಾರವೇ ಕೆಲವು ಸಲ ವಿಕೃತವಾಗಿ ಕಂಡರೂ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದ ಒಂದು ಹೊಸ ಶೈಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಅದೇ ಬರೋಕ್ ಶೈಲಿ. ಇಟಲಿಯಲ್ಲಿ ಸು. 15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧಿ ಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ತೀವ್ರತೆಯಿಂದ ಹಳೆಯ ಗ್ರೀಕ್ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ರೋಮನ್ ಕಾಲದ ಟಸ್ಕನ್, ಡೋರಿಕ್, ಐಯೋನಿಕ, ಕಾರಿಂತಿಯ ಹಾಗೂ ಮಿಶ್ರ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಸ್ತಂಭ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಕ್ರಮೇಣ ಮತ್ತೆ ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸಲಾಯಿತಷ್ಟೆ. ಈ ಮಾದರಿಗಳ ರೂಪಣಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ನಿಯಮ ವಿಧಾನಗಳಿವೆ. ಆದರೆ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಇವು ಯಾವುದನ್ನು ಲೆಕ್ಕಿಸದೆ ಈ ಮಾದರಿಗಳನ್ನೂ ಒಂದು ತಮ್ಮದೆ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ನಿರ್ಮಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಷ್ಟ ನಿಯಾಮವಳಿಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸದೆ, ಇವುಗಳ ಮುಂಬದಿ ವಿಪರೀತ ಅಂಕುಡೊಂಕಿನ ಉರ್ಧ್ವ ಉಬ್ಬುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಉದ್ದಕ್ಕೂ ತಿರುವಿದ ಕಾಂಡವುಳ್ಳ ಕಂಬ, ಒಡೆದ ಬೋದಿಗೆ, ಮೇಲೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಕರಿಸಾಕಾರದ ಒಡ್ಡೊಡ್ಡಾಗಿರುವ ಪೆಂಡಿಮೆಂಟ್, ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಅಲೆಯಂತಿರುವ ಸುರುಳಿಗಳು, ಕಲ್ಪನೆಗೆ ಬಾರದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೆಲ್ಲೊ ಹಾರಾಡುತ್ತಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು, ಒಳಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಸುವರ್ಣಲೇಪನದ ಅತಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ವಿವರಗಳುಳ್ಳ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷಿತ ಅಲಂಕರಣ ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಗಳು; ಇವು ಬರೋಕ್ ಶೈಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಈ ಒಂದು ಶೈಲಿಯು ಇಟಲಿ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಬಲವಾಗಿ ಆವರಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಯುರೋಪಿನ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಹರಡಿತು. ಹಳೆ ಗೋವಾದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚುಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಮಕಾಲಿನ ಇಟಲಿಯ ರೋಮ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಪರಂಪರೆಯನ್ನ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಅನುಸರಿಸಿದ ಚರ್ಚುಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಒಳಗಿನ ಬರೋಕ್ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಮಾದರಿಗಳನ್ನಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಕಟ್ಟಿದರು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಸಂತ ಕಜೆತಾನ್ ಚರ್ಚ್ ರೋಂನಲ್ಲಿಯ ಸಂತ ಪೀಟರ್ ಚರ್ಚನಂತಿದೆ. ಹಾಗೆಯೆ ಜೆಬಾಮ್ ಜೀಸಸ್ ಚರ್ಚಿನ ಮುಂಬದಿಯು ಐಯೋನಿಯನ್, ಡೋರಿಕ್ ಮತ್ತು ಕಾರಿಂತಿಯನ್ ಶಿಷ್ಟ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಮಾದರಿಗಳ ಅರ್ಧಗಂಬಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಪಪರಂಪರೆಯ ಲಕ್ಷಣಗಳುಳ್ಳ ಇನ್ನೊಂದು ಚರ್ಚ್ ಕತೀಡ್ರಲ್. ಇದರ ಮುಂಬದಿ ಟಸ್ಕನ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇದರ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದಲ್ಲಿಯ ಕಾರಂತಿಯನ್ ಮಾದರಿಯ ಕಂಬಗಳು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಮೆಟ್ಟಲು ಸಹಿತ ಎತ್ತರಿಸಿದ ವೇದಿಕೆ, ಸಭಾಂಗಣದ ಮಧ್ಯಭಾಗದ ಕಂಸಾಕೃತಿಯ ಛತ್ತು ಮೊದಲಾದವು ಈ ಪರಂಪರೆಯ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಈ ಚರ್ಚ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ನಿವೇದನಾ ಪೀಠ ಬರೋಕ ಶೈಲಿಯ ಅತಿಯಾದ ಅಲಂಕರಣ ಮತ್ತು ಚಿನ್ನದ ಲೇಪನದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಈ ರೀತಿ ಅಲಂಕರಣದಲ್ಲಿ ಹೊಸದಾಗಿ ಮತಾಂತರಗೊಂಡ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ನರಲ್ಲಿ ಭಯಭಕ್ತಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡುವ ಉದ್ದೇಶವು ಇತ್ತು.

ಈ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿಯ ಜೀಸಸ್ ಕ್ರೈಸ್ಟ್ ಹಾಗೂ ಜೀವನದ ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆಗಳು ಹಾಗೂ ಹೂವು ಲತೆಗಳು ಘಟನೆಗಳು, ಬೈಬಲ್ಲಿನ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಕಥೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮರದ ಫಲಕಗಳ ಮೇಲೆ ರೂಪಿಸಿ ಮಾಡಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ತ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳ ನಡುವೆ ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ವರ್ಣದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂಥ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಸಂತ ಗ್ಸೇವಿಯರ್‌ನ ಸಮಾಧಿಯಿರುವ ಚಾಪೆಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಕತೀಡ್ರಲ್‌ನಲ್ಲಿಯ ನಿವೇದನಾ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲಿನ ಕಮಾನುಗಳ ಹಾಗೂ ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸದ ತೋಳಿನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಸಂತ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಆಫ್ ಅಸ್ಸಿಸಿಯ ಸಂಭಾಗಣದ ಮಧ್ಯಭಾಗದ ಹಿಂಬದಿಯ ಪ್ರಧಾನ ನಿವೇದನಾ ವೇದಿಕೆ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಇವು ಇಟಲಿಯ ಬಟ್ಟೆಮೇಲಿನ ವರ್ಣಚಿತ್ರಕಲೆ ಪರಂಪರೆಯ ಒಂದು ಸಾಧಾರಣ ಅನುಕರಣೆಯಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಇಟಲಿಯ ಕಲಾವಿದರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದ ಸ್ಥಳೀಯ ಕಲಾವಿದರ ಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಹೂ ಲತಾ ಬಳ್ಳಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯರು ತಮ್ಮ ಪಾರಂಪರಿಕ ಅನುಭವದಿಂದ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಹೂವು ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರ–ವಿಚಿತ್ರ ಅರಬ್ಬಿ ಕಲೆಯು ಭಾರತೀಯ–ಇಸ್ಲಾಂ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಪೋರ್ಚುಗಲ್ ಮತ್ತು ಸ್ಪೇನ್ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಗಾತಿಕ್ ಮತ್ತು ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಕಲೆಗಳ ಸಮ್ಮಿಳಿತದಿಂದುಂಟಾದ ಮುದೆಜಾರ್ ಕಲಾಶೈಲಿಯೂ ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿದಾಯಕವಾಗಿರಬಹುದು. ಕೆಲವು ಬಟ್ಟೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದು ಅವುಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿಗೆ ತಂದು ಚರ್ಚುಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಕೆಲವೊಂದು ಶಿಲಾಶಿಲ್ಪಗಳ ಹೊರತಾಗಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮೂರ್ತಿಗಳೆಲ್ಲವೂ ಕಾಷ್ಠದಿಂದ ಮಾಡಿದವು. ಇವುಗಳು ವರ್ಣಗಳಿಂದ ಸೂಕ್ತವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ತಾಯಿ ಮೇರಿ, ಶಿಲುಬೆ ಮೇಲಿರುವ ಜೀಸಸ್ ಹಾಗೂ ಕ್ರೈಸ್ತಸಂತರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಇವು ನಿಜವಾಗಿ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ಕಲೆಯ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಅನುಕರಣೆಯೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಹೌಸ್ (ವರ್ಣಚಿತ್ರ)

ಸೆ ಕತೀಡ್ರಲ್ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡ ಚರ್ಚ್. ಇದನ್ನು ವಿಶಾಲವಾದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿರುವುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ನಿವೇದನಾ ಪೀಠವಲ್ಲದೆ ಎಂಟು ಚಾಪೆಲ್ಲು ಗಳಿವೆ. ಇದರ ದಕ್ಷಿಣ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಎತ್ತರದ ಗಂಟೆ ಗೋಪುರವಿದೆ. ಇದರ ಗಂಭೀರ ಧ್ವನಿಯನ್ನಾದರಿಸಿ ಇದು ಸುವರ್ಣಗಂಟೆಯೆಂದು ಒಂದು ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಕವನದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿತವಾಗಿದೆ. ಇದರೊಳಗೆ ಗಾಯಕ ಮೇಳದವರ ಕಟ್ಟೆಯ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಮೆಗಳಿವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಂತ ಕ್ರಿಸ್ಟೋಫರ್ ಮತ್ತು ಸಂದರ್ಭೋಚಿತವಾಗಿ ಧರಿಸುವ ವಸ್ತುಗಳುಳ್ಳ ಮೇಜಿನ ಹತ್ತಿರ ಸಂತ ಕೆಥಿರಿನ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಕ್ರಾಸ್ ಆಫ್ ಮಿರಾಕಲ್ಸ್ ಇದರ ಬೃಹತ್ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟ ಮರದ ಜಾಲರಿಗಳಿಂದ ಅಲಕೃಂತವಾಗಿದೆ.

1562ರಲ್ಲಿ ಡಾಮ್ ಸೆಬಾಸ್ಟಿಯೊ ಎಂಬ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ರಾಜನ ಅಣತಿಯಂತೆ ಇದನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮುಖ್ಯಭಾಗ 1619ರಲ್ಲಿ, ವೇದಿಕೆಗಳನ್ನು 1652ರಲ್ಲಿ ಮುಗಿಸಲಾಯಿತು.

1521ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ಸಂತ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಆಫ್ ಅಸ್ಸಿಸಿ ಹೋಲಿ ಫೋಸ್ಟ್ ಚರ್ಚನ್ನು 1661ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಬಿಚ್ಚಿ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಇದರ ಆಕರ್ಷಕ ಭಾಗವೆಂದರೆ ಮುಖ್ಯ ವೇದಿಕೆಯ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಾದ ಸಂತ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಆಫ್ ಅಸ್ಸಿಸಿ ಇವರ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಏಳು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು. 1510ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ಸಂತ ಕೆಥಿರನ ಚರ್ಚ್ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ವದ್ದು. ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳಿಂದ ಗೋವವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಸಂತ ಕೆಥಿರನ ದಿನದಂದು ಅಪೋನ್ಸೊದ ಆಲ್ಬುಕರ್ಕ್ ಪುರಪ್ರವೇಶಮಾಡಿ ತನ್ನ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡನು. ಇದರ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥ ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿಯ ರಾಜ್ಯಪಾಲ ಜಾರ್ಜ್ ಕಬ್ರಲ್ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಅರಸರ ಕಾಲದ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಬಳಿ ಈ ಚರ್ಚನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನು.

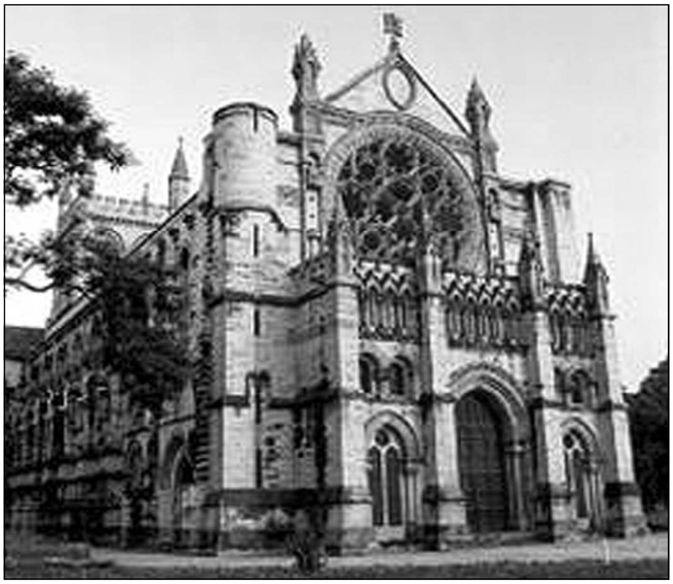

ಡಚ್ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಮಾದರಿ ಕಟ್ಟಡ

ಬಾಲ ಯೇಸುವಿಗೆ ಮೀಸಲಾದ ಬಾಮ್ (ಸದ್ಗುಣಿ) ಜೀಸಸ್ ಅತ್ಯಂತ ಎತ್ತರ ಹಾಗೂ ವಿಶಾಲವಾದುದು ಹಾಗೂ ತೀರ ಸರಳ. 1585ರಲ್ಲಿ ಜೆಸೂಯಿಟರಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾದ ಪ್ರೊಫೆಸ್ಡ್ ಹೌಸ್ ಇದಕ್ಕೆ ಸೇರಿಕೊಂಡಿದೆ. ಚರ್ಚು ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಕಾಣುವ ಮುಂಬದಿಯು ಪುನರುಜ್ಜೀವನ ಕಾಲದ ಅಯೋನಿಕ್, ಡೋರಿಕ್ ಮತ್ತು ಕಾರಿಂತಿಯನ್ ಅರ್ಧ ಸ್ತಂಭಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಇದರೊಳಗೆ ಹಬ್ಬ–ಹರಿದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಗಣ್ಯವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೋಸ್ಕರ ಮೀಸಲಿಟ್ಟ ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ಯಾಲರಿಗಳು ವೇದಿಕೆಗಳು ಬರೋಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಎರಡು ಚಾಪೆಲ್, ಮುಖ್ಯ ನಿವೇದನಾ ವೇದಿಕೆ ಮತ್ತು ಒಂದು ಉಗ್ರಾಣವಿದೆ. ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಗಂಟೆಗೋಪುರವಿದೆ. ಒಳಗೆ ವಾದ್ಯಗೋಷ್ಠಿ ವೇದಿಕೆಯ ಬಲಕ್ಕೆ ಸಂತ ಅಂಥೋಣಿ ವೇದಿಕೆ, ಎಡಗಡೆಗೆ ಸಂತ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಗ್ಸೇವಿಯರ್ ಮರದ ಸುಂದರ ಕೆತ್ತನೆಯಿದೆ. ಸಭಾಂಗಣದ ಮಧ್ಯಭಾಗದ ಉತ್ತರ ಬದಿಯ ಗೋಡೆಗೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಈ ಭವ್ಯ ಚರ್ಚನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಲು ತನ್ನ ಸೊತ್ತನ್ನು ದಾನಮಾಡಿದ ಡಾಮ್‌ಜೆರೊನಿಮಾ ಮಸ್ಕರೆನ್ ಹೌಸ್ (ಮರಣ 1593) ಸಮಾಧಿಯಿದೆ. ಇದರ ಎದುರುಗಡೆ ದಕ್ಷಿಣದ ಗೋಡೆಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡಂತೆ ಮೇಲೆ ಛತ್ರಿ ಸಹಿತ ಉಪದೇಶ ವೇದಿಕೆಯಿದೆ. ಇದರ ಮೂರು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಜೀಸಸ್ ಕ್ರೈಸ್ಟ್, ನಾಲ್ಕು ಸುವಾರ್ತಾ ಬೋಧಕರು ಮತ್ತು ಚರ್ಚ್ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಆರಂಭ ಕಾಲದ ನಾಲ್ಕು ಪಾದ್ರಿಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಸಭಾಂಗಣದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಯ ಅವರ ಲೇಡಿ ಆಫ್ ಹೋಪ್ ಮತ್ತು ಸಂತ ಮೈಕೇಲ್ ಮೂರ್ತಿಗಳೊಡನೆ ಅತಿಯಾಗಿ ಸುವರ್ಣ ಲೇಪನದ ಪ್ರಧಾನ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಬಾಲ ಯೇಸುವಿನ ಮೂರ್ತಿಯಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಜೀಸಸ್ ಸ್ಥಾಪಕ ಸಂತ ಇಗ್ನೇಷಿಯಸ್ ಲಯೋಲ ಮೇಲೆ ಐಹೆಚ್‌ಎಸ್ (ಗ್ರೀಕ್ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಜೀಸಸ್ ಹೆಸರಿನ ಮೊದಲನೆಯ ಮೂರು ಅಕ್ಷರಗಳು) ಪದ ನಾಮವಿರುವ ಪದಕವನ್ನು ನೋಡುತ್ತಿರುವಂತಿರುವ ಮೂರ್ತಿಯಿದೆ. ಈ ಪದಕದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಮೂರು ಪವಿತ್ರ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. (ದೇವರು, ದೇವರ ಮಗ ಏಸು ಮತ್ತು ಪವಿತ್ರಾತ್ಮ) ಚರ್ಚಿನ ಹಿಂಭಾಗದ ಎಡಬದಿಗೆ ಸಂತ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಗ್ಸೇವಿಯರ್ ಚಾಪೆಲ್ ಇದೆ. ಪ್ರಧಾನ ವೇದಿಕೆಯ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಕಬ್ಬಿಣದ ಪಿಠಾರಿಯಲ್ಲಿ 1953ರಲ್ಲಿ 12ನೆಯ ಪೋಪ್‌ಪಯಸ್ ಅನುಗ್ರಹಿಸಿ ಈ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟ ಚಿನ್ನದ ಹೂವು ಇರುವುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ.

ಇಟಲಿಯ ಥಿಯಟೈನ ವರ್ಗ ಕ್ರೈಸ್ತಪಂಥದ ಬಿಕ್ಷುಗಳು ಮೂರನೆಯ ಪೋಪ್ ಅರ್ಬನ್ ಆಣತಿಯ ಮೇರೆಗೆ ಗೋಲ್ಕೊಂಡದಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಪಂಥವನ್ನು ಹರಡಲು ಆಗದೆ ಗೋವದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದಾಗ ಕಟ್ಟಿದ ಸಂತ ಕಜೆತಾನ್ ಗ್ರೀಕ್ ಶಿಲುಬೆಯಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿಯ ಈ ಚರ್ಚು ರೋಮ್ ನಗರದಲ್ಲಿಯ ಸಂತ ಪೀಟರ್ ಚರ್ಚಿನಂತಿದೆ. ಇದೊಂದು ಚೆಲುವಾದ ಕಟ್ಟಡ. ಇದಕ್ಕೆ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಟೆ ಗೋಪುರವಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಇದರ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿಯ ನಾಲ್ಕು ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಯೇಸು ದೂತರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಇದರೊಳಗಿನ ವೇದಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಂತ ಕಜೆತಾನ್ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ದೃಶ್ಯಾವಳಿಗಳ ಇಟಲಿ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

ಅವರ್ ಲೇಡಿ ಆಫ್ ರೋಸರಿ ಚರ್ಚನ್ನು 1544–49ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ರಾಜ್ಯಪಾಲ ಅಫೋನ್ಸ್ ದ ಆಲ್ಬುಕರ್ಕ್ ತನ್ನ ದೇಶದ ಸೈನ್ಯ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಹೋರಾಡುತ್ತಿದುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿಂದ ನೋಡುತ್ತಿದ್ದನಂತೆ; ತನ್ನ ಸೈನ್ಯಗೆದ್ದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಚರ್ಚನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸುವುದಾಗಿ ಹರಕೆ ಹೊತ್ತು ಕೊಂಡಿದ್ದನಂತೆ. ಇದರ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಇದರೊಳಗಿನ ಪ್ರಧಾನ ವೇದಿಕೆ ಬಲಬದಿಯಲ್ಲಿ ದೋನ ಕೆಥಿರಿನ ಇವಳ ಸ್ಮಾರಕ ಸಮಾಧಿಯೊಂದಿದೆ. ಸಂತ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ ಗ್ಸೇವಿಯರ್‌ನ ಪೌರೋಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ದೋನ ಕಥರಿನ ಇವಳ ವಿವಾಹವು ರಾಜ್ಯಪಾಲ ಗ್ರೇಸಿಯ ದಸ ಇವರೊಡನೆ ನೆರವೇರಿತು.

ಇಲ್ಲಿಯ ಚರ್ಚುಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ದೊಡ್ಡದೆಂದರೆ ಸಂತ ಅಗಸ್ಟೀನ ಚರ್ಚ್ ಇದರ ಗಂಟೆ ಗೋಪುರ ನಾಲ್ಕು ಅಂತಸ್ತುಗಳುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ 46ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಇದನ್ನು ಅಗಸ್ಟಿನಿಯನ್ನರ ಪಂಥ ಕ್ರೈಸ್ತಭಿಕ್ಷುಗಳು 1602ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಯಾವುದೇ ರಕ್ಷಣೆಯಿಲ್ಲದೆ ಇದು 1842ರಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದು ಹೋಯಿತು. (ಎ.ಎಸ್.)

ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು: ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ಮಹತ್ತ್ವ, ಅವುಗಳ ಸದುಪಯೋಗ, ಉದ್ದೇಶದ ಬಗೆಗೆ ಅರಿವು ಮೂಡಿರುವುದು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಿಂದ. ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಇವುಗಳ ಉಪಯೋಗ ನಮಗೆ ತಿಳಿದಿಲ್ಲವೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ವಸ್ತು ವಿಶೇಷತೆಗಳನ್ನು, ಕೋಟೆ–ಕೊತ್ತಲಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು, ಬಂದೂಕು ಮದ್ದುಗುಂಡುಗಳನ್ನು, ಖಡ್ಗ, ಬಿಲ್ಲು, ಬಾಣ, ಫಿರಂಗಿ, ಬಿಡಿ ಶಿಲ್ಪ, ನಾಣ್ಯ, ತಾಮ್ರಪಟ, ಶಿಲಾಶಾಸನ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿಡುವುದು ಅತ್ಯಗತ್ಯವಾದ ವಿಷಯ. ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು ಒಂದೆಡೆಯಾದರೆ, ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಡುವುದು ಎಷ್ಟು ಮುಖ್ಯವೋ ಅವುಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸುವುದು ಕೂಡ ಅಷ್ಟೇ ಮುಖ್ಯವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಅವು ಇರುವ ಮೂಲ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಾಪಾಡಬೇಕು. ಕಸಕಡ್ಡಿ, ಧೂಳು, ಕ್ರಿಮಿಕೀಟಗಳ ಬಾಧೆಯಿಂದ ಅವುಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ವಿಶೇಷ ಪ್ರಯೋಗಾಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡುವ ಮೂಲಕ ಅವುಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮಾಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ಭಾರತೀಯರ ಮರೆತುಹೋದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ನೆನಪಿಸುವ ಸಂಗ್ರಹವೇ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವ ಕನ್ನಡಿಗಳಿದ್ದಂತೆ. ಆ ಮೂಲಕ ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಗಟ್ಟಿತನ ಬರುವುದಲ್ಲದೇ ಅದನ್ನು ಕುರಿತು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವವರಿಗೆ ಮೂಲ ಆಕರವಿದ್ದಂತೆ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅಜಯಗರ್ ಎಂದೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಶಾಲೆ ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಎಂಬುದರ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪದ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ. ಇದರ ಮೂಲ ಗ್ರೀಕಿನ ಮ್ಯೂಸ್ ಎಂದರೆ ಕಲಾದೇವತೆ. ಆಕೆಯ ದೇವಾಲಯ ಮೂಸಿ ಆನ್, ಇದರಿಂದ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ ಆಗಿದೆ. ಪ್ರಪಂಚದ ಅನೇಕ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ವಿದೇಶಿಯರು ತಮ್ಮ ನಾಡಿನ ಕುರುಹುಗಳಾಗಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತುಂಬಾ ಜತನದಿಂದ ಸಂರಕ್ಷಿಸುವ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿ ನಿಪುಣರು. ಹಾಗಾಗಿ ವಿದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡದ್ದು 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ. ಡ್ಯಾನಿಸ್‌ನ ನಾಥಿನಿಯಲ್ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿ ಸರ್. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಂ ಅವರಂಥ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಂದ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಕಂಡವು. (ಕೆ.ಎಂ.ಎಸ್‌ಯು.)

ಕರ್ನಾಟಕ: ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಸ್ತು ಮತ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ನಿರ್ದೇಶನಾಲಯದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ಭಾರತ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ 7 ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ತಾಂತ್ರಿಕ ಸಂಶೋಧನ ಇಲಾಖೆಗೆ ಸೇರಿದ 3 ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿವೆ. 14 ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಅನೇಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿವೆ. 1960ರಲ್ಲಿ ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಸ್ತು ಮತ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ನಿರ್ದೇಶನಾಲಯಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲಾಯಿತು. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಸರ್ಕಾರಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ 1866 ಕ್ಕೂ ಮುಂಚೆ ಬಾಡಿಗೆ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿತ್ತು. 1880ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಶೈಲಿಯ ನೂತನ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಸ್ಮಾರಕವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪನೆಗೊಂಡ ವೆಂಕಟಪ್ಪ ಆರ್ಟ್ ಗ್ಯಾಲರಿ

ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಸರ್ಕಾರಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲೇ ಇದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ವೆಂಕಟಪ್ಪನವರು ರಚಿಸಿದ ಅನೇಕ ಕಲಾಕೃತಿಗಳು, ಬಳಸಿದ ಸಂಗೀತ ವಾದ್ಯಗಳು, ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಸಾಮಾಗ್ರಿಗಳಿವೆ.

ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಹುಲ್ಲೂರು ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಜೋಯಿಸರ ಪರಿಶ್ರಮದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ, ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಮಾತ್ರ ಇದ್ದವು. 1947 ರಲ್ಲಿ ಇದು ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಸ್ತು ಮತ್ತು ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ನಿರ್ದೇಶನಾಲಯ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ಅನೇಕ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳು, ಅನೇಕ ವಸ್ತು ವಿಶೇಷಗಳು ಇವೆ.

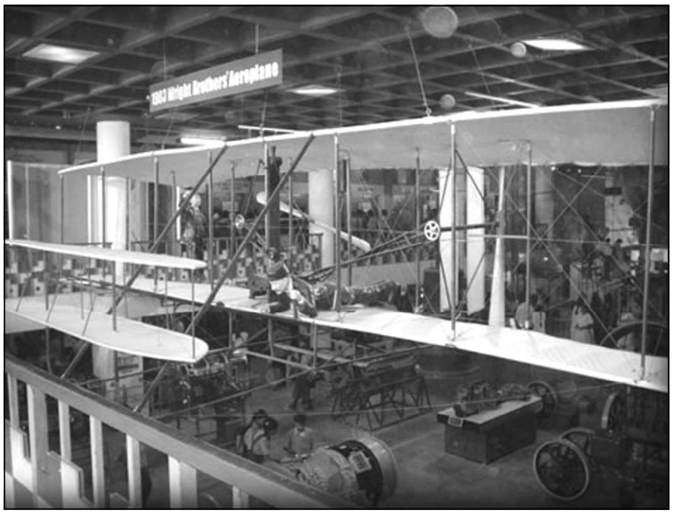

ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಮತ್ತು ತಾಂತ್ರಿಕ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಶಿವಮೊಗ್ಗದಲ್ಲಿರುವ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ರಾಜರು, ಪಾಳೆಯಗಾರರು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದಂಥ ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಗಳು, ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ಕಾಲದ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ನಾಣ್ಯಗಳು, ಆಯುಧಗಳು, ಫಿರಂಗಿಗಳು ಇದೆ. ಮಡಿಕೇರಿಯ ಜಿಲ್ಲಾ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ 1971 ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಗಳು, ರಾಜರ ಕಾಲದ ಹಸ್ತ ಪ್ರತಿಗಳು, ಕತ್ತಿ ಕಠಾರಿಗಳು, ಜೈನ ತೀರ್ಥಂಕರರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ.

ಮಂಗಳೂರಿನ ಶ್ರೀಮಂತಿ ಬಾಯಿ ಮೀರಜ್‌ಕರ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ 1906ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸೇರಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಲೋಹ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಗಳು, ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಸ್ತುಗಳು, ಆಯುಧಗಳು, ಟ್ಯಾಕ್ಸಿಡರ್ಮಿ (ಚರ್ಮಪ್ರಸಾಧನ) ಕಲಾವಸ್ತುಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ.

ಕಿತ್ತೂರು ರಾಣಿ ಚೆನ್ನಮ್ಮ ಸ್ಮಾರಕ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ 1967ರಲ್ಲಿ ಕಿತ್ತೂರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಕಿತ್ತೂರು ದೇಸಾಯಿ ಮನೆತನದ ವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಯುದ್ಧ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು, ವಿಗ್ರಹಗಳು, ನಾಣ್ಯಗಳು ಇವೆ.

ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಸರ್ಕಾರಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸನ್ನತಿ ಉತ್ಖನನ ಮತ್ತು ಅನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ನಾಣ್ಯಗಳು, ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಗಳು, ಆಯುಧಗಳು, ಮೈಸೂರು ಶೈಲಿಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು, ಆಧುನಿಕ ಚಿತ್ರಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಶೈವ ಮತ್ತು ಜೈನ ಶಿಲಾಲೇಖಗಳು, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ 3ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ.

ಬೀದರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಸವಕಲ್ಯಾಣ ಸರ್ಕಾರಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಲೇಖಗಳು, ಶಿಲಾಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಚಾಮರಾಜನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಯೋಜನೆ ಅನುಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿದೆ.

ಕೇಂದ್ರ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಇಲಾಖೆಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು ಹಳೇಬೀಡು, ಹಂಪಿ, ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿವೆ. ಹಂಪಿ, ಬಾದಾಮಿ, ಐಹೊಳೆ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು, ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಮೊದಲಾದೆಡೆಗಳ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು ಕೇವಲ ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳ ಪ್ರದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿವೆ. ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ 1959 ರಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ ಬೇಸಗೆ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ (ದರಿಯಾ ದೌಲತ್) ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಹೈದರ್ ಅಲಿ, ಟಿಪ್ಪು ಸುಲ್ತಾನ್ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ತೈಲ, ಜಲವರ್ಣ ಹಾಗೂ ನಿಸರ್ಗ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

ವಿಜ್ಞಾನ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ: ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಮತ್ತು ತಾಂತ್ರಿಕ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ (ಬೆಂಗಳೂರು) ವಿವಿಧ ಮಾದರಿಯ ಯಂತ್ರಗಳಿವೆ. ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರು ಸಾಧಿಸಿದ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಪ್ರಗತಿಯ ಸಾಕ್ಷಿಚಿತ್ರಗಳ ಮಾದರಿಗಳಿವು. ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದಲ್ಲಿ ಎರಡು, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು (ಧಾರವಾಡ), ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ (ಹಂಪಿ) ಒಂದು, ಕುವೆಂಪು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ (ಶಿವಮೊಗ್ಗ) ಒಂದು ಇದೆ. ಜಾನಪದ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ (ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ) ಸೂತ್ರದ ಬೊಂಬೆಗಳು, ತೊಗಲು ಬೊಂಬೆಗಳು, ವಾದ್ಯಗಳು, ಮರದ ಕೆತ್ತನೆಗಳು, ಆಯುಧಗಳು, ನಿತ್ಯ ಬಳಕೆಯ ವಸ್ತುಗಳು, ಕರ್ನಾಟಕದ ಖ್ಯಾತ ಸಾಹಿತಿಗಳು, ಕಲಾವಿದರು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳಿವೆ. ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು ಭೂವಿಜ್ಞಾನ, ಸಸ್ಯವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿವಿಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ.

ವೈಯಕ್ತಿಕ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ಜಗನ್‌ಮೋಹನ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ 1915ರಲ್ಲಿ ಜಯಚಾಮರಾಜೇಂದ್ರ ಚಿತ್ರಶಾಲೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಹಾಗೂ ಕುಶಲ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕಲಾಕೃತಿಗಳಿವೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರಕವಿ ಗೋವಿಂದ ಪೈ ಸಂಶೋಧನ ಕೇಂದ್ರದ ಮಹಾತ್ಮಗಾಂಧಿ ಸ್ಮಾರಕ ಕಾಲೇಜು ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಉಡುಪಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮರದ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಶಿಲ್ಪಮೂರ್ತಿಗಳು, ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು, ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಕಲ್ಯಾಣಪುರದಲ್ಲಿರುವ ಇಂಡಾಲಜಿಕಲ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು, ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಚಾರಿತ್ರಿಕ ದಾಖಲೆಗಳಿವೆ.

ಚಿತ್ತಾಪುರದ ಮಠದ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಲೋಹದ, ಕಲ್ಲಿನ, ಮರದ ಹಾಗೂ ದಂತದ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕುಸುರಿನ ಕೆತ್ತನೆ ಕಲಾಕೃತಿಗಳು, ಗಾಜಿನ ಮೇಲೆ ರಚಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳು, ಜನಪದ ವಸ್ತುಗಳು ಇವೆ.

ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರ ಹುಟ್ಟೂರಾದ ಮುದ್ದೇನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಟ್ರಸ್ಟ್ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ 1972ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳಿವೆ. ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೆಳದಿಯ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕೆಳದಿ ನಾಯಕರ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳು, ಓಲೆಗರಿ ಗ್ರಂಥಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇದು ಈಗ ಕುವೆಂಪು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದೆ. ಧರ್ಮಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ 1986 ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಮಂಜೂಷ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅಳಿದು ಹೋಗುತ್ತಿರುವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು, ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಂಜನಗೂಡು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಸುತ್ತೂರು ಶ್ರೀ ಮಠದ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯವನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತದಲ್ಲಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಮಣಿಪಾಲದಲ್ಲಿರುವ ಹಸ್ತಶಿಲ್ಪ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ. ಗ್ರಾಮೀಣ ಗೃಹಶಿಲ್ಪ ವೈಭವವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹಲವಾರು ಪುರಾತನ ಮನೆಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಪುನಾರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎನ್.ಎಲ್.)

ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿರುವ ಕೇಂದ್ರಸರ್ಕಾರದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇಲಾಖೆಯ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಪ್ರಯೋಗಾಲಯ ಪ್ರದರ್ಶನ ವಸ್ತುಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಕಾರ್ಯ ಕೈಗೊಳ್ಳುವ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ವಿಭಾಗವಾಗಿದೆ.

ಸಾಲಾರ್ ಜಂಗ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಹೈದರಾಬಾದ್

ಭಾರತ: ಡೇವಿಡ್ ಮುರ್ರೆ ಹೇಳುವಂತೆ ಪುರಾತನ ಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನು ಅಥವಾ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಹಾಗೂ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಮನ ಸೆಳೆಯುವ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸುವುದೇ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಎಂಬುದು ಅರ್ಥಗರ್ಭಿತವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಾಗಿದೆ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಿಂದ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ತೀವ್ರ ಗಮನ ಹರಿಸಲಾಯಿತು. ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ತ್ವರಿತಗತಿಯಲ್ಲಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು ಪೂರ್ವ ಸಿದ್ಧತೆಯೊಂದಿಗೆ ಶಿಸ್ತುಬದ್ಧವಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ವಸ್ತುಗಳ ಪ್ರದರ್ಶನದ ಕೊಠಡಿ, ಕೊಠಡಿಗೆ ಬಣ್ಣ, ಮಳೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ತೇವಾಂಶ, ಬೇಸಗೆಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಷ್ಣತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯನ್ನು ವಹಿಸುವುದು, ಸಾಕಷ್ಟು ಗಾಳಿ, ಬೆಳಕಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ದುಷ್ಕೃತ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸಂದರ್ಭಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿ ಸಾಕಷ್ಟು

ಮುಂಜಾಗ್ರತೆ ವಹಿಸಿ ಒಂದು ಶಿಸ್ತುಬದ್ಧ ಅಧ್ಯಯನದ ವಿಷಯವನ್ನಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸುವಂತೆ ಸುವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಪ್ರಾರಂಭವಾದದ್ದು 1784ರಲ್ಲಿ, ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಬೆಂಗಾಲ್ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದ ಇಂಡಿಯನ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ (ಕಲ್ಕತ್ತ). ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪನೆಗೊಂಡ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು ಹೀಗಿವೆ: ಎಗ್ಮೋರ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಮದರಾಸು, 1854; ತಿರುವನಂತಪುರ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, 1857; ನಾಗಪುರ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ನಾಗಪುರ, 1861; ಲಖನೌ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಲಖನೌ, 1863; ರಾಜ್ಯ ಸರಕಾರಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಬೆಂಗಳೂರು, 1866; ಮಥುರ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಮಥುರ, 1874; ಜೈಪುರ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಜೈಪುರ,

ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್, ನವದೆಹಲಿ

1875; ಉದಯಪುರ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಉದಯಪುರ, 1875; ವಿಜಯವಾಡ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶ, 1875; ರಾಜ್ ಕೋಟ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಗುಜರಾತ್, 1875; ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಕಲ್ಕತ್ತ, 1887.

ಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರಗಳ ಸಂಯುಕ್ತಾಸಕ್ತಿಯ ಫಲವಾಗಿ ಇಂದು ದೇಶಾದ್ಯಂತ ಹಲವಾರು ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು ಹುಟ್ಟಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿವೆ. ಅವುಗಳೆಂದರೆ: 1814ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ, ಕಲ್ಕತ್ತ. 1949ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ನವದೆಹಲಿ. 1951ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಸಾಲಾರ್‌ಜಂಗ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಹೈದರಾಬಾದ್.

ರಾಜ್ಯ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು ಹೀಗಿವೆ: ರಾಜ್ಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಲಖನೌ, 1863; ಮಥುರ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಮಥುರ, 1863; ಸೆಂಟ್ರಲ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ನಾಗಪುರ, 1863; ರಾಜ್ಯ ಸರಕಾರಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಬೆಂಗಳೂರು, 1866; ಬರೋಡ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಬರೋಡ, 1896; ಸರಕಾರಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಜೈಪುರ, 1876; ಲಲಿತ್‌ಪುರ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಲಲಿತ್‌ಪುರ್, 1875; ರಜಪೂತ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಅಜ್ಮೇರ್, 1908; ಬುಹರಿಸಿಂಗ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಚಂಬಾ, 1908; ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಗ್ವಾಲಿಯರ್, 1922; ಸೆಂಟ್ರಲ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಇಂದೂರ್, 1929; ಪಟಣ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಪಟಣ, 1917; ಹೈದರಾಬಾದ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಹೈದರಾಬಾದ್, 1930; ಒರಿಸ್ಸ ರಾಜ್ಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಭುವನೇಶ್ವರ್, 1932; ತ್ರಿಶೂರ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ತ್ರಿಶೂರ್, 1938; ರಾಜ್ಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ದುಬೆಲ್ಲಾ, 1935; ರಾಜ್ಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಗುವಾಹಟಿ, 1940; ಸರಕಾರಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಪಾಟಿಯಾಲ, 1947; ಡೋಗ್ರ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಜಮ್ಮು, 1954.

ರಾಜ್ಯ ಮಟ್ಟದ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು ಸಂಶೋಧಕರಿಗೆ, ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ, ಇತಿಹಾಸ ತಜ್ಞರಿಗೆ, ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರಿಗೆ, ವಿದೇಶಿ ಸಂಶೋಧಕರಿಗೆ ಮಹತ್ತ್ವದ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ನೀಡುವ ಜ್ಞಾನಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿವೆ. ಭಾರತ ಚರಿತ್ರೆಯ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ, ರಾಜಮಹಾರಾಜರ, ಸಾಮಂತ ಅರಸರ, ಪಾಳೆಯಗಾರರ, ದಂಡನಾಯಕರ, ವಿಶೇಷ ವಿಷಯವನ್ನು ಅರಿಯಲು, ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲು ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾದ ಆಕರ ಸಾಮಾಗ್ರಿಗಳಿದ್ದಂತೆ.

ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿವೆ: ಸಾರನಾಥ (1904), ನವದೆಹಲಿ (1909), ಖಜುರಾಹೊ (1910), ಬಿಜಾಪುರ (1912), ನಾಲಂದ (1917), ಸಾಂಚಿ (1919), ಫೋರ್ಟ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ, ಮದರಾಸು (1948), ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ (1949), ಅಮರಾವತಿ (1951), ಕೊಂಡಾಪುರ (1952), ಹಂಪಿ (1953), ಬೋಧ್‌ಗಯ (1956), ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ (1959), ಹಳೇಬೀಡು (1962) ಮುಂತಾದವು.

ನಗರ ಸಭೆ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು: ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ಮತ್ತು ಆಲ್ಬರ್ಟ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, 1850; ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ಮೆಮೋರಿಯಲ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಕಲ್ಕತ್ತ, 1906; ಪ್ರಿನ್ಸ್ ಆಫ್ ವೇಲ್ಸ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಮುಂಬಯಿ, 1921; ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಅಲಹಾಬಾದ್, 1931.

ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಮಟ್ಟದ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳು: ಅಸ್ತೋರ್ಸ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಕಲ್ಕತ್ತ, 1937; ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಪುಣೆ 1939; ಭಾರತ ಕಲಾಭವನ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಬನಾರಸ್ ಹಿಂದು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ವಾರಾಣಸಿ, 1950; ಕೌಶಾಂಬಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, 1952; ಮಹಾರಾಜ ಸಯಾಜಿರಾವ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಬರೋಡ 1956.

ಭೂಪಾಲದ ಶಾಮ್ಲಹಿಲ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಇಂದಿರಾಗಾಂಧಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಾನವ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಆದಿವಾಸಿ ಮತ್ತು ಜನಪದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿ ಬಯಲು ಹಾಗೂ ಒಳಾಂಗಣ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ಹಲವಾರು ಆದಿವಾಸಿ ಪಂಗಡಗಳ ಗುಡಿಸಲುಗಳನ್ನು ಈ ಜನರು ದೈನಂದಿನ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಬಳಸುವ ವಸ್ತು ಸಮೇತವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿನ ಗುಡ್ಡ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ಒಂದು ಶಾಖೆ ಮೈಸೂರಿನ ವೆಲ್ಲಿಂಗ್‌ಟನ್ ಭವನದಲ್ಲಿದೆ. ನಾಣ್ಯ ಪ್ರದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಮೀಸಲಾದ ಮನಿಮ್ಯೂಸಿಯಂ ನಾಸಿಕ್‌ನ ಬಳಿಯಿರುವ ಇಂಡಿಯನ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್ ನ್ಯೂಮಿಸ್‌ಮಾಟಿಕ್ ಸ್ಟಡೀಸ್‌ನಲ್ಲಿದೆ.

ಪ್ರಪಂಚ: ಪ್ರಪಂಚದ ಎಲ್ಲಾ ದೇಶಗಳ ಮಹಾನಗರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ರೋಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಣೆಗೆ ಒತ್ತು ನೀಡಿದರು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನಲ್ಲಿ ರಾಜಕುಮಾರ 1ನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ನಿಂದ (1600–49) ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಆರ್‌ಮೋಲಿಯನ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಅನ್ನು 1683ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. ಇದು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನ ಮೊದಲನೆಯ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ 1773ರಲ್ಲಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದ ಲೆ–ಬಾರ್ಡೊ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂನಲ್ಲಿ (1888) ಆಫ್ರಿಕದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕಲಾ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಕೈರೋದ ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್‌ನಲ್ಲಿ (1900) ಪಿರಮಿಡ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಮೂಲ್ಯ ವಸ್ತುಗಳ ಅಪೂರ್ವ ಸಂಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ನಿಯಾಮಯ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್, ಘಾನ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್, ಆಕ್ರಾ, ಅಬಿಜಾನ್‌ನ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ದಿ ಐವರಿಕೋಸ್ಟ್–ಇವು ಆಫ್ರಿಕದ ಜನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಕಂಪಾಲದ

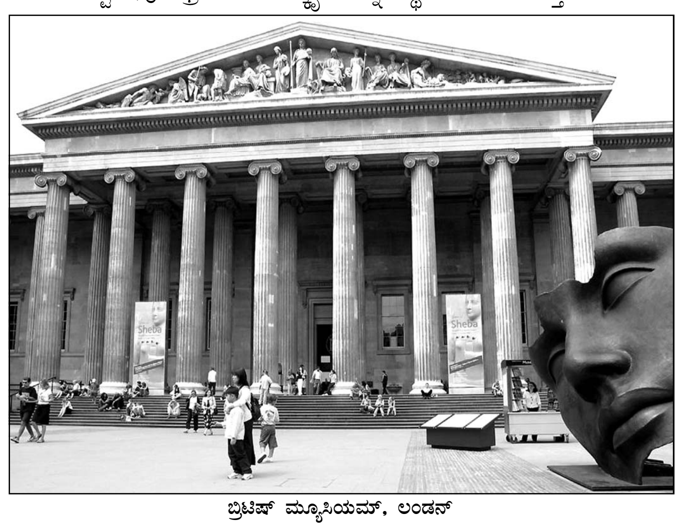

ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್, ಲಂಡನ್

(ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕ) ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ಉಗಾಂಡ (1908) ಆಫ್ರಿಕದ ಮೂಲ ನಿವಾಸಿಗಳ ಸಂಗೀತ ವಾದ್ಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಕೀನ್ಯದ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ವನ್ಯಜೀವಿ ಸಂಗ್ರಹವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ತಾಂಜಾನಿಯ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್‌ನಲ್ಲಿ (1940) ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತುಗಳಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಜುರಾಸಿಕ್ ಕಾಲದ ಬೃಹತ್ ಪ್ರಾಣಿಗಳ (ಡೈನೊಸಾರ್) ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಜಿಂಬಾಬ್ವೆಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್‌ಗಳಿವೆ.

ಇಸ್ರೇಲಿನ ಜೆಜಾಲೆಲ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಆರ್ಟ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ (1906), ಜೋರ್ಡಾನಿನ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ (1979)– ಇವು ಯಹೂದಿಗಳ ಕಲಾ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಾಗಿವೆ. ಯಾದ್‌ವಾಶಿಮ್ (1953) ಹಿಟ್ಲರ್‌ನ ಸಾಮೂಹಿಕ ಹತ್ಯೆಗೆ

(ಹಾಲೋಕಾಸ್ಟ್) ಬಲಿಯಾದವರ ಸ್ಮರಣೆಯ ಮೂರು ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದು. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಲಾಹೋರ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ (1864) ಮತ್ತು ಕರಾಚಿಯ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್‌ನಲ್ಲಿ (1950) ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉತ್ಖನನದ ಅಪೂರ್ವ ವಸ್ತುಗಳಿವೆ.

ಚೀನದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ಬೀಜಿಂಗ್‌ನ ಪ್ಯಾಲೇಸ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್‌ನಲ್ಲಿ (1925) ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಸ್ತುಗಳಿವೆ. ಷಾಂಗೈ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ಆರ್ಟ್ ಅಂಡ್ ಹಿಸ್ಟರಿ (1952) ಚೀನದ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್. ಚೀನದ ಕಲೆ–ಇತಿಹಾಸದ ಚಿತ್ರಣ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್‌ನ ಮನಿಲದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ದಿ

ಪ್ರಿನ್ಸ್ ಆಫ್ ವೇಲ್ಸ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಮುಂಬೈ

ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್ (1901) ಇಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ, ವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ವಸ್ತುಗಳಿವೆ. ಇಂಡೋನೇಷ್ಯದ ಜಕಾರ್ತದಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ (1868) ಇದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಇತಿಹಾಸ, ಕಲೆ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸ್ತುಗಳಿವೆ. ಜಪಾನಿನ ಟೋಕಿಯೊ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್‌ನಲ್ಲಿ (1871) ಹಳೆಯ ವಸ್ತುಗಳ ಸಂಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಜಪಾನ್ ಫೋಕ್–ಕ್ರಾಫ್ಟ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್‌ನಲ್ಲಿ (1936) ಜಪಾನಿ ಜನಸಮುದಾಯದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಸ್ತುಗಳ ಸಂಗ್ರಹವಿದೆ. ಕೊರಿಯದ ಸಿಯೋಲ್‌ನ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ಕೊರಿಯ (1915) ದೇಶದ ಸಮಗ್ರ ಇತಿಹಾಸ, ಕಲೆ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತದೆ. ನ್ಯಾಷನಲ್ ಫೋಕ್‌ಲೋರ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಮತ್ತು ಕೊರಿಯನ್ ಫೋಕ್ ವಿಲೇಜ್ (1974)–ಇವು ಜನಪದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ.

ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ಸಿಡ್ನಿಯಲ್ಲಿರುವ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯನ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ (1828) ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಜನಜೀವನ, ಇತಿಹಾಸ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಕಲೆ ಪ್ರದರ್ಶಿತವಾಗಿದೆ. ಕ್ಯಾನ್‌ಬೆರದ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯನ್ ವಾರ್ ಮೆಮೋರಿಯಲ್‌ನಲ್ಲಿ (1979) ಪ್ರಾಚೀನ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ಯುದ್ಧೋಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಇದು ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯದ ಮಿಲಿಟರಿ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು. ನ್ಯಾಷನಲ್ ಗ್ಯಾಲರಿ ಆಫ್ ವಿಕ್ಟೋರಿಯ(1861) ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ವಸ್ತುಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ. ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯನ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಗ್ಯಾಲರಿಯಲ್ಲಿ (1982) ಇಲ್ಲಿಯ ಮೂಲ ನಿವಾಸಿಗಳ ಬದುಕು–ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಮಗ್ರ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ನ್ಯೂಜಿಲೆಂಡ್‌ನ ಆಕ್ಲೆಂಡ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಅಂಡ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ (1852), ಆಕ್ಲೆಂಡ್ ಸಿಟಿ ಆರ್ಟ್ ಗ್ಯಾಲರಿ (1888) ಇಲ್ಲಿಯ ಜನಜೀವನದ ಪೂರ್ಣ ವಿವರ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ವೆಲ್ಲಿಂಗ್‌ಟನ್‌ನ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ (1865) ನೈಸರ್ಗಿಕ ಮತ್ತು ಮಾನವ ವಸ್ತು ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ. ಕ್ರೈಸ್ಟ್ ಚರ್ಚ್‌ನ ರಾಬರ್ಟ್ ಮ್ಯಾಕ್‌ಡಗಾಲ್ ಆರ್ಟ್ ಗ್ಯಾಲರಿ (1932) ಇಲ್ಲಿಯ ಕಲಾ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತದೆ.

ಕೆನಡ ದೇಶದಲ್ಲಿ 1500 ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ಮ್ಯಾನ್ (1957) ಮಾನವನ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ, ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ನ್ಯಾಚುರಲ್ ಸೈನ್ಸ್ (1957) ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸಸ್ಯ, ಪ್ರಾಣಿ, ಖನಿಜಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅಪೂರ್ವ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಕೆನಡದ ಕಲಾ ಗ್ಯಾಲರಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಂಟ್ರಿಯಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ಆರ್ಟ್ಸ್ (1860), ಆರ್ಟ್ ಗ್ಯಾಲರಿ ಆಫ್ ಒಂಟಾರಿಯೊ (1900), ವಾಂಕೋವರ್ ಆರ್ಟ್ ಗ್ಯಾಲರಿ (1931), ರಾಯಲ್ ಒಂಟಾರಿಯೊ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ (1912) ಮುಖ್ಯವಾದವು. ವಿಕ್ಟೋರಿಯದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕೊಲಂಬಿಯ ಪ್ರೊವಿನ್ಸಿಯಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ (1886), ಗ್ಲೆನ್ ಬೊ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್‌ಗಳಲ್ಲಿ (1966) ಕೆನಡದ ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರದರ್ಶನವಿದೆ.

ಅಮೆರಿಕದ ದಕ್ಷಿಣ ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ಆಂತ್ರೊಪಾಲಜಿ (1964) ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ. ಚಿಲಿಯ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಕಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ಲಾ ಸೆರೆನ (1943), ಲೀಮಾದ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಕಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್‌ಗಳು ಪುರಾತತ್ತ್ವವಿಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ. ಕೊಲಂಬಿಯದ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ಗೋಲ್ಡ್ (1939) ಗಮನಾರ್ಹ. ಇಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಜನ ಸಮುದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ಅಮೂಲ್ಯ ಚಿನ್ನಾಭರಣಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅರ್ಜೆಂಟೀನದ ಬ್ಯೂನಸ್‌ಐರಿಸ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಅರ್ಜೆಂಟೈನ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ನ್ಯಾಚುರಲ್ ಸೈನ್ಸ್ (1823) ಉಷ್ಣ ಮತ್ತು ಶೀತವಲಯಗಳ ಸಸ್ಯ, ಪ್ರಾಣಿ, ಪಕ್ಷಿ, ಕೀಟ ಇವುಗಳ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯವಾಗಿದೆ. ಬ್ರೆಜಿಲ್‌ನ ರಿಯೋ–ಡಿ–ಜನೈರೋದ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ಬ್ರೆಜಿಲ್ (1818)ನಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನ ಉತ್ಖನನದ ವಸ್ತುಗಳ ಸಂಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ಹಿಸ್ಟರಿ (1825), ನ್ಯಾಷನಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ಅರ್ಜೆಂಟೀನ (1889), ನ್ಯಾಷನಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಆಫ್ ಬ್ರೆಜಿಲ್ (1922)–ಇವು ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಸ್ತುಗಳಿರುವ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ. ಮೆಕ್ಸಿಕೊದ ಪ್ಯಾಲೇಸ್ ಆಫ್ ಫೈನ್ ಆರ್ಟ್ಸ್, ಲಲಿತ ಕಲೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ. ರಷ್ಯದ ಸ್ಟೇಟ್ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ (1873) ಜನರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಇತಿಹಾಸಗಳಿಗೆ ಮೀಸಲಾಗಿದೆ.

ವಿಜ್ಞಾನ–ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ, ಸಾರಿಗೆ, ಸಮುದ್ರ ವಿಜ್ಞಾನ, ಖಗೋಳ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿವೆ: ಲಂಡನ್ನಿನ ಸೈನ್ಸ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ (1853), ಮಾಸ್ಕೊದ ಪಾಲಿಟೆಕ್ನಿಕಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ (1872), ಮ್ಯೂನಿಚ್‌ನ ಜೆಚಸ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ (1903), ಇಟಲಿ, ಬ್ರಿಟನ್, ನ್ಯೂಜಿಲೆಂಡ್, ಆಕ್ಲೆಂಡ್, ಟೋಕಿಯೊ, ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್, ಪಾಕಿಸ್ತಾನ, ಸಿಂಗಪುರ ಮುಂತಾದೆಡೆ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳಿವೆ. ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್, ಬಾಸ್ಟನ್, ಮಾಂಟ್‌ರೈಂಟ್, ಆಲ್ಜಿಯರ್ಸ್ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಕ್ಕಳಿಗಾಗಿ ಚಿಲ್ಡ್ರನ್ಸ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್‌ಗಳಿವೆ. (ಕೆ.ಎಂ.ಎಸ್‌ಯು.)

ವಾಕಾಟಕರು: ಸು.4–6ನೆಯಶತಮಾನ. ಸಾತವಾಹನ ಅಥವಾ ಆಂಧ್ರ ಭೃತ್ಯರ ಮಾಂಡಲಿಕರಾಗಿದ್ದು ಅನಂತರ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ರಾಜಮನೆತನ. ಇವರ ಮೂಲಸ್ಥಳ, ಆಡಳಿತ ಅವಧಿ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಈ ರಾಜರ ಕೆಲವು ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಾಕಾಟಕ ಚರಿತ್ರೆ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ವಿವರಗಳು ಕಡಿಮೆ.

ಸಾತವಾಹನರ ಪತನಾನಂತರ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದ ಕಾಕುತ್ಸ್ಥವಂಶದ ರಾಜರು, ಚುಟುಕುಲಾನಂದರು, ಆಭೀರರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. ದಕ್ಷಿಣ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕದಂಬರು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಕಾಟಕರು ತಲೆಯೆತ್ತಿದರು. ಇವರ ಶಾಸನಗಳು ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಅಜಂತ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ವಿಂಧ್ಯಪರ್ವತದ ವಿದರ್ಭ ವಾಕಾಟಕರ ಮೂಲನಿವಾಸವಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಆಂಧ್ರರಾಜ್ಯದ ಅಮರಾವತಿಯ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ (3ನೆಯ ಶತಮಾನ) ವಾಕಾಟಕ ಎಂಬ ಪ್ರವಾಸಿಯ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಇವರ ಮೂಲಪುರುಷ ವಿಂಧ್ಯಶಕ್ತಿ. ಇವರು ಸಾತವಾಹನರ ಮಾಂಡಲಿಕರಾದ್ದರಿಂದ ವಾಕಾಟಕರು ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯರೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಇವರು ಗುಪ್ತ, ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿ ಮತ್ತು ಕದಂಬ ಅರಸರೊಡನೆ ವೈವಾಹಿಕ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದ್ದರು. ಗುಪ್ತ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ 2ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ (375–414) ಮಗಳು ಪ್ರಭಾವತಿ ಗುಪ್ತ ಎಂಬುವಳನ್ನು ವಾಕಾಟಕ 2ನೆಯ ರುದ್ರಸೇನನಿಗೆ ವಿವಾಹ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಕದಂಬ ಕಾಕುತ್ಸ್ಥವರ್ಮನ ಮಗಳಾದ ಅಜಿತಭಟ್ಟಾರಿಕೆಯನ್ನು ಅವನ ಮಗನಾದ ಪ್ರವರಸೇನನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಲಗ್ನ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಬಂಧಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ವಾಕಾಟಕರ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಇವರ ಕಾಲವನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಪೃಥ್ವಿಷೇಣನನ್ನು ಕುರಿತು ಸಮುದಿತಸ್ಯ ವರ್ಷಶತಮಭಿವರ್ಧಮಾನತೋಷದಣ್ಡ ಸಾಧನಸಂತಾನಪುತ್ರ ಪೌತ್ರಿಣಃ ಎಂದು ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ ಪೃಥ್ವೀಷೇಣ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರುವಾಗ ವಾಕಾಟಕರು ಉದಯ ಹೊಂದಿ ಒಂದು ನೂರು ವರ್ಷಗಳು ಸಂದಿದ್ದವೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇವನು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಸಮಕಾಲೀನನಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಇವರ ಮೂಲಪುರುಷನಾದ ವಿಂಧ್ಯಶಕ್ತಿ ಸು.255–275ರಲ್ಲಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಪೃಥ್ವಿಷೇಣನ ತರುವಾಯ ವಾಕಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಚಿಕ್ಕ ಮನೆತನದ ಹರಿಷೇಣನ ವಶಕ್ಕೆ ಹೋಯಿತು. ಶಾಸನಗಳಿಂದ ವಾಕಾಟಕರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮನೆತನಗಳಿದ್ದವೆಂದು ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ.

ಸು.550ರಲ್ಲಿ ವಾಕಾಟಕರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಚಳುಕ್ಯರು ಅವರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಚಿಕ್ಕ ಮನೆತನದ ರಾಜನಾದ ಹರಿಷೇಣ ಸಮಸ್ತ ವಾಕಾಟಕ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಏಕಾಧಿಪತಿಯಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನ ಮಗನ ಮಗಳನ್ನು (ಮೊಮ್ಮಗಳು) ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿ ಮನೆತನದ ಮಾಧವವರ್ಮ ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದ. ಹರಿಷೇಣನ ಮೊಮ್ಮಗನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಾಕಾಟಕ ಮನೆತನ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿತು.

ರಾಜ್ಯವಿಸ್ತಾರ: ಮೂಲಪುರುಷನಾದ ವಿಂಧ್ಯಶಕ್ತಿ ವಿದಿಶಾ, ಪುರಿಶಾ (ವಿದರ್ಭ–ಅಶ್ಮಕ) ಪಟ್ಟಣಗಳಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ವಿದರ್ಭದೇಶ ಮೂಲರಾಜ್ಯವಾಗಿದ್ದರೂ ಮಾಳ್ವ ಕೂಡ ಇವನ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಪರಾಕ್ರಮದಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಸೂಚಕವಾದ ನಾಲ್ಕು ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಇವನ ರಾಜ್ಯ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕೋಸಲ, ಬಾಗೇಲಖಂಡ, ಮಾಳ್ವ ಗುಜರಾತ್, ಕಾಠೇವಾಡ, ದಕ್ಷಿಣ ಹಿಂದೂಸ್ತಾನದ ಉತ್ತರಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಈ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ರಾಜ್ಯದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ನಾಲ್ಕು ಜನ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ತನ್ನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳೆಂದು ನೇಮಿಸಿದ. ಹಿರಿಯಮಗನಾದ ಗೌತಮೀಪುತ್ರ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ್ದರಿಂದ ಎರಡನೆಯ ಮಗ ಸರ್ವಸೇನ ಬಾಸಿಮ್‌ಶಾಖೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ. 2ನೆಯ ಪ್ರವರಸೇನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರವಾಯಿತಲ್ಲದೆ, ಪ್ರವರಪುರ

ಎಂಬ ಹೊಸರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು (ಈಗಿನ ಪವನೂರು, ವಾರ್ಧಾಜಿಲ್ಲೆ) ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಆಗ ವಾಕಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಅಮರಾವತಿ, ವಾರ್ಧಾ, ಬೆತುಲ, ವಿಂಧವಾರ, ನಾಗಪುರ, ಭಂದರ ಮತ್ತು ಬಾಲಘಾಟ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಬಾಸಿಮ್ ಶಾಖೆಯ ಅಧೀನ ದಕ್ಷಿಣ ವಿದರ್ಭ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಇದ್ದವು. ಹರಿಷೇಣನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮನೆತನಗಳ ರಾಜ್ಯಗಳು ಒಂದೇ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟವು. ಅಜಂತ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಇವನು ಕುಂತಲ, ಅವಂತಿ, ಲಾಟ, ಕೋಸಲ, ಕಳಿಂಗ, ಆಂಧ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿದನೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹರಿಷೇಣನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಔನ್ನತ್ಯಕ್ಕೇರಿದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ವಲ್ಪ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಪರರ ವಶವಾಯಿತು.

ಭೂವರಾಹ, ರಾಮ್‌ಟೇಕ್

ಧರ್ಮ: ಶುಂಗ, ಕಣ್ವ, ಸಾತವಾಹನರಂತೆ ವಾಕಾಟಕರು ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು, ವಿಷ್ಣುವೃದ್ಧ ಗೋತ್ರದವರು. 2ನೆಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆದಮೇಲೆ ಇವರು ವಿಷ್ಣುಭಕ್ತರಾದಂತೆ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾಭೈರವಭಕ್ತರೂ ಅತ್ಯಂತಮಾಹೇಶ್ವರರೂ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಬಲರಾದ ರಾಜರು ಸಾಮ್ರಾಟ, ಮಹಾರಾಜ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿಗಳ ಮೂಲಕ ವೈದಿಕಧರ್ಮವನ್ನು ಪ್ರಚಾರಗೊಳಿಸಿದರು. ಪ್ರವರಸೇನನು ಬೃಹಸ್ಪತಿಸ್ತವ, ಅಶ್ವಮೇಧ, ಅಗ್ನಿಸ್ತೋಮ, ಅಪ್ತೋರ್ಯಾಮ, ಉಕ್ಥ್ಯ, ಷೋಡಶಿ, ಅತಿರಾತ್ರ ಮತ್ತು ವಾಜಪೇಯ ಯಾಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದನೆಂದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈತ ಕವಿಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಲ್ಲದೆ ತಾನೇ ಸೇತುಬಂಧಕಾವ್ಯವನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ. ಕಾಳಿದಾಸ ಈ ಕಾವ್ಯವನ್ನು ಓದಿ ತಿದ್ದಿಕೊಟ್ಟನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಮಗಳಾದ ಪ್ರಭಾವತಿಗುಪ್ತಳನ್ನು ರುದ್ರಸೇನನಿಗೆ ವಿವಾಹಮಾಡಿಸಲು ಸಂಧಾನಕ್ಕೆಂದು ವಾಕಾಟಕ ಪೃಥ್ವೀಷೇಣನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದನೆಂದು, ವಿಷಯ ಕುಂತಲೇಶ್ವರದೌತ್ಯ ಎಂಬ ಕಾವ್ಯದಿಂದ ತಿಳಿಯಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಕುಂತಲೇಶ್ವರ ಕದಂಬ ಕಾಕುತ್ಸ್ಥವರ್ಮನಿರಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. (ಆರ್.ಎಸ್.ಪಿ.)

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಅಜಂತದ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಹಾಗೂ ಅಲ್ಲಿಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಗೆ ನೇರವಾಗಿ ಮತ್ತು ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ ವಾಕಾಟಕರು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದುದು ಈ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಕಲಾಕೃತಿಗಳಿಂದ. ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಇಲಾಖೆಯ ಸಂಯುಕ್ತ ಪರಿಶ್ರಮದಿಂದ ಕಳೆದ ನಾಲ್ಕು ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಾಕಾಟಕ ಸ್ಮಾರಕಗಳು ಶೋಧವಾಗಿವೆ.

ಶಿವ, ವಿಷ್ಣು ಹಾಗೂ ಬಹುಶಃ ದೇವಿಗೆ ಅಥವಾ ಶಕ್ತಿಗೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮಂಡಲ್, ಮನ್ಸರ್ (ನಾಗಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ), ವಿವೇಕಾನಂದಪುರ (ಚಂದ ಜಿಲ್ಲೆ), ವಾಶಿಮ್ (ವಾಶಿಯನ್ ಜಿಲ್ಲೆ) ಹಾಗೂ ನಗ್ರ (ಬಂಧಾರ ಜಿಲ್ಲೆ) ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಆದರೆ ಮಂಡಲ್‌ನ ಶಿವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ, ಎರಡನೆಯ ರುದ್ರಸೇನ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಪೃಥ್ವೀಸೇನನ (475–90) ತಾಮ್ರಪಟಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಹಳೆಯ ಮೂರ್ತಿಗಳ (4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರದವು) ನಿಕ್ಷೇಪ ಪತ್ತೆಯಾಯಿತು. ವರ್ಧಿ ಕೆರೆಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಬೃಹತ್ ಶಿವಲಿಂಗ ಸಹಿತ ಗರ್ಭಗೃಹ ಹಾಗೂ ಇದರ ಮುಂಬದಿಯ ಮುಖಮಂಟಪವುಳ್ಳ ಒಂದು ಶೈವ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ನಗ್ರದ ದೇವಾಲಯ ಭೂಮಾರದ (ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ) ಶಿಲಾ ದೇವಾಲಯದ ವಿನ್ಯಾಸದಂತಿದೆ. ಮೆಟ್ಟಿಲುಳ್ಳ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ಸಭಾಮಂಟಪ ಮತ್ತುಗರ್ಭಗೃಹವಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಮನ್ಸರ್‌ನ (**ನೋಡಿ**) ದೇವಾಲಯ ಅತ್ಯಂತ ಉನ್ನತವಾದದ್ದು. ಇದು ವಾಕಾಟಕರ ಹಳೆಯ ರಾಜಧಾನಿ. ನಂದಿವರ್ಧನದ (ನಾಗರ್ಧನ್ ತಾಲ್ಲೂಕು, ರಾಮಟೇಕ್ ಜಿಲ್ಲೆ, ನಾಗಪುರ) ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲಿದ್ದ ಯಾವುದೇ ಭಾಗಗಳು ಉಳಿದಿಲ್ಲವಾದರೂ ಇದರ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಗುಡಿಗಳ ಶಿವಪಾರ್ವತಿಯರ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಕುಬ್ಜ ಗಣಗಳು ಐದನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಕಾಲೀನ ವಾಕಾಟಕ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಸೌಂದರ್ಯ ಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ರಾಜ್ಯ ಇಲಾಖೆಯ ಸಂರಕ್ಷಣ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ 6 ಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದ್ದು ಇವು ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ನೈಸರ್ಗಿಕ ಗುಹೆಯನ್ನು ಮಾರ್ಪಡಿಸಿದ ರಾಚನಿಕ ದೇವಾಲಯ. ಮುಖಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗುಡಿಗಳಿರುವ ದೇವಾಲಯವೂ ಇದೆ. ಬಟಾಲದ ಸರೋವರದ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಬಂಡೆಗಲ್ಲನ್ನು ಕೊರೆದು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ದತ್ತಿ ಬಿಟ್ಟ ವಿಷಯವುಳ್ಳ ಶಾಸನವಿದೆ.

ಅಜಂತದ ಗುಹಾ ಬೌದ್ಧಾಲಯಗಳ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ವಾಸ್ತು ಮನಸೂರೆಗೊಳ್ಳುವಂತದ್ದು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪೂರ್ವಭಾಗದ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಶೈವ, ಶಾಕ್ತ ಅಥವಾ ವೈಷ್ಣವ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು ಇವು ಹೆಚ್ಚು ಸಂಪ್ರದಾಯಬದ್ಧವಾಗಿಲ್ಲ. ಸಾಲ್‌ಬಾರ್‌ಡಿಯ (ಅಮರಾವತಿ ಜಿಲ್ಲೆ) ಶಿವಲಿಂಗ ಹಳ್ಳದ ಪಕ್ಕದ ಕಲ್ಲಿನ ಗೂಡಿನಲ್ಲಿದೆ. ಇದರ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಶಿವಲಿಂಗ, ಕುಮಾರ, ಗಣೇಶ ಹಾಗೂ ನರಸಿಂಹನ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶಂಖಲಿಪಿಯ ಪಟ್ಟಿ ಶಾಸನ ಸಿಕ್ಕದಿದ್ದಲ್ಲಿ ದೀಯಿಲ್‌ವಾಡದ ಸಣ್ಣ ಗುಹಾಲಯಗಳು ಯಾವ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವೆಂಬುದು ತಿಳಿಯುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಈಗ ಪಾಶುಪತ ಮುನಿಗಳ ಗುಹೆಗಳೆಂದು ಅರ್ಥೈಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಕಾಮರ್‌ಲೇಣಿ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದಿರುವ ಉಸ್ಮಾನಾಬಾದ್‌ನ ಹತ್ತಿರದ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ಮುಚ್ಚಿದ ಹಜಾರವುಳ್ಳ ಕಟ್ಟಡದ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸೇರಿಸಬಹುದು. ಬಹಳ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಗುಹೆಯೆಂದರೆ ಪಾತುರಿನ ಶಿವಗೌರಿ. ಇಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪಾರ್ವತಿದೇವಿ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶಿರಪೇಟಿಕೆ ಲಕ್ಷಣವುಳ್ಳ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯ ಪಟ್ಟಿಶಾಸನ, ದೇವಾಲಯದ ವಿನ್ಯಾಸ, ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದ ಕಂಬಗಳಿಂದ ಇದರ ಕಾಲವನ್ನು ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನದವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸಾಲ್‌ಬಾರ್‌ಡಿಯ ಬೌದ್ಧಗುಹೆಗಳು ಅಜಂತ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುವುದರಿಂದ ಇದರ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಹಂತವಾಗಿರಬಹುದು. ವಿನ್‌ಝೂಸನ ಬಂಡಕ (ಚಂದ್ರಜಿಲ್ಲೆ) ಗುಹಾಲಯ ಅದ್ಭುತವಾದುದು. ಬಂಡೆ ಕೊರೆದು ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಒಂದು ಹಾದಿಯ ಮೂಲಕ ಗುಹಾಲಯಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮೂರು ಗುಡಿಗಳಿವೆ. ಮೂರು ಗರ್ಭಗುಡಿಗಳಲ್ಲೂ ಜ್ಞಾನ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧನ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ಯಾವುದೇ ಅರ್ಧ ಕಂಬಗಳಿಲ್ಲದ ಇಲ್ಲಿಯ ಓಣಿ, ಕೋಣೆ ಹಾಗೂ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಶಾಸನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನದವೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ.

ಭಾರತದ ಪಶ್ಚಿಮಭಾಗದ ಬೌದ್ಧ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಸಮೂಹ ಬೆಳೆಯುವಲ್ಲಿ ಅಜಂತದ ಪಾತ್ರ ಗಣನೀಯವಾದದ್ದು. ತಂಗುದಾಣವಾಗಿದ್ದ ನಾಸಿಕ್‌ನ ಗುಹಾಲಯಗಳು (ನಂ.3 ಮತ್ತು 10) ಒಂದು ಹೊಸ ಅಲೆಯನ್ನೇ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದವು. ಅನಂತರದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಾನ್ಹೇರಿ, ಕುಡ, ಮಹದ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಬೌದ್ಧ ಗುಹಾಲಯ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಮನೆ ಹಾಗೂ ಚೈತ್ಯಾಲಯಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು.

ಜೈನಗುಹೆ: ಉಸ್ಮಾನಾಬಾದ್‌ನ ಧಾರಶಿವ ಗುಹೆ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಾಗೂ ಸುದೃಢ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಪುರಾವೆಯುಳ್ಳ ಜೈನಾಲಯ. ಇಲ್ಲಿಯ ಆರು ಜೈನ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ 1 ಮತ್ತು 5ರಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಮೂರ್ತಿಯಿಲ್ಲ. ಉಳಿದ ಗುಹೆಗಳ ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕನಕಮಾರನ ಕರಕಂದಚರಿ ಮತ್ತು ಹರಿಷೇಣನ ಬೃಹತ್ ಕಥಾಕೋಶದಲ್ಲಿಯ (ಸು.10ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಒಂದು ಪಾರಂಪರಿಕ ಹೇಳಿಕೆಯಂತೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಾಗೂ ಪವಿತ್ರವಾದ ಈ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಗೆ ಪೌರಾಣಿಕ ನಾಯಕ ಕರಕಂದ ಕಾರಣಕರ್ತೃ ಪೌರಾಣಿಕ ನಾಯಕ ಕರಕಂದ. ಇವನು ಮಹಾವೀರನ ಸಮಕಾಲೀನ. ಆದರೆ ಧವಳೀಕರ್‌ರವರು ಈ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಆಧಾರವನ್ನು ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಮತ್ತು ಇಲ್ಲಿಯ ಕಲಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಈ ಗುಹಾಲಯಗಳು ಅಜಂತ ಗುಹೆಗಳ ಕೊನೆಯ ಹಂತದ್ದು ಮತ್ತು ಮೂಲತಃ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದುವೆಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಶಿಲ್ಪಗಳು: ಕೆಲವು ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ, ವಾಕಾಟಕ ಕಾಲದ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಬಹುಶಃ ಧಾರ್ಮಿಕ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಪ್ರಾದೇಶಿಕವಾಗಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಎಂದು ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ರಾಮಟೇಕ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವಾಕಾಟಕರ ಸ್ಮಾರಕಗಳು ಹಾಗೂ ನಾಗರ್ಧನ್, ಹೇಮಲಪುರಿ ಮತ್ತು ಮನ್ಸರ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಕಲ್ಲಿನ ಮತ್ತು ಕಂಚಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳು ನಂದಿವರ್ಧನ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ನೆರವಾಗಿವೆ. ರಾಮಟೇಕ್ ಮತ್ತು ಅದರ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿಯ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಕೇವಲ ನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನ ಈ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತು ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪದ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ದೇವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಕೇವಲ ಮತ್ತು ರುದ್ರನರಸಿಂಹನ ಆಕೃತಿ ಹಾಗೂ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ಮತ್ತು ಜೊತೆಯ ಗಣಗಳ ಚಿತ್ರ, ಭೋಗರಾಮ ದೇವಸ್ಥಾನದ

ಅಲಂಕೃತ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪ್ರವರಸೇನನ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲ ದೊಡ್ಡಗಾತ್ರದ ಮೂರ್ತಿಗಳು. ಮಿತ ಅಲಂಕರಣ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಆರಂಭದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ಮಾನವ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕುಬ್ಜ ಶರೀರ ಹಾಗೂ ಸ್ಥೂಲ ದೇಹಿಯಾಗಿ ಕೆತ್ತಿರುವುದು. ಈ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಆಯಾಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಸ್ಥಾನ–ಮಾನಗಳಿಗುಣವಾಗಿ ಎತ್ತರವನ್ನು ಒಂದು ಅಳತೆಗೋಲನ್ನಾಗಿ ಇನ್ನೂ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೇಮಲಪುರಿಯ ಗಣಶಿಲ್ಪಗಳು, ಮನ್ಸರದ ಗಿಡ್ಡಾಕೃತಿಯ ಶಿವ, ಪಾರ್ವತಿ ಮೊದಲಾ ದವು ವಾಕಾಟಕ ಶಿಲ್ಪ ಪರಂಪರೆಯ ಕೊನೆಯ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳ ನಯವಾದ ಸರಳಗತಿಯ ಬಾಹ್ಯಾಕಾರ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಯ ಆಭರಣಗಳ ವಿವರಗಳು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ವೈದೃಶ್ಯವಾಗಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ವಾಕಾಟಕ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಉನ್ನತಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ರಾಮಟೇಕ್ ಮತ್ತು ಘೋಘನಾರ್‌ನ (ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ನಿಮಾಡ್‌ಜಿಲ್ಲೆ) ಕಂಚಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಒಂದೆರಡು ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಹೇಳಬೇಕು. ಆ ಮಾದರಿಯ ಬುದ್ಧಫಾಡ್‌ನ ಮತ್ತು ಇದೇ ಸಾಲಿಗೆ ಸೇರುವ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವಿಶಿಷ್ಟ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದರೆ ಮೂರನೆಯ ಕಂಚಿನ ವಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಮಾನವನ ಮೈಮಾಟ ಮತ್ತು ಉಡುಪಿನ ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ಸಾರನಾಥ ಮತ್ತು ಗಾಂಧಾರ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲಿ ಸಮ್ಮಿಳಿತಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಾತವಾಹನ ಶೈಲಿ ವಾಕಾಟಕರ ಕಾಲದ ಮಣ್ಣೊಂಬೆಗಳಲ್ಲೂ ಮುಂದುವರೆದಿರುವುದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದುದೆಂದರೆ ದುರ್ಗ, ಲಜ್ಜಾಗೌರಿ ಫಲಕಗಳು, ಆಟಿಗೆಗಳು, ಶಿರಪೇಟಿಕ ಲಿಪಿಯುಳ್ಳ ಮುದ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ಶಂಖದ ವಸ್ತುಗಳು.

ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು: ಪಿತಲ್ಖೋರ ಮತ್ತು ಅಜಂತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಹಿಂದಿನ ಹಂತದ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಿದೆ. 1, 2, 9, 10, 16, 17 ಮತ್ತು 23ನೆಯ ಬೌದ್ಧ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಚೆಲುವಾದ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಮಾದರಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅದರಲ್ಲೂ ವಿಹಾರಗಳ ಬಾಗಿಲುವಾಡದ, ಗೋಡೆಯ ಮೇಲ್ಭಾವಣಿಯ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ಅದ್ಭುತವಾಗಿದೆ. ಶಂಖ, ತಾವರೆ, ಮಿಥುನಗಳು ಹಾಗೂ ಪಾನಾಸಕ್ತರಾಗಿರುವ ವಿದೇಶಿಯರ ಚಿತ್ರಗಳು ವಿಹಾರಗಳ ಮೇಲ್ಭಾವಣಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಮೊದಲು ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಹಾರಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಯಾವುದೇ ಅಲಂಕಾರವಿರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಧ್ಯಾನ ಮಂದಿರದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ವಿವರಣೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಚಿತ್ರಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದುವು. ವಾಕಾಟಕ ಕಾಲದ ವಿಹಾರದ ಗೋಡೆಗಳು ಭಕ್ತಿ ಪ್ರಧಾನವಾದ ವಿವರಣೆಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಶೋಭಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಅಂದರೆ ಸೌಂದರಾನಂದ, ಬುದ್ಧಚರಿತ, ಜಾತಕಗಳು ಹಾಗೂ ಅವದಾನಗಳ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ಇವುಗಳಿಗೆ ಪ್ರಪಂಚದ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಕಲಾಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಬುದ್ಧನ ಜೀವನ ವಿಶ್ವಾಂತರ ಜಾತಕ ಮತ್ತು ಸಿಂದಳ ಅವನದಾನ – ಇವುಗಳೂ ವಿಶೇಷ ಉಲ್ಲೇಖನಕ್ಕೆ ಅರ್ಹವಾಗಿವೆ. (ಜಿ.ಎ.ಕೆ.)

ವಾಘೇಲರು: ಅನಿಲವಾಡ ಚಾಳುಕ್ಯವಂಶದ ಒಂದು ಶಾಖೆ. ಇದರ ಮೂಲಪುರುಷ ಧವಳ. ಇವನ ಮಗ ಅರ್ಣೋರಾಜ. ಅವನಿಗೆ ಆನಾಕ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಇತ್ತು. ಇವನು ಚಾಳುಕ್ಯ ಕುಮಾರಪಾಲನ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ. ವ್ಯಾಘ್ರಪಲ್ಲಿ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ದತ್ತಿಯಾಗಿ ಪಡೆದುದರಿಂದ ಆನಾಕನಿಗೂ ಅವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೂ ವಾಘೇಲರು ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿತೆಂದು ಜೈನಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಕುಮಾರಪಾಲನಿಂದ ಮೊದಲ್ಗೊಂಡು 2ನೆಯ ಭೀಮನವರೆಗೂ ಈತ ಅನಿಲವಾಡ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತನಾಗಿದ್ದ. ಅಬಲನಾದ ಭೀಮ ವೈರಿಗಳನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸಲಾಗದೆ ಹೋದಾಗ, ಆನಾಕ ಅವನ ಪಕ್ಷವಹಿಸಿ ಶತ್ರುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಸಂಹರಿಸಿದ. ಆತ ಮೇದಪಾಟ, ಚಂದ್ರಾವತಿಪುರ ಮೊದಲಾದ ದೇಶಗಳ ಅರಸರುಗಳನ್ನೂ ವಧಿಸಿದನೆಂದು ಸುಕೃತ ಕೀರ್ತಿ ಕಲ್ಲೋಲಿನಿ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಭೀಮನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸುವ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಆನಾಕ ಮೃತನಾದ. ಆನಾಕನ ಮಗ ಲವಣಪ್ರಸಾದ; ಇವನ ಮಗ ವೀರಧವಳ. 2ನೆಯ ಭೀಮ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರುವವರೆಗೆ ಲವಣಪ್ರಸಾದನೂ ವೀರಧವಳನೂ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರಿಬ್ಬರ ನಿಷ್ಕಳಂಕ ಸ್ವಾಮಿನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಸುಪ್ರೀತನಾದ ಭೀಮ ಇವರನ್ನು ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ ಪದವಿಗೇರಿಸಿದ. ಭೀಮನ ಪಟ್ಟವನ್ನು ಜಯಸಿಂಹ ನೆಂಬಾತ ಕಸಿದುಕೊಂಡಾಗ ಭೀಮನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಶೋಚನೀಯವಾಯಿತು. ಯಾದವರಾಜ ಭಿಲ್ಲಮನೂ ಅವನ ಮಗ ಜೈತುಗಿಯೂ ಪರಮಾರ ಸುಭಟವರ್ಮನೂ ಭೀಮನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅನೇಕ ಸಲ ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ಭೀಮನ ಸಾಮಂತರೂ ಇವನನ್ನು ಕೆತ್ತೆಸೆಯಲು ಹವಣಿಸಿದರು. ಆಗ ಭೀಮ ಸ್ವಾಮಿನಿಷ್ಠ ಲವಣಪ್ರಸಾದನ ನೆರವನ್ನು ಬಯಸಿ, ಇವನನ್ನು ಸರ್ವೇಶ್ವರನಾಗಿ, ಎಂದರೆ ಉಪರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ನಿಯಮಿಸಿ ಗೂರ್ಜರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡ. ಭೀಮ ಹೆಸರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಅರಸನಾಗಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡ. ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ನಿಜವಾಗಿ ಅರಸರಾಗಿದ್ದವರು ತಂದೆ ಮಕ್ಕಳಾದ–ಲವಣಪ್ರಸಾದ ಮತ್ತು ವೀರಧವಳ. ಇವರು ತಮ್ಮೊಡೆಯನ ವಿಶ್ವಾಸಕ್ಕೆ ದ್ರೋಹ ಬಗೆಯದೆ, ಗುಜರಾತ್ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ವಿಧೇಯರಾಗಿಯೇ ಉಳಿದರು. ಲವಣಪ್ರಸಾದ ವೀರಧವಳನ ಶೌರ್ಯಪರಾಕ್ರಮದಿಂದಲೂ ಲವಣಪ್ರಸಾದನ ರಾಜನಿಷ್ಠೆಯಿಂದಲೂ ಮಂತ್ರಿ ವಸ್ತುಪಾಲನ ರಾಜನೈಪುಣ್ಯದಿಂದಲೂ ಗುಜರಾತ್ ಸಕಲ ಸಂಕಟಗಳನ್ನೂ ನಿವಾರಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ವಸ್ತುಪಾಲನೂ ಅವನ ಸಹೋದರ ತೇಜಪಾಲನೂ ಹಿಂದೆ ಭೀಮನ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು; 1219ರಲ್ಲಿ ಲವಣಪ್ರಸಾದನ ಮಂತ್ರಿಗಳಾದರು.

ಭೀಮನ ಉಚ್ಚಾಟನೆಗೆ ಹವಣಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಹಲವಾರು ಸಾಮಂತರೊಡನೆ ಲವಣಪ್ರಸಾದನೂ ವೀರಧವಳನೂ ಸಂಘರ್ಷಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದರು. ಆ ವೈರಿಗಳೊಡನೆ ವೀರಧವಳನ ಮಾವನೂ ಸೇರಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಅಳಿಯನಿಗೂ ಮಾವನಿಗೂ ಘನಘೋರ ಸಂಗ್ರಾಮ ನಡೆಯಿತು. ಪಂಚಗ್ರಾಮ ಯುದ್ಧವೆಂದು ಹೆಸರಾದ ಈ ಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ವೀರಧವಳ ಗಾಯಗೊಂಡ. ಲವಣಪ್ರಸಾದನೂ ವೀರಧವಳನೂ ಮಂತ್ರಿ ವಸ್ತುಪಾಲನೊಡನೆ ವರ್ಧಮಾನಪುರ ಮತ್ತು ಗೋಹಿಲವತಿ ರಾಜರನ್ನು ಸದೆಬಡಿದರು. ಅಲ್ಲಿಂದ ವಾಮನಸ್ಥಲಿಗೆ ಮುನ್ನಡೆದು, ಅಲ್ಲಿ ವೀರಧವಳನ ಭಾವಂದಿರಾದ ಸಂಗನನ್ನೂ ಚಾಮುಂಡನನ್ನೂ ಸಂಧಿಸಿ, ಅವರನ್ನು ಕೊಂದು, ಅಪಾರ ಧನಕನಕಾದಿ ಸಂಪತ್ತಿನೊಡನೆ ಮರಳಿದರು. ವೀರಧವಳನಿಗೆ ಭದ್ರೇಶ್ವರದ ಪ್ರತಿಹಾರ ಭೀಮಸೇನನೊಡನೆ ಯುದ್ಧ ಸಂಭವಿಸಿ ಭೀಮಸೇನ ಸೋತು ಪಲಾಯನಮಾಡಿದ. ಈ ಯುದ್ಧಗಳು ಸು.1221ರಲ್ಲಿ ನಡೆದವು. ಈ ನಡುವೆ ವೀರಧವಳ ಸ್ತಂಭವನ್ನು (ಕ್ಯಾಂಬೆ) ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಅಲ್ಲಿಗೆ ಮಂತ್ರಿ ವಸ್ತುಪಾಲನನ್ನು ಮಾಂಡಳಿಕನಾಗಿ ನಿಯಮಿಸಿದ.

ವಾಘೇಲರಿಗೆ ಮಾರ್ವಾರ ರಾಜರೊಡನೆಯೂ ಯುದ್ಧಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗಿತ್ತು. ಲವಣಪ್ರಸಾದ ಅವರೊಡನೆ ಸಂಧಿಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಯಾದವರೂ ಮಾರ್ವಾರರಾಜರೂ ಲವಣಪ್ರಸಾದ–ವೀರಧವಳರೊಡನೆ ಯುದ್ಧನಿರತರಾಗಿದ್ದಾಗ, ಚಾಹಮಾನ ಶಂಖನು ಸ್ತಂಭವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ವಸ್ತುಪಾಲನೊಡನೆ ಭೀಕರವಾಗಿ ಕಾದಾಡಿ ಮೃತನಾದ. ಲವಣಪ್ರಸಾದನೂ ವೀರಧವಳನೂ ಮಾರ್ವಾರಾಜರನ್ನು ಮರ್ದಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇವುಣ ಸಿಂಘಣ ಗುಜರಾತ್ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ. ವೀರಧವಳ ಮಹಮ್ಮದೀಯರೊಡನೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಸಿಂಘಣ ತಪತೀನದಿಯವರೆಗೂ ವಿಜೃಂಭಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದು ವಾಘೇಲರ ಪತನಕ್ಕೆ ಹವಣಿಸಿದ. ಮ್ಲೇಚ್ಛರ ಆಕ್ರಮಣಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಿಂದು ರಾಜರೆಲ್ಲರೂ ಒಗ್ಗಟ್ಟಾಗಿ ವೀರಧವಳನ ಬೆಂಬಲಕ್ಕೆ ನಿಂತಿದ್ದರೂ ಮೇದಪಾಟ ಜಯತಲ (ಜೈತ್ರಸಿಂಹ 1213–52) ಮಾತ್ರ ಗರ್ವದಿಂದ ಬೀಗಿ ತಟಸ್ಥನಾಗಿ ನಿಂತ. ಮಹಮ್ಮದೀಯರು ಅವನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸೂರೆಮಾಡಿದರು. ಆದರೆ ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ವೀರಧವಳನೂ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದುದರಿಂದ ಮಹಮ್ಮದೀಯರು ಪಲಾಯನಮಾಡಿದರು. ವೀರಧವಳ 1229ರಲ್ಲಿ ಅಮೀರ್–ಇ–ಸಿಕಾರ ಎಂಬವನೊಡನೆಯೂ ಕಾದಾಡಿದ. 1232ರಲ್ಲಿ ಲವಣಪ್ರಸಾದ ವೀರಧವಳನಿಗೆ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ. ವಾಘೇಲರ ಮಂತ್ರಿಗಳಾದ ವಸ್ತುಪಾಲ–ತೇಜಪಾಲರು ಪ್ರಾಗ್ವಾಟ ವಂಶಜರು. ಗೂರ್ಜರ ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಇವರೇ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು. ಇವರು ಮಂತ್ರಿಗಳಾಗಿ ನಿಯುಕ್ತರಾದಾಗ ಗುಜರಾತಿನ ಸ್ಥಿತಿ ಶೋಚನೀಯವಾಗಿತ್ತು. ರಾಜ್ಯದ ಒಳಗೂ ಹೊರಗೂ ವೈರಿಗಳಿದ್ದರು. ವಿದೇಶಿಯರ ಗೃಧ್ರದೃಷ್ಟಿಗೂ ಗುಜರಾತ್ ಗುರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇವರಿಬ್ಬರು ಮಂತ್ರಿ ಸಹೋದರರು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅಪಾಯದಿಂದ ಪಾರುಮಾಡಿ ಸುಭದ್ರ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿದರು. ವೀರಧವಳ ಸು. 1238ರಲ್ಲಿ ಮೃತನಾದ. ಇವನಿಗೆ ಪ್ರತಾಪಮಲ್ಲ, ವೀಸಲದೇವ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ವೀರಧವಳ ಮೃತನಾದಾಗ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಅಣ್ಣ ಪ್ರತಾಪಮಲ್ಲ ತಮ್ಮ ವೀಸಲದೇವನಿಗೂ ವಿವಾದವುಂಟಾಯಿತು. 1243ರಲ್ಲಿ ಈ ಅಂತಃ ಕಲಹಗಳೆಲ್ಲ ಕೊನೆಗೊಂಡು ವೀಸಲ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರನಾದ. ಮಾಳವರಾಜ, ಸೇವುಣರಾಜರಾದ ಸಿಂಘಣ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣ, ಪರಮಾರ ಜೈತುಗಿ ಮತ್ತು ಮೇವಾಡ ಹಾಗೂ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜರು ಚಾಳುಕ್ಯರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದಾಗ, ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ ವೀಸಲದೇವ ಅವರೆಲ್ಲರನ್ನೂ ಹೊಡೆದಟ್ಟಿ ಸಮರ್ಥ ಯೋಧನೆಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾದ. 1246ರಲ್ಲಿ ವೀಸಲ ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜ ಪದವಿಗೇರಿದ.

ವೀಸಲ ಯುದ್ಧವೀರನಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಪೋಷಕನಾಗಿಯೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸೋಮೇಶ್ವರ, ಅರಿಸಿಂಹ, ಅಮರಚಂದ್ರಸೂರಿ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಕವಿಗಳು ಇವನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದವರು. ವೀಸಲದೇವನ ರಾಣಿ ನಾಗಲದೇವಿ. ಆಕೆ ವಿದಗ್ಧೆಯೆಂದೂ ಸಂಗೀತಕಲಾಪ್ರವೀಣೆಯೆಂದೂ ಸ್ತುತ್ಯಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ವೀಸಲದೇವ 1261ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. ಅಂದಿನಿಂದ ವಾಘೇಲರಾಜ್ಯ ಕಳೆಗುಂದಿತು. ವೀಸಲನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಪ್ರತಾಪಮಲ್ಲನ ಪುತ್ರನಾದ ಅರ್ಜುನದೇವ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು, 1274ರ ವರೆಗೆ ಪಟ್ಟಾರೂಢನಾಗಿದ್ದ. ಇವನಿಗೆ ರಾಮದೇವ, ಸಾರಂಗದೇವ ಎಂಬ ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಇವರಿಬ್ಬರೂ ರಾಜ್ಯಭಾರದಲ್ಲಿ ತಂದೆಗೆ ನೆರವಾಗಿದ್ದರು. ರಾಮದೇವ ತಂದೆಗಿಂತ ಮೊದಲೇ ಮೃತನಾದನೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಅರ್ಜುನದೇವನ ತರುವಾಯ 1274ರಲ್ಲಿ ಸಾರಂಗದೇವ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಬಂದ. ಸಾರಂಗದೇವನಿಗೆ ಮಾಳವಧರಾಧೂಮಕೇತು, ಗುರ್ಜರ ಧರಣೀ ಸಮುದ್ಧರಣ, ಸಪ್ತಮ ಚಕ್ರವರ್ತಿ, ಭುಜಬಲಮಲ್ಲ ಮಹಾರಾಜ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದವು. ಈತ ವಾಘೇಲರ ಗತವೈಭವವನ್ನು ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಚಂದ್ರಾವತಿ ಪ್ರದೇಶವೂ ಇವನ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಕಾಥೆವಾಡದಿಂದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಮಾಳವದವರೆಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ಖೈರಾ, ಕಚ್ಛ, ಅನಿಹಿಲಪಾಟಕ ದೇಶಗಳೂ ಇವನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದುವು. ಸು.1285ರಲ್ಲಿ ವಾಘೇಲ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ಮಹಮ್ಮದೀಯರನ್ನು ಇವನು ಗೂಹಿಲ ಸಮರಸಿಂಹನ ನೆರವಿನಿಂದ ಜಯಿಸಿದ. ಆದರೆ ಕೆಲಕಾಲದ ಅನಂತರ ಇವನಿಗೂ ಸಮರಸಿಂಹನಿಗೂ ವಿರಸವುಂಟಾಯಿತು. ಆಗ ಇವನು ಪರಮಾರ ಪ್ರತಾಪಸಿಂಹನನ್ನು ಕೂಡಿಕೊಂಡು, ಸಮರಸಿಂಹನನ್ನು ಎದುರಿಸಿದ. ಮಾಳವರಾಜ್ಯದ 2ನೆಯ ಅರ್ಜುನದೇವನನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿದ್ದ.

ಸೇವುಣರಾಜ ರಾಮಚಂದ್ರ ವಾಘೇಲರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದಾಗ ಅವನನ್ನೂ ಹಿಂದಕ್ಕಟ್ಟಿದ. ಸಾರಂಗದೇವನ ತರುವಾಯ 1296ರಲ್ಲಿ ರಾಮದೇವನ ಮಗನೂ ವಾಘೇಲರ ಕೊನೆಯ ರಾಜನೂ ಆದ ಕರ್ಣದೇವ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. 1299ರಲ್ಲಿ ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿಯ ದಳಪತಿಗಳಾದ ಉಲುಘ್‌ಖಾನನೂ ನಜರತ್‌ಖಾನನೂ ಸಮಗ್ರ ಗೂರ್ಜರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಕರ್ಣದೇವನಿಂದ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡರು. ಕರ್ಣ ಬಾಗ್ಲನಕ್ಕೆ ಪಲಾಯನಮಾಡಿ ಅಲ್ಲಿ ಕೆಲಕಾಲ ಅರಸನಾಗಿದ್ದ. ಆದರೆ ಸು. 1306ರಲ್ಲಿ ಗುಜರಾತಿನ ಅಧಿಪತಿಯಾದ ಅಲಾಫ್‌ಖಾನನು ಬಾಗ್ಲಾನವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಕರ್ಣನು ಅಲಾಫಖಾನನೊಡನೆ ಪ್ರಾಣದ ಹಂಗುತೊರೆದು ಕಾದಾಡಿದರೂ ನಿಷ್ಫಲವಾಗಿ ಕೊನೆಗೆ ದೇವಗಿರಿಗೆ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದ. ಇಂಥ ದುರ್ಘಟನೆ ಗಳಿಂದ ಜರ್ಜರಿತನಾದ ಕರ್ಣ ಅನಾಮಿಕನಂತೆ ಎಲ್ಲಿಯೋ ನಿಧನಹೊಂದಿದ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ವಾತ್ಸ್ಯಾಯನ: ಸು.400. ಪ್ರಪಂಚದ ಮೊದಲನೆಯ ಕಾಮಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥ ರಚಿಸಿದವ. ಮಲ್ಲನಾಗ ವಾತ್ಸ್ಯಾಯನ ಎಂದೂ ಇವನನ್ನು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಮ ನಾಲ್ಕು ಪುರುಷಾರ್ಥಗಳಲ್ಲೊಂದು (ಧರ್ಮ, ಅರ್ಥ ಕಾಮ ಹಾಗೂ ಮೋಕ್ಷ). ಅರ್ಥವನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಕೌಟಿಲ್ಯ ಗ್ರಂಥ ರಚಿಸಿದಂತೆ ಕಾಮವನ್ನು ಕುರಿತು ಈತ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈತನ ಕಾಲದ ಬಗ್ಗೆ, ಇತರ ವಿವರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಖಚಿತ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರಭಾವ ಇವನ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ತೋರಿರುವುದರಿಂದ ಕೌಟಿಲ್ಯನ ತರುವಾಯದವನೆಂದೂ ಕಾಳಿದಾಸ, ಶ್ರೀಹರ್ಷ, ಮಯೂರ, ದಂಡಿ, ಮಾಘ, ಭವಭೂತಿ ಮೊದಲಾದವರು ಈತನ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳ ಗಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಕಾಳಿದಾಸನಿಗಿಂತ ಹಿಂದಿನವನಿರಬೇಕೆಂದೂ ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ. ವರಾಹ ಮಿಹಿರನ ಬೃಹತ್ ಸಂಹಿತೆ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ (6ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಹಲವಾರು ಕಾಮಶಾಸ್ತ್ರ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಈತ ಸು.4ನೆಯ ಶತಮಾನದವನಿರ ಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಈತನ ಕಾಮಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಆನಂದಾನುಭವವೇ ಮೋಕ್ಷ ಸಾಧನವಾಗಿದ್ದು, ಇದಕ್ಕೆ ದೈಹಿಕಾನುಭೂತಿಯ ಅನುಭವಬೇಕೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಯುವ ವಧುವರರ ವೈವಾಹಿಕ ಬದುಕು ಸಫಲವಾಗಬೇಕೆಂಬ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಳಕಳಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರಜ್ಞೆಗಳಿಂದ ಕಾಮಕಲೆಯ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಅವರಿಗೆ ಅಗತ್ಯವೆಂದು ಈತ ಬಹು ಹಿಂದೆಯೇ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ. ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷರ ಮನೋ ದೈಹಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಮೊದಲು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದವನೂ ಈತನೇ. ಈತನ ಪ್ರಭಾವ ಹಲವಾರು ಸಂಸ್ಕೃತ ಕವಿಗಳ ಮೇಲಾಯಿತು. ಭವಭೂತಿ ತನ್ನ ಮಾಲತೀಮಾಧವ ನಾಟಕಕ್ಕೆ ವಾತ್ಸ್ಯಾಯನನ ಕಾಮಸೂತ್ರ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಲೈಂಗಿಕ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜವಾಬ್ದಾರಿಗೆ ಮೇಲ್ಪಂಕ್ತಿ ಹಾಕಿಕೊಟ್ಟವನೆಂಬ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ಈತ ಮಹತ್ತ್ವ ಪಡೆದಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಕೃತಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಅನೇಕ ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ಅನುವಾದಗೊಂಡಿದೆ. (ಜಿ.ಎನ್.ಎಸ್‌ಆರ್‌ಐ.)

ವಾಷಿಂಗ್‌ಟನ್, ಜಾರ್ಜ್: 1732–99. ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಪ್ರಥಮ ಅಧ್ಯಕ್ಷ (1789–97) ಹಾಗೂ ಅಮೆರಿಕದ ರಾಷ್ಟ್ರಪಿತ. ಇವನು 1732 ಫೆಬ್ರವರಿ 22ರಂದು ವರ್ಜೀನಿಯದ ಬ್ರಿಜಸ್‌ಕ್ರೀಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ತಂದೆ ಆಗಸ್ಟಿನ್ ವಾಷಿಂಗ್‌ಟನ್, ತಾಯಿ ಮೇರಿಬಾಲ್ ವಾಷಿಂಗ್‌ಟನ್. 4 ವರ್ಷದ ಬಾಲಕನಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ತಂದೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಇವನು ತಾಯಿಯ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ. ಪ್ಲಾಂಟೇಷನ್ ಕಾರ್ಯಗಳು, ಬೇಟೆ, ಮೀನುಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಅಪಾರ ಆಸಕ್ತಿ ಇತ್ತು. ಬಡತನದ ಬೇಗೆಯಿಂದಾಗಿ ಇವನು ನಿಯತವಾಗಿ ಶಾಲೆಗೆ ಹೋಗಿ ಕಲಿಯಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ತಾಯಿಯೇ ಗುರುವಾಗಿದ್ದು ಆಕೆಯಿಂದಲೇ ನೈತಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಕಲಿತ. ಅನಂತರ ಭೂ ಮಾಪನ ವೃತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ತರಬೇತಿ ಪಡೆದು ಭೂಮಾಪನಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ಆರಂಭಿಸಿದ (1749). ಅನಂತರ ತನ್ನ 21ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ವರ್ಜೀನಿಯದ ಸೈನ್ಯ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ. 1755ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದ. ಅನಂತರ ವರ್ಜೀನಿಯ ಸೈನ್ಯದ ಮುಖಂಡನಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡ (1755–58). ಇವನು ಮಾರ್ಥಾಡಾಂಡ್ರಿಜ್ ಕಸ್ಟಿಸ್ ಎಂಬ ಶ್ರೀಮಂತ ವಿಧವೆಯನ್ನು (1759 ಜನವರಿ 6) ವಿವಾಹವಾದ. ಹಲವು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ವರ್ಜೀನಿಯದ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಸಭೆಯ ಸದಸ್ಯನಾಗಿಯೂ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದ.

ಅನಂತರ ಇವನು ಮೊದಲನೆಯ ಕಾಂಟಿನೆಂಟಲ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ನೇಮಕವಾದ (1774). ಅಮೆರಿಕದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಇವನು ಸಂಯುಕ್ತ ಸೈನ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ದಂಡನಾಯಕನಾದ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಯುದ್ಧದ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿದ. ಅನೇಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ನಡುವೆಯೂ ಅಮೆರಿಕ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿ, ಬಲಿಷ್ಠ ಹಾಗೂ ನುರಿತ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಹೋರಾಡಿ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಬೋಸ್ಟನ್‌ನಿಂದ ಕಾಲ್ತೆಗೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಅನಂತರ 1776 ಜನವರಿ 4ರಂದು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಘೋಷಿಸಲಾ ಯಿತು. ಈ ಮಧ್ಯೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸವನ್ನ, ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ಟೌನ್ ಮತ್ತು ವರ್ಜೀನಿಯದ ಯಾರ್ಕ್‌ಟೌನ್ ಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದರು. ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್‌ನಿಂದ ಹೊರಟ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೇನೆ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಅಷ್ಟರಲ್ಲೇ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೈನ್ಯದ ಸಹಾಯ ದೊರಕಿದ್ದು ಅಮೆರಿಕನ್ನರಿಗೆ ವರವಾಯಿತು. ಚೆಸಪೀಕ್‌ನಲ್ಲಿ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟ ಫ್ರೆಂಚ್ ನೌಕೆಗಳು ಇವರಿಗೆ ಸಹಕಾರ ನೀಡಿದುವು. ಫ್ರೆಂಚರ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಇವನು ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲೀಸ್ ನೇತೃತ್ವದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ಸೋತು ಶರಣಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ (1781 ಸೆಪ್ಟಂಬರ್ 28). ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಮೆರಿಕ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಯಿತು.

ಹೊಸ ರಾಷ್ಟ್ರ ಉದಯದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿ ಹೊಸ ಹೊಸ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಅನುಷ್ಠಾನಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. 1787 ಮೇ 25ರಂದು ಫಿಲಡೆಲ್ಫಿಯದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಅಧಿವೇಶನ ಏರ್ಪಟ್ಟು, ಸಂವಿಧಾನದ ಮರು ಪರಿಶೀಲನ ಸಮಿತಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡ. ಇವನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ ಹೊಸ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ಅಮೆರಿಕದ ಎಲ್ಲ ರಾಜ್ಯಗಳು ಅನುಸರಿಸುವಂತೆ ಒತ್ತಾಯಿಸಿದ. ಇವನು ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಮೊದಲ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡು, ಎರಡು ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನ ಬೃಹತ್ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಲು ಭದ್ರ ಬುನಾದಿ ಹಾಕಿದ (1789–97). ಇವನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅನಂತರ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನ ಒಂದು ಸ್ಪಷ್ಟಸ್ವ ರೂಪ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿತು. ಇವನು ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನ ಕೇವಲ 11 ರಾಜ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಇವನು 5 ಹೊಸ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ದೇಶವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ರಾಷ್ಟ್ರಧ್ವಜವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಲಾ ಯಿತು (1795). ಇವನ ಕಾಲದ ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆಗಳಿವು: 1789ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಫ್ರೆಂಚ್ ಕ್ರಾಂತಿ, 1790ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ದೇಶದ ಪ್ರಥಮ ಜನಗಣತಿ (ಜನಸಂಖ್ಯೆ 39,29,214), ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕ್ರಾಂತಿ (1790), ದಿ ಬಿಲ್ ಆಫ್ ರೈಟ್ಸ್ ಜಾರಿ (1791), ದ ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್ ಸ್ಟಾಕ್ ಎಕ್ಸ್‌ಚೇಂಜ್ ಸ್ಥಾಪನೆ (1792), ಎಡ್ವರ್ಡ್‌ಜನ್ನರ್ ಎಂಬ ವಿಜ್ಞಾನಿ ಸಿಡುಬುರೋಗಕ್ಕೆ ಲಸಿಕೆ ಕಂಡುಹಿಡಿದದ್ದು (1796)–ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಲಾಯಿತು. 1797ರಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಬಾರಿ ಮತ್ತೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯ ಬೇಕೆಂದು ಒತ್ತಾಯ ಬಂದರೂ ಇವನು ನಿರಾಕರಿಸಿದ. ಇವನು ಅನುಸರಿಸಿದ ಈ ನೀತಿ ಮುಂದಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಿಗೆ ಮಾದರಿಯಾಯಿತು. ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಪದವಿಯಿಂದ ನಿವೃತ್ತಿ ಹೊಂದಿದ ಅನಂತರ ಇವನು ತನಗೆ ಪ್ರಿಯವಾದ ಪ್ಲಾಂಟರ್ ವೃತ್ತಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ವರ್ಜೀನಿಯದ ಮೌಂಟ್ ವರ್ನನ್‌ನಲ್ಲಿ 1799 ಡಿಸೆಂಬರ್ 14ರಂದು ನಿಧನಹೊಂದಿದ. (ಬಿ.ಪಿ.ಐ.)

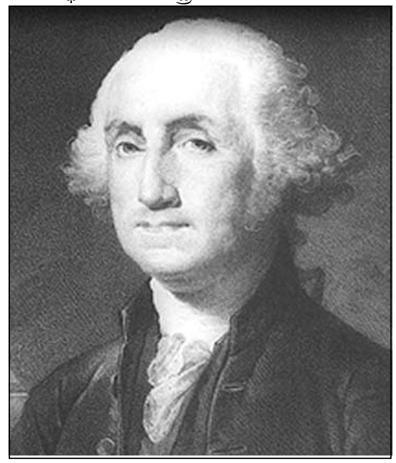

ವಾಸುದೇವ ಶರಣ ಅಗ್ರವಾಲ: 1904–66. ಹಿಂದಿಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಲೇಖಕರು ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧಕರು. ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶದ ಮೀರತ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗಾಜಿಯಾಬಾದ್ ತಹಸೀಲಿನ ಖೇಡಾ ಎಂಬ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ 1904ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ಗೋಪಿನಾಥ್, ತಾಯಿ ಸುಖದೇ. ಇವರ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಖೇಡಾದ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. 1916ರಲ್ಲಿ ಪಂಡಿತ ಜಗನ್ನಾಥರ ಪರಿಚಯವಾಗಿ ಅವರಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಅದರಲ್ಲೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪಾಣಿನಿಯ ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿಯನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಿದರು. ಇವರು ಕಾಶಿ ಮತ್ತು ಲಖನೌದಲ್ಲಿ ಉಚ್ಚ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪಡೆದರು. ಕಾಶೀ ಹಿಂದು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಬಿ.ಎ. ಪದವಿಯನ್ನು (1927), ಲಖನೌದಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎ. ಪದವಿಯನ್ನು ಪ್ರಥಮ ದರ್ಜೆಯಲ್ಲಿ ಪಡೆದರು (1929). ಅನಂತರ ಎಲ್‌ಎಲ್.ಬಿ ಪದವಿ ಪಡೆದರು.

ಇವರು ಪಾಣಿನಿ ಹ್ಯಾಸ್ ಎ ಸೋರ್ಸ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಎಂಬ ಸಂಶೋಧನ ಪ್ರಬಂಧವನ್ನು ರಾಧಾಕುಮುದ ಮುಖರ್ಜಿಯವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಬರೆದರು (1941). ಈ ಪ್ರಬಂಧ ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲಿ ಇಂಡಿಯ ನೋನ್ ಟು ಪಾಣಿನಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಬಂಧದ ಪೂರ್ವಭಾಗಕ್ಕೆ (1941) ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪದವಿಯೂ ಇದರ ಉತ್ತರಭಾಗಕ್ಕೆ (1946) ಡಿ.ಲಿಟ್. ಪದವಿಯೂ ಲಭಿಸಿವೆ.

ಇವರು ಮಥುರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರೂ (1931–39) ಲಖನೌ ರಾಜ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರೂ(1940–46) ದೆಹಲಿಯ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಏಷ್ಯನ್ ಆಕ್ಟಿವಿಟೀಸ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್‌ನ ಸಹಾಯಕ ಅಧ್ಯಕ್ಷರೂ(1946) ಅನಂತರ ಅಧ್ಯಕ್ಷರೂ ಆಗಿ(1947) ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಇವರು ಕಾಶೀ ಹಿಂದು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ರುವ ಭಾರತಿ ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪತ್ಯ ವಿಭಾಗದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರೂ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರೂ ಆಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು (1951–66). ಪಾಣಿನಿ ಕಾಲೀನ್ ಭಾರತ ವರ್ಷ ಇವರ ಮೇರು ಕೃತಿ. ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಣಿನೀಕೃತ ಅಷ್ಟಾಧ್ಯಾಯಿಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಪಾಣಿನಿಕಾಲೀನ ಭೂಗೋಳ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನ, ಆರ್ಥಿಕಸ್ಥಿತಿ, ಶಿಕ್ಷಣ

ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯ, ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ದರ್ಶನ, ರಾಜ್ಯತಂತ್ರ ಮತ್ತು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ವಿಸ್ತೃತ ವಿವೇಚನೆಯಿದೆ. ಹರ್ಷಚರಿತ್–ಏಕ್ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನ್ ಇವರ ಮತ್ತೊಂದು ಕೃತಿ. ಇದು ಡೀಡ್ಸ್ ಆಫ್ ಹರ್ಷ ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷಿಗೆ ಅನುವಾದವಾಗಿದೆ. ಕಾದಂಬರಿ–ಏಕ್ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ್ ಅಧ್ಯಯನ್ ಇವರ ಇನ್ನೊಂದು ಗ್ರಂಥ. ಭಾರತ–ಸಾವಿತ್ರೀ ಮೂರು ಖಂಡಗಳಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚಾದ ಒಂದು ಬೃಹತ್ ಕೃತಿ. ಮಹಾಭಾರತದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಈ ಕೃತಿ ಉಪಯುಕ್ತವಾದುದ್ದು. ಉರು–ಜ್ಯೋತಿಯಲ್ಲಿ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಕುರಿತ ಚಿಂತನೆಯಿದೆ(1937). ಪದ್ಮಾವತ್‌ಮೂಲ್ ಔರ್ ಸಂಜೀವನೀ ವ್ಯಾಖ್ಯಾ ಇವರ ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಕೃತಿ. ಉರು–ಜ್ಯೋತಿ (1937); ಪೃಥಿವೀ ಪುತ್ರ (1949); ಕಲಾ ಔರ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (1952); ಕಲ್ಪವೃಕ್ಷ (1960); ಭಾರತ್ ಕೀ ಮೌಲಿಕ್ ಏಕತಾ (1954); ವೇದ–ವಿದ್ಯಾ (1959); ವೇದ–ರಶ್ಮಿ (1964) ಮತ್ತು ವಾಗ್ಧಾರಾ (1966)–ಇವು ಇವರ ನಿಬಂಧ ಸಂಕಲನಗಳು.

ಇವರ ಪದ್ಮಾವತ್–ಮೂಲ್ ಔರ್ ಸಂಜೀವನೀ ವ್ಯಾಖ್ಯಾ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಕೇಂದ್ರ ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಕಾಡೆಮಿ ಹಿಂದಿಯ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕೃತಿಯೆಂದು ಪುರಸ್ಕರಿಸಿದೆ (1956). ಇವರ ಮಾರ್ಕಂಡೇಯ ಪುರಾಣ್–ಏಕ್ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ್ ಅಧ್ಯಯನ್ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ಸರ್ಕಾರ ಪುರಸ್ಕರಿಸಿದೆ (1962). ಇವರ ಹರ್ಷ ಚರಿತ್–ಏಕ್ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ್ ಅಧ್ಯಯನ್ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ಪ್ರಯಾಗದ ಹಿಂದಿ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಮ್ಮೇಳನ ಮಂಗಲಾ ಪ್ರಸಾದ್ ಪಾರಿತೋಷಿಕ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿದೆ(1953). ಇವರು 1966 ಜುಲೈ 27ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ವಿ.ಡಿ.ಎಚ್.)

ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ (ದೇವಾಲಯ): ಅರವತ್ತನಾಲ್ಕು ಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿರುವುದೇ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕಲೆ. ದೇವತಾ ಇಲ್ಲವೆ ಮಹಾತ್ಮರ ಸಂಕೇತ ಇಲ್ಲವೆ ಮೂರ್ತಿಗಳಿಗೋಸ್ಕರ ಮಾಡಿದ ಹಾಗೂ ಮನುಷ್ಯರು ವಾಸಿಸುವ ಸ್ಥಳ ಅಥವಾ ವಸತಿಯೇ ವಾಸ್ತು ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ವಸ್ತುವಿನಿಂದ ರಚನೆಗೊಂಡ, ವಾಸ್ತುಯೋಗ್ಯವಾದ ವಾಸ್ತುವಿನ (ನಿವೇಶನದ) ಮೇಲೆ ರಚಿಸಲಾದ ಎಲ್ಲ ರಚನೆಗಳನ್ನೂ ವಾಸ್ತುರಚನೆ ಎನ್ನಬಹುದು. ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ಮನುಷ್ಯರ ಜೀವನಭರಣಕ್ಕೆ ಅವಶ್ಯವಾದ ಯಾವುದೇ ರಚನೆ ಕೂಡ ವಾಸ್ತು ರಚನೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಮನೆ, ಕೆರೆ, ಸೇತುವೆ, ಕೋಟೆ, ದೇವಾಲಯ–ಎಲ್ಲ ರಚನೆಗಳೂ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಾಸಾದ, ಭವನ, ಹರ್ಮ್ಯ, ಸೌಧ, ನಿಕೇತನ, ವಿಮಾನ, ಮಂದಿರ ಮುಂತಾದುವು ದೇವಾಲಯದ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ವಿಮಾನ, ಪ್ರಾಸಾದ – ಈ ಪದಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸುವುದುಂಟು. ಆದರೆ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿರುವಂತೆ, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಾಸಾದ ಎಂಬ ಪದ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೂ ವಿಮಾನ ಎಂಬ ಪದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ. ಪರ್ವತ, ನದೀತೀರ, ಉದ್ಯಾನವನ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೇವತೆಗಳು ವಿಹರಿಸುವರೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯಿಂದ ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಅಲ್ಲದೆ ಊರಿನ ಪೂರ್ವ ಅಥವಾ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ, ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಿವ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಸ್ಕಂಧ, ನೈರುತ್ಯದಲ್ಲಿ ಗಣಪತಿಯ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಬೇಕೆಂದು ವಾಸ್ತು ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಮರ, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಅಥವಾ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಬಹುದು. ಆದರೆ ಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಶ್ರೇಷ್ಠವೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಇದೆ; ಅಲ್ಲದೆ ಅವು ಶಾಶ್ವತವಾಗಿಯೂ ಉಳಿಯುವಂತಹುವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಮರ, ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಗಿಂತ ಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯ ರಚನೆಗೇ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವನ್ನು ನೀಡಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದಾದ ಅಂಥ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದುಬಂದು, ಪ್ರಾಚೀನ ಕಲಾಪರಂಪರೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಅರಿವು ನೀಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು.

ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಆರಂಭಿಸುವ ಮೊದಲು ಮಾಡಬೇಕಾದ 12 ಕಾರ್ಯಗಳಿವೆ. ಅವು ಹೀಗಿವೆ: ಕಾರ್ಯಾರಂಭ, ದೇಶನಿರ್ಣಯ, ಭೂಪರೀಕ್ಷಾ, ಪ್ರವೇಶಾರ್ಥ ದೇವಬಲಿ, ಭೂಪರಿಗ್ರಹ, ಭೂಮಿ ಸಮಕಾರ್ಯ, ಶಂಕುಸ್ಥಾಪನಾ (ದಿಕ್ಪರಿಚ್ಛೇದ), ಪದ ನಿರ್ಣಯ (ವಾಸ್ತುಮಂಡಲ), ಸೂತ್ರವಿನ್ಯಾಸ, ದೇವತಾಬಲಿ, ಗೃಹವೀಥ್ಯಾದಿಭೇದ, ಗರ್ಭನ್ಯಾಸ ಎಂಬ ಕ್ರಮಾನುಗತ ಕಾರ್ಯಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದೇಶನಿರ್ಣಯ ಭೂಪರೀಕ್ಷಾ ಗಮನಿಸಬಹುದು. ದೇವಾಲಯದ ನಿವೇಶನ ಚೌಕ ಅಥವಾ ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿರಬೇಕು; ಚೂಪಾದ ಸಾಮಗ್ರಿ ಅಥವಾ ಮೂಳೆಗಳಿಲ್ಲದ ಭೂಮಿಯಾಗಿರಬೇಕು; ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣ, ರುಚಿ, ಸುಗಂಧದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಬೀಜೋತ್ಪತ್ತಿಯುತವಾಗಿರಬೇಕು; ಸ್ನಿಗ್ಧ ಭೂಮಿಯಾಗಿರಬೇಕು; ಪಶ್ಚಿಮ ಅಥವಾ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾಗಿರಬೇಕು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿರುವ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಂಡ ಅನಂತರ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಹಳ್ಳತೋಡಿ ಮಣ್ಣು ಅಥವಾ ನೀರು ತುಂಬುವುದರ ಮೂಲಕ ಪರೀಕ್ಷಿಸಬೇಕು. ಆ ಹಳ್ಳದಲ್ಲಿ ಅವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತುಂಬಿದಂತಿದ್ದರೆ ಅಥವಾ ತುಂಬಿ ಹರಿದರೆ ಅದು ಉತ್ತಮ ನಿವೇಶನ ಎನಿಸುವುದು. ಇಂತಹ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಪೂರ್ವ ಆಚರಣೆಗಳನ್ನು, ವಿಧಿಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸಬೇಕು. ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಬೇಕಾದ ಅಳತೆ–ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ಈ ಹಂತದಲ್ಲೇ ಗುರುತಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. (ಸೂತ್ರವಿನ್ಯಾಸ). ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣಸೂತ್ರ, ಪರ್ಯಂತಸೂತ್ರ ಎಂದು ಎರಡು ಸೂತ್ರಗಳಿವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಅಳತೆ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ನಿಗದಿಪಡಿಸುವುದು ಪ್ರಮಾಣ ಸೂತ್ರ (ಮಾನಸೂತ್ರ). ಇದರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಭಾಗದ ಅಳತೆಗಳೂ ನಿರ್ಣಯವಾಗುತ್ತವೆ. ಈ ಪ್ರಮಾಣ ಸೂತ್ರ ಪರಿಧಿಯಿಂದ ಹೊರಗೆ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವುದೇ ಪರ್ಯಂತಸೂತ್ರ. ಅಂದರೆ ಇದು ಕಟ್ಟಡದ ಪರಿಮಿತಿ ಮತ್ತು ಹೊರಚಾಚುವಿಕೆಯನ್ನು ನಿರ್ಣಯಿಸುತ್ತದೆನ್ನಬಹುದು. ಗರ್ಭನ್ಯಾಸದ ಸ್ಥಳ, ದೇವತೆಗಳ ಸ್ಥಳ–ಇವುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಣಯಿಸುವುದು – ವಿನ್ಯಾಸಸೂತ್ರ. ಈ ಸೂತ್ರಗಳು ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸುತ್ತವೆ.

ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದ ಬಗ್ಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡುವ, ವಿಧಿ–ನಿಷೇಧಗಳನ್ನು ಹೇಳುವ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳಿವೆ. ಗೃಹ್ಯಸೂತ್ರ, ಬೃಹತ್‌ಸಂಹಿತಾ, ಮತ್ಸ್ಯಪುರಾಣ ಮುಂತಾದ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ವಿಷಯಗಳು ಪ್ರಾಸಂಗಿಕವಾಗಿ ಬಂದಿದೆ. ಸು.7–8ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಆಗಮಗಳು ರಚನೆಗೊಂಡು, ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದ ರೂಪು–ರೇಷೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಇವು ದೇವಾಲಯ ರಚನೆಯನ್ನು ಅರ್ಥೈಸುವಲ್ಲಿಯೂ ಮಹತ್ತರ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವೆಂದರೆ ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮ, ಕಾಮಿಕಾಗಮ, ಕಾರಣಾಗಮ, ಕರವಾಗಮ, ಅಜಿತಾಗಮ ಮುಂತಾದವು. ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಮೀಸಲಾದ ಕೆಲವು ಗ್ರಂಥಗಳೂ ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಭುವನಪ್ರದೀಪನ ಅಪರಾಜಿತಪೃಚ್ಛಾ, ಭೋಜನ ಸಮರಾಂಗಣ ಸೂತ್ರಧಾರ, ಮಂಡನನ ರೂಪಮಂಡನ ಮುಂತಾದವು ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ದೇವಾಲಯಗಳ ರೂಪರೇಷೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ; ಅಂತೆಯೇ ಮಯಮತ, ಮಾನಸಾರ, ತಂತ್ರಸಮುಚ್ಚಯ, ಶಿಲ್ಪರತ್ನ ಮುಂತಾದ ಗ್ರಂಥಗಳು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ದೇವಾಲಯಗಳ ರಚನಾಕ್ರಮವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಭಾರತ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಭಿನ್ನ ಭಿನ್ನ ರಚನಾ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಪಡೆದದ್ದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಈ ಎರಡೂ ಪ್ರದೇಶಗಳ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ, ಅವುಗಳಲ್ಲಿರುವ ವಿಶಿಷ್ಟ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳು ಗಮನಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯವಾದುವೆಂದರೆ: ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಅದರ ಮೇಲಿನ ಭಾಗಗಳು ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿರುತ್ತವೆ; ದೇವಾಲಯದ ರಚನೆ ಬುಡದಿಂದ ತುದಿಯವರೆಗೆ ಲಂಬ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಊರ್ಧ್ವಮುಖವಾಗಿ ದೇವಾಲಯದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಪೀಠ, ಜಂಘಾ, ಶೃಂಗ, ಆಮಲಕ, ಕಲಶ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಶಿಖರ ಎಂಬ ಶಬ್ದ ಪೂರ್ಣ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ. ಶಿಖರದಲ್ಲಿ ಶುಕನಾಸೀ ಇರಬೇಕು. ಇದಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ವಿವಿಧ ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ, ದೇವಾಲಯ ರಚನೆ ಸಮತಲವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಊರ್ಧ್ವಮುಖವಾಗಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಭಿತ್ತಿ, ಪ್ರಸ್ತರ, ಗ್ರೀವ, ಶಿಖರ, ಸ್ತೂಪಿ ಎಂಬ ಆರು ಭಾಗಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಶಿಖರ ಒಂದು ಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಪೂರ್ಣಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡವಲ್ಲ, ಸುಕನಾಸಿ ಕಡ್ಡಾಯವಲ್ಲ.

ಇಂತಹ ಇನ್ನೂ ಹಲವು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳೂ ಹಲವು ಪ್ರಭೇದಗಳೂ ಕ್ರಮೇಣ ಮೂಡಿಬಂದ ಫಲವಾಗಿ ಔತ್ತರೇಯ ಮತ್ತು ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಎಂಬ ಎರಡು ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ರೂಪುಗೊಂಡವು. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಎರಡರ ಸಂಸರ್ಗದಿಂದ ವೇಸರವೆಂಬ ಶೈಲಿಯೂ ಒಡಮೂಡಿತೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ರಚನಾ ವಿನ್ಯಾಸದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಮತ್ತೊಂದು ವರ್ಗೀಕರಣವೂ ಇದೆ. ಇದರಂತೆ ಬುಡದಿಂದ ತುದಿಯವರೆಗೂ ಚೌಕೋನವಾಗಿರುವುದು ನಾಗರ (ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿನ ಕಟ್ಟಡ), ಗ್ರೀವದಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಆರು ಅಥವಾ ಎಂಟು ಮುಖಗಳಿರುವುದು ದ್ರಾವಿಡ. ಅದೇ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿರುವುದು – ವೇಸರ. ಗ್ರೀವದಿಂದ ಮೇಲೆ ವೃತ್ತಾಯತ, ಅರ್ಧವೃತ್ತ, ಗಜಪೃಷ್ಠ, ದ್ವ್ಯಾಶ್ರವೃತ್ತ ರೀತಿಯಲ್ಲಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ವೇಸರವೇ. ಹೀಗೆ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಾಗರ–ದ್ರಾವಿಡ–ವೇಸರ ಮಾದರಿಗಳೆಂದು ಪುನರ್ವರ್ಗೀಕರಣ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ತಳವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಗಣನೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರೂ ಈ ವರ್ಗೀಕರಣಕ್ಕೆ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡ ಅಥವಾ ಶಿಖರದ ವಿನ್ಯಾಸವೇ ಪ್ರಧಾನ ಎಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಈ ರೀತಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಷಡ್ವರ್ಗ ದೇವಾಲಯಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡ ಅಥವಾ ಶಿಖರದ ವಿವಿಧ ಮಾದರಿಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂದ ಇತರ ಪ್ರಭೇದಗಳೆಂದರೆ ರೇಖಾನಾಗರ–ಲತಿನ, ವಿಮಾನನಾಗರ, ಕಳಿಂಗ, ವರಾಟ, ಭೂಮಿಜ, ಕದಂಬನಾಗರ ಫಾಂಸನ, ಲಾಟ ಮುಂತಾದುವು. ಇವು ಉತ್ತರಭಾರತ ಅಥವಾ ಮಧ್ಯಭಾರತಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ದೇವಾಲಯ ಮಾದರಿ (ಔತ್ತರೇಯ) ಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಕೆಲವು ಪ್ರಭೇದಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಶಿಖರ ಪ್ರಭೇದವನ್ನು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿಶ್ಚಿತ ಅಂಗ–ಭಾಗ ವಿನ್ಯಾಸ, ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೂ ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡವು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ, ಗಂಗ, ನೊಳಂಬ, ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಷಡ್ವರ್ಗ ದೇವಾಲಯಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ರಚನೆಗೊಂಡು ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ನೀಡಿದವು. (ಎ.ಕೆ.ಎಸ್.)

ಭಾರತದ ಉದ್ದಗಲಕ್ಕೂ ಇರುವ ಸಾವಿರಾರು ಮಹತ್ತ್ವದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ಮಾರಕಗಳೇ ಅತ್ಯಧಿಕ. ಇವು ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪ / ಚೈತ್ಯ, ವಿಹಾರ, ಜೈನ ಬಸದಿ / ಜಿನಾಲಯ / ಅರ್ಹದಾಲಯ ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯ. ಇವಲ್ಲದೆ ಇಂಡೊ–ಇಸ್ಲಾಂ

ಮತ್ತು ಐರೋಪ್ಯ ವಸಾಹತುಶಾಹಿಯ ಕ್ರೈಸ್ತಪಂಥದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರದ ಚರ್ಚ್/ಬೆಸಲಿಕ/ಚಾಪೆಲ್ ಹಾಗೂ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸನ್ಯಾಸಿನಿಯರ ಅಧ್ಯಯನ–ವಸತಿ ಶಾಲೆಗಳು (ಕಾನ್ವೆಂಟ್) ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಬೌದ್ಧ–ಜೈನ–ಹಿಂದು (ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ–ಶಾಕ್ತ ಇತ್ಯಾದಿ) ಧಾರ್ಮಿಕ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳ ಸಂಕೇತ, ಸ್ವರೂಪ ಮತ್ತು ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸಮೀಕ್ಷಿಸಿದೆ.

ಸ್ತೂಪ ಎಂಬುದು ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಬ್ದ. ಇದರ ಅರ್ಥ ಘನ ಗೋಲಾಕೃತಿ. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಇದರ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಆ ಕಾಲದಿಂದಲೆ ಗಣ್ಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥ ನಾಲ್ಕು ರಸ್ತೆಗಳು ಸಂಧಿಸುವ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವಿದ್ದಿತ್ತು. ಬೌದ್ಧಗ್ರಂಥ ಮಹಾಪರಿನಿಬ್ಬಣ ಸುತ್ತ (ಮಹಾನಿರ್ವಾಣ ಸೂತ್ರ) ತಿಳಿಸುವಂತೆ ಒಂದು ಸಲ ಬುದ್ಧನ ನೆಚ್ಚಿನ ಶಿಷ್ಯ ಆನಂದ ತನ್ನ ಗುರುವನ್ನು ಅವರ ಮಹಾಪರಿನಿರ್ವಾಣದ ಮೇಲೆ ಅವರ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥ ಯಾವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತಿಯನ್ನು ಮಾಡಿಸಬೇಕೆಂದು ಕೇಳಿದನಂತೆ. ಬುದ್ಧನು ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಸ್ತೂಪ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಬಹುದೆಂದು ತಿಳಿಸಿದನಂತೆ. ಗುರುವಿನ ಆಣತಿಯಂತೆ ಮೊದಲು ಎಂಟು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಪವಿತ್ರ ಅಸ್ಥಿಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ಪ್ರಚಲಿತ ಪರಂಪರೆಯಂತೆ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಇಂಥ ಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ತಿಳಿಯದ, ಸ್ಥಳ ಪರಿಚಯವಿಲ್ಲದ ಬೌದ್ಧ ಅನುಯಾಯಿಗಳಿಗೆ ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಹೇಗೆ? ಇಂಥ ಸ್ತೂಪಗಳಿಗೂ ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಿದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಮಹತ್ವ ಹೆಚ್ಚುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಗುರುಗಳ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಸ್ಮಾರಕವಾಗಿರುವ ಪ್ರಚಲಿತ ಸ್ತೂಪ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿಲ್ಲದ ಕೆಲವೊಂದು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಸ್ತೂಪ ಬಹು ದೂರದಿಂದಲೂ ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತೆ ಮಾಡಲು ಮೊದಲು ಸ್ತೂಪಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹಿರಿದಾದ ವ್ಯಾಸದ ಎತ್ತರದ ವೇದಿಕೆ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಇದರ ಮೇಲೆ ಸುತ್ತಲೂ ಪವಿತ್ರ ಸ್ತೂಪಕ್ಕೆ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆ ಹಾಕಲು ಸ್ಥಳ (ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಪಥ)ವಿರುವಂತೆ ಸ್ತೂಪ ನಿರ್ಮಾಣ ಇದರ ಮೇಲಿನ ಭಾಗವನ್ನು ಚಪ್ಪಟೆ ಮಾಡಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಚೌಕೋನ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಬೇಲಿ (ಹರ್ಮಿಕ)ಯಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಚೌಕದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ದಂಡ (ಯಷ್ಟಿ) ಇರುತ್ತದೆ. ದಂಡದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಮುಖ್ಯ ಘಟಕಗಳಾದ ಬುದ್ಧ, ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಸಂಘ ಇವುಗಳನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುವ ಒಂದರ ಮೇಲೆ ಒಂದರಂತೆ ಕಿರಿದಾಗುತ್ತ ಹೋಗುವ ಮೂರು ಛತ್ರಿಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾ ಪಥಕ್ಕೆ ಮೇಲೇರಿ ಹೋಗಲು ಪ್ರಧಾನ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೆದುರಾಗಿ ವೇದಿಕೆಯ ಬದಿಗಳು ಮುಂಚಾಚಿದ್ದು ಈ ಕಟ್ಟೆಯ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಕಟ್ಟೆಯ ಮುಂಬದಿಯ ಅಂಚಿನುದ್ದಕ್ಕೂ ಸಮಾನಾಂತರದಲ್ಲಿ ಭಗವಾನ್ ಬುದ್ಧನ ಜನನ, ಪ್ರಾಪಂಚಿಕ ಜೀವನ ಪರಿತ್ಯಾಗ (ಅಭಿನಿಷ್ಕ್ರಮಣ), ಜ್ಞಾನೋದಯ, ಮೃಗವನ (ಸಾರನಾಥ)ದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬೋಧನೆ ಮತ್ತು ಮಹಾಪರಿನಿರ್ವಾಣ–ಐದು ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಐದು ಕಂಬಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಹೀಗೆ ಒಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಸ್ತೂಪ ಪ್ರಕಾರವನ್ನು ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪವಾಗಿ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಪರಿವರ್ತಿಸಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತಲೂ ಶುದ್ಧವಾಗಿಡಲು ಸ್ವಲ್ಪ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬೇಲಿಯನ್ನು ಹಾಕಿಸಿ ಇದರಲ್ಲಿ ವೇದಿಕೆಯ ಕಟ್ಟೆಗಳೆದುರಿಗೆ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ತೋರಣಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಾಂಚಿಯಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಪವಿತ್ರ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ ಇಂಥ ಒಂದು ಮಹಾಸ್ತೂಪವಿದೆ. ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪಕ್ಕೆ ಇನ್ನೊಂದು ಹೆಸರು ಚೈತ್ಯ. ಚಿತೆಯಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಬುದ್ಧನ ಅಸ್ಥಿ ಚೂರುಗಳು ಸಾಂಚಿಯಲ್ಲಿರುವುದೂ ಸೇರಿ ಮೊದಲಿನ ಎಂಟು ಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾಗಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚೈತ್ಯ / ಸ್ತೂಪ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವುಗಳನ್ನು ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಒಂದೊಂದು ವೇಳೆ ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ಸಭಾಂಗಣ (ಆಲಯ)ದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆ ಹಾಕಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಮತಾನುಯಾಯಿಗಳು ಸಭೆ ಸೇರಲು ಅನುಕೂಲ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂಥ ಆಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ತೂಪಾಲಯ ಇಲ್ಲವೆ ಚೈತ್ಯಾಲಯವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಸ್ತೂಪ/ಸ್ತೂಪಾಲಯಗಳ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿಯೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮಳೆಗಾಲದ ನಾಲ್ಕು ತಿಂಗಳುಗಳಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ಅಧ್ಯಯನ–ವಸತಿ, ಉಪನ್ಯಾಸಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಮಧ್ಯೆ ಸಭಾಂಗಣ, ಸುತ್ತಲೂ ಕೊಠಡಿಗಳಿರುವಂತೆ ವಿಹಾರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂಥ ಸ್ತೂಪಾಲಯ ವಿಹಾರಗಳು ಅಜಂತ, ಎಲ್ಲೋರ ಮೊದಲಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿವೆ.

ಜೈನರು ಮೊದಮೊದಲು ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪಗಳಂತೆ ತೀರ್ಥಂಕರರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಥುರದಲ್ಲಿ ಕಂಕಾಳಿ ಟೀಲದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸು.2100 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಇಂಥ ಜೈನ ಸ್ತೂಪಾವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಒರಿಸ್ಸದಲ್ಲಿಯ ಉದಯಗಿರಿ–ಖಂಡಗಿರಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಇಂಥ ಸ್ತೂಪದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಪ್ರಕಾರವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಪ್ರಚಲಿತ ಭಿನ್ನ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಅದು ಒಂದು ಚೌಕೋನ ಗೃಹ. ಇದರಲ್ಲಿ ತೀರ್ಥಂಕರ / ಬುದ್ಧ / ಶಿವಲಿಂಗ / ವಿಷ್ಣು /ದೇವಿಯ ಮೂರ್ತಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಶುರುವಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಂದಿರವೆಂದರೆ ಇಷ್ಟೆ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಉದಾ: ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಉಳಿದುಬಂದಿದ್ದ ಈ ಮಾದರಿಯನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ಮತ್ತು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಈ ಮಾದರಿಗೆ ಹಲವಾರು ವಾಸ್ತು ಘಟಕಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಕೇತವುಳ್ಳ ಚೌಕನ ಗೃಹಕ್ಕೆ ಗರ್ಭಗೃಹವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಇದರ ಮುಂದೆ ತೆರೆದ ಸ್ತಂಭ ಮಂಟಪ, (ಮುಖ ಮಂಟಪ. ಉದಾ: ಸಾಂಚಿಯಲ್ಲಿಯ 17), ಇದರ ಬದಲು ಆಯಾಯ ಮತಾನುಯಾಯಿಗಳು ಸೇರಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲು ವಿಶಾಲ ಸ್ತಂಭ ಮಂಟಪ ಇದರ ಮುಖಮಂಟಪ. ಇದರ ಮುಂದೆ ಒಂದು ಧ್ವಜಸ್ತಂಭವಿರಬಹುದು. ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರತಿಮೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ಈ ಪ್ರಕಾರದ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳನ್ನು ಜಿನಾಲಯ, ಬೌದ್ಧಾಲಯ, ಶೈವಾಲಯ, ವೈಷ್ಣವಾಲಯ, ದೇವಿ ಆಲಯವೆಂದು ಇವುಗಳ ಮುಂದೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಮಾನಸ್ತಂಭ, ಅಪರೂಪವಾಗಿ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ನಾಲ್ಕು ಸಿಂಹಗಳಿರುವ ಬೌದ್ಧ ಸ್ತಂಭ (ಉದಾ:ಕಾರ್ಲದ ಚೈತ್ಯಾಲಯ), ನಂದಿ ಸ್ತಂಭ, ಗರುಡ ಸ್ತಂಭ, ಸಿಂಹ ಸ್ತಂಭವಿರುತ್ತದೆ. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಧಾರ್ಮಿಕಾಲಯಗಳನ್ನು ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೋಸ್ಕರ ನಾನಾ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಯಿತು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಕೇತವುಳ್ಳ ಗೃಹ (ಗರ್ಭಗೃಹ)ದ ಮೇಲೆ ಚತುಷ್ಕೋಣಾಕೃತಿಯ ಎತ್ತರದ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಯಾಯ ಪ್ರದೇಶದ ಪರಂಪರೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ಈ ಕಟ್ಟಡ ವಿವಿಧ ಮಾದರಿಗಳಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಮಾದರಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದುದು: ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯ ರೇಖಾನಾಗರ ಪ್ರಾಸಾದ ಇವಲ್ಲದೆ ಕೆಲವು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಮಾದರಿಗಳು, ಒರಿಸ್ಸ ಪ್ರದೇಶದ ಪೀಢಾ ಅಥವಾ ಫಾಂಸನ (ಇದನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ನಾಗರವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ), ಭೂಮಿಜ (ನಾಗರ ಪ್ರಾಸಾದದ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಕಾರ ಗುಜರಾತ್–ಮಾಳವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ) ಇತ್ಯಾದಿ.

ವೈದಿಕ, ಪೌರಾಣಿಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳನ್ನು ದೇವಾಲಯವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ದೇವರ ಅವತಾರ ಸ್ವರೂಪಿಗಳೆಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾದ ಶ್ರೀರಾಮ, ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಧ್ಯಾನದ ಮೂಲಕ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕರಿಸಿಕೊಂಡು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಒಂದೊಂದು ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ತತ್ತ್ವದ ಸ್ಥೂಲ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳು ಶಿವಲಿಂಗ, ವಿಷ್ಣು, ಗಣೇಶ, ಸರಸ್ವತಿ, ಮಹಿಷಾಸುರ ಮರ್ದಿನಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಸಭಾಂಗಣ ಮತ್ತು ಮುಖ ಮಂಟಪದ, ಗೋಡೆಗಳ ಹೊರಮೈ, ಕಂಬಗಳು, ಬಾಗಿಲು ಚೌಕಟ್ಟು, ಚಾವಣಿ, ಶಿಖರ ಹೂಬಳ್ಳಿ, ವಿವಿಧ ರೇಖಾಚಿತ್ರ, ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಮಾನವರು, ದೇವತೆಗಳು, ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥೆಗಳು, ಜನಪ್ರಿಯ, ಇತರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಕಥಾ ಸನ್ನಿವೇಶ ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಂದಲೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂಥ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳನ್ನು ಮುಖ್ಯ ಎರಡು ಭಾಗಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ: ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಇದರ ಮುಂದಿನ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳು ಸೇರಿ ಪ್ರಾಸಾದ (= ಅರಮನೆ). (ಎಂ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ದೇವಾಲಯದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯಲ್ಲೂ ಒಂದು ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಅರ್ಥವಿದೆ. ದೇವಾಲಯ ಪರಮಾತ್ಮ (ದೇವ)ನಿಗೆ ತನ್ನ ವಿಶ್ವಸೃಷ್ಟಿಯ ಮನೆ (ಆಲಯ). ಇಂಥ ಆಲಯದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವದ ತನ್ನ ಎಲ್ಲ ಪರಿವಾರದೊಡನೆ ಪರಮಾತ್ಮ ಇರುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿಶ್ವದಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುವ ಯಾವುದನ್ನೂ ಇದರಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಬಹುದು. ಆತ್ಮಸಹಿತ ಮನುಷ್ಯ ಶರೀರವೂ ಒಂದು ದೇವಾಲಯ; ಆತ್ಮ ದೇವರು (ದೇಹೋ ದೇವಾಲಯಃ ಪ್ರೋಕ್ತೋ ಜೀವೋ ದೇವಃ ಸನಾತನಃ). ಮನುಷ್ಯ ಕಾಲು ಚಾಚಿ ಕುಳಿತಾಗ, ಪಾದಗಳು ಗೋಪುರಸಹಿತ ಮಹಾದ್ವಾರ, ತೊಡೆಯಭಾಗ ಪ್ರಾಸಾದ, ಹೃದಯವೇ ಗರ್ಭಗೃಹ, ತಲೆಯೇ ಶಿಖರ.

ಈ ಎಲ್ಲ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳು ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಕ್ರಮೇಣ ಇಂಥ ಹಲವಾರು ಮಾದರಿಗಳೂ ಹೊಸ ಹೊಸ ವಾಸ್ತು ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳೂ ಗ್ರಂಥಸ್ಥವಾದುವು. ಇದೇ ಗ್ರಂಥಗಳೇ ವಾಸ್ತು/ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ ಗ್ರಂಥಗಳು. ಮಾನಸಾರ, ಮಯಮತ, ಈಶಾನ ಶಿವ ಗುರು ದೇವ ಪದ್ಧತಿ, ಕಾಶ್ಯಪ ಶಿಲ್ಪ, ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಸಮರಾಂಗಣ ಸೂತ್ರಧಾರ, ಅಪರಾಜಿತ ಪೃಚ್ಛ ಇತ್ಯಾದಿ. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪೌರಾಣಿಕ ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ ಮೊದಲಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಗ್ರಂಥಗಳೆ ಹೆಚ್ಚು. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಜೈನ, ಬೌದ್ಧ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಗ್ರಂಥಗಳೂ ಇವೆ. ಆದರೆ ಇವು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತು, ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಇತರ ಲೌಕಿಕ ವಾಸ್ತುವಿಷಯಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುವ ಎರಡು ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ಪರಿಚಯಿಸಲಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ಉದಾಹರಣಾರ್ಥವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಚೋಳ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯ ವಿವರಣೆಗಳ ಒಂದು ಸಮನ್ವಯ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಅನಂತರ ದ್ರಾವಿಡ, ನಾಗರ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಮುಖ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣ ವಿಧಾನ ಮತ್ತು ಭಾಗಗಳು. ರೂಢಿಯಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಶೈಲಿಯೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿ, ನಾಗರ ಶೈಲಿ ಎಂದು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಸಮರಾಂಗಣ ಸೂತ್ರಧಾರ: ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥ. ಚತುರ್ವೇದಗಳಿಗೆ ಉಪವೇದಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಥರ್ವಣವೇದಕ್ಕೆ ಉಪವೇದ ಸ್ಥಾಪತ್ಯವೇದ ಅಂದರೆ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಗಳು. ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಪರಂಪರೆಯುಳ್ಳದ್ದು ಎಂದು ಮತ್ಸ್ಯಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆಯಲ್ಲದೆ ಈ ಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಅನುವರ್ತಿಸಿದ ಭೃಗು, ಅತ್ರಿ, ವಸಿಷ್ಠ ಮುಂತಾದ 18 ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರಕಾರರ ಹೆಸರನ್ನು ಅದರಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿದೆ. ಮುಂದಿನ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರ,

ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಮಾತ್ರ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆದವು. ಸಮರಾಂಗಣ ಸೂತ್ರಧಾರ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರವಾದರೂ ಸ್ಥಾಪತ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರದ ಒಂದು ಭಾಗ ಎಂಬುದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದರೆ ಸಮರಾಂಗಣ ಸೂತ್ರಧಾರದ ಪ್ರಕಾರ ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಂಗವಾಗಿವೆ. ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಧಾರಾಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ರಾಜನಾದ ಭೋಜ ರಚಿಸಿದ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಗೃಹನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಿಂತ ಪ್ರಾಸಾದ ನಿರ್ಮಾಣ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದದ್ದು. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಸಾದ ಎಂದರೆ ದೇವಾಲಯ ಎಂದರ್ಥ. ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಮುಖ್ಯಭಾಗವೆಂದರೆ ಮುಖ್ಯಮೂರ್ತಿಯ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ; ಹಾಗೆಯೇ ವಿಮಾನ ಇತ್ಯಾದಿ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿಪ್ರತಿಷ್ಠೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಾಸಾದ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಿಂತ ಮೂರ್ತಿ ಮುಖ್ಯ ಎಂದಿಟ್ಟುಕೊಂಡರೆ, ಮೂರ್ತಿ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಿಂತ ಅದರ ಪೂರ್ವಭಾವಿಯಾದ ಚಿತ್ರ ನಿರ್ಮಾಣವೂ ಅಷ್ಟೇ ಮುಖ್ಯ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸಮರಾಂಗಣ ಸೂತ್ರಧಾರದಲ್ಲಿ ಈ ಮೂರು ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಲು ಮೂರು ಭಾಗಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ:

1. ವಾಸ್ತು–ಮನೆಗಳು, ರಾಜಗೃಹಗಳು ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ (ಭವನ); 2. ಶಿಲ್ಪ – ಪ್ರತಿಮಾ ನಿರ್ಮಾಣ (ಭಾಸ್ಕರೀಯಂ); 3. ಚಿತ್ರ – ಬರೆಯಲ್ಪಡುವ ಚಿತ್ರಗಳು (ಆಲೇಖ್ಯಂ). ಅದಲ್ಲದೇ, ವಾಸ್ತುವಿನ ಎಂಟು ಭಾಗಗಳಾದ ಪುರ, ದುರ್ಗ, ಭವನ, ಪ್ರಾಸಾದ, ಪ್ರತಿಮಾ, ಚಿತ್ರ, ಯಂತ್ರ, ಶಯನಾಸನ ಮುಂತಾದವನ್ನೂ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಭಾರತೀಯ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಾಸ್ತುಗ್ರಂಥಗಳು ಇರುವುದಾದರೂ ಸಮರಾಂಗಣ ಸೂತ್ರಧಾರವೇ ಎಲ್ಲ ಅಷ್ಟಾಂಗ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವ ಪರಿಪೂರ್ಣ ವಾಸ್ತುಗ್ರಂಥ. ಏಕೆಂದರೆ ಮಾನಸಾರ ಮತ್ತು ಮಯಮತದಲ್ಲಿ ಭವನ ನಿರ್ಮಾಣ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಮೆಗಳ ವರ್ಣನೆಯಿದ್ದು ಚಿತ್ರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಗಳಿಲ್ಲ. ಶಿಲ್ಪರತ್ನದಲ್ಲಿ ಭವನ – ಪ್ರತಿಮಾ ನಿರ್ಮಾಣ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಗಳ ಬಗೆಗೆ ಇದ್ದರೂ ಇತರ ಯಂತ್ರ–ಶಯನಾಸನಗಳ ಬಗೆಗೆ ಇಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸ್ಥಾಪತ್ಯ ಶಾಸ್ತ್ರ ಎಂದು ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಮರಾಂಗಣ ಸೂತ್ರಧಾರವೇ ಅತ್ಯಂತ ಪರಿಪೂರ್ಣ ವಾಸ್ತುಗ್ರಂಥ.

ಸಮರಾಂಗಣ ಸೂತ್ರಧಾರದ ಸಮಕಾಲೀನ ಗ್ರಂಥವಾದ ಅಪರಾಜಿತ ಪೃಚ್ಛವೂ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರದ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳನ್ನೂ ಅಂದರೆ ವಾಸ್ತು, ಶಿಲ್ಪ, ಗೀತ, ತಾಲ, ವಾದಕರ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

ಮಂಗಲಾಚರಣೆ, ಭೂಮಿ ಮತ್ತು ಪೃಥು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ವಿಚಾರ ಹಾಗೂ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯನಾದ ವಿಶ್ವಕರ್ಮನ ವಿಚಾರವನ್ನು ಮೊದಲನೆಯ ಭಾಗದ (ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ) ಮೊದಲನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮನ ಅಭಿಮತವನ್ನು ವಿಶ್ವಕರ್ಮನು ತನ್ನ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಹೇಳಿದ್ದನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಈ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರದ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಯಲಪೇಕ್ಷಿಸಿದವರು ವಿಶ್ವಕರ್ಮನ ಮಗನಾದ ಜಯನನ್ನು ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರದ ಎಂಟು ಅಂಗಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಶ್ನಿಸಿದ್ದನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಈ ವಾಸ್ತು ಶಾಸ್ತ್ರದ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಹೇಗಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಪ್ರಪಂಚದ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಉತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಐದನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಯ ಪರಿಮಾಣ, ಏಳು ದ್ವೀಪಗಳು, ಅದರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ವರ್ಣನೆ, ಸೂರ್ಯಚಂದ್ರರ ಬಗೆಗೆ ವಿವರಣೆ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಆರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಮಿಥುನಸೃಷ್ಟಿಯ ನಂತರ ಕೃತಯುಗದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಮನೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಲು ಅವರಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ ಮೊದಲ ಪ್ರಯತ್ನಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಏಳನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಪೃಥುಮಹಾರಾಜ ರಾಜ್ಯಾಭಿಷೇಕವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ರಾಜನಾದದ್ದನ್ನು ಹೇಳಿ, ರಾಜ್ಯದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೋಸ್ಕರ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಾದಿ ವರ್ಣಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ, ಸಮಾಜಕ್ಕಾಗಿ ಮತ್ತು ಎಲ್ಲರ ಸಂತೋಷಕ್ಕಾಗಿ ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಅವರ ವಾಸ್ತವ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಏರ್ಪಡಿಸಿದ್ದನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಎಂಟನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಪತಿಯ ಲಕ್ಷಣ, ಕೇವಲ ಓದಿದವನ ಮತ್ತು ಕೇವಲ ಕೆಲಸಮಾಡಿ ಗೊತ್ತಿರುವವನ ನಿಂದೆಯಿದೆ. ಅಂದರೆ ಓದುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಸ್ವತಃ ತಾನು ಕೆಲಸ ಮಾಡುವ ಅನುಭವ ಹೊಂದಿರುವವನು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಎಂದು ಭೋಜನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಸ್ಥಪತಿಯ ನಡತೆ, ಯೋಗ್ಯತೆ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಬಗೆಗೆ ವಿಚಾರ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಒಂಭತ್ತನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಷ್ಟಾಂಗಗಳ ವಿವರಣೆ, ಯಜ್ಞಶಾಲೆಯ ನಿರ್ಮಾಣ, ರಾಜಶಿಬಿರ, ದುರ್ಗಗಳು ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳ ಬಗೆಗೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಹತ್ತನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಯ ಪರೀಕ್ಷೆ, ಮಣ್ಣಿನ ಪರೀಕ್ಷೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ಭೂಮಿ ಮನೆಕಟ್ಟಲು ಪ್ರಶಸ್ತ, ಯಾವುದು ವರ್ಜ್ಯ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಅಳತೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ಅಂದರೆ ಹಸ್ತಮಾನಗಳ ಬಗೆಗೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಆಯಾದಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ವಿಚಾರಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಹದಿಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಪತಿಗಳು (ಶಿಲ್ಪಿಗಳು) ಮಾಡುವ ಇಂದ್ರಧ್ವಜ ಸ್ಥಾಪನ, ಶಾಂತಿಹೋಮಗಳು, ಶುಭಾಶುಭಗಳ ಪರೀಕ್ಷೆ ಮುಂತಾದ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಪದವನ್ನು, ವಿನ್ಯಾಸ ಕ್ರಮವನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಹದಿನೈದನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ನಾಡಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಹದಿನಾರರಿಂದ ಇಪ್ಪತ್ತನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದವರೆಗೆ ವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗುವ ದೋಷ, ಪುರುಷಾಂಗದೇವತೆ, ಮಾತೃಕೆಯರ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ, ಬಲಿದಾನ ಮತ್ತು ಶಿಲಾನ್ಯಾಸದ ವರೆಗೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇಪ್ಪತ್ತೊಂದನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಕೀಲಕಸೂತ್ರಪಾತಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇಪ್ಪತ್ತೆರಡನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ಅಂಶಗಳು ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತವೆ. ಈ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ನಗರ, ಪುರ, ಹಳ್ಳಿಗಳ ಸ್ವರೂಪದ ಬಗೆಗೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಮನೆ, ಮೆಟ್ಟಿಲು, ಸೌಧ, ಕಿಟಕಿ, ಗಾಳಿಗೆ ಮಾಡಿರುವ ಕಿಂಡಿಗಳ ಸ್ವರೂಪ, ಬಹು ಕೊಠಡಿಗಳುಳ್ಳ ಮನೆಗಳ ಸ್ವರೂಪ, ಬಾವಿಗಳು, ಅರಮನೆ, ಕಕ್ಷೆ, ಪ್ರತೋಲಿ, ಶೌಚಾಲಯದ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಗೋಪುರಗಳು, ಜಲೋದ್ಯಾನ, ಸಂಜೆ ತಿರುಗಾಡಲು ಇರುವ ಉಪವನ ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳ ಬಗೆಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇಪ್ಪತ್ಮೂರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ, ಮಧ್ಯಮ, ಅಧಮ ಪುರಗಳ ಲಕ್ಷಣ, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ರಸ್ತೆಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಪುರದ್ವಾರಗಳ ಪ್ರಮಾಣ, ನೀರಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಆ ಊರಿನಲ್ಲಿರುವ ನಗರ ರಕ್ಷಕ ದೇವತೆಗಳ ದೇವಾಲಯಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಷಯಗಳ ಬಗೆಗೆ ಪೂರ್ಣವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ. ಇಪ್ಪತ್ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೊಠಡಿಯಿಂದ ಆರು ಕೊಠಡಿಗಳ ತನಕ ಇರುವ ಮನೆಗಳ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮನೆಗಳಿಗೆ ಬೇಕಾದ ಮರಗಳು, ಅವುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ವಿಧಾನ, ಬಾಗಿಲು, ಕಂಬಗಳು, ತೊಲೆಗಳು–ಇವುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ಈ ಮನೆಗಳ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ದೋಷಗಳು, ಅವುಗಳ ನಿವಾರಣೆಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಕಡೆಯದಾದ ಮೂವತ್ತಾರನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗುವ ಒಡಕುಗಳಿಗೆ ಶಾಂತಿವಿಧಾನವನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳು ಭಾರತದ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಪಟ್ಟಣಗಳು ಮತ್ತು ಮನೆಗಳಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೆಯಾಗುತ್ತವೆ. (ಎಸ್.ಪಿ.ಐ.)

ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಕಾರದ ವಾಸ್ತು ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಿರುವುದನ್ನು ಇತ್ತೀಚಿನ ಚೋಳ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಾಸ್ತು ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ನಿಚ್ಚಳವಾಗಿ ಕಂಡು ಬಂದಿದೆ.

ಚೋಳರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳು: ಪಲ್ಲವರ ತರುವಾಯ ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಸು.850ರಲ್ಲಿ ಆಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಚೋಳರು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯಾದ್ಯಂತ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ಆರಂಭಿಸಿ ನೂರಾರು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತಹ ಹಲವು ವಾಸ್ತುಗ್ರಂಥಗಳು ಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಗೆ ಪರಿಚಿತವಾಗಿದ್ದವು. ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶಾಸ್ತ್ರ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದ ಶಾಸ್ತ್ರಬದ್ಧ ನಿರೂಪಣೆ, ದೇವಾಲಯದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳ ಪ್ರಮಾಣ, ಅಲಂಕರಣ ಇವುಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ–ಹೀಗೆ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಚೋಳರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಗೃಹ್ಯಸೂತ್ರ, ಶುಲ್ವಸೂತ್ರ ಮೊದಲಾದ ಸೂತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳು, ವಿಷ್ಣುಧರ್ಮೋತ್ತರ ಪುರಾಣ, ಮತ್ಸ್ಯಪುರಾಣ, ಅಗ್ನಿಪುರಾಣ ಮುಂತಾದ ಪುರಾಣ ಗ್ರಂಥಗಳು; ಕಾಮಿಕಾಗಮ, ಕಾರಣಾಗಮ, ಅಜಿತಾಗಮ, ರೌರವಾಗಮ, ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮ ಇತ್ಯಾದಿ ಆಗಮಗಳು; ಬೃಹತ್ ಸಂಹಿತೆ, ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ, ಮಯಮತ ಮೊದಲಾದ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಕುರಿತು ಸಾಕಷ್ಟು ವಿವರಣೆಗಳು ಲಭ್ಯವಿದ್ದವು. ಚೋಳ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಈ ರೀತಿಯ ವಾಸ್ತು ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಅರಿತು ಇವುಗಳ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಣಾತರಾಗಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ಇವರ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುನಿರ್ಮಾಣದ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಗಮನಿಸಿದಾಗ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಚೋಳ ದೇವಾಲಯದ ಲಕ್ಷಣಗಳು: ವಾಸ್ತುಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಪ್ರಾಸಾದ, ವಿಮಾನ, ಭವನ, ಆಲಯ ಎಂದು ಹಲವು ರೀತಿಯಾಗಿ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ತಳದಿಂದ ಶಿಖರದ ಕಲಶದವರೆಗೆ ಷಡ್ವರ್ಗವಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅವು ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಭಿತ್ತಿ, ಪ್ರಸ್ತರ, ಗ್ರೀವ, ಶಿಖರ ಮತ್ತು ಸ್ತೂಪಿ. ಹೀಗಾಗಿ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಉಪಾನಾದಿ ಸ್ತೂಪಿ ಪರ್ಯಂತಂ ವಿಮಾನಃ ಎಂದಿವೆ. ಷಡ್ವರ್ಗ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ದೇವಾಲಯದ ಮೊದಲ ಭಾಗ. ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಎತ್ತರ ಬೇಕಾದಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಪಪೀಠವನ್ನು ಸೇರಿಸಬಹುದು.

ಚೋಳರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಪ್ರಮುಖ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ವಿಧಾನಗಳೆಂದರೆ – ಪಾದಬಂಧ, ಪ್ರತಿಬಂಧ, ಮಂಚಬಂಧ, ಪ್ರತಿಕ್ರಮ ಬಂಧ, ಶ್ರೀಬಂಧ, ಕಪೋತಬಂಧ, ಪದ್ಮಕ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಪದ್ಮಬಂಧ ಪದ್ಮಪುಷ್ಕಳ ಇತ್ಯಾದಿ. ಚೋಳರ ಬಹುಪಾಲು ದೇವಾಲಯಗಳು ಪಾದಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು 1000ದ ಅನಂತರ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಪಾದಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಗಳಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಸು.1000 ಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪಾದಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಗಳವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವುದು ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶ. ಪಾದಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವು ಮುತ್ತುರಾಯರ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಪ್ರಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದು ತಂಜಾವೂರಿನ ಚೋಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಜನಪ್ರಿಯವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ವಿಧಾನವಾಗಿತ್ತು. ವೀರಲೂರು ಭೂಮೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಪಾನನ್‌ಗುಡಿಯ ಅಗಸ್ತ್ಯೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ನೃತ್ತಮಲೈನ ವಿಜಯಾಲಯ ಚೋಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ನೇಮಂನ ಐರಾವತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪಾದಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು

ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ನೃತ್ತಮಲೈನಲ್ಲಿರುವ ವಿಜಯಾಲಯಚೋಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ನೇಮಂನ ಐರಾವತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಗಳ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಳ ಪಾದಗಳಿದ್ದು ಅವು ವಿವಿಧ ವಿನ್ಯಾಸದಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ.

ಚೋಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಇನ್ನೊಂದು ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಪ್ರತಿಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನ. ಸೆಂದಲೈ ಸುಂದರೇಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನ, ಕಿರನೂರಿನ ಉತ್ತಮ ದಾನೀಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನ, ಇರುಕ್ಕುವೇಲಿನ ಚೆಟ್ಟಿಯ ಪಟ್ಟಿಯ ಜೈನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಆದಿತ್ಯ ಚೋಳನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ತಿರುಕ್ಕಟ್ಟುರೈ ನಲ್ಲಿರುವ ಬಡವನೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಕ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಪ್ರಯೋಗವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ತಿರುಕರಟ್ಟ ಪುಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಅಗ್ನೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಶ್ರೀನಿವಾಸ ನಲ್ಲೂರಿನ ಕೊರಂಗನಾಥ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಆಲೂರಿನ ಪಂಚನಾದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ವಕ್ರಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಾಗಿದೆ.

ಚೋಳರ ಹಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಬಗೆಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನವೇ ಪದ್ಮಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನ. ಕಿಲಯನೂರಿನ ಅಗಸ್ತ್ಯೇಶ್ವರ, ತಿರುವಾರೂರಿನ ತ್ಯಾಗರಾಜಸ್ವಾಮಿ, ತಿರುನಾರೈಯೂರಿನ ಸಿದ್ಧಾಂಥನಾಥ, ಆಲ್ಲೂರಿನ ಪಂಚನಾದೀಶ್ವರ, ತಿರುವಾರೂರಿನ ವಾಲ್ಮೀಕಿನಾಥ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಗಗಳನ್ನು ಪದ್ಮ ದಳಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿರಲಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಚೋಳರ ದೇವಾಲಯದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಕಪೋತದ ಬಳಕೆ ವಿರಳ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಪೋತಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ದೇವಾಲಯದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಕಪೋತದ ಬಳಕೆ ಅಧಿಕವಾಗಿದ್ದು, ತಮಿಳುನಾಡಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಪೋತಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿ ಪಟ್ಟಿಕೆಯನ್ನು ಬಳಸಿರುವುದು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಕಪೋತವನ್ನೂ ಬಳಸಿದಾಗ ಅದು ಕಪೋತ ಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಾಗುವುದು. ಪುಲ್ಲಮಂಗೈನ ಬ್ರಹ್ಮಪುರೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಸೋಮೂರಿನ ಶಿಥಿಲವಾದ ದೇವಸ್ಥಾನ, ತಿರುಚ್ಚೆನಮ್ ಪುಂಡಿಯ ಚೆಟ್ಟೈಯಾರ್ ಕೋವಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಪೋತಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಚೋಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಪ್ರಕಾರವೇ ಪುಷ್ಪಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನ. ಸೆಂಬಿಯನ್ ಮಹಾದೇವಿಯ ಕೈಲಾಸನಾಥ, ತಿರುವಾರೂರಿನ ಅಚಲೇಶ್ವರ, ತಿರುನಾಗೇಶ್ವರಂನ ನಾಗೇಶ್ವರ, ತಿರುವಾದು ತುರೈನ ಗೋಮುಕ್ತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪುಷ್ಪಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಆದು ತುರೈನಲ್ಲಿರುವ ಆಪಾತ್ ಸಹಾಯೇಶ್ವರ, ತಿರುರಾಮೇಶ್ವರಂನ ರಾಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ತಿರುವಾರೂರಿನ ವಾಲ್ಮೀಕಿನಾಥ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸುಂದರಾಬ್ಜ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಈ ಬಗೆಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ, ವಿಶಾಲವಾದ ಮಹಾಪದ್ಮ ಜಗತಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾದ ಮತ್ತು ಆಕರ್ಷಣೀಯವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಬಗೆಯೇ ಶ್ರೀಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನ. ಈ ಬಗೆಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮ ದಳಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ವೃದ್ಧಾಚಲಂನ ವೃದ್ಧಗಿರೀಶ್ವರ, ಕುಟ್ಟಾಲಂನ ಉಕ್ತವೇದೀಶ್ವರ, ತಿರುಪುರಾಂಬಿಯಂನ ಸಾಕ್ಷೀಶ್ವರ, ಮಾದಗಾದಿ ಪಟ್ಟುವಿನ ಶಿವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿದೆ.

ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಪುಷ್ಕಳವಾದ ಮಹಾಪದ್ಮಗಳು ಇದ್ದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಪದ್ಮಪುಷ್ಕಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸು. 8–10ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಕೋನಾಡನ್ನು ಆಳಿದ ಇರುಕ್ಕುವೇಲರು ಅಥವಾ ಇಳಗೋವೇಲರು ಹಲವಾರು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದರು. ಅವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಪುಷ್ಕಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಕಿಲೈಯೂರಿನ ಅಗಸ್ತ್ಯೇಶ್ವರ, ತಿರುವೈಯ್ಯಾರಿನ ಪಂಚನಂದೀಶ್ವರ ಮತ್ತು ತಿರುಚ್ಚಂದುರೈನ ಚಂದ್ರಶೇಖರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಪುಷ್ಕಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು.

ತಂಜಾವೂರಿನ ಚೋಳರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಪಪೀಠ ಗಳನ್ನು ಬಳಸಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ದೇವಾಲಯ ಗಳ ಗಾತ್ರ ಮತ್ತು ಎತ್ತರ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದು ಇವು ಬೃಹತ್ತಾದ ದೇವಾಲಯಗಳಾಗಿವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ರೀತಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಎತ್ತರ ಮತ್ತು ಶೋಭೆಗಾಗಿ ಉಪಪೀಠಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ದಾದಾಪುರಂನ ಶಿವದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಷಡಂಗಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ವೇದಿಭದ್ರ ಉಪಪೀಠವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ತಂಜಾವೂರಿನ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಕಪೋತಾಸನ ಉಪಪೀಠವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಗಂಗೈಕೊಂಡ ಚೋಳಪುರಂನಲ್ಲಿ ವೇದಿಭದ್ರ ಉಪಪೀಠದಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗವಿದೆ. ತ್ರಿಭುವನಂನ ಕಂಪಹರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಪೋತಭದ್ರ ಉಪಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಕಪೋತ ಬಂಧ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿದೆ. ಹೀಗೆ ಚೋಳರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಹಲವು ಬಗೆಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ವಿಧಗಳನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರಬದ್ಧವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗೋಚರವಾಗುತ್ತದೆ.

ದೇವಾಲಯದ ಷಡ್ವರ್ಗ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಭಾಗವೇ ಭಿತ್ತಿ. ಇದು ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಸ್ತರದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಅಂಗ ಅಥವಾ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮತ್ತು ಪ್ರಸ್ತರದ ನಡುವೇ ಇರುವ ಭಾಗ. ಭಿತ್ತಿ ದೇವಾಲಯದ ರಚನೆಗಾಗಿಯೇ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರೂ ಇದು ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಅಲಂಕೃತ ರಚನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ರಚನೆಗಳೇ ಭಿತ್ತಿಪಾದ, ಕೋಷ್ಠ, ಕುಂಭ ಪಂಜರ, ಜಾಲವಾತಾಯನ ಮತ್ತು ತೋರಣಗಳು. ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ಈ ರೀತಿಯ ರಚನೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಬೇಕೆಂದು ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ.

800 ರಿಂದ 900 ರವರೆಗಿನ ಚೋಳ ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿ ಭಿತ್ತಿಪಾದಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡು ಸರಳವಾಗಿ ಸುಂದರವಾಗಿವೆ. ಕಿಲಯಾ ಪಟ್ಟುವಿನ ಶಿವ ದೇವಾಲಯ, ವೀರಊರಿನ ಭೂಮೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ನೃತ್ತಮಲೈನ ವಿಜಯಾಲಯ ಚೋಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಸೇಂದಲೈನ ಸುಂದರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿಗಳು ಭಿತ್ತಿಪಾದಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡಿವೆ. ತಿರುವೇಡಿಕುಡಿ ವೇದಪುರೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಕುಂಭಕೋಣಂನ ನಾಗೇಶ್ವರ ಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ದೇವ ಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಯಾವ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಯಾವ ದೇವ, ದೇವಿಯ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಚೋಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಉತ್ತರ ಭಿತ್ತಿಯ ದೇವಕೋಷ್ಠದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮನನ್ನೂ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿಯನ್ನೂ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗೋದ್ಭವ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನೂ ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಲಿಂಗೋದ್ಭವ ಮೂರ್ತಿಯ ಬದಲಾಗಿ ವಿಷ್ಣುವನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದು. ದೇವಾಲಯದ ಅರ್ಧ ಮಂಟಪದ ದಕ್ಷಿಣದ ಗೋಡೆಯ ದೇವಕೋಷ್ಠದಲ್ಲಿ ಗಣೇಶನನ್ನೂ, ಉತ್ತರದ ದೇವಕೋಷ್ಠದಲ್ಲಿ ದುರ್ಗೆಯನ್ನೂ ರಚಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವುದು ಚೋಳರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಒಂದು ಪ್ರತೀತಿಯೇ ಆಗಿದೆ. ಮಾಗರಲ್ ಶಿವದೇವಾಲಯ, ಕಾಂಚಿಪುರಂನ ಜ್ವರಾಹರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಪಾದಗಳ ನಡುವೆ ಕುಂಭ ಪಂಜರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಕಾಂಚೀಪುರದ ಜ್ವರಾಹರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜಾಲವಾತಾಯನವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಹೀಗೆ ಭಿತ್ತಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಭಿತ್ತಿಪಾದಗಳು, ಕುಂಭ ಪಂಜರಗಳೂ ಜಾಲವಾತಾಯನಗಳೂ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳೂ ಅಲ್ಲದೆ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತವಾಗಿ ರಚನೆಯಾಗಿರುವುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಚೋಳರ ಬಹುಪಾಲು ದೇವಾಲಯಗಳ ಭಿತ್ತಿಗಳು ಭದ್ರ, ಉಪಭದ್ರ ಮತ್ತು ಸುಭದ್ರ ಎಂಬ ಮುಂಚಾಚುಗಳಿಂದಲೂ ಕರ್ಣ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಕರ್ಣ ಎಂಬ ಮುಂಚಾಚು ಗಳಿಂದಲೂ ರಚನೆಯಾಗಿರುವುದು ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಬೃಹದಾಕಾರದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಯ ಎತ್ತರವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಎರಡು ಭಿತ್ತಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಳಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಕಪೋತವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳು ಊರ್ಧ್ವಜಂಘಾ ಮತ್ತು ಅಧೋಜಂಘಾ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಿವೆ. ಇಂತಹ ನಿರ್ಮಾಣವನ್ನು ತಂಜಾವೂರಿನ ಬೃಹದೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಗಂಗೈಕೊಂಡ ಚೋಳಪುರಂನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಇರುವ ಭಾಗವೇ ಪ್ರಸ್ತರ. ಷಡ್ವರ್ಗ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಇದು ಮೂರನೆಯ ಭಾಗ. ಪ್ರಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ, ವಾಜನ, ವಲಭೀ, ಕಪೋತ, ಆಲಿಂಗ, ಅಂತರಿತ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿ ಎಂಬ ಅಂಗಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಚೋಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಉತ್ತರ ಭಾಗವು ಅಲಂಕರಣವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದಿಲ್ಲ. ವಾಜನ ಸಿಂಹಗಳು, ಕುಬ್ಜರು, ಯಕ್ಷರು, ನೃತ್ಯಗಾರ್ತಿಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕಪೋತವು ಕೂಡುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕೂಡುಗಳ ಗಾಢದಲ್ಲಿ ದೇವದೇವತೆಯರ ಗಂಧರ್ವರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಕೂಡುಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಸಿಂಹ ಮುಖವನ್ನು ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿರದೆ, ಕೀರ್ತಿ ಮುಖದ ಭಾಗವನ್ನು ರಚಿಸಲಿಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಬೇರೆಯ ಕಲ್ಲನ್ನು ಬಳಸಿ. ಕಪೋತದ ಕೂಡುವಿನ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿರುವುದು ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶವಾಗಿದೆ. ವಲಭಿ ಮತ್ತು ವಾಜನಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮಕರ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಳಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ವಾಜನದ ಕೊನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಕರ ಮುಖವನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗುವುದು. ಪ್ರತಿ ಭಾಗ ಊರ್ಧ್ವ ಪದ್ಮಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲೆ ತಲಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಚೋಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದು ತಲದಿಂದ ಹಲವು ತಲಗಳ, ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಾಧನೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚೋಳ ದೇವಾಲಯದ ಶಿಖರಗಳು ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು ಹೆಚ್ಚು ತಲಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಎರಡರಿಂದ ನಾಲ್ಕು ತಲಗಳಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಜಾತಿವಿಮಾನವೆಂದೂ ಐದರಿಂದ ಹನ್ನೆರಡು ತಲಗಳ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಮುಖ್ಯವಿಮಾನವೆಂದೂ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಸ್ತರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಗ್ರೀವ, ಶಿಖರ ಮತ್ತು ಸ್ತೂಪಿಗಳು ಇದ್ದರೆ ಅಲ್ಪ ವಿಮಾನವೆಂದೂ ಕರೆಯುವರು. ನೃತ್ತಮಲೈನ ವಿಜಯಾಲಯ, ಚೋಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ವೇಡಿಕುಡಿಯ ವೈದ್ಯಪುರೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಜಾತಿ ವಿಮಾನಗಳಾದರೆ, ತ್ರಿಭುವನಂನ ಕಂಪಹರೇಶ್ವರ, ದಾರಾಸುರಂನ ಐರಾವತೇಶ್ವರ, ತಂಜಾವೂರಿನ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮುಖ್ಯ ವಿಮಾನಗಳಾಗಿವೆ. ಕಾಳಿಯ ಪಟ್ಟಿಯ ಶಿವ ದೇವಾಲಯ, ನಂಗವರಂನ ಸುಂದರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಪೆರನ್‌ಗುಡಿಯ ಅಗಸ್ತ್ಯೇಶ್ವರ ವಿಮಾನಗಳು ಅಲ್ಪ ವಿಮಾನಗಳಾಗಿವೆ.

ದೇವಾಲಯದ ತಲಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ, ಶಾಲಾ, ಕೂಟ ಮತ್ತು ಪಂಜರಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಗಳ, ಶಿಖರ ಮತ್ತು ಸ್ತೂಪಿಯ ಆಕಾರವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಮಾನಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ಬಗೆಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿವೆ. ಕಿಲತ್ತಾನೈಯಮ್‌ನ ಉತ್ತಮನಾಥಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು

ತಿರುನಾಮಊರಿನ ತಿರುತೋಂಡೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಶ್ರೀಕರ ವಿಮಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಕಟ್ಟು ಮಾನರ್‌ಗುಡಿ ಅಂನತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಇವು ಶ್ರೀ ವಿಶಾಲ ವಿಮಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ವೀರಲೂರಿನ ಭೂಮೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ವೈಜಯಂತ ವಿಮಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ನಂಗವರಂನ ಸುಂದರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದಲ್ಲಿಯ ಗಣೇಶ ದೇವಾಲಯವು ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದಲ್ಲಿದೆ. ತಿರುವಾರಿಯೂರಿನ ಆದಿಪುರೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ಶಿಖರವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಕೀರ್ತಿಮುಖವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಕೋಲಾರದ ಕೋಲಾರಮ್ಮನ ದೇವಾಲಯ ಸುಮಂಗಲಮ್ ರೀತಿಯ ಶಿಖರವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಕುಲಂಪಾಂಡಲ್‌ನ ಗಂಗೈಕೊಂಡ ಚೋಳೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಮಂದರಮ್ ರೀತಿಯ ವಿಮಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ತಿರುಚ್ಚೆಂದಿರೈನ ಚಂದ್ರಶೇಖರ ದೇವಾಲಯ ದ್ವಿತಲ ಸ್ವಸ್ತಿಕ ವಿಮಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಕುಡುಂಬಊರಿನ ಮೂವರ್ ಕೋವಿಲ್‌ನ ತ್ರಿಭೂತೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ತ್ರಿತಲ ಸ್ವಸ್ತಿಕ ವಿಮಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಈ ರೀತಿ ಚೋಳದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಹೇಳಿಕೆಯಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗೋಚರವಾಗುತ್ತದೆ.

ಚೋಳ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಂಬಗಳು ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು ಕಗ್ಗಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಂಡರಿಸಿದ ಕಂಬಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಕಂಬಗಳ ಗಾತ್ರ ಮತ್ತು ಎತ್ತರ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದು ಬೃಹತ್ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಭರಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯವಾಗುವಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರ ಖಂಡ ರೀತಿಯ ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಬಳಸಲಾಯಿತು. ಚಿದಂಬರಂನ ಸಾವಿರಕಾಲು ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ, ದಾರಾಸುರಂನ ಐರಾವತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಖಂಡ ರೀತಿಯ ಅತೀ ಸುಂದರವಾದ ಅಲಂಕರಣವುಳ್ಳ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ದಾರಾಸುರಂನ ಐರಾವತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿನ ಮುಂಭಾಗದ ಕಂಬಗಳು ವ್ಯಾಳಪಾದ ಕಂಬಗಳಾಗಿವೆ. ಚಿದಂಬರಂನ ನಟರಾಜ ದೇವಾಲಯದ ನೃತ್ಯ ಸಭೆ ಕೋಷ್ಠಸ್ತಂಭಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಕಂಚಿಯ ಜ್ವರಾಹರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರಕಾಂತ ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಕಣ್ಣಾನೂರಿನ ಭೋಜೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಉಪಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಚೋಳ ದೇವಾಲಯದ ಕಂಬಗಳ ವಿಧಗಳು ಮತ್ತು ಮಾದರಿಗಳು ವಿಜಯನಗರ ಮತ್ತು ನಾಯಕರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಬಳಸಲ್ಪಟ್ಟವು.

ಚೋಳ ದೇವಾಲಯಗಳು ಪ್ರಾಕಾರಗಳು, ಗೋಪುರಗಳು, ಪರಿವಾರ ಆಲಯಗಳು, ದೇವಾಲಯದ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಇರಬೇಕಾದ ಬಲಿಪೀಠ, ಸೋಪಾನ, ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ, ದೀಪಸ್ತಂಭ ಮೊದಲಾದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಎಲ್ಲ ಅಂಗಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳ ಹೇಳಿಕೆಯಂತೆಯೇ ಇರುವುದನ್ನು ಗ್ರಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಚೋಳಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಈ ವಾಸ್ತುಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಅರ್ಥೈಸಿಕೊಂಡು, ಇದಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಈ ವಾಸ್ತುಗ್ರಂಥಗಳು ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಮನ್ವಯವಾಗುವಂತೆ ರಚಿಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶವಾಗಿದೆ. (ಎ.ವಿ.)

ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿ: ಭಾರತೀಯ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತು ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ಮೂರು ಶೈಲಿಗಳೆಂದರೆ ದ್ರಾವಿಡ, ನಾಗರ, ವೇಸರ. ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಪ್ರಮುಖ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿ. ಈ ಶೈಲಿಯನ್ನು ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಶೈಲಿ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ವಾಸ್ತು ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಹಾಗೂ ಈ ಶೈಲಿಯ ವಾಸ್ತು ರೂಪಗಳು ಕಂಡು ಬರುವ ಭೌಗೋಳಿಕ ಪ್ರಾಂತದ ಪ್ರಕಾರ ನೋಡಿದರೆ ದ್ರಾವಿಡ ದೇಶ ಅಥವಾ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತವೆಂದರೆ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ, ಕರ್ನಾಟಕ, ತಮಿಳುನಾಡು, ಕೇರಳ ಮತ್ತು ಗೋವ ರಾಜ್ಯಗಳು. ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿ ಬೆಳೆದ ವಾಸ್ತುರೂಪವೇ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿ ಎನಿಸಿದೆ. ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ವಾಸ್ತು ಲಕ್ಷಣಗಳಿಗೆ ಬರುವುದಾದರೆ ವಾಸ್ತು ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚೂ ಕಡಿಮೆ ಒಂದೇ ರೀತಿಯ, ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತವೆ. ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಗಳು ಅಗಾಧ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ದ್ರಾವಿಡ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿಜ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪವೂ ಹೊಂದದಿರುವುದು ವಿಸ್ಮಯಕರವೇ ಆಗಿದೆ. ಯಾವುದೇ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಇಂತಹ ಶೈಲಿಗೆ ಸೇರಿದೆ ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮುಖ್ಯ ಆಧಾರವೆಂದರೆ ಆ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿನ ಕಟ್ಟಡ. ಈ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಸಾದ, ವಿಮಾನ, ಕೂಟ, ಶೃಂಗ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅದೇ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲೂ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಬಹುತೇಕ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳು ಯಾವ ದೇವಾಲಯ (ಪ್ರಾಸಾದ) ಕಂಠದಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಅಷ್ಟಮುಖಿಯಾಗಿರುವುದೋ ಅದೇ ದ್ರಾವಿಡವೆಂದು ಮಾತ್ರ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಗ್ರಂಥಗಳು ದ್ರಾವಿಡ ಆರು ಅಥವಾ ಎಂಟು ಮುಖದ ಕಟ್ಟಡವಾಗಿರಬೇಕು ಎನ್ನುತ್ತವೆ. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಯಾವ ಕಟ್ಟಡ ತಳದಲ್ಲಿ ಚತುರಸ್ರವಾಗಿದ್ದು, ಗ್ರೀವದಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಅಷ್ಟಮುಖದ್ದಾಗಿರುವುದೋ ಅದು ದ್ರಾವಿಡ ಎನ್ನುತ್ತವೆ. ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಹೇಳುವ ಈ ಯಾವ ನಿಯಮಗಳೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲ ವಿವರಣೆಗಳೂ ಯಾವುದೋ ಕೇಳಿಲ್ಲದ ಒಂದು ಮೂಲದ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಅಪೂರ್ಣ ವಿವರಣೆಯ ಪುನರುಚ್ಚಾರಣೆಯೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ಜೀವಂತ ಮಾದರಿಗಳ ಬೆಳಕಿನಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಇತರ ಭಾಗಗಳ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಕೂಡಿಸಿ ದ್ರಾವಿಡ ದೇವಾಲಯ ಶೈಲಿಯ ನಿಜ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಅರಿಯಬೇಕಾಗಿದೆ.

ಈಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಅರಸೀಕೆರೆ

ಕಾಮಿಕಾಗಮ ದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತು ಪ್ರಕಾರದ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ನೀಡುವ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ ದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತು ಷಡ್ವರ್ಗ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದ ಕಟ್ಟಡ. ಷಡ್ವರ್ಗಗಳಾವುವೆಂದರೆ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಭಿತ್ತಿ, ಪ್ರಸ್ತರ, ಗ್ರೀವ, ಶಿಖರ ಮತ್ತು ಸ್ತೂಪಿ. ಇವಿಷ್ಟೂ ಕೂಡಿ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಉಪಾನಾತ್ ಸ್ತೂಪಿ ಪರ್ಯಂತ ತಂ ವಿಮಾನಃ ಎಂದೂ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ವಿಮಾನ ಎಂದರೆ, ಉಪಾನದಿಂದ (ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಿನ ಭಾಗ) ಹಿಡಿದು ಸ್ತೂಪಿಯವರೆಗಿನ ಭಾಗ ಎಂದರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ, ಪಾದ ಬಂಧ, ಕಪೋತ ಬಂಧ, ಪದ್ಮ ಬಂಧ ಎಂದೆಲ್ಲ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಿನ ಭಾಗ ಉಪಾನ. ಇದು ಕಟ್ಟಡದ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಸ್ತೂಪಿ ಕಾಣಬರುವುದು ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿನ ಪ್ರಾಸಾದದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಹೇಳಿಕೆ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿನ ಕೇವಲ ಪ್ರಾಸಾದಕ್ಕೂ ವಿಮಾನವೆನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ವಿಮಾನದ ಆಕಾರ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಆಕಾರವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ ಚತುರಸ್ರ, ಆಯತ, ವೃತ್ತ, ವೃತ್ತಾಯತ ಮತ್ತು ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬಂದಿವೆ. ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಎತ್ತರವಾದ, ದಿಂಡುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ದಿಂಡುಗಳಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಹೆಸರುಗಳುಂಟು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ, ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಉಪಾನ, ಜಗತಿ, ಕುಮುದ, ಕಪೋತ / ಪಟ್ಟಿಕಾ ಹಾಗೂ ಪ್ರತಿ, ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು (ಗೋಡೆ) ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಹಿಂಚಾಚು ಮುಂಚಾಚುಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಮಧ್ಯದ ಪ್ರಧಾನ ಮುಂಚಾಚುಗಳನ್ನು ಸುಭದ್ರ, ಭದ್ರಗಳೆಂದೂ ಮೂಲೆಗಳ ಮುಂಚಾಚುಗಳನ್ನು ಕರ್ಣಗಳೆಂದೂ ಮಧ್ಯದ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಮುಂಚಾಚುಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಕರ್ಣಗಳೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಹಿಂಚಾಚು–ಮುಂಚಾಚುಗಳೂ ವಿಮಾನದ ತುದಿಯವರೆಗೂ ಅದೇ ರೀತಿ ಉಳಿಸುವ ಪದ್ಧತಿಯೇನೂ ಇಲ್ಲ. ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಕಪೋತ, ಚಾವಣಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಚಾವಣಿಯ ಮೇಲೆ ಇರುವುದೇ ಹಾರ (ಕೈಪಿಡಿ ಗೋಡೆ); ಇದು ಐಚ್ಛಿಕ. ಹಾರ ಎಂದರೆ ಮಾಲೆ. ಕೂಟ, ಶಾಲ ಮತ್ತು ಪಂಜರ ಮಾದರಿಯ ಚಿಕಣಿ ಮಂಟಪಗಳ ಮಾಲೆ ಅಥವಾ ಸರಪಳಿ. ಇದು ಕಪೋತ, ಚಾವಣಿ ಮತ್ತು ಹಾರ. ಇವಿಷ್ಟು ಕೂಡಿ ಪ್ರಸ್ತರವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಚಾವಣಿಯ ಮೇಲ್ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ, ಗರ್ಭಗೃಹದ ಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಎತ್ತರವಾದ ವೇದಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ವೇದಿಯ ಮೇಲೆ ಗ್ರೀವ (ಕಂಠ ಅಥವಾ ಕತ್ತು), ಗ್ರೀವದ ಮೇಲೆ ಶಿಖರ, ಶಿಖರದ ಮೇಲೆ ಸ್ತೂಪಿ ಇವಿಷ್ಟೂ ಕೂಡಿ ವಿಮಾನ ಅಥವಾ ಕೂಟವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಭಿತ್ತಿ, ಪ್ರಸ್ತರ ಇವಿಷ್ಟೂ ಕೂಡಿ ಒಂದು ತಲವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಮೂರು ಅಂಗಗಳು ದೇವಾಲಯದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಕೂಟವನ್ನು (ವಿಮಾನ) ನಿರ್ಮಿಸಬೇಕು ಎಂಬುದು ಶಾಸ್ತ್ರನಿಯಮ; ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಬೇಕಷ್ಟು ತಲಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಟವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಬಹುದು. ಮೇಲಿನ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ತಲವೂ ಭಿತ್ತಿ, ಪ್ರಸ್ತರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರಬೇಕು. ಹದಿನಾಲ್ಕು ತಲಗಳವರೆಗಿನ ವಿಮಾನಗಳನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಕಟ್ಟಡದ ಭದ್ರತೆಗಾಗಿ ತಲಗಳು ಮೇಲೆ ಹೋದಂತೆಲ್ಲಾ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿ ಸುತ್ತ ಬರುತ್ತದೆ. ಅದರಿಂದಾಗಿ ವಿಮಾನದ ಆಕಾರ ಕೂಟ–ಶೃಂಗದಂತೆ ಅಥವಾ ಪರ್ವತ ಶಿಖರದಂತೆ ಅಥವಾ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ ಜೊತೆಗೇ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ತಲವೂ ಅದರ ಕೆಳಗಿನ ತಲಕ್ಕಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿರುವುದರಿಂದ ವಿಮಾನದ ಮೆಟ್ಟಲು ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ನಿರ್ದಿಷ್ಟ

ಎತ್ತರವನ್ನು ತಲುಪಿದ ಅನಂತರ ವಿಮಾನದ ಮೇಲೆ ವೇದಿ ಮತ್ತು ಗ್ರೀವವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಶಿಖರವನ್ನು ಕೂಡಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಶಿಖರದ ಮೇಲೆ ಸ್ತೂಪಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ವಿಮಾನ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನವೆಂದೂ ಮೆಟ್ಟಲು ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದ (ಸ್ಟೆಪ್ಡ್ ಪಿರಮಿಡ್) ವಿಮಾನವೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಸಾದವನ್ನು ಹಂತ-ಹಂತವಾಗಿ ಕಟ್ಟುವುದರಿಂದ ಅಡ್ಡರೇಖೆಗಳ ಅಥವಾ ಅಡ್ಡ ಪಂಕ್ತಿಗಳ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯತೆ ಈ ಪ್ರಾಸಾದದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ನಾಗರ ಪ್ರಾಸಾದದಲ್ಲಿ ಲಂಬ ರೇಖೆಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾದರೆ, ದ್ರಾವಿಡ ಪ್ರಾಸಾದದಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡರೇಖೆಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ.

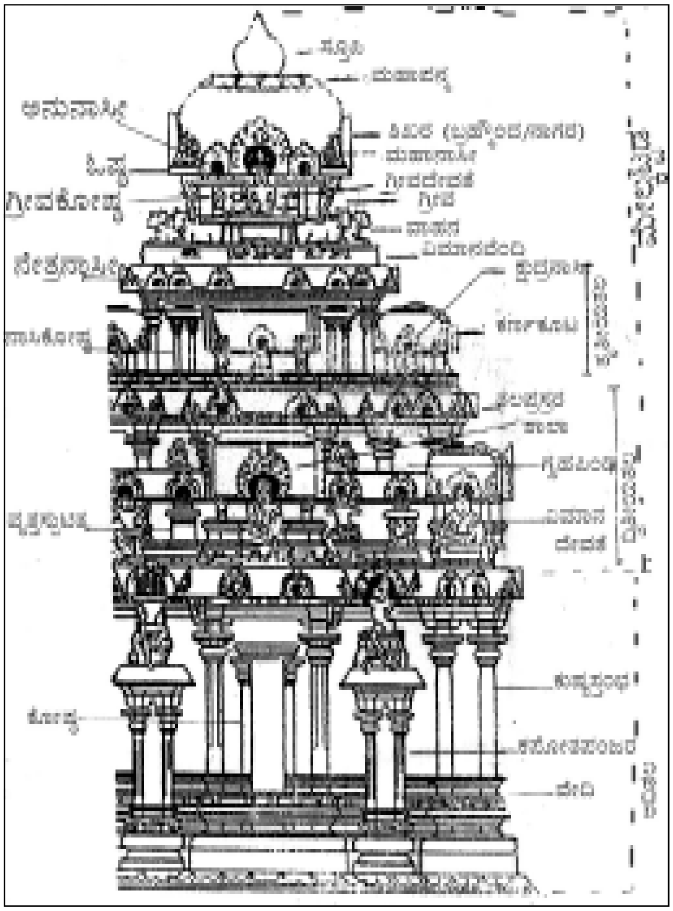

ತ್ರಿತಲ ಷಡ್ವರ್ಗ ದೇವಾಲಯ (ಜಾತಿವಿಮಾನ ರಚನೆ)

ವಿಮಾನವನ್ನು ಘನವಾಗಿ ಅಥವಾ ಟೊಳ್ಳಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಪ್ರಸಂಗಗಳೂ ಇವೆ. ಟೊಳ್ಳಾದ ವಿಮಾನದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಧ. ಮೇಲ್ತುದಿಯಿಂದ ಕೆಳಗಿನವರೆಗಿನ ಟೊಳ್ಳಾಗಿರುವುದು (ಇದು ಅಪರೂಪ-ತಂಜಾವೂರಿನ ಬೃಹದೀಶ್ವರ) ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಹಂತಗಳೂ ಒಳಗೆ ಟೊಳ್ಳಾಗಿರುವುದು (ಕಂಚಿಯ ವೈಕುಂಠಪೆರುಮಾಳ್). ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಘನ ವಿಮಾನಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ವಿಮಾನದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುಕನಾಸಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಪದ್ಧತಿ ದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಇದು ನಾಗರ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವವೆಂದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಮತ. ಸುಕನಾಸಿ, ವಿಮಾನದ ಮುಂಭಾಗದ ಕೆಳಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಒಂದು ಮುಂಚಾಚು. ಇದರ ಮುಖಭಾಗ ಕಮಾನಿನಾಕರದ ಮಹಾನಾಸಿಯಂತಿರುತ್ತದೆ. ಬೆನ್ನಿನ ಭಾಗ ಕಮಾನಿನಾಕಾರ. ಪಾರ್ಶ್ವಭಾಗಗಳು ವಿಮಾನದ ಮೇಲ್ಮೈಯಂತಿರುತ್ತದೆ. ವಿಮಾನದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ವೇದಿಯಿರುತ್ತದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಆಕಾರಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಈ ವೇದಿ ಇರುತ್ತದೆ. ವೇದಿಯ ಮೇಲೆ ಗ್ರೀವ. ಇದು ನಾಲ್ಕು, ಆರು, ಎಂಟು ಮುಖವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ವೃತ್ತ, ವೃತ್ತಾಯತ, ಆಯತ, ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ್ದಾಗಿರಬಹುದು. ಗ್ರೀವದ ಮೇಲಿರುವುದೇ ಶಿಖರ. ಗ್ರೀವದ ಆಕಾರಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಶಿಖರದ ತಳಾಕೃತಿಯೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಶಿಖರದ ನೆತ್ತಿ ಮಾತ್ರ ಸುತ್ತಲಿಗೂ ಇಳಿಜಾರಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಶಿಖರದ ನಾಲ್ಕೂ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಮಹಾನಾಸಿಗಳೆಂಬ ಕಮಾನಿನಾಕಾರದ ಕೂಡುಗಳ ಅಲಂಕರಣವಿರುತ್ತದೆ. ಶಿಖರ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಆಕೃತಿಗೆ ಹೊಂದುವಂತಹ, ಪರಿಮಾಣ ಬದ್ಧವಾದ ಎತ್ತರವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಶಿಖರವನ್ನು ಏಕಶಿಲೆಯಿಂದ ಅಥವಾ ಬಹುಶಿಲೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಬಹುದು. ಶಿಖರದ ಮೇಲೆ ಸ್ತೂಪಿ ಇರುತ್ತದೆ. ವೃತ್ತ, ಚೌಕ, ಷಟ್, ಅಷ್ಟ ಮುಖದ ಶಿಖರವಾದರೆ ಒಂದು ಸ್ತೂಪಿ, ಆಯತ, ವೃತ್ತಾಯತ, ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ್ದಾದರೆ ಬಹುಸ್ತೂಪಿಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ವಿಮಾನದ ಗ್ರೀವ ಮತ್ತು ಶಿಖರದ ಆಕೃತಿ, ತಲದ ಸಂಖ್ಯೆಗಳು, ಅಲಂಕರಣೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ವಿಮಾನಗಳಿಗೆ ಬಹುವಿಧವಾದ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ.

ದ್ರಾವಿಡ ದೇವಾಲಯದ ತಳವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಬರುವುದಾದರೆ, ಗರ್ಭಗೃಹ ದೇವಾಲಯದ ಕೇಂದ್ರಭಾಗ. ಇದು ಚೌಕ, ಆಯತ, ವೃತ್ತಾಯತ, ವೃತ್ತ, ಗಜಪೃಷ್ಠ, ಅಷ್ಟಾಸ್ರಗಳದ್ದಾಗಿರಬಹುದು. ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದೇ ದ್ವಾರ. ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಮುಂದುಗಡೆ ಒಂದು ಅಥವಾ ಮೂರು ಬಾಗಿಲುಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಚತುರ್ಮುಖ ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ನಾಲ್ಕೂ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಬಾಗಿಲುಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ಜಾಲಂಧ್ರವನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಕೊಠಡಿ ಇಡುವುದು ವಾಡಿಕೆ. ಇದನ್ನು ಅಂತರಾಳ ಅಥವಾ ಶುಕನಾಡಿ ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೂ ಮುಂದುಗಡೆ ಒಂದೇ ದ್ವಾರ. ಇದರ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗರ್ಭಗೃಹದಷ್ಟೇ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳಿರಬಹುದು. ಅಂತರಾಳದ ಬದಲಾಗಿ ಅಂತರಾಳಕ್ಕೆ ಅಥವಾ ಅದರೊಂದಿಗೆ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ತೆರನಾಗಿರುವ ಅರ್ಧಮಂಟಪವಿರಬಹುದು. ಇದೂ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದಲ್ಲಿ, ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸುಕನಾಸಿಯದಂತೆಯೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಸುಕನಾಸಿಗಳನ್ನು ಆವರಿಸಿದಂತೆ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ವಾಡಿಕೆಯೂ ಉಂಟು. ಒಳ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥವಿದ್ದರೆ ಅದನ್ನು ಸಾಂಧರ ದೇವಾಲಯವೆಂದೂ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ನಿರಂಧರ ದೇವಾಲಯ ವೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯ ಒಂದು ವಿಶೇಷತೆ ಎಂದರೆ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಒಂದೇ ಇರಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮವಿಲ್ಲ. 1-5ವರೆಗೆ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು ಇರುವುದು ಕಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೂ ಒಂದೊಂದು ಕೂಟಗಳು ಇರಬೇಕಾದುದು ನಿಯಮ. ಬಹುಗರ್ಭಗೃಹ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ನಿರಂಧರವೂ ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಸಾಂಧರವೂ ಆಗಿರುವ ನಿದರ್ಶನಗಳಿವೆ. ಹೆಚ್ಚು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಅನುಕೂಲಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಕೂಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಗರ್ಭಗೃಹ, ಸುಕನಾಸಿ ಅರ್ಧ ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ತೆರೆದಂತೆ ನವರಂಗವಿರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇದು ನಾಲ್ಕು ಕಂಬದ ಹಜಾರ. ಸುತ್ತಲೂ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವೃತ ವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಗೂಢಮಂಟಪವೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ನವರಂಗಕ್ಕೆ ಮುಂಭಾಗ ದಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಒಂದೇ ಒಂದು ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಗಳಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ಈ ದ್ವಾರಗಳ ಮುಂದುಗಡೆ ಮುಖ ಮಂಟಪನಿರ್ಮಾಣ ಐಚ್ಛಿಕ. ದೇವಾಲಯ ಮಾನಸೂತ್ರದ ನೇರದಲ್ಲಿ, ನವರಂಗದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ವಾಹನಮಂಟಪವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಬಹುದು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಶಿವನ ವಾಹನ ನಂದಿಗೆ ಈ ರೀತಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಮಂಟಪಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ನಂದಿಮಂಟಪದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೆಡೆ ಧ್ವಜಸ್ತಂಭಗಳು, ಜೈನ ಬಸದಿಯಾದರೆ ಮಾನಸ್ತಂಭ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಬಲಿಪೀಠಗಳು ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಧ್ವಜ ಸ್ತಂಭದ ಮುಂದೆ ಮತ್ತು ಇತರಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರಾಂಗಣ, ಪ್ರಾಂಗಣದ ಸುತ್ತಲೂ ಕಂಬದ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಕೈಸಾಲೆ, ಕೈಸಾಲೆಯ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಲು ಕೊಠಡಿಗಳು / ಗುಡಿಗಳು ಇರುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಪ್ರಾಂಗಣಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ವಿವಿಧ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರದ ಮೂಲಕ. ಈ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಿಗೆ ದ್ವಾರ ಮಂಟಪಗಳೂ ಇಲ್ಲದಿಲ್ಲ. ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಕಾರದ ಒಳಗೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿವಾರ ದೇವತಾಗೃಹಗಳನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದು. ನೀರಿನ ಸೌಕರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಬಾವಿ, ಕೊಳ, ಕಲ್ಯಾಣಿಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಾಂಗಣದ ಒಳಗೆ ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಎಲ್ಲ ವಾಸ್ತು ಭಾಗಗಳೂ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಇರಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮವೇನೂ ಇಲ್ಲ. ಇರಬೇಕಾಗಿರುವ ಭಾಗಗಳನ್ನು, ಅವುಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಆಯ್ಕೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ, ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾತೃವಿನ ಅನುಕೂಲ, ಅಭಿರುಚಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಬಹುದೆಂಬ ಸೂಚನೆಯನ್ನು ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳೇ ನೀಡಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ವಿವಿಧ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ, ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ, ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ, ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ರೀತಿಯ, ಗುಣಮಟ್ಟದ ವಿವಿಧಾನುಕೂಲವುಳ್ಳ ನೂರಾರು ದೇಗುಲಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವು ದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಈ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತು ಲಕ್ಷಣಗಳು ದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತುವಿನ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ (ಸು.500-1700) ಮೊದಲಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದಲ್ಲಿ (ಸು.1000-1500) ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆ ಗಳಾದವು. ಭಕ್ತಿಪಂಥದ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮನೋವೃತ್ತಿಯ ಫಲವಾಗಿ ದೇವಾಲಯ ಹಿಂದಿನಂತೆ ಕೇವಲ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಮೀಸಲಾಗಿರದೆ ಸಮಾಜೋ-ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳ ಕೇಂದ್ರಗಳಾದವು. ಭಕ್ತಿ ಪಂಥದ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ದೇವರ ಸೇವೆಯ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಭಾಗವಾಗಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮನೋರಂಜನಾ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮ ಗಳು ದೇವರ ಮುಂದೆ, ದೇವಾಲಯದ ಹಜಾರದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಲು ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಮೂಲ ದೇವರ ಪ್ರತಿರೂಪವನ್ನು ಕಂಚಿನಲ್ಲಿ (ಪಂಚಲೋಹ) ತಯಾರಿಸಿ

ಅದನ್ನು ದೇವಾಲಯದ ಹಜಾರದಲ್ಲಿಟ್ಟು, ಅದರ ಸಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮನರಂಜನೆಯ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು, ಮೂಲ ಮೂರ್ತಿಗೆ ನೆರವೇರಿಸಲಾಗದ ಹಲವಾರು ಸೇವೆಗಳು, ಭೋಗಗಳು ನಡೆಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ – ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಾದಿಗಳು ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ನೆರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಿಗೆ ಅನುವಾಗಲು ದೇವಾಲಯದ ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಆವಶ್ಯಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ನವರಂಗವನ್ನು ವಿಶಾಲಗೊಳಿಸಿದ ಸುತ್ತಲೂ ತೆರವಾಗಿಡುವುದು (ಸಭಾಮಂಟಪ) ಅಥವಾ ನವರಂಗದ ಮುಂದೆ ಇನ್ನೊಂದು ಸುತ್ತಲೂ ತೆರನಾದ ರಂಗಮಂಟಪವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದು, ದೇವಾಲಯದ ಮಾನಸೂತ್ರದ ಬಲ ಭಾಗಕ್ಕೆ, ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ, ವಿಶಾಲವಾದ, ಸುತ್ತಲೂ ತೆರನಾದ ಕಲ್ಯಾಣ ಮಂಟಪವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದು, ಪ್ರತ್ಯೇಕ ವಾಹನ ಮಂಟಪ, ವಸಂತ ಮಂಟಪ ಯಾತ್ರಾರ್ಥಿಗಳ ವಸತಿಗೆ ಉದ್ದುದ್ದವಾದ ಕೈಸಾಲೆಗಳು, ಆಯಿರ ಮಂಟಪಗಳು (ಸಾವಿರ), ವಿವಿಧೋಪಯೋಗಿ ಕೊಠಡಿಗಳು, ಉಗ್ರಾಣಗಳು, ಯಾಗಶಾಲೆ, ಪಾಕಶಾಲೆ ದೇವಿಯವರಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಗುಡಿ ಮುಂತಾದವುಗಳು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡು ದೇವಾಲಯ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ವಾಸ್ತು ಸಂಕೀರ್ಣವಾಗಿ ಬದಲಾಯಿತು.

ದ್ರಾವಿಡ ದೇವಾಲಯದ ರಂಗಮಂಟಪಗಳು ವಿಶಾಲವಾದ ಸುತ್ತಲೂ ತೆರನಾದ ಮಂಟಪಗಳು. ರಂಗ ಮಂಟಪ ಅನೇಕ ಕಂಬಗಳ ಹಜಾರ. ಹಜಾರದ ಮಧ್ಯ ಅಂಕಣದಲ್ಲಿ ನೆಲದಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಎತ್ತರಿಸಿದ ರಂಗ ಸ್ಥಳವಿರುತ್ತದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರಕ್ಕೆ ಎದುರಾಗಿ ಈ ಸ್ಥಳ ಇರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ರಂಗ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು ದೇವರ ಸೇವೆಯ ಅಂಗವಾಗಿ ಜರುಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಸುತ್ತಲಿನ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಸಭಿಕರು ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ರಂಗ ಮಂಟಪದ ಸುತ್ತಲೂ ಅದರ ಹೊರ ಅಂಚಿನ ನೇರದಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಾಸನಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರಕ್ಷಾಸನವೆಂದರೆ (ನವರಂಗದ) ರಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ (ಹೊರ ಅಂಚು) ಕೂರುವ ಆಸನ ವ್ಯವಸ್ಥೆ. ಇದು ಕಲ್ಲು ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸಾಲುಪೀಠ. ಇದಕ್ಕೆ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒರಗು ಚಪ್ಪಡಿಯೂ ಇರುತ್ತದೆ. ರಂಗಮಂಟಪಗಳು ಸುತ್ತಲೂ ತೆರನಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಗಾಳಿ ಬೆಳಕಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಉತ್ತಮವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ರಂಗಮಂಟಪ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮನರಂಜನೆಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತ ವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇದರ ಒಳ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕೂ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ. ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಡೆದು ನಿರ್ಮಿಸಿದ, ಸಾಲಂಕೃತ ಕಂಬಗಳು, ಆಳವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ, ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಚಾವಣಿಯ ಅನೇಕಾನೇಕ ಅಂಕಣಗಳು, ಶಾಲಭಂಜಿಕೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ರಂಗಮಂಟಪವನ್ನು ಕಲಾತ್ಮಕ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿವೆ.

ಕಲ್ಯಾಣಮಂಟಪ ದೇವರ ಕಲ್ಯಾಣೋತ್ಸವ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಸೇವೆಗಳಿಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕಲಾತ್ಮಕ ವಿಶಾಲ ಮಂಟಪ. ಇದು ಸುತ್ತಲೂ ತೆರನಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಮಂಟಪ ಅನೇಕ ಸಾಲಂಕೃತ ಕಂಬಗಳಿಂದ ಆಕರ್ಷಕ ಚಾವಣಿಯ ಅಂಕಣಗಳಿಂದ ಶೋಭಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯ ಅಂಕಣಕ್ಕೆ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಸ್ಥಳ ಸಾಧಾರಣವೆಂದರೆ ಅಲಂಕೃತ ವಿಧಿಯೊಂದನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ವಿಶೇಷವಾದಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತವಾದ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮಂಟಪವೇ ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ದೇವರ ಉತ್ಸವ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸಿ ವಿಶೇಷ ಪೂಜೆ, ಸೇವೆಗಳನ್ನು ವಿಶೇಷ ಹಬ್ಬ, ಹರಿದಿನಗಳಲ್ಲಿ ನೆರವೇರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಆಯಿರ ಕಂಬ ಮಂಟಪಗಳು ಅಂದರೆ ಸಾವಿರ ಕಂಬ ಮಂಟಪಗಳು. ಸಾವಿರ ಸಂಖ್ಯೆಯವರೆಗೆ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರಬಹುದಾದ ವಿಶಾಲವಾದ ಮಂಟಪಗಳಿವು. ಸಾಧಾರಣದಿಂದ ಅತಿ ಕಲಾತ್ಮಕವಾದ ಕೆತ್ತನೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಸಾಲುಸಾಲಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಈ ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ಮಾದರಿಯ ಬಹುವಿಶಾಲ ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಮದುರೈ, ಶ್ರೀರಂಗಂ ಇತ್ಯಾದಿ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಯಾತ್ರಾರ್ಥಿಗಳ ವಸತಿಗೆ ಈ ಮಂಟಪಗಳು ಉಪಯೋಗವಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಉದ್ದುದ್ದವಾದ ಕೈಸಾಲೆಗಳು ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತಲೂ ಹಾಗೂ ದೇವಾಲಯದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಆವರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ದೇವಾಲಯದ ವಾಸ್ತುವೈಭವಕ್ಕೆ, ವಿಜೃಂಭಣೆಗೆ, ಯಾತ್ರಾರ್ಥಿಗಳ ಅನುಕೂಲಕ್ಕೆ, ಭಕ್ತಾದಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಈ ಕೈಸಾಲೆಗಳು ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದಲ್ಲೇ ನಡೆಯುವ ದೇವರ ದೈನಂದಿನ ಉತ್ಸವಗಳಿಗೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿವೆ. ವಿಶಾಲವಾದ ಕೈಸಾಲೆಗೆ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವುದು ರಾಮೇಶ್ವರದ ಈಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ. ಅಗಾಧವಾದ, ಏಕರೀತಿಯ ಸಾಲಂಕೃತ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಂದಿರುವ ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತಲೂ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ಈ ಕೈಸಾಲೆಯ ಒಟ್ಟು ಉದ್ದ ಸು.3 ಕಿಮೀ.

ದೇವಿಯವರ ದೇವಾಲಯ ಅಥವಾ ಗುಡಿ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ವಾಸ್ತು ಆಯಾಮ ದೊರಕಿತು. ಹಿಂದು ಪೂಜಾವಿಧಿಗಳು ಹೆಚ್ಚು–ಹೆಚ್ಚು ಬೆಳೆದಂತೆ ದೇವಾಲಯದ ಸ್ವರೂಪವೂ ಬದಲಾಗಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಅಂತಹ ಒಂದು ಹೊಸ ಬೆಳವಣಿಗೆಯೆಂದರೆ ದೇವಾಲಯದ ಮುಖ್ಯದೇವರ ಸಹಧರ್ಮಿಣಿಗೆ ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಆಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ. ಈ ಗುಡಿಯನ್ನು ಮೂಲಗುಡಿಗಿಂತ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿ, ಮೂಲಗುಡಿಯ ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇವು ನಿರಂಧರ ದೇವಾಲಯಗಳು. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಸುಕನಾಸಿ, ನವರಂಗ, ಮುಖಮಂಟಪ – ಇವುಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಶಾಸ್ತ್ರ ನಿಯಮದ ಪ್ರಕಾರ ಅಮ್ಮನವರ ಗುಡಿಯ ಗರ್ಭಗೃಹ ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿರಬೇಕು. ಬಹಳಷ್ಟು ಕಡೆ ಈ ನಿಯಮವನ್ನು ಪಾಲಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಹದಿನಾರನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಬದಲಾವಣೆ, ಬೆಳವಣಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕಾರಣ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಮೇಲಿನ ಮುಸ್ಲಿಂ ಧಾಳಿಗಳು. ಮುಸ್ಲಿಂ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ಬೆದರಿದ ಹಿಂದು ಸಮಾಜ ಅದರ ದೇವಾಲಯ

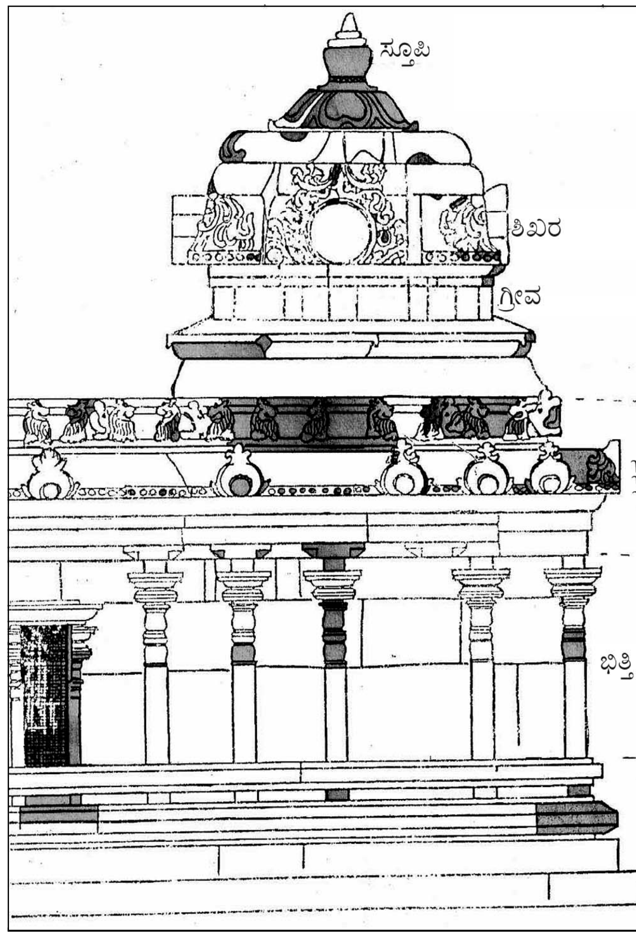

ಷಡ್ವರ್ಗ ದೇವಾಲಯ (ಏಕತಲ ಅಲ್ಪವಿಮಾನ)

ಹಾಗೂ ನಗರಗಳ ರಕ್ಷಣೆಯ ಕಡೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಒತ್ತು ನೀಡಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತಲೂ ಎತ್ತರವಾದ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತಲೂ ಅಂದಿನ ವಾಸದ ನೆಲೆಗಳು ಕೇಂದ್ರೀಕೃತಗೊಂಡಿದ್ದುದರಿಂದ, ಅವುಗಳಿಗೂ ರಕ್ಷಣೆ ಆವಶ್ಯಕವಾಯಿತು. ಸಮಾಜೋ–ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಿಗಾಗಿ ದೇವಾಲಯದ ವಿವಿಧ ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಾಣಗಳು ಹೆಚ್ಚಿದವು. ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಚೀನತೆ, ಮಹತ್ತ್ವ ಹೆಚ್ಚಿದಂತೆ ಅದರ ಪೋಷಣೆ, ಪೋಷಕರು, ಜನಪ್ರವಾಹ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಈ ಎಲ್ಲ ಒತ್ತಡಗಳನ್ನು ತಡೆಯವುದಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳಾವಕಾಶ ಮೂಲ ದೇಗುಲದ ಆವರಣದಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಧಾರ್ಮಿಕ ನಂಬಿಕೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಮೂಲ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ದೇವಾಲಯದ ಹೊರ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಣಾ ಕಾರ್ಯಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದ ಆಚೆ, ಹೊಸ ಹೊಸ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಾಸ್ತು ಭಾಗಗಳು, ಜೊತೆಗೆ ವಸತಿಗಳು, ರಸ್ತೆಗಳು, ಓಣಿಗಳು, ಶಾಲೆಗಳು, ಧರ್ಮಛತ್ರಗಳು, ಅಂಗಡಿ ಮುಂಗಟ್ಟುಗಳು, ನೀರಿನ ನೆಲೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ಇವುಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಆವರಿಸಿ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಎತ್ತರವಾದ ಗೋಡೆ, ಮಹಾದ್ವಾರಗಳು ನಿರ್ಮಾಣದವು. ಜನಸಂಖ್ಯೆ, ಜನನಿಬಿಡತೆ ಹೆಚ್ಚಾದಂತೆ ಒಂದರ ಹೊರಗೊಂದರಂತೆ ಈ ರೀತಿಯ ಸಮಾಜೋ–ಧಾರ್ಮಿಕ ನೆಲೆಗಳ ಆವರಣಗಳು ರಚನೆಯಾದುವು. ಕೇಂದ್ರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆ ಯಾತ್ರಾ ಸ್ಥಳದ ಮೂಲ ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯ, ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಚೌಕ ಅಥವಾ ಆಯತಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಹೊರಗೊಂದು ಅನೇಕ ಆವರಣಗಳು, ಎರಡು ಆವರಣಗೋಡೆಗಳ ನಡುವಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಿಕ್ಕಿರಿದ ಮನೆ ಮಠ, ದೇವಾಲಯ, ಅಗ್ರಹಾರ, ಶಾಲೆ, ಮಾರುಕಟ್ಟೆ

– ಹೀಗೆ ಸಕಲ ಸರ್ವಸ್ವವೂ ಬೆಳೆದವು. ಪ್ರತಿ ಆವರಣಕ್ಕೂ ನಾಲ್ಕೂ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ, ಒಂದೇ ನೇರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ದ್ವಾರಗಳು, ದ್ವಾರಗೋಪುರಗಳು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ವೈದಿಕ ಧರ್ಮದ ಪವಿತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರುವ ಈ ರೀತಿಯ ಬೃಹತ್ ರಕ್ಷಣಾ ಆವರಣದೊಳಗಿನ ನಗರ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ದೇವಾಲಯ ನಗರಿಗಳು ಎಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ತಿರುವಣ್ಣಾಮಲೈ, ಮದುರೈ, ಶ್ರೀರಂಗಂ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯ ನಗರಿಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ದೇವಾಲಯ ನಗರಿಯ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಆವರಣಕ್ಕೂ ನಾಲ್ಕೂ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಗಳಿರುವುದನ್ನೂ ಆಗಲೇ ಗಮನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರಗಳ ಮೇಲೆ ಎತ್ತರವಾದ ಪ್ರಾಸಾದಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ದೇವಾಲಯ ಆವರಣ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಮೇಲಿನ ಈ ಪ್ರಾಸಾದಗಳಿಗೆ ಗೋಪುರಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಗೋಪುರ ನಿರ್ಮಾಣ ಪದ್ಧತಿ ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕಾಗಲೇ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದರ ಮಹತ್ತ್ವ ಹೆಚ್ಚಾದದ್ದು 14ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಹಂಪಿಯ ಎಲ್ಲ ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯ ಆವರಣ ದ್ವಾರದ ಮೇಲೂ ಈ ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಎತ್ತರವಾದ ಗೋಪುರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು ಹಲವಾರು: ಅಲಂಕರಣಕ್ಕಾಗಿ, ವಾಸ್ತು ವೈಭವಕ್ಕಾಗಿ ಹಾಗೂ ಶತ್ರುಧಾಳಿಯನ್ನು ದೂರದಿಂದಲೇ ಗುರುತಿಸುವ ಕಾವಲು ಗೋಪುರವಾಗಿ ಈ ಗೋಪುರಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇವೆಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ಮುಸ್ಲಿಂ ಧಾಳಿಯಿಂದ ತತ್ತರಿಸಿ ಪುನಶ್ಚೇತನಗೊಂಡಿದ್ದ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು, ಸ್ಥೈರ್ಯವನ್ನು, ಜನಶಕ್ತಿ, ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ಏಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಸಂಘಟನೆ ಯನ್ನೂ ಮುಸ್ಲಿಂ ಶತ್ರುಗಳಿಗೆ ಮನವರಿಕೆ ಮಾಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಬೃಹದಾಕಾರವಾದ ಈ ಗೋಪುರಗಳು ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮುಂದೆ ವಿಜೃಂಭಿಸಿದವು. ವಿಜಯನಗರದರಸರ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಗೋಪುರ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು ಪ್ರಖ್ಯಾತ ವಾದುದರಿಂದ ಇವುಗಳಿಗೆ ರಾಯಗೋಪುರಗಳೆಂಬ ನಾಮಾಂಕಿತವೂ ಇದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಹೆಸರಿಗೆ ರಾಜ, ರಾಯ ಎಂಬ ಪ್ರತ್ಯಯಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ. ರಾಜರು, ರಾಯರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಗೋಪುರಗಳು ರಾಯಗೋಪುರಗಳಾದವು. ಗೋಪುರಗಳು ವಾಸ್ತುರೂಪ, ರಚನೆ, ವಿಧಾನ, ಅಲಂಕರಣೆ ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿನ ವಿಮಾನವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಗೋಪುರಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಎತ್ತರದ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಾದುದರಿಂದ ಇವುಗಳ ಕೆಳಗಿನ ತಲವನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಮೇಲಿನ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದ ಪ್ರಾಸಾದವನ್ನು ಕಲ್ಲಿಗಿಂತ ಹಗುರವಾದ ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಗಾರೆ, ಮರ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗೋಪುರದ ಒಳಭಾಗ ಪ್ರತಿ ಹಂತದಲ್ಲೂ ಟೊಳ್ಳಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹಂತದಿಂದ ಹಂತಕ್ಕೆ ಏರಲು ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಏಣಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿ ಹಂತಕ್ಕೂ ಹಿಂದೆ–ಮುಂದೆ ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ–ಚಿಕ್ಕ ದ್ವಾರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಗೋಪುರದ ಹೊರಮೈ ಗಾರೆಗಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಮೂರ್ತಿ ಅಲಂಕರಣೆ, ಮತ್ತು ಶಾಲದ ಎರಡೂ ತುದಿಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಕಮಾನಿನಾಕಾರದ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ.

ದ್ರಾವಿಡ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯ ಸ್ಪಷ್ಟರೂಪ ಮೊತ್ತಮೊದಲಿಗೆ ಕಾಣುವುದು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಮತ್ತು ಪಲ್ಲವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ. ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಪ್ರಯೋಗಗಳು ನಡೆದು, 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿಯ ಮಾಲೆಗಿತ್ತಿ ಶಿವಾಲಯ, ಮಹಾಬಲಿಪುರಂನ ಧರ್ಮರಾಜರಥ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುವಿನ ಷಡ್ವರ್ಗಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೊಂದಿರುವ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ತದನಂತರ ಈ ಪ್ರಯೋಗಗಳು ತೀವ್ರವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆದು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯ (ಸು. 740) ಕಂಚಿಯ ವೈಕುಂಠಪೆರುಮಾಳ್ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ (ಸು. 850) ಅಂದಿನ ಪ್ರಚಲಿತ ಪೂಜಾವಿಧಿಗಳಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾದ ಒಂದು ಸಂಪೂರ್ಣ ದೇವಾಲಯ ಮಾದರಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. 10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಪ್ರಬಲರಾದ ಚೋಳರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಮೂಲ ದ್ರಾವಿಡ ದೇವಾಲಯದ ಕಲ್ಪನೆ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತು. ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷಿ ವಾಸ್ತು ಕೃತಿಗಳೆನಿಸಿದ ತಂಜಾವೂರು ಮತ್ತು ಗಂಗೈಕೊಂಡ ಚೋಳಪುರಂನ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಜೊತೆಗೆ ನೂರಾರು ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ, ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ದೇವಾಲಯಗಳು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಂ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ಸ್ವಲ್ಪ ಕುಂಠಿತವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅತಿ ಶೀಘ್ರದಲ್ಲಿ ಈ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ಪುನಶ್ಚೇತನಗೊಂಡು ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ವೈಭವದಿಂದ, ವಿಶಾಲವಾಗಿ, ಶ್ರೀಮಂತವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಂ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆದರೂ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಮಧುರ ನಾಯಕರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ 18ನೆಯ ಶತಮಾನ ದವರೆಗೆ ದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತು ಅವಿರತವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆದು ಅನೇಕ ಅಮೋಘ ವಾಸ್ತು ಕೃತಿಗಳು ನಿರ್ಮಾಣ ವಾದವು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣ ಕುಂಠಿತಗೊಂಡು, ಪ್ರಸ್ತುತ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತು ಕಲೆಯನ್ನು ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸಬೇಕಾದ ಕಾಲ ಒದಗಿದೆ.

ನಾಗರ ಮಾದರಿ: ಭಾರತೀಯ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರದ ಮೂರು ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಪೈಕಿ ಒಂದು. ನಾಗರ ಮಾದರಿಗೆ ವಿವಿಧ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಅವು: ಔತ್ತರೇಯ (ಉತ್ತರ ಭಾರತ), ಇಂಡೊ–ಆರ್ಯನ್, ನಾಗರ ಮತ್ತು ರೇಖಾನಾಗರ. ಔತ್ತರೇಯ ಶೈಲಿಯೆಂದು ಕರೆದಿರುವುದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಈ ಶೈಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಯಾಗಿರುವುದು ಉತ್ತರ ಭಾರತ, ಒರಿಸ್ಸ ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ. ಇಂಡೊ–ಆರ್ಯನ್ ಎಂದು ಕರೆದಿರುವುದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಇದು ಹುಟ್ಟಿದ್ದು ಆರ್ಯರ ಪ್ರಧಾನ ನೆಲೆಯಾದ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಇದು ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯಿಂದ ಭಿನ್ನ ಎಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದಕ್ಕೆ. ನಾಗರ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಈ ಶೈಲಿಗೆ ಬಂದಿರುವುದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಸಂದಿಗ್ಧವಾದರೂ ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದು ಪಟ್ಟಣದ (ನಗರ) ಶೈಲಿಯಾಗಿದ್ದು, ಸಮಕಾಲೀನ ಜಾನಪದ ಅಥವಾ ಗ್ರಾಮೀಣ ಶೈಲಿಯಿಂದ ಭಿನ್ನ ಎಂದು ಸೂಚಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಇರಬಹುದು. ರೇಖಾನಾಗರ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಈ ಶೈಲಿಗೆ ಬರುವುದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಈ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳ ಮೇಲಿನ ಶಿಖರದ ಆಕೃತಿಯೇ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಯಾವುದೇ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿಯನ್ನು ಇಂತಹ ಮಾದರಿಯದು ಎಂದು ಗುರುತಿಸುವಾಗ, ಈ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಯ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿನ ಶಿಖರದ ಆಕೃತಿಯನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಗಣನೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ನಾಗರ ಮಾದರಿಯ ಶಿಖರದ ಆಕೃತಿಯನ್ನು ರೇಖಾನಾಗರ ಅಥವಾ ಆಂಗ್ಲಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಕರ್ವಿಲೀನಿಯರ್ ಟವರ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಇದರ ಶಿಖರದ ಆಕೃತಿ ಬಾಗಿದ ರೇಖೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ ಎಂದರ್ಥ. ಶಿಖರದ ಹೊರಮೈಯಲ್ಲಿ ಸಮಾನಾಂತರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ನೇರ ಹಾಗೂ ಲಂಬ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳು ಒಳಬಾಗುತ್ತ ಹೋಗುವುದು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳು ಶಿಖರದ ಹೊರಮೈಯ ನಿಬಿಡ ಹಿಂಚಾಚು –

ಮಧುಕೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ (ಫಾಂಸನ), ಬನವಾಸಿ

ಮುಂಚಾಚುಗಳಿಂದ (ಮೂಲೆ ರೇಖೆಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ) ಉಂಟಾಗಿವೆ. ನೆಲದಿಂದ ಛತ್ತಿನವರೆಗೆ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಹೊರಮೈ ರೇಖೆಗಳು ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿದ್ದು, ಕ್ರಮೇಣ ಎಲ್ಲವೂ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಧ್ಯ ಬಿಂದುವಿನತ್ತ ಬಾಗುತ್ತವೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಗರ್ಭಗುಡಿ ಛತ್ತಿನ ಮೇಲಿನ ಶಿಖರದ ಹೊರ ಅಂಚು ಬಾಗಿದ ರೇಖಾಕೃತಿಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ರೀತಿಯ ಪ್ರಾಸಾದಕ್ಕೆ ರೇಖಾನಾಗರ ಪ್ರಾಸಾದವೆಂದು ಹೆಸರು.

ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರದ ಗ್ರಂಥಗಳು ನಾಗರದ ಬಗ್ಗೆ ವಿವಿಧ ಮಾದರಿ ಪ್ರಾಸಾದಗಳಿಗೆ ವಿವರಣೆ ಗಳನ್ನು ನೀಡಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಈಗಿರುವ ನಾಗರ ಮಾದರಿ ಪ್ರಾಸಾದಗಳಿಗೆ ಅನ್ವಯವಾಗು ವಂತಹ ಅಥವಾ ಸರಿಹೊಂದುವ ವಿವರಣೆ ದೊರಕುವುದು ಅಪರಾಜಿತ ಪೃಚ್ಛ ಮತ್ತು ಕಾಮಿಕಾಗಮ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ. ಅಪರಾಜಿತ ಪೃಚ್ಛದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಈ ರೀತಿ ಅರ್ಥೈಸಬಹುದು. ನಾಗರಜಾತಿ (ಪ್ರಾಸಾದ) ಅದರ ಊರ್ಧ್ವ ವಿನ್ಯಾಸದ ಹಿಂಬಣಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಚಿಕಣಿ ಶಿಖರಗಳನ್ನು ದೇಹಕ್ಕೆ ಅಂಟಿಕೊಂಡಂತೆ ಹೊಂದಿರಬೇಕು. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಾಗಿದ ಹೊರಮೈಯನ್ನೂ, ಶುಕನಾಸವನ್ನೂ ಹೊಂದಿರಬೇಕು. ಮೇಲ್ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಆಮಲಸಾರಕ (ನೆಲ್ಲಿಕಾಯಿ ರೀತಿಯ ಶಿಲೆ) ಮತ್ತು ಕುಂಭಕಲಶವನ್ನೂ ಹೊಂದಿರಬೇಕು. ಕಾಮಿಕಾಗಮದ ವಿವರಣೆ ಹೀಗಿದೆ: ನಾಗರ ಪ್ರಾಸಾದದ ಆಕೃತಿ, ಅದರ ತಳವಿನ್ಯಾಸದ ಎಲ್ಲಾ ಅಂಗಗಳ ಆಕೃತಿಯ ಗತಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿರಬೇಕು. ಊಹ–ಪ್ರತ್ಯೂಹ(?) (ಅಂದರೆ ಹಿಂದೆ–ಮುಂದೆ ಸರಿತ) ಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರಬೇಕು. ಚಿಕಣಿ ಶಿಖರಗಳ ಅಲಂಕರಣವಿರಬೇಕು; ಮೇಲ್ಗಡೆ ಆಮಲಸಾರಿಕ (ನೆಲ್ಲಿಕಾಯಿ ರೀತಿಯ ಶಿಲೆ) ಮತ್ತು ಶುಕನಾಸವಿರಬೇಕು. ಈ ವಿವರಣೆಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಈಗ ಕಾಣುವ ನಾಗರ ಮಾದರಿ ವಿಮಾನಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಈ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ಮೂಲತಃ ನಮಗೆ ತಿಳಿದುಬರುವುದೇನೆಂದರೆ, ನಾಗರ ಪ್ರಾಸಾದ (ವಿಮಾನ) ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಹಿಂದು–ಮುಂದಿನ ಸರಿತಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಚತುರಸ್ರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಹಿಂದು–ಮುಂದಿನ ಸರಿತಗಳೂ ಇದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಎತ್ತರದವರೆಗೂ (ಛತ್ತಿನವರೆಗೆ) ಮೇಲೇರಿ ಕ್ರಮೇಣ ಒಳಬಾಗುತ್ತವೆ. ಹಿಂದೆ–ಮುಂದೆ

ಸರಿತಗಳು ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿ ಮೇಲೇರುವುದರಿಂದ ಮುನ್ ಸರಿತದ ದಿಂಡುಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ, ಮೇಲಿನಿಂದ ಕೆಳಗಿನವರೆಗೂ, ಭೂಮಿಗೆ ಲಂಬವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಹಿನ್ ಸರಿತಗಳು, ಮುಂದಿನ ಸರಿತದ ನಡುವಣ ನೆರಳಿನಲ್ಲಿ ಕಳೆಗುಂದಿ, ಮುಂದಿನ ಸರಿತಗಳೇ ಪ್ರಧಾನ ಭಾಗವಾಗಿ ಮೇಲಿನಿಂದ ಕೆಳಗಿನವರೆಗೂ, ಬೃಹತ್ ರೇಖೆಗಳಂತೆ, ಪಟ್ಟಿಗಳಂತೆ ಕಾಣಿಸುತ್ತವೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈ ಮಾದರಿಯ ಪ್ರಾಸಾದಕ್ಕೆ ರೇಖಾನಾಗರ ಪ್ರಾಸಾದ ಅಥವಾ ಬಾಗಿದ ಪ್ರಾಸಾದವೆಂದು ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ.

ಪ್ರಾಸಾದದ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ, ಅಡ್ಡಡ್ಡಲಾಗಿ, ಕಲ್ಲಿನ ವರಸೆಗಳನ್ನು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ನೇರವಾಗಿ ಕೂಡಿಸಿ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಸಾದದ ಹೊರಮೂಲೆಗಳು ನೇರವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ವರಸೆಗಳು ತೆಳುವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ನಡುವಿನ ಭಾಗಗಳು ಕಿರಿದಾಗಿರುತ್ತವೆ. ವರಸೆಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸುವಾಗ ತಳಪಾಯದ ಹಿಂದೆ–ಮುಂದೆ ಸರಿತಗಳನ್ನು ಅದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಪ್ರಾಸಾದದ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡವರಸೆಗಳು ಎದ್ದು ಕಾಣುವುದೇ ಇಲ್ಲ; ಲಂಬ ರೇಖೆಗಳು, ಪಟ್ಟಿಗಳು ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಪ್ರಾಸಾದದ ಹೊರಮೈ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕೆ ವಿವಿಧ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡುಗಳ ಕೆತ್ತನೆಗಳು, ಬಳ್ಳಿ ಸುರುಳಿಗಳೂ, ಮಣಿಹಾರಗಳೂ, ಪ್ರಾಣಿಶಿಲ್ಪಗಳೂ, ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಮುಂಭಾಗದ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಮಲಕಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಸರಿತದ ಮಧ್ಯಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹಿನ್ ಮತ್ತು ಮುನ್ ಸರಿತದ ಆಳವಾದ ತೋಡುಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಕಣಿ ಶಿಖರದ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಮೂಲ ಶಿಖರದ ಮೈಗೆ ಅಂಟಿಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಈ ಚಿಕಣಿ ಶಿಖರಗಳ ಜೋಡಣೆಯಲ್ಲೇ ವಿವಿಧ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನೂ, ಅಡ್ಡ–ಉದ್ದ ಪಂಕ್ತಿಗಳನ್ನೂ ಸಹ ಕಾಣಬಹುದು. ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕರಣಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಶಿಖರದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಅಂದರೆ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಗೋಡೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಉಳಿದಂತೆ ಕೇವಲ ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣವೇ ಪ್ರಧಾನ.

ಈ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಆಕೃತಿ ಮೂಲತಃ ಕಳಿಂಗ (ಒರಿಸ್ಸ) ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದ ನಾಗರ ಮಾದರಿಯ ಪ್ರಾಸಾದದ ಮೂಲ ಆಕಾರ. ಭೌಗೋಳಿಕವಾಗಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಹೋದಂತೆಲ್ಲಾ ಈ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪ್ರಭೇದಗಳು, ರೂಪಾಂತರಗಳು ಉಂಟಾದವು. ಪ್ರಾಂತದಿಂದ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಈ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಭುವನೇಶ್ವರದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಮಾದರಿಯದಾಗಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಪ್ರಾಸಾದದ ಆಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಭುಜಭಾಗ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಖಜುರಾಹೊದಲ್ಲಿನ ಪ್ರಾಸಾದಗಳು, ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಭಾಗದಿಂದಲೇ ಕಿರಿದಾಗುತ್ತ ಹೋಗಿ ಶಂಕುವಿನಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇವೆರಡರ ನಡುವಣ ಸಾಮರಸ್ಯದ ಆಕೃತಿ ಕಂಡುಬರುವುದಲ್ಲದೆ, ಚಿಕಣಿ ಶಿಖರಗಳ ಅಲಂಕರಣ ವಿಪರೀತವಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಇಂತಹ ಪ್ರಾಸಾದಗಳನ್ನು ಶೇಖರೀ ಮತ್ತು ಭೂಮಜ ಉಪಜಾತಿಯವುಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ನಾಗರ ಪ್ರಾಸಾದಗಳು ಒಳರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಟೊಳ್ಳಾಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಘನವಾಗಿರಬಹುದು.

ಶಿಖರದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಒಳ ಒತ್ತಿದ ಕಿರುದಾದ ಬೇಕಿ (ಗ್ರೀವ–ಕತ್ತು) ಯಿಂದ ಬೇರ್ಪಟ್ಟ ಆಮಲಸಾರಿಕ/ಆಮಲಶಿಲೆ/ಆಮಲಕವಿರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇದು ಏಕಶಿಲೆಯದ್ದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ದಪ್ಪವಾಗಿ, ಅಗಲವಾದ, ಸ್ವಲ್ಪ ವಿಸ್ತೃತ ವೃತ್ತಕಾರವಾದ ಶಿಲೆ ಇದು. ಇದರ ಪಾರ್ಶ್ವ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ನೆಲ್ಲಿಕಾಯಿಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬು ಪಟ್ಟಿಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಮಟ್ಟವಾದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಗುಚಿದ ಕಮಲದ ರೀತಿಯ ತೆಳುಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಕುಂಭಕಲಶವಿರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಸಾದದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶುಕನಾಸವನ್ನು ಕೂಡಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಮೂಲತಃ ಔತ್ತರೇಯವಾದದ್ದು ಸುಕನಾಸಿ ಎಂದರೆ ಗಿಣಿ–ಕೊಕ್ಕು ಎಂದರ್ಥ. ಪ್ರಾಸಾದದ ನೇರವಾದ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಗಿಣಿಯ ಕೊಕ್ಕಿನಂತೆ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಮುಂದಕ್ಕೆ ಚಾಚಿರುವ ಭಾಗ ಇದು. ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಿಗಿಂತ ಇದರ ಮುಖಭಾಗಕ್ಕೇ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ. ಈ ಭಾಗವನ್ನು ದೊಡ್ಡದಾದ ಕೂಡುವಿನಾಕಾರದಲ್ಲಿ (ಮಹಾನಾಸಿ) ಕಂಡರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

ನಾಗರ ಶೈಲಿ ಮೂಲತಃ ಒರಿಸ್ಸ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ, ಭಾರತದ ಬೇರೆ–ಬೇರೆ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿಯಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿರುವ ನಾಗರ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯದ ವಿವಿಧ ವಾಸ್ತು ಭಾಗಗಳ ನಾಮಾವಳಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು ಆವಶ್ಯಕ. ಈ ವಾಸ್ತುನಾಮಗಳು ಮೂಲತಃ ಸಂಸ್ಕೃತದ್ದಾದರೂ, ಪ್ರಾಂತದಿಂದ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ, ಭಾಷೆ ಬದಲಾದಂತೆ. ವಾಸ್ತು ನಾಮಗಳೂ ಬದಲಾಗಿರುವ ಸಂಭವ ಉಂಟು. ದೇವಾಲಯದ ಕೇಂದ್ರಭಾಗ ಗರ್ಭಗ್ರಹ. ಈ ಭಾಗವನ್ನು ದೇವುಲ್ ಅಥವಾ ಶ್ರೀಮಂದಿರ್ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿನ ಉನ್ನತ ಪ್ರಾಸಾದ (ಶಿಖರ)ವನ್ನೂ ದೇವುಲ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯುವ ವಾಡಿಕೆ ಉಂಟು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನಾಗರ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರಂಧರವಾದರೂ, ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಸಾಂಧಾರ ಮಾದರಿಗಳು (ಮುಚ್ಚಿದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾ ಪಥವನ್ನೊಳಗೊಂಡ) ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಾಣುವುದೂ ಉಂಟು.

ದೇವುಲ್‌ನ ಮುಂದಿನ ಭಾಗವೇ ಹಜಾರ. ಇದನ್ನು ಜಗನ್ಮೋಹನ್ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಈ ಎರಡು ಭಾಗಗಳು ಈ ಮಾದರಿಯ ಪ್ರಾರಂಭ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ಬೆಳೆದಂತೆ ದೇವಾಲಯದ ಮಾನಸೂತ್ರದ ನೇರದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಹಜಾರಗಳು ಸೇರಿಕೊಂಡವು. ಅವೆಂದರೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ನಾಚ್ಮಂದಿರ್ (ನಾಟ್ಯಶಾಲೆ), ಭೋಗ್ ಮಂದಿರ್ (ಭೋಜನ ಶಾಲೆ). ಇವೆಲ್ಲವೂ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಸೇರಿದಂತೆ ಕಟ್ಟಿದ ಹಜಾರಗಳು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಹಜಾರಕ್ಕೂ ಎಲ್ಲಾ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲೂ ಬಾಗಿಲುಗಳಿರುತ್ತವೆ. ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಎತ್ತರವಾದ ಪಿಷ್ಟದ (ಅಧಿಷ್ಠಾನ) ಮೇಲೆ ಏರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ದೇವಾಲಯದ ಏರುನೋಟದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ವಿವಿಧ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಭಾಗದ ಏರುನೋಟದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ವಾಸ್ತು ಅಂಗಗಳೆಂದರೆ ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಕ್ರಮವಾಗಿ: ಪಿಷ್ಟ (ಪೀಠ/ಅಧಿಷ್ಠಾನ), ಬಾಡ (ಭಿತ್ತಿ), ಛಪ್ರ (ಪ್ರಾಸಾದ), ಗ್ರೀವ (ಕತ್ತು), ಆಮ್ಲ (ಆಮಲಕ) ಮತ್ತು ಕಲಶ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಕೂಡಿ ರೇಖಾ ದೇವುಲ್ (ರೇಖಾನಾಗರ) ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಮುಂಭಾಗದ ಹಜಾರಗಳ ಏರುನೋಟದ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳ ಪದನಾಮದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿದೆ. ಈ ಭಾಗಗಳೆಂದರೆ ಪಿಷ್ಟ (ಅಧಿಷ್ಠಾನ), ಬಾಡ (ಭಿತ್ತಿ), ಪೀಡ (ಭಿನ್ನ ಮಾದರಿಯ ಪ್ರಾಸಾದ), ಘಂಟಾ ಕಲಶ. ಇವಿಷ್ಟೂ ಸೇರಿ ಪೀಡ ದೇವುಲ್ ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಪೀಡ ಪ್ರಾಸಾದಗಳು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಹಜಾರದ ಮೇಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

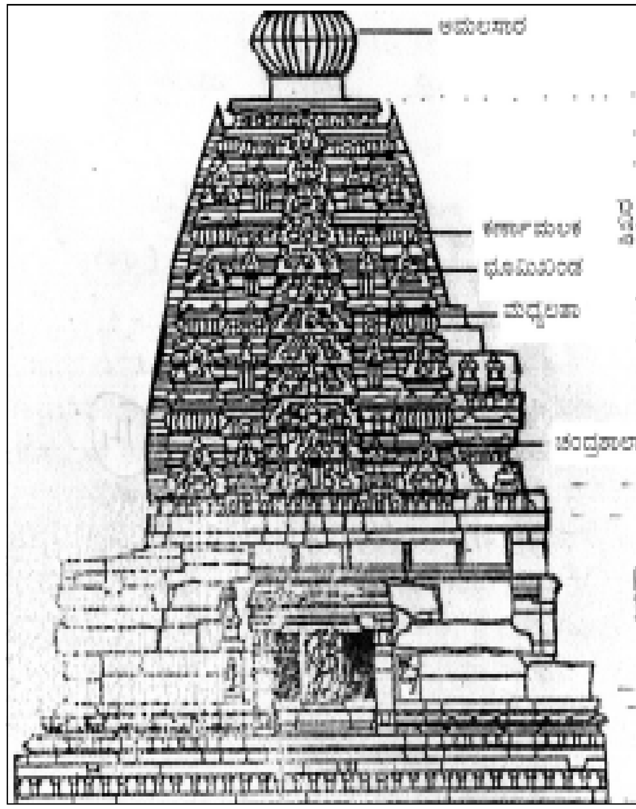

ರೇಖಾನಾಗರ ಮಾದರಿ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು

ತಳವಿನ್ಯಾಸದ ಹೊರ ಆಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಹಿಂದು–ಮುಂದಿನ ಸರಿತಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಯಾವಾಗಲೂ ಸಮಕೋನದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುತ್ತವೆ. ಮುಂಚಾಚುಗಳಿಗೆ ಅವುಗಳ ಸ್ಥಾನ, ಗಾತ್ರ, ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ವಿವಿಧ ಹೆಸರುಗಳುಂಟು. ದೇವುಲ್‌ನ ಮೂರೂ ಮುಖದ ಮಧ್ಯದ ಪ್ರಧಾನ ಮುಂಬಣಿಗೆಗಳಿಗೆ ರಾಹಪಗವೆನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳ ಅರ್ಧ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯದ ಪೂರ್ಣ ಮುಂಬಣಿಗೆಗಳಿಗೆ ಅನರ್ಥಪಗಗಳೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಈ ಪಗಗಳು ಪ್ರಾಸಾದದ ಏರುನೋಟದಲ್ಲಿ ಅಡಿಯಿಂದ ಮುಡಿಯವರೆಗೂ ಅದೇ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಇದ್ದು, ಏರುನೋಟದಲ್ಲಿ ಲಂಬ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಮೂಡುವಲ್ಲಿ ಸಹಕಾರಿಯಾಗುತ್ತವೆ. ಹಿಂಬಣಿಗೆಗಳಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಹೆಸರುಗಳಿಲ್ಲ.

ದೇವುಲ್‌ನ ಮುಂಭಾಗದ ಹಜಾರಗಳ ಪ್ರಾಸಾದಗಳು ರೇಖಾನಾಗರ ರೀತಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ಇವುಗಳು ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಇಳಿಜಾರಾದ ಮೇಲ್ಮೈಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಪ್ರಾಸಾದಗಳನ್ನು ಈ ಹಜಾರಗಳ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲು ಈ ಹಜಾರಗಳ ಚಾವಣಿಯ ವಿನ್ಯಾಸವೇ ಕಾರಣ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ಚಾವಣಿಗಳನ್ನು ಆಳವಾದ ಗುಮ್ಮಟಾಕಾರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಮೇಲಿನ ಹೊರಮೈ ಉಬ್ಬಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಉಬ್ಬನ್ನು ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಹಜಾರದ ಮೇಲೂ ಒಂದೊಂದು ಚಿಕ್ಕ ಪ್ರಾಸಾದ (ಪೀಡ ದೇವುಲ್) ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಪೀಡಪ್ರಾಸಾದಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಅನೇಕ ನಿರಾಲಂಕೃತ ಕಾರ್ನಿಸುಗಳು (ಅಡ್ಡ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು) ಇರುತ್ತವೆ. ಮೇಲೆ ಹೋದಂತೆಲ್ಲಾ ಕ್ರಮೇಣ ಚಿಕ್ಕದಾಗುವುದರಿಂದ

ಪ್ರಾಸಾದಕ್ಕೆ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನ ಇಳಿಜಾರು ನೋಟ ಒದಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಸಾದದ ಮೇಲೆ ಗ್ರೀವ, ಅದರ ಮೇಲೆ (ಆಮಲಕದ ಬದಲಾಗಿ) ಘಂಟಾಕಲಶವಿರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಒಂದು ಅಂಶವೆಂದರೆ ಈ ರೀತಿಯ ಪೀಡ ಪ್ರಾಸಾದ ಕರ್ನಾಟಕದ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ವಿಮಾನ ಪ್ರಾಸಾದ ಮಾದರಿಗೆ ಮೂಲ ಪ್ರೇರಣೆಯೂ ಆಯಿತು. ಆ ವಿಮಾನ ಮಾದರಿಯೆಂದರೆ ಕದಂಬನಾಗರ ಮಾದರಿ. ಪೀಡ ಪ್ರಾಸಾದದ ಅಡಿಯ ಬಾಡ (ಭಿತ್ತಿ) ದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಪಗಗಳು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಇವ್ಯಾವುವೂ ಪೀಡ ಪ್ರಾಸಾದದ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರದಿರುವುದರಿಂದ, ಅಡ್ಡಡ್ಡಲಾಗಿ ಕೂರಿಸಿರುವ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ.

ಕಾಡಸಿದ್ದೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ

ನಾಗರ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ವಿಶಾಲವಾದ ಪ್ರಾಂಗಣದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಾಂಗಣದ ಸುತ್ತಲೂ ಎತ್ತರವಾದ ಪೌಳಿಗೋಡೆ, ಆವಶ್ಯಕವಾದ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾದ್ವಾರಗಳು, ಪ್ರಾಕಾರದ ಒಳಗಡೆ ವಿವಿಧೋಪಯೋಗಿ ಹಜಾರಗಳು, ಕೈಸಾಲೆಗಳು, ಮಂಡಪಗಳು, ಮಂದಿರಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರುವುದು ಬಹುತೇಕ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಸು.800ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಸು.1300 ರವರೆಗೆ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ನಾಗರ ಮಾದರಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಭುವನೇಶ್ವರದ ಲಿಂಗರಾಜ (ಎತ್ತರ ಸು. 60 ಮೀ), ಪುರಿಯ ಜಗನ್ನಾಥ (ಎತ್ತರ ಸು. 60 ಮೀ), ಕೋಣಾರ್ಕದ ಸೂರ್ಯ (ಭಗ್ನಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿದೆ), ಖಜುರಾಹೊವಿನ ಕಂಡಾರಿಯ ಮಹಾದೇವ (ಎತ್ತರ ಸು. 60 ಮೀ) ಇತ್ಯಾದಿ ದೇವಾಲಯ ಗಳು ಈ ಮಾದರಿಯ ವಾಸ್ತುವಿನ್ಯಾಸದ ತಾಂತ್ರಿಕ ಕುಶಲತೆಗೆ, ಭವ್ಯತೆಗೆ, ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಯಶಸ್ವೀ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಗೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾ ಗಿವೆ. ಗುಪ್ತರ ಕಾಲಾನಂತರ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದ ಈ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ-ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಂತೀಯ ವೈವಿಧ್ಯ, ವೈಖರಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಮೆರೆಯಿತು. ಈ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಶೈಲಿಗಳು ಮೂಲತಃ ನಾಗರ ವಾಸ್ತುವಿನ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೂ, ತಮ್ಮ-ತಮ್ಮ ಭೌಗೋಳಿಕ ಪ್ರಾಂತದ ರೂಢಿ, ಅಭಿರುಚಿಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿರುವುದು ಸ್ಥಳೀಯ ವಾಸ್ತುರೂಪಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಶೈಲಿಗಳ ಜೀವಿತಾವಧಿಗಳೂ ಸಹ ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜಕೀಯ ಒತ್ತಡ, ಏರುಪೇರುಗಳು, ಪೋಷಣೆ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಗನುಗುಣ ವಾಗಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಒರಿಸ್ಸದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಾಲ ಸು.800-1250; ಮಧ್ಯಭಾರತದ ಖಜುರಾಹೊವಿನ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಾಲ ಸು.950-1050; ರಾಜಸ್ಥಾನದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಸು.800-1100; ಗುಜರಾತಿನ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಸು.940-1310. ಹೀಗೆ ದಖನಿನ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಾಲ ಸು.1000-1300. ಇವಲ್ಲದೆ ನಾಗರ ಮಾದರಿಯಿಂದ ಹುಟ್ಟಿ, ತನ್ನ ಸ್ವಂತಿಕೆಯಿಂದಾಗಿ ವಿಶೇಷ ರೂಪವನ್ನು ಪಡೆದಿರುವ ಒಂದು ದೇವಾಲಯ ಸಮೂಹವೂ ಉಂಟು. ಅದೇ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿರುವ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ದೇವಾಲಯ ಸಮೂಹ.

ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಔತ್ತರೇಯ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ಸು. 800ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ನಾಗರ ಶೈಲಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಅನಂತರದ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತಾದ್ಯಂತ ಹರಡಿ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಂತೀಯ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಗಳ ಉದಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸುಮಾರಿಗೆ ಮುಸ್ಲಿಂ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತ ದಿಂದಾಗಿ ಹಿಂದು ವಾಸ್ತುನಿರ್ಮಾಣಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ನಶಿಸಿ, ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರ್ಯವೇ ಸ್ಥಗಿತಗೊಂಡಿತು. ಒರಿಸ್ಸ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುಪರಂಪರೆ ದಖನಿನ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಿಗೂ ಹರಡಿದ ವಿಷಯ ಬಹಳ ಕುತೂಹಲಕರವಾದದ್ದು. ಒರಿಸ್ಸದ ಭುವನೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಈ ವಾಸ್ತು ಕಲೆ, ಒರಿಸ್ಸದ ಗಂಜಾಂ, ಆಂಧ್ರದ ಮುಖಲಿಂಗಂಗಳ ಮೂಲಕ ಕರ್ನಾಟಕದ ಐಹೊಳೆ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು ನಗರಗಳಿಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತು. ಒರಿಸ್ಸ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಹೇಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿತು ಎಂಬ ವಿಚಾರ ಇನ್ನೂ ಅಸ್ಪಷ್ಟ. ಈ ಎರಡೂ ಪ್ರಾಂತಗಳ ನಡುವಣ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ರಾಜಕೀಯ ಸಂಬಂಧಗಳಿಂದಾಗಿ ನಾಗರ ವಾಸ್ತು ಕಲೆ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ನಗರಗಳಿಗೆ ತಲುಪಿರಬಹುದು. ಚಳುಕ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿಯ ಕಳಿಂಗ-ಕೋಸಲದ ಮೇಲಿನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯೂ ಸಹ ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಿನಿಮಯದಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿರಬಹುದು. ಏನೇ ಆದರೂ ನಾಗರ ವಾಸ್ತುವಿನ ಪ್ರವೇಶ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿಯ ಉದಯಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕನ್ನಡ ನೆಲದ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿ, ಔತ್ತರೇಯ ನಾಗರ ಶೈಲಿಗಳ ವಾಸ್ತು ರೂಪಗಳ ಸಂಯೋಗದಿಂದಾಗಿ ವೇಸರವೆಂಬ ಹೊಸ ಮಿಶ್ರ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು.

ವೇಸರ ಮಾದರಿ: ಭಾರತೀಯ ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯ ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲೊಂದು. ವೇಸರ ಎಂಬ ಪದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮೂಲದಿಂದ ಬಂದಿದೆ. ವೇಸರವೆಂದರೆ ಹೇಸರಗತ್ತೆ. ಇದು ಮಿಶ್ರತಳಿ ಪ್ರಾಣಿ. ಆದ್ದರಿಂದ ವೇಸರ ಶೈಲಿ ಎಂದರೆ ಒಂದು ಮಿಶ್ರ ಶೈಲಿ ಎಂದಾಗುತ್ತದೆ. ನಾಗರ ಮತ್ತು ದ್ರಾವಿಡ ಈ ಎರಡೂ ಪ್ರಮುಖ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಗಳ ಮಿಶ್ರಣದಿಂದ ಹುಟ್ಟಿದ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯೇ ವೇಸರ ಶೈಲಿ ಎಂದು ಕಾಮಿಕಾಗಮದಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ವಿಸ್ಮಯವೆಂದರೆ ಯಾವುದೇ ಔತ್ತರೇಯ ವಾಸ್ತು ಗ್ರಂಥಗಳು ವೇಸರ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಹೆಸರಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ವೇಸರ ಶೈಲಿಯ ಉಲ್ಲೇಖ ಕೇವಲ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ವಾಸ್ತು ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಯೇ ಇದೆ. ನಾಗರ ಶೈಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು, ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಮೂಡಿಸಿತು. ಈ ಶೈಲಿಯ ವಾಸ್ತುರೂಪಗಳನ್ನು ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತುರೂಪಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆಸಿ ಪಟ್ಟದ ಕಲ್ಲಿನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಅನೇಕ ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ಆದರೆ ಅಂಥದೇ ಪ್ರಯೋಗ ಉತ್ತರಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ, ಅದರಲ್ಲೂ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ನಾಗರ-ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಗಳ ಮಿಶ್ರಣದಿಂದ ಒಂದು ಹೊಸ ವಾಸ್ತುರೂಪ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಯಿತು. ಅದೇ ವೇಸರ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ. ಭೌಗೋಳಿಕವಾಗಿ ವೇಸರ ಶೈಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿರುವ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಅದರಲ್ಲೂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶೈಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿದೆ. ದ್ರಾವಿಡಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಯಾವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಪಷ್ಟ, ಅಪೂರ್ಣ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಗಳು ವಿವರಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆಯೋ ಅದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವೇಸರ ಶೈಲಿಯ ಬಗ್ಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಗಳು ಸಹ ಅಸ್ಪಷ್ಟ, ಅಪೂರ್ಣ. ಅವುಗಳ ಪ್ರಕಾರ; ದೇವಾಲಯದ ಗ್ರೀವ ಮತ್ತು ಶಿಖರ ವೃತ್ತಾಕಾರ ವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ (ಅಜಿತಾಗಮ); ದೇವಾಲಯದ ಗ್ರೀವ ಶಿಖರಗಳು ವೃತ್ತ, ವೃತ್ತಾಯತ ಅಥವಾ ದ್ವಾಶ್ರವೃತ್ತ (ವಾರಣ/ಗಜ ಪೃಷ್ಠಾಕಾರ)ವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ (ದೀಪ್ತಾಗಮ ಮತ್ತು ಮಯಮತ); ದೇವಾಲಯ ಅಡಿಯಿಂದ ಅಥವಾ ಗ್ರೀವದಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ (ಕಟಕ ಭೂಷಣ); ದೇವಾಲಯದ ಶಿರ (ಶಿಖರ) ವೃತ್ತಾಕಾರ ಅಥವಾ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ (ಜಿನಸಂಹಿತೆ), ಅದು

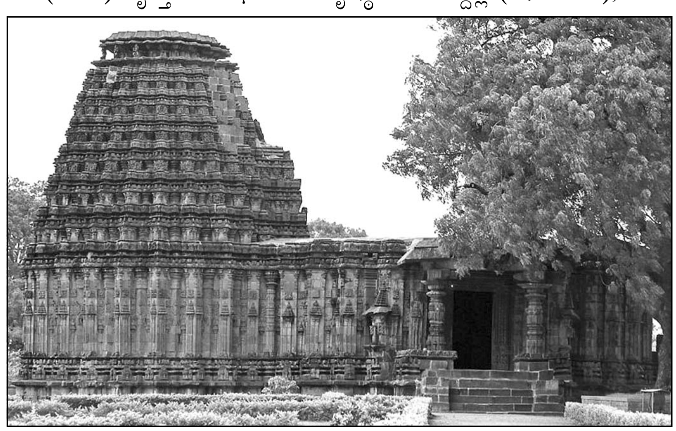

ದೊಡ್ಡಬಸವಣ್ಣ ದೇವಾಲಯ (ವೇಸರ), ಡಂಬಳ

ವೇಸರವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾಮಿಕಾಗಮ ಮಾತ್ರ ವೇಸರ ವಿಮಾನಕ್ಕೆ ಇನ್ನಷ್ಟು ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಅದರ ಪ್ರಕಾರ ವೇಸರ ಒಂದು ಸಂಕರ ಶೈಲಿ. ವಿಜಾತೀಯ ಪಿತೃಗಳಿಂದ ಜನಿಸಿದಂಥದ್ದು. ಅದು ದ್ರಾವಿಡ-ನಾಗರ ಶೈಲಿಗಳಿಂದ ಉಂಟಾದದ್ದು. ಅದರ ದೇಹ ವಿವಿಧಾಲಂಕಾರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರಬೇಕು ಮತ್ತು ಕಂಠ ಶಿಖರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರಬೇಕು. ವೇಸರ ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ಇನ್ನೊಂದು ಅರ್ಥವೂ ಉಂಟು. ವ್ಯಾಸ್ರ>ವೇಸರ= ವಿಗತ ಅಸ್ರ

ಅಂದರೆ ಯಾವುದೇ ಮೂಲೆಗಳಿಲ್ಲದ ಆಕೃತಿ; ಅಂದರೆ ವೃತ್ತ, ವೃತ್ತಯತ (ಅಂಡಾಕಾರ) ಆಗುತ್ತದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಗಳಿಂದ ವೇಸರ ಶೈಲಿಯ ವಿಮಾನದ (ಗರ್ಭಗೃಹದ ಅಡಿಯಿಂದ ಮುಡಿಯವರೆಗಿನ ಭಾಗ) ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ವೇಸರ

ಎಲ್ಲಮ್ಮ ದೇವಾಲಯ (ವೇಸರ ಮಾದರಿ), ಬಾದಾಮಿ

ವಿಮಾನಗಳು ವೃತ್ತ ಅಥವಾ ವೃತ್ತಾಯತ ಅಥವಾ ಅರ್ಧವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿರಬೇಕು. ವಿಮಾನದಲ್ಲಿ ನಾಗರ ಮತ್ತು ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳಿರಬೇಕು. ವಿಮಾನ ಹಂತ–ಹಂತವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರಬೇಕು. ವಿಶೇಷವಾದ ಅಲಂಕರಣೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರಬೇಕು. ಈ ಲಕ್ಷಣಗಳಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅಂತಹ ವಿಮಾನ ವೇಸರ ಶೈಲಿಯದೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಹಾಗೂ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಉದಾ: ಹಿರೇಸಿಂಗನ ಗುತ್ತಿ (ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಜಿಲ್ಲೆ) ಕೊಣ್ಣೂರು ಮತ್ತು ಡಂಬಳ (ಗದಗಜಿಲ್ಲೆ) ಮುಂತಾದೆಡೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಡಂಬಳದ ದೊಡ್ಡಬಸಪ್ಪ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಉಳಿದ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳ ವಿಮಾನಗಳು ನಾಶವಾಗಿವೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಸುಭದ್ರವಾಗಿ ಉಳಿದಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ವಿಮಾನಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿ ವೇಸರ ವಾಸ್ತು ಪ್ರಧಾನವಾದ ಶೈಲಿಯೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ವೇಸರ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮೂಲಕ ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರು ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅಲಂಕರಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿರುವುದು ತಿಳಿದ ಸಂಗತಿಯೇ ಆಗಿದೆ. ಈ ಹೊಸತನದ ಒಂದು ಮುಖ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸದ ಬಳಕೆ. ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳರು ಗರ್ಭಗೃಹದ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಬಳಸಿದರು. ಕಾರಣ ಆ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ವೇಸರ ವಿಮಾನದ ರಚನೆಯಾಗಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸದಿಂದ ಗರ್ಭಗೃಹಭಾಗಕ್ಕೆ ವೃತ್ತಾಕಾರ ಅಥವಾ ಅಧಿಕವೃತ್ತಾಕಾರದ ವಲಯ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಯಿತು. ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ಎಲ್ಲ ಮೂಲೆಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಸಿದಂತೆ ಗೆರೆಯನ್ನು ಎಳೆದರೆ ಅದು ವೃತ್ತ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ದೂರದಿಂದ ಅಥವಾ ಮೇಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ನೋಡಿದಾಗ ಈ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಭಾವನೆ ಮೂಡುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಶಾಸ್ತ್ರವಿದಿತವಾದ ವೃತ್ತಾಕಾರ ಅಥವಾ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಒದಗಿದಂತಾಯಿತು. ಶಾಸ್ತ್ರನಿಯಮದ ಪ್ರಕಾರ ವಿಮಾನ ನಾಗರ–ದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಗಳ

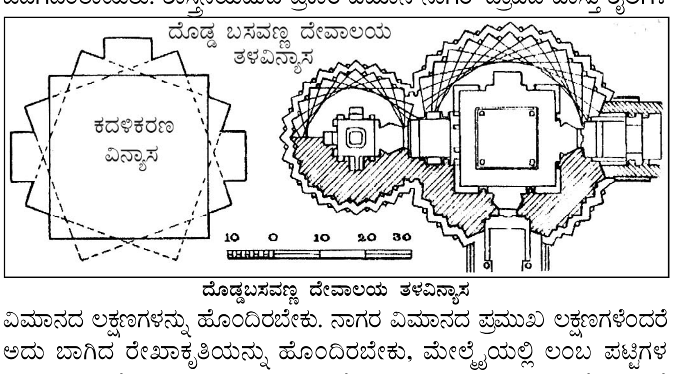

ದೊಡ್ಡಬಸವಣ್ಣ ದೇವಾಲಯ ತಳವಿನ್ಯಾಸ

ವಿಮಾನದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರಬೇಕು. ನಾಗರ ವಿಮಾನದ ಪ್ರಮುಖ ಲಕ್ಷಣಗಳೆಂದರೆ ಅದು ಬಾಗಿದ ರೇಖಾಕೃತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರಬೇಕು, ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಲಂಬ ಪಟ್ಟಿಗಳ ಮತ್ತು ಲಂಬ ತೋಡುಗಳ ಪ್ರಾಧ್ಯಾನ್ಯ ಕಾಣಬೇಕು, ತಳವಿನ್ಯಾಸದ ಎಲ್ಲ ಹಿಂದೆ–ಮುಂದೆ ಸರಿತಗಳು ಅದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಸಾದದ ಮೇಲ್ತುದಿಯವರೆಗೂ ಉಳಿದಿರಬೇಕು. ಪ್ರಾಸಾದದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಆಮಲಕಶಿಲೆ ಇರಬೇಕು. ಈ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಹೊಯ್ಸಳರ ವೇಸರ ವಿಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿತವಾಗಿವೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ವೇಸರ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸದಿಂದಾಗಿ, ಕಟ್ಟಡದ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಅನೇಕ ಮುಂಚಾಚುಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ನಡುವೆ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಮುಂಚಾಚುಗಳು ಮತ್ತು ತೋಡುಗಳು ಅದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಸಾದದ ಮೇಲ್ತುದಿಯವರೆಗೂ ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ನಾಗರ ಪ್ರಾಸಾದದ ಲಂಬ ರೇಖೆಗಳ (ಲಂಬ ಪಟ್ಟಿಗಳ) ಪ್ರಾಧಾನ್ಯತೆ ಇಲ್ಲೂ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಆಳತೋಡುಗಳ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿಸುತ್ತದೆ. ಅಡಿಯಿಂದ ಮುಡಿಯವರೆಗೆ ಕಾಣುವ ಈ ಪ್ರಧಾನ ಲಂಬ ಮುಂಬಣೆಗಳು, ಕಪೋತದ (ಅದಿತಲದ) ಅನಂತರ ಕ್ರಮೇಣವಾಗಿ ಕೇಂದ್ರದತ್ತ ಬಾಗಿ, ವಿಮಾನಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಯಿಂದಲೂ ಓರೆಯಾಗಿ ಕಾಣುವ (ಶಂಖುವಿನಾಕಾರದ/ಅಂಡಾಕಾರದ) ಬಾಗಿದ ರೇಖೆಯ ನೋಟವನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ರೇಖಾನಾಗರ ಪ್ರಾಸಾದದ ಬಾಗಿದ ರೇಖಾಕೃತಿ, ಪ್ರಧಾನ ಲಂಬಪಟ್ಟಿಗಳು, ತೋಡುಗಳು ಮುಂತಾದವು ಒಂದುಗೂಡಿ, ನಾಗರ ವಿಮಾನದ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಸಹ ಹೊಯ್ಸಳರ ವೇಸರ ವಿಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟೇ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿವೆ. ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ವಿಮಾನಗಳು ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಚೌಕ, ಆಯಿತ, ವೃತ್ತಾಯತ ಅಥವಾ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರವಾಗಿರಬಹುದು. ಯಾವುದೇ ಆಕಾರವಿದ್ದರೂ ಅದು ಅದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ, ಹಂತ–ಹಂತವಾಗಿ ಚಿಕ್ಕದಾಗುತ್ತಾ ಮೇಲೇರುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿ ಹಂತವೂ ಅಥವಾ ತಲವೂ ಹೊರವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಅದರ ಕೆಳಹಂತದ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ಪ್ರತಿ ರೂಪವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ವಿನ್ಯಾಸದಿಂದಾಗಿ ವಿಮಾನಕ್ಕೆ ಮೆಟ್ಟಲು ಅಥವಾ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರ ಉಂಟಾಗುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಸಾದದ ಹೊರಮೈ ತಲಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅದಿತಲದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಕೆಳಗಿನ ತಲದಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಭಿತ್ತಿ, ಪ್ರಸ್ತರಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಉಳಿದಂತೆ ಮೇಲಿನ ತಲಗಳಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿ, ಪ್ರಸ್ತರಗಳು ಮಾತ್ರ ಇರುತ್ತವೆ. ಇವು ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನ ಪ್ರಾಸಾದದ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ವೇಸರ ವಿಮಾನದ ತಳಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವಾಗ, ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲೇ ಅವು ರೂಪಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಈ ತಳಗಳು ಕಡಿಮೆ ಅಗಲ, ಎತ್ತರದ

ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ, ಸೋಮನಾಥಪುರ

ಕಿರಿದಾದ ತಲಗಳು, ಈ ತಲಗಳಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಗಿಂತ ಪ್ರಸ್ತರವೇ ಪ್ರಧಾನ. ಹೀಗಾಗಿ ಭಿತ್ತಿಗಳು ಕೆಳತಳದ ಪ್ರಸ್ತರದ ಹಿಂದೆ ಮರೆಯಾಗುತ್ತವೆ. ಪ್ರಸ್ತರದ ಒರೆಯಾಗಿ, ಕಿರಿದಾದ ಮೇಲ್ತುದಿಯಿಂದಾಗಿ, ಪ್ರತಿತಲದ ಮೇಲ್ಭಾಗವೂ ಮೇಲಿನ ತಲದ ಪ್ರಧಾನ ಪ್ರಸ್ತರದ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಸಮ್ಮಿಳಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ತಲವೂ ಅರ್ಪಿತ ರೀತಿಯದ್ದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ತಲಗಳ ನಡುವಣ ಭಿತ್ತಿಭಾಗ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಸೇರಿಕೊಂಡಿದ್ದು, ತಲಗಳು ಬಹಳ ಕಡಿದಾಗಿರುತ್ತವೆ. ನಕ್ಷಾತ್ರಾಕಾರದ ಹಿಂದೆ–ಮುಂದೆ ಚಾಚುಗಳಿಂದಾಗಿ ತಲಗಳ ಪ್ರಧಾನ ಅಡ್ಡರೇಖೆಗಳು ಕ್ಷೀಣವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಹೀಗೆ ದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳರ ವೇಸರ ವಿಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಪ್ರಾಸಾದದ ಮೇಲ್ತುದಿಯಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ಎತ್ತರವಾದ ಶಿಖರವಾಗಲೀ ಅಗಲವಾದ ಆಮಲಕಶಿಲೆಯಾಗಲೀ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ಕುಳ್ಳಾದ ಗ್ರೀವದ ಮೇಲೆ, ಪ್ರಾಸಾದದ ನೆತ್ತಿಯ ಅಳತೆ, ಆಕೃತಿಗೆ ಸಮನಾದ ಮಗುಚಿದ ಕಮಲದಾಕೃತಿಯ ಶಿಖರವಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಶಿಖರ ಏಕಶಿಲೆಯದ್ದಾಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಬಹುಶಿಲೆಯದಾಗಿರ ಬಹುದು. ಇದರ ಹೊರ ಅಲಂಕರಣ ಪ್ರಾಸಾದದ ಹೊರ ಆಕೃತಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳು ವಂತಿರುತ್ತದೆ. ಲಂಬ ಹಿಂದೆ–ಮುಂದೆ ಸರಿತಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಉಬ್ಬು–ತಗ್ಗುಗಳು, ಏಣುಗಳು, ಗಾಡಿಗಳು, ಅಡ್ಡಡ್ಡವಾದ ಸಮಾನಾಂತರದ ಏಣುಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳಿಂದ ಶೋಭಿತವಾದ ಈ ಅಧೋಪದ್ಮ ಶಿಖರದ ಮೇಲ್ಭಾಗ, ಅಂಡದ ತುದಿಯಂತಿರುತ್ತದೆ. ಮೇಲ್ಗಡೆ ಸ್ತೂಪಿಯನ್ನು ಕೂಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ವಿವಿಧ ತಲಗಳು, ನಾಗರ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಧಾನ ಲಂಬ ಹಿಂದೆ–ಮುಂದೆ ಚಾಚುಗಳು, ನಕ್ಷತ್ರಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸ, ಛತ್ರಿಯಾಕಾರದ ಅಧೋಪದ್ಮ ಶಿಖರ ಇವೆಲ್ಲದರ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಸೂಕ್ತ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಮ್ಮಿಳಿತಗೊಂಡು, ಇಡೀ ವಿಮಾನ ಅರ್ಧಮಡಿಚಿದ

ರಾಜ ಛತ್ರದ ನೋಟವನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತದೆ. ವಿಮಾನದ ಹೊರಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಬಾಗಿದ ರೇಖಾಕೃತಿಗಿಂತ ಕೂಟದ (ಗಿರಿಶಿಖರ) ಆಕೃತಿಯೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹೊಯ್ಸಳರು ರಚಿಸಿದ ಈ ರೀತಿಯ ವೇಸರ ವಿಮಾನದಲ್ಲಿ ರೇಖಾನಾಗರ ಪ್ರಾಸಾದದ ಪ್ರಧಾನ ಲಂಬಪಟ್ಟಿಗಳಿವೆ; ಹಿಂದೆ-ಮುಂದೆ ಸತವುಳ್ಳ ವಿಮಾನ ದೇಹವಿದೆ; ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ತಲನಿರೂಪಣೆ ಇದೆ; ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತ ರೀತಿಯ ವೃತ್ತ ಪ್ರಾಸಾದ, ಗ್ರೀವ, ಶಿಖರಗಳಿವೆ; ಆನೆಯ ಹಿಂಭಾಗದ ರೀತಿಯ ತಳವಿನ್ಯಾಸ, ಏರುನೋಟವಿದೆ; ಶಿಖರ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ನಾಗರದ ಆಮಲಕ ಮತ್ತು ದ್ರಾವಿಡ ಶಿಖರದ ಸೂಕ್ತ ಸಮ್ಮಿಳಿತವಿದೆ; ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಅಲಂಕರಣ ವಿಮಾನ ದೇಹದ ಪೂರ್ಣ ಆವರಿಸಿದೆ. ಹೀಗೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ವೇಸರ ವಿಮಾನಗಳು ವೇಸರ ಎಂಬ ಹೆಸರಿಗೆ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಖ್ಯೆಗೆ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯಲ್ಲೂ ಯುಕ್ತ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರು ರೂಪಿಸಿದ ವೇಸರ ಶೈಲಿಯ ವಿಮಾನಗಳು ಅವುಗಳ ಸಂಪೂರ್ಣ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು ಅನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆಯಾದರೂ ಆ ಪೈಕಿ ಅನೇಕವುಗಳ ಪ್ರಾಸಾದಗಳು ಕಣ್ಮರೆಯಾಗಿವೆ. ಉಳಿದಿರುವ ಪ್ರಾಸಾದಗಳೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ತಲಗಳನ್ನೇನೂ ಹೊಂದಿಲ್ಲ. ಅತಿ ಹೆಚ್ಚು ತಲಗಳನ್ನು ಅರಸೀಕೆರೆಯ ಈಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ (ಐದು), ಸೋಮನಾಥ ಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ (ನಾಲ್ಕು) ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಟೊಳ್ಳಾಗಿರುವ ಯಾವುದೇ ವೇಸರವಿಮಾನ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ವೇಸರ ವಿಮಾನಗಳಿಗೆ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶುಕನಾಸವನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಶುಕನಾಸಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಾಸಾದದ ಗ್ರೀವದ ಮಟ್ಟದವರೆಗೂ ಎತ್ತರವಾಗಿವೆ. ಶುಕನಾಸದ ಸುತ್ತಲಿನ ಅಲಂಕರಣ ಪ್ರಾಸಾದದ ತಲಗಳ ಅಲಂಕರಣೆಯನ್ನೇ ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಬೆನ್ನಿನ ಭಾಗ ಕಮಾನಿನಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಹಾನಾಸಿಯಿರುತ್ತದೆ (**ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಗಳಿಗೆ ನೋಡಿ: ಹೊಯ್ಸಳ ವಂಶ – ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ**).

ಕದಂಬ ನಾಗರ ಮಾದರಿ: ಕದಂಬ ನಾಗರವೆಂಬ ವಿಮಾನ ವಾಸ್ತುರೂಪ ಭಾರತೀಯ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ವಿದ್ವಾಂಸರು ಮಾತ್ರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ವಾಸ್ತು ರೂಪವನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಕದಂಬ ನಾಗರವೆಂಬ ಪದವನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಶೈಲಿಯ ವಿಮಾನಗಳು ದ್ರಾವಿಡಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಚತುರಸ್ರ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದ ಈ ವಿಮಾನ ಅನೇಕ ಭೂ ಸಮಾನಾಂತರ ಕಾರ್ನಿಸುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಒಂದೇ ದಪ್ಪದ ಅನೇಕ ಕಾರ್ನಿಸುಗಳನ್ನು ಅಲ್ಪ ಅಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಕೂಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅದರ ಮೇಲೆ ದ್ರಾವಿಡ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವೇದಿ, ಗ್ರೀವ, ಶಿಖರ ಸ್ತೂಪಿಗಳನ್ನಿಡಲಾಗಿದೆ. ಶಿಖರ ಯಾವಾಗಲೂ ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಮೇಲ್ಭಾಗ ಕೆಳಮುಖವಾದ ದೊಡ್ಡ ಪದ್ಮದಂತಿರುತ್ತದೆ. ಶಿಖರದ ನಾಲ್ಕು ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಮೂಗಿನಂತೆ ಮುಂಚಾಚಿದ ಮಹಾನಾಸಿ ಯಿರುತ್ತದೆ. ಶಿಖರ ಏಕ ಶಿಲೆಯದ್ದಾಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಬಹುಶಿಲೆಯದ್ದಾಗಿರಬಹುದು. ಭಿತ್ತಿಯ ಹೊರಮುಖದಲ್ಲಿ ಭದ್ರಗಳಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅವು ಸಹ ವಿಮಾನದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆಯ ಬಹುದು. ವಿಮಾನದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶುಕನಾಸವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸುಕನಾಸಿ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಿಮಾನದ ಗ್ರೀವದವರೆಗೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಶುಕನಾಸ ಸಹ ವಿಮಾನದ ಮೇಲ್ಮೈನಲ್ಲಿರುವ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೇ ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಬೆನ್ನಿನ ಭಾಗ ಇಳಿಜಾರಾಗಿದ್ದು, ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಹಾನಾಸಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಇಡೀ ವಿಮಾನಕ್ಕೆ ಇರುವ ಒಂದೇ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಕೆತ್ತನೆಯೆಂದರೆ ದಂತಪಂಕ್ತಿಯ ರೀತಿಯ ಕೆತ್ತನೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕಾರ್ನಿಸಿನ ಮೇಲ್ಭಾಗವೂ ಇಳಿಜಾರಾಗಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಚೌಕಟ್ಟಾದ ಗುಬುಟುಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಇವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಉಳಿದಂತೆ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಅಪರೂಪ. ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದ ಆಕೃತಿ, ಅನೇಕ ಭೂ ಸಮಾನಾಂತರ ಕಾರ್ನಿಸುಗಳು, ದಂತಪಂಕ್ತಿಯ ರೀತಿಯ ಅಲಂಕರಣೆ, ವೇದಿ, ಗ್ರೀವ, ಶಿಖರ ಮತ್ತು ಸ್ತೂಪಿ ಇವುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ವಿಮಾನ ಬಹಳ ಸರಳ, ಸಾಧಾರಣ ರೂಪವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ.

ಈ ರೀತಿಯ ವಿಮಾನಗಳು ಬಹುವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮಳೆ ಹೆಚ್ಚು ಸುರಿಯುವ ಮಲೆನಾಡಿನ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ನಿರ್ಮಾಣ ರೀತಿಯೂ ವಿಪರೀತ ಮಳೆ ಬೀಳುವ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಸೂಕ್ತವಾಗಿದೆ ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕೆತ್ತನೆ ಕೆಲಸ, ಶ್ರಮ ಮತ್ತು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ವಿಮಾನಗಳು ಕುಳ್ಳಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಆರ್ಥಿಕ ಮುಗ್ಗಟ್ಟು, ಕಡಿಮೆ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಸೌಲಭ್ಯ ಇರುವ ಗುಡ್ಡಗಾಡು, ಹಳ್ಳಿಗಾಡು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಧಾರಣವಾದ ಈ ವಿಮಾನವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆನ್ನಬಹುದು. ಕದಂಬರು ಮತ್ತು ಅವರ ವಂಶಜರು ಮಲೆನಾಡಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೇ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದವರು. ಅವರ ರಾಜ್ಯವೂ ಚಿಕ್ಕದು, ರಾಜಕೀಯ ಅಂತಸ್ತು ಚಿಕ್ಕದು. ಹೀಗಾಗಿ ಅವರ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣಗಳು ಅವರ ಭೌಗೋಳಿಕ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನವಲಂಬಿಸಿತ್ತು. ಅವರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ ಗ್ರೇವ್ಲಿ ಮತ್ತು ರಾಮಚಂದ್ರನ್ ಅವರು ಈ ನಮೂನೆಯ ವಿಮಾನಗಳಿಗೆ ಕದಂಬ ನಾಗರವೆಂದು ಹೆಸರಿಸಿದರು. ಅದೇ ಹೆಸರು ಮುಂದಕ್ಕೂ ಬಳಕೆಯಾಯಿತು.

ಕದಂಬ ನಾಗರವೆಂಬ ಹೆಸರು ಈ ವಾಸ್ತು ನಮೂನೆಗೆ ನೀಡಲು ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣವೂ ಇದೆ. ನಾಗರವೆಂಬುದು ಮೂಲತಃ ಕಳಿಂಗ ದೇಶದ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ. ಕಳಿಂಗದ ಭುವನೇಶ್ವರದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹದಾಕಾರದ ರೇಖಾ ನಾಗರ ಶೈಲಿಯ ವಿಮಾನಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ನಾಗರ ವಿಮಾನಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಭುವನೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪೀಡ ವಿಮಾನಗಳನ್ನೂ (ಪ್ರಾಸಾದ) ಕಾಣಬಹುದು. ಇದನ್ನು ಪೀಡ ದೇವುಲ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪೀಡ ಪ್ರಾಸಾದಗಳು ನಾಗರ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದ ಹಜಾರಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಪೀಡ ಪ್ರಾಸಾದಗಳು ರೇಖಾ ನಾಗರ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಾಸಾದಗಳಿಗಿಂತ ಸಂಪೂರ್ಣ ವಿಭಿನ್ನ. ರೇಖಾನಾಗರ ಪ್ರಾಸಾದಕ್ಕೆ ಬಾಗಿದ ರೇಖಾಕೃತಿಯ ಹೊರವಲಯವಿದ್ದರೆ, ಪೀಡ ಪ್ರಾಸಾದಕ್ಕೆ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದ ಹೊರವಲಯವಿರುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇವೆರಡರ ನಡುವಣ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಪೀಡ ಪ್ರಾಸಾದಕ್ಕೆ ಕಳಿಂಗನಾಗರ ಎಂಬ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಹೆಸರನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಕಳಿಂಗನಾಗರವೆಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಈ ವಿಮಾನ ರೀತಿಯನ್ನು ಔತ್ತರೇಯ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಫಂಸಣ ವಿಮಾನವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಪೀಡ ಪ್ರಾಸಾದ, ಫಾಂಸನ, ಕಳಿಂಗನಾಗರ ಈ ಎಲ್ಲವೂ ಒಂದೇ ನಮೂನೆಯ ವಿಮಾನ ರೂಪದ ವಿವಿಧ ಹೆಸರುಗಳು. ಕದಂಬ ನಾಗರ ವಿಮಾನಗಳಿಗೂ ಕಳಿಂಗದ ಪೀಡ ಪ್ರಾಸಾದಗಳಿಗೂ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಸಾಮ್ಯವಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಅಲಂಕರಣೆಯಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನದ ಪ್ರಭಾವವೂ ಇದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕದ ವಿಮಾನ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಕದಂಬನಾಗರ ವಿಮಾನವೆಂದು ಹೆಸರಿಸಿರುವುದರಲ್ಲಿ ಆಶ್ಚರ್ಯವೇನಿಲ್ಲ.

ಕಳಿಂಗ ನಾಗರ ಮಾದರಿಯ ವಿಮಾನಗಳು ಆಂಧ್ರ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕದಂಬರು, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರು, ಹೊಯ್ಸಳರು, ವಿಜಯನಗರದರಸರು ಇವರ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಹಲವಾರು ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಕದಂಬನಾಗರ ಮಾದರಿಯ ವಿಮಾನಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ವಿದ್ವಾಂಸರು ಫಂಸಣ, ಕಳಿಂಗ ನಾಗರ ಮತ್ತು ಕದಂಬ ನಾಗರ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದ ಈ ರೀತಿಯ ವಿಮಾನಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುವಾಗ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. (ಎಂ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಭೂಮಿಜ: ಭೂಮಿಜ ರೀತಿಯ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಭಿನ್ನರೀತಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ; ಪೀಠ, ಜಂಘಾ, ಛಾದ್ಯ, ಶೃಂಗ, ವೇದಿ, ಘಂಟಾ ಕಲಶ– ಈ ಭಾಗಗಳಿರುತ್ತವೆ; ಶಿಖರ (ಶೃಂಗ) ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಕಿರಿದಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗುತ್ತದೆ; ಶಿಖರದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಲತಾಲಂಕರಣವಿರುವ ನೀಳಾವಾದ ಪಟ್ಟಿಕೆ ಇರುವುದು (ಲತಾಪಟ್ಟಿ); ಈ ಲತಾಪಟ್ಟಿಗಳ

ಸದಾಶಿವ ದೇವಾಲಯ, ನುಗ್ಗೇಹಳ್ಳಿ

ಮಧ್ಯೆ ಕೂಟದಂತೆ ತೋರುವ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಶೃಂಗಗಳು ಸಾಲಾಗಿರುವುವು (ಸ್ತಂಭಕೂಟ); ಇವು ಪ್ರತಿ ಹಂತಗಳಲ್ಲೂ ಇರುವುವಲ್ಲದೆ ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ಕಿರಿದಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗುವುವು; ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಷಡ್ವರ್ಗ ಕ್ರಮದ ಗ್ರೀವ – ಶಿಖರ –ಸ್ತೂಪಿಯಂತೆ, ವೇದಿ, ಘಂಟಾ, ಕಲಶ ಇರುವುದು. ಇದು ಭೂಮಿಜ ಮಾದರಿಯ ರಚನೆ (ಉದಾ: ತುರುವೇಕೆರೆಯ ಮೂಲೆ ಶಂಕರ, ನುಗ್ಗೇಹಳ್ಳಿಯ ಸದಾಶಿವ ದೇವಾಲಯಗಳು).

ಲುಪಾ: ಹೆಚ್ಚು ಮಳೆ ಬೀಳುವಂತಹ ಮಲೆನಾಡು, ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಲುಪಾ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮತ್ತು ಭಿತ್ತಿಮಾತ್ರವೇ ಇದ್ದು, ಅದರ ಮೇಲೆ ಪ್ರಸ್ತರವಿರುವುದಿಲ್ಲ; ಬದಲಿಗೆ ಇಳಿಜಾರಾದ ಚಾವಣಿಯು (ಲುಪಾ) ಭಿತ್ತಿಯವರೆಗೂ ಇರುವುದಲ್ಲದೆ, ಭಿತ್ತಿಯಿಂದ ಮುಂಚಾಚಿರುವುದು (ಈ ರೀತಿಯ ರಚನೆ ಮಳೆಯಿಂದ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುತ್ತದೆ). ಇದರ ಮೇಲ್ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪಿ ಇರುವುದು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಭಾಗಗಳಿದ್ದು ಚತುರ್ವರ್ಗ ರಚನೆ ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಇಂತಹುದನ್ನು

ಲುಪಾಕಾರ ದೇವಾಲಯ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲೇ ಭತ್ತಾಕಾರವೆಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಧವೂ ಇದೆ. ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಯಾವುದೇ ಮಾದರಿಯ ರಚನೆಯಾಗಿದ್ದರೂ ಯಾವುದೇ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಆ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದರೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮುಖ್ಯ ಆಧಾರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಮೇಲಿನ ಭಾರ ಹೊರಲು ಸ್ತಂಭಗಳೂ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಸುತ್ತ ಗೋಡೆಯೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸುವ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಅನುವಾಗಲು ಪ್ರಸ್ತರ (ಛಾವಣಿ) ಆವಶ್ಯಕ. ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಆಯಾ ಮಾದರಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾದ ಅಂಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ತಲಗಳಿರುತ್ತವೆ (ಏಕತಲ ಮತ್ತುಲುಪಾ ಬಿಟ್ಟು). ಅವು ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಕಿರಿದಾಗುವಂತೆಯೇ ಇರುತ್ತವೆ. ಅಂತೇ ಅಗಲವಾದ ಶಿಖರಕ್ಕೆ ಅದರ ಕೆಳಗೆ ಗ್ರೀವದ ಅದೇ ಆಕಾರ, ಆಧಾರ ಇರಲೇಬೇಕು. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಪೂಜಾ ಸ್ಥಾನವಾದ್ದರಿಂದ ಸ್ತೂಪಿಯು ಅನಿವಾರ್ಯ. ಹೀಗಾಗಿ ಯಾವುದೇ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಈ ಎಲ್ಲಾ ಭಾಗಗಳೂ ಇರುವುದಲ್ಲದೆ, ಇದೇ ರಚನಾಕ್ರಮದಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಷಡ್ವರ್ಗಕ್ರಮದ ರಚನೆ ಎಲ್ಲ ಮಾದರಿಯ (ಲುಪಾ ಬಿಟ್ಟು) ದೇವಾಲಯಗಳ ಮೂಲ ರಚನಾಕ್ರಮ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

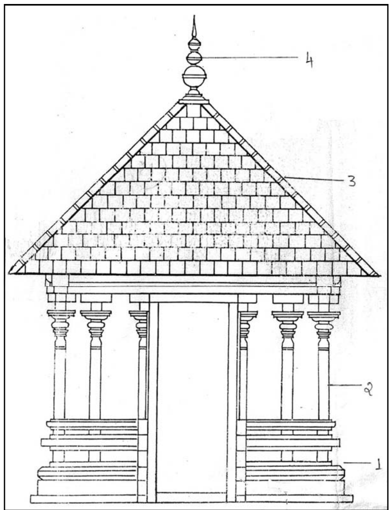

ಲೂಪಾಕಾರ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯ

ತಿರ್ಯಙ್ಮುಖ ರಚನೆಗಳು ದೇವಾಲಯದ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮೊದಲಾಗಿ ಮಂಟಪ ಮುಂತಾದುವುಗಳ ರಚನಾ ಕ್ರಮ. ಈ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿರುವ ರಚನೆಗಳು ತಿರ್ಯಙ್ಮುಖ ರಚನೆ ಎನಿಸುತ್ತವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅರ್ಧಮಂಟಪ, ಅಂತರಾಳ, ನವರಂಗ, ಮುಖಮಂಟಪ ಇತರ ಮಂಟಪಗಳು ಮುಂತಾದವು ಈ ಕ್ರಮದ ರಚನೆಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ.

ದೇವಾಲಯದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳು: ದೇವಾಲಯದ ವಾಸ್ತು ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಭಗಗಳಿವೆ; ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅರ್ಧಮಂಡಪ, ಸಭಾಮಂಡಪ ಮತ್ತು ಮುಖ ಮಂಡಪ

ಗರ್ಭಗೃಹ: ಮೂಲ ಬಿಂಬ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿತವಾಗಿರುವ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮೂಲ– ಮುಖ್ಯಭಾಗ. ಇದಕ್ಕೆ ದೇವತಾಮಂಟಪ, ಗರ್ಭಗೇಹ, ಪ್ರಾಸಾದ, ಮೂಲಪ್ರಾಸಾದ ಎಂಬ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳಿವೆ. ಒಳಗಿರುವ ಮೂಲಮೂರ್ತಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ ಗರ್ಭಗೃಹ ಬಹುಪಾಲು ಚೌಕಾಕಾರ ಅಥವಾ ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿರುವುದು; ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ಬಹುಪಾಲು ದೇವಾಲಯಗಳು ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿರುವುದಾದರೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಅಥವಾ ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರವೇಶ ಯಾವ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಇದ್ದರೂ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮುಖಮಾಡಿರುವ ದಿಕ್ಕು ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಚತುರ್ಮುಖ ಮೂರ್ತಿಗಳಿದ್ದಾಗ ನಾಲ್ಕೂ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರವಿರುವುದು; ಅಂತಹ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಸರ್ವತೋಭದ್ರ ದೇವಾಲಯ ಎಂದು ಹೆಸರು (ಉದಾ: ಎಲ್ಲೋರದ ಜೈನ ಗುಹಾದೇವಾಲಯ). ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿ–ಧಾರವಾಡ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಉಣಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿಯ ಚಂದ್ರಮೌಳೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಗೇರುಸೊಪ್ಪೆಯಲ್ಲಿರುವ ಚತುರ್ಮುಖ ಬಸದಿ. ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ರುವ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ, ಎರಡು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿದ್ದರೆ ದ್ವಿಕೂಟ, ಮೂರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿದ್ದರೆ ತ್ರಿಕೂಟ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗಿದ್ದಾಗ ಎಲ್ಲ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿಗೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಒಂದೇ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ವಿರುತ್ತದೆ; ಗರ್ಭಗೃಹದ ಭಿತ್ತಿಗೆ ಗೃಹ ಪಿಂಡಿ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಮೇಲೆ ಇರುವ ಕಟ್ಟಡದ ಭಾರವನ್ನು ತಡೆಯುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಎರಡು ಭಿತ್ತಿಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಹೀಗಿದ್ದಾಗ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಸುತ್ತ ಇರುವ ಒಳಭಿತ್ತಿಗೆ ಅಂತರ್ಭಿತ್ತಿ ಎಂದೂ ಹೊರಭಾಗದ ಭಿತ್ತಿಗೆ ಬಹಿರ್ಭಿತ್ತಿ ಎಂದೂ ಹೆಸರು. ಈ ಎರಡೂ ಭಿತ್ತಿಗಳ ನಡುವೆ ಇರುವ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಅಂಧಾರಿಕಾ ಎನ್ನಲಾಗುವುದು. ಭ್ರಮಂತೀ, ಅಂತರಾಲ, ಮಧ್ಯನಾಡೀ–ಇವು ಇದರ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳು. ಭಕ್ತರು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆ ಹಾಕಲು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗುವ ಈ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾ ಪಥ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಇದೆ. ಹೀಗೆ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಸುತ್ತ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ವಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಸಾಂಧಾರದೇಗುಲ ಎಂದು ಹೆಸರು; ಏಕಭಿತ್ತಿಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿತ ವಾಗಿದ್ದು, ಗರ್ಭಗೃಹದ ಸುತ್ತ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವಿಲ್ಲದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರಂಧಾರದೇಗುಲ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುವುದು. ಗರ್ಭಗೃಹ ಉಳಿದ ಎಲ್ಲ ಮಂಟಪಗಳಿಗಿಂತ ಸರಳ ರಚನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದಾದರೂ ಪದ್ಮದಳಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸುಂದರ ವಿತಾನ ಮತ್ತು ಸಾಲಂಕೃತ ದ್ವಾರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವ ದೇವರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸ್ತ್ರೀ ದೇವತೆಗಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಆಲಯವಿರುವುದುಂಟು (ದೇವೀ ಮಂದಿರ). ಈ ಮಂದಿರ ಮೂಲ ದೇವಾಲಯದ ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿರುವುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಅದರ ಮುಂದೆ ಒಂದು ಮಂಟಪ ಇರುವುದು.

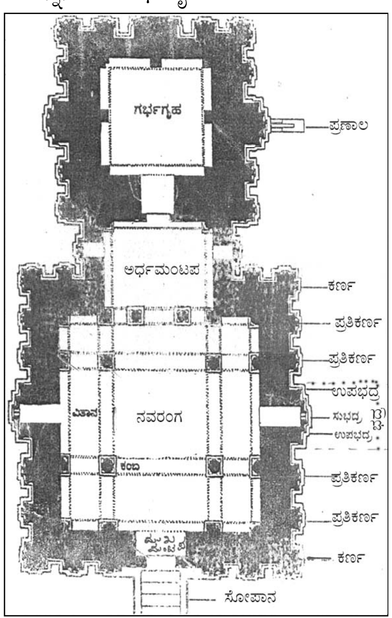

ಏಕಕೂಟ ದೇವಾಲಯದ ತಳವಿನ್ಯಾಸ

ಜಲಪ್ರಣಾಲ: ಗರ್ಭಗೃಹದ ವಿಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಅಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿದ ನೀರು ಹೊರಗೆ ಹೋಗಲು, ಅದರ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ರಂಧ್ರಯುಕ್ತ ಮಾರ್ಗ / ನಾಲ ಇರುವುದು. ಇದು ಗರ್ಭಗೃಹದ ಒಳಭಿತ್ತಿಯ ಕೆಳಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ, ನೆಲಮಟ್ಟದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ; ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ವಾರಿಮಾರ್ಗ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಅಂಬುಮಾರ್ಗ, ಸೋಮಸೂತ್ರ ಎಂದೂ ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ನಾಲ ದೇವಾಲಯದ ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ, ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರಬೇಕು; ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಇಡದಿರುವುದು ಸಂಪ್ರದಾಯ. ಈ ವಾರಿಮಾರ್ಗ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ (ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ) ಒಂದು ನಾಳದೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿಕೊಂಡು ಮುಂಚಾಚಿದ್ದಾಗ ಅದನ್ನು ಜಲಪ್ರಣಾಲ, ಪ್ರಣಾಲ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವುದು. ಪ್ರಣಾಲ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂದೆ ಚಾಚಿ ಬಾಗಿದ್ದಾಗ, ಅದರಿಂದ ಕೆಳಗೆ ನೀರು ಬೀಳುವ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಪದ್ಮದಳಗಳ ಅಲಂಕಾರವೂ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೊಗ್ಗಿನಂತಹ ಅಲಂಕಾರವೂ ಇರುವುದು. ಈ ಜಲಪ್ರಣಾಲವನ್ನು ಗೋವು, ಸಿಂಹ, ಗಜ, ವ್ಯಾಳ – ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮುಖದಂತೆಯೂ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಅಲಂಕರಣದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅವುಗಳನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಗೋಮುಖ ಪ್ರಣಾಲ, ಸಿಂಹ ವಕ್ತ್ರ ಪ್ರಣಾಲ ಮುಂತಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗುವುದು. ಅಭಿಷೇಕದ ನೀರನ್ನು ತುಳಿಯಬಾರದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಶಿವನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೆಡೆ, ಪ್ರಣಾಳದ ಕೆಳಗೆ ಈ ತೀರ್ಥವನ್ನು ಕುಡಿಯುತ್ತಿರುವ ಚಂಡನಾಥನ ಮೂರ್ತಿ ಇರುವುದು.

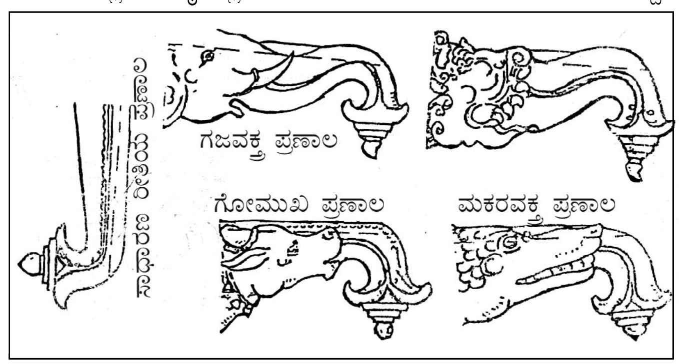

ಪ್ರಣಾಲಗಳು

ಅರ್ಧಮಂಟಪ: ಗರ್ಭಗೃಹದ ಅಂಗವಾಗಿ ಅದರ ಮುಂದೆ ಇರುವುದೇ ಅರ್ಧ ಮಂಟಪ. ದೇವರ ಪೂಜೆಗೆ ಬೇಕಾದ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು, ನೈವೇದ್ಯದ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಇಡಲು ಈ ಮಂಟಪವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುವುದು. ಉತ್ಸವದ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ಇಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಇದು ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕಿಂತ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿ ಅಥವಾ ಅದರಷ್ಟೇ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿರುವುದು. ಇದರ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಅಥವಾ ಸಮಸಂಖ್ಯೆಯ ಸ್ತಂಭಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಕಂಬ ಮತ್ತು ವಿತಾನಗಳು ಸುಂದರವಾಗಿ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ; ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ತೋರಣವೂ ಇರುವುದುಂಟು. ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿರುವ ದ್ವಿಕೂಟ, ತ್ರಿಕೂಟಾಚಲಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತೀ ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಅರ್ಧಮಂಟಪ (ಅಥವಾ ಅಂತರಾಲ) ಇರುವುದು.

ಅಂತರಾಲ: ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂದೆ, ಅರ್ಧಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿರುವ ಮಂಟಪವೇ–ಅಂತರಾಲ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಇದರ ಮುಂದೆ ಅರ್ಧಮಂಟಪವೂ ಇರುವುದು (ಈ ಎರಡರ ರಚನೆಯಲ್ಲೂ ಭಿನ್ನತೆ ಇದೆ). ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡದ ಸುಕನಾಸಿ ಇದರ ಮೇಲೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಸುಕನಾಸಿ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಇದೆ. ಮೂಲದೇವರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಅಂತರಾಲದಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಇದು ಚೌಕ ಅಥವಾ ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು, ಸುತ್ತ ಭಿತ್ತಿ ಇರುವುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಸ್ತಂಭಗಳು ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಅಂತರಾಳಕ್ಕೆ ದ್ವಾರವಿದ್ದಾಗ ಅದನ್ನು ಮುಚ್ಚಿದ ಅಂತರಾಳ ಎಂದೂ ದ್ವಾರವಿಲ್ಲದಿರುವುದನ್ನು ತೆರೆದ ಅಂತರಾಳ ಎಂದೂ ಹೇಳಲಾಗುವುದು.

ನವರಂಗ: ಅಂತರಾಳ ಅಥವಾ ಅರ್ಧಮಂಟಪದ ಮುಂದಿನ ಮಂಟಪವೇ ನವರಂಗ. ದೇವರಿಗಾಗಿ ಸಂಗೀತ ಮತ್ತು ನೃತ್ಯ ಸೇವೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಈ ಮಂಟಪವನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ನೃತ್ಯ ಮಂಟಪ, ಮಹಾಮಂಟಪ, ಗೂಢಮಂಟಪ, ರಂಗಮಂಟಪ, ಭೋಗಮಂಟಪ ಮುಂತಾದವು ಇದರ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳಾದರೂ ಅನೇಕ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ಬೇರೊಂದು ಮಂಟಪವನ್ನೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಸ್ತು ರಚನೆಯನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ನವರಂಗ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಮಂಟಪ. ಇದು ಚೌಕ ಅಥವಾ ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿರುವುದು, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿರುವುದು, ಸುತ್ತ ಭಿತ್ತಿಯು ಇರುವುದಲ್ಲದೆ, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ತೆರೆದ ಮಂಟಪವಾಗಿರುವುದು. ಈ ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯೆ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲೂ ದ್ವಾರಗಳಿದ್ದು, ಎರಡು-ಮೂರು ಕಡೆಗಳಿಂದ ಪ್ರವೇಶವಿರುವುದುಂಟು. ನವರಂಗದ ಒಳಗೆ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ವೇದಿಕೆ ಇರುವುದು; ವೇದಿಕೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ರಚನೆ ಇರುವುದುಂಟು; ವೇದಿಕೆಯ ನಾಲ್ಕೂ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ (ವೇದಿಕೆ ಇಲ್ಲದಾಗ, ಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ) ಪ್ರಧಾನವಾದ ನಾಲ್ಕು ಸ್ತಂಭಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ನಾಲ್ಕು ಸ್ತಂಭಗಳ ನೇರದಲ್ಲಿ ನವರಂಗದ ಸುತ್ತ (ಗೋಡೆಗೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಅಥವಾ ಬಿಡಿಯಾಗಿ) ಹನ್ನೆರಡು ಸ್ತಂಭಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಕಂಬಗಳಿಂದ ಒಟ್ಟು ಒಂಭತ್ತು ಅಂಕಣಗಳಾಗುವುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ನವರಂಗ ಎಂದು ಹೆಸರು. ನವರಂಗದ ಒಳಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕೋಷ್ಠಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಕೋಷ್ಠಗಳು ಹೊರಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕೋಷ್ಠಗಳಂತೇ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ಅದರಲ್ಲಿ ದೇವತಾ ಬಿಂಬಗಳೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳ ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತ ಕಕ್ಷಾಸನವೂ ಇರುವುದು. ದೇವಾಲಯದಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಹೆಚ್ಚು ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡಿರುವ ಮಂಟಪವೆಂದರೆ-ನವರಂಗವೇ. ಈ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡ ದ್ವಾರ, ವಿಶೇಷಾಲಂಕೃತ ಮಧ್ಯಸ್ತಂಭಗಳು, ವಿತಾನಾಲಂಕರಣವು ಇರುವುದು.

ಮುಖಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖಚತುಷ್ಕಿ: ನವರಂಗದ ಮುಂದಿನಮಂಟಪ ಅಥವಾ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದ ಮಂಟಪ. ಮುಖಮಂಟಪವನ್ನು ಅಗ್ರಮಂಟಪ ಎಂದೂ ಹೇಳಬಹುದು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಮುಖಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿರುತ್ತದೆ; ನಾಲ್ಕಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಸ್ತಂಭಗಳಿರುತ್ತವೆ; ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತೆರೆದ ಮಂಟಪದಂತಿರುವುದಾದರು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಸುತ್ತ ಭಿತ್ತಿ, ದ್ವಾರಗಳಿರುವುವು. ನವರಂಗದಂತೆಯೇ ಸಾಲಂಕೃತ ಸ್ತಂಭ, ವಿತಾನಗಳಿರುವುದುಂಟು. ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳಲು ಅನುವಾಗುವಂತೆ ಮುಖಮಂಟಪದ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಆಸನಗಳಿರುವುವು. ಇದರಲ್ಲಿ ರಾಜಸೇನ, ವೇದಿ, ಆಸನಪಟ್ಟ, ಮತ್ತವಾರಣ - ಎಂಬ ಅಂಗಗಳಿದ್ದು, ಇದನ್ನು ಕಕ್ಷಾಸನ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುವುದು. ಇದರ ಹೊರಮುಖದಲ್ಲಿ ಪುಷ್ಪಪಟ್ಟ, ರತ್ನಪಟ್ಟ, ಶಿಖರದ ಪ್ರತಿಕೃತಿ-ಮುಂತಾದ ಅಲಂಕರಣಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಮುಖಚತುಷ್ಕಿಯು ಮುಖಮಂಟಪದ ಬದಲಿಗೆ ನವರಂಗದ ಮುಂದೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದು ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು, ಒಂದು ಅಂಕಣದಷ್ಟು ಅಗಲವಿರುತ್ತದೆ; ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳು ಮಾತ್ರ ಇರುತ್ತವೆ; ಭಿತ್ತಿ ದ್ವಾರವಿಲ್ಲದೆ ತೆರೆದ ಮಂಟಪವಾಗಿರುತ್ತದೆ; ಸುತ್ತ ಕಕ್ಷಾಸನವೂ ಇರುವುದುಂಟು. ಈ ಚುತಷ್ಕಿಯು ನವರಂಗದ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಪಾರ್ಶ್ವಚತುಷ್ಕಿ ಎಂದು ಹೆಸರು. ನವರಂಗ, ಮುಖಮಂಟಪಗಳ ಛಾವಣಿಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಮಂಡಲ, ಪದ್ಮಛತ್ರ, ಘಂಟಸಂವರಣ ಮುಂತಾದ ರಚನೆಗಳಿರುವುದುಂಟು. ಕೆಲವೆಡೆ ಮಂಟಪಗಳ ಮೇಲೆ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ಕೈಪಿಡಿಗೋಡೆ (ಪ್ರಹಾರ) ಇರುವುದು. ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡದ ಮೊದಲ ತಲದ ಹಾರವೂ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವುದುಂಟು; ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಪ್ರಭಾವಳಿಯಂತಹ ರಚನೆ ಇದ್ದು, ಅದರಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುತ್ತವೆ.

ಇತರ ಮಂಟಪಗಳು: ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಎಲ್ಲ ಮಂಟಪಗಳೂ ಪ್ರಧಾನ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಕೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಮಂಟಪಗಳು ದೇವಾಲಯದಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿರುತ್ತವೆ; ಅಲ್ಲದೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತೆರೆದ ಮಂಟಪಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಅಲಂಕರಣವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಮಂಟಪ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಮಂಟಪವು ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಪಾದ, ಪ್ರಸ್ತರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ತ್ರಿವರ್ಗ ರಚನೆ ಎನಿಸುತ್ತವೆ; ಇವು ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಿತ ಕಾರ್ಯೋದ್ದೇಶಗಳಿಗಾಗಿ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು, ಉದ್ದೇಶಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ರಚನೆಯನ್ನೂ ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ; ಅಂತೇ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಡುತ್ತವೆ; ಶಿವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವನಿಗೆದುರಾಗಿ ನಂದಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿರುವ ಮಂಟಪವೇ ನಂದಿಮಂಟಪ, ದೇವಾಲಯದ ಇತರ ಮಂಟಪಗಳಂತೆಯೇ ಈ ಮಂಟಪವೂ ಸಾಲಂಕೃತಗೊಂಡಿರುವುದು (ಉದಾ: ಹಳೇಬೀಡಿನ ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ, ಇಕ್ಕೇರಿಯ ಅಘೋರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು). ದೇವರ ಕಲ್ಯಾಣೋತ್ಸವಕ್ಕೆಂದು ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಕಲ್ಯಾಣಮಂಟಪ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಈ ಮಂಟಪ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಿಶಾಲವಾಗಿರುವುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯೆ ವೇದಿಕೆ ಇದ್ದು, ಸುತ್ತ ಸಾಲುಕಂಬಗಳಿರುವುವು; ಕಂಬ ಮತ್ತು ವಿತಾನಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿರುವುವು (ಉದಾ: ಕೋಲಾರದ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ). ರಂಗಮಂಟಪ ದೇವರ ರಂಗಭೋಗಸೇವೆಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಮಂಟಪವಾದರೂ ಕಲೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸಾಮಾಜಿಕ ನೆಲೆಯನ್ನೂ ಪಡೆದಿರುವುದು. ಬಹುಪಾಲು ಅಭಿನಯ ಪ್ರಧಾನ ಸೇವೆಗಾಗಿ ರಚನೆಯಾದ ಮಂಟಪ ಇದನ್ನು ನೃತ್ತ ಮಂಟಪವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇದು ಮುಖಮಂಟಪದ ಅನಂತರ, ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯದಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಇರುವುದು. ಹೆಚ್ಚು ಜನ ಸೇರಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ವಿಶಾಲವಾಗಿರುವುದು. ಪ್ರೇಕ್ಷಕರಿಗಾಗಿ ಸುತ್ತ ಕಕ್ಷಾಸನವೂ ನೃತ್ಯಸೇವೆಗಾಗಿ ಮಧ್ಯೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವೇದಿಕೆಯೂ ಇರುವುದು. ಹೆಚ್ಚು ಜನ ಸೇರುವ ಸ್ಥಳವಾದ್ದರಿಂದ ಈ ಮಂಟಪ ಆಕರ್ಷಣೀಯವಾಗಿ ರಚಿತವಾಗಿರುತ್ತದೆ (ಉದಾ: ಅರಸೀಕೆರೆಯ ಶಿವಾಲಯ). ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಯಾಗ-ಹೋಮಕ್ಕಾಗಿ ಯಾಗಮಂಟಪ/ ಯಾಗಶಾಲೆ ದೇವರ ನೈವೇದ್ಯ ತಯಾರಿಕೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಗೆಂದು ಪಾಕಶಾಲೆ, ಉತ್ಸವ ವಾಹನಗಳನ್ನಿಡಲು ವಾಹನಮಂಟಪ, ದೇವರ ವಿರಾಮ/ಶಯನಕ್ಕೆಂದು ಶಯನ ಮಂಟಪ / ಪರ್ಯಂಕಮಂಟಪ, ದೇವರ ಅಭಿಷೇಕಕ್ಕೆಂದು ಸಪ್ಪಮಂಟಪ, ದೇವರ ಪರ್ವ, ಉತ್ಸವಗಳಿಗೆಂದು ಉತ್ಸವ ಮಂಟಪ ಇತ್ಯಾದಿ ಮಂಟಪಗಳಿರುವುವು.

ಮಂಟಪಗಳ ಅಲಂಕಾರಿಕ ಭಾಗಗಳು: ಈ ಎಲ್ಲ ಮಂಟಪಗಳಲ್ಲಿ (ಒಳಗಿನದೂ ಸೇರಿ) ಸ್ತಂಭ, ವಿತಾನ, ದ್ವಾರ ಮತ್ತು ತೋರಣಗಳು ಇರುವುವಲ್ಲದೆ, ಮುಂದೆ ಸೋಪಾನ ರಚನೆಯೂ ಇರುವುದು. ಇವು ದೇವಾಲಯದ ಆವಶ್ಯಕ ಅಂಗಗಳಾದರೂ ನಿರ್ಮಾಪಕರ ಆಶಯ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಿಯ ಕೈಚಳಕಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡಿದ್ದು, ದೇವಾಲಯದ ಗಮನಾರ್ಹ ಭಾಗಗಳೆನಿಸುತ್ತವೆ.

ಸ್ತಂಭ: ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅದರ ಭದ್ರತೆಗೆ ಸ್ತಂಭಗಳೇ ಆಧಾರ. ಹೀಗಾಗಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಅವಶ್ಯವಾದ ಹಾಗೂ ಆಲಂಕಾರಿಕವಾದ ಭಾಗವೆಂದರೆ ಸ್ತಂಭವೇ. ತಲಿಪ, ಜಂಘಾ, ಚರಣ, ಸ್ಥಾಣು, ಸ್ಥೂಣ, ಪಾದ, ಆಂಘ್ರಿಕ-ಇವು ಸ್ತಂಭದ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳು. ಸ್ತಂಭದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಅಂಗಗಳಿದ್ದು, ತಿಳುವಳಿಕೆಯ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಆಸನ-ಪಾದ, ದಂಡ, ದಂಡಾಗ್ರ, ಗ್ರೀವ, ಶಿರ ಎಂದು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು.

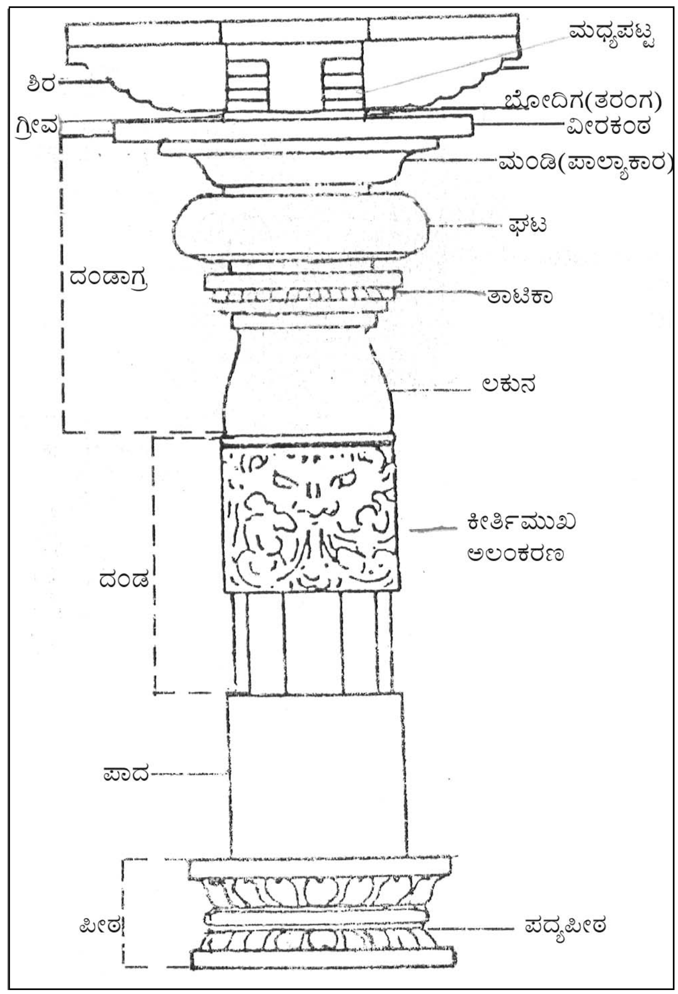

ಸ್ತಂಭ ಮತ್ತು ಅದರ ಭಾಗಗಳು

ಕಂಬದ ಮೊದಲ ಅಂಗವಾದ ಪೀಠವು ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿರುವುದು. ಪೀಠವು ಪದ್ಮದಳಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿದ್ದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಪದ್ಮಪೀಠ/ಪದ್ಮಾಸನ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಇದರ ಮೇಲಿನ ಭಾಗವಾದ ಪಾದ/ಓಮ ಕೂಡಾ ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿ, ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಂತಿರುವುದು. ಇದರ ಮೇಲೆ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನೂ ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಈ ಪಾದದ ಬದಲಿಗೆ ಗಜ, ವ್ಯಾಲ, ಸಿಂಹ ಇತ್ಯಾದಿ

ಪ್ರಾಣಿರೂಪಗಳಿದ್ದು, ಅವು ಕಂಬಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಸಾಶ್ರಯಸ್ತಂಭಗಳು ಎನ್ನಲಾಗುವುದು. ಇಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿರುವ ಪ್ರಾಣಿರೂಪದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅವುಗಳನ್ನು ಸಿಂಹಪಾದ ಸ್ತಂಭ, ವ್ಯಾಲಪಾದ ಸ್ತಂಭ ಮುಂತಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗುವುದು. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಸ್ತಂಭಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಪಾದದ ಮೇಲೆ ಲಂಬವಾಗಿರುವ ಕಾಂಡದಂತಹ ಭಾಗವೇ ದಂಡ. ಈ ಭಾಗ ನಾಲ್ಕು ಮುಖ, ಎಂಟು ಮುಖ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಆಕಾರದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಕಂಬವನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಮುಖವಿದ್ದರೆ ಬ್ರಹ್ಮಕಾಂತ, ಎಂಟು ಮುಖವಿದ್ದರೆ ವಿಷ್ಣುಕಾಂತ, ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದರೆ ರುದ್ರಕಾಂತ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗುವುದು. ಈ ದಂಡ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದರ್ಪಣ, ಪದ್ಮಬಂಧ, ಮಾಲಾಸ್ಥಾನ, ಘಟಪಲ್ಲವ ಕೀರ್ತಿಮುಖಗಳ ಅಲಂಕರಣವಿರುವುದು (ಉದಾ: ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು). ದಂಡದ ಅನಂತರದಲ್ಲಿರುವ ದಂಡಾಗ್ರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಲಶುನ, ತಾಟಿಕಾ, ಘಟ, ಮಂಡಿ, ಫಲಕ – ಈ ಅಂಗಗಳಿರುವುವು. ಮಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಹೀರಕ, ವೃತ್ತನೇತ್ರಗಳೆಂಬ ಪಟ್ಟಿಗಳಿವೆ. ಅಂತೇ ಪಾಲ್ಯಾಕಾರ್ಯ ನಾಗವಕ್ತ್ರ, ಪದ್ಮದಳ ಎಂದು ಮೂರು ವಿಧಗಳಿವೆ. ಫಲಕದ ಮೇಲೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಮದನಿಕಾ ವಿಗ್ರಹಗಳಿರುವುವು. ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ದಂಡ ಮತ್ತು ದಂಡಾಗ್ರ ಭಾಗಗಳು ಒಂದೇ ಆಕಾರದಲ್ಲಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಆಕಾರದಲ್ಲಿರಬಹುದು; ವಿಭಿನ್ನ ರೂಪವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಮಿಶ್ರಕ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಅಂದರೆ, ದಂಡ ಭಾಗ ಎಂಟು ಮುಖದಲ್ಲಿದ್ದು, ದಂಡಾಗ್ರ ಭಾಗ ಬೇರೆ ಆಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ವಿಷ್ಣುಕಾಂತ ಮಿಶ್ರಕಸ್ತಂಭ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಕಂಬದ ಎಲ್ಲ ಭಾಗಗಳೂ ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಅದು ಪೂರ್ಣರುದ್ರ ಕಾಂತಸ್ತಂಭ ಎನಿಸುವುದು. ಫಲಕದ ಮೇಲೆ ಇರುವ ಗ್ರೀವದಂತಹ ಭಾಗಕ್ಕೆ ವೀರಕಂತ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಮೇಲೆ ಬೋದಿಗೆಯನ್ನು ರಚಿಸಲು ಇದು ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿರುವುದು. ಪೋತಿಕಾ ಅಥವಾ ಬೋದಿಗೆ ಅಗಲವಾಗಿದ್ದು, ಕಂಬದಿಂದ ಹೊರಕ್ಕೆ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿರುವುದು. ಬೋದಿಗೆ ಸ್ತಂಭದ ಎರಡು ಮುಖಗಳಲ್ಲಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ನಾಲ್ಕು ಮುಖಗಳಲ್ಲಿರಬಹುದು. ಬೋದಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ತರಂಗಬೋದಿಗೆ, ಪತ್ರಬೋದಿಗೆ, ಚಿತ್ರಬೋದಿಗೆ ಮತ್ತು ಪುಷ್ಪಬೋದಿಗೆಗಳೆಂಬ ವಿಧಗಳಿವೆ. ಪತ್ರಗಳಂತೆ ಬಿಡಿಸಿರುವುದು ಪತ್ರಪೋತಿಕಾ ಎನಿಸಿದರೆ, ಬೋದಿಗೆಯ ಅಂಚುಗಳಲ್ಲಿ ಅಲೆಗಳಂತೆ ಬಿಡಿಸಿರುವುದು ತರಂಗಪೋತಿಕಾ ಎನಿಸುವುದು; ಅಂತೇ ವ್ಯಾಲ, ಅಪ್ಸರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡಿರುವುದು–ಚಿತ್ರ ಪೋತಿಕಾ. ಕಂಬದಿಂದ ಎರಡೂ ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಹೊರಬಾಗಿರುವ ಬೋದಿಗೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಕಮಲದಳಗಳಂತೆ ಇದ್ದು, ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಮೊಗ್ಗಿನ ಅಲಂಕರಣವಿರುವುದು. ಇಂತಹ ಬೋದಿಗೆಗೆ ಪುಷ್ಪಪೋತಿಕಾ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಸುರುಳಿ ಬೋದಿಗೆ, ಸೀಳು ಬೋದಿಗೆಗಳೆಂಬ ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನೂ ಗುರುತಿಸುವುದುಂಟು. ಒಂದು ಕಂಬದೊಂದಿಗೆ ಇನ್ನೊಂದು ಕಂಬವನ್ನು ಸೇರಿಸುವ ತೊಲೆಯನ್ನು ತುಲಾ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಮಂಟಪದ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟನ್ನು ಅಂಕಣಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸುತ್ತದೆ.

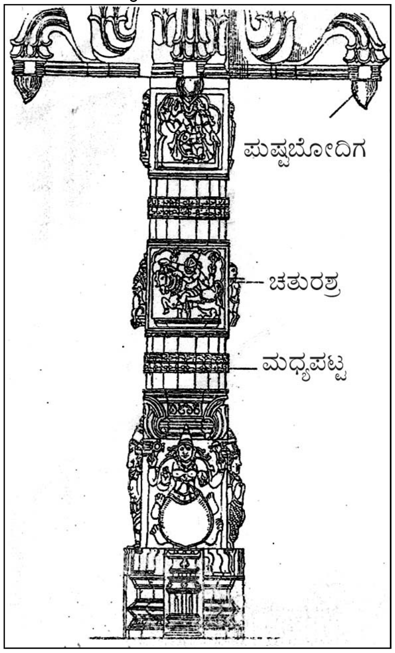

ಖಂಡ ಸ್ತಂಭ

ಸ್ತಂಭದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ವಿವಿಧ ಅಂಗಭಾಗಗಳಿರುವುದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ಬೇರೆಬೇರೆ ಪ್ರಕಾರದ ಸ್ತಂಭಗಳೂ ಇವೆ. ರಚನಾ ವಿನ್ಯಾಸದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಕಂಬಗಳನ್ನು ರುಚಕ, ಪಾಲಿಕಾ, ಕೋಷ್ಠಸ್ತಂಭ, ಶ್ರೀಕಾರ, ಚಿತ್ರಖಂಡ, ಪದ್ಮಕಾಂತ, ಸಂಯೋಗಸ್ತಂಭ ಮುಂತಾದ ವಿವಿಧ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ರುಚಕಸ್ತಂಭದಲ್ಲಿ ದಂಡ ಮತ್ತು ಬೋದಿಗೆಗಳು ಮಾತ್ರವೇ ಇರುವುವು; ದಂಡ ನಾಲ್ಕು ಮುಖದಲ್ಲಿರುವುದು; ಇದರ ಮೇಲೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮಾಲಾಸ್ಥಾನದ ಅಲಂಕರಣವಿರುವುದು (ಉದಾ: ಐಹೊಳೆಯ ಲಾಡ್‌ಖಾನ್ ದೇವಾಲಯ). ಪಾಲಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ಪಾಲಿಕಾಸ್ತಂಭ ಎಂದು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು. ಪಾಲಿ ಎಂದರೆ ಕತ್ತಿಯ ಅಲಗಿನಂತೆ ಹರಿತವಾದ ಅಂಚು ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಅಂದರೆ ಸ್ತಂಭದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೇಲಿನಿಂದ ಕೆಳಕ್ಕೆ ಕತ್ತಿಯ ಅಲಗಿನಂತೆ ಚೂಪಾದ ಏಣುಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಇದ್ದರೆ ಅದು ಪಾಲಿಕಾಸ್ತಂಭ ಎನಿಸುವುದು (ಉದಾ: ಬಾದಾಮಿಯ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯ). ಇನ್ನೊಂದು ಸ್ತಂಭ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭದ ಮೇಲೆ ಶಾಲಾ, ನಾಸಿಕೋಷ್ಠ ಮುಂತಾದ ಅಲಂಕರಣವಿರುವುದು. ಜೊತೆಗೆ ಇವುಗಳ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕ ಸಣ್ಣ ಸ್ತಂಭಗಳೂ (ಕ್ಷುದ್ರಪಾದ) ಮೇಲೆ ಪ್ರಸ್ತರವೂ ಇರುವುದು. ಇವು ಕಂಬದ ಸುತ್ತಲೂ ಇದ್ದು, ಹಂತ ಹಂತವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದಿರುವುದು. ಈ ಮೂಲ ಕಂಬದಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭದ ಎಲ್ಲ ಅಂಗಗಳೂ ಇರುವುವು. ಇಂತಹ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ಕೋಷ್ಠಸ್ತಂಭ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ (ಉದಾ: ಗದಗಿನ ಸರಸ್ವತೀ ದೇವಾಲಯ). ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ಕಂಬಗಳಿರುತ್ತವೆ; ಅಲ್ಲದೆ ತಿರುಗಣೆ ಯಂತ್ರದಿಂದ ತಿರುಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಘಂಟೆಯಾಕಾರದ ಸ್ತಂಭಗಳೂ ಇದ್ದು, ಇವುಗಳನ್ನು ಶ್ರೀಕಾರಸ್ತಂಭಗಳು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಚಿತ್ರಖಂಡ ಸ್ತಂಭ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭ ಚೌಕೋನವಾಗಿರುವುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯೆ ಮಧ್ಯೆ ಚೌರಸ ಫಲಕವೂ (ಚತುರಶ್ರ) ಅವುಗಳ ನಡುವೆ ನಾಲ್ಕು, ಎಂಟು ಅಥವಾ ಹದಿನಾರು ಮುಖದ ಲಂಬಭಾಗವಿರುವುದು (ಮಧ್ಯಪಟ್ಟ). ಇವು ಸ್ತಂಭದ ತುದಿಯವರೆಗೂ ಹೀಗೇ ಇದ್ದು, ದಂಡಾಗ್ರ ಭಾಗವಿರದೆ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬೋದಿಗೆ ಇರುವುದು. ಇದೇ ಚತುರಶ್ರದ ಇಂದುಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವುವು. ರೀತಿಯಾಗಿರುವ ಸ್ತಂಭದಲ್ಲಿ ಚತುರಶ್ರ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಪಟ್ಟಗಳ ತುದಿಗಳು ತಾವರೆಯ ಹೂ, ಮೊಗ್ಗುಗಳಂತೆ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡಿದ್ದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಪದ್ಮಕಾಂತಸ್ತಂಭ ಎಂದು ಹೆಸರು (ಉದಾ: ಹಂಪೆಯ ಹಜಾರರಾಮ ದೇವಾಲಯದ ಕಲ್ಯಾಣಮಂಟಪದ ಸ್ತಂಭ). ಪದ್ಮಕಾಂತ ದಂತಹುದೇ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ಪೀಠವಿಲ್ಲದೆ ರಚಿಸಿದಾಗ ಅದು ಚಿತ್ರಸ್ಕಂಭಸ್ತಂಭ ಎನಿಸುವುದು. ಸಂಯೋಗಸ್ತಂಭ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಧಾನಸ್ತಂಭದೊಂದಿಗೆ ಸುತ್ತ ಅಥವಾ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಇತರ ಸಣ್ಣ ಸ್ತಂಭಗಳಿರುತ್ತವೆ (ಉಪಪಾದ). ಪಾದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿರೂಪಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ದಂಡಾಗ್ರ ಭಾಗವಿರದೆ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬೋದಿಗೆ ಇರುವುದು. ಒಂದು ಸ್ತಂಭ ಸಮೂಹದಂತೆ ಕಾಣುವ ಇಂತಹ ಸ್ತಂಭಕ್ಕೆ ಸಂಯೋಗಸ್ತಂಭ ಎಂದು ಹೆಸರು (ಉದಾ: ಹಂಪೆಯ ವಿಠಲ ದೇವಾಲಯದ ಕಲ್ಯಾಣಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳು) ಉಪಪಾದಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ 4 ಕಂಬಗಳಿದ್ದರೆ ಅದನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮಕಾಂತ ಸಂಯೋಗ ಸ್ತಂಭ ಮುಂತಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗುವುದು. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಏವಂಕಾಂತ ಎಂಬ ವಿಧವೂ ಇದೆ.

ವಿತಾನ: ಮಂಟಪದ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟನ್ನು ವಿತಾನವೆಂದೂ ಅದರಲ್ಲಿನ ಅಲಂಕರಣವನ್ನು ವಿತಾನಾಲಂಕರಣವೆಂದೂ ಹೇಳಬಹುದು. ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಕಂಬದಿಂದ ಕಂಬಕ್ಕೆ ಮೇಲೆ ಚಾಚಿರುವ ತುಲಾವು ವಿತಾನದ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಎಲ್ಲ ಮಂಟಪಗಳ ವಿತಾನವನ್ನು ವಿವಿಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ವಿತಾನದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವ ಮೂಲ ದೇವರ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಅಥವಾ ಮೂಲದೇವರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಇತರ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುವುದುಂಟು. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿರುವ ವಿತಾನ ಪ್ರಕಾರವೆಂದರೆ ಸಮತಲ ವಿತಾನ. ಹೆಸರೇ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಈ ರೀತಿಯ ವಿತಾನದಲ್ಲಿ ಭಾವಣಿ ಏಕಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡಿರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಅಷ್ಟಮುಖ/ ವರ್ತುಲಾಂಕಾರದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲೆ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರು, ಪದ್ಮಮಂಡಲ–ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಅಲಂಕರಣಗಳೂ–ಇರುವುವು. ಪದ್ಮದಳಗಳನ್ನು ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿದಂತೆ ಬಿಡಿಸಿರುವ ವಿತಾನಕ್ಕೆ ಪದ್ಮಮಂಡಲ ಎಂದೂ ಪದ್ಮಮಂಡಲದ ಮಧ್ಯೆ ಇಳಿಬಿದ್ದಂತಿರುವ ಕಮಲದ ಮೊಗ್ಗಿಗೆ ಪದ್ಮಶಿಲಾ ಎಂದೂ ಹೆಸರು. ಮತ್ಸ್ಯಚಕ್ರಮತ್ತುಸ್ವಸ್ತಿಕಾಲಂಕೃತ ವಿತಾನಗಳು ಐಹೊಳೆ ಮತ್ತು ಬಾದಾಮಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿವೆ. ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ವಿತಾನ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ವಿತಾನಲಂಕರಣದಲ್ಲಿ ಕ್ಷಿಪ್ತ, ಉತ್‌ಕ್ಷಿಪ್ತ, ಕ್ಷಿಪ್ತೋತ್ಕ್ಷಿಪ್ತ –ಎಂದು ಅನೇಕ ವಿಧಗಳಿದ್ದು, ಇವೂ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

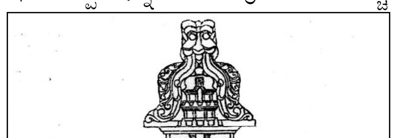
ಕುಂಭ ಲತಾ

ದ್ವಾರ: ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹ, ನವರಂಗ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ದ್ವಾರಯುಕ್ತವಾಗಿರುವುವು. ಬಾಗಿಲಿನ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ದ್ವಾರಬಂಧ ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಸೂಕ್ತ. ದ್ವಾರದಲ್ಲಿ ಲಲಾಟ, ಉತ್ತರಾಂಗ, ಪೇದ್ಯಾ, ಉದುಂಬರ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರಶಿಲಾ ಮುಂತಾದ ಅಂಗಗಳಿರುತ್ತವೆ. ದ್ವಾರಬಂಧದಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡಡ್ಡಲಾಗಿರುವ ಪಟ್ಟಿಕೆಗೆ ಲಲಾಟ ಎಂದು ಹೆಸರು, ಮಸೂರಕ, ಪತಂಗ ಎಂದೂ ಹೇಳಬಹುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂಚಾಚಿದ ಚೌಕ ಅಥವಾ ಆಯತಾಕಾರದ ಫಲಕವಿರುವುದು. ಇದಕ್ಕೆ ಲಲಾಟಫಲಕ ಎಂದು ಹೆಸರು; ಮಂಗಳಫಲಕ ಎಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಫಲಕದ ಮೇಲೆ ಮೂಲದೇವರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ

ಶಿಲ್ಪ (ಲಲಾಟಬಿಂಬ) ವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅಂದರೆ ಶಿವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಲಿಂಗವನ್ನೂ ವೈಷ್ಣವದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಗರುಡನನ್ನೂ ಜೈನಬಸದಿಗಳಲ್ಲಿ ಜಿನನನ್ನೂ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ದ್ವಾರಬಂಧದ ಮೇಲಿನ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಂಗ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಈ ಉತ್ತರಾಂಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತರದ ಅಂಗಗಳು ಇರುವುವು; ಅದರ ಕೆಳಗೆ ಶಾಲಾ–ಕೂಟಗಳ ಹಾರವೂ ಇರುವುದುಂಟು; ಈ ಅಂಗದ ಮೇಲೆ ತೋರಣಗಳನ್ನೂ (ದ್ವಾರತೋರಣ ಎನ್ನುವುದು ಸೂಕ್ತ) ಅಷ್ಟಮಂಗಲ

ಸಾವಿರಕಂಬದ ದೇವಾಲಯದ ತೋರಣ, ವಾರಂಗಲ್

ಗಳನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ದ್ವಾರಬಂಧದಲ್ಲಿ ಉಭಯ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸಾಲಂಕೃತ ಲಂಬಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ದ್ವಾರಶಾಖಾ ಎಂದು ಹೆಸರು. ದ್ವಾರಬಂಧದಲ್ಲಿ ಒಂದರಿಂದ ಒಂಬತ್ತು ಶಾಖೆಗಳವರೆಗೂ ಇರುವುದುಂಟು (ಉದಾ: ಲಕ್ಕುಂಡಿಯ ಕಾಶಿವಿಶ್ವೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ). ಈ ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿನ ಅಲಂಕರಣದ ಮೇರೆಗೆ ಅವುಗಳನ್ನು ವಲ್ಲಿಶಾಖಾ, ಪುಷ್ಪಶಾಖಾ, ರೂಪಶಾಖಾ, ಸ್ತಂಭಶಾಖಾ ಮುಂತಾಗಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಒಳಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ, ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಶಾಖೆಯು ಅಂತರ್ಶಾಖಾ ಎನಿಸಿದರೆ, ಹೊರ ಅಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿರುವುದು ಬಹಿರ್ಶಾಖಾ ಎನಿಸುವುದು. ಈ ದ್ವಾರಶಾಖೆಗಳ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಅಗಲವಾದ ಫಲಕದಂತಿರುವ ಅಂಗಕ್ಕೆ ಪೇದ್ಯಾ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಈ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕರು, ಶಂಖನಿಧಿ–ಪದ್ಮನಿಧಿ, ಕಲಶ, ಗಂಗೆ, ಯಮುನೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುವುದು; ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ದ್ವಾರಶಾಖೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ಒಂದೊಂದು ಶಾಖೆಯ ಕೆಳಗೆ ಒಂದೊಂದು ಶಿಲ್ಪವಿರುವುದು (ಉದಾ: ಬಾಗಳಿಯ ಕಲ್ಲೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ). ಯಾವುದೇ ಶಿಲ್ಪ/ ಅಲಂಕರಣವಿಲ್ಲದ ಪೇದ್ಯಾಭಾಗ ಪೇದ್ಯಾಪಿಂಡ ಎನಿಸುವುದು. ದ್ವಾರದ ಹೊಸ್ತಿಲಿಗೆ ಉದುಂಬರ ದೇಹಲೀ, ದ್ವಾರಪಿಂಡೀ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ; ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪದ್ಮಾಲಂಕಾರ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ಹೊಸ್ತಿಲಿನಿಂದ ಮುಂದೆ, ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಎದ್ದುಕಾಣುವಂತೆ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕಾರದ ರಚನೆ ಇರುವುದು; ಇದನ್ನು ಚಂದ್ರಶಿಲಾ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವುದು (ಉದಾ: ಡಂಬಳದ ದೊಡ್ಡಬಸಪ್ಪ ದೇವಾಲಯ). ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತರಾಳ ದ್ವಾರದ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳೂ ಇರುತ್ತವೆ (ದ್ವಾರಜಾಲಕ).

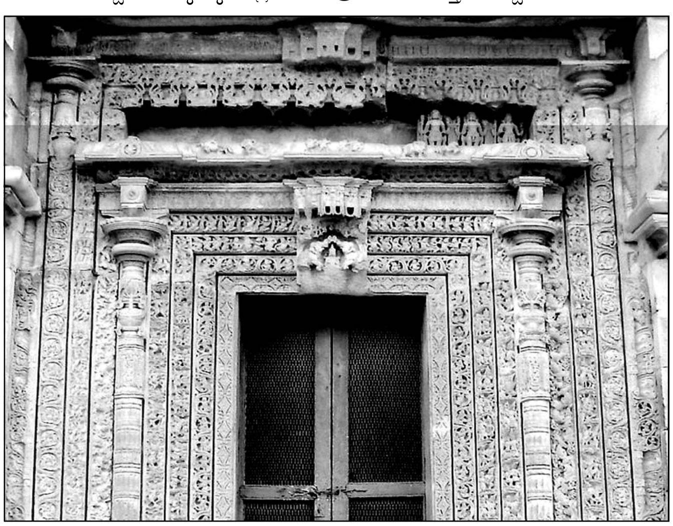

ದ್ವಾರಬಂಧ, ಕಾಶಿ ವಿಶ್ವೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಲಕ್ಕುಂಡಿ

ತೋರಣ: ಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲೆ ಕಮಾನಿನ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿರುವ ರಚನೆಯನ್ನು ತೋರಣ ಎನ್ನಬಹುದು. ಅರ್ಧಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಈ ತೋರಣಗಳಿರುವುದುಂಟು; ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ತಂಭತೋರಣ ಎಂದು ಹೆಸರು; ಅಂತೆಯೇ, ತೋರಣಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಾಗಿರುವ ಸ್ತಂಭಗಳಿಗೆ ತೋರಣಾಂಘ್ರಿ ಅಥವಾ ತೋರಣಸ್ತಂಭ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲೆ ಬೋದಿಗೆಯ ಬದಲಿಗೆ ಈ ತೋರಣಗಳಿರುವುವು. ತೋರಣದಲ್ಲಿ ಮಕರ ತೋರಣ, ಪತ್ರತೋರಣ, ಚಿತ್ರತೋರಣ ಮುಂತಾದ ವಿಧಗಳಿವೆ. ಮಕರಗಳ ಬಾಯಿಂದ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿದಂತಹ ತೋರಣಕ್ಕೆ ಮಕರತೋರಣ ಎಂದೂ ವ್ಯಾಲ, ಸಿಂಹ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ ಮಿಶ್ರಾಲಂಕಾರವಿದ್ದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಚಿತ್ರತೋರಣವೆಂದೂ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಎಲೆ, ಬಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಪತ್ರತೋರಣ ಎಂದೂ ಹೆಸರು (ಉದಾ: ಕುಕ್ಕನೂರಿನ ನವಲಿಂಗ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭತೋರಣವಿದೆ).

ಸೋಪಾನ: ದೇವಾಲಯದ ನೆಲಮಟ್ಟವನ್ನು ತಲುಪಲೆಂದಿರುವ ಮೆಟ್ಟಿಲನ್ನು ಸೋಪಾನ ಎನ್ನಬಹುದು; ಅಂತೇ ಸಾಲು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿದ್ದಲ್ಲಿ, ಸೋಪಾನ ಪಙ್ತಿ, ಸೋಪಾನ ಮಾರ್ಗ ಅಥವಾ ಸೋಪಾನ ಮಾಲಾ ಎನಿಸುವುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯ ಮೆಟ್ಟಿಲಿಗೆ ಅಶ್ವಪಾದ ಎಂದೂ ಕೊನೆಯ ಮೆಟ್ಟಿಲಿನ ಮೇಲಿರುವ ಹಂತಕ್ಕೆ (ನೆಲ) ಫಲಕ ಎಂದೂ ಹೆಸರು. ಸೋಪಾನಗಳ ರಚನಾ ರೀತಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅವುಗಳನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ: ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಅಗಲ ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತಾ ಕಿರಿದಾಗುವಂತಿದ್ದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ಶಂಖಮಂಡಲ ಸೋಪಾನ ಎಂದು ಹೆಸರು; ಅಂತೆಯೇ ಬಳ್ಳಿಯಂತೆ ಸುತ್ತುವರಿದಂತಿರುವ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿಗೆ ವಲ್ಲೀಮಂಡಲ ಸೋಪಾನ ಎಂದು ಹೆಸರು. ದ್ವಾರದ ಮೂರೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಸೋಪಾನವಿದ್ದರೆ ಅದು ತ್ರಿಖಂಡಾಕಾರ ಸೋಪಾನ ಎನಿಸುವುದು. ಮೇಲೆ ಹತ್ತಿ ಹೋಗಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಟಕಟೆ ಇರುವುದು. ಇದಕ್ಕೆ ಹಸ್ತಿಹಸ್ತ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಇದು ಆನೆಯ ಸೊಂಡಿಲಿನಂತೆ ಚಾಚಿರುವುದು.

ವಿತಾನ, ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ, ಸೋಮನಾಥಪುರ

ಇದರ ಕೆಳಗೆ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಫಲಕದಂತಿರುವ ಅಂಗವನ್ನು ಪಕ್ಷಶಿಲಾ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವುದು (ಉದಾ: ಬನ್ನೇರುಘಟ್ಟದ ಚಂಪಕಧಾಮ ದೇವಾಲಯ). ಹೀಗೆ ಸೋಪಾನಗಳು ಮಂಟಪದೊಂದಿಗಿರುವ ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಗ–ಭಾಗಗಳೂ ದೇವಾಲಯದ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತವೆನ್ನಬಹುದು.

ಹೊರ ಆವರಣದ ರಚನೆಗಳು: ದೇವಾಲಯದ ತಿರ್ಯಙ್ಮುಖ ಕ್ರಮದ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಮಂಟಪಗಳ ಅನಂತರದ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಕಾರದೊಳಗಿನ ರಚನೆಗಳು ಈ ಹೊರ ಆವರಣಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಬಲಿಪೀಠ, ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ, ಪುಷ್ಕರಿಣಿ, ಪರಿವಾರಾಲಯ, ಪ್ರಾಕಾರ – ದ್ವಾರಮಂಟಪಗಳು – ಇಂತಹ ರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ದೇವರಿಗೆ ನೈವೇದ್ಯವಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು (ಬಲಿಹರಣ) ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಇಡಲೆಂದು ಮಾಡಿರುವ ಪೀಠವೇ ಬಲಿಪೀಠ ಅಥವಾ ಬಲಿವಿಷ್ಟರ. ಜೈನಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಬಸದಿಕಲ್ಲು ಎಂದು ಹೆಸರು. ದೇವರಿಗೆ ಎದುರಾಗಿ ಗರ್ಭಗೃಹ (ಅಥವಾ ಕೊನೆಯ ಮಂಟಪ) ಮತ್ತು ಅದರ ಮುಂದಿನ ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ – ಇವುಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಬಲಿಪೀಠ ಇರುವುದು. ಬಲಿಹರಣವನ್ನು ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರಿಗೆ ನೀಡಲೆಂದು ಹೆಚ್ಚಿನ ಬಲಿಪೀಠಗಳೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂದೆ ಇರುವುದು ಪ್ರಧಾನ ಬಲಿಪೀಠ ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಬಲಿಪೀಠಗಳಿವೆ (ಉದಾ: ಹಲಸೂರಿನ (ಬೆಂಗಳೂರು) ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ).

ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ: ಧ್ವಜವನ್ನು ಕಟ್ಟಲೆಂದು ನೆಟ್ಟಿರುವ ಕಂಬವೇ ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ. ಬಲಿಪೀಠದಿಂದ ಮುಂದೆ ಅಥವಾ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಬಲಿಪೀಠದ ನಡುವೆ ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ ಇರುವುದು. ಚೌಕ, ವೃತ್ತ ಅಥವಾ ಆಯತಾಕಾರದ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಸ್ತಂಭವಿರುವುದು. ಇದರ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹದೆಡೆಗೆ ಮುಖಮಾಡಿರುವ ಮೂರು ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಬಾವುಟವನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಇವು ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಬಾವುಟ ಅಥವಾ ಧ್ವಜಕ್ಕೆ ಮಸೂರಕ ಎಂದು

ಹೆಸರು. ವಿಶೇಷ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಧ್ವಜವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗುವುದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಧ್ವಜವಿರುವ ಸ್ತಂಭಕ್ಕೆ ಸಪತಾಕ ಎಂದೂ ಧ್ವಜವಿಲ್ಲದ ಸ್ತಂಭಕ್ಕೆ ನಿಷ್ಪತಾಕ ಎಂದೂ ಹೆಸರು. ಶೈವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸ್ತಂಭದ ಪೀಠದಲ್ಲಿ ನಂದಿ, ಲಿಂಗ ಮುಂತಾದ ಶೈವ ಸಂಬಂಧೀ ಲಾಂಛನಗಳಿರುವುವು; ಅದೇ ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಶಂಖ, ಚಕ್ರ, ಗರುಡಶಿಲ್ಪ ಮುಂತಾದ ವೈಷ್ಣವ ಲಾಂಛನಗಳಿರುವುವು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಇದೇ ರೀತಿಯಾದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಗರುಡಸ್ತಂಭವಿರುವುದು. ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ದೀಪಸ್ತಂಭವೂ ಇರುವುದು. ವಿಶೇಷ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ದೀಪ ಹಚ್ಚಲು ದೀಪಸ್ತಂಭವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುವುದು. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಎಲ್ಲ ಸ್ತಂಭಗಳೂ ಒಂದೇ ಆಗಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಬಸದಿಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿರುವ ಇಂತಹ ಸ್ತಂಭಗಳೆಂದರೆ–ಮಾನಸ್ತಂಭ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮಸ್ತಂಭಗಳು (ಬ್ರಹ್ಮದೇವರ ಕಂಬ). ಮಾನಸ್ತಂಭ ಎತ್ತರವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲಿರುತ್ತದೆ. ಸ್ತಂಭದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪುಟ್ಟ ದೇವಾಲಯದಂತೆ ಕಾಣುವ ಮಂಟಪವಿದ್ದು,ಅದರ ಮೇಲೆ ಕಲಶವೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಮಂಟಪದ ಸುತ್ತ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ತೀರ್ಥಂಕರರ ಬಿಂಬವಿರುತ್ತದೆ. ಅದೇ ಬ್ರಹ್ಮಸ್ತಂಭ ಅಥವಾ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರ ಕಂಬದಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದಂತೆ ತೀರ್ಥಂಕರರ ಬದಲಿಗೆ,

ಶಾಸನಸಹಿತ ಗರುಡಧ್ವಜ ಸ್ಥಂಭ

ಸ್ತಂಭದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಫಲಕದ ಮೇಲೆ ಬ್ರಹ್ಮಯಕ್ಷನ ಬಿಂಬವಿರುತ್ತದೆ (ಉದಾ: ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಮೇಲಿನ ಸ್ತಂಭಗಳು).

ಪರಿವಾರಾಲಯಗಳು: ಮೂಲ ದೇವರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆ ಅಥವಾ ಆವರಣ ದೇವತೆಗಳಿಗಾಗಿ ಇರುವ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಗುಡಿಗಳು. ಇವುಗಳು ಪ್ರಾಕಾರದೊಳಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿದ್ದು ನಿಶ್ಚಿತ ಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಇವು ಎಂಟು, ಹದಿನಾರು ಅಥವಾ ಮೂವತ್ತೆರಡು ಇರುತ್ತವೆ. ಈ ಪರಿವಾರಾಲಯಗಳ ಮೇಲೆ ಶಾಲಾಶಿಖರ ಇರುವುದುಂಟು. ಇವೆಲ್ಲವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಪೂಜಾವಿಧಿಗಳಿಗಾಗಿ ಪುಷ್ಕರಿಣಿ, ಉಪವನ, ಮಠ–ಛತ್ರಗಳು ಇದ್ದು ದೇವಾಲಯದ ವೈಶಾಲ್ಯತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಪ್ರಾಕಾರ–ಗೋಪುರ: ಆಲಯದ ರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಶೋಭೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತ ಗೋಡೆಯಿರುವುದಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಕಾರ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಸಾಲ, ನಿಹಾರ, ಕೋಶ, ಆವರಣ– ಇವು ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳು. ಪ್ರಾಕಾರ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಎಲ್ಲ ವಾಸ್ತುರಚನೆ ಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಪ್ರಾಕಾರವಿದ್ದರೆ, ಅದು ಏಕಸಾಲ ಎನಿಸುವುದು. ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಕಾರಗಳಿದ್ದಾಗ (ಒಳಗಿನಿಂದ) ಮೊದಲನೆಯ ಪ್ರಾಕಾರವನ್ನು ಅಂತರ್ಮಂಡಲ ಎಂದೂ ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಾಕಾರವನ್ನು ಅಂತರ್ನಿಹಾರ ಎಂದೂ ಹೇಳಲಾಗುವುದು. ಮೂರು, ನಾಲ್ಕು ಮತ್ತು ಐದನೆಯ ಅಥವಾ ಕೊನೆಯ ಪ್ರಾಕಾರಗಳಿಗೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಮಧ್ಯಮಹಾರ, ಪ್ರಾಕಾರ ಮತ್ತು ಮಹಾಮರ್ಯಾದಾ ಎಂದು ಹೆಸರು. ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿಯಂತೆ ಪ್ರಾಕಾರದ ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಕೋಷ್ಠಗಳು, ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳು ಇರುವುದುಂಟು. ಇದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ತೆನೆಯಂತಹ ಅಲಂಕರಣವಿರುವುದು (ಛತ್ರಶೀರ್ಷ). ಪ್ರಾಕಾರದ ಒಳಮುಖದಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಸಾಲುಕಂಬಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ರಚನೆಗೆ ಆವೃತ ಮಂಟಪ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಸಾಲಾಗಿ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಗುಡಿಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಗುಡಿಗಳಿಗೆ ದೇವಕುಲಿಕಾ ಎಂದೂ ಅವುಗಳ ಸಾಲು ರಚನೆಗೆ ಮಾಲಿಕಾ ಎಂದೂ ಹೆಸರು. ಆವೃತ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿ ಸಾಲು ಗುಡಿಗಳಿದ್ದಾಗ ಅದನ್ನು ಮಾಲಿಕಾ ರಚನೆ ಎಂದೂ ಗುಡಿಗಳಿಲ್ಲದಾಗ ಅದನ್ನು ಮಹಾವಾರ ಎಂದೂ ಹೇಳಲಾಗುವುದು. ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಅದರ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗೋಪುರವಿರುವುದು. ಇದು ದೇವಾಲಯದ ಮುಖ್ಯದ್ವಾರವಾದ್ದರಿಂದ ಮಹಾದ್ವಾರ ಎಂದೂ ಹೇಳುವುದುಂಟು. ಗೋಪುರ ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ಎದುರಾಗಿರುವ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವೇ ಇರಬಹುದು ಅಥವಾ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲೂ ಇರುಬಹುದು. ಗೋಪುರದ ಒಳಮುಖದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಮಂಟಪದಂತಹ ರಚನೆ ಇರುವುದು (ಪ್ರತೋಲಿ). ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರತೋಲಿಯಲ್ಲಿ ದ್ವಾರದ ಎದುರು ಬದಿರು ಸ್ತಂಭದ ಮೇಲೆ ಭಕ್ತರ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಕೊನೆಯ ಸ್ತಂಭದ ಮೇಲೆ ವಲ್ಲಿಯೊಂದಿಗಿರುವ ಗಂಗೆ–ಯಮುನೆಯರ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಇರುತ್ತವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಂತಿರುವ ಗೋಪುರವನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗುವುದು (ಒಳಗಿನಿಂದ); ಮೊದಲನೆಯ ಪ್ರಾಕಾರದ ಗೋಪುರವನ್ನು ದ್ವಾರಶೋಭಾ ಎಂದೂ ಎರಡನೆಯ ಪ್ರಾಕಾರದ ಗೋಪುರವನ್ನು ದ್ವಾರಶಾಲಾ ಎಂದೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೂರು ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪ್ರಾಕಾರಗಳ ಗೋಪುರ ಕ್ರಮವಾಗಿ ದ್ವಾರಪ್ರಾಸಾದ, ದ್ವಾರಹರ್ಮ್ಯ ಎಂದೂ ಐದನೆಯ ಗೋಪುರ ಮಹಾಗೋಪುರ ಎಂದೂ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಗೋಪುರದಲ್ಲೂ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತಲಗಳೂ ಶಾಲಾ–ಕೂಟಗಳ ಹಾರವೂ ಕೋಷ್ಠಗಳೂ ಇರುವುವು; ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಲೌಕಿಕ ಮತ್ತು ಪೌರಾಣಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ದೇವತಾ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಇರುವುವು. ಈ ತಲಗಳ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಾಲಾಶಿಖರ ಇರುವುದು. ಈ ಶಿಖರದ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ನಾಸಿಯೂ (ಪಾರ್ಶ್ವನಾಸೀ) ಮೇಲೆ ಸಾಲು ಕಲಶಗಳೂ ಇರುವುವು. ಗೋಪುರದಲ್ಲಿ ಒಂದರಿಂದ ಹದಿನಾರು ತಲಗಳಿರಬಹುದು. ಈ ತಲಗಳಿಲ್ಲದಿದ್ದಲ್ಲಿ (ಮಹಾದ್ವಾರದ ಮೇಲೆ) ಶಾಲಾ ಮಾತ್ರವೇ ಇರುವುದು; ಇಂತಹುದಕ್ಕೆ ದ್ವಾರಶಾಲಾ ಅಥವಾ ದ್ವಾರಶೋಭಾ ಎಂದು ಹೆಸರು.

ಹೀಗೆ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಿಂದ, ಅಂಗ–ಪ್ರತ್ಯಂಗಗಳಿಂದ, ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ದೇವಾಲಯ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿಯ ನಿಪುಣತೆ, ಶ್ರದ್ಧೆ, ಆಸಕ್ತಿಗಳು ಮುಖ್ಯಪಾತ್ರ ವಹಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ವೃತ್ತಿ ಪರಿಣಿತರು ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಅವರನ್ನು ಸ್ಥಪತಿ, ಸೂತ್ರಗ್ರಾಹಿ, ವರ್ಧಕಿ, ತಕ್ಷಕ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಥಪತಿಯಕ ಸ್ಥಾನ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ದೇವಾಲಯ ರಚನೆಯ ಪೂರ್ಣ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಅವನದು; ಸೂತ್ರಗ್ರಾಹಿ ಅಳತೆ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುತ್ತಾನೆ; ತಕ್ಷಕ ಅಳತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಕಲ್ಲು, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮುಂತಾದುವನ್ನು ಚೂರು ಮಾಡಿದರೆ, ವರ್ಧಕಿ ಯು ಸಂಧಿಕರ್ಮದ ವಿವಿಧ ವಿಧಾನಗಳಿಂದ ಈ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಹೊಂದಿಸಿ ಜೋಡಿಸುವನು. ಹೀಗೆ ಈ ಎಲ್ಲರ ಸಹಕಾರದಿಂದ ಮೈದಳೆದ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಯೇ ದೇವಾಲಯ. (ಎ.ಕೆ.ಎಸ್.)

ಇದುವರೆಗೂ ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ, ಶಾಕ್ತ, ಜೈನ ಯಾವುದೇ ಆಗಿರಲಿ, ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳು, ಲಕ್ಷಣಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಆಯ್ದ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತು ಪುರುಷ ಪೂಜೆಯನ್ನು ಆಗಮೋಕ್ತ ಪ್ರಕಾರ ನಡೆಸಿ ತಳಪಾಯವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸ ಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿಯ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯ–ಉತ್ತರ ಕಾಲೀನ ಜೈನ ಬಸದಿಯ ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದಾಗ, ಇದರ ವಾಸ್ತು ಪೂಜೆ ಮತ್ತು ತಳಪಾಯ ನಿರ್ಮಾಣದ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವುದು ಅಪರೂಪದ ಸಂಗತಿ ಮೊದಲನೆಯದು.

ವಾಸ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು: ಮೊದಲನೆಯದು ತಳಪಾಯ ನಿರ್ಮಾಣ ವಿಧಾನ, ಎರಡನೆಯದು: ನಿರ್ಮಾಣ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಿದ ಪಾರಂಪರಿಕ ವಾಸ್ತು ಪೂಜಾ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಕುರುಹುಗಳು. ಮೂಲ ತಳಪಾಯದ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಎಂಟು ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಜೇಡಿಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲು ಗುಂಡುಗಳಿಂದ ತುಂಬಲಾಗಿತ್ತು. ಮೇಲುಕಟ್ಟಡ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹದ ಭಾರವನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ತಳಪಾಯ ಹಾಕಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಸಮನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಮುಖಮಂಟಪದ ತಳಪಾಯವನ್ನು ಕಲ್ಲು ಬಂಡೆಚೂರುಗಳಿಂದ ತುಂಬಿ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಜೇಡಿಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲು ಗುಂಡುಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿ ದೃಢವಾದ, ಸಮತಟ್ಟಾದ ಮೇಲ್ಮೈ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ರೀತಿ ತಳಪಾಯದ ನಿರ್ಮಾಣ ಈಶಾನ್ಯ ಶಿವಗುರುದೇವ ಪದ್ಧತಿಯ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ನಿರೂಪಿಸಿದಂತೆ ಇದೆ. ಈ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ತಳಪಾಯದ ಗುಂಡಿ, ಒಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯ ಕೈಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿ ನಿಂತಾಗ ಬರುವ ಎತ್ತರದಷ್ಟು ಆಳವಾಗಿದ್ದು ಬಂಡೆ ಅಥವಾ ನೀರಿನ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಸಮನಾಗಿತ್ತು. ತಳಪಾಯದ ಮೇಲೆ ಆಧಾರ ಕಂಬಗಳನ್ನಿಡುವ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳು ಸರಿಯದಂತೆ ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿ ನಿಲ್ಲಲು ಉಳಿಪೆಟ್ಟುಗಳಿಂದ ಕೆತ್ತಿದ ಗುರುತುಗಳಿದ್ದವು. ಗೋಡೆಗಳ ಮತ್ತು ಮುಖ್ಯದ್ವಾರಗಳ ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಗುರುತು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿದಾಗ ಮುಂದೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಿರುವ ಕಟ್ಟಡದ ಯಾವ ಯಾವ ಭಾಗಗಳು ಎಲ್ಲೆಲ್ಲಿ ಬರಬೇಕೆಂಬ ತಳಹದಿ ನಕ್ಷೆಯ ರೂಪುರೇಷೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಚೌಕ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಭದ್ರವಾಗಿ ಅಂಟಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಲು ಯಾವುದೇ ಗಾರೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಹೀಗೆ ಜೋಡಿಸಿದ ಚೌಕಕಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲೆ ವಿವಿಧ ಅಳತೆಗಳ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕೊಂಡಿಹಿಡಿಕೆ ಮತ್ತು ಮೊಳೆಗಳು ಇದ್ದುವು. ಈ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದು ಜೋಡಿಸುವಾಗ, ಮೇಲ್ಮೈನಲ್ಲಿದ್ದ ತಗ್ಗುಗಳಿಂದ ವಾಯುಬಂಧ ಕ್ರಮವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಒಂದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲೊಂದು ಉದ್ದ–ಅಡ್ಡ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಒರಟು ಮೇಲ್ಮೈಯ ಚೌಕಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಎರಡನೆಯದು: ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪ್ರಕಾರ ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸುವ ದಿನ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಾಸ್ತು ಪೂಜೆ ಮಾಡಿ, ವಾಸ್ತು ಪುರುಷನನ್ನು ಸುಪ್ರೀತಗೊಳಿಸಿ ಕಟ್ಟಡದ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಮತ್ಸ್ಯಪುರಾಣ, ವಿಷ್ಣುಧರ್ಮೋತ್ತರ ಪುರಾಣ, ಬೃಹತ್‌ಸಂಹಿತ, ಈಶಾನ ಶಿವಗುರುದೇವ ಪದ್ಧತಿ ಮುಂತಾದ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ

ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅರ್ಧಶಿಲೆ ಮತ್ತು ಗರ್ಭದಾನ ಎಂಬ ಎರಡು ವಿಶಿಷ್ಟ ಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಜೈನ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭದಾನ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ನಡೆಸಿರುವುದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಬಲಗಡೆಯ ಕಂಬದ ಕೆಳಗೆ ಈ ಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ಆಚರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈಶಾನ ಶಿವಗುರುದೇವ ಪದ್ಧತಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿರುವುದು ಖಚಿತವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂತು. 65 ಸೆಂಮೀx65 ಸೆಂಮೀ ಅಳತೆಯ ಒಂದು ಕಲ್ಲು ಪಟ್ಟಿಗೆ ಗರ್ಭ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇದರ ಕೆಳಗೆ 20 ಸೆಂಮೀx20 ಸೆಂಮೀ ಅಳತೆಯ ಚೌಕಾಕಾರದ ಗುಳಿ 111ಸೆಂಮೀ ಆಳವಾಗಿದ್ದು 9 ಸಮಾನ ಅಳತೆಯ ವಿಭಾಗಗಳಿದ್ದವು. ಮಧ್ಯದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿನ್ನದ ತಗಡಿನ ಚೂರುಗಳು, ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಸಣ್ಣ ತಾಮ್ರದ ಚೂರು (ಇದರಲ್ಲಿ 2 ತೂತುಗಳಿವೆ) ಮತ್ತು ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮುರಿದ ತಾಮ್ರದ ಚೂರು ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಮಿಕ್ಕ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಏನೂ ಸಿಗದೆ ನವನಿಧಿಗಳ ಪ್ರತೀಕವಾದ ಪ್ರಾಯಶಃ ನವಧಾನ್ಯಗಳು ಇದ್ದಿರಬಹುದು. ಇದರ ಜೊತೆ ಅಂಡಾಕಾರದ ಗುಳಿಗಳು ಗರ್ಭಗೃಹದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಪಾತ್ರದ ಮೇಲೆ ಇದ್ದಿತು. ಗರ್ಭ ಪಾತ್ರದ ಈ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಮುಚ್ಚಿದ್ದ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಬೆಲೆಬಾಳುವ ಹರಳು, ಸಣ್ಣ ಲಾಳಿಕೆಯಾಕಾರದ ಚಿನ್ನದ ನಳಿಕೆ, ಸಣ್ಣ ಸರ್ಪಾಕೃತಿಯ ಚಿನ್ನದ ಕೊಕ್ಕೆ, ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಎರಡು ತೂತಿನ ತಾಮ್ರದ ಸಂಪುಟ ಮತ್ತು ಕಿಲುಬುಗಟ್ಟಿದ ಎರಡು ತಾಮ್ರ ಮಿಶ್ರಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಒಂದು ಚಿನ್ನದ ತಗಡಿನ ಮೇಲೆ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಮಾನವಾಕೃತಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ವಾಸ್ತುಪುರುಷ ಇರಬಹುದು, ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಆಡು ಮತ್ತು ವರಾಹ ರೀತಿಯ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಆಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಭೃಗುವಿನ ಯಜ್ಞದ ಅಗ್ನಿಯಿಂದ ಬಂದ ಆಡು ತಲೆಯ ಚನಾಸುರನ್ನು ಈ ಆಡಿನ ಆಕೃತಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆ. ಶಿವ ಈ ಪುರುಷನನ್ನು ವಾಸ್ತು ಪುರುಷನೆಂದು ಕರೆದು ಮಾನವ ಅಥವಾ ದೇವರಿಗೋಸ್ಕರ ನಿರ್ಮಿಸುವ ಕಟ್ಟಡದ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಪೂಜಿಸಬೇಕೆಂದು ತಿಳಿಸಿದನೆಂದು ಪುರಾಣದಲ್ಲಿದೆ. ಭೂದೇವಿಯನ್ನು ಹಿರಣ್ಯಾಕ್ಷನ ಹಿಡಿತದಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿದ ವರಾಹ ಸ್ವರೂಪಿ ವಿಷ್ಣುವನ್ನು ಈ ವರಾಹ ಆಕೃತಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆ. ಲಾಳಿಕೆ ಆಕೃತಿಯ ನಳಿಕೆ ಮತ್ತು ಸರ್ಪಾಕೃತಿಯ ಚಿನ್ನದ ವಸ್ತುಗಳು ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಾಗಿರುವ ಯೋಗನಾಳ ಅನಂತನನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ವಾಸ್ತುನಾಗನಾಗಿ ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣಗಳಿಗೆ ಆಧಾರವೆನ್ನಿಸಿದೆ. (ವಿಇ.ಎಸ್.ವಿ.)

ವಾಸ್ಕೋ ಡ ಗಾಮ: 1460–1524. ಪೋರ್ಚುಗಲ್‍ನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ನಾವಿಕ. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಆಗಮಿಸಿದ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರೆ ಮೊದಲಿಗರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹೊಸ ಜಲಮಾರ್ಗ ಕಂಡುಹಿಡಿದ ಕೀರ್ತಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ನಾವಿಕನಾದ ಇವನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ.

ಇವನು ಪೋರ್ಚುಗಲ್ಲಿನ ರಾಜಧಾನಿ ಲಿಸ್ಬನ್ ನಗರದಿಂದ ಪ್ರಯಾಣ ಕೈಗೊಂಡು ಬಾರ್ತೆಲೋಮಿಯ ಡಯಾಸನ ಮಾರ್ಗವನ್ನನುಸರಿಸಿ, ಆಫ್ರಿಕದ ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರದ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡಿ ಕೇಪ್ ಆಫ್ ಗುಡ್‍ಹೋಪ್ ಭೂಶಿರ ತಲುಪಿದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಪೂರ್ವ ತೀರದಲ್ಲಿ ಸಂಚಾರ ಮಾಡಿ ಅರಬ್ ವರ್ತಕರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಅರಬ್ಬಿಸಮುದ್ರ ದಾಟಿ 1498 ಮೇ 17 ರಂದು ಕೇರಳದ ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆ ತಲುಪಿದ. ಭಾರತಕ್ಕೆ ನೇರವಾದ ಜಲಮಾರ್ಗ ಸಂಶೋಧನೆ ಮಾಡಿದುದು ಮುಖ್ಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಘಟನೆ. ಈ ಸಂಶೋಧನೆಯಿಂದ ಭಾರತ ಹಾಗೂ ಏಷ್ಯದ ಹಲವು ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಇತಿಹಾಸದ ಮೇಲೆ ಮಹತ್ತ್ವದ ಪರಿಣಾಮಗಳುಂಟಾದುವು.

ಇವನು ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆಯ ಹಿಂದು ದೊರೆ ಜಾಮೋರಿನ್ನನ ಸ್ನೇಹ ಸಂಪಾದಿಸಿ ಮಲಬಾರಿನ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಹಾಗೂ ಬೇಡಿಕೆ ಇದ್ದ ವಸ್ತುಗಳ ಸಮೀಕ್ಷೆ ನಡೆಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಿಗೆ ಇಲ್ಲಿನ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳ ಅರಿವಾಯಿತು. ಈತ ಒರಟನಾಗಿದ್ದ, ಇಲ್ಲಿನ ಜನಜೀವನದ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಯುವ ಯಾವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನೂ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಇವನು ಇಲ್ಲಿ ಮೂರು ತಿಂಗಳ ಕಾಲವಿದ್ದರೂ ಇವನಿಗೆ ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ಇರುವಿಕೆಯ ಪರಿವೆಯೇ ಇರಲಿಲ್ಲ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇವನು 1498 ಆಗಸ್ಟ್‍ನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ತಾಯ್ನಾಡಿಗೆ ಮರಳಿದ.

ಅನಂತರ ಇವನು 2ನೆಯ ಬಾರಿಗೆ 1502 ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈ ಬಾರಿ ಇವನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ನೌಕಾ ಪಡೆಯಿತ್ತು. ಅಮಾನುಷನೂ ದುರಾಸೆಯವನೂ ಆಗಿದ್ದ ಇವನು ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಕೃತ್ಯಗಳನ್ನೆಸಗಿದ. ನಿಷ್ಕರುಣೆಯಾಗಿ ಯಾತ್ರಾರ್ಥಿಗಳ ಹಡಗುಗಳನ್ನು ಮುಳುಗಿಸುವ ಮತ್ತು ಅರಬ್ ವರ್ತಕರು ಭಾರತದೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸದಂತೆ ಭಯಾನಕವಾಗಿ ಬೆದರಿಸುವ ಕೃತ್ಯಗಳನ್ನೆಸಗಿದ. ಇವನು ಕೊಚ್ಚಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೋಠಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. 1524ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. (ಎಚ್.ಆರ್.)

ವಿಂಚಿ, ಲಿಯೊನಾರ್ಡೋ ಡ: 1452–1519. ಇಟಲಿಯ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚಿತ್ರಕಾರ, ಶಿಲ್ಪಿ, ವಾಸ್ತುವಿಜ್ಞಾನಿ, ಕಲಾವಿಮರ್ಶಕ. ಪ್ರಪಂಚದ ಜ್ಞಾನದ ವಿವಿಧ ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶ ಹಾಗೂ ಪರಿಣತಿಯನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದ ತನ್ನ ಕಾಲದ ಮಹಾಮೇಧಾವಿ. 1452 ಏಪ್ರಿಲ್ 15ರಂದು ವಿಂಚಿ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಈತನ ತಂದೆ ಪಿಯರೆ ಡ ವಿಂಚಿ

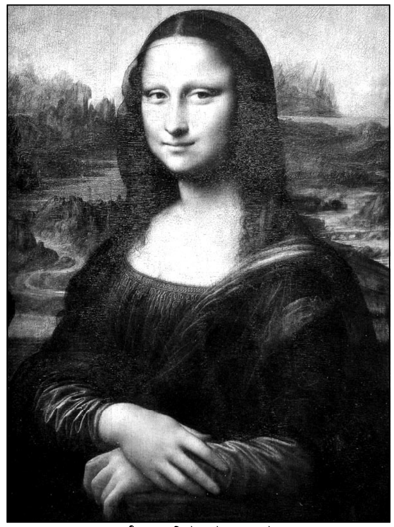

ಮೊನಾಲಿಸ ವರ್ಣಚಿತ್ರ

ಫ್ಲಾರೆನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ವಕೀಲನಾಗಿದ್ದ. ಕ್ಯಾಥರೀನ್ ಇವನ ತಾಯಿ. ಬಾಲ್ಯವನ್ನು ಈತ ಹುಟ್ಟಿದೂರಿನಲ್ಲಿ ಕಳೆದ. 15ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಫ್ಲಾರೆನ್ಸಿಗೆ, ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಬಳಿಗೆ ಬಂದ. ಅಲ್ಲಿ ವಿಖ್ಯಾತ ಶಿಲ್ಪಿ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಕಾರ ವೆರೂಚಿಯೊ ಬಳಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿ ಸೇರಿದ. ಅವನ ಶಿಷ್ಯತ್ವದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಎಂಜಿನಿಯರಿಂಗ್ ಈ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣತಿ ಪಡೆದ. ಈತ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿದ್ದಾಗ, ವೆರೂಚಿಯೊ ರಚಿಸಿದ ಬಾಪ್ಟಿಸಮ್ ಆಫ್ ಕ್ರೈಸ್ಟ್ ಎಂಬ ಕಲಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ದೇವದೂತನ ಚಿತ್ರವನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಇದು ಇವನ ಪ್ರಥಮ ಚಿತ್ರ, ಈ ಚಿತ್ರ ಕಲಾವಿಮರ್ಶಕರ ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಗಳಿಸಿತು. ಈತ ಫ್ಲಾರೆನ್ಸಿನ ಪೇಂಟರ್ಸ್ ಗಿಲ್ಡಿನ ಸದಸ್ಯನಾದ (1472). 1476ರ ತನಕ ವೆರೂಚಿಯೊನೊಡನೆ ಈತ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದನಾದರೂ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ತನ್ನದೇ ಆದ ಸ್ವತಂತ್ರ ಶೈಲಿಯನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈತ ರಚಿಸಿದ ಅಡೊರೇಷನ್ ಆಫ್ ಮಾಗಿ ಎಂಬ ಅಪೂರ್ಣಚಿತ್ರ ಇವನ ಕಲೆಗಾರಿಕೆಯ ಸ್ವತಂತ್ರ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವಂತಿದೆ.

ಅನಂತರ ಈತ ಮಿಲಾನಿಗೆ ಬಂದ. ಲೊಡ್ವಿಕೊ ದೊರೆಯ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಕಲಾವಿದನಾಗಿ ಸೇರಿದ(1492). ಮಿಲಾನಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಆರಂಭದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ದಿ ಮಡೋನ್ನ ಆಫ್ ದಿ ರಾಕ್ಸ್ ಎಂಬ ಚಿತ್ರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಈ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಇವನ ಸಮಗ್ರ ಶೈಲಿಯ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ಪ್ರಪಂಚದ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲೊಂದೆಂದು ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ದಿ ಲಾಸ್ಟ್ ಸಪ್ಪರ್ ಎಂಬ ಚಿತ್ರವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದೂ ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ. ಕ್ರಿಸ್ತನ ಶಿಷ್ಯರ ಮನಸ್ಸಿನ ಸಂಕೀರ್ಣ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಈ ಚಿತ್ರ ಉಜ್ವಲವಾಗಿ ಹಿಡಿದಿಟ್ಟಿದೆ.

ಫ್ರೆಂಚರು ಮಿಲಾನನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಾಗ ಈತ ಮತ್ತೆ ಫ್ಲಾರೆನ್ಸಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ (1499). ಇಲ್ಲಿ ಈತ ರಚಿಸಿದ ಮೋನಾಲಿಸ (ಲಾ ಗಿಯೊಕೊಂಡ) ಭಾವಚಿತ್ರ ಪ್ರಪಂಚದ ಮಹೋನ್ನತ ಕಲಾಕೃತಿ ಎಂಬ ಪ್ರಶಂಸೆಗೆ ಪಾತ್ರವಾಗಿದೆ. ಇದು ಲಾ ಗಿಯೊಕೊಂಡ ಎಂಬ ತರುಣಿಯೊಬ್ಬಳ ಪ್ರತಿಕೃತಿ. ಆಕೆ ವ್ಯಾಪಾರಿಯೊಬ್ಬನ ಹೆಂಡತಿ. ಆಕೆಯ ಮೋಹಕವಾದ ಮಾಂತ್ರಿಕ ನಸುನಗೆ ಈ ಭಾವಚಿತ್ರದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಹಿನ್ನೆಲೆಗಿರುವ ನಿಸರ್ಗದ ನೋಟ ನಗುವಿನ ಚೆಲುವಿಕೆಯನ್ನು ದೀಪ್ತಗೊಳಿಸಿದೆ. ಈತ ದಿ ವರ್ಜಿನ್ ಅಂಡ್ ಚೈಲ್ಡ್ ವಿತ್ ಸೇಂಟ್ ಅನ್ನೆ–ಎಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ಚಿತ್ರರಚನೆಯನ್ನು ಫ್ಲಾರೆನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಿದನಾದರೂ ಹಲವಾರು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಅದನ್ನು ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದಂತೆ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. 1506ರ ವೇಳೆಗೆ ಈತ ಪುನಃ ಮಿಲಾನಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಈ ಬಾರಿ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ 12ನೆಯ ಲೂಯಿ ದೊರೆಯ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯನಿರತನಾದ ಆರುವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ರೋಮಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಮಂಟೆ, ರಾಫೆಲ್, ಮೈಕೆಲೆಂಜೆಲೋ ಈ ಕಲಾವಿದರೊಡನೆ ಸೇರಿಕೊಂಡು 10ನೆಯ ಪೋಪ್ ಲಿಯೊಗಾಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿದ. ಈ ನಾಲ್ವರು ಕಲಾವಿದರೂ ಸೇರಿ ಹೊಸ ಸೇಂಟ್ ಪೀಟರ್ ಚರ್ಚ್‍ನ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರು. ಡ ವಿಂಚಿಯ ಕಾರ್ಯಕೌಶಲವನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿಕೊಂಡ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಅನೇಕ ರಾಜರು ಇವನನ್ನು ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ತಂಗಲು ಆಹ್ವಾನಿಸಿದರು. ಇಂಥ ಒಂದು ಆಹ್ವಾನವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ ಈತ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಅಂಬೋಯ್ಸೆ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ(1516). ಇಲ್ಲಿ ಈತ ತನ್ನ ಬದುಕಿನ ಕಡೆಗಾಲವನ್ನು ಸುಖವಾಗಿ ಕಳೆದು 1519 ಮೇ 2ರಂದು ನಿಧನನಾದ.

ಈತ ಬಹುಮುಖ ಪ್ರತಿಭಾವಂತ. ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಆಧುನಿಕ ಯಂತ್ರಗಳ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ; ಬೃಹತ್ ಭವನಗಳ, ನಗರಗಳ ನಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದ್ದಾನೆ; ಭೂವಿಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ನಕ್ಷೆಗಳನ್ನೂ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತ ರಚಿಸಿ ಬಿಟ್ಟುಹೋಗಿರುವ ಈ ಬಗೆಯ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು (ನೋಟ್‍ಬುಕ್) ಸು.7000 ಪುಟಗಳಾಗುತ್ತವೆ. ಈತ ಎರಡೂ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆಯಬಲ್ಲವನಾಗಿದ್ದ (ಆ್ಯಂಬಿಡೆಕ್ಸ್‍ಟರ್); ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳನ್ನು ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಬಲದಿಂದ ಎಡಕ್ಕೆ ಬರೆದು ಅನಂತರ ಕನ್ನಡಿಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಓದುತ್ತಿದ್ದನಂತೆ. ಈತ ಒಳ್ಳೆಯ ಅಂಗಸಾಧಕನೂ ಸಂಗೀತಗಾರನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಸುಂದರವಾದದ್ದೆಲ್ಲ–ಮಾನವೀಯ

ಸೌಂದರ್ಯಕೂಡ–ನಾಶವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದು ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ಉಳಿಯುವುದು ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಎಂದು ಕಲೆಯನ್ನು ಕುರಿತು ಈತ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಕಲಾಸೃಷ್ಟಿ ಈ ಹೇಳಿಕೆಯನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತದೆ. (ಜಿ.ಎನ್.)

ವಿಂಟರ್‌ನಿಟ್ಸ್, ಮೋರಿಕ್: 1863–1937. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಭಾಷಾವಿಜ್ಞಾನ, ಮಾನವಕುಲಶಾಸ್ತ್ರ, ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ ತಳೆದು ಇವುಗಳ ಅಧ್ಯಯನ, ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಗಾಗಿ ಬದುಕನ್ನು ಮುಡಿಪಿಟ್ಟ ವಿದ್ವಾಂಸ. ಭಾರತೀಯ ವೈಚಾರಿಕ ಸಂಪತ್ತು ಮತ್ತು ದರ್ಶನವನ್ನು ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಸಿಕೊಟ್ಟವನು. 1885ರಲ್ಲಿ ಈತ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪದವಿ ಪಡೆದು ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಕ್ಸ್‌ಮುಲರ್‌ನಿಗೆ ಋಗ್ವೇದದ ಎರಡನೆಯ ಆವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲು ನೆರವಾದ. 1899ರಲ್ಲಿ ಈತ ಪ್ರಾಗ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಭಾಷಾಶಾಸ್ತ್ರ ಹಾಗೂ ಮಾನವಕುಲ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾದ. ರವೀಂದ್ರನಾಥ ಠಾಕೂರರ ಆಹ್ವಾನವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಶಾಂತಿನಿಕೇತನದಲ್ಲಿ ಸಂದರ್ಶಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನೆಂದು ಒಂದು ವರ್ಷ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ (1922–23). ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಇವನಿಗೆ ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಒಲವಿತ್ತು. ಪುಣೆಯ ಭಂಡಾರ್ಕರ್ ಪ್ರಾಚ್ಯವಿದ್ಯಾ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಾಭಾರತದ ಸಂಶೋಧಿತ ಆವೃತ್ತಿಯ ರಚನೆ ಇವನ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಿಂದಲೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಭಾರತೀಯ ವಾಙ್ಮಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಇವನು ಮೂರು ಖಂಡಗಳಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ (1907–22). ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಇವನು 450ಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು 1937ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. (ಎಮ್.ಬಿ.ಆರ್.)

ವಿಕಾಸವಾದ: ಪ್ರಪಂಚದ ಮತ್ತು ಜೀವಿಗಳ ಹುಟ್ಟು, ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಮತ್ತು ಅಂತಿಮ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಕುರಿತ ವಾದ (ಎವಲೂಷನ್ ಥಿಯರಿ). ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು ಡಾರ್ವಿನ್ನನ (1809–82) ವಿಕಾಸವಾದ (ಆನ್ ದಿ ಆರಿಜಿನ್ ಆಫ್ ಸ್ಪೀಷಿಸ್ ಬೈ ಮೀನ್ಸ್ ಆಫ್ ನ್ಯಾಚುರಲ್ ಸೆಲೆಕ್ಷನ್, 1859). ಬಲಿಷ್ಠವಾದುವು ಮಾತ್ರ ಉಳಿಯುತ್ತವೆ; ಉಳಿದುದೆಲ್ಲವೂ ನಿರ್ನಾಮವಾಗುತ್ತವೆ ಎಂಬುದು ಇವನ ವಾದ. ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲೂ ಈ ಬಗ್ಗೆ ಅಧ್ಯಯನ ಮತ್ತು ಚಿಂತನೆ ಸಾಕಷ್ಟು ನಡೆದಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಾಂಖ್ಯದರ್ಶನ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾದ ವಿಕಾಸವಾದವನ್ನು ಮುಂದಿಟ್ಟಿದೆ. ಬುದ್ಧಿ, ಮನಸ್ಸು, ಅಹಂಕಾರ, ಇಂದ್ರಿಯ ಮುಂತಾದ 24 ತತ್ತ್ವಗಳಾಗಿ ಜಡಪ್ರಕೃತಿ ವಿಕಾಸವನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತದೆಂದು ಈ ದರ್ಶನ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರಪಂಚದ ವಿಕಾಸ, ಚೇತನ ತತ್ತ್ವವಾದ ಪುರುಷನ ಭೋಗಕ್ಕಾಗಿದೆ ಎಂಬುದು ಈ ದರ್ಶನದ ತೀರ್ಮಾನವಾಗಿದೆ. ಅರವಿಂದರ ವಿಕಾಸವಾದದ ಪ್ರಕಾರ ಭೌತಿಕದ್ರವ್ಯ ಹಂತ ಹಂತವಾಗಿ ಜೀವ, ಮನಸ್ಸು ಮುಂತಾದ ತತ್ತ್ವಗಳಾಗಿ ವಿಕಾಸ ಹೊಂದಿ ಸಚ್ಚಿದಾನಂದ ತತ್ತ್ವವಾದ ಬ್ರಹ್ಮವಾಗುತ್ತದೆ. ಭೌತಿಕವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮತತ್ತ್ವ ಅವ್ಯಕ್ತವಾಗಿ ಅಡಗಿರುತ್ತದೆ; ಇದೇ ವಿಕಾಸದ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗಿ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಸ್ಪಷ್ಟ ಬ್ರಹ್ಮತತ್ತ್ವವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ವಿಕಾಸವಾದದ ಪ್ರಕಾರ ಮೂಲದ್ರವ್ಯವಾದ ಭೌತಿಕ ವಸ್ತುವೂ ಸತ್ಯ; ಅದು ಏನಾಗಿ ವಿಕಾಸ ಹೊಂದುತ್ತದೋ ಅದೂ ಸತ್ಯ. ಭ್ರಮೆ, ಭ್ರಾಂತಿ, ಮಾಯೆ, ದುರ್ನಿರೂಪಗಳಿಗೆ ವಿಕಾಸವಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನ್ಯತೆ ಇಲ್ಲ.

ಸತ್ಯ ನಿಷ್ಕ್ರಿಯವಾದುದಲ್ಲ, ಕ್ರಿಯೆಯಿಂದ ತುಂಬಿ ತುಳುಕುತ್ತಿರುವಂಥದು ಎಂಬುದು ಈ ವಾದದ ಸಂದೇಶ. ಸತ್ಯ ಹೊಸ ಹೊಸ ರೂಪಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಶಕ್ತಿ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳಿಂದ ಶೋಭಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಎಲ್ಲ ವಿಕಾಸವಾದಗಳ ಮೂಲ ಕಲ್ಪನೆ. ಅನಿಷ್ಟ ಸಮಸ್ಯೆಗೆ ಸರಿಯಾದ ಹಾಗೂ ಸಮರ್ಪಕವಾದ ಪರಿಹಾರ ದೊರಕುವುದು ಈ ವಾದದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಪ್ರಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅನಿಷ್ಟ ಏಕೆ ಇದೆ ಎಂಬುದು ಜ್ವಲಂತ ಪ್ರಶ್ನೆ. ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಆಸ್ತಿಕರಿಂದ ತರ್ಕ ಸಮ್ಮತವಾದ ಉತ್ತರವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಈ ವಾದ ಅನಿಷ್ಟವು ಜಗತ್ತಿನ ವಿಕಾಸದ ಒಂದು ಅನಿವಾರ್ಯ ಎಂದು ಬೋಧಿಸುತ್ತದೆ. ಜಗತ್ತಿನ ವಿಕಾಸ ಮುಂದುವರಿದಂತೆ, ವಿಕಾಸದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಅನಿಷ್ಟ ಆವಶ್ಯಕವಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ; ಆದರೆ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಅದು ಪರಿವರ್ತಿತವಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಒಳಿತೇ ಆಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಇದರ ಧೋರಣೆ. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರಲ್ಲಿ ಅರಿಸ್ಟಾಟಲ್, ಲಾಯ್ಡ್ ಮೋರ್ಗನ್, ಹೆನ್ರಿ ಬರ್ಗ್‌ಸನ್, ಸ್ಯಾಮ್ಯುಯಲ್ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ವಿಕಾಸವಾದದ ಪ್ರತಿಪಾದಕರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಭೌತಿಕ ದ್ರವ್ಯ ಜೀವತತ್ತ್ವವಾಗಿ, ಮನಸ್ಸಾಗಿ ವಿಕಾಸ ಹೊಂದುತ್ತದೆಂದು ಮೋರ್ಗನ್ ಮತ್ತು ಬರ್ಗ್‌ಸನ್ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರೆ, ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಇನ್ನೂ ಒಂದು ಹೆಜ್ಜೆ ಮುಂದೆ ಹೋಗಿ ದೈವತತ್ತ್ವವೇ ವಿಕಾಸದ ಅಂತಿಮ ಹಂತ ಎಂದು ಘೋಷಿಸುತ್ತಾನೆ. ವಿಕಾಸ ಎಂದೆಂದಿಗೂ ಮುಮ್ಮುಖವೇ ಹೊರತು ಹಿಮ್ಮುಖವಲ್ಲ. ಭೌತಿಕ ದ್ರವ್ಯವೂ ಸತ್ಯ; ಅದರಿಂದ ಹೊರಹೊಮ್ಮುವ ವಿಕಾಸದ ಘಟ್ಟಗಳೂ ಸತ್ಯ ಎಂಬುದು ವಾಸ್ತವವಾದ, ಪ್ರಾಚ್ಯ ಮತ್ತು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿಕಾಸವಾದಗಳ ತಿರುಳು. (ವಿ.ಎನ್.ಎಸ್.)

ವಿಕ್ಟೋರಿಯ: 1819–1901. ಗ್ರೇಟ್ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಣಿ (1831–1901) ಹಾಗೂ ಭಾರತದ ಚಕ್ರವರ್ತಿನಿ (1877–1901). ಲಂಡನ್ನಿನ ಕೆನ್‌ಸಿಂಗ್‌ಟನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ 1819 ಮೇ 24ರಂದು ಜನಿಸಿದಳು. ಇವಳ ತಂದೆ ಜಾರ್ಜ್‌ನ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಮಗ ಎಡ್ವರ್ಡ್‌ಡ್ಯೂಕ್, ತಾಯಿ ಮರಿಯಲೂಸಿಯ. ಇವಳು ವರ್ಷದ ಮಗುವಾಗಿರುವಾಗಲೇ ಎಡ್ವರ್ಡ್‌ಡ್ಯೂಕ್ ನಿಧನಹೊಂದಿದ್ದರಿಂದ ತಾಯಿಯ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದಳು. ಇವಳ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪ ನಾಲ್ಕನೆಯ ವಿಲಿಯಂ ಸಹ ಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದೆ ನಿಧನಹೊಂದಿದ್ದರಿಂದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಇವಳೇ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದಳು. ಅನಂತರ 1838 ಜೂನ್ 28ರಂದು ವೆಸ್ಟ್‌ಮಿನ್ಸ್ಟರ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಣಿಯಾಗಿ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದಳು. ತನ್ನ 63ವರ್ಷಗಳ ಸುದೀರ್ಘ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡನ್ನು ಪ್ರಗತಿಪಥದತ್ತ ಕೊಂಡೊಯ್ದಳು.

ಇವಳ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲವನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ಯುಗ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇವಳು ಲಾರ್ಡ್‌ಮೆಲ್ಬರ್ನ್, ರಾಬರ್ಟ್‌ಪೀಲ್, ವಿನ್ಸೆಂಟ್ ಮಿಸ್ ಕೌಂಟ್ ಪಾಲ್ಮೆಸ್ಟೋನ್, ಬೆಂಜಮಿನ್ ಡಿಸ್ರೇಲಿ, ವಿಲಿಯಂ ಗ್ಲ್ಯಾಡ್‌ಸ್ಟನ್‌ರಂಥ ದಕ್ಷ ಮಂತ್ರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಳು. ಇವಳ ಆಳಿಕೆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಯುದ್ಧಗಳು ನಡೆದುವು. ಚೀನವನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಅಫೀಮು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ ಹಾಂಗ್‌ಕಾಂಗ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿತು (1839–42). ರಷ್ಯವನ್ನು ಕ್ರಿಮಿಯ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ (1853–56), ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕವನ್ನು ಬೋಯರ್ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿತು (1899–1902). ಡಿಸ್ರೇಲಿ ಎಂಬ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಉಪಯೋಗವಾಗುವ ಅನೇಕ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು ಉನ್ನತಮಟ್ಟದ ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಇಡೀ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಪಡೆಯಿತು. ವಿಕ್ಟೋರಿಯ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಭಾರತ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಗವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಪೂರ್ವದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸ್ವಾಮ್ಯಕ್ಕಾಗಿಯೂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ನಿರ್ವಹಣೆಗಾಗಿಯೂ ಸೂಯೆಜ್ ಕಾಲುವೆಯ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಹೊಂದುವುದಕ್ಕಾಗಿಯೂ 1875ರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟಿನ ದೊರೆಯಿಂದ ಸೂಯೆಜ್ ಕಾಲುವೆಯ ಷೇರುಗಳನ್ನು ಕೊಂಡು ಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ರಷ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಭೀತಿ ಇದ್ದು, ಅದು ಪ್ರಬಲವಾಗುವುದು ಇದಕ್ಕೆ ಇಷ್ಟವಿರಲಿಲ್ಲ. ರಷ್ಯನ್ನರು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಮೂಲಕ ಭಾರತವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸುವರೆಂಬ ಸಂಶಯದಿಂದ ಲಿಟ್ಟನ್ ಎಂಬಾತನನ್ನು ಭಾರತದ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ಲಾಗಿ ಕಳುಹಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ವಿಚಾರವೇ ಆಫ್ಘನ್ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. 1858ರಲ್ಲಿ ರಾಣಿ ಭಾರತದ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯಿಂದ ತನ್ನ ನಿಯಂತ್ರಣಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಳು.

ಇವಳು 1876ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಚಕ್ರವರ್ತಿನಿಯಾದಳು. ಇವಳ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಂಡಳಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಈಜಿಪ್ಟ್, ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ, ಕೆನಡ ಮುಂತಾದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ತನ್ನ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. ತನ್ನ ಅಧೀನ ದೇಶಗಳಿಂದ ಕಚ್ಚಾಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಸಾಗಿಸಿ, ಸಿದ್ಧವಸ್ತುಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿ, ಪುನಃ ಅಧೀನ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಮಾರಾಟಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ರೂಪಿತವಾಯಿತು. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವದ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದುವು. ಕೃಷಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಕೈಗಾರಿಕ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗತೊಡಗಿತು. ಈ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಕೈಗಾರಿಕ ಕ್ರಾಂತಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಯಾಂತ್ರೀಕರಣದಿಂದ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿ ಉತ್ತಮಗೊಂಡಿತು. ಹೊಸ ಹೊಸ ಆವಿಷ್ಕಾರಗಳಿಂದ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಂಡವು. ವಿಜ್ಞಾನ, ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಿಂದ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಕೃಷಿಗೂ ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಉತ್ತಮ ರಸ್ತೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಿಂದ ಸರಕು ಸಾಗಾಣಿಕೆಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಇವಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಸರ್ವಾಂಗೀಣ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಪ್ರಪಂಚದ ಕಾರ್ಯಾಗಾರ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಇವಳ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಸಂಸತ್ತು ಸುಧಾರಣಾ ಅಧಿನಿಯಮ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಕಸಬುದಾರರಿಗೆ ಮತಚಲಾವಣೆಯ ಹಕ್ಕು ಪ್ರಾಪ್ತವಾಯಿತು. ರಹಸ್ಯ ಮತದಾನ ಅಧಿನಿಯಮ 1878ರಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಮೂರನೆಯ ಸಂಸತ್ತು ಸುಧಾರಣಾ ಅಧಿನಿಯಮದಂತೆ ರೈತರಿಗೆ ಮತದಾನದ ಹಕ್ಕು ದೊರೆಯಿತು (1884). ಪ್ರಾಪ್ತ ವಯಸ್ಕ ಪುರುಷರೆಲ್ಲರಿಗೂ ಮತ ಚಲಾಯಿಸುವ ಹಕ್ಕು ಜಾರಿಗೆ ಬಂತು. ಇವಳ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಕಾರ್ಮಿಕ ಪರಿಹಾರದ ಕಾಯಿದೆ, ಔದ್ಯೋಗಿಕ ಸಂಘಗಳ ಕಾಯಿದೆ, ಶಾಲಾ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಮಧ್ಯಾಹ್ನದ ಬಿಸಿಯೂಟ ಒದಗಿಸುವ ಕಾಯಿದೆ, ವೃದ್ಧಾಪ್ಯ ವೇತನ ಕಾಯಿದೆ ಮುಂತಾದವು ಜಾರಿಗೆ ಬಂದುವು. ಈಕೆ ರಾಜಕುಮಾರ ಆಲ್ಬರ್ಟ್ ಆಫ್ ಸ್ಯಾಕ್ಸ್‌ಕೊಬರ್ಗ್ ಗೋಥಾನನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗಿದ್ದಳು (1840 ಫೆಬ್ರವರಿ). ಈ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ನಾಲ್ಕು

ಗಂಡುಮಕ್ಕಳು, ಐದು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ಈಕೆ ತನ್ನ ಪತಿಯ ನಿಧನದ (1861) ಅನಂತರ ಯಾವುದೇ ಸಾಮಾಜಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲಿಲ್ಲ. ಇವಳು 1901 ಜನವರಿ 25ರಂದು ನಿಧನ ಹೊಂದಿದಳು. ಅನಂತರ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಏಳನೆಯ ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಇವಳ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. *

ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ: ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಸು. 3 ಶತಮಾನಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ (14–17ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿ ಹಿಂದುಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪೋಷಿಸಿದ ವಿಶಾಲಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ. ಸಂಗಮವಂಶದ ಸಹೋದರರಾದ ಹರಿಹರ, ಬುಕ್ಕರು 1336ರಲ್ಲಿ ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇವರ ಕಿರಿಯ ಸೋದರರಾದ ಕಂಪಣ, ಮಾರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮುದ್ದಪ್ಪ ಇವರಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿದರು. ಮಹಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕ್‌ನ ಧಾಳಿಗಳಿಗೆ ದಕ್ಷಿಣದ ದೇವಗಿರಿಯ ಸೇವುಣ, ವಾರಂಗಲ್‌ನ ಕಾಕತೀಯ ಹಾಗೂ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯಗಳು ಒಳಗಾದವು. ದಖನ್ನಿನ ರಾಜಕೀಯ ಅನೈಕ್ಯತೆ ಮತ್ತು ಶೂನ್ಯವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿದ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ರಕ್ಷಣಾ ಕೋಟೆಯಂತೆ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿತು. ಕಲೆ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿತು. ಆಡಳಿತ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಸರೂಪತಂದಿತು. ವಿದೇಶಿಯರ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ನಾಡನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದ್ದರಿಂದಲೇ ಈ ವಂಶಕ್ಕೆ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರೆಂಬ ಹೆಸರಾಯಿತೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ತುಂಗಾಭದ್ರ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಹಂಪಿ ಇದರ ರಾಜಧಾನಿ. ಇಮ್ಮಡಿ ದೇವರಾಯ, ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ, ರಾಮರಾಯ ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ಅರಸರು. ವರಾಹ ಇವರ ರಾಜಲಾಂಛನ. ದಖನ್ನಿನ ಕಟ್ಟಕಡೆಯ ಬಲಿಷ್ಠ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾಗಿ ಮೆರೆದ ಇದರ ಸಾಧನೆಗಳು ಅಪೂರ್ವ. ರಾಬರ್ಟ್‌ಸಿವೆಲ್ ಬರೆದ ದಿ ಫರ್ಗಾಟನ್ ಎಂಪೈರ್ (ಮರೆತುಹೋದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ) ಎಂಬ ಕೃತಿ ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಹಿರಿಮೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಮೂಲ: ಈ ವಂಶದ ಮೂಲವನ್ನು ಕುರಿತು ಅನೇಕ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ.

1. ತೆಲುಗು ಮೂಲ: ಎನ್. ವೆಂಕಟರಮಣಯ್ಯ, ಕೆ.ಎ. ನೀಲಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಸೂರ್ಯನಾರಾಯಣರಾವ್ ಇದರ ಪ್ರತಿಪಾದಕರು. ಇವರ ಪ್ರಕಾರ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಕರಾದ ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಬುಕ್ಕರು ಆಂಧ್ರದಿಂದ ಬಂದವರಾಗಿದ್ದು ಇವರು ವಾರಂಗಲ್ ಕಾಕತೀಯ ಅರಸ ಪ್ರತಾಪ ರುದ್ರನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದು ಸೇನಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಮಹಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕ್‌ನ ಧಾಳಿಗೆ ವಾರಂಗಲ್ ತುತ್ತಾದಾಗ ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಬುಕ್ಕರು ಅಲ್ಲಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಕಂಪಿಲಿಗೆ ಬಂದರು. ಸುಲ್ತಾನ ಕಂಪಿಲಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಇವರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ದೆಹಲಿಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮತಾಂತರಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಾಲ ನಿಷ್ಠಾವಂತರಾಗಿ ಸೇವೆಮಾಡಿದ ಇವರಿಬ್ಬರನ್ನು ತುಗಲಕ್‌ನು ತನ್ನ ದಖನ್ ಕಂಪಿಲ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ನಿಯುಕ್ತಗೊಳಿಸಿದ. ಆಗ ಇವರು ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರ ದರ್ಶನ ಪಡೆದು, ಧರ್ಮ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಪುನಃ ಹಿಂದುಗಳಾಗಿ ಮರು ಮತಾಂತರ ಹೊಂದಿ ಸುಲ್ತಾನನ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಎದ್ದು ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಕೆಲವು ಅಪವಾದಗಳಿವೆ. ಇದನ್ನು ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ ಕಾಲಗುಣ, ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ ವೃತ್ತಾಂತ, ರಾಜಕಲಾ ನಿರ್ಣಯ ಮೊದಲಾದ ಆಕರಗಳು, ಬರನಿ, ಇಬ್ನ ಬತೂತರ ದಾಖಲೆಗಳೂ ಮಾತ್ರ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಇವು ಸಮಕಾಲೀನವಾಗದೆ ಅನಂತರ ರಚನೆಗೊಂಡವುಗಳಾಗಿವೆ. ಮುಸ್ಲಿಂ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ತಾಳೆಯಾಗದ ಅಸಂಬದ್ಧ ತಾರ್ಕಿಕ ವಿಷಯಗಳಿವೆ. ಕಾಕತೀಯರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಬುಕ್ಕರ ಹೆಸರೇ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಜೊತೆಗೆ ಕಾಕತೀಯರಿಗೂ ಕಂಪಿಲ ರಾಜರಿಗೂ ದ್ವೇಷವಿರುವಾಗ ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಬುಕ್ಕರು ಕಂಪಿಲಿಗೆ ಬಂದದ್ದು, ಅತ್ಯಲ್ಪ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ್ದು ಕೇವಲ ಕಾಲ್ಪನಿಕ. ಹಾಗಾಗಿ ಮಿಥ್ಯಾಂಶಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ವಾದದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಹುರುಳಿಲ್ಲ.

2. ಕಂಪಿಲಿಮೂಲ: ಇಬ್ನ ಬತೂತನ ಪ್ರಕಾರ ಸಂಗಮರು ವಿಜಯನಗರ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಕರ ತಂದೆ. ಕಂಪಿಲಿರಾಯನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂಗಮರ ಮಕ್ಕಳು ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಬುಕ್ಕನು ಮಹಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕನು ಕಂಪಿಲಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಕಂಪಿಲಿರಾಯನನ್ನು ಕೊಂದು ಮಕ್ಕಳಾದ ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಬುಕ್ಕರನ್ನು ಸೆರೆ ಹಿಡಿದು ದೆಹಲಿಗೆ ಒಯ್ದು ಅವರನ್ನು ಮುಸ್ಲಿಂರನ್ನಾಗಿ ಮತಾಂತರಿಸಿದ. ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಬುಕ್ಕರ ನಡತೆ ತುಗಲಕ್‌ನಿಗೆ ಮೆಚ್ಚುಗೆಯಾಗಿ ಇವರನ್ನು ಕಂಪಿಲಿಯ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಹೀಗೆ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಬಂದು ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಬುಕ್ಕರು ಸುಲ್ತಾನನ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಎದ್ದು ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ನಂಜುಂಡ ಕವಿ ತನ್ನ ಕುಮಾರರಾಮ ಸಾಂಗತ್ಯ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಟೀಕಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕಂಪಿಲಿರಾಯನ ಮಕ್ಕಳು ಮಹಮದಿಯರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡುತ್ತಲೇ ಮೃತರಾದರು. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಇವರನ್ನು ಮತಾಂತರಿಸುವ ಪ್ರಮೇಯವೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಬುಕ್ಕ ಕಂಪಿಲಿರಾಯನ ಮಕ್ಕಳೇ ಅಲ್ಲ, ಇವರು ಸಂಗಮನ ಪುತ್ರರಾಗಿದ್ದರೆಂಬ ವಾದ ಕಾಲ್ಪನಿಕವೂ ಅತಾರ್ಕಿಕವೂ ಆಗಿದೆ.

3. ಕನ್ನಡ ಮೂಲ: ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಪ್ರವರ್ತಕರು ಪಿ.ಬಿ.ದೇಸಾಯಿ, ಫಾದರ್ ಹೆರಾಸ್, ಫೆರಿಸ್ತ ಹಾಗೂ ಬಿ.ಎ. ಸಾಲತೊರೆ. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕರಾದ ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಬುಕ್ಕರು ಸ್ಥಳೀಯರು ಹಾಗೂ ಕನ್ನಡಿಗರು. ಇವರು ಹೊಯ್ಸಳರೊಂದಿಗೆ ರಕ್ತ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದರಲ್ಲದೆ, 3ನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳನ ಸೋದರಳಿಯ ಬಾಳಪ್ಪ ದಂಡನಾಯಕನು ಹರಿಹರನ ಮಗಳನ್ನು ಲಗ್ನವಾಗಿದ್ದ. 3ನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ ಮಹಮದೀಯರ ಧಾಳಿಗಳಿಂದ ತತ್ತರಿಸಿ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಹರಿಹರನನ್ನು ಉತ್ತರ ಗಡಿಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ್ದ. ಅಲ್ಲದೆ ತನ್ನ ಮಗ ವಿರೂಪಾಕ್ಷನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ವಿಜಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷನಗರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಹರಿಹರನನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಅದೇ ಮುಂದೆ ವಿಜಯನಗರವಾಯಿತು. 1343ರಲ್ಲಿ 3ನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ ಕಾಲವಾದ. ಇವನ ಮಗ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಅಸಮರ್ಥನಾದ್ದರಿಂದ ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಬುಕ್ಕರು ಹಿಂದು ಧರ್ಮದ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠಾಧಿಕಾರಿಗಳಾದ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು 1336 ಏಪ್ರಿಲ್ 18ರಂದು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ವಿಜಯನಗರ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯನಗರ ಎಂದಾಗಿದ್ದು ಇದನ್ನು ತುಂಗಭದ್ರ ನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಅನೇಕ ಸಾಹಿತ್ಯಾಧಾರಗಳು ಈ ವಾದವನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿವೆ. ಫೆರಿಸ್ತ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದ ರಾಯರು ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ತೆಲುಗು ಕವಿಗಳಾದ ವಲ್ಲಭಾಚಾರ್ಯ, ಶ್ರೀನಾಥರು ಸಂಗರ ಅರಸ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕ ಕ್ಷಿತಿನಾಥ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಗಂಗಾದೇವಿ ಬುಕ್ಕನನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕ ಕುಲಕೀರ್ತಿ ಎಂದು ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾಳೆ. ಪೆದ್ದನ್ನಕವಿ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನನ್ನು ಕನ್ನಡ ರಾಜ್ಯರಮಾರಮಣ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ತನ್ನನ್ನು ಕನ್ನಡರಾಯ ಎಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಶ್ರೀ ಕರ್ನಾಟಕ ಮಹಿಷ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಕನ್ನಡದ್ದೆ ಆಗಿದೆ. ವಿಜಯನಗರ ದರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿನ ವಿಜಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಎಂಬ ಅಂಕಿತವೂ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ಆ ಅರಸರು ಹಾಗೆಂದು ಕನ್ನಡದಲ್ಲೇ ಹಸ್ತಾಕ್ಷರ ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಚಾಳುಕ್ಯರಂತೆ ಇವರದು ವರಾಹ ಲಾಂಛನವಾಗಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ಇವರು ಕನ್ನಡ ದೈವಗಳಾದ ಬೇಲೂರಿನ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ಹಾಗೂ ಹಂಪಿಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷನ ಆರಾಧಕರಾಗಿದ್ದರು. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ 500ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುತೇಕ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳೇ ಆಗಿವೆ. ಆಂಧ್ರ ಮತ್ತು ತಮಿಳುನಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇವರ ಶಾಸನಗಳೂ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಪುರಾವೆಗಳಿಂದ ವಿಜಯನಗರದ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರು ಕನ್ನಡಿಗರು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಬರಬಹುದು. *

ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ: ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಮೂಲತಃ ಹರಿಹರ, ಬುಕ್ಕರಾಯ, ಕೆಂಪಣರಾಯ, ಮಾರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮುದ್ದಪ್ಪ ಎಂಬ ಐದು ಮಂದಿ ಸಂಗಮ ಸಹೋದರರಿಂದ ಸಂಘಟಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತ್ತಾದರೂ ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಬುಕ್ಕ ಈ ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕರೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ 4 ರಾಜವಂಶಗಳು ಆಳಿದವು:

1. ಸಂಗಮ ವಂಶ (1336–1485); 2. ಸಾಳುವ ವಂಶ (1485–1503); 3. ತುಳು ವಂಶ (1503–55); 4. ಅರವೀಡು ವಂಶ (1555–1646).

ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ವಂಶಾವಳಿ

ಸಂಗಮ ವಂಶ

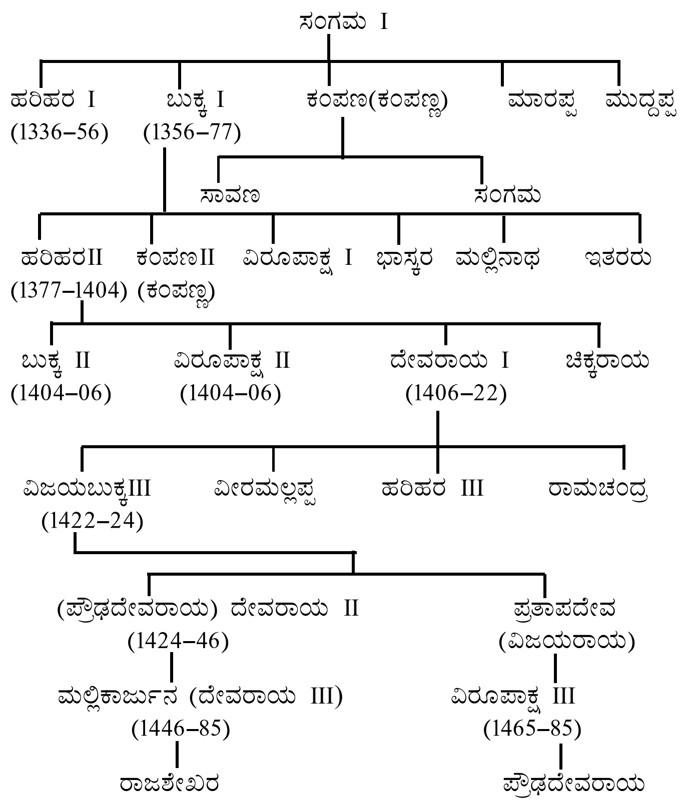

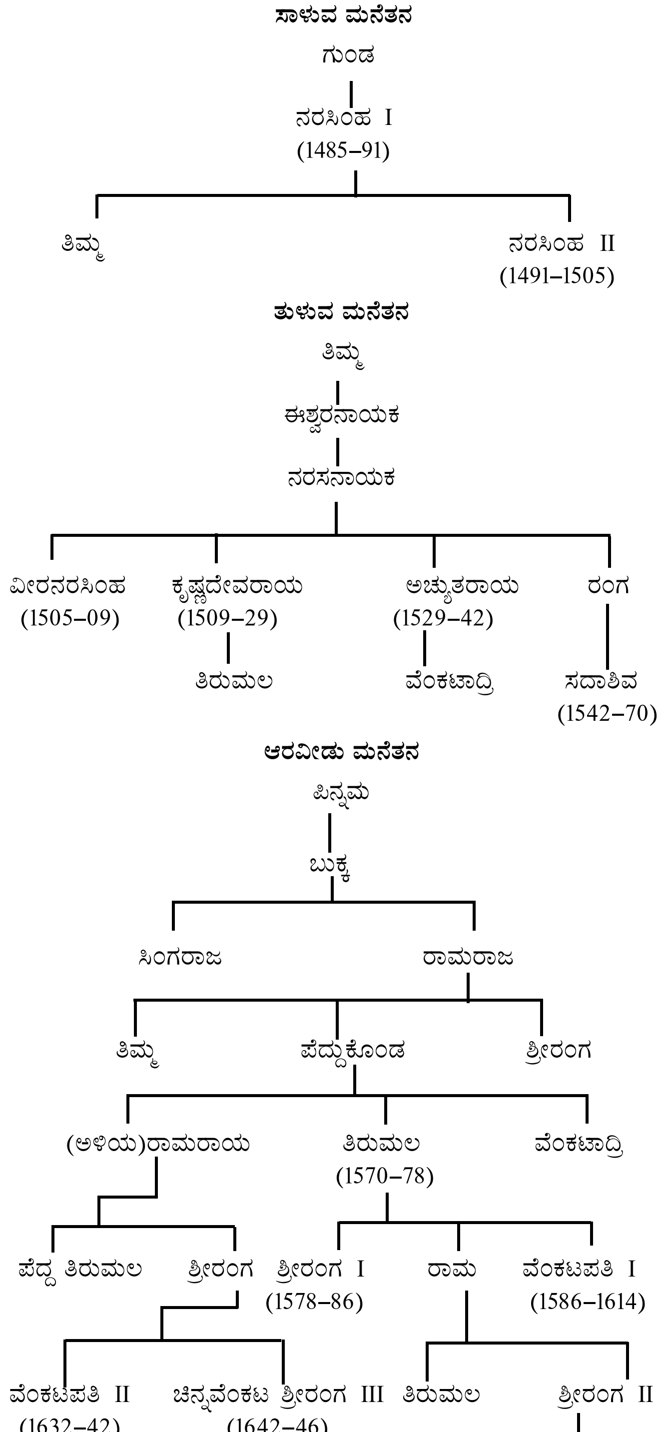

ಹರಿಹರ (1336–56) ಸಂಗಮ ವಂಶದ ಮೊದಲ ದೊರೆ. ಇವನು ತನ್ನ ಸೋದರರ ನೆರವಿನಿಂದ ರಾಜ್ಯಕಟ್ಟಿದ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಸಾಮಂತರಾಗಿ ಅವರ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ಸಾಮಂತರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ 1336ರಲ್ಲಿ ಬರಕೂರ ಮತ್ತು 1340ರಲ್ಲಿ ಬಾದಾಮಿ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. 1342ರಲ್ಲಿ ಮುಮ್ಮಡಿ ಬಲ್ಲಾಳ ಕೊಲೆಯಾದ. ಈ ಆರು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಹರಿಹರ ನಿರತನಾಗಿದ್ದ. 1346ರಲ್ಲಿ ಸೋದರರೊಡನೆ ಶೃಂಗೇರಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿನ ಗುರುಗಳಾದ ವಿದ್ಯಾತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳಿಗೆ ಗೌರವ ಸಲ್ಲಿಸಿದ. ಬುಕ್ಕ ಯುವರಾಜ ಪದವಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ರಾಜ್ಯದ ಮಧ್ಯಭಾಗವಾದ ದೋರಸಮುದ್ರದ ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಕಂಪಣನು ಉದಯಗಿರಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲೂ ಮಾರಪ್ಪನು ಪಶ್ಚಿಮತೀರದ ಮಲೆರಾಜ್ಯದಲ್ಲೂ ಮುದ್ದಪ್ಪ ಮುಳಬಾಗಲಿನ ಸುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದರು. 1347ರಲ್ಲಿ ಗುಲ್ಬರ್ಗದಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಬಹಮನ್ ಷಾ ಎಂದು ಬಿರುದಾಂಕಿತನಾದ ಹಸನ್ ಅಥವಾ ಜಾಫರ್‌ಖಾನನು ಇದರ ಸಂಸ್ಥಾಪಕ. ಇದೊಂದು ವಿಶೇಷವಾದ ಘಟನೆ. ಈ ರಾಜ್ಯ ಅನಂತರದ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ನೆರೆಯ ವಿಜಯನಗರ ರಾಜ್ಯದೊಡನೆ ಸತತವಾಗಿ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿತ್ತು. 1347ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದ ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದ ಸುಲ್ತಾನರು ವಿಜಯನಗರದ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಮಧುರೆಯ ಸುಲ್ತಾನರು ಕಂಟಕಪ್ರಾಯರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ, ಇತರ ಮಾಂಡಲಿಕರು, ಸಾಮಂತರು ಹರಿಹರನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿದರು. 1356ರಲ್ಲಿ ಹರಿಹರನ ಸೋದರನಾದ 1ನೆಯ ಬುಕ್ಕ (1356–77) ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾದ.

ಒಂದನೆಯ ಬುಕ್ಕರಾಯ(1356–77) ಆವರೆವಿಗೂ ಹಿರಿಯನಿಗೆ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ನೆರವಾಗಿ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದ ಈತ ಸಿಂಹಾಸನಾರೂಢನಾದ ಅನಂತರ ಎರಡು ದಶಕಗಳ ಕಾಲ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಬಲಪಡಿಸಿದ. ಬುಕ್ಕನು ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿದ್ದ. ಇವನು ಸಿಂಹಳ ಹಾಗೂ ಚೀನದ ಮಿಂಗ್ ದೊರೆಗಳ ಬಳಿಗೆ ರಾಯಭಾರಿಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಪರಧರ್ಮಸಹಿಷ್ಣನಾದ ಇವನು ಜೈನ ಮತ್ತು ವೈಷ್ಣವರ ಮಧ್ಯೆ ಜಗಳ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಚೆಂಗಲ್ಪೇಟ್ ಮತ್ತು ಆರ್ಕಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಭಾಗ ಆಗ ರಾಜಗಂಭೀರ ರಾಜ್ಯವೆನಿಸಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿ ಶಂಬುವರಾಯ ಮನೆತನದ ರಾಜಗಂಭೀರ ರಾಜನಾರಾಯಣನೂ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳಿ ವಿಜಯನಗರದ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆದಿದ್ದ. ಅವನ ವಿರುದ್ಧ ಈಗ ಸೈನ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆಸಲು ಬುಕ್ಕನು ತನ್ನ ಸೋದರನಾದ ಕಂಪಣನನ್ನು ನಿಯೋಜಿಸಿದ. ರಾಜಗಂಭೀರನ್‌ಮಲೈ ಎನಿಸಿದ್ದ ಈಗಿನ ಉತ್ತರ ಆರ್ಕಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪಡೈವೀಡನ್ನು ಕಂಪಣ ಮುತ್ತಿ ಶಂಬುವರಾಯನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದ. ಶಂಬುವರಾಯ ಅನಂತರ ಬುಕ್ಕನ ಮಾಂಡಲಿಕತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿದ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಕಂಪಣ ದಕ್ಷಿಣದ ಕಡೆ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಯಾತ್ರೆಗೆ ತೆರಳಿ ಮಧುರೆಯ ಸುಲ್ತಾನನ ಮೇಲೆರಗಿ ಅಲ್ಲಿನ ಸುಲ್ತಾನನೊಬ್ಬನನ್ನು ಕೊಂದ (1371). ಕಂಚಿಯ ರಾಜ ಸಿಂಹೇಶ್ವರಾಲಯದಲ್ಲಿ, ಶ್ರೀರಂಗದ ರಂಗನಾಥಾಲಯದಲ್ಲಿ ದೇವರ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಪುನಃ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ. ಆದರೂ ಮಧುರೆಯ ಸುಲ್ತಾನನೆನಿಸಿಕೊಂಡ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಸಿಕಂದರ್ 1377ರ ವರೆಗೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ತಲೆಮರೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಈ ದಿಗ್ವಿಜಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಪಣನ ಸೇನಾನಿಗಳಾದ ಗೋಪಣ ಮತ್ತು ಸಾಳುವ ಮಂಗು ವಿಶಿಷ್ಟ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಕಂಪಣನ ಪತ್ನಿಯಾದ ಗಂಗಾದೇವಿ ರಾಜಕುಮಾರನ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ಮಧುರಾವಿಜಯಂ ಅಥವಾ ವೀರಕಂಪಣರಾಯ ಚರಿತೆ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಕೃತ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾಳೆ.

ಬುಕ್ಕರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದೊಡನೆ ಕದನಗಳು ಆರಂಭವಾಗಿ ತೀವ್ರಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಾಳಿದವು. ಭಿನ್ನಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಈ ರಾಜ್ಯಗಳ ನಡುವಣ ಕಲಹಗಳು ಕೇವಲ ಧಾರ್ಮಿಕವಾಗಿರದೆ ತುಂಗಭದ್ರಾ–ಕೃಷ್ಣಾನದಿಗಳ ನಡುವಣ ಫಲವತ್ತಾದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸುವ ಹೋರಾಟವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಎರಡು ಕಡೆಯವರೂ ರಾಯಚೂರು ದೋಆಬ್‌ನ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ತಮ್ಮದಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರೂ ಅಲ್ಲಿಯ ಎಲ್ಲ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಬೇಕೆಂಬ ಆಸೆ ಅವರೀರ್ವರೂ ನಿರಂತರ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ಬುಕ್ಕನನ್ನು ಬಹಮನಿಯ ಮಹಮ್ಮದ್ ಷಾ ಕಾಡುಮೇಡುಗಳಲ್ಲಿ ಆರು ತಿಂಗಳುಗಳ ಕಾಲ ಬೆನ್ನಟ್ಟಿ ಆತ ರಾಮೇಶ್ವರದವರೆಗೂ ಅಲೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದನೆಂಬುದು ಇಂಥ ಒಂದು ಹೇಳಿಕೆ. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಬಹಮನಿ ಅರಸರಾಗಲೀ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರಾಗಲೀ ಖಚಿತವಾದ ಅಂತಿಮವೆನಿಸಬಹುದಾದ ಜಯವನ್ನು ಪಡೆಯಲೇ ಇಲ್ಲ. ಅಂಥ ಘಟನೆ ನಡೆದುದು ಎರಡು ಶತಮಾನಗಳ ಅನಂತರ ನಡೆದ ರಕ್ಕಸಗಿತಂಗಡಗಿ ಕದನದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ. ಈ ಹೋರಾಟ ಧಾರ್ಮಿಕವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬ ವಾದವನ್ನು ಒಪ್ಪಲಾಗದು. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಮಹಮದೀಯ ಅರಸರು ಹಿಂದು ಧರ್ಮವನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆದು ತಮ್ಮ ಮತವನ್ನು ಬಲವಂತವಾಗಿ ಪ್ರಜೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹೇರುವ ಯತ್ನ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಉತ್ತರಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅವರ ಈ ಯತ್ನಗಳನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲು ಸರಿಸಮವಾದ ಬಲ ಯಾವ ರಾಜನಿಗೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ, ತಡವಾಗಿಯಾದರೂ ತಮ್ಮ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಚ್ಯುತಿಬಂದಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಮನಗಂಡ ಅರಸರು, ಸಾಮಂತರು, ಪ್ರಜೆಗಳು ದೃಢಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಒಗ್ಗಟ್ಟಾಗಿ ಅದನ್ನು ತಡೆಯುವ, ಧರ್ಮರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದರು. ಎಂತಲೇ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಗೀತ, ಕಲೆ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಬುಕ್ಕನು ಸಾಯಣಾಚಾರ್ಯ ಮತ್ತು ಮಾಧವಾಚಾರ್ಯರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ವೇದಗಳಿಗೆ ಭಾಷ್ಯಗಳನ್ನು ಬರೆಸುವ ಯೋಜನೆಯನ್ನು 1360ರಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯಗತ ಮಾಡಿದುದು ಇಂಥ ಮನೋಭಾವದಿಂದಲೇ.

ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬುಕ್ಕನು ಕಾಕತೀಯ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರನ ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ವಿನಾಯಕದೇವನೊಡನೆ ಸ್ನೇಹಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದ. ಇಬ್ಬರೂ ಕೂಡಿ ದೆಹಲಿ ಸುಲ್ತಾನನಾಗಿದ್ದ ಫಿರೋಜನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳನ್ನು ಕಳಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಸ್ವತಃ ಸುಲ್ತಾನನೇ ಇಕ್ಕಟ್ಟಿನ

ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಲುಕಿದ್ದ ಕಾರಣ ಈ ನಿಯೋಗ ಏನೂ ಸಾಧಿಸಲಿಲ್ಲ. ಮಹಮ್ಮದ್ ವಾರಂಗಲ್ಲನ್ನು ಮುತ್ತಿ ವಿನಾಯಕದೇವನನ್ನು ಕೊಂದ. ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಗೋಲ್ಕೊಂಡವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಆಂಧ್ರದಲ್ಲಿನ ಪ್ರೋಲಯನಾಯಕ, ಕಾಪಯನಾಯಕ ಮೊದಲಾದ ನಾಯಕರು ಕೆಲಕಾಲ ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಶತ್ರುವನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಸ್ವತಂತ್ರರಾದರು. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ ಆಂತರಿಕ ಕಲಹಗಳು ತಲೆಯೆತ್ತಿ ಅವರ ಬಲ ಕುಗ್ಗಿತು. ಓರಂಗಲ್ಲಿನ ಸುತ್ತಲು ವೇಲಮರು ಪ್ರಬಲರಾಗಿ ವಿಜಯನಗರದ ವಿರುದ್ಧ ಕಾದಿದರು. ಗೋದಾವರಿ, ಕೃಷ್ಣಾನದಿಗಳ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರೆಡ್ಡಿ ವಂಶಸ್ಥರು ರಾಜಮಹೇಂದ್ರಿ ಮತ್ತು ಕೊಂಡವೀಡುಗಳನ್ನು ನೆಲೆವೀಡಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಹಮದ್ ವಾರಂಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಜಯಗಳಿಸಿದ ಅನಂತರ ಎರಡು ಬಾರಿ ಬುಕ್ಕನನ್ನು ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಎದುರಿಸಿದ. ಸಮಾನಬಲದ ಈರ್ವರಲ್ಲಿ ಯಾರೊಬ್ಬರಿಗೂ ಜಯ ಲಭಿಸಲಿಲ್ಲ. ಬುಕ್ಕನ ಸೋದರನಾದ ಮಾದಪ್ಪನ ಮಂತ್ರಿ ಚಾವುಂಡನ ಮಗ ಮಾಧವನು ಕೊಂಕಣ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ದಂಡೆತ್ತಿ ಗೋವೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಂದಿನಿಂದ ಸುಮಾರು ಒಂದು ಶತಮಾನದ ಕಾಲ ಗೋವೆ ವಿಜಯನಗರದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು.

ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಲು ಬುಕ್ಕ ಹಲವಾರು ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ. ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಹಂಪೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಪ್ರಜೆಗಳ ವಾಸಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಅನುಕೂಲಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿದ. ವ್ಯವಸಾಯ, ವ್ಯಾಪಾರಗಳಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಿದ. ಸಿಂಹಳದ ಅರಸರು, ಮಲಬಾರಿನ ನಾಯಕರು ಅರಸನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳನ್ನು ಕಳಿಸಿದರು. ಚೀನ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಮಿಂಗ್ ವಂಶದ ಅರಸನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಬುಕ್ಕ 1374ರಲ್ಲಿ ರಾಯಭಾರಿಗಳನ್ನು ಕಳಿಸಿದ. ಬುಕ್ಕನ ಮಕ್ಕಳಾದ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಮತ್ತು ಭಾಸ್ಕರರು ಆರಗ ಮತ್ತು ಮುಳುವಾಯಿ (ಮುಳಬಾಗಿಲು) ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳಾದರು. ಸೋದರನಾದ ಕಂಪಣ್ಣ ತಮಿಳುದೇಶದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿದ. ರಾಷ್ಟ್ರದ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಜೆಗಳು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಜಾತಿಮತಗಳಲ್ಲಿಯ ವೈಷಮ್ಯಗಳನ್ನು ತೊಡೆದು ಶಾಂತಿಯುತ ಸಹಜೀವನ ನಡೆಸುವುದು ಆವಶ್ಯಕವಾಗಿತ್ತು. ಎಂತಲೇ ಒಮ್ಮೆ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ಜೈನರಿಗೂ ಶ್ರೀವೈಷ್ಣವರಿಗೂ ಕಲಹವಾದಾಗ ಅರಸನು ಅವರನ್ನು ಸಮಾಧಾನಗೊಳಿಸಿ ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಗಳೂ ಒಂದೇ, ಯಾವುದನ್ನೂ ಯಾರೊಬ್ಬರೂ ತೆಗಳಬಾರದು ಎಂದು ಅವರಿಗೆ ಉಪದೇಶ ನೀಡಿ ಅವರನ್ನು ಸಾಂತ್ವನಗೊಳಿಸಿದ. ಇದು ಅಂದಿನ ಅರಸರ ಧಾರ್ಮಿಕ ನೀತಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ.

ಇಮ್ಮಡಿ ಹರಿಹರ (1377–1404): 1377ರಲ್ಲಿ ಇವನು ತಂದೆಯ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಆಡಳಿತ ಸೂತ್ರ ವಹಿಸಿದ. 1374ರಲ್ಲಿ ಕಂಪಣ ನಿಧನನಾದ ಬಳಿಕ ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ತುಂಡೀರ, ಚೋಳ ಮತ್ತು ಪಾಂಡ್ಯ ದೇಶಗಳ ಮಾಂಡಲಿಕರು ದಂಗೆ ಎದ್ದಿದ್ದರು. ಈ ಬಾರಿ ಹರಿಹರನ ಸೋದರನಾದ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಹೋಗಿ ದಂಗೆಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸಿ, ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಮದುರೆಯ ಸುಲ್ತಾನನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಹೊರದೂಡಿ, ಸಿಂಹಳ ದ್ವೀಪದವರೆಗೂ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಅರಸನಾದ ಭುವನೈಕಬಾಹುವಿನಿಂದ ಕಪ್ಪವನ್ನು ಪಡೆದ. 1391ರಲ್ಲಿ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಚೌಲ್, ದಭೋಲ್ ಮತ್ತು ಖಾರೇಪಟ್ಟಣಗಳು ವಿಜಯನಗರದ ವಶವಾದುವು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕೃಷ್ಣಾತೀರದವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿದಂತಾಯಿತು. ಬಹಮನಿಯ ಫಿರೋಜ್ ಷಾ ಕದನ ಹೂಡಿದನಾದರೂ ಫಲಿತಾಂಶ ಶೂನ್ಯ. ಇದರಲ್ಲಿ ಗುಂಡ ದಂಡಾಧಿನಾಥ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ. ಉದಯಗಿರಿ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಯುವರಾಜನಾದ ದೇವರಾಯನು ವೇಮನ ಹಾಗೂ ಅವರ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಬಂದ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಮೆಹಬೂಬ್‌ನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪನಗಲ್ ಕೋಟೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅರಸನು ರಾಜ್ಯದ ಆರ್ಥಿಕಾಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಹಲವಾರು ನೀರಾವರಿ ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು ನದಿಗಳಿಗೆ ಅಣೆಕಟ್ಟನ್ನು ಕಟ್ಟಿ, ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ತೋಡಿಸಿದ. ಸಿಂಗಮಭಟ್ಟನೆಂಬಾತ ಅಂದಿನ ಖ್ಯಾತ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿ ಪೆನುಗೊಂಡೆಗೆ ನೀರನ್ನು ಒದಗಿಸಲು ಹೊನ್ನೆ ನದಿಯಿಂದ ಕಾಲುವೆಯೊಂದನ್ನು ಈತ ತೋಡಿಸಿದ. ಬುಕ್ಕ ಆರಂಭಿಸಿದ್ದ ವೇದಗಳಿಗೆ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಬರೆಸುವ ಯೋಜನೆ ಹರಿಹರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣಗೊಂಡಿತು. ಅರಸನು ವೈದಿಕಮಾರ್ಗಸ್ಥಾಪನಾಚಾರ್ಯ ಎನಿಸಿದ. ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಿಗೆ ಈತ ವಿಶೇಷ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿ ಕರ್ನಾಟಕ ವಿದ್ಯಾವಿಲಾಸನೆನಿಸಿಕೊಂಡ. ಜೈನ ಹಾಗೂ ವೀರಶೈವ ಕೃತಿಗಳು ಆಗ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದುವು.

1404ರಲ್ಲಿ ಹರಿಹರ ಮಡಿದ. ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ಬುಕ್ಕ (II) ಮತ್ತು ವಿರೂಪಾಕ್ಷರ ನಡುವೆ ಸ್ಪರ್ಧೆ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಬುಕ್ಕ ಜಯಶಾಲಿಯಾದರೂ ಬಹುಕಾಲ ಬಾಳಲಿಲ್ಲ. 1406ರಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ವಹಿಸಿದ.

ಒಂದನೆಯ ದೇವರಾಯ (1406–22) ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನನಾದ ಫಿರೋಜನೊಡನೆ ಸತತವಾಗಿ ಕಾದಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಮುದಗಲ್ಲಿನ ಅಕ್ಕಸಾಲಿಗನೊಬ್ಬನ ಮಗಳಲ್ಲಿ ಈತ ಅನುರಕ್ತನಾದನೆಂದೂ ಆಕೆಯ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಫಿರೋಜ್ ವಿಜಯನಗರವನ್ನು ಮುತ್ತಿದನೆಂದೂ ಫಿರೋಜನ ಮಗ ದೇವರಾಯನ ಮಗಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದನೆಂದೂ ಫೆರಿಸ್ತನ ಹೇಳಿಕೆ. ಇದೊಂದು ಕಟ್ಟುಕತೆ. ಕೊಂಡವೀಡಿನ ರೆಡ್ಡಿಮನೆತನದ ಪೆದಕೋಮಟಿ ವೇಮನು ಉದಯಗಿರಿಯನ್ನು ಮುತ್ತಿದನಾದರೂ ದೇವರಾಯ ಅವನನ್ನು ಅಲ್ಲಿಂದ ಹೊರದೂಡಿದ. ಅನಂತರ ವೇಮನ ರಾಜಮಹೇಂದ್ರಿಯ ಕಾಟಯವೇಮನ ವಿರುದ್ಧ ದಂಡೆತ್ತಿದ. ಕಾಟಯನು ದೇವರಾಯನ ಮೈದುನ. ಎಂತಲೇ ದೇವರಾಯನು ಅವನ ನೆರವಿಗೆ ಧಾವಿಸಿದ. ಆದರೆ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲದ ಅನಂತರ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನನ ನೆರವಿನಿಂದ ಪೆದಕೋಮಟಿಯು ಕಾಟಯವೇಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕೊಂದನಾದರೂ ಕಾಟಯನ ಮಂತ್ರಿಯಾದ ಅಲ್ಲಾಡ 1415ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಶತ್ರುವನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ. ಇವುಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಒರಿಸ್ಸದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಗಜಪತಿ ವಂಶದ ಭಾನುದೇವ ದೇವರಾಯನ ಶತ್ರುವಾದ. ತನ್ನ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಗ್ವಿಜಯಗಳಿಗೆ ದೇವರಾಯನಿಂದ ಅಡಚಣೆಯುಂಟಾಗುವು ದೆಂಬುದು ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ.

ದೇವರಾಯ ಸಹ ತನ್ನ ತಂದೆಯಂತೆ ನೀರಾವರಿ ಯೋಜನೆಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಂಡು ತುಂಗಭದ್ರೆಯಿಂದ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಎತ್ತರವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಕಾಲುವೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನಲ್ಲದೆ ಅಣೆಕಟ್ಟೊಂದನ್ನು ಸಹ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಹರಿಹರದ ಸಮೀಪದ ಹರಿದ್ರಾ ನದಿಗೂ ಒಂದು ನೀರಾವರಿ ಕಟ್ಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಸಾಹಿತ್ಯ, ಕಲೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ. ಶೃಂಗೇರಿಯ ಚಂದ್ರಶೇಖರಭಾರತಿ ಈತನ ಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಒಂದು ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅರಸನ ಜೀವವನ್ನು ಉಳಿಸಿದ ಲಕ್ಷ್ಮೀಧರ ಖ್ಯಾತ ಅಮಾತ್ಯ ನಾಗಪ್ಪ ಆಪ್ತನಾಗಿದ್ದ ಸೇನಾನಿ. 1422ರಲ್ಲಿ ದೇವರಾಯ ನಿಧನನಾದ. 1424ರಲ್ಲಿ ಆತನ ಮೊಮ್ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿ ದೇವರಾಯ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ (1424–26) ಬಂದ. ಇಮ್ಮಡಿ ದೇವರಾಯ ಪ್ರೌಢದೇವರಾಯ, ಪ್ರತಾಪದೇವರಾಯ, ಅಭಿನವ ವೀರದೇವ ರಾಯ ಈತನ ಇತರ ಹೆಸರುಗಳು. ಗಜಬೇಂಟೆಕಾರ ಎಂಬುದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಬಿರುದು. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೇಲಮರೊಡಗೂಡಿ ಭಾನುದೇವ ರಾಜಮಹೇಂದ್ರಿಯ ರೆಡ್ಡಿಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕೊಂಡವೀಡನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ದೇವರಾಯ ಎಚ್ಚೆತ್ತು ಭಾನುದೇವನನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಸೋಲಿಸಿ ಕೊಂಡವೀಡನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ರಾಜಮಹೇಂದ್ರಿಯ ರೆಡ್ಡಿ ಮತ್ತೆ ಅರಸನಾದ. 1436ರಲ್ಲಿ ಭಾನುದೇವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ಕಪಿಲೇಂದ್ರ ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಧಾಳಿಮಾಡಿದನಾದರೂ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಬೇಕಾಯಿತು. ಸೇನಾನಿಯಾದ ಮಲ್ಲಪ್ಪ ಒಡೆಯ ಶತ್ರುವಿನೊಡನೆ ಶೌರ್ಯದಿಂದ ಕಾದಿದ. ಬಹಮನೀ ಸುಲ್ತಾನ ಅಹಮದ್ ಷಾ 1422–23ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ವಿರುದ್ಧ ದಂಡೆತ್ತಿದಾಗ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದ ಯುವರಾಜನಾದ ದೇವರಾಯನಿಂದ ಸೋತ. ಶತ್ರುವಿನಿಂದ ದೂರವಿರಲೆಂಬಂತೆ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಗುಲ್ಬರ್ಗದಿಂದ ಬಿದರೆಗೆ ಬದಲಿಸಿದ. 1435–36ರಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ್ ಅಲಾಉದ್ದಿನ ಮುದಗಲ್ಲಿನ ಕೋಟೆಯನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಮುದಗಲ್ಲು ಅವನ ವಶವಾಯಿತೆಂದು ಫೆರಿಸ್ತ ತಿಳಿಸುತ್ತಾನಾದರೂ ಅದೇ ಕಾಲದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ದೇವರಾಯನ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ ವರದಣ್ಣನಾಯಕ ಅಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದೇ ಅಲಾಉದ್ದೀನನ ಯತ್ನ ಫಲಿಸಲಿಲ್ಲವೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಲಕ್ಕಣ್ಣ ದಂಡನಾಯಕ ಸಿಂಹಳದ ಅರಸರ ವಿರುದ್ಧ ನೌಕಾಬಲವೊಂದನ್ನು ಒಯ್ದು, ಅಲ್ಲಿಯ ಅರಸನಿಂದ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಪಡೆದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಾತೀರದವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿತು. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಕೇರಳ, ಸಿಂಹಳ, ಪುಲಿಕಾಡು, ಪೆಗು ಮತ್ತು ಬರ್ಮದ ಅರಸರು ಈತನಿಗೆ ಕಪ್ಪವನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದರೆಂದು ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯದಿಂದ ಬಂದ ರಾಯಭಾರಿಯಾದ ಅಬ್ದುಲ್ ರಜಾಕ್ (1443) ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಇಟಲಿಯಿಂದ ಬಂದ ನಿಕೊಲೊ ಡಿ ಕೊಂಟೆ (1420–21) ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಯಾತ್ರಿಕ. ಈತ ವೆನಿಸ್ ನಗರದ ಗಣ್ಯಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ. ಡಮಾಸ್ಕಸ್‌ನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ ವರ್ತಕ. ಅರಬ್ಬೀ ಭಾಷೆ ಕಲಿತ ಈತ ಆರುನೂರು ವರ್ತಕರ ತಂಡದೊಡನೆ ಪ್ರವಾಸ ಹೊರಟು ಭಾರತಕ್ಕೂ ಬಂದಿದ್ದ. ಇಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದ. ಆಗ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಅರಸ ಇಮ್ಮಡಿ ದೇವರಾಯ. ಸು.1440ರಲ್ಲಿ ವೆನಿಸ್‌ಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಅನಂತರ ಇಟಲಿಯ ಪೋಪನ ಆದೇಶದ ಮೇರೆಗೆ ತನ್ನ ವಿವರಗಳನ್ನು ಪೋಪನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ಪೊಡ್ಜಿಯೋ ಬ್ರಟ್ಟಿಯೋಲಿನಿ ಎಂಬಾತನಿಗೆ ಹೇಳಿದ. ಆತ ಇದನ್ನು ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆದುಕೊಂಡ. ಆ ಬಳಿಕ ಅದು ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಭಾಷೆಗೆ, ದುಮೇಸಿಯೋ ಎಂಬವನಿಂದ ಇಟಾಲಿಯನ್ ಭಾಷೆಗೆ, ಕೊನೆಗೆ ಮೇಜರ್ ಎಂಬಾತನಿಂದ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಗೆ ಭಾಷಾಂತರವಾಯಿತು. ಈತನ ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಬಿಜೆನೆಗಾಲಿಯ ಎಂದಾಗಿದೆ. ನಗರದ ಸುತ್ತಳತೆ 96ಕಿಮೀ. ಸುತ್ತಕಟ್ಟಿರುವ ಕೋಟೆ ಪರ್ವತಗಳಷ್ಟು ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ತೊಂಬತ್ತುಸಾವಿರ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಪ್ರವೀಣರು ಇಲ್ಲಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತದ ಎಲ್ಲ ರಾಜರಿಗಿಂತ ಬಲಾಢ್ಯನಾದ ಇಲ್ಲಿಯ ರಾಜನಿಗೆ 12,000 ಜನ ಹೆಂಡತಿಯರಿದ್ದಾರೆ. ಇವರಲ್ಲಿ 4,000 ಜನ ಅರಸ ಹೋದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕಾಲ್ನಡಿಗೆಯಲ್ಲಿ, ಇನ್ನು 4,000 ಜನ ಕುದುರೆಗಳ ಮೇಲೂ ಇತರರು ಪಲ್ಲಕ್ಕಿಗಳಲ್ಲೂ ಹೋಗುತ್ತಾರೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಎರಡು–ಮೂರು ಸಾವಿರ ಜನ ಅರಸ ಸತ್ತಾಗ ಆತ್ಮಸಂತೋಷದಿಂದ ಪ್ರಾಣತ್ಯಾಗ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ದೊಡ್ಡ ಹಬ್ಬಗಳನ್ನು (ಬಹುಶಃ ಯುಗಾದಿ, ದೀಪಾವಳಿ ಮತ್ತು ನವರಾತ್ರಿ) ಆಚರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮದುವೆಗಳನ್ನು ಬಹಳ ವೈಭವದಿಂದ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ ಎಂದೆಲ್ಲ ಬರೆದಿಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ.

ಅಬ್ದುಲ್ ರಜಾಕ್ ಎಂಬಾತ ಇದೇ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿದ ಪರ್ಷಿಯ ದೇಶದ ಯಾತ್ರಿಕ. ಈತ 1441ರಲ್ಲಿ ಹಖ್‌ಷಾನ ರಾಯಭಾರಿಯಾಗಿ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಇಳಿದು ಅಲ್ಲಿನ ಜಾಮೊರಿನನ್ನು ಕಂಡು ಅನಂತರ ಮಂಗಳೂರು ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈತ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಎರಡು ವರ್ಷ ಇದ್ದು 1443ರಲ್ಲಿ ಹೊನ್ನಾವರದಲ್ಲಿ ಹಡಗನ್ನು ಹತ್ತಿ ಓರ್ಮುಜ್‌ಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಈತ ತನ್ನ ಪ್ರವಾಸಕಥನವನ್ನು ಮತ್ಲ ಅಸ್ ಸದೈನ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಬರೆದಿಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ.

ವಿಜಯನಗರ ಬಹಳ ದೊಡ್ಡ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ನಗರ. ರಾಜ್ಯ ಸೆರೆನ್ ದಿಬ್‍ದ (ಸಿಂಹಳ) ಗಡಿಯಿಂದ ಕಲ್ಬೆರ್ಗದ ಕೊಟ್ಟಕೊನೆಯವರೆಗೆ, ಬಂಗಾಲದಿಂದ ಮಲಬಾರ್ ಕೊನೆಯವರೆಗೆ ಸಾವಿರ ಫರೆಸಾಂಗ್‍ಗಳಷ್ಟು ವಿಸ್ತರಿಸಿದೆ. ಮುನ್ನೂರು ಬಂದರುಗಳಿವೆ. ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ 11 ಲಕ್ಷ ಯೋಧರಿದ್ದಾರೆ. ಸಾವಿರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪೆಡಂಭೂತಗಳಂತಹ ಆನೆಗಳಿವೆ. ಈ ರಾಯನಂತಹ ಶ್ರೇಷ್ಠ ದೊರೆ ಹಿಂದುಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಿ ಹುಡುಕಿದರೂ ಸಿಕ್ಕುವುದಿಲ್ಲ. ಬಿಜನಗರದಂತಹ ನಗರವನ್ನು ಕಣ್ಣು ಕಂಡಿಲ್ಲ, ಕಿವಿ ಕೇಳಿಲ್ಲ; ಈ ನಗರವನ್ನು ಏಳು ದುರ್ಗಗಳೂ ಏಳುಕೋಟೆಗಳೂ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಆವರಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಅಂಗಡಿಬೀದಿಗಳು ಬಹು ಉದ್ದವಾಗಿಯೂ ಅಗಲವಾಗಿಯೂ ಇವೆ. ಬೀದಿಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಗುಲಾಬಿ ಹೂವಿನ ವಾಸನೆ. ಈ ಜನಗಳು ಗುಲಾಬಿ ಹೂಗಳಿಲ್ಲದೆ ಬದುಕುವಂತೆಯೇ ಇಲ್ಲ. ರತ್ನಪಡಿ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಅಂಗಡಿಬೀದಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಿರಂಗವಾಗಿ ವಜ್ರವೈಡೂರ್ಯಗಳನ್ನು ಮುತ್ತುಗಳನ್ನೂ ಮಾರುತ್ತಾರೆ. ರಾಜನನ್ನು ಸ್ವತಃ ಕಂಡ ರಜಾಕ್ ಆತನ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಆಗ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಅರಸನ ಹತ್ಯೆಗಾಗಿ ನಡೆಯಿತೆನ್ನಲಾದ ಘಟನೆಯ ವಿವರಗಳನ್ನೂ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಮಹಾನವಮಿಯ ದಿನ ರಾಜನ ದರ್ಬಾರಿನ ವರ್ಣನೆಯೂ ಇದೆ. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.;ಸಿ.ಕೆ.ಎನ್.)

ದೇವರಾಯನ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಮತ್ತು ವಿರೂಪಾಕ್ಷರು ದಕ್ಷರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಸೋದರಸಂಬಂಧಿಗಳಲ್ಲಿ ವೈಮನಸ್ಯಗಳೂ ಕಲಹಗಳೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಗಜಪತಿ ಕಪಿಲೇಂದ್ರನು ರಾಜಮಹೇಂದ್ರಿಯ ರೆಡ್ಡಿಯನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿ ಕೊಂಡವೀಡು, ಪೆನುಕೊಂಡೆ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ (1454). 1463ರಲ್ಲಿ ಕಪಿಲೇಂದ್ರನ ಹಮ್ಮೀರನು ಕಾವೇರಿನದಿಯವರೆಗೂ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ ಉದಯಗಿರಿ, ಚಂದ್ರಗಿರಿ ಮುಂತಾದ ನಗರಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಬಹಮನಿಯ ಮಹಮದ್‍ನ (III) ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಮಹ್ಮೂದ್ ಗಾವಾನನು ಪಶ್ಚಿಮಕರಾವಳಿಯ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಕೊಂಕಣ, ಗೋವೆಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಬೆಳಗಾಂವಿ ಸಹ ಆತನ ವಶವಾಯಿತು. ಇಷ್ಟರಲ್ಲಿ ವಿರೂಪಾಕ್ಷನ ಅಧಿಕಾರಿ ವರ್ಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಚಂದ್ರಗಿರಿಯ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರನಾಗಿದ್ದ ಸಾಳುವ ವಂಶದ ನರಸಿಂಹ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಒದಗಿದ್ದ ಕುತ್ತನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು ದಂಡನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ ತುಳುವಂಶದ ನರಸನಾಯಕನೊಡಗೂಡಿ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ನಿರತನಾದ. ಅಂತಃಪುರದ ಕಲಹಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ 1485ರಲ್ಲಿ ಕೊಲೆಯಾದಾಗ ಚಂದ್ರಗಿರಿಯಿಂದ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಧಾವಿಸಿದ ನರಸಿಂಹ ಅಲ್ಲಿಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳನ್ನು ಹತೋಟಿಗೆ ತಂದು ಅಂತಿಮವಾಗಿ ತಾನೇ ಸಿಂಹಾಸನಾರೂಢನಾದ (1485). ಕೇವಲ ಆರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ ನರಸಿಂಹ ಶಾಂತಿ ವಾತಾವರಣವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿದ. ಆದರೂ ಕಪಿಲೇಂದ್ರನ ಮಗ ಪುರುಷೋತ್ತಮ ಗಜಪತಿ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಗುಂಟೂರುವರೆಗಿನ ಪೂರ್ವತೀರಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ಉದಯಗಿರಿ ಕೋಟೆಯನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ದೈಹಿಕವಾಗಿ ಬಲಗುಂದುತ್ತಿದ್ದ ನರಸಿಂಹ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ತನ್ನ ಸೇನಾನಿಯಾದ ನರಸನಾಯಕನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ. 1491ರಲ್ಲಿ ನರಸಿಂಹ ಸತ್ತ ಬಳಿಕ ನರಸನಾಯಕ ಆತನ ಅಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಕರಾದ ಮಕ್ಕಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಆಡಳಿತಸೂತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸಿದ. ನರಸಿಂಹನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ತಿಮ್ಮನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕೂರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಆತ ಕುತಂತ್ರಗಳಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿ ಕೊಲೆಯಾದ. ಆನಂತರದ ಸರದಿ ಎರಡನೆಯ ಮಗನಾದ ಎರಡನೆಯ ನರಸಿಂಹನದು. ಅನಿರೀಕ್ಷಿತವಾಗಿ ಈತ ನರಸನಾಯಕನನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದ. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಈತನನ್ನು ಪೆನುಗೊಂಡೆಗೆ ಸಾಗಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿಡಲಾಯಿತು.

ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಾದ ನರಸನಾಯಕ ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶೆಗಳಲ್ಲಿನ ದಂಗೆಕೋರರನ್ನು ಅಡಗಿಸಿದ. ಈ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಬಹಮನಿಯಲ್ಲಿ ಆಂತರಿಕ ಕಲಹಗಳುಂಟಾಗಿದ್ದವು. ಅವುಗಳ ಪ್ರಯೋಜನ ಪಡೆದು ರಾಯಚೂರು, ಮುದಗಲ್ಲು ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಗಜಪತಿ ಪ್ರತಾಪರುದ್ರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಓಡಿಸಿದ. ಇವನಿಗೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬಲವಂತವಾಗಿ ಕಸಿದುಕೊಂಡನೆಂಬ ಅಪಖ್ಯಾತಿ ಬಂದರೂ ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ಈತ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಒಳಿತನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಮೊದಲಿನ ಸ್ಥೈರ್ಯ ಈಗ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಖ್ಯಾತಿ ಹೆಚ್ಚಿತು.

ನರಸನಾಯಕ 1503ರಲ್ಲಿ ಮಡಿದ. ಇವನ ಮಗ ವೀರನರಸಿಂಹ ತಂದೆಯ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ಪಡೆದ. ಸಾಳುವ ಇಮ್ಮಡಿ ನರಸಿಂಹ ಸ್ವತಃ ಆಳಬಲ್ಲವನಾಗಿದ್ದರೂ ವೀರನರಸಿಂಹ ಅವನನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಸರಿಸಿ 1505ರಲ್ಲಿ ಆತನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿದ. ಅಂದಿನಿಂದ ತುಳುವ ಮನೆತನದ ಆಳಿಕೆ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ತುಳುವಸಂತತಿ(1503–55) 1505–09ರ ವರೆಗೆ ವೀರನರಸಿಂಹ ಆಳಿದ. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡ ಅನಿಶ್ಚಿತ ಘಟನೆಗಳು ಶೈಥಿಲ್ಯಕ್ಕೆ ಎಡೆಗೊಟ್ಟುವು. ಬಹಮನಿಯ ಯೂಸುಫ್ ಆದಿಲ್‍ಖಾನನು ರಾಯಚೂರು, ಮುದಗಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಪುನಃ ಪಡೆದುಕೊಂಡನಾದರೂ ವೀರನರಸಿಂಹ ಅವನ್ನು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಸಾಧಿಸಿಕೊಂಡ. ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಸ್ನೇಹ ಸಂಪಾದಿಸಿ ಉತ್ತಮವಾದ ಅಶ್ವಗಳನ್ನು ಅವರಿಂದ ಖರೀದಿಸಿದ. ಸೈನಿಕರಿಗೆ ಯುದ್ಧಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ತರಬೇತಿ ನೀಡಿಸಿದ.

ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ (1509–29): 1509ರಲ್ಲಿ ವೀರನರಸಿಂಹ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಆತನ ಮಲಸೋದರ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಅತಿಶ್ರೇಷ್ಠನೂ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಖ್ಯಾತನೂ ಆದ ಈತ ಕೇವಲ 20 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದರೂ ಆ ಅಲ್ಪಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಕೀರ್ತಿ ದೇಶಾದ್ಯಂತ ಹರಡಲು ಕಾರಣನಾದ. ಈ ಅರಸನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಪ್ರವಾಸಿಗಳಾಗಿ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೂ ಬಂದಿದ್ದರು. ಅವರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರಾದ ಬಾರ್ಬೋಸ ಮತ್ತು ಡೊಮಿಂಗೊ ಪೇಯಿಸ್ ಪ್ರಮುಖರು. ಇವರ ಬರೆಹಗಳು ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ. ಅನಂತರ ಬಂದ ನ್ಯೂನಿಜನೂ ಪೋರ್ಚುಗೀಸನೇ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಒರಿಸ್ಸದ ವಿಜಯವನ್ನು ಸೂಚಿಸಲೆಂಬಂತೆ ಮಹಾನವಮಿ ದಿಬ್ಬವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅನಂತರ ನವರಾತ್ರಿಯ ಉತ್ಸವಗಳೂ ವಿಶೇಷ ಸಮಾರಂಭಗಳೂ ಇಲ್ಲಿಯೇ ನೆರವೇರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಅರಸನು ರಾಜ್ಯದ ತೀರ್ಥಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿಗೆ ಅಪರಿಮಿತವಾದ ದಾನಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲೂ ಹೊರಗಡೆಯೂ ನೂತನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ದೇವಾಲಯದ ದ್ವಾರದಲ್ಲಿ, ಹೆಚ್ಚು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಭವ್ಯವಾಗಿ, ಉನ್ನತವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇಂತಹ ಗೋಪುರಗಳು ಅನಂತರ ರಾಯಗೋಪುರಗಳೆಂದೇ ಹೆಸರಾದುವು. ಕಲೆ, ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಿಗೂ ಈತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ (**ನೋಡಿ–ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ**). (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಮಲಸೋದರ ಅಚ್ಯುತರಾಯ. ಈತ 1529ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದನಾದರೂ ದಾಯಾದಿಗಳ ವಿರೋಧವನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಮಗನಿಗೆ ಆಗಿನ್ನೂ ಒಂದೂವರೆ ವರ್ಷ. ಆ ಮಗುವಿನ ಪರವಾಗಿ ಸೋದರಮಾವನಾದ ಹುಚ್ಚ ತಿರುಮಲ, ಅಳಿಯನಾದ ರಾಮರಾಯ ಈತನ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಗಳು. ಇವರ ಅಂತಃಕಲಹಗಳ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ ಎರಡು ಬಾರಿ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಮುತ್ತಿದ. ಮೊದಲ ಬಾರಿ ರಾಯಚೂರು, ಮುದಗಲ್ಲು ಕೋಟೆಗಳು ಅವನ ವಶವಾದುವು. ಆದರೆ ಕೊನೆಗೊಮ್ಮೆ ಅಚ್ಯುತರಾಯ ಅವನನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ದಂಗೆಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಶಕ್ತಿ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳು ಈತನಿಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೇಗೋ 1542ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಆನಂದನಿಧಿ ಎಂಬ ದತ್ತಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ದಾನಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ ಯಶಸ್ಸು ಈತನದು.

ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಯಾತ್ರಿಕ ನ್ಯೂನಿಜ್. ಈತ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಬಂದುದು ಸು. 1536–37ರಲ್ಲಿ. ವಿಜಯನಗರದ ಪೂರ್ವೇತಿಹಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಸಿರುವುದು ಈತನ ಬರವಣಿಗೆಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ.

ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು, ಇತರ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೊಡುವಲ್ಲಿ ನ್ಯೂನಿಜ್ ಎಡವಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಸಮಕಾಲೀನ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿನ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಬರೆಯುವಲ್ಲಿ ಈತ ಹೆಚ್ಚು ನಂಬಿಕೆಗೆ ಅರ್ಹನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಸಾಳುವ ನರಸಿಂಹನನ್ನು ನರಸಿಂಗುವಾ ಎಂದು ಕರೆದು ಬಿಸ್ನಾಗ್ರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನರಸಿಂಗುವಾ ರಾಜ್ಯವೆಂದಿದ್ದಾನೆ. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಅಚ್ಯುತರಾಯ ಅನೀತಿ ಮತ್ತು ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಗಳಿಗೆ ಕೈಹಾಕಿದನು. ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆ ಎನ್ನುವುದೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಈತನ ನಡತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಯಾರಿಗೂ ಗೌರವವಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಭಾರದ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಈತನಿಗೆ ಕಿಂಚಿತ್ತೂ ಆಸಕ್ತಿಯಿಲ್ಲ ಎಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಜೊತೆಗೆ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಜೆಗಳ ಆಚಾರ ವ್ಯವಹಾರಗಳು, ಸಾಮಾಜಿಕ ಪದ್ಧತಿಗಳು ಇಂತಹ ಇತರ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸಹ ತನ್ನ ಬರೆಹದಲ್ಲಿ ಈತ ಕಾಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. (ಸಿ.ಕೆ.ಎನ್.)

ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ಮರಣಾನಂತರ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಕಲಹಗಳುಂಟಾದುವು. ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಅಳಿಯ ರಾಮರಾಯ ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ಮೇಲುಗೈ ಪಡೆದ. ಈ ಬಾರಿ ರಾಮರಾಯ ಅಚ್ಯುತನ ಸೋದರನಾದ ರಂಗನ ಮಗ ಸದಾಶಿವನ ಹಕ್ಕನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದ. ಆದರೆ ಸದಾಶಿವರಾಯನನ್ನು ತನ್ನ ಕೈಗೊಂಬೆಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅವನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ತಾನೇ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಕನಾದ ಸದಾಶಿವ 1550ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಸ್ವತಃ ಆಳಲು ಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ಆತನನ್ನು ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟು ತನ್ನ ಸೋದರರಾದ ತಿರುಮಲ ಮತ್ತು ವೆಂಕಟಾದ್ರಿಗಳನ್ನು ಮಂತ್ರಿ, ಸೇನಾಪತಿ ಪದವಿಗಳಲ್ಲಿ ನೇಮಿಸಿ ಅವರ ನೆರವಿನಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಳಿದ. ಆದರೆ ಸದಾಶಿವರಾಯನ ಹೆಸರನ್ನು ಬಳಸಲು ಮರೆಯಲಿಲ್ಲ.

ರಾಮರಾಯ ದಕ್ಷ ಸೇನಾನಿ, ನುರಿತ ರಾಜನೀತಿಜ್ಞ. ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿದ ಕೂಡಲೇ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠಾವಂತರನ್ನು ಸಂಬಂಧಿಕರನ್ನು ನೇಮಿಸಿ, ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಬಲಗೊಳಿಸಿ, ಅವರಲ್ಲಿ ಪರಿಣತರಾದ ಮಹಮದೀಯರಿಗೆ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನಿತ್ತು, ಆಡಳಿತವನ್ನು ಬಿಗಿಗೊಳಿಸಿದ. ಪ್ರಜೆಗಳ ವಿಶ್ವಾಸ ಗಳಿಸಲು ಭಾರವಾಗಿದ್ದ ನಾವಿದರ ಮೇಲಿನ ತೆರಿಗೆ ಮುಂತಾದ ಕರಗಳನ್ನು ಮಾನ್ಯ ಮಾಡಿದ. ಆ ವೇಳೆಗೆ ಐದು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಒಡೆದಿದ್ದ ಬಹಮನಿ ರಾಜ್ಯದ ಐವರು ಸುಲ್ತಾನರು ಪರಸ್ಪರ ಕಲಹಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗುವಂತೆ ಮಾಡಿ, ಅವರ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ, ಅವರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡುವಂತೆ ತೋರಿಸಿಕೊಂಡು, ಅವರ ಬಲವನ್ನು ಕುಗ್ಗಿಸಿದ. ಅಂತೆಯೇ ರಾಜ್ಯವನ್ನೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಅನಂತರ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಶತ್ರುಗಳ ವಶವಾಗಿದ್ದ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡುದಲ್ಲದೆ, ಕಲ್ಯಾಣ, ಕೋವಿಲ್ಕೊಂಡ, ಘಂಪುರ, ಯಾದಗೀರ್ ಮುಂತಾದ ಇತರ ಕೋಟೆಗಳನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಇವನ ಈ ಆಕ್ರಮಣನೀತಿ ಹೊಸದಾಗಿತ್ತು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರಕ್ಷಣಾನೀತಿಯನ್ನು ಈವರೆಗೆ ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದ ರಾಜ್ಯ ಈಗ ಇಂತಹ ನೀತಿಯನ್ನು ಪಾಲಿಸಿದುದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ

ವಿಜಯನಗರದ ಬಲ ಹೆಚ್ಚಿತಾದರೂ ಅದು ಶತ್ರುಗಳ ಕಣ್ಣು ತೆರೆಸಿತು. ಆಗ ಐವರು ಸುಲ್ತಾನರು ತಮ್ಮ ನೈಜಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಅರಿತು ಒಟ್ಟುಗೂಡಲು ಸನ್ನದ್ಧರಾದರು. ಅಹಮದ್ ನಗರದ ಹುಸ್ಸೈನ್ ನಿಜಾಂ ಷಾ ತನ್ನ ಮಗಳಾದ ಚಾಂದಬೀಬಿಯನ್ನು ಬಿಜಾಪುರದ ಅಲಿ ಆದಿಲ್ ಷಾನಿಗೆ ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು, ಆತನ ಸೋದರಿಯನ್ನು ರಾಜಕುಮಾರ ಮುರ್ತಾಜನಿಗೆ ತಂದುಕೊಂಡ. ಈ ಐವರಲ್ಲಿ ಬೀರಾರಿನ ಸುಲ್ತಾನನನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಇತರರು ತಮ್ಮ ಸೈನ್ಯಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ ರಾಮರಾಯನ ವಿರುದ್ಧ ದಂಡೆತ್ತಿದರು. ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನನಾದ ಅಲಿಯನ್ನು ರಾಮರಾಯ ತನ್ನ ಸ್ವಂತ ಮಗನಂತೆಯೇ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದ. ಎಂತಲೇ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಈ ಸುಲ್ತಾನ ಇತರರನ್ನು ಸೇರಲು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕೊನೆಯ ಘಳಿಗೆಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ನಿರ್ಧಾರವನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿದ. ಕೃಷ್ಣಾನದಿಯ ಉತ್ತರತೀರದ ತಾಳೀಕೋಟೆ ಸಮೀಪದ ರಕ್ಕಸಗಿ–ತಂಗಡಗಿ ಎಂಬ ಎರಡು ಗ್ರಾಮಗಳ ನಡುವಣ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಶತ್ರು ಸೈನ್ಯ ಸೇರಿತು. 1565 ಜನವರಿ 23ರಂದು ನಡೆದ ತೀವ್ರವಾದ ಕದನದಲ್ಲಿ ರಾಮರಾಯನ ಸೇನಾಧಿಪತಿಗಳಾದ ಗಿಲಾನಿ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಮಹಮದೀಯರು ಒಮ್ಮೆಲೇ ಪಕ್ಷಾಂತರ ಮಾಡಿ ಶತ್ರುವನ್ನು ಸೇರಿದರು. ಇದು ಕದನದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನೇ ಬದಲಾಯಿಸಿತು. ಮಿತ್ರರೇ ಆಗಿದ್ದವರ ಆಕಸ್ಮಿಕ ಧಾಳಿ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೋಲಾಹಲವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ರಾಮರಾಯ ಶತ್ರುವಿನ ಕೈಸೆರೆಯಾದ. ಹುಸ್ಸೈನ್ ನಿಜಾಮ್ ಷಾ ಆತನ ಶಿರಶ್ಛೇಧನ ಮಾಡಿಸಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದ. ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಾಹಾಕಾರವೆದ್ದಿತು. ವಿಜಯನಗರದ ಸೈನ್ಯ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿತು. ತಿರುಮಲ ತೀವ್ರಗತಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು, ಸಂಬಂಧಿಕರನ್ನು ಮತ್ತು ಸಾಧ್ಯವಿದ್ದಷ್ಟು ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಸು. 1550 ಆನೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹೇರಿಸಿ ಚಂದ್ರಗಿರಿಗೆ ಸಾಗಿಸಿದ. ರಾಜನೆನಿಸಿದ್ದ ಸದಾಶಿವನನ್ನು ಒಯ್ಯಲಾಯಿತು. ಇವರ ಬೆನ್ನಟ್ಟಿಬಂದ ಶತ್ರುಸೈನ್ಯ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಐದು ತಿಂಗಳುಗಳ ಕಾಲ ನೆಲೆಸಿ ಆಸ್ತಿಪಾಸ್ತಿಗಳನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿ, ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಅರಮನೆಗಳನ್ನು ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಭೇದಿಸಿತು. ಬೆಂಕಿಯಿಂದ, ಕತ್ತಿಗಳಿಂದ, ಹಾರೆಗುದ್ದಲಿಗಳಿಂದ ಒಂದೊಂದು ದಿನವೂ ಅವರು ವಿನಾಶಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂತು. ಪ್ರಪಂಚದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅಂಥದೊಂದು ಕರಾಳ ಕೃತ್ಯ ಬೇರಲ್ಲೂ ನಡೆದಂತಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಇತಿಹಾಸಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ)

ಈ ಕದನವನ್ನು ತಪ್ಪು ತಿಳಿವಳಿಕೆಯಿಂದ ತಾಳಿಕೋಟೆಯುದ್ಧ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿತ್ತು. ಸುಲ್ತಾನರ ಸಂಘಟಿತ ಸೇನೆ ಮೂರು ಲಕ್ಷ ಪ್ರಮಾಣದ್ದು. ಇದು ಬಿಜಾಪುರದಿಂದ 1564 ಡಿಸೆಂಬರ್ 25ರಂದು ವಿಜಯನಗರದತ್ತ ಸಾಗಿತು. ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ತಾಳಿಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಬಿರ ಹೂಡಿ ವಿಶ್ರಮಿಸಿತು. ಅಲ್ಲಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸು. 40ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಕೃಷ್ಣಾನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿ ವಿಜಯನಗರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುವ ಉದ್ದೇಶ ಅದಕ್ಕಿತ್ತು. ಆದರೆ ಆರು ಲಕ್ಷ ಸೈನ್ಯಬಲದ ವಿಜಯನಗರದ ಸೈನ್ಯ ರಾಮರಾಯನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ತೀರದುದ್ದಕ್ಕೂ ಗೋಡೆಯನ್ನೆಬ್ಬಿಸಿ ಕಾವಲು ಭಟರನ್ನು ಇರಿಸಿ ಸೈನ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಭಾಗ ಹೊಳೆಯನ್ನು ದಾಟಿ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿದ್ದ ಶತ್ರು ಸೈನ್ಯವನ್ನೆದುರಿಸಿತು. ಇದು ನಡೆದುದು ರಕ್ಕಸಗಿ–ತಂಗಡಗಿ ಎಂಬ ಎರಡು ಊರುಗಳ ನೆರೆಯಲ್ಲಿ. ರಾಮರಾಯನ ಬಖೈರ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ರಾಕ್ಷಸತಂಗಡಿ ಎಂದು ನಿರ್ದೇಶಿಸಿದೆ. ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ರುದ್ರಭಯಾನಕವಾದ ಈ ಯುದ್ಧ ಇತಿಹಾಸದ ದಿಕ್ಕನ್ನೇ ಬದಲಿಸಿತು. (ಪಿ.ಬಿ.ಡಿ.)

ಈ ಕದನದೊಂದಿಗೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಣ್ಮರೆಯಾಯಿತು. ಹಂಪೆ ಕೊಂಪೆಯಾಯಿತು. ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಪಾಳೆಯಗಾರರು, ನಾಯಕರು ತಲೆ ಎತ್ತಿ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಪ್ರಬಲರಾದರು. ಆದರೆ ಚಂದ್ರಗಿರಿಗೆ ಓಡಿಹೋದ ತಿರುಮಲ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ರಾಜ್ಯ ಕಟ್ಟಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಈತ ಆರವೀಡು ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಾತ. ಕರ್ನೂಲು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಆರವೀಡು ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಿಂದ ಬಂದ ಇವರು ತಮ್ಮ ಹೆಸರನ್ನೇ ವಂಶಕ್ಕೂ ಬಳಸಿದರು. ತಿರುಮಲನ ಸೋದರನಾದ ರಾಮರಾಯನು ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಅಳಿಯ. ಅಳಿಯ ರಾಮರಾಯನೆಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ. ಸದಾಶಿವನನ್ನು ಚಂದ್ರಗಿರಿಯ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟು ತಿರುಮಲ ತನ್ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲೇ ಆಳತೊಡಗಿದ. ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಬಳಿಕ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಪೆನುಗೊಂಡೆಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಿದ. ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗುವ ಯೋಜನೆಯನ್ನೂ ಬಿಟ್ಟುಬಿಟ್ಟ. 1570ರಲ್ಲಿ ಸದಾಶಿವನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿದ. ಭಾಷೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅಳಿದುಳಿದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಡಳಿತಕ್ಕಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ, ತೆಲುಗಿನ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹಿರಿಯ ಮಗ ಶ್ರೀರಂಗನನ್ನೂ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಎರಡನೆಯ ಮಗನಾದ ರಾಮರಾಯನನ್ನೂ ತಮಿಳು ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ವೆಂಕಟಪತಿಯನ್ನೂ ನೇಮಿಸಿದ. ರಾಮರಾಯ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಿಂದ ಆಳತೊಡಗಿದ. ಆದರೆ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಆಂತರಿಕ ಕಲಹಗಳಿಗೆ ಇಂಬುಗೊಟ್ಟು, ಶತ್ರುಗಳು ಧಾಳಿಮಾಡಲು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿತು.

1578ರಲ್ಲಿ ತಿರುಮಲನ ಮಗ ಶ್ರೀರಂಗ (II) ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದು ಸು.8 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ. ಅನಂತರ 1586ರಿಂದ ವೆಂಕಟಪತಿ ಆಳತೊಡಗಿದ. ತಿರುಮಲ ಅಲಿ ಆದಿಲ್ ಷಾನ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಗೋಲ್ಕೊಂಡೆಯ ಕುತುಬ್ ಷಾನ ಸಹಾಯ ಪಡೆದನು. ಆದರೂ ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿ ಆದಿಲ್ ಷಾ ತಿರುಮಲನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಅರಸನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಪೆನುಗೊಂಡೆಯ ಉತ್ತರಭಾಗ ಶತ್ರುವಶವಾಯಿತು. ಬಂಧಿಯಾಗಿದ್ದ ಶ್ರೀರಂಗ ಅಪಾರವಾದ ಧನವನ್ನು ದಂಡವಾಗಿ ಕೊಟ್ಟು ಪೆನುಗೊಂಡೆಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಅನಂತರ ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಆದಿಲ್ ಷಾ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಾಗ ಮಾತ್ರ ಶ್ರೀರಂಗನ ಬಂಧುವಾದ ಜಗದೇವರಾಯ ಆತನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಆದರೆ ಅವನಿಗೆ ಬಾರಾಮಹಲಿನಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮಘಟ್ಟಗಳವರೆಗೆ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಬಹುಮಾನವಾಗಿ ಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಸುಲ್ತಾನ, ಶ್ರೀರಂಗನಿಂದ ಪೆನುಕೊಂಡ, ಬೆಲ್ಲಂಕೊಂಡ, ಕೊಂಡವೀಡು, ಉದಯಗಿರಿಗಳನ್ನು ಕಸಿದುಕೊಂಡ. ಆಂತರಿಕ ದಂಗೆಗಳು ರಾಜ್ಯದ ಬಲವನ್ನು ಇನ್ನಷ್ಟು ಕುಗ್ಗಿಸಿದುವು. ವೆಂಕಟಪತಿಯೂ ಗೋಲ್ಕಂಡ ಮತ್ತು ಬಿಜಾಪುರದ ಶಾಹಿಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸ ಬೇಕಾಯಿತು. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಗ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಮುಗಲ್ ಮನೆತನದ ಅಕ್ಬರ್ 1600 ರಲ್ಲಿ ಅಹಮದ್ ನಗರವನ್ನು ಜಯಿಸಿ, ಅನಂತರ ಎರಡು ಬಾರಿ ವೆಂಕಟಪತಿಯ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ರಾಯಭಾರಿಗಳನ್ನು ಕಳಿಸಿದ. ಆದರೆ ಇದು ಮುಂದಿನ ಆಕ್ರಮಣಗಳಿಗೆ ನಾಂದಿಯಾಗ ಬಹುದೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ. ವೆಂಕಟಪತಿ ಅಕ್ಬರನೊಡನೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿದ್ದ ರಾಮರಾಯನ ಮಗ ತಿರುಮಲ ವೆಂಕಟಪತಿಯನ್ನು ಗೌರವದಿಂದ ಕಾಣಲಿಲ್ಲ. ಮೈಸೂರಿನ ರಾಜಒಡೆಯ ಈ ಸಂದರ್ಭವನ್ನುಪಯೋಗಿಸಿ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ವೆಂಕಟಪತಿ ರಾಜಒಡೆಯನನ್ನು ಕ್ಷಮಿಸಿದುದೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಈಗ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಹಾಗೂ ಉಮ್ಮತ್ತೂರುಗಳನ್ನು ಆತನಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ. ಸಾಹಿತ್ಯ ಕಲೆಗಳಿಗೆ ವೆಂಕಟಪತಿ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದ. ಸುಮಾರು ಮೂರು ದಶಕಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದ ಈತ ರಾಜ್ಯದ ಗತವೈಭವವನ್ನು ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸಿದನಾದರೂ ಇದು ಬಹುಕಾಲ ಬಾಳಲಿಲ್ಲ.

ವೆಂಕಟಪತಿಯ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಅಂತಃಕಲಹಗಳು ಏರ್ಪಟ್ಟವು. ಆತನಿಗೆ ಗಂಡುಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದ ಕಾರಣ ರಾಜ್ಯ ಆತನ ಸೋದರನಾದ ರಾಮರಾಯನ ಮಗ ಮುಮ್ಮಡಿ ಶ್ರೀರಂಗನ ವಶವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಜಗರಾಯನೆಂಬ ವೆಂಕಟಪತಿಯ ಭಾವಮೈದುನನು ವೆಂಕಟಪತಿಯ ಮಗನೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ಚಿಕ್ಕರಾಯನ ಪರವಾಗಿ ನಿರಾಧಾರವಾದ ಹಕ್ಕನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ವೆಲುಗೋಡಿನ ಎಚ್ಚಮನಾಯಕನೂ ತಂಜಾವೂರು ಹಾಗೂ ಇತರ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟುಗಳ ನಾಯಕರೂ ಚೋಪೂರು ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕದನದಲ್ಲಿ ಜಗರಾಯನನ್ನೂ ಮದುರೆ, ಜಿಂಜಿ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳ ನಾಯಕರನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿದರು. ಆ ಬಳಿಕ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ 12–13 ವರ್ಷಗಳ ಬಾಲಕನಾದ ರಾಮದೇವ ಅರಸನಾದ. ಈತ 1617–32 ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಅನಂತರ ಅಳಿಯ ರಾಮರಾಯನ ಮೊಮ್ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿ ವೆಂಕಟಪತಿ ಯುವರಾಜನಾದ. ಆದರೂ ಇವರಾರೂ ರಾಜ್ಯದ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ವರ್ಧಿಸಲಿಲ್ಲ. ಬಿಜಾಪುರ, ಗೋಲ್ಕೊಂಡಗಳ ಸುಲ್ತಾನರು ಹಲಕೆಲವು ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡರು. ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಕೊನೆಯ ಅರಸನಾದ ಮುಮ್ಮಡಿ ಶ್ರೀರಂಗ ಮೊದಲು ಬಿದನೂರಿಗೂ ಅನಂತರ ಮೈಸೂರಿಗೂ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ತಮ್ಮ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದು ತರುವಾಯ ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದವರ ಆಶ್ರಯಪಡೆದ (1646). ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಮರಳಿ ಪಡೆಯಲು ಆಗಿಂದಾಗ್ಗೆ ಯತ್ನಿಸಿ ವಿಫಲನಾಗಿ 1681ರಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.;ಎ.ವಿ.ವಿ.)

ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವವಿತ್ತು. ಕೇಂದ್ರೀಯ ಆಡಳಿತ ರಾಜನಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿತ್ತು. ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಮಹೋತ್ಸವ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದ್ದು ರಾಜನಿಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳಲು ನ್ಯಾಯವಾದ ಹಕ್ಕನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಅಧೀನ ರಾಜರು ಮತ್ತು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಮುಖಂಡರು ಹಾಜರಿದ್ದು ಆ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸಿ ತಮ್ಮ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ತೋರ್ಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಜಪ್ರಭುತ್ವವಿದ್ದರೂ ನಿರಂಕುಶಪ್ರಭುತ್ವ ಇರಲಿಲ್ಲ. ರಾಜನ ಕರ್ತವ್ಯ ಧರ್ಮವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದಾಗಿತ್ತು. ರಾಜತ್ವ ಧರ್ಮದ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಸ್ವಧರ್ಮವನ್ನು ಪಾಲಿಸಲು ರಾಜ ಸಮಯಾಚಾರ್ಯರೆಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನೇಮಕ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಸಂಪ್ರದಾಯ ಮತ್ತು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಅಲ್ಲದೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಂಡಿದ್ದ ಸಂಘಗಳು ಮತ್ತು ಶ್ರೇಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲವೂ ರಾಜನ ನಿರಂಕುಶಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ತಡೆಯಾಗಿತ್ತು. ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ಸಂಪ್ರದಾಯಬದ್ಧವಾಗಿ ವಿಧಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೇಂದ್ರಸರ್ಕಾರ ಅವುಗಳ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆ ಹೊಂದಿದ್ದು ಆವಶ್ಯಕವಾದರೆ ಸಾಮರಸ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಮಧ್ಯ ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಜನ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲ ಅವನು ನೇಮಿಸಿದ ಮಂತ್ರಿಗಳು ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಂತರನ್ನೊಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ರಾಜ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ.

ರಾಜರು ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಠಗಳಿಗೆ ದ್ರವ್ಯಸಹಾಯ ಮಾಡಿ ಅವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಕೊಡಲು ಕಾಡುಗಳನ್ನು ಕಡಿದು, ಹೊಸ ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ದೇಶದ ಆರ್ಥಿಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯಪಾಲನೆ ರಾಜನ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ರಾಜನೇ ಶ್ರೇಷ್ಠ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶನಾಗಿದ್ದ. ವಿದ್ಯೆ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜ ಅಧ್ವರ್ಯುವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದ.

ರಾಜ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತನ್ನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಿ, ಆತನಿಗೆ ಯುವರಾಜ ಎಂದು ಪಟ್ಟಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದ. ರಾಜನ ಹಿರಿಯ ಮಗನೇ ಹಕ್ಕುದಾರನಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರೂ ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಇದು ಸಂದರ್ಭವಶಾತ್ ಬದಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯ ಆಯ್ಕೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಮಂತ್ರಿಗಳು ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಂತರ ಸಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಜನು ಯುವರಾಜ

ಮತ್ತು ಇತರ ರಾಜಕುಮಾರರನ್ನು ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಇದರಿಂದ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗೆ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ತರಬೇತು ಸಿಗುತ್ತಿತ್ತು. ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಚಿಕ್ಕವನಾಗಿದ್ದರೆ, ಅವನು ವಯಸ್ಸಿಗೆ ಬರುವವರೆಗೆ ದೇಶವನ್ನಾಳಲು ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಯನ್ನು ನೇಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ವಿಜಯನಗರದ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿ ಆ ಪದವಿಯನ್ನು ದುರುಪಯೋಗಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ದೃಷ್ಟಾಂತಗಳೂ ಇವೆ.

ಬೃಹತ್ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ರಾಜ ಸ್ವಂತವಾಗಿ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ, ಅದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ತರಬೇತಿ ಮತ್ತು ಸಲಕರಣೆಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿ ಶಿಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟು, ಒಳಹೊರ ಶತ್ರುಗಳ ನಿಗ್ರಹಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ. ಹಲವಾರು ದಂಡನಾಯಕರು ವಿವಿಧ ವಿಭಾಗಗಳ ಮತ್ತು ತುಕಡಿಗಳ ನೇತೃತ್ವವನ್ನು ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳೂ ಸಾಮಂತರೂ ಅವಶ್ಯವಿದ್ದಾಗ ರಾಜನಿಗೆ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಒದಗಿಸಿ ತಾವೂ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿದ್ದಿತು.

ಆಡಳಿತದ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅನೇಕ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇವನ್ನು ರಾಜ್ಯ, ಮಂಡಲ ಮತ್ತು ನಾಡುಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಜ್ಯಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಾಲಾನುಗುಣವಾಗಿ ಬದಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆಡಳಿತ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹೊಸ ರಾಜ್ಯಗಳು ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ತುಳುನಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ರಾಜ್ಯಗಳಿದ್ದವು. ಉತ್ತರ ತುಳು ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಬಾರಕೂರು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು; ದಕ್ಷಿಣ ತುಳು ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಮಂಗಳೂರು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಇವಲ್ಲದೆ ಉದಯಗಿರಿ ರಾಜ್ಯ, ಪೆನುಕೊಂಡೆ ರಾಜ್ಯ, ಮುಳವಾಯಿ ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತು ರಾಜಗಂಭೀರ ರಾಜ್ಯಗಳಿದ್ದವು. ರಾಜಗಂಭೀರ ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ತಿರುವಡಿಗೈ ರಾಜ್ಯ ಮತ್ತು ಮದುರಾ ರಾಜ್ಯಗಳಿದ್ದವು. ಪ್ರತಿ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೂ ಒಬ್ಬ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಯಿದ್ದ. ಅವರು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರಾಜಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದರು. ಸಂಗಮ ವಂಶದ ರಾಜಕುಮಾರರು ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ನೇಮಕರಾದ ಅನಂತರ ಒಡೆಯ ಅಥವಾ ಒಡೆಯರ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ ರಾಜಮನೆತನದಿಂದ ನೇಮಕಗೊಂಡ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರರೆಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಎರಡನೆಯ ದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಿಂದ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳ ನೇಮಕದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಬದಲಾವಣೆ ಯಾಯಿತು. ರಾಜಮನೆತನದವರಲ್ಲದೆ ಸಾಮಂತರಾಜರ ಮನೆತನಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮಂತ ಮನೆತನಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವರೂ ನೇಮಕಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಹಲವು ಕಾರಣಗಳಿದ್ದವು. ರಾಜಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಸಾಮರ್ಥ್ಯವುಳ್ಳವರು ಸಾಕಷ್ಟು ಸಿಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದಂತೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಂತಗಳಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇತ್ತು. ಹೀಗೆ ನೇಮಕಗೊಂಡ ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳು ದಳಪತಿಯಾಗಿಯೂ ಮತ್ತು ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿಯೂ ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರನ್ನು ದಂಡನಾಯಕರೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರಿಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಸ್ವಾಯತ್ತತೆ ಇದ್ದಿತು. ಇವರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ನ್ಯಾಯಾಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಸೈನ್ಯವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಕರ್ತವ್ಯ ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ಪ್ರಾಂತ ರಕ್ಷಣೆ. ಇವರು ಪ್ರಾಂತದ ಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿಯೂ ಶ್ರೇಷ್ಠ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರಾಗಿಯೂ ಇದ್ದರು. ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಪರಿಪಾಲನೆಯೂ ಇವರ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಹೊಸ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸಬಹುದಾಗಿತ್ತು; ಹಳೆಯ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ರದ್ದುಮಾಡಬಹುದಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ಹದಗೆಟ್ಟರೆ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರ ಮಧ್ಯೆ ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಿತ್ತು.

ಅರಸರು ತಮ್ಮ ಆಕ್ರಮಣಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದರೂ ಹಲವಾರು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಆಯಾ ರಾಜರಿಗೆ ಅವರ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಹಿಂದಿರುಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ವಿಜಯನಗರದ ಸಾಮ್ರಾಟನಿಗೆ ಪೊಗದಿ ಕೊಡುವ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರು. ಇದಕ್ಕೆ ನಾಯಂಕರ ಪದ್ಧತಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಈ ನಾಯಕರು ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಟನಿಗೆ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಸಮಯದಲ್ಲಿ, ರಾಜಕುಮಾರ ಅಥವಾ ರಾಜಕುಮಾರಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ, ರಾಜನ ವರ್ಧಂತಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಮಹಾನವಮಿ ಉತ್ಸವದಲ್ಲಿ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಹಾಜರಿದ್ದು ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ನೂತನ ವರ್ಷದ ದಿನ ರಾಜನಿಗೆ ಬಹುಮಾನಗಳನ್ನು ನೀಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಸಾಮಂತರು ಕರ್ತವ್ಯಪರಿಪಾಲನೆ ಮಾಡದಿದ್ದರೆ ಶಿಕ್ಷೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳು ವರ್ಗಾಯಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದರಾದರೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನಾಯಕರನ್ನು ವರ್ಗ ಮಾಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ನಾಯಕತನ ವೈಯಕ್ತಿಕವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದ ದುರ್ಬಲತೆಯಿಂದ ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಯಿತು. ನಾಯಕರು ರಾಜಾಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬರು ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅದರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಅಧಿಕಾರಿ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ನಾಯಕನ ಸೈನ್ಯದ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ ಹೊತ್ತಿದ್ದ. ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಅಧಿಕಾರಿ ಸ್ಥಾನಪತಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟು ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ತನ್ನ ನಾಯಕನ ಹಿತಪರಿಪಾಲನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ಕೇಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಸಾಮಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಮಹಾನಾಯಕಾಚಾರ್ಯರೆಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಸಾಮಂತ ರಾಜರ ಇಲಾಖೆಯ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆ ಹೊಂದಿದ್ದರು.

ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿದ್ದುವು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮಸಭೆಗಳು, ಮಹಾಜನಸಭೆಗಳು, ಮಹಾನಾಡು ಮತ್ತು ನಾಡುಸಭೆಗಳು, ಪೌರಸಭೆಗಳು ಮತ್ತು ಅನೇಕ ಶ್ರೇಣಿಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿದ್ದುವು. ಗ್ರಾಮಸಭೆಗೆ ಊರು, ಒಕ್ಕಲು, ಪ್ರಜೆ, ಹಲರು, ಜಗತ್ತು ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳಿದ್ದವು. ಅಗ್ರಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾಜನರ ಸಭೆ ಇದ್ದಿತ್ತು. ನಾಡು ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಾಡುಸಭೆ ಇತ್ತು. ಈ ಸಭೆಗಳು ಭೂಮಿಯನ್ನು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಅಥವಾ ದಾನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಪಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು ಮತ್ತು ಕ್ರಯಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ ಪ್ರಜೆಯ ಸೌಕರ್ಯಗಳಿಗೆ ಗಮನವೀಯುತ್ತಿದ್ದವು; ಜನರ ಏಳಿಗೆಗಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಇವು ಆಧುನಿಕ ಸರ್ಕಾರಗಳು ಮಾಡುವ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಾಹಕ ಶಾಖೆ. ಶಾಸನರಚನೆ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯನಿರ್ವಹಣೆ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದವು. ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ವಸೂಲು ಮಾಡುವ, ಮಾಫಿ ಮಾಡುವ ಮತ್ತು ಹೊಸ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸುವ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದುವು. ಹಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯವಿತರಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೊಳಪಟ್ಟ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳ ಹತೋಟಿ ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಅಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕರ್ತವ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಜನರ ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಕಾನೂನು ಮಾಡಿ ಹತೋಟಿ ಹೊಂದಿದ್ದವು. ಇವು ಪೌರಕರ್ತವ್ಯಗಳನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದವು. ನಗರ ಅಥವಾ ಪೌರಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಣಿಗಳು ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಈ ಎಲ್ಲ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಇವು ಸ್ವಾಯತ್ತತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವೆಂದು ನಿಸ್ಸಂಶಯವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು. ಗ್ರಾಮಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮದ ಗೌಡರು ಅಥವಾ ಒಕ್ಕಲು ಅಥವಾ ಸಮಸ್ತ ಪ್ರಜೆಗಳೂ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಗೌಡಿಕೆ ಅಥವಾ ಗ್ರಾಮದ ಮುಖಂಡತ್ವವು ಬಹಳ ಆಕರ್ಷಣೀಯವಾದ ಹುದ್ದೆಯಾಗಿದ್ದಿತು. ಗ್ರಾಮದ ಮುಖಂಡ ಗ್ರಾಮಸಭೆಯ ಮುಖ್ಯ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ಅಗ್ರಹಾರಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಮಹಾಜನ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಿಕಾರರು ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರ ಮುಖಂಡರನ್ನು ಬುದ್ಧಿವಂತರು, ಗ್ರಾಮ ಹೆಬ್ಬಾರುವ, ಪ್ರಭು, ಒಡೆಯ, ಮೂಲಿಗ ಮುಂತಾದ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ನಾಡಿನ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ನಾಡಿಗೆ ಸೇರಿದ ಗ್ರಾಮಗಳ ಮುಖಂಡರು, ನಾಡಿನ ಜನರ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಮತ್ತು ಹಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಶ್ರೇಣಿಗಳ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಇದ್ದರು. ಶ್ರೇಣಿಗಳು ಪೌರಕರ್ತವ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಶ್ರೇಣಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷನನ್ನು ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಪೌರಸಭಾಧ್ಯಕ್ಷನಾಗುತ್ತಿದ್ದ. ಈ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ತೀರ್ಮಾನಗಳನ್ನು ಒಮ್ಮತದಿಂದ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆ ಇತ್ತು. (ಎ.ಪಿ.ಪಿ.)

ಆರ್ಥಿಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿ: ಧರ್ಮರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸ ಬೇಕಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಧನ ಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಅರಸರಿಗೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಕುದುರೆಗಳ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದು ಆ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಅರಸರು ಪೋರ್ಚುಗೀಸ ರೊಡನೆ ಹಾರ್ದಿಕ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಅವರಿಂದ ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಅಶ್ವಪಡೆಗೆ ವಿಶೇಷವಾದ ಧನ ವ್ಯಯವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಧನಸಂಗ್ರಹಕ್ಕಾಗಿ ಉತ್ಪನ್ನಮೂಲಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಆದುದರಿಂದಲೇ ಅರಸರೂ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ರಾಜ್ಯದ ಆರ್ಥಿಕಾ ಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಬೀಳು ಬಿದ್ದಿದ್ದ ಸಾವಿರಾರು ಎಕರೆ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಸಾಗುವಳಿಗೆ ತರಲಾಯಿತು. ಕಾಡುಗಳನ್ನು ಕಡಿದು ಹೆಚ್ಚಿನ ಭೂಮಿಯನ್ನು ವ್ಯವಸಾಯಕ್ಕೆ ಒಳಪಡಿಸಲಾ ಯಿತು. ಅದಕ್ಕೆಂದೇ ಆ ಹೊಸ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದವರಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿ ತೆರಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ರಿಯಾಯಿತಿಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಅನೇಕ ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ನಗರಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸಾಯೋತ್ಪನ್ನಗಳನ್ನು ಮಾರಲು ಸಂತೆಗಳನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಲಾಯಿತು.

ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಅನಂತಪುರ ಮತ್ತು ಕರ್ನೂಲು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ರತ್ನದ, ವಜ್ರದ ಗಣಿಗಳಿದ್ದುವು. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ದೊಡ್ಡ ಸಣ್ಣ ರೇವುಗಳಿದ್ದುವು. ರಾಜ್ಯವು ಮಲಯ, ಬರ್ಮಾ(ಮಯನ್ಮಾರ್), ಚೀನ, ಅರೇಬಿಯ, ಪರ್ಷಿಯ(ಇರಾನ್), ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕ, ಅಬಿಸೀನಿಯ ಮತ್ತು ಪೋರ್ಚುಗಲ್ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿತ್ತು. ಬಟ್ಟೆ, ಅಕ್ಕಿ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರು, ಮರ, ಸಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳು, ಸಕ್ಕರೆ–ಇವು ರಫ್ತು ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು. ಹೀಗೆ ಭೂಮಿಯಿಂದ ಬರುವ ವಿಪುಲ ಆದಾಯ, ದೇಶಾಂತರಗಳ ವ್ಯಾಪಾರೋದ್ಯಮ ಸಾಧನೆಗಳಿಂದ ಹರಿದುಬರುವ ಧನಪ್ರವಾಹದಿಂದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸಮೃದ್ಧವೂ ಧನಾಢ್ಯವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ಆದರೂ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ತೆರಿಗೆಗಳಿಂದ ಜನರು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಸಹನಶಕ್ತಿಯನ್ನೇ ಕಳೆದುಕೊಂಡಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ನಾವಿದರೆಲ್ಲ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ಸದಾಶಿವರಾಯನಿಗೆ ನಾವಿದವಾರಿಯನ್ನು ತೆಗೆಯಬೇಕೆಂದು ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಮಾಡುವ ಅಂಶ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಅಂತೆಯೇ ರಾಜ್ಯಾದ್ಯಂತ ಮದುವೆಯ ಸುಂಕವನ್ನು ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಮನ್ನಾ ಮಾಡಿದ ವಿಷಯವೂ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ನಡೆದುಬಂದ ವರ್ಣಾಶ್ರಮಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಬರುವುದು ತಮ್ಮ ಕರ್ತವ್ಯವೆಂದು ಅರಸರು ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಪರಕೀಯರಿಂದ ದೇಶಕ್ಕೆ ಉಂಟಾಗಿದ್ದ ಕುತ್ತಿನಿಂದ ಪಾರಾಗಲು ಪ್ರಜೆಗಳೆಲ್ಲರೂ ಒಟ್ಟಾಗಿ ಧರ್ಮದಿಂದ ಬಾಳಬೇಕೆಂದು ಅರಸರೂ ಅವರಂತೆಯೇ ಪ್ರಜೆಗಳೂ ತಿಳಿದಿದ್ದರು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪೂಜಾದಿ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇನ್ನು ಕೆಲವರು ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಅಧಿಕಾರ ವರ್ಗಗಳಲ್ಲಿದ್ದವರು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ವಿಶೇಷವಾದ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇವರೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗೌರವಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರರಾಗಿದ್ದಾರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಅಂದಿನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವವರು ವಿಪ್ರವಿನೋದಿ, ಪಾಂಚಾಳ, ಕೈಕೊಳ, ಡೊಂಬ, ನಾವಿದ ಮುಂತಾದ ಕುಶಲಕರ್ಮಿ ಹಾಗೂ ಇತರ ಕಸಬುಗಳವರು. ಇವರೆಲ್ಲ ಆಗ ತಮ್ಮ ಹಕ್ಕುಬಾಧ್ಯತೆಗಳಿಗಾಗಿ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಸಂಘಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇದು ಅಂದಿನ ಸಮಾಜ ಜಾಗೃತವಾಗಿತ್ತೆನ್ನಲು ಒಂದು ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸಮಗ್ರ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತಕ್ಕೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಭಿನ್ನಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಜನರು ಒಂದು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದುದೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಘರ್ಷಗಳಿಗೆ ಒಂದು ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು.

ಸಾಂಘಿಕ ಜೀವನ ಜಾಗೃತವಾಗಿದ್ದ ಕಾರಣ ಪ್ರಜೆಗಳು ಸರ್ಕಾರದ ನೆರವಿಗಾಗಿ ಕಾಯದೆ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿ ದ್ದರು. ಅನೂಚಾನವಾಗಿ ನಡೆದುಬಂದಿದ್ದ ನಗರಗಳ ಹಾಗೂ ಗ್ರಾಮೀಣ ಸ್ವಯಂ ಆಡಳಿತ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ತಮ್ಮ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಜವಾಬ್ದಾರಿಯುತವಾಗಿ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದುವು.

ಸ್ತ್ರೀಯರ ಸ್ಥಾನಮಾನ: ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ಬಹು ಗಣ್ಯಸ್ಥಾನ ಪಡೆದಿದ್ದಳೆಂಬುದು ನಿಜವಾದರೂ ಬಹುಪಾಲು ಸಾಂಸಾರಿಕ ಸ್ತ್ರೀಯರು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸಮಾಜದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಯಾತ್ರಿಕ ಪೇಯಿಸ್ ಇಂತಹ ಸಾಂಸಾರಿಕ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ತಾನು ಹೊರಗೆ ಕಂಡಿದ್ದೇ ಇಲ್ಲವೆಂದಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಅರಸರ ಅಂತಃಪುರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸ್ತ್ರೀಯರಿದ್ದರು. ರಾಣೀವಾಸದವರ ಸೇವೆಗೆಂದೇ ನೂರಾರು ದಾಸಿಯರು ನಿಯಮಿತ ರಾಗಿದ್ದರು. ಇಂತಹವರು ನ್ಯಾಯವಿಧಾನ, ರಕ್ಷಣಾ ವಿಧಾನ, ಗಣಿತ, ಲೇಖನಕಲೆ, ಕಾವ್ಯ, ಸಂಗೀತ, ನೃತ್ಯ, ವಾದನ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣತರಾಗಿದ್ದರು. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ 400 ಜನ ಇಂತಹ ಸ್ತ್ರೀಸೇವಕಿಯರಿದ್ದರು. ಹೊನ್ನಮ್ಮ ಎಂಬಾಕೆ ಪ್ರೌಢದೇವ ರಾಯನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ವರದಿಗಾರಳಾಗಿದ್ದಳು. ತಿರುಮಲಾಂಬೆ ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಇಂತಹುದೇ ಪದವಿಯನ್ನಲಂಕರಿಸಿದ್ದಳು. ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಬೇಸಾಯದಲ್ಲಿ ಸಹಕರಿಸಿ ಬತ್ತದ ಮಡಿಗಳನ್ನು ಕಾಯುವ, ಹಕ್ಕಿಬೆದರಿಸುವ ಕೆಲಸಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರು. ಕನಕದಾಸರ ಪದವೊಂದರಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ವರ್ಣನೆಯಿದೆ. ನಟ ತಿಮ್ಮಯ್ಯನ ಮಗಳಾದ ಪಾತ್ರಿ ಎಂಬುವಳು ನಟಿಯಾಗಿ ತಾಯಿಕುಂದ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದಳೆಂದು ಶಾಸನವೊಂದರಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಸ್ತ್ರೀಯರು ವಿಭಿನ್ನಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರು. ವೇಶ್ಯಾವೃತ್ತಿ ಹಾಗೂ ದೇವದಾಸೀ ಪದ್ಧತಿ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿತ್ತು. ಅನೇಕ ವೇಶ್ಯೆಯರು ವೈಭವೋಪೇತ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದೂ ಶ್ರೀಮಂತರಾಗಿದ್ದರೆಂದೂ ಬಾರ್ಬೋಸ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅಬ್ದುಲ್‌ರಜಾಕ್ ಪ್ರಕಾರ ವೇಶ್ಯಾವೃತ್ತಿ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ಅಧಿಕೃತಮಾನ್ಯತೆ ಪಡೆದಿದ್ದು ಅವರ ಮೇಲೆ ತೆರಿಗೆ ಹಾಕಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಆ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ನಗರ ರಕ್ಷಕನ ವೇತನವಾಗಿ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಉತ್ಸವಗಳಲ್ಲಿ, ಶ್ರೀಮಂತರ ಮದುವೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಇತರ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸ್ತ್ರೀಯರು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಜನ ಉತ್ಸವಪ್ರಿಯರಾಗಿದ್ದು. ಹಬ್ಬಹುಣ್ಣಿಮೆಗಳಲ್ಲಿ, ಆಟಪಾಟಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ ಸಮುದಾಯಕ್ಕೆ ಸಂತಸವನ್ನೀಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಅರಸರೂ ಇದನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದರು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ಪಡೆದ ಹಬ್ಬ ನವರಾತ್ರಿ. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಆಚರಿಸಲಾದ ಈ ಹಬ್ಬದ ವೈಭವವನ್ನು ಪೇಯಿಸ್ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತನ ಹೇಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಕವಿ ರತ್ನಾಕರವರ್ಣಿಯ ಭರತೇಶವೈಭವದಲ್ಲಿಯ ನವರಾತ್ರಿಸಂಧಿಯಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣಿಸಲಾದ ವಿವರಗಳೊಡನೆ ಹೋಲಿಸಬಹುದು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತಕ್ಕೆ ಅಮಿತವಾದ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆತಿತ್ತು. ಹಲವಾರು ಸಂಗೀತ ಗ್ರಂಥಗಳು ರಚಿತವಾದುವು. ಭಕ್ಷ್ಯಭೋಜ್ಯಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಅಭಿರುಚಿಯನ್ನು ಅಂದಿನ ಜನ ವ್ಯಕ್ತಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಂಗರಸನ (ಸು.1508) ಸೂಪಶಾಸ್ತ್ರ ಈ ಕಾಲದ ಒಂದು ಗ್ರಂಥ.

ಲಲಿತಕಲೆ–ಸಾಹಿತ್ಯ: ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಆಳಿಕೆ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಕಾಲ; ಕಲೆ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳು ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಂಡ ಕಾಲ. ಅರಸರು ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯ ಕಲೆಗಳಿಗೂ ಅಮಿತ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದರು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಲೆಗೆ ಹೊಸ ತಿರುವು, ಹೊಸ ಉತ್ಸಾಹ ಮೂಡಿತು. ರಾಜಮನೆತನಗಳ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹವಷ್ಟಕ್ಕೇ ಸೀಮಿತವಾಗದೆ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಲ್ಲೂ ಕಲಾಪ್ರಜ್ಞೆ ಮೂಡಿ ಪ್ರೌಢವಾದ ವಿದ್ವತ್ಕಲೆ ಮತ್ತು ಜನಪದ ಕಲೆಗಳ ಸಮ್ಮಿಳನವಾಗಿ ಪಂಡಿತಪಾಮರರಿಬ್ಬರನ್ನೂ ರಂಜಿಸಬಲ್ಲ ನೂತನ ವಿಸ್ತಾರವನ್ನು ಕಲೆಗಳು ಕಂಡುಕೊಂಡವು.

ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಈಗ ಉಳಿದು ಬಂದಿರುವುದು ಬಹಳ ಕಡಿಮೆಯೆ. ಆದರೆ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲೆಗೆ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರು ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ, ಅಚ್ಯುತರಾಯರು ಕೊಟ್ಟ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ, ಚಿತ್ರಕಾರರಲ್ಲಿ ಆಗ ಇದ್ದ ಉತ್ಸಾಹಗಳನ್ನು ಹೊರದೇಶದ ಪ್ರವಾಸಿಗಳು ಬರೆದಿಟ್ಟಿರುವ ವರ್ಣನೆಯಿಂದ ತಿಳಿಯಲವಕಾಶವಿದೆ. ಇವರ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳು ಹಂಪೆಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯ, ಆನೆಗೊಂದಿಯ ಒಂದು ಮಂಟಪ. ಲೇಪಾಕ್ಷಿ, ಸೋಂಡಲ್ಲೆ ತಾಡಪ್ರತಿಗಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ, ಕಂಚಿ ವರದರಾಜ ದೇವಾಲಯ, ತಂಜಾವೂರಿನ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ, ಚಂದ್ರಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿವೆ. ಆ ಕಾಲದ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬರುವ ವರ್ಣನೆಗಳಿಂದ ಆ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಶ್ರೀಮಂತರು ತಮ್ಮ ಮನೆಗಳನ್ನು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪದ್ಧತಿ ಇದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವು ಪೌರಾಣಿಕ ವಸ್ತುಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿದ್ದುವು; ಸಮುದ್ರಮಥನ, ಕಾಮಸಂಹಾರಮೂರ್ತಿ, ಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣ, ನಳದಮಯಂತಿ, ಪ್ರಾಣಿಪಕ್ಷಿಗಳ ಆಕೃತಿಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ಇವಲ್ಲದೆ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರೂ ತಮ್ಮ ಮನೆಗಳ ಮುಂದೆ, ಗೋಡೆಗಳ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಿಡ ಗಿಣಿಗಳ ಆಕೃತಿಗಳು, ರಂಗವಲ್ಲಿಯ ಬಗೆಬಗೆಯ ಆಕಾರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ತೋರುತ್ತಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅವನ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ್ದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಪ್ರವಾಸಿ ಡೊಮಿಂಗೊ ಪೇಯಿಸ್ ಅರಮನೆಯ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಚಿತ್ರಗಳ ಬಗೆಗೆ, ಅಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಚಿತ್ರಕಾರರ ಉತ್ಸಾಹದ ಬಗೆಗೆ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇಮ್ಮಡಿ ವೆಂಕಟನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ್ದ ಜೆರಿಕ್ ಚಂದ್ರಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಚಿತ್ರಗಾರರಿದ್ದುದಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಯುರೋಪಿನಿಂದ ಬಂದ ಪ್ರವಾಸಿಗಳು ರಾಜನಿಗೆ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾಣಿಕೆ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದುದಾಗಿಯೂ ಅವುಗಳ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ದೇಶೀಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಬರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಅವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಈಗ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಆನೆಗೊಂದಿಯ ಹುಚ್ಚುಮಲ್ಲಪ್ಪನ ಮಠ ಎಂದು ಈಗ ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಒಂದು ದೊಡ್ಡಮಂಟಪ ಗಮನಾರ್ಹ. ಇದರ ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳೆಲ್ಲ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ನಾಶವಾಗಿದ್ದು ಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದ ಕುರುಹುಗಳು ಮಾತ್ರ ಈಗ ಉಳಿದಿವೆ. ಹಂಪೆಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದಿನ ವಿಶಾಲವಾದ ಭವ್ಯವಾದ ರಂಗಮಂಟಪದ ಚಾವಣಿ. ತೊಲೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ಅನಂತರದ ಕಾಲದ್ದು. ಈ ಮಂಟಪವನ್ನು 1509–10ರಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ತನ್ನ ಕಿರೀಟಧಾರಣ ಮಹೋತ್ಸವದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ, ಆಗಲೇ ಈ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ರಚಿಸಿರಬೇಕು. ಈ ಪೈಕಿ ಒಂದು ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ, ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ, ಬ್ರಹ್ಮಸರಸ್ವತಿಯರ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಎರಡನೆಯದರಲ್ಲಿ ಎಡಬಲಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣು, ತುಂಬುರು ನಾರದರು, ಪರಿವಾರದೇವತೆಗಳೂ ನಿಂತಿರುವಂತೆ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವ ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣ, ಮತ್ತೊಂದು ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರ ಸಾಲು, ಹಾಗೆಯೇ ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ಶಿವನ ತಪೋಭಂಗ, ತ್ರಿಪುರದಹನಗಳೂ ಕೊನೆಯ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ದಶಾವತಾರಗಳೂ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಮುಂಭಾಗದ ತೊಲೆಯೊಂದರ ಮೇಲಿನ ಪಲ್ಲಕ್ಕಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ಸಂನ್ಯಾಸಿಯೊಬ್ಬನ ಮೆರವಣಿಗೆಯನ್ನು ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರೆಂದೋ ವ್ಯಾಸರಾಯರೆಂದೋ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಆದರೆ ಇವಕ್ಕೆ ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಬಣ್ಣ ಹಾಕಿರುವುದರಿಂದ ಅವುಗಳ ಮೂಲಸ್ವರೂಪದ ಸ್ಪಷ್ಟ ಅರಿವು ಸಾಧ್ಯವಾಗದು. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಚಿತ್ರಸಮೂಹ ಅಮೂಲ್ಯವಾದುದು. ಈ ತ್ರಿಕೂಟಾಚಲದ ಮಧ್ಯದ ನಾಟ್ಯಮಂಟಪ, ಅರ್ಧಮಂಟಪಗಳ ಚಾವಣಿಗಳು, ಗೋಡೆಗಳು, ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ ಕೈಸಾಲೆಯ ಚಾವಣಿಗಳ ಮೇಲೆಲ್ಲ ಚಿತ್ರಗಳು ತುಂಬಿವೆ. ಕೈಸಾಲೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಖಿಲವಾಗಿದ್ದರೂ ದೇವಾಲಯದ ಒಳಗಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ಉಳಿದು ಬಂದಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯ ಹಲವು ಚಿತ್ರಗಳು ಕಲೆಗಾರನ ಕುಶಲತೆಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತವೆ. ನಾಟ್ಯಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಗಿರಿಜಾಕಲ್ಯಾಣ, ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ, ಶ್ರೀರಾಮಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ, ವಟಪತ್ರಶಾಯಿ, ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯ, ಶಿವಪಾರ್ವತಿಯರ ಪಗಡೆಯಾಟ ಇತ್ಯಾದಿ ಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಬೃಹದಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾದ ವೀರಭದ್ರನ ಮೂರ್ತಿಯ ಮುಂದೆ ಆ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ವಿರಪಣ್ಣ, ವೀರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಅವರ ಪರಿವಾರದವರು ಪ್ರಸಾದ ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅರ್ಧಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಬಗೆಯ ಶಿವಲೀಲಾಮೂರ್ತಿಗಳಿದ್ದು ಕೆಲವು ಅವುಗಳ ರಚನಾಕೌಶಲ್ಯಕ್ಕೆ ಹೆಸರಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಪಸ್ಮಾರ ಮೇಲೆ ನರ್ತಿಸುತ್ತಿರುವ ಶಿವನ ಭವ್ಯ, ನಾಟ್ಯಭಂಗಿ ಅದ್ಭುತವಾದ ಚಿತ್ರ. ಶಿವನ ಸುಂದರವಾದ ಭಂಗಿ, ನೀಳಕಾಯದ ಸೊಬಗು, ಚಲನೆಯ ಸಾಮರಸ್ಯ, ಅತ್ಯಂತ ಅನುರೂಪವಾದ ನಿಲುವು, ಪ್ರಶಾಂತ ಮುಖ ಮುದ್ರೆಗಳು ನುರಿತ ಚಿತ್ರಗಾರನೊಬ್ಬನ ಕೃತಿ ಇದೆಂದು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ಅತಿ ಸುಂದರ ಚಿತ್ರವೆಂದರೆ ಗಂಗಾಧರ ಶಿವನು ಗೌರಿಯನ್ನು ಸಾಂತ್ವನಗೊಳಿಸುತ್ತಿರುವುದು. ಅತ್ಯಂತ ನವುರಾದ ಭಾವನೆಯನ್ನು ಅಷ್ಟೇ ನವುರಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿರುವ ಇಲ್ಲಿಯ ಕಲೆ ಅಮೋಘವಾದುದು. ಜಟೆಯಲ್ಲಿ ಅಡಗಿಸಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದ ತನ್ನ ಹೊಸ ಹೆಣ್ಣು ಗಂಗೆಯು ಭಗೀರಥನ ಬೇಡಿಕೆಗೆ ಓಗೊಟ್ಟು ದುಮ್ಮಿಕ್ಕಿದುದನ್ನು ಕಂಡ ಪಾರ್ವತಿಯ ಅಸಹನೆ, ಶಿವನ ಪೇಚು, ಆದರೂ ಮುಖದಿರುಹಿದ ಆ ಕೋಪದ ಮುಂದೆ ಶಾಂತ ಭಾವದಿಂದ ಗಲ್ಲಕ್ಕೆ ಕೈಚಾಚಿ ರಮಿಸಲೆತ್ನಿಸುತ್ತಿರುವ ಆ ಭಂಗಿ–ಎಲ್ಲವೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ. ಪಾದದಿಂದ ಕಟಿಯವರೆಗೆ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಚಾಚಿಕೊಂಡಂತಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿಂದ ಮೇಲೆ ನೇರ ನಿಲುವಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ಸಾಲು ಚಿತ್ರಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ವಿಜಯನಗರದ ಕಡೆಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಬಹುದಾದ ಬೃಹದೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒರಟುತನ, ಅಸಹಜತೆ ಕಂಡುಬಂದು ಚಿತ್ರಕಲೆ ಅವನತಿ ಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳು ಅತ್ಯಂತ ನವುರಾದ ಸುಂದರವಾದ ಭಾವಭಂಗಿಗಳನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿಯುವಲ್ಲಿ, ಆಯಾ ಸಂದರ್ಭಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಮನದ ಇಂಗಿತವನ್ನು ಹೊಮ್ಮಿಸುವಲ್ಲಿ, ಅನುರೂಪವಾದ ವರ್ಣಸಂಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ, ಗೆರೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಿತವಾದ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸುವಲ್ಲಿ, ಬಾಗುಬಳಕುಗಳನ್ನು ತರುವಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಕಾರರು ನಿಷ್ಣಾತರಾಗಿದ್ದರೆಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತವೆ.

ಸಂಗೀತ, ನೃತ್ಯಕಲೆಗಳಿಗೆ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರು ಕೊಟ್ಟ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಿಂದ ಅವು ಹಲವು ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಹೊಂದಿದವು. ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಸಂಗೀತ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಕರ್ಣಾಟಕ ಸಂಗೀತ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಚಾಳುಕ್ಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಬಂದಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದ್ದರೂ ಅದು ಪ್ರಚಲಿತವಾದದ್ದು ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಯವಿಭಾಗಗಳು ಬಹುವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದವು. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಪ್ರಚೋದಕರಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರು ಸಂಗೀತ ತಜ್ಞರಾಗಿದ್ದು ಸಂಗೀತಸಾರವೆಂಬ ಲಕ್ಷಣಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಮೂಲಗ್ರಂಥ ದೊರೆತಿಲ್ಲವಾದರೂ ತಂಜಾವೂರಿನ ರಾಜ ರಘುನಾಥ ನಾಯಕನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಗೋವಿಂದ ದೀಕ್ಷಿತನ ಸಂಗೀತಸುಧಾ ಎಂಬ ಲಕ್ಷಣಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರ ಸಂಗೀತಸಾರವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಈ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿದುದಾಗಿ ಕೃತಿಕಾರ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ರಾಗ ಅಥವಾ ಆಲಾಪದ ಬಗೆಗೆ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೊಡುತ್ತ ತಾನು ಅವನ್ನು ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರ ಸಂಗೀತಸಾರದಲ್ಲಿಯ ರಾಗಾಧ್ಯಾನದಿಂದ ನೇರವಾಗಿ ಎತ್ತಿಕೊಂಡುದಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ ಮತ್ತು 15 ಮೇಳಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅವರ ಮೇಳಪದ್ಧತಿಯೇ ಬಹು ಪ್ರಾಚೀನವೆಂದೂ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇಮ್ಮಡಿ ಪ್ರೌಢದೇವರಾಯನ ಅಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಭಿನವಭರತಾಚಾರ್ಯ, ರಾಯವಾಗ್ಗೇಯಕಾರ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಕಲ್ಲಪ್ಪ ದೇಶಿಕ ಅಥವಾ ಚತುರ ಕಲ್ಲಿನಾಥನು ಶಾರ್ಙ್ಗದೇವನ ಸಂಗೀತರತ್ನಾಕರಕ್ಕೆ ಕಲಾನಿಧಿ ಎಂಬ ವಿದ್ವತ್ಪೂರ್ಣವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಅದರಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಸಂಗೀತಶಾಸ್ತ್ರದ ಬಗೆಗೆ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿದ್ದ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ವಿಚಾರ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಇದು ಸಂಗೀತಶಾಸ್ತ್ರದ ವಿಕಾಸಕ್ಕೆ ಮುಂದೆ ಮಾರ್ಗ ದರ್ಶಕವಾಯಿತು. ಅವನ ಈ ಗ್ರಂಥ ಸಂಗೀತದ ಬಗೆಗೆ ಒಂದು ಕಿರುವಿಶ್ವಕೋಶವೆನ್ನಬಹುದು. ಅದು ಮುಂದಿನ ಲಕ್ಷಣಕಾರರ ಮೇಲೂ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಕಲ್ಲಿನಾಥಮತವೆಂಬ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಪ್ರದಾಯವೇ ಪ್ರಚಲಿತವಾಯಿತು. ಗಾಂಧರ್ವಗುಣ ಗಂಭೀರನಾಗಿದ್ದ ಪ್ರೌಢದೇವರಾಯನಿಂದ ಈತನಿಗೆ ಅಪಾರ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆಯಿತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಕಲ್ಲಿನಾಥನಿಂದೀಚೆಗೆ ಸಂಗೀತಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಪುಲವಾಗಿ ಬೆಳೆದುದಲ್ಲದೆ ಸಂಗೀತ ಕಲೆಯೂ ಅಪಾರವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಮನೆಮನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಅದು ಒಂದು ಆವಶ್ಯಕ ಕಲೆಯಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಸಂಗೀತದಲ್ಲಿ ಕುಶಲಿಯಾಗಿದ್ದ. ಸಂಗೀತದಲ್ಲಿ ಆತನನ್ನು ಮೀರಿಸುವವರೇ ಇರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಶಾಸನವೊಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

1500–50ರ ವರೆಗೆ ಹಲವರು ಸಂಗೀತದ ಬಗೆಗೆ ಉದ್ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಬರೆದರು. ಈ ಕಾಲದ ಲಕ್ಷಣಗ್ರಂಥಗಳೆಂದರೆ ದೇವಣಭಟ್ಟನ ಸಂಗೀತ ಮುಕ್ತಾವಳಿ, ಲಕ್ಷ್ಮಣಭಟ್ಟ ಅಥವಾ ಲಕ್ಷ್ಮೀಧರ ರಚಿಸಿದ ಸಂಗೀತಸೂರ್ಯೋದಯ, ಗೋಪೇಂದ್ರ ತಿಪ್ಪಭೂಪಾಲನ ತಾಳದೀಪಿಕೆ, ಕಾಮದೇವಿ ಬರೆದ ಸಂಗೀತ ಮತ್ತು ನಾಟ್ಯವನ್ನು ವಿವರಿಸುವ ಸಂಗೀತಯುಗದರ್ಪಣ ಮತ್ತು ಸಂಗೀತವಿದ್ಯಾವಿನೋದ ಮುಂತಾದುವು. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಕರ್ನಾಟಕದವನೇ ಆಗಿದ್ದ ಪುಂಡರೀಕವಿಠಲನು ಉತ್ತರದ ಮುಸ್ಲಿಂ ದೊರೆಗಳ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದು ಸದ್ರಾಗಚಂದ್ರೋದಯ, ರಾಗಮಂಜರಿ, ರಾಗಮಾಲಾ ಮತ್ತು ನರ್ತನ ನಿರ್ಣಯ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ.

ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಅಳಿಯ ರಾಮರಾಯನಿಗಂತೂ ಸಂಗೀತದಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಆಸಕ್ತಿ. ಆತನ ಇಚ್ಛೆಯ ಮೇರೆಗೆ ರಾಮಾಮಾತ್ಯನು ಸ್ವರಮೇಳ ಕಲಾನಿಧಿ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿದನು. ಈ ರಾಮಾಮಾತ್ಯ ತಾನು ಕಲ್ಲಿನಾಥನ ಮೊಮ್ಮಗನೆಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಕಡೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಿಂದ ತಂಜಾವೂರಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ರಘುನಾಥ ಭೂಪಾಲನ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ಗೋವಿಂದ ದೀಕ್ಷಿತನ ಕೃತಿ ಸಂಗೀತಸುಧಾ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗ ವೆಂಕಟಮಖಿಯ ಚತುರ್ದಂಡಿಪ್ರಕಾಶಿಕಾ ಸಂಗೀತಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಮೈಲಿಗಲ್ಲುಗಳಾಗಿವೆ.

ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ, ತಾತ್ತ್ವಿಕ ರಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಜನಮನವನ್ನು ಉನ್ನತಮಟ್ಟಕ್ಕೊಯ್ಯುವ ಸಾಧನವಾಯಿತು. ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢಾವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಪಡೆದ ಸಂಗೀತ ಆಸ್ಥಾನದ ಹೊರಗೂ ಭಕ್ತಿಪಂಥದ ಸಾಧುಸಂತರ ಮೂಲಕ ಹೊಸದಿಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ಬೆಳೆಯಿತು. ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನತೆಯನ್ನು ಸಂಗೀತ ಮಾಧ್ಯಮದಿಂದ ಭಕ್ತಿಮಾರ್ಗದಲ್ಲೊಯ್ಯುವ ಈ ಹೊಸ ಪಂಥ ದಾಸಪಂಥ ಎನ್ನಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಈ ಪಂಥ ಶ್ರೀಪಾದರಾಯರು, ನರಹರಿತೀರ್ಥರು ಮತ್ತು ವ್ಯಾಸರಾಯರಿಂದ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ವ್ಯಾಸರಾಯರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಅವರ ಹಲವಾರು ಶಿಷ್ಯರು ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರು; ಸಂಗೀತಕಲೆಗೆ ಒಂದು ಜೀವಂತಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಕೊಟ್ಟರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಪುರಂದರದಾಸರು ಮತ್ತು ಕನಕದಾಸರು ಪ್ರಮುಖರು. ಪುರಂದರದಾಸರು ಈಗ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿರುವ ಸಂಗೀತಕಲೆಗೆ ಆದ್ಯಪ್ರವರ್ತಕರಾಗಿ ಕರ್ಣಾಟಕ ಸಂಗೀತ ಪಿತಾಮಹರೆನ್ನಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಲಕ್ಷಾವಧಿ ಕೀರ್ತನೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದರೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಅನೇಕ ಜನಪದ ಮಟ್ಟುಗಳಿಗೆ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯವಾದ ಸಂಗೀತರಾಗಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಕೊಟ್ಟದ್ದೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನತೆಗೆ ಸುಲಭವಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸಬಲ್ಲಂತೆ ಸಾಹಿತ್ಯವಿದ್ದುದೂ ಮತ್ತು ಭಕ್ತಿಮಾರ್ಗದ ಮೂಲಕ ಭಗವತಾರಾಧನೆಯೆಂಬ ಸಂದೇಶಕ್ಕೆ ವಾಹಕವಾದದ್ದೂ ಕೀರ್ತನೆಗಳು ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಲು ಕಾರಣವಾದುವು. ಹರಿದಾಸರಂತೆ ಶಿವಶರಣರೂ ಶಿವಭಕ್ತಿಯನ್ನು ಸಾರುವಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ಕೊಟ್ಟರು. ಸಂಗೀತ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟ ಶಿವಶರಣರಲ್ಲಿ ನಿಜಗುಣಶಿವಯೋಗಿ ಪ್ರಮುಖ. ಈತನ ವಿವೇಕಚಿಂತಾಮಣಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತಕಲೆಯನ್ನು ಕುರಿತ ಒಂದು ಭಾಗವಿದೆ. ಶ್ರುತಿ, ಸ್ವರ, ಅಲಂಕಾರ, ರಾಗ ಮತ್ತು ವಾದ್ಯಗಳನ್ನು ಇವನು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ತ್ರಿಪದಿ ಸಾಂಗತ್ಯ ಮುಂತಾದ ಹಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಷಟ್ಸ್ಥಲಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಿರುವುದಲ್ಲದೆ ರಾಗತಾಳಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಂಗೀತಕೃತಿಗಳನ್ನು ಕೈವಲ್ಯಪದ್ಧತಿಯ ಹಾಡುಗಳು ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಈತ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದ ಕಡೆಯ ದಿನಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ರತ್ನಾಕರವರ್ಣಿ ಭರತೇಶ ವೈಭವದಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತ ಮತ್ತು ನೃತ್ಯಗಳ ವಿಷಯವಾಗಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸುವ ಚಿತ್ರವತ್ತಾದ ವರ್ಣನೆಗಳು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವೂ ಕುತೂಹಲಕರವೂ ಆಗಿವೆ. ಭರತನ ಆಸ್ಥಾನದ ಸಂಗೀತಮೇಳಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತ ನಾನಾ ರಾಗಭೇದಗಳನ್ನೂ ಗಾಯಕದೋಷಗಳನ್ನೂ ತಿಳಿಸಿರುತ್ತಾನೆ. ಧ್ವನಿ, ಲಯ, ಮೇಳ, ಜತಿ, ಜಾತಿ, ಕಟ್ಟಣಿ, ಗಮಕ, ಆಲಾಪಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಿ ವಿವರಿಸಿರುವುದಲ್ಲದೆ ವೀಣೆ, ಚೆಂಗು, ಉಪಾಂಗ, ರಿಂಚೆಯ, ಚಿನುಚಿಂಪೆ, ತುಡುಮು, ದಂಡಿಗೆ, ಸ್ವರಮಂಡಲ, ಕಿನ್ನರಿ ಮುಂತಾದ ವಾದ್ಯಗಳನ್ನೂ ಹೆಸರಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ನೃತ್ಯದ ಬಗೆಗೆ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ವಿಜಯನಗರದ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮನ್ನಣೆ ದೊರೆತಿತ್ತು. ಅಂತಃಪುರ ಸ್ತ್ರೀಯರು ನಿತ್ಯವೂ ನೃತ್ಯವನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಡೊಮಿಂಗೊ ಪೇಯಿಸ್ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ ಸಭಾಗೃಹವೊಂದಿತ್ತು. ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಆ ಸಭಾಗೃಹದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಕಂಬಗಳ ಹಾಗೂ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆಲ್ಲಾ ನಾಟ್ಯಭಂಗಿಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದು ಅವು ಒಂದೊಂದೂ ನಾಟ್ಯದ ಅಂತಃಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವಂತಿದ್ದು ನಾಟ್ಯ ಕಲಿಯುವವರಿಗೆ ಮುಕ್ತಾಯದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹೇಗೆ ನಿಲ್ಲಿಸಬೇಕೆಂಬುದರ ಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತಿದ್ದುವೆಂದೂ ನರ್ತಕಿಯರು ತಮ್ಮ ದೇಹಸೌಷ್ಠವವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಮೈಚಾಚಿ ಕೈಕಾಲು ಸಡಿಲಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಬಗೆಯನ್ನು ಕೂಡ ಮತ್ತೊಂದೆಡೆ ತೋರಿಸಿಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದೂ ಪೇಯಿಸ್ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಆದರೆ ಈಗ ಆ ನಾಟ್ಯಮಂದಿರವಾಗಲೀ ನೃತ್ಯಭಂಗಿಗಳ ಚಿತ್ರ, ಶಿಲ್ಪಗಳಾಗಲೀ ಉಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ.

ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ದೇವರ ಪೂಜಾಸಮಯದಲ್ಲಿ ಉತ್ಸವದ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ ಸೇವೆ ಒಂದು ಅಗತ್ಯವಾದ ಅಂಗವಾಗಿ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ವಿಶಾಲವಾದ ನೃತ್ಯಮಂಟಪಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿತ್ತು. ಇಂಥ ನಾಟ್ಯಸೇವೆಗಾಗಿಯೇ ದೇವದಾಸಿಯರಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರಲ್ಲದೆ ವೇಶ್ಯೆಯರೂ ನಾಟ್ಯಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಣತಿಯನ್ನು ಪಡೆದು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಉತ್ಸವಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ನೃತ್ಯ ವೈಖರಿಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದಲ್ಲದೆ ಸಮಾಜದ ಗಣ್ಯ ವರ್ಗದ, ಶ್ರೀಮಂತ ವರ್ಗದ ಮನರಂಜನೆಗಾಗಿಯೂ ಇವರು ನಾಟ್ಯಪ್ರದರ್ಶನಗಳನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ನಾಟ್ಯಕಲೆಯಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಣಾತರಾಗಿದ್ದ ವೇಶ್ಯೆಯರಿಗೆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಗೌರವ ಸ್ಥಾನವಿತ್ತು. ರಾಜರಂತೆ ಅವರ ಸಾಮಂತರು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ಇತರ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತರು ಇವರಿಗೆ ಹೇರಳವಾಗಿ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ಈ ಕಲೆಗಳು ಅವರಲ್ಲಿ ಮನೆಮಾಡಿಕೊಂಡುವು. ಇಂಥ ವೇಶ್ಯಾವಾಟಿಕೆಗಳ ವರ್ಣನೆಗಳು ಆ ಕಾಲದ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಆ ಕಾಲದ ನಾಟ್ಯದ ಪೂರ್ಣಸ್ವರೂಪ, ಅವರು ಪಡೆದಿದ್ದ ಪರಿಣತಿಯ ರೀತಿಯನ್ನು ಈಗ ಅರಿಯುವುದು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಆಗದಿದ್ದರು ದೇವಾಲಯಗಳ ಗೋಡೆಗೋಪುರಗಳ ಮೇಲಿರುವ ನೃತ್ಯಭಂಗಿಗಳು ಆ ಕಾಲದ ನಾಟ್ಯವಿದ್ಯೆಯ ತಜ್ಞತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಚಿದಂಬರ ಗೋಪುರದ ಮೇಲೆ ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದ ಇಂಥ ನೂರೆಂಟು ನೃತ್ಯಭಂಗಿಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಜನಪದ ನೃತ್ಯ, ಜನಪದ ಮೇಳ ಮಹಾನವಮಿ ದಿಬ್ಬ, ಹಜಾರ ರಾಮಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯ ಮೊದಲಾದುವುಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಕೋಲಾಟ, ಯಕ್ಷಗಾನ ಮೇಳ ಮುಂತಾದ ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಇದನ್ನರಿಯಬಹುದು. (ಕಿವಿ.)

ಸಾಹಿತ್ಯ: ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಂಡಿತರಿಗೆ ಕವಿಗಳಿಗೆ ರಾಜಾಶ್ರಯ, ಮನ್ನಣೆ. ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆತುದರ ಫಲವಾಗಿ ಸಾಹಿತ್ಯಕೃಷಿ ವಿಪುಲವಾಗಿ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ, ಸಂಸ್ಕೃತ ಹಾಗೂ ತೆಲುಗು ಭಾಷೆಗಳ ಕೃತಿಗಳು ರಚಿತವಾದುವು. ಸ್ವತಂತ್ರ ಕೃತಿಗಳ ರಚನೆ ಸಂಖ್ಯಾದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕಡಿಮೆ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದಾದರೂ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗ್ರಂಥಗಳು ಗಣನೀಯ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಮೌಲ್ಯದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪುರಸ್ಕಾರ ಸಲ್ಲದೆ ಇದ್ದರೂ ಸಾಹಿತ್ಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಮನಾರ್ಹ ಸಾಧನೆ.

ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ: ನಂಜುಂಡನ (ಸು.1525) ಕುಮಾರ ರಾಮ ಸಾಂಗತ್ಯ ಮಹತ್ತ್ವದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕೃತಿ. ರತ್ನಾಕರವರ್ಣಿ (ಸು.1557) ಈ ಕಾಲದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಿ. ಈತನ ಭರತೇಶ ವೈಭವ ಒಂದು ದೀರ್ಘಕಾವ್ಯ. ಭಾಸ್ಕರ (ಸು.1424) ರಚಿಸಿರುವ ಜೀವಾಧರ ಚರಿತೆ ಗಮನಾರ್ಹ ಕೃತಿ. ಈ ಕಾಲದ ವೀರಶೈವ ಪುರಾಣ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಅರವತ್ತುಮೂರು ಪುರಾತನರ, ಬಸವಾದಿ ಸಮಕಾಲೀನರಾದ ಶರಣರ ಮತ್ತು ವೀರಶೈವ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿವಿಧ ಕಥೆಗಳ ಸಾರಸಂಗ್ರಹಗಳೆಂದು ವರ್ಗೀಕರಿಸಬಹುದು. ಬಸವಣ್ಣನವರ ಜೀವನವನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ರಚಿತವಾದ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಭೀಮಕವಿಯ (ಸು.1369) ಬಸವಪುರಾಣ ಬಹುಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು. ವಿಜಯನಗರದ ರಾಜಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ದೇಪರಾಜ (ಸು.1410) ಸೊಬಗಿನ ಸೋನೆ ಮೊದಲಾದ ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ಲಕ್ಕಣ್ಣದಂಡೇಶನ (ಸು.1428)

ಶಿವತತ್ತ್ವಚಿಂತಾಮಣಿ, ಚಾಮರಸನ (ಸು.1430) ಪ್ರಭುಲಿಂಗಲೀಲೆ, ಚೆನ್ನಬಸವಾಂಕನ (ಸು.1550) ಮಹಾದೇವಿಯಕ್ಕಪುರಾಣ. ಈ ಕಾಲದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕವಿಗಳಲ್ಲಿ ಕುಮಾರ ವ್ಯಾಸನದು (ಸು.1430) ದೊಡ್ಡ ಹೆಸರು. ಕರ್ಣಾಟ ಭಾರತ ಕಥಾಮಂಜರಿ ಎಂಬುದು ಈತನ ಮಹಾಕಾವ್ಯ. ಇದು ಭಾಮಿನೀ ಷಟ್ಪದಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಗದುಗಿನ ಭಾರತ, ಕುಮಾರವ್ಯಾಸ ಭಾರತ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಮಹಾಭಾರತದ ಕೊನೆಯ ಎಂಟು ಪರ್ವಗಳ ಕಥೆಯನ್ನು ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ತಿಮ್ಮಣ್ಣ ಎಂಬ ಕವಿ ಕರ್ಣಾಟ ಕೃಷ್ಣರಾಯ ಭಾರತ ಕಥಾಮಂಜರಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ತಂದಿದ್ದಾನೆ. ಲಕ್ಷ್ಮೀಶನ ಜೈಮಿನಿ ಭಾರತ, ಗುಬ್ಬಿಮಲ್ಲಣಾರ್ಯನ ಭಾವಚಿಂತಾರತ್ನ, ಲಿಂಗಮಂತ್ರಿಯ ಕಬ್ಬಿಗರ ಕನ್ನಡಿ, ವಿರೂಪಾಕ್ಷನ ಚನ್ನಬಸವ ಪುರಾಣ, ನರಹರಿಯ ತೊರವೆ ರಾಮಾಯಣ, ಭಟ್ಟಾಕಳಂಕದೇವನ ಕರ್ಣಾಟಕ ಶಬ್ದಾನುಶಾಸನ – ಇವುಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು.

ಈ ಕಾಲದ ಹರಿದಾಸರಲ್ಲಿ ಕನಕದಾಸರದು ದೊಡ್ಡ ಹೆಸರು. ಇವರು ಕೀರ್ತನೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ನಳಚರಿತ್ರೆ, ಮೋಹನತರಂಗಿಣಿ, ರಾಮಧಾನ್ಯ ಚರಿತ್ರೆ, ಹರಿಭಕ್ತಿಸಾರ ಎಂಬ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರಲ್ಲದೆ ಶ್ರೀಪಾದರಾಯರು (ಸು.1500), ವ್ಯಾಸರಾಯರು (ಸು.1520) ಮತ್ತು ಪುರಂದರದಾಸರು (ಸು.1540) ಮುಂತಾದವರು ಹರಿಸರ್ವೋತ್ತಮತ್ವ ವನ್ನೂ ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾರೆ.

ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯ: ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಈ ಕಾಲದ ಉತ್ತಮ ಕೃತಿ ಎಂದರೆ ವೇದಾರ್ಥ ಪ್ರಕಾಶ. ವೇದಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಬರೆಯುವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಸಾಯಣಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ವಹಿಸಲಾಯಿತು. ಹಾಗೆಯೇ ಇವರು ಆರ್ಯವೇದ ಸುಧಾನಿಧಿ, ಪ್ರಾಯಶ್ಚಿತ್ತ ಸುಧಾನಿಧಿ, ಯಜ್ಞತಂತ್ರ ಸುಧಾನಿಧಿ, ಸುಭಾಷಿತ ಸುಧಾನಿಧಿ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಯಾದವರ ವೇದಾರ್ತ ಪ್ರಕಾಶ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರ ವಿದ್ಯಾರಣತ ಕಾಲಗುಣ, ಸರ್ವದರ್ಶನಸಂಗ್ರಹ, ಶಂಕರವಿಜಯಂ, ರಾಜಕಲಾನಿರ್ಣಯಂ, ಪರಶರ ಮಾಧವೀಯ, ಗಂಗಾಂಬಿಕೆಯ ಮಧುರವಿಜಯಂ, ಪ್ರೌಢದೇವರಾಯನ ಬಾದರಾಯನ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರ ವೃತ್ತಿ, ಮಹಾನಾಟಕ ಸುಧಾನಿಧಿ, ಒಂದನೆಯ ಡಿಂಡಿಮನ ಸಾಳ್ವಾಭ್ಯುದಯಂ, ಎರಡನೆಯ ಡಿಂಡಿಮನ ಅಚ್ಚುತಾಭ್ಯುದಯಂ, ತಿರುಮೂಂಚಿಯ ವರದಾಂಬಿಕ ಪರಿಣಯ, ಕಾಮಾಕ್ಷಿಯ ಅಭಿನಯ ರಾಮಭ್ಯುದಯಂ, ವ್ಯಾಸರಾಯರ ತರ್ಕ ತಾಂಡವ, ನ್ಯಾಯಾಮೃತ, ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಸಂಗೀತ ಸೂರ್ಯೋದಯ, ವಾದಿರಾಜರ ರಿಕ್ಷಿಣಿವಿಜಯ, ವೇದಾಂತ ದೇಶಿಕರ ಯಾದವಾಭ್ಯುದಯ, ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಜಾಂಬುವತಿ ಕಲ್ಯಾಣ, ರಸಮಂಜರಿ, ಉಷಾಪರಿಣಯ, ಸಕಲ ಕಥಾಸಂಗ್ರಹ, ಜ್ಞಾನಚಿಂತಾಮಣಿ ಮುಂತಾದವು.

ತೆಲುಗು ಸಾಹಿತ್ಯ: ಅಲ್ಲಾಸಾನಿಪೆದ್ದನ್ನನ ಮನುಚರಿತಂ, ನಂದಿತಿಮ್ಮಣ್ಣನ ಪಾರಿಜಾತ ಪಹರಣಮು, ದೂರ್ಜಟಿಯ ಕೃಷ್ಣರಾಜವಿಜಯ, ಕಾಳಹಸ್ತಿಶತಕ, ಮಾದಯ್ಯಗಾರಿ ಮಲ್ಲಣ್ಣನ ಕಲಾಪೂರ್ಣ ಉದಯಂ, ಅಯ್ಯಾಲಿ ರಾಜುರಾಮಭದ್ರನ ರಾಧ ಮಾಧವ, ತೆನಾಲಿ ರಾಮಕೃಷ್ಣನ ಪಾಂಡುರಂಗಮಹಾತ್ಮೆ, ಹರಿಭಕ್ತಸಾರ ಮುಂತಾದವು. ತಿಕ್ಕನ, ಶ್ರೀನಾಥ, ಪೋತನ, ಪೆದ್ದನ ಪ್ರಮುಖ ಕವಿಗಳು ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಆಮುಕ್ತಮಾಲ್ಯದಾ ತೆಲುಗು ಪಂಚಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆನಿಸಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಗೋದಾದೇವಿ ಮತ್ತು ಶ್ರೀರಂಗನಾಥರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಥಾವರ್ಣನೆಯಿದೆ.

ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟದಿಗ್ಗಜಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದ ಎಂಟು ಜನ ಕವಿಗಳಿದ್ದ ವಿಷಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು. ಈ ಕವಿಗಳ ಹೆಸರಿನ ಬಗೆಗೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ.

ತಮಿಳು ಸಾಹಿತ್ಯ: ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಹರಿದಾಸರು ಇರಸಮಯವಿಳಕ್ಕಂ ಗ್ರಂಥ ರಚಿಸಿದ್ದರು ಮಂಡಲ ಪುರುಷ, ಜ್ಞಾನ ಪ್ರಕಾಶ, ತತ್ತ್ವ ಪ್ರಕಾಶ, ಅರುಣಗಿರಿನಾಥ, ಸ್ವರೂಪನಂದ, ಕಚ್ಚಿಯಪ್ಪ ಶಿವಾಚಾರ್ಯರು ಪ್ರಮುಖ ತಮಿಳು ಕವಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಕುಮಾರ ಸರಸ್ವತಿ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಹಾಗೂ ಜಗನ್‌ಮೋಹಿನಿಯ ವಿವಾಹ ಕುರಿತು ಕೃತಿ ರಚಿಸಿದ.*

ಹಂಪಿ ಉತ್ಖನನ: ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ವಿವಿಧ ಉದ್ದೇಶಗಳಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ ವಿದೇಶಿ ಪ್ರವಾಸಿಗರು ಬರೆದಿರುವ ಪ್ರವಾಸಕಥನಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಳೀಯ ಮಹಾರಾಜರ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಕವಿಗಳು, ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ರಚಿಸಿರುವ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದ ಒಂದು ಚಿತ್ರಣ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಆದರೂ ಸಾಹಿತ್ಯೋಕ್ತ ವಿವರಗಳಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿ, ಅವುಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುವಂತಹ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳು, ಜನ ಸಾಮಾನ್ಯರ ಜೀವನ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅರ್ಥಯಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವಂತಹ ಆಕರ ಸಾಮಾಗ್ರಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೊರೆತಿರಲಿಲ್ಲ. ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ನಗರ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಳ್ಳುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ 1975–76ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾದ ಫತೇಪುರ್ ಸಿಖ್ರಿ (ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ), ಚಂಪನೇರ್ (ಗುಜರಾತ್) ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದ ವಿಜಯನಗರ ರಾಜಧಾನಿಯ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳಿದ್ದ ಹಂಪಿ ನಿವೇಶನಗಳನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಯೋಜನೆಗಳನ್ವಯ ವಿಸ್ತೃತ ಅಥವಾ ಪೂರ್ಣರೂಪದ ಉತ್ಖನನಗಳಿಗಾಗಿ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಈ ಯೋಜನೆಯ ಅಂಗವಾಗಿ ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಯಿತು (1976). ಈ ರಾಜಧಾನಿ ನಗರದ ಸಂಪೂರ್ಣ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದು ಅರ್ಥಯಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಅಂದಿನ ಜೀವನ ವಿಧಾನದ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಮಧ್ಯಯುಗದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಪುನಾರಚಿಸುವುದು ಹಂಪಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಉತ್ಖನನ ಯೋಜನೆಯ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು.

ಇಲ್ಲಿ ಕಳೆದ ಮೂರು ದಶಕಗಳಿಂದ ನಿರಂತರ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ಖನನದ ಜೊತೆ ಜೊತೆಗೆ ಇಡೀ ರಾಜಧಾನಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಚದುರಿದಂತೆ ಹರಡಿರುವ ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷ, ವಾಸ್ತುಭಾಗ ಮುಂತಾದ ಎಲ್ಲ ಮಾನವಕೃತ ಪಾರಂಪರಿಕ ಅವಶೇಷಗಳ ಸಂಪೂರ್ಣ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ದಾಖಲಾತಿ ನಡೆದಿದೆ. ಇದೇ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ ಹಂಪಿ ಪುನರುತ್ಥಾನ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿ ಉತ್ಖನನ, ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಇತರ ಸಂಶೋಧನಾತ್ಮಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿದೆ. ಈಚೆಗೆ ವಿಶ್ವ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರ್ಪಡೆಯಾಗಿ ರುವ ವಿಜಯನಗರದ ಇತಿಹಾಸ, ಶಾಸನಸಾಹಿತ್ಯ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಕಲೆ, ಚಿತ್ರಕಲೆ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹಾಗೂ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಖ್ಯಾತಿಯ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾದ ವ್ಯಾಪಕ ಸಂಶೋಧನ ಕಾರ್ಯ ನಡೆದಿದೆ.

ಮಾಸಳಯ್ಯ ಗುಡ್ಡದ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನಿವೇಶನವೂ ಸೇರಿದಂತೆ ವಿಠಲ ದೇವಾಲಯದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ರಾಜಾಂಗಣ, ರಾಜಸಭಾಂಗಣ, ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಆವರಣ, ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗ ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಬಜಾರ್, ಗುಹಾಂತರ್ದೇವಾಲಯದ ಬಳಿ ವೀರಹರಿಹರರಾಯನ ಅರಮನೆ, ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡದ ಪರಿಸರ, ವಿರೂಪಾಕ್ಷ, ಕೃಷ್ಣ, ಅಚ್ಯುತರಾಯ ಮತ್ತು ಪಾನ್‌ಸುಪಾರಿ ಬಜಾರುಗಳು ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ಕೇಂದ್ರ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡಿದೆ. ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ಈಶಾನ್ಯ, ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ವಾಯವ್ಯ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ನಡೆಸಿ ಉಳಿದಂತೆ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ, ಬಜಾರು, ಸಿಂಗಾರದ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು ಮತ್ತಿತರ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಲಸಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಈ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಅರಮನೆ ಮತ್ತಿತರ ವಾಸಗೃಹ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು; ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಉಪಯೋಗದ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ವೇದಿಕೆಗಳು; ಆಡಳಿತ ಸಂಬಂಧಿ ಕಾರ್ಯಾಲಯ, ಉಗ್ರಾಣ, ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಬಳಿಯ ಭದ್ರತಾವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ತಂಗುದಾಣದ ಸ್ವರೂಪದ ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷಗಳು; ಸಣ್ಣ ದೊಡ್ಡಗಾತ್ರದ ಗುಡಿ, ಮಂದಿರ, ಬಜಾರುಗಳು; ಜಲಪೂರೈಕೆಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರ, ಆಕಾರ, ಅಲಂಕಾರದ ತೊಟ್ಟಿ, ಕಲ್ಯಾಣಿಗಳು; ಕಲ್ಲು, ಗಾರೆ, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣುಗಳಿಂದ ರೂಪಿಸಿದ ನೀರು ಸರಬರಾಜು ಮತ್ತು ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಜಾಲಗಳೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ಅಲಂಕರಣಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ, ಜನರ ದೈನಂದಿನ ಬಳಕೆಯ ವಸ್ತು, ಶಾಸನ, ನಾಣ್ಯ ಮುಂತಾದ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲದರ ವಿಶ್ಲೇಷಣಾತ್ಮಕ ಮತ್ತು ತುಲನಾತ್ಮಕ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ವಿಜಯನಗರದ ಇತಿಹಾಸ, ಕಲೆ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಧರ್ಮ, ಜನಜೀವನ, ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ಹೊಸ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲಲು, ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಅರ್ಥೈಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಈ ರಾಜಧಾನಿ ನಗರದ ಉಗಮ, ಬೆಳವಣಿಗೆ, ಅವನತಿ ಮುಂತಾದ ಮುಖ್ಯ ಹಂತ, ಉಪಹಂತಗಳನ್ನು ನಿರ್ಣಾಯಕವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಆಕರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುವ ವಿವರಗಳಿಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಪೂರಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಾಮಗ್ರಿ ಒದಗಿಸಿದೆ.

ರಾಜಾಂಗಣ: ಮೊದಲಿಗೆ ಮಹಾನವಮಿ ದಿಬ್ಬ, ಭೂಮ್ಯಂತರ್ಗತ ಕೊಠಡಿ, ಅರಮನೆಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಅಲಂಕೃತ ವೇದಿಕೆ, ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಸ್ನಾನದಕೊಳ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾದ ಆಯತಾಕಾರದ ವಿಶಾಲ ಕೊಳ ಮತ್ತು ರಾಜಸಭಾಂಗಣದ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ರಾಜಾಂಗಣ ಎಂಬ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಹಾಗೂ ಪರಿಮಿತ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಯ್ದುಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಆನೆಗೊಂದಿಯಿಂದ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಂಗಮವಂಶದ ಮೊದಲ ಅರಸರು ಹಂಪಿ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ, ಕಾವಲು ಬುರುಜು, ಬತೇರಿ, ಮಹಾದ್ವಾರಾದಿ ರಕ್ಷಣಾತ್ಮಕ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಅಭೇದ್ಯವಾಗಿಸಿಕೊಂಡ ಅನಂತರ ತಮ್ಮ ವಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಅರಮನೆ, ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗ, ನೂತನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಉನ್ನತಿ ಘನತೆಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸಬಲ್ಲ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟತೊಡಗಿದರು. ನದೀದಡದಿಂದ ಸಾಕಷ್ಟು ದೂರದಲ್ಲಿ, ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ರಕ್ಷಣೆ ನೀಡುವಂತಹ, ಪ್ರಸ್ತುತ ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಮುಂದಿನ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಆಹಾರ ಮತ್ತು ನೀರಿನ ಪೂರೈಕೆ ಬಗೆಗಿನ ಸ್ವಾವಲಂಬನೆ, ಅವಶ್ಯಕತೆ ಒದಗಿದಾಗ ನಾಲ್ಕೂ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಣೆಗೆ ಸೂಕ್ತ ಸ್ಥಳಾವಕಾಶವಿರುವಂತಹ, ಸಮತಟ್ಟಾದ, ವಿಶಾಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣಗಳನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಸಹಜವಾಗಿ ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯವಿರುವ ಪರಿಸರ ಈ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸುವಂತಹದಾಗಿತ್ತು.

ಈ ನಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಹೊಂದುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತ ಉತ್ಖನನ ವಿಧಾನಗಳಿಗಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನವಾದ ವಿಧಾನವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿನ ದಿಬ್ಬಗಳು, ಭಗ್ನ ಕಟ್ಟಡಗಳ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳು, ಗೋಡೆಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದ ಒರಟು ಬಂಡೆಗಲ್ಲುಗಳು, ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಚೆದುರಿದ ಗಾರೆಯ ಖಂಡಗಳು ಹಾಗೂ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತುಂಬಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಕುರುಚಲು

ಗಿಡಗಳ ಪೊದರುಗಳು ಬೆಳೆದು ಕಾಡಿನಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂತಹ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ರೀತಿಯ ಅಂಕಿ, ಅಕ್ಷರಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗುವ ಗೂಟಗಳನ್ನುಪಯೋಗಿಸಿ, ಚಚ್ಚೌಕದ ವರ್ಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸುವುದು ಸೂಕ್ತವಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಚೆಲ್ಲಾಪಿಲ್ಲಿಯಾಗಿ ಚೆದುರಿ ಬಿದ್ದಿರುವ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳು ಮೂಲತಃ ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಟ್ಟಡದ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದು, ವಿವೇಚನೆಯಿಲ್ಲದೆ ಅವನ್ನು ತೆಗೆದುಹಾಕಿದರೆ, ಉತ್ಖನನಾಂತರ ದೊರೆಯಬಹುದಾದ ಅವಶೇಷಗಳ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಮುಂತಾದ ರೂಪುರೇಷೆಗಳು ಬದಲಾಗುವ ಸಂಭವವಿತ್ತು. ಇಡೀ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಚದುರಿದ್ದ ಇಂತಹ ಪ್ರತಿ ಶಿಲಾಖಂಡವನ್ನು ಛಾಯಾಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಸೂಕ್ತ ನಕ್ಷೆಗಳ ಮೂಲಕ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದರೂ ಆ ವಾಸ್ತು ಭಾಗವನ್ನು ತೆಗೆಯುವಾಗ ಅಪೂರ್ವ ಸಂಯಮ ವಹಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ಇಂತಹ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಮಾಡುವಾಗ ಆ ನಿವೇಶನದ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಲಕ್ಷಣ, ಇಲ್ಲಿಯ ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣ ಪದ್ಧತಿ, ಉಪಯೋಗಿಸಲಾದ ಸಾಮಗ್ರಿ ಮತ್ತು ಆ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಭಗ್ನವಾದ ಸಂದರ್ಭ ಹಾಗೂ ರೀತಿ ಇವೆಲ್ಲವುಗಳ ಬಗೆಗಿನ ಆಳವಾದ ಅರಿವು ಅತ್ಯಾವಶ್ಯಕ. ಇದರಿಂದ ಉತ್ಖನನಾಂತರ ದೊರೆಯುವ ಕಟ್ಟಡದ ಅವಶೇಷಗಳ ಪೂರ್ಣಮಾಹಿತಿಯೊಂದಿಗೆ ಚೆದುರಿ ಬಿದ್ದಿದ್ದ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಿ, ಅವುಗಳನ್ನು ಪುನಃಜೋಡಿಸಿ, ಸಂರಕ್ಷಿಸಲೂ ಅನುಕೂಲವಾಗುತ್ತದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಉಳಿದ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ವಿಧಾನಗಳಂತಲ್ಲದೆ ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಭೂಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಚೆದುರಿದ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳು, ಉತ್ಖನನಾಂತರ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬರುವ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಆ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನ, ಅವುಗಳ ಸಮರ್ಥ, ಆಧಾರಪೂರ್ವಕ ಪುನರ್ಜೋಡಣೆಯಿಂದ ಲಭ್ಯವಾಗುವ ಮೂಲಕಟ್ಟಡದ ತಲ ಹಾಗೂ ಊರ್ಧ್ವ ವಿನ್ಯಾಸಗಳ ಪೂರ್ಣ ಕಲ್ಪನೆ, ಅಧ್ಯಯನ ಇವುಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ನೀಡಬೇಕಾಯಿತು.

ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಲಾಗಿರುವ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಬಹುಶಃ ಎಲ್ಲ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಪ್ರಕಾಶಪಡಿಸಿ, ಆಧಾರಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಪುನರ್ಜೋಡಣೆ ಮಾಡಿ ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಾಗಿದೆಯಲ್ಲದೆ, ಆ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಉಪಯೋಗವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ರೀತಿಯನ್ನೂ ಆಂತರಿಕ ಹಾಗೂ ಬಾಹ್ಯಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳಿಂದ ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. 40ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ರಾಜಾಂಗಣದ ಸಂಪೂರ್ಣ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಈಗ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡ ಸಮೂಹಗಳನ್ನು ಅರಮನೆ ಸಮುಚ್ಚಯ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ಥಳ ಮತ್ತು ಅಂಗರಕ್ಷಕರು ಹಾಗೂ ಪರಿಚಾರಕರ ವಾಸಗೃಹಗಳು, ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ ವ್ಯವಹಾರಗಳ ವಿಭಾಗ ಹಾಗೂ ಉಗ್ರಾಣ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

59,000 ಚ.ಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಆವರಿಸಿರುವ ಈ ರಾಜಾಂಗಣವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಒಂದು ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಉತ್ತರ ದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾನವಮಿ ದಿಬ್ಬದ ಬಳಿ ಇರುವ ಅಲಂಕೃತ ಕಟಾಂಜನಸಹಿತವಾದ ಸೋಪಾನ ದ್ವಾರ ಮಹಾನವಮಿ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಸಮಾರಂಭಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವಿಶೇಷ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಉಪಯೋಗವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಮಾರ್ಗದ ಹೊಸ್ತಿಲಿನಲ್ಲಿ ಭಾರಿಗಾತ್ರದ ಬಾಗಿಲು ಅಳವಡಿಸಲು ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಂಗುರಗಳನ್ನು ಜಡಿದ ಕುಳಿಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿದ್ದ ಬಾಗಿಲುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಇದೇ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಇನ್ನೊಂದರ ಭಾಗಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. 18 ಸಣ್ಣ ಚೌಕಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಿ, ಕಮಲದ ಚಿತ್ರಣಗಳಿಂದ, ಮರದಬಾಗಿಲಿನಂತೆ ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದ ಇವುಗಳನ್ನು ಕೂರಿಸಿದ್ದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಸಹಜವಾಗಿ ಅತಿಮುಖ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ರಾಜಭವನಗಳಿಗೆ ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದ್ದ ಮರದ ದ್ವಾರಬಂಧಗಳ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನುಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲೂ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ದ್ವಾರದಿಂದಾಚೆಗೆ ಪೂರ್ವಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ ಎರಡೂ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಿಗೆ ಉಪಮಾರ್ಗವಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮದ ಮಾರ್ಗದಿಂದ ಬಹುಶಃ ರಾಜಪರಿವಾರದವರು, ಅಂತಃಪುರ ದವರು ದಿಬ್ಬವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಾಗೆಯೇ ಪೂರ್ವಮಾರ್ಗದಿಂದ ರಾಜಪರಿವಾರದೊಂದಿಗೆ ಕುಳಿತು ಉತ್ಸವ ಸಮಾರಂಭವನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಲು ಅರ್ಹತೆಯಿದ್ದಂತಹ ಪುರಪ್ರಮುಖರು, ಇತರ ವಿಶೇಷಾಹ್ವಾನಿತರು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಉಪಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪರದೆಗೋಡೆಯಿಂದ ಮರೆಮಾಡಿದ ಶೌಚಾಲಯ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಅರಮನೆ ಸಮುಚ್ಚಯ: ರಾಜಾಂಗಣದ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ರಾಜಸಭಾಂಗಣದ ಬಳಿ ಇರುವ ಇನ್ನೊಂದು ದ್ವಾರ ಇಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಾಗಿದೆ. ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ಕಡೆಯಿಂದ ಬರುವಾಗಿನ

ಕಲ್ಲಿನ ತುಲಾಭಾರ

ಇತರ ದ್ವಾರಗಳ ಸಾಲು ಹಾಗೂ ಅಕ್ಷದಲ್ಲಿಯೇ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ಈ ದ್ವಾರ ಅಂಕುಡೊಂಕಾಗಿ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದು, ಕಾವಲು ಪಡೆಯವರಿಗಾಗಿ ಚೌಕಿ ಮತ್ತು ಸುರಕ್ಷಿತ ಬಾಗಿಲುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು. ಈ ದ್ವಾರದಿಂದ ರಾಜಾಂಗಣವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರೆ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಗಾರೆಯ ನೆಲವುಳ್ಳ ವಿಶಾಲ ಅಂಗಳವಿದೆ. ಇದರಾಚೆಗಿರುವ ಕಿರುಮಾರ್ಗ ಒಂದರ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ,

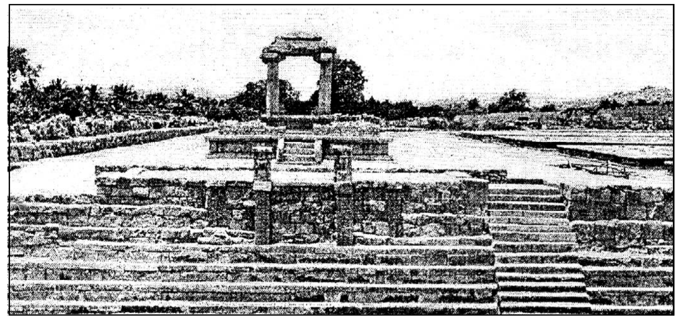

ಉತ್ಖನನ, ಹಂಪಿ

ಬಹುಶಃ ರಾಜನನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಲು ಬಂದವರು, ಅತಿಥಿಗಳು ಮುಂತಾದವರಿಗೆ ವೀಕ್ಷಕರ ಕೊಠಡಿಯಂತೆ ಉಪಯೋಗವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಂಬಸಾಲಿನ ಹಜಾರವಿದೆ. ಈ ಹಜಾರದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಇರುವ ಕಟ್ಟಡ ಸಮೂಹ ಅರಮನೆ ಸಮುಚ್ಚಯ. ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಕಿರುಮಾರ್ಗದಿಂದಲೇ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಸಮೂಹವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಬಹುದಾಗಿದ್ದು, ಈ ಮಾರ್ಗದ ದಕ್ಷಿಣ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಅಲಂಕೃತ ಹಜಾರವಿದೆ. ಈ ಹಜಾರದ ಒಳಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಅಮೃತಶಿಲೆ ಹಾಗೂ ಹಸುರು ಮಿಶ್ರಿತ ಬಿಳಿ ಶಿಲೆಗಳ ಹೊದಿಕೆಯಿದ್ದು, ನೆಲಕ್ಕೂ ನುಣುಪಾದ ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನ ಫಲಕಗಳನ್ನು ಹಾಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ನೈರುತ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಪೀಠವಿದ್ದು, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಭೂಮ್ಯಂತರ್ಗತ ಕೊಠಡಿಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಬಾಗಿಲಿದೆ. ಅರಮನೆ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಈ ಹಜಾರದ ಸ್ಥಳ ಮತ್ತು ಅಲಂಕಾರಗಳಿಂದಾಗಿ

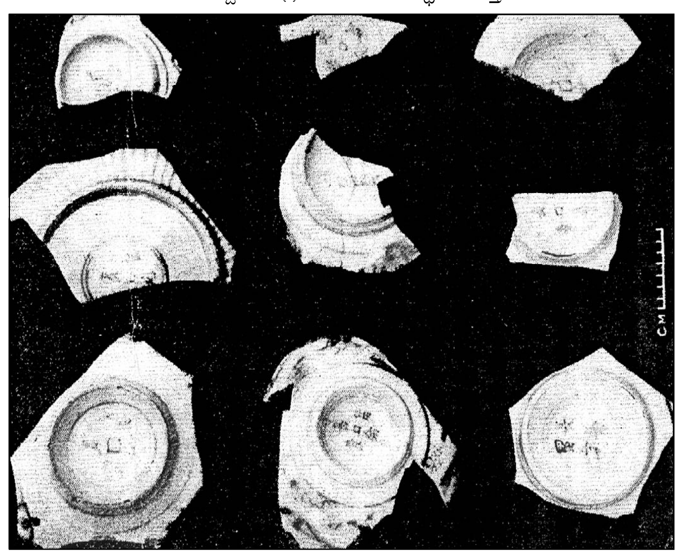

ಪಿಂಗಾಣಿ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಹಂಪಿ

ಬಹುಶಃ ಅರಸರು ಇದನ್ನು ಗಣ್ಯವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಸಂದರ್ಶನ ನೀಡಲು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು.

ಈ ಹಜಾರದಿಂದಾಚೆಗೆ, ಭೂಮ್ಯಂತರ್ಗತ ಕೊಠಡಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ, ಸಣ್ಣ ಅಂಗಳವಿದ್ದು ಇದರ ಮೂಲಕ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಒಂಬತ್ತಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕೊಠಡಿಗಳಿರುವ ಆಯತಾಕಾರದ ದೊಡ್ಡ ಕಟ್ಟಡದೊಳಕ್ಕೆ ಹೋಗಬಹುದು. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಆಯತಾಕಾರದ ಕೊಠಡಿಗೆ ಹೊರಗಿನಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಬಾಗಿಲಿದ್ದು, ಬಹುಶಃ ಇದೊಂದು ಸಣ್ಣ ಪೂಜಾಗೃಹವಾಗಿದ್ದು, ಉಳಿದ ಕೊಠಡಿಗಳು ವಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದವು. ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲದೆ ಕೆಲವು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವ್ಯವಹಾರಗಳಿಗೆ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ವಿವಿಧಗಾತ್ರದ ಇತರ ಆರು ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ಅರಮನೆ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರದ ತುದಿಯಲ್ಲಿರುವ ವೀಕ್ಷಕರ ಕೊಠಡಿಯ ಎದುರಿನ ಕಟ್ಟಡ ಗಮನಾರ್ಹವಾದದ್ದು. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ವಾಯವ್ಯ ಮೂಲೆಗೆ ರಾಜಸಭಾಂಗಣದ ಮೇಲುಪ್ಪರಿಗೆಗೆ ಹೋಗಲು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಮೊದಲ ಮೆಟ್ಟಿಲಿನಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆ ಆಳದ ತೊಟ್ಟಿಯಿದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ನೀರು ಹರಿಯುವಂತೆ ಏರ್ಪಾಡಿದೆ. ಇದರಿಂದ ರಾಜನು ಸಭಾಸದರಿಗೆ ಸಂದರ್ಶನ ನೀಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಸಭಾಂಗಣವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುವ

ಮುನ್ನ ಮತ್ತು ಆನಂತರ ಕಾಲುತೊಳೆಯಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಸ್ವಯಂಚಾಲಿತ ನೀರು ಪೂರೈಕೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇದ್ದುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಶೌಚಾಲಯವಿದ್ದ ಕುರುಹುಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ.

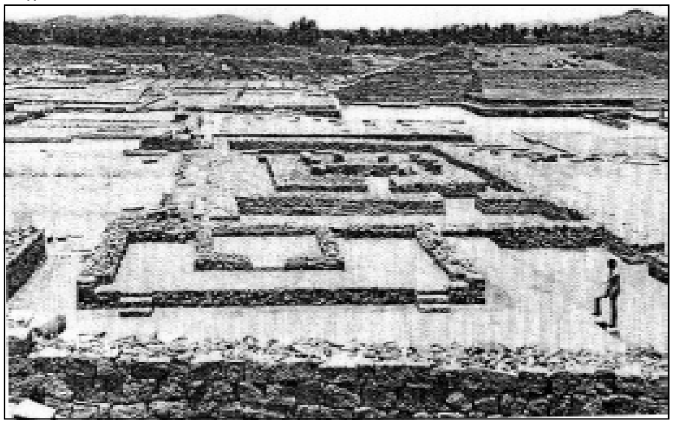

ಸಭಾಂಗಣ ವೇದಿಕೆ, ಹಂಪಿ

ಅರಮನೆ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿಯ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಕಂಬಸಾಲಿನ ಎರಡು ಹಜಾರಗಳು ಹಾಗೂ ಎತ್ತರವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿರುವ ಚೌಕಾಕಾರದ ಒಂದು ಕಟ್ಟಡ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಚೌಕಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಉಬ್ಬುಚಿತ್ರ ವಿರುವ ಕಟಾಂಜನ ಸಹಿತ ಸೋಪಾನವೂ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ರೀತಿಯ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳೂ ಇದ್ದು ಈ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಬಹುಶಃ ವಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಅಲ್ಲದೆ ಬೇರಾವುದೋ ಕಾರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ರಾಜಾಂಗಣದ ಕೇಂದ್ರವಾದ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಚೀನದಿಂದ ಆಮದಾದ ಪಿಂಗಾಣಿ ಪಾತ್ರೆ, ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಪೂಜಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿದ್ದ ಸಣ್ಣಗಾತ್ರದ ಶಿಲ್ಪ, ದೇವತಾಮೂರ್ತಿಗಳಿರುವ ಶಿಲಾಫಲಕ ಹಾಗೂ ಸ್ಫಟಿಕದ ಅನೇಕ ಶಿವಲಿಂಗಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನವ, ಪಶು, ಪಕ್ಷಿ, ಲತೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ; ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಚೀನೀ ಲಿಪಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪಿಂಗಾಣಿ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಭಾಗಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶ.

ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಪ್ರದೇಶ: ಅರಮನೆ ಸಮುಚ್ಚಯದ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಇಡೀ ರಾಜಾಂಗಣದ ಹೃದಯ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದೆ. ವಿಶಾಲವಾದ ಚಾವಣಿರಹಿತ ಚತುಶ್ಶಾಲೆ (ಅಂಗಳ)ಯಂತಿರುವ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಹೋಮಕುಂಡ ವಿದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಅವಭೃತಸ್ನಾನಾರ್ಥವಾಗಿ ಇದ್ದ ಒಂದು ಕಲ್ಲಿನ ತೊಟ್ಟಿಯಿದೆ. ಅಂಗಳದ ಒಳಭಾಗಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ಈಶಾನ್ಯ ದಿಸೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ಆಮಂತ್ರಿತರು ಕುಳಿತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಲು ಅನುವಾಗು ವಂತೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಎತ್ತರದ ಕಕ್ಷಾಸನದಂತಹ ವೇದಿಕೆಯಿದೆ. ಇದರಾಚೆಗೆ ಒಂದೊಂದು ಸಣ್ಣ ಪೂಜಾಮಂದಿರಗಳಿದ್ದು, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿರುವ

ಸಭಾಂಗಣ, ಹಂಪಿ

ಅರಮನೆ ಸಮುಚ್ಚಯದ ವಿಸ್ತೃತಭಾಗವಾಗಿರಬಹುದಾದ ಎರಡು ಕಟ್ಟಡಗಳಿವೆ. ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಪರದೆ ಗೋಡೆಯೊಂದು ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮಹಾನವಮಿದಿಬ್ಬದಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸುತ್ತದೆ. ಅರಮನೆ ಸಮುಚ್ಚಯದಿಂದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ಮುಗಿಸಿಕೊಂಡು ಮಹಾನವಮಿ ದಿಬ್ಬಕ್ಕೆ ನೇರವಾಗಿ ಹೋಗಿಬರಲು ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವೂ ಇದೆ.

ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಮಹಾನವಮಿದಿಬ್ಬ ಇವೆರಡರ ನಡುವಣ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ನಾಲ್ಕು ಕೊಳಗಳಿವೆ. ಇವು ರಾಜಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣದ ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿಯೇ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದು, ಅನತಿಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಅನುಪಯೋಗವಾದುದರಿಂದ, ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಮುಚ್ಚಿದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆಬಹುಶಃ ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ಟಿ– ಆಕಾರದ ಕೊಳ ಹಾಗೂ ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿ ಕೊಂಡಂತೆ ಇರುವ ಒಂದೇಕಲ್ಲಿನ ತೊಟ್ಟಿ ಇವು ದೀರ್ಘಕಾಲ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಹೆಚ್ಚು ಆಳವಿಲ್ಲದ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಸೋಪಾನವಿರುವ ಈ ಟಿ–ಆಕಾರದ ಕೊಳವನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಾಧನಗೃಹಗಳಿರುವ ಇದು ಈಜುಕೊಳವಾಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ವಿಜಯದಶಮಿ ಆಚರಣೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವಸಂತೋ ತ್ಸವದಂತಹ ಸಮಾರಂಭಗಳಲ್ಲಿ ರಂಗುರಂಗಿನ ಓಕುಳಿಯಾಡಲು ಬಳಸಿರಬಹುದು.

ಅಂಗರಕ್ಷಕರು ಹಾಗೂ ಪರಿಚಾರಕರ ವಾಸಗೃಹಗಳು : ಅರಮನೆ ಸಮುಚ್ಚಯದ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣೋತ್ತರವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಹದಿಮೂರು ಆಯತಾಕಾರದ ಕಂಬಸಾಲಿನ ಹಜಾರಗಳಿವೆ. ಮೊದಲ ಹತ್ತು ಹಜಾರಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಅಂಗರಕ್ಷಕರು ಮತ್ತು ಪರಿಚಾರಕರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಈ ಮೊದಲು ಭಾವಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಇವು ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರಗೊಂಡು, ಸ್ಥಿರವಾದ ಮೇಲೆ ಇಡೀ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತ ಸುಸಂಗತವಾಗಿ ನಡೆಯಲು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ವಿಭಾಗದ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಸಹಜವಾಗಿತ್ತು. ಅರಮನೆ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿ ಕೊಂಡಂತೆ ಸೂಕ್ತ ಭದ್ರತಾವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ಕಂಬಸಾಲಿನ ಹಜಾರಗಳು ಬಹುಶಃ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಇದರ ಹಿಂದಿರುವ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಿರಿದಾದ,

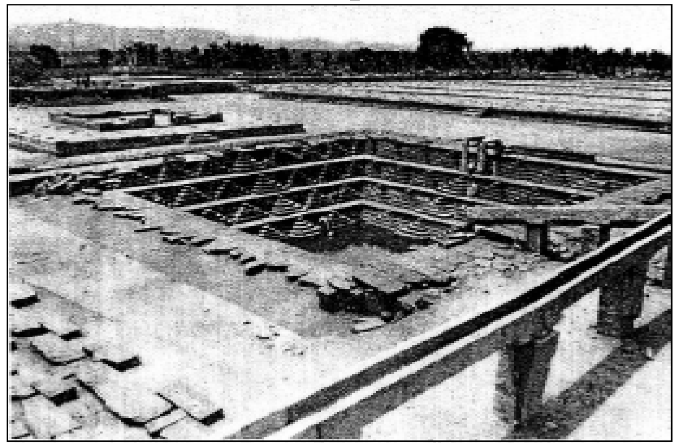

ಕಲ್ಯಾಣಿ, ಹಂಪಿ

ಕಡೆಯ ಎರಡು ಹಜಾರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯಾಲಯದ ಲೆಕ್ಕಪತ್ರ ದಾಖಲೆಗಳ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಅಥವಾ ಉಗ್ರಾಣವನ್ನು ನೆಲೆಗೊಳಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಕಂಬಸಾಲಿನ ಹಜಾರಗಳ ಬಳಿಯಲ್ಲಿಯ ನೀರಿನ ಏರ್ಪಾಡುಗಳು, ಜನವಸತಿ ಇರುವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ದೊರೆಯುವ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ಅಭಾವ ಮತ್ತು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಡತಗಳ ಮೇಲೆ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಬರೆಯಲು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಬಳಪದಕಲ್ಲಿನ ತೆಳ್ಳನೆಯ ಬಳಪದಂತಹ ಲೇಖನ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವುದನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಈ ನಿರ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಬರಲಾಗಿದೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೂ ವಿದೇಶಿ ಪ್ರವಾಸಿಗರ ಉಲ್ಲೇಖದಲ್ಲಿ ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಬಗೆಗೆ ಯಾವುದೇ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ಮತ್ತು ಅರಮನೆಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗಗಳು ಇದ್ದುದಕ್ಕೆ ಬೇರೆ ಯಾವ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಈ ಹಜಾರಗಳ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಮುಕ್ತಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಮಾನಾಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣದೊಡ್ಡ ಕುಳಿಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪುಷ್ಪಲತೆ, ಫಲಭರಿತ ವೃಕ್ಷಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸಲಾಗಿತ್ತು. ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರು ಪುಷ್ಪಪ್ರಿಯರು. ಬಣ್ಣ ಬಣ್ಣದ ಗುಲಾಬಿ ಮತ್ತು ನಾನಾಬಗೆಯ ಮಲ್ಲಿಗೆ ಅವರಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಿಯವೆಂಬುದು ಶಾಸನ ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯಕೃತಿಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುವ ವಾಸ್ತವಾಂಶ. ಈ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾದ ಹೂಗಿಡ ಬಳ್ಳಿಗಳ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಉದ್ಯಾನವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಉದ್ಯಾನದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ದೊಡ್ಡ ಆಯತಾಕಾರದ ಕೊಳವಿದ್ದು, ಇದನ್ನು ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಸ್ನಾನದ ಕೊಳ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದನ್ನು ಈಗ ರಾಜಾಂಗಣದೊಳಗೆ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗದ ಸಿಬ್ಬಂದಿ, ಅಂಗರಕ್ಷಕರು, ಪರಿಚಾರಕರು ಮೊದಲಾದವರ ದೈನಂದಿನ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳ ಪೂರೈಕೆಗಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತೆಂದು ಸಾಧಾರವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಕೊಳಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಮಂದಿರವಿದೆ.

ಅಲಂಕೃತ ಪುಷ್ಕರಿಣಿ: ಮಹಾನವಮಿ ದಿಬ್ಬದ ನೈರುತ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವ ಅಲಂಕೃತ ಕಲ್ಯಾಣಿ ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗಿನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧಿಸಲಾಗಿರುವ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಉತ್ಕೃಷ್ಟವೂ ಈ ಶೈಲಿಯ ಏಕೈಕ ಉದಾಹರಣೆಯೂ ಆಗಿದೆ. 22x22 ಮೀ ಚಚ್ಚೌಕಾಕಾರದ ಈ ಕಲ್ಯಾಣಿ 7ಮೀ ಆಳವಾಗಿದ್ದು, ಸಮಾನಾಕಾರದ ಪದರಗಲ್ಲಿನ ಫಲಕಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇದರ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಸ್ವಲ್ಪ ನೈರುತ್ಯ–ಈಶಾನ್ಯ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ವಾಲಿದೆ. ಕ್ರಮೇಣ ಕಿರಿದಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗುವ, ಮೆಟ್ಟಿಲು ರಚನೆಯಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಕಲ್ಯಾಣಿ ಐದು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಪ್ರತಿಹಂತದ ಮೇಲ್ಭಾಗ 1.05 ಮೀ ಅಗಲವಾಗಿದೆ. ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವ ಫಲಕಗಳ ಕೆಳಭಾಗ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂಚಾಚಿದ್ದು ಸರಳ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಊರ್ಧ್ವ ವಿನ್ಯಾಸದ ಐದು ಹಂತಗಳು ತಲವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ವಿವಿಧ ಪ್ರಮಾಣದ (19.80 ಮೀ ನಿಂದ 9.20 ಮೀ ವರೆಗೆ) ಚೌಕಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಭಜಿಸುತ್ತವೆ. ಒಂದೊಂದು ಚೌಕದಲ್ಲಿಯೂ ಅಲಂಕೃತ–ಸೋಪಾನಗಳಿವೆ. ಮೊದಲಿನೆರಡು ಹಂತಗಳ ನಡುವೆ ನಾಲ್ಕೂ ಕಡೆ ಪಿರಮಿಡ್ ಆಕಾರದ ಒಂಬತ್ತು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಸೋಪಾನವಿದೆ. ನಾಲ್ಕು ಹಾಗೂ ಐದನೆಯ ಹಂತಗಳ ನಡುವೆ ಐದು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಸೋಪಾನವಿದೆ. ಚೌಕಗಳ ಬಾಹುಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಸೋಪಾನವನ್ನು ಮುಂಚಾಚಿಸಿ, ಅದರ ಹೊರ ಮೇಲ್ಮೈಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಇಡೀ ಕಲ್ಯಾಣಿ ಒಂದು ಸುಂದರ ರೇಖಾಕೃತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸದಂತೆ ಕಂಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಮುಂಚಾಚಿದ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳು ನಿರಂತರ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದು ಸವೆದಿರುವಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಕಲ್ಯಾಣಿಯ ಮಧ್ಯದ ಕುಳಿ 2.45 ಮೀ ಆಳವಿದ್ದು, ಗೋಡೆಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಪಿರಮಿಡ್ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ, ಒಂದರ ಕೆಳಗೆ ಒಂದು ಕ್ರಮೇಣ ಅಗಲವಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗಿ, ತಳದಲ್ಲಿ ಇಡೀ ಬಾಹುವನ್ನು ಆವರಿಸುವ ಹನ್ನೊಂದು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಸೋಪಾನಗಳಿವೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ 25 ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕೂದಿಕ್ಕಿನ ಪಿರಮಿಡ್‌ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿ 100 ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ನೀರಿನ ಮಟ್ಟ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದ್ದಾಗ ಹತ್ತಿ ಇಳಿಯಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವ ಈ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳು 25 ಸೆಂಮೀ ಅಗಲವಾಗಿದ್ದು 45 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದವಾಗಿದೆ. ಮಧ್ಯದ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕುಳಿಯ ತಲದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯ ಆಯತಾಕಾರದ ಫಲಕಗಳ ನೆಲಗಟ್ಟನ್ನು ಒದಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅದರ ಕೆಳಗೆ ನೆಲದೊಳಗಿಂದ ಚಿಮ್ಮುವ ಒರತೆಯನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ ತಿಳಿನೀರು ಸಂಗ್ರಹವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಲು ಮರಳಿನ ಪದರವನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಕಲ್ಯಾಣಿಯ ವಿನ್ಯಾಸ ಹಾಗೂ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ಪೂರ್ವನಿಯೋಜಿತವಾಗಿದೆ. ಯೋಜಿತ ತಲವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ನೆಲದೊಳಗೆ ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ಕಿರಿದಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗುವ ಕೊಳವನ್ನು ಅಗೆದು, ಮೊದಲೇ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಪದರಗಲ್ಲಿನ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಫಲಕಗಳನ್ನು ಕೊಳದ ಒಳಭಾಗಕ್ಕೆ ಸರಿಹೊಂದುವಂತೆ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರತಿ ವಾಸ್ತುಭಾಗದ ಮೇಲೆ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಯ ಚಿಹ್ನೆ ಅಥವಾ ಸ್ಥಳ ನಿರ್ದೇಶನದ ಗುರುತುಗಳಿದ್ದು ಇದರಿಂದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವಾಸ್ತುಭಾಗ ಕಲ್ಯಾಣಿಯ ಇಂತಹುದೇ ದಿಕ್ಕಿನ ಇಂತಹುದೇ ಸಾಲಿನ, ಇಂತಹ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಫಲಕದ ಅನಂತರ ಜೋಡಿಸಬೇಕಾದುದು ಎಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಸೂಚಿತವಾಗಿದೆ. ಇಂತಹ ಚಿಹ್ನೆಗಳಲ್ಲಿ, ಉ,ದ,ತು,ಪ ಅಕ್ಷರಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಉತ್ತರ, ದಕ್ಷಿಣ, ಪೂರ್ವ (ತೂರ್ಪು) ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದರೆ, ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಕ್ರಮವನ್ನು ಸೂಚಿಸಲು ವರ್ಗೀಯ, ಅವರ್ಗೀಯ ಹಾಗೂ ಸಂಯುಕ್ತಾಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಬಳಸಿದೆ. ಸರಳರೇಖೆ, ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ವೃತ್ತ, ಅರ್ಧವೃತ್ತ, ತ್ರಿಭುಜ, ಸ್ವಸ್ತಿಕ ಮುಂತಾದ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರತಿಹಂತದ ಬಾಹುಗಳ ಉದ್ದ ಮತ್ತು ನಡುಮಧ್ಯದ ಅಳತೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಲು ತ್ರಿಶೂಲ ಗುರುತುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸ್ಥಳ ನಿರ್ದೇಶನ ಚಿಹ್ನೆಗಳು 14–15ನೆಯ ಶ.ದ ತೆಲುಗು–ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಸಿಂಗರಿಸಿದ ತ್ರಿಭಂಗದಲ್ಲಿರುವ ವೇಣುಗೋಪಾಲ, ಪದ್ಮಾಸನಸ್ಥ ಚತುರ್ಭುಜದೇವತೆ, ಯಕ್ಷ, ಯಕ್ಷಿಯರು, ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ನರ್ತಕ ನರ್ತಕಿಯರು ಮುಂತಾದ ಮಧ್ಯಮಗಾತ್ರದ ಮನಮೋಹಕ ಭಗ್ನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಈ ಕಲ್ಯಾಣಿಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಶೈಲೀಯವಾಗಿ ಇವು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ–ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದವು. ಧಾರ್ಮಿಕಕ್ರಿಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವಂತಹ ಸೂರ್ಯ, ಚಂದ್ರ, ಶಿವಲಿಂಗ ಮುಂತಾದ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಣವಿರುವ ಕಪ್ಪುಕೊಡಗಳು, ಬಹುನಳಿಕೆ ಅಥವಾ ಸ್ತನ, ಜನನಾಂಗಗಳಂತಹ ಉಬ್ಬುಗಳುಳ್ಳ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಕಿರುಕುಡಿಕೆಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಕಲ್ಯಾಣಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಣ್ಣದೇವಾಲಯವಿರುವ ವೇದಿಕೆಯಿದೆ. ಇದರ ವಿಶಿಷ್ಟ ವಿನ್ಯಾಸ, ಅನುಪಮ ಅಲಂಕಾರ ಹಾಗೂ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಮಂದಿರ ಇವುಗಳಿಂದ ಈ ಕಲ್ಯಾಣಿ ರಾಜಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜಮನೆತನದವರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಉಪಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದು.

ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲ ಆವರಣದ ಪ್ರಾಕಾರ: ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಉದ್ಯಾನ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗ ಮತ್ತು ಅರಮನೆ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳನ್ನು ಆವರಿಸಿರುವ ಪ್ರಾಕಾರ ಗೋಡೆ ರಾಜಾಂಗಣದ ಮತ್ತೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ನಿರ್ಮಿತಿ. ಈ ಗೋಡೆ ರಾಜಾಂಗಣ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುವ ಮೊದಲು ಕಿರಿದಾಗಿದ್ದ ಆವರಣವನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದಿತ್ತು. ವಿವಿಧ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ರಾಜಾಂಗಣವನ್ನು ವಿಶಾಲಗೊಳಿಸಬೇಕಾದಾಗ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇರುವಲ್ಲಿ ಈ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು, ಉಳಿದೆಡೆ ತೆಗೆದುಹಾಕಲಾಯಿತು. ಹೀಗಾಗಿ, ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಈ ಗೋಡೆಯನ್ನು ನೆಲಸಮ ಮಾಡಿದ್ದರೂ ಕೆಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಹಾಗೂ ನೆಲಗಟ್ಟಿನ ಕೆಳಗೆ ಇದರ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಪೂರ್ವತುದಿ ಹಾಗೂ ಆಗ್ನೇಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಸ್ನಾನದ ಕೊಳಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಕಟ್ಟಲಾದ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಆಸರೆಗೋಡೆಯಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ.

ಪಶ್ಚಿಮದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ: ರಾಜಾಂಗಣವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ಮುಖ್ಯದ್ವಾರಗಳಲ್ಲದೆ ಪಶ್ಚಿಮದ ಪ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ದಿಡ್ಡಿಬಾಗಿಲಿದೆ. ರಾಜಪರಿವಾರ, ಪರಿಚಾರಕರು ಮೊದಲಾದ ಕೆಲವೇ ಮಂದಿ ಸಂಚರಿಸಲು ಈ ಬಾಗಿಲನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಜಾಂಗಣ ಮತ್ತು ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಆವರಣದ ಗೋಡೆಗಳ ನಡುವೆ ಇರುವ ಮಾರ್ಗದ ಮೂಲಕ ರಾಜಮನೆತನದವರು ನೇರವಾಗಿ ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಬರಬಹುದು.

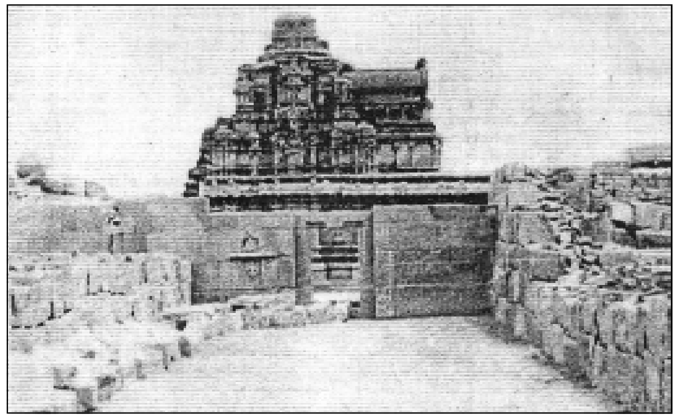

ಹಜಾರರಾಮ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಅರಮನೆಯವರ ಖಾಸಗಿ ಹಾದಿ, ಹಂಪಿ

ಇತರ ಕೆಲವು ಸಾಮಾನ್ಯ ಪರಿಶೀಲನೆಗಳು: ಹಂಪಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಸಾಮಾಜಿಕ ಉಪಯೋಗದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಒಂದೇ ವಿಧವಾದ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ವಾಸ್ತು ಚಟುವಟಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವ ಮೊದಲು ಈ ಸ್ಥಳ ಹಳ್ಳದಿನ್ನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣನ್ನು ಪದರ ಪದರವಾಗಿ ತುಂಬಿ ಅದನ್ನು ಸಮತಟ್ಟಾಗಿಸಿದೆ. ಹಳ್ಳ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದ ಕಡೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಆಸರೆಗೋಡೆಗಳನ್ನೊದಗಿಸಿ, ಕೆಲವೆಡೆ ಪೇಟಿಕಾವಿಧಾನದಿಂದ ಸಮತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೃತಕವಾಗಿ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿಸಿರುವ ನೆಲದ ಮೇಲೆ, ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಬುನಾದಿ ಹಾಕದೆ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಹಾಗೂ ಅಲಂಕೃತ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಯನ್ನು ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲು, ಒರಟು ಬಂಡೆಗಲ್ಲು, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಅಥವಾ ಕೇವಲ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದು 45 ಸೆಂಮೀ ಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ದಪ್ಪವಾಗಿದೆ. ಈ ಗೋಡೆಗಳ ಒಳ, ಹೊರ ಮೈಗಳಿಗೆ 2.5 ಸೆಂಮೀಗೂ ದಪ್ಪಗಾರೆಯ ಹೊದಿಕೆ ನೀಡಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ನುಣುಪಾಗಿ ಹೊಳೆಯುವಂತೆ ನಯಗೊಳಿಸಿದೆ. ಕೆಲಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಯ ಒಳ ಮೈಯಿನ ಕೆಳಭಾಗವನ್ನು ಗಚ್ಚುಗಾರೆಯ ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವ ಗೂಡುಗಳಿಂದ ಸಿಂಗರಿಸಲಾಗಿದೆ. ರಾಜಾಂಗಣದ ಒಂದು ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅಮೃತ ಶಿಲೆ ಮತ್ತು ಹಸುರುಮಿಶ್ರಿತ ಬಿಳಿ ಬಣ್ಣದ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಶಿಲಾಫಲಕಗಳ ಹೊದಿಕೆ ನೀಡಿರುವುದು ಬಹುಶಃ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಜಲಪೂರೈಕೆ ಮತ್ತು ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಜನರ ವಾಸ್ತು ನೈಪುಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಸಾಧನೆಗಳು ಅವರು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಯೋಜಿಸಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಜಲಪೂರೈಕೆ ಮತ್ತು ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದಿರುವ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ರಾಜಾಂಗಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸುತ್ತವೆ.

ಕಮಲಾಪುರದ ಬಳಿಯಿರುವ ದೊಡ್ಡಕೆರೆಯಿಂದ ಕಿರುಗಾಲುವೆಯ ಮೂಲಕ ಹರಿದುಬರುತ್ತಿದ್ದ ನೀರನ್ನು ರಾಜಾಂಗಣದ ಪೂರ್ವ ಪ್ರಾಕಾರದ ಬಳಿ ಆರಂಭವಾಗುವ ಮುಖ್ಯ ಶಿಲಾಜಲವಾಹಕಕ್ಕೆ ಬಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಮುಖ್ಯ ಜಲವಾಹಕ ಇತರ ಸರಬರಾಜು ಜಾಲದ ಮೂಲಕ ಇಡೀ ರಾಜಾಂಗಣದೊಳಗೆಲ್ಲಾ ನೀರು ಹರಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಮುಖ್ಯ ಜಲವಾಹಕಕ್ಕೆ ದಕ್ಷಿಣದಿಂದ ಸೇರಿಸಲಾದ ಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಸುಣ್ಣಕಾಂಕ್ರೀಟಿನ ಜಲವಾಹಕದ ಮೂಲಕ ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಸ್ನಾನದ ಕೊಳ, ಅನಂತರ ಇನ್ನೊಂದು ಕಲ್ಲಿನ ಕಿರುಕಾಲುವೆಯ ಮೂಲಕ ಅಲಂಕೃತ ಕಲ್ಯಾಣಿಯೂ ತುಂಬುತ್ತಿದ್ದವು. ಕಲ್ಯಾಣಿಯಿಂದ ಮುಂದೆ ಕವಲೊಡೆಯುವ ಈ ಮುಖ್ಯ ಕಿರುಕಾಲುವೆಯ ಒಂದು ಶಾಖೆ ಉತ್ತರಕ್ಕೂ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಖೆ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೂ ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತವೆ. ಈ ಎರಡು ಶಾಖೆಗಳು ರಾಜಾಂಗಣದಲ್ಲಿರುವ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಸು.19 ಕೊಳಗಳನ್ನು ತುಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಎಲ್ಲ ಕೊಳಗಳು ತುಂಬಿದ ನಂತರ ನೀರು ಪೋಲಾಗದೆ ನೆಲದೊಳಗಣ ಜಲವಾಹಕಗಳ ಮೂಲಕ ಇತರ ಆವರಣಗಳಿಗೆ ಹೋಗುತ್ತದೆ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ಕಾಲುವೆಗಳೆಲ್ಲ ಪ್ರಾಕಾರದ ಒಳಬದಿಯ ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ, ಇಲ್ಲವೆ ನೆಲದೊಳಗೆ ಹಾದುಹೋಗುವುದಲ್ಲದೆ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟು ಸುಣ್ಣ ಕಾಂಕ್ರೀಟ್ ಹಾಕಿ ನೀರು ಸೋರದಂತೆ ಭದ್ರಪಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಮುಖ್ಯ ಜಲವಾಹಕ ಕವಲೊಡೆಯುವ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ತುರ್ತು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಬರುವಂತೆ ಆಳವಾದ ಬಾವಿಯೊಂದನ್ನು ತೋಡಿದೆ. ಈ ಬಾವಿಯಿಂದ ನೀರು ಸೇದಿ ಜಲವಾಹಕಗಳು ಸಂಧಿಸುವಲ್ಲಿ ಸುರಿದರೆ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗೂ ನೀರು ಸರಬರಾಜಾಗುತ್ತಿದ್ದು, ರಾಜಾಂಗಣದೊಳಗಣ ಜಲಾಶಯಗಳೆಲ್ಲ ಒಂದರನಂತರ ಒಂದು ತುಂಬುತ್ತಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ಹೊರಗಿನಿಂದ ಬರುವ ನೀರು ಯಾವುದೇ ಅಡಚಣೆಯಿಂದ ನಿಂತುಹೋದರೆ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ಆಂತರಿಕವಾಗಿಯೇ ಜಲಪೂರೈಕೆ ಯಾಗುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನೂ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಏರಿಳಿತಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಭೂಮಿಯ ವರ್ಗೀಕರಣ ಮಾಡಿ ಇಳಿಜಾರು ಮತ್ತು ಗುರುತ್ವಾಕರ್ಷಣ ಶಕ್ತಿಗಳ ಸಮತೋಲನ ಸಾಧಿಸಿ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಯೋಜಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಇಂತಹ ಅಪೂರ್ವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ರಾಜಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹವಾಗುವ ಮಳೆ ಹಾಗೂ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಕೊಳಚೆನೀರನ್ನು ಈ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಆಚೆಗೆ ಸಾಗಿಸಲು ನೆಲದೊಳಗೆ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಕಿರುಗಾಲುವೆ, ಕೊಳವೆಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಜಾಲವನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಿರುಗಾಲುವೆ ಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ತ್ಯಾಜ್ಯಜಲ ದೊಡ್ಡಕಾಲುವೆಯ ಮೂಲಕ ಹೊರಹೋಗುತ್ತಿದ್ದು ಇಂತಹ ದೊಡ್ಡ ಚರಂಡಿಯೊಂದು ರಾಜಾಂಗಣದ ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಾಕಾರ ಮತ್ತು ಉದ್ಯಾನವನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದಿರುವ ಗೋಡೆಯ ನಡುವೆ ಪೂರ್ವಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ ಹರಿಯುತ್ತದೆ. ಇಂತಹುದೇ ಸಣ್ಣ ಕಾಲುವೆಗಳ ಮೂಲಕ ಉತ್ತರಭಾಗದ ಕೊಳಚೆ ನೀರು ರಾಜಾಂಗಣದಾಚೆಗೆ ಸಾಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಭೂಮಿಯೊಳಗೆ ವಿವಿಧ ಮಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ಈ ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ಮಣ್ಣಿನ ಕೊಳವೆ, ಕಲ್ಲಿನ ಫಲಕಗಳನ್ನುಪಯೋಗಿಸಿ ಅಥವಾ ಕೇವಲ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಜಲ್ಲಿಗಾರೆ ಯಿಂದಲೇ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಪರೀಕ್ಷಣಾ ಕೊಠಡಿಗಳನ್ನೂ ಒದಗಿಸಿದೆ.

ಸಿದ್ಧಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ಬುದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಫಲಕ, ಹಂಪಿ

ಹೆಚ್ಚುಕಡಿಮೆ ಇಂತಹುದೇ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನು ಜಾಣ್ಮೆಯಿಂದ ಬಳಸಿ, ಭೂಮಿಯ ಒಳಗೆ ಮತ್ತು ಮೇಲೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಆಳ, ಎತ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಜಲವಾಹಕಗಳನ್ನು ಸಂಯೋಜಿಸಿ ಎಲ್ಲ ಆವರಣ, ದೇವಾಲಯ, ಬಜಾರುಗಳಿಗೆ ಸುಸಜ್ಜಿತವೂ ಸಮರ್ಪಕವೂ ಆದ ಜಲಪೂರೈಕೆ ಹಾಗೂ ನೈರ್ಮಲ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿದ್ದುದು ಅಂದಿನ ಜಲತಂತ್ರ ನಿಪುಣರ ತಂತ್ರಜ್ಞತೆ, ಸಾಧನೆಗಳಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ಉತ್ಖನನ ನಡೆದಿರುವ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದರೂ ರಾಜಾಂಗಣ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಗುಹಾಂತರ್ದೇವಾಲಯದ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವಷ್ಟು ಜಟಿಲ ಹಾಗೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ವಿವರಗಳು ಉಳಿದೆಡೆ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ.

ರಾಜಸಭಾಂಗಣ: ರಾಜಾಂಗಣದ ವಾಯವ್ಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ರಾಜಸಭಾಂಗಣದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಂಡ ಉತ್ಖನನದ ಫಲವಾಗಿ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆ ಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿರುವ ಐದು ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಆಯತಾಕಾರದ ಫಲಕಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ರಾಜಾಂಗಣದಲ್ಲಿನ ಭೂಮ್ಯಂತರ್ಗತ ಕೊಠಡಿಯ ಮುಂದಿರುವ ಹಜಾರದ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಫಲಕ ಹಾಗೂ ಹಸುರುಮಿಶ್ರಿತ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ತಂದು ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಶೇಖರಿಸಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಫಲಕಗಳ ಶಿಲ್ಪಿತ ಭಾಗಗಳ ಕೆಳಗೆ 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಕೃತ ಶಾಸನವಿದೆ. ಈ ಫಲಕಗಳ ಶಿಲ್ಪ ಅಮರಾವತಿಯ ಶಿಲ್ಪದೊಂದಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಾಮ್ಯ ಹೊಂದಿದ್ದು 2ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಈ ಹೋಲಿಕೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸ್ತೂಪಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಈ ಫಲಕಗಳನ್ನು ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಪರಿಸರ ಅಥವಾ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದಿಂದ ತಂದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಹಂಪಿಯ ಇತರ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದಿರುವ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ರಾಜಾಂಗಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಲಾಗಿರುವ ಉತ್ಖನನ ವಿಧಾನಕ್ಕಿಂತ ಬೇರೆಯಾದ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದೆ. ಈ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿರಬಹುದಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಹೊರತರುವ ಉದ್ದೇಶವಿದ್ದು ಸಹಜವಾಗಿ ಒಂದು ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೂ ಅದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷಗಳಿಗೂ ಇರುವ, ಇದ್ದ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗದು. ಜೊತೆಗೆ, ಆ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಜಲಪೂರೈಕೆ ವಿಧಾನ, ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮುಂತಾದ ವಾಸ್ತುಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಒಂದು ಸಮಗ್ರ ಚಿತ್ರಣವೂ ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಪ್ರದೇಶ, ಹರಿಹರರಾಯನ ಅರಮನೆ, ರಾಜಪ್ರಮುಖ ಗಣ್ಯವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಭವನಗಳು ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿನ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸ್ವತಂತ್ರ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನಾಗಿಯೇ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು.

2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾಣಿಶಿಲ್ಪಗಳು, ಹಂಪಿ

ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಆವರಣ: ಎತ್ತರವಾದ ಪ್ರಾಕಾರದಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿದ್ದು, ವಿಶಾಲವಾದ ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಆವರಣದಲ್ಲಿ (190x149 ಮೀ) ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಈ ಆವರಣದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಸು.2.5ಮೀ ಎತ್ತರದ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲ ಪ್ರಾಸಾದ ವೊಂದರ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಹಾಗೂ ಗೋಡೆಯ ಭಾಗಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇದೇ ಆವರಣದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ದಿಬ್ಬಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸಣ್ಣ ಭವನಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಆವರಣದ ಮಧ್ಯೆ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾದ ಬೃಹತ್ ಪ್ರಾಸಾದ ಕ್ರಮೇಣ ಕಿರಿದಾಗುವ ನಾಲ್ಕು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಕೆಳಗಿನ ಹಂತ ಮೊದಲಿದ್ದ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಅನಂತರ ಸೇರಿದ–ಯು ಆಕಾರದ ಅಂಗಳ ಹಾಗೂ ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ ವರಾಂಡದಂತಹ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದರೆ, ಮೇಲಿನ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಕೊಠಡಿಗಳಷ್ಟೇ ಇವೆ. ಪ್ರತಿ ಎರಡು ಹಂತಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸುವಂತೆ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಳಕಟಾಂಜನವಿರುವ ಸೋಪಾನವಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಹಜಾರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಮೂರು ಕಡೆ ವೇದಿಕೆಗಳಿದ್ದು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬಾಗಿಲಿರುವ ಕಡೆ ಎರಡು ಅಲಂಕೃತ ಸ್ತಂಭಪೀಠಗಳಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಸೋಪಾನದ ಮೂಲಕ ಮೇಲೆ ಹೋದರೆ ಮತ್ತೊಂದು ವರಾಂಡವಿದೆ. ಅದರ ಮೇಲಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಖಾಲಿ ಸ್ಥಳವಿದ್ದು ಅದರ ಮುಂದೆ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಂತಹ ದಾರಿಯಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ, ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾದ ಕೊಠಡಿಯಿದೆ. ಈ ದಾರಿಗೆ ತೆರೆದುಕೊಳ್ಳುವಂತೆ

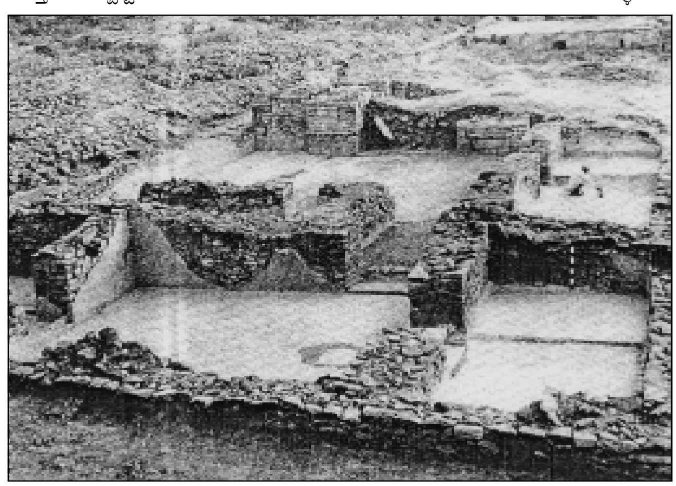

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಟ್ಟಡ, ಹಂಪಿ

ಮೂರು ಆಯತಾಕಾರದ ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ಕೊಠಡಿಯ ವಾಯವ್ಯ ಮೂಲೆಯಿಂದ ಮೇಲಿನ ಮಹಡಿಗೆ ಹೋಗಲು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಈ ಕೊಠಡಿಗಳ ಬಾಗಿಲುವಾಡಗಳ ಬಳಿ ಗಾರೆಯಿಂದ ನಯಗೊಳಿಸಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಸ್ತಂಭಪೀಠಗಳು ಮತ್ತು ಕುಳಿಗಳಿರುವ ತಿರುಗಣಿಗಳಿವೆ.

ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಕೆಳಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಅಂಗಳ, ಹಜಾರದ ಗೋಡೆಗಳು ಸಣ್ಣಗಾತ್ರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯವಾಗಿದ್ದು ನಯವಾದ ಗಾರೆಯ ಪದರದಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಒಳಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗೂಡುಗಳಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ಬುಡದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತ ಹಾಗೂ ಅರೆವೃತ್ತಾಕಾರದ ಪೀಠಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತ ಗಾರೆಯ ಸುಂದರ ಮೂರ್ತಿಗಳಿಂದ ಒಳ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇಂತಹ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಪಾದ, ಕಾಲು ಮತ್ತು ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಕೆಲವಡೆ ಕೈಗಳು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿವೆ. ಈ ಗೋಡೆಯ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿರುವ ಸು. 43 ಕುಳಿಗಳು ಹಾಗೂ ಸ್ತಂಭಪೀಠಗಳಿಂದ ಈ ವೇದಿಕೆಯ ಸುತ್ತ ಒಂದು ಕಂಬಸಾಲಿನ ಹಜಾರವಿತ್ತೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಇಡೀ ಕಟ್ಟಡ ವಿಶಾಲವಾದ (55X55ಮೀ) ಗಾರೆಯ ನೆಲಗಟ್ಟಿನ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದು ಸುತ್ತಲೂ (ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬಿಟ್ಟು) ಒರಟುಬಂಡೆಗಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ್ದ ಪ್ರಾಕಾರವಿತ್ತು. ಈ ಭವ್ಯ ಪ್ರಾಸಾದದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಮಹಾದ್ವಾರ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ತೊಟ್ಟಿಗಳು ದೊರಕಿವೆ.

ಇದೇ ಆವರಣದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಆಯತಾಕಾರದ ಭವನಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಈ ಭವನಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಹಂತಗಳಿದ್ದು, ಮೊದಲನೆಯದರಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲ ಹಜಾರ, ಮೇಲಣ ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುವ ಭವನದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ದಕ್ಷಿಣಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಕೊಠಡಿಗಳಿದ್ದು ಮುಂದಿರುವ ಅಂಗಳಕ್ಕೆ ತೆರೆದುಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಉತ್ತರ ದಕ್ಷಿಣಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಎರಡೆರಡು ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಆಯತಾಕಾರದ ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಈ ಭವನದ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಕಲ್ಲುಕಟ್ಟಿದ ಬಾವಿಯೊಂದಿದೆ.

ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾದ ಭವನದಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ತಲುಪಲು ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಈ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಮೂಲಕ ಮೇಲೆ ಹೋದರೆ ಪೂರ್ವಪಶ್ಚಿಮಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಠಡಿಗಳಿರುವ ವಿಶಾಲ ಹಜಾರವೂ ಹಜಾರದಿಂದಾಚೆಗೆ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ಕೊಠಡಿಗಳೂ ಇವೆ. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಜೀರ್ಣವಾಗಿರುವ ದ್ವಾರಬಂಧವಿದ್ದು ಅದರ ಮೂಲಕ ಹಜಾರವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಬಹುದು. ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಪೂರ್ವ, ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಎರಡೂ ಭವನಗಳ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಒರಟು ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದು, ಒಳಹೊರಮೈಗಳಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ದಪ್ಪ ಪದರವಿದ್ದು ಅನಂತರ ಗಾರೆಯಿಂದ ನಯಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎಲ್ಲ ಕೊಠಡಿ ಹಜಾರಗಳ ನೆಲವನ್ನು ಗಾರೆಯಿಂದ ಮಾಡಿ ಹೊಳೆಯುವಂತೆ ನುಣುಪಾಗಿಸಿದೆ. ಬಾಗಿಲವಾಡದ ಬಳಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಆಳವಾದ ಕುಳಿಯಿರುವ ಕಲ್ಲಿನಪೀಠಗಳು ಈ ಎಲ್ಲ ಕೊಠಡಿಗಳಿಗೆ ಭಾರವಾದ ಮರದ ಬಾಗಿಲುಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದ್ದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಈ ಆವರಣದೊಳಗೆ ಟಂಕಸಾಲೆ ಇದ್ದುದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುವ ಯಾವುದೇ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳು ದೊರೆಯದಿದ್ದು ಟಂಕಸಾಲೆಯ ಆವರಣ ಎನ್ನುವುದು ಕೇವಲ ಗತಾನುಗತಿಕವಾಗಿ ಬಂದ ಪ್ರತೀತಿಯೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈಚೆಗೆ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಪ್ರಾಸಾದ ಸಮುಚ್ಚಯವನ್ನು ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಅರಮನೆ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಅರಮನೆಯ ಗಾತ್ರ, ಅಲಂಕರಣ, ವಿಶಿಷ್ಟ ಭದ್ರತಾವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಸಾದದ ಜೊತೆಗಿನ ರಾಣಿಯರ ಎರಡು ಭವನಗಳು ಮತ್ತು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ವಿದೇಶಿ ಪ್ರವಾಸಿಗರ ವರ್ಣನೆಗಳು ಹೀಗೆ ಗುರುತಿಸಲು ಕಾರಣಗಳು.

ಅರಮನೆ ಅವಶೇಷ (?), ಹಂಪಿ

ರಾಜಪ್ರಮುಖರ ಭವನಗಳು: ದಂಡನಾಯಕನ ಆವರಣದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರಸನ್ನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಬಂಡೆಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ, ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿಯೇ ಸುರಕ್ಷಿತವಾದ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದಿಬ್ಬಗಳಿದ್ದುವು. ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡು ವಿವಿಧಗಾತ್ರ, ವಿಸ್ತಾರ ಮತ್ತು ಅಲಂಕರಣವಿರುವ 16ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದಿದ್ದಾರೆ. ಪರಸ್ಪರ ಸಾಮ್ಯವಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಸಮೂಹವಿರುವ ನೆಲೆ, ಇತರ ಆವರಣಗಳೊಡನೆ ಇದರ ಸಂಬಂಧ ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಭವನದಲ್ಲಿ ರಾಜವಂಶೀಯರು ಅಥವಾ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ರಾಜಸಂಬಂಧಿ ಗಣ್ಯವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಊಹಿಸಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಗಣ್ಯವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಅಥವಾ ರಾಜಪ್ರಮುಖರ ಭವನಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ಖನನ ಮುಂದುವರೆದಂತೆ, ಈ ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಂತೆಲ್ಲ ಇವುಗಳಿಗೆ 1–16ರ ವರೆಗಿನ ಕ್ರಮ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದ್ದು, ಒಂದು ಕ್ರಮ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಇರುವ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು 4ಎ, 4ಬಿ ಮುಂತಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಟಿ1, ಟಿ2 ಎಂದು ಸೂಚಿತವಾದ ಎರಡು ಸಣ್ಣ ಗುಂಡಿಗಳೂ ಇವೆ. 2–11ರ ವರೆಗಿನ ಒಂಭತ್ತು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡು ಉಪಕಟ್ಟಡಗಳು ಎತ್ತರವಾದ ಪ್ರಾಕಾರದೊಳಗೆ ಒತ್ತೊತ್ತಾಗಿ ಅಡಕವಾಗಿವೆ. ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರಾಕಾರಗಳೂ ಇವೆ. ಬಹುಶಃ ಮೊದಲು ಭವನ–4 ಮತ್ತು ಅದರ ಉಪಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದ ಪ್ರಾಕಾರವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದರು. ಉಳಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಒಂದೊಂದಾಗಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಇದೇ ವಿನ್ಯಾಸದ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಗುಂಪಿನ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಭವನ 11–1 ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಭವನ–2, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ ಹರಡಿರುವ ಭವನ 12–16 ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಈ ಸಮೂಹಕ್ಕೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ರಕ್ಷಣೆ ಒದಗಿಸಿರುವ ಸುತ್ತಲಿನ ಬೃಹತ್ ಬಂಡೆಗಳನ್ನೇ ಕೆಲವೆಡೆ ಕತ್ತರಿಸಿ ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಕಲ್ಲು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದೆ. ಉಪಯೋಗಿಸದೆ ಬಿಟ್ಟ ಅಳತೆ ಕಲ್ಲುಗಳು, ಸಾಲುಸಾಲಾಗಿ ಉಳಿ ಗುರುತಿರುವ ಶಿಲಾಬಂಡೆಗಳು ಇನ್ನೂ ಹಾಗೆಯೇ ಉಳಿದಿವೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡ ಸಮೂಹದಲ್ಲಿ ಕೆಳಕಾಣಿಸಿದವು ಮುಖ್ಯವಾದವು:

ರಾಜಪ್ರಮುಖರ ಭವನ–1: ಈ ಕಟ್ಟಡ ಸಮೂಹದ ಪೂರ್ವ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿರುವ ಭವನ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದೂ, ಕಲಾತ್ಮಕವೂ ಆಗಿದೆ. ಎರಡು ಉನ್ನತ ಪ್ರಾಕಾರಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿದ್ದು, ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾದ ಈ ಸಮುಚ್ಚಯದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮುಖ್ಯಭವನ, ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಪೂರ್ವಪಶ್ಚಿಮಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಕಂಬಸಾಲಿನ ಹಜಾರಗಳು; ಕಲ್ಲುಕಟ್ಟಿದ ಒಂದು ಬಾವಿ ಮತ್ತು ಒಂದು ಏಕಶಿಲಾನಿರ್ಮಿತ ತೊಟ್ಟಿಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ಭವನವು ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಕಟ್ಟಿದ ಎರಡು ಹಂತದ ಅಲಂಕೃತ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಒಳಭಾಗವು ಕ್ರಮೇಣ ಕಿರಿದಾಗುವ ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಪ್ರತಿ ಹಂತವೂ ಅಲಂಕೃತ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಕಿರಿದಾದ ಮೇಲಿನ (ಮೂರನೆಯ) ಹಂತ ಭವನದ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರತಿಹಂತವನ್ನು ತಲುಪಲು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಳ ಕಟಾಂಜನವುಳ್ಳ ಸೋಪಾನಗಳಿವೆ. ಕೆಳಗಿನೆರಡು ಹಂತಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಕಂಬಸಾಲಿನ ಹಜಾರ ಮತ್ತು ವರಾಂಡದ ರೂಪದಲ್ಲಿದ್ದು, ಮೇಲಿನ ತಲದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೊಠಡಿ, ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಂತಹ ದಾರಿಗೆ ತೆರೆದುಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಪೂರ್ವ, ಪಶ್ಚಿಮ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಹೀಗೆ ನಾಲ್ಕು ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಸುತ್ತಣ ದಾರಿಯಿಂದಲೇ ಉಳಿದ ಕೊಠಡಿಗಳಿಗೆ ಹೋಗಲು ಬಾಗಿಲುಗಳಿವೆ. ಈ ಭವನದ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶೌಚಾಲಯವೊಂದನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಭವನದ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪದೂರದಲ್ಲಿ, ಸಣ್ಣ ವೈಷ್ಣವಗುಡಿ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಕೊಠಡಿಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹ, ಮುಖ ಮಂಟಪಗಳಿರುವ, ಈ ಸರಳ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖ ಗುಡಿಯ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಒಂದು ಚೌಕಬಾವಿ, ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಆಯತಾಕಾರದ ಮೂರು ಮತ್ತು ಚೌಕಾಕಾರದ ಒಂದು ಕೊಠಡಿಯಿದೆ. ಈ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾದ ಸಣ್ಣ ವೇಣುಗೋಪಾಲ (8.7 ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರ), ಆಳ್ವಾರ್ (3.7 ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರ) ಹಾಗೂ ಕಲಶವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದ, ಪತ್ರಲತಾವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಕೊರೆದಿರುವ ಚಿನ್ನದ ತಗಡಿನ ಚೂರುಗಳು ದೊರಕಿವೆ.

ರಾಜಪ್ರಮುಖರ ಭವನ–2: ಪ್ರಸನ್ನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿ, ಅಷ್ಟೇನು ಎತ್ತರವಲ್ಲದ ಪ್ರಾಕಾರದೊಳಗಿನ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾದ ಈ ಭವನ ಸಮೂಹದ ದಕ್ಷಿಣ ತುದಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಾಕಾರದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲೊಂದು ಮುಖ್ಯಕಟ್ಟಡ, ಅದರ ಸುತ್ತ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಗಾರೆಯ ದಾರಿ ಹಾಗೂ ಒಂದು ಮೊಗಸಾಲೆಯಿದ್ದು, ಉತ್ತರ, ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮಗಳಲ್ಲಿ ಕಾವಲುಗಾರರ ಕೊಠಡಿ ಸಾಲುಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಎರಡು ಅಲಂಕೃತ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದು, ಒಳಭಾಗವು ಕಿರು ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿರುವ ನಾಲ್ಕು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಒಂದು ಹಂತದಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಹಂತಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಸೋಪಾನಗಳಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತದಿಂದ ಎರಡನೆಯ ಹಂತಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಸೋಪಾನವು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಉಳಿದೆಡೆ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಮೊದಲ ಮೂರು ಹಂತಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಅಕ್ಷರ ಯು ಆಕಾರದ ಹಜಾರವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹಂತದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಿಂದಾವೃತವಾದ ಕೊಠಡಿಯಿದೆ.

3–14ರ ವರೆಗಿನ ಭವನಗಳು ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರ, ಆಕಾರದವಾಗಿದ್ದು ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಚೌಕಾಕಾರದ ಎತ್ತರವಾದ ಒಂದೇ ಪ್ರಾಕಾರದ ಒಳಗೆ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ. ಮೂರು–ನಾಲ್ಕು ಭವನಗಳಿಗೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರಾಕಾರವೂ ಇದ್ದು ಪರಸ್ಪರ ನೇರಸಂಪರ್ಕವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿವೆ. ರಾಜಾಂಗಣ

ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದರೆ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ತೀರ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿರದ ಇದರಂತಹ ಕಟ್ಟಡ ಸಮೂಹ ಇನ್ನೊಂದಿಲ್ಲ. ವ್ಯಾಯಾಮಶಾಲೆಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಕಾರದ ನಡುವಣ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯ ಶೌಚಾಲಯವಿದೆ. ಇದು ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವ ಎಲ್ಲ ಶೌಚಾಲಯಗಳಿಗಿಂತ ಉತ್ತಮರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದು ಅಷ್ಟೇ ಉತ್ತಮಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿರುವ ಒಂದೇ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಇದರ ನಿರ್ಮಿತಿಯಲ್ಲಿನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಿಂದ ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಳಚರಂಡಿ ಮತ್ತು ನೈರ್ಮಲ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮುಂತಾದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಆರೋಗ್ಯ ತತ್ತ್ವಗಳಿಗೆ ಇದ್ದ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕಿರುವ ಆವರಣ: ಈ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿನ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶಾಲ ಆವರಣದೊಳಗಿನ ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ (ಈಚೆಗೆ ಪ್ರವಾಸಿಗಳ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಕಟ್ಟಲಾದ ಫಲಾಹಾರ ಮಂದಿರದಿಂದಾಗಿ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಮಾಹಿತಿಗಳು ನಾಶವಾಗಿವೆ). ಈ ಆವರಣದಿಂದ ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು, ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದಲ್ಲಿ, ದಕ್ಷಿಣೋತ್ತರವಾದ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಅಲಂಕೃತ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿದೆ. ಇದರ ಎರಡೂ ಬದಿಗೆ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಕಂಬಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮದ ವೇದಿಕೆಯು ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದ್ದು, ಈ ವಿಸ್ತೃತ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಐದು ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ತುಸು ಎತ್ತರದಲ್ಲಿರುವ ಮಧ್ಯದ ಕೊಠಡಿ ಪ್ರತಿಮೆಯನ್ನಿಡಲು ಪ್ರನಾಳಸಹಿತವಾದ ಪೀಠವಿರುವ ಗುಡಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಗುಡಿಯ ಎದುರಿನ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವ ದೀಪಸ್ತಂಭವೂ ದೊರಕಿದೆ. ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಒಳಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ದುಂಡನೆಯ ಕಲ್ಲಿನ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸಮಾನಾಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ರಂಧ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮರ ಅಥವಾ ಲೋಹದ ಕೋಲುಗಳನ್ನು ತೂರಿಸಿ ತನ್ಮೂಲಕ ಜನ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿ / ವಾಹನಗಳ ಸಂಚಾರವನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ದೂರದಿಂದ ಆನೆ, ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಏರಿಬಂದ ಆಗಂತುಕರನ್ನು ಬಹುಶಃ ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ತ ತಪಾಸಣೆ ಇಲ್ಲದೆ ಬಿಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ದ್ವಾರದ ಬಳಿ ಗಣೇಶನ ಚಿತ್ರಣವಿರುವ, ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ, ದೊಡ್ಡ ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿಯಿದ್ದು ಇದು ದೂರದಿಂದ ಬಂದ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗೆ ನೀರುಣಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಏರ್ಪಾಡೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಅದರಂತೆ ಪೂರ್ವದ ವೇದಿಕೆಯ ಬಳಿ ಇರುವ ದೊಡ್ಡ ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ಏಳು ಸಣ್ಣ ದೊಡ್ಡ ಕೊಠಡಿಗಳೂ ಸಹ ದೂರ ಪ್ರಯಾಣಿಕರ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ಇರಬೇಕು. ರಾಜಧಾನಿಯ ವೈಭವ ಉತ್ತುಂಗದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ, ಮಹಾನವಮಿ ಮುಂತಾದ ವಿಶೇಷ ಸಮಾರಂಭಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೂರದಿಂದ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಆಗಮಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರವಾಸಿ ಹಾಗೂ ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ಬಹುಶಃ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಜನರ ತಪಾಸಣೆ, ಸಂಚಾರ ನಿಯಂತ್ರಣ ಮತ್ತು ನೀರು, ವಿಶ್ರಾಂತಿ ಮುಂತಾದ ತುರ್ತು ಸೌಲಭ್ಯಗಳಿಗೆ ಸೂಕ್ತವಾದ ಏರ್ಪಾಡುಗಳಿದ್ದುವೆಂದು ಈ ವಿವರಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಈ ದ್ವಾರದ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿದಂತಿದ್ದ ಆನೆಯ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ ಮತ್ತು ಮಾನವ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇವು ಬಹುಶಃ ರಕ್ಕಸಗಿ ತಂಗಡಿಗಿ ಯುದ್ಧಾನಂತರ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಹಾಳುಗೆಡವಲು ಬಂದ ಆಕ್ರಮಣಕಾರರನ್ನು ತಡೆಯಲು ಹೋಗಿ ಮಡಿದ ಸ್ಥಳೀಯ ಯೋಧರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿರಬಹುದು.

ಅರಮನೆಗಳ ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು: ರಾಜಧಾನಿಯ ಕೇಂದ್ರಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವ ಮತ್ತು ಇತರ ಆವರಣಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನದವರೆಗೆ ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿರುವ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಸು.30 ಅರಮನೆ ಕಟ್ಟಡಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಗಾತ್ರ, ವೈಭವ, ಅಲಂಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿದ್ದರೂ ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳಿವೆ. ಪ್ರತಿ ಅರಮನೆ ಸಮುಚ್ಚಯದ ಸುತ್ತಲೂ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಎತ್ತರವಾದ, ಕ್ರಮೇಣ ಸಪೂರವಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗುವ ಪ್ರಾಕಾರವಿದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ಭದ್ರತಾ ಕೊಠಡಿಗಳಿರುವ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ, ಪರಿಚಾರಕರು, ಅಂಗರಕ್ಷಕರು ಮತ್ತಿತರರ ಸಂಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಒಂದೆರಡು ಕಿರುಬಾಗಿಲುಗಳಿವೆ. ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಭವನಗಳಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರಾಕಾರವಿದ್ದು ಉಳಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳೊಂದಿಗೆ ಇಡೀ ಸಮುಚ್ಚಯವನ್ನು ಆವರಿಸಿದಂತೆ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಾಕಾರವೂ ಇದೆ. ಮುಖ್ಯ ಭವನ ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ಪೂರ್ವ ಇಲ್ಲವೇ ಉತ್ತಾರಾಭಿಮುಖವಾಗಿವೆ. ದೊಡ್ಡ ಅರಮನೆಗಳ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಬಸಾಲಿನ ಮೊಗಸಾಲೆಯಂತಹ ವಿಸ್ತರಣಗಳಿದ್ದು ಒಟ್ಟು ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಮುಂಚಾಚು– ಹಿಂಚಾಚುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಆಕರ್ಷಕ ಲಯಬದ್ಧ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಒದಗಿಸಿದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಅರಮನೆ ಪರಿಸರದ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗಿಂತ ಉನ್ನತವಾಗಿರುವಂತೆ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳಿರುವ ಸಾಕಷ್ಟು ಎತ್ತರದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವವರ ಘನತೆ ಗೌರವಗಳಿಗೊಪ್ಪುವಂತೆ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಒಂದು, ಎರಡು ಅಥವಾ ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿದ್ದು, ಇದರ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳು ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳು, ರಜ್ಜುಬಂಧ, ಕೀರ್ತಿಮುಖ, ಪಶುಪಕ್ಷಿಗಳ ಸಾಲು, ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ನರ್ತಕರ ಕಿರುಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಪದರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಗಾರೆ, ಸುಣ್ಣಗಳ ಲೇಪನವೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಒಳ ಹಾಗೂ ಹೊರಾಂಗಣಗಳಲ್ಲಿ ಸುಣ್ಣ ಕಾಂಕ್ರೀಟಿನ ದಪ್ಪ ಪದರವನ್ನು ಹಾಕಿ, ಗಾರೆಯಿಂದ ನಯಮಾಡಿದ್ದು, ಒಳಗಿನ ನೆಲವನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಗಾರೆಯಿಂದ ಮೆರುಗು ಬರುವಂತೆ ಗಿಲಾವುಮಾಡಿದೆ. ಗಾರೆ ಮತ್ತು ಸುಣ್ಣದ ಹಲವಾರು ಪದರಗಳಿದ್ದು ಅರಮನೆಯನ್ನು ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ನವೀಕರಿಸಿ ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಕೊಠಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೆರುಗು ನೀಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಹಾಕಿದೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲಿನ ಮುಖ್ಯ ಭಾರವಾಹಕ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿ, ಗಾರೆಯಿಂದ ನಯಮಾಡಿದ್ದು 1–1.25 ಮೀ ದಪ್ಪವಾಗಿದ್ದರೆ, ಒಳಾಂಗಣವನ್ನು ವಿಭಜಿಸುವ ಗೋಡೆಗಳು 40–45 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪವಾಗಿವೆ. ದೇವಕೋಷ್ಠ, ಬಾಗಿಲುವಾಡ, ಅಲಂಕಾರದ ಮಾಡು, ಗೂಡು, ಕಿಟಕಿಗಳಿರುವಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನುಪಯೋಗಿಸಿದೆ. ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಮರದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಎತ್ತರ, ಆಕಾರಗಳ ಕಂಬ, ತೊಲೆ, ಜಂತಿಗಳಿಂದ ರೂಪಿಸಿದ್ದು ಕಬ್ಬಿಣದ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರ, ಆಕಾರದ ಮೊಳೆ, ಕೀಲು, ಉಯ್ಯಾಲೆ ಕೀಲು, ಅಲಂಕೃತ ಹಿಡಿಕೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದೆ.

ಚಾವಣಿಯನ್ನು ಚಾಪೆಯ ಮೇಲೆ ಹಾಕಿದ ದಪ್ಪ ಸುಣ್ಣ ಕಾಂಕ್ರೀಟಿನ ಪದರಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ್ದು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಹೆಂಚುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ನೀರಿಳಿಯದಂತೆ ಮಾಡಿದೆ. ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿವಾಸಿಗಳ ಅಂತಸ್ತಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಚಿನ್ನ (ಬಹುಶಃ ಚಿನ್ನದ ಲೇಪ ಮಾಡಿದ ತಾಮ್ರ), ದಂತ ಮತ್ತು ಗಾರೆಯ ಸ್ತೂಪಿ ಸಹಿತವಾದ ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಕಲಶಗಳಿದ್ದವು. ಕನಿಷ್ಠ ಆರು ಅರಮನೆಗಳ ಬಳಿ ಇಂತಹ ಕಲಶದ ಭಾಗಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಭವನದ ಮುಖ್ಯಭಾಗಗಳ ವಿತಾನದಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯನ್ನು ಕೊರೆದು ಮೂಡಿಸಿ ಬಣ್ಣ ಹಾಕಿದ ರೇಖಾ ಬಂಧ, ಪತ್ರಲತೆ, ಪಕ್ಷಿ, ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಒಂದೆರಡು ಕಡೆ ಗಗನವಿಹಾರಿ ಗಂಧರ್ವರ ತೆಳು ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಅರಮನೆಯ ಒಳಾಂಗಣವನ್ನು ಕ್ರಮೇಣ ಏರುತ್ತಾ ಹೋಗುವ ಎರಡರಿಂದ ನಾಲ್ಕು ಹಂತಗಳಾಗಿ ರೂಪಿಸಿದ್ದು ಪ್ರತಿಹಂತವನ್ನು ತಲುಪಲು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆ, ಸಿಂಹ ಅಥವ ವ್ಯಾಳ ಕಟಾಂಜನದ ಪಾವಟಿಗೆಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಅತ್ಯಂತ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿರುವ, ಅಂತಿಮ ಹಂತ ಭವನದ ಒಂದು ತುದಿಗಿದ್ದು (ಬಹುತೇಕ ಪಶ್ಚಿಮ ಅಥವಾ ಉತ್ತರ) ಇದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಥವಾ ಹೆಚ್ಚು ಆಯತ ಇಲ್ಲವೇ ಚೌಕೋನಾಕೃತಿಯ ಕೊಠಡಿಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಹೆಚ್ಚು ಕೊಠಡಿಗಳಿರುವಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದ ಕೊಠಡಿಯ ಸುತ್ತ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಂತಹ ದಾರಿಗೆ ತೆರೆದುಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಉಳಿದವನ್ನು ಸಂಯೋಜಿಸಿರುತ್ತದೆ. ಮಧ್ಯದ ಕೇಂದ್ರ ಕೊಠಡಿ ಇಡೀ ಭವನದ ಮುಖ್ಯ ಭಾಗ. ಇದರ ಬಾಗಿಲುವಾಡ ಮತ್ತು ಒಳಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಗಾರೆಯನ್ನು ಕೊರೆದು ಮಾಡಿದ ಗಮನಾರ್ಹ ಅಲಂಕರಣಗಳಿದ್ದು, ಹಿಂಬದಿಯ ಗೋಡೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಆಸನವನ್ನಿಡಲು ಸ್ವಲ್ಪ ಎತ್ತರದ ಅಲಂಕೃತ ವೇದಿಕೆಯಿರುತ್ತದೆ. ಸುತ್ತಣ ಕೊಠಡಿಗಳಲ್ಲೊಂದರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ, ಮೂರನೆಯ ಅಂತಸ್ತುಗಳಿಗೆ ಹೋಗಲು ಪಾವಟಿಗೆಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಬದಿಯ ಕಿರುಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಶೌಚಾಲಯದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿರುತ್ತದೆ. ಮೂರನೆಯ ಹಂತದ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಲವೆಡೆ ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಹಾಗೂ ಎರಡನೆಯ ಹಂತಗಳ ವಿಜಯನಗರದ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಶೈಲಿಯ ಅರಮನೆಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣವಾಗಿರುವ ಅಕ್ಷರ ಯು ವಿನ್ಯಾಸದ ಕಂಬಸಾಲಿನ ಮೊಗಸಾಲೆ ಯಂತಹ ಸಭಾಗೃಹವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ತುಳುವಂಶದ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಅರಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸಭಾಗೃಹದ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿಮುಖ ಪ್ರಭಾವಳಿ ಇರುವ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ಶಿಖರ, ಗೋಪುರಗಳ ಮೇಲಿರುವಂತಹ ಪದ್ಮಪೀಠಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತ ಮಧ್ಯಮಗಾತ್ರದ ಸುಂದರವಾದ ಗಾರೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದೆ. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಅರಮನೆ, ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದ ಕೊಳದ ಬಳಿ ಇರುವ ಪ್ರತಿಮಾಗೃಹವೆಂದು ಊಹಿಸಲಾದ ಕಟ್ಟಡ ಮತ್ತು ಗುಹಾಂತರ್ದೇವಾಲಯದ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವ ಭವನದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ವರ್ಣಾಲಂಕಾರ ಮಾಡಿದ್ದರಲ್ಲದೆ, ಬಹುಶಃ ಗಾಜು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಗಳ ಮಣಿಗಳಿರುವ ಆಭರಣಗಳನ್ನೂ ರೂಪಿಸಿದ್ದರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ವಿದೇಶಿಯರ ಪ್ರವಾಸ ಕಥನಗಳಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಶಿಲ್ಪಗಳಿದ್ದ ಅರಮನೆಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ಅರಮನೆಗಳ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಪುನಾರಚಿಸಲು ಸಹಾಯಕವಾದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಪುರಾವೆಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವ ಅಲ್ಪಾಧಾರಗಳು ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಕಾಲೀನ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಲೋಕನದಿಂದ ಕೆಲವು ವಿವರಗಳನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಚಾವಣಿಯ ಪರಿಧಿಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಆ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ನೀಳವಾಗಿ ಮುಂಚಾಚಿದ್ದ ಮರದ ಕಪೋತವಿದ್ದು ಅದರ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷಾಲಂಕರಣವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಮೇಲೆ ಇಟ್ಟಿಗೆ–ಗಾರೆಯ ವರ್ಣಾಲಂಕೃತ ಶಿಲ್ಪಗಳಿದ್ದ, ಕೀರ್ತಿಮುಖ–ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳ ಸಾಲಿತ್ತು. ಮೇಲಂತಸ್ತಿನ ಕೊಠಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಕಲಶಸಹಿತವಾದ ಕದಂಬನಾಗರ ಶೈಲಿಯ ಶಿಖರಸಮೂಹ ಅಥವಾ ಗುಮ್ಮಟವನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದಂತಿದ್ದ ಶಿಖರಗಳಿದ್ದವು. ಬಹಮನಿ ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಕೊರೆದು ಮೂಡಿಸಿ, ಬಣ್ಣ ತುಂಬಿದ ಗಾರೆಯ ವಿವಿಧ ವಿನ್ಯಾಸದ ಅಲಂಕರಣ ಒಳ–ಹೊರಾಂಗಣಗಳಲ್ಲಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಮಣಿ, ಕನ್ನಡಿಯ ಚೂರುಗಳನ್ನೂ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಪೋತ, ಕಲಶಗಳಿಗೆ ಹೊದಿಸಿದ್ದ ಚಿನ್ನದ ತಗಡಿನ ಚೂರುಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಆದರೆ ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕೂರಿಸಿದ್ದರೆಂದು ಪ್ರವಾಸಿಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಕೊರೆದ ದಂತದ ಫಲಕಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿಲ್ಲ.

ಇಡೀ ಸಮುಚ್ಚಯಕ್ಕೆ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರತಿ ಅರಮನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ನೀರಿನ ಸರಬರಾಜಿಗೆ ಮತ್ತು ಶೌಚಾಲಯ ಹಾಗೂ ಮಲಿನನೀರನ್ನು ಹೊರಹಾಕುವ ಜಾಲಕವ್ಯವಸ್ಥೆ ಯಿತ್ತು. ನೀರಿನ ಸಂಗ್ರಹಣೆಗಾಗಿ ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ತೊಟ್ಟಿ, ಆವಶ್ಯಕ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಒಂದೆರಡು ಕಲ್ಯಾಣಿಗಳಿದ್ದವು. ಇದಲ್ಲದೆ ಶುದ್ಧ ಕುಡಿಯುವ ನೀರಿಗಾಗಿಯೇ ಇದ್ದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಬಾವಿಯೂ ಇತ್ತು. ವೀರಹರಿಹರರಾಯನ ಅರಮನೆಯ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವಂತೆ ಬಹುಶಃ ಎಲ್ಲ ಅರಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೂದೋಟವೂ ಇತ್ತು. ಈ ಅರಮನೆಗಳ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ರಾಣೀವಾಸದವರಿಗಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಭವನಗಳಿದ್ದವು. ಕೆಲವೆಡೆ ಪಾಕಶಾಲೆ, ಭೋಜನಶಾಲೆ, ಸಭಾಭವನ, ಪರಿಚಾರಕರ ವಸತಿಗೃಹ, ರಾಜಪ್ರಮುಖರ ಭವನ ಒಂದರಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವಂತಹ ವ್ಯಾಯಾಮಶಾಲೆಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಇನ್ನುಳಿದಂತೆ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಆವರಿಸಿದಂತಿರುವ ಸರಳ ರೀತಿಯ ಪ್ರಾಕಾರ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಲ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳೆಲ್ಲವನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದ ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ, ವಿಶೇಷ ರೀತಿಯ ಮಹಾದ್ವಾರವಿತ್ತು. ಈ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಎರಡೂ ಬದಿಗೆ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಎತ್ತರದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ವೇದಿಕೆ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಮೂರು ಅಥವಾ ಅದಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಕೊಠಡಿಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದದ್ದು ಭದ್ರತಾವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅಧಿಕಾರಿಯದ್ದಾಗಿರಬೇಕು. ಅರಮನೆಗೆ ಬರುವವರನ್ನು ಅಲ್ಲಿಯೇ ತಡೆದು ಸೂಕ್ತ ತಪಾಸಣೆಯ ಅನಂತರ ಅವರನ್ನು ಒಳಗೆ ಬಿಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿದ್ದಿತು. ಕೆಲವು ಅರಮನೆ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಂಬಾರಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಬಂದವರು ಇಳಿದು ಬರಲು ವಿಶೇಷ ವೇದಿಕೆಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಹೀಗೆ ಪ್ರತಿ ಅರಮನೆಯೂ ಸ್ವಯಂಪೂರ್ಣ, ಸುಸಜ್ಜಿತ, ಸುರಕ್ಷಿತ ಕಟ್ಟಡ ಸಮುಚ್ಚಯವಾಗಿತ್ತು.

ಬಹುಶಃ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿನ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಆವರಣವೂ ತನ್ನ ವೈಭವದ ಕಾಲದಲ್ಲೂ, ಇಂದಿಗೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಉತ್ತಮ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿರುವ ಕಮಲ ಭವನ ಸಮುಚ್ಚಯವಿರುವ ಆವರಣವನ್ನೇ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೋಲುತ್ತಿತ್ತು ಎನ್ನಬಹುದು.

ಅರಮನೆ ಇರುವ ವಿಶಿಷ್ಟ ಭೌಗೋಳಿಕ ನೆಲೆ, ಅದರ ಗಾತ್ರ, ಅಲಂಕರಣ ವಿಧಾನ, ಪರಿಸರದ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳೊಡನೆ ಅದರ ಸಂಪರ್ಕ–ಸಂಬಂಧಗಳು, ಅದಕ್ಕಿರುವ ಭದ್ರತಾವ್ಯವಸ್ಥೆ; ಅದರಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುವಿಶೇಷಗಳು, ಅದರ ಬಗೆಗಿನ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಪರೋಕ್ಷ ಶಾಸನೋಲ್ಲೇಖ, ಅಂದಿನ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಹಿತ್ಯಕೃತಿಗಳು, ವಿದೇಶಿ ಪ್ರವಾಸಕಥನ ಹಾಗೂ ಮೌಖಿಕ ಪರಂಪರೆಗಳಿಂದ ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಬಹುದಾದ ವಿವರ– ಇವುಗಳ ಒಂದು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಹಾಗೂ ತೌಲನಿಕ ಪರಾಮರ್ಶೆಯಿಂದ ಅದರ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಾಲ, ನಿವಾಸಿಗಳು ಮತ್ತು ಬಳಕೆಯ ವಿಧಾನ ಇವುಗಳನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ವೀರಹರಿಹರ ರಾಯನ ಅರಮನೆಯೊಂದರ ಹೊರತಾಗಿ ಬೇರೆ ಯಾವ ಭವನವನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಲು ಸಹಾಯಕವಾಗುವ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಶಾಸನಾಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ, ಅಂದಿನ ಆವಶ್ಯಕತೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ಕೆಲವು ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳೊಂದಿಗೆ ಒಂದೇ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಹಲವು ರಾಜರು ಬಳಸಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳು ಇವೆ. ಅರಮನೆಯ ಪ್ರಾಂಗಣ, ಕೊಠಡಿಗಳನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾಲ, ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿರಬಹುದು. ಉದಾ: ಅರಮನೆಯ ಹಜಾರ, ಕೊಠಡಿಗಳನ್ನು ಗಣ್ಯ ಅತಿಥಿಗಳನ್ನು ಸ್ವಾಗತಿಸಲು, ತುರ್ತು ಆಪ್ತಾಲೋಚನೆ, ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲು, ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಿಗಾಗಿ, ಮನೋರಂಜನೆ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಗಾಗಿ ಸೂಕ್ತವಾಗಿ ಬಳಸಿರಬಹುದು.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬಹುತೇಕ ಅರಮನೆ ಹಾಗೂ ಇತರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಉಪಯೋಗದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅರೆಸುಟ್ಟ ಮರದ ಕಂಬ, ತೊಲೆ, ಇದ್ದಿಲು ಮತ್ತು ಬೂದಿಯ ಗುಡ್ಡೆಗಳು; ಸುಟ್ಟುಕರಕಾದ ಗಾರೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು; ಶಾಖದಿಂದ ಚಕ್ಕೆ ಎದ್ದು ಬಿರಿದು, ಮುರಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕಂಬ ಮುಂತಾದವು ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳೆಲ್ಲ ಭಾರಿ ಅಗ್ನಿಅನಾಹುತಕ್ಕೀಡಾಗಿ ನಾಶವಾದವೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ರಕ್ಕಸಗಿ ತಂಗಡಗಿ ಬಳಿ ನಡೆದ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಹೀನಾಯವಾಗಿ ಸೋತನಂತರ ರಾಜಧಾನಿ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ವಿಜೇತಸೈನಿಕರು ಹಲವು ತಿಂಗಳವರೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಕ್ರಮಬದ್ಧ ವಿಧ್ವಂಸಕ ಕೃತ್ಯಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದರು (1565 ಜನವರಿ). ಇದರ ಅಂಗವಾಗಿ ಪುನಃ ಉಪಯೋಗಿಸಬಹುದಾದ ಕಟ್ಟಡ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿಕೊಂಡು, ಉಳಿದವುಗಳಿಗೆ ಬೆಂಕಿಹಚ್ಚಿ ಹಾಳುಗೆಡವಲಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಆನೆ, ಕುದುರೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಹಾಗೂ ಮಾನವ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳ ಸಮೂಹ ಮತ್ತು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ವಿಧ್ವಂಸಕ ಕೃತ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿವೆ.

ಈ ಅರಮನೆಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವಿಶೇಷಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಿಂದ ವಿಜಯನಗರಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎರಡು ರೀತಿಯ ವಾಸಭವನಗಳು ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಮಾದರಿ ಪ್ರಾದೇಶಿಕವಾದ, ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ಮೇಲೇರುವ ಮರ–ಇಟ್ಟಿಗೆ–ಮಣ್ಣು/ಗಾರೆಯ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡ ಹೊಂದಿದ್ದ ಕಂಬ–ತೊಲೆ ರೀತಿಯದು. ಇದು ಬಹುಶಃ ಗುಡ್ನಾಪುರದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ರವಿವರ್ಮನ ಅರಮನೆಯ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರು ವಂತೆ, ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದ ಮಟ್ಟಿಗಾದರೂ ಅತ್ಯಂತಪ್ರಾಚೀನ ಪರಂಪರೆಯಿರುವ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವಿನ್ಯಾಸ. ಮುಂದೆ ವಿಜಯನಗರೋತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದಿರುವುದು. ಎರಡನೆ ಮಾದರಿ ಇಸ್ಲಾಮ್ ಶೈಲಿಯ ಕಂಬ–ಕಮಾನು–ಗುಮ್ಮಟ ರೀತಿಯದು. ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಮಾದರಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಆದರೂ ತುಳುವಂಶದ ಅರಸರ ವೈಭವದ ಕಾಲದ್ದೆನ್ನಬಹುದಾದ ಕಮಲಭವನ, ರಾಣಿಯರ ಸ್ನಾನಗೃಹ, ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ಜಲಮಂದಿರ ಮುಂತಾದವು ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಕಂಬ–ಕಮಾನು ಮಾದರಿಯವು ಮೇಲುಗೈ ಪಡೆದವು. ಅನಂತರ ಪೆನುಗೊಂಡೆ, ಚಂದ್ರಗಿರಿ, ವೆಲ್ಲೂರು ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ನಶ್ವರ ಸ್ವರೂಪದ ಮೊದಲ ಮಾದರಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಪೂರ್ತಿಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಸ್ಥಿರವಾದ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ವಿನ್ಯಾಸ, ಅಲಂಕರಣ ವೈಭವಗಳಿಗೆ ವಿಪುಲಾವಕಾಶ ಒದಗಿಸುವ ಎರಡನೆಯ ಮಾದರಿ ಪ್ರಧಾನವಾಯಿತು. ಹಂಪಿಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ನಾಶವಾದ ಸಂದರ್ಭ, ರೀತಿ, ಅವಧಿಗಳು ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಈ ಬದಲಾದ ಆಯ್ಕೆಗೆ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರೇರಣೆಯಾಯಿತು.

ಜೈನದೇವಾಲಯ ಸಮುಚ್ಚಯ: ಗಜಶಾಲೆಯ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಮುಕಪರ್ಣಾಪಣ ವೀಧಿ ಅಥವಾ ಪರ್ಣಪೂಗೀಫಲಾಪಣ ವೀಧಿ (ಪಾನ್ ಸುಪಾರಿ ಬಜಾರ್) ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಜೈನದೇವಾಲಯದ ಬಳಿ ಅರ್ಧ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿದ್ದ ನಾಲ್ಕು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಈ ನಾಲ್ಕರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಜೈನಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೂ ಉಳಿದವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಶೈವ ಹಾಗೂ ವೈಷ್ಣವ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಿಗೂ ಸೇರಿದವು. ಜೀರ್ಣಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುವ ನಾಲ್ಕೂ ದೇವಾಲಯಗಳ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಪೂರ್ಣರೂಪದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ.

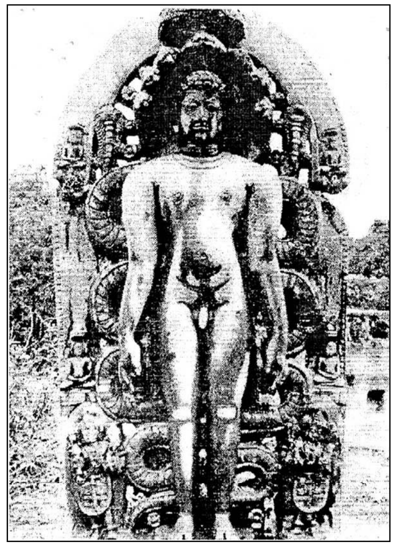

ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಶಿಲ್ಪ, ಪಾನ್ ಸುಪಾರಿ ಬೀದಿ, ಹಂಪಿ

ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಡುವೆ ಹಾದು ಸಿಂಗಾರದ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು ಹಾಗೂ ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸುವಂತೆ ರಚಿತವಾಗಿರಬಹುದಾದ ಬಜಾರಿನ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ವಾದಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಜೈನದೇವಾಲಯ ಸಮುಚ್ಚಯ ಅಂತಃಪುರಕ್ಕೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಅನಪೇಕ್ಷಿತ ಜನಜಂಗುಳಿ, ಗಲಭೆಯನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲು ಸಿಂಗಾರದ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿನಿಂದ ಆರಂಭವಾಗುವ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ಜೈನದೇವಾಲಯದ ಹತ್ತಿರದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ದೇವಾಲಯವಾದ ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯದ ಬಳಿ ಕವಲೊಡೆದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಎಡಗಡೆಯ ರಸ್ತೆ ಜೈನದೇವಾಲಯಗಳು, ಮಾಧವರಾಯನ ಗುಡಿ ಹಾಗೂ ಅದರ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿರುವ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದು ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನಿಂದ ರಾಮಚಂದ್ರದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸೇರುವಂತೆಯೂ ಬಲಭಾಗದ ರಸ್ತೆ ಗಜಶಾಲೆ, ಅಂಗರಕ್ಷಕರ ವಾಸಗೃಹ, ಅಂತಃಪುರ ಮುಂತಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಉತ್ತರದಿಕ್ಕಿನಿಂದ ಅದೇ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸೇರುವಂತೆಯೂ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಂಡಿರಬೇಕು. ಸಹಜವಾಗಿ ಬಲಭಾಗದ ರಸ್ತೆ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತರು ಹಾಗೂ ಪರಿಚಾರಕರಿಗಾಗಿ ಇದ್ದು ಸಾರ್ವಜನಿಕರಿಗೆ ಮುಕ್ತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ.

ಇದಲ್ಲದೆ ಪಾನ್‌ಸುಪಾರಿ ಬಜಾರಿನ ಹೆಸರು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗುವಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬೇಯಿಸಿದ ಗೋಟು ಅಡಕೆಯ ಹೋಳುಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದವು. ಪಾನ್‌ಸುಪಾರಿ ಬಜಾರಿನ ಇನ್ನೊಂದು ತುದಿಯಲ್ಲಿ, ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಸಿಂಗಾರದ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು ವಿಜಯನಗರದ ಮುಖ್ಯ ಅಲಂಕೃತ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿನ ಬಳಿ, ಕೋಟೆಗೋಡೆಯ ಒಳಭಾಗಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ರಾಜಮಾರ್ಗಕ್ಕೆ ಅಭಿಮುಖವಾದ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಒಂದು ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಎತ್ತರವಾದ ಸರಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿದ ಈ ವಿಶಾಲವಾದ ಆಯತಾಕಾರದ ಹಜಾರದಂತಹ ಕಟ್ಟಡದ ನಯವಾದ ಗಾರೆಯ ನೆಲಹಾಸು ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿದೆ. ತೀರ ಕೆಳಗಣ ಹಂತವು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿದ್ದು ಎತ್ತರದ ಹಂತವು ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿದೆ. ಒಂದು ಹಂತದಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಹಂತಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಹಜಾರದ ಎರಡೂ ಬದಿಗೆ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸಮಾನಾಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಬಪೀಠಗಳಿವೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಮೂರು ಕೊಠಡಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ರಾಜಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿನಿಂದ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುವ ಜನ ಹಾಗೂ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಭದ್ರತೆ ಮತ್ತು ಕರಸಂಗ್ರಹಣೆ ಮಾಡುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ತಪಾಸಣೆ ನಡೆಸಲು ನಿಯುಕ್ತನಾಗಿದ್ದ ಅಧಿಕಾರಿಯ ವಸತಿ ಹಾಗೂ ಅವನ ಆಡಳಿತ ಕಾರ್ಯಾಲಯವಾಗಿ ಬಹುಶಃ ಇಂತಹ ಒಂದು ಏರ್ಪಾಡನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದರೆಂದು ಊಹಿಸಲು ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ಮುಖ್ಯ ಆಧಾರವಾಗುತ್ತವೆ.

ಜೊತೆಗೆ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿದ್ದ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು, ಅದರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಹನುಮಂತ ಗುಡಿ, ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಗಣೇಶಗುಡಿ ಮತ್ತು ವಾಯವ್ಯಕ್ಕಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ಸಣ್ಣ ದೇವಾಲಯ ಇವುಗಳ ಅಲಂಕೃತ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮತ್ತು ಗೋಡೆಗಳ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಿದೆ. ಜೀರ್ಣಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಬಜಾರುಗಳು: ವಿಶಿಷ್ಟರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಯೋಜಿಸಿ, ರೂಪಿಸಿದ ಇಲ್ಲಿಯ ವಿಶಾಲ ರಾಜಮಾರ್ಗ ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳ ಮುಂದಣ ಬಜಾರುಗಳು ಈ ರಾಜಧಾನಿಯ ನಗರವಿನ್ಯಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬರಲು ಕಾರಣವಾದ ಕೆಲವು ವಿಶೇಷಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಆಗಮಿಸಿದ್ದ ವಿದೇಶೀ ಪ್ರವಾಸಿಗರು ಸಹ ಅಂದಿನ ಪ್ರಮುಖ ಬಜಾರುಗಳ ವೈಭವದ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಬಜಾರುಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಉದ್ಯೋಗ, ಕುಶಲ ಕರ್ಮಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ನಾನಾವರ್ಗದ ವರ್ತಕರು ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಸರಕುಗಳಿರುವ ತಮ್ಮ ಅಂಗಡಿ, ಮಳಿಗೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರಲ್ಲದೆ, ವಜ್ರಾಭರಣಗಳ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಮುತ್ತು, ರತ್ನ, ವೈಡೂರ್ಯಗಳನ್ನು ಮುಕ್ತವಾಗಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ಹಂಪಿಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬಜಾರುಗಳಾದ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಬಜಾರ್, ವಿಠಲಬಜಾರ್, ಕೃಷ್ಣಬಜಾರ್, ಪೆದ್ದಂಗಡಿವೀಧಿ ಮತ್ತು ಪಾನ್‌ಸುಪಾರಿಬಜಾರ್‌ಗಳು ಎರಡೂ ಬದಿಯ ಹಲವಂತಸ್ತಿನ ಮಂಡಪಗಳೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಬಹಳಷ್ಟು ಶಿಥಿಲವಾಗಿ, ಮಣ್ಣಿನೊಳಗೆ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿದ್ದವು. ಈ ಮಾರ್ಗಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ, ನಿರ್ಮಾಣಪದ್ಧತಿ ಮೊದಲಾದ ಅಂಶಗಳ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರ ಸಲುವಾಗಿ ಮತ್ತು ಕೆಲವಾದರೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಮೊದಲಿನಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟು ಸಂರಕ್ಷಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಈ ಮುಖ್ಯ ಬಜಾರುಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು.

ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಸು.1.7ಮೀ ಎತ್ತರದವರೆಗೆ ಶೇಖರವಾಗಿದ್ದ ಮಣ್ಣು ಮತ್ತಿತರ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಹಾಕಿದಾಗ, ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿದ್ದ ಮಂಟಪಗಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಮೆಟ್ಟಿಲು ಮತ್ತಿತರ ಭಾಗಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಮಂಟಪಗಳ ನಡುವಣ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಈ ರಸ್ತೆಗಳನ್ನು ಕಣಶಿಲೆಯ ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು-ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ನಯಗೊಳಿಸಿದ್ದು-ಹಾಸಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ವಿಠಲ, ತಿರುವೇಂಗಳನಾಥ (ಅಚ್ಯುತ), ಪೆದ್ದಂಗಡಿವೀಧಿ ಹಾಗೂ ಕೃಷ್ಣಬಜಾರುಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವ ಇಂತಹ ಹಾಸುಗಲ್ಲು ರಸ್ತೆಗಳು ಪಾನ್‌ಸುಪಾರಿ ಬಜಾರಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಬೇಯಿಸಿದ ಗೋಟಡಕೆಯ ಹೋಳುಗಳು ಈ ರಸ್ತೆಯ ಹೆಸರು ಅನ್ವರ್ಥವಾಗುವಂತೆ (ಕ್ರಮುಕಪರ್ಣಾಪಣ ವೀಧಿ) ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಅಡಕೆ-ವೀಳೆಯದೆಲೆಯ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತವೆ.

ಜೊತೆಗೆ 350 ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಸಮೂಹ ಹಾಗೂ ವಿಠಲ ಬಜಾರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಬೋಗುಣಿಯಾಕಾರದ ಮುಚ್ಚಳದಿಂದ ಕೂಡಿದ ತಾಮ್ರದ ಪಾತ್ರೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಭದ್ರಪಡಿಸಲಾಗಿದ್ದ, 218 ರಾಶಿಪಣಗಳ (ಸಣ್ಣ ಗಾತ್ರದ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯ) ಸಮೂಹವಿದ್ದು ಇವು ಈ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬಜಾರುಗಳಲ್ಲಿ ದಿನಂಪ್ರತಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರ ವಹಿವಾಟುಗಳ ಒಂದು ಪರಿಚಯ ನೀಡುತ್ತವೆ.

ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳು: ಈ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ವಿಜಯನಗರಕಾಲೀನ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತರ ಹಾಗೂ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಶೌರ್ಯ, ಔದಾರ್ಯ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಗಳು, ಸೌಂದರ್ಯ ಪ್ರಿಯತೆ ಹಾಗೂ ವಿಲಾಸಮಯ ಜೀವನವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಸಾಧಾರವಾಗಿ ಪುನಾರಚಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಪೂರ್ಣ ಹಾಗೂ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪ, ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಮತ್ತು ಗಾರೆಯ ಕಲಾವಸ್ತು, ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯ, ಲೋಹದ ಗೃಹೋಪಯೋಗಿ ಸಲಕರಣೆ, ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ, ನಾನಾ ರೀತಿಯ ಆಭರಣ ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸೇರಿವೆ.

ಗಾರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಹಂಪಿ

ಶಾಸನಗಳು: ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಕ್ತ ಶಕಾರಂಭ ಕಾಲದಿಂದ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಶಾಸನಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಮಹಾನವಮಿದಿಬ್ಬದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ, 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಕೃತಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವ, ಸುಣ್ಣದಕಲ್ಲಿನ ಒಂದು ತ್ರುಟಿತ ಫಲಕದ ಮೇಲೆ ಬರೆದ ಶಾಸನ (ಉ)ತ್ತರನ ಮಗ ಮಾಡಿದ ದಾನವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ರಾಜಸಭಾಂಗಣದ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿದ್ದ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಘಟನೆಗಳ ಚಿತ್ರಣವಿರುವ ಎರಡು ಫಲಕಗಳಲ್ಲಿ, ಚಿತ್ರಣದ ಕೆಳಗೆ ಇದೇ ಕಾಲದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಶಾಸನಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಶೋಧಿತವಾದ ನಯವಾದ ಗಾರೆಯಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ ಗಾಂಧಾರ ಶೈಲಿಯ ಬುದ್ಧನ ತಲೆಯ ಗೊಂಬೆಗಳಿಂದ ಹಂಪಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಕ್ತಶಕಾರಂಭದ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಸಾಕಷ್ಟು ಜನಸಾಂದ್ರತೆ ಇದ್ದು ನೆರೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಚಲಿತವಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಮಹಾನವಮಿದಿಬ್ಬದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವ,

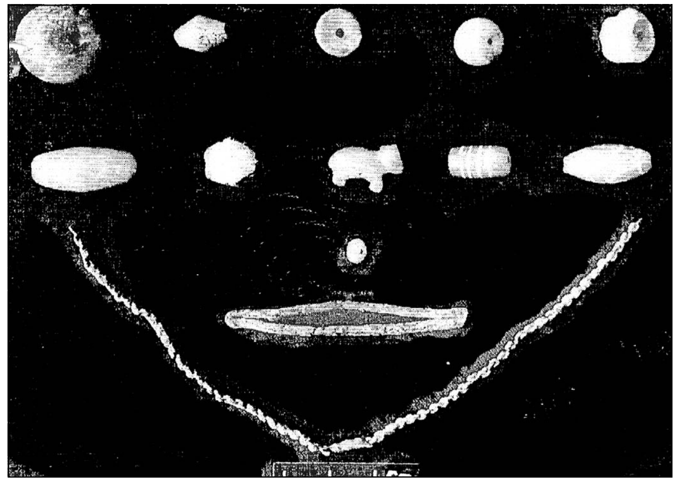
ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಆಭರಣಗಳು, ಹಂಪಿ

ಬಳಪದಕಲ್ಲಿನ ಫಲಕದ ಮೇಲೆ ಬರೆದ ಕನ್ನಡಲಿಪಿ, ಭಾಷೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಿಕ್ರಮಶಕೆಯ ಮೊದಲವರ್ಷ, ನಳಸಂವತ್ಸರದ ಭಾದ್ರಪದ ಬಹುಲ ತ್ರಯೋದಶಿ ಭಾನುವಾರದಂದು (1076) ಕಲ್ಯಾಣಚಾಳುಕ್ಯ ಅರಸ ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಮಹಾಪ್ರಧಾನ, ದಂಡನಾಯಕ ಸೋಮೇಶ್ವರಭಟ್ಟೋಪಾಧ್ಯಾಯನು ವೇದಪಾರಂಗತ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಬ್ಬರಿಗೆ 80 ಲೊಕ್ಕಿ ಗದ್ಯಾಣಗಳನ್ನು ದಾನಮಾಡಿದ್ದನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದೆ. 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಇನ್ನೊಂದು ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನ ತೀರ ತ್ರುಟಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಕಿರುಶಾಸನ / ಸ್ಥಪತಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಮಹಾನವಮಿ ದಿಬ್ಬದ ಪಶ್ಚಿಮ ಮುಖಕ್ಕೆ ಹೊದಿಸಿರುವ ಹಸುರುಕಲ್ಲಿನ ಅಲಂಕೃತ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳ ಮೇಲೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇದರಿಂದ ಮಹಾನವಮಿ ದಿಬ್ಬದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಾಸ್ತು ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಕಲ್ಯಾಣಚಾಳುಕ್ಯ-ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಮೊದಲಾಗಿತ್ತೆಂದು ಸೂಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ.

ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಕಾರದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿರುವ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಸಂಗಮರ ಕಾಲದ ಅರಮನೆ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇದರ ಪ್ರಾಕಾರದ ಪರಿಧಿಯೊಳಗೆ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇವು ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ಪಶ್ಚಿಮ ಪ್ರಾಕಾರದಾಚೆಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ನೈರುತ್ಯಕ್ಕೆ ಇರುವ ಸಣ್ಣ ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಶಾಸನ ಭುವನೇಶ್ವರಿ ಶಿಲ್ಪದ ಅಲಂಕೃತ ಪೀಠದ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿದ್ದು ಶ್ರೀ ಹರಿಹರರಾಯನ ಮನೆಯ ಭಾಗದಿ ತಿಪ್ಪ ಒಡೆಯ ಮಾಡಿಸಿದ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಎನ್ನುವ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೊದಲ ದಶಕದ ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಪ್ರಸ್ತುತ ಭುವನೇಶ್ವರಿ ಶಿಲ್ಪ, ಅದು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿತವಾದ ಗುಡಿ ಎರಡೂ ಬಹುಶಃ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಿಪ್ಪ ಒಡೆಯನೆಂಬಾತ ಮಾಡಿಸಿದನೆಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಗುಡಿ ಇರುವ ಸ್ಥಳ ವೀರ ಹರಿಹರರಾಯನ ಮನೆಯಿದ್ದ ಜಾಗವೆಂದೂ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಎರಡನೆಯ ಶಾಸನ ಮೊದಲು ಹೇಳಿದ ಗುಡಿಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಮಂಟಪದ ಕಂಬವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಬರೆಯಲಾಗಿದ್ದು ಶ.ವ. 1439 (=1517)ರಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯ ಅರಮನೆಯ ಕಮ್ಮಾರ ಪಂಪೋಜನ ಮಗ ತಿಮ್ಮೋಜ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಶಿಲಾಮಂಡಪವನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಈ ಆವರಣದೊಳಗಿರುವ ಭವನ ವೀರ ಹರಿಹರರಾಯನ ಅರಮನೆಯಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಅದನ್ನು ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಬಹುಶಃ ಗೌರವಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಹಿರಿಯ ಅರಮನೆ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರೆಂದೂ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಅರಮನೆ ಮುಂತಾದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಉಪಯೋಗದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಉಲ್ಲೇಖವಿರುವ ಶಾಸನಗಳಿಗಾಗಿ ಇವು ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತ್ವದವು. ಅಲ್ಲದೆ ಇದುವರೆಗೆ ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಅರಮನೆ ಒಂದನ್ನು ನಿರ್ಣಾಯಕವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲು ಸಹಕರಿಸಿದ ಏಕೈಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವದ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಶಿಲಾವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಅಲಂಕೃತ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಶಿಲ್ಪಗಳು ಬೌದ್ಧ, ಹಿಂದು ಹಾಗೂ ಜೈನ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವು. ಬೌದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ನಯವಾದ ಗಾರೆಯಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ ಗಾಂಧಾರ ಶೈಲಿಯ ಬುದ್ಧನ ಶಿರೋಭಾಗಗಳು, ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಮುಖ್ಯ ಘಟನೆ, ಜಾತಕ ಕಥೆ ಮತ್ತು

ಭಕ್ತದಂಪತಿಗಳ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವ ಶಾಸನ ಸಹಿತವಾದ ಐದು ಆಯತಾಕಾರದ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಫಲಕಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಉಳಿದಂತೆ ವಿಷ್ಣು, ಲಕ್ಷ್ಮಿ, ಶಿವ, ವೀರಭದ್ರ, ಮಯೂರಾರೂಢ ಕಾರ್ತಿಕೇಯ, ಷಣ್ಮುಖ, ಗಣೇಶ; ಆದಿನಾಥ, ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ, ಯಕ್ಷ, ಯಕ್ಷಿಯರ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದಂತಹವು. ಜೊತೆಗೆ ಶಿಲಾಬಾಲಿಕೆ, ವರ್ತಕ, ರಾಜಪುರುಷ ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳು; ಅನೇಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಥಾನಕಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವ ಕಿರುಗಾತ್ರದ ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ಶಿಲಾಫಲಕಗಳು ಸಹ ದೊರಕಿವೆ. ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಪೂಜೆಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದಾದ ವೇಣುಗೋಪಾಲ, ಶಕ್ತಿಗಣೇಶ, ವೀರಭದ್ರ, ಭದ್ರಕಾಳಿ, ಶಿವಲಿಂಗ ಹಾಗೂ ನಂದಿವಿಗ್ರಹ, ಕರಂಡಕಗಳು ಮುಂತಾದ ಕಿರುಗಾತ್ರದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಲ್ಯಾಣಚಾಳುಕ್ಯ – ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಉಳಿದವು ಆರಂಭಿಕ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲಕ್ಕೂ ಸೇರುತ್ತವೆ.

ಶಿಲೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಗಾರೆ ಮಧ್ಯಯುಗದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿ ಮಾಧ್ಯಮಗಳು. ಈ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಶಿಖರ ಮತ್ತು ಗೋಪುರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಪೂರ್ತಿ ಹಾಗೂ ಅರೆದುಂಡುರೂಪದ ಅಲಂಕೃತ ಕೀರ್ತಿಮುಖ, ಲತಾ ವಿನ್ಯಾಸ, ಹೂಗಳು, ರೇಖಾಬಂಧ, ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷಮೂರ್ತಿಗಳ ಶಿರೋಭಾಗ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಆಕೃತಿಗಳು ಗಾರೆಯ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವುಗಳನ್ನು ಅರಮನೆಯ ಸಭಾಂಗಣ, ವಿತಾನ, ಕಮಾನುಗಳ ಅಂಚು, ಬಾಗಿಲುವಾಡ ಮತ್ತಿತರ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಲು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬಹುಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಕಲಾವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಆಟಿಕೆ, ಮುಖವಾಡ ಮುಂತಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಮತ್ತು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರು ಪೂಜೆಗಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ದೇವತಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಫಲಕಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ತರಕಾರಿ, ಫಲಪುಷ್ಪಗಳ ಮಾದರಿ, ನಾನಾ ರೀತಿಯ ಹೆಂಚು, ಕೋತಿ, ಬಸವ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಹಲವು ಆಕಾರ ಹಾಗೂ ಗಾತ್ರದ ಮಣಿಗಳೂ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ.

ಗುಹಾಂತರ ದೇವಾಲಯದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಮಣ್ಣಿನ ಎರಡು ಮುದ್ರೆಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾದವು. ನಯವಾದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ರೂಪಿಸಿ ಹದವಾಗಿ ಸುಟ್ಟ 1.70 ಸೆಂಮೀ ಗರಿಷ್ಠ ವ್ಯಾಸ ಮತ್ತು 1.6 ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರವಿರುವ ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಈ ಮುದ್ರೆಗಳು ವಿಧ್ವಂಸಕ ಕೃತ್ಯದ ಫಲವಾಗಿ ಅಗ್ನಿ ಅನಾಹುತದಿಂದ ಮತ್ತಷ್ಟು ಸುಟ್ಟು ಕಪ್ಪಾಗಿದೆ. ಈ ಮುದ್ರೆಗಳ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮೇಲ್ಮೈಯನ್ನು ಆ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲಿರುವಂತೆ ಮೂರು ಸಾಲುಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ತುದಿಯನ್ನು ನೆಲಕ್ಕೂರಿದ ಹಿಡಿಯುಳ್ಳ ಖಡ್ಗ, ಅದರ ಎಡಬಲಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಸವೆದು ಹೋಗಿರುವ ಬಾಲಚಂದ್ರ ಮತ್ತು ಸೂರ್ಯರ ಗುರುತುಗಳಿವೆ. ಕೆಳಗಿನ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಸವಕಲಾಗಿರುವ ನಂದಿನಾಗರಿ ಲಿಪಿಯ (ಶ್ರೀ) ವಿರೂ(ಪಾ)ಕ್ಷ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿದೆ. ಶ್ರೀ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಎನ್ನುವುದು ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ರಾಜರ ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳ ಕೆಳಗೆ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಅಧಿಕೃತ ರಾಜಾಂಕಿತ. ಈ ಬರೆಹವನ್ನು ರಾಜಲಾಂಛನಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಿ ಬಹುಶಃ ದೈನಂದಿನ ವ್ಯವಹಾರ ಪತ್ರಾದಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಇದರಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಮರ ಅಥವಾ ಲೋಹದ ಹಿಡಿಕೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸಿ, ಮುಖ್ಯದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಆಗಂತುಕರನ್ನು ತಪಾಸಿಸಿದ ಅನಂತರ ಅಧಿಕೃತ ರಹದಾರಿ ನೀಡಿ ಒಳಗೆ ಬಿಡಲು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ನಾಣ್ಯಗಳೇ ಅಲ್ಲದೆ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಸ್ವರ್ಣಾಭರಣಗಳೂ ದೊರಕಿದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಚಿತ್ರಣವಿರುವ ಮಂಗಲಸೂತ್ರ, ಕಿರುಕಲಶ, ಕರ್ಣಾಭರಣಗಳು, ಬಳೆ, ರತ್ನಖಚಿತ ಉಂಗುರ, ಬಹುಶಃ ಪೂಜೆಗೋಸ್ಕರವಾಗಿದ್ದ ಆಮೆಯ (ಕೂರ್ಮಾವತಾರ?) ಉಬ್ಬುಚಿತ್ರವಿರುವ ಫಲಕ ಮತ್ತು ಮೇಲುಡುಪಿನ ಒಂದು ಗುಂಡಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಪದಕ, ಕಂಕಣ, ಕೇಯೂರ, ಕರ್ಣಾಭರಣಗಳು, ಅಪರೂಪದ ಕಲಾತ್ಮಕ ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸದ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ಚಿತ್ರಣವಿರುವ ಕರ್ಣಪದಕಗಳು, ಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಯ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಕೂರಿಸಿದ ಭ್ರಮರರೂಪದ ವಕ್ಷಹಾರದ ಪದಕ ಮತ್ತು ಮೋಹನಮಾಲೆ ರೀತಿಯ ಸ್ತನಹಾರಗಳ ನಿಧಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ದೊರಕಿದೆ. ಲೋಹದ ಇತರ ವಸ್ತುಗಳಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಉಪಯೋಗದ ಹಿತ್ತಾಳೆಯ ಮುದ್ರೆ, ತಾಮ್ರದ ಪಾತ್ರೆ, ಉಂಗುರ, ಕಲಶ, ಪಾನಪಾತ್ರೆ, ಪೂಜಾಸಲಕರಣೆ; ಕಬ್ಬಿಣದ ಯುದ್ಧೋಪಯೋಗಿ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳಾದ ಖಡ್ಗ, ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಉಂಗುರಗಳನ್ನು ತೆಳುಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಬೆಸೆದು ತಯಾರಿಸಿದ ಯುದ್ಧ ಕವಚ, ಚತುಷ್ಕೋನದ ಮುಳ್ಳು, ಮಧ್ಯಮ ಗಾತ್ರದ ಫಿರಂಗಿ; ಗೃಹೋಪಯೋಗಿ ಸಲಕರಣೆಗಳಾದ ಕುಡುಗೋಲು, ಸುತ್ತಿಗೆ; ಭಾವಣಿ, ತೊಲೆ, ಉಯ್ಯಾಲೆ, ಬಾಗಿಲು ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದ ಹಲವು ಗಾತ್ರ, ಆಕಾರಗಳ ಕೀಲು, ಅಲಂಕಾರದ ಹಿಡಿಕೆ ಮತ್ತು ಮೊಳೆಗಳು ಸಹ ದೊರಕಿವೆ.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವ ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಬಂಧ, ವರ್ಣ ಹಾಗೂ ಗಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಗೃಹೋಪಯೋಗಿ ಸಲಕರಣೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುವುದಲ್ಲದೆ ಅಂದು ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಪದ್ಧತಿಗಳ ಬಗೆಗೂ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ವಿವಿಧ ಗಾತ್ರದ ಮಡಕೆ, ವಿಶಿಷ್ಟ ರಚನೆಗಳ ಬೋಗುಣಿ, ಅಲಂಕೃತ ಹಿಡಿಯಿರುವ ಮುಚ್ಚಳ, ಪಾನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಕೆಲವು ಮಾದರಿಗಳು. ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಕೆಲವು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ದೊರಕಿರುವ, ವಿಶಿಷ್ಟ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಿಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದಂತಹ ಶಿವಲಿಂಗ, ಸೂರ್ಯ, ಚಂದ್ರ ಮುಂತಾದ ಬಿಳಿಯಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಕೊಡಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮುಖದಂತೆ ರೂಪಿಸಿದ ದೇವದ್ರೋಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಬಹುನಳಿಕೆಯುಳ್ಳ ಕಿರು ಗಾತ್ರದ ಕುಡಿಕೆಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ.

ರಾಜಧಾನಿಯ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತರು ಭೋಜನಕೂಟದ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಚೀನದಿಂದ ಆಮದಾದ ಪಿಂಗಾಣಿಯ ಬೋಗುಣಿ ಮತ್ತಿತರ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಮಾನವ, ಪಶು ಪಕ್ಷಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು; ಲತಾವಿನ್ಯಾಸ, ವಿಶೇಷ ರೀತಿಯ ಸರೋವರ, ಬೆಟ್ಟ, ಅರಮನೆ ಮುಂತಾದ ನೀಲಿ ಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಸಿಂಗರಿಸಲಾದ ಈ ಬಿಳಿಯ ಪಿಂಗಾಣಿ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಮೃದ್ಧಿ, ಏಳಿಗೆ, ಧೀಶಕ್ತಿ, ದೀರ್ಘಾಯುಷ್ಯ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುವ ಚೀನೀಲಿಪಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ.

ಶಂಖ, ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಉಂಗುರ, ಬಳೆ, ದಂತದ ಕಲಶ, ಮುಚ್ಚಳ, ಬಾಚಣಿಗೆ, ಪಗಡೆಯ ದಾಳ, ಗಾಜು ಮತ್ತು ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತಶಿಲೆಗಳ ಹಾಗೂ ಚಿನ್ನದ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಮಣಿಗಳು ಸಹ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದ್ದು, ಆಯಾ ಮಾಧ್ಯಮಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಾವಿದರ ನೈಪುಣ್ಯವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ರಾಜಧಾನಿಯ ನಿವಾಸಿಗಳ ಕಲಾಪ್ರಿಯತೆ ಹಾಗೂ ಸೌಂದರ್ಯ ಪ್ರಜ್ಞೆಗೂ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. (ಎಂ.ವಿ.ವಿ.)

ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: ವಿಜಯನಗರವನ್ನು ಆಳಿದ ಅರಸರು ಶಿಲ್ಪ, ವಾಸ್ತು, ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಮುಂತಾದ ಕಲಾಪ್ರಕಾರಗಳಿಗೆ ಅಮಿತ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದರು. ವಿಜಯನಗರ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರೂಪುಗೊಂಡ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ, ವಿಠ್ಠಲ, ರಾಮಚಂದ್ರ, ಅಚ್ಯುತರಾಯ (ತಿರುವೇಂಗಳನಾಥ) ಬಾಲಕೃಷ್ಣ ಮುಂತಾದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಅಮೂಲ್ಯ ಸಾಮಗ್ರಿ ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ವಿಪುಲವಾಗಿ ದೊರೆಯುವ ಕಣಶಿಲೆಯನ್ನೇ (ಗ್ರಾನೈಟ್) ಮುಖ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಾಮಗ್ರಿಯಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡಿರುವ ವಿಜಯನಗರ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದಲ್ಲಿ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವೆನ್ನಬಹುದು. ವರ್ಣಚಿತ್ರಕಲೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಪಡೆದು ಬೆಳೆದ ಇನ್ನೊಂದು ಕಲಾಪ್ರಕಾರ.

ಸಂಗಮ ಸೋದರರು ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ವಿಜಯನಗರ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ರೂಪುಗೊಳ್ಳಲು ಕಾರಣವಾದ ತಾವು ಹಾಗೂ ತಮ್ಮ ವಂಶದವರು ಕಟ್ಟುವ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ನಿರ್ಮಾಣ ವಸ್ತು ಸಾಮಗ್ರಿಯ ಆಯ್ಕೆಯ ಸಂದಿಗ್ಧತೆ ಎದುರಾಗಿತ್ತು. ವಿಜಯನಗರದರಸರಿಗೂ ಮೊದಲು ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಹುಭಾಗವನ್ನಾಳಿದ ಹೊಯ್ಸಳರು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯನ್ನು ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿ ತಮ್ಮದೇ ವಿಶಿಷ್ಟ ಚಿಹ್ನೆಯಾಗಿ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ ರೂಪಿಸಲು, ಅವರು ಬಳಸಿದ ಮಾಧ್ಯಮ ಬಳಪದಕಲ್ಲಿನ ವಿಶಿಷ್ಟ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳೂ ಕಾರಣವಾಗಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಸಂಗಮರು ಆ ಕಾಲದ ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳ ಅನಿವಾರ್ಯತೆಯ ಒತ್ತಡಕ್ಕೆ ಸಿಲುಕಿ ಕಣಶಿಲೆಯ ಮಾಧ್ಯಮವನ್ನಾಶ್ರಯಿಸಿದರು.

14ನೆಯ ಶತಮಾನಾರಂಭದ ವೇಳೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಶಿಲಾಮಾಧ್ಯಮ ಬಳಪದ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಅದೇ ಜಾತಿಯ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಅಂಶವಿರುವ ಶಿಸ್ಟ್ ಕಲ್ಲುಗಳು. ಇವುಗಳ ನಿಕ್ಷೇಪ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದುದು ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದ ಒಳನಾಡಿನ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭೀಮ ನದಿಬಯಲಿನಲ್ಲಿ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಕೇಂದ್ರಪ್ರದೇಶ ದಕ್ಷಿಣ ಒಳನಾಡು ಹಾಗೂ ದಟ್ಟಕಾಡಿನ ಮಲೆನಾಡಿನಿಂದಾವೃತವಾಗಿತ್ತು. ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಪರಿಸರ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ದೇವಾಲಯ ಕಟ್ಟಲು ಶತ್ರುಪಾಳೆಯದ ನಡುವಿನಿಂದ ಕಲ್ಲು ತರಬೇಕಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಒದಗಿತ್ತು. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಹೊಸ ರಾಜ್ಯದ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಬೇಕಾದ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರ, ಸೇನೆ, ಸುಭದ್ರ ಪೌರ ಹಾಗೂ ರಕ್ಷಣಾವಾಸ್ತುವಿನ ರಚನೆ, ಗಡಿನಾಡಿನ ಭದ್ರತೆ, ಆಕ್ರಮಣಕಾರರು ಪದೇ ಪದೇ ಒಡ್ಡುತ್ತಿದ್ದ ಆತಂಕದ ಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾದ ಆರ್ಥಿಕ ಒತ್ತಡಗಳಿಂದ ತೀರ ದೂರದಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಾಮಗ್ರಿಯನ್ನು ತರಿಸುವುದಾಗಲೀ ಆ ಮಾಧ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಪರಿಣತರಾದ ಕಲಾವಿದರನ್ನು ಪೋಷಿಸುವುದಾಗಲೀ ಸಾಧ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾದ ಸ್ಥಳೀಯ ಹಾಗೂ ವಿಪುಲವಾಗಿ ದೊರೆಯುವ ಕಣಶಿಲೆಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಆಕರ್ಷಿತರಾಗಿ, ಅದನ್ನೇ ಅಗತ್ಯಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಸೂಕ್ತವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡರು. ಇದರಿಂದ ವಿಜಯನಗರ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಳ್ಳಲೂ ಸಹಕಾರಿಯಾಯಿತು.

ಕಣಶಿಲೆಯನ್ನು ವಾಸ್ತುನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಮೂಲಸಾಮಗ್ರಿಯಾಗಿ ಬಳಸಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ ಅನಂತರ ವಿಜಯನಗರದ ಕಲಾಪೋಷಕರು ಹಾಗೂ ಕಲಾವಿದರು ಈ ಮಾಧ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ತ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ತಮಿಳು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹುಡುಕಬೇಕಾಯಿತು.

ಏಕೆಂದರೆ ಈ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತುನಿರ್ಮಾಣ ಪರಂಪರೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಬೆಳೆದು ಹರಳುಗಟ್ಟಿದ್ದುದು ಅಲ್ಲಿಯೇ. ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಕಣಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಆ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಇದ್ದರೂ ಅವೆಲ್ಲ ಸಣ್ಣ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಮ ಗಾತ್ರದವು. ಕುಮಾರ ಕಂಪಣನು ಸಂಬುವರಾಯನ ಆಡಳಿತವಿದ್ದ ಚೆಂಗಲ್‌ಪೇಟ್, ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಆರ್ಕಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಮದುರೆಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿ ಗೆದ್ದ ಮೇಲೆ ಆ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿನ ಚೋಳ, ಪಾಂಡ್ಯರ ಕಾಲದ ಕಣಶಿಲೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಪರಿಚಯ, ಸಂಪರ್ಕ ಹೆಚ್ಚಾದುವು.

ವಿಜಯನಗರದ ಆರಂಭದ ವೇಳೆಗೆ ರಾಮಾನುಜಾಚಾರ್ಯರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಶ್ರೀವೈಷ್ಣವ ಧರ್ಮ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದು, ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವೈಖಾನಸಾಗಮೋಕ್ತವಾದ ಆಡಂಬರದ ಧಾರ್ಮಿಕಾಚರಣೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದುವು. ಈ ಉತ್ಸವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳು ಸಾಂಗವಾಗಿ ನೆರವೇರಲು ಅವಶ್ಯವಾದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯ ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಹಿರಿದಾಗಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಅಕ್ಷಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಮಗಾತ್ರದ ಕೆಲವೇ ಮಂಟಪಾದಿ ಅಂಗಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದ, ಅದಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಈ ಹೊಸ ಪುರೋಹಿತಶಾಹಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸುವಂತಹವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿ ಇಂತಹ ಆಡಂಬರದ ಆಚರಣೆಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿಯೇ ಕಟ್ಟಿದ್ದ ತಮಿಳು ಪ್ರದೇಶದ ದೇವಾಲಯಗಳು ವಿಜಯನಗರದ ಸ್ಥಪತಿಗಳಿಗೆ ಸಿದ್ಧಮಾದರಿಗಳಾಗಿ, ರಾಜಧಾನಿ ಹಂಪಿ ಹಾಗೂ ಇತರೆಡೆ ಸುಂದರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಸ್ಫೂರ್ತಿಯೊದಗಿಸಿದವು.

1346ರ ವೇಳೆಗೆ ಸಂಗಮರು ವಿಜಯನಗರ ಸಿಂಹಾಸನದಲ್ಲಿ ಭದ್ರವಾಗಿ ನೆಲೆಗೊಂಡಿದ್ದರೂ ಅವರ ಆಳ್ವಿಕೆಯ ಮೊದಲ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅವರ ಮೊದಲ ಆದ್ಯತೆ ವಾಸಸ್ಥಾನ, ಪೌರವಾಸ್ತು, ರಕ್ಷಣಾವಾಸ್ತುಗಳ ಕಡೆಗಿದ್ದುದೂ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿರಬೇಕು. ಹಾಗಿದ್ದರೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಹಿಂದಿನ ದೇವಾಲಯಗಳ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ, ಪೂಜಾ ಕೈಂಕರ್ಯಗಳನ್ನು ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿದುದು ಮತ್ತು ಕೆಲವನ್ನು ಹೊಸದಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದುದರ ಬಗೆಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಇಮ್ಮಡಿ ಹರಿಹರ ಹಾಗೂ ಇಮ್ಮಡಿ ದೇವರಾಯರ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಜೈನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದುದರ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಇಮ್ಮಡಿ ಹರಿಹರನ ದಂಡನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ ಇರುಗಪ್ಪ 1385ರಲ್ಲಿ 17ನೆಯ ತೀರ್ಥಂಕರ ಕುಂಥುನಾಥನ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆಗಾಗಿ ಜೈನ ಬಸದಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಈ ತೀರ್ಥಂಕರನಿಗೆ ಕಟ್ಟಿದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಬಸದಿ ಇದೊಂದೇ. ಇಮ್ಮಡಿದೇವರಾಯನ ಆದೇಶದ ಮೇರೆಗೆ 1426ರಲ್ಲಿ, 23ನೆಯ ತೀರ್ಥಂಕರ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನಿಗಾಗಿ ಪಾನ್‌ಸುಪಾರಿ ಬಜಾರಿನಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಇದು ಈಗ ಸಾಕಷ್ಟು ಜೀರ್ಣಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಮುಂದೆ ತುಳುವ ವಂಶದ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ್ಯಂತ ಪರಿಧಿಯ ಹೊಸ ಹೊಸ ಉಪನಗರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅನೇಕ ಭವ್ಯ ಮಂದಿರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಜೊತೆಗೆ ಆ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಇದ್ದ ಸರಳ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಹೊಸ ಹೊಸ ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಯಿತು. ವಿರೂಪಾಕ್ಷ, ಪ್ರಸನ್ನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ, ವಿಠ್ಠಲ, ಬಾಲಕೃಷ್ಣ (ಹಜಾರ), ರಾಮಚಂದ್ರ, ಅಚ್ಯುತರಾಯ, ಗಣೇಶ, ಚಂದ್ರಶೇಖರ, ಮಾಲ್ಯವಂತರಘುನಾಥ, ಉದ್ದಾನ ವೀರಭದ್ರ, ಅನಂತಶಯನ ಮುಂತಾದ ಮುಖ್ಯ ಭವ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಇವುಗಳ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಇನ್ನಿತರ ಮಂದಿರಗಳು, ಉಪಮಂದಿರಗಳು ವಿಜಯನಗರ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ಸವಿವರವಾಗಿ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತವೆ. ವಿಜಯನಗರ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯನ್ನು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಪೌರ ಅಥವಾ ನಾಗರಿಕವಾಸ್ತು ಹಾಗೂ ರಕ್ಷಣಾವಾಸ್ತುವಿನ ಪರಿಶೀಲನೆಯೂ ಅವಶ್ಯಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಅಂಶವನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಧಾರ್ಮಿಕವಾಸ್ತು-ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು: ತಲ ವಿನ್ಯಾಸ: ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದ ವೈಖಾನಸಾಗಮೋಕ್ತವಾದ ನಿತ್ಯ ನೈಮಿತ್ತಿಕ ಉತ್ಸವಾಚರಣೆಗಳು, ಅಂಗರಂಗಭೋಗಗಳನ್ನು ಸಾಂಗವಾಗಿ ನೆರವೇರಿಸಲು ಅನುವಾಗುವಂತೆ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ದೇವಾಲಯದ ತಲವಿನ್ಯಾಸ ಬಹಳ ದೊಡ್ಡದಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ಬೆಳೆದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮವಾದ ಅಕ್ಷಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಾಂಧಾರ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ, ಅರ್ಧಮಂಟಪ, ಮೂರು ಕಡೆಯಿಂದ ಪ್ರವೇಶವಿರುವ ಸಭಾಮಂಟಪ ಅಥವಾ ನವರಂಗ, ಮುಖಮಂಟಪ, ಕಲ್ಯಾಣಮಂಟಪ, ಪರಿವಾರ ಹಾಗೂ ಪರಿಚಾರಕ ದೇವತೆಗಳಿಗಾಗಿ ಕಿರುಮಂದಿರಗಳು, ಇವೆಲ್ಲವನ್ನು ಆವರಿಸಿದಂತೆ ಉನ್ನತ ಗೋಪುರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಿರುವ ಎತ್ತರದ ಪ್ರಾಕಾರವಿರುತ್ತದೆ. ಒಳಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಕಂಬಸಾಲಿನ ಮಂಟಪವುಳ್ಳ ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯದ್ವಾರ, ಜೊತೆಗೆ ಉಳಿದೆರಡು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲೂ ದ್ವಾರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲದೆ ಮುಖ್ಯಕಟ್ಟಡದ ಅಕ್ಷಸೂತ್ರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಬಲಿಪೀಠ, ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ, ದೀಪಸ್ತಂಭಗಳೂ ಆಚೀಚೆಗೆ ಉಯ್ಯಾಲೆಮಂಟಪ, ವಸಂತಮಂಟಪ, ವಾಹನಮಂಟಪ, ರಂಗಮಂಟಪ, ಕನ್ನಡಿಮಂಟಪ, ಸಂಗೀತಮಂಟಪ ಮುಂತಾದವೂ ಇರಬಹುದು. ಮೊದಲು ಕಟ್ಟುವಾಗಿನ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿದ್ದ ಮಂಟಪಗಳೂ ಕೆಲ ಸಮಯದ ಅನಂತರ ಆವಶ್ಯಕವೆನಿಸಿ ಸೇರ್ಪಡೆಗೊಳ್ಳಬಹುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಕಾರದೊಳಗೆ 1521ರಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಯೊಬ್ಬ ಉತ್ಸವ ಮಂಟಪವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಹೀಗೆ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳಿಗೂ ಪ್ರಾಕಾರದೊಳಗೇ ಸ್ಥಾನಕಲ್ಪಿಸಿ, ದೇವಾಲಯದ ತಲವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಪಲ್ಲವ-ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲಕ್ಕೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿತ್ತು.

ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ನವರಂಗ: ಬಹುತೇಕ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಚೌಕಾಕಾರದಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಶಯನಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ವಿಷ್ಣುವಿನ ರಂಗನಾಥ, ಶೇಷಶಾಯಿ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ್ದರೆ, ಸಹಜವಾಗಿ ಪೀಠ, ಗರ್ಭಗೃಹಗಳು ಆಯತಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಅದಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಮೇಲಣ ಶಿಖರವೂ ಶಾಲ ರೀತಿಯದ್ದಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಹೊಸಪೇಟೆಯ ಬಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲದ ಅನಂತಶಯನ ಗುಡಿ ಇಂತಹ ಶಾಲಶಿಖರವುಳ್ಳ ದೇವಾಲಯ.

ಸಹಸ್ರ ಲಿಂಗ, ಹಂಪಿ

ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂದೆ ಅಂತರಾಳ, ನವರಂಗಮಂಟಪವಿರುತ್ತವೆ. ನಾಲ್ಕು ಕಂಬ, ಹನ್ನೆರಡು ಅರೆಗಂಬಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಒಂಬತ್ತು ಅಂಕಣಗಳ ನವರಂಗದ ಮಧ್ಯದಂಕಣದ ನೆಲಹಾಸು ಉಳಿದವುಗಳಿಗಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿದ್ದು ವೇದಿಕೆಯಂತೆ ಉಪಯೋಗವಾಗುತ್ತದೆ. ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಸುತ್ತ ಇರುವ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ಒಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಭಾಗ. ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಪಥವಿರುವುದು ಕೇವಲ ವಿಠ್ಠಲ, ಬಾಲಕೃಷ್ಣ ಮತ್ತು ತಿರುವೆಂಗಳನಾಥ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ. ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ಬಾದಾಮಿಚಲುಕ್ಯ ಕಾಲದ ಮೇಗುತಿ ಗುಡಿ (ಪ್ರ.ಶ.364)ಯಿಂದಲೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ, ಸಾಂಧಾರ ರೀತಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ಲಕ್ಷಣ. ಇದು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಗರ್ಭಗೃಹ ಅಥವಾ ಅದರ ಮುಂದಿನ ಅಂತರಾಳದ ನೆಲಮಟ್ಟದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ಗರ್ಭಗೃಹದ ನೆಲಕ್ಕಿಂತ ತೀರ ಕೆಳಮಟ್ಟದಲ್ಲಿರುವುದು ಸು.14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಕುರುಗೋಡಿನ (ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆ) ಹಿಂದುಳಿ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ಗುಡಿಯಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದುದ್ದಕ್ಕೂ ಕಂಡುಬರುವ ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣ. ಬಾಲಕೃಷ್ಣ ಮತ್ತು ವಿಠ್ಠಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ವಿಶಾಲವಾದ, ಯಾವುದೇ ಜಾಲಂಧ್ರ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಲ್ಲದ, ತೀರಕೆಳಮಟ್ಟದಲ್ಲಿರುವ ಈ ದಾರಿಗೆ ಹೋಗಲು ಕೆಲವಾದರೂ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳನ್ನು ಇಳಿಯಬೇಕು. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರಗೋಡೆಗಿಂತ

ನಾಗಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಲೇಪಾಕ್ಷಿ

ಭಿನ್ನ ರೀತಿಯ ಅಲಂಕರಣ ವಿನ್ಯಾಸದ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿರುವ ಒಳಗೋಡೆ, ಅದರ ಪರಿಧಿಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಸಣ್ಣ ಕಾಲುವೆಯಂತಹ ಕುಳಿ ತೋಡಿರುವುದು ಒಳಗೋಡೆಯ ಭಿತ್ತಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಸಹಿತವಾದ ವಿಶೇಷ ಅಲಂಕರಣವಿರುವ ಕೋಷ್ಠ, ಪಂಜರ, ತೋರಣಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿರುವುದು, ಸಾಕಷ್ಟು

ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ತಿ ಆವೃತವಾದ ವಿತಾನ–ಈ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥಗಳ ಇನ್ನಿತರ ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ಅಂಶಗಳು. ಬಹುಶಃ ದೇವಾಲಯಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ದೊಂದಿ, ದೀವಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿರಬೇಕು.

ಅಧಿಷ್ಠಾನ: ದೇವಾಲಯದ ಔನ್ನತ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಎತ್ತರದ ಅಲಂಕೃತ ವೇದಿಕೆಯಾಗಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು ರೂಪಿಸುವುದು ಮೊದಲಿನಿಂದ ರೂಢಿಯಾಗಿದೆ. ವಿಜಯನಗರಪೂರ್ವ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕವಾಗದ ರೂಢಿಗತವಾಗಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಐದು ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಭಾಗಗಳನ್ನೇ ಹಿಗ್ಗಿಸಿ, ಕುಗ್ಗಿಸಿ, ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮಿಶ್ರಮಾಡಿ, ಚಿತ್ರ ವಿಚಿತ್ರ ಆದರೂ ಆಕರ್ಷಕ ಅಲಂಕಾರಗಳಿಂದ ಹೊಸ ಹೊಸ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ರಾಮಚಂದ್ರ ಹಾಗೂ ವಿಠ್ಠಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ರತ್ನಖಚಿತ ಕಂಕಣದಂತೆ ರೂಪಿತವಾದ ಕುಮುದ ಅಥವಾ ಕುಂಭ ಭಾಗ; ವಿಠ್ಠಲ ದೇವಾಲಯದ ವೇದಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಕುದುರೆ, ಕುದುರೆ ವ್ಯಾಪಾರಿ, ಆನೆಗಳ ಕಿರು ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪಂಕ್ತಿ, ಕೋಲಾಟ ಮತ್ತಿತರ ಜಾನಪದ ಅಂಶಗಳ ಚಿತ್ರಣವಿರುವ ಸಾಲುಗಳು, ಇಡೀ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಎತ್ತರಕ್ಕೆ ಹೊಂದುವಂತೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಸಹಿತವಾದ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳು ಮುಂತಾದವು ವಿಜಯನಗರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ವಿಶೇಷಾಂಶಗಳು. ಜೊತೆಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿರುವ ವಿನ್ಯಾಸಗಳೆಂದರೆ ಬಹುಪಟ್ಟ ಕುಮುದ ಹಾಗೂ ಮೋಹಕ ಬಾಗು ಹೊಂದಿರುವ ಕಪೋತ.

ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಎತ್ತರದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿರುವ, ನೆಲಮಟ್ಟದಿಂದ ಮೇಲಿರುವ ಎಲ್ಲ ಮುಖಮಂಟಪ ಹಾಗೂ ನವರಂಗದ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ, ಬಾಗಿಲುಗಳಿಗೆ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಈ ಸೋಪಾನ ಪಂಕ್ತಿಯ ಎರಡೂ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಆನೆ, ಸುರುಳ್‌ಯಾಳಿಗಳ ದೊಡ್ಡ, ಪೂರ್ಣ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಕಟಾಂಜನಗಳ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಬಾಲಕೃಷ್ಣ, ವಿಠ್ಠಲ ಹಾಗೂ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿವೆ.

ಭಿತ್ತಿ: ಮಧ್ಯಮ ಗಾತ್ರದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಹಾಗೂ ಜೈನ ದೇವಾಲಯಗಳ ಭಿತ್ತಿಯ ಹೊರಮೈಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಅಲಂಕರಣವಿರದು. ಆದರೆ ಬೃಹದ್ದೇವಾಲಯಗಳ ಭಿತ್ತಿಭಾಗವನ್ನು ವಾಸ್ತುವಿನ್ಯಾಸ, ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಬಿಡಿ, ಪೂರ್ಣ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಡೆಯುವಷ್ಟು ಆಳವಾದ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳು, ಅರೆಗಂಬ, ಮೂಲೆ ಅರೆಗಂಬ, ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ತೋರಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪಂಜರಗಳು ಹಾಗೂ ದ್ರಾವಿಡ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಅಲಂಕರಣಾಂಶವಾದ ಕುಂಭಪಂಜರ ಮುಂತಾದವು ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಸರಳ ಇಲ್ಲವೇ ಉಬ್ಬುಗೆರೆಗಳ ನೆಲ್ಲಿಕಾಯಿಯಂತಹ ವಿನ್ಯಾಸದ ಕುಂಭದ ಬಾಯಿಂದ ಮೇಲೇಳುವ ಅರೆಗಂಬದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಪುಷ್ಪಗುಚ್ಛ ಹಾಗೂ ಬಳ್ಳಿಗಳ ಕೆತ್ತನೆ ಕುಂಭಪಂಜರದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಭಾರತೀಯ ಕಲಾಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಘಟ, ಘಟಪಲ್ಲವ, ಕುಂಭಪಂಜರ ಇವೆಲ್ಲ ಮೂಲತಃ ಸಂಪತ್‌ಸಮೃದ್ಧಿ, ಫಲವಂತಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುವ ಪೂರ್ಣಕಲಶದ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳೇ ಆದರೂ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಇದು ಅಲಂಕರಣ ವಿನ್ಯಾಸದ ಮಾದರಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ಈ ರೀತಿಯ ಶೈಲೀಯ ಅಲಂಕರಣ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಲ್ಲದೆ, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಭಿತ್ತಿಯ ಹೊರಮೈಯಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಮ ಗಾತ್ರದ ನಿರೂಪಣಾ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಪುರಾಣ, ಇತಿಹಾಸ ಕಾವ್ಯ ಹಾಗೂ ಜಾನಪದ ಕಥಾನಕಗಳನ್ನು ವಸ್ತುವಾಗಿರಿಸಿಕೊಂಡ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಭಾಗವತ ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಕೃಷ್ಣ ಲೀಲೆಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತು ನೀಡಲಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶ. ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ರಾಮಾಯಣ ಕಥಾನಕಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಶಿಲ್ಪ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು, ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಶಿವನ ಪಂಚವಿಂಶತಿ ಲೀಲೆಗಳ, 63 ಪುರಾತನರಲ್ಲಿ ಆಯ್ದ ಕೆಲವು ಮತ್ತು ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದವು.

ಕಂಬಗಳು: ಹಂಪಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಎರಡು ರೀತಿಯ ಕಂಬಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಕಡಲೆಕಾಳು ಗಣೇಶ ಮುಂತಾದ ಮಂಟಪಸಹಿತವಾದ ಸರಳ ವಿನ್ಯಾಸದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿರುವ ಎತ್ತರದ ತೆಳ್ಳನೆಯ, ಚೌಕಾಕಾರದ ಬುಡ ಮತ್ತು 8 ಇಲ್ಲವೇ 16 ಭುಜಗಳ ಬಹುಭುಜಾಕೃತಿಯ ಕಂಬಗಳದು ಒಂದು ರೀತಿ. ಇವುಗಳ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಾಗಬಂಧವಿರುವುದೊಂದು ವಿಶೇಷ. ಅಲ್ಲದೆ ಇಂತಹ ಕಂಬದಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಠ ಮೂರು ಕಡೆ ಚೌಕಾಕೃತಿಯ ಭಾಗಗಳಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ನಾಲ್ಕೂ ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ವಸ್ತುವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕಿರುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಬಹುಜನ ಪ್ರಿಯವಾದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣನ ಕಾಳಿಂಗಮರ್ದನ, ಗೋಪಿಕಾ ವಸ್ತ್ರಾಪಹರಣ, ಬಾಲಕೃಷ್ಣ ಮುಂತಾದವು. ವಿಷ್ಣುವಿನ ದಶಾವತಾರ, ಹನುಮ–ಗರುಡರು, ಶಿವಲಿಂಗ, ಬೇಡರ ಕಣ್ಣಪ್ಪ, ಮತ್ಸ್ಯೇಂದ್ರನಾಥ (ಮೀನು) ಮತ್ತಿತರ ನಾಥಪಂಥಿ ಮುನಿಗಳು, ಗೊರವರು, ನಾನಾಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ಸಿಂಹ, ನರ್ತಕ–ನರ್ತಕಿಯರು, ವಾದ್ಯಗಾರರು, ಕೋಲಾಟ, ದೊಂಬರಾಟಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು.

ಎರಡನೆಯ ಮಾದರಿಯ ಪರಿಷ್ಕೃತ ರೀತಿಯ ಕಂಬಗಳು ಭವ್ಯಗಾತ್ರದ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಕಲ್ಪನೆ, ವಿನ್ಯಾಸ, ನಿರ್ವಹಣೆಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅದ್ಭುತವಾದ ಈ ಕಂಬಗಳು ಸಂಕೀರ್ಣ ರೀತಿಯವಾಗಿವೆ. ದೊಡ್ಡ ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಇಂತಹ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಮೊದಲನೆ ಯದರಲ್ಲಿ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ಇತರ ವಿವರಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುವ ಪೂರ್ಣಪ್ರಮಾಣದ, ಹಿಂಗಾಲುಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತ ಯಾಳಿ, ಸವಾರನಿರುವ ಕುದುರೆ, ವಿವಿಧ ವಾದ್ಯನುಡಿಸುವ ವಾದ್ಯಗಾರರು ಮುಂತಾದ ಆಕರ್ಷಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಎರಡನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಬಿಡಿಯಾದ ಕಿರುಗಂಬಗಳ ಗುಂಪುಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇಂತಹ ಪ್ರತಿ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ 4ರಿಂದ 8 ಕಂಬಗಳಿದ್ದು, ಅವು ತೆಳ್ಳಗೆ ನೀಳವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಮೆಲ್ಲಗೆ ತಟ್ಟಿದಾಗ ಸಂಗೀತದ ಸ್ವರಗಳನ್ನು, ಶ್ರುತಿಮಾಡಿಟ್ಟ ವೀಣೆ, ಮೃದಂಗಗಳ ನಾದವನ್ನು ಹೊಮ್ಮಿಸುತ್ತವೆ. ಆದುದರಿಂದ ಈ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಸಂಗೀತದ ಕಂಬಗಳೆಂದೂ, ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಸಂಗೀತ ಮಂಟಪಗಳೆಂದೂ ಕರೆಯುವುದುಂಟು. ಇಂತಹ ಕಂಬಗಳಿರುವ ವಿಠ್ಠಲ ದೇವಾಲಯದ ಮಂಟಪ ವಿಶ್ವಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ್ದು. ಈ ಸಂಕೀರ್ಣ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ, ಇಂತಹುದೇ ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲಿನ, ನಾಲ್ಕು ಬಾಹುಗಳ ಬೋದಿಗೆಯಿದ್ದು ಅದೂ ಸಹ ಬಹು ಅಲಂಕೃತವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಸಂಕೀರ್ಣ ಕಂಬಗಳು ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಮುಂದೆ ನಾಯಕರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇನ್ನಷ್ಟು ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿ ಬೆಳೆದವು.

ಕಪೋತ ಮತ್ತು ವಿತಾನ: ಎರಡು ಸಲ ಕಮನೀಯವಾಗಿ ಬಾಗುವ, ವಿಶೇಷ ಅಲಂಕರಣದ ಕಪೋತ ಈ ಕಾಲದ ದೊಡ್ಡ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿನ ಇನ್ನೊಂದು ಲಕ್ಷಣ. ಚಾವಣಿಯಿಂದ ಸಾಕಷ್ಟು ಮುಂಚಾಚಿದ ಈ ಕಪೋತದ ಹೊರ ಮೈಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಫಲಕಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವಿರುತ್ತದೆ. ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಮರದ ಛಾವಣಿಯ ತೊಲೆ, ಪಟ್ಟಿ, ಅಡ್ಡ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಜಾಲದ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕುಶಲತೆಯಿಂದ ಕಡೆದು ಅಳವಡಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಯ ವಿತಾನಗಳು ಅಲಂಕಾರ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿಲ್ಲದೆ ವಿಸ್ಮಯಕಾರಿ ಗಾತ್ರ, ವೈಶಾಲ್ಯದಿಂದಲೇ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುವಂತಹವು. ವಿಶಾಲತೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಕದಳೀಕರಣ ತಂತ್ರದಿಂದ ಗುಮ್ಮಟ, ಭುವನೇಶ್ವರಿಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುವುದು ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯವಾದುದರಿಂದ ಇವು ಬಹುತೇಕ ಸಮತಲವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ನವರಂಗ ಮತ್ತು ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲಿನ ಸ್ಥಳಾವಕಾಶಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪರೂಪದ ಅರಳಿದ ಕಮಲ, ಲತಾವಿನ್ಯಾಸ, ಹಂಸಾವಳಿ ಮತ್ತು ಕೋಲಾಟವಾಡುತ್ತಿರುವ ಕನ್ನಿಕೆಯರ ಚಿತ್ರಣಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುತ್ತವೆ. ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಮುಖಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯದಂಕಣದಲ್ಲಿನ ವಿತಾನ ಅತ್ಯಂತ ವಿಶಾಲವಾದ್ದರಿಂದ ಅದರಲ್ಲಿ ಪುರಾಣ, ಇತಿಹಾಸಕಾವ್ಯ ಹಾಗೂ ಇತಿಹಾಸದ ಘಟನೆಗಳ ರಮ್ಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇಂತಹ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖಮಂಟಪ ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯ. ವಿಜಯನಗರಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ರೂಪಿತವಾದ್ದು ಶೃಂಗೇರಿಯ ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ದೇವಾಲಯದ ರಾಶಿಮಂಟಪದ ವಿತಾನ.

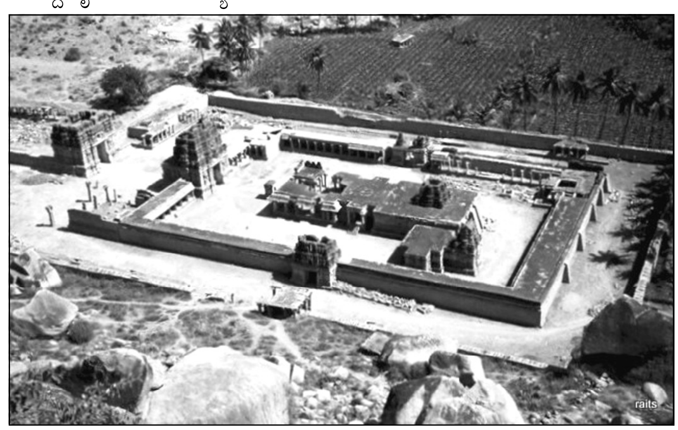

ಅಚ್ಯುತರಾಯ ದೇವಾಲಯದ ತಿರುವೆಂಗಡನಾಥ, ಹಂಪಿ

ಶಿಖರ ಮತ್ತು ಗೋಪುರಗಳು: ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿನ ಶಿಖರ ಮತ್ತು ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಗೋಪುರ–ಇವು ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯದ ಊರ್ಧ್ವವಿನ್ಯಾಸದ ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶಗಳು. ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ಶಿಖರಕ್ಕಿಂತ ದ್ವಾರಗೋಪುರ ಗಾತ್ರ, ಉನ್ನತಿ, ಭವ್ಯತೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದು. ಚೌಕ, ಅಷ್ಟಭುಜ ಅಥವಾ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗ್ರೀವ, ಸ್ತೂಪಿ, ಕಲಶಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಶಿಖರ ವಿಜಯನಗರ ಪೂರ್ವ ದೇವಾಲಯಗಳ ಊರ್ಧ್ವವಿನ್ಯಾಸದ ಪ್ರಮುಖ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಮುಂದೆ ಕಲಶ, ಸ್ತೂಪಿಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಆಡಂಬರಯುತವಾದ ಶಾಲ, ಕೂಟ, ಪಂಜರಗಳೂ ಪ್ರಧಾನವಾದವು. ರಾಮಚಂದ್ರ ಹಾಗೂ ವಿಠ್ಠಲ ದೇವಾಲಯಗಳ ಶಿಖರಗಳು ಆಕರ್ಷಕ ವಿನ್ಯಾಸದ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳು.

ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಪ್ರಮುಖ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮುಖ್ಯ ಮಂದಿರ, ದೇವೀಮಂದಿರ ಮತ್ತಿತರ ನಾನಾ ರೀತಿಯ ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಆವರಿಸಿದಂತಿರುವ ಎತ್ತರದ ಪ್ರಾಕಾರದಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆದಿರುತ್ತವೆ. ವಿರೂಪಾಕ್ಷ, ವಿಠ್ಠಲ, ಕೃಷ್ಣ, ತಿರುವೇಂಗಳನಾಥ, ಪಟ್ಟಾಭಿರಾಮ

ದೇವಾಲಯಗಳ ಪ್ರಾಕಾರ, ಅವುಗಳ ಒಳಪರಿಧಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತಿರುವ ಕಂಬಸಾಲಿನ ಮಂಟಪಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದವು. ಪ್ರಾಕಾರದ ಗೋಡೆಯ ಒಳ, ಹೊರ ಮೈಯನ್ನು ಬಗೆಬಗೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿರುತ್ತದೆ. ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಯ ಹೊರಮೈಯಲ್ಲಿ ಆನೆ, ಕುದುರೆ, ಪದಾತಿ, ನೃತ್ಯ, ಕೋಲಾಟ, ಹೋಳಿಹಬ್ಬ, ಬೇಟೆ ಮುಂತಾದ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ರಾಮಾಯಣದ ಕಥಾನಕಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಚಿತ್ರಣಗಳಿವೆ.

ಈ ಪ್ರಾಕಾರಗಳ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಮೇಲೇರುವ ಗಗನಚುಂಬಿ ಗೋಪುರಗಳು ಬಹುದೂರದಿಂದಲೇ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುವ ವಾಸ್ತು ಅಂಗ. ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಅಗಲ ಎತ್ತರವಿದ್ದು ಭವ್ಯವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ದ್ವಾರದ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಗಾಯಮುನಾ ನದೀ ದೇವಿಯರು ಇಲ್ಲವೇ ಲತೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದು ಅದರಂತೆಯೇ ಬಳುಕುವ ದೇಹಸೌಷ್ಠವವುಳ್ಳ ಸುಂದರ ಲತಾಂಗಿಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವುದು ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟಲಕ್ಷಣ. ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಮೇಲಣ ಅಂತಸ್ತುಗಳನ್ನು, ಭಾರ ಕಡಿಮೆಮಾಡುವ ಉದ್ದೇಶ ದಿಂದ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸುಟ್ಟ ವಿಶಿಷ್ಟ ಗಾತ್ರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು, ಗಾರೆ ಮತ್ತು ಮರದ ಕಂಬ, ತೊಲೆಗಳಿಂದ ರೂಪಿಸಿದೆ. ವಿಜಯನಗರಪೂರ್ವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಕಾಣುವ ಗೋಪುರಗಳು ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿನ ಶಿಖರದ ಔನ್ನತ್ಯ, ಸೌಂದರ್ಯ, ಗಾಂಭೀರ್ಯಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿ ಕಾಣಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಕಿರಿದಾಗಿದ್ದರೆ, ವಿಜಯನಗರ ಹಾಗೂ ತದನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರ ಗಾತ್ರ, ಸೌಂದರ್ಯ ಗಾಂಭೀರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಹೋನ್ನತವಾಗಿದ್ದು ಇಡೀ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿನ ಭೂಚಿಹ್ನೆಯಾಗಿ ಮೆರೆಯುತ್ತವೆ. ಆದುದರಿಂದಲೇ ಇವುಗಳನ್ನು ಅನ್ವರ್ಥವಾಗಿ ರಾಯಗೋಪು ರಗಳೆಂದು ಕರೆಯುವುದು. ಎತ್ತರ ಹೆಚ್ಚಾದಂತೆ ಕ್ರಮೇಣ ಕಿರಿದಾಗುವ ಅಂತಸ್ತುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕನಿಷ್ಠ ಮೂರರಿಂದ ಗರಿಷ್ಠ ಒಂಬತ್ತರವರೆಗೆ ಇರುತ್ತವೆ. ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡೂ ಬದಿಗೆ ಕೀರ್ತಿಮುಖಗಳುಳ್ಳ ದೊಡ್ಡ ಶಾಲ ಶಿಖರವಿದ್ದು ಮೇಲೆ 3 ರಿಂದ 5 ಕಲಶಗಳಿರುತ್ತವೆ. ರಾಜಧಾನಿಯ ಗೋಪುರಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಸಹಜವಾಗಿ ವಿಜಯನಗರದ ಅಧಿಷ್ಠಾತೃದೇವತೆ ಪಂಪಾಪತಿ ವಿರೂಪಾಕ್ಷನ ದೇವಾಲಯದ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರದ ಗೋಪುರ ಅತ್ಯುನ್ನತವಾದ್ದು (52.6 ಮೀ ಎತ್ತರ). ಉಳಿದಂತೆ ವಿಠ್ಠಲ, ಬಾಲಕೃಷ್ಣ ತಿರುವೆಂಗಳನಾಥ, ಪಟ್ಟಾಭಿರಾಮ ದೇವಾಲಯ ಗಳ ಗೋಪರಗಳು ಭಾಗಶಃ ಜೀರ್ಣವಾಗಿವೆ. ಎಲ್ಲ ಅಂತಸ್ತುಗಳ ಹೊರಮೈಯನ್ನು ಸುಂದರ ವಾದ ಗಾರೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವ ಶಾಲ, ಕೂಟ ಅಥವಾ ಕೋಷ್ಠ ಹಾಗೂ ಪಂಜರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಹಂಪಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ, ರಾಮಚಂದ್ರ ಹಾಗೂ ವಿಠ್ಠಲ ದೇವಾಲಯ ಗಳು ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದವೆಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾಗಿದ್ದು ಕನಿಷ್ಠ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಇದರ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು

ವಿರುಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಪುರ, ಹಂಪಿ

ಒಯ್ಯಬಹುದು. ಸಂಗಮರ ಕಾಲದ ಮೂಲದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಕೇವಲ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅಂತರಾಳ, ನವರಂಗಗಳಿದ್ದವು. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲಕ್ಕೆ (1513ರ ವೇಳೆಗೆ) ರಂಗಮಂಟಪ, ಪ್ರಾಕಾರ, ಗೋಪುರಗಳೆಲ್ಲ ಸೇರಿ, ಪೂರ್ವದ್ವಾರದ ಮುಖ್ಯ ಗೋಪುರವೂ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಗೊಂಡು ಈಗಿರುವಂತೆ ರೂಪಿತವಾಯಿತು. ರಂಗಮಂಟಪದ ಚಾವಣಿಯ ಕೆಳಗಣ ಗಾರೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅಚ್ಯುತದೇವರಾಯನ ಕಾಲದ್ದಾದರೆ, ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿನ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪುನಾರಚಿತಗೊಂಡಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ.

ರಾಮಚಂದ್ರ(ಹಜಾರರಾಮ) ದೇವಾಲಯ ಸಂಗಮರ ಕಾಲದ ಕಟ್ಟಡವೇ. ಪೂರ್ವಾಭಿ ಮುಖವಾದ ಈ ಮಂದಿರದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ಮೊದಲನೆಯ ದೇವರಾಯನ ಉಲ್ಲೇಖ ವಿರುವ ಶಾಸನವಿದ್ದು ಅವನ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಇದು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿರಬೇಕು. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ಸವಮಂಟಪವನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಈ ಮಂದಿರವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಯಿತು. ಮುಖ್ಯ

ಕೃಷ್ಣ ದೇವಾಲಯ, ಹಂಪಿ

ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಯ ಹೊರಮೈಯಲ್ಲಿನ ರಾಮಾಯಣ ಕಥಾನಕವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗಾಗಿ ಇದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಮೊದಲಿನೆರಡು ದೇವಾಲಯಗಳಂತೆ ವಿಠ್ಠಲದೇವಾಲಯ ಮೂಲತಃ ಸಂಗಮ ಕಾಲದ್ದೇ. ಸರಳವಿನ್ಯಾಸದ ಮೂಲದೇವಾಲಯ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಹತ್ತು ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ವಿಸ್ತಾರವಾ ಯಿತು. ಮೊದಲಿಗೆ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಪತ್ನಿಯರಾದ ತಿರುಮಲಾದೇವಿ, ಚಿನ್ನಾದೇವಿಯರು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳ ಮೇಲೆ ಗೋಪುರ ಕಟ್ಟಿಸಿದರು (1513). ಅನಂತರ ರಾಜನೇ ಸ್ವತಃ 1516ರಲ್ಲಿ ಈ ಸಮುಚ್ಚಯ ದಲ್ಲಿ ನೂರುಕಂಬದ ಮಂಟಪವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತಸ್ತಂಭಗಳಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಮುಖಮಂಟಪದ ಸೇರ್ಪಡೆ ಯಾಯಿತು. ಸದಾಶಿವರಾಯ ಇನ್ನಷ್ಟು ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿದ. ಹೀಗೆ ಈ ದೇವಾಲಯ ಕ್ರಮೇಣ ಅಲಂಕೃತ ವಿಜಯನಗರ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಕಲಾಕುಸುಮವಾಗಿ ಅರಳಿ ತನ್ನ ಔಚಿತ್ಯಪೂರ್ಣ ತಲವಿನ್ಯಾಸ, ಭವ್ಯ ಊರ್ಧ್ವವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಅದ್ಭುತ ಸೌಂದರ್ಯದ ಭಾವಪೂರ್ಣ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಬಜಾರುಗಳು: ವಿಜಯನಗರದ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಾಸ್ತುವಿನ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮುಂದಣ ವಿಶಾಲ ತೇರುಬೀದಿ ಅಥವಾ ಬಜಾರುಗಳು ಒಂದು. ಹಂಪಿಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ, ಬಾಲಕೃಷ್ಣ ತಿರುವೆಂಗಳನಾಥ (ಅಚ್ಯುತರಾಯ) ಮತ್ತು ವಿಠ್ಠಲ–ಈ ನಾಲ್ಕು ದೇವಾಲಯಗಳ ಮುಂದೆ ಇಂತಹ ಬಜಾರುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಇಮ್ಮಡಿದೇವ ರಾಯನ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಪರ್ಣಪೂಗೀಫಲಾಪಣ ವೀಧಿ ಅಥವಾ ಕ್ರಮುಕಪರ್ಣಾಪಣ ವೀಧಿ (ಪಾನ್‌ಸುಪಾರಿ ಬಜಾರ್) ಎಂಬ ಐದನೆಯ ಬಜಾರಿನ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಕೇಂದ್ರಸ್ಥಾನವಾದ ರಾಮಚಂದ್ರದೇವಾಲಯದಿಂದ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಸಿಂಗಾರದ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿನವರೆಗಿನ ಬೀದಿಯೇ ಪಾನ್ಸುಪಾರಿ ಬಜಾರು. ರಾಜವಾಸ ಗೃಹಗಳು, ಮತ್ತಿತರ ಮುಖ್ಯ ವಸತಿ ಪ್ರದೇಶ ದಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ಬಜಾರಿಗೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನಮಾನವಿದೆ. ಈ ಬಜಾರುಗಳಲ್ಲಿ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದೆ ಪೂರ್ವಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ ಹರಡಿದ್ದು ಇಂದಿಗೂ ಕ್ರಿಯಾಶೀಲವಾಗಿರುವ ಬಜಾರು ಅತಿ ದೊಡ್ಡದು. 27.5ಮೀ ಅಗಲ, ಸು.750 ಮೀ ಉದ್ದವಾದ ಈ ಬಜಾರಿನ ಎರಡೂ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲಿನ ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ಮಂಟಪಗಳಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ನಾನಾ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮಾರುವ ಮಳಿಗೆಗಳಿದ್ದವು. ಕೆಲವು ಅಂಗಡಿಗಳ ಅವಶೇಷ ಈಗಲೂ ಇದೆ. ಈಗ ಹೊಸಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಜಾಗ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿವೆ. ಈ ಬೀದಿಯ ಪೂರ್ವ ತುದಿಯ ಬೆಟ್ಟದ ಬುಡದಲ್ಲಿ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿದ ಕಲ್ಗಂಬಗಳ ಎದುರು ಬಸವಣ್ಣ ಮಂಟಪವಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಉತ್ಸವದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಸವಮೂರ್ತಿಯ ತೇರನ್ನು ಈ ಮಂಟಪದವರೆಗೆ ತರಲಾಗುತ್ತದೆ.

ವಿಜಯನಗರದ ವೈಭವದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಬಜಾರುಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ನಿರಂತರ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದು ಸದಾ ಜನನಿಬಿಡವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಕನಕದಾಸರ ಮೋಹನ ತರಂಗಿಣಿಯಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಬಜಾರಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಬೆಳ್ಳೆ, ದವಸ, ಲೋಹ, ಬಳೆ, ಬಟ್ಟೆ ಮುಂತಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮಾರುತ್ತಿದ್ದ ಅಂಗಡಿಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಆ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದ ವಿದೇಶೀ ಪ್ರವಾಸಿಗರೂ ಬಜಾರುಗಳ ಚಿತ್ರಣ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಅಬ್ದುಲ್ ರಜಾಕ್ 'ಈ ಬಜಾರುಗಳ ಅತ್ಯಂತ ವಿಶಾಲವಾಗಿದ್ದು ಎಲ್ಲೆಡೆ ಗುಲಾಬಿ ಹೂ, ಕೆಂಪು, ಪಚ್ಚೆ, ವಜ್ರಗಳನ್ನು ಮುಕ್ತವಾಗಿ ಮಾರುತ್ತಾರೆ' ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಅದರಂತೆಯೇ ಡೊ ಮಿಂಗೊ ಪೇಯಿಸನು 'ಶ್ರೀಮಂತ

ಮನೆಗಳುಳ್ಳ ಅಗಲವಾದ ಹಾಗೂ ಸುಂದರವಾದ ಬೀದಿ ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಗಣ್ಯ ವರ್ತಕರು ವಾಸಿಸುತ್ತಾರೆ. ವಜ್ರ, ವೈಡೂರ್ಯಗಳೂ ಮುತ್ತು, ಮಾಣಿಕ್ಯಗಳೂ ವಿಧ ವಿಧದ ಬಟ್ಟೆಬರೆಗಳೂ ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೆ ಕೊಳ್ಳಬಯಸುವ ಎಲ್ಲವೂ ಇಲ್ಲಿ ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಸಂಜೆ ಸಂತೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂತೆಯಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಗಳನ್ನು, ತಟ್ಟು, ಕಿತ್ತಳೆ, ದ್ರಾಕ್ಷಿ, ಮಾದಳ ಮುಂತಾದ ಹಣ್ಣುಗಳನ್ನು ಮಾರುತ್ತಾರೆ' ಎನ್ನುತ್ತಾನೆ.

ವಿರುಪಾಕ್ಷ ಬಜಾರ್, ಹಂಪಿ

ಬಹಳಷ್ಟು ಭಗ್ನವಾಗಿದ್ದ ಇಂತಹ ಬಜಾರುಗಳನ್ನು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಯವರು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಭಗ್ನ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಪುನಃ ಜೋಡಿಸಿ ಸಂರಕ್ಷಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ.

ನಾಗರಿಕ ಅಥವಾ ಸಾಮಾಜಿಕ ವಾಸ್ತು: ಅಸಂಖ್ಯಾತ ದೇವಾಲಯಗಳ ಜೊತೆ ಜೊತೆಗೆ ಅಷ್ಟೇ ಅಥವಾ ಅದಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ವಾಸ್ತುನಿರ್ಮಿತಿಗಳು ಇರುವ ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೆಲವೇ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿ ಹಂಪಿಯೂ ಒಂದು. ಬಹುತೇಕ 15–16ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳ ವಿವಿಧ ಉದ್ದೇಶ, ಆಕಾರ, ಗಾತ್ರದ ಮಂಟಪ, ಗಜಾಶ್ವಶಾಲೆ, ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಹಾರಗಳ ಕಟ್ಟಡ, ಸಾಮ್ರಾಟರು, ರಾಜಪ್ರಮುಖರು, ಮತ್ತಿತರ–ಗಣ್ಯರ ಅರಮನೆಗಳು, ವಿಲಾಸ ಭವನಗಳು, ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸ್ನಾನದ ಕೊಳಗಳು ಮತ್ತು ಜಲಪೂರೈಕೆಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಹಿಂದು ಹಾಗೂ ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಶೈಲಿಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಹದವರಿತ ಅಳವಡಿಕೆಯಿಂದ ರೂಪುಗೊಂಡಿವೆ. ದೇವಾಲಯ, ಮಂಟಪಗಳು ಹಿಂದು ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಕಂಬ ತೊಲೆಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿದ್ದರೆ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ರಕ್ಷಣಾ ವಾಸ್ತುವಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿಯ ಕಮಾನು ಗುಮ್ಮಟಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ಅಲಂಕರಣ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಹಿಂದು ಶೈಲಿಯನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿವೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನದವರೆಗೆ ಕಲ್ಕಟ್ಟಡವಿದ್ದರೂ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಕಲ್ಲು, ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಸುಣ್ಣ, ಗಾರೆ ಮಿಶ್ರಣಗಳನ್ನು ಯಥೇಚ್ಛವಾಗಿ ಬಳಸಿದೆ.

ಕಮಲಮಹಲ್, ಹಂಪಿ

ರಾಣಿಯರ ಅಂತಃಪುರದ ಆವರಣದಲ್ಲಿರುವ ಕಮಲಭವನ ಇಂಡೊ–ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಶೈಲಿಯ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಕೆಳ ಅಂತಸ್ತನ್ನು ಕಮಾನುಗಳಿಂದ ರೂಪಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಕೊರೆದಗಾರೆಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಅಲಂಕರಣಗಳಿರುವ, ಹಿಂಚಾಚು ಮುಂಚಾಚುಗ ಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಿಶಾಲ ಮಂಟಪದಂತಿದ್ದರೆ, ಮೇಲಣ ಅಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ಹಲವು ಕೊಠಡಿಗಳಿದ್ದು ಛಾವಣಿಯ ಮೇಲೆ ಕದಂಬನಾಗರ ರೀತಿಯ ಶಿಖರಸಮೂಹವಿದೆ. ಮೋಹಕ ಬಾಗೂ ಇರುವ ಕಮಾನುಗಳು, ಹೊರಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದಗಾರೆಯ ಅಲಂಕರಣ, ಹೊರಕ್ಕೆ ಮುಂಚಾಚಿದ ಗೂಡುಗಳಂತಹ ವೇದಿಕೆ(ಬಾಲ್ಕನಿ) ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳ ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣಗಳಾಗಿದ್ದು ರಾಣಿಯರ ಸ್ನಾನಗೃಹ ಈ ಮಾದರಿಯ ಗಮನಾರ್ಹ ನಿರ್ಮಿತಿ. ವಿವಿಧ ಆವರಣಗಳ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕಾವಲು ಗೋಪುರ, ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದ ಸ್ನಾನದಕೊಳ, ಗಜಶಾಲೆ, ಕಾವಲುಗಾರರ ಚೌಕಿ, ಮತ್ತಿತರ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಶೈಲಿಯ ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡವೆಲ್ಲ ನಾಶವಾಗಿ, ಅಧಿಷ್ಠಾನದವರೆಗೆ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿರುವ ಹಲವು ಅರಮನೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು, ರಾಜಸಭಾಂಗಣ, ಮಹಾನವಮಿ ದಿಬ್ಬ, ಅಂತಃಪುರದ ಆವರಣದ ಇನ್ನಿತರ ಕೆಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳು ಸಾಮಾಜಿಕ ವಾಸ್ತುವಿನ ಕೆಲವು ಉತ್ತಮ ಮಾದರಿಗಳು.

ಅಂತಃಪುರದ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕಾವಲು ಬತೇರಿಗಳು ಅವುಗಳ ಗಾತ್ರ ಮತ್ತು ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಗಾಗಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದವು. ಉತ್ತರದ ಬತೇರಿ ಚೌಕಾಕೃತಿ ಯಲ್ಲಿದ್ದರೆ ದಕ್ಷಿಣ ತುದಿಯದು ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದ್ದು. ಎರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಮೇಲಣ ಕೊಠಡಿಗೆ ಮೂರೂ ಕಡೆ ಮೂರು ಕಮಾನುಗಳಿರುವ ಮುಂಚಾಚಿದ ಬಾಲ್ಕನಿ ಹಾಗೂ ಛಾವಣಿಯ ಮೇಲೆ ಕದಂಬನಾಗರ ಶೈಲಿಯ ಶಿಖರಗಳಿವೆ. ಅಷ್ಟಕೋನಾಕಾರದ ಬತೇರಿಯಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಕಮಾನುಗಳ ಎರಡು ಸಾಲಿದ್ದು, ಕೆಳಗಣ ಸಾಲಿನ ಕಮಾನುಗಳು ಅರ್ಧ ಮುಚ್ಚಿದವು. ಗೋಡೆಯ ಒಳಪರಿಧಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಮೇಲಣ ಕೋಣೆಗೆ ಹೋಗಲು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗ ಳಿದ್ದು, ಮೇಲಣ ಕೊಠಡಿಯ ಕಮಾನುಗಳಿಂದ ಬಹುದೂರದವರೆಗಿನ ರಮ್ಯ ನೋಟ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಕಮಲಭವನ ಕಲ್ಲಿನ ಅಲಂಕೃತ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿರುವ ಎರಡಂತಸ್ತಿನ ಭವ್ಯ, ಸುಂದರ ಕಟ್ಟಡ ಈ ಭವನದ ಕೆಲ ಅಂತಸ್ತು ಕಮಾನುಗಂಬಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿದ, ಗುಮ್ಮಟಗಳ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿನ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ ಮುಕ್ತ ಮಂಟಪ. ಇದರ ಕಮಾನು ತುದಿಗಳನ್ನು ಅಲಂಕಾರಮಯವಾಗಿಸಿ, ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಕೊರೆದಗಾರೆಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಕಲೆಗಾರಿಕೆಯ ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳ ಹಾಗೂ ವೃತ್ತ ಫಲಕಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದು ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಇಂಡೊ–ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಶೈಲಿಯ

ಗಜಶಾಲೆ, ಹಂಪಿ

ಅಲಂಕರಣದ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಗಳಿಂದಾವೃತವಾದ ಮೇಲಂತಸ್ತಿನಲ್ಲಿ ವಿವಿಧಗಾತ್ರದ ಅನೇಕ ಕೊಠಡಿಗಳಿದ್ದು, ಕಮಾನು ಕಿಟಕಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಮೊದಲು ಈ ಕಿಟಕಿಗಳಿಗೆ ಮರದ ಬಾಗಿಲುಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿ, ರೇಷ್ಮೆಯ ಪರದೆ ಹಾಕಿದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಕಮಾನುಗಂಬ, ಕಮಾನು, ಒಳಛಾವಣಿಗಳು ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ಮೇಲಣ ಕದಂಬ ನಾಗರ ಶಿಖರ ಪೂರ್ತಿ ಹಿಂದು ಶೈಲಿಯದಾಗಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡ ಅಂತಃಪುರದ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಗೀತ, ಚಿತ್ರಕಲೆ ಮುಂತಾದ ಲಲಿತ ಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ತರಬೇತಿ ನೀಡಲು ಹಾಗೂ ರಾಣಿವಾಸದವರ ಮನರಂಜನೆಗಾಗಿ ಸಂಗೀತ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಆಯೋಜಿಸಲು ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಅಂತಃಪುರ ಆವರಣದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಇರುವ ಗಜಶಾಲೆ ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿಯ ವಿವರಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಿಂಬಿಸುವ, ಸಾಕಷ್ಟು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಆಯತಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡ, ಇದರಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ಹನ್ನೊಂದು ಕೊಠಡಿಗಳಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ವಿವಿಧಾಕಾರದ ಸುಂದರ ಗುಮ್ಮಟಗಳಿವೆ, ಮಧ್ಯದ ಕೊಠಡಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿದ್ದು, ಇದರ ಮಾಳಿಗೆಗೆ ಹಿಂದು ಶೈಲಿಯ ಭಗ್ನವಾದ ಗೋಪುರ ಭಾಗಗಳಿವೆ. ದಖನಿನ ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿಯ ಗುಮ್ಮಟಗಳ ಗಾಢಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾದ. ಸಿಲಿಂಡರಿನಾಕಾರ, ನೆಲ್ಲಿಕಾಯಿಯ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ, ಮೆಟ್ಟಲು ಮೆಟ್ಟಿಲಾದ ರಚನೆಯಿರುವ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಗುಮ್ಮಟಗಳು ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಮುಖ್ಯ ಆಕರ್ಷಣೆ. ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಕಮಾನುದ್ವಾರ. ಅದರ ಇಕ್ಕೆಲಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಕಮಾನು ಕಿಟಕಿಗಳಿರುವ ಪ್ರತಿಕೊಠಡಿ ನಾಲ್ಕೈದು ಆನೆಗಳು ಹಿಡಿಸುವಷ್ಟು ವಿಶಾಲವಾಗಿವೆ. ಇದರ ಒಳಛಾವಣಿಯಲ್ಲಿ ಆನೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಬ್ಬಿಣದ ದಪ್ಪ ಉಂಗುರಗಳನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಇಮ್ಮಡಿದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದ ಅಬ್ದುಲ್ ರಜಾಕ್ ಆನೆಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸುತ್ತ ಪ್ರತಿ ಆನೆಯೂ ಎತ್ತರವಾದ ಸಶಕ್ತ ಗೋಡೆಯ ಕೊಠಡಿ ಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಮರದ ಭದ್ರಬಾಗಿಲಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಿದೆ. ಆನೆಗಳ ಕುತ್ತಿಗೆ, ಹಿಂಭಾಗಗಳಿಗೆ ಕಟ್ಟಿದ ಸರಪಳಿಗಳನ್ನು ಛಾವಣಿಯ ತೊಲೆಗಳಿಗೆ ಭದ್ರವಾಗಿ ಬಿಗಿದಿದೆ. ಬೇರೆಡೆ ಕಟ್ಟಿದರೆ ಆನೆಗಳು ಸುಲಭವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಹಾಗೆಯೇ ಮುಂಗಾಲುಗಳಿಗೂ ಸರಪಳಿ ಕಟ್ಟಿದೆ' ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಗಜಶಾಲೆಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾದ ಆಯತಾಕಾರದ ಕಾವಲುಗಾ ರರ ವಾಸಗೃಹ. ಇಲ್ಲಿನ ಇಂಡೊ–ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಶೈಲಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡ.

ಎತ್ತರವಾದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿದ ಈ ವಾಸಗೃಹದ ಮುಂಭಾಗ ಹನ್ನೊಂದು ಕಮಾನುಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದು, ಮಧ್ಯದ ಕಮಾನಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡದೊಳಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಪಕ್ಕಗಳಿಗೆ ಹೋಗಲು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ನಾಲ್ಕೂ ಕಡೆಗೆ ದೊಡ್ಡ ಹಜಾರವಿದ್ದು ಮಧ್ಯೆ ಮುಕ್ತ ಅಂಗಳವಿದೆ. ಕಮಾನುಗಂಬ ಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ ಛಾವಣಿ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶೇಷ. ಲಾಂಗ್‌ಹರ್ಸ್ಟ್ ಊಹಿಸಿರುವಂತೆ ಬಹುಶಃ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಕಂಬಗಳ ನಡುವೆ ತೆಳುಗೋಡೆ ಕಟ್ಟಿ ರೂಪಿಸಿದ ಕೊಠಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಕರ್ತವ್ಯನಿರತರಾದ ಪಹರೆದಳದವರು ಉಳಿದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ರಾಣಿಯರ ಸ್ನಾನಗೃಹ, ಹಂಪಿ

ರಾಣಿಯರ ಸ್ನಾನಗೃಹ ಅಥವಾ ಜಲಕ್ರೀಡಾಸೌಧ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟಡ. ಚೌಕಾಕಾರದ ಈ ಸೌಧ ಹೊರಗಿನಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಸರಳವಾಗಿ ಕಂಡರೂ ಒಳಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ಅಲಂಕರಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿ, ನಾಲ್ಕೂ ಬದಿಗೆ 24 ಕಮಾನಿನ ಛಾವಣಿಯ ಪ್ರಾಂಗಣ, ಹೊರಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಆಳವಾದ ಕಂದಕಗಳಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಹೊರಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಕಮಾನುಗಳ ಕಿಟಕಿಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿದೆ. ಪ್ರಾಂಗಣದ ಕಮಾನುಗಳ ಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಮೇಲೆ ಸುಂದರವಾದ ಕೊರೆದಗಾರೆಯ ಅಲಂಕರಣವಿದ್ದು, ಒಳಛಾವಣಿಯ ವೃತ್ತ, ಚೌಕ, ಅಷ್ಟಭುಜ, ಆಯತಾಕಾರದ ಫಲಕಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಪುಷ್ಪಫಲಕ, ಕಮಲದಮೊಗ್ಗು, ಅರಳಿದ ಹೂದಳ, ಗಿಣಿಗಳ ಸಾಲು, ತ್ರಿದಳಪುಷ್ಪ, ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳು, ಸರಪಳಿಗಳು ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಕಾಲುವೆ ಮತ್ತು ಕೊಳಕ್ಕೆ ಮುಂಚಾಚಿರುವ ಕಮಾನಿನ ಅಟ್ಟಣಿಗೆಗಳು ಒಳಾಂಗಣದ ಇನ್ನೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಪೂರ್ವದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸಣ್ಣ ಕಲ್ಲಿನ ಕಾಲುವೆಯಿಂದ ಕೊಳಕ್ಕೆ ನೀರು ತುಂಬಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಮಲಿನ ನೀರನ್ನು ಹೊರಹಾಕಲು ಕೊಳದ ತಳದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ರೂಪಿಸಿದ ತೂಬುರಂಧ್ರಗಳಿವೆ.

ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾಗಿ ಹೆಣೆದುಕೊಂಡಿರುವ ವಾಸ್ತುನಿರ್ಮಿತಿ ಮಹಾನವಮಿದಿಬ್ಬ. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ದಿಗ್ವಿಜಯಗಳ ಸಂಕೇತವಾಗಿ 1513ರ ವೇಳೆಗೆ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಈಗಿರುವಂತೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಎತ್ತರವಾದ ಹಾಗೂ ಭವ್ಯವಾದ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಮರದ ಕಂಬಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿದ ಮೇಲಂತಸ್ತುಗಳು 1565ರ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಯುದ್ಧಾನಂತರ ನಾಶವಾಗಿ ಈಗ ಆಯತಾಕಾರದ ಕಲ್ಕಟ್ಟಡದ ವೇದಿಕೆಯ ಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾಗಿ ಉಳಿದಿದೆ. ಈ ವೇದಿಕೆಯ ನಾಲ್ಕೂ ಹೊರಮುಖದಲ್ಲಿ ನಾನಾರೀತಿಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜನಜೀವನದ ಚಿತ್ರಣಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಈ ಚಿತ್ರಣಗಳು ತತ್‌ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಹಾಗೂ ವಿದೇಶಿ ಪ್ರವಾಸಕಥನಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರತಿಫಲಿಸಿವೆ. ಈ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲಿಂದ ರಾಜನು ತನ್ನ ಕುಟುಂಬವರ್ಗ ಹಾಗೂ ಇತರ ರಾಜಪ್ರಮುಖರೊಡನೆ ಕುಳಿತು ನವರಾತ್ರಿಯ ಸಂಭ್ರಮದ ಉತ್ಸವಾದಿಗಳನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸುತ್ತಿದ್ದ.

ಇಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಫಲಕಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಕಾಣದೊರೆಯುವ ವಸ್ತು ಬೇಟೆ, ಆನೆ, ಹುಲಿ, ಜಿಂಕೆ, ಕಾಡುಹಂದಿ ಮತ್ತಿತರ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುವುದು ಆ ಕಾಲದ ಜನಪ್ರಿಯ ಹವ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲೊಂದು. ತನ್ನ ಆನೆಬೇಟೆಗಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದ ಇಮ್ಮಡಿದೇವರಾಯ ಗಜಬೇಂಟೆಗಾರನೆಂದೇ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದ. ಅಂದಿನ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಶಾಸನ, ವಿದೇಶಿ ಪ್ರವಾಸಿಗರ ಆಕರಗಳಲ್ಲಿ ಬೇಟೆಯ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಪದೇ ಪದೇ ಬರುತ್ತದೆ. ತುಳುವ ವಂಶೀಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ ಬಾರ್ಬೋಸ ಈ ರಾಜ್ಯದ ಜನರು ಹಾರಾಡುವ ಪಕ್ಷಿಗಳು ಮತ್ತು ಕಾಡು ಪ್ರಾಣಿಗಳೆರಡರ ಬೇಟೆಯಲ್ಲೂ ನಿಷ್ಣಾತರು. ಕೆಲವು ಸಣ್ಣ ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ತೀರ ಉತ್ತಮವಾದವುಗಳೂ ಬೇಟೆಯಾಡಲ್ಪಡುತ್ತವೆ ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಪಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿನ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯವಸ್ತು ಮಲ್ಲಯುದ್ಧ ಮತ್ತು ಮುಷ್ಠಿಯುದ್ಧ. ಮಹಾನವಮಿಯ ಹಬ್ಬದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಿವಿಧ ಜಟ್ಟಿಕಾಳಗಗಳ ಸ್ಪರ್ಧೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದು ಪೆಯಿಸ್ ಅವುಗಳ ಮನೋಜ್ಞ ಚಿತ್ರಣ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಭರತನಾಟ್ಯ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮೀಣ ನೃತ್ಯಕಲಾಪ್ರಕಾರವಾದ ಕೋಲಾಟದ ಚಿತ್ರಣಗಳೂ ಸಾಕಷ್ಟಿವೆ. ಕೋಲಾಟ ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಇಂದಿಗೂ ಬಹು ಜನಪ್ರಿಯವಾದ ಜನಪದನೃತ್ಯ. ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಇಕ್ಕೇರಿಯಲ್ಲಿ 1623ರಲ್ಲಿ ಕೋಲಾಟದ ಸೊಬಗನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಿದ್ದ ಪಿಯತ್ರೊ ಡೆಲ್ಲಾವೆಲ್ಲ ಈ ಆಟದ ಸುಂದರವರ್ಣನೆ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ: ಅವರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರೂ ಎರಡೂ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮೊಳ ಅಥವಾ ಅದಕ್ಕಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ದೊಡ್ಡದಾದ ದುಂಡನೆಯ ಕೋಲುಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ನಿಯಮಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲಯಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ, ಉಳಿದ ಸಂಗೀತ ವಾದ್ಯಗಳ ಹಿಮ್ಮೇಳಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಘಟ್ಟಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅವರಲ್ಲಿಯೇ ಒಬ್ಬ ಪರಿಣತ ಗಾಯಕ ಹಾಡಿನ ಒಂದೊಂದು ಚರಣವನ್ನು ನುಡಿದ ಮೇಲೆ ಎಲ್ಲರೂ ಅದನ್ನು ಲಯಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಏಳೆಂಟು ಸಲ ಕೋಲೆ, ಕೋಲೆ, ಕೋಲೆ ಎಂದು ಹಾಡುತ್ತಾರೆ. ಇದರರ್ಥ ಏನೆಂದು ನನಗೆ ತಿಳಿದಿಲ್ಲವಾದರೂ ಇದೊಂದು ಹರ್ಷೋದ್ಗಾರವಿರಬೇಕೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಹಾಡುತ್ತಾ ಎಂಟು ಹತ್ತು ಜನರ ಗುಂಪು ಬೀದಿಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಸಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಭಿತ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಜೊತೆಗೆ ದೊಂಬರಾಟ, ಕುದುರೆ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು, ಆನೆ, ಒಂಟೆಗಳ ಸಾಲು, ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯ ನೃತ್ಯ, ಸಂಗೀತ, ಹೋಳಿ ಹಬ್ಬ ಅಥವಾ ಓಕುಳಿಯಾಟದ ಚಿತ್ರಣಗಳೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಾಣದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ರಾಜಧಾನಿಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಭವ್ಯ ಹಾಗೂ ಬೃಹದ್ಗಾತ್ರದ್ದು 100 ಕಂಬಗಳ ರಾಜಸಭಾಂಗಣ. ರಾಜಾಂಗಣ ಪ್ರದೇಶದ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡ 14ನೆಯ ಶತಮಾನಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಹಂಪಿಯ ಮೊದಮೊದಲ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಎತ್ತರದ ವೇದಿಕೆಯ ಚೌಕಾಕಾರದ ಈ ಕಟ್ಟಡ ರಾಜರ ದರ್ಬಾರ್ ನಡೆಸಲು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹತ್ತು ಸಾಲಿನ, ತಲಾ ಹತ್ತು ಮರದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ್ದ ಮರದ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡ ಪೂರ್ತಿ ನಾಶವಾಗಿದೆ. ಸಭಾಂಗಣದ ನೆಲದ ಮೇಲಿರುವ ಕುಳಿಸಹಿತವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಕಂಬಪೀಠಗಳು ಮತ್ತು ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿವೆ. ಈ ಸಭಾಂಗಣದ ದಕ್ಷಿಣತುದಿಗೆ ಎತ್ತರವಾದ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿರುವ ವೇದಿಕೆ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ರಾಣೀವಾಸದವರು ಸಭೆಯ ಕಲಾಪಗಳನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಲು ಏರ್ಪಾಡಿದ್ದ ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಸಿಂಹಾಸನಾರೂಢನಾಗಿ ರಾಜ ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಅಬ್ದುಲ್ ರಜಾಕ್‌ನ ಹೇಳಿಕೆಯಂತೆ ರಾಜಸಭಾಂಗಣ ರಾಜಧಾನಿಯ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗಿಂತ ಉನ್ನತವೂ ಭವ್ಯವೂ ಆಗಿತ್ತು. ಈ ವೇದಿಕೆಗೆ ಎದುರಾಗಿ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ 12.6ಮೀ ಉದ್ದ, 1.2ಮೀ ಅಗಲವಾದ ಒಂದೇಕಲ್ಲಿನ ದೋಣಿಯಿದೆ. ದರ್ಬಾರಿಗಾಗಿ ಬಂದಿದ್ದ ರಾಜ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಕುದುರೆಗಳಿಗೆ ನೀರುಣಿಸಲು ಈ ದೋಣಿ ಉಪಯೋಗವಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ರಕ್ಷಣಾವಾಸ್ತು: ವಿಜಯನಗರ ರಾಜಧಾನಿಯ ವಿನ್ಯಾಸ ಮಧ್ಯಯುಗದ ರಕ್ಷಣಾವಾಸ್ತುವಿನ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಮಹತ್ವದ ಪುರಾತತ್ತ್ವೀಯ ಆಕರ ಸಾಮಗ್ರಿಯನ್ನೊದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಎತ್ತರವಾದ ಕಣಶಿಲೆಯ ಚಿತ್ರ ವಿಚಿತ್ರ ರೂಪದ ಬಂಡೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಹಂಪಿಯ ಪರಿಸರ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿಯೇ ದುರ್ಗಮವಾಗಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಹಾವಿನಂತೆ ಹರಿಯುವ ಕೋಟೆಗೋಡೆಗಳ ಸಾಲು ಈ ನಗರವನ್ನು ಇನ್ನಷ್ಟು ಅಭೇದ್ಯವಾಗಿಸಿದೆ. ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಆವರಣಗಳು, ಅವನ್ನೆಲ್ಲ ಸುತ್ತುವರೆದ ಎತ್ತರವಾದ ಕೋಟೆಗೋಡೆ, ಮುಖ್ಯಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಭದ್ರತಾದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸುರಕ್ಷಿತವಾಗಿರುವಂತೆ ರೂಪಿಸಿದ ಭವ್ಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳು ಇಲ್ಲಿನ ರಕ್ಷಣಾವಾಸ್ತುವಿನ ಮುಖ್ಯಾಂಗಗಳು. ಏಳುಸುತ್ತಿನ ಕೋಟೆಯ ಬಗೆಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪಗಳಿದ್ದರೂ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಸುತ್ತುವರೆದ ಕನಿಷ್ಠ ಐದುಗೋಡೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಕಾಣದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಬೃಹದ್ಗಾತ್ರದ ಕಣಶಿಲೆಯ ಬೆಣೆಯಾಕಾರದ ಖಂಡಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ್ದು, ನಡುವೆ ಕಲ್ಲುಂಡು, ಚಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಮಣ್ಣು ತುಂಬಿದೆ. ಗಾರೆ ಮುಂತಾದ ಯಾವ ಬಂಧಕಸಾಮಗ್ರಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಲ್ಲ. ಬುಡದಲ್ಲಿ ಅಗಲವಾಗಿದ್ದು ಕ್ರಮೇಣ ಚೂಪಾಗುತ್ತ ಸಾಗುವ ಗೋಡೆ ಗರಿಷ್ಠ 8ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದು, ಹೊರಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನೀರು ತುಂಬಿದ ಕಂದಕಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಸಿಂಗಾರದ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು, ಉದಯಗಿರಿ ಬಾಗಿಲು, ಪೆನುಗೊಂಡೆಯ ಬಾಗಿಲು, ಭೀಮನ ಅಗಸೆ, ಗುಮ್ಮಟದ ಬಾಗಿಲು ಮುಂತಾದ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಲ್ಲದೆ ಅರೆಶಂಕರ ಬಾಗಿಲು, ಹೊಡೆಯ ಬಾಗಿಲು, ಸೋಮವಾರದ ಬಾಗಿಲು, ಬೇಟೆಗಾರರ ಬಾಗಿಲು ಮುಂತಾದ ಚಿಕ್ಕ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ಕೋಟೆಯ ಹೊರಪರಿಧಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ, ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ದೂರದಿಂದ ನಗರಕ್ಕೆ ಬರುವ ಜನ, ಶತ್ರು ಸೈನಿಕರ ವರ್ತನೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಲು, ನಿಗಾವಹಿಸಲು ನೆರವಾಗುವಂತಹ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕೊತ್ತಳಗಳನ್ನು (ಬುರುಜು) ಕಟ್ಟಿದೆ. ಸಮಕಾಲೀನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಾಪ ಕೊತ್ತಳ, ಮದನ ಕೊತ್ತಳ, ಆನೆಗೊಂದಿ ಕೊತ್ತಳ, ಮಾತಂಗ ದೇವರ ಕೊತ್ತಳ ಮುಂತಾದ ಬುರುಜುಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ರಾಜಧಾನಿಯ ರಕ್ಷಣಾವಾಸ್ತುವನ್ನು ವಿದೇಶಿ ಪ್ರವಾಸಿಗಳೂ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾರೆ, ಅಬ್ದುಲ್ ರಜಾಕ್ ಮತ್ತು ಡೊಮಿಂಗೊ ಪೆಯಿಸ್‌ರ ಬರೆಹಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯ ಬಗೆಗೆ ಮಾಹಿತಿಯಿದೆ. ನಗರದ ಮುಖ್ಯಬಾಗಿಲಿಗೆ ಬಂದರೆ ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಇನ್ನೊಂದು ಗೋಡೆ ನಗರದ

ಎಲ್ಲ ಆವರಣಗಳನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ, ಈ ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆ ಬಲಿಷ್ಠ ಹಾಗೂ ಬೃಹದ್ಗಾತ್ರದ್ದಾದರೂ ಕೆಲವೆಡೆ ಶಿಥಿಲವಾಗಿದೆ. ಇಂತಹ ಗೋಡೆಯೊಳಗೆ ಅರಮನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಮರೆತಿಲ್ಲ. ತಗ್ಗಾದ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಯಿರುವ ಕಡೆ ನೀರಿರುವ ಕಂದಕವೂ ಇದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ, ಇದಕ್ಕಿಂತ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಏರ್ಪಾಡಿನಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಚೂಪುತುದಿಯ, ಮನುಷ್ಯನ ಎದೆಮಟ್ಟದ ಎತ್ತರದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ನೆಟ್ಟಿದೆ. ಇವು ಕೋಟೆಯಿಂದ ಒಂದೂವರೆ ಭಲ್ಲೆಯಷ್ಟು ದೂರದಲ್ಲಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ನಡುವಣ ಅಂತರವೂ ಅಷ್ಟೇ ಇದೆ. ಇಂತಹ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಕುದುರೆ, ಆನೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಂದವರನ್ನು ತಪಾಸಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು.

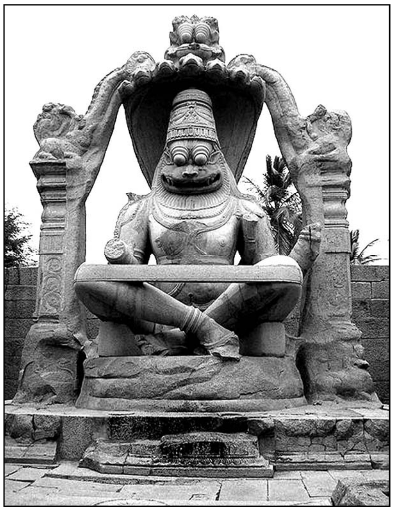
ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ, ಹಂಪಿ

ಶಿಲ್ಪಕಲೆ: ಸು.300 ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ದೀರ್ಘಕಾಲ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರು ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದರು. ಅರಸರು, ಅವರ ಮಂತ್ರಿಗಳು, ಸೇನಾಪತಿಗಳು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ವಿವಿಧ ಪಂಥಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಭಕ್ತ ಜನತೆ ಕೂಡ ತಂತಮ್ಮ ನಂಬುಗೆಯ ದೈವದ ಆಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿತು. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿ ಯಾದ ಹಂಪಿ, ಆಂಧ್ರದ ಲೇಪಾಕ್ಷಿ, ಪುಷ್ಪಗಿರಿ, ಶ್ರೀಶೈಲ, ತಾಡಪತ್ರಿ, ತಿರುಪತಿ, ಭಟ್ಟಿಪ್ರೋಲು ಮತ್ತು ಪೆನುಕೊಂಡೆಗಳಲ್ಲಿ, ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಕುಂಭಕೋಣಂ, ಕಂಚಿ, ಚಿದಂಬರಂ, ಶ್ರೀರಂಗಗಳು ಈ ಯುಗದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕಲಾ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿದವು. ತತ್ಫಲವಾಗಿ ಅದ್ಭುತ ವಾಸ್ತು ಸೌಂದರ್ಯದ ನೂರಾರು ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದದ್ದಲ್ಲದೆ, ಆಗಲೇ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಲವಾರು ದೇವಾಲಯಗಳು ಪುನರುತ್ಥಾನಗೊಂಡವು.

ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪದಂತೆಯೇ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯಲ್ಲಿಯೂ ವಿಜಯನಗರದ ಕಲಾವಿದರು ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ತಮ್ಮ ಬೃಹದ್ಭವ್ಯತೆಯನ್ನು ಮೆರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಅದರೊಂದಿಗೆ ಕಂಬಗಳು ಮತ್ತು ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ನಾಗರಿಕ ಕುಸುರಿಯಷ್ಟು ನಯವಾದ ಕೆಲಸವನ್ನೂ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಧಾರ್ಮಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು ಲೌಕಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಎಂದು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಕಟ್ಟಡಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ಲೌಕಿಕ ಎರಡೂ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಗಾರೆಗಳೆರಡನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಗೋಡೆ ಹಾಗೂ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಗೋಪುರದ ಮೇಲೆ ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ ಮತ್ತು ಜೈನ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಬೃಹದಾಕಾರ ವಿಜಯನಗರ

ಬಡವಿಲಿಂಗ, ಹಂಪಿ

ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣವಾಗಿದ್ದರೂ ಇವು ತಮ್ಮ ಭವ್ಯತೆಯಿಂದಲೂ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಗ್ರಾನೈಟನ್ನು ಬಳಸಿ ಬೃಹದಾಕಾರ ಗಣೇಶ, ಉದ್ದಾನ ವೀರಭದ್ರ, ನಂದಿ, ಹನುಮಂತ, ನರಸಿಂಹ ಹಾಗೂ ಶಿವಲಿಂಗಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಉಗ್ರನರಸಿಂಹ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹನ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು 1528ರಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಯಿತು. ದುರಾದೃಷ್ಟವಶಾತ್ 1565ರ ಧಾಳಿಯಲ್ಲಿ 6.7ಮೀ ಎತ್ತರದ ಈ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ವಿರೂಪಗೊಳಿಸಲಾಯಿತಲ್ಲದೆ, ಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೂ ವಿಶಾಲ ವಕ್ಷಸ್ಥಳ, ದೊಡ್ಡ ಕಣ್ಣುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ನರಸಿಂಹ ಶಿಲ್ಪ ತನ್ನ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಹೊರಸೂಸುತ್ತಲೇ ಇದೆ. ನರಸಿಂಹನ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವಳಿಯಂತೆ ಏಳು ಹೆಡೆಯ ಆದಿಶೇಷ ಇದ್ದಾನೆ. ಹಂಪಿಯ ತುಂಗಭದ್ರಾ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಗುಂಡುಕಲ್ಲೊಂದರ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುವ ಇದರ ಪ್ರತಿರೂಪವೊಂದು ಈ ಶಿಲ್ಪದ ಅಂದಿನ ಭವ್ಯತೆಯನ್ನು ಊಹಿಸಲು ಸಹಾಯಮಾಡುತ್ತದೆ.

ಇನ್ನುಳಿದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ, ಕಡಲೆಕಾಳು ಗಣೇಶ ಮತ್ತು ಸಾಸಿವೆಕಾಳು ಗಣೇಶ ವಿಗ್ರಹಗಳು ನಿಜಕ್ಕೂ ಗಮನಾರ್ಹ. ತುಸು ಚಿಕ್ಕದಾದ ಸಾಸಿವೆಕಾಳು ಗಣೇಶ ಸಾಕಷ್ಟು ಉತ್ತಮ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಹಾವು ಸುತ್ತಿದ ಡೊಳ್ಳು ಹೊಟ್ಟೆ, ಕೈಯಲ್ಲಿ ಪಾಶ, ಪರಶು, ಮೋದಕಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಮುರಿದ ದಂತವನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದಾನೆ. ಯಜ್ಞೋಪವೀತ, ಆಭರಣಗಳು ಮತ್ತು ಕಿರೀಟದ ಅಲಂಕಾರಗಳು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿದ್ದು ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ.

ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯಲ್ಲಿಯ ನಂದಿ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲಾದ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದು. ನೆಲದ ಮೇಲೆ ಒರಗಿರುವ ನಂದಿ ಇನ್ನೂ ಯೌವನಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಸಣ್ಣ ತಲೆ, ಕಿರಿದಾದ ಮೂಗಿನ ಹೊಳ್ಳೆ, ಸಣ್ಣ ಕೊಂಬುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಸು.5.40 ಮೀ ಎತ್ತರ ಹಾಗೂ 9 ಮೀ ಉದ್ದದ ಈ ನಂದಿಯನ್ನು ಕೆಂಪು ಮರಳುಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ನಾಗಲಿಂಗ ಇನ್ನೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಶಿಲ್ಪ. ಈ ಕಾಲದ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿನ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು ಗೋಪುರಗಳಲ್ಲಿಯ ಗಾರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ದೇವತೆಗಳ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳು ಅಂದಿನ ಜನ ಸಾಮಾನ್ಯರ ಜೀವನದ ಅನೇಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಫಲಿಸುತ್ತವೆ.

ಗಣೇಶ, ಹಂಪಿ

ವಿಜಯನಗರದ ಕಂಬಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚತುರ್ಮುಖವಾಗಿದ್ದು ಮುಖಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ 30 ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರದ ದೇವ, ದೇವತೆಗಳ, ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥೆಗಳ ಸಣ್ಣ ಕೆತ್ತನೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಶೈವ-ವೈಷ್ಣವ ಪರಂಪರೆಯಿಂದ ಪ್ರೇರಿತವಾಗಿದ್ದು, ಇಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ದಶಾವತಾರ, ಬೆಣ್ಣೆ ಕದಿಯುತ್ತಿರುವ ಕೃಷ್ಣ, ಕಾಳಿಂಗ ಮರ್ದನ, ವೇಣುಗೋಪಾಲ, ಗೋಪಿಕಾ ವಸ್ತ್ರಾಪಹರಣ, ಗಣೇಶ, ಹನುಮಾನ್, ಗರುಡ, ನಂದಿ, ರಾಮ, ನಾಗಲಿಂಗ, ಭೈರವ, ಶಿವ ಮತ್ತು ಪಾರ್ವತಿ, ಆಳ್ವಾರರು ಹಾಗೂ ಶ್ರೀ ವೈಷ್ಣವತ್ವದ ಸಂಕೇತಗಳಾದ ತಿರುನಾವು, ಶಂಖ, ಚಕ್ರ, ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರಾಣಿಗಳಾದ ಅರೆಸಿಂಹ-ಅರೆಮಾನವ, ಕಿನ್ನರರು, ಕಿನ್ನರಿಯರ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಬಹಳಷ್ಟು ಇವೆ. ಬಹುತೇಕ ಎಲ್ಲ ಶಿವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಬೇಡರ ಕಣ್ಣಪ್ಪನ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ನಂಜನಗೂಡಿನ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ, ಕಣ್ಣಪ್ಪ, ಸಿರಿಯಳ, ಅರಿವಳ್ಳಂದರ್ ಮುಂತಾದ ಎಲ್ಲ 63 ಶಿವಪುರಾಣದ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಕಾಣಸಿಗು ತ್ತವೆ. ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿನ ಕೆತ್ತನೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಿರಣ್ಯಕಶ್ಯಪುವನ್ನು ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿರುವ ನರಸಿಂಹ ಶಿಲ್ಪ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ. ಇಂಥ ಒಂದು ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಹಂಪಿಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಬಹುತೇಕ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಉದ್ದೇಶ ಅಲಂಕಾರವಾಗಿದ್ದರೂ ಇವು ಕಂಬಗಳ ಬೇರೆ ಭಾಗಗಳ ಮೇಲೂ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಉದಾ: ಹಂಪಿಯ ವಿಠ್ಠಲ ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಯಾಣ ಮಂಟಪಗಳ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ರಾಮಾಯಣದ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು, ಶ್ರೀ ರಂಗಂನ ಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಹ್ಲಾದ ಮತ್ತು ನರಸಿಂಹ ಕಥೆಯ ದೃಶ್ಯಾವಳಿಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಹಂಪಿಯ ಅಚ್ಯುತರಾಯ ದೇವಾಲಯದ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿನ ಗಜೇಂದ್ರ ಮೋಕ್ಷದ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಗೆ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿವೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಸಂಗೀತ-ನೃತ್ಯಗಾರರು, ಸಿಂಹ ಮುಂತಾದವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಯುಗದ ಕಂಭಗಳು ಉದ್ದ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದ್ದು, ಸವಾರರನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಬೃಹತ್ ಯಾಳಿ ಅಥವಾ ಕುದುರೆಯೊಂದಿಗೆ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದು ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ.

ವಿಜಯನಗರದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ, ಭಾಗವತ ಮತ್ತು ಶಿವ ಭಕ್ತ ಸಿರಿಯಾಳನ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹಂಪಿಯ ಹಜಾರ ರಾಮ ದೇವಾಲಯ, ವಿಠ್ಠಲ ದೇವಾಲಯದ ಸಮೀಪದ ಹಳೆಯ ವಿಷ್ಣು ದೇವಾಲಯ, ಪೆನುಗೊಂಡೆಯ ದೇವಾಲಯ, ತಾಡಪತ್ರಿಯ ಚಿಂತಾಲ ವೆಂಕಟರಮಣ, ಕಾಂಚಿಯ ವರದರಾಜ ಸ್ವಾಮಿ

ಮತ್ತು ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಅವುಗಳಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಗೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿವೆ. ಬಹುತೇಕ ಚಿತ್ರಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ದೇವಾಲಯದ ಹೊರಗೋಡೆಗಳ ಇಲ್ಲವೆ ಪ್ರಾಕಾರದ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಹಜಾರ ರಾಮ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ರಾಮಾಯಣದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತವೆಯಾದರೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪೆಡಸುತನ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಹಳೆಯ ವಿಷ್ಣು ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿವೆ. ವೆಂಕಟರಮಣ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಚಾತುರ್ಯದಿಂದ ಕೆತ್ತಲಾದವುಗಳು. ಇಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪೈಕಿ, ರಾಮ ಏಳು ಮರಗಳನ್ನು ಕತ್ತರಿಸುವುದು, ರಾವಣನಿಗೆ ಉಪದೇಶಮಾಡುವ ಕಾಲನೇಮಿ ಮತ್ತು ರಾವಣನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಬಾಲದ ಸುರುಳಿಯ ಮೇಲೆ ರಾವಣನಿಗಿಂತ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳುವ ಹನುಮಂತನ ದೃಶ್ಯಗಳಿದ್ದು–ಇವು ವಾಲ್ಮೀಕಿ ರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಇವು ಸ್ಥಳೀಯ ಪರಂಪರೆಯ ಕಥೆಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿದ್ದು, ರಾಮ ಏಳು ಮರಗಳನ್ನು ಕತ್ತರಿಸುವ ಕಥೆ ಕನ್ನಡದ ಆನಂದ ರಾಮಾಯಣದಿಂದಲೂ ರಾವಣನಿಗೆ ಕಾಲನೇಮಿ ಸಲಹೆ ನೀಡುವುದು ತೆಲುಗಿನ ರಂಗನಾಥ ರಾಮಾಯಣದಿಂದಲೂ ಪಡೆದವುಗಳಾಗಿವೆ.

ಅನೇಕ ತೆಲುಗು ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಪ್ರೇರಣೆಯಾಗಿರುವ ಕೃಷ್ಣನ ಕಥೆ ಇಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಕೈಚಳಕದಲ್ಲಿ ಒಡಮೂಡಿದೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬೆಣ್ಣೆ ಕದಿಯುವ ಕೃಷ್ಣ, ಕಾಳಿಂಗ ಮರ್ಧನ, ಬಕಾಸುರ ವಧಾ, ಗೋಪಿಕಾ ವಸ್ತ್ರಾಪಹರಣ, ಗೋವರ್ಧನಗಿರಿಧಾರಿ ಮತ್ತು ಮದನಗೋಪಾಲ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ.

ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯಲ್ಲಿನ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ 63 ಶೈವ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಸಿರಿಯಾಳನ ಕತೆಯ ಶಿಲ್ಪ ಸರಣಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ದಾಸ ವಿಷ್ಣು, ಅಷ್ಟಭುಜ ವಿಷ್ಣು, ನಟರಾಜನ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ದೈತ್ಯನ ಮೇಲೆ ನರ್ತನ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಂಚಿಯ ವರದರಾಜಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು, ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯಲ್ಲಿಯೇ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ದೇವನ ಸೇವೆಗೆ ಸದಾ ಸಿದ್ಧಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ತಿರುಕಂಚಿ ನಂಬಿಯ ಶಿಲ್ಪ ಇಲ್ಲಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಶಿಲ್ಪ. ಶ್ರೀಶೈಲದ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯದ ಚಿತ್ರಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪ ಸರಣಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಧ್ಯಾತಾಂಡವ ನೃತ್ಯವನ್ನಾಡುತ್ತಿರುವ ಶಿವ, ಅದನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸುತ್ತಿರುವ ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣು, ನಂದಿ, ಪಾರ್ವತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಪುಷ್ಪಗಿರಿಯಲ್ಲಿರುವ ಶಿವನ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಕಿವಿಯಲ್ಲಿ ಕುಂಡಲಗಳು ಮತ್ತು ಕಾಲಲ್ಲಿ ಕಿಂಕಿಣಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತಿವೆ. ಹಂಪಿಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ನವರಂಗದ ಹೊರಾಂಗಣ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮರದ ಕೆಳಗೆ ಕುಳಿತಿರುವ ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು, ಮೂರು ಕಣ್ಣುಗಳೊಂದಿಗೆ ಕೆದರಿದ ಜಡೆಯೊಂದಿಗೆ ಆಸೀನನಾಗಿರುವಂತೆ ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಎರಡು ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ಪ ಮತ್ತು ಅಗ್ನಿಗಳಿದ್ದು, ಕೆಳಗಿನ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅಭಯ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ಇನ್ನೊಂದನ್ನು ಮಂಡಿಯ ಮೇಲಿಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಇದೊಂದು ಅಪೂರ್ವ ಕೆತ್ತನೆಯಾಗಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ದಕ್ಷಿಣಾ ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಶೃಂಗೇರಿಯ ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ ವರ್ಣಚಿತ್ರ, ಲೇಪಾಕ್ಷಿ

ಪುಷ್ಪಗಿರಿಯ ಸಂತೆಮಲ್ಲೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಭಗವದ್ಗೀತೆಯನ್ನು ಬೋಧಿಸುತ್ತಿರುವ ಕೃಷ್ಣನ ಶಿಲ್ಪ ಮನಮೋಹಕವಾಗಿದೆ. ಅರ್ಜುನ ಅಂಜಲಿ ಹಸ್ತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇದು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲೇ ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಶಿಲ್ಪ.

ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯದ ಕಲ್ಯಾಣ ಮಂಟಪ ಮತ್ತು ನಾಟ್ಯ ಮಂಟಪಗಳಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿಲ್ಲದೆ, ವಿಜಯನಗರದ ಶಿಲ್ಪದ ವರ್ಣನೆ ಅಪೂರ್ಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರು, ಕಲ್ಯಾಣಸುಂದರ ಮೂರ್ತಿ, ಗಜಾಸುರಸಂಹಾರಿ, ಭಿಕ್ಷಾಟನ ಮೂರ್ತಿ ಮತ್ತು ಅಪ್ಸರೆ ರಂಭೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗಮನಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ.

ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪದ ಇನ್ನೊಂದು ಮಾದರಿಯೆಂದರೆ ಲೋಹ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾದ ರಾಜ, ರಾಣಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಭಕ್ತರ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ತಿರುಪರುತ್ತಿಕುನ್ರಂನ ಬಸದಿಯ ಸಂಗೀತ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುವ ಎರಡನೆಯ ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಬುಕ್ಕನ ದಂಡನಾಯಕನಾಗಿದ್ದ ಇರುಗಪ್ಪನ ಶಿಲ್ಪ ಈ ಮಾದರಿಯ ಆರಂಭದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಒಂದು. ಈ ಮಾದರಿಯ ಇತರ ಉದಾಹರಣೆಗಳೆಂದರೆ ಹಂಪಿ ಮತ್ತು ಚಿದಂಬರಂನಲ್ಲಿರುವ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪ, ತಿರುಪತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಮತ್ತು ಆತನ ಇಬ್ಬರು

ಸಾಸುವೆಕಾಳು ಗಣೇಶ, ಹಂಪಿ

ಪತ್ನಿಯರ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ವೆಂಕಟ ಮತ್ತು ತಿರುಮಲರ ಪತ್ನಿಯೊಡಗೂಡಿದ ಲೋಹದ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಹಂಪಿಯ ಅಚ್ಯುತರಾಯ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ಪ್ರತಿಕೃತಿ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಳ್ವಾರ್‌ರ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುವ ತೊಂಡರಡಿಪೋಡಿ ಆಳ್ವಾರ್ ಇಂಥ ಒಂದು ಶಿಲ್ಪ.

ಹಂಪಿಯ ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿ ಲೌಕಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಮಹಾನವಮಿ ದಿಬ್ಬದ ಸಾಲುಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅಂದಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನದ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಬೇಟೆಯ ದೃಶ್ಯಗಳು, ಜಟ್ಟಿಗಳು, ಮುಷ್ಟಿ ಯುದ್ಧಪಟುಗಳು, ಸಂಗೀತಗಾರರು, ನೃತ್ಯಗಾರರು, ಕೋಲಾಟಗಾರರು ಹಾಗೂ ಒನಕೆಯಿಂದ ಧಾನ್ಯ ಕುಟ್ಟುತ್ತಿರುವ ಮಹಿಳೆಯರ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಹೋಳಿಹಬ್ಬದ ಚಿತ್ರಪಟ್ಟಿಕೆ ಇಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಹೆಂಗಳೆಯರು ತಮ್ಮ ಸ್ನೇಹಿತರ ಮೇಲೆ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಎರಚುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯವನ್ನು ಅದು ಹೊಂದಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ದೇವರಾಯನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ್ದ ನಿಕೋಲೋ ಕಾಂಟಿ ಈ ಹೋಳಿ ಹಬ್ಬವನ್ನು ಬಹು ಸುಂದರವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಹಜಾರ ರಾಮ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಕಾರದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ, ಆನೆಗಳು, ಕುದುರೆಗಳು, ಸೈನಿಕರ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಶ್ರೀಶೈಲದ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಕಾರದ ಮೇಲೆ ಗಂಢಭೇರುಂಡ, ಭಿಕ್ಷಾಟನ ಶಿವ ಪಾರ್ವತಿ ಪರಿಣಯ, ಮೃಗವ್ಯಾಧ, ಗಜೇಂದ್ರ ಮೋಕ್ಷ, ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯ ಮತ್ತು ದುರ್ಗಾ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಚಿತ್ರಕಲೆ: ಚಿತ್ರಕಲೆ ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಮೃದ್ಧಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ಹಂಪಿ, ಲೇಪಾಕ್ಷಿ, ಕಂಚಿ, ತಂಜಾವೂರು, ಸೋಮಪಲೇಮ್, ಆನೆಗೊಂದಿ, ಕನಕಗಿರಿ ಮತ್ತು ತಿರುಪರುತ್ತಿಕುನ್ರಂಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚಿತ್ರಕಲಾ ಕೇಂದ್ರಗಳು. ಇವುಗಳ ಪೈಕಿ ಹಂಪಿ, ಲೇಪಾಕ್ಷಿ ಮತ್ತು ತಿರುಪರುತ್ತಿಕುನ್ರಂಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯ ಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದು, ಸಂರಕ್ಷಿತವಾಗಿವೆ. ಇವು ವಿಜಯನಗರದ ಆರಂಭದ, ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಮತ್ತು ಅನಂತರದ ಕಾಲ ಘಟ್ಟಗಳನ್ನೂ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆ. ತಿರುಪರುತ್ತಿಕುನ್ರಂ ಅನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಉಳಿದವು ಶೈವ ಮತ್ತು ವೈಷ್ಣವ ಪಂಥಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದವು. ತಿರುಪರುತ್ತಿಕುನ್ರಂನಲ್ಲಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳು ಜೈನ ಪಂಥದವಾಗಿದ್ದು ಆದಿನಾಥ, ನೇಮಿನಾಥ ಮತ್ತು ಮಹಾವೀರರ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತವೆ.

ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ತಿಳಿದಿರುವ ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹಂಪಿ ಮತ್ತು ಲೇಪಾಕ್ಷಿಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ರಂಗ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ರಂಗಮಂಟಪ 1510ರಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣವಾದದ್ದಾದರೂ ಅಲ್ಲಿನ ಚಿತ್ರಕಲೆ ಆ ಕಾಲದ್ದಲ್ಲ. ಅವುಗಳ ಶೈಲಿ ಮತ್ತು ಅಲಂಕಾರಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಅವು ಲೇಪಾಕ್ಷಿಗಿಂತ ಅನಂತರದ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿನ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಅಚ್ಯುತರಾಯನ (1529–46) ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಜೇಡಿಮಣ್ಣು, ನಿಂಬೆರಸ, ಮದ್ಯಸಾರ ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಮಣ್ಣಿನ ಮಿಶ್ರಣದಿಂದ ಗೋಡೆಯ ಹೊರಮೈಯನ್ನು ನುಣುಪುಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಒಣಗಿದ ನಂತರ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬೂದು

ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿ, ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಉಳಿದ ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಗೆರೆಗಳ ಮೂಲಕ ಮಾನವರ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಕಣ್ಣುಗಳು ಮಾನವರ ಕಣ್ಣುಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಕೆಯಿರುವುದು. ಹುಬ್ಬು ಮತ್ತು ಕಣ್ಣಿನ ಸುತ್ತ ಗೆರೆಗಳಿರುವುದು. ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯ ಕಲಾವಿದರು ಕಪ್ಪು, ಕೆಂಪು, ಹಸುರು, ಹಳದಿ, ಬೂದು ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಬಹಳವಾಗಿ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ನೀಲಿ ಬಣ್ಣ ಯಾವ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿಯ ಸಾಲು ಪಟ್ಟಿಗೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಪುರಾಣ, ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಕಥೆಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿವೆ. ನೂರಾರು ದೇವ–ದೇವತೆಗಳು ಮನುಷ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಶಿವ–ಪಾರ್ವತಿಯರ ವಿವಾಹ, ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯ, ಲಿಂಗೋದ್ಭವ ಮೂರ್ತಿ, ಮನುಚೋಳನ ಕಥೆ, ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ, ಭಿಕ್ಷಾಟನ ಮೂರ್ತಿ, ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ, ಗಂಗಾಧರ, ನಟರಾಜ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣುವಿನ ದಶಾವತಾರಗಳನ್ನು ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಇಲ್ಲಿಯ ಗಮನಾರ್ಹ ಚಿತ್ರವೆಂದರೆ ಖಡ್ಗಧಾರಿ ವೀರಭದ್ರ. ಇದರ ಆಕಾರ ಭವ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಸು.7.50x4.20ಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಇದು ಇಡೀ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲೇ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡ ವರ್ಣಚಿತ್ರವೆನ್ನಬಹುದು. ಚಿತ್ರ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವಿರುಪಣ್ಣ ಮತ್ತು ಆತನ ಪತ್ನಿಯ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವೆ. ಈ ವಿರುಪಣ್ಣ ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ಅಧಿಕಾರಿ ಮತ್ತು ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದವನು.

ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಮುಖಮಂಟಪದ ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅದರ ಆಧಾರಕ್ಕೆ ನೀಡಿರುವ ತೊಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇದರ ನಿರ್ಮಾಣದ ಕಾಲ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧಭಾಗ. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಪುರಾಣ ಮತ್ತು ಶೈವ ಕಥೆಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನವೂ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಫಲಿತವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿಯ ಮೊದಲನೆ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಶೈವ ಪುರಾಣದ ಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ತೊಲೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಎರಡನೆಯ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿ–ಪಕ್ಷಿಗಳು, ಸಂಗೀತಗಾರರು, ಭಕ್ತರು ಮತ್ತು ದೇವತೆಗಳ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 67 ಸಣ್ಣ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿವೆ. ತ್ರಿಪುರ ಸಂಹಾರ ಮೂರ್ತಿ, ಮನ್ಮಥ ವಿಜಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಹು ಆಕರ್ಷಣೀಯವಾಗಿವೆ. ತ್ರಿಪುರ ಸಂಹಾರಮೂರ್ತಿ ಚಿತ್ರ ಒಂದು ಅದ್ಭುತ ಕೃತಿ. ಸಂನ್ಯಾಸಿಯೊಬ್ಬರು ಪಲ್ಲಕ್ಕಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಮೆರವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಗುತ್ತಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ಆ ಸಂನ್ಯಾಸಿಯನ್ನು ಶ್ರೀ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರೆಂದು (ಕೆಲವರು ಮಧ್ವಸಂಪ್ರದಾಯದ ಸಮಕಾಲೀನ ವ್ಯಾಸರಾಯರೆಂದು) ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಆರ್‌ಎಸ್.ಎಸ್.)

ಶಾಸನಗಳು: ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸಮಗ್ರ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದುದರಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಕನ್ನಡ, ತೆಲುಗು ಮತ್ತು ತಮಿಳು ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳು ಸು.14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಕಾಲದಿಂದ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಸುದೀರ್ಘ ಅವಧಿಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವುಗಳಾಗಿವೆ. ಸು.9,000 ಶಾಸನಗಳು ಈವರೆಗೆ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಂದಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಗ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ಶಾಸನ ಬರೆಯಲು ಬಳಸಿದುದು ಗಟ್ಟಿಯಾದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತುವುದು ಸುಲಭವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಸುಮಾರು ಮೂರು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕ್ಷುಬ್ಧ ವಾತಾವರಣವಿದ್ದು ಯಾವಾಗಲೂ ನೆರೆಯ ಶತ್ರುಗಳೊಡನೆ ಕದನದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರಬೇಕಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಜನತೆ ರಾಜ್ಯದ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಸದಾ ನಿರತವಾಗಿದ್ದು ಶಾಂತಿ ತೃಪ್ತಿಗಳು ಅಪರೂಪವಾಗಿದ್ದಾಗ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ, ನಾಜೂಕಾಗಿ ಬರೆಯುವ, ಬರೆಸುವ ವ್ಯವಧಾನವಿರಲಿಲ್ಲವೆನ್ನಬಹುದು. ಅಲ್ಲದೆ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆದಿಡಬೇಕಾದಾಗ ಪ್ರತಿಯೊಂದಕ್ಕೂ ಉತ್ತಮವಾದ ಶಿಲೆಯನ್ನು ಆರಿಸಿ ತರುವುದೂ ಸುಲಭವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಶಾಸನಗಳ ಅಕ್ಷರಗಳು ಸುಂದರವಾಗಿರದೆ ದಪ್ಪವಾಗಿ, ಮನಬಂದಂತೆ ಕೆತ್ತಿದವುಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಒಂದು ವಿಧದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಭೆ ಇಳಿಮುಖವಾಗಿತ್ತು. ಭಾಷೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲೂ ಇವೇ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಅಂಶ ಬಹಳ ಕಡಿಮೆ. ಅರಸರು ತಮ್ಮ ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿಗಳಿಂದ ಬರೆಸಿದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದರೆ, ಇತರ ಶಾಸನಗಳು ವಿಷಯಕ್ಕೆ ನೇರವಾಗಿ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದವಾಗಿದ್ದವು. ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೂ ಸಂಖ್ಯೆ ಅಪಾರವಾದರೂ ಪ್ರೌಢಿಮೆ ಲಾಲಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳಕು ಕಂಡ ಶಾಸನಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಇವು ಸಾಟಿಯಲ್ಲವೆಂಬುದು ಕಟುಸತ್ಯ. ಲೌಕಿಕದ ತುದಿಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತೆಂಬಂತೆ ಅದರಲ್ಲಿ ಬರುವ ಶಾಪಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕವೇಳೆ ಅಶ್ಲೀಲ, ಅವಾಚ್ಯ ಶಬ್ದಗಳ ಪ್ರಯೋಗವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಈ ಅರಸರ ನೂರಾರು ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. ಇವುಗಳ ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕೃತ. ಲಿಪಿ ನಂದಿನಾಗರೀ. ಈ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹಿರಿಯ ಆಕಾರ–ಗಾತ್ರಗಳದ್ದಾಗಿದ್ದು, ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅರಸರ ವಂಶಾವಳಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿದೆ. ಈ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಭಾಗದ ಶಾಸನಪಾಠಗಳು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಒಂದೇ ಪಡಿಯಚ್ಚಿನವು. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಅರಸನ ಗಣನೀಯವೆನ್ನಬಹುದಾದ ಸಾಧನೆಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳನ್ನು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಅರಸರು ಬದಲಾದಂತೆಲ್ಲ ಹಿಂದಿನ ಅರಸರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅದೇ ಶಾಸನಪಾಠಗಳನ್ನಿರಿಸಿಕೊಂಡು ಅನಂತರದ ಅರಸರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಹೊಸ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಇವು ಅರಮನೆಯ ಶಾಸನಾಧಿಕಾರಿಯಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಕಾರಣ ಆತ ಮೂಲತಃ ಹಿಂದಣ ದಾಖಲೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಕರಡುಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿರುತ್ತಾನೆ. ಅನಂತರದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ಅದೇ ದಾಖಲೆಯನ್ನು ಬಳಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಸ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸುತ್ತ ಹೋಗುವುದರಿಂದ ಈ ಶಾಸನಗಳು ಒಂದೇ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವುದು ಸಹಜ. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಕವಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿಗಳಾಗಿದ್ದು, ತಮ್ಮ ಹಿರಿಯರು ಬರೆದಿಟ್ಟಿದ್ದುದರ ಮುಂದಿನ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಇವರು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಿಗಳನ್ನು ಪಡೆದವರ ಹೆಸರುಗಳೂ ದತ್ತಿ ಬಿಟ್ಟ ಗ್ರಾಮ ಅಥವಾ ಭೂಮಿಯ ಮೇರೆಗಳೂ ಅನೇಕ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಭಾಷೆಗಳ ವೈಲಕ್ಷಣ್ಯಗಳನ್ನೂ ಜನಪದ ನುಡಿಯನ್ನೂ ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಶಾಸನಗಳ ಭಾಷೆ ಒಳನಾಡಿನ ಸಮಕಾಲೀನ ಭಾಷೆಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದು ತನ್ನ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯತೆಯನ್ನುಳಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದೆ.

ಅಂದಿನ ಆರ್ಥಿಕ–ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಪರಿವರ್ತಿಸಿದಾಗ, ಬೀಡು ಬಿಟ್ಟಿದ್ದ ಭೂಮಿಗಳನ್ನು ಸಾಗುವಳಿಗೆ ತಂದಾಗ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಶೋಷಣೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಜನತೆ ಅರಸನಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಸಾಮಂತನಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ ದೂರುಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಜನತೆಗೆ ನೀಡಿದ ಆಶ್ವಾಸನೆಗಳು ಇವೇ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಧರ್ಮರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿಯೇ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಮೈವೆತ್ತಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಬುಕ್ಕ, ಇಮ್ಮಡಿ ದೇವರಾಯ, ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಮುಖ ಅರಸರು ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ನೀಡಿದ ಅಪಾರ ದತ್ತಿಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳು: ಒಂದು ಸ್ಥೂಲ ಎಣಿಕೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಇದುವರೆಗೆ ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಸು.3500ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿವೆ. ಇದುವರೆಗೆ ಪ್ರಕಟವಾದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಸು.2000 ಕನ್ನಡ, 600 ತೆಲುಗು, 500 ತಮಿಳು ಮತ್ತು 400 ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸಮಗ್ರ ಇತಿಹಾಸವನ್ನರಿಯಲು ಈ ಶಾಸನಗಳೇ ಮುಖ್ಯ ಆಧಾರಗಳಾಗಿವೆ.

ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಸವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ, ಸಾಹಿತ್ಯಕವಾಗಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದಿತು. ಇದಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ರಚನೆಗಳೆಂದೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದಾದ ಅಸಂಖ್ಯ ಶಾಸನಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದವು. ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಅದೇ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನೇ ವಿಜಯನಗರದ ಆಳರಸರೂ ಅನುಸರಿಸಿದರು.

ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆರಂಭ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯೇ ಹೆಚ್ಚು. ಉದಾ: ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪಕನಾದ ಒಂದನೆಯ ಹರಿಹರನ ಕಾಲದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳೇ ಇಲ್ಲ. ಮುಂದೆ ಎರಡನೆಯ ಹರಿಹರನ ಕಾಲದಿಂದ ಮತ್ತು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಿಂದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಇವುಗಳ ರಚನೆಗಾಗಿಯೇ ಆಸ್ಥಾನ ಕವಿಗಳು ನೇಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟರು. ಸಭಾಪತಿ ಎಂಬುವನು ಈ ಕಾಲದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಶಾಸನ ರಚನಾಕಾರನಾಗಿದ್ದನು. ವಿಜಯನಗರದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳೆಲ್ಲ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇವನಿಂದಲೇ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅತಿ ದೀರ್ಘವಾದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಆರವೀಡು ಮನೆತನದ ಒಂದು ತಾಮ್ರಶಾಸನವಂತೂ ಏಳು ದೊಡ್ಡ ಆಕಾರದ ತಾಮ್ರದ ಹಲಗೆಗಳ ಮೇಲೆ 293 ಸಾಲುಗಳಷ್ಟು ದೀರ್ಘವಾಗಿ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಸಭಾಪತಿಯ ಮಗ ಇದನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಕವಿ ಶಾಸನಸ್ವಯಂಭು ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಅವನು ಹೊಂದಿದ್ದ. ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಇಂಥ ಸುದೀರ್ಘ ವರ್ಣನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವವಿಲ್ಲದ ವಿಷಯಗಳೆನಿಸಿದರೂ ಅನೇಕ ಐತಿಹಾಸಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಿವರಗಳು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ವಿಜಯನಗರ ಸ್ಥಾಪನೆ 1336ರಲ್ಲಿ ಆಯಿತೆಂಬುದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಗ್ರಹಿಕೆಯಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಅದು 1346ರಲ್ಲಿ ಆಯಿತೆಂಬ ಒಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವೂ ಇದೆ. ಆದರೆ 1339ರ ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಈ ಅರಸರು ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಸ್ಥಿರವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮೊದಲನೆಯ ಅರಸನಾದ ಒಂದನೆಯ ಹರಿಹರ 1339ರಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಜಾಧಿರಾಜನೆಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಹೊಂದಿ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನೆಂಬ ಸಂಗತಿ ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಆನೆಕೆರೆ ಎಂಬಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಅರಸನ 1340ರ ಒಂದು ಶಾಸನ ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ಮೊದಲ ಅರಸರಾದ ಒಂದನೆಯ ಹರಿಹರ ಮತ್ತು ಒಂದನೆಯ ಬುಕ್ಕ ಇವರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲಾವಧಿಯನ್ನು ಖಚಿತವಾಗಿ ನಿರ್ಣಯಿಸುವುದು ದುಸ್ತರವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಇವರಿಬ್ಬರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ನಮೂದಿತವಾದ

ತೇದಿಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದರೆ ಇಬ್ಬರೂ ಒಂದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೇನೋ ಎಂದು ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗಾಗಿ ಇಬ್ಬರೂ ಒಟ್ಟಾಗಿ ದುಡಿದವರೇ. ಹಿರಿಯನಾದ ಹರಿಹರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ತಮ್ಮನಾದ ಬುಕ್ಕನ ಮಹತ್ತ್ವವೇನೂ ಕಡಿಮೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅವನು ಯುವರಾಜನಾಗಿ ಮತ್ತು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ ರಾಜ್ಯಭಾರದಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಹೀಗಾಗಿ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಅವನು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜನಾಗಿದ್ದಂತೆ ಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಇಬ್ಬರೂ ಕೂಡಿಯೇ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಹರಿಹರನ ಅನಂತರ ಸ್ವತಂತ್ರ ಅರಸನಾಗಿ ಆಳತೊಡಗಿದನು ಎಂಬ ಅಂಶ ಅವರಿಬ್ಬರ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹೆಬಸೂರಿನ 2ನೆಯ ಹರಿಹರನ ಶಾಸನವೊಂದರ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅವನ ತಂದೆ ಒಂದನೆಯ ಬುಕ್ಕನ ಮರಣದ ಕಾಲವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಶಕ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಾಲ 1377 ಫೆಬ್ರವರಿ 24 ಮಂಗಳವಾರ ಎಂದು ನಮೂದಿತವಾಗಿದ್ದು ಅಂದು ಹರಿಹರ ಶಿವಸಾಯುಜ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದ ತನ್ನ ತಂದೆ ಬುಕ್ಕರಾಯರಿಗೆ ಪಾಪಕ್ಷಯದ ಮೂಲಕ ಪರಮೇಶ್ವರ ಪ್ರಸಾದಸಿದ್ಧಿಯಾಗಲೆಂದು ಕೆಲವು ಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ದಾನವಾಗಿ ಮಾಡಿದ ವಿಷಯವಿದೆ. ಈ ದಿನಾಂಕವೇ ಬುಕ್ಕನ ನಿಧನದ ದಿನಾಂಕವೆಂದು ಹಿಂದಿನ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಊಹಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಈ ದಿನಾಂಕಕ್ಕಿಂತ ಮುಂಚೆ ಕೆಲವೇ ದಿನಗಳ ಹಿಂದೆ ಇವನು ಮೃತನಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲು ಅವಕಾಶವಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಹರಿಹರ ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಬಲಿಷ್ಠ ಅರಸ. ತನ್ನ ತಂದೆ ಮತ್ತು ಕಕ್ಕ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಗುರಿಗಳನ್ನು ಸಾಧಿಸುವಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರದೊಂದಿಗೆ ಶಾಂತಿ ಸುವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು ನೆಲಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದುದು ಇವನ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ. 27 ವರ್ಷಗಳ ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇವನ 212 ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ಇವನ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳು ಇವನ ನಿಧನದ ದಿನಾಂಕವನ್ನು ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿಯ ಚಿಕ್ಕ ಶಾಸನವೊಂದು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ತಾರಣ ಸಂವತ್ಸರದ ಭಾದ್ರಪದ ಬಹುಳ ದಶಮಿಯೂ ಸೋಮವಾರದಲ್ಲಿ ಹರಿಹರರಾಯರು ಸ್ವ(ರ್ಗ)ಸ್ಥನಾದನು. ಇದೇ ಮಾತನ್ನು ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮುಕ್ತಿಹರಿಹರಪುರದ ಶಾಸನವೊಂದು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದೆ. ತಾರಣವರ್ಷೇ ವರ್ಷೇ ಮಾಸಿ ನಭಸ್ಯೇಕಾದಶೀಂದುಶುಭವಾರೇ ನಿರ್ವಾಣಂ ಪ್ರಾಪ್ತ ಹರಿಹರಾಧೀಶ್ವರಃ. ಎರಡನೆಯ ದೇವರಾಯನ ಮರಣದ ದಿನವನ್ನು ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೊಡಕಣಿ ಎಂಬಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಶಾಸನ ಹೀಗೆ ನಿಖರವಾಗಿ ಶಕವರ್ಷ 1370ನೆಯ ವಿಭವ ಸಂವತ್ಸರದ ಮಾಘ ಬ 11 ಮಂಗಳವಾರದಲು... ದೇವರಾಯ ಮಹಾರಾಯರು ಅಸ್ತಮಾನಕ್ಕೆ ಸಂದ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ದುಃಖದ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ತಿಳಿದು ಪೃಥ್ವಿಸೆಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ಸಿರುಮಸೆಟ್ಟಿ ಎಂಬಿಬ್ಬರು ಹಿರಿಯ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಜೀವತೆತ್ತರೆಂಬ ವಿಷಯವೂ ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ಇಂಥ ಖಚಿತ ವಿವರಗಳು ಸಿಗುವುದು ಶಾಸನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ತೀರ ವಿರಳ.

ಎಷ್ಟೋ ಸಲ ಆಳರಸರ ವಂಶಾವಳಿ ಅಥವಾ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರತ್ವದ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಗೊಂದಲಗಳಿವೆ. ಈ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಮಧ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿಯಂತೂ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರತ್ವ ಕ್ರಮಾನುಗತವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಲ್ಪಡದೆ ಒಳಸಂಚುಗಳು, ಆಕ್ರಮಣಗಳು, ಕೊಲೆಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳಿಂದಲೇ ನಿರ್ಧರಿಸಲ್ಪಟ್ಟವೆಂದು ಬಹುತೇಕ ಇತಿಹಾಸ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಓದುತ್ತೇವೆ. ಆದರೆ ಶಾಸನಗಳು ಈ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಅರಸನಾದ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಅಣ್ಣನಾದ ವೀರನರಸಿಂಹ ತನ್ನ ತರುವಾಯ ಇವನು ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರಬಾರದೆಂದು ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಕಣ್ಣುಗಳನ್ನು ಕೀಳಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದನೆಂಬ ಕಥೆ ಜನಜನಿತವಾಗಿಯೂ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳಲ್ಲಿಯೂ ನಮೂದಿತವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಶಾಸನಗಳು ಬೇರೆ ಕಥೆಯನ್ನೇ ಹೇಳುತ್ತವೆ. ವೀರನರಸಿಂಹ ಮಡಿದ ಅನಂತರ ಇವನು ವಿಧ್ಯುಕ್ತವಾಗಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದನೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳುತ್ತದೆ (ತಸ್ಮಿನ್ ಗುಣೇನ ವಿಖ್ಯಾತೇ ಕ್ಷಿತೇರಿಂದ್ರೇ ದಿವಂಗತೇ ತತೋಪ್ಯವಾರ್ಯವೀರಶ್ರೀಃ ಕೃಷ್ಣರಾಯಮಹೀಪತಿಃ ಬಿಭರ್ತಿ ಮಣಿಕೇಯೂರನಿರ್ವಿಶೇಷಂ ಮಹೀಂ ಭುಜೇ). ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ತನ್ನ ಮಗನನ್ನು ಚಿಕ್ಕವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಕುಳ್ಳಿರಿಸಿದನೆಂದೂ ಆದರೆ ಆ ಮಗುವನ್ನು ವಿಷ ಹಾಕಿ ಕೊಲ್ಲಿಸಲಾಯಿತು ಎಂಬ ಹೇಳಿಕೆಯೂ ಒಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಇಂಥ ಹೇಳಿಕೆಗೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಆಧಾರವಿಲ್ಲ. ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯನ ಅಳಿಯನಾದ ರಾಮರಾಯನಂತೂ ಮಾವನ ಮರಣಾನಂತರ ಎಲ್ಲ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಕೈಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಮುಂದಿನ ವಾರಸುದಾರರಾದ ಅಚ್ಯುತರಾಯ ಮತ್ತು ಸದಾಶಿವರಾಯರನ್ನು ಬದಿಗೊತ್ತಿ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟು ತಾನೇ ಆಳತೊಡಗಿದನೆಂದು ಎಲ್ಲ ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದರೆ ಈ ವಾರಸುದಾರರಿಬ್ಬರೂ ರಾಮರಾಯನ ಕೈದಿಗಳಾಗಿ ಕೈಗೊಂಬೆಗಳಾಗಿದ್ದರೆ ಇವರು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ 13 ವರ್ಷ ಮತ್ತು 34 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಹೇಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದರು ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿಯೇ ಅಚ್ಯುತರಾಯನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ 239 ಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ಸದಾಶಿವರಾಯನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ 324 ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು ಇವರು ಸುಖದಿಂದ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡುತ್ತ ದಾನಧರ್ಮಾದಿ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ತತ್ಪರರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಇವರು ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಬಂಧನದಲ್ಲಿದ್ದರೆ ರಾಮರಾಯನೇ ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಮೋಸದಿಂದ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದನೆಂಬ ಅಸಂಭಾವ್ಯ ಊಹೆಯನ್ನು ಮಾಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ತತ್ಕಾಲೀನ ಧರ್ಮಸಮನ್ವಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಒಂದನೆಯ ಬುಕ್ಕನ ಕಲ್ಯ ಮತ್ತು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಶಾಸನಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಜೈನರು ಮತ್ತು ಶ್ರೀವೈಷ್ಣವರ ನಡುವೆ ಕೆಲವು ವಿಶೇಷ ಸೌಕರ್ಯಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಬಗ್ಗೆ ವಿವಾದ ಉಂಟಾಗಿ ಅದು ವಿಕೋಪಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಗಂಭೀರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಉಂಟಾದಾಗ ಬುಕ್ಕ ಸಮಾಧಾನದಿಂದ, ಚಾತುರ್ಯದಿಂದ ಎರಡೂ ಗುಂಪುಗಳ ನಡುವೆ ಸಮನ್ವಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿ ಧರ್ಮರಕ್ಷಣೆ ಎಲ್ಲರ ಕರ್ತವ್ಯವೆಂಬುದನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುತ್ತಾನೆ. ಪರಧರ್ಮ ಪೋಷಣೆಯ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಯೊಂದು ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೋಟೇಶ್ವರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕೋಟೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಾರ್ತಿಕ ಮಾಸದ 30 ದಿನಗಳೂ ಪಂಚಾಮೃತಾಭಿಷೇಕ, ದೀಪಾರಾಧನೆ, ನೈವೇದ್ಯ, ಫಲಪೂಜೆ, ವೃಂದಾವನಪೂಜೆಗಳನ್ನು ಸಾಂಗವಾಗಿ ನಡೆಸುವಂತೆ ಸದಾಶಿವರಾಯನ ಅಧಿಕಾರಿಯೊಬ್ಬ ಏರ್ಪಾಡು ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಇದು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ನಡೆದಿರುವಂತೆಯೇ ಕೆಲವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ದೇವರ ತುಡಿಯ ಹಬ್ಬದಲ್ಲಿ ತುಳು ರಾಜ್ಯದ ಜನರೆಲ್ಲ ಕೂಡಿದಾಗ ಕಾರಣಾಂತರದಿಂದ ತಮ್ಮೊಳಗೆ ತಾವು ಕಡಿದಾಡಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಶೂದ್ರರ ಹೆಣಗಳು ದೇವಸ್ಥಾನದೊಳಗೆ ಬಿದ್ದು ಗೋಹತ್ಯವಾಗಿ ದೇವಾಲಯ ಅಪವಿತ್ರವಾಗಿ ಪೂಜೆ ಪುನಸ್ಕಾರಗಳು ನಿಂತು ಹೋಗಿ ದೇವಾಲಯದ ಬಾಗಿಲು ಆರು ತಿಂಗಳುಗಳವರೆಗೆ ಮುಚ್ಚಿ ಹೋಯಿತು. ಆಗ ಆ ಪ್ರಾಂತದ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ ಯೆಕಧಾಳಖಾನ (ಏಕ್–ದಿಲ್–ಖಾನ್) ಎಂಬವನು ಸಾರ್ವಜನಿಕರಿಂದ 35 ವರಹಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ದೇವಸ್ಥಾನದ ಪ್ರಾಯಶ್ಚಿತ್ತ ಮತ್ತು ಶುದ್ಧೀಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಪೂಜೆ ಪುನಸ್ಕಾರಗಳು ಆಚಂದ್ರಾರ್ಕಸ್ಥಾಯಿಯಾಗಿ ನಡೆಯಲೆಂದು ದಾನವಾಗಿ ಕೊಟ್ಟ. ಈ ಧರ್ಮಕಾರ್ಯವನ್ನು ಇವನು ಸದಾಶಿವ ಮಹಾರಾಯರಿಗೆ ಐಶ್ವರ್ಯಾಭಿವೃದ್ಧಿಯಾಗಬೇಕೆಂದು ಕೊಟ್ಟನೆಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರೆಂದು ಹೆಸರಾದ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರಿಗೆ ಶಂಕರಾರಣ್ಯ ಎಂಬ ಶಿಷ್ಯರಿದ್ದರೆಂಬ ಹೊಸ ವಿಷಯವನ್ನು ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚಾಂತಾವು ಎಂಬಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಜನಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕಾಗಿ ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರು, ಅವರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಕೈಕೊಂಡ ಕೆರೆಕಟ್ಟೆಗಳ ಕಟ್ಟುವಿಕೆ, ನೀರಾವರಿ ಕಾಲುವೆಗಳ ರಚನೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಪುಲವಾದ ಮಾಹಿತಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದು ಅಂದಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿ, ಕೃಷಿ, ವ್ಯಾಪಾರ ಇವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಯಲು ಅವು ಸಹಾಯಕವಾಗಿವೆ. ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕಲ್ಲೂಡಿ ಎಂಬಲ್ಲಿಯ 1389ನೆಯ ವರ್ಷದ ಶಿಲಾಶಾಸನವೊಂದು ಇಂಥ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ನೀರು ಯಾರಿಗೆ ಬೇಡ ನೀರಿಲ್ಲದ ಪೆನುಗೊಂಡೆಯ ಜನರಿಗಾಗಿ ಎರಡನೆಯ ಬುಕ್ಕ ಎಲ್ಲಾ ಪ್ರಜೆಗಳು ಸುಖದಲ್ಲಿ ಇರಬೇಕಾಗಿ ಜೀವಿಗಳಿಗೆಲ್ಲಾ ಉದಕವೇ ಪ್ರಾಣವಾಗಿ ಇರುವುದನ್ನು ಮನಗಂಡು ಹೆನ್ನಾ ಎಂಬ ನದಿಯಿಂದ ಪೆನುಗೊಂಡೆಗೆ ಕಾಲುವೆ ಮೂಲಕ ನೀರನ್ನು ಪೂರೈಸುವ ಏರ್ಪಾಡು ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ದಶವಿದ್ಯಾಚಕ್ರವರ್ತಿ ಜಲಸೂತ್ರದ ಸಿಂಗಾಯಭಟ್ಟನೆಂಬ ನಿಷ್ಣಾತ ಅಭಿಯಂತ ಈ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಪೂರೈಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಬರುವ ನೀರನ್ನೇ ದೇವತೆಯಾಗಿ ಬಿಂಬಿಸಿದ ಶ್ಲೋಕವೊಂದು ರೋಚಕವಾಗಿದೆ.

ಸ್ಥಾನಿಕ ಜನರೇ ನದಿಗೆ ಆಣೆಕಟ್ಟನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ನೀರಾವರಿಗಾಗಿ ಕಾಲುವೆ ಹರಿಸಿದ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ಹರಿಹರದ ಬಳಿ ಇರುವ ಹರಿದ್ರಾ ನದಿಗೆ ಅಲ್ಲಿಯ ನಿವಾಸಿಗಳೇ ಆಣೆಕಟ್ಟನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಕೈಯ ಧನವನ್ನು ಇಕ್ಕಿ ದೇವರ ಭೂಮಿಯೊಳಗೆ ಹರಿಹರಕ್ಕೆ ಕಾಲುವೆಯ ತಂದರು. ಇದರ ಪ್ರಯೋಜನವನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಭೂಮಿಯ ಮೂರು ಪಾಲು ಹರಿಹರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೂ ಒಂದು ಪಾಲು ಕಾಲುವೆಯ ತಂದ ಮಹಾಜನರಿಗೂ ಸಲ್ಲಬೇಕೆಂದು ಅರಸನು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದ. ಕಾಲುವೆ ನಿರ್ವಹಣೆಯ ವೆಚ್ಚವನ್ನೂ ಇದೇ ಅನುಪಾತದಲ್ಲಿ ಭರಿಸಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಯಿತು. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ದೇವರಾಯನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಈ ಆಣೆಕಟ್ಟಿನ ಒಡ್ಡು ಒಡೆಯಿತು. ಶಾಸನದ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ಅಂತು ಸುಖಮಿರ್ದು ಪಲಕಾಲಾಂತರದಿಂ ಸೇತು ಭಂಗವಾಗಲು ವಿಪ್ರರ್ ತಂತಮ್ಮ ಜೀವನೋಪಾಯಂ ತಪ್ಪಿದುದೆಂದು ಚಿಂತಿಸುತ್ತಿರಲು ದೇವರಾಯನ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ ಬುಳ್ಳರಾಜನು 'ಸದ್ಧರ್ಮ ರಕ್ಷಕ'ನಾದ ಚಾಮನೃಪಾಲನೆಂಬ ಉದಾರ ಶ್ರೀಮಂತನನ್ನು ಕಂಡು ಹರಿದ್ರಾ ಸೇತುಭಂಗವಾದುದರಿಂದ ಶ್ರೀ ಹರಿಹರದೇವರ ಅಂಗರಂಗ ವೈಭವ ಆ ಕ್ಷೇತ್ರ ನಿವಾಸಿಗಳ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರುಗಳ ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯ ತಪ್ಪಿತು. ಅದನ್ನು ಪುನಃಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ಧರ್ಮ ಸಹಾಯಿಗಳು ನೀವಲ್ಲದೆ ಇನ್ನಾರು ಮಾಡಬಲ್ಲರು ಎಂದು ಭಿನ್ನವಿಸಿ ಅವನ ಧನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಬಹುತಟಾಕ ಸದ್ಧರ್ಮಕ್ಕಿದು ಕಲಶವೆಂಬಂತೆ ಸೇತುಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರವನ್ನು ಮಾಡಿದ. ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರು ಕೃಷಿ ಮತ್ತು ನೀರಾವರಿಯ ಸಲುವಾಗಿ ವಹಿಸಿದ ಆಸ್ಥೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿ ಅವರು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕೆರೆ ಕಾಲುವೆಗಳು ಇನ್ನೂ ನೋಡಲು ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪ್ರ.ಶ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇಂದಿನ ಗಿರನಾರ ಪ್ರದೇಶದ ಸುದರ್ಶನ ಎಂಬ ವಿಶಾಲವಾದ ನೀರಾವರಿ ಕೆರೆಯ ಕಟ್ಟೆಯೊಡೆದು ಹಾಹಾಕಾರವುಂಟಾದಾಗ ಅಂದಿನ ಅರಸನಾದ ಕ್ಷತ್ರಪ ರುದ್ರನಾಮ ಜನರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕರವನ್ನು ವಿಧಿಸದೆ ತನ್ನ ಸ್ವಂತ ಖರ್ಚಿನಿಂದ ಒಡೆದ ಒಡ್ಡನ್ನು ಮತ್ತೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಘಟನೆ ನೆನಪಾಗುತ್ತದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ನಾನಾ ವಿಧದ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ವಸೂಲು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿದ್ದಿತು ಎಂಬುದು ಆ ಕಾಲದ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ತೆರಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನತೆಗೆ

ಹೊರೆಯಾಗಿದ್ದ ತೆರಿಗೆಗಳೆಂದರೆ ಮದುವೆಯ ಸುಂಕ ಮತ್ತು ನಾವಿದತೆರೆ ಅಂದರೆ ನಾಪಿತ ಅಥವಾ ಕ್ಷೌರಿಕರ ಮೇಲೆ ಹಾಕುವ ಸುಂಕ. ಈ ಹೊರೆಯನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲು ಜನತೆ ಅರಸನೆಡೆಗೆ ಗುಂಪಾಗಿ ಹೋಗಿ ಈ ಸುಂಕಗಳಿಂದ ವಿನಾಯಿತಿ ಪಡೆದುಕೊಂಡ ಸಂಗತಿ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ವಿನಾಯಿತಿಯ ವಿಷಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲೆಲ್ಲ ತಿಳಿಯಲಿ ಎಂಬ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಯಿಸಿ ಪ್ರಚುರಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಆ ಶಾಸನಗಳೇ ಈ ಕಥೆಯನ್ನು ಹೇಳುತ್ತವೆ.

ನಾಡಿಗಾಗಿ ಹೋರಾಡಿ ಮಡಿದ ವೀರರೊಬ್ಬನ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಗುಡಿಕಟ್ಟಿಸಿದ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಾಮಗಡದಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನವೊಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಕೊಟ್ಟ ಮಾತನ್ನು ಉಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ದಿಲ್ಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನ ಮಹಮ್ಮದ್ ತುಗಲಕ್‌ನ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಹೋರಾಡಿ ಮಡಿದ ಈ ವೀರ ಕುಮಾರರಾಮನ ನೆನಪಿಗಾಗಿ, ಅವನೊಡನೆ ಮಡಿದ ವೀರರಿಗೆ ವೀರಸ್ವರ್ಗವಾಗಬೇಕೆಂದು ಹಲವಾರು ಉತ್ಸಾಹಿಗಳು ರಾಮನಾಥದೇವರ ಗುಡಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರೆಂಬ ವಿಷಯ ಇದರಲ್ಲಿದೆ.

ಕರ್ನಾಟಕ ಇತಿಹಾಸದ ಆರಂಭ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಂಗ, ಕದಂಬರು ಕನ್ನಡವನ್ನು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಲು ಆರಂಭಿಸಿದರಿಂದ ಶಾಸನಗಳೊಂದಿಗೆ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯೂ ಸಾಹಿತ್ಯಕವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳ, ಸೇವುಣರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಪರಾಕಾಷ್ಠೆಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತು. ಶಾಸನಗಳು ಕೇವಲ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುವ ದಾಖಲೆಗಳಾಗಿ ಉಳಿಯದೆ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಕಾವ್ಯದ ರೂಪವನ್ನು ತಳೆದವು. ಅನೇಕ ಶಾಸನಕವಿಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದರು. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಂತೂ ಸಮಕಾಲೀನ ಕವಿಗಳಿಗೆ ಸರಿಸಮಾನವಾಗಿ ನಿಲ್ಲುವ ರಚನೆಗಳಾಗಿವೆ. ಒಬ್ಬ ಶಾಸನಕವಿಯಂತೂ ಶಾಸನಮನುಸಿರ್ವ ನೆವದಿಂ ಶಾಸನಗಬ್ಬಮಂ ಪೇಳ್ವೆಂ ಪೊಸಗನ್ನಡದಿಂ ಎಂದು ಸಾರಿದ್ದಾನೆ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಹಿನ್ನೆಡೆಯುಂಟಾದರೂ ಉತ್ತಮ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಗುಣಗಳುಳ್ಳ ಎಷ್ಟೋ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮೇಲೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ಹರಿಹರದ ಎರಡು ಶಾಸನಗಳು ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ಇಂಥ ಜೊತೆಗೆ ಅನೇಕ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಸಾಹಿತ್ಯವಲ್ಲದೆ ಅಲಂಕಾರ, ಛಂದಸ್ಸು, ಶಬ್ದಶಾಸ್ತ್ರ ಇವೂ ಅಲ್ಲದೇ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರ, ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ಇವುಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಲೂ ಈ ಶಾಸನಗಳು ವಿಪುಲ ಸಾಮಾಗ್ರಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಶಬ್ದಕೋಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಗದಿರುವ ಅನೇಕ ಹೊಸ ಶಬ್ದಗಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಗುತ್ತವೆ. ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ, ಅದರ ವಿವಿಧ ಅಂಗಗಳು, ಅವುಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ವಿಧದ ಮಾಹಿತಿಯೂ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಸುಕನಾಸಿ ಎಂಬ ಪದ. ಇದು ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕೆಳಭಾಗ ಶಿಖರದ ಮುಂಚಾಚಿದ ಭಾಗ ಎಂದೆಲ್ಲ ವಿವರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಈ ಶಬ್ದದ ಅರ್ಥವನ್ನಾಗಲೀ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನಾಗಲೀ ಯಾರೂ ವಿವರಿಸಿಲ್ಲ. ವಿಜಯನಗರದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸುಖನಿವಾಸ ಎಂಬ ಶಬ್ದವೊಂದು ಬರುತ್ತದೆ. ಶಬ್ದಾರ್ಥ ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿ ಬರುವ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿ ಇದು ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂದಿನ ಅರ್ಧಮಂಟಪ ಅಥವಾ ಅಂತರಾಳವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳಲು ಅವಕಾಶವಿದೆ. ಇದೇ ಸುಕನಾಸಿಯ ಮೂಲರೂಪ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಹೀಗೆ ವಿಜಯನಗರದ ಶಾಸನಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ಸಮಗ್ರ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಅರಿಯಲು ಅತಿ ಮಹತ್ವದ ಆಕರಗಳಾಗಿವೆ. (ಎಸ್.ಆರ್.)

ಸಂಗಮ ಅರಸರ ಕಾಲದ ಜಲ ನಿರ್ವಹಣೆ: ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಸಂಗಮ ಅರಸರ ಕಾಲಾವಧಿಯ 400ಕ್ಕೂ ಅಧಿಕ ಶಾಸನಗಳು ಕನ್ನಡ, ತಮಿಳು, ತೆಲುಗು ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 32 ಶಾಸನಗಳು ಅಂದಿನ ನೀರಾವರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತವೆ.

ಸಂಗಮ ಅರಸರ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ನಾಯಕರು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ಮಠಾಧಿಪತಿಗಳು, ದೇವಾಲಯದ ಸ್ಥಾಪಕರು, ಊರಮಹಾಜನರು ಹಲವಾರು ನೀರಾವರಿ ಕಾಮಗಾರಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕಾಮಗಾರಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ್ದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಆದ್ಯತೆಯನ್ನು ಇವರು ಜಲ ನಿರ್ವಹಣೆಗೆ ನೀಡಿರುವುದು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಆಯಾ ಗ್ರಾಮಗಳ ಮಹಾಜನರು, ದೇವಾಲಯದ ಸ್ಥಾಪಕರು ಮತ್ತು ಸಾಮಾನ್ಯರು ಕೆರೆ ಸಮಿತಿ ಜಲನಿರ್ವಹಣೆ ಕಾಮಗಾರಿಯನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು.

ನೀರಾವರಿ ಕಾಮಗಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆದ್ಯತೆಯನ್ನು ಕೆರೆಗಳಿಗೆ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಮೀನು ಸಾಕಾಣಿಕೆಗೆ ಕೆರೆಗಳನ್ನು ಗುತ್ತಿಗೆಗೆ ನೀಡಿ ಅದರಿಂದ ಬರುವ ಹಣವನ್ನು ಕೆರೆ ನಿರ್ವಹಣೆಗೆ ವಿನಿಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ವಿಷಯದ ಬಗ್ಗೆ ನಾಲ್ಕು ಶಾಸನಗಳು ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಇಮ್ಮಡಿ ದೇವರಾಯನ 1445ರ ಶಾಸನ ರಾಜನ ಕಾರ್ಯಕರ್ತ ತಿಮ್ಮಪ್ಪನಾಯಕ, ಪಡೈವೀಡುವಿನ ಸ್ಥಾನಪತಿ, ಮಾಹೇಶ್ವರರು ಮತ್ತು ಊರವರೆಲ್ಲರೂ ಸೇರಿ ತಿರುಮಲೈನ ತಿರುನಾಮತ್ತುಕಾಣಿಯಲ್ಲಿರುವ ನಾಲ್ಕು ಕೆರೆಗಳ ಮೀನು ಸಾಕಾಣಿಕೆಯನ್ನು ಗುತ್ತಿಗೆಗೆ ನೀಡುವುದರಿಂದ ಬಂದ ವರಮಾನವನ್ನು ಪ್ರತಿವರ್ಷ ಕೆರೆಗಳ ಹೂಳೆತ್ತಲು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಮೀಸಲಿರಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ್ದನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಮೀನು ಮಾರಾಟದಿಂದಲ್ಲದೆ, ಖಾಸಗಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು, ದೇವಾಲಯದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ಜಲ ನಿರ್ವಹಣಾ ಕಾರ್ಯ ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. 1396ರ ತಿರುವಣ್ಣೈನಲ್ಲೂರಿನ ಶಾಸನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷನ ಮಂತ್ರಿ ವಿರುಪಣ್ಣ ಕೆರೆಯನ್ನು ದುರಸ್ತಿಗೊಳಿಸಿದ್ದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. 1427ರ ಇಮ್ಮಡಿ ದೇವರಾಯನ ಶಾಸನ ಪುಲ್ಲಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಮಳೆಯಿಂದಾಗಿ ನೀರಿನ ಕಾಲುವೆ ಹಾನಿಗೊಳಗಾದಾಗ ದೇವಸ್ಥಾನದ ಸ್ಥಾನಪತಿ ಭಾಸ್ಕರದೇವ ಅದನ್ನು ದುರಸ್ತಿಗೊಳಿಸಿದ್ದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ನೀರಾವರಿ ಮೂಲಗಳು ಜನರ ಜೀವನಾಡಿಗಳಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ವ್ಯಕ್ತಿಗತ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಥಿಕ ರೂಪದಲ್ಲಲ್ಲದೆ ಉಚಿತ ಸೇವೆಯ ಮೂಲಕ ಅವುಗಳ ನಿರ್ವಹಣೆಯನ್ನು ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ವಾಲಿಕಂಡಪುರಂನ 1379ರ ಶಾಸನ ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತದೆ. ನಾಡಿನ ನಾಲ್ಕು ಜಾತಿಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಜನರು ಉಚಿತವಾಗಿ ಕೆರೆಯಲ್ಲಿ ಹೂಳನ್ನು ತೆಗೆಯುವಂತೆ ನಿರ್ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. ಕುಟುಂಬಗಳ ಗಾತ್ರ ಮತ್ತು ಸ್ವರೂಪಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿ ಬಿಟ್ಟಿಸೇವೆಯ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಹೂಳು ತೆಗೆಯಲು ಬಿಟ್ಟಿ ಸೇವೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸಿದವರು ಒಂದು ಕುಳಿ (ಗುಂಡಿ) ಹೂಳಿಗೆ ಒಂದು ಪಣಂ ಅನ್ನು ನಾಡವರ್‌ಗೆ ಸಂದಾಯ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು.

ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ದೇವದಾನ ಗ್ರಾಮಗಳು ದೇವಾಲಯಗಳ ಆಸ್ತಿಯಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಅವುಗಳಿಗೆ ನೀರಾವರಿ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದು ದೇವಾಲಯಗಳ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಕೆರೆಗಳ ಕೆಲವು ಉತ್ಪನ್ನಗಳು, ದೇವದಾನ ಗ್ರಾಮಗಳ ಉತ್ಪನ್ನಗಳು ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಕೆರೆಗಳು ಬೀಳು ಬಿದ್ದರೆ, ದೇವಾಲಯಗಳೂ ತೆರಿಗೆ ನೀಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದಷ್ಟು ದಿವಾಳಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಅಂಥ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯಗಳು ತಮ್ಮ ವರಮಾನ ಮತ್ತು ಪ್ರಜಾಹಿತವನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಿ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಆಸ್ತಿಗಳನ್ನು ಮಾರಾಟ ಮಾಡಿ ಬಂದ ಹಣದಿಂದ ಕೆರೆಗಳನ್ನು ದುರಸ್ತಿಪಡಿಸಿದ್ದನ್ನು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಮ್ಮಡಿ ವಿರೂಪಾಕ್ಷನ ಶಾಸನ, ಕೆರೆ ಬಿರುಕು ಬಿಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ತೆರಿಗೆ ನೀಡಲು ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಯಾವುದೇ ಮೂಲ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರಿಂದ ದೇವಾಲಯದ ಮೂರು ಬೀದಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಮನೆಗಳನ್ನು ಮಾರಾಟ ಮಾಡಿದ್ದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಅದೇ ಅರಸನ ಮತ್ತೊಂದು ಶಾಸನವೂ ಶಡೈಯೇರಿ ಎಂಬ ಕೆರೆ ಬಿರುಕು ಬಿಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ಇಡೀ ಗ್ರಾಮದ ಭೂಮಿ ಸಾಗುವಳಿಯಿಲ್ಲದೆ ಪಾಳು ಬಿದ್ದಾಗ, ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಇಳೈ ಪೆರುಮಾಳ ಎಂಬ ವ್ಯಕ್ತಿಗೆ 50 ಪಣಗಳಿಗೆ ಮಾರಾಟ ಮಾಡಿ ಬಂದ ಹಣದಿಂದ ಕೆರೆ ದುರಸ್ತಿ ಮಾಡಿಸಿದ್ದನ್ನು ದಾಖಲಿಸುತ್ತದೆ.

ಜಲಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳ ನಿರ್ವಹಣೆಗಾಗಿ ಜನರನ್ನು ನೇಮಿಸಿ ಅವರಿಗೆ ನೀರಾವರಿ ಸೌಲಭ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಭೂ ದತ್ತಿ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಠ ಅಥವಾ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಉತ್ಸವ ಹಬ್ಬಗಳ ಆಚರಣೆಗಾಗಿ ದತ್ತಿ ನೀಡುವಾಗಲೂ ನೀರಾವರಿ ಸೌಲಭ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಅತಿವೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನದಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಹ ಉಂಟಾಗಿ ಅಥವಾ ಅನಾವೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸಾಗುವಳಿಯಿಲ್ಲದೆ ಜಮೀನು ಪಾಳು ಬಿದ್ದಾಗ ಅಂಥ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕೃಷಿಯೋಗ್ಯವನ್ನಾಗಿಸಲು ರೈತರಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡುವ ಸಲುವಾಗಿ ಹಲವಾರು ತೆರಿಗೆ ವಿನಾಯಿತಿಗಳನ್ನು ಘೋಷಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಮ್ಮಡಿ ಬುಕ್ಕರಾಯನ 1402ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈ ವಿನಾಯಿತಿಗಳನ್ನು ಸವಿವರವಾಗಿ ದಾಖಲಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಮಹಾಸಭೆಗಳು ತಮ್ಮ ಸಮಿತಿಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಜಲನಿರ್ವಹಣಾ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಕಾವೇರಿ ಪಾಕಂನ 1459ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮಹಾಸಭಾದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದ್ದು, ಅದರಲ್ಲಿ ಸುದ್ದಿ ಸಮಿತಿ ಮತ್ತು ಏರಿವಾರಿಯಂ (ಕೆರೆ ಸಮಿತಿ) ಇದ್ದುದನ್ನು ದಾಖಲಿಸುತ್ತದೆ.

ಜಲ ನಿರ್ವಹಣೆಗಾಗಿ ಪಾಡೈಕ್ಕಾವಲ್ (ಬಹುಶಃ ಕೆರೆಯನ್ನು ದುರಸ್ತಿಪಡಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ತೆರಿಗೆ ವಾಶಲ್ ಕುಳಿಪಣಂ (ಹೂಳೆತ್ತಲು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ತೆರಿಗೆ), ಏರಿಪಾಶಿ– ಮೀನುಗಾರಿಕೆಗಾಗಿ ಕೆರೆಗಳನ್ನು ಗುತ್ತಿಗೆಗೆ ನೀಡಿ ಅದರಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಹಣ ಮುಂತಾದ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಸಂಗಮ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಮಿಳು ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಜಲ ನಿರ್ವಹಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹೆಚ್ಚು ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. (ಡಿ.ಎಸ್‌ಆರ್.)

ನಾಣ್ಯಗಳು: ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಪದ್ಧತಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸುಧಾರಿತವಾಯಿತು. ಇಮ್ಮಡಿ ದೇವರಾಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಾರಿಗೆ ಬಂದ ಆಡಳಿತ ಸುಧಾರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು ನಾಣ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದುದು. ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ಧಾನ್ಯರೂಪದ ಬದಲು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಡಬೇಕೆಂದು ಇವನು ಮಾಡಿದ ಆಜ್ಞೆಯ ಫಲವಾಗಿ ಹೊಸ ನಮೂನೆಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳ ತೂಕ ಮತ್ತು ಶುದ್ಧತೆಯನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಲು ಒಂದು ಶಾಖೆಯೇ ಇತ್ತು. ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳೇ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಅಚ್ಚಾಗುತ್ತಿದ್ದುವು. ವರಹ (ಗದ್ಯಾಣ, ಪೊನ್, ಪಗೋಡ), ಪಣ, ಹಾಗ ಎಂಬುವು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು. ತಾರ ಎನ್ನುವುದು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯ. ಪಣ, ಚಿತಲ್ ಮತ್ತು ಕಾಸು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು. ವರಹ ಸು.52 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದ್ದು. ಸು.250 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ 15 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದವರೆಗಿನ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುವ ಮಾಹಿತಿಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಸಮಕಾಲೀನ ವಿದೇಶಿ ಇತಿಹಾಸಕಾರರ ಬರವಣಿಗೆಯಿಂದ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಕೋಷ್ಟಕವನ್ನು ಈ ರೀತಿ ತೋರಿಸಬಹುದು:

1 ದೊಡ್ಡ ವರಹ = 2 ವರಹ, 1 ವರಹ = 2 ಪ್ರತಾಪ, 1 ಪ್ರತಾಪ = 2 ಕಾಟಿ, 1 ಪಣ = 1/10 ವರಹ, 1 ಚಿನ್ನ = 1/8 ವರಹ, 1 ಪಣ = 4 ಹಾಗ, 1 ಹಾಗ = 2 ಬೇಳೆ.

ಹನುಮಂತ, ಗರುಡ, ವೆಂಕಟೇಶ್ವರ, ಬಾಲಕೃಷ್ಣ, ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ, ಶ್ರೀರಾಮ, ಶಂಖ-ಚಕ್ರ, ದುರ್ಗಿ, ಗಂಡಭೇರುಂಡ, ವರಾಹ, ಆನೆ, ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ, ನಂದಿ ಮುಂತಾದವುಗಳು ವಿಜಯನಗರದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬರೆಹವಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಬರೆಹ ಕನ್ನಡ, ನಾಗರೀ ಅಥವಾ ತೆಲುಗು ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ವಿಜಯನಗರದ ಸ್ಥಾಪಕರು ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯನ್ನೇ ತಮ್ಮ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶ. ಅನಂತರದ ರಾಜರು ನಾಗರೀ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯ ಬರೆಹಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಕೊನೆಯ ರಾಜರ ಬರೆಹಗಳು ತೆಲುಗಿನಲ್ಲಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬರೆಹಗಳು ರಾಜನ ಹೆಸರು ಮತ್ತು ಅವರ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ತಾಂತ್ರಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ವಿಜಯನಗರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾದವು. ಸರಿಯಾದ ಅಚ್ಚುಗಳನ್ನುಮಾಡಿ ಅವುಗಳಿಂದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ತೂಕ ಮತ್ತು ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಖಚಿತತೆ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಲಾತ್ಮಕ, ಬರೆವಣಿಗೆ ಸ್ಫುಟ.

ಒಂದನೆಯ ಹರಿಹರನ ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹನುಮಂತ ಅಥವಾ ಗರುಡನ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಮುಮ್ಮುಖ ಮತ್ತು ಶ್ರೀ ವೀರ ಹರಿಹರ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಬರೆವಣಿಗೆ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಒಂದನೆಯ ಬುಕ್ಕನ ಚಿನ್ನ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಹನುಮಂತನ ಚಿತ್ರ, ಒಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ವೀರಬುಕ್ಕರಾಯ ಎಂಬ ಬರೆಹ ಕನ್ನಡ ಅಥವಾ ನಾಗರೀಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಇಮ್ಮಡಿ ಹರಿಹರ ವೀರ ಎನ್ನುವ ಬಿರುದಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಪ್ರತಾಪ ಎನ್ನುವ ಪದವನ್ನು ತನ್ನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿದ. ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ, ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ, ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ, ಸರಸ್ವತಿ, ಬ್ರಹ್ಮ ಮತ್ತು ನಂದಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ತಾಂತ್ರಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಇಮ್ಮಡಿ ಹರಿಹರನ ನಾಣ್ಯಗಳು ಉತ್ತಮವಾದವು. ಇವನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಅನೇಕ ರಾಜರು ಇವನ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅನುಕರಿಸಿದರು. ಇವನ ಒಂದೆರಡು ಮುಖ್ಯ ನಮೂನೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಶಿವನೊಡನೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಪಾರ್ವತಿ, ಇಬ್ಬರೂ ಕಿರೀಟಧಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದಾರೆ; ಶಿವನು ಡಮರು ಮತ್ತು ತ್ರಿಶೂಲಧಾರಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ; ಶಿವನ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಸೂರ್ಯ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರರು ಇದ್ದಾರೆ. ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಪ್ರತಾಪ ಹರಿಹರ ಎಂಬ ಮೂರು ಸಾಲುಗಳ ನಾಗರೀ ಬರೆವಣಿಗೆ ಇದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ಬ್ರಹ್ಮ ಮತ್ತು ಸರಸ್ವತಿ; ಬ್ರಹ್ಮನ ಒಂದು ಕೈ ಅಭಯ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಇತರ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಪುಸ್ತಕ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿವೆ. ಸರಸ್ವತಿ ವೀಣೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದಾಳೆ. ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ನಾಗರೀಲಿಪಿಯ ಶ್ರೀ ಪ್ರತಾಪ ಹರಿಹರ ಎಂಬ ಬರೆಹ ಇದೆ. ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮಿ ಮತ್ತು ನಾರಾಯಣ ಕುಳಿತಿದ್ದಾರೆ. ನಾರಾಯಣನ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಶಂಖ ಮತ್ತು ಚಕ್ರಗಳಿವೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದಾನೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಕೈ ಅಭಯಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಇವನ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯದ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಚುಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಎಡಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತಿರುವ, ಘಂಟೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ನಂದಿಯ ಚಿತ್ರ; ಅದರ ಮುಂದೆ ಖಡ್ಗ; ಮೇಲೆ ಚಂದ್ರ ಇವೆ. ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಾಪ ಹರಿಹರ ಎಂಬ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳ ನಾಗರೀ ಬರೆವಣಿಗೆಯಿದೆ.

ಎರಡನೆಯ ಬುಕ್ಕನ ತಾಮ್ರನಾಣ್ಯ ನಂದಿ ನಮೂನೆಗೆ ಸೇರಿದ್ದು, ಇಮ್ಮಡಿ ಹರಿಹರನ ನಾಣ್ಯದಂತೆಯೇ ಇದೆ. ಒಂದನೆಯ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ದೇವರಾಯರ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸುವುದು ಕಷ್ಟ. ಎರಡನೆಯ ದೇವರಾಯ ವೀರಶೈವಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಕೊಟ್ಟನೆಂತಲೂ ಮತ್ತು ಅವನು ಆನೆಗಳ ಬೇಟೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿವಹಿಸಿದ್ದನೆಂದೂ ಊಹಿಸಿ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳು ಎರಡನೆಯ ದೇವರಾಯನಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಭಾವನೆ. ಒಂದನೆಯ ದೇವರಾಯನ ಐದು ವಿಧವಾದ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ, ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ ದೇವತೆಗಳೂ ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಪ್ರತಾಪದೇವರಾಯ ಎಂಬ ನಾಗರೀ ಬರೆಹವೂ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಇವನ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ನಂದಿಯ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ದೇವರಾಯ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಅಥವಾ ನಾಗರೀ ಬರೆಹವಿದೆ.

ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳ ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ರಾಯ ಗಜಗಂಡಭೇರುಂಡ, ಶ್ರೀದೇವರಾಯ, ಗಜವೇಂಟೆಕಾರ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆಯಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ದೇವರಾಯನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಆನೆ, ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ವಿಜಯರಾಯ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಬರೆಹವಿದೆ. ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನನ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯದ ಮೇಲೂ ಆನೆ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನರಾಯ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಬರೆಹವಿದೆ.

ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಹಳೆಯ ನಾಣ್ಯ ನಮೂನೆಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದುದಲ್ಲದೆ ಹೊಸ ನಮೂನೆಗಳನ್ನು ಬಳಕೆಗೆ ತಂದ. ಸು.117 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾದವು. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಅಲಂಕೃತನಾದ ತಿರುಪತಿ ವೆಂಕಟೇಶ್ವರನ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಈ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ತನ್ನ ಒರಿಸ್ಸ ವಿಜಯದ ಜ್ಞಾಪಕಾರ್ಥವಾಗಿ, ತಿರುಪತಿಯ ವೆಂಕಟೇಶ್ವರನಿಗೆ ಕನಕಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿಸಿದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹೆ. ಇವನ ವರಹ ಮೌಲ್ಯದ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಬಾಲಕೃಷ್ಣನ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಪ್ರತಾಪ ಕೃಷ್ಣರಾಯ ಎಂಬ ಮೂರು ಸಾಲುಗಳ ಬರೆಹವಿದೆ. ಇವನ ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ ನಮೂನೆಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಹಿಂದಿನ ನಾಣ್ಯಗಳಂತೆಯೇ ಇವೆ. ಇವನ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಗರುಡ ಮತ್ತು ನಂದಿ ನಮೂನೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಇವು 247 ಗ್ರೇನ್‌ನಿಂದ 15 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕದವರೆಗೂ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ಅಚ್ಯುತರಾಯನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುದು ಗಂಡಭೇರುಂಡ ನಮೂನೆಯ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯ. ಇದರ ಮುಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತ ಗಂಡಭೇರುಂಡ; ಅದರ ಎರಡು ಕೊಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಹಿಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಪ್ರತಾಪಾಚ್ಯುತರಾಯ ಎಂಬ ಬರೆಹವಿದೆ. ಸದಾಶಿವರಾಯನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ, ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಗರುಡ ನಮೂನೆ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಇವುಗಳ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ತಿರುಮಲರಾಯಲು ಎಂಬ ಬರೆಹವಿದೆ. ಇವೇ ರಾಮಟಂಕಿ ನಾಣ್ಯಗಳಿಗೆ ನಾಂದಿಯಾದವು. ಇವನ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಗರುಡನ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ರಾಮರಾಯ ವೆಂಕಟಾದ್ರಿ ಎಂಬ ಬರೆಹವುಳ್ಳ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ವೆಂಕಟಾದ್ರಿಯದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಇಮ್ಮಡಿ ಶ್ರೀ ಅವನ ವಶವಾಯಿತೆಂದು ಫೆರಿಸ್ತ ತಿಳಿಸುತ್ತಾನಾದರೂ ಅದೇ ಕಾಲದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ದೇವರಾಯನ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ ವರದಣ್ಣನಾಯಕನು ಅಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದೇ ಅಲಾಉದ್ದೀನನ ಯತ್ನ ಫಲಿಸಲಿಲ್ಲವೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಲಕ್ಕಣ್ಣ ದಂಡನಾಯಕ ಸಿಂಹಳದ ಅರಸರ ವಿರುದ್ಧ ನೌಕಾಬಲವೊಂದನ್ನು ಒಯ್ದು, ಅಲ್ಲಿಯ ಅರಸನಿಂದ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಪಡೆದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಾತೀರದವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿತು. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಗುರುವಂಶ ಕಾವ್ಯ: 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಗುರುವಂಶ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕೆಲವು ವಿಷಯಗಳು ಪ್ರಸ್ತಾಪವಾಗಿವೆ. 5ನೆಯ ಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ಕಂಪನೃಪ, ಬುಕ್ಕ ರಾಜ್ಯವಾಳುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಧನುರ್ವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಪಾರಂಗತನಾದ ವೀರರುದ್ರನೃಪ, ಬುಕ್ಕ ಹಾಗೂ ರಾಮನಾಥ ಸೋತರು (ಶ್ಲೋಕ 53-55). ಹರಿಹರ-ಬುಕ್ಕರು ಬಂಧಿತರಾದರು. ಅನಂತರ ಹೊಯ್ಸಳ ಬಲ್ಲಾಳನೊಂದಿಗೆ ನಡೆದ ಮೊದಲ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಹರಿಹರ ಸೋತ. ಹರಿಹರನ ಸ್ವಪ್ನದಲ್ಲಿ ಬಂದ ರೇವಣಸಿದ್ಧ ಯೋಗಿ ನಿನ್ನ ರಾಜ್ಯ ಮರಳಿ ಸಿಗುವುದೆಂದು ಆಶೀರ್ವದಿಸಿದ (ಶ್ಲೋಕ 59). ಆರನೆಯ ಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ಮೊದಲೆರಡು ಶ್ಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿಹರನಿಗೆ ಕನಸಿನಲ್ಲಿ ಬಂದು ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರ ಆಶೀರ್ವಾದದಿಂದ ನೀನು ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡುವೆ ಎಂದು ಆಶೀರ್ವಾದ ಮಾಡಿರುವುದಾಗಿ ವಿವರಿಸಿದೆ. ಆತ ಸ್ವಪ್ನ ವೃತ್ತಾಂತವನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಸಂತೋಷದಿಂದ ತನ್ನವರಿಗೆಲ್ಲ ಹೇಳಿ ಅಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರ ಆಶೀರ್ವಾದ ಪಡೆದು ಚಂದ್ರಮೌಳೀಶ್ವರನನ್ನು ಆರಾಧಿಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದ (ಶ್ಲೋಕ 3). ಅನಂತರ 3ನೆಯ ವೀರಬಲ್ಲಾಳನನ್ನು ಎರಡನೆಯ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ ಸ್ವರ್ಣಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ (ಶ್ಲೋಕ 4-5). ಶ.ವ. 1258ನೆಯ ಧಾತು ಸಂವತ್ಸರದ ವೈಶಾಖ ಶುಕ್ಲ ಮಹಾನಕ್ಷತ್ರ ಸಪ್ತಮೀ ದಿನದಂದು ಶುಭಲಗ್ನದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ವಿಜಯನಗರ ರಾಜ್ಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಅನಂತರದ 32 ಶ್ಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ, ನಗರ ನಿರ್ಮಾಣ, ರಾಜ್ಯಭಾರಕ್ರಮ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ವರ್ಣನೆ ಇದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸುಖ-ಭೋಗಗಳು ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರಿಂದಲೇ ಬಂದಿರುವುದೆಂದು ಹೇಳಿ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರಿಗೆ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಹಾಗೂ ತನಗೆ ಬಂದಿದ್ದ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಸಮರ್ಪಿಸಿದ್ದಾಗಿ (ಶ್ಲೋಕ 42)ರಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರು ಹರಿಹರನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನದಲ್ಲಿ ಕೂಡಿಸಿ ತೀರ್ಥಯಾತ್ರೆಗೆ ಹೊರಟುಹೋಗುತ್ತಾರೆ (ಶ್ಲೋಕ 46). ಬುಕ್ಕನಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದ ವೈದ್ಯರಿಂದಲೂ ಗುಣಪಡಿಸಲಾಗದ ರೋಗವನ್ನು ವಿದ್ಯಾತೀರ್ಥ ಸ್ವಾಮಿಗಳು ಗುಣಪಡಿಸಿದರು (ಶ್ಲೋಕ 51). ಬುಕ್ಕನು ಶೃಂಗೇರಿಯಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು, ಶಿಲ್ಪಿಗಳನ್ನು, ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರನ್ನು ಕರೆಸಿ ಸುಂದರವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ (ಶ್ಲೋಕ 60). ಸರ್ಗ 7ರಲ್ಲಿ ಬುಕ್ಕನಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಆಲಯದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ಲಿಂಗವನ್ನು ಭಾರತೀಕೃಷ್ಣ ತೀರ್ಥರು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ಹೇಳಿದೆ. ಬುಕ್ಕನ ಮರಣಾನಂತರ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರು 2ನೆಯ ಹರಿಹರನಿಗೆ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಿದರು. 8ನೆಯ ಸರ್ಗದ ಪ್ರಾರಂಭದ 18 ಶ್ಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ 2ನೆಯ ಹರಿಹರನು ಶೃಂಗೇರಿ ಜಗದ್ಗುರುಗಳಿಗೆ ಪಲ್ಲಕ್ಕಿ, ಶ್ವೇತಛತ್ರಾದಿ ರಾಜ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು, ಉಡುಗೊರೆಗಳನ್ನು ದಾನ ಮಾಡಿದ ವಿವರಗಳಿವೆ. ತನ್ನ ಪೂರ್ವಜರು ನೀಡಿದ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸಿದ (ಶ್ಲೋಕ 24): ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಭೈರವ, ದುರ್ಗಾಂಬ, ಹನುಮಂತ ಹಾಗೂ ಕಾಳಿಕಾಂಬಿಕಾ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ (ಶ್ಲೋಕ 26). ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರಿಂದ ಅಧ್ಯಾತ್ಮ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಕಲಿತುಕೊಂಡ (ಶ್ಲೋಕ 34). (ಜಿ.ವಿ.ಕೆ.)

ವಿಜಯಲಕ್ಷ್ಮಿ ಪಂಡಿತ್: 1900-90. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರ್ತಿ, ರಾಜಕಾರಣಿ, ಭಾರತದ ಪ್ರಥಮ ಮಹಿಳಾಮಂತ್ರಿ, ರಾಯಭಾರ ಕುಶಲೆ, ವಿಶ್ವ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಮಾಜಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷೆ. 1900 ಆಗಸ್ಟ್ 18 ರಂದು ಅಲಹಾಬಾದಿನ ಆನಂದ ಭವನದಲ್ಲಿ ಮೋತೀಲಾಲ್ ನೆಹರು ಮತ್ತು ಸ್ವರೂಪ ರಾಣಿಯರ ಮೂರು ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯವರಾಗಿ ಜನಿಸಿದರು. ಅಣ್ಣ

ಜವಾಹರಲಾಲ್ ನೆಹರು, ತಂಗಿ ಕೃಷ್ಣಾ ಹತೀಸಿಂಗ್. ಹುಟ್ಟು ಹೆಸರು ಸ್ವರೂಪ. ಶ್ರೀಮಂತ ಮನೆತನದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಇವರು ತಮ್ಮ ಸೋದರ ಸೋದರಿಯರಂತೆ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಶಿಕ್ಷಕಿಯೊಬ್ಬರ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದರು; ಆ ಕಾಲದ ಶ್ರೀಮಂತ ಮನೆತನದ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಮನೆಯಲ್ಲೇ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದರು. ಇವರ ತವರಿನಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಹಬ್ಬ ಉತ್ಸವಗಳನ್ನೂ ಆಚರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರಿಗೆ ಹಿಂದು, ಮುಸ್ಲಿಂ, ಕ್ರೈಸ್ತ ಮೊದಲಾದ ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲೂ ಆದರ ಗೌರವಗಳು ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಉಂಟಾದುವು. ತಮ್ಮ ಶಿಕ್ಷಕಿಯೊಂದಿಗೆ ಇವರು ಕ್ರೈಸ್ತಮಂದಿರಕ್ಕೂ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಗೀತೆ, ರಾಮಾಯಣ, 1857ರ ಬಂಡಾಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿದ್ದ ಝಾನ್ಸಿರಾಣಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾಯಿಯ ಜೀವನಚರಿತ್ರೆ ಇವು ಇವರ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದುವು. 1919ರಲ್ಲಿ ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧಿಯವರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ ಇವರೂ ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದರು.

ಕಾಥೇವಾಡದ ಬ್ಯಾರಿಸ್ಟರ್ ರಣಜಿತ್‌ಸೀತಾರಾಮಪಂಡಿತರೊಂದಿಗೆ, ಅಲಹಾಬಾದ್‌ನ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಮೂಲಕ ಉಂಟಾದ ಪರಿಚಯ ವಿವಾಹದಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು (1921). ಇವರಿಗೆ ಚಂದ್ರಲೇಖಾ, ನಯನತಾರಾ ಮತ್ತು ರೀಟಾ ಎಂಬ ಮೂವರು ಪುತ್ರಿಯರು.

1929ರಲ್ಲಿ ಜವಾಹರಲಾಲರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಅಂದಿನಿಂದ ವಿಜಯಲಕ್ಷ್ಮಿಯವರು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತೊಡಗಿಸಿ ಕೊಂಡರು. 1932 ಜನವರಿ 29ರಂದು ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ಒಂದು ವರ್ಷದ ಕಠಿಣ ಶಿಕ್ಷೆ ಮತ್ತು 500 ರೂ ಜುಲ್ಮಾನೆ ವಿಧಿಸಿತು. 1936ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಅಲಹಾಬಾದಿನ ಪೌರಸಭಾ ಮಂಡಲಿಗೆ ಚುನಾಯಿತರಾದರು. ಆ ವರ್ಷ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ವಿಧಾನಸಭೆಗಳಿಗೆ ನಡೆದ ಚುನಾವಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶವೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಹಲವು ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಬಹುಮತ ಪಡೆದು, ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲಗಳು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದುವು. ಇವರು ಬಿಲ್ಹೋರ್ (ಕಾನ್‌ಪುರ) ಚುನಾವಣಾಕ್ಷೇತ್ರದಿಂದ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡು 1937–1939ರ ವರೆಗೆ ಗೋವಿಂದ ವಲ್ಲಭ ಪಂತರ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಆಡಳಿತ ಮತ್ತು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಆರೋಗ್ಯ ಮಂತ್ರಿಯಾಗುವುದರ ಮೂಲಕ ಭಾರತದ ಪ್ರಥಮ ಮಹಿಳಾ ಮಂತ್ರಿ ಎಂಬ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆಗೆ ಪಾತ್ರರಾದರು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಇವರೂ ಭಾಗವಹಿಸಿ ನಾಲ್ಕು ತಿಂಗಳ ಶಿಕ್ಷೆ ಅನುಭವಿಸಿದರು (1940). 1942ರ ಆಂದೋಲನ ದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿತು. ಒಂಬತ್ತು ತಿಂಗಳುಗಳ ಅನಂತರ ಅಸ್ವಸ್ಥತೆಯ ಕಾರಣದಿಂದ ಅವರು ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿದರು. 1940–42ರಲ್ಲಿ ಅವರು ಅಖಿಲಭಾರತ ಮಹಿಳಾ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷೆಯಾಗಿದ್ದರು. 1943ರಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಕ್ಷಾಮ ತಲೆದೋರಿದಾಗ ಅವರು ಅಸ್ವಸ್ಥರಿದ್ದರೂ ಪೀಡಿತರಿಗೆ ಪರಿಹಾರ ನೀಡಲು ಸ್ವತಃ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. 1944 ಜನವರಿ 14ರಂದು ಪತಿ ರಣಜಿತ್ ಪಂಡಿತರು ತೀರಿಕೊಂಡರು.

1946ರಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ವಿಧಾನಸಭೆಗೆ ಚುನಾಯಿತರಾಗಿ 1946–47ರಲ್ಲಿ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಇದ್ದರು. ಇವರು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಹಿಳಾ ಸಂಘದ ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷೆಯಾಗಿಯೂ ಸ್ಯಾನ್‌ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್ಕೋದಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಪ್ರಥಮ ಸಭೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. 1946–50 ಮತ್ತು 1963ರಲ್ಲಿ ಇವರು ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಆಯೋಗಗಳ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿದ್ದರು. 1941–52ರವರೆಗೂ ಸೋವಿಯತ್ ರಷ್ಯ, ಅಮೆರಿಕ ಮತ್ತು ಮೆಕ್ಸಿಕೊ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ರಾಯಭಾರಿಯಾಗಿದ್ದರು. 1952–54ರಲ್ಲಿ ಸಂಸತ್ತು ಸದಸ್ಯೆಯಾಗಿಯೂ 1955–61ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಹೈಕಮಿಷನರ್ ಆಗಿಯೂ ಐರ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ರಾಯಭಾರಿಯಾಗಿಯೂ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದರು. 1958–61 ಹಾಗೂ 1964–67ರಲ್ಲಿ ಲೋಕಸಭೆಯ ಸದಸ್ಯೆಯಾಗಿದ್ದರು. 1962–64ರಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ರಾಜ್ಯಪಾಲರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು 1977ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಲೋಕಸಭೆ ಚುನಾವಣೆಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸೋದರಸೊಸೆ ಇಂದಿರಾಗಾಂಧಿಯವರ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಜನತಾ ಪಕ್ಷದ ಪರವಾಗಿ ಪ್ರಚಾರ ನಡೆಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಅಣ್ಣ ಜವಾಹರಲಾಲ್ ನೆಹರು ಅವರಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಬಹಳ ಅಭಿಮಾನ. ಇವರು ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದಾಗ ಅನೇಕ ಸುಧಾರಣಾ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಇವರು ಕೆಲವು ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದರು. ಇವರು ತಮ್ಮ ಜೀವಮಾನದಲ್ಲಿ 21 ಭಾರತೀಯ ಹಾಗೂ ವಿದೇಶಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳ ಗೌರವ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳಿಂದ ಪುರಸ್ಕೃತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. (ಜಿ.ಎನ್.ಕೆ.)

ವಿಜ್ಞಾನೇಶ್ವರ: ಸು. 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಕಾರ. ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯಸ್ಮೃತಿಯ ಮೇಲೆ ಮಿತಾಕ್ಷರಾ ಎಂಬ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ (1076–1127) ಆಸ್ಥಾನವನ್ನಲಂಕರಿಸಿದ್ದು ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಿಂದ ಪ್ರೇರಿತನಾಗಿ ಮಿತಾಕ್ಷರಾ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬರೆದಿರುವನೆಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇವನು ತನ್ನನ್ನು ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ವಿಜ್ಞಾನಯೋಗಿನ್ ಎಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಗ್ರಂಥದ ಸಮಾಪ್ತಿ ವಚನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುವಂತೆ ಪದ್ಮನಾಭಭಟ್ಟ ಇವನ ತಂದೆ, ಉತ್ತಮ ಇವನ ಗುರು.

ವ್ಯಾಕರಣಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಪತಂಜಲಿಯ ಮಹಾಭಾಷ್ಯದಂತೆ ಅಥವಾ ಅಲಂಕಾರಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಮ್ಮಟನ ಕಾವ್ಯಪ್ರಕಾಶದಂತೆ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮಿತಾಕ್ಷರಾ ಗ್ರಂಥದ ಸ್ಥಾನ ಅತಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುದು. ಈ ಗ್ರಂಥ ತನ್ನ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಸುಮಾರು ಎರಡು ಸಾವಿರ ವರ್ಷ ಹಿಂದಿನ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರವಿಚಾರದ ಸಾರವನ್ನು ನಮ್ಮ ಮುಂದಿಡುವುದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ನೂತನ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಪ್ರವಾಹಗಳಿಗೆ ಆದಿಮೂಲದಂತಿದೆ. ಇದು ಅನಂತರ ಬೆಳೆದುಬಂದ ನಿಬಂಧಗಳಿಗೆ ಪೂರ್ವಗಾಮಿಯಾಗಿದ್ದು, ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರತಿ ಪಂಕ್ತಿಯಲ್ಲೂ ಎದ್ದು ಕಾಣುವ ಪಾಂಡಿತ್ಯ, ವಿವೇಕಯುಕ್ತ ನಿರ್ಣಯ, ಪದವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತತೆ ಮುಂತಾದ ಗುಣಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠವೆನಿಸಿದೆ. ಹೆಸರೇ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ, ಮಿತಾಕ್ಷರಾ ವಿಷಯ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ಹಾಗೂ ಪ್ರಸಕ್ತ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಎಷ್ಟೋ ಅಷ್ಟು ಎನ್ನುವಂತಿದ್ದರೂ ಕೆಲವು ಕಡೆ ಸುದೀರ್ಘವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ತನ್ನ ಗ್ರಂಥ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ ನಿಯಮಗಳ ಕ್ರೋಢೀಕೃತ ಕೋಶವಾಗಬೇಕೆಂಬುದು ಲೇಖಕನ ಉದ್ದೇಶವಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ವಿದ್ವಾಂಸರು ಲೆಕ್ಕ ಹಾಕಿರುವಂತೆ, ಮಿತಾಕ್ಷರಾದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾಗಿರುವ ಸ್ಮೃತಿಗಳ, ಸ್ಮೃತಿಕಾರರ ಒಟ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆ 89. ಅಲ್ಲದೆ ವೇದ, ಉಪನಿಷತ್, ನಿರುಕ್ತ, ಯೋಗಸೂತ್ರ, ಭರತ (ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ), ಪಾಣಿನಿಯ ವ್ಯಾಕರಣ, ಸುಶ್ರುತ ಸಂಹಿತೆ, ಸ್ಕಂದಪುರಾಣ, ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣ, ಅಮರ ಮತ್ತು ಗುರು (ಪ್ರಭಾಕರ)–ಈ ಆಕರಗಳೂ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾಗಿವೆ. ವಿಜ್ಞಾನೇಶ್ವರನಿಗಿಂತ ಹಿಂದಿನ ಸ್ಮೃತಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರರಾದ ಮತ್ತು ಸಾರಸಂಗ್ರಹಕಾರರಾದ ಅಸಹಾಯ, ವಿಶ್ವರೂಪ, ಮೇಧಾತಿಥಿ, ಶ್ರೀಕರ, ಭಾರುಚಿ ಮತ್ತು ಭೋಜದೇವ ಇವರನ್ನು ಹೆಸರಿಸುತ್ತದೆ.

ಮಿತಾಕ್ಷರಾ ಕೇವಲ ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯ ಸ್ಮೃತಿಯ ಮೇಲಿನ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಾಗಿರದೆ, ಸ್ಮೃತಿ ವಿಷಯಗಳ ಸಾರಸಂಗ್ರಹವಾಗಿದ್ದು, ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಒಂದು ಸ್ವತಂತ್ರ ಗ್ರಂಥದಂತಿದೆ. ಎಲ್ಲ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಮೃತಿಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನೂ ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಚರ್ಚಿಸಿ, ಎಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲೂ ಕಡೆಗೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ನಿರ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಬರುವುದು ಈ ಕೃತಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಹಲವಾರು ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿನ ಉದ್ಧೃತ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಂದೆಡೆಗೆ ತಂದು ಚರ್ಚಿಸುವಾಗ, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ವಿರೋಧೋಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಮೀಮಾಂಸಾಶಾಸ್ತ್ರದ ಅರ್ಥವಿವರಣೆಯ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ತಿದ್ದಿತೇಲಿಸಿ, ವಿವಿಧ ಸೂಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ನಿಷ್ಪಷ್ಟವಾದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಿ (ವಿಷಯ ವ್ಯವಸ್ಥಾ) ಒಂದು ಸರಿಯಾದ ಕ್ರಮವನ್ನುಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ, ಅಸಂಬದ್ಧವೆಂದು ತೋರುವ ಸ್ಮೃತ್ಯಾದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಸಮನ್ವಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸುತ್ತದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ಅಂಶವೆಂದರೆ, ಆಧುನಿಕ ಭಾರತದ ನ್ಯಾಯವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಮಿತಾಕ್ಷರಾ ವಹಿಸಿರುವ ಪ್ರಮುಖಪಾತ್ರ. ಬಂಗಾಲ ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ವಿನಾ ಭಾರತದ ಉಳಿದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ (ಉದಾ: ದತ್ತು ಸ್ವೀಕಾರ, ಪಿತ್ರಾರ್ಜಿತ ಆಸ್ತಿ, ಸ್ಥಿರಾಸ್ತಿಯ ಹಂಚಿಕೆ ಇತ್ಯಾದಿ) ಹಿಂದು ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಹಲವಾರು ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತೆ ಮಿತಾಕ್ಷರಾ ಇಂದಿಗೂ ಪ್ರಮಾಣಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ.

11–12ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಕರ್ನಾಟಕದ ಜನಜೀವನವನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸುವ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಮಿತಾಕ್ಷರಾ ಒಂದು ಪ್ರಧಾನವಾದ ಆಕರಗ್ರಂಥ. ಹಲವಾರು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡುವಾಗ ಮೂಲದಲ್ಲಿಲ್ಲದ, ಆದರೆ ತನ್ನ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ, ವಿಷಯ–ವಿವರಗಳನ್ನು ವಿಜ್ಞಾನೇಶ್ವರ ಒದಗಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಮರತೂರು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈತನ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಜಿ.ಎಸ್.)

ವಿದುರಾಶ್ವತ್ಥ: ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆ ಗೌರಿಬಿದನೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾಣ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳ. ಗೌರಿಬಿದನೂರಿನ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಸು.6 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಕುರುಗೋಡು ಬಳಿ ಮಹಾಭಾರತದ ವಿದುರನೇ ನೆಟ್ಟು ಬೆಳೆಸಿದ್ದೆಂದು ಹೇಳುವ ವಿಶಾಲವಾದ ಒಂದು ಅಶ್ವತ್ಥವೃಕ್ಷವುಂಟು. ಈ ವೃಕ್ಷವನ್ನು ಜನ ಪೂಜಿಸುವುದುಂಟು. ಈ ವೃಕ್ಷ ಉತ್ತರ ಪಿನಾಕಿನಿ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಇದರ ಬುಡದಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ವಿವಿಧಾಕೃತಿಯ ನಾಗರಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ವೃಕ್ಷದ ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಈಶ್ವರ, ನವಗ್ರಹಗಳು, ನಾರಾಯಣ, ಶ್ರೀರಾಮರ ಇತ್ತೀಚಿನ ಕಾಲದ ಸಣ್ಣ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಿವೆ. ಈ ದೇವಸ್ಥಾನದ ಹಿಂಭಾಗ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ಮರಗಳ ತೋಪಿದೆ. ಪ್ರತಿವರ್ಷ ಚೈತ್ರಮಾಸದ ಹುಣ್ಣಿಮೆಯ ದಿನ ದೊಡ್ಡ ಜಾತ್ರೆ ನೆರೆಯುತ್ತದೆ.

ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಒಂದು ಘಟನೆ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. 1938ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಪ್ರಮುಖರು ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸರ್ಕಾರ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬರಲು ಶ್ರಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳು ಸರ್ಕಾರದ ನಿಷೇಧಾಜ್ಞೆಗಳನ್ನು

ಉಲ್ಲಂಘಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆ ವರ್ಷದ ಏಪ್ರಿಲ್ 22ರಂದು ವಿದುರಾಶ್ವತ್ಥದಲ್ಲಿ ಜಾತ್ರೆ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಪೊಲೀಸರು ನೆರೆದಿದ್ದ ಗುಂಪಿನ ಮೇಲೆ ಗುಂಡುಹಾರಿಸಿ ಅನೇಕ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಾಯಕರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿದರು. ಮಾರನೆಯ ದಿನವೂ ಜನಸಮುದಾಯ ಸರ್ಕಾರದ ನಿಷೇಧಾಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿತು ಮತ್ತು ಹಲವಾರು ಜನ ಬಂಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟರು. 25ರಂದು ಸು.7,000 ಜನ ವಿದುರಾಶ್ವತ್ಥದ ಬಹಿರಂಗ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಜರಿದ್ದು, ಧ್ವಜವಂದನೆ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವನ್ನು ಆಚರಿಸಿದರು. ಪೊಲೀಸಿನವರು ಗುಂಪನ್ನು ಚದುರಿಸಲು ಗುಂಡು ಹಾರಿಸಿದಾಗ ಸ್ಥಳದಲ್ಲೇ ಹತ್ತು ಮಂದಿ ಮೃತಪಟ್ಟರು. ಈ ಘಟನೆಯ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥವಾಗಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನಂತರ 1959ರಲ್ಲಿ ಸರ್ವೋದಯ ಮೆಮೋರಿಯಲ್ ಪ್ರೌಢಶಾಲೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. 1962ರಲ್ಲಿ ದೇವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿರುವ ತೋಪಿನಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಸ್ಮಾರಕಸ್ತಂಭವೊಂದನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಬಿ.ಎನ್.ಎಸ್.)

ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ: ನೋಡಿ–ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ

ವಿನೋಬಾ ಭಾವೆ: 1895–1982. ಭೂದಾನ ಚಳವಳಿಯ ಆದ್ಯ ಪ್ರವರ್ತಕ. ನಿಷ್ಠ ಗಾಂಧೀವಾದಿ. ಗಾಂಧಿಯೋತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸರ್ವೋದಯ ಚಳವಳಿಗೆ ಹೊಸ ಆಯಾಮವನ್ನಿತ್ತವರು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಅನುಯಾಯಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಂತ ಎನಿಸಿಕೊಂಡವರು. ಇವರ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು ವಿನಾಯಕ ನರಹರಿ ಭಾವೆ. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಕೊಲಾಬ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗಗೋಡೆ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ 1895 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 11ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ನರಹರಿ ಶಂಭುರಾವ್ ಭಾವೆ; ತಾಯಿ ರುಕ್ಮಿಣೀದೇವಿ. ತಂದೆ ಆಗಿನ ಬರೋಡ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಜವಳಿ ಉದ್ಯಮ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ತಂತ್ರಜ್ಞರಾಗಿದ್ದರು.

ಇವರು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರನ್ನು ಮೊದಲು 1916 ಜೂನ್ 7ರಂದು ಅಹಮದಾಬಾದಿಗೆ ಹತ್ತಿರವಿದ್ದ ಕೊಚರಬ್ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಭೇಟಿಯಾದರು. ಅನಂತರ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಅಪ್ಪಣೆ ಪಡೆದು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಆಶ್ರಮ ವಾಸಿಯಾದರು. ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕಾಗಿ ತಮ್ಮನ್ನು ಅರ್ಪಿಸಿಕೊಂಡರು. ಸಾಬರಮತಿ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿನ ಇವರ ಬದುಕು ಮಹಾನ್ ಕರ್ಮಯೋಗಿಯ ಬದುಕೇ ಆಗಿತ್ತು. ಇವರ ಓದು, ಬರೆಹ, ದೈಹಿಕ ಪರಿಶ್ರಮಗಳ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ನೋಡಿ ಆಶ್ರಮವಾಸಿಗಳು ಬೆಕ್ಕಸಬೆರಗಾಗಿದ್ದರು. ಇವರ ಕಾಯಕನಿಷ್ಠೆ, ಆಚಾರ ವಿಚಾರಗಳು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರಿಗೆ ಬಹಳ ಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದವು. ದುರ್ಬಲ ಶರೀರದವರಾದರೂ ದಿನಕ್ಕೆ ಎಂಟುಗಂಟೆ ಚರಕದಲ್ಲಿ ನೂಲುತ್ತಿದ್ದರು. ಚರಕಗಳು ಆಗ ಹೆಚ್ಚು ಸುಧಾರಣೆಗೊಂಡಿರಲಿಲ್ಲ. ನೂಲುವುದು ತ್ರಾಸದಾಯ ಕವಾಗಿತ್ತು. ಶ್ರಮವಹಿಸಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವ ಸಂಕಲ್ಪ ಶಕ್ತಿ–ಇಚ್ಛಾಶಕ್ತಿಗಳು ಇವರಿಗಿದ್ದುವು. ಇವರು ಅಧ್ಯಯನಶೀಲರೂ ಆಗಿದ್ದರು.

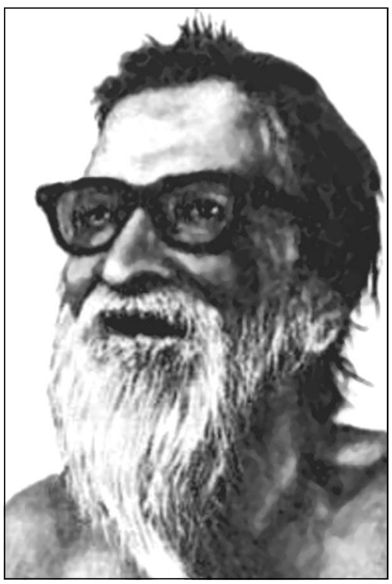

ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ, ಗಣಿತ, ಖಗೋಳವಿಜ್ಞಾನ, ಭೂಗೋಳ ಶಾಸ್ತ್ರ, ಭಾಷಾವಿಜ್ಞಾನದಂತಹ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಆಳವಾದ ಜ್ಞಾನ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಶಬ್ದಕೋಶದ ಆಸಕ್ತಿಯಿಂದಾಗಿ ಕೋಶಾನಂದರೇ ಆಗಿದ್ದರು.

ಇವರು ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಪ್ರಚಾರಮಾಡಿದರು. ಕೇರಳದ ವೈಕೋಮ್ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಹರಿಜನರ ಪ್ರವೇಶದ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಗಾಂಧೀಜಿ ಇವರಿಗೆ ವಹಿಸಿದ್ದರು (1924). ವಾರ್ಧಾದಲ್ಲಿ ಜರುಗಿದ ನಾಗರಿಕ ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು (1930). ಗಾಂಧೀಜಿ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ನೆಹರು ಅವರನ್ನು ಎರಡನೆಯ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದು ಆಗ ಗಮನಾರ್ಹ ಸುದ್ದಿಯಾಯಿತು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಹತ್ಯೆಯ ಅನಂತರ ರಚನಾತ್ಮಕ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರ ದೃಷ್ಟಿ ಇವರೆಡೆಗೆ ಹೊರಳಿತು (1948). ದೇಶದ ವಿವಿಧ ಕಡೆಗಳಿಂದ ಬಂದ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರು ಸೇವಾಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಸಭೆ ಸೇರಿ, ಸರ್ವೋದಯ ಸಮಾಜ, ಸರ್ವಸೇವಾ ಸಂಘಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ, ವರ್ಷಕ್ಕೊಮ್ಮೆ ಸರ್ವೋದಯ ಸಮ್ಮೇಳನ ನಡೆಸುವ ತೀರ್ಮಾನ ಕೈಗೊಂಡರು (1948).

ಕೋಮು ಸೌಹಾರ್ದ ಮೂಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಇವರು ಬಹುವಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ರಾಷ್ಟ್ರ ವಿಭಜನೆಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ, ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಿಂದ ನಿರಾಶ್ರಿತರ ಪುನರ್ವಸತಿಯಂತಹ ಗುರುತರ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿ ನೆಹರು ಅವರಿಗೆ ಬಹುವಾಗಿ ನೆರವಾದರು. ವಿವಿಧೆಡೆ ಶಾಂತಿ ಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡರು. ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ, ಕ್ವಿಟ್ ಇಂಡಿಯ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ ಇವರು ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳ ಜೈಲುವಾಸ ಅನುಭವಿಸಿದರು. ಜೈಲಿನಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆಯಾದ ಅನಂತರ ಪವನಾರ್ ಆಶ್ರಮದ ಸುತ್ತುಮುತ್ತಲ ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ರಚನಾತ್ಮಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡರು.

ಇವರು ಕೈಗೊಂಡ ಭೂದಾನ ಚಳವಳಿ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಭೂ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಶಾಂತಿಯುತವಾಗಿ ಅಹಿಂಸಾಮಾರ್ಗದಿಂದ ಬಗೆಹರಿಸಲು ಒಂದು ವಿನೂತನ ಮತ್ತು ಮಹತ್ತ್ವದ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವಾಯಿತು. ಇದು ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಚಿರಸ್ಥಾಯಿಯಾಗಿ ಉಳಿದಿದೆ. ಇವರು ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ರಚನಾತ್ಮಕ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದಾಗ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಬಳಿಯ ಶಿವರಾಮಪಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಎರಡನೆಯ ಅಖಿಲಭಾರತ ಸರ್ವೋದಯ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ 482 ಕಿಮೀ ದೂರ ಪಾದಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಅನಂತರ ತೆಲಂಗಾಣದ ಹಿಂಸಾಗ್ರಸ್ತ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಪಾದಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿದರು. 1951 ಏಪ್ರಿಲ್ 15ರಂದು ಪೋಚಮ್‌ಪಲ್ಲಿ ತಲುಪಿ ಅಲ್ಲಿ 40 ಬಡ ಹರಿಜನ ಕುಟುಂಬದವರಿಗೆ 100 ಎಕರೆ ಭೂಮಿಯನ್ನು ದಾನ ಕೊಡಿಸಿದರು. ಇದು ಭೂದಾನ ಚಳವಳಿಗೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು. ವಿಭಜಿತ ಪೂರ್ವಭಾರತದ ಪೂರ್ವ ಪಾಕಿಸ್ತಾನವೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಭಾರತದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳನ್ನು (13 ವರ್ಷ 1 ತಿಂಗಳು 3 ದಿನ) ಕಾಲ್ನಡಿಗೆಯಲ್ಲೇ ಸಂಚರಿಸಿ ಒಟ್ಟು 40 ಲಕ್ಷ ಎಕರೆ ಭೂಮಿಯನ್ನು ದಾನವಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಇದನ್ನು ಗ್ರಾಮೀಣ ಭೂರಹಿತರಿಗೆ ಉತ್ಪಾದನೆಯ ಸಾಧನವನ್ನಾಗಿ ವಿತರಿಸಿದರು.

ಇವರನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಪಂಚವಾರ್ಷಿಕ ಯೋಜನೆ ಬಗ್ಗೆ ಚರ್ಚಿಸಲು ಪ್ರಧಾನಿ ನೆಹರು ದೆಹಲಿಗೆ ಆಹ್ವಾನಿಸಿದಾಗ ವಿಮಾನ ಬಳಸದೆ ಕಾಲ್ನಡಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡಿದರು. ಪವನಾರ್‌ನಿಂದ ದೆಹಲಿಗೆ 645 ಕಿಮೀ. ಈ ಪಾದಯಾತ್ರೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ 7,000 ಎಕರೆ ಭೂಮಿ ದಾನ ರೂಪವಾಗಿ ದೊರೆಯಿತು.

ಇವರು ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಸೇವೆಗಾಗಿ ಮ್ಯಾಗ್ಸೇಸೆ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ದೊರೆಯಿತು(1950). ಇವರಿಗೆ ಭಾರತದ ಅತ್ಯುನ್ನತ ಭಾರತರತ್ನ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ಮರಣೋತ್ತರವಾಗಿ ನೀಡಲಾಯಿತು (1983). ಬಿಹಾರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವೈದ್ಯನಾಥ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಹರಿಜನರೊಂದಿಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸುವ ಕಾರ್ಯ, ಚಂಬಲ್ ಡಕಾಯಿತರು ನೆಲಸಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚಾರ ಮಾಡಿದ್ದು ಮುಂತಾದವು ಇವರ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕಾರ್ಯಗಳಾಗಿವೆ. ಭೂದಾನ, ಗ್ರಾಮದಾನ ಚಳವಳಿಯಿಂದ ಇವರನ್ನು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿಯೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಭೂದಾನ, ಗ್ರಾಮದಾನ ಸಾಧನಗಳು ಮಾತ್ರ. ಅಂತಿಮ ಗುರಿ ಶೋಷಣೆರಹಿತ ಸ್ವಾವಲಂಬಿ ಗ್ರಾಮ ಸ್ವರಾಜ್ಯದ ನಿರ್ಮಾಣ. ಭಾರತ ಸರ್ವೋದಯ ಗ್ರಾಮ ಗಣರಾಜ್ಯಗಳ ಒಕ್ಕೂಟವಾಗಬೇಕು ಎಂದು ಬಯಸಿದರು. ಜೈಜಗತ್ ಎಂಬ ಘೋಷಣೆ ನೀಡಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ, ಸಮಾನತೆ, ಭ್ರಾತೃತ್ವ ಭಾವನೆ, ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ವಿಕೇಂದ್ರೀಕರಣದ ಆಧಾರ ಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲೆ ಸರ್ವೋದಯ ಗಣರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸಮುದಾಯಒಕ್ಕೂಟದ ಜಾಗತಿಕ ಸರ್ಕಾರ ರೂಪುಗೊಳ್ಳಬೇಕು ಎಂದು ಕರೆಯಿತ್ತರು.

ಇವರು ತಮ್ಮ ಕೊನೆಯ ದಿನಗಳನ್ನು ಪವನಾರ್ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಕಳೆದರು. ಇಂದಿರಾಗಾಂಧಿ ಸರ್ಕಾರ ಘೋಷಿಸಿದ ತುರ್ತುಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಅನುಶಾಸನ ಪರ್ವ ಎಂದು ಬಣ್ಣಿಸಿದ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಸರ್ಕಾರಿ ಸಂತ ಎಂಬ ಟೀಕೆಗೆ ಗುರಿಯಾದರು. ಇವರು ಸಲ್ಲೇಖನ ವ್ರತ ಕೈಗೊಂಡು 1982 ನವೆಂಬರ್ 15ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಎಮ್.ಜಿ.ಬಿ.)

ವಿಯಟ್ನಾಮ್: ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಸರ್ವತಂತ್ರ ಸ್ವತಂತ್ರ ದೇಶ. ಸಂಕ್ರಾಂತಿ ವೃತ್ತದ ಉಷ್ಣವಲಯದಲ್ಲಿರುವ ಈ ದೇಶ ಸಮಾಜವಾದಿ ಗಣರಾಜ್ಯ. ಇದರ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಲಾವೋಸ್ ಮತ್ತು ಕಾಂಬೋಡಿಯ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಚೀನ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಚೀನ ಸಮುದ್ರ ಇವೆ. ಹಾನಾಯ್ ರಾಜಧಾನಿ. ನಾಣ್ಯ: ಡಾಂಗ್. ಹೋಚಿಮಿನ್ ಸಿಟಿ, ಹೈಫಾಂಗ್, ಹ್ಯೂ ಇತರ ನಗರಗಳು. ಧರ್ಮಗಳು: ತಾವೊಮಾರ್ಗ, ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ, ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯನ್, ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ, ಇಸ್ಲಾಮ್.

ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಇತಿಹಾಸದುದ್ದಕ್ಕೂ ಪರದೇಶಾಕ್ರಮಣಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾಗಿ ದೌರ್ಜನ್ಯ ಎದುರಿಸಿದೆ. ಮೂಲತಃ ಇಲ್ಲಿಯ ನಿವಾಸಿಗಳು ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ದೇಶದ ಉತ್ತರಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದರು. ಚೀನ ಈ ನಾಡನ್ನು ಪ್ರಶ.ಪೂ.100ರಲ್ಲಿ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು 900 ರವರೆಗೂ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿತು. 900ರಲ್ಲಿ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೇಶವಾಯಿತು. ಅನಂತರದ 900 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಗಡಿಪ್ರದೇಶವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತಾ ಇಂದಿನ ಭೂಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. 1800ರ ಕೊನೆಯ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಯಿತು. ಅಂದಿನಿಂದ ಪ್ರಪಂಚದ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದವರೆಗೂ ಇಲ್ಲಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಆಳಿತು. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ವಿಯಟ್ನಾಮನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜಪಾನ್ ಸೋತು ಶರಣಾಯಿತು. ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮತ್ತೆ ಈ ದೇಶವನ್ನು ಆಳತೊಡಗಿತು. ಹೋ ಚಿ ಮಿನ್ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. ವಿಯಟ್ನಾಮ್‌ನ ಉತ್ತರ ಭಾಗವನ್ನು ಕ್ರಾಂತಿಕಾರರು ವಶಕ್ಕೆ ಪಡೆದುಕೊಂಡರು. ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ನ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ 1946–54 ರವರೆಗೂ ಹೋರಾಟ ನಡೆಯಿತು.

ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಪರಾಭವಗೊಂಡಿತು. 1954ರ ಜಿನೀವ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದದ ಮೇರೆಗೆ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ದೇಶವನ್ನು ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಎಂಬ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಯಿತು. ಉತ್ತರ ಭಾಗ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ನಾಯಕರ ಕೈವಶವಾದರೆ, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟೇತರ ಸರ್ಕಾರ ಬಂತು. 1957ರಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಜನರು ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧ ಕ್ರಾಂತಿ ಸಮರ ಸಾರಿದರು. ಉತ್ತರ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಬೆಂಬಲ ಸೂಚಿಸಿತು. ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ವಿಯಟ್ನಾಮ್‌ಗಳ ನಡುವೆ ಯುದ್ಧ ನಡೆಯಿತು. ಚೀನ ಮತ್ತು ಸೋವಿಯತ್ ದೇಶಗಳು ಉತ್ತರ ವಿಯಟ್ನಾಮಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿದವು. ದಕ್ಷಿಣ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಅಮೆರಿಕದ ಪಡೆಗಳು ಬಂದವು. ಕೊನೆಗೆ 1973ರಲ್ಲಿ ಕದನ ವಿರಾಮವನ್ನು ಘೋಷಿಸಲಾಯಿತು. ಅಮೆರಿಕ ತನ್ನ ಸೇನೆಯನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಕರೆದುಕೊಂಡಿತು. 1976ರಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ದಕ್ಷಿಣ ವಿಯಟ್ನಾಮನ್ನು ಸೋಲಿಸಿತು. 1976 ಜುಲೈ 2ರಂದು ಎರಡೂ ಭಾಗಗಳು ಒಂದಾಗಿ ಅಖಂಡ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಗಣರಾಜ್ಯ ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಯಿತು.

ಇಂದಿಗೂ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಸರ್ಕಾರ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷದ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿದೆ. ಈ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಹದಿನೈದು ಪಾಲಿಟ್ ಬ್ಯೂರೋ ಸದಸ್ಯರಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಸರ್ಕಾರದ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯ ಕರಡು ನಿಯಮಗಳನ್ನು ರಚಿಸುತ್ತಾರೆ. ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಪಾಲಿಟ್‌ಬ್ಯೂರೊ ಅತ್ಯಂತ ಬಲಿಷ್ಠ. ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಶಾಸನ ಸಭೆಗೆ ಐದು ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಗೆ ಸದಸ್ಯರು ಚುನಾಯಿತರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಇದರ ಅಧಿವೇಶನ ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಮೂರು ಬಾರಿ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷದ ಪಾಲಿಟ್‌ಬ್ಯೂರೋ ರಚಿಸಿದ ನಿಯಮಾವಳಿಗಳನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಿ ಅಂಗೀಕಾರ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಚುನಾಯಿತ ಸದಸ್ಯರುಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಯಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾಗುತ್ತಾನೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಪತಿಯ ಅಧಿಕಾರಾವಧಿ ಐದು ವರ್ಷ. ಸಭೆಯ ಅನುಮೋದನೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಉಪರಾಷ್ಟ್ರಪತಿ, ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿ ಹಾಗೂ ಸರ್ಕಾರದ ಇತರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ನೇಮಕವಾಗುತ್ತಾರೆ. (ಎ.ಡಿ.)

ವಿಯನ್ನ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್: 1814–15. ಯುರೋಪಿನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿಯೇ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮತ್ತು ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ ಸಮ್ಮೇಳನ. ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಪತನಾನಂತರ ಯುರೋಪಿನ ರೂಪುರೇಷೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲು ನಡೆದ ಯುರೋಪಿನ ರಾಜಕಾರಣಿಗಳ ಸಮಾಲೋಚನಾಸಭೆ 1814 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್–1815 ಜೂನ್ ತನಕ ನಡೆಯಿತು. ಅದರ ನೇತೃತ್ವವನ್ನು ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಛಾನ್ಸೆಲರ್ ಮೆಟರ್ನಿಕ್ ವಹಿಸಿದ್ದ. ತುರ್ಕಿ ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದೆಲ್ಲ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಈ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡವು.

ಫ್ರಾನ್ಸ್ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೋರ್ಬನ್ ಮನೆತನದ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. 18ನೆಯ ಲೂಯಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ದೇಶದ ರಾಜನಾದ. ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಪದಚ್ಯುತಗೊಳಿಸಿದ್ದ ರಾಜರನ್ನು ಪುನಃ ಅವರವರ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂಬ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಲಾಯಿತು. ಪೀಡ್‌ಮಾಂಟ್ ದೇಶಕ್ಕೆ ಜಿನೀವವನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಪೀಡ್‌ಮಾಂಟ್ ರಾಜನನ್ನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ತರಲಾಯಿತು. ಅದುವರೆಗೆ ಆಸ್ಟ್ರಿಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ದೇಶವನ್ನು ಹಾಲೆಂಡಿಗೆ ಸೇರಿಸಿ ಆರೆಂಜ್ ಮನೆತನವನ್ನು ಹಾಲೆಂಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ವಾರ್ಸ ಪ್ರಾಂತದ ಬಹುಭಾಗ, ಫಿನ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಬೆಸರೇಬಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಾಯಿತು. ವಾರ್ಸದ ಪೋಸೆನ್ ಪ್ರಾಂತ ಸಾಕ್ಸೆನಿಯ ಮೂರನೆಯ ಎರಡು ಭಾಗ, ರೈನ್ ನದಿಯ ಪೂರ್ವದ ಕಡೆಯ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಪೊಮೆರೇನಿಯಗಳನ್ನು ಪ್ರಷ್ಯ ಪಡೆಯಿತು. ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಹಲವು ಪೋಲಿಷ್ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ಉತ್ತರ ಇಟಲಿಯ ಲೊಂಬಾರ್ಡಿ ಮತ್ತು ವೆನಿಷಿಯ ಏಡ್ರಿಯಾಟಿಕ್ ಸಮುದ್ರದ ಪರ್ವತತೀರಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಟಿರೋಲ್ ಮತ್ತು ಸಾಲ್ಸ್‌ಬರ್ಗ್‌ಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಉತ್ತರ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಹೆಲಿಗೋಲೆಂಡ್, ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಮಾಲ್ಟ ಮತ್ತು ಅಯೋನಿಯನ್ ದ್ವೀಪಗಳು, ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಕೇಪ್ ಕಾಲೋನಿ, ಸಿಲೋನ್, ಟೊಬ್ಯಾಗೊ, ಟ್ರಿನಿಡಾಡ್‌ಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಫಾರ್ಮ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನ ಪತ್ನಿ ಮೇರಿ ಲೂಯಿಗೆ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಮೊಡೆನಾ ಮತ್ತು ಟಸ್‌ಕನಿ ರಾಜರನ್ನು ಅವರವರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಇಟಲಿಯನ್ನು ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಕೋರಿಕೆಯಂತೆ ಅನೇಕ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಯಿತು. ಡೆನ್‌ಮಾರ್ಕಿನಿಂದ ನಾರ್ವೆಯನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸಿ ಸ್ವೀಡನ್‌ಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು.

ವಿಯನ್ನ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ ಪ್ರಮುಖ ನಾಯಕರೆಂದರೆ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಛಾನ್ಸಲರ್ ಪ್ರಿನ್ಸ್ ಮೆಟರ್ನಿಕ್, ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಟ್ಯಾಲಿರ್ಯಾಂಡ್, ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ವಿದೇಶಾಂಗ ಮಂತ್ರಿ ಲಾರ್ಡ್‌ಕ್ಯಾಸಲ್‌ರಿಗ್, ರಷ್ಯದ ಒಂದನೆಯ ಝಾರ್ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್, ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಒಂದನೆಯ ಫ್ರಾನ್ಸಿಸ್, ಪ್ರಷ್ಯದ ಮೂರನೆಯ ಫ್ರೆಡರಿಕ್ ವಿಲಿಯಂ. ಇವರಲ್ಲದೆ ಬವೇರಿಯ, ವಿರ್ಟೆಂಬರ್ಗ್, ಡೆನ್ಮಾರ್ಕ್ ಮತ್ತಿತರ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಅರಸರೂ ರಾಜಕಾರಣ ನಿಪುಣರೂ ಪ್ರತಿಭಾನ್ವಿತರೂ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಈ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಯಾವ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ತತ್ತ್ವವನ್ನೂ ಅನುಸರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರಜೆಗಳ ಅಭಿಲಾಷೆಯನ್ನು ಕೇಳದೆ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ತಮಗೆ ತೋಚಿದಂತೆ ಹಂಚಿದರು. ಈ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದವರ ಪ್ರಧಾನ ಉದ್ದೇಶ ಶಕ್ತಿಸಮತೋಲನದ ಸ್ಥಾಪನೆ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಈ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಕೆಲಸ ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. (ಎ.ಎ.ಎ.)

ವಿಲಿಯಮ್ಸ್ ಜೇಮ್ಸ್ ಡ್ಯುರಾಂಟ್: 1885–1981. ಅಮೆರಿಕದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ತತ್ತ್ವಚಿಂತಕ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸಜ್ಞ. ಇವನು ತನ್ನ ಹೆಂಡತಿ ಏರಿಯಲ್ ಡ್ಯುರಾಂಟ್‌ಳೊಡನೆ ಬರೆದ 11 ಸಂಪುಟಗಳ ದಿ ಸ್ಟೋರಿ ಆಫ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಎಂಬ ಬೃಹತ್ ಗ್ರಂಥದಿಂದ ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಈತ 1885 ನವೆಂಬರ್ 5ರಂದು ಮೆಸಾಚುಸೆಟ್ಸ್‌ನ ಉತ್ತರ ಅಡ್ಮ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಇವನ ತಂದೆ ಜೋಸೆಫ್ ಡ್ಯುರಾಂಟ್, ತಾಯಿ ಮೇರಿ ಅಲ್ಲರ್ಡ್. ನ್ಯೂಜೆರ್ಸಿ ಸಿಟಿ ಸೇಂಟ್ ಪೀಟರ್ಸ್ ಪ್ರಿಪರೇಟರಿ ಸ್ಕೂಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಅನಂತರ ನ್ಯೂ ಜೆರ್ಸಿ ಪೀಟರ್ಸ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಇವನ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವಾಯಿತು. 1917ರಲ್ಲಿ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿ ಪಡೆದ.

1905ರಿಂದ ಇವನೊಬ್ಬ ಸಮಾಜವಾದಿ. ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್ ಈವನಿಂಗ್ ಜರ್ನಲ್ಲಿಗೆ 10 ವರ್ಷ ವರದಿಗಾರನಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ. ಅನಂತರ ನ್ಯೂಜೆರ್ಸಿಯ ಸೌತ್ ಆರೇಂಜಿನಲ್ಲಿಯ ಸೇಟನ್ ಹಾಲ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಲ್ಯಾಟಿನ್, ಫ್ರೆಂಚ್, ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮತ್ತು ರೇಖಾ ಗಣಿತವನ್ನು ಬೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಜೊತೆಗೆ ಗ್ರಂಥಪಾಲಕನೂ ಆಗಿದ್ದ. 1911ರಿಂದ ಫೇರರ್ ಮಾಡರ್ನ್ ಸ್ಕೂಲಿನಲ್ಲಿ ಉಪಾಧ್ಯಾಯನಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಯುರೋಪ್ ಖಂಡವನ್ನು ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡುವ ಅವಕಾಶ ದೊರೆಯಿತು. ಈ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಕಿರಿಯ ಸಹೋದ್ಯೋಗಿ ಚಾಯಾ ಇಡಾ ಕೌಫ್ಮನ್ ಎಂಬಾಕೆಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಅನಂತರ ಇವಳಿಗೆ ಏರಿಯಲ್ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟ. 1913 ಇವನ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಘಟ್ಟ. ಶಿಕ್ಷಕ ವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಪ್ರೆಸ್ಟೀರಿಯನ್ ಚರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಕೊಡಲು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಈ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳ ವಿಷಯಗಳೇ ಮುಂದೆ ಇವನ ದಿ ಸ್ಟೋರಿ ಆಫ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಗ್ರಂಥಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು. ಸೈಮನ್ ಅಂಡ್ ಶೌಸ್ಟರ್ ಇವನ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಇದು ವಿಶೇಷ ಜನ ಮನ್ನಣೆ ಪಡೆದುದಲ್ಲದೆ ಪ್ರಕಟಣೆ ಸಂಸ್ಥೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಇವನ ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಸುಧಾರಿಸಿದುದಲ್ಲದೆ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ಹಲವಾರು ಬಾರಿ ಪ್ರಪಂಚಪರ್ಯಟನ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು; 4 ದಶಕಗಳ ಕಾಲ ದಿ ಸ್ಟೋರಿ ಆಫ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು.

ಮಾನವ ಜನಾಂಗದ ಇತಿಹಾಸ ಅಥವಾ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಸಮಗ್ರ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡಬೇಕೇ ಹೊರತು ಖಂಡ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲ್ಲ; ರಾಷ್ಟ್ರ ಇಲ್ಲವೇ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ, ರಾಜಕೀಯಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತಗೊಳಿಸಬಾರದು ಎಂಬುದು ಇವನ ದೃಷ್ಟಿಕೋನ. ಎಲ್ಲ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ನೈತಿಕ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸು.2500 ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಜನ ಸಾಮಾನ್ಯರ ನಿತ್ಯ ಜೀವನ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ಬಗೆ, ಇದರಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ದುರ್ಬಲ ವರ್ಗದವರ ಮೇಲಿನ ಪ್ರಬಲವರ್ಗದವರ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ, ಸಾಮಾನ್ಯ ವರ್ಗದವರ ಮೇಲಿನ ಬುದ್ಧಿಜೀವಿ ವರ್ಗದವರ ಪ್ರಭುತ್ವ ಮೊದಲಾದ ವಾಸ್ತವಿಕ ಸಂಗತಿಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯನ್ನು ಉದ್ದೇಶವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ರಚಿಸಿದ ಇವನ ದಿ ಸ್ಟೋರಿ ಆಫ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಶನ್ ಅತ್ಯಂತ ಯಶಸ್ವಿಯಾಯಿತು. ಈ ಗ್ರಂಥ ಮಾಲಿಕೆಯ ಒಂದನೆಯ ಸಂಪುಟ ಅವರ್ ಓರಿಯೆಂಟಲ್ ಹೆರಿಟೇಜ್, ಇದರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯತೆ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಣೆಗಳಿವೆ. ರೂಸ್ಸೊ ಅಂಡ್ ರೆವಲ್ಯೂಷನ್ ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯ 10ನೆಯ ಸಂಪುಟಕ್ಕೆ ಪುಲಿಟ್ಜರ್ ಪಾರಿತೋಷಕ ಬಂತು. ಅನಂತರ ಈ ಗ್ರಂಥಮಾಲಿಕೆಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಷಿಯಲ್ ಮೆಡಲ್ ಆಫ್ ಫ್ರೀಡಮ್ ಪದಕವನ್ನು ಅಂದಿನ ಪ್ರೆಸಿಡೆಂಟ್ ಫೋರ್ಡ್ ನೀಡಿದರು. 10ನೆಯ ಸಂಪುಟದ ಅನಂತರ ಹೊರಬಂದ ದಿ ಲೆಸನ್ಸ್ ಆಫ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಹಿಂದಿನ ಸಂಪುಟಗಳ ಸಾರಾಂಶ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನದ ಫಲಿತಾಂಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಕೃತಿ. ಈ ನಿರೂಪಣೆಯನ್ನು 20ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಕೊಂಡೊಯ್ಯಬೇಕೆಂಬುದು ಇವನ ಇಚ್ಛೆಯಾಗಿತ್ತು. 1975ರಲ್ಲಿ ದಿ ಏಜ್ ಆಫ್ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಎಂಬ 11ನೆಯ ಸಂಪುಟ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಮರಣಾನಂತರ ದಿ ಗ್ರೇಟೆಸ್ಟ್ ಮೈಂಡ್ಸ್ ಆಫ್ ಆಲ್ ಟೈಮ್ಸ್ (2002) ಮತ್ತು ದಿ ಹೀರೋಸ್ ಆಫ್ ಹಿಸ್ಟರಿ (2002) ಎಂಬ ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಕಟವಾದುವು. ಏರಿಯಲ್ ಮತ್ತು ಡ್ಯುರಾಂಟ್ ದಂಪತಿಗಳು ತಮ್ಮ ರಸಿಕ ಜೀವನದ ಬಗ್ಗೆ ದಿ ಡ್ಯುಯಲ್ ಆಟೊಬಯಾಗ್ರಫಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು 1981ರಲ್ಲಿ (ಹೆಂಡತಿ ಅಕ್ಟೋಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಗಂಡ ನವೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ) ನಿಧನರಾದರು. (ಎ.ಎಸ್.)

ವಿಲ್ಕ್ಸ್, ಮಾರ್ಕ್ ಕರ್ನಲ್: 1760–1831. ಯೋಧ, ಚರಿತ್ರಕಾರ; ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟ್ (1803–08). ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಐಲ್ ಆಫ್ ಮ್ಯಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಈತ ಚರ್ಚಿನ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮಾಡುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಉನ್ನತಮಟ್ಟದ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ

ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ. 1783ರಲ್ಲಿ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಸೈನ್ಯ ಸೇರುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಮದರಾಸಿಗೆ ಬಂದು ಮದರಾಸಿನ ಸೈನ್ಯ ಮಂಡಳಿಯ ಉಪಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾದ. ಅನಂತರ ಮದರಾಸಿನ ಗವರ್ನರ್ ಜಾನ್ ಹಾಲೆಂಡ್‌ನ ಏಡ್–ಡಿ–ಕ್ಯಾಂಪ್ ಆದ. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ವಿರುದ್ಧ 1790–92ರವರೆಗೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಕರ್ನಲ್ ಜೇಮ್ಸ್ ಸ್ಟ್ಯೂವರ್ಟನಿಗೆ ಎ.ಡಿ.ಸಿ. ಮತ್ತು ಮಿಲಿಟರಿ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿದ್ದ. 1792ರ ಒಪ್ಪಂದದ ಅನಂತರ ವಿಲ್ಕ್ಸ್ ಅಸಿಸ್ಟೆಂಟ್ ಜನರಲ್ ಆಗಿಯೂ ಅನಂತರ ಜನರಲ್ ಸ್ಟ್ಯೂವರ್ಟನಿಗೆ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿಯೂ ಕೆಲಸಮಾಡಿದ. ಅನಾರೋಗ್ಯದ ಕಾರಣ 1794ರಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ 1799ರವರೆಗಿದ್ದು ಪುನಃ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಮದರಾಸಿನ ಗವರ್ನರ್ ಆಗಿದ್ದ ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಕ್ಲೈವನಿಗೆ ಮಿಲಿಟರಿ ಮತ್ತು ಆಪ್ತಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿದ್ದು ಫೋರ್ಟ್ ಸೇಂಟ್ ಜಾರ್ಜ್‌ನ ಟೌನ್ ಮೇಜರ್ ಕೂಡ ಆಗಿದ್ದ. 1803–08ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ರೆಸಿಡೆಂಟ್ ಆಗಿದ್ದ. 1808ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದಿಂದ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. 1813–16ರವರೆಗೆ ಸೇಂಟ್ ಹೆಲೀನ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಗವರ್ನರ್ ಆಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಬೋನಪಾರ್ಟ್ ಅಲ್ಲಿ ಖೈದಿಯಾಗಿದ್ದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತನಾದ. 1818ರಲ್ಲಿ ಕೆಲಸದಿಂದಲೂ ನಿವೃತ್ತನಾದ.

ಈತ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ಸ್ಕೆಚಸ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ ಇನ್ ಎನ್ ಅಟೆಂಪ್ಟ್ ಟು ಟ್ರೇಸ್ ದಿ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಮೈಸೂರ್. ಇದು ಎರಡು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯದು 1810ರಲ್ಲೂ ಎರಡನೆಯದು 1817ರಲ್ಲೂ ಪ್ರಕಟವಾದವು. 3ನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅನಂತರ ಈ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ರೆಸಿಡೆಂಟ್ ಆಗಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ತಾನು ಗಳಿಸಿದ ಅನುಭವ ಮತ್ತು ವಿಷಯಜ್ಞಾನದ ಮೇಲೆ ರಚಿತವಾದ ಈ ಇತಿಹಾಸ ಗ್ರಂಥ ಈ ದೇಶದ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಗೆ ಅದರಲ್ಲೂ 1799ರವರೆಗೆ ಒಡೆಯರು ಮತ್ತು ಹೈದರ್, ಟಿಪ್ಪು ಕಾಲದ ಇತಿಹಾಸದ ಬಗ್ಗೆ ಇಂದಿಗೂ ಮೂಲ ಆಕರವಾಗಿದೆ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ದೃಷ್ಟಿಕೋನವಷ್ಟೇ ಇಲ್ಲಿದೆಯೆಂಬ ಅಪವಾದವೊಂದನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಮಕಾಲೀನ ಆಧಾರಗಳ ಉಪಯೋಗ, ಉತ್ತಮಶೈಲಿ ಮತ್ತು ವಿಷಯನಿರೂಪಣೆ ಇವುಗಳಿಂದ ಇದೊಂದು ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ. ಮೈಸೂರು ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಈತ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆಂತರಿಕ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕುರಿತು ಒಂದು ವರದಿಯನ್ನೂ ತಯಾರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸಂಸ್ಥಾನದ ಆದಾಯ ಮೂಲಗಳು ಮತ್ತು ಆಯವ್ಯಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಇವನ ವರದಿ ಅತ್ಯಂತ ಉಪಯುಕ್ತ ದಾಖಲೆಯಾಗಿದೆ. ಹಲವು ಕಾಲ ಇವನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಉಪಾಧ್ಯಕ್ಷನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಆಗ ಅರಿಸ್ಟಾಟಲನ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನವಲಂಬಿಸಿ ಟ್ರೂಸ್ ಪ್ರದೇಶದ ನಾಸಿರುದ್ದೀನ್ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸನಿಂದ ರಚಿತವಾದ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅಖ್ಲಕ್–ಇ–ನಾಸಿರಿ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದ ವಿಮರ್ಶನಾಕೃತಿಯನ್ನೂ ಬರೆದ.

ಆಡಳಿತ, ಇತಿಹಾಸ, ತತ್ತ್ವ ವಿಮರ್ಶೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಬರೆದಿರುವ ಈತನನ್ನು ಜ್ಞಾನಿ, ಮೇಧಾವಿ, ದಯಾವಂತ, ದೃಢತೆಯಿಂದಿರುವ ಆಡಳಿತಗಾರ ಎಂದು ನೆಪೋಲಿಯನ್ ಬಣ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತ 1831ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. (ಬಿ.ಎಸ್.ಎ.;ವಿ.ಕೆ.)

ವಿಲ್ಬರ್ ಫೋರ್ಸ್, ವಿಲಿಯಮ್: 1759–1833. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮೂಲದ ಈತ ಲೋಕೋಪಕಾರಿ, ಗುಲಾಮಗಿರಿ ಪದ್ಧತಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದವನು. ಇವನು ಹಲ್ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ 1759ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಕೇಂಬ್ರಿಜ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢವ್ಯಾಸಂಗ ಮಾಡಿದ. ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಪಂಥದ ಐಝಾಕ್ ವಿಲಿಯಮ್ ಇವನ ಗುರು. ವಿಲಿಯಮ್ ಕರ್ಮಾಚರಣೆ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಶ್ರದ್ಧೆ ಭಕ್ತಿಗಳೇ ಮುಕ್ತಿಗೆ ಮಾರ್ಗ ಎಂಬ ತತ್ತ್ವದಲ್ಲಿ ದೃಢ ನಂಬಿಕೆ ಇಟ್ಟಿದ್ದ. ವಿಲಿಯಮ್‌ನ ಬೋಧನೆಯಿಂದ ಇವನು ಕೂಡ ಈ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟ್ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ.

ಇವನು ತನ್ನ 21ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿಗೆ ಚುನಾಯಿತನಾದ. ಆಗಿನ ಮುತ್ಸದ್ದಿಗಳ ಪರಮ ಮಿತ್ರನಾದ. ಗುಲಾಮಗಿರಿಯನ್ನು ತಡೆಯಲು ತನ್ನ ಜೀವನವನ್ನೇ ಮುಡುಪಿಟ್ಟ. 1787 ರಲ್ಲಿ ಪಿಟ್ ಮೊದಲಾದ ಗಣ್ಯವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಗುಲಾಮಗಿರಿಯನ್ನು ತಡೆಯುವ ಆಂದೋಲನವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ. 1823ರಲ್ಲಿ ಗುಲಾಮಗಿರಿಯನ್ನು ಅಂತ್ಯಗೊಳಿಸಲು ಒಂದು ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. 20 ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಗುಲಾಮಗಿರಿಯನ್ನು ತಡೆಯಲು ಆಂದೋಲನ ನಡೆಯಿತು. 1833ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಗುಲಾಮಗಿರಿ ತಡೆಯಲು ರಾಜಮುದ್ರೆ ಬಿದ್ದಿತು. ಇವನು ಗುಲಾಮಗಿರಿಯ ರದ್ಧತಿ ಬಿಲ್ಲಿನ ಎರಡನೆಯ ವಾಚನದ ವರದಿಯನ್ನು ಮರಣಶಯ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕೇಳುವಂತಾಯಿತು.

ಕ್ಲಾಪ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಪಂಥದ ಧುರೀಣತ್ವ ವಹಿಸಿ, ಈ ಧರ್ಮ ಪ್ರಸಾರ ಮಾಡಲು ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಅಬ್ಸರ್ವರ್ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ. ಮಾನವ ಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕಾಗಿ ತನ್ನ ಆಸ್ತಿಯ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ವ್ಯಯಿಸಿದ ಈತ 1833ರಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. (ಆರ್.ಆರ್.ಎ.)

ವಿವೇಕಾನಂದ: 1863–1902. ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪುನರುತ್ಥಾನದ ಹರಿಕಾರ, ವಾಗ್ಮಿ, ಶ್ರೇಷ್ಠ ಸನ್ಯಾಸಿ. ಇವರ ಪೂರ್ವಾಶ್ರಮದ ಹೆಸರು ನರೇಂದ್ರನಾಥ ದತ್ತ. ಇವರು ಕಲ್ಕತ್ತಾದಲ್ಲಿ 1863 ಜನವರಿ 12ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ಇವರ ತಂದೆ ವಿಶ್ವನಾಥದತ್ತ ಹೈಕೋರ್ಟಿನ ಅಟಾರ್ನಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಪಾರ್ಸಿ, ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಂಗೀತದಲ್ಲಿಯೂ ಅಭಿರುಚಿಯುಳ್ಳವರಾಗಿದ್ದರು. ತಾಯಿ ಭುವನೇಶ್ವರೀದೇವಿ, ದೈವಭಕ್ತೆ, ವೀರನಾರಿ. ನರೇಂದ್ರರಿಗೆ 21 ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಾಗಿದ್ದಾಗ ತಂದೆ ನಿಧನರಾದರು. ಸಂಸಾರವು ಸಾಲಗಳಿಗೆ ಗುರಿಯಾಗಿ ಬಹಳ ಕ್ಲೇಶ ಅನುಭವಿಸುವಂತಾಯಿತು.

ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಟಪಾಠಗಳಲ್ಲಿ, ಗರಡಿ ಸಾಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ನಿಸ್ಸೀಮರಾಗಿದ್ದರು. ಸೊಗಸಾದ ಗಾಯಕರು. ನಿರ್ಭಯ ಪ್ರವೃತ್ತಿ, ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಪ್ರಶ್ನಿಸುವ ಮನೋಧರ್ಮ, ಬಹಿರಂಗದಲ್ಲಿ ಒರಟಾಗಿ ಕಂಡರೂ ಅಂತರಂಗ ಅತಿ ಕೋಮಲ, ಬಡವರಿಗೆ ಕೈಗೆ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದನ್ನು ದಾನ

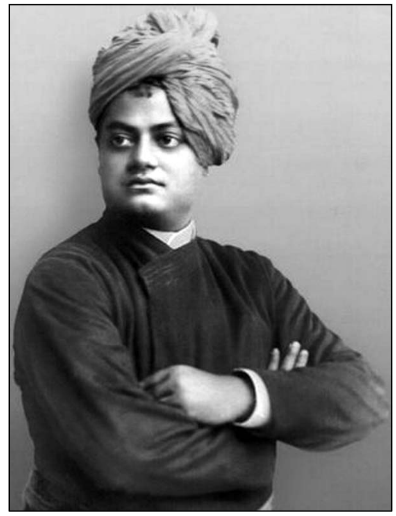

ಮಾಡಿಬಿಡುವ ಉದಾರಿ. ಕಾಲೇಜಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ಸುಧಾರಣೆಗೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿದ್ದ ಬ್ರಹ್ಮ ಸಮಾಜ ಸೇರಿ ಗಾನಗೋಷ್ಠಿಯ ಮುಂದಾಳುವಾಗಿದ್ದರು. ತರಗತಿಯಲ್ಲಿ ವರ್ಡ್ಸ್‌ವರ್ತ್ ಕವಿಯ ಅನುಭವ ಗೀತೆಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸಬೇಕಾದರೆ ದಕ್ಷಿಣೇಶ್ವರದ ರಾಮಕೃಷ್ಣರನ್ನು ನೋಡಿ ಬರಬೇಕೆಂದು ಇವರ ಗುರು ಹೇಸ್ಟಿಯವರು ಸೂಚನೆ ಕೊಟ್ಟ ದಿನದಿಂದ ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಭೇಟಿಗೆ ಕಾತುರರಾಗಿದ್ದರು. ಒಮ್ಮೆ ಕಲ್ಕತ್ತದ ಸುರೇಂದ್ರನಾಥರ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಭಜನೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಇವರು ಹೋಗಿದ್ದಾಗ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಅತಿಥಿಯಾಗಿ ಬಂದಿದ್ದ ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಪರಮಹಂಸರ ಭೇಟಿ ಇವರಿಗಾಯಿತು. ಇವರ ಹಾಡನ್ನು ಕೇಳಿ ಆನಂದಿಸಿದ ರಾಮಕೃಷ್ಣರು ಇವರ ಪೂರ್ವಾಪರ ಗಳನ್ನು ವಿವರವಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಂಡು ದಕ್ಷಿಣೇಶ್ವರಕ್ಕೆ ಇವರಿಗೆ ಆಹ್ವಾನವಿತ್ತರು. ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಭಕ್ತರೂ ಬಂಧುವೂ ಆದ ರಾಮಚಂದ್ರದತ್ತರೊಂದಿಗೆ ರಾಮಕೃಷ್ಣರಿರುವಲ್ಲಿಗೆ ನಡೆದೇಬಿಟ್ಟರು. ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಪ್ರಶ್ನಿಸುವ ಮನೋಧರ್ಮದ ಇವರು ದೇವರ ಅಸ್ತಿತ್ವವೇ ಮೊದಲಾದ ಹಲವಾರು ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಪ್ರಶ್ನಿಸಿದಾಗ ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಸರಳತೆ, ತನ್ಮಯತೆ ಇವರನ್ನು ಮುಗ್ಧರನ್ನಾಗಿಸಿತು. ಮತ್ತೊಂದು ಬಾರಿ ಕಾಲುನಡಿಗೆಯಿಂದ ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಸಂದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಹೋದಾಗ ಅವರ ಸ್ಪರ್ಶ ಮಾತ್ರದಿಂದ ಆದ ಅಲೌಕಿಕ ಅನುಭವ ಇವರನ್ನು ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಆಪ್ತವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿತು. ಇವರೇ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ಆರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ರಾಮಕೃಷ್ಣರೊಂದಿಗೆ ವಿಚಾರಮಥನ ಮಾಡಿದ ಮೇಲೆ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಮಾರ್ಗದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಹೆಜ್ಜೆಯೂ ಇವರಿಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಯಿತು.

ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮುಗಿದ ಅನಂತರ ಆಧ್ಯಾತ್ಮ ಸಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಬಲವಾದ ಅಭೀಪ್ಸೆಯಿದ್ದರೂ ತಂದೆಯ ಮರಣ ಕುಟುಂಬಕ್ಕೆ ತಂದ ಸಂಕಷ್ಟಗಳಿಂದ ನೌಕರಿ ಸೇರಬೇಕಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯೊದಗಿತು. ತನಗೊದಗಿದ ಸತ್ತ್ವ ಪರೀಕ್ಷೆಯ ಕಠಿಣ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ, ವಿಗ್ರಹಾರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಗುರುಗಳ ಸಲಹೆಯಂತೆ ಗುರುಗಳ ಆರಾಧ್ಯದೈವವಾದ ಭವತಾರಿಣಿಯ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಆಗಲೂ ಸಂಸಾರದ ಕಷ್ಟ ನೀಗಬೇಕೆಂದು ಬೇಡದೆ ಜ್ಞಾನ–ಭಕ್ತಿ–ವೈರಾಗ್ಯಗಳನ್ನು ಬೇಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಇಂತಹ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ವಿವೇಕಾನಂದರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ.

1886ರಲ್ಲಿ ರಾಮಕೃಷ್ಣರು ನಿಧನರಾದ ಅನಂತರ ಇವರು ಹಾಗೂ ಇವರ ಸಹಪಾಠಿಗಳು ಸನ್ಯಾಸ ದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಗುರುಗಳ ಉಪದೇಶದಂತೆ ಆತ್ಮೋದ್ಧಾರವನ್ನೂ ಲೋಕಕಲ್ಯಾಣವನ್ನೂ ಸಾಧಿಸುವ ಸಂಕಲ್ಪ ಮಾಡಿದರು. ರಾಮಕೃಷ್ಣರ ಚಿತಾಭಸ್ಮ ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಗುರುಗಳ ಚಿತ್ರಪಟ ಇಷ್ಟೇ ಆಸ್ತಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದು, ಧ್ಯಾನ, ಅಧ್ಯಯನ, ಭಜನೆ, ಭಿಕ್ಷೆ, ಕಠಿಣ ವ್ರತಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿ ತೀರ್ಥಯಾತ್ರೆ, ತಪಸ್ಸುಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತರಾದರು. 1890ರಿಂದ ಸುಮಾರು ಎರಡು ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಇಡೀ ಭಾರತ ದೇಶದ ಸಂಚಾರ ಕೈಗೊಂಡು ಅಸಾಧಾರಣ ಪ್ರತಿಭೆ ಮತ್ತು ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಗಳಿಂದ ಪಂಡಿತ ವರ್ಗದವರೊಂದಿಗೆ, ಸಾಮಾನ್ಯರೊಂದಿಗೆ, ಪ್ರತಿಭಾವಂತರೊಂದಿಗೆ ವಿಚಾರ ವಿನಿಮಯ ಮಾಡುತ್ತಾ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಅವರ ಮೇಲೆ ಬೀರುತ್ತಾ ಬದುಕಿದರು. ಇವರಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ಪ್ರಕಾಂಡ ಪಾಂಡಿತ್ಯವಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ಲೋಕ ಸಂಚಾರ ಕೈಗೊಂಡಾಗ ಏರ್ಪಟ್ಟ ಲೋಕಮಾನ್ಯ ತಿಲಕರ ಭೇಟಿ ಹಾಗೂ ಖೇತ್ರಿಮಹಾರಾಜರು ಇವರ ಶಿಷ್ಯರಾದದ್ದು ಇವರ ಜೀವನಕ್ಕೇ ಒಂದು ಹೊಸ ತಿರುವು ನೀಡಿತು. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಹೇಳಿಕೊಂಡು ಓಡಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಇವರಿಗೆ ವಿವೇಕಾನಂದ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನಿಟ್ಟವರು ಹಾಗೂ ಇವರು ಅಮೆರಿಕಕ್ಕೆ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಪ್ರಚೋದಿಸಿದವರು ಈ ರಾಜರೆ. ಇವರ ಪ್ರತಿಭೆ ಮೈಸೂರು ಮಹಾರಾಜರಾಗಿದ್ದ 10ನೆಯ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರನ್ನು ಮಂತ್ರಮುಗ್ಧರನ್ನಾಗಿಸಿ ಇವರ ವಿದೇಶ ಪ್ರವಾಸಕ್ಕೆ ಅವರು ನೆರವು ನೀಡುವಂತಾಯಿತು.

1898ರಲ್ಲಿ ಶಿಕಾಗೊ ನಗರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಪ್ರಪಂಚಧರ್ಮ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಜಪಾನ್ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಪ್ರಯಾಣ ಕೈಗೊಂಡರು (1893). ಇವರು ದೇಶೋದ್ಧಾರ, ವೇದಾಂತ ಪ್ರಚಾರ ಇವುಗಳಿಗೆ ಜೀವನವನ್ನು ಮುಡುಪಾಗಿಡಬೇಕೆಂಬ ಸಂಕಲ್ಪ ಮಾಡಿದರು. ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಸಭೆಯನ್ನುದ್ದೇಶಿಸಿ ಆಡಿದ ಇವರ ಮಾತುಗಳು, ಇವರ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಪ್ರತಿಭೆ, ಮೇಧಾಶಕ್ತಿ, ಪ್ರತಿಪಾದನಾ ಕೌಶಲ್ಯಗಳನ್ನು ಜಗತ್ತಿಗೇ ಪರಿಚಯಿಸಿದವು. ಅಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ದೊರೆತ ಯಶಸ್ಸು ಭಾರತೀಯರ ಹೆಮ್ಮೆಯ ವಿಷಯವಾಯಿತು. ಭಾರತದ ನವ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅಂದಿನಿಂದ ಇವರೊಬ್ಬ ಯುಗಪುರುಷರಾಗಿ ಪರಿಗಣಿತರಾದರು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ವಿಶ್ವದಾದ್ಯಂತ ಇವರ ಪ್ರವಚನಗಳು ಏರ್ಪಟ್ಟವು. ವಿಚಾರಗೋಷ್ಠಿಗಳೂ ಅಧ್ಯಯನ ಕೇಂದ್ರಗಳೂ ರೂಪ ತಾಳಿದವು. ನ್ಯೂಯಾರ್ಕಿನ ವೇದಾಂತ ಸೊಸೈಟಿ ರೂಪ ತಳೆದದ್ದು ಇವರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದಲೇ. ಕರ್ಮಯೋಗ, ಭಕ್ತಿಯೋಗ, ರಾಜಯೋಗ, ಸ್ಫೂರ್ತಿದಾಯಕ ಮಾತುಗಳು–ಇವು ಈ ಬಗೆಯ ಪ್ರವಚನ, ಉಪನ್ಯಾಸಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಇವರ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ. ವೇದಾಂತದ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಆಧುನಿಕ ವಿಚಾರ ಧೋರಣೆಗೆ ಒಗ್ಗುವಂತೆ ಯುಕ್ತವಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದು ಇವರು ಸನಾತನ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಮಾಡಿದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸೇವೆಯಾಗಿದೆ.

ನಿಜವಾದ ಜ್ಞಾನ, ಭಕ್ತಿ, ವೈರಾಗ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಾತ್ತ್ವಿಕ ಜೀವನ ನಡೆಸುವುದು, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಜನರಿಗೆ ಒಲವು ಮೂಡಿಸುವುದು, ಸಾಧನೆ ಕೈಗೊಳ್ಳುವವರಿಗೆ ಆಸನ, ಪ್ರಾಣಾಯಾಮ, ಧ್ಯಾನ ಮೊದಲಾದವನ್ನು ಬೋಧಿಸುವುದು ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಕಾರ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಅಮೆರಿಕದ ಶಿಕ್ಷಿತ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ವಿಚಾರಕ್ರಾಂತಿಯುಂಟು ಮಾಡಿದ್ದು ಇವರ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಭಾರತವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಠಗಳು, ಧ್ಯಾನಕೇಂದ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿರುವುದು ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿಯೇ. ಇವರು ತಮ್ಮ ಆಪ್ತರಿಗೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಷಯವಾಗಿ ಬರೆದಿರುವ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಪತ್ರಗಳು ಕೂಡ ಅಪೂರ್ವ ಸಾಹಿತ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇವರಿಗೆ ಭಾರತ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ಧರ್ಮಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಸಾಧಾರಣ ಪ್ರೇಮ, ಅಭಿಮಾನಗಳು ಈ ಪತ್ರಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತವೆ.

1895ರಲ್ಲಿ ವಿದೇಶದಲ್ಲಿ ವೇದಾಂತ ಪ್ರಚಾರ ಕೈಗೊಂಡ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಗರೇಟ್ ನೊಬೆಲ್ ಎಂಬ ಆಂಗ್ಲ ಮಹಿಳೆ ಇವರನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿ, ಶಿಷ್ಯೆಯಾಗಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಉತ್ತಮ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿ ನಿವೇದಿತಾ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧಳಾದಳು. ಕೊಲಂಬೊನಿಂದ ಆಲ್ಮೋರದವರೆಗೆ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಅನೇಕ ನಗರಗಳಿಗೆ ಇವರು ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ವೇದಾಂತಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೇಶಾಭ್ಯುದಯಕ್ಕಾಗಿ ನೀಡಿದ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯುತ ಭಾಷಣಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಭಾರತದ ಯುವಜನಾಂಗದ ಮೇಲೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಅಭಿಮಾನವನ್ನು ಮೂಡಿಸಿ, ಅವರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಅರಿವನ್ನು ಮೂಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಸಫಲರಾದರು.

1897 ರಿಂದ ಹಲವು ವರ್ಷಗಳು ಅವಿಶ್ರಾಂತವಾಗಿ ದುಡಿದು ದೇಶದ ಹಲವಾರು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೂ ಪ್ರಪಂಚದ ಹಿತಕ್ಕೂ ಶ್ರಮಿಸುವ ಪ್ರಮುಖ ಧ್ಯೇಯವುಳ್ಳ ರಾಮಕೃಷ್ಣ ಮಠ ಮತ್ತು ಮಿಷನ್‌ಗಳನ್ನು ವಿಧಿವತ್ತಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಅವಿಶ್ರಾಂತ ದುಡಿಮೆಯಿಂದ ಜರ್ಜರಿತರಾಗಿದ್ದ ಇವರು 1902 ಜುಲೈ 4ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಕೆ.ಎಸ್.)

ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆ ಸ್ಮಾರಕಗಳು: ಪ್ರಪಂಚದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ರಕ್ಷಣಾ ಕಾರ್ಯಗಳ ವಿಧಿ ವಿಧಾನ. 1959ರಲ್ಲಿ ನೈಲ್‌ನದಿಗೆ ಆಸ್ವಾನ್ ಬಳಿ ಅಣೆಕಟ್ಟು ಕಟ್ಟುವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅಬುಸಿಂಬೆಲ್‌ನ ಬೃಹತ್ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸುವ ಸಂದರ್ಭ ಒದಗಿತು. ಆಗ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ, ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಸ್ಥೆ (ಯುನೆಸ್ಕೊ) ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ಒಂದು ಚಳವಳಿಯನ್ನು ನಡೆಸಿತು. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ 50 ದೇಶಗಳಿಂದ 40 ಮಿಲಿಯ ಡಾಲರ್‌ಗಳ ಜೊತೆ ಅಷ್ಟೇ ಹಣ ಸೇರಿಸಿ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಆ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸುರಕ್ಷಿತ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಒಯ್ದು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಾಯಿತು. ಇದು ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇ ಒಂದು ಅದ್ಭುತ ಸಾಹಸವೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ ವಿಭಾಗ ಇಂಟರ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಆನ್ ಮಾನ್ಯುಮೆಂಟ್ ಅಂಡ್ ಸೈಟ್ಸ್ ಎಂಬ ಒಂದು ಸಮಿತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿ ವಿಶ್ವದ ವಿವಿಧ ಪಾರಂಪರಿಕ ಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಒಂದು ಒಡಂಬಡಿಕೆಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಮಾಡಿತು. ಇಂತಹ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸ್ಮಾರಕಗಳೊಡನೆ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಅದ್ಭುತಗಳನ್ನೂ ರಕ್ಷಿಸಬೇಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಅಮೆರಿಕ ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆಯ ವಿಶ್ವಸ್ಥ ಮಂಡಲಿ ರಚಿಸಲು ಒಂದು ಸಮಾವೇಶವನ್ನು ಏರ್ಪಡಿಸಿತು (1965). ಈ ಸಮಾವೇಶದ ಉದ್ದೇಶ ಪ್ರಪಂಚದ ಅಪರೂಪದ ನೈಸರ್ಗಿಕ ದೃಶ್ಯಾವಳಿಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನೂ ಇಂದಿನ ಮತ್ತು ಮುಂದಿನ ಜನತೆಗೋಸ್ಕರ ಸಂರಕ್ಷಿಸುವುದು. 1968 ರಲ್ಲಿ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಗಳನ್ನು ಇಂಟರ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಯೂನಿಯನ್ ಫಾರ್ ಕನ್ಸರ್ವೇಷನ್ ಆಫ್ ನೇಚರ್ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ 1972 ರಲ್ಲಿ ಸ್ವೀಡನ್‌ನ ಸ್ಟಾಕ್ ಹೋಮ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಹ್ಯೂಮನ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್ ಎಂಬ ವಿಷಯದ ಮೇಲೆ ನಡೆದ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದವರ ಒಪ್ಪಿಗೆಯಂತೆ ಅಂತಿಮ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರಪಂಚದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ನೈಸರ್ಗಿಕ ಪರಂಪರೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಒಡಂಬಡಿಕೆಯನ್ನು ಯುನೆಸ್ಕೊದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು (1972 ನವೆಂಬರ್ 16).

ಈ ಒಡಂಬಡಿಕೆ ಪ್ರಕಾರ ಒಂದು ದೇಶ ತನ್ನ ಎಲ್ಲ ಮಹತ್ತ್ವದ, ಅಪರೂಪದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ನೈಸರ್ಗಿಕ ಆಸ್ತಿಗಳ ಒಂದು ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ ಅನಂತರ ಅತಿ ಮಹತ್ತ್ವದವುಗಳನ್ನು ಆರಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆ ಪಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿಸುವ ಒಂದು ಕಡತವನ್ನು ಸಿದ್ಧಮಾಡಬೇಕು. ಈ ಬಗೆಯ ದಾಖಲೆಯನ್ನು ಸಿದ್ಧ ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆ ಕೇಂದ್ರದ ಸೂಚನೆ ಮತ್ತು ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಇಂಟರ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಆನ್ ಮಾನ್ಯುಮೆಂಟ್ಸ್ ಮತ್ತು ಸೈಟ್ಸ್ ವರ್ಲ್ಡ್ ಕನ್ಸರ್ವೇಷನ್ ಯೂನಿಯನ್ ಈ ಎರಡು ವಿಭಾಗಗಳು ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆ ಸಮಿತಿಗೆ ಸೂಕ್ತ ಸೂಚನೆ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಈ ಸಮಿತಿ ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಒಂದು ಸಲ ಸೇರುತ್ತದೆ. ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆಯ ಸ್ಮಾರಕ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಲು 10 ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ನಿಬಂಧನೆಗಳಿವೆ. 2004 ರವರೆಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಮಾರಕಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ 6 ಮತ್ತು ನಿಸರ್ಗ ನಿರ್ಮಿತ ಅದ್ಭುತಗಳಿಗೆ 4 ನಿಬಂಧನೆಗಳಿದ್ದವು. 2005ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಇದೇ ನಿಬಂಧನೆಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಲಾಯಿತು.

ಈಗ ಪ್ರಪಂಚದ 145 ದೇಶಗಳ 878 ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆ ಸ್ಮಾರಕಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 678 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, 174 ನೈಸರ್ಗಿಕ ಮತ್ತು 26 ಇವೆರಡರ ಮಿಶ್ರ ಪರಂಪರೆ ಸ್ಮಾರಕಗಳು. ಇವುಗಳನ್ನು ಭೌಗೋಳಿಕವಾಗಿ ಮತ್ತು ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕವಾಗಿ 5 ವರ್ಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ 27 ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆ ಸ್ಮಾರಕಗಳಿವೆ.

ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆ ಸಮಿತಿ ಒಂದು ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಬಾರಿ ಸೇರಿ ಇಂತಹ ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆ ನೆಲೆಗಳ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಯನ್ನು ಮತ್ತು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ದೇಶಗಳು ಆಯ್ದ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ನೇಮಕಾತಿ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುತ್ತದೆ. ವಿಶ್ವಪರಂಪರೆ ಸಮಿತಿಯಲ್ಲಿ 21 ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿವೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯ, ಮೋಕ್ಷಗುಂಡಂ: 1860–1962. ಹೆಸರಾಂತ ಎಂಜಿನಿಯರ್; ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರ ಮತ್ತು ನಿಷ್ಕಾಮಕರ್ಮಿ; ದೇಶಭಕ್ತ. ಶಿಸ್ತು ಮತ್ತು ದಕ್ಷತೆಗೆ ಮತ್ತೊಂದು ಹೆಸರಂತಿದ್ದ ಇವರು ಚಿಕ್ಕಬಳ್ಳಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಮುದ್ದೇನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ 1860 ಆಗಸ್ಟ್ 27ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ಪಂಡಿತ ಶ್ರೀನಿವಾಸಶಾಸ್ತ್ರೀ ಇವರ ತಂದೆ, ತಾಯಿ ವೆಂಕಟಲಕ್ಷ್ಮಮ್ಮ. ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರಿಗೆ 15 ವರ್ಷವಾಗಿದ್ದಾಗ ತಂದೆ ತೀರಿಕೊಂಡರು. ಇವರು ಚಿಕ್ಕಬಳ್ಳಾಪುರದ ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಲೋಯರ್ ಸೆಕೆಂಡರಿ ಮುಗಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಸೋದರಮಾವ ಎಚ್.ರಾಮಯ್ಯನವರ ಜೊತೆ ಬೆಂಗಳೂರಿಗೆ ಬಂದು 1875ರಲ್ಲಿ ವೆಸ್ಲಿಯನ್ ಮಿಷನ್ ಪ್ರೌಢಶಾಲೆಗೆ ಸೇರಿದರು. ಇವರು ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಓದುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಅಂದಿನ ಮಹಾರಾಜರ

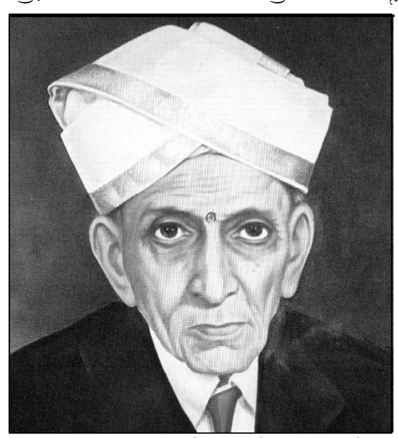

ಮಂತ್ರಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಮುದ್ದಯ್ಯನವರ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಪಾಠ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು 1881ರಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎ.ಪರೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಉನ್ನತ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಸುಮಾಡಿದರು. ಕಾಲೇಜಿನ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಾಗಿದ್ದ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ವಾಟರ್ಸ್ ಅವರ ಅಚ್ಚುಮೆಚ್ಚಿನ ಶಿಷ್ಯರಾಗಿದ್ದ ಇವರಿಗೆ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರು ವೆಬ್‌ಸ್ಟರ್ ನಿಘಂಟನ್ನು ಬಹುಮಾನವಾಗಿ ಕೊಟ್ಟರು. ಎಂಜಿನಿಯರಿಂಗ್ ಓದಲು ಅವರೇ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿ ಆಗಿನ ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ದಿವಾನರಾಗಿದ್ದ ರಂಗಾಚಾರ್ಲು ಅವರಿಗೆ ಪತ್ರ ಬರೆದು ಸರ್ಕಾರದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿವೇತನ ದೊರಕುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ಇವರು ಪುಣೆಯ ಸೈನ್ಸ್ ಕಾಲೇಜನ್ನು ಸೇರಿ ತಮ್ಮ 23ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಎಲ್.ಸಿ.ಇ. ಮತ್ತು ಇ.ಸಿ.ಇ.ಎಲ್. ಎಂಜಿನಿಯರಿಂಗ್ ಪರೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಪ್ರಥಮ ದರ್ಜೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಸುಮಾಡಿ ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೇ ಪ್ರಥಮ ಸ್ಥಾನ ಗಳಿಸಿದರು (1883).

ಇವರು 1884 ಮಾರ್ಚ್‌ನಿಂದ ಮುಂಬಯಿ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಅಸಿಸ್ಟೆಂಟ್ ಎಂಜಿನಿಯರ್ ಆಗಿ ತಮ್ಮ ವೃತ್ತಿ ಜೀವನವನ್ನಾರಂಭಿಸಿದರು. ಇವರು ಧೂಲಿಯ ನಗರಕ್ಕೆ ನೀರು ಸರಬರಾಜು ಮಾಡುವ ಯೋಜನೆ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗ 1887 ಡಿಸೆಂಬರ್ 27ರಂದು ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಮಹಾರಾಜರನ್ನು ಕಂಡು ಮಾತುಕತೆ ನಡೆಸಿದರು. ಸೂರತ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ವರ್ಷ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ ಮೇಲೆ 1889ರಲ್ಲಿ ಪುಣೆಗೆ ವರ್ಗವಾಗಿ ಬಂದರು. ಪಂಜ್ರಾ ನದಿಯಿಂದ ದತಾರಿ ಹಳ್ಳಿಗೆ 'ಸೈಫನ್' ಕೊಳವೆ ಹಾಕಿ ನೀರು ಒದಗಿಸುವ ಕೆಲಸಮಾಡಿ ಹೆಸರು ಗಳಿಸಿದರು. ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ 20 ತಿಂಗಳಲ್ಲೇ ತಮ್ಮ ದಕ್ಷತೆಯಿಂದಾಗಿ ಮೊದಲ ದರ್ಜೆಯ ಎಂಜಿನಿಯರ್ ಆದರು. ಸಿಂಧ್ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಸಕ್ಕೂರಿಗೆ ಕುಡಿಯುವ ನೀರನ್ನು ಸಿಂಧೂ ನದಿಯಿಂದ ಒದಗಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂತು. ನದಿಯ ಬಗ್ಗಡ ನೀರನ್ನು

ಶುದ್ಧಮಾಡಲು ಆಗತಕ್ಕ ಅಪಾರ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ತಗ್ಗಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ನದಿ ದಡಗಳಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಬಾವಿಗಳನ್ನು ತೋಡಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಂದ ಶುದ್ಧ ನೀರನ್ನು ಪೂರೈಸಿದರು. ಇದರಿಂದಲೂ ಇವರಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಹೆಸರು ಬಂತು. ಹಾಗೆಯೇ ಇವರು ತಪತಿ ನದಿಯಿಂದ ಸೂರತ್ತಿಗೆ ನೀರೊದಗಿಸುವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮಾಡಿ ಮುಗಿಸಿದರು.

ಈ ಸಮಯದಲ್ಲೇ ಇವರು ಸ್ವಯಂಚಾಲಿತ ತೂಬಿನ ಬಾಗಿಲುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಪುಣೆಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಖಡಕ್‍ವಾಸ್ಲದ ಫೈಫ್ ಜಲಾಶಯದ ಕೋಡಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಮುಂದೆ ಇದೇ ಮಾದರಿಯ ಕವಾಟಗಳನ್ನು ಗ್ವಾಲಿಯರ್‌ನ ಟಿಗ್ರಾ ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಕೃಷ್ಣರಾಜಸಾಗರ ಅಣೆಕಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಯಿತು. 1904ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಧ್ ಒಳಗೊಂಡ ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಸ್ಯಾನಿಟರಿ ಎಂಜಿನಿಯರಾಗಿ ನೇಮಿತರಾದರು. ಆ ಹುದ್ದೆಗೆ ಬಂದ ಭಾರತೀಯರಲ್ಲಿ ಇವರೇ ಮೊದಲಿಗರು. ಅದುವರೆಗೂ ಆ ಹುದ್ದೆ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಮೀಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿನ ಸಿವಿಲ್ ಎಂಜಿನಿಯರ್ಸ್ ಸಂಸ್ಥೆಗೆ ಸದಸ್ಯರಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾದರು. ಸಿಮ್ಲಾದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅಖಿಲ ಭಾರತ ನೀರಾವರಿ ಎಂಜಿನಿಯರುಗಳ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರೌಢ ಪ್ರಬಂಧಗಳನ್ನು ಓದಿದರು. ಮುಂಬಯಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ನಿಯಮಾವಳಿ ರೂಪಿಸುವ ಮಂಡಳಿಗೆ ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ಸದಸ್ಯರನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿತು. ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ಗೋಖಲೆಯವರು ಪುಣೆಯ ಪುರಸಭಾ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವರು ಆ ನಗರದ ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. 1906ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಏಡನ್‌ಗೆ ಹೋಗಿ ಆ ನಗರಕ್ಕೆ ಕುಡಿಯುವ ನೀರಿನ ಮತ್ತು ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸಿಕೊಟ್ಟು ಬಂದರು. ಸರ್ಕಾರ ಇವರ ಕಾರ್ಯದಕ್ಷತೆಗೆ ಮೆಚ್ಚಿ ಕೈಸರ್–ಇ–ಹಿಂದ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತು. ಕೊಲ್ಲಾಪುರದ ಮಹಾರಾಜರ ಕೋರಿಕೆಯಂತೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಕೆರೆ ದುರಸ್ತಿ ಮಾಡಿಸಿ ನೀರು ಸರಬರಾಜನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೊಳಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವರದು.

ಇವರು ವಿದೇಶಗಳಿಗೆ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡರು. 1898ರಲ್ಲಿ ಜಪಾನಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳನ್ನು ನೋಡಿ ಬಂದರು. ಮುಂಬಯಿ ಸರ್ಕಾರದ ನೌಕರಿಯಿಂದ ನಿವೃತ್ತರಾಗುವ ಮೊದಲು ರಜೆ ಪಡೆದು ಯುರೋಪ್, ಅಮೆರಿಕ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿದರು. ಇಟಲಿಯ ಮಿಲಾನ್ ನಗರದ ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಅರಿಯಲು ಅಲ್ಲಿಯ ಚರಂಡಿಯ ಒಳಗೇ ಇಳಿದು ನಡೆದರಂತೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಜರ್ಮನಿಯ ಡಸೆಲ್‌ಡಾರ್ಫ್, ಲಂಡನ್, ಪ್ಯಾರಿಸ್‌ನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಿದರು. ಡೆನ್ಮಾರ್ಕ್, ಸ್ವೀಡನ್, ಹಾಲೆಂಡ್, ಕೆನಡ, ಲೆನಿನ್‌ಗ್ರಾಡ್ (ಸೇಂಟ್ ಪೀಟರ್ಸ್ ಬರ್ಗ್) ಮತ್ತು ಮಾಸ್ಕೊ ನಗರಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿಕೊಟ್ಟು ಅಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನೆಲ್ಲ ಕಣ್ಣಾರೆ ಕಂಡುಬಂದರು. ಡೆಟ್ರಾಯಿಟ್‌ನ ಫೋರ್ಡ್ ಮೋಟರು ಕಂಪನಿಯ ಕೆಲಸಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಲು ಅಲ್ಲೇ 2 ತಿಂಗಳು ಉಳಿದರು. ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್ ನಗರಕ್ಕೆ ನೀರೊದಗಿಸುವ ಗ್ರೋಟನ್ ಅಣೆಕಟ್ಟನ್ನೂ ನೋಡಿ ಬಂದರು. ಪುಣೆ, ಹೈದರಾಬಾದು, ಧೂಲಿಯ, ಏಡನ್, ಇಂದೂರ್ ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು ನಗರಗಳ ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇವರ ಸೂಚನೆ ಮತ್ತು ಸಲಹೆಯ ಮೇಲೆಯೇ ರೂಪಿಸಲಾಯಿತು.

ಹೈದರಾಬಾದು ಮತ್ತು ಸುತ್ತಲ ಹಳ್ಳಿಗಳಿಗೆ ಸಮಸ್ಯೆಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದ್ದ ಮೂಸಿ ಮತ್ತು ಇಯಾಸಿ ನದಿಗಳ ಪ್ರವಾಹವನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಲು ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮರು ಇವರನ್ನು ಕರೆಸಿಕೊಂಡರು. 1909 ಏಪ್ರಿಲ್ 4ರಂದು ಹೈದರಾಬಾದಿಗೆ ಹೋಗಿ ಸ್ಥಳಪರೀಕ್ಷೆ ನಡೆಸಿ 1909 ಅಕ್ಟೋಬರಿನಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ವರದಿ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. 1909 ನವೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಹೈದರಬಾದು ನಗರ ಮತ್ತು ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವರದಿ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಇವರ ಸಲಹೆಯಂತೆ ಮೂಸಿ ನದಿಗೆ ಅಡ್ಡಗಟ್ಟೆ ಹಾಕಿ ಉಸ್ಮಾನ್ ಸಾಗರವನ್ನೂ ಇಯಾಸಿ ನದಿಗೆ ಕಟ್ಟೆ ಕಟ್ಟಿ ಹಿಮಾಯತ್ ಸಾಗರವನ್ನೂ ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಹೈದರಬಾದು ನಗರವನ್ನು ಪ್ರವಾಹಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿದುದಲ್ಲದೆ ಸುಂದರವಾಗಿಡಲು ಮತ್ತು ಸುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶದ ಜಲಾಭಾವ ನೀಗಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು.

ಮುಂಬಯಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ 23 ವರ್ಷ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿ 1907ರಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದರು. 1909 ನವೆಂಬರ್ 15ರಂದು ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಧಾನ ಎಂಜಿನಿಯರ್ ಆಗಿ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರು. ಮಾದರಿ ರಾಜ್ಯದ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಾಗಿ ಇವರು ರಾಜ್ಯದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನೆಲ್ಲ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಎಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಕೈಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಬಹುದು, ಜಲಾಶಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಬಹುದು ಎಂಬುದನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದರು. ಜೊತೆಗೆ, ರೈಲ್ವೆ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿಯೂ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಇವರು ಹೊಸ ರೈಲು ಮಾರ್ಗಗಳ ಒಂದು ಯೋಜನೆಯನ್ನು ಸರ್ಕಾರದ ಮುಂದಿಟ್ಟರು. ಇವರ ಶ್ರಮದಿಂದ ಬೀರೂರು–ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಮೈಸೂರು–ನಂಜನಗೂಡು, ಬೆಂಗಳೂರು–ಮೈಸೂರು ರೈಲ್ವೆಗಳ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಮೈಸೂರು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲಾಯಿತು.

ಇವರು 1912ರಲ್ಲಿ ದಿವಾನ ಪದವಿಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡರು. ಈ ಮೊದಲೇ 1911ರಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜಸಾಗರದ ನಿರ್ಮಾಣ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಕೆಲಸ 1931ರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣವಾಯಿತು. ಇದೇ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಬ್ಯಾಂಕನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. 1913ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಅರಸರಿಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೂ ಹೊಸ ಒಪ್ಪಂದವಾಯಿತು. ದಿವಾನರಾಗಿದ್ದ ಇವರ ಸಮಯೋಚಿತ ಚತುರತೆಯಿಂದಾಗಿ ಮೈಸೂರು ಮಹಾರಾಜರಿಗೆ ರಾಜ್ಯದ ಒಳಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಿಕ್ಕಿತು. 1914ರಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಮೆಕ್ಯಾನಿಕಲ್ ಎಂಜಿನಿಯರಿಂಗ್ ಸ್ಕೂಲ್ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಮೈಸೂರಿನ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡಿದ ಇವರು 1916 ಜುಲೈ 22ರಂದು ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಸ್ಥಾಪನೆಗೂ ಕಾರಣರಾದರು. ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಿ ಸಾಬೂನು ಕಾರ್ಖಾನೆ, ಗಂಧದ ಎಣ್ಣೆ ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಎಂಜಿನಿಯರ್ ಮತ್ತು ದಿವಾನರಾಗಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದ ಸರ್ವತೋಮುಖ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾಗಿ ಮಾದರಿ ಮೈಸೂರು ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಇವರು 1918 ಡಿಸೆಂಬರ್ 9ರಂದು ದಿವಾನ ಪದವಿಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದರು. ಅನಂತರ ಭದ್ರಾವತಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಕಾರ್ಖಾನೆಗೆ (ಇಂದು ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯ ಕಬ್ಬಿಣ ಮತ್ತು ಉಕ್ಕಿನ ಕಾರ್ಖಾನೆ) ಮಹಾರಾಜರ ಬೇಡಿಕೆಯಂತೆ 6 ವರ್ಷಕಾಲ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಾಹಕ ಸಮಿತಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದು ಕಾರ್ಖಾನೆಯನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿದರು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಇವರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಸು. 2 ಲಕ್ಷ ಗೌರವಧನವನ್ನು ದಾನ ಮಾಡಿದರು. ಇದರಿಂದ 1943 ಆಗಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಜಯಚಾಮರಾಜೇಂದ್ರ ತಾಂತ್ರಿಕ ಶಾಲೆ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಇವರು 1949ರಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮ ಔದ್ಯೋಗೀಕರಣದ ಯೋಜನೆ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿ ಅದನ್ನು ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದರು. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಭಾರತೀಯ ವಿಜ್ಞಾನ ಮಂದಿರದ ಸ್ಥಾಪನೆಯಿಂದಲೂ ಆಡಳಿತ ಸಮಿತಿಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದು ಆಮೇಲೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷರೂ ಆಗಿದ್ದ ಇವರು 1947ರಲ್ಲಿ ತಾವಾಗಿಯೇ ನಿವೃತ್ತರಾದರು. ಟಾಟಾ ಕಬ್ಬಿಣ ಮತ್ತು ಉಕ್ಕಿನ ಕಂಪನಿಯಲ್ಲಿ 1927ರಿಂದ 28 ವರ್ಷಕಾಲ ಕಂಪನಿಯ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿದ್ದರು. ತುಂಗಭದ್ರಾ ಜಲಾಶಯದ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲೂ ಇವರ ಅಮೂಲ್ಯ ಸಲಹೆ ಪಡೆಯಲಾಯಿತು. ದೇಶರಕ್ಷಣೆಯ ಭೂ–ಜಲ–ವಾಯುಪಡೆಗಳಿಗೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳು ಇಲ್ಲಿಯೇ ತಯಾರಾಗಬೇಕು, ದೇಶ ಸರ್ವವಿಧದಲ್ಲೂ ಸ್ವಾವಲಂಬಿಯಾಗಬೇಕು ಎಂಬುದೇ ಇವರ ಬಯಕೆಯಾಗಿ ಭದ್ರಾವತಿ ಕಬ್ಬಿಣ ಕಾರ್ಖಾನೆ ಮತ್ತು ವಿಮಾನ ಕಾರ್ಖಾನೆ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇವರ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆಯೆಂದರೆ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯದ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಪ್ರಗತಿಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನೋದಿದಂತೆ. ಇವರ ಸಲಹೆ, ಸಹಕಾರ ಮತ್ತು ಉತ್ತೇಜನದಿಂದ ಇಂದು ಅನೇಕ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳೂ ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳೂ ಉಳಿದು ಬೆಳೆದು ಬಂದಿವೆ.

ಇವರು ಗಾಂಧೀಜಿ, ಗೋಖಲೆಯಂತಹ ಮಹನೀಯರ ಸ್ನೇಹ ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದರು. ಪ್ರಪಂಚಾದ್ಯಂತ ಇವರಿಗೆ ಅನೇಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯಗಳು ಗೌರವ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿ ಇತ್ತು ಸನ್ಮಾನಿಸಿದ್ದವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯವೂ ಒಂದು. 1911ರಲ್ಲಿ ಸಿ.ಐ.ಇ. ಬಿರುದನ್ನೂ 1915ರಲ್ಲಿ ಕೆ.ಸಿ.ಐ.ಇ. ಬಿರುದನ್ನೂ ಕೊಟ್ಟು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ಗೌರವಿಸಿತು. 1955ರಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ದುರ್ಗಾ ಪ್ರಸಾದ್ ಖೈತಾನ್ ಸುವರ್ಣ ಪದಕವನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಗೌರವಿಸಿತು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಭಾರತರತ್ನ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ನೀಡಿ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ಗೌರವಿಸಿತು. 1960 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 15ರಂದು ಭಾರತಾದ್ಯಂತ ಇವರ ಶತಮಾನೋತ್ಸವವನ್ನು ಆಚರಿಸಿ ಇವರಿಗೆ ಗೌರವ ಸಮರ್ಪಿಸಲಾಯಿತು.

ಅತ್ಯಂತ ದಕ್ಷ, ವಿಚಕ್ಷಣ, ತೀಕ್ಷ್ಣಮತಿಯಾದ ಇವರು ತಮ್ಮ ಇಡೀ ಜೀವಮಾನವನ್ನೇ ಶಿಸ್ತಿಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಎಂದೂ ನೀತಿ–ನಿಯಮಗಳನ್ನು ತಪ್ಪುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವರು 1962 ಏಪ್ರಿಲ್ 14ರಂದು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದರು. ಇವರ ಪಾರ್ಥಿವ ಶರೀರದ ಅಂತ್ಯಕ್ರಿಯೆ ಇವರ ಹುಟ್ಟೂರು ಮುದ್ದೇನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಈಗ ಮುದ್ದೇನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಇವರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಶಾಲಾ–ಕಾಲೇಜು ಮತ್ತು ಗ್ರಂಥಭಂಡಾರಗಳನ್ನೂ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯವನ್ನೂ ಆರಂಭಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇವರು ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರರೂ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರೂ ಆಗಿದ್ದಂತೆಯೇ ಎಂಜಿನಿಯರಿಂಗ್ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಉತ್ತಮ ಬರೆಹಗಾರರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಅವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವರ ಜೀವನ ಮತ್ತು ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. (ವಿ.ಎಸ್.ಎನ್.)

ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ: 1945 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 24 ರಂದು ಅಧಿಕೃತವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಸ್ಥೆ(ಯುನೈಟೆಡ್ ನೇಷನ್ಸ್ ಆರ್ಗನೈಸೇಷನ್–ಯುಎನ್‌ಒ). ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗಿದ್ದ ಲೀಗ್ ಆಫ್ ನೇಷನ್ಸ್‌ನ(ರಾಷ್ಟ್ರ ಸಂಘ) ವಿಫಲತೆ ಹಾಗೂ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಘೋರ ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನರಿತು ಮುಂದೆ ಯುದ್ಧಗಳಾಗುವುದನ್ನು ತಡೆಯಲು ಹಾಗೂ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ಸುಭದ್ರತೆ ಕಾಪಾಡಿ ಮನುಕುಲದ ಜೀವನಮಟ್ಟ ಸುಧಾರಿಸುವ ಧ್ಯೇಯದೊಂದಿಗೆ ಇದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಪ್ರಧಾನಿ ಚರ್ಚಿಲ್, ಅಮೆರಿಕದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ರೂಸ್‌ವೆಲ್ಟ್ ಹಾಗೂ ರಷ್ಯದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಸ್ಟಾಲಿನ್ ಇದರ ಪ್ರಮುಖ ರೂವಾರಿಗಳು. ಇದರ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಕೇಂದ್ರ ಕಚೇರಿ ಲೇಕ್‌ಸಕ್ಸಸ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿತ್ತು, ಅನಂತರ ಜಾನ್ ಡಿ.ರಾಕ್‌ಫೆಲ್ಲರ್ ಎಂಬ ಶ್ರೀಮಂತ ವಿಶಾಲ ನಿವೇಶನವನ್ನು ನ್ಯೂಯಾರ್ಕಿನ ಮ್ಯಾನ್‌ಹಟನ್‌ನಲ್ಲಿ ನೀಡಿದಾಗ ಕಚೇರಿಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲಾಯಿತು(1951). ಇಂಗ್ಲಿಷ್, ಅರೇಬಿಕ್, ಫ್ರೆಂಚ್, ಸ್ಪ್ಯಾನಿಷ್, ರಷ್ಯನ್ ಹಾಗೂ ಚೀನಿ ಇದರ ಅಧಿಕೃತ ಭಾಷೆಗಳು. ಪ್ರಸ್ತುತ 192 ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿವೆ.

ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ನಡುವೆ ಪರಸ್ಪರ ಸಮಾನತೆ, ಸೌಹಾರ್ದತೆ, ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಾಗೂ ಮಾನವೀಯ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಸಹಕಾರತತ್ತ್ವದ ಮೇಲೆ ಬಗೆಹರಿಸಿ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಹಾಗೂ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿ ಧೋರಣೆಯನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವ ಧ್ಯೇಯೋದ್ದೇಶಗಳನ್ನು ಇದು ಹೊಂದಿದೆ. ಎಲ್ಲ ಜನಾಂಗಗಳ ಮೂಲಭೂತ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡಿ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಗತಿ ಮತ್ತು ಜನತೆಯ ಜೀವನಮಟ್ಟವನ್ನು ಸುಧಾರಿಸುವ ಉದ್ದೇಶ ಇದರದು. ಇದು ಸಮಾನತೆ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ, ಭ್ರಾತೃತ್ವ ಹಾಗೂ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಹಲವು ಕರ್ತವ್ಯಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ಇದು ತನ್ನ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಲು ಆರು ಪ್ರಧಾನ ಸಮಿತಿ ಹಾಗೂ ಉಪಸಮಿತಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

1. ಸಾಮಾನ್ಯ ಸಭೆ: ಇದು ಇದರ ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯಾಲಯ. ಇದು ಪ್ರಪಂಚದ ಶಾಸಕಾಂಗದ ರೀತಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತದೆ. ಯಾವುದೇ ಶಾಂತಿಪ್ರಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರ ಇದರ ಸದಸ್ಯತ್ವ ಪಡೆಯಬಹುದು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೂ ಕೇವಲ ಒಂದು ಮತ ಚಲಾಯಿಸುವ ಹಕ್ಕಿರುತ್ತದೆ. ಭಾರತ 1945 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 30ರಂದು ಇದರ ಸದಸ್ಯತ್ವ ಪಡೆಯಿತು. 1946 ಜನವರಿ 10ರಂದು ಇದರ ಪ್ರಥಮ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸಭೆ ನಡೆಯಿತು.

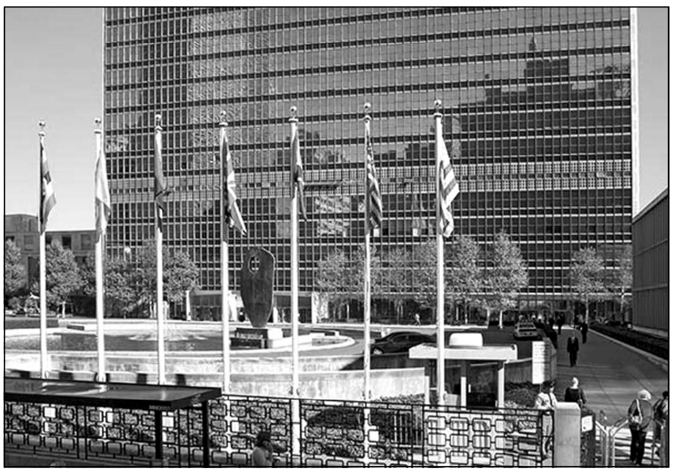
ಕೇಂದ್ರ ಕಛೇರಿ, ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್

2. ಭದ್ರತಾ ಮಂಡಳಿ: ಇದು ಪ್ರಪಂಚದ ಕಾರ್ಯಾಂಗದ ರೀತಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತದೆ. ವಿಶ್ವಶಾಂತಿ ಹಾಗೂ ಭದ್ರತೆ ಕಾಪಾಡುವ ಮೂಲಕ ಮೂರನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ತಡೆಯುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಇದು ಹೊಂದಿದೆ. 5 ಖಾಯಂ ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳು ಹಾಗೂ 10 ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನು ಇದು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಖಾಯಂ ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಸದಸ್ಯರಿಗೆ ವಿಟೋ (ಪ್ರಶ್ನಾತೀತ ಪರಮಾಧಿಕಾರ) ಅಧಿಕಾರವಿದೆ.

3. ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಮಂಡಳಿ: ಇದು ಸದಸ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಲು ಸರಿಯಾದ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ವಾತಾವರಣ ನಿರ್ಮಿಸುವ ಗುರಿ ಹೊಂದಿದೆ ಹಾಗೂ ಮಾನವ ಹಕ್ಕುಗಳು, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸುತ್ತದೆ.

4. ಧರ್ಮದರ್ಶಿ ಮಂಡಳಿ: ಇದು ರಾಷ್ಟ್ರಸಂಘದ ಮ್ಯಾಂಡೇಟ್ ಪದ್ಧತಿಯ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ನಿರಾಶ್ರಿತರಾದವರಿಗೆ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ, ರಾಜಕೀಯ, ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಲು ಯತ್ನಿಸುತ್ತದೆ.

5. ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ನ್ಯಾಯಾಲಯ: ಇದರ ಪ್ರಧಾನ ಕಚೇರಿ ಹಾಲೆಂಡಿನ ಹೇಗ್ ನಗರದಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ನ್ಯಾಯಾಲಯವಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತದೆ.

6. ಕಾರ್ಯಾಲಯ: ಕೇಂದ್ರ ಕಚೇರಿ ಅಮೆರಿಕದ ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್‌ನಲ್ಲಿದೆ. ಇದು ಸಂಸ್ಥೆಯ ಕಾರ್ಯಕಲಾಪಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ಇದರ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ. ಇದರ ಪ್ರಥಮ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ನಾರ್ವೆಯ ಟ್ರೈಗ್ವೆಲೀ (1945–53). ಅನಂತರ ಡ್ಯಾಗ್ ಹ್ಯಾಮರ್ ಶೀಲ್ಡ್ (1953–61), ಮಯನ್ಮಾರ್‌ನ (ಬರ್ಮ) ಉ.ಥಾಂಟ್ (1961–71), ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಕರ್ಟ್‌ವಾಲ್ಡ್‌ಹೀಮ್ (1971–81), ಪೆರು ದೇಶದ ಪೆರೇಜ್‌ಡಿಕ್ಯೂಲರ್ (1982–91), ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಭುಟ್ರೋಸ್ ಘಾಲಿ (1992–96), ಘಾನ ದೇಶದ ಕೋಫಿ ಅನ್ನನ್ (1997–2006) ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈಗಿನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ದಕ್ಷಿಣ ಕೊರಿಯದ ಬಾಂಕಿಮೂನ್ (2007).

ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ ಹಲವು ಉಪಸಮಿತಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ವಿಶ್ವ ಆಹಾರ ಮತ್ತು ಕೃಷಿ ಸಂಸ್ಥೆ(ಎಫ್‌ಎಒ), ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ, ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಸ್ಥೆ (ಯುನೆಸ್ಕೋ), ವಿಶ್ವ ಆರೋಗ್ಯ ಸಂಸ್ಥೆ (ಡಬ್ಲ್ಯೂಎಚ್‌ಒ), ವಿಶ್ವಕಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಥೆ(ಐಎಲ್‌ಒ), ವಿಶ್ವಹಣಕಾಸುನಿಧಿ(ಐಎಮ್‌ಎಫ್), ವಿಶ್ವನಾಗರಿಕ ವಿಮಾನಯಾನ ಸಾರಿಗೆ ಸಂಸ್ಥೆ (ಐಸಿಎಒ), ವಿಶ್ವಅಣುಶಕ್ತಿ ಸಂಸ್ಥೆ (ಐಎಇಎ), ವಿಶ್ವಬ್ಯಾಂಕ್ ಮುಂತಾದವು.

ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ ಹಲವಾರು ರಾಜಕೀಯ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸುತ್ತಿದೆ. ಇರಾನ್, ಇಂಡೊನೇಷ್ಯ, ಬರ್ಲಿನ್, ಬ್ಲಾಕೇಡ್, ಕೊರಿಯ ಕದನ, ಸೂಯೆಜ್ ಕಾಲುವೆ ಸಮಸ್ಯೆ, ಕಾಂಗೋ ಹಗರಣ, ಪ್ಯಾಲಸ್ತೀನ್ ಸಮಸ್ಯೆ, ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಸಮಸ್ಯೆ, ನಮೀಬಿಯ ಹಾಗೂ ಅಂಗೋಲಗಳ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಗಳಿಕೆ, ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದ ವರ್ಣಭೇದ ಸಮಸ್ಯೆ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸಿದೆ. ಇಸ್ರೇಲ್, ಕಾಶ್ಮೀರ, ಇರಾಕ್ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಡೆದಿವೆ. ತನ್ನ ಅಂಗಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಮೂಲಕ ಆರ್ಥಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮಾರಕ ರೋಗಗಳು, ಮಕ್ಕಳ ಯೋಗಕ್ಷೇಮ, ಶಿಕ್ಷಣ, ವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಪರಂಪರೆ ಸಂರಕ್ಷಣೆ, ಪರಿಸರ ಸಂರಕ್ಷಣೆ, ಆಹಾರ ಸಮಸ್ಯೆ, ಕೃಷಿ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕಾಭಿವೃದ್ಧಿಯಂತಹ ಹತ್ತು ಹಲವು ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದೆ. (ಆರ್‌ಕೆ.)

ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿ: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನರ ತರುವಾಯ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಒಂದು ರಾಜವಂಶ. ಇವರು ಆಂಧ್ರದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸು.375–612ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. ಇವರ ವಂಶಾವಳಿ ಮತ್ತು ಕಾಲಾನುಕ್ರಮಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ತೊಡಕುಗಳಿವೆ. ಈ ವಂಶದ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಅರಸ ಇಂದ್ರವರ್ಮ (375–400) ಎಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ವಂಶಜರು ಇಂದಿನ ಕರ್ನೂಲ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಶ್ರೀಶೈಲದ ಮೂಲ ನಿವಾಸಿಗಳು ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವ, ಶ್ರೀಪರ್ವತೀಯ ಆಂಧ್ರರು ಎಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಶ್ರೀಪರ್ವತೀಯರು ಚುಟು ಸಾತಕರ್ಣಿಗಳೆಂದೂ ಶ್ರೀಪರ್ವತ ಶ್ರೀಶೈಲವೆಂದೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇವರು ಬ್ರಹ್ಮಕ್ಷತ್ರ ಕುಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದು ಇವರಿಗೆ ಶ್ರೀಪರ್ವತೀಯ ಮತ್ತು ಆಂಧ್ರಪತಿ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದವು.

ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿಗಳು ರಿಷಿಕ ರಾಜ್ಯದ ಆಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಈ ರಾಜ್ಯ ಇಂದಿನ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಮೆಹಬೂಬನಗರ ಮತ್ತು ನಲ್ಗೊಂಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಪ್ರಾಂತವಾಗಿದ್ದು, ಇದು ಮೌರ್ಯ ಅರಸ ಅಶೋಕನ ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಕಳಿಂಗದ ಅರಸ ಖಾರವೇಲ ತನ್ನ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕದ ಎರಡನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ, ಬಹುಶಃ ಸಾತಕರ್ಣಿಗಳ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ, ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದಂಡೆಯಾತ್ರೆ ಕೈಗೊಂಡ. ಗೌತಮೀಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿ ಈ ಭಾಗವನ್ನು 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಅನಂತರ ಸಾತವಾಹನರ ಸಾಮಂತರಾಗಿಯೇ ಚುಟು ಮತ್ತು ಸಿವಲರು ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಾಂತದ ಅಧಿಪತಿಗಳಾಗಿ ಅನಂತರ ಸಾತವಾಹನರ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಾದರೆಂದು ಅವರ ನಾಣ್ಯಗಳ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ತರ್ಕಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇಂದ್ರವರ್ಮ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮರು ಈ ವಂಶದ ಮೊದಮೊದಲ ರಾಜರು. ಇವರಿಬ್ಬರೂ ರಾಜವರ್ಮ ಎಂಬ ವಿಶೇಷಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಇಂದ್ರವರ್ಮನ ಮೊಮ್ಮಗ ಗೋವಿಂದವರ್ಮನ ಪತ್ನಿ ಇಂದ್ರವರ್ಮನ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಒಂದು ಬೌದ್ಧ ಚೈತ್ಯಾಲಯವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿ ಇಂದ್ರಪುರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದಳು. ಇಂದ್ರಪುರ ಇಂದಿನ ನಲ್ಗೊಂಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಾಮಣ್ಣಪೇಟೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಇಂದ್ರಪಾಲಗುಟ್ಟ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದನೆಯ ಮಾಧವವರ್ಮನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಾಕಾಟಕ ರಾಜ ಇಮ್ಮಡಿ ರುದ್ರಸೇನನ ಪತ್ನಿ ಪ್ರಭಾವತಿಗುಪ್ತಳು ತನ್ನ ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿ ಪ್ರವರಸೇನನಿಗಾಗಿ ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರಿದಳು. ಪ್ರವರಸೇನನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಗೋವಿಂದವರ್ಮ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ವಾಕಾಟಕರ ವತ್ಸಗುಲ್ಮ ಉಪಶಾಖೆಗೆ ಸೇರಿದ ರಾಜ ಪೃಥ್ವಿಮೂಲ ತನ್ನ ಮಗಳು ಪರಮಮಹಾದೇವಿಯನ್ನು ಗೋವಿಂದವರ್ಮನಿಗೆ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. ಗೋವಿಂದವರ್ಮ ಪ್ರಬಲ ರಾಜನಾಗಿದ್ದು ಯುದ್ಧತಂತ್ರಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಬಲ್ಲ ಚತುರನಾಗಿದ್ದ. ಅವನು ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳಿಗೆ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಮತ್ತು ಇತರರಿಗೆ ಅನೇಕ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ. ಅನೇಕ ಬೌದ್ಧ ಚೈತ್ಯಾಲಯ ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಹಾಗೂ ಹಳೆಯ ಆಲಯಗಳನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದ. ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಈತ ಬೌದ್ಧಮತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು ಅನಂತರ ಶ್ರೀಶೈಲದ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನನ ಭಕ್ತನಾದ. ಇವನು ನಾಲ್ಕು ದಶಕಗಳ ಕಾಲ (422–462) ಆಳಿದ.

ಗೋವಿಂದವರ್ಮನ ತರುವಾಯ ಇಮ್ಮಡಿ ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮ ಸು.40 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಅಂದರೆ 502ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಈ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ದೊರಕಿರುವ ಏಕಮಾತ್ರ ಶಿಲಾಶಾಸನ ಇವನದು. ಇವನ ಸಮಕಾಲೀನನಾದ ವಾಕಾಟಕರ ವತ್ಸಗುಲ್ಮ ಉಪಶಾಖೆಯ ರಾಜ ದೇವಸೇನನು ಸುಖಲೋಲುಪನಾಗಿದ್ದು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿದ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಮಾಧವವರ್ಮ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಆಂಧ್ರದ ಗೋದಾವರಿಯವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಂಡ. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಸಾಲಂಕಾಯನರನ್ನು ಸದೆಬಡಿದು ವೆಂಗಿ ಪ್ರದೇಶದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಗುಂಟೂರು, ನೆಲ್ಲೂರು ದೇಶಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿದ. ಗೆದ್ದ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಈತ ತನ್ನ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನಾಗಿ ನಿಯಮಿಸಿದ. ಪಲ್ಲವ ವಂಶದ ಒಂದನೆಯ ಸ್ಕಂದವರ್ಮ ಅಥವಾ ಅವನ ಮಗ ವೀರವರ್ಮ ನೊಂದಿಗೆ ಮಾಧವವರ್ಮ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದ. ಇದೇ ರಾಜ ಶ್ರೀಕಾಕುಳಂ ಪ್ರಾಂತದ ಪೀಠಾಪುರ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವಗೋದಾವರಿ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಸಹ ತನ್ನದಾಗಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನು ವಾಕಾಟಕ ರಾಜ ಇಮ್ಮಡಿ ಪ್ರವರಸೇನನ ಮಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಮಾನ್ಯಪುರದ

ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ರಾಜ ದೇವರಾಜನ ಮಗಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ದೇವವರ್ಮ ಮತ್ತು ಮಂಚಣ್ಣಭಟ್ಟಾರಕ ಈ ರಾಜನ ಮಕ್ಕಳು. ಮಾಧವವರ್ಮ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆಯೊಂದಿಗೆ ಹನ್ನೊಂದು ಅಶ್ವಮೇಧ, ಬಾಹುಸುವರ್ಣ ಮತ್ತು ಪೌಂಡರಿಕ ಎಂಬ ಯಾಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ.

ವಾಕಾಟಕ ಅರಸಿಯ ಮಗನಾದ ಒಂದನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಇಮ್ಮಡಿ ಮಾಧವವರ್ಮನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ 25 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ (502–27) ಆಳಿದ. ಇವನನ್ನು ಸುಗತನ ಭಕ್ತನೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇವನು ಬೌದ್ಧ ಮತ್ತು ಹಿಂದು ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಪೋಷಿಸಿದ. ಈತನ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಪ್ರತಿಭೆ–ಸಾಮರ್ಥ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಇವನನ್ನೂ ಮಹಾಕವಿ ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇವನು ದುರ್ಬಲ ಆಡಳಿತಗಾರನಾಗಿದ್ದರಿಂದ ವಾಕಾಟಕರ ವತ್ಸಗುಲ್ಮ ಉಪಶಾಖೆಯ ಹರಿಸೇಣನಿಂದ ಸೋತ. ದೇವವರ್ಮನ ಮಗ ಮುಮ್ಮಡಿ ಮಾಧವವರ್ಮ ಮುಂದಿನ ರಾಜನಾದ. ಈತನಿಗೂ ವಾಕಾಟಕ ಹರಿಸೇಣನಿಗೂ ಉತ್ತಮ ಬಾಂಧವ್ಯವಿದ್ದು, ಅವನ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾದನು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಇವನು ತ್ರಿಕೂಟ ಮಚಲಿಪಟ್ಟಣದ ಸುತ್ತಲಿನ ಮಲಯದ ಪ್ರಾಂತ ಅಧಿಪತಿಯಾದ. ಆನಂದರು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಕಂದಾಪುರ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು (ಚೇಜರ್ಲ ಪ್ರಾಂತ) ಸಹ ತನ್ನದಾಗಿಸಿಕೊಂಡ.

ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿ ಮೂಲ ವಂಶದ ರಾಜ ವಿಕ್ರಮೇಂದ್ರವರ್ಮನ ಮಗ ಇಮ್ಮಡಿ ಇಂದ್ರಭಟ್ಟಾರಕವರ್ಮನು 527ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ದಾಯಾದಿಯ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಇವನು ದಮನಗೊಳಿಸಿ ಬಂಡೆದ್ದ ಪೃಥ್ವಿಮೂಲನನ್ನು ಸದೆಬಡಿದ. ಗಜಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ನಾಯಕರಾದ ರಾಮಕಾಶ್ಯಪ, ಪಿತೃಭಕ್ತ, ಮತಾರ ಮತ್ತು ವಸಿಷ್ಠ ವಂಶದವರು ಪೃಥ್ವಿಮೂಲನೊಂದಿಗೆ ಷಡ್ಯಂತ್ರ ರಚಿಸಿ ಇಂದ್ರಭಟ್ಟಾರಕನನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಇಂದ್ರಭಟ್ಟಾರಕ ಅವರನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶಗೊಳಿಸಿದ. ಆದರೆ ಮೌಖಾರಿಯ ಅರಸ ಈಶಾನವರ್ಮನಿಂದ ಈತ ಸೋಲುಕಂಡ. ಮೂಲವಂಶದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮೊದಲಿನಂತೆ ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಳಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ.

ಇವನೊಂದಿಗೆ ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿಗಳ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕುಂಠಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಇವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಾದ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮೇಂದ್ರವರ್ಮ ಮತ್ತು ಅಳಿಯ ನಾಲ್ವಡಿ ಮಾಧವವರ್ಮರು ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದ ವೆಂಗಿ ಮೇಲಿನ ಪಲ್ಲವ ಅರಸ ಸಿಂಹವರ್ಮನ ಧಾಳಿಯನ್ನು ತಡೆಯಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮೇಂದ್ರವರ್ಮ ಪಲ್ಲವರನ್ನು ಅಲ್ಲಿಂದ ಹಿಂತೆಗೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಇವನ ಮಗಳನ್ನು ಮೂಲ ಪಲ್ಲವ ವಂಶದ ಅರಸ ಸಿಂಹವಿಷ್ಣುವಿಗೆ ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಡಲಾಯಿತು. ಪಲ್ಲವ ಉಪಶಾಖೆಯ ನೆಲ್ಲೂರಿನ ಸಿಂಹವರ್ಮ ಮತ್ತು ಗುಂಟೂರು ಪ್ರದೇಶದ ವಿಷ್ಣುಗೋಪರನ್ನು ಈತ ಸದೆಬಡಿದ.

ಗೋವಿಂದವರ್ಮನ ಮಗ ಹಾಗೂ ವಿಕ್ರಮೇಂದ್ರವರ್ಮನ ಮಗ ಮತ್ತು ಸಹೋದರ ನಾಲ್ವಡಿ ಮಾಧವವರ್ಮ ಈ ವಂಶದ ಕೊನೆಯ ರಾಜ. ಇವನು ತನ್ನ ತಾತ ಇಮ್ಮಡಿ ಮಾಧವವರ್ಮನಂತೆ ಅಶ್ವಮೇಧ ಮತ್ತು ಇತರ ಯಾಗಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದ. ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ತಿವರ ನಗರಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ. ಇವನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ಪೂರ್ವದ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದನು; ಅದು ಕಳಿಂಗ ಇರಬಹುದು. ಈ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಾಗಿ 612ರಲ್ಲಿ ಗೋದಾವರಿ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿದ ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳ ತರುವಾಯ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ಅರಸ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿ ವೆಂಗಿ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ಪೃಥ್ವಿ ಯುವರಾಜನನ್ನು ಕೊಲ್ಲೇರು ಸರೋವರದ ಬಳಿ ಎದುರುಗೊಂಡ. ಈ ಆಕ್ರಮಣದಲ್ಲಿಯೇ ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿಯ ಅರಸ ಮಡಿದ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಈ ವಂಶ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಣ್ಮರೆಯಾಯಿತು.

ಹಲವಾರು ಸ್ತೂಪ ಮತ್ತು ವಿಹಾರಗಳನ್ನು ರಾಜರು ಮತ್ತು ಅವರ ಕುಟುಂಬದವರು ನಿರ್ಮಿಸಿ, ದಾನ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿದರೆಂದು ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಅರಸರ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಬೌದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ – ಪೋಷಣೆ ದೊರೆತು ಅಮರಾವತಿ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಗತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ ಬೌದ್ಧರ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮತ್ತು ಪ್ರಮುಖ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಹಾಗೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. (ಸಿ.ಎಸ್.ವಿ.)

ವೀಲರ್, ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ಸರ್: 1890–1976. 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೆಸರಾಂತ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ. ಇವನು ಗ್ಲ್ಯಾಗೊ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ 1890 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 10 ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ಬ್ರಾಡ್‌ಫೋರ್ಡ್ ಗ್ರಾಮರ್ ಶಾಲೆ ಮತ್ತು ಲಂಡನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ನಡೆಸಿದ. 1912ರಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎ. ಪದವಿಯನ್ನು ಪಡೆದ ಅನಂತರ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ವೇತನವನ್ನು ಪಡೆದು ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದ. 1913ರಿಂದ ರಾಯಲ್ ಕಮಿಷನ್ ಆನ್ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ಮಾನ್ಯುಮೆಂಟ್ಸ್ (ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್) ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮೊದಲು ಆರಂಭಿಸಿದ. 1919ರ ಅನಂತರ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ರಾಯಲ್ ಆರ್ಟಿಲರಿ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ.

1920–26ರಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ ಆಫ್ ವೇಲ್ಸ್ ಇದರ ನಿರ್ದೇಶಕ, 1926–44ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂನಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಉತ್ಖನನಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದ. ಈ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಚೌಕೋನಗಳ ಜಾಲ ಮತ್ತು ಪದರ ವಿಧಾನ ಕ್ರಮ ಬಳಕೆಗೆ ತಂದ. ಈ ಕ್ರಮವನ್ನು ಕೆಥಲಿನ್ ಕೆನ್ಯಾನ್ ಸುಧಾರಿಸಿದ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಕ್ರಮವನ್ನು ವೀಲರ್ ಕೆನ್ಯಾನ್ ವಿಧಾನವೆಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರಾದ ಅಗಸ್ಟಸ್ ಪಿಟ್ ರಿವರ್ಸ್‌ನ ಪ್ರಭಾವ ವೀಲರ್ ಮೇಲೆ ಗಾಢವಾಗಿತ್ತು. ಪುನಃ 1933–1944ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿ ಸೈನ್ಯ ವೃತ್ತಿಯಿಂದ ನಿವೃತ್ತನಾದ.

1944–48ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಾ ನಿರ್ದೇಶಕನಾಗಿದ್ದ. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಮೂರು ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅನುಪಮ ಸೇವೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದ. ಮೊದಲನೆಯದಾಗಿ ಇವನು ಆಗ ದೇಶದಾದ್ಯಂತ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅಧ್ಯಯನಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಸಮನ್ವಯ ಮಾಡಿ ಪ್ರಧಾನ ವಿಷಯ ಮತ್ತು ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು

ಗುರುತಿಸಿ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಇಡಿ ದೇಶಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯವಾಗುವಂತೆ ಮೂರು ಪ್ರಧಾನ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಅವುಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನ ಮತ್ತು ವರದಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಈ ನೆಲೆಗಳು ಸಿಂಧೂ ಬಯಲಿನ ನಾಗರಿಕತೆಯ ನೆಲೆಯಾದ ಹರಪ್ಪ, ರೋಮನ್ ದೇಶದ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದ ಅರಿಕಮೇಡು ಮತ್ತು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನ ಮತ್ತು ಈ ಜನರ ವಿಶಿಷ್ಟ ಜೀವನ ಶೈಲಿ ತಿಳಿಯಲು ಸಹಾಯಕವಾಗಬಹುದಾದ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ (ಮೊಳಕಾಲ್ಮೂರು ತಾಲ್ಲೂಕು, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ)ಯಾಗಿವೆ. ಎರಡನೆಯದಾಗಿ ಉತ್ಖನನ ಮತ್ತು ಇತರ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಯುವ ಪದವೀಧರರಿಗೆ ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾದ ತರಬೇತಿ ನೀಡಿದುದು. ಇವನ ಅನಂತರ ಭಾರತೀಯರೇ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧನೆ, ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಮೊದಲಾದ ಜವಾಬ್ದಾರಿಗಳನ್ನು ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ, ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ನಡೆಸುವಂತಾದರು ಮತ್ತು ಕಾಲಕಾಲದ ತರಬೇತಿ ವರ್ಗವೆ ಮುಂದೆ ಸ್ಕೂಲ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ (ಈಗ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ) ಎಂದು ಬೆಳೆದಿದೆ. ಮೂರನೆಯದಾಗಿ ಉತ್ಖನನ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಅತಿ ಅವಶ್ಯವಾದ ಪದರ ಶಾಸ್ತ್ರ ಕ್ರಮವನ್ನು ಅನುಸರಿಸುವಿಕೆ (ಸ್ಟ್ರಾಟಿಗ್ರಾಫಿಕ್ ಮೆಥಡ್).

ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧನೆ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ವೀಲರ್ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನದ ಫಲಿತಾಂಶದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಆರ್ಯ ಜನಾಂಗದವರೆ ಧ್ವಂಸ ಮಾಡಿದರೆಂದು ತೀಕ್ಷ್ಣವಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಮಾಡಿದ. ಈ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಸು.40ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಇತಿಹಾಸ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಲವಾಗಿ ಬೇರೂರಿತ್ತು. ಅನಂತರದ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಇದು ತಪ್ಪಾಗಿ ಕಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಈಗ ಈ ಪ್ರಮೇಯವನ್ನು ಕೈ ಬಿಡಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆಯೆ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಆಗಿನ ಮೈಸೂರು ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕ ಎಂ.ಎಚ್.ಕೃಷ್ಣ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದ ಫಲಿತಾಂಶಗಳನ್ನು ಅನುಲಕ್ಷಿಸಿ ವೀಲರ್ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದ. ಈ ಉತ್ಖನನದ ಫಲಿತಾಂಶಗಳು ಹಿಂದೆ ಕೃಷ್ಣರವರ ಶೋಧನೆಗಳನ್ನೆ ದೃಢೀಕರಿಸಿದ್ದರೂ ಇದರ ಸೂಚನೆಯೂ ಇವನ ವರದಿಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದುದರಿಂದ ವೀಲರನ ಶೋಧನೆಗಳಷ್ಟೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವವಿದರ ತಿಳುವಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚಿನ ವರೆಗೂ ಇತ್ತು. ಇವನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಮತ್ತು ಪ್ರಶ್ನಾತೀತವೆಂಬಂತೆ ತಿಳಿಯಲಾಗಿದ್ದ ಇವನ ಪ್ರಮೇಯ ಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಪುರಾತತ್ತ್ವವಿದರ ಮೇಲೆ ಕನಿಷ್ಠ ಎರಡು ದಶಕಗಳವರೆಗೆ ಗಾಢವಾಗಿತ್ತು. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಾದಗ್ರಸ್ತವಾದ ಇಲ್ಲಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅನಿಶ್ಚಿತ ಕಾಲಮಾನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಕಾಲಮಾನಗಳನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಿದುದು ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೊಡುಗೆಯೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಇವನ ಉತ್ಖನನದ ಕ್ರಮ, ವಿಧಾನ ಮತ್ತು ಅತ್ಯಂತ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ವಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳು ಉತ್ಖನನಕಾರರಿಗೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಮಾದರಿಯಾಯಿತು.

1948ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಲಂಡನ್ನಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದ ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿಯ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿ ನಿಯೋಜಿತನಾದ. 1949–50ರಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಸಲಹೆಗಾರನಾಗಿದ್ದ.

ಈತ ಫೈವ್ ಥೌಸಂಡ್ ಇಯರ್ಸ್ ಆಫ್ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್ (1950), ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಫ್ರಂ ಅರ್ತ್ (1954), ರೋಮನ್ ಆರ್ಟ್ ಆಂಡ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ (1964), ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಇಂಡಸ್ ವ್ಯಾಲಿ ಮೊದಲಾದ ಮೌಲಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಈತ ದೂರದರ್ಶನ ಮತ್ತು ಆಕಾಶವಾಣಿಯಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ–ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಷಯಗಳು ಜನ ಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೂ ತಲುಪುವಂತೆ ಮಾಡಲು ಪ್ರಾಣಿಗಳು,

ಸಸ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಲೋಹ ಸಂಪತ್ತು, ಭೂಗತ ನಿಕ್ಷೇಪ ಮತ್ತು ಕಾಲಮಾನ ಈ ಐದು ಮಾಲಿಕೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ಪ್ರಸರಿಸಿದ. ಇವು ಎಷ್ಟು ಜನಪ್ರಿಯವಾಯಿತೆಂದರೆ 1954ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಟಿ.ವಿ. ಇವನನ್ನು ಪರ್ಸನಾಲಿಟಿ ಆಫ್ ದಿ ಇಯರ್ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿತು.

ಇವನ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸೇವೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಇವನಿಗೆ ನೈಟ್ ಪದವಿ ನೀಡಿತು. ಇವನು 1914ರಲ್ಲಿ ತೆಸ್ಸ ವೆರ್‌ನೆಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ. 1915 ಮಗ ಮೈಕಲ್ ಜನನ, 1936ರಲ್ಲಿ ಪತ್ನಿ ತೆಸ್ಸ ನಿಧನಳಾದಳು. 1945ರಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಗರೇಟ್ ಎಂಬಾಕೆಯನ್ನು ಸಿಮ್ಲಾದಲ್ಲಿ ವಿವಾಹವಾದ. ಇವನು 1976 ಜುಲೈ 22ರಂದು ಲಂಡನ್‌ನಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. (ಎ.ಎಸ್.)

ವೆಂಕಟರತ್ನಂ, ಎ.ವಿ.: 1924–2008. ಹೆಸರಾಂತ ಇತಿಹಾಸಕಾರರು. ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದ ರೂವಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖರು. ಇವರದು ಹಳೆಯ ಮೈಸೂರಿನ ಗೌರವಾನ್ವಿತ ಅಂಬಳೆ ಮನೆತನ. ತಂದೆ ವೆಂಕಟಸುಬ್ಬಯ್ಯ, ತಾಯಿ ಸೀತಾಲಕ್ಷ್ಮಮ್ಮ. ಇವರು 1924 ಏಪ್ರಿಲ್ 17ರಂದು ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಮೈಸೂರಿನ ಬನುಮಯ್ಯ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢಶಿಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎ. ಆನರ್ಸ್ (ಇತಿಹಾಸ) ಪದವಿ ಪಡೆದರು. ಅನಂತರ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದಿಂದ ಇತಿಹಾಸ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎ. ಪದವಿ ಪಡೆದರು (1947). ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ದೆಸೆಯಲ್ಲೆ ತಮ್ಮ ಮಾತುಗಾರಿಕೆ, ಪ್ರತಿಭೆಗಳಿಂದ ಗುರುವೃಂದದವರ ಮೆಚ್ಚುಗೆಗೆ ಪಾತ್ರರಾಗಿದ್ದರು. ಹೆಸರಾಂತ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಎಂ.ಎಚ್.ಕೃಷ್ಣ, ಕೆ.ಎನ್.ವಿ.ಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಶ್ರೀಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಬಿ.ಎನ್.ಕೃಷ್ಣಯ್ಯಂಗಾರ್ ಮೊದಲಾದವರು ಇವರ ಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಜಿ.ಎಸ್.ದೀಕ್ಷಿತ್ ಅವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಡಾಕ್ಟರೇಟ್ ಪದವಿ ಪಡೆದರು.

ಇವರು ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ದಾವಣಗೆರೆ ಮತ್ತು ಬೆಂಗಳೂರು ಇಂಟರ್‌ಮೀಡಿಯಟ್ ಕಾಲೇಜುಗಳಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿ, 1952ರಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜನ್ನು ಸೇರಿದರು. 1959ರಲ್ಲಿ ಕೊಲಂಬಿಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಫುಲ್‌ಬ್ರೈಟ್ ಸಂಶೋಧಕರಾಗಿ ಅಮೆರಿಕಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಶೋಧನೆಗಾಗಿ ತೆರಳಿದರು. ಯು.ಕೆ., ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಇಟಲಿ, ಜಪಾನ್, ಹಾಂಗ್‌ಕಾಂಗ್, ಫಿಲಿಫೀನ್ಸ್ ಮುಂತಾದ ದೇಶಗಳ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಂಧಗಳನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದರು. ಅಮೆರಿಕದಿಂದ ಹಿಂತಿರುಗಿದ ಅನಂತರ ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ನೇಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟರು. ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿಭೆ, ನಿರಂತರ ಅಧ್ಯಯನ, ಶ್ರದ್ಧೆಗಳಿಂದ ಮೇಲೇರಿದ ಇವರು ನಿವೃತ್ತಿಯಾಗುವ ವರೆಗೆ (1979–87) ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು.

ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಪಂಥದ ದಿಗ್ಗಜರ ನೆರಳಿನಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಇವರು ಇತಿಹಾಸ ಲೇಖನ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಂಚ ಸಂಪ್ರದಾಯವಾದಿಗಳಂತೆ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದರೂ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಟುನಿಟ್ಟಿಗೆ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಐವತ್ತಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಬರೆದಿರುವರು. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಸರ್ಕಾರ ಮತ್ತು ಇತರ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಸಂಶೋಧನಾಲೋಕ ಮೆಚ್ಚಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಇವರು ರಚಿಸಿದ ಮುಖ್ಯ ಲೇಖನಗಳು ಹೀಗಿವೆ: ನಾಮಿನೇಟೆಡ್ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ (1960); ಸಾಮರ್‌ಸೆಟ್ ದಿ ಐಡಿಯಲಿಸ್ಟ್ (1961); ಚಾರ್ಲ್ಸ್ I ಇಯರ್ಸ್ ಆಫ್ ಪೀಸ್‌ಫುಲ್ ರೂಲ್ (1962); ವಿಲೇಜ್ ಅಡ್ಮಿನಿಸ್ಟ್ರೇಶನ್ ಅಂಡರ್ ದಿ ಹೊಯ್ಸಳಾಸ್ (1970); ಹೊಯ್ಸಳ ಡೈನಾಸ್ಟಿ (ಸಂ:ಬಿ.ಷೇಕ್‌ಅಲಿ), ಸಮ್ ಆಸ್ಪೆಕ್ಟ್ಸ್ ಆಫ್ ವಿಲೇಜ್ ಅಡ್ಮಿನಿಸ್ಟ್ರೇಶನ್ ಅಂಡರ್ ದಿ ಚಾಳುಕ್ಯಾಸ್ ಆಫ್ ಬಾದಾಮಿ (1978); ಡಾ.ಕೆ.ಎನ್.ವಿ.ಶಾಸ್ತ್ರೀಸ್ ಕಾಂಟ್ರಿಬ್ಯೂಶನ್ ಟು ಕರ್ನಾಟಕ ಹಿಸ್ಟ್ರಿ (1984);

ಯುರೋಪಿಯನ್ ಇಂಟಿಗ್ರೇಶನ್ ಇನ್ ಕೌಟಿಲ್ಯ (1960); ಜಾರ್ಜ್ III ಅಂಡ್ ದಿ ಅಮೆರಿಕನ್ ರೆವಲ್ಯುಶನ್ (1966); ಅಮೆರಿಕನ್ ಎಕ್ಸ್‌ಪೀರಿಯನ್ಸ್ ಟು ದಿ ಕಾಂಪ್ರೊಮೈಸ್ ಆಫ್ 1850, ಎ ಸರ್ವೇ: ಥೀಮ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಪರ್‌ಸ್ಪೆಕ್ಟೀವ್ಸ್ ಇನ್ ಅಮೆರಿಕನ್ ಹಿಸ್ಟ್ರಿ (1978). ಟೋಕಿಯೊದ ಕ್ಯೋಟ್‌ನಲ್ಲಿ 1983ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ XXXI ಇಂಟರ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಆಫ್ ಹ್ಯೂಮನ್ ಸೈನ್ಸಸ್ ಇನ್ ಏಷ್ಯ ಅಂಡ್ ನಾರ್ತ್ ಅಮೆರಿಕ ವಿಚಾರ ಸಂಕಿರಣದಲ್ಲಿ ಜ್ಯುಡಿಶಿಯಲ್ ಫಂಕ್ಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ವಿಲೇಜ್ ಅಂಡ್ ನಾಡು ಅಸೆಂಬ್ಲಿಸ್ ಇನ್ ದಿ ವಿಜಯನಗರ ಎಂಪೈರ್; ಜ್ಯುಡಿಶಿಯಲ್ ಫಂಕ್ಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಊರು, ಮಹಾಜನಾಸ್, ಅಂಡ್ ನಾಡು ಅಸೆಂಬ್ಲಿಸ್ ಇನ್ ದಿ ವಿಜಯನಗರ ಎಂಪೈರ್ ಎಂಬ ತಮ್ಮ ಪಾಂಡಿತ್ಯಪೂರ್ಣ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತಪಡಿಸಿದರು. ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಭಾಗವಹಿಸಿದ ಗ್ರೀನ್ ಬುಕ್ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಮತ್ತು ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ಇಲಾಖೆಯ ಶತಮಾನೋತ್ಸವದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಿಚಾರ ಸಂಕಿರಣ (1985)ದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಡೆಮಾಕ್ರಸಿ ಅಂಡ್ ಪಾರ್ಟಿ ಸಿಸ್ಟಮ್ಸ್ ವಿತ್ ರೆಫರೆನ್ಸ್ ಟು ದಿ ಗ್ರೀನ್ ಬುಕ್ ಮತ್ತು ದಿ ಇಂಪಾರ್ಟೆನ್ಸ್ ಆಫ್ ಇರಿಗೇಶನ್ ಇನ್ ವಿಜಯನಗರ ವಿತ್ ಸ್ಪೆಶಲ್ ರೆಫರೆನ್ಸ್ ಟು ಟ್ಯಾಂಕ್ಸ್, ವೆಲ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಕೆನಾಲ್ಸ್ ಎಂಬ ವಿದ್ವತ್ಪತ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದರು. ಖ್ಯಾತ ಇತಿಹಾಸಕಾರರಾಗಿದ್ದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಬರ್ಟನ್‌ಸ್ಟೈನ್ ಮತ್ತು ಜಪಾನಿನ ನಬೊರೊಕರಾಶಿಮಾರೊಂದಿಗೆ ಇವರ ಒಡನಾಟವಿತ್ತು.

ಸಮಯ ಪರಿಪಾಲನೆಗೆ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದ, ವಿದ್ವತ್ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಶಿಸ್ತಿನ ವ್ಯಕ್ತಿ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಇವರು 2008 ಜೂನ್ 17ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಎ.ಎಸ್.)

ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿ, ಲಾರ್ಡ್: 1798–1805. ಭಾರತದ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್. ಇವನ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು ರಿಚರ್ಡ್ ಕೋಲ್ ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿ. ಇವನು ಅರ್ಲ್ ಆಫ್ ಮೊರ್ನಿಂಗ್‌ಟನ್ ಖಜಾನೆಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿ ಬೋರ್ಡ್ ಆಫ್ ಕಂಟ್ರೋಲ್‌ನ ಕಮೀಷನರಾಗಿ ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸಿದ. ಇವನು ಭಾರತದ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಆದಾಗ ಇವನ ವಯಸ್ಸು ಕೇವಲ 37 ವರ್ಷ. ಇವನು ಅಪಾರ ಉತ್ಸಾಹಿಯೂ ಪ್ರತಿಭಾವಂತನೂ ಆಗಿದ್ದು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸಾಹತು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಬಹಳವಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದ. ಇವನು ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಡಾಗ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳು ಫ್ರೆಂಚರಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಉನ್ನತಿಗೆ ಅಡ್ಡಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಕಂಪನಿಯ ಕಡುವೈರಿ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಕತ್ತಿ ಮಸೆಯುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನು ಅಯೋಧ್ಯೆ ಮತ್ತು ಹೈದರಾಬಾದ್ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಮರಾಠರನ್ನು ಸದೆಬಡಿದ. ತಂಜಾವೂರು, ಸೂರತ್ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗಗಳು ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟವು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಪರಮಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ಇವನ ಮಹದಾಸೆಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ಆಸೆ ನನಸಾಗಬೇಕಾದರೆ ದೇಶೀಯ ರಾಜರುಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಹಿಡಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಡುವಂತೆ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇವನು ಒಂದು ಹೊಸ ರಾಜಕೀಯ ಸೂತ್ರವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದ. ಇದನ್ನು ಸಹಾಯಕ ಸೈನ್ಯ ಪದ್ಧತಿ (ಸೇನಾಸಹಾಯ ಮೈತ್ರಿ) ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶವೇನೆಂದರೆ ಆಂತರಿಕ ಮತ್ತು ವಿದೇಶಿ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ದೇಶೀಯ ರಾಜರು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಅಧೀನರಾಗಿರಬೇಕು, ಕಂಪನಿಯ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸಂಬಳ ಕೊಟ್ಟು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಹಾಗೂ ಯುರೋಪಿನ ಇತರ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಉಚ್ಚಾಟನೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಈ ಪದ್ಧತಿ ಅನೇಕ ದುರ್ಬಲ ರಾಜರುಗಳನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿತು, ಮೊದಲಿಗೆ 1798ರಲ್ಲಿ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮ ಈ ಪದ್ಧತಿ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ.

1799ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರು ಮತ್ತು ತಂಜಾವೂರು, 1801 ರಲ್ಲಿ ಔಧ್‌ನ ನವಾಬ ಮತ್ತು ಮರಾಠರ ಪೇಶ್ವೆ, 1803ರಲ್ಲಿ ಬಿರಾರ್‌ನ ರಾಜ ಭೋನ್ಸ್ಲೆ, 1804ರಲ್ಲಿ ಗ್ವಾಲಿಯರ್‌ನ ಸಿಂಧ್ಯಾ ಹಾಗೂ ಜಯಪುರ, ಮಾಚೇರಿ, ಬುಂಡಿ ಭರತ್‌ಪುರ್, ಬೀರಾರ್ ಮುಂತಾದ ರಾಜ್ಯಗಳು ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಬಲಿಪಶುಗಳಾದರು. ಇದರಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತರಣೆಯಾಯಿತು.

ಇವನು ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ಹಾಗೂ ಸೇಡಿನ ಮನೋಭಾವವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ, ಶಾಂತಿ ಮತ್ತು ತಟಸ್ಥ ನೀತಿಗಳನ್ನು ತಳ್ಳಿ ಹಾಕಿದ. ಇವನ ವಿದೇಶಾಂಗ ನೀತಿಯಲ್ಲಿ 4ನೆಯ ಆಂಗ್ಲೋ–ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧ (1799) ಹಾಗೂ ಮರಾಠರನ್ನು 1ನೆಯ ಮತ್ತು 2ನೆಯ ಆಂಗ್ಲೋ–ಮರಾಠ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ (1803–06) ಸೋಲಿಸಿದ್ದು ಪ್ರಮುಖ ಸಾಧನೆಯಾಗಿದೆ. ಇಂಗ್ಲಿಷರ ವಸಾಹತು ನೀತಿಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಇವರಿಗೆ ಸವಾಲಾಗಿದ್ದ ಮತ್ತು ತಮ್ಮ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಗಳಾದ ಫ್ರೆಂಚರೊಡನೆ ಉತ್ತಮ ಸಂಬಂಧವನ್ನು (ಫ್ರಾನ್ಸಿನ 16 ನೆಯ ಲೂಯಿ ಮತ್ತು ನೆಪೋಲಿಯನ್‌ರೊಂದಿಗೆ) ಹೊಂದಿದ್ದ ಟಿಪ್ಪುವನ್ನು ನಿರ್ನಾಮಗೊಳಿಸಲು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದ. ತನ್ನ ಸಹಾಯಕ ಸೈನ್ಯಪದ್ಧತಿಗೆ ವಿರೋಧ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ವಿರುದ್ಧ ಅಂತಿಮ ಹಾಗೂ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಘೋಷಿಸಿ 4 ನೆಯ ಆಂಗ್ಲೊ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ (1797–99) ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿದನಲ್ಲದೆ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರ್ಪಡೆಗೊಳಿಸಿ, ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರಿಗೆ (ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣ ರಾಜ ಒಡೆಯರು) ಪುನಃ ಅಧಿಕಾರವಹಿಸಿ ಕೊಟ್ಟ.

ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಮರಣಾನಂತರ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾವಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಮರಾಠ ನಾಯಕರನ್ನು ಮೊದಲನೆಯ ಆಂಗ್ಲೋ–ಮರಾಠ (1803) ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಆಂಗ್ಲೋ–ಮರಾಠ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ (1803–05) ಸೋಲಿಸಿ ಅವರನ್ನು ಸಹ ತನ್ನ ನಿಯಂತ್ರಣಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡ. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಇತರರಿಗಿಂತ ಭಾರತವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಆಳಬಲ್ಲರೆಂದೂ ಆ ರೀತಿ ಆಳಲು ಅವರಿಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಹಕ್ಕಿದೆಯೆಂದೂ ಹೇಳಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಭಾರತ ದೇಶವನ್ನು ಸಂಪತ್ಸಮೃದ್ಧ ದೇಶವನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಲು ಶಾಂತಿ ಸ್ಥಾಪನೆ ಆವಶ್ಯಕವೆಂದೂ ಇಂಗ್ಲಿಷರನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಮತ್ಯಾರೂ ಈ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಶಿಸ್ತನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸಿಕೊಂಡು ಬರಲಾರರೆಂದೂ ಈತ ನಂಬಿದ್ದ. ಆದುದರಿಂದ ಇವನು ದೆಹಲಿಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯನ್ನು

ಭಾರತದ ಸಾರ್ವಭೌಮನೆಂದು ಅಂಗೀಕರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ ನಿಜವಾದ ಸಾರ್ವಭೌಮ ಪದವಿಯಲ್ಲಿದೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸಿ, ಅದನ್ನೆ ಕೈಸರ್–ಎ–ಹಿಂದ್ ಎಂಬುದಾಗಿ ಘೋಷಿಸಿದ. ಇವನ ಸಾಧನೆ ಮೆಚ್ಚಿದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಮಾರ್ಕ್ವಿಸ್ ಆಫ್ ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ನೀಡಿತು. ಇವನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬಹುಬೇಗ ವಿಸ್ತರಿಸುತ್ತಾ ಬಂದುದರಿಂದ ಸರ್ಕಾರದ ವೆಚ್ಚ ಹೆಚ್ಚುವುದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಆದರೆ ಕಂಪನಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಬೇಕಾಗಿದ್ದುದು ದೊಡ್ಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸಂಪಾದನೆಯಲ್ಲ. ಲಾಭಕರ ವ್ಯಾಪಾರವಾಗಿತ್ತು. ಇವನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಿಂದ ತಜ್ಞರನ್ನು ಬರಮಾಡಿಕೊಂಡು ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ತರಬೇತಿ ನೀಡಲು ಫೋರ್ಟ್‌ವಿಲಿಯಂ ಕಾಲೇಜನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ತನ್ನ ಸಹೋದರನನ್ನು ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳಿಗೆ ನೇಮಿಸಿ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ದುರುಪಯೋಗಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಈತ ಜಗಳಗಂಟನಾಗಿ ವರ್ತಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಈ ಬಗೆಯ ಧೋರಣೆಗಳಿಂದ ಕಸಿವಿಸಿಗೊಂಡ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಇವನನ್ನು ಭಾರತದಿಂದ ವಾಪಸ್ ಕರೆಸಿಕೊಂಡಿತು.

ಸಹಾಯಕ ಸೈನ್ಯ ಪದ್ಧತಿ: ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಲು ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರ ಆಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿ ಚಾಣಾಕ್ಷತೆಯನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದ. ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿಯೇ ಈ ಪದ್ಧತಿಯ ಮೂಲ ಕರ್ತೃವಲ್ಲ. ಮೊದಲು ಫ್ರೆಂಚರ ಡೂಪ್ಲೆ ಈ ಹಿಂದೆಯೇ ಇದನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ. ಡೂಪ್ಲೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಅರಸ ರಿಂದ ಹಣ ಪಡೆದು ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಗಿ ಸೈನಿಕ ಸಹಾಯವನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿ ಸಹ ಈ ನೀತಿಯನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳುವು ದರ ಮೂಲಕ ಅಸಂಘಟಿತ ಮತ್ತು ಅಸಮರ್ಥ ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರನ್ನು ತನ್ನ ಬಲೆಗೆ ಬೀಳಿಸಿಕೊಂಡ. ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿ ಈ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ನಿರ್ದಿಷ್ಟಗೊಳಿಸಿದ ಮತ್ತು ಹೊಸ ಹೊಸ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರ ಮೇಲೆ ಹೇರಿದ. ಹೀಗಾಗಿ ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿಯನ್ನೇ ಈ ಪದ್ಧತಿಯ ಸಂಸ್ಥಾಪಕನೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಸಹಾಯಕ ಸೈನ್ಯ ಪದ್ಧತಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಮತ್ತು ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರ ನಡುವೆ ಏರ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಸೈನಿಕ ಒಪ್ಪಂದವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರು ಸಹಾಯಕ ಸೈನ್ಯ ಪದ್ಧತಿಯ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದರೆ ಸೈನಿಕ ಸಹಾಯ ನೀಡುವ ಭರವಸೆ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮ, ಅನಂತರ ಇದೇ ರೀತಿ ವೆಲ್ಲೆಸ್ಲಿ ತನ್ನ ಈ ನೀತಿಯನ್ನು ವಿಸ್ತೃತಗೊಳಿಸಿ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಭಾರತದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ರಾಜ್ಯದೊಡನೆಯೂ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾಗಿ ಜಾರಿಗೆ ತಂದನು.

ಸಹಾಯಕ ಸೈನ್ಯ ಪದ್ಧತಿಯ ಕರಾರುಗಳು: 1. ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರು ಈ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದರೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಪರಮಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಕಂಪನಿಯ ಅನುಮತಿಯಿಲ್ಲದೆ ಯಾವುದೇ ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರೊಡನೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ ಅಥವಾ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಎರಡು ರಾಜ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವುಂಟಾದರೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಮಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆಯ ತೀರ್ಮಾನವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಹೀಗೆ ಭಾರತೀಯ ರಾಜರು ತಮ್ಮ ವಿದೇಶಾಂಗ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ವಸಾಹತು ಕಂಪನಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು.

2. ಭಾರತೀಯ ಆಳರಸರ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ತೊಡೆದುಹಾಕಲು ಈ ಒಪ್ಪಂದದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ನಮೂದಿಸಿತ್ತು. ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರು ಕಂಪನಿಯ ಅನುಮತಿಯಿಲ್ಲದೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆ ಯಾವ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರನ್ನು ತಮ್ಮ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಾಗಲಿ ಅಥವಾ ನೌಕರಿಗಾಗಲಿ ನೇಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ.

3. ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜನು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡು ಪೋಷಿಸಬೇಕಿತ್ತು. ಅಥವಾ ಸೈನ್ಯದ ವೆಚ್ಚದ ಬಾಬ್ತಿಗಾಗಿ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಕಂಪನಿಗೆ ವಹಿಸಬೇಕಿತ್ತು. ಈ ಷರತ್ತು ಕಂಪನಿಯ ಗಡಿಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಲು ಸಹಾಯಕವಾಯಿತು.

4. ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜರು ತಮ್ಮ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟನನ್ನು ನೇಮಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಿತ್ತು. ಈ ಮೂಲಕ ಆ ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಪನಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಯೊಬ್ಬನು ಕಣ್ಣಿಡುವ ಅಥವಾ ನಿಯಂತ್ರಿಸುವ ಅಧಿಕಾರ ದೊರಕಿತು.

5. ಈ ಮೇಲಿನ ಷರತ್ತುಗಳಿಗೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಕಂಪನಿ ಆ ರಾಜ್ಯಗಳ ಆಂತರಿಕ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸುವುದಿಲ್ಲವೆಂಬ ಭರವಸೆ ನೀಡಿತು. ಸಹಾಯಕ ಸೈನ್ಯ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲಿನ ವಿದೇಶಿ ಧಾಳಿಯನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುವ ಹಾಗೂ ದೇಶೀಯ ದಂಗೆಯನ್ನು ಅಡಗಿಸುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯು ಕಂಪನಿಯದಾಗಿತ್ತು. ಸಹಾಯಕ ಸೈನ್ಯ ಒಪ್ಪಂದದಿಂದ ಕಂಪನಿಗೆ ಆದ ಅನುಕೂಲಗಳು: 1. ಕಂಪನಿಯ ಆಳಿಕೆ ಈ ಒಪ್ಪಂದದ ಮೂಲಕ ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಕಂಪನಿಯ ಮೇಲೆ ಒಬ್ಬ ಅಥವಾ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿದ ರಾಜರ ಗುಂಪು ಧಾಳಿ ಮಾಡಬಹುದೆಂಬ ಭೀತಿ ಇಲ್ಲವಾಯಿತು.

2. ಈ ಪದ್ಧತಿ ಮೂಲಕ ರಕ್ಷಣೆಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡ ಕಂಪನಿ ಭಾರತೀಯ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರಾಯುಧಗೊಳಿಸಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ರಾಜ್ಯಗಳ ಸೇನಾಶಕ್ತಿ ಕುಂದಿ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ವಿಫಲವಾಯಿತು.

3. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಆದಾಯ ಅಪರಿಮಿತವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಿತು ಮತ್ತು ದೇಶೀಯ ರಾಜರ ಮೇಲೆ ಪರಮಾಧಿಕಾರವೂ ದೊರಕಿತು. ಅನ್ಯರ ವೆಚ್ಚದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳನ್ನು ವೃದ್ಧಿಸಿಕೊಂಡ ಕಂಪನಿ ಪ್ರಬಲ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಸಮರ್ಥವಾಯಿತು.

4. ದೇಶೀಯ ರಾಜರುಗಳ ನಡುವಿನ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸಲು ಆ ರಾಜರು ಕಂಪನಿಯನ್ನೇ ಆಶ್ರಯಿಸಿ ಓಲೈಸುವಂತಾಯಿತು. ಆ ಮೂಲಕ ದೇಶೀಯ ರಾಜರ ಅಸ್ತಿತ್ವವೇ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ಕೃಪೆಯನ್ನವಲಂಬಿಸಿತ್ತು.

5. ಈ ಒಪ್ಪಂದ ಕಂಪನಿಗೆ ವಿದೇಶಿ ಧಾಳಿಗಳ ಭಯವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿತು. ಹಾಗೆಯೇ ಕಂಪನಿಯ ಸೈನ್ಯವು ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸುವ ಮೂಲಕ ಆಂತರಿಕ ದಂಗೆಗಳ ಅಪಾಯವನ್ನು ತೊಲಗಿಸಿತು.

6. ಈ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಬೇರೆ ಯಾವುದೇ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಶಕ್ತಿ ದೇಶೀಯ ರಾಜ್ಯಗಳ ಆಂತರಿಕ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ತಲೆಹಾಕದಂತಾಯಿತು ಮತ್ತು ಆ ಮೂಲಕ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸುವ ಅವಕಾಶ ಇಲ್ಲದಂತಾಯಿತು.

7. ಬ್ರಿಟಿಷರು ತಮ್ಮ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಯುದ್ಧವನ್ನೂ ಮಾಡುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಯುದ್ಧಾನಂತರದ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮಗಳಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡಿತು.

8. ಈ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಇಂಗ್ಲಿಷರನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಯಾವ ಯುರೋಪಿಯನ್ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನೂ ರಾಜ್ಯಗಳ ನೌಕರಿಗೆ ನೇಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಫ್ರೆಂಚರು ದೇಶೀಯ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನೌಕರಿ ಗಿಟ್ಟಿಸುವ ಮತ್ತು ಪಿತೂರಿ ನಡೆಸುವ ಅಪಾಯಗಳು ತಪ್ಪಿದವು.

9. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರೆಸಿಡೆಂಟರು ದೇಶಿಯ ರಾಜರ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲೇ ವಾಸಿಸುವಂತಾಗಿ ಅವರು ಆ ರಾಜ್ಯಗಳ ಆಂತರಿಕ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲೂ ಹತೋಟಿ ಪಡೆದರು. ಈ ಮೂಲಕ ದೇಶೀಯ ರಾಜರು ಇಂಗ್ಲಿಷರಿಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಯಾವ ಚಟುವಟಿಕೆಯಲ್ಲೂ ತೊಡಗದಂತಾಯಿತು.

10. ಸಹಾಯಕ ಸೈನ್ಯದ ಪಡೆಗಳನ್ನು ಪೋಷಿಸುವುದು ಅಪಾರ ವೆಚ್ಚವಾದುದರಿಂದ ದೇಶೀಯ ರಾಜರು ಬಹಳ ಕಷ್ಟಕ್ಕೀಡಾದರು ಹಾಗೂ ಬಾಕಿ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡರು. ಬಾಕಿಯನ್ನು ತೀರಿಸಲಾಗದ ರಾಜರು ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಕಂಪನಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರು.

ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ ಈ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಲು ನಿರಾಕರಿಸಿದ. ಇದು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಆಂಗ್ಲೊ–ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು.

ಮೇಲಿನ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಸಹಾಯಕ ಸೈನ್ಯ ಪದ್ಧತಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಸಹಾಯಕವಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು. (ಎನ್‌ಆರ್.)

ವೈಕಿಂಗರು: 7–11ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಯುರೋಪಿನ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಕಡಲುಗಳ್ಳರು. ವೈಕಿಂಗ್ ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಯೋಧ ಅಥವಾ ಸೈನಿಕ ಎಂಬರ್ಥವಿದ್ದು, ಮುಂದೆ ಕಡಲುಯೋಧ ಎಂಬ ವಿಶೇಷಾರ್ಥ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂತು. ವೈಕಿಂಗ್ ಕಾಲವೆಂಬುದು 7–11ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಸತತವಾಗಿ ಸ್ಕ್ಯಾಂಡಿನೇವಿಯನ್ನರು ನಡೆಸಿದ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ವೈಕಿಂಗರು ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಅಕ್ರಮವಾಗಿ ಧಾಳಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಸಂಚಾರ ಹೊರಟು ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿಳಿದು, ಭೂಭಾಗಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿ, ಲೂಟಿಮಾಡಿ, ಅಲ್ಲಿಯ ಜನರೊಡನೆ ಕಲೆತು ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ರೀತಿ ಮೊದಲು ಐರ್ಲೆಂಡ್ ಅನಂತರ ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡ್ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೂ ಜರ್ಮನಿ, ಫ್ರಾನ್ಸ್, ಇಟಲಿ, ಸ್ಪೇನ್, ಆಫ್ರಿಕ ಮೊದಲಾದ ಭಾಗಗಳಿಗೂ ನುಗ್ಗಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಮಂದಿರಗಳನ್ನು ಲೂಟಿಮಾಡಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದರು. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಇವರು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿದರು. 838 ರಿಂದ ಇವರ ಧಾಳಿ ಬಲವಾಯಿತು. 865ರಲ್ಲಿ ಈ ಧಾಳಿಕೋರರ ದೊಡ್ಡ ಸೇನೆಯೊಂದು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ನುಗ್ಗಿ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿತು. ಆಲ್‌ಫ್ರೆಡ್ ದೊರೆ ಈ ಪಡೆಯ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಕನ್ಯೂಟ್ ದೊರೆ ವೈಕಿಂಗ್‌ರ ಅದ್ಭುತ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ನಾರ್ಡಿಕ್ ಜನರ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ಕಟ್ಟಲು ಉಪಯೋಗಿಸುವಂತೆ ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿದ್ದರಿಂದ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಇವರ ಧಾಳಿಯ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕುಗ್ಗಿತು.

ವೈಕಿಂಗರು ಕೇವಲ ಕಡಲುಗಳ್ಳರಲ್ಲ; ಧೈರ್ಯಶಾಲಿಗಳು ಮತ್ತು ಬುದ್ಧಿವಂತರು. ಯುದ್ಧ, ಸಮುದ್ರ ಸಂಚಾರ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಪಂಗಡದವರನ್ನು ಮೀರಿಸಿದ್ದರು. ಅವರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಹಡಗುಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯವೆಂದು ಈಗಲೂ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ. (ಎಚ್.ಆರ್.ಆರ್.ಐ.)

ವೈದಿಕ ಜನಾಂಗದ ನೆಲೆಗಳು: ಇಂಡೊ–ಆರ್ಯರ ಮೂಲನಿವಾಸದ ಬಗ್ಗೆ ಯಾವುದೇ ನಿಖರವಾದ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಬರುವುದು ಕಷ್ಟವಾದರೂ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅವರ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ನೆಲೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮತ್ತು ಇಡೀ ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲೆ ನಿಧಾನವಾಗಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದರ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳಲು ಹೆಚ್ಚು ಆಧಾರಗಳಿವೆ. ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮತ್ತು ಅಪಾರವಾದ ಭೌಗೋಳಿಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಋಗ್ವೇದದ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಮಂತ್ರಕಗಳು ನಮ್ಮ ನೆರವಿಗೆ ಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಶ್ಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಅಥವಾ ಪದೇ ಪದೇ ಕಾಣಬರುವ ಭೌಗೋಳಿಕ ಹೆಸರುಗಳು ಅದರ ಕರ್ತೃಗಳಿಗೆ ತಿಳಿದಿದ್ದ ಮತ್ತು ಆರ್ಯರ ಪ್ರಾರಂಭ ಕಾಲದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಹೆಚ್ಚು ಸಮಂಜಸ. ಅಷ್ಟು ಪ್ರಮುಖವಲ್ಲದ ಮತ್ತು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಾಣಬರದ ಹೆಸರುಗಳು ಆರ್ಯರ ಹೊರ ನೆಲೆಗಳಾಗಿರಬಹುದು ಇಲ್ಲವೇ ಆರ್ಯೇತರರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಗಡಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಆದರೂ ಋಗ್ವೇದ ಒಂದು ಭೌಗೋಳಿಕ ಸಂಹಿತೆಯಲ್ಲ ಮತ್ತು ಅದರ ವಿವಿಧ ಪಾಠಗಳು ನಮಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶ.

ವೈದಿಕ ಸಮುದಾಯದ ಋಗ್ವೇದದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗಳ ವಿಸ್ತಾರವನ್ನು ಖಚಿತವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಬೇಕಾದರೆ ವೇದದ ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಪರ್ವತಗಳು, ನದಿಗಳು, ಸ್ಥಳಗಳು, ದೇಶಗಳು, ಜನಾಂಗಗಳು ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಇರುವ ಪರಾಮರ್ಶೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬೇಕು.

ಪರ್ವತಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಮಾಲಯವೊಂದೇ ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ಉಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಅದರ ಒಂದು ಶಿಖರವಾದ ಮೂಜವಂತವು ಸೋಂರಸದ ಮೂಲಸ್ಥಾನವೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖ ಗೊಂಡಿದೆ. ಈ ಶೃಂಗ ಪ್ರಾಯಶಃ ಕಾಶ್ಮೀರ ಕಣಿವೆಗೆ ನೈರುತ್ಯದಲ್ಲಿತ್ತು ಎಂದು ಜಿಮ್ಮರ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾನೆ.

ನದಿಗಳು ಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ಹಿಂದುಗಳ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿವೆ. ಋಗ್ವೇದದ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಾಯಶಃ ಅವು ಮಾನವನಿಗೆ ಅಪಾರವಾದ ಕೊಡುಗೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿರುವ ಕಾರಣ ಅವುಗಳನ್ನು ದೇವತೆಗಳೆಂದು ಗೌರವಿಸಲಾಯಿತು. ವೈದಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಮೂವತ್ತೊಂದು ನದಿಗಳಲ್ಲಿ, ಇಪ್ಪತ್ತೈದು ಹೆಸರುಗಳು ಕೇವಲ ಋಗ್ವೇದದ ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲೇ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾದ ನದಿಸ್ತುತಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ ನದಿಜಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಂತಹ ಅನೇಕ ನದಿಗಳನ್ನು ಋಗ್ವೇದ ಹೆಸರಿಸುತ್ತದೆ.

ಸಿಂಧೂ ನದಿಜಾಲದ ಹೊರಗೆ ಇರುವ ನದಿಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಗಾ, ಯಮುನಾ, ಸರಸ್ವತಿ ಮತ್ತು ಸರಯೂ ನದಿಗಳನ್ನು ಹೆಸಸಲಾಗಿದೆ. ಋಗ್ವೇದದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಂಗಾನದಿ ಹೆಸರುವಾಸಿ ಯಾದ ಅಥವಾ ಪ್ರಮುಖವಾದ ನದಿಯಾಗಿ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದಾಶರಾಜ್ಞದಲ್ಲಿ ಯಮುನಾ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಸುದಾಸರು ಮತ್ತು ತೃತ್ಸುಗಳ ಮಹಾವಿಜಯವನ್ನು ಹೇಳುವಾಗ ಋಗ್ವೇದ ಮೂರು ಬಾರಿ ಯಮುನಾ ನದಿಯನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಉಕ್ತವಾದ ನದಿ ಎಂದರೆ, ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ, ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ. ಇದು ವೇದದ ಕಾಲದ ಪವಿತ್ರ ನದಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ನದಿಸ್ತುತಿಯಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ನದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತಿಯು, ಯಮುನಾ ಮತ್ತು ಶತುದ್ರೀ ನದಿಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಭಟ್ ನಾಯಿರ್ ಮರುಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಅದೃಶ್ಯವಾಗಿರುವ ಇಂದಿನ ಸರ್‌ಸುತಿ ಯೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಲಾಗಿದೆ. ರಾತ್, ಜಿಮ್ಮರ್, ಗ್ರಿಫಿತ್ ಮತ್ತು ಲುಡ್ವಿಗ್ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಋಗ್ವೇದದ ಅನೇಕ ಶ್ಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾದ ಸಿಂಧೂನದಿಯು ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ ವೇದದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾಗಿ ಇದ್ದಿತ್ತೆಂದು ಇತ್ತೀಚಿನ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಇನ್‌ಸ್ಯಾಟ್ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ತಿಳಿದು ಬಂದಿದೆ. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ (VI, 61.2, 8; VII, 95.2) ಅದು ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತಿತ್ತು ಎಂದು ಹೇಳಿರುವಂತೆ, ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಸಮುದ್ರಕ್ಕೇ ಸೇರುತ್ತಿತ್ತು ಎಂಬ ಅಂಶ ಗಮನಾರ್ಹ. ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ ವೈದಿಕ ನದಿಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿದ್ದು ಅದರ ತಟಗಳು ವೈದಿಕ ಯಜ್ಞಯಾಗಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಿದವು.

ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯೊಂದಿಗೆ ಮುಖ್ಯವಾದ ನದಿಯಾಗಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ದೃಷದ್ವತಿ ನದಿಯನ್ನು ಕೆಲವರು ಘಗ್ಗರ್ ನದಿಯೊಂದಿಗೆ, ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ಇಂದಿನ ಚಿತ್ತಾಂಗ್ ನದಿಯೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸರಸ್ವತಿ ಮತ್ತು ದೃಷದ್ವತಿ ನದಿಗಳ ಮಧ್ಯೆ, ಥಾನೇಶ್ವರ್ ಮೂಲಕ ಹರಿಯುವ, ಸರಸ್ವತೀ ನದಿಯ ಉಪನದಿಯಾಗಿ ಆಪಯಾ ನದಿ ಇತ್ತು. ಗೋಮತಿಯನ್ನು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು, ವಾರಾಣಸಿಗೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಗಂಗೆಯನ್ನು ಕೂಡುವ ಗೋಮತೀ ನದಿಯೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಸಮೀಕರಣವನ್ನು ಅನಂತರದ ಸಂಹಿತೆಗಳು ಮತ್ತು ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಮಾತ್ರ ಒಪ್ಪಬಹುದು. ನದೀಸ್ತುತಿಯಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಋಗ್ವೇದದ ಗೋಮತಿಯನ್ನು ಏನೇ ಆದರೂ ಕುಭಾ ಮತ್ತು ಕ್ರುಮುಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಇರಿಸಬಹುದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಉಪನದಿಯಾದ ಗೋಮಲ್ ನದಿಯೊಂದಿಗೆ ಇದರ ಸಮೀಕರಣ ಹೆಚ್ಚು ಸಮಂಜಸವಾಗಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಇಂದಿನ ಔಧ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಸರ್ಜುನದಿಯ ಜಿಮ್ಮರ್ ಮತ್ತಿತರ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಸರಯೂ ನದಿ. ಇದರ ಪೂರ್ವದಂಡೆಯ ಮೇಲೆಯೇ ತುರ್ವಶ–ಯದುಗಳು ಚಿತ್ರರಥ ಮತ್ತು ಅರ್ಣರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ್ದು. ಕ್ರಮು (ಕುರ್ರಮ್) ಎಂದು ಸೂಚಿಸುವ ಲುಡ್ವಿಗ್ ಅವರ ಹಾಗೂ ಶುತುದ್ರೀ (ಸಟ್ಲೆಜ್) ಮತ್ತು ವಿಪಾಶ್ (ಬಿ ಯಾಸ್) ನದಿಗಳ ಸಮೂಹ ಪಾತ್ರವೆಂದು ಸೂಚಿಸುವ ಸೇಂಟ್ ಮಾರ್ಟಿನ್ ಅವರ ಸಮೀಕರಣಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪುವುದು ಕಷ್ಟ.

ಶುತುದ್ರಿ, ವಿಪಾಶ್, ಪರುಷ್ಣಿ, ಅಸಿಕ್ನಿ ಮತ್ತು ವಿತಸ್ತಾ – ಪಂಜಾಬಿಗೆ ಈ ಹೆಸರು ಬರಲು ಈ ಐದು ನದಿಗಳು ಕಾರಣವಾಗಿದ್ದು ಅವೆಲ್ಲವೂ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿ ಸಿಂಧೂನದಿಯನ್ನು ಸೇರುತ್ತವೆ. ನದೀಸ್ತುತಿಯು ವಿಪಾಶ್ ನದಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಅಸಿಕ್ನಿ ಮತ್ತು ವಿತಸ್ತಾ ನದಿಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಮರದ್ವೃಧಾ ನದಿಯನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಶುತುದ್ರಿ ನದಿಯು, ಇಂದಿನ ಸಟ್ಲೆಜ್ ನದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸಲಾದ, ಪಂಜಾಬಿನ ಅತ್ಯಂತ ಪೂರ್ವ ದಿಕ್ಕಿನ ನದಿ. ಇದರ ಹೆಸರಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ, ಈ ನದಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಯುಗದಲ್ಲಿಯೂ ತನ್ನ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಗಮನೀಯವಾಗಿ ಬದಲಾಯಿಸಿದೆ. ವಿಪಾಶ್ (ನಿರಂಕುಶ) ಈಗಿನ ಬಿಯಾಸ್ ನದಿಯಾಗಿದ್ದು ಇದು ಸಹ ತನ್ನ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿದೆ. ಋಗ್ವೇದದ ಎರಡು ಮಂತ್ರಗಳನ್ನುಳಿದ ಪ್ರಾಚೀನ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ನದಿಯನ್ನು ಹೆಸರಿಸದಿರುವುದು, ಜೊತೆಗೆ ನದೀಸ್ತುತಿ ಸ್ತೋತ್ರದಲ್ಲಿ ಇದರ ಹೆಸರಿಲ್ಲದಿರುವುದು, ಇದು ಅಂದು ಅಮುಖ್ಯವಾದ ನದಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಇಂದಿನ ರಾವೀ ನದಿಯಾದ ಪರುಷ್ಣಿ ನದಿ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ನದಿಯಾಗಿತ್ತು. ಇದು ದಾಶರಾಜ್ಞ (ಹತ್ತು ರಾಜರ ಸಮರ) ಯುದ್ಧ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಉಕ್ಕಿ ಸುದಾಸರ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಮುಳುಗಿಸಿ ಯುದ್ಧ ನಿರ್ಣಯದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿತ್ತು. ಈಗ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2700–2000 ಅವಧಿಯ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ನಾಗರಿಕತೆಯ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ಹರಪ್ಪಾ? ಈ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿತ್ತು. ಅಸಿಕ್ನಿನದಿ, ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಭಾಗಾ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟು, ಪಂಜಾಬಿನ ಇಂದಿನ ಚೀನಾಬ್ ನದಿಯಾಗಿದೆ. ಕೊನೆಯದಾಗಿ ಬರುವ ವಿತಸ್ತಾ ನದಿಯು, ಪಂಚ ನದಿಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಇರುವ ಇಂದಿನ ಜೀಲಂ ನದಿಯಾಗಿದೆ. ನದೀಸ್ತುತಿಯಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಮರುದ್ವೃಧಾ ನದಿ, ಪರುಷ್ಣೀ (ರಾವಿ) ನದಿಗೆ ಸಂಗಮವಾಗುವವರೆಗಿನ, ಅಸಿಕ್ನಿ (ಚೀನಾಬ್) ಮತ್ತು ವಿತಸ್ತಾ (ಜೀಲಂ) ನದಿಗಳು ಕೂಡಿ ಹರಿದವು ಎಂಬ ರಾತ್ ಮತ್ತು ಜಿಮ್ಮರ್ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಚಕ್ಲಧರ್ ಅವರು ಅನುಮೋದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಸ್ಟೈನ್ ಅವರು ಚೀನಾಬ್ ನದಿಯನ್ನು ಅದರ ಉತ್ತರ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕಪ್‌ತ್ವಾರ್ ಬಳಿ ಸೇರುವ, ಉತ್ತರದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಹರಿಯುವ, ಸಣ್ಣ ಕಾಶ್ಮೀರೀ ಝರಿಯಾದ, ಮರುವರ್ದ್ವನ್ ಎಂಬುದರೊಡನೆ ಸಮೀಕರಿಸಿ, ಮರುದ್ವೃಧಾ ನದಿಯನ್ನು ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಸರಿಯಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಯಾಸ್ಕನು ನದೀಸ್ತುತಿಯಲ್ಲಿ ವಿತಸ್ತಾ ನದಿಯ ಅನಂತರ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಆರ್ಜಿಕೀಯಾ ಮತ್ತು ಸುಷೋಮ ನದಿಗಳನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ವಿಪಾಶಾ ಮತ್ತು ಸಿಂಧೂ ಎಂದು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿರುವ ನದಿಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ರಸಾ ನದಿಯನ್ನು ವೈದಿಕ ನಾಡಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ಜಕ್ಸಾರ್ಟೆಸ್ ಎಂಬ ಝರಿಯೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕುಭಾ ಎಂಬುದು ಸ್ವಾತ್ (ಸುವಾಸ್ತು) ಮತ್ತು ಗೌರಿ ನದಿಗಳ ಸಂಯುಕ್ತ ಹರಿವನ್ನು ಪ್ರಾಂಗ್ ಬಳಿ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಮತ್ತು ಅಟೋಕ್‌ಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಮೇಲೆ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯನ್ನು ಸೇರುವ ಇಂದಿನ ಕಾಬುಲ್ ನದಿ. ಕ್ರುಮು ಅಥವಾ ಕುರ್ರಮ್ ಮತ್ತು ಗೋಮತಿ ಅಥವಾ ಗೋಮಲ್ ನದಿಗಳು, ಇನ್ನೂ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯನ್ನು ಕೂಡುವ ಉಪನದಿಗಳು. ಸುಸರ್ತು ಮತ್ತು ಶ್ವೇತ್ಯಾ ನದಿಗಳು ಕುಭಾ ನದಿಯ ಮೇಲಿನ ಸಿಂಧೂ ಉಪನದಿಗಳೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಮೆಹತ್ನೂ, ಕ್ರುಮು ಮತ್ತು ಗೋಮತಿ ನದಿಗಳು ಕುಭಾ ನದಿಯ ಕೆಳಗಿನ ಉಪನದಿಗಳು. ಸುವಾಸ್ತು, ಮೇಲೆ ಹೇಳಿರುವಂತೆ, ಸಿಂಧೂ ಉಪನದಿ ಕುಭಾಗೆ ಉಪ ನದಿಯಾದ ಸ್ವಾತ್‌ನದಿ. ಸುವಾಸ್ತು ಎಂಬ ಹೆಸರು ‘ಯೋಗ್ಯ ವಾಸಸ್ಥಾನ’ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ನೀಡುವುದರಿಂದ ಪ್ರಾಯಶಃ ಅದರ ದಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ವೈದಿಕ ಜನರ ನೆಲೆಯಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಅಭ್ಯಾವರ್ತಿನ್ ಛಾಯಮಾನನು ವೃಚೀವಂತರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಸ್ಥಳವಾದ ಹರಿಯೂಪಿಯಾವನ್ನು ಒಂದು ನದಿ ಅಥವಾ ಪ್ರದೇಶ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹರಿಯೂಪಿಯಾ ಸ್ಥಳ ನಾಮವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅದು ಇಂದಿನ ಹರಪ್ಪಾ ಎಂದು ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಸಣ್ಣ ನದಿಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿಲ್ಲ.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ, ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ‘ಸಪ್ತ ಸಿಂಧವಃ’ ಎಂಬ ಪದದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಗಣನೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಋಗ್ವೇದದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಪದ ಖಚಿತವಾಗಿ ಒಂದು ದೇಶವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತದೆ, ಆದರೆ ಇತರ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಏಳು ನದಿಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಮ್ಯಾಕ್ಸ್ ಮುಲರ್ ಅವರ ಪ್ರಕಾರ ಏಳು ನದಿಗಳು ಎಂದರೆ ಸಿಂಧೂ ಮತ್ತು ಸರಸ್ವತೀ ನದಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ ಪಂಜಾಬಿನ ಐದು ನದಿಗಳು. ಲುಡ್ವಿಗ್, ಲಾಸನ್ ಮತ್ತು ವಿಟ್ನಿ ಅವರು ಸರಸ್ವತಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಕುಭಾ ನದಿಯನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಿ, ಆಕ್ಸಸ್ ನದಿ ಕೂಡ ಮೂಲತಃ ಏಳು ನದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೇರಿತ್ತು ಎಂದು ಆಲೋಚಿಸುತ್ತಾರೆ. ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿರುವ ಕುಭಾ (ಕಾಬುಲ್), ಗೋಮತಿ (ಗುಮಲ್), ಕ್ರುಮು (ಕುರ್ರಮ್), ಸುವಾಸ್ತು (ಸ್ವಾತ್) ಇತ್ಯಾದಿ ನದಿಗಳು ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಪರಿಗಣಿಸಿದಾಗ, ಆಕ್ಸಸ್ ನದಿಯನ್ನು ಋಗ್ವೇದದ ಜನರು ತಿಳಿದಿದ್ದರು ಎಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಸಪ್ತನದಿಗಳು ಎಂದರೆ ಸಿಂಧೂನದಿ, ಪಂಜಾಬಿನ ಐದು ನದಿಗಳು ಮತ್ತು ಸರಸ್ವತೀ ಎಂಬ ಅಂಶ ಏನೇ ಆದರೂ ಸಮಂಜಸವಾದ ನಿಲುವು ಎನ್ನಬಹುದು.

ಆದ್ದರಿಂದ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ, ಪಂಜಾಬ್, ಸಿಂಧ್ ಮತ್ತು ರಾಜಪುಟಾಣದ ಭಾಗಗಳು, ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳು, ಕಾಶ್ಮೀರ ಮತ್ತು ಸರಯೂ ನದಿಯವರೆಗಿನ ಪೂರ್ವ ಭಾರತ ಇವು ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿತವಾಗಿರುವಂತೆ, ಅವರ ದೇಶದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಾಗಿ ಎಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಬಹುದು. ಈ ತೀರ್ಮಾನ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಚಾರದಿಂದಲೂ ಖಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಕ್ಕೆ ಪ್ರಥಮ ಸ್ಥಾನವಿದ್ದು, ಹುಲಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಏನನ್ನೂ ಹೇಳದಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಿದಾಗ, ವೈದಿಕ ಜನಾಂಗ ಬಂಗಾಲದ ಜೌಗು ಅರಣ್ಯ ಪ್ರದೇಶದವರೆಗೂ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು.

ಋಗ್ವೇದದ ಹೆಚ್ಚು ಭಾಗಗಳು ಭಾರತದ ಯಾವ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ರಚಿತಗೊಂಡವು ಎಂಬ ವಿಷಯದ ಬಗ್ಗೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಮ್ಯಾಕ್ಸ್ ಮುಲರ್, ವೆಬರ್, ಮೂಯಿರ್, ಮತ್ತಿತರರು ಋಗ್ವೇದದ ಮುಖ್ಯ ಕಾರ್ಯ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಂಜಾಬ್ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಇದು ಇಂದಿನ ಅಂಬಾಲಾಕ್ಕೆ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತೀ ನದಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿತ್ತು ಎಂದು ಹಾಪ್‌ಕಿನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಕೀತ್ ಅವರು ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಬ್ರನ್‌ಹೋಫರ್, ಹರ್ಟೆಲ್, ಹ್ಯೂಸಿಂಗ್ ಮತ್ತಿತರರು ಋಗ್ವೇದದ ರಂಗಭೂಮಿ ಪಂಜಾಬ್ ಅಲ್ಲ, ಆದರೆ ಅದು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಇರಾನ್ ಎಂದು ವಾದಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿಯ ನದಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ವೈದಿಕ ಜನಾಂಗದವರು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಪಂಜಾಬನ್ನು ತಿಳಿದಿದ್ದರು ಹಾಗೂ ಅಲ್ಲಿಯ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಋಗ್ವೇದದ ಬಹಳಷ್ಟು ಮಂತ್ರಗಳು ಇರಾನಿನಲ್ಲಾಗಲೀ ಅಂಬಾಲಾ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಾಗಲೀ ರಚಿತವಾದವು ಎಂದು ಊಹಿಸುವ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ.

ವೈದಿಕ ಜನಾಂಗದವರು ಋಗ್ವೇದದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರದವರೆಗೂ ತಲುಪಿದ್ದರು ಮತ್ತು ಸಮುದ್ರಯಾನದ ಜ್ಞಾನ ಅವರಿಗಿತ್ತು ಎಂಬವುದು ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯ ವಿಷಯ. ಕೀತ್ ಮತ್ತು ಅನೇಕ ಐರೋಪ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಋಗ್ವೇದದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಮುದ್ರ ಮತ್ತು ಸಮುದ್ರಯಾನ ತಿಳಿದಿತ್ತು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಮ್ಯಾಕ್ಸ್ ಮುಲರ್, ಲಾಸನ್, ಜಿಮ್ಮರ್ ಮತ್ತು ವೇದಪದ ಸೂಚಿಯ ಕರ್ತೃಗಳು, ತದ್ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ, ಸಮುದ್ರವು ಋಗ್ವೇದ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ತಿಳಿದಿತ್ತು ಎಂದು ವಾದಿಸುತ್ತಾರೆ. ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ ಸಮುದ್ರವನ್ನು ಸೇರುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಮಂತ್ರಗಳು ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ಸಮುದ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಸಮುದ್ರದ ಅಮೂಲ್ಯ ಸಂಪತ್ತುಗಳಿಗೆ ಪರಾಮರ್ಶೆಗಳು ಮತ್ತು ಭುಜ್ಯುವಿನ ಕಥೆ ಸಮುದ್ರಯಾನದ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಎಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಋಗ್ವೇದದ ಮುಖಾಂತರ ಅವರಿಗಿದ್ದ ಉನ್ನತವಾದ ಅಲೆಗಳ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಈ ಎಲ್ಲ ಪರಾಮರ್ಶೆಗಳು ಋಗ್ವೇದದ ಜನಾಂಗದವರು ಸಮುದ್ರವನ್ನು ತಿಳಿದಿದ್ದುದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ಸಮುದ್ರ ಯಾತ್ರಿಗಳಾಗಿದ್ದು ಹೊರಪ್ರಪಂಚದ ಜೊತೆಗೆ ಸಮುದ್ರ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನೂ ಹೊಂದಿದ್ದರು ಎನ್ನುವುದು ನಿಸ್ಸಂದೇಹವಾಗಿದೆ.

ಜನಾಂಗಗಳು: ವೈದಿಕ ಜನಗಳಿಗೆ ತಿಳಿದಿದ್ದ ಇಡೀ ಭೂಪ್ರದೇಶವನ್ನು, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಿವಿಧ ರಾಜರು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ, ಜನಾಂಗೀಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಋಗ್ವೇದದ ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ದಾಶರಾಜ್ಞ ಅಥವಾ ಹತ್ತು ರಾಜರ ಯುದ್ಧಗಳು ಎಂಬುದು ಬಹಳ ಮುಖ್ಯವಾದ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಘಟನೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಮುಖ್ಯ ಕುಲಗಳು ಮತ್ತು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಈ ಕದನವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸುವುದು ಸೂಕ್ತ. ಬ್ರಹ್ಮಾವರ್ತವೆಂದು ಅನಂತರ ಹೆಸರಾದ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ತೃತ್ಸು ವಂಶದಲ್ಲಿ ಸುದಾಸನೆಂಬ ಭರತ ರಾಜನಿದ್ದ. ಭರತರ ಕುಶಿಕ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರನು ಸುದಾಸನಿಗೆ ಗುರುವಾಗಿದ್ದ. ಆತನನ್ನು ವಿಪಾಶಾ ಮತ್ತು ಶುತುದ್ರೀಗಳ ಮೇಲಿನ ಯಶಸ್ವೀ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗೆ ಕರೆದೊಯ್ದ. ಆದರೆ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಸುದಾಸ ಪ್ರಾಯಶಃ ಹೆಚ್ಚು ವೇದ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ವಸಿಷ್ಠನನ್ನು ತನ್ನ ಗುರುವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರನನ್ನು ಹೊರಗಟ್ಟಿದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮೊದಲಾಗಿ ಈ ಎರಡೂ ಗುರುಗಳ ನಡುವೆ ಬದ್ಧದ್ವೇಷ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ದ್ವೇಷ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರನು ಪೂರು, ಯದು, ತುರ್ವಶ, ಅನು ಮತ್ತು ದ್ರುಹ್ಯು ಎಂಬ ಐದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಜನಾಂಗಗಳು ಮತ್ತು ಅಲಿನ, ಪಕ್ಥ, ಭಲಾನಸ್, ಶಿವ ಮತ್ತು ವಿಷಾಣಿನ್ ಎಂಬ ಐದು ಇತರ ಸಣ್ಣ ಜನಾಂಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಹತ್ತು ಅರಸರ ಬಣಗಳ ಸಂಘಟನೆಯನ್ನು ಭರತರ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ನುಗ್ಗಿಸಿದ. ಪರುಷ್ಣೀ ನದಿಯ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಭೀಕರ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭರತರು ಶತ್ರು ಸಮೂಹವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿದರು. ಶತ್ರುಗಳಲ್ಲಿ ಅನು ಮತ್ತು ದ್ರುಹ್ಯು ರಾಜರು ನದಿಯಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದರು. ಪೂರುಗಳ ರಾಜ ಪುರುಕುತ್ಸ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಸುದಾಸ ಮೂರು ವೈದಿಕೇತರ ಜನಾಂಗಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಮತ್ತೊಂದು ಯುದ್ಧ ಮಾಡಬೇಕಾಯಿತು. ಅದರಲ್ಲಿ ಭೇದನೆಂಬ ರಾಜನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಅಜರು, ಶಿಗ್ರುಗಳು ಮತ್ತು ಯಕ್ಷುಗಳು ಒಂದಾಗಿ ಸೇರಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಈ ಶತ್ರು ರಾಜರೂ ಅದೇ ಗತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಬೇಕಾಯಿತು. ಅವರು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋತು ಯಮುನಾ ನದಿಯ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟರು.

ಭರತ ಖಂಡಕ್ಕೆ ಈ ಹೆಸರನ್ನು ತಂದುಕೊಟ್ಟ ಭರತರು ಋಗ್ವೇದದ ಜನಾಂಗಗಳಲ್ಲೇ ಬಹಳ ಮುಖ್ಯರಾದವರು. ಋಗ್ವೇದದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವರು ಸರಸ್ವತೀ ಮತ್ತು ಯಮುನಾ ನದಿಗಳ ಮಧ್ಯಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದರು. ಭರತರು ಪೂರುಗಳ ಶತ್ರುಗಳಾಗಿದ್ದರು ಮತ್ತು ಸುದಾಸರು ಹಾಗೂ ತೃತ್ಸುಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ, ಇವರು ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಮುಖರಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಇವರ ರಾಜಕುವರರು ಸರಸ್ವತೀ, ದೃಷದ್ವತೀ ಮತ್ತು ಆಪಯಾ (ಅನಂತರದ ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರ) ತೀರಗಳಲ್ಲಿ ಯಜ್ಞಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ವೈದಿಕ ಜನಾಂಗ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ವೈದಿಕೇತರ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದ ಋಗ್ವೇದ ಕಾಲದ ವಿಜಯೀ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಅವರು ತೋರಿದ ಸೈನಿಕ ಶೌರ್ಯ ಅವರ ಪಂಥ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚಾರಗಳ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಅಂಶಗಳು ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಮಹತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರನನ್ನು ಭರತರ್ಷಭ ಮತ್ತು ಕೌಶಿಕ ಎಂದು ಕರೆದು, ಈ ಭರತರ ಕುಶಿಕ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ.

ತೃತ್ಸುಗಳಿಗೂ ಭರತರಿಗೂ ಇದ್ದ ಸಂಬಂಧ ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ತೃತ್ಸುಗಳು, ಪರುಷ್ಣೀಗಳ ಪೂರ್ವ ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇವರಿಬ್ಬರಿಗೂ ಪೂರುಗಳು ಶತ್ರುಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಭರತರು ಮತ್ತು ತೃತ್ಸುಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಎಂದು ಲುಡ್ವಿಗ್ ಗುರುತಿಸಿರುವುದು ಸರಿಯೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಓಲ್ಡನ್‌ಬರ್ಗ್ ಅವರು ತೃತ್ಸುಗಳನ್ನು ಭರತರ ಪುರೋಹಿತರೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಇವರನ್ನು ವಸಿಷ್ಠರುಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ತೃತ್ಸುಗಳು ಭರತರ ರಾಜವಂಶದವರಾಗಿದ್ದರು ಎಂಬ ಗೆಲ್ಡ್‌ನರ್ ಅವರ ಹೇಳಿಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಸಮಂಜಸವಾದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ತೃತ್ಸು ಮತ್ತು ಭರತರನ್ನು ಶತ್ರುಗಳೆಂದು ನಿರೂಪಿಸುವ ಜಿಮ್ಮರ್ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಸ್ವಲ್ಪವೂ ಸರಿಯಾಗಿ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ತೃತ್ಸುಗಳು ಮತ್ತು ಅವರ ನೆಂಟರಾದ ಭರತರು ಪರುಷ್ಣೀ ಮತ್ತು ಯಮುನಾ ನದಿಗಳ ದಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಿವಿಧ ಜನಾಂಗಗಳೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರಷ್ಟೆ. ಆದರೂ ಋಗ್ವೇದಾನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಅವರು ತಮ್ಮ ಹಿಂದಿನ ಶತ್ರುಗಳಾಗಿದ್ದ ಪೂರುಗಳೊಡನೆ ಒಂದುಗೂಡಿ ಅನಂತರದ ಕುರು ಜನಾಂಗವಾದರು. ಋಗ್ವೇದವು ಸೃಂಜಯರನ್ನು ತೃತ್ಸುಗಳ ಮಿತ್ರರೆಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ತೃತ್ಸುಗಳಿಗೆ ಅವರನ್ನು ಆಳಲು ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ರಾಜರುಗಳಿದ್ದರು. ಇವರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾದ ಅತಿಥಿಗ್ವ ಎಂಬ ಕುಲನಾಮವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ದಿವೋದಾಸ ಒಬ್ಬ ಮಹಾನ್ ಜಯಶಾಲಿ. ಈತ ಒಂದು ಕಡೆ ಪೂರು, ಯದು ಮತ್ತು ತುರ್ವಶ ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಶಂಬರ, ದಾಸರಾಜ, ಪಣಿಗಳು ಮೊದಲಾದವರ ವಿರುದ್ಧ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಕಾದಾಡಿದ್ದ. ಪಿಜವನನ ಮಗನಾದ ಸುದಾಸನು ದಿವೋದಾಸನ ವಂಶಜ. ದಾಶರಾಜ್ಞದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಭೇದ ಎಂಬ ರಾಜನ ವಿರುದ್ಧ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಈತನ ಸಾಹಸ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈತ ಒಬ್ಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಯೋಧನಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಒಬ್ಬ ಮಹಾ ವಿದ್ವಾಂಸನೂ ಮಂತ್ರಗಳ ಕರ್ತೃವೂ ಆಗಿದ್ದ.

ಪೂರುಗಳು ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಅನುಗಳು, ದ್ರುಹ್ಯುಗಳು, ತುರ್ವಶರು ಮತ್ತು ಯದುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. 'ದಾಶರಾಜ್ಞ' ದಲ್ಲಿ ಸೋಲನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದರೂ ಪೂರುಗಳು ಋಗ್ವೇದದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮುಖ್ಯವಾದ ಜನಾಂಗವಾಗಿದ್ದರು. ಅವರು ತೃತ್ಸುಗಳು ಹಾಗೂ ಭರತರೊಂದಿಗೆ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದು ಸರಸ್ವತೀ ನದಿಯ ಎರಡೂ ದಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ವಿಪರೀತ ದೊಡ್ಡದೆನಿಸುವ ಪೂರು ರಾಜರ ಪಟ್ಟಿಯಿಂದ ಆ ಜನಾಂಗದ ಮಹತ್ತ್ವ ಸೂಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಅವರ ವಿವಿಧ ಹೆಸರುಗಳು ಈ ಮುಂದಿನ ವಂಶಾವಳಿಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ದುರ್ಗಹ–ಗಿರಿಕ್ಷಿತ್–ಪುರುಕುತ್ಸ–ತ್ರಸದಸ್ಯು. ಪುರುಕುತ್ಸನು ಸುದಾಸನ ಕಾಲದವನು, ದಾಸರನ್ನು ಗೆದ್ದವನು ಎಂದು ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಪುರುಕುತ್ಸನ ಒಬ್ಬ ಮಗ ತ್ರಸದಸ್ಯು ಎಂಬುವನು, ತಂದೆಯ ಕಷ್ಟದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ, ಅಂದರೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ಆತನ ಸಾವು ಅಥವಾ ದಾಶರಾಜ್ಞ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೈಸೆರೆಯಾದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಋಗ್ವೇದದ ಕೆಲವು ಮಂತ್ರಕಗಳಲ್ಲಿ ಸುದಾಸರು ಅಥವಾ ದಿವೋದಾಸರು ಮತ್ತು ಪುರುಕುತ್ಸ ಅಥವಾ ತ್ರಸದಸ್ಯು ಮೈತ್ರಿ ಭಾವದಿಂದ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವುದು, ತೃತ್ಸುಗಳು, ಭರತರು ಮತ್ತು ಪೂರುಗಳು ಸೇರಿ ಕುರುಜನಾಂಗವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಕುರುಜನಾಂಗವನ್ನು ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ಹೇಳಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ತ್ರಾಸದಸ್ಯವ ಎಂಬ ಪಿತೃ ಗೋತ್ರವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಪೂರು ರಾಜ ಕುರುಶ್ರವಣ ಎಂಬ ಹೆಸರು, ಈ ಮೂರೂ ವೈರಿ ಜನಾಂಗಗಳು ಉತ್ತರ ವೈದಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕುರು ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಒಂದುಗೂಡಿದವು ಎಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಕುರುಗಳೊಂದಿಗೆ ಕ್ರಿವಿಗಳು ಸಹ ಒಂದುಗೂಡಿದ್ದರು. ಅಷ್ಟು ಪ್ರಮುಖವಲ್ಲದ ಈ ಜನಾಂಗ ಪ್ರಾಯಶಃ ಸಿಂಧೂ ಮತ್ತು ಅಸಿಕ್ನೀ (ಚೀನಾಬ್) ನದಿಗಳ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದು ಅನಂತರ ಯಮುನೆಯನ್ನು ದಾಟಿ ಪೂರ್ವದ (ಅನಂತರದ ಪಂಚಾಲ) ದೇಶಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಅನಂತರದ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ, ಪಾಂಚಾಲರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯದ ಮುಂದೆ ಕ್ರಿವಿಗಳು ಅಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣಬರುವುದು, ಪ್ರಾಯಶಃ ಅನಂತರದ ಕುರುಪಂಚಾಲರ ಬಾಂಧವ್ಯ ಭರತ ಮತ್ತು ಇತರ ಜನಾಂಗಗಳನ್ನಲ್ಲದೆ, ಕ್ರಿವಿಗಳನ್ನು ಸಹ ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಇರಬಹುದೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣವು ಕ್ರಿವಿ ಎಂಬುದು ಪಂಚಾಲರ ಪ್ರಾಚೀನ ನಾಮ ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ತೃತ್ಸುಗಳೊಂದಿಗೆ ನಿಕಟ ಸ್ನೇಹವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವರೆಂದರೆ ಅವರ ನೆರೆವಾಸಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಾಯಶಃ ಪಂಚಾಲದ ಸೃಂಜಯರೆಂಬ ಜನಾಂಗ. ಹಿಲ್‌ಬ್ರಾಂಟ್ ಅವರು ಸೃಂಜಯರನ್ನು ಸಿಂಧೂವಿನ ಪಶ್ಚಿಮದವರೆಂದರೆ, ಜಿಮ್ಮರ್ ಅವರು ಮೇಲಣ ಸಿಂಧೂದವರೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಸೃಂಜಯರ ಮಿತ್ರರಾದ ತೃತ್ಸುಗಳು ಮಧ್ಯದೇಶದವರಾಗಿದ್ದರಿಂದ, ವೇದ ಪದಸೂಚಿಯ ಕರ್ತೃಗಳು, ಸರಿಯಾಗಿ ಸೂಚಿಸಿರುವಂತೆ, ಸೃಂಜಯರು ಸಿಂಧೂನದಿಯಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದು. ಸೃಂಜಯರ ರಾಜನಾದ ದೈವವಾತನು ತುರ್ವಶ ಮತ್ತು ವೃಚೀವಂತರ ಮೇಲೆ ಜಯಶಾಲಿಯಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ದೈವವಾತನ ಯಜ್ಞಾಗ್ನಿಯನ್ನು ಹೇಳಿ, ಸಾಹದೇವ್ಯ ಸೋಮಕವನ್ನು ಸಹ ಈ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಸೃಂಜಯನಾದ ಪ್ರಸ್ತೋಕನನ್ನು ದಿವೋದಾಸನೊಂದಿಗೆ ಶ್ಲಾಘಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸೃಂಜಯ ಮತ್ತು ಭರತರಿಬ್ಬರಿಗೂ ತುರ್ವಶರು ಶತ್ರುಗಳಾಗಿದ್ದರು.

ಪೂರುಗಳ ಮಿತ್ರರಾಗಿ ಅನುಗಳು, ದ್ರುಹ್ಯುಗಳು, ಯದುಗಳು ಮತ್ತು ತುರ್ವಶರು, ಭರತರ ವಿರುದ್ಧ ಒಂದುಗೂಡಿದ್ದರು. ಜಿಮ್ಮರ್ ಅವರ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಐದು ಜನಗಳ ಕೂಟವೇ ಋಗ್ವೇದದ "ಪಂಚ ಜನಗಳು" (ಪಂಚ ಜನಾಂ). ಋಗ್ವೇದ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ 'ಐದು ಜನಗಳು' ಎಂಬ ಉಕ್ತಿ ಅನೇಕ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಐವರು ಎಂಬುದು ಯಾರನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ನಿಖರವಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಸುದ್ರು ಜನಾಂಗದ ವೈರಿಗಳ ಪೈಕಿ ದ್ರುಹ್ಯುಗಳು, ತುರ್ವಶರು ಮತ್ತು ಅನುಗಳು, ಅಸಿಕ್ನೀ ಮತ್ತು ಪರುಷ್ಣೀ ನದಿಗಳ ನಡುವೆ ಇದ್ದರು. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಯದು ಮತ್ತು ತುರ್ವಶರ ಹೆಸರುಗಳು ಒಟ್ಟಿಗೆ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಎರಡು ಮಿತ್ರ ಜನಾಂಗಗಳು ದಕ್ಷಿಣ ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಯಶಃ ಇನ್ನೂ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ತುರ್ವಶ ಎಂಬುದು ಯದುರಾಜನ ಹೆಸರೆಂದು ಹಾಪ್‌ಕಿನ್ಸ್ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಸಾಕ್ಷಿ ಇಲ್ಲ. ಜಿಮ್ಮರ್ ಅವರು ತುರ್ವಶರನ್ನು ವೃಚೀವಂತರೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಮಂತ್ರಗಳು ಇವರನ್ನು ಕೇವಲ ಮಿತ್ರರೆಂದು ಮಾತ್ರ ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಉತ್ತರ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ತುರ್ವಶರ ಹೆಸರು ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಅವರು ಪಂಚಾಲರೊಂದಿಗೆ ಒಂದುಗೂಡಿದ್ದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಿರಬಹುದು.

ಮತ್ಸ್ಯರು, ಪೌರಾಣಿಕ ಯುಗದಲ್ಲಿ, ಮಥುರಾದ ಶೂರಸೇನರ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು; ಅಂದರೆ ಇಂದಿನ ಅಳ್ವಾರ್, ಭರತಪುರ ಮತ್ತು ಜೈಪುರ ಪ್ರದೇಶಗಳು. ಇವು ಋಗ್ವೇದದ ಕಾಲದ ಅವರ ವಾಸಸ್ಥಾನವೂ ಆಗಿದ್ದಿರಬಹುದು.

ಅಜರು, ಶಿಗ್ರುಗಳು ಮತ್ತು ಯಕ್ಷುಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಜನಾಂಗ ಗಳು. ಅವರನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಆರ್ಯೇತರರೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇವರ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಮಾಹಿತಿಗಳಿಲ್ಲ. ಪಕ್ಥರು, ಭಲಾನಸರು, ವಿಷಾಣಿಗಳು, ಅಲಿನರು ಮತ್ತು ಶಿವರು – ಈ ಐವರು ಗಡಿಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಜನಾಂಗಗಳು. ಪಕ್ಥರು, ಕ್ರುಮು ನದಿಯ ಉದ್ಗಮ ಸ್ಥಾನವಾದ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಜಿಮ್ಮರ್ ಅವರು ಇವರನ್ನು ಇಂದಿನ ಪಕ್ತೂನರೆಂದು ಹೇಳಿ, ಅವರು ಪೂರ್ವ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ಥಾನದವರೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಪಕ್ಥರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಭಲಾನಸರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರ ಮೂಲಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪೂರ್ವ ಕಾಬುಲಿ ಸ್ಥಾನವೆಂದು ಜಿಮ್ಮರ್ ಅವರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ವಿಷಾಣಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಾಯಶಃ ಹಾಗೆ ಕರೆದದ್ದು, ಅವರ ಶಿರಸ್ತ್ರಾಣಗಳು ಕೊಂಬಿನಾಕಾರವಾಗಿದ್ದವು ಅಥವಾ ಕೊಂಬುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದ್ದವು ಎಂದಿರಬಹುದು. ಅವರು, ಅವರ ಮಿತ್ರರಂತೆ ವಾಯವ್ಯದವರಾಗಿದ್ದು ಕ್ರುಮು ಮತ್ತು ಗೋಮತಿಗಳ ನಡುವಿನ ಕೆಳಭಾಗದ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಲಿನರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಕಾಫಿರಿಸ್ತಾನದ ಈಶಾನ್ಯವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅವರು ಪಕ್ಥರ ಮಿತ್ರರಾಗಿದ್ದರು ಮತ್ತು ಖಂಡಿತವಾಗಿಯೂ ಸುದಾಸರ ಶತ್ರುಗಳಾಗಿದ್ದರೇ ಹೊರತು, ರಾತ್ ಅವರು ಹೇಳಿರುವಂತೆ, ಮಿತ್ರರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಶಿವರು ವೈದಿಕ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ ಮತ್ತು ವಿತಸ್ತಾ ನದಿಗಳ ನಡುವೆ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ದಾಶರಾಜ್ಞ ಸಮರದಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ಉಕ್ತವಾಗದ ಹಾಗೂ ಸುದಾಸರು ಹೂಡಿದ ಯಾವುದೇ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರದ ಕೆಲವು ಜನಾಂಗಗಳಿದ್ದುವು.

ಯಮುನಾ ಮತ್ತು ವಿಂಧ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಚೇದಿಗಳು ಕಶು ಎಂಬ ಪ್ರಬಲ ರಾಜನನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಒಂದು ದಾನಸ್ತುತಿಯಲ್ಲಿ ಈತ ತನ್ನ ಪುರೋಹಿ ತನಿಗೆ ಹತ್ತು ರಾಜರನ್ನು ಗುಲಾಮರನ್ನಾಗಿ ಕಾಣಿಕೆ ನೀಡಿದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಪುರಾಣಗಳು ಚೇದಿಗಳನ್ನು ಯದುಗಳ ಒಂದು ಶಾಖೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತವೆ.

ಉಶೀನರರನ್ನು ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣವು, ವಶರು ಮತ್ತು ಕುರುಪಂಚಾಲರೊಂದಿಗೆ, ಮಧ್ಯದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಋಗ್ವೇದದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉಶೀನರರು ಇನ್ನೂ ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದರೆಂಬ ಜಿಮ್ಮರರ ವಾದಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಿಲ್ಲ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಅವರು ಮಧ್ಯ ದೇಶದಲ್ಲಿಯೇ ನೆಲೆಸಿದ್ದರು ಎಂದು ಊಹಿಸುವುದು ಹೆಚ್ಚು ಸೂಕ್ತ.

ಮುಂಚೂಣಿ ಪ್ರದೇಶ ವಾಸಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಾದ ಗಂಧಾರಿಗಳು ಭಾರತದ ಅತ್ಯಂತ ವಾಯವ್ಯದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದವರು. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಗಂಧಾರದ ಉತ್ತಮ ಗುಣಮಟ್ಟದ ಕುರಿ ತುಪ್ಪಟದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಜಿಮ್ಮರ್ ಅವರ ಪ್ರಕಾರ ವೈದಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವರು, ಕುಭಾನದಿಯು ಸಿಂಧೂನದಿಯನ್ನು ಸೇರುವವರೆಗೆ ಅದರ ದಕ್ಷಿಣ ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿಂದ ಕೆಳಕ್ಕೆ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಪೂರ್ವ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದರು.

ಋಗ್ವೇದದ ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪೃಥುಪ್ರಶ್ವಃ (ಅಂದರೆ ಅಗಲವಾದ ಎದೆ ಮೂಳೆ ಅಥವಾ ಕೊಡಲಿಯನ್ನುಳ್ಳವರು) ಎಂಬ ಪದ ಲುಡ್ವಿಗ್ ಮತ್ತು ವೆಬರ್ ಅವರ ಪ್ರಕಾರ, ಪೃಥುಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಪರ್ಶುಗಳಿಗೆ, ಅಂದರೆ ಪಾರ್ಥಿಯನ್ನರಿಗೆ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯನ್ನರಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಮಂತ್ರಗಳ ಅರ್ಥ ಮತ್ತು ಭಾವದಿಂದ 'ಪರ್ಶು' ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ 'ಎದೆಮೂಳೆ' ಎಂದೇ ಅರ್ಥೈಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಋಗ್ವೇದದ ಒಂದು ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಯದುವನ್ನು ಪರ್ಶುಗಳೊಡನೆ ವಿಶೇಷ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೂ ಇದರಿಂದ ಪರ್ಶುಗಳನ್ನು ಪರ್ಷಿಯನ್ನರು ಎಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳುವುದಕ್ಕೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ.

ಪಾರಾವತರು ಋಗ್ವೇದದ ಅನೇಕ ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತೀ ನದಿಯ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಅಂಶದಿಂದ ಹಾಗೂ ಪಂಚವಿಂಶ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವರನ್ನು ಯಮುನಾ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿನ ವಾಸಿಗಳೆಂದು ಸರಿಯಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಿಲ್‌ಬ್ರಾಂಟ್ ಮತ್ತು ಗೆಲ್ಡ್‌ನರ್ ಅವರು ಪಾರಾವತರನ್ನು ಗೆಡ್ರೋಷಿಯದ ಉತ್ತರಗಡಿಯವರೆಂದು ಗುರುತಿಸಿರುವುದು ಸರಿ ಎನಿಸುವುದಿಲ್ಲ.

ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಕೀಕಟರು ಪ್ರಮಗಂಡನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿಯೂ ಗಾಯಕರಿಗೆ ಶತ್ರುವಾಗಿಯೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಜಿಮ್ಮರರು ಯಾಸ್ಕನ ಹೇಳಿಕೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವರನ್ನು ವೈದಿಕೇತರರೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ, ಅನಂತರದ ಕಾಲದ ಮಗಧ ದೇಶವಾಸಿಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತಾರೆ. ವೆಬರ್ ಅವರು ಇವರ ವಾಸಸ್ಥಾನವನ್ನು ಒಪ್ಪಿದರೂ ಇವರನ್ನು ವೈದಿಕ ಸಮುದಾಯದವ ರೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ, ಇತರ ವೈದಿಕ ಜನಾಂಗಗಳಿಗಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಪಣಿಗಳನ್ನು ದಾಸರೆಂದೂ ದಸ್ಯುಗಳೆಂದೂ ಮತ್ತು ಆರ್ಯರ ಶತ್ರುಗಳೆಂದೂ ಅನೇಕ ಕಡೆ ಹೇಳಿದೆ. ಪಣಿಗಳು ಸಂಪದ್ಭರಿತರೂ ಶ್ರೀಮಂತರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇವರು ಎಂದೂ ದೇವರನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ ಮತ್ತು ಪುರೋಹಿತರಿಗೆ ದಾನ ನೀಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಇವರನ್ನು ಸ್ವಾರ್ಥಿಗಳು, ಯಜ್ಞ ಮಾಡದವರು (ತ್ಯಾಗ ಮಾಡದವರು), ಹಗೆಮಾತಿನವರು, ತೋಳಗಳಂತೆ ದುರಾಸೆ ಉಳ್ಳವರು, ಲೋಭಿಗಳು, ಕಟುಮಾತಿನವರು, ದಸ್ಯುಗಳು, ಕೀಳುವರ್ಗದ ದಾಸರು ಎಂದು ವರ್ಣಿಸಿದೆ. ಇವರು ಗೋಸಂಪತ್ತನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವರು ಮತ್ತು ಕುಖ್ಯಾತ ಗೋಗ್ರಹಣ ಕಾರರು. ಕೆಲವು ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಸ್ವರ್ಗದ ಮಳೆಯನ್ನೂ ಗೋವುಗಳನ್ನೂ ತಡೆಹಿಡಿದ ರಾಕ್ಷಸರಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತಾರೆ. ಪಣಿಗಳ ಗೋವುಗಳನ್ನು ಅಪಹರಿಸುವಾಗ, ಇಂದ್ರನಿಂದ ಇರಿಯಲ್ಪಟ್ಟವನೆಂಬುವನು, ಪ್ರಾಯಶಃ ಇವರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ದೇವರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಬೃಬು ಇವರ ಒಬ್ಬ ರಾಜನಾಗಿ ಉಕ್ತವಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಪಣಿಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಗುರುತಿಸುವ ಪ್ರಶ್ನೆ ಇನ್ನೂ ವಿವಾದಾಸ್ಪದವಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿದೆ. ಪಣಿಕ್ ಅಥವಾ ವಣಿಕ್, ಪಣ್ಯ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತದ ವಿಪಣಿ ಪದಗಳು ಋಗ್ವೇದದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಣಿಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದರೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಪಣಿಗಳನ್ನು ಅನಾಗರಿಕ, ಅನಾರ್ಯ ಜನಾಂಗವೆಂದೂ (ಬೆಕನಾಟ ಎಂಬ ಪದದ ಅರ್ಥದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವರನ್ನು) ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ನರೆಂದೂ ಪರ್ನಿಯರೆಂದೂ ದಹೆ ಮತ್ತಿತರ ಇರಾನಿಯನ್ ಜನಾಂಗದವ ರೆಂದೂ ವೈದಿಕ ಯಾತ್ರಿ – ವರ್ತಕರೆಂದೂ ವಿಧವಿಧವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವರು ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ ಆರ್ಯನ್ ಸಮುದ್ರ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳೂ ಆಗಿದ್ದಿರಬಹುದು.

'ದಸ್' (ವ್ಯರ್ಥ ಅಥವಾ ಹಾಳುಮಾಡು) ಎಂಬ ಧಾತುವಿನಿಂದ ಬಂದ ಪದ ದಸ್ಯು. ದಾಸರನ್ನು ವೈದಿಕ ಜನರ ಶತ್ರುಗಳೆಂದೂ ಕೆಲವು ಸಂಬಂಧಗಳಲ್ಲಿ ರಾಕ್ಷಸೀ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯವರೆಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಎಷ್ಟೋ ಮಂತ್ರಗಳು ಇವರನ್ನು ವೈದಿಕ ಮಾನವ–ಶತ್ರುಗಳು ಎಂದು ಹೇಳಿವೆ. ಅವರು ಕೋಟೆಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾದ (ಆಯಸೀ ಪುರಃ) ಊರುಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಮತ್ತು ಅನೇಕ ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ (ವಿಶಃ) ವಿಂಗಡಿತವಾಗಿದ್ದರು. ದಾಸವರ್ಣವನ್ನು ಅನೇಕ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ದಾಸರು ಕಪ್ಪು ಚರ್ಮದವರಾಗಿದ್ದರು (ಕೃಷ್ಣತ್ವಚಃ), ಮೂಗಿಲ್ಲದವರು ಅಥವಾ ಚಪ್ಪಟೆ ಮೂಗಿನವರು (ಅನಾಸ) ಮತ್ತು ಕೆಟ್ಟ ನಾಲಿಗೆಯವರು (ಮಧ್ರವಾಚಃ) ಮುಂತಾದ ವಿಶೇಷಣಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದಸ್ಯುಗಳನ್ನು ಕುರಿತದ್ದಾಗಿದೆ. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ದಸ್ಯು ಪದದಷ್ಟು ಹೀನ ಅರ್ಥ ದಸ ಪದಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲ. ದಾಸ ಎಂಬ ಪದ ಉತ್ತರ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಗುಲಾಮ ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ಸಮವಾಗಿ ಕಾಣಬರುವುದರಿಂದ, ಮೂಲತಃ ಈ ಹೆಸರು ಯುದ್ಧ ಖೈದಿಗಳಿಗೆ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಅರ್ಥೈಸಬಹುದು. ಹಿಲ್‌ಬ್ರಾಂಟ್ ಮತ್ತಿತರರು ಋಗ್ವೇದ ಜನಾಂಗದ ವಾಸಸ್ಥಾನವಾದ ಸರಸ್ವತೀಯನ್ನು ಅರಕೋಸಿಯದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸುವುದರಿಂದ, ದಾಸರನ್ನು ಇರಾನಿನ ದಹೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ದಾಸರು ಸಾಕಷ್ಟು ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದವರಾಗಿದ್ದರು. ಇಲಿಬಿಶ, ಧುನಿ, ಚುಮುರಿ, ಶಂಬರ, ವರ್ಚಿನ್, ಪಿಪ್ರು ಇತ್ಯಾದಿ ದಾಸರಾಜರನ್ನು ಬೇರೆಬೇರೆಯಾಗಿ ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ರಾಕ್ಷಸೀ ಪ್ರವೃತ್ತಿಗೆ ಹೆಸರಾದವರು ಮತ್ತು ಇಂದ್ರ ಮತ್ತಿತರ ದೇವತೆಗಳ ಶತ್ರುಗಳಾಗಿ ಪರಿಗಣಿತರಾದವರು. ಕಿರಾತರು, ಕೀಕಟರು, ಚಾಂಡಾಲರು,

ಪರ್ಣಾಕರು, ಸಿಮ್ಯುಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಗಂಗಾನದಿಯ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದ ಮತ್ತು ಭರತರು ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯದಿಕ್ಕಿಗೆ ಮುಂದುವರೆಯುವುದನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲು ಹೋರಾಡಿದ, ದಾಸ ಜನಾಂಗಗಳು.

ಅನೇಕ ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ದಸ್ಯು ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಅಗೋಚರ ಶತ್ರುಗಳು ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದರೂ ಬಹಳಷ್ಟು ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಪದವನ್ನು ಮಾನವ ಶತ್ರುಗಳಿಗೇ ಅನ್ವಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ವೈದಿಕ ಜನಾಂಗದವರಿಗೂ ದಸ್ಯುಗಳಿಗೂ ಇದ್ದ ಮುಖ್ಯ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಧಾರ್ಮಿಕವಾದದ್ದೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ದಸ್ಯುಗಳು ಕರ್ಮವಿಲ್ಲದವರು (ಅ–ಕರ್ಮನ್), ದೇವರಿಗೆ ಅಸಡ್ಡೆ ತೋರುವವರು (ಅ–ದೇವಯು), ಭಕ್ತಿ ಇಲ್ಲದವರು (ಅ–ಬ್ರಹ್ಮನ್), ಯಜ್ಞ ಮಾಡದವರು (ಅ–ಯಜ್ವನ್), ನೀತಿ–ನಿಯಮ ಇಲ್ಲದವರು (ಅ–ಅವ್ರತ), ವಿಚಿತ್ರ ಕಟ್ಟಳೆಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸುವವರು (ಅನ್ಯವ್ರತ), ದೇವರನ್ನು ದೂಷಿಸುವವರು (ದೇವ –ಪೀಯು) ಇತ್ಯಾದಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ದಾಸರಿಗೂ ಈ ಕೆಲವು ವಿಶೇಷಣಗಳನ್ನು ಅನ್ವಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ಯಾವುದೇ ಜನಾಂಗವಲ್ಲವಾದ ಕಾರಣ, ದಸ್ಯುಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದಾಗ ಅವರ ವಿಭಿನ್ನತೆ ಕಡಿಮೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಜಿಮ್ಮರ್ ಮತ್ತು ಮೆಯರ್ ಅವರ ಆಲೋಚನೆಯಂತೆ ದಸ್ಯು (ದಾಸ) ಎಂಬ ಪದದ ಅರ್ಥ ಮೂಲತಃ 'ಶತ್ರು'. ಅದನ್ನು ಇರಾನಿಯನ್ನರು 'ಶತ್ರುದೇಶ' ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಭಾರತೀಯರು 'ಶತ್ರು' ಎಂಬ ಅದರ ಮೂಲ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ರಾಕ್ಷಸೀ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಸೇರಿದಂತೆ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಬಳಸಿದರು. ಋಗ್ವೇದ ಕರ್ತೃಗಳಿಗೆ ದಾಸರು ಮತ್ತು ದಸ್ಯುಗಳ ನಡುವೆ ಇದ್ದ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಕಡಿಮೆ ಎಂಬ ಅಂಶ, ಇವರಿಬ್ಬರಿಗೂ ಸಮಾನವಾದ ವಿಶೇಷಣಗಳನ್ನು ನೀಡಿರುವುದರಿಂದ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು ದಸ್ಯು ಮತ್ತು ದಾಸ ಎಂಬೆರಡೂ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆದಿರುವುದರಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಅಸುರರನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವೈದಿಕ ಜನಗಳ ಮತ್ತು ಅವರ ದೇವರುಗಳ ಶತ್ರುಗಳೆಂದು ನಿರ್ದೇಶಿಸಿದ್ದರೂ ಕೆಲವು ಮಂತ್ರಗಳು ಒಳ್ಳೆಯ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ಸಂಬೋಧಿಸಿವೆ. ಈ ಕಾರಣಕ್ಕೆ ಒಂದು ಸಂಭವನೀಯ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಆಗಲೇ ಒಂದು ಕಡೆ ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭಂಡಾರಕರ್ ಅವರು ನೀಡುವ ಮತ್ತೊಂದು ವಿವರಣೆ ಎಂದರೆ ಅಸುರ ಎಂಬ ಅಭಿದಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ವೈದಿಕ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಅಸುರ ಜನಾಂಗದ ಋಷಿಗಳು ರಚಿಸಿದರು ಮತ್ತು ನಿಂದಕಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಅಸುರ ವಿರೋಧಿಗಳಾಗಿದ್ದ ವೈದಿಕ ಋಷಿಗಳು ರಚಿಸಿದರು. ಉತ್ತರ ಋಗ್ವೇದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆರ್ಯರ ಮತ್ತು ಅಸುರರ ಮಧ್ಯೆ ಹಗೆತನ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು.

ಅಸುರರನ್ನು ಯಾವುದೇ ಪ್ರಾಚೀನ ಜನಾಂಗದೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸುವುದು ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಪ್ರಯಾಸಕರ. ಸ್ಟೆನ್ ಕನೋವ್ ಅವರು ಅಸುರರನ್ನು ಅಮಾನುಷರೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತಾರೆ. ಬ್ಯಾನರ್ಜಿಶಾಸ್ತ್ರಿ ಅವರು ವೈದಿಕ ಜನಾಂಗದವರಿಗಿಂತ ಮೊದಲು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು, ಸಿಂಧೂಕಣಿವೆಯ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಕರ್ತೃಗಳಾದ, ಅಸ್ಸೀರಿಯದಿಂದ ವಲಸೆ ಬಂದ ಅಸುರ ಪಂಥದ ಅನುಯಾಯಿಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸುತತಾರೆ. ಭಂಡಾರಕರ್ ಅವರು ಅಸುರರನ್ನು 'ಅಸುರ್'ಗಳು ಅಥವಾ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರು ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣವು ಮಗಧ ಅಥವಾ ದಕ್ಷಿಣ ಬಿಹಾರದ ಅಸುರ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಹೇಳುತ್ತದೆ ಎಂದು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ರಾಕ್ಷಸ ಎಂಬ ಪದ ಯಾವುದೇ ನಿಖರವಾದ ಜನಾಂಗವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ವೇದ ಪದಸೂಚಿಯ ಕರ್ತೃಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಪದ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪೂರ್ವ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಕ್ಷಸರನ್ನು ಕುರಿತದ್ದಾಗಿದೆ ಹಾಗೂ ಹೋಲಿಕೆಗೆ ಮಾತ್ರ ಮಾನವ ವೈರಿಗಳಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಪಿಶಾಚರು ಅನಂತರದ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಜನಾಂಗವಾದರೂ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಜನಾಂಗವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ಅತ್ಯಂತ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗವನ್ನು ಗಂಧಾರಿಗಳು, ಪಕ್ಥರು, ಅಲಿನರು, ಭಲಾನಸರು ಹಾಗೂ ವಿಷಾಣಿಗಳು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ್ದರು; ಇವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಪ್ರಾಯಶಃ ವೈದಿಕೇತರ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಸಿಂಧ್ ಮತ್ತು ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಶಿವರು, ಪರ್ಶುಗಳು, ಕೇಕಯರು, ವೃಚೀವಂತರು, ಯದುಗಳು, ಅನುಗಳು, ತುರ್ವಶರು ಮತ್ತು ದ್ರುಹ್ಯುಗಳು ನೆಲೆಸಿದ್ದರು. ಇನ್ನೂ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಮಧ್ಯದೇಶದತ್ತ ತೃತ್ಸುಗಳ, ಭರತರ, ಪೂರುಗಳ ಹಾಗೂ ಸೃಂಜಯರ ನೆಲೆಗಳಿದ್ದವು; ಅತ್ಯಂತ ಪೂರ್ವದ ಭಾಗ ಕೀಕಟರ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತು. ಪಂಜಾಬಿನ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಮಾಳವ ಮತ್ತು ರಾಜಸ್ತಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ಸ್ಯರು ಮತ್ತು ಚೇದಿಗಳು ನೆಲೆಸಿದ್ದರು. ಋಗ್ವೇದದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೈದಿಕ ಸಮುದಾಯಗಳ ನೆಲೆಗಳು, ಮೊದಲೇ ಹೇಳಿರುವ ಸಮಕಾಲೀನ ಭೌಗೋಳಿಕ ಜ್ಞಾನದ ಪರಿಮಿತಿಯೊಂದಿಗೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸರಿಹೊಂದುತ್ತಿದ್ದವು ಎಂದು ತೀರ್ಮಾನಿಸಬಹುದು.

ವೇದೋತ್ತರ ಕಾಲೀನ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಭೌಗೋಳಿಕ ಹೆಸರುಗಳು: ಹಿಂದಿನ ಎರಡು ವಿಭಾಗಗಳಲ್ಲಿನ ಅಧ್ಯಯನದ ವಿಧಾನವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ, ಉತ್ತರ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಭೌಗೋಳಿಕ ಆಧಾರಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು, ಋಗ್ವೇದಾನಂತರದ ಕಾಲದ ಆರ್ಯರ ನೆಲೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ನಾವು ಒಂದು ಸ್ಥೂಲ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಹೊಂದಬಹುದು.

'ಸಮುದ್ರ' ಎಂಬ ಪದ ಉತ್ತರ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸಮುದ್ರವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಸಮುದ್ರಗಳ ಉಲ್ಲೇಖದಿಂದ ಪ್ರಾಯಶಃ ಅರೇಬಿಯನ್ ಸಮುದ್ರ ಮತ್ತು ಹಿಂದೂ ಮಹಾಸಾಗರ ಆ ಕಾಲದ ಜನರಿಗೆ ತಿಳಿದಿತ್ತು ಎಂದು ಸೂಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ.

ತ್ರಿಕಕುದ್ ಎಂಬುದು (ಮೂರು ಶಿಖರಗಳನ್ನುಳ್ಳ) ಹಿಮಾಲಯದ ಒಂದು ಪರ್ವತದ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದು, ಇಂದಿನ ತ್ರಿಕೋತ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ತೈತ್ತಿರೀಯ ಆರಣ್ಯಕದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಕ್ರೌಂಚ ಎಂಬುದು, ಕೈಲಾಸ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಮಾನಸ ಸರೋವರವಿರುವ ಜಾಗದೊಂದಿಗೆ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಮೈನಾಕವನ್ನು ಇದೇ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಹಿಮಾಲಯದ ಒಂದು ಪರ್ವತವೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತವು ಕೌಶೀತಕಿ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ, ನೇರವಾಗಿ ಅಲ್ಲದಿದ್ದರೂ 'ದಕ್ಷಿಣ ಪರ್ವತ' ವೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ.

ನದಿಗಳ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಬಂದರೆ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುವ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಸರಸ್ವತೀ ನದಿ ಅದೃಶ್ಯವಾಗಿರುವುದು. ಈ ನದಿಯು ಮರುಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ವಿನಶನ (ಪಾಟಿಯಾಲ ಜಿಲ್ಲೆ) ಎಂಬಲ್ಲಿ ಅದೃಶ್ಯವಾಗಿ ಅಲ್ಲಿಂದ 44 ದಿನಗಳ ಪ್ರಯಾಣದ ದೂರದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ಲಕ್ಷಪ್ರಾಸ್ರವಣ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಯಿತು.

ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಇನ್ನೂ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಇರುವ ನದಿಗಳು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಉಕ್ತವಾಗಿವೆ. ಉತ್ತರ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಾಣಬರುವ ರೇವಾ ಇಂದಿನ ನರ್ಮದಾ ನದಿ. ವೆಬರ್ ಅವರು ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದ ರೇವೋತ್ತರರು ಎಂದು ಪದದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಸಂದೇಹಸ್ಪದ. ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಸದಾನೀರಾವನ್ನು ಕೋಸಲರ ಮತ್ತು ವಿದೇಹರ ನಡುವಣ ಗಡಿ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ನಿಘಂಟುಕಾರರು ಅದನ್ನು ಕರತೊಯಾದೊಂದಿಗೆ ಗುರುತಿಸಿದ್ದರೆ, ವೇದಪದ ಸೂಚಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಅದು ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಇದೆ. ವೆಬರ್ ಮತ್ತು ಎಗ್ಲಿಂಗ್ ಅವರು ಇದನ್ನು ಗಂಡಕದೊಂದಿಗೆ ಮತ್ತು ಪಾರ್ಗಿಟರ್ ಅವರು ರಾಪ್ತಿಯೊಂದಿಗೆ ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮಹಾಭಾರತ ಸದಾನೀರಾವನ್ನು ಗಂಡಕ್ ಮತ್ತು ಸರಯೂ ನದಿಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಇದೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಸದಾನೀರಾ ಹಾಗೂ ಗಂಡಕ್ ನದಿಗಳು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದರೂ ವೈದಿಕಪದಸೂಚಿ ಇವೆರಡೂ ಒಂದೇ ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಪ್ರಾಯಶಃ ಸರಿ.

ಅನಂತರದ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ನಿಖರವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾದ ವಿವಿಧ ಸ್ಥಳ ನಾಮಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವಂತೆ ಕ್ರೈವ್ಯ ಪಂಚಾಲ ರಾಜ ಅಶ್ವಮೇಧ ಯಾಗವನ್ನು ಮಾಡಿದ ಪಂಚಾಲದ ಪರಿಚಕ್ರಾ ನಗರವನ್ನು, ವೆಬರ್ ಅವರು ಕಾಂಪೀಲದ ಬಳಿ ಇದ್ದ ಅನಂತರದ ಏಕಚಕ್ರಾ ನಗರವೆಂದು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಜನಮೇಜಯ ಪರೀಕ್ಷಿತನ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅಶ್ವಮೇಧ ಯಾಗದ ಕುದುರೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ್ದ ಅವರ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಅಸಂದೀವತ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಇದು ನಿಸ್ಸಂದೇಹವಾಗಿ ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇದು ಪ್ರಾಯಶಃ ಪರೀಕ್ಷಿತನ ವಂಶಜ ನಿಚಕ್ಷುವಿನ ರಾಜಧಾನಿ ನಾಗಸಾಹ್ವಯ (ಹಸ್ತಿನಾಪುರ) ಆಗಿತ್ತು. ಗಂಗಾನದಿ ಇದನ್ನು ಕೊಚ್ಚಿಕೊಂಡು ಹೋದುದರಿಂದ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಅನಂತರ ಕೌಶಾಂಬಿಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಲಾಯಿತು. ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿರುವ ಕಾಂಪೀಲ ನಗರವನ್ನು ಬುದೌನ್ ಮತ್ತು ಫರೂಖಾಬಾದ್ ನಡುವೆ, ಪ್ರಾಚೀನ ಗಂಗಾ ನದಿಯ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಇಂದಿನ ಕಂಪಿಲ ನಗರವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ವಿಶೇಷವಾದ ಪಾವಿತ್ರ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವಂತೆ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ನೈಮಿಷಾರಣ್ಯವು ಔಧ್ ಮತ್ತು ರೋಹಿಲ್‌ಖಂಡ್ ರೈಲುದಾರಿಯ ನಿಮ್ಸಾರ್ ನಿಲ್ದಾಣದ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ನಿಮ್ಸಾರ್ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ತೈತ್ತಿರೀಯ ಆರಣ್ಯವು ಮನಸ್ಸನ್ನು ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರದ ಉತ್ತರ (ಗುಡ್ಡೆ) ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಪವಿತ್ರ ಕುಂಡ ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಉತ್ತರ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಅನಂತರದ ಮರು ಸ್ಥಳ (ಮರು ಭೂಮಿ) ಎಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಕೌಶಾಂಬೆಯ ಎಂಬ ಪದದಿಂದ, ವತ್ಸರಾಜ ಉದಯನನ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದ್ದ, ಕೌಶಾಂಬಿನಗರದ ಇರುವಿಕೆಯನ್ನು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಈ ನಗರವನ್ನು ಯಮುನಾ ನದಿಯ ಮೇಲಿರುವ ಈಗಿನ ಕೋಸಮ್ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಉತ್ತರ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮೂರು ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಹೆಸರಿಸುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ಬ್ರಹ್ಮಾವರ್ತ ಅಥವಾ ಆರ್ಯಾವರ್ತ, ಮಧ್ಯದೇಶ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣಾಪಥ. ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಥರ್ವವೇದ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಐದು ರೀತಿ ವಿಂಗಡಣೆಯನ್ನು, ಅವುಗಳ ನಿವಾಸಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ನಾವು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣವು ಇಡೀ ದೇಶವನ್ನು ಐದು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸುತ್ತದೆ. 1. ಧ್ರುವಾ ಮಧ್ಯಮಾ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾ ದಿಕ್ ಅಥವಾ ಮಧ್ಯದೇಶ, 2. ಪ್ರಾಚೀದಿಕ್ ಅಥವಾ ಪೂರ್ವದ ಭಾಗ, 3. ದಕ್ಷಿಣಾ ದಿಕ್ ಅಥವಾ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗ 4. ಪ್ರತೀಚೀದಿಕ್ ಅಥವಾ ಪಶ್ಚಿಮಭಾಗ ಮತ್ತು 5. ಉದೀಚೀ ದಿಕ್ ಅಥವಾ ಉತ್ತರ ಭಾಗ. ಈ ಭಾಗಗಳ ವಿಸ್ತಾರ ಮತ್ತು ಎಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಯಾವುದೇ ನಿಖರತೆಯಿಂದ ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ.

2. ಜನಾಂಗಗಳು: ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖವಾಗಿರುವ ವಿವಿಧ ಜನಾಂಗಗಳ ಸ್ಥಾನಮಾನ, ಸ್ವರೂಪ ಮತ್ತು ಹೆಸರು ಪ್ರಸ್ತುತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಬದಲಾವಣೆ ಹೊಂದಿದವು. ಎಷ್ಟೋ ಹಳೆಯ ಜನಾಂಗಗಳು ಅದೃಶ್ಯವಾಗುತ್ತವೆ, ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ, ಬೇರೆಯವರೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆಯುತ್ತವೆ ಅಥವಾ ಹೊಸ ಹೆಸರಿನೊಂದಿಗೆ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ ಹಾಗೂ ಹೊಸ ಜನಾಂಗಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬರುತ್ತವೆ. ಪಂಜಾಬಿನ ಐದು ಪ್ರಮುಖ ಜನಾಂಗಗಳಾದ ಪೂರು, ಅನು, ದ್ರುಹ್ಯು, ಯದು ಮತ್ತು ತುರ್ವಶರು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹಿಂದೆ ಸರಿಯುತ್ತಾರೆ. ಈ ಮೊದಲು ಹೇಳಿರುವಂತೆ ಪೂರುಗಳು ಭರತರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ಕುರುಗಳೊಂದಿಗೆ ಒಂದಾಗುತ್ತಾರೆ. ಈ ಎರಡೂ ಜನಾಂಗಗಳ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡು ಮತ್ತು ಅವರ ಮಿತ್ರರಾದ ಪಂಚಾಲರೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿ, ಕುರುಗಳು ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಮೀರಿಸಿದ ಸಮಕಾಲೀನ ಜನಾಂಗವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತಾರೆ. ಭರತರು ಒಂದು ಜನಾಂಗವಾಗಿ ಅದೃಶ್ಯರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಆ ವಂಶದ ರಾಜರ ಖ್ಯಾತಿ, ಈ ಕಾಲದ ದೌಷಂತಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಇನ್ನೂ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಭರತ ದೌಷಂತಿ ಮತ್ತು ಸಾತ್ರಾಜಿತರು ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗ ಮಾಡಿದ ಖ್ಯಾತ ರಾಜರಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಭರತ ರಾಜರು ಕಾಶಿಗಳ ಮತ್ತು ಸಾತ್ವಂತರ ಮೇಲೆ ವಿಜಯ ಸಾಧಿಸಿದವರೆಂದೂ ಗಂಗಾ ಯಮುನಾ ನದಿಗಳ ತೀರಗಳಲ್ಲಿ ಯಜ್ಞಯಾಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದವರೆಂದೂ ಉಕ್ತವಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಪಂಚಾಲರು, ವಶರು ಮತ್ತು ಉಶೀನರರೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿ ಕುರುಗಳು ಮಧ್ಯದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಕುರುಗಳು ಒಂದು ಜನಾಂಗವಾಗಿ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ; ಆದರೆ ಕುರು ಎಂಬ ಹೆಸರು ಕುರುಶ್ರವಣ ಎಂಬ ರಾಜನ ಹೆಸರಿನ ಭಾಗವಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಕುರುರಾಜ ಪರೀಕ್ಷಿತನ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕುರುರಾಜ್ಯ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನಕ್ಕೆ ಬಂದಿತ್ತೆಂದು ಅಥರ್ವವೇದ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಸ್ತಿನಾಪುರವಾದ ಆಸಂದೀವತದಲ್ಲಿ ಅಶ್ವಮೇಧ ಯಾಗವನ್ನು ಮಾಡಿದ ಆತನ ವಂಶಜ ಜನಮೇಜಯನನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಕುರು ರಾಜ್ಯ ಬಹುಶಃ ಈಗಿನ ಥಾನೇಸರ್, ದೆಹಲಿ ಮತ್ತು ಮೇಲಣ ಗಂಗಾ ದೋ–ಆಬ್ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸಮನಾಗಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಪಂಚಾಲರು ಸಹ ಅವರ ಜೋಡಿ ಹೆಸರು ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಕುರುಗಳ ನಿಕಟವರ್ತಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಒಂದು ಸಂಘಟಿತ ಜನಾಂಗವಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಹೆಸರು ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣವು ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಕ್ರಿವಿ ಎಂಬುದೇ ಪಂಚಾಲರ ಪ್ರಾಚೀನ ಹೆಸರಾಗಿತ್ತು ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ವೆಬರ್ ಮತ್ತು ಗೆಲ್ಡ್‌ನರ್ ಅವರು ಪಂಚಾಲರು ಋಗ್ವೇದದ ಐದು ಜನಾಂಗಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತಾರೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ವೇದಪದ ಸೂಚಿಯ ಕರ್ತೃಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಸಾಧುವಲ್ಲ.

ಕುರುಗಳ ಜೊತೆ ಬಿಟ್ಟು ಪಂಚಾಲರೊಬ್ಬರ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೇಳಿಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಅವರ ರಾಜರಾದ ಕ್ರೈವ್ಯ ಮತ್ತು ಶೋಣ ಸಾತ್ರಾಸಾಹರು ಅಶ್ವಮೇಧ ಯಾಗವನ್ನು ಮಾಡಿದವರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಮತ್ತೊಬ್ಬ ರಾಜ ದುರ್ಮುಖ ಇಡೀ ಪೃಥ್ವಿಯನ್ನೇ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಅವರ ಒಬ್ಬ ರಾಜನಾದ ಪ್ರವಾಹಣ ಜೈವಲಿ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ ರಾಜನಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತಾನೆ.

ಮಹಾಭಾರತ ಮತ್ತು ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವಂತೆ, ವೈದಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳಿಗೆ ಉತ್ತರ ಪಂಚಾಲ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಪಂಚಾಲ ತಿಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ಪಂಚಾಲರು ವೇದೋತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಣಗಳ ಮೂಲಕ ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಪಂಚಾಲರ ರಾಜ್ಯ ಸುಮಾರಾಗಿ ಈಗಿನ ಬರೇಲಿ, ಬುದೌನ್, ಫರೂಖಾಬಾದ್ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿರುವ ಪ್ರಾಂತಗಳಿಗೆ ಸಮನಾಗಿತ್ತು.

ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕುರು ಪಂಚಾಲರು ಅತ್ಯಂತ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಜನಾಂಗವಾಗಿದ್ದರು ಮತ್ತು ಒಂದು ಸಂಘಟಿತ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ ಅವರು ಉಕ್ತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕುರು ಪಂಚಾಲರು ಒಬ್ಬನೇ ರಾಜನನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಕುರು–ಪಂಚಾಲರು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಯಜ್ಞವಿಧಾನ ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದದ್ದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆಕಾಲದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಖ್ಯಾತಿಯನ್ನೂ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನವನ್ನೂ ಗಳಿಸಿದ್ದರು. ಕುರು–ಪಂಚಾಲರಾಜರು ಇತರರಿಗೆ ಆದರ್ಶರಾಗಿದ್ದು, ರಾಜಸೂಯ ಯಾಗಗಳನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಿದ್ದರು. ಶರತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಜಯಯಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಬೇಸಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಹಿಂತಿರುಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರು ಭಾಷೆಯನ್ನು ಶುದ್ಧವಾಗಿ ಮಾತನಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಕುರು–ಪಂಚಾಲರಲ್ಲಿ ಸಂಹಿತೆಗಳು ಮತ್ತು ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳು ಅವುಗಳ ಸ್ಪಷ್ಟ ರೂಪವನ್ನು ಪಡೆದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಋಗ್ವೇದದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶೃಂಜಯರು, ತೃತ್ಸುಗಳ ನಿಕಟವರ್ತಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣವು (ಋಗ್ವೇದಾನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತೃತ್ಸು, ಭರತ ಮತ್ತು ಪೂರುಗಳ ಅನಂತರ ಬಂದ) ಕುರುಗಳು ಮತ್ತು ಶೃಂಜಯರು ಒಬ್ಬನೇ ಪುರೋಹಿತನನ್ನು ಹೇಳುವುದರಿಂದ ಈ ನಿಲುವು ದೃಢೀಕೃತವಾಗುತ್ತದೆ. ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣವು ಈ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಇನ್ನೊಂದು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಘಟನೆಯನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಯಜುರ್ವೇದ ಸಂಹಿತೆಗಳು ಶೃಂಜಯರು ಧರ್ಮಾಚರಣೆಯ ದೋಷದಿಂದಾಗಿ ಗುರುತರವಾದ ನಷ್ಟವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದರೆಂದು ಹೇಳಿದರೂ ಅದು ಯಾವ ರೀತಿಯ ನಷ್ಟವೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳುವುದಿಲ್ಲ.

ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಭರದ್ವಾಜನ ಜೊತೆಗೆ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವವನೂ ಸುದಾಸನ ಸಮಕಾಲೀನನೂ ಆಗಿದ್ದ ವೀತಹವ್ಯ ಶೃಂಜಯರ ಒಬ್ಬ ರಾಜನಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಅಥರ್ವವೇದದಲ್ಲಿ ಆತ ಜಮದಗ್ನಿ ಮತ್ತು ಅಸಿತರೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣಿಸುತ್ತಾನೆ; ಆದರೆ ಈ ಐತಿಹ್ಯ ಪ್ರಾಯಶಃ ಹೆಚ್ಚು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿಲ್ಲ. ವೀತಹವ್ಯರು ಬ್ರಾಹ್ಮಣನೊಬ್ಬನ ಹಸುವನ್ನು ತಿಂದುದರಿಂದ ನಾಶವಾದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ವಶರು ಮತ್ತು ಉಶೀನರರು, ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದಂತೆ, ಕುರು ಪಂಚಾಲರೊಂದಿಗೆ ಮಧ್ಯದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ವಶರು, ಉಶೀನರರು ಸಂಘಟಿತರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳುವ ಗೋಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಅವರನ್ನು ಔತ್ತರೇಯರೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತದೆ. ವೆಬರ್ ಅವರ ಪ್ರಕಾರ ಉಶೀನರರು ಅನಂತರದ ಕಾಶಿಗಳ ಮತ್ತು ವಿದೇಹರ ಪೂರ್ವಜರಾಗಿದ್ದರು. ಕೌಷೀತಕಿ ಉಪನಿಷತ್ತು ವಶರನ್ನು ಸಹ ಮತ್ಸ್ಯರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಸುತ್ತದೆ. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವತ್ಸರೆಂದು ಹೆಸರಾದ ವಶರ ರಾಜ್ಯ ಅವರ ರಾಜಧಾನಿ ಕೌಶಾಂಬಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು.

ಶಿಬಿಗಳು ಉಶೀನರರೊಂದಿಗೆ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣವು ಶಿಬಿರಾಜ ಅಮಿತ್ರತಾಪನ ಎಂಬ ರಾಜನನ್ನು ಕುರಿತು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಅನುಕ್ರಮಣಿಯು ಋಗ್ವೇದದ ಉಶೀನರನಿಗೆ ಸೇರಿದುದೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಶೋರ್‌ಕೋಟ್ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಶಿಬಿಪುರದೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸಲಾಗಿರುವ ಶಿವಪುರವನ್ನು ಪತಂಜಲಿಯು ಉತ್ತರ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಇದೆ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತಾನೆ. ಪಂಜಾಬಿನ ಐರಾವತೀ ಮತ್ತು ಚಂದ್ರಭಾಗಾ ನದಿಗಳ ನಡುವಣ ಝುಂಗ್ ಸಮೀಪದ ಶೋರ್ ಕೋಟ್ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಿಬಿಗಳು ನೆಲೆಸಿದ್ದರು.

ಮತ್ಸ್ಯರು ಕೌಷೀತಕೀ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ವಶರ ಜೊತೆಗೂಡಿಯೂ ಗೋಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಶಾಲ್ವರೊಂದಿಗೂ ಕಾಣಬರುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ರಾಜ ದ್ವೈತವನ ಸರೋವರದಲ್ಲಿ ಯಾಗವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದ ಧ್ವಸನ್ ದ್ವೈತವನನು ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಅಶ್ವಮೇಧಿಗಳ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಮತ್ಸ್ಯರನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮರ್ಷಿದೇಶದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಶಾಲ್ವರು ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಮಂತ್ರಪಾಠ ಅವರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಯಮುನಾನದಿಯ ಬಳಿ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಅವರು ವೇದಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯದವರಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಮಹಾಭಾರತ ಶಾಲ್ವರನ್ನು ಕುರು–ಪಂಚಾಲರೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಅವರು ಪ್ರಾಯಶಃ ಈಗಿನ ಅಳ್ವಾರ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯವಾಸಿಗಳಾಗಿದ್ದರು.

ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಎಂಬ ಹೆಸರು ಒಂದು ಬಾರಿ ಮಾತ್ರ ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಅದು ಒಬ್ಬ ರಾಜಕುಮಾರನನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸುತ್ತದೆ. ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಪುರುಕುತ್ಸನನ್ನು ಐಕ್ಷ್ವಾಕ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ಸಂತತಿಯನ್ನು, ವೇದದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತೀ ನದಿಯ ಬಳಿ ಇದ್ದ ಮೂಲ ಕುರುವಂಶದ ರಾಜ ಸಂತತಿಯೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದರು; ಆದರೆ ಅಯೋಧ್ಯೆ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ವಾಸಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಇಕ್ಷ್ವಾಕುವನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಕೋಸಲ ಮತ್ತು ವಿದೇಹ ಪ್ರಾಚೀನ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಸ್ತರಣೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಅವು ಮೊದಲಿಗೆ ಉಕ್ತವಾಗಿದೆ. ವಿದೇಹ ರಾಜ ವಿದೇಘ ಮಾಥವನು ಆತನ ಪುರೋಹಿತ ಗೋತಮ ರಾಹೂಗಣನೊಂದಿಗೆ, ಯಜ್ಞದ ಪವಿತ್ರಾಗ್ನಿಯನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಸರಸ್ವತೀ ನದಿಯ ದಂಡೆಯಿಂದ, ಕೋಸಲದ (ಔಧ್) ಮೂಲಕ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಸಾಗಿ, ಸದಾನೀರವನ್ನು ದಾಟಿ, ಮಾಥವ ಎಂಬ ಜನಾಂಗದ ಹೆಸರಿನ ಮೇಲೆ ಆಧಾರಿತವಾದ, ವಿದೇಹ (ತಿರ್‌ಹುತ್) ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ನೆಲೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ವಿದೇಹರು ಅವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮದಿಂದ ಪಡೆದರು; ಕೋಸಲವು ವಿದೇಹಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತು; ಸದಾನೀರದವರೆಗಿನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಒಂದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು ಮತ್ತು ಅವರ ಮುನ್ನಡೆಯನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದವರೆಗೆ ತಡೆಯಲಾಯಿತು, ಅನಂತರ ವಿದೇಹವನ್ನು ನದಿಯ ಆಚೆಗೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು ಎಂಬ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳನ್ನೂ ಈ ಕಥೆ ಸಂರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಉತ್ತರ ಕೋಸಲ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಕೋಸಲ ಎಂದು ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಆದ ವಿಭಾಗ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ಪರ–ಆಟ್ನಾರ ಹೈರಣ್ಯನಾಭ ಎಂಬ ಕೋಸಲ ರಾಜ ಅಶ್ವಮೇಧ ಯಾಗವನ್ನು ಮಾಡಿದವನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಕೋಸಲರು, ವಿದೇಹರು ಮತ್ತು ಕಾಶಿಗಳೊಂದಿಗಿದ್ದ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧವು ಈ ಮೂವರೂ ಒಬ್ಬನೇ ಪುರೋಹಿತನನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು ಎಂಬ ಅಂಶದಿಂದ ವೇದ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಕೋಸಲ – ವಿದೇಹರು ಮಿತ್ರ ಜನಾಂಗಗಳಾಗಿದ್ದು, ಇವುಗಳ ಮತ್ತು ಕುರು–ಪಂಚಾಲರ ನಡುವೆ ಭೇದ ಭಾವ ಮತ್ತು ವೈರವಿದ್ದಿತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ವೈದಿಕ ಧರ್ಮವು ಕುರು–ಪಂಚಾಲರಲ್ಲಿದ್ದಷ್ಟು ಪ್ರಬಲವಾಗಿ ಕೋಸಲದಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಉಪನಿಷತ್ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರವರ್ತಕನಾದ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ ರಾಜ ಜನಕನಿಂದಾಗಿ ವಿದೇಹರು ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಪಡೆದರು. ಕೇವಲ ವೈದಿಕ ಯುಗದ ಉತ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಶಿಯ, ಕೋಸಲ ಮತ್ತು ವಿದೇಹ ರೊಂದಿಗೆ, ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಪಡೆಯಿತು. ಕಾಶಿ ಮತ್ತು ಕೋಸಲರು ಪರಸ್ಪರ ಸಾಮೀಪ್ಯದ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಆಪ್ತರಾಗಿದ್ದರು.

ವೆಬರ್ ಅವರ ಪ್ರಕಾರ ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಸಂಘಟಿತರಾಗಿ ಉಶೀನರರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ವಾದವನ್ನು ಒಪ್ಪುವುದಕ್ಕೆ ಆಗುವುದಿಲ್ಲ ಏಕೆಂದರೆ ಉಶೀನರರು ಮಧ್ಯದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಾಶಿ ಮತ್ತು ಕೋಸಲಗಳು ಕೂಡ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಕಾಶೀ ರಾಜನಾದ ಧೃತರಾಷ್ಟ್ರನು, ಭರತರಾಜ ಶತಾನೀಕ ಸಾತ್ರಾಜಿತನಿಂದ ಸೋಲಿಸಲ್ಪಟ್ಟು, ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದ ಕಾಲದವರೆಗೆ ಪವಿತ್ರಾಗ್ನಿಯ ಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿದನೆಂದು ಒಂದು ಕಥೆಯಿದೆ. ಪೂರ್ವರಾಜ್ಯದ ಜನರು ಕುರು ಪಂಚಾಲರೊಂದಿಗೆ ಸ್ನೇಹಪೂರ್ವವಾದ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ರಾಜಕೀಯ ಘರ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳು ಈ ಎರಡೂ ಬಣಗಳ ವೈಷಮ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ಕಾರಣಗಳಾಗಿದ್ದುವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಕೇಂದ್ರದಿಂದ ಬಹಳ ದೂರದಲ್ಲಿ ಮಗಧರಿದ್ದರು. ಅವರು ಕೇವಲ ಅನಂತರದ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಾಣಬರುತ್ತಾರೆ. ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅವರಿಗೆ ಕಡಿಮೆ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಮಗಧ ಹೆಚ್ಚೂ ಕಡಿಮೆ ಈಗಿನ ದಕ್ಷಿಣ ಬಿಹಾರಿಗೆ ಸಮವಾಗಿತ್ತು. ಮಗಧದ ಹೆಸರು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಅಥರ್ವವೇದದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಗಂಧಾರರು, ಮೂಜವಂತರು, ಅಂಗರು ಮತ್ತು ಮಗಧರಿಗೆ ಜ್ವರ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗಲೆಂಬ ಆಶಯ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಎರಡು ಜನಾಂಗಗಳು ಔತ್ತರೇಯರು ಮತ್ತು ಕೊನೆಯ ಎರಡು ಪೌರಸ್ತ್ಯ ಜನಾಂಗಗಳು. ವ್ರಾತ್ಯ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಾಗಧರು ವ್ರಾತ್ಯರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಯಜುರ್ವೇದ ಮಾಗಧರನ್ನು ಪುರುಷಮೇಧದ ಆಹುತಿಗಳ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿದೆ. ಅಥರ್ವವೇದ ಮತ್ತು ಯಜುರ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಮಾಗಧರು, ವೈಶ್ಯ ಮತ್ತು ಕ್ಷತ್ರಿಯ ಜಾತಿಗಳ ಮಿಶ್ರ ತಳಿಯ ಒಂದು ಬಣವೆಂದು ಜಿಮ್ಮರ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಸೂತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಐತರೇಯ ಆರಣ್ಯಕ ಮಗಧವನ್ನು ಒಂದು ದೇಶ ಎಂದು ಹೇಳುವ ಅಂಶ ಯಜುರ್ವೇದ ಮತ್ತು ಅಥರ್ವವೇದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಗಧ ಎಂಬ ಪದ ದೇಶದ ಒಂದು ನಿವಾಸಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿತ್ತೇ ವಿನಾ ಪ್ರತಿಲೋಮ ವಿವಾಹ ದಿಂದ ಜನಿಸಿದ ಒಬ್ಬ ಮಿಶ್ರಜಾತಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನಲ್ಲ. ವೇದಪದ ಸೂಚಿಯ ಕರ್ತೃಗಳು ಮಗಧವು ಚಾರಣ ಅಥವಾ ಸಂಗೀತಗಾರರ ವಾಸಸ್ಥಾನವಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಿಗೆ ಕವಿಗಳು, ಚಾರಣರು ಬರುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ, ಮಾಗಧ ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ಗಾಯಕ ಎಂಬ ಅರ್ಥ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಮಗಧರು ಬಣಗಳ ಅಂತರ ವಿವಾಹದಿಂದಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಒಂದು ಜಾತಿ ಎಂಬ ಕಥೆಯನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿ, ಈ ಬಣವನ್ನು ಅನಂತರದ ಸ್ಮೃತಿ ಪಾಠಗಳು ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಜಾತಿಯಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತವೆ.

ಅಂಗರು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದಂತೆ, ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಅಜ್ಞಾತರಾಗಿದ್ದು ಅಥರ್ವವೇದದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತಾರೆ. ಅವರು ಪೂರ್ವ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಜನರು ಎಂಬುದನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಅವರ ಸ್ಥಾನದ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳಲು ವೇದ ಪಾಠಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ಸೂಚನೆಯೂ ಇಲ್ಲ. ಅದರೆ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಅವರ ನೆಲೆಗಳು ಸೋನ್ ಮತ್ತು ಗಂಗಾ ನದಿಗಳ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ, ಅವರ ಮೂಲಸ್ಥಾನವು ಸಹ ಅದೇ ಆಗಿತ್ತೆಂದು ಗ್ರಹಿಸಬಹುದು. ಕೆಲವು ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ಮಗಧರೊಂದಿಗೆ ಜೊತೆಗೂಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂಗರು, ಮಗಧರು ಸಮುದ್ರದಾಚೆಯಿಂದ ಪೂರ್ವ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಿಗೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದ ವೈದಿಕ ಜನಾಂಗ ಎಂಬ ವಾರ್ಗಿಟರ್ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಧಾರವಿಲ್ಲ. ಓಲ್ಡನ್ ಬರ್ಗ್ ಅವರು ಈ ಜನಾಂಗಗಳು ಪ್ರಾರಂಭ ಕಾಲದ ವೈದಿಕ ಸಮುದಾಯದ ವಲಸೆಗಾರರು ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳು ಮತ್ತು ವಿದೇಹರು ಒಂದೇ ಮೂಲದವರಾಗಿದ್ದು ಋಗ್ವೇದದ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಈ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದರು ಎಂಬ ಪೌರಾಣಿಕ ಆಧಾರ, ಓಲ್ಡನ್ ಬರ್ಗ್‌ರ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟಿ ನೀಡುತ್ತದೆ.

ಅಥರ್ವವೇದದ ರಹಸ್ಯಾರ್ಥವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಗಧನನ್ನು ವ್ರಾತ್ಯನೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ವಿಶ್ವಶಕ್ತಿಯ ಒಂದು ರೂಪ ಎಂದು ಸ್ತುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಯಜುರ್ವೇದವು ವ್ರಾತ್ಯರನ್ನು ಪುರುಷಮೇಧದ (ನರಹತ್ಯಾಯಜ್ಞ) ಆಹುತಿಗಳ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸುತ್ತದೆ. ವ್ರಾತ್ಯರನ್ನು ಜಾತಿಭ್ರಷ್ಟರೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿತ್ತು ಮತ್ತು ಅಥರ್ವವೇದ, ಪಂಚವಿಂಶ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಮತ್ತು ಸೂತ್ರಗಳು ಅವರನ್ನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಪಂಗಡದೊಳಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಕೆಲವು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವಿಧಿಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸುತ್ತವೆ. ವ್ರಾತ್ಯರು ಒಂದು ಅಲೆಮಾರಿ (ವ್ರಾತ್ಯ) ಜನಾಂಗವಾಗಿದ್ದು, ವೇದಾಧ್ಯಯನವನ್ನಾಗಲೀ ಕೃಷಿಯನ್ನಾಗಲೀ ಅಥವಾ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನಾಗಲೀ ಮಾಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ವಿಚಿತ್ರ ರೀತಿಯ ಧನುರ್ಧಾರಿಗಳಾಗಿ, ಪೇಟಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿ, ತಮ್ಮ ಮೇಕೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಒರಟು ಬಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವಿಚಾರ ಅವರ ಅಲೆಮಾರಿ ಜೀವನವನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತದೆ.

ಧರ್ಮಸೂತ್ರಗಳು ವ್ರಾತ್ಯರನ್ನು ಹೊರ ಪ್ರಾಂತದವರು, ಮಿಶ್ರ ಜಾತಿಯವರು ಮತ್ತು ವಿಚಿತ್ರ ವೇಷಧಾರಿಗಳು, ವಿಚಿತ್ರ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯವರು ಎಂದು ಹೇಳಿರುವುದನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ರಾತ್, ವಿಟ್ನಿ, ಬ್ಲೂಮ್‌ಫೀಲ್ಡ್, ಚಂದ ಇತ್ಯಾದಿ ವಿದ್ವಾಂಸರು ವ್ರಾತ್ಯರನ್ನು ವೈದಿಕೇತರ ಜನಾಂಗದವರೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತಾರೆ. ಪ್ರಾರಂಭ ಕಾಲದ ವೇದ ಪಾಠಗಳು ಈ ಅಂಶವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ವ್ರಾತ್ಯರು ದೀಕ್ಷೆ ಪಡೆಯದಿದ್ದರೂ ದೀಕ್ಷೆ ಪಡೆದವರಂತೆ ಮಾತನ್ನಾಡುತಿದ್ದರು. ಅವರ ಮಾತು ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತವಾಗಿರುವುದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪ್ರಾಕೃತವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತಿತ್ತು. ಏಕೆಂದರೆ ಅವರು ದೃಢ ವ್ಯಂಜನಗಳನ್ನು ಮೃದುವಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸೂತ್ರಗಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಮತ್ತು ಕ್ಷತ್ರಿಯರಿಗೆ ಸಮವಾಗಿ ವ್ರಾತ್ಯರ ಅರ್ಹಂತರು ಮತ್ತು ಯೋಧರನ್ನು ಹೆಸರಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಅಂಶಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಲವು ವಿಶೇಷ ವಿಧಿಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಜಾತಿಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಲು ಇದ್ದ ಅವಕಾಶಗಳೂ ಸೇರಿಕೊಂಡು, ವ್ರಾತ್ಯರು ವೈದಿಕೇತರರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ, ಆದರೆ ಅವರು ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹೊರವಲಯದಲ್ಲಿದ್ದ ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯವರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತವೆ.

ವ್ರಾತ್ಯರ ಪ್ರಾಂತವನ್ನು ನಿಖರವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತಿಲ್ಲ. ಇವರ ಜೀವನ ಕ್ರಮ ಮತ್ತು ಅಭ್ಯಾಸಗಳು ಇವರು ಸರಸ್ವತೀ ನದಿಯಾಚೆಯ, ಪಶ್ಚಿಮದ ಅಲೆಮಾರಿ ಜನಾಂಗವೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ವ್ರಾತ್ಯರನ್ನು ಮಾಗಧರೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸುವ ಕೆಲವು ಸೂಚನೆಗಳು ಸೂತ್ರಗಳಲ್ಲಿದ್ದು, ಕೆಲವು ವ್ರಾತ್ಯರು ಮಗಧ ವಾಸಿಗಳು ಎಂಬ ತೀರ್ಮಾನಕ್ಕೆ ಬರುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯವೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ಬಂಗಾಲ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಮೂಲ ರೂಪವಾದ ವಂಗ, ಪ್ರಾಚೀನ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಐತರೇಯ ಆರಣ್ಯಕವು ವಂಗರು, ವಗಧರು ಮತ್ತು ಚೇರರನ್ನು ಪಕ್ಷಿಗಳೆಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಅವರು ವೈದಿಕ ಸಮುದಾಯದವರಿಗೆ ಅರ್ಥವಾಗದ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ಮಾತನಾಡುತ್ತಿದ್ದುದು. ವಗಧ ಎಂಬ ಪದವು ಪ್ರಾಯಶಃ ತಪ್ಪಾಗಿ ಓದಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಮಗಧ ಎಂಬ ಪದವಿರಬೇಕು. ಏಕೆಂದರೆ ಇವರಿಬ್ಬರು ನೆರೆಹೊರೆಯುವರಾಗಿದ್ದರು; ವಂಗರು, ವಂಗ ಅಥವಾ ಪೂರ್ವ ಬಂಗಾಲದ ನಿವಾಸಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಬೌಧಾಯನ ಧರ್ಮಸೂತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಹೆಸರು ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ.

ಈ ಬಣಗಳು ಪಂಚಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಮೊದಲ ಎರಡು ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳು. ದಕ್ಷಿಣದಿಕ್ ಅಥವಾ ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ, ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಸತ್ವಂತರರನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹೆಸರಿಸಿದೆ. ಆದರೆ ಅವರಲ್ಲದೆ ಅಲ್ಲಿ ವಿದರ್ಭರು, ನಿಷಧರು ಮತ್ತು ಕುಂತಿಗಳು ಸಹ ಇದ್ದರು.

ಸತ್ವಂತರು ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಒಂದು ಜನಾಂಗವಾಗಿದ್ದು ಅವರು ಭೋಜರಾಜರ ಪ್ರಜೆಗಳಾಗಿದ್ದರು ಎಂದು ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಜನಾಂಗ ಸತತವಾಗಿ ಭರತರ ನಿರಂತರ ಆಕ್ರಮಣಗಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದಿತು ಮತ್ತು ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಭರತ ರಾಜ ಸತ್ವಂತರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವರ ಅಶ್ವಮೇಧ ಯಾಗದ ಕುದುರೆಯನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋದನೆಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಸತ್ವಂತರು, ಭರತರಾಜ್ಯ ಅಂದರೆ ಗಂಗಾ, ಯಮುನಾ ನದಿಗಳ ಬಳಿಯ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತಿದ್ದರೆಂದೂ ಸಹ ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಅವರು ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಇನ್ನೂ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸರಿದಿದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಅವರನ್ನು ಮಧ್ಯದೇಶದಿಂದಾಚೆಯ, ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಿಗೆ, ಪ್ರಾಯಶಃ ಚಂಬಲ್ (ಚರ್ಮಣ್ವತೀ) ನದಿಯ ಆಚೆಯ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸುತ್ತದೆ. ಪುರಾಣಗಳು ಭೋಜರ ಮತ್ತು ಸತ್ವಂತರ ನಿಕಟ ಬಾಂಧವ್ಯವನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುವುದಲ್ಲದೆ ಅವರನ್ನು ಯದುವಂಶದ ಒಂದು ಶಾಖೆಯೆಂದು ಹೇಳುತ್ತವೆ.

ವಿದರ್ಭವು ಅದರ ರಾಜ ಭೀಮನ ಮುಖಾಂತರ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಈತ ಪರ್ವತ ಮತ್ತು ನಾರದರಿಂದ ಸೋಮಕ್ಕೆ ಒಂದು ಬದಲಿ ವಸ್ತುವಿನ ಬಗ್ಗೆ ಸೂಚನೆಗಳನ್ನು ಪಡೆದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ವಿದರ್ಭ ರಾಜ್ಯವು ಹುಲಿಗಳನ್ನು ಕೊಲ್ಲುವ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಜಾತಿಯ ನಾಯಿಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ವಿದರ್ಭ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ತಿಳಿದಿರುವಂತೆ ಇಂದಿನ ಪೂರ್ವ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಸಮಾವಾಗಿತ್ತು. ಲಾಸನ್ ಅವರು ವಿದರ್ಭವನ್ನು ವಾಯವ್ಯಕ್ಕಿರುವ ಸಾತ್ಪುರ ಬೆಟ್ಟಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು ವೈದರ್ಭೀ ಕೌಂಡಿನ್ಯ ಮತ್ತು ಆಶ್ವಲಾಯನರಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿದ್ದು ವಿದರ್ಭದೇಶದ ಭಾರ್ಗವ ಎಂಬ ಋಷಿಯನ್ನು ಹೆಸರಿಸುತ್ತವೆ. ವಿದರ್ಭದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಕೌಂಡಿನವನ್ನು ಅಮರಾವತಿಯ ಚಾಂದೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ವಾರ್ಧಾ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಇಂದಿನ ಕೌಂಡಿನ್ಯಪುರದೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣವು ನೈಷಿಧ ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ದಕ್ಷಿಣದ ರಾಜ ನಡ ಎಂಬುವನ ಬಿರುದೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ನೈಷಧ ಎಂಬುದು ಈ ಹೆಸರಿನ ಅನಂರದ ರೂಪ. ನಿಷಧ ಪ್ರಾಂತ ನಿವಾಸಿಗಳಾದ ನಿಷಧರು, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನಿಷಾಧರೆಂದು ಗ್ರಹಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವರಾದರೂ ಅವರಿಗಿಂತ ಬಹಳ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದರು. ನಿಷಾಧ ಎಂಬ ಪದ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವೈದಿಕೇತರ ಜನಾಂಗಗಳನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ನಿಷಧರು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ವೈದಿಕ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿದ್ದರು. ನಿಷಧ ರಾಜ ನಳ ಮಹಾಭಾರತ ಹಾಗೂ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದಾನೆ. ನಿಷಧ ರಾಜ್ಯವು ವಿದರ್ಭ ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಇದ್ದಿರಬಹುದಾದರೂ ಅದರ ಪ್ರದೇಶ ನಿಖರವಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ.

ಪ್ರತೀಚ್ಯರು ಅಥವಾ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯರ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ನೀಚ್ಯರು ಅಪಾಚ್ಯರು ಹಾಗೂ ಬಾಹ್ಲೀಕರು ಮತ್ತು ಅಂಬಷ್ಠರು ಕಂಡುಬರುತ್ತಾರೆ. ನೀಚ್ಯ ಎಂಬ ಪದ ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್‌ನ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳ ಹೆಸರಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಅಪಾಚ್ಯರ ವಿಚಾರ ಏನೂ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಬಾಹ್ಲೀಕರು

ಪಶ್ಚಿಮ ಪಂಜಾಬಿನ ಜನರೆಂದು ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಪ್ರಾಚ್ಯರು ಅಗ್ನಿಯನ್ನು ಶರ್ವ ಎಂದು ಕರೆದರೆ ಬದಲಾಗಿ ಇವರು ಅಗ್ನಿಯನ್ನು ಭವ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಸಿಕ್ನೀನದಿಯ ಕೆಳಗಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಅರ್ರಿಯನ್ನನ ಅಬಸ್ತನೋಯ್‌ಗಳಿಗೆ ಸಮನಾದ ಅಂಬಷ್ಠರು ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಅವರ ದೊರೆ ಐಂದ್ರಮಹಾಭಿಷೇಕದೊಂದಿಗೆ ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ವೈದಿಕ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಅವರು ಪಂಜಾಬಿನ ನಿವಾಸಿಗಳಾಗಿದ್ದರು.

ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಉದೀಚ್ಯರ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ ಇವರಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕುರುಗಳು, ಉತ್ತರ ಮದ್ರರು, ಮೂಜವಂತರು, ಮಹಾವೃಷರು, ಗಂಧಾರರು, ಬಾಹ್ಲೀಕರು, ಕೇಶಿನರು, ಕೇಕಯರು ಮತ್ತು ಕಾಂಬೋಜರು ಸೇರಿದ್ದಾರೆ. ಉದೀಚ್ಯರ ಭಾಷೆ ಅದರ ಪರಿಶುದ್ಧತೆಗೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿತ್ತು; ಆದ್ದರಿಂದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಉತ್ತರದ ಕಡೆ ಕಾತರದಿಂದ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಔತ್ತರೇಯರ ಭಾಷೆ ಕುರುಪಂಚಾಲರ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತಿತ್ತು. ಒಬ್ಬ ಔತ್ತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನು ಕುರುಪಂಚಾಲ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನ ಮೇಲೆ ವಾಗ್ವಾದದಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದ ವಿಚಾರದಿಂದ ಔತ್ತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಹೆಚ್ಚುಗಾರಿಕೆ ಸೂಚಿತವಾಗಿದೆ. ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮೊದಲು ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿದ ವಿಷಯ ಹಾಗೂ ತಕ್ಷಶಿಲೆ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂಬ ವಿಷಯ, ಉತ್ತರ ಪ್ರಾಂತ್ಯ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಗಳಿಸಿದ್ದ ಪ್ರಖ್ಯಾತಿಯನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ದೃಢೀಕರಿಸುತ್ತವೆ.

ಉತ್ತರ ಕುರುಗಳು ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ಮದ್ರರು ಹಿಮಾಲಯದಿಂದ ಆಚೆಗೆ ಇದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅನಂತರದ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕುರುಗಳು ಪೌರಾಣಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರೂ ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಅವರು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತಾರೆ. ಜಾನಂತಪಿ ಅತ್ಯರಾತಿ ಎಂಬುವನು ದೇವಭೂಮಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಉತ್ತರ ಕುರುಗಳ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಲು ಕಾತುರನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಜಿಮ್ಮರ್ ಅವರು ಉತ್ತರ ಕುರುಗಳನ್ನು ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ, ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಯಶಃ ಅವರು ಕುರುಗಳ ಒಂದು ಶಾಖೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಮದ್ರರು ಎರಡು ಪಂಗಡಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗವಾಗಿದ್ದರು: ಉತ್ತರ ಮದ್ರರು ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಮದ್ರರು ಅಥವಾ ಮೂಲ ಮದ್ರರು. ಉತ್ತರ ಮದ್ರರು ಮಾತ್ರ ಪ್ರಾಚೀನ ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತಾರೆ. ಈ ಹಿಂದೆ ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದಂತೆ ಅವರು ಹಿಮಾಲಯದಾಚೆ, ಅಂದರೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ಕಾಶ್ಮೀರದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮದ್ರಗಾರ ಶೌಂಗಾಯನಿಯನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ವೈದಿಕ ಆಚಾರ್ಯನೆಂದು ಹೇಳಿರುವುದು, ಮದ್ರರು ವೇದಾಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಪಾರಂಗತರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಅಂಶ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಋಷಿಗಳು ವೇದಾಧ್ಯಯನಕ್ಕಾಗಿ ಮದ್ರ ದೇಶಕ್ಕೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬ ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದ ಉಕ್ತಿಯಿಂದ ಖಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕ ಉಪನಿಷತ್ತು ಕಾಪ್ಯಪತಂಚಲವನ್ನು, ಮದ್ರರೊಂದಿಗೆ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಮದ್ರರ ರಾಜ್ಯ ಗುರು ಗೋವಿಂದಸಿಂಗನ ಕಾಲದವರೆಗೂ ಮದ್ರದೇಶವೆಂದೇ ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ, ಮಧ್ಯ ಪಂಜಾಬಿನ ಸಿಯಾಲ್‌ಕೋಟ್ ಮತ್ತು ಅದರಂಚಿನ ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ಸುಮಾರಾಗಿ ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಬೌದ್ಧ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಮದ್ರರು ಚೀನಾಬ್ ಮತ್ತು ರಾವೀನದಿಗಳ ನಡುವಣ ಪ್ರದೇಶದ ವಾಸಿಗಳಾಗಿದ್ದರು.

ಅಥರ್ವವೇದದಲ್ಲಿ ಮೂಜವಂತರನ್ನು ಮಹಾವೃಷರು, ಗಂಧಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಬಾಹ್ಲೀಕರಂತೆ ದೂರ ದೇಶ ವಾಸಿಗಳೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಯಜುರ್ವೇದ ಸಹ ಮೂಜವಂತರನ್ನು ದೂರದ ಜನಾಂಗವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಹಿಮಾಲಯದ ಮೂಜವಂತ ಪರ್ವತದ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಇವರಿಗೆ ಈ ಹೆಸರು ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಇವರು ಹಿಮಾಲಯದ ಗಿರಿ ಜನಾಂಗವಿರಬಹುದು.

ಮಹಾವೃಕ್ಷರು ಔತ್ತರೇಯರಂತೆ ಕಾಣಬರುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಖಚಿತವಾಗಿ ಗೊತ್ತುಪಡಿಸಲು ಆಗದಿದ್ದರೂ ಅವರು ತಮ್ಮ ನೆರೆಹೊರೆಯವರೊಂದಿಗೆ ಹೆಸರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಛಾಂದೋಗ್ಯ ಉಪನಿಷತ್ತು ರಾಜ ರೈಕ್ವ–ಪರ್ಣನನ್ನು ಮಹಾವೃಕ್ಷ ದೇಶದವನೆಂದು ಮತ್ತು ಜೈಮಿನೀಯ ಉಪನಿಷತ್ ಬ್ರಾಹ್ಮಣವು ಹೃತ್‌ಸ್ವಾಶಯನನ್ನು ಮಹಾವೃಕ್ಷರ ರಾಜನೆಂದೂ ಹೇಳುತ್ತವೆ.

ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತರಾಗಿರುವ ಗಂಧಾರರು ಅಥರ್ವ ವೇದದಲ್ಲೂ ಮತ್ತು ಶ್ರೌತಸೂತ್ರದಲ್ಲೂ ಉಕ್ತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಅಥರ್ವವೇದದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಅವರು ತುಚ್ಛ ಜನಾಂಗವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದೇಶದ ಜನರ ದೃಷ್ಟಿಕೋನ ಬದಲಾಯಿತಲ್ಲದೆ ಗಂಧಾರದೇಶ ವೇದ ವಿದ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣತರಾದ ವಿದ್ವಾಂಸರ ವಾಸ ಸ್ಥಾನವಾಯಿತು. ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣವು ಸೋಮಪೂಜೆಯನ್ನು ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿದ ವೈದಿಕ ಆಚಾರ್ಯ ನಗ್ನಜಿತ್ ಎಂಬ ಗಂಧಾರ ರಾಜನನ್ನು ಹೆಸರಿಸುವುದರಿಂದ, ಗಂಧಾರವು ವೈದಿಕ ಜನಾಂಗದವರಿಂದ ಹೊರತಾಗಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಭಾರತೀಯ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಗಂಧಾರದ ಬಗ್ಗೆ ಇರುವ ಅನೇಕ ಪರಾಮರ್ಶೆಗಳಿಂದ ಗಂಧಾರದ ಎಲ್ಲೆ ವಿವಿಧ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಬದಲಾಯಿಸುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಬಾಹ್ಲೀಕರು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಮೂರು ಜನಾಂಗಗಳೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡು ಉತ್ತರದ ಜನಾಂಗವಾಗಿದ್ದರು; ಅವರ ಹೆಸರು ಸಹ ಅವರನ್ನು 'ಹೊರಗಿನವರೆಂದು' ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ರಾತ್ ಮತ್ತು ವೆಬರ್–ಈ ಜನಾಂಗವು ಇರಾನಿನಲ್ಲಿ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಬಾಹ್ಲೀಕ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಕುರು ರಾಜಕುಮಾರನಿಗೆ ಇದ್ದುದರಿಂದ, ಇಲ್ಲಿ ಇರಾನಿಯನ್ನರ ಪ್ರಭಾವ ಇತ್ತೆಂದು ಊಹಿಸುವ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಇಲ್ಲ.

ಕೇಶಿನ್ ಎಂಬುದು ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಜನಾಂಗವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಇವರ ರಾಜ, ಯಜ್ಞದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ದುಶ್ಶಕುನಗಳನ್ನು ಹೇಗೆ ನಿವಾರಿಸುವುದು ಎಂಬುದನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಇವರು ಪಂಚಾಲರ ಒಂದು ಶಾಖೆ ಇರಬಹುದು.

ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಮತ್ತು ಛಾಂದೋಗ್ಯ ಉಪನಿಷತ್ ಅನೇಕ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ನೀಡಿದ, ವಿದ್ವಾಂಸನಾದ ಕೇಕಯರಾಜ ಅಶ್ವಪತಿಯನ್ನು ಹೆಸರಿಸುತ್ತವೆ. ಕೇಕಯರು ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ ಮತ್ತು ವಿತಸ್ತಾ ನದಿಗಳ ನಡುವಣ ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದರು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಯಶಃ ವೈದಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದರು. ಪೌರಾಣಿಕ ಪರಂಪರೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಕೇಕಯರು ಅವುಗಳ ವಂಶಜರು. ಈ ಹೇಳಿಕೆಯಿಂದ ಕೇಕಯರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೇ ಋಗ್ವೇದದ ಅನುಗಳು ಇದ್ದರು ಎಂಬ ಅಂಶ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಸಾಮವೇದದ ವಂಶ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಕಾಂಬೋಜ ಔಪಮನ್ಯವನ ವಿಚಾರವನ್ನು ಹೇಳುವಾಗ ಕಾಂಬೋಜರು ಮೊತ್ತಮೊದಲಿಗೆ ಉಕ್ತವಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಉಪಮನ್ಯು ಋಷಿ ಬಹುಶಃ ಈ ಕಾಂಬೋಜ ಉಪಾಧ್ಯಾಯನ ತಂದೆ ಇರಬೇಕು. ಕಾಂಬೋಜ ಔಪಮನ್ಯವನನ್ನು ಮದ್ರಗಾರನ ಶಿಷ್ಯನೆಂದು ಹೇಳಿರುವ ಅಂಶವನ್ನು ಗಣನೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಜಿಮ್ಮರ್ ಅವರು ಕಾಂಬೋಜರು ಮತ್ತು ಮದ್ರರು ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಿಕಟ ನೆರೆಹೊರೆಯವರಾಗಿದ್ದರು ಎಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಕಾಂಬೋಜರ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಯಾಸ್ಕನು ವೈದಿಕ ಭಾಷೆಗಿಂತ ವಿಭಿನ್ನ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಗ್ರಿಯರ್‌ಸನ್ ಅವರು ಈ ಹೇಳಿಕೆಯಿಂದ ಕಾಂಬೋಜರಿಗೆ ಇದ್ದ ಇರಾನಿಯನ್ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಕಾಣುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಕಾಂಬೋಜ ಉಪಾಧ್ಯಾಯರುಗಳು ವೇದಾಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿದ್ದರು ಎಂಬ ವಿಚಾರ, ಅವರು ವೈದಿಕ ಜನಾಂಗದವರಾಗಿದ್ದರು ಮತ್ತು ಕಾಂಬೋಜವು ವೈದಿಕ ಸಮುದಾಯದ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತು ಎಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಂಬೋಜರು ಸಿಂಧೂನದಿಯ ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದರು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಚೀನ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಶಾಸನಗಳ ಕಂಬುಜೀಯರಾದರು.

ಕಾಂಬೋಜರ ನೆಲೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಅನೇಕ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ರೈಸ್‌ಡೇವಿಸ್ ಅವರು ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದರೆ, ಎಸ್.ಕೆ.ಅಯ್ಯಂಗಾರ್ ಮತ್ತು ಪಿ.ಎನ್.ಬ್ಯಾನರ್ಜಿ ಅವರು ಸಿಂಧ್ ಬಳಿಯ ಒಂದು ದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ ರಾಯ್ ಚೌಧರಿಯವರು ರಾವಲ್ಪಿಂಡಿ ಹಾಗೂ ಪೆಷಾವರ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸ್ಮಿತ್ ಅವರು ಹಿಂದುಕುಷ್ ಅಥವಾ ಟಿಬೆಟ್‌ನ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ ಎಲಿಯಟ್ ಅವರು ಟಿಬೆಟ್ ಅಥವಾ ಅದರ ಅಂಚಿನ ಸೀಮೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಗುತುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಕಾಂಬೋಜರ ನೆಲೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಇತ್ತೀಚಿನ ಪ್ರಯತ್ನವೆಂದರೆ ಜಯಚಂದ್ರ ಅವರದು. ಇವರ ಬಗ್ಗೆಯ ಎಲ್ಲ ವಿಚಾರಗಳನ್ನೂ ಹೊಸದಾಗಿ ಚರ್ಚಿಸಿ ಅವರು ಕಾಂಬೋಜವನ್ನು ಬದಾಕ್ಷಾನ್ ಮತ್ತು ಪಾಮಿರ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ; ಇದನ್ನು ಮೋತಿಚಂದ್ರ ಅವರು ಅನುಮೋದಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ವೇದಪಾಠಗಳಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕಾನೇಕ, ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಜನಾಂಗಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಅವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಅರ್ಧ–ವೈದಿಕ, ವೈದಿಕೇತರ ಮತ್ತು ಅನಾಗರಿಕ (ಬರ್ಬರ) ಜನಾಂಗಗಳ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಬರಬಹುದು. ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣವು ಆಂಧ್ರರು, ಪುಂಡ್ರರು ಶಬರರು, ಪುಲಿಂದರು ಮತ್ತು ಮೂತಿಬರನ್ನು ದಸ್ಯುಗಳೆಂದೂ ಅಂದರೆ ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಯಿಂದ ಆಚೆಗೆ ವಾಸಿಸುತ್ತಿರುವ ಹೊರಜಾತಿಯವರೆಂದೂ ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಜನಗಳು ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರನು ಶುನಃಶೇಪನನ್ನು ದತ್ತು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವುದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಶಾಪ ಪಡೆದು ಆತನ ಹಿರಿಯ ಐವತ್ತು ಮಕ್ಕಳ ಸಂತತಿಯವರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವರೆಲ್ಲರೂ ವೈದಿಕೆ ಬಳಗದಿಂದ ಹೊರಗಡೆ ಇದ್ದವರು. ಆಂಧ್ರರು, ಶಬರರು, ಪುಲಿಂದರು, ಮಹಾಭಾರತದಿಂದ, ದಖನ್ನಿನ ಜನಾಂಗದವರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಆಂಧ್ರರು ಮೂಲತಃ ಕೃಷ್ಣಾ ಮತ್ತು ಗೋದಾವರಿ ನದಿಗಳ ನಡುವಣ ವಾಸಿಗಳು. ಆಂಧ್ರರು ಪ್ರಸ್ತುತ ದಖನ್ನಿನ ತೆಲುಗು ಮಾತನಾಡುವ ಜನಗಳು.

ಸೂತ್ರಗಳಲ್ಲು ಕಾಣಬರುವ ಪುಂಡ್ರರು ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಂದಿನ ಬಂಗಾಲ ಮತ್ತು ಬಿಹಾರ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯವಾಸಿಗಳೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಅವರು ಉತ್ತರ ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಇದ್ದು ಅವರ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಪುಂಡ್ರವರ್ಧನ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಇಟ್ಟಿದ್ದರು. ಪುಂಡ್ರರು ಪ್ರಾಯಶಃ ಬಂಗಾಲದ ಆದಿವಾಸಿ ಜನಾಂಗವಾದ ಪುರೋಗಳ ಪೂರ್ವಜರಿರಬೇಕು.

ಶಬರರ ಸರಿಯಾದ ವಸತಿ ಪ್ರದೇಶ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಅವರನ್ನು ಪ್ಲಿನಿಯ 'ಸುಅರಿ' ಮತ್ತು ಟಾಲೆಮಿಯ 'ಸಬರೆ'ಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸಬಹುದು. ಅವರು ಪ್ರಾಯಶಃ ವಿಶಾಖಪಟ್ಟಣದ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಸವರಲು ಅಥವಾ ಸೌರರು, ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಬಳಿಯ ಸವರಿಗಳು ಅಥವಾ ಒರಿಸ್ಸದ ತುದಿಯ ಅನಾಗರಿಕ ಜನಗಳ ಪೂರ್ವಜರಿರಬೇಕು.

ಪುಲಿಂದರ ಹೆಸರು ಶಾಂಖಾಯನ ಶ್ರೌತಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಸಮಾನಾಂತರ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವರು ಆಂಧ್ರರೊಂದಿಗೆ ಕಾಣಬರುತ್ತಾರೆ. ಮಹಾಭಾರತದ ಪ್ರಕಾರ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ಭಿಲ್ಸ ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಇತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಮೂತಿಬರ ನೆಲೆಯನ್ನು ಇನ್ನೂ ಗುರುತಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿಲ್ಲ. ರೇ ಮತ್ತು ಚೌಧರಿ ಅವರು ಮೂಚಿಪರು ಎಂಬುದು ಮೂತಿಬರು ಎಂಬುದರ ರೂಪವಿರಬಹುದೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಮಾರ್ಕಂಡೇಯ ಪುರಾಣದ ಮೂಷಿಕರೆಂಬ ಹೆಸರಿನ ಜನರೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅವರ ನೆಲೆಯನ್ನು ಇಂದಿನ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಮೂಸಿ ನದಿಯ ಪ್ರದೇಶವೆಂದು ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಮ್ಲೇಚ್ಛ ಎಂಬ ಪದ ಅನಾಗರಿಕ ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗವಾಗಿದೆ. ಅವರು ಹೇರಯಃ ಎಂಬುದರ ಬದಲಾಗಿ 'ಹೇಲವೋ' ಎಂದು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಅನಾಗರಿಕ ಜನಾಂಗಗಳು ವೈದಿಕ ಪ್ರಾಕೃತ ರೂಪವನ್ನು ಮಾತನಾಡುವವರಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ಅನಂತರದ ಸಂಹಿತೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ನಿಷಾದ ಯಾವುದೇ ಒಂದು ನಿಶ್ಚಿತ ಜನಾಂಗದ ಹೆಸರಾಗಿರದೆ ವೈದಿಕವರ್ಗದ ಸ್ವಾಧೀನದಲ್ಲಿರದಿದ್ದ ಇತರ ಬಣಗಳ ಜಾತಿವಾಚಕ ಪದವಿರಬಹುದು. ನಿಷಾದರನ್ನು ಇತರ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಣಗಳಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲಾಗಿದೆ. ವೆಬರ್ ಅವರು ನಿಷಾದರನ್ನು ಒಂದು ಕಡೆ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಆದಿವಾಸಿಗಳೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾರೆ. ಸ್ಮೃತಿಗಳು ನಿಷಾದರನ್ನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ತಂದೆಗೆ ಮತ್ತು ಶೂದ್ರತಾಯಿಗೆ ಜನಿಸಿದವರೆಂದು ವಿವರಿಸುತ್ತವೆ. ಪುರಾಣಗಳು ನಿಷಾದರನ್ನು ವಿಂಧ್ಯ ಮತ್ತು ಸಾತ್ಪುರ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದವರೆಂದು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಋಗ್ವೇದಾನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವರು ಪರ್ವತ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಋಗ್ವೇದ ಸತತವಾಗಿ ಆದಿವಾಸಿಗಳ ಮೇಲೆ ನಡೆದ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಇವರನ್ನು ಕೃಷ್ಣತ್ವಚರೆಂದು (ಕಪ್ಪು – ಚರ್ಮ) ರೂಪಕೋಕ್ತಿಯಾಗಿ ಹೇಳಿದೆ. ಇಂದ್ರನಿಂದ ಸಂಹರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಕುಯವಾಚ್ (ಕೆಟ್ಟ ಮಾತನಾಡುವ) ಎಂಬುವನು ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಬರ್ಬರ ಜನಾಂಗವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸಬಹುದು. ಮೃಧ್ರವಾಚ್ (ಹೀನೈಸುವ ಮಾತುಗಳಾಡುವ) ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಸಹ ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಬರ್ಬರರನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸಲು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಬಲ್‌ಬೂಥ ಎಂಬ ದಾಸನು ಒಂದು ಪಕ್ಷ ಆದಿವಾಸಿ ತಾಯಿಗೆ ಹುಟ್ಟಿದವನು ಅಥವಾ ಆದಿವಾಸಿಯೇ ಆಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಆತನು ಗಾಯಕರಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿದ ಉಲ್ಲೇಖವು ವೈದಿಕವರ್ಗದವರ ಮತ್ತು ದಾಸರ ನಡುವೆ ಮೈತ್ರಿಯುತ ಸಂಬಂಧವೇರ್ಪಟ್ಟಿತ್ತೆಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಇದುವರೆಗಿನ ಒಂದು ಅವಲೋಕನವು ಅನಂತರದ ಸಂಹಿತೆಗಳು, ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಸೂತ್ರಗಳ ಕಾಲಗಳು, ಸಾಹಸ ಮತ್ತು ಸೀಮಾ ವಿಸ್ತರಣಗಳ ಹುಮ್ಮಸ್ಸಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಆರ್ಯರು ಉತ್ತರ, ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವದ ಎಲ್ಲಾ ಭಾಗಗಳಲ್ಲೂ ವೇಗದಲ್ಲಿ ಮುನ್ನಡೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸುತ್ತಾ ತಮ್ಮ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಗಂಗಾನದಿಯ ಬಯಲು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಆರ್ಯರ ವಶವಾಗಿತ್ತು ಮತ್ತು ಸಾಹಸಪ್ರಿಯರಾದ ಭರತರು ಮತ್ತು ವಿದೇಘರು ಯಮುನಾ, ಸರಸ್ವತೀ ಮತ್ತು ಸದಾನೀರ ನದಿಗಳ ಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವದಿಶೆಯಲ್ಲಿನ ಕೋಸಲ, ವಿದೇಹ, ಮಗಧ ಮತ್ತು ಅಂಗ ದೇಶಗಳು ಆರ್ಯರ ವಶಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ವಾಯವ್ಯದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕುರುಗಳು, ಉತ್ತರ ಮದ್ರರು, ಬಾಹ್ಲೀಕರು, ಮಹಾವೃಷರು ಮತ್ತು ಮೂಜವಂತರು ಕಾಣುವುದರಿಂದ ಕಾಶ್ಮೀರ ಮತ್ತು ಹಿಮಾಲಯದ ಕಡೆ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಇತ್ತು ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕೌಷೀತಕಿ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಕುಂತಿಗಳು ಮತ್ತು ವೀತಹವ್ಯರು ವಿಂಧ್ಯವನ್ನು ದಾಟಿ ಇನ್ನೂ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿದಂತೆ ಕಾಣಬರುತ್ತಾರೆ. ನರ್ಮದಾ ಮತ್ತು ವಿದರ್ಭಗಳು ಕೂಡ ವೈದಿಕ ಜನಾಂಗೀಯ ದೇಶದೊಳಗೆ ಸೇರಿತ್ತೆನ್ನಬಹುದು.

ಪಂಚವಿಂಶ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಸರಸ್ವತೀ ನದಿ ಅದೃಶ್ಯವಾಗಿರುವ ವಿಷಯ, ಆ ಕಾಲದ ಒಂದು ಭೌಗೋಳಿಕ ಹೆಗ್ಗುರುತಾಗಿದೆ. ಆ ಕಾಲದ ಜನಜೀವನದ ಮುಖ್ಯಕೇಂದ್ರ ಕುರುಪಂಚಾಲ ದೇಶದ ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರವಾಗಿದ್ದು, ಇದು ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಖಾಂಡವ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ತೂರ್‌ಘಗ್ನ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಪರೀಣಾಹ್‌ಗಳಿಂದ ಆವರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪರಿಧಿ ಕ್ರಮೇಣವಾಗಿ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಚಲಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶ. ಪಂಜಾಬ್ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಮಹತ್ವ ಇಳಿಮುಖವಾಗುತ್ತಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ, ಪಶ್ಚಿಮದ ಬಣಗಳು ಶತಪಥ ಮತ್ತು ಐತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳಲ್ಲಿ ಅಸಮಾಧಾನದಿಂದ ಕಾಣಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಋಗ್ವೇದ ಕಾಲದ ಬಣಗಳಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆ ಮತ್ತು ಪುನರ್ವಿಂಗಡಣೆ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ; ಹೊಸ ಹೊಸ ಬಣಗಳು ಗೋಚರವಾಗುತ್ತವೆ. ಭರತರು ಅಗ್ರಸ್ಥಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದಿಲ್ಲ, ಆದರೆ ಕುರುಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೆರತುಹೋಗುತ್ತಾರೆ. ಕುರುಗಳು ಅವರ ಮಿತ್ರರಾದ ಪಂಚಾಲರೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿ ಅತ್ಯಂತ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಬಣವಾಗಿ ವಿರಾಜಿಸುತ್ತಾರೆ. ವಶರು ಮತ್ತು ಉಶೀನರರೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿ ಕುರುಪಂಚಾಲರು ಮಧ್ಯದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಉತ್ತರ ಕುರುಗಳು ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಮದ್ರರು ಹಿಮಾಲಯದಿಂದಾಚೆ ಉತ್ತರಕ್ಕೂ ಮತ್ತು ಸತ್ವತರು ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೂ ಇರುತ್ತಾರೆ. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಕೋಸಲ, ವಿದೇಹ, ಮಗಧ ಮತ್ತು ಅಂಗರು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಗೇರುತ್ತಾರೆ. ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರೆನಿಸದ ಆಂಧ್ರರು, ಪುಂಡ್ರರು, ಮೂತಿಬರು, ಪುಲಿಂದರು ಮತ್ತು ಶಬರರು ಜಾತಿ ಬಾಹಿರರಾಗುತ್ತಾರೆ.

ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಭಾವದೊಳಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಭೂಪ್ರದೇಶ ಹೆಚ್ಚುಕಡಿಮೆ ನರ್ಮದಾ ನದಿಯ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಕಡೆ ಅದರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೂ ಹರಡಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ಭರತಖಂಡವನ್ನು ಆವರಿಸಿತ್ತು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. (ಎ.ಡಿ.ಪಿ.)

ವೈದಿಕ ಯಜ್ಞ : ವೈದಿಕ ಕರ್ಮವಿಧಿ ಮತ್ತು ಆಚರಣೆಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000ದ ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದವು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಹರಪ್ಪ, ಲೋಥಲ್ ಮತ್ತು ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸಿಂಧೂ ಮೊಹರುಗಳು ಮತ್ತು ಯಜ್ಞ ಕುಂಡಗಳೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾದ ಅವಶೇಷಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ವೈದಿಕ ಕಾಲದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ ಅನಂತರದ ಶತಮಾನಗಳುದ್ದಕ್ಕೂ ನಿರಂತರವಾಗಿ ನಡೆದು ಬಂದ ವೈದಿಕ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ನೆರವಾಗಿವೆ. ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಲೇಖವುಳ್ಳ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು ಮತ್ತು ಯೂಪಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ವೈದಿಕ ಕರ್ಮವಿಧಿ ಮತ್ತು ಆಚರಣೆಯ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶೋಧಗಳು ಮುಖ್ಯ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸುತ್ತವೆ. ಇವು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳ ಪುರಾವೆಗಳಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿದ್ದು ಇವನ್ನು ದೃಢಪಡಿಸುತ್ತವೆ.

ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಜಗತ್‌ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗ ಸ್ಥಳ ಅದ್ವಿತೀಯ ವಾಗಿದೆ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಶೀಲವರ್ಮನ್ ಎಂಬ ರಾಜನೊಬ್ಬ ಅಶ್ವಮೇಧ ಯಾಗವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡನೆಂಬುದು ಲೇಖವುಳ್ಳ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಹರಡಿದ ರೆಕ್ಕೆಗಳ ಶ್ಯೇನದ (ಹದ್ದು) ಸುಂದರ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಇಟ್ಟಿಗೆ ವೇದಿಕೆಯಲ್ಲದೆ, ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸಂಸ್ಕೃತ ಲೇಖವುಳ್ಳ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ.

ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ನಡೆಸಿದ ಶಾಸನಾಧ್ಯಯನದಲ್ಲೇ ಅತಿ ಅದ್ವಿತೀಯವಾದ ಸ್ಮಾರಕ ಶಾಸನವೊಂದು ಉತ್ತರಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಶಿರಸಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಸೋಂದದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. 17ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಈ ಶಾಸನ ಸರಸ್ವತಿ ಎಂಬ ಮುಖ್ಯ ಪುರೋಹಿತ ನಡೆಸಿದ ಯಜ್ಞದ ಸಮಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಸಾರುತ್ತದೆ. ಈ ದಾಖಲೆಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ಅವಧಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಅದು ಸೋಮಯಾಗವಿದ್ದಿರಬೇಕು ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಫಲಕದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿರುವ ನಾಲ್ಕು ಆಕೃತಿಗಳು ವೇದಿ ಮತ್ತು ಮೂರು ಪವಿತ್ರಾಗ್ನಿಗಳನ್ನು (ಗಾರ್ಹಪತ್ಯ, ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಆಹವನೀಯ) ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ವಿವಿಧ ಕಾಲ ಮತ್ತು ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ನಾಣ್ಯಸಂಬಂಧಿ ಪುರಾವೆಗಳು ಸಹ ಅಶ್ವಮೇಧದಂತಹ ವೈದಿಕ ಬಲಿಗಳಿಗೆ ಪುಷ್ಟಿ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಅತಿ ಸ್ಥೂಲವೂ ದೀರ್ಘವೂ ಆದ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗವನ್ನು ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತ ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದ. ಸಂಕೀರ್ಣ ಕರ್ಮವಿಧಿಗಳನ್ನು (ಚಿರೋತ್ಸನ್ನ ಅಶ್ವಮೇಧಾರ್ಥ) ಅದು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಅಶ್ವಮೇಧದ ವಿವರಗಳನ್ನುಳ್ಳ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಸಹ ಮುದ್ರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಇವಕ್ಕೆ ಅದ್ವಿತೀಯ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಲ ಅತಿ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾದ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸುತ್ತದೆ. ಉದಾ: ಅಗ್ನಿಹೋತ್ರವನ್ನು ದಿನಕ್ಕೆರಡು ಬಾರಿ, ಮುಂಜಾವು ಮತ್ತು ಮುಸ್ಸಂಜೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಡಬೇಕು. ದರ್ಶಪೂರ್ಣಮಾಸವನ್ನು ಹುಣ್ಣಿಮೆ, ಅಮಾವಾಸ್ಯೆಯ ಅನಂತರ ಮಾಡಬೇಕು. ಚಾತುರ್ಮಾಸ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಬಾರಿ ಬರುತ್ತದೆ: ಆಗ್ರಾಯನ/ಆಜ್ಞಾಯನ ಮೂರು ಸುಗ್ಗಿಯ ಅನಂತರ ಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಣಿಬಲಿ (ನಿರೂಢ ಪಶುಬಂಧ) ವರ್ಷಕ್ಕೆರಡು ಬಾರಿ, ಸೋಮಬಲಿ ವಸಂತಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತವೆ. ತೈತ್ತರೀಯ ಸಂಹಿತೆ ಇದರ ಹಿಂದಿನ ತರ್ಕವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಯಜ್ಞ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ಇಷ್ಟ, ಪಶು ಮತ್ತು ಸೋಮವೆಂಬ ಮೂರು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ನೈಮಿತ್ತಿಕ ಕರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ–ಸಣ್ಣ ಇಷ್ಟಿಗಳಿಂದ ಹಿಡಿದು ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗದಂತಹ ಮಹಾಯಜ್ಞಗಳು ಬರುತ್ತವೆ. ಅಶ್ವಮೇಧ ಸತ್ರ ಮತ್ತು ಸೋಮಯಜ್ಞದ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದೆ. ಇನ್ನಿತರ ಮುಖ್ಯ ಯಾಗಗಳೆಂದರೆ, ರಾಜಸೂಯ, ಬಹುಸುವರ್ಣ, ಏಕಷಷ್ಠಿರಾತ್ರ, ತ್ರಿರಾತ್ರ, ಗರ್ಗಾತಿರಾತ್ರ, ಗವಾಮಯನ, ಪೌಂಡರೀಕ, ಸರ್ವತೋಮುಖ ಇತ್ಯಾದಿ. ಇವಲ್ಲದೆ, ಅಗ್ನಿಷ್ಟೋಮ, ಅತ್ಯಗ್ನಿಷ್ಟೋಮ, ಉಕ್ಥ್ಯ, ಷೋಡಶಿ, ವಾಜಪೇಯ, ಅತ್ಯೋತ್ರ ಮತ್ತಿತರ ಸೋಮಯಜ್ಞಗಳೂ ಬರುತ್ತವೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಯಜ್ಞಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಇಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅಶ್ವಮೇಧ: ಅಶ್ವಮೇಧ ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ವೈದಿಕ ಯಾಗವಾಗಿದೆ. ಆದಿಕಾಲದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಮಧ್ಯಕಾಲದ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಇದರ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ವಿವಿಧ ವಂಶಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ದೂರದೂರ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಶಿಲಾಲೇಖನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗದ ಪರಂಪರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ ಸು. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ನಿರಂತರವಾಗಿ ನಡೆದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದೆ ಎಂದು ಶಿಲಾಲೇಖಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಈ ಯಜ್ಞದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಒಂದು ಕುದುರೆಯನ್ನು ತನಗಿಷ್ಟ ಬಂದೆಡೆ ಅಲೆಯಲು ಬಿಟ್ಟುಬಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಹಾಕಿದವ ರಾಜನ ಸೇನೆಯನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕು. ಈ ಯಾಗದ ರೂಪುರೇಷೆಗಳು ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿದ್ದಂತೂ ಖಂಡಿತ.

ಇದರ ಮೊದಲ ಅತಿ ಮುಖ್ಯ ಶಿಲಾಲೇಖದ ಉಲ್ಲೇಖ ಸರ್ವತಾತನ ಘೋಸುಂಡಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ 2ನೆಯ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಈ ಶಾಸನ ಅತಿ ಮುಂಚಿನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನವೂ ಆಗಿದೆ. ಭಾಗವತನಾಗಿದ್ದ ರಾಜ ಸರ್ವತಾತ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗವನ್ನು ಮಾಡಿದನೆಂದು ಈ ಶಾಸನ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಅಶ್ವಾವಾತಾಯನಿಯ ಮಗ ದೇವಮಿತ್ರ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗವನ್ನು ಮಾಡಿದನೆಂಬುದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮೂಸಾನಗರದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ನಾಣೇಘಾಟಿನ ಶಾಸನ ಅದ್ವಿತೀಯವಾದದ್ದು. ರಾಜನಾದ ಸಾತಕರ್ಣಿ ತನ್ನ ಪತ್ನಿ ನಾಗನಿಕೆಯೊಡನೆ ಮಾಡಿರಬಹುದಾದ ಎರಡನೆಯ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗದ ಸವಿವರವಾದ ಉಲ್ಲೇಖ ಇದರಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ ದಕ್ಷಿಣೆ-ಕಾಣಿಕೆಗಳ ವಿವರಗಳು ತಲೆತಿರುಗಿಸುವಂತಿವೆ. ಚಿನ್ನ ಬೆಳ್ಳಿಯಿಂದ ಸಿಂಗರಿಸಲಾದ ಒಂದು ಕುದುರೆ, 14000 ಕಾರ್ಷಪಣಗಳು, ಒಂದು ಗ್ರಾಮ ಮತ್ತು ಒಂದು ಆನೆಯನ್ನು ದಕ್ಷಿಣೆಯಾಗಿ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ, ಆಜ್ಞಾಧ್ಧೇಯ, ಭಗಾಲ ದಶರಾತ್ರ, ಗವಾಮಯನ, ಆಪ್ತೋರ್ಯಾಮ ಮತ್ತಿತರ ವೈದಿಕ ಯಜ್ಞಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಇದರಲ್ಲಿದೆ. ಶಿಲಾಲೇಖದ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳು ಹಾಳಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಈ ರಾಜದಂಪತಿಗಳು ನಡೆಸಿರಬಹುದಾದ ಮೊದಲ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗದ ವಿವರಗಳು ನಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ಯಜ್ಞದ ವಿವರಗಳು ಅರ್ಧಂಬರ್ಧ ಉಳಿದಿವೆ.

ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನ, ಮೂಸಾನಗರ

ರಾಜಸೂಯ: ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮಹಾಭಾರತ ಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ಯುಧಿಷ್ಠಿರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ರಾಜಸೂಯಯಾಗ ಮಾಡಿದನೆಂಬ ಪ್ರತೀತಿ ಇದೆ. ಈ ಯಾಗವನ್ನು ಮಹಾಸಾಮ್ರಾಟರು ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಾಲವಿಕಾಗ್ನಿಮಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸ ರಾಜಸೂಯಯಾಗದ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಪುಷ್ಯಮಿತ್ರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ನಡೆಸಿದ ಯಾಗದ ಉಲ್ಲೇಖ ಇದಿರಬಹುದು. ಆದರೆ, ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಪುಷ್ಯಮಿತ್ರ ಎರಡು ಬಾರಿ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗ ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದನಷ್ಟೆ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಉತ್ತುಂಗದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಅಶೋಕ ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ಪ್ರಾಣಿಹತ್ಯೆಯನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿದ್ದ. ಆದರೆ ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಶುಂಗ ಅರಸು ಮನೆತನದ ಪುಷ್ಯಮಿತ್ರ ಅಶ್ವಮೇಧವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು ಅದನ್ನು ಪುನರುತ್ಥಾನಗೊಳಿಸಿದ.

ರಾಜಸೂಯಯಾಗದ ಅತಿಮುಂಚಿನ ಉಲ್ಲೇಖ ಸಿಗುವುದು ನಾಣೇಘಾಟಿನ ನಾಗನಿಕೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲೇ. ಖಾರವೇಲನ ಹಾಥಿಗುಂಫ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಆತ ಆರನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಒಂದನೆಯ ಶತಮಾನ) ರಾಜಸೂಯಯಾಗ ಮಾಡಿ ಹೇರಳವಾದ ಧನಸಂಪತ್ತನ್ನು ಕಾಣಿಕೆ-ದಕ್ಷಿಣೆಯಾಗಿ ಹಲವು ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ನೀಡಿದನೆಂದು ವಿವರಣೆಯಿದೆ. ವೈದಿಕ ಯಜ್ಞಗಳನ್ನು ನಡೆಸುವುದರಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿಗಳು ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾದವರು. ಆರನೆಯ ಶತಮಾನದ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮೇಂದ್ರವರ್ಮನ ದಾಖಲೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಜ ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮ ರಾಜಸೂಯಯಾಗ ಕೈಗೊಂಡ ನೆಂದಿದೆ. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಚಳುಕ್ಯ ಬುದ್ಧವರ್ಷದ ಸಂಜ್ಞನ ಶಾಸನ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಇಮ್ಮಡಿ ಪುಲಕೇಶಿ ರಾಜಸೂಯಯಾಗ ಮಾಡಿದನೆಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಬಹುಸುವರ್ಣ: ರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ (7-25.8) ಬಹುಸುವರ್ಣ ಯಾಗದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಬಹುಸುವರ್ಣ ಅಹೀನಯಜ್ಞಗಳ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದೆ; ಈ ಯಜ್ಞದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಧಾರಾಳವಾಗಿ ಚಿನ್ನವನ್ನು ಕಾಣಿಕೆಯಾಗಿ ನೀಡಲಾಗುವ ಕಾರಣದಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ ಎಂಬುದು ಮಹಾಭಾರತದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇದು ಅಶ್ವಮೇಧ, ರಾಜಸೂಯ ಯಾಗಗಳಷ್ಟೇ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವುಳ್ಳದ್ದು. ಇಕ್ಷ್ವಾಕು ರಾಜ ಎಹವಲ ಚಾಂತಮೂಲನ ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ, ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ 16ನೆಯ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಜ ವಾಸಿಷ್ಠಿಪುತ್ರ ಚಾಂತಮೂಲ ಇತರ ಯಜ್ಞಗಳೊಂದಿಗೆ ರಾಜಸೂಯ ಯಾಗವನ್ನೂ ಕೈಗೊಂಡನೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಪಲ್ಲವರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹವರ್ಮನಿಗೆ ಈ ಶ್ರೇಯ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಇಂಡೋನೇಷ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಬೋರ್ನಿಯೋದ ರಾಜ ಮೂಲವರ್ಮ (ಪ್ರ.ಶ.4-5 ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಈ ಯಾಗದ ಸ್ಮಾರಕಾರ್ಥವಾಗಿ ಯೂಪಸ್ತಂಭವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದ.

ಪೌಂಡರೀಕ: ಬಾಯಿಅಂಬಿಕ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ದಾಮಮಿತ್ರ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಪೌಂಡರೀಕ ಯಜ್ಞವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡನೆಂದು ಝೂನ್ಸಿಯ ಏರಿಚ್ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಶಾಸನ ಸಾರುತ್ತದೆ. ಈ ಯಜ್ಞಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅತಿ ಮುಂಚಿನ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಪುರಾವೆ ಇದಾಗಿದೆ. ಇದೇ ರಾಜ ಅಶ್ವಮೇಧವನ್ನೂ ಮಾಡಿದನೆಂಬುದು ಮೂಸಾನಗರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ.

ವೈದಿಕ ಧರ್ಮದ ಉನ್ನತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸೋಮಯಜ್ಞಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿದ್ದವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಏಳು ಯಜ್ಞಗಳಲ್ಲಿ ಅಗ್ನಿಷ್ಟೋಮ ಅತ್ಯಂತ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿತ್ತು. ಅದರ ಕಡೆಯ ಹನ್ನೆರಡು ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಅಗ್ನಿಷ್ಟೋಮಸಾಮನವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ಈ ಯಜ್ಞಕ್ಕೆ ಆ ಹೆಸರು ಬಂದದ್ದು. ಸೋಮಯಜ್ಞ ನಡೆಸಲು 16 ಜನ ಪುರೋಹಿತರು ಮತ್ತು ಅತಿ ದುಬಾರಿಯಾದ ಸಿದ್ಧತೆಗಳ ಅಗತ್ಯವಿತ್ತು. ಹಾಗಾಗಿ ಇವುಗಳನ್ನು ರಾಜಮಹಾರಾಜರು, ಧನಿಕರು ಮತ್ತು ಪ್ರಜೆಗಳ ಬೆಂಬಲ, ರಾಜಾಶ್ರಯವಿರುವಂತಹವರು ಮಾತ್ರ ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ರಾಜಸ್ಥಾನದ ಜೈಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬರ್ನಾಲದ ಯೂಪಶಾಸನ ಕೃತವರ್ಷ 284 ಕ್ಕೆ (ಪ್ರ.ಶ.228) ಸೇರಿದೆ : ಅದು ಒಟ್ಟು ಏಳು ಯೂಪಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ರಾಜ ಏಳು ಯಜ್ಞಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದನೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖ ಅವುಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಅವು ಸಪ್ತ-ಸೋಮ-ಸಂಸ್ಥ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಏಳು ಸೋಮಯಜ್ಞಗಳಾಗಿರಬಹುದು (ಅಗ್ನಿಷ್ಟೋಮ, ಅತ್ಯಗ್ನಿಷ್ಟೋಮ, ಉಕ್ಥ್ಯ, ಷೋಡಶಿ, ವಾಜಪೇಯ, ಅತಿರಾತ್ರ, ಆಪ್ತೋರ್ಯಾಮ-ಕಾತ್ಯಾಯನ ಶ್ರೌತಸೂತ್ರ). ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿರುವ 2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಯೂಪಶಾಸನ ಈ ಯಜ್ಞಗಳಿಗೆ ಸ್ಮಾರಕವಾಗಿದೆ.

ಹೀಗೆ ಯಜ್ಞಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಭಾರತಾದ್ಯಂತ ನಾವು ಕಾಣಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜ ತಾನು ಕೈಗೊಂಡ ಯಜ್ಞಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿರುತ್ತದೆ ಅಥವಾ ಯಜ್ಞಗಳ ಸವಿವರವಾದ ವರ್ಣನೆಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಕ್ಷ ಇವುಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಯೂಪದ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ವೈದಿಕ ಯಜ್ಞಗಳ ಕರ್ಮವಿಧಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅಗಾಧ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ನಾವು ಬಳುವಳಿಯಾಗಿ ಪಡೆದಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳ ಆಚರಣೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅತಿ ಸ್ಪಷ್ಟ ಚಿತ್ರಣ ನಮಗೆ ದೊರೆಯುವುದು ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಪುರಾವೆಗಳಿಂದ ಮಾತ್ರ (ಆರ್.ಟಿ.ಎಸ್.)

ಯೂಪಸ್ತಂಭ: ಯಜ್ಞಗಳ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗುವ ಬಲಿಗಂಬ. ಶಾಸನವುಳ್ಳ ಹಲವು ಕಲ್ಲಿನ ಯೂಪಗಳು ಭಾರತ ಮತ್ತು ಹೊರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ 19 ಯೂಪಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಯೂಪಗಳು ರಾಜಸ್ಥಾನ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಇನ್ನಿತರ ಯೂಪಗಳು ಇಂಡೋನೇಷ್ಯದ ಬೋರ್ನಿಯೊದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ದೊರೆತಿವೆ.

ವೈದಿಕ ಯಜ್ಞಗಳ ಪುನರುತ್ಥಾನವಾದಾಗ, ಸನಾತನ ವೈದಿಕ ಧರ್ಮದ ವಿಜಯವನ್ನು ಬಹುಕಾಲದವರೆಗೆ ಸಾರುವಂತಹ ಕಲ್ಲಿನ ಯೂಪಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಉತ್ತೇಜನ ದೊರಕಿರಬೇಕು. ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ರಚಿಸಲಾದ, ಹಾಳಾಗದೆ ಉಳಿದ ಯೂಪಗಳೆಲ್ಲವೂ ಚೂಪಾದ ತುದಿ ಹೊಂದಿದ್ದು, ಮೇಲ್ಭಾಗ ಬಾಗಿರುವುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು.

ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಅಶ್ವಮೇಧ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿರುವ ಯೂಪಗಳನ್ನು ವಿವರವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಬಹುದು. ಹಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಯ ಕೆಳಗೆ ದೊಡ್ಡದಾದ ಕಟ್ಟೆಯಿದೆ. ಇದು ವೇದಿ, ಅಂದರೆ ಬಲಿಪೀಠವಿರಬಹುದು. ಕೆಲವೇ ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಲಂಬರೇಖೆ ಯೂಪವನ್ನು ಸೂಚಿಸಬಹುದು. ಆದರೆ ಉಳಿದ ಹಲವು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಯೂಪದ ತಳಗಟ್ಟಿನ ಅರ್ಧಭಾಗ ಮಾತ್ರ ವೇದಿಯ ಮೇಲಿದೆ.

ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಪ್ರಕಾರ, ಯೂಪವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ವೇದಿಯ ಪರಿಧಿಯೊಳಗೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿದರೆ ಯಜಮಾನ ದೇವಲೋಕವನ್ನು ಗೆಲ್ಲುತ್ತಾನೆ; ಅದನ್ನು ವೇದಿಯ ಹೊರಗೆ ಕಟ್ಟಿದರೆ ಎರಡೂ ಲೋಕಗಳನ್ನು ಗೆಲ್ಲುತ್ತಾನೆ. ಯೂಪದ ಅರ್ಧಭಾಗ ವೇದಿಯೊಳಗೆ, ಇನ್ನರ್ಧಭಾಗ ವೇದಿಯ ಹೊರಗೆ ಕೆತ್ತುವ ಮೂಲಕ ನಾಣ್ಯಕಾರರು ಎರಡನೆಯ ವಿಧಾನವನ್ನು ತೋರಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿರಬೇಕು. ಚಿತ್ರವನ್ನು ಚಂದವಾಗಿಸಬೇಕೆಂಬ ಕಲಾಕಾರನ ಇಚ್ಛೆಯ ಕಾರಣದಿಂದ ಈ ಎಲ್ಲ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಯೂಪಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ತವಾದ ಕಟ್ಟೆಯಿದೆ ಮತ್ತು ಅದರ ಮೇಲ್ತುದಿಯ ಪತಾಕೆಯನ್ನು ಹಾರುತ್ತಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಯೂಪವನ್ನು 27 ವಸ್ತ್ರಗಳಿಂದ ಸುತ್ತಬೇಕು ಎಂದು ಶತಪಥ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಬಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಅದರ ಕಂಬಕ್ಕೆ ಸುತ್ತಬೇಕೆಂದು ಇದರಿಂದ ಅರ್ಥೈಸಬಹುದೇ ಹೊರತು ಪತಾಕೆಯಂತೆ ಹಾರಿಬಿಡಬೇಕೆಂದಲ್ಲ. ಯೂಪದ ಮೇಲ್ತುದಿಯ ಬಳಿ ಒಂದು ಪತಾಕೆ ಅಥವಾ ಬಟ್ಟೆಯ ಚೂರನ್ನು ಧ್ವಜದಂತೆ ಕಟ್ಟಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ದಶರಥರಾಜ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗವನ್ನು ಮಾಡಿದಾಗ 21 ಯೂಪಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿ, ಅವನ್ನು ಒಂದೊಂದು ವಸ್ತ್ರದಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದ ಎಂದು ರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತದೆ. ಯೂಪದ ಇತರ ವಿವರಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವಾಗ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಕಾರರು ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವುದನ್ನೇ ಪಾಲಿಸುತ್ತಾರೆ. ಯೂಪದ ಎತ್ತರ ಎಷ್ಟಿರಬೇಕೆಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾದ ನಿಯಮವೇನೂ ಇಲ್ಲ. ಕುದುರೆಯ ಎತ್ತರವನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡರೆ, ಯೂಪದ ಎತ್ತರ ಸು. 3ಮೀ ಇರಬೇಕೆನ್ನಬಹುದು. ಯೂಪದ ಕಂಬ ಎಂಟುಮೂಲೆಯದ್ದಾಗಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ನಾಣ್ಯ ಸಣ್ಣದಾಗಿರುವುದರ ದೆಸೆಯಿಂದ ಈ ವಿವರಗಳನ್ನು ನಿಖರವಾಗಿ ಪಾಲಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಯೂಪದ ಕಂಬ ನೇರವಾಗಿರದೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಬಾಗಿರಬೇಕು ಎಂದು ಗ್ರಂಥಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಎಲ್ಲ ಯೂಪಸ್ತಂಭಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಡುಪಟ್ಟಿಯಂತಿರುವುದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಇದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಬಕ್ಕೆ ಎರಡು ಸುತ್ತು ಸುತ್ತಿರುತ್ತದೆ; ಇದರ ಎರಡು ತುದಿಗಳು ಯೂಪದ ಒಂದೇ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ವಿರುದ್ಧ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ

ಕೆಳಗೆ ಇಳಿಬಿಟ್ಟಿರುತ್ತದೆ. ಈ ನಡುಪಟ್ಟಿ ಅಥವಾ ರಸನವನ್ನು 5.4 ಮೀ ಉದ್ದದ ದರ್ಭೆಯಿಂದ ಮಾಡಬೇಕು ಎಂದಿದೆ. ಯೂಪದಿಂದ ಇಳಿಬಿಟ್ಟು ದೂರದವರೆಗೆ ಹರಡಿಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ಅದಕ್ಕೇ ಅದನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು. ಯೂಪಕಲಶ ಮುಚ್ಚುವಂತೆ ರಸನದ ಎರಡು ತುದಿಗಳನ್ನು ಗಂಟು ಹಾಕಬೇಕೆಂದು ಗ್ರಂಥಗಳು ಹೇಳುವುದನ್ನು ನಾಣ್ಯಕಾರರು ಪಾಲಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ರಸನದ ಎರಡು ತುದಿಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಯಾಗಿ ಇಳಿಬಿಟ್ಟಿರುವುದೇ ಹೆಚ್ಚು. 25 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದವಿದ್ದು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಿರಿದಾಗಿರುವ ಮರದ ಉಂಗುರವನ್ನು ಯೂಪದ ತುದಿಯ ಬಳಿ ಹಾಕಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಚಷಾಲ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಶ್ವಮೇಧ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಇದನ್ನು ನಾವು ಕಾಣಬಹುದು; ಇದು ಚುಕ್ಕೆಯಂತಿರುವ ಎರಡು ಆಕೃತಿಗಳಂತೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ನಾಣ್ಯದ ಮೇಲೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇವು ಎರಡು ಆಕೃತಿಗಳಲ್ಲ; ಬದಲಿಗೆ, ಕಿರುದಾದ ಮಧ್ಯಭಾಗವನ್ನು ನಾಣ್ಯಕಾರ ದೊಡ್ಡದಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಇದು ಪಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ಚುಕ್ಕೆಗಳಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

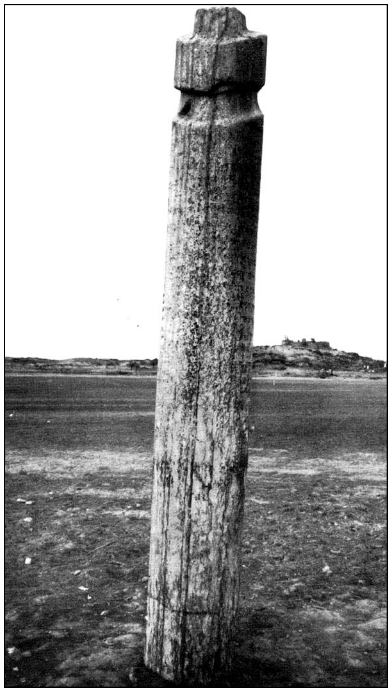

ಯೂಪಸ್ತಂಭ, ನಂದಸ

ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಅಶ್ವಮೇಧ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಯೂಪಗಳು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಬಾಗಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಆದರೆ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಈವರೆಗೆ ಸಿಕ್ಕ ಯಾವುದೇ ಕಲ್ಲಿನ ಯೂಪ ಸ್ತಂಭದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಆದೇಶಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಲಾತ್ಮಕ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಗಮನ ಕೊಟ್ಟಿರುವುದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಿರಬಹುದು.

ಯೂಪಶಾಸನವನ್ನು 4 ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು: ಶಾಸನವುಳ್ಳ ಯೂಪಗಳು (ಭಾರತದಲ್ಲಿರುವವು), ಶಾಸನವಿರದ ಯೂಪಗಳು (ಭಾರತದಲ್ಲಿರುವವು), ಯಜ್ಞದ ಉಲ್ಲೇಖವಿರುವ ಶಾಸನವುಳ್ಳ ಯೂಪ (ಭಾರತದ ಹೊರಗಿರುವವು), ಯಜ್ಞದ ಉಲ್ಲೇಖವಿರದ ಶಾಸನವುಳ್ಳ ಯೂಪ (ಭಾರತದ ಹೊರಗಿರುವವು).

ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಮಥುರೆಯ ಉಪನಗರವಾದ ಈಸಾಪುರದಲ್ಲಿ ಯಮುನಾ ನದಿಯೊಳಗೆ ಜಲಸಮಾಧಿಯಾಗಿದ್ದ ಎರಡು ಕಲ್ಲಿನ ಯೂಪಗಳನ್ನು ಈ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಅಗೆದು ತೆಗೆದಿದ್ದು ಒಂದು ವೈಚಿತ್ರ್ಯವೇ ಸರಿ. ಅನಂತರ ಅದನ್ನು ಮಥುರೆಯ ಕರ್ಜನ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಈ ಬಗೆಯ ಯೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿ ಮುಂಚಿನದಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಹಳೆಯ ರಾಜಸ್ತಾನ ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಭರತಪುರದ ಬಯಾನದ ಬಳಿ ಬಿಜಯಗಢವೆಂಬ ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ಒಂದು ಯೂಪಸ್ತಂಭ ದೊರೆತಿತ್ತು. ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಸ್ತಂಭಶಾಸನಗಳಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಸೂಕ್ತ ಉದಾಹರಣೆ ಈಸಾಪುರದ ಸ್ತಂಭವೇ ಆಗಿದೆ. ಶತಪತ ಬ್ರಾಹ್ಮಣದಂತಹ ವೈದಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿರುವ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಅಕ್ಷರಶಃ ಹೋಲುವ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಇದರಲ್ಲಿವೆ. ಯೂಪಶಾಸನಗಳು ದಾಖಲಿಸುವ ರಾಜವಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣ, ಮಾಳ್ವ, ಮೌಖರಿಯ ಜೊತೆಗೆ ಗುಪ್ತರ ಸಾಮಂತರಾಜನೊಬ್ಬನ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದಾಖಲಿತವಾಗಿರುವ ಯಜ್ಞಗಳೆಂದರೆ, ದ್ವಾದಶರಾತ್ರ, ಸಪ್ತ-ಸೋಮ-ಸಂಸ್ಥ, ಏಕಷಷ್ಠಿಆತ್ರ, ತ್ರಿರಾತ್ರ, ಆಪ್ತೋರ್ಯಾಮ, ಪೌಂಡರೀಕ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು. ಇಂಡೊನೇಷ್ಯದ ಯೂಪ ಸಮೂಹ ಮೂಲವರ್ಮನೆಂಬ ಒಬ್ಬನೇ ರಾಜನಿಗೆ ಸೇರಿದವು. ಇದರಲ್ಲಿ ಬಹು ಸುವರ್ಣಕ ಯಜ್ಞವನ್ನು ನಡೆಸಿದ ದಾಖಲೆಯಿದೆ. ಇದು ವಿಶೇಷ ಬಗೆಯ ಸೋಮಯಜ್ಞವಾದ ಬಹುಹಿರಣ್ಯಕ ಯಜ್ಞವೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈಸಾಪುರದ ಯೂಪವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ, ಉಳಿದ ಯಾವ ಯೂಪವೂ ನಮಗೆ ಇಡಿಯಾಗಿ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಇವು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ, ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನವಾದುದಾಗಿವೆ. ಭಾರತದ ಯೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಒಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣ ಏನೆಂದರೆ, ಇವು ಕೆಳಗೆ ಚೌಕವಾಗಿ, ಮೇಲೆ ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಕೇವಲ ನಾಂದ್ಸದ ಸ್ತಂಭ ಇದಕ್ಕೆ ಅಪವಾದವಾಗಿದೆ. ಇದು ಮೇಲಿಂದ ಕೆಳಗಿನವರೆಗೂ ದುಂಡಾಗಿದೆ.

ಭಾರತದ ಹೊರಗೆ, ಬೋರ್ನಿಯೊ ದ್ವೀಪದ ಪೂರ್ವತೀರದಲ್ಲಿರುವ ಕುಟೆಯಿ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ 1897ರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಕಲ್ಲಿನ ಯೂಪಸ್ತಂಭಗಳು ದೊರೆತವು. ಈಗ ಅವು ಜಾವದ ಬಟಾರಿಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿವೆ. ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿರುವ ಅವು 4ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವಾಗಿವೆ. ಅನಂತರ 1940ರಲ್ಲಿ ಇದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಮೂರು ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತವು. ಇವೆಲ್ಲವೂ ರಾಜ ಮೂಲವರ್ಮನಿಗೆ ಸೇರಿದವು. ಈ ಯೂಪಗಳನ್ನು ಎಸ್. ಕರ್ನ್ ಆಳವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ವೊಗಲ್ ಕೂಡ ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿದರು. ದೂರಪ್ರಾಚ್ಯದ ವಸಾಹತೀಕರಣದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಪಾಲು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಮೂಲವರ್ಮನ ಈ ಯೂಪಗಳು ಹಾಗೂ ಡಚ್ ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚ್ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇಂಡೊ-ಚೀನ ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳು ಪುಷ್ಟಿ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಬಲಿಗಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿರುವ ಯೂಪಶಾಸನಗಳಿಗೆ ದ್ವಿಜರೇ ಕಾರಣರೆಂದು ವೊಗಲ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾರೆ. ಮೇಲ್ಜಾತಿಗೆ ಸೇರಿದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಬೋರ್ನಿಯೋ, ಜಾವ, ಸುಮಾತ್ರಗಳವರೆಗೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಚೀನ ನಾಗರಿಕತೆ, ಧರ್ಮವನ್ನು ಕೊಂಡೊಯ್ದರು. ಇವರಲ್ಲೊಬ್ಬ ಪುರೋಹಿತನಿಗೆ ರಾಜ ಮೂಲವರ್ಮ ಭೂದಾನ, ಸುವರ್ಣದ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಕ್ಕೆ ದಾಖಲೆಯಿದೆ. 400ರಷ್ಟು ಮುಂಚೆಯೇ ವಿಪ್ರರು ದೂರಪ್ರಾಚ್ಯಕ್ಕೆ ವಲಸೆಹೋಗಿ ನೆಲಸಿದರು ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ.

ಯೂಪ ಶಾಸನಗಳ ವಿತರಣೆಯ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಈ ಕೆಳಗಿನ ಪಟ್ಟಿ ನೀಡುತ್ತದೆ:

1. ಈಸಾಪುರ – ಮಥುರ, 24ನೆಯ ವರ್ಷ (ಪ್ರ. ಶ. 102)
2. ಕೋಸಂ – ಅಲಹಾಬಾದ್ (2ನೆಯ ಶತಮಾನ)
3–4. ನಾಂದ್ಸ – ಉದಯಪುರ, 282ನೆಯ ವರ್ಷ (226)
5. ಬರ್ನಾಲ – ಜೈಪುರ, 284ನೆಯ ವರ್ಷ (227)
6–8. ಬಾಡ್ವ – ಕೋಟ, 295ನೆಯ ವರ್ಷ (ಪ್ರ. ಶ. 238)
9. ಬಾಡ್ವ – ಕೋಟ (3ನೆಯ ಶತಮಾನ)
10. ನಗರ್ – ಜೈಪುರ, 321ನೆಯ ವರ್ಷ (264)
11. ಬರ್ನಾಲ – ಜೈಪುರ, 335ನೆಯ ವರ್ಷ (278)
12. ಬಿಜಯಗಢ – ಭರತಪುರ, 428ನೆಯ ವರ್ಷ (371)
13–19 ಕುಟೆಯಿ – ಬೋರ್ನಿಯೋ (400)

(ಆರ್.ಟಿ.ಎಸ್.)

ವ್ಯಾಂಡಲರು: 400ರಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ ಅನಾಗರಿಕ ಜರ್ಮ್ಯಾನಿಕ್ ಸಮುದಾಯದವರು. ವ್ಯಾಂಡಲರೆಂದರೆ ಅಮೂಲ್ಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಹಾಳುಮಾಡುವವರೆಂದರ್ಥ. ಇವರು ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ವನ್ಯಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದ ಟ್ಯೂಟಾನಿಕ್ ಗುಂಪಿಗೂ ಸೇರಿದ ಜನಸಮೂಹ. ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಕೊನೆಯ 200 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಧಾಳಿಮಾಡಿದರು. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಆರೇಲಿಯಸ್ ಪ್ರಬಲನಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಇವರನ್ನು ಡ್ಯಾನ್ಯೂಬ್ ನದಿಯಿಂದಾಚೆಗೆ ಓಡಿಸಿದ. 404ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಇಟಲಿಯಿಂದ ನಿರ್ಗಮಿಸಿದರು. ರೋಮನ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಹಾನೋರಿಯಸ್ ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ರಾವೆನ್ನಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ ಮರುವರ್ಷವೇ ರಡಗಾಸಿಯಸ್ ಎಂಬ ಕ್ರೂರಿಯೂ ದುಷ್ಟನೂ ಆದ ಇವರ ನಾಯಕ ತನ್ನ ಪಡೆಯೊಡನೆ ರೋಮಿಗೆ ಧಾಳಿಯಿಟ್ಟ. ರೋಮನರ ನಾಯಕ ಸ್ಟಿಲಿಕೋ ಎಂಬಾತ ಇವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಈ ಸಮರದಲ್ಲಿ ಟ್ಯೂಟಾನಿಕ್ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ 30,000 ಯೋಧರು ಕೊಲೆಯಾದರು. ಗಾಥರ ನಾಯಕ ಅಲಾರಿಕ್ ಎಂಬವನೊಡನೆ ಪಿತೂರಿ ನಡೆಸುತ್ತಿರುವನೆಂದು ಹಾನೋರಿಯಸ್ ರಡಗಾಸಿಯಸ್‌ನನ್ನು ಕೊಂದು ಹಾಕಿದ. ಅಲಾರಿಕ ಕೋಪಗೊಂಡು ರೋಮ್ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಲು ನಿಶ್ಚಯಿಸಿದ. 408ರಲ್ಲಿ ಆಲ್ಪ್ಸ್ ಪರ್ವತ ದಾಟಿದ ಅನಂತರ ಮಾರ್ಗದ ಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಣದ ಜನರನ್ನೆಲ್ಲ ಕೊಂದ. ಅಲಾರಿಕ ರೋಮಿಗೆ ಬಂದೊಡನೆಯೇ ಸ್ಟಿಲಿಕೋನ ಪತ್ನಿ ಸೆರಿನ ಅವನಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡುವಳೆಂಬ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಆಕೆಯನ್ನು ರೋಮನರು ಕೊಂದರು. ಅಲಾರಿಕ ರೋಮ್ ನಗರವನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕೊಳ್ಳೆಹೊಡೆದ. ನಗರದಲ್ಲಿ ಚರ್ಚುಗಳನ್ನುಳಿದು ಆರು ದಿನ ಲೂಟಿ ನಡೆಯಿತು. ನಗರ 9 ತಿಂಗಳು ಶತ್ರುಗಳ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಪ್ರತಿದಿನವೂ ಹಿಂಸೆ ಮತ್ತು ವ್ಯಭಿಚಾರ ನಡೆದುವು. ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಗಿಬ್ಬನ್ ಎಂಬಾತ ರೋಮ್ ನಗರದ ನಾಶವನ್ನು ಬಹಳ ವ್ಯಥೆಯಿಂದ ತನ್ನ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅನೈತಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆಲ್ಲ ಸಮಯ ಒದಗಿತ್ತು. ಬಂಗಾರದ ಆಭರಣ, ಬೆಲೆಬಾಳುವ ಕಲಾ ವಸ್ತುಗಳು, ವಸ್ತ್ರಗಳು ಮೊದಲಾದ ಸಾಮಗ್ರಿ ಲೂಟಿಯಾದುವು. ಮುಂದೆ ಇವರು ಆಫ್ರಿಕ ಖಂಡದ ಕಡೆಗೆ ಹೊರಟರು. ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನಿನ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದರು. ಸ್ಪೇನಿನ ಒಂದು ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ಈಗಲೂ ವ್ಯಾಂಡಲೂಸಿಯ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದೆ. 439ರಲ್ಲಿ ಜೆಸರಿಕ್ ಎಂಬಾತ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿದ್ದ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಕಾರ್ಥೇಜನ್ನು ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಹೊಸ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. 455ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಕಾರ್ಥೇಜಿನಿಂದ ಹೊರಟು ಟೈಬರ್‌ನದಿ ದಾಟಿ, ಪೋಪ್ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿದರೂ ಕೇಳದೆ ರೋಮ್ ನಗರವನ್ನು ಲೂಟಿಮಾಡಿದರು. 476ರಲ್ಲಿ ಓಡೇಸರ್ ಎಂಬಾತ ಪಶ್ಚಿಮ ರೋಮನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶಪಡಿಸಿ, ಪೂರ್ವ ರೋಮಿನ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಆಳಿಕೆ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. 533 ಮತ್ತು 534ರಲ್ಲಿ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸೇನೆ ಉತ್ತರ ಆಫ್ರಿಕದ ವ್ಯಾಂಡಲರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ವಶ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು.

*

ವ್ಯಾಟಿಕನ್: ಇಟಲಿ ದೇಶದ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ರೋಮ್ ನಗರದ ಒಡಲೊಳಗಿರುವ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ರಾಷ್ಟ್ರ. ಕ್ರೈಸ್ತ ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಈ ಪುಟ್ಟ ಸ್ವತಂತ್ರ ದೇಶದ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 44 ಹೆ. ಜನಸಂಖ್ಯೆ: 1,000. ಕ್ರೈಸ್ತ ಜಗದ್ಗುರುಗಳಿರುವ (ಪೋಪ್) ಈ ನಗರ ಪ್ರಪಂಚದ ಅತಿ ಚಿಕ್ಕ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿದೆ.

ಇದು ಕೆಥೊಲಿಕ್ ಕ್ರೈಸ್ತ ಗುರುಗಳ ಪ್ರಧಾನ ಮಠ ಹಾಗೂ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಕೇಂದ್ರಾಡಳಿತ ನಗರ. ಈ ನಗರ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದಿರುವ ಬಹು ಅಮೂಲ್ಯ ತೈಲಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ

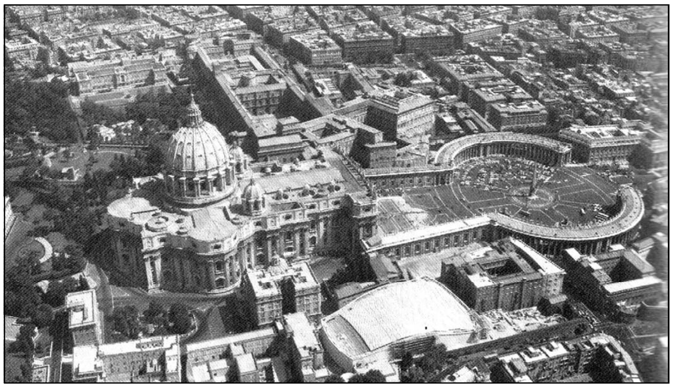

ವ್ಯಾಟಿಕನ್ ನಗರ

ಕಲಾಪ್ರೌಢಿಮೆಯ ಭಂಡಾರವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಪಂಚದ ಅತ್ಯುನ್ನತ ಹಾಗೂ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಚಿತ್ರಕಲಾಕಾರರಾದ ರಾಫೆಲ್, ಲಿಯೊನಾರ್ಡೋ ಡ ವಿಂಚಿ ಮತ್ತು ಮೈಕೆಲೆಂಜೆಲೊ ಬಿಡಿಸಿರುವ ಪ್ರಪಂಚವಿಖ್ಯಾತ ಚಿತ್ರಗಳು ಈ ನಗರದ ಚರ್ಚುಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರಮುಖ ಕಟ್ಟಡದ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿವೆ. ಈ ನಗರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಬೃಹತ್ ಹಾಗೂ ಅಪೂರ್ವ ಪುಸ್ತಕಗಳ ಸಂಗ್ರಹವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಗ್ರಂಥಾಲಯವಿದೆ.

ಈ ನಗರ ಇಟಲಿಯ ರೋಮ್ ಪ್ರಾಂತದ ವಾಯವ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಟಿಕನ್ ಬೆಟ್ಟದ ಪರಿಸರದ ಟೈಬರ್ ನದಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಈ ನಗರದ ಅಧಿಕೃತ ಹೆಸರು ವ್ಯಾಟಿಕನ್ ನಗರ ರಾಜ್ಯ. 1929ರ ಲ್ಯಾಟರನ್ ಒಪ್ಪಂದದ ಮೇರೆಗೆ ಈ ನಗರ ಇಟಲಿ ದೇಶದಿಂದ ಬೇರ್ಪಟ್ಟು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಯಿತು. ಪೋಪ್ ಈ ದೇಶದ ಸರ್ವಶ್ರೇಷ್ಠ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿ.

ಇತಿಹಾಸ: ಪ್ರಾಚೀನ ಯುರೋಪ್ ಖಂಡ ರೋಮನ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸೇರಿತ್ತು. ವ್ಯಾಟಿಕನ್ ಬೆಟ್ಟ ಅಂದಿನ ರೋಮಿನ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ ನೀರೋ ದೊರೆಯ ಉದ್ಯಾನವನವಾಗಿತ್ತೆನ್ನುವರು. ಈ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಸಂತ ಪೀಟರ್ ಎಂಬ ಯೇಸುಕ್ರಿಸ್ತನ ಅನುಯಾಯಿಯನ್ನು ಶಿಲುಬೆಗೇರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆತನ ಒಂದು ಸುಂದರ ಸಮಾಧಿ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಆ ಸಂತನ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥ ಇದನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.100ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು.

300ರಲ್ಲಿ ಕಾನ್‌ಸ್ಟಾಂಟೀನ್ ದಿ ಗ್ರೇಟ್ ಎಂಬ ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತಿ, ಸಂತ ಪೀಟರ್‌ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಚರ್ಚೊಂದನ್ನು ಸಮಾಧಿಯ ಸನಿಹ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅನಂತರದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಟಿಕನ್ ಅರಮನೆ ಮತ್ತು ಅನೇಕ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಚರ್ಚ್‌ನ ಸುತ್ತುಮುತ್ತಲೂ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು.

ಪೋಪರು ವಾಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಲ್ಯಾಟರನ್ ಅರಮನೆ ರೋಮ್ ನಗರದಲ್ಲಿತ್ತು. 1309–76ರ ವರೆಗೂ ಪೋಪರು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ದೇಶದ ಅವಿಗ್ನಾನ್ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲೇ ರೋಮನ್ ನಗರದಲ್ಲಿದ್ದ ಲ್ಯಾಟರನ್ ಅರಮನೆ ಸುಟ್ಟುಹೋಯಿತು. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಪೋಪರು ತಮ್ಮ ವಾಸಸ್ಥಳವನ್ನು ರೋಮ್‌ನಿಂದ ವ್ಯಾಟಿಕನ್ ನಗರಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿದರು. ಸಂತಪೀಟರ್ ಚರ್ಚ್ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಯೇ ಲ್ಯಾಟರನ್ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. 1500ರ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಸಂತಪೀಟರ್‌ನ ಇಗರ್ಜಿಯನ್ನು ಹೊಸ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ನವೀಕರಿಸಲಾಯಿತು. ವ್ಯಾಟಿಕನ್ ನಗರ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಸುಂದರ, ಶಾಂತ ರಸ್ತೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಲ್ಯಾಟರನ್ ಅರಮನೆ ಈ ನಗರದ ಅರ್ಧ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಈ ಅರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಸುಸಜ್ಜಿತ ಸಾವಿರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಬಯಲು ನ್ಯಾಯವಿಚಾರಣಾ ಸಭಾಭವನ, ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಮಂದಿರ, ಆಡಳಿತ ಕಚೇರಿಗಳು, ಗ್ರಂಥಾಲಯ, ಅತಿಥಿ ಗೃಹಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳಿವೆ. (ಎ.ಡಿ.)

ಶ

ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯ: 789–820. ಅದ್ವೈತ ತತ್ತ್ವ ಪ್ರತಿಪಾದಕರಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಗಣ್ಯರು. ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು, ಭಗವದ್ಗೀತೆ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಆಳವೂ ಮೌಲಿಕವೂ ಆದ ಭಾಷ್ಯಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಅದ್ವೈತ ತುಂಬ ವಿಚಾರಪರವೂ ಮತ್ತು ತರ್ಕನಿಷ್ಠವೂ ಆದ ಸಿದ್ಧಾಂತ. ಅದು ಒಂದು ಕಲಾಕೃತಿಯಂತೆ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. ತನ್ನ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಾದ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಅದರ ಅಂತಿಮ ಗುರಿಯನ್ನೂ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿ ಅದರ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಸಾಂಗತ್ಯವಾಗಿ ವಿಶ್ರಾಂತಗೊಳಿಸಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ಮತ್ತು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಪಡೆದಿದೆ.

ಇವರ ಜೀವನದ ವಿಚಾರವಾಗಿ ನಮಗೆ ತಿಳಿದಿರುವ ಅಂಶಗಳು ಅತ್ಯಲ್ಪ. ಇವರು ಯಾವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದರು ಎಂಬುದೇ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಸಮಸ್ಯೆಯಾಗಿದೆ. ಇವರು 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯ ಅಥವಾ ಅಂತಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ತೇಲಂಗರು, 980 ಅಥವಾ ಅದಕ್ಕೂ ಹಿಂದೆ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಆರ್.ಜಿ.ಭಂಡಾರ್ಕರ್ ಅವರು ವಾದಿಸುತ್ತಾರೆ. 820ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ವಾಣ ಹೊಂದಿದರೆಂದು ಮ್ಯಾಕ್ಸ್‌ಮುಲರ್ ಮತ್ತು ಮೆಕ್‌ಡೊನೆಲ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದರೆಂದು ಬೆರ್ರಿಡೇಲ್ ಕೀತ್ ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.44ರಲ್ಲಿ ಚಿದಂಬರದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.12ರಲ್ಲಿ ದೈವಾಧೀನರಾದರೆಂದು ಆನಂದಗಿರಿಯವರು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಆಧಾರವಿಲ್ಲ. ಇವರು ಬದುಕಿ ಬಾಳಿದ ಅವಧಿ ಸು.32 ವರ್ಷಗಳೇ ಎಂಬ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚೂ ಕಡಿಮೆ ಎಲ್ಲರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿದೆ. ಇಷ್ಟು ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಅವರು ಸಾಧಿಸಿದ ಮಹಾಕಾರ್ಯಗಳು, ರಚಿಸಿದ ಮಹಾಗ್ರಂಥಗಳು ಅಸದೃಶ.

ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಇವರ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಧವಾಚಾರ್ಯರ ಶಂಕರ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಮತ್ತು ಆನಂದಗಿರಿಯ ಶಂಕರವಿಜಯ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಚಿದ್ವಿಲಾಸ ಮತ್ತು ಸದಾನಂದ ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರ ಜೀವನದ ಕೆಲವು ವಿವರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸ್ಕಾಂದಪುರಾಣದಲ್ಲೂ ಕೆಲವು ವಿವರಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ನಾರಾಯಣಾಚಾರ್ಯರು ತಮ್ಮ ಮಧ್ವವಿಜಯದಲ್ಲೂ ಮಣಿಮಂಜರಿಯಲ್ಲೂ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರ ಜೀವನವನ್ನು ಕುರಿತು ಕೆಲವು ಅಂಶಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಭಾಗ ಕೇವಲ ಕಾಲ್ಪನಿಕವಾದವು. ಚರಿತ್ರೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುದಲ್ಲ.

ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ಮಲಬಾರಿನ ನಂಬೂದರಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರು. ಕಾಲಡಿಯ ಶಿವಗುರು ಮತ್ತು ಆರ್ಯಾಂಭಾಮಾದೇವಿ ಎಂಬ ದಂಪತಿಗಳ ಮಗನೆಂದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎಲ್ಲರ ನಂಬಿಕೆ. ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರ ಮನೆತನದವರು ಶೈವರೆಂದೂ ಶಾಕ್ತೇಯರೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಇವರು ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಗೌಡಪಾದರ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಗೋವಿಂದರಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದರು. ತಮ್ಮ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಗೋವಿಂದರ ಶಿಷ್ಯರೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ತುಂಬ ಚಿಕ್ಕ ಹುಡುಗನಾಗಿದ್ದಾಗಲೇ ಎಲ್ಲ ವೇದಗಳನ್ನೂ ಬಾಯಿಪಾಠ ಮಾಡಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಯೌವ್ವನದಲ್ಲೇ ಇವರಿಗೆ ಸನ್ಯಾಸದ ಹಂಬಲು ಹಿಡಿಯಿತು. ತಾಯಿಗಾದರೋ ಮಗನು ಮದುವೆಯಾಗಿ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಪಡೆದುದನ್ನು ನೋಡಿ ಆನಂದಿಸುವ ಹೆಬ್ಬಯಕೆ. ಮಗನ ದೃಢಸಂಕಲ್ಪವನ್ನೂ ನಿರಂತರ ಬೇಡಿಕೆಯನ್ನೂ ಆಧರಿಸಿ ಅವಸಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಬಳಿಗೆ ಬರಬೇಕೆಂದು ಮಗನಿಂದ ಮಾತು ಪಡೆದು ತಾಯಿ ಮಗನಿಗೆ ಸನ್ಯಾಸ ಸ್ವೀಕಾರಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಕೊಟ್ಟರು.

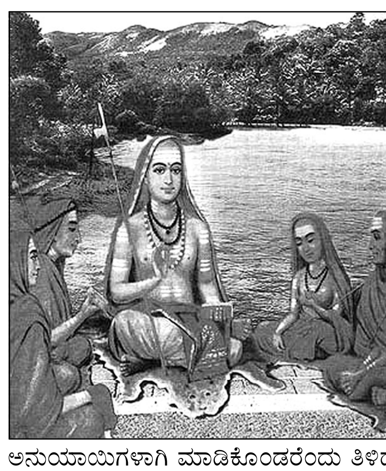

ಇವರು ತಾವು ತಿಳಿದ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಬೋಧಿಸಲು ತಮ್ಮ ಜೀವಮಾನವನ್ನೇ ಮುಡಿಪಾಗಿಟ್ಟು ಕನ್ಯಾಕುಮಾರಿಯಿಂದ ಹಿಡಿದು ಕಾಶ್ಮೀರದವರೆಗೆ ಇಡೀ ಭಾರತವನ್ನೆಲ್ಲ ಸುತ್ತಿದರು. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಧಿಸಿದ ಭಿನ್ನ ಮತದವರೊಡನೆ ವಾದ ನಡೆಸಿದರು. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮೀಮಾಂಸಕಾರರಾದ ಕುಮಾರಿಲ ಭಟ್ಟರನ್ನೂ ಮಂಡನಮಿಶ್ರರನ್ನೂ ವಾದದಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದು ಅವರನ್ನು ತಮ್ಮ ಅನುಯಾಯಿಗಳಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪ್ರಕಾರ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ಕುಮಾರಿಲಭಟ್ಟರ ಶಿಷ್ಯರು. ವಿರಕ್ತರಾದ ಇವರು ಮಾನವ ಶ್ರೇಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಕ್ಷೀಣದೆಶೆಯಲ್ಲಿದ್ದ, ಕುರುಡು ನಂಬಿಕೆಗಳಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿದ್ದ ಅಸಹ್ಯಕರ ವರ್ತನೆಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ್ದ ಅಂದಿನ ಮತಗಳನ್ನು ಶುದ್ಧೀಕರಿಸಿ ಶುದ್ಧವಾದ ಹಲವು ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಹಗಲಿರುಳೂ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ದೇಶಾಟನೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡರು. ಕಾಮರೂಪದಲ್ಲಿ ಅಭಿನವಗುಪ್ತನೊಂದಿಗೆ ವಾದ ನಡೆಸಿ ಗೆದ್ದರೆಂದು ಐತಿಹ್ಯವಿದೆ. ಇದು ನಿಜವಾದರೆ ಇವರ ಜೀವನಕಾಲ ಇನ್ನೂ ಮುಂದೆ ಹೋಗ ಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಸನ್ಯಾಸಿಗಳಾದರೂ ತಾಯಿಯ ಅಂತ್ಯಕ್ರಿಯೆ ನಡೆಸಿ ಸಂಪ್ರದಾಯಶರಣರ ನಿಷ್ಠುರಕ್ಕೆ

ಪಾತ್ರರಾದರು. ಕಂಚಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಾಲವಿದ್ದು ಪುನಃ ಉತ್ತರ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಕೇದಾರನಾಥದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ 32ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ವಾಣ ಹೊಂದಿದರು. ಇವರು ಪ್ರಸ್ಥಾನತ್ರಯಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಮುಖ್ಯವಾದ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು, ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರ ಮತ್ತು ಭಗವದ್ಗೀತೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅತ್ಯುತ್ಕೃಷ್ಟವಾದ ಭಾಷ್ಯಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಅದ್ವೈತ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದೇ ಈ ಮೂರು ಭಾಷ್ಯಗಳ ಮುಖ್ಯೋದ್ದೇಶ. ಅತಿ ಗಹನವಾದ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಇವರು ತುಂಬ ಸರಳವಾದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ನವುರಾದ ಹಾಸ್ಯ ಅವರ ಬರೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ಮನೋಹರವಾಗಿ ಮಾಡಿದೆ. ಅವರದ್ದು ತಿಳಿಯಾದ, ಗಂಭೀರವಾದ, ಸಾರಪ್ರಕಾಶನ ಯೋಗ್ಯವಾದ, ಸುಂದರ ಶೈಲಿ. ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರ ಭಾಷ್ಯ ಆಚಾರ್ಯರ ಎಲ್ಲ ಗ್ರಂಥಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಸುಂದರವಾದುದು, ಪ್ರೌಢವಾದುದು ಎಂಬ ಪ್ರಶಂಸೆಗೆ ಪಾತ್ರವಾಗಿದೆ. ಶರೀರದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿತನಾದ ಆತ್ಮನ ವಿಚಾರವನ್ನು ಕುರಿತದ್ದಾದುದರಿಂದ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ಶಾರೀರಿಕ ಸೂತ್ರಗಳೆಂದೂ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಶಾರೀರಕ ಭಾಷ್ಯವೆಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಗೀತಾ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಪ್ರತಿ ಪದದ ಅರ್ಥವೂ ತಾತ್ಪರ್ಯವೂ ಇವೆ. ಈ ಭಾಷ್ಯ ಜ್ಞಾನಪರವಾದುದು. ಏಕೆಂದರೆ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಮೋಕ್ಷ ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಎಂಬುದು ಆಚಾರ್ಯರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಉಪನಿಷದ್ ಭಾಷ್ಯಗಳು ಮೂಲಕೃತಿಯಷ್ಟೇ ಸರಳವಾಗಿದೆ. ಸಾಹಿತ್ಯದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇವಕ್ಕೆ ಮಹತ್ತ್ವ ಉಂಟು. ಪ್ರೌಢವೂ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯವೂ ನೇರವೂ ಆದ ಗದ್ಯದ ಉತ್ತಮ ಮಾದರಿಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ.

ಪ್ರಸ್ಥಾನತ್ರಯ ಭಾಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮರಸ್ಯವಿದೆ. ಏಕಮುಖವಾದ ದೃಷ್ಟಿ ಇದೆ. ಒಂದೇ ತತ್ತ್ವದ ನಿರೂಪಣೆಯೂ ಇದೆ. ಆಚಾರ್ಯರ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳನ್ನು ಆಮೂಲಾಗ್ರವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಇವು ಅತ್ಯಂತ ಆವಶ್ಯಕ. ಶಂಕರರು ತತ್ತ್ವಜ್ಞರಲ್ಲದೆ ಕವಿಗಳೂ ಹೌದು. ಸ್ತೋತ್ರ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಇವರ ಹೆಸರು ಚಿರಸ್ಥಾಯಿಯಾಗಿದೆ. ಭಜಗೋವಿಂದಂ, ಭಜಗೋವಿಂದಂ, ಗೋವಿಂದಂ ಭಜ ಮೂಢಮತೇ, ಸಂಪ್ರಾಪ್ತೇ ಸನ್ನಿಹಿತೇ ಕಾಲೇ ನಹಿ ನಹಿ ರಕ್ಷತಿ ಡುಕ್ರಿಞ್ಕರಣೇ ಎನ್ನುವ ಸ್ತೋತ್ರವನ್ನು ಕೇಳದವರಿಲ್ಲ. ಈ ಸ್ತೋತ್ರಗಳಿಗೆ ಚರ್ಪಟ ಮಂಜರಿಕಾ, ಮೋಹಮುದ್ಗರ, ದ್ವಾದಶ ಮಂಜರೀ, ದ್ವಾದಶ ಪಂಜರಿಕಾ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಇವರ ಹೃದಯ ಉದಾರವಾದದ್ದು. ಶಿವ, ವಿಷ್ಣು, ಬ್ರಹ್ಮರಲ್ಲಿ ಇವರು ಒಂದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ತೋರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಶಿವನದಾಗಲಿ, ವಿಷ್ಣುವಿನದಾಗಲಿ, ದೇವಿಯದಾಗಲಿ ಇವರ ಒಂದೊಂದು ಸ್ತೋತ್ರವನ್ನು ಓದಿದಾಗಲೂ ಇವರು ಆ ದೇವತೆಯ ಪರಮ ಭಕ್ತರು, ಆ ದೇವತೆಯೇ ಇವರ ಇಷ್ಟದೇವತೆಯೋ ಎಂಬಂತೆ ಬೋಧೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಗಂಗಾ, ಯಮುನಾ, ನರ್ಮದಾ ನದಿಗಳ ಸ್ತೋತ್ರಗಳು ನಾದಲೀಲೆಯ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಸೂಸುತ್ತವೆ. ಇವರ ಸೌಂದರ್ಯಲಹರಿಯ ತತ್ತ್ವ ಎಷ್ಟು ಗಂಭೀರವೋ ಅದರ ಶೈಲಿಯೂ ಅಷ್ಟೇ ಮನೋಹರ. ಇವರ ಸ್ತೋತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು: ಅನ್ನಪೂರ್ಣೇಶ್ವರೀ ಸ್ತೋತ್ರ, ನರಸಿಂಹ ಕರಾವಲಂಬನ ಸ್ತೋತ್ರ, ಆನಂದಲಹರಿ, ಶಿಖರಿಣೀ ವೃತ್ತದ 20 ಪದ್ಯಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಆನಂದಲಹರಿಯ ಮೇಲೆ ಮೂವತ್ತು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ಬಂದಿವೆ. ದೇವಿಯ ಸುಂದರ ಸ್ತುತಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಈ ಪುಟ್ಟ ಸ್ತೋತ್ರಕಾವ್ಯ ಇಂದಿಗೂ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದೆ. ಅಥರ್ವಶಿಖಾ, ಅಥರ್ವ ಶಿರಸ್, ನೃಸಿಂಹತಾಪನೀಯ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ಇವರು ಭಾಷ್ಯಗಳನ್ನು ಬರೆದರೆಂದು ಹೇಳುವ ಒಂದು ವಾದವಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ ಸ್ತೋತ್ರ, ಹರಿಮೀಡೆ ಸ್ತೋತ್ರ, ಸೋಹಮುದ್ಗರ, ದಶಶ್ಲೋಕೀ, ಅಪರೋಕ್ಷಾನುಭೂತಿ, ಆಪ್ತವಜ್ರಸೂಚಿ, ವಿಷ್ಣುಸಹಸ್ರನಾಮ, ಭಾಷ್ಯ, ಸನತ್‌ಸುಜಾತ–ಇವು ಇತರ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿಗಳು.

ಇವಲ್ಲದೇ ವೇದಾಂತ ವಿಚಾರವನ್ನೊಳಗೊಂಡು ಪದ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿರುವ ಇವರ ಇಪ್ಪತ್ತೈದಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಕರಣ ಗ್ರಂಥಗಳೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ಜ್ಞಾನಯೋಗವೇ ಪರಮಸಿದ್ಧಿಗೆ ಏಕೈಕ ಮಾರ್ಗವೆಂದು ಬೋಧಿಸಿರುವುದು ನಿಜ. ಆದರೆ ಇವರ ಸ್ತೋತ್ರಗಳನ್ನು ಓದುತ್ತಿದ್ದಾಗ ನಮಗೆ ಇವರು ಭಕ್ತಿಯೋಗಿಗಳೆಂದೆನ್ನಿಸುತ್ತದೆ. ಜ್ಞಾನಕ್ಕೂ ಭಕ್ತಿಗೂ ಕರ್ಮಕ್ಕೂ ವಿರೋಧವನ್ನು ಬಗೆಯದ ಉದಾರ ಹೃದಯ ಅವರದೆಂದು ಬೋಧೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಇವರು ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂಸಾರವನ್ನು ತೊರೆದು ಸಂನ್ಯಾಸಿಗಳಾದರೂ ಇವರ ಹೃದಯ ಮಾತ್ರ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಮಾನವನಿಗೆ ಶ್ರೇಯಸ್ಸನ್ನುಂಟುಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಲೀನವಾಗಿತ್ತು. ಹಗಲಿರುಳೂ ವರ್ಷದ ದಿನದಿನವೂ ಬಾಳಿದ ಹಲವು ವರ್ಷಗಳೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಜನರ ಮತೀಯ ಜೀವನವನ್ನು ಸ್ವಚ್ಛಗೊಳಿಸಲು, ಬಲಪಡಿಸಲು ಇವರು ಶ್ರಮಿಸಿದರು.

ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ತಮ್ಮ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಮತಗಳಲ್ಲೂ ಆಸಕ್ತಿ ತೋರಿಸಿ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಲೋಪದೋಷಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿದರು. ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರು ಕ್ಷುದ್ರ ದೇವತಾರಾಧನೆಯಲ್ಲೂ ನರಬಲಿ ಮುಂತಾದ ಘೋರ ಕೃತ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಭಾಗವಹಿಸುವುದನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ಖಂಡಿಸಿದರು. ಭಕ್ತಿ ಪಂಥದವರ ಭಾವಾತಿರೇಕವನ್ನೂ ಮೀಮಾಂಸಕರ ಬಾಹ್ಯಕರ್ಮಗಳನ್ನೂ ಶೈವರ ಮಲ್ಲಾರಿ ಮುಂತಾದ ದೇವತೆಗಳ ಪೂಜೆಯನ್ನೂ ಖಂಡಿಸಿದರು. ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿ, ಕರ್ಮ, ಜ್ಞಾನ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪುಷ್ಟಿಕೊಡುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ತೆರೆದಿಟ್ಟರು. ಇವರು ಷಣ್ಮತಸ್ಥಾಪನಾಚಾರ್ಯರೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಒಪ್ಪಿದ ಮತಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಈಗಲೂ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ಕುದುರಿದ್ದ ಶಿಸ್ತನ್ನು ಇವರು ಮನಗಂಡು ಅದರ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಮಠಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು ಶೃಂಗೇರಿಯ ಮಠ. ಉಳಿದವು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಪುರಿ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಕ, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಬದರೀನಾಥ್, ಕಂಚಿಯ ಕಾಮಕೋಟಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. (ಜಿ.ಎಚ್.)

ಶರ್ಮ, ಆರ್.ಎಸ್.: ಭಾರತದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಇತಿಹಾಸಕಾರ. ರಾಮ್‌ಶರಣ್ ಶರ್ಮ 1919 ನವೆಂಬರ್ 26ರಂದು ಬಿಹಾರದ ಬೆಗುಸರಾಯ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಬಡಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಇವರು ತಮ್ಮ ಎಂ.ಎ. ಮತ್ತು ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪದವಿಗಳನ್ನು ಲಂಡನ್‌ನಲ್ಲಿ ಪಡೆದರು. 1959–73ರವರೆಗೆ ಪಾಟ್ನ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿಯೂ 1973–78ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿಯೂ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. 1972ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಸಂಶೋಧನ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಪ್ರಥಮ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡು 1977ರ ವರೆಗೆ ಈ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದರು. 1973–78ರವರೆಗೆ ಯುನೆಸ್ಕೊದ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್ ಅಸೋಸಿಯೇಶನ್ ಫಾರ್ ಸ್ಟಡಿ ಆಫ್ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಏಷ್ಯದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ದೆಹಲಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದ ಕಾರ್ಯಕ್ಷಮತೆಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವರದು. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದ ವಿವಿಧ ಮಜಲುಗಳನ್ನು ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವೀಯ ಆಧಾರಗಳೊಂದಿಗೆ ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅರಿಯುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಇವರ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವರ ಕೆಲವು ಕೃತಿಗಳು ಹಿಂದಿ, ಬಂಗಾಲಿಯಲ್ಲದೆ ಜಪಾನಿ, ಫ್ರೆಂಚ್, ಜರ್ಮನ್, ರಷ್ಯನ್ ಮುಂತಾದ 15 ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ಅನುವಾದಗೊಂಡಿವೆ. ಇವರ ಪ್ರಮುಖ ಕೃತಿಗಳಿವು: ಅರ್ಬನ್ ಡೀಕೆ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ: 300–1000 (1987), ಲುಕಿಂಗ್ ಫಾರ್ ದಿ ಆರ್ಯನ್ಸ್ (1995), ಶೂದ್ರಾಸ್ ಇನ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ (2002), ಪರ್ಸ್ಪೆಕ್ಟಿವ್ಸ್ ಇನ್ ಸೋಷಿಯಲ್ ಅಂಡ್ ಎಕನಾಮಿಕ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ (2003), ಇಂಡಿಯನ್ ಫ್ಯೂಡಲಿಸಂ (2005), ಮೆಟೀರಿಯಲ್ ಕಲ್ಚರ್ ಅಂಡ್ ಸೋಷಿಯಲ್ ಫಾರ್ಮೇಷನ್ಸ್ ಇನ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ (2007). ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಇವರ ಕೊಡುಗೆಗಳನ್ನು ಮನ್ನಿಸಿ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಇವರಿಗೆ ವಿಶ್ವನಾಥ ಕಾಶಿನಾಥ ರಾಜವಾಡೆ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿದೆ. ಮುಂಬಯಿಯ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಇವರಿಗೆ ಕ್ಯಾಂಪ್‌ಬೆಲ್ ಚಿನ್ನದ ಪದಕ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿದೆ. ಇವರ ಗೌರವಾರ್ಥ ದ್ವಿಜೇಂದ್ರ ನಾರಾಯಣ ಝಾ ಅವರು ಸೊಸೈಟಿ ಅಂಡ್ ಐಡಿಯಾಲಜಿ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ: ಎಸ್ಸೇಸ್ ಇನ್ ಆನರ್ ಆಫ್ ಪ್ರೊ. ಆರ್.ಎಸ್.ಶರ್ಮ ಎಂಬ ಸಂಪಾದಿತ ಕೃತಿಯನ್ನು ಹೊರತಂದಿದ್ದಾರೆ (1996). (ವಿ.ಎಸ್.)

ಶಾಂತಲದೇವಿ: ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಹೊಯ್ಸಳ ದೊರೆ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಪಟ್ಟಮಹಿಷಿ. ಇವಳ ಹುಟ್ಟೂರು ಬಲಿಪುರ (ಬಳ್ಳಿಗಾವೆ). ತಾಯಿ ಮಾಚಿಕಬ್ಬೆ, ತಂದೆ ಮಾರಸಿಂಗಯ್ಯ, ಮಾವ ಪೆರ್ಗಡೆ ಸಿಂಗಯ್ಯ, ಗುರು ಪ್ರಭಾಚಂದ್ರ ದೇವ. ಇಷ್ಟದೈವ ಜಿನನಾಥ. ಧರ್ಮೇಶ್ವರ ದೇವರ ವರದಿಂದ ಜನಿಸಿದವಳು. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬರುವುದಕ್ಕೆ 10–15 ವರ್ಷಗಳಿಗೆ ಹಿಂದೆಯೇ ಅವನು ಶಾಂತಲದೇವಿಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾಗಿರಬೇಕು. 1108ರಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ರಾಜ್ಯಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ಎರಡು ದಶಕಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಆಡಳಿತ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಈಕೆಯ ಪ್ರಭಾವಿತ್ತು.

ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಲೆಗಿದ್ದ ಸ್ಥಾನಮಾನ, ಇವಳ ಗುಣ, ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಗಳನ್ನು ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ದಾಖಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪರಮಕಲ್ಯಾಣಾಭ್ಯುದಯ ಸತಸಹಸ್ರಫಳಭೋಗಭಾಗಿನೀ ದ್ವಿತೀಯಲಕ್ಷ್ಮೀ ಸಮಾನೆ, ಅಭಿನವರುಕ್ಮಿಣೀದೇವಿ, ಪತಿಹಿತಸತ್ಯಭಾಮೆ, ವಿವೇಕಯ್ಯಬೃಹಸ್ಪತಿ, ಸಂಗೀತವಿದ್ಯಾಸರಸ್ವತಿ, ಪ್ರತ್ಯುತ್ಪನ್ನವಾಚಸ್ಪತಿ, ಮುನಿಜನವಿನೇಯಜನವಿನೀತೆ, ಪತಿವ್ರತಾಪ್ರಭಾವ ಪ್ರಸಿದ್ಧಶೀಲೆ, ಸಕಳವಂದಿಜನಚಿಂತಾಮಣಿ, ಸಮ್ಯಕ್ತ್ವ ಚೂಡಾಮಣಿ, ಸವತಿಗಂಧವಾರಣೆ, ಚತುಸ್ಸಮಯಸಮುದ್ಧರಣಕಾರಣೆ, ನಿಜಕಳಾಭ್ಯುದಯ ದೀಪಿಕೆ, ಅಗಣ್ಯ ಲಾವಣ್ಯ ಸಂಪನ್ನೆ, ಗೀತವಾದ್ಯನೃತ್ಯಸೂತ್ರಧಾರೆ, ಜಿನಸಮಯಸಮುದಿತ ಪ್ರಾಕಾರೆ, ಆಹಾರಾಭಯಭೈಷಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದಾನವಿನೋದೆ, ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಹೊಯ್ಸಳದೇವರ ಪಿರಿಯರಸಿ, ಪಟ್ಟಮಹಾದೇವಿ–ಇವು ಇವಳ ಕೆಲವು ವಿಶೇಷಣಗಳು. ನಗರಾಜನನ್ನವೀಪಾದಾರವಿಂದವನ್ದನಾಭಿರುಚಿ ಇರುವಾಕೆ.

ಶಾಂತಲದೇವಿಗೆ ಕುಮಾರ ಬಲ್ಲಾಳನೆಂಬ ಮಗನೂ ಚಿಕ್ಕ ಹರಿಯಲೆ (ಹರಿಯಲಾದೇವಿ) ಎಂಬ ಮಗಳೂ ಇದ್ದರು. ಕುಮಾರ ಬಲ್ಲಾಳ ರಾಜ್ಯಭಾರದಲ್ಲಿ ತಂದೆಗೆ ನೆರವಾಗಿದ್ದು, ಶಾಂತಲೆಗೆ ಮುಂಚೆಯೇ ಮೃತನಾದ. ಹರಿಯಲೆ ಭರತೇಶ ದಂಡನಾಯಕನನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದಳು.

ಶಾಂತಲೆ ಧರ್ಮಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ಅನೇಕ ಪುಣ್ಯ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾಳೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಸವತಿಗಂಧವಾರಣ ಬಸದಿ ಇವಳ ಕೊಡುಗೆ. ಹಾಸನ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿಗ್ರಾಮವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅಲ್ಲಿನ ಜಿನಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದಳು. ಬೇಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಕಪ್ಪೆಚೆನ್ನಿಗರಾಯ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಈಕೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದುದಾಗಿ ಅಲ್ಲಿನ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಜಿನಭಕ್ತೆ ಯಾಗಿಯೇ ಇದ್ದರೂ ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಗಳಿಗೂ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದಳು.

ಬೇಲೂರಿನ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದೆ ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡರಿಸಿರುವ ಅಂಜಲಿಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸರ್ವಾಲಂಕೃತ ಗಂಡು–ಹೆಣ್ಣಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ–ಶಾಂತಲೆಯರೆಂದು ಆರ್.ನರಸಿಂಹಾಚಾರ್ಯರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಶಾಂತಲೆ ಪತಿಯೊಡನೆ ಒಡ್ಡೋಲಗದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಭವ್ಯದೃಶ್ಯದ ಕಲಾಕೃತಿ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ತಾರದ ಜಾಲಂಧ್ರವೊಂದರ ಮೇಲಿದೆ. ಶಾಂತಲದೇವಿ 1131ರಲ್ಲಿ ಶಿವಗಂಗೆಯ ತೀರ್ಥದಲ್ಲಿ ಮುಡುಪಿ ಸ್ವರ್ಗಸ್ಥಳಾದಳೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. (ವಿ.ಜಿ.ಕೆ.)

ಶಾಂತಾರಾಮ ಬಾಲಚಂದ್ರ ದೇವ್: 1923–66. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪುರಾತತ್ತ್ವವಿದ, ಶ್ರೇಷ್ಠ ವಿದ್ವಾಂಸ. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪುಣೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಳೆಗಾಂವ್‌ನಲ್ಲಿ 1923 ಜೂನ್ 9ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ಪುಣೆಯ ನ್ಯೂ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಸ್ಕೂಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ ಇವರು ಫರ್ಗ್ಯುಸನ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಪದವೀಧರರಾಗಿ ಮುಂಬೈ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಪಾಳಿ ಹಾಗೂ ಅರ್ಧಮಾಗಧಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಪದವಿ ಪಡೆದರು. ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಆಕರಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾದಂತೆ ಜೈನಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಸನ್ಯಾಸಾಶ್ರಮದ ಬಗೆಗೆ ಪ್ರೌಢ ಪ್ರಬಂಧ ರಚಿಸಿ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಗಳಿಸಿದರು (1952).

ಪುಣೆಯ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಪನ್ಯಾಸಕರಾಗಿ (1954) ತಮ್ಮ ವೃತ್ತಿಜೀವನವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿ, ಅಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ರೀಡರ್ ಆಗಿ ನಿಯುಕ್ತರಾದರು. ಕೊಲಂಬೋ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಕಾಲ (1963–65) ಕೆಲಸಮಾಡಿ ಕಠ್ಮಂಡುವಿನ ಭಾರತ ಸಹಕಾರ ನಿಯೋಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಿಭಾಗದ ಉಪ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದರು. ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಪುನಃ ತಮ್ಮ ಮಾತೃಸಂಸ್ಥೆಯಾದ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿಗೆ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಬಂದರು. ಅನಂತರ ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿ (1978) ವಿಶ್ರಾಂತ ರಾಗುವ ವರೆಗೆ (1985) ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಅಲ್ಲಿಯೇ ಗೌರವ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ರಾದರು. ಇವರು ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಅನುಸಂಧಾನ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಹಿರಿಯ ಸಂಶೋಧಕ ರಾಗಿ (1985–88), ದೆಹಲಿಯ ಬಿ.ಎಲ್. ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಇಂಡಾಲಜಿಯ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿ (1989–1990) ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು.

ಭಾರತದ ವಿವಿಧ ರಾಜ್ಯ ಹಾಗೂ ನೆರೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿನ ತಾಮ್ರ ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದ ಮಹತ್ತ್ವದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಇವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಒರಿಸ್ಸ ರಾಜ್ಯದ ಶಿಶುಪಾಲಗಡ (1948), ಗುಜರಾತಿನ ಲಾಂಗ್‌ನಾಜ್ (1949), ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಮಾಹೇಶ್ವರ್–ನವ್ದತೋಲಿ (1952–53; 1957–59), ತ್ರಿಪುರಿ (1966), ರಾಜಸ್ತಾನದ ಅಹಾರ್ (1961–62), ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ನಾಸಿಕ್ (1950–51) ಹಾಗೂ ನೇಪಾಲದ ಪೈಸಿಯ ಮತ್ತು ಬಂಜಾರಾಹಿ (1964) ಹಾಗೂ ಕಠ್ಮಂಡು (1965) ಮೊದಲಾದ 21ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದಿರುವ ಉತ್ಖನನಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವರು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಮತ್ತು ಸಹೋದ್ಯೋಗಿಗಳೊಂದಿಗೆ 30ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ವಿದ್ವತ್‌ಪೂರ್ಣ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹೆಚ್ಚಿನವು ಉತ್ಖನನ ವರದಿಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿವೆ.

ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಆಕರಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾದಂತೆ ಜೈನಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಸನ್ಯಾಸಾಶ್ರಮ (1956), ಜೈನಧರ್ಮದ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರ (1960), ನೇಪಾಲದ ಕಾಷ್ಠ ಕಲೆ–ಒಂದು ಪರಿಚಯ (1968–69), ಮಾರ್ಕಂಡಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳು (1973) ಇವರ ಇತರ ಗಮನಾರ್ಹ ಕೃತಿಗಳು. ಇವರ ಸಂಪಾದಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅಧ್ಯಯನಗಳು (ಎಚ್.ಡಿ. ಸಾಂಕಳಿಯ ಸಂಭಾವನ ಗ್ರಂಥ 1970), ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ವಿಚಾರಸಂಕಿರಣದ ಪ್ರಬಂಧಗಳು (1972), ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವದಲ್ಲಿನ ಈಚಿನ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳು (1985) ಮತ್ತು ಆರ್ಯರ ಸಮಸ್ಯೆ (1993)–ಇವು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಪ್ರಾಕೃತ ಹಾಗೂ ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಪಾಂಡಿತ್ಯಗಳಿಸಿದ್ದ ಇವರು ಮಾತೃಭಾಷೆ ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರತೀಲ್ ಉತ್ಖನನ (ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿನ ಉತ್ಖನನಗಳು, 1962), ಜೈನ ಸಂಪ್ರದಾಯ ವ ಸಂಸ್ಕೃತಿ–ಕಹೀ ವಿಚಾರ್ (ಜೈನ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಕೆಲವು ವಿಚಾರಗಳು, 1963). ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ – ಏಕ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವೀಯ ಸಮಾಲೋಚನ್ ಎಂಬ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ, ಇತಿಹಾಸ ಪೂರ್ವಕಾಲ ಮತ್ತು ಆರಂಭ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ವಿವಿಧ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಇವರ ಲೇಖನಗಳು ದೇಶ ವಿದೇಶಗಳ ವಿದ್ವತ್ಪರಿಷದ್ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ಇವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ 20ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರೌಢ ಪ್ರಬಂಧಗಳಿಗೆ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿ ಲಭಿಸಿದೆ. ಇವರು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ, ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದ ಅನೇಕ ವಿದ್ವತ್ಗೋಷ್ಠಿ, ವಿಚಾರ ಸಂಕಿರಣಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ದೇಶ ವಿದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಿಪುಲ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿದ್ದ ಇವರು 1996 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 1ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಎಂ.ವಿ.ವಿ.)

ಶಾಮಶಾಸ್ತ್ರೀ, ಆರ್.: 1868–1944. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ವಾಂಸರು, ಸಂಶೋಧಕರು. 1868 ಜನವರಿ 12ರಂದು ಅರಕಲಗೂಡು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ರುದ್ರಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಚಿಕ್ಕಂದಿನಲ್ಲಿಯೇ ತಂದೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಇವರು ಸ್ವಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ಮೈಸೂರು ಮಹಾರಾಜ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಓದಿ 1891ರಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿದ್ವತ್ಪರೀಕ್ಷೆ ಮಾಡಿದರು. ಆಗಿನ ದಿವಾನರಾಗಿದ್ದ ಕೆ. ಶೇಷಾದ್ರಿಅಯ್ಯರ್ ಅವರು ಇವರ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಮೆಚ್ಚಿ, ಸಂಸ್ಕೃತ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಓದಿಸಿ ಕೇಳುವುದಕ್ಕೆಂದು ಇವರನ್ನು ತಮ್ಮ ಮನೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡರು; ಇವರ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ವ್ಯಾಸಂಗಕ್ಕೂ ಅನುಕೂಲ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟರು. ಅವರ ಮನೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಸು. 10 ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇವರು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನದ ಜೊತೆಗೆ ಭೌತಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಐಚ್ಛಿಕ ವಿಷಯವಾಗಿ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ 1899ರಲ್ಲಿ ಮದರಾಸು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಬಿ.ಎ. ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತೀರ್ಣರಾದರು. ಅನಂತರ ಶೇಷಾದ್ರಿ ಅಯ್ಯರ್ ಅವರ ನೆರವಿನಿಂದಲೇ

1900ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿನ ಪ್ರಾಚೀನ ಪುಸ್ತಕ ಭಂಡಾರದಲ್ಲಿ ಉದ್ಯೋಗಸ್ಥರಾದರು. ಆ ಪುಸ್ತಕ ಭಂಡಾರದ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ಗ್ರಂಥಸೂಚಿಯನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗ, ಅಂದಿನವರೆಗೆ ನಾಮಮಾತ್ರ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದು ಗ್ರಂಥಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ಇವರಿಗೆ ದೊರೆಯಿತು. ಈ ಗ್ರಂಥದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನರಿತ ಇವರು ಅದನ್ನು ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿ 1909ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದರು. 1912ರ ವೇಳೆಗೆ ಈ ಗ್ರಂಥದ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷಾಂತರವನ್ನೂ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. 1912–18ವರೆಗೆ ಇವರು ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಚಾಮರಾಜ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾ ಪಾಠಶಾಲೆಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. 1918ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸರ್ಕಾರದ ಪ್ರಾಚೀನ ಪುಸ್ತಕ ಭಂಡಾರದ ಕ್ಯುರೇಟರ್ ಆದರು. 1922ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಶೋಧನ ಇಲಾಖೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡರು. ಕೆಲಕಾಲ ಇವರು ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿಯೂ ಕೆಲಸಮಾಡಿ 1928ರಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತರಾದರು.

ಇವರು ಮೈಸೂರಿನ ಮಹಾರಾಜ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಪಾಠಶಾಲೆಯ ಕಾರ್ಯಕಾರಿ ಸಮಿತಿ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿದ್ವತ್ಪರೀಕ್ಷಾ ಮಹಾಸಭೆಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿಯೂ ಇದ್ದು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷಾ ವ್ಯಾಸಂಗದ ಪುರೋಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ದುಡಿದರಲ್ಲದೆ, ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಆರ್ಯಧರ್ಮೋಜ್ಜೀವಿನೀ ಸಭಾ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅದರ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿಯೂ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. ಸಂಸ್ಕೃತ, ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಜ್ಯೋತಿಷ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲೂ ಅಪಾರ ಪರಿಶ್ರಮವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಇವರು ಮಾಡಿರುವ ಸಾಹಿತ್ಯಸೇವೆ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದ್ದು; ಸಾರವತ್ತಾದದ್ದು. 1908ರಲ್ಲಿ ಗವಾಂ ಅಯನ ದಿ ವೇದಿಕ್ ಈರ ಎಂಬ ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಯುಗಗಳ ವಿಚಾರವನ್ನು ಕುರಿತ ಗ್ರಂಥವನ್ನೂ 1912ರಲ್ಲಿ ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದ ಭಾಷಾಂತರವನ್ನೂ 1922–28ರ ವರೆಗೆ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಶೋಧನ ಇಲಾಖೆಯ ವರದಿಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಲೇಖನಗಳನ್ನೂ 1926–28ರ ವರೆಗೆ ಮಹಾವೀರನ ಸೂರ್ಯ ಪ್ರಜ್ಞಪ್ತಿಯ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಅನುವಾದವನ್ನೂ 1936ರಲ್ಲಿ ವೇದಾಂಗ ಜ್ಯೋತಿಷ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಅನುವಾದ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಯನ್ನೂ 1938ರಲ್ಲಿ ದ್ರಪ್ಸ, ದಿ ವೇದಿಕ್ ಸೈಕಲ್ ಆಫ್ ಎಕ್ಲಿಪ್ಸಸ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನೂ 1940 ರಲ್ಲಿ ದಿ ಎಕ್ಲಿಪ್ಸ್ ಇನ್ ದಿ ವೇದಾಸ್, ದಿ ಬೈಬಲ್ ಮತ್ತು ಕುರಾನ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. 1939 ಮತ್ತು 1941ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್‌ಷನ್ಸ್ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಕಲನ ಮೈಸೂರು ಸರ್ಕಾರದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಶೋಧನ ಇಲಾಖೆಗೆ ಇವರ ಅಮೂಲ್ಯ ಕೊಡುಗೆಯಾಗಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಇವರು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕವಾದ ಅನೇಕ ಪ್ರೌಢಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪಂಡಿತಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದರು.

ಇವರು ಪ್ರಾಚೀನ ಪುಸ್ತಕಭಂಡಾರದ ಕ್ಯುರೇಟರ್ ಆಗಿದ್ದಾಗ ಇವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನೆಯಾಗಿ ಅನೇಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ಗ್ರಂಥಗಳು ಪ್ರಕಟವಾದವು.

ಇವರು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಭಾರತೀಯ ವಿದ್ವನ್ಮಣಿಗಳಾದ ಬಿ.ಎನ್.ಸೀಲ್, ರಾಧಾಕುಮುದ ಮುಖರ್ಜಿ, ಮಹಾಮಹೋಪಾಧ್ಯಾಯ ಹರಪ್ರಸಾದಶಾಸ್ತ್ರಿ ಮತ್ತು ಎಫ್.ಡಬ್ಲ್ಯು.ಥಾಮಸ್, ವಿನ್‌ಸೆಂಟ್ ಎ.ಸ್ಮಿತ್, ಎ.ಎ.ಮ್ಯಾಕ್‌ಡೊನೆಲ್, ಆರ್.ಟೆಂಪಲ್, ಎಲ್.ಡಿ.ಬಾರ್ನೆಟ್, ಎ.ಟಿ.ರುಡೋಫ್ ಖಾರ್ನಿಲೇ ಮೊದಲಾದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯವಿದ್ವಾಂಸರ ಮನ್ನಣೆಗೆ ಪಾತ್ರರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರಿಗೆ ಸಂದ ಗೌರವಗಳ ಪಟ್ಟಿಯೂ ದೊಡ್ಡದೆ. ಅಮೆರಿಕದ ವಾಷಿಂಗ್‌ಟನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಓರಿಯಂಟಲ್ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಫಿಲಸಾಫಿಕಲ್ ಸ್ಕೂಲ್ ಎಂಬ ಸಂಸ್ಥೆ 1919ರಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪದವಿಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಗೌರವಿಸಿತು. 1921ರಲ್ಲಿ ಬೊಂಬಾಯಿ ಶಾಖೆಯ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯು ಕಾಂಪ್‌ಬೆಲ್ ಸ್ಮಾರಕ ಚಿನ್ನದ ಪದಕವನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಗೌರವಿಸಿತು. ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಡಾಕ್ಟರ್ ಆಫ್ ಫಿಲಾಸಫಿ ಪದವಿಯನ್ನು

ನೀಡಿತು (1921). ಮೈಸೂರಿನ ಮಹಾರಾಜರು ಇವರಿಗೆ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಶಾರದ ಎಂಬ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನೂ (1925) ಆಗಿನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಮಹಾಮಹೋಪಾಧ್ಯಾಯ ಎಂಬ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನೂ (1930) ಕಾಶಿಯಲ್ಲಿರುವ ಭಾರತಧರ್ಮ ಮಹಾಮಂಡಲಿ ವಿದ್ಯಾಲಂಕಾರ ಎಂಬ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನೂ ಪಂಡಿತರಾಜ ಎಂಬ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನೂ ಕೊಟ್ಟು ಗೌರವಿಸಿದರು (1935). ಇವರು 1944 ಜನವರಿ 23ರಂದು ನಿಧನಹೊಂದಿದರು. (ಕೆ.ವಿ.ಎಸ್.ಎಮ್.)

ಶಾಸನಗಳು: ನೋಡಿ–ಭಾರತೀಯ ಶಾಸನಗಳು

ಶಿಲಾ ಚಿತ್ರಕಲೆ: ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಎಲ್ಲ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರ ಶೈಲಿಗಳ ಗವಿವರ್ಣ, ಉಳಿಯಂಥ ಕಲ್ಲುಗಟ್ಟಿ ಇಲ್ಲವೆ ಲೋಹದ ಉಪಕರಣದಿಂದ ಹಾಗೂ ಕುಟ್ಟಿ ಮೂಡಿಸಿದ ರೇಖಾ, ಮನುಷ್ಯ, ಪ್ರಾಣಿ ಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ನೆಲೆಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಶೋಧನೆ ಹಾಗೂ ಅಧ್ಯಯನ ಆಗಿವೆ, ಆಗುತ್ತಲಿವೆ (**ನೋಡಿ–ಅಲ್ತಮೀರ, ಭೀಂಬೇಟ್ಕ, ಲ್ಯಾಸ್ಕೊ, ವಲ್ಕಮೋನಿಕ**). ಇವಲ್ಲದೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಈಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಆಗಾಗ್ಗೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬಯಲು

ಕಠಾರಿಗಳು (ಕಂಚಿನಯುಗ), ವಲ್ಕಮೋನಿಕ

ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಕಲ್ಗುಳಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಕಪ್‌ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಕ್ಯುಪುಲ್ಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದೆ. 2005–07ರಲ್ಲಿ ಧರಕಿ ಚಟ್ಟನ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಣ್ಣಗವಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಕಲ್ಗುಳಿಗಳ ಸೃಷ್ಟಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಿಂದಲೇ ಆರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ವಿಷಯ. ಈಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ, ಗೋವ, ಕೇರಳಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಕಲ್ಗುಳಿಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಒಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಲುಸಾಲಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ಈ

ಸುರಳಿರೇಖೆ ಸಮೂಹ (ನವಶಿಲಾಯುಗ), ನ್ಯೂಗ್ರೇಂಜ್, ಐರ್ಲೆಂಡ್

ಕಲ್ಗುಳಿಗಳ ಆಳ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಸ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇವುಗಳ ಹಿಂದೆ ಅಂದಿನ ಮಾನವರ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳೇನೇ ಇರಲಿ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಂಡ ರೂಪವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸುವ ಕಲೆಯನ್ನು ಕರಗತ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕಾರ್ಲೈಲ್ (1867–68) ಮತ್ತು ಕಾಕ್‌ಬರ್ನ್ (1889–90) ಮಿರ್ಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೈಮೂರ್ ಪರ್ವತ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಶೋಧನೆಗಳು. ಅನಂತರ ಕೇರಳ, ಕರ್ನಾಟಕ ಮುಂತಾದಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲೊಂದು ಇಲ್ಲೊಂದು ಇಂಥ ಚಿತ್ರಗಳು ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಕೆಲವು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಂದ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಇಂಥ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ, ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಶೋಧನೆ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು 1960 ದಶಕದಲ್ಲಿ ಉಜ್ಜಯನಿಯ ವಿಷ್ಣು ವಾಕಣಕರ್ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಇವರು ಭೀಂಬೇಟ್ಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ ಅವುಗಳ ಸಮಗ್ರ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದರು. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ, ಕರ್ನಾಟಕ, ಕೇರಳ, ಒರಿಸ್ಸ, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ಮುಂತಾದ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೂ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಶೋಧನೆಗಳು ಆರಂಭವಾದವು. ಇದುವರೆಗೆ ಜಮ್ಮು, ತಮಿಳುನಾಡು, ರಾಜಸ್ತಾನ, ಬಿಹಾರ್ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ವಿಜಯನಗರದ ಅಂತ್ಯದವರೆಗಿನ 5,500ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳು ಶೋಧವಾಗಿವೆ. ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ: ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು (ಪೇಂಟಿಂಗ್ಸ್), ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು (ಎನ್‌ಗ್ರೇವಿಂಗ್ಸ್) ಮತ್ತು ಕುಟ್ಟಿ ಮೂಡಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳು (ಬ್ರುಯಿಸಿಂಗ್ಸ್). ಚಿತ್ರಗಳ ಕಥಾವಸ್ತು, ಶೈಲಿ, ಅಧ್ಯಾರೋಪನ (ಸೂಪರ್‌ಇಂಪೊಸಿಷನ್) ಹಾಗೂ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿರುವ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳ ಸಾಪೇಕ್ಷ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ನಿಗದಿ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಸಮಕಾಲೀನ ಜನಜೀವನ ಶೈಲಿ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ಥಿತಿ ಹಾಗೂ ಪರಿಸರದ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯ.

ಶಿಲಾಚಿತ್ರ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಮೀಸಲಾದ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹಾಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿವೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ರಾಕ್ ಆರ್ಟ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ ಎಂಬ ಒಂದು ಸಂಸ್ಥೆ ಉತ್ತಮ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದು ಇದು ಪುರಾಕಲ ಎಂಬ ಒಂದು ನಿಯತಕಾಲಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೆ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ–ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವ 28 ನೆಲೆಗಳು ವರದಿಯಾಗಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದವರೆಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯಬಹುದು. ಈ ಪರಂಪರೆ ಇಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದವರೆಗೆ ಮುಂದುವರೆಯಿತು.

ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲು, ಮರಳುಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯ ಗುಹೆ–ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಶಿಲಾಯುಗದ ಚಿತ್ರಗಳು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ವಿವಿಧ ಛಾಯೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಂಪಿನ ಜೊತೆ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣವನ್ನೂ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಕೇತಾವರಂ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದ ಕೆಲವೊಂದು ಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದು ಇವು ತಾಮ್ರಶಿಲಾಯುಗ ಅಥವ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ್ದೆಂದು ಅನುಮಾನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಹುವರ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾಲಾನುಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸು.200 ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ್ದೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಡೋನಿ, ಪುಲಿಚೆರ್ಲ, ಬೂದಗವಿ, ಚಿಂತಕುಂಟ, ದಾಪಲ್ಲೆ, ದೂಪದುಗಟ್ಟು, ಕೋಕಪೇಟ್, ರಾಮುಗುಂಡಂ, ಸಂಗನೊನಿಪಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕೇತಾವರಂಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಪ್ರಮುಖ ವಿಷಯವೆಂದರೆ ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳು. ಇದರಲ್ಲಿಯೂ ಒಂಟಿಯಾದ ಅಥವಾ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿರುವ ಜಿಂಕೆಯ ಚಿತ್ರಗಳೇ ಬಹಳವಾಗಿವೆ. ಶೈಲಿಯನ್ನು ತುಲನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಗಮನಿಸಿದರೆ ಸಂಗನೊನಿಪಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಜಿಂಕೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಎಲ್ಲದಕ್ಕಿಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುವು. ದಪ್ಪ ಕುಂಚದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದ ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವು. ಈ ಕಾಲದ ಇತರ ಚಿತ್ರಗಳು ಆಮೆ, ಮೊಲ, ತೋಳ, ಕತ್ತೆಕಿರುಬ, ನಾಯಿ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳದ್ದೂ ಮುಖವಾಡ ಧರಿಸಿರುವಂತೆ ತೋರುವ ಮನುಷ್ಯರದ್ದೂ ಇತರ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಗಳದ್ದೂ ಆಗಿವೆ. ಪುಲಿಚೆರ್ಲದಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆಯನ್ನೂ ಮುಖವಾಡ ಧರಿಸಿದ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನೂ ಮುಖಾಮುಖಿ ಯಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚಿಂತಕುಂಟದ ಒಂದು ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯನ ತಲೆದಿರಿಸು (ಪೇಟ) ಹೊರಹೊಮ್ಮುವ ಕಿರಣಗಳಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ರೇಖಾಚಿತ್ರ ವಿನ್ಯಾಸಗಳೂ ಹಸ್ತಮುದ್ರೆಗಳೂ ಗಣನೀಯ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಬೇರೆಡೆಯ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಬೇಟೆಯ–ಬಿಲ್ಲುಗಾರರ ದೃಶ್ಯಗಳು ಸರ್ವೇಸಾಮಾನ್ಯ. ಆದರೆ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಒಂದೇ ಒಂದು ದೃಶ್ಯವಾಗಲೀ ಬಿಲ್ಲು–ಬಾಣ ಹಿಡಿದ ಮನುಷ್ಯರ ಚಿತ್ರಗಳಾಗಲೀ ಇದುವರೆಗೂ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬೀಳದಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ.

ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಚಿತ್ರಗಳು ಬೂದಗವಿ, ವೇಲ್ಪುಮಡುಗು, ಚಿಂತಕುಂಟ, ನಾಯ್ದುಪಲ್ಲಿ, ದೂಪದುಗಟ್ಟು, ಬೂದಿಗಪಲ್ಲಿ, ಪಾಂಡವುಲಗಟ್ಟು ಮತ್ತು ಅಡೋನಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಹಿಣೆಲುಳ್ಳ ಗೂಳಿಯ ಚಿತ್ರಗಳದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಛಾಪು. ಬಿಡಿಬಿಡಿಯಾಗಿ ಅಥವಾ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಮನುಷ್ಯರೊಂದಿಗೆ ಇವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚೇನೂ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಕಾಣಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಇವು ಬಲಿಷ್ಠ ಗೂಳಿಗಳು; ಇವುಗಳ ಹಿಣೆಲು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದು ನೀಳ ಕೊಂಬುಗಳು ತಿರುಚಿಕೊಂಡಿವೆ. ಶರೀರವನ್ನು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದಿಂದ ತೆಳುವಾಗಿ ತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಅಪವಾದವೆಂದರೆ ಬೂದಗವಿಯ ಗೂಳಿ ಚಿತ್ರಗಳು. ಇವು ಸಪೂರ ದೇಹದ, ಚಿಕ್ಕ ಹಿಣೆಲಿನ, ನೇರ ಕೊಂಬಿನ ಗೂಳಿಗಳು. ಇವುಗಳ ದೇಹದ ಭಾಗವನ್ನು ನೇರ ಮತ್ತು ಅಲೆಯಂತಹ ರೇಖೆಗಳಿಂದಲೂ ಜಾಲಂಧ್ರದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದಲೂ ತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ

ಗೂಳಿಗೆ 5 ಅಥವಾ 6 ಕಾಲುಗಳಿರುವುದು ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ಇಂದಿಗೂ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ವಿಕೃತ ರೂಪದ ಗೂಳಿಗಳು ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಗಮನಿಸ ಬಹುದು. ಚಿಂತಕುಂಟದಲ್ಲಿ ಗೂಳಿಗಳ ಜನನಾಂಗವನ್ನು ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬಿಲ್ಲು–ಬಾಣ ಹಿಡಿದ ಮನುಷ್ಯರನ್ನು ಗೂಳಿಗಳ ಜೊತೆಗೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚಿಂತಕುಂಟ ಮತ್ತು ದೂಪದುಗಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಗೂಳಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಾಗಲೀ ಮಧ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಾಗಲೀ ಹೋಲಿಕೆ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ.

ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಗೀರುಚಿತ್ರ ಅಥವಾ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಬೂದಗವಿ, ತೇನಗಲ್, ನಾಯ್ಡುಪಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ವೇಲ್ಪುಮಡುಗುಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಗೂಳಿಯ ರೇಖಾ ಕೆತ್ತನೆಗಳು. ತೇನಗಲ್ ಮತ್ತು ವೇಲ್ಪುಮಡುಗುಗಳಲ್ಲಿರುವ ಗೂಳಿಯ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳ ಶೈಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳು, ತೆಕ್ಕಲಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಕುಪ್ಪಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಗೂಳಿ ಚಿತ್ರಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಗವಿವರ್ಣಚಿತ್ರ, ಕೇತವರಂ

ಈ ಎಲ್ಲ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಗೂಳಿಗಳನ್ನು ಒಂದನ್ನೊಂದು ಹಾಯುವಂತೆ ಎದುರುಬದುರಾಗಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಆಂಧ್ರದ ಗೂಳಿಗಳ ಕೊಂಬಿನ ಮೇಲ್ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಕವಲುಗಳಿಲ್ಲ.

ಚಿಂತಕುಂಟದಲ್ಲಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಅಪರೂಪದ ಪ್ರಕಾರವೆಂದರೆ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಗುಳಿಗಳ ಸಮೂಹಗಳು. ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಇಂತಹ ಗುಳಿಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಗುಳಿಗಳ ವ್ಯಾಸ 2–4 ಸೆಂಮೀ ಮತ್ತು ಆಳ 1–2 ಸೆಂಮೀ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಗುಳಿಗಳು ಬಿಡಿ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅಥವಾ ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳ ತಳಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಇವೆಯೇ ಹೊರತು ಗುಹೆ–ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ, ಈ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳ ಸಾಹಚರ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾದ ಚಿತ್ರಕಲೆ ನಾಯ್ಡುಪಲ್ಲಿ, ಮೂಡುಮಾಲ, ರೇಗೊಂಡ, ಬೂದಿಗಪಲ್ಲಿ, ರಾಮಚಂದ್ರಪುರಂ, ಕೋಕಪೇಟ್, ಬೊಳ್ಳಾರುಂ, ದುರ್ಗಂ, ಎಡ್ತನೂರು, ವಾರ್ಗಲ್ ಮತ್ತು ತೇನಗಲ್‌ನಲ್ಲಿವೆ. ಗೀರು ಕೆತ್ತನೆಗಳೇ ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನವು ಸಾಂಕೇತಿಕ ಚಿಹ್ನೆಗಳು. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಚಿಹ್ನೆಯೆಂದರೆ ತ್ರಿಶೂಲ ಸಹಿತವಾದ ವೃತ್ತ. ಮೂಡುಮಾಲ, ಚಾಗತ್ತೂರ್, ನಾಯ್ಡುಪಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಬೂದಿಗಪಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಚಿಹ್ನೆ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಗೋರಿಗಳ ಮೇಲೆ ಅಥವಾ ಗೋರಿಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ನಾಯ್ಡುಪಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ 150ಕ್ಕೂ ಮಿಗಿಲಾದ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ, ನಾನಾ ಗಾತ್ರ–ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಕೊರೆದಿರುವರು. ಇದೇ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಈ ಚಿಹ್ನೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಪುರುಷರ ಸಮೂಹ ನರ್ತಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ತೋರಿಸಿರುವರು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಯಾವುದೋ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅರ್ಥವಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಅಕ್ಷರ ಅಥವಾ ಶಾಸನಗಳು, ವ್ಯಕ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳು, ಆನೆ–ಕುದುರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಯೋಧರು, ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಚಿತ್ರಗಳು ಕೇತಾವರಂ, ನಾಯ್ಡುಪಲ್ಲಿ, ಚಿಂತಕುಂಟ, ದಾಪಲ್ಲೆ, ಬೊಳ್ಳಾರುಂ, ದುರ್ಗಂ, ಎಡ್ತನೂರು, ರೇಗೊಂಡ ಮತ್ತು ರಾಮಚಂದ್ರಪುರಂಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಕೇತಾವರಂನಲ್ಲಿ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಕುಶ ಪಂಜರ ಗುಹ ಎಂದು ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಸ್ವಸ್ತಿಕ ಮೊದಲಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಈ ಶಾಸನ ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ್ದಾಗಿರಬಹುದು. ದಾಪಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಜೈನ ತೀರ್ಥಂಕರರ ಒಂದು ಗೀರು ಕೆತ್ತನೆ, ಕಮಲದ ಹೂವನ್ನು ಹಿಡಿದ ನಗ್ನ ಸ್ತ್ರೀಯ ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಶಾಸನದ ಲಿಪಿ 10–12ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದು. ಚಿಂತಕುಂಟದಲ್ಲಿರುವ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದ್ದಾಗಿರಬಹುದು. (ಸಿ.ಎನ್.ಪಿ.)

ಕರ್ನಾಟಕ: ಪ್ರಾಕ್ತನಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಈಗ ಸು.100 ವರ್ಷಗಳಿಂದಲೂ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾದ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಇವುಗಳ ಕೂಲಂಕಷ ಅಭ್ಯಾಸ ಇನ್ನೂ ಆಗಿಲ್ಲ.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ 1935ರಲ್ಲಿ ಲಿಯೋನಾರ್ಡ್‌ಮನ್ ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲು ಗುಡ್ಡಗಳಲ್ಲಿ 3 ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ ಗವಿವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸುಮಾರು ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಭಿಲ್ಲಮರಾಯನ ಗುಡ್ಡಗಳಲ್ಲಿ ಕುಟ್ಟಿದ ಮತ್ತು ಗೀರು ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದ. ಇದಕ್ಕೂ ಮುಂಚೆ ಸಂಗನಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿಯ ಗೀರು ಮತ್ತು ಕುಟ್ಟು ಚಿತ್ರಗಳ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹ್ಯೂಬರ್ಟ್ ನಾಕ್ಸ್ ತೆಗೆದಿದ್ದ.

ಲಿಯೋನಾರ್ಡ್‌ಮನ್ ಅವರ ಶೋಧನೆಯ ಅನಂತರ 1940ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಮಸ್ಕಿ, ಕಲ್ಲೂರು (ರಾಯಚೂರು ತಾಲ್ಲೂಕು), ಬಲಚಕ್ರ (ಯಾದಗಿರ್ ತಾಲ್ಲೂಕು, ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ) ಮತ್ತು ಆತನೂರು ಎಂಬಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ಭೂವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಕುಟ್ಟಿದ ಮತ್ತು ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ ತಮ್ಮ ಶಾಖೆಗಳ ವಾರ್ಷಿಕ ವರದಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿವೆ. ಆಗಿನ ಮುಂಬೈ ಸರ್ಕಾರದ ಕನ್ನಡ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆ, ಕುಳ್ಳೊಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿಯ (ಜಮಖಂಡಿ), ಅಲ್ಚಿನ್ ದಂಪತಿಗಳು ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳದಲ್ಲಿ (ಲಿಂಗಸುಗೂರು)ತಾವು ಶೋಧಿಸಿದ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವೆರಡೂ ತರಹದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆ ತೆಕ್ಕಲಕೋಟೆ (ಶಿರಗುಪ್ಪ), ಸಂಗನಕಲ್ಲು, ಬೆಳಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ಕುರುಗೋಡು (ಬಳ್ಳಾರಿ), ಅಪ್ಪಯ್ಯನಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಎಂ.ಎಸ್. ನಾಗರಾಜರಾವ್, ರು.ಮ.ಷಡಕ್ಷರಯ್ಯ ಮೊದಲಾದವರು ಶೋಧಿಸಿದ್ದಾರೆ. ರಾಮದುರ್ಗ, ಬಾದಾಮಿ, ಹೊಸ ಮಹಾಕೂಟ, ಐಹೊಳೆ, ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೊಪ್ಪಳ, ಬಿಳಿಬಾವಿ, ಮಲ್ಲಾಪುರ, ಆನೆಗೊಂದಿ, ತಿಮ್ಮಲಾಪುರ, ನಾರಾಯಣಪುರ, ಬಂಡಿಹರ್ಲಾಪುರ (ಗಂಗಾವತಿ), ಮಾನ್ವಿ, ಬೈಲ್‌ಮರ್ಚೆಡ್ (ಮಾನ್ವಿ) ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ತಾವರೆಗೆರೆ (ರಾಯಚೂರು), ಕುರುಗೋಡು, ಹಳಕುಂದಿ, ಹಂಪಿ (ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆ), ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಜಟಿಂಗ ರಾಮೇಶ್ವರ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ (ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ), ಬೋಳೆ (ಅಂಕೋಲ ಹತ್ತಿರ, ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆ)ಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಹೊಳಲೂರು (ಶಿವಮೊಗ್ಗ ತಾಲ್ಲೂಕು)ನಲ್ಲಿ ವರ್ಣ, ಕುಟ್ಟಿದ ಹಾಗೂ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಶೋಧಿಸಲಾಯಿತು. ಎಚ್. ಶ್ರೀಶೈಲ ಆರಾಧ್ಯರು ಚಿತ್ರದುರ್ಗ–ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಸು.25–30 ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಲಕ್ಷ್ಮಣ್ ತೆಲಗಾವಿಯವರು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ್ದು, ಹಲವಾರು ಮಹತ್ತ್ವದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ ಅವುಗಳ ವಿಶೇಷ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಕುಂದಾಪುರ ಹತ್ತಿರದ ಗಾವಳಿ (ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆ)ಯಲ್ಲಿ ಬಯಲುಬಂಡೆ ಹಾಗೂ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ವಸಂತಶೆಟ್ಟಿಯವರು ಶೋಧಿಸಿದ್ದಾರೆ. ರಘುನಾಥಭಟ್ಟರು ಸೋಂದಾದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಸ್ವರ್ಣವಲ್ಲಿ ಮಠದ ಹತ್ತಿರ ಒಂದು ಅಪೂರ್ವ ಗೀರುಚಿತ್ರ ಸಂಕಲನವನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದ್ದರು.

ಸಿದ್ಧನಕೊಳ್ಳದ ಚರ್ಟ್‌ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಕೊರೆದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ರೇಖಾಕೃತಿ ಎಸ್.ವಿ.ಪಾಡಿಗಾರರ ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಶೋಧನೆ. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ, ಸಂಗನಕಲ್ಲು ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೆಲವು ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು, ವರ್ಣ ಇಲ್ಲವೆ ಕೊರೆದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಸುಂದರಗೊಳಿಸಿದ ಹಾಗೂ ಬೆರಳೊತ್ತಿನ ಮಾಲಿಕೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು, ಮುಚ್ಚಳದ ಹಿಡಿಕೆಗಳು, ತೇರದಾಳ, ಕುಡಚಿ, ಸತ್ತಿ, ಮಂಗಸೂಳಿ ಮೊದಲಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಆಯಾಯ ಕಾಲದ ಜನರ ಸೌಂದರ್ಯ ಪ್ರಜ್ಞೆ, ಕಲ್ಪನಾ ಶಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಕರಕುಶಲತೆಗೆ ಉತ್ತಮ ಸಾಕ್ಷಿಗಳಾಗಿವೆ.

ನೆಲೆಗಳು: ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಧ: 1. ಗವಿಯೊಳಗೆ ಅಥವಾ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯ ಒಳಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು 2. ಬಯಲು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಟ್ಟಿ ಅಥವಾ ಚೂಪಾದ ಸಾಧನದಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟ ಗೆರೆಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸಿ ಬಿಡಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳು. ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೆ 40 ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸು.150 ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಗವಿಗಳು ಮತ್ತು 20 ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ 25 ಬಯಲುಬಂಡೆ ಚಿತ್ರನೆಲೆಗಳು ಶೋಧವಾಗಿವೆ. ಗವಿವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ರಾಮದುರ್ಗ(ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆ) ಬಾದಾಮಿ, ಐಹೊಳೆ, ಕೊಪ್ಪಳ, ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ, ಹಿರೇಬೆನಕಲ್, ಆನೆಗೊಂದಿ, ಹಂಪಿ, ರಾಯಚೂರು, ಮಾನ್ವಿ, ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಬಯಲುದಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳು ಭಿಲ್ಲಮರಾಯನಗುಡ್ಡ, ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ, ತಾವರೆಗೆರೆ, ಕುರುಗೋಡು, ಸಂಗನಕಲ್ಲು, ಬೆಳಗಲ್, ಹಳಕುಂದಿ, ಅಪ್ಪಯ್ಯನಹಳ್ಳಿ, ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಮತ್ತು ಮಲೆನಾಡಿನ ಹೊಳಲೂರು, ಸೋಂದಾ, ಪಶ್ಚಿಮ ಕಡಲುತೀರದ ಅಂಕೋಲ, ಕುಂದಾಪುರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿವೆ.

ರಾಮದುರ್ಗ, ಬಾದಾಮಿ, ಐಹೊಳೆ ಪ್ರದೇಶವೆಲ್ಲ ಬೆಟ್ಟ ಸಾಲುಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಲಾದಗಿ ಶ್ರೇಣಿಯ ಬೆಟ್ಟಗಳು ಕಲ್ಲಿನ ಆಕರ್ಷಕ ನಸುಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಕಲ್ಲುಗುಡ್ಡಗಳ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಿವೆ. ರಾಯಚೂರು, ಬಳ್ಳಾರಿ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪ್ರದೇಶವೂ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲುಗುಡ್ಡಗಳಿಂದ, ಬೆಟ್ಟದ ಸಾಲುಗಳಿಂದ ತುಂಬಿಹೋಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಸಂಖ್ಯಾತ

ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳು, ಗುಹೆಗಳಿವೆ. ಇಂತಹ ಕಲ್ಲಾಸರೆ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿರಳವಾಗಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಉತ್ತರಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಮುದ್ರತೀರ ಪ್ರದೇಶದವು ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆ ಕಲ್ಲಿನ ಸ್ವಲ್ಪ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಒಳ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇದೇ ಕಲ್ಲಿನ ಗುಡ್ಡಗಳ ಸಾಲುಗಳಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ದೊಡ್ಡ ನದಿ, ಉಪನದಿಗಳಿಂದ ನೀರಿನ ಸಮೃದ್ಧಿ ಫಲವತ್ತಾದ ಮಣ್ಣು, ದಟ್ಟವಾದ ಕಾಡು ಹಾಗೂ ವಿರಳ ಸಸ್ಯವರ್ಗ, ಉತ್ತಮ ವರ್ಗದ ಚೆನ್ನ ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದುರಿನ ವಿಪುಲತೆ ಇದ್ದು, ಮನುಷ್ಯನ ವಸತಿಗೆ, ಜೀವನೋಪಾಯಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಲಕ್ಷಾಂತರ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಈ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತವ್ಯದ ನಿತ್ಯ ಬಳಕೆಯ ವಸ್ತುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ನೂರಾರು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವು ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳಾದ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ, ನವ ಶಿಲಾಯುಗ, ಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗ (ಸು.2,000–200), ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಯುಗ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ ನೆಲೆಗಳು ಇವೆ. ಬಾದಾಮಿ, ಐಹೊಳೆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ, ಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರ ಯುಗದ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳು, ಸಮುದ್ರ ತೀರ ಪ್ರದೇಶ ಬಿಟ್ಟು ಘಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನವ ಶಿಲಾಯುಗ–ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗ, ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಾರಂಭಕಾಲದ ನೆಲೆಗಳು ಶೋಧವಾಗಿವೆ.

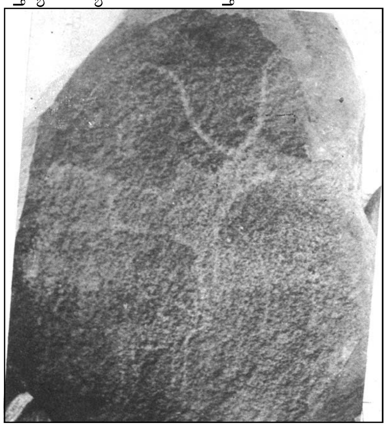
ನವ ಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಕಾಲದ ಗೂಳಿ, ಬೆಳಗಲ್

ಸಮುದ್ರ ತೀರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ, ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗದ ಹಾಗೂ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಾರಂಭ ಕಾಲದ ನೆಲೆಗಳು ಈಗಾಗಲೇ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇತ್ತೀಚಿನ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ 1981ರ ಮೇ–ಜೂನ್ ಸಮಯದಲ್ಲಿ, ಮಂಗಳೂರಿನ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ನೇತ್ರಾವತಿ ನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿಯ ಮಾಣಿ ಹಾಗೂ ಉಪ್ಪಿನಂಗಡಿ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರಾಣಿಯ ಅಸ್ಥಿಯ ಪಡಿಯಚ್ಚಿನೊಡನೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. 1990ರ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಸೀತಾ ನದಿ ಬಯಲಿನ ನಾಲ್ಕು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಬಿಡಿಯಾಗಿ ನವ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು ಶೋಧವಾಗಿವೆ. ಇತಿಹಾಸಯುಗದಲ್ಲಿಯಂತೂ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕವು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ–ದಖ್ಖನ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸಿದ ವಿಷಯ ಸರ್ವವಿದಿತ. ಹೀಗೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾದ ಭೌಗೋಳಿಕ ಪರಿಸರ ಮತ್ತು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಂಪರೆಯುಳ್ಳ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಗವಿ ವರ್ಣ, ಬಯಲುದಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳು ಇರುವುದರಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಅವರ ನಿತ್ಯ ಬಳಕೆಯ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವುದು ಆಶ್ಚರ್ಯವೇನಿಲ್ಲ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗವಿ ವರ್ಣ ಮತ್ತು ಬಯಲುದಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳು ಒಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕ್ವಚಿತ್ತಾಗಿ ಇವೆರಡೂ ಒಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳದ ನವ ಶಿಲಾಯುಗ–ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ–ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಾರಂಭದ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ ಪ್ರಾಚೀನ ನಿವೇಶನದ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಕುಟ್ಟಿದ ಚಿತ್ರಗಳು ಇವೆ.ಕುರುಗೋಡಿನ ಒಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಧದ್ದು, ಇನ್ನೊಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಧದ್ದು ಇವೆ. ಇವೆರಡು ಪ್ರಕಾರದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಒಂದೊಂದರಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಸಾಮ್ಯವಿರುತ್ತದೆ. ಬೆಳಗಲ್ಲಿನ ಕುಟ್ಟಿದ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಗೀರುಗೂಳಿಯ, ಅಂಜನಹಳ್ಳಿಯ (ಆನೆಗೊಂದಿ ಹತ್ತಿರ) ವರ್ಣದ ಗೂಳಿ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಸಾಮ್ಯವಿದೆ. ಇದರಂತೆಯೇ ಹಳಕುಂದಿಯ ಬಯಲು ಬಂಡೆ ಕುಟ್ಟಿದ ಜಿಂಕೆಯು ಮುಚಟ್ಲಚಿಂತಮಾನು ಗವಿ (ಚಿತ್ತೂರು ಜಿಲ್ಲೆ, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ) ವರ್ಣದ ಜಿಂಕೆಗೆ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಈ ತರಹದ ಹೋಲಿಕೆ ತೀರಾ ಸಮೀಪವಾಗಿದ್ದು, ಇವುಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ಜನರಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಪರ್ಕವಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಇಲ್ಲವೆ ಇವೆರಡನ್ನೂ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದವರು ಒಂದೇ ಜನವರ್ಗದವರಿರಬಹುದೆಂದು ತರ್ಕಿಸಬಹುದು. ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಾಗಲಿ, ಬಯಲುಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳಾಗಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸಣ್ಣ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಮ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಸು.10 ಸೆಂಮೀ–1.20ಮೀ ವರೆಗೆ ಇರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವೆ. ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 3ನೆಯ ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿ ಸು.2 ಮೀ ಗಿಂತಲೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಎತ್ತರವಿದೆ. ನಾರಾಯಣಪೇಟೆಯ (ಗಂಗಾವತಿ ತಾಲ್ಲೂಕು, ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆ) ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಯು ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದಿದ್ದು, ಸು.4 ಮೀ ಗಿಂತಲೂ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಈ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಬಯಲುಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳ ಹತ್ತಿರ ಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿಯೂ ನವ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಾಸ್ತವ್ಯದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಉದಾ: ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ, ಕುರುಗೋಡು, ಚಿಕ್ಕರಾಮಪುರ, ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲು, ಅಂಜನಹಳ್ಳಿ, ಬೆಳಗಲ್ಲು, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಗಾವಳಿ ಮೊದಲಾದವು.

ಗವಿವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು (ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ): ನೂರಾರು ಕಿಮೀಗಳುದ್ದಗಲಕ್ಕೂ ಹರಡಿದ ಬೆಟ್ಟಗಳ ನಾನಾ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ ಗವಿಯೊಳಗಿನ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಇರುತ್ತವೆ. ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಇಲ್ಲಿ ಬೆಳಕು ಕಡಿಮೆ. ಅಷ್ಟೇನೂ ಸುಲಭವಾಗಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಲಾಗದಂತಹ ತೀರಾ ದುರ್ಗಮವಾದ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಮನುಷ್ಯರ, ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮತ್ತು ವಿಚಿತ್ರವಾದ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಕೆಲವು ಗವಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಮೂಹನೃತ್ಯ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸಾಲುಗಳು, ಮನುಷ್ಯರ ಜೋಡಿಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಮನುಷ್ಯರು ನಿಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವುದು ಸರ್ವೇ ಸಾಮಾನ್ಯ. ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಹಾಗೂ ಮನುಷ್ಯರ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕೇವಲ ಬಾಹ್ಯರೇಖೆಗಳಿಂದ ಮಾತ್ರ ತೋರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕಣ್ಣು, ಕಿವಿ, ಮೂಗು, ಬಾಯಿ, ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಕೈಬೆರಳು, ಹಸ್ತ, ಪಾದಗಳನ್ನು ಸಹ ಸೂಚಿಸಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಬಾಹ್ಯರೇಖೆಗಳ ಒಳಭಾಗವನ್ನು ಹಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣದಿಂದ ತುಂಬಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿ, ಮನುಷ್ಯರ ನೆರಳು ಇದ್ದಂತೆ ಇವು ಇರುತ್ತವೆ. ಈ ಆಕೃತಿಗಳು ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ ಒಂದೆರಡು ಅಥವಾ ಕೆಲವು ಚಿತ್ರಗಳು ಇರಬಹುದು ಅಥವಾ ಹಲವಾರು ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇರಬಹುದು. ಎಲ್ಲ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಒಂದೇ ಕಾಲದವಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಮಾಣದ ಆಕೃತಿಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನತೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಕ್ರಮವಾಗಿ ಒಂದು ಕಡೆಯಿಂದ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಬರೆದು ಸ್ಥಳವನ್ನು ತುಂಬಿಸದೆ, ಒಬ್ಬೊಬ್ಬರು ಒಂದೊಂದು ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಚಿತ್ರಗಳು ಚೆಲ್ಲಾಪಿಲ್ಲಿಯಾಗಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿವೆ. ಬಣ್ಣದ ಛಾಯೆಯ ಕಾಲ ವೈಪರೀತ್ಯದಿಂದ ಹಾಗೂ ಇತರ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಒಂದೇ ಸಮನಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಕಾಡಿಗೆ ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಮಿಶ್ರ ಹಳದಿ, ಮಸುಕು ಬಿಳಿಯ ದ್ವಿವರ್ಣಗಳಲ್ಲೂ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಬಾದಾಮಿಯ 3ನೆಯ ಗವಿಯ ಚಿತ್ರಗಳೂ ದ್ವಿವರ್ಣದಲ್ಲಿವೆ. ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳು ಸುಣ್ಣದಂತಹ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿವೆ. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರದುರ್ಗಗಳ ಹಲವಾರು ಚಿತ್ರಗಳೂ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿವೆ.

ಚಿತ್ರಕಾರರು ಬರೆಯಲು ಒಂದೊಂದು ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಶ್ರದ್ಧೆ, ಶ್ರಮವನ್ನು ವಹಿಸಿದ್ದಾರೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 6ನೆಯ ಗವಿ ಮತ್ತು ಕುರುಗೋಡಿನ 4ನೆಯ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಾರ ಅಂಗಾತವಾಗಿ ಮಲಗಿಯೇ ಚಿತ್ರ ಬಿಡಿಸಿರಲು ಸಾಧ್ಯ. ನಾರಾಯಣಪುರದಲ್ಲಿಯಂತೂ ಮುಂದೆ ಬಾಗಿದ ಒಂದು ಎತ್ತರವಾದ ಬಹುದೊಡ್ಡ ಬಂಡೆಯ ಸಮತಲವಾದ ಒಳಮೈಮೇಲೆ ಸು.4 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಒಂದು ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ತಲೆಯ ಭಾಗ ನೆಲದಿಂದ ಸು.5 ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದೆ. ಆ ಭಾಗವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲು ಚಿತ್ರಕಾರ ಎಂತಹದಾದರೂ ಅಗಲವಾದ ಅಟ್ಟಣಿಗೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡಿರಬೇಕು.

ನಿಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ಗಟ್ಟಿಯನ್ನು ಬಣ್ಣ ತಯಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ರಕ್ತವನ್ನೊ ಅಥವಾ ವನಸ್ಪತಿಯ ರಸವನ್ನೊ ಸೇರಿಸಿರಬೇಕೆಂದೂ ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಮಳೆ ಗಾಳಿ ಹೊಡೆತಕ್ಕೆ ಕೆಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ಸಿಕ್ಕರೂ ಅಳಿಸಿ ಹೋಗದೆ ಉಳಿದಿವೆಯೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಆದರೆ ಬಣ್ಣವನ್ನು ರಾಸಾಯನಿಕ ಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದ ಅನಂತರವೇ ನಿಜಸಂಗತಿ ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಒಂದು ಗಿಡದ ರೆಂಬೆಯ ತುದಿಯನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಜಜ್ಜಿ ತೊಗಟೆ ಹೋಗುವಂತೆ ಮಾಡಿ, ಕೂದಲಿನಂತಹ ನಾರುಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ಕುಚ್ಚಿನಂತೆ ಮಾಡಿ ಅದನ್ನು ಕುಂಚದಂತೆ ಬಣ್ಣದ ರೇಖೆಯನ್ನು ಎಳೆಯಲು ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಈಚಿನ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಬೆರಳಿನ ರೇಖೆಗಳೂ ಮೂಡಿಸುವುದರಿಂದ ಬೆರಳುಗಳಿಂದಲೂ ರೇಖೆಗಳನ್ನು ಎಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಕುರುಗೋಡಿನ 1ನೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿಯ ಮತ್ತು ತಿಮ್ಮಲಾಪುರದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣಗಳಿವೆ. ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 11ನೆಯ ಚಿತ್ರಗವಿಯಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆಗಳ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಜಿಂಕೆಯೂ ಒಂದೇ ಪ್ರಮಾಣ ಮತ್ತು ರೀತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಚರ್ಮದಲ್ಲಿಯೋ ದಪ್ಪ ಎಲೆಯಲ್ಲಿಯೋ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿಕೊಂಡು ಅದನ್ನು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲಿಟ್ಟು ಕತ್ತರಿಸಿದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಣ್ಣವನ್ನು ತುಂಬುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ಒರಟು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ನೇರವಾಗಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಇತಿಹಾಸಯುಗದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಮೊದಲು ಆರಿಸಿದ ಭಾಗದ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಹಳದಿ ಮಿಶ್ರಿತ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ಲೇಪನ ಮಾಡಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದು, ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಮಾನ್ವಿ(ರಾಯಚೂರು ಜಿಲ್ಲೆ) ಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಒಂದು ವಿಷಯವೆಂದರೆ, ಇವೆರಡೂ ಚಿತ್ರಗಳು ಸೌಂದರ್ಯ ದೃಷ್ಟಿಯುಳ್ಳ ಸಾಮಾನ್ಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಂದ ಒಂದು ಮಿತಿಯೊಳಗೆ ಸಿದ್ಧವಾದುವಲ್ಲ. ಈ ಕಲೆಯ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಅಭ್ಯಾಸ, ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿ, ಪರಿಣತಿಯನ್ನು ಪಡೆದು ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಇಲ್ಲವೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಷಯವನ್ನು ವಸ್ತುವನ್ನಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿದ ಉತ್ತಮ ಚಿತ್ರಗಳು. ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದಿಂದ ಬಂದ ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಪರಂಪರೆಯ ಪ್ರಭಾವ ಶಿಷ್ಟ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಕಲಾವಿದನ ಮೇಲೆ ಬೀರಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಉದ್ದೇಶ: ಈ ರೀತಿ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿ, ಬಂಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸುವ ಉದ್ದೇಶವಾದರೂ ಏನು? ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದ ಜನರಲ್ಲಿ ಸೌಂದರ್ಯ ಪ್ರಜ್ಞೆಯುಳ್ಳ ಕೆಲವರು ನಿಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ತಾವು ನೋಡಿದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಗಾಂಭೀರ್ಯ, ಚೆಲುವುಗಳಿಂದ ಭಾವೋದ್ರೇಕಿತರಾಗಿ ಇಂತಹ

ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದರೆ, ಹಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಇವು ಕಲೆಯು ಕಲೆಗೋಸ್ಕರ ಎಂಬ ನಾಣ್ಣುಡಿಯಂತಿವೆ. ಇದೇ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಪ್ರಾಣಿಗಳೇ ಏಕೆ, ನಿಸರ್ಗದ ಹೂವು ಗಿಡಮರಗಳು, ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಪಕ್ಷಿಗಳು, ಅವುಗಳ ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳು, ನದಿ, ಬೆಟ್ಟ, ತಮ್ಮ ಜನ, ನೆಲೆ ಇವುಗಳ ಒಂದೊಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬರ ವಸ್ತುವಾಗಿರಬಹುದಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಚಿತ್ರಗಳು ವರ್ಣಸಲಾರದಷ್ಟು ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಈ ಕಲೆಯ ವಿಧಾನ, ತಂತ್ರ, ವರ್ಣಸಂಯೋಜನೆಗಳಲ್ಲೂ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಪ್ರಗತಿಯಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಅವುಗಳಲ್ಲೂ ಕೆಲವೇ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿವೆ. ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸಮೂಹ ನೃತ್ಯ, ಮೈಮೇಲೆ ಚಿತ್ರ ಬರೆದುಕೊಂಡ ನಗ್ನವ್ಯಕ್ತಿ, ಆಯುಧಪಾಣಿಗಳು ಹೀಗೆ ಕೆಲವೇ ವಿಧದವು ಇವೆ ಮತ್ತು ಇವುಗಳ ಬಾಹ್ಯರೇಖೆ ಅಥವಾ ಛಾಯಚಿತ್ರಗಳು ಮಾತ್ರ ಇವೆ. ಬಹುಶಃ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿಯೇ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಈ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿಯೇ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವಂತೂ ಸುಲಭವಾಗಿ ಹೋಗಿ ನೋಡುವಂತಹ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಸ್ವಸಂತೋಷಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ತಮ್ಮ ಸಮಾಜದ ಜನರೂ ನೋಡಲೆಂದು ಮಾಡಿದ್ದರೆ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ನೋಡಲು ಆಗುವಂತಹ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಇಂತಹ ಬಹಳಷ್ಟು ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಇಷ್ಟಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಈಡೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಮಾನವರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಸಮಾಜದ ನಂಬಿಕೆಗಳಂತೆ ಮಾಂತ್ರಿಕ ಕಟ್ಟಳೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸುವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಅಂಗವಾಗಿ ರೂಪಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳೆಂದು ತಜ್ಞರು ತರ್ಕಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಒಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಣಿಯ ಛಾಯೆಯನ್ನು ಚಿತ್ರರೂಪದಲ್ಲಿ ಬರೆದು ಮಂತ್ರಿಸಿದರೆ ಅವನು ಅಥವಾ ಅದು ತನ್ನ ವಶವಾಗುವುದೆಂದು ಅಥವಾ ಅವನು ಶತ್ರುವಾಗಿದ್ದರೆ ನಾಶವಾಗುವನೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಬಹು ಪುರಾತನ ಕಾಲದಿಂದ ಉಳಿದುಬಂದಿದೆ. ತನ್ನ ಶತ್ರುವಿನ ನಾಶಕ್ಕಾಗಿ ಅವನ ಅಥವಾ ಅವಳ ಗೊಂಬೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಅದಕ್ಕೆ ಮಂತ್ರ ಪೂರಿತ ಸೂಜಿಗಳನ್ನು ಚುಚ್ಚುವುದು ಮೊದಲಾದ ಮಾಟಮಂತ್ರಗಳ ಆಚರಣೆ ಇಂದೂ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಆ ಶತ್ರು ಕಷ್ಟ, ನಷ್ಟ, ಸಂಕಟವನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿ ಸಾಯುವ ಎಂಬ ಬಲವಾದ ನಂಬಿಕೆಯಿದೆ. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಂಥವಾದ ಋಗ್ವೇದದ ಹತ್ತನೆಯ ಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ವಾಮಾಚಾರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಅಭಿಚಾರ ಮಂತ್ರಗಳಿವೆ. ಅಥರ್ವಣವೇದದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಮಂತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ತಲೆ ತಲಾಂತರಗಳಿಂದ ಬೇರೂರಿ ಬೆಳೆದುಬಂದ ಇಂತಹ ನಂಬಿಕೆಗಳು ಈಗಲೂ ಕೆಲವಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವೆ.

ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಗ್ನ ಮನುಷ್ಯನ ಮೈತುಂಬ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆದುಕೊಂಡು ಅಥವಾ ಮುಖವಾಡ ಹಾಕಿಕೊಂಡಿರುವುದನ್ನು ಹಾಗೂ ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿ ತೊಡೆಗಳನ್ನು ಅಗಲಿಸಿ ನಿಂತಿರುವ ಭಂಗಿಯನ್ನು ನೋಡಿದರೆ, ಅವನೊಬ್ಬ ಮಾಂತ್ರಿಕ ಮನುಷ್ಯನೆಂದೇ ತಿಳಿಯಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಈಗಲೂ ಆದಿವಾಸಿಗಳಲ್ಲಿ, ಗಿರಿಜನರಲ್ಲಿ ಅವರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸುವವನು ವಿವಿಧ ವೇಷಗಳನ್ನು ಧರಿಸುವುದುಂಟು. ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಈಗಲೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರಲ್ಲಿ ಭೂತಾರಾಧನೆ ಒಂದು ಪ್ರಧಾನ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿ. ಇದರ ಪೂಜಾರಿ ಪೂಜೆಯ ವೇಳೆಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ವೇಷ ಭೂಷಣಗಳನ್ನು ಧರಿಸುವನು. ಇವನ ಮೈಮೇಲೆ ಆ ದೇವತೆ ಆವಾಹನೆಯಾಗಿ ತನ್ನ ಸಮಾಜದ ಜನರು ಕುಂದು ಕೊರತೆಗಳಿಗೆ ಸಮಾಧಾನವನ್ನು ಹೇಳುವುದು. ಇದಲ್ಲದೆ ಮಾಟ–ಮಂತ್ರ ಮಾಡುವ ಮಾಂತ್ರಿಕರೂ ಇದ್ದಾರೆ. ಇದರಂತೆಯೆ ಬೆನ್ನಿಗೆ ಬಾಣ ನಾಟಿರುವ ಜಿಂಕೆ, ಗಬ್ಬದ ಜಿಂಕೆ, ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮನುಷ್ಯರ ಛಾಯಚಿತ್ರಗಳು, ಸಂಭೋಗ ಕ್ರಿಯೆ, ಬಹುಶಃ ಬೇಟೆಗೆ ಹೋಗುವ ಮುನ್ನ ಸಾಮೂಹಿಕ ನೃತ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳು ತನ್ನ ಆಹಾರವನ್ನು ಒದಗಿಸುವ ಜಿಂಕೆ, ಗೂಳಿ, ಕೋಣ ಹಾಗೂ ತನ್ನ ವಂಶಾಭಿವೃದ್ಧಿಗೋಸ್ಕರ, ಇಂತಹ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ವೈರಿಯಾದ ಹುಲಿ, ಚಿರತೆ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ನಾಶಕೋಸ್ಕರ ಮತ್ತು ಬೇಟೆಯಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಪ್ರಾಣಿಗಳು ವಶವಾಗುವುದಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಇಂತಹ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆದು ಪುರಸ್ಸರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವುದೇ ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಗೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ. ಈ ಮಾಂತ್ರಿಕ ಕಟ್ಟಳೆಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರಿಂದ ದೂರವಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈಗಲೂ ಮಾಟ–ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಗುಪ್ತವಾಗಿ ಮಾಡುವರು. ಆ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಜನರು ಈ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕೆ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದರೂ ಅದು ಕೇವಲ ಬಾಹ್ಯ ರೂಪರೇಖೆಗಳ ಛಾಯಚಿತ್ರಗಳೇ ಆಗಿದ್ದರೂ ಆ ಪ್ರಾಣಿಗಳೊಡನೆ ಅವರಿಗೆ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧವಿದ್ದುದರಿಂದ, ಅವುಗಳ ಸ್ವರೂಪ, ನಡವಳಿಕೆ ಬಗೆಗೆ ಅವರು ಹೊಂದಿದ್ದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಪರಿಚಯದಿಂದ ಹಾಗೂ ಅವರಲ್ಲಿ ಉದ್ಭವಿಸಿದ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಅನಿರ್ವಚನೀಯ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯಿಂದ ಬಿಡಿಸಿದ ಹಲವಾರು ಚಿತ್ರಗಳು ಶಕ್ತಿಶಾಲಿಯಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳ ಸರಳ ಸಹಜ ಅವ್ಯಕ್ತ ಸೌಂದರ್ಯ ನಮ್ಮನ್ನು ಬೆರಗುಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ.

1. ಬಾದಾಮಿ–ಐಹೊಳೆ ಪ್ರದೇಶ: ನವಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದ್ದು ಎನ್ನಬಹುದಾದ ಗವಿವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಬಾದಾಮಿ–ಗುಳೇದಗುಡ್ಡದ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಕುಟಕನಕೇರಿ ಹತ್ತಿರದ ಅರೆಗುಡ್ಡ ಮತ್ತು ಹಿರೇಗುಡ್ಡಗಳಲ್ಲಿ, ಬಾದಾಮಿಯ ಉತ್ತರಗುಡ್ಡದ ಉತ್ತರಕ್ಕಿರುವ ಬೆಟ್ಟಸಾಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಹಿರೇಗುಡ್ಡ ಮತ್ತು ಅರೆಗುಡ್ಡಗಳಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳೆಲ್ಲವೂ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ರಂಗಿನವು. ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು ಅತಿರೇಕವಾಗಿ ಉದ್ದುದ್ದವಾದ ಮುಂಡ, ಕಡ್ಡಿಯಂತಹ ಅಥವಾ ಉರುಟಾದ ಕೈಕಾಲುಗಳು, ಮುಖಕ್ಕೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮುಖವಾಡ ಹಾಕಿಕೊಂಡಂತೆ ಕಾಣುವುದೇ ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಮೈಮೇಲೆ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು ಇವೆ. ಬಹುಶಃ ಇವರ ಸಮಾಜದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಳೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳದ್ದೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲವೆ ಬೇಟೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ವಿಧದ್ದೆ ಮುಖವಾಡ ಹಾಕಿಕೊಳ್ಳುವ ಕ್ರಮವಿದ್ದಿರ ಬಹುದು. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖವಾಡ, ಮೈಬಾಗು ಮತ್ತು

ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷಿತ ಮುಖವಾಡ ಸಹಿತ ಮಾನವಾಕೃತಿಗಳು, ಕುಟಕನಕೇರಿ

ಮುಂಡದ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿವೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ಬೇರೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ದೈಹಿಕ ನೀಳತೆಯ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಇವು ಭೀಂಬೇಟ್ಕದಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಗವಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಬಾಣ ಇಲ್ಲವೆ ಗಾಳವನ್ನು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದು ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಮನುಷ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಭೀಂಬೇಟ್ಕದ ಚಿತ್ರಗಳು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ್ದೆಂದು ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ನಿರ್ಣಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲದೆ, ಮೈಮೇಲೆ ಪಟ್ಟಿಗಳುಳ್ಳ ಹಾಗೂ ಬಾಲ ಎತ್ತಿಕೊಂಡ ಕಾಡುಬೆಕ್ಕು ಅಥವಾ ಹುಲಿಯ ಚಿತ್ರ, ಮೀನಿನ ಬಲೆಯಂತೆ ಹೆಣೆದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಾಹ್ಯರೂಪ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

ಬಾದಾಮಿಯಿಂದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಸು.5ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ 'ಶಿಡ್ಲಫಡಿ' ದಿಡ್ಡಿ ಬಾಗಿಲಿನಂತೆ ಒಂದು ಭವ್ಯ ಕಮಾನು ಇದೆ. ಇದರಡಿಯ ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಬ್ಬು ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ಹಾವು, ಗುಬ್ಬಚ್ಚಿ, ಆನೆ, ಮನುಷ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾದ, ಬಿಡಿಸಲು ಸುಲಭವಲ್ಲದ ಬರವಣಿಗೆಯ ಒಂದೆರಡು ಸಾಲುಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿಯ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ತಜ್ಞರು ಶಂಖಲಿಪಿ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಕಮಾನಿನ ಎದುರು ಒಂದು ಬಯಲು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಎದುರು–ಬದುರು ನಿಂತ ಎರಡು ಕೋಣಗಳು, ದೂರದಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ ಆನೆಯ ತರಹದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಅತ್ಯಂತ ನೈಜವಾಗಿವೆ. ಬಹುದೂರದಲ್ಲಿ ಆನೆ ನಿಂತಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಆ ಎರಡು ಕಾಡು ಕೋಣಗಳಿಗಿಂತ ಅತಿ ಸಣ್ಣ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ತೋರಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಸೂಚಿಸಿದೆ.

ಬಾದಾಮಿಯ 1ನೆಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಗವಿಯಿಂದ ಶಿಡ್ಲಫಡಿಗೆ ಹೋಗುವ ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಸಿತಿದೋಣಿ ಹತ್ತಿರ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಸು.5–6 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಹಾಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಅಷ್ಟೇ ಅಗಲದ ಒಂದು ಕಲ್ಲಾಸರೆ ಇದೆ. ನೆಲದಿಂದ ಸು.2 ಮೀ ಎತ್ತರದಿಂದ ಮೇಲೆ ಇಡೀ ಕಲ್ಲಾಸರೆ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ತುಂಬಿಹೋಗಿದೆ. ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತಹ ವೈವಿಧ್ಯತೆಯೇನೂ ಇಲ್ಲ. ಬಲೆಯಂತಹ ರೇಖಾಚಿತ್ರ ಒಳಗೆಲ್ಲ ಹಬ್ಬಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಲಿಷ್ಠ ಕೋಣ, ಒಂದು ಜಿಂಕೆಯಂತೆ ಕಾಣುವ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಕೋಣವು (?) ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಅಲ್ತಮೀರ (ಸ್ಪೇನ್) ಗವಿಯ ಕೋಣಗಳಿಗೆ ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಬಲೆಯಂತಹ ಚಿತ್ರದಡಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಿರುವುದರ ಉದ್ದೇಶವೇನು, ಬಲೆಹಾಕಿ ಈ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಹಿಡಿಯುತ್ತಿದ್ದ ಕ್ರಮದ ಸಂಕೇತವೇ, ಬಲಿಷ್ಠ ಕಾಡುಕೋಣವನ್ನು ಬಲೆಹಾಕಿ ಹಿಡಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವೇ ಅಥವಾ ಬಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಪ್ರಾಣಿಯಂತೆ ಅಂತಹ ಮಾಂತ್ರಿಕ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅವು ಮಂತ್ರಮುಗ್ಧವಾಗಿ ಸುಲಭವಾಗಿ ಹಿಡಿತಕ್ಕೆ ಸಿಗಲು ಸಾಧ್ಯವೆಂಬುದರ ನಂಬಿಕೆಯ ಸಂಕೇತವೆ, ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಶೋಧನೆಯಿಂದ ಇದರ ನಿಜವಾದ ಅರ್ಥವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಬಹುದು.

ರಾಮದುರ್ಗದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 4 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಮೇಗುಂಡೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಬಳಿ ಖಾಜಿಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿ ಜರುಗಿನ ದಾರಿ ಹತ್ತಿರದ ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ನವಿಲು, ಜಿಂಕೆ, ಮೊಸಳೆ, ಗೂಳಿ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಜಿಂಕೆ ಮೈಮೇಲೆ ಸಾಲುಚುಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸುವ ಸಮಾನಾಂತರ ಅಡ್ಡಗೆರೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳು ಇದ್ದ ಸ್ಥಳ ಮತ್ತು ಶೈಲಿ, ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುವುದಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಮುಖವಾಡ ಹಾಕಿಕೊಂಡ ಮನುಷ್ಯರನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ, ಇವುಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವೆಲ್ಲ

ಚಿತ್ರಗಳು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು.10,000–5,000) ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವಕಾಲದ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗದ್ದೆಂದು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.40,000–10,000) ಊಹಿಸಬಹುದು.

2. ರಾಯಚೂರು–ಬಳ್ಳಾರಿ ಪ್ರದೇಶ: ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 12ನೆಯ ಗವಿಚಿತ್ರ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೇ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿ ಹಲವಾರು ಕಿಮೀ ಉದ್ದ ಅಗಲದ ಬೆಟ್ಟದ ತುಟ್ಟತುದಿಯಲ್ಲಿ, ದುರ್ಗಮವಾದ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಬೆಟ್ಟದ ಈ ಭಾಗಕ್ಕೆ ದುರ್ಗದ ದಡಿ ಎಂದು ಸ್ಥಳೀಯ ಹೆಸರು. ಬೆಟ್ಟದ ಸುಮಾರು ಮಧ್ಯ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶ. ಇಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಜನರ ವಾಸ್ತವ್ಯವಿದ್ದ ಕುರುಹುಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ಬೂದಿಮಿಶ್ರಿತ ಮಣ್ಣಿನ ಕೆಂಪು, ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಮತ್ತು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಬಳೆಚೂರುಗಳು ಮುಂತಾದ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಇವೆ. ಇದರ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಕೆಳಗೆ 6ನೆಯ ಮತ್ತು 11ನೆಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗವಿಗಳಿವೆ. ಸ್ವಲ್ಪ ಕೆಳಗೆ 6ನೆಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಗವಿ, ಅಲ್ಲಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂದಕ್ಕೆ ಸುಮಾರು ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಿಸರದ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ 12ನೆಯ ಚಿತ್ರಗವಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಐದು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಕುದುರೆ ಸವಾರರು, ಕುಣಿತದವರ ಗುಂಪು, ಜಿಗರೆಗಳ ಸಾಲು, ಎತ್ತು–ದನಗಳು, ನವಿಲು ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

ಇನ್ನೊಂದು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ 27 ಜನರು ಕೈ ಕೈ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ಸಾಲಾಗಿ ನಿಂತಿದ್ದಾರೆ. ಬಲಕ್ಕಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿ ಹುಡುಗನೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿರುವವನು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಏನನ್ನೋ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾನೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ಪಾದಗಳ ಕೆಳಗೆ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಎರಡು ಗೆರೆಗಳಿವೆ. ಈ ಸಾಲಿನ ಮೇಲೆ ಒಂದೆರಡು ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಕೊನೆಯವನ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಮೇಲ್ಮುಖವಾಗಿ ಓರೆಗೆರೆಗಳಿವೆ.

ಮುಂಚಾಚಿದ ಬಂಡೆಯ ಕೆಳಮೈಯ ಮೇಲೆ ಒಬ್ಬ ನಿಂತ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರವೂ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯ ಗೆರೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತ 12 ಮನುಷ್ಯರ ಚಿತ್ರವೂ ಮತ್ತೊಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಜೋಡಿ ಮನುಷ್ಯರ, ಒಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯನು ಒಂದು ಗೂಳಿಯನ್ನು ಚಪ್ಪರಿಸುತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವೆ. ಇದೇ ಭಾಗದ ಒಂದೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಕುದುರೆ ಸವಾರರ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

ಗವಿಯ ಮೇಲಿನ ದೊಡ್ಡ ಬಂಡೆಯ ಕೆಳಮೈಯಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ನಗ್ನ ಮನುಷ್ಯ, ಗಂಡುಗೊಡಲಿ ಹಿಡಿದ ಒಬ್ಬ ಕುದುರೆ ಸವಾರ, ಮೂರು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಬಲಗಡೆ ಕೊನೆಯವನ ಉದ್ದನೆ ತಲೆಗೂದಲು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ಒಬ್ಬ ಎತ್ತರದ ಮನುಷ್ಯ, ಉದ್ದನೆ ಕೋಡುಳ್ಳ ಎತ್ತು, ಕೈ ಕೈ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡ ಇಬ್ಬರು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಸಂಭೋಗ ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಎಡಗಡೆಗೆ ಮನುಷ್ಯನ ತಲೆಗೂದಲು ನೆಟ್ಟಗೆ ನಿಂತಿದೆ. ಮತ್ತು ಬಲಗಡೆ ಮುಖಮಾಡಿದ ಹತ್ತು ಜಿಂಕೆಗಳ ಸಾಲು, ಉದ್ದನೆ ಕೋಡುಗಳುಳ್ಳ ಎತ್ತು, ಕುದುರೆಸವಾರರು, ಒಂದರಲ್ಲಿ ಏಳು ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ಆರು ನಿಂತ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳು, ನಿಂತ ಮನುಷ್ಯ, ಕುದುರೆ ಸವಾರ, ಎಂಟು ಜಿಂಕೆಗಳ ಸಾಲು, ಕುಚ್ಚಿನಂಥ ಬಾಲವಿರುವ ಪ್ರಾಣಿ ಮತ್ತು ಎರಡು ಎತ್ತು(?)ಗಳಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಎಡಗಡೆಯಿಂದ ಮೂರನೆಯ ವ್ಯಕ್ತಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಹೆಂಗಸಿರಬೇಕು.

ಈ ಬಂಡೆಯ ಕೆಳಗಿರುವ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮೇಲಿಂದ ಕೆಳಗಿನವರೆಗೆ ಹಲವಾರು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಪ್ರಾಣಿ(?), ನವಿಲು, ಎತ್ತುಗಳು, ಒಂದು ಕುದುರೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತ, ಇನ್ನೊಂದು ಕುದುರೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಇಬ್ಬರು ಸವಾರರು, ಕುದುರೆ ಸವಾರರ ಸಾಲು,

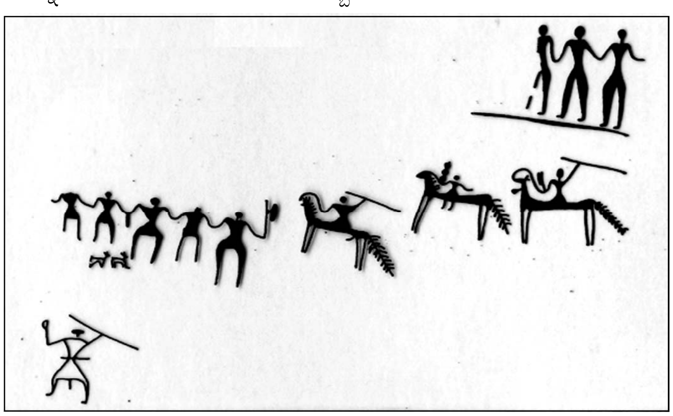

ಕುದುರೆ ಸವಾರರು ಮತ್ತು ನೃತ್ಯಸಮೂಹ (ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿ), ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲು

ಆಯುಧಪಾಣಿಯಾದ ಮನುಷ್ಯ, ಬಿಲ್ಲು ಹಿಡಿದ ಮನುಷ್ಯನ ಮುಂದೆ ಕುದುರೆ ಸವಾರ, ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಕುದುರೆ ಸವಾರ, ಎತ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಒಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯ: ಹೀಗೆ ಹಲವಾರು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಜಿಂಕೆಗಳ ಬಾಲ ತುಂಬಾ ಕೂದಲಿನಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. 1,4 ಮತ್ತು 6ನೆಯ ಗವಿ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆಗಳ, ನವಿಲಿನ ಕುದುರೆ ಸವಾರರ ಮತ್ತು ಸಾಲು ಮನುಷ್ಯರ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವೆ. ಆದರೆ ಮೇಲೆ ವಿವರಿಸಿದ 12ನೆಯ ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಕೆಲವೊಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಕುದುರೆ ಸವಾರರನ್ನು ಮತ್ತು ಜಿಂಕೆಗಳನ್ನು ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟು ಮಟ್ಟಿಗೆ ಒಂದರ ಹಿಂದೆ ಒಂದರಂತೆ ನೇರ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು, ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷ ಮತ್ತು ಲೈಂಗಿಕ ಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ದಿಟ್ಟವಾಗಿ ತೋರಿಸಿರುವುದು, ಕುದುರೆ ಸವಾರರಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಗಳ ಲಗಾಮನ್ನು ತೋರಿಸಿರುವ ರೀತಿ ಮಾತ್ರ ವಿಚಿತ್ರವಾಗಿದೆ. ಕುದುರೆ ಬಾಯಲ್ಲಿಯ ಕಡಿವಾಣದಿಂದ ಲಗಾಮು ಕುತ್ತಿಗೆ ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಮೇಲೆ ಹಾಯದೆ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಹಾದು ಸವಾರನ ಕೈಯಲ್ಲಿದೆ. ಲಗಾಮು ಹಗ್ಗದ್ದಾಗಿರದೇ ಲೋಹದ ತಂತಿಯದಾಗಿರಬೇಕು. ಅಂತೂ ಈ ಕ್ರಮ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಇದು ದಕ್ಷಿಣ ಸ್ವೀಡನ್ನಿನ ಕೀವಿಕ್ ಎಂಬಲ್ಲಿಯ ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಒಂದು ಕಲ್ಗೋರಿಯ ಮೇಲೆ ಮೂಡಿಸಿದ ಗಾಡಿ ಎಳೆಯುತ್ತಿರುವ ಕುದುರೆಗಳ ಲಗಾಮಿನ ರೀತಿಯನ್ನು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಕ್ರಮ ಬಹಳ ಪ್ರಾಚೀನವಾದದ್ದು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಜಿಂಕೆಗಳ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಜಿಂಕೆಯ ಆಕಾರ, ದೇಹದ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧತೆ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ, ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದಂತೆ ಈಗಿನ ಹಾಗೆ ಒಂದು ತಗಡಿನಲ್ಲೊ ರಟ್ಟಿನಲ್ಲೊ ಬೇಕಾದ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿ, ಅದನ್ನು ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿಟ್ಟು ಕತ್ತರಿಸಿದ ಭಾಗವನ್ನಷ್ಟು ಬಣ್ಣದಿಂದ ಬಳಿದು ತೆಗೆದ ಚಿತ್ರದ ಹಾಗಿವೆ. ಈ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ತೆಗೆದ ಎಲ್ಲ ಚಿತ್ರಗಳು ಒಂದೇ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಮತ್ತು ಹೇಳಿದ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಜಿಂಕೆಚಿತ್ರಗಳು ಮೇಲ್ನೋಟಕ್ಕೆ ಈ ರೀತಿ ಒಂದೇ ವಿಧ ಇವೆ. ಬಹುಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಅಲ್ಲೊಂದು ಇಲ್ಲೊಂದು ಸ್ವಲ್ಪ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳು ಕಾಣಬಹುದು.

ಇಪ್ಪತ್ತೇಳು ಜನರ ಸಾಲಿನ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಹನ್ನೆರಡು ಜನರ ಸಾಲಿನ ಚಿತ್ರ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯದರಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚು ದೃಢಕಾಯದವರಂತೆ ಇವೆ. ವಿಶಾಲ ಭುಜ, ಅಗಲ ಎದೆ, ಪುಷ್ಟವಾದ ತೊಡೆ, ಕಾಲುಗಳ ಎತ್ತರ ಸು.27ಸೆಂಮೀ. ಹುಡುಗನ ಎತ್ತರ ಸು. 14 ಸೆಂಮೀ. ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ನೇರವಾದ ಸಾಲು (1.52ಮೀ ಉದ್ದ). ಬಣ್ಣವು ಕೂಡ ಕಪ್ಪು ನೇರಳೆ. ಎರಡನೆಯದರಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಎತ್ತರ, ನೀಳ, ಮುಂಡದ ಭಾಗ ತೆಳ್ಳಗೆ, ಕಾಲುಗಳು ಕಡ್ಡಿಯ ಹಾಗೆ, ತೊಡೆಯ ಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಸ್ಥೂಲ. ಸಾಲು ಸ್ವಲ್ಪ ವೃತ್ತವಾಗಿದ್ದು, ಜನರು ವರ್ತುಲಾಕಾರದಲ್ಲಿ ನಿಂತಿದ್ದಾರೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಚಾಣಾಕ್ಷತನದಿಂದ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಕೆಂಪೊತ್ತಿದ್ದ ಬಣ್ಣ ಸಾಲಿನ ಜಿಂಕೆಗಳ ದೇಹ ಉದ್ದ ಹಾಗೂ ತೆಳ್ಳಗೆ, ಕಾಲುಗಳ ಕಡ್ಡಿಯಂತೆ, ಕೋಡುಗಳು ಕವಲೊಡೆದ ರಂಬೆಯಂತಿವೆ. ಬಾಲ; ಸಣ್ಣದಿದ್ದು ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿದೆ. ಕುತ್ತಿಗೆ ನೀಳ, ಸಣ್ಣ ಹಾಗೂ ನೆಟ್ಟಗಿದ್ದು, ತಲೆಯತ್ತಿ ನೋಡುತ್ತಿರುವ ಹಾಗಿದೆ. ಎತ್ತುಗಳ ಕೋಡುಗಳು ಉದ್ದವಾಗಿದ್ದು, ಒಂದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಬಾಗಿವೆ. ನಿಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಒಳ್ಳೆ ಬಲಶಾಲಿ ತಳಿ ಎಂಬಂತೆ ಇವೆ. ಜಿಂಕೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗುಂಪು ಗುಂಪಾಗಿ ಓಡಾಡುತ್ತಿರುವಂತಿವೆ.

ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಆರು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಶೋಧವಾದ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಬರಮ ದೇವರ ಗುಂಡಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ಅತ್ಯಂತ ವಿಸ್ಮಯಕಾರಿಯೂ ರೋಚಕವೂ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವೂ ಆಗಿವೆ. ಇವುಗಳು ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಕಲ್ಲಾಸರೆ ಸ್ವಲ್ಪವೆ ಹಿಂಜರಿದ ಅರ್ಧಗೋಲಾ ಕೃತಿಯ ಚಿತ್ರಪಟದಂತಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಕಡೆಯಿಂದ ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆಯವರೆಗೆ ಕುಣಿತದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ ನಾಲ್ಕು ಸ್ವಲ್ಪ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಗಳಿವೆ. ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಈ ಗೋಲಾಕೃತಿಯ ರಂಗಮಂಟಪದಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ತನ್ನ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಸೂಕ್ತ ಆಸರೆಯನ್ನು ಅರಸುವುದರಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲವಿದನ ಪ್ರತಿಭೆಗೆ ಇದು ಒಂದು ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನ. ಎಡಗಡೆಯಿಂದ ಮೊದಲನೆಯ ಮೂರು ಬಲಬದಿ ನೋಟದಲ್ಲಿವೆ. ಕೊನೆಯದು ಮುಂಬದಿ ನೋಟದಲ್ಲಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಎರಡು ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಉಬ್ಬಿದ ಸ್ತನವು ಕಾಣಿಸುವುದರಿಂದ ಅವು ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಗಳು. ಮೂರನೆಯದು ಪುರುಷನ ಸಣ್ಣಾಕೃತಿ. ಬಹುಶಃ ಹುಡುಗನಿರಬೇಕು. ತಲೆಯ ಭಾಗವು ಅಳಿಸಿ ಹೋಗಿರಬಹುದು. ಈ ಮೂರೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಕುಗ್ಗಿ ನಿಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಮುಂಡದ ಭಾಗ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂದೆ ಬಾಗಿದೆ. ಕೈಗಳನ್ನು ನೆಟ್ಟಗೆ ಮುಂಚಾಚಿದೆ. ಬೆರಳುಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಖವನ್ನು ಬಲಕ್ಕೆ ಅಂದರೆ ಮುಂಬದಿಗೆ ತಿರುಗಿಸಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯದಕ್ಕೆ ಬಾಲವಿದ್ದಂತಿದ್ದು, ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ತಲೆಯಿಂದ ಹಿಡಿದು ಕಾಲಿನವರೆಗೂ ಇಡೀ ಮೈಯಲ್ಲಿ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ತುಂಬಿಹೋಗಿದೆ. ಮುಖದ ಮೇಲೆ ಗುಣಾಕಾರ ಆಕೃತಿಯಿದ್ದು, ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಕವಲಿನಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದೊಂದು ಅರ್ಧ ಕಂಸವಿದೆ. ಕೈಗಳ ಮೇಲೆ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ನೀಳ ರೇಖೆಗಳಿವೆ. ಮುಂದೆ ಎದೆ ಭಾಗದ ಮೇಲೆ ದ್ವಿರೇಖೆಯ ಗುಣಾಕಾರ ಆಕೃತಿಯಿದ್ದು, ರೇಖೆಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡ ರೇಖೆಗಳಿವೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಚಿತ್ರಿತ ದೇಹವುಳ್ಳ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಗಳು ಮಲ್ಲಾಪುರ ಮತ್ತು ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 3ನೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಇವೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಎರಡೂ ಕೈಗಳು ಆ ಕಡೆ ಈ ಕಡೆ ಮುಂಚಾಚಿವೆ. ಇದರ ತಲೆಯ ಭಾಗ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. ಎದೆಯ ಭಾಗ ತೀರ ಸಣ್ಣಗಿದ್ದು, ಹೊಟ್ಟೆಯ ಭಾಗ ಅತಿರೇಕವಾಗಿ ಉಬ್ಬಿದೆ. ಕಾಲುಗಳು ಅಗಲಿಸಿದ್ದು ಕೈಗಳಂತೆ ತೆಳ್ಳಗಿವೆ. ಇದು ಗರ್ಭಿಣಿ ಸ್ತ್ರೀ ಚಿತ್ರವಾಗಿರಬಹುದು.

ಈ ರೀತಿಯ ಸ್ತ್ರೀಯರ ನಗ್ನ(?) ಗುಪ್ತ ಕುಣಿತ ಮಲ್ಲಾಪುರದಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 3ನೆಯ ಗವಿ, ಮಲ್ಲಾಪುರ ಮತ್ತು ಹಂಪಿಯ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಸು.10ಕಿಮೀ ಅಂತರದಲ್ಲಿವೆ. ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ ಸಮೂಹ ಕುಣಿತದ ರೀತಿಯೇ ಬೇರೆ. ಮೇಲಿನ ಸ್ತ್ರೀ ಸಮೂಹದ ಕುಣಿತವೇ ಬೇರೆಯಾಗಿದ್ದು, ತುಂಬಾ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ.

ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ ಗಂಗಾವತಿಯಿಂದ ಬಿಳಿಬಾವಿ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣವಾಗಿ ಇಂದುರ್ಗಿ–ಮುದಗಲ್ಲಿನಿಂದ ಬಳ್ಳಾರಿ–ಹೊಸಪೇಟೆ, ಆದರೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ 50ಕಿಮೀ ಮತ್ತು 40 ಕಿಮೀ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಸಾಲುಸಾಲಾಗಿ ಬಂಡೆಗಳ ಗಿಡ್ಡಗಾಡುಗಳಿದ್ದು, ಹಿಂದೆ ಇಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹುಲಿ, ಚಿರತೆ, ಕರಡಿ, ತೋಳ, ಮುಳ್ಳುಹಂದಿ, ಕಾಡೆಮ್ಮೆ, ಗೂಳಿ, ಜಿಂಕೆ ಹಾಗೂ ನವಿಲು ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಪಕ್ಷಿಗಳಿದ್ದವು. ಈಗಲೂ ಚಿರತೆ, ತೋಳ, ಮುಳ್ಳಹಂದಿ ಮುಂತಾದವು ಅಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿವೆ. ಗಂಗಾವತಿಗೆ ಸು. 6 ಕಿಮೀ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲು ಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದಂತೆ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರ ವಾಸ್ತವ್ಯದ ನೆಲೆ ಮತ್ತು ಅವರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ನೂರಾರು ಕಲ್ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ನವ ಶಿಲಾಯುಗ ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದರೆಂದು ಮಸ್ಕಿ, ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ, ಸಂಗನಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಉತ್ಖನನ ಗಳಿಂದ ತಿಳಿದಿದೆ. ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಹಂತದ ಜನರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕುದುರೆ ಸವಾರರು ಆಗಿದ್ದರು. ಮೇಲೆ ವಿವರಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಆಯುಧಪಾಣಿಗಳಾದ ಕುದುರೆ ಸವಾರರ ಚಿತ್ರಗಳು ಇವೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ನೈಸರ್ಗಿಕ ಪರಿಸರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿದ ಹಾಗೆ ಮನುಷ್ಯರ, ಪ್ರಾಣಿಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಚಲನವಲನಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ನೋಡಿ ಗ್ರಹಿಸಿ, ಕೇವಲ ಛಾಯಾಕೃತಿಯ ಶೈಲಿಯಾಗಿದ್ದರೂ ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ, ಶಕ್ತಿಶಾಲಿಯಾಗಿ ನೋಡುವವನ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಆಯಾ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸರಿಯಾದ ಕಲ್ಪನೆ ಬರುವ ಹಾಗೆ ಮಾಡಿರುವುದು ಮೆಚ್ಚತಕ್ಕದು. ಬಹುಶಃ ಈ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಇವೆರಡು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಒಂದರಲ್ಲೊಂದು ವ್ಯಾಪಿಸಿಕೊಂಡ ಮತ್ತು ಸ್ವಲ್ಪನಂತರ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿರಬೇಕೆಂದು ತರ್ಕಿಸಬಹುದು. ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಕುದುರೆ ಸವಾರ ಲಗಾಮು ಹಿಡಿದ ರೀತಿ ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಸಾಲುಗೂಳಿಗಳು, ಕಜೂರು (ಗೋವ)

ಬಯಲುಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳು: ಬಯಲುಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳ ಕ್ರಮ ಸಹಜವಾಗಿ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಬಂಡೆಗಳ ರಾಶಿಯಂತಿರುವ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಮಧ್ಯದ ಮತ್ತು ಮೇಲಿನ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಅಲ್ಲೊಂದು ಇಲ್ಲೊಂದು ಬಂಡೆಯ ಸಮಾನ ಮೇಲ್ಮೈಯ ಮೇಲೆ ಬೇಕಾದ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಮೂಡಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲಕರವಾದ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಏಕಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ಕುಟ್ಟಿ ಕುಟ್ಟಿ ಬಿಡಿಸುವುದು; ಇಲ್ಲವೆ ಉಳಿಯಂತಹ ಮೊನಚಾದ ಉಪಕರಣದಿಂದ ಗೆರೆಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸುವುದು. ಕೆಲವೊಂದು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವೆರಡೂ ವಿಧವಾದವು ಇವೆ. ಕುಟ್ಟಿದ/ಗೀರಿದ ಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಲ್ಲೂರು (ರಾಯಚೂರು ತಾಲ್ಲೂಕು), ಬೆಳಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ಹಳಕುಂದಿ (ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆ); ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಹಾಗೂ ಇವೆರಡೂ ಭಿಲ್ಲಮರಾಯನಗುಡ್ಡ (ಲಿಂಗಸುಗೂರು ತಾಲ್ಲೂಕು), ಹಳಕುಂದಿ ಮೊದಲಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಒಂದೇ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಲೋಹದ ಉಪಕರಣದಿಂದ ರೇಖಿಸಿದ ಹಾಗೂ ಒಂದೇ ಸಮನೆ ಕುಟ್ಟಿದ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವೆ. ಭಿಲ್ಲಮರಾಯನಗುಡ್ಡದಲ್ಲಿಯ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಹುಲಿಯ ಚಿತ್ರವು ಇದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕುಟ್ಟುವಿಕೆ ಮತ್ತು ಗೀರುವಿಕೆ ಇವೆರಡೂ ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಗೂಳಿಗಳೇ ಬಹಳ. ಕಾಡುಕೋಣ, ಜಿಂಕೆಗಳು ಕಡಿಮೆ. ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರವು ತೀರ ಕಡಿಮೆ. ಇತ್ತೀಚಿನ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು, ಮುಸಲ್ಮಾನ ಪಂಥದ ಪಂಜ, ಹನುಮಾನ್, ರೈಲುಬಂಡಿ ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಶಂಖದ ಹುಳುವಿನ ಚಿತ್ರವೂ ಅಪ್ಪಯ್ಯನಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರದುರ್ಗಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಒಂದೊಂದು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದೇ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಹೀಗೆ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹಲವಾರು ಚಿತ್ರಗಳಿರುತ್ತವೆ.

ಕಜೂರು ಮತ್ತು ಉಸ್‌ಗಾಲಿಮೋಲ್(ರೇಪೆಮ ತಾಲ್ಲೂಕು, ಗೋವ) ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಒಂದರ ಹಿಂದೆ ಒಂದರಂತೆ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ಎಂಟು ಗೂಳಿಗಳ ಪಾರ್ಶ್ವದೃಶ್ಯವಿದೆ. ಇವು ಗುಂಪುಗುಂಪಾಗಿ ಮುಂದೆ ಹೋಗುತ್ತಿವೆಯೇನೋ ಎನ್ನುವಂತೆ ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಸಮೀಪ ಬಲಿಷ್ಠವಾದ ಮತ್ತೊಂದು ಗೂಳಿ(?) ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕೊಂಬುಗಳು ಮುಂದೆ ಬಾಗಿದ್ದು, ಸಿಟ್ಟಿನಿಂದ ಹಾಯಲು ಬರುತ್ತಿದೆಯೇನೋ ಎಂಬಂತಿದೆ. ಇದೊಂದು ಉತ್ತಮ ಕಲಾಕೃತಿ. ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ಕ್ಷಕಿರಣದ ಛಾಯಾಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ನೋಡಿದಂತೆ ಶರೀರದ ಒಳಭಾಗವನ್ನು ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿ. ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಅಗಲಿಸಿ, ಕೈಗಳನ್ನು ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿ ನಿಂತ ವ್ಯಕ್ತಿ. ಮತ್ತೊಂದು ಚಕ್ರವ್ಯೂಹ. ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ತೀಕ್ಷ್ಣದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಕೋಟೆ ವಿನ್ಯಾಸದ ವರ್ಣಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದು ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದೆಂದು ತೋರುವುದು.

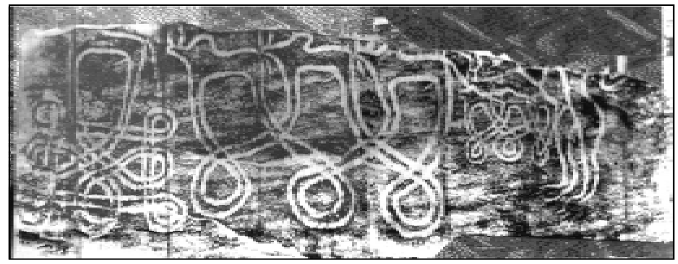

ಮಂಡಲಸಹಿತ ಗೂಳಿಗಳ ಸಾಲು, ಸೋಂದಾ

ಸೋಂದಾ (ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆ, ಸಿರಸಿ ತಾಲ್ಲೂಕು)ದಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಗೋವದಲ್ಲಿಯ ಗೂಳಿಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಮುಂದಿನ ಹಿಂದಿನ ಕಾಲುಗಳ ಬುಡದಿಂದ ರೇಖೆಗಳು ಕೆಳಮುಖವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆದು ಎರಡು ಮಂಡಲಗಳಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಳ್ಳುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ.

ಅಂಕೋಲದ ಸು.1.5 ಕಿಮೀ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿಗಿರುವ ಬೋಳೆಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಎದುರುಬದುರಾಗಿ ನಿಂತಿರುವ ಗೂಳಿಗಳು ಅಥವಾ ಹಸುಗಳು, ಸೊಂಡಿಲನ್ನು ಎತ್ತಿದ ಆನೆ, ಹಾವು, ಜಿಂಕೆ, ಮೀನು ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕು ಭಾಗಗಳುಳ್ಳ ಒಂದು ಆಯತಾಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೇ 1–2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಶಿವ ದೇವಾಲಯವಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದು ಪೂರ್ಣ ಹಾಳಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಸು.2–2.5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಬೆಲೆಕೆರೆಯಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆ ಇದೆ. ತುಲನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಇದರ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.5000. ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲದ್ದವಾಗಿರಬಹುದೇನೋ.

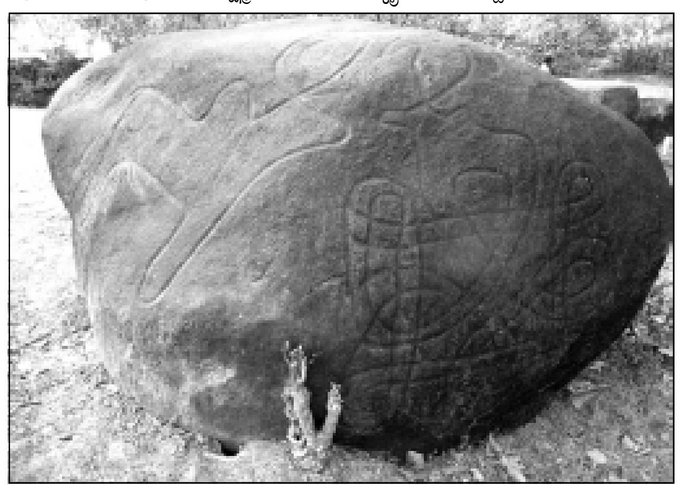

ಮಂಡಲಸಹಿತ ಜೋಡಿಗೂಳಿಗಳು (ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿ), ಗಾವಳಿ

ಆದರೆ ರೇಖೆಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗ–ಆದಿ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಾಲದವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಸೋಂದಾದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಗಾವಳಿ (ಕುಂದಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕು)ಯಲ್ಲಿಯೂ ಇಂಥ ಪಶುವಿನ ಕಾಲುಗಳಿಂದಿಳಿದ ರೇಖೆಗಳು ಎಂಟು ಗುಣಿಸಿನ ದ್ವಿಚತುರ್ಭುಜಾಕೃತಿಯನ್ನು ತಾಳುತ್ತವೆ. ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಗುಂಡುಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಎದುರು ಬದುರಾಗಿರುವ ಪಶುಗಳಿರುವ

ಈ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದರ ಕೋಡುಗಳ ನಡುವೆ ಯಾವುದೋ ಒಂದು ಅಕ್ಷರದ ಹಾಗೆ ಸಣ್ಣ ರೇಖಾಚಿತ್ರವಿದೆ; ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿಮಾಲೆಯ ಒಂದು ಅಕ್ಷರವನ್ನು ಇದು ನಿಕಟವಾಗಿ ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಒಂದೇ ಪ್ರಾಣಿ ಚಿತ್ರದೊಂದಿಗೆ ಒಂದೇ ಅಕ್ಷರವಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳು ಹಲವಾರು ಇವೆ. ಈ ಸ್ಥಳದ ಇನ್ನೊಂದು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ಮುದ್ರಿಕೆ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಟುಗಳುಳ್ಳ ಪರಸ್ಪರ ಛೇಧಿಸಿರುವ ಎರಡು ಚತುರ್ಭುಜಾಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ಅಂಶವಿದೆ. ಇಂಥ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಈಗಲೂ ಕೆಲವು ವೈದಿಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ರಂಗೋಲಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿ, ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ನವಗ್ರಹ ಮಂಡಲವೆಂದು ಪೂಜಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಗಾವಳಿಯ ಚಿತ್ರ ಇಂಥ ಪಶುವನ್ನು ವಾಹನವಾಗುಳ್ಳ ಈಶನ(ವಾಹನ-ನಂದಿ) ಅಥವಾ ಯಮ(ವಾಹನ-ಕೋಣ) ದೇವತೆಯನ್ನು ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆಯೇ ಅಥವಾ ಈ ಪ್ರಾಣಿಯನ್ನು ಇಂಥ ಮಂತ್ರ ಪುರಸ್ಸರ ಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಬಂಧಿಸಿ ಪೂಜಿಸುವ ಒಂದು ವೈದಿಕ ಯಜ್ಞದ ಕುರುಹು ಇರಬಹುದೆ ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಯಿದೆ. ಗೋವದಿಂದ ಕುಂದಾಪುರದವರೆಗೆ ಕಂಡುಬರುವ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವೂ ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯೂ ಆಗಿವೆ.

ಹೊಳಲೂರಿನ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಸು.12 ಪಶುಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಹಿಂಬಾಗಿದ ಕೋಡುಗಳ ಪಶುಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಒಂದರಲ್ಲಿ ಶರೀರದ ಒಳಭಾಗವನ್ನು ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಎದುರು ಬದುರಾಗಿ ನಿಂತಿದ್ದರೆ, ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಎಡ ಅಥವಾ ಬಲಕ್ಕೆ ಮುಖಮಾಡಿ ನಿಂತಿವೆ. ಈ ಪಶುಗಳ ಮೇಲೆ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಕೋಲುಹಿಡಿದು ನಿಂತ ಮನುಷ್ಯನ ಸಣ್ಣ ಆಕೃತಿಯಿದೆ. ಬಂಡೆಯ

ತುಂಗಾ ನದಿ ಮಧ್ಯೆಯಿರುವ ಬಂಡೆ ಮೇಲಿನ ಗೂಳಿ ಚಿತ್ರಗಳು, ಹೊಳಲೂರು

ಇನ್ನೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಚಿತ್ರ, ಮತ್ತೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಹಾವು(?), ಆಮೆ(?), ಕಮಲ ಪುಷ್ಪದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಒಟ್ಟಾರೆ ನೋಡಿದಾಗ ಇದು ಒಬ್ಬನು ಕಾಡಿಗೆ ಪಶುಗಳನ್ನು ಮೇಯಿಸಲು ಕರೆದುಕೊಂಡು ಹೋಗುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯವಿರಬಹುದೆ ಎಂಬ ಅನುಮಾನ ಬರುತ್ತದೆ.

ಗೋವ ಮತ್ತು ಗಾವಳಿ ಚಿತ್ರಗಳ ಸು.1-3 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳ ನೆಲೆಯಿದೆ. ಗಾವಳಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸೀತಾನದಿ ಬಯಲಿನ ನಾಲ್ಕು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಬೆಳಗಾಂವಿ, ಬಿಜಾಪುರ, ರಾಯಚೂರು-ಬಳ್ಳಾರಿ-ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪ್ರದೇಶಗಳು, ನವಿಲುತೀರ್ಥ(ಸವದತ್ತಿ), ಕುಳ್ಳೊಳ್ಳಿ (ಜಮಖಂಡಿ), ಭಿಲ್ಲಮರಾಯನಗುಡ್ಡ, ತಾವರಗೇರ, ಮಸ್ಕಿ (ಲಿಂಗಸುಗೂರು), ಕಲ್ಲೂರು (ರಾಯಚೂರು), ಕುಪ್ಪಗಲ್ಲು, ಹಳಕುಂದಿ(ಬಳ್ಳಾರಿ) ಮತ್ತು ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ನೆಲೆಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಈ ಎಲ್ಲ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಗೂಳಿ, ಆಕಳು, ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಜಿಂಕೆಗಳ ಚಿತ್ರಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಗಳು ತೀರಾ ಕಡಿಮೆ. ರೇಖಾಮಂಡಲ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಹಳ ಅಪರೂಪ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಈ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾಲಮಾನದಿಂದ ಮೂರು ವರ್ಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು: ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸಯುಗ (ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ), ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲ ಮತ್ತು ಆಧುನಿಕ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು. ಗೀರು, ಕುಟ್ಟು ಚಿತ್ರಗಳ ಕಾಲವನ್ನು ನಿಖರವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿಲ್ಲ. ಭಿಲ್ಲಮರಾಯನಗುಡ್ಡ, ಮಸ್ಕಿ, ಹಳಕುಂದಿ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ-ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವ ನೆಲೆಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾ, ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ, ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ, ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಿವೆ.

ರೇಖೆ ಮತ್ತು ಆಕೃತಿಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಠ ಮೂರು ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು: 1) ಕರಾವಳಿ ಮಲೆನಾಡು ಪ್ರದೇಶದ ಶೈಲಿ 2)ಬಯಲುಸೀಮೆ ಶೈಲಿ ಮತ್ತು 3) ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಒಂದು ವಿನೂತನ ಶೈಲಿ (ಕುಳ್ಳೊಳ್ಳಿಯದು). ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯ ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಬೃಹತ್‌ಬಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಆನೆ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ತಿಮ್ಮಣ್ಣನಾಯಕನ ಕೆರೆ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಕಾಡುಕೋಣ, ಎಮ್ಮೆ ಮತ್ತು ನವಿಲುತೀರ್ಥದ ಆರುಗಂಟಿನ ದ್ವಿರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳು, ಕರಾವಳಿ-ಮಲೆನಾಡು ಪ್ರದೇಶದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಬಯಲು ಸೀಮೆ ಶೈಲಿಯ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳು ಭಿಲ್ಲಮರಾಯನಗುಡ್ಡ ಮತ್ತು ಹಳಕುಂದಿಯಲ್ಲಿ ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ತಾವರಗೇರ, ಮಸ್ಕಿ, ಬೆಳಗಲ್ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲೋರಿನ ಚಿತ್ರಗಳ ಸೊಗಸು ಮೆಚ್ಚುವಂಥದು.

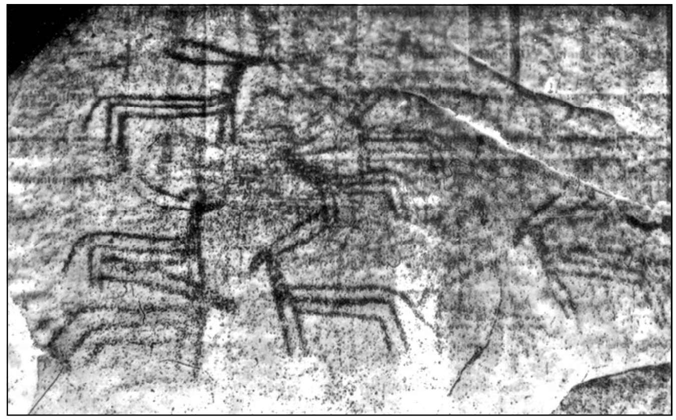

ಜಿಂಕೆಗಳ ಸಮೂಹ (ಶಿಲಾ-ತಾಮ್ರಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ), ಹಳಕುಂದಿ

ತಾಮ್ರೋಪಕರಣಗಳು ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ದೊರೆತ ಕಲ್ಲೂರಿನ ಅದೇ ಗುಡ್ಡದ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕೆಲವು ಕುಟ್ಟು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಹಿಂದೆ ಒಂದು ನಿಂತ ಎರಡು ಎಮ್ಮೆ(?)ಗಳ ದೊಡ್ಡ ಚಿತ್ರಗಳು ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದಲೇ ಈ ಗುಡ್ಡಕ್ಕೆ ಎಮ್ಮೆಗುಡ್ಡವೆಂದು ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಚಿತ್ರದ ಉದ್ದಗಲಕ್ಕೂ ಒಂದೇ ಸಮನಾಗಿ ತೆಳ್ಳಗೆ ನಿಬಿಡವಾಗಿ ಕುಟ್ಟುವುದರಿಂದ ಇಡೀ ಚಿತ್ರ ಕಪ್ಪುಕಲ್ಲಿನ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ಒಡೆದೆದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಇವುಗಳ ಕೋಡುಗಳು ಅಂಡಾಕೃತಿಯಂತೆ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಒಳಬಾಗಿವೆ. ತಿಮ್ಮಣ್ಣನಾಯಕನ ಕೆರೆಯ ಬಳಿ ಇರುವ ಕಾಡುಕೋಣದ ಗೀರುಚಿತ್ರವೂ ಇದೇ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ನಿಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ಸೊಂಪಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಮೈತುಂಬಿಕೊಂಡ ಕೋಣದ ಬಲಿಷ್ಠತೆಯನ್ನು ಅದರ ಸೊಂಟದ ಭಾಗವನ್ನು ಸಪೂರ ಮಾಡಿ ಮತ್ತು ಎದೆಯ ಭಾಗವನ್ನು ವಿಶಾಲ ಮಾಡಿ ಮನಮುಟ್ಟುವಂತೆ ಬಿಂಬಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಭಿಲ್ಲಮರಾಯನಗುಡ್ಡದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯ ಹುಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ಹಾಗೂ ಗಮನಾರ್ಹ ಚಿತ್ರ. ದೇಹದ ಮೇಲಿನ ಬಿಡಿ ಪಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಲು ಒಂದರ ಹಿಂದೆ ಒಂದರಂತೆ ದಪ್ಪ ರೇಖೆಗಳ ಕೋನಗಳಿವೆ. ಪಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದ ಕ್ರಮ ನೋಡಿದರೆ ಅದು ಒಂದು ಅಪರೂಪ ತಳಿಯ ಹುಲಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆಯೇನೋ ಎಂಬ ಅನುಮಾನ. ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಕುಟ್ಟುತಂತ್ರದಿಂದ ದೇಹದ ಉಳಿದ ಭಾಗವನ್ನು ಗೀರುತಂತ್ರದಿಂದ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಎರಡು ತಂತ್ರಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವುದನ್ನು ಇದೊಂದೇ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಇದು ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಚಿತ್ರ. ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಸಮೀಪ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಇದೇ ತರಹದ ಮತ್ತು ಇದೇ ಗಾತ್ರದ ಹುಲಿಯ ಗೀರುಚಿತ್ರವಿದೆ.

ಹಳಕುಂದಿಯ ಜಿಂಕೆಗಳ ಸಮೂಹ ಚಿತ್ರ ನಿಜಕ್ಕೂ ವಿಶೇಷವಾದುದು. ಉದ್ದನೆ ಊರ್ಧ್ವ ಕೋಡುಗಳು, ನೀಳವಾದ ಮುಂಡ, ಬೆನ್ನಿನ ಮೇಲೆ ಮಧ್ಯಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಗೆರೆಯ ಮೂಲಕ ಈ ಪ್ರಾಣಿಯ ಮುಖ್ಯ ಹಾಗೂ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಗುಂಡುಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲಿನ ಜಿಂಕೆ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಅದರ ಬೆನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಬಾಣ ಅಥವಾ ಈಟಿ ನಾಟಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಮಸ್ಕಿಯಲ್ಲಿಯ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಯ ಕುಟ್ಟುಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಕೆರಳಿಸುವಂಥ ಯಾವುದೇ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಲ್ಲ. ಕುಳ್ಳೊಳ್ಳಿಯ ಎದುರು ಬದುರು ನಿಂತ ಗೂಳಿ ಜೋಡಿಯಲ್ಲಿ ಗೀರುರೇಖೆಗಳು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಹಾಗೂ ನೇರವಾಗಿವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸ್ಥೂಲಭಾವಕ್ಕಿಂತ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಭಾವವೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದೆ. ಕುಪ್ಪಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಈ ಮಾದರಿಯ ಜೋಡಿ ಗೂಳಿಯ ಕುಟ್ಟಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದು ಪ್ರಾಯಶಃ ಅರ್ವಾಚೀನ ಕಾಲದ್ದು. ಕುಳ್ಳೊಳ್ಳಿಯ ಚಿತ್ರದ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವುದು ಸುಲಭ ಸಾಧ್ಯವಲ್ಲ. ಈ ಚಿತ್ರದ ನೆಲೆಯಿಂದ ಸು.2-3 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ನವ ಶಿಲಾ-ತಾಮ್ರಯುಗದ ನೆಲೆ ಇದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಕುಳ್ಳೊಳ್ಳಿ ಚಿತ್ರ ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊನೆಯ ಹಂತದ್ದಾಗಿರಬಹುದು.

ಗುಲ್ಬರ್ಗ-ರಾಯಚೂರು-ಬಳ್ಳಾರಿ-ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕುಟ್ಟಿದ, ಗೀರಿದ ಮತ್ತು ವರ್ಣ ಈ 3 ಪ್ರಕಾರಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಬಾದಾಮಿ-ಐಹೊಳೆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಲ್ಲಾಸರೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಕರಾವಳಿ ಹಾಗೂ ಮಲೆನಾಡಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕುಟ್ಟಿದ ಚಿತ್ರಗಳಾಗಲೀ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಾಗಲೀ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿಲ್ಲ. ಇದುವರೆಗೂ ಶೋಧವಾಗಿರುವುದೆಲ್ಲ ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳೇ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯ ಗವಿಗಳು ತೀರ ಕಡಿಮೆ. 'ಈ ವಿಷಯ ಬಾದಾಮಿ-ಐಹೊಳೆ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೂ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ. ಕುಳ್ಳೊಳ್ಳಿಯ ಮತ್ತು ಬಾದಾಮಿಯ

ಒಂದೊಂದು ಕೆರೆದ ಚಿತ್ರಗಳು ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ಒಂದು ಅಪವಾದ. ಈ ರೀತಿಯ ಪ್ರಸರಣ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾಗಿ ಅರ್ಥಗರ್ಭಿತವಾಗಿದೆಯೇ ಅಥವಾ ಕೇವಲ ಆಕಸ್ಮಿಕವೇ ಎಂಬುದನ್ನು ಮುಂದಿನ ಶೋಧನೆಗಳು ಸಿದ್ಧಮಾಡಬೇಕಾಗಿದೆ. ಗುಲ್ಬರ್ಗ–ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪ್ರದೇಶ ಇವೆಲ್ಲ ಚಿತ್ರ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಸಂಗಮ ಪ್ರದೇಶವೆಂದು ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ಹೇಳಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಗಮ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ನವ ಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗ ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನೆಲೆಗಳ ಪ್ರಸರಣದಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಳ್ಳಾರಿ–ರಾಯಚೂರು–ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯ ಭಿಲ್ಲಮರಾಯನಗುಡ್ಡ, ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ, ಜಟಿಂಗರಾಮೇಶ್ವರಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿಗಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರೇಖೆಗಳು ತೆಳ್ಳಗಿರುತ್ತವೆ. ಈ ವಿಶಿಷ್ಟ ಭಿನ್ನತೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಕರಾವಳಿ–ಮಲೆನಾಡು ಪ್ರದೇಶದ ಚಿತ್ರಗಳು ರಾಯಚೂರು–ಬಳ್ಳಾರಿ–ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಪ್ರದೇಶದವುಗಳಿಗಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಪ್ರಾಚೀನದವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಮಲೆನಾಡು–ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಇವುಗಳಿಗೂ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೂ ಯಾವುದೋ ದೂರದ ಸಂಬಂಧವಿರಬಹುದೆಂಬ ಅನುಮಾನವಾಗುತ್ತದೆ.

ಚಿತ್ರಗಳ ಪ್ರಕಾರಗಳು: ಮೇಲೆ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ವಿವರಿಸಿದ ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ಹೊರತು ಉಳಿದವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಯಲು ಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಸೇರಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಬಹುದು. ಇಂಥ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಮನುಷ್ಯರ, ಗೂಳಿ–ಆಕಳುಗಳ ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ವರ್ಗಗಳ ಜಿಂಕೆಗಳ ಚಿತ್ರಗಳೇ ಇವೆ. ಸಾಲಾಗಿ ಕೈ ಕೈ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡ ಜನರ ಸಮೂಹ ನೃತ್ಯ ದೃಶ್ಯಗಳೂ ಕೆಲವು ಇವೆ.

ಪಶು–ಪ್ರಾಣಿಗಳು: ಗೂಳಿ ಹಾಗೂ ಕಾಡುಕೋಣ, ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಜಿಂಕೆ ಇವರ ಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಬಲು ಪ್ರಿಯವಾದ ವಸ್ತು. ಮೊದಲ ಎರಡು ಪ್ರಾಣಿಗಳು ನಿರ್ಭಯವಾಗಿ, ಸಹಜವಾಗಿ ನಿಂತಾಗ ಎದ್ದು ಕಾಣುವ ಶ್ರೀಮಂತ ಗಾಂಭೀರ್ಯ ಮತ್ತು ಮೂರನೆಯದರ ಮುಗ್ಧತೆಯನ್ನು ಆ ಸಾದಾ ಗೆರೆಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಸೆರೆಹಿಡಿಯಲಾಗಿದೆ. ಅಂಜನಹಳ್ಳಿಯ ಗೂಳಿಯ ಛಾಯಾ ವರ್ಣಚಿತ್ರ, ಬೆಳಗಲ್ಲಿನ ಬಯಲುಬಂಡೆ ಕುಟ್ಟು ಛಾಯಾಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಕಾಡೆಮ್ಮೆಯ ರೇಖಾಚಿತ್ರ ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನ. ಗಾವಳಿಯಲ್ಲಿಯ ಗೂಳಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆರಡು ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣಗಳಿವೆ. ಬೇರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ ಗೂಳಿಯ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಶಿಶ್ನವನ್ನು ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಶಿಶ್ನವಲ್ಲದೆ ವೃಷಣವನ್ನೂ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದರ ಮೇಲೆ ಹಿಣಿಲಿನ ಮೇಲೂ ಮತ್ತೊಂದರ ಮುಸುಡಿಯ ಮೇಲೂ ಕೊಂಬಿನ ಹತ್ತಿರ ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿಯ ಹಾಗೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಮಾಲೆಯ ಅಕ್ಷರಗಳಿಗೆ ಹೋಲುವ ಎರಡು ಸಂಕೇತಗಳಿವೆ. ಒಂದರ ಕಾಲುಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದಂತೆ ರಂಗೋಲಿಯಂತಿರುವ ಒಂದು ಚತುರ್ಭುಜ ರೇಖಾಚಿತ್ರವಿದೆ.

ಬಯಲುಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಂತೂ ಗೂಳಿ–ಆಕಳಿನ ಚಿತ್ರಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಎದುರು–ಬದುರು ನಿಂತ ಪ್ರಾಣಿ ಜೋಡಿಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಚಿತ್ರಕಾರನಿಗೆ ಏನೋ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಆಸಕ್ತಿಯೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಜಿಂಕೆಯ ಚಿತ್ರವೂ ಗಮನಾರ್ಹ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದೆ. ಕಾಡುಕೋಣ, ಎಮ್ಮೆ, ಹುಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ತೀರ ಅಪರೂಪ. ಹಳಕುಂದಿಯಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಹಳ ಇವೆ. ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 11ನೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿರುವ ಜಿಂಕೆಗಳ ಸಾಲು ಗಮನಾರ್ಹ. ಮರ ಇಲ್ಲವೆ ಚರ್ಮದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಯ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿಕೊಂಡು ಅದನ್ನು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲಿಟ್ಟು ಒಂದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲೊಂದರಂತೆ ಸಾಲು ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ತೆಗೆದಂತಿದೆ. ಕ್ರಮವಾಗಿ ಸಾಲಿನ ಜಿಂಕೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಯೂ ಆಕಾರದಲ್ಲಿಯೂ ಅವುಗಳ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಏಕ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿರುವುದು ವಿಶೇಷವೇ ಸರಿ. ಆತನೂರಿನಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆಯೊಂದರ ಬೆನ್ನಿನ ಮೇಲೆ ಇರಿದ ಬಾಣವಿರುವ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಕುರುಗೋಡಿನಲ್ಲಿಯ ಗಬ್ಬದ ಜಿಂಕೆ ಗಮನಾರ್ಹ. ಇಂತಹ ಚಿತ್ರಗಳು ಮಾಂತ್ರಿಕ ಕಟ್ಟಳೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿರುವವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ಹಳಕುಂದಿಯಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆ ಸಮೂಹದ ಗೀರಿದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿರುವ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ, ಬೆನ್ನಿನ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರೇಖೆಯಿದ್ದು, ಅದೇ ಬಾಲವಾಗಿ ಕೊನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ತೋರಿಸಿರುವ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲದೆ ಕ್ವಚಿತ್ತಾಗಿ ಆನೆ (ಕುರುಗೋಡು ಮತ್ತು ಅಂಜನಹಳ್ಳಿ), ಕೆಚ್ಚಲು ಸಹಿತವಾದ ಆಕಳು(ಹಿರೇಬೆನಕಲ್), ಮೊಸಳೆ(ಆತನೂರು, ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ ಮತ್ತು ಹಂಪಿ), ನವಿಲು (ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕರಾಮಪುರ) ಕೆಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಮೊಸಳೆ ಚಿತ್ರದ ಬಗೆಗೆ ಒಂದು ಮಾತು. ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಮೊಸಳೆಯುಳ್ಳ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಗವಿ ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿಯಂಚಿನಲ್ಲಿದೆ. ಆ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಮಡುವಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಮೊಸಳೆಗಳಿವೆಯೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮೊಸಳೆ ಚಿತ್ರವೂ ಅಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಣಿಸಂಪದಕ್ಕೆ ಸಹಜವಾದದ್ದು. ಆದರೆ ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ, ಆತನೂರು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಈಗ ಮೊಸಳೆ ವಾಸಿಸುವಂತಹ ನೀರಿನ ಆಶ್ರಯವಿಲ್ಲ. ಹಿಂದೆ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುವ ಚಿಹ್ನೆಗಳೇನೂ ಇಲ್ಲ. ಅಂದರೆ ಈ ಪ್ರಾಣಿ ಮೊಸಳೆ ಜಾತಿಗೆ ಸೇರಿದ ಉಡವಿರಬಹುದೆ? ಇವತ್ತಿಗೂ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಾಡುಜನರು ಉಡವನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಾರೆ. ಅದರಿಂದ ತೆಗೆದ ಎಣ್ಣೆ ಬಹುಕಾಲದ ಕೀಲುನೋವನ್ನು ವಾಸಿಮಾಡುತ್ತದೆಂದು ಹೇಳುವುದುಂಟು. ಅಂತಹ ಎಣ್ಣೆಯನ್ನು ತಂದು ಪೇಟೆಗಳಿಗೆ ಮಾರುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದು ಮೊಸಳೆಯ ಚಿತ್ರವಾಗಿರದೆ, ಉಡದ ಚಿತ್ರವಾಗಿರಬೇಕು. ಕುರುಗೋಡಿನ ಆನೆಯ ರೇಖಾಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಹಿಂಬದಿಯ ಅರ್ಧಭಾಗ ಸ್ಪಷ್ಟವಿದೆ. ಆದರೂ ಈ ಪ್ರಾಣಿಯ ದೈಹಿಕ ದಾರ್ಢ್ಯತೆಯನ್ನು ಪೃಷ್ಠಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೆನ್ನನ್ನು ಕಮಾನಿನಂತೆ ಬಾಗಿಸುವುದರಿಂದ ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇದರ ಬಾಲ ಸ್ವಲ್ಪ ಉದ್ದ ಮತ್ತು ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಸಣ್ಣ ರೇಖೆಗಳಿವೆ. ಇದರ ಬಾಲದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಕೂದಲಿನ ಸಣ್ಣ ಗೊಂಡೆಯಿರುತ್ತದೇ ವಿನಹ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಕೂದಲಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಬಾಲದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣದ ಮರ್ಮವನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕಾಗಿದೆ. ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸಿರುವ ಆನೆಯ ರೇಖಾಚಿತ್ರ ಆ ಪ್ರಾಣಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಭವ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಾರ ತನ್ನ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಬಿಡಿಸುವುದಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಬಂಡೆಯನ್ನೇ ಆರಿಸಿರುವುದು ಅವನ ಚಿತ್ರಕಲೆ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸೌಂದರ್ಯಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರಂತೆಯೆ ಹೊಳಲೂರಿನ ಆನೆಯ ಚಿತ್ರ.

ಮನುಷ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳು: ಮನುಷ್ಯರ ಬಿಂಬಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಗವಿವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಬಯಲುಬಂಡೆ ಗೀರು ಮತ್ತು ಕುಟ್ಟಿದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ಬಹಳ ಕಡಿಮೆ. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಒಂದೆರಡು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಭಿಲ್ಲಮರಾಯನಗುಡ್ಡ, ಮಸ್ಕಿ ಮತ್ತು ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೇ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಸರಳವಾಗಿ ನಿಂತ ಭಂಗಿ ಅಥವಾ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ತೋಳುಗಳು ಅಡ್ಡವಿದ್ದು ಕೈಗಳನ್ನು ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿರುವುದು, ಇಲ್ಲವೆ ಕೈ ಕೈ ಹಿಡಿದ ಜನರ ಸಾಲು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇಂತಹ ಚಿತ್ರಗಳು ನಿಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದರೂ ಇವು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯವು. ಕೆಲವು ಏಕವ್ಯಕ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಬೃಹದಾಕಾರವಾಗಿ, ತೊಡೆಗಳನ್ನು ಅಗಲಿಸಿ ಸೊಟ್ಟ ಮಾಡಿ ನಿಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 3ನೆಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಗವಿಯಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರದ ಸು.2ಮೀ ಎತ್ತರ. ಆದರೆ ಸಣ್ಣ ತಲೆ, ತೋಳುಗಳು ಅಡ್ಡವಾಗಿದ್ದು, ಕೈಗಳು ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಹಸ್ತ, ಪಾದಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿಲ್ಲ. ನಗ್ನ ದೇಹ. ಶಿಶ್ನವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಮೈ, ತೊಡೆ ಮೇಲೆಲ್ಲ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇದರಂತೆಯೇ ಸಮೀಪದ ಮಲ್ಲಾಪುರದಲ್ಲಿಯೂ ಚಿಕ್ಕರಾಮಪುರದಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದೊಂದು ಛಾಯಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ನಾರಾಯಣಪುರದಲ್ಲಿ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯ ಚಿತ್ರ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದು. 4ಮೀಗಿಂತಲೂ ಎತ್ತರವಾದುದು. ಅದೇ ಭಂಗಿ, ಸಣ್ಣ ತಲೆ, ತಲೆಯ ಮೇಲಿನ ಸಮಾನಾಂತರ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಗೆರೆಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಕೂದಲನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ತಲೆ ಬಲ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಬಾಗಿದೆ. ಎಡಗೈ ಇಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ಅಳಿಸಿ ಹೋಗಿರಬೇಕು. ಮುಂಡದ ಉದ್ದಗಲಗಳು ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಪುಷ್ಠವಾದ ತೊಡೆಗಳು. ಯಥಾಪ್ರಕಾರ ಮೈ ತೊಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು. ಈ ಚಿತ್ರದ ಎದುರಿನಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡವಾಗಿರುವ ಬೃಹತ್‌ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಕೈಗಳನ್ನು ಚಾಚಿ, ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಅಗಲಿಸಿ ಕುಳಿತ ಒಂದು ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸಣ್ಣ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಉದ್ದಕೂದಲು ಆ ಕಡೆ ಈ ಕಡೆ ಸೆಟೆದು ನಿಂತಿವೆ. ಹೊಟ್ಟೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಉಬ್ಬಿದೆ. ಸೊಂಟ ಕೆಳಭಾಗ ತ್ರಿಕೋಣಾಕೃತಿಯಂತೆ ಕೆಳಚಾಚಿದೆ. ಇದು ಛಾಯಾಚಿತ್ರ. ತಲೆಯ ಕೂದಲು ಹಳ್ಳಿಗರ ಜಡೆಯಂತೆ ಸಟೆದಿರುವುದು. ಗರ್ಭಿಣಿಯಂತೆ ಉಬ್ಬುಹೊಟ್ಟೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಯೋನಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಸೊಂಟದ ಕೆಳಗಿನ ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರ ಈ ಚಿತ್ರ ಸ್ತ್ರೀಯದೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಹಾಗೂ ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ ನಗ್ನಪುರುಷ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಾಹ್ಯರೇಖೆ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ.

ಚಿಕ್ಕರಾಮಪುರದ ಒಂದು ಕಡಿದಾದ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿಯ ದೊಡ್ಡ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಸು.8–10 ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ ಚಾವಣಿಯಂತೆ ಅಡ್ಡ ಚಾಚಿರುವ ಬಂಡೆಯ ಒಳಮೈ ಮೇಲೆ ಇದೆ. ನಾರಾಯಣಪುರದ ಚಿತ್ರದಂತೆ ಇದನ್ನು ವಿಶೇಷ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದಲೇ ಬಿಡಿಸಿರಬೇಕು. ಮೇಲೆ ವಿವರಿಸಿದ ಎರಡು ಚಿತ್ರಗಳಿಗಿಂತ ಈ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ ರೀತಿ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಪೂರ್ಣ ಛಾಯಾಚಿತ್ರ ಸು.2ಮೀ ಎತ್ತರವಿರಬಹುದು. ದುಂಡುತಲೆ, ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧ ದೇಹ; ನಿಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಿದೆ. ತೊಡೆಗಳನ್ನು ಅಗಲಿಸಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಯಥಾಪ್ರಕಾರ ಕೈಗಳನ್ನು ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿ ನೆಟ್ಟಗೆ ನಿಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮೇಲಿನ ಎರಡು ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸಡಿಲತೆ ಇದರಲ್ಲಿಲ್ಲ.

ಹಂಪಿಯ 1ನೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಮ ಪ್ರಮಾಣದ, ಕೈಗಳನ್ನು ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿರುವ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಮೈ ಮೇಲೆ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಆಕೃತಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಕೃಶವಾಗಿದೆ. ಅಷ್ಟೇನೂ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧವಾಗಿಲ್ಲ. ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 5ನೆಯ ವರ್ಣಗವಿ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ವಿಚಿತ್ರ ವೇಷದ ಮನುಷ್ಯನ ಒಂದು ಬಿಡಿ ಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ಇದರಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಕೈಬೆರಳುಗಳನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಗಮನಾರ್ಹ. ಬಾಗಿದ ಕೋಡುಳ್ಳ ಮುಖವಾಡ ಮತ್ತು ಬಾಲವನ್ನು ಧರಿಸಿದೆ. ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಇದೇ ತರಹದ ಮನುಷ್ಯನ ಸಣ್ಣ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕೋಡುಗಳು ಬಾಗಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಚಿತ್ರದ ಮನುಷ್ಯನ ಬಲಿಷ್ಠತೆಯನ್ನು ಅಗಲವಾದ ಎದೆ ಮತ್ತು ಕಿರಿದಾದ ನಡುವಿನಿಂದ ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎರಡನೆಯದು ನೀಳವಾಗಿದೆ. ಇವೆರಡೂ ಚಿತ್ರಗಳು ಪಾರ್ಶ್ವಚಿತ್ರ (ಸಿಲುಎಟ್). ಇವುಗಳ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಅಪರೂಪದ ದ್ವಿರೇಖಾ ನಗ್ನಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರವಿದೆ.

ಒಂದು ಕಲ್ಲಾಸರೆ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಬಿಡಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಹಲವಾರು ಇರಬಹುದು. ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 1,6 ಮತ್ತು 11ನೆಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿ ಮನುಷ್ಯನ ಬಿಡಿ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. 1ನೆಯದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಜೋಡಿ ಕುದುರೆ, ಸವಾರ, ಕೈಗಳನ್ನು ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿ ನಿಂತ

ಮನುಷ್ಯ; 6ನೆಯದರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹುಲಿಗೆ ಬಾಣ ಬಿಡಲು ಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಕುದುರೆ ಸವಾರ ಮತ್ತು 11ನೆಯದರಲ್ಲಿ ಸಂಭೋಗ ಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವ ಒಂದು ಜೋಡಿ. 1ನೆಯ ಗವಿಯ ಜೋಡಿನ ಒಂದು ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಉದ್ದನೆಯ ಕತ್ತಿಯಿದೆ ಮತ್ತೊಂದು ವ್ಯಕ್ತಿಯ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಸೂರ್ಯನ ಕಿರಣಗಳಂತೆ ಸಣ್ಣ ರೇಖೆಗಳಿವೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಸ್ತ್ರೀ ಇರಬೇಕು. ಅದ್ದರಿಂದ ಇದು ಗಂಡು ಹೆಣ್ಣಿನ ಜೋಡಿ(?). 11ನೆಯದರಲ್ಲಿ ಕೈಗಳನ್ನು ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿ ತೊಡೆಗಳನ್ನು ಅಗಲಿಸಿರುವ ಜೋಡಿಯ ಮರ್ಮಾಂಗಗಳಿರುವ ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಒಂದು ಗೆರೆಯಿಂದ ಸೇರಿಸಿದೆ. ಇದು ಸಂಭೋಗದ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಒಂದು ರೀತಿ.

ಇದಲ್ಲದೆ ಕತ್ತಿ ಅಥವಾ ಈಟಿ, ಇಲ್ಲವೆ ಬಿಲ್ಲು ಬಾಣ ಹಿಡಿದಿರುವ ಮನುಷ್ಯರ ಅಥವಾ ಕುದುರೆ ಸವಾರರ ಬಿಡಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 1,6 ಮತ್ತು 11ನೆಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಒಂದು ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಈಟಿಯ ತುದಿಯ ಸುತ್ತಲೂ ಚೂಪಾದ ಮೊನೆಗಳಿವೆ. ಈ ತರಹದ ಆಯುಧವು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುದು. ಕುದುರೆ ಸವಾರರ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಲಗಾಮನ್ನು ತೋರಿಸಿದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ಹಿಂದೆಯೇ ವಿವೇಚಿಸಿದೆ.

ಜನಸಮೂಹದ ಚಿತ್ರಗಳು: ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಜನರು ಒಬ್ಬರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರು ಕೈ ಕೈ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ನಿಂತಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳು ತೆಕ್ಕಲಕೋಟೆ, ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 1,4,6 ಮತ್ತು 11ನೆಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. 2 ಅಥವಾ 3 ಜನರ ಸಾಲಿನಿಂದ ಹಿಡಿದು 27 ಜನರ ಸಾಲುಗಳಿವೆ. ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 12ನೆಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಗವಿಯಲ್ಲಿ 27ಜನರ ಸಾಲುಗಳಿವೆ. ಈ ಸಾಲಿನ ಒಂದು ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಹುಡುಗನೂ ಇದ್ದಾನೆ. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬ ಸ್ತ್ರೀಯರೂ ಇರುವುದುಂಟು. ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕೂದಲಿನಂತೆ ಸಣ್ಣ ರೇಖೆಗಳಿರುವ ಚಿತ್ರವು ಹೆಂಗಸಿನದೆಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದು. ಇಂಥ ಚಿತ್ರಗಳು ಹಬ್ಬ ಹರಿದಿನಗಳ ಸಾಲು ಕುಣಿತವನ್ನು ಸೂಚಿಸಬಹುದು. ಇಂತಹ ಸಾಲುಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನೇರವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 12ನೆಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ನೇರಸಾಲು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ಅರ್ಧಚಂದಾಕೃತಿಯ ಸಾಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವೆ. ಬಹುಶಃ ಎರಡನೆಯದು ಜನರು ವೃತ್ತದ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿರುವುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಒಂದು ಚತುರ ಪ್ರಯತ್ನ. ಇಂತಹ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಮನುಷ್ಯ ರೂಪಗಳು ಎರಡು ವಿಧವಾಗಿವೆ. ತೆಕ್ಕಲಕೋಟೆ, ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 1,6 ಮತ್ತು 11ನೆಯ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಸಾಲು ಮನುಷ್ಯರ ಚಿತ್ರ ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಒಂದು ರೀತಿಯಾಗಿದೆ.

ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಮಂಡಲಗಳು: ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು ಕೆಲವೇ ಆಗಿದ್ದರೂ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿವೆ. ಇವು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಹೆಚ್ಚು, ಬಯಲುಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪ. ವೆಂಕಟಾಪುರ 1ನೆಯ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿ ಕೈಗಳನ್ನು ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿರುವ ಕಡ್ಡಿಯಂತಹ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಹುಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲದೆ, ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆ ಲಿಪಿಮುದ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಾರಿಬಾರಿಗೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ತುದಿಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಕಡೆ ಈ ಕಡೆ ಒಂದೊಂದು ಬಾಹ್ಯ ಅಡ್ಡ ರೇಖೆಯುಳ್ಳ ರೋಮನ್ ಲಿಪಿಯ ಯು ಮತ್ತು ಅಶೋಕನ ಕಾಲದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಮ ಅಕ್ಷರವನ್ನು ಹೋಲುವ ಎರಡು ಅಕ್ಷರಗಳಂತಿವೆ. ಮ ಅಕ್ಷರದಂತಿರುವ ಚಿಹ್ನೆ ಮೂರು ನಾಲ್ಕು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಚೆಲ್ಲಾಪಿಲ್ಲಿಯಾಗಿವೆ. ಗಾವಳಿ ಬಯಲು ಬಂಡೆ ಚಿತ್ರದ ಇಂತಹ ಸಂಕೇತದೊಡನೆ ಇರುವ ಗೂಳಿಯ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಮೇಲೆ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 5ನೆಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಮುಖವಾಡ ಧರಿಸಿದ ಮನುಷ್ಯನ ಹತ್ತಿರ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಛೇದಿಸಿದ ಎರಡು ವ್ಯಾಸಗಳುಳ್ಳ ಒಂದು ವೃತ್ತವಿದೆ. ಇಂತಹ ಚಿಹ್ನೆ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಛೇದಿಸುವ ಮೂರು ವ್ಯಾಸಗಳುಳ್ಳ ಸ್ವಲ್ಪ ಅಂಡಾಕಾರದ ವೃತ್ತ ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿಯ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 6ನೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಮಾನಾಂತರ ಅಡ್ಡ ರೇಖೆಗಳು ಛೇದಿಸಿದ ಒಂದು ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಈ ರೇಖೆಗಳ ತುದಿಗಳನ್ನು ಏರಿಳಿತದ ಒಂದು ರೇಖೆಯಿಂದ ಸೇರಿಸಿದೆ. ಇದು ಒಂದು ರಂಗೋಲಿ ಚಿತ್ರದಂತಿದೆ. ನವಿಲುತೀರ್ಥದಲ್ಲಿ (ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆ, ಸವದತ್ತಿ ತಾಲ್ಲೂಕು) ನೆಟ್ಟಗೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಒಂದು ದಪ್ಪ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಯ ಮೇಲೆ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ನಾಗಮಂಡಲದಂತಹ ಆಳವಾದ ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದು ಒಂದರೊಳಗೆ ಇನ್ನೊಂದನ್ನು ಸೇರಿಸಿದ ಮೂರು ಗಂಟಿನ ಎರಡು ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳು. ನೋಡುವುದಕ್ಕೆ ಆರು ಗಂಟಿನ ಒಂದೇ ಚಿತ್ರದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಹೊಳಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಿಡಿ ಕಲ್ಲುಹಲಗೆಗಳ ಮೇಲೆ ಒಂದೊಂದರಂತೆ ನಾಲ್ಕು ಗಂಟಿನ ಒಂದೇ ರೇಖೆಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನ ಒಂದು ಮನೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ತಾಮ್ರದ ತಗಡಿನ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ರೇಖಾಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಬಹಳ ಸಮೀಪವಾಗಿದೆ. ಹಂಪಿಯ 1ನೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಾಣದ ತ್ರಿಕೋಣಾಕೃತಿಯ ಮೊನೆಯ ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಚಿತ್ರ. ಇದರ ಹಿಡಿಕೆಯ ಕಡೆ ಎರಡು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಕ್ಕೆಗಳಿವೆ. ಈ ಮಾದರಿಯ ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು ಹಳ್ಳೂರು ಮೊದಲಾದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಂತ/ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ಮಂಡಲ ಚಿತ್ರಗಳು: ಗವಿವರ್ಣ ಹಾಗೂ ಬಯಲುಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾದ ಒಗಟಿನ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಕೆಲವು ಇತರ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳೊಂದಿಗೆ ಬಣ್ಣದವು ; ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳು. ನವಿಲುತೀರ್ಥ, ಗಾವಳಿ, ಗುಡ್ನಾಪುರ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದರೆ, ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲು, ಚಿಕ್ಕರಾಮಪುರಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇಂಥ ಚಿತ್ರಗಳ ಒಂದು ಪ್ರಕಾರ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿರುವ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಕೇತವನಮ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಪರಂಪರಾನುಗತವಾಗಿ ಬಂದ ಪದವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುವುದಾದರೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಮಂಡಲಗಳೆಂದು ಕರೆಯಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರು ವಿಧದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ.

ಒಂದನೆಯದು ಆದಿ ಕೊನೆ ಇಲ್ಲದ ಒಂದೇ ರೇಖೆಯ ನಾಲ್ಕುಗಂಟಿನ ಚಿತ್ರ ಅಥವಾ ಎರಡು ರೇಖೆಗಳ ಆರು ಗಂಟಿನ ಚಿತ್ರ, ಎರಡನೆಯದು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಪರಸ್ಪರ ಓರೆಯಾಗಿ ಛೇದಿಸುವ ಎರಡು ಸಮಾನ ಚತುರ್ಭುಜಗಳು.ಇವುಗಳ ಮೆಲ್ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಗುಣಿಸುಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಮೂರನೆಯದು ಮೂರು ಚುಕ್ಕೆಗಳ ಮೂರು ಸಮಾನಾಂತರ ಸಾಲುಗಳು. ಈ ಚುಕ್ಕೆಗಳು ಉದ್ದವಾಗಿಯೂ ಅಡ್ಡವಾಗಿಯೂ ಪರಸ್ಪರ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದರೂ ಒಂದೇ ಮೂಲದಿಂದ ಬಂದಿವೆಯೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಎರಡನೆಯದರಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಮೂಲೆ ಗಂಟುಗಳಿದ್ದರೂ (ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗಂಟು ಆಗುವುದು)ಮೂರನೆಯದರಲ್ಲಿ ಒಂಬತ್ತು ಚುಕ್ಕೆಗಳಿವೆ (ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ಚುಕ್ಕೆ ಇರುವುದರಿಂದ). ಚುಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲವೆ ಗಂಟುಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ವ್ಯತ್ಯಾಸ. ಈ ವ್ಯತ್ಯಾಸದಿಂದ ಭಿನ್ನ ಆಕೃತಿಗಳು ಉಂಟಾಗಿವೆ. ಈಗ ಮೊದಲನೆಯದರ ಬಗ್ಗೆ ವಿಚಾರ ಮಾಡೋಣ.

ನವಿಲುತೀರ್ಥದಲ್ಲಿಯ ಎರಡು ರೇಖೆಗಳ ಆರು ಗಂಟಿನ ಮಂಡಲವನ್ನು ವಿವೇಚಿಸುವ. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2500–1750) ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಾಲು ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿಯ ಬರವಣಿಗೆಯುಳ್ಳ ನಾಣ್ಯದಂತಿರುವ ಒಂದು ತಾಮ್ರದ ತಗಡಿನ ಮತ್ತೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಒಂದೇ ರೇಖೆಯ ನಾಲ್ಕು ಗಂಟಿನ ಮಂಡಲವು ಮೂಲವಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ನಾನು ಬೇರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಸಿದ್ದೇನೆ. 1991ರಿಂದೀಚಿನ ನನ್ನ ಅನ್ವೇಷಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಆದಿ ಕದಂಬರ ರಾಜಧಾನಿ ಬನವಾಸಿಯ ಸಮೀಪ ಗುಡ್ನಾಪುರದಲ್ಲಿ (ಉತ್ತರಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆ, ಸಿರಸಿ ತಾಲ್ಲೂಕು); ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಹೊಳಲೂರು (ಶಿವಮೊಗ್ಗ ತಾಲ್ಲೂಕು) ಮತ್ತು ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯದ ಮೂರನೆಯ ಮತ್ತು ಕೊನೆಯ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಹಳೆನಗರದಲ್ಲಿ ಈ ವಂಶದ ಒಬ್ಬ ಅರಸನಿಂದ ಕಟ್ಟಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಒಂದು ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇದ್ದುದ್ದು ನಾಲ್ಕು ಗಂಟಿನದು. ಗುಡ್ನಾಪುರ–ಹೊಳಲೂರು–ಹಳೆನಗರಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಸು.17ನೆಯ ಶತಮಾನ ದವು. ಕೇತವನಮ್‌ದಲ್ಲಿಯೂ ಇಂಥ ಮಂಡಲದ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊನೆಯ ಹಂತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ 1500–1000) ಅಥವಾ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆದಿ ಹಂತದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1200–600) ಕಾಲದ್ದಿರಬಹುದು. ಉತ್ತರಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಮಲೆನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಇಂಥ ಮಂಡಲವನ್ನು ರಂಗೋಲಿಯಲ್ಲಿ ಹಾಕುತ್ತಾರೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ಮಂಡಲ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಇಂದಿನವರೆಗೂ ನಿರಂತರವಾಗಿ ನಮ್ಮ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಉಳಿದು ಬಂದಿದೆ ಎನ್ನುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಗುಡ್ನಾಪುರದ ಚಿತ್ರಕಲ್ಲನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯ ಜನರು ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಸೋದೆ ಅರಸರ ಕಾಲದ ವೀರಶೈವ ಮಠದ ಗಡಿಕಲ್ಲೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ವೀರಶೈವ ಮಠ ಇದ್ದಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾದ ಸ್ಥಳ. ಈಗ ಒಂದು ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶ. ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಈ ಮಂಡಲ ಚಿತ್ರದ ಜೊತೆಗೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ವಿಧದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಮಂಡಲದ ಬಲಬದಿಗೆ ಶಂಖವೂ ಎಡಬದಿಗೆ ಚಕ್ರವೂ ಇವೆ. ಚಕ್ರದ ಎಡಬದಿಯಲ್ಲಿ ನಕ್ಷತ್ರದ ಸಂಕೇತವಿದೆ. ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂಬತ್ತು ಚುಕ್ಕೆಗಳ ರೇಖಾಚಿತ್ರವಿದ್ದು, ಇದರ ಮೇಲುಭಾಗದ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ವಜ್ರ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ವಜ್ರವೆಂದರೆ ಒಂದು ಪ್ರಕಾರದ ಆಯುಧ. ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿಯಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತಿರುವ ಲೋಹ ಸರಳಿನ ಎರಡು ತುದಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ತ್ರಿಶೂಲವಿರುತ್ತದೆ. ಓ ಪ್ರಕಾರದ ಆಯುಧ ಕಾರ್ತಿಕೇಯದೇವರ ಒಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಚಿಹ್ನೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಇರುವುದರಿಂದ ನಾಲ್ಕು ಗಂಟಿನ ಮಂಡಲ ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚು ಅರ್ಥಗರ್ಭಿತವಾಗಿದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿಯ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಲಲಾಟ ಬಿಂಬದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಆ ಕಾಲದ ಇಂಥ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಶಂಖ, ತಿರು(ತಮಿಳು ಶಬ್ದ–ಪವಿತ್ರ ಎಂದು ಅರ್ಥ) ನಾಮ ಮತ್ತು ಚಕ್ರವಿರುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂಥ ಪಟ್ಟಿಕೆ ವೆಂಕಟೇಶ್ವರ ಅಂದರೆ ವಿಷ್ಣುದೇವನನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರಂತೆಯೇ ಗುಡ್ನಾಪುರದಲ್ಲಿ ಶಂಖ–ಚಕ್ರಗಳ ನಡುವೆ ಮಂಡಲವಿರುವುದರಿಂದ ಅದು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ತಿರುನಾಮ ಸಮಾನವೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಈ ರೀತಿ ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಿಕೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಸೋಂದೆ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಹೊಳಲೂರಿನಲ್ಲಿ ಕೆಳದಿ ಅರಸರ ಕಾಲದ ಒಂದು ಈಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ (ಸು.17ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಮುಂದೆ ಬಿಡಿಬಿಡಿಯಾಗಿ ನೆಡಲ್ಪಟ್ಟ ಎರಡು ಕಲ್ಲು ಹಲಗೆಗಳ ಮೇಲೆ ಇಂಥ ಒಂದೊಂದು ಮಂಡಲ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಹಳೆನಗರದ ಇದೇ ಅರಸರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದ ಚಾವಣಿಯ ಒಳಮೈಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪದ್ಮಗಳ ನಡುವೆ ಇಂಥ ಮಂಡಲ ಚಿತ್ರವಿದ್ದ ಶುಭ ಸಂಕೇತದ ಪಟ್ಟಿಕೆ ಇದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಲಕ್ಷ್ಮಣ್ ತೆಲಗಾವಿಯವರು ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಬೆಟ್ಟ ಮತ್ತು

ಪರಿಸರಗಳಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಗಂಟಿನ ರೇಖಾಚಿತ್ರವೂ ಇದೆ. ಇದು ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು ಒಂದು ವಿಶಾಲವಾದ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ. ಇದರ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ತಗ್ಗು ಮತ್ತು ಅದರಿಂದ ನೀರು ಹರಿದು ಬರಲು ಪ್ರನಾಳ ಇದ್ದು, ಮಂಡಲದ ಮತ್ತೊಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ನಡೆದು ಹೋದಂತೆ ಆಭಾಸವಾಗುವ ಮನುಷ್ಯನ 10 ಹೆಜ್ಜೆ ಗುರುತುಗಳಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಚಿತ್ರವು ಒಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಅರ್ಥವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಒಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವುಂಟು. ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಕಮಾನಿನ ರೇಖೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಸ್ಥಳ ಬಿಟ್ಟಿರುವುದರಿಂದ ಎರಡು ತುದಿಗಳುಂಟಾಗಿ ಆ ತುದಿಗಳು ಸಣ್ಣ ವೃತ್ತದಂತೆ ಅಗಲವಾಗಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಫಕ್ಕನೆ ನೋಡಿದಲ್ಲಿ ಹೆಣೆದುಕೊಂಡ ಜೋಡಿ ನಾಗದಂತಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದು ಜೋಡಿ ನಾಗರದ ಸಂಕೇತವಾಗಿದ್ದು, ನಾಗಮಂಡಲವಾಗಿರಬಹುದೆ ಎಂಬ ಸಂಶಯವೂ ಮೂಡುತ್ತದೆ.

ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಮಲೆನಾಡು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಜನರು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ದೇವರಮಂಟಪದ ಮುಂದೆ, ಮನೆಯ ಮುಂದೆ ಇಂಥ ಮಂಡಲದ ರಂಗೋಲಿ ಹಾಕುವುದುಂಟು. ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಮಂಡಲಗಳು ಶಿಶುಗಳಾದ ಬಲರಾಮ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣರನ್ನು ತೊಟ್ಟಿಲಿಗೆ ಹಾಕಿದ ಸಂಕೇತವೆಂದೂ ಮಲೆನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಇದು ವಿಷ್ಣುವಿನ ಪಾದವೆಂದೂ ನಂಬಿಕೆ. ಭಾರತೀಯ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಶಿವ–ನಾಗ; ವಿಷ್ಣು–ನಾಗ ಇವರ ಸಂಬಂಧ ನಿಕಟ. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದಾಗ ಈ ಮಂಡಲ ಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಒಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಅರ್ಥ ಮತ್ತು ಮಹತ್ತ್ವವಿದ್ದು, ಶೈವ–ವೈಷ್ಣವ–ನಾಗ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿರಬಹುದು.

ದ್ವಿಚತುರ್ಬಾಹು ಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಖಂಡಿತವಾಗಿಯೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅರ್ಥವಿದೆ. ಗೃಹಪ್ರವೇಶ ಮುಂತಾದ ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ವೈದಿಕ ಪುರೋಹಿತರು ಇಂಥ ಮಂಡಲಗಳನ್ನು ರಂಗೋಲಿಯಲ್ಲಿ ಹಾಕಿ ಅವುಗಳಿಗೆ ಇಂಥ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡು ಯಜಮಾನನಿಂದ ಪೂಜೆ ಮಾಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಮಂಡಲದಲ್ಲಿರುವ ಒಂಬತ್ತು ಗಂಟುಗಳು ನವಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಗಾವಳಿಯ ಒಂದು ಕೋಣದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಂತೆ ಇಂಥ ಮಂಡಲದ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಕೋಣ ಯಮದೇವತೆಯ ವಾಹನ. ಆದ್ದರಿಂದ ಗಾವಳಿ ಚಿತ್ರದ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಇಂಥ ಮಂಡಲ ನವಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುತ್ತಿತ್ತೆ ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಏಳುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ಚಿತ್ರವಿರುವ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿಯೇ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳ ನೆಲೆಯೂ ಇದೆ.

ಒಂಬತ್ತು ಚುಕ್ಕೆಗಳ ಮಂಡಲ ಗುಡ್ನಾಪುರದ ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಇತರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಕೇತಗಳೊಡನೆ ಇದ್ದು, ಇದರ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ವಜ್ರಾಯುಧ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿರುವುದರಿಂದ, ಇದಕ್ಕೂ ಒಂದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಅರ್ಥವಿದೆ ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಚಿಕ್ಕರಾಮಪುರದ ಮೊದಲನೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಗೂಳಿ, ಜಿಂಕೆ, ನವಿಲು, ಈಟಿಯನ್ನು ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಮನುಷ್ಯ ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳೊಂದಿಗೆ ಎರಡು ಚತುರ್ಬಾಹು ಮಂಡಲಗಳು, ಒಂದು ಒಂಬತ್ತು ಚುಕ್ಕೆಗಳ ಮಂಡಲ ಇವೆ. ಅದರಂತೆಯೇ ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಪ್ರಾಣಿ ಮನುಷ್ಯರ ಚಿತ್ರಗಳೊಂದಿಗೆ ಒಂಬತ್ತು ಚುಕ್ಕೆಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿಯ ರೇಖೆಗಳ ತುದಿಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸುವ ತೋರಣ ಹಾಕಿದಂತೆ ಸುತ್ತಲೂ ಒಂದು ರೇಖೆಯಿದೆ. ಚಿಕ್ಕರಾಮಪುರದ ದ್ವಿಚತುರ್ಬಾಹು ಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಂಸಗಳ ವಿರುದ್ಧ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಛೇದಿಸಿದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇದು ಬಹುಶಃ ಕೇಂದ್ರ ದೇವತೆಯ ಪ್ರಚಲಿತ ಹೆಸರಿನ ಸಂಕೇತವಿರಬಹುದು.

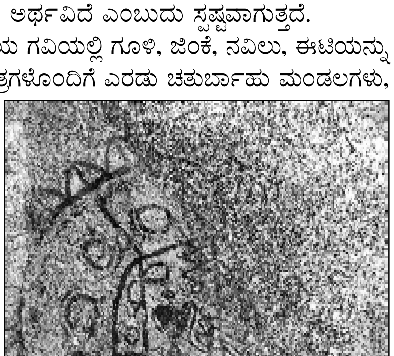
ವರ್ಣಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾವೃತ್ತಗೋರಿ, ಚಿಕ್ಕರಾಮಪುರ

ಇನ್ನೆರಡು ಬೇರೆ ಪ್ರಕಾರದ ಸರಳ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ರೇಖಾ ಸಂಕೇತಗಳು ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ ಸುಮಾರು 10 ಕಿಮೀ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಬಿಳಿಬಾವಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಒಂದು ಗುಣಾಕಾರದ ಚಿಹ್ನೆಯಾಗಿದ್ದು, ಎರಡೂ ಬದಿಯ ರೇಖೆಗಳ ತುದಿಗಳನ್ನು ಬಾಗಿದ ರೇಖೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಹರಪ್ಪಲಿಪಿಯ ಒಂದು ಅಕ್ಷರಕ್ಕೆ ಇದು ಸಮೀಪವಾಗಿದೆ. ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಚಿಹ್ನೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬದಿಯ ಎರಡು ತುದಿಗಳು ಒಳಬಾಗಿರುತ್ತವೆ; ಕೂಡಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ಎಸ್.ಆರ್.ರಾವ್ ಅವರು ಮ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಒಂದೇ ಕೇಂದ್ರದ ಮೂರು ವೃತ್ತಗಳು; ಹೊರಬದಿಯ ರೇಖೆಗೆ ಬೆಳಕಿನ ಕಿರಣಗಳಂತೆ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಅಡ್ಡ ರೇಖೆಗಳು ಸುತ್ತಲೂ ಇವೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದು ಸೂರ್ಯ ಮಂಡಲವನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ನೈಜವಾಗಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸಬಹುದು. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಮಂಡಲವೂ ಕೂಡಾ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ತಾಮ್ರದ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವುದು ತುಂಬಾ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ. ಮಂಡಲ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳೆಲ್ಲವೂ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರಿಗೆ ಸೇರಿದವು. ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನವಾಸ್ತವ್ಯದ ನೆಲೆಗಳು ಮತ್ತು ನಾನೂರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕಾರದ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಹತ್ತಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳೂ ಶೋಧವಾಗಿವೆ. ಚಿಕ್ಕರಾಮಪುರ ವ್ಯಾಪಕವಾದ ಈ ನೆಲೆಗಳ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿಯೇ ಇದೆ.

ಇವುಗಳ ಧಾರ್ಮಿಕ ಒಗಟುಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾದರೆ ಮತ್ತು ಇವುಗಳಿಗೂ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿಗೂ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಖಚಿತ ಪಡಿಸುವುದಾದರೆ, ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯ ಇತಿಹಾಸ ಅಂದರೆ ಮೌರ್ಯ–ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದ ಜನರ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಚಾರ ತತ್ಸಂಬಂಧ ಈ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಅಥವಾ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕೆಲವು ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಚಾರಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿ, ಇವೆಲ್ಲ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯವನ್ನೇ ಬರೆಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಬಹುದು.

ಹೋಲಿಕೆ ಮತ್ತು ಕಾಲಮಾನ: ಮೇಲೆ ಸೂಚಿಸಿದ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಬಯಲುಬಂಡೆಯ ಚಿತ್ರಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಕೆಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವೆ. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಯಲುಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿಯಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ, ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳು ಸುಲಭವಾಗಿ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬಿದ್ದಾಗ ದನಕಾಯುವವರು ಕುತೂಹಲದಿಂದಲೂ ಸಮಯಸ್ಫೂರ್ತಿಯಿಂದಲೂ ಪಕ್ಕದ ಮತ್ತೊಂದು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ತಮಗೆ ತೋಚಿದ (ಹನುಮಪ್ಪ, ರೈಲುಬಂಡಿ, ಹುಲಿ, ಗುಡಿ ಮೊದಲಾದ) ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರಬೇಕು. ಇಂತಹ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸುವ ಕ್ರಮ ಸುಲಭ. ಅನುಕೂಲಕರವಾದ ಒಂದು ಗಟ್ಟಿಕಲ್ಲನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಟ್ಟಿ ಬೇಕಾದ ಚಿತ್ರವನ್ನು ತೆಗೆಯಬಹುದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಒಂದು ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಚಿತ್ರಗಳೊಡನೆ ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವುದು ಅಪರೂಪ.

ಗವಿವರ್ಣ ಮತ್ತು ಬಯಲುಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾಲದುದ್ದಕ್ಕೂ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಜನಾಂಗದವರು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾಲದವೂ ಆಗಿವೆ. ಬಹಳಷ್ಟು ಚಿತ್ರಗಳ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವುದು ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕ್ಲಿಷ್ಟ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಆದರೂ ಅವುಗಳ ನೆಲೆ, ಸ್ಥಿತಿ, ಚಿತ್ರಗಳ ವಸ್ತು, ನಿರೂಪಣಾ ಶೈಲಿ, ತಾಂತ್ರಿಕತೆ, ಸಮೀಪದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ನಿವೇಶನಗಳೊಡನೆ ಇದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಸಂಬಂಧ, ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿಯ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಾಲಮಾನದ ವಸ್ತುಗಳೊಡನೆ ಹೋಲಿಕೆ–ಇವೇ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ಇವುಗಳ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಸೂಚಿಸಬಹುದು.

ಬಾದಾಮಿ–ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲು ಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಅರೆಗುಡ್ಡ–ಹಿರೇಗುಡ್ಡಗಳಲ್ಲಿಯ ಹಾಗೂ ಬಾದಾಮಿ ಸಮೀಪದ ಒಂದು ಗವಿಯ ಮತ್ತು ರಾಮದುರ್ಗ (ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆ) ಹತ್ತಿರದ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೇ ಅಲ್ಲ, ಇದುವರೆಗೆ ತಿಳಿದಮಟ್ಟಿಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲೆ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಚಿತ್ರಗಳ ವಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಭೀಂಬೇಟ್ಕದಲ್ಲಿಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊನೆಯ ಹಂತದ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಈ ಗವಿಗಳ, ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ನವ ಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳಾಗಲೀ, ಅನಂತರದ ಕಾಲದ ಜನವಾಸ್ತವ್ಯದ ನೆಲೆಗಳಾಗಲಿ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವು ಪ್ರಾಯಶಃ ನವ ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದ್ದಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಈ ಪ್ರದೇಶ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ಮತ್ತೊಂದು ಕೇಂದ್ರವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಕಜೂರು ಮತ್ತು ಉಸ್‌ಗಾಲಿಮೋಲ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಕುಶಾವತಿಹಳ್ಳದ ದಂಡೆಯ ಹತ್ತಿರ ಮತ್ತು ಅದರ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿವೆ. ಕಾಲಮಾನ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಎರಡನೆಯದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಹಳ್ಳದ ದಂಡೆ ಹತ್ತಿರ, ಅದರ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿಯ ಸಮತಲ ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲುಹಳ್ಳದ ದಂಡೆ ನೈಸರ್ಗಿಕವಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿತ್ತು. ಕ್ರಮೇಣ ಪ್ರವಾಹದ ಕೊರೆತದಿಂದ ದಂಡೆ ಸವೆಯುತ್ತಾ ಬಂದು ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತೆ ಕಾಣತೊಡಗಿದವು. ಚಿತ್ರಣದ ತಾಂತ್ರಿಕತೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಇವು ಕನಿಷ್ಠ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಮಧ್ಯ–ಅಂತ್ಯ ಕಾಲದ್ದೆಂದು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1500–100) ಹೇಳಬಹುದು.

ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ, ಆತನೂರು ಮತ್ತು ಹಂಪಿ ಮೊದಲಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಪದೇ ಪದೇ ಮೊಸಳೆ (ಉಡ?) ಚಿತ್ರಣವಿದ್ದು, ಹರಪ್ಪ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಾಣಿಯ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಮೂಡಿಸಿದ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತದೆ. ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 1ನೆಯ ಗವಿಯ ಒಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯನ ಕೈಯಲ್ಲಿಯ ಮೊನೆಯುಳ್ಳ ಈಟಿ ಹಾಗೂ ಹಂಪಿಯ 1ನೆಯ ಗವಿಯ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಯೆಲೇಶ್ವರಮ್ (ಗುಂಟೂರು ಜಿಲ್ಲೆ, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ) ಹಾಗೂ ಕೊಮರನಹಳ್ಳಿಯ (ಹರಿಹರ ತಾಲ್ಲೂಕು) ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಯುಧಗಳ ಪ್ರತಿರೂಪವೇ ಎನ್ನುವಂತಿವೆ. ಈ ಗವಿಯ ಕಲ್ಲಾಸರೆ ಚಿತ್ರಗಳ ಮತ್ತು ಬಯಲುಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳ ಬಳಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಾಸ್ತವ್ಯದ ಕಲ್ಲು ಸಮಾಧಿಗಳ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲು– ಹಂಪಿ ಹಾಗೂ ಇದರ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ

ಕುರುಗೋಡು ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ– ತಾವರಗೆರೆ–ಮಸ್ಕಿ ಮತ್ತು ಬೆಳಗಲ್ಲು –ಹಳಕುಂದಿ, ಕಲ್ಲೂರು, ಭಿಲ್ಲಮರಾಯನಗುಡ್ಡ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಈ ಚಿತ್ರಗಳೆಲ್ಲವೂ ಬಹುಶಃ ಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗದ ಕೊನೆಯ ಹಂತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1400–800) ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆದಿ ಮಧ್ಯಭಾಗದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1000–500) ಕಾಲದ್ದೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಲು ಅಡ್ಡಿಯಿಲ್ಲ.

ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳ ಪ್ರಸಾರವ್ಯಾಪ್ತಿಯೂ ಹೆಚ್ಚು. ಆದರೂ ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲು–ಹಂಪಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಈ ಭಾಗ ಈ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಕೇಂದ್ರ ಸ್ಥಾನವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಯಲುಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬಿದ್ದಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ಬಯಲುಬಂಡೆ ಮತ್ತು ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ತೆರನಾಗಿದ್ದು, ಅವು ಸಮಕಾಲೀನವೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಬಯಲುಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಷ್ಟು ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಜೊತೆಗೆ ಇವೆರಡೂ ಪ್ರಕಾರದ ಚಿತ್ರಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಮತ್ತು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಜನರೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಕತೃಗಳೆಂದು ಮೇಲೆ ತರ್ಕಿಸಿದೆ. ಈಗಿನ ಗೌಳಿಗ ಗೊಲ್ಲರ ಹಾಗೆ ಕೇವಲ ಪಶುಪಾಲನೆ ವೃತ್ತಿಯ ಜನವರ್ಗಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಯಲುಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳು ಸೇರಿರಬೇಕೆಂದು ಕಾರಣಬದ್ಧವಾಗಿ ಊಹಿಸಬಹುದು. ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಸಮಾಜದ ಬಹಳಷ್ಟು ಎಲ್ಲ ವರ್ಗಗಳಿಗೂ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಬಾದಾಮಿಯ 3ನೆಯ ಗವಿವರ್ಣ ಚಿತ್ರ ವಸ್ತು, ಶೈಲಿ ಹಾಗೂ ತಾಂತ್ರಿಕತೆಯ ಮತ್ತು ಸಮೀಪದ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಜನವಾಸ್ತವ್ಯದ ನೆಲೆಗಳ ಇರುವಿಕೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನಿಸ್ಸಂಶಯವಾಗಿ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಕಾಲದ್ದು. ಇದೇ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಬೈಲ್‌ಮರ್ಚೆಡ್ (ಮಾನ್ವಿ ತಾಲ್ಲೂಕು) ಮತ್ತು ಮಾನ್ವಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಮತ್ತು ಅಪ್ಪಯ್ಯನಹಳ್ಳಿಯ ಕೆಲವು ಗವಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಬಯಲುಬಂಡೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಸಂಗನಕಲ್ಲು, ಹಳಕುಂದಿ ಮತ್ತು ಭಿಲ್ಲಮರಾಯನಗುಡ್ಡಗಳಲ್ಲಿಯ ಹನುಮಾನ್, ಮುಸಲ್ಮಾನ್ ಪಂಥದ ಪಂಜ, ರೈಲುಬಂಡಿ, ಕತ್ತಿ ಡೋಲು ಹಿಡಿದ ಮನುಷ್ಯರು ಮೊದಲಾದ ಕೆಲವು ಬಯಲುಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳು ವಿಜಯನಗರ ಅಂತ್ಯ ಮತ್ತು ಸಮಕಾಲೀನ ಕಾಲದವೆಂದು ತಿಳಿಯಲಡ್ಡಿಯಿಲ್ಲ.(ಎ.ಎಸ್.)

ಕೇರಳ: ಉತ್ತರ ಕೇರಳದ ವೈನಾಡು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಂಬಲವಾಯಲ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಎಡಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಫಾಸೆಟ್ 1894ರಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಪೂರ್ವ ಕಾಲದ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಮಾಡಿದ. ಅನಂತರ ಕೊಲ್ಲಮ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತೇನ್‌ಮಲ್ಲೈ, ತಿರುವನಂತಪುರಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅನ್ಕೋಡ್ ಮತ್ತು ವೈನಾಡು ಜಿಲ್ಲೆಯ ತೋವರಿ, ಇಡಂಕಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ವಿವಿಧ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇಂಥ ಚಿತ್ರಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಎಡಕಲ್ಲು: ಎಡಕಲ್ ಮಾಲೆ ಎಂಬ ಬೆಟ್ಟಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಎತ್ತರವಾಗಿರುವ ಬ್ಯಾಟರಿ ರಾಕ್‌ನ (500 ಮೀ) ನೆತ್ತಿಗೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಗುಹೆಯಿದೆ. ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲದೆ ಈ ಗುಹೆಯ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ 5 ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದ ಶಾಸನಗಳೂ ಇವೆ. ಪೊಲೀಸ್ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಎಫ್.ಫಾಸೆಟ್ 1894–96ರ ನಡುವೆ ಇಲ್ಲಿರುವ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಿದ. ದೊಡ್ಡ ಬಂಡೆಯೊಂದು ಸೀಳಿ ಇಬ್ಭಾಗವಾದಾಗ ಇವೆರಡರ ನಡುವೆ ಉಂಟಾದ ಕಂದರದ (ಗುಹೆ) ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಕಂದರದ ಪ್ರವೇಶ ಭಾಗ 1.5–2 ಮೀ ಅಗಲ, 2–2.5 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಕಂದರದ ಒಟ್ಟು ಉದ್ದ 32 ಮೀ ಮತ್ತು ಗರಿಷ್ಠ ಅಗಲ 6–7 ಮೀ. ಕಂದರದ ಅರ್ಧ ಭಾಗದ ಮೇಲೆ ಚಾವಣಿಯಂತೆ ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲುಬಂಡೆಯಿದೆ. ಉಳಿದರ್ಧ ಭಾಗ ಆಕಾಶಕ್ಕೆ ತೆರೆದುಕೊಂಡಿದೆ. ಚಾವಣಿಯಿಂದ ಮುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಂದರದ ಎರಡೂ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಿವಿಧ ಭಂಗಿ–ವೇಷಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮನುಷ್ಯರ ಮತ್ತು ಜಿಂಕೆ–ನಾಯಿ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನೂ ಒತ್ತೊತ್ತಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದೆ. ಇವು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1000ದ ಆಸುಪಾಸಿನ ಸಮಯದಲ್ಲಿ (ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ–ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗ) ಕೆತ್ತಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳಿರಬೇಕು. ಈ ಬೆಟ್ಟದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನಲ್ಲಿ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಮಾಧಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ತೋವರಿ: ಅಂಬಲ್‌ವಾಯಲ್ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ತೋವರಿ ಗುಡ್ಡಗಳ ಇಳಿಜಾರು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಬಂಡೆಗಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಕಂಡುಬಂದ ಗೀರು ಚಿತ್ರಗಳು ತ್ರಿಕೋನ, ಚೌಕ ಮತ್ತು ವರ್ತುಲಾಕಾರಗಳೇ ಮೊದಲಾದ ವಿವಿಧ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಯುಗಗಳ ಜನರು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಕೆಲವು ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಸ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿ ವರ್ಗಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿಲ್ಲ. ಇವು ಎಡಕಲ್ಲು ಚಿತ್ರಗಳಷ್ಟು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿಲ್ಲ.

ತೇನ್‌ಮಲ್ಲೈ: ಕೊಲ್ಲಮ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪೂರ್ವ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಚೆಂತರುನಿ ಗುಡ್ಡಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಇತಿಹಾಸ–ಪೂರ್ವಕಾಲದ ಕೆಲವು ಕೊರೆದ ಗೀರು ಚಿತ್ರಗಳು ಇಲ್ಲಿ 1982ರಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. 1984ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದಾಗ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೂ ಇದ್ದಿಲೂ ಲಭ್ಯವಾದವು. ಲಖನೌ ನಲ್ಲಿರುವ ಬೀರ್‌ಬಲ್ ಸಾಹ್ನಿ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಪೇಲಿಯೊ–ಬಾಟನಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದಿಲಿನ ಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂಸು. 3000 ಎಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಂಗಾಲ–14 ರಿಂದ 5210±110 ಮತ್ತು 5120±120. ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಇವುಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದವು ಎಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ.

ರೇಖಾ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಸಸ್ಯ /ಪ್ರಾಣಿವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಚಿತ್ರಗಳು ಎಡಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಇಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಕೇರಳದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾ ಉಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಕೆತ್ತನೆಚಿತ್ರಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿರುವ ಏಕೈಕ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಯಿದು.

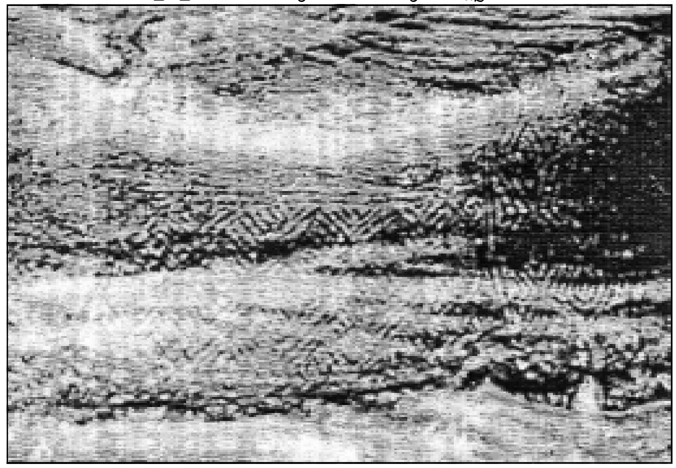

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು, ತೇನ್‌ಮಲ್ಲೈ–ಆಂಕೋಡ್

ಅನ್‌ಕೋಡ್: ತಿರುವನಂತಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ನೆಯತಿಂಕರದಲ್ಲಿ ಪೆರುಂಕಡವಿಲದ ಸಮೀಪವಿರುವ ಪಾಂಡವನ್‌ಪರದಲ್ಲಿದೆ. ಮೂರು ದೊಡ್ಡ ಬಂಡೆಗಳ ಕೆಳಗೆ ಈ ನೆಲೆಯಿದೆ. ಮೂರು ಬಂಡೆಗಳು ಒಂದರಮೇಲೊಂದು ಒರಗಿದ್ದು, ಇವುಗಳ ಕೆಳಗಿನ ನೆಲೆಗೆ ತೆವಳಿಕೊಂಡು ಹೋಗಬಹುದಾದ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿದೆ. ಗುಹೆಯ ಭಿತ್ತಿಗಳು ಹಾಗೂ ತಾರಸಿಯ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲದೆ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಚಕಮಕಿಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಲಭ್ಯವಾಗಿದ್ದು, ಚಕಮಕಿಕಲ್ಲು ಮಾತ್ರ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶದ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಕಚ್ಚಾಪದಾರ್ಥಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಾಗಿರುವುದರಿಂದ, ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜನರು ಒಂದೆಡೆಯಿಂದ ಇನ್ನೊಂದೆಡೆಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಕೊರೆದ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಾಣದಮೊನೆಗಳು, ಎಲೆಗಳು, ಪುಷ್ಪಗಳು, ವಿವಿಧ ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸಗಳು, ಚಕ್ರ ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ತುಂಬ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದ್ದು ಏಣಿಯಂಥ ಸಾಧನವನ್ನು ಬಳಸಬೇಕಾಗುವುದು. ಇಲ್ಲಿ ಚಕ್ರ ಮತ್ತು ಪುಷ್ಪಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚು; ಮಾನವರ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಡಿಮೆ.

ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳಿರುವ ಮೂರು ನಿವೇಶನಗಳು ಇಡಂಕಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಂಜನಾಡಿನ ಮರಯೂರ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳ ಮೇಲಿನ ಕೂಡಕ್ಕಲ್, ಪಲ್ಲನಾಡ್ ಮತ್ತು ಚೆಂಪಕ್ಕಡ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶ ಎಳುತಲ ಎಂದು ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ಎಳುತಲ ಎಂದರೆ ಚಿತ್ರಗಳ ಗುಹೆ.

ಕೂಡಕ್ಕಲ್: ಸು.984 ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಒಳಬಾಗಿದ ಅತಿ ಎತ್ತರದ ಒಂಟಿ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಒಳಬಾಗಿದ ನೆಲೆ ಸರ್ಪದ ಹೆಡೆಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತಿದ್ದು ಇದರ ಎತ್ತರ 12ಮೀ. ಇಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆ, ಜಾನುವಾರುಗಳು, ಕುದುರೆ, ಆನೆ (ಮಾವುತರು ಇರುವ ಮತ್ತು ಇಲ್ಲದ) ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಕೈಯನ್ನು ಎತ್ತಿ ಕುಳಿತ ಸಂತರಂಥವರ ಹಾಗೂ ಮತಾಚರಣೆಯ ಸಂಬಂಧವಿರುವ ನರ್ತಕರ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಪಲ್ಲನಾಡ್: ಈ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ದೋಣಿ ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇದು ಸಾಗರ ಪ್ರಯಾಣ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ನಿವೇಶನವಾಗಿದೆ. ಶಿಲಾಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಾದ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನವರು, ಆನೆಗಳು, ಪಕ್ಷಿಗಳು, ದೊಂಬರಾಟ ಮತ್ತು ಹೋರಾಟಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು, ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸಗಳು, ಹಲ್ಲಿಗಳು, ಹಾವುಗಳು, ಮರಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಮುಖ್ಯವಾಗಿವೆ. ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳ ಮಾನವರ ಚಿತ್ರಗಳು ಗೃಹಕಾರ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಮತಕ್ರಿಯಾವಿಧಿಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಮರಯೂರಿನ ಇನ್ನಾವ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿಯೂ ಇಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯ, ಅಸಮ ಪ್ರಮಾಣದ ಚಿತ್ರಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲವೆನ್ನಬಹುದು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದವಾಗಿದ್ದು ಛಾವಣಿಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ಚಂಪಕ್ಕಡ್: ವಿಸ್ತಾರದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡದಾದ ಚಂಪಕ್ಕಡ್ ಶಿಲಾಶ್ರಯದ ಭಿತ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ನಸುಗೆಂಪು, ಕಂದು, ಮಾಸಲು ಕಂದು ಛಾಯೆಯ ಹಳದಿ, ಬಿಳಿ ಮೊದಲಾದ ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಜಿಂಕೆ, ಕುದುರೆ, ಜಾನುವಾರುಗಳೇ ಮೊದಲಾದ ಚಿತ್ರಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7000 ವರ್ಷ ಹಿಂದಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಮಾನವ ಚಿತ್ರಗಳು 3000 ವರ್ಷ ಹಿಂದಿನ ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೂ ಶಸ್ತ್ರಧಾರಿ ಗಜಸೈನಿಕರ ಚಿತ್ರಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.300ರಷ್ಟು ಹಿಂದಿನ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸಕಾಲಕ್ಕೂ ಸೇರಿದವು ಎಂದು ಎಸ್.ಪಿ. ಥಂಪಿಯವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಎಡಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಅನ್‌ಕೋಡ್‌ಗಳ ಶಿಲಾಶ್ರಯಗಳು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ, ನವಶಿಲಾಯುಗ, ತಾಮ್ರಯುಗ, ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾಯುಗ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆ.(ಆರ್.ಪಿ.)

ತಮಿಳುನಾಡು: ಗವಿ ಬಂಡೆ ಚಿತ್ರಗಳು ನೀಸಿಕ್ (ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಅಭ್ರಕದಿಂದಾದ) ಶೃಂಖಲೆಯ ಕಣಶಿಲೆಯ ಬಂಡೆಗಳ ಸಮೂಹದೊಳಗಿವೆ. ಇಡೀ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ತಳಗಟ್ಟಾಗಿರುವ ಈ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಸಹ ಒಂದು ಘಟಕವಾಗಿದೆ. ಧರ್ಮಪುರಿ, ಸೇಲಂ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಆರ್ಕಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವು ಬಹಿರ್ಗತ ಬಂಡೆಗಳ (ಔಟ್‌ಕ್ರಾಪ್) ರೂಪದಲ್ಲಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳು ಬೃಹತ್ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಬಂಡೆಗಳೊಳಗಿವೆ.

ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಕಲೆಯನ್ನು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಗೀರುಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಕುಟ್ಟುಚಿತ್ರಗಳು ಎಂಬ ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ಪ್ರಭೇದಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಮೊದಲನೆಯದರಲ್ಲಿ ಮೂರು ವರ್ಗಗಳಿವೆ: ನೈಸರ್ಗಿಕ ಗವಿಬಂಡೆಗಳ ಸೂರಿನ ಮೇಲಿರುವವು, ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಲ್ಮನೆಗಳ ಮೇಲಿರುವುವು ಮತ್ತು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಯುಗದ ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತ ಗವಿಗಳಲ್ಲಿರುವುವು. ಕೆಲವು ಚಿತ್ರಿತ ಗವಿಬಂಡೆಗಳು ನವಶಿಲಾಯುಗ, ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ವಸತಿಗಳ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿವೆ. ಕುಟ್ಟುಚಿತ್ರದ ನಿದರ್ಶನಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬಹಳವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದರೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿರಳವಾಗಿವೆ.

ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಕುರ್‌ಲಪ್ಪುದೈ ಮತ್ತು ಪೊದಿಗೈಮಲೈನಲ್ಲಿ ಗೀರುರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇಂಥದೇ ಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಕೇರಳದ ಎಡಕಲ್ಲು ಪ್ರದೇಶ ಈ ನೆಲೆಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚೇನೂ ದೂರದಲ್ಲಿರದಿರುವುದು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾಗಿದೆ. ಪೊದಿಗೈಮಲೈಯ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಿಹ್ನೆಗಳೆಂದು ತೋರುತ್ತವೆ; ಬನ್ನಿಕ್ಕಾರನ್ ಎಂಬ ಸ್ಥಳೀಯ ಆದಿವಾಸಿಗಳು ಇವನ್ನು ಇನ್ನೂ ಪೂಜಿಸುತ್ತಾರೆ. ವಿವಿಧ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಂಬಿಕೆ ಮತ್ತು ವಿಧಿಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿ ಮಹತ್ತರ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದೆ. ಚಂದ್ರ, ನಕ್ಷತ್ರ, ಮಳೆ, ಬೆಂಕಿ ಮತ್ತು ನೀರಿನಂತಹ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಕ್ರಮೇಣವಾಗಿ ಸಂಕೇತವಾಗಿಸಿ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮೂಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕುರ್‌ಲಪ್ಪುದೈನ ಶಿಲಾಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ; ಎರಡು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ನಕ್ಷತ್ರ ಮತ್ತು ಸೂರ್ಯನ ಸಂಕೇತಗಳು, ಗುಡಿಸಲು ಅಥವಾ ಗ್ರಾಮ, ಬಿಡಿಸಿದ ಚಾಪೆ ಮತ್ತಿತರ

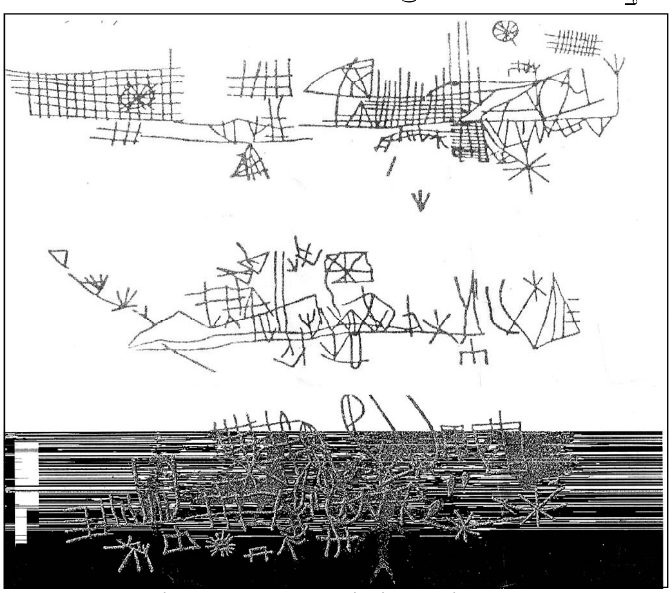

ನಿಗೂಢ ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳು, ಕುರ್‌ಲಪ್ಪುದೈ-ಪೊಗದಿಮಲೈ (ತಮಿಳುನಾಡು)

ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಹಲವು ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೂ ನಕ್ಷತ್ರ, ಚಂದ್ರ ಬಿಡಿಸಿದ ಚಾಪೆಯನ್ನು ಹೋಲುವ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಹೆಚ್ಚಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ಏಕವರ್ಣದವು. ಬಹುವರ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳು ಅತಿ ವಿರಳ. ಸಿರುಮಲೈ ಮತ್ತು ಸೇದವರೈನಲ್ಲಿ ಆಕೃತಿಯ ಹೊರರೇಖೆಗಳಿಗೆ ಕೆಂಪು ಕಾವಿಮಣ್ಣನ್ನು ಬಳಸಿ, ಒಳಗೆ ಬಿಳಿಬಣ್ಣವನ್ನು ತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಳಿಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಕಪ್ಪು ಹೊರರೇಖೆಯಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಆ ಕಪ್ಪಂಚಿಗೆ ಕಾರಣ ಪಾಚಿಯಷ್ಟೆ. ಹೆಚ್ಚು ಬಳಸಲಾದ ಎರಡನೆಯ ಬಣ್ಣ ಕೆಂಪು. ಬಿಳಿಬಣ್ಣಕ್ಕೆ ದಪ್ಪವಾದ ಸುಣ್ಣದ ದ್ರವ್ಯವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂಟುಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿರುವ ಸುಣ್ಣದ ಉಂಡೆಗಳಿಂದ ಇದನ್ನು ತಯಾರಿಸಬೇಕು. ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಭೇದಗಳಿವೆ: ಅಚ್ಚುಗೆಂಪು, ಕಂದುಗೆಂಪು, ಹೊಳಗೆಂಪು ಮತ್ತು ಗುಲಾಬಿ. ಧರ್ಮಪುರಿ, ನೀಲಗಿರಿ ಮತ್ತು ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಬಂಡೆಚಿತ್ರಗಳ ಪ್ರಧಾನ ಬಣ್ಣ ಬಿಳಿಯಾಗಿದ್ದರೆ, ಉತ್ತರ ಆರ್ಕಾಟ್, ದಕ್ಷಿಣ ಆರ್ಕಾಟನಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಮೈಯಿಲದುಂಪರೈ, ಸೇದವರೈ, ವೇಟ್ಟೈಕ್ಕಾರನ್ ಮಲೈ, ಪಡಿಯಂಡಲ್, ಸಿರುಮಲೈ, ಆಲಂಪಾಡಿ ಮತ್ತು ಒರಮನಗಂಟು ಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡೂ ಬಣ್ಣಗಳಿವೆ. ಕೆಲವೆಡೆ ಒಂದೇ ಗವಿಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಣ್ಣಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ಮತ್ತೆ ಕೆಲವೆಡೆ ಮೇಲೆ ಮತ್ತೊಂದು ಬಣ್ಣವಿದೆ. ಮೈಯಿಲದುಂಪರೈ, ಒರಮ ನಗುಂಟ, ಸೇದವರೈ ಮತ್ತಿತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿಬಣ್ಣ ಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ.

ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಮನುಷ್ಯ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಛಾಯಾಕೃತಿಗಳು
ಉತ್ತರ-ದಕ್ಷಿಣ ಆರ್ಕಾಟ್ ಪ್ರದೇಶ

ಮಧ್ಯಭಾರತಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ವಸ್ತುವಿನ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಕಿರಿದಾದದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ವಸ್ತುಗಳೆಂದರೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಶಸ್ತ್ರಧಾರಿಗಳಾದ ದನಕರು, ಕುದುರೆ, ಆನೆಸವಾರರು, ಹೋರಾಟದ ದೃಶ್ಯಗಳು, ಶಾಸ್ತ್ರವಿಧಿ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಆಚರಣೆಗಳ ಚಿತ್ರಣ. ಸಂಕೇತ ಮತ್ತು ಚಿಹ್ನೆಗಳ ಚಿತ್ರಣವೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಕಡ್ಡಿಯಂತಿರುವ ಮಾನವಾಕೃತಿಗಳು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಹಲವು ಕಲ್ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಗವಿಬಂಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮೈ ಕೈಕಾಲುಗಳೆಲ್ಲ ಕಡ್ಡಿಯಂತಿರುತ್ತವೆ; ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಬಿಲ್ಲುಬಾಣ ಅಥವಾ ಕತ್ತಿ-ಗುರಾಣಿ ಅಥವಾ ಇತರ ಅಸ್ತ್ರಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ಆಕೃತಿಗಳು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಇವು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಮುಂಚಿನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವಿದ್ದರೂ ಇರಬಹುದು. ರೇಖಾಚಿತ್ರ ರೂಪದ ಮಾನವಾಕೃತಿಯ ಚಿತ್ರಣ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಹಲವೆಡೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮೈಭಾಗವನ್ನು ಎರಡು ರೇಖೆಗಳಿಂದ ಅಥವಾ ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದಲ್ಲಿ ದಪ್ಪ ಕುಂಚದಿಂದ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಿರುಮಲೈ, ಸಿಗುರ್ ಮತ್ತು ಕೊನವಕ್ಕರೈಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ವೇಷಭೂಷ, ಕೈಯಲ್ಲಿರುವ ಅಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ಯೋಧರದ್ದಾಗಿವೆ. ಸಿರುಮಲೈನ ಕೆಲವು ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕತ್ತರಿಯಾಕಾರದ ಪಟ್ಟಿಗಳು ಎದೆಯ ಮೇಲಿವೆ. ಅನಂತರ ಬರುವ ಸನ್ನವೀರ ಯೋಧರ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಇದು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಎರಡು ತ್ರಿಕೋನಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಆಕೃತಿಗಳು ಕೇವಲ ಛಾಯಾರೂಪದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಹೊರಗೆರೆಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವುದನ್ನು ಕಿಲ್ವೈ ಮತ್ತು ಅಳಗರ್ ಕೋವಿಲ್-ಸುಂದರರಾಜನ್ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಕೆಲವೆಡೆಯ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆ ಸಹಜರೂಪದಲ್ಲಿದ್ದರೆ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವೆಡೆ ಮುಖವಾಡದಿಂದ ಮುಚ್ಚಿರುತ್ತದೆ. ಇದು ಬೇಟೆಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮುಖ ಮರೆಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಅಥವಾ ಶಾಸ್ತ್ರಾಚರಣೆಯ ನೃತ್ಯ, ಉತ್ಸವಗಳ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬಣದೇವತೆಯನ್ನು ಆವಾಹಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಹೀಗಿರಬೇಕು. ಮುಖವಾಡದ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನಂಶ ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಚಿತ್ರರಚನೆಯ ಅಂತಿಮ ಹಂತದವರೆಗೂ ಇದು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದೆ.

ಕುದುರೆಸವಾರರ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಹಲವು ಕಲ್ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ, ಗವಿಬಂಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಕೋಲು ಅಥವಾ ಈಟಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಸೆಣೆಸುತ್ತಿರುವ ಇಬ್ಬರು ಕುದುರೆಸವಾರರ ಚಿತ್ರ ಮಲ್ಲಪ್ಪಾಡಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಚೆನ್ನರಾಯನಪಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಸವಾರರ ಸಾಲು ಅಥವಾ ಕತ್ತಿಕಠಾರಿಧಾರಿಗಳಾದ ಬೇಟೆಗಾರರ ಸುಂದರ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಈರೋಡಿನ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಡಿವಾಣ, ರಿಕಾಪುಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ಕುದುರೆಸವಾರಿ ಅರಿತಿದ್ದರೆಂಬುದ್ದನ್ನು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಈಗಲೂ ಆನೆಗಳು ಸಂಚರಿಸುತ್ತವೆಂಬುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ತಲೆಯಡಿಗೆಗಳು ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಮುಂಗುರುಳಿದೆ. ಇನ್ನು ಕೆಲವೆಡೆ ಪ್ರಭಾವಳಿಯಂತಹ ಅಲಂಕರಣವಿದೆ. ವೇಟ್ಟೈಕ್ಕಾರನ್ ಮಲೈಯ ಕುದುರೆಸವಾರ ಎದ್ದುಕಾಣುವಂತಹ ಮುಂಡಾಸು ಧರಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಚಿತ್ರ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ್ದಾಗಿರಬಹುದು. ಹಲವು ಗವಿಬಂಡೆ ಮತ್ತು ಕಲ್ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೇಟೆಯ ಚಿತ್ರಣ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿದೆ. ಕುದುರೆಯಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಜಿಂಕೆ, ಹಂದಿ,

ಎತ್ತಿನಂತಹ ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಹಲ್ಲಿ, ಹುಲಿ, ಹಕ್ಕಿಗಳು, ಮೀನು, ಹಾವು ಮತ್ತು ಕುರಿಗಳೂ ಇವೆ. ಆಲಂಪಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಯೊಂದರ ಕರುಳನ್ನು ಕ್ಷಕಿರಣ ತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಣಿಯ ದೇಹದೊಳಗಿನ ಅಂಗಗಳ ಪರಿಚಯ ಚಿತ್ರಕಾರನಿಗೆ ಬಹಳ ಚೆನ್ನಾಗಿರಬೇಕು. ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಸಂಗ್ರಹಣೆಯಾಧರಿತ ಸಮಾಜಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ, ಕರುಳುಗಳ ಚಿತ್ರಣ ಅತಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದುದು. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇದೇ ತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾದ ಗರ್ಭಾವಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ಕರುಳಿನ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸುಲಿದು ಹರಿದಿಟ್ಟ ಜಿಂಕೆಯ ತೊಗಲಿನ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಸಹ ಒಂದೆಡೆ ಕಾಣಬಹುದು. ಪ್ರಾಣಿಯ ಮಾಂಸವನ್ನು ಬೆಂಕಿಯಲ್ಲಿ ಬೇಯಿಸುತ್ತಿರುವ ಒಂದು ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಮೀನು ಹಿಡಿಯುವ, ಸಮುದ್ರಯಾನ ಮಾಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ತೋರುವ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳೂ ಕೆಲವೆಡೆ ಸೂಚಿತವಾಗಿವೆ.

ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ವರೂಪವುಳ್ಳ ಅನೇಕ ಸಂಕೇತ-ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನೂ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಮತ್ತಿತರ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನೂ ಕಲ್ಮನೆ ಮತ್ತು ಗವಿಬಂಡೆಗಳಲ್ಲಿ ನಾವು ಕಾಣಬಹುದು. ಹಲವು ಸಂಕೇತಗಳು ಈ ಯುಗದ ಮೃಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಚಿಹ್ನೆಗಳಂತೆಯೇ ಇವೆ. ಮಹಾರಾಜಕ್ಕಾಡೈನ ಗವಿಬಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸಂಕೇತಗಳು ವಿದ್ವಾಂಸರನ್ನು ಚಕಿತಗೊಳಿಸಿವೆ. ಬೆಟ್ಟವೊಂದರ ಮೇಲಿರುವ ಈಶ್ವರಕುಂದು ಗವಿಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಸೂರಿನ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿವೆ. ಪ್ರಕೃತಿ ಪ್ರಕೋಪಕ್ಕೂ ಜನರ ಕಪಿಚೇಷ್ಟೆಗೂ ಸಿಲುಕಿ ಹಲವು ಚಿತ್ರಗಳು ಅಳಿಸಿಹೋಗಿವೆ ಅಥವಾ ಮಬ್ಬಾಗಿಬಿಟ್ಟಿವೆ. ಹಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿನ ತಮಿಳು-ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಚಿತ್ರದೊಳಗಿನ ಮೂರು ಸಾಲುಗಳನ್ನು ಧಮ್ಮ, ತೋಪಾಕಿಕೋಡನ್ ಮತ್ತು ಯಾನ ಕಮಪ್ಪ ಎಂದು ಓದಿದ್ದಾರೆ. ತೋಪಾಕಿಕೋಡನ್ ಮತ್ತು ಯಾನ ಕಮಪ್ಪರೆಂಬ ಇಬ್ಬರು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಮಾಡಿದ ಕೊಡುಗೆ ಎಂದು ಇದರರ್ಥ. ಆದರೆ ಇವು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲ, ಕೇವಲ ಸಂಕೇತಗಳಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಕೂಡ ಅನುಮಾನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಇಂತಹದೇ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಮನೆ, ಗವಿಬಂಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಕಲ್ಮನೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ಗವಿಬಂಡೆಯ ಕಲೆಯನ್ನೇ ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿ ಅಥವಾ ಹೋರಾಟಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಮಾನವಾಕೃತಿಗಳ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಶಿಲಾಚಾವಣಿಯ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರ ರಚಿಸಿದ ಮೇಲೆ, ಅದರ ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಡೆಗೆ ಮೊದಲ ಆದ್ಯತೆ ದೊರೆತಿದೆ. ಅದೂ ತುಂಬಿಯಾದ ಮೇಲೆ ಉತ್ತರ, ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವದ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಈವರೆಗೆ ತಿಳಿದಂತೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಪಶ್ಚಿಮದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮಾತ್ರ ಇವೆ. ನರ್ತಕರ ಸಾಲು, ದನಕರುಗಳೊಂದಿಗಿರುವ ವ್ಯಕ್ತಿ, ಕುದುರೆಸವಾರ, ಯೋಧರು, ಹೊಲ ಉಳುವುದು ಇಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ದೃಶ್ಯಗಳು. ಬಿಲ್ಲುಬಾಣ ಹಿಡಿದಿರುವ ಯೋಧರ ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಎದುರಿಗಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ಇಂತಹದೇ ಚಿತ್ರಣ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೆಡೆ ಬಿಲ್ಲುಬಾಣಗಳನ್ನು ಮೇಲ್ಮುಖವಾಗಿ ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಕೆಲವು ಸಮಾಧಿಶಿಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈಟಿಯಂತಹ ಅಸ್ತ್ರವೊಂದನ್ನು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದಿರುವುದನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಧರ್ಮಪುರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಮಾಧಿಶಿಲೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ತಳಗಟ್ಟಿನಿಂದ ಮೊಳಕೆಯೊಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಗಿಡದ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದು ಅಚ್ಚೊತ್ತಿದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲಿನ ಕಟಕಟೆ ಮತ್ತು ಮರದ ನೆನಪು ತರುತ್ತದೆ. ನೃತ್ಯದ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವಾಗ ಆಕೃತಿಗಳು ಯಾವಾಗಲೂ ಒಂದು ಸಾಲಿನಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ನಾಲ್ಕು ನರ್ತಕರ ಸಾಲಿನೆದುರು ಒಂದು ಮನೆಯನ್ನು ಒಂದೆಡೆ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಕುರುವಿನಾಯನಪಳ್ಳಿ ಕಲ್ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾದ ಸಂಕೇತಗಳಿವೆ. ಐದು ಉದ್ದಗೆರೆಗಳು ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕು ಅಡ್ಡಗೆರೆಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾಗುವ ಹನ್ನೆರಡು ಚೌಕಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉದ್ದಗೆರೆಗಳಲ್ಲಿ, ಮೂರು ಒಳಗೆರೆಗಳ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಬಾಣದ ಗುರುತಿವೆ. ಈ ಸಂಕೇತದ ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡೆರಡು ಮಾನವಾಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಬಾಣದ ಗುರುತಿರುವ ಮಧ್ಯದ ಚೌಕ ಸ್ಥಳೀಯರು ಸನ್ನಿಯಾಸಿ ಕಲ್ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಸಂತಾನಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲಿರುವ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಈ ಚೌಕದ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ; ಸಂತಾನಫಲ ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಕಲ್ಲನ್ನು ದಾಟಬಹುದಾದ ಪ್ರಾಣಿಯ ಸಂಕೇತ ಅದಾಗಿರಬಹುದು. ನಕ್ಷತ್ರ, ಮಾನವ ಜನನಾಂಗಗಳು, ಹೂವಿನ ಚಿಹ್ನೆಗಳು, ಬಿಂದುವುಳ್ಳ ವೃತ್ತಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಸಂಕೇತಗಳು ಇವುಗಳ ಮೇಲಿವೆ.

ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಸಮಾಧಿಗಳ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿರುವ ಗವಿಬಂಡೆಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಲ್ಮನೆ ಚಿತ್ರಗಳು ದರ್ಶಿಸುವ ಚಿಹ್ನೆ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೇ ಹೊಂದಿವೆ. ಶಿಲಾಚಾವಣಿಯ ರಚನಕಾರರೂ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೇ ಸೇರಿದವರೆಂದು ಇದರಿಂದ ಊಹಿಸಬಹುದು. ಅವುಗಳ ಭಾವದಲ್ಲಿರುವ ನಿಕಟವಾದ ಹೋಲಿಕೆಯೇ ಅವುಗಳ ಸಮಕಾಲೀನತೆಯನ್ನು ಸಾರುತ್ತದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿರುವ ಬಂಡೆಚಿತ್ರವೊಂದರಲ್ಲಿ ಸತ್ತ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಲ್ಲಿನ ವೃತ್ತದೊಳಗಿರಿಸುವುದನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಬಹುದು. ಧರ್ಮಪುರಿಯ (ಪ್ರಾಯಶಃ ಉತ್ತರ ಆರ್ಕಾಟಿನ) ಅತಿ ಮುಂಚಿನ ಚಿತ್ರಗಳು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದವೆಂದು ತೋರುತ್ತವೆ. ಅದರ ಮೇಲೆಯೇ ಬಿಳಿಬಣ್ಣವನ್ನು ಹಚ್ಚಿರಬೇಕು. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಎಲ್ಲ ಕಲ್ಮನೆಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣವನ್ನೇ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳು ನವಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವಾಗಿರಬೇಕು. ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಅವಕ್ಕಿಂತ ಹಳೆಯದೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅಲಂಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣವನ್ನು ಬಳಸಿರುವ ಪುರಾವೆಗಳು ಧರ್ಮಪುರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲೇ ಇರುವ ಮುಲ್ಲಿಕಾಡು, ದಯಲ್‌ಮಲೈ ಮತ್ತು ತೊಗರಪಲ್ಲಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಕೆಂಪುಕಾವಿಯ ಅಲಂಕಾರವಿರುವ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು 1 ಬಿ ಹಂತದ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದವೆಂದು ಪಯ್ಯಂಪಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿವೆ. ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅಂತ್ಯಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಈ ಹಂತದ ಇಂಗಾಲ-14 ಕಾಲಮಾನ (ಪ್ರಶ.ಪೂ.1390±200). ಗವಿಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ವಸತಿ ಪದರವಿಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಆಸ್ಪದವಿಲ್ಲ. ಧರ್ಮಪುರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಲ್ಲಪ್ಪಾಡಿ, ಗುತ್ತೂರಮಲೈ, ಆದಿಯಮ್ಮನ್ ಕೊಟ್ಟೈಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಅತಿ ಮುಂಚಿನ ವಸತಿಗಳು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿವೆ. ಮಲ್ಲಪ್ಪಾಡಿಯ ಗವಿಬಂಡೆಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಿಳಿಯಬಣ್ಣದವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಉತ್ಖನನದ ಫಲಿತಾಂಶಗಳು ಮುಂಚಿನ ಊಹೆಗಳಿಗೆ ಪುಷ್ಟಿ ನೀಡಿದವು. ಉತ್ತರ ಆರ್ಕಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಿರುಮಲೈಯ ಚಿತ್ರವಿರುವ ಗವಿಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಶಿಲಾಗಟ್ಟಿ, ಚಕ್ಕೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೂ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೂ ಸಂಬಂಧ ಕಲ್ಪಿಸುವುದು ಕಷ್ಟ.

ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಚಿತ್ರಿತ ಗವಿಬಂಡೆಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಇನ್ನೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕುರುಹುಗಳು ನಿಚ್ಚಳವಾಗಿವೆ. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಬಂಡೆಕಲೆ ನವಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ, ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲ ಅಥವಾ ಅದಕ್ಕಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ಅನಂತರ ಕೊನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. (ಡಿ.)

ಒರಿಸ್ಸ: ಒರಿಸ್ಸದ ಸಂಬಲ್‌ಪುರ್ ಮತ್ತು ಸುಂದರ್‌ಗಡ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಪುರಾತನ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಗೀರು ಕೆತ್ತನೆಗಳಿರುವ ಹಲವಾರು ಗುಹೆ-ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯವಾದುವೆಂದರೆ ಒಸಕೋಠಿ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣಿ ಗುಫ, ವಿಕ್ರಮ್ ಖೋಲ್ ಮತ್ತು ಚೆಂಗಾ ಪಹಾಡ್. ಈ ನೆಲೆಗಳು ಸಣ್ಣ ಹಳ್ಳಗಳು ಹರಿಯುವ ಆಳವಾದ ಕಮರಿಗಳಲ್ಲಿ, ಬೆಟ್ಟ-ಗುಡ್ಡದ ಕಡಿದಾದ ಕಂದರಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಅರಣ್ಯದಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿವೆ. ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಸಂಚಯದಲ್ಲಿ ನೈಸರ್ಗಿಕವಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಗುಹೆ-ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಿವು. ಈ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ನೈಸರ್ಗಿಕ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿದ್ದರೂ ಚಿತ್ರಗಳು ಇರುವುದು ಕೆಲವೊಂದರಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಮತ್ತು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಹುವರ್ಣದವು. ಬಿಳಿ ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣಗಳ ಸಮಾನಾಂತರ ರೇಖೆಗಳಿಂದ ರಚಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣವೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿದೆ. ಹಳದಿ ಮತ್ತು ಕೆನೆಬಣ್ಣಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದರೂ ಇವು ವಿರಳ.

ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಚಿತ್ರಗಳು ಅಮೂರ್ತ ರೂಪದವು. ಉದಾ: ಜೇನುಗೂಡಿನ ಆಕಾರದ ಮತ್ತು ಸುರಳಿಯ ಜಟಿಲ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು. ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಕೆಲವೊಂದು ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಮೈಭಾಗವನ್ನು ಇಂತಹ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ಇಷ್ಟೇ ಪ್ರಾಚೀನವಾಗಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಿಲ್ಲುಗಾರರದ್ದು. ಚೆಂಗಾ ಪಹಾಡ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಮೂರು ಬಿಲ್ಲುಗಾರರ ಚಿತ್ರಗಳು ಮಧ್ಯ ಭಾರತದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಚಿತ್ರಶೈಲಿಗೆ ಸಮೀಪವಾಗಿವೆ. ಕಡ್ಡಿಯ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಮನುಷ್ಯರ ಪೈಕಿ ಒಬ್ಬನ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಕೆಳಗೆ ಇನ್ನೊಂದು ಮೊನೆಯಿರುವ ಬಾಣವಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಎಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನವೆಂದು ತಿಳಿಯಲು ಯಾವುದೇ ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ.

ಒಸಕೋಠಿ ಮತ್ತು ಉಲಪ್‌ಗಡ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಗುಹೆಯ ವಿಶಾಲ ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಪೊರಕೆಯನ್ನು ಹೋಲುವ 20-50 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಪೊರಕೆಯಂತಹ ಸರಕನ್ನು ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಅದ್ದಿ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಒತ್ತಿರುವರೇನೋ ಎಂಬಂತೆ ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ಮೂಡಿವೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ರೇಖೆಯೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿದ್ದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಲಖಿಮಾರದಲ್ಲಿ ಪಕ್ಷಿಯ ಒಂದು ಸುಂದರ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಹಲ್ಲಿಯಂತಹ ಸರೀಸೃಪದ ಚಿತ್ರಗಳು ಹಲವಾರು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಯಾವುದೇ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿಲ್ಲ.

ಗೀರು ಕೆತ್ತನೆಗಳೂ ಅನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಆಳವಾಗಿ ಕೊರೆದು ಮಾಡಿದಂತಹ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಗೀರಿನ ತಗ್ಗಿನಲ್ಲಿಯೂ ಮಧ್ಯದ ಏರು ಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ವೈದೃಶ್ಯವಿರುವಂತೆ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ತ್ರಿಕೋನ, ಜಾಲಂಧ್ರ ಮುಂತಾದ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳೇ ಈ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಛಾಯಾಕೃತಿಗಳು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಗೀರುಚಿತ್ರದ ಸುತ್ತಲೂ ಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ರೇಖೆಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸಿ ಚಿತ್ರದ ಗಾತ್ರವನ್ನು ಹಿಗ್ಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉಲಪ್‌ಗಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಹಸ್ತದ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿಲ್ಲ.

ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಗಳು ಚೆಂಗಾ ಪಹಾಡ್‌ನಲ್ಲಿವೆ. ಇಣಿಲುಳ್ಳ ಗೂಳಿ/ಎತ್ತು, ಮೇಕೆ, ಹಕ್ಕಿ, ಶಸ್ತ್ರಧಾರಿ ಮನುಷ್ಯರು, ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಮನುಷ್ಯರ ಮುಂಡಭಾಗ ಡಮರುಗದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿದೆ. ಕೆಲವರು ಖಡ್ಗವನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದರೆ ಇನ್ನು ಕೆಲವರು ಡೋಲನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವರು. ಇಂತಹ ಚಿತ್ರಗಳ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಉತ್ತರ ಭಾರತ: ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಪ್ರಮುಖ ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಚಿತ್ರಗಳ ಪ್ರದೇಶಗಳಿವು: ಭೀಂಬೇಟ್ಕ ಮತ್ತು ವಿಂಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಇತರ ಸಂಕೀರ್ಣಗಳು (ಮಧ್ಯಭಾರತ); ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಚಂಬಲ್ ಕಣಿವೆ ಮತ್ತು ಅರಾವಳಿ ಗುಡ್ಡಪ್ರದೇಶಗಳು ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ರಾಜಸ್ತಾನ; ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಮಿರ್ಜಾಪುರ (ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತ)ಶ್ರೇಣಿ; ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಜಾರ್ಖಂಡ್‌ಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕೈಮೂರ್ ಶ್ರೇಣಿಗಳು; ಶಿವಾಲಿಕ್‌ನ ಕುಮಾವ್ ಮತ್ತು ಗಡವಾಲ್ ಪ್ರದೇಶಗಳು; ಹಿಮಾಲಯ ಪ್ರದೇಶದ ಲಡಾಕ್ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ ಕಣಿವೆ ಪ್ರದೇಶಗಳು. ಮೊದಲ 3 ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿದ್ದು ಕೆಲವು ಮಾತ್ರ ಗೀರು ಚಿತ್ರಗಳಾಗಿವೆ. ಬಿಹಾರ, ಜಾರ್ಖಂಡ್, ಒರಿಸ್ಸ ಮತ್ತು ಛತ್ತೀಸ್‌ಗಡ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಇವೆರಡೂ ಪ್ರಕಾರಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಛತ್ತೀಸ್‌ಗಡ್‌ನ ಚಿತ್ರಕಲೆ ವಿಂಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಒರಿಸ್ಸದ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಶಿವಾಲಿಕ್ ವಲಯದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳೂ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಆದರೆ ಲಡಾಕ್ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ ಕಣಿವೆ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳಾಗಿದ್ದು ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇತಿಹಾಸ-ಪೂರ್ವಕಾಲದ ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ಮನುಷ್ಯರ ಚಿತ್ರಗಳಾಗಿವೆ.

ವಿಂಗಡಣೆ: ಪ್ರಪಂಚದ ಮತ್ತು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಭಾರತದ ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಚಿತ್ರಗಳು ಅಮೂರ್ತ ಆಕಾರಗಳಿಂದ ಮೂರ್ತ ಆಕಾರಕ್ಕೆ ತೆರಳುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಚಿತ್ರಕಲೆ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಲಕ್ಷಣ, ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಹಾಗೂ ಶೈಲಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ.

ವಿಕಸನ ಮತ್ತು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳು: ಸರಳವಾದ ಪುಟ್ಟಪುಟ್ಟ ಗುಳಿಗಳು ಮತ್ತು ಕೊರೆದ ತೆಳುರೇಖೆಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಚಿತ್ರಗಳು ವಿಂಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಭೀಂಬೇಟ್ಕ ಹಾಗೂ ಚಂಬಲ್ ಕಣಿವೆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ದರಕಿ ಚಟ್ಟಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ದರಕಿ ಚಟ್ಟಾನ್ ಎಂಬುದು ಒಂದು ಚಿಕ್ಕಗುಹೆಯಾಗಿದ್ದು, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಮಾಂಡಸೋರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಾನ್‌ಪುರದ ಹತ್ತಿರ ಇದೆ. 2002-06 ರವರೆಗೆ ಗಿರಿರಾಜ್‌ಕುಮಾರ್ ಹಾಗೂ ಅವರ ತಂಡದವರು ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ 28 ಚಪ್ಪಡಿಗಲ್ಲಿನ ತುಂಡುಗಳೂ ಅವುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲು ಬಳಸಲಾದ ಸುತ್ತಿಗೆಗಳೂ ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ವಿಶೇಷವಾದುದೆಂದರೆ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಉಪಕರಣಗಳುಳ್ಳ ಪದರಿನಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಳಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿರುವುದು. ಭಾರತೀಯ ಚಿತ್ರಕಲಾ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಏಕರೇಖೆ ಹಾಗೂ ಬಹುರೇಖೆಗಳ ಮಾದರಿಗಳಿಂದ ಅಂಡಾಕಾರ, ವೃತ್ತಾಕಾರ ಮತ್ತು ಇವುಗಳ ಸಂಯೋಜನೆ ಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಹಲವು ಮೂಲಾಶಯಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಚಿತ್ರಗಳವರೆಗೆ ಸಾಗಿಬಂದಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಸಾಲಿ ಅವರು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪಾಟ್ನೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಷ್ಟ್ರಪಕ್ಷಿಯ ಮೊಟ್ಟೆಯ ಚಿಪ್ಪಿನ ಮೇಲೆ ಕೊರೆಯಲಾದ ಒಂದು ಬಗೆಯ ಸರಳ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಈ ಮೊಟ್ಟೆಚಿಪ್ಪುಗಳ ಕಾಲ ಇಂಗಾಲ 14 ಕಾಲನಿರ್ಣಯದನ್ವಯ 25,000±200 ವರ್ಷ.

ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಲು ಸಮರ್ಥನಾದ ಮೇಲೆ ಮಾನವನ ಸೃಜನಾತ್ಮಕ ಶಕ್ತಿ ವಿಸ್ತರಿಸತೊಡಗಿತು. ಅವನು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸಂಕೀರ್ಣ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ರಚಿಸತೊಡಗಿದ. ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಭಾರತದ ಹಾಗೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮಧ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಿದ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಚಿತ್ರಗಳಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆಯೇ ಅನಂತರದ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಮಾನವರ ಜೀವನದ ವಿವಿಧ ಮುಖಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವ ಚಿತ್ರಗಳು ರಚನೆಯಾದವು. ನರ್ತನ ಮತ್ತು ಬೇಟೆಯ ದೃಶ್ಯಗಳು ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮಧ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಪ್ರಾಚೀನ ಚಿತ್ರಗಳ ಮುಖ್ಯ ವಸ್ತುಗಳಾಗಿವೆ. ನರ್ತಿಸುವ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ದೇಹ ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ನ ಎಸ್ ಅಕ್ಷರದಂತೆ ಬಳುಕಿರುವುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಕಾಲವನ್ನು ಯುರೋಪಿನ ಗುಹಾಚಿತ್ರಗಳ ಕಾಲದಂತೆ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗವೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಬಹುದು. ಆದರೆ ಇದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುವ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಆಧಾರಗಳು ಇನ್ನೂ ಲಭ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ.

ಈ ಹಂತದ ಅನಂತರ ಮಧ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ವೈವಿಧ್ಯ ರೂಪ ಪಡೆದವು. ನೃತ್ಯ, ಬೇಟೆ, ಸಂಗೀತ, ಹಾಡುಗಾರಿಕೆಗಳಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಜನನದಿಂದ ಮರಣದ ವರೆಗಿನ ಬಹುತೇಕ ಎಲ್ಲ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳೂ ಕಲಾವಿದರಿಂದ ಚಿತ್ರಗಳ ರೂಪವನ್ನು ಪಡೆಯತೊಡಗಿದವು. ನಿಸರ್ಗ, ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಗುಣಸ್ವಭಾವ, ಸೌಂದರ್ಯ, ಜೀವನದ ಸವಾಲುಗಳು-ಇವುಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಕಂಡುಕೊಂಡ ಮಾರ್ಗಗಳು ಹಾಗೂ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಉಪಕರಣಗಳು, ನೋವು-ನಲಿವುಗಳೆಲ್ಲ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾಗತೊಡಗಿದವು. ಶೈಲಿ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಅನೇಕ ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ವಿವಿಧ ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಕಾಡುಮೃಗಗಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಶುರುವಾಯಿತು. ಬೇಟೆಯ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಬಹಳ ವಿರಳವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾದ ಈಟಿ, ಬಿಲ್ಲು, ಬಾಣ ಮುಂತಾದ ಆಯುಧಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಬಿಹಾರ, ಜಾರ್ಖಂಡ್, ಒರಿಸ್ಸ, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಹಿಮಾಲಯ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ವಿವಿಧ ಕಾಡುಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಬಂಡೆಗಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದರೂ ಇವುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಮಧ್ಯ ಭಾರತ, ಚಂಬಲ್ ಕಣಿವೆ ಹಾಗೂ ವಿಂಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಚಿತ್ರಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಗಿಂತ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿದೆ. ಮುಂದಿನ ಹಂತಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸದ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆ.

ನವಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಡುಬ್ಬಗಳಿಲ್ಲದ ಜಾನುವಾರುಗಳ ಸಾಕಣೆ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಚಂಬಲ್ ಕಣಿವೆ ಪ್ರದೇಶದ ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಚಿತ್ರಗಳು ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಸಾಕ್ಷ್ಯವನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಡುಬ್ಬಗಳಿರುವ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಸಾಕಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಚಿತ್ರಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ವಸ್ತುಗಳು ತ್ವರಿತಗತಿಯಲ್ಲಿ ಬದಲಾದವು. ಈ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ರಾಜಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಮಾಳವ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನವ ಶಿಲಾಯುಗದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲವೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಆದರೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಪ್ರಧಾನ ಚಿತ್ರವಸ್ತುವಾಗಿದ್ದ ಎತ್ತುಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಒರಿಸ್ಸ, ಜಾರ್ಖಂಡ್, ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಹಿಮಾಲಯ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಗೂಳಿಗಳು ಮುಖ್ಯವಸ್ತುವಾಗಿವೆ. ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಜಾರ್ಖಂಡ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿ ತರಹದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಒರಿಸ್ಸದಲ್ಲಿ ಈ ಹಂತದ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಚಿತ್ರಗಳು ಫಲಶಕ್ತಿ ಪಂಥದ ಕ್ರಿಯಾವಿಧಿಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆ. ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕರ ಆಗಮನದಿಂದ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಚಿತ್ರಕಲಾ ಸಂಪ್ರದಾಯದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಶಾಸನಗಳೂ ಬೌದ್ಧ ಆಶಯಗಳೂ ಸೇರಿದವು. ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಜಾರ್ಖಂಡ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಖರೋಷ್ಠಿ ಶಾಸನಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಅನಂತರದ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾವಂತ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳೂ ಸಾಧುಗಳೂ ದೂರದ ಈ ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಚಿತ್ರ ನಿವೇಶನಗಳಿಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡುವುದನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದರು. ಇವರಿಂದಾಗಿ ಈ ಚಿತ್ರಕಲಾ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಇನ್ನಷ್ಟು ಮುನ್ನಡೆ ಸಾಧಿಸಿತು. ಹೀಗೆ ಭಾರತದ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಚಿತ್ರಗಳು ಮಾನವಜನಾಂಗ ಬೌದ್ಧಿಕವಾಗಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಂಡ ಹಾಗೂ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಮುನ್ನಡೆ ಸಾಧಿಸಿದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ದೃಶ್ಯ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ನಮ್ಮ ಮುಂದೆ ಇರಿಸುತ್ತವೆ. (ಜಿಆರ್‌ಕೆ.)

ಶಿಲ್ಪಿಗಳು: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಹೆಸರು ಲಭಿಸುವ ಪ್ರಾಚೀನ ಉದಾಹರಣೆ ಎಂದರೆ ರಾಮಗಡ ಬೆಟ್ಟದ ಜೋಗಿಮರ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನ. ಇದರಲ್ಲಿ ವಾರಾಣಾಸಿಯ ದೇವದಿನ್ನ ಎಂಬ ರೂಪದಕ್ಷ (ಲುಪದಖನು) ಶುತನುಕಾ ಎಂಬ ದೇವದಾಸಿಯನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸಿದ ವಿಷಯವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಸಾಂಚಿಯಲ್ಲಿರುವ ತೋರಣವನ್ನು ವಿದಿಶದ ದಂತದ ಕೆಲಸಗಾರರು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಶಿಲ್ಪಿ ಕುನಿಕನ ಶಿಷ್ಯ ಗೋಮಿತ್ರ ಮಥುರಾ ಬಳಿಯ ಪರ್ಖಮ್ ಯಕ್ಷಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಕೆತ್ತಿದ. ಕುನಿಕನ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಶಿಷ್ಯ ನಕ. ಈತ ಜಿಂಗಾಕಿ ನಗರದ ಗಾಂಧಾರ ಶೈಲಿಯ ಯಕ್ಷಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಕೆತ್ತಿದ. ಮಥುರೆಯ ದಿನ್ನ ಎಂಬ ಶಿಲ್ಪಿ ಕಾಶಿಯದಲ್ಲಿಯ ಬುದ್ಧನ ಪರಿನಿರ್ವಾಣ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುವನು. ಪಲ್ಲವವಂಶದ ರಾಜ ಮಹೇಂದ್ರವರ್ಮ ಸ್ವತಃ ಶಿಲ್ಪಿ. ಲಲಿತಾಲಯ ಎಂಬ ಶಿಲ್ಪಿ ಮಹಾಬಲಿಪುರದ ಶೇಷಶಾಯಿ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುವನು.

ಪರಮಾರ ದೊರೆ ಭೋಜ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ ವಾಗ್ದೇವಿ ಪ್ರತಿಮೆಯನ್ನು ಶಿಲ್ಪಿ ಸಹಿರಸನ ಮಗ ಮನಥಲ ಎಂಬಾತ ಕೆತ್ತಿರುವನು. ಚಿತ್ರಕಾರ ಶ್ರಿಸಾತನ, ಆತನ ಮಗ ಚಿತನಕ, ಚಂದೇಲರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರು. ಮಹಾನ್ ಕಲಾಕಾರ ಶೂಲಪಾಣಿ. ಈತನ ತಂದೆ ಬೃಹಸ್ಪತಿ, ತಾತ ಮಾನದಾಗಿ ಹಾಗೂ ಮುತ್ತಾತ ಧರ್ಮ. ಇವನು ವರೇಂದ್ರ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಗೋಷ್ಠಿಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನಾಗಿದ್ದ. ಬಂಗಾಲದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೂತ್ರಧಾರ ವಿಷ್ಣುಭದ್ರ, ಮಹೀಧರ, ಕರ್ಣಭದ್ರ, ಮಂಖದಾಸ ಮೊದಲಾದವರು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದವರು. ಇಂದ್ರನೀಲ ಮಣಿಯ ಶಿಷ್ಯನಾದ ಸುಶಿಲ್ಪಿ ಅಮೃತ ಪಾಲಶೈಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸೂರ್ಯವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುವನು. ಕಾಶ್ಮೀರದ ಮೇರಿವರ್ಮನ ಅಪ್ಪಣೆಯಂತೆ ಕಮ್ಮೀಗುಗ್ಗನು ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ, ಶಕ್ತಿ, ಗಣೇಶ ಮತ್ತು ನಂದಿಯ ಲೋಹ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಿ. ಅಬುವಿನ ದೇವಾಲಯದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ ಶೋಭನದೇವ. ಗುಜರಾತಿನ ಚಿತ್ತೋರಗಡದಲ್ಲಿರುವ ಕುಂಬಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿ ಜಯಿತ ಮತ್ತು ಇವನ ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳ ಪ್ರತಿಮೆಗಳಿವೆ.

ಗ್ರೀಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.500-300ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಾದ ಪ್ರಾಕ್ಸಿಟಿಲಿಸ್, ಲಿಸಿಪಸ್, ಮಿರಾನ್, ಕ್ರಿಸಿಲಾಸ್, ಟಿಮೋಥಿಯಸ್ ಮತ್ತು ಬ್ರಯಾಕ್ಸಿಸ್ ಪ್ರಸಿದ್ಧರು. ಅಥೆನ್ಸ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಿ ಲಿಯೋಕೇರಸ್ 330ರಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಡಿಮಿಟರ್ ದೇವತೆಯ ಶಿಲ್ಪ ಅದ್ಭುತವಾದುದು. ಫ್ಲಾರೆನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿ ಡೊನೆಟೆಲ್ಲೊ ಮಾಡಿರುವ ಪ್ರವಾದಿ ಚೆರೆಮಿಯನ ಅಮೃತ ಶಿಲಾ ವಿಗ್ರಹ, ಬುರ್ಗೋಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾನ್ಯೂಯಲ್ ಪೆರೇರಾ ಮಾಡಿರುವ ಸಂತ ಬ್ರುನೋನ ಮರದಶಿಲ್ಪ, ಮೈಕೆಲೆಂಜೆಲೋ ಮಾಡಿರುವ ಡೇವಿಡ್‌ನ ಅಮೃತ ಶಿಲಾ ವಿಗ್ರಹ ಮುಂತಾದವು ಗಳು. ಈ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ವ್ಯಕ್ತಿ ಚಿತ್ರಣದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಬೆರೆಸಿ ಕಲಾಕೃತಿಗೆ ಕಳಶವಿಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದು ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಶ್ವಾರೂಢ ವೀರರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ತುಂಬ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದವು. ಲಂಡನ್ನಿನ ಟ್ರಫಾಲ್ಗರ್ ಚೌಕದಲ್ಲಿರುವ ರಾಜ ಒಂದನೆಯ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ಅಶ್ವಾರೂಢನಾಗಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಅಂದವಾದ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಹ್ಯೂಬರ್ಟ್ ಲ ಸಾಯುವರ್ ಸು.1650ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವನು.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪ ಸಂಪತ್ತು ಅಧಿಕವಾಗಿದ್ದರೂ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿದಿರುವುದು ಅತಿ ಕಡಿಮೆ. ತಮ್ಮ ಹೆಸರಿಗಿಂತ ಕೃತಿ ಮುಖ್ಯ ಎನ್ನುವುದು ಇವರ ಭಾವನೆ. ಆದರೂ ವಿರಳವಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿದ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಶಿಲ್ಪಿಯನ್ನು ಆಕೃತೀಪತಿಃ ಶಿಲ್ಪಾಚಾರ್ಯಃ (ಆಕಾರದ ಒಡೆಯ) ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಹೆಸರು ಲಭಿಸುವ ಪ್ರಾಚೀನ ಉದಾಹರಣೆ ಎಂದರೆ ಬನವಾಸಿಯ ನಾಗಶಿಲ್ಪದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ. ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದಿಂದ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ ಕಲೆ ಕಾಣಿಸತೊಡಗಿತು. ಚುಟುವಂಶದ ವಿಷ್ಣು ಚುಟುಕುಲಾನಂದ ಶಿವಸ್ಕಂದ ನಾಗಶ್ರೀ ಒಂದು ಕೆರೆ ಮತ್ತು ವಿಹಾರ ಹಾಗೂ ನಾಗಪ್ರತಿಮೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದ ನಾಗಶಿಲ್ಪದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಹೆಸರು ಇದೆ. ಜಯಂತಿಪುರದ (ಬನವಾಸಿ) ಶಿಲ್ಪಿ ದಮೋರಕನ ಶಿಷ್ಯ ನಾಟಕ ಎಂದಿದೆ. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ 2ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಮಹಾರಾಣಿ ಲೋಕಮಹಾದೇವಿ ತನ್ನ ಪತಿ ಇಮ್ಮಡಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ (733–44) ಕಂಚಿಯನ್ನು ಮೂರು ಬಾರಿ ಜಯಿಸಿದ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಲೋಕೇಶ್ವರ (ವಿರೂಪಾಕ್ಷ) ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಶ್ರೀಗುಂಡನ್ ಅನಿವಾರಿತಾಚಾರಿ ಎಂಬ ಶಿಲ್ಪಿ ಪ್ರಧಾನ ಸೂತ್ರಧಾರಿಯಾಗಿ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವನಿಗೆ ಮಹಾರಾಜನು ಪೆರ್ಜೆರಿಪು ಎಂಬ ಪಟ್ಟವನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ತ್ರಿಭುವನಚಾರಿ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಗೌರವಿಸಿದ. ಇದೇ ದೇವಾಲಯದ ಇನ್ನೊಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಪ್ರಧಾನ ಸೂತ್ರಧಾರಿಯಾಗಿ ಶ್ರೀ ಸರ್ವಸಿದ್ಧಿ ಆಚಾರಿ ರಚನೆ ಮಾಡಿದ. ಇವನು ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಪಿತಾಮಹನೆಂದೂ ಪರಿಶುದ್ಧ ಸೂಕ್ಷ್ಮಭಾಷಿಯೆಂದೂ ವಾಸ್ತು, ಪ್ರಾಸಾದ, ಯೋಗಾಸನ, ಶಯನ (ಮಂಚ) ಮುಂತಾದ ವುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಮಣಿ ಮುಕುಟ ಚೂಡಾಮಣಿ ಎಂದೂ ತೆಂಕಣ ದೆಸೆಯಾ ಸೂತ್ರಧಾರಿ (ದೇವಾಲಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದ) ಎಂದೂ ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಇವನಿಗೂ ಮಹಾರಾಜ ಪೆರ್ಜೆರಿಪು ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ನೀಡಿ ಸನ್ಮಾನ ಮಾಡಿ ಗೌರವಿಸಿದ. ಸು.692ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟ ಇಲ್ಲಿಯ ಪಾಪನಾಥ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಧಾನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿ ರೇವಡಿ ಓವಜ.

ಐಹೊಳೆಯಲ್ಲಿಯ ಹುಚ್ಚಪ್ಪ ಗುಡಿಯಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ನರಸೊಬ್ಬ ಒಬ್ಬ ಮಹಾಶಿಲ್ಪಿ. ಈತ ತಾನು ರಚಿಸಿದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇಡೀ ಜಂಬೂದ್ವೀಪದಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತು ಪ್ರಾಸಾದ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ತನಗೆ ಸಮಾನರು ಇಲ್ಲ ಎಂದು ಸ್ವಾಭಿಮಾನದಿಂದ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಜೈನಗುಹೆಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಸದೃಶನಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ವಿಮಾನ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯುಳ್ಳವನೂ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಪರಿಣತನೂ ಗುಣದಲ್ಲಿ ರವಿಯಂತೆ ಶೋಭಾಯಮಾನನೂ ರೂಪ ನಿರ್ಮಾಪಕನೂ ಪ್ರಮಾಣ ಬದ್ಧವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸುವವನೂ ಆಗಿದ್ದನೆಂದು ವರ್ಣಿಸಿದೆ. ಇದೇ ಸ್ಥಳದ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಭಾಗಶಃ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಬೌದ್ಧಗುಹೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದವನು ಬಿಜ್ಜೊಡಿ ಓವಜನ್.

12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮಲ್ಲೋಜ–ಮಾಣಿಯೋಜ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ದೊಡ್ಡಗದ್ದವಳ್ಳಿಯ ಚತುಷ್ಕೂಟ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿ ದೇವಾಲಯ (1113) ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಿ. ಇವನು ತಾನು ವಿಶ್ವಕರ್ಮ ನಿರ್ಮಿತ ಸುಭಾಷಿತ ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಮಗ ಬಲಕೋಜ ತನ್ನ ತಂದೆ ನಾಗರ, ಆದಿನಾಗರ ಮತ್ತು ದ್ರಾವಿಡ ಪದ್ಧತಿಯ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಸಮುದ್ಧರಣ ಮಾಡಿದ್ದಾಗಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಬಳ್ಳಿಗಾವೆಯ ದಾಸೋಜ ಓಜಕುಲದವನು ಎಂದು ಇವನ ಮಗ ಚಾವಣನ ಬೇಲೂರಿನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ದಾಸೋಜ ಎರಡು ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನೂ ಬೇಲೂರಿನ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ ನಾಲ್ಕು ಶಿಲಾಬಾಲಿಕೆಯರನ್ನೂ ಕೆತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಲಾಲಿತ್ಯ, ಹಾಸ್ಯ, ಒನಪು, ವೈಯ್ಯಾರ, ಬೆಡಗು, ಬಿನ್ನಾಣ, ಸುಕುಮಾರತೆಗಳನ್ನು ಕಾಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಬೇಲೂರು ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ರೂವಾರಿ ಗೊಂದಲ ಬಡಿವ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಇದ್ದುದನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ತನ್ನನ್ನು ಸರಸ್ವತಿ ಗಣದಾಸಿ ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ.

ಗದಗಿನ ಕಾಡೋಜನ ಮಗ ನಾಗೋಜ ಬೇಲೂರಿನ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ. ಇವನು ಗದಗಿನ ಸ್ವಯಂಭು ತ್ರಿಕೂಟೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಶಿಲ್ಪಾಧಿಕಾರಿ. ಬೇಲೂರಿನ ಶಾಸನ ಒಂದರಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ವಿದ್ಯಾವಂತ, ಸುಜನ ಮನೋರಂಜನ, ಸರಸ್ವತಿ ಪದಾಂಭೋಜ, ರೂವಾರಿ ಜಗದ್ದಳೆ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳಿವೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ನಾರಸಿಂಹನ ಆಸ್ಥಾನ ರೂವಾರಿ ಕೇದಾರೋಜ. ಇವನು ಹಳೇಬೀಡಿನ ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮುಖ್ಯ ಸ್ಥಪತಿ. ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದ ಪೂರ್ಣ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಈತನದೇ. ಇದೇ ದೇವಾಲಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಬಾಗಿಲ ಮೇಲಿನ ಮಕರತೋರಣವನ್ನು ಮಲೆಪರ ಗಂಡ, ಬಿರುದ ರೂವಾರಿ ಗಿರಿವ್ರಜ ದಂಡ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಕಾಳಿದಾಸಿ ಎಂಬ ಶಿಲ್ಪಿ ಮಾಡಿರುವನು. ಇವನು ಕೇದಾರೋಜನ ಶಿಷ್ಯ. ಇದೇ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಮಾಬ (1121–40) ಎಂಬುವನು ಹಳೇಬೀಡಿನ ಕೇದಾರೇಶ್ವರ, ನಗರೇಶ್ವರ ಸಮುದಾಯದ ಒಂದು ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಭದ್ರಾವತಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ 1ನೆಯ ನರಸಿಂಹ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹತ್ತು ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು ಒಟ್ಟು ನಾಲ್ಕು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ.

12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ದಂಡನಾಯಕನಾದ ಗಂಗರಾಜನ ಮಗ ಬೊಪ್ಪ ನಾಗಮಂಗಲ ತಾಲ್ಲೂಕು ಕಂಬದಹಳ್ಳಿ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿನಾಥ ಮಂದಿರವನ್ನು ದ್ರೋಹಘರಟ್ಟಾಚಾರಿ (1130) ಎಂಬ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿಸಿದ. ತಿಪ್ಪಣೋಜ ಅಥವಾ ತಿಪ್ಪೋಜ (1169) ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪಿ. ಇವನು ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ದೇಗಾಂವೆ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀ ಕಮಲ ನಾರಾಯಣ ಮತ್ತು ಶ್ರೀ ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ಭರತನಾಟ್ಯ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಣತಿಯನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದನೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಇವನಿಗೆ ದೇಸಿಯ ಬಗೆಕಾರ, ಯಾಚಕೋದ್ಧಾರ, ಬಲ್ಲವರ ಬೆಲ್ಲ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳಿದ್ದವು.

ಸು.100 ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು, ದಿಂಡುಗಳು, ಏಳು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ರೂವಾರಿ ಮಲ್ಲಿತಮ್ಮ ಶಿಲ್ಪ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಕೆಲಸ ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಮೃತಾಪುರದ ಅಮೃತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ (1196) ಪ್ರಾರಂಭವಾಗುವುದು. ಇದೇ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಾರ್ನಹಳ್ಳಿ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ, ನುಗ್ಗೇಹಳ್ಳಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ, ಜಾವಗಲ್ಲಿನ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ, ಸಾಲಿಗ್ರಾಮದ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ, ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ, ಮಂಡ್ಯ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗೋವಿಂದನಹಳ್ಳಿಯ ಪಂಚಲಿಂಗೇಶ್ವರ ಮುಂತಾದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿ, ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ್ದರೂ ಇವನ ಬಗ್ಗೆ ಲಭ್ಯ ಮಾಹಿತಿ ಕಡಿಮೆ. ಇವನು ತನ್ನ ಆಶ್ರಯದಾತನಾದ ರಾಜನ ಹೆಸರನ್ನಾಗಲೀ ತನ್ನ ಬಿರುದುಗಳನ್ನಾಗಲೀ ತನ್ನ ಜನ್ಮದಾತನ ಹೆಸರನ್ನಾಗಲೀ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಹೇಳಿಲ್ಲ. ಷೇಕ್ ಅಲಿ, ಕೆಲಸನ್ ಕೋಲಿಯರ್ ಮುಂತಾದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇವನನ್ನು 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳಿದ ಮಹಾಶಿಲ್ಪಿ, ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ಇವನದು ಬೃಹದ್ಗಾತ್ರದ ಕೆಲಸ, ಇವನಷ್ಟು ಬೃಹದ್ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿದ ಶಿಲ್ಪಿ ಭಾರತದಲ್ಲೆಲ್ಲಿಯೂ ಇಲ್ಲ, ಇವನು ತುಂಬ ಸಮರ್ಥನೂ ಅಸೀಮನೂ ಆದ ಶಿಲ್ಪಿ ಎಂದು ಹೊಗಳಿದ್ದಾರೆ. ಹೊನೋಜ (13ನೆಯ ಶತಮಾನ) ತುಮಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆ ಅರಳುಗುಪ್ಪೆ ಗ್ರಾಮದ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ 36 ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾನೆ. ನಂದಿಯ ಬೈಚೋಜ (1249) ಚಿಕ್ಕಬಳ್ಳಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ನಂದಿಗ್ರಾಮದವನು. ಇವನು ನುಗ್ಗೇಹಳ್ಳಿಯ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ, ನಾಗಲಾಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ (1250) ಅನೇಕ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಚನ್ನರಾಯಪಟ್ಟಣ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನು ಅರಿಬಿರುದ ರೂವಾರಿ ಗಿರಿವಜ್ರದಂಡ, ಬಿರುದಪ್ರಸಾದಿ ಮಸ್ತಕಶೂಲ ಎಂದು ಹೊಗಳಲಾಗಿದೆ.

ಶಾಸನ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು: ಬೀರೋಜ (1286–1302), ಮುದ್ದಣಾಚಾರಿ (1386–96), ವೀರಣಾಚಾರ್ಯ (1426–63), ಮಲ್ಲಣ (1473–1506), 2ನೆಯ ವೀರಣಾಚಾರ್ಯ (1511–39), ಮಲ್ಲಣಾಚಾರ್ಯ (1512–15), 3ನೆಯ ವೀರಣಾಚಾರ್ಯ (1534–61), ಗಣಪಯಾಚಾರ್ಯ (1567–76), ವೀರಣಮಹಾಚಾರ್ಯ (1587–89) ಮತ್ತು ಕಾಮಯ (1645)–ಹಾಗೂ ಅನೇಕರು ಶಿಲಾ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳ ಕಂಡರಣೆಕಾರರು.(ಎನ್.ಎಲ್.)

ಶಿವಮಂಡಲ ದೀಕ್ಷೆ: ಶಿವಮತ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಹೊಂದಬೇಕಾದ ದೀಕ್ಷೆ. ಶೈವಾಗಮಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವಮಂಡಲ ದೀಕ್ಷೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಕೆಲವು ನಿಬಂಧನೆಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿದೆ. ಶುದ್ಧ ಶೈವರಲ್ಲಿ ವಾಮ, ದಕ್ಷಿಣ, ಮಿಶ್ರ, ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳೆಂಬ ಭೇದವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪಂಚಶೈವರ ಉಲ್ಲೇಖವಿದ್ದು, ಅನಾದಿಶೈವ, ಆದಿಶೈವ, ಮಹಾಶೈವ, ಅನುಶೈವ ಮತ್ತು ಅಂತರಶೈವರ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಶುದ್ಧಶೈವ ಮತದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ವರ್ಣಾಶ್ರಮದವರೂ ಮತ ದೀಕ್ಷೆ ಪಡೆಯಬಹುದು.

ಆದಿಶೈವರು: ಇವರನ್ನು ಶಿವಬ್ರಾಹ್ಮಣರೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇವರು ಭಾಗವತರು, ಚತುರ್ವೇದಾಧಿಕಾರಿಗಳು, ಶೈವಸಿದ್ಧಾಂತಪಾರಂಗತರು ಹಾಗೂ ಚಾತುರ್ವರ್ಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯವರು. ಇವರನ್ನು ಶಿವ, ರುದ್ರಸಮಾನ, ಶುದ್ಧಾತ್ಮ ಶುದ್ಧಶೈವರೆಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇವರು ಅನಾದಿ ಪುರುಷನಾದ ಸದಾಶಿವನಿಂದ ಪರಾರ್ಥಯಜನಕ್ಕಾಗಿ ಎಲ್ಲರಿಗಿಂತ ಮೊದಲು ಶಿವಮಂಡಲ ದೀಕ್ಷೆ ಹೊಂದಿದವರು. ಶಿವನಂತೆ ಭಸ್ಮ, ರುದ್ರಾಕ್ಷಿ ಮುಂತಾದ ಬಾಹ್ಯ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿ ಪ್ರತಿನಿತ್ಯವೂ ಷಡಾಚಾರಪೂರ್ವಕ ಸೂರ್ಯಾರಾಧನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ ಅನಂತರವೇ ತಮ್ಮ ಪರಾರ್ಥಯಜನವಾದ ಆಲಯದಲ್ಲಿ ಸದಾಶಿವನ ಆರಾಧನೆ ಮಾಡುವರು. ಇದರಿಂದಲೇ ನಿಷ್ಕಳರೂಪವಾದ ಲಿಂಗವನ್ನೂ ಸಕಳರೂಪವಾದ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನೂ ಆಗಮಶಾಸ್ತ್ರ ರೀತ್ಯಾ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಮಾಡಿಸಿ, ಪೂಜಾ ಉತ್ಸವಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸಬೇಕೆಂದು ವಿಧಿಯು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಶಿವನ ಪುತ್ರರೆಂದೂ ಅರ್ಚಕರೆಂದೂ ಗುರುಗಳೆಂದೂ ಇವರನ್ನು ಗೌರವದಿಂದ ಕಾಣಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಮಹಾಶೈವರು: ಇವರಿಗೆ ಶೈವ ವಿಪ್ರರು ಎನ್ನುವರು. ಇವರು ಶಿವ ಪಂಚಾಕ್ಷರೀ ಮಂತ್ರದಿಂದ ಉಪದಿಷ್ಟರಾದವರು. ಇವರು ಸ್ವಾರ್ಥಯಜನವನ್ನು ಮಾಡಬಹುದು. ಒಂದು ವೇಳೆ ಪರಾರ್ಥಯಜನಮಾಡಬೇಕಾದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಶೈವರಿಂದ ಶಿವಮಂಡಲ ದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಪಡೆದು ಅವರ ಅನುಮತಿಯನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ಅನುಶೈವರು: ದೀಕ್ಷಿತರಾದ ಕ್ಷತ್ರಿಯರು ಮತ್ತು ವೈಶ್ಯರು. ಇವರು ಆದಿಶೈವರಿಗೆ ಮತ್ತು ಶೈವವಿಪ್ರರಿಗೆ ಸಹಾಯಕರಾಗಿ ಆಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ, ವಿಗ್ರಹ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ, ಪೂಜೆ, ಉತ್ಸವ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಬೇಕು. ಇವರೂ ಶಿವ ಪಂಚಾಕ್ಷರೀ ಮಂತ್ರದ ಉಪದೇಶವನ್ನು ಪಡೆದು, ಶೈವ ಮತದ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿ, ಸ್ವಾರ್ಥಯಜನ ಮಾಡಬಹುದು. ಶಿವಮಂಡಲ ದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಪರಾರ್ಥಯಜನವಾದ ಆಲಯದಲ್ಲಿ ವಿಧ್ಯುಕ್ತವಾದ ಸೇವೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಲು ಅನುಮತಿ ಉಂಟು.

ಅಂತರಶೈವರು: ಇವರು ಪಂಚಾಕ್ಷರೀ ಮಂತ್ರದಿಂದ ಉಪದೇಶಿಸಲ್ಪಟ್ಟವರು; ಚತುರ್ಥ ವರ್ಣದವರು. ಇವರಿಗೆ ಪರಾರ್ಥಯಜನ ದೀಕ್ಷಾವಿಧಿ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಋಷಿಗಳಂತೆ ಉಪಾಸನೆ, ಉಪವಾಸ ಮುಂತಾದವುಗಳಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಇವರೂ ಶಿವಮಂಡಲ ದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಪಡೆದು ಆಲಯದಲ್ಲಿ ವಿಧ್ಯುಕ್ತವಾದ ಸೇವೆ ನಡೆಸಲು ಅನುಮೋದನೆಯಿದೆ.

ಈ ಎಲ್ಲ ಶಿವಮತ ಅನುಯಾಯಿಗಳು ಶಿವಜ್ಞಾನದಿಂದ ಕೂಡಿ ಶಿವಧರ್ಮಪಾಲಕರಾಗಿ ಶಿವಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತವಾದ ಆಚಾರಗಳ ನಿಷ್ಠರಾಗಿ ಶಿವನೇ ಪರತತ್ತ್ವ ಎಂದು ತಿಳಿದು ಭಸ್ಮ ರುದ್ರಾಕ್ಷಿ ಮುಂತಾದ ಬಾಹ್ಯ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿಂದ ಭೂಷಿತರಾಗಿ ಪರಶಿವನ ವಿವಿಧ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿರಬೇಕು.

ಶೈವ ಮತಾವಲಂಬಿಗಳಾದವರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರದ ಉಪದೇಶಗಳಿದ್ದ ಸೂಚನೆ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಮೊದಲನೆಯದು ಪಂಚಾಕ್ಷರೀ ಮಂತ್ರದ ಉಪದೇಶ ಪಡೆಯುವುದು. ಈ ರೀತಿಯ ಉಪದೇಶ ಪಡೆದವರು ಶೈವ ಮತಾವಲಂಬಿಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಅಂತರ ಶೈವರನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಅವರಿಗೆ ಸ್ವಾರ್ಥಯಜನಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಶಿವಮಂಡಲ ದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ವಿಧ್ಯುಕ್ತವಾಗಿ ಪಡೆದ ಮೇಲೆ ಮಾತ್ರ ಇವರಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳು ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುತ್ತವೆ. ಅನಾದಿಶೈವರಿಗೆ ಶಿವಮಂಡಲ ದೀಕ್ಷೆಯ ಅವಶ್ಯವಿಲ್ಲ. ಶಿವಮಂಡಲ ದೀಕ್ಷೆಯ ಬಗೆಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ವಿವರಗಳು ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಅದು ಸಾಕಷ್ಟು ವಿಧಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದು. ಸದ್ಯ ಲಭ್ಯವಿರುವ ಆಗಮೋಕ್ತ ಪುರಾವೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ವಿಧಿಯನ್ನು ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ಸೂಚಿಸಬಹುದು; ಇದು ಐದು ಸಂಸ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುತ್ತದೆ:

1. ತಾಪ (ಎಂದರೆ ಬಾಹುಮೂಲದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗಮುದ್ರೆ ಧರಿಸುವುದು)
2. ಪುಂಡ್ರ (ಭಸ್ಮ ರುದ್ರಾಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಧರಿಸುವುದು)
3. ನಾಮ (ಮಹಾಶೈವ, ಅನುಶೈವ, ಅಂತರಶೈವ, ಇತ್ಯಾದಿ ನಾಮಕರಣ ಮಾಡುವುದು)
4. ಮಂತ್ರ (ಶಿವಪಂಚಾಕ್ಷರೀ ಮಂತ್ರದ ಉಪದೇಶ)
5. ಹೋಮ (ಅಗ್ನಿಸಾಕ್ಷಿ ಪೂಜೆ)

ಇವುಗಳ ಮೂಲಕ ಸ್ವಾರ್ಥಯಜನ ದೀಕ್ಷೆ ಲಭ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಪರಾರ್ಥಯಜನದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಅರ್ಹತೆ ಪಡೆಯಲಿಚ್ಛಿಸುವವರು ಮಂಡಲದಲ್ಲಿದ್ದು, ಆರಾಧನಾ ವಿಧಿಯಿಂದ ದೀಕ್ಷೆ ಪಡೆಯುತ್ತಾರೆ. ಚಾತುರ್ವರ್ಣ್ಯದವರು ಪುರುಷರಾಗಿದ್ದರೆ ಶಿವಮಂಡಲದಲ್ಲಿದ್ದು ಆರಾಧನೆ ನಿಯಮದ ದೀಕ್ಷಾಕ್ರಮ ನಡೆಯುವುದು. ಸ್ತ್ರೀಯರಾಗಿದ್ದರೆ ಗೌರೀಮಂಡಲದಲ್ಲಿದ್ದು, ಆರಾಧನಾ ವಿಧಿಯಿಂದ ದೀಕ್ಷಾಕ್ರಮ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ಆಗಮಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಈ ಆಚರಣೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. (ಕೆ.ಎಂ.ಎಸ್.)

ಶಿವಾಜಿ: 1627–80. ಮರಾಠ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಕ. ಪುಣೆಯ ಜುನ್ನರದ ಬಳಿಯ ಶಿವನೇರುದುರ್ಗದಲ್ಲಿ 1627 ಏಪ್ರಿಲ್ 6ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ತಂದೆ ಷಾಹಜಿಭೋನ್ಸ್ಲೆ, ತಾಯಿ ಜೀಜಾಬಾಯಿ. ಇವನ ತಂದೆ ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನರಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಆತನಿಗೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಹೊಸ ಜಹಗೀರು ದೊರೆತ ಅನಂತರ ಮಗ ಶಿವಾಜಿಯನ್ನೂ ಹೆಂಡತಿ ಜೀಜಾಬಾಯಿಯನ್ನೂ ದಾದಾಜಿಕೊಂಡದೇವನ ಸಮರ್ಥ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಬಿಟ್ಟು ತನ್ನ ಎರಡನೆಯ ಹೆಂಡತಿ ತುಕಾಬಾಯಿ ಮೋಹಿತೆಯೊಡನೆ ಹೊಸ ಜಹಗೀರಿಗೆ ತೆರಳಿದ. ಸದ್ಗುಣಸಂಪನ್ನಳೂ ಅಸಾಧಾರಣ ಜ್ಞಾನಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ ಜೀಜಾಬಾಯಿ ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ ಮುಂತಾದ ಕಾವ್ಯ ಪುರಾಣಗಳ ವೀರಾಧಿವೀರರ ಕತೆಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಮಗನಿಗೆ ಹೇಳುತ್ತ ಅವನಲ್ಲಿ ದೇಶರಕ್ಷಣೆಯ ಮನೋಭಾವವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದಳು. ಶಿವಾಜಿಯ ಜೀವನ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ತಾಯಿ ಜೀಜಾಬಾಯಿಯ ಪಾತ್ರ ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಗುರು ದಾದಾಜಿಕೊಂಡದೇವನ ಸಮರ್ಥ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನವೂ ದೊರಕಿತು. ಆಡಳಿತಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಯುದ್ಧವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಗುರುವಿನಿಂದ ಕಲಿತ ಶಿವಾಜಿಯ ಮೇಲೆ ಸಂತರಾದ ರಾಮದಾಸ ಮತ್ತು ತುಕಾರಾಮರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವೂ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತ್ತು.

ಇವನು ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದುದು ಗುಡ್ಡಗಾಡಿನ ಮಾವಳಿ ಜನರೊಡನೆ. ಚಿಕ್ಕಂದಿನಿಂದಲೂ ಮಾವಳಿಗಳ ಸಂಪರ್ಕ ಪಡೆದದ್ದು ಮುಂದೆ ಅಮೂಲ್ಯ ವರವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಮಾವಳಿಗಳು ಅನಕ್ಷರಸ್ಥರಾದರೂ ಉತ್ತಮ ಸೈನಿಕರು, ಸಹಭಾಗಿಗಳು ಮತ್ತು ಗೆರಿಲ್ಲಾ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠಾವಂತ ವೀರರೂ ಆಗಿದ್ದರು.

ದಖನ್ ಸುಲ್ತಾನರ ದೌರ್ಬಲ್ಯ ಹಾಗೂ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಟ (ಔರಂಗಜೇಬ) ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ದಂಗೆಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸುವಲ್ಲಿ ನಿರತನಾದುದು ಮರಾಠರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಅನುಕೂಲಕರ ವಾತಾವರಣ ನಿರ್ಮಿಸಿದವು. ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನ ಅನಾರೋಗ್ಯ ನಿಮಿತ್ತ ಹಾಸಿಗೆ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾಗ ಶಿವಾಜಿ ತನ್ನ 16ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ 1646ರಲ್ಲಿ ಬಿಜಾಪುರದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ತೋರಣದುರ್ಗ, ರಾಯಗಡ, ಪ್ರತಾಪಗಡ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. 1647ರಲ್ಲಿ ದಾದಾಜಿಕೊಂಡದೇವ ನಿಧನನಾದ. 1649–55ರವರೆಗೆ ಇವನು ತನ್ನ ಕಾರ್ಯಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಗಿತಗೊಳಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂದಿತ್ತು. ಏಕೆಂದರೆ ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನ ಶಿವಾಜಿಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಕ್ರೋಧಗೊಂಡು ಷಾಹಜಿಭೋನ್ಸ್ಲೆಯನ್ನು ಬಂಧನದಲ್ಲಿಟ್ಟ. ಅನಂತರ ಮಗನ ಸದ್ವರ್ತನೆಯ ಷರತ್ತಿನ ಮೇಲೆ ಬಿಡುಗಡೆಗೊಳಿಸಿದ. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಇವನು ತನ್ನ ಆಡಳಿತ ಕ್ರಮವನ್ನು ಸುಸಂಘಟಿತಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡ. 1656ರಲ್ಲಿ ಅರೆಸ್ವತಂತ್ರ ಮರಾಠಿ ಚಂದ್ರರಾವ್ ಜಾವಲಿ ಎಂಬ ಸಣ್ಣ ಮರಾಠಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಿಯೋಗಿಯೊಬ್ಬನಿಂದ ಮೋರೆಯನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸುವ ಮುಖಾಂತರ ಪಡೆದುಕೊಂಡ. 1657ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಮೊಗಲರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಟಕ್ಕಿಳಿದ. ಔರಂಗಜೇಬ ಬಿಜಾಪುರದ ಮುತ್ತಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಮಗ್ನನಾಗಿರುವ ಅವಕಾಶ ಬಳಸಿ ಅವನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಹಮದ್‌ನಗರ ಮತ್ತು ಜುನ್ನರ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ಸೂರತ್ ಬಂದರು ನಗರವನ್ನು ಲೂಟಿಮಾಡಿದ.

ಔರಂಗಜೇಬ ಸೈನ್ಯವೊಂದರ ನೆರವಿನಿಂದ ಇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ ಬಳಿಕ ಔರಂಗ ಜೇಬನೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಅವನು ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ನಿರ್ಗಮಿಸಿದ ತಕ್ಷಣ ಇವನು ತನ್ನ ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ನೀತಿ ಮುಂದುವರಿಸಿ, ತನ್ನ ಗಮನವನ್ನು ಉತ್ತರ ಕೊಂಕಣದ ಕಡೆಗೆ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿ ಕಲ್ಯಾಣಿ, ಭಿವಂಡಿ ಮತ್ತು ಮಾಹುಲಿಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಮಾಹದ್‌ವರೆಗೆ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ.

ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನನೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧ: ಮೊಗಲ್ ಧಾಳಿಯಿಂದ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ವಿಮುಕ್ತಿ ಪಡೆದ ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನ ಇವನನ್ನು ಸದೆಬಡಿಯಲು ದೃಢ ಪ್ರಯತ್ನಮಾಡಿದ. ಇವನನ್ನು ಜೀವಂತವಾಗಿ ಅಥವಾ ಕೊಂದು ತರಲೆಂದು ತನ್ನ ಮಹಾದಂಡನಾಯಕನಾದ ಅಫ್ಜಲ್‌ಖಾನನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಸೈನ್ಯವೊಂದನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿ 1659ರಲ್ಲಿ ಇವನ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಪ್ರತಾಪಗಡದ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣೆ ಪಡೆದ. ಆದರೆ ಶಿವಾಜಿ ತನ್ನ ಕೋಟೆಯಿಂದ ಹೊರಬರಲಿಲ್ಲವಾಗಿ ಮರಾಠ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕೃಷ್ಣಾಜಿಭಾಸ್ಕರನ ಮುಖಾಂತರ ಸಂಧಾನ ನಡೆಸಿದ. ಕೃಷ್ಣಾಜಿಭಾಸ್ಕರ ಇವನಿಗೆ ಅಫ್ಜಲ್‌ಖಾನನ ನಿಜವಾದ ಉದ್ದೇಶ ಕೊಲೆ ಅಥವಾ ಬಂಧನವೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ವಿವರಿಸಿ ಶಿವಾಜಿಯನ್ನು ಎಚ್ಚರಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಎಚ್ಚೆತ್ತ ಶಿವಾಜಿ ರಕ್ಷಣೆ ಹಾಗೂ ಧಾಳಿಗೆ ಸಿದ್ಧತೆಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅಫ್ಜಲ್‌ಖಾನನನ್ನು ಭೇಟಿಯಾದ. ಉಪಾಯದಿಂದ ತಾನು ಬಚ್ಚಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದ ವ್ಯಾಘ್ರನಖ ಎಂಬ ಆಯುಧದಿಂದ ಅವನನ್ನು ಕೊಂದು ಬೆಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ತಲೆಮರೆಸಿಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯದ ಸಹಾಯದಿಂದ ಬಿಜಾಪುರದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವರ ಠಾಣಗಳನ್ನು ಲೂಟಿಮಾಡಿದ. ಬಿಜಾಪುರ ಸುಲ್ತಾನನೊಂದಿಗೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜನಾದ.

ಮೊಗಲರೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧ: 1660ರಲ್ಲಿ ಔರಂಗಜೇಬ ಷೈಸ್ತಾಖಾನನನ್ನು ದಖನಿನ ರಾಜ್ಯಪಾಲನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿ, ಶಿವಾಜಿಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕುವಂತೆ ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದ. ಅದರಂತೆ ಷೈಸ್ತಾಖಾನ ಪುಣೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು, ಚಾಕನ್‌ಕೋಟೆ ಹಿಡಿದು ಮರಾಠರನ್ನು ಕಲ್ಯಾಣಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಿಂದ ಹೊರಗಟ್ಟಿದ. ಇದರಿಂದ ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ನಡೆಸಿದ ಹೋರಾಟ ನಿಷ್ಪ್ರಯೋಜಕವಾಯಿತು. ಶಿವಾಜಿ ವೇಷ ಮರೆಸಿಕೊಂಡು ಕೇವಲ ಕೆಲವೇ ಮಂದಿ ಸೈನಿಕರೊಂದಿಗೆ ಪುಣೆಯನ್ನು ತಲುಪಿ ಷೈಸ್ತಾಖಾನನ ಅರಮನೆ ಹೊಕ್ಕ. 1663 ಏಪ್ರಿಲ್ 15ರ ನಡುರಾತ್ರಿ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ. ಈ ಧಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಷೈಸ್ತಾಖಾನನ ಮಗ ಅಬ್ದುಲ್‌ಫತೇವ್ ಹತನಾದನಲ್ಲದೆ ಒಬ್ಬ ಸೇನಾಧಿಕಾರಿ, 40 ಜನ ಸೇವಕರು, 5 ಜನ ಅಂತಃಪುರದ ಸ್ತ್ರೀಯರು ನಿಧನರಾದರು. ಇದರಿಂದ ಶಿವಾಜಿಯ ಗೌರವ, ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ, ಖ್ಯಾತಿ ಮುಗಿಲಿಗೇರಿತು. 1664 ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರ ಸಂಪದ್ಭರಿತ ರೇವು ಪಟ್ಟಣವಾದ ಸೂರತ್‌ಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿ ಅಪಾರ ಐಶ್ವರ್ಯ ಪಡೆದ.

ಜಯಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಪುರಂದರಗಡ ಒಪ್ಪಂದ: ದಖನಿನಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಶಿವಾಜಿಯ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಸಹಿಸದ ಔರಂಗಜೇಬ ಇವನನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು 1665ರಲ್ಲಿ ದಿಲೀಪ್‌ಖಾನ್ ಮತ್ತು ಅಂಬರದ ದೊರೆ ರಾಜ ಜೈಸಿಂಗರನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ವಿವೇಕಶಾಲಿ ಹಾಗೂ ಚತುರ ಸೇನಾಧಿಪತಿಯಾದ ಜೈಸಿಂಗ್ ಬಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನನೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು

ಪುರಂದರಗಡಕೋಟೆ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಶಿವಾಜಿ ತನ್ನ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಪ್ರಯತ್ನವೆಲ್ಲ ವಿಫಲವಾಗಿ 1665 ಜೂನ್ 25ರಂದು ಪುರಂದರಗಡ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಅದರಂತೆ ಮೊಗಲರಿಗೆ 23 ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ. 12 ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ತನ್ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡ. 5000 ಅಶ್ವಗಳೊಂದಿಗೆ ತನ್ನ ಕೆಲವು ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಆದ ನಷ್ಟ ಸರಿದೂಗಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಚೌತ್ ಮತ್ತು ಸರ್ದೇಶ್‌ಮುಖಿ ತೆರಿಗೆ ವಸೂಲಿಮಾಡಲು ಅನುಮತಿ ಪಡೆದುಕೊಂಡ.

ಅನಂತರ ಜೈಸಿಂಗ್ ಉಪಾಯದಿಂದ ಶಿವಾಜಿಯನ್ನು ನಂಬಿಸಿ ಆಗ್ರಕ್ಕೆ ಬರುವಂತೆ ಮನ ಒಲಿಸಿದ. 1666 ಮಾರ್ಚ್ 16ರಂದು ತನ್ನ ಹಿರಿಯಮಗ ಸಂಭಾಜಿಯೊಂದಿಗೆ ಶಿವಾಜಿ ಆಗ್ರಕ್ಕೆ ತೆರಳಿದ. ಆದರೆ ಆಗ್ರದಲ್ಲಿ ಔರಂಗಜೇಬನಿಂದ ಅವಮಾನಕ್ಕೀಡಾದ್ದರಿಂದ ಕ್ರೋಧಗೊಂಡ. ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ನಂಬಿಕೆದ್ರೋಹವನ್ನು ಖಂಡಿಸಲಾಗಿ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದಿಯಾದ. ಸ್ವಲ್ಪದಿನಗಳ ಅನಂತರ ಅಲ್ಲಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು 1666 ನವೆಂಬರ್ 30ರಂದು ರಾಯಗಡ ತಲುಪಿದ. ಮತ್ತೆ ಮೊಗಲರ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ ಅಪಾರ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಪಡೆದ. ಔರಂಗಜೇಬ ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಆಫ್ಘನ್ ಸಮುದಾಯದ ದಂಗೆಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸಲು ಮಗ್ನನಾಗಿದ್ದಾಗ ಶಿವಾಜಿ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿ ಜಯಪಡೆದ (1670–74). ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾದ ಮೇಲೆ ಛತ್ರಪತಿ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಧರಿಸಿದ. 1677ರಲ್ಲಿ ಗೋಲ್ಕೊಂಡದ ಸುಲ್ತಾನನ ಸ್ನೇಹಗಳಿಸಿ, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಸುಲ್ತಾನನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಜಿಂಜೀ, ವೆಲ್ಲೂರು, ತಂಜಾವೂರು ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೆಲವು ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ 30 ಲಕ್ಷ ಹೊನ್ನುಗಳ ಆದಾಯ ಬರುವ ಹಾಗೂ 100 ಕೋಟೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ ಮೈಸೂರಿನ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯ ವಿಶಾಲ ಭೂಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಆಕ್ರಮಣಗಳು ಇವನನ್ನು ನಿಜವಾದ ಸಾಮ್ರಾಟನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದುವಲ್ಲದೆ, ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸಿದವು.

ಶಿವಾಜಿ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದಾಗ ಅವನ ರಾಜ್ಯ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಸೂರತ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಾಮನಗರದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕಾರವಾರ ಅಥವಾ ಗಂಗಾವತಿ ನದಿಯವರೆಗೆ ಹಬ್ಬಿತ್ತು(ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ವಸಾಹತುಗಳ ಹೊರತು). ಪೂರ್ವದ ಮೇರೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಬಗ್ಲಾನದಿಂದ ಹಿಡಿದು ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಅಂಕುಡೊಂಕಾಗಿ ನಾಸಿಕ್ ಮತ್ತು ಪುಣೆ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಮುಂದುವರಿದು ಸತಾರ, ಕೊಲ್ಲಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಬಹು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಸುತ್ತುವರಿದಿತ್ತು. ಕೊನೆಯ ಆಕ್ರಮಣದಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬೆಳಗಾಂವಿಯಿಂದ ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿಯವರೆಗಿನ ಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಹಳೆಯ ಮೈಸೂರಿನ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳು, ಚಿತ್ತೂರು ಹಾಗೂ ಆರ್ಕಾಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಸಹ ಇವನ ವಶವಾದವು. ಇವನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ 140 ಕೋಟೆಗಳಿದ್ದು, 7 ಕೋಟಿ ರೂ. ಆದಾಯ ಬರುತ್ತಿತ್ತು.

ಆದರೆ ಈತ ಸಾಮ್ರಾಟ ಪದವಿಯನ್ನು ಅನುಭವಿಸಲು ಬಹುಕಾಲ ಜೀವಿಸಲಿಲ್ಲ. 1678ರಲ್ಲಿ ಇವನ ಪುತ್ರ ಸಂಭಾಜಿ ಹಾಗೂ ಸೊಸೆ ಯಶುಬಾಯಿ ದಖನಿನ ಮೊಗಲ್ ಗವರ್ನರ್ ದಿಲೀರ್‌ಖಾನನೊಡನೆ ಸೇರಿಕೊಂಡರಲ್ಲದೆ, ಈ ಮಧ್ಯೆ ಮೊಗಲರ ಕಿರುಕುಳ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಈ ಎಲ್ಲ ಘಟನೆಗಳಿಂದ ಇವನ ಆರೋಗ್ಯ ಹದಗೆಡಲು ಕಾರಣವಾಗಿ 1680 ಏಪ್ರಿಲ್ 4ರಂದು ನಿಧನನಾದ.

ಇವನು ಅಪ್ರತಿಮ ವೀರಯೋಧ, ದೇಶಭಕ್ತ ಮತ್ತು ಯಶಸ್ವಿ ಸೇನಾನಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಜನತೆಗೆ ಜ್ಞಾನ ಬೋಧನೆ ನೀಡುವ ದೊರೆಯೂ ಆಗಿದ್ದ. ರಾಲಿನ್‌ಸನ್ ಹೇಳಿರುವಂತೆ ಶಿವಾಜಿ ನೆಪೋಲಿಯನ್ನನಂತೆ ಒಬ್ಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಆಡಳಿತ ದುರಂಧರನಾಗಿದ್ದನಲ್ಲದೆ ಸಮರ್ಥ ಸೇನಾನಾಯಕನೂ ಯಶಸ್ವಿ ಆಡಳಿತಗಾರನೂ ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ ನಿಪುಣನೂ ಆಗಿ ಕೀರ್ತಿ ಪಡೆಯಲು ಅತ್ಯಗತ್ಯವಾದ ಸದ್ಗುಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದವನಾಗಿದ್ದ. ಇವನು ತನ್ನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟ ಪ್ರಧಾನ್ ಎಂಬ ಎಂಟು ಜನರ ಮಂತ್ರಿಗಳ ಸಭೆಯ ಮೂಲಕ ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ.

*

ಶಿಶುಪಾಲಗಡ: **ನೋಡಿ–ಭುವನೇಶ್ವರ**

ಶಿಸುಗಲಿಯ ಪಾಂಡ್ಯರು: **ನೋಡಿ – ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನ**

ಶುಂಗ–ಕಣ್ವ ಕಲೆ: ಶುಂಗ ಎಂಬ ರಾಜ ಮನೆತನ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯರ ಅನಂತರ ಮಗಧವನ್ನು ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಆಳಿತು. ಪುಷ್ಯಮಿತ್ರ ಶುಂಗ ಇದರ ಸಂಸ್ಥಾಪಕನಾಗಿದ್ದು, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 186ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ತದನಂತರ 1 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಣ್ವ ಮನೆತನ ಶುಂಗರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸುವವರೆಗೂ ಆಳಿತು. ಈ ವಂಶದ ಆಳಿಕೆ ಗಂಗಾ ಬಯಲು ಹಾಗೂ ಮಾಳವ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 2 ಮತ್ತು 1ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಕಲಾವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಶುಂಗ ಕಲೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಶುಂಗ ಕಲಾವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳು ಎಂದು ವಿಭಾಗಿಸಬಹುದು. ಇವಲ್ಲದೆ ತೀರ ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ಜಾಸ್ಪರ್, ಸ್ಫಿಯಟೈಟ್ ಮತ್ತು ಸೋಪ್ ಸ್ಟೋನ್ ಮುಂತಾದ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೂ ಕಲಾಕೃತಿಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

1) ಕಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು: ಕಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು: (ಅ) ಸ್ಮಾರಕಗಳಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು (ಆ) ಬಿಡಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು. (ಅ) ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಬಹುತೇಕ ಎಲ್ಲವೂ ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ವೇದಿಕೆಗಳನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸುವಂಥವು. ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಜೈನ ಸ್ತೂಪ ಮತ್ತು ಭಾಗವತ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲೂ ಇವು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಶುಂಗಕಾಲದ ಅರ್ಧಗೋಳಾಕೃತಿಯ ಸ್ಮಾರಕದ ಪರಿಪೂರ್ಣ ಮಾದರಿಗಳು ಸಿಗದಿದ್ದರೂ ಆ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಸಿಗುತ್ತವೆ. (ಶುಂಗ ಕಾಲದ ನಂತರ ಕಟ್ಟಿದ ಸಾಂಚಿಯ ಬೃಹತ್ ಸ್ತೂಪ ಬಹುತೇಕ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಉಳಿದುಬಂದಿದೆ). ಇವುಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಶುಂಗ ಸ್ತೂಪಗಳು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಅರ್ಧಗೋಳಾಕೃತಿಯ ಅಂಡವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಅಂಡದ ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ಇರುತ್ತದೆ. ಅಂಡದ ಮೇಲೆ ಹರ್ಮಿಕೆ ಹಾಗೂ ಛತ್ರಾವಳಿಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಸ್ತೂಪದ ವೇದಿಕೆಯ ಸುತ್ತ ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಕಾರದಂತೆ ಬೇಲಿ (ಪಾದ ವೇದಿ) ಇರುತ್ತವೆ. ಪಾದವೇದಿಕೆಗಳಿಗೆ ಲಂಬವಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಸ್ತಂಭಗಳು, ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಅವುಗಳೊಂದಿಗೆ ತೂರಿಸಿದ ಮೂರು ಕಂಬಿ (ಸೂಚಿ)ಗಳೂ ಹಾಗೂ ಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಮುಚ್ಚುವ ಉಷ್ಣೀಷಗಳೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಸ್ತಂಭ ಮತ್ತು ಸೂಚಿಗಳು ಸೇರುವಲ್ಲಿ ವರ್ತುಳಾಕೃತಿಯ ಶಿಲ್ಪಫಲಕಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆಲ್ಲಾ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿತ್ತು ಹಾಗೂ ಶುಂಗಕಾಲದ ಬಹುತೇಕ ಕಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಈ ಭಾಗಗಳಿಗೇ ಸೇರಿವೆ. ಸ್ತೂಪಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತೋರಣ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪಗಳಿಗೆ ತೋರಣಗಳು ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣ ಶುಂಗಕಾಲದಲ್ಲಿ ತೋರಣವನ್ನು ಕಟ್ಟುವ ಪರಿಪಾಠ ಬೆಳೆದು ಬಂದು ಅನಂತರ ಅವುಗಳ ಮೇಲೂ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ.

ದಂಪತಿ ಶಿಲ್ಪ

ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಂಚಿ ಸ್ತೂಪ ಸಂಖ್ಯೆ 2, ಬಾರ್ಹುತ್ ಸ್ತೂಪ, ಪಟಣ, ಬೋಧಗಯಾ (ಇಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೋಧಿಮಂಡಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿವೆ), ಸಾರನಾಥ್, ಕೌಶಾಂಬಿ, ಮಥುರಾ, ಅಮಿನ್, ಲಾಲ್‌ಸೊತ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಾರ್ಹುತ್ ಮತ್ತು ಬೋಧಗಯಾಗಳಲ್ಲಿ ವಿಪುಲ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದ ಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೂ ಬಹುಭಾಗ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿರುವುದೆಂದರೆ ಸಾಂಚಿಯ ಸ್ತೂಪ ಸಂಖ್ಯೆ 2. ಇದಕ್ಕೆ ವೇದಿಕೆ, ಅರ್ಧಗೋಳಾಕಾರದ ಅಂಡ ಹಾಗೂ ಇದರ ಸುತ್ತ ಒಂದು ವೇದಿ ಇದೆ. ಹಾಗೂ ವೇದಿಕೆಯ ಸ್ತಂಭಗಳ ಮೇಲೆ ಶುಂಗ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಬಾರ್ಹುತ್ ಸ್ತೂಪ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶವಾಗಿದ್ದರೂ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್ ಹ್ಯಾಮ್ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದಾಗಿ ಅಳಿದುಳಿದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಕೊಲ್ಕತದ ಇಂಡಿಯನ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂನಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿಡಲಾಗಿದೆ. ಇವನ ಪ್ರಕಾರ ಅಲ್ಲಿಯ ಸ್ತೂಪಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕು ತೋರಣಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಒಂದು ತೋರಣದ ಮೇಲೆ ಧನಭೂತಿ ಎಂಬ ರಾಜ ಶುಂಗರ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದಾಗಿ ಶಾಸನವಿದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಸ್ತೂಪಗಳ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಸಾಂಚಿಯ ಮಹಾಸ್ತೂಪದಲ್ಲಿ. ಅದು ಶುಂಗ ಕಾಲದ ಅನಂತರ ರಚನೆಯಾಯಿತು. ಬೋಧಗಯಾದಲ್ಲಿ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್ ಹ್ಯಾಮ್ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಬೋಧಿಮಂಡಲದ ಸುತ್ತಲಿನ ವೇದಿಕೆಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಿದ.

ಬಾರ್ಹುತ್‌ನ ಶುಂಗ ಶಿಲ್ಪಗಳು ವೇದಿಗಳ ಮೇಲೆ ಹಾಗೂ ತೋರಣಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಕೆಲವು ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಯಕ್ಷರು ಕೈ ಮುಗಿದು ನಿಂತಿದ್ದರೆ, ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕೃತಿಯ ಹಾಗೂ ವರ್ತುಲಾಕೃತಿಯ ಚೌಕಟ್ಟುಗಳೊಳಗೆ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಘಟನೆಗಳು ಹಾಗೂ ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಉಷ್ಣೀಷದ ಮೇಲೆ ಕಲ್ಪಲತೆಯೊಂದು ಸೂಚಿಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಹೋದಹಾಗೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಅದರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಲೌಕಿಕ ದೃಶ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಜಾತಕ ದೃಶ್ಯಗಳು ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಬಾರ್ಹುತ್‌ನ ದೃಶ್ಯಗಳಿಗೆಲ್ಲ ಸೂಕ್ತ ಸೂಚಿಶಾಸನಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕೈ ಮುಗಿದು ನಿಂತಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಮಣಿಭದ್ರ ಸೂಚಿಲೋಮ ಮುಂತಾದ ಯಕ್ಷರೂ ಸಿರಿಮಾ, ಚುಲುಕೋಕ, ಮಹಾಕೋಕ, ಚಂದಾ ಮುಂತಾದ ಯಕ್ಷಿಯರೂ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಉಡುಗೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸೂರ್ಯ ದೇವತೆಯೂ ಬುದ್ಧನ ಪೂಜೆ ಮಾಡಲು ಬಂದ ಅಜಾತಶತ್ರು, ಪ್ರಸೇನಜಿತ

ರಾಜರೂ ದೇವೇಂದ್ರ, ಏರಪಟ್ಟ ನಾಗರಾಜ ಮುಂತಾದ ದೇವತೆಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಇವೆ. ಬುದ್ಧನ ಜೀವನ ದೃಶ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೂ ಆತನ ಆಕೃತಿಯನ್ನು ತೋರಿಸಿಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ಆತನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಂಕೇತಗಳಾದ ಬೋಧಿವೃಕ್ಷ, ಸಿಂಹಾಸನ, ಧರ್ಮಚಕ್ರ, ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ, ಸ್ತೂಪ, ಬುದ್ಧಪಾದ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಘಟನೆಗಳನ್ನೂ ಇವುಗಳ ಮೂಲಕವೇ ಸಂಕೇತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಗರ್ಭಾವತರಣದಲ್ಲಿ ಆನೆಯನ್ನೂ, ಮಹಾಭಿನಿಷ್ಕ್ರಮಣದಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಯನ್ನೂ ಜ್ಞಾನೋದಯಕ್ಕೆ ಬೋಧಿವೃಕ್ಷವನ್ನೂ, ಬುದ್ಧನ ಪ್ರವಚನದ ದೃಶ್ಯಕ್ಕೆ ಧರ್ಮಚಕ್ರವನ್ನೂ, ಮಹಾಪರಿನಿರ್ವಾಣಕ್ಕೆ ಸ್ತೂಪವನ್ನೂ ತೋರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅಂದರೆ ಶುಂಗಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನು ದೇವತಾಪುರುಷನಾಗಿ ಅವನನ್ನು ಪೂಜಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಬೆಳೆದುಬಂದರೂ ಅದು ಮಾನವಾಕೃತಿಯ ಪೂಜೆಯಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟಿರಲಿಲ್ಲ. ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಘಟನೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನಾಥಪಿಂಡಕ ಬುದ್ಧನಿಗಾಗಿ ಜೇತವನವನ್ನು ಖರೀದಿಸುವ ದೃಶ್ಯ, ಸುಧರ್ಮ ದೇವಸಭಾ, ಬುದ್ಧನ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ರಾಜರು ಒಯ್ಯುತ್ತಿರುವುದು ಮುಂತಾದವೂ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ.

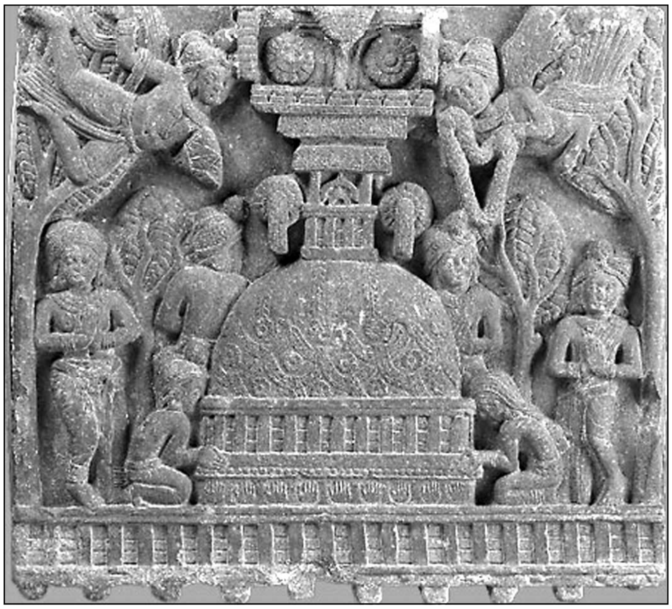

ಸ್ತೂಪಚಿತ್ರದ ಫಲಕ

ಸಾಂಚಿ ಸ್ತೂಪ ಸಂಖ್ಯೆ 2 ಹಾಗೂ ಬೋಧಗಯಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ವೈವಿಧ್ಯತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುವುದಿಲ್ಲ ಹಾಗೂ ಇಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಶೀರ್ಷಿಕೆಗಳೂ ಇಲ್ಲ.

(ಆ) ಬಿಡಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಯಕ್ಷ ಮತ್ತು ಯಕ್ಷಿಯರ ಮೂರ್ತಿಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪಟಣ, ದಿದಾರ್‌ಗಂಜ್, ಪವಾಯ, ಮಥುರಾ, ವಿದಿಶಾ, ಪಾರ್ಖಂ, ಗ್ವಾಲಿಯರ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಇವೆಲ್ಲವುಗಳನ್ನು ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2 ಹಾಗೂ 1ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ದಿದಾರ್‌ಗಂಜ್ ಯಕ್ಷಿಯ ಶಿಲ್ಪ ಮೌರ್ಯ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಹೋಲುವುದರಿಂದ ಕೆಲವರು ಅದನ್ನು ಮೌರ್ಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಶುಂಗ ಕಾಲದ ಕಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕಲಾವಂತಿಕೆ : ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಕಲೆ ಮೌರ್ಯ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆಯಾದರೂ ಅಪ್ಪಟ ದೇಸೀ ಶೈಲಿಯ ಆರಂಭವನ್ನು ಶುಂಗ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಭಾರತೀಯ ಹಳ್ಳಿಗಳ ಜಾನಪದ ಕಲೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಕಂಡುಕೊಂಡು ಮುಂದೆ ಶಿಷ್ಟ ಮಾರ್ಗ ಶೈಲಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಶುಂಗ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಮೇಲೆ ಕಾಷ್ಠಶಿಲ್ಪದ ಪ್ರಭಾವ ಗಾಢವಾಗಿದ್ದು ಮಾನವಾಕೃತಿಗಳು ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಮುಖ ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿದ್ದು ಕತ್ತು–ಪಾದ ತೋರಿಸುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಸಹಜವಾಗಿ ಉಬ್ಬಿದಂತೆ ಪಕ್ಕಕ್ಕೆ ಹೊರಳಿಸಿ ತೋರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ವೇಷಭೂಷಣ, ಕೇಶಕಲಾಪಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಅತಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಸಮಕಾಲೀನ ಜೀವನಶೈಲಿಯ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಇವು ಅನ್ವಯವಾಗಿವೆ. ಶುಂಗ ಕಥನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕೂಡ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಕಥನಗಳು ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳನ್ನು, ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತವೆ. ಹಾಗೆ ಚಿತ್ರಿಸುವಾಗ ವಿಭಿನ್ನ ಕಾಲದ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರಧಾರಿಗಳನ್ನು ಪುನರಾವರ್ತಿಸುವ ಮೂಲಕ ಕಾಲದ ಆಯಾಮವನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಒಂದೇ ಪಾತ್ರ ಅನೇಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಂತೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಹಾಗೂ ಒಂದು ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಬರುವ ಮುಂದಿನ, ಹಿಂದಿನ ಆಕೃತಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಒಂದೇ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ತೋರಿಸುವುದರಿಂದ ದೂರ ಹತ್ತಿರಗಳ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಈ ದೃಶ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿರಿಸಿಕೊಳ್ಳದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಈ ಕಥನ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಸೂಕ್ತ ಮತ್ತು ಬಹುಶಃ ಇವು ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಯಾವಾಗಲೂ ಮಾನವಾಕೃತಿಗಳೆಲ್ಲ ಎದುರು ಮುಖಮಾಡಿರುತ್ತವೆ, ಇಲ್ಲ ಪಾರ್ಶ್ವಮುಖ ಮಾಡಿರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಹಾವಭಾವಗಳು ಕೂಡ ತಕ್ಕಷ್ಟು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾಗದೇ ಆಕೃತಿಗಳು ಜಡವಾಗಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತವೆ.

ಬಾರ್ಹುತ್ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಬೋಧಗಯಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತುವ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಬದಲಾಯಿತು. ಬೋಧಗಯಾದಲ್ಲಿ ಕಥನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪಾತ್ರಗಳ ಪುನರಾವರ್ತನೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ಒಂದು ಘಟನೆಯ ಮುಖ್ಯ ದೃಶ್ಯವನ್ನು ಮಾತ್ರ ನಾಟಕೀಯವಾಗಿ ಒಂದು ಚೌಕಟ್ಟಿನೊಳಗೆ ತೋರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇವು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಹಿಂದೆ ತೆರೆಯನ್ನೂ ಚಿತ್ರಿಸುವುದರಿಂದ ಕಥನಗಳ ರಂಗಪ್ರಯೋಗದ ಪ್ರಭಾವ ಇವುಗಳ ಮೇಲಾದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಬೋಧಗಯಾದಲ್ಲಿ ಮೊತ್ತಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ನಮಗೆ ರಾಶಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳು, ರಥದ ಮೇಲೆ ಉಷಾ ಪ್ರತ್ಯುಷಾ ಇವರ ಜೊತೆ ಇರುವ ಸೂರ್ಯನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕೂಡ ದುಂಡಾಗಿದ್ದು ಶುಂಗ ಕಾಲದ ಕಲ್ಲಿನ ಕಲೆಯ ವಿಕಾಸವನ್ನು ನಿದರ್ಶಿಸುತ್ತವೆ.

ಶುಂಗ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳು: ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳೆಂದರೆ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿ ಭಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಮೂರ್ತಿಗಳು. ಇವುಗಳನ್ನು ಬಹುಶಃ ಕುಂಬಾರರೇ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಶುಂಗಪೂರ್ವ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಗಂಗಾಬಯಲಿನ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳು ಸಿಗುತ್ತವೆಯಾದರೂ ಶುಂಗ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳಿಗೆ ಅವುಗಳದೇ ಆದ ಒದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಿದೆ. ಅವನ್ನು ಒಮ್ಮುಖದ ಅಚ್ಚುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಿರುತ್ತಾರೆ. ಇವು ಫಲಕಗಳಂತೆ ಇದ್ದು ಇವುಗಳ ಮುಂಭಾಗವು ಅಚ್ಚಿನ ಮುದ್ರೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆ ಹಿಂಭಾಗ ಸಪಾಟಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ತೀರ ದೊಡ್ಡ ಫಲಕಗಳು 15 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದ, 10 ಸೆಂಮೀ ಅಗಲವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಫಲಕಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ತೂತು ಇರುವುದು ಇವುಗಳನ್ನು ಗೋಡೆಗೆ ತೂಗುಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದರ ಸೂಚನೆಯಾಗಿದೆ. ಶುಂಗ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಸ್ಟೆಲ್ಲಾ ಕ್ರಾಮ್ರಿಶ್ ಟೈಂ ಬೌಂಡ್ ಮಾದರಿಗಳೆಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಅಂದರೆ ಇವು ಶುಂಗಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯ ವಿಕಾಸವನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುವುದರಿಂದ ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವುಗಳ ಕಾಲಗಣನೆ ಮಾಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಹಾಗಾಗಿ ಪ್ರಾಕ್ತನ ನೆಲೆಗಳ ಸ್ತರಗಳನ್ನು ಕಾಲಗಣನೆ ಮಾಡಲಿಕ್ಕೂ ಇವುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಇನ್ನೊಂದು ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಎಂದರೆ ಇವುಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿವೆ. ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಬೇಡಿಕೆ ಇದ್ದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಇವುಗಳನ್ನು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಉತ್ಪಾದಿಸಬೇಕಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಅಚ್ಚಿನ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಬಳಕೆಯಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳು ಸಿಕ್ಕ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಳಗಳೆಂದರೆ ಕೌಶಾಂಬಿ, ಅಹಿಚ್ಛತ್ರ, ಮಥುರ, ರಾಜಘಾಟ್, ಪಟಣ, ಬಕ್ಸರ್, ಚಂದ್ರಕೇತುಗಡ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರಲಿಪ್ತಿಗಳು.

ಶುಂಗ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲೇ ಅತೀ ಸುಂದರವಾಗಿವೆ. ಇವು ಚಿಕ್ಕ ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸದ ಮಾದರಿಗಳಂತೆ ಇದ್ದು ಸಮಕಾಲೀನ ಆಭರಣ, ವೇಷಭೂಷಣ, ಕೇಶಕಲಾಪಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಲು ಮಾದರಿಗಳಂತಿವೆ. ಇವುಗಳು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ದೇವತೆಗಳ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿಹೆಚ್ಚು ಶ್ರೀ ದೇವತೆಯವಾಗಿದ್ದು, ಆಕೆ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಸೊಂಟದ ಮೇಲೆ ಕೈಯಿಟ್ಟು ಕಮಲದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುತ್ತಾಳೆ. ಅವಳಿಗೆ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಮುಡಿಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳನ್ನು ಒಡವೆಗಳಿಂದ ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ಉಪಕರಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅವಳು ಬಾರಬಾಣ ಎಂಬ ಹೊಲಿದ ಮೇಲುಡುಪನ್ನು ಧರಿಸಿದ್ದು ಲಂಗದಂಥ ಕೆಳಉಡುಪನ್ನು ಧರಿಸಿರುತ್ತಾಳೆ. ಗುರುತಿಸಲಾಗದ ಅನೇಕ ದೇವಿಯರನ್ನು ಕೂಡ ನಾವು ಶುಂಗ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ನೋಡುತ್ತೇವೆ. ಇವು ತಾಳವೃಂತ, ಮೋರಹಸ್ತ ಎಂಬ ಬೀಸಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಜೋಡಿ ಮೀನುಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದ ಹಾಗೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ರೆಕ್ಕೆಗಳಿರುವ ಒಂದು ಗಂಡು ದೇವತೆ ಕೂಡ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ. ಅನೇಕ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳು ದಂಪತಿ ಹಾಗೂ ಮಿಥುನ ಶಿಲ್ಪಗಳಾಗಿವೆ. ಶಾಕುಂತಲ (ಭೀತದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು), ಸೀತಾಪಹರಣ, ವಾಸವದತ್ತಾಪಹರಣ (ಕೌಶಾಂಬಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು) ಮುಂತಾದ ಪುರಾಣ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳ ಸುಂದರ ಚಿತ್ರಣಗಳು ಕೂಡ ಲಭ್ಯವಿದೆ. ಕೌಶಾಂಬಿಯಲ್ಲಿ ಆಟಿಕೆಯ ಮಣ್ಣಿನ ಬಂಡಿಗಳ ಸುಂದರ ವೈವಿಧ್ಯಪೂರ್ಣ ಮಾದರಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇತರ ಪ್ರಕಾರದ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳು ಕೂಡ ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಬಕ್ಸರ್ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳು ಶಿರೋಭಾಗವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹೊಂದಿದ್ದು ಸುಂದರ ಹಾಗೂ ವೈವಿಧ್ಯಪೂರ್ಣವಾದ ಕೇಶಾಲಂಕಾರ ಮತ್ತು ಶಿರೋಭೂಷಣಗಳನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಣಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಪಟಣದ ಮೂರ್ತಿಗಳು ವಿವಿಧ ನೃತ್ಯಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ರೋಮನ್ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿ ಕಲಾಶೈಲಿಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಶುಂಗ ಕಲೆಯ ಮಹತ್ತ್ವ : ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಕಲ್ಲಿನ ಹಾಗೂ ಮಣ್ಣಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ಶುಂಗಶೈಲಿಯ ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಚಪ್ಪಟೆ ದೇಹಗಳು, ಅತಿಯಾದ ಹಾಗೂ ವಾಸ್ತವಿಕ ಅಲಂಕರಣಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಇವು ಭಾರತೀಯ ದೇಸೀ ಶೈಲಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ದೃಷ್ಟಾಂತಗಳಾಗಿವೆ. ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಅವಕಾಶವಿದೆ. ಶ್ರೀ ಸೂರ್ಯ, ಯಕ್ಷ, ಯಕ್ಷಿಣಿ, ನಾಗ ಮುಂತಾದ ಭಾರತೀಯ

ದೇವತೆಗಳ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಾದರಿಗಳು ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲೇ ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಹಾಗೂ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾಣ ಕಥೆಗಳ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ದೃಶ್ಯರೂಪಗಳು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಗುತ್ತವೆ. ಭಾರತೀಯ ಮತಪಂಥಗಳ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ, ಅದರಲ್ಲೂ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಇದರಲ್ಲಿರುವ ದೃಶ್ಯರೂಪಕಗಳು ಅಗಾಧವಾದ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡಬಲ್ಲವು. (ಆರ್.ಎಚ್.)

ಶೃಂಗವೇರಪುರ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಸೋರಾವ್ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಅಲಹಾಬಾದ್‌ನಿಂದ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ 36 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಗಂಗಾನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ರಾಮಾಯಣದ ಪ್ರಕಾರ ವಿಭಾಂಡಕ ಮುನಿ ಮತ್ತು ಆತನ ಮಗ ಋಷ್ಯಶೃಂಗರ ಆಶ್ರಮವಿದ್ದ ಸ್ಥಳ. ಸಂತತಿಹೀನನಾದ ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ಅರಸ ದಶರಥ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಬಯಸಿ ಋಷ್ಯಶೃಂಗನನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಕರೆಸಿಕೊಂಡ. ಆತನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಪುತ್ರಕಾಮೇಷ್ಟಿ ಯಾಗ ನಡೆದು ರಾಮ ಮತ್ತು ಅವನ ಸೋದರರು ಜನಿಸಿದರು. ಪಿತೃವಾಕ್ಯ ಪಾಲಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ರಾಮ ವನವಾಸಕ್ಕೆ ಹೊರಟಾಗ ಪುನಃ ಈ ಸ್ಥಳದ ಉಲ್ಲೇಖ ಬರುತ್ತದೆ. ನಿಷಾದ ರಾಜನಾದ ಗುಹ ರಾಮ, ಲಕ್ಷ್ಮಣ, ಸೀತೆಯರನ್ನು ತನ್ನ ನಾವೆಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ರಾಮಚೌರಾದ ಬಳಿ ಗಂಗಾನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿಸಿದ. ಈ ಮೂವರು ಗಂಗೆಯ ದಡದಲ್ಲಿ ರಾತ್ರಿಯನ್ನು ಕಳೆದ ಇಂಗುದಿ ವೃಕ್ಷ ಇಲ್ಲಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಸಿಮ್ಲದ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಅಡ್ವಾನ್ಸ್‌ಡ್ ಸ್ಟಡೀಸ್‌ನ ಸಹಯೋಗದೊಂದಿಗೆ ರಾಮಾಯಣ ನೆಲೆಗಳ ಪುರಾತತ್ತ್ವೀಯ ಅಧ್ಯಯನ ಯೋಜನೆಯ ಅಂಗವಾಗಿ ಶೃಂಗವೇರಪುರದಲ್ಲಿ 1975–86 ರವರೆಗೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಈ ನೆಲೆ 1000x500ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣವಿದ್ದು ಸು.15 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ.

ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಜನರು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ನೆಲೆಸಿದರು (ಹಂತ 1). ಈ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಗೆಗಳಿವೆ: ಹದವಾಗಿ ಸುಟ್ಟ ನುಣುಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು; ದೊರಕು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸರಿಯಾಗಿ ಸುಡದ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ತೆಳುಮಣ್ಣಿನ ಲೇಪ, ಕೊರೆದು ಹಾಗೂ ಅಂಟಿಸಿ ಮೂಡಿಸಿದ, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಅಲಂಕರಣ ಇವು ಎರಡು ರೀತಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳಿಗೂ ಸಾಮಾನ್ಯಾಂಶಗಳು. ಮಣ್ಣು ತಡಿಕೆಯ ಸರಳ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಜನರು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ ಕಾಲಮಾಪನದಂತೆ ಈ ವಸತಿಯ ಆರಂಭಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1750.

ಕೆಲಕಾಲದ ಅನಂತರ (ಹಂತ 2) ಇಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ, ಕಪ್ಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಹಾಗೂ ಹೊಳಪಿನ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಜನರ ವಾಸ್ತವ್ಯ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ ಹಾಗೂ ಇಂಗಾಲ–14 ರ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆರಂಭ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1000 ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಂತ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರುಗಳು ದೊರಕಿವೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಔತ್ತರೇಯ ಕಪ್ಪು ಮೆರುಗಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಇಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿತು (ಹಂತ 3). ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಸತಿಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಹೆಚ್ಚಿತಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳಾದುವು. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ನಾಣ್ಯ, ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವಲ್ಲದೆ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಲಾರಂಭಿಸಿದವು. ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಹಂತವೂ ಮೊದಲಿಟ್ಟಿತು. ಸರ್ವತೋಮುಖವಾದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಕಂಡ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು.

ಮುಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಹಂತ 4) ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ ಕಾಲದ ಕೆಳಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ವೃಷಭದ ಚಿಹ್ನೆ ಇರುವ ನಾಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ಅರಸರ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತವು. ಮೇಲ್ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ./ಪ್ರ.ಶ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಬರೆಹವುಳ್ಳ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ವಿಮ ಕಡ್‌ಫೀಸಿಸ್‌ನ (ಪ್ರ.ಶ.50–78) ಒಂದೆರಡು ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಿಕ್ಕವು. ಈ ಹಂತದ ಕೊನೆಗೆ ಜನವಸತಿ ಶೃಂಗವೇರಪುರದಾದ್ಯಂತ ಹರಡಿತು. ಪ್ರಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಜಲಾಶಯ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಈ ಜಲಾಶಯ ಹಾಳಾದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವಸತಿಯೂ ಬಹುಪಾಲು ನಶಿಸಿತು. ಮುಂದೆ ಗುಪ್ತ, ರಜಪೂತ, ಮೊಗಲ್ ದೊರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಜನವಸತಿಯಿದೆ.

ರಾಮಾಯಣ ನೆಲೆಗಳ ಪುರಾತತ್ತ್ವೀಯ ಅಧ್ಯಯನದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ 3ನೆಯ ಹಂತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7–2ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾದ ಇತರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾದ ಎಲ್ಲ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಂಶ, ಪ್ರಭಾವ, ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳು ಇಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ.

ನದಿಯ ದಡದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ತಟಾಕ ಸಂಕೀರ್ಣ (ಹಂತ 4) ಗಮನಾರ್ಹ ಶೋಧವಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆ ಗಂಗಾನದಿಯ ದಡದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದರೂ ಇಂತಹ ತಟಾಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ನಿರ್ಮಾಣದ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಸುಲಭವಾಗಿ ಅರ್ಥವಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಆಗಿರಬಹುದಾದ ಜನಸಂಖ್ಯಾ ಹೆಚ್ಚಳ, ವಸತಿ ಪ್ರದೇಶದ ವಿಸ್ತಾರ, ಆಗಾಗ್ಗೆ ನದಿಯ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಆಗುತ್ತಿದ್ದ ಬದಲಾವಣೆ, ಮಹಾಪೂರದ ಹಾವಳಿ, ಬರಗಾಲದ ಬವಣೆಯ ಭಯ, ಇವೆಲ್ಲದರ ಒಟ್ಟಾರೆ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಇವುಗಳ ಪರಿಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಿರಬೇಕು. ವಾಯವ್ಯ–ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ತಟಾಕಗಳು, ಅವುಗಳಿಗೆ ಶುದ್ಧ ನೀರು ಪೂರೈಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಮಾಡಿದ ನಾಲೆ ಅಥವಾ ಕಿರುಕಾಲುವೆ, ಒಳಹರಿವು, ಹೊರ ಹರಿವಿಗಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದ ಏರ್ಪಾಡುಗಳ ಒಂದು ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾದ ಅದ್ಭುತ ಕಟ್ಟಡ ಸಮುಚ್ಚಯವಿದೆ. ಈ ತಟಾಕಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲೆರಡು ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಸ್ವಲ್ಪ ಬಾಗಿದ ಬಾಹುಗಳುಳ್ಳ ಆಯತಾಕಾರದವು. ಮೂರನೆಯದು ವೃತ್ತಾಕಾರದ್ದು. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಎರಡು ವಿಶೇಷ ಅಳತೆಯ, ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. 64x48x12 ಸೆಂಮೀ ಅಳತೆಯ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ತಟಾಕಗಳ ಒಳ, ಹೊರ ಹರಿವಿನ ಸಂಪರ್ಕಕಾಲುವೆ ಹಾಗೂ ನೆಲಹಾಸಿಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದರೆ ಮುಖ್ಯ ಭಾಗಗಳಿಗೆ 44–41.5 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದ, 28.5–27 ಸೆಂಮೀ ಅಗಲ ಹಾಗೂ 7–5.5 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ಇಟ್ಟಿಗೆ (ಬಹುಶಃ 6:4:1 ರ ಅನುಪಾತದ, 42:29:7 ಅಳತೆ) ಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದೆ.

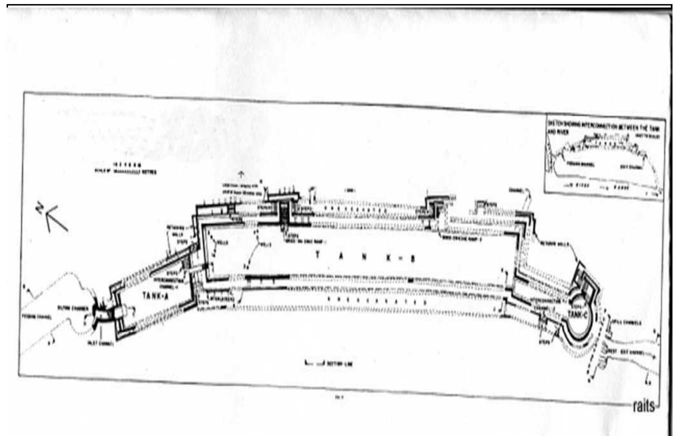

ತಟಾಕದ ನಕ್ಷೆ

ಪ್ರವಾಹ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗಂಗಾನದಿಯ ನೀರಿನಮಟ್ಟ ಹಲವು ಮೀ ನಷ್ಟು ಮೇಲೇರುತ್ತಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಗಮನಿಸಿದ್ದ ಆ ಕಾಲದ ಜಲತಂತ್ರನಿಪುಣರು ಹೆಚ್ಚುವರಿಯಾಗಿ ಹರಿದು ಹಾವಳಿ ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ನೀರನ್ನು ಜಾಣ್ಮೆಯಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಮಾಡಿದ ಯೋಜನೆ ಇದು. ಗಂಗೆಯ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರದಿಕ್ಕಿನಿಂದ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಕಾಲುವೆಯೊಂದು ಶೃಂಗವೇರಪುರದತ್ತ ಹರಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲುವೆಗೆ ಒಂದು ಕಿರುಕಾಲುವೆಯನ್ನು ತೋಡಿ ನೀರಿನ ಪಾತ್ರ ಬದಲಿಸಿಕೊಂಡು ತಟಾಕ ಸಮುಚ್ಚಯದತ್ತ ಹರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಯು–ಆಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಕಿರುಕಾಲುವೆ ಮೇಲೆ 11 ಮೀ ಅಗಲ ಕೆಳಗೆ 3 ಮೀ ಅಗಲವಿದ್ದು, ಆಯಾ ಸ್ಥಳದ ಆವಶ್ಯಕತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ 8–5 ಮೀ ಆಳವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಿರುಕಾಲುವೆಯಿಂದ ಪ್ರವಾಹದ ನೀರು ಒಳಹರಿದು ಬರುವಾಗಲೇ ರಭಸ ಕಡಿಮೆಮಾಡಿ ಹೂಳು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ವಿಶಿಷ್ಟ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿನ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ ರಾಡಿ ಸೋಸುವ ಕೊಠಡಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಶುದ್ಧ ನೀರು ಮಾತ್ರವೇ ಮೊದಲನೆಯ ಆಯತಾಕಾರದ (30x8 ಮೀ) ತಟಾಕಕ್ಕೆ ಹರಿಯುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಹಂತದಲ್ಲಿ ಒಳಹರಿವಿನ ವಾಹಕಗಳನ್ನು ಎತ್ತರದಲ್ಲಿ ಸೋಪಾನ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿದ್ದು ಇದರಿಂದ ರಾಡಿ ಸಂಗ್ರಹ ಕಾರ್ಯವೂ ಸಹಜವಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ಇಂತಹುದೇ ವಿಶಿಷ್ಟ ಏರ್ಪಾಡಿನ ಮೂಲಕ ಇನ್ನಷ್ಟು ಶುದ್ಧೀಕರಿಸಿದ ನೀರು ಎರಡನೆಯ ತಟಾಕಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಈ ತಟಾಕ ಬಹುಶಃ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಅತಿದೊಡ್ಡ ಮಾನವನಿರ್ಮಿತ ತಟಾಕವಾಗಿದ್ದು (120x12.5 ಮೀ) ಇದರಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಠ 6.5 ದಶಲಕ್ಷ ಲೀಟರ್ ಶುದ್ಧನೀರು ಸಂಗ್ರಹವಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಅಂದಾಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ತಟಾಕ ತುಂಬಿದ ಅನಂತರ ನೀರು ತಾನೇ ತಾನಾಗಿ, ಉದ್ದನೆಯ ಜಲವಾಹಕದ ಮೂಲಕ ಇದರ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಕಟ್ಟಿದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮೂರನೆಯ ತಟಾಕಕ್ಕೆ ಪ್ರವಹಿಸುತ್ತದೆ. ವೃತ್ತಾಕಾರದ ತಟಾಕ ವಿನ್ಯಾಸ ಹಾಗೂ ಉದ್ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲೆರಡಕ್ಕಿಂತ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದದ್ದು. ಇದರ ಕೆಳಹಂತದ ಹೂಳಿನಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ತ್ರಿನೇತ್ರ ಶಿವ, ಪಾರ್ವತಿ, ಕುಬೇರ ಮುಂತಾದ ದೇವತೆಗಳ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು ಈ ತಟಾಕವನ್ನು ವಿಶಿಷ್ಟ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಿಯೆಗಳ ಆಚರಣೆಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಮೂರೂ ತಟಾಕಗಳು ತುಂಬಿದ ಅನಂತರ ಹೊರ ಹರಿಯುವ ನೀರು ಹಾಗೂ ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಮಲಿನವಾದ ತ್ಯಾಜ್ಯ ಜಲ ಇವನ್ನು ಪುನಃ ನದಿಗೆ ಹರಿದುಬಿಡಲು ರೂಪಿಸಿದ್ದ ಜಲವಾಹಕಗಳ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನೂ

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಈ ತಟಾಕಗಳ ಭದ್ರತೆಗಾಗಿ ಜಲಾಶಯದ ಗೋಡೆಯಿಂದಾಚೆಗೆ ಇನ್ನೊಂದು ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಒತ್ತುಗೋಡೆ ಕಟ್ಟಿರುವುದು, ಉಪಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಸೋಪಾನ ಪಂಕ್ತಿಗಳು ಮತ್ತು ಬರಗಾಲದಲ್ಲಿನ ಉಪಯೋಗಕ್ಕಾಗಿ ತಟಾಕಗಳ ನೆಲಹಾಸಿನಲ್ಲಿ ಆಳವಾಗಿ ತೋಡಿದ್ದ ತುರ್ತು ಅಂತರ್ಜಲ ಸಂಗ್ರಾಹಕ ಬಾವಿಗಳು–ಇವು ಈ ಜಲಸಂಗ್ರಹಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟ ಅಂಶಗಳು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ 2000 ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಹಿಂದೆ ಶುದ್ಧ ಕುಡಿಯುವ ನೀರು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಹಾಗೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಗಳಿಗೆ ಬಳಸಲು ಕಟ್ಟಲಾದ ಈ ತಟಾಕ ಸಮುಚ್ಚಯ ಆ ಕಾಲದ ಜಲತಂತ್ರಜ್ಞರ ನೈಪುಣ್ಯ, ಕೌಶಲಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾದ ಅದ್ಭುತ ಕಾಮಗಾರಿಯಾಗಿದೆ. (ಎಂ.ವಿ.ಎ.)

ಶೃಂಗೇರಿ: ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಒಂದು ತಾಲ್ಲೂಕು ಮತ್ತು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ. ಇದರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ 2 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ತುಂಗಾ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯಪುರವನ್ನು 1386ರಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರು ನಿಧನರಾದಾಗ ಅವರ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ವಿಜಯನಗರದ ದೊರೆ ಎರಡನೆಯ ಹರಿಹರ ದತ್ತಿಕೊಟ್ಟ ಕಾರಣ ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯಪುರ ವೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಗ್ರಾಮದ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ವಸಿಷ್ಠಾಶ್ರಮ ವೆಂದೂ ಗುರುತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಗಣಪತಿ, ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಇಕ್ಕೇರಿಯ ಶಿವಪ್ಪನಾಯಕ ಕಟ್ಟಿಸಿದುದೆಂದು ಹೇಳುವ ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡದ ಸದಾಶಿವ ದೇವಾಲಯವೂ ಇವೆ. ಸಮೀಪದ ಹಳೆ ಶೃಂಗೇರಿ ಎಂದು ಕರೆಯುವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಚತುರ್ಮುಖವಿದ್ಯೇಶ್ವರ ಆಲಯವಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮವಾಹಿನಿ ಎಂಬ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಗೋಪಿನಾಥ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಶೃಂಗೇರಿಗೆ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ 10 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಗಂಧಗಟ್ಟ ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅರ್ಧಿನಿಯಲ್ಲಿ ಸು. 7 ಅಡಿ ಎತ್ತರವಿದ್ದು 6 ಹಂತಗಳುಳ್ಳ ಎರಡು ದೊಡ್ಡ ಮಾಸ್ತಿಕಲ್ಲುಗಳಿವೆ. ಶೃಂಗೇರಿಯ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ 10 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಋಷ್ಯ ಶೃಂಗಪುರದಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ

ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ದೇವಾಲಯ

ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಋಷ್ಯಶೃಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದ ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿ ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯ ಮಿಶ್ರಿತವಾದ ವಿಚಿತ್ರ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಸುಕನಾಸಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಗಣಪತಿ ವಿಗ್ರಹ ಒಂದು ಅಪೂರ್ವ ಕೃತಿಯಾಗಿದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ಎರಡು ಕೈಗಳಿದ್ದು ಸೊಂಡಿಲು ಬಲಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿಕೊಂಡಿರುವುದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ.

ಶೃಂಗೇರಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಧಾರ್ಮಿಕ ಯಾತ್ರಾಕ್ಷೇತ್ರ. ವಿಭಾಂಡಕ ಮಹರ್ಷಿಯ ಮಗನಾದ ಋಷ್ಯಶೃಂಗನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳವಾದುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಶೃಂಗಗಿರಿ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿತೆಂದೂ ಕ್ರಮೇಣ ಶೃಂಗೇರಿಯಾಯಿತೆಂದೂ ಪ್ರತೀತಿ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಶೃಂಗಪುರ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. 8ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ಪುನರುತ್ಥಾನಕ್ಕಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ನಾಲ್ಕು ಆಮ್ನಾಯ ಪೀಠಗಳಲ್ಲಿ ಶೃಂಗೇರಿ ಒಂದು. ಮಠದ ಜೊತೆಗೆ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ಕಾಶ್ಮೀರದಿಂದ ತಂದ ಶಾರದೆಯ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ದೇವಸ್ಥಾನ ಮಠದ ಆವರಣದಲ್ಲೇ ಇದೆ.

ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಉಗಮಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾದ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರು ಶೃಂಗೇರಿ ಪೀಠಾಧಿಪತಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಈ ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಶೃಂಗೇರಿ ಪೀಠಾಧಿಪತಿಗಳನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕ ಸಿಂಹಾಸನ ಸ್ಥಾಪನಾಚಾರ್ಯ ಎಂಬುದಾಗಿ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಒಂದನೆಯ ಹರಿಹರ, ಬುಕ್ಕ, ಎರಡನೆಯ ಹರಿಹರ, ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಮೊದಲಾದ ವಿಜಯನಗರದ ದೊರೆಗಳು ಶೃಂಗೇರಿಗೆ ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟು, ಅನೇಕ ದತ್ತಿ ಉಂಬಳಿಗಳನ್ನೂ ನೀಡಿ ತಮ್ಮ ಭಕ್ತಿಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಪೀಠಾಧಿಪತಿಗಳ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ತಮ್ಮ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ, ಪೀಠಾಧಿಪತಿಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಗೆ ಬರಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅವರ ಆಶೀರ್ವಾದ, ಅನುಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಪಡೆದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. 1565ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಪತನಾನಂತರ ಕೆಳದಿಯ ನಾಯಕರು ಶೃಂಗೇರಿಗೆ ರಕ್ಷಣೆ ನೀಡಿದರು. ಸದಾಶಿವನಾಯಕನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆಳದಿ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೂ ಶೃಂಗೇರಿ ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೂ ಸಂಪರ್ಕ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಶೃಂಗೇರಿಯ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಮತ್ತು ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಬಹಳ ಶ್ರಮಿಸಿದ ಮೊದಲನೆಯ ವೆಂಕಟಪ್ಪ ನಾಯಕ ಶ್ರೀಗಳಿಂದ ವೈದಿಕ–ಅದ್ವೈತ–ಸಿದ್ಧಾಂತಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಕ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಪಡೆದ.

ಮೈಸೂರಿನ ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಮೊದಲಾದವರು ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠದ ಬಗ್ಗೆ ಪೂಜ್ಯಭಾವನೆ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಮೈಸೂರಿನ ಒಡೆಯರು ಶ್ರೀಗಳಿಗೆ ಅನೇಕ ಅಮೂಲ್ಯ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿ, ಶೃಂಗಪುರರತ್ನಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಯೋಗ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಾಧಿಪತಿಯೆಂಬುದಾಗಿ ಶ್ರೀಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದರು. ಶೃಂಗೇರಿ ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೂ ಮತ್ತು ಮರಾಠರಿಗೂ ಉತ್ತಮ ಸಂಬಂಧವಿದ್ದಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮತ್ತು ಶಾರದಾವಿಗ್ರಹದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆಗಾಗಿ ಅನೇಕ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ಕಳುಹಿಸಿದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. 1791–98ರ ನಡುವೆ ಟಿಪ್ಪು ಬರೆಸಿದ 40ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಪತ್ರಗಳು ಶ್ರೀಮಠದ ಬಗ್ಗೆ ಅವನಿಗಿದ್ದ ನಿಷ್ಠೆ, ಶ್ರದ್ಧೆ ಮತ್ತು ಪೂಜ್ಯಭಾವನೆಗಳ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿವೆ. ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮ್ ಉಲ್ ಮುಲ್ಕ್ ಎಂಬವನು ಶ್ರೀಗಳಿಗೆ ಅನೇಕ ಫರ್ಮಾನ, ಸನ್ನದುಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಕೆಲವು ವಿಶೇಷ ಸೌಲಭ್ಯಗಳನ್ನು ನೀಡಿದನೆಂದೂ ಅವನ ಈ ಕೊಡುಗೆಗಳನ್ನು ನಿಜಾಮ್ ಅಲಿಖಾನ್ ಊರ್ಜಿತಗೊಳಿಸಿದನೆಂದೂ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಮೈಸೂರಿನ ಚಾಮರಾಜ ಒಡೆಯರೂ ಶೃಂಗೇರಿ ಸಂಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಅಮೂಲ್ಯ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು. ಮಾರ್ಕ್ ಕಬ್ಬನನ ಘೋಷಣೆಯಿಂದ ಶೃಂಗೇರಿಪೀಠಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿನ ವಿಶೇಷ ಸೌಲಭ್ಯಗಳೆಲ್ಲವೂ ಇದ್ದಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. (ಎಚ್.ಎಂ.ಎಸ್.ಆರ್.)

ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ದೇವಾಲಯ: ತುಂಗಾನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಒಂದು ಸುಂದರ ದೇವಾಲಯ. ಇದನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಂರಕ್ಷಿತ ಸ್ಮಾರಕವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದೆ.

ಸಿಂಹಗಿರಿ, ಋಷ್ಯಶೃಂಗಗಿರಿ, ಶೃಂಗಗಿರಿ, ಶೃಂಗೇರಿ ಎಂದು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಯಲಾಗುವ ಶೃಂಗೇರಿ 8–9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಹಾನ್ ದಾರ್ಶನಿಕ ಹಾಗೂ ಅದ್ವೈತ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಕರಾದ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಚತುರಾಮ್ನಾಯ ಪೀಠಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಸ್ಥಳೀಯ ಐತಿಹ್ಯದಂತೆ ಇದು ರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾಗಿರುವ ವಿಭಾಂಡಕ ಮುನಿ ಮತ್ತು ಆತನ ಮಗ ಋಷ್ಯಶೃಂಗರ ಆಶ್ರಮವಿದ್ದ ಸ್ಥಳವಾಗಿತ್ತು.

ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠದ ಜಗದ್ಗುರುಗಳ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾತೀರ್ಥರದು ದೊಡ್ಡ ಹೆಸರು. ಮೊದಲಿಗೆ ಅವರು ಕಾಂಚಿಯ ಪೀಠಾಧಿಪತಿಗಳಾಗಿದ್ದು, 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಹೊಯ್ಸಳ ದೊರೆಗಳಿಂದ ಆಹ್ವಾನಿತರಾಗಿ, ಶೃಂಗೇರಿಗೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದರು. ಇವರು ತಮ್ಮ ಮುಖ್ಯ ಶಿಷ್ಯರಾದ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯರ ಮೂಲಕ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಅಗತ್ಯವಾದ ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಬೆಂಬಲ, ಮಾನವ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳನ್ನು ಹಕ್ಕ–ಬುಕ್ಕರಿಗೆ ಒದಗಿಸಿ ಕೊಟ್ಟಿರಬೇಕು. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ, ಸಾಯಣ, ಸಂಗಮವಂಶದ ಮೊದಲ ಮೂವರು ಅರಸರು ವಿದ್ಯಾತೀರ್ಥರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಯೋಗದಲ್ಲಿ ಅವರ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಿ ಸ್ಥಿರವಾಗಿ ನೆಲೆಗೊಂಡ ಮೇಲೆ ಸಂಗಮ ವಂಶದ ರಾಜರು ಅನೇಕ ದಾನಗಳನ್ನು ನೀಡಿ ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಕಾರಣರಾದರು. 1346 ಮತ್ತು 1356ರ ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರಕಾರ ವಿದ್ಯಾತೀರ್ಥಯತಿಗಳ ಗೌರವಾರ್ಥವಾಗಿ ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಈ ದೇವಾಲಯದ ಮುಖ್ಯಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ಲಿಂಗ ಬಹುಶಃ ಶಿವ, ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯ ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ಯತೀಶ್ವರ–ಇವರೆಲ್ಲರನ್ನೂ ಸಂಕೇತಿಸುತ್ತದೆ.

ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದ ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯ ಶೈಲಿಗಳಾದ ಚಾಳುಕ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಗಳ ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಅಪೂರ್ವ ಸಮನ್ವಯದಿಂದ ನಿರ್ಮಾಣ ವಾಗಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯ ಭಾರತದ ಇನ್ನಾವುದೇ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹೋಲುವುದಿಲ್ಲ. ಇದರ ತಳವಿನ್ಯಾಸ, ಊರ್ಧ್ವವಿನ್ಯಾಸ ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ನಿರ್ವಹಣೆ ಅನನ್ಯವಾದದ್ದು. ಎತ್ತರವಾದ ಉಪಪೀಠ ಮತ್ತು ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿದ ಈ ದೇವಾಲಯ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿದೆ. ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ಎರಡು ಅರ್ಧವೃತ್ತಗಳ ನಡುವೆ ಹಿಂಚಾಚು ಮುಂಚಾಚುಗಳಿರುವ ಚೌಕವನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ರೂಪಿಸಿದ ದೀರ್ಘವೃತ್ತಾಕಾರ ಅಥವಾ ವೃತ್ತಾಯತ ಆಕೃತಿಯ ಇದರ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಸಂಕೀರ್ಣ ಸ್ವರೂಪದ್ದು. ಪಶ್ಚಿಮದ ತುದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಅರ್ಧವೃತ್ತದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಅದರ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಮತ್ತು ಉತ್ತರ, ಪಶ್ಚಿಮ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೆ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿ ಒಂದೊಂದು ಹೀಗೆ ಒಟ್ಟು ಆರು ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿದ್ದು ಎಲ್ಲವೂ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿವೆ. ಮುಖ್ಯ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂದೆ ಕಿರಿದಾದ ಸುಕನಾಸಿ, ಅಂತರಾಳ ಮತ್ತು ಎತ್ತರವಾದ

ಕಂಬಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ನವರಂಗ ಮಂಟಪಗಳಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮದ ಅರ್ಧವೃತ್ತದಲ್ಲಿ ಮೂರು ದಿಕ್ಕುಗಳ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿಗೆ ಎದುರಾಗಿ ಮೂರು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳು ಮತ್ತು ಮಧ್ಯದ ಚೌಕ ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವದ ಅರ್ಧವೃತ್ತದಲ್ಲಿ ಮಂಟಪವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಬರುವಂತೆ ಮೂರು ಹೀಗೆ ಒಟ್ಟು ಆರು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಪ್ರತಿದ್ವಾರದ ಮುಂದೆ ವ್ಯಾಳಕಟಾಂಜನಸಹಿತವಾದ ಸೋಪಾನಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯದೇವಾಲಯದ ಎಲ್ಲ ಹಿಂಚಾಚು ಮುಂಚಾಚುಗಳು ಹಾಗೂ ದ್ವಾರದ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳು ಹೊರಗಣ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಂತೆ ಇರುವ ಅಗಲವಾದ ವೇದಿಕೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಮುಖ್ಯ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಶಂಕರಲಿಂಗ, ಅದರ ಎಡಬಲದ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಗಣಪತಿ, ಅಷ್ಟಭುಜದ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿಯರು, ಇತರ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಸರಸ್ವತಿ (ದಕ್ಷಿಣ), ಶಿವಪಾರ್ವತಿ (ಉತ್ತರ) ಹಾಗೂ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ (ಪಶ್ಚಿಮ) ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ನವರಂಗದಲ್ಲಿ ಹಿಂಗಾಲುಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಸಿಂಹವನ್ನು ಸವಾರಿ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಯೋಧರ ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪವಿರುವ ಎತ್ತರವಾದ ಹನ್ನೆರಡು ಕಂಬಗಳಿವೆ. ಸಿಂಹಗಳ ತೆರೆದ ಬಾಯೊಳಗೆ ಚಲಿಸುವ ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಳಗಳನ್ನು ಅಪರಿಮಿತ ಕೌಶಲ್ಯದಿಂದ ಶಿಲ್ಪಿ ಅಳವಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ರಾಶಿಚಕ್ರವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಹನ್ನೆರಡು ಆದಿತ್ಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು ಮೇಷಾದಿ ರಾಶಿಗಳ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರತಿ ಸೌರಮಾಸದಲ್ಲಿ ಮಂಟಪದ ಬಾಗಿಲುಗಳಿಂದ ಹಾದು ಬರುವ ಉದಯ ಸೂರ್ಯನ ಕಿರಣಗಳು ಆಯಾ ರಾಶಿಯ ಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುವ ಕಂಬದ ಮೇಲೆ ಬೀಳುತ್ತವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಮಕರ ಸಂಕ್ರಾಂತಿಯ ದಿನ ಪೂರ್ವದ್ವಾರದಿಂದ ಹಾದು ಬರುವ ಕಿರಣಗಳು ನೇರವಾಗಿ ಮುಖ್ಯ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವ ಶಿವಲಿಂಗದ ಮೇಲೆ ಬೀಳುವುದೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಇದಲ್ಲದೆ ನವರಂಗದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ನೆಲಹಾಸು ಫಲಕದ ಮೇಲೆ ಆಯಾ ಕಂಬಗಳ ನೇರಕ್ಕೆ ಬರುವಂತೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಚಿತ್ರಣವಿದ್ದು ಈ ಗೆರೆಗಳು ಸೂರ್ಯಕಿರಣಗಳು ಹಾಯುವ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆಂದೂ ಪ್ರತೀತಿಯಿದೆ. ಈ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಿಂದಾಗಿ ಈ ನವರಂಗ ರಾಶಿಮಂಟಪವೆಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಮುಂಚಾಚಿರುವ ಅಲಂಕೃತ ಬೋದಿಗೆಗಳಿದ್ದು ಮೇಲೆ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ರೂಪಿಸಿದ ಸಮತಲ ವಿತಾನವಿದೆ. ವಿತಾನದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಅರ್ಧ ವಿಕಸಿತ ಕಮಲದ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಅರಳಿದ ಐದು ದಳಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆದ ಮೊಗ್ಗಿನ ಬಳಿ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಕರಂದ ಹೀರುತ್ತಿರುವಂತಿರುವ ಗಿಣಿಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ.

ಈ ದೇವಾಲಯದ ಊರ್ಧ್ವವಿನ್ಯಾಸವೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಕೀರ್ಣ ರೀತಿಯದು. ವೇದಿಕೆ ಅಥವಾ ಉಪಪೀಠದಿಂದ ಶಿಖರದವರೆಗೆ ಅನೇಕ ಸಮಾನಾಂತರ ರೇಖೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಗುವ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳು ಮತ್ತು ನೀಟಾಗಿ ಮೇಲೆ ಸಾಗುವ ಊರ್ಧ್ವರೇಖೆಗಳು ದೇವಾಲಯದ ವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಅಸದೃಶ ಮೆರುಗು ನೀಡಿವೆ. ಚಾಳುಕ್ಯ, ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳಂತೆ ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತ ಅದರ ಎತ್ತರವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಮತ್ತು ಗೋಡೆಯ ಮೇಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಹತ್ತಿರದಿಂದ ನೋಡಲು ಅನುವಾಗುವ ಮುಕ್ತ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಂತಿರುವ ಉಪಪೀಠವಿದೆ. ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಚಾಚು ಹಿಂಚಾಚುಗಳನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ದಂತಿರುವ ಉಪಪೀಠದಲ್ಲಿ ಉಪಾನ, ಜಗತಿ, ಕುಮುದ, ಕಿರಿದಾದ ಕಂಠ, ಕೂಡು ಅಲಂಕರಣವಿರುವ ಕಪೋತ ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಆರು ಬಾಗಿಲುಗಳಿರುವ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಪೀಠದಲ್ಲಿಯೂ ಗಜಕಟಾಂಜನವಿರುವ ಆರಾರು ಸೋಪಾನಗಳಿವೆ. ಉಪಪೀಠದ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿರುವ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಉಪಾನ, ಜಗತಿ, ಕುಮುದ, ಕಂಠ, ಕಪೋತ ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳೇ ಪುನರಾವರ್ತಿತವಾಗಿವೆ. ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಪರಿಗಣಿಸಿದರೆ– ಮಧ್ಯೆಮಧ್ಯೆ ಹಾವಾಡಿಗ, ಹುಲಿ, ಸಿಂಹ, ಜಿಂಕೆ ಮುಂತಾದ ಚಿತ್ರಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ, ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕುದುರೆಗಳ ಸಾಲು; ಆನೆ ಸಿಂಹಗಳ ಯುದ್ಧ, ಟಗರು ಕಾಳಗ ಮುಂತಾದ ದೃಶ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಆನೆಗಳ ಸಾಲು; ಮಣಿ ಮತ್ತು ರಜ್ಜು ಬಂಧದ ವಿನ್ಯಾಸವಿರುವ ಕಟಕ ವೃತ್ತಕುಮುದ; ಕಮಲದಳಗಳು ಮತ್ತು ಹುಲಿಯೊಡನೆ ಸೆಣಸುತ್ತಿರುವ ಸಳ, ಹಾವು–ಕೋತಿ, ವ್ಯಾಳಗಳು ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪಟ್ಟಿಕೆ; ಕೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಪಶುಪಕ್ಷಿಗಳು, ಯಕ್ಷ, ನಾಗಿಣಿ, ಯೋಗಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ಋಷಿಗಳು ಮುಂತಾದ ಚಿತ್ರಣವಿರುವ ಕಪೋತ; ದಶರಥರಾಜ ಮಾಡಿದ ಪುತ್ರಕಾಮೇಷ್ಠಿಯಾಗ, ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯ ಮುಂತಾದ ಪೌರಾಣಿಕ ಪ್ರಸಂಗಗಳ ನಿರೂಪಣಾ ಫಲಕಗಳು; ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ಉಪದೇಶ ನೀಡುತ್ತಿರುವ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು; ಯೋಗಾಭ್ಯಾಸನಿರತರಾದ ಮುನಿಗಳು; ಕೆಳ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಮಣಿಗಳ (ಕಮಲದ ಮೊಗ್ಗು) ಅಲಂಕರಣವಿರುವ ಪಟ್ಟಿಕೆ, ಶ್ರೀಚಕ್ರ ಮುಂತಾದ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು; ನರ್ತಕ, ನರ್ತಕಿಯರು, ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಯಕ್ಷರು, ಕುಬ್ಜರು ಮುಂತಾದ ಅಲಂಕರಣಗಳಿವೆ. ಭಿತ್ತಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಅರೆಗಂಬಗಳ ನಡುವೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ತೋರಣಗಳಲ್ಲಿ ನಿಂತ ಅಥವಾ ಕುಳಿತ ದೇವತೆಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನೂ ಎತ್ತರವಾದ ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪರಸ್ಪರ ಕೋನದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಂದ್ರ, ಯಮ ಮೊದಲಾದ ದಿಕ್ಪಾಲಕರು, ವ್ಯಾಸಾದಿ ಋಷಿವರ್ಯರು, ಬ್ರಹ್ಮ, ಭೈರವರೂಪಗಳು, ಸಿಂಹವಾಹಿನೀದುರ್ಗಾ; ತ್ರೈಪುರುಷರು, ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ, ಸಾವಿತ್ರೀದೇವಿ; ಸಪ್ತ ಪ್ರಜಾಪತಿಗಳು, ದಶಾವತಾರ, ಅಂಧಕಾಸುರಾರಿ, ಕಾಲಾರಿ, ತ್ರಿಪುರಾರಿ, ಸೋಮಸ್ಕಂದ ಮೊದಲಾದ ಶಿವನರೂಪಗಳು; ಚಂದ್ರಮಂಡಲ, ಹಯಗ್ರೀವ, ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರಿ ಮುಂತಾದ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಪ್ರತಿಮಾಲಕ್ಷಣಗಳ ಒಟ್ಟು 61 ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಮುಖ್ಯವೆನಿಸಿದ ಕೆಲವು, ಎರಡು ಅರ್ಧವೃತ್ತಗಳ ನಡುವಣ ಚೌಕದ ಬಾಹುಗಳಿರು ವೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿತವಾಗಿವೆ. ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿರುವ ಕಡೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಲಲಾಟಬಿಂಬದಲ್ಲಿ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿ ಮತ್ತು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ದ್ವಾರಬಂಧಗಳಿವೆ. ದ್ವಾರಪಾಲಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಶೈವ, ಶಾಕ್ತ ಹಾಗೂ ವೈಷ್ಣವ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಎರಡೆರಡು ಜೋಡಿಗಳಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಹಯಗ್ರೀವ, ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ, ರಾಜರಾಜೇಶ್ವರಿ, ಸಾವಿತ್ರೀ ಮುಂತಾದ ವಿದ್ಯೋಪಾಸನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಸಮೂಹಗಳಿಗೆ ನೀಡಿರುವ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವೂ ಒಂದು ವಿಶೇಷಾಂಶವೇ. ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಅಲಂಕೃತ ಕಪೋತ ಮತ್ತು ಪ್ರಸ್ತರಗಳಿವೆ. ಕಪೋತದ ಮುಂಚಾಚಿನ ತುದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗೆ ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಉಂಗುರಗಳ ಸರಪಳಿಯನ್ನು ತೂಗುಬಿಡಲಾಗಿದ್ದು ಈಗ ಒಂದೆರಡು ಕಡೆಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿವೆ.

ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಮೂರು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಮೇಣ ಕಿರಿದಾಗುತ್ತ ಹೋಗುವ ವೇಸರ ರೀತಿಯ ತ್ರಿತಲ ಶಿಖರವಿದೆ. ಮೊದಲ ಎರಡು ತಲಗಳ ತಲಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದ್ದು, ಮುಂದೆ ಮುಂಚಾಚಿರುವ ಸುಕನಾಸಿ ಇದೆ. ಶಿಖರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಿರಿದಾದ ಗ್ರೀವದ ಮೇಲೆ ಅರ್ಧಗೋಲಾಕಾರದ ಶಿಖರ ಮತ್ತು ಸ್ತೂಪಗಳಿವೆ. ತಳವಿನ್ಯಾಸದ ಎಲ್ಲ ಮುಂಚಾಚು ಹಿಂಚಾಚುಗಳು ಮತ್ತು ನಕ್ಷತ್ರಾಕೃತಿಯ ಕೋನಗಳು ಶಿಖರದಲ್ಲಿಯೂ ಮುಂದುವರೆದಿದ್ದು ಇಡೀ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಒಂದು ಅನ್ಯಾದೃಶ ಸೊಬಗನ್ನು ನೀಡಿವೆ.

ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಸೂಚಿತವಾಗುವ ಸಕಲ–ನಿಷ್ಕಲ ಸ್ವರೂಪದ ಪರಬ್ರಹ್ಮ ತತ್ವ ಹಾಗೂ ತ್ರೈಪುರಷತತ್ತ್ವ, ಆರುದ್ವಾರಗಳು ಧ್ವನಿಸುವ ಷಣ್ಮುಖ (ಕೌಮಾರ) ಉಪಾಸನೆ, ರಾಶಿಮಂಟಪ ಸಾಕಾರಗೊಳಿಸುವ ಸೂರ್ಯಾರಾಧನೆ, ಭಿತ್ತಿ ಹಾಗೂ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಶ್ರೀಚಕ್ರ ಚಿಹ್ನೆ ಮತ್ತು ಶ್ರೀವಿದ್ಯೋಪಾಸನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮೊದಲಾದ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಅಂಶಗಳು ಈ ದೇವಾಲಯದ ಸಾಂಕೇತಿಕತೆ ಮತ್ತು ನಿಗೂಢತೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯ ಹಳೆಯ ಶೃಂಗೇರಿಯಲ್ಲಿರುವ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಸಾಧನಾಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಗುರುವಿನ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯುವ, ತ್ರೈಪುರುಷ ಸ್ವರೂಪದ ಚತುರ್ಮೂರ್ತಿ ವಿದ್ಯೇಶ್ವರ (ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ) ಶಿಲ್ಪದ ವಿವರಪೂರ್ಣ, ವಿಸ್ತೃತ ವಾಸ್ತುರೂಪದ ಅವತರಣಿಕೆ ಎನ್ನಬಹುದು. ತುಳುವ ವಂಶದ ರಾಜರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯದ ದಶಕಗಳು) ಶೃಂಗೇರಿ ಮಠದ ಪೀಠಾಧಿಪತಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಸ್ವಾಮಿಗಳು ಈ ಮಠದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಯಿಂದ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಈ ದೇವಾಲಯ ವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರೆಂದು, ಈ ದೇವಾಲಯದ ಶೈಲಿಯ ವಿವರಗಳ ವಿಶೇಷ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. (ಎಂ.ವಿ.ವಿ.)

ಶೆಂಬಿಯನ್ ಕಂಡಿಯೂರು: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ನಾಗಪಟ್ಟಿನಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಯಿಲದುತುರೈ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಸಣ್ಣ ಗ್ರಾಮ. ಇಲ್ಲಿಯ ವಿ.ಷಣ್ಮುಗನಾಥನ್ ಎಂಬ ಶಾಲಾ ಶಿಕ್ಷಕರೊಬ್ಬರು 2006ರಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಮನೆಯ ಹಿತ್ತಲಲ್ಲಿ ಬಾಳೆ ಮತ್ತು ತೆಂಗಿನ ಸಸಿಗಳನ್ನು ನೆಡಲು ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ತೋಡುತ್ತಿರುವಾಗ ಅವರಿಗೆ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಎರಡು ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು ದೊರೆತವು. ಅವರು ಟ್ರಂಕಚಾರಿನಲ್ಲಿರುವ ತಮಿಳುನಾಡು ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಡ್ಯಾನಿಷ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕರಾದ

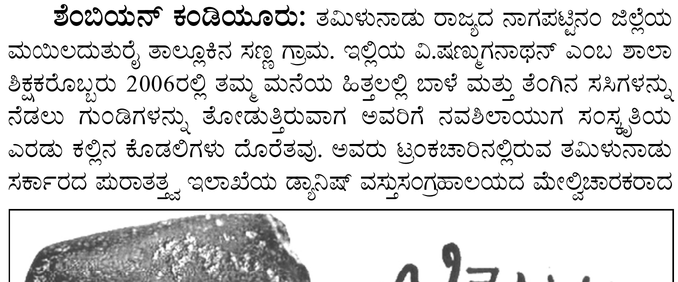

ಮುರುಕನ್ ಎಂದು ಓದಲಾಗಿರುವ ಲಿಪಿ

ಮುತ್ತುಸ್ವಾಮಿಯವರಿಗೆ ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸಿದರು. ಮುತ್ತುಸ್ವಾಮಿಯವರು ಅವುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ತಮ್ಮ ಇಲಾಖೆಯ ಟಿ.ಎಸ್.ಶ್ರೀಧರ ಅವರಿಗೆ ತೋರಿಸಿದರು. ಅವರು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷರಗಳಂತೆ ತೋರುವ ನಾಲ್ಕು ಗುರುತುಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಇಲಾಖೆಯ ಶಾಸನ ತಜ್ಞರಿಗೆ ಪರಿಶೀಲಿಸಲು ಹೇಳಿದರು. ಮ್ಯಾಕ್ಸಿಯ ಗಾಂಧಿ ಮತ್ತು ಎಸ್.ರಾಜಗೋಪಾಲ್ ಅವರು ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅಕ್ಷರಗಳಿಗೂ ಈ ಸಂಕೇತಗಳಿಗೂ ಹೋಲಿಕೆಯಿರುವುದನ್ನು

ಗುರುತಿಸಿದರು. ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾದ ಈ ವಿಷಯದ ಬಗ್ಗೆ ಇನ್ನೂ ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲು ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಪರಿಣತಿಯಿರುವ ಐರಾವತಂ ಮಹಾದೇವನ್ ಅವರ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪರಿಶೀಲನೆಗೆ ಆ ಕೊಡಲಿಯನ್ನು ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಅವರು ಅದರ ಮೇಲಿನ ನಾಲ್ಕು ಸಂಕೇತಗಳು ಹರಪ್ಪ ಅಕ್ಷರಗಳಂತಿವೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದರು. ಅವರ ಕನ್ಕಾರ್ಡನ್ಸ್ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿಯ ಈ ಹರಪ್ಪ ಸಂಕೇತಗಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಸಂಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಆಯಾಯ ಸಂಕೇತಗಳಿಗೆ ಎಡದಿಂದ ಬಲಕ್ಕೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಅವರು ಮೊದಲನೆಯ ಎರಡು ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಮುರುಕ(ಗ) ಮತ್ತು ಅನ್ ಎಂದು ಎರಡನ್ನೂ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿಸಿ ಮುರುಗನ್ ಎಂದು ಓದಿದ್ದಾರೆ. ಮುರುಗನ್ ಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳು ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಒಬ್ಬ ವೀರ ದೇವತೆ. ಕೊನೆಯ ಎರಡು ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಓದಲಾಗಿಲ್ಲ. ಆ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಜನರ ಮತ್ತು ಕೊಡಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಪ್ರದೇಶದ ಜನರ ಭಾಷೆ ಒಂದೇ ಆಗಿರಬೇಕೆಂದು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೂ

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು

ನಡೆದ ಎಲ್ಲ ಸಂಶೋಧನೆಗಳನ್ನು ಅದರಲ್ಲೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಏಳು ಸಂಪುಟಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಓದಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ ಕಲ್ಯಾಣ ರಾಮನ್ ಅವರು ಮಹಾದೇವನ್ ಗುರುತಿಸಿರುವುದನ್ನು ಒಪ್ಪಿದ್ದರೂ ಅವರು ಓದಿರುವುದನ್ನು ಒಪ್ಪಿಲ್ಲ. ಅವರ ಪ್ರಕಾರ ಆ ನಾಲ್ಕು ಸಂಕೇತಗಳು ತಾಮ್ರ ಲೋಹಾರನನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸುವ ಪಟ್ಟಿಕೆ. ಇದರೊಡನೆ ಅವರು ಗ್ರಾಮದ ಹೆಸರೂ (ಶೆಂಬಿಯನ್–ತಾಮ್ರ ಲೋಹಾರ, ಕಂಡಿಯೂರು–ಕುಲುಮೆಯ ಊರು) ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಇನ್ನೊಬ್ಬ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಆಸ್ಕೊ ಪರ್ಪೋಲ ಅವರು ಕೊಡಲಿಯ ಮೇಲಿನ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಛಾಯಾಚಿತ್ರವನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಅದರ ಮೇಲಿನ ಸಂಕೇತಗಳು ಹರಪ್ಪ ಸಂಕೇತಗಳಿಗೆ ಹೋಲುತ್ತವೆಂದು ಹೇಳುವಷ್ಟು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಸಿ ಮಹಾದೇವನ್ ಅವರು ಓದಿರುವುದರ ಬಗ್ಗೆ ಅನುಮಾನವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕೊಡಲಿಯ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1500 ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕೊಡಲಿ ದೊರೆತ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿದ ಕಾರಣ ಅಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದಾಗ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಂತದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಶೆವರಾಯ್ ಬೆಟ್ಟಗಳು: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಧರ್ಮಪುರಿ ಮತ್ತು ಸೇಲಮ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನೈರುತ್ಯ–ಈಶಾನ್ಯವಾಗಿ ಚಾಚಿರುವ ಪೂರ್ವ ಘಟ್ಟಗಳ ಒಂದು ಶ್ರೇಣಿ. ಸು. 27 ಕಿಮೀ ಉದ್ದ ಹಾಗೂ 19 ಕಿಮೀ ಅಗಲವಿರುವ ಈ ಶ್ರೇಣಿಯ ಒಟ್ಟು ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಸು.500 ಚ.ಕಿಮೀ. ಈ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಸಮತಟ್ಟಾದ ನೆತ್ತಿಯಲ್ಲಿ 70ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಹಳ್ಳಿಗಳಿವೆ. ವೆಲ್ಲಾಳ ಜಾತಿಯ ಮಲಯಾಳಿ ಗೌಂಡರು ಇಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದಾರೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳು ಶೆವ್ರಾಯ್ ಬೆಟ್ಟಗಳಿಗೆ ಮಹತ್ತರ ಸ್ಥಾನ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟಿವೆ. ಶೆವ್ರಾಯ್‌ನ ಉತ್ತರ ವಿಸ್ತರಣೆಯಾದ ವತ್ತಲ್‌ಮಲೈ ಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಉಪಕರಣಗಳ ನೂರಾರು ಸಮುಚ್ಚಯಗಳಿವೆ. ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಡಾಲರೈಟ್ ಶಿಲೆಯಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇವು ಕರ್ನಾಟಕದ ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ, ಕೊಡೆಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಸಂಗನಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಒಂದೇಒಂದು ವಸತಿನೆಲೆಯೂ ಶೆವ್ರಾಯ್ ಶ್ರೇಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರದಿರುವುದು ಸೋಜಿಗದ ಸಂಗತಿಯಾಗಿದೆ. ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮೊನೆ, ಕೊರೆಯುಳಿ, ಕೊರಗ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಅಲಗು, ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಶಿಲಾತಿರುಳು ಮುಂತಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ತೋರುವ ಈ ಉಪಕರಣಗಳು ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳೊಟ್ಟಿಗೆ ಬೆರೆತಿವೆ. ಈ ಎರಡು ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅನಂತರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಈ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಹೇಳಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.3000. (ಬಿ.ಎಸ್.)

ಶೇಷಾದ್ರಿ, ಎಂ.: 1914–72. ಕರ್ನಾಟಕದ ಹೆಸರಾಂತ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ. ಇವರು ತುಮಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆ ಮಾಯಸಂದ್ರದಲ್ಲಿ 1914 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 10ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ಇವರು ಪ್ರಾಥಮಿಕ, ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಮತ್ತು ಪ್ರೌಢಶಾಲೆಯ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಮಾಯಸಂದ್ರ, ಮೈಸೂರು ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕಬಳ್ಳಾಪುರಗಳಲ್ಲಿ ಪಡೆದರು. ಅನಂತರ ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿ 1937ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ದರ್ಜೆಯಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎ. (ಆನರ್ಸ್) ಪದವಿ ಪಡೆದರು. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಪ್ರೌಢಶಾಲೆ ಉಪಾಧ್ಯಾಯರಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. 1941ರಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜಿನ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಪನ್ಯಾಸಕರಾಗಿ ಸೇರಿಕೊಂಡರು. ಆಗ ಎಂ.ಎಚ್.ಕೃಷ್ಣ ಅವರು ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರೂ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇವರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಶೇಷಾದ್ರಿಯವರಿಗೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಉಂಟಾಯಿತು. ಇವರು ಸ್ವಲ್ಪ ಸಮಯ ಆ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ತಾಂತ್ರಿಕ ಸಹಾಯಕರಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. ಆಗ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿದ್ದ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಅವರು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ತರಬೇತಿಯನ್ನು ಕೊಡಲು ಆರಿಸಿದ ಇತಿಹಾಸ ತತ್ಸಂಬಂಧ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿಯ ಯುವ ಪದವೀಧರರಲ್ಲಿ ಶೇಷಾದ್ರಿಯವರೂ ಒಬ್ಬರು. ತಕ್ಷಶಿಲೆ, ಅರಿಕಮೇಡು, ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ತರಬೇತಿ ಪಡೆದರು. ಬಿ.ಬಿ.ಲಾಲ್ ಅವರ ಶಿಶುಪಾಲಗಡ (ಒರಿಸ್ಸ) ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿಯೂ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಅನಂತರ ಲಂಡನ್ನಿನ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಯಲ್ಲಿ ಜ಼ಾಯನರ್ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ದಿ ಸ್ಟೋನ್ ಯೂಸಿಂಗ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಆಫ್ ಪ್ರಿ ಅಂಡ್ ಪ್ರೋಟೋ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಮೈಸೂರ್ ಎಂಬ ವಿಷಯದ ಮೇಲೆ ಸಂಶೋಧನೆ ಮಾಡಿ 1951ರಲ್ಲಿ ಪಿಹೆಚ್.ಡಿ. ಪದವಿ ಪಡೆದರು. ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿಯೂ ತರಬೇತಿ ಹೊಂದಿದರು.

1951ರಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜಿನ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಮರುವರ್ಷ ಹೊಸದಾಗಿ ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸ–ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟರು. ಆಗ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಖ್ಯಾತ ನೀಲಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರೀಯವರು ಈ ವಿಭಾಗದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರೂ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಅನಂತರ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕರಾದರು. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಸಹಾಯಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಕಾರಣಾಂತರದಿಂದ ಈ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಕ್ರಮೇಣ ಇವರು ಭಾರತೀಯ ವಾಸ್ತು–ಮೂರ್ತಿ ಕಲೆ ಇತಿಹಾಸದ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡರು. ತಮ್ಮ ಸೇವಾವಧಿಯ ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಗೌರವ ನಿರ್ದೇಶಕರಾದರು. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಆರ್ಥಿಕ ಕೊರತೆ ಹಾಗೂ ಸಹಾಯಕ ಸಿಬ್ಬಂದಿ ವರ್ಗದ ಕೊರತೆ ಇದ್ದರೂ ಮಹತ್ತ್ವದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳಾದ ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರ, ಬನವಾಸಿ ಮತ್ತು ಜಡಿಗೇನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಉತ್ಖನನಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿ ಮೊದಲನೆಯ ಮತ್ತು ಕೊನೆಯ ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳ ಬಗೆಗೆ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ವರದಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪದ ಹಾಗೂ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಂಶಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇವು ಇವರ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೊಡುಗೆಗಳು. ಉದಾ: ಈಜಿಪ್ಟಿನ ಟುಟಂಕಮನ್ ಪಿರಮಿಡ್ಡಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ತಲೆಯಾನಿಕೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುವಂಥ ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಬಾಲಕನ ಪೂರ್ಣ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರದೊಡನೆ ಇಟ್ಟಿದ್ದ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ತಲೆಯಾನಿಕೆ; ಬನವಾಸಿ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ದೊರೆತ 1–2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಗಜಪೃಷ್ಠ ವಿನ್ಯಾಸದ ಎರಡು ಧಾರ್ಮಿಕ ಇಟ್ಟಿಗೆ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳು ಮತ್ತು ಜಡಿಗೇನಹಳ್ಳಿಯ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಮುಚ್ಚಳಸಹಿತವಾದ ಹಲವು ಕಾಲಿನ ಉದ್ದನೆಯ ಬಾನಿಯಾಕಾರದ ಶವ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳು ಮೊದಲಾದವು. ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳಿವು: ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಮಹಿಷಾಸುರ ಮರ್ದಿನಿ, ದಿ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಗ್ರೇಟ್ ಬ್ರಿಟನ್ ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ 1947–56ರ ಅವಧಿಯ ವಾರ್ಷಿಕ ವರದಿಗಳು. ಅನೇಕ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು 1972 ಜುಲೈ 6ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಶೋರ್ತುಘೈ: ಪೂರ್ವಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯ ಅಥವಾ ಈಶಾನ್ಯ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುಖ್ಯನೆಲೆಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಇದನ್ನು ತೆಪೆ 209 ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಅಮುದರ್ಯಾ ಹಾಗೂ ಕೊಕ್‌ಚಾ ನದಿಗಳಿಂದ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಸು.5 ಕಿಮೀ ಹಾಗೂ 25ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಸು.2.5ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಈ ನೆಲೆ ಸು. 2.5–3 ಮೀ ದಪ್ಪದ ವಸತಿ ಪದರವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು, ಎ ಮತ್ತು ಬಿ ಎಂದು ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ದಿಬ್ಬಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಂತ Iರಲ್ಲಿ ಎ ದಿಬ್ಬದ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಆಂಶಿಕವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಯಿತು; ಹಂತ II ಹಾಗೂಹಂತ IIIರಲ್ಲಿ ಎ ಮತ್ತು ಬಿ ದಿಬ್ಬಗಳ ಸ್ಥಳಗಳೆರಡರಲ್ಲೂ ಜನ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೊನೆಯ ಹಂತ IVರಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಬಿ ದಿಬ್ಬವನ್ನು ನಿವಾಸಕ್ಕಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಯಿತು.

ಪ್ರಥಮ ನಿವಾಸಿಗಳು (1ನೆಯ ಹಂತ) ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದವರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಹಂತದ ಅವಧಿಯನ್ನು 3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದದ ಅಂತ್ಯಭಾಗವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಹರಪ್ಪ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. 4:2:1ರ ಅನುಪಾತದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಮನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಕೋಣೆಗಳ ನೆಲಗಟ್ಟನ್ನು ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರಮುಖ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಂತಿವೆ: ಖಡ್ಗಮೃಗ ಹಾಗೂ ಹರಪ್ಪ ಚಿತ್ರಲಿಪಿಯುಳ್ಳ ಚೌಕಾಕಾರದ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮುದ್ರೆ, ಗೀರುಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು; ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು; ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ಸೌಟುಗಳು, ಮಾದರಿಚಕ್ಕಡಿಯ ಭಾಗಗಳು, ಗೊಂಬೆಗಳ ತಲೆಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಪಿನ್ನುಗಳು, ಕನ್ನಡಿಯ ಚೂರು, ತಾಮ್ರ ಕರಗಿಸುವ ಮೂಸೆಗಳು, ಬಂಗಾರದ ಮಣಿ ಹಾಗೂ ಅದರ ತುಣುಕುಗಳು, ಸೀಸದ ತುಣುಕುಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ವಿಶಿಷ್ಟ ವರ್ಣಮಯ ಹಾಗೂ ಸಾದಾ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಜಾಡಿ, ಬೀಕರ್, ತಟ್ಟೆ, ಬಾನಿ, ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ, ರಂಧ್ರಗಳುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕಪ್ಪು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಾದ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಛೇದಿಸುವ ವರ್ತುಲಗಳು, ಅಶ್ವತ್ಥ ಎಲೆಗಳು, ಮೀನುಗಳು, ನವಿಲುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವ್ಯವಸಾಯ ಕಾಲುವೆ ನೀರಾವರಿ ಹಾಗೂ ಮಳೆಯನ್ನಾಧರಿಸಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಯೂ ಕೃಷಿ ಮಾಡಿದ ಒಂದು ಹೊಲವನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಹೊಲಕ್ಕೆ ಕಾಲುವೆಯಿಂದ ನೀರು ಹರಿಸುವುದು ಅಸಾಧ್ಯದ ಮಾತಾಗಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದು ಮಳೆಯನ್ನಾಧರಿಸಿ ವ್ಯವಸಾಯ ಮಾಡಿದ ಹೊಲವೆಂದು ನಂಬಲಾಗಿದೆ. ಮುಚ್ಚಿಹೋದ ನೀರಾವರಿಯ ಕಾಲುವೆಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇಂಥ ಕಾಲುವೆಗಳಿಂದ ಸಿಕ್ಕ ಹರಪ್ಪ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವು ಹರಪ್ಪ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿವೆಯೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಸು.25 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಕೊಕ್‌ಚಾ ನದಿಯಿಂದ ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ಭೌಗೋಳಿಕ ಉಬ್ಬು–ತಗ್ಗುಗಳಿಗನುಸಾರವಾಗಿ ತೋಡಿ, ನೀರನ್ನು ಹರಿಸಿರುವ ಕ್ರಮ ಅಂದಿನ ಜಲತಂತ್ರ ವಿಜ್ಞಾನದ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಧಾನ್ಯಗಳು ಇಂತಿವೆ: ಜವೆ, ಗೋದಿ, ದ್ವಿದಳಧಾನ್ಯಗಳು (ಬೇಳೆಕಾಳುಗಳು), ನಾಗರಸೆ ಬೀಜ, ದ್ರಾಕ್ಷಿ, ಸಣ್ಣಕಾಳುಗಳು, ಬಟಾಣಿ, ಬಾದಾಮಿ, ಪಿಸ್ತಾಬೀಜ ಇತ್ಯಾದಿ.

ಭಾರತ ಹಾಗೂ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ್ದ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನ ತಮ್ಮ ಸರಹದ್ದಿನಿಂದ ಬಹುದೂರ ಪ್ರದೇಶವಾದ ಈಶಾನ್ಯ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಿಡಾರವನ್ನು ಹೂಡಿರಲು ಅನೇಕ ಆಕರ್ಷಕ ಕಾರಣಗಳಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಈ ಪ್ರದೇಶ ವಿಭಿನ್ನ ಖನಿಜಗಳ ಬೀಡಾಗಿದೆ. ಬದಕ್ಷನ್‌ನ ಉನ್ನತ ಗುಣಮಟ್ಟದ ವೈಡೂರ್ಯ (ಲ್ಯಾಪಿಸ್‌ಲ್ಯಾಸ್ಯೂಲಿ) ನಿಕ್ಷೇಪದ ಮೇಲೆ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದೊಂದೇ ಅಲ್ಲದೆ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಇನ್ನಿತರ ಸ್ಥಾನಗಳೊಂದಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸುವ ಕೇಂದ್ರವೂ ಇದು ಆಗಿತ್ತೆಂದು ತೋರಿಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಇತರ ಖನಿಜಗಳಾದ ಅಗೇಟ್, ಟರ್ಕ್ವಾಯಿಜ್, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಹಾಗೂ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನಿಂದ ತಯಾರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ವಸ್ತುಗಳು ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲಿನ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆತ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಅದರ ಕಚ್ಚಾಸಾಮಗ್ರಿ, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ವಸ್ತುಗಳ ಉದ್ಯಮದ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತವೆ. ವೈಡೂರ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಫ್ಲಿಂಟಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಅಲಗುಗಳು ಹಾಗೂ ಒಂದು ಬೈರಿಗೆ ದೊರೆತದ್ದು ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ: ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆ ಚನ್ನರಾಯಪಟ್ಟಣ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಒಂದು ಪಟ್ಟಣ ಹಾಗೂ ಜೈನರ ಪವಿತ್ರ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳ. ಹಾಸನಕ್ಕೆ 51 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲೂ ಚನ್ನರಾಯಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ 11 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲೂ ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ದೊಡ್ಡ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿರುವ ಗೊಮ್ಮಟ ವಿಗ್ರಹ ಪ್ರಪಂಚಖ್ಯಾತವಾಗಿದೆ.

ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಕಟವಪ್ರ, ಕಟಪ್ರ, ಕಟಪ್ಪ, ಕಟ್ವಪ್ಪ, ಕಟ್ಬಿಪ್ಪ, ಕಟ್ಬಿಪ್ಪು, ವೆಳ್ಗೊಳ, ಬೆಳ್ಗೊಳ, ಧವಳಸರತೀರ್ಥ, ಶ್ವೇತ ಸರೋವರ ಮುಂತಾಗಿ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಸು. 6–7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಟವಪ್ರವೆಂದಿದೆ. ಕಟ್ಬಿಪ್ಪು ಎಂಬುದು ಕಪ್ಪಾದ ಗುಡ್ಡ, ಕರಿಗುಡ್ಡ ಎಂಬ ಅಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ವಿವರಿಸುವಂತಹ ಹೆಸರಾಗಿರಬೇಕು. ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ವಪ್ರ ಎಂದರೆ ಗಿರಿ ಎಂದರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಕಟ ಎಂದರೆ ಸಮಾಧಿ ಗುಹೆ, ಸಮಾಧಿ ಮಾಡತಕ್ಕ ಪ್ರದೇಶ. ಇಲ್ಲಿಯ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ 54 ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ 41 ಸಲ್ಲೇಖನ, ಸನ್ಯಸನ ವಿಧಿಗಳಿಂದ ದೇಹ ಮುಡಿಪಿದ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಜೈನಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಕಟವಪ್ರ ಎಂದರೆ ಸಮಾಧಿ ಮರಣ ಹೊಂದಲು ಯೋಗ್ಯವಾದ ಗುಡ್ಡ ಎಂದು ಅರ್ಥೈಸಬಹುದು. ಕಟವಪ್ರದ (ಸಮಾಧಿಗುಡ್ಡ) ಕನ್ನಡ ರೂಪಾಂತರ ಕಟ್ಬಪ್ಪು ಆಗಿರಬೇಕು. 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನಗಳೆರಡರಲ್ಲಿ ಈ ಊರಿನ ಹೆಸರು ವೆಳ್ಗೊಳ, ಬೆಳ್ಗೊಳ ಎಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಊರಿನ ಮಧ್ಯೆ ಇರುವ ಕೊಳದಿಂದ ಈ ಹೆಸರು (ಬೆಳಕೊಳ–ಬೆಳ್ಗೊಳ) ಬಂದಿರಬೇಕೆಂಬ ಊಹೆಗೆ ಇದು ಪುಷ್ಟಿ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಕಟ್ಬಪ್ಪು ಎಂಬುದು ಚಿಕ್ಕಬೆಟ್ಟಕ್ಕೂ ಬೆಳ್ಗೊಳ ಎಂಬುದು ಕೆಳಗಿನ ಊರಿಗೂ ಇದ್ದ ಹೆಸರುಗಳೆನ್ನಬಹುದು. ಶ್ರವಣ ಎಂದರೆ ಯತಿ. ಇಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಜೈನಯತಿಗಳು ನೆಲಸಿದ್ದರು. ಸನ್ಯಸನ ಇತ್ಯಾದಿ ವ್ರತಗಳಿಂದ ಮರಣ ಹೊಂದಿದರು. ಎಂತಲೇ ಇದು ಕಾಲಾನಂತರ ಶ್ರವಣಬೆಳ್ಗೊಳ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಪಡೆಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಗೊಮ್ಮಟನ ಮೂರ್ತಿ ಇರುವುದರಿಂದ ಇದು ಗೊಮ್ಮಟಪುರವೆಂದೂ ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿತು.

ಪ್ರಚಲಿತ ಐತಿಹ್ಯದಂತೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯ ಅರಸನಾದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ತನ್ನ ಗುರು ಭದ್ರಬಾಹುವಿನೊಂದಿಗೆ ಬಂದು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆ ನಿಂತ. ಇಲ್ಲಿಯ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಮಹಾವೀರನ ನಿರ್ವಾಣಾನಂತರ ಗೌತಮ ಗಣಧರ ಮೊದಲಾದವರು ಜೈನಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದು ಅವರಲ್ಲೊಬ್ಬನಾದ ಭದ್ರಬಾಹುಸ್ವಾಮಿ ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಹನ್ನೆರಡು ವರ್ಷಗಳ ಬರಗಾಲ ದೇಶವನ್ನು ಕ್ಷೋಭೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಭವಿಷ್ಯವಾಣಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ಸಂಘ ಉತ್ತರಾಪಥದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣಾಪಥಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬಂದಿತೆಂದೂ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾಚಂದ್ರನೆಂಬ ಆಚಾರ್ಯನು ತನ್ನ ಅವಸಾನ ಕಾಲವನ್ನರಿತು ಸಮಾಧಿ ಹೊಂದಬಯಸಿ, ಒಬ್ಬ ಶಿಷ್ಯನೊಡನೆ ಕಟವಪ್ರಗಿರಿಗೆ ಬಂದು ಇಲ್ಲಿ ಜೀವ ತೊರೆದನೆಂದೂ ಹೇಳಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಲಾದ ಭದ್ರಬಾಹು, ಪ್ರಭಾಚಂದ್ರ ಹಾಗೂ ಅವನ ಶಿಷ್ಯರನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ವಾದವಿವಾದಗಳೇನಿದ್ದರೂ ಇತರ ಶಾಸನಾಧಾರಗಳನ್ನವಲಂಬಿಸಿ ಭದ್ರಬಾಹು ಶ್ರುತಕೇವಲಿ ಭದ್ರಬಾಹುವೆಂದೂ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನು ಮೌರ್ಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನೆಂದೂ ಮಾಡಿರುವ ಊಹೆ ಹೆಚ್ಚು ಮನನೀಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

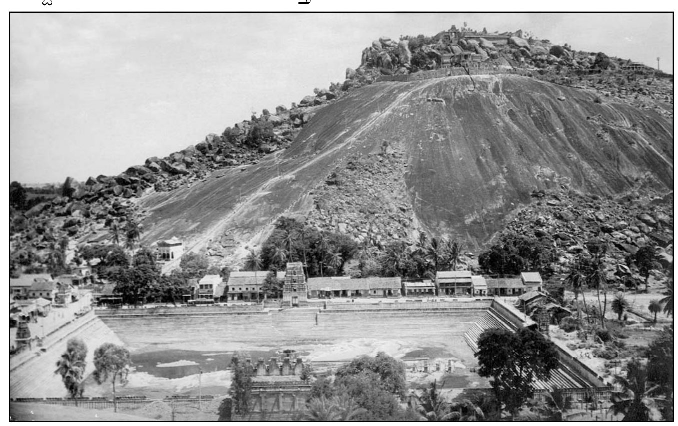

ಇಂದ್ರಗಿರಿ

ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಲಾದ ಜೈನಯತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪದ್ಮನಂದಿ, ಗೃಧ್ರಪಿಚ್ಛ, ಏಕಾಚಾರ್ಯ, ವಕ್ರಗ್ರೀವ ಎಂದೆಲ್ಲ ಕರೆಯಲಾದ ಕೊಂಡಕುಂದಾಚಾರ್ಯ ಪ್ರಮುಖನಾದವನು. ಈತ ಪ್ರವಚನಸಾರವೆಂಬ ಕೃತಿಯ ಕರ್ತೃ. ಅರಿಷ್ಟ ನೇಮಿದೇವ, ನಾಗಮತಿಗಂತಿ, ಅಕ್ಷಯಕೀರ್ತಿ ಮೊದಲಾದವರು ಕಳಂತೂರು, ನೆಡುಬೋರೆ, ಕಿತ್ತೂರು, ಅಗಟಿಇನಜ್ಞೂರು, ತಳಕಾಡು ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಿಂದ ಹಲವಾರು ಜೈನಯತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದರು. ಇವರಲ್ಲದೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನೂ ನಾಡಿನ ಅರಸರನ್ನೂ ಈ ಸ್ಥಳ ಆಕರ್ಷಿಸಿತು. ಮೌರ್ಯ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನಿಂದ ಮೈಸೂರಿನ ಒಡೆಯರವರೆಗೂ ಕರ್ನಾಟಕ ಅರಸರೂ ಈ ಪುಣ್ಯಕ್ಷೇತ್ರದಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ದಾನಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರು; ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರು. ಇಲ್ಲಿನ ಪುಣ್ಯಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ಗಂಗವಂಶದ ಅರಸರ, ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಇಮ್ಮಡಿ ಮಾರಸಿಂಹನ ಶಾಸನಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಇಮ್ಮಡಿ ಮಾರಸಿಂಹನ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಇಲ್ಲಿನ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿದ್ದು ಆತನ ರಾಜಕೀಯ ಸಾಧನೆಗಳು ಅದರಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತವೆ. ಆತನ ಹಾಗೂ ಆತನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಇಮ್ಮಡಿ ರಾಚಮಲ್ಲನ ಮಂತ್ರಿ ಚಾವುಂಡರಾಯನ ವಿಷಯವಾಗಿಯೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಗತಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಬ್ರಹ್ಮ ಕ್ಷತ್ರಕುಲೋತ್ಪನ್ನನಾದ ಈತ ಇಲ್ಲಿ ಬಾಹುಬಲಿ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಮಾಡಿಸಿದ. ಇವನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಬಸದಿಯೊಂದು ಚಿಕ್ಕಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಣಿ ಶಾಂತಲೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಸವತಿಗಂಧವಾರಣ ಬಸದಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದಳು. ಜೊತೆಗೆ, ಹೊಯ್ಸಳರ ಅಧೀನಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಗಂಗರಾಜ, ದಂಡನಾಯಕ ಹುಳ್ಳರಸ, ಏಚರಾಜ, ಚಂದ್ರಮೌಳಿ ಮೊದಲಾದವರು ಇಲ್ಲಿ ಬಸದಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ವಿಶೇಷ

ದಾನ–ಧರ್ಮಾದಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ಏಚನ ಪತ್ನಿ ಪೋಚಿಕಬ್ಬೆ ಮತ್ತು ಸೊಸೆ ಲಕ್ಷ್ಮಿ – ಇವರು ಬಹುಶಃ ಶಾಸನ ಬಸದಿಯನ್ನೂ ಶಿವಭಕ್ತನಾದ ಚಂದ್ರಮೌಳಿಯ ಪತ್ನಿಯೂ ಜಿನಭಕ್ತೆಯೂ ಆದ ಅಚಲದೇವಿ ಅಕ್ಕನ ಬಸದಿಯನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದರು. ಅಭಿನವಚಾರುಕೀರ್ತಿ ಪಂಡಿತಾಚಾರ್ಯರ ಶಿಷ್ಯೆ ಬೆಳುಗೊಳದ ಮಂಗಾಯಿ ತ್ರಿಭುವನಚೂಡಾಮಣಿ ಚೈತ್ಯಾಲಯ ವೆಂಬ ಮಂಗಾಯಿ ಬಸದಿ ಜಿನಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದಳು. ಗೊಮ್ಮಟೇಶ್ವರನ ಸುತ್ತಾಲಯದ 24 ತೀರ್ಥಂಕರರನ್ನೂ ಮಾಡಿಸಿದಾತ ವಡ್ಡ ವ್ಯವಹಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಮೊಸಳೆಯ ಬಸವಿಸೆಟ್ಟಿ.

ಇಲ್ಲಿನ ಚಿಕ್ಕಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಬಸದಿಗಳೂ ಇತರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ಇವೆ. ಇದೇ ಕಟವಪ್ರ ಅಥವಾ ಕಟ್ಟಪ್ಪು; ತೀರ್ಥಗಿರಿ ಅಥವಾ ಋಷಿಗಿರಿ. ಇಲ್ಲಿನ ಬಸದಿಗಳೆಲ್ಲ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದ್ರಾವಿಡ ಹಾಗೂ ವೇಸರ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಇದನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ದಂಡನಾಯಕನಾದ ಗಂಗರಾಜ ತನ್ನ ತಾಯಿ ಪೋಚವ್ವೆಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಕತ್ತಲೆ ಬಸದಿ ದೊಡ್ಡದು, ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಬಸದಿ ಚಿಕ್ಕದು. ಕಾಲಾನಂತರ ಬಹುಶಃ 12 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಇದರ ಮುಂದೆ ಒಂದು ದ್ವಾರವನ್ನು ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಇದು ಕಲಾಕೌಶಲ್ಯದಿಂದ ತುಂಬಿದೆ. ದಾಸೋಜ ಇದರ ರೂವಾರಿ. ಚಾವುಂಡರಾಯನ (ನೇಮಿನಾಥ) ಬಸದಿ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ಹಾಗೂ ಕಲಾಕೌಶಲ್ಯದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಒಂದು ಸುಂದರ ವಾಸ್ತುರಚನೆ. ಬಸದಿಯೊಳಗಡೆ ಈಗ ಇರುವ ನೇಮೀಶ್ವರನ ವಿಗ್ರಹಪೀಠದಲ್ಲಿ ಗಂಗರಾಜನ ಮಗನಾದ ಏಚಣ ಬೊಪ್ಪಣ ಚೈತ್ಯಾಲಯವೆಂಬ ಜಿನಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಶಾಸನಬಸದಿ ಚಂದ್ರಪ್ರಭ ಬಸದಿ, ಮಜ್ಜಿಗಣ್ಣನ ಬಸದಿ, ಎಡರುಕಟ್ಟೆ ಬಸದಿ ಮತ್ತು ಸವತಿಗಂಧವಾರಣ ಬಸದಿಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ಇತರ ಬಸದಿಗಳು. ಕತ್ತಲೆ ಬಸದಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳ ಎರಡು ಮಂಟಪಗಳಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಮಹಾನವಮಿ ಮಂಟಪ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಕಂಬದ ಮೇಲಿರುವ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ 1176 ರಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ ನಯಕೀರ್ತಿ ಎಂಬ ಗುರುವಿನ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥವಾಗಿ ಆತನ ಶಿಷ್ಯನಾದ ನಾಗದೇವ ಮಂತ್ರಿ ಅದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದಿದೆ. ಬೆಟ್ಟವನ್ನೇರಿ ಗೋಡೆಯನ್ನು ದಾಟಿ ಬಂದಾಗ ಕಾಣುವುದು ಕೂಗೆ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರ ಕಂಬ. ಈ ಕಂಬದ ಮೇಲಿನ ಚೌಕಾಕಾರದ ಮಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಕುಳಿತ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಕಂಬದ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಗಂಗರ ಇಮ್ಮಡಿ ಮಾರಸಿಂಹನ ಮರಣದ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ.

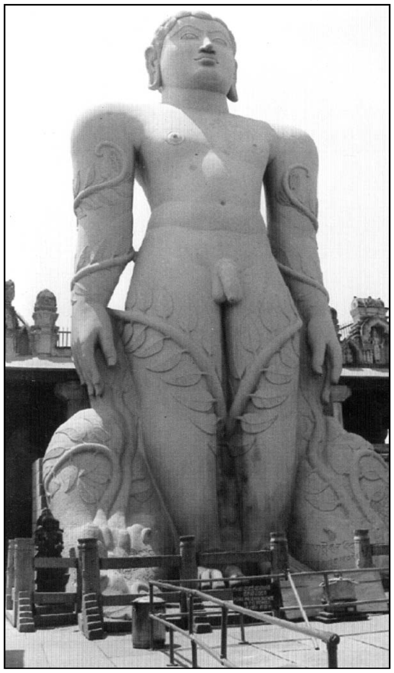

ಗೊಮ್ಮಟೇಶ್ವರ, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ

ಮಹಾನವಮಿ ಮಂಟಪದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಬಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಭರತನದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುವ ಎತ್ತರದ ಅಸಂಪೂರ್ಣ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಗೋಡೆಯ ಹೊರಗಡೆ ಬ್ರಹ್ಮದೇವನ ಆಲಯವಿದೆ. ಭದ್ರಬಾಹು ವಾಸಿಸಿದ್ದನೆನ್ನಲಾದ ಗುಹೆ ಭದ್ರಬಾಹುಗುಹೆ. ಇಲ್ಲಿ ಆ ಆಚಾರ್ಯನ ಪಾದಗಳೆಂದು ನಂಬಲಾದ ಕೊರೆದ ಎರಡು ಪಾದಗಳಿವೆ. ಬ್ರಹ್ಮದೇವರ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಮಾನಸ್ತಂಭಕ್ಕೆ ಆನಿಸಿಕೊಂಡು ನಿಂತಿರುವ ಸ್ತ್ರೀವಿಗ್ರಹವೊಂದನ್ನು ಗುಳ್ಳಕಾಯಜ್ಜಿ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಗ್ರಹದ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಮಾನಸ್ತಂಭ ಮತ್ತು ಅದರ ಮೇಲಿರುವ ಯಕ್ಷನನ್ನು 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಚಿವ ಬಲದೇವ ಮಾಡಿಸಿದುದಕ್ಕೆ ಆ ಸ್ತಂಭದ ಮೇಲೆ ಶಾಸನವಿದೆ. (ಎಸ್.ಜಿ.ವಿ.)

1020 ಮೀ ಎತ್ತರದ ದೊಡ್ಡಬೆಟ್ಟಕ್ಕೆ ಇಂದ್ರಗಿರಿ, ವಿಂಧ್ಯಗಿರಿ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಬೆಟ್ಟ ಹತ್ತಲು ಸು.500 ಮೆಟ್ಟಲುಗಳಿವೆ. ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಉತ್ತರಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಕಾಯೋತ್ಸರ್ಗ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವ 17.70 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಗೊಮ್ಮಟ ವಿಗ್ರಹ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯಂತ ಎತ್ತರದ ಏಕಶಿಲೆಯ ಕಲಾಕೃತಿ. ಗಂಭೀರವಾದ ಪ್ರಶಾಂತವಾದ ಮುಖಮುದ್ರೆ, ತಲೆಯಲ್ಲೆಲ್ಲ ವ್ಯಾಪಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಗುಂಗುರು ಕೂದಲು, ಪೌರುಷದ ಪ್ರತೀಕವೆಂಬಂತಿರುವ ಭುಜ, ವಿಶಾಲವಾದ ಎದೆ, ನವಿರಾದ ಹೆಬ್ಬೆರಳು, ಹೊರ ಮುಖವಾಗಿರುವಂತೆ ಎರಡು ಹಸ್ತಗಳು, ಸಣ್ಣ ನಡು, ಮೊಣಕಾಲು, ಪಾದ ಇವುಗಳಿಂದ ಇದು ಗಂಭೀರವಾದ ಶಿಲ್ಪಕೃತಿ ಎನಿಸಿದೆ. ತೊಡೆಗಳ ಕೆಳಭಾಗ ಹುತ್ತದಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿದೆ. ಹುತ್ತದಿಂದ ಸರ್ಪಗಳು ಹೊರಬಂದಿವೆ. ಎರಡು ಕಾಲುಗಳನ್ನೂ ತೋಳುಗಳನ್ನೂ ಮಾಧವೀಲತೆ ಸುತ್ತಿಕೊಂಡಿದೆ. ಬೊಪ್ಪಣಕವಿಯ ಶಾಸನಸ್ಥವಾಗಿರುವ ಗೊಮ್ಮಟಸ್ತುತಿಯಲ್ಲಿ ಗೊಮ್ಮಟನ ಕಥೆ ಹೇಳಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿಯ ಕಥೆಯನ್ನು ಅಲ್ಪಸ್ವಲ್ಪ ಬದಲಾವಣೆಗಳೊಂದಿಗೆ ದೊಡ್ಡಯ್ಯನ ಭುಜಬಲಿಶತಕ (ಸು.1550), ಪಂಚಬಾಣನ ಭುಜಬಲಿ ಚರಿತೆ (ಸು.1614), ಅನಂತಕವಿಯ ಗೊಮ್ಮಟೇಶ್ವರ ಚರಿತೆ (ಸು.1780), ದೇವಚಂದ್ರನ ರಾಜಾವಳೀ ಕಥೆ (ಸು.1838)–ಈ ಮೊದಲಾದ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಈ ವಿಗ್ರಹ ಚಾವುಂಡರಾಯನಿಂದ ಸು.983ರಲ್ಲಿ ಮಾಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಗೊಮ್ಮಟ ವಿಗ್ರಹದ ಮುಂದೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಕೆತ್ತನೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಂಟಪವಿದೆ. ಇದನ್ನು ಸು.12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಂತ್ರಿ ಬಲದೇವ ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಬಸವಿಸೆಟ್ಟಿ 24 ತೀರ್ಥಂಕರರನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿ ಸುತ್ತಾಲಯದ ಗೋಡೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ (ಸು.1200). ಸುತ್ತಾಲಯವನ್ನು ಗಂಗರಾಜ ಕಟ್ಟಿಸಿದ.

ದೊಡ್ಡಬೆಟ್ಟದ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧರ ಬಸದಿ ಇದರಲ್ಲಿಯ ಎರಡು ಚಿತ್ರಮಯ ಕಂಬಗಳಿದ್ದು ಒಂದೊಂದರಲ್ಲೂ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಅರ್ಹದ್ದಾಸ (ಸು. 1398) ಮತ್ತು ಮಂಗರಾಜ (ಸು. 1432) ಎಂಬ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕವಿಗಳ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಏಕಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿದ ಅಖಂಡ ಬಾಗಿಲು, ಇದರ ಮೇಲಿನ ಹಾಸುಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಆಸೀನಳಾದ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯ ವಿಗ್ರಹದ ಸುಂದರವಾದ ಕೆತ್ತನೆ ಇದೆ. ಇದರ ಬಲಗಡೆ ಮಲ್ಲಿಸೆಟ್ಟಿಯ ಮಗಳ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಸು.1300 ನೆಯ ವರ್ಷದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ತ್ಯಾಗದ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರ ಕಂಬ, 1173ರ ಚನ್ನಣ್ಣನ ಬಸದಿ ಮತ್ತು ಇದರ ಮಾನಸ್ತಂಭ ಸ್ಥಾಪಿಸಿರಬೇಕು. ಇದು ಚಂದ್ರನಾಥನ ಒದೆಗಲ್ ಇಲ್ಲಿವೆ. ತ್ರಿಕೂಟ ಬಸದಿ, ಮಂಟಪವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಚೌವೀಸ ತೀರ್ಥಂಕರ ಬಸದಿ ಗಮನಾರ್ಹ. 1648ರಲ್ಲಿ ಚಾರುಕೀರ್ತಿಪಂಡಿತ, ಧರ್ಮಚಂದ್ರ ಮತ್ತಿತರರು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದರು.

ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ ಪಟ್ಟಣ ಈ ಎರಡೂ ಬೆಟ್ಟಗಳ ನಡುವೆ ಇದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಈ ಪಟ್ಟಣದ ಹೆಸರಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಕೊಳ (ಕಲ್ಯಾಣಿ) ಇದೆ. ಮೈಸೂರಿನ ಚಿಕ್ಕದೇವರಾಜ ಒಡೆಯರು (1673–1704) ಇದನ್ನು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಸಿದರು.

ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿಯೇ ಹಿರಿದಾದದು ಭಂಡಾರಿ ಬಸದಿ. ಗರ್ಭಗುಡಿಯಲ್ಲಿ 24 ತೀರ್ಥಂಕರ ವಿಗ್ರಹಗಳಿರುವ ಕಾರಣ ಇದನ್ನು ಚತುರ್ವಿಂಶತಿ ತೀರ್ಥಂಕರ ಬಸದಿ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಬಸದಿಯ ಮುಂದೆ ಅಖಂಡ ಶಿಲೆಯ ಒಂದು ಮಾನಸ್ತಂಭವಿದೆ. ಈ ಬಸದಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದಾತ ಹೊಯ್ಸಳ ಒಂದನೆಯ ನರಸಿಂಹನ ಭಂಡಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಹುಳ್ಳರಸ. ಎಂತಲೇ ಇದಕ್ಕೆ ಭಂಡಾರಿ ಬಸದಿ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಅಕ್ಕನ (ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ) ಬಸದಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿಯ ಕಟ್ಟಡ. ಇದನ್ನು 1181ರಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಮೌಳಿಯ ಪತ್ನಿ ಆಚಿಯಕ್ಕ ಕಟ್ಟಿಸಿದಳು. ಈ ಬಸದಿಯ ಪ್ರಾಕಾರದೊಳಗೆ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿರುವುದು ಸಿದ್ಧಾಂತ ಬಸದಿ. ಇದರಲ್ಲಿಯ ಕತ್ತಲೆ ಕೋಣೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ಜೈನಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನಿಟ್ಟಿದ್ದರೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಅಕ್ಕನ ಬಸದಿಯ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ದಾನಶಾಲೆ ಬಸದಿ ಇದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಪಂಚಪರಮೇಷ್ಠಿಗಳ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ.

ನಗರ ಜಿನಾಲಯ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಕಟ್ಟಡ. ಒಳಗೆ ಅರಿನಾಥನ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಇದನ್ನು 1195ರಲ್ಲಿ ಇಮ್ಮಡಿ ಬಲ್ಲಾಳನ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿಯಾದ ನಾಗದೇವಮಂತ್ರಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ನಗರಗಳು (ವರ್ತಕರು) ಇದಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ ಬೆಂಬಲದಿಂದ ಇದನ್ನು ನಗರ ಜಿನಾಲಯವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಮಂಗಾಯಿ ಬಸದಿಯೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ಕಟ್ಟಡವೇ.

ಇಲ್ಲಿರುವ ಏಕೈಕ ಹಿಂದು ದೇವಾಲಯ ಕಾಳಮ್ಮನ ಗುಡಿ. ಇದರ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮಾತ್ರ ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಗಾರೆಯ ಗೋಪುರವಿದೆ. ಗುಡಿಯಲ್ಲಿ 0.70 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಕಾಳಿಯ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ.

ಗ್ರಾಮದ ಮಧ್ಯೆ ಜೈನಮಠವಿದೆ. ಚಾವುಂಡರಾಯ ಗೊಮ್ಮಟಮೂರ್ತಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಾಗ ಈ ಮಠವನ್ನು ನೆಲೆಗೊಳಿಸಿ ತನ್ನ ಗುರು ನೇಮಿಚಂದ್ರರನ್ನು ಮಠಾಧಿಪತಿಯಾಗಿ ನಿಯಮಿಸಿದ ನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮಠದ ಆಚಾರ್ಯರಲ್ಲೊಬ್ಬರಾದ ಚಾರುಕೀರ್ತಿಪಂಡಿತಾಚಾರ್ಯರು ಹೊಯ್ಸಳ ಒಂದನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳನ ರೋಗವೊಂದನ್ನು ಗುಣಪಡಿಸಿ ಬಲ್ಲಾಳರಾಯ ಜೀವರಕ್ಷಾಪಾಲ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಪಡೆದರೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಮಠದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಮೂರು ಗರ್ಭಗುಡಿಗಳಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿನ ವಿಗ್ರಹಗಳು ನಿತ್ಯಪೂಜೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿವೆ. ಈ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಅನೇಕ ಭಕ್ತರು ದಾನ ಮಾಡಿರುವ ವಿಷಯ ಅವುಗಳಲ್ಲಿನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಮಠದ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಸುಂದರವಾದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಅಲಂಕರಿಸಿವೆ. ಒಂದರಲ್ಲಿ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ ದರ್ಬಾರಿನ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಪಂಚಪರಮೇಷ್ಠಿಗಳ, ನೇಮಿನಾಥನ, ಮಠದ ಆಚಾರ್ಯರ, ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ಸಮವಸರಣದ ಹಾಗೂ ಇತರ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

12 ವರ್ಷಕ್ಕೊಮ್ಮೆ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಮಹಾಮಸ್ತಕಾಭಿಷೇಕ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು. 1398ರಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೇ ಗೊಮ್ಮಟನಿಗೆ ಮಹಾಮಸ್ತಕಾಭಿಷೇಕ ನಡೆದ ವಿಷಯ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಅಂದಿನಿಂದ ಇಂದಿನವರೆಗೆ ಇಂಥ ಅನೇಕ ಅಭಿಷೇಕಗಳು ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ನಡೆದಿವೆ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಶ್ರಾವಸ್ತಿ: ಪ್ರಾಚೀನ ಕೋಸಲದ ರಾಜಧಾನಿ. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಗೊಂಡಾ-ಬಹ್ರೈಚ್ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಸೇನಜಿತ್ ರಾಜನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ ಮತ್ತು ಮಹಾವೀರರು ಈ ಸ್ಥಳದೊಂದಿಗೆ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿ ಪುರಾತನ ಅವಶೇಷಗಳಿರುವ ಎರಡು ಸ್ಥಳಗಳಿವೆ. ಬೌದ್ಧ ಕೇಂದ್ರವಾದ ಸಾಹೇತ್ ಮತ್ತು ಇದರ ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೋಟೆಯಿಂದಾವೃತವಾದ ನಗರವಾದ ಮಾಹೇತ್. ಇವು ಬಹುಶಃ ಪ್ರಾಚೀನ ರಾಪ್ತಿ ಮತ್ತು ಅಸಿರಾವತಿ ನದಿಪಾತ್ರದಲ್ಲಿವೆ. ಬುದ್ಧನ ಜೀವಿತಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವನ ಅನುಯಾಯಿ ಅನಂತಪಿಂಡಿಕ ಬುದ್ಧನಿಗಾಗಿ ಜೇತವನವಿಹಾರ ಎಂಬ ವಿಹಾರವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದರ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಅಶೋಕ ನಿಲ್ಲಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಈ ನೆಲೆ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿದೆ. ಜೆ.ಪಿ.ಎಚ್.ವೊಗೆಲ್, ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಮತ್ತು ದಯಾರಾಂ ಸಾಹ್ನಿಯವರು 1907-08 ಮತ್ತು 1910-11ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಭೂಶೋಧನೆಯಿಂದ ಸಾಹೇತ್ ಸ್ಥಳದ ಸ್ತೂಪ, ವಿಹಾರಗಳು, ಬೌದ್ಧದೇವಾಲಯಗಳು ಹೊರಜಗತ್ತಿಗೆ ತಿಳಿಯಲ್ಪಟ್ಟವು. ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದಿಂದ ಗಾಹಡವಾಲದ ರಾಜ ಗೋವಿಂದಚಂದ್ರನ (12ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಅವಧಿಗೆ ಸೇರಿದವಾಗಿವೆ.

ಮಾಹೇತ್ ನಗರ ರಾಪ್ತಿ (ಪ್ರಾಚೀನ ಅಸಿರಾವತಿ) ನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ 1ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಇದು 21 ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ, 14ಮೀ ಎತ್ತರದ ಒಂದು ದಿಬ್ಬ. ಶೋಭನಾಥ ದೇವಾಲಯ ಈ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲಿದೆ. ಈ ಸ್ಥಳ ಸಂಭವನಾಥ ತೀರ್ಥಂಕರನ ಜನ್ಮಸ್ಥಳವೆಂದು ನಂಬಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಪಕ್ಕಿಕುಟಿ ಮತ್ತು ಕಚ್ಚಿಕುಟಿಗಳೆಂಬ ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪಗಳು ಸುತ್ತುವರೆದಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಪ್ರಾಯಶಃ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೈಷ್ಣವ ದೇವಾಲಯವನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಲಾಯಿತು. ಅದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ರಾಮಾಯಣಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕೆತ್ತನೆಯುಳ್ಳ ಫಲಕಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

1949ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಕೆ.ಕೆ.ಸಿನ್ಹರವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಮಾಹೇತ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಅನುಕ್ರಮ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು, ಇವು ಹಸ್ತಿನಾಪುರವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಗಂಗಾನದಿಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಥೆನ್ಸ್ ಪ್ರದೇಶದ ಕುಂಡಗಳ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ವೈಡೂರ್ಯದ ಸಿಲಿಂಡರ್ ಆಕಾರದ ಮಣಿಗಳು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರಾಣಿಗೊಂಬೆ ಹಾಗೂ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ಸ್ವಸ್ತಿಕ್ ಮತ್ತು ಸೂರ್ಯನ ಚಿತ್ರಗಳುಳ್ಳ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಹೆಂಚುಗಳು ಮತ್ತು ದಂತದ ವಸ್ತುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ತಾಮ್ರದ ಬಳೆ, ಸರ, ಉಂಗುರ, ಕಿವಿಯೋಲೆಗಳಿದ್ದು, ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು ವಿರಳವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಈ ಪಟ್ಟಣದ ಸುತ್ತಲೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ನಿರ್ಮಾಣ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆ ಕಟ್ಟಿ ಅನಂತರ ಇದನ್ನು ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಭದ್ರಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಮನೆಗಳನ್ನು ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದು, ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿಯೇ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಬಾವಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆ ಬರೆಹರಹಿತ ಹಾಗೂ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ತಾಮ್ರ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಯುಧಗಳು, ಮೂಳೆಯ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆ, ಕುಡಿಕೆ, ಬಟ್ಟಲು, ಕುಂಡಗಳು, ಊಟದ ತಟ್ಟೆ, ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸುರುಳಿ ಹಾಗೂ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಕೈಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನಮನುಷ್ಯ, ಪ್ರಾಣಿ, ಚಕ್ರಗಳು, ದಂಪತಿ ಆಕೃತಿಗಳು ಇತರ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಸಿಂಬಿಯಾಕಾರದ ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳು, ಪದ್ಮರಾಗ, ಸ್ಫಟಿಕದ ಮಣಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಮೂರನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ ಹಾಳುಬಿದ್ದಿತು. ಆದರೂ ಇಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು, ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳು, ವಿದೇಶಿ ಲಕ್ಷಣಗಳುಳ್ಳ ಸಿಲಿಂಡರ್ ಆಕಾರದ ಟೊಳ್ಳು ಮನುಷ್ಯಾಕಾರದ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮಾನವಾಕೃತಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವು ಅಹಿಚ್ಛತ್ರದ ಸಮಕಾಲೀನ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ನಾಣ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಮೂರು ಹಂತಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಹೀಗಿದೆ: ಹಂತ 1: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.600-200, ಹಂತ 2: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.275-50, ಹಂತ 3: ಪ್ರ.ಶ. ಪ್ರಾರಂಭದ ಶತಮಾನಗಳು. 1997-99, 2000-2001ರಲ್ಲಿ ಮಾಹೇತ್ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಮೌರ್ಯಪೂರ್ವ-ಮೌರ್ಯ) ರಸ್ತೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು, ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬಾವಿ, ಬಳೆಯಿಳಿಸಿದ ಬಾವಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲು, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಗೂ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳನ್ನು ಸುಣ್ಣ, ಕಬ್ಬಿನ ಚರಟದೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆಸಿ ರಸ್ತೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಶುಂಗ-ಕುಷಾಣ) ದೊರೆತ ಪ್ರಧಾನ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳು. 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಗುಪ್ತ-ಗುಪ್ತೋತ್ತರ) ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಅನೇಕ ವಸತಿ ಸಂಕೀರ್ಣಗಳು ದೊರೆತವು. ಇದೇ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪಂಚಾಯತನ ಮಾದರಿಯ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ದೇವಾಲಯದ ತಳಪಾಯ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಕಾರ ಗೋಡೆ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. 4 ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಕಾರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿದಂತೆ ಇರುವ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಚೌಕಕಟ್ಟೆಗಳು ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಯ ಗುಡಿಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ದೇವಾಲಯದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಮತ್ತೊಂದು ದೇವಾಲಯದ ಅವಶೇಷ ದೊರೆಯಿತು. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅವಶೇಷದ ಮೇಲೆ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ವೇದಿಕೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆ, ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳು, ಮುದ್ರಾಂಕನವೊಂದರ ಮೇಲೆ ಸಮುದ್ರಯಾನ ದೃಶ್ಯ, ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ಲಲಿತಾಸನ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ, ಶಾಸನಸಹಿತವಾದ ದೇವತೆಯ ಚಿತ್ರ ಗಮನಾರ್ಹ. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳ ಮೇಲೆ ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಚಿಹ್ನೆಯಿದೆ. (ಎನ್.ಎಸ್.ಪಿ.)

ಶ್ರೀಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರೀ, ಎಸ್.: 1904-74. ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಇತಿಹಾಸ ವಿದ್ವಾಂಸರು. 1904 ನವೆಂಬರ್ 5 ರಂದು ನೆಲಮಂಗಲ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಸೊಂಡೆಕೊಪ್ಪದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ರಾಮಸ್ವಾಮಿಶಾಸ್ತ್ರಿಗಳು ಸರ್ಕಾರಿ ನೌಕರರಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಇವರ ಶಿಕ್ಷಣ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ನಂಜನಗೂಡು, ಚಿಕ್ಕಬಳ್ಳಾಪುರ ಮತ್ತು ಕೋಲಾರಗಳಲ್ಲಿ ಆರಂಭದ ವ್ಯಾಸಂಗವನ್ನು ಮುಗಿಸಿದ ಇವರು ಮೈಸೂರು ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ವ್ಯಾಸಂಗವನ್ನು ನಡೆಸಿ ಎಂ.ಎ. ಪದವಿ ಪಡೆದರು. ಆ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದ ಎನ್.ಎಸ್. ಸುಬ್ಬರಾವ್, ಬಿ.ಎಂ. ಶ್ರೀಕಂಠಯ್ಯ, ಎಂ.ಎಚ್. ಕೃಷ್ಣ, ಎ.ಆರ್. ಕೃಷ್ಣಶಾಸ್ತ್ರಿಗಳಂಥ ಮೇಧಾವಿಗಳ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಬದುಕು ಬರೆಹಗಳನ್ನು ಕುದುರಿಸಿಕೊಂಡರು. ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜಿನ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಟ್ಯೂಟರ್ ಆಗಿ (1930) ತಮ್ಮ ವೃತ್ತಿ ಜೀವನವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ ಇವರು ಮುಂದೆ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ (1935), ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ (1954), ಇಲಾಖೆಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿ ನಿವೃತ್ತರಾದರು. ತಮ್ಮ ಜೀವನದ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಸಂಶೋಧನೆ ಮತ್ತು ಬರೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರು.

ಸಂಸ್ಕೃತ, ಕನ್ನಡ, ತಮಿಳು, ತೆಲುಗು, ಪಾಳಿ, ಅರ್ಧಮಾಗಧಿ ಮುಂತಾದ ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲದೆ ಚೀನಿ, ಜಪಾನಿ, ಜರ್ಮನ್, ಫ್ರೆಂಚ್ ಮುಂತಾದ ವಿದೇಶಿ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲೂ ಪರಿಶ್ರಮವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದರು ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ 400ಕ್ಕೂ ಮಿಕ್ಕ ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ; ಹತ್ತಾರು ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿದೆಸೆಯಲ್ಲಿಯೇ ತಮ್ಮ ಬರೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿ(1924) ಬರೆದ ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನವೊಂದು ಲಂಡನ್ನಿನ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿದೆ. ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜಿನ ಹಿಸ್ಟರಿ ಅಸೋಸಿಯೇಷನ್‌ನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಶಿವಗಂಗೆಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಕುರಿತು ಮಂಡಿಸಿದ ಸಂಶೋಧನ ಪ್ರಬಂಧ ಬಹುಜನರ ಗಮನ ಸೆಳೆಯಿತು. ಅನಂತರ ಇವರು ಬರೆದ ಗ್ರೀಕ್ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಎನ್ನಲಾದ ಕನ್ನಡ ಮಾತುಗಳ ಸಂಭಾವ್ಯತೆ, ಬಸವಣ್ಣನವರ ಕಾಲ ಹಾಗೂ ಅವರು ಮಾಡಿದರೆಂದು ಪ್ರತೀತಿಯಿರುವ ಪವಾಡಗಳ ಸತ್ಯಾಂಶ, ರಾಮಾನುಜರು ಎಲ್ಲೆಡೆ ಸಂಚರಿಸಿ ಬಿಟ್ಟಿದೇವ ಮತ್ತಿತರ ರಾಜರ ಮತಪರಿವರ್ತನೆ ಮಾಡಿದರೆಂಬ ವಾದದ ಸಂಭವನೀಯತೆ, ಚಾವುಂಡರಾಯನು ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಗೊಮ್ಮಟ ವಿಗ್ರಹದ ಕರ್ತೃವೆಂಬ ವಾದಕ್ಕೆ ಕೆಲವು ಬಾಧಕ ಅಂಶಗಳು, ಗಂಗವಂಶದ ರಾಜರ ವಂಶಾವಳಿ ಹಾಗೂ ಸಾಧನೆ, ಪ್ರಾಗ್ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಹರಪ್ಪ ಮೊಹೆಂಜೊದಾರೊ ನಾಗರಿಕತೆ, ಸಿಂಧೂಲಿಪಿಯ ರೂಪರೇಷೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಬಂಧಗಳು ಆಯಾ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೌಲಿಕ ಸಂಶೋಧನೆಗಳೆನಿಸಿವೆ. ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (1954), ರೋಮನ್ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯದ ಚರಿತ್ರೆ (1949), ಪ್ರಪಂಚ ಚರಿತ್ರೆಯ ರೂಪರೇಷೆಗಳು (1957), ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶೋಧನೆ (1960), ಹೊಯ್ಸಳ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ (1965)-ಇವು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಬರೆದಿರುವ ಗಣ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳು. ಅರ್ಲಿ ಗಂಗಾಸ್ ಆಫ್ ತಲಕಾಡ್ (1952), ಸೋರ್ಸಸ್ ಆಫ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಹಿಸ್ಟರಿ (1940) ಮುಂತಾದ ಪ್ರೌಢ ಗ್ರಂಥಗಳು ಇಂಗ್ಲಿಷಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ.

ಇವರಿಗೆ ಅನೇಕ ಗೌರವ, ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ 1935ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಶಂಕರಭಗವತ್ಪಾದರ ಕಾಲನಿರ್ಣಯದ ಬಗೆಗೆ ಪ್ರಬಂಧ ಮಂಡಿಸಿದರು. ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ 1958ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ 40ನೆಯ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಕಲಾಗೋಷ್ಠಿಗೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ 1970ರಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತು. ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಶ್ರೀಕಂಠಿಕಾ ಎಂಬ ಅಭಿನಂದನ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಅರ್ಪಿಸಲಾಯಿತು (1973).

ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಬರೆದು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದ 112 ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಕುವೆಂಪು ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನಗಳು (1975) ಎಂಬ ಸಂಪುಟವನ್ನು ಇವರ ನಿಧನಾಂತರ ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ಇವರು ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ 1974 ಮೇ 7ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಎಸ್.ಆರ್.ಆರ್.ಪಿ.)

ಶ್ರೀತತ್ತ್ವನಿಧಿ: ಅಪೂರ್ವವಿಷಯಗಳ ಕಣಜ ಹಾಗೂ ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ದೇವ, ದೇವತೆಗಳ ಬಗೆಗಿನ ವಿಷಯವನ್ನು ಚಿತ್ರಸಹಿತವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸುವ ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಗ್ರಂಥ. ಈ ಗ್ರಂಥ ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸುವವರಿಗೆ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಆಕರ.

ಈ ಗ್ರಂಥದ ರಚನಕಾರರು, ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ದೊರೆಗಳಾಗಿದ್ದ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್ ಇವರು (1794–1868). ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಗೀತ ಮುಂತಾದ ಕಲಾಪ್ರಕಾರಗಳಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹನೀಡಿದರು. ಸ್ವತಃ ತಾವೇ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸೇವೆಯನ್ನೂ ಅನನ್ಯಸದೃಶವಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಇವರು ರಚಿಸಿದ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ತತ್ತ್ವನಿಧಿ ಮೇರುಸದೃಶವಾದ ಕೃತಿ. ಇದು ಅನೇಕ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು, ಆಗಮಗಳು, ಪುರಾಣಗಳು, ಸ್ಥಳಪುರಾಣಗಳು, ಮಂತ್ರಗ್ರಂಥಗಳು, ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯ, ಉಪಾಗಮಗಳು, ರಾಮಾಯಣ ಮತ್ತು ಮಹಾಭಾರತ ಹೀಗೆ ಹತ್ತು ಹಲವಾರು ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ಉದ್ಧರಿಸಿದ ಭಾಗಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ್‌ರವರೇ ಸ್ವತಃ ಶ್ರೀತತ್ತ್ವನಿಧಿಯ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ನುಡಿದಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಶ್ರೀತತ್ತ್ವನಿಧಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಎಲ್ಲ ದೇವ ದೇವತೆಗಳ ವರ್ಣನೆಗಳನ್ನು ಸುಂದರವಾದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿರುವುದು.

ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ಒಂಬತ್ತು ಭಾಗಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಮೂರ್ತಿಯ ಶಿಲ್ಪಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ನೀಡಿಲ್ಲವಾದರೂ ಧ್ಯಾನಶ್ಲೋಕಗಳಿಂದ ಆಯಾಯಾ ದೇವತೆಗಳು ಇರಬೇಕಾದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಅವುಗಳೆಂದರೆ:

1. ಶಕ್ತಿನಿಧಿ: ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಾಮುಂಡಿ, ದುರ್ಗಾ, ಲಕ್ಷ್ಮೀ, ಸರಸ್ವತೀ, ಋತುದೇವತೆಗಳು, ಭೈರವರು ಯೋಗಿನೀ, ಮನುಗಳು, ಭೂಪಾಲಕರು, ಇಂದ್ರಾದಿ ಅಷ್ಟದೇವತೆಗಳು, ತಾರಾದೇವಿ, ಸೂರ್ಯ, ಶಿವ, ಕಾಮೇಶೀ, ಶ್ರೀಚಕ್ರವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಯೋಗಿನಿ, ಬಾಲಾ ಮುಂತಾದವರ ಧ್ಯಾನಶ್ಲೋಕಗಳು, ಅಷ್ಟಲಕ್ಷ್ಮೀಯರು, ಡಾಕಿಣಿ, ಶಾಕಿನೀ ದೇವತೆಗಳು, ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರು, ಜಗದಂಬಾ, ಚಿತ್ರಿಣೀ, ಬಾಲಾಸರಸ್ವತೀ, ಸಿದ್ಧರು ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ದೇವತೆಗಳ ಸ್ವರೂಪವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಧ್ಯಾನಶ್ಲೋಕಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಈ ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

2. ವಿಷ್ಣುನಿಧಿ: ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಹಾವಿಷ್ಣುವಿನ ಮೂಲಸ್ವರೂಪ, ಮಹಾವೈಕುಂಠಮೂರ್ತಿ ಧ್ಯಾನ, ಲಕ್ಷ್ಮೀ, ನೀಳಾ ಮತ್ತು ಭೂದೇವಿಯರ ಧ್ಯಾನ, ವೀರನಾರಾಯಣ, ಅಶ್ವತ್ಥನಾರಾಯಣ, ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ, ಸೂರ್ಯನಾರಾಯಣ, ವಿಧವಿಧವಾದ ಶ್ರೀರಾಮನ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ವರಾಹ, ಕೃಷ್ಣರ ವಿವಿಧ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಧ್ಯಾನಶ್ಲೋಕಗಳು, ನರಸಿಂಹ, ನವವಿಧವಾದ ನರಸಿಂಹ, ಸದಾಶಿವನರಸಿಂಹ, ಲಕ್ಷ್ಮೀನೃಸಿಂಹ, ಯೋಗನೃಸಿಂಹ ಮುಂತಾದ ನರಸಿಂಹನ ವಿವಿಧ ಮೂರ್ತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು, ಹಯಗ್ರೀವ, ಸುದರ್ಶನ, ಹಂಸಮೂರ್ತಿ, ದಧಿವಾಮನ, ಶಿಂಶುಮಾರ, ಬಾಲಮುಕುಂದ, ಅನಂತಪದ್ಮನಾಭ, ದತ್ತಾತ್ರೇಯ ಮೂರ್ತಿ ಮುಂತಾದ ಇತರ ಮುಖ್ಯ ರೂಪಗಳಾದ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಜೊತೆಗೆ, ಕೇಶವಾದಿ ಇಪ್ಪತ್ತನಾಲ್ಕು ಮೂರ್ತಿಗಳು, ದಶಾವತಾರಗಳು ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯವಾದ ವೈಷ್ಣವಕ್ಷೇತ್ರಗಳಾದ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಶ್ರೀರಂಗಂ, ಶ್ರೀಮುಷ್ಣ ಕಾಂಚೀಪುರ, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ತಿರುಪತಿ, ಕರ್ನಾಟಕದ ಮೇಲುಕೋಟೆಯ ಚೆಲುವನಾರಾಯಣನ ಮೂರ್ತಿಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಸಹ ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅದಲ್ಲದೆ ಗರುಡ, ಆಂಜನೇಯ ಮತ್ತು ವಿಷ್ವಕ್ಸೇನ ಮುಂತಾದ ವೈಷ್ಣವ ಪರಿವಾರದೇವತೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ಸಚಿತ್ರವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

3. ಶಿವನಿಧಿಯಲ್ಲಿ: ಶಿವನ ಮೂಲಸ್ವರೂಪ, ಮಹೇಶ್ವರ, ಗೌರೀ, ಗಂಗಾ, ಅಘೋರಮೂರ್ತಿ, ಚಂದ್ರಶೇಖರ, ನೀಲಕಂಠ, ರುದ್ರ, ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ, ಸದಾಶಿವನ ವಿವಿಧ ಮುಖಗಳು, ಏಳುವಿಧವಾದ ಶಿವನ ತಾಂಡವ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ರುದ್ರ ಹಾಗೂ ಭವಾಷ್ಟಕ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಶಿವನ 24 ಲೀಲೆಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಇತರ ಶಿವನ ವಿವಿಧ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವಲ್ಲದೇ, ಶೈವ ಪರಿವಾರದೇವತೆಗಳಾದ ಗಣಪತಿಯ ವಿವಿಧ ಸ್ವರೂಪಗಳು, ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯನ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳು, ವಿವಿಧ ಭೈರವರ ರೂಪಗಳು, ವೀರಭದ್ರ, ಶಾಸ್ತಾ (ಅಯ್ಯಪ್ಪ), ಚಂಡೇಶ ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ವಿದ್ಯೇಶರ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಧ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಅವರ ಆಯುಧ ಮತ್ತು ಲಕ್ಷಣಗಳೊಂದಿಗೆ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

4. ಬ್ರಹ್ಮನಿಧಿಯಲ್ಲಿ – ಚತುರ್ಮುಖ ಬ್ರಹ್ಮನ ಮೂಲಸ್ವರೂಪ, ವಿದ್ಯಾಧಿದೇವತೆಯಾದ ಸರಸ್ವತಿ, ಲೋಕಪಾಲ, ಆದ್ಯ, ಪ್ರಜಾಪತಿ, ವಿಧಿ, ವಿಶ್ವಕರ್ಮರೆಂಬ ಪಂಚವಿಧ ಬ್ರಹ್ಮರನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವ ಧ್ಯಾನಶ್ಲೋಕಗಳು, ಪುರಾಣಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಸಪ್ತಮಹರ್ಷಿಗಳು, ನಾಲ್ಕುವೇದಗಳ ಮೂರ್ತಿಸ್ವರೂಪ, ವೇದಾಂಗ, ಆಯುರ್ವೇದಾದಿ ಉಪವೇದಗಳೂ ಭರತಶಾಸ್ತ್ರ, ಪಾಶುಪತ ಮತ್ತು ಪಾಂಚರಾತ್ರ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಮೂರ್ತಿಸ್ವರೂಪಗಳು, ಅಷ್ಟದಿಗ್ಗಜಗಳು, ಹದಿನಾಲ್ಕು ಮನುಗಳು, ಏಳು ಚಿರಂಜೀವಿಗಳಾದ ಅಶ್ವತ್ಥಾಮ, ಬಲಿ, ವ್ಯಾಸ, ಹನುಮಾನ್, ವಿಭೀಷಣ, ಕೃಪ, ಪ್ರಹ್ಲಾದ, ಮಾರ್ಕಂಡೇಯರ ವರ್ಣನೆ ಹಾಗೂ ಇತರ ಋಷಿಗಳ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇದಲ್ಲದೇ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸ್ವರ, ರಾಗಗಳು ಮತ್ತು ತಾಳಗಳಿಗೆ ಮೂರ್ತಿಸ್ವರೂಪವನ್ನು ನೀಡಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ರಮಣೀಯವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

5. ಗ್ರಹನಿಧಿ–ಇದು ಜ್ಯೋತಿಶ್ಶಾಸ್ತ್ರದ ಸಂಗ್ರಹರೂಪದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯ, ಚಂದ್ರ, ಗ್ರಹಗಳು, ನಕ್ಷತ್ರಗಳು, ಯುಗಗಳು, ಸಂವತ್ಸರಗಳು, ಋತುಗಳು, ಉತ್ತರಾಯಣ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣಾಯನ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಗೆ ಅಧಿದೇವತೆಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿ ಅವರ ಧ್ಯಾನಶ್ಲೋಕಗಳ ಮೂಲಕ ವರ್ಣನೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಕಾಳರಾಹು, ಅಪಸ್ಮಾರ, ಮಹಾಕಾಲ, ಮೃತ್ಯುದೇವತೆ, ಕೃತ್ಯಾ (ಅಭಿಚಾರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ದೇವತೆ) ಇವರ ಚಿತ್ರಣವನ್ನೂ ನೀಡಲಾಗಿದೆ.

6. ವೈಷ್ಣವ ನಿಧಿ–ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವೈಷ್ಣವರ ಮುಖ್ಯವಾದ ತೀರ್ಥಕ್ಷೇತ್ರಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ಆಯಾಯಾ ಕ್ಷೇತ್ರದ ದೇವತೆಗಳ ಹೆಸರು ಮತ್ತು ಮೂರ್ತಿಲಕ್ಷಣ, ಅಲ್ಲಿನ ದೇವರ ಜೊತೆ ಇರುವ ದೇವಿಯರ ಹೆಸರು ಅಲ್ಲಿನ ವಿಮಾನದ ಹೆಸರು, ತೀರ್ಥದ ಹೆಸರು, ದೇವರು ಯಾವ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿ ನಿಂತಿರುವರು ಎಂಬ ವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಉದಾ: ಶ್ರೀರಂಗಂ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಂಗನಾಥ ಅಧಿದೇವರು, ರಂಗನಾಯಕಿ ದೇವಿ, ತೀರ್ಥ ರುದ್ರಪುಷ್ಕರಿಣಿ, ವಿಮಾನ–ಪ್ರಣವವಿಮಾನ ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲ 116 ಕ್ಷೇತ್ರಗಳ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಅದಲ್ಲದೆ ದೇವರು ಕುಳಿತಿರುವ, ನಿಂತಿರುವ ಅಥವಾ ಮಲಗಿರುವ ಮೂರ್ತಿಯೇ ಎಂಬ ವಿವರವನ್ನೂ ನೀಡಲಾಗಿದೆ.

ಶ್ರೀವೈಷ್ಣವಮತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ 12 ಜನ ಆಳ್ವಾರ್‌ರುಗಳ, ಶ್ರೀರಾಮಾನುಜರೇ ಮೊದಲಾದ ಇತರ ಶ್ರೀವೈಷ್ಣವ ಆಚಾರ್ಯರ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ವಿವರಣೆಯೊಂದಿಗೆ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಮುಖ್ಯವಾದ ಕೆಲವು ಶ್ರೀವೈಷ್ಣವ ಗ್ರಂಥಗಳ ಹಾಗೂ ರಾಮಾನುಜರ ಅಷ್ಟೋತ್ತರದ ಪೂರ್ಣಪಾಠವನ್ನು ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನೀಡಲಾಗಿದೆ.

7. ಶೈವನಿಧಿ–ಇದು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ವೈಷ್ಣವ ನಿಧಿಯ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದು, ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶೈವರ ಪವಿತ್ರಕ್ಷೇತ್ರಗಳ ವಿವರವನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಒಟ್ಟು 113 ಪ್ರಸಿದ್ಧಕ್ಷೇತ್ರಗಳ ವಿವರಣೆ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ವಿವಿಧ ಲಿಂಗಭೇದಗಳು, ಅರವತ್ತು ಮೂರು ಜನ ಶೈವಭಕ್ತರಾದ ಪುರಾತನರು ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದವರ ಹೆಸರು, ವರ್ಣ, ಆಶ್ರಮಧರ್ಮ, ಅವರು ಹುಟ್ಟಿದ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳ ಪೂರ್ಣವಿವರವನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ರುದ್ರಾಕ್ಷಿ, ಬಿಲ್ವ ಮುಂತಾದ ಶೈವರ ಪ್ರಮುಖ ವಸ್ತುಗಳ ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯವನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ.

8. ಆಗಮನಿಧಿ–ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅತಿ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸಂಸ್ಕೃತಸಾಹಿತ್ಯದ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಪರಿಚಯವು ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ವೇದಗಳು, ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು, ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ, ಹದಿನೆಂಟು ಪುರಾಣಗಳು, ಸ್ಮೃತಿಗಳು, ವೈಷ್ಣವ ಹಾಗೂ ಶೈವಾಗಮಗಳ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಪಂಚಾಯತನ ಪೂಜಾಕ್ರಮದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

9. ಕೌತುಕನಿಧಿ–ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ಆಟಗಳ ಬಗೆಗೆ ವಿವರವನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಇತರ ನಿಧಿಗಳಿಗಿಂತ ವಿಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದು ಭಾರತೀಯ ಪ್ರಾಚೀನಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹ ಮಾಡದೇ ಸ್ವಂತ ರಚನೆಯಾಗಿದೆ. ಗಂಜೀಫಾ, ಪಗಡೆ, ಆನೆಕಟ್ಟಿನ ಆಟ, ಸಂಖ್ಯಾಲಿಪಿ ಮುಂತಾದ ಆಟಗಳಿವೆ. ದಶಾವತಾರ, ಜಗನ್ಮೋಹನ, ನವಗ್ರಹ, ಚಾಮುಂಡೇಶ್ವರಿ ಮುಂತಾದ ಗಂಜೀಫಾಗಳು ಇದರಲ್ಲಿ ದೊರಕುತ್ತವೆ.

ಈ ನವನಿಧಿಗಳನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ನೃಸಿಂಹಪ್ರಾಸಾದ, ಷೋಡಶೀಕಲ್ಪ, ಚಂಡೀಕಲ್ಪ, ಲಲಿತೋಪಾಖ್ಯಾನ, ಶೈವಾಗಮಗಳು, ಪಾಂಚರಾತ್ರ, ವೈಷ್ಣವಾಗಮಗಳು, ಪ್ರತ್ಯಂಗಿರಾಕಲ್ಪ, ಪ್ರಪಂಚಸಾರಸಂಗ್ರಹ, ಪುರಾಣಗಳು, ಮಹಾಲಕ್ಷ್ಮೀರತ್ನಕೋಶ, ಭೈರವಕಲ್ಪ, ಸುದರ್ಶನ ಸಂಹಿತಾ, ಯತಿರಾಜಸಪ್ತತಿ, ಯಾದವಗಿರಿಮಾಹಾತ್ಮ್ಯ, ನಾರದ ಸಂಹಿತಾ, ನಕ್ಷತ್ರಚೂಡಾಮಣಿ, ಸೂರ್ಯಸಿದ್ಧಾಂತ, ಜ್ಯೋತಿಷ್ಯರತ್ನಾಕರ ಮುಂತಾದ ಗ್ರಂಥಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎಸ್.ಪಿ.ಐ.)

ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ: ಮಂಡ್ಯ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಒಂದು ತಾಲ್ಲೂಕು ಮತ್ತು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ. ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಹತ್ತಿರದ ಕರಿಘಟ್ಟ ಬೆಟ್ಟದ ಬುಡದಲ್ಲೇ ಲೋಕಪಾವನಿ ಬಾಬುರಾಯನಕೊಪ್ಪಲು ಬಳಿ ಕಾವೇರಿ ನದಿಯನ್ನು ಸೇರಿಕೊಳ್ಳುವುದು.

ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ನೈರುತ್ಯಕ್ಕೆ ಇರುವ ಪಶ್ಚಿಮವಾಹಿನಿ ಒಂದು ಪುಣ್ಯಕ್ಷೇತ್ರ. ಇಲ್ಲಿ ಕಾವೇರಿ ನದಿಯ ಒಂದು ಕವಲು ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಹರಿಯುವುದರಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮವಾಹಿನಿ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬಂಗಾರದೊಡ್ಡಿ ಅಣೆಕಟ್ಟು ಮತ್ತು ಅನೇಕ ಛತ್ರಗಳು ಇದ್ದು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿರುತ್ತವೆ. ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ನೈರುತ್ಯಕ್ಕೆ 5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಪಾಲಹಳ್ಳಿ ಕಾವೇರಿ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. 1871ರವರೆಗೂ ಮೈಸೂರು ಅಷ್ಟಗ್ರಾಮ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ ಕಾವೇರಿ ನದಿಯಿಂದ ಸುತ್ತುವರಿದಿರುವ ದ್ವೀಪ ಮತ್ತು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಒಂದು ಪುಣ್ಯಕ್ಷೇತ್ರ. ಸ್ಥಳಪುರಾಣದ ಪ್ರಕಾರ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಗೌತಮಋಷಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಆದಿರಂಗನನ್ನು ಪೂಜಿಸಿ ಇಲ್ಲಿ ವಾಸವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಗೌತಮ ಕ್ಷೇತ್ರವೆಂದು ಹೆಸರಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುವುದು. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ, ಈ ಸ್ಥಳದ ಪ್ರಾಚೀನತೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತಕ್ಕೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.10,000–5,000) ಹೋಗುವುದು. 1987 ಆಗಸ್ಟ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಕುವೆಂಪು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸಿ.ಮಹದೇವ ಅವರು ತಮ್ಮ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಂಗನಾಥ ದೇವಾಲಯದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ

ಸು.180 ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಂದು ನೆಲೆಯನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ಮನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಅಡಿಪಾಯವನ್ನು ಅಗೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಸು.1ಮೀ ಕೆಳಗೆ ಇಂಥ ಉಪಕರಣಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಅರ್ಧ ಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಮೊನೆಗಳು, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡುವುದು ಸೂಕ್ತ.

ಗಂಗರ ಸಾಮಂತ ತಿರುಮಲಯ್ಯ 894ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ರಂಗನಾಥಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಇದಕ್ಕೆ ಶ್ರೀರಂಗಪುರವೆಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟನೆಂದು ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. 1117ರಲ್ಲಿ ವೈಷ್ಣವಧರ್ಮವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ ಅನಂತರ ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ರಾಮಾನುಜಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಕಾವೇರಿ ತೀರದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಗ್ರಾಮಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟು

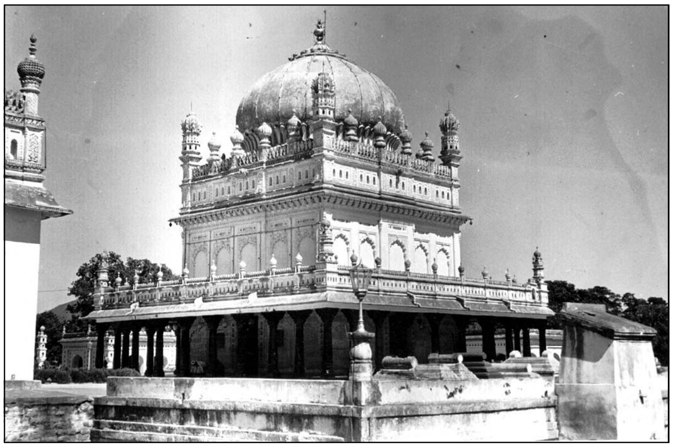

ಸಮಾಧಿ, ಗುಂಬಜ್

ಈ ಗ್ರಾಮಗಳ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಣೆಗೆ ಹೆಬ್ಬಾರರು ಅಥವಾ ಪ್ರಭುಗಳೆಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ನಿಯಮಿಸಿದ. 1120ರಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ತಮ್ಮನಾದ ಉದಯಾದಿತ್ಯ ಕಾಡಿನಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿದ್ದ ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಊರನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ. 15 ಮತ್ತು 16ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಒಂದು ಪ್ರಾಂತ್ಯವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯಾಧೀಶನನ್ನು ನಿಯಮಿಸಿದ್ದರು. ವಿಜಯನಗರದ ಪತನಾನಂತರ ಮೈಸೂರಿನ ರಾಜ ಒಡೆಯರು 1610ರಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು.

ಮುಂದೆ 1761ರ ವೇಳೆಗೆ ಹೈದರನು ಪ್ರಾಬಲ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದು ಮೈಸೂರು ರಾಜರನ್ನು ಮೂಲೆಗೊತ್ತಿ ತಾನೇ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸತೊಡಗಿದ. ಅನಂತರ ಇವನ ಮಗ ಟಿಪ್ಪು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಸ್ಥಳ ಸಾಕಷ್ಟು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿತು. 1799ರಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಮರಣಾನಂತರ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನು ತಮ್ಮ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡರು.

ಇಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೀರಂಗನಾಥಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯ ವಿಮಾನ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಹೆಚ್ಚು ಒಳಭಾಗ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ್ದು. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮತ್ತು ಸುಕನಾಸಿಗಳ ಭಾವಣಿಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದ ಶ್ರೀಕಾರ (ಗಂಟೆ) ಮಾದರಿಯ ಕಂಬಗಳು ನವರಂಗದಲ್ಲಿವೆ. ನವರಂಗ ದ್ವಾರದ ಬಳಿ ಎರಡು ದೊಡ್ಡ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ವಿಗ್ರಹಗಳಿವೆ. ಮಹಾದ್ವಾರದ ಗೋಪುರ, ಮುಖಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಗರ್ಭಗೃಹದ ಶಿಖರ ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿವೆ. ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ದೇವತೆಗಳ ಋಷಿಗಳ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿವೆ.

ಶ್ರೀರಂಗನಾಥನ ಮುಖ್ಯ ವಿಗ್ರಹ ಬಹು ಆಕರ್ಷಕವಾದದ್ದು. ಶ್ರೀರಂಗನಾಥ ಏಳು ಹೆಡೆಗಳ ಆದಿಶೇಷನ ಮೇಲೆ ಪವಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಶ್ರೀರಂಗನಾಥನ ಪಾದದ ಬಳಿ ಲಕ್ಷ್ಮಿ ಮತ್ತು ಗೌತಮ ಮುನಿಯ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಇವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಕೆಲವು ಬೆಳ್ಳಿ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ದಾನ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಇಲ್ಲಿರುವ ಇತರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನರಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಗಂಗಾಧರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜ ಒಡೆಯರ್ (1638–59) ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ದೊಡ್ಡದಾದ ಗರ್ಭಗೃಹ, ವಿಶಾಲವಾದ ಸುಕನಾಸಿ ಮತ್ತು ಅನೇಕ ಕಂಬಗಳುಳ್ಳ ನವರಂಗವಿದೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಲಕ್ಷ್ಮೀನರಸಿಂಹ ವಿಗ್ರಹ ಬಹು ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯದೊಳಗಿನ ಅಂಬೆಗಾಲು ಕೃಷ್ಣ ಆಕರ್ಷಣೀಯ. ಇಲ್ಲಿ 1.05 ಮೀ ಎತ್ತರವಿರುವ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಂಠೀರವ ನರಸರಾಜ ಒಡೆಯರ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಸು.16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಗಂಗಾಧರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದು. ಈ ದೇವಾಲಯದ ನವರಂಗದಲ್ಲಿ 6 ಮುಖಗಳೂ 12 ಕೈಗಳೂ ಇರುವ ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ, ಅಂದವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿರುವ 15 ಶೈವ ಪುರಾತನರ ಮೂರ್ತಿಗಳಿವೆ. ದಳವಾಯಿ ನಂಜರಾಜ (18ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಕೊಟ್ಟಿದ್ದೆನ್ನುವ ಒಂದು ತಾಮ್ರ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ರಂಗನಾಥಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದ ಬಳಿ ಮೂರನೆಯ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ ಜನ್ಮಸ್ಥಳವನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ರಕ್ಷಿಸಿದ್ದು ಅಲ್ಲೊಂದು ಮಂಟಪವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಸುತ್ತುವರಿದಿರುವ ಬಲಿಷ್ಠ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಈಗಲೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಅರಮನೆ ಎಂದು ಹೇಳುವ ಲಾಲ್‌ಮಹಲ್ ಸಂಪೂರ್ಣ ನಾಶವಾಗಿದೆ. ಖೈದಿಗಳನ್ನು ಕೂಡಿಡುತ್ತಿದ್ದ ಎರಡು ನೆಲಮಾಳಿಗೆ ಬಂದೀಖಾನೆಗಳಿವೆ. ಕೋಟೆಯ ಸುತ್ತ ಕಂದಕವಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಕಾವೇರಿ ನದಿಯ ನೀರು ತುಂಬುವಂತೆ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೋಟೆ ಒಳಗಡೆಯೇ ಇರುವ ಜುಮ್ಮಾ ಮಸೀದಿಯನ್ನು 1787ರಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಎತ್ತರದ ಮಿನಾರುಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಒಳಗಿನಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಹತ್ತಿ ಹೋಗಲು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ.

ಇಲ್ಲಿರುವ ಗುಮ್ಮಟ ಸ್ಮಾರಕವನ್ನು (ಗುಂಬಜ್) ಹೈದರ್ ಅಲಿಯ ಅಪೇಕ್ಷೆಯಂತೆ ಟಿಪ್ಪು ಕಟ್ಟಿಸಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಇಲ್ಲಿ ಹೈದರ್, ಅವನ ಪತ್ನಿ ಫಕ್ರುನ್ನೀಸಾ ಬೇಗಮ್ ಹಾಗೂ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನರ ಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ಹೊರಗಡೆ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಪಟ್ಟದ ರಾಣಿಯ ಮತ್ತು ಇತರ ವೀರರ ಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಗುಮ್ಮಟ ಅಲಂಕಾರರಹಿತವಾದದ್ದು. ಕೈಸಾಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕರಿಯ ಕಂಬಗಳು ಅತಿನುಣುಪಾಗಿ ಬಹು ಆಕರ್ಷಣೀಯವಾಗಿದ್ದು ಬಾಗಿಲುಗಳು ದಂತದ ಕುಶಲ ಕೆತ್ತನೆ ಕೆಲಸಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ಉತ್ಖನನ: 1900–2000 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಶ್ರೀರಂಗನಾಥಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯದ 200 ಮೀ ಪೂರ್ವಕ್ಕಿದ್ದ 2.3 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಒಂದು ದಿಬ್ಬವನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ – ಗಾರೆಯ ಕಟ್ಟಡದ ಅವಶೇಷಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಹಿಂದೆ ಇದರ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳ ಕಟ್ಟಡದ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕಾಣುವಂತೆ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಭಾಗ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಾಣುವಂತೆ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಯಿತು.

ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದ ಕಟ್ಟಡದ ಪಶ್ಚಿಮ ಬದಿಯಲ್ಲಿ 9 ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಎರಡು ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಪಿಡಿಗಳಿದ್ದು ಮೇಲಿನ ಕೊನೆಯ ಮೆಟ್ಟಿಲು ಸು.1.80 ಮೀ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿದೆ. ಕೈಪಿಡಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಗಾರೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಕಂಬಗಳ ಸಾಲಿನಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಸು.6.5 ಮೀ ಅಗಲದ ನೆಲದ ಮಟ್ಟದ ಮೆಟ್ಟಿಲಿನಿಂದ ಮೇಲಿನ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳು ಸು.4 ಮೀ ಅಗಲದಷ್ಟು ಕಿರಿದಾಗುತ್ತಾ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಮೇಲೆ ವಿಶಾಲವಾದ ಅಂಗಳವಿದ್ದು ಇದರಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ 6X5ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಕೊಠಡಿಗೆ ಹೋಗಲು ಅವಕಾಶವಿದೆ. ಪೂರ್ವಬದಿಯಲ್ಲಿ 4 ಮೆಟ್ಟಿಲು ಇಳಿದು ಹೋದರೆ, 42.50X20.00ಮೀ ಉದ್ದ ಅಗಲದ ಸಭಾಸದನವಿದೆ. ಇದರ ಪೂರ್ವಬದಿಯಿಂದ 2 ಮೆಟ್ಟಿಲು ಇಳಿದು ಹೋದಲ್ಲಿ 16X4ಮೀ ಉದ್ದಗಲದ ಒಂದು ಆಯತಾಕಾರದ ಕೊಠಡಿಗೆ ಹೋಗಬಹುದು. ಇದರ ದಕ್ಷಿಣದ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿದೆ. ಸಭಾಸದನದ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ 1.50ಮೀ ಅಗಲದ ಮತ್ತು 2.15ಮೀ ಅಷ್ಟು ಎತ್ತರದ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿಂದ ಮೇಲಿನ ಉಪ್ಪರಿಗೆಗೆ ಹೋಗಲು ಸಾಧ್ಯ. ಈ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳು ಉತ್ತರಕ್ಕೆ 2.5ಮೀ ಅಗಲದ ಪೂರ್ವಪಶ್ಚಿಮ ಮುಖವಾಗಿರುವ ಗೋಡೆಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಿದ್ದು ಇದರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ 25X4ಮೀ ವಿಸ್ತಾರದ ಒಂದು ಆಯತಾಕಾರದ ಕೈಸಾಲೆಯಿದೆ. ಈ ಕೈಸಾಲೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಬದಿಯಿಂದ ಒಂದು ಆಯತಾಕಾರದ ಪಡಸಾಲೆಗೆ ಹೋಗಲು ಪ್ರವೇಶವಿದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದು ರಕ್ಷಣದಳದವರ ಕೊಠಡಿ ಆಗಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಬದಿಯಿಂದ ಸಭಾಸದನಕ್ಕೆ ಹೋಗುವ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಒಂದರಂತೆ, ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಇವು ಸಭಾಸದನದ ಉದ್ದನೆ ಬದಿಗೆ ಸೇರಿಸಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಕೋಟೆ ಹೊರಗಡೆ ಕಾವೇರಿಯ ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನ ಶಾಖೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಒಂದು ವಿಶಾಲ ತೋಟದ ಮಧ್ಯೆ ಇರುವ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ಕಟ್ಟಿಸಿದ (1784) ದರಿಯಾದೌಲತ್ (ಬೇಸಗೆ ಅರಮನೆ) ಸುಂದರವಾದುದು. ಈ ಅರಮನೆ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಆಗರ. ದರಿಯಾದೌಲತ್ ಎಂದರೆ ಸಮುದ್ರಸಂಪತ್ತು ಎಂದರ್ಥ. ಟಿಪ್ಪು ಸಮುದ್ರವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ ನೆನಪಿಗೆ ಇದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ರಾಯಭಾರಿಗಳನ್ನೂ ಮುಖ್ಯ ಅತಿಥಿಗಳನ್ನೂ ಸಂದರ್ಶಿಸುತ್ತಿದ್ದ. (ಎಂ.ಎಚ್.;ಪಿ.ಆರ್.ಟಿ.)

ಇದು ಇಂಡೊ–ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಚಚ್ಚೌಕದ ಎತ್ತರದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ತೇಗದ ಮರವನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಅರಮನೆಯ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ತೆರೆದ ಹೊರಾಂಗಣವಿದ್ದು, ಮೇಲ್ಚಾವಣಿಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ಅಲಂಕೃತ ಮರದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಸಾಲಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವದ ಕಡೆ ಗಾರೆ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗೋಡೆಗಳಿದ್ದು ಉಳಿದೆರೆಡು ಕಡೆಗಳ ಸಾಲಂಕೃತ ಕಂಬಗಳ ಮಧ್ಯೆ ವಿಶಾಲ ಅಂಗಣವಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಮಹಡಿಯಲ್ಲಿ ಹೊರಚಾಚಿದ ಎರಡು ಮೊಗಸಾಲೆಯಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಿಂದ ಕೆಳಗಿರುವ ಎರಡೂ ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಸುಂದರ, ವಿಶಾಲ, ಪ್ರೇಕ್ಷಕ ಸಭಾಂಗಣವಿದೆ. ಕಟ್ಟಡದ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಡೆಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬೀಳದ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳ ಸಾಲುಗಳು ಮೇಲಂತಸ್ತಿಗೆ ಕರೆದೊಯ್ಯುತ್ತವೆ. ಇದರ ಅಡ್ಡಗೋಡೆಗಳು ಸಭಾಂಗಣವನ್ನು

ನಾಲ್ಕು ಕೋಣೆಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಅಂದರೆ ಗೋಡೆಗಳು, ಚಾವಣಿಗಳು, ಕಂಬಗಳು, ಮೊಗಸಾಲೆಗಳು, ಕಮಾನುಗಳು ಮತ್ತು ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ವರ್ಣರಂಜಿತ ಕರಕುಶಲತೆಯಿಂದ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು ಕಟ್ಟಡದ ಮುಖ್ಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವಾಗಿದೆ. ಒಳಗಿನ ಗೋಡೆಗಳು ಎಲೆ–ಬಳ್ಳಿಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಲತಾ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟರೆ, ಮರದ ಚಾವಣಿಗಳಿಗೆ ಬಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಲತಾ ಬಳ್ಳಿಗಳ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಬರೆದು ಅಂಟಿಸಲಾಗಿದೆ. ನೆಲ ಅಂತಸ್ತಿನ ವಿಶಾಲ ಅಂಗಣದ ಚಾವಣಿಯನ್ನು ಅರಗಿನ ಅಚ್ಚುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೇಲಂತಸ್ತಿನ ನಾಲ್ಕೂ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ನಾಲ್ಕು ಸಣ್ಣ ಕೋಣೆಗಳ ಚಾವಣಿಯನ್ನು ನಯವಾದ ಗಾರೆ ಅಚ್ಚುಗಳ ಸುಂದರ ವಿಶಾಲ ಅರಳಿದ ಕಮಲದ ಆಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರ ಮಾಡಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲೆ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ವರ್ಣ ಲೇಪಿಸಿದ್ದು ಕಟ್ಟಡದ ಕಲಾಶ್ರೇಷ್ಠತೆ ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ.

ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು: ಈ ಅರಮನೆಯ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಕಡೆಗೆ ಗೋಡೆಗಳು ಹೊಂದಿದ್ದು, ನಯವಾದ ಗೋಡೆಯ ಹೊರಮುಖದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದು, ಪೂರ್ವದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ರಾಜರು, ಪ್ರಧಾನ

ಶ್ರೀರಂಗನಾಥಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯ

ನಾಯಕರು, ರಾಯಭಾರಿಗಳು, ರಾಣಿಯರು, ನವಾಬರು, ಮರಾಠರು, ಪೇಶ್ವೆಯರು, ಫಕೀರರು, ಸಂಗೀತಗಾರರು, ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ಸಸ್ಯವರ್ಗಗಳ ಚಿತ್ರಣ ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಅರಮನೆ ಮತ್ತಿತರ ಕಟ್ಟಡಗಳ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ.

ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಡೆಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ನಾಲ್ಕು ವಿಭಾಗವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿ, ಹೈದರ ಮತ್ತು ಟಿಪ್ಪು– ಇವರು ಕರ್ನಲ್ ಬೇಲಿಯ ನಾಯಕತ್ವದ ಆಂಗ್ಲ ಸೈನ್ಯವನ್ನು 1780ರಲ್ಲಿ ಕಾಂಚಿಪುರದ ಹತ್ತಿರದ ಪೊಲಿಲೂರ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸದೆಬಡೆದು ಜಯಸಾಧಿಸಿದ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಎಡಪಾರ್ಶ್ವದ ಅಂಕಣಗಳಲ್ಲಿ ಹೈದರ್ ಮತ್ತು ಟಿಪ್ಪು ನಾಯಕತ್ವದ ಸುಸಜ್ಜಿತ ಸೇನೆ ರಣರಂಗಕ್ಕೆ ಹೊರಟ ಮೆರವಣಿಗೆಯ ದೃಶ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತೃತವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದೆ. ಬಲಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿ ಆಂಗ್ಲ ಸೈನಿಕರೊಡನೆ ಕರ್ನಲ್ ಬೇಲಿ ಪಲ್ಲಕ್ಕಿಯಲ್ಲಿ ಆಸೀನನಾಗಿ ತನ್ನ ಸುತ್ತಲೂ ಚೌಕಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಆಂಗ್ಲ ಸೈನಿಕರು ಕಾವಲು ಕಾಯ್ದು ರಕ್ಷಿಸುತ್ತಿದ್ದರೂ ಮೈಸೂರು ಸೈನ್ಯ ಇವರನ್ನು ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿರುವುದೂ ಅಲ್ಲದೇ ಆಂಗ್ಲರ ಮದ್ದು ಸಂಗ್ರಹವನ್ನು ಸ್ಫೋಟಿಸಿರುವುದು, ತನ್ನ ಸೋಲು ಖಚಿತವೆಂಬಂತೆ ದಿಗ್ಭ್ರಮೆಯಿಂದ ನೋಡುತ್ತಿರುವುದು–ಹೀಗೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ದೃಶ್ಯಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಕರ್ನಲ್ ಲ್ಯಾಲಿ ನಾಯಕತ್ವದ ಫ್ರೆಂಚ್ ಸೈನ್ಯವಿದ್ದು ಲ್ಯಾಲಿ ದೂರದರ್ಶನ ಯಂತ್ರದ ಮೂಲಕ ಯುದ್ಧದ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದೆ.

ಇದರ ಮೇಲ್ಪಂಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಹೈದರಾಬಾದಿನ ನಿಜಾಮನೊಬ್ಬ ಕುದುರೆಯ ಮೇಲೆ ಸವಾರಿಮಾಡುವ, ಆನೆಗಳ ಸಾಲು ಆತನನ್ನು ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯವಿದೆ. ಆದರೆ ಹಿಂಬಾಲಿಸುತ್ತಿರುವ ಆನೆಗಳ ಮೇಲೆ ದ್ರವ್ಯರಾಶಿಗಳನ್ನು ಹೊತ್ತು ಮಾವುತನೊಬ್ಬನೇ ತಮ್ಮ ಮುಖಂಡನನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸುತ್ತಿರುವ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ತರ್ಕದ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ.

ಪೂರ್ವಗೋಡೆಯ ಉದ್ದಗಲಕ್ಕೂ ಏಳು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಭಾವ ಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದು, ಅದರಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಯ ಕಟ್ಟಡದ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಸ್ಥಳಗಳ, ಒಳ ಹಾಗೂ ಹೊರಭಾಗಗಳ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ವಿಭಿನ್ನ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಾನಾರೀತಿಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಜೊತೆಜೊತೆಗೆ ಸಮಕಾಲೀನ ರಾಜರ ವೈಭವವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದೆ. ಕೆಲವು ಅರಮನೆಗಳ ಒಳಗೆ ಪ್ರಧಾನರು ಕುಳಿತಿದ್ದರೆ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಅರಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿಥಿಗಳನ್ನು ಸ್ವಾಗತಿಸುತ್ತಿರುವ, ಚರ್ಚಿಸುತ್ತಿರುವ ಹಾಗೂ ರಾಜ ಶಿವಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಅರಸರ ದೃಶ್ಯಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜಮನೆತನದ ಗಣ್ಯವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಆಸ್ಥಾನದ ಗಣ್ಯವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿನೀತ ಭಾವದಿಂದ ತಮ್ಮ ದೊರೆಗಳನ್ನು ಗೌರವಿಸುತ್ತಿರುವುದು ಹಾಗೂ ಸೇವಕರು ಅನೇಕ ವೇಷಭೂಷಣಗಳಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವುದನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಒಟ್ಟು 140ಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ರಾಜರಾದ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಮದಕರಿನಾಯಕ, ಚಿತ್ತೂರಿನ (ಆಂಧ್ರ) ರಾಣಿ, ಆರ್ಕಾಟಿನ ನವಾಬ ಮಹಮ್ಮದ ಅಲಿ, ಕಾಠೇವಾಡಿನ ರಾಜ, ಸಾವಣೂರಿನ ನವಾಬ, ಬನಾರಸಿನ ಅರಸ, ಕಣ್ಣಾನೂರಿನ ನವಾಬ, ಕೊಡಗಿನ ಹಿಂದೂರಾಜ, ಅವಧದ ನವಾಬ, ಪುಣೆಯ ಎರಡನೆಯ ಬಾಜೀರಾಯ, ಮಾಗಡಿ ಕೆಂಪೇಗೌಡ, ತಂಜಾವೂರಿನ ರಾಜ, ಯುವರಾಜ ಟಿಪ್ಪು, ಆನೆಯ ಮೇಲೆ ಸವಾರಿ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ವಾಲಾಜ ಮೊದಲಾದವರನ್ನು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದು ಚಿತ್ರಣದಲ್ಲಿ ರಾಜಮನೆತನದ ಗಣ್ಯವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಸಂದೇಶವನ್ನು ಬರೆಯುತ್ತಿರುವುದು, ಪಾರಿವಾಳದ ಮುಖಾಂತರ ಪತ್ರ ರವಾನಿಸುತ್ತಿರುವುದು, ಬಂದ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಓದುತ್ತಿರುವುದು – ಇಂಥ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ರಾಣಿಯೊಬ್ಬಳು ರತ್ನಗಂಬಳಿಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತು ಹುಕ್ಕಾ ಸೇದುತ್ತಿರುವುದು, ರಾಣಿಯ ಸುತ್ತಲೂ ಸಖಿಯರು ಕುಳಿತಿದ್ದು, ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತಗಾರ್ತಿಯರು ಹಾಗೂ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೂವರು ಚಾಮರಧಾರಣಿಯರಿರುವ ಚಿತ್ರ ರಾಜಸ್ತಾನಿ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತಗಾರರ ಗುಂಪೊಂದು ಸಾಲಾಗಿ ನಿಂತಿರುವುದು, ಅದರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬಳು ಹಾಡುತ್ತ, ಮತ್ತೊಬ್ಬಳು ನರ್ತಿಸುತ್ತ, ವಾದ್ಯ ವೃಂದದವರು ಹಿಂಬಾಲಿಸುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿರುವುದು ಕಲಾಕಾರನ ನೈಪುಣ್ಯತೆ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ನೀಲಿ ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು ಮಿಶ್ರಿತ ಬಣ್ಣದ ಅಲಂಕೃತ ಆನೆಯ ಮೇಲಿನ ಅಂಬಾರಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜನು ಶಿವಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ, ಅವನ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಕುದುರೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಶ್ವೇತವಸ್ತ್ರ ಧರಿಸಿದ ರಾಜಸೇವಕರು ಸುತ್ತುವರೆದಿರುವ ದೃಶ್ಯ ಮನಮೋಹಕವಾಗಿದೆ. ಈ ಅರಮನೆಯ ಭಿತ್ತಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಅನೇಕ ವರ್ಣ ಚಿತ್ರಕಾರರು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿಗೆ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಕಲಾಕಾರರು ಟಿಪ್ಪು ಸುಲ್ತಾನನ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ, ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಮರಣಾನಂತರ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಕಲಾವಿದರಿಂದ ಪುನರ್‌ರಚಿಸಿ, ಸಂರಕ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರಬಹುದೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. 1855ರಲ್ಲಿ ಲಾರ್ಡ್ ಡಾಲ್‌ಹೌಸಿ ಈ ಅರಮನೆಗೆ ಭೇಟಿ ನೀಡಿ ಇಲ್ಲಿಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸುವಂತೆ ಆದೇಶಿಸಿದ. ನಾಲ್ವಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸೇರ್ಪಡಿಸಿರಬಹುದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡಲಾಗಿದೆ.

1959ರಲ್ಲಿ ದರಿಯಾದೌಲತ್ ಅರಮನೆಯನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ಮಾರಕ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಲಾಯಿತು. ಗಾಳಿ ಬಿಸಿಲಿನ ತಾಪಕ್ಕೆ ಅಳಿಸಿಹೋದ ಇವುಗಳ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನೂ 1920ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಸರಿಪಡಿಸುವ ಕೆಲಸ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಈ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳನ್ನು 1791ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿರಬಹುದೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯ ವರ್ಣಗಳು ಈಗಲೂ ತಮ್ಮ ಹೊಳಪನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿಲ್ಲ. ಸಂಶೋಧಕ ಬೆಂಜಮಿನ್ ಹ್ಯಾರಿ ಅವರು ಪರೀಕ್ಷೆ ನಡೆಸಿ, ಈ ವರ್ಣಗಳನ್ನು ಹೇಗೆ ತಯಾರಿಸಲಾಯಿತು ಎಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಭಿತ್ತಿಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದ ಚಿತ್ರಕಾರರು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಮೇಲೆ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿರುವಂತೆ ಭಾಸವಾಗುತ್ತದೆ. (ಎನ್.ಎಸ್.ಎಸ್.)

ಶ್ರೀಲಂಕ: ಭಾರತದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಹಿಂದು ಮಹಾಸಾಗರದಲ್ಲಿರುವ ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯದ ಅತಿದೊಡ್ಡ ಸ್ವತಂತ್ರ ದ್ವೀಪ ರಾಷ್ಟ್ರ. ಇದು ಪ್ರಜಾಸತ್ತಾತ್ಮಕ ಸಮಾಜವಾದಿ ಗಣರಾಜ್ಯ. ರಾಜಧಾನಿ ಕೊಲಂಬೊ. ಇದನ್ನು ಪಾಕ್ ಮತ್ತು ಮನ್ನಾರ್ ಜಲಸಂಧಿಗಳು ಬೇರ್ಪಡಿಸಿವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕನೇ ಮೂರು ಭಾಗದಷ್ಟು ಸಿಂಹಳೀಯರು, ಉಳಿದವರು ತಮಿಳು, ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಮುದಾಯದವರು. ಆಡಳಿತ ಭಾಷೆ ಸಿಂಹಳಿ ಮತ್ತು ತಮಿಳು.

ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುವ ಶಿಲೆಗಳಿಗೂ ಭಾರತದ ದಖನ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಶಿಲೆಗಳಿಗೂ ಸಾಮ್ಯವಿರುವುದರಿಂದ ಬಹು ಹಿಂದೆ ಇದು ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗವಾಗಿದ್ದು ತದನಂತರ ಇದು ಭಾರತದಿಂದ ಬೇರ್ಪಟ್ಟಿರಬಹುದೆಂದು ಭೂಗರ್ಭಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ರಾಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮನ್ನಾರ್ ದ್ವೀಪಗಳನ್ನು ಶ್ರೀಲಂಕದ ಶೇಷಭಾಗಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿದರೆ ಇವು ಮೇಲಿನ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಒತ್ತು ಕೊಡುವ ಅಂಶಗಳಾಗಿವೆ. ಇದರ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಮಾಲ್ಡೀವ್ಸ್ ದ್ವೀಪಗಳು, ಪೂರ್ವ ಹಾಗೂ ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಂಡಮಾನ್ ಮತ್ತು ನಿಕೊಬಾರ್ ದ್ವೀಪಗಳು ಇವೆ.

ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಸಾರಿಗೆ ಜಾಲವಿದ್ದು ಸು.1,500 ಕಿಮೀ ಬ್ರಾಡ್‌ಗೇಜ್ ರೈಲು ಮಾರ್ಗ ಹೊಂದಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಇಲ್ಲಿ 11,285 ಕಿಮೀ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಹೆದ್ದಾರಿಗಳಿದ್ದು ರಾಷ್ಟ್ರದ ಆರ್ಥಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಕೊಲೊಂಬೊ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಿಮಾನ ನಿಲ್ದಾಣದಿಂದ ಪ್ರಪಂಚದ ಇತರ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ವಿಮಾನಯಾನ ಸೌಲಭ್ಯವಿದೆ. ಅನುರಾಧಾಪುರ, ಟ್ರಿಂಕಾಮಲೈ, ಪುತ್ತಲಮ್, ಚಿಲಾ, ಕುರುನೆಗಲ, ನೆಗೊಂಬೊ, ಕ್ಯಾಂಡಿ, ಮತಲೆ, ಬದುಲ್ಲ, ರತ್ನಪುರ, ಕಲುತರ, ಮೊರಟವು-ಇವು ಇಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಪಟ್ಟಣಗಳೂ ಸುಂದರ ಸ್ಥಳಗಳೂ ಆಗಿವೆ. ತಲೈಮನ್ನಾರ್, ಜಾಫ್ನ, ಸುಂದರ ದ್ವೀಪಗಳೂ ಬಂದರುಗಳೂ ಆಗಿವೆ.

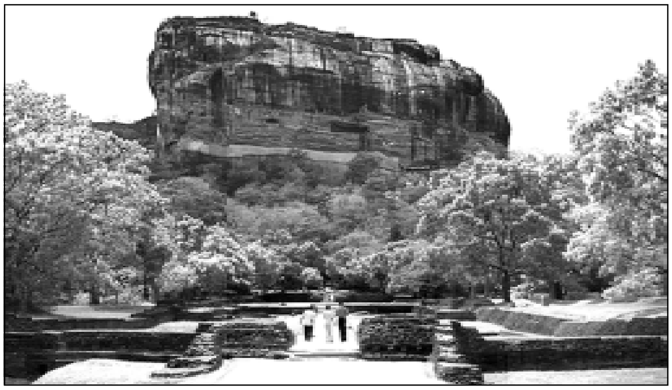

ಸಿಗಿರಿಯ ಬೆಟ್ಟ, ಶ್ರೀಲಂಕ

ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ: ಶ್ರೀಲಂಕದ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಶೀಲಿಸುವುದು ಅವಶ್ಯ. ಕಾರಣ ಕಳೆದ 10 ಲಕ್ಷವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಮಯುಗದ ವೈಪರೀತ್ಯದಿಂದ ಸಮುದ್ರಮಟ್ಟ ಹಲವಾರು ಬಾರಿ ಇಳಿದಾಗ ಈ ದ್ವೀಪ ಭಾರತ ಉಪಖಂಡದೊಡನೆ ಭೂಸೇತುವೆಯಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಈ ಸಂಪರ್ಕ ಕೊಂಡಿ ಕಡಿದದ್ದು ಸು.7000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ. ಭೂಸೇತುವೆಯ ಮೂಲಕ 10ಲಕ್ಷ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಭಾರತದಿಂದ ಆದಿಮಾನವ ಶ್ರೀಲಂಕಕ್ಕೆ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದ್ದರೂ ಸ್ಪಷ್ಟ ಕುರುಹುಗಳು ಇನ್ನೂ ಲಭ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಬುಂದಾಲ ಬಳಿ ಕಡಲತೀರದ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸು.1,25,000 ವರ್ಷ ಹಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಶ್ರೀಲಂಕದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಚರ್ಟ್ ಶಿಲೆಯ ಈ ಉಪಕರಣಗಳು ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಪ್ರದಾಯದವು. ಶ್ರೀಲಂಕದ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸದ ಸ್ಪಷ್ಟ ಚಿತ್ರಣ ದೊರೆಯುವುದು ಸು.34,000 ವರ್ಷದಿಂದೀಚೆಗೆ. ಫಾಹಿಯಾನ್ ಲೇನ (ಕಾಲಮಾನ 34,000–5,400), ಬಟಡೊಂಬ-ಲೇನ (28,500–11,500), ಬೆಲಿ-ಲೇನ (27,000–3,500), ಅಲು-ಲೇನ (10,500) ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಬೆಲನ್-ಬಂದಿ ಪಲಸ್ಸ (6,500) ಎಂಬ ಬಯಲು ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳು ಅಪೂರ್ವ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡಿವೆ. 50ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಇಂಗಾಲ-14 ಮತ್ತು ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ ಕಾಲಮಾನಗಳನ್ನು ಇವುಗಳಿಂದ ಪಡೆಯಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ವಿವಿಧ ಕಾಲಮಾನಗಳ ಮಾನವ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳನ್ನು ಈ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಫಾಹಿಯಾನ್ ಲೇನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಸು.34,000 ವರ್ಷ ಹಳೆಯ ಆಧುನಿಕ ಮಾನವನ (ಹೋಮೋ ಸೇಪಿಯನ್ಸ್) ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯದಲ್ಲೇ ಈ ಜಾತಿಯ ಮಾನವನ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. 28,500 ಹಾಗೂ 16,000 ವರ್ಷ ಪೂರ್ವದ ಮಾನವ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಬಟಡೊಂಬ ಲೇನದಲ್ಲಿವೆ. ಬೆಲಿ-ಲೇನದ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು 13,000 ವರ್ಷ ಹಳೆಯವು. ಫಾಹಿಯಾನ್ ಹಾಗೂ ಬೆಲನ್-ಬಂದಿ ಪಲಸ್ಸದಲ್ಲಿ 6900–6500ರ ಅವಧಿಯ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳಿವೆ. ಫಾಹಿಯಾನ್ ಲೇನದ ಅತಿ ಕಿರಿಯ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು 4800 ವರ್ಷದವು. ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಮೊದಲು ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು ಬಲನ್‌ಗೊಡ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಾದ್ದರಿಂದ ಈ ಜನರನ್ನು ಬಲನ್‌ಗೊಡ ಮಾನವರೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಇವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೂ ಅದೇ ಹೆಸರು. ಇವರು ಇಂದಿನ ವಡ್ಡಜನಾಂಗದ ಪೂರ್ವಜರು. ಈ ಜನಾಂಗದ ಆನುವಂಶೀಯ ಕೊಂಡಿಯನ್ನು ಬಟಡೊಂಬ-ಲೇನದ 16,000 ವರ್ಷ ಹಳೆಯ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಯವರೆಗೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯಲಾಗಿದೆ. ಬಲನ್‌ಗೊಡ ಮಾನವ ಶ್ರೀಲಂಕದ ಉದ್ದಗಲಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ ಇವನ ಉಪಕರಣಗಳು ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ತ್ರಿಕೋಣ ಮುಂತಾದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕೃತಿಯವು. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಚರ್ಟ್ ಶಿಲೆಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದಂತಹವು. ಸಣ್ಣ ಪಂಗಡಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಈ ಜನಾಂಗದವರು ಅಲೆಮಾರಿ ಬದುಕನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದು ನೆಲೆಗಳ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಹಾಗೂ ಸ್ವರೂಪದಿಂದ ವಿದಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕ್ಯಾನೇರಿಯಮ್, ದಿವಿಹಲಸು ಹಾಗೂ ಕಾಡು ಬಾಳೆಹಣ್ಣಿನ ಬೀಜಗಳು ಇವರ ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಸೂಚಕಗಳಾಗಿವೆ. ಶ್ರೀಲಂಕದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳು ಯುರೋಪಿನ ನೆಲೆಗಳಿಗಿಂತ ಸು.16,000 ವರ್ಷ ಪ್ರಾಚೀನವಾಗಿರುವುದು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ. ಆದರೆ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಲಂಕದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿಗೆ ಸದೃಶವಾದ ಉಪಕರಣ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಸು.27,000 ವರ್ಷ ಪೂರ್ವದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಪತ್ತೆಯಾಗಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ತಡವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿ ಸು.28,500 ವರ್ಷಗಳ ಈಚೆಗೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಮೂಳೆ ಹಾಗೂ ಜಿಂಕೆಕೊಂಬಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಉಪಕರಣಗಳ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸಣ್ಣ ಮೂಳೆ ಮೊನೆಗಳ ಬಳಕೆ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಕರಾವಳಿ ಹಾಗೂ ಒಳನಾಡು ಪ್ರದೇಶಗಳ ನಡುವಣ ಸಂಪರ್ಕ ಬಲವಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಆಧಾರ ಬಟಡೊಂಬ-ಲೇನದಂತಹ ಒಳನಾಡಿನ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಶಂಖದ ಮಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ಸಾಗರದ ಚಿಪ್ಪುಗಳು. ಜೊತೆಗೆ 27,000 ವರ್ಷಕ್ಕೂ ಮೊದಲೇ ಕರಾವಳಿಯಿಂದ ಉಪ್ಪನ್ನು ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಕುರುಹುಗಳು ಬೆಲಿ-ಲೇನದಲ್ಲಿ ಶೋಧವಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಕಲೆ ಇದುವರೆಗೆ ಪತ್ತೆಯಾಗಿಲ್ಲ. ಶವವನ್ನು ಮನೆಯೊಳಗೆ ನೆಲದಡಿಯಲ್ಲಿ ಆಂಶಿಕವಾಗಿ ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಇನ್ನಾವುದೇ ಆಚರಣೆಗಳ ಭೌತಿಕ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ರವನಲ್ಲ ಹಾಗೂ ಫಾಹಿಯಾನ್ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಶವದ ಮೂಳೆಗಳು ಕೆಂಬಣ್ಣದಿಂದ ಲೇಪಿತವಾಗಿವೆ. ಇಂತಹುದೇ ಶವಪದ್ಧತಿ ಅಂಡಮಾನ್ ದ್ವೀಪವಾಸಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದೆ. ಆದರೆ ವಡ್ಡರು ಈ ಪೂರ್ವಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಕೈಬಿಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಬಲನ್‌ಗೊಡ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆದಿಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಹೇಗೆ ತೆರಳಿಕೊಂಡಿತು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಉತ್ತರವಿಲ್ಲ. ಈ ಸಂಕ್ರಮಣ ಅವಧಿಯ ವಸತಿಪದರ ಬಹುತೇಕ ನಶಿಸಿಹೋಗಿದೆ. ಕೆಗಲ್ಲೆ ಸಮೀಪದ ದೊರವಕ-ಕಂಡದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಈ ಸಮಯದ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. 6300 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಜನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದು ಧಾನ್ಯವನ್ನೂ ಬೆಳೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಈ ನೆಲೆ ನವಶಿಲಾಯುಗದ್ದೆಂದು ದೃಢವಾಗಿ ಹೇಳಲು ಇಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಉಜ್ಜಿನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕೊಡಲಿಗಳಾಗಲೀ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಪ್ರಕಾರಗಳಾಗಲೀ ದವಸ ಧಾನ್ಯಗಳಾಗಲೀ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1800–1500ರವರೆಗೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟಾಕೃತಿಯ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೇ ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವೆಂಬುದು ಮಂತಾಯಿ ಹಾಗೂ ಬೆಲಿ-ಲೇನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಮತೋಟ ನೆಲೆಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಪದರದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ತಾಮ್ರ ಕಿಟ್ಟಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿಯೂ ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಇದ್ದುದರ ಕುರುಹಾಗಿರಬಹುದು. ಪೂರ್ವ ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿರುವ ಸೆರುವಿಲ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ (ಭಾರತ) ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಏಕೈಕ ತಾಮ್ರದದುರಿನ ಗಣಿ ಎಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಆದರೂ ಆದಿಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಪೂರ್ವದ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ, ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವಂತಹ ನವಶಿಲಾಯುಗ-ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಪತ್ತೆಮಾಡಬೇಕಾಗಿದೆ.

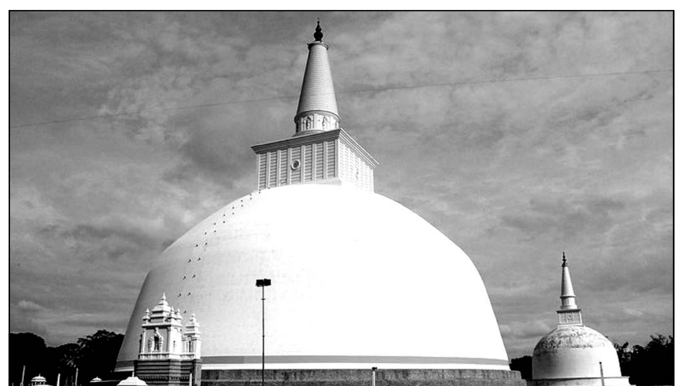

ರುವಣ್‌ವೆಲಿ ಸ್ತೂಪ, ಅನುರಾಧಪುರ

ದಕ್ಷಿಣಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆದಿಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟ ರೂಪು ಪಡೆದದ್ದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1200ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ. ಇದರ ಬೆನ್ನಿಗೇ ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಬ್ಬಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1000–800ರ ಅವಧಿಯ ಅನುರಾಧಪುರ ಮತ್ತು ಅಲಿಗಾಲ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಕುರುಹುಗಳುಳ್ಳ ನೆಲೆಗಳು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.800ರಲ್ಲಿ 10 ಹೆ. ವಿಸ್ತೀರ್ಣವಿದ್ದ ಅನುರಾಧಪುರ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.700–600ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ 50 ಹೆ.ನಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಇವೆರಡನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಸಮಕಾಲೀನ ವಸತಿನೆಲೆಗಳು ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೆಲ್ಲಿಯೂ ಈವರೆಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿಯ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ-ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಸಮಾಧಿಗಳು ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ನಿರ್ಮಿತಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ಒಂದು ನೆಲೆ

ಇಬ್ಬನ್‌ಕಟುವ. ಇದರ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.750–400. ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿಯೂ ಸಮಾಧಿ ನೆಲೆಗಳ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಿ ವಸತಿನೆಲೆಗಳಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಅನುರಾಧಪುರದಲ್ಲಿ ವಸತಿನೆಲೆಯಿದ್ದು ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಸ್ಥಳವಿಲ್ಲ.

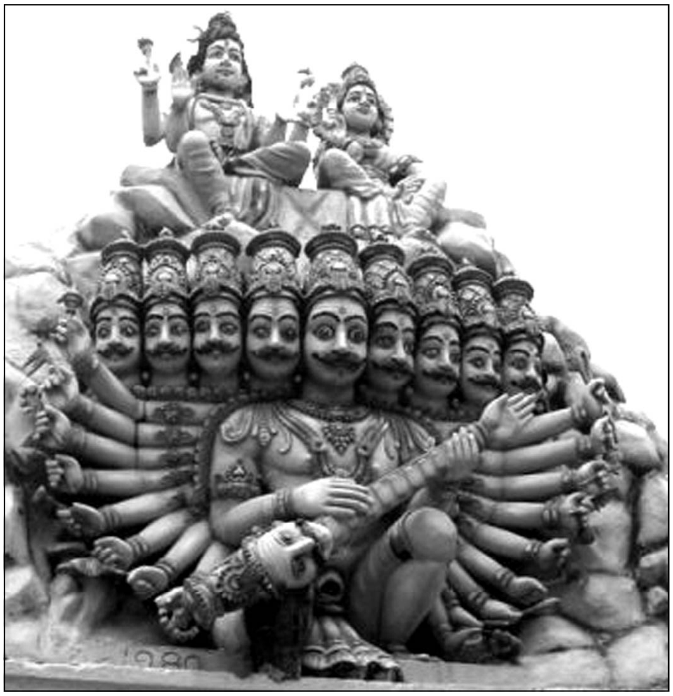

ಕೈಲಾಸ ಪರ್ವತವನ್ನು ಎತ್ತಿದ ದಶಕಂಠ ರಾವಣ

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.600–500ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಬರೆಹ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರೊಂದಿಗೆ ಶ್ರೀಲಂಕದ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲ ಪ್ರಾರಂಭಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವ ಇಲ್ಲಿಯ ಆದಿ ಬರೆಹಗಳು ಭಾರತದ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳಿಗಿಂತ ಸು.200 ವರ್ಷ ಹಳೆಯವು ಎಂಬುದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಈ ಬಿಡಿ ಬರೆಹಗಳ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಇಂಗಾಲ–14 ಹಾಗೂ ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ ತಂತ್ರಗಳಿಂದ ನಿಗದಿಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು ವ್ಯಕ್ತಿನಾಮಗಳಾಗಿದ್ದು ಈ ಪೈಕಿ ಅನುರಾಧ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಹೆಸರಿನ ವ್ಯಕ್ತಿ ರಾಜಕುಮಾರ ವಿಜಯನ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.500ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಳವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದನೆಂದೂ ಪ್ರಾಚೀನ ವಂಶಾವಳಿಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತವೆ. ಅನುರಾಧಪುರದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಬರೆಹಗಳು ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.500ರ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಿಂದ ಶ್ರೀಲಂಕ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬಂದಿರಬಹುದಾದ ಜನರೊಡನೆ ಈ ಭಾಷೆ ಬಂದಿರಬೇಕು. ಉತ್ತರಭಾರತದ ರಾಜಕುಮಾರ ವಿಜಯನ ಶ್ರೀಲಂಕ ಪಯಣದ ಐತಿಹ್ಯ ಇದನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತದೆ. ಬರೆಹದ ಪ್ರಾರಂಭದೊಂದಿಗೇ ಅನುರಾಧಪುರದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಬಗೆಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಕೆಂಪು ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳೂ ಮೂಳೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಲೇಖನಿಯಂತಹ ವಸ್ತುಗಳೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷಣಗಳೂ ನಗರೀಕರಣದ ಸೂಚನೆಗಳಾಗಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ 100 ಹೆ.ನಷ್ಟು ಬೆಳೆದ ಅನುರಾಧಪುರ ಶ್ರೀಲಂಕದ ಅತಿದೊಡ್ಡ ನಗರಗಳಲ್ಲೊಂದೆನಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಈ ಸಮಯಕ್ಕಾಗಲೇ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಶ್ರೀಲಂಕದಲ್ಲಿ ಬಲವಾಗಿ ಬೇರೂರಿತ್ತು. ನೀರಾವರಿ ವ್ಯವಸಾಯವೂ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತಗೊಂಡು ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಜನಜೀವನದ ಆರ್ಥಿಕ ತಳಪಾಯವಾಯಿತು. ಆರ್ಥಿಕ ಸಮೃದ್ಧಿಯಿಂದಾಗಿ ನೂರಾರು ಹೊಸ ವಸತಿಗಳು ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದವು. (ಎಸ್.ಯು.ಡಿ.)

ಇತಿಹಾಸ: 1972ರ ವರೆಗೆ ಈ ದ್ವೀಪವನ್ನು ಸಿಲೋನ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ದ್ವೀಪದ ಮೂಲನಿವಾಸಿಗಳು ಬುಡಕಟ್ಟು ಸಮುದಾಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಯಕ್ಷ ಹಾಗೂ ನಾಗ ಜನಾಂಗದವರು. ಉತ್ತರ ಭಾರತದಿಂದ ವಲಸೆ ಬಂದ ವಿಜಯ ಎಂಬುವನು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಳೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿದನೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿನ ದಂತಕಥೆಯೊಂದರಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 4 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ವಲಸೆ ಬಂದ ಸಿಂಹಳೀಯರು ಉತ್ತರ ಭಾಗದ ದ್ವೀಪಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲೆ ನಿಂತು ನೀರಾವರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸುಧಾರಿಸಿದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 200 – ಪ್ರ.ಶ. 993 ರ ತನಕ ಅನುರಾಧಾಪುರ ಸಿಂಹಳೀಯ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.100–400 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈ ದ್ವೀಪಕ್ಕೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ತಮಿಳು ಜನರು ಬಂದರು. ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಳೀಯ ಮತ್ತು ತಮಿಳು ರಾಜರ ನಡುವೆ ದ್ವೀಪ ಹತೋಟಿಗಾಗಿ ಯುದ್ಧಗಳು ಸಂಭವಿಸಿದವು. 1500 ರ ವೇಳೆಗೆ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ವಲಸೆ ಬಂದರು. ಮೂರ್ ಸಮುದಾಯದ ಅರಬ್ ವರ್ತಕರೂ 700ರ ವೇಳೆಗೆ ಈ ದ್ವೀಪಕ್ಕೆ ಬರಲಾರಂಭಿಸಿದರು. 1500ರ ಅನಂತರ ಈ ದ್ವೀಪದ ಹತೋಟಿಗಾಗಿ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರು ಪೈಪೋಟಿಗಿಳಿದರು. 1505 ರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಕೊಲಂಬೊ ನಗರಕ್ಕೆ ಆಗಮಿಸಿ. ಈ ದ್ವೀಪದ ಪ್ರಮುಖ ಬಂದರು ಹಾಗೂ ಕಡಲ ತೀರದ ಮೇಲೆ ಹತೋಟಿ ಸಾಧಿಸಿದರು. 1600 ರಲ್ಲಿ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಡಚ್ಚರು ಕಸಿದುಕೊಂಡರು. 1795–96 ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಡಚ್ಚರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸಿಲೋನಿನ ಮೇಲೆ ಹಿಡಿತ ಸಾಧಿಸಿದರು. 1802 ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಸಿಲೋನನ್ನು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಸಾಹತು ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. 1815ರಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಲಂಕದ ಕ್ಯಾಂಡಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಮೂಲಕ ಇಡೀ ದ್ವೀಪವನ್ನು ಏಕೀಕೃತ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ತಂದ ಕೀರ್ತಿ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಇವರ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಫಿ, ರಬ್ಬರ್, ಟೀ ತೋಟಗಳು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಂಡವು.

1900 ರ ವೇಳೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ವಾಯತ್ತ ಆಡಳಿತ ರೂಪುಗೊಂಡಿತು. 1948 ಫೆಬ್ರವರಿ 4ರಂದು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಗಳಿಸಿ ಡಿ.ಎಸ್. ಸೇನಾನಾಯಕೆ ಮೊದಲ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯಾದರು.

1956 ರಲ್ಲಿ ಎಸ್. ಡಬ್ಲು. ಆರ್. ಡಿ. ಬಂಡಾರನಾಯಕೆ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾಗಿ ಸಿಂಹಳೀ ಭಾಷೆಯನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರ ಭಾಷೆಯಾಗಿ ಅಂಗೀಕರಿಸಿದಾಗ ತಮಿಳರು ತೀವ್ರವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಮುಂದೆ ಭಾಷಾ ಸಮಸ್ಯೆಯು ಜನಾಂಗೀಯ ಸಮಸ್ಯೆಯಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಂಡು ಕೊನೆಗೆ 1959 ರಲ್ಲಿ ಬಂಡಾರ ನಾಯಕೆಯ ಹತ್ಯೆಯಾಯಿತು. 1960 ರಲ್ಲಿ ಬಂಡಾರನಾಯಕೆಯವರ ಪತ್ನಿ ಸಿರಿಮಾವೊ ಬಂಡಾರನಾಯಕೆ ಶ್ರೀಲಂಕದ ಮೊದಲ ಮಹಿಳಾ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗುವುದರ ಮೂಲಕ ಪ್ರಪಂಚದ ಮೊದಲ ಮಹಿಳಾ ಪ್ರಧಾನಿಯೆಂಬ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆಗೆ ಪಾತ್ರರಾದರು. 1972 ರಲ್ಲಿ ಈ ದೇಶದ ಹೆಸರನ್ನು ಸಿಲೋನ್ ಎಂಬುದರ ಬದಲಾಗಿ ಶ್ರೀಲಂಕ ಎಂದು ಮರು ನಾಮಕರಣ ಮಾಡಲಾಯಿತು.

1977 ರಲ್ಲಿ ಬಂಡಾರನಾಯಕೆ ಅಧಿಕಾರ ಕಳೆದುಕೊಂಡಾಗ ಜೆ. ಆರ್. ಜಯವರ್ಧನೆ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. 1978 ರಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಲಂಕದ ಸಂಸತ್ತು ದೇಶದ ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿಯಿಂದ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಪದವಿಗೆ ನೀಡಿದಾಗ ಜಯವರ್ಧನೆ ಮೊದಲ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. 1982ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಚುನಾಯಿತ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡು 1988 ರಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತಿ ಹೊಂದಿದರು. ಇವರ ಅನಂತರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ರಣಸಿಂಘ ಪ್ರೇಮದಾಸ ರಾಜಕೀಯ ಅಸ್ಥಿರತೆಯನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಶ್ರೀಲಂಕ ಜನಾಂಗೀಯ ಸಮಸ್ಯೆ, ಪ್ರತ್ಯೇಕ ರಾಜ್ಯ ಬೇಡಿಕೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ತಮಿಳು ಹೋರಾಟಗಾರರ ವಿರುದ್ಧ ಕಠಿಣ ಕ್ರಮಕ್ಕೆ ಮುಂದಾಗಿ, ಆಂತರಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಯಿಂದ ಶ್ರೀಲಂಕ ಭಾರತದ ಶಾಂತಿ ಪಾಲನ ಪಡೆಯ ನೆರವನ್ನು ಯಾಚಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಹಲವು ಬಾರಿ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದ, ಯುದ್ಧ ನಿಲುಗಡೆಯಂತಹ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ನಡೆದರೂ ಘರ್ಷಣೆಗಳು ನಿಲ್ಲಲಿಲ್ಲ. 1993

ಸಿಗಿರಿಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು

ರಲ್ಲಿ ತಮಿಳು ಉಗ್ರರ (ಎಲ್‌ಟಿಟಿಇ) ಅಟ್ಟಹಾಸಕ್ಕೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಪ್ರೇಮದಾಸ, ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಪ್ರಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ರಾಜೀವ್ ಗಾಂಧಿ ಪ್ರಾಣ ತೆರಬೇಕಾಯಿತು.

1994 ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಲಂಕ ಫ್ರೀಡಂ ಪಾರ್ಟಿ ವಿಜಯಗಳಿಸಿ ಚಂದ್ರಿಕಾ ಬಂಡಾರನಾಯಕೆ ಕುಮಾರತುಂಗ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. 1999 ರ ತನಕ ತಾಯಿ ಪ್ರಧಾನ ಮಂತ್ರಿ, ಮಗಳು ಅಧ್ಯಕ್ಷೆಯಾಗಿ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು.

ಕೊಲಂಬೊ ಈ ದೇಶದ ಪ್ರಮುಖ ಬಂದರು ನಗರ. ಶ್ರೀಲಂಕದ ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರದಲ್ಲಿರುವ ಈ ನಗರವನ್ನು ಸು. 1300ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತೆನ್ನುವರು. 1505 ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದ ಪೋರ್ಚುಗೀಸರು ಪ್ರಥಮ ಯುರೋಪಿಯನ್ನರು. 1656 – 1796

ರವರೆಗೆ ಡಚ್ಚರು ಈ ನಗರವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಇವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ 1749 ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ವುಲ್ಫೆನ್‌ಡಾಲ್ ಚರ್ಚ್ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು ಕೊಲಂಬೊ ಹತ್ತಿರದ ಕಲನೀಯ ದೇಗುಲಕ್ಕೆ ಬುದ್ಧ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ್ದನೆನ್ನುವರು. ಇಂದು ಈ ನಗರ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ವಾಣಿಜ್ಯ ಕೇಂದ್ರ. ಶ್ರೀಲಂಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯವಿರುವ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವೂ ಆಗಿದೆ. ಶ್ರೀಲಂಕ ದೇಶ ಭೌಗೋಲಿಕ ಸ್ಥಾನ ಹಾಗೂ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳಿಂದಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿದ್ದು ಹೆಚ್ಚು ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಪಡೆಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಆಂತರಿಕ ಕಲಹಗಳ ನಿವಾರಣೆಯಿಂದ, ಮುಂದೆ ಈ ದೇಶವೂ ಆರ್ಥಿಕ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಸಾಧಿಸುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. 2004 ಡಿಸೆಂಬರ್ 26 ರಂದು ಅಪ್ಪಳಿಸಿದ ಸುನಾಮಿ ಅಲೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಕಷ್ಟ ನಷ್ಟಗಳಿಗೆ ಗುರಿಯಾದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಲಂಕ ಸಹ ಸೇರಿದೆ. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಶೋಆ: ಇಥಿಯೋಪಿಯದ ಒಂದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಐತಿಹ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವೊಂದರ ಭಾಗವಾಗಿರಬಹುದಾದ ಮೂರು ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಇಥಿಯೋಪಿಯದಲ್ಲಿ ಫ್ರೆಂಚ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಫಾತ್ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಶೋಆ ರೊಬಿತ್ ಪಟ್ಟಣದಿಂದ 45 ಕಿಮೀ ಆಗ್ನೇಯದಲ್ಲಿ ಸು.11ಕಿಮೀ ಉದ್ದಕ್ಕೆ ಈ ನಿವೇಶನ ಹರಡಿಕೊಂಡಿದೆ. 10–16 ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ನಡುವೆ ಕ್ರೈಸ್ತ ಪರ್ವತಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಕೆಂಪು ಸಮುದ್ರದ ತೀರದಲ್ಲಿದ್ದ ಮುಸಲ್ಮಾನ ಬಂದರುಗಳ ಮಧ್ಯದ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಶೋಆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಇದ್ದಿತೆಂದು ನಂಬಲಾಗಿದ್ದರೂ ಭೂಪಟದಲ್ಲಿ ಅದರ ಸ್ಥಾನವೇನೆಂದು ಇದುವರೆಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ರಿಫ್ಟ್ ಕಣಿವೆಯ ಕಡಿದಾದ ಇಳಿಜಾರಿನಲ್ಲಿ ಅಸ್ಬಾರಿ, ಮಸಲ್ ಮತ್ತು ನೋರಾ ಎಂಬ ಮೂರು ಪಟ್ಟಣಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶೇವಾ ಎಂದೂ ಬರೆಯಲಾಗುವ ಶೋಆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ 10ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಸ್ವತಂತ್ರ ಪ್ರಭುತ್ವವಾಗಿತ್ತು. 13ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸುಮಾರಿಗೆ ಇಫಾತ್ ಸುಲ್ತಾನರು ಇದನ್ನು ತಮ್ಮ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡರು.

ಇಂದು ಈ ಸ್ಥಳ ದಟ್ಟವಾದ ಪೊದೆಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ್ದರೂ ನೂರಾರು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಇಲ್ಲಿ ಮೆಟ್ಟಿಲು ಬೇಸಾಯ ಪದ್ಧತಿ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಎತ್ತರದ ಗೋಡೆಗಳುಳ್ಳ ಮಸೀದಿಗಳು, ಮನೆಗಳು, ವಿವಿಧ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇಡೀ ಇಥಿಯೋಪಿಯದಲ್ಲೇ ಅತಿ ದೊಡ್ಡದಾದ ಮಸೀದಿಯ ಅವಶೇಷವನ್ನು ಅಸ್ಬಾರಿಯಲ್ಲಿ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಅರಬ್ಬಿ ಭಾಷೆಯ ಕೆತ್ತನೆ ಇದೆ. ನೂರಾರು ಗೋರಿಗಳಿರುವ ಹಲವು ಹೆಕ್ಟೇರುಗಳಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ಸ್ಮಶಾನವೂ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಮಸಲ್‌ನ ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಮಶಾನದಲ್ಲಿ ನಕ್ಷತ್ರಗಳ ಚಿತ್ರ, ಅರಬ್ಬಿ ಕೆತ್ತನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಗೋರಿಯೊಂದು ದೊರೆತಿದೆ. ಇದು ರಾಜನದಿರಬೇಕು. ರಸ್ತೆ ಬೀದಿಗಳ ಜಾಲದ ಅವಶೇಷ ನೋರಾದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಅದೊಂದು ಜನನಿಬಿಡವಾದ ಮುಖ್ಯ ನಗರವಾಗಿತ್ತೆಂದೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ಮಸೀದಿಯ ಗೋಡೆ 5ಮೀಗಿಂತಲೂ ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಬಗೆಯ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಗಾಜಾದ ಅಬ್ಸಿಡಿಯನ್‌ನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಅನೇಕ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನೂ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಷ

ಷಿಂಟೋ: ಜಪಾನ್ ದೇಶದ ಸ್ಥಳೀಯ ಧರ್ಮ. ಇದನ್ನು ಜಪಾನಿಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ದೈವಮಾರ್ಗ (ಕಾಮೀನೋಮಿಚಿ) ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಷಿಂಟೋ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಚೀನಿ ಮೂಲದ್ದೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಯೋಮೆ ಎಂಬಾತನ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ನಿಹೋಂಗಿ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ಷಿಂಟೋಧರ್ಮದ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಈ ಧರ್ಮದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಎಂಬ ಎರಡು ಘಟ್ಟಗಳಿವೆ. ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿ ಪೂಜೆಯೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಆತ್ಮವಿಚಾರದ ತತ್ತ್ವ ನಿರೂಪಣೆಯೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಧರ್ಮದ ಮೇಲೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಕನ್‌ಫ್ಯೂಷಿಯಸ್ ಧರ್ಮಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ.

ಷಿಂಟೋಧರ್ಮದ ಮೂಲರೂಪದಲ್ಲಿ ಭೂತಾರಾಧನೆ, ಪ್ರಕೃತಿ ಆರಾಧನೆ, ಮಂತ್ರ ಮಾಟಗಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ ಹೆಚ್ಚಿದ್ದರೂ ಏಕದೇವತೋಪಾಸನೆಯೂ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಜಪಾನೀಯರು ಸೂರ್ಯ, ಚಂದ್ರ, ಬಿರುಗಾಳಿ, ಗುಡುಗು, ಮಳೆ, ಬೆಂಕಿ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರಿಗೆ ಭೂಮಿ, ಸಮುದ್ರ, ಬೆಟ್ಟ, ಭೂಕಂಪನ, ಅಗ್ನಿಪರ್ವತ, ಬಿಸಿನೀರಿನ ಬುಗ್ಗೆ, ಕಲ್ಲು, ಬಂಡೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಅಧಿದೇವತೆಗಳೂ ಪೂಜನೀಯವಾಗಿದ್ದುವು. ಹಾವು, ಹುಲಿ, ತೋಳ, ಹಂದಿ, ಮೊಲ, ರೇಷ್ಮೆಹುಳು, ಮರಗಿಡಗಳು, ದ್ವಿದಳಧಾನ್ಯಗಳಿಗೂ ಅವರು ಪೂಜೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮನುಷ್ಯರನ್ನು ಬದುಕಿದ್ದಾಗಲೂ ಸತ್ತಮೇಲೂ ದೇವತೆಗಳೆಂದು (ಕಮಿ) ಕರೆದು ಪೂಜಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆಲವು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಬದುಕಿದ್ದಾಗಲೇ ದೇವತೆಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ, ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪೂಜಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಚಕ್ರವರ್ತಿಯು ಅರ್ಹಿತೋಗಮಿ ಅಥವಾ ಅಕಿತ್ಸುಕ ಎಂದರೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದೇವತೆ (ಅಕಿತ್ಸುಕಮಿ) ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ. ವೀರಯೋಧರನ್ನೂ ಮಹಾಪುರುಷರನ್ನೂ ಮಾನವರೂಪದ ದೇವರೆಂದೇ ಭಾವಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮನುಷ್ಯರೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳೂ ಪರಸ್ಪರ ರೂಪಾಂತರ ಹೊಂದುವರೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯೂ ಈ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿದೆ. ಕಾಮೋ–ಟಕೆಟ್ಸುನುಮಿ–ನೋ–ಮಿಕೋಟೋ ಎಂಬ ಪ್ರಾಚೀನ ಷಿಂಟೋ ಪುರೋಹಿತ ಪವಿತ್ರ ಕಾಗೆಯ ಅವತಾರವೆಂದು ಪೂಜಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದ. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಜಿಮ್ಮುವಿನ ತಂದೆ ಪವಿತ್ರ ಮೊಸಳೆ ದೇವತೆಯ (ತೋಯೋತ ಮಾಹಿಮೆ) ಗರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹಿಕೊ ಹೊಹೋದೆಮಿ ನೋ–ಮಿಕೋಟೊ ಎಂಬ ತಂದೆಯಿಂದ ಜನಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಷಿಂಟೋಧರ್ಮದ ಪ್ರಕಾರ ಅಮೆ–ನೋಮಿನ ಕನ್‌ಷಿ–ನೋಕಾಮಿ ಎಂಬ ಪ್ರಧಾನ ದೇವತೆ ಎಲ್ಲ ದೇವತೆಗಳಿಗೂ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಪ್ರಧಾನ ದೇವತೆಯಾದ ಕುನಿಟೋಕೋ ತಚೀ–ನೋ–ಕಾಮೀ ಎಂಬ ದೇವತೆಯ ಗುಣಗಳೆಲ್ಲವೂ ಮೊದಲನೆಯ ದೇವತೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಐಕ್ಯವಾದುವು.

ಪ್ರಾಚೀನ ಷಿಂಟೋಧರ್ಮ ಪ್ರಕೃತಿ ಪೂಜೆಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪುರಾಣಗ್ರಂಥಗಳಾದ ಕೋಜಿಕಿ (ಪುರಾತನ ಇತಿಹಾಸ), ನಿಹೋಂಗಿ (ಜಪಾನ್ ಚರಿತ್ರೆ), ಕೋಗುಷಿಗಳಲ್ಲಿ (ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಂಥಗಳು) ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಪುಂಡನಾದ ಸುಸಾನೋಓ ಎಂಬ ದೇವತೆಯ ಮೇಲೆ ಕೋಪಿಸಿಕೊಂಡು ಸೂರ್ಯ ದೇವತೆ ಗವಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಅಡಗಿಕೊಂಡಿದ್ದಳೆಂದೂ ದೇವತೆಗಳ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಮನ್ನಿಸಿ ಹೊರಕ್ಕೆ ಬಂದು, ಲೋಕ ಬೆಳಗಿಸಿ ಸುಸಾನೋಓನನ್ನು ಸ್ವರ್ಗದಿಂದ ಭೂಮಿಗೆ ಓಡಿಸಿದಳೆಂದೂ ಪುರಾಣ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಜಪಾನೀಯರ ಪುರಾಣಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾದವನು ಸೂರ್ಯ ದೇವತೆಯ ವಂಶಸ್ಥನೆಂದೂ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ದೈವದತ್ತವಾದ ಹಕ್ಕುಳ್ಳವನೆಂದೂ ಧರ್ಮದ ವಿಷಯದಲ್ಲೂ ಆಡಳಿತ ವಿಷಯದಲ್ಲೂ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರ ಉಳ್ಳವನೆಂದೂ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈತನನ್ನು ನೈ ಸೈಯಿ ಚಿ (ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ) ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಷಿಂಟೋಧರ್ಮದ ಪ್ರಕಾರ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯೇ ಪ್ರಜೆಗಳ ದೈವ. ಆತ ದೇವರ ಪ್ರತಿನಿಧಿ. ಇದೇ ಷಿಂಟೋಧರ್ಮದ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣ. ದೇವರು ಸ್ವರ್ಗದಲ್ಲಿರುವ ಆತ್ಮದೇವತೆ ಮತ್ತು ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿರುವ ದೇವತೆ. ದೈವಿಕವಾದ ಮಾನವನ ಮನಸ್ಸೇ ದೇವನ ನಿಲಯ, ಮನುಷ್ಯನ ಮನಸ್ಸಿನ ಆಚೆ ಯಾವ ದೇವತೆಯೂ ಇಲ್ಲ ಇದು ಷಿಂಟೋ ಧರ್ಮದ ತತ್ತ್ವ. (ಎಚ್.ಜಿ.ಆರ್.)

ಷೇಕ್ ಅಲಿ, ಬಿ.: ಆಧುನಿಕ ಇತಿಹಾಸದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ವಾಂಸ. ಇವರು ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆ ಸಕಲೇಶಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಬೆಳಗೊಡು ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ 1925ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ತಮ್ಮ ಹುಟ್ಟೂರಿನಲ್ಲಿ ಪೂರೈಸಿ ಹಾಸನದಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢಶಿಕ್ಷಣ ಮುಗಿಸಿದರು. ಇಂಟರ್ ಮೀಡಿಯಟ್ ಹಾಗೂ ಪದವಿ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಮೈಸೂರಿನ ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ

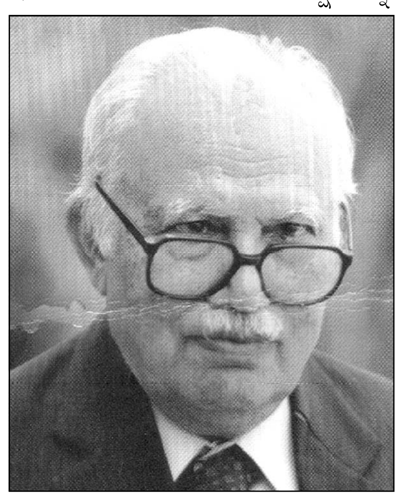

ಪಡೆದರು. 1943ರಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎ. ಆನರ್ಸ್ ಪದವಿಯನ್ನು ಇತಿಹಾಸ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಂಡಿ ಚಿನ್ನದ ಪದಕದೊಂದಿಗೆ ಪಡೆದರು. ಎಂ.ಎಚ್.ಕೃಷ್ಣ ಅವರ ಸಲಹೆ ಮೇರೆಗೆ ಇತಿಹಾಸ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ 1945ರಲ್ಲಿ ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಪದವಿ ಗಳಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಅಲಿಘರ್ ಮುಸ್ಲಿಂ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಷೇಕ್ ಅಬುರ್‌ರಷೀದ್ ಅವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ದಿ ಫಾರಿನ್ ಪಾಲಿಸಿ ಆಫ್ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿ 1958ರಲ್ಲಿ ಪಿಎಚ್.ಡಿ ಪದವಿ ಗಳಿಸಿದರು. ಈ ಮಹಾಪ್ರಬಂಧ ಅನಂತರ ಫಾರಿನ್ ಪಾಲಿಸಿ ಆಫ್ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ಎ ಸ್ಟಡಿ ಇನ್ ಡಿಪ್ಲೊಮಸಿ ಅಂಡ್ ಕನ್‌ಫ್ರಾಂಟೇಷನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಹಿಸ್ಟರಿ, ಇಟ್ಸ್ ಥಿಯರಿ ಅಂಡ್ ಮೆಥಡ್ ಎಂಬುದು ಇವರ ಮತ್ತೊಂದು ಕೃತಿ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಶಿಷ್ಯವೇತನದಡಿಯಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ ಸ್ಕೂಲ್ ಆಫ್ ಓರಿಯಂಟಲ್ ಅಂಡ್ ಆಫ್ರಿಕನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಿಲೇಷನ್ ವಿತ್ ಹೈದರ್ ಅಲಿ ಎಂಬ ಮಹಾಪ್ರಬಂಧ ರಚಿಸಿ ಮತ್ತೊಂದು ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪದವಿ ಗಳಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಉಪನ್ಯಾಸಕರಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡರು. ಪುರಾತತ್ತ್ವ

ವಿಷಯದಲ್ಲಿಯೂ ತರಬೇತಿ ಹೊಂದಿ ಮೈಸೂರು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಕೈಗೊಂಡರು. 1968ರಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರೂ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರೂ ಆದರು. ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಇತಿಹಾಸವಿಭಾಗ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಹೊಂದುವಲ್ಲಿ ಇವರ ಪಾತ್ರ ಮಹತ್ತರವಾದುದು. 1980ರಲ್ಲಿ ಮಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಸಂಸ್ಥಾಪಕ ಕುಲಪತಿಗಳಾದರು. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ 1985ರಲ್ಲಿ ಗೋವ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ (ಪಣಜಿ) ಸಂಸ್ಥಾಪಕ ಕುಲಪತಿಗಳೂ ಆದರು. ಈ ಎರಡೂ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯಗಳ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಹಾಗೂ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಪಾತ್ರ ಹಿರಿದು.

ಹೊಯ್ಸಳ ಡೈನಸ್ಟಿ; ಕರ್ನಾಟಕ ಇತಿಹಾಸ (ಏಳು ಸಂಪುಟಗಳು); ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ಎ ಮಾರ್ಟೈರ್ (1992)-ಇವು ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಸಂಪಾದಿತ ಕೃತಿಗಳು.

1966ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ಅನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದರು. ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ವೆಸ್ಟರ್ನ್ ಗಂಗಾಸ್ (1976), ಔಟ್‌ಲೈನ್ ಆಫ್ ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್(1981)- ಇವು ಇವರ ಇತರ ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿಗಳು. ದಾರ್ಶನಿಕರಾದ ಜಾಕೀರ್ ಹುಸೇನ್, ಮೌಲಾನ ಅಬ್ದುಲ್ ಕಲಂ ಆಜಾದ್, ಕವಿ ಜಲಾಲುದ್ದೀನ್ ರೂಮಿ, ಷೇಕ್‌ಸಾಧಿಕ್, ಸೂಫಿ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಇಮಾಮ್ ಗಜ್ಜಾಲಿ ಮೊದಲಾದವರನ್ನು ಕುರಿತು ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇತಿಹಾಸ ಕುರಿತು ಸು.300ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಶೋಧನಾ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸಾಧನೆಗಳಿಗಾಗಿ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ಇವರಿಗೆ ಗೌರವ ಡಿ.ಲಿಟ್ ಪದವಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿದೆ (2009). ನಿವೃತ್ತಿಯ ಅನಂತರ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಇವರು ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ್ ಶಹೀದ್ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಶಿಕ್ಷಕರ ತರಬೇತಿ ಹಾಗೂ ಪದವಿ ಪೂರ್ವ ಶಿಕ್ಷಣ ಕಾಲೇಜುಗಳನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಷೋವೆ: ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಶಿಲಾಚಿತ್ರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೊಂದು. 1994ರಲ್ಲಿ ಜೀನ್-ಮೇರಿ ಷೋವೆಯ ತಂಡ ಇದನ್ನು ಶೋಧಿಸಿತು. ಒಳಾಂತರ ಗುಹೆಯೊಳಗಿರುವ ನೈಸರ್ಗಿಕವಾದ ವಿಶಾಲ ಕೋಣೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕೈಸಾಲೆಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ 300ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ವರ್ಣ ಮತ್ತು ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳು, ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಹಾಗೂ ಹಸ್ತಮುದ್ರೆಗಳಿವೆ. ತುಪ್ಪಳವಿರುವ ಅಪರೂಪದ ಖಡ್ಗಮೃಗ ಹಾಗೂ ಹಿಮಯುಗದ ಆನೆಯೂ ಸೇರಿದಂತೆ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಕುದುರೆ ಮತ್ತು ಸಿಂಹಗಳ ಅದ್ಭುತ ಚಿತ್ರಗಳಿಗೆ ಹೆಸರಾಗಿರುವ ಈ ನೆಲೆ ಯುರೋಪಿನ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯದೆಂಬ ಕಾರಣದಿಂದಲೂ ಗಮನಾರ್ಹ. ಕೆಲವೊಂದು ಚಿತ್ರಗಳ ಇಂಗಾಲ-14 ಕಾಲಮಾನ ಸು.32,000 ವರ್ಷಗಳು. ಅಗ್ನಿಷ್ಟಿಕೆ, ಪಂಜಿನ ತುಣುಕುಗಳು, ಶಿಲೋಪಕರಣ ಮುಂತಾದ ಮಾನವ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಕುರುಹುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿತವಾಗಿರುವುದೂ ವಿಶೇಷ. ಕರಡಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಇಲ್ಲಿದ್ದು ಇವನ್ನು ಮಾನವ ಪ್ರಜ್ಞಾಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಚಿತ್ರ ಸಂಖ್ಯೆ-ವೈವಿಧ್ಯತೆ, ಸ್ವಂತಿಕೆ, ಕಲಾಸೌಂದರ್ಯ, ಸಂರಕ್ಷಣಾ ಸ್ಥಿತಿ ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳು ಷೋವೆಯನ್ನು ಯುರೋಪಿನ ಅಪ್ರತಿಮ ಶಿಲಾಚಿತ್ರನೆಲೆಗಳ ಸಾಲಿಗೆ ಸೇರಿಸಿವೆ. (ವಿ.ಎಸ್)

ಸ

ಸಂಗನಕಲ್ಲು: ಬಳ್ಳಾರಿ ನಗರದಿಂದ 5ಕಿಮೀ ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಇದನ್ನು 1872ರಲ್ಲಿ ವಿಲಿಯಂ ಫ್ರೇಜರ್ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ. ಗ್ರಾನೈಟ್ ಬಂಡೆಗಲ್ಲುಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಸಣ್ಣರಸಮ್ಮ ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಎಚ್.ಡಿ.ಸಾಂಕಳಿಯ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಬಿ.ಸುಬ್ಬರಾವ್ 1948ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ 3 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದರು. ಇವು ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿರುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ, 2 ಉಪಹಂತಗಳ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಾಗೂ ನವಶಿಲಾಯುಗ-ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಕ್ರಮಣ. ನವಶಿಲಾಯುಗ ಜನಜೀವನದ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಜ಼ೆಡ್.ಡಿ.ಅನ್ಸಾರಿ ಮತ್ತು ಎಂ.ಎಸ್.ನಾಗರಾಜರಾವ್ ಇಲ್ಲಿ 1964-65ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡರು. ಆಗ ಮೇಲಿನ 3 ಹಂತಗಳಲ್ಲದೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೂ ಮುಂಚಿನ ಹಂತವನ್ನು

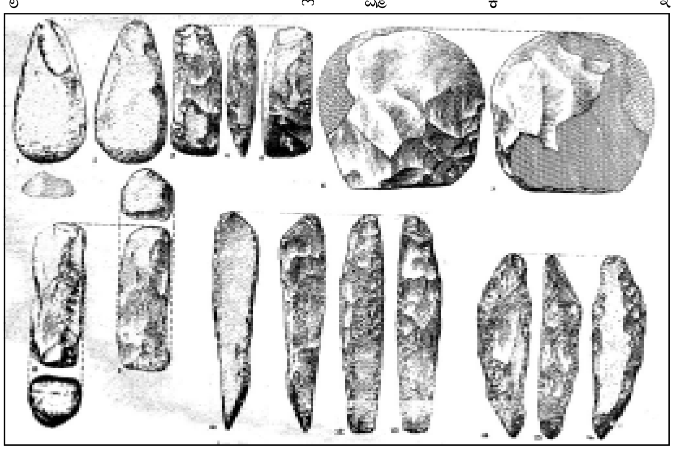

ಸಣ್ಣಸುತ್ತಿಗೆಗಳು ಮತ್ತು ಉಳಿಗಳು

ಸಾಂಕಳಿಯ ಅವರೇ ಗುರುತಿಸಿದರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಶಿಲೆ (ಪ್ರಿಪೇರ್ಡ್ ಕೋರ್)- ದೊಡ್ಡ ಅಲಗು ಹಾಗೂ ಚಕ್ಕೆಗಳಿದ್ದವು. ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಆರಂಭ ಹಂತದಲ್ಲಿ 3 ತಡಿಕೆ ಮನೆಯ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳು, ಮಸುಕಾದ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು-ಚರ್ಟ್-ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿಯ ಅಲಗು ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳು ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಸುತ್ತಲೂ ಆಧಾರಗಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳಿದ್ದವು. ಗ್ರಾನೈಟ್ ಬಂಡೆಗಳ ನಡುವಿನ ಜಾಗವನ್ನೇ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ತಡಿಕೆ ಮನೆಗಳನ್ನು ಜನ ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳ ಮೇಲೆ ಬೂದಿ, ಇದ್ದಿಲು ತುಣುಕು, ಸುತ್ತಿಗೆ, ಕಲ್ಲು ಮುಂತಾದ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದವು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ನೆಲಗಟ್ಟಿನ ಪೂರ್ಣ ವಿನ್ಯಾಸ ದೊರೆತದ್ದು ಇದೇ ಮೊದಲು. ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (2ನೆಯ ಉಪಹಂತ) ಕಂದು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಉಜ್ಜಿದ ಬೂದು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವು. ಜೋರ್ವೆ ಮಾದರಿಯ ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ, ನೇರಳೆ ಬಣ್ಣದ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಮಂದಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಯ ಕೆಲವೊಂದು ಚೂರುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಕೆಲವು ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಹಂತದವಿರಬೇಕು. ಎರಡೂ ಉಪಹಂತಗಳಿಂದ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್, ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಶಂಖದ ಮಣಿಗಳು ಮೂಳೆಯ ಮೊನೆ ಹಾಗೂ ಉಳಿಗಳು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೂಳಿ ಹಾಗೂ ಪಕ್ಷಿ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಯಿತು. ಇಂಗಾಲ-14 ಕಾಲನಿರ್ಣಯದಂತೆ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಪ್ರಾರಂಭವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1600 ಎಂದು ಅಂದಾಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೊನೆಯ ಹಂತ ನವಶಿಲಾಯುಗ-ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ನಡುವಣ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ ಅವಧಿ. ಇಲ್ಲಿ ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಂಗನಕಲ್ಲು, ಹಳ್ಳೂರು, ಕುಡುತಿನಿ, ಕುರುಗೋಡು, ತೆಕ್ಕಲಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಹಟ್ಟಿ ಬೆಳಗಲ್ಲು, ವೆಲ್ಪುಮುಡುಗು (ಬೂದಿದಿಬ್ಬ ಸಹಿತ) ಪಾಳವಾಯ್ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಆಂತ್ರೋಸಾಲ್ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರಮುಖವಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪದರದ 40 ಲೀ ಮಣ್ಣಿನ ಪರೀಕ್ಷೆಯಿಂದ ಉಪಹಂತ II ಮತ್ತು III ನವಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಿದೆಯೆಂದು ಖಚಿತವಾಯಿತು. ಇದ್ದಿಲು, ಕರಕಲಾದ ಬೀಜದ ತುಣುಕುಗಳು ಮತ್ತು ಜೀವಕೋಶ ಸಮೂಹದ ಕುರುಹುಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ಪದರಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಯಿತು.

ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಫಲಿತಾಂಶಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಪೌಷ್ಟಿಕ ನವಣೆ, ಹುಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಧಾನ್ಯಗಳೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಇವು ಸರ್ವಸಾಮಾನ್ಯ ಧಾನ್ಯಗಳಾಗಿದ್ದು ಕಂದುಬಣ್ಣದ ತುದಿಯುಳ್ಳ ನವಣೆ ಮತ್ತು ಬ್ರಿಸ್ಟಲ್ ಫಾಕ್ಸ್‌ಟೈಲ್ ಮಿಲೆಟ್ಸ್ (ಸೆಟಾರಿಯ್ ವರ್ಟಿಸಿಲ್ಲಾಟಾ) ಎಂಬ ಎರಡು ಹುಲ್ಲಿನ ತಳಿಗಳಿಗೆ ಸೇರಿವೆ. ಕಾಡು ಬರುಗು ಇವತ್ತಿನವರೆಗೂ ಸಾಗುವಳಿ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ತಳಿಯಾಗಿದೆ. ದಖನ್ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸೆಟಾರಿಯ ತಳಿಗಳು ಮಾನವನ ಆಹಾರಕ್ಕೆ ಬಳಕೆಯಾಗುತ್ತಿರುವ ಸಾಗುವಳಿ ತಳಿಗಳಾಗಿವೆ. ಧಾನ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಹುರುಳಿ (ಮ್ಯಾಕ್ರೊಟೈಲೊಮ ಯುನಿಫ್ಲೋರಮ್) ಮತ್ತು ಹೆಸರು (ವಿಗ್ನ ರೇಡಿಯಾಟ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು, ಸ್ಥಳೀಯ ತಳಿಯನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಕೆಲವೊಂದು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಧಾರಗಳಿವೆ. ಅವರೆ, ರಾಗಿ, ಸಜ್ಜೆ ಇವು ಆಫ್ರಿಕ ಮೂಲದವುಗಳಾಗಿದ್ದು ವಾಯವ್ಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ನವಣೆ (ಪೋಕ್ಸಿಕಮ್ ಸುಮಾತ್ರೆನ್ಸ್) ಎಂಬ ತಳಿಯನ್ನು ಕೃಷಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಒರಿಸ್ಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ತೊಗರಿ (ಕಜನಸ್ ಕಜನ್) ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಬಸ್ತರ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಸಂಗನಕಲ್ಲಿನಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂದು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಾಗುವಳಿಯಾಗುತ್ತಿರುವ ಪ್ರಮುಖ ಧಾನ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಒಂದಾಗಿದೆ.

ಈ ಸಸ್ಯಗಳ ಮೂಲಗಳನ್ನು ನೈರುತ್ಯ ಏಷ್ಯ, ಪೂರ್ವ ಆಫ್ರಿಕ, ಪೂರ್ವ ಏಷ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅದೇ ರೀತಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಾಗುವಳಿಗೆ ಅಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದ ದಾಖಲೆ ಇದೆ. ನೈರುತ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಬೆಳೆಗಳಾದ ಗೋದಿ, ಜವೆ, ಬಟಾಣಿ, ಕೆಂಪು ತೊಗರಿ, ಕಡಲೆಕಾಳು

ಮತ್ತು ಕುರಿ, ಮೇಕೆಯ ಸಾಕಾಣಿಕೆಯೊಂದಿಗೆ ಈಗಿನ ಯುಗದ (ಹಾಲೊಸೀನ್) ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಪ್ರಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಕೊನೆಗೆ ತಳಿವೈವಿಧ್ಯವನ್ನು ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಹಂತದ ಸಮುದಾಯದವರು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇದು 3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಗರೀಕರಣದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಪಡೆಯಿತು. ಪ್ರಶ.ಪೂ.3000–ಪ್ರಶ.ಪೂ.2000 ಮಧ್ಯ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಆಫ್ರಿಕದ ಹುಲ್ಲುಗಾವಲು ಪರಿಸರದ ಜೋಳ, ಸಜ್ಜೆ, ರಾಗಿ ತಳಿಗಳು ಗುಜರಾತ್ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ದಖನ್‌ನ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆರ್ಥಿಕಜೀವನ ಪ್ರಗತಿಯಾದಂತೆ ನೈರುತ್ಯ ಏಷ್ಯದ ಸಸ್ಯತಳಿಗಳನ್ನು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಲಾಯಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ನವಣೆ, ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಿಂಧೂ ಬಯಲಿನ ಪೂರ್ವಭಾಗ ಹಾಗೂ ಅರೆ–ಶುಷ್ಕ ವಾತಾವರಣದ ದಖನ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಧಾನ್ಯಗಳ ಕೃಷಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಕಣಿವೆ ಅಥವಾ ಈಶಾನ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಈ ತಳಿಗಳ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ತಳಿಗಳ ನವಣೆ ಮತ್ತು ಧಾನ್ಯಗಳ ಸಾಗುವಳಿ ಮಧ್ಯ–ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ತಾಮ್ರಯುಗದ ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಮುದಾಯಗಳಿಂದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಪರಿಚಯವಾಯಿತು. ಪ್ರಾಣಿ ಸಾಕಾಣಿಕೆ ಸಹ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಳೆದ 3–4 ಸಹಸ್ರಮಾನಗಳಿಂದ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಧಾನ್ಯಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಉಷ್ಣವಲಯದ/ಉಪ–ಉಷ್ಣವಲಯದ ಪ್ರಮುಖವಾದ ಹಾಗೂ ಖಚಿತ ಕುರುಹುಗಳಾಗಿವೆ. ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬೇಸಗೆ ಬೆಳೆಗಳಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯದ ಮೂಲದವುಗಳಾಗಿವೆ. ಹುರುಳಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ್ದ ಬಹುಮುಖ್ಯವಾದ ಧಾನ್ಯವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಇದು ಸಂಗನಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇದರಂತೆ ಹೆಸರನ್ನು ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಉದ್ದು (ವಿಗ್ನ ಮುಂಗೊ) ನವಶಿಲಾಯುಗದ ತಳಿ ಮಾದರಿಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಭೌಗೋಳಿಕವಾಗಿ ಹರಡಿಕೊಂಡಿರುವ ಇವೆರಡು ಧಾನ್ಯತಳಿಗಳು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ದಾಖಲಾಗದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಮೇಲಿನ ಎಲ್ಲ ತಳಿಗಳು ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯದ ಮೂಲದವು. ಇವುಗಳ ಮೂಲ ತಳಿ (ವಿಗ್ನ ರೇಡಿಯಾಟ) ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿತ್ತೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. (ಆರ್‌ಕೆ.ಎಸ್.)

ಸಂಗಂ ಯುಗ: ಹಿಂದೆ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಸಂಗಂ ಅಥವಾ ಚಂಗಂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಕೇರಳವೂ ಸೇರಿದಂತೆ ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುವ ಮಹಾಕವಿಗಳ ಒಂದು ಸಂಸ್ಥೆ. ಸಂಗಂ ಯುಗದಲ್ಲಿ 3 ಕಾಲಘಟ್ಟವನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವರಿಂದ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ತೋಲ್‌ಕ್ಕಾಪ್ಪಿಯಂ ಗ್ರಂಥ 2ನೆಯ ಕಾಲಘಟ್ಟಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು. ಮೊದಲನೆಯ ಕಾಲಘಟ್ಟದ ಯಾವುದೇ ಕೃತಿಗಳು ಉಳಿದು ಬಂದಿಲ್ಲ. ವಿದ್ವಾಂಸರ ಒಟ್ಟಾರೆ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಸಂಗಂ ಯುಗದ 3ನೆಯ ಘಟ್ಟ ಪ್ರಶ. ಮೊದಲ 3 ಶತಮಾನಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದಾಗಿರಬಹುದು. ಇದುವರೆಗೆ ಲಭ್ಯವಾದ ಸಂಗಂ ಕಾಲದ ಕೃತಿಗಳು ಈ ಕಾಲಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು.

ಸಂಗಂ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ 2 ಭಾಗಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಅಹಂ (ಆಂತರಿಕ), ಎರಡು ಪುರಂ (ಬಾಹ್ಯ). ಅಹಂ ಗೀತಗಳೆಲ್ಲವೂ ವ್ಯಕ್ತಿನಿಷ್ಠ, ಪುರಂ ಗೀತೆಗಳು ವಸ್ತುನಿಷ್ಠ. ಲಭ್ಯವಿರುವ ಸು.2381 ಗೀತೆಗಳಲ್ಲಿ, 1862 ಅಹಂ ವರ್ಗದವು. ಈ ವರ್ಗದ ಪ್ರಮುಖ ಕೃತಿಗಳು ಅಹನಾನೂರು (400), ನತ್ತಿನ್ನೈ (400), ಕುರುಂತೊಕ್ಕೈ (401), ಐಂಕೂರುನೂರು (500), ಕರಿತೊಕ್ಕೈ (149), ಪರಿಪಾದಾಳ್ (8), ಪತ್ತುಪಾಟು (4), ಶೃಂಗಾರಮಯ ಅಹಂ ಗೀತೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪ್ರತಿಮೆ ರೂಪಕಗಳಿವೆ. ಯಾವುದೇ ಪ್ರದೇಶದ ಅಥವಾ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಸೇರಬಹುದಾದ ನಾಯಕ ಮತ್ತು ನಾಯಕಿಯರು ವಿಶಿಷ್ಟ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಅವರು ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತಾರೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ಅಹಂ ಕೃತಿಗಳು ಆಂತರಿಕ ಅನುಭವಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು. ಆದರೆ ಪುರಂ ಕೃತಿಗಳು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ನೈಜ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಘಟನೆಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ವರ್ಗದ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿಷಯಗಳು ಅಡಕವಾಗಿರುತ್ತವೆ.

ಸಂಗಂ ಕಾಲದ ನಗರ, ಗ್ರಾಮಗಳ ಇತಿಹಾಸ ತಿಳಿಯಲು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶೋಧನೆಗಳು ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತವೆ. ಸಂಗಂ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿರುವ ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಗಳಾದ (ಪೊದುಕೆ) ಪಾಂಡಿಚೇರಿ, ಕಾಂಚಿ, ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣಂ, ಉರೈಯೂರ್, ಅಳಗರೈ, ಆದಿಚನ್ನಲ್ಲೂರು, ಕೊರ್ಕೈ, ಪೇರೂರು ಮತ್ತು ಸೆಂಗವೆಂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲೆಲ್ಲ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣಂನಲ್ಲಿ ಇಳಿಗಟ್ಟೆಯೂ (ಇಟ್ಟಿಗೆ ಇಳಿಗಟ್ಟೆ) ವನಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಜಲಾಶಯವೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಪೆರಿಪ್ಲಸ್ ಆಫ್ ಎರಿತ್ರಿಯನ್ ಸಿ (60–100) ಬರೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ಪೊದುಕೆಯಲ್ಲಿ (ಪಾಂಡಿಚೇರಿ ಸಮೀಪ ಅರಿಕಮೇಡು) ಸು.50ರಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಆಯಾತ–ನಿರ್ಯಾತ ಕೋಠಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಶಿಲಪ್ಪದಿಗಾರಂ ಮತ್ತು ಮಣಿಮೇಖಲೈ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪೂಂಪುಹಾರ್ (ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣಂ) ಬಂದರಿನಿಂದ ನೇಯ್ದ ಹತ್ತಿ ಮತ್ತು ರೇಷ್ಮೆ ಬಟ್ಟೆಗಳ ನಿರ್ಯಾತದ ವಿಷಯವಿದೆ. ಕರುಗರ್‌ವೀದಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ನೇಕಾರ ಬೀದಿಯನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಟ್ಟೆ ತಯಾರಿಕೆಯ ತಂತ್ರದ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶೇಷ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಅಹನಾನೂರು, ನತ್ತಿನ್ನೈ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹತ್ತಿ ಹಿಂಜುವ ಬಿಲ್ಲನ್ನು ಉಪಮಾನಕ್ಕೆ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಬಟ್ಟೆ ನೇಯ್ಗೆಯಲ್ಲಿ ಉಪಕರಣವಾದ ಹತ್ತಿಹಿಂಜುವ ಬಿಲ್ಲು ಸು.1–6ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕಿಂತ ಹಿಂದೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ವಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಹಾಕುವ ಬಣ್ಣಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಸ್ಯಮೂಲದ ನೀಲಿ (ಇಂಡಿಗೊ) ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಬಣ್ಣದ ವಸ್ತ್ರವನ್ನು ನೀಲಿ ಕಚ್ಚೆ ಎಂದೂ ಪುರನಾನೂರು ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉರೈಯೂರು ಮತ್ತು ಅರಿಕಮೇಡುವಿನಲ್ಲಿ 1–2ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ತೊಟ್ಟಿಲುಗಳು ಹಲವಾರು ಇವೆ. ವಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಇತರ ವ್ಯಾಪಾರಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಅಂಗಡಿ ಬೀದಿಗಳು. ಸಗಟು ಮತ್ತು ಚಿಲ್ಲರೆ ವ್ಯಾಪಾರದ ಬೀದಿಗಳ ವರ್ಣನೆಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಸಂಗಂ ಕಾಲದ ಬಣ್ಣದ ಬಟ್ಟೆಯ ಗುಣಮಟ್ಟಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. 4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಭಾಷೆಯ ಬೈಬಲಿನಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಬಟ್ಟೆಗಳಿಗೆ ಹಾಕಿದ ಬಣ್ಣಗಳಿಗಿಂತ ವಿವೇಕವೆ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಬಾಳುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ಚೋಳ, ಪಾಂಡ್ಯ, ಚೇರ ರಾಜರುಗಳ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿಯ ಸಾಹಸ ಕಾರ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಬಹಳಷ್ಟು ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಇಳಂಪೆರುಂ ಶಣ್ಣಿ, ಪೆರುಂಪುಟ್ ಶಣ್ಣಿ, ಕರಿಕಾಕ್, ಕಿಳಿವಾಳನ್ ಮೊದಲಾದ ಅರಸುಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಹಾಗೂ ಏಳಿ ಮಲೈ, ಪೋಶರ್ (ತುಳುಪ್ರದೇಶ) ರಾಜರಾದ ನನ್ನನ್ ಮೊದಲಾದವರ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಸಂಘಟಿಸಿದ ಪಾಂಡ್ಯ, ಚೇರ ಮತ್ತು ಇತರ 11 ತುಂಡು ಅರಸರುಗಳ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕರಿಕಾಲ ಚೋಳ ಸೋಲಿಸಿದ ವಿಷಯವಿದೆ.

ವೈದಿಕ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿದ್ದ ವರ್ಣಚತುಷ್ಟಯದಂತೆ ತೋಲ್‌ಕ್ಕಾಪ್ಪಿಯಂದಲ್ಲಿ ಅರಸರ್, ಅಂದನರ್, ವಣಿಗರ್ ಮತ್ತು ವೆಲ್ಲಾಳರೆಂಬ ನಾಲ್ಕು ಸಾಮಾಜಿಕ ವರ್ಗಗಳ ವಿಷಯವಿದೆ. ತನ್ನ ಬಾಳಗೆಳೆಯನನ್ನು ಆರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿತ್ತು. ಅಹನಾನೂರಿನಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಪ್ರೀತಿಸುತ್ತಿರುವ ಯುವಕ–ಯುವತಿಯರು ಮನೆಯಿಂದ ಪಲಾಯನ ಮಾಡಿದ ಕಥೆಗಳು ಬಹಳ ಇವೆ. ಪ್ರೇಮಿಗಳು ಗುಪ್ತವಾಗಿ ಸೇರುವುದನ್ನು ಕಳವು ಎಂಬ ಪದದಿಂದ ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆ ಕಾಲದ ಜನರ ಆಹಾರ ಪದ್ಧತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಅಕ್ಕಿ, ರಾಗಿ, ಸಜ್ಜೆ, ಕಾಳುಗಳು, ಹಾಲು, ಮೊಸರು, ಮೀನು, ಮಾಂಸ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ಸೇವಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೆಚ್ಚು ಹುಣಸೆಹಣ್ಣು ಮಿಶ್ರಿತ ವಿವಿಧ ಭಕ್ಷ್ಯ ಭೋಜ್ಯಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಜೇನುತುಪ್ಪ ಬೆರೆಸಿದ ಹಾಲಿನ ಸೇವನೆ ಬಗ್ಗೆ ಅನೇಕ ಪದ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. (ಎಸ್.ಜಿ.ಎ.)

ಸಂಗಂ ಕಾಲದ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡನಾಡು: ಸಂಗಂ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೂ ಬಹುತೇಕ ತಮಿಳರ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಿಂದ ಅಭ್ಯಸಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಇದನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ನೋಡಿದರೆ ತಮಿಳಗಂ ಉತ್ತರಕ್ಕಿದ್ದ ಹಲವಾರು ರಾಜಸತ್ತೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಲು, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸದ ಆರಂಭ ಕಾಲದ ಬಗ್ಗೆ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದು. ಕಳೆದ ನೂರು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ವಡುಗ ಪದವನ್ನು ತಮಿಳು ಮತ್ತು ತಮಿಳೇತರ (ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ) ವಿದ್ವಾಂಸರು ಒಂದೇ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಥೈಸಿ, ಅದು ವೇಂಕಟದ ಉತ್ತರಕ್ಕಿರುವ ಇಂದಿನ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತಾ ಬಂದಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ತಮಿಳಗಂ ಉತ್ತರಕ್ಕಿದ್ದ ಭೂಪ್ರದೇಶವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಇದು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ತಮಿಳು ಭಾಷಿಕರನ್ನು ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳಡಿ ತೋಲ್ಕಾಪ್ಪಿಯಾರ್ ವರ್ಗೀಕರಿಸಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 13 ನಾಡುಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸೆನ್‌ತಮಿಳ್ ಮತ್ತು ಇದನ್ನು ಸುತ್ತುವರಿದಿದ್ದ 12 ನಾಡುಗಳ ತಿಶೈಶ್ಶೋಳ್ ಅನ್ನು ಇವನು ಹೆಸರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಸೆನ್‌ತಮಿಳ್ ಎಂಬುದು ವೈಗೈ ನದಿಯನ್ನು ಉತ್ತರದ ಗಡಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಮರುತರು (ದಕ್ಷಿಣ), ಕರವೂರು (ಪೂರ್ವ) ಮತ್ತು ಮರವೂರ್(ಪಶ್ಚಿಮ)ಗೆ ಸೀಮಿತಗೊಂಡ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ವೈಗೈ ನದಿಯಿಂದ ಸರಿಸುಮಾರು ವೇಂಕಟಾದ್ರಿವರೆಗಿನ (ಅಂದಿನ ಚೋಳ ಮತ್ತು ಅವರ ಸಾಮಂತರ ಅಂಕಿತದಲ್ಲಿದ್ದ) ಪ್ರದೇಶ ತಿಶೈಶ್ಶೋಳ್‌ನಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ತಮಿಳಗಂ ಉತ್ತರ ಭಾಗವನ್ನೆಲ್ಲ ಒಳಗೊಂಡ ಈ ತಿಶೈಶ್ಶೋಳ್ ಅದರ ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು ವಾಯವ್ಯ (ಅಂದರೆ ಚೇರ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವೋತ್ತರ) ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಯಾವ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತುತಗೊಳಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಅಂದಿನ ಕವಿಗಳಾಗಲೀ ಇಂದಿನ ಸಂಶೋಧಕರಾಗಲೀ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಒಂದು ಅಂಶವೆಂದರೆ ತಮಿಳಗಂ ನೆತ್ತಿಯ ಮೇಲಿನ ಪೂರ್ವಾರ್ಧ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮಾರ್ಧದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಂತರದ ಬಗ್ಗೆ. ವೈಗೈಯಿಂದ ಕಾವೇರಿ ಮೂಲಕ ವೇಂಕಟವನ್ನು ಮುಟ್ಟುವ ಪೂರ್ವಾರ್ಧ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಂಗಂ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಮಿಳಿನ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯವಿತ್ತು; ಉಳಿದರ್ಧ (ತಮಿಳಗಂನ ನೇರ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗ ಅಂದರೆ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ನೀಲಗಿರಿ ಬೆಟ್ಟಸಾಲಿನಿಂದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ) ಈ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯವನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸುವ ತಮಿಳೇತರ ಜನಾಂಗಗಳ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿತ್ತು.

ಸಂಗಂ ಕಾಲದ ರಾಜಮನೆತನಗಳು: ತಮಿಳಗಂ ಹಂಚಿಕೊಂಡು ಸಂಗಂ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರಧಾನ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯ, ಚೋಳ ಮತ್ತು ಚೇರರನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು; ಆದರೆ ಉಪಪ್ರಧಾನ ಅಥವಾ ವೇಳಿರ್ ಎಂಬ ಸ್ವತಂತ್ರ ಅರಸು

ಮನೆತನಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವುದು ಇದರಷ್ಟು ಸುಲಭವಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ಎರಡು ಕಾರಣಗಳುಂಟು: ಸಂಗಂ ಕಾಲಾವಧಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ) ಸುದೀರ್ಘವಾಗಿದ್ದುದು ಇದರಲ್ಲಿ ಒಂದಾದರೆ, ಅಂದಿನ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರಗಳಾಗುತ್ತಿದ್ದುದು ಮತ್ತೊಂದಾಗಿದೆ. ಕಳೆದ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದ ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಒಂದು ಅಂದಾಜಿನಂತೆ ಇದು ಮೂವರು ಕಿರೀಟಧಾರಿ ಅರಸರನ್ನೂ ನೂರಿಪ್ಪತ್ತು ಅಧಿರಾಜರನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದೇ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಮತ್ತೊಂದು ಅಂದಾಜಿನಂತೆ ಈ ಸಂಖ್ಯೆ 175ಕ್ಕಿಂತ ಕಡಿಮೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮೂವೇಂದಾರರು, ವೇಳಿರ್‌ಗಳು ಅಲ್ಲದೆ ಚಿರ್‍ರರಸರ್, ವೇಂತರ್ ಕುರುನೀಲಮನ್ನಾರ್, ಕೋಮಕರ್, ಕುರುಂಪುಗಳ್, ಕೀಲರ್ ವರ್ಗಗಳು ಇದ್ದವು. ಸಂಗಂ ಕಾಲದ ಹಲವಾರು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಜನಾಂಗಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಇವು ತಮಿಳಗಂ ಒಳಹೊರಗಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನೆಲ್ಲ ವ್ಯಾಪಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಈ ಕಾಲದ ಜನಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಮಲವರ್, ಪರ್ವತವರ್, ವಡುಕರ್, ಕೋಸರ್, ಕೊಂಕರ್ ಎರುಮೈಯೂರವರ್, ಕೊಂಗರ್, ಕುಡುನಾಡವರ್, ಕೊಂಕಾಣರ್ ಅಥವಾ ಕರ್ಕನಾಡವರ್ ಮೊದಲಾದವುಗಳಿದ್ದವು. ಇಂದಿನ ಕರ್ನಾಟಕ, ಕೇರಳ ಮತ್ತು ತಮಿಳುನಾಡುಗಳನ್ನು ಬೆಸೆದಿದ್ದ ಇವರಲ್ಲಿ ಕೊಂಕಣ, ಕೊಡವ, ತುಳು ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಜನಾಂಗಗಳ ಪಾತ್ರ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿತ್ತೆಂದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ವಡುಗರು: ವಡುಗರು ಮತ್ತು ವಡುಮೋಳಿಯಾಳರ್ ಎಂಬ ಪದಗಳನ್ನು ಸಂಗಂ ಕವಿಗಳು ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ತಮಿಳಗಂ ಗಡಿಯಾಚೆ ಇದ್ದ ತಮಿಳೇತರರಾಗಿದ್ದ ಈ ವಡುಗರನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿ ಅವರ ಬಗೆಗೆ ಅಹನಾನೂರಿನಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಠ ಏಳು ಬಾರಿ, ಪುರನಾನೂರು, ಕುಱುಂತೊಕೈ ಮತ್ತು ನಟ್ರಿನೈಗಳಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಠ ಒಂದೊಂದು ಬಾರಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಮಾಡಿ, ವಡುಗರ ಬಗೆಗೆ ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಸಂಗಂ ಕವಿಗಳು ಒದಗಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕವಿ ಕುತವಾಯಿಲ್ ಕೀರತ್ತನಾರ್ ಪ್ರಕಾರ ವಡುಗರ ಪ್ರದೇಶ ಬಹುದೂರದವರೆಗೆ ಚಾಚಿಕೊಂಡ ಉನ್ನತ ಗಿರಿಶಿಖರಗಳ ನಾಡಾಗಿತ್ತು; ಅಬ್ಬರ ಮಾಡುವ ಮದ್ದಳೆಗಳನ್ನು ಬಾರಿಸುತ್ತಾ ಉಗ್ರಭಯಂಕರ ಸೆಡೆನಾಯಿಗಳೊಡನೆ ಬೇಟೆಯಾಡುವ ಜನಾಂಗಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ನಿವಾಸಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದ ಬರಡು ಭೂಪಟ್ಟಿ ವಡುಗ ಮತ್ತು ತಮಿಳಗಂ ಅನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸಿತ್ತು. ಕವಿ ಮಾಮುಲನಾರ್ ಈ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಇನ್ನಷ್ಟು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ತಮಿಳಗಂ ವಾಯವ್ಯ ಮತ್ತು ಈಶಾನ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಎರಡು ವಡುಗ ವರ್ಗಗಳನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿಕೊಟ್ಟಿರುವನು. ಮಂಜುಮುಚ್ಚಿ ಆಕಾಶವನ್ನು ಚುಂಬಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಗಿರಿಶಿಖರಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಮುರನ್ ವಿಗುವಡುಗರು ಬಿಲ್ಲುವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪರಿಣತರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ಒಂದು ಕವನದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ತಮಿಳಗಂ ಸಮೃದ್ಧ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ದೂರ, ಬಹು–ಬರ್ಚಿಗಳ ವೀರನಾದ ಚೇರಕಟ್ಟೀಯನ್ ರಾಜ್ಯದ ಗಡಿಯಾಚೆಗಿದ್ದ (ಚೇರ ಅಥವಾ ಇಂದಿನ ಕೇರಳ ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ) ವಡುಗರನ್ನು ಇನ್ನೊಂದು ಕವನದಲ್ಲಿ ಇವನು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸುತ್ತಾ ಅವರು ತುಳಸೀ ಪುಷ್ಪಮಾಲೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಮಿಳರಿಗೆ ಅರ್ಥವಾಗದ ಬೇರೊಂದು ಭಾಷೆ (ಮೊಳ ಪೇಯರ್‌ತೇಯಂ) ಯನ್ನಾಡುತ್ತಿದ್ದ ರೆಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಎರಡು ಉಲ್ಲೇಖಗಳೂ ನೀಲಗಿರಿಯಾಚೆಯ ಇಂದಿನ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದವರನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಎರಡು ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿದ್ದ ವಡುಗ ಪಂಗಡಗಳು: ಮಾಮುಲನಾರ್ ಒಳಗೊಂಡು ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಸಂಗಂ ಕವಿಗಳು ವೇಂಕಟದಾಚೆಗಿದ್ದ ವಡುಗರನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವೇಂಕಟದಾಚೆಗಿದ್ದ ಪುಲ್ಲಿನಾಯಕನ ಪರಭಾಷಾ (ತಮಿಳೇತರ ಭಾಷಾ) ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮತ್ತು ಯಥೇಚ್ಛವಾಗಿ ಮದ್ಯ ಸೇವಿಸಿ ಬಿಲ್ಲುಗಳಿಗೆ ಅಂಬುಗಳನ್ನು ಹೂಡಿ ಆರ್ಭಟಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವಡುಗರನ್ನು ಮಾಮುಲನಾರ್ ಒಂದೆಡೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಬಹುಶಃ ಇವರನ್ನೆ ವಂಬ ವಡುಗರ್ ಎಂದು ಇಡೆಯನ್ ಶೇಂದನ್ ಕೊಟ್ರನಾರ್ ಗುರುತಿಸಿರಬೇಕು. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಭದ್ರಕೋಟೆಯಾಗಿದ್ದ ಪಾಳಿಯನ್ನು ಚೋಳನು ನೆಲಸಮಮಾಡಿ ವಡುಗರ ತಲೆಗಳನ್ನು ತರಿದು ಹಾಕಿ, ದಂತವಿದ್ದ ಆನೆಗಳ ರುಂಡಗಳಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹೊದಿಸಿದನೆಂದು ಇವನು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ವಡುಗರ ಭದ್ರಕೋಟೆಯಾಗಿತ್ತೆನ್ನಲಾದ ಈ ಪಾಳಿಯ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ವಿವರಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ತಯಂ ಕಣ್ಣನಾರ್ ಎಂಬ ಚೋಳನಾಡಿನ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಕವಿ ವೇಂಕಟದಾಚೆಯ ವಡುಗನಾಡನ್ನು ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿಯ ವಡುಗರನ್ನು ನೈಜ ನುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಚಯಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು ಗಜಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಹಸ್ತನಾದ ತೊಂಡೈ ಅಧಿಪತಿ ವೇಂಗಡವನ್ನು ದಾಟಿ ತುರುಗಳನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿದ ಘಟನೆಯೊಂದನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತಾ ಅದು ನೀರಿಲ್ಲದ, ರಣ ಬಿಸಿಲಿನ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಅಲ್ಲಿಯ ನಿವಾಸಿಗಳು ಬೆಳ್ಳಕ್ಕಿಯ ಅನ್ನವನ್ನು ಕೊಬ್ಬಿನಲ್ಲಿ (ಮಾಂಸ) ಮಿಶ್ರಣಮಾಡಿ ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದ ರೆಂದೂ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ವೇಂಕಟಾದ್ರಿಯ ಉತ್ತರಕ್ಕಿರುವ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಪ್ರಕೃತಿ, ಅಲ್ಲಿನ ಜನರ ಬದುಕು ಇವುಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ನೈಜವಾಗಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇಂತಹ ನೀರಿಲ್ಲದ ಸುಡುಬಿಸಿಲಿನ ವಡುಗನಾಡಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಲು ಹೋದ ನಾಯಕನನ್ನು ಸದಾ ತುಳುಕುವ ಕಾವೇರಿ ನದಿಯ ತಂಪು ನೆಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಅವನ ಪ್ರಿಯತಮೆ ನೆನೆಪಿಸಿಕೊಂಡು ಪರಿತಪಿಸುವ ವರ್ಣನೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡು ಪ್ರದೇಶಗಳ ಭೌಗೋಳಿಕ ಹಾಗೂ ಜನಾಂಗೀಯ ವೈವಿಧ್ಯತೆಯನ್ನೂ ಅವನು ಪರಿಚಯಿಸಿಕೊಟ್ಟಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಹೀಗೆ ವೇಂಕಟಾದ್ರಿ ಮತ್ತು ನೀಲಗಿರಿಗಳ ಉತ್ತರಕ್ಕಿದ್ದ ವಡುಗ ಜನಾಂಗಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಪರಿಚಯಿಸುವುದಲ್ಲದೆ ಅವರಲ್ಲಿದ್ದ ಕೆಲವು ಸಮಾನ ಗುಣಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಸಂಗಂ ಕವಿಗಳು ಸರೆಹಿಡಿದಿದ್ದಾರೆ. ಕಾವಿರಿಪೂಂಪಟ್ಟಿಣತ್ ಕಾರಿಕಣ್ಣನಾರ್ ಎಂಬ ಕವಿ ಯುದ್ಧವರಸೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೇನನ್ನೂ ಕಲಿಯದ ಈ ವಡುಗರು ಭಯಾನಕ ಬೇಟೆ ನಾಯಿಗಳನ್ನು ಸಂಗಾತಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ, ಸುದೀರ್ಘ ಹಾಗೂ ಸುಸ್ಪಷ್ಟ ನುಡಿಗಳ ಗಂಡುಗಲಿಗಳಾಗಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ನಡುಕ ಹುಟ್ಟಿಸುವ ಬೇಟೆನಾಯಿಗಳು ಇವರ ಪ್ರೀತಿಯ ಸಂಗಾತಿಗಳಾಗಿದ್ದವೆಂಬುದನ್ನು ಮದುರೈ ಇಳಂ ಗೌಸಿಕಣಾರ್ ಬಹಿರಂಗಪಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ದನಕರುಗಳ ಚರ್ಮವನ್ನು ಹೊದಿಸಿ ಕಟ್ಟಿದ ಗುಡಿಸಲುಗಳಲ್ಲಿ ಅಡಗಿಸಿಟ್ಟ ಸೆಡೆನಾಯಿಗಳನ್ನು ಬಾಣಬಿಡುವಂತೆ ಛೂ ಬಿಟ್ಟು ದಾರಿಹೋಕರನ್ನು (ತಮ್ಮ ನಾಡನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ ಪರಕೀಯರನ್ನು) ಈ ವಡುಗರು ಪೀಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಇವನು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ವಡುಗರಾದ ಎರುಮೈಊರವರು: ವಡುಗರು ಎಂಬ ಸಾಮಾನ್ಯ ಪದದಿಂದ ತಮಿಳಗಂ ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನ ಜನಾಂಗಗಳನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿ ಅವರ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಆಗೊಮ್ಮೆ ಈಗೊಮ್ಮೆ ಸೂಚಿಸಿದರೂ ಈ ಜನಾಂಗಗಳನ್ನಾಗಲೀ ಅವರ ಆಡುಭಾಷೆಗಳನ್ನಾಗಲೀ ಸಂಗಂ ಕವಿಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೆಸರಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ಒಂದೇ ಒಂದು ಅಪವಾದ ಕವಿ ನಕ್ಕೀರರ್. ಎರಮೈಊರವನು ವಡುಗನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಿ, ತುರುಗೋಳ್ ಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಣಾತನಾದ ಈ ನಾಯಕನು ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತಂಗಿದ್ದ ದನಕರುಗಳನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದೆಳೆದು ತಂದು, ಅವುಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಗ್ರಾಮದ ದೊಡ್ಡಿಯಲ್ಲಿ ಕೂಡಿಹಾಕಿದ ಒಂದು ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಇವನು ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದು ತುರುಗೋಳ್ ಪ್ರಸಂಗದ ಸೂಚನೆಯಾಗಿದ್ದು ಇದರ ಉದ್ದೇಶ ಎದುರಾಳಿಯನ್ನು ಕದನಕ್ಕೆ ಆಹ್ವಾನಿಸುವುದಾ ಗಿತ್ತು ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂಶಯವಿಲ್ಲ. ಅತ್ಯಂತ ಬಲಶಾಲಿಯಾದ (ಪೋರ್ವೆಕ್ಕೋಪ್ಪೆರುವರ್‌ಕಿಳ್ಳಿ) ಒಬ್ಬ ವೀರನನ್ನು ಸಂಗಂ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎರುಮೈಯೂಱನ್ (ಎಮ್ಮೆಯ ಬಲದವನು ಅಥವಾ ಕೋಣದ ಕಸುವಿನವನು) ಎಂದೇ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಎರುಮೈಯವರಿಂದ ಈ ನುಡಿ ಲೋಕರೂಢಿಯಾಯಿತೋ ಅಥವಾ ಅದಕ್ಕೆ ಬೇರೊಂದು ಕಾರಣವಿತ್ತೊ ಎಂಬುದು ಊಹೆಗೆ ಬಿಟ್ಟಿದ್ದು.

ಸಂಗಮ್ ಕಾಲದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಎರುಮೈಯವರ ಸ್ಥಾನ: ವಡುಗನಾಯಕರೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡ ಏಕಮೇವ ರಾಜಮನೆತನದವರು ಇವರಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಮತ್ತು ಇವರು ಕನ್ನಡನಾಡಿಗೆ ನೇರವಾಗಿ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಿರುವುದರಿಂದ ಎರುಮೈನಾಯಕರ ಬಗೆಗೆ ದೊರಕುವ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ, ಅವರ ರಾಜಕೀಯ ಅಂತಸ್ತನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿದೆ. ತಮಿಳಿನ ಎರುಮೈ ಪದದ ಕನ್ನಡ ಅರ್ಥ ಎಮ್ಮೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಎರುಮೈನಾಡು, ಎಮ್ಮೆಯಊರು, ಏರಮೈಊರು ಎಂಬ ಪದಗಳು ಎಮ್ಮೆಯನಾಡು ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಸಹಜವಾಗಿ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿವೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ಎಮ್ಮಿಗನೂರುಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿರುವ ಎರುಮೈ ನಾಯಕನ್ ಪಟ್ಟಿ ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಗೆ ಇವು ಸಮಾನ ಪದಗಳಾಗಿವೆ. ಸಂಗಂ ಕವಿಗಳು ಎರುಮೈನಾಟು ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿದ ಪ್ರದೇಶ ಇಂದಿನ ಮೈಸೂರು ವಲಯವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಸಂಶೋಧಕರೆಲ್ಲರೂ ಒಮ್ಮತದಿಂದ ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕಾರಣ ಇದರ ಬಗೆಗೆ ಯಾವ ವಿಧವಾದ ವಾದಕ್ಕೂ ಎಡೆ ಇಲ್ಲ. ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಮಹಿಷಮಂಡಲವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂಬುದು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ವಿಚಾರ.

ಎರುಮೈ ಅರಸರು ತುರುಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಣಾತರಾಗಿದ್ದರೆಂಬುದನ್ನು ಈಗಾಗಲೇ ನಕ್ಕೀರರ್ ಕವಿತೆ ಸಾಬೀತುಪಡಿಸಿದೆ. ಆದರೆ ಅವರು ಈ ಬಗೆಯ ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ಸಾಹಸ ಕೃತ್ಯಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವು ಸೀಮಿತಗೊಳಿಸಿಕೊಳ್ಳದೆ, ಸಂಗಂ ಕಾಲದ ತಮಿಳು ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತ್ವದ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸಿ, ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ ಕಲಿಗಳಾಗಿದ್ದರೆಂಬುದರ ಬಗೆಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಸಾಕ್ಷ್ಯಾಧಾರಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ಇಂಥ ಒಂದು ಮಹಾಯುದ್ಧ ಮದುರೈ ಪಾಂಡ್ಯರಾಜನಾದ ನೆಡುಂಚೆಳಿಯನ್ ಮತ್ತು ತಮಿಳಗಂನ ಉಳಿದ ಏಳು ರಾಜ್ಯಶಕ್ತಿಗಳ ನಡುವೆ ಆದದ್ದನ್ನು ಕನಿಷ್ಠ ಹದಿಮೂರು ಪಾಂಡ್ಯ ಕವಿಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿ, ಈ ಯುದ್ಧದ ಯಶಸ್ವಿ ವೀರನಾದ ನೆಡುಂಚೆಳಿಯನ್ ಪ್ರತಾಪವನ್ನು ಕೊಂಡಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಯುದ್ಧ ನಡೆದದ್ದು ಅಲಂಕಾಣಾಮ್ ಅಥವಾ ತಲೈಯಾಲಂಕಾಣತ್ತುವಿನಲ್ಲಿ. ಇದು ನಡೆದಾಗ ನೆಡುಂಚೆಳಿಯನ್ ಇನ್ನೂ ಬಾಲಕನಾಗಿದ್ದು ಹಾಲುಬಿಟ್ಟು ಬಾನ ಉಣ್ಣಲು ಆಗ ತಾನೆ ತೊಡಗಿದ್ದನೆಂದು ಕವಿ ಇಡೈಕುಣ್ರುಕೀಚಾರ್ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಲಘು ಮಾತಿನಿಂದ ಈ ಪೋರನನ್ನು ಜರಿಯುತ್ತಾ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ರಥ, ಆನೆ, ಅಶ್ವ ಮತ್ತು ಕಾಲ್ದಳಗಳೊಡನೆ ಏರಿಬಂದ ಸಪ್ತಕೂಟದ ಅಪಾರ ದಳವನ್ನು ಕಂಡು, ನನ್ನ ಛತ್ರದಡಿಯ ಪ್ರಜೆಗಳು ಬೇಕಾದರೆ ನನ್ನನು ಮಹಾ ಕ್ರೂರಿಯೆಂದು ಬಗೆದು ನನ್ನ ವಂಶವನ್ನು ಮೂದಲಿಸಲಿ, ಕವಿಶ್ರೇಷ್ಠನಾದ ಮಾಂಗುಡಿ ಮರದನ್ ಕೂಡಾ ನನ್ನನ್ನು ಹೊಗಳಿ ಹಾಡುವುದನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಿ, ನಾನು ಮಾತ್ರ ಅವರೆಲ್ಲರ ಸೊಲ್ಲನ್ನಡಗಿಸದೆ ಬಿಡೆನು ಎಂದು ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಮಾಡುತ್ತಾ ಯುದ್ಧರಂಗಕ್ಕಿಳಿದದ್ದನ್ನು ಸ್ವತಃ ಕವಿ ನೆಡುಂಚೆಳಿಯನ್‌ನ ಒಂದು ಕವನದಿಂದ ಅರಿತುಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಇವನ ವಿರುದ್ಧ ಹರಿಹಾಯ್ದು ಬಂದವರಲ್ಲಿ ಸಂಗಂ ಕಾಲದ ಹೆಸರಾಂತ ಇಬ್ಬರು ಕಿರೀಟಧಾರಿ ಅರಸರು (ಚೇರ ಮತ್ತು ಚೋಳ), ಮಹಾಪರಾಕ್ರಮಿಗಳಾದ ಐವರು ಪೆರುವೇಳಿರ್‌ಗಳು ಇದ್ದರು.

ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡ ಏಳು ನಾಯಕರನ್ನು ಹಲವಾರು ಕವನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದ್ದರೂ ಅವರಾರನ್ನೂ ಈ ಕವಿಗಳು ಹೆಸರಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಇವರೆಲ್ಲರನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಹೆಸರಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಕವಿ ಮದುರೈ ನಕ್ಕೀರರ್‌ಗೆ ಮಾತ್ರ ಸಲ್ಲುವುದೆನ್ನಬಹುದು. ಚೇರ, ಚೋಳರಲ್ಲದೆ, ತಿದಿಯನ್, ಎಟುನಿ, ಎರುಮೈಊರನ್, ಇರಂಕೋವೇಣ್ಮಾನ್ ಮತ್ತು ಪೊರುವನ್ ಎಂಬ ಐವರು ನಾಯಕರುಗಳು ಈ ಒಕ್ಕೂಟದಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದರೆಂದು ಅವನು ಸ್ಪಷ್ಟಗೊಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅಂದಿನ ಆಳರಸರಾದ ಚೇರನನ್ನಾಗಲೀ ಚೋಳನನ್ನಾಗಲೀ ಈ ಕವಿ ಹೆಸರಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಉಳಿದವರನ್ನು ಅವರ ವ್ಯಕ್ತಿನಾಮದಿಂದಲೋ ಇಲ್ಲವೇ ವಂಶನಾಮದಿಂದಲೋ ಗುರುತಿಸಿ ಅವರ ಪ್ರಮುಖ ಗುಣಗಳನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ತಿದಿಯನ್ ವೀರರಲ್ಲಿಯೇ ಅತ್ಯುಗ್ರನೆನಿಸಿದ್ದ. ಎಟುನಿ ಗಜಪಡೆಯನ್ನು ವಶಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದರಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಣಾತನೂ ಕನಕಾಭರಣಪ್ರಿಯನೂ ಆಗಿದ್ದ; ಎರುಮೈಊರನ್ ನಾರಿನ ಜರಡಿಯಿಂದ ಪನ್ನಾಡೆ ಸೋಸಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ; ಸಿಹಿಸೇಂದಿಯಸೇವನಾಸಕ್ತನಾಗಿದ್ದ ಇರಂಕೋವೇಣ್ಮಾನ್ ಜೇನುತುಪ್ಪದ ಕಂಪುಸೂಸುವ ಎದೆಯಮೇಲೆ ಚಂದನ ಲೇಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಹವ್ಯಾಸಿಯಾಗಿದ್ದ; ಪೊರುವನ್ ಶ್ರೇಷ್ಠ ರಥಗಳನ್ನೇರಿ ಕಾಳಗ ಮಾಡಲು ಆತುರನಾಗಿದ್ದ ಎಂದು ನಕ್ಕೀರರ್ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಈ ಐವರು ಪೆರುವೇಳಿರ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಯಾರು ತಮಿಳಗಂ ಪ್ರದೇಶದವರಾಗಿದ್ದರು ಮತ್ತು ಯಾರು ಅದರಾಚೆಯ ವಡುಗರಾಗಿದ್ದರು ಎಂಬುದನ್ನು ಇನ್ನೂ ದೃಢಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿದೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದರೂ ವಡುಗಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಅವರನ್ನು ಪ್ರಸುತ್ತಗೊಳಿಸಿರುವ ವಿವರಗಳಾವುವೂ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಈ ಬಗೆಗೆ ದೊರಕಿರುವ ಕೆಲವು ವಿವರಗಳು ಇಂತಿವೆ:

ಈ ಐವರು ಪೆರುವೇಳಿರ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಎರುಮೈಊರವರು ಮೈಸೂರು ಪ್ರದೇಶದವರೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಅನುಮಾನವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇವರ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರ ಅಥವಾ ಕದನಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತಿಲ್ಲ. ಸಂಗಂ ಕಾಲದ ವೇಳಿರ್‌ಗಳಿಗೆ ತಮ್ಮದೆಂಬ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿದ್ದಿರಲು ಸಾಧ್ಯ. ಆದರೆ ಅವರಿಗೆ ನಿಶ್ಚಿತವಾದ ಕದನಕಾರ್ಯದ ಗಡಿಗಳಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಒದಗಿ ಬಂದ ಅವಕಾಶಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಬಳಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ಅದಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ತಮ್ಮ ರಾಜಕೀಯ ಮಿತ್ರತ್ವವನ್ನೂ ಶತ್ರುತ್ವವನ್ನೂ ಬದಲಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅವರ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯಾಗಿತ್ತು.

ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಯಿರಿ ನದಿ ಎರುಮೈಊರವರ ರಾಜ್ಯದ ಗಡಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುವುದು. ದಟ್ಟಕಾಡಿನ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಪ್ರದೇಶ ನವಿಲುಗಳ ತಾಣವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಅಯಿರಿಯಾಱುವಿನ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಗಳು ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ನದಿಗೂ ಅಯಿರೈ (ಚೇರನಾಡಿನ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಪಳನಿಯ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಇರುವ ಐವಾರುಮಲೈ) ಬೆಟ್ಟಪ್ರದೇಶಕ್ಕೂ ಏನಾದರೂ ಸಂಬಂಧವಿದ್ದರೆ ಅದನ್ನು ಇಂದಿನ ದಿಂಡಿಗಲ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ವಾಯವ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬೇಕಾಗುವುದು. ಸಂಗಂ ಕಾಲದ ಈ ನದಿ ಎಲ್ಲೇ ಹರಿದಿರಲಿ, ದಿಂಡಿಗಲ್ ಪ್ರದೇಶದವರೆಗೂ ಎರುಮೈನಾಯಕರು ತಮ್ಮ ಕಾರ್ಯವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಬಲವಾದ ಸಾಂದರ್ಭಿಕ ಸಾಕ್ಷ್ಯಗಳು ನೆರವಿಗೆ ಬರುತ್ತವೆ. ಪಳನಿಯ ಸಮೀಪ ನತ್ತಂ ಮತ್ತು ದಿಂಡಿಗಲ್‌ಗಳ ನಡುವೆ, ಎರುಮೈನಾಯಕನ್ ಪಟ್ಟಿ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮ ಇಂದಿಗೂ ಉಳಿದು ಬಂದಿರುವುದು ಇದಕ್ಕೊಂದು ನಿದರ್ಶನ. ಎರುಮೈ ರಾಜ್ಯ ದಿಂಡಿಗಲ್ ವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತೋ ಇಲ್ಲವೋ ತಿಳಿಯದು. ಅದರೆ ಅವರ ಕಾರ್ಯ(ಕದನ)ಕ್ಷೇತ್ರ ಅದನ್ನು ತಲುಪಿತ್ತೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಅನುಮಾನವಿಲ್ಲ. ಉಳಿದ ಅರಸರೊಡಗೂಡಿ ಇವನು ಪಾಂಡ್ಯನ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದ್ದು ತಲೈಯಾಲಂಕಾಣತ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಎಂಬುದು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಇದು ತಂಜಾವೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ನಿಟಾಮಂಗಳ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಎರುಮೈ ನಾಯಕರ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರ ತಂಜಾವೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತೆನ್ನಲು ಯಾವ ಅಡ್ಡಿಯೂ ಇಲ್ಲ. ಸಂಗಂ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಎಲ್ಲ ವೇಳಿರ್‌ಗಳ ಚರ್ಚೆ ಇಲ್ಲಿ ಅಪ್ರಸ್ತುತ, ಆದರೆ ಪಾಂಡ್ಯನನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ನಿಂತ ಎಟುನಿಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹೀಗೆ ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸುವಂತಿಲ್ಲ. ಇವನು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ನಾಯಕನೂ ಕವಯಿತ್ರಿ ಅವ್ವೈಯ್ಯಾರ್ ಪೋಷಕನಾದ ಅಂಚಿಯ ಪುತ್ರನೂ ಮಾತ್ರನಾಗಿರದೆ ಕನ್ನಡನಾಡಿಗೆ ಅಂಟಿಕೊಂಡ ಪ್ರದೇಶದವನಾಗಿದ್ದ. ಇವನ ಮತ್ತೊಂದು ಹೆಸರು ಅತಿಯಮಾಣ್ ಪೊಕುಟ್ಟೆಳಿಣಿ. ಸಂಗಂ ಕಾಲದ ಖ್ಯಾತ ಕವಯಿತ್ರಿಯಾದ ಅವ್ವೈಯ್ಯಾರ್ ಇವನನ್ನು ಕುರಿತು ಕವನಗಳನ್ನು ಬರೆದಿರುವಳು. ಅತಿಯಮಾನವರು ದಿಂಡಿಗಲ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕುದುರೆಮಲೈ ಪ್ರದೇಶದ ಮಳವರ ನಾಯಕರಾಗಿ, ತಕಡೂರನ್ನು (ಧರ್ಮಪುರಿಯನ್ನು) ಕೇಂದ್ರವನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡು. ಬಹುಕಾಲ ಆಳಿದ ವಿವರಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ಬಹುಭಾಷಾ ಪ್ರದೇಶವಾದ ತಕಡೂರು: ತಮಿಳುನಾಡಿನ ವಿಲುಪ್ಪುರಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಿರುಕ್ಕೋವಲುರ್ ಬಳಿ ಜಂಬೈ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಪ್ರಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಶಾಸನ ದೊರಕಿದ್ದು ಈ ಶಾಸನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅಂಚಿ ಮತ್ತು ಅವನ ಪುತ್ರ ಎಟುನಿ ಅತಿಯಮಾನ ವಂಶಜರಾಗಿದ್ದರೆಂದೂ ಅವರ ಅಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ ತಕಡೂರು ಆಗಿತ್ತೆಂದೂ ತೀರ್ಮಾನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸತಿಯಪುತರೆಂದು ಹೆಸರಾಂತರಾದ ಇವರು ಸಂಗಂ ಕಾಲದ ಪ್ರಧಾನ ವೇಳಿರ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಾಗಿದ್ದರೆನ್ನುವುದರಲ್ಲಿ ಅನುಮಾನವಿಲ್ಲ.

ನೆಡುಂಚೆಳಿಯನ್ ಮತ್ತು ಸಪ್ತದಳಕೂಟದ ನಡುವೆ ಕಾಳಗ ಸಂಭವಿಸಿದಾಗ ತಕಡೂರಿನ (ಧರ್ಮಪುರಿ) ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶ ತಮಿಳರ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯದಲ್ಲಿರದೆ ಬಹುಭಾಷಿಕರ ಪ್ರದೇಶವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಸಂಗಂ ಕಾಲದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾದ ಪರಣರ್ ತಿಳಿಸುವನು. ಇಂದಿನ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಗಡಿಜಿಲ್ಲೆಯಾದ ಧರ್ಮಪುರಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಗಡಿಜಿಲ್ಲೆಯಾದ ಚಾಮರಾಜನಗರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿದ್ದು, ಈ ಎರಡು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಘಟಕಗಳನ್ನು ಕಾವೇರಿ ನದಿ ಬೆಸೆದಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಅಂದರೆ ಧರ್ಮಪುರಿಯಿಂದ ಪಶ್ಚಿಮದ ಅರಬ್ಬೀ ಸಮುದ್ರದವರೆಗೆ ಚಾಚಿರುವ (ಇಂದಿನ ಚಾಮರಾಜನಗರ, ಮಂಡ್ಯ–ಮೈಸೂರು, ಕೊಡಗು ಮತ್ತು ಅದರಿಂದಾಚೆಯ ಕೇರಳ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ) ಪ್ರದೇಶಗಳು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹು ಭಾಷಾ ಜನಾಂಗಗಳ ವಾಸಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿದ್ದವೆಂದೂ ಇಂತಹ ಜನಾಂಗಗಳ ನಾಯಕರುಗಳಲ್ಲಿ ಎರುಮೈ ಮತ್ತು ಅತಿಯಮಾನರು ಹೆಸರಾಂತ ವೇಳಿರ್‌ಗಳಾಗಿದ್ದರೆಂದೂ ಭಾವಿಸಬಹುದು. ತಮಿಳು ರಾಜಕೀಯದೊಡನೆ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡ ಈ ತಮಿಳೇತರ ಪ್ರದೇಶದ (ವಡುಗ) ನಾಯಕರು ತಮಿಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ತಮ್ಮ ತಾಯ್ನುಡಿಗೂ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಜನಾಂಗ ನುಡಿಗಳಿಗೂ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟ.

ಸಂಗಂ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಎರುಮೈಯವರ ಕೊಡುಗೆ: ಚೇರ ಮತ್ತು ಚೋಳರಲ್ಲದೆ ಸತಿಯಪುತರಂಥವರಿಗೆ ಸಮಾನರೆನಿಸಿ, ಪಾಂಡ್ಯರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿದ ಎರುಮೈ ನಾಯಕರ ರಾಜಕೀಯ ಅಂತಸ್ತು ಸಂಗಂ ಕಾಲದ ಪೆರುವೇಳಿರ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಯಾರಿಗೂ ಕಡಿಮೆಯದಾಗಿರಲಿಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನು ಗಮನಿಸುವುದವಶ್ಯ. ಶ್ವೇತಛತ್ರ ಮತ್ತು ರಾಜಡಿಂಡಿಮದ ಗೌರವವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದ ಇವರು ತಮ್ಮ ಕದನ ಕಲಾಪವನ್ನು ತಮಿಳಗಂ ಹೃದಯಭಾಗವಾದ ಕಾವೇರಿ ಮತ್ತು ವೈಗೈ ನದಿಯವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ಸಂಗಂ ಕಾಲದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜಮನೆತನಗಳಂತೆ ಇವರೂ ಸಂಗಂ ಕವಿಗಳನ್ನು ಪೋಷಿಸಿ ತಮ್ಮ ಜೇಷ್ಠತೆಯನ್ನು ಮೆರೆದಿದ್ದರು. ಈ ನೆಲದವರೇ ಆದ ಎರುಮೈವೆಟಿಯಾಣಾರ್ ಮತ್ತು ಅವನ ಪುತ್ರ (ಮಕಣಾರ್) ಕಟಲಣಾರ್ ಎಂಬ ಇಬ್ಬರು ಕವಿಗಳು ಎರುಮೈವೆಲಿ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದವರು. ಈ ತಂದೆ ಮಗ ರಚಿಸಿದ ನಾಲ್ಕು ಕವನಗಳು ಸಂಗಂ ಭಂಡಾರದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿವೆ. ಇವರಿಬ್ಬರ ಕಾವ್ಯಗಳ ಹಿಂತೆರೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ವಿಚಾರ, ಕಾನನದ ಸಂಪತ್ತು ಮತ್ತು ಬರಡುಭೂಮಿಯ ಬೇಗುದಿ, ಕಾವ್ಯರಂಗದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡು ಕಣ್ಮರೆಯಾಗುವ ಪಾತ್ರಗಳು – ಕಾಡುಬೆಕ್ಕು, ಕಾಡುಕರಡಿ, ಹುತ್ತದ ಸುತ್ತ ಝೇಂಕರಿಸುವ ಮಿನುಗುಹುಳುಗಳು, ಮಳೆಗಾಲದ ಮಿಂಚು, ಕಮ್ಮಾರನ ತಿದಿ ಮತ್ತು ಅವನ ಬಡಿಗಲ್ಲು ಇವುಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಮಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ.

ಒಳನುಡಿ–ಹೊರನುಡಿ: ತಮಿಳು ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ವಡುಗರು ಕೊಟ್ಟ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದ ಬಗೆಗೆ ಆಶ್ಚರ್ಯಪಡಬೇಕಾದುದೇನೂ ಇಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಲಿಪಿಮೂಲಕ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಹಾಗೂ ಸಂಪರ್ಕಮಾಧ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಅಂದಿಲ್ಲಿ ತಮಿಳಿಗೆ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯವಿದ್ದು, ಆಸ್ಥಾನ ಭಾಷೆಯಾಗಿದ್ದ ತಮಿಳಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಪಂದಿಸುವುದು ತಮಿಳು ರಾಜ್ಯಗಳೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕದಲ್ಲಿದ್ದ ಅಂದಿನ ವಡುಗರಿಗೆ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ವ್ಯಾವಹಾರಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಭಾಷೆಗಳು ಕೈಕೈ ಹಿಡಿದು ಸಹಬಾಳ್ವೆ ಮಾಡಿರುವುದನ್ನು ಇತಿಹಾಸದುದ್ದಕ್ಕೂ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಸ್ಥಳೀಯ ವ್ಯವಹಾರ, ಆಂತರಿಕ ಆಡಳಿತ, ಕೌಟುಂಬಿಕ, ಗ್ರಾಮೀಣ ಮತ್ತು ಜನಪದೀಯ ಕಲಾಪ ಮುಂತಾದವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದೇಸೀ ಮಾಧ್ಯಮಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದರೆ, ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಹಾಗೂ ಅಂತರ–ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಸಂಪರ್ಕಕ್ಕೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮಾರ್ಗ ಮಾಧ್ಯಮ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಹೆಚ್ಚು ಒಲವನ್ನು ತೋರಿಸಿರುವುದನ್ನು ನಾವು ಇತಿಹಾಸದ ಅನೇಕ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಇದೊಂದು ಕಡ್ಡಾಯದ ನಿಯಮವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಸಹಜವಾಗಿ ಬೆಳೆದುಕೊಂಡ ಒಲವಾಗಿತ್ತು. ಕನ್ನಡದ ನೆಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಕಟ್ಟಿ ಸಾಮ್ರಾಟ ಹಂತಕ್ಕೇರಿದ ಕದಂಬ, ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಸಂಸ್ಕೃತಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿಕೊಂಡರೆ ಇವರೆಲ್ಲರಿಗಿಂತ ಪೂರ್ವಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿಯಾದ ಎರುಮೈಯವರು ತಮಿಳಿಗೆ ಕೊಟ್ಟ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಸುಲಭವಾಗಿ ಅರ್ಥ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಎರುಮೈಯವರು ಮತ್ತು ತಮಿಳುಬ್ರಾಹ್ಮಿ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂರ್ವಕಾಲದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಲಿಪಿರಹಿತ ಜನಾಂಗಗಳಿಗೆ ತಮ್ಮ ಬದುಕಿನ ಬಗೆಯನ್ನೂ ಭಾವನೆಯನ್ನೂ ಮೌಖಿಕವಾಗಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗೊಳಿಸಲು ಅವರವರ ತಾಯ್ನುಡಿಗಳಿದ್ದವು. ಆದರೆ ತಮ್ಮ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿಡಲು, ರಕ್ಷಿಸಲು ಮತ್ತು ಅವನ್ನು ಶಾಶ್ವತಗೊಳಿಸಲು ಅವರಿಗಿದ್ದ ಏಕಮೇವ ಮಾಧ್ಯಮವೆಂದರೆ ಪ್ರೌಢಾವಸ್ಥೆ ಮುಟ್ಟಿದ್ದ ತಮಿಳು. ಎರುಮೈಯವರು ಕೂಡ ಆಂತರಿಕ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ತಾಯ್ನುಡಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸುತ್ತ ತಮಿಳನ್ನು ಸಂಪರ್ಕಭಾಷೆಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳುಂಟು. ತಮಿಳೇತರರಾದ ಇವರ ತಾಯ್ನುಡಿಯ ಸ್ಪಷ್ಟ ಸುಳಿ ದೊರಕುವುದಿಲ್ಲ. ಕಾರಣ ಅದು ಯಾವುದಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿಗಳಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ತಮಿಳಗಂ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿಯ ತಮ್ಮ ವ್ಯವಹಾರಕ್ಕೆ ಅವರು ತಮಿಳುಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಅವರು ಕೊರೆಸಿದ ಶಾಸನವೊಂದು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಕೊನೆಯ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ, ತಮಿಳಗಂ ಪ್ರದೇಶದ ಹೊರ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಲಿಪಿರಹಿತ ವಡುಗ ಜನಾಂಗವೊಂದು ಮಾಡಿದ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಸಾಧನೆ ಇದೆನ್ನಬಹುದು. ಇದರಿಂದಾಗಿ

ಎರುಮೈಯರವರಿಗೆ ಲಿಖಿತ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಶಾಶ್ವತ ಸ್ಥಾನ ದೊರಕಿದ್ದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದ ಅತಿಪೂರ್ವ ಕಾಲದ ರಾಜಮನೆತನದ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಶಾಸನ ಆಧಾರವೂ ದೊರಕಿದಂತಾಗಿದೆ.

ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ಇತಿಹಾಸದ ಮೈಲುಗಲ್ಲಾದ ಈ ತಮಿಳುಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಶಾಸನದ ಪೂರ್ಣ ಪಾಠವನ್ನೂ ಅದರಿಂದ ಹೊರಹೊಮ್ಮುವ ಕನ್ನಡದ ಸೊಡರನ್ನೂ ಪರಿಚಯಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದ ಅಗತ್ಯವಿದೆ. ಈ ಶಾಸನವಿರುವುದು ಪುದಕೋಟ್ಟೈ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಿತ್ತನವಾಸಲ್‌ನ ಏಳಾಟಿಪಟ್ಟಂ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿ. ಇದರ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಇದಕ್ಕೆ ಬಳಸಿದ ಭಾಷೆ ತಮಿಳು, ಲಿಪಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ. ಈ ಶಾಸನದ ಕನ್ನಡ ರೂಪಾಂತರ ಇಂತಿದೆ:

ಎರುಮಿನಾಟ ಕುಮುಜೂರಿನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ (ಪಿಱಂತು) ಕುವಟಿ (ಕುವಟಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಅಥವಾ ಗವುಡಿ=ಗೌಡಿ). ತೆಣ್ಕು–ಶಿಱುಪೊಶಿಲ್‌ನ ಇಳಯರ್ ಮಾಡಿ(ಸಿ)ದ ಅತಿಟಣಮ್ (ಅಧಿಷ್ಠಾನ; ವೇದಿಕೆ). ಅಂದರೆ ಮೈಸೂರು ಪ್ರದೇಶದ ಕುಮುಳೂರಿನಲ್ಲಿ (ಕುಂಬಳೂರು=ಕುಂಬ್ಳೂರು) ಜನಿಸಿದ (ಜಿನಭಕ್ತೆಯಾದ) ಕುವಟಿ (ಗೌಡತಿ)ಯೊಬ್ಬಳ (ಸಮಾಧಿ ಆಚರಣೆಗೆ) ಒಂದು ಅಧಿಷ್ಠಾನವನ್ನು (ಶಿಲಾವೇದಿಕೆ ಅಥವಾ ಹಾಸಿಗೆ) ಗುಡ್ಡದ ಹೊಸ್ತಿಲ ಪ್ರದೇಶದವನಾದ ಇಳಯಾರ್ (ಎಂಬ ವೀರ ಅಥವಾ ನಾಯಕ) ಮಾಡಿ(ಸಿ) ಕೊಟ್ಟ ಎಂದು ಅರ್ಥ.

ಸಂಗಂ ತಮಿಳಿನ ಮೇಲೆ ಕನ್ನಡದ ಪ್ರಭಾವ: ಈ ಶಾಸನದ ಪಾಠವನ್ನು ಅರ್ಥೈಸುವಾಗ ಇದರೊಂದಿಗೆ ತಿರುಪ್ಪರಂಕುನ್ರಮ್ ಅದಕಲ್–ಅ ಮತ್ತು ನೆಡನೂರ್‌ಪತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮೂರು ತಮಿಳುಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಿನ್ನೆಲೆಯನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡು, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1–ಪ್ರ.ಶ.4ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ತಮಿಳಿನ ಮೇಲೆ ಹಳೆಗನ್ನಡ ಬೀರಿದ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ತಮಿಳು ನಾಡಿನ ಶಾಸನತಜ್ಞರಾದ ಐರಾವತಂ ಮಹದೇವನ್ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದು ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೂ ಯಾರೂ ಶಂಕಿಸಲಾರದಂತಹ ಅದ್ಭುತವೆಂಬುದನ್ನು ಅವರೇ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಕಾಲದ ಕೊನೆಯ 2–3 ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಪದಕೋಶ, ವ್ಯಾಕರಣಪ್ರಯೋಗ, ಸಂಬೋಧಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ, ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಬೆಳೆದಿದ್ದವು ಮತ್ತು ಇವೆಲ್ಲವೂ (ಜೈನ ವಲಸೆಗಾರರ ಮೂಲಕ) ಸಮಕಾಲೀನ ತಮಿಳುಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಮೇಲೆ ಯಾವ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿದ್ದವು ಎಂಬುದನ್ನು ಅವರು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ಅವರ ವಾದ ಇಂತಿವೆ: 1. ಎರುಮಿನಾಟು ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಪದದ ತಮಿಳು ರೂಪಾಂತರ ಎರುಮೈನಾಟು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರುಮಿ ಎಂಬುದೇ (ತಮಿಳಿನ ಎರುಮೈ, ತುಳುವಿನ ಎರ್ಮೆ, ಗೋಂಡಿಯ ಎರ್ಮಿ) ಮೂಲ ನುಡಿಗಟ್ಟು. 2. ಕವುಟ ಎಂಬುದು ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಅಥವಾ ಮನೆತನದ ಹೆಸರು. ಇದು ಗವುಡಿ, ಗೌಡಿಗೆ ಸಮಾನ. 3. ಪೊಶಿಲ್ ಎಂದರೆ ದ್ವಾರ ಅಥವಾ ಬಾಗಿಲು. ತೆಣ್ಕ–ಶಿರು–ಪೊಶಿಲ್ ಎಂಬುದು ಒಂದು ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸುವ ಪದ. ಪೊಶಿಲ್ ಎಂಬ ಪದ ತಮಿಳಿನಲ್ಲಿ ರುಜುವಾತನ್ನು ಪಡೆದಿರುವುದಿಲ್ಲ; ಇದು ಕನ್ನಡ ಮೂಲದ ಹೊಸಿಲುವಿನಿಂದ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದು, ಅನಂತರದ ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಾಯಿಲ್ ರುಜುವಾತು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದೆ (ಪೊಶಿಲ್ ಅಲ್ಲ). 4. ತಮಿಳುಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ತಾಯಿಯರ್ (ಎಂಬ ಗೌರವಸೂಚಕ ಪದ) ಬಳಕೆಯಾಗಿರುವುದು. ಈ ಪದ ನಿಸ್ಸಂಶಯವಾಗಿಯೂ ಕನ್ನಡ ಮೂಲದ್ದು, ಹಳೆಗನ್ನಡ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳದಿರಬಹುದು, ಆದರೆ ಅವಶ್ಯವಾಗಿ ಆ ಕಾಲದ ಆಡುನುಡಿಯಲ್ಲಿ ಅದು ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿತ್ತೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಅನುಮಾನವಿಲ್ಲ. 5. ವ್ಯಕ್ತಿನಾಮ ಮತ್ತು ಗೌರವ ಸೂಚಕ ತಮಿಳು ಪದಗಳ ಮೇಲೆ ಆದ ಕನ್ನಡದ ಪ್ರಭಾವವನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಅಯ(ಶ್)ಶ (ಅಯಶ್ಯ), ಪೊಲಾಲ್‌ಬಿ (ಪೊಲಾಲ) ಮತ್ತು ಆದಿ ಪ್ರತ್ಯಯಗಳಾದ ಅಣ್ಣಿ ಅ(ಪ್)ಪ (ಅಪ್ಪ) ಮತ್ತು ಅ(ಯ)ಯಣ (ಅಯ್ಯಣ)ಗಳು ಹಳೆಗನ್ನಡದ ಧ್ವನ್ಯನುಕರಣದ ನಿಯಮಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಸಲೀಸಾಗಿ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುವುವೇ ಹೊರತು ತಮಿಳಿನದಕ್ಕಲ್ಲ. 6. ವ್ಯಾಕರಣ ಪ್ರಯೋಗಗಳಲ್ಲಿ (ದೀರ್ಘ) ಷಷ್ಠೀ ವಿಭಕ್ತಿಯ ಆದಿಪ್ರತ್ಯಯ ಅ(ಹ್ರಸ್ವ) ಪ್ರತ್ಯಯಕ್ಕಿಂತ ಪೂರ್ವಕಾಲದ್ದಾಗಿದ್ದು ಇದರ ಬಳಕೆಯನ್ನು ಹಳೆಗನ್ನಡದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಕಾಣಬಹುದು; ತಮಿಳಿನಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ಥಾನಾವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಇದರಂತೆ ಮೃದುಧ್ವನಿ ಮೇಳದಿಂದ ಅಂತ್ಯಗೊಳ್ಳುವ ಮಧುರಾದಿಪ್ರತ್ಯಯಕ್ಕೆ (ಉದಾ: ಊರು) ಪುರಾತನ ತಮಿಳಿನಲ್ಲಿ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ; ಹಳೆಗನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಬರವಿಲ್ಲ. 7. ಭಾಷೆ, ವ್ಯಾಕರಣ, ಪದಕೋಶ ಮತ್ತು ಪದಬಳಕೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವುಗಳಲ್ಲದೆ, ತಮಿಳಗಂ ಮೇಲೆ ಕನ್ನಡನಾಡು ಬೀರಿದ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಆರಂಭಕಾಲದ ಜೈನರ ಒಡನಾಟದಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಜೈನರು ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಿಂದ ತಮಿಳುನಾಡಿಗೆ ವಲಸೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಗುಹಾಲಯಗಳಲ್ಲಿರುವ ತಮಿಳು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಶಾಸನಗಳೇ ಸಾಕ್ಷಿ ಒದಗಿಸುವುವು. 28 ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕೊರೆಸಿದ 84 ಜೈನ ಶಾಸನಗಳು ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೂ ದೊರಕಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಪಾಠಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಕನ್ನಡ (ಪ್ರಾಕೃತ, ಸಂಸ್ಕೃತ ಪದಗಳು ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದ ಮೂಲಕ) ಪದಗಳು ತಮಿಳುನಾಡನ್ನು ತಲುಪಿದ್ದನ್ನು ತೋರಿಸಿ ಕೊಡುವವು. ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಹಳೆಗನ್ನಡದ ಪದಗಳಲ್ಲಿ ಕಣಿ (ಗಣಿ), ಅಮಣಣ್ (ಪ್ರಾ. ಸಮಣ–ತಮಿಳಿನಲ್ಲಿ ಶ ಲುಪ್ತಗೊಂಡಿರುವುದು), ಉಪಶನ್ (ಪ್ರಾ. ಉಪಝಾಯ (ಕ) ಉವಜ್ಜರ್=ಓಜರ್) ಆಶಾರಿಯರ್ (ಸಂ. ಆಚಾರ್ಯರು); ಕಂತಿ (ಕ. ಗಂತಿ, ಕಂತಿ ನಾಮಪದವಾದಾಗ ಕವುಂತಿ) ಗಮನಾರ್ಹ.

ಈ ಎಲ್ಲ ಆಧಾರಗಳ ಮೇಲೆ ಲಿಪಿರಹಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ಸಂಗಂ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಕನ್ನಡ ಬೆಳೆದ ಭಾಷೆಯಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಮತ್ತು ಪ್ರಬುದ್ಧಾವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿದ್ದ ತಮಿಳಿನ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಬಲ್ಲ ಜಿಗುಟತನವನ್ನು ಅದು ಗಳಿಸಿಕೊಂಡಿತ್ತೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಐರಾವತಂ ಮಹಾದೇವನ್ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಾರದ ಒಂದೆರಡು ಪದಗಳನ್ನಿಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿ, ಅವುಗಳ ಮೂಲವನ್ನು ಶೋಧಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಬಹುದು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿರುವ ನಾಡು ಎಂಬ ಆಡಳಿತ ಘಟಕಕ್ಕೆ ಮಧ್ಯಕಾಲದವರೆಗಿನ ತಮಿಳು, ಕನ್ನಡ, ತೆಲುಗು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಇದರ ಬಗೆಗೆ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಆಳವಾದ ಸಂಶೋಧನೆಯನ್ನೂ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಪದವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿ ಜಾರಿಗೆ ತಂದವರು ಯಾರು ಮತ್ತು ನಾಡು ಎಂಬ ಆಡಳಿತ ಘಟಕ ಮೊದಲು ಪ್ರಾರಂಭವಾದದ್ದು ಎಲ್ಲಿ ಎಂಬುದರ ಬಗೆಗೆ ಚರ್ಚೆ ನಡೆದಿದೆ. ಇತಿಹಾಸಕಾರರೆಲ್ಲರೂ ಈಗ ನಂಬಿರುವಂತೆ ಇದು ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಆಡಳಿತ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾದ ಪದ. ನಾಟು, ನಾಟ್ಟು ಪದಗಳು ಸಂಗಂ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬರುವುವಾದರೂ ಕಾಲದ ಬಗೆಗೆ ವಿವಾದವಿರುವ ಈ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಆಕರವನ್ನೇ ಆಧರಿಸಿ ಈ ಆಡಳಿತ ಘಟಕದ ಮೂಲವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವುದು ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯ. ಆದರೆ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ನಾಟು ಪದವನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದವರು ಎರುಮಿನಾಟವರು ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಅನುಮಾನವಿಲ್ಲ. ಈಗಾಗಲೇ ಕಂಡಂತೆ ಈ ಎರುಮಿನಾಟು ಎಂಬುದು ತಮಿಳಗಂ ಉತ್ತರಕ್ಕಿದ್ದ ಮೈಸೂರು ಪ್ರದೇಶ. ಅವರನ್ನು ಕುಡನಾಡ ಎರುಮೈಗಳೆಂದು ಸಂಗಂ ಕವಿ ಮಾಮುಲನಾರ್ ಒಂದೆಡೆ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕುಡನಾಡನ್ನು ಕೊಡಗುನಾಡು ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಏನೇ ಇರಲಿ, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ನಾಡು ಘಟಕ ಮೈಸೂರು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪನೆಗೊಂಡಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಇದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲವನ್ನು ಆರಂಭಕಾಲದ ತಮಿಳು ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಸಿತ್ತನವಾಸಲ್ ಶಾಸನದ ಎರುಮಿನಾಟಿನ ಉದಾಹರಣೆಯನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದರೆ, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.6ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ 800ವರ್ಷ ಕಾಲಾವಧಿಯ ತಮಿಳುಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಮತ್ತು ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲಿಯೂ ನಾಟು, ನಾಟ್ಟು, ನಾಡು ಪದಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಅಂದರೆ ಸಂಗಂ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಉಲ್ಲೇಖಗಳು ಅಂದಿನ ವಾಸ್ತವಿಕ ಆಡಳಿತ ಘಟಕಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದರೂ ಐತಿಹಾಸಿಕ ದಾಖಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಏಕೆ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಉದ್ಭವಿಸುವುದು. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವಟ್ಟೆಳುತ್ತು ಶಾಸನ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಪರಯನ್‌ಪತ್ತು ಗುಹಾಲಯದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಇದು ಪಾಣಾಟ ಜೈನ ಮುನಿಯ ಆರಾಧನಾ ನಿಶಿದಿಕೆಯಾಗಿರುವುದೆಂಬುದನ್ನು ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸುವಂತಿಲ್ಲ. ಎರುಮಿನಾಟಿನಂತೆ ಈ ಪಾಣಾಟವೂ (ಕಾವೇರಿ–ಕಬಿನಿ ಪ್ರದೇಶದ) ಪುನ್ನಾಟದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ತ್ತೆಂದು ಕಾಣುವುದು. ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಈ ಚಿತ್ರಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಕದಿಂದ ನಾಟು ಎಂಟು ಎಂಬ ಆಡಳಿತ (ರಾಜ್ಯ) ಘಟಕ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಮೈಸೂರು ಪರಿಸರದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವ ಈ ಶಾಸನ ನರಿದಾವಿ(ಳೆ)ನಾಡನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವುದರಿಂದ ಈ ಪದಬಳಕೆ ಮತ್ತು ಈ ಪದ ಸೂಚಿಸುವ ಆಡಳಿತ ಘಟಕಗಳು ತಮಿಳರಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಆಳವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಬೇರುಬಿಟ್ಟಿದ್ದವೆನ್ನಬಹುದು. ವಲಸೆ ಹೋದ ಜೈನರು ತಮ್ಮ ತವರೂರಿನಲ್ಲಿದ್ದ ನಾಟು ಘಟಕಗಳನ್ನು ಸಿತ್ತನವಾಸಲ್‌ನಂತೆ ಉಳಿದೆಡೆ ತಮಿಳರಿಗೆ ಪರಿಚಯಿಸಿ ಕೊಟ್ಟಿರಲು ಸಾಧ್ಯ ಎಂಬ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿದೆ. ಈ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಕನ್ನಡ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಬೇರುಬಿಟ್ಟಿದ್ದ ನಾಟು=ನಾಡು ಪದವನ್ನು ಕಾಲಾನಂತರದಲ್ಲಿ ತಮಿಳರು ಪಡೆದುಕೊಂಡರೆಂದೂ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ಇದನ್ನು ತಮ್ಮದನ್ನಾಗಿಸಿ ಕೊಂಡು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಸಾರಕ್ಕೆ ಅವರು ತಂದರೆಂದೂ ವಾದಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವಿದೆ. ಇದು ಏನೇ ಇರಲಿ, ತಮಿಳರ ಪ್ರದೇಶ ತಮಿಳಗಂ (ತಮಿಳುನಾಡು ಎಂದಲ್ಲ) ಎಂದೇ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾಡು ಪ್ರತ್ಯಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಕರು–ನಾಡು ಘಟಕವು ಅದರ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದುದು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ.

ಸಿತ್ತನವಾಸಲ್ ತಮಿಳುಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿರುವ ಇಳಯರ್ ಪದದ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಒಂದು ಅಡಿಟಿಪ್ಪಣಿ ಅವಶ್ಯವೆನಿಸುವುದು. ಮಹಾದೇವನ್ ಈ ಪದವನ್ನು ಯುದ್ಧವೀರರ ಬಿರುದು ಎಂದು ಅರ್ಥೈಸಿ, ಅವರನ್ನು ಇಳಾಮಕ್ಕಳ್ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದರಂತೆ ತೆಣ್ಕು–ಶಿರು–ಪೊಶಿಲ್ ಎಂಬುದು ಬೆಟ್ಟದ ಹೊಸಲಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದು ಪುರಾತನ ಆಡಳಿತ ಘಟಕ ಎಂದು ಅವರು ಅರ್ಥೈಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಈ ಯುದ್ಧವೀರರು ಯಾರು ಮತ್ತು ಆ ಬೆಟ್ಟ ಪರಿಸರ ಯಾವುದಾಗಿತ್ತು ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ಅವರು ಎತ್ತಿಲ್ಲ. ಸಂಗಂ ಕಾವ್ಯದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತರ ಕೊಡಬಹುದೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಅಹನಾನೂರಿನ ಕವಿ ಕಲ್ಲಡನಾರ್ ಒಂದೆಡೆ ಇಳೆಯರ್‌ರನ್ನು ಅನಕ್ಷರಸ್ಥರು ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಸಂಬೋಧಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದನ್ನು ತಮಿಳು ಭಾಷೆಯನ್ನು ಅರಿಯದವರೆಂದು ಅರ್ಥೈಸಬಹುದು. ಗಿರಿಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ತಮಿಳೇತರ ವೀರ(ಇಳವರ್) ಮನೆತನದ ಜೈನನೊಬ್ಬ ಈ ಶಾಸನವನ್ನು ಕೊರೆಸಿದನೆಂದೂ ಅವನು ಮತ್ತಾರೂ ಆಗಿರದೆ ಘಟ್ಟದ ಆಚೀಚೆ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಎರುಮಿನಾಟಿನವನಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ನಿರ್ಣಯಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. (ಎಸ್.ಎಸ್.)

ಸಂಘೋಲ್: ಪಂಜಾಬಿನ ರಾಜಧಾನಿ ಚಂಡೀಗಡದ ಹತ್ತಿರದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಜಗತ್ಪತಿ ಜೋಶಿ ಮತ್ತು ತಂಡ ಇಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಪೂರ್ವ, ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಜನವಾಸ್ತವ್ಯವಿದ್ದ ಕುರುಹುಗಳಿದ್ದುದನ್ನು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದರು.

1969–73 ಮತ್ತು 1978–83 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪಂಜಾಬ್ ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ–ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಇಲಾಖೆ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮಥುರ ಶೈಲಿಯ ಬಿಳಿಚುಕ್ಕೆಯ ಕೆಂಪು ಮರಳುಕಲ್ಲಿನ 117 ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತಲಿರುವ

ಸ್ತೂಪದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ

58 ಉಷ್ಣೀಷ, ಸೂಚಿ ಬೇಲಿಯ ಭಾಗಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದುವು. ಸ್ತೂಪದ ತಳಪಾಯ ಅರೆಕಾಲು ಚಕ್ರದಂತಿವೆ. ಬೂದುವರ್ಣದ ಶಿಲಾಕರಂಡಕ, ಹಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಇತರ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತವು. ಇದರ ಮುಚ್ಚಳದ ಮೇಲೆ ಖರೋಷ್ಠಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಉಪಾಸಕ ಅಯ ಭದ್ರಸ ಎಂದಿದೆ. ಸ್ತೂಪದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಅಧಿಷ್ಠಾನಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಮೆಟ್ಟಲುಗಳಿವೆ. ಇದರ ಪೂರ್ವ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಸ್ತೂಪಗಳಿದ್ದವು. ಇದರ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಗುಪ್ತಶೈಲಿಯ ಬಿಳಿ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಸುಂದರವಾದ ಬುದ್ಧನ ಮತ್ತು ಪುರುಷ ತಲೆಗಳು ದೊರೆತವು. ಇದರಿಂದ ಈ ನೆಲೆ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಬೌದ್ಧ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿತು. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿ 1985–90ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಉತ್ಖನನ ವಿಭಾಗ ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದ್ದರಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಿಂದ ಆಧುನಿಕ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಆರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. 1. ಅವು ಬಾರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೆಲವೊಂದು ಅಂಶಗಳೊಂದಿಗೆ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ; 2. ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪದೊಡನೆ ಬೂದುವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ; 3. ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲ; 4. ಕುಷಾಣ; 5. ಗುಪ್ತ ಮತ್ತು ಗುಪ್ತೋತ್ತರ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲ.

ಒಂದನೆಯ ಹಂತದ ವಸತಿಗೃಹ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಆರು ಉಪಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊದಲು ಕೇವಲ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ 2ನೆಯ ಉಪಹಂತದಿಂದ ಒಣ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದಲೂ ಮನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ನೆಲ, ಕಣಜದ ಕಟ್ಟೆ, ಒಲೆ ಇದ್ದುವು. ಕೆಲವೊಂದು ಮನೆಗಳ ಕೊಠಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳಿದ್ದುವು. ಬಾರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಫಯಾನ್ಸ್, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆ, ಪ್ರಾಣಿ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಆಟದ ಚೆಂಡು, ಬಳೆ, ಮಣಿ, ಫಯಾನ್ಸಿನ ಉಂಗುರ, ಬಳೆ, ಎಲುಬಿನ ಲೇಖನಿ, ಶಂಖದ ಬಳೆ, ತಾಮ್ರ ವಸ್ತು ಮೊದಲಾದ ಹಲವಾರು ವಸ್ತುಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿ ದೊರೆತವು. ಕೆಲವೊಂದು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹರಪ್ಪ ಬಳಿಯ ಸಿಮೆಟ್ರಿ–ಎಚ್ ನೆಲೆಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ.

2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಾರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲದೆ, ಕಪ್ಪುವರ್ಣದ, ವರ್ಣರೇಖಾ ಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಬೂದುವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬಾರ ಹಾಗೂ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿತ್ತು. ಕಂಬದ ಕುಳಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಮನೆಯ ಅವಶೇಷಗಳೇನೂ ಕಾಣಬರಲಿಲ್ಲ. ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರಾಣಿ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಕಿವಿಯೋಲೆ, ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು, ದಂತದ ಲೇಖನಿ ಮೊದಲಾದವು ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು.

ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಉಪಯೋಗ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚು. ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆ, ಬಳೆ, ಮೈತಿಕ್ಕುವ ಹೊರಸು, ಎಲುಬಿನ ಲೇಖನಿ, ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಈ ಹಂತದ ಗಮನಾರ್ಹ ಅವಶೇಷಗಳು.

ನಾಲ್ಕನೆಯ ಕುಷಾಣ ಹಂತ ಅತ್ಯಂತ ಸಮೃದ್ಧಿ ಮತ್ತು ಬೃಹತ್ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ವಿವಿಧ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಹಾಥಿವರ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ನೆಲೆಯ ಈಶಾನ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಕಟ್ಟಡಗಳಿದ್ದುವು. ಹಿಂದಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗಿಂತ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಸತನವೂ ಕಾಣುತ್ತದೆ, ಪೂರ್ವಯೋಜನೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ನಗರ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಂತೆ ಹಾಥಿವರದ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯಿಂದ (340x210ಮೀ) ಸುತ್ತವರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ವಿವಿಧ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಮತ್ತು ಇದರ ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ನಗರ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣ, ಸಂರಕ್ಷಣೆ ಗೋಡೆ ನಿಜಕ್ಕೂ ಸಮೀಪದ ನದಿಯ ಪ್ರವಾಹದ ತಡೆಗೋಡೆಯಾಗಿದ್ದಿತು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಕೀರ್ಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪ, ವಿಹಾರ ಮತ್ತು ತತ್ಸಂಬಂಧ ಇತರ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದುವು. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ನೋಡಿದಾಗ ಇಲ್ಲಿ ಏಕ ಸ್ವಾಮ್ಯದ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇದು ನಿಜವೆಂಬಂತೆ ಇಲ್ಲಿ ಆಲೇಖದೊಡನೆ ಮೊಹರು, ಮುದ್ರೆಗಳೂ ಇತರ ಸಾಮಾನ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳೊಡನೆ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ಎತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಒಂದೇ ಮಧ್ಯರೇಖೆಯಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಎರಡು ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಆಡಳಿತ ಮತ್ತು ಸಭಾಸದನ. ಇವುಗಳ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಒಂದು ಗೃಹಕೃತ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸದ (ಧಾರ್ಮಿಕ?) ಕಟ್ಟಡ. ಇವುಗಳ ದಕ್ಷಿಣದ ಬದಿಗೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಬೀದಿ–ಓಣಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ನಗರ. ಇವುಗಳ ಭವ್ಯತೆ ಅಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಪ್ರಾಚೀನ ತಕ್ಷಶಿಲಾ ನಗರವನ್ನೂ ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತದೆ. ಕೋಟೆಯೊಳಗಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಮರದ ಛಾವಣಿಯಿದ್ದಿತ್ತು. ಸಭಾಸದನದ ದಕ್ಷಿಣ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿಂದ ಸದನದ ಒಳಗೆ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕಟ್ಟೆಯವರೆಗೂ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಿರುದಾದ ಕಾಲುಹಾದಿಯಿದೆ. ಕಟ್ಟೆಯ ಸುತ್ತ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಮರದ ಕಂಬಗಳು ಮೇಲೆ ವಿತಾನವನ್ನೂ ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದಿದ್ದುವೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಸದನದ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ ಹಲವಾರು ಕೊಠಡಿಗಳ ಕಟ್ಟಡವಿತ್ತು. ಇದರ ನೆಲವನ್ನು ಸುರಕಿ ಸುಣ್ಣ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಒಂದು ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ವೃತ್ತ ವಿನ್ಯಾಸದ ಅಗ್ನಿ ಕುಂಡವಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕುಣಿಂದ ರಾಜ ಅಮೋಘಭೂತಿಯ 40 ನಾಣ್ಯದ ಅಚ್ಚುಗಳು ದೊರಕಿದುವು. ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಬದಿಯ ಅಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಅಕ್ಷರದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಞೋ ಕುಣಿಂದಸ್ಯ ಅಮೋಘಭೂತಿಸ್ಯ ಎಂಬ ಆಲೇಖವಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಬದಿಯ ಅಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ತ್ರಿರತ್ನ, ಶ್ರೀವತ್ಸ, ಸ್ವಸ್ತಿಕ ಮತ್ತು ಏರುತಗ್ಗಿನ ಬೆಟ್ಟದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಬಹುಶಃ ಇದು ನಾಣ್ಯ ತಯಾರಿಕೆಯ ಭಟ್ಟಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು

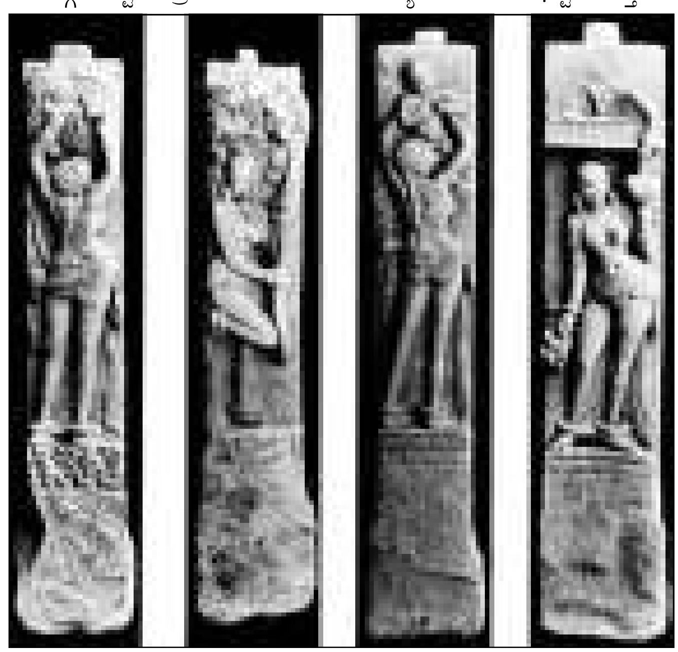

ಯಕ್ಷಿಶಿಲ್ಪಗಳು

ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಸಭಾಸದನ ಹತ್ತಿರದ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಬಹುಶಃ ರಾಜ್ಯದ ಆಡಳಿತದ ಮುಖ್ಯ ಟಂಕಸಾಲೆ ಕಾಗದ ಪತ್ರಗಳ ಹಾಗೂ ಆಡಳಿತ ಕಛೇರಿಯಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡಲಾಗಿದೆ. ನಗರದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೀದಿ ಮತ್ತು ಓಣಿಗಳ ನಡುವಿನಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಮನೆಗಳು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂದು ಬಿಡದೆ ಒಂದರ ಪಕ್ಕದೊಲ್ಲೊಂದರಂತೆ ಮತ್ತು ಮನೆಗಳ ಹಿಂಭಾಗಗಳು ಎದುರು–ಬದುರಾಗಿರುವಂತೆ ಇದ್ದುವು. ಇಂಥ ಎರಡು ಹಾಗೂ ನಾಲ್ಕು ಮನೆಗಳು ಸೇರಿದಂತೆ ಮುಂದೆ ಒಂದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಅಂಗಳವಿರುತ್ತಿತ್ತು.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮನೆ ಮುಖ್ಯ ಬೀದಿಗೆ ಎದುರಾಗಿರುತ್ತದೆ. ವಿಶಾಲ ಹಜಾರ ಅಥವಾ ಮೊಗಸಾಲೆ, ಇದರ ಹಿಂದೆ ಒಂದು ಕೊಠಡಿ, ಇಲ್ಲಿಂದ ಅಡುಗೆ ಮನೆ ಮತ್ತು ಬಚ್ಚಲು ಮನೆಗೆ ಇತರ ಮೂರು ವಾಸದ ಕೊಠಡಿಗಳಿಗೆ ಹೋಗಲು ಅವಕಾಶ ಇರುತ್ತದೆ. ಹಿಂಬದಿಯ ಓಣಿಯಿಂದ ಒಂದು ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿನ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರದಿಂದ ಹಿಂಬದಿಯ ಸಣ್ಣ ಮೊಗಸಾಲೆಗೆ ಬಂದು ಅಲ್ಲಿಂದ ವಸತಿಕೊಠಡಿಗಳಿಗೆ ಬರಬಹುದು. ಅಡುಗೆ ಮನೆ ಮತ್ತು ಬಚ್ಚಲು ಮನೆಯ ಮುಚ್ಚಿದ ಸಣ್ಣ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಚರಂಡಿ ಹಿಂಬದಿ ಓಣಿಯ ದೊಡ್ಡ ಚರಂಡಿಗೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಎಲ್ಲ ಕೊಠಡಿಗಳ ನೆಲವನ್ನೂ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿ ಗಟ್ಟಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಶುಂಗ ಶೈಲಿಯ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಈಗಿನ ಗ್ರಾಮದ ಒಂದು ಭಾಗದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸು.18ಮೀ ದಪ್ಪದ ಪ್ರಾಕ್ತ್ಯಾವಶೇಷಗಳ ಹಾಳು ಮಣ್ಣು ಇದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂತು. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕುಷಾಣ ಕಾಲದ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳೆ ಇದ್ದುವು, ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಐದು ಉಪಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಮನೆ ಓಣಿ–ರಸ್ತೆಗಳು ಒಂದು ಸರಿಯಾದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿರದೆ ಅಡ್ಡಾದಿಡ್ಡಿಯಾಗಿದ್ದುವು. ಆದರೂ ಒಂದು ಮನೆ ಸಂಕೀರ್ಣವನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಇದೊಂದು ಎರಡು ಮಹಡಿಯ ಕಟ್ಟಡ. ಇದರಲ್ಲಿಯ ಐದು ಕೊಠಡಿಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಇದರ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಂದು ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಬಯಲುಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿಯ ಇಟ್ಟಿಗೆ ನೆಲದ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ವಸ್ತುಗಳು, ಮುದ್ರೆ, ಮುದ್ರಿಕೆ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಕೆಯ ಗುರುತುಗಳಿದ್ದುವು, ಬಯಲು ಅಂಗಳದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ವೃತ ಅಗ್ಗಿಷ್ಟಿಕೆಗಳಿದ್ದುವು. ಇಲ್ಲಿ ಅರೆ ಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರಾಣಿ, ಮನುಷ್ಯನ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಮುದ್ರೆ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿದ್ದುವು. ಜೊತೆಗೆ ಸುಟ್ಟ ಬೋರೆ ಹಣ್ಣಿನ ಬೀಜಗಳು ಹಾಗೂ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿದುವು. ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಮತ್ತು ಖರೋಷ್ಠಿ ಆಲೇಖಗಳಿರುವ ಮುದ್ರೆಗಳು, ಕುಷಾಣರ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯ ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಹಾಥಿವರದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ ಒಂದು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡವಿದ್ದಿತ್ತು. ಬಹುಶಃ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಲಯವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು, ಇದಲ್ಲದೆ ಎರಡು ಆಯತ ವಿನ್ಯಾಸದ ಕಟ್ಟೆಗಳಿದ್ದು, ಇವು ಬಹುಶಃ ಅಗ್ನಿ ಕುಂಡಗಳ ವೇದಿಕೆಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಕುಂಡಗಳಲ್ಲಿ ಬೂದಿಯೊಡನೆ ಸುಟ್ಟ ಕಾಳುಗಳಿದ್ದುವು ಕೆಲವು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಹೂತಿಟ್ಟ ಒಂದು ಪ್ರಾಣಿ (ಕುದುರೆ ಅಥವಾ ಗೂಳೀ?) ಅಸ್ಥಿ ಪಂಜರವಿತ್ತು. ಉತ್ತರ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಇಳಿಜಾರಿನ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬಹು ಕೊಠಡಿಗಳ ಒಂದು ಕಟ್ಟಡವಿತ್ತು. ಇದರ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕುಣಿಂದ, ಇಂಡೊ–ಪಾರ್ಥಿಯನ್, ಕುಷಾಣರ ಹಲವಾರು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಗೊಂಡೆಫರ್ನೆಸ್‌ನ 100 ನಾಣ್ಯಗಳಿದ್ದ ಒಂದು ಕುಡಿಕೆ, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಸರ್ಪ, ಚಿನ್ನದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲದೆ ಹಿಡಿಕೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಯಜ್ಞದಲ್ಲಿ ಬಳಸುವ ಸೌಟು, ಶಂಖ, ಹರಕೆ–ತೊಟ್ಟಿ, ಬಹುರಂಧ್ರದ ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಗಳು ಮೊದಲಾದವು ದೊರೆತಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಹಾಥಿವರದಿಂದ ಅನತಿ ದೂರದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪ ವಿಹಾರಗಳಿದ್ದುದು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣರ ಕಾಲದ ಒಂದು ಮಹಾಸ್ತೂಪ ಮತ್ತು ಹಲವಾರು ಮನೋಹರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದನ್ನು ಈಗಾಗಲೆ ಮೇಲೆ ಗಮನಿಸಲಾಗಿದೆಯಷ್ಟೆ. ಇತ್ತೀಚಿನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಚಕ್ರ ವಿನ್ಯಾಸದ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಸ್ತೂಪ, ವಿಹಾರದ 27 ಕೊಠಡಿಗಳು ಇನ್ನೊಂದು ಸಣ್ಣ ಸ್ತೂಪದ ಭಾಗಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

5ನೆಯ ಗುಪ್ತ ಹಂತ: ಹಾಥಿವರದಲ್ಲಿ ಮುಂದಿನ ಹಂತದ ಜನವಾಸ್ತವ್ಯದ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಹಿಂದಿನ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಈ ಹಂತದ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸ ಲಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ಕುಷಾಣ ಹಂತದ ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಜನವಸತಿಯೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಹಂತದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿಯ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗಕ್ಕೆ ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಅಚ್ಚೊತ್ತಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಬಿಳಿ ವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಹರಕೆ ತೊಟ್ಟಿಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಗಮನಾರ್ಹ ಅವಶೇಷಗಳು. ಈ ಹಂತ ಸು.6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

6ನೆಯ ಹಂತದ ಮಣ್ಣಿನ ಬೃಹತ್ ಗೋಡೆಯಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ ಇದರ ತಳ ಸು.29ಮೀ ಅಗಲವಿತ್ತು. ಕ್ರಮೇಣ ಇದರ ಎತ್ತರವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿ ಸುತ್ತಲೂ ಕಂದಕವನ್ನು ತೋಡಲಾಯಿತು. ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಸ್ತ್ರೀ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಗುಪ್ತಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಆಲೇಖವುಳ್ಳ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳು ಮೊದಲಾದವು ದೊರೆಕಿವೆ. 7ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಮೆರುಗಿನ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು 8ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಲಖೌರಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಗಮನಿಸುವಂಥಾದ್ದು. (ಎಂ.)

ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರು: ದಾವಣಗೆರೆ ಜಿಲ್ಲೆ, ಚನ್ನಗಿರಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ 22 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಇಲ್ಲಿನ ಕೆರೆ ದಡದಲ್ಲಿರುವ 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಊರಿಗೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬೆಂನೂರು ಎಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ದೊಡ್ಡ ಸಂತೆಯಿಂದಾಗಿ ಇದಕ್ಕೆ ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರು ಎಂಬ ಹೆಸರು ಪ್ರಾಪ್ತವಾಯಿತು. ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ಅಧೀನರಾಗಿದ್ದ ಬಸವಾಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೆಂಗಪ್ಪನಾಯಕನ ಪುತ್ರ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕ 1565ರ ರಕ್ಕಸಗಿ–ತಂಗಡಗಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ಸೇನಾಧಿಪತಿಯಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ, ಶೌರ್ಯದಿಂದ ಕಾದಾಡಿದುದಕ್ಕೆ ಇದನ್ನು ಅವರಿಂದ ಅಮರ ಮಾಗಣಿಯಾಗಿ ಪಡೆದುಕೊಂಡ. ಇವನು ಇಲ್ಲಿ ಕೋಟೆ, ಅರಮನೆ, ಹನುಮಂತ ದೇವಸ್ಥಾನ, ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಸ್ಥಾನ, ಪುಷ್ಕರಣಿಗಳನ್ನು 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಮೆಕೆಂಜಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಕೈಫಿಯತ್ತಿನಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಶ್ರೀರಾಮತೀರ್ಥ (ಪುಷ್ಕರಣಿ) ನಿರ್ಮಾಣವನ್ನು ಶಾಲಿವಾಹನ ಶಕ 1480ನೆಯ ಶ್ರೀಕಾಳಾಯುಕ್ತಿ ಸಂವತ್ಸರದಲ್ಲಿ ಕೆಂಗಪ್ಪನಾಯಕ ಮಾಡಿಸಿದ. ಇವನನ್ನೇ ಕೆಂಗಾ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕನೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಇಲ್ಲಿರುವ ಪುಷ್ಕರಣಿ ಸುಂದರವೂ ನಯನಮನೋಹರವೂ ಆಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯರು ಹೊಂಡ ಎಂದು ಕರೆಯುವರು. ಇದು 70.5ಮೀ ಉದ್ದ, 73.5ಮೀ ಅಗಲ, 9 ಮೀ ಆಳವಿದ್ದು ಧ್ವಜಾಯದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೂ ಸೋಪಾನಗಳಿವೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಕ್ಕಿಗೆ 44 ದೊಡ್ಡ ಸೋಪಾನಗಳಿದ್ದು, ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ 54 ಚಿಕ್ಕ ಸೋಪಾನಗಳಿವೆ.

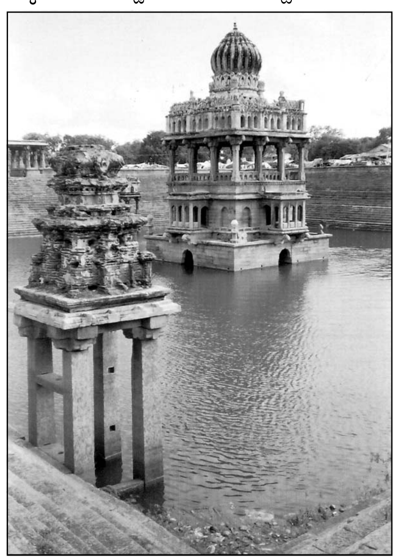

ಪುಷ್ಕರಣಿ

ಅಷ್ಟ ದಿಕ್ಪಾಲಕರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ 8 ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪುಷ್ಕರಣಿಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ವಸಂತ ಮಂಟಪವಿದೆ. ಹಿಂದೆ ಇದನ್ನು ವಸಂತಕಾಲದ ಉತ್ಸವಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದರಲ್ಲಿ ನೀರು ಚಿಮ್ಮುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳೀಯರು ಕಾರಂಜಿಮಂಟಪ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. 9ಮೀ ಉದ್ದಗಲ, ಸು.15ಮೀ ಎತ್ತರ ಇರುವ ಈ ಮಂಟಪ 5 ಅಂತಸ್ತುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಈ ಭವ್ಯ ಕಟ್ಟಡ ಇಂಡೊ–ಅರೇಬಿಕ್ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಗೋಪುರ ಕೂಷ್ಮಾಂಡ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಮೊದಲ 4 ಅಂತಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕೆಂಪು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಗೋಪುರವನ್ನು ಗಾರೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ತಾಣವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯದಿಂದ ಹೊರಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಪೂರ್ವ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಸುರಂಗ ಮಾರ್ಗವಿರುವುದೇ ಸಾಕ್ಷಿ. ಈ ಪುಷ್ಕರಣಿಯ ಮಂಟಪಗಳಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಶೈಲಿಯ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ಈ ಪುಷ್ಕರಣಿಯನ್ನು ಕಲ್ಲಿನ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಜಲ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಿಲ್ಲ. ಪಕ್ಕದ ಜಮೀನುಗಳ ಮೇಲೆ ಬೀಳುವ ಮಳೆ ನೀರು ಪುಷ್ಕರಣಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಆನೆ ಹೊಂಡದಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹವಾಗಿ ಕತ್ತರಿ ತೂಬಿನ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಈ ಹೊಂಡದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಜಲಹರಿ ಮಂಟಪದ ಮೂಲಕ ಶುದ್ಧಗೊಂಡು ಪುಷ್ಕರಣಿಗೆ ಬರುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇದೆ. ಹೆಚ್ಚಾದ ನೀರು ಪೂರ್ವ ದಿಕ್ಕಿನ ಕೋಡಿ ಮಂಟಪದಿಂದ ಹೊರಹೋಗುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿದೆ. ಇದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲು ಸು. 20 ವರ್ಷಗಳು ಹಿಡಿಯಿತು. ಇದು 500 ವರ್ಷಗಳಿಂದ ನೀರಿನಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಈವರೆಗೂ ಹಾಳಾಗಿಲ್ಲ. ಆಗಿನ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಭವ್ಯತೆಗೆ ಈ ಕಟ್ಟಡ ಒಂದು ಮಾದರಿಯಾಗಿದೆ.

ಈ ಪುಷ್ಕರಣಿಯ ದಡದ ಮೇಲೆ 16 ಅಂಕಣ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ರಾಮಚಂದ್ರ ದೇವಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಮುಂದೆ ಇದೇ ಮುಸಾಫಿರ್‌ಖಾನೆಯಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಂಡಿತು. ಇದೂ ಒಂದು ಭವ್ಯವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡವಾಗಿದ್ದು ರಣದುಲ್ಲಾಖಾನನ ಅನುಚರರಾಗಿದ್ದ ಖಾನ್ ಖಾನ್, ಪತ್ತೆಖಾನ್, ಫರೀದ್‌ಖಾನ್, ಸರ್ಜಾಖಾನ್ 1641 ರಿಂದ 56ರವರೆಗಿನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಭಾರತೀಯ–ಇಸ್ಲಾಂ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಯ ಈ ಕಟ್ಟಡ 31.5 ಮೀ ಉದ್ದ, 12 ಮೀ ಅಗಲವಿದ್ದ 16 ದೊಡ್ಡ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ 9 ಕಮಾನುಗಳ ಅಂಕಣ ಹೊಂದಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಹೋಗಲು 2 ಬದಿ ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದು, ಉತ್ತರ ಭಾಗದ ಮೆಟ್ಟಿಲ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಈಗ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಪುಷ್ಕರಣಿ ಮತ್ತು ಮುಸಾಫಿರ್‌ಖಾನೆ ಎರಡನ್ನೂ ಈಗ ಕೇಂದ್ರಸರ್ಕಾರ ರಕ್ಷಿತ ಸ್ಮಾರಕವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದೆ. ಈ ಊರಿನ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಇರುವ ಕೆರೆಯನ್ನು ಕೆಂಗಾ ಇಮ್ಮಡಿ ಹನುಮಪ್ಪನಾಯಕ 1567ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಬಿಜಾಪುರ ಸುಲ್ತಾನರ ಅಧೀನದವರೆಗೆ ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರು ನಾಯಕರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಈ ಊರು ಅನಂತರ ತರೀಕೆರೆಗೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಗೊಂಡ ಕಾರಣ ಮೊದಲಿನ ವೈಭವ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. (ಎಸ್.ಎನ್.ಎ.)

ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರು ನಾಯಕರು: ನೋಡಿ– ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು

ಸಂಪತ್ತಿನ ಸೋರಿಕೆ: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ತಯಾರಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಯುರೋಪ್ ಖಂಡಕ್ಕೆ ರಫ್ತು ಮಾಡುವ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಕಾಲಿಟ್ಟಿತು. ವರ್ಷಗಳುರುಳಿದಂತೆ ಕಂಪನಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಆಡಳಿತವನ್ನೇ

ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಆಡಳಿತ ಹರಡಲು ಆರಂಭವಾದಂತೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಕಸಬುದಾರರು, ಕರಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳು, ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಬಹುಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ರೈತಾಪಿ ವರ್ಗದವರು ತೀವ್ರತರನಾದ ಸಂಕಷ್ಟಗಳಿಗೆ ಈಡಾದರು. ಆರ್.ಪಿ.ದತ್ ಇಂಡಿಯ ಟುಡೆ ಕೃತಿಯ ಕರ್ತೃ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿಯ ಸಂಪತ್ತಿನ ಸೋರಿಕೆಯನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದರು. 1757–1813ರ ವರೆಗೆ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯದ ಕಾಲ. 1813–58ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಬ್ರಿಟನ್‌ನ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯಾಗಿ, ಅದರ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳಿಗೆ ಕಚ್ಚಾ ಸಾಮಾಗ್ರಿಗಳ ಪೂರೈಕೆದಾರನಾಗಿ, ಮುಕ್ತ ವ್ಯಾಪಾರಿ ನೀತಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಪ್ರಮುಖ ಘಟ್ಟ. ಹತ್ತಿಯ ತವರೂರನ್ನು ಹತ್ತಿಯಿಂದಲೇ ಮುಳುಗಿಸಿದ್ದು ಇದೇ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ. 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧ ಭಾಗದಿಂದ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಬ್ಯಾಂಕುಗಳು, ಆಮದು–ರಫ್ತು ಉದ್ದಿಮೆಗಳ ಮೂಲಕ ಆರ್ಥಿಕ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿತ್ವ ಭಾರತವನ್ನು ತನ್ನ ಸುಪರ್ದಿಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿದವು. ಭಾರತದ ಪ್ರಮುಖ ರಂಗಗಳ ಮೇಲಿನ ಪರಿಣಾಮಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಈ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ನಾವು ಈ ವಸಾಹತು ಆರ್ಥಿಕ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿತ್ವವನ್ನು ಅರ್ಥೈಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಪ್ಲಾಸಿ ಕದನದ ಗೆಲುವಿನ ಅನಂತರ ಭಾರತದ ಅಧಿಪತಿಗಳಂತಾದ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ, ಬಂಗಾಲದ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಬಂಗಾಲದ ರೈತಾಪಿ ವರ್ಗದ ಬೆನ್ನು ತೆರಿಗೆ ಭಾರದಿಂದ ಜಗ್ಗಿತು. ಪಾರಂಪರಿಕ ತೆರಿಗೆ ಸಂಗ್ರಾಹಕ ವರ್ಗವನ್ನು ಅಲಕ್ಷಿಸಿದ ಕಂಪನಿ, ಆದಾಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಕೃಷಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಲೇವಾದೇವಿಗಾರರಿಗೆ ಹರಾಜುಹಾಕಿತು. ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಭೂಮಿಯ ಮೌಲ್ಯ ನಿರ್ಧಾರ, ಅತ್ಯಧಿಕ ತೆರಿಗೆ ಮತ್ತು ಸುಲಿಗೆ ಈ ಅವಧಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಇವೆಲ್ಲದರ ಅಂತಿಮ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ 1770ರ ಕ್ಷಾಮ ಬಂಗಾಲದ ಮೂರನೆಯ ಭಾಗದಷ್ಟು ಜನಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಬಲಿ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಿತು. ಅನಂತರವೇ ಒಲ್ಲದ ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಎಚ್ಚೆತ್ತುಕೊಂಡ ಕಂಪನಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲಿಸ್‌ನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲ, ಬಿಹಾರ ಮತ್ತು ಒರಿಸ್ಸಗಳಲ್ಲಿ ಖಾಯಂ ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದಿತು (1793). ಮದರಾಸು ಮತ್ತು ಬಾಂಬೆ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿಗಳ ವಿಶಾಲ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರೈತವಾರಿ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಇದೇ ವೇಳೆಗೆ ಮಹಲ್ವಾರಿ ಮತ್ತು ಇನಾಂದಾರಿ ಕಂದಾಯ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿ ನೋಡಲಾಯಿತು.

ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಭೂ ಇಳುವರಿ ಮೊಗಲರ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಸಾಕಷ್ಟು ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಇದೇ ವೇಳೆಗೆ ಬದಲಾಗಿದ್ದ ಸಮಾಜೋ–ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳಿಂದಾಗಿ ಲೇವಾದೇವಿಗಾರರು, ಧಾನ್ಯ ವರ್ತಕರು ಮತ್ತು ದೊಡ್ಡ ಜಮೀನ್ದಾರ ವರ್ಗಗಳು ತಲೆ ಎತ್ತಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೂ ರೈತರಿಗೂ ನಡುವೆ ಏಜೆಂಟರಂತೆ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದವು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಂದಾಯ ನೀತಿಯ ಒಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಅದರಿಂದ ಉದ್ಭವಿಸಿದ ಭೂ ಒಡೆತನ. ಹೆಚ್ಚಿದ ವಿದೇಶಿ ವ್ಯಾಪಾರ, ಕೃಷಿಯ ವಾಣಿಜ್ಯೀಕರಣ ಮತ್ತು ಹಣದ ಹರಿವಿನಿಂದ ಭೂಮಿ ಬಂಡವಾಳಶಾಹಿಯ ಒಡೆತನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಯಿತು. ಮೊಗಲ್ ಆಡಳಿತದಡಿ ಜಮೀನ್ದಾರರು, ಜಾಹಗೀರದಾರರು ಮತ್ತು ತಾಲ್ಲೂಕುದಾರರು ಭೂಮಿಯ ಒಡೆಯರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ, ಅವರು ಕೆಲವು ಸೀಮಿತ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ ತೆರಿಗೆ ಸಂಗ್ರಾಹಕರು ಮತ್ತು ಮಧ್ಯವರ್ತಿಗಳು ಮಾತ್ರವೇ ಆಗಿದ್ದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಕಂದಾಯದ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಹರಾಜು ಹಾಕುವ ಮೂಲಕ ಅವರು ಅನೇಕ ಹಂತಗಳ, ಶ್ರೇಣಿಗಳ ಭೂಒಡೆಯರನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದರು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಸಂಸ್ಥಾನಿಕ ಅರಸರೊಂದಿಗೆ, ಗ್ರಾಮಗಳ ಮುಖಂಡರೊಂದಿಗೆ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರೊಂದಿಗೆ ಒಡಂಬಡಿಕೆಗೆ ಬರಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಇಲ್ಲಿ ಪಾರಂಪರಿಕ ಗೇಣಿದಾರರನ್ನು ನಿರ್ಲಕ್ಷಿಸಿತು. ಈ ಗೇಣಿದಾರರು ತಲೆತಲಾಂತರಗಳಿಂದ ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಭೂಮಿಯ ಕಾನೂನುಗಳು ಜಮೀನ್ದಾರರಿಗೆ ಬೆಂಬಲವಾಗಿ ಬಂದವು. ಈ ಎಲ್ಲ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಗಳು ದೇಶಾದ್ಯಂತ ರೈತಾಪಿ ವರ್ಗಗಳನ್ನು ಹತಾಶೆಗೆ ನೂಕಿದವಲ್ಲದೆ ಮುಂದೆ ಸ್ಫೋಟಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾದವು.

ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯೊಂದಿಗೆ ತಮ್ಮ ಪಾರಂಪರಿಕ ಕೃಷಿಯನ್ನೂ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಗುಡ್ಡಗಾಡು ಮತ್ತು ಆದಿವಾಸಿ ಜನತೆ ಈ ಹೊಸ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಡಿ ಯುರೋಪಿಯನ್ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ಪ್ಲಾಂಟರ್‌ಗಳಿಂದ ಹೊಸ ಬಗೆಯ ಶೋಷಣೆಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾದರು. ಬಲಿಷ್ಠ ನಾಗರಿಕ ವರ್ಗಗಳು ಅವರ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಅತಿಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡವು. ಅವರ ಮೇಲೆ ಹೊಸ ಬೆಳೆಗಳನ್ನು, ವ್ಯಾಪಾರಿ ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಜೀತ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಹೇರಲಾಯಿತು. ಜಮೀನ್ದಾರರಿಂದ ಬಲವಂತವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಭೂಮಿಗಳಿಂದ ಹೊರದೂಡಲ್ಪಟ್ಟ ಸಂತಾಲ ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ಜನತೆ ಅಂತಿಮವಾಗಿ 1855ರಲ್ಲಿ ದಂಗೆ ಏಳುವಂತಾಗಿದ್ದು ಇದರಿಂದಲೇ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕೃಷಿಯ ವಾಣಿಜ್ಯೀಕರಣ ಶಾಂತಿಯುತ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯೇನೂ ಆಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅನೇಕ ಕಡೆ ರೈತರನ್ನು ಆಹಾರ ಧಾನ್ಯಗಳಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಟೀ, ಕಾಫಿ, ರಬ್ಬರ್, ಇಂಡಿಗೋ, ಅಫೀಮು, ಹತ್ತಿ, ಎಣ್ಣೆ ಕಾಳುಗಳು, ಸೆಣಬು, ಮೆಣಸು ಮುಂತಾದ ವಾಣಿಜ್ಯ ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುವಂತೆ ಬಲಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಜಮೀನ್ದಾರರು, ರಫ್ತುದಾರರು ಮತ್ತು ಸ್ಥಳೀಯ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಸೇರಿ ರೈತರ ಮೇಲೆ ವಾಣಿಜ್ಯ ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯಲು ಒತ್ತಡ ಹೇರಿದರು. ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ಲಾಂಟರ್‌ಗಳು ಜಮೀನ್ದಾರಿ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ಖರೀದಿಸಿ, ಗೇಣೀದಾರರು ವಾಣಿಜ್ಯ ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರವೇ ಬೆಳೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು. ಇದು ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಆಹಾರ ಧಾನ್ಯಗಳ ಉತ್ಪಾದನೆಯನ್ನು ಗಮನಾರ್ಹ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕುಗ್ಗಿಸಿತು. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಜನತೆ ತೀವ್ರ ಸಂಕಷ್ಟಗಳಿಗೆ ಗುರಿಯಾದರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ 1860ರಲ್ಲಿ ನೀಲಿ ಬೆಳೆಗಾರರು ತಮ್ಮ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ಲಾಂಟರ್‌ಗಳ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಏಳುವಂತಾಯಿತು.

18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು 19ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದ ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ಕರಕುಶಲ ಕಲೆಗಳು ಅವನತಿಯ ಹಾದಿ ಹಿಡಿದವು. ಒಂದೆಡೆ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಕೈಗಾರಿಕ ಕ್ರಾಂತಿಯಿಂದ ಪ್ರಗತಿಯೆಡೆಗೆ ಸಾಗುತ್ತಿದ್ದರೆ, ಅದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಮತ್ತು ನೇಕಾರಿಕೆಗಳು ಅವನತಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದುದು ವ್ಯಂಗ್ಯವೇ ಸರಿ. ಕೈಗಾರಿಕ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಉತ್ಕರ್ಷ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತ ವ್ಯಾಪಾರಿ ನೀತಿಯ ಮೂಲಕ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಬಂಡವಾಳಗಾರರು ಭಾರತೀಯ ಕರಕುಶಲ ಮತ್ತು ನೇಕಾರಿಕ ಉದ್ದಿಮೆಗಳ ಮೇಲೆ ನೇರ ಆಕ್ರಮಣವನ್ನೇ ನಡೆಸಿದರು. ಭಾರತದೊಂದಿಗೆ ಮುಕ್ತ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನೂ, ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನ ವಸ್ತುಗಳಿಗೆ ಆಮದು ಸುಂಕ ರದ್ದತಿಯನ್ನೂ ಅವರು ಆಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಅದೇ ವೇಳೆಗೆ ಭಾರತದಿಂದ ರಫ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ಅತ್ಯಧಿಕ ಕರಭಾರವನ್ನು ಹೇರಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ವಸ್ತುಗಳಿಗೆ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯನ್ನು ಕುಗ್ಗಿಸಿತು. ಈ ಮೊದಲೇ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ ಕೂಡ ಭಾರತೀಯ ಉದ್ದಿಮೆಗಳ ಅವನತಿಗೆ ತನ್ನ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿತ್ತು. 1813ರ ಚಾರ್ಟರ್ ಕಾಯ್ದೆಗೆ ಮೊದಲು ಭಾರತೀಯ ವಸ್ತುಗಳ ಪ್ರಮುಖ ರಫ್ತುದಾರನಾಗಿದ್ದ ಕಂಪನಿಯ ಏಜೆಂಟರು ಸ್ಥಳೀಯ ನೇಕಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ಕರಕುಶಲ ಉದ್ದಿಮೆಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಕಂಪನಿಯ ನೀತಿಗಳಿಂದಾಗಿ ಈ ಕರಕುಶಲಗಾರರು ನಾಶವಾದರು. ಸ್ವತಃ ಲಾರ್ಡ್ ವಿಲಿಯಂ ಬೆಂಟಿಂಕ್‌ನೇ ಈ ಕುರಿತು 1834ರಲ್ಲಿಯೇ ಈ ದುರಂತಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಕೆ ಸಿಗುವುದು ಕಷ್ಟ. ಭಾರತದ ಬಯಲುಗಳು ನೇಕಾರರ ಮೂಳೆಗಳಿಂದ ಬಿಳುಪಾಗಿವೆ ಎಂದಿದ್ದ.

ಕಾರ್ಲ್‌ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ನ ಪ್ರಕಾರ ಭಾರತೀಯ ಕೈಮಗ್ಗವನ್ನು ಮುರಿದದ್ದು ಮತ್ತು ರಾಟೆಯನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಿದ್ದೇ ಬ್ರಿಟಿಷರು. ಬ್ರಿಟನ್‌ನ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಗಳಿಂದ ಭಾರತೀಯ ಹತ್ತಿಯನ್ನು ಒಕ್ಕಲೆಬ್ಬಿಸಿದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಹತ್ತಿಯ ತವರಿನಲ್ಲೆ ಹತ್ತಿಯ ಕ್ಷಾಮವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿತು. ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಸುಂಕಗಳು, ಆಮದು–ರಫ್ತು ನೀತಿ, ತೆರಿಗೆ ಪದ್ಧತಿಗಳ ಮೂಲಕ ಭಾರತವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಕಚ್ಚಾಸರಕು ರಫ್ತುದಾರ ರಾಷ್ಟ್ರವನ್ನಾಗಿ ರೂಪಿಸಿದರು. ಇವರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ರೈಲ್ವೆ ಮಾರ್ಗಗಳು ಕೂಡ ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿದ್ದವು.

1757ರ ಪ್ಲಾಸಿ ಕದನದ ಅನಂತರ ಭಾರತದ ಸಂಪತ್ತು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಕಡೆಗೆ ಹರಿಯಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಈ ಕುರಿತು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ಬರೆಹಗಾರರು ಸಾಕಷ್ಟು ಚರ್ಚೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದ್ದರು.

ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಮುನ್ನ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಭಾರತದೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ತನ್ನ ಹಣವನ್ನು ರವಾನಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಬಂಗಾಲದ ಆಧಿಪತ್ಯ ದೊರಕಿದ ಅನಂತರ ಅಲ್ಲಿಯ ಕಂದಾಯ ಮತ್ತು ಸುಂಕಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಭಾರತೀಯ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಖರೀದಿಸಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಲಂಕಾಷೈರ್ ಮತ್ತು ಮ್ಯಾಂಚೆಸ್ಟರ್‌ಗಳು ಸ್ಪರ್ಧೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಲುಕಿ ಭಾರತದ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ರಫ್ತುಗಳಾದ ಹತ್ತಿ, ರೇಷ್ಮೆಯ ಕುಸಿತದೊಂದಿಗೆ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಆರಂಭವಾದವು. ಈ ಸಮಸ್ಯೆಗೆ ಒಂದು ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಇಂಡಿಗೋವನ್ನು (ನೀಲಿ) ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಚೀನಕ್ಕೆ ಟೀಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಅಫೀಮನ್ನು ರಫ್ತು ಮಾಡಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಅದೇ ವೇಳೆ ಇನ್ನಿತರ ವಸ್ತುಗಳಾಗಿ ಕಚ್ಚಾ ಹತ್ತಿ, ಗೋದಿ, ಸೆಣಬು, ಟೀ, ಎಣ್ಣೆ ಕಾಳುಗಳು ಮುಂತಾದವನ್ನು ರಫ್ತು ಮಾಡಲಾರಂಭಿಸಿತು.

ಭಾರತದ ಸಂಪತ್ತಿನ ಸೋರಿಕೆಗೆ ಅಗಣಿತ ಮಾರ್ಗಗಳಿದ್ದವು. ಬ್ರಿಟನ್‌ನಲ್ಲಿದ್ದ ಭಾರತದ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ಭಾರತದ ಪರವಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ಕುರಿತಾದ ಗೃಹ ತೆರಿಗೆಗಳು ಇದರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು. 1857ಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಹೋಂ ಚಾರ್ಜಸ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ವೆಚ್ಚ ಭಾರತದ ಒಟ್ಟು ಆದಾಯದ ಶೇ.40ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿತ್ತು. 1833ರಲ್ಲಿ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯ ತನ್ನ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಾಗ, ಕಂಪನಿಯ ಷೇರುದಾರರಿಗೆ ಡಿವಿಡೆಂಟ್ ನೀಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನೇ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಕಂಪನಿಯ ಡಿವಿಡೆಂಡ್ ವಾರ್ಷಿಕವಾಗಿ 6,30,000 ಪೌಂಡ್‌ಗಳಷ್ಟಿತ್ತು. ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಯುದ್ಧಗಳಿಗಾಗಿ ಕಂಪನಿ ಮಾಡಿದ್ದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಾಲವೇ 70 ಮಿಲಿಯನ್ ಪೌಂಡ್‌ಗಳಷ್ಟಿತ್ತು. 1900ರ ವೇಳೆಗೆ ಈ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಾಲದ ಮೊತ್ತ 224 ಮಿಲಿಯನ್ ಪೌಂಡ್‌ಗಳಿಗೆ ಏರಿತು. ಭಾರತದ ಆದಾಯದಲ್ಲಿ ಈ ಸಾಲಗಳಿಗೆ ಬಡ್ಡಿಯನ್ನು ಪಾವತಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಿಲಿಟರಿ ಮತ್ತು ನಾಗರಿಕ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಕೊಡಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಸಂಬಳ, ಪಿಂಚಣಿ ಮತ್ತಿತರ ಭತ್ಯೆಗಳೂ ದೊಡ್ಡ ಮೊತ್ತದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಸೈನ್ಯ, ನೌಕಾಬಲಗಳ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನಲ್ಲಿಯೇ ಖರೀದಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸಂಪತ್ತಿನ ಸೋರುವಿಕೆಯೇ ಆಗಿತ್ತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿಯ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಹೂಡಿಕೆದಾರರ ಬಂಡವಾಳದ ಮೇಲಿನ ಬಡ್ಡಿ ಮತ್ತು

ಲಾಭಗಳೂ ಸೋರಿಕೆಯ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗೆ ತಮ್ಮ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿದವು. ದಾದಾಭಾಯಿ ನವರೋಜಿ, ಆರ್.ಸಿ.ದತ್ತ, ಡಿ.ಇ.ವಾಚಾ ಮತ್ತು ಜಿ.ವಿ. ಜೋಶಿ ಇನ್ನಿತರ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾದಿ ಬರೆಹಗಾರರು ಈ ಸಂಪತ್ತಿನ ಸೋರಿಕೆಯನ್ನು ಕಠಿಣವಾಗಿ ಖಂಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಸಂಪತ್ತಿನ ಸೋರಿಕೆಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿ, ಭಾರತದ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ಬಳಸಲು ಇವರು ಆಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಭಾರತದಿಂದ ಆದ ಸಂಪತ್ತಿನ ಸೋರಿಕೆಯ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಮಾರ್ಗವೆಂದರೆ ಕಚ್ಚಾ ಸರಕುಗಳದ್ದು. ಇಲ್ಲಿಂದ ರಫ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಈ ವಸ್ತುಗಳಿಗೆ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಪ್ರತಿಫಲವನ್ನು ನಿರೀಕ್ಷಿಸುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾದಿಗಳು ಸಂಪತ್ತಿನ ಸೋರಿಕೆಯನ್ನು ಹೋರಾಟದ ಒಂದು ಅಸ್ತ್ರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರಲ್ಲಿ ಆಶ್ಚರ್ಯವಿಲ್ಲ.

(ಎಸ್.ಜಿ.)

ಸಂವಿಧಾನ: ಒಂದು ರಾಜಕೀಯ ನೀತಿ ಸಂಹಿತೆ. ಅರಿಸ್ಟಾಟಲನ ಪ್ರಕಾರ ಸಂವಿಧಾನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕ್ರಿಯೆಯ ಹಾಗೂ ಮೌಲ್ಯದ ಒಂದು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗಿದೆ. ರಾಜ್ಯದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗವಾದ ಸಂವಿಧಾನ ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶದ ಕಾನೂನಿನ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ಶ್ರೇಷ್ಠ ಅಥವಾ ಮೂಲಭೂತ ಕಾನೂನಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆಧುನಿಕ ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರ ಪ್ರಕಾರ ಸಂವಿಧಾನಗಳು ಹಾಗೂ ಸಂವಿಧಾನಾತ್ಮಕ ಮೌಲ್ಯಗಳು 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಜ್ಞಾನಯುಗದ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯ ಪರಿಣಾಮ. ಒಂದು ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ರಾಜ್ಯದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗಗಳಾದ ಪ್ರಜೆಗಳು, ಭೌಗೋಳಿಕ ಗಡಿ, ಸರ್ಕಾರ ಇವುಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಸಂವಿಧಾನ ಅತ್ಯಾವಶ್ಯಕ. ಆಳುವವರ್ಗ ಮತ್ತು ಪ್ರಜೆ ಇವರ ಬಾಂಧವ್ಯವನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸುವಂತಹ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇದಾಗಿದ್ದು, ಆಯಾ ಸಮಾಜದ ಒಪ್ಪಿದ ರಾಜಕೀಯ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಹೊರಹೊಮ್ಮುವ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಸಂಹಿತೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ಯಾವುದೇ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಯಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗದು. ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ತಮ್ಮ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಅಥವಾ ಜ್ಞಾನದ ಪರಿಮಿತಿಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಂತೆ ಇದನ್ನು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದು ಸರ್ಕಾರದ ಅಂಗಗಳ ಪ್ರಕರ್ಮಗಳ ಚೌಕಟ್ಟು ಹಾಗೂ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳನ್ನು ತಿಳಿಹೇಳುವ, ವಿಶೇಷ ಶಾಸನೀಯ ಸಿಂಧುತ್ವವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಒಂದು ದಾಖಲೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಎನ್‌ಸೈಕ್ಲೋಪೀಡಿಯ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಹೇಳುವಂತೆ ಸಂವಿಧಾನ ಒಂದು ರಾಜ್ಯದ ಆಂತರಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸ್ಥಳೀಯ ಕಾನೂನಿನ ಒಂದು ಪ್ರಕಾರ. ಸಂವಿಧಾನ ಕೇವಲ ಕಾನೂನಿನ ಒಂದು ಅಂಗವಾಗಿರದೆ, ಪ್ರಮುಖವಾದ ರಾಜಕೀಯ ದಸ್ತಾವೇಜಾಗಿರುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಭೂಪಟವಾಗಿರುತ್ತದೆ ಎಂದು ಲೆನಿನ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇದು ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಹಾಗೂ ಸರ್ಕಾರದ ಸಂಪೂರ್ಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವಂತಹುದಾಗಿದೆ.

ಸಂವಿಧಾನಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಅಧ್ಯಯನಗಳಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಗ್ನಕಾರ್ಟವನ್ನು (1215) ಪ್ರಥಮ ಲಿಖಿತ ಆಕರವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಅಡಿಪಾಯವಾಗಿ ನೋಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಬಂದ ಪೆಟಿಷನ್ ಆಫ್ ರೈಟ್ಸ್ (1628), ಬಿಲ್ ಆಫ್ ರೈಟ್ಸ್(1689), ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಆ್ಯಕ್ಟ್ (1911), ಕ್ರೌನ್ಸ್ ಪ್ರೊಸೀಡಿಂಗ್ಸ್ ಆ್ಯಕ್ಟ್ (1947) (ಇವೆಲ್ಲವೂ ಶಾಸನದ ರೀತಿ ಬಂದಿರುವುದು ಅಲ್ಲದೆ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾನೂನುಗಳು) ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿವೆ.

ಸಂವಿಧಾನ ಲಿಖಿತ ಅಥವಾ ಅಲಿಖಿತವಾಗಿರಬಹುದು. ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದ ಜನ್ಮದಾತೆ ಎಂದು ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅಲಿಖಿತ ಸಂವಿಧಾನವಿದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ಕಾನೂನು ಸಂವಿಧಾನವಾಗಿ ಅಂಗೀಕೃತವಾಗಿದೆ. ಅನೂಚಾನವಾಗಿ ಪಾಲಿಸಿಕೊಂಡುಬಂದಿರುವ ರೂಢಿ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು, ಕಟ್ಟಳೆಗಳು ಹಾಗೂ ಶಾಸನಗಳು ಸಾಂವಿಧಾನಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳಾಗಿವೆ. ಚುನಾಯಿತ ಸಮುದಾಯ–ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್‌ನಲ್ಲಿ ವರಿಷ್ಠತೆಯನ್ನು ನೋಡಲಾಗಿದೆ. ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಸಮೇತ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯನ್ನು ಕಾನೂನುಬದ್ಧ ಸಾರ್ವಭೌಮನೆಂಬ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಗೌರವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅದರಲ್ಲೂ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿರುವ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಾಂವಿಧಾನಿಕ ಪದ್ಧತಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನದ್ದಾಗಿದೆ. ಉತ್ತಮ ಸಂವಿಧಾನದ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಲಿಖಿತತೆ, ಸ್ಪಷ್ಟತೆ, ನಿರ್ದಿಷ್ಟತೆ, ಶ್ರೇಷ್ಠತೆ, ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ ಹಾಗೂ ನ್ಯಾಯಾಂಗ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆಗಳು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರಲಾರದೆಂದು ಸಂವಿಧಾನ ವಿಮರ್ಶಕರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದರು. ಈ ಸಂವಿಧಾನ ಪದ್ಧತಿ ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯ ಹಾಗೂ ಪ್ರಸ್ತುತ ಸಂವಿಧಾನವಾಗಿರುವುದಲ್ಲದೆ ಮಾದರಿ ಸಂವಿಧಾನವೂ ಆಗಿದೆ. ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ನಮ್ಯ ಹಾಗೂ ಅನಮ್ಯ ಸಂವಿಧಾನಗಳೆಂದು ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸುಲಭವಾಗಿ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ಬದಲಾವಣೆ ಮಾಡಬಹುದಾಗಿದ್ದರೆ ನಮ್ಯವೆಂದೂ ಸುಲಭವಾಗಿ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಲು ಆಗದಿದ್ದರೆ ಅನಮ್ಯವೆಂದೂ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಸಂವಿಧಾನದ ತಿದ್ದುಪಡಿಯ ಅವಕಾಶದ ಮೇಲೆ ಈ ರೀತಿಯ ವಿಭಾಗೀಕರಣ ಅವಲಂಬಿತ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಲಿಖಿತ ಸಂವಿಧಾನಗಳು ಅನಮ್ಯ ಸಂವಿಧಾನಗಳೆಂಬ ತರ್ಕವೂ ಇದೆ. ಒಂದು ವೇಳೆ ತಿದ್ದುಪಡಿಮಾಡುವ ಅವಕಾಶ ಇದ್ದಲ್ಲಿ ಈ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಶಾಸಕಾಂಗಕ್ಕೆ ನೀಡಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ನಮ್ಯ ಹಾಗೂ ಅನಮ್ಯ ಸಂವಿಧಾನಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಪ್ರಯೋಜನಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಗುಣಾವಗುಣಗಳನ್ನು ಮೌಲ್ಯೀಕರಿಸುವುದು ತ್ರಾಸದಾಯಕವಾಗುತ್ತದೆ. ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹಾಗೂ ಅಧಿಕಾರ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿರುವ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ, ಏಕಾತ್ಮಕ ಹಾಗೂ ವಿಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂವಿಧಾನಗಳೆಂಬ ವಿಭಾಗೀಕರಣವುಂಟು. ರಾಜ್ಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸಂಯುಕ್ತ ಅಥವಾ ಒಕ್ಕೂಟವಾಗಿದ್ದಾಗ, ಕೇಂದ್ರ ಹಾಗೂ ರಾಜ್ಯಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಇತಿಮಿತಿಗಳನ್ನು ಸಂವಿಧಾನವೇ ತಿಳಿಸಬೇಕು. ಇದು ಬಹು ಸಂಕೀರ್ಣ ಹಾಗೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಅಂಶವಾಗಿದೆ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಮಾದರಿಯಾಗಿ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನ, ಕೆನಡ, ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ, ಭಾರತ ಹಾಗೂ ಸ್ವಿಟ್ಜರ್ಲೆಂಡ್ ಸಂವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅಂತೆಯೇ ಏಕಾತ್ಮಕ ಸಂವಿಧಾನವಾಗಿ ಮೂಲತಃ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಶ್ರೀಲಂಕ, ಚೀನ, ಐರ್ಲೆಂಡ್, ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಸಂವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಅಮೆರಿಕ ಮಾದರಿಯ ಸಂಯುಕ್ತ ಪದ್ಧತಿ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು, ಇತರೆ ಬಹುತೇಕ ಸಂವಿಧಾನಗಳಿಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿದಾಯಕವಾಗಿದೆ. ಅಮೆರಿಕದ ಅಧ್ಯಕ್ಷೀಯ ಮಾದರಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯ ನ್ಯಾಯಾಂಗ ಪದ್ಧತಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಶ್ರೇಷ್ಠವೂ ಆಗಿರುವುದರಿಂದ, ನ್ಯಾಯಾಂಗ ಪುನರ್‌ವಿಮರ್ಶೆ ನಿಯಮ ಸಂವಿಧಾನದ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಸಹ ನೀಡಿದೆ. ಅಂತೆಯೇ ಸಂವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಪರಮೋಚ್ಚ ಹಾಗೂ ಅಧೀನ ಸಂವಿಧಾನಗಳೆಂದೂ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸಂಯುಕ್ತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರ ಹಾಗೂ ರಾಜ್ಯಗಳು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಂವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅಮೆರಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇದಕ್ಕೆ ಅಪವಾದವಾಗಿದೆ. ಪ್ರತೀ ರಾಜ್ಯ ತನ್ನದೇ ಆದ ಸಂವಿಧಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆಯಾದರೂ ಅದು ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂವಿಧಾನದ ಅಧೀನವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅದೇ ರೀತಿ ದೈವಶಾಹಿಗಳಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಗ್ರಂಥಗಳಿಗೆ ಲಿಖಿತ ಸಂವಿಧಾನಗಳು ಒಳಪಟ್ಟಿರುತ್ತವೆ. ಇದೇ ರೀತಿ ಇತರೆ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಆದೇಶಾತ್ಮಕ ಹಾಗೂ ಉಪದೇಶಾತ್ಮಕ, ವಾಸ್ತವಿಕ ಹಾಗೂ ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕ ಪ್ರಜಾಸತ್ತಾತ್ಮಕ ಹಾಗೂ ಮಂಡಲೇಶ್ವರಾತ್ಮಕ ವಿಶಾಲ ಹಾಗೂ ಸಂಕುಚಿತ ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧಾಂತಕಾರರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಲಿಖಿತ ಸಂವಿಧಾನಗಳು, ವಾಸ್ತವಿಕ, ಆದೇಶಾತ್ಮಕ, ಪ್ರಜಾಸತ್ತಾತ್ಮಕವಾಗಿರುತ್ತವೆ.

ಸಂವಿಧಾನಗಳು ಆಯಾ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಜೆಗಳ ಆದೇಶದ ಪ್ರತಿರೂಪ. ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕವಾಗಿ ಪ್ರಜೆಗಳು ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿರುತ್ತಾರಾದರೂ ವಾಸ್ತವಿಕವಾಗಿ ಅವರು ಆ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಚಲಾಯಿಸಲು ಅಸಾಧ್ಯವಾದ ಕಾರಣ ಸಂವಿಧಾನರೂಪದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮೆಲ್ಲ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ನಿಯೋಜಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಅರ್ಥಾತ್ ಸಂವಿಧಾನ ಸಾರ್ವಭೌಮವಾಗಿ ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ. ಎಲ್ಲ ಕಾನೂನಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹಾಗೂ ಸರ್ಕಾರದ ಅಂಗಗಳು ಈ ಸಂವಿಧಾನದ ರೀತ್ಯಾ ಕರ್ತವ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಬೇಕು. ಇದೇ ರೂಲ್ ಆಫ್ ಲಾ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ತಿರುಳು. ಸಂವಿಧಾನ ಹಾಗೂ ಕಾನೂನಿನ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆ ಎರಡೂ ಪೂರಕವಾಗಿ, ಆಳುವವರ ಸೀಮಿತ ಅಧಿಕಾರ ಪ್ರಜೆಗಳ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ. ಯಾವ ರಾಜಕೀಯ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸಂವಿಧಾನ ಚೌಕಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾಗಿ ಒಳಪಟ್ಟು ಕಾನೂನಿನ ರೀತ್ಯಾ ನಡೆಯುತ್ತದೆಯೋ ಅದೇ ಉತ್ತಮವಾದ ಸಂವಿಧಾನಾತ್ಮಕ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅದನ್ನೇ ಉತ್ತಮ ಸಂವಿಧಾನವೆಂದು, ಯಾವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಇತಿಮಿತಿಗಳಿಲ್ಲದೆ, ಸಂವಿಧಾನ ಅಥವಾ ಕಾನೂನುಗಳು ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಅಧೀನವಾಗಿರುತ್ತದೆಯೋ ಅದೇ ಭ್ರಷ್ಟ ಸಂವಿಧಾನ ಎಂದು ಅರಿಸ್ಟಾಟಲ್ ಬಹಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಸಂವಿಧಾನಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಜೆಗಳ ಅಥವಾ ದೇವರ ಅಥವಾ ಧರ್ಮದ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದು ಸರ್ಕಾರದ ಅಂಗಗಳು, ಅವುಗಳ ರಚನೆ, ಅಧಿಕಾರವ್ಯಾಪ್ತಿ, ಜವಾಬ್ದಾರಿಗಳು, ಪ್ರಜೆಗಳ ಹಕ್ಕು ಹಾಗೂ ಕರ್ತವ್ಯಗಳು, ಭೌಗೋಳಿಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿ, ಕಾನೂನು ರಚಿಸುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ, ತಿದ್ದುಪಡಿಮಾಡುವುದು, ಸಂವಿಧಾನ ಹಾಗೂ ದೇಶದ ರಕ್ಷಣೆ, ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಸರ್ಕಾರದ ಧ್ಯೇಯೋದ್ದೇಶಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಸಂವಿಧಾನಗಳನ್ನು ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಸಂಕೇತವೆಂದೂ ಆಯಾ ರಾಜ್ಯದ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವದ ಬಾಹ್ಯ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯೆಂದೂ ಆಂತರಿಕ ಸತ್ತ್ವವೆಂದೂ ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಪ್ರಸ್ತುತ ಲಭ್ಯವಿರುವ ಸಂವಿಧಾನಗಳಿಗೆ ಅಮೆರಿಕ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಹಾಗೂ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಸಂವಿಧಾನಗಳು ಮಾದರಿ. ಭಾರತದ ಸಂವಿಧಾನ ಮೂಲತಃ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್ ಮಾದರಿ ಹೋಲುತ್ತದೆಯಾದರೂ ಅಮೆರಿಕ ಮಾದರಿಯ ಅನೇಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಇತರೆ ಕೆಲವು ಸಂವಿಧಾನಗಳನ್ನೂ ಅನುಕರಿಸಿದೆ. ಭಾರತ ಸಂವಿಧಾನಶಿಲ್ಪಿ ಬಿ.ಆರ್.ಅಂಬೇಡ್ಕರ್ ಅವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಪ್ರಪಂಚದ ದೊಡ್ಡ ಲಿಖಿತ ಸಂವಿಧಾನ ಹಾಗೂ ಅತ್ಯಲ್ಪ ಸಮಯಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ತಿದ್ದುಪಡಿಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿರುವ ಸಂವಿಧಾನವೆಂಬ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ ಭಾರತ ಸಂವಿಧಾನಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಯಾವುದೇ ಸಂವಿಧಾನದ ಶ್ರೇಷ್ಠತೆ ಆಯಾ ಜನರ ಪ್ರಬುದ್ಧತೆ ಹಾಗೂ ಬದ್ಧತೆಯ ಮೇಲೆ ಅವಲಂಬಿತವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ.

(ಸಿ.ಎಜಿ.)

ಸರ್ಕಾರ್, ಡಿ. ಸಿ.: 1907–85. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಶಾಸನತಜ್ಞ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸಾತವಾಹನರನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಆಳವಾದ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿದವರು. ದಿನೇಶ್‌ಚಂದ್ರ ಸರ್ಕಾರ್ ಎಂಬುದು ಇವರ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು. ಈಗಿನ ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಫರಿದ್‌ಪುರದ

ಸಲ್ಕಥಿ ಕೃಷ್ಣಾನಗರ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ 1907ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಫರಿದ್‌ಪುರದ ರಾಜೇಂದ್ರ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಆನರ್ಸ್ ಪದವಿ ಪಡೆದರು (1929). ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ದೆಸೆಯಲ್ಲೆ ಇವರು ಅಪಾರ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಹಸ್ತಪತ್ರಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದರು. ರಾಮಾನಂದ ರಾಯನ ಜಗನ್ನಾಥವಲ್ಲಭಂ ನಾಟಕಂ ಎಂಬ ಪ್ರಾಚೀನ ಬಂಗಾಲಿ ನಾಟಕವನ್ನು ಓದುವುದರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ ಇವರು, ರಾಜೇಂದ್ರ ಕಾಲೇಜಿನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದ ಸತ್ಯಕಿಂಕರ್ ಮುಖ್ಯೋಪಾಧ್ಯಾಯರಿಂದ ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಪಡೆದರು. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಪದವಿ ಪಡೆಯುವಂತೆ ಅವರಿಂದ ಸಲಹೆ ಪಡೆದು ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಪದವಿಯನ್ನು ಸುವರ್ಣ ಪದಕದೊಂದಿಗೆ ಪಡೆದರು (1931). ಇವರಿಗೆ ಭಾಷಾ ವಿಜ್ಞಾನ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ, ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಜ್ಞಾನಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಆಳವಾದ ಪ್ರವೇಶವಿತ್ತು.

ಅನಂತರ ಎಚ್.ಸಿ. ರಾಯ್‌ಚೌಧುರಿಯವರ ಸಲಹೆ ಮೇರೆಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಸಂಶೋಧನೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಭಂಡಾರ್ಕರ್ ಅವರ ಖಾಸಗಿ ಗ್ರಂಥಾಲಯದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವರ್ಷ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿದರು. ಪ್ರೇಮ್‌ಚಂದ್ ರಾಯ್‌ಚಂದ್ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ವೇತನ ಪಡೆದು ಪೂರ್ವ ದಖನಿನ ಕೆಲವು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದರು (1934). ಈ ಸಂಶೋಧನೆಗಾಗಿ ಮಾವುತ್ ಚಿನ್ನದ ಪದಕ ಗಳಿಸಿದರು (1937). ಸಕ್ಸಸರ್ಸ್ ಆಫ್ ಸಾತವಾಹನಾಸ್ ಇನ್ ಲೋಯರ್ ಡೆಕ್ಕನ್ ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪದವಿ ಪಡೆದರು (1936).

1937ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಪನ್ಯಾಸಕರಾಗಿ ವೃತ್ತಿ ಜೀವನವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ ಇವರು ಅನಂತರ ಭಾರತದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ಶಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕ ಅಧೀಕ್ಷಕರಾಗಿ (1949), ಭಾರತದ ಮುಖ್ಯ ಶಾಸನತಜ್ಞರಾಗಿ (1955) ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಇಂಡಿಕ ಸಂಪುಟಗಳೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಅನೇಕ ವಿದ್ವತ್ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತೀಯ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಿದರು. ಅನಂತರ ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ(1961), ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದರು (1965–74).

ಇವರು ದೇಶ ವಿದೇಶಗಳ ಅನೇಕ ವಿದ್ವತ್ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್, ಭಾರತದ ನಾಣ್ಯ ಸಂಸ್ಥೆ, ಭಾರತದ ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ಸಂಸ್ಥೆ ಹಾಗೂ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಸಂಘ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಸಮ್ಮೇಳನಗಳಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಇವರಿಗೆ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ, ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಮತ್ತು ರಾಯಲ್ ನ್ಯೂಮಿಸ್‌ಮ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಗಳೊಂದಿಗೆ ನಿಕಟ ಸಂಪರ್ಕವಿತ್ತು. ಇವರು 35ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸ್ವಂತ ಕೃತಿಗಳನ್ನೂ 75ಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಪಾದಿತ ಕೃತಿಗಳನ್ನೂ 1200ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಲೇಖನ, ಟಿಪ್ಪಣಿ, ವಿಮರ್ಶೆಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರಿಗೆ ಅನೇಕ ಗೌರವ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿದ್ದವು. ಇವರು 1985ರಲ್ಲಿ ನಿಧನರಾದರು. (ಸಿ.ಎಮ್‌ಡಿ.)

ಸರ್ಕಾರ್, ಜಾದುನಾಥ್: 1870–1958. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಇತಿಹಾಸಕಾರ. ಬಂಗಾಲದ ರಾಜ್‌ಶಾಹಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕರ್‌ಚಮರಿಯ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ 1870 ಡಿಸೆಂಬರ್ 10ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ರಾಜಕುಮಾರ್ ಸರ್ಕಾರ್. ಜಾದುನಾಥ್ ಅವರು ರಾಜ್‌ಶಾಹಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಮುಗಿಸಿ, ಈಗಿನ ಕೋಲ್ಕೊತದಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎ. ಹಾಗೂ ಎಂ.ಎ., ಪದವಿ ಪಡೆದರು (1892). ಇವರು 1893ರಲ್ಲಿ ರಿಪ್ಪನ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾದರು. 1897ರಲ್ಲಿ ಪ್ರೇಮ್‌ಚಂದ್ ರಾಯ್‌ಚಂದ್ ಶಿಷ್ಯವೇತನ ದೊರಕಿತು. 1898ರಿಂದ ಕೋಲ್ಕತದ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾಪಕ ವೃತ್ತಿ ಆರಂಭಿಸಿದರು. 1899ರಲ್ಲಿ ಪಾಟ್ನ ಕಾಲೇಜಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟು 1926ರ ತನಕ ಬೋಧಿಸಿದರು. ಈ ನಡುವೆ ಬನಾರಸ್ ಹಿಂದು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಬೋಧಿಸಿದರು (1917–19). ಅನಂತರ ಒರಿಸ್ಸದ ಕಟಕ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ರವೆನ್‌ಷಾ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು (1919–23). 1926ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಕುಲಪತಿಗಳಾದರು. 1928ರಲ್ಲಿ ಮದರಾಸು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸರ್.ಡಬ್ಲ್ಯು.ಮೇಯರ್ ಪೀಠಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದರು. ಲಂಡನ್ನಿನ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಗೌರವ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು (1923). ಇವರ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೃತಿಗಳಿವು: ದಿ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಔರಂಗಜೇಬ್ (1912–24, 5 ಸಂಪುಟಗಳು); ಶಿವಾಜಿ ಅಂಡ್ ಹಿಸ್ ಟೈಮ್ಸ್. ಇವರು 1958 ಮೇ 19ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

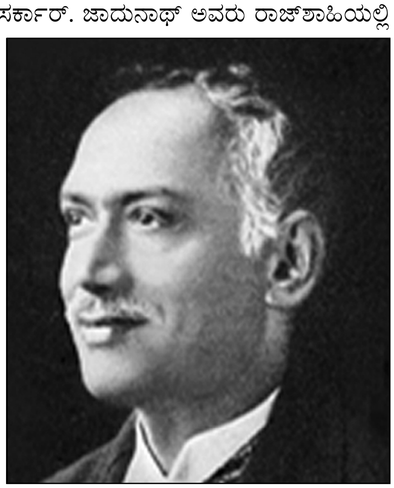

ಸತನಿಕೋಟ: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಕರ್ನೂಲ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ನಂದಿಕೊಟ್ಕೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ತುಂಗಭದ್ರ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಶ್ರೀಶೈಲಂ ಜಲವಿದ್ಯುತ್ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಮುಳುಗಡೆಯಾಗುವ ಮೊದಲು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ 1977–80ರ ನಡುವೆ ಎನ್.ಸಿ.ಘೋಷ್‌ರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದಿಂದ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದವರೆಗಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅನುಕ್ರಮವನ್ನು ತಿಳಿಯುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಹಲವಾರು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಹಳ್ಳಿಯೊಳಗಿರುವ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದ ವಿವರ ಇಂತಿದೆ:

ಹಳ್ಳಿದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿರುವ ವಸತಿಪದರದಲ್ಲಿ (1.6ಮೀ) ಮೂರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳಿವೆ. ಈ ಹಂತಗಳ ನಡುವೆ ಕಾಲದ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಂತರವಿದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಒಂದನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅಲಗು, ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಕೊರೆಯುಳಿಗಳೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಇವು ಚಕಮಕಿಕಲ್ಲು, ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು, ಜಾಸ್ಪರ್ ಮತ್ತು ಅಗೇಟ್ ಶಿಲೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಶಿಲಾತುಂಡುಗಳು ಮತ್ತು ಚಕ್ಕೆ ಚೂರುಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆ, ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆ ಅಥವಾ ಇನ್ನಾವುದೇ ಇತರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳಿಲ್ಲ.

ಎರಡನೆಯ ಹಂತ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲಕ್ಕೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನ–ಪ್ರ.ಶ.3ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಸೇರುತ್ತದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡ ರಚನೆಯ ಮೂರು ಘಟ್ಟಗಳು (1, 2ಎ ಮತ್ತು 2ಬಿ) ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕಂದಕಸಹಿತವಾದ ಕೋಟೆಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಕೋಟೆ ಸು.5 ಹೆಕ್ಟೇರ್ ಜಾಗವನ್ನಾವರಿಸಿದೆ. ಇದನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿಲ್ಲ. ಕೋಟೆಯ ಮುಖ್ಯ ಗೋಡೆ 3.2ಮೀ ಅಗಲವಿದೆ. ಇದನ್ನು ಕಡಪ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ; ವಿವಿಧ ಅಳತೆಯ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಮಣ್ಣಿನ ಗಾರೆಯಿಂದ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಲ್ಲುಗೋಡೆಯ ಹೊರಭಾಗಕ್ಕೆ ತಾಗಿಕೊಂಡಂತೆ 1.45ಮೀ ಅಗಲದ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ (56×28×8ಸೆಂಮೀ) ಗೋಡೆಯಿದೆ; ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ಕಲ್ಲುಗೋಡೆಗೆ ತಾಗಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಚೂರುಗಳಿಂದ ಮಾಡಲಾದ 3ಮೀ ಅಗಲದ ಹಾದಿಯೊಂದಿದೆ. ಗೋಡೆಯನ್ನು ಹಲವಾರು ಸಲ ದುರಸ್ತಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ಸುತ್ತಲೂ 3.2ಮೀ ಅಗಲದ ಮತ್ತು 4.25ಮೀ ಆಳದ ಕಂದಕವಿದೆ. ಕಂದಕದಿಂದ ನೀರು ಹೊರಗೆ ಬಾರದಂತೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಗಳ ತಗ್ಗುಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆಯ ಒಂದು ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿದೆ. ಸವಿಸ್ತಾರವಾಗಿರುವ ಈ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿಗೆ ಐದು ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳಿವೆ. ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಜೊತೆ 30ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಗೋಳಾಕಾರದ ಗುಳಿಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಜೊತೆ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಿನ ದ್ವಾರಬಂಧ ಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಕಂದಕದ ಹತ್ತಿರವಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಜೊತೆ ಗುಳಿಗಳು ಕಂದಕವನ್ನು ದಾಟಲು ಇದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಏರಿಳಿಸುವ ಸೇತುವೆಯ ಕಂಬಗಳದ್ದಾಗಿರಬೇಕು. ಕಂದಕವನ್ನು ದಾಟಲು ಶಾಶ್ವತ ಸೇತುವೆ ಇದ್ದ ಹಾಗೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ.

ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ಒಂದನೆಯ ಘಟ್ಟಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಕಟ್ಟಡ ಸಂಕೀರ್ಣವೊಂದಿದೆ (300ಚ.ಮೀ). ಇದರಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಕೋಣೆಗಳು ಮತ್ತು ಆವರಣಗಳಿವೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಗಟ್ಟಿ ತಳಪಾಯದ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಗಳು ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ (56×28×8ಸೆಂಮೀ) ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದು 52–68ಸೆಂಮೀ ಅಗಲ ಇವೆ. ಕಟ್ಟಡ ರಚನೆಯ ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಉಪಘಟ್ಟಗಳಿವೆ (2ಎ ಮತ್ತು ಬಿ). ಒಂದನೆಯ ಉಪಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ (2ಎ) ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಯ (56×28×8ಸೆಂಮೀ) ಹಲವಾರು ಕಟ್ಟಡಗಳಿವೆ. ಇವು ನೆಲಮಟ್ಟದಿಂದ ಕೆಳಗಿವೆ. ಆಯತ ಅಥವಾ ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿರುವ (1–2ಮೀ ಉದ್ದಗಲ) ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳು 3ರಿಂದ 4ಮೀ ಆಳ ಇವೆ. ಇವುಗಳ ತಳದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ನೆಲವಿದೆ ಅಥವಾ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಬಂಡೆಯಿದೆ. ಛಾವಣಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಮೊಳೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿಸಿದ ಹೆಂಚಿನದ್ದಾಗಿರಬೇಕು. ಹೆಂಚು, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಚೂರು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಮೊಳೆ, ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳು ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಂದ ಲಭಿಸಿವೆ. ಇವುಗಳು ಧಾನ್ಯದ ಕಣಜಗಳಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯಿದೆ. ಈ ಉಪಘಟ್ಟದ ಹೆಂಚುಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಬಗೆಯಿವೆ. ಇವು–ಎರಡು ತೂತಿರುವ ಆಯತಾಕಾರದ ಮಟ್ಟವಾದ ಹೆಂಚು; ಹೊರಗೆ ಉಬ್ಬಿದ ಹೆಂಚು; ಒಂದು ಬದಿ ಉಬ್ಬಿದ ಆಯತಾಕಾರದ ಹೆಂಚು; ಕಲಶದಂತಿರುವ ಹೆಂಚು (ಫಿನಿಯಲ್). ಮೊದಲ ಮೂರು ಬಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಳೆನೀರು ಇಳಿದು ಹೋಗಲು ಅನುವಾಗುವಂತೆ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ 2,5,3 ನೀಳ ಗುಳಿಗಳನ್ನು ಬೆರಳಿನಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವು ಕಪ್ಪು –ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ರೌಲೆಟ್ ಪಾತ್ರೆ, ಕೆಂಪು ಲೇಪನದಡಿ ಬಿಳಿಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಮೆರುಗುಳ್ಳ ಕೆಂಪು

ಪಾತ್ರೆ, ಕಡುಗಂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ, ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು (ಶೇ.19) ನಯವಾದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ತಟ್ಟೆ ಮತ್ತು ಬಟ್ಟಲು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಾಣಸಿಗುವ ಆಕಾರಗಳು. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಹಾಗೂ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಕೆಲವು ತಟ್ಟೆ ಮತ್ತು ಬಟ್ಟಲುಗಳಲ್ಲಿ (ಶೇ.17) ಲೇಪದಡಿ ಬಿಳಿ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಉದ್ದ ಅಥವಾ ಅಡ್ಡಗೆರೆಗಳ ಗುಂಪು ಮತ್ತು ಬಿಂದುಗಳ ಬಗೆಬಗೆಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ರೌಲೆಟ್ ತಟ್ಟೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕೇವಲ 3ರಷ್ಟು. ಕೆಲವೊಂದು ತಟ್ಟೆಗಳ ತಳದಲ್ಲಿ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದಿಂದ ಸುರುಳಿಯ ಚಿತ್ರ ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಮೆರುಗುಳ್ಳ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆ (ರೆಡ್ ಪಾಲಿಶ್ಡ್ ವೇರ್) ಬೆರಳೆಣಿಕೆಯಷ್ಟಿದೆ (ಶೇ.0.2). ಈ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಅತಿಸಾಮಾನ್ಯವಾದ ನೀರುದಾನಿ ಮತ್ತು ಪುಟ್ಟ ಬಟ್ಟಲುಗಳಿವೆ. ಕಡುಗಂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ (ಶೇ.11.5) ದೊಡ್ಡ ಅಳತೆಯ ಬೋಗುಣಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿವೆ. ಲೇಪವಿರುವ ಅಥವಾ ಲೇಪರಹಿತ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅತಿಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ (ಶೇ.52.5). ಲೇಪವುಳ್ಳ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ತಟ್ಟೆ, ಬಟ್ಟಲು, ಬೋಗುಣಿ, ಮಡಕೆ, ಶೇಖರಣೆ ಜಾಡಿ, ಹಣತೆ, ಮೂತಿಯಿರುವ ಮತ್ತು ಹಿಡಿಯಿರುವ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಜಾಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರಿನ ಮತ್ತು ಜೋಡಣೆಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ (ತ್ರಿರತ್ನ, ಬ್ರಾಹ್ಮಿಯ ಮ ಅಕ್ಷರ ಇತ್ಯಾದಿ). ಲೇಪರಹಿತ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಮಾತ್ರ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಲೇಪವಿರುವ ಅಥವಾ ಲೇಪರಹಿತ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ (ಶೇ.15.8) ತಟ್ಟೆ, ಬಟ್ಟಲು ಮತ್ತು ಅಗಲ ಬಾಯಿಯ ಮಡಕೆಗಳಿವೆ. ನಾಲ್ಕು ಕಾಲಿನ ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ಕುಟ್ಟಾಣಿ, ಸಾತವಾಹನ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಒಂದು ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿ, ಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಮೊಳೆ, ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ, ಕೊರೆಯುಳಿ, ಚಾಣ ಮತ್ತು ಕತ್ತಿ, ಮೂಳೆಯ ಮೊನೆ, ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ದಂತದ ವಸ್ತುಗಳು, ಶಂಖದ ಮತ್ತು ಗಾಜಿನ ಬಳೆ ಹಾಗೂ ಉಂಗುರಗಳು, ಗಾಜು, ಮಣ್ಣು, ಶಂಖ, ಜಾಸ್ಪರ್, ಅಗೇಟ್ ಮತ್ತು ಮಂದಗೆಂಪು ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಉಂಗುರ–ಬಳೆಗಳು ಮುಖ್ಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಸ್ತುಗಳು.

ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಸೀಸದ ನಾಣ್ಯವೊಂದು ಈ ಹಂತದ ಕೆಳಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಇದರ ವ್ಯಾಸ 2.3–2.5ಸೆಂಮೀ ಮತ್ತು ತೂಕ 7.773 ಗ್ರಾಂ. ನಾಣ್ಯದ ಒಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ತ್ರಿರತ್ನ, ಸ್ವಸ್ತಿಕ ಮತ್ತು ನಂದಿಪಾದದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಸುತ್ತ ಪ್ರಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಕುಮಾರ ಸಿರಿ–ಸಾತ ಎಂದು ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ; ಉಳಿದ ಅಕ್ಷರಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಮುದ್ರಿತವಾಗಿಲ್ಲ. ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಟಕಟೆಯೊಳಗಿರುವ ಮರದ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇದರ ಕೆಳಗೆ ನದಿಯನ್ನು ಅಡ್ಡಾದಿಡ್ಡಿ ರೇಖೆಯಿಂದ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ನಾಣ್ಯ ಶ್ರೀ ಸಾತಕುಮಾರ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ರಾಜನದ್ದಿರಬಹುದು. ಇಲ್ಲವೆ ಸಾತ ಎಂಬ ಪದ ಸಾತಕರ್ಣಿ ಪದದ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿದ್ದಲ್ಲಿ ಕುಮಾರ ಶ್ರೀಸಾತಕರ್ಣಿ ಎಂದೂ ಊಹಿಸ ಬಹುದು. ಸಾತವಾಹನ ಅರಸರ ವಂಶಾವಳಿಯ ಆದಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಶಾತಕರ್ಣಿ ಎಂಬ ಅರಸನಿದ್ದನು. ಇವನು ಯವರಾಜನಾಗಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊರಡಿಸಿದ ನಾಣ್ಯವಿರಬಹುದೇನೊ.

ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣು ಅಥವಾ ಕಲ್ಲು ಚಪ್ಪಡಿಗಳ ನೆಲ ಮತ್ತು ಗೋಡೆಯ ಭಾಗಗಳಿವೆ. ಕಟ್ಟಡ ರಚನೆಯ ಎರಡು ಹಂತಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು, ಬೂದು ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಬಟ್ಟಲು, ಬೋಗುಣಿ, ಮುಚ್ಚಳ, ಮೂತಿಯಿರುವ ಪಾತ್ರೆ, ತವ, ದಾನಿ, ಬಗೆಬಗೆಯ ಮಡಕೆಗಳು, ಅಗಲಬಾಯಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ ಆಕಾರಗಳು. ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರಿನ, ಅಚ್ಚೊತ್ತಿದ ಮತ್ತು ಜೋಡಣೆಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಇವು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಮಸ್ಕಿ ನಿವೇಶನದ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಯುಗದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿದ ಗಣಪತಿ–ಲಕುಲೀಶರ ಭಗ್ನಮೂರ್ತಿಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಭಾವಳಿಯ ಒಂದು ಭಾಗ, ಕವಣೆ ಕಲ್ಲು, ಕುಟ್ಟಾಣಿ, ಮಣ್ಣಿನ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗೊಂಬೆಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ 42 ಪ್ರಾಣಿಗೊಂಬೆಗಳ (ಗೂಳಿ, ಕುದುರೆ, ಆನೆ ಇತ್ಯಾದಿ) ಒಂದು ಗುಂಪು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಮೊಳೆ, ಚಾಕು ಮತ್ತು ಇತರ ವಸ್ತುಗಳು, ಶಂಖದ ಮತ್ತು ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳು, ಮಣ್ಣು, ಗಾಜು, ಶಂಖ ಮತ್ತು ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳ (ಜಾಸ್ಪರ್, ಅಗೇಟ್, ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲು, ಮಂದಗೆಂಪು ಕಲ್ಲು) ಮಣಿಗಳು ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು. ಮೂರು ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಮೈಯಿಂದ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಬೀದರಿನ ಷಂಸುದ್ದಿನ್ ಮುಹಮ್ಮದ್ ಶಾಹ್‌ನ (1463–82) ಒಂದು ನಾಣ್ಯ, ಮತ್ತೆರಡು ದೆಹಲಿಯ ಅಲಾವುದ್ದಿನ್ ಮುಹಮ್ಮದ್ ಷಾ ಖಿಲ್ಜಿಯ (1296–1316) ನಾಣ್ಯಗಳಿರಬೇಕು.

ಈ ಹಳ್ಳಿಯ 2.8ಕಿಮೀ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ, ತುಂಗಭದ್ರೆಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳ ಮೂರು ಸಂಕೀರ್ಣಗಳಿವೆ. ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರು ನಮೂನೆಗಳಿವೆ. ಇವು ಹಾದಿಕೋಣೆ ಸಮಾಧಿ, ಶವಕುಣಿಯಿರುವ ಶಿಲಾವೃತ್ತ ಮತ್ತು ನೆಲಕೋಣೆಯಿರುವ ಶಿಲಾವೃತ್ತ. ಈ ಸಮುಚ್ಚಯದ ಒಟ್ಟು 29 ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು 1980ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನದ ಮೂಲಕ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಎರಡು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಮಾನವ ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಎರಡನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಇನ್ನುಳಿದ ಎಲ್ಲ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ತಯಾರಾದ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಬಟ್ಟಲು, ಮುಚ್ಚಳ ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ಆಕಾರದ ಮಡಕೆಗಳು ಸಮಾಧಿಗಳೊಳಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಕಬ್ಬಿಣದ, ತಾಮ್ರದ ಮತ್ತು ಕಂಚಿನ ಒಂದೆರಡು ವಸ್ತುಗಳು, ಶಂಖದ ಮತ್ತು ಗಾಜಿನ ಐದಾರು ಬಳೆಚೂರುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಸತ್ಯಬ್ರತರಾಯ ಚೌಧುರಿ: 1935– . ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ, ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಬಂಧಗಳು ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದ ಇತಿಹಾಸಜ್ಞರು. ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಮುಗಿಸಿ ರವೀಂದ್ರ ಭಾರತಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅದರ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ಮತ್ತು ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. ಅನಂತರ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಬಂಧಗಳು ಎಂಬ ವಿಷಯದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. ಲಂಡನ್ ಸ್ಕೂಲ್ ಆಫ್ ಎಕನಾಮಿಕ್ಸ್ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಅತಿಥಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದರು. ಲಂಡನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಕಾಮನ್ ವೆಲ್ತ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಬಂಧಗಳು ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯ ಸದಸ್ಯರಾಗಿ ಮುಂದುವರಿದಿದ್ದಾರೆ. ಜೊತೆಗೆ ಇಂಟರ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಫಾರ್ ಸ್ಟ್ರಾಟಜಿಕ್ ಸ್ಟಡೀಸ್, ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಫಾರ್ ಡಿಫೆನ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಅನಾಲಿಸಿಸ್ ಮತ್ತು ಸ್ಟಾಕ್‌ಹೋಮ್ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್ ಪೀಸ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್‌ಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅಧ್ಯಯನ–ಸಂಶೋಧನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. 2000ದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಧನ ಸಹಾಯ ಆಯೋಗ ಇವರನ್ನು ಎಮಿರಿಟಸ್ ಪ್ರೊಫೆಸರ್ ಎಂದು ನಿಯೋಜಿಸಿತು.

ನ್ಯೂಕ್ಲಿಯಾರ್ ಪಾಲಿಟಿಕ್ಸ್: ಟುವರ್ಡ್ಸ್ ಎ ಸೇಫರ್ ವರ್ಲ್ಡ್ ಮತ್ತು ಲೆಫ್ಟಿಸಮ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ (1917–47) – ಇವು ಇವರ ಎರಡು ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿಗಳು. ಏಷ್ಯದ ವ್ಯವಹಾರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಪುಲವಾಗಿ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಕೊಲಂಬಿಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪ್ರಾಜೆಕ್ಟ್ ಸಿಂಡಿಕೇಟ್, ಲಾಸ್ ಏಂಜಲಿಸ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಕ್ಯಾಲಿಫೋರ್ನಿಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಏಷ್ಯ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯನ್ ಟೈಮ್ಸ್ ಆನ್‌ಲೈನ್ ಇವುಗಳ ಅಂಕಣಕಾರರು. ಇವರ ಕೆಲವು ಗ್ರಂಥಗಳು ಹಲವಾರು ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ಭಾಷಾಂತರಗೊಂಡಿವೆ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಂಯುಕ್ತ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಅತ್ಯಂತ ಉನ್ನತ ಸಂಸ್ಥೆ ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ 2006ರಲ್ಲಿ ಇವರ ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯ ವಿಷಯಗಳ ಬಗೆಗಿನ ಅಧ್ಯಯನಗಳನ್ನು ಮಾನ್ಯಮಾಡಿ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಫೆಲೊ ಎಂದು ಸನ್ಮಾನಿಸಿದೆ. ಇವರು ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಮಿನಿಸ್ಟ್ರೀಸ್ ಆಫ್ ಡಿಫೆನ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಎಕ್ಸ್‌ಟರ್ನಲ್ ಅಫೇರ್ಸ್‌ನ ಸಲಹೆಗಾರರಾಗಿದ್ದರು. ಭಾರತದ ರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ವಿದೇಶಿ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಧೋರಣೆ ರೂಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಇವರ ಪಾತ್ರ ದೊಡ್ಡದು, ನಿಶಸ್ತ್ರೀಕರಣ, ನಾನ್ ಪ್ರೊಲಿಫಿರೇಶನ್ ಆಫ್ ನ್ಯೂಕ್ಲಿಯರ್ ವೆಪನ್ಸ್, ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಮತ್ತು ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಘರ್ಷಗಳಿಗೆ ಶಾಂತಿ–ಸೌಹಾರ್ದ, ನಿರ್ಣಯಗಳು ಮತ್ತು ಟ್ರ್ಯಾಕ್ ಟೂ ಈ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಇವರ ಕೊಡುಗೆಗಳು ಉತ್ತಮ ಮಾರ್ಗ ಸೂಚಿ ಎಂದು ಪ್ರಶಂಶಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಭಾರತ–ಚೀನ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿಯ ಇವರ ತಜ್ಞತೆಯನ್ನು ಮನಗಂಡು ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ವಿದೇಶಿ ಖಾತೆಯ (1998) ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಜೆ.ಎನ್ ಕೌಲ್ ಅವರು ಇವರಿಗೆ ಚೀನ ಗಣರಾಜ್ಯದ ರಾಯಭಾರಿ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ನೀಡಿದ್ದರು. (ಎ.ಎಸ್.)

ಸನೌಲಿ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗಪತ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸ್ಮಶಾನಭೂಮಿ. ಯಮುನಾ ನದಿಯಿಂದ 6 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಈ ನೆಲೆ ಕನಿಷ್ಠ 4 ಹೆ. ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿದೆ. ಇದು ಭಾರತ ಉಪಖಂಡದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ

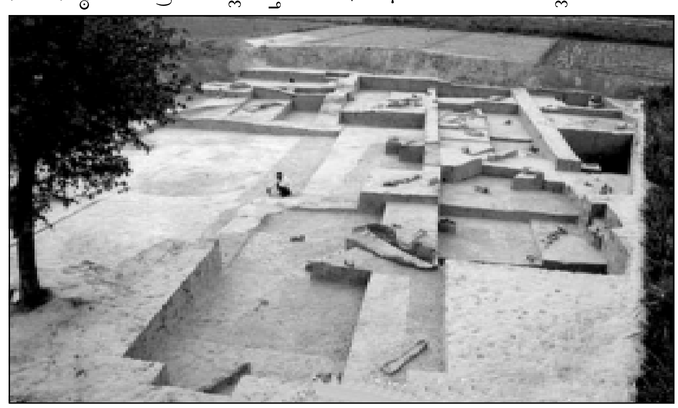

ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸ್ಮಶಾನ ನೆಲೆ

ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದ ಅತಿದೊಡ್ಡ ಸ್ಮಶಾನ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳು ಹಲವಾರು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ವವಾಗಿವೆ.

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ತಂಡ ಇಲ್ಲಿ 2005–06ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ, 10x10 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ 10 ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ 116 ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಿತು. ನದಿಯ ಮರಳು–ಮೆಕ್ಕಲುಮಣ್ಣಿನ ಪದರಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದ

ಸಮತಟ್ಟಾದ ಕೃಷಿ ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿಗಳು ಹುದುಗಿದ್ದವು. ಇವು ನೆಲಮಟ್ಟದಿಂದ ಗರಿಷ್ಠ 2.4 ಮೀ ಆಳದವರೆಗೆ ಕಂಡುಬಂದವು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಮಾಧಿಗಳು ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 56 ಪೂರ್ಣ ಸಮಾಧಿಗಳು, 35 ಅಪೂರ್ಣ ಅಥವಾ ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ಸಮಾಧಿಗಳು ಮತ್ತು 29 ಸಾಂಕೇತಿಕ ಸಮಾಧಿಗಳು. ಪೂರ್ಣ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆಯನ್ನು ಸೊಂಟದ ಕೆಳಗೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಆಯ್ದ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸಮಾಧಿಗೊಳಿಸಿದ್ದರೆ, ಸಾಂಕೇತಿಕ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಕಾಣಿಕೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಇವೆ. ಸ್ತರಕ್ರಮದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು 3 ವರ್ಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ಅಪೂರ್ವ ಸಮಾಧಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಜೋಡಿ ಮತ್ತು ತ್ರಿವಳಿ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳ ಒಂದೊಂದು ಸಮಾಧಿಗಳೂ ಸೇರಿವೆ. ಜೋಡಿ ಸಮಾಧಿ 30–35 ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಿನವರದ್ದು. ಒಂದು ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ ಪುರುಷನದ್ದು; ಮತ್ತೊಂದರ ಲಿಂಗನಿರ್ಣಯ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳ ಜೊತೆ 6 ಮಣ್ಣಿನಪಾತ್ರೆಗಳು, ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ ಒಂದು ಸುಂದರ ಮಣಿ, ಬಿಳಿ ಅಗೇಟಿನ ಮಣಿಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. ತ್ರಿವಳಿ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಪಕ್ಕ ಒಂದರಂತೆ 3 ಜನರ ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಜೊತೆಗೆ 21 ಮಣ್ಣಿನಪಾತ್ರೆಗಳಿದ್ದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 2 ಜಾಡಿಗಳಿಗೆ ಗೂಳಿಯಾಕಾರದ ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಮುಚ್ಚಳಗಳಿದ್ದವು. ಸಾಂಕೇತಿಕ ಸಮಾಧಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಕೊಳವೆ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ಗುಡ್ಡೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಗುವಂತಹ ಅಪರೂಪ ನಮೂನೆಯ ಕತ್ತಿ ದೊರಕಿರುವುದು ಬಹಳ ವಿಶೇಷ. ಏಕೆಂದರೆ ಸಮಾಧಿಯೊಳಗೆ ಈ ನಮೂನೆಯ ಕತ್ತಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತಿರುವುದು ಇದೇ ಮೊದಲು. ಈ ಕತ್ತಿ 49.3 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದ, 3.4 ಸೆಂಮೀ ಅಗಲವಿದೆ. ಇದರ ಒಂದು ತುದಿ ಚೂಪಾಗಿಯೂ ಹಿಡಿಕೆ ಚಿಟ್ಟೆಮೀಸೆಯ ಆಕಾರದಲ್ಲಿಯೂ (ಅಥವಾ ಜೋಡಿ ಹುಬ್ಬಿನ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ) ಇದೆ. ಈ ವಸ್ತುಗಳೊಂದಿಗೆ 18 ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿದ್ದವು. ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಮಾನವ ತಲೆಬುರುಡೆ ಮಾತ್ರ ಇದ್ದು ಇದರ ಹಣೆಯ ಮೇಲೆ ಚಿನ್ನದ ತೆಳು ಹಾಳೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ (ಅಥವಾ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿ) ವಸ್ತುವಿದ್ದಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೇ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ 6 ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು ಇವನ್ನು ಮೂಲತಃ ಮರದ ಪಟ್ಟಿಗೆ ಅಂಟಿಸಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ ಸಹಿತ ಶವಕುಣಿ (ಸಂಖ್ಯೆ 17), ಸನೌಲಿ

ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾದ ಮತ್ತೊಂದು ಸಾಂಕೇತಿಕ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ತಟ್ಟೆಯೊಳಗೆ ಮೀನು ಅಥವಾ ಬಾಣದ ಮೊನೆಯ ಆಕಾರದಲ್ಲಿರುವ, ಕಾಗದದಷ್ಟು ತೆಳುವಾಗಿರುವ ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು 6 ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಾಣಿಯೊಂದರ ದವಡೆ ಮತ್ತು ಮೂರು ಬೆರಳುಗಳ ಗುರುತಿನ ಇಟ್ಟಿಗೆ ತುಂಡುಗಳಿದ್ದವು. ಕಡಲೆಕಾಯಿ ಆಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಈ ತಟ್ಟೆ ತೆಳುವಾದ ತಾಮ್ರದ ಹಾಳೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ್ದಾಗಿದೆ. ಈ ಸಮಾಧಿಗೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ಸಮಾನಾಂತರದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗೋಡೆಯೊಂದಿದ್ದು ಇದರ 5 ವರಸೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಹೀಗೆ ಸಮಾಧಿಯ ಅತಿಸನಿಹದಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಯೊಂದು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಸಮಾಧಿ ಸುತ್ತ ಗುರುತಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದ ಗೋಡೆ ಇದಾಗಿರಬಹುದು. ಮತ್ತೊಂದು ಅಸದೃಶವಾದ ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ನಿಗೂಢ ವಿನ್ಯಾಸ ತೋರಿಬಂತು. ಇದರಲ್ಲಿಯೂ ಕಡಲೆಕಾಯಿ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಇರುವ ತೆಳುವಾದ ತಾಮ್ರದ ಹಾಳೆಯಿದ್ದು (ಸು.70x30 ಸೆಂಮೀ) ಇದರ ಮೇಲೆ ಸ್ಟಿಯಟೈಟಿನ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಕುಂದಣದ ಕೆಲಸ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಆಯತಾಕಾರ ಮತ್ತು ಗೋಲಾಕಾರದ ಚಪ್ಪಟೆ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಹಾಳೆಯ ಅಂಚಿನ ಸುತ್ತ 5 ಸಮಾನಾಂತರ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲೂ ಮಧ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಂತಹದೇ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಸರಪಳಿಯ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿಯೂ ಹುದುಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಾಳೆಯ ಬಲ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಇದಕ್ಕೆ ತಾಗಿ ಕುಂದಣವಿರುವ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಪಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಗೋಲಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಈ ರಚನೆ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಮಲಗಿರುವ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಯಂತೆ ತೋರುವುದು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ. ಇದರ ಮೇಲೆ ತಾಮ್ರದ ಕೊಳವೆಯನ್ನು ಅಡ್ಡಕ್ಕೆ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಜೊತೆಗೆ ಇನ್ನಾವುದೇ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಲೀ ವಸ್ತುಗಳಾಗಲೀ ಇರಲಿಲ್ಲ.

ಮಕ್ಕಳ 6 ಸಮಾಧಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಈ ಪೈಕಿ 2 ವರ್ಷದ ಗಂಡುಮಗುವೊಂದರ ಎಡ ತೋಳಿನಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ್ದ ಅಗೇಟ್ ಮಣಿಯ ತಾಯತವೊಂದು ಹಾಗೆಯೇ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಅಂತೆಯೇ 18 ವರ್ಷದ ಯುವತಿಯೊಬ್ಬಳ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರದಲ್ಲಿ ಎರಡೂ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡೆರಡು ಚಿನ್ನದ ದಪ್ಪ ಬಳೆಗಳು ಹಾಗೆಯೇ ಇದ್ದವು. ಹೃದಯಾಕಾರದ ಸಾದಾ ಚಿನ್ನದ ಬಳೆಗಳಿವು. ಈಕೆಯ ಕೊರಳಲ್ಲಿ 2 ತಾಮ್ರದ ತಂತಿಗಳಿಗೆ ಚಿನ್ನದ ತಂತಿಯನ್ನು ಸುತ್ತಿ ಮಾಡಿದ್ದ ಆಭರಣವಿದ್ದಿತು. ಇದರ ನಡುನಡುವೆ ಅಗೇಟ್ ಮಣಿಯನ್ನು ಪೋಣಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ಮಣಿಗಳ ಸರವನ್ನೂ ಈಕೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ತೊಟ್ಟಿದ್ದಳು. ಏಕೆಂದರೆ ಇಂತಹ 5 ಮಣಿಗಳು ಕೊರಳ ಬಳಿ ಇದ್ದುವು. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಈಕೆಯ ನಡುವಿನ ಕೆಳಗೆ ತಾಮ್ರದ ತಟ್ಟೆಯನ್ನು ಬೋರಲಾಗಿ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಗಮನಿಸಿದರೆ ಇವಳು ಗಣ್ಯ ಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವಳು ಎಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಶಿರರಹಿತ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರದ ಬಲಭುಜದ ಬಳಿ ಚಿನ್ನದ ಪುಟ್ಟ ಮುಚ್ಚಳವಿತ್ತು. ಈ ವ್ಯಕ್ತಿಯೂ ಉಚ್ಚವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದಿರಬೇಕು.

2 ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ 9 ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು ಬಿಳಿಯ ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳು ಸಿಕ್ಕಿರುವುದು ಅತ್ಯಂತ ವಿಶೇಷ. ಏಕೆಂದರೆ 2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಗಾಜಿನ ಮಣಿಗಳು ಈ ಹಿಂದೆ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರದ ಕೊರಳ ಸುತ್ತ 6 ಕಪ್ಪು ಮತ್ತು 1 ಬಿಳಿಯ ಮಣಿಗಳಿದ್ದವು. ಈಕೆಯ ಎರಡೂ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಬಳೆಗಳೂ ಒಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮಣಿಗಳ ಸಂಕೋಲೆಯೂ ಇದ್ದವು. ಸೊಂಟದಲ್ಲಿ ಈಕೆ ಧರಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಸೊಂಟಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಕೆಲವೊಂದು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕರಕಲಾದ ಧಾನ್ಯಾವಶೇಷಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಮತ್ತೊಂದು ಅನನ್ಯ ಅವಶೇಷವೆಂದರೆ ಆಯತಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ತೊಟ್ಟಿ ಅಥವಾ ಬಾನಿ. ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನುಂಡೆಗಳ (ಕಂಕರ್) ಹಾಸಿನ ಮೇಲೆ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಇಡಲಾದ ಈ ತೊಟ್ಟಿ 2.6 ಮೀ ಉದ್ದ, 1.07 ಮೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು 0.64 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಇದರ ದಪ್ಪ 6–7 ಸೆಂಮೀ ತೊಟ್ಟಿಯ ಎಡಭಾಗ ತೆರೆದುಕೊಂಡಿದೆ. ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಣಿನ ಲೇಪನವನ್ನು ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ದೀರ್ಘಕಾಲ ತೊಟ್ಟಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುದರ ಸಂಕೇತ ಇದಾಗಿದೆ. ತೆರೆದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತೊಟ್ಟಿಯ ತಳದಲ್ಲಿ ಮಾನವನ ಸುಟ್ಟ ಮೂಳೆಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಯ ದವಡೆಗಳು, ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನುಂಡೆಗಳು ಮತ್ತು ಇಟ್ಟಿಗೆ ತುಂಡುಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇದು ಶವದಹನಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸಲಾದ ತೊಟ್ಟಿಯಿರಬಹುದೆಂದು ಅನುಮಾನಿಸಲಾಗಿದೆ. ತೊಟ್ಟಿ ಒಳಗೆ ಕಂಡುಬಂದ ಹಲಗೆಯಂತಹ ಅನೇಕ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ತುಂಡುಗಳು ತೊಟ್ಟಿಗೆ ಇದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಮುಚ್ಚಳದ ಭಾಗಗಳಾಗಿರಬಹುದು.

ಈವರೆಗೆ 40 ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆದಿದೆ. ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಲ್ಲಿ 10 ಪುರುಷರದ್ದೂ 7 ಮಹಿಳೆಯರದ್ದೂ ಆಗಿವೆ. ಉಳಿದವುಗಳ ಲಿಂಗವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ. 5 ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು 1–5 ವರ್ಷದ ಮತ್ತು 10 ವರ್ಷದ ಮಕ್ಕಳದು; 6 ಹದಿವಯಸ್ಸಿನವರದು. ಪುರುಷರು 159–178 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದವಾಗಿದ್ದರೆ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಅವರಿಗಿಂತ ಲಂಬವಾಗಿಯೂ (169–179 ಸೆಂಮೀ) ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾಗಿಯೂ ಇದ್ದರು. ಒಂದು ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ ಗೂನು ಬೆನ್ನಿನ ವ್ಯಕ್ತಿಯದ್ದಾಗಿದೆ.

ಅವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಸ್ಮಶಾನಭೂಮಿಯ ಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2200–1800 ಎಂದು ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾಗಿ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಅವಶೇಷಗಳು ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಬಹುವಾಗಿ ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದರೂ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳೂ ಕೆಲವೊಂದಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ಗುಡ್ಡೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣವಾದ ಚಿಟ್ಟೆಮೀಸೆಯ ಕತ್ತಿಯೂ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ ನಿಕ್ಷೇಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಸಮಕಾಲೀನವಾಗಿದ್ದವು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಇದು ಮತ್ತೊಂದು ನೇರ ಆಧಾರವಾಗಿದೆ. ತಾಮ್ರ ನಿಕ್ಷೇಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಮತ್ತು ಕಾಲಮಾನಗಳು ಊಹೆಯಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿರುವ ಪ್ರಸ್ತುತ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಈ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಸನ್ನತಿ: ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ ಚಿತ್ತಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ, ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ವಿಸ್ತೃತವೂ ಕುತೂಹಲಕರವೂ ಆದ ಬೌದ್ಧ ನಿವೇಶನ. ಕೃಷ್ಣೆಯ ಉಪನದಿ ಭೀಮಾನದಿಯ ಎಡದಂಡೆ ಮೇಲಿದೆ. ಯಾದಗಿರ್‌ನಿಂದ ಸು.50 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ನಾಲ್ವಾರ್ ರೈಲ್ವೆ ನಿಲ್ದಾಣದಿಂದ (ಮಧ್ಯ–ದಕ್ಷಿಣ ರೈಲ್ವೆ) 19 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಶಾಕ್ತ ಪಂಥದ ದೇವಿಯರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬಳಾದ ಚಂದ್ರಲಾಂಬೆಯ ದೇವಾಲಯವಿರುವುದರಿಂದ ಇದು ಅನೇಕ ಭಕ್ತರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸುವ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳವೂ ಆಗಿದೆ. ಈ ದೇವಿಯನ್ನು ಚಂಡಲಾ (ಚಂಡಾಲಾ, ಚಂದ್ರಲಾ) ಪರಮೇಶ್ವರಿ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸ್ಥಳಪುರಾಣ ಮತ್ತು ಐತಿಹ್ಯದಂತೆ ಪುರಾಣಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದ ರಾಮ, ಸೀತೆಯರು, ನಾರಾಯಣ, ಚಂದ್ರವದನೆಯರಾಗಿ ಅವತರಿಸಿದ್ದಾಗ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಸೇತು (ಶ್ವೇತರಾಜ) ಎಂಬ ದೊರೆ ಚಂದ್ರವದನೆಯನ್ನು ಬಲಾತ್ಕರಿಸಿ ಆಕೆಯಿಂದ ಶಾಪ ಪಡೆದನೆಂದೂ ಮುಂದೆ ಈಕೆಯೇ ಚಂದ್ರಲಾ ಪರಮೇಶ್ವರಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪೂಜಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿರುವಳೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸನ್ನತಿಯ ಬಳಿ

ಇರುವ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸೇತುರಾಜನಕಟ್ಟೆ ಎಂಬ ಸ್ಥಳೀಯ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಗುರುತಿಸುತ್ತಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕೆ.ವಿ.ರಮೇಶ್ ಅವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿರುವಂತೆ ಈ ಸೇತುರಾಜನಕಟ್ಟೆ ಶಾತವಾಹನರ ಕೋಟೆ ಎನ್ನುವುದರ ಅಪಭ್ರಂಶ ರೂಪವಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶೋಧನೆಗಳು: ಈ ನಿವೇಶನವನ್ನು ಪತ್ತೆಮಾಡಿ ಇದರ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿದವರು ಕಪಟರಾಳು ಕೃಷ್ಣರಾಯ. ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಇಲಾಖೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿದ್ದ ಎಂ. ಶೇಷಾದ್ರಿಯವರು ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪರಿಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿ (1964–65) ಇಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪ, ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಸವಿವರ ಲೇಖನ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಅನಂತರ ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪಿ.ಬಿ. ದೇಸಾಯಿಯವರು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳ ಪರಿಶೋಧನೆ ಮಾಡಿ (ಫೆಬ್ರುವರಿ, 1966) ಇದು ಕರ್ನಾಟಕದ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಹಾಗೂ ಅತಿದೊಡ್ಡ ಬೌದ್ಧ ನಿವೇಶನ ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಸನ್ನತಿಯಿಂದ ಕನಗನಹಳ್ಳಿಯವರೆಗಿನ ಸು. 5–6 ಚ.ಕಿಮೀ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ ಹಾಗೂ ಅದಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಾಗೂ ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಿತಿಗಳ ಬೃಹತ್ ಅವಶೇಷಗಳು, ಶಿಲ್ಪ ಫಲಕಗಳು, ಪುರಾತನ ಕಾಲದ ಹೆಂಚು, ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಆಟಿಕೆ ಮುಂತಾದ ಮಣ್ಣೂರ್ತಿ, ಬೌದ್ಧಾಲಯಗಳ ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕೃತ ವಸ್ತು ಭಾಗಗಳು ಆಂಧ್ರ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ಮಣ್ಣಾತ್ರೆ, ಸ್ಫಟಿಕ, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮುಂತಾದ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಯ ಮಣಿಗಳು, ಶಂಖದ ಆಭರಣಗಳು ಇವೇ ಮುಂತಾದ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸ ಯುಗದ ಜನವಸತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಫಲಕಗಳ ಮೇಲೆ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಪ್ರಮುಖ ಘಟನೆ, ಜಾತಕ ಕಥೆ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಜನಜೀವನ ಮತ್ತು ಗೃಹಸ್ಥ ಜೀವನದ ಕೆಲವು ರಸಮಯ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳ ಮನೋಜ್ಞ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇದುವರೆಗೆ ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ 250ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಿರುಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ 241 ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವ (ದಾನದ ಉಲ್ಲೇಖವಿರುವ) ತುಂಡು ಶಾಸನಗಳೂ ಉಳಿದವು ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕಾಲದವೂ ಆಗಿವೆ. ಲಿಪಿ, ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿ, ವಸ್ತು ಹಾಗೂ ತಂತ್ರವನ್ನೊಳಗೊಂಡಂತೆ ಈ ಶಿಲ್ಪಶಾಸನಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ, ಅಮರಾವತಿಯ ಇಂಥದೇ ಶಿಲ್ಪಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ.

ಸ್ತೂಪದಿಬ್ಬಗಳು: ಎರಡು ದಿಬ್ಬಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಚಂದ್ರಲಾ ಪರಮೇಶ್ವರಿ ದೇವಾಲಯದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದ್ದು ಸಾಕಷ್ಟು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಹೈದರಾಬಾದ್ ವಲಯ ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಜೇಮ್ಸ್ ಹೊವೆಲ್ಲರ ಸಹಯೋಗದೊಂದಿಗೆ ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡಿದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ನಿರ್ದೇಶನಾಲಯ ಸನ್ನತಿಯ ಕೋಟೆಯ ಬಳಿ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡು ಸಾತವಾಹನ ಹಾಗೂ ತತ್ಪೂರ್ವಕಾಲದ ಜನವಸತಿ, ಅವರ ಸಮೃದ್ಧ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಜೀವನ ಅವರ ಪದ್ಧತಿ ಇವುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲಬಲ್ಲಂತಹ ಅನೇಕ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿತು. ಸು.80 ಹೆಕ್ಟೇರ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸುತ್ತುವರೆದ 4ಮೀ ಎತ್ತರ, 3ಮೀ ಅಗಲದ ಕೋಟೆಯ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ (46x21x10 ಸೆಂಮೀ). ಈ ಕೋಟೆಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರಾಜ ಪ್ರಮುಖರ ಹಾಗೂ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಎರಡು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ದೇವಿಯ ಮಂದಿರ: ಚಂದ್ರಲಾಪರಮೇಶ್ವರಿ ಬಹುಶಃ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಪ್ರಭಾವ ಕ್ಷೀಣಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯ, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಅನೇಕ ಬಾರಿ ಪುನರ್ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿದ್ದರೂ ಮೂಲ ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರಬಂಧ ಮುಂತಾದ ಕೆಲವಾದರೂ ವಾಸ್ತು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಶೈಲಿಯ ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

ಶಾಸನಗಳು: ಅಶೋಕನ ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಕನಗನಹಳ್ಳಿಯ ಮಹಾಸ್ತೂಪದ ಶಾಸನಗಳೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಇದುವರೆಗೆ ಸು.350ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಶಾಸನಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇತರ ಸ್ತೂಪ ಮತ್ತು ವಿಹಾರ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆದರೆ ಇನ್ನಷ್ಟು ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆಯುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯೂ ಇದೆ. ಈಗಾಗಲೇ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ 1995ರ ವರೆಗೆ ದೊರಕಿದ್ದ ಅಶೋಕ, ಸಾತವಾಹನ ದೊರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಇತರರ ಸು. 85 ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಐ.ಕೆ.ಶರ್ಮ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸ್ತೂಪದ ಉತ್ಖನನ ವರದಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಸು.250 ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗುವ ನಿರೀಕ್ಷೆಯಿದೆ. ಕಂದು ಬಣ್ಣದ ಕಣಶಿಲೆಯ (ಗ್ರಾನೈಟ್) ಈ ಶಿಲಾಖಂಡ ಸು.30 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪವಾಗಿದ್ದು ಆಯತಾಕಾರದಲ್ಲಿದೆ (2.33–1.21 ಮೀ). ಪಾರ್ಶ್ವಗಳನ್ನು ಒರಟಾಗಿ ಕತ್ತರಿಸಿ, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ದೇವಿಯ ವಿಗ್ರಹವನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲು ಅನುವಾಗುವಂತೆ ಆಯತಾಕಾರದ ರಂಧ್ರವನ್ನು ಕೊರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಫಲಕ ಬಂಡೆಯೊಂದರ ಭಾಗವಾಗಿರದೆ ಎರಡೂ ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನವಿರುವ ಆಯತಾಕಾರದ ಫಲಕವಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಅಶೋಕನ ಶಿಲಾಶಾಸನ ಇಡೀ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ಮೊದಲಬಾರಿಗೆ ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಮುಂಭಾಗದ 9ನೆಯ ಪಂಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಇಯಂ ಧರ್ಮದ ಉಲ್ಲೇಖವಿರುವುದರಿಂದ ಇವು ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳೆಂದು ಸುಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಹೊಸದಾಗಿ ದೊರೆತಿರುವ ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯ: ಈ ಫಲಕದಲ್ಲಿಯ 12 ಮತ್ತು 4ನೆಯ ಮುಖ್ಯ ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಭೀಮಾನದಿಯ ದಡದಲ್ಲಿರುವ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಅಶೋಕನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಈ ಭಾಗದ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಮಹಾಮಾತ್ರನೊಬ್ಬನು ನಿಯುಕ್ತನಾಗಿದ್ದನೆಂದೂ ಹೇಳಬಹುದು.

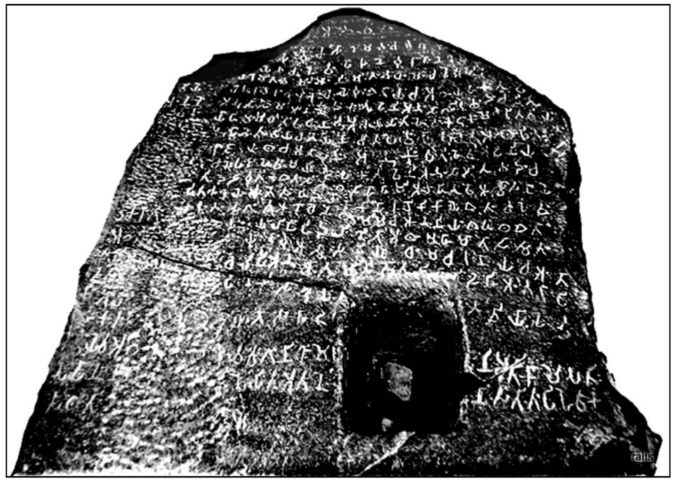

ಅಶೋಕನ ಶಾಸನ ಫಲಕ

ಇತರ ಶಾಸನಗಳು: ಹೆಚ್ಚಿನ ತುಂಡು ಶಾಸನಗಳು ಛಾಯಾಪ್ರತಿಮೆಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಬಗೆಗೆ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಸ್ತೂಪದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕಟಾಂಜನದ ಕಂಬ, ಆಯಕ ಕಂಬ, ಆಯಕ ಮತ್ತು ವೇದಿಕೆಯ ಅಲಂಕೃತ ಹೊದಿಕೆಗಳು, ಬುದ್ಧಪಾದ, ಬುದ್ಧಶಿಲ್ಪದ ಪೀಠ, ಪುಷ್ಪಗ್ರಹಣಿ, ಅಂಡಕ್ಕೆ ಹೊದಿಸಿದ ಅಲಂಕೃತ ಫಲಕಗಳು, ಹಾಸುಗಲ್ಲು, ಅಂಡವನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಕಲ್ಲು, ಸ್ತೂಪದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಧರ್ಮಸ್ತಂಭ ಮುಂತಾದ ಸ್ತೂಪದ ವಾಸ್ತು ಅಂಗಗಳ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಉದ್ದೇಶಿತ ಕಿರುಸ್ತೂಪದ ವೇದಿಕೆ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ ಅರಸರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅವರ ಅಮಾತ್ಯರು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ಗೃಹಪತಿ, ಗೃಹಪತ್ನಿ, ಬೌದ್ಧ ಸಂಘಗಳ ಥೇರ, ಆಚಾರ್ಯ, ಭಿಕ್ಷು, ಭಿಕ್ಷುಣಿ, ಶ್ರಮಣ, ಅಂತೇವಾಸಿ, ಅಂತೇವಾಸಿನಿ, ನವಕರ್ಮಿ, ಶ್ರೀಮಂತ ವಣಿಜರು ಮುಂತಾದ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರು ನೀಡಿದ ದಾನಗಳನ್ನು ಇವು ದಾಖಲಿಸಿವೆ. ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಘಟನೆಗಳು, ಆತನ ನಿಕಟ ಸಂಪರ್ಕವಿದ್ದ ಸ್ಥಳ, ವಿಹಾರ, ಬೌದ್ಧ ಧರ್ಮದ ಪ್ರಸರಣಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಘಟನಾವಳಿ, ಜಾತಕ ಕಥೆ ಮುಂತಾದ ವಿವರಗಳಿರುವ ಫಲಕಗಳಿವೆ.

ಚಿಮುಕ ಸಾತವಾಹನ, ಗೌತಮೀಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿ, ಸಿರಿಸಾತಕರ್ಣಿ, ವಾಸಿಷ್ಠೀಪುತ್ರ ಸಿರಿಸಾತಕರ್ಣಿ, ಪುಳುಮಾವಿ ಸಿವಸಿರಿ ಗೌತಮೀಪುತ್ರ, ಯಜ್ಞ ಸಾತಕರ್ಣಿ ಮೊದಲಾದ ರಾಜರು, ಮಹಾಸಾತವಾಹನ ಅಗ್ನಿಶರ್ಮ ಮೊದಲಾದ ರಾಜಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು, ಅಮಾತ್ಯರು, ಮಹಾತಲವಾರ, ಮಹಾರಥಿ ಮತ್ತಿತರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ವಣಿಜರು, ಶ್ರೀಮಂತ ಮನೆತನದವರು ಹಾಗೂ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ಮಹತ್ತ್ವದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳೂ ಇವೆ. ಸನ್ನತಿಯ ಪರಿಸರ ನಿರಂತರ ಹಾಗೂ ಸಕ್ರಿಯ ರಾಜಕೀಯ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ, ವ್ಯವಹಾರ, ವಹಿವಾಟುಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಕೇಂದ್ರ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ: 1991ರ ಅಕ್ಟೋಬರ್–ನವೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಸನ್ನತಿ ಪರಿಸರದ 24 ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ನಡೆಸಿದ ಪರಿಶೋಧನೆಯಿಂದ ಭೀಮಾ ಕಣಿವೆಯ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ, ಇತಿಹಾಸಾರಂಭ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಯುಗದ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿನ ಜನವಸತಿ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ಅಮೂಲ್ಯ ಮಾಹಿತಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ.

ಕೊಲ್ಲೂರಿನ ಬಳಿ ದೊರಕಿರುವ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳಿಂದ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ಸನ್ನತಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ಇತ್ತೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಕೈಗೊಡಲಿ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಚಕ್ರಾಕಾರದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ದೊರಕುವ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ದಪ್ಪ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದಲೇ ರೂಪಿಸಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಚಂದ್ರಲಾಪರಮೇಶ್ವರಿ ದೇವಾಲಯದ ಬಳಿಯ ನದೀದಂಡೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಲಿಕಯುಕ್ತ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ.

ಮಧ್ಯಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳು ಈಗ ಈ ಪರಿಸರದ ಅಣಬಿ, ಹಸರ್‌ಗುಂಡಿಗಿ ಮತ್ತು ಕನಗನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿಯೂ ದೊರಕಿದ್ದು, ಮಧ್ಯಶಿಲಾಯುಗದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಜನಸಾಂದ್ರತೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಹರಡಿತ್ತೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು, ಸ್ಫಟಿಕಶಿಲೆ ಹಾಗೂ ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲುಗಳ ದಪ್ಪ ಹಾಗೂ ತೆಳ್ಳನೆಯ ಚಕ್ಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ರೂಪಿಸಿದ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಮೊನೆ, ಹರಿತವಾದ ಅಂಚಿನ ನೀಳಚಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು

ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಸಿರಿವಾಳ ಹಳ್ಳ ಭೀಮಾನದಿಯನ್ನು ಸೇರುವ ಸಂಗಮ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಎಡದಂಡೆಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಇಂತಹ ಉಪಕರಣಗಳು ಸಾಂದ್ರವಾಗಿ ಹರಳುಗಟ್ಟಿದ ಜಲಜಶಿಲೆಯ ಸು. 1–1/2 ಮೀ ದಪ್ಪವಾದ ಪದರವಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶ. ಈ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಿರುಗಾತ್ರದ ಸಮಾನಾಂತರ ನೀಳಚಕ್ಕೆಗಳು ಬಹುಶಃ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಆರಂಭವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಅದರಂತೆಯೇ ನದೀದಡದುದ್ದಕ್ಕೂ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಉರುಟುಗಲ್ಲುಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಹರಡಿರುವ ಉತ್ತಮ ಮಟ್ಟದ ಸಿಲಿಕದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಹಾಗೂ ಸಾಂದ್ರಕಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ, ಅಗೇಟ್, ಚರ್ಟ್ ಹಾಗೂ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಸ್ ಶಿಲೆಯ ಉಂಡೆಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ತೆಳ್ಳನೆಯ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಮೊನೆ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆಗಳು ಮುಂತಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಈ ಮೊದಲು ಪದ್ದಯ್ಯ (1993 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 1) ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವೇ ಈ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸಂಶೋಧಿಸಿದ್ದು ಸನ್ನತಿ ಪರಿಸರದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ತೀವ್ರ ರೀತಿಯ ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಕೊಂಡು, ಅಲೆಮಾರಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಹರಡಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಭಾಗವಾಗಿದೆ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಸನ್ನತಿಯ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಚಕ್ಕೆ ತೆಗೆದು ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕೈಗೊಡಲಿಗಳು ಅಣಬಿ ಮತ್ತು ಸಿರಿವಾಳಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಎರಡೂ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಸುಲಭವಾಗಿ ದೊರೆಯದ ಡಾಲರೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈಚೆಗೆ ರಣಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಪರೀಕ್ಷಕ ಕುಳಿಯಲ್ಲಿನ ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಣ ಸ್ತರದಲ್ಲಿಯೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಇಂತಹ ಉಪಕರಣಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಇದುವರೆಗೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಭೀಮಾನದಿ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಲ್ಗೋರಿ ಸಮೂಹಗಳು ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಹರಡಿರುವುದರಿಂದ ಬಹುಶಃ ಇತಿಹಾಸದ ಆರಂಭ ಯುಗದಿಂದ ಈಚೆಗೆ ರಾಜಕೀಯ, ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯ ಮಹತ್ತ್ವದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಇದ್ದಿರಬಹುದಾದ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳು ಪೂರ್ತಿ ನಾಶವಾಗಿರುವುದು ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಮನಾರ್ಹ. ಜೊತೆಗೆ ರಣಮಂಡಲದಲ್ಲಿಯ ಆಳ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಅನಂತರದ ಮೇಲ್‌ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಆಕಾರದ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಹಾಗೂ ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ತುಕ್ಕು ಹಿಡಿದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಈ ಸಂಭವನೀಯತೆಯನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತವೆ.

ಕನಗನಹಳ್ಳಿಯ ಮಹಾಸ್ತೂಪ : ಚಂದ್ರಲಾಪರಮೇಶ್ವರಿ ದೇವಾಲಯದ ನೇರ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಸು.1 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ, ಭೀಮಾನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯಿಂದ ಸು. 300 ಮೀ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಸು. 3 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದ ದಿಬ್ಬವೊಂದಿತ್ತು. ಶೇಷಾದ್ರಿಯವರು ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡವೊಂದರ ಭಾಗವನ್ನು ಕಂಡು ಸ್ತೂಪದ ಮೇಧಿ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಿದ್ದರು. ಈ ನಿವೇಶನದಿಂದ ಬಹುಶಃ 1960ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಅಷ್ಟಭುಜಾಕೃತಿಯ ಎತ್ತರದ ಸ್ತಂಭವೂ

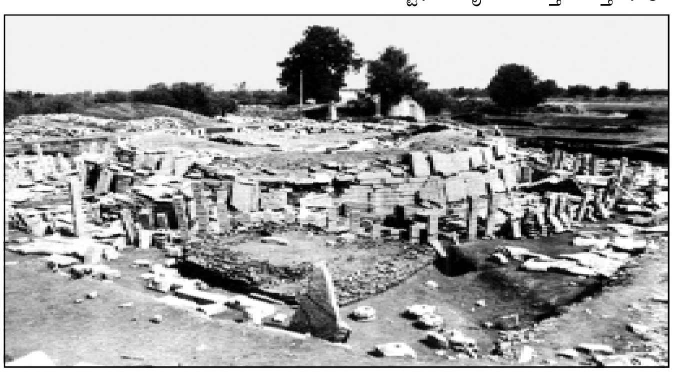

ಮಹಾಸ್ತೂಪಾವಶೇಷ

ಸೇರಿದಂತೆ ಅನೇಕ ಶಾಸನಸಹಿತ ಶಿಲ್ಪಿತ ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳನ್ನು ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ರಾಜ್ಯವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಕ್ಕೆ ಸಾಗಿಸಿದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಜೇಮ್ಸ್ ಹೊವೆಲ್ ಈ ದಿಬ್ಬದ ಬಗೆಗಿನ ಇನ್ನಷ್ಟು ವಿವರಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಸ್ತೂಪದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ 1994–95ರಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ, ಅನಂತರ 1995–96ರಿಂದ 2000–2001 ರವರೆಗೆ ತೀವ್ರ ರೀತಿಯ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಇಡೀ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ಅಪೂರ್ವವೆನಿಸುವ ಶಿಲ್ಪಫಲಕ, ಶಾಸನ, ಬುದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಮಹಾಸ್ತೂಪ ಸಮುಚ್ಚಯವೊಂದು ಅನಾವರಣಗೊಂಡಿದೆ.

ಈ ಸ್ತೂಪ ನಾಲ್ಕು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಆಯಕವೇದಿಕೆಗಳಿರುವ ಸು.1.25 ಮೀ ವೃತ್ತ. ಎತ್ತರದ ವೇದಿಕೆ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಸು. 2½ ಮೀ ಎತ್ತರದ ಅಂಡಭಾಗ, ಇದರ ಸುತ್ತು ಸು.3½ ಮೀ ಅಗಲವಾದ ಹಾಸುಗಲ್ಲಿನ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ, ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ನಾಲ್ಕು ಸೂಚಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಬೇಲಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಪೂರ್ಣರೂಪದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಸ್ತೂಪ ಸು.30x30 ಮೀ ವರ್ಗದೊಳಗೆ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದು, ಸು.18 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತಲೂ ಸು.10–12 ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಿದ್ದು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕೃತಿಯ ದೇವಾಲಯ, ಚೌಕಾಕಾರದ, ಬುದ್ಧಪಾದವನ್ನು ಪೂಜಿಸಲು ಕಟ್ಟಿದ್ದ

ನಿಂತಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧ

ವೇದಿಕೆಗಳು, ಧರ್ಮಸ್ತಂಭಗಳ ವೇದಿಕೆ ಹಾಗೂ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಔದ್ದೇಶಿಕ ಸ್ತೂಪಗಳಿದ್ದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಸ್ತೂಪಸಮುಚ್ಚಯದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ವಿಹಾರ ಕಟ್ಟಡದ ಕೆಲಭಾಗಗಳೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ.

ಸ್ತೂಪದ ಮುಖ್ಯಭಾಗವಾದ ಮೇಧಿ ಸು.16ಮೀ ವ್ಯಾಸವಿದ್ದು ಸು.3ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಇದರ ಸುತ್ತ ಸು.75–80 ಸೆಂಮೀ ಅಗಲದ ಕಿರು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥವಿದ್ದು ಕೆಳಗೆ 1.25 ಮೀ ಎತ್ತರದ ವೇದಿಕೆಯಿದೆ. ಮೂಲಸ್ತೂಪ ಕಲ್ಲುಗುಂಡು, ಮಣ್ಣು, ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಸಣ್ಣ ದೊಡ್ಡ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಪೇರಿಸಿದ ದಿಬ್ಬವಾಗಿದ್ದು ಅದರ ಸುತ್ತ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ, ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಬೆಣೆಯಾಕಾರದ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ ಅರ್ಧಗೋಲಾಕೃತಿಯ ಅಂಡವನ್ನು ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನಿಂದ ವೇದಿಕೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ, ಅದರ ಸುತ್ತ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಗೋಡೆಯೆಬ್ಬಿಸಿ ವೇದಿಕೆಯನ್ನು 1.25 ಮೀ ಅಗಲವಾಗಿಸಿದೆ. ಸ್ತೂಪದ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಆಯಕ ವೇದಿಕೆಗಳಿದ್ದು ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಆಯಕ ಕಂಬಗಳಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಪೀಠಸಹಿತವಾದ, ಮನುಷ್ಯ ಗಾತ್ರಕ್ಕಿಂತ ದೊಡ್ಡದಾದ (ಸು. 2.5 ಮೀ ಎತ್ತರದ) ಸ್ಥಾನಕ ಬುದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮದ ಆಯತ ವೇದಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಪಶ್ಚಿಮದ ಆಯತ ವೇದಿಕೆ ಹಾಗೂ ದ್ವಾರ ನದಿಯ ಕಡೆಯಿಂದ ಬರುವ ಭಕ್ತರಿಗಾಗಿ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ದ್ವಾರ ಸನ್ನತಿಯ ರಣಮಂಡಲ ಕೋಟೆಯಿಂದ, ಚಂದ್ರಲಾ ಪರಮೇಶ್ವರಿ ದೇವಾಲಯದ ಮೂಲಕ ಹಾದು ಬರುವವರಿಗಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದ ಏರ್ಪಾಡು. ಈ ಎರಡು ಕಡೆಯಿಂದಲೂ ಸ್ತೂಪದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಎತ್ತರವಾಗಿ ನಿಂತ

ಸಿದ್ಧಾಸನದಲ್ಲಿಯ ಮಾನುಷಿ ಬುದ್ಧ

ಗಂಭೀರ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹಗಳು ವೀಕ್ಷಕರನ್ನು ಬಹುದೂರದಿಂದಲೇ ಅನುಗ್ರಹಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಆಕರ್ಷಿಸುವ ಭವ್ಯವಾದ ನೋಟ ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ. ನಿಂತಿರುವ ಈ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲದೆ ವಿವಿಧ ಆಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕುಳಿತ ಮತ್ತು ಅಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನವಾಗಿರುವ ಸು.9 ಕುಳಿತ ಬುದ್ಧ ವಿಗ್ರಹಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಶೈಲೀಯ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಕೃಷ್ಣಾಕಣಿವೆಯ ಅಮರಾವತಿ, ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗಿಂತ ದಖನಿನ ವಾಕಾಟಕ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಹೋಲುತ್ತವೆ.

ಕುಳಿತಿರುವ ಬುದ್ಧವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಬಹುಶಃ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಹಾಸುಗಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ, ವೇದಿಕೆಯ ಶಿಲ್ಪರಹಿತ ವೇದಿಕಾ–ಫಲಕಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಎಂಟು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದರಂತೆ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅಷ್ಟಮಾನುಷೀ ಬುದ್ಧರ ಶಿಲ್ಪಗಳಾಗಿದ್ದು, ಬಹುಶಃ ಇಡೀ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಎಂಟು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮಾನುಷೀ ಬುದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು

ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥದ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಕನಗನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಉಗಮಿಸಿತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಆಯಕ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಕೆಲವದರ ಚೌಕಾಕಾರದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಾಸನ ಸಹಿತವಾದ ಬೋಧಿವೃಕ್ಷ, ಧರ್ಮಚಕ್ರ, ಸ್ತೂಪ ಮುಂತಾದ ಚಿತ್ರಣಗಳೂ ಶಾಸನಗಳೂ ಇವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಬಹುಶಃ ಆಯಕ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಅಥವಾ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಕಟಾಂಜನ ಸಹಿತವಾದ ವೇದಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಸ್ತೂಪದ ನೈರುತ್ಯಕ್ಕೆ ಇದ್ದ ಇಂತಹ ಒಂದು ಕಂಬದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕಣಗಳ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ರೂಪಿಸಿದ ಸಿಂಹದ ಶಿಲ್ಪ ದೊರಕಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ವೇದಿಕೆಯ ಸುತ್ತ ಸು.3 ಮೀ ಅಗಲದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದಲ್ಲಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ, ಇದರ ಸುತ್ತ ಪ್ರತಿ ಜೋಡಿ ಕಂಬದ ನಡುವೆ ನಾಲ್ಕು ಸೂಚಿಗಳಿರುವ, ಸು.3 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಕಟಾಂಜನವಿದ್ದಿತ್ತು. ಇದನ್ನು ಮೂಲಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಅಳಿದುಳಿದ ಪದ್ಮ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ, ಅಲಂಕೃತ ಕಂಬಗಳು ಹಾಗೂ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಸೂಚಿಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಒಳಮೈಯಲ್ಲಿ 2–4 ಸಾಲಿನ ದಾನಶಾಸನಗಳನ್ನು ಅಡ್ಡಡ್ಡವಾಗಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಬಾರ್ಹುತ್, ಸಾಂಚಿ, ಅಮರಾವತಿ, ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡಗಳ ಕಟಾಂಜನದ ಕಂಬ, ಸೂಚಿಗಳಂತೆ ಅಲ್ಲದೆ, ಇಲ್ಲಿಯ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಹಾಗೂ ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸದ ಕಮಲಗಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಗಾಗಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಕಟಾಂಜನದ ಉಷ್ಣೀಷವನ್ನು ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಆಯತಾಕಾರದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಹೊರಮೈಯಲ್ಲಿ ಗಂಟೆ ಹಾಗೂ ದೀರ್ಘವೃತ್ತಾಕೃತಿಗಳ ಸಾಲುಗಳ ನಡುವೆ ಸಹಜ ಹಾಗೂ ಪೌರಾಣಿಕ ರೀತಿಯ, ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಗೂಳಿ, ಆನೆ, ಟಗರು, ಕುದುರೆ, ಕೋಣ, ಸಿಂಹ, ಒಂಟೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಣಗಳಿವೆ. ಪೌರಾಣಿಕ ರೀತಿಯ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗೆ ಗಿಳಿಮೂಗು ಮತ್ತು ರೆಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸಿದೆ. ನವರಸವುಕ್ಕಿಸುವಂತಹ ಮುಖಭಾವ, ಅದಕ್ಕೊಪ್ಪುವ ವಿಶಿಷ್ಟ ಭಂಗಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ ಈ ರೀತಿಯ ಪ್ರಾಣಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸನ್ನತಿಯ ಕಲಾವಿದರ ಅಪೂರ್ವ ನೈಪುಣ್ಯಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯೆನಿಸಿವೆ.

ಆಯಕ ವೇದಿಕೆಗಳಿಗೆದುರಾಗಿ ಕಟಾಂಜನ ಮುಂಚಾಚಿದ್ದು ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರಗಳಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿತವಾಗಿವೆ. ಪ್ರತಿ ದ್ವಾರದ ಎರಡೂ ಬದಿಗೆ ಕಡಿಮೆ ಎತ್ತರದ ಅಲಂಕೃತ ಯಕ್ಷ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಭಕ್ತರು ನೀಡಿದ ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಕಲ್ಲಿನ ವೃತ್ತ ಇಲ್ಲವೇ ಆಯತಾಕಾರದ ದೊಡ್ಡ ಬೋಗುಣಿಯನ್ನು (ಪುಷ್ಪಗ್ರಾಹಿಣಿ) ಇಟ್ಟಿದ್ದರು. ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಪುಷ್ಪಗ್ರಾಹಿಣಿಯನ್ನು ಹೊತ್ತಿದ್ದ ಯಕ್ಷರ ಭಗ್ನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಂಚಿ ಮುಂತಾದೆಡೆ ಕಂಡುಬರುವಂತೆ ಅಲಂಕೃತ ತೋರಣಗಳಿಲ್ಲ. ಅದರ ಬದಲಿಗೆ ಎನ್ನುವಂತೆ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಹೊರ ಅಂಚಿಗೆ ಹೊಂದಿಸಿದಂತೆ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನ ದೊಡ್ಡ ಹೊಸ್ತಿಲು ಮತ್ತು ಅದರ ಮುಂದೆ ಅಗಲವಾದ ಒಂದೇ ಕಲ್ಲಿನ ಚಂದ್ರಶಿಲೆಗಳನ್ನು ಕೂರಿಸಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಮತ್ತು

ಮುಚಲಿಂಗ ನಾಗ

ದಕ್ಷಿಣ ಹೊಸ್ತಿಲು ಹಾಗೂ ಚಂದ್ರಶಿಲೆಗಳು ತೀವ್ರ ಸವೆತಕ್ಕೊಳಗಾಗಿದ್ದು ಈ ಮೊದಲು ಹೇಳಿದಂತೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಸನ್ನತಿಗ್ರಾಮದ ಕಡೆಯಿಂದ ಹಾಗೂ ನದಿಯ ಕಡೆಯಿಂದ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಜನರು ನಿರಂತರವಾಗಿ ಬಹುಕಾಲದವರೆಗೆ ಸ್ತೂಪಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಆಯಕ ವೇದಿಕೆಯೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಸ್ತೂಪದ ಮುಖ್ಯಭಾಗ ಅಲಂಕೃತ ವೇದಿಕೆ. ಇದು ಅರ್ಧಗೋಲಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಮನೋಹರವಾಗಿ ಮೇಲೇರುವ ಅಂಡಕ್ಕೆ ಅಧಿಷ್ಠಾನವಾಗಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಕಣ್ಣಿನ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧಪಾದ, ಬುದ್ಧಶಿಲ್ಪ ಮುಂತಾದ ಪೂಜಾವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಮತ್ತು ಪೂಜಾಸಾಮಗ್ರಿ, ಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಇಡಲು ಅಗಲವಾದ ಕಟ್ಟೆಯಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಗೋಲದ ಮೇಲಿಂದ ವೇದಿಕೆಯ ಸುತ್ತ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಗೋಡೆ ಕಟ್ಟಿ ವೇದಿಕೆಯನ್ನು 0.90 ಮೀ ಅಗಲವಾಗಿಸಿದೆ. ಸು. 1.25 ಮೀ ಎತ್ತರವಿರುವ ವೇದಿಕೆ ಹಾಗೂ ಆಯಕ ವೇದಿಕೆಗಳಿಗೆ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುವ ಅಲಂಕೃತ ಫಲಕಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿದೆ. ಅರೆಕಂಬ, ಕಂಬಗಳ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಇಂತಹ ವೇದಿಕೆಯ ಫಲಕಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ 15–16 ಸೆಂಮೀ ಅಗಲವಾದ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಿದ್ದು, ಅದರ ಮೇಲೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ವೇದಿಕೆಯ ಫಲಕಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಸ್ತೂಪಗಳು, ಧರ್ಮಚಕ್ರ, ಅನಾಥ ಪಿಂಡಕನು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹಾಸಿ ಜೇತವನವನ್ನು ಕೊಂಡುಕೊಂಡು ಬುದ್ಧನಿಗೆ ದಾನ ನೀಡಿ ಬುದ್ಧ ಮತ್ತು ಅವನ ಮುಖ್ಯ ಶಿಷ್ಯರಿಗಾಗಿ ವಿಹಾರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿಕೊಟ್ಟ ದೃಶ್ಯಾವಳಿ, ಬೋಧಿವೃಕ್ಷ, ಸಿಂಹಾಸನ, ಬೋಧಿಮಂಡಲ, ಸರ್ಪಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆದ ರಾಮಗ್ರಾಮಸ್ತೂಪ, ಬೌದ್ಧ ಪಂಥದ ಪ್ರಕಾರ ಭವಚಕ್ರದ ನಿರೂಪಣೆ, 3 ರಿಂದ 9 ಹೆಡೆಗಳಿರುವ ಸುಂದರ ನಾಗಮುಚಲಿಂದ ಮುಂತಾದ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ದ್ವಾರಕ್ಕೆದುರಾಗಿ ಆಯಕ ವೇದಿಕೆಗೆ ಜೋಡಿಸಿರುವ ಒಂಬತ್ತು ಹೆಡೆಗಳ ನಾಗರಾಜ ಮುಚಲಿಂದನ ಶಿಲ್ಪ ಅತ್ಯಂತ ಕಲಾತ್ಮಕವಾದುದು. ಅದರಂತೆಯೇ ಬಹುಮಹಡಿಯ ಒಂದು ವಿಹಾರ ಕಟ್ಟಡ, ಉತ್ತರ ಆಯಕ ವೇದಿಕೆಯ ಧರ್ಮಚಕ್ರ, ಪೂರ್ವಆಯಕದ ಭವಚಕ್ರ ಮುಂತಾದ ಫಲಕಗಳು ವಸ್ತುವಿನ ಆಯ್ಕೆ, ನಿರೂಪಣೆ ಮತ್ತು ಕಂಡರಣೆಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಅದ್ಭುತ ನೈಪುಣ್ಯಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ.

ಇದರ ಹೊರಪರಿಧಿಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಕಟಾಂಜನ (ಪುಷ್ಪಗ್ರಾಹಿಣಿ) ಇದೆ. ಇದರ ಹೊರ ಮೈಯಲ್ಲಿಯೂ ಸ್ತೂಪದ ಹೊರಗಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಲಾದ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸಾಲಿದೆ. ಕಟಾಂಜನದ ಮೇಲ್ತುದಿಯ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಶಾಸನವಿದೆ.

ಅಂಡದ ಹೊರ ಮೈಗೆ ಬಹುಶಃ 1–25 ಮೀ ಅಗಲ ಹಾಗೂ 3–75 ಮೀ ಗೂ ಎತ್ತರದ ಅಲಂಕೃತ ಫಲಕಗಳನ್ನು ಹೊದಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಫಲಕಗಳೆಲ್ಲ ಮುರಿದುಬಿದ್ದಿದ್ದರೂ

ಸಿದ್ಧಾರ್ಥನ ಜನನದಿಂದ ಅರಮನೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಹೋಗುತ್ತಿರುವವರೆಗಿನ ದೃಶ್ಯಾವಳಿ ಫಲಕ

ಕೆಲವಾದರೂ ಅಂಡಫಲಕದ ಕೆಳಭಾಗದ ಮೂಲಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿದಿವೆ. ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪದುದ್ದಕ್ಕೂ ಸಾಗುವಂತೆ ಮೂಡಿಸಿದ ತ್ರಿಸೂಚಿ ಕಟಾಂಜನ ಚಿತ್ರಣವಿದೆ. ಫಲಕದ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಹೂವನ್ನು ಹಿಡಿದು ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಸುತ್ತುಹಾಕುತ್ತಿರುವಂತೆ ಕೆತ್ತಲಾದ, ನಾನಾಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಹಾರುತ್ತಿರುವ ಪಕ್ಷಿಗಳ ಸಾಲಿರುವ ಪಟ್ಟಿಕೆ ಎರಡು ಭಾಗವಾಗಿ ವಿಭಜಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಎರಡೂ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪದ ಪರಿಧಿಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಇರುವ ಫಲಕಗಳ ಮೇಲೆ ಜನಪ್ರಿಯ ಜಾತಕಕಥೆಗಳು, ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಮುಖ್ಯ ಘಟನೆಗಳು, ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಸರಣದ ಘಟನೆಗಳು, ಮೌರ್ಯ, ಸಾತವಾಹನ ಅರಸರ ವ್ಯಕ್ತಿಚಿತ್ರಣವಿದ್ದು, ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ದಿವ್ಯಚರಿತೆಯ ತಿರುಳ ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಪುಟಪುಟವಾಗಿ ವೀಕ್ಷಕರೆದುರು ಶಿಲ್ಪರೂಪದಲ್ಲಿ ತೆರೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಘಟನೆಗಳು ದೇವತೆಗಳು ತುಷಿತ ಸ್ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಬೋಧಿಸತ್ವನನ್ನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರಿಂದ ಆರಂಭವಾಗಿ, ಮಾಯಾದೇವಿಯ ಸ್ವಪ್ನದರ್ಶನ, ಅಸಿತ ಸ್ವಪ್ನಫಲವನ್ನು ವಿವರಿಸುವುದು, ಭಗವಾನನ ಜನನ, ಮಾರದರ್ಪಭಂಗ, ಬುದ್ಧನ ಶಾರೀರಿಕ ಅವಶೇಷಗಳ ವಿಭಜನೆ, ಅದಕ್ಕಾಗಿ ನಡೆದ ಹೋರಾಟ, ರಾಮಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿಯ ಅಷ್ಟಭಾಗಸ್ತೂಪ ಮುಂತಾದ ಚಿತ್ರಣಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಛದ್ದಂತ, ವಿದುರಪಾಂಡಿತ್ಯ ಸುತಸೋಮ, ಸೋನಕೀಯ ವೇಸ್ಸಂತರ ಮೊದಲಾದವು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ 4 ರಿಂದ 5 ಪಟ್ಟಿಕೆ (2–3 ಫಲಕ) ಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿದ್ದರೆ ನಲಪಾನ, ಮಹಾಕಪಿ, ಚಾಂಪೇಯ, ಕಪಿ ಮೊದಲಾದವು ಒಂದೇ ದೃಶ್ಯ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿವೆ. ಆಯಾ ಜಾತಕದ ಕೇಂದ್ರ ಘಟನೆಯನ್ನು ಸೂಕ್ತ ವಿವರಣೆಗಳೊಡನೆ ಮನೋಜ್ಞವಾಗಿ ಸ್ತಬ್ಧ ಚಿತ್ರರೂಪದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿ ಕುಶಲತೆಯಿಂದ ಸೆರೆಹಿಡಿದಿದ್ದಾನೆ. ಕೆಲವು ಜಾತಕ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳ ನಿರೂಪಣೆಗಳಂತೂ ಇಡೀ ಭಾರತದ ಬೌದ್ಧ ಶಿಲ್ಪ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾಗಿವೆ.

ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಸಹಿತವಾದ ಚಿತ್ರಣಗಳಿರುವುದು ಸಾಂಚಿ ತೋರಣ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ. ಅಶೋಕ ತನ್ನ ರಾಣಿಯರೊಡನೆ ಬೋಧಿವೃಕ್ಷವನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸುವ ಚಿತ್ರಣವಿದ್ದು, ಸನ್ನತಿಯ ಈ ಸ್ತೂಪದಲ್ಲಿ ಅದೇ ದೃಶ್ಯದ ವಿಸ್ತೃತ ಅವತರಣಿಕೆಯಿದೆ. ಅಶೋಕನ ಶಾಸನವಿರುವ ಎರಡನೆಯ ಚಿತ್ರಣ ಬಹುಶಃ ಮಹೇಂದ್ರ, ಸಂಘಮಿತ್ರೆಯರಿಗೆ ಅಶೋಕ ಆದೇಶ ನೀಡಿ ಬೀಳ್ಕೊಡುವುದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು ಅಶೋಕನ ಚಿತ್ರಣದ ಜೊತೆಗೆ ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ಸಾತವಾಹನ ರಾಜರಾದ ಸಿಮುಕ, ಪುಳುಮಾವಿ, ಸಾತಕರ್ಣಿ ಮೊದಲಾದವರ ಚಿತ್ರಣಗಳೂ

ಇವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಚಿತ್ರಿತ ಅಂಡಫಲಕಗಳ ಮೇಲೆ ಆಯಾ ಫಲಕದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾದ ವಿಷಯ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಅನುವಾಗುವಂತಹ ಕಿರುಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಬಗೆಗೆ ಪೂರ್ಣ ಚಿತ್ರಣ ನಿರೂಪಣೆಯಿರುವುದರಿಂದ ಸಂದೇಹಕ್ಕೆ ಆಸ್ಪದವಿಲ್ಲದಂತೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಅರ್ಥವಿಸಲು ವಿವರಣಾತ್ಮಕ ಕಿರುಶಾಸನಗಳು ಅವಶ್ಯಕವೆನಿಸಿರಬೇಕು. ಲಿಪಿ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಶಾಸನ ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಶತವಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನವು ಎನ್ನಬಹುದು.

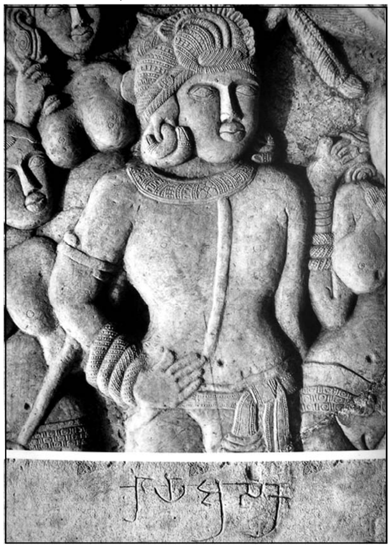

ಅಶೋಕನ ಹೆಸರಿರುವ ಶಿಲ್ಪ

ಕನಗನಹಳ್ಳಿಯ ಸ್ತೂಪ ದೇಬಲ ಮಿತ್ರ ಅವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿರುವಂತೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ 1ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ತೊಡಗಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2–3ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಸನ್ನತಿಯ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ವಿಶಿಷ್ಟ ಶಾಸನ ಫಲಕ, ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಔತ್ತರೇಯ ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಮಾತೃದೇವತಾ ಫಲಕ, ಮೌರ್ಯ ಕಾಲದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಶಿಲಾಖಂಡಗಳು ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಮೌರ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಆಧಾರ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು ದೊರಕಿರುವ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಮಹಾಸ್ತೂಪದ, ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿರುವ ಮೂಲರೂಪವೂ ಅಶೋಕನ ಕಾಲದ್ದೇ ಆಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಲಾಗದು. ಸ್ತೂಪದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಶೈಲೀಯವಾಗಿ ಮೂರು–ನಾಲ್ಕು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಆದಂತೆ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಹಂತದವರೆಗೆ ಅಂಡಫಲಕ, ವೇದಿಕಾಫಲಕ, ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಬುದ್ಧಪಾದ ಹಾಗೂ ಕಟಾಂಜನದ ಅಲಂಕೃತ ಶಿಲಾಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು, ಹೊರಕಟಾಂಜನದ ಕೆಲವಾದರೂ ಭಾಗಹೀನಯಾನ ಪಂಥದ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ವಿದ್ದಾಗ ಆಗಿರಬೇಕು. ಪಶ್ಚಿಮ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣದ ಆಯಕ ವೇದಿಕೆಯ ಬುದ್ಧ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು ಮಾನುಷೀ ಬುದ್ಧರ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಹಾಯಾನ ಪಂಥದ ಆಗಮನ ಮತ್ತು ಉತ್ಕರ್ಷ ಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತದೆ ಎನ್ನಬಹುದು.

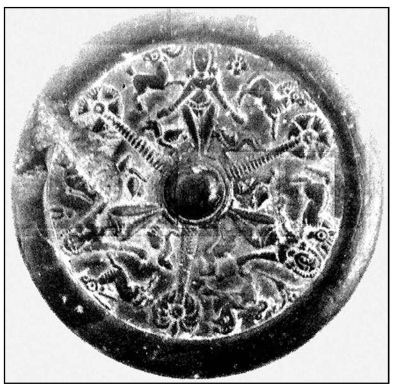

ಮಾತೃದೇವತೆ ಫಲಕ

ಶಾಸನವಿರುವ ಕೆಲವು ಫಲಕಗಳು ಛಾಯಾಪ್ರತಿಮೆಗಳಾಗಿದ್ದು ಒಂದರ ಮೇಲೆ ಒಂದರಂತೆ ಮೂರು ಶಿಲ್ಪಫಲಕಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಕೆಳಗಣ ಫಲಕದಲ್ಲಿರುವ ನೊಗ ಕಳಚಿದ ಬಂಡಿಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿ ಎತ್ತುಗಳಿರುವ ಚಿತ್ರಣ ಪ್ರಯಾಣದ ಅಂತ್ಯ ಅಥವಾ ಮರಣವನ್ನು ಧ್ವನಿಸುತ್ತದೆ. ಕೆಲವದರಲ್ಲಿ ಸೇವಕ ಜೀನುಹಿಡಿದಿರುವ, ಸವಾರನಿಲ್ಲದ ಕುದುರೆಯ ಚಿತ್ರಣವಿದ್ದು ಇದು ಸವಾರನ ಮರಣವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಎರಡನೆಯ (ಮಧ್ಯದ) ಫಲಕದಲ್ಲಿ ಆಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಆಸನಗಳ ಮೇಲೆ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಮಧುಪಾತ್ರೆ ಹಿಡಿದು ಸಂಭಾಷಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಕುಳಿತ ದಂಪತಿಗಳ ಚಿತ್ರಣವಿದ್ದು ಇವರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಚಾಮರ, ಸಂಗೀತವಾದ್ಯ, ಹಣ್ಣಿನ ಬುಟ್ಟಿ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದ ಸೇವಕ ಸೇವಕಿಯರ ಚಿತ್ರಣವಿದ್ದು ಇದು ಬಹುಶಃ ಮೃತರ ಸ್ವರ್ಗಾರೋಹಣವನ್ನು ಸಂಕೇತಿಸುತ್ತದೆ. ಮೇಲಣ ಫಲಕದಲ್ಲಿ ಚೈತ್ಯ ಕಿಟಕಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಒಂದು ಅಥವಾ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಳಿಗೆಗಳ ಪ್ರಾಸಾದದ ಚಿತ್ರಣವಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಚೈತ್ಯ ಮಾದರಿಯ ಕಿಟಕಿಗಳಿಂದ ಜನರು ಇಣಿಕಿ ನೋಡುತ್ತಿರುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಿರುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಆನೆಗುತ್ತಿಯ ಬಳಿಯ ಸ್ತೂಪದಲ್ಲಿ, ಬೆನಗುತ್ತಿಯ ವಿಹಾರದ ಬಳಿ, ಕಾತಾಳೆ ಹೊಲಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೊರಕಿದ್ದು ಕನಗನಹಳ್ಳಿಯ ಸ್ತೂಪದ ಬಳಿ ಒಂದಾದರೂ ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಇಂತಹ ಫಲಕಗಳ ಆಕಾರ, ಗಾತ್ರಗಳಿಂದ ಇವುಗಳನ್ನು ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ್ದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಶೈಲೀಯವಾಗಿ ಇವು ಕೃಷ್ಣಾಕಣಿವೆಯ ಬೌದ್ಧ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಛಾಯಾಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ಬಹುತೇಕ ಹೋಲುತ್ತವೆ.

ವಜ್ರಾಸನ

ಮಣ್ಣೂರ್ತಿಗಳು: ಸಮಕಾಲೀನ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಹಲವಾರು ಗೊಂಬೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಗೊಂಬೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹಾಗೂ ಗುಣಮಟ್ಟದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಇತರ ಮುಖ್ಯ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಸನ್ನತಿಯ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿಯೂ ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯ ಸುಡಾವೆ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಅಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಯಾದರೂ ಬಿಳಿ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಯಕ್ಷ ಯಕ್ಷಿಯರು, ಹಾರಿತಿ, ಲಜ್ಜಾಗೌರಿ, ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ (?), ಬೋಧಿಸತ್ವ ಮುಂತಾದ ದೇವದೇವಿಯರ ಗೊಂಬೆಗಳು ಹಾಗೂ ಹಲವಾರು ಸ್ತ್ರೀ–ಪುರುಷರ ಅಲಂಕೃತ ತಲೆಯ ಶಿರೋಭಾಗಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಆನೆ, ಕುದುರೆ, ಗೂಳಿ, ಆಡು ಮತ್ತಿತರ ಪ್ರಾಣಿ–ಪಕ್ಷಿಗಳ ಗೊಂಬೆಗಳೂ ಕೆಲವು ನಿತ್ಯ ಬಳಕೆಯ ಆಟಿಕೆಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ.

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಸನ್ನತಿಯ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೆ ನಡೆದಿರುವ ಶೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ನೂರಾರು ನಾಣ್ಯಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಇದರಿಂದ ಅಶೋಕನಿಗೂ ಹಿಂದಿನ ಮೌರ್ಯ ಕಾಲದ ಮಹಾಜನಪದ ನಿವೇಶನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಬೆಳ್ಳಿ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಕ್ಯಾಡ್ಯುಸಿಯಸ್ ಚಿಹ್ನೆಯುಳ್ಳ ಚತುಷ್ಪದ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳಿಂದ ಹಿಡಿದು ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಸೀಸ ಮತ್ತು ತವರ ಮಿಶ್ರಿತ ನಾಣ್ಯಗಳವರೆಗೆ ವೈವಿಧ್ಯಪೂರ್ಣ ಸಂಗ್ರಹ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಂತಾಗಿದೆ. ಇವು ಚೌಕ, ಆಯತ, ವೃತ್ತ ಹಾಗೂ ದೀರ್ಘವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿವೆ.

ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಬರೆಹದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಮಹಾರಥಿ, ಸಾತವಾಹಗ, ಸಿರಿಸಾತವಾಹನ, ಪುಳುಮಾವಿ, ವಾಸಿಠಿಪುತ್ರ ಸಿರಿಸಾತಕರ್ಣಿ, ಸಿವಸಿರಿ ಪುಳುಮಾವಿ ಹಾಗೂ ಯಜ್ಞಶ್ರೀ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಂತಾಗಿದೆ. ಮೌರ್ಯನಾಣ್ಯವನ್ನೇ ಹೋಲುವ ಸಾತವಾಹನ ರಾಜವಂಶದ ಮೊದಲ ಅರಸ ಸಿರಿಸಾತವಾಹನನ ನಾಣ್ಯ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ.

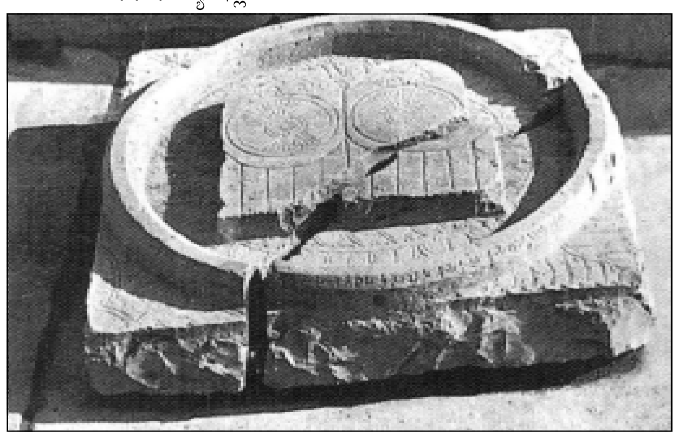

ಬುದ್ಧಪಾದ

ಬುದ್ಧಪಾದ ಫಲಕಗಳು: ಮಹಾಸ್ತೂಪದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 8 ಪೂರ್ಣರೂಪದ ಬುದ್ಧಪಾದ ಫಲಕಗಳು ಮತ್ತು ಸು.12 ರಷ್ಟು ಫಲಕಗಳ ಭಗ್ನಭಾಗಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಮೊದಲು ಸನ್ನತಿಯ ಪರಿಸರದ ಉಳಿದ ಯಾವ ನಿವೇಶನದ ಸ್ಥಳಪರಿಶೋಧನೆ ಅಥವಾ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧಪಾದ ಫಲಕಗಳು ದೊರಕದಿರುವ ಕಾರಣ, ಇಂತಹ ಫಲಕಗಳು ಮಹಾಸ್ತೂಪ ನಿವೇಶನದ ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದು. ಬುದ್ಧಪಾದ ಅಂಗಾಲಿನ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಹಾಪುರುಷಲಕ್ಷಣವಾದ ಧರ್ಮಚಕ್ರ, ಹಿಮ್ಮಡಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತ ರತ್ನ, ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಚಾಮರ ಮತ್ತು ಬೆರಳುಗಳಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟ ಮಂಗಲ ಚಿಹ್ನೆಗಳಾದ ನಂದಿಪಾದ, ತ್ರಿರತ್ನ, ಶ್ರೀವತ್ಸ, ಸ್ವಸ್ತಿಕ ಭದ್ರಾಸನ, ಶಕ್ತಿಧ್ವಜ, ಶೀಲಯುಗದ ಅಂಕುಶ, ಪೀಠಸಹಿತವಾದ ಕನ್ನಡಿ ಮುಂತಾದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಅಲಂಕೃತ ಫಲಕಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಕಮಲನಾಳದ ಬೇರುಗಳನ್ನು ಫಲಕದ ಮೇಲೆ, ಪಾದಗಳ ಸುತ್ತ ಕಮಲದೆಲೆ, ದಳಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ, ಪಾದ ಕಮಲಗಳೆಂದು ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ರಣಮಂಡಲ-ಸರಕುಕೋಠಿ: ಸನ್ನತಿಯ ಕೋಟೆಯೊಳಗಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ 1985-86ರಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡಿತು. ರಣಮಂಡಲದ ನೈರುತ್ಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಭೀಮಾನದಿ ತಿರುವು ಇರುವ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ದೊಡ್ಡಗಾತ್ರದ ಇಟ್ಟಿಗೆ 55x27x8 ಸೆಂಮೀ ಮತ್ತು 30x19x6 ಸೆಂಮೀ ಕಟ್ಟಡದ ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿವೆ. ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಆಯತಾಕಾರ 9.9 x 9.6 ದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಕಟ್ಟಡದ ನಡುವೆ ಕಿರಿದಾದ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಸಿದ ಓಣಿಯಿದ್ದು ಅದರ ಎರಡೂ ಕಡೆಗೆ ಪರಸ್ಪರ ಪ್ರವೇಶವಿರುವ ಸಣ್ಣಸಣ್ಣ ಕೊಠಡಿಗಳಿವೆ. ಎತ್ತರವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿದ ಈ ದಪ್ಪಗೋಡೆಯ ಸುಣ್ಣ ಬಳಿದ ಕಟ್ಟಡ ಮಹಡಿ ಹಾಗೂ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ನೆಲಹಾಸಿನಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಕಟ್ಟಡವಿರುವ

ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ಸರಕುಕೋಠಿಯ ತಳಭಾಗ

ನೆಲೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಪ್ರಾಕಾರದಂತಹ ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆ ಇದೆ. ನದಿಗೆ ಸಮೀಪವಿರುವುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಸ್ನಾನಘಟ್ಟ ಇಲ್ಲವೇ ಬೌದ್ಧ ಭಿಕ್ಷುಗಳ ತಂಗುದಾಣ (ವಿಹಾರ) ಎಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ನದಿಗೆ ಸಮೀಪವಾಗಿ, ಭದ್ರಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ವಿಶೇಷ ರಕ್ಷಣಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇರುವಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಇದು ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಸರಕು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಕಟ್ಟಿದ್ದ ಕೋಠಿ ಎನ್ನುವುದೇ ಸೂಕ್ತವೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ರಣಮಂಡಲ ಉತ್ಖನನ: ಸು.85 ಹೆ. ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಆವರಿಸಿದ ರಣಮಂಡಲ ಕೋಟೆಯ ಒಳಗಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಳೆದ 5 ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಶೋಧನೆಯಿಂದ ಆದಿ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳಿಂದ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ವಸ್ತುಗಳು, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡದ ಅವಶೇಷಗಳು, ನಾನಾ ವಿಧದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಯುಗದ ಬಹಮನಿ ನಾಣ್ಯಗಳು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಚದುರಿದಂತೆ ದೊರೆಯುತ್ತಿವೆ. ರಣಮಂಡಲದಲ್ಲಿ ಈ ಮೊದಲು ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದ್ದು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡ ಮತ್ತು ಪ್ರಶ.1-3 ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳದ್ದೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾದ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳು ಮಾತ್ರ ದೊರೆತಿದ್ದವು. ಈ ಪರಿಸರದ ಎಲ್ಲ ಬಹುಮುಖಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆಯಾಮಗಳನ್ನು, ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾದ ಕಾಲಮಾನದ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅರ್ಥವಿಸಲು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ 1994-95ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯಿಂದ ಸು.250 ಮೀ ನೇರಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ನಿವೇಶನದಿಂದ ಸು.700 ಮೀ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಸು.6.50 ಮೀ ಆಳದವರೆಗೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ 11 ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ್ದ ನಾಲ್ಕು ಅನುಕ್ರಮ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು.

ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಂತೆ ಚರ್ಟ್ ಮತ್ತು ಬೆಣಚುಶಿಲೆಯ ಅರ್ಧಚಂದ್ರ, ಕಿರುನೀಳಗತ್ತಿ, ಮೊನೆ, ಕೊರೆಗ, ಕಲ್ಲುಳಿ (ಬ್ಯೂರಿನ್) ಮುಂತಾದ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ಸನ್ನತಿಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ನೆಲೆಸಿದರೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಮೂಲಶಿಲೆಯಂತಹ ಉಂಡೆಗಲ್ಲುಗಳು, ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ತ್ಯಾಜ್ಯಚಕ್ಕೆಗಳು ದೊರಕಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ಉತ್ಪಾದನೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದ ಅನಂತರ ಕಬ್ಬಿಣದ ಮೊಳೆಗಳು, ಮೀನಿನ ಗಾಳ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಕಿಟ್ಟದ ಜೊತೆಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಹಾಗೂ ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ಇಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸತೊಡಗಿದರು. ಈ ಕಾಲದ ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿಯೇ, ಮೇಲಿನ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಆರಂಭಿಕ ಮೌರ್ಯ ಕಾಲದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮತ್ತು ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ.

ಮೂರನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಉಪಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವುದು ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಹೆಚ್ಚಳ ಮತ್ತು ಸ್ಥಳೀಯ ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗುವುದರಿಂದ ಸೂಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಮೌರ್ಯ ಕಾಲದ ಮೆರುಗಿನ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ಭಾಗ, ಮರಳುಗಡಿಯಾರ (ಡಂಬೆಲ್) ಆಕಾರದ ಪುಡಿಮಾಡುವ ಸಾಧನ, ಮನೆಯಲ್ಲಿನ ಮಂಟಪವೊಂದರ ಪೀಠ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದ ಮೆರುಗುಳ್ಳ ಕಪ್ಪು ಕಣಶಿಲೆಯ ಘನಾಕೃತಿ, ಶಂಖದ ಬಳೆ, ಉಂಗುರ, ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್, ಅಗೇಟ್, ಸ್ಫಟಿಕ ಮುಂತಾದ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತಶಿಲೆಯ ಮಣಿಗಳು, ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಅಡಕೆಯಾಕಾರದ ಮಣಿ: ಮೊಳೆ ಮತ್ತು ದಂತದ ಕಾಡಿಗೆ ಸೂಜಿ, ಲೇಖನಿ(?), ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಭರ್ಜಿಮೊನೆ ಮುಂತಾದವು ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ಸೀಸದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಂಪತ್ಸಮೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಎರಡನೆಯ ಉಪಹಂತ ಮೌರ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯದ್ದೆನ್ನಲಾದ ಅಂಶಗಳು ಕಡಿಮೆಯಾಗುವುದು ಮತ್ತು ಸ್ಥಳೀಯ ಸಾತವಾಹನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸುತ್ತದೆ. ಹೊಳಪಿನ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಡಿಮೆ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಸ್ಥಳೀಯ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ, ಕಪ್ಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ, ಸಾಧಾರಣಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ಹೊಳಪು ನೀಡಿರುವ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತಶಿಲೆಯ ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಅಡಕೆಯಾಕಾರದ ಮಣಿಗಳು ವಿವಿಧ ಆಕಾರ, ಗಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಶಂಖದ ಬಳೆ, ಕಿವಿ ಆಭರಣ, ಮೆರುಗುಳ್ಳ ಕಲ್ಲಿನ ಗೃಹೋಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಸಾತವಾಹನ ಕಾಲದ ನಾಣ್ಯಗಳೊಡನೆ ಮಹಾರಥಿನೋ ಸಿರಿಸಾತವಾಹನಸ ಎಂಬ 1ನೆಯ ಶತಮಾನ ಅಥವಾ ಅದಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದ ಲಿಪಿ ಲಕ್ಷಣವಿರುವ, ಬರೆಹವಿರುವ ದಪ್ಪ ಸೀಸದ ನಾಣ್ಯ ದೊರಕಿದೆ.

ಸಾತವಾಹನರ ಆರಂಭಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಸನ್ನತಿಯ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಡ ನಿರ್ಮಾಣ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಬೇರೊಂದು ಕಟ್ಟಡದ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಚೂರುಗಳು, ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಚಿಕ್ಕ ತುಂಡುಗಳು, ನದೀದಡದಲ್ಲಿ ದೊರಕುವ ಕಲ್ಲುಗುಂಡುಗಳನ್ನು ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಮಿಶ್ರ ಮಾಡಿ, ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿ, ಮೇಲೆ ಸುಣ್ಣ ಮತ್ತು ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳನ್ನು ಹಾಕಿ ಸಮತಟ್ಟಾಗಿಸಿದ ನೆಲ ಹಾಸುಳ್ಳ ವಿಶಾಲವಾದ ತಡಿಕೆ ಮನೆಗಳು, ಅವುಗಳ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ (15x12x5ಸೆಂಮೀ) ಬೆಣೆಯಾಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಆಳವಾದ ಬಾವಿಯೂ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ.

ಇದರ ಮುಂದಿನ ಹಂತ ಸಮೃದ್ಧ ಸಾತವಾಹನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯದು. ಕೆಂಪು, ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಕೆಂಪು, ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ಕೆಂಪು, ಕಪ್ಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬಿಳಿ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಅಲಂಕರಣವಿರುವ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಮತ್ತು ಆಮದಾದ ರೌಲೆಟ್ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ತೆಳ್ಳಗಿನ, ವಿವಿಧಾಕಾರದ, ಅಲಂಕೃತ ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಸನ್ನತಿಯ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೇ ಬೆನಗುತ್ತಿ **(ನೋಡಿ)**, ಹಸರಗುಂಡಿಗಿ **(ನೋಡಿ)** ಎಂಬ ಬೌದ್ಧ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. (ಎಂ.ವಿ.ವಿ.)

ಸಮಾಲ್: ಟರ್ಕಿಯ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜಿಂಕಿರ್ಲಿಯೆಂದು ಈಗ ನಾಮಕರಣಗೊಂಡಿರುವ ಒಂದು ಗ್ರಾಮ. ಇಲ್ಲಿ ಶಿಕಾಗೊ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಓರಿಯಂಟಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಒಂದು ಅಪರೂಪದ ಶಾಸನಸಹಿತ ಚಿತ್ರ ಫಲಕ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಇದು ಕುಟ್ಟಮುವ ಎಂಬುವನ, ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ಮನೆಯ ಕೊಠಡಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ದೊರೆಯಿತು. ಇದನ್ನು ಬಹುಶಃ ಅವನ ಮರಣೋತ್ತರ ಸಂಸ್ಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಅವನ ಜೀವಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಕಟ್ಟಿರಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. 13 ಸಾಲುಗಳುಳ್ಳ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಆಸನದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಒಬ್ಬ ಗಡ್ಡಧಾರಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಇವನ ಹೆಸರು ಕುಟ್ಟುಮುವ ಎಂದಿದೆ. ಇವನ ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಹಣ್ಣು ಮತ್ತು ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಪಾನಪಾತ್ರೆ ಇವೆ. ಹಣ್ಣು ಅಮರತ್ವ ಸೂಚಕ. ಇವನ ಮುಂದಿರುವ ಸಣ್ಣ ಮೇಜಿನ ಮೇಲೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ಆಹಾರ ಪಾನೀಯಗಳ ಎರಡು ಪಾತ್ರೆಗಳಿವೆ. ಇವನು ತನ್ನ ಜೀವಿತಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ತಾನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕಟ್ಟಡದ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಯನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಿದ ಸಂಧರ್ಭದಲ್ಲಿ ವಾಯುದೇವತೆ (ಹದದ್) ಮತ್ತು ಸೂರ್ಯದೇವತೆ (ಶಮಶ್)ಗಳಿಗೆ ಪೂಜೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದನೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ತನ್ನ ಆತ್ಮಕ್ಕೋಸ್ಕರ ಒಂದು ಹೋತವನ್ನು ಬಲಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದನೆಂಬುದು ಇದರ ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ. ಇದು ಸಮಾಲ್ ಆಡುಭಾಷೆ ಮತ್ತು ವರ್ಣಮಾಲೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಹೀಗೆ ಇದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಆ ಕಾಲದ ಜನರ ಮರಣೋತ್ತರ ವಿಷಯಗಳ ನಂಬಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಬೀರುವ ಅಪೂರ್ವ ಫಲಕವಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯು ಕೋಟೆಯಿಂದ ಆವೃತ್ತವಾಗಿದೆ. ಅಸ್ಸೀರಿಯ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆ ಇದೇ ಹೆಸರಿನ ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಿತ್ತು. ಅಸ್ಸೀರಿಯ ರಾಜನ ಸಾಮಂತನಾದ ಫನಮುವನ ಅಧಿಕಾರಿ ಕುಟ್ಟಮುವ.

ಮೆಹರ್‌ಗಢ್ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಂತದ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಶವ ಸಂಸ್ಕಾರದ ಅಂಗವಾಗಿ ಬಲಿಕೊಟ್ಟ ನಾಲ್ಕು ಹೋತದ ಮರಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಿರುವುದು ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ಅಥರ್ವ ವೇದದಲ್ಲಿ ಮರಣಾನಂತರ ಮನುಷ್ಯನ ಆತ್ಮ ಹೋತದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳುವುದರ ಬಗೆಗೆ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಸಂಖಾವರಂನಲ್ಲಿಯ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಹೋತದ ಆಕಾರದ ನಾಲ್ಕು ಕಾಲಿನ ಆಯತಾಕಾರದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ದೊರಕಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಸರಾಯ್ ನಹರ್ ರಾಯ್: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರತಾಪಗಡ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿನೆಲೆ. ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಚರಿತ್ರೆ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರದ ಸಹಯೋಗದಲ್ಲಿ ಜಿ.ಆರ್.ಶರ್ಮ ರವರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ 1970–73ರ ನಡುವೆ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. 1970ರಲ್ಲಿ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶವಕುಣಿಯನ್ನು ಹೊರತೆಗೆದಿತ್ತು.

ಹೂಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಿಹೋಗಿರುವ ಲಾಳಾಕೃತಿಯ ಸರೋವರವೊಂದರ ಪಶ್ಚಿಮ ದಂಡೆಯಲ್ಲಿ 1800 ಚ.ಕಿಮೀ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ವಸತಿಮಣ್ಣು ಪಸರಿಸಿದೆ. ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೆ ವಸತಿ ಪದರದ ಸಾಕಷ್ಟು ಭಾಗ ನಶಿಸಿದ್ದು ತಳಭಾಗದ 6 ಸೆಂಮೀನಷ್ಟು ಪದರ ಮಾತ್ರ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಈ ತೆಳು ಪದರದಿಂದ 11 ಸಮಾಧಿಗಳು, 8 ಒಲೆಗಳು ಮತ್ತು ವಿಶಾಲ ನೆಲಗಟ್ಟೊಂದರ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣ ಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಉಂಡೆಗಳು ಈ ಪದರದಿಂದ ದೊರೆತ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳು. ಮಹದಹ ಮತ್ತು ದಮ್‍ದಮದಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಸಮಾಧಿಗಳು ಆಳವಿಲ್ಲದ ಉದ್ದ ಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಶವದಡಿಯಲ್ಲಿ 4–5 ಸೆಂಮೀನ ಮಣ್ಣಿನ ಪದರವನ್ನು ಹಾಸಲಾಗಿದೆ. 11 ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ 15 ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ನಾಲ್ಕು (ಇಬ್ಬರು ಪುರುಷರು ಮತ್ತು ಇಬ್ಬರು ಮಹಿಳೆಯರು) ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ಒಟ್ಟಿಗಿವೆ. ಶವವನ್ನು ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳಲಾಗಿದ್ದು ತಲೆ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿದೆ. ಪುರುಷರ ಬಲಗೈ ಮತ್ತು ಮಹಿಳೆಯರ ಎಡಗೈಯನ್ನು ಹೊಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಅಡ್ಡವಾಗಿ ಚಾಚಲಾಗಿದೆ. ಶವವನ್ನು ಇಟ್ಟ ನಂತರ ಕುಣಿಯನ್ನು ಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಒಲೆಯ ಬೂದಿಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿರಬೇಕು. ಏಕೆಂದರೆ ಇದರೊಳಗೆ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಉಂಡೆಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಶವದೊಡನೆ ಇಟ್ಟಿದ್ದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಮಾತ್ರ ಇವೆ. ಹತ್ತು ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆದಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 7 ಪುರುಷರದ್ದು ಇನ್ನುಳಿದವು ಮಹಿಳೆಯರದ್ದೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು 16ರಿಂದ 35 ವರ್ಷದವರ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಜನರು ವಿಶಾಲ ಮತ್ತು ದೃಢ ಮೈಕಟ್ಟಿನವರಾಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಹೆಚ್ಚಿನವರಲ್ಲಿ ಮೂಳೆಗಳು ಸವೆದಿದ್ದು 30ರ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ಸಂಧಿವಾತದಿಂದಾಗುವ ಮೂಳೆ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ.

ಶವಕುಣಿಗಳ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಅನೇಕ ಗುಳಿ ಒಲೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 8 ಒಲೆಗಳನ್ನು ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. ಇವು ಗುಂಡಾಗಿ ಅಥವಾ ಮೊಟ್ಟೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಇವುಗಳ ಆಳ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ 20–25 ಸೆಂಮೀ; ತಳಭಾಗ 1.02 ಮೀ ನಿಂದ 0.45 ಸೆಂಮೀ ಅಗಲವಿದೆ ಮತ್ತು ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಅಗಲ 1.49 ಮೀ 70 ಸೆಂಮೀ. ಒಲೆಗಳೊಳಗೆ ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳಿದ್ದವು. ಹಾಗಾಗಿ ಇವು ಮಾಂಸವನ್ನು ಬೇಯಿಸಲು ಬಳಕೆಯಾಗಿರಬೇಕು. ಒಲೆಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಉಪಯೋಗಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಬೂದಿಯಿಂದ ತುಂಬಿದ ಒಲೆಗಳನ್ನು ಹಾಗೆಯೇ ಬಿಟ್ಟು ಹೊಸ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಒಲೆಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಒಂದು ಒಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಬೂದಿಯನ್ನು ತೆಗೆದು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿವೆ.

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮತ್ತೊಂದು ಮುಖ್ಯ ವಸತಿ ಅವಶೇಷ ನೆಲದ ಪದರ. ಆಯತಾಕಾರದ ಈ ನೆಲದ ಉದ್ದ 5.66 ಮೀ ಮತ್ತು ಅಗಲ 4.02 ಮೀ. ನೆಲದ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಅವಶೇಷರಹಿತ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಮಣ್ಣಿತ್ತು. ನೆಲವನ್ನು ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಉಂಡೆಗಳ ಹಾಸಿನಿಂದ ಸ್ಥಿರಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ನೆಲದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಆಧಾರ ಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳಿವೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಉಂಡೆಗಳು ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟ–ಅರೆ ಸುಟ್ಟ ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು ನೆಲದುದ್ದಕ್ಕೂ ಹರಡಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ 5 ಒಲೆಗಳನ್ನೂ ಗುಳಿ ತೆಗೆದು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಇದೊಂದು ಸಾಮುದಾಯಿಕ ಅಡುಗೆಯ ಸ್ಥಳವಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಅನುಮಾನಿಸಲಾಗಿದೆ. ತ್ರಿಕೋನ, ಟ್ರಪಿಜಿಯಮ್ ಮೊದಲಾದ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳ ಉಪಕರಣಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವು ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೇ ತಯಾರಾಗಿವೆ. ಅಲಗು, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಮೊನೆ, ತ್ರಿಕೋನ ಮತ್ತು ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವ ನಮೂನೆಗಳು. ಅಗೇಟ್, ಜಾಸ್ಪರ್, ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಬೆಣಚುಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಇವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಗಂಗಾನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲು ದೊರೆಯದ ಕಾರಣ ಈ ಶಿಲೆಗಳನ್ನು ವಿಂಧ್ಯೆಯಿಂದ ತರಲಾಗಿದೆ. ಮೂಳೆಗಳ ಉಪಕರಣಗಳು ಬೆರಳೆಣಿಕೆಯಷ್ಟಿವೆ. ಜಿಂಕೆಯ ಕೊಂಬುಗಳನ್ನೂ ಉಪಕರಣವಾಗಿ ಬಳಸಿರಬಹುದು. ಈ ವಸತಿನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮೂಳೆಗಳೆಲ್ಲವೂ ವನ್ಯಪ್ರಾಣಿ, ಪಕ್ಷಿ ಮತ್ತು ಜಲಚರಗಳದ್ದಾಗಿವೆ.

ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಸರಾಯ್ ನಹರ್ ರಾಯ್ ಜನರ ಜೀವನಾಧಾರವಾಗಿತ್ತು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದ ಒಂದು ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ವಸತಿ ತಾಣವಾಗಿ ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಇತ್ತೀಚಿನ ಅಧ್ಯಯನಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಸರಾಯ್ ನಹರ್ ರಾಯ್, ದಮ್‍ದಮ ಮತ್ತು ಮಹದಹ ಅರೆ ಸ್ಥಾಯಿ ಅಥವಾ ಸ್ಥಾಯಿ ವಸತಿನೆಲೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಸರಾಯ್ ನಹರ್ ರಾಯ್‍ನಿಂದ ದೊರೆತ ಅವಶೇಷಗಳ ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲಮಾನ ಈ ನೆಲೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 8100±110ರ ಅವಧಿಯದೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಸವಣೂರು ಸಂಸ್ಥಾನ: ನೋಡಿ–ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು

ಸಾಂಕಳಿಯ, ಎಚ್.ಡಿ.: 1908–89. ಭಾರತದ ಹೆಸರಾಂತ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರು. ಮುಂಬಯಿಯ ಸೇಂಟ್ ಜ಼ೇವಿಯರ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದು ಬಾಂಬೆ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಎಲ್.ಎಲ್.ಬಿ. ಮತ್ತು ಎಂ.ಎ. ಪದವಿಗಳನ್ನೂ ಲಂಡನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪದವಿಯನ್ನೂ ಪಡೆದರು. ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ಅಂಡ್ ಕಲ್ಚರಲ್ ಜಿಯಾಗ್ರಫಿ ಅಂಡ್ ಎಥ್ನೊಗ್ರಫಿ ಆಫ್ ಗುಜರಾತ್–ಇವರ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪ್ರಬಂಧ. ಇವರ ಗುರುಗಳು ಹೆಸರಾಂತ ಫಾದರ್ ಹೆರಾಸ್ ಮತ್ತು ಫಾದರ್ ಜ಼ಿಮ್ಮರ್‍ಮ್ಯಾನ್. ಅನಂತರ

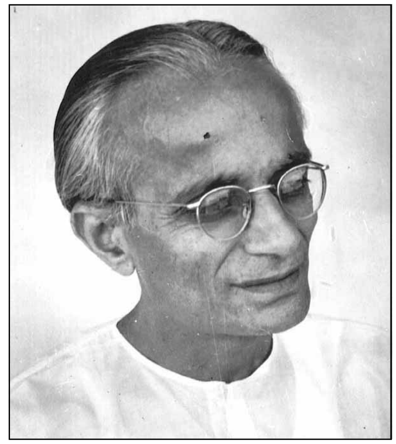

ಅರ್ನೆಸ್ಟ್ ಮ್ಯಾಕೆ ಮತ್ತು ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಇವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸಂಶೋಧನೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದರು. ಪುಣೆಯ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರೋಟೊ ಇಂಡಿಯನ್ ಅಂಡ್ ಏನ್ಷಿಯೆಂಟ್ ಹಿಸ್ಟರಿಯ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ, ಪುಣೆ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ, ಅನಂತರ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ನಿರ್ದೇಶಕರೂ ಆಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿದರು.

ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗವನ್ನು ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿ ಬೆಳೆಸಿ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ದದ್ದು ಇವರ ದೊಡ್ಡ ಸಾಧನೆ. ಜೊತೆಗೆ ದೇಶದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಮತ್ತು ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಸಹಯೋಗದೊಡನೆ ನಾಸಿಕ್, ನೆವಾಸ, ನವ್ದತೋಲಿ, ಜೋರ್ವೆ, ಸಂಗನಕಲ್ಲು, ತ್ರಿಪುರಿ, ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿ (ಕೊಲ್ಲಾಪುರ) ಮುಂತಾದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿ ತತ್ಸಂಬಂಧ ವರದಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಇವರ ಸೇವೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಇವರಿಗೆ ಪದ್ಮಭೂಷಣ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿದೆ (1974).

ಇವರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಗುಣವೆಂದರೆ ಹೃದಯ ವೈಶಾಲ್ಯತೆ. ಘನ ವಿದ್ವಾಂಸರಾಗಿದ್ದ ಇವರು ಅಪಾರ ಶಿಷ್ಯವೃಂದವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ತಾವು ಶೋಧಿಸಿದ, ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೂ ತಲುಪುವಂತೆ ಮಾಡಲು ವೃತ್ತಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಸರಳ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಬರೆದು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಇವರು ನೂರಾರು ಲೇಖನಗಳನ್ನೂ ಹಲವಾರು ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನೂ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವು: ದಿ ಪ್ರಿ ಹಿಸ್ಟರಿ ಅಂಡ್ ಪ್ರೋಟೊ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ ಅಂಡ್ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್; ದಿ ಸ್ಟೋನ್ ಏಜ್ ಟೂಲ್ಸ್ ಅಂಡ್ ದೇರ್ ಟೆಕ್ನಿಕ್ಸ್; ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಟುಡೆ; ರಾಮಾಯಣ ಮಿಥ್ ಆರ್ ರಿಯಾಲಿಟಿ. ಇವರು ಇಂಟರ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಆಫ್ ಪ್ರಿ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಅಂಡ್ ಪ್ರೋಟೊ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಸೈನ್ಸಸ್, ರೋಮ್‍ನ ಸಮಿತಿಯ ಸದಸ್ಯರೂ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಗೌರವ ಬಾತ್ಮೀದಾರರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಇವರು 1989 ಜನವರಿ 28ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಎ.ಎಸ್.)

ಸಾಂಚಿ: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ರಾಯ್‍ಸೇನ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಥಳ. ಭೂಪಾಲ್‍ನಿಂದ 68 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪದಿಂದ ಈ ಸ್ಥಳ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಬೌದ್ಧ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಲಭಿಸಿವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಿದಿಶಾಗಿರಿ, ಸರಯಗಿರಿ, ಬೌತ್ತಶ್ರೀಪರ್ವತಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿರುವ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 3ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಅಶೋಕ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇವನ ಪತ್ನಿ ದೇವಿ ಸಾಂಚಿಯ ಸಮೀಪ ವಿದಿಶಾನಗರದ ವರ್ತಕನೊಬ್ಬನ ಮಗಳು. ಇವಳು ವೆದಿಸಗಿರಿ ಅಥವಾ ಚೇತಿಯಗಿರಿ ವಿಹಾರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದಾಳೆ. ಈ ಸ್ತೂಪದ ಸಮೀಪ ಅಶೋಕ ಏಕಶಿಲಾ ಸ್ತಂಭವೊಂದನ್ನು ನೆಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಮುಖಗಳುಳ್ಳ ಶಿರವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ಶರೀರದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು (ಮೂಳೆ, ಭಸ್ಮ, ಕೂದಲು, ಹಲ್ಲು ಇತ್ಯಾದಿ) ಹುದುಗಿಡಲಾಗಿದೆಯೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಯಾವುದೂ ಇದುವರೆವಿಗೂ ಪತ್ತೆಯಾಗಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಮೇಲೆ ಬುದ್ಧನ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ದೃಶ್ಯಗಳಿವೆ. ಇವು ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಗೆ ಮಾದರಿಯಾಗಿವೆ. ಒಟ್ಟು ಇಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಕಾಲಗಳ ಮೂರು ಸ್ತೂಪಗಳಿವೆ. ಭಾರತೀಯ ಬೌದ್ಧ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಗಳ ಉಗಮ, ವಿಕಾಸ ಹಾಗೂ ಅವನತಿಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಇವುಗಳಿಂದ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ವಿಹಾರಗಳು

12ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆವಿಗೂ ಸುಸ್ಥಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇದು ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಭಾರತೀಯ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ ಎನ್ನಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಎಲ್ಲ ಸ್ಮಾರಕಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಾಗಿದೆ.

1818ರಲ್ಲಿ ಜನರಲ್ ಟೇಲರ್ ಇಲ್ಲಿಯ ಸ್ತೂಪಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ. 1822ರಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಜಾನ್‌ಸನ್ 1ನೆಯ ಸ್ತೂಪದ ಒಂದು ಪಾರ್ಶ್ವವನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ. 1851ರಲ್ಲಿ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್ ಹ್ಯಾಮ್ ಎಫ್.ಸಿ.ಮೈಸ್ ನೊಂದಿಗೆ 2 ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ. 1881ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಸ್ತೂಪಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಇತಿಹಾಸದ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಕೈಗೊಂಡು ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿ ವಿವರಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾನೆ (1912–19). ಇಲ್ಲಿಯ 2ನೆಯ ಸ್ತೂಪ ದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬೋಧಕರ (ಬೌದ್ಧ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳ) ಅವಶೇಷಗಳಿವೆಯೆಂದು ಶಾಸನವೊಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಹತ್ತು ಮಂದಿ ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಕರ ಅಥವಾ ಬೋಧಕರ ಶರೀರ ಅವಶೇಷ (ಮೂಳೆ, ಭಸ್ಮ, ಕೂದಲು, ಹಲ್ಲು ಇತ್ಯಾದಿ)ಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಮೂರನೆಯ ಸ್ತೂಪದಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನ ನೇರ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಸಾರಿಪುತ್ರ ಮತ್ತು ಮಹಾ ಮೌದ್ಗಲ್ಯಾಯನರ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಮಹಾಸ್ತೂಪದ ತೋರಣ

ಸ್ವಾರಸ್ಯದ ಸಂಗತಿ ಎಂದರೆ ಸಾಂಚಿಯು ಬುದ್ಧನ ಜೀವನದ ಯಾವುದೊಂದು ಘಟನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅಥವಾ ಬೌದ್ಧ ಸನ್ಯಾಸಿಗಳ ಬದುಕಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಸ್ಥಳವಲ್ಲ. ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಬೌದ್ಧಸ್ಮಾರಕಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ವಿವರಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿರುವ 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಚೀನಿಯಾತ್ರಿಕ ಯುವಾನ್ ಚಾಂಗ್ ಸಾಂಚಿಯ ಬಗೆಗೆ ಮೌನವಾಗಿರುವುದು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ ಸಂಗತಿಯಾಗಿದೆ.

ಸಾಂಚಿಯ ಮೊದಲನೆಯ ಸ್ತೂಪ ಅಶೋಕನ ಕಾಲದ ಮಹಾಸ್ತೂಪ. ಇದು ಈಗ ಉಪಲಬ್ಧವಿರುವ ಅತೀ ಪ್ರಾಚೀನ ಮಾದರಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಸಾಂಚಿಯ ಗುಡ್ಡದ ನೆತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಇದು ದಕ್ಷಿಣೋತ್ತರವಾಗಿ 360ಮೀ ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ 198ಮೀ ವಿಶಾಲವಾಗಿದೆ. ಮೂಲತಃ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾದ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಸು. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅನಂತರ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಕಲ್ಲಿನ ಹೊದಿಕೆಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಯಿತು. ಕಲ್ಲಿನ ಕಟಕಟೆಯನ್ನು ತೋರಣದ್ವಾರ

ಮಹಾಸ್ತೂಪ

ಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಯಿತು. ಮರಗೆತ್ತನೆಯ ತಂತ್ರವನ್ನು ಕಲ್ಲಿನ ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲೂ ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ತೋರಣದ್ವಾರದ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನವೊಂದು ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕ ಆವೇಶನಿಕನಾಗಿದ್ದ ಆನಂದನ ದಾನವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಇತರ ತೋರಣದ್ವಾರಗಳ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಬಲಮಿತ್ರ, ನಾಮಪಿಯ ದಾನವಿತ್ತ ಸಂಗತಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ತೋರಣದ್ವಾರ, ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಯಕ್ಷಯಕ್ಷಿಯರು, ಸಾಲಭಂಜಿಕೆಯರು, ಅಲಂಕರಣಗಳು ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಮರ, ಲೋಹ ಹಾಗೂ ದಂತದ ಉಬ್ಬುಗೆತ್ತನೆಯ ಅಲಂಕರಣ ವಿದಿಶದ ದಂತ ಕೆಲಸಗಾರರ ರೂಪಕಮ್ಮ (ರೂಪಕರ್ಮ್ಮ) ಚೌಕಾಕಾರದ ಎರಡು ಕಂಬಗಳು ಪ್ರತಿಯೊಂದು ತೋರಣದ್ವಾರದಲ್ಲೂ ಇದ್ದು, ಅವು ಸಿಂಹ, ಆನೆ ಅಥವಾ ಕುಬ್ಜರಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ದೃಶ್ಯಗಳು, ಗೌತಮಬುದ್ಧನ ಜೀವನ ದೃಶ್ಯಗಳು, ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಘಟನಾವಳಿಗಳು, ಮಾನುಷಿ ಬುದ್ಧರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ದೃಶ್ಯಗಳು, ಇತರೆ ದೃಶ್ಯಗಳು ಹಾಗೂ ಅಲಂಕರಣಗಳಿವೆ. ತೋರಣದ್ವಾರಗಳ ವಸ್ತು ಸಮೃದ್ಧತೆ, ಸಸ್ಯ, ಜೀವನ ಚಿತ್ರಣಕ್ಕೆ ಸಾಂಚಿಶಿಲ್ಪಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಡುಗೆ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಗಂಟೆಗಳು, ಈಟಿ, ಬಾಕು, ಉಳಿ, ಸುತ್ತಿಗೆ, ಬೀಗ ಮತ್ತು ಕೀಲಿಕೈ, ಕಂಚಿನ ಪಾತ್ರೆ, ಬಳೆ, ಉಂಗುರಗಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾಗಿವೆ. ಒಂದು ಪಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ಷತ್ರಪರಿಗೆ ಸೇರಿದ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಜೇಮ್ಸ್ ಪ್ರಿನ್ಸೆಪ್ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಓದುವ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಪುಟ್ಟ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಸುಳುಹು ಪಡೆದನೆನ್ನುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ (1837).

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಎ.ಕೆ.ಸಿನ್ಹ ಸಾಂಚಿಯಲ್ಲಿ 1995–99 ರವರೆಗೂ ಉತ್ಖನನ ಮತ್ತು ಪರಿಶೋಧನೆಯ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದರು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ಈಗಾಗಲೇ ಉತ್ಖನನ ಕಾರ್ಯಕೈಗೊಂಡ ಸ್ತೂಪಗಳಿಗೂ ಈಗಿರುವ

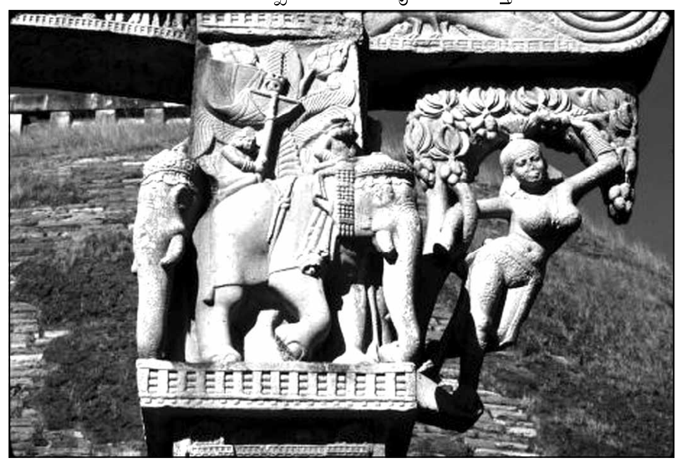
ತೋರಣದಲ್ಲಿಯ ಸಾಲಭಂಜಿಕೆ

ಪ್ರಾಚೀನ ಸ್ಮಾರಕಗಳಿಗೂ ಇರುವ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿ ಅದರಲ್ಲೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ 37ನೆಯ ಬೌದ್ಧವಿಹಾರ ಮತ್ತು 4ನೆಯ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಡುವಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಸಿ ಅಲ್ಲಿ ಮೂರು ಅನುಕ್ರಮ ಹಂತಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪರಿಶೋಧನೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಮೊದಲಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಿಯ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸ್ಮಾರಕಗಳ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧವಿಹಾರ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಒಂದು ಭಾಗ, ಕಲ್ಲುಹಾಸನ್ನು ಹಾಕಿರುವ ದಾರಿ ಮತ್ತು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಚರಂಡಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಆಕಾರ 80x42x18 ಸೆಂಮೀ ಆಗಿದ್ದು ಇವು ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಬೌದ್ಧವಿಹಾರ ಸಂಖ್ಯೆ 51ರಲ್ಲಿ ಇದ್ದಂತೆ ಇವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಾಗಿರುವ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳ ವಿಧಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕೆಂಪುಮಣ್ಣಿನ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಪ್ರಾಕ್ತನ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳು, ಸಣ್ಣ ಸ್ತೂಪಗಳು, ಮತ್ತಿತರ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಭ್ರಕ ಮಿಶ್ರಿತ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, (ಮೈಕೇಷಿಯಸ್ ರೆಡ್‌ವೇರ್) ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಸ್ತೂಪಗಳು, ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಮೊಳೆ, ಈಟಿ ಮೊನೆ, ಶಂಖದ ಬಳೆ ಮೊದಲಾದವು ದೊರೆತಿವೆ.

3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಕೊಠಡಿಯ ಕಟ್ಟಡ, ಕೆತ್ತನೆಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡದ ಅವಶೇಷವನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿರುವುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಸಂಗತಿ. ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಒಂದು ಮುದ್ರೆಯ ಮೇಲೆ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿರುವ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮದ ಸೂತ್ರಗಳಿವೆ. ಸ್ತೂಪಗಳು, ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಮಹಿಷಾಸುರ ಮರ್ದಿನಿಯ ಫಲಕ ದೊರೆತಿವೆ. (ಡಿ.ಟಿ.)

ಸಾಂತರರು: ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಒಂದು ರಾಜಮನೆತನ. ಇವರು ಹುಂಚದ ಸಾಂತರರು ಎಂದೇ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಇವರು ಆಳಿಕೆ ಮಾಡಿದ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸಾಂತಳಿಗೆ 1000 ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಾಂತರರು ಜೈನಧರ್ಮೀಯರು. ಹೊಂಬುಜ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ ಹೊಸನಗರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ಹೊಸನಗರದಿಂದ ಸು.27 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದಿಗಂಬರ ಜೈನರ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಮಠವಿದೆ. ಹಿಂದೆ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನಾಳಿದ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ, ಕಲ್ಯಾಣದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಕಲೆಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು

ಸಾಂತರರ ಕಲೆ ಹಾಗೂ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಮಲೆನಾಡಿನ ಭೌಗೋಳಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇವರು ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಮಾರ್ಪಾಡು ಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರುವುದರಿಂದ ಕಲಾತಜ್ಞರಾದ ಎಂ.ಎ.ಡಾಕಿಯವರು ಇಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿರುವ ಕಲಾ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಮಲೆನಾಡು ಶೈಲಿ ಎಂದೇ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಇಂದು ಹುಂಚದಲ್ಲಿ ಉಳಿದು ಬಂದಿರುವ ಹೆಚ್ಚಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು ಜೈನಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವುಗಳಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯವಾದ ಕಮಠೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಶೈವಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು, ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಇದನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅನಂತರ ಇದನ್ನು 12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪುನರ್ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಜೈನೇತರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹುಂಚದಿಂದ ಸು.5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಬಿಲ್ಲೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಸಮುಚ್ಚಯ ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟ ದೇವಾಲಯದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

ಸಾಂತರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮಾದರಿಯ ಉದಯವನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟು ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ರೂಪುಗೊಂಡಿದ್ದ ಬಾದಾಮಿಯ ಚಳುಕ್ಯರು, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು ಹಾಗೂ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಪ್ರಮುಖ ಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಅದರೊಂದಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಅಂಶಗಳೂ ಇವೆ.

ಸಾಂತರರ ದೇವಾಲಯದ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮಾದರಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಹೀಗಿವೆ: ದೇವಾಲಯ ಅಥವಾ ಬಸದಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮಧ್ಯಮ ಗಾತ್ರದವು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅವರ ದೇವಾಲಯ/ಬಸದಿಗಳು ಚಚ್ಚೌಕ ಆಕಾರದ ಗರ್ಭಗೃಹವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು, ಅದಕ್ಕೆ ತಾಗಿಕೊಂಡಂತೆ, ಅದಕ್ಕಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ದೊಡ್ಡದಾದ ಮುಚ್ಚಿದ ಮಂಟಪವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಕೆಲವು ಬಸದಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಅಂತರಾಳವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳೆಲ್ಲ ನಿರಂಧಾರ ಮಾದರಿಗಳಾಗಿವೆ. ದೇವಾಲಯ ಅಥವಾ ಬಸದಿಗಳನ್ನು ಪಾರ್ಶ್ವನೋಟದಿಂದ ವೀಕ್ಷಿಸಿದಾಗ ಅವುಗಳನ್ನು ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ಸರಳವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ರಚಿಸಿದ್ದು, ಅನಂತರ ಅದರ ಮೇಲೆ ಅಲಂಕಾರ ರಹಿತವಾದ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಗೋಡೆಗಳ ಸರಳತೆಯನ್ನು ಸಡಿಲವಾಗಿಸಲು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಅರ್ಧ ಕಂಬಗಳ ರಚನೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಮಾಡಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಗೋಡೆಯ ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಪ್ರಸ್ತರದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಾಲಿನ ಕಿರಿದಾದ ಶಿಲ್ಪಕೆತ್ತನೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಉದಾ: ಕಮಠೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಬೋಗಾರ ಬಸದಿ. ಕಮಠೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಶಿಲ್ಪಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಪಂಚತಂತ್ರ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಗೋಡೆಯ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಹಾರವಿದ್ದು, ಅನಂತರ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ಪ್ರಾಸಾದ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಕೆಲವೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮೇಲೆ ಹೆಂಚಿನ ಇಳಿಜಾರಾದ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಯಿದ್ದು ಮೂಲ ಶಿಖರದ ರಚನೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ ಉದಾ: ಪಂಚಕೂಟ ಬಸದಿ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿರುವ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಏಕಕೂಟ ದೇವಾಲಯಗಳಾಗಿದ್ದು, ಪಂಚಕೂಟ ದೇವಾಲಯ ಮಾತ್ರ ಹೆಸರೇ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಪಂಚಕೂಟಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಉಳಿದಂತೆ ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ತಾಗಿಕೊಂಡಿರುವ ಮುಚ್ಚಿದ ಮಂಟಪ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯ ವೇದಿಕೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಮಾದರಿಗಳಿವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹ ಹಾಗೂ ಮಂಟಪದ ದ್ವಾರಬಂಧ ಅನೇಕ ಶಾಖೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಸುಂದರವಾಗಿವೆ. ಲಲಾಟ ಬಿಂಬದಲ್ಲಿ ಕಮಠೇಶ್ವರ ಹಾಗೂ ಪಂಚಕೂಟ ಬಸದಿಯ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಗರ್ಭಗೃಹದ ದ್ವಾರಶಾಖೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಅಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ನೃತ್ಯ ವಾದ್ಯಗಳನ್ನು ನುಡಿಸುತ್ತಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೆತ್ತನೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ದೇವಾಲಯದ ಮಂಟಪದ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಯಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಿದೆ. ಮಧ್ಯದ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಬೇರೆ ಮೂರ್ತಿಯ ರಚನೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಉಳಿದಂತೆ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿ ಅತ್ಯಂತ ಸರಳವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಸಾಂತರರ ದೇವಾಲಯದ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಮೂರು ನಮೂನೆಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಚಚ್ಚೌಕ ಆಕಾರದ ಕಂಬಗಳು: ಇಂತಹ ಕಂಬಗಳ ರಚನೆಗಳು ಕಮಠೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಪಂಚಕೂಟ ಬಸದಿಯ ಆವರಣದಲ್ಲಿರುವ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ಬೋಗಾರ ಬಸದಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಮೊದಲೆರಡು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಬ ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿದ್ದು, ಹೆಚ್ಚು ಎತ್ತರವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕಂಬಗಳು ಸಣ್ಣದಾದ ಪೀಠದ ಮೇಲಿದ್ದು, ಕಂಬದ ಕಾಂಡ ಭಾಗವು ಚಚ್ಚೌಕ ಆಕಾರವಾಗಿದೆ. ಕಂಬದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ದಿಂಬಿನ ರಚನೆಯಿದ್ದು, ಅದರ ಮೇಲೆ ಬಾದಾಮಿ ಚಳುಕ್ಯರ ಮಾದರಿಯಂತಹ ತರಂಗ ಬೋದಿಗೆಗಳ ರಚನೆಯಿದೆ. ಬೋದಿಗೆಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಪಟ್ಟಿಯಿದೆ. ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ದೇವಾಲಯದ ಕಂಬಗಳ ಗಾತ್ರ ಕಿರಿದಾಗಿದ್ದು, ಪೀಠದ ಕಾಂಡಭಾಗವನ್ನು ಮೂರು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ: ಕೆಳಗೆ ಚಚ್ಚೌಕ ಆಕಾರದ ಕಾಂಡ ಭಾಗ, ಅನಂತರ ಸ್ವಲ್ಪ ದೊಡ್ಡದಾದ ಚಚ್ಚೌಕ ಆಕಾರದ ಮಧ್ಯಭಾಗ ಅದರ ಮೇಲಿನ ಕಾಂಡಭಾಗ ಕಿರಿದಾಗಿ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಅದರ ಮೇಲೆ ದಿಂಬಿನ ರಚನೆಯಿದ್ದು, ಮೇಲೆ ಮಧ್ಯಪಟ್ಟಿಕೆ ಇರುವ ತರಂಗ ಬೋದಿಗೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಬೋಗಾರ ಬಸದಿಯ ಕಂಬಗಳ ಮಧ್ಯದ ಕಾಂಡಭಾಗ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾದ ಕುಸುರಿ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಅದರಲ್ಲೂ ಬಸದಿಯ ಮಂಟಪದ ಮುಂದಿನ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಇರುವ ಎರಡೂ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಕಮಾನಿನ ಮಧ್ಯೆ ನಿಂತಿರುವ ಬಾಹುಬಲಿ ಹಾಗೂ ಕಾಯೋತ್ಸರ್ಗದಲ್ಲಿನ ಐದು ತೀರ್ಥಂಕರರ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಮನ ಸೆಳೆಯುವಂತಿವೆ. ಕುಂಚದ ಮೇಲಿನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ಲತೆಯ ಅಲಂಕಾರವಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಮೇಲೆ ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ಜಿನಮೂರ್ತಿಯ ಕೆತ್ತನೆಯಿದೆ. ತುದಿಯಲ್ಲಿ ತರಂಗ ಬೋದಿಗೆಗಳ ರಚನೆ ಸಹ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಎರಡನೆಯ ಮಾದರಿಯ ಕಂಬಗಳು: ಇವುಗಳಿಗೆ ಸರಳವಾದ ಪೀಠವಿದ್ದು, ಕಾಂಡಭಾಗ ಹಲವು ಲಂಬಕೋನಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ; ಕಾಂಡದ ಮಧ್ಯ ಭಾಗ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದೆ. ಮೇಲ್ಗಡೆ ಚೂಪಾದ ಆಕಾರವನ್ನು ಟೊಳ್ಳು ತಟ್ಟೆಯಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು, ಕಾಂಡಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಕುಸುರಿ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿದ್ದು ಅಲ್ಲಿರುವ ವ್ಯಾಳ ಚಿತ್ರ, ಅದರ ಬಾಯಿಂದ ಹೊರಹೊಮ್ಮುತ್ತಿರುವ ಮುತ್ತಿನ ಸಾಲುಗಳು, ತಾವರೆ ಹೂವಿನ ದಳದ ಅಲಂಕಾರ, ಹಗ್ಗದ ಅಲಂಕಾರ ಮನಸೆಳೆಯುವಂತಿದೆ. ಇಂತಹ ಕಂಬಗಳು ಗುಡ್ಡದ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿ ಇರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯದ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಂಡುಬರುತ್ತಿದ್ದು, ಇದರ ಕಾಲ ಸು.9ನೆಯ ಶತಮಾನವಾಗಿದೆ.

ಅನಂತರದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಂಬಗಳು ತಿರುಗುಯಂತ್ರದಿಂದ ಮಾಡಿದ ಕಂಬಗಳು. ಇವುಗಳನ್ನು ಪಂಚಬಸದಿಯ ತೆರೆದ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಆ ಬಸದಿಯ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ರುವ ಬಲಿಪೀಠದ ಸುತ್ತ ಇರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ವೀಕ್ಷಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇವು ಅಡ್ಡ ಮಡಿಕೆಗಳುಳ್ಳ ಪೀಠದ ಮೇಲಿದ್ದು, ಕಾಂಡಭಾಗದ ಕೆಳಭಾಗ ಹಾಗೂ ಚೌಕಾಕಾರ ವಾಗಿದ್ದು, ಮೇಲಿನ ಕಾಂಡಭಾಗ ಗಂಟೆಯಾಕಾರದಂತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಕಾಂಡದ ಮೇಲೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ದಿಂಬು, ಇದರ ಮೇಲೆ ಸರಳವಾದ ಬೋದಿಗೆಗಳು ಇವೆ. ಇವುಗಳ ಅಲಂಕಾರ ದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಸರಳ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ಹೊರತು ಪಡಿಸಿದರೆ, ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸು.11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕಂಬದ ಮಾದರಿಗಳಂತಿವೆ.

ಪಂಚಕೂಟದ ಒಳಭಾಗದ ಮುಚ್ಚಿದ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಐದು ಕಂಬಗಳ ಒಂದು ಸಾಲಿದೆ. ಮಧ್ಯಭಾಗದ ಕಂಬ ಸರಳವಾದ ಪೀಠದ ಮೇಲಿದ್ದು, ಇದರ ಕೆಳ ಕಾಂಡಭಾಗ ಸರಳ ಚಚ್ಚೌಕಾರ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಪಟ್ಟಿಕೆಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದು, ಮೇಲ್ಭಾಗವು ಸರಳವಾದ ಚಚ್ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಿರಿದಾದ ಗಂಟೆಯಾಕಾರದಂತಿದ್ದು, ಅದರ ಮೇಲೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಒರಗು ದಿಂಬಿನಾಕಾರದ ಕುಂಭವಿದೆ.

ದೇವಾಲಯ ಶಿಖರಗಳು: ಕಮಠೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಬೋಗಾರ ಬಸದಿ, ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ದೇವಾಲಯ, ಪಂಚಕೂಟ ಬಸದಿ ಹಾಗೂ ಬಿಲ್ಲೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಎರಡು ಪುಟ್ಟ ದೇವಾಲಯಗಳ ಶಿಖರಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಕಮಠೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮೇಲೆ ಏಕಕೂಟ ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನದ ರಚನೆ ಕಂಡುಬರು ತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಛತ್ತಿನಂಚಿನಲ್ಲಿ ಹಾರದ ರಚನೆ ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ, ಗರ್ಭಗೃಹದ ಶಿಖರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಫಲಕದ ಕೆಳಗೆ ಎರಡು ಮುಂಚಾಚಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಸಾಲಿದ್ದು ಇದು ಮೂಲತಃ ಮರದ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪಮಾದರಿಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಶಿಖರದ ಮೇಲ್ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಚಚ್ಚೌಕಾಕಾರದ ನಾಗರ ಸ್ತೂಪಿಯಿದೆ.

ಬೋಗಾರ ಬಸದಿಯ ಶಿಖರವೂ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯದಾಗಿದೆ. ಇದು ಸಹ ದ್ವಿತಲವಾ ಗಿದೆ. ಈಗ ಹೊಸದಾಗಿ ಹಾಕಿದ ಹೊರಗಿನ ಹೊದಿಕೆ ಮೂಲ ಶಿಖರವನ್ನು ಮರೆಮಾಚಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರಸ್ತುತ ಗ್ರೀವ ಸಹಿತ ಕಪೋತವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಕೆಳಗಡೆ ಶಾಲಾ, ಕೂಟಗಳ ರಚನೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಶಾಲಾ, ಕೂಟಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಚೈತ್ಯನಾಸಿಗಳಿದ್ದು, ನಾಸಿಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಿನ್ನರ ಶಿರ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಳದ ಸುಂದರ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ದೇವಾಲಯದ (ಪಂಚಕೂಟ ಆವರಣದಲ್ಲಿರುವುದು) ಶಿಖರದ ರಚನೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಮುಂದುವರೆದ ದ್ರಾವಿಡ ಪ್ರಾಸಾದ ರಚನೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ದೇವಾಲಯ ದ್ವಿತಲವಾಗಿದ್ದು ದೇವಾಲಯದ ಮೇಲೆ ಆದಿತಲ ಪುನರಾವರ್ತನೆಗೊಂಡು ಅದರ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಶಿಖರ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಬ್ರಹ್ಮಾಛಂದ ರೀತಿಯ ಶಿಖರದ ಮೇಲೆ ಸ್ತೂಪ ಇದೆ. ಪಂಚಕೂಟ ಬಸದಿಯ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಯನ್ನು ಹೆಂಚಿನ ಇಳಿಜಾರಿನ ಮಾಡು ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಮರೆಮಾಡಿ ರುವುದರಿಂದ ಆ ಶಿಖರದ ಮೂಲ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಅರಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲ.

ಬಿಲ್ಲೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ನಾಗರ (ಫಾಂಸನ) ಮಾದರಿಯ ಶಿಖರವಿದೆ.

ಸಾಂತರರ ಕಲಾ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಳಿಸುವ ಉಳಿದ ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳು ಮಾನಸ್ತಂಭದ ರಚನೆ ಹಾಗೂ ಮಕರ ತೋರಣಗಳು. ಹುಂಚದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಎರಡು ಮಾನಸ್ತಂಭಗಳಿದ್ದು, ಒಂದು ಪದ್ಮಾವತಿ ದೇವಾಲಯದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಜೈನಮಂದಿರದ ಮುಂದಿದೆ. ಇದು ಅತ್ಯಂತ ಸರಳವಾಗಿದ್ದು ವಾಸ್ತುಮಾದರಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ವಿಶೇಷವಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಪಂಚಕೂಟ ಬಸದಿ ಮುಂದೆ ಇರುವ ಮಾನಸ್ತಂಭ ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ಇದು ಸು.15 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಸ್ತಂಭ. ಇದನ್ನು ಮೂರು ಹಂತದ ಶಿಲಾ ವೇದಿಕೆಯ

ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದು, ವೇದಿಕೆ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾದ ಕೆತ್ತನೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ವೇದಿಕೆಯ ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಿನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಮೂರ್ತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಪಟ್ಟಿಕೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು, ಒಟ್ಟು ಅಷ್ಟ ದಿಗ್ಗಜಗಳ ದುಂಡುಶಿಲ್ಪದ ಕೆತ್ತನೆಯಿದೆ. ಈ ಆನೆಗಳ ನಡುವೆ ಸಿಂಹಗಳ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ವೇದಿಕೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರ ಶಿಲ್ಪ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಿದೆ. ಅಷ್ಟ ದಿಕ್ಪಾಲಕರು ತಮ್ಮ ಪರಿವಾರ ಸಮೇತರಾಗಿ, ಸಂಗೀತ, ನೃತ್ಯ ವಾದ್ಯಗೋಷ್ಠಿಗಳೊಡನೆ ಚಲಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿದೆ. ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಸಣ್ಣಗಾತ್ರದ ಮಿಥುನ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಈ ಮಾನಸ್ತಂಭದ ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ಮಾನಸ್ತಂಭ ಕೆಳಗೆ ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಮೇಲೆ ಹೋದಂತೆ ಅಷ್ಟಭುಜಾಕಾರಕ್ಕೆ ತಿರುಗಿ, ಅನಂತರ ವೃತ್ತಾಕಾರವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದೆ. ಕಂಬದ ಮೇಲಿನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಮಂಟಪವಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕಿಗೂ ಮುಖ ಮಾಡಿರುವ ನಾಲ್ಕು ಜಿನ ಬಿಂಬಗಳಿವೆ.

ಮಕರ ತೋರಣಗಳು: ಸಾಂತರರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮಾದರಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಲಕ್ಷಣವೇನೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಅತ್ಯಂತ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕುಸುರಿ ಕೆತ್ತನೆಯ ಮಕರ ತೋರಣ ಗಳು. ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದೇವಾಲಯದ ದ್ವಾರಕಾಂತಿಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದು ಎರಡು ಸರಳವಾದ ಕಲ್ಲುಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತದೆ. ಪಂಚಕೂಟವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದರೆ ಬೇರೆ ಎಲ್ಲೂ ಮಕರ ತೋರಣ ಅದರ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಇರಿಸಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಹಲವು ಮಕರ ತೋರಣಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಮಕರ ತೋರಣ ಹೆಸರೇ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಸುಂದರವಾದ ಮಕರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿ ಅಥವಾ ತೀರ್ಥಂಕರರ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಮೇಲೆ ಕೀರ್ತಿಮುಖದ ರಚನೆಯಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಿಂದ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿದ ಮಕರ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾಗಿದ್ದು, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಅದರ ಮೇಲೆ ಸವಾರರನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಕೆಲವು ಮಕರ ತೋರಣ ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಆನೆ, ಟಗರು, ಕುದುರೆ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಅಲಂಕಾರಗಳಿದ್ದು ನೋಡುಗರ ಮನಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ.

ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ: ಸಾಂತರರ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳು ಹುಂಚದ ದೇವಾಲಯ ಅಥವಾ ಬಸದಿಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ವೈಷ್ಣವ, ಶೈವ, ಜೈನ ಎಂದು ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲದೆ ಹುಂಚ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಜೈನ ತೀರ್ಥಂಕರರ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಜೈನ ಯಕ್ಷ ಹಾಗೂ ಯಕ್ಷಿಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಕೆಲವು ಶೈವ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ವಿಶಿಷ್ಟವೆನಿಸಿರುವ ಕೇವಲ ನಾಲ್ಕು ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ನಾಟ್ಯ ವಿಷ್ಣುಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಫಲಕ: ಈ ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಫಲಕ ಇತ್ತೀಚೆಗಷ್ಟೆ ಹುಂಚದ ಪಂಚಕೂಟ ಬಸದಿಯ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಕೆಲಸ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವಾಗ ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಈ ಫಲಕ ಇದೇ ದೇವಾಲಯದ ಮಂಟಪದ ಮೇಲ್ಚಾವಣಿಯ ಭಾಗವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ, ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಅಷ್ಟ ದಿಕ್ಪಾಲಕರ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪ ಫಲಕಗಳಿದ್ದು, ಈ ಫಲಕ ಅದೇ ಫಲಕಗಳ ಮಧ್ಯದ ಭಾಗವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೊಂದು ಕರಿಶಿಲೆಯಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ ಸುಂದರವಾದ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪದ ಕೆತ್ತನೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ಫಲಕದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಅಷ್ಟಭುಜ ವಿಷ್ಣುವಿನ, ಅವನ ನೃತ್ಯಕ್ಕೆ ವಾದ್ಯವನ್ನು ನುಡಿಸುತ್ತಿರುವ ಬ್ರಹ್ಮ ಹಾಗೂ ರುದ್ರರ ಕೆತ್ತನೆ ಅತ್ಯಂತ ಮನಸೆಳೆಯುವಂತಿದೆ. ವಿಷ್ಣುವಿನ ಎಡಬಲಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀದೇವಿ ಹಾಗೂ ಭೂದೇವಿಯ ಪುಟ್ಟ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಫಲಕದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ಹಾರುತ್ತಿರುವ ವಿದ್ಯಾಧರರ ಸುಂದರ ಕೆತ್ತನೆ ಇದೆ. ವಿಷ್ಣು ಶಿಲ್ಪ ತಲೆಯಿಂದ ಪಾದದವರೆಗೆ ಸುಂದರವಾದ ಕಿರೀಟ, ಮಕರ ಕುಂಡಲಗಳು, ಕಂಠಹಾರ, ಪಕ್ಷಹಾರ, ಭುಜಕೀರ್ತಿ, ಕೇಯೂರ, ಕಂಕಣ, ಕಡಗ, ನೂಪುರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಮೂರ್ತಿಯ ವಿಶೇಷವೇನೆಂದರೆ ಎಂಟು ಅಷ್ಟಗಳಲ್ಲಿರುವ ವಿಶೇಷಣಗಳು ಮತ್ತು ಮುದ್ರೆಗಳು. ಬಲಗಡೆ ಅಭಯ ಮುದ್ರೆಯ ಸ್ತ್ರೀ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಅಂಜಲಿ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರುಷಾಕೃತಿ ಮತ್ತು ಚಕ್ರ; ಎಡಗೈಗಳಲ್ಲಿ ಮೇಲಿನಿಂದ ಶಂಖ, ಅಂಜಲಿ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರುಷಾಕೃತಿ, ಸ್ತ್ರೀ ಮೂರ್ತಿ ಹಾಗೂ ಎಡಗಡೆಯ ಕೆಳಗಿನ ಕೈ ಗಜಹಸ್ತ ಅಥವಾ ದಂಡಹಸ್ತದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಮಧ್ಯದ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದಿರುವ ಸ್ತ್ರೀ ವಿಗ್ರಹ ಹಾಗೂ ಅಂಜಲಿ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರುಷಾಕೃತಿಗಳು ಅತ್ಯಂತ ವಿಶೇಷವಾಗಿದ್ದು, ಅವುಗಳು ಅವನ ಆಯುಧ ಪುರುಷರಾಗಿರಬಹುದು.

ಶ್ರೀದೇವಿ, ಭೂದೇವಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಿರೀಟವಿಲ್ಲ. ಸಣ್ಣ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿರುವ ಇವರು ಬಹುಬೀಜ ಫಲವನ್ನೂ ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ತಾವರೆ ಹೂವನ್ನೂ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾರೆ. ವೃತ್ತ ಕುಂಡಲ, ಕಂಠಹಾರ, ವಕ್ಷಹಾರ, ಕಂಕಣ, ಕಡಗ, ಪೈಜಣಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ನೆರಿಗೆಗಳಿರುವ ಪೀತಾಂಬರವನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಕಟಿಬಂಧ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ.

ವಿಷ್ಣುವಿನ ವಾದ್ಯದವನಾಗಿ ಫಲಕದ ಎಡಭಾಗದ ಕೆಳಗಡೆ ದ್ವಿಭುಜ ರುದ್ರನ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪವಿದ್ದು, ಅವನು ನೃತ್ಯಕ್ಕೆ ತಾಳವನ್ನು ಬಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ರುದ್ರನಿಗೆ ಸರಳವಾದ ಹಾರ ಹಾಗೂ ವೃತ್ತ ಕುಂಡಲಗಳ ಅಲಂಕಾರ ಮಾತ್ರ ಇದ್ದು, ಅವನನ್ನು ರುದ್ರನೆಂದು ಗುರುತಿಸಲು ಖಟಾಂಗವನ್ನು ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಈ ಫಲಕದ ಬಲಭಾಗದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ವಾದ್ಯಗಾರನಾಗಿ ಚತುರ್ಭುಜ ಬ್ರಹ್ಮನ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಆದರೆ ಬಹ್ಮ ಒಂದೇ ಮುಖವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು, ಅವನ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕರಂಡ ಮಕುಟದ ಅಲಂಕಾರವಿದೆ. ಕಿವಿಯಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಕುಂಡಲಗಳಿವೆ. ಸಣ್ಣ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ವಿರಾಜಮಾನನಾಗಿರುವ ಇವನು ಕೆಳಗಿನ ಎರಡು ಕೈಗಳಿಂದ ಕಾಲುಗಳ ಮಧ್ಯ ಹಿಡಿದಿರುವ ಘಟವನ್ನು ಬಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಮೇಲಿನ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಅಕ್ಷರಮಾಲ ಹಾಗೂ ಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ಹಾರುತ್ತಿರುವ ವಿದ್ಯಾಧರರು ಒಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ನೀಲೋತ್ಪಲ (ತಾವರೆ ಮೊಗ್ಗಿನ) ದಂಟನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದು, ಇನ್ನೊಂದು ಕೈ ವಿಷ್ಣುವಿನ ನಾಟ್ಯವನ್ನು ಆನಂದಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಹಾಗೂ ಹೊಗಳುತ್ತಿರುವಂತೆ ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದಿದೆ. ತಲೆಯಲ್ಲಿ ಶಿರಪಟ್ಟೆಯಿದ್ದು ವೃತ್ತಕುಂಡಲ, ವಕ್ಷಹಾರ, ಯಜ್ಞೋಪವೀತದ ಅಲಂಕಾರವಿದೆ. ವಿಷ್ಣು ತನ್ನ ಮೂರನೆಯ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದಿರುವ ಪುರುಷಾಕೃತಿಗೆ ಗುಂಗುರು ಕೂದಲಿನ ಅಲಂಕಾರವಿದೆ.

ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಶೈವ ದೇವಾಲಯದ ಹಿಂದಿನ ಹಾಗೂ ಎಡಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಈ ಮುಂದೆ ನಿರೂಪಿಸಿರುವಂತೆ ಎರಡು ವಿಶೇಷ ಶೈವ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಫಲಕವಿದೆ.

ಮಹಾದೇವ ಶಿಲ್ಪ: ದೇವಾಲಯದ ಹಿಂದಿನ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಚೆಲುವಾದ ಶಿಲ್ಪವೊಂದಿದೆ. ಇದನ್ನು ಹಂಪ ನಾಗರಾಜಯ್ಯ ಅವರು ತ್ರೈಪುರುಷನೆಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪದ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಅ.ಸುಂದರ ಅವರು ಇದನ್ನು ಮಹಾದೇವ ಶಿಲ್ಪವೆಂದಿದ್ದಾರೆ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಮಹಾದೇವ ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪ ಅತ್ಯಲ್ಪವಾಗಿವೆ. ಈ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಶಿರದಿಂದ ಪಾದದವರೆಗೆ ಕೆತ್ತಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಇದು ಮೂರು ಮುಖಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಸಿದ್ಧಾಸನದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಚತುರ್ಭುಜ ಶಿಲ್ಪದ ಹಿಂದಿನ ಎರಡು ಕೈಗಳು ಸರ್ಪವನ್ನೂ ಕನ್ನಡಿಯನ್ನೂ (ತಾವರೆ ಹೂವು?) ಹಿಡಿದಿವೆ. ಮುಂದಿನ ಬಲಗೈ ಮುಕ್ಕಾಗಿದೆ. ಮುಂದಿನ ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ತೊಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿಲ್ಲದ ವಸ್ತುವಿದೆ. ತ್ರಿಮುಖ ಶಿವನ ಮಧ್ಯದ ಮುಖ ಶಾಂತ ರೀತಿಯಿಂದಿದ್ದು, ಅದು ಸದ್ಯೋಜಾತ ಶಿವನೆಂದೂ ಸರ್ಪವನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಕೈಯ ಭಾಗದ ಮುಖ ಕಠೋರತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಅದು ಅಘೋರ ಶಿವನೆಂದೂ ಕನ್ನಡಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವ ಶಿವನ ಮುಖ ಸ್ತ್ರೀ ಮುಖದಂತಿದ್ದು, ಅದು ವಾಮದೇವ ಶಿವನೆಂದೂ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ವಾಮದೇವನ ಶಿವ ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ಪಾರ್ವತಿಯರನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತಿದ್ದು, ಅವನ ಕೈಯಲ್ಲಿರುವ ಕನ್ನಡಿ ಅದನ್ನು ಸೂಚ್ಯವಾಗಿ ತೋರಿಸುವಂತಿದೆ. ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪವಾದುದರಿಂದ ಕೆಲವೇ ಕೆಲವು ಆಭರಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ತತ್ತ್ವ ಸೂಚಿಸುವ ಶಿರವನ್ನು ತೋರಿಸ ಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಶೈಲಿ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮೂರ್ತಿ ಸು.8 ಅಥವಾ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದಾಗಿರ ಬಹುದೆಂದು ಅಂದಾಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಕರ ತೋರಣದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಶಿಲ್ಪ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಕಲಾಕೃತಿ.

ಪರಿವಾರಸಮೇತನಾದ ವೃಷಭರೂಢ ಶಿವನ ಶಿಲ್ಪ: ಇದೇ ದೇವಾಲಯದ ಎಡ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮೂಡಿಸಿರುವ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ವೃಷಭಾರೂಢನಾದ ಚತುರ್ಭುಜ ಶಿವನ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾದ ಕೆತ್ತನೆಯಿದೆ. ಶಿವನ ಹಿಂದಿನ ಕೈಗಳಲ್ಲಿ ತ್ರಿಶೂಲ ಹಾಗೂ ಡಮರುಗಗಳಿದ್ದು, ಮುಂದಿನ ಬಲಗೈ ವೃಷಭದ ಡುಬ್ಬದ ಮೇಲಿದೆ. ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಅಸ್ಪಷ್ಟ ವಸ್ತುವೊಂದಿದೆ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದು ಕಪಾಲಪಾತ್ರೆಯಾಗಿರಬಹುದು. ಶಿವನ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಅವನ ಪರಿಚಾರಕರು ದೊಡ್ಡ ಛತ್ರವನ್ನು (ಪಾರ್ಸಲ್) ಹಿಡಿದಿದ್ದಾರೆ. ವೃಷಭದ ಶರೀರ ರಚನೆ ಸಹಜವಾಗಿದ್ದು ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಶಿವನ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಲಂಕಾರ ಭೂಷಿತಳಾದ ಪಾರ್ವತಿ, ಗಣೇಶ ಹಾಗೂ ಮಯೂರರೂಢ ಕಾರ್ತಿಕೇಯನ ಸಣ್ಣ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಪಾರ್ವತಿಯ ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಕಳಶವಿದೆ; ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಛತ್ರವಿದೆ. ಅವಳ ತಲೆಯ ಕೂದಲನ್ನು ಶಂಖಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಹೆರಳು ಹಾಕಲಾಗಿದೆ. ಗಣೇಶನ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಮೋದಕ ಪಾತ್ರೆಯಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯಿಂದ ಸು.8 ಅಥವಾ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದಾಗಿರ ಬಹುದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಕಮಠೋಪಸರ್ಗ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ: ಇಲ್ಲಿಯ ವಿಶೇಷ ಜೈನ ಶಿಲ್ಪವೆಂದರೆ, ಒಂದೇ ಮಾದರಿಯ ಎರಡು ಕಮಠೋಪಸರ್ಗ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಇವು ಇಂದಿನ ಪದ್ಮಾವತಿ ದೇವಿಯ ದೇವಾಲಯದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ದೇವಾಲಯದ ಮಂಟಪದ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ಅಂತರಾಳದ ಬಾಗಿಲಿನ ಎರಡೂ ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ನಿಂತಿವೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಕಪ್ಪು ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಬಳಪದ ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಈ ಎರಡೂ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಸು.1.5 ಮೀ ನಷ್ಟು ಎತ್ತರವಾಗಿದೆ. ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ತೀರ್ಥಂಕರರು ಕೈವಲ್ಯ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ತಪಸ್ಸಿಗೆ ನಿಂತಿದ್ದಾಗ ಕಮಠನು ಅವರಿಗೆ ನೀಡಿದ ಉಪಸರ್ಗಗಳನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಅದ್ಭುತವಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಿಯು ಕೆತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನು ಕಾಯೋತ್ಸರ್ಗ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ನಿಂತಿರುವಂತಿದೆ. ಸುತ್ತಲೂ ಸುಂದರ ಪ್ರಭಾವಳಿ ಇದ್ದು, ಈ ಪ್ರಭಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಕಮಠೋಪಸರ್ಗಗಳ ಚಿತ್ರಣ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಈ ಕಮಠನ ಉಪಸರ್ಗದಿಂದ ಜಿನನಾಗುವ ಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥರನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಧರಣೇಂದ್ರ ಸುರುಳಿ ಸುರುಳಿಯಾಗಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥರ ಹಿಂದೆ ಸುತ್ತಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಏಳು ಹೆಡೆಗಳನ್ನು ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥರ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಹಿಡಿದಿದ್ದು, ಅವರ ತಪಸ್ಸಿಗೆ ಕಮಠನ ಉಪಸರ್ಗಗಳಿಂದ ಭಂಗ ಬಾರದ ಹಾಗೆ ತಡೆಯುವ

ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಮೂಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥರ ಬಲಬದಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಫಲವನ್ನು ಹಿಡಿದಿದ್ದು ಇನ್ನೊಂದು ಕೈಯನ್ನು ಜಂಘದ ಮೇಲೆ ಇರಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಧರಣೇಂದ್ರ ಯಕ್ಷ, ಶಿಲ್ಪ ಸುಂದರವಾಗಿದೆ. ಅಂತೆಯೇ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥರ ಎಡಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕಿರೀಟ ಮಕುಟಳಾದ ಪದ್ಮಾವತಿ ಯಕ್ಷಿಯು ತ್ರಿಂಭಗದಲ್ಲಿದ್ದು, ತನ್ನ ಕೈಗಳಿಂದ ದೊಡ್ಡದಾದ ಅತ್ಯಂತ ಸೊಗಸಾದ ವಜ್ರಕೊಡೆಯನ್ನು ಜಿನನ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾಳೆ. ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥರ ಪ್ರಭಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಿದ ಕಮಠನ ಉಪಸರ್ಗಗಳ ಬಲಗಡೆಯಿಂದ ಒಬ್ಬ ರಾಕ್ಷಸ ಭಾರವಾದ ಬಂಡೆಯನ್ನು ಹೊತ್ತು ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥರ ಮೇಲೆ ಉರುಳಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿರುವುದು, ಇನ್ನೊಬ್ಬ ರಾಕ್ಷಸ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನ ಕಡೆಗೆ ಬಾಣವನ್ನು ಬಿಡುತ್ತಿರುವುದು, ಮೇಲೇರಿ ಬರುತ್ತಿರುವ ಸಿಂಹ, ಎತ್ತು, ಹಾಗೆಯೇ ಎಡಗಡೆ ಮೇಲಿನಿಂದ ಕೆಳಗೆ ಒಬ್ಬ ರಾಕ್ಷಸ ಭಾರವಾದ ಗದೆಯನ್ನು ತನ್ನ ಭುಜದ ಮೇಲೆ ಹೊತ್ತು ನಿಂತಿರುವುದು, ಇನ್ನೊಬ್ಬ ರಾಕ್ಷಸ ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಕಠಾರಿಯನ್ನೂ ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಸರ್ಪವನ್ನೂ ಹಿಡಿದಿರುವುದು, ಮದವೇರಿದ ಆನೆ ಹಾಗೂ ನುಗ್ಗಿ ಬರುತ್ತಿರುವ ಹುಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ.

ಈ ಉಪಸರ್ಗದ ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ತಪ್ಪಿನ ಅರಿವಾದ ಕಮಠನು ಜಿನನ ಪಾದಕ್ಕೆ ಶರಣಾಗತನಾಗಿ ಅಂಜಲಿ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥರ ಪಾದದ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿದ್ದಾನೆ. ಎಡಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕಮಠನ ಪತ್ನಿ ಕಾಲೂರಿ ಕುಳಿತಿದ್ದು, ತನ್ನ ಬಲಗೈಯಿಂದ ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥನನ್ನು ಹೊಗಳುತ್ತಿರುವಂತಿದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಈ ಫಲಕದಲ್ಲಿ ಜಿನ ಯಕ್ಷಿಯ ವಾಹನ ಕುಕ್ಕುಟ ಸರ್ಪದ ಚಿಹ್ನೆಯಿದೆ. ಒಟ್ಟಾರೆಯಾಗಿ ಈ ಶಿಲ್ಪ ಅತ್ಯಂತ ಸುಂದರವಾಗಿದ್ದು ಸ್ಫುಟವಾಗಿದೆ. ಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಕಮಠೋಪಸರ್ಗವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಅರಿತಿರುವ ಅಜ್ಞಾತ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಶಿಲ್ಪ ಫಲಕ ಇದಾಗಿದೆ. ಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ 9ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. (ಜಿ.ಎಸ್‌ಎಮ್.)

ಸಾಕ್ರಟೀಸ್: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.469–399. ಗ್ರೀಕ್ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಹಾಗೂ ಶಿಕ್ಷಕ. ವಿಮರ್ಶನ ಹಾಗೂ ಸತ್ಯಪರಿಶೋಧಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯವ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.469 ರಲ್ಲಿ ಅಥೆನ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ತನ್ನ ಆತ್ಮಪ್ರತಿಷ್ಠೆಗೂ ವಿಚಿತ್ರ ವೇಷಭೂಷಣಗಳಿಗೂ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದ. ಅರಿಸ್ಟೋಫೆನಸ್ ಹಾಗೂ ಕ್ಸೆನೋಫೋನ್‌ರ ಕೃತಿಗಳಿಂದ ಇವನ ಬದುಕು ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಯವ್ಯಾಪ್ತಿ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ತಿಳಿಯಬಹುದಾಗಿದೆ.

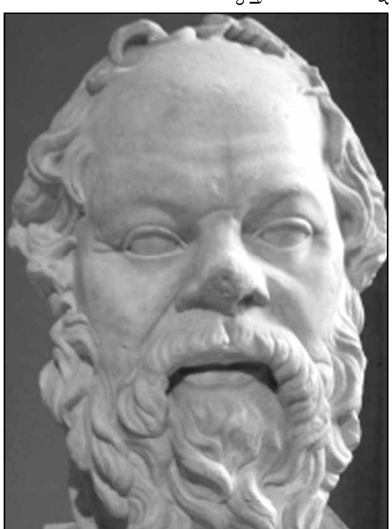

ಈತನಿಗಿಂತ ಮೊದಲು ಗ್ರೀಕ್ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಪ್ರಕೃತಿ ಹಾಗೂ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡ ವಿಚಾರಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ಇವನು ಮನುಷ್ಯನ ನೈತಿಕ ಸಮಸ್ಯೆ ಹಾಗೂ ಜೀವನ ಕುರಿತಾದ ದೃಷ್ಟಿಕೋನಗಳ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನೂ ಈ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿದ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ನ್ಯಾಯ ಹಾಗೂ ಆತ್ಮಪರಿಶೋಧಕ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನೂ ಅದರ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ಇವನ ಬಲವಾದ ಒತ್ತಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಮನೋಧರ್ಮಗಳಿಂದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವೈಚಾರಿಕತೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ದಿಕ್ಕನ್ನೇ ಹುಟ್ಟು ಹಾಕಿದಂತಾಯಿತು. ಪರಿಶೋಧನೆಗೆ ಒಳಪಡದ ಜೀವನ ಬದುಕಲು ಅನರ್ಹ ಎಂಬ ಈತನ ಹೇಳಿಕೆ ವಿಚಾರಕ್ರಾಂತಿಗೆ ಆಹ್ವಾನ ನೀಡಿತು. ಅತ್ಯಂತ ಆಳವಾದ ಇವನ ಆಲೋಚನಾ ವಿಧಾನ, ಸಾವನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಶಾಂತವಾಗಿ, ಆಪ್ತವಾಗಿ ಬರಮಾಡಿಕೊಂಡ ಈತನ ರೀತಿಗಳು ಇವನನ್ನು ಉದಾತ್ತ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಯ ಪಂಕ್ತಿಗೆ ಸೇರಿಸಿದವು.

ಇವನು ಸಾಧಿಸಹೊರಟಿದ್ದೆಲ್ಲ ಸತ್ಯವಾಗಿರದಿದ್ದರೂ ಒಪ್ಪಿತ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತ ಸತ್ಯಶೋಧನೆಯ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಮನುಷ್ಯನ ದೇಹ ಹಾಗೂ ಆತ್ಮಗಳ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಆಲೋಚನೆಗಳನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದ ಮೊದಲ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಈತ. ನೀತಿವಂತರಾಗಿ ಬಾಳಲು ನೈತಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಅತಿ ಮುಖ್ಯ ಎಂದು ಭಾವಿಸಿದ ಈತ ನೈತಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಹಾಗೂ ಆತ್ಮಸ್ಥೈರ್ಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ವ್ಯಾಖ್ಯೆಗಳನ್ನು ನೀಡಿದವರಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗ. ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅದುವರೆಗೆ ಸಿದ್ಧಾಲೋಚನೆಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ್ದ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳನ್ನೂ ಸತ್ಯಾನ್ವೇಷಣೆಗೆ ಒಳಪಡಿಸಿದ್ದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ತನ್ನ ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲೂ ಇದೇ ಮನಃಸ್ಥಿತಿ ಬೆಳೆಸಲು ತರಬೇತಿ ನೀಡಿದ.

ಪರಿಶೀಲಿಸದೆ ಯಾವುದನ್ನೂ ಒಪ್ಪಬಾರದೆನ್ನುವ ಇವನ ತತ್ತ್ವ ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದರೂ ಅಥೆನ್ಸಿನ ಹಿರಿಯ ನಾಗರಿಕರಿಗೆ ಅಪ್ರಿಯವಾಯಿತು. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಕಿರಿಕಿರಿ ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತಿರುವ ರಾಜಕೀಯ ವ್ಯಕ್ತಿ ಇವನಿರಬೇಕೆಂಬ ತಪ್ಪು ಆಪಾದನೆಗೆ ಈತ ಗುರಿಯಾದ. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 399 ರಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೆ ಮರಣದಂಡನೆ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಶಾಂತವಾಗಿ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ ಈತ ತನ್ನ ಸ್ನೇಹಿತರು, ಅನುಯಾಯಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೆಮ್‌ಲಾಕ್ ವಿಷ ಸೇವಿಸಿ ಸಾವನ್ನಪ್ಪಿದ. (ಜಿ.ಎನ್.ಎಸ್.)

ಸಾಗರ ಪುರಾತತ್ತ್ವ: ಸರೋವರ, ನದಿ ಅಥವಾ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿಹೋಗಿರುವ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿ ಅಧ್ಯಯನಿಸುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವದ ನೂತನ ಕ್ಷೇತ್ರ (ಮೆರಿನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ). ಸಮುದ್ರಯಾನ ಮಾರ್ಗಗಳು ಹಾಗೂ ತಂತ್ರೋಪಾಯಗಳು, ಸಾಗರೋತ್ತರ ವಾಣಿಜ್ಯ, ಬಂದರು ಸ್ಥಳಗಳ ಅನ್ವೇಷಣೆ, ಬಂದರು ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ನೌಕಾ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ, ಪುರಾತನ ನೌಕಾಘಾತ ಘಟನೆಗಳು, ಮುಳುಗಿದ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ ಅಥವಾ ಪ್ರದೇಶ–ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳು ಇದರ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಸಾಗರ ತಳ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಗೆ ಪೂರ್ವಭಾವಿಯಾಗಿ ಹಾಗೂ ಪೂರಕವಾಗಿ ತೀರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ ಭೂಶೋಧನೆಯನ್ನು ನಡೆಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದವರೆಗೆ ನದಿ–ಸಾಗರ ತಳದ ಪ್ರಾಚ್ಯ ಸಂಪತ್ತಿನ ಶೋಧನೆ ಆಕಸ್ಮಿಕ ಆವಿಷ್ಕಾರಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿದ ಒಂದು ಹವ್ಯಾಸಿ ವೃತ್ತಿಯಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ನೀರಿನಲ್ಲಿರುವಷ್ಟು ಸಮಯ ಮುಳುಗಿದವರು ಉಸಿರು ಹಿಡಿದಿಡುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿತ್ತು. 1952ರಲ್ಲಿ ಜಾಕ್ವೆಸ್ ಕೋಸ್ಟಿಯೊ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಿದ ಅಂತರ್ಜಲ ಶ್ವಾಸೋಪಕರಣ (ಸ್ಕ್ಯೂಬ) ಉಸಿರಾಟವನ್ನು ಸರಾಗವಾಗಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಅಂತರ್ಜಲ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಗೆ ಒಂದು ಹೊಸ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಆಯಾಮ ಒದಗಿಸಿತು. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅನ್ವೇಷಕ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ, ಅವುಗಳ ವಿವರವಾದ ನಕ್ಷೆಯನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ, ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಬಹುದಾದಷ್ಟು ಸಮಯಾವಕಾಶವನ್ನು ಈ ಸಾಧನ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. ವಿವಿಧ ಮಾದರಿಯ ಅತ್ಯಾಧುನಿಕ ಅಂತರ್ಜಲ ಕ್ಯಾಮರಗಳು, ಲೋಹ ಶೋಧಕಗಳು ಈಗ ಲಭ್ಯವಿವೆ. ನಾಣ್ಯ, ಗಂಟೆ, ಫಿರಂಗಿ ಮೊದಲಾದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ಲೋಹ ಶೋಧಕಗಳು ನೆರವಾಗಬಲ್ಲವು. ಅಂತರ್ಜಲ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗುವ ಮತ್ತೊಂದು ಉಪಕರಣ ಸೈಡ್ ಸ್ಕ್ಯಾನ್ ಸೋನಾರ್. ಸಾಗರ ತಳದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಬಾರಿಗೆ ವಿಸ್ತಾರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಶೋಧಿಸುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಈ ಉಪಕರಣಕ್ಕಿದೆ. ನೌಕಾಘಾತ ನೆಲೆ ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚುವುದರಲ್ಲಿ ಇದು ಸಹಾಯಕಾರಿ. ಇತ್ತೀಚಿನ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಜಲ ರೋಬಟ್‌ಗಳನ್ನೂ (ರಿಮೋಟ್ ಆಪರೇಟೆಡ್ ಅಂಡರ್‌ವಾಟರ್ ವೆಹಿಕಲ್ಸ್) ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ನೌಕಾಘಾತ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ರೋಬಟ್ ಮೂಲಕ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಾಗರದ ಅತ್ಯಂತ ಆಳ ತಾಣಗಳಲ್ಲಿರಬಹುದಾದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರುವಲ್ಲಿ ಇವು ಅದ್ಭುತ ನೆರವು ನೀಡಬಲ್ಲವು.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಾಗರ ಪುರಾತತ್ತ್ವೀಯ ಸಂಶೋಧನೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದವರು ಎಸ್.ಆರ್.ರಾವ್ (**ನೋಡಿ**). 1981ರಲ್ಲಿ ಗೋವದ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಓಷಿಯನೋಗ್ರಫಿಯಲ್ಲಿ (ಎನ್.ಐ.ಓ.) ಇದರ ಒಂದು ಶಾಖೆಯನ್ನು ಇವರು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು. ಇವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಕ, ಬೇಟ್ ದ್ವಾರಕ, ಸೋಮನಾಥ, ಗೋವ, ಲಕ್ಷದ್ವೀಪ ಮುಂತಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಗರ ತಳ ಅಧ್ಯಯನ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಾಯಿತು.

ದ್ವಾರಕೆ ಕೃಷ್ಣನ ಅಂತ್ಯಾನಂತರ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿತೆಂಬ ಪ್ರತೀತಿ ಇದೆ. ಸಮುದ್ರ ತೀರದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆಯಾದರೂ ಇವನ್ನು ಮಹಾಭಾರತದ ಘಟನೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಲು ಇಲ್ಲವೆ ಸಂಬಂಧ ತಿಳಿಯಲು ಆಗುವುದಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಕಬ್ಬಿಣದ ಲಂಗರು, ತಾಮ್ರದ ಚೊಂಬು, ಕಂಚಿನ ಗಂಟೆ, ಮೊಳೆ, ಅಮೃತಶಿಲೆಯ ಮೂರ್ತಿಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.1500 ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಕಾಲಮಾನ ಚರ್ಚಾಸ್ಪದ. ದ್ವಾರಕೆಯಿಂದ 30 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಬೇಟ್ ದ್ವಾರಕದ ತೀರದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಮತ್ತೊಂದು ಪುರಾಣ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸ್ಥಳ ಸೋಮನಾಥ್‌ನಲ್ಲಿ (ಪ್ರಭಾಸ್ ಪಾಠಣ್) ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಆದಿ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳು ಪತ್ತೆಯಾಗಿವೆ. ಅಂತೆಯೇ ಪೋರ್‌ಬಂದರ್ ಖಾರಿಯ ಬಳಿ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಕಾಪಿನ ಕುರುಹುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ ತೀರದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಲಾಗಿರುವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ ಲಂಗರುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ವಿಶೇಷವಾದುದೆಂದರೆ ತಲಾಜ ತಾಲೂಕಿನ ಮಿಥಿವಿರ್ದಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಲಂಗರು. ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿಯೇ ಅತಿ ದೊಡ್ಡದಾದ ಇಂಡೊ–ಅರೇಬಿಯ ನಮೂನೆಯ ಲಂಗರಿದು. ಗೋವದ ಸಮೀಪ ಕೈಗೊಂಡ ಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ನೌಕಾಘಾತ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲಾಗಿದೆ. ಮರ್ಮಗಾಂವ್ ಬಂದರಿನ ಹತ್ತಿರ 3–6 ಮೀ ಆಳದಲ್ಲಿ ಚೀನಿ ಪಿಂಗಾಣಿ, ಮಾರ್ಟಬನ್ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆ, ದಂತ, ನೀರಾನೆಯ ಹಲ್ಲು, ಬಂದೂಕು, ಗಾಜಿನ ಶೀಷೆ ಮುಂತಾದ ಅವಶೇಷಗಳು ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು ಇವು ಆಫ್ರಿಕ ಮೂಲಕ ಗೋವಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಹಡಗಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಸರಕುಗಳಿರಬಹುದು. ಈ ಅಪಘಾತ ಸಂಭವಿಸಿದ್ದು 17ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಎಂಬುದು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ ಕಾಲಮಾನದಿಂದ

ತಿಳಿದಿದೆ. ಭಾರತ–ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಇಂತಹ ಅವಶೇಷಗಳು ಅಪೂರ್ವ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನೊದಗಿಸುತ್ತವೆ. ಪೂರ್ವ ಕರಾವಳಿ ತೀರದಲ್ಲಿ ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣಂ (ಪೂಂಪುಹಾರ್) ಮತ್ತು ಮಹಾಬಲಿಪುರಂನಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸಾಗರ ತಳದಿಂದ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣಂ ಸಂಗಮ್ ಚೋಳರ ಕಾಲದ ಮುಖ್ಯ ಬಂದರು ಪಟ್ಟಣ. ಮಗನ ಸಾವಿನ ಶೋಕದಲ್ಲಿ ಚೋಳ ರಾಜ ಇಂದ್ರನ ಹಬ್ಬವನ್ನು ಆಚರಿಸಲು ಮರೆತುದರಿಂದ ಮಣಿಮೇಖಲೈ ದೇವತೆ ಕುಪಿತಗೊಂಡು ಇಡೀ ಊರನ್ನೇ ನುಂಗುವಂತೆ ಸಮುದ್ರಕ್ಕೆ ಆದೇಶ ನೀಡಿದಳು ಎಂದು ಮಣಿಮೇಖಲೈ ಕಾವ್ಯ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿ ಈ ಊರು ಮುಳುಗಲು ಕಾರಣ ತೀವ್ರವಾದ ಸಮುದ್ರ ಕೊರೆತ. ಸು.8 ಮೀ ಆಳದ ನೀರಿನಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ 4–5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದು ಪ್ರಾಚೀನ ಊರಿನ ಕೆಲವೊಂದು ಭಾಗಗಳು ನೀರಿನಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿಹೋಗಿದ್ದನ್ನು ದೃಢಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಪೂಂಪುಹಾರ್ ತೀರದಿಂದ 3.5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಸು.19 ಮೀ ಆಳದಲ್ಲಿ ಸೀಸದ ಗಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಸಾಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ 17–18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹಡಗೊಂದರ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಲೋಹ ಶೋಧಕ ತಂತ್ರವಿಧಾನದಿಂದ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿ ಮೇಲೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಮಹಾಬಲಿಪುರಂನಲ್ಲಿರುವ ಸಮುದ್ರ ತೀರದ ದೇವಾಲಯ ಏಳು ಮಂದಿರಗಳಲ್ಲೊಂದಾಗಿದ್ದು ಉಳಿದವು ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿಹೋಗಿವೆಯೆಂಬ ನಂಬಿಕೆಯಿದೆ. ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಸೈಂಟಿಫಿಕ್ ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ಲೊರೇಷನ್ ಸೊಸೈಟಿ ಹಾಗೂ ಎನ್.ಐ.ಓ. ತಂಡ ದೇವಾಲಯದಿಂದ 500–700 ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ 5–8 ಮೀ ಆಳದ ನೀರಿನಲ್ಲಿ 2002ರಲ್ಲಿ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ ನಡೆಸಿದಾಗ ಗಾರೆರಹಿತವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು, ಚದುರಿದ ಬಿಡಿಗಲ್ಲುಗಳು ಹಾಗೂ ಮತ್ತಿತ್ತರ ಕಟ್ಟಡ ಅವಶೇಷಗಳು ಸು.100×50 ಮೀ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಇವು 1500–1200 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ, ಪಲ್ಲವರ ಕಾಲಾವಧಿಗೆ ಸೇರುವ ಅವಶೇಷಗಳು. ಐತಿಹ್ಯ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ಊರು–ದೇವಾಲಯಗಳ ಭೌತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಸಾಗರ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಶೋಧನೆಯಿಂದ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬರುತ್ತಿರುವುದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. (ಎಸ್.ಟಿ.)

ಸಾಣೂರು: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಚೆಂಗಲ್‌ಪೇಟ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ, ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ ಸಹಿತ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ ಮತ್ತು ಭಾಗಶಃ ಹೂಳಿದ ಕಂಡಿಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಕೊನೆಯ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಉಪಪ್ರಕಾರಗಳಿವೆ. 1950–52ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣಾ ಇಲಾಖೆ 5 ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ವೃತ್ತಕಲ್ಗುಪ್ಪೆಗಳು.

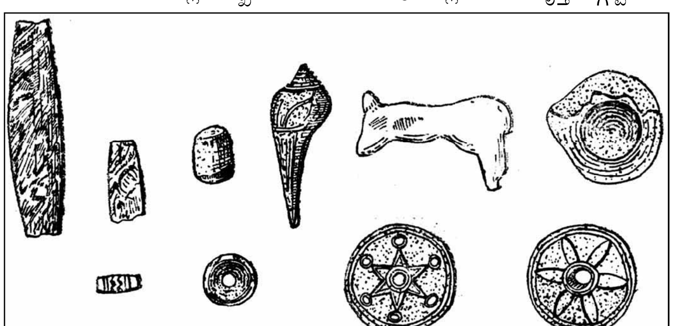

ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಂಖಿದ ವಸ್ತುಗಳು (4,6,10,11) ಮಣಿಗಳು (1–3,7,8) ಮತ್ತು ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆ (5)

ಒಂದು ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಲಿರುವ ದೋಣಿಯಾಕಾರದ ಮಣ್ಣಿನ 3 ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳಿದ್ದವು. ಇವುಗಳೊಳಗೆ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳಿದ್ದವು. ಮತ್ತೊಂದು ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಕಾಲಿನ ಜಾಡಿಗಳು, ಗುಂಡು ಬಟ್ಟಲು, ಸಿಂಬಿ, ಮುಚ್ಚಳಗಳಿದ್ದವು. ಬಹಳಷ್ಟು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳಿರುವುದು ವಿಶೇಷ. ಒಟ್ಟು 39 ಪ್ರಕಾರದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. 5ನೆಯ ಕಲ್ಗೋರಿಯೊಂದರಲ್ಲಿಯೇ 28 ಪ್ರಕಾರದ ಚಿತ್ರಗಳಿದ್ದವು. ಕುದುರೆ ಕಡಿವಾಣ, ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಈಟಿ, ಕತ್ತಿ, ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿ, ಒಂದು ತುದಿ ಬಾಗಿದ ತಂತಿಗಳು ಮೊದಲಾದುವು ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಕಬ್ಬಿಣ ಉಪಕರಣಗಳು. ನಕ್ಷತ್ರಾಕೃತಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಶಂಖಿದ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ತೂತಿನ ಶಂಖ, ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ಉದ್ದ ಮಣಿಗಳು, ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಶಂಖ, ಕಲ್ಲಿನ ಕುಟ್ಟಾಣಿ, ಅಡಕೆಯಾಕಾರದ ಮಣಿಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರಾಣಿ ಗೊಂಬೆಗಳು ಇತರ ವಿಶೇಷ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಸಾತವಾಹನರು: ಮೌರ್ಯರ ಅನಂತರ ದಖನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ರಾಜಮನೆತನ. ಸೀಮುಕ ಈ ಮನೆತನದ ಮೂಲಪುರುಷ. ಈ ವಂಶದ ಅರಸರನ್ನು ದಕ್ಷಿಣಾಪಥೇಶ್ವರರೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ಎಂಬ ಮಾತಿಗೆ ವಿಂಧ್ಯಪರ್ವತದ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿರುವ ಭಾರತದ ಭೂಭಾಗ, ಎಂದರೆ ಸಮಗ್ರ ದಕ್ಷಿಣಭಾರತ ಎಂಬುದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದರೆ ಇದು ವಿಂಧ್ಯಪರ್ವತದ ಕೆಳಗಿನ ಈಗಿನ ಕರ್ನಾಟಕ, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ದಖನ್ ಪ್ರದೇಶವೆಂಬುದು ಬಹುಜನರ ಅಭಿಮತ.

ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ: ಸಾತವಾಹನರು ಯಾರು, ಸಾತವಾಹನ ಎಂದರೇನು ಎಂಬ ಬಗ್ಗೆ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯಿದೆ. ಸಾತವಾಹನ ಎಂಬ ಪದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಸಾತ ಎಂದರೆ ಮೊನಚಾದ, ತೆಳುವಾದ ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಇದಕ್ಕೆ ಚುರುಕಾದ ಎಂಬ ಅರ್ಥವೂ ಇದೆ. ವಾಹನ ಎಂಬ ಮಾತನ್ನು ಕುದುರೆಗೂ ಅನ್ವಯಿಸಬಹುದು. ಹೀಗೆ ಸಾತವಾಹನ ಎಂದರೆ ಚುರುಕುಗತಿಯ (ಶೀಘ್ರಗಾಮಿಯಾದ) ಕುದುರೆಯನ್ನೇರುವವ ಎಂದಾಗುತ್ತದೆ. ಸಾತಕಣ್ಣಿ (ಸಾತಕರ್ಣಿ) ಎಂದೂ ಇವರು ತಮ್ಮನ್ನು ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಸಾತಕಣ್ಣಿ ಎಂದರೆ ಚುರುಕಾದ ಕಿವಿ (ಕರ್ಣ) ಉಳ್ಳವನೆಂದಾಗುತ್ತದೆ. ಇವರನ್ನು ಕುರಿತು ನಮಗೆ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾದ ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕುತ್ತದೆಯಾದರೂ ಅಲ್ಲೆಲ್ಲೂ ಇವರನ್ನು ಈ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆದಿಲ್ಲ. ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ, ಅದರಲ್ಲೂ ಮತ್ಸ್ಯ, ವಾಯು, ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಭಾಗವತ ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಅರಸರನ್ನು ಕುರಿತ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ಆಂಧ್ರರೆಂದೋ ಆಂಧ್ರಭೃತ್ಯರೆಂದೋ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಆಂಧ್ರಭೃತ್ಯ ಎಂಬ ಮಾತಿಗೆ ಆಂಧ್ರರಿಗೆ ಭೃತ್ಯರಾಗಿದ್ದವರೆಂದೂ ಭೃತ್ಯರಾಗಿದ್ದ ಆಂಧ್ರರೆಂದೂ ಎರಡು ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಸಾತವಾಹನರ ಮೂಲ ಪ್ರದೇಶ ಯಾವುದು ಎಂಬುದನ್ನು ಕುರಿತು ಹಲವಾರು ವಿರೋಧಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಇವರ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳೆಲ್ಲ ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರದಲ್ಲಿ, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ನಾಸಿಕ್, ನಾಣೇಘಾಟ್, ಕಾರ್ಲೆ ಮುಂತಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಲಭಿಸಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಒರಿಸ್ಸದ ಖಾರವೇಲನ ಹಾಥಿಗುಂಫ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನಾಳುತ್ತಿದ್ದ ಸಾತಕರ್ಣಿಯನ್ನು ಲೆಕ್ಕಿಸದೆ ಆತ ಹಿರಿದಾದ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಕಳುಹಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇದನ್ನವಲಂಬಿಸಿ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ರಾಜ್ಯ ಕಳಿಂಗದೇಶದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿದ್ದಿತೇ ಹೊರತು, ದಕ್ಷಿಣದ ಆಂಧ್ರವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬುದೊಂದು ವಾದ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಈ ಸಾತವಾಹನರು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದು ಕ್ರಮೇಣ ಪೂರ್ವಭಾಗಕ್ಕೆ ಸರಿದರೆಂದೂ ಪುರಾಣಗಳು ತಮ್ಮ ಅಂತಿಮರೂಪವನ್ನು ತಾಳಿದ ಸು.3ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಇವರು ಆಂಧ್ರದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದರೆಂದೂ ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಇವರನ್ನು ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಆಂಧ್ರರೆಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆಯೆಂದೂ ಹಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಈ ವಾದಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆದು ಕೃಷ್ಣಾ, ಗೋದಾವರಿ ನದಿಗಳ ನಡುವಣ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಭಾಗ ಇವರ ಮೂಲಸ್ಥಾನವೆಂದೂ ಕೃಷ್ಣಾನದೀತೀರದ ಶ್ರೀಕಾಕುಳಂ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ತ್ತೆಂದೂ ಇವರು ಕ್ರಮೇಣ ಪಶ್ಚಿಮದಿಕ್ಕಿನ ಕಡೆ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೆಳೆಸುತ್ತ ಹೋದರೆಂದೂ ಕೆಲವರು ವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಸಾತವಾಹನರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲ, ಈ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಅರಸರ ಸಂಖ್ಯೆ ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲೂ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಬಗೆಗೆ ವಿಭಿನ್ನ ಹೇಳಿಕೆಗಳಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಟ್ಟು 30 ಅರಸರು ಆಳಿದರೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದರೂ ಇವರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲವನ್ನು 300 ವರ್ಷಗಳಿಂದ 460 ವರ್ಷಗಳವರೆಗೂ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಅರಸರನ್ನು ಕುರಿತು ಮಾಡಿರುವ ಉಲ್ಲೇಖಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಇನ್ನಷ್ಟು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳು ಗೋಚರಿಸುತ್ತವೆ. ಮತ್ಸ್ಯಪುರಾಣದಲ್ಲಿ 25 ಅರಸರು ಆಳಿದರೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದರೂ 30 ಅರಸರನ್ನು ಕುರಿತ ವಿವರಗಳಿವೆ. ವಾಯುಪುರಾಣದಲ್ಲಿ 17 ಅರಸರು ಸು.273 ವರ್ಷಗಳು ಮಾತ್ರ ಆಳಿದರೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. 30 ಅರಸರು (111 ಅಥವಾ 300 ವರ್ಷಗಳು) ಆಳಿದರೆಂದು ಇದರಲ್ಲೂ ಸಾಮಾನ್ಯ ಹೇಳಿಕೆ. ಭಾಗವತಪುರಾಣದಲ್ಲಿ 22 ಅರಸರನ್ನು ಕುರಿತು ವಿವರಗಳು ಮಾತ್ರ ಲಭಿಸಿವೆ. ಈ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಹೆಸರುಗಳಿಗೆ ಇತರ ಯಾವ ಆಧಾರಗಳೂ ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ.

ಮಗಧರಾಜ್ಯದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತಮೌರ್ಯ ಆಳತೊಡಗಿದುದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.324ರಲ್ಲಿ. ಬಳಿಕ ಶುಂಗಮನೆತನದ ಅರಸರು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಅವರು 112 ವರ್ಷಗಳು ಆಳಿದರೆಂದೂ ಅನಂತರ ಬಂದ ಕಣ್ವರು 45 ವರ್ಷಗಳು ಆಳಿದರೆಂದೂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಕಣ್ವಮನೆತನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.33ರಲ್ಲಿ ಕಣ್ಮರೆಯಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಸೀಮುಕ. ಈತನ ಆಳಿಕೆ ಆ ವರ್ಷದಿಂದ ಆರಂಭವಾಯಿತು ಎಂಬುದೊಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಆದರೆ ಕಣ್ವವಂಶದ ಸುಶರ್ಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದಾತ ಸೀಮುಕನಲ್ಲವೆಂದೂ ಸೀಮುಕ ಎಂಬಾತ ಸಾತವಾಹನರ ಅರಸರಲ್ಲಿ ಅನಂತರ ಆಳಿಕೆಗೆ ಬಂದಾತನೆಂದೂ ಮತ್ಸ್ಯಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದಂತೆ ಸಾತವಾಹನರು 460 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿ ಸೀಮುಕ 271ರಲ್ಲಿ ಆಳಿಕೆಗೆ ಬಂದನೆಂದೂ ಕಣ್ವಮನೆತನದ ಸುಶರ್ಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದಾತ ಸಾತವಾಹನರ 15ನೆಯ ಅರಸನಾದ ಮೊದಲನೆಯ ಪುಳುಮಾವಿ ಎಂದೂ ಹಲವಾರು ವಾದಗಳಿವೆ.

ಈ ವಾದವಿವಾದಗಳೇನೇ ಇರಲಿ, ಸಾತವಾಹನರು ದಖನಿನಲ್ಲಿ ಮೌರ್ಯರ ಅನಂತರ ಅವರ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ಆಳಿದ ಅರಸುಗಳೆಂಬುದು ನಿಜ. ಸೀಮುಕ, ಆತನ ಸೋದರ ಕೃಷ್ಣ, ಕೃಷ್ಣನ ಮಗ ಸಾತಕರ್ಣಿ–ಇವರು ಆರಂಭದ ಅರಸರು. ಇವರು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ 23, 18 ಮತ್ತು 18 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿದರು. ಸಾತಕರ್ಣಿ ಒಂದು ರಾಜಸೂಯ, ಎರಡು ಅಶ್ವಮೇಧ ಹಾಗೂ ಇತರ ವೈದಿಕಯಾಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ.

ರಠಿಕ ಮತ್ತು ಭೋಜಕ ವಂಶಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಈತನ ಸೇನಾನಿಗಳ ನೆರವಿನಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಈ ಸೇನಾನಾಯಕರು ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳಾದರು. ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ಪತ್ನಿ ನಾಗನಿಕಾ ಮಹಾರಠಿಕ ವಂಶದವಳು. ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ಅನಂತರದ ಒಂದು ಶತಮಾನ ಕಾಲ ಸಾತವಾಹನರು ತೆರೆಯ ಮರೆಯಲ್ಲಿ ಇರಬೇಕಾಯಿತು. ಆಗ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರು, ಶಕರು ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದು ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಅಭದ್ರತೆ ಉಂಟುಮಾಡಿದ್ದರು. ಅದರ ಬೇಗೆ ಸಾತವಾಹನರಿಗೂ ತಟ್ಟಿತ್ತು. ಆದರೆ ಸಾತವಾಹನರ ಗೌತಮೀಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿ ಈ ಅರಸರ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಪುನಶ್ಚೇತನಗೊಳಿಸಿದ. ಶಕರ ಅರಸನಾದ ಕ್ಷಹರಾತಕುಲದ ನಹಪಾಣನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅಪರಾಂತ, ಅನೂಪ, ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ, ಅಕರ, ಅವಂತಿ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇದರಿಂದ ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಕೊಂಕಣ, ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ, ಮಾಳವ, ಬೀರಾರ್ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣಾ ಕಣಿವೆ ಪ್ರದೇಶಗಳವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿ, ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಹುಭಾಗ ಇವನ ವಶವಾಯಿತು. ಕ್ಷಹರಾತ ವಂಶವನ್ನು ನಿರ್ನಾಮಮಾಡಿದವನು (ಕ್ಷಹರಾತವಂಶ ನಿರವಶೇಷ ಕರ), ಮೂರು ಸಮುದ್ರಗಳ ನೀರನ್ನು ಕುಡಿದ ಕುದುರೆಯನ್ನು ವಾಹನವಾಗಿ ಹೊಂದಿದವನು (ತ್ರಿಸಮುದ್ರತೋಯಪೀತವಾಹನ) ಸಾತವಾಹನರ ಯಶಸ್ಸನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದವನು (ಸಾತವಾಹನ ಯಶಃಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನಕರ) ಇತ್ಯಾದಿ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಈತ ಧರಿಸಿದ್ದ. ಇದರಿಂದ ಸಾತವಾಹನರ ಯಶಸ್ಸು ಪುನಃ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿತವಾಯಿತು. ಈ ಘಟನೆ ನಡೆದುದು ಸು.124–25ರಲ್ಲಿ. ಗೌತಮೀಪುತ್ರನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲ ಸು.106–130ರವರೆಗೆ. ನಾಸಿಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಈತನ ಮಗ ವಾಸಿಷ್ಠೀಪುತ್ರ ಪುಳುಮಾವಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಮುಕ್ತಕಂಠದಿಂದ ಹೊಗಳಲಾಗಿದೆ. ಇಷ್ಟಾದರೂ ಈತನ ಅಂತ್ಯ ದಾರುಣ ರೀತಿಯಲ್ಲಾಯಿತು. ಮಹಾಕ್ಷತ್ರಪನೆನಿಸಿದ ಶಕರ ಕುಲದ ಕಾರ್ದಮಕ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಚಷ್ಟಣನ ಮೊಮ್ಮಗ ರುದ್ರದಾಮ ಈತನನ್ನು ಕದನದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ಅದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಈತನ ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರದ ಹಲವು ಭಾಗಗಳು ಈತನ ಕೈಬಿಟ್ಟವು. ಈತನ ಮಗ ವಾಸಿಷ್ಠೀಪುತ್ರ (130–59) ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಕೃಷ್ಣಾನದಿಯ ಮುಖಜ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆ ಸಹ ಆಗ ಈತನ ವಶವಾದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವನ ಅನಂತರ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಶಿವಶ್ರೀ(159–66), ಶಿವಸ್ಕಂಧ(166–74) ಮತ್ತು ಯಜ್ಞಶ್ರೀ (174–203) ಸಾತಕರ್ಣಿಗಳು ಆಳಿದರು. ಈ ಮನೆತನದ ಕೊನೆಯ ಖ್ಯಾತ ಅರಸನಾದ ಯಜ್ಞಶ್ರೀ ಶಕರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮಭಾರತದ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಅವರನ್ನು ಹೊರಗಟ್ಟಿದ. ಈತನ ಬಳಿಕ ಸಾತವಾಹನರ ಬಲ ಕ್ರಮೇಣ ಕುಗ್ಗಿತು.

ಸಾತವಾಹನ ಕುಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ಶಾಖೆಗಳವರು ಪೈಠಣ ಮತ್ತು ಕುಂತಲದೇಶ ಹಾಗೂ ಬನವಾಸಿ–ಇವುಗಳಿಂದ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಾತವಾಹನರಲ್ಲಿ ಕುಂತಲ ಸಾತಕರ್ಣಿ ಮತ್ತು ಹಾಲ ಪ್ರಮುಖರು. ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಕುಂತಲ ಸಾತಕರ್ಣಿಯ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ವಾತ್ಸ್ಯಾಯನನ ಕಾಮಸೂತ್ರದಲ್ಲೂ ಈ ಅರಸನ ಹೆಸರಿದೆ. ಕಾವ್ಯಮೀಮಾಂಸಕನಾದ ರಾಜಶೇಖರನೂ ಕುಂತಲದ ಅರಸನೊಬ್ಬ ಸಾತವಾಹನನಾಗಿದ್ದನೆಂದಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಾಕೃತಭಾಷೆಯ ಗಾಥಾಸತ್ತಸೈ (ಗಾಥಾ ಸಪ್ತಶತಿ) ಎಂಬ ಕೃತಿಯ ಕರ್ತೃವಾದ ಹಾಲ ಒಬ್ಬ ಕವಿ. ಶಾಂತಿವರ್ಮನ ತಾಳಗುಂದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕದಂಬರಿಗೂ ಮೊದಲು ಸಾತಕರ್ಣಿ ಮತ್ತು ಇತರ ಅರಸರು ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಣವೇಶ್ವರ ದೇವರನ್ನು ಅರ್ಚಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ನಾಸಿಕದ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಗೌತಮೀಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿಯು ವೈಜಯಂತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ (ಈಗಿನ ಬನವಾಸಿ) ಆಜ್ಞೆ ಹೊರಡಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿಯೇ ವಾಸಿಷ್ಠೀಪುತ್ರನ ಮಗ ಶಿವಶ್ರೀ ಪುಳುಮಾವಿಯ ಮಹಾದೇವಿಯ (ಅರಸಿ ?) ಸ್ಮಾರಕಶಿಲೆಯ ಶಾಸನವೊಂದು ದೊರೆತಿದೆ (1974). ಬಳ್ಳಾರಿಯ ಸಮೀಪದ ಮ್ಯಾಕದೋಣಿಯಲ್ಲಿ 3ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಪುಳುಮಾವಿಯ ಶಾಸನವೊಂದಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಾತಾವಾಹನಿಹಾರ ಎಂಬ ಭೌಗೋಳಿಕ ಭಾಗವನ್ನು ಹೆಸರಿಸಿದೆ. ಹಿರೇಹಡಗಲಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪಲ್ಲವ ಶಿವಸ್ಕಂಧವರ್ಮನ ತಾಮ್ರಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈ ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶ, ಸಾತಹನಿರಟ್ಟಕ್ಕೆ (ಸಾತವಾಹನ ರಾಷ್ಟ್ರ) ಸೇರಿದುದೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇವುಗಳಿಂದ ಸಾತವಾಹನ ಕುಲದ ಅನೇಕ ಅರಸರು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲೂ ಆಳಿದರೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತವೆ. ಚುಟು ಮುಂತಾದ ಸಾತವಾಹನರ ಸಾಮಂತರ ಹಲವಾರು ನಾಣ್ಯಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಹಾಗೂ ಕಾರವಾರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ.

ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿದಂತೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಆಹಾರ ಅಥವಾ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಒಂದೊಂದು ಆಹಾರದಲ್ಲಿಯೂ ನಿಗಮ ಎನಿಸಿದ ಒಂದಾದರೂ ಪಟ್ಟಣವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಗ್ರಾಮಗಳಂತೂ ರಾಜ್ಯದ ಜೀವನಾಡಿಗಳು. ಪ್ರತಿ ಆಹಾರಕ್ಕೂ ಅಮಾತ್ಯ ಮುಖ್ಯಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನಿಯಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ. ವಿಷ್ಣುಪಾಲಿತ, ಸ್ಯಮಕ ಮತ್ತು ಶಿವಸ್ಕಂಧದತ್ತರು, ಗೌತಮೀಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿ ಹಾಗೂ ಪುಳುಮಾವಿಯರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಗೋವರ್ಧನದ (ನಾಸಿಕ್) ಅಮಾತ್ಯರಾಗಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ರಾಜಾಮಾತ್ಯ ಎನಿಸಿದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಬಹುಶಃ ಇವರಿಗೂ ಮೇಲ್ದರ್ಜೆಯವರಾಗಿದ್ದು ಅರಸನ ಮಂತ್ರಿವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರಾಗಿರಬಹುದು. ಭಾಂಡಾಗಾರಿಕಾ, ಹೇರಣಿಕ, ಮಹಾಸೇನಾಪತಿ, ಲೇಖಕ, ನಿಬಂಧಕ ಇವರು ಕೇಂದ್ರಾಡಳಿತದ ಇತರ ಪ್ರಮುಖ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು. ಲೇಖಕ ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ಇದ್ದಂತೆ. ರಾಜನ ಬಾಯಿಮಾತಿನ ಆಜ್ಞೆಗಳಿಗೆ ದಾಖಲೆಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಕೊಟ್ಟು ಇವನ್ನು ಇತರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ತಿಳಿಯಪಡಿಸುವ, ಕಾರ್ಯಗತಗೊಳಿಸುವ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ ಈತನದಾಗಿತ್ತು. ಲೇಖಕ ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಿದ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿಡುವ ಕಾರ್ಯ ನಿಬಂಧಕನದು. ಭಾಂಡಾಗಾರಿಕಾ ರಾಜ್ಯದ ಉಗ್ರಾಣಾಧಿಕಾರಿ. ಹೇರಣಿಕ ಬೊಕ್ಕಸದ ಅಧಿಕಾರಿ. ಲಭ್ಯವಿರುವ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾದ, ಕಾನೂನುಬದ್ಧವಾದ ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿ ಇದ್ದಿತೆಂದು ಸಹಜವಾಗಿ ಊಹಿಸಬಹುದು.

ರಾಜನ ನೇರವಾದ ಆಡಳಿತಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟ ಭಾಗಗಳಲ್ಲದೆ ರಾಜನ ಸಾಮಂತರಾಗಿ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಒಳಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿದ್ದ ಮಹಾರಥಿ, ಮಹಾಭೋಜ ಎಂಬ ಮಾಂಡಳಿಕರು ಹಲವರು ಕಂಡುಬರುತ್ತಾರೆ. ಮಹಾರಥಿಗಳು ಪಶ್ಚಿಮಘಟ್ಟಗಳ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯೂ ಮಹಾಭೋಜರು ಉತ್ತರ ಕೊಂಕಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಇವರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿ ಭೂಮಿದಾನ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಮಾಡಬಹುದಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಇವರು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಸಹ ಅಚ್ಚುಹಾಕಿಸಿ ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಚಲಾವಣೆಗೆ ತಂದಿದ್ದರು. ಸಾತವಾಹನರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಪಶ್ಚಿಮ ದಖನ್‌ನಲ್ಲಿ ಇಳಿಮುಖವಾದಾಗ ಬನವಾಸಿಯ ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಚುಟುಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಲವು ಪಟ್ಟಣಗಳೂ (ನಿಗಮ) ಅನೇಕ ಗ್ರಾಮಗಳೂ ಇದ್ದುವೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಗ್ರಾಮ ಆಡಳಿತದ ಅತಿ ಸಣ್ಣ ಘಟಕ. ಇದರ ಅಧಿಕಾರಿ ಗ್ರಾಮಣಿ. ಹಾಲನ ಗಾಥಾಸಪ್ತಸತಿಯಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮಣಿಯು ಐದು ಅಥವಾ ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಹತ್ತು ಗ್ರಾಮಗಳ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಪರದೇಶ ವಾಣಿಜ್ಯ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದ್ದ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಒಳನಾಡಿನಲ್ಲಿಯೂ ಅನೇಕ ನಿಗಮಗಳಿದ್ದುವು. ಈಗಿನ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಔರಂಗಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗೋದಾವರಿಯ ಉತ್ತರತೀರದ ಪೈಠಣ ಹಾಗೂ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಗುಂಟೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಧನಕಟ–ಧಾನ್ಯಕಟಕ–ಧರಣಿಕೋಟೆ–ಇವರ ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿ ಮೆರೆದುವು. ಭರುಕಚ್ಛ, ಸೋಪಾರ, ಕಲ್ಯಾಣ, ಕಾನ್ಹೇರಿ, ತಗರ, ಜುನ್ನರ್, ಕಾರ್ಲೆ, ಗೋವರ್ಧನ ಮುಂತಾದವು ಇತರ ನಿಗಮಗಳು. ಇವುಗಳ ಆಡಳಿತ ಒಂದು ಸಭೆಗೆ (ನಿಗಮ ಸಭೆ) ಸೇರಿದ್ದಿತೆನ್ನಲು ಆಧಾರಗಳಿವೆ. ಈ ಸಭೆಯ ಮೂಲಕ ಪ್ರಜೆಗಳು ತಮ್ಮ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಬಹುದಾಗಿದ್ದಿತು. ಗ್ರಾಮಗಳಲ್ಲಿ ಗಹಪತಿಯೂ (ಬಹುಶಃ ಬೇಸಾಯಗಾರರ ಒಂದು ಸಂಘ) ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರಗಳೆನಿಸಿದ ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿ ಸೇನಿ (ಶ್ರೇಣಿ) ಎಂಬ ವಣಿಕ ಸಂಘವೂ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಈ ವಣಿಕ ಸಂಘ ಅನೇಕ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕ ಬ್ಯಾಂಕ್‌ಗಳಂತೆ ಲೇವಾದೇವಿ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತವಾಗಿದ್ದಿತು. ಈ ಸಂಘಗಳು ಹಲವಾರು ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಅದರಿಂದ ಬರುವ ಬಡ್ಡಿಹಣದಲ್ಲಿ ದಾನಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡಬಹುದಾಗಿದ್ದಿತಲ್ಲದೆ ಮೂಲಧನವನ್ನು ವರ್ತಕ ಹಾಗೂ ಇತರರಿಗೂ ಸಾಲ ಕೊಡುವ, ತನ್ಮೂಲಕ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕೆ ಬಂಡವಾಳವನ್ನೊದಗಿಸುವ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಂತೆ ಕಾರ್ಯನಿರತವಾಗಿದ್ದವು. ಬೇಸಾಯಕ್ಕೂ ವಾಣಿಜ್ಯಕ್ಕೂ ಪೋಷಕವಾಗಿ ಇತರ ಅನೇಕ ವೃತ್ತಿಸಂಘಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕುಲರಿಕ (ಕುಂಬಾರ), ಒದಯಂತ್ರಿಕ, ತಿಲಪಿಸಕ (ಗಾಣಿಗ), ಧನ್ನಿಕ (ಧಾನ್ಯಗಳ ಮಾರಾಟಗಾರ ?), ಕೊಲಿಕ (ನೇಕಾರ ?), ವಸಕಾರ, ಕಸಕಾರ (ಕಾಸ್ಯಕಾರ) ಮುಂತಾದ ವೃತ್ತಿಗಾರರನ್ನು ಹೆಸರಿಸಿದೆ. ಈ ವೃತ್ತಿಸಂಘಗಳು ಶ್ರೇಣಿಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸುತ್ತಿದ್ದುವು.

ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿ: ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಬಹಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಹೊಂದಿತ್ತು. ಪೆರಿಪ್ಲಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಎರಿಥ್ರಿಯನ್ ಸೀ, ಟಾಲಮಿಯ ಜಿಯೋಗ್ರಫಿಗಳಲ್ಲಿ ದಖನ್ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ರಫ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದ, ಇಲ್ಲಿನ ಜನ ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಸುಗಂಧದ್ರವ್ಯಗಳು, ಹತ್ತಿ ಹಾಗೂ ರೇಷ್ಮೆಯ ಬಟ್ಟೆಗಳು, ಮೆಣಸು ಮುಂತಾದ ಸಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳು, ದಂತ, ಅಗೇಟ್, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಲೀಸಿಯಮ್ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಶಸ್ತ ಶಿಲೆಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ರಫ್ತುಮಾಡಿ ತಾಮ್ರ, ತವರ, ಸೀಸ, ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯ ಹಲವು ಬಗೆಯ ಮದ್ಯಪೇಯಗಳು, ಅಲಂಕಾರವಸ್ತುಗಳು, ಗಾಜು ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ರೋಮ್ ದೇಶದೊಡನೆ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಬಂಧಗಳು ಉತ್ತಮವಾಗಿದ್ದುವು. ದಖನ್ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಬರ್ಮ, ಸುಮಾತ್ರ, ಅರಕಾನ್, ಚಂಪಾದೇಶಗಳೊಂದಿಗೂ ಈ ಕಾಲದ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಸಂಪರ್ಕ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ರೋಮನರೂ ಅರಬರೂ ಪರದೇಶದ ವರ್ತಕರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖರು. ಕಾಹಾಪಾನಾ (ಕರ್ಷಾಪಣ) ಹಾಗೂ ಸುವರ್ಣವೆಂಬ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದರೂ ಅವುಗಳು ಮಿತವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ತಾಮ್ರ, ಸೀಸ, ಪೋಟಿನ್, ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿ–ಈ ಲೋಹಗಳ ನಾಣ್ಯಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ಕಲಾತ್ಮಕ ವಿಶೇಷವೂ ಇಲ್ಲ. ಆದರೂ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ದೊರೆತ ಹಲವಾರು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾತವಾಹನ ಅರಸರ ಚಿತ್ರಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ವಾಣಿಜ್ಯ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ವ್ಯವಸಾಯ ಮುಖ್ಯ ಕಸುಬಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಅರಸರು, ಜನರು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಭೂದಾನ, ಗೋದಾನಗಳಿಂದ ಭೂಮಿಗೂ ಪಶುಗಳಿಗೂ ಇವರು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಬೆಳೆಯ ಷಡ್ಭಾಗ ರಾಜಾದಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೋಗುತ್ತಿತ್ತು. ಉಪ್ಪನ್ನು ತಯಾರಿಸುವುದು ಬಹುಶಃ ಸರ್ಕಾರದ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯವಾಗಿತ್ತು.

ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪಿತೃಪ್ರಧಾನ ಸಹಕುಟುಂಬ ಪದ್ಧತಿ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಸಾತವಾಹನ ಅರಸರ ಹೆಸರುಗಳ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ತಾಯಿಯ ಹೆಸರನ್ನು (ಗೌತಮೀಪುತ್ರ, ವಾಸಿಷ್ಠೀಪುತ್ರ ಇತ್ಯಾದಿ) ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದು ಮಾತೃಪ್ರಧಾನ ಪದ್ಧತಿಯ ಪರಿಣಾಮವಲ್ಲ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಸ್ಥಾನ ಪಿತೃವಿಗೆ, ಅನಂತರ ಮಾತೃ, ಗಂಡುಮಕ್ಕಳು, ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳು ಈ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಹಾಗೆಂದಾಕ್ಷಣ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖಸ್ಥಾನವಿರಲಿಲ್ಲ ವೆಂದೇನೂ ಅಲ್ಲ. ಅನೇಕ ಸ್ತ್ರೀದಾನಿಗಳನ್ನು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಿತೃಪ್ರಧಾನ ಪದ್ಧತಿ ವೈದಿಕಸಮಾಜದ ಪ್ರಭಾವವೆನ್ನಬಹುದು.

ಸಮಕಾಲೀನ ಶಾಸನಗಳನ್ನು, ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಇವರ ಉಡುಗೆ ತೊಡುಗೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ಹಲವಾರು ಅಂಶಗಳು ಗೋಚರವಾಗುತ್ತವೆ. ಸ್ತ್ರೀಯರು ಸೊಂಟದ ಕೆಳಗೆ ನೆರಿಗೆಹಿಡಿದ ಒಂದು ವಸ್ತ್ರವನ್ನುಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಲಗಡೆಗೆ ಗಂಟನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಂಡು ಸ್ವಲ್ಪ ಚುಂಗನ್ನು ಕೆಳಗೆ ಬಿಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಎದೆಯನ್ನು ಮುಚ್ಚಿಕೊಳ್ಳುವ ಪದ್ಧತಿ ಇನ್ನೂ ಬಂದಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಕಿವಿಗಳಿಗೆ ಉಂಗುರ, ಮೊಳಕೈವರೆಗೂ ಕೈತುಂಬ ಬಳೆಗಳು, ಕಂಠಹಾರಗಳು ಮತ್ತು ಕಡಗಗಳನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಾಲುಗಳಿಗೆ ಕಾಲಂದಿಗೆಗಳನ್ನು ಸ್ತ್ರೀಪುರುಷರೆಲ್ಲರೂ ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗಂಡಸರು ಸೊಂಟದ ಕೆಳಗೆ ವಸ್ತ್ರವನ್ನು ಉಟ್ಟು ತಲೆಗೆ ರುಮಾಲನ್ನು ಸುತ್ತುತ್ತಿದ್ದರು. ಪುರುಷರೂ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ತೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಚಿನ್ನದ ಆಭರಣಗಳ ಮೇಲೆ ಇವರಿಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಒಲವು.

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೈದಿಕಧರ್ಮ ಪ್ರಧಾನ ಧರ್ಮವಾಗಿದ್ದಿತು. ಅರಸರು ವೈದಿಕ ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿ ಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ವರ್ಣಾಶ್ರಮ ಧರ್ಮಗಳ ಪಾಲನೆ ಅವರ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಗೌತಮೀಪುತ್ರ ಸಾತಕರ್ಣಿ ವರ್ಣಸಂಕರವನ್ನು ತಡೆಯಲು ಯತ್ನಿಸಿದನೆಂಬುದು ಶಾಸನಗ ಳಿಂದ ತಿಳಿದ ವಿಷಯ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಪುರಾಣಗಳು ತಮ್ಮ ಅಂತಿಮ ರೂಪವನ್ನು ತಾಳಿದ್ದು ಪೌರಾಣಿಕ ದೇವತೆಗಳೆನಿಸಿದ ಇಂದ್ರ, ಸಂಕರ್ಷಣ, ವಾಸುದೇವ, ಚಂದ್ರ, ಸೂರ್ಯ, ಯಮ, ವರುಣ, ಕುಬೇರ, ಪಶುಪತಿ, ಗೌರಿ, ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಮೊದಲಾದವರನ್ನು ಪೂಜಿಸುವ ಪರಿಪಾಠ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿತ್ತು. ಪರದೇಶೀಯರೆನಿಸಿದ ಶಕ, ಪಹ್ಲವ, ಕುಷಾಣ ಮೊದಲಾದವರು ಸಹ ವೈದಿಕಧರ್ಮದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ವೈದಿಕದೇವತೆಗಳೆನಿಸಿದ ಶಿವ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣುವನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗೋದಾನ ಭೂದಾನಗಳು, ಕೆರೆ ಕಟ್ಟಿಸುವುದು, ಬಾವಿಗಳನ್ನು ತೋಡುವುದು, ಪ್ರಯಾಣಿಕರ ಸೌಕರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಛತ್ರಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಊಟ ವಸತಿ ಸೌಕರ್ಯಗಳನ್ನೇರ್ಪಡಿಸುವುದು, ತೀರ್ಥಯಾತ್ರೆ ಮಾಡುವುದು ಪವಿತ್ರ ಕರ್ತವ್ಯಗಳೆನಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದವು.

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೈನ ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಗಳು ಪ್ರಮುಖ ಧರ್ಮಗಳೆನಿಸಿದ್ದುವು; ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ದಖನಿನ ಪೂರ್ವತೀರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಮಟ್ಟಿಗೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ಜಗ್ಗಯ್ಯಪೇಟೆ, ಅಮರಾವತಿ ಮತ್ತು ಭಟ್ಟಿಪ್ರೋಲುಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಹಲವಾರು ಕಡೆ ಲಭಿಸಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿದ್ದುವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಬನವಾಸಿ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಬೌದ್ಧಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದಿತು. ಅಶೋಕ ಧರ್ಮಪ್ರಸಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕಳುಹಿಸಿದ ಭಿಕ್ಷುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಬನವಾಸಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದಿದೆ. ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಬೌದ್ಧಶಾಸನ ಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿದ್ದ ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷುಗಳ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಬನವಾಸಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡದ ಅವಶೇಷಗಳು ಲಭಿಸಿವೆಯಾದರೂ ಅದು ಬೌದ್ಧಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದುದೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗದು. ಲಭ್ಯ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸನ್ನತಿ ಒಂದು ಬೌದ್ಧ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದ್ದಿತೆಂದು ತಿಳಿದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳು ಲಭಿಸಿವೆ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಸಾಮಾಜಿಕ ಒಪ್ಪಂದ ಸಿದ್ಧಾಂತ: ರಾಜ್ಯದ ಅಸ್ತಿತ್ವ ನಿರೂಪಣಾ ಸಿದ್ಧಾಂತ. ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಇರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯನ್ನು ಕೆಲವು ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆಳುವವರ ಮತ್ತು ಆಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವವರ ನಡುವೆ ಆದ ಆಡಳಿತ ಸಂಬಂಧ ಒಪ್ಪಂದವೇ ಇದಕ್ಕೆ ಮೂಲವೆಂದು ಕೆಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಪ್ಲೇಟೊವಿಗಿಂತ ಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ಗ್ರೀಕ್ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ ಗಳ ಗುಂಪಿನ ಸೋಫಿಸ್ಟರಲ್ಲಿ ಈ ಒಪ್ಪಂದ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಕಾಣಬಂದಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಯಾವುದೇ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ರಾಜಕೀಯ ನಿಯಂತ್ರಣವಿಲ್ಲದಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜನರು ತಾವಾಗಿಯೇ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಒಪ್ಪಂದದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ರಾಜ್ಯ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಿಕೆ. ಈ ಸೃಷ್ಟಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ವರೂಪದ್ದೆಂದು ಕೆಲವರು ಭಾವಿಸಿದರೆ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ವರೂಪದ್ದೆಂದೇ ಕೆಲವರು ಭಾವಿಸುವರು. ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದಂತೆ ಮಾನವ ತಾನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಹಕ್ಕು ಬಾಧ್ಯತೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವನ್ನು ಸಮಾಜದ ಪ್ರಯೋಜನಾರ್ಥ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡುವುದು. ಹೀಗೆ ತಾನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಹಕ್ಕುಬಾಧ್ಯತೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯೂ ಸಮಾಜದಿಂದ ರಕ್ಷಣೆ ಪಡೆಯುವಂತಾದುದು. 11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಪೋಪ್‌ಗಳ ಮತ್ತು ದೊರೆಗಳ ಮಧ್ಯೆ ನಡೆದ ಹಗರಣದಿಂದ ಹಿಡಿದು 18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಕ್ರಾಂತಿಕಾಲದವರೆಗೆ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. 16–18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತನಕ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಸರ್ವವ್ಯಾಪಿಯಾಗಿ ಅನೇಕ ಜನಾಂಗಗಳ ರಾಜಕೀಯ ಜೀವನ ರೂಪುಗೊಳ್ಳಲು ಸಹಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಬಗ್ಗೆ ನಿದರ್ಶನಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಮಹಾಭಾರತದ ಶಾಂತಿಪರ್ವದಲ್ಲಿ, ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಪ್ಲೇಟೊವಿಗೆ ಮುಂಚೆ ಜೀವಿಸಿದ್ದ ಗ್ರೀಕ್ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳ ಒಂದು ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ ಇತ್ತು. ಆದರೆ ಪ್ಲೇಟೊ ಆಗಲಿ, ಅರಿಸ್ಟಾಟಲ್ ಆಗಲಿ ಇದನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮದ ಉದಯವಾದ ಮೇಲೆ ಶತಮಾನಗಳ ತನಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ರಾಜಕೀಯ ಭಾವನೆಗಳು ಬೆಳೆಯಲಾರಂಭಿಸಿದವು. ಭಗವಂತ ಮತ್ತು ಜನರು ಅಥವಾ ರಾಜ ಮತ್ತು ಪ್ರಜೆಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಆದ ಒಪ್ಪಂದ ಅಥವಾ ಸಮ್ಮತಿಗಳ ಸೂಚನೆಗಳು ಬೈಬಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಒಪ್ಪಂದ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ನೆಲೆಯೂ ಇದ್ದು ಮಧ್ಯಯುಗ ದಲ್ಲಿ ಅದು ಫಲಕಾರಿಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುವುದು. ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲದ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಯ ವಾತಾವರಣಕ್ಕೆ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿತ್ತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜರು ಸ್ವೀಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರಮಾಣ ವಚನಗಳಲ್ಲಿ ಒಪ್ಪಂದದ ಸಂಕೇತ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಯೇ ಇದ್ದಿತು. ಒಳ್ಳೆ ಆಡಳಿತ ನೀಡಲು ರಾಜರು ವಾಗ್ದಾನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಜ ತಾನು ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಅತಿಕ್ರಮಿಸಿದಲ್ಲಿ ಪ್ರಜೆಗಳು ಅವನಿಗೆ ವಿಧೇಯರಾಗಿರುವ ನೀತಿಯನ್ನು ಕೈಬಿಡುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬ ಹೇಳಿಕೆಯಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಒಪ್ಪಂದದ ಸ್ವರೂಪ ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ.

ಕೌಟಿಲ್ಯ ತನ್ನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ದಲ್ಲಿ ಮನು ಮತ್ತು ಜನತೆಯೊಡನೆ ಆದ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಬಲಾಢ್ಯರು ದುರ್ಬಲರನ್ನು ನುಂಗಿ ಅನಾಯಕತ್ವ ಉಂಟುಮಾಡುವ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲು ಜನರು ಮನುವನ್ನು ರಾಜನನ್ನಾಗಿ ಆರಿಸಿ ತಮ್ಮ ಆದಾಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪಾಲನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಜ ತನ್ನ ಪ್ರಜೆಗಳ ಕ್ಷೇಮ ಮತ್ತು ರಕ್ಷಣೆಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಹೊತ್ತು ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದನೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ರೋಮನ್ ಕಾನೂನು ಸಮಾಜ ಒಪ್ಪಂದ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಭಾವನೆ ಜೀವಂತವಾಗಿ ಉಳಿಯಲು ಪೋಷಣೆ ನೀಡಿತು. ರಾಜಕೀಯ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆಲ್ಲ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದಂತೆ ಜನರೇ ಮೂಲ. ರೋಮ್ ದೊರೆ ಜನರಿಂದ ಪಡೆದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಚಲಾಯಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ದೊರೆಯ ಇಚ್ಛೆಯೇ ಕಾನೂನು ಎನ್ನುತ್ತಿದ್ದರು. ಏಕೆಂದರೆ ಜನರೇ ದೊರೆಗೆ ಸರ್ವೋಚ್ಚ ಅಧಿಕಾರಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸಿರುತ್ತಿದ್ದರು.

11ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುತ್ತಾ ಬಂದ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಬಹುತೇಕ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಮನ್ನಣೆಯನ್ನು ಗಳಿಸಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಕ್ರಮೇಣ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರತಿಪಾದಕರು ಹೆಚ್ಚುತ್ತ ಬಂದರು. ಈ ಪೈಕಿ ಹಾಬ್ಸ್, ಲಾಕ್ ಮತ್ತು ರೂಸೋ ಪ್ರಮುಖರು.

16ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ 17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಂದೋಳನ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರಿಗೆ ಕತ್ತಿಯಂತಿದ್ದು ರಕ್ಷಣೆಯ ಅಸ್ತ್ರವಾಯಿತು. ಏಕೆಂದರೆ ಬಹುಸಂಖ್ಯಾತರ ಧರ್ಮವನ್ನು ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರ ಮೇಲೆ ಹೇರುವ ಆಡಳಿತದ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಅವರು ಪ್ರತಿಭಟಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಗ್ಗೆ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಅವರ ನೆರವಿಗೆ ನಿಂತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಕಾಪಾಡುವ ಸಾಧನವೂ ಆಯಿತು.

ದೈವಿಕ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಫಲವಾಗಿ ಜನರಿಗೆ ವ್ಯಕ್ತಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಾಗಲೀ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳಾಗಲೀ ಸಿಗಲಿಲ್ಲ; ಬದಲಾಗಿ ನಿರಂಕುಶಾಧಿಕಾರ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದು ಜನರು ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಗೆ ಗುರಿಯಾದುದರಿಂದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಒಪ್ಪಂದ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಕಲ್ಪನೆಯಾಯಿತೆಂಬುದೂ ಗಮನೀಯ ವಿಚಾರ. ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರಕಾರವೇ ಇಸ್ರೇಲಿನ ಜನಪ್ರಮುಖರಿಗೂ ಡೇವಿಡ್ ದೊರೆಗೂ ಆದ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಡೇವಿಡ್ ರಾಜ್ಯಾಧಿಕಾರವನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುವುದು. ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಮಹಾಕ್ರಾಂತಿಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಕಿಡಿಗಳು ಹಾರಿದ್ದವೆಂಬುದು ಸರ್ವವಿದಿತ. ಅಮೆರಿಕದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದಲ್ಲೂ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತ್ತು. ಅಮೆರಿಕದ ಮಹಾವ್ಯಕ್ತಿಗಳಾದ ಥಾಮಸ್ ಜೆಫರ್‌ಸನ್, ಮ್ಯಾಡಿಸನ್ ಮೊದಲಾದವರು ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು.

ರಾಜಕೀಯ ತತ್ತ್ವವೇತ್ತರಲ್ಲಿ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಕುರಿತು ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇವು ವಿವರಗಳಿಂದಲೇ ಹೊರತು, ತಾತ್ತ್ವಿಕವಾಗಿ ಅಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಅನುಕೂಲವೆಷ್ಟೋ ಪ್ರತಿಕೂಲವೂ ಅಷ್ಟೇ ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುವವರುಂಟು. ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಅಪಾಯ ಸಂಭವನೀಯವೆಂದೂ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸ್ವೇಚ್ಛಾ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗುತ್ತದೆಂದೂ ಒಂದು ಅಭಿಮತ. ಕ್ರಾಂತಿಯ ಅಪಾಯವನ್ನೂ ಇದರಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಸುಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಕಾಣುವವರೂ ಇದ್ದಾರೆ. ಜನತೆಯ ಒಪ್ಪಿಗೆಯೇ ರಾಜ್ಯದ ನಿಜವಾದ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಿರವಾದ ಅಸ್ತಿಭಾರವಾಗಿ ಅನೇಕ ರಾಜ್ಯಗಳ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ರೂಪಿಸಿದೆ. ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಿಡಿತದಿಂದ ಪಾರುಮಾಡಿ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿದೆ; ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತ ವಿಶ್ವಾಸವಷ್ಟೇ ಹೊರತು ಬಲೋದ್ಬಂಧನವಲ್ಲ ಹಾಗೂ ರಾಜ್ಯದ ಮೂಲವನ್ನೂ ಬಲಪಡಿಸಿದೆ. ರಾಜಕೀಯ ಸಮಾಜದ ಅಡಿಗಲ್ಲಿಗೆ, ಕೇವಲ ಶಕ್ತಿಯೊಂದೇ ಅಲ್ಲ ಸ್ವಭಾವ ಸಿದ್ಧವಾದ ಹಕ್ಕುಬಾಧ್ಯತೆಯೇ, ಅಂದರೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ನ್ಯಾಯವೇ ಆಸರೆಯೆಂಬು ದನ್ನು ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತ ತೋರಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದೆ ಎಂದು ಕೆಲವರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. (ಎಮ್.ವಿ.ಕೆ.)

ಸಾರನಾಥ: ಗೌತಮ ಬುದ್ಧ ತನ್ನ ಮೊದಲ ಧರ್ಮಪ್ರವಚನ ನೀಡಿದ ಸ್ಥಳ. ಮಹತ್ತ್ವದ ಬೌದ್ಧ ನೆಲೆಯಾಗಿರುವ ಇದು ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ವಾರಾಣಸಿ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ, ವಾರಾಣಸಿಯಿಂದ 5ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಬೌದ್ಧರ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಸದ್ಧರ್ಮ ಚಕ್ರವೆಂಬ ಮಹಾವಿಹಾರವಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಅಶೋಕನ ಕಾಲದಿಂದ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಪ್ರಾಕ್ತನ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಅಶೋಕ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಅನೇಕ ಸ್ತೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಧರ್ಮರಾಜಿಕ ಸ್ತೂಪ ಒಂದು. ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಮುಖಮಾಡಿ ಕುಳಿತ ನಾಲ್ಕು ಸಿಂಹಗಳ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಶಾಸನವನ್ನು ಬರೆಯಿಸಿದ್ದಾನೆ.

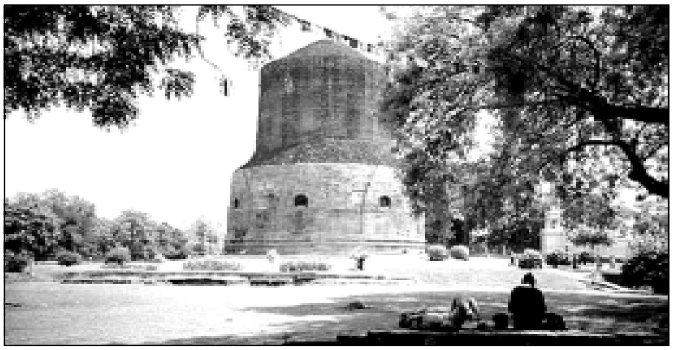

ಧಮ್ಮೇಕ ಸ್ತೂಪ

ಅಶೋಕ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಧರ್ಮರಾಜಿಕ ಸ್ತೂಪ ಸ್ಥಳೀಯರಿಂದ ಹಾನಿಗೊಳಗಾಗಿತ್ತು (1794). ಈ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಅಗೆಯುವಾಗ ಕಂಡುಬಂದ ಅನೇಕ ಅಮೃತ ಶಿಲೆಯ ರಚನೆಗಳು ಮತ್ತು ವಿಗ್ರಹಗಳಿಗಾಗಿ ಜನರು ಇದನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಹಾನಿಗೊಳಿಸಿದರು. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿದ್ದ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಅನೇಕ ಸ್ತೂಪಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ. ಮುಂದೆ ಎಂ.ಕಿಟ್ಟೊ ಹಾಗೂ ಎಸ್.ಸಿ.ಓರಟ್ ಅವರು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಿಹಾರ, ಸ್ತೂಪ, ಶಾಸನ ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿ ತೆಗೆದರು (1904–07). 1907 ರಿಂದ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಮತ್ತು ಇತರರು ಉತ್ಖನನಗಳನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿಯ ಧರ್ಮರಾಜಿಕ ಸ್ತೂಪ 12ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ವಿವಿಧ ವಿಸ್ತರಣೆಗಳಿಗೊಳಗಾಗಿದ್ದನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಜೊತೆಗೆ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಪತ್ತೆ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಇದು ಬಹುಶಃ ಭಗ್ನವಾದ ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯದ 60 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಮೂಲ–ಗಂಧಕುಟಿ ಇರಬಹುದೆಂದೂ ಬುದ್ಧ ಈ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದನೆಂಬುದನ್ನೂ ಚೀನಿ ಪ್ರವಾಸಿಗ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್ ಬರೆವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಮುಂದುವರೆದು ಹೀನಯಾನದ ಸಂಮಿತೀಯ ಶಾಖೆಯ 1500 ಭಿಕ್ಷುಗಳು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಮತ್ತು ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಚಕ್ರ ಪ್ರವರ್ತನ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧನ ಲೋಹಮೂರ್ತಿ ಇತ್ತೆಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇಲ್ಲಿ

ಧಮ್ಮೇಕ ಸ್ತೂಪ, ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲ್ಪ ಕೆತ್ತನೆ

ಇತರ ವಿಹಾರಗಳು ಸ್ತೂಪಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳ ಕಾಲವನ್ನು 4 ಮತ್ತು 5ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 12ನೆಯ ಶತಮಾನ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿನ ಧಮ್ಮೇಕ ಸ್ತೂಪ 28ಮೀ ಸುತ್ತಳತೆಯ ಒಂದು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ರಚನೆ. ಇದರ ಎತ್ತರ 43.6 ಮೀ. ಇದನ್ನು ಭಾಗಶಃ ಕಲ್ಲಿನಿಂದಲೂ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದಲೂ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಅಲಂಕಾರಿಕ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡಲಾಗಿದೆ. ಸು. 25 ಮೀ ಎತ್ತರವಿರುವ ಚೌಖಂದಿ ಸ್ತೂಪ ಮತ್ತೊಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಸ್ತೂಪ. ಇಲ್ಲಿ ಕನಿಷ್ಕನ ಕಾಲದ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಬೋಧಿಸತ್ವ ವಿಗ್ರಹವಿದೆ. ಅಸಂಖ್ಯ ಬೌದ್ಧ ಪ್ರತಿಮೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿದ್ದು ಅವು ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಕಲಾ ಕೌಶಲವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಮೌರ್ಯರ ಕಾಲದಿಂದ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದವರೆಗಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಗೌತಮ ಬುದ್ಧ ಧರ್ಮಬೋಧೆ ಮಾಡುತ್ತಿರುವುದು, ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಂಹಗಳ ಶಿಲ್ಪವಿರುವ ಅಶೋಕ ಸ್ತಂಭದ ಶಿರೋಭಾಗಗಳು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿವೆ. ಇದು ನಮ್ಮ ರಾಷ್ಟ್ರ ಲಾಂಛನವೂ ಆಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಗೃಹೋಪಕರಣಗಳು, ಜಾಡಿಗಳು, ಧಾನ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಪಾತ್ರೆಗಳು, ಅಡುಗೆ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮೊದಲಾದವು ದೊರೆತಿವೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಗುಡ್ಡದ ಮೇಲೆ ಸಾರಂಗನಾಥ ಎಂಬ ಶಿವ ದೇವಾಲಯ ವಿದ್ದುದರಿಂದ ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸಾರಂಗನಾಥ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದ್ದು ಕ್ರಮೇಣ ಅದು ಸಾರನಾಥವಾಯಿತೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಜೈನಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಕಾರ 11ನೆಯ ಜೈನ ತೀರ್ಥಂಕರ ಶೇಯಾಂಶನಾಥ ತಪಸ್ಸನ್ನು ಆಚರಿಸಿ ದೇಹ ಬಿಟ್ಟ ಸ್ಥಳವೆಂದು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಋಷಿ ಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ಮೃಗದಾವ ಎಂದು ಹೆಸರಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಜಾತಕ ಕಥೆಯ ಪ್ರಕಾರ ತಥಾಗತ ಜಿಂಕೆಯ ರೂಪವನ್ನು ಧರಿಸಿ ಜಿಂಕೆಯ ರಾಜನಾಗಿದ್ದು, ದೇಹತ್ಯಾಗ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ ಇದರ ಮಹತ್ತ್ವ ಹೆಚ್ಚಿದೆಯೆಂದು ವರ್ಣಿಸುತ್ತದೆ.

ಘಜ್ನಿ ಮಹಮ್ಮದ್ ಧಾಳಿಯಲ್ಲಿ ಹಾಳಾದ ಮಂದಿರಗಳನ್ನು 1026ರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರಕಾಲ ಮತ್ತು ವಸಂತಕಾಲ ಎಂಬ ಸಹೋದರರು ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿದರೆಂದು ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕನೌಜದ ಗಾಹದ್ವಾಲ ಅರಸ ಗೋವಿಂದ ಚಂದ್ರನ (1114–54) ರಾಣಿ ಕುಮಾರದೇವಿ ಧರ್ಮಚಕ್ರ ಜಿನವಿಹಾರವೆಂಬ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಮಠವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದಳು. ಇಲ್ಲಿ ಈಚಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಚೀನ ಮತ್ತು ಜಪಾನ್ ದೇಶದ ಬೌದ್ಧ ಯಾತ್ರಿಕರು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಭವ್ಯ ಮತ್ತು ಸುಂದರ ವಿಹಾರಗಳಿವೆ. (ಕೆ.ವಿ.ಎಸ್‌ಯು.;ಆರ್.ಎಷಿ.)

ಸಾರಾಭಾಯಿ, ವಿಕ್ರಮ್: 1919–71. ವ್ಯೋಮ ಸಂಶೋಧನೆ, ಉದ್ಯಮ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಚಾಲನೆ ನೀಡಿದ ಭಾರತದ ಭೌತವಿಜ್ಞಾನಿ. ಶ್ರೀಮಂತ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಇವರು ಮುಂಬಯಿ ಮತ್ತು ಕೇಂಬ್ರಿಜ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದರು. ಅನಂತರ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಇಂಡಿಯನ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಸೈನ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಕಿರಣ, ಭೂಕಾಂತತೆ,

ಅಂತರಗ್ರಹ ವ್ಯೋಮ, ಸೂರ್ಯ–ಭೂಮಿ ಸಂಬಂಧ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಸಿ.ವಿ. ರಾಮನ್ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನೆ ಮಾಡಿದರು. ಉಷ್ಣವಲಯದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಕಿರಣಗಳು ಎಂಬ ವಿಷಯದ ಬಗೆಗಿನ ಇವರ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪದವಿ ನೀಡಿತ್ತು (1947).

ಅಹಮದಾಬಾದಿನ ಫಿಸಿಕಲ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಲ್ಯಾಬೊರೆಟರಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ವೃತ್ತಿಜೀವನವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ ಇವರು ಮುಂದೆ ಅದರ ನಿರ್ದೇಶಕರೂ ಆದರು (1965). ಹೈಡ್ರೊಜನ್ನಿನ ದೈನಿಕ ವ್ಯತ್ಯಯ ಅಯಾನುಗೋಳದಲ್ಲಿ ಆಗುವ ಬದಲಾವಣೆಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಾಂತಗೋಳದಲ್ಲಿ ಆಗುವ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದೆ ಎಂದು ಸೂಚಿಸಿದ ಖ್ಯಾತಿ ಇವರದ್ದು. ಮೀಸಾನ್ ದೂರದರ್ಶಕ ರಚನೆ; ಕೊಡೈಕೆನಾಲ್, ತಿರುವನಂತಪುರ ಮತ್ತು ಗುಲ್ಮಾರ್ಗ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನ ಠಾಣ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ –ಇವು ಇವರ ವಿಶಿಷ್ಟ ಕೊಡುಗೆಗಳು. ಅಹಮದಾಬಾದಿನ ಇಂಡಿಯನ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಮ್ಯಾನೇಜ್‌ಮೆಂಟ್, ವಸ್ತ್ರೋದ್ಯಮ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆ, ನೆಹರು ಫೌಂಡೇಶನ್ ಮತ್ತು ಕಮ್ಯೂನಿಟಿ ಸೈನ್ಸ್ ಸೆಂಟರ್‌ನಂಥ ಹಲವು ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಇವರು ಕಾರಣೀಭೂತರೂ ಆದರು.

ಯುರೇನಿಯಮ್ ಅದಿರಿನ ಅನ್ವೇಷಣೆಗೆ ಆದ್ಯತೆ ನೀಡಿಕೆ, ಕಲ್ಪಾಕಮ್‌ನ ಫಾಸ್ಟ್ ಬ್ರೀಡರ್ ರಿಯಾಕ್ಟರ್ ನಿರ್ಮಾಣದ ವೇಗವರ್ಧನೆ ಮತ್ತು ಭಾರತೀಯ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳಿಂದಲೇ ಕಲ್ಕತ್ತದ ಸೈಕ್ಲೊಟ್ರಾನ್ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಚಾಲನೆ–ಇವು ಇವರು ಭಾರತದ ಪರಮಾಣು ಶಕ್ತಿ ಮಂಡಲಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಸಾಧನೆಗಳು. ಭಾರತದ ಎಲೆಕ್ಟ್ರಾನಿಕ್ ಆಯೋಗದ ಹಾಗೂ ಸಂಯುಕ್ತ ರಾಷ್ಟ್ರ ಸಂಸ್ಥೆ ಸಂಘಟಿತ ಬಾಹ್ಯ ವ್ಯೋಮದ ಶಾಂತಿಯುತ ಉಪಯೋಗಗಳು ಅಧಿವೇಶನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿಯೂ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಊರ್ಧ್ವ ನಿಯಂತ್ರಣವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಅನುಕ್ರಮಶ್ರೇಣಿಯ ಸಾಂಸ್ಥಿಕ ಸಂರಚನೆಗಳು ಭಾರತಕ್ಕೆ

ತಕ್ಕದ್ದಲ್ಲ ಎಂದು ದೃಢವಾಗಿ ನಂಬಿದ್ದ ಇವರು ಕ್ಷಿತಿಜೀಯ ನಿಯಂತ್ರಣ ಮತ್ತು ನಿರ್ವಹಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿದರು. ವ್ಯೋಮ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಸಾಧಿಸಿದ ಯಶಸ್ಸಿಗೆ ಇವರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಇಂಥ ನಿರ್ವಹಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಭಾರತದ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸ್ತುತವಾದ ತಂತ್ರವಿದ್ಯಾಯೋಜನೆಯೊಂದನ್ನು ಇವರು ಹಾಕಿದ್ದರು. ಗದ್ದಲದಲ್ಲೂ ಸಂಗೀತವನ್ನು ಕೇಳಬಲ್ಲೆವಾದರೆ ನಾವು ಮಾಡುವ ಕೆಲಸ ಫಲಪ್ರದವಾಗುವುದು ನಿಶ್ಚಿತ ಎಂಬುದು ಇವರ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಜೀವನದರ್ಶನದ ತಿರುಳು.

ಇವರು 1971 ಡಿಸೆಂಬರ್ 30 ರಂದು ಹೃದಯಾಘಾತದಿಂದ ನಿಧನರಾದರು. ತುಂಬಾದಲ್ಲಿರುವ ವಿಕ್ರಮ್ ಸಾರಾಭಾಯಿ ವ್ಯೋಮಕೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಪುಣೆಯ ಸಮೀಪದ ಆರ್ವಿಯಲ್ಲಿರುವ ವಿಕ್ರಮ್ ಭೂಠಾಣ್ಯ – ಇವು ಭಾರತೀಯ ವಿಜ್ಞಾನಿಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಕೃತಜ್ಞತೆಯ ಪ್ರತೀಕಗಳು. (ಎ.ಕೆ.ಬಿ.)

ಸಾಲಂಕಾಯನರು: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಗೋದಾವರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಾಗವನ್ನು 3–5ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಆಳುತ್ತಿದ್ದವರು. ಸಾಲಂಕಾಯನ ಎಂಬ ಗೋತ್ರದಿಂದ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಇವರು ವೆಂಗಿಪುರವನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಇವರನ್ನು ವೈಂಗೇಯಕರು ಎಂದು ಸಹ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ರಾಜಧಾನಿ ವಿಜಯವೆಂಗಿಪುರದಿಂದಲೇ ಇವರು ಬಹುತೇಕ ದಾನಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹೊರಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ವಂಶ ಲಾಂಛನ ನಂದಿಯ ಚಿತ್ರವಿರುವುದರಿಂದ ಇವರು ಶೈವರಿರಬೇಕು. ಚಿತ್ರರಥಸ್ವಾಮಿಯ ಪಾದಾರಾಧಕರೆಂದು ತಮ್ಮನ್ನು ಕರೆದುಕೊಳ್ಳುವುದರಿಂದ ಇವರು ಸೂರ್ಯನ ಉಪಾಸಕರು ಕೂಡ. ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಒಂದನೆಯ ಹಸ್ತಿವರ್ಮ, ಒಂದನೆಯ ನಂದಿವರ್ಮ, ಚಂದ್ರವರ್ಮ, ಇಮ್ಮಡಿ ನಂದಿವರ್ಮ, ಇಮ್ಮಡಿ ಹಸ್ತಿವರ್ಮ ಮತ್ತು ಸ್ಕಂದವರ್ಮ ಎಂಬ ರಾಜರ ಹೆಸರುಗಳು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತವೆ. ಇವರೊಂದಿಗೆ ಸ್ಕಂದವರ್ಮ, ನಂದಿವರ್ಮ ಮತ್ತು ಹಸ್ತಿಸ್ವಾಮಿ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳು ಸಹ ತಿಳಿದಿದೆ. ಆದರೆ ಇವರ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡುವುದಿಲ್ಲ. ದೇವವರ್ಮ ಎಂಬ ರಾಜನು ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗ ಮಾಡಿದ. ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಶಾಸನ ವೆಂಗಿಯ ಹಸ್ತಿವರ್ಮನ ಹೆಸರನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಇವನು ಹಸ್ತಿಸ್ವಾಮಿಯಾಗಿದ್ದು, ದೇವವರ್ಮನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಹಸ್ತಿಸ್ವಾಮಿಯೇ ಹಸ್ತಿವರ್ಮ ಎಂದು ದೃಢವಾಗಿ ಹೇಳಲು ಪ್ರಸ್ತುತ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಸಾಲಂಕಾಯನರು ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದು ಇಕ್ಷ್ವಾಕುಗಳ ಪತನಾನಂತರ ವೆಂಗಿ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದರು ಎಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. (ಸಿ.ಎಸ್.ವಿ.)

ಸಾಲಿಹುಂಡಮ್: ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಶ್ರೀಕಾಕುಳಂ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಳಿಂಗ ಪಟ್ಟಣದಿಂದ ಸು.7ಕಿಮೀ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಇದು ಕಿರುಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.8ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗಿನ ಬೌದ್ಧ ಸಂಘಾರಾಮದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಸ್ತೂಪ, ವಿಹಾರದ ಅವಶೇಷಗಳೂ ತಾಂತ್ರಿಕ ಪಂಥದ ಮಾರೀಚಿ, ತಾರ ಮುಂತಾದ ದೇವತೆಗಳ ಶಿಲ್ಪಾವಶೇಷಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ್ದರಿಂದ, ಎ.ಎಲ್.ಲಾಂಗ್‌ಹರ್ಸ್ಟ್ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ. ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ ಅವರು 1945ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡು ಮೂರು ಹಂತಗಳ ಜನವಸತಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದರು.

ಮೊದಲ ಹಂತದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3–2 ನೆಯ ಶತಮಾನ – ಪ್ರ.ಶ.2ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ವೇದಿಕೆಯಲ್ಲದೆ, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಸಾಲುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮತ್ತು ಸಾದಾ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ (1–2ರಿಂದ 3–4ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಮಹಾಚೈತ್ಯ, ಎರಡು ಕಿರುಸ್ತೂಪಗಳು, ಗಾರೆಯಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸಿದ ಬುದ್ಧನ ಶಿಲ್ಪವಿರುವ ಎರಡು ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಚೈತ್ಯಗೃಹಗಳು ಹಾಗೂ ಹಲವಾರು ವಿಹಾರಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ರೌಲೆಟ್ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಮಾಸಲು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಹಣತೆಗಳು, ಮೆರುಗಿನ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಸ್ಪ್ರಿಂಕ್ಲರ್, ಅಡಕೆಯಾಕಾರದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕಿವಿಯ ಆಭರಣಗಳು, ಶಾಸನವುಳ್ಳ ಶಂಖಗಳು (ಒಂದು ಶಂಖದಲ್ಲಿ ಶಾಲಿಪಾಸಕ ಎಂಬ ಹೆಸರಿದೆ), ಸಾತವಾಹನ ನಾಣ್ಯ, ಪುರಿ–ಕುಷಾಣ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರೆಗಳು, ಅಲಂಕೃತ ಕುದುರೆ ಗೊಂಬೆ ಮತ್ತು ಬುದ್ಧನ ಚಿತ್ರವಿರುವ ಫಲಕಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಮುಖ್ಯ ಅವಶೇಷಗಳು. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕೆಲವು ಸಾಂಕೇತಿಕ ಸ್ತೂಪಗಳು ಮತ್ತು ಕಂಬಗಳಿರುವ ಮಂಟಪ 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿವೆ (4–5 ರಿಂದ 7–8 ನೇ ಶತಮಾನ). ಮಾಸಿದ ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಅಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಬೆಣೆಯಾಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳು, ಹೆಂಚು, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಸ್ತೂಪಗಳು, ಮಣ್ಣು ಹಾಗೂ ಸ್ಫಟಿಕದ ಮಣಿಗಳು, ತಾಂತ್ರಿಕ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ದೇವತೆಗಳ ಶಿಲಾಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು ಈ ಹಂತದ ಪ್ರಮುಖ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಮೂರು ಹಂತಗಳು ಹೀನಯಾನ, ಮಹಾಯಾನ ಮತ್ತು ವಜ್ರಯಾನ ಪಂಥಗಳ ಬದಲಾದ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಅರಿಕಮೇಡು, ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿ, ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ, ಶಿಶುಪಾಲಗಡ, ತ್ರಿಪುರಿ, ಹಸ್ತಿನಾಪುರ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ವಸ್ತುಗಳು ಸಾಲಿಹುಂಡಮ್‌ನ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೋಲುವುದರಿಂದ ಈ ನೆಲೆ ಔತ್ತರೇಯ ಹಾಗೂ ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಆಯಕ ವೇದಿಕೆ ಇಲ್ಲದ ಬೃಹದಾಕಾರದ ಸ್ತೂಪಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಹೊದಿಸಿದ ಚಿತ್ರಿತ ಫಲಕಗಳು ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಸ್ತೂಪಗಳ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿನ ಸ್ತೂಪಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಗೌಣವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಬುದ್ಧನ ಗಾರೆಶಿಲ್ಪಗಳು ಗಾಂಧಾರ ಶೈಲಿಯನ್ನು ನೆನಪಿಸುತ್ತವೆ. ವ್ಯಕ್ತಿನಾಮ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಳನಾಮಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿರುವ ಮತ್ತು ವಿಹಾರದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. (ಸಿ.ಎಸ್.ವಿ.)

ಸಾಲೆತೊರೆ, ಬಿ. ಎ.: 1900–63. ಹೆಸರಾಂತ ಇತಿಹಾಸ ವಿದ್ವಾಂಸರು. ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಭಾರತದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲೂ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಪ್ರಾಚೀನ ಐತಿಹಾಸಿಕ ದಾಖಲೆಗಳ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲೂ ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಭಾಸ್ಕರ ಆನಂದ ಸಾಲೆತೊರೆ ಇವರ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು. ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪುತ್ತೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಸಾಲೆತೊರೆ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ 1900 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 11ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ಫಾದರ್ ಹೆರಾಸರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಮುಗಿಸಿದ ಅನಂತರ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಜೀವನ ಎಂಬ ಪ್ರೌಢ ಪ್ರಬಂಧವನ್ನು ಲಂಡನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸಿ 1931ರಲ್ಲಿ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪದವಿ ಪಡೆದರು. ಇವರಿಗೆ ಕನ್ನಡವಲ್ಲದೆ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮತ್ತು ಜರ್ಮನ್ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಪಾಂಡಿತ್ಯವಿತ್ತು. 1936ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಪುಣೆಯ ಸರ್ ಪರಶುರಾಮಭಾವು ಕಾಲೇಜಿನ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾದರು. ಅನಂತರ ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲೂ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ವೃತ್ತಿ ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಇವರ ವಿದ್ವತ್ತನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ ಇವರನ್ನು ಐತಿಹಾಸಿಕ ದಾಖಲೆಗಳ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ನಿರ್ದೇಶಕರನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿತು. ಕಡೆಯವರೆಗೆ ಆ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿ ನಿವೃತ್ತಿ ಹೊಂದಿದರು. ಅನಂತರ ಇವರು ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಿಭಾಗದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿಯೂ ಕನ್ನಡ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿಯೂ ಕೆಲಸ ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು.

ಇವರು ಅನೇಕ ವಿದ್ವತ್ಪೂರ್ಣ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸೋಷಿಯಲ್ ಅಂಡ್ ಪೊಲಿಟಿಕಲ್ ಲೈಫ್ ಅಂಡರ್ ವಿಜಯನಗರ ಎಂಪೈರ್, ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಕರ್ನಾಟಕ, ಸಂಪುಟ1– ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ದಿ ತುಳುವ, ಇಂಡಿಯಾಸ್ ಡಿಪ್ಲೊಮ್ಯಾಟಿಕ್ ರಿಲೇಷನ್ಸ್ ವಿತ್ ದಿ ವೆಸ್ಟ್, ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಪೊಲಿಟಿಕಲ್ ಥಾಟ್ ಅಂಡ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಷನ್ಸ್, ಮಿಡೀವಲ್ ಜೈನಿಸಮ್, ವೈಲ್ಡ್ ಟ್ರೈಬ್ಸ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ, ದಿ ಮರಾಠ ಡೊಮಿನಿಯನ್ ಇನ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಮುಂತಾದ ಗ್ರಂಥಗಳು ಇಂಗ್ಲಿಷ್‌ನಲ್ಲಿವೆ. ವರ್ಟ ಡೇರ್ ಉಸ್ಪಿಷೆನ್ ಲೆ ಹೆನ್ ಫುರ್ ಡೈ ಲೂಸಂಗ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥ ಜರ್ಮನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪರಿಷತ್ತು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ ಕನ್ನಡ ನಾಡಿನ ಚರಿತ್ರೆಯ ಒಂದನೆಯ ಸಂಪುಟವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಇತಿಹಾಸ, ಕಲೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ ಕುರಿತು ಅನೇಕ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಇವರು ಹಂಪೆಯ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ 6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ನಡೆದ ಮಹೋತ್ಸವದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು (1936). 1957ರಲ್ಲಿ ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಇತಿಹಾಸ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಇವರು 1963 ಡಿಸೆಂಬರ್ 18ರಂದು ನಿಧನಹೊಂದಿದರು. (ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.;ಆರ್.ಟಿ.ಎಸ್.)

ಸಾಲೊಟಗಿ: ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಇಂಡಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಒಂದು ಗ್ರಾಮ;ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸ್ಥಳ. ಇಂಡಿಯಿಂದ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕೆ 8ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿವಯೋಗೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯವಿದೆ. ಬಿದರೆಯ ದೊರೆಗಳು ಇದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ ಅನೇಕ ದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆಂಬುದು ಸ್ಥಳೀಯ ಪ್ರತೀತಿ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ವರ್ಷ ಮಾರ್ಚ್–ಏಪ್ರಿಲ್ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಜಾತ್ರೆ ನಡೆಯುತ್ತದೆ.

10–12ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಗ್ರಾಮ ಪಾವಿಟ್ಟಿಗೆ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಒಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ಯಾಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿನ ವಿದ್ಯಾಶಾಲೆ ಅದರಿಂದೀಚೆಗೂ ಪ್ರವರ್ಧಮಾನ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಗ್ರಾಮಶಾಲಾ ಪಾವಿಟ್ಟಿಗೆ ಎಂಬ ಹೆಸರು ತಳೆದಿರಬೇಕು; ಅದೇ ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಸಾಲೊಟಗಿ ಎಂದಾಗಿದೆ ಎಂಬುದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಮೂಲತಃ ಸಾಲೊಟಗಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದು ಸ್ತಂಭದ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಿರುವ 3 ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಇಲ್ಲಿನ ವಿದ್ಯಾಶಾಲೆಯ ವಿವರಗಳು ದೊರಕುತ್ತವೆ. 945ರ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪದ್ಯರೂಪದ ಮೊದಲ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ

3ನೆಯ ಕೃಷ್ಣನ ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿಯೂ ಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಿಯೂ ಸ್ವಯಂಪಂಡಿತನೂ ಆಗಿದ್ದ ನಾರಾಯಣನೆಂಬಾತ ಪಾವಿಟ್ಟಿಗೆ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶಾಲೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿ, ಅಲ್ಲಿ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಹಲವಾರು ದೇಶಗಳಿಂದ ಬಂದವರು (ಅತ್ರ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಃ ಸಂತಿ ನಾನಾ ಜನಪದೋದ್ಭವಾ). ಪಾವಿಟ್ಟಿಗೆ ಗ್ರಾಮಪ್ರತಿಯಾಗಿದ್ದ ಚಕ್ರಾಯುಧಭಟ್ಟ ಈ ವಿದ್ಯಾಶಾಲೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ 27½ ನಿವರ್ತನ ಭೂಮಿಯನ್ನೂ ದೀಪಗಳ ಖರ್ಚಿಗಾಗಿ 12 ನಿವರ್ತನ ಭೂಮಿಯನ್ನೂ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಭೋಜನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಾಗಿ 500 ನಿವರ್ತನ ಭೂಮಿಯನ್ನೂ ಅಲ್ಲಿನ ಅಧ್ಯಾಪಕರೊಬ್ಬರಿಗೆ 50 ನಿವರ್ತನ ಭೂಮಿ ಮತ್ತು ಒಂದು ವಾಸಸ್ಥಾನವನ್ನೂ ಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟಿದ್ದ. ಅಲ್ಲದೆ ಗ್ರಾಮಸ್ಥರು ವಿವಾಹದ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ 5 ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನೂ (ಸು–ದ್ರವ್ಯಾಣಿ ಪಂಚ ಪುಷ್ಪಾಣಿ) ಉಪನಯನದ ಹಾಗೂ ಚೂಡಾಕರ್ಮದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅದರ ಅರ್ಧದಷ್ಟನ್ನೂ ಶಾಲಾ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಸಂಘಕ್ಕೆ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಭೋಜನವೇರ್ಪಟ್ಟಾಗಲೆಲ್ಲ ಶಾಲೆಯ ಉಪಾಧ್ಯಾಯರುಗಳನ್ನೂ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳನ್ನೂ ಯಥಾಶಕ್ತಿ ಆಹ್ವಾನಿಸಬೇಕೆಂಬ ನಿರ್ಧಾರವೂ ಆಗಿತ್ತು.

ಸು.11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿರಬಹುದಾದ ಒಂದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಸಾಲೊಟಗಿಯ ಶಾಲೆಯ ಕಟ್ಟಡ ಬಿದ್ದುಹೋದಾಗ ಕುಂಚಿಗೆ ಎಂಬಾತ ಅದನ್ನು ಮತ್ತೆ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿನ ಹಲವಾರು ಕಂಬಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸುವಾಗ, ಕುಂಚಿಗ ತಾನೇ ಒಂದೆರಡನ್ನು ಧರ್ಮವನ್ನೇ ಎತ್ತಿ ನಿಲ್ಲಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿದನಂತೆ; ಹಾಗೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಸ್ತಂಭವೇ ಅವನ ಕೀರ್ತಿಸ್ತಂಭವಾದಂತಾಯಿತು ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಸು.11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಇನ್ನೊಂದು ಶಾಸನ ಕನ್ನಡ ಗದ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದು, ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ ಗೋವಣರಸ ಈ ಶಾಲೆಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ ಭೂಮಿದತ್ತಿಯನ್ನು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸುತ್ತದೆ. (ಜಿ.ಎಸ್.)

ಸಾಲ್ವಡಗಿ: ಬಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮುದ್ದೇಬಿಹಾಳ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ತಾಳಿಕೋಟೆಯಿಂದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ 11 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಗ್ರಾಮ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಈ ಗ್ರಾಮದ ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿಗೆ ಸು.2½ ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಹಾಗೂ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳು, ಅವುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಕಲ್ಲಿನ ಗಟ್ಟಿಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಬಿದ್ದ ಪುಡಿಚಕ್ಕೆಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಹೆರೆಯಲು ಉಪಯೋಗವಾಗುವಂಥ ವಿವಿಧಾಕಾರಗಳ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ತೂತು ಮಾಡುವಂಥ ಮೊನೆಗಳು ಇವೆ. ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ನೀಳವಾದ, ಎರಡು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿತವಾದ ಬಾಯಿಯುಳ್ಳ ಚಕ್ಕೆಗಳು. ಇವು ಚರ್ಟ್ ಹಾಗೂ ಜಾಸ್ಪರ್ ಶಿಲೆಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದವು.

ಈ ಹಳ್ಳಿಯ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಾಚೀನ ನಿವೇಶನವಿದೆ. ಇದು ನವ ಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರ ನೆಲೆ. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೀಳ, ಉದ್ದ ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುವಂಥ ಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಉಜ್ಜಿ ನಯಮಾಡಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಬೂದು ಹಾಗೂ ನಸುಗೆಂಪು ಬಣ್ಣಗಳ ಹರವಿ, ಕೊಡ, ಬಟ್ಟಲು, ತಟ್ಟೆ, ಮುಚ್ಚಳ ಮುಂತಾದ ಮಣ್ಣಾತ್ರೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಎಲುಬುಗಳು ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ವಿಪುಲವಾಗಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಹಂತಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೋರಿಸುವಂಥ ಅಪರೂಪವಾದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿದೆ. ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಕೆ.ಪದ್ದಯ್ಯನವರು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿ ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಅಂತ್ಯ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಸಾವನದುರ್ಗ: ರಾಮನಗರ ಜಿಲ್ಲೆ ಮಾಗಡಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ ಗೋರಿ ನೆಲೆ. ಸಾವನದುರ್ಗ ಬೆಟ್ಟದ ಪಶ್ಚಿಮ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಇಟ್ಟಿಗೆಬೈಲು ಎಂಬ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನವು ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳೊಳಗಿನ ಕಲ್ಮನೆ ಮತ್ತು ನೆಲಕೋಣೆಗಳು. ಕೆಲವು ಗೋರಿಗಳಿಗೆ 2 ಅಥವಾ 3 ಏಕಕೇಂದ್ರದ ವೃತ್ತಗಳಿದ್ದರೆ ಇನ್ನು ಕೆಲವಕ್ಕೆ ವೃತ್ತಗಳಿಲ್ಲ. ವೃತ್ತಗಳ ವ್ಯಾಸ 12–30ಮೀ. 1879ರಲ್ಲಿ ಬಿ.ಆರ್.ಬ್ರಾನ್‌ಫಿಲ್ ನಾಲ್ಕು ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿ ಹೊರತೆಗೆದ. ಒಂದನೆಯ ನೆಲಕೋಣೆಯ ತಳದಲ್ಲಿದ್ದ ಆಯತಾಕಾರದ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಮಾನವ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗೆ ಮಡಕೆಗಳಲ್ಲದೆ ಅಂಡಾಕಾರದ ಒಂದು ತೆಳು ತಟ್ಟೆ, ಮುಳ್ಳಿರುವ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ, ಉಳಿಯಂತಹ ಸಾಧನಗಳು, ತಂತಿ, 2 ಪಟ್ಟಿಗಳು, ಚೂರಿ ಮುಂತಾದ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಇವಲ್ಲದೆ ಸಿಂಬಿಯೊಂದರೊಳಗೆ 10 ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳೂ ಮಡಕೆಯೊಂದರೊಳಗೆ ರಾಗಿಯಂತಹ ಸಣ್ಣ ಕಾಳಿನ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಈ ನೆಲಕೋಣೆಯ ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಕೊಂಬಿನಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ತುದಿಯಲ್ಲಿ ರಂಧ್ರವಿದ್ದ 2 ಮಡಕೆಗಳು. ನೆಲಕೋಣೆಯನ್ನು ತುಂಬಿದ್ದ ಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ 1 ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಅತಿಯಾಗಿ ಸವೆದುಹೋಗಿದ್ದು ನಾಣ್ಯದಂತೆ ತೋರುವ ತಾಮ್ರದ ಗೋಲಾಕಾರದ ವಸ್ತು ಹಾಗೂ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು ದೊರೆತವು. ಎರಡನೆಯ ನೆಲಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಮಾನವನ ಅಸ್ಥಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಬಟ್ಟಲೊಂದನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಇನ್ನಾವುದೇ ಅವಶೇಷಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಮೂರು ವೃತ್ತಗಳಿದ್ದ ಮೂರನೆಯ ನೆಲಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ, ಉತ್ಖನನ ಮಾಡುವಾಗ ಮುಚ್ಚಳದ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಇದರ ತಳದಲ್ಲಿದ್ದ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಮಡಕೆಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಒಂದು ಭರ್ಜಿಯ ಮೊನೆ ಹಾಗೂ ಚೂರಿಗಳಿದ್ದವು. ಮುಚ್ಚಳ ಕಲ್ಲಿರದಿದ್ದ 4ನೆಯ ನೆಲಕೋಣೆಯ ತಳದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 32 ಮಡಕೆ ಮತ್ತು ಜಾಡಿಗಳಲ್ಲದೆ ಬಟ್ಟಲು, ಸಿಂಬಿ ಮತ್ತು ಮೂರು ಕಾಲಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಕೆಲವೊಂದು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರು ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸಗಳಿದ್ದವು. (ಎಂ.ಎಂ.ಪಿ.)

ಸಾವರಕರ, ವಿನಾಯಕ ದಾಮೋದರ: 1883–1966. ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರ, ಕವಿ, ಹೆಸರಾಂತ ಇತಿಹಾಸಕಾರ, ಹಿಂದುತ್ವದ ಪ್ರಭಾವಿ ವಕ್ತಾರ. ಇವನು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ರಾಜ್ಯದ ನಾಸಿಕ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಗೂರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ತಂದೆ ದಾಮೋದರ ಪಂತ, ತಾಯಿ ರಾಧಾಬಾಯಿ. ಇವರದು ಇನಾಮ್‌ದಾರ್ ಮನೆತನ. ಇವನು ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿಯೆ ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ ಮತ್ತು ಮರಾಠ ಇತಿಹಾಸಗಳಿಂದ

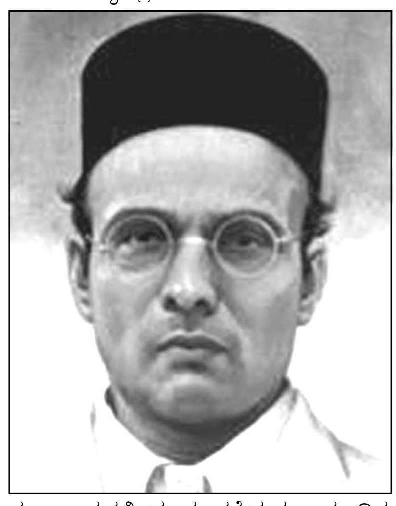

ಸ್ಫೂರ್ತಿಗೊಂಡು ಉಗ್ರರಾಷ್ಟ್ರವಾದಿಯಾದ ಲೋಕಮಾನ್ಯ ಬಾಳ ಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕರನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ, ನಾತು ಬಂಧುಗಳನ್ನು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸುವ ದೃಶ್ಯ ನೋಡಿದ. ಈತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಪ್ರಾಣಾರ್ಪಣೆ ಮಾಡಲು ದುರ್ಗಾದೇವಿಯ ಸಮ್ಮುಖದಲ್ಲಿ ಕಂಕಣಬದ್ಧನಾದ. ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಲಾವಣಿಯೊಂದನ್ನು ರಚಿಸಿದ.

ಈತ ಪುಣೆಯ ಫರ್ಗ್ಯೂಸನ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ, ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಿ ಪದವಿ ಪಡೆದ(1900). ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ದೆಸೆಯಲ್ಲೇ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ವಿಚಾರಗಳಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತನಾಗಿದ್ದ. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಯುವಜನತೆಯನ್ನು ಒಗ್ಗೂಡಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಅಭಿನವ ಭಾರತ ಎಂಬ ಸಂಘ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಶ್ಯಾಮ್‌ಜೀ ಕೃಷ್ಣಶರ್ಮ ಎಂಬುವವರು ಇವನಿಗೆ ಶಿಷ್ಯವೇತನ ಕೊಟ್ಟು ಉನ್ನತ ವ್ಯಾಸಂಗಕ್ಕಾಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಕಳಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಇವನು ಅಲ್ಲಿಯೂ ತನ್ನ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಭಾರತೀಯ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಲ್ಲಿ ತುಂಬಿದ. ಒಂದು ಗುಪ್ತಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ. ಇವನಿಂದ ಸ್ಫೂರ್ತಿಗೊಂಡ ಭಾರತೀಯ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಬಾಂಬ್ ತಯಾರಿಸುವುದನ್ನು ಕಲಿತರು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಕೃಷ್ಣಶರ್ಮ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ತನ್ನ ಮನೆ ಭಾರತಭವನವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲಿ ಇವನು ಮತ್ತು ಇವನ ಸ್ನೇಹಿತರು ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಭಾರತದಿಂದ ಹೊರದೂಡುವ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಬೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ನಡುವೆಯೂ ಇವನು ಇಟಲಿಯ ಮುಖಂಡನಾದ ಜೋಸೆಫ್ ಮ್ಯಾಜಿನಿಯನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಆತ್ಮವೃತ್ತ ಮತ್ತು ರಾಜಕಾರಣ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ. ಇದೊಂದು ಸಂಶೋಧನ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದ್ದು ಇದರಿಂದ ಈತ ಪ್ರಪಂಚ ಖ್ಯಾತನಾದ. ಅನಂತರ ದಿ ಫಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯನ್ ವಾರ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಪೆಂಡೆನ್ಸ್ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಬರೆದ. ಇದರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ 1857ರ ಪ್ರಥಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯ ಬಗೆಗೆ ಹಾಗೂ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಜಾಗೃತಿಯ ಬಗೆಗೆ ಮಾರ್ಮಿಕ ವಿಚಾರಗಳಿವೆ. ಅಭಿನವ ಭಾರತದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಡಳಿತದ ವಿರುದ್ಧ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಅದರ ಸಂಚಾಲಕರನ್ನು ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. ಇವನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧ ಹೂಡಿದನೆಂದು ಆರೋಪಿಸಿ ಗಡಿಪಾರಿನ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಲಾಯಿತು(1909). ಇವನಿಂದ ದೀಕ್ಷೆಪಡೆದ ಭಾರತೀಯ ಯುವಕರು ಗುಪ್ತವಾಗಿ ತಮ್ಮ ರಾಜಕೀಯ ಗುರಿಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಭಾರತ ಸ್ವತಂತ್ರ ವಾಗಬೇಕು, ಅದೊಂದು ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಬೇಕು, ಅದಕ್ಕೊಂದು ಭಾಷೆ ಇರಬೇಕು, ಅದು ಹಿಂದಿ ಭಾಷೆಯಾಗಿರಬೇಕು ಎಂಬ ನಿಲುವು ಇವನದಾಗಿತ್ತು. ಇಂಥ ಉಗ್ರ ವಿಚಾರಗಳಿಂದ ಕೋಪಗೊಂಡ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಇವನನ್ನು ಬಂಧಿಸಿತು. ಆಗ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದಂತಹ ಪವಿತ್ರಕಾರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ತನ್ನ ಪ್ರಾಣಾರ್ಪಣೆ ಮಾಡುವ ಉದ್ಗಾರ ಮಾಡಿದ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಇವನನ್ನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಹಡಗಿನಲ್ಲಿ ಕರೆತರುವಾಗ ಅವರ ಕಣ್ಣುತಪ್ಪಿಸಿ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಈಜಿ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ತಲುಪಿದ. ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ತನಗೆ ರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ನೆರವು ದೊರೆಯಬಹುದೆಂದು ನಿರೀಕ್ಷಿಸಿದ್ದ. ಆದರೆ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಇವನಿಗೆ ರಕ್ಷಣೆ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ, ಬದಲಾಗಿ ಇವನನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿತು. ಇವನನ್ನು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಕರೆತಂದು ಇವನ ಮೇಲೆ ರಾಜಕೀಯ ಕೊಲೆ ಆಪಾದನೆ ಹೊರಿಸಿ ಅಂಡಮಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ಇರಿಸಲಾಯಿತು. ಇವನು ಇಲ್ಲಿಯೂ

ಜನರನ್ನು ಜಾಗೃತಗೊಳಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಮಹಾತ್ಮಗಾಂಧಿಯವರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿ ನಾಯಕರಾಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಮಾರ್ಗ ಹಾಗೂ ವಿಚಾರಧಾರೆಗಳು ಇವನಿಗೆ ಇಷ್ಟವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಇವನು ಉಗ್ರ ಹೋರಾಟದ ಮೂಲಕ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಡಳಿತ ಕೊನೆಗಾಣಿಸಲು ಮುಂದಾದ. ಹಿಂದು ಮಹಾಸಭೆಯ ಮುಖಂಡನಾಗಿ ದೇಶದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದ. ಹಿಂದುಗಳು ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣ, ತರಬೇತಿ ಪಡೆದು ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳಲ್ಲಿರಬೇಕೆಂಬುದು ಇವನ ಇಚ್ಛೆಯಾಗಿತ್ತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿರುವವರೆಲ್ಲರೂ ಹಿಂದುಗಳು, ಎಲ್ಲರೂ ಹಿಂದುಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದಾರೆ, ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಪ್ರಜೆಗೂ ಒಂದೇ ಮತ, ರಾಜಕಾರಣದಲ್ಲಿ ಜಾತೀಯತೆಯ ಹೆಸರನ್ನು ತರಕೂಡದು, ಸರ್ವರಿಗೂ ಸರಿಯಾದ ಸವಲತ್ತುಗಳನ್ನು ಕೊಡಬೇಕು ಇವೇ ಮುಂತಾದ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಪಕ್ಷದ ಮುಖಾಂತರ ಪ್ರಚಾರಗೊಳಿಸಿದ. ಇವನ ಹಲವು ವಿಚಾರಗಳು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿಗೆ ಪೂರಕವಾದವು. ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ವಿಚಾರ ಹಾಗೂ ಕ್ರಿಯೆಗಳಿಂದಾಗಿ ವೀರ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಈತನಿಗೆ ದೊರಕಿತು. ಈತ 83ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ 1966ರಲ್ಲಿ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ. (ಎಸ್.ಎಮ್.ಎಚ್.)

ಸಾಹ್ನಿ, ಬೀರ್ಬಲ್: 1891–1949. ಭಾರತದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪ್ರಾಗ್ಸಸ್ಯ ವಿಜ್ಞಾನಿ (ಪೇಲಿಯೋ ಬಾಟನಿಸ್ಟ್). ಇವರು 1891 ನವೆಂಬರ್ 11ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ರೂಚಿರಾಮ್ ಸಾಹ್ನಿಯವರು ಈಗಿನ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ಲಾಹೋರಿನ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ರಸಾಯನವಿಜ್ಞಾನ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದರು. ಲಾಹೋರ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ಸಸ್ಯವಿಜ್ಞಾನ ದಲ್ಲಿ ಬೀರ್ಬಲ್ ಅವರು ಪದವಿ ಪಡೆದರು. (1911). ಇವರ ತಂದೆಗೆ ಮಗ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿ ಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಕೂರಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಲಾಷೆ ಇತ್ತು. ಆದರೆ ಇವರಿಗೆ ಒಲವಿದ್ದುದು ಸಸ್ಯವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ. ಇವರು ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಎಮ್ಯಾನ್ಯುಯಲ್ ಕಾಲೇಜ್ ಸೇರಿ ಅಧ್ಯಾಪಕ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಅವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಪದವಿ ಗಳಿಸಿದರು. ಪ್ರಾಗ್ಸಸ್ಯ ವಿಜ್ಞಾನಿ ಎ.ಸಿ.ಆರ್ನಾಲ್ಡ್ ಅವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಇದೇ ವಿಷಯ ಕುರಿತು ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಮುಂದಾದರು. ಇವರ ಸೂಕ್ಷ್ಮಬುದ್ಧಿ ಮತ್ತು ವಿಷಯಮಂಡನ ಕೌಶಲ ಗಮನಿಸಿದ ಆರ್ನಾಲ್ಡ್‌ರು ಇವರಿಗೆ ಗೊಂಡ್ವಾನ ಮತ್ತು ಇತರ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಸಸ್ಯಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಲು ಆದೇಶಿಸಿದರು. ಅಂದು ಲಾಸನ್ ಬರೆದ ಸಸ್ಯವಿಜ್ಞಾನ ಗ್ರಂಥ ಶಾಲಾ ಕಾಲೇಜುಗಳಲ್ಲಿ ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕವಾಗಿತ್ತು. ಭಾರತೀಯ ಸಸ್ಯ ಸಂಪತ್ತನ್ನೂ ಇದರೊಳಗೆ ಅಳವಡಿಸುವ ಹೊಣೆಯನ್ನೂ ಖುದ್ದು ಲಾಸನ್ ಅವರೇ ಸಾಹ್ನಿಯವರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದರು. ಸಾಹ್ನಿಯವರು ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿದ ಲಾಸನ್ ಪುಸ್ತಕ ಇಂದಿಗೂ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಆಕರ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ.

ಇವರು 1919ರಲ್ಲಿ ಡಾಕ್ಟರೇಟ್ ಪದವಿ ಪಡೆದು ಭಾರತಕ್ಕೆ ಮರಳಿ ಕಾಶಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ದಲ್ಲಿ ಸಸ್ಯವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡರು. ತಮ್ಮ ಅಭಿರುಚಿಗೆ ಅನುರೂಪರಾದ ಸಾವಿತ್ರಿಯವರನ್ನು ವಿವಾಹವಾದರು (1920). ಅನಂತರ ಲಖನೌ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡರು (1921). ಅಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಸಸ್ಯವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ, ಅದನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ ಇವರದು. ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಹಿರಿಯ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿದ್ದರೂ ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ತರಗತಿಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಪದವಿ ತರಗತಿಗಳಿಗೂ ಬೋಧಿಸಿ ಹೆಸರು ಗಳಿಸಿದರು. ಇವರ ಸತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ಸ್ಫೂರ್ತಿಯುತ ಬೋಧನೆ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳನ್ನು ಈ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಆಕರ್ಷಿಸಿತು. ಅದರ ಒಂದು ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳಾಭಾವವಾದರೂ ಹಿಂಜರಿಯಲಿಲ್ಲ; ಗ್ರಂಥಾಲಯದ ಬೀರುಗಳ ಹಿಂದಿನ ಇಕ್ಕಟ್ಟಿನ ಜಾಗದಲ್ಲೇ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಡಾಕ್ಟರೇಟ್ ಪದವಿಗಾಗಿ ಆರ್ನಾಲ್ಡ್ ಜೊತೆ ನಡೆಸಿದ ಗೊಂಡ್ವಾನ ಸಸ್ಯಾವಶೇಷಗಳ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಪುನರವಲೋಕನ; ಜೊತೆಗೆ ಭಾರತದ ಸಸ್ಯಾವಶೇಷಗಳ ಅಧ್ಯಯನ, ವಿವಿಧ ಪ್ರಭೇದಗಳನ್ನೂ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯವಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದರು. ಬಿಹಾರ ಪ್ರಾಂತದ ರಾಜಮಹಲ್ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿಯ ಗ್ಲಾಸಾಪ್ಟರಿಸ್ ಸಸ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮತ್ತು ಹಿಮ್ಮತ್ ನಗರದ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲು ರೂಪದ ಮರಳುಕಲ್ಲುಗಳ ಒಣ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುವ ಫರ್ನ್ ಗಿಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಇವರು ರಚಿಸಿದ ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಪಂಚದ ಪ್ರಾಗ್ಸಸ್ಯ ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳ ಅಪಾರ ಮೆಚ್ಚುಗೆ ಗಳಿಸಿವೆ. ಭೂಗರ್ಭಶಾಖೆಗೆ ತಜ್ಞ ಸಲಹಾಕಾರರಾಗಿಯೂ ಇವರು ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಭೂಮಿಯ ವಿವಿಧ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸಸ್ಯಗಳ ಸಾದೃಶ್ಯ ಮತ್ತು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಗಮನಿಸಿ ವಯೋಮಾನ ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ವಿವಿಧ ಯುಗಗಳ ಬೂಷ್ಟು ಜಾತಿಯ ಸಸ್ಯಗಳ ಚೂರುಗಳು, ಪಾಚಿಜಾತಿಯ ಸಸ್ಯ ಬೀಜಗಳು, ಫರ್ನ್ ಸಸ್ಯದ ಸ್ಪೊರಾಂಜಿಯಮ್‌ಗಳ ಶೋಧನೆ; ದಖನ್ ಸ್ತಂಭ ಶಿಲಾರಚನೆಯಲ್ಲಿಯ ಸಸ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ಇಯೋಸೀನ್ ಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವೆಂಬ ಪ್ರಮುಖ ನಿರ್ಧಾರ ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಕೊಡುಗೆಗಳು. ಕಾಶ್ಮೀರ ಕಣಿವೆಯ ಕರೇವದಲ್ಲಿ ಸಸ್ಯ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳು ಪ್ಲೀಸ್ಟೊಸೀನ್ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಹಿಮಾಲಯದಲ್ಲಾದ ಭಾರಿ ಬದಲಾವಣೆಯ ಸೂಚಕವೆಂಬ ಇವರ ಶೋಧನೆ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿದೆ. ಕಲ್ಕತ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಲಭ್ಯವಿದ್ದ ಭಾರತದ ಸಸ್ಯಾವಶೇಷಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ದೊರೆತ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ವಿಮರ್ಶಿಸಿ, ಕ್ರೋಡೀಕರಿಸಿ ಹಲವಾರು ಉಪಯುಕ್ತ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಇವರ ಬಹುಮುಖ ಪ್ರತಿಭೆ ಗಮನಿಸಿದ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಇವರಿಗೆ ಎಸ್‌ಸಿ.ಡಿ ಪದವಿಕೊಟ್ಟು ಗೌರವಿಸಿತು (1929). ಈ ಪದವಿ ಪಡೆದ ಭಾರತೀಯರಲ್ಲಿ ಇವರೇ ಮೊದಲಿಗರು.

ಆಮ್‌ಸ್ಟರ್ಡ್ಯಾಮಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ 6ನೆಯ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಸ್ಯವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಇವರು ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ಭಾರತ, ಸೈಬೀರಿಯ, ಚೀನ, ಕೊರಿಯ ಮುಂತಾದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಗೊಂಡ್ವಾನ ಪದರಗಳಲ್ಲಿಯ ಸಸ್ಯಾವಶೇಷಗಳ ತುಲನಾತ್ಮಕ ಅಧ್ಯಯನ ಮಂಡಿಸಿದ ಪ್ರಬಂಧ ಇವರನ್ನು ಪ್ರಪಂಚದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಪ್ರಾಗ್ಸಸ್ಯವಿಜ್ಞಾನಿಗಳ ಸಾಲಿಗೆ ಸೇರಿಸಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ರಾಯಲ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಸದಸ್ಯತ್ವ ದೊರೆಯಿತು. ಭಾರತೀಯ ವಿಜ್ಞಾನ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು (1940). ಅಮೆರಿಕದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವಿಜ್ಞಾನ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಗೌರವ ಸದಸ್ಯತ್ವವೂ ದೊರೆಯಿತು (1948).

ಇವರು ಬರೆದ, ಪುರಾತನ ಕಾಲದ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯ ತಯಾರಿಕೆಯ ಯಂತ್ರ ಕೌಶಲ ಎಂಬ ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನ (1945) ಇವರ ಬಹುಮುಖ ಪ್ರತಿಭೆಗೆ ನಿದರ್ಶನ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರದ ಕೊಕ್ರಕಾಟದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಟೆರ್ರಾಕೋಟ ನಾಣ್ಯಗಳ ಅಚ್ಚುಗಳನ್ನು ಭಾರತದ ಇತರೆಡೆ ದೊರೆತ ಅಚ್ಚುಗಳೊಡನೆ ತೌಲನಿಕವಾಗಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೊಕ್ರಕಾಟದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅಚ್ಚು ಬಹುಧಾನ್ಯಕ ಭಾಗವಾದ ಯೌಧೇಯ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದುದು ಎಂಬ ಅಂಶ ಗಮನಾರ್ಹ ಸಂಶೋಧನೆ. ಈ ಯೌಧೇಯ ರಾಜ್ಯದ ಉಲ್ಲೇಖ ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿರು ವುದರಿಂದ ಮಹಾಭಾರತದ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ ಮಾಡಿದಂತಾಯಿತು.

ಅಪಾರ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಸಂಶೋಧಕರನ್ನು ಪ್ರಾಗ್ಸಸ್ಯವಿಜ್ಞಾನ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಪರಿಚಯಿಸಿ ತಮ್ಮ ಜೀವನದ ಮಹತ್ತರ ಕನಸಾದ ಪ್ರಾಗ್ಸಸ್ಯ ವಿಜ್ಞಾನ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದ ಆರು ದಿನಗಳಲ್ಲೇ ಅಕಾಲ ಮರಣಕ್ಕೀಡಾದರು (1949). ಇವರ ಪತ್ನಿ ಸಾವಿತ್ರಿ ಸಾಹ್ನಿಯವರು ತಮ್ಮ ಪತಿಯ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥ ಸಾಹ್ನಿ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಪೇಲಿಯೋಬಾಟನಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದುದು ಇವರ ಸಾರ್ಥಕ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂದ ಮಹತ್ತರ ಗೌರವವಾಗಿದೆ. (ವಿ.ಪಿ.ಕೆ.)

ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಭಾರತದ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಅವು ಹುಟ್ಟಿ ಬೆಳೆದು ಹರಡಿದ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಗಳ ಮೂಲತಾಣಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪ್ರಥಮ ಚರಣ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಪುರಾತಾತ್ತ್ವಿಕ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸುವರ್ಣ ಘಟ್ಟವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿದ್ದ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಕ್ಷೇತ್ರೀಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದ ರಾಯಬಹದ್ದೂರ್ ದಯರಾಮ ಸಾಹ್ನಿ 1920–21ರಲ್ಲಿ ಅಂದಿನ ಅವಿಭಜಿತ ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯನ್ನೂ 1922–23ರ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ರಾಖಲದಾಸ್ ಬ್ಯಾನರ್ಜಿಯವರು ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿರುವ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ನೆಲೆಯನ್ನೂ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಾದ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಹಾಗೂ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ನೆಲೆಯಾದ ಹರಪ್ಪವನ್ನು 1826ರಲ್ಲಿ ಸಾರಸ್ವತ ಲೋಕಕ್ಕೆ ಪರಿಚಯಿಸಿದ ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಂಶೋಧಕ ಚಾರ್ಲ್ಸ್‌ಮೆಸನ್‌ಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಈ ಸ್ಥಳ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್‌ನೊಂದಿಗೆ ಹೋರಾಡಿದ ಪೋರಸ್‌ನ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಸಂಗಲ ನಗರವಿರಬಹುದೆಂದು ಇವನು ಸೂಚಿಸಿದ. 1831ರಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಅನ್ವೇಷಕ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಬರ್ನ್ಸ್ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿ ಅದರ ಪುರಾತಾತ್ತ್ವಿಕ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಅರಿತ. 1853 ಮತ್ತು 1856ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗೆ ಎರಡು ಬಾರಿ ಭೇಟಿ ನೀಡಿದ. ಚೀನದ ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷು ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗ್‌ನ ಪ್ರವಾಸಿ ಕಥನದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ಪೊ–ಫ–ತೊ ನಗರವೇ ಬಹುಶಃ ಹರಪ್ಪ ದಿಬ್ಬಗಳಿರಬಹುದೆಂದು ಅನುಮಾನಿಸಿ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ 1872ರಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪ ಪ್ರಮಾಣದ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಹುಡುಕುತ್ತಿದ್ದ ಬೌದ್ಧ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗದೆ, ವಿಚಿತ್ರ ರೀತಿಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಚಿತ್ರ ಸಹಿತ ಲಿಪಿಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮುದ್ರೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತವು. ಇವುಗಳ ವರದಿಯನ್ನು ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಸುಮಾರು ಅರ್ಧಶತಕದ ಅನಂತರ ಲಾಹೋರ್ ಮತ್ತು ಮುಲ್ತಾನ್ ನಗರಗಳ ನಡುವೆ ರೈಲ್ವೆ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಮಾರ್ಗದ

ಸಮೀಪದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದ ಹರಪ್ಪ ದಿಬ್ಬಗಳಲ್ಲಿ ಹೂತುಹೋದ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಕಿತ್ತು ಒಯ್ಯುವ ಕೆಲಸ ನಡೆದಾಗ ಅನೇಕ ವಿಚಿತ್ರ ರೂಪದ ಇನ್ನಷ್ಟು ಅವಶೇಷಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಈ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದಾಗಿ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು 1920-21ರಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು.

ನಗರ ವಿನ್ಯಾಸ, ಹರಪ್ಪ

ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಗಳಾದ ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನದಿಂದಾಗಿ ವಿಶಾಲವಾದ ಸುಸಜ್ಜಿತ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನಾಧರಿಸಿದ ವಿಕಸಿತ ನಗರಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದು ಅಚ್ಚರಿ ಮೂಡಿಸಿದವು. ಈ ಎರಡೂ ನೆಲೆಗಳು ಸಿಂಧೂನದಿಯ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾರಣ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಸಿಂಧೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಕರೆದ. ಆದರೆ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪ್ರಕಾರ ಯಾವುದೇ ಅಪರಿಚಿತ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಶೋಧವಾದಾಗ ಆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಅದರ ಅವಶೇಷ ದೊರೆತ ಸ್ಥಳದ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಸಂಬೋಧಿಸಬೇಕು. ಆದ್ದರಿಂದಾಗಿ ಈ ಹೊಸ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಮುಂದೆ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇದನ್ನು ಸಿಂಧೂ ಬಯಲಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದೂ ಕರೆದರು. ಆದರೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳು ಕೇವಲ ಸಿಂಧೂ ಹಾಗೂ ಅದರ ಉಪನದಿಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿರದೆ, ಅವಿಭಜಿತ ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯ, ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶೆಯ ಬಹು ವಿಶಾಲವಾದ ಭಾಗವನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿವೆ. ಸಿಂಧೂ ನದಿಗೆ ಪಡಿರೂಪವಾಗಿದ್ದಂಥ, ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಪಡೆದ, ಅನಂತರ ಬತ್ತಿಹೋದ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ ಮತ್ತು ಅದರ ಉಪನದಿಗಳ ತಟದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಹೇರಳ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸತ್ಯಾಂಶಗಳಿಂದಾಗಿ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇದನ್ನು ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಈ ಸಂಶೋಧನೆಯೂ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕೊರತೆಯಿಂದ ಮುಕ್ತವಾಗಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಕೇವಲ ಎರಡೇ ನದಿಗಳ ಬಯಲಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿತ್ತು ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಇದು ಕೊಡುತ್ತದೆಯೇ ಹೊರತು ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕಚ್ಛ್, ಸೌರಾಷ್ಟ್ರವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಗುಜರಾತ್ ಭಾಗಕ್ಕೂ ಬೆಳೆದು ನಿಂತ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸುವುದಿಲ್ಲ.

ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಾದ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಹಾಗೂ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ಗಳಿಗಿಂತ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವಿಸ್ತಾರದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಪಟ್ಟು ದೊಡ್ಡದಾಗಿತ್ತು. ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಮಕ್ರಾನ್ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿರುವ ದಷ್ಟ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಸುತ್ಕಜೆಂಡರ್‌ನಿಂದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಆಲಂಗೀರ್‌ಪುರದವರೆಗೆ; ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಜಮ್ಮುವಿನಲ್ಲಿರುವ ಮಾಂಡದಿಂದ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ತಾಪಿ ನದಿತಟದಲ್ಲಿರುವ ಭಗತ್‌ರಾವ್‌ವರೆಗೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ತನ್ನ ಉಚ್ಛ್ರಾಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಹರಡಿತ್ತು. ಇದರ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಸು.2.5 ದಶಲಕ್ಷ ಚ.ಕಿಮೀ.

ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹುಟ್ಟು ಮತ್ತು ಬೆಳವಣಿಗೆ ಕುರಿತಾಗಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಹರಪ್ಪ ಹಾಗೂ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ದೊರೆತ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ನಡೆಸಿದ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಭಾರತೀಯ ಮೂಲವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದಿದ್ದಾನೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಬೆಂಬಲವಾಗಿ, ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕೇವಲ ಭಾರತಕ್ಕೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿದ್ದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಭಾರತದ ಮೂಲ ಆಧಾರಗಳೆಲ್ಲಾ ಖಂಡಿತವಾಗಿಯೂ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆಯೆಂದು ಗೋರ್ಡನ್ ಚೈಲ್ಡ್ ನುಡಿದಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನೇ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೂಲವನ್ನು ಭಾರತವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಅನ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹುಡುಕುವುದು ಅಸಂಭವವೆಂದು ಸ್ಟುವರ್ಟ್ ಪಿಗ್ಗಾಟ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಭಾರತ ಮೂಲವನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಹೇಳಿಕೆ ನೀಡಿದವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ವಿದ್ವಾಂಸನೆಂದರೆ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್. ಇವನ ಪ್ರಕಾರ ನಗರವೆಂಬ ಭಾವರೂಪವನ್ನು ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದಿಂದ ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಕಲ್ಲುಕುಟಿಗರೂ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದು ಭವನ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಿದ್ದರೆಂದೂ ವೀಲರ್ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇಂಥ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿಯೇ ಸಿಂಧೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಮೂಲದ್ದು ಅಥವಾ ಸುಮೇರಿಯ ಮೂಲದ್ದೆಂದು ಕರೆಯುವ ವಾಡಿಕೆ ಇದೆ. ಮೊದಲೇ ಸಂಶೋಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅರಿವಿದ್ದ ಪೂರ್ವಗ್ರಹ ಪೀಡಿತ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ನಗರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉಗಮಕ್ಕೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೇ ಪ್ರಚೋದಕ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿದೆಯೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಎರಡೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ನಡುವೆ ಇದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧದ ಕುರುಹುಗಳಾಗಿ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲಿನ ಅವಶೇಷಗಳು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದೇ ಇಂಥ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿಗೆ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ. ಆದರೆ ಈ ಎರಡೂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿ, ಭಾಷೆ, ಲಿಪಿ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಮೂಲಭೂತ ತತ್ತ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಅಜಗಜಾಂತರ ಭೇದಗಳಿವೆ. ಉದಾ: ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಜಿಗ್ಗುರಾಟ್ ಮಂದಿರ ಅಥವಾ ರಾಜಗೋರಿಗಳೆಂದು ಕರೆಯುವ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಒಂದೂ ಕಟ್ಟಡ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಅದೇ ರೀತಿ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂಬಂತಿರುವ ನಗರ ರಚನೆಗಳಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಎರಡೂ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿದ್ದಾಗ, ಒಂದರಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಚೋದಿತ ವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಅಸಂಗತ ಹಾಗೂ ತರ್ಕಹೀನ. ಇನ್ನೊಬ್ಬ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಎಮ್.ತೋಸಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೂಲವನ್ನು ಈಶಾನ್ಯ ಇರಾನಿನಲ್ಲಿರುವ ತುರಾನ್ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ದ. ಪ್ರಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಆರಂಭಕಾಲದಲ್ಲಿ ತುರಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಘಟಕಗಳು ಉದ್ಭವಿಸಿದವು; ಇವು ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಹಾಗೂ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ದಲ್ಲಾಗಲೇ ಇದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿ (ಕಲ್ಚರಲ್ ಶಾಕ್) ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿಯ ನಗರ ಜೀವನದ ವಿಕಾಸಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಗ್ರೆಗರಿ ಪೊಷೆಲ್ ಮತ್ತು ಸಿ.ಸಿ.ಲ್ಯಾಂಬರ್ಗ್ ಕಾರ್ಲೋವಸ್ಕಿ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿಯ ಉಗಮ ಪ್ರೇರಣಾ ಸ್ಥಾನ ದಕ್ಷಿಣ ಇರಾನ್ ಹಾಗೂ ನೈರುತ್ಯ ಇರಾನ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಈಳಮ್ ಇರಬೇಕೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 7000-5000): ಭಾರತದ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅವಿಭಜಿತ ಭಾರತದ

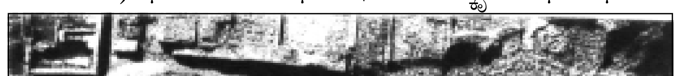

ನಗರ ವಿನ್ಯಾಸ, ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ

ವಾಯವ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಗಳ ತಪ್ಪಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಉಗಮವಾಗಿದೆಯೆಂಬುದು ತಿಳಿದ ವಿಷಯ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿಯ ಆರಂಭಕಾಲದ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗೆ ಉದಾಹರಣೆ ಯೆಂದರೆ ಮೆಹರ್‌ಗಡ. ಈ ಶೋಧದ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ತುರ್ಕಮೇನಿಯ ಹಾಗೂ ಇರಾನಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಜನ್ಯವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹೊಸ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಈಗ ವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿ ಬದಲಾಗಿದೆ. ಇದುವರೆಗೆ ತಿಳಿದಂತೆ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಶುಷ್ಕ ವಾತಾವರಣವುಳ್ಳ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ, ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಿಂದ ವಲಸೆಗೊಂಡ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಸಂಧಿಸುವ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮೊಗಸಾಲೆಯಾಗಿರದೆ, ಈ ಪ್ರದೇಶ ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಒಂದು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮೂಸೆಯಂತಿದ್ದು

ಅನೇಕ ಸ್ಥಳೀಯ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಆರಂಭಕಾಲದ ಗ್ರಾಮಗಳ ನೆಲೆಬೀಡಾಗಿತ್ತು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ಹಂತವುಳ್ಳ ಮೆಹರ್‌ಗಡ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅವಿಚ್ಛಿನ್ನವಾಗಿ ವಿವಿಧ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉತ್ಪತ್ತಿಗಿಂತಲೂ ಮೊದಲಿನ ಕಾಲವಾದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿಯ ಮಧ್ಯಾವಧಿಯವರೆಗೆ ಬೆಳೆದು, ಇಲ್ಲಿಂದಲೇ ಮುಂದೆ ಆದಿ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಜನ್ಮತಳೆದು, ಕ್ರಮೇಣವಾಗಿ ಅದ್ಭುತವಾದ ನಗರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು.

1950ರಲ್ಲಿ ಫೇರ್ ಸರ್ವಿಸ್ ಕ್ವೆಟ್ಟದ ಬಳಿಯಿರುವ ಕಿಲೆಗುಲ್‌ಮೊಹಮ್ಮದ್ ನೆಲೆಯನ್ನು ಅಗೆದಾಗ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಪ್ರಥಮ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಗುಡಿಸಲುಗಳು, ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ವನ್ಯಮೃಗಗಳ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತವು. ಇಂಗಾಲ–14ರ ವಿಧಾನದಿಂದ ಇದು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4000 ವರ್ಷದ್ದೆಂದು ನಿಷ್ಕರ್ಷಿಸಲಾಯಿತು. ಇರಾನಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಆರಂಭಿಕ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7000ವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಕಿಲೆಗುಲ್‌ಮೊಹಮ್ಮದ್ ನೆಲೆಯ ಮೂಲ ಇರಾನ್ ಆಗಿರಬೇಕೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಯಿತು. ಇದೇ ರೀತಿ ಕಿಲೆಗುಲ್‌ಮೊಹಮ್ಮದ್ 2 ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿಯ ನವಶಿಲಾಯುಗ–ತಾಮ್ರಶಿಲಾಯುಗದ ಇನ್ನೊಂದು ನೆಲೆಯಾದ ಟೋಗೋದಲ್ಲಿಯ ಕ್ಯಾಪ್ರಿಡ್ ಹಾಗೂ ಪಕ್ಷಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮೆಹರ್‌ಗಡ 2ನೆಯ ಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಸಹಿತ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಇಂತಹ ವರ್ಣಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಅಷ್ಟೇ ಪ್ರಾಚೀನ ನೆಲೆಯಾದ ಮುಂಡಿಗಾಕ್‌ನಲ್ಲಿಯೂ ದಕ್ಷಿಣ ತುರ್ಕಮೇನಿಯದ ನಮಝುಗಾದ 2 ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ತುರ್ಕಮೇನಿಯದಿಂದ ಕೆಲವು ವಲಸೆಗಾರರು ಮೊದಲು ಮುಂಡಿಗಾಕ್ ಸೇರಿ ಅನಂತರ ಕ್ವೆಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ತಲುಪಿದರೆಂದು ತರ್ಕಿಸಲಾಯಿತು. ಇದೇ ಜನರೇ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3000ದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಕ್ವೆಟ್ಟ ಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕರ್ತೃಗಳೆಂದು ನಂಬಲಾಯಿತು. ನಮಝುಗಾ 3ನೆಯ ಹಂತದ ಜನರೇ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನಕ್ಕೆ ವಾಸ್ತುಕಲೆ, ಲೋಹವಿಜ್ಞಾನ, ಮಾನವಗೊಂಬೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಹಾಗೂ ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಯಿತು.

ಆದರೆ ಮೆಹರ್‌ಗಡ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ದೊರೆತ ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲಗಣನೆಯಂತೆ ಕೃಷಿ ಹಾಗೂ ಪಶುಪಾಲನೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಕಾಲ ಪ್ರಶ.ಪೂ.7000ಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದ್ದೆಂದು ಹಾಗೂ ಇರಾನ್ ಅಥವಾ ತುರ್ಕಮೇನಿಯದ ನೆಲೆಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಇದು ಋಣಿಯಾಗಿಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನೂ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಗ್ರಾಮೀಣ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅನೇಕ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ವಿಭಿನ್ನ ಭೌಗೋಳಿಕ ಪರಿಸರಗಳಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಿ, ಇವುಗಳ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಗಳು ಇಂತಿವೆ: ಕ್ವೆಟ್ಟ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಕಿಲೆಗುಲ್‌ಮೊಹಮ್ಮದ್ ಮತ್ತು ದಾಂಬ್‌ಸಾದಾತ್ ನೆಲೆಗಳ ಇಂಗಾಲ 14 ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6–5ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿ; ಝೋಬ್ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ರಾಣಾಘುಂಡೈ, ಪೆರಿಯಾನೊ ಘುಂಡೈ ಮತ್ತು ಸುರ್‌ಜಂಗಾಲ್. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ರಾಣಾಘುಂಡೈ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿ; ದಕ್ಷಿಣಮಧ್ಯ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ನಾಲ್ ನೆಲೆಯ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿಯ ಉತ್ತರಕಾಲ; ಲಾಸ್‌ಬೆಲಾ ಮೈದಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಬಾಲಾಕೋಟ್‌ನ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿಯ ಅಂತ್ಯಕಾಲ; ಇರಾನಿನ ಸರಹದ್ದಿನಲ್ಲಿರುವ ತುರ್ಬತ್ ನೀರಿನ ಚಿಲುಮೆಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಮಿರಿ ನೆಲೆಯ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿ.

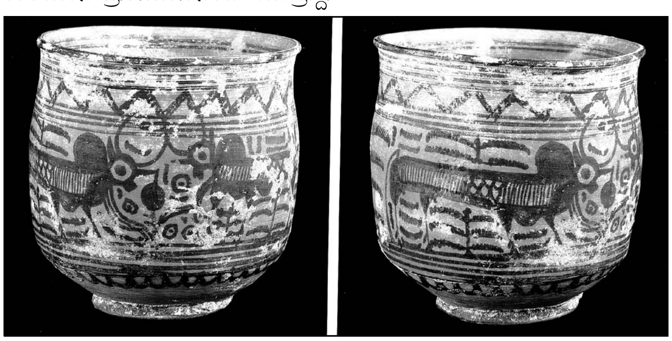

ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಣಿನ ಲೋಟಗಳು, ಝೋಬ್

ಇದುವರೆಗೆ ಶೋಧಿಸಿದ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಾಮೀಣ ನೆಲೆಯೆಂದರೆ ಮೆಹರ್‌ಗಡ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಉತ್ತರಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಕ್ವೆಟ್ಟಬಯಲಿನಿಂದ ಹರಿದು ಬರುವ ಬೋಲನ್ ನದಿ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕಚ್ಛಿ ಮೈದಾನವನ್ನು ಸೇರುತ್ತದೆ. ಬೋಲನ್ ಕಣಿವೆಮಾರ್ಗ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಗಳ ಮತ್ತು ಸಿಂಧೂ ಮೈದಾನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಜೋಡಿಸುವ ಜೀವನಾಡಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ನದಿಯ ಫಲವತ್ತಾದ ಮುಖಜಭೂಮಿಯಂತಿರುವ ಈ ಮೈದಾನ ಭಾಗವನ್ನು ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಅಕ್ಷಯ ಪಾತ್ರೆ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇಂಥ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಮೆಹರ್‌ಗಡ ನೆಲೆ ಇದೆ. ನವಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಬೆಳೆದುಬಂದ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ವಿಭಿನ್ನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳುಳ್ಳ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮೆಹರ್‌ಗಡ ಒಂದು ಮಾದರಿಯಾಗಿದೆ. ಸು.200 ಹೆ. ಜಮೀನಿನ ಮೇಲೆ ಬೆಳೆದುನಿಂತ ಮೆಹರ್‌ಗಡ ದಿಬ್ಬ ಹಾಗೂ ಅದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವ ನೌಶಾರೊ ಹಾಗೂ ಪಿರಾಕ್ (**ನೋಡಿ**) ಎಂಬ ಇನ್ನೆರಡು ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟಿಗೆ ಫ್ರೆಂಚ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನಿಯೋಗದ ಜೆ.ಎಫ್.ಜಾರಿಜ್ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಅಗೆಯಲಾಯಿತು. ಮೆಹರ್‌ಗಡದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿಯಷ್ಟು ಹಿಂದಿನಿಂದಲೇ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಆರಂಭಿಕ ನಗರ ಜೀವನ ಹಾಗೂ ವಿಕಸಿತ ನಗರ ಜೀವನ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡು, ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 1ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿಯಷ್ಟೊತ್ತಿಗೆ ನಗರ ಜೀವನಶೈಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬೆಳೆದುಬಂದಿರುವುದನ್ನು ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ.

ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಗ್ರಾಮಗಳು (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4000): ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿಯ ಆರಂಭಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಗಳ ತಪ್ಪಲು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಮೈದಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಬದಲಾವಣೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಬಹುಶಃ ಮುಂಬರುವ ನಗರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬೀಜಾಂಕುರದ ಚಿಹ್ನೆಗಳಂತೆ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ವೃದ್ಧಿ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಕ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕೃಷಿ ಪ್ರಸರಣವಾಗಿ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಗ್ರಾಮೀಣ ನೆಲೆಗಳು ಉದ್ಭವಿಸಿದವು. ಬಾಲಾಕೋಟ್, ಆಮ್ರಿ I, ಗಾಂಧಿಶಹಾ I, ಜಲೀಲಪುರ್ I, ಹರಪ್ಪ I ಮತ್ತು ಚೋಲಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ಬಹವಾಲ್‌ಪುರ್ ಪ್ರದೇಶ ಇತ್ಯಾದಿ ಹಾಗೂ ಭಾರತದ ಹರಿಯಾಣ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಭಿರಡಾಣ 1ಎ ಮತ್ತು ಕುಣಾಲ್ 1ಎ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿಗಳು ಬೆಳೆದುಬಂದಿದ್ದವು. ಉತ್ತರ ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿರುವ ಲೋಟೇಶ್ವರ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಗುಜರಾತಿನ ಪಾದ್ರಿ ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ಇದುವೇ ಮುಂಬರುವ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಹಂತವಾಗಿದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಕೃಷಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹಂತ ಮತ್ತು ಆರಂಭಿಕ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲವೆಂದು ಎಫ್.ಆರ್. ಅಲ್ಚಿನ್ ಕರೆದರೆ, ಜಿಮ್ ಷಾಫರ್ ಇದನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯತೆ ಎಂದು ಸಂಬೋಧಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಎಸ್.ಪಿ. ಗುಪ್ತ ಅವರು ಈ ಕಾಲವನ್ನು ರೂಪಧಾರಣ ಕಾಲ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ.

ಕೃಷಿ ಆಧರಿತವಾದ ಈ ಸಂಕ್ರಮಣ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಮಕ್ರಾನ್ ಕರಾವಳಿಯ ಬಾಲಾಕೋಟ್ ಹಾಗೂ ಸಿಂಧೂ ಕೆಳದಂಡೆಯ ಆಮ್ರಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಬಾಲಾಕೋಟ್ I ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿಯ ಪೂರ್ವಾರ್ಧ ಕಾಲದ ಪ್ರಥಮ ಕೃಷಿ ಆಧರಿತ ನೆಲೆಯಾಗಿದ್ದು, ಇಲ್ಲಿ ಜವೆ ಧಾನ್ಯ, ದನಕರು, ಕುರಿ ಮತ್ತು ಆಡುಗಳ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಆದರೆ ಆಮ್ರಿ 1ಎ ಆರಂಭ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.3500 ಆಗಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಶೈಲಿ, ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಮೆಹರ್‌ಗಡದ 3, 4 ಮತ್ತು 5ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ತಟ್ಟಿ ಸಮತಲ ಮಾಡಿದ ನೆಲಗಟ್ಟು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣೆಯ ಗುಂಡಿಗಳುಳ್ಳ ವಾಸಸ್ಥಾನಗಳು ಗೋಮಲ್ ಮತ್ತು ಬನ್ನುಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಕೈಯಿಂದ ಹಾಗೂ ತಿಗುರಿಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಸಾದಾ ಹಾಗೂ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಕೆಂಪು, ನಸುಹಳದಿ ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದುವು. ಇಂಥ ಗ್ರಾಮಗಳ ಉಗಮ ಬನ್ನುಬಯಲಿನ ಲೇವಾನ್ ಹಾಗೂ ಗೋಮಲ್‌ಬಯಲಿನ ಗುಮ್ಲಾದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲದೆ ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರಾಂತದ ಇನ್ನುಳಿದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಆಯಿತು. ಶಿಲಾ ಅಲಗುಗಳು, ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಉಜ್ಜಿ ಹೊಳಪು ಮಾಡಿದ ಕೊಡಲಿಗಳು, ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಉಪಕರಣಗಳ ಬಳಕೆ ಸರ್ವೇಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಲೇವಾನ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದ ಅನಂತರ ಇತರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಗುಮ್ಲಾದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಹಸಿಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಅದರಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಮನೆಗಳು, ತಿಗುರಿಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಸಾದಾ ಹಾಗೂ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮುಂತಾದವುಗಳಿಂದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮದ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತದೆ. ಬನ್ನುವಿನ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿರುವ ತರ್ಕಾಯ್ ಕೋಟೆ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿಯೂ ಇದೇ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ನೋಡಬಹುದು.

ಹಾಕ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ (ಹಾಕ್ಡವೇರ್ಸ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ): ಸಟ್ಲೆಜ್ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಚೋಲಿಸ್ತಾನ ಮರುಭೂಮಿ ಮತ್ತು ಭಾರತ–ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಗಡಿಯಿಂದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ (ರಾಜಸ್ತಾನ, ಹರಿಯಾಣ ರಾಜ್ಯಗಳು) ಇರುವ ಪ್ರದೇಶ ಒಂದು ವಿಭಿನ್ನ ಪ್ರಾಂತದಂತಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪ್ರಶಂಸಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯ ಬತ್ತಿಹೋದ ಪಾತ್ರವಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಸಿಂಧೂ ನದಿ ಜಾಲ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಗಂಗಾ–ಯಮುನ ನದಿ ಹರಿವಿನ ನಡುವೆ ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲು ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಜಲಾನಯನ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. 1970ರ ದಶಕದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಚೋಲಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಪಾತ್ರದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ (99) ವಿಶಿಷ್ಟ ಪ್ರಕಾರದ ವಿವಿಧ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ರಫೀಕ್ ಮುಗಲ್

ಕಂಡುಹಿಡಿದ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಸಮೂಹಕ್ಕೆ ಹಾಕ್ರವೇರ್ (ಹಾಕ್ಡವೇರ್)ಎಂದು ನಾಮಕರಣ ಮಾಡಿದ. ಏಕೆಂದರೆ ಬತ್ತಿ ಹೋದ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯನ್ನು ಚೋಲಿಸ್ತಾನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಾಕ್ರ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಈ ನೆಲೆಗಳು 0.1–30 ಹೆಕ್ಟೇರ್ ವಿಸ್ತೀರ್ಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು, ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನದಿಯಿಂದ ಉಂಟಾದ ಕೆಸರಿನ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಭಾಗದಲ್ಲಿವೆ(ಮಡ್ ಫ್ಲ್ಯಾಟ್); ಆದರೆ ಕೆಲವೊಂದು ನೆಲೆಗಳು ಹೂತುಹೋದ ಮರಳು ದಿಬ್ಬಗಳ ಮೇಲಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಪ್ತವಾದ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ದನಕರುಗಳ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ

ಹಾಕ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು

ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು, ಬೀಸುವ ಕಲ್ಲು, ತಾಮ್ರದ ತುಣುಕುಗಳು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು. ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ಹಾಕ್ರ ಗ್ರಾಮಗಳು ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಳ್ಳಿಗಳಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಇದುವರೆಗೆ ಚೋಲಿಸ್ತಾನದ ಯಾವ ನೆಲೆಯನ್ನೂ ಅಗೆದಿಲ್ಲ. ಆದಾಗ್ಯೂ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಪಂಜಾಬದಲ್ಲಿರುವ ಮುಲ್ತಾನ ನಗರದ ಸಮೀಪ ಹಾಗೂ ರಾವಿನದಿ ಮೈದಾನದಲ್ಲಿರುವ ಜಲೀಲಪುರದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಹಾಕ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತಲೂ ಮೊದಲಿನ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಜಲೀಲಪುರದ ಪ್ರಥಮ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಹಾಕ್ರಪಾತ್ರೆಗಳೊಡನೆ ಬಂಗಾರ, ಹವಳ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಗಿಲಾವು ಮಾಡಿದ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳು, ಚರ್ಟ್‌ನ ಅಲಗುಗಳು, ಮೀನಿನ ಬಲೆಗಳನ್ನು ಮುಳುಗಿಸಲು ಕಟ್ಟುವ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಉದ್ದನೆ ಮಣಿಗಳು, ಎಲುಬಿನ ಮೊನೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಎ-ಬಿ ಹೆಸರಿನ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಮೆಡೋಸ್ ಮತ್ತು ಕೆನೋಯರ್ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಹೊಸ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತವನ್ನು ರಾವಿ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಎರಡನೆಯ ಹಂತ ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ ಅಥವಾ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಹಂತವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ರಾವಿ ಹಂತವೇ ಸರಸ್ವತಿಬಯಲಿನ ಹಾಕ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮರದ ಕಂಬಗಳಿದ್ದು ಸುತ್ತಲೂ ಹುಲ್ಲು ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ತಡಿಕೆಗೋಡೆಯಿತ್ತು. ಇಂಥ ಮನೆಗಳಿಂದ ಪ್ರಾಪ್ತವಾದ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕಂಠಹಾರದ ಮಣಿಗಳು, ಎಲುಬು ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ತಕಲಿಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಆಕರ್ಷಕ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳೆಂದರೆ ಮೀನಿನ ರೇಖಾಚಿತ್ರ, ಅಶ್ವತ್ಥ ಎಲೆ, ಒಂದನ್ನೊಂದು ಛೇದಿಸುವ ವರ್ತುಲಗಳು, ಬಲೆ ಹಾಗೂ ಪಕ್ಷಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು. ಬಹುವರ್ಣಗಳಿಂದ ಬಿಡಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವೆ. ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮಣಿಗಳ ಉದ್ಯಮ ಇದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ, ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್, ಪಟ್ಟೆ ಅಗೇಟ್, ವಿಭಿನ್ನ ವರ್ಣದ ಜಾಸ್ಪರ್, ವೈಡೂರ್ಯ ಹಾಗೂ ಅಮೆಝೊನೈಟ್ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಎಲುಬಿನ ಮುದ್ರೆಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಎಲುಬಿನ ಸೂಜಿ ಹಾಗೂ ಮೊನೆಗಳು ಸರ್ವೇಸಾಮಾನ್ಯ. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಿವಿಧ ಗೀರುಗೀಟುಗಳಿವೆ. ಇಂಥ ಸಂಕೇತಗಳೇ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಹಾಗೂ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಿಪಿಗಳ ಮೂಲರೂಪಗಳೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ.

ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೋತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಅನೇಕ ಪುರಾತಾತ್ತ್ವಿಕ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಹಾಗೂ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಹಾಕ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಕಾಲಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಪೂರ್ವದ್ದೆಂದು ಹೇಳುವ ಪುರಾವೆಗಳು ದೊರಕಿರಲಿಲ್ಲ. ಹಾಕ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಅನೇಕ ತುಣುಕುಗಳು ಕಾಲಿಬಂಗನ್, ಬನಾವಳಿ, ರಾಖಿಗಡಿ ಹಾಗೂ ಕುಣಾಲ್ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳೊಡನೆ ದೊರೆತಿವೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಎಲ್.ಎಸ್.ರಾವ್ ಹರಿಯಾಣ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಫತೇಹಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಭಿರಡಾಣದಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ (2003–2006) ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಭಾಗದ ಸ್ವತಂತ್ರ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ಹಾಕ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಪ್ರಥಮಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬಂದುವು. ಈ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಗ್ರಾಮೀಣ ಜನಜೀವನ ಶೈಲಿಯ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ (**ನೋಡಿ-ಭಿರಡಾಣ**).

ಹೀಗೆ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಕಿರ್ಥಾರ್ ಹಾಗೂ ಸುಲೇಮಾನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು.8–7ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ಸು.3000 ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ, ಅಂದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿಯ ಮಧ್ಯಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಬೆಟ್ಟಗಳ ತಪ್ಪಲುಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಮೈದಾನ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ತೀವ್ರ ಪರಿವರ್ತನ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಈ ಪರಿವರ್ತನೆಯ ದಿಶೆ ಏಕರೂಪದ ಆದಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರೌಢ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಹಂತಗಳಿಗೆ ಎಡೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಈ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಗ್ರಾಮಗಳು ಮತ್ತು ನಗರಗಳು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪೂರಕವಾಗಿ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿದವು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಾಬ್ದಿ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉಗಮದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಹಾಗೂ ನಿರ್ಣಾಯಕ ಘಟ್ಟವಾಗಿದೆ.

ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಅಥವಾ ಆದಿ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3500–2800): ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸದ ಅನುಭವ ಹಾಗೂ ಅದರಿಂದಾಗುವ ಲಾಭ ಹಾಗೂ ನದಿಪ್ರವಾಹಗಳ ಕಷ್ಟವನ್ನು ಅರಿತ ಅನಂತರ, ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕುಟುಂಬಗಳು ಸೇರಿ ಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳ ಎತ್ತರ ಕಟ್ಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಮನೆಗಳನ್ನೂ ಸುತ್ತ ಕಟ್ಟೆಗೋಡೆಯನ್ನೂ ಕಟ್ಟಲು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಇಂಥ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇಡೀ ಸಮಾಜದ ಹಿತವಡಗಿದ್ದನ್ನು ತಿಳಿದ ಸಮಾಜ, ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿ ಅಥವಾ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಗುಂಪನ್ನು ತಮ್ಮ ಧುರೀಣರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಸಮಾಜಹಿತದ ದಿಶಾನಿರ್ದೇಶನಗಳನ್ನು ಅನೂಚಾನವಾಗಿ ಪಾಲಿಸಿ, ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿದುದಕ್ಕೆ ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ ಪ್ರಥಮ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದುಬಂದ ಸುರಕ್ಷಾಕೋಟೆಗೋಡೆಯುಕ್ತ ಅನೇಕ ನೆಲೆಗಳು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಆದುದರಿಂದ ಈ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತವನ್ನು ಆದಿಹರಪ್ಪ ಅಥವಾ ಆದಿ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ.

ವಿಕಾಸಗೊಂಡ ನಗರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರೌಢಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಾಗ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪೂರ್ವಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಅರಿಯುವ ಜಿಜ್ಞಾಸೆ ತೀವ್ರವಾಗಿತ್ತು. 1929–31ರಲ್ಲಿ ನಾನಿಗೋಪಾಲ ಮಜುಮ್‌ದಾರ್ ಅವರು ಆಮ್ರಿ ಮತ್ತು ಇನ್ನಿತರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನ್ವೇಷಣೆ ನಡೆಸಿ ಹೊಸ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಅನೇಕ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಯಿತು. ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಹಂತವನ್ನು ವಿಭಿನ್ನ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಸಂಬೋಧಿಸಿದ್ದಾರೆ; ಕೋಟ್‌ದಿಜಿಯನ್, ಹರಪ್ಪ ಪೂರ್ವ ಕಾಲ, ಆದಿಸಿಂಧೂ. ನಗರಪೂರ್ವ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ನೆಲೆಗಳು ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಹಾಗೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿವೆ.

ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಮಾದರಿ ನೆಲೆಗಳು: ಆಮ್ರಿ, ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ1, ನೌಶಾರೊ 1ನೆಯ ಎ-ಸಿ ಹಂತ, ರೆಹಮಾನ್‌ಧೇರಿ1, ದಾಂಬ್ ಸಾದತ್ 2–3, ಕುಲ್ಲಿ-ಮೇಹಿ, ನಾಲ್, ಗುಮ್ಲಾ 2–3, ಲೇಕ್‌ಲಾರ್ಗ್ಯಿ ಧೇರಿ, ತರ್ಕಾಯ್ ಕೋಟೆ, ಹರಪ್ಪ 2, ಜಲೀಲಪುರ, ಚೋಲಿಸ್ತಾನದ ಹಾಕ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳು.

ಭಾರತದ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಮಾದರಿ ನೆಲೆಗಳು: ಕಾಲಿಬಂಗನ್ 1, ಸೋಥಿ, ಬನಾವಳಿ 1 ಎ-ಬಿ, ಕುಣಾಲ್ 1 ಎ-ಸಿ, ಭಿರಡಾಣ 1ಬಿ, ರಾಖಿಗಡಿ1, ಮಿಟಾತಲ್, ಧೋಲಾವೀರ 1–2, ಪಾದ್ರಿ ಇತ್ಯಾದಿ.

ಚೋಲಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸ್ತರೀಕೃತ ನೆಲೆಗಳಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಹಾಕ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳು ಅರ್ಧದಷ್ಟು ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಾಗಿದ್ದು ಇನ್ನುಳಿದವು ಸ್ಥಿರವಾದ ಊರುಗಳಾಗಿದ್ದವು.

ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಹೆಚ್ಚಿನ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ, ಸಮಾಜದ ಸುರಕ್ಷೆಗಾಗಿ ಕೋಟೆಯಿಂದ ಆವೃತವಾದವು. ರೆಹಮಾನ್‌ಧೇರಿ ನಗರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ದೀರ್ಘಚತುರಸ್ರಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಒಳಗೆ ಸಮಾನಾಂತರದ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಮನೆ ಮತ್ತು ಬೀದಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಮನೆಯ ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕಿನ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮುಖ್ಯದ್ವಾರವಿದೆ. ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿರುವ ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಒಂದು ಅತಿಮುಖ್ಯ ನೆಲೆ. ಇದು ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಅದರ ಹೊರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ನಾಗರಿಕರಿಗಾಗಿ ಕೆಳನಗರವೆಂಬ ಸಂಕೀರ್ಣ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಕೋಟೆಯ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಸಮಾಂತರ ಚತುರ್ಭುಜದ್ದಾಗಿದೆ. ನದಿಯ ಕಡೆ ಹೋಗಲು ಕೋಟೆಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ದ್ವಾರವಿದೆ. ಧೋಲಾವೀರದ ಪ್ರಥಮ ನಿವಾಸಿಗಳು ಆದಿಹರಪ್ಪಕಾಲದವರಾಗಿದ್ದು, ಆರಂಭದಿಂದಲೇ ಆಯತಾಕಾರದ ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಬನಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಆದಿಹರಪ್ಪಕಾಲದ ಪ್ರಥಮ ಹಂತದ ವಸತಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯಿಲ್ಲ. 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ಕೋಟೆಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ದೊರಕುವ ಕಟ್ಟಡ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ ಹಾಗೂ ಧೋಲಾವೀರದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಕೂಡಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಧೋಲಾವೀರದ ಕೋಟೆಯನ್ನು

ಒರಟಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಮತ್ತು ಬನಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಕೇವಲ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. 1946ರಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ನಡೆಸಿದ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಿನ ಸ್ತರಗಳಾದ 26 ಹಾಗೂ 26ಎ ದಿಂದ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಮೂಲದ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಆದರೆ ಸ್ಥಳ ಅಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಈ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಮನೆಗಳ ಅಥವಾ ಕೋಟೆಗೋಡೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯನ್ನು ಪುನಃ ಅಗೆಯುತ್ತಿರುವ ಡೇಲ್ಸ್ ಮತ್ತು ಕೆನೋಯರ್ ಪ್ರೌಢಹರಪ್ಪ ಹಂತದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ ಕಾಲದ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯಿಂದಾವೃತ ಜಗಲಿ ಹಾಗೂ ಇದರ ಮೇಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಭವನಗಳು ಹಾಗೂ ಮನೆಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದಿದ್ದಾರೆ. ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಎಲ್ಲ

ಉಳುಮೆ ಮಾಡಿದ ಹೊಲ, ಕಾಲಿಬಂಗನ್

ನೆಲೆಗಳ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ 3:2:1 ಅನುಪಾತದ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ 4:2:1 ಅನುಪಾತದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ರೆಹಮಾನ್‌ಢೇರಿ ಹಾಗೂ ವಾಯವ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಇನ್ನಿತರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನದಿಯಲ್ಲಿ ದೊರಕುವ ಕಲ್ಲುಗುಂಡುಗಳನ್ನೂ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಮನೆಯ ಅಡಿಪಾಯಕ್ಕೆ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ.

ವಿವಿಧ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿರುವ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಹವಾಮಾನಕ್ಕ ನುಗುಣವಾಗಿ ಕೃಷಿ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಹಾಗೂ ಇವುಗಳ ಉಪನದಿಗಳ ಪ್ರವಾಹದ ಮಿತಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಮೆಕ್ಕಲುಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಕೃಷಿಗೆ ಫಲವತ್ತಾದ ಭೂಮಿಯಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ರಾಬಿ ಮತ್ತು ಖಾರೀಫ್ ಎರಡೂ ರೀತಿಯ ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಗೋದಿ ಮತ್ತು ಜವೆ ಸರ್ವೇಸಾಮಾನ್ಯ ಬೆಳೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ದ್ವಿದಳ ಧಾನ್ಯಗಳು, ಬೇಳೆಕಾಳುಗಳು, ಎಳ್ಳು, ನಾರಗಸೆ, ಖರ್ಜೂರ, ದ್ರಾಕ್ಷಿ, ಬೋರೆಹಣ್ಣು(ಎಲಚಿ) ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನೂ ಕೃಷಿ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೃಷಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಉಪಕರಣವಾದ ನೇಗಿಲಿನ ತಯಾರಿಕೆ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಒಂದು ಮಹತ್ತರ ಸಾಧನೆ. ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನಲ್ಲಿ ಉಳುಮೆ ಮಾಡಿದ ಜಾಗವನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಈ ಜಾಗದ ಮೇಲೆ ಆದಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಹೊಲದಲ್ಲಿ ನೇಗಿಲಿನ ಸಾಲುಗಳು ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶಾಭಿಮುಖವಾಗಿದ್ದು, ಇಂಥ ಸಾಲುಗಳು ಒಂದನ್ನೊಂದು ಸಮಕೋನದಲ್ಲಿ ಛೇದಿಸುತ್ತವೆ. ಇದು ಒಂದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬೆಳೆಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯುವ ಪದ್ಧತಿಯ ಗುರುತು. ಇಂದಿಗೂ ಇಂಥ ಉಳುಮೆ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ರಾಜಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು.

ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಜನರು ಸಸ್ಯಾಹಾರಿಗಳೂ ಮಾಂಸಾಹಾರಿಗಳೂ ಆಗಿದ್ದರು. ದನಕರುಗಳು, ಕುರಿ ಹಾಗೂ ಆಡುಗಳನ್ನು ಇವರು ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೃಷಿಯೊಂದಿಗೆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಕಸಬುಗಳು ಹಾಗೂ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯಾದುದನ್ನು ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಅಲಗು ಉದ್ಯಮಕ್ಕಾಗಿ ಉತ್ತಮಗುಣದ ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲು, ರುಬ್ಬುವ ಹಾಗೂ ಇತರ ಸಲಕರಣೆಗಳ ತಯಾರಿಕೆಗೆ ಇನ್ನಿತರ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಡೆಗಳಿಂದ ಆಮದು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತಾಮ್ರದಿಂದ ದಿನನಿತ್ಯ ಬಳಕೆಯ ಉಪಕರಣ, ಆಭರಣ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಸಲಕರಣೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಡಕೆ–ಕುಡಿಕೆಗಳನ್ನು ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ತಯಾರಿಸಿ, ಸುಂದರ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಾದ ಅಶ್ವತ್ಥ ಎಲೆಗಳು, ನವಿಲು, ಒಂದನ್ನೊಂದು ಛೇದಿಸುವ ವರ್ತುಲಗಳು, ಮೀನು ಇತ್ಯಾದಿಯಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತೌಲನಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ಕಾಲದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ತರುವಾಯ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಪಾತ್ರೆಗಳಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ನೆಲೆಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಆರು ವರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ (ಎ– ಎಫ್‌ವರೆಗೆ); ಬಿಳಿ ಬಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ವರ್ಣಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಈ ಕಾಲದ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಆಟಿಗೆ, ಬಳೆ, ಮಣಿ ಹಾಗೂ ಪಶುಗಳ ಬೊಂಬೆಗಳನ್ನೂ ವಿವಿಧ ಆಕಾರದ ಮಣಿಗಳನ್ನೂ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲು, ಹಸ್ತಿದಂತ, ಎಲುಬು ಇತ್ಯಾದಿ ವಸ್ತುಗಳಿಂದಲೂ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶೇಷ ಉದ್ಯಮವೆಂದರೆ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲು, ಎಲುಬು, ದಂತ ಇತ್ಯಾದಿಯಿಂದ ತಯಾರಿಸ ಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಲಿಪಿರಹಿತ ಆಯತಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆಗಳು. ಕುಣಾಲ್ ನೆಲೆಯಿಂದ ದೊರೆತ ಈ ಕಾಲದ ಬೆಳ್ಳಿಯ ಕಿರೀಟಗಳು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾದವು.

ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಭೌಗೋಳಿಕ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಜನರಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧ ವೃದ್ಧಿಯಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಮತ್ತು ಸುದ್ದಿ ಸಮಾಚಾರಗಳ ವಿನಿಮಯದಲ್ಲಿ ಆದ ಅತಿಶಯ ಪ್ರಗತಿ ಒಂದು ಮೂಲಭೂತ ಕಾರಣವೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಮನ್ವಯವೆಂದು ಬಗೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇಡೀ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕುಂಬಾರರು ಕೆಲವೊಂದು ಪ್ರಮಾಣಾನುಸಾರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂಥ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸೀಮಿತ, ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಇಂಥ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ದರ್ಜೆಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ವ್ಯಾಪಾರದ ಮೂಲಕ ವಿಭಿನ್ನ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದವೆ ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. ಆದಿಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ರಸ್ತೆ ಸಾರಿಗೆ ಸಂಚಾರದ ಸ್ವರೂಪದ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿ ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಬಹುದೂರದ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ಭಾರದ ಸಾಮಾನುಗಳನ್ನು ಸಾಗಿಸಲು ಎತ್ತು–ಕತ್ತೆಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಬದಲಾವಣೆಯಾಗಿ ಇಡೀ ದಕ್ಷಿಣ ಏಷ್ಯದ ಸಾರಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಯುಂಟುಮಾಡಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಗ್ರಾಮೀಣ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟಣಗಳ ಜೀವನಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚೆಚ್ಚು ಪ್ರಗತಿಯಾಯಿತು – ಇದುವೇ ಗಾಲಿಯ ಎತ್ತಿನಬಂಡಿಯ ಬಳಕೆ. ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೆ ಇಂಥ ಎತ್ತಿನ ಬಂಡಿಯ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಚೌಕಟ್ಟುಗಳ ಮಾದರಿಗಳು ಯಾವ ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೂ ದೊರೆತಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇಂಥ ಬಂಡಿಗೆ ಬೇಕಾದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಅಥವಾ ಸಾದಾ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಾದರಿ ಘನಗಾಲಿಗಳು ಮಾತ್ರ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಮುಖ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಭಿರಡಾಣ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಳರಹಿತ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನು ಹೋಲುವ, ನಾಲ್ಕು ಗಾಲಿಯುಳ್ಳ ಹಾಗೂ ಎರಡು ಗಾಲಿಗಳುಳ್ಳ, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಾದರಿ ಬಂಡಿ ಚೌಕಟ್ಟುಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಮುಕ್ತ ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಬಂಡಿಯ ಅವಶೇಷ ದೊರೆತಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾದ ವಿಷಯ. ಈ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಘನಚೌಕಟ್ಟುಳ್ಳ ಬಂಡಿಗೆ ಘನ ಚಕ್ರಗಳನ್ನಷ್ಟೇ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬನಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಮಡಕೆ ಚೂರಿನ ಮೇಲೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದ ಘನಚಕ್ರವುಳ್ಳ ಹಾಗೂ ಛತ್ರಿಯುಳ್ಳ ಬಂಡಿ ಅಥವಾ ರಥವನ್ನೂ ನೆನಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ರಸ್ತೆ ಸಾರಿಗೆಯೊಂದೇ ಅಲ್ಲದೆ ಆಂತರಿಕ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧಕ್ಕಾಗಿ ಜಲಮಾರ್ಗಗಳನ್ನೂ ಉಪಯೋಗಿಸಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ದೋಣಿಗಳ ಮಾದರಿಯಾಗಲೀ ಅಥವಾ ಇನ್ನಿತರ ಕುರುಹಾಗಲೀ ದೊರೆತಿಲ್ಲ.

ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಇನ್ನೊಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಂಗತಿಯೆಂದರೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಗೀರು ಗೀಟಿನ ಸಂಕೇತಗಳು. ಇವರ ಪೂರ್ವಜರಾದ ಹಾಕ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆಯೂ ಈ ರೀತಿಯ ಸಂಕೇತಗಳಿವೆ. ಈ ಚಿಹ್ನೆಗಳೇ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪಕಾಲೀನ ಲಿಪಿಯ ಆರಂಭದ ರೂಪಗಳಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ಚಿಹ್ನೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಲಿಪಿಯ ಕೆಲವು ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಸಾಮ್ಯವಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಆಂತರಿಕ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವಿಚಾರ ವಿನಿಮಯದ ಆವಶ್ಯಕತೆಯ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನರಿತು ಇಂಥ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿರಬೇಕು. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವೆಂಬಂತೆ ಇದೇ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ರೆಹಮಾನ್‌ಢೇರಿ, ಕುಣಾಲ್, ಹರಪ್ಪ, ಭಿರಡಾಣ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಲಿಪಿರಹಿತ ಮುದ್ರೆಗಳ ಆವಿಷ್ಕಾರವಾದದ್ದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಿಸಬಹುದು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಲೆವಾನ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಹಸಿಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರಾಂಕನದ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಸೂತ್ರದ ಹಾಗೂ ಬಟ್ಟೆಯ ಅಚ್ಚೊತ್ತು ಮಹತ್ತ್ವದ್ದು. ಇದು ಬಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಸಾಮಾನುಗಳ ಸುರಕ್ಷೆಗಾಗಿ ಅಥವಾ ದಾಸ್ತಾನು ಭಂಡಾರದ ಬಾಗಿಲನ್ನು ಭದ್ರವಾಗಿ ಮುಚ್ಚಲು ಹಾಕಿದ ಮುದ್ರಾಂಕನ ಪದ್ಧತಿಯ ಸೂಚಕವಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಈಗಲೂ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದೆ.

ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ರಾಜಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ಅರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆಯುವಂತಿಲ್ಲ. ಈ ಪ್ರದೇಶ ತಾಮ್ರ, ಸೀಸ, ಸತು ಹಾಗೂ ತವರ ಖನಿಜಗಳ ನಿಕ್ಷೇಪದ ಆಗರ. ಇದು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರದೇಶದ ಒಂದು ಭಾಗವೂ ಹೌದು. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಾಮ್ರ ನಿಕ್ಷೇಪದ ಸುತ್ತಮುತ್ತಿನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ನೆಲೆಗಳಿವೆ. ಉದಾ: ಗಣೇಶ್ವರ (**ನೋಡಿ**), ಬಾಲಾಥಲ್(**ನೋಡಿ**) ಇತ್ಯಾದಿ. ಕಾಲಮಾನದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ನೆಲೆಗಳು ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಮಕಾಲೀನದ್ದಾಗಿದ್ದರೂ ಆದಿಹರಪ್ಪ ಹಂತದ ಯಾವುದೇ ವಿಶಿಷ್ಟ ಗುಣಲಕ್ಷಣಗಳುಳ್ಳ ವಸ್ತುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರಲಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ಈ

ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಇನ್ನಿತರ ಲೋಹಗಳಿಂದ ತಯಾರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ರಾಜಸ್ಥಾನ, ಹರಿಯಾಣ, ಚೋಲಿಸ್ತಾನ, ಪಂಜಾಬ್ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರಿಗೆ ಸರಬರಾಜು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು.

ಹೀಗೆ ಹಾಕ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಬಂದ ಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸಮಾಜ ತನ್ನ ಅಂತಃಶಕ್ತಿ ಹಾಗೂ ಹೊಸ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ಇಡೀ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ, ತಾವು ತಯಾರಿಸಿದ ಭೌತಿಕ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣಮಾನ ಹಾಗೂ ಏಕರೂಪತೆಯ ಬೀಜಾಂಕುರವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದು ಪ್ರಗತಿಯ ಪಥದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಘಟ್ಟ. ಇದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಇವರ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಕೋಡುಗಳುಳ್ಳ ದೇವತೆ, ಅಶ್ವತ್ಥ ಎಲೆಗಳು, ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರಾಣಿ ಹಾಗೂ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಗೊಂಬೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಆದಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಅಥವಾ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಕ್ರಮಣ ಕಾಲ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2800–2600): ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಹಾಗೂ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿಯ ಆಂತರಿಕ ಸಂಬಂಧದ ಕುರಿತಾಗಿ ಭಿನ್ನ ಭಿನ್ನ ಅನಿಸಿಕೆಗಳನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಪ್ರಕಾರ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಹಂತದಿಂದ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಹಂತದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸಹಜ ಪ್ರಗತಿ ಇರದೆ, ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಹಂತ ಥಟ್ಟನೆ ಬೆಳೆದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ, ಬಾಲಾಕೋಟ್, ರೆಹಮಾನ್‌ಧೇರಿ ಇತ್ಯಾದಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳ ನಡುವೆ ಸುಟ್ಟ ಅವಶೇಷಗಳ ಸ್ತರವಿದೆ. ಇದರಿಂದುಂಟಾದ ಅಂತರ ಈ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಎಡೆಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಇದೇ ಪ್ರಕಾರ ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಹಾಗೂ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಹಂತಗಳ ನಡುವೆ ಭೂಕಂಪದ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಜನವಸತಿ ಇಲ್ಲದ ಒಂದು ಹಂತವಿದೆ. ಆದರೆ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ನೌಶಾರೊ 1 ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪ 2 ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಧೋಲಾವೀರ 3, ಬನಾವಳಿ 1ಸಿ, ಕುಣಾಲ್ 1ಸಿ, ಭಿರಡಾಣ 2ಎ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಿಂದ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ನಡುವಿನ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ ಅಥವಾ ಸಂಕ್ರಮಣ ಹಂತವನ್ನು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಸಂಕ್ರಮಣ ಕಾಲ ಅಥವಾ ಆದಿಪ್ರೌಢಹರಪ್ಪ ಕಾಲ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಧೋಲಾವೀರದಲ್ಲಿ ಆರಂಭದಿಂದಲೇ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಸುರಕ್ಷಾ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಆದಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸಲಾಯಿತು. ಆಡಳಿತವರ್ಗ ಹಾಗೂ ಅವರ ಕರ್ಮಚಾರಿಗಳಿಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣವನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸಂಪೂರ್ಣ ಹಾಗೂ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ಕೋಟೆ ಹಾಗೂ ಅದರ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿರುವ ಹೊರಪ್ರಾಕಾರ ಮತ್ತು ಅದರ ಒಳಗಿನ ರಕ್ಷಣಾ ವಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾದವು. ಅಲ್ಲದೆ ನಗರದ ಉತ್ತರ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಅನ್ಯ ನಾಗರಿಕರಿರುವ ಸ್ಥಾನವನ್ನೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಮಧ್ಯನಗರ ಹಾಗೂ ಕೆಳನಗರವೆಂಬ ಎರಡು ಘಟಕಗಳಿಗೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸುರಕ್ಷಾ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಭಾಗಶಃ ಶುಷ್ಕ ಹವಾಮಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಕಚ್ಛ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿರುವ ಧೋಲಾವೀರದಂತಹ ಬೃಹತ್ ನಗರಕ್ಕೆ ಬೇಕಾಗುವ ನೀರಿನ ಪೂರೈಕೆಯನ್ನು ಮಳೆಗಾಲದ ಹಳ್ಳಗಳಿಗೆ ಕಲ್ಲಿನ ಅಡ್ಡಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ, ನೀರನ್ನು ತಡೆಹಿಡಿದು, ಕೋಟೆಯ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಬೃಹತ್ ತೊಟ್ಟಿಗಳಲ್ಲಿ ನೀರನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಕಾರ್ಯ ಆರಂಭವಾದುದು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ.

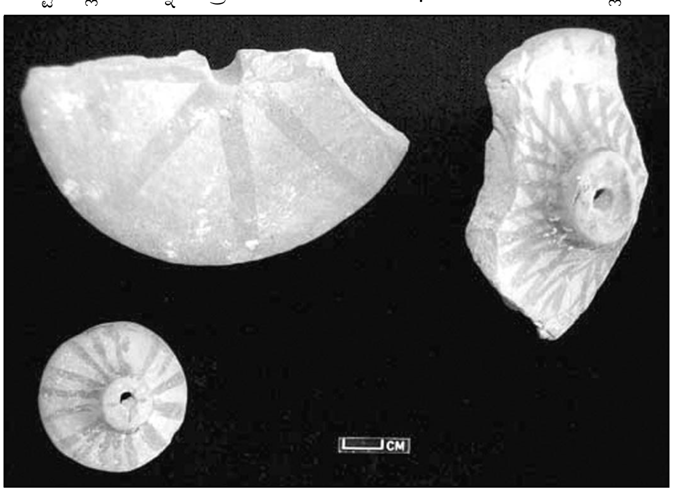

ಮಕ್ಕಳ ಆಟಿಕೆಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗಾಡಿಚಕ್ರಗಳು

ಬನಾವಳಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ನಗರವನ್ನು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಯಿತು. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯನ್ನು ಅವಶ್ಯವಿದ್ದೆಡೆಯಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿ, ಮೇಲ್‌ನಗರಕ್ಕಾಗಿ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡೇ ಅನ್ಯ ಜನಸಮುದಾಯಗಳಿಗಾಗಿ ಕೆಳನಗರದ ರಚನೆಯಾಯಿತು. ಮೇಲ್‌ನಗರದ ಕೆಲವು ಕಟ್ಟಡಗಳ ವಿಶಿಷ್ಟ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡಗಳ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾದ ಇನ್ನೊಂದು ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರದ ಅಗ್ನಿಕುಂಡವಿದ್ದು ಇದರೊಳಗೆ ಬೂದಿಯಿತ್ತು. ಅವಶೇಷಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ಇವು ಪ್ರಾಯಶಃ ತಾಂತ್ರಿಕ ಕಾರ್ಯಾಗಾರಗಳಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಭಿರಡಾಣದ ಆದಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಜನರು ತಮ್ಮ ಪ್ರಗತಿಪರ ವಿಚಾರ ಹಾಗೂ ತಾಂತ್ರಿಕ ಜ್ಞಾನದಿಂದಾಗಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ನಾಗರಿಕ ಜೀವನಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಿದ್ದು ಈ ಕಾಲದಿಂದಲೇ. ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಭಿರಡಾಣ ನೆಲೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಸುರಕ್ಷಾ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ನಗರವನ್ನು ಯೋಜನಾಬದ್ಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ರೂಪಿಸಲಾಯಿತು. ನಗರದ ಒಳಭಾಗವನ್ನು ಮೇಲ್‌ನಗರ ಹಾಗೂ ಕೆಳನಗರವೆಂದು ಎರಡು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಯಿತು.

ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಕಾಸದಲ್ಲಿ ಆದಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಅತಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಘಟ್ಟ. ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣಗಳುಳ್ಳ ವಾಸ್ತುಕಲೆ, ಯೋಜನೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅವಶೇಷಗಳು ಸೂಚಿಸುವ ಹೊಸ ವಿಚಾರಧಾರೆಗಳು, ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಿಂದ ಬಳುವಳಿಯಾಗಿ ಬಂದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಹಾಸುಹೊಕ್ಕಾಗಿ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿ, ಮುಂಬರುವ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಹೊಸ ತಿರುವನ್ನು ಕೊಟ್ಟವು. ನಗರಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣ ಯೋಜನಾಬದ್ಧ ನವನಿರ್ಮಾಣವೆನಿಸಿದವು. ಜೊತೆಗೆ ಎಸ್–ಆಕಾರದ ಜಾಡಿ, ಬಹುರಂಧ್ರದ ಜಾಡಿ, ಹಿಡಿ ಬಟ್ಟಲು ಇತ್ಯಾದಿಯಾದ ಗಾಢ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಅನಂತರದ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮುದ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಗೀರುಗೀಟಿನ ರೇಖಾಚಿತ್ರ/ರಂಗೋಲಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಲಿಪಿ ಸಂಕೇತಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ದೊರಕಿವೆ.

ಭಿರಡಾಣದಲ್ಲಿ ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಅರೆಗಳುಳ್ಳ ಗಾಲಿಗಳ ಆವಿಷ್ಕಾರವಾದದ್ದು ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಂಗತಿ. ಈ ಹೊಸ ತಾಂತ್ರಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಬಳಕೆಯಿಂದಾಗಿ ಆಂತರಿಕ ವ್ಯಾಪಾರ, ದೂರಸಂಚಾರ ಹಾಗೂ ರಸ್ತೆ ಸಾರಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು.

ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಅಥವಾ ಪ್ರೌಢ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2600–2000): ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಭೌಗೋಳಿಕ ವಿಸ್ತಾರ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಷ್ಟೆ ಇತ್ತು. ಇಂದಿನ ಸಮಗ್ರ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ ಹಾಗೂ ಭಾರತದ ಜಮ್ಮು ಹಾಗೂ ಕಾಶ್ಮೀರ, ಪಂಜಾಬ್, ಹರಿಯಾಣ, ರಾಜಸ್ಥಾನ, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಅವಧಿಯ ಸಾವಿರಾರು ಬಹುದೊಡ್ಡ ಹಾಗೂ ಸಣ್ಣ ನಗರ ಮತ್ತು ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲಾಗಿದೆ. ಅತಿದೊಡ್ಡ ನಗರಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಬಾರಿಗೆ ಕಟ್ಟಲಿಲ್ಲ. ಅನೇಕ ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಅದೇ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಹಳ್ಳಿಗಳೇ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸುತ್ತಾ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ವೃದ್ಧಿ ಮತ್ತು ಸ್ಥಾನವಿಸ್ತರಣೆಯಿಂದಾಗಿ ವಿವಿಧ ಆಕಾರದ ನಗರಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದವು. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೆಲವು ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಗಳು ಇಂತಿವೆ: ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ, ಹರಪ್ಪ, ಗನವೇರಿವಾಲ, ರಾಖಿಗಡಿ, ಧೋಲಾವೀರ, ಕಾಲಿಬಂಗನ್, ಲೋಥಲ್, ಬನಾವಳಿ, ಭಿರಡಾಣ, ಸುರಕೋಟಡ.

ಬಹುತೇಕವಾಗಿ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಗರ ರಚನೆ ಎರಡು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿಯ ಎತ್ತರದ ದಿಬ್ಬವು ಕೋಟೆ ಅಥವಾ ದುರ್ಗ (ಸಿಟೆಡೆಲ್) ಅಥವಾ ಮೇಲ್‌ನಗರದ (ಅಪ್ಪರ್ ಟೌನ್) ಸ್ಥಾನವಾಗಿದ್ದರೆ, ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯ ವಿಶಾಲವಾದ ದಿಬ್ಬ ಕೆಳನಗರದ (ಲೋಯರ್ ಟೌನ್) ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಈ ರೀತಿಯ ತಳವಿನ್ಯಾಸದ ನಗರಗಳಾದ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಹಾಗೂ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಕಂಡ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಇದು ಆಕಸ್ಮಿಕ ರಚನೆಯಲ್ಲ ಎಂಬುದನ್ನು ಮನಗಂಡ. ಇದೇ ತಳವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಹರಪ್ಪ ನಗರದಂತೆ ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ನದಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ತಟದಲ್ಲಿದ್ದು, ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣಾಭಿಮುಖವಾಗಿದೆ. ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನ ಕೋಟೆಯ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಎರಡು ಸಮಚತುರಸ್ರಗಳಂತಿದ್ದು, ನಡುವೆ ಇವೆರಡನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸುವ ಗೋಡೆಯಿದೆ. ಉತ್ತರ ಭಾಗದ ಚತುರಸ್ರದಲ್ಲಿ ಮನೆಗಳಿವೆ; ದಕ್ಷಿಣ ಚತುರಸ್ರದ ಒಳಗೆ ಪ್ರವೇಶಕ್ಕಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ದ್ವಾರವಿದೆ. ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಕಟ್ಟೆಗಳಿವೆ. ಬಹುಶಃ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಕಾರ ವಿಧಿಗಳಿಗಾಗಿ ಅಥವಾ ಪಶುಬಲಿಗಾಗಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಕೆಳನಗರ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊದಲ್ಲಿರುವ ನಗರ ವಿನ್ಯಾಸದಂತೆ ಪ್ರಧಾನ ದಿಶಾಭಿಮುಖವಾದ ಅನೇಕ ಬೀದಿಗಳು ಮತ್ತು ಮನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಈ ಮೂರೂ ನಗರಗಳ ಘಟಕಗಳಲ್ಲಿರುವ ಅಳತೆಯ ಅನುಪಾತದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ಯವಿರುವುದು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ.

ಮೊದಮೊದಲು ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿಯ ಎಲ್ಲ ನೆಲೆಗಳ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಈ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದಂತೆ ಸುರಕ್ಷಾ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾದ ಕೋಟೆ ಮತ್ತು ಕೆಳನಗರವೆಂಬ ಎರಡು ಘಟಕಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ನಗರದ ಒಳರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಬೀದಿಗಳು ಮತ್ತು ಭವನಗಳು ಪ್ರಧಾನ ದಿಶಾಭಿಮುಖವಾಗಿರುತ್ತವೆ ಎಂದು ನಂಬಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಹೊಸ ಸಂಶೋಧನೆಯಿಂದ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಇಂಥ ಅನಿಸಿಕೆಗಳು ಭಾಗಶಃ ಸತ್ಯವೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂತು. ಉದಾ: ಬನಾವಳಿ ನಗರ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಯೋಜನೆಗೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿದೆ.

ಇಡೀ ನಗರ ವಿಷಮಭುಜ ಚೌಕೋನಾಕಾರದ ಸುರಕ್ಷಾ ಗೋಡೆಯಿಂದ (240x300ಮೀ) ಆವೃತವಾಗಿದ್ದು, ಒಳಗೆ ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ, ಕೋಟೆ ಅಥವಾ ಮೇಲ್‌ನಗರ ಮತ್ತು ಕೆಳನಗರವೆಂದು ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಎರಡೂ ಘಟಕಗಳ ಸಂಪರ್ಕಕ್ಕಾಗಿ ಎರಡು ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಮೇಲ್‌ನಗರ ಎತ್ತರ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾರಣ ಕೆಳನಗರದಿಂದ ಏರಿ ಹೋಗಲು ದ್ವಾರಗಳ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪಾವಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಸುರಕ್ಷಾಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅವಶ್ಯವಿದ್ದೆಡೆ ಬುರುಜು ಹಾಗೂ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ನಗರಗಳ ಸುರಕ್ಷಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಬನಾವಳಿ ನಗರಕ್ಕೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪೂರ್ವಭಾಗದ ಸುರಕ್ಷಾ ಗೋಡೆಯಿಂದಾಚೆ ಕಂದಕವಿರುವುದನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರದ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ಚರಂಡಿಯಿಂದ ಹರಿದು ಬರುವ ಮಳೆನೀರನ್ನು ಈ ಕಂದಕಕ್ಕೆ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ನಗರದ ಬೀದಿಗಳು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ, ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನಂತೆ ಪ್ರಧಾನ ದಿಶಾಭಿಮುಖ ವಾಗಿರದೆ ನಗರದ ಒಂದು ಕೇಂದ್ರಭಾಗದಿಂದ ಸುಮಾರು ನಾಲ್ಕರಿಂದ ಐದು ಬೀದಿಗಳು ಸೂರ್ಯನ ಕಿರಣಗಳಂತೆ ವಿವಿಧ ದಿಶೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಾಚಿವೆ ಅಥವಾ ಇಂಥ ಬೀದಿಗಳು ವಿವಿಧ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಂದ ಹೊರಟು ಬಂದು ಒಂದು ಕೇಂದ್ರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸೇರುತ್ತವೆ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ವ್ಯಾಪಾರ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯೋದ್ಯಮವನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಕೆಲವು ನೆಲೆಗಳನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕರಾವಳಿ ತೀರದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿ ಬೆಳೆಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಖ್ಯವಾದ ನೆಲೆಯೆಂದರೆ ಖಂಬತ್ ಕೊಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿರುವ ಲೋಥಲ್ ನಗರ. ಸಾಬರಮತಿ ನದಿಯ ಒಂದು ಉಪನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ದೀರ್ಘಚತುರಸ್ರಾಕಾರದಂತಿರುವ ಲೋಥಲ್ ನಗರದ ಸುತ್ತಲೂ ಮಜಬೂತಾದ ಸುರಕ್ಷಾ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ನಗರದ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟ ಎತ್ತರ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಡಗಳಿದ್ದ ಭಾಗವನ್ನು ಮೇಲ್‌ನಗರ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತ ಬಂದರನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿ ರಚಿಸಿದ ನಗರವೇ ಲೋಥಲ್. ನಗರದ ಪೂರ್ವದುದ್ದಕ್ಕೂ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಬಂದರು ಕಟ್ಟೆ ಇದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ 219 ಮೀx13 ಮೀ ಉದ್ದಗಲವುಳ್ಳ ವಿಶಾಲವಾದ ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತ ಹೊಂಡವಿದೆ. ವ್ಯಾಪಾರ ನೌಕೆಗಳು ಈ ಹೊಂಡದಲ್ಲಿ ಲಂಗರು ಹಾಕಿ ನಿಲ್ಲುವುದಕ್ಕೆ ಬೇಕಾಗುವಷ್ಟು ನೀರಿನಮಟ್ಟವನ್ನು ಕಾಯ್ದಿಡುವುದು ಆವಶ್ಯಕವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದುದರಿಂದಾಗಿ ಈ ಹೊಂಡದಲ್ಲಿ ಯಾವಾಗಲೂ ಒಂದೇ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ನೀರು ಇರುವುದಕ್ಕಾಗಿ ನದಿಯಿಂದ ಕಾಲುವೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಹೊಂಡಕ್ಕೆ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಹೆಚ್ಚಾದ ನೀರು ಕಾಲುವೆ ತೂಬಿನಿಂದ ಹೊರಹೋಗುವಂತೆ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಂದರು ಕಟ್ಟೆಯ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಯೇ ಒಂದು ಉಗ್ರಾಣವಿದ್ದು ಅದರೊಳಗೆ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಅನೇಕ ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳ ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸರಕುಗಳ ಮೂಟೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಹಗ್ಗ ಮತ್ತು ಬಟ್ಟೆಗಳ ಕುರುಹುಗಳು ಮುದ್ರಿತವಾಗಿವೆ.

ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟ ಅತಿ ಮಹತ್ವದ ನಗರವೆಂದರೆ, ಧೋಲಾವೀರ. ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಕಚ್ಛ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಧೋಲಾವೀರದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅಡಿಪಾಯವನ್ನು ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಾಕಲಾಯಿತು. ಕೇವಲ ರಾಜಕೀಯ ಅಥವಾ ಸುರಕ್ಷಾಯುಕ್ತಿಗಳಲ್ಲದೆ ವ್ಯಾಪಾರ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಈ ನೆಲೆ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣದ್ದಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತಿ, ಘಗ್ಗರ್, ಹಾಕ್ರ ನದಿ ಹಾಗೂ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಮುಖಜಭೂಮಿಗಳ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ ಹಾಗೂ ಗುಜರಾತಿನಿಂದ ಹೋಗಿ ಬರುವ

ಎರಡು ಹಾದಿಗಳು ಕೂಡುವ ಸಂಧಿಸ್ಥಳ, ಧೋಲಾವೀರ

ವ್ಯಾಪಾರ ನೌಕೆಗಳ, ಕೋರಿ ಕೊಲ್ಲಿಯಿಂದ ಅರಬ್ಬಿಸಮುದ್ರದ ಮುಖಾಂತರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಜೊತೆಗಿನ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧಗಳ ನಿಯಂತ್ರಣವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ತೋರಿಬರುತ್ತದೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ವಿನ್ಯಾಸವೂ ಪ್ರಧಾನ ದಿಶಾಭಿಮುಖ ವಾಗಿದ್ದರೂ ನಗರದ ಒಳರಚನೆ ಇತರ ಹರಪ್ಪಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿರುವುದಕ್ಕಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ಮೂರು ವಾಸಸ್ಥಾನಗಳಿದ್ದು- ದುರ್ಗ, ಮಧ್ಯನಗರ, ಕೆಳನಗರ-ಎಲ್ಲವೂ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿವೆ. ಈ ಕೋಟೆಯ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಚತುರಸ್ರಾ ಕಾರದ ಬುರುಜುಗಳಿವೆ. ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಗಳಿವೆ. ನೆಲೆಯ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿರುವ ದುರ್ಗ 300 ಮೀ x 300 ಮೀ ಇದ್ದು, ಕೆಳನಗರದ ಸಮತಟ್ಟಿನಿಂದ ಸು. 13ಮೀ ಎತ್ತರವಿದ್ದು, ಒರಟಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಹೊರಹೊದಿಕೆ ಯನ್ನು ಹೊದ್ದಿರುವ ಸ್ವತಂತ್ರ ಸುರಕ್ಷಾ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಒಂದೊಂದು ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಉತ್ತರ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಪ್ರಮುಖ ವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ದ್ವಾರದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಆಯತಾ ಕಾರದ ಒಂದು ವಿಶಾಲ ಬಯಲಿದೆ. ಇದನ್ನು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಕ್ರೀಡಾಂಗಣ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಅಂಕಣ ದಿಂದ ಉತ್ತರ ದ್ವಾರದ ಸಂಪರ್ಕಕ್ಕಾಗಿ ಉತ್ತರ ಗೋಡೆಯ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದ ಅಡಿಯುದ್ದಕ್ಕೂ ಒಂದು ಇಳಿಜಾರನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ದ್ವಾರದ ಎಡ-ಬಲದಲ್ಲಿ ಕಾವಲುಗಾರರ ಎರಡು ದೊಡ್ಡ ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ಈ ಕೋಣೆಗಳ ಚಾವಣಿ ಯನ್ನು ಹೊತ್ತು ನಿಂತಿದ್ದ ಮರದ ಆಧಾರ ಸ್ತಂಭಗಳಿಗಾಗಿ ಕೆತ್ತಿ ನಯ ಮಾಡಿದ ದುಂಡು ಕಲ್ಲಿನ ಎರಡು ಪೀಠಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಂದಿಗೂ ಯಥಾ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಕಲ್ಲಿನ ಪೀಠಗಳ ಆಧಾರದಿಂದಾಗಿ ಹರಪ್ಪ ಹಾಗೂ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನಪಲ್ಲಟವಾಗಿದ್ದ ಇಂಥದೇ ಕಲ್ಲಿನ ಪೀಠಗಳ ನಿಜವಾದ ಔಚಿತ್ಯವನ್ನರಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಈ ದ್ವಾರದ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶೆಯ ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಶಾಸನ ಅಥವಾ ನಾಮಫಲಕವೊಂದು ದೊರಕಿದೆ. ಈ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಬಿಳಿಯ ಜಿಪ್ಸಮ್ ಅಂಟು ಹಿಟ್ಟಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿ ಮರದ ಫಲಕದಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಈ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ಒಟ್ಟು ಹತ್ತು ಅಕ್ಷರ ಸಂಕೇತಗಳಿದ್ದು, ಪ್ರತಿ ಸಂಕೇತದ ಎತ್ತರ ಸು. 37 ಸೆಂಮೀ, ಅಗಲ 25 ರಿಂದ 27

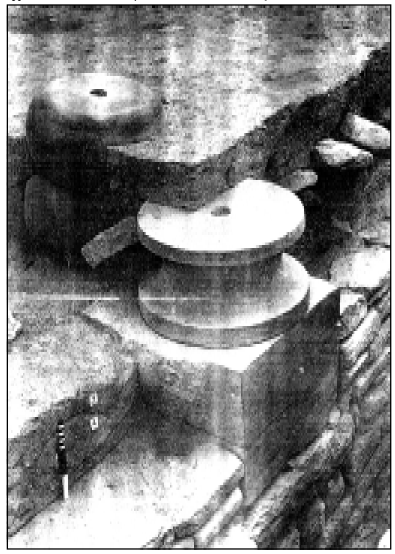

ಕಂಬದ ಪೀಠ, ಧೋಲಾವೀರ

ಕಂಬಗಳು, ಧೋಲಾವೀರ

ಸೆಂಮೀ ಇದೆ. ಈ ಅಕ್ಷರಗಳ ಸಮೂಹ ಒಂದು ಹೆಸರು ಅಥವಾ ಬಿರುದಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಅನುಮಾನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಲಿಖಿತ ಫಲಕವನ್ನೂ ಉನ್ನತವಾದ ಉತ್ತರದ್ವಾರದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತೂಗು ಹಾಕಿದ್ದಿರಬೇಕು. ದುರ್ಗದ ಉತ್ತರ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕ್ರೀಡಾಂಗಣದಿಂದಾಚೆ ಇರುವ ಮಧ್ಯನಗರದ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 360x250 ಮೀ ಇದ್ದು, ನಾಲ್ಕು ದಿಶೆಯಿಂದಲೂ ಸುರಕ್ಷಾ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿದೆ. ನಾಲ್ಕು ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಧ್ಯನಗರದ ಪೂರ್ವ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಳನಗರವಿದ್ದು, ಅದಕ್ಕೆ ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ಸುರಕ್ಷಾ ಗೋಡೆಗಳಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಈ ಮೂರೂ ವಾಸಸ್ಥಾನಗಳನ್ನಾವರಿಸಿ ಒಂದು ಬಾಹ್ಯ ಸುರಕ್ಷಾ ಗೋಡೆಯಿದೆ. ಕೆಳನಗರದಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ಕಸಬುಗಳ ನೆಲೆಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉದಾ: ಅಗೇಟ್ ಮಣಿಗಳ, ಶಂಖದ ಉದ್ಯಮ, ಕುಂಬಾರನ ಆವಿಗೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ಈ ಉದ್ಯಮ ಸ್ಥಳಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿಕೊಂಡೇ ಜನರು ವಾಸಿಸುವ ಕಟ್ಟಡಗಳಿವೆ. ನಗರ ಬೀದಿಗಳು ಪ್ರಧಾನ ದಿಶಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಸಮಾಂತರಭುಜಗಳಲ್ಲಿ

ಛೇದಿಸಿವೆ. ಇದರಿಂದ ಉಂಟಾದ ನಾಲ್ಕು ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಲು ಮನೆಗಳಿವೆ. ಆದಿಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ಕಲ್ಪಿಸಿದ ನೀರು ಸರಬರಾಜು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಇನ್ನಷ್ಟು ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಲಾಯಿತು. ಸು.10 ಹೆ. ನಷ್ಟು ಜಮೀನಿನ ಭಾಗವನ್ನು ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿಗಳಿಗಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆಯೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಸ್ಮಶಾನವಿದ್ದು ಅಂದಿನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ವಿಧಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶೇಷ ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕಿದೆ.

ಇದುವರೆಗೆ ಶೋಧಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಸಾವಿರಾರು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಅಸಾಧಾರಣ ಗಾತ್ರ, ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಅವಶೇಷ ಹಾಗೂ ಕಟ್ಟಡ/ಭವನಗಳಿಂದಾಗಿ ಇಂದಿಗೂ ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಗಳಾಗಿವೆ. ಈಗಿನ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ನೆಲೆಯನ್ನು 1921ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಸರ್ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್‌ರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ, ಅನಂತರ 1931ರಲ್ಲಿ ಇ.ಜೆ.ಎಚ್ ಮ್ಯಾಕೆಯವರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಅಗೆಯಲಾಯಿತು. 1947ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ವಿಭಜನೆಯ ಅನಂತರವೂ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಹಾಗೂ ಪೆನ್‌ಸಿಲ್ವೇನಿಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಜಾರ್ಜ್‌ಡೇಲ್ಸ್ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊದ ಉತ್ಖನನ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದರು. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಜಲ ಮಟ್ಟ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವುದರಿಂದಾಗಿ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆಯ ತಳವನ್ನು ತಲುಪಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಉಪನದಿಯಾದ, ಬತ್ತಿಹೋದ ರಾವಿ ನದಿಯ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. 1920ರಲ್ಲಿ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಹಾಗೂ 1934 ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪಂಡಿತ ಮಾಧೋಸ್ವರೂಪ ವತ್ಸರ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ತದನಂತರ 1946 ರಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಪುನಃ ಉತ್ಖನನಗೈದರು. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಪ್ರೌಢ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಹರಪ್ಪ ಪೂರ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಈ ನೆಲೆಯಿಂದ ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಯಿತು. ಪುನಃ 1990ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಮೆಡೋಸ್ ಮತ್ತು ಕೆನೋಯರ್ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಿಂದಾಗಿ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯ ಇತಿಹಾಸ ಹಾಕ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಷ್ಟು (ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ರಾವಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಸಂಬೋಧಿಸಿದ್ದಾರೆ) ಪ್ರಾಚೀನದ್ದೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ.

ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದಾಗಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ನಗರಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ, ವಾಸ್ತು ರಚನೆ, ಕಲೆ ಮತ್ತು ಕಸಬುಗಳ, ಅಂದಿನ ಜನಜೀವನ ಶೈಲಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಹೇರಳ ಹಾಗೂ ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕಿದೆ. ಆದರೆ 1947ಕ್ಕೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದ ಕಾರ್ಯತಂತ್ರಗಳ ಮಿತಿಗಳಿಂದಾಗಿ ಈ ನಗರಗಳು ಹಂತ ಹಂತವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ವಿಷಯವಾಗಲೀ ಅಥವಾ ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಾಲಾವಧಿಯನ್ನಾಗಲೀ ತಿಳಿಯಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೆಲವು ಮೂಲಭೂತ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಈ ಎರಡೂ ನೆಲೆಗಳು ಒದಗಿಸಿಕೊಟ್ಟಿವೆ. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅತಿ ಸುಂದರ ಹಾಗೂ ಉಚ್ಚಸ್ತರದ ಪೌರಾಡಳಿತದ ಪ್ರಶಾಸನವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಸುಸಜ್ಜಿತ ನಗರಗಳು ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಕೇವಲ ನಗರಗಳೊಂದೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಬಹು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಭೂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ನಿಂತ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಏಕರೂಪತೆಯೂ ಮಹತ್ತ್ವದ ಲಕ್ಷಣವಾಗಿದೆ. ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಏಕರೂಪತೆಯ ಅರ್ಥ ಎಲ್ಲ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಚ್ಯುತಿಬಾರದಂತೆ ಅನುಸರಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲ. ಬಾಹ್ಯದೃಷ್ಟಿಗೆ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಕಂಡರೂ ಸ್ಥಳೀಯ ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಪಾಟುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ಏಕರೂಪತೆಯನ್ನು ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ನಗರಗಳ ತಳವಿನ್ಯಾಸ, ಕಟ್ಟಡಗಳ ರಚನಾಕ್ರಮ, ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರಮಾಣಮಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಕಟ್ಟಡ ಸಾಮಾಗ್ರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಏಕರೂಪತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಕೆಳನಗರದ ಮನೆಗಳು, ಉತ್ತಮ ಬೀದಿ, ಓಣಿ, ಒಳೋಣಿಗಳು, ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಒಳಚರಂಡಿಗಳ ಅಥವಾ ಮನೆಗಳಿಂದ ಹೊರಬರುವ ಕೊಳಚೆ ನೀರನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲು ಬೀದಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೂಳಿದ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ವಿವಿಧ ಕಸಬುಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ವಿಂಗಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ನಗರದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳ ಬೀದಿಗಳುದ್ದಕ್ಕೂ ಕಲ್ಪಿಸಿದ ವ್ಯಾಪಾರದ ಮಳಿಗೆಗಳು, ವಸ್ತುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ತಾಂತ್ರಿಕತೆಯ ಪ್ರಮಾಣಮಾನ ವ್ಯವಸ್ಥೆ– ಇಂಥ ದೃಶ್ಯ ಅನುಶಾಸನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಪೌರಾಡಳಿತದ ಕಾಯ್ದೆ ಕಾನೂನುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯರಲ್ಲಿದ್ದ ಆಸ್ಥೆಯನ್ನು ದರ್ಶಿಸುತ್ತದೆ. ಇದೊಂದು ಶ್ಲಾಘನೀಯ ಸಂಗತಿ, ಹೆಮ್ಮೆಪಡತಕ್ಕಂಥ ವಿಷಯ.

ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಿತಿಗಳು: ಪ್ರೌಢಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ನಗರ ಅಥವಾ ಗ್ರಾಮಗಳ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಕಚ್ಚಾ ಸರಕುಗಳೆಂದರೆ ಹಸಿ ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಮರ ಹಾಗೂ ಹುಲ್ಲು. ಆದರೆ ಬೆಟ್ಟಗಳ ತಪ್ಪಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ, ಕಚ್ಛ್ ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ದೊರೆಯುವ ಕಲ್ಲನ್ನು ಮನೆ, ಕೋಟೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒರಟಾಗಿ ಅಥವಾ ನಯವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ ಸೂಕ್ತ ಆಕಾರದ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಬದಲಿಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಪೂರ್ವ ನಿರ್ಧರಿತ ಅನುಪಾತವಾದ 4:2:1 ರ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆ, ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಅಡಿಪಾಯ ಮತ್ತು ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದರೆ, ಬಾಗಿಲು, ಕಂಬ, ಕಿಟಕಿಗಳಿಗೆ ಮರ ಮತ್ತು ಚಾಪೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮನೆಯ ನೆಲಗಟ್ಟನ್ನು ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿ ಮೇಲೆ ಗಿಲಾವು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಸ್ನಾನಗೃಹ ಮತ್ತು ಚರಂಡಿಗಳನ್ನು ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲವನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಸು ಅಥವಾ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಹೆಂಚು/ಬಿಲ್ಲೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮರ, ಹುಲ್ಲು ಮತ್ತು ಹಸಿಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಚಾವಣಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಂದಿನ ಕಾಲದ ಮರದ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಗೋಡೆಗಳನ್ನಾವರಿಸಿ ನಿಂತ ಮರದ ಗೋಡೆಗಂಬಗಳ ಅಚ್ಚೊತ್ತುಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಗೋಡೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಬನಾವಳಿ ಮತ್ತು ಭಿರಡಾಣದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಗಿಲು, ಕಿಟಕಿಗಳ ಪ್ರತಿಕೃತಿ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇಂಥ ನಗರಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಾಗಿ ವಡ್ಡ, ಬಡಿಗೇರ, ಇಟ್ಟಿಗೆಕಾರ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳ ವರ್ಗಗಳು ಅಂದಿನ ಸಮಾಜದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗಗಳಾಗಿದ್ದವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ.

ಉತ್ಖನನಗೊಂಡ ಧೋಲಾವೀರ ನೆಲೆಯ ಒಂದು ಭಾಗ

ಉತ್ಖನನದಿಂದಾಗಿ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರದ ಮನೆಗಳು, ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳುಳ್ಳ ನಗರ ಹಾಗೂ ಹಳ್ಳಿಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ನಗರ ಮತ್ತು ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿರುವ ವ್ಯತ್ಯಾಸವನ್ನು ಸರಕುಗಳ ಸಂಯೋಜನೆಯಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಮನೆಗಳನ್ನು ಕೇವಲ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ್ದರೆ, ಅವುಗಳ ಅಡಿಪಾಯ ಹಾಗೂ ಮಳೆನೀರು ಹರಿದು ಹೋಗಲು ಕಟ್ಟಿದ ಚರಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಅಥವಾ ಕಲ್ಲನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಮನೆಗಳನ್ನು ಒಣ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ್ದರೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಭವನಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಇಲ್ಲವೆ ಆಂಶಿಕವಾಗಿ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮನೆಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸಮಚತುರ್ಭುಜ ಮುಕ್ತ ಅಂಗಳವಿದ್ದು ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಕೋಣೆಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಮನೆಗಳ ಮುಖ್ಯದ್ವಾರ ಮತ್ತು ಕಿಟಕಿಗಳು ಮುಖ್ಯ ಬೀದಿಯೆಡೆ ಇರದೆ, ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಓಣಿಗಳ ಕಡೆಗಿನ ಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತದೆ. ಓಣಿಯಲ್ಲಿ ಓಡಾಡುವ ಜನರ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಮನೆಯೊಳಗೆ ನಡೆಯುವ ಕಾರ್ಯಕಲಾಪಗಳು ಬೀಳದಂತೆ ಒಂದು ಅಡ್ಡಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆಲಮನೆಗಳು ಎರಡು ಅಥವಾ ಮೂರು ಮಹಡಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದವು. ಮಹಡಿಗೆ ಅಥವಾ ಚಾವಣಿಗೆ ಹೋಗಲು ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಮುಕ್ತ ಅಂಗಳದಲ್ಲಿ ಸೋಪಾನವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಬಾಗಿಲುಗಳು ಮರದ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು, ಹೊಸ್ತಿಲಿನ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಾಗಿಲ ಕವಾಟುಗಳು ತಿರುಗುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಕುಳಿಯನ್ನಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರಥಮ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಮಹಡಿಗಳ ಕಿಟಕಿಗಳಿಗೆ ಕದಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಮತ್ತು ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜಾಲಂಧ್ರವುಳ್ಳ ಅಡ್ಡಕಂಬಿಗಳಿದ್ದುವು. ಇಂತಹ ಕಿಟಕಿಯ ಕದಗಳನ್ನು ಏಕಾಂತಕ್ಕಾಗಿ ಮುಚ್ಚಿದಾಗಲೂ ಗಾಳಿ, ಬೆಳಕಿಗೆ ಕೊರತೆಯಿರದು. ಜಾಲಂಧ್ರವುಳ್ಳ ಕಿಟಕಿಯ ಕದಗಳನ್ನು ಬಹುಶಃ ಮರ ಅಥವಾ ಹುಲ್ಲು ಕಡ್ಡಿಯ ಚಾಪೆಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಿರಬಹುದು. ಈ ರೀತಿಯ ಜಾಲಂಧ್ರಯುಕ್ತ ಕಿಟಕಿಗಳ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಶಿಲೆ ಹಾಗೂ ಹಾಲುಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೊರೆದ ಅವಶೇಷಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ದೊರೆತಿವೆ. ಇಂಥ ಮನೆಗಳಲ್ಲದೆ, ಬಹುದೊಡ್ಡ ಸೌಧಗಳು ಹಾಗೂ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಭವನಗಳನ್ನು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನ ದುರ್ಗದ ಮೇಲಿರುವ ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕಟ್ಟಡಗಳೆಂದರೆ ಕಣಜ, ಬೃಹತ್ ಸ್ನಾನಗೃಹ, ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯ, ಸಭಾಗೃಹ, ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯ ಸ್ಥಾನ ಅಥವಾ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಭಾಸ್ಥಾನ, ಮುಖ್ಯಸ್ಥನ ಮನೆ, ದೇವಾಲಯ ಇತ್ಯಾದಿ.

ಬೃಹತ್ ಸ್ನಾನದ ಕೊಳ: ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನ ದುರ್ಗದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಸ್ನಾನಗೃಹದಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕೊಳವಿದೆ. ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಪ್ರಕಾರ ಇದು ಈಜುಕೊಳ. ಈ ಕೊಳದ ಉದ್ದಗಲ ಹಾಗೂ ಆಳ ಇಂತಿವೆ: ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ 12 ಮೀ; ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮ 7 ಮೀ; ಇದರ ಅತಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಳ 2.4ಮೀ ನೀರಿಗಿಳಿಯಲು ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಸೋಪಾನಗಳಿವೆ. ಮೆಟ್ಟಲಿನ ಕೆಳಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ಮುಂಚಾಚಿದ

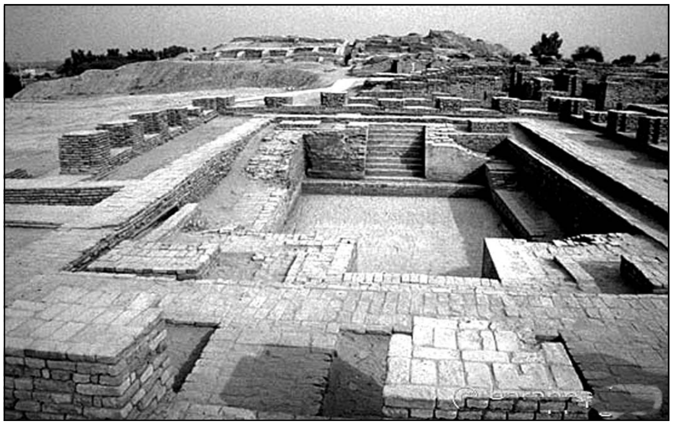

ಬೃಹತ್ ನೀರಿನ ಕೊಳ, ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ

ಕಿರಿಯಗಲದ ಕಟ್ಟೆಯಿದೆ. ಈ ಮುಂಚಾಚಿದ ಕಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಸುತ್ತಲೂ ನಡೆದಾಡಬಹುದು. ಕೊಳದ ನೀರು ಸೋರಿಹೋಗದಂತೆ ಇದರ ನೆಲಕ್ಕೆ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ಹಾಸಿ ಜಿಪ್ಸಮ್ ಗಿಲಾವಿನಿಂದ ಭದ್ರವಾಗಿ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೊಳದ ಗೋಡೆಗಳನ್ನೂ ಇದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಭದ್ರಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಷ್ಟಲ್ಲದೆ ಕೊಳದ ನಾಲ್ಕು ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ನೆಲಗಟ್ಟಿನಡಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಗಾಜಿನಂತೆ ಬಿಟುಮೆನ್‌ನ ಒಂದು ಪದರವನ್ನೇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ನೆಲಗಟ್ಟು ನೈರುತ್ಯ ದಿಶೆಯ ಕಡೆ ಇಳಿಜಾರಾಗಿದ್ದು, ಆ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪಿಸಿದ ಚರಂಡಿ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ನೀರು ಹೊರಗೆ ಹರಿದುಹೋಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಸ್ನಾನಗೃಹ ಸಂಕೀರ್ಣವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ದಕ್ಷಿಣ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ದ್ವಾರಗಳಲ್ಲದೆ, ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ ದಿಶೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇತರ ಎರಡು ಪ್ರವೇಶ ದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಕೊಳದ ಪೂರ್ವ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಕೋಣೆಗಳಿವೆ. ಇಂತಹ ಒಂದು ಕೋಣೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬಾವಿಯಿಂದ ಕೊಳಕ್ಕೆ ನೀರು ಪೂರೈಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಸ್ನಾನಗೃಹ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಉಪಯೋಗಕ್ಕಾಗಿರದೆ, ಕೆಲವು ವಿಶೇಷ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳಿಗಾಗಿ ಇದನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಮತ.

ಕಣಜಗಳು: ಬೃಹತ್ ಸ್ನಾನಗೃಹದ ನೈರುತ್ಯ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಮೊದಲು ಬಿಸಿ ಹಬೆಯ ಸ್ನಾನಗೃಹ (ಹಮಾಮ್) ಎಂದು, ಅನಂತರ ಇದನ್ನು ರಾಜ್ಯಕಣಜ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಜಬೂತಾದ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಅಡಿಪಾಯವನ್ನು

ಉಗ್ರಾಣದ ತಳಪಾಯ, ಹರಪ್ಪ

ಹೊಂದಿದ ಈ ಭವನ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ 50 ಮೀ ಉದ್ದ, ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣವಾಗಿ 27 ಮೀ ಅಗಲವಿದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 27 ಚತುರಸ್ರ ಹಾಗೂ ಆಯತಾಕಾರದ ಪೀಠಗಳ ಕಟ್ಟೆಗಳಿದ್ದು (ಬ್ಲಾಕ್ಸ್) ಇವುಗಳ ನಡುವೆ ಅಡ್ಡಾಡಲು ದಾರಿಗಳುಂಟು. ಇದರ ನೈರುತ್ಯ ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ವಿಶಾಲ ಸೋಪಾನವಿದೆ. ಅದರ ಅಡಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಬಾವಿ ಮತ್ತು ಸೋಪಾನದ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಸ್ನಾನದ ಕಟ್ಟೆಯೂ ಇವೆ. ಕಣಜದ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮರದ ತೊಲೆಗಳಿಗಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಗುಳಿಗಳುಳ್ಳ ಒಂದು ಎತ್ತರ ಕಟ್ಟೆ ಇದೆ. ಬಹುಶಃ ಇದು ಕಣಜಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನುಗಳನ್ನು ಏರಿಸಿ –ಇಳಿಸುವ ಸ್ಥಳವಿರಬಹುದೆಂದು ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಹರಪ್ಪದಲ್ಲಿರುವ ಎಫ್ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲಿನ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಕಾರದ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಎಮ್.ಎಸ್.ವತ್ಸ ಅವರು ಕಣಜ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ವಿಶಾಲವಾದ ಭವನ ಘನಿಷ್ಠವಾದ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಅಡಿಪಾಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು, ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣವಾಗಿ 50 ಮೀ ಹಾಗೂ ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ 40 ಮೀ ಇದೆ. ಒಂದೊಂದು ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಆರು ಕೋಣೆಗಳಂತೆ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಈ ಭವನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ 7 ಮೀ ವಿಶಾಲವಾದ ಹಾಗೂ ಆಂಶಿಕವಾಗಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಹಾದಿ ಇದೆ. ಪ್ರತಿಕೋಣೆಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 15.2ಮೀ x 6.1 ಮೀ. ನೆಲಗಟ್ಟಿನ ಅಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರದ ಗಾಳಿಕೊಳವೆ ಮುಖಾಂತರ ಕಣಜಗಳಿಗೆ ಸ್ವಚ್ಛ ಗಾಳಿ ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಮಂಡಲಾಕಾರದ ಕಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಕಣವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ಥಳವೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇನ್ನಿತರ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಭವನಗಳನ್ನು ಕಣಜಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸದೆ, ಇವುಗಳು ವಿಶೇಷ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಭಾಗೃಹಗಳು ಅಥವಾ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳ ಸ್ಥಳಗಳಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಏನೇ ಆದರೂ ಇಂತಹ ಬೃಹತ್ ಕಟ್ಟಡಗಳು ಅಂದಿನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಪರಿಣಿತ ನಿರ್ಮಾಣ ಕೌಶಲ್ಯವನ್ನು ಎತ್ತಿ ಹಿಡಿದಿವೆ. ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ದುರ್ಗದಲ್ಲಿರುವ ಇಂತಹ ಭವ್ಯ ಭವನಗಳು ಅಂದಿನ ಆಡಳಿತ ವರ್ಗದ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆ, ಕುಶಲ ಪ್ರಶಾಸನ ಹಾಗೂ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತ ವೆಯೆಂದು ಹೇಳಿದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದು.

ನೀರು ಸರಬರಾಜು ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಪ್ರೌಢಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನದಿತಟದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಇನ್ನಿತರ ನೀರಿನ ಸ್ರೋತ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ್ಯೂ ಪ್ರಮುಖ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ದಿನನಿತ್ಯದ ಬಳಕೆಗಾಗಿ ಬೇಕಾಗುವ ನೀರು ಸರಬರಾಜಿಗಾಗಿ ವಿಶೇಷ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು.

ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿ, ಧೋಲಾವೀರ

ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊದಂತಹ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ನಗರದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಬಾವಿಯಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ನಗರಗಳ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇಂಥ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗಾಗಿ ಬಾವಿಗಳಿದ್ದವು.

ಭಾಗಶಃ ಶುಷ್ಕ ವಾತಾವರಣದಲ್ಲಿರುವ ಧೋಲಾವೀರದಂಥ ನಗರಕ್ಕಾಗಿ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ನೀರನ್ನು ಪೂರೈಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಗಮನಾರ್ಹವಲ್ಲದೆ, ಶ್ಲಾಘನೀಯವಾಗಿದೆ. ನಗರದ ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಹರಿಯುತ್ತಿದ್ದ ಮನ್ಹರ್ ಮತ್ತು ಮನ್ಸರ್ ಹೆಸರಿನ ಎರಡು ಹಳ್ಳಗಳ ಆಯಕಟ್ಟಿನ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಅಡ್ಡಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿ, ನಗರದ ಹೊರಗಿನ ಸುರಕ್ಷಾ ಕೋಟೆಯೊಳಗಿನ ಪೂರ್ವ, ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬಯಲು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿರುವ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿಗಳಿಗೆ ನೀರನ್ನು ಹರಿಬಿಟ್ಟು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂಥ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಅಂದಿನ ಅಭೂತಪೂರ್ವ ಸಾಧನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಹರಪ್ಪ, ಕಾಲಿಬಂಗನ್, ಬನಾವಳಿಯಲ್ಲೂ ಬಾವಿಗಳಿದ್ದವು. ಅನೇಕ ಸಣ್ಣ ಪಟ್ಟಣಗಳು ಮತ್ತು ಹಳ್ಳಿಗಳು, ನದಿ ತೀರದ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ದೈನಂದಿನ ಬಳಕೆಗಾಗಿ ಜನರು ನೀರನ್ನು ನೇರವಾಗಿ ನದಿಗಳಿಂದಲೇ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತೋರಿಬರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಾವಿಗಳ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಯೇ ಸ್ನಾನಗೃಹಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದವು.

ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಬೀದಿಗಳು, ಶೌಚಕೂಪ ಹಾಗೂ ಚರಂಡಿಗಳು: ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ನಗರನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ, ನೈರ್ಮಲೀಕರಣ ಹಾಗೂ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಆರೋಗ್ಯಕ್ಕೂ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿತ್ತೆಂಬ ಅಂಶ ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಮನೆಯೊಳಗಿನ ಸ್ನಾನಗೃಹದಿಂದ ಬಚ್ಚಲು ನೀರನ್ನು ಮನೆಯ ನೆಲಗಟ್ಟಿನ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಪಿಸಿದ ಕಾಲುವೆ ಮುಖಾಂತರ ಹೊರಗಡೆ ಬೀದಿಯ ಚರಂಡಿಗಳಿಗೆ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಮೇಲ್ಮಹಡಿಯಿಂದ ಬಚ್ಚಲು ನೀರು ಮನೆ ಗೋಡೆಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿಸಿದ ಕೊಳವೆಗಳಿಂದ ಹರಿದು ಬಂದು, ಬೀದಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಚರಂಡಿಯನ್ನು ಸೇರುತ್ತಿತ್ತು. ಒಳಚರಂಡಿ

ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಲ್ಲದ ನಗರಗಳಾದ ಕಾಲಿಬಂಗನ್, ಬನಾವಳಿ, ಭಿರಡಾಣದಲ್ಲಿ ಮನೆಗಳಿಂದ ಬರುವ ಬಚ್ಚಲು ನೀರನ್ನು ಕಾಲುವೆಗಳ ಮುಖಾಂತರ ಬೀದಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳಿಟ್ಟ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹವಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಚರಂಡಿಗಳು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಅಥವಾ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಚರಂಡಿಗಳು ಬೀದಿಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗದಡಿಯಲ್ಲಿ ಹರಿದು ನಗರದ ಸುರಕ್ಷಾ ಕೋಟೆಗೋಡೆ ಯಿಂದಾಚೆಗೆ ಕೊಳಚೆ ಮತ್ತು ಮಳೆನೀರನ್ನು ಹೊರಚೆಲ್ಲುತ್ತಿದ್ದವು. ಇಂಥ ಚರಂಡಿಗಳ ಹೊರ ದ್ವಾರದಿಂದ ಪರಕೀಯರು ಅಥವಾ ಶತ್ರುಗಳು ನಗರವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಬಾರದೆಂದು ಅವುಗಳ ಮುಖಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಂಬಿ ಚೌಕಟ್ಟು ಸೇರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯ ಚರಂಡಿಗಳ ನಡುವೆ ಆಯತಾಕಾರದ ಸಂಪುಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿಯ ಕೊಳಚೆ ಶೇಖರಣೆ ಯನ್ನು ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಸ್ವಚ್ಛ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಅಲ್ಲಿಯ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಶೌಚಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕೋಣೆಯಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಅಂಥ ಕೋಣೆಯ ನೆಲಗಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹೂತಿಟ್ಟ ದೊಡ್ಡ ಸಂಪು ಜಾಡಿಗಳನ್ನು ನಾಲೆಗಳಿಗೆ ಜೋಡಿಸಿದ್ದು ಕಲ್ಮಶವನ್ನು ಹೊರಹಾಕಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಜಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ ನೀರು ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಇಂಗಿ ಹೋಗುವಂತೆ ಜಾಡಿಯ ತಳದಲ್ಲಿ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ರಂಧ್ರವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗು ತ್ತಿತ್ತು. ಶೌಚಾಲಯದ ಜಾಡಿ, ನಗರದ ಚರಂಡಿಗಳು ಮತ್ತು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಬೀದಿಗಳನ್ನು ನಿತ್ಯವೂ ಸ್ವಚ್ಛಗೊಳಿಸುವ ಸಿಬ್ಬಂದಿವರ್ಗವಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಕೃಷಿ ಹಾಗೂ ಪಶುಪಾಲನೆ: ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಧಾನ್ಯಾವಶೇಷಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಪರಿಸರಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡ ಕೃಷಿ ಪದ್ಧತಿ ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ಧಾನ್ಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ಲಭ್ಯವಾಗಿದೆ. ಆದಿ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಗೋದಿ, ಜವೆ, ಸಾವೆ, ರಾಗಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಬತ್ತ (ನೆಲ್ಲು)ವನ್ನು ಕೇವಲ ಬಾಲು ಮತ್ತು ಕುಣಾಲ್ ನೆಲಗಳ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸ್ತರದಿಂದ ವರದಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ನೆಲ್ಲಕ್ಕಿಯ (ಬತ್ತ) ಬೇಸಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಪಂಜಾಬದಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಹಾಗೂ ಭಾರತದ ಲೋಥಲ್‌ನಿಂದ ದೊರೆತ ನೆಲ್ಲಕ್ಕಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಈಗ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿರುವ ಎಲ್ಲ ತರಹದ ದ್ವಿದಳ ಧಾನ್ಯಗಳು ಕುಣಾಲಿನ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಎಳ್ಳು, ಔಡಲ ಅಥವಾ ಹರಳು, ಸಾಸಿವೆ ಮೊದಲಾದ ಎಣ್ಣೆಕಾಳು ಗಳನ್ನೂ, ಮೆಂತ್ಯ, ಬೆಳ್ಳುಳ್ಳಿಯನ್ನೂ, ಬಳೂಲ, ನೇರಳೆ, ನಿಂಬೆ, ದ್ರಾಕ್ಷಿ, ಬಾದಾಮಿ, ಅಕ್ರೋಟ್, ಖರ್ಜೂರ, ಕರಬೂಜ, ಕಲ್ಲಂಗಡಿ, ಬೋರೆ ಹಣ್ಣುಗಳನ್ನೂ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸುವಾಸನಾಯುಕ್ತ ಕಾಂತಿವರ್ಧಕ ರೀಠಾ ಹಾಗೂ ಸೀಗೆಕಾಯಿಗಳನ್ನಲ್ಲದೆ ಜಾಜಿ, ಮಲ್ಲಿಗೆ ಹಾಗೂ ಹರ್ಸಿಂಗಾರ್ ಹೂವುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮತ್ತೇರಿಸುವ ಗುಣವುಳ್ಳ ಗಸಗಸೆ ಮತ್ತು ಗಾಂಜ ಗಿಡಗಳನ್ನು ಕೃಷಿ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ದನಕರುಗಳ ಮೇವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಅವರೆ ಜಾತಿಯ ಸಸ್ಯ ಹಾಗೂ ಕುದುರೆ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಗೆ ಮೇವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಮೂರೆಲೆಯ ದಳಗಳುಳ್ಳ ಸಸ್ಯವನ್ನೂ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳ ಹಾಗೂ ವನ್ಯಮೃಗಗಳ ಮೂಳೆಗಳು ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಹೇರಳವಾಗಿ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಜಾನುವಾರು ಎಮ್ಮೆ, ಕುರಿ, ಮೇಕೆ, ಹಂದಿ, ಒಂಟೆ, ಕುದುರೆ, ಆನೆ, ನಾಯಿ, ಬೆಕ್ಕು, ಕತ್ತೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಯ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಪ್ರಶ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಪ್ರಾಣಿಯ ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳ ಸಂಶೋಧನೆಯಿಂದ ಕುದುರೆ ಇರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬ ವಾದ ನಿರಾಧಾರವೆಂದು ಸಾಬೀತಾಗಿದೆ. ಹರಪ್ಪ, ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ, ಲೋಥಲ್, ಸುರಕೋಟಡ, ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಹಾಗೂ ಕುಂತಾಸಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಕುದುರೆಗಳ ಮೂಳೆಗಳನ್ನು ನಿಸ್ಸಂಶಯವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಲೋಥಲ್ ಹಾಗೂ ಚನ್ಹುದಾರೊ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ವರದಿ ಮಾಡಿದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಕುದುರೆಯ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನೂ ಸ್ಮರಿಸಬಹುದು. ಒಂದೇ ಡುಬ್ಬವುಳ್ಳ ಒಂಟೆಯ ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳು ಕುಂತಾಸಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲದೆ ಕಾಡುಕುರಿ, ಮೇಕೆ, ಕತ್ತೆ, ಹಂದಿಗಳ ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ವರದಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ವಿಭಿನ್ನ ಜಾತಿಯ ಜಿಂಕೆಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೀನು, ಆಮೆ ಹಾಗೂ ದನಗಳ ಮಾಂಸವೂ ಭೋಜ್ಯ ಪದಾರ್ಥಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಕೆಲಜಾತಿಯ ಮೃದ್ವಂಗಿಯಂಥ ಜೀವಿಗಳನ್ನು ಆಹಾರವಾಗಿ ಈ ಕಾಲದ ಜನರು ಸೇವಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಖನಿಜ ಸಂಪತ್ತು ಮತ್ತು ಲೋಹಗಳು: ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ, ಹರಿಯಾಣ, ರಾಜಸ್ತಾನ, ಗುಜರಾತ್, ಜಮ್ಮು–ಕಾಶ್ಮೀರ, ಲಡಾಕ್, ಹಿಮಾಚಲ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿವೆ. ಈ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಉಪಯೋಗ ದಲ್ಲಿದ್ದ ತಾಮ್ರದ ಖನಿಜಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ರಾಜಸ್ತಾನದಲ್ಲಿಯ ತಾಮ್ರದ ಖೇತ್ರಿಗಣಿಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ನಗರ ಅಥವಾ ಗ್ರಾಮ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಅದಿರನ್ನು ಕರಗಿಸುವ ಕುಲುಮೆಗಳ ಅಥವಾ ಮೂಸೆಗಳ ಪುರಾವೆಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ತಾಮ್ರ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳಿರುವ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಖನಿಜವನ್ನು ಕರಗಿಸಲು ಬೇಕಾದ ಕುಲುಮೆ ಹಾಗೂ ಬಹಳಷ್ಟು ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಿಟ್ಟದ ಗುಡ್ಡೆಗಳು ವರದಿಯಾಗಿವೆ. ಈ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರವನ್ನು ಕರಗಿಸಿ, ಅದರ ಮುದ್ದೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ತಾಮ್ರೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ಸರಬರಾಜು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಮುದ್ದೆಗಳನ್ನು ಕರಗಿಸಲು ಬೇಕಾಗುವ ಮೂಸೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

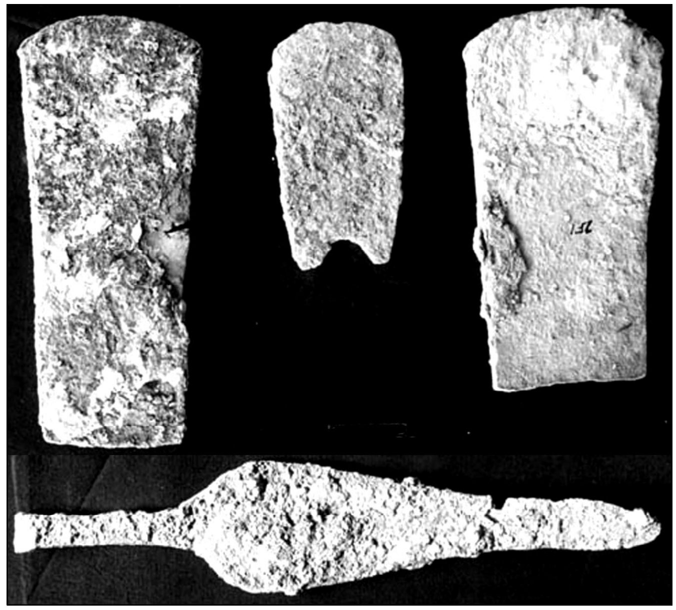

ತಾಮ್ರದ ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಈಟಿಮೊನೆ, ಭಿರಡಾಣ

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದಿಂದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಸಾಮಾನುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ವಿವಿಧ ಆಕಾರಗಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಕೊಡಲಿ, ಈಟಿಯ ಮೊನೆ, ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಚಾಕು, ಕಠಾರಿ, ಕ್ಷೌರಕತ್ತಿ, ಗರಗಸ, ಕುಡುಗೋಲು, ಮೀನಿನ ಗಾಳ, ಉಳಿ, ದಬ್ಬಣ, ಲೋಹ ತೂತು ಮಾಡುವ ಬೈರಿಗೆ, ಸೂಜಿ, ಕಾಡಿಗೆಕಡ್ಡಿ, ಉಂಗುರ, ಬಳೆ, ಮುರುವು, ಖಡ್ಗ/ಬಾರು ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ನಳಿಕೆ, ಬೊಂಬೆಗಳು, ಲಂಬಮಾನವನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಲು ಉಪಯೋಗಿಸುವ ತೂಗುಗುಂಡು, ಬೈರಿಗೆ, ಅಗಳಿ, ತಕ್ಕಡಿತಟ್ಟೆ, ತೊಲೆ, ದರ್ಪಣ ಇತ್ಯಾದಿ ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ದಿನನಿತ್ಯ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಎರಕ ಹೊಯ್ಯದ ಅಥವಾ ಎರಡು ಕವಾಟಿನ ಎರಕದ ಅಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ ತುಂಬಿ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ಅಚ್ಚುಗಳನ್ನು ಉಸುಕು ಮಿಶ್ರಿತ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಧೂಚ್ಛಿಷ್ಟ ವಿಧಾನದಿಂದ ಬೊಂಬೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನ ಪ್ರಪಂಚಪ್ರಸಿದ್ಧ ನೃತ್ಯಾಂಗನೆಯ ಕಂಚಿನ ಬೊಂಬೆಯನ್ನು ಉದಾಹರಿಸಬಹುದು. ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ತಂತ್ರ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯದ್ದಾಗಿತ್ತೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಬೆಂಕಿಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರವನ್ನು ಕಾಯಿಸಿ, ಸುತ್ತಿಗೆಯಿಂದ ಬಡಿದು ಆಕಾರ ಕೊಡುವುದು, ಕುಗ್ಗಿಸುವುದು, ಘನಪಡಿಸುವುದು, ಉಪಕರಣದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳ ಜೋಡಣೆಯನ್ನು ಕಾಯಿಸಿ ಅಥವಾ ಕಾಯಿಸದೇ ಇರುವ ರೀತಿಯಿಂದಲೂ ಕುಟ್ಟಿ, ಬಡಿದು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ತಿಳಿದ ವಿಷಯ.

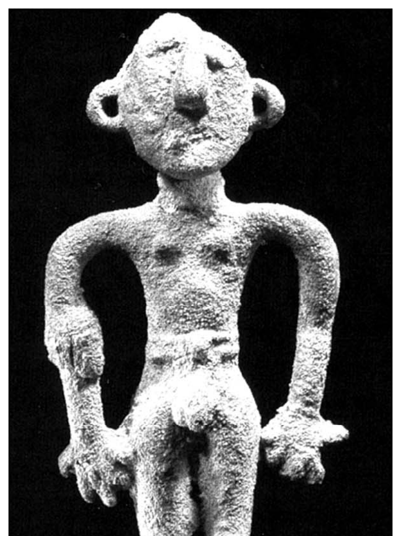

ಕಂಚಿನ ಮೂರ್ತಿ, ಜೋಬ್

ಮಿಶ್ರಲೋಹವನ್ನು ತಯಾರಿಸುವ ರೀತಿ ಭಿನ್ನ ಭಿನ್ನ ಪ್ರಕಾರದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಭಾರತದ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶುದ್ಧ ತಾಮ್ರವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುವುದು ಒಂದು ಸಂಪ್ರದಾಯವೇ ಆಗಿತ್ತೆಂದು ತೋರಿಬರುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ತವರವನ್ನು ಕೂಡಿಸಿದ ಮಿಶ್ರಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ತವರದ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳು ಭಾರತದ ಹರಿಯಾಣ ಹಾಗೂ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಭಗ್ಯೆ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದೆ. ಸೀಸ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ಮಿಶ್ರಣದಿಂದ ಚಿಕ್ಕ ಪುಟ್ಟ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸೀಸದ ಗಣಿಗಳು ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ, ಗುಜರಾತ್, ರಾಜಸ್ತಾನ ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಪಾಷಾಣ, ಸತು ಹಾಗೂ ನಿಕ್ಕಲ್ ಮಿಶ್ರಿತ ಲೋಹದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಅವಶೇಷಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಪಾಷಾಣ ಕೇವಲ ರಾಜಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತರೆ, ಸತು ರಾಜಸ್ತಾನ ಹಾಗೂ ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಖನಿಜಗಳೊಂದಿಗೆ ನಿಕ್ಕಲ್ ಕೂಡ ಸಿಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಂಚುಗಾರರು ಶುದ್ಧ ತಾಮ್ರವನ್ನು ಹೆಚ್ಚು ಬಳಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ತಾಮ್ರದ ವಿವಿಧ ಮಿಶ್ರ ಲೋಹಗಳನ್ನೂ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿ.

ಬಂಗಾರದ ಆಭರಣಗಳು ನಿಧಿರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪನೆಲೆಗಳಾದ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ, ಹರಪ್ಪ, ಅಲ್ಲಹದೀನೊ ಇತ್ಯಾದಿ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಬಂಗಾರ ಆಭರಣಗಳ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಖಜಾನೆಯನ್ನು ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಮುಜ಼ಫರ್‌ನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮಂಡಿ (**ನೋಡಿ**) ಗ್ರಾಮದಿಂದ ವರದಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇದುವರೆಗೂ ಉತ್ಖನಿತ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಸಿಕ್ಕ ವಿವಿಧ ಬಂಗಾರದ ಆಭರಣಗಳು ಇಂತಿವೆ: ಬಳೆಗಳು, ಕಡಗ, ಪದಕಗಳು, ತಾಯಿತ, ಕಂಠಹಾರ, ತೋಳ್ಬಂದಿ, ಕರ್ಣಾಭರಣ ಗಳು, ಮುರುವು, ಬೆಂಡೋಲೆ, ಮಣಿಗಳು, ಪದಕ ಸೂಜಿ (ಬ್ರೂಚ್), ಕಟ್ಟು ಪಟ್ಟಿ, ಉಂಗುರ, ಸೂಜಿಗಳು, ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಆಭರಣ, ಬಂಗಾರದ ತಗಡು, ಪಿನ್ನುಗಳು, ಕಟಿಬಂಧ. ಬಂಗಾರದ ತಗಡಿನಿಂದ ಕಡಗಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದು, ಕಡಗದ ಒಳಮೈಯಲ್ಲಿ ತಗಡಿನ ಜೋಡಣೆಯಿರುತ್ತದೆ. ಕೊನೆಮಣಿಗಳು (ಟರ್ಮಿನಲ್ ಬೀಡ್) ಮಣಿಗಳನ್ನು ಎರಕದಿಂದ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆ ಮತ್ತು ಸಮಾನಾಂತರ ರಂಧ್ರವುಳ್ಳ ಮಣಿಗಳನ್ನು (ಸ್ಪೇಸರ್ ಬೀಡ್) ಬಂಗಾರದ ತಗಡಿನಿಂದ ಕತ್ತರಿಸಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬಂಗಾರದ ಕುಂದಣ ಕೆಲಸದಲ್ಲಿಯೂ ಅಂದಿನ ಜನರು ನಿಪುಣರಾಗಿದ್ದರು. ಬಂಗಾರದ ಹಾಗೂ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಸಂಯೋಜಿಸಿ ಕಂಠಾಭರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅತಿ ತೆಳುವಾದ ತಗಡು ಹಾಗೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮದಿಂದ ಮಧ್ಯಮ ಗಾತ್ರದವರೆಗಿನ ಆಕಾರದ ಸಾವಿರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯ ಬಂಗಾರದ ಮಣಿಗಳು, ಅವುಗಳೊಂದಿಗೆ ಸ್ಪೇಸರ್ ಮಣಿ ಮತ್ತು ಕೊನೆಮಣಿಗಳು ಮಂಡಿಯಿಂದ ದೊರೆತ ಬಂಗಾರದ ಆಭರಣಗಳಲ್ಲಿಯ ವಿಶೇಷ ವಸ್ತುಗಳಾಗಿವೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾರದ ಗಣಿಗಳು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿವೆ. ಹಟ್ಟಿ ಹಾಗೂ ಕೋಲಾರ ಗಣಿಗಳಿಂದಲ್ಲದೆ ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವ ಬಂಗಾರ ಮಿಶ್ರಿತ ರೇವೆಮಣ್ಣಿನಿಂದಲೂ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲೀನ ಜನರು ಬಂಗಾರ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು ಎಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕಂದಹಾರ್ ಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಸಿಯೆಸ್ತಾನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ಬಂಗಾರದ ಗಣಿಗಳು ವರದಿಯಾಗಿದೆ.

ರಾಜಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯ ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಿಕ್ಷೇಪವಿದೆ. ಬೆಳ್ಳಿಯನ್ನು ಬಳೆಗಳು, ಕಾಲಂದಿಗೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಆಭರಣಗಳಿಗಲ್ಲದೆ, ಕುಣಾಲ್‌ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಿರೀಟಗಳಿಗೂ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿತ್ತು.

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು: ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣವುಳ್ಳ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ್ದಾಗಿವೆ. ನುಣುಪಾದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ರಚನೆ ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾಗಿದ್ದು ಪಾತ್ರೆಗಳು ಭಾರವಾಗಿಯೂ ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾಗಿ, ಆವಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟದ್ದರಿಂದ ಕಡುಗೆಂಪು ಅಥವಾ ತಿಳಿಗೆಂಪು ಬಣ್ಣವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಅತಿ ಉಷ್ಣತೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಳಾಗದಂತೆ ಉತ್ತಮ ಮರಳುಯುಕ್ತ ಜೇಡಿಮಣ್ಣನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹದವಾಗಿ ಸುಟ್ಟ ಕಾರಣ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕುಟ್ಟಿದಾಗ ಗಂಟೆಯ ಶಬ್ದ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿದಂತಿರುತ್ತದೆ. ಅತಿ ಹೆಚ್ಚು ಅಥವಾ ಕಡಿಮೆ ಉಷ್ಣತೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಸುಟ್ಟಿರುವುದು ವಿರಳ. ಈ ಅಂಶ ಆವಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಶಾಖವನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವ ಕುಂಬಾರನ ಕರಕೌಶಲವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಸಮಾನ ಗಾತ್ರ ಮತ್ತು ಪಾತ್ರೆಯ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಮಾನಾಂತರದಲ್ಲಿರುವ ಕುಂಬಾರನ ಬೆರಳಿನ ಗೀಟುಗಳು ಅವುಗಳನ್ನು ತೀವ್ರಗತಿಯ ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ತಯಾರಿಸಿರುವುದರ ಸಂಕೇತಗಳಾಗಿವೆ. ಬಹುಶಃ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಕಂಠಭಾಗ, ನಡುವಿನ ಹಾಗೂ ತಳಭಾಗಗಳನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಿ ತಯಾರಿಸಿ ಅನಂತರ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಜೋಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಡೊಳ್ಳು ಹೊಟ್ಟೆಯುಳ್ಳ ಜಾಡಿಗಳನ್ನು ತಟ್ಟೊತ್ತಿಗೆಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಬಹಳಷ್ಟು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲ್ಮೈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು ಲೇಪನವಿರುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುವರ್ಣದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುತ್ತದೆ. ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳು ಅಥವಾ ಗಿಡಬಳ್ಳಿಗಳ ನಡುವೆ ನವಿಲು ಹಾಗೂ ಮೀನಿನ ಬಲೆಯ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅಲ್ಲದೆ ಅಶ್ವತ್ಥ ಎಲೆ, ಉರುಪೆಯ ಮೀನಿನ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದ ಪಾತ್ರೆಗಳೆಂದರೆ ಮೈತುಂಬ ತೂತುಗಳುಳ್ಳ ಜಾಡಿಗಳು, ಎಸ್–ಆಕಾರದ ಜಾಡಿ, ಗಟ್ಟಿಮುಟ್ಟಾದ ಅಲಂಕೃತ ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ. ಗುಜರಾತ್ ಪ್ರಾಂತದ ವಿಶೇಷವೆಂಬಂತೆ ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಬಟ್ಟಲುಗಳಿದ್ದು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳೂ ಮನೋಹರ ವಾಗಿವೆ. ಕಿರಿದಾದ ಬಾಯಿ ಹಾಗೂ ಪುಟ್ಟ ಗುಂಡಿಯಾಕಾರದ ತಳವುಳ್ಳ ಸಾವಿರಾರು ಪಾನಪಾತ್ರೆಗಳು (ಗ್ರಾಬ್ಲೆಟ್) ದೊರಕಿವೆ. ಸಂಗ್ರಹ ಜಾಡಿಗಳು, ತಟ್ಟೆಗಳು, ಹೊರಬಾಗಿದ ಅಂಚಿನ ಅಡುಗೆ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ನೀರ ಕೊಡಗಳು, ನೀರಿನ ಜಾಡಿಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ನಸುಹಳದಿ ಹಾಗೂ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿರಳ. ಆದರೆ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಗುಜರಾತ್ ಪ್ರದೇಶದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಕೆಲವು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕುಂಬಾರನ ಆವಿಗೆಗಳೂ ಇದ್ದುವು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತೆರೆದ ಆವಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸುಡುತ್ತಿದ್ದುದೇ ಹೆಚ್ಚು. ಆದಾಗ್ಯೂ ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನ ಆವಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೆಂಕಿಯಿದ್ದು ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಡಕೆಗಳನ್ನಿಟ್ಟು ಸುಡುತ್ತಿದ್ದ ವಿಧಾನವೂ ಇತ್ತು. ವಿವಿಧ ಸ್ವರೂಪದ ಮಣ್ಣನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರೂ ಈ ಕಾಲದ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಏಕರೂಪತೆ ಆಶ್ಚರ್ಯಕರವಾದದ್ದು.

ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು

ಕಲ್ಲು ಉಪಕರಣಗಳು: ವಿವಿಧ ಆಕಾರ ಹಾಗೂ ಅಳತೆಯ ಅಲಗುಗಳನ್ನು ಅನೇಕ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗಾಗಿ ತಯಾರಿಸುವುದು ಒಂದು ಉದ್ಯಮವೇ ಆಗಿತ್ತು. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ರೋಹರಿ ಹಾಗೂ ಸುಕೂರ್ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ತೆಳುವಾದ ನೀಳ ಅಲಗುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರಮುಖ ನಗರಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಸರಬರಾಜು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲೊಂದೇ ಅಲ್ಲದೆ ಇನ್ನಿತರ

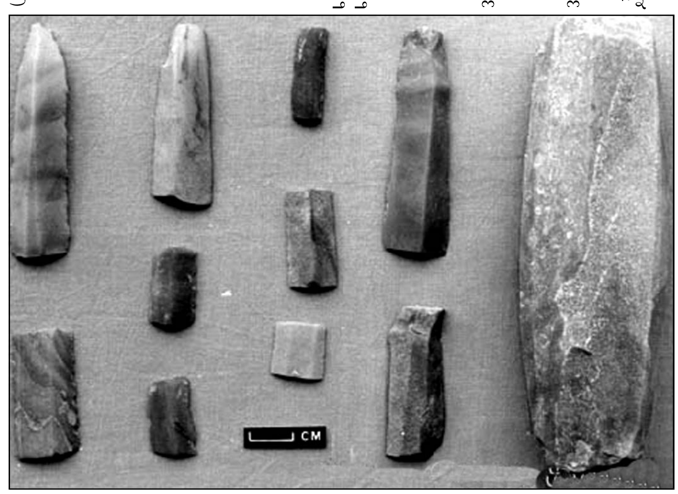

ಚರ್ಟ್‌ಕಲ್ಲಿನ ಅಲಗುಗಳು

ಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅಲಗುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಸರಬರಾಜು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಲೋಥಲ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸಾವಿರಾರು ಚಿಕ್ಕ–ಪುಟ್ಟ ಅಲಗುಗಳು ಸ್ಥಳೀಯ ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಬಹುಶಃ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಇತರ ಸಮಕಾಲೀನ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಇಂತಹ ಸಲಕರಣೆಗಳನ್ನು ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ವಿನಿಮಯದ ಮೂಲಕ ಪಡೆದಿರಬಹುದು. ಇಂತಹ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೆಗಳ ಇತ್ತೀಚಿನ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಕಂಡುಬಂದ ಅಂಶವೆಂದರೆ, ಇನ್ನಿತರ ಗಟ್ಟಿ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಗೆ ತೂತು ಹಾಕಲು ಬೇಕಾಗುವ ಬೈರಿಗೆಯಂಥ

ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಇಂಥ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೆಗಳಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿರುವುದು. ದೈನಂದಿನ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಇತರ ಕಲ್ಲಿನ ಸಲಕರಣೆಗಳೆಂದರೆ ಹಾಸುಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ರುಬ್ಬು ಗುಂಡು ಕಲ್ಲುಗಳು, ಬೀಸುವ ಕಲ್ಲು, ಕವಣೆ ಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಮಕ್ಕಳಾಟಕ್ಕಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಗೋಲಿಗಳು.

ಕಲ್ಲುಬಳೆಗಳು: ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೆಲವು ನೆಲೆಗಳಿಂದ ವರದಿಯಾದ ಕಲ್ಲುಬಳೆಗಳನ್ನು ವಿಶಿಷ್ಟ ತಂತ್ರದಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನುಣ್ಣಗೆ ಅರೆದು ಪುಡಿ ಮಾಡಿದ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಈ ಬಳೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಕೊರೆದ ಲಿಪಿಗಳು ಅಥವಾ ಕುಂಬಾರರ ಕಸುಬು ಚಿಹ್ನೆಗಳಾಗಿರಬೇಕು (ಪಾಟರ್ಸ್ ಮಾರ್ಕ್). ಇಂತಹ ಬಳೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲು ಆವಿಗೆಯಲ್ಲಿಯ ತಾಪಮಾನ 1050 ರಿಂದ 1100 ಸೆಂಟಿಗ್ರೇಡ್ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಅನುಮಾನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಹಾಗೂ ಕಡುಗೆಂಪಿನಿಂದ ಕಪ್ಪು ಮಿಶ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣವುಳ್ಳ ಎರಡು ಪ್ರಕಾರದ ಬಳೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

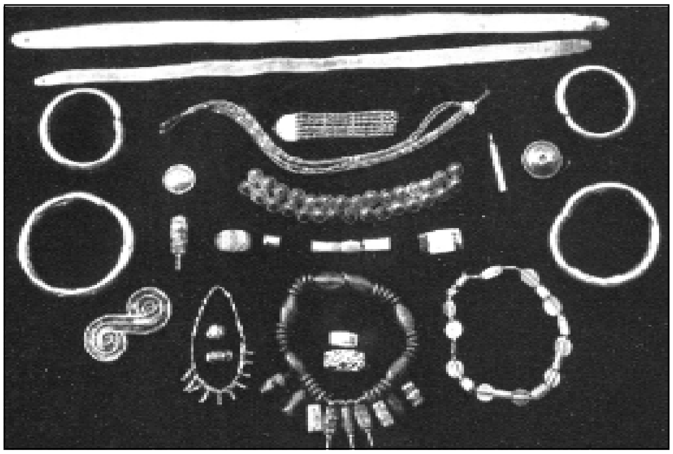

ವಿವಿಧ ಬಗೆಯ ಆಭರಣಗಳು, ಹರಪ್ಪ

ಫಯಾನ್ಸ್ ವಸ್ತುಗಳು: ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಫಯಾನ್ಸ್ ಮಣಿಗಳು, ಬಳೆಗಳು, ಕರ್ಣಾಭರಣಗಳು, ಗೊಂಬೆ ಇತ್ಯಾದಿ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಫಯಾನ್ಸ್ ಕಚ್ಚ ತಯಾರಿಸುವ ವಿಧಾನ ಇಂತಿದೆ: ಬೆಣಚುಕಲ್ಲನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಪುಡಿ ಮಾಡಿ ಅದರೊಳಗೆ ಕೆಲವು ಖನಿಜ ಬಣ್ಣದಕಾರಕಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಅಂಟು ಪದಾರ್ಥವನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಈ ಮಿಶ್ರಣವನ್ನು ಅಧಿಕ ಉಷ್ಣಾಂಶದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಾಗ ಇದು ಕಾಚದ್ರವ್ಯ ಮಿಶ್ರಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಕಾಚದ್ರವ್ಯವನ್ನು ಪುನಃ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಅರೆದು ಅದರಲ್ಲಿ ಎಲೆಬಳ್ಳಿಗಳ ರಸವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ, ಅಂಟು ಹಿಟ್ಟಿನಂತೆ ತಯಾರಿಸಿ, ಅದರಿಂದ ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿ ತಯಾರಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಭಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಾಗ ಗಾಜಿನಂಥ ನುಣುಪಾದ ಮೈಯನ್ನು ಪಡೆದು, ಅದರ ಒಳಭಾಗ ಶಾಖದಿಂದ ಕರಗಿದ ಗಾಜಿನ ಮುದ್ದೆಯಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪೈಕಿ ಈ ಶ್ರೇಷ್ಠ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಅರಿವು ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಸಬುದಾರರಿಗಷ್ಟೇ ಗೊತ್ತಿತ್ತು.

ನೇಯ್ಗೆ ವಸ್ತ್ರಗಳು: ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ನೇಯ್ಗೆ ವಸ್ತ್ರಗಳ ಕುರುಹುಗಳು ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಈ ಕಾಲದ ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಸ್ತ್ರದ ಅಚ್ಚೊತ್ತುಗಳಿವೆ. ಅಂತೆಯೆ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ಬೆಳ್ಳಿಪಾತ್ರೆಯ ಮೇಲೆ ಬಟ್ಟೆಯ ಅಚ್ಚೊತ್ತನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ದಾರ ಅಥವಾ ಬಟ್ಟೆಗಳಿದ್ದುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಫಯಾನ್ಸ್ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲು ಉಸುಕು ತುಂಬಿದ ಸಣ್ಣ ದುಂಡಾಕಾರದ ಬಟ್ಟೆಯ ಚೀಲಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಾಚದ್ರವ್ಯವನ್ನು ಮೆತ್ತಿ ಸುಟ್ಟಿರುವುದರಿಂದ ಅಂಥ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಟ್ಟೆ ಚೀಲದ ನೇಯ್ಗೆಯ ಅಚ್ಚು ಇದೆ.

ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು: ಮಣಿಗಳನ್ನು ಕೇವಲ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತಕಲ್ಲುಗಳಿಂದಲ್ಲದೆ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನಿಂದ, ಶಂಖದಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಗೇಟ್, ಜಾಸ್ಪರ್, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ವೈಡೂರ್ಯ (ಲ್ಯಾಪಿಸ್ ಲ್ಯಾಸೂಲಿ), ಆನಿಕ್ಸ್, ಗಾರ್ನೇಟ್ ಇತ್ಯಾದಿ ಮಣಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿಯ ಅನೇಕ ಉತ್ಖನಿತ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಮಣಿ ತಯಾರಿಕೆಯ ಕಾರ್ಯಾಗಾರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಹೊರಮೈಯಿಂದ ಚಕ್ಕೆಯನ್ನು ಎಬ್ಬಿಸಿ, ಕೊರೆದು, ಅನಂತರ ಭಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸುಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಸುಡುವುದರಿಂದ ಅದರಲ್ಲಿಯ ಖನಿಜಗಳು ರೂಪಾಂತರ ಹೊಂದಿ ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತವೆ. ಮೊನಚುಳ್ಳ ಬೈರಿಗೆಯಿಂದ ಮಣಿಗಳಲ್ಲಿ ತೂತನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಛಾಪು ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಮದ್ದಲೆಯಾಕಾರದ ನೀಳ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಇದೇ ತಂತ್ರದಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆಲವು ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳ ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ವಿವಿಧ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ರೇಖೆಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ಇವುಗಳೊಳಗೆ ಬಿಳಿಬಣ್ಣವನ್ನು ತುಂಬಿ(ಎಚಿಂಗ್) ಇವನ್ನು ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿ ಮಾಡುವುದೂ ಇತ್ತು. ಕೆಲವು ಸಸ್ಯಜನ್ಯರಸವನ್ನು ಮಿಶ್ರಣಮಾಡಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಕರಿಯ ದ್ರಾವಣದಿಂದ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳ ಹೊರಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಇಚ್ಛಿಸಿದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಆವಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಾಗ ಮಣಿಗಳು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ದ್ರಾವಣದಿಂದ ಬಿಡಿಸಿದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಬಿಳಿಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಪರಿವರ್ತನೆ ಹೊಂದಿ ಮಣಿಗಳ ಮೇಲೆ ಶಾಶ್ವತವಾಗಿಯೇ ಉಳಿದುಬಿಡುತ್ತಿದ್ದವು.

ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ವಸ್ತುಗಳು: ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನಿಂದ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಸಬುದಾರರು ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮಾಕಾರದ ಮಣಿಗಳನ್ನೂ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೇಕಾದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ಕ್ಷಾರೀಯ ದ್ರಾವಣದಲ್ಲಿ ಅದ್ದಿ ಹೆಚ್ಚು ಉಷ್ಣತೆಯಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಾಗ, ಮುದ್ರೆ ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿ, ಹೊಳಪುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ, ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತದೆ. ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಾಕಾರದ ಮಣಿಗಳು (1 ರಿಂದ 3 ಮಿಮೀ ದಪ್ಪ ಹಾಗೂ 1ಮಿಮೀ ಹೊರವ್ಯಾಸ) ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಮಣಿಗಳ ಸಮರೂಪತೆ ಆಶ್ಚರ್ಯಮೂಡಿಸುತ್ತದೆ. ಬಹುಶಃ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನ ಹಿಟ್ಟಿನಂಥ ಮುದ್ದೆಯನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ, ಇದನ್ನು ನೀವಿ ತೂತುಳ್ಳ ಉದ್ದದ ಎಳೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಎಳೆಗಳನ್ನು ಬೇಕಾದ ಅಳತೆಗೆ ತುಂಡು ಮಾಡಿ, ಸುಟ್ಟು, ಗಟ್ಟಿಯಾದ ಮಣಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನ ಇನ್ನಿತರ ಅಳತೆ, ಆಕಾರಗಳ ಮಣಿಗಳೂ ವಿಪುಲವಾಗಿ ದೊರಕಿವೆ.

ಶಂಖ ವಸ್ತುಗಳು: ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ನಡೆದು ಬಂದ ಸಂಪ್ರದಾಯದಂತೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಮಹಿಳೆಯರು ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಶಂಖದಿಂದ ಬಳೆಗಳನ್ನು ತಾಮ್ರ ಅಥವಾ ಕಂಚಿನ ಗರಗಸದಿಂದ ಕೊರೆದು, ಬೇರ್ಪಡಿಸಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಶಂಖದಿಂದ ತಯಾರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಇನ್ನಿತರ ವಸ್ತುಗಳೆಂದರೆ, ಸಟ್ಟುಗ, ಚಮಚಗಳು, ಹದಿಯಲಂಕಾರ ವಸ್ತುಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಶಂಖಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಗುಜರಾತ್ ಮತ್ತು ಸಿಂಧ್ ಕರಾವಳಿಯಿಂದ ಪಡೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಶಂಖಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಟರ್ಬಿನೆಲ್ಲ ಪೈರಮ್ ವರ್ಗದವು.

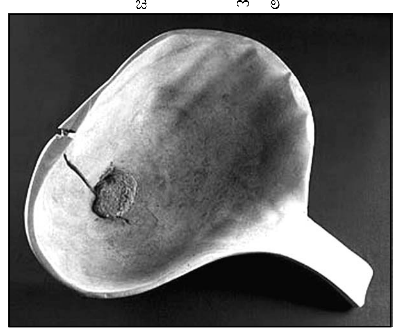

ಶಂಖದಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸಟ್ಟುಗ, ಹರಪ್ಪ

ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಿಪಿ ಹಾಗೂ ಮುದ್ರೆಗಳು: ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಲಿಪಿಯ ಉಗಮವಾಯಿತೆಂಬುದು ಸಾಮಾನ್ಯ ನಂಬಿಕೆ. ಆದರೆ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿರುವ ಪಾದ್ರಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಿಂದಾಗಿ ಲಿಪಿಯ ಉಗಮ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಲಿಪಿಯ ಆವಿಷ್ಕಾರ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಆರ್ಥಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲದೆ ಸಂಚಾರ ಮಾಧ್ಯಮದಲ್ಲೂ ತ್ವರಿತ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ತಂದಿತ್ತು. ಈ ಲಿಪಿಯ ಉಗಮ, ಇದರ ಉದ್ದೇಶ ಹಾಗೂ ಇದರ ಅವನತಿಯನ್ನು ಕುರಿತಾಗಿ ಈವರೆಗೆ ಎಲ್ಲರೂ ಒಪ್ಪಬಹುದಾದ ನಿಶ್ಚಿತ ಉತ್ತರವಿಲ್ಲ. ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಲಿಪಿ ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.2600ರ ವೇಳೆಗೆ ಆಗ್ನೇಯ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದೊಂದಿಗಿನ (ಈಳಮ್=ಇರಾನ್‌ನ ನೈರುತ್ಯ ಭಾಗ) ಸಂಪರ್ಕ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದ ಹುಟ್ಟಿರಬೇಕೆಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅನಿಸಿಕೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ಎರಡೂ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಹ್ಯ ನೋಟದಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ಯವಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಎರಡೂ ಪ್ರದೇಶಗಳ ನಡುವೆ ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಇದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಲಿಪಿಯ ಉಗಮಕ್ಕೆ ಪ್ರೇರಣೆಯಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹರಪ್ಪದಲ್ಲಿಯ ಇತ್ತೀಚಿನ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸಂಕೇತಗಳು ಇದುವರೆಗೆ ದೊರೆತ ಎಲ್ಲ ಲಿಪಿಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರ ಕೆನೋಯರ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಇದರ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.3000. ಗಣಕಯಂತ್ರ ಆಧರಿತ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಲಿಪಿಗೆ ಇನ್ನಿತರ ಯಾವುದೇ ಲಿಪಿಯ ಜೊತೆಗೆ ನೇರ ಸಂಬಂಧವಿಲ್ಲ ಎಂದು ಆಸ್ಕೋ ಪರಪೋಲಾ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಈಜಿಪ್ಟ್, ಮೆಸಪೊಟೋಮಿಯ ಹಾಗೂ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲುಗಳ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ತಮ್ಮ–ತಮ್ಮ ಸ್ಥಳೀಯ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡವೆಂದು ಇವನು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದುವರೆಗೆ ಸು.4000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಮುದ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಅಂಕಿತವಾದ ಸಂಕೇತಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಅತಿ ಕಡಿಮೆ. ಸರಾಸರಿ ಐದು ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಮುದ್ರೆಗಳು ಹಲವಾರಿವೆ. 26 ಸಂಕೇತಗಳುಳ್ಳ ಮುದ್ರೆ ಅತಿ ಉದ್ದದ ಬರೆಹವಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಪ್ರಕಾರ ಸಂಕೇತಗಳ ಒಟ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆ 400ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿದೆ. ಕೈಬರೆಹದಿಂದಾಗಿ ಒಂದೇ ಸಂಕೇತದ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು.

ಅಲ್ಲದೆ ಬಹು ಸಂಕೇತಗಳ ಸಂಯುಕ್ತದಿಂದ ಉಂಟಾದ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಸರಳೀಕರಿಸುವುದು ಸುಲಭವಲ್ಲ. ಆದರೂ ಗಣಕತಂತ್ರದಿಂದ ಇಂಥ ಸಮಸ್ಯೆಗೆ ಉಪಾಯವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿಯ ಅನೇಕ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಒಂದೊಂದೇ ಸಂಕೇತವಿದೆ. ಈ ಸಂಕೇತ ಒಂದು ಶಬ್ದ ಅಥವಾ ಭಾವಲಿಪಿಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿರಬಹುದು. ಈವರೆಗೂ ಬಿಡಿಸಿ ಓದಿದ ಇನ್ನಿತರ ಪ್ರಾಚೀನ ಲಿಪಿಗಳ ಪದ್ಧತಿಯ ಪ್ರಕಾರ, ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಂಕೇತ ಭಾವಲಿಪಿ ಅಥವಾ ಪದಚಿಹ್ನೆಯಂತಿದ್ದು, ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಇವೇ ಸಂಕೇತಗಳು ಪದಭಾಗ ಅಥವಾ ಉಚ್ಚಾರಾಂಶ ಇಲ್ಲವೆ ಒಂದು ಶಬ್ದವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವಂತಾದವು. ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಕೇತಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯೂ ಕಡಿಮೆಯಾದದ್ದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಪ್ರಾಚೀನ ಸುಮೇರಿಯದಲ್ಲಿದ್ದ ಸು.700 ವಿವಿಧ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ 50 ಅಕ್ಷರ ಲಿಪಿಗಳ ರೂಪಕ್ಕೆ ತರಲಾಗಿದೆ.

ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಸಂಕೇತಗಳು ವರ್ಣಮಾಲೆಯ ಬರೆಹವಲ್ಲ ಹಾಗೂ ಪದಚಿಹ್ನೆಯ ಸಂಕೇತ ಪದ್ಧತಿಯೂ ಅಲ್ಲ ಎನ್ನುವುದು ಬಹಳಷ್ಟು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಬಹುಶಃ ಈ ಎರಡೂ ಪದ್ಧತಿಗಳ ಮಧ್ಯಾವಸ್ಥೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಲಿಪಿಯಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವರ ಅನಿಸಿಕೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಲೋಗೊ ಸಿಲಬಿಕ್ ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಂಕೇತ, ಒಂದು ಪದಭಾಗ ಅಥವಾ ಉಚ್ಚಾರಾಂಶವಾಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಒಂದು ಶಬ್ದವಾಗಿರಬಹುದು. ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರಂತೆ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಲಿಪಿ ಲೋಗೊ ಸಿಲಬಿಕ್ ಆಗಿದ್ದು, ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಅಥವಾ ಒಂದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಕೇತಗಳ ಸರಣಿ, ಒಂದು ಸ್ವತಂತ್ರ ಪದವನ್ನಾಗಲಿ ಅಥವಾ ಅನೇಕ ಪದಗಳ ವ್ಯಾಕರಣಬದ್ಧ ವಾಕ್ಯವನ್ನಾಗಲಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತಿರಬಹುದು. ಕೆಲವೊಂದು ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಚಿತ್ರಲಿಪಿಯಂತಿವೆ. ಉದಾ: ಮೀನಿನಾಕಾರ, ಧನುರ್ಧಾರಿ ಇತ್ಯಾದಿ. ಇಂಥ ಒಂದೇ ಸಂಕೇತವನ್ನು ಬಳಸಿದಾಗ ಅದು ಒಂದು ಭಾವ ಅಥವಾ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾದ ಅಥವಾ ಅದರೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿಕೊಂಡ ಸಂಪೂರ್ಣ ಘಟನೆಯನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತಿರಬಹುದು. ಕೆಲವೊಂದು ವಸ್ತುಗಳ ಒಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಒಂದು ಸಂಕೇತವಿದ್ದರೆ, ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಸಂಕೇತಗಳ ಸಾಲನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಹಂತದಲ್ಲಿಯ ಬರೆಹಗಳನ್ನು ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಮುದ್ರೆ, ಮುದ್ರಾಂಕಿತ, ತಾಮ್ರದ ಫಲಕ, ತಾಮ್ರ ಅಥವಾ ಕಂಚಿನ ಉಪಕರಣ, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣು, ಕಲ್ಲು, ಫಯಾನ್ಸ್ ಇನ್ನಿತರ ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ನೋಡಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಮರ, ಬಟ್ಟೆ, ಚರ್ಮ, ತಾಳೆಗರಿಗಳು/ಭೂರ್ಜಪತ್ರಗಳ ಮೇಲೂ ಬರೆದಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಈ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ವಿವಿಧ ವಸ್ತು ಹಾಗೂ ಮಾಧ್ಯಮಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆಯುವ ಪದ್ಧತಿ ಹಾಗೂ ತಾಂತ್ರಿಕ ರೀತಿ ಪ್ರಪಂಚದ ಇನ್ನಾವ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲೂ ನೋಡಲು ಸಿಗುವುದಿಲ್ಲ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಋಣಾತ್ಮಕ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು (ನೆಗೆಟಿವ್ ಇಂಪ್ರೆಷನ್) ಕೊರೆಯಲಾಗಿದ್ದು, ಹಸಿ ಮಣ್ಣಿನ ಮತ್ತಿತರ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಅಚ್ಚೊತ್ತಿದ್ದಾಗ ಈ ಸಂಕೇತಗಳು ಧನಾತ್ಮಕ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಇಂಥ ಪ್ರತಿಕೃತಿಗಳನ್ನು ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಅಥವಾ ಫಯಾನ್ಸ್‌ನ ಫಲಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಇಂತಹ ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳು ಕಡಿಮೆ. ಕುಂಬಾರ ತನ್ನ ಮಡಕೆ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ವಸ್ತುಗಳ ಮೇಲೆ ಇಂಥ ಮುದ್ರೆಗಳ ಅಚ್ಚನ್ನು ಒತ್ತಿದ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನ ಮುದ್ರೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ, ಅವುಗಳ ಆಕಾರಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಈ.ಜೆ.ಎಚ್.ಮ್ಯಾಕೆ ಹತ್ತು ವರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸ್ತಂಭಾಕೃತಿಯ ಮುದ್ರೆ, ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಛೇದವಿರುವ ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆ, ಹಿಡಿಕೆ ರಹಿತ, ಎರಡೂ ಮುಖಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆಹವಿದ್ದ ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆ, ಹಿಡಿಕೆ ರಹಿತ ಆಯತಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆ, ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಗುಂಡಿಮುದ್ರೆ, ಛೇದವಿರುವ ಹಿಂಭಾಗ ಹೊಂದಿದ ಆಯತಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆ, ಸಮಚತುರಸ್ರಗಳಿಂದಾದ ಘನಾಕೃತಿ ಮುದ್ರೆ, ಛೇದವಿರುವ ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಆಯತಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆ, ಹಿಡಿಕೆ ರಹಿತ, ಎರಡೂ ಮುಖಗಳ ಮೇಲೆ ಬರೆಹವಿರುವ ವೃತ್ತಾಕಾರ ಮುದ್ರೆ.

ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮುದ್ರೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚೌಕ ಅಥವಾ ಆಯತಾಕಾರದ್ದಾಗಿವೆ. ಸ್ತಂಭಾಕೃತಿಯ ಮುದ್ರೆಗಳು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಮುದ್ರಾ ಮಾದರಿಯಾದರೆ, ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆಗಳು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಖಾರಿ ಪ್ರದೇಶದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಮುದ್ರೆಗಳಾಗಿವೆ.

ಮುದ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನವು. ಕೆಲವೊಂದನ್ನು ಬೆಳ್ಳಿ, ಫಯಾನ್ಸ್ ಹಾಗೂ ಕ್ಯಾಲ್ಸೈಟ್‌ನಲ್ಲಿಯೂ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ಮೆದುಕಲ್ಲಿನಿಂದ (ಸೋಪ್‌ಸ್ಟೋನ್) ತಯಾರಿಸಿದ ಮುದ್ರೆಗಳು ಲೋಥಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮುದ್ರೆಗಳ ಹೊರಮೈ ಗಾಜಿನಂತೆ ನುಣುಪಾಗಿ, ಹೊಳಪುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದೆ. ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯುವುದಕ್ಕೂ ಮೊದಲೇ ಅದನ್ನು ಒಂದು ಕ್ಷಾರೀಯ ದ್ರಾವಣದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿಸಿ, ಅನಂತರ ಋಣಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು, ಭಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸುಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಏಕೆಂದರೆ ಕೆಲ ಭಗ್ನಗೊಂಡ ಮುದ್ರೆಗಳ ತಿರುಳು ಬೂದುಬಣ್ಣದ್ದಾಗಿದ್ದು ಹೊರಮೈ ಮಾತ್ರ ಹೊಳಪುಳ್ಳ ಬಿಳಿ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಪಡೆದಿರುತ್ತದೆ.

ಬರೆಹವಲ್ಲದೆ ಈ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೊರೆದು ಬಿಡಿಸಿದ ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಇಂತಿವೆ: ಧ್ವಜ ಸ್ತಂಭದಂಥ ನಿಲುಗಂಬಾಕಾರದ ಮುಂದೆ ನಿಂತ ಏಕಶೃಂಗಿ, ಸಮತಲ ಹಾಗೂ ನಿಮ್ನ ಮಧ್ಯ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳುಳ್ಳ (ಕಾನ್‌ಕೇವ್ ಸೈಡ್ಸ್) ಗೋದಣಿಗೆಯ (ಗೋದಲೆ) ಮುಂದೆ ನಿಂತ ಚಿಕ್ಕ ಕೊಂಬುಗಳುಳ್ಳ ಹೋರಿ; ಗಾಳಿಯನ್ನು ಆಘ್ರಾಣಿಸುವ ಎಮ್ಮೆ; ಗಂಗೆದೊಗಲು ಮತ್ತು ಹಿಣಿಯುಳ್ಳ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಿ ತಳಿಯ ಹೋರಿ, ತೊಟ್ಟಿಯ ಮುಂದೆ ನಿಂತ ಖಡ್ಗಮೃಗ, ಹುಲಿ, ಕೋಡುಗಳುಳ್ಳ ಹುಲಿ, ಆನೆ, ಕೋರೆದಂತದ ಆನೆ, ಮೀನನ್ನು ತಿನ್ನುತ್ತಿರುವ ಮೊಸಳೆ, ಜಿಂಕೆ, ಅಳಿಲು ಇತ್ಯಾದಿ. ಕೆಲವು ಪೌರಾಣಿಕ ದೃಶ್ಯವನ್ನು ಹೋಲುವ ಪ್ರಾಣಿ ಹಾಗೂ ಸಸ್ಯ ಗುಂಪಿನ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ.

ಮುದ್ರೆಗಳು

ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಲಿಪಿಗಳಾದ ಅರಬ್ಬಿ ಹಾಗೂ ಹೀಬ್ರುವಿನಂತೆ ಬಲದಿಂದ ಎಡಕ್ಕೆ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಲಂಬ ವಾಕ್ಯ ಅಥವಾ ವಿಷಯವನ್ನು ಅನೇಕ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಸಾಲು ಬಲದಿಂದ ಎಡಕ್ಕಿದೆ. ಎರಡನೆಯ ಸಾಲನ್ನು ಎಡದಿಂದ ಬಲಕ್ಕೆ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದ್ದು, ಮುಂದಿನ ಸಾಲುಗಳನ್ನು ಇದೇ ಕ್ರಮಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂಥ ಬರೆವಣಿಗೆಯ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಬೌಸ್ಟ್ರೋಫೆಡನ್ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ.

ಇಂಥ ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಬಹುಶಃ ಆಡಳಿತವರ್ಗದವರು, ಧರ್ಮಗುರುಗಳು, ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಮತ್ತು ಭೂಮಾಲೀಕರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇವನು ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಲೋಥಲ್‌ನ ಕಣಜಗಳಿಂದ ದೊರೆತ ಸುಟ್ಟುಹೋದ ಮುದ್ರಾಂಕನಗಳು ಸಾಕ್ಷಿ. ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಕ್ಷೇತ್ರದಿಂದ ಪರದೇಶಗಳಿಗೆ ಹೋದ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು, ತಮ್ಮ ಚಿಹ್ನೆ ಹಾಗೂ ಸಂಕೇತಗಳುಳ್ಳ ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಹೋದಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಅಲ್ಲಿಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗನುಸಾರವಾಗಿ ತಮ್ಮ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆಯೇ ಪರದೇಶದ ಲಿಪಿಯನ್ನೂ ಕೊರೆದ ಉದಾಹರಣೆಯನ್ನು ಇರಾನಿನ ಸೂಸಾದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನ ಸ್ತಂಭಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಮುದ್ರೆಯ ಮೇಲೆ ಕಿರಿಯ ಕೋಡುಗಳುಳ್ಳ ಎರಡು ಹೋರಿಗಳಿದ್ದು, ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿಯ ಲಿಪಿ–ಸಂಕೇತಗಳ ಸಾಲಿದೆ. ಆದರೆ ಈವರೆಗೂ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಪರದೇಶದ ಲಿಪಿಯುಳ್ಳ ಮುದ್ರೆಗಳಾಗಲೀ ಮುದ್ರಾಂಕನವಾಗಲೀ ದೊರೆತಿಲ್ಲ.

ಇದುವರೆಗೆ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಲಿಪಿಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ರಚನಾಕ್ರಮದ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಅರ್ಥೈಸಿ ಹೇಳಿದ ವಿದ್ವಾಂಸರುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಈ ಲಿಪಿಗಳು ಭಾರತದಲ್ಲಿರುವ ಇಂದಿನ ತಮಿಳಿನ ಪೂರ್ವ ಸ್ವರೂಪವಾದ ಪ್ರೋಟೊದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆ. ಎರಡನೆಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆ ಹಾಗೂ ಲಿಪಿಗಳ

ಪೂರ್ವರೂಪಗಳಿವು. ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿ ಹಾಗೂ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದ ಲಿಪಿಗಳ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಕುರಿತಾಗಿಯೂ ಚರ್ಚೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಎರಡೂ ಲಿಪಿಗಳ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಿಂಚಿತ್ ಸಾಮ್ಯವೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲಾ ಪ್ರಯತ್ನಗಳ ನಡುವೆಯೂ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಲಿಪಿ ಒಂದು ಚಿದಂಬರ ರಹಸ್ಯವಾಗಿ ಉಳಿದಿದೆ **(ನೋಡಿ– ಲಿಪಿಗಳು)**.

ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು ಹಾಗೂ ಅಳತೆ ಮಾಪನಗಳು: ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನು ಸುಸೂತ್ರವಾಗಿ ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಲು ನಿಗದಿತ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು ಹಾಗೂ ಅಳತೆ ಮಾಪನಗಳು ಅವಶ್ಯ. ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ನೆಲೆಯಿಂದ ದೊರೆತ ಎಲ್ಲ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳನ್ನು

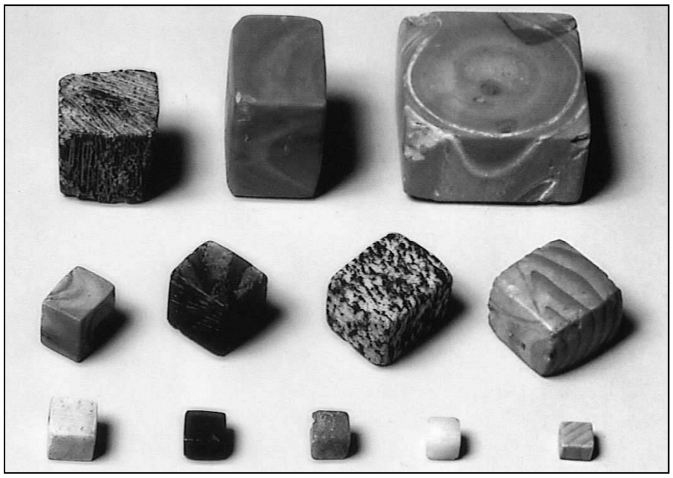

ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು

ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ ಎ.ಎಸ್.ಹೆಮ್ಮಿಯವರ ಪ್ರಕಾರ 0.871 ಗ್ರಾಂ ತೂಕ ಕನಿಷ್ಠ; ಮತ್ತು 10.865 ಗ್ರಾಂ ಗರಿಷ್ಠ. ಈ ಎರಡೂ ತೂಕಗಳ ಸರಾಸರಿ ತೂಕದೊಂದಿಗೆ ಎಲ್ಲ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಕ್ರಮದಲ್ಲಿರಿಸಿ, ಅವುಗಳ ಅನುಪಾತ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದಿದ್ದಾರೆ. ಇದೇ ಪ್ರಕಾರ ಲೋಥಲ್ ಹಾಗೂ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಮೆಟ್ರಿಕ್ ಪದ್ಧತಿಯ ತತ್ತ್ವವನ್ನಾಧರಿಸಿ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿದಾಗ ಅದರಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಎರಡು ತೂಕ ಶ್ರೇಣಿಗಳನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಎರಡು ಶ್ರೇಣಿಯ ಅನುಪಾತದ ತೂಕಗಳು, ಈಗ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ಸಂಪ್ರದಾಯದಿಂದ ಬಂದ, ಗುಲಗುಂಜಿ (ಗುಂಜ) ತೂಕಕ್ಕೆ ತಾಳೆಹೊಂದುತ್ತವೆಯೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು ಬಹುತೇಕವಾಗಿ ಆಯತಾಕಾರ ಹಾಗೂ ಘನಚತುರ ಸ್ರಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು, ಚರ್ಟ್‌ಕಲ್ಲಿನಿಂದಲೇ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದ್ದರೂ ಇನ್ನಿತರ ಪದಾರ್ಥ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧವಾಗಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಣ್ಣ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಿಮಾನ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಅನಂತರ ದಶಮಾನ ಪದ್ಧತಿಗನುಗುಣವಾಗಿವೆ ಎಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಮತ್ತು ಲೋಥಲ್‌ನಲ್ಲಿ ರೇಖಾತ್ಮಕ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ಶಂಖದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಅಳತೆ ಪಟ್ಟಿಗಳು ಹಾಗೂ ಹರಪ್ಪದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ/ಕಂಚಿನ ಅಳತೆ ಕೋಲುಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅಳತೆಯ ಗುರುತಿನ ಗೀಟುಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉದ್ದಳತೆ ದಶಮಾನ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿದೆಯೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಲೋಥಲ್‌ನ ಶಂಖದ ಒಂದು ಉಪಕರಣವನ್ನು ಕೋನ ಮಾಪಕ ಎಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಸಾರಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕ: ಪರ್ವತ ತಪ್ಪಲು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ವಲಸೆ ಬಂದ ಜನರಿಗೆ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲುಗಳ ಸಮತಟ್ಟಾದ ಪ್ರದೇಶ ಆದರ್ಶ ತಾಣವಾಗಿದ್ದು ಅವರ ರಸ್ತೆ ಸಾರಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕದಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ತಂದಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆ ಸರಕು ಸಾಗಾಣಿಕೆ ಹೇರು ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೂಲಕ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎತ್ತಿನಗಾಡಿಯ ಬಳಕೆಯಿಂದಾಗಿ ಸಾಮಾನುಗಳನ್ನು ಸಗಟು ರೂಪದಲ್ಲಿ ದೂರಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಸಾಗಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಎತ್ತಿನ ಗಾಡಿಗಳನ್ನು ಮರದಿಂದ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವುಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಆ ಕಾಲದ ಗಾಡಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಹಾಗೂ ಕಂಚಿನ ಆಟಿಗೆ ಚಕ್ಕಡಿಗಳು ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಮೂಲಕ ಎತ್ತಿನ ಗಾಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಆದ ತಾಂತ್ರಿಕ ವಿಕಾಸವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ವಿಭಿನ್ನ ಆಕಾರದ ಚಕ್ಕಡಿ ಹಾಗೂ ರಥಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವು ಘನ ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಹಾಗೂ ಮುಕ್ತ ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಬಂಡಿಗಳು. ಭಿರಡಾಣದ ಆದಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಿತ್ಯಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಕ್ಕಡಿಗಳ ಗಾಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಆದ ಸುಧಾರಣೆಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅರೆಗಳುಳ್ಳ ಗಾಲಿಗಳನ್ನು ಭಿರಡಾಣ, ಬನಾವಳಿ, ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಹಾಗೂ ರಾಖಿಗಡಿಗಳಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಕೇವಲ ಚೌಕಟ್ಟು ಹಾಗೂ ಅರೆಗಳುಳ್ಳ ಗಾಲಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಚಕ್ಕಡಿ ತಾಂತ್ರಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ, ಘನ ಚೌಕಟ್ಟು ಹಾಗೂ ಘನಗಾಲಿಯುಳ್ಳ ಚಕ್ಕಡಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮವಾದದ್ದು. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಚೌಕಟ್ಟಿನ, ಅರೆಗಳುಳ್ಳ ಗಾಡಿಯ ಸಂಖ್ಯೆ ವೃದ್ಧಿಯಾದದ್ದು ತೋರಿಬರುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ಬಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ಭಾರ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿ ಅರೆಗಳುಳ್ಳ ಗಾಲಿಗಳೂ ಇರುಸಿನಿಂದ ಬೇರ್ಪಟ್ಟು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಉರುಳುವುದರೊಂದಿಗೆ ತೀವ್ರ ಚಾಲನೆಯನ್ನು ಕೊಡುವುದರಿಂದಾಗಿ ಸಾರಿಗೆ ಸಂಚಾರದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಗತಿಯಾಯಿತು.

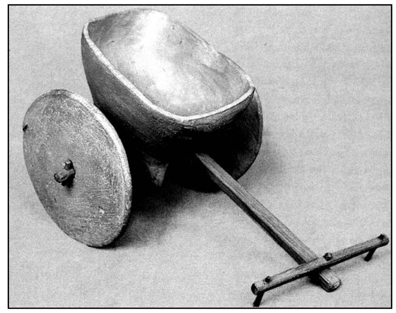

ಆಟಿಕೆಬಂಡಿ

ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಚನ್ಹುದಾರೊದಿಂದ ದೊರೆತ ತಾಮ್ರ/ಕಂಚಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಆಟಿಗೆ ಚಕ್ಕಡಿಗಳು ಇಂದಿನ ಎಕ್ಕಾ ಗಾಡಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಬಹುಶಃ ಇಂಥ ಎಕ್ಕಾಗಾಡಿಗಳು ಇಂದಿನ ಹಾಗೆ ಅಂದೂ ಕುದುರೆಗಳಿಂದ ಎಳೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸವಾರಿ ಚಕ್ಕಡಿಗಳು ಎತ್ತು ಅಥವಾ ಎಮ್ಮೆ/ಕೋಣಗಳಿಂದ ಎಳೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಎತ್ತರ ಮುಂಭಾಗ, ಸಮತಟ್ಟಾದ ತಳ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೋಣೆಯುಳ್ಳ, ಹುಟ್ಟು ಮತ್ತು ನೌಕಾಪಟಗಳ ನೆರವಿನಿಂದ ಚಲಿಸುವ ಮರದ ನೌಕೆಗಳನ್ನು ನದಿಯಾನದಲ್ಲಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇಂಥ ನೌಕೆಯ ಪ್ರತಿಕೃತಿಯನ್ನು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನ ಒಂದು ಮುದ್ರೆಯ ಮೇಲೆ ಕೊರೆದು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಪ್ರಕಾರಗಳ ನೌಕೆಯ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮಾದರಿಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಲೋಥಲ್‌ನಿಂದ ದೊರೆತ ಒಂದು ದೋಣಿ ಚತುರಸ್ರ ಹಿಂಭಾಗವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ, ಚೂಪಾದ ಮೂತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಇಂಥ ದೋಣಿಗಳನ್ನು ಸಮುದ್ರಯಾನಕ್ಕೆ ಬಳಸಿರಬಹುದು.

ಬೃಹತ್ ದೋಣಿಯ ಚಿತ್ರಮುದ್ರಿಕೆ, ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ

ಅಂತರ್ದೇಶಿಯ ಹಾಗೂ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಾಪಾರ: ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಎರಡು ವರ್ಗಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಬಹುದು. ಆಂತರಿಕ ವ್ಯಾಪಾರ ಒಂದು ವರ್ಗವಾದರೆ, ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಅಥವಾ ರಾಜ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಇದ್ದ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಎರಡನೆಯ ವರ್ಗ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದ ಕಚ್ಚಾ ಸರಕುಗಳು, ಇವುಗಳ ನಿಕ್ಷೇಪಸ್ಥಾನ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾನುಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ಎಲ್ಲಿಂದ ಎಲ್ಲಿಗೆ ಸಾಮಾನುಗಳನ್ನು ಸಾಗಿಸಲಾಗಿದೆಯೆಂದು ಸಹಜವಾಗಿ ಅನುಮಾನಿಸಬಹುದು. ಅನೇಕ ಸಂಚಾರ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಬಹುತೇಕ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಅಂದಾಜು ಮಾಡಿ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ವಿವಿಧ ಉದ್ಯಮಗಳಿಗಾಗಿ ಬಳಸಿದ ಕಚ್ಚಾ ಸರಕುಗಳು ಇಂತಿದ್ದವು: ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್, ಹಾಲುಗಲ್ಲು, ಶಂಖ, ಹಸ್ತಿದಂತ, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ಅಗೇಟ್, ಜಾಸ್ಪರ್, ಜೇಡ್, ವೈಡೂರ್ಯ, ತಾಮ್ರ, ಬಂಗಾರ, ಬೆಳ್ಳಿ, ಸತು, ಸರ್ಪಶಿಲೆ, ಟರ್ಕ್ವಾ, ಅಮೆರೆಜೊನೈಟ್, ಓನಿಕ್ಸ್, ಟೋಪಾಜ್, ರಕ್ತಶಿಲೆ, ಅಮೆಥಿಸ್ಟ್, ಪ್ಲಾಸ್ಮಾ, ಫೆಲ್ಡಸ್ಪಾರ್, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ, ಚರ್ಟ್, ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲು, ಸ್ಲೇಟ್, ಫ್ಲಿಂಟ್, ಮರಳುಗಲ್ಲು, ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು, ಅಗ್ನಿಶಿಲೆ, ಜೈಸಲ್ಮೇರ್ ಕಲ್ಲು, ಕ್ಯಾಲ್ಸೈಟ್, ಡೈಯೊರೈಟ್, ಶಿಲಾಜಿತ್, ಹವಳ, ಪಚ್ಚೆ. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಈ ಎಲ್ಲ ಕಲ್ಲುಗಳು ಬಳಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದವು.

ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿಯ ಜನ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಟರ್ಬಿನೆಲ್ಲ ಪೈರಮ್ ಶಂಖದಿಂದ ಬಳೆಗಳಲ್ಲದೆ ಇತರ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಸೊನ್‌ಮಿಯಾನಿ ಖಾರಿ, ಭಾರತದ ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಕಚ್ಛ್ ಹಾಗೂ ಸೌರಾಷ್ಟ್ರ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಈ ಶಂಖಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗುಜರಾತಿನ ಕರಾವಳಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ನಾಗೇಶ್ವರ, ನಗವಾಡ ಹಾಗೂ ಬಗಸ್ರ **(ನೋಡಿ)** ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಂಖಗಳ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೇರಳವಾಗಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಹವಳ ಹಾಗೂ ಭಾರತದ ಪಂಜಾಬ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿರುವ ಧೇರ್‌ಮಜ್ರ ನೆಲೆಯಿಂದ ದೊರೆತ ಪಚ್ಚೆಯ ಮೂಲವನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು ಕಠಿಣವಾಗಿದೆ. ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಹವಳ ನಿಸರ್ಗ ರೂಪದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಜೇಡ್ ಚೀನದ ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ

ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ಛಗೈ ಪರ್ವತಗಳಲ್ಲಿ ಟರ್ಕ್ವಾಯಿಜ್ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದಾಗ್ಯೂ, ಇದರ ಆಯಾತ ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ ಮತ್ತು ಇರಾನನಿಂದಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅನಿಸಿಕೆ. ಇದೇ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಯಲ್ಲಿ ವೈಡೂರ್ಯ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಪ್ರೌಢ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿಯ ಜನರು ಈಶಾನ್ಯ ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ಬದಕ್ಷನ್ ಗಣಿಯ ಬಳಿ ಶೋರ್ತುಘೈ ಎಂಬಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಬಿಡಾರವನ್ನು ಹೂಡಿ, ವೈಡೂರ್ಯವನ್ನು ವಿವಿಧ ನೆಲೆಗಳಿಗೆ ಸರಬರಾಜು ಮಾಡಿದ ಪುರಾವೆಯಿದೆ. ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿಯ ಪರ್ವತಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ ಹಾಗೂ ಸೀಸದ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳಿದ್ದರೆ, ಅರಾವಳಿ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ, ಸೀಸ, ಸತು ಹಾಗೂ ತವರದ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳಿವೆ.

ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯ ಒಳನಾಡಿನ ವ್ಯಾಪಾರ ಪ್ರಸ್ತುತ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ, ಪಂಜಾಬ್, ಸಿಂಧ್ ಪ್ರಾಂತ ಹಾಗೂ ಭಾರತದ ರಾಜ್ಯಗಳಾದ ಪಂಜಾಬ್, ಹರಿಯಾಣ, ರಾಜಸ್ತಾನ, ಗುಜರಾತ್, ಜಮ್ಮು–ಕಾಶ್ಮೀರ, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಆಂಶಿಕ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆವರಿಸಿತ್ತು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜೀವನಾಡಿಗಳಂತಿದ್ದ ಸಿಂಧೂ ಹಾಗೂ ಸರಸ್ವತಿ (ಹಾಕ್ರ–ಘಗ್ಗರ್–ಸರಸ್ವತಿ)ನದಿಗಳಲ್ಲಿ ದೋಣಿಗಳ ಮುಖಾಂತರವೇ ಆಹಾರ ಧಾನ್ಯಗಳು, ಮರ–ದಿಮ್ಮಿಗಳು, ಮಣ್ಣಾತ್ರೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ದೈನಂದಿನ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಬೇಕಾಗುವ ಸಾಮಾನುಗಳನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ತಲುಪಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮಾಡಿರಲು ಸಾಧ್ಯ. ಈ ಕಚ್ಚಾಸರಕುಗಳ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಸರಬರಾಜಿನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಅವಲೋಕಿಸಿದಾಗ ಕಂಡುಬರುವ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ತಮ್ಮ ವಿವಿಧ ಉದ್ಯಮಗಳಿಗೆ ಬೇಕಾದ ಸಾಧನ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ತಮ್ಮ ನಾಡಿನಲ್ಲಿಯೇ ಅಥವಾ ಅದರ ಸುತ್ತ ಮುತ್ತಲಿನ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿಂದಲೇ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರೇ ವಿನಹ ಬಹುದೂರ ದೇಶಗಳಿಂದಲ್ಲ.

ಇತರ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧಕ್ಕೆ ಆ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿಂದ ದೊರೆತ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಪ್ರಮಾಣಗಳಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರದೇಶಗಳೆಂದರೆ ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ, ತುರ್ಕಮೆನಿಸ್ತಾನ, ಇರಾನ, ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ (ಈಗಿನ ಇರಾಕ್) ಹಾಗೂ ಪರ್ಷಿಯ ಖಾರಿ ಪ್ರದೇಶ. ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಶೋರ್ತುಘೈ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ವಸಾಹತು ಆಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿಂದ ಕೇವಲ ವೈಡೂರ್ಯದ ಆಯಾತವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳದೆ ಬಹುಶಃ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರಗಳೊಂದಿಗೆ ತವರ ಹಾಗೂ ಕುದುರೆಗಳ ವ್ಯಾಪಾರವನ್ನೂ ಮಾಡಿರಬಹುದೆಂದು ಕೆಲ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಉತ್ತರ–ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಕೊರೆದು ಬಿಳಿ ಬಣ್ಣ ತುಂಬಿದ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮುದ್ರೆಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ಮುಂಡಿಗಾಕ್ ನೆಲೆಯಿಂದ ಒಂದೇ ಒಂದು ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿ ದೊರಕಿದೆ.

ದಕ್ಷಿಣ ತುರ್ಕಮೆನಿಯದ ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಗಳಾದ ಆಲ್ಟೈನ್ ತೆಪೆ ಹಾಗೂ ನಮರುಘಾ ತೆಪೆಗಳಿಂದಲೂ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿವೆ. ಆಲ್ಟೈನ್ ತೆಪೆಯಿಂದ ಎರಡು ಸಂಕೇತಗಳುಳ್ಳ ಹಾಲುಗಲ್ಲು ಅಥವಾ ಮೆದುಕಲ್ಲಿನ ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆ, ತೂತುಗಳುಳ್ಳ ಸ್ತಂಭಾಕೃತಿಯ ಜಾಡಿ, ಕೊರೆದು ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿ, ಬೇರ್ಪಟ್ಟ ಹಾಗೆ ಕಾಣುವ ಫಯಾನ್ಸ್ ಮಣಿಗಳು ನಮರುಘಾದಿಂದ ಲಿಂಗೋಪಾದಿಯಂತಹ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಅವಶೇಷಗಳು ಈ ಎರಡೂ ಪ್ರದೇಶಗಳ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧದ ಪ್ರತೀಕವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬಹುದು.

ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಇರಾನ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ.

ಉತ್ತರ ಇರಾನ್‌ನ ಮುಖ್ಯ ನೆಲೆಗಳು: ಹಿಸ್ಸಾರ್, ಶಹತೆಪೆ ಮತ್ತು ಮಾರ್ಲಿಕ್ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಇರಾನ್‌ನ ನೆಲೆಗಳು: ಶಹದಾದ್, ತೆಪೆಯಾಹ್ಯಾ, ಜಲಾಲಾಬಾದ್, ಕಲ್ಲೇಹನಿಸ್ಸಾರ್, ಲೂರಿಸ್ತಾನ್ ಹಾಗೂ ಸೂಸಾ. ಉತ್ತರ ಇರಾನ್‌ನ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಲಂಕಾರಯುಕ್ತ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳೂ ಮಾರ್ಲಿಕ್‌ನಿಂದ ಒಂದೇ ಒಂದು ಉದ್ದನೆಯ ಮದ್ದಳೆಯಾಕಾರದ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಯೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಶಹದಾದ್‌ನಲ್ಲಿ ಹೇರಳ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕೊರೆದು ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಮಣಿಗಳು, ತೆಪೆಯಾಹ್ಯಾದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮುದ್ರಾಂಕನವುಳ್ಳ ಮಣ್ಣಾತ್ರೆಯ ತುಣುಕು, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿ, ಎರಡೂ ಕೈಗಳನ್ನು ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿ, ಪದ್ಮಾಸನದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಹಾಗೂ ಶಿರೋಲಂಕಾರವುಳ್ಳ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರಾಂಕನ ಗಮನಾರ್ಹ. ಜಲಾಲಾಬಾದಿನಲ್ಲಿ ಉದ್ದನೆಯ ಮೃದಂಗಾಕಾರದ ಹಾಗೂ ಅಲಂಕೃತ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳು, ಕಲ್ಲೇಹನಿಸ್ಸಾರ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಲಂಕೃತ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳು, ಲೂರಿಸ್ತಾನ್ ಹಾಗೂ ಸೂಸಾದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲಿನ ಮುದ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇರಾನ್‌ನ ಸಯೆಸ್ತಾನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಶಹರ್–ಏ–ಸೋಖ್ತಾದಿಂದ ವರದಿಯಾದ ಕ್ವಾಂಕಸ್ ಪೈರಮ್ ಶಂಖಗಳನ್ನು ಬಹುಶಃ ಗುಜರಾತಿನ ಕರಾವಳಿ ತೀರದಿಂದ ರಫ್ತು ಮಾಡಲಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅನಿಸಿಕೆ. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಖಾರಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಬಹರಿನ್, ಶಾರ್ಜ, ಫಯಿಲಕಾ ಮತ್ತು ಓಮನ್ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪಗಳಿಂದಲೂ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಬಹರಿನ್‌ನ ರಸ್–ಅಲ್–ಕಲಾ, ಹಜ್ಜರ್ ಹಾಗೂ ಹಮದ್‌ಪಟ್ಟಣಗಳಿಂದ ಪಡೆದ ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿಯುಕ್ತ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಶಾರ್ಜದ ಟೆಲ್‌ಅಬ್ರಕ್‌ದಿಂದ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳಲ್ಲದೆ ದಂತದ ಬಾಚಣಿಕೆಯನ್ನೂ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲಿನಿಂದ ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರಬಹುದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ತಿಳಿವಳಿಕೆಯಾಗಿದೆ. ಫಯಿಲಕಾದಿಂದಲೂ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲಿನ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಓಮನ್‌ನ ರಸ್–ಅಲ್–ಜುನಾಯಝ್

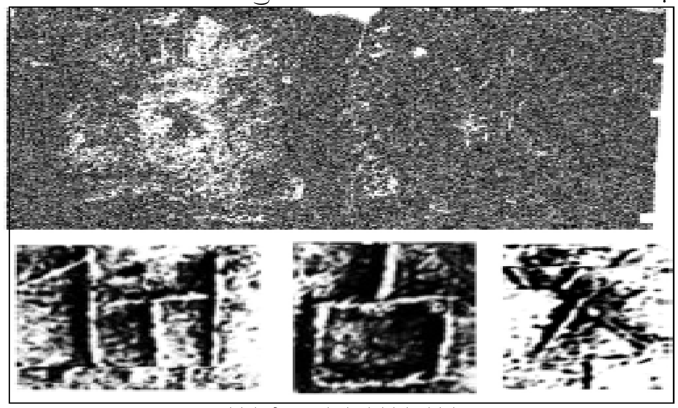

ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿ ಇರುವ ತವರದ ತಗಡು

ನಿಂದ ಸಿಂಧೂ ಸರಸ್ವತಿಯ ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಲಿಪಿಯುಕ್ತ ಮಣ್ಣಾತ್ರೆಯ ತುಣುಕು, ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮುದ್ರೆ, ಹಸ್ತಿದಂತದ ಬಾಚಣಿಗೆ ಈ ಎಲ್ಲಾ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಬಿಟುಮನ್‌ಲೇಪಿತ ಮರದ ದೋಣಿಯಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಇರಾಕ್‌ನಲ್ಲಿರುವ (ಪ್ರಾಚೀನ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ) ಕಿಷ್, ಲಗಾಷ್, ನಿಪ್ಪೂರ್, ಉಮ್ಮಾ, ಟೆಲ್‌ಅಸ್ಮಾರ್, ತೆಪೆ ಗವ್ರ, ಅಸ್ಸೂರ್ ಈ ಎಲ್ಲ ಸ್ಥಳಗಳಿಂದ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮುದ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಅಲಂಕೃತ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳನ್ನು ವರದಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಆಯತ ಅಥವಾ ಚತುರಸ್ರ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ರೇಖಾಚಿತ್ರವಿದ್ದರೆ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಲಿಪಿ ಸಹಿತ ಹಿಣಿಲುಳ್ಳ ಹೋರಿ, ಆನೆ, ಖಡ್ಗಮೃಗಗಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಆಯತಾಕಾರದ ಕಪ್ಪುವರ್ಣದ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮುದ್ರೆಯೊಂದು ಉರ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಇದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿರುವ ರಾಜಗೋರಿಗಳಿಂದ ಉದ್ದನೆಯ ಮದ್ದಳೆಯಾಕಾರದ ಹಾಗೂ ಕೊರೆದು ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು ಮತ್ತು ಚದುರಂಗದ ದಾಳಗಳನ್ನೂ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲಿನಿಂದ ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆಯೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಈಶಾನ್ಯ ಸಿರಿಯ ಭಾಗದಿಂದಲೂ ಅಲಂಕೃತ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳನ್ನು ವರದಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಶಿಶ್ನೋಪಾದಿಯಂತಹ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಆಕೃತಿಗಳು ನಿಪ್ಪೂರಿನಿಂದ ದೊರಕಿವೆ.

ಖಾದಿಮಾದರಿ ಮುದ್ರೆಗಳು, ಲೋಥಲ್

ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ವಸ್ತುಗಳು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಉರ್ ರಾಜಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಈ ಗೋರಿಗಳು ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಎರಡನೆಯ ಹಂತಗಳಾದ ಅಕ್ಕಾಡಿಯನ್ ಮತ್ತು ಅಕ್ಕಾಡಿಯನ್ನೋತ್ತರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿವೆ. ಈ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಹಾಗೂ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ನಡುವಣ ಸಂಬಂಧ ಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2600–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1300 ರವರೆಗೆ ಇರಬಹುದೆಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿಯ ದೊರೆತ ಪುರಾವೆಗಳೂ ಸೂಚ್ಯವಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳೊಂದಿಗಿದ್ದ ವ್ಯಾಪಾರ ಒಡನಾಟವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಲೋಥಲ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಖಾರಿ ಮಾದರಿ ಮುದ್ರೆಯ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಈ ಸಂಬಂಧದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಗುಜರಾತಿನ ಬೆಟ್ ದ್ವಾರಕದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.14 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ತಕಲಿಯ ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಮುದ್ರೆ ಖಾರಿ ಮೂಲದ್ದಾಗಿರಬಹುದು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸ್ತಂಭಾಕೃತಿಯ ಮುದ್ರೆಗಳು ಖಾರಿ ಪ್ರದೇಶದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಅವಶೇಷಗಳು. ಆದರೆ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭಾಕೃತಿಯಂತಿದ್ದು, ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿಯ ಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಲಿಪಿಯುಳ್ಳ ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ, ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಮತ್ತು ರಾಖಿಗಡಿಯಿಂದ ವರದಿ

ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಎರಡೂ ಪ್ರದೇಶಗಳ ನಡುವಿನ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧದ ಫಲವೆನ್ನಬಹುದು. ಗಿಲ್ಗಮೀಶ್ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನ ಮುದ್ರೆ ಇಂಥಾ ಸಂಬಂಧದ ಕುರುಹು ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ.

ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಾಪಾರದ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಕಂಡುಬಂದ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ, ಇರಾನ್, ಮಧ್ಯಏಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಖಾರಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ವಸ್ತುಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಆದರೆ ಆ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಆಮದು ಅಥವಾ ವ್ಯಾಪಾರದ ಕುರುಹುಗಳು ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ವಿರಳವಾಗಿವೆ. ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಪುರಾಭಿಲೇಖನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ಮೆಲೂಹಾ ಹೆಸರಿನ ಪ್ರಾಂತ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಪ್ರದೇಶವೆಂದು ಬಹಳಷ್ಟು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಮೆಲೂಹಾ ಪ್ರದೇಶ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಪೂರ್ವದಿಶೆಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಿಂದ ಅನೇಕ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಬಟ್ಟೆಗಳು, ಅಲಂಕರಣ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳಾದ ಹಸ್ತಿದಂತದ ಬಾಚಣಿಗೆ, ವಿವಿಧ ಹಾಗೂ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪ್ರಕಾರದ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮಣಿಗಳು, ಚದುರಂಗದ ದಾಳ, ನುಣುಪಾಗಿಸಿದ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು, ಶಂಖದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಅನೇಕ ವಸ್ತುಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ಆದರೆ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದಿಂದ ಮೆಲೂಹನ್ನರು ಯಾವ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಆಯಾತ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದು ಬಂದಿಲ್ಲ. ಈ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧ ಭೂ ಹಾಗೂ ಜಲಮಾರ್ಗಗಳಿಂದ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತೆನ್ನುವುದು ಖಚಿತ.

ಗಿಲ್ಗಮಿಷ್ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಮುದ್ರೆ

ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಬೊಂಬೆ

ಕಲೆ: ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಕಲೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ವಿಶೇಷ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಿಂದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಮಾಡುವ ವಿಧಾನಗಳು ಬಳುವಳಿಯಾಗಿ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಮುಂದುವರೆದರೆ, ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸ, ಲೋಹದ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಗಳು ಪ್ರೌಢ ಕಾಲದ ದೇಣಿಗೆಯಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಿದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಗಿಡ ಸಸ್ಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಶ್ವತ್ಥ ಎಲೆಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಪಕ್ಷಿಗಳಲ್ಲಿ ನವಿಲು ಚಿತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚಿವೆ. ಜಲಚರ ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೀನು ಅಗ್ರಸ್ಥಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ರೇಖಾಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಛೇದಿಸುವ ವೃತ್ತಗಳು, ತರಂಗಗಳಂಥ ರೇಖೆಗಳು, ಕುಣಿಕೆಯಲಂಕಾರ ನಮೂನೆಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಚಿತ್ರ ಬಿಡಿಸಲು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸ್ಥಳವಿದ್ದಾಗ ಚದುರಂಗ ಪಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರದ ನಮೂನೆಯನ್ನೊಳಗೊಡಿಸಿದ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಲಂಕಾರದ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ತುಂಬದೆ, ಒಂದನ್ನೊಂದು ಛೇದಿಸುವ ನೀಳ ರೇಖೆಗಳಿಂದ ತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ಪಾತ್ರೆಯ ಭುಜ ಹಾಗೂ ಉದರ ಭಾಗಗಳ ಮೇಲೆ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇನ್ನುಳಿದ ಭಾಗವನ್ನು ಸಮತಲ ರೇಖೆ ಅಥವಾ ಅಪ್ರಧಾನ ರೇಖೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕಾರಗಳನ್ನು ಸಂಯೋಜಿಸಿ ಪೂರ್ಣ ಮಾಡಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಗುಜರಾತಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿರುವ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಅರ್ಥಗರ್ಭಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಲೋಥಲ್ ಮಡಕೆಯ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಿರುವ ನಿಂತ ಸಾರಂಗದ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಬಹುದು. ಅಲ್ಲದೆ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಬಹುಶಃ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಜನಪದ ಕಥೆಗಳಾದ ನೀರಡಸಿದ ಕಾಗೆ ಹಾಗೂ ಠಕ್ಕನರಿ ಮತ್ತು ಕಾಗೆಯಂಥ ಸನ್ನಿವೇಶದ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ನೋಡಬಹುದು.

ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಾನವಾಕಾರದ ಹಾಗೂ ಮಾತೃದೇವತೆಯ ಬೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಜೇಡಿಮಣ್ಣನ್ನು ನಾದಿ ಅಥವಾ ತಟ್ಟಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಣ್ಣು, ಬಾಯಿ, ಸ್ತನಗಳು, ನಾಭಿ ಇತ್ಯಾದಿಯನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ತಯಾರಿಸಿ ದೇಹದ ಆಯಾಯ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಮೆತ್ತಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಬೊಂಬೆಗಳು ವಿಶೇಷವಾದ ಕೇಶವಿನ್ಯಾಸ ಹಾಗೂ ಆಭರಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಮೃಣ್ಮಯ ಗೊಂಬೆಗಳು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಹಾಗೂ ಹರಪ್ಪದಿಂದ ಹೇರಳ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಆದರೆ ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ ಸಂಗತಿಯೆಂದರೆ ಇಂಥ ಗೊಂಬೆಗಳು ಇನ್ನಿತರ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ವಿರಳ. ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಮತ್ತು ಲೋಥಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಾತೃದೇವತೆಯ ಒಂದು ಗೊಂಬೆಯೂ ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಲೋಥಲಿನ ಅನ್ಯ ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷರ ಗೊಂಬೆಗಳು ಕಲೆ ಹಾಗೂ ಅಲಂಕಾರ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ತುಂಬಾ ಒರಟಾಗಿವೆ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯ ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಈ ಕಾಲದ ಮಾದರಿ ಗೊಂಬೆಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬಹುದು. ಪುರುಷ ಹಾಗೂ ಸ್ತ್ರೀ ಗೊಂಬೆಗಳು ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಆಭರಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ.

ಪುರುಷವರ್ಗದ ಗೊಂಬೆಗಳು ಇಂತಿವೆ: ಕುಳಿತು ಮಡಿಸಿದ ಮೊಣಕಾಲುಗಳನ್ನು ಎರಡೂ ಕೈಯಿಂದ ಬಿಗಿಯಾಗಿ ಹಿಡಿದಂತೆ ಅಥವಾ ಕೈಗಳು ಅಂಜಲಿ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ; ಕೊರಳ ಪಟ್ಟಿಯುಳ್ಳ ನಿಂತ ಗೊಂಬೆ, ಬುಗುಟು ಆಕಾರದ ಅಲಂಕಾರವುಳ್ಳ ಕೌಪೀನ ಧರಿಸಿ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಕಂಠಹಾರಗಳುಳ್ಳ ಗೊಂಬೆ, ಕವಾಯತಿನಲ್ಲಿ ನಿಂತ ಗೊಂಬೆ; ಬಾತುಕೋಳಿಯನ್ನು ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವ ಗೊಂಬೆ; ಪೀಠಾಸೀನ ಗಡ್ಡಧಾರಿ ಗೊಂಬೆ; ಜಡೆ ಹಾಕಿದ ತಲೆಗೂದಲುಳ್ಳ ಗೊಂಬೆ; ಮಗುವನ್ನೆತ್ತಿಕೊಂಡಿರುವ ಗೊಂಬೆ; ಕಂಠವಸ್ತ್ರವುಳ್ಳ ಗೊಂಬೆ; ಶಂಕುವಿನಂತೆ ಸುರಳಿಯಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಿರುವ ಕೂದಲುಳ್ಳ ಗೊಂಬೆ; ಕಂಠಿಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿದ ಗೊಂಬೆ; ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕೋಡುಗಳುಳ್ಳ ಗೊಂಬೆ.

ಸ್ತ್ರೀ ಗೊಂಬೆಗಳು ಇಂತಿವೆ: ಹಿಟ್ಟು ನಾದುತ್ತಿರುವ ನಾರಿ; ಪದಕಸೂಜಿ ಧರಿಸಿರುವ ನಾರಿ; ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ಅಥವಾ ಮುಕ್ಕಾಲಿನ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಸ್ತ್ರೀ; ಗರ್ಭಿಣಿ ಸ್ತ್ರೀ; ಆಹಾರ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವ ಸ್ತ್ರೀ; ಸ್ತನ್ಯಪಾನ ಮಾಡುವ ಮಗುವನ್ನು ಎತ್ತಿಕೊಂಡು ನಿಂತ ಸ್ತ್ರೀ; ಪುಷ್ಪಗಳಿಂದಲಂಕರಿಸಿದ ಕೇಶವಿನ್ಯಾಸಯುಕ್ತ ಸ್ತ್ರೀ; ಜೋಡು ಜಡೆಯುಳ್ಳ ಸ್ತ್ರೀ; ಸಾಮಾನುಗಳುಳ್ಳ ಬುಟ್ಟಿಯನ್ನು ಹೆಗಲಮೇಲೆ ಹೊತ್ತ ಸ್ತ್ರೀ; ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಬುತ್ತಿಯನ್ನು ಹೊತ್ತ ಸ್ತ್ರೀ, ಕೋಡುಗಳುಳ್ಳ ವಸ್ತುವನ್ನು ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಹೊತ್ತ ಸ್ತ್ರೀ; ಭುಜವನ್ನು ನಿಲುಕದಂತೆ ಕತ್ತರಿಸಿದ ಕೂದಲುಳ್ಳ ಸ್ತ್ರೀ; ಮಂಚ ಅಥವಾ ಮಣೆಯ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತ ಸ್ತ್ರೀ ಇತ್ಯಾದಿ. ಇದೇ ರೀತಿ ವಿಭಿನ್ನ ವರ್ಗದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನೂ ಮಣ್ಣು, ಫಯಾನ್ಸ್ ಹಾಗೂ ಶಿಲೆಗಳಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿದಾಡುವ ಅಥವಾ ಉರಗ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಜೀವಿಗಳು, ದಂಶಕ ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಜಲಚರ ಮತ್ತು ಪಕ್ಷಿಗಳೂ ಸೇರಿವೆ. ಉದಾ: ಗಿಳಿ, ಗುಬ್ಬಿ, ಪಾರಿವಾಳ, ಹದ್ದು, ಹುಂಜ, ಕೋಳಿ, ಬಾತುಕೋಳಿ, ನವಿಲು, ಹೆಬ್ಬಾತು, ಟಗರು, ಅಳಿಲು, ಜೋಲು ಕಿವಿಯುಳ್ಳ ನಾಯಿ, ಮೀನು, ಆಮೆ, ಮೊಸಳೆ, ಹಾವು, ಮುಂಗುಸಿ, ಮೊಲ, ಕೋತಿ, ಮೊಲವನ್ನು ಕಚ್ಚಿ ಹಿಡಿದ ಬೇಟೆನಾಯಿ, ಕೊರಳ ಪಟ್ಟಿ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಸಾಮಾನುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತ ಸಜ್ಜುಳ್ಳ ನಾಯಿ, ಬೆಕ್ಕು, ಹಿಣಿಲುಳ್ಳ ಗೂಳಿ, ಖಡ್ಗಮೃಗ, ಆನೆ, ಹುಲಿ ಇತ್ಯಾದಿ.

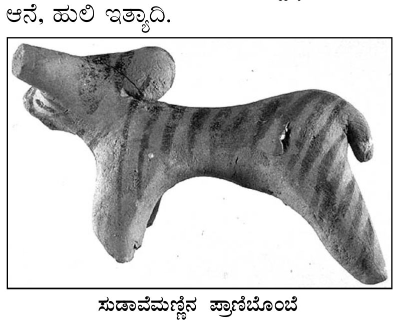

ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರಾಣಿಬೊಂಬೆ

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ದನಕರುಗಳ ಗೊಂಬೆಗಳು ಮಕ್ಕಳ ಆಟಿಗೆಯ ವಸ್ತುಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಪಶುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಿ ಗೂಳಿಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಗೊಂಬೆಗಳು ಇದಕ್ಕೆ ಹೊರತಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವಿದ್ವಾಂಸರ ಅನಿಸಿಕೆ. ಇಂಥ ಶಕ್ತಿಶಾಲಿ ಗೂಳಿಗಳ ಮಾದರಿ ಗೊಂಬೆಗಳು ಹರಪ್ಪ, ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ, ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಹಾಗೂ ಲೋಥಲ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಇಂಥ ಗೂಳಿಗಳ ದೇಹರಚನೆಯನ್ನು ಕಲಾಕಾರನೂ ವಿಶೇಷ ಚತುರತೆಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅದರ ಬಲಿಷ್ಠತೆ, ಗಂಭೀರ ನಿಲುವು, ಎದ್ದು ಕಾಣುವ ಹಿಣಿಲು ಹಾಗೂ ದಷ್ಟ-ಪುಷ್ಟವಾದ ಅಂಗಸೌಷ್ಟವ, ಜೀವಂತ ಕಳೆ ಮೆಚ್ಚುವಂಥದ್ದು.

ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದ ಕಂಚಿನ ಅಥವಾ ಕಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಲ್ಲಾ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಹಾಗೂ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗಳಿಂದಲೇ ವರದಿಯಾಗಿವೆ. ಮಧೂಚ್ಛಿಷ್ಟ ತಂತ್ರದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ನೃತ್ಯಾಂಗನೆಯೆಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದ ನಿಂತ ಕಂಚಿನ ಗೊಂಬೆ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ

ದೊರಕಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪದ ಬಲಗೈ ಟೊಂಕದ ಮೇಲಿದ್ದು, ಇಳಿಬಿದ್ದ ಎಡಗೈ ಅಲ್ಪ ಮಡಚಿದ ಎಡತೊಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಎಡಗೈ ತುಂಬಾ ಬಳೆಗಳಿದ್ದರೆ, ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಮುಂಗೈ ಮತ್ತು ಮೊಳಕೈಯಲ್ಲಿ ಎರಡೆರಡು ಬಳೆಗಳಿವೆ. ತಲೆಗೂದಲನ್ನು ಅಂದವಾಗಿ ಬಾಚಿ ಕಟ್ಟಿದ ತುರುಬು ಬಲಭುಜದ ಮೇಲೆ ತೂಗುಬಿದ್ದಿದೆ. ಅರ್ಧನಿಮೀಲಿತ ಚಕ್ಷುಗಳುಳ್ಳ ನೃತ್ಯಾಂಗನೆಯ ಕಂಠವನ್ನು ಮೂರು ಪದಕಗಳುಳ್ಳ ಏಕಾವಳಿ ಹಾರ ಅಲಂಕರಿಸಿದೆ. ಚಿಕ್ಕದಾದ ಸ್ತನಗಳುಳ್ಳ ಶರೀರ ನಗ್ನಭಾವವನ್ನು ದರ್ಶಿಸುತ್ತಿದೆ. ಎಡಗಾಲನ್ನು ಎತ್ತಿ ಮುಂದಿಟ್ಟಂತೆ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದರೆ, ಸ್ವಲ್ಪ ಬಾಗಿದಂತೆ ತೋರುವ ಬಲಗಾಲು ದಿಟವಾಗಿಟ್ಟಿರುವಂತಿದೆ. ನೃತ್ಯಾಂಗನೆಯ ಬೆನ್ನು ಭಾಗದ ಮೈಮಾಟ ಸುಂದರವಾದ ಕಲಾ ಮಾದರಿಯಂತಿದೆ. ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೆ ಇಂಥ ನೃತ್ಯಾಂಗನೆಯ ಪಡಿಯಚ್ಚು ಅಥವಾ ಪ್ರತಿಕೃತಿ ಯಾವುದೇ ಮಾಧ್ಯಮದಲ್ಲಿರದೆ ಇದು ಅದ್ವಿತೀಯ ಶಿಲ್ಪವಾಗಿ ಉಳಿದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಭಿರಡಾಣ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಮಡಕೆ ತುಂಡಿನ ಮೇಲೆ ಕೇವಲ ಗೀರುಗೀಟುಗಳಿಂದ ಬಿಡಿಸಿದ ಚಿತ್ರ ಈ ನೃತ್ಯಾಂಗನೆ ಶಿಲ್ಪದ ಪ್ರತಿಕೃತಿಯಾಗಿದೆ. ಭಿರಡಾಣದ ಈ ಚಿತ್ರ ಶಿಲ್ಪದ ತದ್ರೂಪವಾಗಿದ್ದು, ವಸ್ತ್ರ ಹಾಗೂ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ತೊಟ್ಟಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಲೋಥಲ್‌ನಿಂದ ವರದಿಯಾದ ತಾಮ್ರದಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ನಾಯಿ ಹಾಗೂ ಪಕ್ಷಿ, ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನ ಕಂಚಿನ ಗೂಳಿಗಳು ತಮ್ಮ ಶೈಲಿ ಹಾಗೂ ಕಲೆಯಿಂದ ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನ ಕಲಾಕೃತಿಗಳಂತಿವೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಕೇಶಸೂಜಿಯ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಿದ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಆಲಂಗಿಸಿದ ಮೂರು ಮಂಗಗಳ ಸಂಯೋಜನೆ ನೈಜತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಜೋಲು ಕಿವಿಯ ಬೇಟೆ ನಾಯಿ, ಕುಳಿತ ಎರಡು ಟಗರುಗಳು ಹಾಗೂ ತನ್ನ ಎರಡೂ ಮುಂಗಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ತಿನ್ನುವ ಪದಾರ್ಥವನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು, ಬೆನ್ನಿನುದ್ದಕ್ಕೂ ಬಾಲವನ್ನೆತ್ತರಿಸಿಕೊಂಡು ಕುಳಿತಿರುವ ಅಳಿಲು ನೋಡುವವರ ಮನಸೂರೆಗೈಯುತ್ತವೆ.

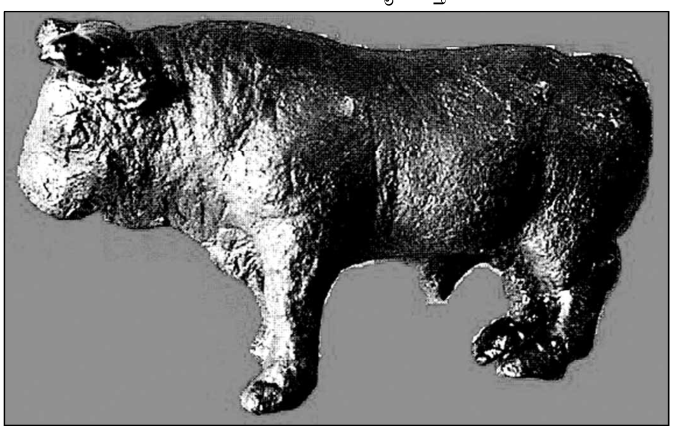

ಕಂಚಿನ ಗೂಳಿ, ಕಾಲಿಬಂಗನ್

ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯಿಂದ ದೊರೆತ ಕಡು ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಗೊಂಬೆಯ ನಿಂತಿರುವ ನೃತ್ಯ ಭಂಗಿಯನ್ನಾಧರಿಸಿ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇದನ್ನು ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ನಟರಾಜನ ಮೂರ್ತಿಯಂತಿದೆಯೆಂದು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪದ ತಲೆ ಹಾಗೂ ಕೈಗಳನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ತಯಾರಿಸಿ ಮುಂಡಭಾಗಕ್ಕೆ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಕುತ್ತಿಗೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಹಾಗೂ ಭುಜಗಳ ಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಬೈರಿಗೆಯಿಂದ ತೂತುಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಪುರುಷ ಜನನೇಂದ್ರಿಯ ಹಾಗೂ ಸ್ತನಗಳಿಗಾಗಿಯೂ ಇಂತಹ ಆಳವಾದ ತೂತನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮೂರ್ತಿಯ ನಿಂತ ನಿಲುವು ನೃತ್ಯಭಂಗಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಎಡಗಾಲನ್ನು ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿ ಊರಿ ನಿಂತು, ಬಲಗಾಲನ್ನು ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಎತ್ತಿ, ಎಡಗಡೆ ತಿರುಗಿದಂತಿದೆ. ಕಟಿಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದ ದೇಹ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಎಡಗಡೆ ತಿರುಗಿಕೊಂಡದ್ದಲ್ಲದೆ, ಅದರೊಂದಿಗೆ ಎರಡೂ ಕೈಗಳೂ ಸಹಿತ ಅದೇ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ತಿರುಗಿಕೊಂಡಂತೆ ತೋರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೂರ್ತಿಯ ದಪ್ಪಗಿರುವ ಕುತ್ತಿಗೆಯ ಮೇಲೆ ಬಹುಶಃ ಮೂರು ಮುಖಗಳುಳ್ಳ ತಲೆಯನ್ನು ಅಥವಾ ಪ್ರಾಣಿಯ ಮುಖವನ್ನು ಜೋಡಿಸಿರಬಹುದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅನುಮಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕೆಂಪು ಮರಳುಕಲ್ಲಿನ ಭಗ್ನಗೊಂಡ ಇನ್ನೊಂದು ಮೂರ್ತಿಯ ತಲೆ, ಕೈಗಳು, ಸ್ತನಗಳನ್ನೂ ಸಹಿತ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ವಿಧಾನದಿಂದಲೇ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದ್ದಾಗಿ ತೋರಿಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಎರಡೂ ಶಿಲ್ಪಗಳ ದೇಹ ಮಾಂಸಖಂಡಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ್ದು, ಸಪಾಟಾದ ಪೃಷ್ಠ ಹಾಗೂ ಎದ್ದು ಕಾಣುವ ಉದರ ಭಾಗವಿದೆ. ಇಂಥ ರಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಭಾರತೀಯ ಅಂಗಸೌಷ್ಠವದ ಲಕ್ಷಣಗಳಿವೆಯೇ ಹೊರತು, ಪರಕೀಯರ ದೈಹಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಲ್ಲವೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ನುಡಿದಿದ್ದಾರೆ.

ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊದ ಪುರೋಹಿತ–ರಾಜ ಅಥವಾ ಶ್ರಮಣನ ಮೂರ್ತಿಯೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ಲಘು ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್‌ನಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪದ ಕೆಳಭಾಗ ಹಾಗೂ ತಲೆಯ ಆಂಶಿಕ ಭಾಗಗಳು ಒಡೆದುಹೋಗಿವೆ. ಅಂಚುಳ್ಳ ಉತ್ತರೀಯ ಬಲಗೈ ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಎಡಭುಜದ ಮೇಲೆ ಹಾಯ್ದು ಹೋಗುವಂತೆ ಹೊದೆಯಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರೀಯವನ್ನು ಮೂರು ಎಸಳುಗಳುಳ್ಳ ಹೂವಿನಾಕಾರದ ಚಿತ್ರಗಳು ಹಾಗೂ ವೃತ್ತಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ಬಿಡಿಸಿದ ಅನಂತರ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣವನ್ನು ತುಂಬಿದ್ದ ಕುರುಹುಗಳೂ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಈ ಮೂರ್ತಿ ಗಡ್ಡಧಾರಿಯಾಗಿದ್ದು, ಮೀಸೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕ್ಷೌರಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ನೇರದೃಷ್ಟಿಯುಳ್ಳ ಚಕ್ಷುಗಳು ಅರ್ಧನಿಮೀಲಿತ ವಾಗಿವೆ. ಒಂದು ಕಣ್ಣಿನ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಂಖದ ತುಂಡನ್ನು ಹುದುಗಿಸಿದ್ದನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಮೂರ್ತಿಯ ಆಕಾರಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಮೂಗು, ಕಿರಿದಾದ ಹಾಗೂ ಇಳಿಜಾರು ಹಣೆ, ತುಂಬಿದ ತುಟಿಗಳು, ಶಂಖದಾಕಾರದ ಕಿವಿಗಳಿದ್ದು, ಬೈತಲೆಯುಳ್ಳ ತಲೆಗೂದಲನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಬಾಚಲಾಗಿದೆ. ಹಣೆಪಟ್ಟಿಯಂತಿರುವ ಆಭೂಷಣದ ನಡುವೆ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಪದಕ ಇದ್ದು, ತಲೆಯ ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಿದ ಗಂಟಿನ ಅಂಚುಗಳು ತೂಗುಬಿದ್ದಿವೆ. ಚಿಲುಕು ಕಟ್ಟುಳ್ಳ ತೋಳ್ಬಂದಿ ಬಲಗೈಯನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿದೆ. ಕಿವಿಯ ಕೆಳಗೆ ಕತ್ತಿನಲ್ಲಿರುವ ಎರಡು ಛೇದಗಳು ಬಹುಶಃ ಕಂಠಾಭರಣವನ್ನು ಭದ್ರಗೊಳಿಸಲಿಕ್ಕಿರಬಹುದು. ಇಂಥ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿ ಭಾರತವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಇನ್ನಾವ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ನೋಡಲು ಸಿಗುವುದಿಲ್ಲ. ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನಿಂದ ವರದಿಯಾದ ಒಂದು ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಪುರುಷ ಗೊಂಬೆಯ ಮುಖ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಈ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತದೆಯೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊವಿನಿಂದ ವಿವಿಧ ಬಣ್ಣದ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲು ಹಾಗೂ ಹಾಲುಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಭಗ್ನಗೊಂಡ ಅನೇಕ ಮಾನವ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ದೊರಕಿವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಬಲಕಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿಸಿದ ಬಿಳಿಕಲ್ಲುಳ್ಳ ಸ್ತ್ರೀಯ ತಲೆಭಾಗ; ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮುಡಿಕಟ್ಟಿದ ತಲೆಗೂದಲು, ಮುಖದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಬಾಯಿ, ಮೂಗು ಹಾಗೂ ಸ್ಫುಟವಾದ ಗದ್ದವುಳ್ಳ ಶಿರೋಭಾಗ; ಅಧೋರುಕವನ್ನು ಧರಿಸಿ ಪುರೋಹಿತ–ರಾಜನಂತೆ ಉತ್ತರೀಯ ಹೊದ್ದು, ಅರ್ಧಪರ್ಯಂಕಾಸನೋಪಾದಿಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು, ಎಡಗೈ ಮಡಚಿ, ಎತ್ತಿದ್ದ ಎಡಗಾಲ ಮಂಡಿಯನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡಿದ್ದರೆ, ಬಲಗೈ ಬಲತೊಡೆಯ ಮೇಲಿದ್ದು, ಶಿಲ್ಪದ ಬೆನ್ನ ಮೇಲೆ ಕೂದಲಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಹಗ್ಗ ತೂಗುಬಿದ್ದಿದೆ. ಕುತ್ತಿಗೆಯಿಂದ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಭಗ್ನಗೊಂಡಿದೆ. ಲಘುವಾಗಿ ಹುಬ್ಬು ಮೇಲಕ್ಕೇರಿಸಿದ ಹಾಗೂ ವಿಶಾಲ ಕಣ್ಣುಗಳು, ತೆಳುವಾದ ಮೇಲ್ದುಟಿ, ತುಂಬಿದ ಕೆಳದುಟಿ, ಬಸಿಯಾಕಾರದಂತಹ ಕಿವಿಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾದ ತೂತು, ಮೊಟಕಾಗಿ ಕತ್ತರಿಸಿದ ಕಪೋಲ ಕೇಶಗಳು, ತರಂಗದಂತಿರುವ ತಲೆಗೂದಲನ್ನು ನೂಲಿನಂತಹ ಹಣೆಪಟ್ಟಿಯಿಂದ ಬೆನ್ನ ಹಿಂದೆ ಗಂಟು ಕಟ್ಟಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿರುವ ದುಂಡನೆಯ ತಲೆಕಟ್ಟಿರುವ ಕೇಶ ಸೂಜಿ; ವಾತಾವರಣದಿಂದಾಗಿ ಶಿಲ್ಪ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಮಾಸಿದ್ದರೂ ಅರ್ಧ ಮೊಣಕಾಲೂರಿ ಕುಳಿತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಬಲಗಾಲನ್ನು ಮಡಚಿ ಎತ್ತಿಡಲಾಗಿದ್ದು, ಕೈಗಳೆರಡೂ ಮೊಳಕಾಲ ಮೇಲಿಡಲಾಗಿದೆ, ಕಾಲುಗಳ ನಡುವೆ ಉಟ್ಟ ಬಟ್ಟೆಯ ನೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಅದರ ಅಂಚಿನ ಭಾಗ ಬೆನ್ನ ಹಿಂದೆ ಕಾಣಬಹುದು; ತಲೆಗೂದಲನ್ನು ಕಟ್ಟಿದ ಕೂದಲ ಪಟ್ಟಿಯ ಶೇಷಭಾಗಗಳು ಬೆನ್ನ ಮೇಲೆ ಜೋತುಬಿದ್ದಿವೆ.

ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಬಾಗಿದ ಕೊಂಬುಗಳುಳ್ಳ ಕಾಡುಮೇಕೆ, ಟಗರು ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಗೊಂಬೆಗಳು ಅತಿ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಇವೆಲ್ಲದರಕ್ಕಿಂತ ಅಜ್ಞಾತ ಮೂಲದ, ಕುಳಿತ ಒಂದು ಟಗರಿನ ಶಿಲ್ಪದ ನೈಜತೆ ಪ್ರಶಂಸನೀಯ. ತನ್ನ ನಾಲ್ಕು ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಮಡಚಿ ಕುಳಿತು/ ಮಲಗಿದ ಈ ಸಹಜ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಕಲಾಕಾರನು ಸ್ಪಷ್ಟ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಟಿಬೆಟ್, ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಹಾಗೂ ಇರಾನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಉರಿಯಲ್ ಎಂಬ ತಳಿಯ ಟಗರನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ.

ಧೋಲಾವೀರದಲ್ಲಿ ಓರ್ವ ಶಿರ ರಹಿತ ಆಸೀನ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಭಗ್ನಗೊಂಡ ಶಿಲಾ ಮೂರ್ತಿ ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಉಡ ಅಥವಾ ಗೋಧಿಕಾದ ಶಿಲ್ಪವೂ ಲೋಥಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಡಿಂಬದ ಭುಜ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಬೈರಿಗೆಯಿಂದ ಕೊರೆದ ತೂತುಳ್ಳ ಮಾನವನ ಹಾಲುಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಕೈಭಾಗವೂ ದೊರೆತಿವೆ.

ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪದ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟಪೂರ್ಣವಾದ ಕಲೆಯೆಂದರೆ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಕೆತ್ತನೆ ಕೆಲಸ. ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನು ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಕಲ್ಲು ಅಥವಾ ಈ ಕಲ್ಲನ್ನು ಪುಡಿ ಮಾಡಿ, ಹಿಟ್ಟಿನ ಮುದ್ದೆಯಂತೆ ತಯಾರಿಸಿ, ಅದರಿಂದ ಬೇಕಾದ ಅಳತೆಯ ಮುದ್ರೆಗಳ ಬಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಅಕ್ಷರಸಂಕೇತಗಳ ಹಾಗೂ ಚಿತ್ರಗಳ ಸಂಯೋಜನೆ ಯನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕ್ರಮವಿರುದ್ಧವಾಗಿದ್ದಾಗ್ಯೂ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೊರೆದು ಬಿಡಿಸಿದ ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಮಾನವರ ಅಥವಾ ದೇವತೆಗಳ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ನೈಜಸ್ವರೂಪಕ್ಕನುಗುಣ ವಾಗಿವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಿ ಗೂಳಿ ಅಥವಾ ಕಾಡೆಮ್ಮೆ, ನೀರೆಮ್ಮೆ, ಆನೆ, ಹುಲಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ನಿಜ ಶರೀರ ರಚನೆ ಹಾಗೂ ಇಂಥ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ನಿಂತ ನಿಲುವು ಅಥವಾ ಇನ್ನಿತರ ಸಹಜ ಭಂಗಿಗಳನ್ನು ಕಲಾಕಾರನು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ, ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಅಲ್ಪ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಅವುಗಳ ಯಥಾರೂಪವನ್ನು ಬಿಂಬಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಪಶುಪತಿ –ಶಿವನೆಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದ ಆಸೀನ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಚಿತ್ರ ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಧ್ಯಾನ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಕುಳಿತಿರುವ ಯೋಗಿಯಂತೆ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರೌಢ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಕಾಲದ ಕಲಾ ಅವಶೇಷಗಳ ಪ್ರಸರಣ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯನ್ನು ಕಂಡಾಗ, ಕಲೆ ಒಂದು ಪ್ರಬಲ ಕೇಂದ್ರದ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಡಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಭೌಗೋಳಿಕ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ

ಬೆಳೆಯದೆ, ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಭೌಗೋಳಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ವಿವಿಧ ರೂಪವನ್ನು ಧಾರಣ ಮಾಡಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಉದಾ: ಧೋಲಾವೀರದಿಂದ ವರದಿಯಾದ ಗೋಧಿಕಾ ಅಥವಾ ಉಡದ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಅಥವಾ ಹರಪ್ಪದಲ್ಲಿ ಇದುವರೆಗೆ ವರದಿಯಾಗಿಲ್ಲ. ಈ ಪ್ರಾಣಿಯನ್ನು ಕುರಿತಾಗಿ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಕಚ್ಛ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಂಬಿಕೆಗಳು ಇದ್ದಿರಬಹುದು. ಏಕೆಂದರೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದ ಸಂಪ್ರದಾಯದಂತೆ ಗುಜರಾತ್ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಡ ಪಾರ್ವತಿ ದೇವಿಯ ವಾಹನ. ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ತನ್ನದೇ ಆದ ವೈಶಿಷ್ಟಪೂರ್ಣ ಕಲೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದೆಯೇ ವಿನಃ ಸಮಕಾಲೀನ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಅಥವಾ ಮಧ್ಯಏಷ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಂದ ಪ್ರೇರಿತವಾಗಿಲ್ಲ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಿಭಿನ್ನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಸರಹದ್ದಿನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರದೇಶದ ಮೇಲಾದ ಔಪಚಾರಿಕ ಪ್ರಭಾವ ಕೆಲವೊಂದು ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದರೆ ಆಶ್ಚರ್ಯವಿಲ್ಲ. ಈ ರೀತಿಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಎರಡೂ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಆದಾಗ್ಯೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕುಳಿತಿರುವ ಭಂಗಿಯನ್ನೂ ತಲೆಗೂದಲನ್ನು ಬಾಚಿದ ರೀತಿಯನ್ನು ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಶೈಲಿಯೊಂದಿಗೆ ತುಲನೆ ಮಾಡಿ, ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿಯ ಕಲೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದಿಂದ ಪ್ರೇರಿತವಾಗಿದೆ ಎಂದು ವಾದಿಸುವ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಇದ್ದಾರೆ. ಈ ವಾದಗಳಲ್ಲಿ ಹುರುಳಿಲ್ಲವೆಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸರ ತಂಡವೂ ಇದೆ. ಪ್ರೌಢ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿಯ ಶಿಲ್ಪ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿರಬಹುದೇ ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಬಿಡಿ ಶಿಲ್ಪಗಳಂತೆ ದೊರೆತ ಶ್ರಮಣ ಅಥವಾ ಪುರೋಹಿತ–ರಾಜ, ಪಶುಪತಿ–ಶಿವ, ನಟರಾಜ ಇತ್ಯಾದಿ ಯೋಗಶಾಸ್ತ್ರದ ಜೊತೆಗೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಒಳಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡು ದೈವತ್ವವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವ ಕುರುಹುಗಳಾಗಿವೆಯೆಂದು ಕೆಲ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇಂತಹ ವಿಚಾರಕ್ಕೆ ಈ ಕಾಲದ ಪ್ರಾಣಿ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಹೊರತಾಗಿರಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ.

ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ: ಇಂಥ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಲು ಸೈದ್ಧಾಂತಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಆವಶ್ಯಕತೆಯಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇಂಥ ಲಿಖಿತ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ಅಭಾವವಿರುವುದರಿಂದ ಕೇವಲ ಪುರಾತಾತ್ತ್ವಿಕ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ಈ ಕಾಲದ ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ, ಹರಪ್ಪ ಹಾಗೂ ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ನಗರಗಳ ರಚನಾ ವಿನ್ಯಾಸ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ನಗರ ವಿನ್ಯಾಸದ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಎತ್ತರವಾದ ವಿಶೇಷ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಆಡಳಿತ ವರ್ಗಕ್ಕಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ದುರ್ಗ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಪೂರ್ವ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ಘಟಕ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದ್ದು, ಇನ್ನುಳಿದ ನಾಗರಿಕರ ವಾಸಸ್ಥಾನವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಕೆಳನಗರವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗಿನ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಗರ ವಿನ್ಯಾಸ ಸಂಪ್ರದಾಯದಂತೆ ಎರಡು ಘಟಕಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದಾಗ್ಯೂ ಸ್ಥಳೀಯ ಅನುಕೂಲತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಎರಡು ಘಟಕಗಳ ನಗರ ವಿನ್ಯಾಸದ ಸಂಪ್ರದಾಯಕ್ಕೆ ಭಿನ್ನವಾಗಿ ಧೋಲಾವೀರದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ನಿವಾಸ ಸ್ಥಾನಗಳಿದ್ದು, ಅವುಗಳೆಲ್ಲವೂ ಹೊರಗಿನ ಸುರಕ್ಷಾ ಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವೃತ್ತವಾಗಿವೆ. ಇದೇ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ರಾಖಿಗಡಿ ಹಾಗೂ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ದಿಬ್ಬಗಳಿದ್ದ ಕಾರಣ, ಅಲ್ಲಿಯೂ ಹಲವು ವಿನ್ಯಾಸದ ಘಟಕಗಳಿರಬಹುದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅನುಮಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಏಕರೂಪತೆ ನಗರ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿರುವುದು ಬಹುಶಃ ಇಂಥ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಯಾವುದೋ ಒಂದು ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ತಯಾರಿಸಿರಬಹುದೆಂಬ ಅನುಮಾನ ಹುಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇಂಥ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಪಡೆದವರಾರು ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಸಮಂಜಸ ಉತ್ತರವಿನ್ನೂ ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಆದಾಗ್ಯೂ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಂತೆ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜವಂಶದ ಆಳಿಕೆ ಇತ್ತು. ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಕೋಟೆಯುಳ್ಳ ದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ರಾಜಮಾನ್ಯಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪುವಂಥ ಅರಮನೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ಭವನಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿಲ್ಲ. ಸಮಕಾಲೀನ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಹಾಗೂ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದಲ್ಲಿನ ವೈಭವೋಪೇತ ರಾಜಭವನಗಳಂಥ ಕಟ್ಟಡಗಳೂ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ತಾತ್ವಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ರಾಜವಂಶಜರು ವೈಭವೋಪೇತ ಜೀವನ ಶೈಲಿಗೆ ಒತ್ತು ಕೊಟ್ಟಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದೂ ತಮ್ಮ ಕರ್ತವ್ಯಕ್ಕೆ ಆದ್ಯತೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿರಬಹುದೆಂದೂ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ.

ಇಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಭೂಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಮನ್ವಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಸಮಾಜ ವನ್ನು ಅಡಚಣೆಗಳಿಲ್ಲದೆ ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಲು ಪ್ರಾಂತೀಯ ಆಡಳಿತ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿದ್ದಿರ ಬಹುದು. ಇಂಥ ಮಹತ್ತರ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ರಾಜ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ ಕೇಂದ್ರಬಿಂದುವಾಗಿದ್ದರೆ ಅವನ ಸಹಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಪುರೋಹಿತ ಅಥವಾ ಧರ್ಮಗುರುವಿನ ಸೇವೆಯೂ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನ ದುರ್ಗದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಯಜ್ಞಕುಂಡಗಳುಳ್ಳ ಜಗಲಿಗಳು, ಬಾವಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಪುರೋಹಿತನ ಇರುವಿಕೆಯ ಸಂಕೇತಗಳಂತಿವೆ. ದುರ್ಗದಲ್ಲಿ ರಾಜ, ಅವನ ಪರಿವಾರದ ಜನ, ಸಹಾಯಕ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯಲ್ಲದೆ, ರಾಜಪುರೋಹಿತನೂ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಪ್ರೌಢ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿಯ ಕಾಲದ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ವರ್ಗವೆಂದರೆ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು. ಇವರಲ್ಲದೆ ವಿವಿಧ ಕಸಬುಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿದ್ದ ವಿಭಿನ್ನ ವರ್ಗದವರಿದ್ದರೆಂಬುದು ಗೊತ್ತಿದ್ದ ವಿಷಯ. ಕಚ್ಚಾಸರಕಿನ ಸರಬರಾಜು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳಿಂದ ತಯಾರಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಮಾರಾಟ ಮಾಡುವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಸಮಾಜದ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ವರ್ಗದವರು ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ನಗರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮನೆಗಳ ಸಂಯೋಜನೆಯನ್ನು ನೋಡಿದಾಗ ಬಹುಶಃ ವರ್ಗಭೇದ ಇಂದಿನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಇದ್ದಂತಿರಲಿಲ್ಲವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಹೊತ್ತ ತಂಡ ನಗರ ನಿರ್ಮಲೀಕರಣ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಸಿಬ್ಬಂದಿ. ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದಂತೆ ನಗರರಚನೆಯ ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ಅಂಗವೆಂದರೆ ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ. ಈ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇಲ್ಲದೆಡೆ, ಸ್ನಾನಗೃಹದಿಂದ ಅಥವಾ ಶೌಚಕೂಪದಿಂದ ಹೊರಬಂದ ಬಚ್ಚಲು ನೀರು ಬೀದಿಯಲ್ಲಿ ಹೂತಿಟ್ಟ ಜಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನಿಯತಕಾಲಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಸ್ವಚ್ಛ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಸಿಬ್ಬಂದಿಯ ಜನರೂ ಇನ್ನುಳಿದವರ ಜೊತೆಗೆ ನಗರದಲ್ಲಿಯೇ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಶಿವಲಿಂಗ, ಹರಪ್ಪ

ಧಾರ್ಮಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ: ಹರಪ್ಪ ಮತ್ತು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ನಗರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳ ನ್ನಾಧರಿಸಿ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಧರ್ಮದ ವಿಷಯವಾಗಿ ಹೇಳಿದ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಇಂದಿಗೂ ಸತ್ಯಕ್ಕೆ ಸಮೀಪವಿದೆಯೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಎರಡೂ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಕಲ್ಲಿನ ಶಿವಲಿಂಗಗಳಂತೆ ತೋರುವ ಹಾಗೂ ಯೋನಿಪಟ್ಟದಂತಹ ಕಲ್ಲಿನ ಫಲಕಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಎರಡೂ ಘಟಕಗಳು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಿ ದೊರೆತಿದ್ದ ಕಾರಣ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅವು ಲಿಂಗ ಮತ್ತು ಯೋನಿಪಟ್ಟದ ಪ್ರತೀಕವೆಂದು ಒಮ್ಮತ ತೋರಿಸಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನಿಂದ ವರದಿಯಾದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಯೋನಿಪಟ್ಟ ಸಹಿತ ಶಿವಲಿಂಗ

ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮಹಿಷಕೊಂಬಿನ ಆಕೃತಿಗಳು

ಯಾರನ್ನಾದರೂ ಅಚ್ಚರಿಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ನಿಸ್ಸಂದೇಹವಾಗಿ ಈ ಶಿವಲಿಂಗ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಶೈವಧರ್ಮದ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಸಾರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಮೂರು ಮುಖವುಳ್ಳ, ಯೋಗಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿದ್ದು ಪೀಠಾಸೀನನೂ ಊರ್ಧ್ವಮೇಢ್ರನೂ ಆದ, ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಮಹಿಷಕೊಂಬುಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಮಕುಟವನ್ನು ಧರಿಸಿರುವ, ಸುತ್ತಲೂ ಖಡ್ಗಮೃಗ, ಎಮ್ಮೆ, ಆನೆ, ಹುಲಿ ಹಾಗೂ ಜಿಂಕೆಗಳಿಂದಾವೃತವಾದ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಪಶುಪತಿ ಶಿವನೆಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕಲ್ಲಿನ ಮತ್ತೊಂದು ಶಿಲ್ಪವನ್ನು

ಶಿವನ ಇನ್ನೊಂದು ರೂಪವಾದ ನಟರಾಜ ಶಿಲ್ಪವಿರಬಹುದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅನೇಕ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕೋಡುಗಳುಳ್ಳ ಮುಕುಟ ಧರಿಸಿದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಪೌರಾಣಿಕ ರೂಪಕಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಂತೆ ತೋರುತ್ತವೆ. ಬಹುಶಃ ಅಂದಿನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳ ನಿದರ್ಶನಗಳಂತಿವೆ. ಪ್ರೌಢ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳ ಸಂಕೇತಗಳಂತೆ ಮಹಿಷಕೊಂಬುಗಳನ್ನು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಮುದ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕೊರೆದು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಇಂಥ ಸಾಂಕೇತಿಕ ಮಹಿಷಕೊಂಬುಗಳು ಭಿರಡಾಣದಿಂದ ಗಣನೀಯ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ವಿಭಿನ್ನ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ದೊರೆತ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ದೇವತೆಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲಮುದ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ವೃಕ್ಷೋಪಾಸನೆ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದ ನಿಂತ ಏಳು ಸ್ತ್ರೀ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಸಪ್ತಮಾತೃಕೆಯರೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಲೋಥಲ್, ಬನಾವಳಿ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಕುಂಡಗಳು ಬಹುಶಃ ಯಜ್ಞಕುಂಡಗಳಿರಬಹುದೆಂಬ ಅನುಮಾನವಿದೆ. ಕಾಲಿಬಂಗನ್ ಯಜ್ಞಕುಂಡದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸುಟ್ಟ ಎಲುಬುಗಳು ಪಶುಬಲಿ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಸಂಕೇತಗಳೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಪ್ರೌಢ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಹಿಂದುಧರ್ಮದ ವಿಭಿನ್ನ ಮತ-ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಂತಗಳು ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳ ಆವಿಷ್ಕಾರವಾದದ್ದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಶವಸಂಸ್ಕಾರ: ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಶವಸಂಸ್ಕಾರವನ್ನು ವಿವಿಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸ್ಮಶಾನ ಊರಿನ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಶವವನ್ನು ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಳವಾದ ಹಾಗೂ ಆಯತಾಕಾರದ ಶವಕುಣಿಗಳ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನಿಟ್ಟು, ಶವದ ಜೊತೆಗೆ ಬಹುಶಃ ಪರಲೋಕ ಯಾತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಮೃತಾತ್ಮಕ್ಕೆ ಬೇಕೆಂದು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಆಹಾರ, ನೀರನ್ನು ಇಟ್ಟಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಉತ್ತರ-ದಕ್ಷಿಣ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ

ಸಮಾಧಿ, ಧೋಲಾವೀರ

ಅಂಗಾತ ಮಲಗಿಸಿದ ಶವದ ತಲೆ ಉತ್ತರ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಶವದ ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಮೇಲಕ್ಕೆ ಮಡಚಿಟ್ಟು ಮಗ್ಗುಲಲ್ಲಿ ಮಲಗಿಸಿರಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ರೀತಿಯ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಶವಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನಿಟ್ಟು, ಅವುಗಳನ್ನು ಮಣ್ಣಿಂದ ಮುಚ್ಚಿ ಅನಂತರ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟ ಮೃತದೇಹವನ್ನು ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯೊಂದಿಗೆ ಹೂಳಲಾಗಿದೆ. ಮುಚ್ಚಳವಿದ್ದ ಇಂಥ ಮರದ ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಪುಡಿಯಾಗಿ ಹೋಗಿದ್ದು, ಇದರ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಾಕಾರದ ಕಪ್ಪು ನಿಶಾನೆಯಿತ್ತು. ಶವವನ್ನು ಆಭರಣ ಸಮೇತವಾಗಿ ಹೂಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆಲವು ಗಂಡಸರ ಶವಗಳ ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು ಹಾಗೂ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮಣಿಗಳ ಕಾಲಂದಿಗೆ (ರುಳಿ) ಇದ್ದರೆ, ಇತರ ಸ್ತ್ರೀ ಹಾಗೂ ಗಂಡಸರ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳ ಮೇಲೆ ವೈಡೂರ್ಯ, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ಮಣಿಗಳ ಹಾರಗಳು, ಉಂಗುರಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಕೆಲವೊಂದು ಶವಗಳ ಜಡೆಯನ್ನು ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮಣಿಗಳ ಗೊಂಚಲುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕೆಲವು ಗಂಡಸರ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನ ಕನ್ನಡಿಯನ್ನೂ ಇಡಲಾಗಿತ್ತು.

ಕಾಲಿಬಂಗನ್‌ನ ಒಂದು ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಮೂರು ತಲೆಬುರುಡೆಗಳು ಮತ್ತು ಎಲುಬುಗಳು ಮಾತ್ರ ಕಂಡುಬಂದವು. ಈ ನೆಲೆಯ ಕುಂಭ-ಗೋರಿಗಳು ಹಾಗೂ ಆಯತಾಕಾರದ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಇರಲಿಲ್ಲ. ಲೋಥಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಶವವಿರುವ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲದೆ, ಒಂದೇ ಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಶವಗಳಿದ್ದ ಎರಡು ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ಗೋರಿಯ ಕುಣಿಯ ಅಂಚಿನ ಸುತ್ತಲೂ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಶವವನ್ನು ಉತ್ತರ-ದಕ್ಷಿಣ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಮಲಗಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಶವದ ಮುಖ ಪೂರ್ವ ದಿಶೆಯೆಡೆ ತಿರುಗಿಸಿಟ್ಟಂತೆ ಇದೆ. ಜೋಡಿ ಶವಗಳುಳ್ಳ ಲೋಥಲ್ ಗೋರಿಯನ್ನು ಕುರಿತಾಗಿ ಸತಿ ಸಹಗಮನಪದ್ಧತಿ ಅಥವಾ ಇನ್ನಾವುದಾದರೂ ಬೇರೆ ಸಂಪ್ರದಾಯವಿರಬಹುದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಕೆಲವೊಂದು ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಧೋಲಾವೀರದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದ ಗೋರಿಗಳ ರಚನಾಕ್ರಮ ಸಮಕಾಲೀನ ಗೋರಿಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಶವವನ್ನು ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಂಥ ಶವಕುಣಿಯಂಚಿನಲ್ಲಿ ಹಳದಿ ಬಣ್ಣದ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲುಗಳನ್ನಿಡಲಾಗಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಇಂಥ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳುಳ್ಳ ಕುಣಿಯ ಮೇಲೆ ಮೇಲ್ಚಪ್ಪಡಿ ಕಲ್ಲೂ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಗೋರಿಯ ಒಳ ವಿನ್ಯಾಸ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದ ಅರೆಗಳುಳ್ಳ ಬೌದ್ಧ ಸ್ತೂಪದ ರಚನೆಯಂತೆ ಇರುವುದು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ ಸಂಗತಿಯಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ಸ್ತೂಪದ ಉಗಮ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು ಎಂಬ ಜಿಜ್ಞಾಸೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಮೂಡಿದೆ. ಒಂದು ಗೋರಿಯ ಒಳಭಾಗವನ್ನು ನುಣುಪಾದ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಸಾರಿಸಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ತೆಳು ಲೇಪನ ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ಇಂಥ ಗೋರಿಗಳು ಮೃತ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಶವ ದೊರೆಯದಿದ್ದಾಗ, ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸಿದ ಕುರುಹುಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಶವವನ್ನು ಹೂಳುವ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲದೆ, ಸುಡುವ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿಗಳೂ ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದ್ದಿರಬೇಕು.

ಈ ಕಾಲದ ಮಾನವ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ ತಜ್ಞರ ಅನಿಸಿಕೆಯಂತೆ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಇಂದಿನ ಜನರೇ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಜನರ ವಂಶಜರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ವಿವಿಧ ಭೌಗೋಳಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳಿಂದಾಗಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಆಚಾರ-ವಿಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿದ್ದಾಗ್ಯೂ ಎಲ್ಲರೂ ಒಂದೇ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಂಪ್ರದಾಯದವರಾಗಿದ್ದಾರೆಂಬುದು ನಿರ್ವಿವಾದದ ವಿಷಯ. ಅಲ್ಲದೆ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರೋಗಗಳ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅವನತಿ: ನಗರ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ತಲುಪಿದ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಾಲದ ನಿಯಮದಂತೆ ಅವನತಿ ಹೊಂದಿತು. ಇದುವರೆಗೂ ಇಂತಹುದೇ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಿರ್ನಾಮವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲು ಆಗಿಲ್ಲ. ವಿದ್ವಾಂಸರು ಹಲವು ವಿಭಿನ್ನ ಕಾರಣಗಳನ್ನೊಡ್ಡಿದ್ದಾರೆ. ಈ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಆರ್ಯರ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದಾಗಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ನಶಿಸಿತೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ. ಈತ 1946ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಮೂರನೆಯ ಹಂತದ ದುರ್ಗದ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ಗೋಡೆಕಟ್ಟಿ ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿದ್ದರೆ, ಇನ್ನೊಂದರ ಎದುರಿಗೆ ನೇರ ಪ್ರವೇಶವನ್ನು ತಡೆಯುವ ಇನ್ನೊಂದು ಅಡ್ಡ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಸುರಕ್ಷಾ ದ್ವಾರಗಳಲ್ಲದೆ ಇಂಥ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಹರಪ್ಪ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಅಭದ್ರತೆಯ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ ಎಂದು ಈತ ವಾದಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ ವೈದಿಕ ಪರಂಪರೆಯ ದೇವತೆ ಇಂದ್ರನನ್ನು ಪುರಂದರ ಎಂದು ಸಂಬೋಧಿಸಿದ ಬಿರುದನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ವೀಲರ್ ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ಆರ್ಯರ ಇಂದ್ರನೇ ಕೋಟೆಯುಕ್ತ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಗರಗಳನ್ನು ಧ್ವಂಸಮಾಡಿದನೆಂದು ತನ್ನ ವಾದವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ನೆಲೆಯ ವಿಭಿನ್ನ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ದೊರೆತ ಮಾನವ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳೆಲ್ಲ ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ಆರ್ಯರಿಂದ ಕಗ್ಗೊಲೆಗೀಡಾದ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತವೆಯೆಂದು ತನ್ನ ವಾದಕ್ಕೆ ಪುರಾತಾತ್ತ್ವಿಕ ಪುರಾವೆಯ ಮೆರುಗನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಗರಗಳ ನಾಶಕ್ಕೆ ಇಂದ್ರನೇ ದೋಷಿಯೆಂದು ವೀಲರ್ ನಿರ್ದಾಕ್ಷಿಣ್ಯವಾಗಿ ಆರೋಪಿಸಿದ. ಋಗ್ವೇದವನ್ನು ಕುರಿತಾಗಿ ಮ್ಯಾಕ್ಸ್‌ಮುಲರ್ ಹೇಳಿದ ಕಾಲಮಾನದಂತೆ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಋಗ್ವೇದದ ಸಂಕಲನ ಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.15ನೆಯ ಶತಮಾನವೆಂದು ನಂಬಿದ್ದೊಂದೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ಪತನ ಹೊಂದಿತೆಂದೂ ನಿಷ್ಕರ್ಷಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಿಂದ ದೊರೆತ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಸಿಮೆಟ್ರಿ-ಎಚ್ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳೊಂದಿಗಿನ ಅವಶೇಷಗಳು ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ಆರ್ಯರ ಪುರಾತಾತ್ತ್ವಿಕ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದೂ ಊಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವೀಲರ್‌ನ ಹೇಳಿಕೆಗಿಂತಲೂ ಮುಂಚೆ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಾಗ್ವೈದಿಕ ಹಾಗೂ ವೈದಿಕೇತರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಟ್ಟಿದ್ದ. ಈ ವಿಚಾರಧಾರೆಯ ಮುಂದಿನ ಸರಣಿಯೇ ವೀಲರ್ ಮಂಡಿಸಿದ ವಾದ. ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಕೆಲವೊಂದು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಹಾಗೂ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಸ್ತರಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿಯ ಸುಟ್ಟ

ಹೋದ ಸ್ತರ ಹಾಗೂ ಕೆಲವೊಂದು ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯ ಸಂಬಂಧಿತ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಆರ್ಯರ ಆಕ್ರಮಣದ ಕುರುಹುಗಳಾಗಿ ಅರ್ಥೈಸಿದ್ದಾರೆ. ವೀಲರ್‌ನ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ಪುನರ್ ಪರಿಶೀಲಿಸಿ, ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಾಗೂ ಸಿಮೆಟ್ರಿ–ಎಚ್‌ಗಳ ನಡುವೆ ಎರಡೂ ಹಂತಗಳನ್ನು ಬೇರ್ಪಡಿಸುವ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳಿರುವುದರಿಂದ ಸಿಮೆಟ್ರಿ–ಎಚ್ ಕರ್ತೃಗಳು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವನತಿಗೆ ನೇರ ಜವಾಬ್ದಾರರಾಗಿರಲಿಕ್ಕಿಲ್ಲ ಎಂದು ಬಿ.ಬಿ.ಲಾಲ್ ವಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದೇ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಜಿ.ಎಫ್.ಡೇಲ್ಸ್ ಕೂಡ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ನೆಲೆಯ ವಿಭಿನ್ನ ಹಂತಗಳ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳು ಆಕ್ರಮಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೃತರಾದವರದ್ದಲ್ಲವೆಂದು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದು ವೇಳೆ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ಮೃತರಾಗಿದ್ದರೆ ಶವಗಳೆಲ್ಲಾ ಒಂದೇ, ಅದೂ ಮೇಲಿನ ಹಂತ ಹಾಗೂ ಸ್ತರಗಳಿಂದ ಸಿಗಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಅಸ್ಥಿಪಂಜರಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಕಂಡುಬಂದ ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಕೆಲವರಲ್ಲಿ ಸಾವಿಗೆ ಮುಂಚೆಯೇ ಎಲುಬಿನ ಗಾಯಗಳು ಗುಣವಾಗಿದ್ದವು! ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತೀವ್ರ ಗಾಯಗೊಂಡವರು ತಕ್ಷಣವೇ ಮೃತರಾಗುತ್ತಾರೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಶವಗಳು ದೊರಕಿದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಧಾಳಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಯಾವುದೇ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಜಿ.ಎಫ್.ಡೇಲ್ಸ್ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಕಗ್ಗೊಲೆ ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಎಂದಿದ್ದಾನೆ. ಆರ್ಯರ ಇಂದ್ರ ದೋಷಮುಕ್ತ ಎಂದು ಲಾಲ್ ನುಡಿದಿದ್ದಾರೆ. ಅನಾದಿಕಾಲದಿಂದಲೂ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಕ್ಷೇತ್ರ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಪ್ರಾಂತಗಳಿಂದ ದೊರೆತ ವಿಭಿನ್ನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಕಾಲಾಂತರದಿಂದ ನಡೆದು ಬಂದ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಸಂಬಂಧದ ಕುರುಹುಗಳು ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕೇ ವಿನಃ ಇವು ಒಂದು ಪ್ರಾಂತದಿಂದ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಾಂತಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬಂದ ಜನಾಂಗದ ಸಂಕೇತವೆಂದಲ್ಲ.

ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ ಲುಪ್ತವಾಗಿ ಬತ್ತಿಹೋದ ಅದರ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಭಿನ್ನ ಭಿನ್ನ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಚೋಲಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬತ್ತಿಹೋದ ಸರಸ್ವತಿ ಭಾಗವನ್ನು ಹಾಕ್ರ ನದಿಯೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಈ ನದಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಅನ್ವೇಷಿಸಿ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಸಮೂಹಕ್ಕೆ ರಫೀಕ್‌ಮುಗಲ್ ಹಾಕ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಕರೆದರು. ತದನಂತರ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ಜಲೀಲಪುರದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಹಾಕ್ರ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸ್ತರಗಳ ಕೆಳಗಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಾರಣ, ಹಾಕ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಜನರ ಪೂರ್ವಜರಾಗಿದ್ದರು. ಲುಪ್ತ ಸರಸ್ವತಿಯ ತಟದಲ್ಲಿರುವ ಭಿರಡಾಣ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ದೃಢೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಉಗಮಕ್ಕೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೇ ಅಂದರೆ ಹಾಕ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಆರ್ಯರು ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲಿಗೆ ವಲಸೆ ಬಂದಿದ್ದರೆಂದು ಒಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ತಂಡ ವಾದವನ್ನು ಮುಂದೊಡ್ಡಿದೆ. ಅಂದರೆ ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಿಂತಲೂ ಹಳೆಯದ್ದಾಗಿದೆ ಎಂದು ವಾದಿಸಿದಂತಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ತದ್ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವನತಿ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯದಿಂದ ಆರ್ಯರು ವಲಸೆ ಬಂದರೆಂದು ಇನ್ನೊಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ತಂಡ ವಾದಿಸಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಸಂಶೋಧಿಸಿದ ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ಭಾಗದ ಕೆಲವು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವನತಿ ಹಾಗೂ ಅದರ ಮುಂದಿನ ರೂಪಾಂತರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗೆ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಭೂಮಿಕೆಯನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದೆ ಎನ್ನುವುದೇ ಈ ಎರಡನೆಯ ವಾದದ ತಾತ್ಪರ್ಯ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2000 ಹಾಗೂ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1750ರ ಮಧ್ಯಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ತುರ್ಕಮೆನಿಸ್ತಾನದ ಮಾರ್ಜಿಯಾನ ಪ್ರಾಂತ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಪೂರ್ವಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಸಂಯುಕ್ತವಾಗಿ ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯಾನ–ಮಾರ್ಜಿಯಾನ ಪುರಾತಾತ್ತ್ವಿಕ ಸಂಕೀರ್ಣ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೆಲವೊಂದು ಅವಶೇಷಗಳು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿಯ ಕೆಲವು ನೆಲೆಗಳಿಂದ ವರದಿಯಾಗಿದೆ. ಇಂಥ ಬಿಡಿ ಬಿಡಿಯಾಗಿ ದೊರೆತ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಈ ಎರಡು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ನಡುವಿನ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧದ ನಿಶಾನೆಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಇಳಿಮುಖಕ್ಕೆ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಮಹಾಪೂರವೇ ಕಾರಣವೆಂದು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ವಾದ ಮಾಡಿದವನು ಇ.ಜೆ.ಮ್ಯಾಕೆ. ಅನಂತರ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಕೆಳದಂಡೆಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಬುಧಟಕ್ಕರ್ ಮತ್ತು ಝಿಲಕ್ ಮೊರಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಶಂಖಮಿಶ್ರಿತ ನೆರೆಮಣ್ಣನ್ನು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದ ಎಂ.ಆರ್.ಸಾಹನಿಯವರು ವಾದ ಮಾಡಿದಂತೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಮಹಾಪೂರದ ಪಾತ್ರಕ್ಕಿಂತಲೂ ಎತ್ತರದ ಮೊರಡಿಗಳ ಮೇಲೆ ಸಿಹಿನೀರ ಸಂಚಯವಾಗಬೇಕಾದರೆ ಅತಿ ಭಯಾನಕ ಮಹಾಪೂರವಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಬಹುಶಃ ಭೂಕಂಪನದಿಂದಾಗಿ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಮಾರ್ಗ ತಡೆಗಟ್ಟಿದಾಗ ಇಂಥ ಮಹಾಪೂರ ಹುಟ್ಟಿರಬೇಕು ಅಥವಾ ಪಂಜಾಬ್‌ನ ಎಲ್ಲಾ ನದಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮಹಾಪೂರಗಳು ಹುಟ್ಟಿ, ಸಿಂಧೂ ನದಿಯಲ್ಲಿ ತೀವ್ರವಾದ ಮಹಾಪೂರವಾಗಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆಗಳು ಹಾಳಾಗಿರಬಹುದು. ಲೋಥಲ್ ನೆಲೆಯ ಪ್ರತಿಹಂತದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ 4ನೆಯ ಹಂತದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಮಹಾಪೂರದಿಂದ ನಗರ ಮತ್ತು ಬಂದರು ಕಟ್ಟೆ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಹಾಳಾಯಿತು. ಮಹಾಪೂರ ವಾದದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ನೆಲೆಯನ್ನು ಸಂಶೋಧಿಸಿದ ಆರ್.ಎಲ್.ರೈಕ್ಸ್‌ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಹೀಗಿದೆ: ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಮೈದಾನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸು.21 ಮೀ ಮೆಕ್ಕಲುಮಣ್ಣಿದೆ. ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಕೇವಲ ವಾರ್ಷಿಕ ಮಹಾಪೂರದಿಂದ ಇಷ್ಟೊಂದು ಮೆಕ್ಕಲುಮಣ್ಣು ಶೇಖರವಾಗುವುದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ನೆಲೆಯ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದ ಭೂರಚನೆಯಲ್ಲಿ ನೆಲದುಬ್ಬರದಿಂದ ಅಡ್ಡಗೋಡೆ ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಾಗ, ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲುಂಟಾದ ತಗ್ಗು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ನೀರಿನ ಸರೋವರ ರಚನೆಯಾಗಿರಬೇಕು. ನದಿಯ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಾದ ಮಣ್ಣಿನ ಈ ಅಡ್ಡ ಗೋಡೆಯಡಿಯಿಂದ ನೀರು ಒಳಹೊಕ್ಕು ಹರಿದು ಹೋದಾಗ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಹಾಗೂ ಇತರ ಅನೇಕ ನೆಲೆಗಳು ಉಳಿದ ಮೆಕ್ಕಲು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಆವೃತಗೊಂಡಿರಬಹುದು. ಇಂಥ ಸಮಸ್ಯೆಯಿಂದಾಗಿ ನಿವಾಸಿಗಳು ನೆಲೆಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಹೋಗಿರಬಹುದು. ಈ ವಾದವನ್ನು ಗಹನವಾಗಿ ವಿಮರ್ಶೆ ಮಾಡಿ ಎಚ್.ಟಿ.ಲ್ಯಾಂಬ್ರಿಕ್ ತನ್ನದೇ ಆದ ಊಹೆಯನ್ನು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಹೇಳಿದ. ಮೊದಲಿಗೆ ಸಿಂಧೂ ನದಿಯ ಪಾತ್ರ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ನೆಲೆಗೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿತ್ತು. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ನದಿಯ ಪಾತ್ರ ಪೂರ್ವ ದಿಶೆಯ ಕಡೆಗೆ ಸರಿಯುತ್ತಾ

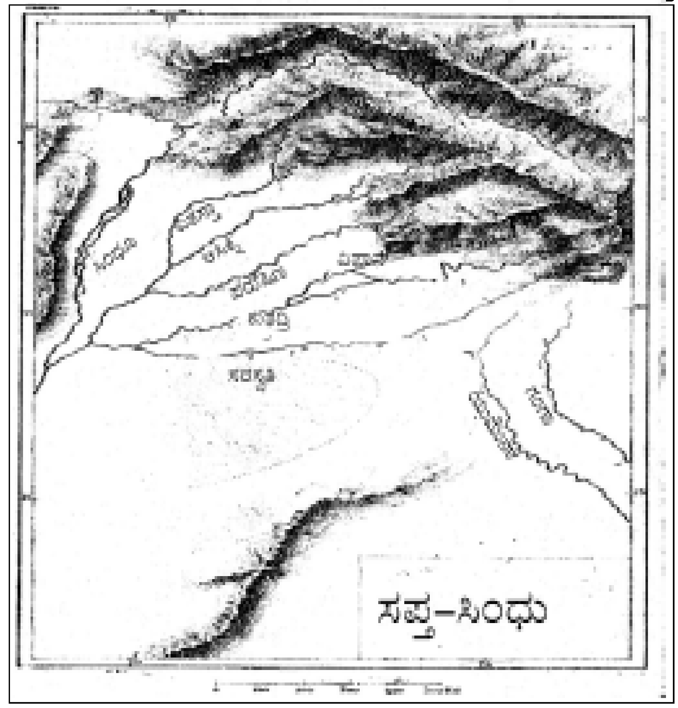

ಹೋದ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ನಿವಾಸಿಗಳು ತಮ್ಮ ಊರನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿರಬೇಕು. ಈ ಕಾರಣ ಸಂಭವನೀಯವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಒಪ್ಪಿದ್ದಾರೆ.

ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊದಂಥ ನಗರದ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕಾಗಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲು, ನೆಲೆಯ ಸುತ್ತ ಮುತ್ತಲಿನ ಅರಣ್ಯವನ್ನು ಕಡಿದು ಸೌದೆಯಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದರಿಂದ, ಅರಣ್ಯ ಸಂಪತ್ತು ಹಾಳಾಗಿ ಹೋಗಿರಬೇಕು. ಈ ಕಾರಣದಿಂದಲೂ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ನಗರವನ್ನು ಜನರು ತ್ಯಜಿಸಿರಬೇಕೆಂದು ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್‌ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ವಿಚಾರಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಪುಷ್ಟಿ ದೊರೆತಿಲ್ಲ.

ಸಿಂಧೂ –ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವನತಿಗೆ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಬಲವಾದ ಕಾರಣವೆಂದರೆ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯ ಬತ್ತುವಿಕೆ. ಈ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದು ನಿಂತ ನೂರಾರು ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಜನ ಸಮುದಾಯಗಳು ನೀರಿನ ಅಭಾವದಿಂದ ಉಂಟಾದ ಭೀಕರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ನದಿಯ ನೀರು ಬತ್ತುವ ಕ್ರಿಯೆ ಥಟ್ಟನೆ ಆದ ಘಟನೆಯಲ್ಲ. ಮೊದಲನೆಯದಾಗಿ ಈ ಕ್ರಿಯೆ ಯಾವ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು, ವಿಭಿನ್ನ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವ ಯಾವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬತ್ತುವಿಕೆಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಜನರು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಯಿತು, ಯಾವ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬತ್ತಿ ಹೋಯಿತು ಮುಂತಾದ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಸಮರ್ಪಕ ಉತ್ತರಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಸಂಶೋಧನೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ. ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ ಬತ್ತಿದ ಕ್ರಿಯೆ ಒಂದು ಸತ್ಯ ಘಟನೆ. ಆದರೆ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯ ತಟದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅವನತಿಯ ಅನಂತರ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣ ಹಾಗೂ ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ಸ್ಥಾಯಿ ನೆಲೆಗಳು ಬೆಳೆದವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಬಿಕನೇರ್ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ರಂಗಮಹಲ್ ನೆಲೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ಈ ನೆಲೆಗಳ ಅಸ್ತಿತ್ವ ಈ ನದಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.4–5 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನೀರು ಇರುತ್ತಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ.

ಆದರೆ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಚೋಲಿಸ್ತಾನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅನ್ವೇಷಣೆ ನಡೆಸಿದ ಮುಗಲ್ ಅವರು ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಎರಡೇ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ವರದಿ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಚೋಲಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ ಬಹುತೇಕವಾಗಿ ಬತ್ತಿ ಹೋಗಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಮಾರ್ಗದ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಅನುಕೂಲವೆಂದರೆ ಈ ಮಾರ್ಗದ ಮೂಲಕ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಸಿಂಧ್, ಮುಲ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ, ದೆಹಲಿ, ಹರಿಯಾಣ ಪಂಜಾಬ್ ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಸುಲಭವಾಗಿ ತಲುಪಬಹುದು. ಈ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಫಲಕಾರಿಯಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ನಡೆದು ಬಂದ ಈ ಸರಳ ಮಾರ್ಗದ ಆಕರ್ಷಣೆಯಿಂದಾಗಿ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದಿಂದ ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ ಚೋಲಿಸ್ತಾನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪತನದ ಅನಂತರವೂ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯಲ್ಲಿ ನೀರಿನ ಅಭಾವವಿದ್ದಾಗ್ಯೂ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಈ ನದಿಯ ತೀರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಜನನಿವಾಸದ ನೆಲೆಗಳು ಬೆಳೆದು ಬರಬೇಕಾದರೆ ನೀರಿನ ಪರ್ಯಾಪ್ತ ಆಧಾರವಿತ್ತೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ನದಿಯ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಸತತವಾಗಿ ನೀರು ಹರಿಯುತ್ತಿರದೆ ಬಹುಶಃ ಮಳೆಗಾಲದ ನೀರು ಅನೇಕ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸರೋವರದಂತೆ ನದಿಯ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿರಬಹುದು. ಚೋಲಿಸ್ತಾನ ಹಾಗೂ ರಾಜಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಅಸಮತೋಲನ ದಿಂದ ಕಂಡುಬರುವ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಸರಸ್ವತಿ ಅಥವಾ ಹಾಕ್ರ ನದಿಯ ಬತ್ತುವ ಕ್ರಿಯೆ ಚೋಲಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ತೀವ್ರವಾಗಿದ್ದರೆ, ರಾಜಸ್ತಾನದ ಸರಸ್ವತಿ ಅಥವಾ ಘಗ್ಗರ್ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟೊಂದು ತೀವ್ರವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ.

ಅನೇಕ ದಶಕಗಳವರೆಗೆ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯ ಉಗಮ ಶಿವಾಲಿಕ್ ಪರ್ವತಗಳ ತಪ್ಪಲು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಆದಿಬದ್ರಿ ಎಂಬ ಸ್ಥಾನವೆಂದು ನಂಬಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಉಪಗ್ರಹಗ ಳಿಂದ ಪಡೆದ ಛಾಯಾಚಿತ್ರಗಳ ಪುನರ್ ಅಧ್ಯಯನ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯ ಮೂಲವನ್ನು ಹಿಮಾಲಯ ಉನ್ನತ ಪರ್ವತಗಳಲ್ಲಿರುವ ನೀರ್ಗಲ್ಲ ನದಿ ಎಂದು ದೃಢೀಕರಿಸಿದೆ. ಈ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೂ ಮೊದಲಿನ ಸಂಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ಈಗಿನ ಸಟ್ಲೆಜ್ ಹಾಗೂ ಯಮುನಾ ನದಿಗಳೆರಡೂ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯ ಉಪನದಿಗಳಾಗಿದ್ದವೆಂದು ತಜ್ಞರು ಸಾಬೀತು ಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಸಟ್ಲೆಜ್ ಮತ್ತು ಯಮುನೆಯನ್ನು ಶತುದ್ರಿ ಹಾಗೂ ದೃಶದ್ವತಿಯೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದ್ದು, ಈ ಎರಡೂ ನದಿಗಳು ಸರಸ್ವತಿಯ ಉಪನದಿಗಳೆಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಭೂರಚನೆಯಲ್ಲಾದ ಬದಲಾವಣೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಈ ಎರಡೂ ಉಪನದಿಗಳು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಪಾತ್ರದ ದಿಶೆಯನ್ನು ಬದಲಿಸಿಕೊಂಡವು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಸಟ್ಲೆಜ್ ಪಶ್ಚಿಮ ದಿಶಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಸರಿದು ಸಿಂಧೂ ನದಿಯನ್ನು ಸೇರಿಕೊಂಡರೆ, ಯಮುನಾ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಹರಿದು ಗಂಗೆಯನ್ನು ಸೇರಿಕೊಂಡಿತು. ಇದೇ ಅಲ್ಲೋಲಕಲ್ಲೋಲ ದಿಂದಾಗಿ ಶಿವಾಲಿಕ್ ಬೆಟ್ಟಗಳ ತಪ್ಪಲಲ್ಲಿದ್ದ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯ ಮಾರ್ಗವೂ ಮುಚ್ಚಿ ಹೋದ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯೇ ಸರಸ್ವತಿಯ ನೀರು ಯಮುನೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಹೋಗಿದೆಯೆಂದು ತಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿದೆ. ನಮ್ಮ ಪ್ರಾಚೀನ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲೂ ಇದೇ ತಿಳಿವಳಿಕೆಯಿದೆ. ಪ್ರಯಾಗದಲ್ಲಿರುವ ತ್ರಿವೇಣಿ ಸಂಗಮ ಗಂಗೆ, ಯಮುನೆ ಮತ್ತು ಗುಪ್ತಗಾಮಿನಿ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಗಳ ಸಂಗಮ ಸ್ಥಳವೆಂದು ಪರಂಪರಾನುಗತ ನಂಬಿಕೆ. ಸತತವಾಗಿ ಹರಿಯುತ್ತಿದ್ದ ಇಂಥ ಮಹಾನದಿ ನೀರಿನ ಅಭಾವದಿಂದಾಗಿ ಕ್ರಮೇಣ ನಿಷ್ಕ್ರಿಯಾವಸ್ಥೆಯನ್ನು ತಲುಪಿತು. ಇದು ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಕುಠಾರಪ್ರಹಾರದಂತಾಗಿ ಅವನತಿಗೆ ಎಡೆಮಾಡಿತು.

ದೋಷಪೂರಿತ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದಾಗಿ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯ ನಗರತ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವನತಿಯಾಯಿತೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ/ಅಂತ್ಯ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2000-1300): ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವನತಿಯ ಅನಂತರದ ಕಾಲವನ್ನು ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಅಥವಾ ಅಂತ್ಯ ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕುಂಠಿತ ಅವಸ್ಥೆ ಕೇವಲ ಒಂದು ನೆಲೆಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿರದೆ, ಸಿಂಧೂ-ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ವ್ಯಾಪ್ತಿ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಕಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದಾಗ್ಯೂ ಏಕರೂಪತೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತೋರಿಬರುತ್ತದೆ. ಪ್ರೌಢಾವಸ್ಥೆಯ ನಗರ ವಿನ್ಯಾಸ, ಚಿತ್ರಿತ ಲಿಪಿಯುಕ್ತ ಮುದ್ರೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಲಕ್ಷಣಗಳೆಲ್ಲ ಕಾಣದಾಗಿದೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಅವುಗಳ ನಮೂನೆಗಳು ಹಾಗೂ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಸಾಧಾರಣ ದರ್ಜೆಯದಾಗಿವೆ.

ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಪ್ರಾರಂಭ ಕಾಲ ಎಲ್ಲ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಒಂದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2000-1800 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅನುಮಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಮತ್ತು ಖಾರಿ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕ್ಯಾಲ್ಸೈಟ್ ಮುದ್ರೆಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.14ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ಊರ್ಜಿತವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಸಿಂಧೂ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಅವನತಿ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಝೂಕರ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಲಾಯಿತು. ಕೆಂಪು ಮೇಲ್ಮೈಯುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪುವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳ ಅಲಂಕರಣ ಮುಂದುವರೆದಾಗ್ಯೂ ಇದರಲ್ಲಾದ ಗುಣಮಟ್ಟದ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ಸಹಜವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ದ್ವಿವರ್ಣ ಚಿತ್ರ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪುನರುಜ್ಜೀವನವಾಯಿತು. ಮಾಸಿದ ಹಳದಿ ಬಣ್ಣದ ಒರಟಾದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಸಾಧಾರಣ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಪಾತ್ರೆಗಳ ಆಕಾರ, ನಮೂನೆಗಳಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಹೊರಮೈಯನ್ನು ಗೀರುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಝೂಕರ್ ನೆಲೆಯ ಉತ್ಖನನಕಾರ ಮುಗಲ್ ಹೇಳಿದ ಮಾತುಗಳು ಈ ಹಂತದ ಸ್ಪಷ್ಟ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ದರ್ಶಿಸುತ್ತವೆ. ಸ್ತರವಿಂಗ ಡಣೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಝೂಕರ್ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪಾತ್ರೆಯ ಜೊತೆ-ಜೊತೆಗೆ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡ ಪಾತ್ರೆಗಳೇ ವಿನಹ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಅಥವಾ ಹೊಸ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆಗಮನದ ಕುರುಹುಗಳಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಖಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅಂತ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ, ಆದರೆ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆಗಳ ಬದಲಿಗೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಖಾರಿಯ ಮುದ್ರೆಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಆದರೂ ಭಿನ್ನ ನಮೂನೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮುದ್ರೆಗಳು ಉಪಯೋಗ ದಲ್ಲಿ ಬಂದವು. ಘನ ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು ಹಾಗೂ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಸ್ತ್ರೀ ಗೊಂಬೆಗಳು ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ವ್ಯಾಪಾರದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅರೆ ಪ್ರಶಸ್ತ ಮಣಿಗಳ ಹಾಗೂ ಫಯಾನ್ಸ್‌ನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ವಸ್ತುಗಳ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ವೃದ್ಧಿಯಾಗಿದೆ. ಕೇವಲ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹರಪ್ಪ ಚಿತ್ರಲಿಪಿಗಳನ್ನು ಕೊರೆದು ಬಿಡಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಮುಂದುವರೆಯಿತು.

ಸಮಾಧಿ, ಫರ್ಮಾನ

ಗುಜರಾತಿನ ರಂಗಪುರ ನೆಲೆಯ 2ಎ ಹಂತ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ 2ಬಿ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಗುಣಮಟ್ಟ ಕ್ಷೀಣಿಸಿದೆ. ಹುಲ್ಲಿನ ಮೇಲ್ಹಾವಣಿಯುಳ್ಳ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ನಾನಗೃಹ ಹಾಗೂ ಒಳಚರಂಡಿಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಲ್ಲ. ರಂಗಪುರ 2ಸಿ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಾಣೆಯಾಗಿ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇಂಥ ಪಾತ್ರೆಗಳೇ 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ದಪ್ಪ ಲೇಪನ ಹಚ್ಚಿ ಹೊಳಪು ಅಥವಾ ಮೆರುಗು ಬರುವಂತೆ ಮೇಲ್ಭಾಗವನ್ನು ಉಜ್ಜಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂಥ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಬೇರೊಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆಗಮನದ ಸೂಚನೆಯಲ್ಲ. ಇವು ಮೊದಲಿನಿಂದಲೂ ಇದ್ದ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯ ಪದ್ಧತಿಯಿಂದಲೆ ವಿಕಸಿತವಾಗಿವೆ. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳ ಬಳಕೆ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಚರ್ಟ್‌ನ ಉದ್ದನೆಯ ಅಲಗುಗಳ ಬದಲಿಗೆ ಈಗ ಜಾಸ್ಪರ್ ಹಾಗೂ ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಚಿಕ್ಕ ಅಲಗುಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಬಂದವು. ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ದ್ವಿಶಂಕುವಿ ನಾಕಾರದ ಮಣಿಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಚರ್ಟ್ ಮತ್ತು ಅಗೇಟ್‌ನೊಂದಿಗೆ ಶಿಸ್ಟ್ ಹಾಗೂ ಮರಳುಕಲ್ಲಿನ ದೊಡ್ಡ ಆಕಾರದ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ಚಿತ್ರರಹಿತ ಆಯತಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆಗಳೂ ಮುಂದುವರೆದವು.

ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಗಳೆಂದರೆ ರೋಜಡಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಭಾಸ್ ಪಾಠಣ್. ರೋಜಡಿ ಹಾಗೂ ಪ್ರಭಾಸ್‌ನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿವೆ. ಆದರೆ ಇಂಗಾಲ 14 ಕಾಲಮಾನದಂತೆ ರೋಜಡಿ ನೆಲೆ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಭಾಸ್ ಪಾಠಣ್ ಈ ಕಾಲಮಾನದಂತೆ ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ನೆಲೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. ಆದಾಗ್ಯೂ ಸ್ತರವಿಂಗಡಣ ತತ್ತ್ವವನ್ನಾಧರಿಸಿ ಎರಡು ನೆಲೆಗಳ ಕಾಲಸಂಬಂಧವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಸತ್ಯತೆ ಇದೆ.

ಕಲ್ಲಿನ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯಿಂದ ಆವೃತವಾದ ರೋಜಡಿ ನೆಲೆ ಭಾದರ್ ನದಿ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಇದರ ಪಶ್ಚಿಮ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬುರುಜುಗಳುಳ್ಳ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿದೆ. ಪ್ರಭಾಸ್ ಪಾಠಣ್‌ದಲ್ಲಿಯೂ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಮಣ್ಣುಗಾರೆಯ ಕಟ್ಟಡದ ಸಂಕೀರ್ಣವೊಂದನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಧಾನ್ಯ ಸಂಗ್ರಹದ ಕಟ್ಟಡವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ರೋಜಡಿಯಿಂದ ವಿವಿಧ ತಾಮ್ರ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರಕಿದ್ದರೆ, ಪ್ರಭಾಸ್ ಪಾಠಣ್‌ನಿಂದ ಒಬ್ಸಿಡಿಯನ್,

ಸಾಂಕೇತಿಕ ಸಮಾಧಿ, ಸನೌಲಿ

ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ಅಗೇಟ್, ಬಂಗಾರ, ಫಯಾನ್ಸ್ ಮಣಿಗಳೊಂದಿಗೆ ಒಂದು ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮುದ್ರೆಯ ತಾಯತ (ಆ್ಯಮುಲೆಟ್) ಹಾಗೂ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಬೆಟ್‌ದ್ವಾರಕದಲ್ಲಿಯೂ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಸುರಕ್ಷಾಗೋಡೆಯಿತ್ತು. ಈ ನೆಲೆಯ ಮಹತ್ತ್ವದ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಖಾರಿ ಮುದ್ರೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಮೂರು ತಲೆಗಳುಳ್ಳ ಪ್ರಾಣಿಯ ಚಿತ್ರದ ಮುದ್ರೆ, ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿ ಇರುವ ಹರಕೆ ಜಾಡಿ ಹಾಗೂ ಅನೇಕ ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು.

ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಕಾರದ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗಳು ಉತ್ತರ ಗುಜರಾತ್‌ನ ರೂಪೆನ್ ನದಿಕೊಳ್ಳದಲ್ಲಿ ಇವೆ. ಇಂಥ ನೆಲೆಗಳು ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಬಿಡಾರಗಳಾಗಿದ್ದು, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಬಹಳಷ್ಟು ಕಡಿಮೆ. ಅಲೆಮಾರಿ ದನಗಾಹಿಗಳು ವರ್ಷದ ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಮೂಲ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಬಂದು ನೆಲೆಸುತ್ತಿದ್ದಂಥ ಸ್ಥಳಗಳಿವು. ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳೆಂದರೆ ಓರಿಯೊಟಿಂಬೋ ಮತ್ತು ನೆಸಾಡಿ. ಈ ಎಲ್ಲ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿದ್ದುವು. ಮಧ್ಯ ಗುಜರಾತಿನ ಖೇಡಾ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕಾನೆವಾಲ್ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವೃತ್ತ ಗುಡಿಸಲಿನಲ್ಲಿ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ನೆಲಗಟ್ಟಿದ್ದು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು ಹಾಗೂ ಸಣ್ಣ ಗುಂಡುಗಳು, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ಫಯಾನ್ಸ್, ಶಂಖ, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ತಕಲಿ, ಮೀನಿನ ಬಲೆ ಮುಳುಗಿಸುವ ಉದ್ದ ಮಣಿಗಳು, ತಾಮ್ರ, ಹೊಳಪಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಹರಪ್ಪ ಚಿತ್ರಲಿಪಿಯುಳ್ಳ ಮಡಕೆಯ ಚೂರುಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಈ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಅನೇಕ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ.

ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಗರವಿನ್ಯಾಸ, ತಾಂತ್ರಿಕ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ ವಿಭಿನ್ನ ಕಸಬುಗಳು, ಲಿಪಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಅವನತಿಯಾದಾಗ್ಯೂ ಈ ಎಲ್ಲಾ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸ್ವರೂಪಗಳನ್ನು ಕಾಲ ಮತ್ತು ಸ್ಥಳಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿ ರೂಪಾಂತರ ಹೊಂದಿ ಬದುಕಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿದ್ದವು.

ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯ ಸಿಮೆಟ್ರಿ–ಎಚ್ ನೆಲೆ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ್ದು. ಚೋಲಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಮುಗಲ್ ಅವರು ಇಂಥ 50 ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕುಡುವಾಲ ನೆಲೆ ಸು. 31.1 ಹೆಕ್ಟೇರಿನಷ್ಟು ವಿಶಾಲವಾಗಿದೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯನ್ನು ಪುನಃ ಅಗೆದಾಗ ಈ ನಗರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸಮಾಜದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಕುರಿತು ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ತಾನು ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದ ಫಲಿತಾಂಶವನ್ನಾಧರಿಸಿ ಹೇಳಿದ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರೌಢ ಅವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ವಿಶಾಲ ನಗರ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತಾರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದ್ದರೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಆಗು–ಹೋಗುಗಳ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿತ್ತು. ಚೋಲಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿಯ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಕುರಿತು ಮುಗಲ್ ಹೇಳಿದ ಮಾತುಗಳು ಸೂಚ್ಯವಾಗಿವೆ. ಬಹುಶಃ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿಯ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿ ನೀರಿನಮಟ್ಟ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರಣದಿಂದ ಸ್ಥಾಯಿ ಜನವಸತಿಗಳು ಹರಿದು ಹಂಚಲ್ಪಟ್ಟು ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಬಿಡಾರಗಳು ಹೆಚ್ಚಾದವು. ಇದರರ್ಥ ಜನರು ನೀರು ಇರುವೆಡೆಗೆ ಚದುರಿಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರೇ ವಿನಹ ಈ ಪ್ರದೇಶ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಜನಶೂನ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಹರಿಯಾಣ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿಯ ಸರಸ್ವತಿ, ಘಗ್ಗರ್ ಹಾಗೂ ದೃಶದ್ವತಿ ನದಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗಳ ಮೇಲುಸ್ತರಗಳಿಂದ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿದ್ದು ಇಂಥ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬನಾವಳಿಯ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಅವಶೇಷಗಳು ಮತ್ತು ಪಂಜಾಬ್ ರಾಜ್ಯದ ಬಾರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮ್ಯತೆ ಇದ್ದ ಕಾರಣ ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಈ ಹಂತವನ್ನು ಬನಾವಳಿ–ಬಾರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ನಾಮಕರಣ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ನಗರದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿರುವ ಈ ಕಾಲದ ಮನೆಗಳನ್ನು ಕೇವಲ ಮಣ್ಣಿನಿಂದಲೇ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಪುನರಾವೃತ್ತಿಯಂತೆ ಮನೆಯ ನೆಲಗಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ತೋಡಿದ ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣೆ ಗುಂಡಿಗಳು, ತಂದೂರು ಒಲೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿದ್ದುವು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಚಿತ್ರಯುಕ್ತ ಮುದ್ರೆಗಳು, ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು, ಚರ್ಟ್ ಅಲಗುಗಳು, ತ್ರಿಕೋಣಾಕಾರದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಚಪ್ಪಟೆ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಆಶ್ಚರ್ಯಕರ ವಿಷಯವೆಂದರೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಫಯಾನ್ಸ್‌ನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಬಳೆಗಳು, ಕಾಲಂದಿಗೆ, ಉಂಗುರಗಳು, ಮಣಿಗಳು, ಅಶ್ವತ್ಥ ಎಲೆಯಾಕಾರದ ಕರ್ಣಾಭರಣಗಳು ಸಂಖ್ಯೆ ಹಾಗೂ ಗುಣಾತ್ಮಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹೇರಳವಾಗಿರುವುದು. ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಸಿಸ್‌ವಾಲ್ ನೆಲೆಯ ಸಿ ಹಂತವೂ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಉತ್ಖನನಕಾರರು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಭಗವಾನ್‌ಪುರದ 1ಎ ಹಂತ ಉತ್ತರ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ್ದು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಪಾವಟಿಗೆಯುಳ್ಳ ಮಣ್ಣಿನ ಕಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರೌಢ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳು ಮತ್ತು ನಮೂನೆಗಳು ಮುಂದುವರೆದಾಗ್ಯೂ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳಾದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಪ್ರಾಣಿ ಹಾಗೂ ಮಾನವ ಗೊಂಬೆಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಕೇಶಹಿಡಿಕೆಗಳು (ಪಿನ್ನು) ಹಾಗೂ ಸರಳುಗಳು; ಫಯಾನ್ಸ್ ಹಾಗೂ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ, ಫಯಾನ್ಸ್ ಹಾಗೂ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು; ಎಲುಬಿನ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಹಿಂದಿನಿಂದ ಬಂದ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ನೋಡಬಹುದು. ಕುತೂಹಲಕಾರಿ ವಿಷಯವೆಂದರೆ ಧೇರಮಜ್ರ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಜೇಡ್ ಮತ್ತು ವೈಡೂರ್ಯ ಮಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ದಧೇರಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವೈಡೂರ್ಯದ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಸರಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಬಾರ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಹಾಗೂ ಮರಳುಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ತೂಕದ ಬಟ್ಟುಗಳು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು.

ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆ ಹುಲಾಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಮೂರು ಅನುಕ್ರಮ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಆಯತಾಕಾರದ ಮನೆಗಳನ್ನು ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ವೃತ್ತ ವಿನ್ಯಾಸದ ಗುಡಿಸಲಿನಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವವರೂ ಇದ್ದರು. ಈ ವಾಸಸ್ಥಾನಗಳಿಂದ ಧಾನ್ಯ ಶೇಖರಣೆಯ ಗುಂಡಿಗಳು, ಕುಲುಮೆಗಳು, ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬಿಲ್ಲೆಗಳು, ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಗೊಂಬೆಗಳು, ದ್ವಿಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಮಣಿಗಳು, ಹರಪ್ಪ ಚಿತ್ರಲಿಪಿಯುಳ್ಳ ಚೆಂಡು, ತಾಮ್ರದ ಬಳೆ, ಉಳಿ, ಮೀನಿನ ಗಾಳದ ಕೊಕ್ಕೆ, ಸೂಜಿ, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ರುಬ್ಬುಗುಂಡು, ಫಯಾನ್ಸಿನ ಮಣಿಗಳು, ಬಳೆಗಳು, ಚಿಕ್ಕ ಆಕಾರದ ಕುಡಿಕೆಗಳು ಹಾಗೂ ಅಗೇಟಿನ ಮಣಿಗಳು ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರಾಂತಗಳಿಗೆ ಚದುರಿಹೋದ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ಈಗಿನ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ತಲುಪಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ದೈಮಾಬಾದ್ ನೆಲೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ಗೋದಾವರಿಯ ನದಿ ಉಪನದಿಯಾದ ಪ್ರವರಾ ಎಡದಂಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ದೈಮಾಬಾದ್‌ನ ಎರಡನೆಯ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತ. ಇವರ ಮನೆಗಳು ಮಣ್ಣಿನವು. ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ ಹಾಗೂ ಚರ್ಟ್‌ನ ಅಲಗು ಉದ್ಯಮವಲ್ಲದೆ, ಅರೆ ಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ಅಳತೆಯ ಪಟ್ಟಿ, ಹಸ್ತಿದಂತದ ಕಿವಿಯಾಭರಣ ಈ ಹಂತದ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಅವಶೇಷಗಳು. ಹರಪ್ಪ ಚಿತ್ರ ಲಿಪಿಯುಳ್ಳ ಸುಟ್ಟಮಣ್ಣಿನ ಬಿರಡೆಯಾಕಾರದ ಎರಡು ಮುದ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಚಿತ್ರಲಿಪಿಯುಳ್ಳ ನಾಲ್ಕು ಮಡಕೆಯ ಚೂರುಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಈ ಕಾಲದ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರವುಳ್ಳ ಒಂದು ಗೋರಿಯ ಕುಣಿಯ ಅಂಚಿನ ಉದ್ದಕ್ಕೂ ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯನ್ನಿಡಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಶವವನ್ನು ನಾರಿನ ಸಸ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಿಡಲಾಗಿತ್ತು.

ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಬಾಗಪತ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಸನೌಲಿ **(ನೋಡಿ)** ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಕಾಲದ ಸ್ಮಶಾನವೊಂದು ಆಕಸ್ಮಿಕವಾಗಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆ.

ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನಾಗರಿಕ ಜೀವನ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಖರತೆ ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತ ಬಂದಾಗ್ಯೂ ಸಂಪ್ರದಾಯದಿಂದಾಗಿ, ಜನಮಾನಸದಲ್ಲಿ ಖಚಿತವಾಗಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡು ಬಂದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮೂಲಭೂತ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಕಾಲದಿಂದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಬಳುವಳಿಯಾಗಿ ಬಂದು ಇಂದಿಗೂ ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದ ದೈನಂದಿನ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಅಂಶಗಳು ಜೀವಂತವಾಗಿ ಉಳಿದುಕೊಂಡಿವೆ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಜನಸಮುದಾಯ: 1920ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಮೂಲಪುರುಷರು ಯಾರು ಎಂಬುದು ಇಂದಿಗೂ ಒಂದು ಸಮಸ್ಯಾತ್ಮಕ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ. ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಅರ್ಥೈಸುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗದಿರುವ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಯೂ ರಹಸ್ಯವಾಗಿಯೇ ಉಳಿದಿದೆ. ಇಂಡೊ–ಸುಮೇರಿಯನ್, ಪ್ರೋಟೊ–ಎಲಮೈಟ್, ಎಲಮೈಟ್, ಆರ್ಯರು, ದ್ರಾವಿಡರು ಮೊದಲಾದವರು ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ನಿರ್ಮಾತೃಗಳು ಎಂಬ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳಿದ್ದರೂ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿಲ್ಲ.

ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆ 1921ರಲ್ಲಿ ಆರ್.ಡಿ.ಬ್ಯಾನರ್ಜಿಯವರಿಂದಲೂ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ನೆಲೆ 1922ರಲ್ಲಿ ಡಿ.ಆರ್.ಸಾಹ್ನಿಯವರಿಂದಲೂ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟವು. ಈ ವಸತಿನೆಲೆಗಳು ಸಮಕಾಲೀನವೆಂಬುದನ್ನು ಮನಗಂಡ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ 1924ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಸ್ಟ್ರೇಟೆಡ್ ಲಂಡನ್ ನ್ಯೂಸ್ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಲೇಖನವೊಂದನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಒಂದು ವರ್ಷದ ಅನಂತರ ಎ.ಎಚ್.ಸೇಸ್ ಹರಪ್ಪ–ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಹಾಗೂ ಸುಮೇರಿಯದ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸಾಮ್ಯತೆಯ ಮೇಲೆ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಗಮನ ಸೆಳೆದನಲ್ಲದೆ ಭಾರತದ ಈ ನೆಲೆಗಳು 3ನೆಯ ಉರ್ ವಂಶದ ಕಾಲದವೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ. ಈ ಹೋಲಿಕೆಗೆ ಪುಷ್ಟಿ ನೀಡುವ ಮತ್ತಷ್ಟು ಅಂಶಗಳನ್ನು ಸಿಡ್ನಿ ಸ್ಮಿತ್ ಮತ್ತು ಸಿ.ಜೆ. ಗ್ಯಾಡ್‌ರವರು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದರು. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಮತ್ತು ಕಿಷ್‌ಗಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹಾಗೂ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳು ಒಂದನ್ನೊಂದು ಹೋಲುವುದನ್ನು ಮ್ಯಾಕೆಯು ಮಾರ್ಷಲ್‌ನ ಗಮನಕ್ಕೆ ತಂದ. ಈ ಎಲ್ಲ ಹೋಲಿಕೆಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಮಾರ್ಷಲ್ ನವನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಇಂಡೊ–ಸುಮೇರಿಯನ್ ಎಂದು ಕರೆದ. ಹೀಗೆ ಕರೆಯಲು ಮತ್ತೊಂದು ಕಾರಣವೆಂದರೆ ಹರಪ್ಪ–ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಹಾಗೂ ಸುಮೇರಿಯನ್ ಮತ್ತು ಪ್ರೋಟೊ–ಎಲಮೈಟ್ ಜನಾಂಗಗಳ ನಡುವೆ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧವಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂಬ ಇವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಆದರೂ ಇಂಡೊ–ಸುಮೇರಿಯನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಸಮಂಜಸವಲ್ಲವೆಂದೆನಿಸಿ ಹೊಸನಾಗರಿಕತೆಗೆ ಇವನು ಇಂಡಸ್ ಎಂದು ಮರುನಾಮಕರಣ ಮಾಡಿದ. ಇದೇ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಹರಪ್ಪ–ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಸಾಮ್ಯತೆಗಳಿಂದ ಉತ್ತೇಜಿತರಾದ ಗ್ಯಾಡ್, ಸ್ಮಿತ್, ವಾಡೆಲ್, ಬಾರ್ಟನ್, ಪ್ರಾಣನಾಥ, ಹಂಟರ್ ಮೊದಲಾದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಸುಮೇರಿಯ, ಪ್ರೋಟೊ–ಎಲಮೈಟ್, ಹಿಟ್ಟೈಟ್, ಎಲಮೈಟ್, ಮಿನೊವನ್ ಮೊದಲಾದ ಲಿಪಿಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಇಂಡಸ್ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಓದುವ ವ್ಯರ್ಥ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಗ ಕೆಲವೊಂದು ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಹಾಗೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಆಧಾರಗಳ ಮೇಲೆ ಮಾರ್ಷಲ್ ಇಂಡಸ್ ನಾಗರಿಕತೆ ವೇದಪೂರ್ವದ್ದು ಹಾಗೂ ಆರ್ಯೇತರ ಜನಾಂಗದ್ದು ಎಂಬುದಾಗಿ ತರ್ಕಿಸಿದ. ಇಂಡಸ್ ಲಿಪಿಯ ಭಾಷೆ ಸಂಸ್ಕೃತವಿರಬಹುದಾದ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಇವನು ತಳ್ಳಿಹಾಕಿದ. ಇವನ ವಾದ ಎಷ್ಟು ಬಲವಾಗಿತ್ತೆಂದರೆ ಸಮಕಾಲೀನ ದೇಶಿ–ವಿದೇಶಿ ವಿದ್ವಾಂಸರುಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಇದನ್ನು ಎರಡು ಮಾತಿಲ್ಲದೆ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡರು.

ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅನ್ವೇಷಣೆಗೆ ಬಹು ಮೊದಲೇ ಆಗಿನ ಪ್ರಚಲಿತ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸದ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಆರ್ಯರ ಕುರಿತಾದ ಒಂದು ಚಿತ್ರಣ ಜನಮನದಲ್ಲಿ ಬೇರೂರಿತ್ತು. ಪಶುಸಂಗೋಪನೆ ಮತ್ತು ಆದಿಮ ಕೃಷಿಯನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದ ಆರ್ಯರು ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದ ನಗರ–ಪಟ್ಟಣಗಳ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿ ಅವನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆಹೊಡೆದು ನಾಶಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು; ವಾಯವ್ಯ ಪರ್ವತಗಳ ಮಾರ್ಗವಾಗಿ ಬಯಲುಪಟ್ಟಣಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಇವರು ಜಾನುವಾರುಗಳನ್ನೂ ಗದ್ದೆ–ಗೋಮಾಳಗಳನ್ನೂ ತಮ್ಮ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು; ಅಶ್ವ ರಥಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಸಂಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದರೂ ನಗರ ಜೀವನ ಹಾಗೂ ಅದರ ಸವಲತ್ತುಗಳನ್ನು ಅರಿಯದವರಾಗಿದ್ದರು; ಇವರು ಅಗ್ನಿಆರಾಧಕರೂ ಸೋಮಪಂಥೀಯರೂ ಆಗಿದ್ದರು; ಸರಳ ಮತಾಚರಣೆಗಳನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಇವರು ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನೇ ದೈವ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು; ಇವರ ದೈವ ಸಮೂಹದಲ್ಲಿ ಬಲಿಷ್ಠನಾದವನು ಇಂದ್ರ–ಇವನು ಗಾಳಿ, ಮಳೆ, ಸಿಡಿಲು, ಗುಡುಗುಗಳ ಅಧಿಪತಿಯೂ ಯುದ್ಧ ದೇವತೆಯೂ ಆಗಿದ್ದ; ಆರ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಆದ್ಯ ಸ್ಥಾನವಿರಲಿಲ್ಲ ಮತ್ತು ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಇಂತಹ ವಿಚಾರಗಳು ಸುಸಂಸ್ಕೃತ ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಆದಿಮ ಆರ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ದೂರವಿರಿಸಿದವು. ಸಿಂಧೂ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಶ್ವ ಅವಶೇಷಗಳು ಹಾಗೂ ಆರ್ಯರು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ರಕ್ಷಾ ಕವಚಗಳು ಕಾಣದಿದ್ದುದೂ ಈ ಎರಡೂ ನಾಗರಿಕತೆಗಳು ಬೇರೆ ಎಂಬ ವಿಚಾರಧಾರೆಗೆ ನೀರನ್ನೆರೆದವು. ಇವರೆಡರ ನಡುವೆ ಕಂಡುಬಂದ ಇನ್ನಷ್ಟು ಭಿನ್ನತೆಗಳೆಂದರೆ ಲಂಬಕಾಯರಾಗಿದ್ದ ಆರ್ಯರು ಶ್ವೇತವರ್ಣೀಯರಾಗಿದ್ದರೆ ಸಿಂಧೂ ಜನರು ಶ್ಯಾಮಲವರ್ಣದವರೂ ದಪ್ಪ ಮೂಗಿನವರೂ ಆಗಿದ್ದರು. ಆರ್ಯರು ಗೋವನ್ನು ಆರಾಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆ ಸಿಂಧೂ ಜನರು ಗೂಳಿಯನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಶವದಹನ ಆರ್ಯನ್ನರ ಸಂಸ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿಯಾದರೆ ಸಿಂಧೂ ಜನರು ಶವವನ್ನು ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಆರ್ಯರು ಕಬ್ಬಿಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನೂ ಸಿಂಧೂ ಜನರು ತಾಮ್ರ–ಕಂಚಿನ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನವನ್ನೂ ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದರು. ಕೊನೆಯದಾಗಿ ಕಾಲಮಾನದಲ್ಲೂ ಅಜಗಜಾಂತರ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿತ್ತು; ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದಲ್ಲಿ ಅರಳಿ ಅಳಿದರೆ ಆರ್ಯರು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1500–1200ರ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಉಪಖಂಡಕ್ಕೆ ವಲಸೆಬಂದರು. ಕಾಲಮಾನ, ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ, ಮತಾಚರಣೆಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಅಂತರದಿಂದ ಈ ಎರಡೂ ಜನಾಂಗಗಳನ್ನು ಸಮೀಕರಿಸುವ ಪ್ರಶ್ನೆಯೇ ಏಳಲಿಲ್ಲ.

ಇಂತಹ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ–ಆರ್ಯ ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಒಂದು ಹೊಸ ತಿರುವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದವನು ವೀಲರ್. ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಮತ್ತು ಈಳಮ್ ನೆಲೆಗಳಿಂದ ಲಭಿಸಿದ ಪರಿಷ್ಕೃತ ಕಾಲಮಾನಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇವನು ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2500–1500ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇರಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿಗೆ ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅಂತ್ಯಕಾಲ ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಂಡೊ–ಆರ್ಯರ ಪ್ರವೇಶ ಕಾಲಕ್ಕೆ (ಅಂದು ತಿಳಿದಿದ್ದಂತೆ) ಸರಿಸಮವಾಯಿತು. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ಆರ್ಯರು ಮತ್ತು ನದಿಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ದಸ್ಯು/ದಾಸ ಅಥವಾ ಅಸುರ ಪುರವಾಸಿಗಳ ನಡುವೆ ಆಗುತ್ತಿದ್ದ ಕದನಗಳಿಗೆ ಈ ಕಾಲಮಾನ ಒಂದು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿತು. ಇಂತಹ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಆರ್ಯರೇ ಮೇಲುಗೈ ಸಾಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ತನ್ನ ವಾದವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ವೀಲರ್ ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಪುರಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಇರುವ ಉಲ್ಲೇಖಗಳನ್ನು (ಉದಾ: ಪೃಥ್ವಿ, ಉರ್ವೀ, ಶರಾದ್ರಿ, ಶತಭುಜಿ ಇತ್ಯಾದಿ) ಧಾರಾಳವಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡ. ಆರ್ಯರ ಯುದ್ಧ ದೇವತೆಯಾದ ಇಂದ್ರ ಪುರಂದರ, ಅಂದರೆ ಕೋಟೆಯ ವಿನಾಶಕನಾಗಿದ್ದು ಅನೇಕ ಕೋಟೆಯಿಂದಾವೃತವಾದ ನಗರಗಳನ್ನು ಭಂಜಿಸಿದನೆಂದು ವೀಲರ್ ವಾದಿಸಿದ. ಇದೇ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಈತ ಇಂದ್ರನಿಗೆ ಅಪರಾಧಿ ಪಟ್ಟ ಕಟ್ಟಿದ. ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಯ ಅಗಾಧ ಕೋಟೆಗೋಡೆ, ಬುರುಜು ಮತ್ತು ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಿದವನು ವೀಲರ್ ಎಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೆನಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಈ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಆಧಾರ ವೀಲರ್‌ನ ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ಆರ್ಯ ಸಿದ್ಧಾಂತದೊಡನೆ ತಾಳೆಯಾಯಿತು. ಆದರೆ ಮುಂದೊಂದು ದಿನ ಕಾಲಮಾನಗಳು ಮತ್ತೆ ಪರಿಷ್ಕೃತಗೊಂಡ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಕುಸಿಯುವ ಎಚ್ಚರಿಕೆ ವೀಲರ್‌ನಿಗೆ ಇಲ್ಲದಿರಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಹರಪ್ಪದಲ್ಲಿರುವ ಸಿಮೆಟ್ರಿ ಎಚ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆರ್ಯ ಆಕ್ರಮಣಕಾರರಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದು ಎಂಬ ಸಂಶಯವನ್ನು ಇವನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ. ಸಿಮೆಟ್ರಿ ಎಚ್ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸಿದ ವತ್ಸ ಇವು ಋಗ್ವೇದ, ಐತ್ತರೇಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಮತ್ತು ವೈದಿಕ ಸೂತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವು ವರ್ಣನೆಗಳಿಗೆ ಸಮೀಪವಾಗಿರುವುದನ್ನು ತೋರಿಸಿಕೊಟ್ಟದ್ದು ವೀಲರ್‌ನ ಮತ್ತೊಂದು ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ದಾರಿಮಾಡಿತು. ಅದೇನೆಂದರೆ, ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅಂತ್ಯ ಹಾಗೂ ಆರ್ಯರ ಪ್ರವೇಶದ ನಡುವಿನ ಹ್ರಸ್ವ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಸುಸಜ್ಜಿತ ನಾಗರಿಕತೆ ಹುಟ್ಟಿಬೆಳೆದು ಪ್ರಾಯಶಃ ಅದು ಆರ್ಯರ ಆಕ್ರಮಣಕಾರಿ ಧಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಮುಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪದ ಅವಶೇಷಗಳಿಗೆ ಇಂಗಾಲ–14ರ ಕಾಲಮಾನ ಲಭಿಸಿತಲ್ಲದೆ ವೀಲರ್‌ನ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಕಗ್ಗೊಲೆ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಟೊಳ್ಳುತನಗಳು ಬಯಲಿಗೆ ಬಂದವು. ಆಗ ವೀಲರ್ ತಪ್ಪೊಪ್ಪಿಕೊಂಡು ಇಂದ್ರ ನಿರ್ದೋಷಿ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಋಗ್ವೇದದ ಪುರಗಳಿಗೆ ಚಾರಿತ್ರಿಕತೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಿಗೆ ಕೆಲಸಮಯ ತೆರೆ ಎಳೆದಂತಾಯಿತು. ಆದರೆ ಸಿಂಧೂ ಜನರು ಆರ್ಯೇತರರು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಈ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು ಭಂಗ ತರಲಿಲ್ಲ.

ಈ ನಡುವೆ ಋಗ್ವೇದದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಕೃಷ್ಣ, ಕೃಷ್ಣ ತ್ವಚ್ (ಶ್ಯಾಮಲವರ್ಣೀಯ), ಕೃಷ್ಣ ವಿಶ್ (ಕರಿಯ ಜನಾಂಗ), ಅನಾಸ (ಮೊಂಡು ನಾಸಿಕ), ಅವ್ರತ (ಧರ್ಮಹೀನ), ಅನ್ಯವ್ರತ (ಪರಧರ್ಮೀಯ), ಅದೇವ (ದೇವರಿಲ್ಲದವರು), ಶಿಶ್ನದೇವ (ಶಿಶ್ನ ಆರಾಧಕ) ಇತ್ಯಾದಿ ವಿವರಗಳು ಹರಪ್ಪ ಜನರು ಆರ್ಯರಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೀಯರೂ ಆಗಿದ್ದರು ಎಂಬ ಪ್ರಮೇಯವನ್ನು ಪೋಷಿಸಿದವು. ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹೂಇ ಎಂಬ ದ್ರಾವಿಡ ಜನಾಂಗ ಇಂದಿಗೂ ನೆಲೆಸಿರುವುದು ಸಹ ಹರಪ್ಪ–ದ್ರಾವಿಡ ವಾದವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿತು. ಅಂದರೆ ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತ ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ದ್ರಾವಿಡ ಜನಾಂಗಗಳ ನೆಲೆವೀಡಾಗಿತ್ತು. ಈ ಜನಾಂಗಗಳನ್ನು ಆರ್ಯರು ದಕ್ಷಿಣದೆಡೆಗೆ ತಳ್ಳಿದರಲ್ಲದೆ ಶಿವ, ಶಕ್ತಿ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಪದ–ಪರಿಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಎರವಲು ಪಡೆದರು. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ತಮಿಳು ಲಿಪಿ–ಭಾಷೆಯ ಮೂಲಕ ಓದುವ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಮೊದಲುಗೊಂಡವು. ಹೀಗೆ ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿ–ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಜನಾಂಗದ ಸುಳಿವುಗಳನ್ನು ಹುಡುಕುವ ಪರಂಪರೆ ಆರಂಭಗೊಂಡಿತು.

ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಅರ್ಥೈಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ ಮೊದಲಿಗರಲ್ಲೊಬ್ಬನಾದ ಫೇರ್‌ಸರ್ವಿಸ್ ಸಿಂಧೂ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ 400 ಅಕ್ಷರ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ. ಇನ್ನೂ ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಓದಲಾಗದ ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಎಲಮೈಟ್ ಹಾಗೂ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಯ ಮುಖಾಂತರ ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಈತ ಓದಿದ. ಭಾಷಾತಜ್ಞರಾದ ಡೇವಿಡ್ ಮ್ಯಾಕ್‌ಅಲ್ಪೈನ್ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲೋರಿಯವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಇರಾನಿನ ಎಲಮೈಟ್ ಭಾಷೆಗೂ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಗಳಿಗೂ ಸಂಬಂಧವಿದ್ದು ಇವೆರಡೂ ಉಪ–ಭಾಷಾವರ್ಗಗಳ ಮೂಲ ಒಂದೇ. ಅಲ್ಲದೆ ಪ್ರಾದೇಶಿಕವಾಗಿಯೂ ಭಾಷೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಈ ಎರಡು ಉಪ–ಭಾಷಾವರ್ಗಗಳ ನಡುವಿನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಬ್ರಾಹೂಇ ಭಾಷೆ ಆಕ್ರಮಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಈ ನಿಲುವನ್ನು ರೆನ್‌ಫ್ರ್ಯೂರವರು ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ, ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆ ದಕ್ಷಿಣ ಇರಾನಿನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಿಂದ ಪ್ರೇರೇಪಿತವಾದದ್ದು ಎಂದು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸುವುದು ಸಾಧ್ಯವಾದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಮ್ಯಾಕ್‌ಅಲ್ಪೈನ್–ಮಲ್ಲೋರಿಯವರ ವಾದ ಸಮ್ಮತವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಭಗವಾನ್‌ಸಿಂಗ್ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. 1969ರಲ್ಲಿ ಫ್ಲಿನಿಶ್ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಆಸ್ಕೊ ಪರ್ಪೋಲನ ತಂಡ ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವಭಾವಿ–ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಯ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾಗಿ ವರದಿ ಮಾಡಿತು. ಈ ಲಿಪಿ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾದರೂ ಇಂಡೊ–ಆರ್ಯನ್ ಅಥವಾ ಅನಂತರದ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಲಿಪಿಯ ಛಾಯೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಐರಾವತಂ ಮಹದೇವನ್ ಅವರ ಅಧ್ಯಯನದ ಮುಖ್ಯಾಂಶ.

ಈ ವಿದ್ವಾಂಸರು ದ್ರಾವಿಡ/ಪೂರ್ವಭಾವಿ ದ್ರಾವಿಡ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವರಾದರೆ ಕೃಷ್ಣರಾವ್, ರಿಕ್ವರ್ ಉಶನಸ್, ಎಸ್.ಆರ್. ರಾವ್ ಮೊದಲಾದವರು ಸಂಸ್ಕೃತ/ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಂಗಡದ ಅನುಯಾಯಿಗಳು. ಎಸ್.ಆರ್. ರಾವ್ ಅವರ ಅಧ್ಯಯನ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಗೆ ವರ್ಣಮಾಲೆಯ ಸ್ವರೂಪವಿದೆ. ಈ ವರ್ಣಮಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಕೇವಲ 20 ಧ್ವನಿ ಸೂಚಕ ಸಂಕೇತಗಳಿವೆ; ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ 3–4 ಸಂಕೇತಗಳು ಸೇರಿ ಒಂದು ಅಕ್ಷರವಾಗುತ್ತವೆ. ಮೊದಲಿಗೆ ಇವರು ಈ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಸಂಕೇತಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿ ನೋಡಿದರು. ಆದರೆ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಲಿಪಿಯ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1600–1200 ಎಂಬುದು ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಈ ಹೋಲಿಕೆ ಸರಿಯೆನಿಸದೆ ಇವರು ಸುಮೇರಿಯನ್, ಅಕ್ಕಾಡಿಯನ್ ಮತ್ತು ಉಗರಿಟಿಕ್ ಲಿಪಿಗಳ ಮೊರೆಹೊಕ್ಕರು. ಸಿಂಧೂ ಸಂಕೇತಗಳ ಮೂಲಭಾಗವನ್ನು ಸುಮೇರಿಯನ್ ಲಿಪಿಯ ನೆರವಿನಿಂದಲೂ ಮೂಲಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿರುವ ಅಡ್ಡಗೆರೆಗಳನ್ನು (ಸ್ಟ್ರೋಕ್ಸ್) ಅಕ್ಕಾಡಿಯನ್ ಮತ್ತು ಉಗರಿಟಿಕ್‌ಗಳ ಕ್ಯೂನಿಫಾರ್ಮ್ ಬರವಣಿಗೆಯ ನೆರವಿನಿಂದಲೂ ಇವರು ಅರ್ಥೈಸಿರುವರು. ಈ ಪ್ರಯತ್ನದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷಾ ಪದಗಳಿರುವುದು ಗೋಚರವಾಯಿತು.

ಕೆಲವೊಂದು ಹರಪ್ಪ ಸಂಕೇತ ಅಥವಾ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯೊಂದಿಗೆ ಅಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಮಧ್ಯ ಭಾರತ, ಉತ್ತರ ದಖನ್ ಹಾಗೂ ಗುಜರಾತಿನ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 2000) ಮರುಕಳಿಸಿದ ಈ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಬೃಹತ್‌ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿಯೂ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1000) ಮುಂದುವರೆದುದಾಗಿ ಬಿ.ಬಿ. ಲಾಲ್ ಅವರು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದಿ ಹರಪ್ಪ, ಹರಪ್ಪ, ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ, ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ ಹಾಗೂ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಹಾಗೂ ಬಂಡೆಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಗೀರುಚಿತ್ರಗಳ ತುಲನಾತ್ಮಕ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿರುವ ಎಸ್. ಗುರುಮೂರ್ತಿಯವರು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯ ಅನೇಕ ಗೀರು ಸಂಕೇತಗಳು ಸಿಂಧೂ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಹೋಲುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಶೆಂಬಿಯನ್ ಕಂಡಿಯೂರ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊಡಲಿಯೊಂದರ ಮೇಲೆ ಕಂಡರಿಸಿರುವ 4 ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಮಹದೇವನ್ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ ಶುದ್ಧ ಸಿಂಧೂ ಬರವಣಿಗೆಯೇ ಆಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ಇವರು ಮುರುಕ್ಕು ಅನ್-ಮುರುಗನ್ (ತಮಿಳು ದೇವತೆ) ಎಂದು ಓದಿದ್ದಾರೆ. ಹರಪ್ಪ ಹಾಗೂ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೀಯರಾಗಿದ್ದರು ಎಂಬ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಇದು ಒಂದು ಆಧಾರ. ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರು ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ ಜನರೊಂದಿಗೆ ಸಂಪರ್ಕವಿರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು, ಹರಪ್ಪ ನೆಲೆಗಳಿಗೆ ಕೋಲಾರದ ಚಿನ್ನ ರಫ್ತಾಗುತ್ತಿದ್ದುದು ಇವರು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವ ಇತರ ಆಧಾರಗಳಾಗಿವೆ.

ದ್ರಾವಿಡ ಪಂಥದ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಪ್ರಮುಖ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಆರ್. ಮಧಿವಣನ್ ಅವರು ಸಿಂಧೂ ಭಾಷೆ ಶುದ್ಧ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಯಾಗಿತ್ತೆಂದು ವಾದಿಸುತ್ತಾರೆ. ತಮಿಳು–ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಲಿಪಿಯೊಂದಿಗೆ ಇವರು ಸಿಂಧೂ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಹೋಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಸಂಕೇತ ಅಥವಾ ಸಂಕೇತಗಳ ಸಮೂಹ ಒಂದು ಧ್ವನಿಯ ಉಚ್ಚಾರಕ್ಕೆ (ಸಿಲಬಿಕ್ ಸೌಂಡ್) ಸಮನಾಗಿದೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಕೆಲವು ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಶಬ್ದ ಸೂಚಕಗಳೂ ಇವೆ. 12 ಸ್ವರ ಮತ್ತು 18 ವ್ಯಂಜನಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ 30 ಚಿಹ್ನೆ/ಸಂಕೇತಗಳನ್ನೂ ಹಲವಾರು ಚಿತ್ರ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನೂ ಇವರು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಂಕೇತಗಳಿಗೆ ಪರ್ಯಾಯ ಸಂಕೇತಗಳಿವೆ. ಉದಾ: ನ್‌ಗೆ 40 ಪರ್ಯಾಯ ಸಂಕೇತಗಳಿವೆ. 3000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಲಿಖಿತ ಸಿಂಧೂ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಇವರು ವ್ಯಕ್ತಿ ಅಥವಾ ಸ್ಥಳನಾಮವಾಗಿ ಅರ್ಥೈಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಪ್ರಕಾರ ಧೋಲಾವೀರದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ 10ಚಿಹ್ನೆಗಳ ಫಲಕದ ಅರ್ಥ ನಾಡನ್ ಪಣ್ಣಿಯನ್ ನಾನ್ ಮಣ್ಣವನ್. ಇದೇ ಶಾಸನವನ್ನು ನಟವರ್ ಝಾ ಅವರು ಮದ್–ದ್ವೈಧಾಃ–ಋಗ್–ವೇದ–ಶ್ವೈಃ–ಸಹಸ್ರಧಾ ಎಂದು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಓದಿರುವರು. ಇವರು 162 ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಕೇತ ಹಾಗೂ 15 ಚಿತ್ರ–ಧ್ವನಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳಲ್ಲದೆ 33 ಸಂಸ್ಕೃತ ವ್ಯಂಜನಗಳು ಹಾಗೂ 3 ಸ್ವರಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ ಸಂಕೇತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಶೋಕನ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಗೂ ದೇವನಾಗರಿಗೂ ಮೂಲವಾದ ಹಳೆಯ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿ ಇದಾಗಿದ್ದು ಭಾಷೆ ನಿಘಂಟು–ನಿರುಕ್ತ ಪರಂಪರೆಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ಎಂಬುದು ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಪೂರ್ವ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಭಾರತದ ಆದಿವಾಸಿಗಳಾದ ಸಂತಾಲರು ತಮ್ಮ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಂಡಲಗಳಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಸಂಕೇತಗಳ ಅಧ್ಯಯನದ ಮೂಲಕ ಎನ್.ಕೆ. ವರ್ಮ ಅವರು ಸಿಂಧೂಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಕ್ಷರಗಳಿಗೆ ಸರಿಸಮವಾದ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಪಟ್ಟಿಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವು ಯಾವುದೇ ಭಾಷೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿರದೆ ಕೇವಲ ಸಂಖ್ಯಾ ಚಿಹ್ನೆಗಳಾಗಿವೆ ಎಂಬ ಹೊಸ ವ್ಯಾಖ್ಯೆ ಬಿ.ಪಿ. ಸುಬ್ಬರಾಯಪ್ಪನವರದು. ಹೀಗೆ ಹೇಳಲು ಕಾರಣ ಇಂಡಸ್ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳು ಕೃಷಿ ಉತ್ಪನ್ನಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಂಖ್ಯಾ ದಾಖಲೆಗಳು ಎಂಬ ಇವರ ನಂಬಿಕೆ. ಹೀಗೆ ಸಿಂಧೂಲಿಪಿಯನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಥವಾ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಓದುವ ಹಲವಾರು ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಸಾಗಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಮೂಲಬೇರನ್ನು ಶೋಧಿಸುವ ಯತ್ನವೇ ಆಗಿವೆ.

ವೈದಿಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರೇ ಹರಪ್ಪ/ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಜನಕರು ಎಂಬ ವಿಚಾರ ಇತ್ತೀಚಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಗಮನ ಸೆಳೆಯುತ್ತಿದೆ. ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ಅತ್ಯಂತ ಸುಸಜ್ಜಿತ–ಸುಸಂಸ್ಕೃತ ಸಮಾಜದ ಪ್ರತಿಬಿಂಬವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಂಡಿತರಾದ ಎಚ್.ಎಚ್. ವಿಲ್ಸನ್ ಅವರು ಬಹಳ ಮುಂಚೆಯೇ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ್ದರೂ ಅದು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಗಮನ ಸೆಳೆದಿರಲಿಲ್ಲ. ಕಳೆದೆರಡು ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಭಗವಾನ್ ಸಿಂಗ್, ಎಸ್.ಮಣಿಕ್, ಎಸ್.ಎ.ಚಂಚಲ್, ಆರ್.ಎಸ್.ಬಿಷ್ಟ್, ಆರ್.ಎನ್.ನಂದಿ, ಶಿವಾಜಿ ಸಿಂಗ್ ಮೊದಲಾದವರು ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿದ್ದಾರೆ. ಕಾಲಿಬಂಗನ್, ಬನಾವಳಿ, ರಾಖಿಗಡಿ, ಲೋಥಲ್ ಮೊದಲಾದ ಹರಪ್ಪ ವಸತಿನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಹೋಮಕುಂಡಗಳು ಈ ವಿಚಾರವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತವೆ. ವೈದಿಕ ಜನರ ಜೀವಸೆಲೆಯಾಗಿದ್ದ ಸರಸ್ವತಿ ನದಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2000–1900ರಲ್ಲಿ ಬತ್ತಿಹೋದದ್ದು ಮತ್ತು ಅದೇ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆ ಅವನತಿಯ ಹಾದಿಹಿಡಿದದ್ದು, ಋಗ್ವೇದ ಆರ್ಯರ ವಸತಿ ವಲಯ ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ನೆಲೆಗಳ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯೊಂದಿಗೆ ತಾಳೆಯಾಗುವುದು ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಗತಿಗಳು ಈ ಸಮೀಕರಣಕ್ಕೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿವೆ. ನಿಕೊಲಸ್ ಕಜನಸ್ ಅವರು ಹರಪ್ಪ–ಪೂರ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಋಗ್ವೇದ ಸಾಹಿತ್ಯದ ವಸ್ತುವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದರೆ ಭಗವಾನ್ ಸಿಂಗ್ ಅವರು ಹರಪ್ಪ ಜನರನ್ನೇ ವೈದಿಕ ಆರ್ಯರೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಹರಪ್ಪ ಸಮಾಜ ಸಂಕೀರ್ಣವಾಗಿದ್ದು ಆರ್ಯ–ಆರ್ಯೇತರ ಜನಾಂಗಗಳಿಂದ ತುಂಬಿತ್ತು ಎಂಬುದು ಶಿವಾಜಿ ಸಿಂಗ್‌ರವರ ನಿಲುವು. (ಬಿ.ಆರ್.ಎಸ್.)

ಸಿಖ್‌ಧರ್ಮ: ಭಾರತದ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಧರ್ಮ. ಗುರುನಾನಕ್ (1469–1538) ತನ್ನ ಉಪದೇಶವನ್ನು ಪಾಲಿಸುವ ಅನುಯಾಯಿಗಳನ್ನು ಸಿಖ್ ಎಂದು ಕರೆದ. ಸಿಖ್ ಎಂದರೆ ಶಿಷ್ಯ, ಅನುಯಾಯಿ ಎಂದರ್ಥ. ಗುರುನಾನಕನ ಮನೋಧರ್ಮ ಭಕ್ತನ ಮನೋಧರ್ಮವಾಗಿದ್ದು ಇತರ ಧರ್ಮವನ್ನು ಕೀಳೆಂದು ಕಾಣದಿದ್ದರೂ ತನ್ನ ಧರ್ಮ ಉತ್ತಮವಾದದ್ದು, ಉದಾತ್ತವಾದುದೆಂಬ ಭಾವನೆಯಿತ್ತು. ಹಿಂದು ಸಮಾಜದ ವಿಗ್ರಹಪೂಜೆ, ಜಾತಿವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಸಹಗಮನಪದ್ಧತಿ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಮುಸ್ಲಿಮರೂ ಹೀಯಾಳಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೂಲ ಹಿಂದು ಧರ್ಮದವನೇ ಆಗಿದ್ದ ನಾನಕ್ ಹಿಂದುಧರ್ಮದಲ್ಲಿನ ಲೋಪದೋಷಗಳನ್ನು ತಿದ್ದಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ನಾನಕ್ ತನ್ನ ಉಪದೇಶವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿ ತನ್ನ ಅನಂತರ ಶಿಷ್ಯ ಸಮುದಾಯವನ್ನು ಬೆಳೆಸಲು ತನ್ನ ಪ್ರಿಯಶಿಷ್ಯ ಅಂಗದನನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಅಂಗದದೇವ (1504–52) 13 ವರ್ಷ ಗುರುವಾಗಿದ್ದು ಅಮರದಾಸ್ ಎಂಬಾತನನ್ನು ತನ್ನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಗುರು ಅಮರದಾಸ್ (1439–1534) ತಮ್ಮ ಅನುಯಾಯಿಗಳಲ್ಲಿ

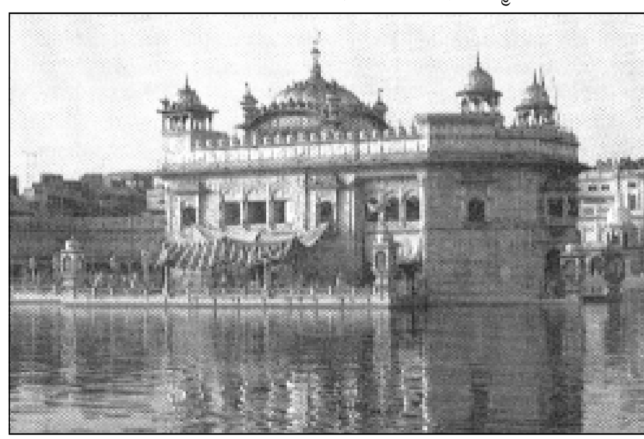
ಸ್ವರ್ಣಮಂದಿರ, ಗುರುದ್ವಾರ

ಜಾತಿಭೇದ ಅಳಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ತಮ್ಮ ಶಿಷ್ಯರು ಯಾವ ಜಾತಿಯಿಂದಲೇ ಬಂದಿದ್ದರೂ ಸಿಖ್ ಆದಮೇಲೆ ತಮ್ಮ ಬಿಡದಿಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಆಹಾರವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಬೇಕೆಂಬ ನಿಯಮ ಮಾಡಿದ. ಹಾಗೆಯೇ ಸಿಖ್ ಆದವರಲ್ಲಿ ಸಹಗಮನ ಕೂಡದು ಎಂದು ವಿಧಿಸಿದ. ಅಮರದಾಸನ ಅನಂತರ ಬಂದವನು ಅವನ ಅಳಿಯನಾದ ಗುರು ರಾಮದಾಸ್ (1534–81). ಈತ ಈಗ ಅಮೃತಸರ ಎಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಗಿರುವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಸಿಖ್ ಜನರ ಒಂದು ವಸತಿಯನ್ನೂ ತಟಾಕವನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಗುರು ರಾಮದಾಸನ ಅನಂತರ ಅವನ ಕೊನೆಯ ಮಗ ಅರ್ಜುನದೇವ (1553–1606) ಗುರು ಆದ. ಈತ ಅಮೃತಸರದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ತಂದೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ ಸರೋವರದ ಬಳಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸ್ವರ್ಣಮಂದಿರವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ.

ಅರ್ಜುನದೇವ ಸಿಖ್ ಜನರ ಆದಿಗುರು ರಚಿಸಿದ್ದ ಗೀತೆ, ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನೂ ಅವನ ಅನಂತರದ ಗುರುಗಳು ರಚಿಸಿದ್ದ ಗೀತೆ, ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನೂ ಕೂಡಿಸಿ ಸಿಖ್‌ಧರ್ಮದ ಆದಿಗ್ರಂಥವನ್ನು ರೂಪುಗೊಳಿಸಿದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಹಾಂಗೀರ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಮಗ ಖುಸ್ರು ತಂದೆಗೆ ಎದುರಾಗಿ ದಂಗೆಯೆದ್ದ. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ದ್ರೋಹಿಯಾದ ತನ್ನ ಮಗನಿಗೆ ಅರ್ಜುನದೇವ ನೆರವಾದನೆಂದು ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಭಾವಿಸಿ ಅರ್ಜುನದೇವನಿಗೆ

ಮರಣದಂಡನೆ ವಿಧಿಸಿದ. ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಸಿಖ್ ಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ವಿರುದ್ಧ ಅಸಮಾಧಾನ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಸಿಖ್ ಪಂಥಕ್ಕಾಗಿ ಬಲಿಯಾದ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಹುತಾತ್ಮನಾಗಿ ಗುರು ಅರ್ಜುನದೇವ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

ಇವನ ಅನಂತರ ಗುರು ಹರಗೋವಿಂದ್ (1595–1644), ಗುರು ಹರರಾಯ್ (1630–61), ಗುರು ಹರಕಿಷನ್ (1656–64) ಸಿಖ್ ಸಮುದಾಯದ ಹಿರಿಯರಾಗಿ ಅದನ್ನು ಮುನ್ನಡೆಸಿದರು. ಹರಗೋವಿಂದ್ ಗುರುವಿನ ಕಿರಿಯಮಗ ತೇಗ್ ಬಹದ್ದೂರ್‌ನನ್ನು (1621–75) ಗುರುವಾಗಿ ಸಿಖ್ ಸಮುದಾಯ ಸ್ವೀಕರಿಸಿತು. ಈತ ಭಾರತದ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಕಾಮರೂಪದವರೆಗೂ ದೇಶಪರ್ಯಟನೆಮಾಡಿದ. ಔರಂಗಜೇಬ್ ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಗಳ ಜನರನ್ನೂ ಬಲಾತ್ಕಾರದಿಂದ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ಅದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದ. ಧೈರ್ಯವಾಗಿ ದೆಹಲಿಗೆ ಹೋಗಿ ನೀನು ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ರೀತಿ ತಪ್ಪು ಎಂದು ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ತಿಳಿಸಿದನಂತೆ. ಆಗ ಔರಂಗಜೇಬ್ ನನಗೆ ದೇವರು ಹೀಗೆ ಮಾಡೆಂದು ಅಪ್ಪಣೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ ಎಂದನಂತೆ. ಗುರು ತೇಗ್ ಬಹದ್ದೂರ್ ಇಲ್ಲ ನೀನು ಸುಳ್ಳು ನುಡಿಯುತ್ತಿದ್ದೀಯೆ ಅಥವಾ ನಿನ್ನ ದೇವರು ತಪ್ಪು ನುಡಿಯುತ್ತಿದ್ದಾನೆ ಎಂದನಂತೆ. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಆಯಿತು, ಈಗ ನೀನು ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಆದರೆ ಸರಿ, ಇಲ್ಲವಾದರೆ ನಿನ್ನ ತಲೆ ತೆಗೆಸುತ್ತೇನೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದನಂತೆ. ತೇಗ್‌ಬಹದ್ದೂರ್ ಗುರು, ಆಗಲಿ, ನಾನು ನಿನಗೆ ತಲೆಯನ್ನು ಬೇಕಾದರೆ ಒಪ್ಪಿಸಿಯೇನು, ಆದರೆ ನನ್ನ ನಂಬಿಕೆಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸಲಾರೆ ಎಂದು ತೇಗ್‌ಬಹದ್ದೂರ್ ಹೇಳಿದನಂತೆ. ಔರಂಗಜೇಬನು ನಗರದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಇವನ ತಲೆಯನ್ನು ಕಡಿಸಿದ. ಸಾಯುವ ಮುನ್ನ ಗುರು ತೇಗ್‌ಬಹದ್ದೂರ್ ತನ್ನ ಮಗ ಗೋವಿಂದನನ್ನು ಬಳಿಗೆ ಕರೆದು ಅವನನ್ನು ಸಿಖ್ ಸಮುದಾಯದ ಗುರುಪದದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಮಾಡಿ ಹೊಸಗುರುವಿಗೆ ಶಿಷ್ಯನೆಂದು ಸಂಪ್ರದಾಯಪೂರ್ಣ ತಾನೂ ನಮಸ್ಕಾರ ಮಾಡಿದ. ತೇಗ್‌ಬಹದ್ದೂರ್ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಇವನ ನಾಲ್ವರು ಮಕ್ಕಳೂ ಧರ್ಮ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಬಲಿಯಾದರು. ಗುರುಗೋವಿಂದ (1660–1708) ಸಿಖ್ ಧರ್ಮದ ಹತ್ತನೆಯ ಮತ್ತು ಕೊನೆಯ ಗುರು.

ಅರ್ಜುನದೇವ ಹಾಗೂ ತೇಗ್‌ಬಹದ್ದೂರರು ಮೊಗಲ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳ ಮತಾಂಧತೆಗೆ ಬಲಿಯಾದದ್ದರಿಂದ ಸಿಖ್ ಸಮುದಾಯ ತಮ್ಮ ರಕ್ಷಣೆಯ ಕಡೆ ಗಮನಕೊಡಬೇಕಾದ ಅನಿವಾರ್ಯತೆಯುಂಟಾಯಿತು. ಗುರು ಹರಗೋವಿಂದ್ ಈ ಯೋಜನೆಗೆ ರೂಪುಕೊಟ್ಟ ಮೊದಲನೆಯ ಗುರು. ಸಿಖ್ಖರು ಧರ್ಮ ರಕ್ಷಣೆಯ ವೀರಭಟರಾಗಬೇಕೆಂದು ಕರೆಕೊಟ್ಟ. ಅಂದಿನಿಂದ ಸಿಖ್ ಸಮುದಾಯ ಇಸ್ಲಾಂ ದೌರ್ಜನ್ಯದ ವಿರುದ್ಧ ಧರ್ಮರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಸಮರ ಸಾರಿತು. ಈ ಕಾರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ತನ್ನ ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖರಾದ ಐವರನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಹೀಗೆ ದುಡಿಯುವ ವೀರ ಸಿಖ್ಖರನ್ನು ಖಾಲ್ಸಾ ಎಂದು ಕರೆದ. ಖಾಲ್ಸಾ ಎಂದರೆ ಶುದ್ಧ, ಪಾವನ, ಪವಿತ್ರ ಎಂದರ್ಥ. ಈ ಐವರು ಪಂಚ್‌ಪ್ಯಾರಾ (ಪಂಚಪ್ರಿಯರು) ಎಂದು ಹೆಸರಾದರು. ಈ ಐವರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬಾತ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ, ಒಬ್ಬಾತ ಕ್ಷತ್ರಿಯ, ಉಳಿದವರು ಇತರ ಜಾತಿಯವರು. ದೀಕ್ಷೆ ವಹಿಸಿದ ವೇಳೆ ಈ ಐವರೂ ಒಂದೇ ಪಾತ್ರೆಯಿಂದ ಪಾನೀಯವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡರು. ಅಂದಿನಿಂದ ಇವರ ಹೆಸರಿಗೆ ಸಿಂಗ್ ಎಂಬ ಪದ ಸೇರತಕ್ಕದ್ದು ಎಂದು ನಿರ್ಣಯವಾಯಿತು. ಐವರೂ ವಾಹ್ ಗುರು (ಎಂಥ ಗುರು) ಎಂಬ ಗುರುಪ್ರಶಂಸೆಯನ್ನು ಜಪಿಸಿ ಗುರುನಾನಕ್‌ನ ಜಪಜೀಯ ಪ್ರಾರಂಭವಾಕ್ಯಗಳನ್ನು ನುಡಿದರು. ಆಗ ಗುರು ಇವರಿಗೆ ಐದು ಬೊಗಸೆ ಅಮೃತವನ್ನು ಕುಡಿಯಲು ಕೊಟ್ಟ. ಇವರ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ, ಕಣ್ಣಮೇಲೆ ಅದನ್ನು ಐದು ಸಲ ಚಿಮುಕಿಸಿದ; ಇವರು ವಾಹ್ ಗುರೂಜೀಕಾ ಖಾಲ್ಸಾ, ವಾಹ್ ಗುರೂಜೀಕಾ ಪಂಥಾ ಎಂದು ಪುನರುಚ್ಚರಣ ಮಾಡಿದರು. ಅಂದಿನಿಂದ ಈ ಬಗೆಯ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಹೀಗೆ ದೀಕ್ಷೆ ಪಡೆದ ಈ ಐವರು ಐದು ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಬಿಡದೆ ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಎಂದು ಆಜ್ಞಪ್ತರಾದರು. ಈ ಐದು ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಸಿಖ್ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಪಂಚ ಕ ಕಾರ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ (ಕೇಶ, ಕಂಘ್, ಕರ, ಕಚ್ಛ, ಕಿರ್‌ಪಾಣು). ಕೇಶ ಎಂದರೆ ಕ್ಷೌರಮಾಡಿಕೊಳ್ಳದೆ ಹುಟ್ಟುಕೂದಲನ್ನು ಹಾಗೆಯೇ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು. ಕಂಘ್ ಎಂದರೆ ಕೇಶಸಂಸ್ಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಹಣಿಗೆ ಧರಿಸಿರುವುದು. ಕರ ಎಂದರೆ ಬಲಕೈಯಲ್ಲಿ ಉಕ್ಕಿನ ಕಂಕಣ ಧರಿಸುವುದು. ಕಚ್ಛ ಎಂದರೆ ವೀರ ಕಾಸೆಯನ್ನು ಧರಿಸುವುದು. ಕಿರ್‌ಪಾಣು ಎಂದರೆ ಕಿರುಕತ್ತಿ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದು. ದೀಕ್ಷೆ ಕೊಟ್ಟ ಅನಂತರ ಗುರುವಾದವನು ಐವರಿಂದ ಇದೇ ರೀತಿಯ ದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ. ತನ್ನ ಅನಂತರ ಇನ್ನು ಗುರು ಇಲ್ಲ, ಆದಿಗುರುವಾದ ಭಗವಂತನಿಂದ ಗುರುಪದವನ್ನು ಪಡೆದ ನಾನಕ್ ಗುರುವಿನ ಗುರುತ್ವ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಅವನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ಥಾನಮಾಡಿ ತನ್ನಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದುದು ಮುಂದೆ ಖಾಲ್ಸಾದಲ್ಲಿ ಸೇರಿರುತ್ತದೆ ಎಂದು ಸಿಖ್ ಸಮುದಾಯಕ್ಕೆ ಬೋಧಿಸಿದ. ಇನ್ನು ಮುಂದೆ ಸಿಖ್ ಸಮುದಾಯಕ್ಕೆ ಗ್ರಂಥಸಾಹಿಬ್ ಗುರು ಆಗಿರುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ.

ಸಿಖ್ಖರ ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಮಂದಿರಗಳಿಗೆ ಗುರುದ್ವಾರ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಪರಂಪರೆಯಿಂದ ಗುರುದ್ವಾರಗಳ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವ ದೀಕ್ಷೆತೊಟ್ಟ ನಿಷ್ಠಾವಂತ ಸಿಖ್ಖರನ್ನು ಅಕಾಲಿಗಳೆಂದು ಕರೆದರು. ಇವರೇ ಮುಂದೆ ಅಕಾಲಿ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಒಂದು ಗುಂಪಿನವರಾದರು. ಗುರುದ್ವಾರಗಳನ್ನು ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಈಗ ಶಿರೋಮಣಿ ಗುರುದ್ವಾರ ಪ್ರಬಂಧಕ ಸಮಿತಿ ಎಂಬ ಪ್ರಮುಖ ಸಮಿತಿಯೊಂದಿದೆ.

ಗ್ರಂಥಸಾಹಿಬ್ ಸಿಖ್ಖರ ಧರ್ಮಗ್ರಂಥ. ಸಿಖ್‌ಧರ್ಮದ ಉಪದೇಶಗಳು ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಈ ಉಪದೇಶಗಳನ್ನು ಒಂದು ರೂಪಕ್ಕೆ ತಂದ ಗುರು ಅರ್ಜುನದೇವ ರಚಿಸಿದ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ಗುರುನಾನಕ್ ಶುದ್ಧ ಮನಸ್ಸು ಏಕೈಕ ಸೌಭಾಗ್ಯ, ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಪ್ರೀತಿಸು, ಎಲ್ಲರ ತಪ್ಪನ್ನೂ ಮನ್ನಿಸು, ಎಲ್ಲಿ ಕ್ಷಮೆಯಿರುತ್ತದೋ ಅಲ್ಲಿ ದೇವ ತಾನೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷನಾಗಿ ಇದ್ದಾನೆ, ಯಾರಿಗೂ ಕೇಡನ್ನು ಬಯಸಬೇಡ, ಕಠಿಣ ನುಡಿಯಬೇಡ, ನಿನ್ನ ಜೀವವನ್ನಾದರೂ ಕೊಟ್ಟು ಪರರ ಕಷ್ಟವನ್ನು ಹರಿಸು ಎಂದ. ಗುರುನಾನಕ್‌ನ ಜಪಜೀ ಎಂಬ ಕೃತಿ ಗ್ರಂಥಸಾಹಿಬ್ ಕೃತಿಯ ಸಾರ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿದೆ.

ಸಿಖ್ ಸಮುದಾಯವನ್ನು ಧರ್ಮರಕ್ಷಕ ಸೇವೆಯಾಗಿ ರೂಪಿಸಿದ ಗುರು ಗೋವಿಂದ ಸಿಂಗ್ ಮುಕ್ತನಾಮಾ (ಮುಕ್ತಿಗೆ ದಾರಿ) ಎಂಬ ತನ್ನ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಖ್ಖರಿಗೆ ಕೆಲವು ನೇಮಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾನೆ: ಸಾಲ ಕೇಳಬೇಡ; ಸಾಲ ಪಡೆದರೆ ತಪ್ಪದೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸು, ಸುಳ್ಳಾಡಬೇಡ, ದುಷ್ಟರನ್ನು ಸೇರಬೇಡ, ಸತ್ಸಂಗಮಾಡು; ದುಡಿದು ಅನ್ನಗಳಿಸು; ಮೋಸಮಾಡಬೇಡ; ಲೋಭಿಯಾಗಬೇಡ, ಊಟಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಜಪಜೀಗಳನ್ನು ನುಡಿ, ನಗ್ನ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ನೋಡಬೇಡ; ಸ್ತ್ರೀಧ್ಯಾನ ಮಾಡಬೇಡ; ಪರಸ್ತ್ರೀಗಮನ ಬೇಡ; ಮೈಶುದ್ಧವಾಗಿರಲಿ, ಎಲ್ಲರೊಡನೆ ವ್ಯವಹಾರ ಇರಿಸಿಕೊ, ಆದರೆ ನೀನು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಎನ್ನುವುದು ಸ್ಮೃತಿಯಲ್ಲಿ ಇರಲಿ; ಉಣಬಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಮೇಲುಕೀಳೆಂಬ ಬೇಧಮಾಡಬೇಡ ಇತ್ಯಾದಿ. (ಎಚ್.ವಿ.ಐ.)

ಸಿದ್ಧಮಾತೃಕಾ ಲಿಪಿ: **ನೋಡಿ–ಲಿಪಿಗಳು**

ಸಿಪಾಯಿದಂಗೆ: **ನೋಡಿ– ಪ್ರಥಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮ–1857**

ಸಿರಪುರ: ಛತ್ತೀಸ್‌ಗಡ ರಾಜ್ಯದ ಮಹಾಸಮುಂದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಾನದಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಪಟ್ಟಣ. 5ರಿಂದ 8ನೆಯ ಶತಮಾನದವರೆಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಕೋಸಲದ ಶರಭಪುರಿಯ ಮತ್ತು ಪಾಂಡುವಂಶಿಗಳ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿದ್ದ ಇದರ ಪ್ರಾಚೀನ ಹೆಸರು ಶ್ರೀಪುರ. 6ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಈ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಸೋಮವಂಶದ ರಾಜನಾದ ತೀವರದೇವನ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಸಿರಪುರದ ಸುವರ್ಣಯುಗ ಎಂದು ಕರೆಯಬಹುದು. ಇವನ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಲೆ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ, ಸಾಹಿತ್ಯ–ಇವೆಲ್ಲವೂ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಹಂತವನ್ನು ತಲುಪಿದವು. ಸಿರಪುರವು ಅರಮನೆ, ವಾಸಗೃಹಗಳು, ಶೈವ, ಜೈನ, ಬೌದ್ಧ ದೇವಾಲಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಭವ್ಯ ಪಟ್ಟಣವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. 639ರಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದ ಯುವಾನ್‌ಚಾಂಗನು ನೂರಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ವಿಹಾರ ಹಾಗೂ 150 ದೇಗುಲಗಳು ಇಲ್ಲಿರುವುವೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಸಿರಪುರದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಗುರುತಿಸಿದವರು ಬೆಗ್ಲರ್ (1872) ಮತ್ತು ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ (1881–82). ಅನಂತರ ಎಂ.ಜಿ. ದೀಕ್ಷಿತರು

ಶೈವದೇವಾಲಯ

ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ 3 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. 5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಸೇರುವ 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಶರಭಪುರಿಯ ರಾಜ ಪ್ರಸನ್ನಮಾತ್ರನ ಒಂದು ತ್ರುಟಿತ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯ ಸಿಕ್ಕಿತು. 6–8ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರುವ 2ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಅನೇಕ ವಸತಿ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ಶೈವ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರಗಳು, ಅರಮನೆ ಸಂಕೀರ್ಣ, ನೀರಿನ ತೊಟ್ಟಿಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. 3ನೆಯ ಹಂತ ರತನಪುರ ಶಾಖೆಯ ಅವಧಿಯದ್ದು (11ನೆಯ ಶತಮಾನ).

62×42 ಕಿಮೀ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆವರಿಸಿದ್ದ ಈ ರಾಜಧಾನಿ ಪಟ್ಟಣ ಮಹಾನದಿಯಿಂದಲೂ ಬೆಟ್ಟಶ್ರೇಣಿಯಿಂದಲೂ ರಕ್ಷಿತವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಪಟ್ಟಣದ ಪ್ರಧಾನ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿ ವಿಷ್ಣುದತ್ತನೆಂಬ ಉಲ್ಲೇಖ 6–7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಒಂದು ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿರುವ ವಾಸಗೃಹಗಳು ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರಗಳು ಎರಡು ಅಂತಸ್ತಿನ ಕಟ್ಟಡಗಳಾಗಿದ್ದು ಇವನ್ನು

ನೀಲಿನಕ್ಷೆಯಾಧಾರದ ಮೇಲೆ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ಸುಣ್ಣದ ಲೇಪನವನ್ನು ಹಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಸಮರ್ಪಕ ನಗರ ಯೋಜನೆಯ ಮತ್ತೊಂದು ನಿದರ್ಶನವಾಗಿದೆ.

2000–2007ರವರೆಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ನಡೆಸಿ 184 ಪುರಾತನ ದಿಬ್ಬಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತಲ್ಲದೆ 25 ದಿಬ್ಬಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. 9 ಶೈವ ದೇವಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣಗಳು, ತ್ರಿಮೂರ್ತಿದೇವಾಲಯ, ಬೌದ್ಧ ದೇವಾಲಯ, 6 ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರ, 1 ಜೈನ ವಿಹಾರ, ವಿಶಾಲವಾದ ವಸತಿಗೃಹಗಳು, ಅರಮನೆಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಹಾಗೂ ಮಹಾಶಿವಗುಪ್ತ ಬಾಲಾರ್ಜುನನ ವಸತಿಗೃಹದ ಅವಶೇಷಗಳು ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಬೆಳಕುಕಂಡವು. ಬಾಲಾರ್ಜುನನ ನಿವಾಸದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ತಾಮ್ರಪಟಗಳು ಈ ಗೃಹವನ್ನು ಬಾಲೇಶ್ವರ ಭಟ್ಟರಕ್ ಮಠಿಕ ಎಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದ್ದು ಶಿವಗುಪ್ತನು 300 ಕಬ್ಬಿಣದ ಬಾಣಲೆಗಳನ್ನು, ಸೌದೆಯನ್ನು ಪುರೋಹಿತರಿಗೂ ಸಾಧುಗಳಿಗೂ ಹಂಚಿದ್ದಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಮನೆಯ ಕೋಣೆಯೊಂದರೊಳಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಶಿರೋಪೇಟ ಹಾಗೂ ಮುಖಕವಚವಿದ್ದುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಸಿರಪುರದ ಶೈವ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪಂಚಾಯತನ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಪ್ರಾಕಾರ ಗೋಡೆ, ಕಲ್ಲುಹಾಸಿದ ಅಂಗಳ, ತೋರಣ ದ್ವಾರ ಹಾಗೂ ನಾಲ್ಕು ಉಪಗುಡಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ ಆವರಣದೊಳಗೆ ಪುರೋಹಿತನ ವಾಸಗೃಹ ಹಾಗೂ ಪುಷ್ಕರಣಿಗಳಿವೆ. ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಶೇಲ್, ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಗೂ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶಿಲ್ಪ ಹಾಗೂ ಪೀಠಗಳನ್ನು ಮರಳುಗಲ್ಲು, ಶೇಲ್, ಬಳಪಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಗ್ರಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಾಗಿಲ ಕಟ್ಟು ಮತ್ತು ಹಿಡಿ, ಬೀಗ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಕಬ್ಬಿಣದವು. ಶೈವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುದು ಬಾಲೇಶ್ವರ ಸಂಕೀರ್ಣ ಹಾಗೂ ಹರಿಹರ ದೇಗುಲ. ಮಹಾಶಿವಗುಪ್ತ ಬಾಲಾರ್ಜುನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡ ಬಾಲೇಶ್ವರ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಬಾಲೇಶ್ವರ ಹಾಗೂ ಉದಯೀಶ್ವರ ದೇಗುಲಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರಭಾಗ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿದೆ. ಭಿತ್ತಿಯ ಕೋಶಗಳಲ್ಲಿರುವ ಮಹಿಷಮರ್ದಿನಿ, ಯಮ, ಸೂರ್ಯ, ಮಯೂರಾರೂಢನಾದ ಕಾರ್ತಿಕೇಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಮಂಟಪದ ಗೋಡೆಗಳನ್ನು ಮಿಥುನ ಹಾಗೂ ನೃತ್ಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದಲೂ ಸುಂದರ ದೃಶ್ಯಗಳಿಂದಲೂ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ತನ್ನ ರಾಣಿಯರೊಡನೆ ನೃತ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವ ರಾಜ, ಕೈಕೈ ಹಿಡಿದು ಜಗಳವಾಡುತ್ತಿರುವ ರಾಣಿಯರ ನಡುವೆ ಅಸಹಾಯಕನಾಗಿ ಅಡಗಿರುವ ರಾಜ, ಘರ್ಜಿಸುತ್ತಿರುವ ಸಿಂಹ ಇವೇ ಮೊದಲಾದ ದೃಶ್ಯಗಳು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತವಾಗಿ ಮೂಡಿವೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಶೈವ ದೇವಾಲಯ ಸಂಕೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ವಿಗ್ರಹ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ 5–6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶಾಸನವೂ ಕಂಬಗಳ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ 10–11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ದಾನಿಗಳೀರ್ವರ ಹೆಸರನ್ನೂ ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಕಂಬದ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ 7–8ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಧ್ರುವ ಬಲೆ ಎಂದು ಕಂಡರಿಸಲಾಗಿದೆ.

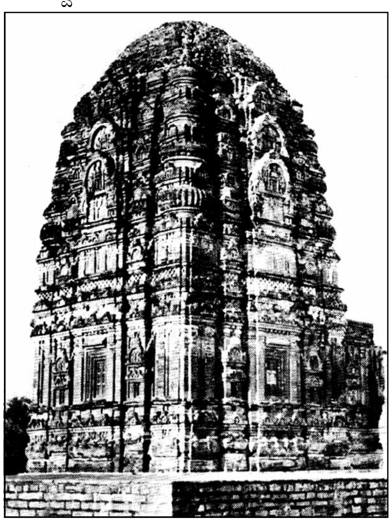
ಲಕ್ಷ್ಮಣ ದೇವಾಲಯ

ಬೌದ್ಧ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಸ್ಪರ್ಷ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧನ ಶಿರರಹಿತ ವಿಗ್ರಹ ದೊರೆತಿದೆ. ಇದರೊಂದಿಗೆ 30 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಸದ ಕಬ್ಬಿಣದ ಗಂಟೆ ಸಿಕ್ಕಿರುವುದು ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಎದುರು ಮಿಥುನ ಶಿಲ್ಪ, ಚೌರಿಧಾರಿಣಿಯರು ಹಾಗೂ ಲತಾವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ 16 ಕಂಬಗಳ ಮಂಟಪವೂ ಇದರ ಮೂರು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಭಿಕ್ಷುಣಿಯರ ವಾಸಕೋಣೆಗಳೂ ಇವೆ. ಸಿರಪುರದ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡ ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರ ಅಲಂಕೃತ ಅರ್ಧಮಂಟಪ, ಅಂತರಾಳ, 16 ಕಂಬಗಳ ಮಂಟಪ, ಗರ್ಭಗೃಹ ಹಾಗೂ ಹಲವಾರು ಕೋಣೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ, 2 ಅಂತಸ್ತಿನ, 2 ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟ ಒಂದು ಸಂಕೀರ್ಣ. ಈ ವಿಹಾರ 560ರ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮಹಾಶಿವಗುಪ್ತ ತೀವರದೇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡಿತೆಂಬುದನ್ನು ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಸಿರಪುರದ ಚರಿತ್ರೆಯ ಮೇಲೆ ಈ ವಿಹಾರ ಹೊಸ ಬೆಳಕನ್ನು ಚೆಲ್ಲಿದೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಲಕ್ಷ್ಮಣ ದೇವಾಲಯ: ಶಿಲಾಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ಕೋಸಲದ ನರೇಶ ಮಹಾಶಿವಗುಪ್ತ ಬಾಲಾರ್ಜುನನ ತಾಯಿ, ಮಹಾರಾಣಿ ವಾಸಟಾ ತನ್ನ ಪತಿ ಮಹಾರಾಜ ಹರ್ಷಗುಪ್ತನ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಸಿದಳು. ಇದೇ ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ಇದೊಂದು ವಿಷ್ಣು ದೇವಾಲಯ. ಆದರೆ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯ ಲಕ್ಷ್ಮಣದೇವಾಲಯ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಾರಣಗಳೇನೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟಿದ ಪ್ರಾಚೀನಭಾರತದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಿರಪುರದ ಲಕ್ಷ್ಮಣದೇವಾಲಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಶೈಲಿ ಹಾಗೂ ಅಲಂಕಾರ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅದ್ವಿತೀಯವಾಗಿದೆ. 1.8ಮೀ ಎತ್ತರದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿರುವ ಈ ನಾಗರ ರೇಖಾ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ತಲುಪಲು ಜಗತಿಯ ಪೂರ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪಾರ್ಶ್ವ–ಸೋಪಾನಗಳನ್ನೊದಗಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚತುರಸ್ರ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೆ ಮೇಲ್ಮುಖವಾಗಿ ಒಳ ಬಾಗುತ್ತ ಹೋದ ಶಿಖರವಿದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾದ ಅಂತರಾಳ ಹಾಗೂ ಬಿದ್ದು ಹೋದ ಕಲ್ಲಿನ ಸ್ತಂಭಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಂಟಪವಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಗಳ ಹೊರಮೈ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಗೋಡೆಗಂಬಗಳಿಂದಲೂ ಚೌಕಟ್ಟಿ ಗೂಡುಗಳು, ಸೂಕ್ಷ್ಮಪ್ರಮಾಣದ ಶಿಖರಗಳು, ಚೈತ್ಯ–ಗವಾಕ್ಷಗಳಿಂದಲೂ ಓರಣವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ಗರ್ಭಗೃಹದ ತಳ ಹಾಗೂ ಊರ್ಧ್ವ ವಿನ್ಯಾಸ ಪಂಚರಥ ಮಾದರಿಯದು. ಪೂರ್ವ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿದೆ. ಇನ್ನುಳಿದ ಮೂರು ಬದಿಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಭದ್ರರಥಗಳ ಮೇಲೆ ಸುಂದರವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ ಘನದ್ವಾರಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿನ ನಾಗರ ಶಿಖರದ ಭದ್ರರಥಗಳ ಮೇಲೂ ಅಲಂಕೃತ ಘನ ಚೈತ್ಯ–ಗವಾಕ್ಷಗಳಿವೆ. ಶಿಖರದ ನಾಲ್ಕೂ ಮೂಲೆಗಳ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಭೂಮಿಯ ಮೇಲಿನಂಚಿನಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಕರ್ಣಾಮಲವಿದೆ. ಶಿಖರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡು ಅಂತರಾಳದ ಮೇಲೆ ಮುಂಚಾಚಿ ಇದ್ದ, ಭಗ್ನ ಸುಕನಾಸಿಯನ್ನು ನೋಡಬಹುದು.

ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ಕಲ್ಲಿನ ಪಂಚಶಾಖಾ ದ್ವಾರವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿಯ ಮನಮೋಹಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಈ ದೇವಾಲಯದ ವಿಶೇಷ ಆಕರ್ಷಣೆಯಾಗಿವೆ. ಮೊದಲ ಹಾಗೂ ನಾಲ್ಕನೆಯದು ಪತ್ರಶಾಖೆಗಳಾಗಿದ್ದರೆ, ಎರಡು, ಮೂರು ಹಾಗೂ ಐದನೆಯದು ಕ್ರಮವಾಗಿ ರತ್ನ, ಮಿಥುನ ಹಾಗೂ ದಶಾವತಾರ ಶಾಖೆಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ. ವಿಷ್ಣುವಿನ ದಶಾವತಾರಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ಸ್ಯ, ವರಾಹ, ನೃಸಿಂಹ, ವಾಮನ, ರಾಮ, ಬುದ್ಧ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಕಿಯ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಲಲಾಟಬಿಂಬದಲ್ಲಿ ಅನಂತಶಾಯಿ ವಿಷ್ಣುವಿದ್ದರೆ, ಅದರಪಾರ್ಶ್ವಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಯಗ್ರೀವ, ಕೃಷ್ಣಲೀಲೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕೇಶಿ ಹಾಗೂ ಕಂಸ ವಧೆಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಇನ್ನಿತರ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಮೂಲ ವಿಗ್ರಹವಿಲ್ಲ.

ಗುಪ್ತರಕಾಲದಿಂದ ಬಂದ ಅನೇಕ ವಾಸ್ತು ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ವಿಧಾನಗಳು ಮುಂದುವರೆದದ್ದನ್ನು ಈ ದೇವಾಲಯದ ಜಗತಿ, ಸುಕನಾಸಿ ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲಾಶಾಸನ, ವಾಸ್ತುಕಲೆ ಹಾಗೂ ಶಿಲ್ಪವನ್ನಾಧರಿಸಿ ಈ ದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾಲ ಸು.625–50 ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ರಾಯಪುರ ಮಂಡಲದ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ರುವ ಲಕ್ಷ್ಮಣದೇವಾಲಯವನ್ನು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ಮಾರಕವೆಂದು ಘೋಷಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.)

ಸುಬ್ಬರಾವ್.ಬಿ: 1921–1962. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ವಿಶಾಖಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಆಂಧ್ರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮಣರಾವ್ ಚಿನ್ನದ ಪದಕ ಪಡೆಯುವುದರೊಂದಿಗೆ ಬಿ.ಎ. ಪೂರೈಸಿದರು. 1945ರಲ್ಲಿ ಲಖನೌ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ದಿಂದ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಎಂ.ಎ. ಪದವಿ ಪಡೆದರು, ಎಲ್.ಎಲ್.ಬಿ ಮಾಡಿದರು. ಆರ್.ಕೆ. ಮುಖರ್ಜಿಯವರ ಸಲಹೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಬಾಂಬೆ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಅಂಗ ಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಿದ್ದ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ (ಪುಣೆ) ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಅಂಡ್ ಅರ್ಲಿ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಬಳ್ಳಾರಿ ಎಂಬ ವಿಷಯದ ಮೇಲೆ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿ ಪಿಎಚ್.ಡಿ ಪಡೆದರು (1949). ಇವರ ಪ್ರಬಂಧದ ಮೌಲ್ಯಮಾಪಕರು ಸರ್ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಬಿ.ಎ. ಓದುವ ದಿನಗಳಲ್ಲೇ ಬೆಂಕಿಯ ಆಕಸ್ಮಿಕದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಬಲ ಮುಂಗೈಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಇವರು ಸಂಗನಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನ ಮಾದರಿಯಾಗಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಈ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಿಂದಿನ ಹಂತದ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ದೆಸೆಯಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ, ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಲಾಂಗ್‌ನಾಜ್ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದ ಇವರಿಗೆ ಜಾಯ್‌ನರ್ ಹಾಗೂ ಇತರ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಸಹಯೋಗ ದೊರೆತು ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ದೃಷ್ಟಿಕೋನವನ್ನು ಬೆಳಸಿಕೊಳ್ಳಲು ನೆರವಾಯಿತು. 1950ರಲ್ಲಿ ಬರೋಡದ ಮಹಾರಾಜ ಸಯ್ಯಾಜಿರಾವ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಗುಜರಾತಿನ ಮಾಹಿ ನದಿಬಯಲಿನ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯ (1950) ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಇವರಿಗೆ ವಹಿಸಿತು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇವರು ಅನೇಕ ಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದರಲ್ಲದೆ ಅಮರಪುರದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಇವರ ಕಾರ್ಯದಕ್ಷತೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಇವರನ್ನು ಹಿರಿಯ ಉಪನ್ಯಾಸಕರಾಗಿ ನೇಮಿಸಿತು. ಮುಂದೆ ಲಿಕೋಟ ಹಾಗೂ ಬರೋಡ ನಗರದ ವೈದ್ಯಕೀಯ ಕಾಲೇಜಿನ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಇವರು ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಉತ್ಖನನವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಬರೋಡ ಥ್ರೂ ದಿ ಏಜಸ್ (1953) ಎಂಬ ಕಿರುಪುಸ್ತಕ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು.

1952–53ರಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಮಹೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ನವ್ದತೋಲಿಯಲ್ಲಿ ಎಚ್.ಡಿ. ಸಾಂಕಳಿಯ ಅವರ ಸಂಯೋಗದಲ್ಲಿ ಇವರು ಕೈಗೊಂಡ ಉತ್ಖನನ ಒಂದು ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ಕಾರ್ಯ. ಇದರ ವರದಿ 1958ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಇತಿಹಾಸದ

ವಿವಿಧ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತರಾದ ವಿದ್ವಾಂಸರನ್ನು ಒಂದೆಡೆ ಕಲೆಹಾಕಿದ ಮೊದಲ ವಿಭಾಗ ಎಂಬುದು ಇದರ ಹಿರಿಮೆ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್‌ನ ಕಾಮನ್‌ವೆಲ್ತ್ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟೀಸ್ ಇಂಟರ್‌ಚೇಂಜ್ ಸ್ಕೀಮ್‌ನ ಆರ್ಥಿಕ ನೆರವಿನೊಂದಿಗೆ ಲಂಡನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ತರಬೇತಿ ಹಾಗೂ ಸಂಶೋಧನೆಗಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡದ್ದು ಇವರ ವೃತ್ತಿಜೀವನದ ಒಂದು ಮೈಲಿಗಲ್ಲು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮರಳಿದ ಅನಂತರ ಅಣ್ಣಾಮಲೈನಗರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ 18ನೆಯ ಆಲ್ ಇಂಡಿಯ ಓರಿಯೆಂಟಲ್ ಕಾನ್‌ಫರೆನ್ಸ್‌ನ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆ ವಹಿಸಿದರು (1955).

ತಮ್ಮ ವಿಭಾಗದ ವತಿಯಿಂದ ಸಹೋದ್ಯೋಗಿಯಾದ ವಿ.ಪಿ. ಪಾಂಡ್ಯ ಅವರ ಒಡಗೂಡಿ ಇವರು ಸೌರಾಷ್ಟ್ರದ ನೆಲೆಗಳಾದ ವಡ್‌ನಗರ (1954), ಆಮ್ರಿ (1956), ಲಖ್‌ಬಾವಲ್ (1956) ಹಾಗೂ ಸೋಮನಾಥದಲ್ಲಿ (1956–57) ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ವಸತಿಗಳಿದ್ದುದನ್ನು ಇವರು ಮೊದಲಿಗೆ ಗುರುತಿಸಿದರು. 1959–60ರಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ವಸತಿಯಾಗಿದ್ದ ದೇವಿನ್‌ಮೋರಿಯಲ್ಲಿ ಇವರು ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನ ಗುಜರಾತಿನ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೊಡುಗೆ.

ದಿ ಪರ್ಸನಾಲಿಟಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ (1956) ಇವರ ವಿಚಾರಪೂರ್ಣ ಕೃತಿ. ಇದರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಉಪಖಂಡದಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಯುಗದಿಂದ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲದವರೆಗೆ ವಸ್ತುಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆದು ಬಂದ ರೀತಿಯನ್ನು ವಿಭಿನ್ನ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಿಂದ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ಲೊರೇಷನ್ ಇನ್ ದಿ ಬಳ್ಳಾರಿ ಏರಿಯ (1948), ಜಿಯಾಗ್ರಫಿಕ್ ಫ್ಯಾಕ್ಟರ್ಸ್ ಇನ್ ಆಂಧ್ರ ಹಿಸ್ಟರಿ ಅಂಡ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ (1949), ಚಾಲ್ಕೋಲಿಥಿಕ್ ಬ್ಲೇಡ್ ಇಂಡಸ್ಟ್ರಿ ಆಫ್ ಮಹೇಶ್ವರ್ ಅಂಡ್ ಎ ನೋಟ್ ಆನ್ ದಿ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ದಿ ಟೆಕ್ನಿಕ್ (1955), ಸಮ್ ಪ್ರಾಬ್ಲಮ್ಸ್ ಇನ್ ದಿ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ (1956–57), ದಿ ಪ್ರಾಬ್ಲಮ್ ಆಫ್ ದಿ ಬ್ಲಾಕ್ ಅಂಡ್ ರೆಡ್ ವೇರ್ಸ್ ಆಫ್ ನಾರ್ತ್ ಇಂಡಿಯ, ಅಂಡ್ ದೇಯರ್ ಬೇರಿಂಗ್ಸ್ ಆನ್ ದಿ ಸೌತ್ (1961) ಇವರ ಪ್ರಮುಖ ಲೇಖನಗಳು.

1962ರಲ್ಲಿ ವಡ್‌ನಗರ ಮೊದಲಾದ ನೆಲೆಗಳ ಉತ್ಖನನಗಳ ವರದಿಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹೃದಯಾಘಾತದಿಂದ ಇವರು ನಿಧನರಾದರು. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಸುಮಿತ್ ಸರ್ಕಾರ್: ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಇತಿಹಾಸ ತಜ್ಞರು. ದೆಹಲಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ 1976ರಲ್ಲಿ ಬೋಧನೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಈಗ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜ ವಿಜ್ಞಾನ ಇತಿಹಾಸಕಾರರಾದ ಇವರು ರೈಟಿಂಗ್ ಸೋಷಿಯಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಎಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಉತ್ತರ ಕಾಲಿನ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಲಕ್ಷಣ ಮತ್ತು ವಿಸ್ತಾರಗಳ ಬಗೆಗಿನ ಚರ್ಚೆ ಇದೆ.

ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಸಂಶೋಧನ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲಿ ಟುವರ್ಡ್ಸ್ ಫ್ರೀಡಮ್ ಎಂಬ ಸಂಪುಟವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಇತ್ತೀಚಿನ ಪುಸ್ತಕ ಲಿಮಿಟ್ಸ್ ಆಫ್ ನ್ಯಾಷನಲಿಸಂ. ಇವರಿಗೆ 2004ರಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ ಸರ್ಕಾರದ ರವೀಂದ್ರ ಪುರಸ್ಕಾರ್ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಲಭಿಸಿದೆ. ಸರ್ಕಾರದ ವಿರುದ್ಧದ ರೈತ ಹೋರಾಟದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇವರು ಈ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ಹಿಂದಿರುಗಿಸಿದರು. ಇತಿಹಾಸ ತಜ್ಞರಾದ ತನಿ ಸರ್ಕಾರ್ ಇವರ ಪತ್ನಿ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಸುಮೇರಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ (ದಕ್ಷಿಣ ಇರಾಕ್) ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ನಾಗರಿಕತೆಯ ನೆಲೆ (ಅಕ್ಕಾಡಿಯನ್ನಿನ ಸುಮೇರು ಬೈಬಲ್ಲಿನ ಶಿನಾರ್). ಇದರ ಮೊದಲನೆಯ (ಉತ್ತರಾರ್ಧ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ) ಉಬೈದಿನ ಎರಿಡು ನಗರದಿಂದ ಉರುಕ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನ) ಮತ್ತು ರಾಜವಂಶಾವಳಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಹಂತದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನ) ವರೆಗಿನ ಅವಧಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ವರ್ಷವಿಡೀ ಕೃಷಿ ಉದ್ಯೋಗವನ್ನು ಇವರು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ಒಂದೆಡೆ ನೆಲೆಯಾಗಿ ನಿಂತು ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದರು. ಇದರಿಂದ ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಬೆಳೆಯಿತು. ಸಹಜವಾಗಿ ತಮ್ಮಲ್ಲಿ ಕೆಲಸವನ್ನು ಹಂಚಿಕೊಂಡು ಲೆಖ್ಖಪತ್ರವನ್ನಿಡಬೇಕಾದ ಸಂದರ್ಭವೊದಗಿದ್ದರಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2500ರಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದರು. ಈ ಜನರನ್ನು ಅಕ್ಕಾಡಿಯನ್ನರು ಸುಮಾರು ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದರಿಂದ ಇವರಿಗೆ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿತು. ಆದರೆ ಇವರು ತಮ್ಮನ್ನು ಸಗ್–ಗಿಗ (ಕಪ್ಪುತಲೆಯ ಜನರು) ಎಂದು ಕರೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.4ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ 10–12 ಸ್ವತಂತ್ರ ನಗರ–ಪ್ರಾಂತಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡುವು. ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯ ದೇವ/ದೇವಿಯ ದೇವಾಲಯದ ಸುತ್ತ ಇಂಥ ನಗರ–ಪ್ರಾಂತಗಳು ಬೆಳೆದವು. ಇದರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಗುರು ಪಟ್ಟಣ ಪ್ರಾಂತದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ. ಇಂಥ ಪ್ರಾಂತ ದೇವಾಲಯದ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತನಾದ ಒಬ್ಬ ರಾಜನ ಆಳಿಕೆಗೂ ಒಳಪಟ್ಟಿರಬಹುದು. ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾದ ರಾಜಾಡಳಿತದ ಹಿಂದಿನ ಲಾರ್ಸ, ಕುವರ, ಜಬಲ ಮೊದಲಾದ 5 ನಗರ ಪ್ರಾಂತಗಳಿದ್ದುವು. ಇವಲ್ಲದೆ ಉರ್, ನಿಪ್ಪೂರ್, ಅಕ್ಕಾಡ್, ಕಿಷ್ ಮೊದಲಾದ ಇತರ 23 ನಗರ ಪ್ರಾಂತಗಳು ಯೂಫ್ರಟೀಸ್–ಟೈಗ್ರಿಸ್ ನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಇವುಗಳು ಉಬೈದ್ ಮತ್ತು ಉರುಕ್ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಾದವು.

ಸುಮೇರಿಯ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.2600ರಷ್ಟು ಪ್ರಾಚೀನ. ಆದರೆ ಪ್ರಶ.ಪೂ.2300ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಉಚ್ಚಾರಾಂಶ ಸಹಿತ ಬರೆವಣಿಗೆ ಬೆಳೆದುಬಂದಿದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದಿನ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಇವರ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇಷ್ಟು ಹೊತ್ತಿಗೆ ಅಕ್ಕಾಡಿಯನ್ನರು ಪ್ರಬಲರಾದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1700ರಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯನ್ನರು ತಮ್ಮ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ವಿವಿಧ ಅನುಕ್ರಮ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳು ಹೀಗಿವೆ:

1. ಉಬೈದ್ ಹಂತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5300–4100) ನವಶಿಲಾಯುಗ–ತಾಮ್ರ ಶಿಲಾಯುಗ
2. ಉರುಕ್ ಹಂತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4100–2900) ಉತ್ತರಕಾಲೀನ ತಾಮ್ರಶಿಲಾ–ಕಂಚಿನಯುಗ (ಉರುಕ್ XIV-IV ಮತ್ತು III ಉಪಹಂತಗಳು)
3. ಆದಿ ರಾಜವಂಶಾವಳಿ I, II ಮತ್ತು III (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2900–2334 ಆದಿಕಂಚಿನ) ಹಂತ
4. ಅಕ್ಕಾಡಿಯನ್ (ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ) ಹಂತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2334–2218.; ಸಾರ್ಗಾನ್)
5. ಗುತಿಯನ್ ಹಂತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2218–2047) ಆದಿ ಕಂಚಿನಯುಗದ IV ಉಪಹಂತ
6. ಉರ್ ಹಂತ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2047–1940)

ಅಹುರ್‌ಮಜ್ದ ದೇವತೆ

ಮೊದಲನೆಯ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ವಿಲಂಬಗತಿಯ ಚಕ್ರದ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಉತ್ತಮ ಗುಣಮಟ್ಟದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಮಣ್ಣಾತ್ರೆಗಳು ಇಡೀ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕೊಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಬಹುಶಃ ಉತ್ತರ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಸಮಗ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನೂ ಇವರು ತಂದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವರದು ಕೃಷಿ ಪ್ರಧಾನ ಉದ್ಯೋಗ. ಎರಿಡು ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಎರಡನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಸಬುದಾರರು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ವೇಗಗತಿಯ ಚಕ್ರದ ಮೇಲಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ರಹಿತ ಮಣ್ಣಾತ್ರೆಗಳು ವಿಶೇಷ. ವ್ಯಾಪಾರದ ಸರಕುಗಳು ಕಾಲುವೆ, ನದಿಗಳ ಮೂಲಕ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಾಗಾಣಿಕೆ ಯಾಗುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರಧಾನವಾದ ದೊಡ್ಡ ನಗರಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ಒಂದೊಂದು ನಗರದಲ್ಲೂ 10,000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಶ್ರೇಣೀಕೃತ ಜನಸಮುದಾಯವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಕೇಂದ್ರಾಡಳಿತ ನಿಪುಣರಾದವರನ್ನು ಆಯಾಯ ಕೆಲಸಗಳಿಗೆ ನೇಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತು.

ಇವರ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಿಂದ ಪರ್ವತ ನಿವಾಸಿಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಬೃಹತ್ ಯೋಜನೆಗಳಲ್ಲಿ ಗುಲಾಮರನ್ನಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಇವರ ವಸಾಹತುಗಳು ವಿಶಾಲವಾಗಿ ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನದ ತೌರಸ್ ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದವರೆಗೆ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಇರಾನಿನವರೆಗೆ ಪಸರಿಸಿತ್ತು. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ನೆರೆಹೊರೆಯ ಪ್ರದೇಶ ಗಳಲ್ಲಿಯ ಜನರ ಮೇಲೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿ–ಗತಿ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಮೇಲೆ ಗಂಭೀರ ಪರಿಣಾಮವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು. ಆದರೆ ಸೈನಿಕ ಬಲದಿಂದ ಇವರಿಗೆ ದೂರ ದೇಶಗಳೊಡನೆ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ವಸಾಹತುಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಹಂತದ ನಗರ ಪ್ರಾಂತಗಳು ಪುರೋಹಿತಶಾಹಿ ಆಡಳಿಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. ಸ್ತ್ರೀ–ಪುರುಷ ಹಿರಿಯ ಸಭಾಸದರಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಮಿತಿ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಮಾರ್ಗಸೂಚಿಯಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕನುಗುಣ ವಾಗಿ ದೇವ–ದೇವತೆಗಳ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯೂ ಆಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸುಮೇರಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಲವಾರು ಪ್ರಮುಖ ನಗರ–ಪ್ರಾಂತಗಳ ರಾಜವಂಶಾವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಮೊದಲನೆಯದು ಮಹಾ ಪ್ರಳಯದ ಮುಂಚೆಯೇ ಆಳುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ವಂಶಾವಳಿಯ ಅಲುಲಿಮ್, ದುಮಿಜ಼ಿದ್ ಮೊದಲಾದ ರಾಜರ ಹೆಸರುಗಳು ಕಾಲ್ಪನಿಕವೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2900–2700ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ದಂತಕಥೆಗಳ ಎನ್ಮರ್‌ಕರ್ ಮತ್ತು ಗಿಲ್ಗಮಿಶ್ ರಾಜ್ಯಭಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಉಚ್ಚಾರಾಂಶವುಳ್ಳ ಬರೆವಣಿಗೆ ಆರಂಭ ಕಾಲದಿಂದ, ದಂತಕಥೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದ ಅತ್ಯಂತ ಹಿಂದಿನ ರಾಜವಂಶದ ರಾಜ ಎತನ. ಇವನು ಕಿಷ್ ನಗರ ಪ್ರಾಂತದ 13ನೆಯ ರಾಜ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಆಕರಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಂತೆ ಎನ್ಮೆಬರಗೆಸಿ. ಇವನ ಹೆಸರು ಗಿಲ್ಗಮಿಶ್‌ನ ಕಥೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಬರುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಗಿಲ್ಗಮಿಶನೂ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿರಬಹುದೆಂಬ ಅನುಮಾನವಿದೆ. ಲಗಶ್ ನಗರ ಪ್ರಾಂತದ ರಾಜರ ಹೆಸರುಗಳು ಪಟ್ಟಿಯಲ್ಲಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಅವರ ಕಾಲದ ಮಹತ್ತ್ವದ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳು ಅವರ ಬಗೆಗಿನ ಗಟ್ಟಿ ಪುರಾವೆಗಳಾಗಿವೆ. ಲಗಶ್‌ನ ಎನ್ನತುಮ್ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಅತಿ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿತ್ತು. ಇವನು ಭಯೋತ್ಪಾದನೆಯಿಂದ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದು ಅವರನ್ನು ಕ್ರೂರತನದಿಂದ ನಡೆಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇದು ಇವನ ಶಿಲಾಫಲಕ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸುಮೇರಿಯ ಜನಾಂಗೀಯದ ಕೊನೆಯ ರಾಜ ಲುಗಲ್–ಜ಼ಗೆ–ಸಿ. ಇವನು ಲಗಶ್ ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನು ತೊಡೆದುಹಾಕಿ ಉರುಕ್ ಅನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರ ಪ್ರದೇಶದ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕೊಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆ ಮಾಡಿದುದು ಗಮನಾರ್ಹ ಸಂಗತಿ. ಅನಂತರ ಸೆಮೈಟ್ ಸಂತತಿಯ ಅಕ್ಕಾಡಿಯದ ಸಾರ್ಗಾನ್ ರಾಜನಾದ.

ಗಣ್ಯ ಸ್ತ್ರೀ

ಕಿಷ್ ನಗರ ಪ್ರಾಂತದ ರಾಜರ ಹೆಸರುಗಳು ಅಕ್ಕಾಡಿಯ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಸಾರ್ಗಾನ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2270–2215) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಭಾಷೆಯ ಬಳಕೆ ಅತ್ಯಂತ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಹಂತದಲ್ಲಿತ್ತು. ಆದರೂ ಆಡಳಿತದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸುಮೇರಿಯ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1800ರ ವರೆಗೆ ಎರಡೂ ಭಾಷೆಗಳು ಜನ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಅನಂತರ ಸುಮೇರಿಯ ಭಾಷೆಯ ಬಳಕೆ ನಿಂತು ಹೋಯಿತು.

ಸ್ಥಳೀಯ ಸುಮೇರಿಯದ ಗುಡಿಯನು ಅಕ್ಕಾಡಿಯ ರಾಜ್ಯದ ಪತನಕ್ಕೆ ಕಾರಣನಾಗಿ ಲಗಶ್‌ನ ರಾಜನಾದ. ಆದರೆ ಅಕ್ಕಾಡಿಯ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿದ. ಹಲವಾರು ಸುಂದರವಾದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣನಾದ.

ಕೊನೆಗೆ ಉರ್‌ನ 3ನೆಯ ಅರಸು ಮನೆತನದ ಉರ್–ನಮ್ಮು ಮತ್ತು ಶುಲ್ಗಿ ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸುಮೇರಿಯ ಪರಂಪರೆ ಅಂತಿಮವಾಗಿ ಪುನರುಜ್ಜೀವನಗೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ಅಮೊರೈಟ್ ಮರ್ತುಗಳು ತಂಡ ತಂಡವಾಗಿ ಬರಲು ಆರಂಭಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಊರ್ಜಿತವಾಗುತ್ತ ಬಂತು. ಇವರೆ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದವರು.

ಎರಿಡು ಮತ್ತು ನಿಪ್ಪೂರ್ ಸುಮೇರಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಎರಡು ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರಗಳು. ಸುಮೇರಿಯದ ಎರಡು ಭಿನ್ನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪರಂಪರೆಗಳನ್ನು ಈ ಎರಡು ಕೇಂದ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ನಿಪ್ಪೂರಿನಲ್ಲಿ ಎನ್‌ಲಿಲ್ ಪ್ರಧಾನ ದೇವತೆ. ಇದು ಛಾಯಾರೂಪದ ಭೂಮಿ ದೇವತೆ. ಮಾಟ–ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ಇದು ಅನುಗ್ರಹಿಸಬಲ್ಲದು. ಇವುಗಳಿಂದ ಒಳ್ಳೆಯ ಕೆಟ್ಟ ದೆವ್ವಗಳು ಹೇಳಿದಂತೆ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿಸಲು ಆಗುತ್ತದೆ. ಪರ್ವತ ಪ್ರದೇಶ ಇವನ ಅಧೀನ. ಇವನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ಜೀವಿಗಳು ಪಾತಾಳದಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ.

ಇದರ ವಿರುದ್ಧ ಎರಿಡುವಿನ ಎಂಕಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಆಗರ. ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಅನುಗ್ರಹಿಸುವ, ಭೂಮಿಯಡಿಯಲ್ಲಿಯ ಸಿಹಿನೀರಿನ ಅಧಿದೇವತೆ, ಮಾನವರ ಸ್ನೇಹಿತ, ದುಃಖ ನಿವಾರಕ; ಕಲೆ–ವಿಜ್ಞಾನ, ಕೈಗಾರಿಕೆ, ನಾಗರಿಕತೆ, ಪ್ರಥಮ ನ್ಯಾಯಶಾಸ್ತ್ರ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ಮಾನವರಿಗೆ ಅನುಗ್ರಹಿಸಿದವನು. ಎರಿಡು ಒಂದು ವ್ಯಾಪಾರ ಬಂದರು ಆಗಿತ್ತು. ನೀರಿನ ಹೃದಯಾಂತರಾಳದಿಂದ ಭೂಮಿ ಹುಟ್ಟಿತೆಂಬ ತಿಳಿವಳಿಕೆಯಿತ್ತು. ಸುಮೇರಿಯನ್ನರಿಗೆ ಮಾನವ ಜೀವನದ ಬಗ್ಗೆ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಪ್ರಸನ್ನ ದೃಷ್ಟಿಕೋನ ಇದ್ದಂತೆ ಕಾಣಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಇವರು ಸಂಗೀತಪ್ರಿಯರಾಗಿದ್ದರು. ತಂತುವಾದ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಾರಂಭಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿತ್ತು. ಇವರಲ್ಲಿ ಬಹುಪತಿತ್ವ ಪದ್ಧತಿ ಇತ್ತು. ಇದನ್ನು ಲಗಶ್‌ನ ರಾಜ ಉರುಕಗಿನ ರದ್ದು ಮಾಡಿದ. ತಪ್ಪಿತಸ್ಥರನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಹೊಡೆದು ಸಾಯಿಸುವ ಕ್ರೂರಶಿಕ್ಷೆ ಇತ್ತು. ಸ್ತ್ರೀಯರ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಉತ್ತಮವಾಗಿತ್ತು. ಮೂರನೆಯ ಹಂತದ ಉರ್ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧವಾದ ಉರ್–ನಮ್ಮು ಶಾಸನದಿಂದ ಆಗಿನ ಸಮಾಜದ ನೀತಿ ನಿಯಮಾವಳಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯ. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಸ್ವತಂತ್ರರು (ಲು) ಮತ್ತು ಗುಲಾಮರು (ಪುರುಷ ಅರದ್, ಸ್ತ್ರೀ ಗೆಮೆ) ಎಂಬ ಎರಡು ವರ್ಗಗಳಿದ್ದವು. ವಿಧವಾ ವಿವಾಹಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಿತ್ತು.

ಮುಖ್ಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಸುಮೇರಿಯ ಭಾಷೆಯ ಬೆಣೆಯಾಕಾರದ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನವುಳ್ಳ ಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕಗಳು, ಮುದ್ರಿಕೆಗಳು. ಈ ಭಾಷೆ ಇದುವರೆಗೆ ತಿಳಿದುಬಂದಿರುವ ಪ್ರಪಂಚದ ಯಾವುದೇ ಭಾಷಾವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರುವುದಿಲ್ಲ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3500 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಬೆಣೆಯಾಕಾರದ ಲಿಪಿ ಪೂರ್ವದ ಬರೆವಣಿಗೆಯೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಅಕ್ಕಾಡಿಯ ಭಾಷೆ ಆಫ್ರಿಕ–ಏಷ್ಯ ಭಾಷಾವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದೆ. ಮೊದಮೊದಲಿನ ಚಿತ್ರಲಿಪಿಯಿಂದ ಬೆಣೆಯಾಕಾರದ ಲಿಪಿ ಬೆಳೆದುಬಂತೆಂದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳು ವೈಯಕ್ತಿಕ, ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕ, ವಾಣಿಜ್ಯ ವ್ಯವಹಾರ, ಹಣ ಪಾವತಿ, ಕಾನೂನು, ಧಾರ್ಮಿಕ ಶ್ಲೋಕಗಳು, ದೇವತಾ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ, ಮಂತ್ರ–ಮಾಟ, ಗಣಿತ, ಖಗೋಳ, ವೈದ್ಯಕೀಯ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿವೆ. ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಜನಾಂಗೀಯ ಆಡಳಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ಕಾನೂನು ವಿಷಯಗಳು ಸುಮೇರಿಯ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದುವು. ಇವರ ಧರ್ಮ ಅನೇಕ ದೇವತಾರಾಧನೆ ಹಾಗೂ ಇತರ ದೇವತೆಗಳೊಡನೆ ಪ್ರಧಾನ ದೇವತೆ ಆರಾಧನೆಯಾಗಿತ್ತು. ಮೂರ್ತಿಪೂಜೆ ಸಾಮಾನ್ಯ. ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಧಾರ್ಮಿಕ ನಂಬಿಕೆಗಳನ್ನು, ಕಟ್ಟು–ಕಟ್ಟಳೆಗಳನ್ನು ಬರೆದಿಟ್ಟವರಲ್ಲಿ ಇವರೇ ಮೊದಲಿಗರು. ಇವರ ಸಾರ್ವಕಾಲಿಕ ದೇವರು ಅನ್ (ಸ್ವರ್ಗ, ಆಕಾಶ) ಮತ್ತು ಕಿ (ಭೂಮಿ). ಇವರ ಸಂತತಿಯವರೇ ಇತರ ದೇವತೆಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣದ ಎರಿಡುವಿನಲ್ಲಿಯ ಎಬ್ಜು ದೇವಾಲಯದ ಎಂಕಿ, ಉತ್ತರದ ನಿಪ್ಪೂರುನಲ್ಲಿಯ ಎಕುರ್, ಎನ್ನ ದೇವಾಲಯದ ಎನ್‌ಲಿಲ್, ಉರುಕ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಈನ್ನ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಇನನ್ನ (ಬೆಳಗಿನ ಮತ್ತು ಸಂಜೆಯ ನಕ್ಷತ್ರ), ಸಿಪ್ಪರ್‌ನಲ್ಲಿಯ ಉತು (ಸೂರ್ಯ) ಮತ್ತು ಉರ್‌ನಲ್ಲಿಯ ನನ್ನ (ಚಂದ್ರ) ದೇವಾಲಯಗಳು ಪ್ರಮುಖವಾದುವು. ಈ ದೇವತೆಗಳು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮನುಷ್ಯರನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿ ಮಾಡಿದರೆಂದು ನಂಬಿಕೆ. ವಿಶ್ವ ಒಂದು ತಟ್ಟೆಯಂತಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಅರ್ಧ ಗೋಲಾಕೃತಿಯ ತವರದ ಗುಮ್ಮಟವಿದೆಯೆಂದು ನಂಬಿಕೆ. ಸತ್ತ ಅನಂತರ ಮನುಷ್ಯರು ಮಂಕಾದ ಪಾತಾಳ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಪ್ರೇತಗಳಾಗಿ ಕೆಟ್ಟ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಶಾಶ್ವತವಾಗಿ ಇರುವರೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ.

ಇವರ ಪ್ರಧಾನ ಕಸುಬು ನೀರಾವರಿ ವ್ಯವಸಾಯ. ಮುಖ್ಯ ಬೆಳೆಗಳು ಬಾರ್ಲಿ, ಅವರೆಕಾಳು, ಗೋದಿ, ಖರ್ಜೂರ, ಈರುಳ್ಳಿ, ಬೆಳ್ಳುಳ್ಳಿ, ಸಾಸುವೆ ಇತ್ಯಾದಿ. ಹಂದಿ, ಕುರಿ, ಮೇಕೆ ಮತ್ತು ದನಕರುಗಳನ್ನು ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಎತ್ತುಗಳನ್ನು ಶ್ರಮದಾಯಕ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ, ಕತ್ತೆ–ಕುದುರೆಗಳನ್ನು ಸರಕು ಸಾಗಾಣಿಕೆಗೆ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮೀನು, ಕಾಡುಕೋಳಿ, ಚುಕ್ಕೆ ಜಿಂಕೆಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ನೀರಾವರಿಗೋಸ್ಕರ ಕಾಲುವೆ, ಒಡ್ಡು, ಜಲಾಶಯ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಸರ್ಕಾರದ ಇಂಥ ನಿರ್ಮಾಣ ಕೆಲಸಗಳಲ್ಲಿ ಜನರು ಬಿಟ್ಟಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು ಇಲ್ಲವೇ ಹಣ ತೆರಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಹೊಸ ವರ್ಷ ಹಬ್ಬದ ಅನಂತರ ಕೃಷಿಕರು ತಮ್ಮ ಹೊಲ–ಗದ್ದೆಗಳಿಗೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ನೀರು ಹಾಯಿಸಿ ಎತ್ತುಗಳಿಂದ ಬಿರುಸಿನಿಂದ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಕಳೆ ನಾಶವಾಗುವಂತೆ ತುಳಿಸಿ, ಒಣಗಿದ ಅನಂತರ ನೇಗಿಲು ಹೊಡೆದು ಮೂರು ಸಲ ಹಲಗೆ ಹೊಡೆದು ಭೂಮಿಯನ್ನು ಸಮಮಾಡಿ ಬಿತ್ತನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಉಪ್ಪಿನಂಶ ಹೆಚ್ಚಿದ್ದರಿಂದ ಬೇಗ ಒಣಗಿ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ಈ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುವ ಬಾರ್ಲಿಯನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚು ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಖನಿಜ ಮತ್ತು ಮರಗಳೇ ಸಂಪತ್ತು. ಎಲ್ಲ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಒಬ್ಬದಿ ಉಬ್ಬಿದ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಗಾರೆಯಿಲ್ಲದೆ ಕಟ್ಟಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಟ್ಟಡಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖವಾದುದೆಂದರೆ ಒಂದರ ಮೇಲೆ ಒಂದರಂತೆ ಕಿರುದಾಗುತ್ತ ಹೋಗುವ ಅಡ್ಡಗಟ್ಟೆಗಳ ದಿಬ್ಬದ ಮೇಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳು. ಇವುಗಳನ್ನು ಜಿಗ್ಗುರಾಟ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯರು ಜೊಂಡುಹುಲ್ಲಿನಿಂದ ಮನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ವಾಸ್ತುತಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಕಮಾನು ಕಟ್ಟುವುದನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡದ್ದರಿಂದ ಹಲವಾರು ಕಮಾನುಗಳಿಂದ ಗುಮ್ಮಟ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ನಗರದ ಸುತ್ತಲೂ ರಕ್ಷಣಾ ಗೋಡೆಯಿರುತ್ತಿತ್ತು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.4000 ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ತೂಕ–ಅಳತೆ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆಯಾದುದಲ್ಲದೆ ಸಂಖ್ಯೆ, ಬೀಜಗಣಿತ, ರೇಖಾ ಗಣಿತ ಮತ್ತು ಸಾಮಾನ್ಯ ಗಣಿತ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನೂ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2600ರ ಸುಮಾರಿಗೆ ಮಣ್ಣಿನ ಫಲಕಗಳ ಮೇಲೆ ಕೋಷ್ಟಕವನ್ನು ಬರೆದಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2700–2300 ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಲೆಕ್ಕ ಮಾಡುವುದನ್ನು ಕಲಿಯಲು ಮಣಿ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಯಿತು. ಸಂಖ್ಯೆಗುಚ್ಛದಲ್ಲಿ ಆಯಾಯ ಅಂಕೆಯ ಸ್ಥಾನದ ಮೇಲಿಂದ ಅದರ ಮೌಲ್ಯವನ್ನು ನಿಗದಿ ಮಾಡುವ ಕ್ರಮವನ್ನು ತಂದರು. ಇವರು ಮೊದಲು ಇದೇ ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಖಗೋಳ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರಕ್ಕೆ ಮಾಪಕ ದಂಡವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದರು.

ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅನಟೋಲಿಯದ ಅಬ್ಸಿಡಿಯನ್, ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಲ್ಯಾಪಿಸ್‌ಲ್ಯಾಸೂಲಿ, ಲೆಬನಾನಿನಿಂದ ದೇವದಾರು ಮರ, ಬಹರೇನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಆಭರಣದ ಮಣಿಗಳು, ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳಿಂದ ಈ ಜನರ ವ್ಯಾಪಾರ ಜಾಲ ಬಹಳ ದೂರದವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

ಇವರ ನಗರ–ಪ್ರಾಂತಗಳ ನಡುವೆ ಪದೇ ಪದೇ ಯುದ್ಧವಾಗುತ್ತಿದ್ದರಿಂದ ಉತ್ತಮ ಗುಣಮಟ್ಟದ ಸೇನಾ ತಂತ್ರ, ಆಡಳಿತ ಬೆಳೆಯಿತು. ಇವರ ಈ ಕುಶಲತೆಯನ್ನು ಲಗಶ್ ಮತ್ತು ಉಮ್ಮ ನಡುವಿನ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಲಗಶ್‌ನ ರಾಜ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯ ವ್ಯೂಹ ರಚನೆಯ ಬಗ್ಗೆ ತನ್ನ ಈಗಲ್ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಪದಾತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವ ಸೈನ್ಯ ಸಂಘಟನೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಪಾಯಿಗಳು ಶಿಸ್ತುದಾರರಾಗಿ ಒಳ್ಳೆಯ ತರಬೇತಿಯನ್ನು ಪಡೆದಿರಬೇಕು. ಸೈನಿಕರ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಆಯುಧಗಳು ಈಟಿ ಮತ್ತು ಗುರಾಣಿ; ತಾಮ್ರದ ಶಿರಸ್ತ್ರಾಣವನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೇಸರಗತ್ತೆಯಿಂದ ಎಳೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಎರಡು ಅಥವಾ ನಾಲ್ಕು ಚಕ್ರಗಳ ಗಾಡಿ/ರಥಗಳನ್ನು ಪ್ರಯಾಣಕ್ಕೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. (ಎ.ಎಸ್.)

ಸುರಕೋಟಡ: ಗುಜರಾತ್ ರಾಜ್ಯದ ಕಚ್ಛ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ನೆಲೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಜೆ.ಪಿ.ಜೋಶಿಯವರ ತಂಡ 1964, 1965 ಮತ್ತು 1968ರಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಅನ್ವೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆಯೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ 120 ನೆಲೆಗಳು ಕಚ್ಛ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆಯಾದುವು. ಇದೇ ತಂಡ 1971 ಮತ್ತು 1972ರಲ್ಲಿ ಸುರಕೋಟಡದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಈ ನೆಲೆ 160x125 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಹೊಂದಿದ್ದು 5–8 ಮೀ ಎತ್ತರವಿದೆ. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ 3 ಹಂತಗಳನ್ನು (ಪ್ರಶ.ಪೂ.2300 ರಿಂದ 1700) ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. 1ಎ ಹಂತದಲ್ಲಿ 120x60 ಮೀ ಆಯತಾಕಾರದ ಕೋಟೆಯಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ದುರ್ಗ (ಸಿಟಡೆಲ್) ಮತ್ತು ನಿವಾಸ ಸಂಕೀರ್ಣ (ರೆಸಿಡೆನ್ಷಿಯಲ್ ಕಾಂಪ್ಲೆಕ್ಸ್) ಎಂಬ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಿವೆ. 1ಬಿ ಮತ್ತು 1ಸಿ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಬದಲಾವಣೆ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಹಂತ 1ಎ: ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆರಂಭಗೊಳ್ಳುವ ಮೊದಲು (ಹರಪ್ಪ ಪೂರ್ವ ಕಾಲ) ಇಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು ಹಾಗೂ ತಿಳಿಗುಲಾಬಿ ಬಣ್ಣಗಳ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಜನಸಮುದಾಯವಿತ್ತು. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಕಪ್ಪು ಹಾಗೂ ಬಿಳಿಬಣ್ಣಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಶೇ.7 ಮಾತ್ರ. ಇಂಥ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊ ಮತ್ತು ಲೋಥಲ್‌ನಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಗಾಢ ಕೆಂಪು ಲೇಪನದ ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನೂ ಇವರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದುವು. ಆಯತಾಕಾರದ ಕೋಟೆಯಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆದಿದ್ದ ಈ ವಸತಿಯ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಎತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ವರ್ಗದ ಸಂಕೀರ್ಣವೂ (ಸಿಟಡೆಲ್) ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರ ವಸತಿ ಸಂಕೀರ್ಣವೂ ಇದ್ದುವು. ಈ ಎರಡು ಸಂಕೀರ್ಣಗಳನ್ನು ಗೋಡೆಯಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಕಲ್ಲು, ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ದೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದ್ದ ಕೋಟೆಯ ತಳಪಾಯದ ಅಗಲ 7 ಮೀ. ವಸತಿ ಸಂಕೀರ್ಣದ ಗೋಡೆಯ ಅಗಲ 3.25 ಮೀ. ದುರ್ಗದ ದಕ್ಷಿಣಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿತ್ತು. ದುರ್ಗದಿಂದ ವಸತಿ ಸಂಕೀರ್ಣದೊಳಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಲು ಮಧ್ಯ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ದ್ವಾರವಿತ್ತು.

ಈ ಹಂತದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಶೇ. 93ರಷ್ಟು ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿದ್ದು ಸೂರ್ಯ, ಅರಳಿಮರ, ಬಾಳೆಗಿಡ, ಜಿಂಕೆ, ಕೊಕ್ಕರೆ, ನವಿಲು, ಮೀನು, ಮೀನಿನ ಉರುಪೆ, ತ್ರಿಕೋಣಗಳು, ಗೆರೆಗಳ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಚುಕ್ಕೆಗಳು ಮುಂತಾದ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಇವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಆಕಾರಗಳಾದ ರಂಧ್ರಗಳುಳ್ಳ ಹೂಜಿ, ಪಾನ ಪಾತ್ರೆಗಳು (ಗಾಬ್ಲೆಟ್), ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ, ಎಸ್–ಆಕಾರದ ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿ, ರಂಧ್ರವುಳ್ಳ ಹಿಡಿಯಿರುವ ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ.

ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೋಲಿ, ಬಳೆ, ಗಾಲಿ, ಎತ್ತಿನ ಗಾಡಿಯ ಭಾಗಗಳು, ಬಿಲ್ಲೆ, ಕವಣೆಯ ಗುಂಡು, ಒನಕೆಕಲ್ಲುಗಳು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ತೂಕದ ಬಟ್ಟು, ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ತೆಳು ನೀಳಚಕ್ಕೆ, ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್, ವೈಡೂರ್ಯ ಮುಂತಾದ ಅಮೂಲ್ಯ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮಣಿಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಉಂಗುರ, ಬಳೆ ಮತ್ತು ಭರ್ಜಿ, ದಂತದ ಬಾಚಣಿಗೆಯ ಚೂರು, ಮೂಳೆಯ ಮೊನೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿವೆ. ಏಕಶೃಂಗ ಮತ್ತು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಲಿಪಿಚಿಹ್ನೆಗಳುಳ್ಳ ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮುದ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ಮಡಕೆ ಚೂರುಗಳ ಮೇಲಿರುವ ಈ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಇಲ್ಲಿ ಊರಿನ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ ಸಮಾಧಿ ಇತ್ತು. ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳುಳ್ಳ ಮಡಕೆಗಳನ್ನು ಹೂಳಿ, ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಅಥವಾ ಕಲ್ಲಿನ ರಾಶಿಯಿಂದ ಮುಚ್ಚುವ ಪದ್ಧತಿ ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಜುನಿಕುರಣದಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ಹಂತ 1ಬಿ- ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಕಪ್ಪು ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳ ಬಳಕೆ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಒರಟಾದ ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಧಿಕವಾದುವು. ಇವನ್ನು ನಿಧಾನವಾಗಿ ತಿರುಗುವ ಮರದ ಹಲಗೆಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿ ಕಡಿಮೆ ಉಷ್ಣತೆಯಲ್ಲಿ ಸುಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮುಖ್ಯವಾದ ಆಕಾರಗಳೆಂದರೆ ಅಗಲವಾದ ಬಾಯುಳ್ಳ ಗೋಲ ಮಡಕೆಗಳು, ಕಿರಿದಾದ ಕಂಠದ ಹೂಜಿ, ಬೋಗುಣಿ, ಬಟ್ಟಲು, ತಟ್ಟೆಗಳು, ನಾಳ ಅಥವಾ ಕೈಹಿಡಿ ಇರುವ ಬಟ್ಟಲುಗಳು, ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ ಅಥವಾ ಬಟ್ಟಲು ಇತ್ಯಾದಿ. ಸರಳ ಗೆರೆಗಳು, ಪಟ್ಟಿಗಳು, ಜಾಲ ಮತ್ತು ತರಂಗ ಮುಂತಾದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಚೂಪಾದ ದಬ್ಬಳದಿಂದ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕೋಟೆ ಗೋಡೆಯ ನಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಯಾವ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆಯ ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಮೂಲಗೋಡೆಯನ್ನು ಬಲಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಪುರಾವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವೆಂದರೆ ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಲಿ (25x10x1 ಸೆಂಮೀ) ಮತ್ತು ತಾಮ್ರದ ಉಳಿ (12x1 ಸೆಂಮೀ). ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಜೊತೆಗೆ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನೂ ನೀಳಚಕ್ಕೆಗಳಿಗಾಗಿ ಬಳಸಲಾಯಿತು. ಉಳಿದ ವಸ್ತುಗಳು ಹಿಂದಿನ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದಂತೆಯೇ ಇವೆ. ಈ ಹಂತದ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಇಡಿ ವಸತಿಗೆ ಬೆಂಕಿ ಬಿದ್ದುದು ಬೂದಿಯ ಪದರದಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

1ಸಿ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಿಳಿವರ್ಣ ಚಿತ್ರಿತ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿತು. ಆದರೆ ಅಧಿಕವಾಗಿ ಬಳಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದುದು ಚಿತ್ರರಹಿತ ಒರಟು ಕೆಂಪುಪಾತ್ರೆಗಳು, ಸಂಗ್ರಹಣ ಜಾಡಿಗಳು, ಹೂಜಿ, ಬೋಗುಣಿ ಮುಂತಾದ ಆಕಾರಗಳು ಇದರೊಳಗಿದ್ದುವು. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಉಗುರಿನಿಂದ ಅಥವಾ ಚೂಪಾದ ದಬ್ಬಳದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿರುವ ರೇಖಾಕೃತಿಗಳು, ಮಣ್ಣನ್ನು ಮೆತ್ತಿ ಮಾಡಿರುವ ಅಲಂಕಾರಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಭದ್ರಪಡಿಸಲಾಯಿತು. ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲುಗಳನ್ನು ನವೀಕರಿಸಲಾಯಿತು. ದಕ್ಷಿಣ ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿ ಕೊತ್ತಲಗಳನ್ನೂ ದಕ್ಷಿಣದ ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲಲ್ಲಿ ಕಾವಲುಗಾರರ ಕೊಠಡಿಗಳು, ಮೆಟ್ಟಿಲುಗಳು, ಇಳಿಜಾರುಗಳನ್ನೂ ಸೇರಿಸಲಾಯಿತು. ಮನೆಗಳು, ರಸ್ತೆಗಳು, ಓಣಿಗಳು ಮತ್ತು ಜಗಲಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಕಾಲದ ಗಮನಾರ್ಹ ವಸ್ತುಗಳೆಂದರೆ ತಾಮ್ರ, ಸ್ಟಿಯಟೈಟ್ ಮತ್ತು ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ಬಳೆಗಳು. 30.5x 2.75 ಸೆಂಮೀ ಉದ್ದಗಲದ ತಾಮ್ರದ ಉಳಿಯೂ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಕುದುರೆಯ ಎಲುಬುಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿ ದೊರಕಿವೆ. (ಯು.ಎಸ್.)

ಸುರೇಂದ್ರನಾಥ ಬ್ಯಾನರ್ಜಿ: 1848–1925. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರ, ಶಿಕ್ಷಣತಜ್ಞ ಮತ್ತು ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮಿ. ಕಲ್ಕತ್ತದ ಶ್ರೀಮಂತ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ 1848 ನವೆಂಬರ್ 10ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ತಂದೆ ದುರ್ಗಾಚರಣ್ ಬ್ಯಾನರ್ಜಿ, ವೈದ್ಯ. ಮೊದಲು ಬಂಗಾಲಿ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಲಿತ ಸುರೇಂದ್ರನಾಥರು ಅನಂತರ ಪೇರೆಂಟಲ್ ಅಕಾಡೆಮಿಕ್ ಸಂಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ಡೋವ್‌ಟನ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮುಂದುವರಿಸಿ 1868ರಲ್ಲಿ ಪದವೀಧರರಾದರು. ತಂದೆಯ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಯಂತೆ ಇಂಡಿಯನ್ ಸಿವಿಲ್ ಸರ್ವಿಸ್ ಪರೀಕ್ಷೆಗಾಗಿ 1868 ಮಾರ್ಚ್ 3ರಂದು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ತೆರಳಿದರು. 1869ರಲ್ಲಿ ಐಸಿಎಸ್ ಅರ್ಹತಾ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತೀರ್ಣರಾಗಿ 1871ರಲ್ಲಿ ಅಂತಿಮ ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ತೇರ್ಗಡೆ ಹೊಂದಿದರು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಇಂದಿನ ಅಸ್ಸಾಮ್ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿರುವ ಸಿಲ್ಹೆಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರನ್ನಾಗಿ ನೇಮಕಮಾಡಲಾಯಿತು. ಭಾರತೀಯರ ಬಗೆಗೆ ಸದಭಿಪ್ರಾಯವಿಲ್ಲದ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನವನೇ ಆದ ಜಿಲ್ಲಾ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶನು ಇವರು ಆ ಹುದ್ದೆಯಲ್ಲಿರುವುದನ್ನು ಸಹಿಸಲಿಲ್ಲ. ಯಾವುದೋ ಸಣ್ಣ ಕಾರಣವನ್ನೇ ದೊಡ್ಡದು ಮಾಡಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ 1874 ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ಸೇವೆಯಿಂದ ವಜಾ ಮಾಡಿತು. ಆಗ ಪಂಡಿತ ಈಶ್ವರಚಂದ್ರ ವಿದ್ಯಾಸಾಗರರು ಮೆಟ್ರೊಪಾಲಿಟನ್ ಸಂಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ತಿಂಗಳಿಗೆ ರೂ. 200 ಸಂಬಳವಿತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ಹುದ್ದೆಯನ್ನು ಇವರಿಗೆ ನೀಡಿದರು (1876).

ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಡಳಿತಗಾರರು ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಅನ್ಯಾಯವನ್ನು ಸ್ವಾನುಭವದಿಂದಲೇ ಕಂಡ ಬ್ಯಾನರ್ಜಿಯವರು ಮಧ್ಯಮವರ್ಗದ ವಿದ್ಯಾವಂತರಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡಲು ಹಾಗೂ ಐಕಮತ್ಯದ ಚೈತನ್ಯ ತುಂಬಲು 1876 ಜುಲೈ 26ರಂದು ಇಂಡಿಯನ್ ಅಸೋಸಿಯೇಷನ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಮುಂದೆ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಸೇವೆ ಸ್ಮರಣೀಯ. 1880ರಿಂದ ಬ್ಯಾನರ್ಜಿಯವರು ಫ್ರೀಚರ್ಚ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿ ಮುಂದೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆ ಹುದ್ದೆಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದರು (1885). 1882ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತ ನ್ಯಾಯಾಲಯದ ಗೌರವ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡರು. ಆಗಲೇ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ವಿದ್ಯಾಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡು ಲಾರ್ಡ್ ರಿಪನ್‌ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ರಿಪನ್ ಕಾಲೇಜ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು; ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ದುಡಿದರು (1875–1912).

ಲಾಹೋರಿನಲ್ಲಿ ಟ್ರಿಬ್ಯೂನ್ ಪತ್ರಿಕೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ದಯಾಲ್ ಸಿಂಗ್ ಮಜೀಥಿಯವರಿಗೆ ಇವರು 1881ರಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಣ ಯಂತ್ರ ಕೊಂಡುಕೊಟ್ಟು ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದರು. 1879ರಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲ ಭಾಷಾ ಪತ್ರಿಕೆ ಬೆಂಗಾಲಿಯನ್ನು ವಹಿಸಿಕೊಂಡು ವ್ಯವಸ್ಥಾಪಕರಾಗಿ ಹಾಗೂ ಸಂಪಾದಕರಾಗಿ ದುಡಿದರು. ವಿಚಾರಣೆಗಾಗಿ ಹಿಂದು ದೇವರ ವಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ನ್ಯಾಯಾಲಯಕ್ಕೆ ತರಬೇಕೆಂದು ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದ ಕಲ್ಕತ್ತದ ಮುಖ್ಯ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರನ್ನು ಧಿಕ್ಕರಿಸಿದರು. ನ್ಯಾಯಾಲಯ ನಿಂದನೆಗಾಗಿ ಇವರಿಗೆ ಕಾರಾಗೃಹ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಲಾಯಿತು. ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಣೆಗಾಗಿ ತಮ್ಮ ಜೀವನಪರ್ಯಂತ ದುಡಿದ ಇವರು ಮದ್ಯಪಾನದ ವಿರುದ್ಧ ಮತ್ತು ವಿಧವಾ ಪುನರ್ವಿವಾಹದ ಪರ ಅನೇಕ ಚಳವಳಿಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿದರು.

ಇವರು ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಾಗಿದ್ದರು. ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಸುಧಾರಣೆಗಳ ಜಾರಿಗಾಗಿ ಆಗಿನ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಹಾಗೂ ಪ್ರಜೆಗಳ ಗಮನ ಸೆಳೆಯಲು ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನೂ ಸೇರಿದಂತೆ ಇತರ ಪ್ರಮುಖರ ತಂಡವನ್ನು 1890ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಡಲಾಯಿತು.

1893ರಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲದ ವಿಧಾನಪರಿಷತ್ತಿಗೆ ಅವಿರೋಧವಾಗಿ ಆಯ್ಕೆಯಾದ ಬ್ಯಾನರ್ಜಿಯವರು 1901ರ ತನಕ ಸತತವಾಗಿ ಪರಿಷತ್ತಿಗೆ ಆರಿಸಿಬಂದ ಪ್ರಥಮ ಹಾಗೂ ಏಕೈಕ ಬಂಗಾಲಿ ನೇತಾರರು. 1895ರಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ಭಾರತೀಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷರನ್ನಾಗಿ ಆರಿಸಲಾಯಿತು. 1902ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿಗೆ ಭಾರತೀಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. 1909ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಇಂಪೀರಿಯಲ್ ಪತ್ರಿಕಾ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಇವರು ಭಾರತದ ಏಕೈಕ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಬೆಂಗಾಲಿ ವಾರಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು 1900ರಲ್ಲಿ ದಿನಪತ್ರಿಕೆಯಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಲಾಯಿತು. ಇದು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ರಾಯಿಟರ್ ಸುದ್ದಿ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಚಂದಾದಾರರಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಭಾರತೀಯ ಭಾಷಾಪತ್ರಿಕೆ. ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಇವರು ತಮ್ಮ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಮೂಲಕ ಆಂದೋಲನ ನಡೆಸಿದರು. ಭಾರತೀಯ ಭಾಷಾ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲೀ ಪತ್ರಿಕೆಗೆ ವಿಶೇಷ ಸ್ಥಾನವಿದೆ.

ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸೆನೆಟ್ ಸದಸ್ಯರಾಗಿ ವಿದ್ಯಾಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಿತ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲು ಕಾರಣರಾದರು. 1921ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಕತ್ತದ ಬಾರಾಕ್‌ಪುರ್‌ನಿಂದ ಬಂಗಾಲದ ವಿಧಾನ ಪರಿಷತ್ತಿಗೆ ಆಯ್ಕೆಯಾದರು. ಸ್ಥಳೀಯ ಸ್ವಯಂ ಸರ್ಕಾರದ ಮಂತ್ರಿಯಾದರು. ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆಯ ವಿರುದ್ಧ, ಸ್ವಯಂ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಹಾಗೂ ಮಾನವ ಹಕ್ಕುಗಳಿಗಾಗಿ ದೃಢವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದ ಇವರು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ನೀಡಿದ ನೈಟ್ ಪದವಿಯನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ್ದರು. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಸುಧಾರಣಾವಾದಿಗಳ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದ ಇವರು ಮುಂದೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ತೀವ್ರಗೊಂಡಾಗ ಮತ್ತು ಮಾಂಟೆಗೊ-ಚೆಲ್ಮ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಸುಧಾರಣೆಯ ಮುನ್ನೆಡೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ವಿಭಜನೆಗೊಂಡಾಗ ಹಿಂದೆ ಸರಿದರು.

ಎ ನೇಷನ್ ಇನ್ ಮೇಕಿಂಗ್ ಇವರು ಬರೆದ ಆತ್ಮಚರಿತ್ರೆ (1925). ಇದು ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದ ಮೊದಲ ಹಂತವನ್ನು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತದೆ. (ಎನ್.ಯು.ಆರ್.)

ಸುಲೂರು: ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ, ಕೊಯಮತ್ತೂರಿನ ಹತ್ತಿರ ಇರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಗೋರಿ ನೆಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ರೌಲೆಟ್ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಅರೆ ಪ್ರಶಸ್ತಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿ ಮತ್ತು ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ಹಾಗೂ ರೋಮನ್ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಒಂದು ಮಣ್ಣಿನ ಬಟ್ಟಲಿನ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಐದು ಗೀರು ಸಂಕೇತಗಳಿವೆ. ಐರಾವತಮ್ ಮಹದೇವನ್ ಅವರು ಮೂರು ಬದಿ ಬರೆವಣಿಗೆಯುಳ್ಳ ಆಯತಾಕಾರದ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಂದು ಮುದ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿರುವ ಅಕ್ಷರಗಳಿಗೂ ಸುಲೂರು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಮೇಲಿನ ಗೀಚುಗಳಿಗೂ ಹೋಲಿಕೆ ಇರುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದನ್ನೂ ಶೆಂಬಿಯನ್ ಕಂಡಿಯೂರಿನ ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಅಕ್ಷರಗಳುಳ್ಳ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಕೊಡಲಿಯನ್ನೂ ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಹರಪ್ಪ ಲಿಪಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಪ್ರಸರಿಸಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ತಳ್ಳಿಹಾಕುವಂತಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಈ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.100. ಒಂದು ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯ ಮತ್ತು ಅಲೆಯಂತಿರುವ ಬಿಳಿವರ್ಣ ರೇಖೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಕಾವಿ ವರ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಗಮನಾರ್ಹ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಸುಶ್ರುತ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.6-7ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಆಯುರ್ವೇದ ವೈದ್ಯ. ವಿಶ್ವಾಮಿತ್ರ ಋಷಿಯ ಮಗ. ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದ ಅಧಿದೇವತೆಯಾದ ಧನ್ವಂತರಿಯ ಅವತಾರ ರೂಪನೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ ಕಾಶೀರಾಜ ದಿವೋದಾಸನಿಂದ ಈ ಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಕಲಿತ. ಋಷಿ ಜೀವನ ನಡೆಸಿದ ಸುಶ್ರುತ, ಶಸ್ತ್ರಚಿಕಿತ್ಸೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸುಶ್ರುತ ಸಂಹಿತೆ ಎಂಬ ಕೃತಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಪ್ರಕೃತ ಉಪಲಬ್ಧವಿರುವ ಸುಶ್ರುತ ಸಂಹಿತೆ ಬೌದ್ಧಭಿಕ್ಷು ನಾಗಾರ್ಜುನನಿಂದ 2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಸಂಸ್ಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಮೂಲಸಂಹಿತೆ 5 ಸ್ಥಾನಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಶಸ್ತ್ರಚಿಕಿತ್ಸಾ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ನೇತ್ರ, ಕರ್ಣ, ನಾಸಾ ಮತ್ತು ಕಾಯರೋಗಗಳ ನಿದಾನ ಹಾಗೂ ಚಿಕಿತ್ಸೆ ತಿಳಿಸುವ ಉತ್ತರತಂತ್ರವನ್ನು ತರುವಾಯದ ಗ್ರಂಥಕರ್ತೃವೊಬ್ಬ ಸೇರಿಸಿರಬಹುದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಮತ್ತೆ ಸಂಸ್ಕರಿಸುವಾಗ ಗ್ರಂಥ ಏನೇ ಬದಲಾವಣೆ ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ಇದು ಶಸ್ತ್ರ ಚಿಕಿತ್ಸಾ ವಿಧಾನ ತಿಳಿಸುವ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಗ್ರಂಥವಾಗಿ ಉಳಿದಿದೆ. ಯಂತ್ರ ಶಸ್ತ್ರಗಳ ವರ್ಣನೆ, ಶಸ್ತ್ರ ಚಿಕಿತ್ಸೆಯ ವಿವರ, ಪಶ್ಚಾತ್ಕರ್ಮ ಮತ್ತು ತತ್ಸಂಬಂಧಿಯಾದ ಇತರ ಅಧ್ಯಾಯಗಳು ವಿಶದವಾಗಿ ವಿವರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ.

ಚರಕ ಸಂಹಿತೆಯ ಭೌಗೋಳಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಭಾರತದ ವಾಯವ್ಯ ಪ್ರಾಂತ ಮಾತ್ರ. ಸುಶ್ರುತನಿಗೆ ಇಡೀ ಭಾರತದ ಪರಿಚಯವಿದ್ದುದು ಆತನ ಕೃತಿಯಿಂದಲೇ ವೇದ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಕಳಿಂಗ ದೇಶದ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಕಾಶ್ಮೀರ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಕುರುಪ್ರಾಂತಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಬರುತ್ತವೆ. ಹಿಮಾಲಯ, ಸಹ್ಯಾದ್ರಿ, ಮಹೇಂದ್ರಪರ್ವತ, ಮಲಯಾಚಲ, ಶ್ರೀಪರ್ವತ, ದೇವಗಿರಿ, ಸಿಂಧೂನದಿ ಮುಂತಾದವೂ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡಿವೆ. ಚರಕ ಸಂಹಿತೆಯಲ್ಲಿ ಇಷ್ಟು ವಿಸ್ತೃತ ಭೂಗೋಳದ ಪರಿಚಯವಿಲ್ಲ. ಶ್ರೀಪರ್ವತ, ಸಹ್ಯಾದ್ರಿ, ದೇವಗಿರಿ, ಮಲಯಾಚಲ ಮುಂತಾದವನ್ನು ಸುಶ್ರುತ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ದಕ್ಷಿಣಪಥವೆಂಬ ಹೆಸರೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈತ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಅನೇಕ ಶಬ್ದಗಳನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದಾನೆ. ಪಶ್ಚಿಮಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ತುವರಕವನ್ನು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸುಶ್ರುತನ ಕಾಲದ ಅಧ್ಯಯನ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಲ್ಲಿದ್ದಂತೆ ಅಂತೇವಾಸಿ ರೂಪದ್ದಾಗಿತ್ತು. ತರಬೇತಿಯಲ್ಲಿ ಉಪನ್ಯಾಸ, ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ ವಿಧಾನಗಳಿಗೆ ಮಹತ್ತ್ವ ಕೊಟ್ಟಿರುವುದು ಈತನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಶಲ್ಯತಂತ್ರಕ್ಕೆ ಕ್ರಿಯಾತ್ಮಕ ಜ್ಞಾನದೊಡನೆ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಬಂಧ ಇರುವುದರಿಂದ ಕ್ರಿಯಾತ್ಮಕ ಜ್ಞಾನದ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಲು ಯೋಗ್ಯಾಸೂತ್ರೀಯ ಅಧ್ಯಾಯ ಸುಶ್ರುತದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಯಾವ ಕರ್ಮವನ್ನು ಯಾವ ವಸ್ತುವಿನ ಮೇಲೆ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದರ ವಿಶೇಷ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಶವಚ್ಛೇದನ ವಿಧಾನದ ಬಗೆಗೆ ದೊರೆಯುವ ವಿವರಣೆ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ್ದರಿಂದ ಸುಶ್ರುತನನ್ನು ಶರೀರರಚನಾಶಾಸ್ತ್ರದ ಪಿತಾಮಹನೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಚರ್ಮ ಮತ್ತು ಪದರ, ಮೂಳೆ ಮತ್ತು ಸಂಧಿ, ಮಾಂಸಪೇಶಿ ಮತ್ತು ರಕ್ತನಾಳ ಇವನ್ನು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿಯೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿಯೂ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ಯಂತ್ರ ಶಸ್ತ್ರ: ಶಸ್ತ್ರ ಕರ್ಮೋಪಯೋಗಿಯಾದ ಸಾಧನಗಳನ್ನು ಯಂತ್ರ, ಶಸ್ತ್ರ, ಕ್ಷಾರ, ಅಗ್ನಿ ಮತ್ತು ಜಲೌಕ ಎಂಬ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ 4 ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಯಂತ್ರ ಮತ್ತು ಶಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ರಚಿಸಿ ಅವುಗಳ ಆಕಾರಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಪ್ರಾಣಿ ಪಕ್ಷಿಗಳ ಹೆಸರನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈತ 101 ಯಂತ್ರಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಪೈಕಿ ಹಸ್ತವನ್ನು ಪ್ರಧಾನ ಯಂತ್ರವಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕ್ಷಾರವನ್ನು ತಯಾರಿಸುವುದು ಮತ್ತು ಹಚ್ಚುವುದು, ಅಗ್ನಿಕರ್ಮ ಮಾಡುವುದು, ಜಲೌಕಾವಚರಣ ಮತ್ತು ಜಲೌಕಗಳ ರಕ್ಷಣಾದಿ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣ ವಿವರಣೆ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಕೊಡಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇದರ ಅನಂತರ ಕರ್ಣಬಂಧನದ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.

ಅಭಿಘಟನ ಶಲ್ಯ (ಪ್ಲಾಸ್ಟಿಕ್ ಸರ್ಜರಿ): ಈ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಅನ್ಯಸ್ಥಾನದಿಂದ ಮಾಂಸವನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿ ಅಥವಾ ಕಪೋಲದ ಮಾಂಸದಿಂದ ನಾಸಾಬಂಧ ಮಾಡುವ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ನಾಸಾಸಂಧಾನ ವಿಧಿಯ ಅನುಸಾರ ಓಷ್ಠ ಸಂಧಾನ ವಿಧಿಯ ಉಲ್ಲೇಖವೂ ಇದೆ. ಕರ್ಣವ್ಯಧನದಂತೆ ನಾಸಿಕ ವ್ಯಧನ ಮಾಡಿ ಇದರಲ್ಲಿ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬಹುಶಃ ಓಷ್ಠದಲ್ಲೂ ಆಭರಣ ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಜನ್ಮದಿಂದ ಅಥವಾ ಯಾವುದೇ ಕಾರಣದಿಂದ ಛೇದನ ಉಂಟಾದರೆ ಅದನ್ನು ಜೋಡಿಸುವ ವಿಧಿಯ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಚಿಕಿತ್ಸಾ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಸುಶ್ರುತ ಸಂಹಿತೆಯಲ್ಲೇ ಸರ್ವಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಪ್ಲಾಸ್ಟಿಕ್ ಸರ್ಜರಿ ಸಂಬಂಧವಾದ ಲಿಖಿತ ಪ್ರಮಾಣ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಪ್ಲಾಸ್ಟಿಕ್ ಸರ್ಜರಿ ಸುಶ್ರುತನ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೊಡುಗೆಯಾಗಿದ್ದು ಪ್ರಪಂಚ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಈತನಿಗೆ ಋಣಿಯಾಗಿದೆ.

ಸುಶ್ರುತ ಸಂಹಿತೆಯಲ್ಲಿ ಅಶ್ಮರೀ, ಅರ್ಶ, ಉದರರೋಗ, ಮೂಢಗರ್ಭ ಹಾಗೂ ವ್ರಣಗಳ ಉಪಕ್ರಮವೇ ಮುಂತಾದ ಶಸ್ತ್ರಕರ್ಮ ಸಂಬಂಧೀ ವಿವರಣೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ರೂಪದಲ್ಲಿದೆ. ಭಯಂಕರ ಶಲ್ಯಕರ್ಮದಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಎಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣರಕ್ಷಣೆಯ ಸಂಶಯವಿರುತ್ತದೋ ಅಲ್ಲಿ ರೋಗಿಯ ಸಂಬಂಧಿಕರ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಪಡೆದು ಹಾಗೂ ಬೇರೆಯವರಿಗೆ (ರಾಜನಿಗೆ) ತಿಳಿಸಿ ಶಸ್ತ್ರಕರ್ಮ ಮಾಡಬೇಕು. ಶಸ್ತ್ರಕರ್ಮದ ಪೂರ್ವಕರ್ಮ, ಪ್ರಧಾನಕರ್ಮ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಾತ್ಕರ್ಮಗಳ ಸ್ಪಷ್ಟ ನಿರೂಪಣೆ ಇದೆ. ಕಲ್ಪಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ವಿಷದಿಂದ ರಾಜರ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಹೇಗೆ ಮಾಡಬೇಕು, ವಿಷ ಪ್ರಯೋಗ ಯಾವ ಯಾವ ಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಯಾವ ಯಾವ ರೀತಿ ಆಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಪೂರ್ಣ ವಿವರಣೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಅಡುಗೆ ಮನೆಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಆಹಾರ ಪರೀಕ್ಷೆ, ಧೂಪ, ವಾಯು, ಮಾರ್ಗ, ಜಲ, ವಸ್ತ್ರ, ಮಾಲಾ, ಪಾದುಕೆ, ಬಾಚಣಿಗೆ ಮುಂತಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷಸೇರಿದರೆ ಇದನ್ನು ಹೇಗೆ ಶುದ್ಧಿ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ವಿಷಯಗಳೂ ಇವೆ. (ಎನ್.ಎಆರ್.)

ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು: ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ನವಶಿಲಾಯುಗದ ನಡುವಿನ ಹಂತ. ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಈಗಿನ ಯುಗದ (ಹಾಲೋಸೀನ್) ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲಿ ತಲೆದೋರಿದವು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಹವಾಮಾನದಲ್ಲಿ ತೀಕ್ಷ್ಣ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಉಂಟಾದವು. ಹಿಮಯುಗದ ವೈಪರೀತ್ಯಗಳು ಕೊನೆಗೊಂಡು ಹವಾಮಾನ ಹಿತಕರವಾಯಿತು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಈ ಮೊದಲು ಹಿಮಗಡ್ಡೆಗಳಿಂದ ಆವೃತವಾಗಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಈಗ ಸ್ಟೆಪ್ಪಿ ಹುಲ್ಲುಗಾವಲುಗಳಾದವು. ಜೌಗು ಭೂಭಾಗಗಳು ಹೆಚ್ಚೆಚ್ಚು ಫಲವತ್ತಾಗಿ ದಟ್ಟ ಅರಣ್ಯಗಳು ಸೃಷ್ಟಿಯಾದವು. ಹೊಸ ಸಸ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿ ಸಂಕುಲಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡವು. ಪರಿಸರದಲ್ಲಾದ ಈ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳು ಮಾನವನ ಜೀವನಕ್ರಮದ ಮೇಲೆ ಅಗಾಧ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿದವು. ಹೊಸ ಪರಿಸರಕ್ಕೆ ತಕ್ಕುದಾದ ಬೇಟೆ, ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಸ ತಂತ್ರ, ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಈ ಯುಗದ ಜನ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಹೊಸ ಉಪಕರಣ ಬಗೆಗಳು ತಯಾರಾದುವು. ಯುರೋಪ್ ಖಂಡ: ಹಿಮಯುಗದ ತರುವಾಯ ತಾಪಮಾನ ಏರಿದ ಕಾರಣ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಆಲ್ಪೈನ್ ಮತ್ತು ಸ್ಕ್ಯಾಂಡಿನೇವಿಯನ್

ಹಿಮಗಡ್ಡೆಗಳು ಕರಗಿ ನೀರಾದವು. ಇದರಿಂದ ಸಮುದ್ರಮಟ್ಟ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ದಟ್ಟಕಾಡುಗಳು ಬೆಳೆದವು. ಹುಲ್ಲುಗಾವಲುಗಳು ಕಣ್ಮರೆಯಾಗಿ ಇವನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದ ಸಸ್ಯಾಹಾರಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಬಹುಶಃ ಕ್ಷೀಣಿಸಿತು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿ ಅಜ಼ೀಲಿಯನ್, ಸೌತೆರ್ರಿಯನ್ ಮತ್ತು ಟಾರ್ಡೆನೋಶಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಬೆಳೆದವು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಆಯಾ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರ ಯುರೋಪಿನ ಬಾಲ್ಟಿಕ್ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರಸಮುದ್ರದ ಕರಾವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಮ್ಯಾಗ್ಲೆಮೋಶಿಯನ್ ಮತ್ತು ಕುಂದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಜನಸಮುದಾಯಗಳು ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಕಾಡುಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೇಟೆಯಾಡುವ–ಸಸ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಿಸುವ ಕಲೆಯನ್ನು ತಮ್ಮದಾಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಈ ಎರಡು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಜನರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಾಡಿನ ಮಧ್ಯದ ಮೈದಾನಗಳಲ್ಲಿ, ಮುಕ್ತಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಸಸ್ಯಮೂಲ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯೊಂದಿಗೆ ಮೀನು, ಕಡಲಸ್ತನಿಗಳು ಮತ್ತು ಪಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಡೆನ್‌ಮಾರ್ಕಿನ ಎರ್ಟೆಬೋಲ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಗಮನಾರ್ಹ. ನೈರುತ್ಯ ಸ್ಕ್ಯಾಂಡಿನೇವಿಯದ ವಸತಿನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪಿನ ದೊಡ್ಡದೊಡ್ಡ ರಾಶಿಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲದ ಬಹುತೇಕ ಸಮುದಾಯಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನದಿ, ಸರೋವರ ಮತ್ತು ಸಮುದ್ರ ತೀರಗಳಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದವು. ನಾಯಿಯನ್ನು ಪಳಗಿಸಿ ಸಾಕಿಕೊಳ್ಳುವ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಈ ಜನ ಕಲಿತುಕೊಂಡರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.7500ರ ಸಮಯದ ಸ್ಟಾರ್‌ಕಾರ್ ವಸತಿನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಾಯಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಬಿಲ್ಲುಬಾಣದ ಅಧಿಕಬಳಕೆ ಹಾಗೂ ನಾಯಿಯೊಂದಿಗಿನ ಒಡನಾಟದ ಫಲವಾಗಿ ಬೇಟೆ ತಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸುಧಾರಣೆಗಳಾದವು. ಯುರೋಪಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಮುಂದುವರಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಈ ಜನರ ಆಭರಣಗಳು ಸರಳವಾಗಿದ್ದವು. ದಕ್ಷಿಣ ಸ್ಕ್ಯಾಂಡಿನೇವಿಯದಲ್ಲಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಅಂತ್ಯ ಹಂತದ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಟ್ಟದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಕೀರ್ಣತೆ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿತವಾಗಿದೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5500 ಅವಧಿಯ ಈ ಸಮಾಧಿಗಳು ಅನೇಕ ಆಭರಣಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳದ್ದು. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಮಾಡುವ ಕಲೆ ಇದೇ ವೇಳೆಗೆ ದಕ್ಷಿಣ ಸ್ಕ್ಯಾಂಡಿನೇವಿಯ ಮತ್ತು ಉತ್ತರ ಸ್ವೀಡನ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ರೂಢಿಗೆ ಬಂದಿತು.

ಸಮೀಪ ಪ್ರಾಚ್ಯ ದೇಶಗಳು: ಹಿಮಯುಗದ ಮುಕ್ತಾಯದೊಂದಿಗೆ ಈ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಹವಾಮಾನ ಶುಷ್ಕವಾಗತೊಡಗಿತು (ಆದರೆ ಇಂದಿಗಿಂತ ತೇವವಾಗಿತ್ತು). ದೊಡ್ಡ ನದಿ ಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹುಲ್ಲುಗಾವಲು–ಅರಣ್ಯಪ್ರದೇಶ–ನದಿಬಯಲುಗಳು ಒಂದನ್ನೊಂದು ಕೂಡುವಂತಹ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ (ಅಂತರ್ವಲಯ), ಈ ಕಾಲದ ವಸತಿನೆಲೆಗಳು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಅಂತರ್ವಲಯಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಇಂತಹ ಸ್ಥಾಯಿ ನೆಲೆಗಳೇ ಕೃಷಿ ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲನೆಯ ಉಗಮ ಅಥವಾ ಪೋಷಕ ಸ್ಥಳಗಳಾದವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.10000ದ ಸುಮಾರಿನಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ವಸತಿಗಳು ಲೆವಂಟ್ (ಟರ್ಕಿ ಇತ್ಯಾದಿ), ಇರಾಕ್ ಮತ್ತು ಇರಾನಿನ ಝ್ಯಾಗ್ರೋಸ್ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿ ಹಾಗೂ ಇವುಗಳ ಪಶ್ಚಿಮ ತಪ್ಪಲುಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತಗೊಂಡಿದ್ದವು. ಜೋರ್ಡನ್ ಬಯಲು ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ಬಯಲುಗಳಂತಹ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಸತಿಗಳು ದಟ್ಟವಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಸಮುದಾಯಗಳ ಜನರು ಬೆಟ್ಟದ ಇಳಿಜಾರು ಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುವ ಧಾನ್ಯ –ಕಾಯಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಜೊತೆಗೆ ನದಿಬಯಲು ಮತ್ತು ಹುಲ್ಲುಗಾವಲುಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡು ತ್ತಿದ್ದರು. ಸಿರಿಯ ದೇಶದ ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ನದಿದಂಡೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಅಬು ಹುರ್‌ರೆಯ ಎಂಬ ವಸತಿನೆಲೆ ಒಂದು ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.10,500–9000 ನಡುವೆ ಸು.300–400 ಜನರ ಒಂದು ಸ್ಥಾಯಿ ವಸತಿಯಿತ್ತು. ಈ ಜನರು ಹುಲ್ಲಿನ ಮಾಡು ಇರುವ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಇವರ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬಾಗಿತ್ತು. ವಸಂತಮಾಸದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣದಿಂದ ವಲಸೆಬರುತ್ತಿದ್ದ ಒಂದು ತಳಿಯ ಜಿಂಕೆಗಳನ್ನು (ಗಜ಼ೆಲ್) ನೂರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿದ್ದರು. ಹವಾಮಾನದಲ್ಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರತಿಕೂಲ ಬದಲಾವಣೆ ಮತ್ತು ಅತಿಬಳಕೆಯಿಂದಾದ ಸಸ್ಯ ಸಂಪತ್ತಿನ ನಾಶದ ಕಾರಣ ಈ ಜನ ತಮ್ಮ ನೆಲೆಯನ್ನು ತೊರೆದರು. ಆದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8500ರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜನ ಇಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ವಾಸ್ತವ್ಯ ಹೂಡಿದರು. ಈ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಓಣಿಗಳಿಂದ ಬೇರ್ಪಟ್ಟ ಆಯತಾಕಾರದ ಮನೆಯ ಸಾಲುಗಳಿದ್ದವು. ಮೊದಲಿಗೆ ಇವರೂ ಗಜ಼ೆಲ್‌ಗಳನ್ನು ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8000ದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಇವರು ಕುರಿ–ಮೇಕೆ ಸಾಕಾಣಿಕೆಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಕಸಬಾಗಿಸಿಕೊಂಡರು. ಜೊತೆಗೆ ಜೋಳ, ಧಾನ್ಯ ಮತ್ತು ಕಾಳುಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಯತೊಡಗಿದರು.

ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ: ಕರ್‌ಕಮರ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.8500) ಸೇರಿದಂತೆ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಅನೇಕ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಕಾಲದ ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಉತ್ತರ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಬಹುತೇಕ ವಸತಿನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ತೆಳುವಾದ ವಸತಿ ಪದರವಿದೆ. ಈ ವಸತಿಗಳು ಅರೆ–ವಲಸೆ ಸ್ವರೂಪದ್ದಾಗಿದ್ದವು ಎಂಬುದು ಇದರಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಬೇಲನ್ ನದಿ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ, ಗುಜರಾತಿನ ಮಾಹಿ ನದಿ ಬಯಲಿನ ಲಾಂಗ್‌ನಾಜ್, ರಾಜಸ್ತಾನದ ಬಾಗೋರ್, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ತೇರಿ (ತಮಿಳುನಾಡು), ಕೇರಳದ ತೇನ್ಮಲೈ, ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಂಗನಕಲ್ಲು, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪಾಟ್ನೆ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಕೆಲವು ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳು ಶೋಧವಾಗಿವೆ. ಹಿಮಯುಗದ ಅಂತ್ಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಸಮುದಾಯಗಳು ಜಪಾನ್ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಹೊಸೆದ ಹುರಿಯ ಅಚ್ಚಿನ ಚಿತ್ರಾಲಂಕಾರದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಜೋಮೊನ್–ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಜೋಮೊನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಜಪಾನಿನಲ್ಲಿ ಈಗಿನ ಯುಗದ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿದೆ.

ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಇಂಡೊ–ಚೀನ, ಮಲೇಷ್ಯ ಮತ್ತು ಈಶಾನ್ಯ ಸುಮಾತ್ರದಲ್ಲಿ, ಈಗಿನ ಯುಗದ ಆದಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹೊಬೀನಿಯನ್ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಸತಿನೆಲೆಗಳು ಗುಹೆ–ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ, ಬೆಟ್ಟ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ (ಕರ್ಸ್ಟ್ ಭೂಮಿ) ಮತ್ತು ಸಮುದ್ರ ತೀರಗಳಲ್ಲಿ ಇವೆ. ದುಂಡುಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಉಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಉಪಕರಣಗಳು. ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಕಂದಮೂಲ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿತ್ತು. ಸಮುದ್ರತೀರದ ಪಂಗಡಗಳು ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಸಮುದ್ರದಲ್ಲಿ ಮೀನು ಹಿಡಿಯುತ್ತಿದ್ದವು. ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪು ಸಂಗ್ರಹಣೆಯೂ ಒಂದು ಆಹಾರ ಮಾರ್ಗವಾಗಿತ್ತು. ಹೀಗಾಗಿ ಇವರ ವಸತಿನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪಿನ ಗುಪ್ಪೆಗಳು ಸರ್ವೇಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿವೆ. ಈ ಆಹಾರಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಇವರು ಜಿಂಕೆ, ಹಂದಿ ಮತ್ತು ಕಾಡು ದನಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂಡೊನೇಷ್ಯ ಮತ್ತು ಫಿಲಿಪೀನ್ಸ್‌ನ ಉಪಕರಣಗಳು ಹೊಬೀನಿಯನ್ ಉಪಕರಣಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಇವು ಅಗ್ನಿಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ.

ಆಫ್ರಿಕ: ಈಗಿನ ಯುಗದ ಆರಂಭ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಆಫ್ರಿಕ ಖಂಡದಾದ್ಯಂತ ಬೇಟೆ–ಸಸ್ಯಾಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯನ್ನು ವೃತ್ತಿಯಾಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಪಂಗಡಗಳು ಹರಡಿದ್ದವು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ತಾಪಮಾನ ಏರುಗತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ನೈಲ್ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ತ್ವರಿತ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳಾದವು. ಪ್ರಾಣಿ–ಸಸ್ಯಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕ್ಷೀಣಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಮರುಭೂಮಿಯ ಜನರು ನೈಲ್ ನದಿಯ ಕಡೆಗೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ವಲಸೆ ಬಂದ ಕಾರಣ ಇಲ್ಲಿ ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಗಣನೀಯವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಎಮ್ಮೆ, ನೀರಾನೆ ಮತ್ತು ಗಜ಼ೆಲ್ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಬೇಟೆ, ಮೀನುಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ವನ್ಯಧಾನ್ಯಗಳ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ನೈಲ್ ಬಯಲಿನ ಸ್ಥಾಯಿ ಸಮುದಾಯಗಳ ಜೀವನೋಪಾಯಗಳಾಗಿದ್ದವು. ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿಯೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವೈವಿಧ್ಯತೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೆಳೆಯಿತು.

ಹಿಮಯುಗದ ಅಂತ್ಯ ಹಂತ ಮತ್ತು ಈಗಿನ ಯುಗದ ಪ್ರಾರಂಭದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಪ್ರಪಂಚದ ಭೂಭಾಗಗಳಾದ ಅಮೆರಿಕ, ಜಪಾನ್ ಮತ್ತು ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯಗಳಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಈ ಸಮುದಾಯಗಳೆಲ್ಲವೂ ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ್ದವು. ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಸಹ ಹವಾಮಾನ ಬದಲಾಯಿತು. ಅಮೆರಿಕದ ಉತ್ತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಮಗಡ್ಡೆಗಳು ಕರಗುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಸಮಶೀತೋಷ್ಣವಲಯದ ಸಸ್ಯಸಂಪತ್ತು ವೃದ್ಧಿಸತೊಡಗಿತು. ಕಾಡೆಮ್ಮೆಯನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಹಿಮಯುಗದ ಮತ್ತೆಲ್ಲ ದೈತ್ಯ ಪ್ರಾಣಿಗಳು ಈ ಹೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ಅಳಿದುಹೋಗಿದ್ದವು. ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿಬಂದ ಪ್ಯಾಲಿಯೊ–ಇಂಡಿಯನ್ ಮತ್ತು ಅನಂತರದ ಆರ್ಕೇಯಿಕ್ ಮೊದಲಾದ ಆದಿಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳೇ ಕಳೆದ ಹತ್ತು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕವಲುಗಳಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಇಂದಿನ ಆಧುನಿಕ ಜನಸಮುದಾಯಗಳಾಗಿವೆ.

(ಜಿ.ಎನ್.ಪಿ.)

ಭಾರತ: ಶಿಲಾಯುಗದ ಇತರ ಹಂತಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಈಗಿನ ಯುಗದಲ್ಲಿ ಭೂಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾಗದಿರುವುದು ಇದಕ್ಕೆ ಒಂದು ಕಾರಣ. ನೆಲೆಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿರುವುದಕ್ಕೆ ಮತ್ತೊಂದು ಕಾರಣವೆಂದರೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಾದ ಜನಸಂಖ್ಯಾ ಹೆಚ್ಚಳ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಇದೇ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಹಿಂದೆ ಜನವಾಸ ಇರದಿದ್ದ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ವಾಸ್ತವ್ಯ ಹೂಡಿ ಅಲ್ಲಿಯ ವೈವಿಧ್ಯ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳನ್ನು ನಿತ್ಯಜೀವನದಲ್ಲಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡರು. ಈ ಕಾಲದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಜೈವಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಸಮಾಧಿಗಳು ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವುದು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿಯೇ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸತೊಡಗಿದನೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದ್ದರೂ ಗುಹೆ ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳ ಗೋಡೆಗಳು ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ತುಂಬಿದ್ದು ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದಲ್ಲಿ. ಪಶ್ಚಿಮ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಗಾದ ನೆಲೆಗಳು ಈ ಕಾಲದ ಜನಜೀವನ, ಆಹಾರ ಪದ್ಧತಿ, ಜನರ ಶಾರೀರಿಕ ರಚನೆ, ಆರೋಗ್ಯ ಸ್ಥಿತಿ, ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಕ್ರಮ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ವಿಕಸನದ ಹಂತಗಳನ್ನು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಕಾಲಮಾನಗಳು ನೆರವಾಗಿವೆ. ಶಿಲಾಯುಗದ ಇತರ ಹಂತಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಇಷ್ಟೊಂದು ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕಿಲ್ಲ.

ಈಶಾನ್ಯ ಭಾರತ ಹಾಗೂ ಪಶ್ಚಿಮ ಘಟ್ಟಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಭಾರತದ ಇನ್ನೆಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಲ್ಲೂ ಹರಡಿದ್ದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಮೊದಲಿಗೆ ಗುರುತಿಸಿದವನು ಎ.ಸಿ.ಎಲ್. ಕಾರ್ಲೈಲ್ (1867–8). 2000 ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ನೆಲೆಗಳು ಈವರೆಗೆ ವರದಿಯಾಗಿದ್ದು ಸು. 30 ನೆಲೆಗಳು ಉತ್ಖನನಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿವೆ. ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಗಳೆಂದರೆ ಬಾಗೋರ್, ತಿಲವಾರ

(ರಾಜಸ್ಥಾನ), ಲಾಂಗ್‌ನಾಜ್, ಲೋಟೇಶ್ವರ (ಗುಜರಾತ್), ಬೀರ್‌ಭಾನ್‌ಪುರ (ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ), ಸರಾಯ್ ನಹರ್ ರಾಯ್, ದಮ್‌ದಮ, ಮಹದಹ, ಮೊರಹಾನಾ ಪಹಾಡ್, ಲೇಖಾನಿಯ, ಬಾಘೈಖೋರ್, ಚೋಪನಿ–ಮಾಂಡೊ (ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ), ಭೀಂಬೇಟ್ಕ, ಬಾಘೋರ್ (ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶ), ಕುಚೈ (ಒರಿಸ್ಸ), ಸಂಗನಕಲ್ಲು (ಕರ್ನಾಟಕ), ಮುಚ್ಚಟ್ಲ ಚಿಂತಾಮನು ಗವಿ (ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶ), ತೇನ್ಮಲೈ (ಕೇರಳ).

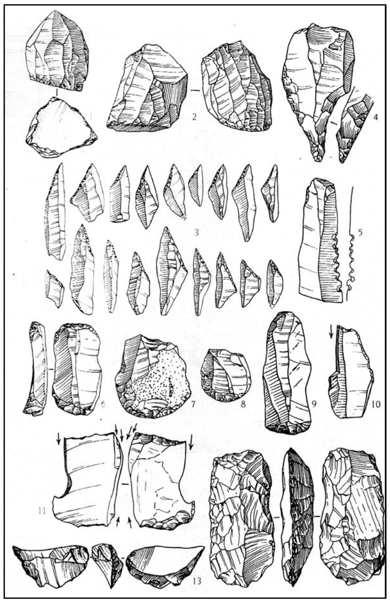
ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು – ಯುರೋಪ್

ತಮಿಳುನಾಡಿನ ತೇರಿ ನೆಲೆಗಳು ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ವರ್ಗವಾಗಿವೆ. ಇವು ಟ್ಯೂಟಿಕಾರ್ನ್‌ನ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಕರಾವಳಿ ತೀರದಲ್ಲಿವೆ. ತೇರಿ ಎಂದರೆ ಸಮುದ್ರದ ಮರಳಿನ ದಿಣ್ಣೆ. ಕಬ್ಬಿಣದ ಅಂಶ ಸೇರಿರುವುದರಿಂದ ಮರಳು ಕೆಂಬಣ್ಣ ಪಡೆದಿದೆ. ಇಂಥ ದಿಣ್ಣೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಚರ್ಟ್‌ನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಬದಿ ಮೊಂಡಾಗಿಸಿದ ಅಲಗು, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ತ್ರಿಕೋಣ, ಮೊನೆ, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ ಮುಂತಾದ ಉಪಕರಣ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ಉಪಕರಣಗಳೂ ಕೆಂಬಣ್ಣವನ್ನು ಹೀರಿಕೊಂಡಿವೆ. ಇನ್ನಾವ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಇರದ ಇಂಥ ನೆಲೆಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಒಂದು ಒಗಟಾಗಿದೆ. ಇದಿನ್‌ಕರೈ ಎಂಬ ನೆಲೆ ಮಾತ್ರ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮರಳುದಿಣ್ಣೆಯೊಳಗೆ ಉಪಕರಣಗಳು ಕಂಡುಬರದಿದ್ದುದು ಈ ಸಮುಚ್ಚಯಗಳು ದಿಣ್ಣೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದ ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಗೊಂಡಿರಬಹುದು ಎಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ ಹಲವು ಕಾರಣಗಳಿಂದ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದೆ. 1–5 ಸೆಂಮೀ ಗಾತ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಎರಡು ವರ್ಗಗಳಿವೆ– ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಅಥವಾ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರದ ಅಥವಾ ರೇಖಾಕೃತಿಯ ಉಪಕರಣ ಹಾಗೂ ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರದ ಉಪಕರಣ. ಅಲಗನ್ನು ಮಾರ್ಪಡಿಸಿ ಮಾಡಲಾದ ವಿವಿಧಾಕಾರದ ತ್ರಿಕೋಣ, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿ, ಅಸಮ ಚತುರ್ಭುಜ ಮುಂತಾದ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಆಕಾರಗಳು ಮೊದಲ ವರ್ಗದ ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದರೆ ಎರಡನೆಯ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ, ಅಲಗು, ಮೊನೆ ಮುಂತಾದ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸಂಯುಕ್ತ ಉಪಕರಣಗಳ ಭಾಗಗಳಾಗಿದ್ದವೆಂಬುದು ಈ ಕಾಲದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ದೃಢಪಡುತ್ತದೆ. ಬಾಗೋರ್, ಭೀಂಬೇಟ್ಕ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಉಪಕರಣಗಳು ಈ ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾದರೆ ಗಂಗಾನದಿ ಬಯಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಒಡ್ಡೊಡ್ಡಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ಬಂಗಾಲ ಹಾಗೂ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ತೇರಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಲಗಿನ ಬದಲಿಗೆ ಚಕ್ಕೆಯಿಂದಲೇ ನೇರವಾಗಿ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ತೇರಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಚ್ಚುವ ಉಪಕರಣಗಳು (ಚಾಪರ್ಸ್) ವಿರಳವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಸುತ್ತಿಗೆಕಲ್ಲು, ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲು, ತೂತಿರುವ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕಲ್ಲು ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸಿಗುವ ಇತರ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳಾಗಿವೆ. ಮೂಳೆ ಹಾಗೂ ಜಿಂಕೆಯ ಕೊಂಬಿನಿಂದಲೂ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಉಳಿ ಮುಂತಾದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನವೆಂದರೆ ಮಹದಹ ನೆಲೆ.

ಲಾಂಗ್‌ನಾಜ್, ಬಾಗೋರ್, ಆದಂಗಡ, ಮಹದಹ, ಸರಾಯ್ ನಹರ್ ರಾಯ್, ದಮ್‌ದಮ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿತವಾಗಿದ್ದ ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳಿಂದಲೂ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿನ ಕೆಲವು ದೃಶ್ಯಗಳಿಂದಲೂ ಬೇಟೆ, ಮೀನುಗಾರಿಕೆ, ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆ, ಜೇನು ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಇವು ಆಹಾರ ಸಂಪಾದನೆಯ ಮುಖ್ಯ ಮಾರ್ಗಗಳಾಗಿದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಕಾಡೆಮ್ಮೆ, ವಿವಿಧ ಜಾತಿಯ ಜಿಂಕೆ, ನೀಲಗಾಯ್, ನರಿ, ಉಡ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬೇಟೆಯಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಲಾಂಗ್‌ನಾಜ್‌ನಲ್ಲಿ ಖಡ್ಗಮೃಗದ ಮೂಳೆಗಳೂ ಸರಾಯ್ ನಹರ್ ರಾಯ್‌ನಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಮೂಳೆಗಳೂ ಆದಂಗಡದಲ್ಲಿ ಮುಳ್ಳುಹಂದಿಯ ಮೂಳೆಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿರುವುದು ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ಬಾಗೋರ್‌ನಲ್ಲಿ ಆಮೆ ಹಾಗೂ ಮೀನಿನ ಮೂಳೆಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ. ಬಿಲ್ಲು–ಬಾಣ, ಭರ್ಜಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿರುವ, ಬಲೆಯೊಡ್ಡಿ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಹಿಡಿಯುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯಗಳು ಕಲ್ಲಾಸರೆ–ಗುಹೆಗಳ ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಜಾವರ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಿಲದಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ಇಲಿಗಳನ್ನು ಉಪಾಯದಿಂದ ಹಿಡಿಯುತ್ತಿರುವ ಒಂದು ಚಿತ್ರದೃಶ್ಯ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾಗಿದೆ. ಬಾಗೋರ್, ಆದಂಗಡ, ಲೋಟೇಶ್ವರ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಜಾನುವಾರು, ಕುರಿ, ಮೇಕೆ, ಹಂದಿ, ಎಮ್ಮೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಸಾಕಿದ್ದ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ.

ವಾಸಗೃಹದ ಅವಶೇಷಗಳು ಬಾಗೋರ್, ತಿಲವಾರ, ಬಾಘೋರ್, ಸರಾಯ್ ನಹರ್ ರಾಯ್ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮಣ್ಣಿನ ನೆಲವಿದ್ದ ತಡಿಕೆಗೋಡೆಯ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗುಡಿಸಲಿನ ಅವಶೇಷಗಳು. ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಗುಹೆ–ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಭೀಂಬೇಟ್ಕದ ಒಂದು ಕಲ್ಲಾಸರೆಯ ಒಳಗೆ ಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಯನ್ನು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಮಹದಹದ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೃತರು ಧರಿಸಿದ್ದ ಜಿಂಕೆಕೊಂಬಿನ ಆಭರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಬಾಗೋರಿನ ಸಮಾಧಿಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲು–ಮೂಳೆಯ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಇನ್ನಾವ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. ವಿಶೇಷ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ತೊಡುತ್ತಿದ್ದ ಮುಖವಾಡ ಹಾಗೂ ಶಿರೋಭೂಷಣಗಳ ಚಿತ್ರಣ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಸಿಗುತ್ತದೆ. ಸುಲಿದು ಒಣಗಿಸಿದ ಚರ್ಮದ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಚರ್ಮದ ಬಳಕೆಯಿತ್ತೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಶವಸಂಸ್ಕಾರದ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಕುರುಹುಗಳು ಕಂಡುಬರುವುದು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ವಸತಿಯ ಜಾಗದಲ್ಲಿಯೇ ಶವವನ್ನು ಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳುವುದು ಈ ಕಾಲದ ಸಂಪ್ರದಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಸರಾಯ್ ನಹರ್ ರಾಯ್, ಮಹದಹ, ದಮ್‌ದಮ, ಮೊರಹಾನಾ ಪಹಾಡ್, ಬಾಘೈಖೋರ್, ಲೇಖಾನಿಯ, ಬಾಗೋರ್, ಲಾಂಗ್‌ನಾಜ್, ಭೀಂಬೇಟ್ಕ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಸಮಾಧಿಗಳಿವೆ. ಭೀಂಬೇಟ್ಕದ ಒಂದು ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಶವದೊಡನೆ ಕಾವಿಕಲ್ಲು, ಮೂಳೆಯ ಮೊನೆ, ಜಿಂಕೆಯ ಕೊಂಬಿನ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗಿತ್ತು; ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ಅರೆಯುವ ಕಲ್ಲುಗಳು ಶವದ ಬದಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಬಾಗೋರಿನ ಒಂದು

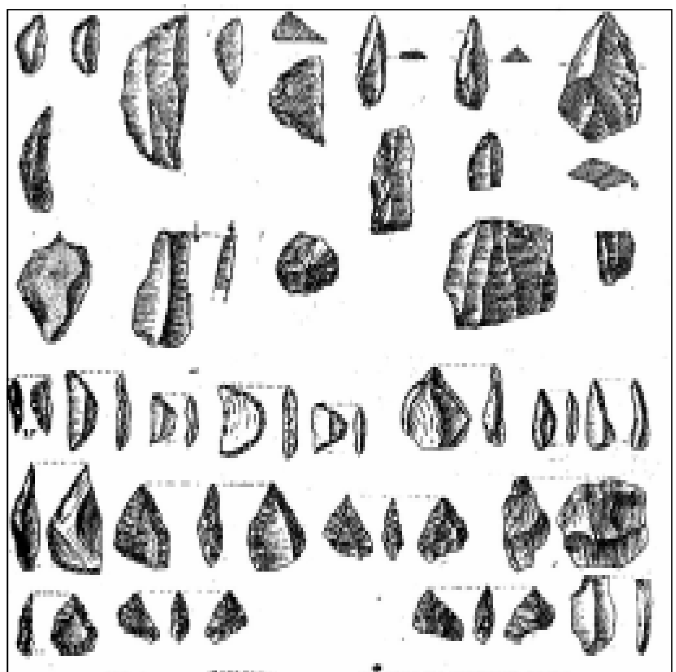
ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು – ಭಾರತ

ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಆಹಾರ ಪಾನೀಯಗಳಿದ್ದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ತಾಮ್ರದ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗಿದ್ದವು.

ಕೊರೆದು ಮೂಡಿಸಿರುವ ಜಾಲರಿಯ ವಿನ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಶಿಲಾತಿರುಳೊಂದು (ಬ್ಲೇಡ್ ಕೋರ್) ಗುಜರಾತಿನ ಚಂದ್ರವತಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಭೀಂಬೇಟ್ಕದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ಮೂಳೆತುಂಡುಗಳ ಮೇಲೆ ಇಂತಹ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಮೂಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವು ಸಂಚಾರಿ ಕಲಾಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ

(ಪೋರ್ಟೆಬಲ್ ಆರ್ಟ್). ಈ ಕಾಲದ ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳು ಕಥಾವಸ್ತು, ವರ್ಣ ಸಂಯೋಜನೆ, ಶೈಲಿ– ಈ ಎಲ್ಲ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಬೆರಗು ಮೂಡಿಸುತ್ತವೆ (**ನೋಡಿ–ಶಿಲಾಚಿತ್ರಗಳು**). ಆಭರಣಗಳು ಇವರ ಕಲಾಭಿರುಚಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ರೂಪವಾಗಿವೆ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ರೈತಾಪಿ ಜನರೊಂದಿಗೆ ಇವರ ಸಂಪರ್ಕವೇರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಈ ಸಂಪರ್ಕದ ಕುರುಹುಗಳಾಗಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಲಾಂಗ್‌ನಾಜ್, ಬಾಗೋರ್, ಭೀಂಬೇಟ್ಕ, ಲೇಖಾನಿಯ ಮುಂತಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ.

ಕೆಲವು ನೆಲೆಗಳಿಂದ ದೊರೆತ ಇಂಗಾಲ 14 ಕಾಲಮಾನಗಳು ಇಂತಿವೆ: ಭೀಂಬೇಟ್ಕ–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6556–6177 ಮತ್ತು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4895–4580; ಬಾಗೋರ್–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 5418–4936 ಮತ್ತು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4575–4344; ಸರಾಯ್ ನಹರ್ ರಾಯ್–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 9253–8965; ತೇನ್ಮಲೈ–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.4220–2911; ಲೋಟೇಶ್ವರ–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6010±120; ಲೇಖಾನಿಯ–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6420±75 ಮತ್ತು 6050±75; ದಮ್‌ದಮ–ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6690±65 ಮತ್ತು 6915±65. ಈಗಿನ ಯುಗದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 7–6ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಪ್ರವರ್ಧಿಸಿತೆಂಬುದನ್ನು ಈ ಕಾಲಮಾನಗಳು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ.

(ಆರ್.ಪಿ.)

ಬೇಲನ್ ನದಿಬಯಲು: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಪ್ರಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಪತ್ತೆಯಾದ ಪ್ರಮುಖ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಪ್ರದೇಶ. ಮಿರ್ಜಾಪುರ, ಸೋನಭದ್ರ, ಅಲಹಾಬಾದ್ (ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ) ಮತ್ತು ರೀವಾ (ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶ) ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ಬೇಲನ್ ನದಿಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹರಡಿತ್ತು. ಗಂಗಾನದಿಯ ಉಪನದಿಯಾದ ಬೇಲನ್‌ನ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ 7,800 ಚ.ಕಿಮೀ. ವಿಂಧ್ಯ ಪರ್ವತಶ್ರೇಣಿಯ ಉತ್ತರ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಈ ನದಿಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಕಳೆದ ಐದು ದಶಕಗಳಿಂದ ಬಹುಶಿಸ್ತೀಯ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವುದರಿಂದ ಹಲವಾರು ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದು, ಹಿಮಯುಗದ ಭೂ–ಸ್ತರಕ್ರಮ ಲಭ್ಯವಾಗಿದೆ. ಭಾರತದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಕಾರಣದಿಂದ ಬೇಲನ್ ನದಿಬಯಲು ಮಹತ್ತ್ವದ ಸ್ಥಾನ ಗಳಿಸಿದೆ.

ಈ ನದಿಯ ಉಗಮ ಪ್ರದೇಶವಾದ ಕೈಮೂರ್ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಕಲ್ಲಾಸರೆ–ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಲೈಲ್ 1867–68 ರಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದ. ಕೆಲವು ಕಲ್ಲಾಸರೆ ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವನು ನಡೆಸಿದ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿ ಮೂಳೆ, ಮಾನವ ಸಮಾಧಿಗಳು, ಒಲೆಗಳು ಮತ್ತು ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿ ಪದರ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲದೆ ಗುಹೆಗಳ ಗೋಡೆ, ಸೂರುಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಲಾದ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವನ ಗಮನಕ್ಕೆ ಬಂದವು. ಅನಂತರ ಕಾಕ್‌ಬರ್ನ್ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಗುಹಾಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು 1880–90 ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ.

ಬೇಲನ್ ನದಿಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಕ್ರಮಬದ್ಧ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ ಕೀರ್ತಿ ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಈ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಮೊರಹಾನಾ ಪಹಾಡ್, ಬಾಘೈಖೋರ್, ಲೇಖಾನಿಯ (ಮಿರ್ಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ) ಮತ್ತು ಚೋಪನಿ–ಮಾಂಡೊ (ಅಲಹಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆ) ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಬೇಲನ್ ಬಯಲಿನ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆಯಾದ ಲಹರಿಯಾದಿಹ್‌ನಲ್ಲಿ (ಮಿರ್ಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆ) ಬನಾರಸ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದೆ. ಈ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿ 100ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳು ಕ್ಷೇತ್ರಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದು ಈ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಾದ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯ ಹೆಚ್ಚಳವನ್ನು ಇದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ನೆಲೆಗಳು ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲೂ ನದಿ–ಹಳ್ಳಗಳ ಎತ್ತರದ ದಂಡೆಗಳ ಮೇಲೂ ಗುಡ್ಡ–ಬೆಟ್ಟಗಳ ತಪ್ಪಲು, ಇಳಿಜಾರು ಮತ್ತು ನೆತ್ತಿಯ ಮೇಲೂ ಇವೆ. ಕೈಮೂರ್ ಶ್ರೇಣಿಯ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿರುವ ಗುಹೆ–ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಕಾಲದ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಇವು ಸು.0.15–1.75 ಹೆಕ್ಟೇರುವರೆಗಿನ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ನೆಲೆಗಳಾಗಿವೆ.

ಚೋಪನಿ–ಮಾಂಡೊ (**ನೋಡಿ**) ವಸತಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗೋತ್ತರ, ಆದಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಮುಂದುವರೆದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಹಂತಗಳಿವೆ.

ಮೊರಹಾನಾ ಪಹಾಡ್ ಮತ್ತು ಬಾಘೈಖೋರ್ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಆರ್.ಕೆ.ವರ್ಮ 1963 ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಮೊರಹಾನಾ ಪಹಾಡ್‌ನ ಕಲ್ಲಾಸರೆ–ಗುಹೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಬಯಲು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ವಸತಿ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಬಯಲು ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 92 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪದ ವಸತಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 6 ಸ್ತರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಿನ 6ನೆಯ ಸ್ತರ ನೈಸರ್ಗಿಕವಾಗಿ ಸವೆದು ಚೂರು ಚೂರಾದ ಗುಲಾಬಿ ಮತ್ತು ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಪದರ. ಇದರ ಮೇಲಿನ 5ನೆಯ ಸ್ತರ ಮರಳು, ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಸವೆದ ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ತುಂಡುಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪದರ. ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕೃತಿಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿರುವ ಈ ಸ್ತರದ ಸಂರಚನೆ ಆರ್ದ್ರ ಹವಾಮಾನವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. 4ನೆಯ ಸ್ತರದ ಬಣ್ಣ ಮತ್ತು ಸಂರಚನೆ 5ನೆಯ ಸ್ತರದಂತೆಯೇ ಇದೆ; ಈ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟಾಕಾರ್ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಒಂದೆರಡು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚೂರುಗಳು ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರಗಳ ಉಪಕರಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಇರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿತು. 3ನೆಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ತುಂಡುಗಳು ಅತ್ಯಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಅತ್ಯಂತ ಮೇಲಿನ 2 ಮತ್ತು 1 ನೆಯ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಗಾಳಿಯಿಂದ ಬಂದು ಶೇಖರಗೊಂಡ ಅತಿ ಸಣ್ಣ ಮರಳಿನಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸೇರಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರಗಳ ಉಪಕರಣಗಳಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆರಹಿತ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದ ಅನಂತರ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರಗಳ ಉಪಕರಣಗಳಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ–ಸಹಿತ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ಹಂತವಿದೆ.

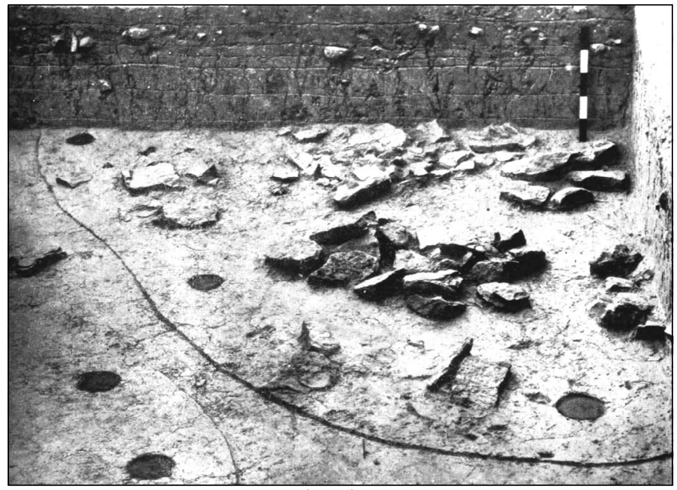

ಮನೆಯ ನೆಲಗಟ್ಟು

ಮೊರಹಾನಾ ಪಹಾಡ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯೊಂದರಲ್ಲೂ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಇಲ್ಲಿಯ ವಸತಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 4 ಸ್ತರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. 4ನೆಯ ಸ್ತರ ಬೂದುಗೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದಲೂ 3ನೆಯ ಸ್ತರ ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು–ಬೂದು ಬಣ್ಣದ ಸಡಿಲವಾದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದಲೂ ರಚಿತವಾಗಿದೆ. 3ನೆಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಎರಡೂ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳಿವೆ. ದಟ್ಟ ನಸುಹಳದಿ ಬಣ್ಣದ 2ನೆಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ತುಂಡುಗಳೊಂದಿಗೆ ಉರುಟು ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲುಗಳಿವೆ (ಕಂಕರ್). ಮೇಲಿನ 1ನೆಯ ಸ್ತರ ಗಾಳಿಯೊಡನೆ ಹಾರಿಬಂದು ಶೇಖರಗೊಂಡ ನಸುಹಳದಿ–ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಆಗಿದ್ದು ಅವಶೇಷರಹಿತವಾಗಿದೆ.

ಬಾಘೈಖೋರ್‌ನಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಪಡಿಸಿದ 1ನೆಯ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿಯೂ 4 ಸ್ತರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಚಕ್ಕೆಗಳು, ಬೂದಿ ಮತ್ತು ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ 4ನೆಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟಾಕಾರದ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿದ್ದವು. 3ನೆಯ ಸ್ತರ ಸಡಿಲವಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಮರಳಿನ ಪದರ. 2 ಮತ್ತು 2ಎ ಸ್ತರಗಳು ಚಿಕ್ಕಚಿಕ್ಕ ಚಕ್ಕೆಗಳಿಂದ ಮಿಶ್ರಿತವಾದ ಬೂದುಮಣ್ಣಿನ ಪದರವಾದರೆ ಮೊದಲನೆಯದು ದಟ್ಟವಾದ ಕಡುಬೂದಿ ಬಣ್ಣದ ಪದರ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಮಾನವ ಸಮಾಧಿಯೊಂದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಯಿತು. 2ಎ ಸ್ತರದಿಂದ 3–4ನೆಯ ಸ್ತರದೊಳಗೆ ಗುಳಿಯಗೆದು ಶವವನ್ನು ಹೂಳಲಾಗಿತ್ತು. ಶವಕುಣಿಗಾಗಿ ವಸತಿ ಪದರದಡಿಯಲ್ಲಿರುವ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಬಂಡೆಯನ್ನೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಕೊರೆಯಲಾಗಿತ್ತು. ಸು. 20–21ರ ವಯಸ್ಸಿನ ಮಹಿಳೆಯ ಈ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಇದರ ತಲೆ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕಿತ್ತು. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಇನ್ನಾವುದೇ ವಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳು ಶವಕುಣಿಯೊಳಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಕೈಯಿಂದಲೇ ತಟ್ಟಿ ಮಾಡಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮತ್ತು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರಗಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿರುವ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಈ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ ಕಂಡುಬಂದಿತು.

1964ರಲ್ಲಿ ವಿ.ಡಿ.ಮಿಶ್ರ ಲೇಖಾನಿಯದ 2 ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ 3 ಬಯಲುನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣ ಹಂತದಿಂದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕೃತಿಗಳುಳ್ಳ ಉಪಕರಣದ ಹಂತದವರೆಗಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಳು ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದಾಖಲಾಗಿವೆ. 2ನೆಯ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಮಾತ್ರ ಇದ್ದವು. 1ನೆಯ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಕನಿಷ್ಠ 27 ಜನರ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಗುಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದವು. ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು, ಮೂಳೆಗಳು, ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪು, ಆಮೆಯ ಚಿಪ್ಪು ಮೊದಲಾದ ವಸ್ತುಗಳು ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳೊಂದಿಗಿದ್ದವು. ಈ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಒಂದು ರೀತಿಯ ಸಂಪ್ರದಾಯವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತ್ತೆಂಬುದು ಈ ಸಮಾಧಿಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗೋತ್ತರ ಹಂತದಿಂದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗದ ಅಂತ್ಯದವರೆಗಿನ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳ ನಮೂನೆ-ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಆದ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಚೋಪನಿ-ಮಾಂಡೊ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟಾಕಾರದ ಉಪಕರಣದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜೈಟ್ ಮತ್ತು ಮರಳುಗಲ್ಲಿನ ಇತರ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೂ ಗಣನೀಯ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಇವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ದ್ವಿಮುಖ ಉಪಕರಣಗಳು. ಕೆಲವನ್ನು ಹಿಡಿಕೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸಲು ಅನುಕೂಲವಿರುವಂತೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಕೊಚ್ಚುವ, ಕತ್ತರಿಸುವ ಮತ್ತು ಹೆರೆಯುವ ಕೆಲಸಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೊಂದು ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಉಳಿ ಮುಂತಾದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ.

ಮೊರಹಾನಾ ಪಹಾಡ್, ಬಾಘೈಖೋರ್, ಲೇಖಾನಿಯ ಮತ್ತು ಚೋಪನಿ-ಮಾಂಡೊ ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಯಿಂದಲೇ ತಟ್ಟಿಮಾಡಿದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರದ ಉಪಕರಣದ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇದು ಕುಂಬಾರಿಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಹಂತ. ಕಡಿಮೆ ತಾಪದಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದುರ್ಬಲವಾಗಿವೆ. ಮೊರಹಾನಾ ಪಹಾಡ್ ಮತ್ತು ಬಾಘೈಖೋರ್‌ನ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಮರಳು-ಸಿಲಿಕ-ಜಂಬುಕಲ್ಲಿನ ಗುಳಿಗೆ ಗಾತ್ರದ ಚೂರುಗಲ್ಲು ಬೆರೆತ ದೊರಕುಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಚೋಪನಿ-ಮಾಂಡೊ ಮತ್ತು ಲೇಖಾನಿಯದ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಹೊಟ್ಟು-ಒಣಹುಲ್ಲನ್ನು ಮಿಶ್ರ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸರಳ ಆಕಾರದ ಬಟ್ಟಲು ಮತ್ತು ಮಡಕೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಇವೆ. ಕಾವಿ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣ ಅಥವಾ ಬೂದುಗಂದು ಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳಿವು. ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಲೇಪನವಿಲ್ಲ. ಕೆಲವೊಂದು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಮಡಕೆಗಳ ಕುತ್ತಿಗೆ ಮತ್ತು ಉಳಿದ ಭಾಗವನ್ನು ಬೇರೆಬೇರೆಯಾಗಿ ಮಾಡಿ ಅನಂತರ ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೊರಹಾನಾ ಪಹಾಡ್, ಬಾಘೈಖೋರ್ ಮತ್ತು ಲೇಖಾನಿಯ ಗಳಲ್ಲಿ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ನೇರ-ಅಡ್ಡ-ಓರೆಗೆರೆಗಳ, ಚುಕ್ಕಿ, ಚೌಕಾಕಾರ, ಜಾಲಂಧ್ರದ ಗೀರು ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಲೇಖಾನಿಯದ ಒಂದೆರಡು ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮಣ್ಣಿನ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಅಂಟಿಸಿ ಮಾಡಿದ ಅಲಂಕರಣವಿದೆ. ಹುರಿಹಗ್ಗವನ್ನು ಒತ್ತಿ ಮೂಡಿಸಿದ ಗುರುತಿನಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಕೆಲವು ಪಾತ್ರೆ ತುಂಡುಗಳೂ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಚೋಪಾನಿ-ಮಾಂಡೊ ಮತ್ತು ಬಾಘೈಖೋರ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಹಲವು ಚೂರುಗಳ ಮೇಲೆ ಕಪ್ಪೆಚಿಪ್ಪಿನಂತಹ ವಸ್ತುವನ್ನು ಒತ್ತಿ ಮಾಡಿದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಹೂವಿನಂತಹ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನೂ ಮುದ್ರೆಯೊತ್ತಿ ಮೂಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಲೇಖಾನಿಯದ ಕೊಳವೆಯಾಕಾರದ ಮಣಿಗಳು ಮೂಳೆ ಮತ್ತು ಚೋಪಾನಿ-ಮಾಂಡೊವಿನ ಅಂತ್ಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿ ಇಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಾರ್ಹ. ಈ ಜನರ ಅಲಂಕಾರಪ್ರಿಯತೆಯ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವು. ಲೇಖಾನಿಯದ ಮೂಳೆಯ ಉಪಕರಣಗಳು ಮತ್ತು ಚೋಪಾನಿ-ಮಾಂಡೊವಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಗೀರುಗಳುಳ್ಳ ಮೂಳೆಯ ಚೂರುಗಳು ಸರಳ ಕಲಾ ವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಮೂಳೆಯೂ ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ. ಮಾಂಸಾಹಾರದ ಜೊತೆಗೆ ಈ ಜನ ಸಸ್ಯಾಹಾರವನ್ನೂ ಸೇವಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಚೋಪನಿ-ಮಾಂಡೊವಿನಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟು ಕರಕಲಾದ ಅಕ್ಕಿ ಮತ್ತು ಬತ್ತದ ಹೊಟ್ಟು ಸುಟ್ಟ ಮಣ್ಣಿನುಂಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಅಲಹಾಬಾದ್, ಮಿರ್ಜಾಪುರ, ಸೋನ್‌ಭದ್ರ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಸಿಧಿ, ರೀವಾ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗದ ಹಲವಾರು ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಗುಹೆಗಳಿವೆ. ಈ ದಿಶೆಯಲ್ಲಿ ಲೇಖಾನಿಯ ಮತ್ತು ಬಾಘೈಖೋರ್ ಹೆಸರಿಸಬಹುದಾದ ನೆಲೆಗಳು. ಗುಹೆಗಳ ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಚಾವಣಿಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪು, ಬಿಳಿ ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು ಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೆಲವು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಾದರೆ ಉಳಿದವು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ತೆಳುವಾದ ಬಣ್ಣ ತುಂಬಿದಂತಹವು. ಬೇಟೆ ಹಾಗೂ ಸಮೂಹ ನೃತ್ಯದ ದೃಶ್ಯಗಳು, ಜಿಂಕೆ, ದನ-ಗೂಳಿ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು, ಹಸ್ತ ಮುದ್ರೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಮಿರ್ಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಗುಹಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಿರುವ ಆರ್.ಕೆ.ವರ್ಮರವರು ತಂತ್ರ, ಅಧ್ಯಾರೋಪ (ಸೂಪರ್ ಇಂಪೊಸಿಷನ್) ಮತ್ತು ಸಂರಕ್ಷಣೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಇವನ್ನು 5 ವರ್ಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮೊದಲ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಚಿತ್ರಗಳು ನೈಜ ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ, ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವ ಪ್ರಾಣಿಗಳದ್ದು. ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದಲ್ಲಿರುವ ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಅನಂತರದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. 2ನೆಯ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಶೈಲೀಕೃತ ಪ್ರಾಣಿಗಳು, ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಬಲೆಯೊಡ್ಡಿರುವ ದೃಶ್ಯ, ಪ್ರಾಣಿ ಸವಾರರು ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯರ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. 3ನೆಯ ವರ್ಗದ ಚಿತ್ರಗಳು ಸಾಂಕೇತಿಕವಾದವು. ವರ್ತುಲ, ಬಿಂದು, ಸುರುಳಿ ಮತ್ತು ಕುಣಿಕೆಗಳಂತಹ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿವೆ. ಬಿಳಿಬಣ್ಣದ ಪ್ರಾಣಿ ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯರ ಚಿತ್ರಗಳು 4ನೆಯ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. 5ನೆಯ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗದ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣವನ್ನೂ ಬಳಸಿರುವರು. ಮೊದಲ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಗಗಳ ಚಿತ್ರ ಸಮೂಹಗಳು ವಿಂಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶ-ಬೇಲನ್ ನದಿಬಯಲಿನ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗೋತ್ತರ-ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಜೀವನಶೈಲಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯುವಲ್ಲಿ ಸಹಕಾರಿಯಾಗಿವೆ. ಬೇಟೆ ಮತ್ತು ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಜೀವನೋಪಾಯವಾಗಿದ್ದವು ಎಂಬುದು ಈ ಚಿತ್ರಗಳ ವಸ್ತುವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವಿಕಸಿತ ಹಂತ ವಾಗಿದೆ ಎಂಬ ಸಂಗತಿ ಬೇಲನ್ ಬಯಲಿನ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿನ ಸ್ತರಕ್ರಮ ಹಾಗೂ ಉಪಕರಣಗಳ ನಮೂನೆ-ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಂದ ದೃಢಪಟ್ಟಿದೆ. ಮಹಾಗರದಲ್ಲಿಯ ಅವಶೇಷಗಳ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಪರೀಕ್ಷಣದಿಂದ 5 ಇಂಗಾಲ-14 ಕಾಲಮಾನಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಇವು 13,740±400 ರಿಂದ 9,740±115 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಅವಧಿಗೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಬಾಘೋರ್ ಮತ್ತು ಸೋನ್ ಪಾತ್ರಗಳ ಭೂಸ್ತರವೊಂದು 11,870±120 ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಹಿಂದೆ ಸಂಚಯಗೊಂಡಿದೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಕಾಲಮಾನಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಬೇಲನ್ ಮತ್ತು ಸೋನ್ ನದಿಬಯಲುಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗೋತ್ತರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ 20,000-16,000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸೋನ್ ನದಿ ಪಾತ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಬಾಘೋರ್ ನೆಲೆಯಿಂದ 6,380±220 ರ ಕಾಲಮಾನ ದೊರೆತಿದೆ. ಲೇಖಾನಿಯದ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6420±75 ಮತ್ತು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.6050±75 (ಎ.ಎಮ್.ಎಸ್-ಇಂಗಾಲ 14)- ಈ ಎರಡು ಕಾಲಮಾನಗಳಿವೆ. ಬೇಲನ್ ನದಿಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ 10,000-8000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇತ್ತೆಂಬುದು ನಿಶ್ಚಿತ. (ಜಿ.ಎನ್.ಪಿ.)

ಸೂಫಿ ಪಂಥ: ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಒಂದು ಭಕ್ತಿ ಪಂಥ. ಸೂಫಿ ಎಂಬ ಪದ ಸಫ಼್ ಎಂಬ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಪದದಿಂದ ನಿಷ್ಪನ್ನವಾಗಿದ್ದು, ಸಫ಼್ ಎಂದರೆ ಪರಿಶುದ್ಧ ನಡವಳಿಕೆಯುಳ್ಳವನು ಹಾಗೂ ಸೂಫ್ ಎಂದರೆ ಉಣ್ಣೆ ಎಂದರ್ಥ. ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಸೋಫಿಯ ಎಂಬ ಗ್ರೀಕ್ ಪದದಿಂದ ನಿಷ್ಪನ್ನವಾಗಿದೆ ಎಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಸೂಫಿಪಂಥಕ್ಕೆ ಕುರಾನ್ ಮತ್ತು ಷರೀಯತ್ ಮೂಲಾಧಾರವಾದರೂ ಜರುತುಷ್ಟ್ರಧರ್ಮ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ, ಬೌದ್ಧಧರ್ಮ, ಹಿಂದುಧರ್ಮಗಳ ಹಲವು ಉತ್ತಮ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಎರವಲು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದೆ.

ಸೂಫಿಪಂಥ ಮೊದಲು ಅರೇಬಿಯದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿ, ಅನಂತರ ಇರಾಕ್, ಇರಾನ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ವಿಕಾಸಹೊಂದಿ ಇಸ್ಲಾಮಿನ ಪ್ರವೇಶದೊಂದಿಗೆ ಭಾರತಕ್ಕೂ ಪರಿಚಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಪರಿಚಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಸೂಫಿಪಂಥ ಅನಂತರ ಉತ್ತರ, ಪೂರ್ವ, ಮಧ್ಯ ಮತ್ತು ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನಾಧಿಪತ್ಯದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ದಖನ್‌ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೂ ಕಾಲಿಟ್ಟು ವೃದ್ಧಿಯಾಯಿತು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಸೂಫಿಪಂಥದ ವಿಚಾರಧಾರೆಯನ್ನು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದ ಕೀರ್ತಿ ಸಂತ ಆಲ್‌ಹುಜಿವಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಆತನಿಂದ ಲಾಹೋರ್‌ನಲ್ಲಿ ಸೂಫಿಪಂಥ ಜನಪ್ರಿಯವಾಯಿತು.

ಎಲ್ಲಾ ಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಪೂಜಾವಿಧಾನ, ಆಲೋಚನೆ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿವಿಧಾನಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳ ಅಂತಿಮ ಉದ್ದೇಶ ದೇವರ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವನ್ನು ಪಡೆಯುವುದಾಗಿದೆ. ಗುರಿ ಒಂದೇ ಆದರೂ ಮಾರ್ಗಗಳು ಭಿನ್ನ ಎಂದು ಬಗೆದು ಪರಮತಸಹಿಷ್ಣುತೆ, ಶಾಂತಿಸಹ ಬಾಳ್ವೆ, ಮಾನವತೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆದ್ಯತೆಯನ್ನು ನೀಡಿದರು. ತಮ್ಮ ಕುರಾನ್ ಮತ್ತು ಷರೀಯತ್ ಎಂಬ ಇಸ್ಲಾಮಿ ಕಾಯಿದೆಯನ್ನು ಮೀರಿದ ಉದಾತ್ತ ಧಾರ್ಮಿಕ ಭ್ರಾತೃತ್ವ ಮತ್ತು ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯನ್ನು ಆಚರಿಸಿ ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದರು.

ಸೂಫಿ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಅದ್ವೈತ ಸಿದ್ಧಾಂತಕ್ಕೆ ಸಮೀಕರಿಸಬಹುದು. ಅದ್ವೈತದಲ್ಲಿ ಜೀವಾತ್ಮನು ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ಐಕ್ಯವಾಗುವಂತೆಯೇ ಸೂಫಿಸಂತರು ಕೂಡ ವಿಶ್ವದೈವವಾದ ವಾಹದತ್-ಉಲ್-ವಾಜುದ್‌ದ್ದನ್ನು ಅಂದರೆ ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತ ಮತ್ತು ಸೃಷ್ಟಿಸಲ್ಪಡುವವನ (ಖಲ್ಕ್) ಐಕ್ಯವನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ್ದು.

ಸೂಫಿಸಂತರು ತಮ್ಮ ಸಿಲ್‌ಸಿಲಾಹ್‌ಗಳನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ಸು.14 ಸಿಲ್ (ಪಂಥ) ಸಿಲಾಹ್‌ಗಳು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆಚರಣೆ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದವೆಂದು ಅಬುಲ್‌ಫಜಲ್ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಎರಡು ವರ್ಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸ ಬಹುದು: ಷರೀಯತ್ ಪಾಲಿಸುವ (ಚಿ-ಷಾರ) ಮತ್ತು ಷರೀಯತ್‌ಗೆ ಜೋತುಬೀಳದ (ಬೆ-ಷಾರ) ಪಂಗಡಗಳು. ಸಿಲ್‌ಸಿಲಾಹ್‌ಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರಮುಖ ಸೂಫಿಸಂತನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಂಘಟನೆಗೊಂಡು ಖಾನ್‌ಕಾಹ್‌ಗಳೆಂಬ ಮಠಗಳಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಗುಹೆರೂಪದ ಕೋಣೆಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಶಿಷ್ಯರೊಂದಿಗೆ ಸದಾ ದೇವರ ಸಂಕೀರ್ತನೆ- ಧ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಗುರು / ಸಂತ (ಫೀರ್) ಮತ್ತು ಆತನ ಶಿಷ್ಯರ (ಮುರಾದ್) ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧವೇ ಈ ಸೂಫಿಸಂಪ್ರದಾಯದ ಮುಖ್ಯ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು. ಸೂಫಿಪಂಥದ ವಿಚಾರಧಾರೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ತುರ್ಕರ ಆಡಳಿತ ಸ್ಥಾಪನೆಗಿಂತ ಮುಂಚೆಯೇ ಪರಿಚಯವಾದರೂ, ತುರ್ಕರು ಮತ್ತು ಮೊಗಲರ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಪ್ರಚಾರವಾಯಿತು.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಸೂಫಿಪಂಥಿ ಪಂಗಡಗಳು:

1. ಚಿಸ್ತಿ ಸಿಲ್‌ಸಿಲಾಹ್: ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಹೊಂದಿದ್ದ ಸೂಫಿ ಪಂಥದ ಒಂದು ಶಾಖೆ ಮತ್ತು ಬಹಳಷ್ಟು ಶಿಷ್ಯ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಪಂಗಡ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ಪಂಗಡದ ಸ್ಥಾಪಕ ಶೇಖ್ ಮೊಯಿನುದ್ದೀನ್ ಚಿಸ್ತಿ (ಮರಣ 1236). ಇವನು ಅಜ್ಮೀರವನ್ನು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ವಿಚಾರಧಾರೆಯನ್ನು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದ. ಹಮೀದುದ್ದೀನ್ ನಕಾರಿ (13ನೆಯ ಶತಮಾನ), ಶೇಖ್ ಕುತುಬುದ್ದೀನ್ ಭಕ್ತ್ಯಾರ್ ಕಕೀ

12 ಮತ್ತು 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಜೀವಿಸಿದ್ದ ಈತ ದೆಹಲಿಯನ್ನು ಕೇಂದ್ರವಾಗಿರಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಪ್ರವಚನ ನೀಡಿದ. ಈತನ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥವಾಗಿ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕುತುಬ್‌ಮಿನಾರ್ ಅನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೆಹಲಿಯ ಹಜರತ್ ಕ್ವಾಜ ನಿಜಾಮುದ್ದೀನ್ ಔಲಿಯಾ (13 ಮತ್ತು 14ನೆಯ ಶತಮಾನ), ನಾಸಿರುದ್ದೀನ್ ಚಿರಾಗ್; ಫತೇಪುರ್ ಸಿಕ್ರಿಯ ಸಲೀಂ ಚಿಸ್ತಿ (16ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಬಂದೇನವಾಜ್ (ಗುಲ್ಬರ್ಗ) ಮುಂತಾದವರುಗಳು ಈ ಪಂಥದ ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರಚಾರಕರು. ಈ ಪಂಥದ ಸಂತರು ರಾಜಸ್ತಾನ, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ, ಪಂಜಾಬ್, ಬಿಹಾರ್, ಬಂಗಾಲ, ಒರಿಸ್ಸ ಮತ್ತು ದಖಿನ್‌ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಖಾನ್‌ಕಾಹ್‌ಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಸರಳ ಜೀವನವನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಾ, ಆಸ್ತಿ ಹೊಂದುವಿಕೆಯನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿ (ರಾಜ್ಯ ಕೊಡುವ ದತ್ತಿ) ಅಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಉನ್ನತಿಗೆ ಶ್ರಮಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲಮನೋಭಾವ ಬೆಳೆಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಈಶ್ವರ ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಾ ಇಬ್ಬರೂ ಒಬ್ಬನೇ ಎಂದು ಹೇಳಿ ಸಹಬಾಳ್ವೆಯಿಂದ ಜೀವಿಸುವಂತೆ ಕರೆ ನೀಡಿದರು.

2. ಸುಹ್ರವರ್ದಿ ಸಿಲ್‌ಸಿಲಾಹ್: ಶೇಖ್ ಷಿಹಾಬುದ್ದೀನ್ ಉಮರ್‌ಸುಹ್ರವರ್ದಿ (ಮರಣ ಸು.1234) ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಈ ಶಾಖೆಯನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಸಂಘಟಿಸಿದ ಶ್ರೇಯಸ್ಸು ಶೇಖ್ ಬಹಾವುದ್ದೀನ್ ಜಕಾರಿಯಾ (ಮರಣ ಸು.1262) ನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಈತ ಮುಲ್ತಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಭವ್ಯವಾದ ಖಾನ್‌ಕಾಹ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಸಿಂಧ್ ಮತ್ತು ನೆರೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಅಪಾರ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಷ್ಯರನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸಿದ. ಉಚ್ ಮತ್ತು ಮುಲ್ತಾನ್‌ಗಳು ಸುಹ್ರವರ್ದೀ ಪಂಗಡದ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ಈ ಪಂಥದ ಸಂತರು ಚಿಸ್ತಿಗಳಿಗೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿ ಐಶಾರಾಮಿ ಜೀವನ ನಡೆಸುತ್ತಾ ಸರ್ಕಾರದ ದತ್ತಿಯನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ, ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಸರ್ಕಾರದ ಧೋರಣೆಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ್ದರು.

3. ಖಾದ್ರಿ ಸಿಲ್‌ಸಿಲಾಹ್: ಈ ಶಾಖೆಯ ಸ್ಥಾಪಕ ಬಾಗ್ದಾದಿನ ಶೇಖ್ ಅಬ್ದುಲ್ ಕಾದಿರ್ ಜಿಲಾನಿ (12ನೆಯ ಶತಮಾನ). ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ಪಂಥವನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿದವನು ಶಾಹ್ ನಿಜಾಮತ್ ಉಲ್ಲಾ ಕಾದಿರಿ (ಮರಣ ಸು.1430). ನಾಸಿರುದ್ದೀನ್ ಮಹಮದ್ ಜಿಲಾನಿ (ಮರಣ ಸು.1517) ಇದನ್ನು ಭದ್ರಬುನಾದಿಯ ಮೇಲೆ ಸಂಘಟಿಸಿದ. ಷಹಜಹಾನನ ಹಿರಿಯ ಮಗ ದಾರಾಷುಕೊ ಕೂಡ ಈ ಶಾಖೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಅನುಯಾಯಿಯಾಗಿದ್ದ. ಈ ಪಂಥ ಹಿಂದು-ಮುಸ್ಲಿಮರ ಧಾರ್ಮಿಕ ಅಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಮಾರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮರಸ್ಯವನ್ನುಂಟು ಮಾಡಲು ಯತ್ನಿಸಿತು. ದಾರಾಷುಕೊ ತನ್ನ ಹೆಸರಾಂತ ಗ್ರಂಥ ಮಜ್ಜ-ಉಲ್-ಬಹರೈನ್‌ನಲ್ಲಿ ಹಿಂದು ಮತ್ತು ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮಗಳು ವಿಶ್ವೈಕ್ಯವಾದದ (ಅದ್ವೈತವಾದ) ಏಕತ್ವ ಮೂಲ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತ ನಿಷ್ಠ ವಿಶ್ವೇಕ್ಯವಾದಿಯಾಗಿದ್ದ. ಈ ಪಂಥ ಸಿಂಧ್ ಮತ್ತು ಲಾಹೋರ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿತ್ತು.

4. ನಕೆಶ್‌ಬಂದೀ ಸಿಲ್‌ಸಿಲಾಹ್: ಅಕ್ಬರನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ ಖ್ವಾಜಾ ಬಕೀ ಬಿಲ್ಲಾಹ್ (ಮರಣ ಸು.1603) ನಿಂದ ಶಾಖೆ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿ ಬಂದಿತು. ಶೇಖ್ ಅಹ್ಮದ್ ಸಿರ್‌ಹಿಂದಿಯ (ಮರಣ ಸು.1624) ಮುಂದಾಳತ್ವದಲ್ಲಿ ಈ ಶಾಖೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವದ ಸ್ಥಾನ ಪಡೆಯಿತು. ಇದು ಇತರ ಶಾಖೆಗಳ ವಿಶ್ವದೇವತ್ವ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ (ವಹ್‌ದತ್ - ಉಲ್-ವ್ರುಜೂದ್) ವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿ ವಹ್‌ದತ್-ಉಲ್-ಷುಜೂದ್ ಎಂಬ ಪ್ರಕೃತಿ ಜಗತ್ತಿನ ಒಗ್ಗಟ್ಟಿನ ತತ್ವ (ಫಿಲಾಸಫಿ ಆಫ್ ಅಪಾರಂಟಿಸ್ಮ್) ವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿತು. ಅಹಮದ್ ಸಿರ್‌ಹಿಂದ್ ಅಕ್ಬರನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಧೋರಣೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸುತ್ತಿದ್ದ.

5. ಫಿರ್ದವ್ಸಿ ಸಿಲ್‌ಸಿಲಾಹ್: ಸಮರ್‌ಖಂಡ್‌ನ ಶೇಖ್ ಸೈಫುದ್ದೀನ್ ಬಾಖರ್ಜಿಯ ಶಿಷ್ಯನಾದ ಶೇಖ್ ಬದ್ರುದ್ದೀನ್ ಈ ಶಾಖೆಯನ್ನು ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಇದು ಬಿಹಾರ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಶಾಖೆಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ವಿಶ್ವದೇವೈಕ್ಯ ಅದ್ವೈತ ವಾದದಲ್ಲಿ (ವಾಹದತ್-ಉಲ್-ವ್ರುಜುದ್) ನಂಬಿಕೆ ಇಟ್ಟಿದ್ದ ಶೇಖ್ ಶರಫುದ್ದೀನ್ ಯಹ್ಯಾಮು ನೇರಿ (ಮರಣ ಸು.1571) ಈ ಶಾಖೆಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಪೂರ್ಣ ಸಂತನಾಗಿದ್ದ.

6. ಶತ್ತಾರೀ ಸಿಲ್‌ಸಿಲಾಹ್: ಮಂಡುವಿನಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಹೊಂದಿದ ಶಾಹ್ ಅಬ್ದುಲಾಹ್ ಶತ್ತಾರೀ (ಮರಣ ಸು.1485) ಯಿಂದ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ಶಾಖೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ಈತ ಕೇವಲ ಅಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ (ಸುಕ್ರ) ಜೀವನವನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸಿದ. ಈತ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸೈನಿಕನಂತೆ ಸಮವಸ್ತ್ರ ಧರಿಸಿ ಮಾಳವ, ಜಾನ್‌ಪುರ ಮತ್ತು ಬಂಗಾಲಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದ. ಶತ್ತಾರೀ ಸಂತರು ಹಿಂದು ಮತ್ತು ಮುಸಲ್ಮಾನ್ ಯೋಗಿಗಳ ಆಚಾರ ವಿಚಾರಗಳ ಹೊಂದಾಣಿಕೆಗಾಗಿ ಯತ್ನಿಸಿದರು.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರು ಮತ್ತು ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸೂಫಿಪಂಥ ಜನಪ್ರಿಯವಾಯಿತು. ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ನಗರಗಳಾದ ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ಬೀದರ್ ಮತ್ತು ಬಿಜಾಪುರಗಳು ಸೂಫಿಪಂಥದ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ದೆಹಲಿಯ ಸುಲ್ತಾನಾಧಿಪತ್ಯ ಅವಸಾನದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸೂಫಿಗಳು ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಬಂದರು. ಹೀಗೆ ವಲಸೆ ಬಂದ ಪ್ರಮುಖ ಸೂಫಿಸಂತರೆಂದರೆ-ಖ್ವಾಜಾ ಬಂದೇನವಾಜ್ (ಗುಲ್ಬರ್ಗ), ಷೇಕ್ ಷಿಯಾಬುದ್ದೀನ್, ಸೈಯದ್‌ಹುಸೇನ್, ಷೇಕ್ ಕಮಾಲುದ್ದೀನ್, ಹಜರತ್ ಸಯ್ಯದ್ ಕೊತ್ವಾಲ್‌ಷಾ (ಬೆಳಗಾಂವಿ), ಹಜರತ್ ಸೈಯದ್ ಮುರ್ತಾಜ್ ಖಾದಿರಿ (ಬಿಜಾಪುರ), ಹಜರತ್ ಬುರ್ದನುದ್ದೀನ್‌ಷಾ (ಬಾಬಾ ಬುಡನ್‌ಗಿರಿ), ಹಜರತ್‌ವಾಲಿ ಅಲ್ಲಾಖಾದಿರಿ (ಧಾರವಾಡ) ಮುಂತಾದವರಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸೂಫಿಪಂಥ ಪ್ರಚಾರಗೊಂಡಿತು. ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ಬಾಬಾಬುಡನ್‌ಗಿರಿ ಇಂದಿಗೂ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸೂಫಿಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿವೆ.

ಗುಲ್ಬರ್ಗದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ ಸೂಫಿಗಳು ಬಹಮನಿ ಸುಲ್ತಾನರೊಂದಿಗೆ ನಿಕಟಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡು ಅವರ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಗಳಾದರು. ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸಂತ ಬಂದೇನವಾಜ್‌ರು ಫಿರೋಜ್ ಷಾನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪವಾಡಪುರುಷನಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪಡೆದಿದ್ದ. ಈತನ ದರ್ಗಾ ಗುಲ್ಬರ್ಗದಲ್ಲಿದ್ದು, ಅದು ಇಂದಿಗೂ ಹಿಂದು-ಮುಸ್ಲಿಮರಿಗೆ ಯಾತ್ರಾಸ್ಥಳ ವಾಗಿದೆ. ಅನಂತರ ರಾಜಧಾನಿ ಬೀದರ್‌ಗೆ ಬದಲಾವಣೆಯಾದಾಗ ಬರೀದ್‌ಶಾಹಿಗಳು ಚಿಸ್ತಿಪಂಥಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗಿ ಖಾದಿರಿ ಎಂಬ ನೂತನ ಸೂಫಿಪಂಥಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆಕೊಟ್ಟರು. ಅನಂತರ ಬಿಜಾಪುರದ ಆದಿಲ್‌ಶಾಹಿಗಳು ಪ್ರಬಲಿಸಿ ಬಿಜಾಪುರ ಶಕ್ತಿಶಾಲಿ ಸೂಫಿ ಪಂಥದ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಚಿಸ್ತಿಪಂಥ ಪುನಃ ಮನ್ನಣೆ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿತು. ಬಾದ್‌ಷಾ-ಜಗದ್ಗುರು-ಸಂತ ದೊರೆ ಎಂದೇ ಹೆಸರಾದ 2ನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಚಿಸ್ತಿಪಂಥವನ್ನು ಉತ್ತೇಜಿಸಿದನು. ಈತ ಗುಜರಾತ್‌ನಿಂದ ಸೂಫಿಸಂತರನ್ನು ಆಹ್ವಾನಿಸಿದ. ಇವರು ಬಿಜಾಪುರ ಬಳಿಯ ಷಹಪುರದಲ್ಲಿ ಬಂದು ನೆಲೆಸಿದರು. ಷೇಕ್ ಅಮೀನುದ್ದೀನ್ ಬಿಜಾಪುರದ ಸೂಫಿಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಜನಪ್ರಿಯ ನಾಗಿದ್ದ. ಈತ ಅನೇಕ ಪವಾಡಗಳನ್ನು ಮೆರೆದ. ಈತನ ದರ್ಗಾ ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿದ್ದು ಇಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಉರುಸ್ (ಜಾತ್ರೆ) ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದು ಸಾಮರಸ್ಯದ ಸಂಕೇತದಂತಿದೆ. ಸಂತನೆಂದೇ ಹೆಸರು ಪಡೆದಿದ್ದ ಸುಲ್ತಾನ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಸ್ವತಃ ಕಿತಾಬೇನವರಸ್ ಎಂಬ ಸಂಗೀತ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಹಾಗೂ ನವರಸಪುರವೆಂಬ ನಗರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ.

ಸೂಫಿ ಪಂಥದ ಪ್ರಭಾವ ಮತ್ತು ಕೊಡುಗೆಗಳು: 1. ಮುಸ್ಲಿಮರಲ್ಲಿ ಅನ್ಯಧರ್ಮ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯ ಭಾವನೆಯನ್ನು ಬೆಳೆಸಿತು. ಸೂಫಿಸಂತರು ಬೋಧಿಸಿದ ದೇವರಲ್ಲಿಯ ಪ್ರೇಮ, ಶಾಂತಿ, ಸಹಬಾಳ್ವೆ, ಪರಮತಸಹಿಷ್ಣುತೆ, ಸಹೋದರತ್ವ, ಏಕೇಶ್ವರತತ್ವ, ದೇವರೊಂದಿಗಿನ ಸಂಬಂಧ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಾಮರಸ್ಯ ತತ್ವಗಳು ಹಿಂದು-ಮುಸ್ಲಿಮರ ನಡುವೆ ಸೌಹಾರ್ದತೆ ಬೆಳೆಯಲು ಕಾರಣವಾದವು. ಇದನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಗುಲ್ಬರ್ಗದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. 2. ಹಿಂದು-ಮುಸ್ಲಿಮರಲ್ಲಿ ಐಕ್ಯತೆಯನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡಿತು. ಸೂಫಿಪಂಥದಿಂದಾಗಿ ದರ್ಗಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (ಸೂಫಿ ಸಂತರ ಸಮಾಧಿ ಸ್ಥಳಗಳೇ ದರ್ಗಾಗಳು) ಬೆಳೆದು ಅಲ್ಲಿ ವಾರ್ಷಿಕ ಉರುಸ್/ಜಾತ್ರೆಗಳು ಜರುಗುತ್ತಿದ್ದು ಹಿಂದು-ಮುಸ್ಲಿಮರು ಒಟ್ಟಾಗಿ ಬೆರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಅವುಗಳು ಯಾತ್ರಾ ಸ್ಥಳಗಳಾಗಿದ್ದು ಹಿಂದು-ಮುಸ್ಲಿಮರ ಐಕ್ಯತೆಯ ಚಿಹ್ನೆಗಳಾಗಿವೆ. 3. ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಭಾರತದ ಮುಸ್ಲಿಂ ದೊರೆಗಳ ಆಡಳಿತದ ಮೇಲೆ ಅಪಾರ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಬೀರಿತು. ಷೇರ್‌ಷಾ, ಅಕ್ಬರ್, ದಾರಾಷುಕೊ, 2ನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಮುಂತಾದ ದೊರೆಗಳು ಮತಾಂಧತೆಯನ್ನು ತೊರೆದು ಅನ್ಯಧರ್ಮ ಸಹಿಷ್ಣುತೆಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ನೀಡಿತು. 4. ಭಾರತೀಯ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ (ಇಂಡಿಯನ್ ಕಾಂಪೊಸಿಟ್ ಕಲ್ಚರ್) ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಇದರ ಕೊಡುಗೆ ಅಪಾರ. ಸೂಫಿಪಂಥದ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ದಖನಿ ಉರ್ದುಭಾಷೆ ವಿಕಾಸಹೊಂದಿತು. ಸ್ಥಳೀಯ ಭಾಷೆಗಳು ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾದವು (ಸ್ಥಳೀಯ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವಚನ ನೀಡಿದ್ದರಿಂದ); ಸಂಗೀತ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅಮೀರ್ ಖುಸ್ರು, 2ನೆಯ ಇಬ್ರಾಹಿಂ (ಕಿತಾಬೇನವರಸ್), ಬಂದೇನವಾಜ್, ಸಂತಶಿಶುನಾಳ ಷರೀಫ ಮುಂತಾದವರು ಅನೇಕ ಭಾವಗೀತೆ, ಭಕ್ತಿಗೀತೆ, ಕೀರ್ತನೆ, ಶಾಹಿರಿ (ಉರ್ದು ಕವನಗಳು) ಗದ್ಯ-ಪದ್ಯಗಳು, ಘಜಲ್‌ಗಳನ್ನು ಪರ್ಷಿಯನ್ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದರು. ಬಿಜಾಪುರ ಬಳಿಯ ನವರಸಪುರ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸಂಗೀತ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಗುಲ್ಬರ್ಗದ ಸೈಯದ್ ಮಹಮದ್-ಹುಸೇನ್ ಬಂದೇ ನವಾಜ್‌ರು ಸೂಫಿಸಂತರಲ್ಲೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದು ದಖನಿ ಉರ್ದು ಸಾಹಿತ್ಯದ ಪಿತಾಮಹರೆಂದೇ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಜಿ.ಟಿ.ಎಸ್.)

ಸೆನಫನ್: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.434-355. ಗ್ರೀಕ್ ಯೋಧ ಹಾಗೂ ಇತಿಹಾಸಕಾರ. ಅಥೆನ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಸಾಕ್ರಟೀಸನ ಶಿಷ್ಯನಾದ ಈತ ಅನೇಕ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸೈರಸ್ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ತನ್ನ ಹಿರಿಯಣ್ಣನೊಡನೆ ನಡೆಸಿದ ಸಮರದ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಅನಾಬೆಸಿಸ್ ಎಂಬ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸ್ಪಾರ್ಟನ್ನರ ಬಗ್ಗೆ ತೋರಿದ ಸಹಾನುಭೂತಿ ಗಾಗಿಯೋ ಅಥವಾ ಸಾಕ್ರಟೀಸನ ಮಿತ್ರನಾದ ತಪ್ಪಿಗೋ ಇವನು ದೇಶಭ್ರಷ್ಟನಾಗಬೇಕಾಯಿತು. ಇವನು 396ರಲ್ಲಿ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಸೇನೆ ಸೇರಿದ. ಅಥೆನ್ಸ್ - ಸ್ಪಾರ್ಟ ನಡುವೆ ಪುನಃ ಮೈತ್ರಿ ಸ್ಥಾಪನೆ ಆದ ಮೇಲೆ ಈತನ ಮೇಲೆ ವಿಧಿಸಿದ್ದ ಗಡಿಪಾರು ಆಜ್ಞೆ ರದ್ದಾಯಿತು. ಇವನು ತನ್ನ ಜೀವನದ ಕಡೆಯ ದಿನಗಳನ್ನು ಕಾರಿಂಥ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಳೆದ. ಅಜಿಸಿಲಸ್ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆ, ಗ್ರೀಸ್ ಚರಿತ್ರೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.411-362) ಹೆಲೆನಿಕ, ಮೆಮೋರಾ ಬಿಲಿಯ ಆಫ್ ಸಾಕ್ರಟೀಸ್, ಅಪೋಲೋಜಿಯ, ಎಕನಾಮಿಕಸ್, ಸಿಂಪೋನಿಯಮ್ ಇವು ಇವನ ಇತರ ಕೃತಿಗಳು. ಈ ಎಲ್ಲ ಕೃತಿಗಳ ಮೇಲೂ ಸಾಕ್ರಟೀಸನ ಪ್ರಭಾವ ಮೂಡಿದೆ. (ಪಿ.ಎಲ್.ಜಿ.)

ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್, ನಿಕೇಟಾರ್: ಪ್ರಶಪೂ.358-281. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರನ ದಂಡನಾಯಕ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿದ ಗ್ರೀಕ್ ಧಾಳಿಕಾರ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್‌ನ ಮರಣಾನಂತರ ಅವನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಛಿದ್ರಛಿದ್ರವಾಗಿ, ಅವನ ದಂಡನಾಯಕರು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ

ತಾವೇ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜರಾದರು. ಟಾಲಮಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಪ್ರಭುವಾದರೆ, ಆಂಟಿಗೋನಸ್ ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯಕ್ಕೆ ರಾಜನಾದ. ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್ ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಅಧಿಪತಿಯಾದ. ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್ ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡಿದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಈತ ಜಯಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ. ಇವನು ಬ್ಯಾಕ್ಟ್ರಿಯವನ್ನು ಗೆದ್ದ ಮೇಲೆ ವಾಯವ್ಯ ಭಾರತದ ಕಡೆ ನುಗ್ಗಿದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.305). ಆಗ ಭಾರತ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತಮೌರ್ಯನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಬಲಾಢ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಸಿಂಧೂ ನದಿ ದಾಟಿ ಬಂದ ಇವನನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯ ಐದು ಲಕ್ಷ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಸಜ್ಜಾಗಿದ್ದ. ಇವರಿಬ್ಬರಿಗೂ ಕಾಳಗ ನಡೆದು, ಸೋಲು ಖಚಿತವೆಂದರಿತ ಈತ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ನೊಡನೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತಮೌರ್ಯನಿಗೆ ಹೀರಟ್, ಕಂದಹಾರ್, ಕಾಬೂಲ್, ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ ಪ್ರಾಂತಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟ. ಹೊಸ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಸೇರ್ಪಡೆಯಿಂದಾಗಿ ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಹಿಂದೂಕುಷ್ ಪರ್ವತದವರೆಗೆ ಹಬ್ಬಿತು. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯನ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆ ಮತ್ತಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯ ಇವನಿಗೆ 500 ಆನೆಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟ. ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್ ತನ್ನ ಸ್ನೇಹದ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಮಗಳು ಹೆಲೆನಳನ್ನು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತಮೌರ್ಯನಿಗೆ ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ. ಈತ ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸ್ ಎಂಬ ತನ್ನ ರಾಯಭಾರಿಯನ್ನು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಿದ್ದ. ಮೆಗಾಸ್ತನೀಸ್ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದಲ್ಲಿದ್ದು ಇಂಡಿಕಾ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥ ರಚಿಸಿದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.305–299). (ಎಸ್.ಕೆ.ಕೆ.)

ಸೇಂದ್ರಕರು: ನೋಡಿ–ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು

ಸೇವುಣ ವಂಶ: ಸು.9ನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಒಂದು ರಾಜಮನೆತನ. ಇವರು ಇತ್ತೀಚಿನವರೆಗೂ ಇತಿಹಾಸಕಾರರಿಗೆ ದೇವಗಿರಿಯ ಯಾದವರೆಂದೇ ಪರಿಚಿತರಾಗಿದ್ದರು. ಮುಸ್ಲಿಂ ಚರಿತ್ರಕಾರರನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ಇತ್ತೀಚಿನ ಇತಿಹಾಸಕಾರರೂ ಇವರನ್ನು ಯಾದವ ವಂಶದವರೆಂದೇ ಪರಿಗಣಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಎ.ವಿ.ನರಸಿಂಹ ಮೂರ್ತಿ ಮತ್ತು ಶ್ರೀನಿವಾಸ ರಿತ್ತಿ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಇವರನ್ನು ದೇವಗಿರಿಯ ಸೇವುಣರೆಂದು ಕರೆಯಬೇಕೆಂಬ ವಾದವನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದ ಅನಂತರ ಇವರನ್ನು ಸೇವುಣರೆಂದೇ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ.

ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ: ಸೇವುಣರು ಯಾದವ ವಂಶದವರು. ಆದರೆ ಸೇವುಣಚಂದ್ರ ಎಂಬ ರಾಜ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಯನ್ನು ಗಳಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಇವನ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇವುಣ ವಂಶವೆಂದು ಹೆಸರಾಯಿತೆಂದು ಚತುರ್ವರ್ಗ ಚಿಂತಾಮಣೀ ಗ್ರಂಥದ ಕರ್ತೃ ಹೇಮಾದ್ರಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇದನ್ನು ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟೀಕರಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ವಂಶದ ಹೆಸರನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವಾಗ ಸೇವುಣ, ಸೇಉಣ ಎಂದೂ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡು ರೂಪಗಳೂ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಈ ಪದದ ಅರ್ಥ ಮಾತ್ರ ಇನ್ನೂ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಸೇವುಣ ವಂಶದ ಮೂಲದ ಬಗೆಗೂ ವಾದಗಳಿವೆ. ಫ್ಲೀಟ್, ಭಂಡಾರ್‌ಕರ್, ಅಳತೇಕರ, ಡೆರೆಟ್ ಮೊದಲಾದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಸೇವುಣರು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದವರು ಎಂಬ ವಾದವನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದ್ದರು. ಬಹುಕಾಲದವರೆಗೂ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯವೇ ಮಾನ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅನಂತರ ನಡೆದ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಈ ವಾದದಲ್ಲಿ ಹುರುಳಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಇವರು ಕನ್ನಡಿಗರೆಂದೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಸೇವುಣರು ಮಥುರಾ ನಗರದಲ್ಲಿದ್ದವರೆಂದೂ ಅನಂತರವೇ ಕೃಷ್ಣನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಾವತಿಗೆ ಬಂದರೆಂದೂ ಹೇಮಾದ್ರಿಯ ಗ್ರಂಥ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಚರಿತ್ರಾಧಾರ ವಿಲ್ಲ. ಸೇವುಣ ರಾಜರ ಹೆಸರುಗಳಾದ ಧಡಿಯಪ್ಪ, ವಡ್ಡಿಗ, ರಾಜಗ, ಮಲ್ಲುಗಿ, ಜೈತುಗಿ ಮುಂತಾದವು ಕನ್ನಡದ ಪದಗಳು. ಸೇವುಣ ರಾಜರು ಹಾಕಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಪಾಲು ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವರ ರಾಜ್ಯ ಬಹುಪಾಲು ಕನ್ನಡನಾಡನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಇವರು ವಿವಾಹ ಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದ ರಾಜವಂಶಗಳೂ ಕನ್ನಡನಾಡಿನವು. ಇವರು ಮರಾಠಿಯನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದರೂ ಕನ್ನಡಕ್ಕೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದರು. ಕೆಲವು ರಾಜರು ಸಲ್ಲವಿಡೆಗ, ಕರ್ನಾಟರಾಯ ವಂಶಾಭಿರಾಮ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನೂ ಧರಿಸಿದರು. ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳನ್ನೂ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದರೆ, ಸೇವುಣರು ಕನ್ನಡನಾಡಿನವರು ಮತ್ತು ಸಾಮಂತರಾಗಿ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದವರು ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಸೇವುಣರ ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುವಾಗ ಇವರನ್ನು ಸಾಮಂತರು ಮತ್ತು ಸ್ವತಂತ್ರರು ಎಂದು ವಿಭಾಗಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಮೊದಲನೆಯ ರಾಜನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಐದನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮನವರೆಗೆ ಇವರು ಸಾಮಂತರಾಗಿ ಆಳಿದರು. ಅನಂತರ ಐದನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದ. ಇವನಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ ಇವರ ರಾಜ್ಯ ಮಹಮದೀಯರ ಅಧೀನವಾಗುವವರೆಗೆ ಇವರು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಆಳಿದರು. ಇವರು ಸಾಮಂತ ರಾಗಿದ್ದಾಗ ಹೊರಡಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳು ಬಹು ಕಡಿಮೆ. ಕೆಲವು ರಾಜರ ಶಾಸನಗಳು ದೊರಕಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಈ ಕಾಲದ ಇವರ ರಾಜಕೀಯ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು ಕಷ್ಟವಾಗಿದೆ.

ಹೇಮಾದ್ರಿಯ ರಾಜಪ್ರಶಸ್ತಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಪ್ರತಿಬಾಹುವಿನ ಮಗನಾದ ಸುಬಾಹು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಾಲ್ಕು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಮಾಡಿ, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗವನ್ನು ದೃಢಪ್ರಹಾರನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸುಬಾಹುವಿನ ಹೆಸರು ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ಇವನು ಚರಿತ್ರಾರ್ಹನಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಆಳಿದ ದೃಢಪ್ರಹಾರನ ಹೆಸರು ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಬಂದವನೇ ಸೇವುಣಚಂದ್ರ I. ಬಹುಶಃ ಇವನೇ ಈ ವಂಶದ ಮೊದಲನೆಯ ದೊರೆ. ಇವನ ರಾಜಧಾನಿ ಸಿಂದಿನೇರ ಎಂಬ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿದ್ದ ಸೇವುಣಪುರ. ಇವನ ಕಾಲ ಸು. 850–75. ಇವನ ತರುವಾಯ ರಾಜರಾದ ಒಂದನೆಯ ಧಡಿಯಪ್ಪ, ಒಂದನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮ ಮತ್ತು ರಾಜಗ ಇವರ ವಿಷಯ ತಿಳಿಯದು. ಅನಂತರ ಬಂದವನು ಒಂದನೆಯ ವಡ್ಡಿಗ (960–75). ಇವನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ದೊರೆ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನ ಸಾಮಂತ ನಾಗಿದ್ದ. ನಾಲ್ವಡಿ ಗೋವಿಂದನನ್ನು ಪದಚ್ಯುತನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು ಇವನು ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣನಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದು ದೋರಪ್ಪನ ಮಗಳಾದ ವಡ್ಡಿಯವ್ವಳನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ. ವಡ್ಡಿಗನ ಅನಂತರ ಇಮ್ಮಡಿ ಭಿಲ್ಲಮ (975–1000) ರಾಜನಾದ. ಇವನು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ತೈಲಪನಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದುದಕ್ಕಾಗಿ ಆತ ಇವನಿಗೆ ಮಹಾ ಸಾಮಂತ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನೂ ಅಹಮದ್‌ನಗರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ಕೊಟ್ಟ. ಇದರಿಂದ ಸೇವುಣರ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಹೆಚ್ಚಲು ಅವಕಾಶವಾಯಿತು. ಇವನು ಝುಂಝುರಾಜನ ಮಗಳಾದ ಲಚ್ಚಿಯವ್ವಳನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸೇವುಣ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಭದ್ರವಾದ ಬುನಾದಿಯನ್ನು ಹಾಕಿದ ಕೀರ್ತಿ ಎರಡನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ.

ಅನಂತರ ರಾಜನಾದ ಪೇನುಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಗೊಗ್ಗಿದೇವನ ಮಗಳಾದ ನಾಯಿಲ್ಲದೇವಿ ಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. ಅನಂತರ ರಾಜನಾದವನು ಮುಮ್ಮಡಿ ಭಿಲ್ಲಮ (1025–55). ಕಲಾಸ್ ಬದ್ರುಕ್ ಮತ್ತು ದೇವಲಾಲಿಯಲ್ಲಿ ಇವನ ಶಾಸನಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇವನು ಚಾಳುಕ್ಯ ಎರಡನೆಯ ಜಯಸಿಂಹನ ಪುತ್ರಿಯೂ ಆಹವಮಲ್ಲ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಸಹೋದರಿಯೂ ಆದ ಆವಲ್ಲದೇವಿಯನ್ನು ವಿವಾಹವಾದ. ಜಯಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಆಹವಮಲ್ಲ ಸೋಮೇಶ್ವರರಿ ಬ್ಬರಿಗೂ ವಿಧೇಯನಾಗಿದ್ದ ಈತ ಅವರ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. ಇವನ ಮರಣಾನಂತರ ವಡ್ಡಿಗ II, ವೇಸುಗಿ II, ಮತ್ತು ಭಿಲ್ಲಮ IV ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಇವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಇಮ್ಮಡಿ ಸೇವುಣಚಂದ್ರ ರಾಜನಾದ (1069–98) ಚಾಳುಕ್ಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನಿಗೆ ಸಹಾಯಮಾಡಿ ಮಹಾಮಂಡಳೇಶ್ವರ ಎಂಬ ಪದವಿಯನ್ನು ಪಡೆದ. ಈತ ಕೊಂಕಣದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ, ಥಾಣೆ ಜಿಲ್ಲೆಯನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಇವನ ಅನಂತರ ಇವನ ಮಗನಾದ ಐರಮದೇವ ಆಳಿದ (1098–1123). ಇವನೂ ಚಾಳುಕ್ಯ 2ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಲು ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದನೆಂದು ತನ್ನ ಆಶ್ವಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ರಾಜ್ಯ ನರ್ಮದಾ ತೀರದವರೆಗೂ ಹಬ್ಬಿತ್ತೆಂದು ಈ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವನ ಮರಣಾನಂತರ ಇವನ ಸಹೋದರ ನಾದ ಒಂದನೆಯ ಸಿಂಘಣ ರಾಜನಾದ (1123–42). ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಇವನನ್ನು ಸೇವುಣದೇವ ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತವೆ. ಇವನು ಲಂಜೀಪುರದಿಂದ ಕರ್ಪೂರತಿಲಕ ಎಂಬ ಆನೆಯನ್ನು ತಂದು ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನು ಕರ್ಪೂರ ವ್ರತವನ್ನು ಪೂರೈಸಲು ಸಹಾಯಕನಾದನೆಂದು ಹೇಮಾದ್ರಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಲಂಜೀಪುರ ಕೊಂಕಣದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದಿರಬಹುದು. ಅನಂತರ ರಾಜನಾದವನು ಮಲ್ಲುಗಿ (1142–67). ಇವನು ಪರ್ಣಖೇಟವನ್ನು ತನ್ನ ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ಗೆದ್ದು ಉತ್ಕಲದೇಶದ ರಾಜನಿಂದ ಆನೆಗಳನ್ನು ಕಡ ಪಡೆದನು ಎಂದು ಹೇಮಾದ್ರಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಪರ್ಣಖೇಟ ಅಕೋಲಾ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪಾಟ್‌ಖೇಡ್ ಆಗಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹೆ. ಉತ್ಕಲದ ವಿಜಯದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಏನೂ ತಿಳಿಯದು. ಜಲ್ಹಣನ ಸೂಕ್ತಿಮುಕ್ತಾವಳಿ ಗ್ರಂಥ ಮಲ್ಲುಗಿಯ ವಿಜಯಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ. ಮಲ್ಲುಗಿಯ ಮರಣಾನಂತರ ಸೇವುಣ ವಂಶದಲ್ಲಿ ಕಲಹಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಕ್ಷೋಭೆ ಉಂಟಾಯಿತೆಂದೂ ಇದರಲ್ಲಿ ಅಮರ ಮಲ್ಲುಗಿ, ಅಮರ ಗಾಂಗೇಯ, ಗೋವಿಂದರಾಜ, ಕಾಲಿಯ ಬಲ್ಲಾಳ ಮತ್ತು ಕರ್ಣ ಎಂಬುವರು ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿದ್ದರೆಂದೂ ಹೇಮಾದ್ರಿಯ ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ಮತ್ತು ಸಮಕಾಲೀನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಇವರ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧಗಳು ಅಸ್ಪಷ್ಟ ಈ ಅರಾಜಕತೆಯನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿ ಸೇವುಣರನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದವನು ಐದನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮ.

ಶೂರನೂ ಧೀರನೂ ಆದ ಐದನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮ (1173–92) ತನ್ನ ದಾಯಾದಿಗಳನ್ನು ಸದೆಬಡಿದು ಚಾಳುಕ್ಯರಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿ ಸೇವುಣರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯವನ್ನೇ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. 1173ರ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಭಿಲ್ಲಮನ ಹೆಸರು ಕಾಣಸಿಗುವು ದರಿಂದ ಇವನು ಆ ಸಮಯಕ್ಕಾಗಲೇ ರಾಜನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇವನು ಸ್ವತಂತ್ರನಾದುದು 1184ರಲ್ಲಿ ಎಂದು ಇವನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಹೇಳಬಹುದು. ಭಿಲ್ಲಮ ರಾಜನಾದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತರ ರಾಜಕೀಯ ಬದಲಾವಣೆಗಳುಂಟಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಕಳಚುರಿ ಬಿಜ್ಜಳ ಚಾಳುಕ್ಯರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಪ್ರಭಾವಿತನಾಗಿದ್ದ. ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಭಿಲ್ಲಮ ತಾನೂ ಚಾಳುಕ್ಯರನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿ, ಕಳಚುರಿಗಳ ಸಾಮಂತನಾದ. ಆದರೆ ಕಳಚುರಿ ಬಿಜ್ಜಳನ ಮರಣಾ ನಂತರ ಆ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲೆಡೆಯಲ್ಲಿಯೂ ವಿರೋಧ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಇದರಿಂದ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆದ ಭಿಲ್ಲಮನೂ ಕಳಚುರಿಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಹವಣಿಸಿ, ಬಿಜ್ಜಳನ ಮಗನಾದ ಮೈಲುಗಿಯ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಆತನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಈ ಮಧ್ಯೆ ಚಾಳುಕ್ಯ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಹೇಗಾದರೂ ಮಾಡಿ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಬೇಕೆಂದು ಪ್ರಯತ್ನಗಳನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ. ಸು.1180ರ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಕಳುಚುರಿಗಳನ್ನು ಸೋಮೇಶ್ವರ ಸೋಲಿಸಿದ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ

ಹೊಯ್ಸಳರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಲು ಹವಣಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವುಗಳೆಲ್ಲವನ್ನು ಭಿಲ್ಲಮ ಗಮನಿಸುತ್ತಿದ್ದರೂ ಉತ್ತರ ದೇಶದ ಕಡೆಗೆ ತನ್ನ ಗಮನವನ್ನು ಹರಿಸಿದ. ಮಂಗಳವೇಷ್ಟಕದ ರಾಜನಾದ ರಾಯಮುರಾರಿ ಸೋವಿದೇವನ ಮಗನಾದ ಬಿಜ್ಜಳನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಅಂಸಲ ರಾಜ್ಯದ ದೊರೆಯನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವನಿಂದ ಶ್ರೀವರ್ಧನವೆಂಬ ನಗರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ (ಕೊಂಕಣದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀವರ್ಧನವೆಂಬ ನಗರವಿದೆ. ಪುಣೆ ನಗರಕ್ಕೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಇದೇ ಹೆಸರಿನ ನಗರವಿದೆ). ವೀರವರ್ಧನವೆಂಬ ನಗರವನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳ ಬಲ್ಲಾಳನು ಸೇವುಣರಿಂದ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡನೆಂದೂ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಈ ಶ್ರೀವರ್ಧನ ನಗರ ಯಾವುದು ಎನ್ನುವುದು ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಭಿಲ್ಲಮ ಪ್ರತ್ಯಾಂಡಕ ರಾಜನ ಮೇಲೆ ವಿಜಯವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದನೆಂದು ಹೇಮಾದ್ರಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇದು ಭೋರ್ ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಚ್ಛಂದಗಡವೇ ಅಥವಾ ತೋರಣ ನಗರವೇ ಎಂಬುದು ತಿಳಿದಿಲ್ಲ.

ಈ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ರಾಜರ ಮೇಲಿನ ವಿಜಯಗಳಿಂದ ಉತ್ತೇಜಿತನಾದ ಭಿಲ್ಲಮ ಮಾಳವ ದೇಶಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿದ. ಭಿಲ್ಲಮನ ಕರಿವೃಂದನಾಥನಾದ ಜಲ್ಹನು ಆನೆಗಳೊಡನೆ ನುಗ್ಗಿ ಮಾಳವ ರಾಜನ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೋಲಾಹಲವನ್ನುಂಟುಮಾಡಿ, ವಿಂಧ್ಯವರ್ಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಭಿಲ್ಲಮನ ಸೈನ್ಯ ಗುಜರಾತಿನ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮೇಲೆ ನುಗ್ಗಿ ಎರಡನೆಯ ಭೀಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿತು. ಅನಂತರ ಸೈನ್ಯ ಮಾರವಾರ ದೇಶಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿತು. ನಡ್ಡೋಲದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಚಾಹಮಾನ ಕಲ್ಹಣನು ಭಿಲ್ಲಮನನ್ನು ತಡೆದ. ಮುಂದೆ ನುಗ್ಗಲಾರದೆ ಭಿಲ್ಲಮ ಸೋತು ಹಿಂತಿರುಗಿದ. ಈ ವಿಜಯಗಳಿಂದ ಭಿಲ್ಲಮನಿಗೆ ಯಾವ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆಯೂ ಆಗಲಿಲ್ಲ. ಇತ್ತ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ 1184–86ರಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಕಲ್ಯಾಣವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಜಯಂತಿಪುರಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋದ. ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಭಿಲ್ಲಮ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸೋಮೇಶ್ವರನನ್ನು ಎದುರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಹೊಯ್ಸಳ ಬಲ್ಲಾಳ ಕಲ್ಯಾಣವನ್ನು ತನ್ನ ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಕೂಡಲೆ ಭಿಲ್ಲಮ ಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕೆ ಬಂದು ಬಲ್ಲಾಳನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಮಾಡಿ ಅವನು ಓಡಿಹೋಗುವಂತೆ ಮಾಡಿ ಅವನ ಬೆನ್ನಟ್ಟಿ ಮಾರ್ಗಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ತರ್ದವಾಡಿ, ಬೆಳ್ವೊಲ, ಎಡೆದೊರೆನಾಡುಗಳನ್ನು ತನ್ನ ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಇನ್ನೇನು ಭಿಲ್ಲಮನೇ ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ರಾಜನಾಗುತ್ತಾನೋ ಎನ್ನುವ ಮಟ್ಟಿಗೆ ವಿಜಯವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದ. ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿದ ಬಲ್ಲಾಳ 1191ರಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಸಿದ್ಧತೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಭಿಲ್ಲಮನ ಮೇಲೆ ಸೊರಟೂರು ಎಂಬಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಿದ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋತ ಭಿಲ್ಲಮನ ಸೈನ್ಯ ಲೊಕ್ಕಿಗುಂಡಿ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಹೊಕ್ಕಿತು. ಚೈತ್ರಸಿಂಹನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ಸೇವುಣ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಬಲ್ಲಾಳ ಸೋಲಿಸಿ, ಸೇವುಣರನ್ನು ಓಡಿಸಿದ. ಭಿಲ್ಲಮ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೋತ. ಇವನು ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಡಿದನೇ ಎಂಬುದು ಸಂದೇಹಾಸ್ಪದ ವಿಷಯ. ಆದರೂ ಇವನು ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಬದುಕಲಿಲ್ಲ. ಅದೇ ವರ್ಷವೇ ಮರಣಹೊಂದಿದ. ದೇವಗಿರಿ ನಗರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಸ್ವಶಕ್ತಿ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳಿಂದ ಸೇವುಣರನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಸೇವುಣ ರಾಜ್ಯದ ನಿಜಸ್ಥಾಪಕನೆನಿಸಿಕೊಂಡ ಕೀರ್ತಿ ಇವನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ.

ಇವನ ಮರಣಾನಂತರ ಇವನ ಮಗನಾದ ಜೈತುಗಿ 1192ರಲ್ಲಿ ರಾಜನಾದ. ಹೊಯ್ಸಳರು ಸಾಧಿಸಿದ ವಿಜಯಗಳಿಂದ ಅವರು ಪ್ರಬಲರಾಗಿದ್ದರು. ಆದುದರಿಂದ ಜೈತುಗಿ ತನ್ನ ಗಮನವನ್ನು ಆ ಕಡೆ ಹರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಇತರ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಜೈತುಗಿ ಕಾಕತೀಯರ ಕಡೆ ತಿರುಗಿದ. ಕಾಕತೀಯ ರಾಜನಾದ ರುದ್ರ ಮತ್ತು ಮಹದೇವ ಇಬ್ಬರನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿದುದೇ ಅಲ್ಲದೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕೊಂದು ತೆಲುಂಗುರಾಯ ಶಿರಃಕಮಲಮೂಲೋತ್ಪಾಟನ ಮತ್ತು ತೆಲುಂಗರಾಯ ಸ್ಥಾಪನಾಚಾರ್ಯ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿದ. ರುದ್ರ ಮತ್ತು ಮಹದೇವ ಇಬ್ಬರೂ ಮರಣಹೊಂದಿದ ಅನಂತರ ಗಣಪತಿಯನ್ನು ಸೆರೆ ಹಿಡಿದು, ಅವನನ್ನೇ ಕಾಕತೀಯ ರಾಜನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಕೀರ್ತಿ ಜೈತುಗಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಅನಂತರ ಜೈತುಗಿಯ ಸೇನಾಧಿಪತಿಯಾದ ಸಹದೇವ ಮಾಳ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿ ಸುಭಟವರ್ಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಜೈತುಗಿ 1200ರಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಲು ಇವನ ಮಗನಾದ ಎರಡನೆಯ ಸಿಂಘಣ ರಾಜನಾದ.

ಸಿಂಘಣನ ರಾಜ್ಯಾರಂಭದ ಕಾಲದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಇತ್ತೀಚಿನ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಇವನು 1200ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದನೆಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇವನು ರಾಜನಾದ ಕೂಡಲೆ ತನ್ನ ಗಮನವನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳರತ್ತ ತಿರುಗಿಸಿದ. ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಹೊನ್ನಾಳಿ, ಸೊರಬ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಇವನ ವಶವಾದವು. ಇಷ್ಟರಲ್ಲಿಯೇ ಬಲ್ಲಾಳ ಮೃತನಾದ. ಇದರಿಂದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಸೇವುಣರಿಗೆ ಇನ್ನೂ ಉತ್ತೇಜನಕರವಾಯಿತು. ಹೊಯ್ಸಳ ನಾರಸಿಂಹ ಸೇವುಣ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗೆ ತಡೆದರೂ ಏನೂ ಪ್ರಯೋಜನವಾಗಲಿಲ್ಲ. ನಾರಸಿಂಹನ ಮರಣಾನಂತರ ಹೊಯ್ಸಳ ಸೋಮೇಶ್ವರನೂ ಸಿಂಘಣನನ್ನು ಓಡಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದ. ಈ ಪ್ರಯತ್ನ ಹೆಚ್ಚು ಫಲಕಾರಿಯಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಒಂದು ಕಡೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರೂ ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸಿಂಘಣ ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ಕಡೆ ವಿಜಯಕ್ಕೆ ಏರ್ಪಾಟು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ. ಮೊದಲಿಗೆ ಮಾಳವ ದೇಶಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿ ಪರಮಾರ ರಾಜ ಸುಭಟವರ್ಮನನ್ನು ಕೊಂದ ಅನಂತರ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಿದ ಸುಭಟವರ್ಮನ ಮಗ ಅರ್ಜುನವರ್ಮನೂ ಸೋತ. ಅನಂತರ ಸಿಂಘಣ ಲಾಟ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಮುಂದುವರಿದ. ಚಾಹಮಾನ ಸಿಂಹ, ಶಂಖ ಮತ್ತು ಚಾಳುಕ್ಯ ಭೀಮನ ಸೈನ್ಯಗಳು ಸಿಂಘಣನನ್ನು ಎದುರಿಸಿದವು. ಸಿಂಘಣನಿಗೆ ಜಯವಾಗಲಿಲ್ಲ; ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಈ ಘಟನೆಗಳು ನಡೆದದ್ದು ಸು. 1210ರಲ್ಲಿ.

ಅನಂತರ ಸಿಂಘಣ ಸು.1213ರಲ್ಲಿ ಶಿಲಾಹಾರ ಎರಡನೆಯ ಭೋಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಆತ ಸೋತು ಕೊಲ್ಲಾಪುರದಿಂದ ಪನ್ಹಾಳ ಎಂಬಲ್ಲಿಗೆ ಓಡಿಹೋದ. ಅಲ್ಲಿಗೂ ಬೆನ್ನಟ್ಟಿಹೋದ ಸೇವುಣ ಸೈನ್ಯ ಭೋಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕೊಲ್ಲಾಪುರವನ್ನು ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಸಿಂಘಣನ ಸೈನ್ಯ ಕೊಂಕಣದ ಕಡೆ ತಿರುಗಿ ಕೇಶಿರಾಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವನನ್ನು ಸಾಮಂತನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿತು. ಸಿಂಘಣ ಹಿಂದೆ ಒಂದು ಬಾರಿ ಲಾಟದೇಶದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋಗಿ ವಿಫಲನಾಗಿದ್ದ. ಈ ಬಾರಿ ಸಫಲನಾಗುವ ಆಸೆ ಹೊತ್ತು ಅತ್ಯಂತ ಸಮರ್ಥನಾದ ಖೋಲೇಶ್ವರ ಎಂಬ ದಂಡನಾಯಕನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಿಂಘಣನ ಸೈನ್ಯ ಲಾಟದೇಶಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿತು. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹನೂ ಅವನ ಸಹೋದರ ಸಿಂಧುರಾಜನೂ ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಟ್ಟರು. ಶಂಖ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕಿದ. ಖೋಲೇಶ್ವರ ಬ್ರೋಚ್ ನಗರವನ್ನು ತನ್ನ ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡು ವಿಜಯಸ್ತಂಭವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಸೆರೆಯಿಂದ ಶಂಖನನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅವನಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಸಿಂಘಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿದ. ಲವಣಪ್ರಸಾದನಿಗೂ ಸಿಂಘಣನಿಗೂ ಸಂಧಿಯಾಯಿತು. ಅನಂತರ ಸಿಂಘಣ ಹಿಂದಿರುಗಿದ.

ಈ ಕಡೆ ಸಿಂಘಣನ ದಂಡನಾಯಕರು ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ರಾಜರುಗಳನ್ನು ಸೋಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸು.1239ರಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ಮಲ್ಲಿದೇವ ಸೋತ. ಗುತ್ತವೊಳಲಿನ ಜೋಯಿದೇವ ಸಾಮಂತನಾದ. ಸಿಂಘಣನ ಸೈನ್ಯಾಧಿಪತಿ ಬೀಚಣನು ರಟ್ಟರಾಜ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಬೆಳಗುತ್ತಿಯ ಮತ್ತು ಯಲಬುರ್ಗಿಯ ಸಿಂದರೂ ಸೋತು ಸಾಮಂತರಾದರು. ಅನಂತರ ಸೇವುಣ ಸೈನ್ಯ ತೆಲುಗು ಚೋಳರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿತು. 1240ರಲ್ಲಿ ಸಿಂಘಣನ ಸೈನ್ಯಾಧಿಪತಿಯಾದ ರಾಮ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಲಾಟದೇಶಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿದ. ನರ್ಮದಾ ನದಿಯನ್ನು ದಾಟಿದ ಸೇವುಣನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ವೀರಧವಳನ ಮಗನಾದ ವೀಸಲದೇವ ತಡೆದು ರಾಮನನ್ನು ಕೊಂದ. ಸಿಂಘಣನ ರಾಜ್ಯ ದಕ್ಷಿಣಾಪಥದ ಬಹುಭಾಗಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತು. ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ನರ್ಮದಾ ತೀರದವರೆಗೂ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಕಾವೇರಿಯವರೆಗೂ ಇವನು ವಿಜಯಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದ. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಚಾಂದ ಜಿಲ್ಲೆಯವರೆಗೆ ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. ಆಂಧ್ರದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗ ಎರಡು ದಶಕಗಳ ಕಾಲ ಇವನ ಆಳಿಕೆಗೆ ಸೇರಿದ್ದಿತು. ಸಿಂಘಣ ಶೂರನು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಸಾಹಿತ್ಯಪ್ರಿಯನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಸಂಗೀತಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಶಾರ್ಙ್ಗದೇವ, ಕಮಲಭವ, ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಚಂಗದೇವ ಮತ್ತು ಅನಂತದೇವ ಇವನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದರು. ಇವನಿಗೆ ಜೈತುಗಿ ಎಂಬ ಮಗನಿದ್ದ. ಇವನು ಸಿಂಘಣನಿಗಿಂತ ಮುಂಚೆಯೇ ಮರಣ ಹೊಂದಲು, ಇವನ ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ಕೃಷ್ಣ 1247ರಲ್ಲಿ ದೊರೆಯಾದ.

ಕೃಷ್ಣ ಅಧಿಕಾರ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ ಕೂಡಲೇ ತನ್ನ ಗಮನವನ್ನು ಗುಜರಾತಿನ ಕಡೆಗೆ ಹರಿಸಿದ. ಮಾಳವ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿ ರಾಜನಾದ ಜೈತುಗಿದೇವನನ್ನು ಇವನು ಸೋಲಿಸಿರಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಅನಂತರ ಗುಜರಾತಿಗೆ ನಡೆದು ವೀರಧವಳನ ಮಗನಾದ ವೀಸಲದೇವನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಇದಾದನಂತರ ತನ್ನ ಗಮನವನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಡೆಗೆ ಹರಿಸಿದ. ಹೊಯ್ಸಳ ನಾರಸಿಂಹನು ಕೃಷ್ಣನನ್ನು ಎದುರಿಸುವಷ್ಟು ಸಮರ್ಥನಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಸೇವುಣ ಸೈನ್ಯ ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳನ್ನು ತನ್ನ ವಶಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು. ಕೃಷ್ಣನ ಸೇನಾಧಿಪತಿಗಳಾದ ಚಂಗದೇವ ಮತ್ತು ಕೇಶವದೇವ ಗೋವೆಯ ಕದಂಬ ರಾಜ ಷಷ್ಠರಾಜನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದರು. ಅವನು ಕೃಷ್ಣನ ಸಾಮಂತನಾದ. ಗುತ್ತವೊಳಲಿನ ಗುತ್ತರು ಕೃಷ್ಣನನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿದರು. ಮೂರನೆಯ ಗುತ್ತರಾಜನನ್ನು ಕೃಷ್ಣನ ಸೇನಾಧಿಪತಿಗಳು ಸೋಲಿಸಿದರು. ಅವನು 1259ರಲ್ಲಿ ಸಾಮಂತನಾಗಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸಿಂದವಂಶದ ಬೀರದೇವನೂ ಸೋಲಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. ಅವನ ರಾಜ್ಯ ಸೇವುಣ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಲೀನವಾಗಿ ಹೋಯಿತು. ಇದೇ ರೀತಿ ನಾಗರಸ ಸವದತ್ತಿಯ ರಟ್ಟರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವ ಸಾಮಂತನಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಕೃಷ್ಣನೂ ಕಾಕತೀಯ ಗಣಪತಿಯೂ ಮಿತ್ರರಾಗೇ ಇದ್ದರು. ಕೃಷ್ಣನ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿಯೇ ಇದ್ದಿತು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ನೊಳಂಬವಾಡಿ ಪ್ರದೇಶ ಸೇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಛತ್ತೀಸ್‌ಗಡ ಇವನ ಆಳಿಕೆಗೆ ಸೇರಿತ್ತು. ಸೂಕ್ತಿಮುಕ್ತಾವಳಿ ಗ್ರಂಥದ ಕರ್ತೃ ಜಲ್ಹಣ, ಕಲ್ಪತರು ಗ್ರಂಥಕರ್ತೃ ಅಮಲಾನಂದ ಮೊದಲಾದವರು ಕೃಷ್ಣನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದರು. ಕೃಷ್ಣ ಮಹಾನುಭಾವ ಪಂಥದ ಗುರು ಚಕ್ರಧರನನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ್ದ. ಇವನು 1261ರಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಲು ಇವನ ಸಹೋದರನಾದ ಮಹಾದೇವ ರಾಜನಾದ.

ಕೃಷ್ಣನ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯುವರಾಜನಾಗಿದ್ದ ಮಹಾದೇವ ರಾಜನಾದ ಕೂಡಲೇ ಕೊಂಕಣದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಶಿಲಾಹಾರ ರಾಜ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಅವನು ಸೋತು ಸಮುದ್ರದ ಮೂಲಕ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದಾಗ, ಮಹಾದೇವ ಅವನನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸಿ ನೌಕಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ಗುಜರಾತಿನ ವೀಸಲದೇವ ಮಹಾದೇವನ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿಯೂ ಮಹಾದೇವ ಜಯಶಾಲಿಯಾದ. ಮಹಾದೇವನ ಸಮಕಾಲೀನ ಕಾಕತೀಯ ರಾಣಿ

ರುದ್ರಮದೇವಿಗೂ ಮಹಾದೇವನಿಗೂ ಯುದ್ಧಗಳಾದವು. ಈ ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ರುದ್ರಮದೇವಿ ಗೆದ್ದಳೆಂದು ತೆಲುಗು ಗ್ರಂಥಗಳು ತಿಳಿಸಿದರೆ, ಮಹಾದೇವನ ಶಾಸನಗಳು ಮಹಾದೇವನೇ ಜಯಶಾಲಿಯಾದನೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ.

ಮಹಾದೇವ ಹೊಯ್ಸಳರ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋಗುವ ಮುನ್ನ 1270ರಲ್ಲಿ ಕದಂಬ ಕಾಮದೇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಹೊಯ್ಸಳರ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿಹೋದ. ಹೊಯ್ಸಳ ಶಾಸನಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಮಹಾದೇವ ಸೋತು ಓಡಿಹೋದ. ರಟ್ಟರು ಮತ್ತು ಸಿಂಧರು ಮಹಾದೇವನ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದರು. 1270ರಲ್ಲಿ ಮಹಾದೇವ ಮರಣಹೊಂದಲು ಇವನ ಮಗನಾದ ಆಮಣ ದೊರೆಯಾದ. ಆದರೆ ಕೆಲವೇ ತಿಂಗಳುಗಳಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣನ ಮಗನಾದ ರಾಮಚಂದ್ರ ಇವನನ್ನು ಕೊಂದು ತಾನೇ ದೊರೆಯಾದನೆಂದು ಮಹಾನುಭಾವ ಪಂಥದ ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

1271ರಲ್ಲಿ ದೊರೆಯಾದ ರಾಮಚಂದ್ರ ಸೇವುಣವಂಶದ ಕೊನೆಯ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ದೊರೆ. ಇವನು ದೊರೆಯಾದ ಕೂಡಲೆ ಮಾಳವದೇಶಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಪರಮಾರ ಅರ್ಜುನವರ್ಮನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಗುಜರಾತಿಗೆ ಮುಂದುವರಿದು ವಾಘೇಲರಾಜ ಅರ್ಜುನನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಹಿಂದಿರುಗಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಡೆಗೆ ತನ್ನ ಗಮನವನ್ನು ಹರಿಸಿದ. ಹೊಯ್ಸಳರು ಸೇವುಣ ಸಾಮಂತ ಕದಂಬ ಕಾಮದೇವನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದರು. ಕೂಡಲೇ ರಾಮಚಂದ್ರ ತನ್ನ ಸೇನಾಧಿಪತಿ ಸಾಳುವ ತಿಕ್ಕಮನನ್ನು ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿದ. ತಿಕ್ಕಮ ಹೊಯ್ಸಳರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕದಂಬರಿಗೆ ಒದಗಿದ್ದ ವಿಪತ್ತನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿದ. ಅನಂತರ ತಿಕ್ಕಮ ಸಾಂತರ ಬೊಮ್ಮರಸನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಗುತ್ತವೊಳಲಿಗೆ ಹೋಗಿ ಮೂರನೆಯ ಗುತ್ತನೊಡನೆ ಬೆಳವಾಡಿ ಕೋಟೆಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಸೇನಾಧಿಪತಿಗಳಾದ ನಂಜಯ್ಯ ಮತ್ತು ಗುಲ್ಲಯ್ಯ ತಿಕ್ಕಮನನ್ನು ಗಾಯಗೊಳಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಹೋಗಲಾರದೆ ತಿಕ್ಕಮನ ಸೈನ್ಯ ಹಿಂದಿರುಗಿತು. 1296ರಲ್ಲಿ ಕಾಕತೀಯ ರಾಣಿ ರುದ್ರಮದೇವಿ ರಾಮಚಂದ್ರನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದಳು. ಹೀಗೆ ರಾಮಚಂದ್ರ ಯುದ್ಧ ನಿರತನಾಗಿದ್ದಾಗ ದೇವಗಿರಿಗೆ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ವಿಪತ್ತು ಬಂದೊದಗಿತ್ತು. ರಾಮಚಂದ್ರನ ಐಶ್ವರ್ಯದ ವಿಷಯವನ್ನು ಕೇಳಿದ್ದ ಅಲಾಉದ್ದೀನನು 1296ರ ಫೆಬ್ರವರಿ 26ರಂದು ದೇವಗಿರಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ. ರಾಮಚಂದ್ರನ ಸಾಮಂತನಾದ ಕರ್ಣ ಅಲಾಉದ್ದೀನನನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಸೋತ. ರಾಮಚಂದ್ರ ಅಸಹಾಯಕತೆಯಿಂದ ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ಸೇರಿಕೊಂಡ. ಒಳಗಿದ್ದ ಆಹಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಮುಗಿಯುತ್ತ ಬಂದಿದ್ದವು. ಈ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಲಾಉದ್ದೀನನು ಈಗಿನ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯ ಕೇವಲ ಒಂದು ಭಾಗವೆಂದೂ ಎಪ್ಪತ್ತು ಸಾವಿರದ ಸೈನ್ಯ ಹಿಂದೆ ಬರುತ್ತಿದೆಯೆಂದೂ ಒಂದು ಸುಳ್ಳು ಸಮಾಚಾರವನ್ನು ಹಬ್ಬಿಸಿ ರಾಮಚಂದ್ರ ಈ ಸುದ್ದಿಯನ್ನು ನಂಬುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಮೋಸಹೋದ ರಾಮಚಂದ್ರ ಮುಸ್ಲಿಂ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ ಹೋರಾಡುವುದು ಉಪಯೋಗವಿಲ್ಲವೆಂದು ಅಲಾಉದ್ದೀನನಿಗೆ ಶರಣಾಗತನಾದ. ಅನಂತರ ಏನಾಯಿತು ಎಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯದು. ಮುಸ್ಲಿಂ ಇತಿಹಾಸಕಾರರಲ್ಲಿ ಒಮ್ಮತವಿಲ್ಲ. ಇಸಾಮಿಯ ಪ್ರಕಾರ ರಾಮಚಂದ್ರನ ಮಗ ಸಿಂಘಣ ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಮಾತನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿ ಅಲಾಉದ್ದೀನನಿಗೆ ನಿನಗೆ ನಿನ್ನ ಪ್ರಾಣದ ಮೇಲೆ ಆಸೆ ಇದ್ದರೆ ನೀನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿರುವುದೆಲ್ಲ ವನ್ನೂ ಹಿಂದಿರುಗಿಸಿ, ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಓಡಿಹೋಗುವುದು ನಿನ್ನ ಅದೃಷ್ಟವೆಂದು ಭಾವಿಸು ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಕೋಪಗೊಂಡ ಅಲಾಉದ್ದೀನ ಸಿಂಘಣನ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿ ಅವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ 600 ಮಣ ಮುತ್ತು, 1 ಮಣ ವಜ್ರ, 1 ಸಾವಿರ ಮಣ ಬೆಳ್ಳಿ, 4 ಸಾವಿರ ರೇಷ್ಮೆ ಬಟ್ಟೆ ಮತ್ತು ಎಲಿಚ್‍ಪುರದ ವಾರ್ಷಿಕ ಆದಾಯ ಇವುಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ಈ ಎರಡರಲ್ಲಿ ಯಾವುದು ಸರಿ ಎಂದು ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ರಾಮಚಂದ್ರ ಇಷ್ಟಾದರೂ ಬುದ್ಧಿಯನ್ನು ಕಲಿಯಲಿಲ್ಲ. ಮುಸ್ಲಿಮರನ್ನು ಸೋಲಿಸಲು ತನ್ನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಬದಲು 1303ರಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಮೇಲೆ ದ್ವೇಷ ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ನಿಂತ. ಹೊಳಲ್ಕೆರೆಯಲ್ಲಿ ಆ ವರ್ಷ ಹೊಯ್ಸಳರಿಗೂ ಸೇವುಣರಿಗೂ ಯುದ್ಧವಾಯಿತು. ರಾಮಚಂದ್ರನಿಗೆ ಜಯ ಲಭಿಸಲಿಲ್ಲ.

ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲದವರೆಗೆ ರಾಮಚಂದ್ರ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್‍ನಿಗೆ ವಿಧೇಯನಾಗಿ ನಡೆದುಕೊಂಡ, 1306ರ ವೇಳೆಗೆ ತಾನು ಕಳುಹಿಸಬೇಕಾದ ಕಾಣಿಕೆಯನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಕುಪಿತನಾದ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಕಾಫರನನ್ನು ದೇವಗಿರಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದ. ಅಲ್ಫ್‍ಖಾನನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಕಾಫರನು ಹಿಂದು ಸೈನ್ಯವನ್ನು 1307 ಮಾರ್ಚ್ 24ರಂದು ಸೋಲಿಸಿದ. ರಾಮಚಂದ್ರ ಶರಣಾಗತನಾದ. ಇವನ ಮಕ್ಕಳು ಓಡಿಹೋದರು. ರಾಮಚಂದ್ರ ಕೈದಿಯಂತೆ ದೆಹಲಿಗೆ ಒಯ್ಯಲ್ಪಟ್ಟ. ಅಲಾಉದ್ದೀನನು ಇವನನ್ನು ಬಹು ಮರ್ಯಾದೆಯಿಂದ ಬರಮಾಡಿಕೊಂಡು ಬಹುಮಾನಗಳೊಡನೆ ವಾಪಸು ಕಳುಹಿಸಿದ. 1309ರಲ್ಲಿ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್‍ನ ಸೈನ್ಯ ವಾರಂಗಲ್ಲಿಗೆ ಹೋಗುವ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ದೇವಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ತಂಗಿತು. ರಾಮಚಂದ್ರ ಅದಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಅನುಕೂಲತೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು ವಾರಂಗಲ್ಲಿಗೆ ದಾರಿ ತೋರಿಸಲು ದಳವಾಯಿ ಪರಶುರಾಮನನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಈ ರೀತಿ ಇವನು ಸುಲ್ತಾನನಿಗೆ ವಿಧೇಯನಾಗಿ ನಡೆದುಕೊಂಡ. ರಾಮಚಂದ್ರ ಮರಾಠಿ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಕೊಟ್ಟ. ಮಹಾನುಭಾವ ಪಂಥದ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳು ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದವು. ಇವನು 1312ರಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಲು ಇವನ ಮಗ ಮೂರನೆಯ ಸಿಂಘಣ ರಾಜನಾದ. ಇವನನ್ನು ಹಿಂದಿನ ಇತಿಹಾಸಕಾರರು ಸಂಗಮ, ಶಂಕರ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆದಿದ್ದರು. ಸಿಂಘಣನಿಗೂ ದೇವಲದೇವಿಗೂ ಇದ್ದ ಪ್ರೇಮದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಮೀರ್ ಖುಸ್ರು ಒಂದು ಕಾವ್ಯವನ್ನೇ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದು ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಚರಿತ್ರಾರ್ಹವೆಂದು ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ ತಾನು ಪ್ರೇಮಿಸಿದ್ದ ದೇವಲದೇವಿಯನ್ನು ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಅಪಹರಿಸಿದ್ದುದು ಸಿಂಘಣ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್‍ನನ್ನು ದ್ವೇಷಿಸಲು ಕಾರಣವಿರಬಹುದು. ಅಲಾಉದ್ದೀನ್‍ನಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕಾದ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಕೋಪಗೊಂಡ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಕಾಫರನು ಮತ್ತೆ (ಮೂರನೆಯ ಸಾರಿ) ದೇವಗಿರಿಗೆ ಬಂದು ಸಿಂಘಣನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವನನ್ನು ಅಮಾನುಷ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕೊಲ್ಲಿಸಿದ. ದೇವಗಿರಿ ಮಹಮ್ಮದೀಯರ ವಶವಾಯಿತು. 1316ರಲ್ಲಿ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಮರಣಹೊಂದಲು, ಮಲ್ಲಿಕ್ ಕಾಫರನು ದೇವಗಿರಿಯಿಂದ ಮುಸ್ಲಿಂ ಪ್ರಾಂತಪಾಲ ಐನ್ ಉಲ್‍ಮುಲ್ಕನನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಕರೆಯಿಸಿಕೊಂಡ. ದೇವಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಂ ಪ್ರಾಂತಪಾಲ ಇಲ್ಲದಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ರಾಮಚಂದ್ರನ ಅಳಿಯನಾದ ಹರಪಾಲದೇವ ತನ್ನ ಮಂತ್ರಿ ರಾಘವನ ಸಹಾಯದಿಂದ ದೇವಗಿರಿಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಖುಸ್ರುಖಾನ್ ಕೂಡಲೇ ಹಿಂದಿರುಗಿ 1318 ರಲ್ಲಿ ಹರಪಾಲನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವನನ್ನು ಜೀವಸಹಿತ ಸುಡಿಸಿ ಅವನ ತಲೆ ಬುರುಡೆಯನ್ನು ದೇವಗಿರಿಯ ಕೋಟೆಯ ಮೇಲೆ ನೇತುಹಾಕಿಸಿದ ಎಂದು ಫೆರಿಸ್ತ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಅನಂತರ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಯಾಖ್‍ಲಾಖಿ ದೇವಗಿರಿಯ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾದ. 1333–34ರ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಸೇವುಣ ವಂಶದ ಮೇಲುಗಿದೇವನ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಇವನು ಮುಸ್ಲಿಮರ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅನಂತರ ಸೇವುಣರ ವಿಷಯ ತಿಳಿದುಬರುವುದಿಲ್ಲ.(ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಕೆಲವು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಮತ್ತು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದ ಸೇವುಣರು ತಾವು ಪರಮಾಧಿಕಾರ ಪಡೆದ ಮೇಲೂ ಹಿಂದಿನ ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಮೂಲಸ್ವರೂಪವನ್ನೇ ಮುಂದುವರಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದರು. ಇವರ ಆಡಳಿತ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಇವರ ಸಮಕಾಲೀನ ಸ್ಥಿತಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ರಾಜನು ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯನೂ ನಿರಂಕುಶನೂ ಆಗಿದ್ದ. ಇವನು ವಿವಿಧ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ರಾಜನಿಗೆ ರಾಜಗುರುಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರ ಸಲಹೆಗೆ ಮಾನ್ಯತೆ ಇತ್ತು.

ರಾಜನು ಜ್ಯೇಷ್ಠಪುತ್ರನನ್ನು ಯುವರಾಜನನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಈತ ರಾಜನ ಮರಣಾನಂತರ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದ. ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಅಸಮರ್ಥನಾಗಿದ್ದಾಗ ಅಥವಾ ರಾಜನಿಗೆ ಗಂಡು ಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದಾಗ ಎರಡನೆಯ ಮಗ ಅಥವಾ ತಮ್ಮಂದಿರು ಸಿಂಹಾಸನ ಏರಿರುವ ಪ್ರಕರಣಗಳೂ ಉಂಟು. ರಾಜ ನಿರಂಕುಶನಾಗಿದ್ದರೂ ಇವನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲವಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಆಡಳಿತ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲದ ಸಲಹೆ ಕೇಳುವುದು ಪರಿಪಾಠವಾಗಿತ್ತು. ಮಹಾಮಾತ್ಯ, ಮಹಾಪ್ರಧಾನಿ, ಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಿ, ಕೋಶಾಧ್ಯಕ್ಷ ಶ್ರೀಕರಣಾಧಿಪ, ಮಹತ್ತಮ, ರಾಜಾಧ್ಯಕ್ಷ, ಅಪಾಯಿಕ ಮೊದಲಾದ ಮಂತ್ರಿಗಳ ಮತ್ತು ಉನ್ನತಾಧಿಕಾರಿಗಳ ಹುದ್ದೆಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಮಹಾಮಾತ್ಯ ಕಂದಾಯ ಸಚಿವನಾಗಿದ್ದನೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಆದರೆ ಇವನೇ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದಿರಬೇಕು. ಪ್ರಾಂತ ಮತ್ತು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಮಹಾಪ್ರಧಾನರೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಮಹಾಪ್ರಧಾನನನ್ನು ಪ್ರಧಾನಮಂತ್ರಿ ಎಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಆಗಿನ ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಅವರು ಅಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ತಿಳಿದುಬರುವುದರಿಂದ ಈ ಅಂಶ ದೃಢಪಡುವುದಿಲ್ಲ. ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ ಎಂಬ ಇನ್ನೊಂದು ವರಿಷ್ಠ ಹುದ್ದೆಯೂ ಇತ್ತು. ಈ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ರಾಜನು ನೇಮಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಆನುವಂಶಿಕವಾಗಿಯೂ ಈ ಹುದ್ದೆಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದವು.

ಸೇವುಣರಿಗೆ ಅನೇಕ ಮನ್ನೆಯರು ಅಥವಾ ಸಾಮಂತರಿದ್ದರು. ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ವಾರ್ಷಿಕ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಕೊಡುವುದು, ಯುದ್ಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದು, ಅವರ ಮುಖ್ಯ ಕರ್ತವ್ಯಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಅವರವರ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿ ಶಿಸ್ತು ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸಾಮಂತರಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠರೆನಿಸಿದವರನ್ನು ಅಥವಾ ಬಲಿಷ್ಠರೆನಿಸಿದವರನ್ನು ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರರೆಂದು ಮಾನ್ಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ಸಾಮಂತರ ರಾಜಧಾನಿಯಲ್ಲಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಾಗಿ ಮಹಾಪ್ರಧಾನರಿರುತ್ತಿದ್ದರು.

ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಷಯ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ದೇಶವೆಂಬ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗವಿತ್ತೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಆದರೆ ದೇಶದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ನಿಖರವಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ವಿಷಯವನ್ನು ನಾಡು ಮತ್ತು ಕಂಪಣಗಳಾಗಿ ವಿಭಜಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ನಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾನಾಡು ಮತ್ತು ನಾಡುಗಳೆಂಬ ವರ್ಗಗಳಿದ್ದುವು. ನಾಡಿಗೆ ನಾಡಗೌಡ, ನಾಡಪ್ರಭು, ನಾಡ ಹೆಗ್ಗಡೆ ಮೊದಲಾದ ಮುಖ್ಯಾಧಿಕಾರಿಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಸೇನಬೋವ ಎಂಬ ಲೆಕ್ಕಾಧಿಕಾರಿ ನಾಡಗೌಡನ ಸಹಾಯಕನಾಗಿದ್ದ. ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಣಗಳೂ ಗ್ರಾಮಗಳೂ ಇದ್ದವು. ಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಪಟ್ಟಣಸ್ವಾಮಿ ಎಂಬುವನು ಮುಖ್ಯನಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದ, ಗೌಡ, ಪ್ರಭು, ಹೆಗ್ಗಡೆ ಮೊದಲಾದವರು ಗ್ರಾಮಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಪಟ್ಟಣಸಭೆ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮಸಭೆಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದವು. ಅಗ್ರಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಾಜನ ಸಭೆಗಳಿರುತ್ತಿದ್ದವು.

ಆರ್ಥಿಕ–ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿ: ಸೇವುಣರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಆರ್ಥಿಕತೆಯ ಮುಖ್ಯ ಆಧಾರ ವ್ಯವಸಾಯ. ಜನತೆ ಬಹುಪಾಲು ವ್ಯವಸಾಯ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಉಪಕಸಬುಗಳನ್ನು ಜೀವನೋಪಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಅವಲಂಬಿಸಿತ್ತು. ಬತ್ತ, ಗೋದಿ, ಧಾನ್ಯಗಳು, ಎಣ್ಣೆಬೀಜಗಳು ಮುಖ್ಯ ಬೆಳೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ತೆಂಗು ಅಡಕೆ, ವೀಳೆಯದೆಲೆ, ನಿಂಬೆ, ಮಾವು, ಸೇಬು, ದ್ರಾಕ್ಷಿ ಮೊದಲಾದ ತೋಟದ ಬೆಳೆಗಳಿದ್ದವು. ಹತ್ತಿ, ಮೆಣಸು, ಏಲಕ್ಕಿ, ಶುಂಠಿ ಮೊದಲಾದ ವಾಣಿಜ್ಯ ಬೆಳೆಗಳಿದ್ದವು.

ನೀರಾವರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಉತ್ಪನ್ನ ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಜರು, ಸಾಮಂತರು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು, ವಣಿಕರು, ಧನಿಕರು, ತಮ್ಮ ಹೆಸರುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆರೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ತೋಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರೈತರ ಸ್ಥಿತಿ ಅಷ್ಟೇನೂ ಉತ್ತಮವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಗೇಣಿಪದ್ಧತಿ ಇತ್ತು. ಶ್ರೀಮಂತ ಭೂಮಾಲೀಕರು, ಜಹಾಗೀರದಾರರು ರೈತರನ್ನು ಶೋಷಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಯುದ್ಧಕಾಲದ ಕೊಳ್ಳೆಗೆ, ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಕಿರುಕುಳಕ್ಕೆ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರೇ ಈಡಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಗ್ರಹಾರಗಳಿಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಅಧ್ಯಯನ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಉದ್ದೇಶಗಳಿಗಾಗಿ ಭೂಮಿಯನ್ನು ದತ್ತಿ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ವ್ಯವಸಾಯ ಜಮೀನಿನ ಮೇಲೆ ವಿಧಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಂದಾಯ ರಾಜಾದಾಯದ ಬಹುದೊಡ್ಡ ಭಾಗವಾಗಿತ್ತು.

ಹತ್ತಿ ಬಟ್ಟೆ ನೇಯುವುದು, ಚರ್ಮ ಹದ ಮಾಡುವುದು, ಚಾಪೆ ನೇಯುವುದು, ಬುಟ್ಟಿ ಹೆಣೆಯುವುದು, ವ್ಯವಸಾಯ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವುದು ಮೊದಲಾದವಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಉದ್ಯಮಗಳಿದ್ದವು. ಗಾಣದಿಂದ ಎಣ್ಣೆ ತೆಗೆಯುವುದು, ಬಟ್ಟೆ ಹೊಲಿಯುವುದು ಮೊದಲಾದ ಕಸಬುಗಳಿದ್ದವು. ಗಣಿಕಾರಿಕೆ, ಲೋಹದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ರತ್ನಗಳು, ಹವಳ, ವಜ್ರ, ವೈಡೂರ್ಯಗಳಿಗೆ ದಖನ್ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಕಲಾವಸ್ತುಗಳು ಮತ್ತು ಆಭರಣಗಳ ತಯಾರಿಕೆ ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳ ಮಾಧ್ಯಮವಾಗಿದ್ದವು. ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಪಡೆಯೇ ಇತ್ತು.

ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಘಗಳು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಅವು ದೇಶವಿದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಅಂತಹ ಸಂಘಗಳಲ್ಲಿ ಅಯ್ಯಾವೊಳೆ ಐನೂರ್ವರು ಎಂಬುದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿತ್ತು. ಇವರು ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದ ನಾನಾದೇಶಿಗಳು, ನೇಪಾಲ, ಕಾಂಬೋಜ, ಮಲಯ, ಸಿಂಹಳ ಮೊದಲಾದ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ವ್ಯಾಪಾರ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದುದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇವರನ್ನು ವೀರ ಬಣಜಿಗರೆಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ದ್ವಾರಾವತಿ, ಬಳ್ಳಿಗಾಮೆ, ಐಹೊಳೆ, ಕೊಲ್ಲಾಪುರ, ದೇವಗಿರಿ, ವಾರಂಗಲ್ಲು, ಕಾಂಚಿಪುರ, ಮದುರೆ ಮೊದಲಾದ ಸ್ಥಳಗಳು ಇವರ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು.

ಇವರ ವ್ಯಾಪಾರ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ರತ್ನ, ವಜ್ರ, ವೈಡೂರ್ಯಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಆನೆಗಳು, ಕುದುರೆಗಳು, ಸಂಬಾರ ಪದಾರ್ಥಗಳು, ಚಂದನ, ಕರ್ಪೂರ, ದಂತ, ಸುಗಂಧ ವಸ್ತುಗಳು ಮೊದಲಾದವು ಸೇರಿದ್ದವು. ಅರೇಬಿಯ ಮತ್ತು ಚೀನ, ದಖನಿನೊಂದಿಗೆ ನಿಕಟ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಬಂಧವಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದುದು ಪ್ರವಾಸಿಗರ ಕಥನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ದಖನ್‌ನ ಮಸ್ಲಿನ್ ಬಟ್ಟೆ, ದಂತ, ವಜ್ರಗಳು, ಸುಗಂಧ ವಸ್ತುಗಳು, ಸಂಬಾರ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕೊಳ್ಳಲು ವಿದೇಶಗಳಿಂದ ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳ ಸಮೂಹವೇ ಬರುತ್ತಿತ್ತು.

ಸೇವುಣರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜಭಂಡಾರದಲ್ಲಿ, ಶ್ರೀಮಂತರಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಐಶ್ವರ್ಯವಿತ್ತು. ಅಲಾಉದ್ದೀನ್ ಸೇವುಣರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದಾಗ ಅವನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದ ಬಂಗಾರ, ವಜ್ರವೈಡೂರ್ಯಗಳ ರಾಶಿಯೇ ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿ. ಆಹಾರ ಮತ್ತು ಅಗತ್ಯ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ದೇಶ ಸ್ವಾವಲಂಬಿಯಾಗಿದ್ದು ಸಾಮಾನ್ಯರೂ ಸಮಾಧಾನದಿಂದ ಬದುಕುತ್ತಿದ್ದರು.

ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪ: ಸೇವುಣರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕೆಲವೊಂದು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳೊಂದಿಗೆ ದಖನಿನ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯ ಮುಂದುವರಿಕೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಗಮನಾರ್ಹ ಬದಲಾವಣೆ ತೋರಿಸಿದರೆ, ಸೇವುಣ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚಿನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅಂಬರನಾಥ ಬಲಸಾನೆ, ಪೆಡಗುಂದ, ಸಾತಗಾಂವ, ಲೋಣಾರ್, ಪಾಟಣ, ವಾಘುಲಿ, ತಹಕಾರಿ, ಅಕೋಲ, ಕೊಕಮತಾನ್ ಮೊದಲಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೇವುಣರ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕವೆನ್ನಬಹುದಾದ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಶಿವ, ವಿಷ್ಣು, ಗಣಪತಿ, ಜಗದಾಂಬಿಕೆ, ಭವಾನಿ ಮೊದಲಾದ ದೇವತೆಗಳ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ.

ಸೇವುಣರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿದೊಡ್ಡ ದೆಂದರೆ ನಾಸಿಕ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಿನ್ನರ್‌ನಲ್ಲಿರುವ ಗೊಂಡೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದ ಕೂಡುಕಂಬಗಳು ಏಕಶಿಲೆಯಾಗಿದ್ದು, ಮೊಟಕಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಮತ್ತು ಅದನ್ನಾಧರಿಸಿ ಇಡೀ ದೇವಾಲಯದ ರಚನೆ ರೂಪಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಅವು ದೊಡ್ಡದಾಗಿ ರೂಪುಗೊಳ್ಳಲು ಅವಕಾಶವಾಗಲಿಲ್ಲ. ದೇವಾಲಯಗಳು ಸಮಕೋನಾಕಾರದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಈ ಆಕಾರಕ್ಕೆ ಉತ್ತರದ ಸೋಲಂಕಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮಾದರಿಯ ಪ್ರಭಾವ ಕಾರಣವೆಂದು ಭಾವಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸೇವುಣ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗರ್ಭಗೃಹ, ಮುಂಗೋಣೆ, ದೊಡ್ಡಮಂಟಪ ಮತ್ತು ದ್ವಾರಮಂಟಪಗಳು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಶಿವಾಲಯಗಳ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಂದಿಮಂಟಪಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ಪಂಚಕೂಟ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ.

ದೇವಾಲಯ ರಚನೆಗೆ ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿ ಶಿಲೆಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದ ಇವು ಚಾಳುಕ್ಯರ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಯಗಾರಿಕೆ ಕಳೆದುಕೊಂಡುವು. ಕೆಲವೆಡೆ ಬಿಟ್ಟರೆ ಉಳಿದಂತೆ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಂಬಗಳಲ್ಲಿ ಕಲಾಕುಶಲತೆ ವಿರಳ, ಸಭಾಮಂಟಪದ ಚಾವಣಿ ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿದ್ದರೆ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಚಾವಣಿ ಸರಳವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಚಾವಣಿಗಳನ್ನು ಕೆಲವೆಡೆ ಮೂಲೆಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಗೋಪುರದಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಿ ಮೇಲೆ ಕಿರಿದಾದ ಬಾಯಿಬಿಟ್ಟು ಅದನ್ನು ಇನ್ನೊಂದು ಚಪ್ಪಡಿಯಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ಇಂತಹ ಮೇಲು ಚಪ್ಪಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಅವುಗಳ ಶಿಖರದ ವಿನ್ಯಾಸ. ಇದು ಈ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಉತ್ತರದ ಸೋಲಂಕಿ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೈಲಿಯಿಂದ ಬೇರ್ಪಡಿಸಿದೆ. ಈ ಶಿಖರಗೋಪುರ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು ನೇರವಾಗಿ ಮೇಲೇರುತ್ತ ಅಟ್ಟುಗಳ ನಡುವೆ ಚಿತ್ರಿತ ಅಲಂಕಾರ ಕೆಲಸ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಚಪ್ಪಡಿಯಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ.

ಸೇವುಣರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುತೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳು ಒಂದಲ್ಲ ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಜೀರ್ಣಗೊಂಡಿವೆ. ಹೀಗೆ ಭಗ್ನಗೊಳ್ಳಲು ಅವುಗಳ ಅಡಿಪಾಯ ಆಳವಾಗಿರದಿದ್ದುದು ಮತ್ತು ಸುಭದ್ರವಾಗಿರದಿದ್ದು ಹಾಗೂ ಗೋಪುರಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದುದು ಕಾರಣವೆಂದು ತಜ್ಞರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ.

ಸೇವುಣ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ವಾಸ್ತುತಜ್ಞರು ಎರಡು ಗುಂಪುಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರಾರಂಭದವು ಮೊದಲ ಗುಂಪಿಗೂ 13 ಮತ್ತು 14ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟಲಾದ ದೇವಾಲಯಗಳು 2ನೆಯ ಗುಂಪಿಗೂ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಜಕಣಾಚಾರಿಯಂತೆಯೇ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಹೇಮಾದ್ ಪಂತ್ ಅಥವಾ ಹೇಮಾದ್ರಿ ಪಂತನೆಂಬುವನು ಇಲ್ಲಿನ ಬಹುತೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಆದರೆ ಸೇವುಣರ ಕೊನೆಯ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಿನ್ನತೆಯಿದ್ದು ಅವು ಹೇಮಾದ್ರಿ ರೂಪಿಸಿದ ಶೈಲಿಗೆ ಸೇರಿರಬಹುದೆಂದೂ ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಶೈಲಿಗೆ ಸೇರಿದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಹೇಮಾದ್ರಿಪಂತ ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂಬ ಪ್ರತೀತಿ ಬೆಳೆಯಿತೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಈ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಮಂಟಪದ ಮಧ್ಯೆ ವೇದಿಕೆ ಇದ್ದು ಗುಡಿಯ ಮೂರು ಕಡೆ ಗೂಡುಗಳಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ನಾಸಿಕ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚಾಂದರ್ ಅಥವಾ ಚಂದ್ರಾದಿತ್ಯಪುರ ಮತ್ತು ತ್ರಿಂಗಲ್ವಾಡಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಜೈನ ಗುಹಾ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ಈ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಕಲೆಯ ನಿದರ್ಶನಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಶಾಲೆಗಳು, ಮಠಗಳು, ದುರ್ಗಗಳು ನಿರ್ಮಿತವಾದವು. ದೇವಗಿರಿದುರ್ಗ ಸೇವುಣ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಮಹತ್ಸಾಧನೆ. (ಡಿ.ಎಸ್.ಜೆ.)

ನಾಣ್ಯಗಳು: ದೊರಕಿರುವ ಸೇವುಣರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಕಡಿಮೆ. ಚಿನ್ನದ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಟಂಕಿಸುವ ವಿಷಯ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ. ಟಂಕೆ ಎಂಬ ತೆರಿಗೆ ಈ ಕಾಲದ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚು ಹಾಕಿಸುವ ಹಕ್ಕನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದವರು ಕೊಡಬೇಕಾಗಿದ್ದ ತೆರಿಗೆ ಇದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಮತ. ಅದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳ ಅಚ್ಚನ್ನು ತಯಾರು ಮಾಡುವವರು, ಅದನ್ನು ಹೊಂದಿರುವವರು ಮುದ್ರೆ ಎಂಬ ತೆರಿಗೆಯನ್ನು ಕೊಡಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಸೇವುಣರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಕ, ದ್ರಮ್ಮ, ಗದ್ಯಾಣ, ಸುವರ್ಣಪಣ, ಚವುಲ, ಹಾಗ, ಕಾಕಿನಿ, ಬೇಳೆ, ವೀಸ ಮುಂತಾದ ನಾಣ್ಯಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹುವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ನಾಣ್ಯ ಗದ್ಯಾಣ. ರಾಯಗದ್ಯಾಣ, ಅಂಬಿಲಿಗದ್ಯಾಣ, ಪ್ರಿಯಗ್ರಾಹಿಗಜಮಲ್ಲಗದ್ಯಾಣ ಎಂಬ ಪ್ರಭೇದಗಳು ಕಾಣಬಂದರೂ ಅವುಗಳ ಖಚಿತ ರೂಪ ತಿಳಿದಿಲ್ಲ. ಲೊಕ್ಕಿ ಗದ್ಯಾಣ ಅಂದರೆ ಲೊಕ್ಕಿಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಟಂಕಿಸಲಾದ ಗದ್ಯಾಣಗಳು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು.

ಇದುವರೆಗೂ ದೊರಕಿರುವ ಸೇವುಣ ನಾಣ್ಯಗಳು ಪದ್ಮಟಂಕ ಎಂಬ ಪ್ರಭೇದಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವು. ತೆಳುವಾದ ಚಿನ್ನದ ತಗಡಿನ ಮೇಲೆ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮದ ಚಿಹ್ನೆಯ ತಲೆ ಇರುವ ಅಚ್ಚನ್ನು ಬಡಿದು ಮಾಡಿದವು. ಈ ಬಡಿಯುವಿಕೆಯಿಂದ ನಾಣ್ಯ ಸಣ್ಣ ಬಟ್ಟಲಿನ ಆಕಾರವನ್ನು ಪಡೆದಿರುತ್ತದೆ. ಸುತ್ತಲೂ ಕೆಲವು ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಮತ್ತು ರಾಜನ ಹೆಸರೂ ಇರುತ್ತವೆ. ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮವಾದರೆ, ಅದರ ಎದುರುಬದರಿನಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಅಕ್ಷರ, ಮೂರನೆಯದು ಶಂಖ. ನಾಲ್ಕನೆಯದು ನಾಗರೀಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ರಾಜನ ಹೆಸರು. ಮಧ್ಯದ ಜಾಗ ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಚುಕ್ಕೆಗಳು ಇಲ್ಲವೆ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸೇವುಣ ಚಿನ್ನದ ಪದ್ಮ ಟಂಕೆಗಳ ತೂಕ 57 ಗ್ರೇನ್‌ಗಳು. ಇವು ವೃತ್ತಾಕಾರದವು. ಇವುಗಳ ವ್ಯಾಸ 15 ಮಿಮೀ.

ಇದುವರೆಗೂ ಐದನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮ, ಎರಡನೆಯ ಸಿಂಘಣ, ಕೃಷ್ಣ, ಮಹಾದೇವ ಮತ್ತು ರಾಮಚಂದ್ರ–ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮಾತ್ರ ದೊರಕಿವೆ. ಇವರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶದ ಕರೀಂನಗರ, ಮೇದಕ್, ಮೆಹಬೂಬ್ ನಗರ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಒರಿಸ್ಸ, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕಿವೆ. ಕೃಷ್ಣ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಾಚಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಇತಿಹಾಸದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ದೇವಲಜಹರಿಯಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ 5ನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಭಿಲ್ಲಮದೇವ ಎಂಬ ನಾಗರೀ

ಬರೆಹವಿದೆ. ಸೋನ್‌ಪುರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ 2ನೆಯ ಸಿಂಘಣನ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಂಘಣ ಎಂಬ ನಾಗರೀ ಬರೆಹ, ಶ್ರೀ ಎಂಬ ಕನ್ನಡ ಅಕ್ಷರ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ಪರಸಿದ್‌ನಲ್ಲಿ ದೊರಕಿದ ಇವನ ನಾಣ್ಯದ ಮೇಲೆ ಸಿಂಘಣ ಎಂಬ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯ ಬರೆಹದ ಕೆಳಗೆ ಕತ್ತಿಯಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದು ರೀತಿಯ ನಾಣ್ಯದ ಮೇಲೆ ಕತ್ತಿಗೆ ಬದಲು ಬಿಲ್ಲು, ಕೃಷ್ಣನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಕನ್ನಪ ಮತ್ತು ಕನ್ನ ಎಂಬ ಬರೆವಣಿಗೆಯಿದೆ. ಮಹಾದೇವನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ನಾಗರೀಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಮಹಾದೇವ, ಮಹಾದೇ, ಮಹಾ ಎಂಬ ಬರೆಹ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ರಾಮಚಂದ್ರನ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮೇಲೆ ಶ್ರೀರಾಮ ಅಥವಾ ರಾಮ ಎನ್ನುವ ನಾಗರೀ ಬರೆಹವಿದೆ. ಇವನ ಇನ್ನೊಂದು ನಮೂನೆಯ ನಾಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮದ ಬದಲು ಗರುಡನ ಚಿತ್ರವೂ ರಾಮಚ ಎಂಬ ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯ ಬರೆಹವೂ ಇದೆ. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.)

ಶಾಸನಗಳು: ಕರ್ನಾಟಕ, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸೇವುಣರಿಗೆ ಸೇರಿದ ಒಟ್ಟು ಸು.600 ಶಾಸನಗಳು ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿವೆ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸೆಉಣ, ಸೇಗುಣ, ಸೇವುಣ, ಸೇಮುಣ ಮತ್ತು ಸೇಗುಣ್ಣ ಎಂಬ ರೂಪಗಳು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತವೆ. ಸೇವುಣ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮನ ಕಾಲದ (1000) ಸಂಗಮನೇರ್ ಶಾಸನ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದು; ಮೇಲುಗಿದೇವನ ಕಾಲದ 1334ರ ಬೋರಾಡ್ಡೀ ಶಾಸನ ಅತ್ಯಂತ ಈಚಿನದು. ಎಲ್ಲ ಅರಸರ ಶಾಸನಗಳೂ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಎರಡನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮ, ಮೂರನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮ, ಎರಡನೆಯ ಸೇವುಣ ಚಂದ್ರ, ಐರಮದೇವ, ಸೇವುಣದೇವ, ಐದನೆಯ ಭಿಲ್ಲಮ, ಜೈತುಗಿ, ಸಿಂಘಣ, ಕೃಷ್ಣ, ಮಹಾದೇವ, ರಾಮಚಂದ್ರ, ಮೇಲುಗಿದೇವ–ಈ ಅರಸರ ಶಾಸನಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಸೇವುಣರಿಗೆ ಸೇರಿದ, ಆದರೆ ಅರಸರ ಹೆಸರಿಲ್ಲದ ಸು.25 ಶಾಸನಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಒಟ್ಟು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಐದು ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳು, ಮಿಕ್ಕವು ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾದವ ನಾರಾಯಣ, ಯಾದವ ವಂಶೋದ್ಭವ, ದ್ವಾರಾವತೀಪುರವರಾಧೀಶ್ವರ, ಸೇಉಣ ಚಕ್ರವರ್ತಿ, ಸೇವುಣವಂಶ ಶಿಖಾಮಣಿ ಮುಂತಾದ ಬಿರುದುಗಳಿವೆ.

1896ರಲ್ಲಿ ಫ್ಲೀಟ್ ಅವರು ದಿ ಡೈನಾಸ್ಟೀಸ್ ಆಫ್ ಕ್ಯಾನರೀಸ್ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್ಸ್ ಎಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದಾಗ ಲಭ್ಯವಿದ್ದ ಸೇವುಣರ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕೇವಲ 120. ಆದರೆ ಅನಂತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಶಾಸನ ಶಾಖೆಯ ಸತತ ಕ್ಷೇತ್ರಕಾರ್ಯಗಳಿಂದಾಗಿ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ನಾಲ್ಕೈದು ಪಟ್ಟು ಹೆಚ್ಚಿದೆ. ಈ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಆನ್ಯುಯಲ್ ರಿಪೋರ್ಟ್ಸ್ ಆನ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಎಪಿಗ್ರಫಿಯ ಪುರವಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಿ ಮಾಡಿದೆ. ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳು ಎಪಿಗ್ರಾಫ್ರಿಯ ಇಂಡಿಕ, ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕ, ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್‌ಷನ್ಸ್, ಕರ್ನಾಟಕ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್‌ಷನ್ಸ್, ಸೋರ್ಸಸ್ ಆಫ್ ಮಿಡೀವಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಡೆಕ್ಕನ್, ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್‌ಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ನಾರ್ದರ್ನ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಅಂಡ್ ಕೊಲ್ಲಾಪುರ ಸ್ಟೇಟ್, ಜೈನಿಸಮ್ ಇನ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ ಅಂಡ್ ಸಮ್ ಜೈನ ಎಪಿಗ್ರಾಫ್ಸ್, ಎ ಕಾರ್ಪಸ್ ಆಫ್ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್‌ಷನ್ಸ್ ಫ್ರಮ್ ದಿ ಕನ್ನಡ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್ಸ್ ಆಫ್ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಸ್ಟೇಟ್, ಸೆಲೆಕ್ಟಡ್ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್‌ಷನ್ಸ್ ಫ್ರಮ್ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ, ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್‌ಷನ್ಸ್ ಫ್ರಮ್ ದಿ ನಾಂದೇಡ್ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್, ಪ್ರಾಚೀನ ಮರಾಠೀ ಕೋರೀವ್ ಲೇಖ್ ಮುಂತಾದ ಹತ್ತು ಹಲವು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಪಾದಿತವಾಗಿವೆ. ಇನ್ನೂ ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗಬೇಕಾಗಿವೆ.

ಸೇವುಣರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಕೆಲವು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆ ಮತ್ತು ನಾಗರೀ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಇವೆ. ಸೇವುಣರ ಆಳಿಕೆಯ ಕೊನೆಗಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳು ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಕಳಚುರಿ, ಹೊಯ್ಸಳ ಮತ್ತು ಸೇವುಣ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದ ಲಿಪಿಯಲ್ಲಿ ಅಂಥ ಭಿನ್ನತೆಯೇನೂ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಅಕ್ಷರಗಳು ತುಂಬ ಗುಂಡಾಗಿಯೂ ಅಲಂಕಾರಯುಕ್ತವಾಗಿಯೂ ಇವೆ.

ಸೇವುಣರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸಮಕಾಲೀನ ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳ, ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಮತ್ತು ಆಡಳಿತ ಪದ್ಧತಿಗಳ ಒಂದು ಚಿತ್ರ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ. ಮಾಳವದ ಅರಸರು, ಗುರ್ಜರ, ಹೊಯ್ಸಳ ಮತ್ತು ಕಾಕತೀಯ ಮುಂತಾದ ರಾಜಮನೆತನಗಳ ಮೇಲೆ ಸೇವುಣ ಅರಸರು ಸಾಧಿಸಿದ ದಿಗ್ವಿಜಯಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಸೇವುಣ ಶಾಸನಗಳು ಬಹುವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸುತ್ತವೆ. ಶಾಸನ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಶಂಖ, ಲಿಂಗ, ಪ್ರತಿಗ್ರಹಿ, ಹಸು ಕರು, ಸೂರ್ಯ, ಚಂದ್ರ, ನಂದಿ, ಗರುಡ, ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಲಕ್ಷ್ಮೀ, ಕಲಶ, ಮುಕ್ಕೊಡೆ, ಕಂಡಲು ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರ ಬಂದರಸ ಅಥವಾ ಬಂದುಗಿ, ಚೈತ್ರಸಿಂಹ, ವಿರುಪದೇವರಸ, ಮಾಯಿದೇವ, ಬೀಚಿಸೆಟ್ಟಿ, ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವ, ಸಹದೇವ ದಂಡನಾಥ, ಸಾಮಂತ ಖೋಲೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗ ರಾಮ, ಹರದೇವ ಮತ್ತು ಮಹದೇವ, ಮಾಯಿದೇವ ಪಂಡಿತ, ಹೊನ್ನಬೊಮ್ಮಿಸೆಟ್ಟಿ, ಬೀಚಣ, ಮಲ್ಲಿಸೆಟ್ಟಿ, ಲೆಕ್ಕರಸ, ಚಂದ್ರದೇವ, ಕೇಶವದೇವ, ಕೂಚರಸ, ಚಟ್ಟರಸ, ದೇವರಾಜ, ಸಾಳುವ ತಿಕ್ಕಮ ಹಾಗೂ ಪುರುಷೋತ್ತಮ ಮೊದಲಾದವರು ಸೇವುಣ ಶಾಸನಗಳು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವ ಪ್ರಮುಖ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು. ಭಾಗುಬಾಯಿ ಎಂಬ ಸ್ತ್ರೀಯೊಬ್ಬಳು ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿರುವುದು ಗಮನ ಸೆಳೆಯುವಂಥದು. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವೀರಶೈವ ಸುಧಾರಕ ಸಂಗನಬಸವ, ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಚಂಗದೇವ, ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ ಭಾಸ್ಕರಾಚಾರ್ಯ, ಧರ್ಮಗುರು ಶಂಕರಸ್ವಾಮಿ, ರಾಜಗುರು ಸರ್ವೇಶ್ವರದೇವ ಮುಂತಾದವರ ಉಲ್ಲೇಖ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ. ಹಾವೇರಿ, ಹೆಮ್ಮೆನಬೇತೂರು, ಹಿಲ್ಲ, ಸೊನ್ನಲಿಗೆ, ಗದಗ, ಬಳ್ಳಿಗಾವೆ, ಲಕ್ಷ್ಮೇಶ್ವರ, ಚೌಡದಾನಪುರ ಮೊದಲಾದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಬೊಮ್ಮಕೂರು, ಅಕ್ಕಲಕೋಟೆ, ಹಿರೇಬೇವಿನೂರು, ದೇವಣಗಾವೆ, ಮುದ್ಗಲ್ಲು, ಅಣ್ಣಿಗೇರಿ, ಲಕ್ಕುಂಡಿ, ಕುಕ್ಕನೂರು, ಗಬ್ಬೂರು ಮುಂತಾದ ಹಲವು ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿ ಅಥವಾ ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ಶಾಸನಗಳು ಹೆಸರಿಸುತ್ತವೆ.

ಸೇವುಣರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನವು ದಾನಶಾಸನಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಶಿವ, ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣು, ಸೂರ್ಯ, ಭವಾನಿ, ಲಕ್ಷ್ಮಿ ನರಸಿಂಹ ಮುಂತಾದ ದೇವತೆಗಳ ಹಾಗೂ ಜಿನತೀರ್ಥಂಕರರ ಸ್ತುತಿ ಇವೆ. ನೊಳಂಬವಾಡಿ 32000, ಬನವಾಸಿ 12000, ಪಲಸಿಗೆ 12000, ಪಾಳಿಯಾಂಡ 4000, ಕರಹಡ 4000, ಕೊಂಡಿ 3000, ಮಿರಿಂಜೆ 3000, ಎಡೆದೊರೆ 2000, ಅಲಂದೆ 1000, ಸಿಂದವಾಡಿ 1000, ತರ್ದವಾಡಿ 1000, ಬೆಳ್ವೊಲ 300, ಪುಲಿಗೆರೆ 300, ಅರಳು 300, ಹಗರಿಟಗೆ 300 ಮುಂತಾದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ನಾಡುಗಳನ್ನಲ್ಲದೆ ಹತ್ತಾರು ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗಗಳನ್ನು ಸೇವುಣ ಶಾಸನಗಳು ಹೆಸರಿಸುತ್ತವೆ.

ಸಾಹಿತ್ಯಕವಾಗಿಯೂ ಸೇವುಣ ಶಾಸನಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿವೆ. ತಿಳಿವಳ್ಳಿ, ದೇವಸ್ಥಾನ ಹಕ್ಕಲು ಹಾಗೂ ದಾವಣಗೆರೆ ಶಾಸನಗಳು ಉತ್ತಮ ಶಾಸನಕಾವ್ಯಕ್ಕೆ ನಿದರ್ಶನಗಳು. ವಚನಸಾಹಿತ್ಯ ಬೆಳೆದಂತೆ, ಶಾಸನಗಳ ಮೇಲೆ ಅದರ ಪ್ರಭಾವ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಸು.25 ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸೊನ್ನಲಿಗೆಯ ಸಿದ್ಧರಾಮನ ವಚನಗಳು ಉದಾಹೃತವಾಗಿವೆ. ಕೃಷ್ಣನ ಚಾಕಳಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧರಾಮನ ವಚನವೊಂದರ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷಾಂತರ ಕೊಟ್ಟಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಕೆಲವು ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹರಿಶ್ಚಂದ್ರ, ವೈಜನಾಥ, ಮಾಧವ, ಕವಿರಾಜ ವಾಗ್ದೇವತಾ ಭಟ್ಟ, ವೇದಾರ್ಥವಾದಿ ಸೂರ್ಯನರಸಿಂಹ, ವೈಜಾರ್ಯ ಹಾಗೂ ಶಾರದಾದರ್ಪಣನೆನಿಸಿದ ಮಾಯಿದೇವ ಮುಂತಾದವರು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕನ್ನಡ ಶಾಸನ ಕವಿಗಳಲ್ಲಿ ಬೆಡಗಿನ ಸೋಮನಾಥ ಪಂಡಿತ, ವಾಮನ, ಕನ್ನಡ ಸರಸತಿ ಎನಿಸಿದ ದೇವ, ಹುಡುಗೆಯ ಸೋಮಯ್ಯ, ಸೇನಬೋವ ಬಾಚರಸ, ಗೋಪಿರಾಜ ಮತ್ತು ಈಶ್ವರಾರ್ಯ ಮೊದಲಾದವರು ಸೇರಿದ್ದಾರೆ. ಕವಿಯ ಹೆಸರಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಸಾಹಿತ್ಯದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ಶಾಸನಗಳೂ ಇವೆ.

(ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್.)

ಸೈಯ್ಯದ್ ಅಹಮದ್ ಖಾನ್: 1817–98. ಆಧುನಿಕ ಭಾರತದ ಇಸ್ಲಾಂ ಚಿಂತಕರಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗರು. ಆಧುನಿಕ ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ಆಡಳಿತದ ಮೂಲಕ ಮಾತ್ರ ಭಾರತೀಯ ಮುಸ್ಲಿಂರ ಏಳ್ಗೆ ಸಾಧ್ಯವೆಂದರಿತು ಅಲಿಘರ್ ಮುಸ್ಲಿಂ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ಕಾರಣಕರ್ತರಾದವರು, ಹೆಸರಾಂತ ಬರೆಹಗಾರರು.

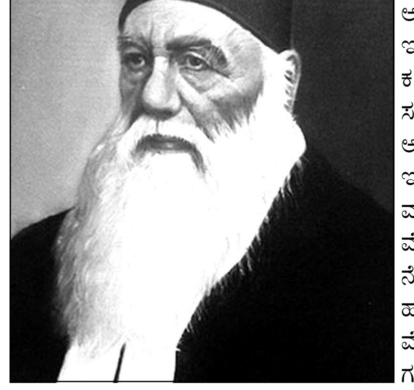

ಇವರು 1817 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 17 ರಂದು ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಇವರ ತಂದೆ ಸೈಯದ್ ಅಹಮದ್ ತಾಖಿ. ಇವರ ವಂಶಜರು ಮೊಗಲ್ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಇವರ ತಾತ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕಾರಣ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಅಹಮದ್ ಖಾನ್ ಅವರಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಶಿಕ್ಷಣ ದೊರಕಿತು. ಇವರು ಲಖನೌನಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸಂಗ ಮುಗಿಸಿ ತಮ್ಮ 30ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರ ಕೊನೆಯ ದೊರೆ ಎರಡನೆಯ ಬಹದ್ದೂರ್ ಷಾನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಹುದ್ದೆಗೆ ಸೇರಿದರು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮೊಗಲ್ ಸಾಮ್ರಾಟ ಕೇವಲ ತೋರಿಕೆಗಷ್ಟೆ ಅಧಿಕಾರಹೊಂದಿದ್ದು ಬ್ರಿಟಿಷ್‌ರ ಆಣತಿಯ ಮೇಲೆ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರಣ ಆ ಕೆಲಸ ತ್ಯಜಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಶಿರಸ್ತೇದಾರ್ ಆಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡರು. 1846–55 ರ ವರೆಗೆ ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿ ಅನಂತರ ದೆಹಲಿಗೆ ವರ್ಗಗೊಂಡರು.

1855ರಲ್ಲಿ ಬಿಜನೂರ್‌ನಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರಾಗಿ ಸೇವೆಗೆ ಸೇರಿದರು. ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಸಿಪಾಯಿದಂಗೆ ಅಥವಾ ಪ್ರಥಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮವನ್ನು ಕಣ್ಣಾರೆ ಕಂಡು ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಮುದಾಯದ ಮೇಲೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ನಡೆಸಿದ ಕ್ರೂರ ದೌರ್ಜನ್ಯಕಾಗಿ ಮರುಗಿದರು. ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಆಧುನಿಕ ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣದ ಆವಶ್ಯಕತೆಯ ಮನಗಂಡು ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಲು ಕಂಕಣ ತೊಟ್ಟರು. ಈ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ

ದೆಹಲಿಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಚರಿತ್ರೆ ಎಂಬ ತಮ್ಮ ಪ್ರಥಮ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ರಚಿಸಿ ದೆಹಲಿಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪದ ಬಗ್ಗೆ ಪರಿಪೂರ್ಣ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡಿದರು. ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಆಸಕ್ತಿ ಹೊಂದಿದ್ದ ಇವರು ಅಬುಲ್ ಫಜಲ್ ರಚಿಸಿರುವ ಐನ್–ಇ–ಅಕ್ಬರಿ ಕೃತಿಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ ಅದಕ್ಕೆ ಜಹಾಂಗೀರ್ ಹಾಗೂ ಜಿಯಾ ಉದ್–ದಿನ್–ಬರಾಸ್‌ರ ಆತ್ಮಕತೆಯನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. 1861 ರಲ್ಲಿ ಎಂ. ಗಾರ್ಸಿನ್ ಡಿ ತಾಸಿಯವರು ರಚಿಸಿದ ಫ್ರೆಂಚ್ ಭಾಷೆಯ ದೆಹಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಬಗೆಗಿನ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಭಾಷಾಂತರಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. 1864 ರಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಲಂಡನ್‌ನ ರಾಯಲ್ ಏಷಿಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಗೌರವ ಸದಸ್ಯತ್ವ ದೊರೆಯಿತು. 20 ವರ್ಷ ನ್ಯಾಯಾಧೀಶರಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಅನಂತರ 1869 ರಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಮಗನೊಡನೆ ಕೇಂಬ್ರಿಜ್‌ಗೆ ತೆರಳಿದರು.

ಲಂಡನ್‌ನಲ್ಲಿನ ಸಹವಾಸ, ಚರ್ಚೆ, ಅಧ್ಯಯನಗಳ ಫಲವಾಗಿ ಉನ್ನತ ಚಿಂತನೆಗಳು ಇವರಿಗೆ ಮನವರಿಕೆಯಾದವು. ಭಾರತದ ಶಾಸಕಾಂಗ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯರ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಿಕೆಯ ಅನಿವಾರ್ಯತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಂಸತ್ತಿನಲ್ಲಿ ವಿಚಾರ ಮಂಡಿಸಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದರು. 1866ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭವಾದ ಅಲಿಘರ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಗೆಜೆಟ್ ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣದ ಬಗ್ಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ನೀಡುವಂತಾಯಿತು. 1866 ಫೆಬ್ರವರಿ 14 ರಂದು ವಿಜ್ಞಾನ ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಅಲಿಘರ್‌ನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. 1870 ರಲ್ಲಿ ಮಹಮ್ಮದೀಯರ ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಕುರಿತು ಒಂದು ಲೇಖನ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಆಗ ಇಸ್ಲಾಂ ಸಂಪ್ರದಾಯಸ್ಥರ ವಿರೋಧವನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಹಿನ್ನಲೆಯಲ್ಲಿ ಕುರಾನ್ ಧರ್ಮಗ್ರಂಥವನ್ನು ಕುರಿತು ವಿಮರ್ಶೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ 1858ರಲ್ಲಿ ಮುರಾದ್‌ಬಾದ್, 1863 ಗಾಜೀಪುರದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆ ತೆರೆದದ್ದು ಇವರ ಪ್ರಮುಖ ಸಾಧನೆ. 1876 ರಲ್ಲಿ ಬನಾರಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಉರ್ದು ಅಥವಾ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆ ಮಾಧ್ಯಮದ ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ತೆರೆಯಲು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಆಗ್ರಹಿಸಿದಾಗ ಹಿಂದು ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಮುದಾಯದ ನಡುವೆ ಸಂಘರ್ಷ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಸಂಸ್ಕೃತ ಹಾಗೂ ಉರ್ದು ಸಮಸ್ಯೆ ಕೋಮುವಾದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಬಾರದೆಂದರಿತು ಅಲಿಘರ್‌ಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದರು.

ಕಲ್ಕತ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಂತೆಯೆ (1858) ಅಲಿಘರ್‌ನಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಮುಂದಾಗಿ ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಸಂಚರಿಸಿ ದೇಣಿಗೆ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. 1873 ರಲ್ಲಿ ಅಖಿಲ ಭಾರತ ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಮ್ಮೇಳನ ಆಯೋಜಿಸಿದರು. 1877 ಜನವರಿ 8 ರಂದು ಭಾರತದ ಮೊದಲ ವೈಸ್‌ರಾಯ್ ಲಾರ್ಡ್‌ಲಿಟ್ಟನ್ ನಿಂದ ಮಹಮಡನ್ ಆಂಗ್ಲೋ ಓರಿಯಂಟಲ್ ಕಾಲೇಜಿಗೆ ಶಂಕುಸ್ಥಾಪನೆ ನೆರವೇರಿಸಿದರು. ಎಲ್ಲ ಸಮುದಾಯದವರಿಗೂ ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಈ ಸಂಸ್ಥೆ ತನ್ನ ಬಾಗಿಲು ತೆರೆಯಿತು. ಇದೇ ಮುಂದೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಅಲಿಘರ್ ಮುಸ್ಲಿಂ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯವೆಂದು ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೆಸರು ಪಡೆಯಿತು. ಇವರು ತಮ್ಮ ಜೀವನದ ಅಂತಿಮ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುತೇಕ ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಮುದಾಯದ ಪರವಾದ ನಿಲುವು ಹೊಂದಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಅಲಿಘರ್‌ನಲ್ಲಿ ಇಸ್ಲಾಂ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಪ್ರಚಾರ ಪಡಿಸಲು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ ವಿಜ್ಞಾನ ಸಂಘ ಇವರ ನಿಧನಾನಂತರ ಲಖನೌಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟು (1903) ಮುಸ್ಲಿಂ ಲೀಗ್ ಎಂದು ಮರುನಾಮಕರಣಗೊಂಡಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ 1883 ಇವರಿಗೆ ಸರ್ ಪದವಿ ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತು. (ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.)

ಸೋನ್‌ಪುರ: ಬಿಹಾರ ರಾಜ್ಯದ ಗಯ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಸೋನೆಪುರ್, ಸೊಂತಿಪುರ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ದಿಬ್ಬವನ್ನು ಬಾಣಾಸುರ್‌ಕದಾರ್ ಎಂದು ಕರೆಯುವರು. ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಈ ಹೆಸರುಳ್ಳ ಅನೇಕ ಸ್ಥಳಗಳಿದ್ದು ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಬಾಣರ ರಾಜಧಾನಿ ಶೊಂತಿಪುರವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿರುವ ಸಾಮ್ಯತೆಯನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿದರೆ ಸೋನಪುರವನ್ನು ಬಾಣರ ರಾಜಧಾನಿ ಯೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಯಾವುದೇ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. 1955ರಲ್ಲಿ ವಿ.ಮಿತ್ರ ಅವರು ಈ ದಿಬ್ಬದ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡಾಗ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯ ಮತ್ತು ಮರಳುಶಿಲೆಯ ಕೆಲವು ಚೂರುಗಳು ದೊರಕಿದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಕೆ.ಪಿ.ಜಯಸ್ವಾಲ್ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆಯವರು 1956–57ರಿಂದ 1961–62ರವರೆಗೆ ಮತ್ತು ಬಿಹಾರ ರಾಜ್ಯ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಮತ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ನಿರ್ದೇಶನಾಲಯ ದವರು 1970–71ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ನಡೆಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿ 3 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಎ ಮತ್ತು ಬಿ ಉಪಹಂತಗಳಿವೆ. 1ಎ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ಜನರು ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ಬೊಂಬಿನ ತಡಿಕೆ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆವಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಸುಟ್ಟ ಒರಟಾದ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಇವರು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕೈಯಿಂದಲೇ ತಟ್ಟಿ ಮಾಡುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವಿತ್ತು. ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಅಪರೂಪ. ತಾಮ್ರದ ತಂತಿ ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವುದರಿಂದ ತಾಮ್ರ ಬಳಕೆ ಇವರಿಗೆ ತಿಳಿದಿತ್ತೆಂಬುದು ಖಚಿತ. ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳು, ತೊಟ್ಟಿರುವ ಬಾಣದ ಮೊನೆ ಮತ್ತು ಬತ್ತದ ಹೊಟ್ಟು ಮುಂತಾದ ಅವಶೇಷಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ.

1ಬಿ ಉಪಹಂತದಲ್ಲಿ ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ತಯಾರಿಸಿದ ಉತ್ತಮ ಗುಣಮಟ್ಟದ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲದೆ ಬಿಳಿವರ್ಣದ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾದ ಕಪ್ಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು, ಎಲುಬು ಚೂರುಗಳಿದ್ದ ಕೆಂಪು ಹೂಜಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಚಕಮಕಿಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಅಲಗುಗಳು ವಿರಳವಾಗಿದ್ದುವು. ಸುಣ್ಣದ ಲೇಪನವಿರುವ ನೆಲಗಟ್ಟುಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿತ್ತು. 1.84–2.4 ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಈ ಗುಂಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಬೂದಿ, ಪ್ರಾಣಿ ಮತ್ತು ಪಕ್ಷಿಗಳ ಮೂಳೆಗಳಿದ್ದವು. ಇವು ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರ ವಾಸದ ಗುಂಡಿಗಳಿರಬಹುದು. ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಮತ್ತು ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳ ಮಣಿಗಳು, ಎಲುಬಿನ ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಲೇಖನಿ ಹಾಗೂ ಚಪ್ಪಟೆ ಕೊಡಲಿಗಳು ಇವರು ಉಪಯೋಗಿಸಿದಂಥ ವಸ್ತುಗಳಾಗಿವೆ. ಸು. 1ಮೀ ಆಳದ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಶವಕುಣಿಗಳು ಇಲ್ಲಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದಹನನಂತರದ ಅಸ್ಥಿಅವಶೇಷಗಳೂ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಇದ್ದುವು. ಸುಟ್ಟ ಅಕ್ಕಿಕಾಳುಗಳಿದ್ದ ದೊಡ್ಡ ಜಾಡಿಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಅದಿರು ಮತ್ತು ಕಿಟ್ಟಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದು ವಿಶೇಷ.

ಬಂಗಾರ, ಬೆಳ್ಳಿ ಹೊಳಪಿನ ಕಡುನೀಲಿ, ನಸುಗೆಂಪು ಮತ್ತು ದ್ವಿವರ್ಣಗಳ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು 2ನೆಯ ಹಂತದ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯ ಚೂರುಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ಗೋಡೆ ಮತ್ತು ಗಟ್ಟಿಗೊಳಿಸಿದ ಮಣ್ಣಿನ ನೆಲಗಟ್ಟು ಈ ಹಂತದ ಪ್ರಮುಖ ಅವಶೇಷಗಳು. 61 ಸೆಂಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಉಂಗುರುಗಳಿದ್ದ 30 ಬಾವಿಗಳು ಇಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಇವುಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇಂಗುಗುಣಿಗಳಾಗಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಒಂದು ಇಂಗುಗುಣಿಯಲ್ಲಿ ರಂಧ್ರಗಳುಳ್ಳ ತಳಭಾಗವಿದ್ದುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಜಲ ಶುದ್ಧೀಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸಿರಬಹುದೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಉಂಗುರ, ಬಳೆ, ಬಾಣದ ಮೊನೆಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ಹಾಗೂ ಎರಕಹೊಯ್ದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಮಾನವ ಮುಖದ ರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ಸ್ಫಟಿಕದ ಪದಕ ಇವು ಇಲ್ಲಿ ದೊರಕಿರುವ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಮೇಲ್ಪದರದಲ್ಲಿ ಬೂದಿಯ ಪದರವಿರುವುದರಿಂದ ವಸತಿ ಅಗ್ನಿ ದುರಂತಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದಿರಬಹುದು.

2ನೆಯ ಹಂತದ ಅನಂತರ ಕೆಲಕಾಲ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಜನವಾಸ್ತವ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲ. 3ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮೆತ್ತಿ ಮಾಡಿದ ಅಲಂಕರಣೆಯಿರುವ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಇಟ್ಟಿಗೆ (43×31×8 ಸೆಂಮೀ) ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅಳಿದುಳಿದ ಭಾಗಗಳಿವೆ. ಕೊಳವೆ ಬಾವಿಗಳು ವಿರಳವಾಗಿವೆ. ಆಂಟಿಮನಿ ಕಡ್ಡಿ, ಬಳೆ, ಮಣಿ, ಕಿವಿಯ ಆಭರಣ, ಪದಕ, ತಾಮ್ರದ ಉಂಗುರಗಳು, ಮೊಳೆ ಮತ್ತು ದಂತದ ವಸ್ತುಗಳು, ಅಚ್ಚಿನಿಂದ ಹಾಗೂ ಕೈಯಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಣಿಗೊಂಬೆಗಳು, ನೈಗಮೇಶ ದೇವತೆಯ ಅಪರೂಪದ ಪುಟ್ಟಮೂರ್ತಿ, ಗಾಡಿ, ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ವಸ್ತುಗಳು, ಹರಕೆ ದೀಪಗಳು, ಮುದ್ರೆ–ಮುದ್ರಿಕೆ ಹಾಗೂ ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರಕಿವೆ. (ಸಿ.ಎಸ್.ವಿ.)

ಸೋಲಂಕಿ ಮನೆತನ: ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿ ಆಳಿದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಜ ಮನೆತನ. ಇವರನ್ನು ಗುಜರಾತಿನ ಚಾಳುಕ್ಯರೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಗೂರ್ಜರ ಪ್ರತೀಹಾರರ (8–9ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಅನಂತರ ಇವರು ಗುಜರಾತಿನಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇವರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಗುಜರಾತಿನ ಗಡಿಗಳು ಬಹುದೂರದ ವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದುವು. ಸರಸ್ವತಿ ನದಿತೀರದ ಮೇಲಿದ್ದ ಅನಿಲವಾಡದಿಂದ ಇವರು ಮೂರು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು.

ಮೂಲರಾಜ (961–96) ಈ ಮನೆತನದ ಸ್ಥಾಪಕ. ಸಾಹಸಿಯೂ ಪರಾಕ್ರಮಿಯೂ ಆಗಿದ್ದ ಈತ ಚಾಹಮಾನ, ಪರಮಾರ, ಕಲ್ಯಾಣಿಯ ಚಾಳುಕ್ಯ ಹಾಗೂ ಸಿಂಧ್ ದೊರೆಗಳೊಡನೆ ಹೋರಾಡಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಚಾಮುಂಡ ಮತ್ತು ದುರ್ಲಭರಾಜರು ಆಳಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. ಒಂದನೆಯ ಭೀಮನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ (1022–64) ಘಜ್ನಿಮಹಮ್ಮದ್ ಗುಜರಾತಿನ ಸೋಮನಾಥ ದೇವಾಲಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದ. ಪರಮಾರರು ಹಾಗೂ ಕಳಚೂರಿ ದೊರೆ ಕರ್ಣನನ್ನು ಭೀಮ ಸೋಲಿಸಿದ.

ಅನಂತರ ಆಳಿದ ಜಯಸಿಂಹ (1094–1144) ಈ ಸಂತತಿಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ. ಇವನು ಶಾಕಾಂಬರಿಯ ಚೌಹಾಣರು, ಮಾಳವದ ಪರಮಾರರು ಮತ್ತು ಬುಂದೇಲ್ ಖಂಡದ ಚಂದೇಲರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಇವನ ರಾಜ್ಯ ಜೋಧಪುರದ ಬಾಲಿಯವರೆಗೆ ಮತ್ತು ಜೈಪುರದ ಸಾಂಬಾದ್‌ವರೆಗೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಭೀಲ್ಸ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಕಾಥೇವಾಡ್ ಮತ್ತು ಕಚ್ಛ್‌ವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತು. ಇವನಿಗೆ ಸಿದ್ಧರಾಜ ಎಂಬ ಬಿರುದಿತ್ತು. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಿ ಹೇಮಚಂದ್ರ ಜಯಸಿಂಹನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ.

ಜಯಸಿಂಹನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಕುಮಾರಪಾಲ (1144–73) ಈ ಸಂತತಿಯ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ. ಈತ ಕೊಂಕಣದ ಮೇಲೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆ ನಡೆಸಿ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಆಕ್ರಮಣವೆಸಗಿದ ಚೌಹಾಣರ ಆರ್ಕ್ಣೊರಾಜ, ಪರಮಾರರ ವಿಕ್ರಮಸಿಂಹನನ್ನೂ ಮಾಳ್ವದ ಬಲ್ಲಾಳನನ್ನೂ ಇವನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಹೇಮಚಂದ್ರಮುನಿ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ ಜೈನಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ.

ಇವನ ಅನಂತರ ಪ್ರತಾಪಮಲ್ಲ ಮತ್ತು ಅಜಯಪಾಲರ ನಡುವೆ ರಾಜ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಕಲಹಗಳು ನಡೆದುವು. ಅಜಯಪಾಲ ಜಯಗಳಿಸಿ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಸೋಲಂಕಿ ರಾಜವಂಶ ಕ್ಷೀಣಿಸಲಾರಂಭಿಸಿತು. 1197ರಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯ ಕುತುಬ್ ಉದ್ದೀನ್ ಐಬಕ್ ಅನಿಲವಾಡವನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆದ. ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದ ಲವಣ ಪ್ರಸಾದ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ವಾಘೇಲ ಸಂತತಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಕರ್ಣದೇವ ವಾಘೇಲ ಈ ಸಂತತಿಯ ಸಮರ್ಥ ದೊರೆ. ಅಲಾವುದ್ದೀನ್ ಖಿಲ್ಜಿ 13ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂತತಿಯ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸಿದ. ಸೋಲಂಕಿ ವಂಶದ ದೊರೆಗಳು ಪ್ರಜಾನುರಾಗಿಗಳಾಗಿದ್ದು ಕಲೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಕ್ಕೆ ಗಣನೀಯ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. (ಎಸ್.ಎಮ್.ವಿ.)

ಸೌಂದರರಾಜನ್, ಕೆ.ವಿ.: 1925–2003. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಹೆಸರಾಂತ ಕಲಾ ಇತಿಹಾಸಕಾರ. 1925 ಫೆಬ್ರುವರಿ 17ರಂದು ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯದ ಕಾಂಚೀಪುರಂ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚೆಯ್ಯೂರು ಎಂಬಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದರು. ಇವರದು ವೇದವೃತ್ತಿ ಪಾರಂಗತ ಅಹೋಬಿಲ ಮಠದ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಕುಟುಂಬ. ತಂದೆ ವೃತ್ತಿಯಿಂದ ಸೈನಿಕ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಮದುರೈ ತಾಯುಮನ್ನವರ್ ಹಿಂದು ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಪದವಿಯನ್ನೂ ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಪದವಿಯನ್ನೂ ಪಡೆದರು. ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ತಮಿಳು, ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಭುತ್ವ ಹೊಂದಿದ್ದ ಇವರು ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್, ಎಫ್.ಐ.ಥಾಯ್‌ನರ್ ಮತ್ತು ಎಚ್.ಡಿ.ಸಾಂಕಳಿಯ ಅವರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ಓರ್ವ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರಾದರು.

ಇವರು ವಿಷಯ ತಜ್ಞರಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯನ್ನು ಸೇರಿದರು. ಸ್ವಲ್ಪ ಸಮಯದಲ್ಲಿಯೇ ಉತ್ಖನನ ಸಹಾಯಕರಾಗಿ ಬಡ್ತಿ ಪಡೆದರು. ಅನಂತರ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗದ ಅಧೀಕ್ಷಕರಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡರು. ದೆಹಲಿ ಇವರ ಕೇಂದ್ರ ಕಾರ್ಯಸ್ಥಳವಾಗಿತ್ತು. ಮದರಾಸು ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವಿಭಾಗ (ದಕ್ಷಿಣ ವೃತ್ತ)ದಲ್ಲಿ ಟೆಂಪಲ್ ಸರ್ವೆ ಪ್ರಾಜೆಕ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು (1964–68). ಅನಂತರ 1975ರಲ್ಲಿ ನಿರ್ದೇಶಕರಾದರು. 1980ರಲ್ಲಿ ಸಹ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕ, 1983ರಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಮಹಾ ನಿರ್ದೇಶಕ ಹುದ್ದೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಉತ್ಖನನಗಳು, ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಸಂಶೋಧನೆಗಳು, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ, ಕಲಾ ಇತಿಹಾಸ, ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ, ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ನಾಣ್ಯ ಅಧ್ಯಯನ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣತಿ ಪಡೆದಿದ್ದ ಇವರು ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಗೌರವ ಮತ್ತು ದಕ್ಷತೆಯ ಹೆಚ್ಚಳಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾದರು. ಇವರು ಅತಿ ವಿರಳ ಎನ್ನಬಹುದಾದ ವಿನಲ್ ವಿಶ್ಲೇಷಣಾ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಇವರ ಬರೆವಣಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನಸಾರ ಮತ್ತು ಇತರ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ಆಕರಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಅಪರಿಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ಹೊರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಅನೇಕ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳಿವು: ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಮಿಸ್ಸೌರಿ ಗೂಯ್ಮನೆಟ್, ಪ್ಯಾರಿಸ್ (1971), ಭಾರತೀಯ ಕಲೆ, ಮಿನ್ನಸೋಟ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಯು.ಎಸ್.ಎ. (1971) ಅಭಿಜಾತ ಕಲೆ – ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ, ಜೆರುಸಲೇಮ್, ಹಫಿಯ, ಟೆಲ್ ಅವೈವ್ ಮತ್ತು ಬೀರಸೇವ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ವಿಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಮಾನವಿಕ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ, ಇಸ್ರೇಲ್ ಹಾಗೂ ಹೀಬ್ರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳು.

ಇವರ ನೂರಾರು ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನಗಳೂ ಇಪ್ಪತ್ತೈದು ಗ್ರಂಥಗಳೂ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ಇಂಡಿಯನ್ ಟೆಂಪಲ್ ಸ್ಟೈಲ್, ಇಸ್ಲಾಂ ಬಿಲ್ಟ್ಸ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ, ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಿಣಂ–ಇವರ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿಗಳು. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿರುವ, ಇವರ ಸಂಪಾದನೆಯಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದ ಆರು ಸಂಪುಟಗಳ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ಹಿಂದುಧರ್ಮ ನಿಘಂಟು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ತುಂಬಾ ಸಹಾಯಕಾರಿಯಾಗಬಲ್ಲುದು. ಇವರು 2003 ಮೇ 8ರಂದು ನಿಧನರಾದರು. (ಸಿ.ಕೆ.ಎಂ)

ಸ್ಟೈನ್, ಆರೆಲ್ ಸರ್: 1862–1943. ಭಾರತದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ. ಇವನು ಭಾರತ ಹಾಗೂ ಏಷ್ಯ ಖಂಡದ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಸಂಶೋಧನೆ ಅದ್ವಿತೀಯವಾದುದು. ಚೀನ, ತುರ್ಕಿಸ್ತಾನ, ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ, ಪರ್ಷಿಯ, ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನ, ಮಕ್ರಾನ್, ಇರಾನ್, ಇರಾಕ್, ಜೋರ್ಡಾನ್ ಮುಂತಾದ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಬಂಧಿ ಸಂಶೋಧನೆ ನಡೆಸಿ ಅನೇಕ ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಸ್ತು ವಿಚಾರಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅಪಾರ ಕಾಳಜಿಹೊಂದಿದ ಇವನು ತಾನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ ಅನೇಕ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೂ ಜೋಪಾನವಾಗಿ ಸಂರಕ್ಷಿಸಿದ (ಈಗ ಇವು ನವದೆಹಲಿಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿವೆ). ಈತ ರಜಪುತಾಣ ಹಾಗೂ ಹಾಕ್ರನದಿ (ಇಂಗಿ ಹೋಯಿತೆನ್ನಲಾದ ಪ್ರಾಚೀನ ಸರಸ್ವತಿನದಿ) ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಸಂಶೋಧನೆಗಳಿಂದ ಈ ನೆಲೆಗಳು ಇತಿಹಾಸ ಪೂರ್ವಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಾನವನ ವಾಸದ ನೆಲೆಗಳಾಗಿದ್ದವೆಂದು ತಿಳಿದುಬಂತು. ಜೈಪುರದಲ್ಲಿ (ರಾಜಸ್ತಾನ) ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಚಿತ್ರಗಳು ಮುಂತಾದ ಪುರಾತನ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದರಿಂದ ಇವು ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಇತಿಹಾಸದ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಸಹಕಾರಿಯಾದವು. ಇಲ್ಲಿನ ಸಂಶೋಧನೆಯಿಂದ ಕಾರ್ಕೋಟನಗರ ಎಂಬ ವಿಶಾಲ ನಿವೇಶನವನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಲಾಯಿತು. ಇದು ಮಾಳವ ಇತಿಹಾಸದ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಬೈರಾತ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಮಯೂರವಂಶದ ಆಳಿಕೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಸಂಶೋಧಿಸಲಾಯಿತು. ರೈತ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಇದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗಣಿಪ್ರದೇಶವೂ ವ್ಯಾಪಾರಸ್ಥಳವೂ ಆಗಿತ್ತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಇವನು ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕ್ರಾನಿಕಲ್ ಆಫ್ ಕಿಂಗ್ಸ್ ಆಫ್ ಕಾಶ್ಮೀರ್ (1900), ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಖೋಟಾನ್ (1907), ರುಯಿನ್ಸ್ ಆಫ್ ಡೆಸರ್ಟ್ ಕ್ಯಾಥರಿ (1912), ದಿ ಥೌಸಂಡ್ ಬುದ್ಧಾಸ್ (1921), ಎನ್ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಟ್ರ್ಯಾಕ್ ಟು ದಿ ಇಂಡಸ್ (1929), ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ರಿಕಾನಿಸನ್ಸ್ ಇನ್ ಸೌತ್ ಈಸ್ಟ್ ಇರಾನ್ (1937), ಎನ್ ಓಲ್ಡ್ ರೂಟ್ ಆಫ್ ವೆಸ್ಟರ್ನ್ ಇರಾನ್ (1940)–ಇವು ಇವನ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಕೃತಿಗಳು. ಈತ ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಗಳಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದನಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಇವನು 1940ರಲ್ಲಿ ನಿಧನಹೊಂದಿದ. (ಜೆಆರ್.)

ಸ್ಟೋನ್‌ಹೆಂಜ್: ಯುರೋಪಿನಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಮಾಧಿಗಳ ಕೇಂದ್ರ. ಸು.18ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಹವ್ಯಾಸಿ ವಿಲಿಯಂ ಸ್ಟಕ್ಲೆ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿನ 19 ನಿಲಸುಕಲ್ಲು ಚಪ್ಪಡಿಗಳ ಗಜಪೃಷ್ಠಕಾರದ ನಿರ್ಮಿತಿ ಮತ್ತು ಇದಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮುಕ್ಕಲ್ಲು ವಿನ್ಯಾಸದ ಪ್ರವೇಶಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯ ಬೇಸಗೆಯಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯೋದಯದ ಕಿರಣಗಳು ಬೀಳುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ. ಸೂರ್ಯನ ಕಿರಣಗಳು ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೀಳುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಇದನ್ನು ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆಯೆಂದು ಅರ್ಥೈಸಲಾಯಿತು. ಈ ಗ್ರಹಿಕೆ ಸ್ಟೋನ್‌ಹೆಂಜ್ ಅಧ್ಯಯನದ ಮೇಲೆ ಗಾಢ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತು. ಸ್ಟಕ್ಲೆ ಮತ್ತು 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಸರ್ ನಾರ್ಮನ್ ಲಾಕ್ಕಿಯರ್ ಈ ಬೃಹತ್ ರಚನೆ ಸೂರ್ಯದೇವನ ಆರಾಧನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟರು. ಇದು ಸೂರ್ಯ ದೇವಾಲಯವೆಂಬುದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಗೆರಾಲ್ಡ್

ಆವ್‌ಬೆರಿ, ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್

ಹಾಕಿನ್ಸ್ ಎಂಬ ಖಗೋಳ ವಿಜ್ಞಾನಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಇದು ಕೇವಲ ಸೂರ್ಯಚಂದ್ರರ ಗತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಗ್ರಹಣ ಮೊದಲಾದ ಖಗೋಳ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಮುಂಚಿತವಾಗಿ ಅರಿಯುವ ಮಾರ್ಗವೂ ಆಗಿತ್ತು. ನಡುಬೇಸಗೆಯಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯನ ಬೆಳಕು ನೇರವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತಿಯ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಬೀಳುವಂತಿರುವುದು ಆಕಸ್ಮಿಕವಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಸೂರ್ಯೋದಯದ ಕಾಲ ಅಕ್ಷಾಂಶದಿಂದ ಅಕ್ಷಾಂಶಕ್ಕೆ ಬದಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸ್ಟೋನ್‌ಹೆಂಜ್ $51^0 11'$ ಅಕ್ಷಾಂಶದ ಮೇಲಿದೆ. ಇದನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುವಂತೆ ಎಂಜಿನಿಯರಿಂಗ್ ಮತ್ತು ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಥಾಮ್ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಎಲ್ಲಾ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳನ್ನು ಸೂರ್ಯ–ಚಂದ್ರರ ಪಥಕ್ಕೆ ಸರಿಹೊಂದುವಂತೆ ಕಟ್ಟಲಾಗಿರುವುದನ್ನು ತೋರಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಈ ಬೃಹತ್ ರಚನೆಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿದವರಿಗೆ ಸೂರ್ಯಚಂದ್ರರ ಚಲನವಲನದ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿದಿತ್ತೆನ್ನಬಹುದು. ಸೂರ್ಯನ ಚಲನಪಥವನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡೇ ಸ್ಟೋನ್‌ಹೆಂಜ್ ಸ್ಥಳವನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆಯೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಗಜಪೃಷ್ಠ ರಚನೆಯನ್ನು ಕೊನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಲಾಯಿತೆಂದೂ ಇದರಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಖಗೋಳ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರಗಳಿಲ್ಲವೆಂದೂ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಇದೆ.

ಈ ರಚನೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ ಕಟ್ಟೆಯ ಒಳಬದಿಯಲ್ಲಿ 56 ಗುಂಡಿಗಳಿರುವುದನ್ನು ಔಬ್ರೆ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವುಗಳನ್ನು ಔಬ್ರೆ ಗುಂಡಿಗಳೆಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳ ಒಳಬದಿಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲೂ ಒಂದೊಂದು ಕಲ್ಲಿದ್ದು ಇವನ್ನು ಕೂಡಿಸಿದಾಗ ಆಯತಾಕಾರದ ರಚನೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೂ ನಿರ್ಮಿತಿಯ ಕೇಂದ್ರ ಬಿಂದುವಿಗೂ ಸಂಬಂಧವಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರ ಪ್ರಕಾರ ಔಬ್ರೆ ಗುಂಡಿಗಳು ಚಂದ್ರನ ಚಲನಾಪಥವನ್ನು ಅನುಸರಿಸಲು ರಚಿಸಿರುವ ನಿಗದಿತ ಬಿಂದುಗಳು. ಇಂತಹ ಲೆಕ್ಕಾಚಾರಗಳಿಂದ ಸೂರ್ಯಚಂದ್ರ ಸಂಧಿಸಿ ಗ್ರಹಣ ಉಂಟಾಗುವ ಸಮಯವನ್ನು ಅಂದಾಜಿಸುವ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳಿವೆ. ಸ್ಟೋನ್‌ಹೆಂಜ್‌ನಿಂದ 2.8ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಗ್ರಾಮವೊಂದನ್ನು ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಹೊರತೆಗೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಉತ್ಖನನ ಇಂಗ್ಲಿಷ್

ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳು ದಿ ಸ್ಟೋನ್ ಹೆಂಜ್ ರಿವರ್ ಸೈಡ್ ಪ್ರಾಜೆಕ್ಟ್ ಆಶ್ರಯದಡಿ ನಡೆಯಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2500ರ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 8 ಮರದ ಮನೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು, ಉಪಕರಣಗಳು, ಆಭರಣಗಳು, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಮನುಷ್ಯರ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಎಲುಬುಗಳು ಮುಂತಾದುವುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಯಿತು. ಶೆಫೀಲ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಮೈಕ್ ಪಾರ್ಕರ್ ಪಿಯರ್‌ಸನ್ ಈ ಮನೆಗಳು ವಿಶಾಲವಾದ ವಸತಿಯ ಭಾಗವೆಂದೂ ಇವು ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅಂತ್ಯ ಕಾಲದ್ದೆಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಈ ವಸತಿ ಸ್ಟೋನ್‌ಹೆಂಜ್‌ಗೆ ಸಮಕಾಲೀನವಾದುದೆಂದೂ

ಉತ್ಖನನ

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ನೂರಾರು ಗೃಹಾವಶೇಷಗಳು ದೊರೆಯಬಹುದೆಂದೂ ಇವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. 2 ಮನೆಗಳು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿದ್ದು ಸುತ್ತಲೂ ಮರದ ಬೇಲಿಯೂ ಇದರ ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ಕಂದಕವೂ ಇವೆ. ಈ ದೊಡ್ಡ ಮನೆಗಳು ಮುಖ್ಯಸ್ಥ ಇಲ್ಲವೇ ಅರ್ಚಕನದಾಗಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಈ ಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ನಿತ್ಯುಪಯೋಗಿ ವಸ್ತುಗಳು ಇಲ್ಲದಿದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಇವನು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಕಾಲದ ಡ್ಯೂರಿಂಗ್ ಟನ್ ವಾಲ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಮಣ್ಣಿನ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಕಂಬಗಳ ಗುಳಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಣ್ಣಿನ ದಿಬ್ಬದ ಒಳಬದಿಯಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಮರದಕಂಬಗಳಿದ್ದ ಎರಡು ವೃತ್ತಗಳಿವೆ. ಒಂದು ವೃತ್ತವನ್ನು 40 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಏಕಕೇಂದ್ರದ ಎರಡು ವೃತ್ತಗಳು ಡ್ಯೂರಿಂಗ್ ಟನ್ ವಾಲ್ ಒಳಬದಿಯಲ್ಲಿರುವುದು ತಿಳಿಯಿತು. ಇವು ಕೂಡ ಸ್ಟೋನ್‌ಹೆಂಜ್‌ಗೆ ಸಮಕಾಲೀನ. ಡ್ಯೂರಿಂಗ್ ಟನ್ ವಾಲ್‌ನ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ 40ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ಏಕಕೇಂದ್ರದ ಐದು ವೃತ್ತಗಳು ಮತ್ತು ಒಂದು ಸಣ್ಣ ವೃತ್ತವನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪಿಯರ್‌ಸನ್ ಪ್ರಕಾರ ಸ್ಟೋನ್‌ಹೆಂಜ್ ಮತ್ತು ಡ್ಯೂರಿಂಗ್ ಟನ್ ವಾಲ್‌ಗಳಿಗೆ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧವಿದೆ. ಸ್ಟೋನ್‌ಹೆಂಜ್ ಮಕರ ಸಂಕ್ರಾಂತಿ ದಿನದಂದು ಸೂರ್ಯನ ಅಸ್ತಮಾನಕ್ಕೆ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿದ್ದರೆ, ಡ್ಯೂರಿಂಗ್ ಟನ್ ವಾಲ್ ಒಳಗಿನ ಮರದ ದೊಡ್ಡ ವೃತ್ತ ಅದೇ ದಿನದಂದು ಸೂರ್ಯೋದಯಕ್ಕೆ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿರುತ್ತದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಸ್ಪಾರ್ಟ: ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪುರಾತನ ನಗರ. ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿರುವ ಪೆಲೊಪೊನೀಸ್ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪದ ಈಗಿನ ಲೆಕೊನಿಯ ಪ್ರಾಂತದ ರಾಜಧಾನಿ ಮತ್ತು ಆಡಳಿತ ಕೇಂದ್ರ. ಯೂರೊಟಸ್ ನದಿ ದಡದ ಮೇಲಿದೆ. ಸ್ಯೂಸ್ ಮತ್ತು ಟೇಗೇಟ್ ದಂಪತಿಗಳ ಮಗನಾದ ಲೇಕಡ್‌ಮನ್ ತನ್ನ ಪತ್ನಿಯ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಈ ನಗರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದು ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥೆ. ಟ್ರೋಜನ್ ಸಮರದ 80 ವರ್ಷಗಳ ಬಳಿಕ ಡೋರಿಯನರು ವಲಸೆ ಹೋಗಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ವಲಸೆಗಾರರು ಲೆಕೊನಿಯಕ್ಕೆ ಬಂದ ಬಳಿಕ ಸ್ಪಾರ್ಟ ಅವರ ಮುಖ್ಯ ವಾಸಸ್ಥಳವಾಯಿತು. ಪರಸ್ಪರ ವೈಷಮ್ಯ, ಕಲಹಗಳಿಂದಾಗಿ ಸ್ಪಾರ್ಟ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೊಳ್ಳಲೇ ಇಲ್ಲ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಸುವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನ ಬೆಳೆಯಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಲೈಕರ್ಗಸ್ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಬಳಿಕ ಶಾಸನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರ ಜೀವನವನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತಗೊಳಿಸಿ ಸಂಘಟಿಸಿದ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಇಲ್ಲಿಯ ನಾಗರಿಕರ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿಯೇ ತೀವ್ರವಾದ ಮಾರ್ಪಾಡುಗಳುಂಟಾದವು. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಪ್ರಜೆಯೂ ವಿಧೇಯತೆ, ಸಹಿಷ್ಣುತೆ ಹಾಗೂ ಸಮರ ವಿಜ್ಞಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟುನಿಟ್ಟಾದ ತರಬೇತಿ ಪಡೆಯಬೇಕಾಯಿತು. ಪ್ರತಿ ನಾಗರಿಕನನ್ನೂ ದಕ್ಷ ಸೈನಿಕನನ್ನಾಗಿ ತಯಾರಿಸುವುದೇ ಈ ಹೊಸ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಯೋಜನೆಯ ಗುರಿಯಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಸ್ಪಾರ್ಟನರ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಸೌಂದರ್ಯ, ಸೌಮ್ಯತೆ, ಗಾಂಭೀರ್ಯಗಳಿಗೆ ಸ್ಥಾನವಿಲ್ಲದೆ ಹೋಯಿತು. ಇವರಲ್ಲಿ ಸಮರ, ಕ್ರೌರ್ಯ ನೆಲೆಗೊಂಡಿತು. ವಿಪರೀತ ನಿಬಂಧನೆಗಳಿಂದ ನಿಯಂತ್ರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಸ್ಪಾರ್ಟರು ರಾಜನ ಅಧಿಕಾರ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಂದ ಹೊರಬಿದ್ದ ಕೂಡಲೇ ಅನಿರ್ಬಂಧಿತ ಕುಡಿತ, ದುರಾಚಾರಗಳಲ್ಲಿ ಮಗ್ನರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರು ದಕ್ಷ ಸೈನಿಕರಾದರೇ ಹೊರತು ನುರಿತ ಆಡಳಿತಗಾರರಾಗಲಿಲ್ಲ.

ಲೆಕೊನಿಯವನ್ನು ಸ್ಪಾರ್ಟ ತನ್ನ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ತಂದುಕೊಂಡುದರ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಗಳು ನಮಗೆ ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಅರ್ಕಲಸ್ ಮತ್ತು ಕಾರಿಲಸರ ಆಡಳಿತದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯೂರೊಟಸ್ ಕಣಿವೆಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಆರಂಭವಾದ ಸ್ಪಾರ್ಟನ್ನರ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣಾ ಯೋಜನೆ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಸುತ್ತಲಿನ ನಗರಗಳನ್ನು ಕಬಳಿಸಿ ಪೆಲೊಪೊನೀಸ್‌ನ ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರದಲ್ಲಿದ್ದ ಆರ್ಗಿವ್ಸ್ ಜನರನ್ನು ಹೊರದೂಡಿ ಆ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ತಮ್ಮ ಅಧೀನಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವುದರಿಂದ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಲೆಕೊನಿಯವನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸಿದಾಗ ಒಂದು ಘಟ್ಟ ಮುಟ್ಟಿತು. ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನ ತಮ್ಮ ನೆರೆಯವರಾದ ಮೆಸ್ಸೆನಿಯರನ್ನು ಸದೆಬಡಿದು ಅವರಿಂದ ಕಪ್ಪಪಡೆಯಲು ಸ್ಪಾರ್ಟಕ್ಕೆ 20 ವರ್ಷಗಳು ಹಿಡಿದವು. ಎರಡನೆಯ ಮೆಸ್ಸೆನಿಯ ಕದನದ ಕೊನೆಗೆ ಅದು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಅಧೀನವಾಯಿತು. ಈ ವೇಳೆಗೆ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಸು.631) ಅರ್ಕೆಡಿಯ ಮತ್ತು ಆರ್ಗೊಲಿಸ್ ಹೊರತಾಗಿ ಉಳಿದ ಯಾವ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೂ ಸ್ಪಾರ್ಟವನ್ನು ಎದುರಿಸುವ ಶಕ್ತಿಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡ್ರಿಡಸ್ ಮತ್ತು ಅರಿಸ್ಟೋನ್ ಇವರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವರು ಸು.550ರಲ್ಲಿ ಟೆಗಿಯ ನಗರವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಅರ್ಕೆಡಿಯವನ್ನು ತಮ್ಮ ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅನಂತರ ಮೊದಲನೆಯ ಕ್ಲಿಯೊಮೆನಸ್ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.545ರಲ್ಲಿ ಆರ್ಗೊಲಿಸ್‌ನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಮುರಿದು ಪೆಲೊಪೊನೀಸ್‌ನ ನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ಸ್ಪಾರ್ಟಕ್ಕೆ ದೊರಕಿಸಿಕೊಟ್ಟ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶಕ್ಕೆ ಪ್ರಥಮತಃ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಆಕ್ರಮಣದ ಭಯ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಪರ್ಷಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಸೈರಸ್ ಎಂಬಾತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.546ರಲ್ಲಿ ಕ್ರೋಷಸ್‌ನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಲಿಡಿಯವನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಬಳಿಕ ಅಯೋನಿಯದ ಗ್ರೀಕರನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಸೋಲಿಸಿದ. ಆದರೆ ಅಯೋನಿಯದ ನಾಗರಿಕರು ದಂಗೆಯೆದ್ದರು. ಇತ್ತ ಪರ್ಷಿಯ ವಿರುದ್ಧದ ಸಹಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶಕ್ಕೆ ಮೊರೆಯಿಟ್ಟಾಗ ಸ್ಪಾರ್ಟ ಸಹಾಯ ಮಾಡಲು ನಿರಾಕರಿಸಿತು. ಅಯೋನಿಯದ ದಂಗೆಯಲ್ಲಿ ಅಥೇನಿಯನರು, ಎರೆಟ್ರಿಯನರೂ ಸ್ಪಾರ್ಟನರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದರೆಂಬ ಕಾರಣ ಅವರನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸಲೆಂಬ ನೆಪದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.490ರಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯದ ಡೇರಿಯಸ್ 40,000 ಸೈನ್ಯಬಲದೊಂದಿಗೆ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದ. ಆಗ ಸ್ಪಾರ್ಟ ಡೇಟಿಸ್ ಮತ್ತು ಆರ್ಟಾಫರ್ನೆ ಎಂಬುವರ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯವೊಂದನ್ನು ಅಥೆನ್ಸಿನ ಸಹಾಯಕ್ಕಾಗಿ ಕಳುಹಿಸಿತು. ಆದರೆ ಈ ಸೈನ್ಯ ಮ್ಯಾರತಾನ್ ಕದನ ಮುಗಿದ ಬಳಿಕ ಯುದ್ಧಭೂಮಿಗೆ ಬಂತು. 10 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಡೇರಿಯಸ್‌ನ ಮಗನಾದ ಸರ್ಕ್ಸೀಸ್ ಎಂಬಾತ ಮತ್ತೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಾಗ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ದೊರೆ ಲಿಯೊನಿಡಾಸ್ ಗ್ರೀಸಿನ ಸಂಯುಕ್ತ ಸೈನ್ಯದ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿ ಥರ್ಮೊಪಿಲೆಯನ್ನು ಕಾಪಾಡಲು ಬಹಳವಾಗಿ ಹೋರಾಡಿ ಕೊನೆಗೆ ರಣರಂಗದಲ್ಲಿ ಅಸುನೀಗಿದ. ಅಥೆನ್ಸಿನ ಥೆಮಿಸ್ಟೊಕ್ಲಿಸನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಸಲಮಿಸ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಡೆದ ನೌಕಾಕದನದಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನರು ಭಾರಿಸೋಲು ಅನುಭವಿಸಿ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಬೇಕಾಯಿತು.

ಪರ್ಷಿಯನರೊಡನೆ ನಡೆದ ಈ ಕದನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಯುದ್ಧಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿತು; ಆದರೆ ಇದರೊಂದಿಗೆ ಅವರಲ್ಲಿದ್ದ ಸ್ವಾರ್ಥ, ಅಲ್ಪತ್ವ ಮೊದಲಾದ ಅವಗುಣಗಳೂ ಬಯಲಾದುವು. ಕ್ರಮೇಣ ಅಥೆನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಸ್ಪಾರ್ಟಗಳ ನಡುವಣ ಸಂಬಂಧ ಕಡಿದುಹೋಗಿ ಪರಸ್ಪರ ವೈಷಮ್ಯ ತಲೆದೋರಿತು. ಪೆಲೊಪೊನೇಷ್ಯನ್ ಕದನದ ಮೊದಲ ಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಅಥೆನ್ಸಿನ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಲು ಸ್ಪಾರ್ಟ ಹಿಂಜರಿಯಿತು. ಅನಂತರ ಪೆಲೊಪೊನೇಷ್ಯನ್ ಲೀಗಿನ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿದ್ದ ಕಾರಣದಿಂದಲೂ ಮಿತ್ರರಾಷ್ಟ್ರಗಳ ಬಲವಂತದಿಂದಲೂ ಇವೆಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಆ ತನಕ ಆಂತರಿಕವಾಗಿ ಬೆಳೆದುಬಂದಿದ್ದ ವಿದ್ವೇಷದಿಂದಲೂ ಅದು ಆ ಸಮರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿತು; ಅಥೆನ್ಸ್ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ನಾಶವಾಗಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ತನ್ನ ಬಲವನ್ನು ಸ್ಪಾರ್ಟ ನಿರೂಪಿಸಿಕೊಂಡಿತಾದರೂ ವಿಜಯದಿಂದ ಲಭ್ಯವಾದ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಅನರ್ಹತೆಯನ್ನೂ ತೋರಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ತನ್ನ ಅಧೀನದ ರಾಜ್ಯಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಪ್ರಜಾಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ತಿಲಾಂಜಲಿಯಿತ್ತು ಮಿತಜನಾಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸತೊಡಗಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಜನರ ವಿರೋಧವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡಿತು.

ಆದರೆ ಈ ಅಧಿಕಾರ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಬಹಳ ಕಾಲ ನಿಲ್ಲಲಿಲ್ಲ. ಪರ್ಷಿಯದೊಡನೆ ಪುನಃ ನಡೆದ ನೌಕಾಕದನದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಸ್ಪಾರ್ಟ ನೌಕಾರಂಗದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸ್ಥಾನ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿತು. ಅಲ್ಲದೆ, ಪರ್ಷಿಯನರ ನಿರಂತರ ಆಕ್ರಮಣ ನಿಲ್ಲಿಸಲು ಮತ್ತು ಅವರ ಸಹಾಯದೊಡನೆ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪರ್ಷಿಯದ ದೊರೆ ಎರಡನೆಯ ಸರಕ್ಸೀಸ್‌ನೊಡನೆ ಒಂದು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿತು. ಅದರಂತೆ ಏಷ್ಯಮೈನರ್ ತೀರದಲ್ಲಿಯ ಗ್ರೀಕ್ ನಗರಗಳನ್ನೂ ಸೈಪ್ರಸನ್ನೂ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿ, ಇತರ ಗ್ರೀಕ್ ನಗರಗಳಿಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ನೀಡಲೂ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿತು. ಆದರೆ ತನ್ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಬೊಇಷಿಯದ ನಗರಗಳು ಕೈತಪ್ಪಿ ಹೋಗುವವೆಂಬ ಹೆದರಿಕೆಯಿಂದ ತೀಬ್ಸ್ ಈ ಕೊನೆಯ ಕರಾರಿಗೆ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ತೀಬ್ಸ್ ಮತ್ತು ಸ್ಪಾರ್ಟಗಳ ನಡುವೆ ಘರ್ಷಣೆಗಳುಂಟಾಗಿ ತೀಬ್ಸ್‌ನ ಎಪಮಿನಾಂಡಸ್ ನಾಲ್ಕು ಬಾರಿ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ ಅದರ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಮುರಿಯುವಲ್ಲಿ ಸಫಲನಾದ. ಇದರಿಂದ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಪ್ರಾಬಲ್ಯ ಕ್ಷೀಣಿಸಿತು. ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯದ ಫಿಲಿಪ್‌ನಿಗೆ

ಸ್ಪಾರ್ಟವನ್ನು ಕಬಳಿಸಲು ಸದವಕಾಶ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಕೊನೆಯತನಕವೂ ಹೋರಾಡಿ ಅವನನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಲು ಸ್ಪಾರ್ಟ ಯತ್ನಿಸಿತಾದರೂ ಸಫಲಗೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ರೋಮನರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಫಿಲಿಪ್‌ನು ಮ್ಯಾಸಿಡೋನಿಯವನ್ನು ದಕ್ಕಿಸಿಕೊಂಡ. ಇದರೊಡನೆ ಸ್ಪಾರ್ಟದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವೂ ಅಂತ್ಯಗೊಂಡಿತು.

ಈಗ ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ ಸ್ಪಾರ್ಟ ನಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕ ನಗರವೊಂದು ತಲೆಯೆತ್ತಿದೆ. 1835ರಲ್ಲಿ ಈ ನಗರವನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಯಿತು. ಪ್ರಾಚೀನ ನಗರ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಉತ್ಖನನಗಳು ನಡೆದಿದ್ದು, ಈ ನಗರದ ಪೂರ್ವೇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ನಾನಾ ಬಗೆಯ ಅಮೂಲ್ಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.)

ಸ್ಪಾರ್ಟಕಸ್: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.–71. ರೋಮನ್ನರ ಎದುರಾಗಿ ಹೋರಾಡಿದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಗುಲಾಮ ವೀರ. ಗ್ರೀಸ್‌ನ ಈಶಾನ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ತ್ರೇಸ್ ಎಂಬಲ್ಲಿನ ಅಲೆಮಾರಿ ಜನಾಂಗದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಈತ ಚಿಕ್ಕಂದಿನಲ್ಲಿ ಕುರುಬನಾಗಿದ್ದ. ಮುಂದೆ ಇವನು ರೋಮನ್ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ. ಸೈನ್ಯವನ್ನು ತೊರೆದಾಗ ರೋಮನರು ಇವನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದು ಗುಲಾಮನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಕಾಪುಲಿ ಎಂಬಲ್ಲಿನ ಯುದ್ಧ ತರಬೇತಿ ಶಾಲೆಗೆ ಮಾರಿದರು. ಗುಲಾಮಗಿರಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ, ಗ್ರೀಸ್, ರೋಮ್ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕವರನ್ನು ಗುಲಾಮರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು, ಅನಂತರ ಮಾರುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಾಚೀನ ರೋಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಖಡ್ಗಮಲ್ಲಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಗುಲಾಮರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅವರನ್ನು ಗ್ಲಾಡಿಯೇಟರ್ಸ್ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು.

ಈತನಿಗೆ ಗುಲಾಮರ ಬಗ್ಗೆ ಬಹಳ ಅನುಕಂಪವಿತ್ತು. ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿ ಗುಲಾಮನಾಗಿರುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ; ಎಲ್ಲರೂ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿ ಬಾಳಬೇಕೆಂಬ ಉದಾತ್ತ ಭಾವನೆಯಿಂದ ಪ್ರೇರಿತನಾಗಿ ಮಲ್ಲಶಾಲೆಯೊಂದರಲ್ಲಿ ಗುಲಾಮರಾಗಿದ್ದ ಎಪ್ಪತ್ತು ಜನ ಒಡನಾಡಿ ಮಲ್ಲರೊಡನೆ ಸೇರಿ ರೋಮನ್ ದೊರೆಯ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಎದ್ದ. ಅವರೊಡನೆ ವೆಸೂವಿಯಸ್ ಪರ್ವತದಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದ. ಅಲ್ಲಿ ಈಗಾಗಲೇ ಸೇರಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಅನೇಕ ಗುಲಾಮರು ಇವನನ್ನು ಕೂಡಿಕೊಂಡರು. ಇವರು ಸ್ವಲ್ಪ ಶಸ್ತ್ರಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಪಡೆದು ರೋಮನರ ಎರಡು ಪಡೆಗಳನ್ನು ಒಂದಾದ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಸೋಲಿಸಿದರು; ದಕ್ಷಿಣ ಇಟಲಿಯ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಗೆದ್ದರು. ಆರಂಭಕ್ಕೆ ಶೇ.70 ರಷ್ಟಿದ್ದ ಯೋಧರ ಬಲ ಅನೇಕ ಸಾವಿರವಾಯಿತು. ಅನೇಕ ಗುಲಾಮರು ಇಟಲಿಯನ್ನು ಬಿಡಲು ಒಪ್ಪದಿದ್ದಾಗ ಈತ ಮತ್ತು ಈತನ ಒಡನಾಡಿಗಳು ಸಿಸಿಲಿಗೆ ಹೋಗಬೇಕೆಂದಿರುವಾಗಲೇ ಇವರನ್ನು ಹೊಸ ರೋಮನ್ ನಾಯಕ ಮಾರ್ಕಸ್ ಲಿಸಿನಿಯಸ್ ಕ್ರಾಸಸ್ ಎದುರಿಸಿ ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಗುಲಾಮರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಸ್ಪಾರ್ಟಕಸ್ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಶೂರತನದಿಂದ ಹೋರಾಡಿ ಮಡಿದ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.71). ಸೆರೆ ಸಿಕ್ಕಿದ ಸಾವಿರಾರು ಗುಲಾಮರನ್ನು ಶಿಲುಬೆಗೇರಿಸಲಾಯಿತು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. ಒಂದನೆಯ ಶತಮಾನದಿಂದ ಇಂದಿನವರೆಗೂ ಸ್ಪಾರ್ಟಕಸ್ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಅನೇಕ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರರ ಗುಪ್ತನಾಮವಾಗಿದೆ. ಮನುಷ್ಯನ ಎಂದೂ ನಂದದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದಾಹಕ್ಕೆ ಈತ ಸಂಕೇತವಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈತನ ಉದಾತ್ತ ಭಾವನೆ ಇಂದಿಗೂ ತುಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದವರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಬಯಕೆಗೆ ಪ್ರೇರಣೆಯಾಗಿದೆ. (ಎನ್.ಎಲ್.)

ಸ್ಪಿರಿಟ್ ಕೇವ್: ವಾಯವ್ಯ ಥೈಲೆಂಡಿನ ಪಾಂಗ್ ಮಫ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೆ ಹೊಂಗ್ ಸೋನ್ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಸಾಲ್ವೀನ್ ನದಿಯ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಬೆಟ್ಟದ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ 1960ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಚೆಸ್ಟರ್ ಗೋರ್ಮನ್ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಹೊಬೀನಿಯನ್ ಹಾಗೂ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಸಸ್ಯಾವಶೇಷಗಳು ಈ ನೆಲೆಯ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿವೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.9000–6000ದ ನಡುವೆ ಹೊಬೀನಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದರು. ಬೇಟೆ ಹಾಗೂ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದ ಈ ಜನರು ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ಮರದ ಹಾಗೂ ಶಿಲೆಯ ಉಪಕರಣಗಳೂ ಆಹಾರವಾಗಿ ಬಳಸಿದ ಪ್ರಾಣಿಮೂಳೆಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ಮೂಳೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕತ್ತರಿಸಿದ ಗುರುತುಗಳಿದ್ದರೂ ಮಾಂಸವನ್ನು ಸುಟ್ಟು ತಿಂದ ಕುರುಹುಗಳಿಲ್ಲದಿರುವುದು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಇಂದಿನಂತೆ ಅಂದೂ ಬಿದಿರ ಹಂಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಂಸವನ್ನು ಕುಸುವಿ (ಸ್ಟ್ಯೂ) ತಿನ್ನುವ ರೂಢಿಯಿತ್ತು. ಅಡಕೆ, ಅವರೆ, ಬಟಾಣಿ, ಕಾಳುಮೆಣಸು, ಸೋರೆಕಾಯಿ, ಸೌತೆಕಾಯಿ, ವಾಟರ್ ಚೆಸ್ಟ್‌ನಟ್ ಮುಂತಾದ ಕಾಳು–ತರಕಾರಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಹೆಚ್ಚಿನವು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಕಾಡುತಳಿಗಳು. ಆದರೆ ಚೆಸ್ಟ್‌ನಟ್, ಅಡಕೆ ಹಾಗೂ ಸೋರೆಗಳನ್ನು ಇವರೇ ಬೆಳೆದಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಜನರು ಸಸ್ಯಾಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ತೋಟಗಾರಿಕೆಯನ್ನೂ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬ ಅನುಮಾನಕ್ಕೆ ಇವು ಇಂಬುಕೊಟ್ಟಿವೆ. ಈವರೆಗೆ ಇವು ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಸ್ಯ ಕೃಷಿಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಉದಾಹರಣೆಗಳಾಗಿವೆ.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.6600ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಆರಂಭಗೊಂಡಿತೆಂಬುದು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳಿಗೆ ಉಜ್ಜಿ ಹೊಳಪು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ (ಬರ್ನಿಷ್ಡ್). ಇವನ್ನು ಗಟ್ಟಿಗೊಳಿಸಲು ಮಣ್ಣಿನೊಂದಿಗೆ ಸಸ್ಯದ ನಾರನ್ನು ಬೆರೆಸಲಾಗಿದೆ. ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ಹುರಿಯೊತ್ತಿ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ, ಭಾಗಶಃ ಉಜ್ಜಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಬಾಚಿಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಸ್ವಾಟ್ ಕಣಿವೆ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳು: ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ವಾಯವ್ಯ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿರುವ ಕಣಿವೆ ಪ್ರದೇಶ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನ ಉತ್ತರ ಭಾಗದಿಂದ 1ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಮಧ್ಯದವರೆಗಿನ ಹಂತದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗ ಗಾಂಧಾರ ಪ್ರಾಂತವನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯ ಕಲ್ಗೋರಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ವಿ.ಹೆಚ್. ದಾನಿ ಅವರು ಗಾಂಧಾರ ಸಮಾಧಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಿದರು. ಇಟಲಿಯ ತುಚಿ ಆ್ಯಂಟೊನಿ ಇದನ್ನು ಬೌದ್ಧಯುಗ ಪೂರ್ವದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೆಂದು ಕರೆದರು. ಬಲಿಬಂಟ ಮತ್ತು ಥಲಿಗ್ರೈನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳುಳ್ಳ 12 ನೆಲೆಗಳನ್ನೂ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನ ವಾಸ್ತವ್ಯ ನೆಲೆಯನ್ನೂ ಶೋಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸ್ಟಕುಲ್ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಇಟಲಿಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರ ತಂಡ ಮತ್ತು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ತಂಡ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನ್ವೇಷಣೆ ಮತ್ತು ಉತ್ಖನನವನ್ನು ನಡೆಸಿದವು.

ನೆಲಕೋಣೆ

ಇಂಗಾಲ–14 ವಿಧಾನದಿಂದ ದಾನಿಯವರು ಇಲ್ಲಿಯ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ್ದಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ತಾಮ್ರಯುಗದ ಒಂದನೆಯ ಹಂತದ ಗೋರಿಗಳ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1600–1300, ಎರಡನೆಯ ಹಂತದವು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1200–1000. ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಹಂತದ ಗೋರಿಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.900–600 ಕಾಲಾವಧಿಯದ್ದು. ಸ್ಟಕುಲ್ ಅವರ ಪ್ರಕಾರ ಕಂಚಿನಯುಗದ (1ನೆಯ ಹಂತ) ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1600–1000; ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗ (2ನೆಯ ಹಂತ) 1000–600 (ದಾನಿಯವರ 2 ಮತ್ತು 3ನೆಯ ಹಂತ) ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಕಾಲಿನ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ 3ನೆಯ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.600–400. ಶವವನ್ನು ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ನೇರ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಹೂಳುವುದು ಹಾಗೂ ದಹನ ಕ್ರಿಯೆ ಈ ಎರಡು ಕ್ರಮಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ದಹನದ ಅನಂತರ ಪೂರ್ಣ ಅಥವಾ ಕೆಲವೊಂದು ಅಸ್ಥಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಅಥವಾ ಬಯಲಿನಲ್ಲಿಟ್ಟ ಶವದ ಅಸ್ಥಿಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಗುಂಡಿಯೊಳಗಿಟ್ಟು ಪದ್ಧತಿಗಳಿಗನುಸಾರವಾಗಿ ಹೂಳುವ ವಿಧಾನಗಳಿದ್ದವು. ಕೆಲವೊಂದರಲ್ಲಿ ಹಳೆಯ ಗುಂಡಿ ಭಾಗಶಃ ಸೇರಿದಂತೆ ಹೊಸ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಅಗೆದದ್ದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ಮೊದಲು 2–4 ಮೀ ವ್ಯಾಸದ ದುಂಡನೆ ಗುಂಡಿಯನ್ನು (ಮೇಲ್ಗುಂಡಿ) 1–2ಮೀ ಆಳದವರೆಗೆ ಅಗೆದು ಇದರ ತಳದಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಮತ್ತೊಂದು ಗುಂಡಿ (ಕೆಳಗುಂಡಿ) ಅಗೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದರೊಳಗೆ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ಲೋಹದ ಉಪಕರಣಗಳನ್ನೂ ಇಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಕಲ್ಲು ಹಲಗೆಗಳಿಂದ ಮುಚ್ಚಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮೇಲಿನ ಗುಂಡಿಯನ್ನು ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತುಂಬಿ ನೆಲಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಗುಂಡಿಯ ಸುತ್ತಲೂ ಒಂದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲೊಂದರಂತೆ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಕ್ಕಳ ಶವಕುಣಿಗಳನ್ನು ನೆಲೆಯ ಒಂದು ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆಯತಾಕಾರದ ಏಕೈಕ ಶವಗುಂಡಿಯಿದ್ದು ಗುಂಡಿಯ

ಗೋಡೆಗಳಿಗೆ ಅಂಟಿಕೊಂಡಂತೆ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಯನ್ನು ನೆಡುತ್ತಿದ್ದರು ಅಥವಾ ತುಂಡುಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಗೋಡೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ನೆಲಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲು ವೃತ್ತವಿರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ತಿಮರ್‌ಗರ್ಹ್, ಬಲಂಬಟ್, ಬುತ್ಕರII, ಕತೆಲೈI, ಲೊಯಿಬನ್ಸ್, ತರಿಕೆ, ಲಾಲಬತೈ, ಸೊಗಲೈ, ಖೆಲೈ ಮೊದಲಾದ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮನುಷ್ಯನ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು, ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಲೋಹದ ಉಪಕರಣಗಳು, ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಆಭರಣಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ತಿಮರ್‌ಗರ್ಹದಲ್ಲಿ ಕಡಿವಾಣವಿರುವ ಲಗಾಮು, ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಮನುಷ್ಯನ ಮುಖದಂತಿರುವ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆ. ಮತ್ತೊಂದು ಶವಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನವ ಅಸ್ಥಿಗಳಿದ್ದು ಇದನ್ನು ಎರಡು ಬಾರಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ಇನ್ನೊಂದು ಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಮಡಿಸಿ ಅಡ್ಡಮಲಗಿಸಿದ ಶವ ಹಾಗೂ ಹೊರಗಿಟ್ಟ ಶವದ ಅಸ್ಥಿ ಸಂಗ್ರಹ ಹೀಗೆ ಎರಡು ಪದ್ಧತಿಗಳ ಮಿಶ್ರಣದ ಕುರುಹುಗಳಿದ್ದುವು. ಕತೆಲೈ 1 ರಲ್ಲಿಯ ಸುಟ್ಟ ಅಸ್ಥಿಗಳ, ಹೊರಗಿಟ್ಟ ಶವಗಳ ಅಸ್ಥಿ ಸಂಗ್ರಹ ಹಾಗೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಕಾಲು ಮೇಲಕ್ಕೆ ಮಡಿಸಿ ಎದುರು ಬದುರು ಅಡ್ಡಮಲಗಿಸಿದ ಶವಜೋಡಿಗಳ ಸಮಾಧಿಗ ಳಿದ್ದುವು. ಅತ್ಯಂತ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಬೂದಿ ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟ ಅಸ್ಥಿಗಳಿದ್ದ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಗಳಿದ್ದುವು. ಇಲ್ಲಿಯ ಶವಕುಣಿಗಳ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಹುಗಿದ, ಸಾಕಿದ ಎರಡು ಕುದುರೆಗಳ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರವಿದ್ದುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇನ್ನೊಂದು ಶವಕುಣಿಯಲ್ಲಿ ಕುಣಿಗೆ ಅಡ್ಡಲಾಗಿಟ್ಟ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಯಲ್ಲಿ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಮಾಡಿದ ತೂತು ಇದ್ದಿತ್ತು. ಸೈದು ಶರೀಫನಲ್ಲಿಯ ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನ ಗಾಳ, ಚಿನ್ನದ ಉಂಗುರ, ಬೆಳ್ಳಿಯ ತೆಳು ತಗಡು, ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಂಗುರ ಹಾಕಿದ ಈಟಿ ಮೊನೆ, ಎಲುಬಿನ ಕೈಬಳೆ, ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್, ಕ್ಯಾಲ್ಸೆಡನಿ ಮೊದಲಾದ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲುಗಳ ನೂರಾರು ಮಣಿಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಸ್ತ್ರೀ, ಪ್ರಾಣಿಗೊಂಬೆಗಳಿದ್ದುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

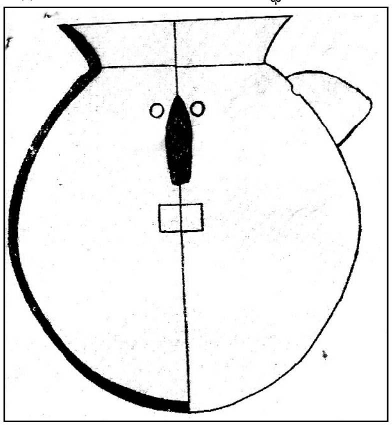

ಶವಕೋಣೆಯಲ್ಲಿಯ ಮನುಷ್ಯ ಮುಖವಾಡದಂತಿರುವ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ

ಸ್ವಾಟ್ ಕಣಿವೆಯ ಕಂಚಿನಯುಗದ ಮತ್ತು ಆದಿ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಶವಕುಣಿಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಋಗ್ವೇದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಅಯಸ್) ಮತ್ತು ಮಹಾಭಾರತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆರ್ಯರು ಭಾರತಕ್ಕೆ ವಲಸೆಬಂದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ ಎಂದು ದಾನಿ ಅವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಅವಶೇಷಗಳು ಆರ್ಯ ಸಮುದಾಯದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯದೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅವಶೇಷಗಳು ಬಲೂಚಿಸ್ತಾನದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಇಲ್ಲವೆ ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೋಲುವುದಿಲ್ಲ. ಉತ್ತರ ಇರಾನ್ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯ ಏಷ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳೊಡನೆ ಇವು ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವು ಒಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಂಕೀರ್ಣವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ ಯೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟ–ಭಾರತದಲ್ಲಿ: ಪ್ಲಾಸಿ ಕದನದಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ (1757) ಪಂಜಾಬಿನ ಸಿಖ್ಖರ ಪತನ(1848)ದವರೆಗಿನ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ವಶಕ್ಕೆ ಬಂತು. ಪರಸ್ಪರ ಅನೈಕ್ಯತೆ, ದ್ವೇಷಗಳಿಂದ ಪರಕೀಯರ ವಶವಾದರೂ ಭಾರತೀಯರು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಬಂಡಾಯಗಳನ್ನು ಹೂಡಿದ್ದರು. ಅವು ಸಂಘಟಿತ ಹೋರಾಟಗಳಲ್ಲವಾದರೂ ಪರಕೀಯರ ಆಳಿಕೆ ಬಗ್ಗೆ ತೋರಿದ ಉಗ್ರ ಪ್ರತಿಭಟನೆಗಳೇ ಆಗಿದ್ದವು. ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ 1763ರಿಂದಲೇ ಸನ್ಯಾಸಿ ಬಂಡಾಯವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಅಶಾಂತಿ 1800ರ ವರೆಗೆ ಸಾಗಿತು. ಛೋಟಾನಾಗಪುರ ಮತ್ತು ಮಣಿಪುರದ ಚೌರರು 1767ರಿಂದಲೇ ಬಂಡೆದ್ದು 1799ರಲ್ಲಿ ಈ ಬಂಡಾಯ ಉಗ್ರ ರೂಪ ತಾಳಿತು. ವಾರಾಣಸಿಯ ಚೈತ್‌ಸಿಂಗನ ಸೈನಿಕರು 1780ರಲ್ಲಿ ಬಂಡುಹೂಡಲು ಅವರನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಬಂದ ವಾರನ್ ಹೇಸ್ಟಿಂಗ್ಸ್‌ನೇ ಪಲಾಯನ ಮಾಡುವ ಪ್ರಸಂಗ ಬಂದಿತ್ತು. ಬಿಹಾರದ ಸಸಾರಾಂನ ರೇಜಾ ಕೂಲಿಖಾನ್ 1780ರಲ್ಲಿ, ಆಂಧ್ರದ ವಿಜೇನಗರಂನ ರಾಜ 1794ರಲ್ಲಿ, ಘಟವಾಳನ ಜಗನ್ನಾಥ ದೇವ್ 1773ರಲ್ಲಿ, ಅವಧ್‌ನ (ಅಯೋಧ್ಯೆ) ವಜೀರ್ ಅಲಿ ಮತ್ತು ಗಯದ ಬಳಿಯ ತಿಕಾರಿಯ ರಾಜ ಮಿತ್ರಜಿತ್ 1799ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಮಾಡಿದರು.

1800–1801ರಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ (ಧೋಂಡಿಯ ವಾಘ್), ಕೇರಳ (ಕೇರಳವರ್ಮ), ತಮಿಳುನಾಡು (ಮರುದು ಪಾಂಡ್ಯನ್, ಕಟ್ಟಬೊಮ್ಮನ್ ಇತ್ಯಾದಿ) ಇವರೆಲ್ಲ ಸೇರಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತ ಬಂಡಾಯವೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಭಾರೀ ಉತ್ಥಾನ ನಡೆಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಹಣ್ಣುಗಾಯಿ ನೀರುಗಾಯಿ ಮಾಡಿದರು. ಕೇರಳದ ಈ ಬಂಡಾಯ 1803ರ ವರೆಗೆ ಸಾಗಿ, ಮುಂದೆ ಯೆಮೆನ್ ನಾಯರ್ ಎಂಬವನಿಂದ 1806ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಕಾಣಿಸಿತು. 1806 ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವೆಲ್ಲೂರು ಬಂಡಾಯವಾಯಿತು. ತಿರುವಾಂಕೂರಿನಲ್ಲಿ ವೇಲು ತಂಬಿ ದಳದಿಂದ 1809ರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಭಟನೆಯಾಯಿತು.

1816ರಲ್ಲಿ ಬರೇಲಿಯಲ್ಲಿ (ಪೇಶ್ವೆಯ ಸೇನಾನಿ ತ್ರಿಯಂಬಕಜಿ ಡೆಂಗ್ಲೆಯಿಂದ ಪ್ರೇರಿತವಾಗಿ) ಖಾನದೇಶದ (ನಾಸಿಕ) ಭಿಲ್ಲರು 1817–18ರಲ್ಲಿ, ಕಾಥೇವಾಡದ ರಾವ್ ಭಾರಾಮಲ್ 1816ರಲ್ಲಿ, ಕೊಪ್ಪಳದ ಜಮೀನುದಾರ ವೀರಪ್ಪ 1819ರಲ್ಲಿ, ಬೀದರ್‌ನ ಸುಳಿಯಳ್ಳಿಯ ದೇಶಮುಖರು 1820ರಲ್ಲಿ ದಂಗೆಯೆದ್ದ ಘಟನೆಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಇದಲ್ಲದೆ 1824ರಲ್ಲಿ ಭಾರತದ ಎಲ್ಲಡೆ ದಂಗೆಗಳ ಸರಣಿಯೇ ಆಯಿತು. ರೂರ್ಕಿಯ ತಾಲ್ಲೂಕುದಾರ ಬಿಜಯ್ ಸಿಂಗ್ ಮೊದಲು ಬಂಡೆದ್ದ. ರೊಟಕ್‌ನ ಜಾಟರದು ಮುಂದಿನ ಸರದಿ. ಸೂರಜ್‌ಮಲ್ ಜಾಟ್ ಇವರ ನಾಯಕ. ಬುಂದೇಲ್‌ಖಂಡದ ಜಾಲನ್‌ನ ನಾನಾಪಂಡಿತ ಬಂಡು ಘೋಷಿಸಿದ. ಪತಿ ಕಣಿವೆಯಲ್ಲಿ ದಲ್ಲಾ ಎಂಬ ಪಿಂಡಾರಿ ಭಿಲ್ಲರ ನೆರವಿನಿಂದ ಭಾರಿ ಬಂಡಾಯ ನಡೆಸಿದ. ಕಚ್ಛ್‌ನ ರಾವ್ ಭಾರಾಮಲ್ ಮತ್ತು ಅಮೀರ್ ಸಿಂಗರೂ ಬಂಡಾಯದ ಬಾವುಟ ಹಾರಿಸಿದರು. ಮರುವರ್ಷ (1825) ಅನೇಕ ಪಾಟೀಲರ ನೆರವಿನಿಂದ ಖಾನ್ ದೇಶದ ಭಿಲ್ಲರು ಮತ್ತೆ ಬಂಡೆದ್ದರು. 1824ರ ವರ್ಷ ಕಚ್ಛ್‌ನ ಕೋಲರು ದಂಗೆ ನಡೆಸಿದರು. 1828ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಅವರ ಬಂಡಾಯವಾಯಿತು.

ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಅದೇ ವರ್ಷ (1824) ಪೇಶ್ವೆಯ ಅಧಿಕಾರಿ ದಿವಾಕರ್ ದೀಕ್ಷಿತ್ ಸಿಂದಗಿಯಲ್ಲಿ ಬಂಡಾಯ ಹೂಡಿದ. ಕಿತ್ತೂರು ಚೆನ್ನಮ್ಮನ ಬಂಡಾಯ ನಡೆದದ್ದೂ ಅದೇ ವರ್ಷ. ಇದೇ ಕಿತ್ತೂರಲ್ಲಿ 1829–33ರಲ್ಲಿ ಸಂಗೊಳ್ಳಿ ರಾಯಣ್ಣನ ಹೋರಾಟವಾಯಿತು. ಕಿತ್ತೂರಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬಂಡಾಯಗಳಾದವು. ಆಂಧ್ರದ ಪರ್ಲಕಿಮೇಡಿಯ ಜಮೀನ್ದಾರರು 1829ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಿದ ಬಂಡಾಯ 1835ರ ವರೆಗೆ ಸಾಗಿತ್ತು. ಕರ್ನಾಟಕದ ನಗರ ಬಂಡಾಯ (1830–31) ಎಷ್ಟು ಉಗ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂದರೆ ಮೈಸೂರಿನ ಮುಮ್ಮಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರು ಅಧಿಕಾರ ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ 1830–31ರಲ್ಲಿ ಕೆನರ ಬಂಡಾಯ ಕನ್ನಡ ಕರಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ರೈತರಿಂದ ಸಾಗಿತು. 1836–37ರಲ್ಲಿ ಕೊಡಗಿನ ಕಲ್ಯಾಣಪ್ಪನ ಕಾಟುಕಾಯಿ ಎಂಬ ಸರಣಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಒರಿಸ್ಸದ ಗುಂಸಾರ್‌ನ ಜಮೀನ್ದಾರ ಧನಂಜಯ ಭಾಂಜಾ 1835ರಲ್ಲಿ ದಂಗೆಯೇಳಲು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಅವನ ಜೊತೆ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಸತಾರಾ ಛತ್ರಪತಿಯ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ನರಸಪ್ಪ ಪೇಟಕರ್ ಬಾದಾಮಿಯಲ್ಲಿ 1841ರಲ್ಲಿ ದಂಗೆ ಎದ್ದ. ಕೊಲ್ಹಾಪುರದ ಗಡಕರಿಗಳೆಂಬ ಕಿಲ್ಲೇದಾರರ ಬಂಡಾಯ 1844–45ರಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಇದು ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಗೂ ಹರಡಿತ್ತು. ಕೊಂಕಣದ ಸಾವಂತವಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿನ ಐರೋಪ್ಯ ಪೊಲಿಟಿಕಲ್ ಸೂಪರಿಂಟೆಂಡ್ ವಿರುದ್ಧ 1844ರಲ್ಲಿ ಉಗ್ರ ದಂಗೆ ಆಯಿತು.

ಕರ್ನೂಲಿನ ಪಾಳೆಯಗಾರರ ವಂಶಸ್ಥ ನರಸಿಂಹರೆಡ್ಡಿ ಬಳ್ಳಾರಿ – ಕರ್ನೂಲುಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರಿ ಬಂಡಾಯ ಹೂಡಿದ (1846–47). ಈಶಾನ್ಯ ಭಾರತದ ಗುಡ್ಡಗಾಡುಗಳ ಜನ ನಡೆಸಿದ್ದ ಬಂಡಾಯಗಳ ದೊಡ್ಡ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನೇ ಆರ್.ಸಿ.ಮಜುಂದಾರ್ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. 1829ರಲ್ಲಿ ಖಾಸಿ ಬೆಟ್ಟದ ಮೋಲಿಂನ ಬಾರ್ ಮಲಿಕ್ ಇತರ 30 ಖಾಸಿ ಬುಡಕಟ್ಟು ನಾಯಕರ ಜೊತೆ ಬಂಡೆದ್ದು ನಂಕ್ಲೊನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಚೇರಿ ಸುಟ್ಟುಹಾಕಿದರು. ಭೋಟರು, ಸಿಂಗ್‌ಫೋಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ಗಿರಿಜನರ ನಾಯಕರು 1833ರ ವರೆಗೆ ಈ ಬಂಡಾಯ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಸಿಂಗಫೋಗಳ ಬಂಡಾಯ 1839ರ ವರೆಗೆ ಸಾಗಿತು. ಕಪಸ್ಟೊರ್ ಅಕಾಸ್‌ನ ತಾಗಿ ರಾಜನ ಬಂಡಾಯ 1835–42ರ ವರೆಗೆ ಸಾಗಿತು. ನಾಗಾಗಳು 1849–51ರ ನಡುವೆ, ಕೂಕಿಗಳು 1826, 1844 ಮತ್ತು 1849ರಲ್ಲಿ ಬಂಡು ಹೂಡಿದ್ದರು.

ಮಾನಭೂಮ್‌ನ ಭೂಮಿಜರು 1832ರಲ್ಲಿ ಬಂಡೆದ್ದು ಬಾರಾಬಜಾರ್ ಸುಟ್ಟರು. ಕೋಲರು ಇವರ ಜೊತೆ ಕೈಜೋಡಿಸಿದರು. ಒರಿಸ್ಸದ ಗಡಿಯ ಖೋಂಡ್‌ಮಲ್‌ನ ಖೋಂಡರು 1846–48 ಮತ್ತು 1855ರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಭಾರಿ ಬಂಡಾಯ ಹೂಡಿದರು. 1855–56ರಲ್ಲಿ ಸಂತಾಲರು ಭಾರಿ ಬಂಡಾಯ ಹೂಡಿದರು. 30,000 ಜನ ಇದರಲ್ಲಿ ಪಾಲುಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮತ್ತು ಸಿಖ್ ವಿರೋಧಿ ಮುಸ್ಲಿಂ ವಹಾಬಿಗಳ ಬಂಡಾಯ 1820–70ರ ವರೆಗೆ ಸತತವಾಗಿ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನದ ಸಿತ್ತಾನಾದಿಂದ ಸಾಗುತ್ತಿದ್ದು ವಹಾಬಿ ದಂಗೆ ದಕ್ಷಿಣದ ಹೈದರಾಬಾದ್‌ವರೆಗೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿತ್ತು. ಒಬ್ಬ ವಹಾಬಿ ಬಂಧಿ ಅಂಡಮಾನ್‌ನಲ್ಲಿ 1872ರಲ್ಲಿ ವೈಸ್‌ರಾಯ್ ಲಾರ್ಡ್ ಮೇಯೋನನ್ನು ಕೊಂದಿದ್ದ.

1857–58ರ ಸಿಪಾಯಿ ದಂಗೆ ಎಂದು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಕರೆದ ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿಯಂತೆ ಸ್ಫೋಟಿಸಿದ ಪ್ರಥಮ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಬಂಡಾಯ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು. ಈ ಭಾರಿ ಹೋರಾಟ ವಿಫಲವಾಗಿ ಕಂಪನಿಯಿಂದ ಆಡಳಿತ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಣಿಯ ವಶಕ್ಕೆ ಬಂತು.

ಮುಂದೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಾನೂನುಬದ್ಧ (ವೈಧಾನಿಕ) ಚಳವಳಿಗಳ ಆರಂಭ ಆಗುವ ಮೊದಲು ಕೂಡ ಸಿಖ್ಖರ ಕೂಕಾ ವಿದ್ರೋಹ ಪಾಟಿಯಾಲ ಮತ್ತು ಕೋಟ್ಲಾಗಳಲ್ಲಿ 1870–71ರಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ರಾಮಸಿಂಗ್ ಕೂಕಾ ಇದರ ನಾಯಕ. ಪುಣೆಯ ಬಳಿ ವಾಸುದೇವ ಬಲವಂತ ಫಡ್ಕೆ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಥಾನವೂ ಅಷ್ಟೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧ. ಆತ ರಾಮೋಶಿಗಳೆಂಬ

ಬೇಡರನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದ್ದ. ಆಂಧ್ರದ ಗೋದಾವರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಂಪಾ ಮತ್ತು ರೇಖಪಲ್ಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಂಬುಲ್ ರೆಡ್ಡಿ ಎಂಬಾತ 1879ರಲ್ಲಿ ಹೂಡಿದ ಬಂಡಾಯ ಹತ್ತಿಕ್ಕಲು ಆಂಗ್ಲರ ಆರು ರೆಜಿಮೆಂಟುಗಳು ಬೇಕಾದವು.

ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಡಳಿತದಿಂದ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಶಿಕ್ಷಣ, ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಉದಾರವಾದ, ಪ್ರಜಾತಂತ್ರದ ಕಲ್ಪನೆಗಳನ್ನು ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಕಲಿತ ನಗರವಾಸಿ ಮಧ್ಯಮ ವರ್ಗವೊಂದು ಉದಯಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಅಂಚೆ, ತಂತಿ, ರಸ್ತೆ ಸಂಪರ್ಕ, ಮುದ್ರಣ (ಪತ್ರಿಕೆ)ಗಳಿಂದ ದೇಶದ ವಿವಿಧ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಈ ವರ್ಗದ ದೇಶ ಹಿತಚಿಂತಕರ ಒಂದು ಸಮೂಹ ರೂಪು ತಾಳುತ್ತಿತ್ತು. ಬ್ರಹ್ಮ ಸಮಾಜ, ಆರ್ಯಸಮಾಜ, ಥಿಯೊಸಾಫಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿಯಂಥ ಸಂಘಟನೆಗಳಿಂದ ಸಮಾನ ಮನಸ್ಕರ ಸಮುದಾಯಗಳು ಬೆಳೆದವು. ದೇಶದಲ್ಲಿನ ನೇಯ್ಗೆ, ಗೋಣಿನೇಯ್ಗೆ ಮುಂತಾದ ಗೃಹ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ನಲ್ಲಾದ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕ್ರಾಂತಿಯಿಂದಾಗಿ ನಾಶವಾಗಿ ಲಕ್ಷಾಂತರ ಜನ ಉದ್ಯೋಗ ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಉದ್ವಿಗ್ನರಾದರು.

1885ರಲ್ಲಿ ಬೊಂಬಾಯಿಯಲ್ಲಿ ಉಮೇಶಚಂದ್ರ ಬ್ಯಾನರ್ಜಿಯವರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಪ್ರಥಮ ಅಧಿವೇಶನ ಸೇರಿತು. ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ನೌಕರಿಯಲ್ಲಿ, ಸೇನೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅವಕಾಶಕೊಡಬೇಕು, ಆಡಳಿತದ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ಕಡಿಮೆಮಾಡಬೇಕು ಮುಂತಾದ ಅರ್ಜಿಗಳ ರೂಪದ ಠರಾವು ಮಂಜೂರು ಮಾಡುವುದರ ವಿನಾ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಬೇಡಿಕೆಯಂಥ ಕಲ್ಪನೆಗಳು ಆಗ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಮುಂದಿನ 20 ವರ್ಷ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಹೀಗೆ ಸಾಗಿದರೂ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಬರುವ ಸದಸ್ಯರ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿತು. 1885ರಲ್ಲಿ ಬೊಂಬಾಯಿಗೆ 72 ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಬಂದರೆ ಮರು ವರ್ಷ ಕಲ್ಕತ್ತಕ್ಕೆ 434 ಜನ ಬಂದಿದ್ದರು. ಮುಂದೆ 1887ರಲ್ಲಿ ಮದರಾಸಿಗೆ 607 ಮಂದಿ ಬಂದಿದ್ದರೆ 1888ರಲ್ಲಿ ಅಲಹಾಬಾದ್‌ನಲ್ಲಿ 1200ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳಿದ್ದರು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಂದಗಾಮಿಗಳೆಂಬ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸತ್ತೆಯ ಅಭಿಮಾನಿಗಳಿದ್ದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಆಡಳಿತ ಸುಧಾರಿಸಿ ಮಿತವ್ಯಯ ಸಾಧಿಸಿ ದೇಶವನ್ನೂ ಸಮಾಜವನ್ನು ಆಧುನಿಕಗೊಳಿಸಬೇಕೆಂಬುದು ಅವರ ಇಚ್ಛೆ. ಬ್ರಿಟಿಷರು ದೇಶ ಬಿಡಬೇಕೆನ್ನುವವರಲ್ಲ–ಅದು ಎಂದಾದರೊಮ್ಮೆ ಆಗಬೇಕಾದ ಪ್ರಸಂಗ. ದಾದಾ ಬಾಯಿ ನವರೋಜಿ, ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ಗೋಖಲೆ, ಫಿರೋಜ್ ಷಾ ಮೆಹತ ಇದರ ನಾಯಕರು. ತೀವ್ರಗಾಮಿಗಳು ಇನ್ನೊಂದು ಗುಂಪು. ತೀವ್ರಗಾಮಿಗಳಿಗೆ ಲೋಕಮಾನ್ಯ ಟಿಳಕ್, ಬಿಪಿನ್‌ಚಂದ್ರ ಪಾಲ್, ಲಾಲಾ ಲಜಪತರಾಯ್, ಅರವಿಂದ ಘೋಷರಂಥವರು ನಾಯಕರು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ಎಷ್ಟು ಬೇಗ ದೇಶ ಬಿಟ್ಟರೆ ಅಷ್ಟು ಒಳಿತು ಅನ್ನುವವರು ಅವರು. ಮಂದಗಾಮಿಗಳ ಕೆಲವು ಬೇಡಿಕೆಗಳನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಮಾನ್ಯ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಮಿಂಟೊಮಾರ್ಲೆ ಸುಧಾರಣೆ (1909) ಇದರಲ್ಲಿ ಒಂದು.

ಆದರೆ 1905ರ ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆ (ಅದನ್ನು ಬಂಗಾಲಿಗಳ ಐಕ್ಯ ಮುರಿಯಬೇಕೆಂದು ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ) ಮಾಡಿದ್ದರ ವಿರುದ್ಧ ತೀವ್ರ ಚಳವಳಿ ಹರಡಿ ಇಡೀ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಂಗಾಲ, ಪಂಜಾಬ್, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉಗ್ರ ಸ್ವದೇಶೀ ಚಳವಳಿ ಆಯಿತು. ವಿದೇಶೀ ವಸ್ತುಗಳ ಬಳಕೆ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಸ್ವದೇಶಿ ಚಳವಳಿ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಕೆರಳಿಸುವ ಕ್ರಮವೆಂದು ಮಂದಗಾಮಿಗಳು ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನ ಪಾಲುಗೊಂಡು ಶಾಂತಿ ಕದಡುವಂತಾಗಬಾರದೆಂದು ಅವರ ನಿಲುವು. ಬಂಗಾಲ ಮತ್ತು ಇತರೆಡೆ ಬ್ರಿಟಿಷರು ನಡೆಸಿದ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳ ಚಳವಳಿಗೆ ಮಾರ್ಗವಾಯಿತು. ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆ ಬೆಂಬಲಿಸಿ ಮುಸ್ಲಿಂಲೀಗ್ ಹುಟ್ಟಿತು(1905).

ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ಲೇಗ್ ಬಂದಾಗ ಮನೆಗಳನ್ನು ಖಾಲಿಮಾಡಿಸಲು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪೊಲೀಸರ ಅಸಭ್ಯತೆಯ ಮಿತಿಮೀರಿದ ಕ್ರಮಗಳಿಂದ ಚಾಪೆಕರ್ ಸೋದರರು ಇಬ್ಬರು ಆಂಗ್ಲ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಕೊಲ್ಲಲು ಅವರಿಗೆ ಗಲ್ಲು ಶಿಕ್ಷೆ ಆಯಿತು. ಈ ಬಗ್ಗೆ ಟಿಳಕರು ಹೊರಡಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕೇಸರಿ ಮರಾಠಿ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಲೇಖನಕ್ಕಾಗಿ ಅವರಿಗೆ 18 ತಿಂಗಳ ಶಿಕ್ಷೆ ಆಯಿತು. ಚಾಪೇಕರರನ್ನು ಗಲ್ಲಿಗೇರಿಸಿದ ದಿನ (1889) ವಿನಾಯಕ ದಾಮೋದರ ಸಾವರ್ಕರ್ ಎಂಬ ತರುಣ ಕ್ಷುದ್ರನಾಗಿ ನಾಸಿಕದಲ್ಲಿ ಮಿತ್ರ ಮೇಳಾ ಎಂಬ ದೇಶಭಕ್ತ ಸಂಘಟನೆ ಆರಂಭಿಸಿ, ಮುಂದೆ ಅಭಿನವ ಭಾರತ ಎಂಬ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ತಂಡ ರಚಿಸಿದ (1904). ಇದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬ್ಯಾರಿಸ್ಟರ್ ಮಿತ್ರ ಅನುಶೀಲನ ಸಮಿತಿಯನ್ನು (1902) ಬಂಗಾಲದಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಲಾಲಾ ಹರದಯಾಳರು ಸಹರಾನಪುರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗುಪ್ತ ಸಂಘಟನೆ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಇವರು ಬಂಗಾಲ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳ ಜೊತೆ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದರು(1905). ಲಂಡನ್‌ನಲ್ಲಿ ಶ್ಯಾಮಜಿ ಕೃಷ್ಣವರ್ಮ ಇಂಡಿಯ ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆರಂಭಿಸಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳ ತರಬೇತಿಗಾಗಿ ಇಂಡಿಯ ಹೌಸ್ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ವಿನಾಯಕ ಸಾವರ್ಕರ್ ಲಂಡನ್‌ಗೆ ಹೋಗಿ ಇಂಡಿಯ ಹೌಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಇದ್ದು ಶಿಕ್ಷಣ, ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಚಟುವಟಿಕೆ ನಡೆಸಿದರು. ಈ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಣ್ಣಿಟ್ಟು ವರದಿಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಕರ್ಜನ್ ವೈಲಿ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಯ ಕೊಲೆಮಾಡಿ ಮದನಲಾಲ್ ದಿಂಗ್ರಾ ಎಂಬ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಗಲ್ಲು ಶಿಕ್ಷೆ ಪಡೆದ (1909). ಸಾವರ್ಕರರಿಗೆ ಇದೇ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ 50 ವರ್ಷಗಳ (ಅಂಡಮಾನ್ ವಾಸದ ಕರಿನೀರು) ಶಿಕ್ಷೆ ಆಯಿತು. ನಾಸಿಕದ ಕಲೆಕ್ಟರ್ ಜಾಕ್ಸನ್ ಕೊಲೆ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ಅವರ ಇಬ್ಬರು ಸೋದರರೂ ಕರಿನೀರು ಶಿಕ್ಷೆಗೆ ಒಳಗಾದರು. ಸ್ವದೇಶಿ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಲುಗೊಂಡವರಿಗೆ ಕಠಿಣ ಶಿಕ್ಷೆ ನೀಡಿದ ಢಾಕದ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮ್ಯಾಜಿಸ್ಟ್ರೇಟ್ ಕಿಂಗ್‌ಫೋರ್ಡ್ ಮೇಲೆ 1906ರಲ್ಲಿ ಬಾಂಬ್ ಬೀರಿ ಖುದಿರಾಮ್ ಬೋಸ್ ಎಂಬ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಬಂಧಿತನಾದ. ಖುದಿರಾಮನಿಗೆ ಫಾಶಿ ಶಿಕ್ಷೆ ಆದಾಗ ಆ ಬಗ್ಗೆ ಖಂಡನಾ ಲೇಖನ ಬರೆದ ಟಿಳಕರಿಗೆ ಆರು ವರ್ಷ ಶಿಕ್ಷೆ ಆಗಿ ಮಾಂಡಲೆ ಜೈಲಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಲು ಅಲ್ಲಿ ಅವರು ಗೀತಾಪ್ರವಚನ ಎಂಬ ಗೀತೆಯ ಮೇಲಿನ ಟೀಕಾಗ್ರಂಥ ಬರೆದರು. ಲಾಲಾ ಲಜಪತ್‌ರಾಯರನ್ನೂ 1907ರಲ್ಲಿ ಗಡೀಪಾರು ಮಾಡಿದರು.

ಇದಕ್ಕೂ ಮೊದಲು 1906ರ ಕಲ್ಕತ್ತ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಸ್ವರಾಜ್ಯದ ಪರ ಠರಾವಾಗಿ, ಮುಂದೆ 1907ರ ಸೂರತ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಇದರ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ಕೈಕೊಂಡ ಕ್ರಮಗಳ ಬಗ್ಗೆ ತೀವ್ರ ಚರ್ಚೆ ಆಗಿ, ಅಲ್ಲಿ ಮಂದಗಾಮಿ ಮತ್ತು ತೀವ್ರಗಾಮಿಗಳ ನಡುವೆ ಹೊಡೆದಾಟ ನಡೆದು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಇಬ್ಭಾಗವಾಯಿತು. ತೀವ್ರಗಾಮಿಗಳು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಿಂದ ಹೊರ ನಡೆದರು. 1911ರಲ್ಲಿ ದೇಶದ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಕೋಲ್ಕತ್ತಾದಿಂದ ದೆಹಲಿಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಲು ಬ್ರಿಟಿಷರು ನಿರ್ಣಯಿಸಿ, ಬಂಗಾಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಇನ್ನಷ್ಟು ಅಸಮಾಧಾನವಾಗುವುದೆಂದು, ಅದನ್ನು ತಡೆಯಲು ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆ ರದ್ದುಮಾಡಿದರು.

ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಮೆರಿಕದಲ್ಲಿ ಘದರ್ ಪಕ್ಷ ಸಂಘಟಿಸಿ 1915ರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಭಾರಿ ಕ್ರಾಂತಿ ಸಂಘಟಿಸುವ ಯತ್ನ ವಿಫಲವಾಯಿತು. ರಾಜಾ ಮಹೇಂದ್ರ ಪ್ರತಾಪರು ಕಾಬೂಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಆಗ ಪ್ರತಿ ಸರ್ಕಾರ ಕೂಡ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದರು.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ (1914–18) ನಡೆದಾಗ ಯುದ್ಧ ಮುಗಿದ ಮೇಲೆ ದೇಶದ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಏನಾದರೂ ಭಾರತೀಯರಿಗೆ ಪಾಲು ಸಿಗಬಹುದೆಂಬ ಆಶೆ ಇತ್ತು. ಈ ನಡುವೆ ಬಿಡುಗಡೆ ಆಗಿ ಬಂದ ಟಿಳಕರು, ಥಿಯೊಸಾಫಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ನಾಯಕಿ ಆನಿಬೆಸೆಂಟ್ ಈ ಇಬ್ಬರೂ 1916ರಲ್ಲಿ ಹೋಂ ರೂಲ್‌ಲೀಗ್‌ಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಆಂತರಿಕ ಸ್ವಾಯತ್ತತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಬಲ ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದರು. ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳ ಚಟುವಟಿಕೆ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಮಿಂಟೊಮಾರ್ಲೆ ಸುಧಾರಣೆಯ ಮುಂದಿನ ಹೆಜ್ಜೆಯಾಗಿ 1919ರಲ್ಲಿ ಸಾರಿದ ಮಾಂಟೆಗೂ ಚೆಲ್ಮ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಸುಧಾರಣೆ ನಿರೀಕ್ಷಿತ ರಿಯಾಯತಿಗಳನ್ನು ತರದೆ ತೀರ ನಿರಾಶೆ ಹುಟ್ಟಿಸಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ರೌಲತ್ ಆಕ್ಟ್ ಎಂಬ ಒಂದು ಉಗ್ರ ಮಸೂದೆ ತಂದು, ರಾಜಕೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಭಾರಿ ಪ್ರತಿಬಂಧ ಹೇರಿದರು. ಇದರ ವಿರುದ್ಧ ಅಮೃತಸರದಲ್ಲಿ ಬೈಶಾಖಿ ಜಾತ್ರೆಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ನಡೆದ ಶಾಂತ ಪ್ರತಿಭಟನಾ ಸಭೆಯ ವಿರುದ್ಧ ನಿರ್ದಯವಾಗಿ ಗುಂಡು ಹಾರಿಸಿ ಭಾರಿ ರಕ್ತಪಾತಕ್ಕೆ ಸರಕಾರ ಕಾರಣವಾಯಿತು. (379 ಜನ ಸತ್ತರು, 1317 ಜನ ಗಾಯಗೊಂಡರು). ಇದು ಜಲಿಯನ್‌ವಾಲಾಬಾಗ್ ದುರಂತ ಎಂದು ಹೆಸರಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಮಾರ್ಷಲ್ ಲಾ ಜಾರಿ ಮಾಡಿ ಪಂಜಾಬಿನಲ್ಲಿ ಅಮಾನುಷ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ ಮಾಡಿದರು. ಈ ನಿರಂಕುಶ ವರ್ತನೆಯಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ನ್ಯಾಯಪರತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಜನರಿಗಿದ್ದ ವಿಶ್ವಾಸ ಪೂರ್ತಿ ಹೊರಟು ಹೋಯಿತು. ಕವಿ ಠಾಕೂರರು ತಮಗಿತ್ತ ನೈಟ್ ಪದವಿ ತ್ಯಜಿಸಿ, ಶಂಕರನ್ ನಾಯರ್ ವೈಸ್‌ರಾಯರ ಎಕ್ಸಿಕ್ಯೂಟಿವ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್‌ಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ಇತ್ತು ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಸೂಚಿಸಿದರು. 1916ರ ಲಕ್ನೋ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಮಂದಗಾಮಿ ಹಾಗೂ ತೀವ್ರಗಾಮಿಗಳು ಮತ್ತೆ ಒಂದಾದರು. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಮಂದಗಾಮಿ ನಾಯಕರಾದ ಗೋಖಲೆ, ಫಿರೋಜ ಷಾ ನಿಧನರಾದರು. ಆಗಲೇ ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕದಲ್ಲಿ ವರ್ಣಭೇದ ನೀತಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಅಸ್ತ್ರ ಬಳಸಿ ಖ್ಯಾತರಾದ ಗಾಂಧೀಜಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದರು. 1920ರಲ್ಲಿ ಟಿಳಕರು ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಯುಗ ಆರಂಭವಾಯಿತು.

1920ರಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಅಸಹಕಾರ ಆಂದೋಲನ ಹೂಡಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಂದ ಶಾಲೆ ಕಾಲೇಜುಗಳ ತ್ಯಾಗ, ಸರಕಾರಿ ನೌಕರರಿಂದ ನೌಕರಿ ತ್ಯಾಗ, ಜನರು ಸರ್ಕಾರಿ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳಿಗೆ ಹೋಗದಿರುವುದು, ವಕೀಲರಿಂದ ವೃತ್ತಿ ತ್ಯಾಗ, ಚುನಾವಣೆಗಳಿಗೆ ಸ್ಪರ್ಧಿಸದಿರುವುದು (ಶಾಸನ ಸಭೆಗಳ ತ್ಯಾಗ), ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ವಿದೇಶ ವಸ್ತು ಬಹಿಷ್ಕಾರ, ಖಾದಿ ಧಾರಣೆ, ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರು ನಿತ್ಯ ಒಂದು ಗಂಟೆ ನೂಲುವುದು ಮುಂತಾದ ವಿವಿಧ ಮುಖದ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಿಂದ ಚಳವಳಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಟರ್ಕಿಯ ಖಲೀಫನನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ಪದಚ್ಯುತಗೊಳಿಸಿದ್ದರ ವಿರುದ್ಧ ಮುಸಲ್ಮಾನರು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಲು, ಅವರು ನಡೆಸಿದ ಖಿಲಾಫತ್ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸ್ವೀಕರಿಸಿತು. ವಿದೇಶಿ ವಸ್ತುಗಳ ಮಾರಾಟದ ಮತ್ತು ಮದ್ಯ ಮಾರಾಟದ ಅಂಗಡಿಗಳ ಮುಂದೆ ಪಿಕೆಟಿಂಗ್ ಚಳವಳಿಯ ಅಸ್ತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಯಿತು. ಚಳವಳಿ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಮಾರ್ಗದಿಂದ ಸಾಗಬೇಕೆಂದು ಗಾಂಧೀಜಿ ಆದೇಶ ನೀಡಿದ್ದರು. 1921ರಲ್ಲಿ ಚಳವಳಿ ಆರಂಭ ಆದಾಗ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಶಾಲೆ ಕಾಲೇಜು ತ್ಯಜಿಸಿದರು. ವಕೀಲರು ವೃತ್ತಿ ತ್ಯಜಿಸಿದರು. ಚಿತ್ತರಂಜನ ದಾಸ್, ಮೋತಿಲಾಲ್ ನೆಹರು, ರಾಜೇಂದ್ರ ಪ್ರಸಾದ್, ರಾಜಗೋಪಾಲಾಚಾರಿ, ವಲ್ಲಭಭಾಯಿ ಪಟೇಲ್, ಮದನ ಮೋಹನ ಮಾಲವೀಯ – ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ಗಣ್ಯರು ವಕೀಲಿ ವೃತ್ತಿ ತ್ಯಜಿಸಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿಗೆ ಬದ್ಧಕಂಕಣರಾದರು. ಸಭೆ, ಮೆರವಣಿಗೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಪ್ರತಿಬಂಧ ಮುರಿದು, ಪಿಕೆಟಿಂಗ್ ನಡೆಸಿ ಮಹಿಳೆಯರೂ ಸೇರಿ 1921ರ ಡಿಸೆಂಬರ್ ಹೊತ್ತಿಗೆ 40,000 ಜನ ಜೈಲು ಕಂಡರು. ಪೊಲೀಸರ ಲಾಠಿಯೇಟು, ಗುಂಡೇಟುಗಳಿಂದ ಸತ್ತವರು ನೂರಾರು. ಚಳವಳಿ

ನಡೆದಿರಲು ಗೋರಖಪುರ ಬಳಿಯ ಚೌರಿಚೌರ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಹಿಂಸಾಚಾರವಾಗಿ 22 ಪೊಲೀಸರ ಸಜೀವ ದಹನವಾಯಿತು. ಈ ಹಿಂಸಾಚಾರದಿಂದ ನೊಂದು ಗಾಂಧೀಜಿ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಹಿಂದೆ ತೆಗೆದರು (1922 ಫೆಬ್ರವರಿ).

ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳಾದ ತರುಣರು ಹಿಂದುಸ್ತಾನ್ ರಿಪಬ್ಲಿಕನ್ ಅಸೋಸಿಯೇಶನ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಬುಡಮೇಲು ಮಾಡಿ ಅದರ ಧೈರ್ಯ, ಸ್ಥೈರ್ಯ ಕುಂದಿಸಬೇಕೆಂದು ಗುಪ್ತವಾಗಿ ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಲಕ್ನೋ ಬಳಿ ಕಾಕೋರಿ ರೈಲು ನಿಲ್ದಾಣದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಿ ತಿಜೋರಿಯೊಂದನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿದರು. ಈ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ 40 ಜನರ ಬಂಧನವಾಗಿ ಮೂವರಿಗೆ 1927ರಲ್ಲಿ ಫಾಶಿ ಆಯಿತು. ಉಳಿದವರಲ್ಲಿ ಹಲವರಿಗೆ ಅಂಡಮಾನ್ ಶಿಕ್ಷೆ ಆಯಿತು. ಈ ತರುಣರ ಅಪೂರ್ವ ತ್ಯಾಗ ಸಾಹಸಗಳು ಸಾವಿರಾರು ತರುಣರಿಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಲುಗೊಳ್ಳಲು ಸ್ಫೂರ್ತಿ ನೀಡಿದವು. 1928ರಲ್ಲಿ ಹಿಂದುಸ್ತಾನ ಸೋಶಿಯಲಿಸ್ಟ್ ರಿಪಬ್ಲಿಕನ್ ಆರ್ಮಿ ಹುಟ್ಟಿತು.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವೈಧಾನಿಕ ಸುಧಾರಣೆಯ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳ ಪರಿಶೀಲನೆಗೆ ಸೈಮನ್ ಆಯೋಗ 'ವನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರು ನೇಮಿಸಲು, ಈ ಆಯೋಗದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಸದಸ್ಯರಿಲ್ಲವೆಂದು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅದನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಿತು. ಎಲ್ಲೆಡೆ ಸೈಮನ್ ಆಯೋಗದ ವಿರುದ್ಧ ಸೈಮನ್ ಮರಳಿಹೋಗು ಎಂದು ಉಗ್ರ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ನಡೆದು ಭಾರಿ ಚಳವಳಿ ಆಯಿತು. ಇಂಥ ಪ್ರತಿಭಟನೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಲುಗೊಂಡ ಲಾಲಾ ಲಜಪತ್‌ರಾಯ್ ಮೇಲೆ ಉಗ್ರ ಲಾಠಿ ಪ್ರಹಾರವಾಗಿ ಅದರಿಂದ ಮುಂದೆ ಅವರು ದಿವಂಗತರಾದರು. ಈ ಅನಾಹುತಕ್ಕೆ ಕಾರಣನಾದ ಸಾಂಡರ್ಸ್ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳಾದ ಭಗತ್‌ಸಿಂಗ್ ಮತ್ತು ರಾಜಗುರು ಗುಂಡಿಕ್ಕಿ ಕೊಂದರು. ಮುಂದೆ ಭಾರತದ ಕೇಂದ್ರ ಶಾಸನ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಭಗತ್‌ಸಿಂಗ್ ಮತ್ತು ಬಟುಕೇಶ್ವರದತ್ತರು ಬಾಂಬೆಸೆದು ಬ್ರಿಟಿಷರ ದುರಾಡಳಿತ ಜಗಜ್ಜಾಹಿರಾಗುವಂತೆ ಪ್ರಚಾರಮಾಡಿ ಮುಂದೆ ಫಾಶಿ ಶಿಕ್ಷೆಗೆ ಒಳಗಾದರು. ಚಂದ್ರಶೇಖರ್ ಆಜಾದ್ ಎಂಬ, ಈ ತಂಡದ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ 1931ರಲ್ಲಿ ಪೊಲೀಸರೊಡನೆ ಗುಂಡಿನ ಕಾಳಗ ನಡೆಸಿ ಹುತಾತ್ಮನಾದ. ಈ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳು ತರುಣರಿಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಪಾಲುಗೊಳ್ಳಲು ಅಪಾರ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ನೀಡಿದರು. ಇಂಥ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳು ಅಂಡಮಾನ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಯಾತನೆಯ ಶಿಕ್ಷೆ ಅನುಭವಿಸಿದರು. ಸಾವರ್ಕರರು ಸ್ವತಃ ಇದರ ವಿವರಗಳನ್ನು ನನ್ನ ಕರಿನೀರು ವಾಸ ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ.

ಈ ನಡುವೆ 1924ರಲ್ಲಿ ಟರ್ಕಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಮಾಲ್ ಪಾಶಾ ತನ್ನ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಖಲೀಫನ ಸ್ಥಾನ ಪುನರ್‌ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನೆ ಮಾಡುವ ಅವಕಾಶ ತಪ್ಪಿಸಿದ. ಭಾರತೀಯ ಖಿಲಾಫತ್ ಚಳವಳಿಯ ನಾಯಕರಿಗೆ ತೀವ್ರ ಹತಾಶೆಯಾಗಿ ಜಾತೀಯ ದಂಗೆಗಳಾದವು. ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಒಡಕಾಗಿ ಮುಸ್ಲಿಂಲೀಗ್‌ನ ಚಟುವಟಿಕೆ ಹೆಚ್ಚಿ ಮುಂದೆ ದೇಶ ವಿಭಜನೆಗೆ ಮಾರ್ಗವಾಯಿತು. 1909 ಮಿಂಟೊ ಮಾರ್ಲೆ ಸುಧಾರಣೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮತಕ್ಷೇತ್ರ ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಆದ ನಿರ್ಣಯದಿಂದಲೇ ದೇಶ ವಿಭಜನೆಯ ಬೀಜ ಬಿತ್ತಲಾಗಿತ್ತು. ಮುಸ್ಲಿಂಲೀಗ್ ಇದಕ್ಕೆ ನೀರೆರೆಯಿತು.

ಚಳವಳಿಯ ಮುಂದಿನ ಘಟ್ಟವೆಂದರೆ 1930ರಲ್ಲಿ ಉಪ್ಪಿನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಹೂಡಿ ಆರಂಭಿಸಿದ ಕಾನೂನು ಭಂಗ ಚಳವಳಿ. ಸಬರಮತಿ ಆಶ್ರಮದಿಂದ ದಂಡಿಯೆಂಬ ದೂರದ ಕಡಲತೀರದ ಹಳ್ಳಿಗೆ ಕಾಲ್ನಡಿಗೆಯಿಂದ ಹೋಗಿ ಸರಕಾರದ ಉಪ್ಪು ತಯಾರಿಕೆಯ ಮೇಲಿನ ಏಕಸ್ವಾಮ್ಯ ಕಾನೂನು ಮುರಿದು ಗಾಂಧೀಜಿ ಏಪ್ರಿಲ್ 6ರಂದು ಉಪ್ಪು ತಯಾರಿಸಿದರು. ದೇಶದ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಸಾಗರ ತೀರದಲ್ಲಿ ಮದರಾಸು, ಕಲ್ಕತ್ತ, ಕಲ್ಲಿಕೋಟೆ, ಮಂಗಳೂರು, ಬೊಂಬಾಯಿ ಹೀಗೆ ನೂರಾರು ಕಡೆ ಉಪ್ಪಿನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಸತತ ಸಾಗಿ ಸಾವಿರಾರು ಜನ ಜೈಲುಕಂಡರು. ಮುಂದೆ ಕಾದಿಟ್ಟ ಅಡವಿಗಳ ಮರಗಳು ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಗಂಧದ, ಸೇಂದಿ ಇಳಿಸುವ ಮರಗಳನ್ನು ಕಡಿಯುವುದು, ಸಾರಾಯಿ, ವಿದೇಶಿ ವಸ್ತ್ರಮಾರುವ ಅಂಗಡಿಗಳ ಎದುರು ಪಿಕೆಟಿಂಗ್ ಹೀಗೆ ಕಾನೂನು ಭಂಗ ಹಲವಾರು ಬಗೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಗಿತು. ಚಳವಳಿ ಉಗ್ರವಾಗಿ ಸಾಗಿ ಜೈಲುಗಳು ತುಂಬಿರಲು 1931 ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಿ–ಇರ್ವಿನ್ (ವೈಸ್ರಾಯ್) ಒಪ್ಪಂದವಾಗಿ ಚಳವಳಿ ನಿಂತು ಗಾಂಧೀಜಿ ಲಂಡನ್‌ನ ದುಂಡುಮೇಜಿನ ಪರಿಷತ್ತಿಗೆ ಹೋಗಿ ಸಂವಿಧಾನ ಸುಧಾರಣೆ ಬಗ್ಗೆ ಅಪೇಕ್ಷಿತ ಸುಧಾರಣೆ ಕಾಣದೆ ಬರಿಗೈಯಲ್ಲಿ ಮರಳಿ, ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ ತಕ್ಷಣ ಬಂಧಿತರಾಗಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮತ್ತು ಅದರ ಅಂಗ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಸರಕಾರ ಪ್ರತಿಬಂಧಿಸಿತು. ಮತ್ತೆ ಕಾನೂನು ಭಂಗ ಚಳವಳಿ ಉಗ್ರವಾಗಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು (1932). ಕರ್ನಾಟಕದ ಸಿದ್ದಾಪುರ, ಅಂಕೋಲ ಸಹಿತ ಹಲವೆಡೆ ರೈತರು ಕಂದಾಯ ಕೊಡದೆ ಕರನಿರಾಕರಣ ಚಳವಳಿ ನಡೆಸಿದರು.

ಮತೀಯ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯದಂತೆ ಪರಿಶಿಷ್ಟ ಜಾತಿಯವರಿಗೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಬಯಸಿದ ರಾಮ್ಸೆ ಮ್ಯಾಕ್ಡೊನಾಲ್ಡ್ ಕೊಡುಗೆಯ ವಿರುದ್ಧ ಗಾಂಧೀಜಿ ಪುಣೆಯ ಜೈಲಿನಲ್ಲಿ ಉಪವಾಸ ಕೈಗೊಳ್ಳಲು ಕಡೆಗೆ ಅಂಬೇಡ್ಕರರಿಗೂ ಗಾಂಧೀಜಿಗೂ ಪೂನ ಒಪ್ಪಂದವಾಗಿ ಪರಿಶಿಷ್ಟ ಜಾತಿಯವರಿಗೂ ಇತರ ಹಿಂದುಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಜಂಟಿ ಮತದಾರ ಕ್ಷೇತ್ರ ಇರುವಂತಾಗಿ, ಪ್ರಾಂತಗಳ ಶಾಸನ ಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು (71ರ ಬದಲು) 148 ಸ್ಥಾನ ಹಾಗೂ ಕೇಂದ್ರ ಶಾಸನ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಶಿಷ್ಟ ಜಾತಿಗಳಿಗೆ ಶೇ. 18 ಸ್ಥಾನ ಮೀಸಲಿಡಲು ಒಪ್ಪಂದವಾಗಿ ಸರಕಾರ ಇದನ್ನು ಒಪ್ಪಿತು. ಇದರ ಹಿಂದೆ ಗಾಂಧೀಜಿ ಹರಿಜನ ಸೇವಕ ಸಂಘ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತಾ ನಿವಾರಣೆಗಾಗಿ ತಮ್ಮ ಬಿಡುಗಡೆಯ ಅನಂತರ (ಮೇ 1933) ಪ್ರಚಾರ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡರು (1934).

ಮುಂದೆ ವೈಧಾನಿಕ ಸುಧಾರಣೆಯ ಫೆಡರಲ್ ಆಕ್ಟ್ 1935ರಲ್ಲಿ ಮಂಜೂರಾಗಿ 1937ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಶಾಸನ ಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಹನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ಎಂಟು ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಬಹುಮತಗಳಿಸಿ ಮಂತ್ರಿ ಮಂಡಲ ರಚಿಸಿತು. ಕೇಂದ್ರ ಶಾಸನಸಭೆಯಲ್ಲೂ ಬಹುಮತ ಗಳಿಸಿತು. ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಂಲೀಗ್ ಜೊತೆ ಅಧಿಕಾರ ಹಂಚಿಕೊಳ್ಳಲು ಒಪ್ಪದೆ ಲೀಗ್‌ನ ಮನಸ್ತಾಪ ಹೆಚ್ಚಿತು. 1937–39ರ ನಡುವೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸದಸ್ಯತ್ವ 5 ಲಕ್ಷದಿಂದ 50 ಲಕ್ಷಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿತು.

2ನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ (1939–45) ಆರಂಭ ಆದಾಗ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮಂತ್ರಿ ಮಂಡಲಗಳು ರಾಜೀನಾಮೆ ಕೊಟ್ಟವು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸನ್ನು ಕೇಳದೆ ಭಾರತ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುವುದಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಘೋಷಿಸಿದ್ದೇ ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. 1940 ಮತ್ತು 1941ರಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ವಿರೋಧಿ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ನಡೆಸಿ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರೇ ಆದಿಯಾಗಿ ಸು.24,000 ಗಣ್ಯ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರು ಬಂಧಿತರಾದರು.

ಈ ನಡುವೆ ಅಹಿಂಸಾ ಮಾರ್ಗದಿಂದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಿದ್ಧಿಸದೆಂದು ನಂಬಿದ್ದ ಸುಭಾಷ್‌ಚಂದ್ರ ಬೋಸರು 1938 ಮತ್ತು 1939ರಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಆಯ್ಕೆ ಆಗಿ, ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ವಿರೋಧದಿಂದಾಗಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿ ಫಾರ್ವರ್ಡ್ ಬ್ಲಾಕ್ ಪಕ್ಷ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಗೃಹ ಬಂಧನದಲ್ಲಿದ್ದವರು ಕಣ್ಣು ತಪ್ಪಿಸಿ ಜರ್ಮನಿ ತಲುಪಿ, ಜರ್ಮನಿಯ ನೆರವಿನಿಂದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧ ಸಾರುವ ಚಿಂತನೆ ಮಾಡಿದರು. ಜರ್ಮನಿಯಿಂದ ಜಲಾಂತರ್ಗಾಮಿ ಮೂಲಕ ಜಪಾನ್ ತಲುಪಿ ಅಲ್ಲಿ ಇಂಡಿಯನ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಆರ್ಮಿ (ಆಜಾದ್ ಹಿಂದ್ ಫೌಜ್) ನಾಯಕತ್ವದಿಂದ ಸಿಂಗಪುರದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಭಾರತ ಸರಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅಂಡಮಾನ್, ಬರ್ಮಾ ಮೂಲಕ ಅವರ ಸೈನ್ಯ ಭಾರತದ ಗಡಿ ಒಳಗೆ ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ್ದು ಚರಿತ್ರಾರ್ಹ ಘಟನೆ. ಭಾರತದ ತರುಣರಿಗೆ ಇದರಿಂದ ಅಪಾರ ಸ್ಫೂರ್ತಿ, ದೊರೆಕಿತು.

ಗಾಂಧೀಜಿ 1942 ಆಗಸ್ಟ್ 8ರಂದು ಕ್ವಿಟ್ ಇಂಡಿಯ ಚಳವಳಿ ಘೋಷಿಸಿದರು. ಗಾಂಧೀಜಿ, ಮೌಲಾನಾ ಆಜಾದ್ ಸಹಿತ ಎಲ್ಲ ನಾಯಕರ ಬಂಧನವಾಗಿ ಚಳವಳಿ ಬುಡಮೇಲು ಕೃತ್ಯ, ಸರಕಾರಿ ಆಸ್ತಿ ಪಾಸ್ತಿಗಳ ಹಾನಿ ಉಗ್ರ ರೂಪ ತಾಳಿತು. ಸರ್ಕಾರಿ ಕಚೇರಿ, ರೈಲ್ವೆ ನಿಲ್ದಾಣ, ತಂತಿ ಸಂಪರ್ಕಗಳ ವಿಧ್ವಂಸ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಆಯಿತು. ಬಿಹಾರದಲ್ಲಿ ಹಲವು ದಿನ ಸರಕಾರವೇ ಇಲ್ಲದ ಸ್ಥಿತಿ. ಎಲ್ಲ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲೂ ಜೈಲುಗಳು ತುಂಬಿದವು. ಅಹಮದಾಬಾದ್, ಬೊಂಬಾಯಿ, ದೆಹಲಿ, ಪುಣೆ, ಕಲ್ಕತ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳ ಮುಷ್ಕರ, ಹಲವು ತಿಂಗಳು ಶಾಲೆ ಕಾಲೇಜುಗಳು ಬಂದ್ ಆದವು. ನವೆಂಬರ್ 11ಕ್ಕೆ ಜಯಪ್ರಕಾಶ್ ನಾರಾಯಣ್ ಹಜಾರಿಬಾಗ್ ಜೈಲಿನಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಚಳವಳಿಯ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿದರು. ಲೋಹಿಯಾ, ಅಚ್ಯುತ ಪಟವರ್ಧನ, ಸುಚೇತಾ ಕೃಪಲಾನಿ, ಅರುಣಾ ಆಸಫ್ ಅಲಿ, ರಂಗನಾಥ ದಿವಾಕರ ಭೂಗತ ಚಳವಳಿಯ ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿದರು. ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲೂ ಹಿಂದೆಂದೂ ಇಲ್ಲದಂತೆ ಚಳವಳಿ ಸಾಗಿತು. ಒಂದು ಲಕ್ಷಕ್ಕೂ ಮೇಲ್ಪಟ್ಟು ಜನ ಬಂಧಿತರಾದರು. ಸುಭಾಷರ ಐ.ಎನ್.ಎ. 1944ರ ಮೇ ಮಣಿಪುರದ ಮೂಲಕ ಈಶಾನ್ಯ ಭಾರತದಲ್ಲಿ 250 ಕಿಮೀ ದೂರ ಒಳನುಗ್ಗಿದಾಗ ತರುಣರ ಉತ್ಸಾಹಕ್ಕೆ ಮೇರೆ ಇಲ್ಲದಾಯಿತು. ಆದರೆ ಮುಂದೆ ಈ ಸೈನ್ಯ (ಜಪಾನರು ಹಿಂದೆಗೆದುದರಿಂದ) ಯುದ್ಧ ತ್ಯಜಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಸು.20,000 ಐ.ಎನ್.ಎ ಸೈನಿಕರು ಬಂಧಿತರಾದರು (ಮುಂದೆ ನವೆಂಬರ್ 1945ರಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿ ಕೆಂಪುಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ವಿಚಾರಣೆ ಮಾಡಲು ಮುಂದಾದಾಗ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಉಗ್ರ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ಆಗಿ ಸರ್ಕಾರ ನಡುಗಿತು).

ಕ್ವಿಟ್ ಇಂಡಿಯ ಚಳವಳಿ ವಿಧ್ವಂಸಕ ಸ್ವರೂಪ ತಳೆದ ವಿಚಾರ ತಿಳಿದು ಜೈಲಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಗಾಂಧೀಜಿ 1943ರ ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಚಳವಳಿ ಹಿಂದೆಗೆದರೂ ಉಪವಾಸ ಮಾಡಿದರೂ ಚಳವಳಿ ನಿಲ್ಲಲು ಕಾಲಾವಕಾಶವಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸಿಂಹಾಸನ ನಿಜವಾಗಿ ನಡುಗಿತು. ಈ ನಡುವೆ ಕ್ರಿಪ್ಸ್ ಮಿಶನ್ ಕೊಡುಗೆಗಳು, ಆಗಸ್ಟ್ ಆಫರ್ ಇವೆಲ್ಲ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನಿಂದ ತಿರಸ್ಕೃತವಾದವು. ಜಿನ್ನಾರ ನಾಯಕತ್ವದ ಮುಸ್ಲಿಂಲೀಗ್ 1940ರಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಬೇಡಿಕೆ ಮುಂದಿಡಲು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅದನ್ನೂ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ.

1945ರಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರ ಶಾಸನ ಸಭೆಗೆ ಚುನಾವಣೆ ನಡೆದು 102ರಲ್ಲಿ 57 ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಗೆದ್ದಿತು. ಆದರೆ ಕಾದಿಟ್ಟ ಮುಸ್ಲಿಂ ಮತದಾರ ಸಂಘಗಳಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಂಲೀಗ್ 30 ಸ್ಥಾನ ಗೆದ್ದಿತು. ಈ ಮತದಾರ ಸಂಘಗಳಲ್ಲಿ ನಿಂತ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಮುಸ್ಲಿಂ ಉಮೇದುವಾರರು ಠೇವಣಾತಿ ಕಳೆದುಕೊಂಡರು. ಪರಿಶಿಷ್ಟ ಜಾತಿಯವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿದರು. ದೇಶದ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಮತಗಳಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಂಲೀಗಿಗೆ 86.6 ಮತಗಳು ದೊರೆತವು. ವಾಯವ್ಯ ಗಡಿ ಪ್ರಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ಗೆ ಮುಸಲ್ಮಾನರ ಮತಗಳು ಬಂದವು.

1946 ಫೆಬ್ರವರಿ 18ಕ್ಕೆ ರಾಯಲ್ ಇಂಡಿಯನ್ ನೇವಿಯ (ನೌಕಾಪಡೆ) ಭಾರತೀಯ ಸೈನಿಕರು ಮುಂಬೈ, ಕರಾಚಿ, ಮದರಾಸು, ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಹೂಡಿದ ಬಂಡು ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ದಂಗು ಬಡಿಸಿತು. ಬೊಂಬಾಯಿಯಲ್ಲೇ 200 ಬಿಳಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು

ಕೊಂದುಹಾಕಿದರು. ಬಾಡಿಗೆ ಸೈನ್ಯ ಅವಲಂಬಿಸಿ ಈ ದೇಶ ಆಳಲು ಬಾರದೆಂದು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಮನವರಿಕೆ ಆಯಿತು. ಬಂಡೆದ್ದ ಸೈನಿಕರು ಸುಭಾಷರ ಐ.ಎನ್.ಎ ಬ್ಯಾಡ್ಜ್‌ಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿದ್ದರು. ಕ್ಯಾಬಿನೆಟ್ ಮಿಶನ್ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ದೇಶಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ನೀಡುವ, ದೇಶವಿಭಜನೆ ಮಾಡುವ ಸಲಹೆ ಮುಂದಿಟ್ಟಿತು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ವಿಭಜನೆಗೆ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ದೇಶವನ್ನು ತುಂಡರಿಸುವ ಮುನ್ನ ನನ್ನನ್ನು ತುಂಡರಿಸಿ ಎಂದ ಗಾಂಧೀಜಿ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಇನ್ನೊಂದು ಕಾನೂನು ಭಂಗ ಚಳವಳಿ ಆರಂಭಿಸುವುದಾಗಿ ಹೇಳಿದರು. ಆದರೆ ಅವರ ನಿಕಟಾನುಯಾಯಿ ನಾಯಕಗಣ ಇದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ.

ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಸಾಧನೆಗಾಗಿ ಆಗ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಜಾತೀಯ ದಂಗೆ, ರಕ್ತಪಾತ ಸಾಗಿರಲು 1947 ಆಗಸ್ಟ್ 16 ರಿಂದ ನೇರಕ್ರಮ ನಡೆಸಲು ಜಿನ್ನಾ ಕರೆನೀಡಲು ಬಂಗಾಲದಲ್ಲೆ ಸಾವಿರಾರು ಹಿಂದುಗಳ ಮಾರಣಹೋಮವಾಯಿತು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಾಯಕರು ಬೆದರಿ ದೇಶವಿಭಜನೆಗೆ ಒಪ್ಪಿದರು. 1946 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 2ರಂದು ಜವಾಹರ್‌ಲಾಲ್ ನೆಹರು ಅವರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ನಡುಗಾಲ ಕೇಂದ್ರ ಸರಕಾರ ಸ್ಥಾಪನೆ ಆಗಿ ಸಂವಿಧಾನ ಸಭೆ ಸೇರಿತು. ಗೃಹ ಸಚಿವ ಸರ್ದಾರ್ ಪಟೇಲರು 500ಕ್ಕೂ ಮೀರಿದ್ದ ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಿಕರನ್ನು ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟಕ್ಕೆ ಸೇರುವಂತೆ ಮಾಡಲು ಯಶಸ್ವಿಯಾದರು. 1947ರ ಆಗಸ್ಟ್ 15ರಂದು ಭಾರತ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಯಿತು. ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಸೃಷ್ಟಿಯೂ ಆಯಿತು.

ಲಕ್ಷಾಂತರ ಜನರ ತ್ಯಾಗ, ಬಲಿದಾನ, ಜೈಲುವಾಸಗಳ ಫಲವಾಗಿ ಈ ಸ್ವಾತಂತ್ರ ಬಂತು. ಜೈಲಿಗೆ ಹೋದ ಸಾವಿರಾರು ಜನರ ಕುಟುಂಬಗಳು ಉಪವಾಸದಿಂದ ನರಳಿದವು. ಗಾಂಧೀಜಿ ನಡೆಸಿದ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಹೋರಾಟ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಉಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಸುಭಾಶ್‌ಚಂದ್ರ ಬೋಸ್, ಭಗತ್‌ಸಿಂಗ್, ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಆಜಾದ್, ಸಾವರ್ಕರ್ ಮೊದಲಾದ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿಗಳೂ ಇದಕ್ಕೆ ಅಪೂರ್ವ ಸ್ಫೂರ್ತಿ ನೀಡಿದರು. ಗಾಂಧೀಜಿಯ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ತೀರ ಗಣ್ಯ ಪಾತ್ರವಹಿಸಿತು. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ನೀಡುವ ಮಸೂದೆಯನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನಲ್ಲಿ ಮಂಡಿಸಿದಾಗ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ನೀಡಲು ಪ್ರಧಾನಿ ಆಟ್ಲಿ ನೀಡಿದ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣಗಳು ಇವು: ಮಹಾಯುದ್ಧದಿಂದಾಗಿ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಶಕ್ತಿ ಕುಗ್ಗಿ ಭಾರತವನ್ನು ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್‌ಗೆ ಉಳಿದಿಲ್ಲ, ಈಗ ಭಾರತದ ಕೂಲಿ ಸೈನ್ಯ (ಮರ್ಸೆನರಿ ಆರ್ಮಿ) ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗೆ ನಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿಲ್ಲ.

ಇದುವರೆಗೆ ಒಟ್ಟಾರೆ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯ ಒಂದು ಸ್ಥೂಲ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಲಾಯಿತಷ್ಟೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಈ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿಯ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪಾತ್ರದ ಬಗ್ಗೆ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ಅಲ್ಲೊಂದು ಇಲ್ಲೊಂದು ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಸಂಗತಿಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತಾಯವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪಾತ್ರವೂ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳುವುದು ಅವಶ್ಯ.

ಭಾರತ ಬಿಟ್ಟು ತೊಲಗಿ ಚಳವಳಿ: ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದ ಒಂದು ಮಜಲು. 1942 ಆಗಸ್ಟ್ 8ರಂದು ಗಾಂಧೀಜಿ ನೀಡಿದ ಕರೆಯಂತೆ ನಡೆದ ಒಂದು ಮಹಾಚಳವಳಿ. ಚಲೇಜಾವ್ ಮತ್ತು ಕ್ವಿಟ್ ಇಂಡಿಯ ಎಂತಲೂ ಈ ಚಳವಳಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧ.

ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾದಾಗ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಪಕ್ಷ ಅಧಿಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಸರ್ಕಾರಗಳು ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡುವಂತೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಕರೆ ನೀಡಿತು. ಆದರೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯದೆ ಮೇಲುಗೈ ಆದಾಗ ದೇಶಹಿತ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರೆ ತಾವು ಸರ್ಕಾರದೊಡನೆ ಸಹಕರಿಸುವುದಾಗಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಪ್ರಕಟಿಸಿತು. ಇದನ್ನು ಒಪ್ಪದ ಸರ್ಕಾರ ಯುದ್ಧಸಲಹಾ ಮಂಡಲಿಯ ಸ್ಥಾಪನೆ, ವೈಸರಾಯ್ ಸಲಹಾ ಮಂಡಲಿಯ ವಿಸ್ತರಣೆ, ಈ ಎರಡೂ ಮಂಡಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯರ ನೇಮಕ, ಹೊಸ ಸಂವಿಧಾನ ರಚಿಸಲು ಪ್ರಾತಿನಿಧಿಕ ಸಭೆಯೊಂದರ ರಚನೆ ಮುಂತಾದ 1940 ಆಗಸ್ಟ್ ತಿಂಗಳ ಕೊಡುಗೆಯನ್ನು ಮುಂದೊಡ್ಡಿತು. ಇದನ್ನು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಹೂಡಿತು. ಮುಂದೆ 1942 ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ರಂಗೂನ್ ಜಪಾನಿನ ವಶವಾದಾಗ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಹೆದರಿ ಕ್ರಿಪ್ಸ್ ರಾಯಭಾರಕ್ಕೆ ಏರ್ಪಾಡುಮಾಡಿತು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಇದನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿತು. 1942ರ ಆಗಸ್ಟ್ 8ಕ್ಕೆ ಬೊಂಬಾಯಿ ಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ ಎ ಐ ಸಿ ಸಿ ಯು ಭಾರತಬಿಟ್ಟುತೊಲಗಿ ಚಳವಳಿಗೆ ಕರೆನೀಡಿತು. ನಾಯಕರ ಬಂಧನವಾದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಕಾರ್ಯಕರ್ತನೂ ತಾನೇ ನಾಯಕನೆಂದು ಭಾವಿಸಿ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ಅಸ್ತಿತ್ವದ ವಿರುದ್ಧ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ತೋರಬೇಕೆಂದು ಗಾಂಧೀಜಿ ಕರೆಕೊಟ್ಟರು ಅದೇದಿನ ರಾತ್ರಿ ಗಾಂಧೀಜಿ, ನೆಹರೂ, ಆಜಾದ್ ಮತ್ತು ಇತರ ನಾಯಕರ ಬಂಧನವಾಯಿತು. ಗಾಂಧೀಜಿ ಮತ್ತು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಾಯಕರ ಬಂಧನದ ವಿರುದ್ಧ ಉಗ್ರಪ್ರತಿಭಟನೆ ಮುಂಬೈಯಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ ಎಲ್ಲಕಡೆಗೂ ಹರಡಿತು. ಸಿಟ್ಟಿಗೆದ್ದ ಜನ ಕಲ್ಲೆಸೆತ, ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಅಗ್ನಿಸ್ಪರ್ಶ, ಪೊಲೀಸರನ್ನೂ ಪೊಲೀಸ್ ವಾಹನಗಳನ್ನೂ ಆಕ್ರಮಿಸುವ–ಹೀಗೆ ವಿವಿಧರೂಪದ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ತೋರಿತು. ಶಾಲಾ ಕಾಲೇಜುಗಳು ಹಾಗೂ ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳು ಮುಚ್ಚಿ ಮುಷ್ಕರದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ಮಶ್ರುವಾಲಾ ಮತ್ತು ಕಾಲೇಲ್ಕರ್ ಅವರು ಹರಿಜನದಲ್ಲಿ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ನಡೆಸುವ ವಿಧಾನವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿ ಜನರಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡಿದರು. ಸರ್ಕಾರೀ ಯಂತ್ರ ನಡೆಯದಂತೆ ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಯುದ್ಧ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಿಗೆ ಸಹಕಾರ ಸಿಗದಂತೆ ಮಾಡಲು ಜೀವಹಾನಿಯಾಗದಂತೆ ರೈಲುಹಳಿ ಕೀಳುವುದು, ತಂತಿ ಕತ್ತರಿಸುವುದು ಸರ್ಕಾರೀ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಹಾನಿಮಾಡುವುದು ಹೀಗೆ ವಿವಿಧ ಸ್ವರೂಪದ ಬುಡಮೇಲು ಕೃತ್ಯಗಳನ್ನು ಭೂಗತ ಗುಂಪುಗಳು ಆರಂಭಿಸಿದುವು. ಬಿಹಾರ, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ, ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಬಿರುಸಾಗಿ ಚಳವಳಿ ನಡೆಯಿತು. ಮುಂಬಯಿ ಮೈಸೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಚಳವಳಿಯಿಂದಾಗಿ ಹಲವು ತಿಂಗಳು ಶಾಲಾಕಾಲೇಜುಗಳು ಮುಚ್ಚಿದ್ದರೆ ಅಹ್ಮದಾಬಾದ್‌ನ ಗಿರಣಿಗಳು ಹಲವಾರು ತಿಂಗಳು ಮುಚ್ಚಿದ್ದವು. ಕಾರ್ಮಿಕ ಸಂಘಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಯಂತ್ರಣ ಹೊಂದಿದ್ದ ಕಮ್ಯುನಿಷ್ಟರು ಸರ್ಕಾರದ ಪರವಾಗಿದ್ದರೂ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಸಾವಿರಾರು ಕಾರ್ಮಿಕರು ಹಲವು ವಾರ ಮುಷ್ಕರ ಆಚರಿಸಿದರು. ಬೇರೆಬೇರೆ ಕಡೆ ಸ್ಫೋಟಗಳ ಬಳಕೆಯೂ ಆಯಿತು. ಮುಂಬಯಿಯ ಮಜಗಾಂವ್ ಬಂದರಿನಲ್ಲಿ ಅಕ್ಟೋಬರ್ 3ರಂದು ಭಾರಿ ಸ್ಫೋಟವಾಯಿತು. ಪುಣೆ ಸಿನಿಮಾಮಂದಿರದ ಸ್ಫೋಟದಿಂದ ಐವರು ಬಿಳಿಯರು ಸತ್ತರು. ವಿವಿಧ ಕಡೆ ಪೊಲೀಸರು ಗಲಭೆ ತಡೆಯಲು ಸೇನೆ ಕರೆಸಲಾಯಿತು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಗೋಲೀಬಾರಿನಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯಲ್ಲಿ 150 ಜನ, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಬಾಲ್ಲಿಯಾದಲ್ಲಿ 167 ಜನ. ಮಧುಬನ್‌ನಲ್ಲಿ 34 ಜನ, ಅಸ್ಸಾಮಿನ ಗೋಲ್‌ಪಾಡಾದಲ್ಲಿ 60 ಜನ ಸತ್ತರು. ಪಟ್ನಾ ಅಸೆಂಬ್ಲಿಹಾಲ್ ಮೇಲೆ ಆಗಸ್ಟ್ 11ರಂದು ಧ್ವಜ ಹಾರಿಸಿದಾಗ ಆರು ಜನ ಸತ್ತರು. ಜೈಲಿಗೆ ಒಯ್ದ ನಾಯಕರ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಣೆ ನೀಡದಿದ್ದರಿಂದಲೂ ಪತ್ರಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಬಂಧ ಹೇರಿದ್ದರಿಂದಲೂ ಆಗಸ್ಟ್ 15ಕ್ಕೆ ಜೈಲಿನಲ್ಲಿ ಮಹಾದೇವ ದೇಸಾಯಿ ತೀರಿಕೊಂಡಾಗ ಅವರನ್ನೂ ಇತರ ನಾಯಕರನ್ನೂ ಗುಂಡಿಕ್ಕಿ ಕೊಲ್ಲಲಾಯಿತೆಂಬ ವದಂತಿಹರಡಿ ಆಗಸ್ಟ್ 16, 17ರಂದು ಎಲ್ಲೆಡೆ ಮತ್ತೆ ಮೆರವಣಿಗೆ, ಹಿಂಸಾಚಾರ ನಡೆದುವು. ಬೆಂಗಳೂರಲ್ಲೇ ಆಗ 5ರಿಂದ 10 ಮಂದಿ ಮಡಿದರೆನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ವಿಮಾನ ಕಾರ್ಖಾನೆಯ ಆದಿಯಾಗಿ ಸಾವಿರಾರು ಕಾರ್ಮಿಕರು ಮುಷ್ಕರ ಹೂಡಿದ್ದರು. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರರು ಮುಂಬಯಿಯಿಂದ ಗುಪ್ತ ಆಕಾಶವಾಣಿ ಪ್ರಸಾರವನ್ನೂ ಆರಂಭಿಸಿದರು.

ಬಂಧನದಲ್ಲಿದ್ದ ಜಯಪ್ರಕಾಶ ನಾರಾಯಣರು ನವೆಂಬರ್ 11ರ ರಾತ್ರಿ ಹಜಾರಿಬಾಗ್ ಜೈಲಿನಿಂದ ಪಾರಾಗಿ ಒಂದು ಕೇಂದ್ರ ಗುಪ್ತ ಸಂಘಟನೆಯನ್ನು ರೂಢಿಸಿ ಭೂಗತ ಚಳವಳಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡಿದರು. ಅಚ್ಯುತ್ ಪಟ್ಟವರ್ಧನ್, ಅರುಣಾ ಅಸಫ್‌ಆಲಿ, ರಾಮಮನೋಹರ ಲೋಹಿಯಾ, ರಂಗರಾವ್ ದಿವಾಕರ್ ಮುಂತಾದವರು ಈ ಗುಪ್ತ ಸಂಘಟನೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಮುಂಬಯಿ ಇದರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ದೇಶದ ಎಲ್ಲೆಡೆ ಹಾಗೂ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಇತರ ಆಶ್ರಿತರಾಜರ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲೂ ಉಗ್ರವಾಗಿ ಸಾಗಿತು. ಮಧ್ಯಪ್ರಾಂತದ ಅಷ್ಟಿ, ಚಿಮೂರ್‌ಗಳಂತೆ ಮೈಸೂರಿನ ಈಸೂರಿನಲ್ಲೂ, ಪೊಲೀಸರ ಮೇಲೆ ರೊಚ್ಚಿಗೆದ್ದ ಜನ ಆಕ್ರಮಣ ಮಾಡಿದರು. ಈಸೂರ ಐವರು ದೇಶಭಕ್ತರಿಗೆ ಗಲ್ಲುಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಲಾಯಿತು. ರೈಲುಗಳ ಸಂಚಾರಕ್ಕೆ ತೀವ್ರ ತಡೆಯಾಯಿತು. ಮದ್ರಾಸಿನ ರೈಲು ಕಾರ್ಮಿಕರ ಮುಷ್ಕರದಿಂದ ಮದ್ರಾಸು–ಕಲ್ಕತ್ತ ರೈಲು ಸಂಚಾರ ಸ್ಥಗಿತವಾಯಿತು. ಬೆಂಗಳೂರು–ಗುಂತಕಲ್ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ರೈಲುಹಳಿಗಳ ವಿಧ್ವಂಸದಿಂದ ಹಲವು ದಿನ ರೈಲು ಸಂಚಾರವೇ ನಿಂತಿತು. ಗುಜರಾತಿನ ಬಾರ್ಡೋಲಿ ರೈಲುಹಾದಿಯ ವಿಧ್ವಂಸದಿಂದ ಖ್ಯಾತವಾಯಿತು. ವಾಯವ್ಯಗಡಿ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಚಳವಳಿ ನಡೆದು 2,500 ಜನ ಜೈಲುಕಂಡರು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಬೆಳಗಾಂವಿ, ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹತ್ತಾರು ತಂಡಗಳು ಭೂಗತವಾಗಿ ಸತತವಾಗಿ ಒಂದು ವರ್ಷಕ್ಕೂ ದೀರ್ಘಕಾಲ ರೈಲುಹಳಿ ಕೀಳುವುದು, ಗ್ರಾಮಚಾವಡಿ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಮದಫ್ತರ್ ಸುಡುವುದು ಮುಂತಾದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಿ (ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ಯಾಟರ್ನ್) ಕರ್ನಾಟಕ ಮಾದರಿಯ ಚಳವಳಿ ಎಂದು ಖ್ಯಾತವಾದ ಯಶಸ್ವಿ ಭೂಗತ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ನಡೆಸಿ ಜಯಪ್ರಕಾಶರಂಥ ನಾಯಕರ ಮೆಚ್ಚುಗೆಗೆ ಪಾತ್ರರಾದರು. ಈ ಎರಡೂ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಿಗೆ ಬಿಳಿಯರೆ ಇದ್ದ ಸೈನ್ಯ ತಂದರು. ಭಾರತ ವಿದೇಶಿಯರ ದಾಳಿಯ ತೀವ್ರಭೀತಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದಾಗ ಈ ಚಳವಳಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಯುದ್ಧಯತ್ನಗಳನ್ನು ತೀವ್ರವಾಗಿ ಕುಂಠಿತಗೊಳಿಸಿತು. ಆಕ್ರಮಣಭಯಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದ ಪೂರ್ವ ಭಾರತದ ಜೊತೆ ಸಂಪರ್ಕಸಾಧನ ನಾಶಗೊಳಿಸುವುದರ ಜೊತೆ ಸೇನೆಗೆ ಬೇಕಾದ ಅಗತ್ಯ ವಸ್ತುಗಳ ಪೂರೈಕೆಗೂ ಈ ಚಳವಳಿ ತಡೆಯನ್ನೊಡ್ಡಿತು ಮತ್ತು ಉತ್ಪನ್ನದಲ್ಲಿ ಶೇ.45, ಚರ್ಮದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಶೇ.50 ಕಡಿಮೆ ಆಯಿತು ಎಂದು ಹಚಿನ್ಸ್, ಖಾಕಿ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ.

ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದ ಅಂಕಿಸಂಖ್ಯೆಗಳಂತೆ 1943 ಡಿಸೆಂಬರ್ ತನಕ ಭಾರತದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ 91.836 ಜನರನ್ನು ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. 601 ಬಾರಿ ಗೋಲಿಬಾರಾಯಿತು. 763 ಜನ ಸತ್ತರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿಯ ಅಂಕೆ ಸಂಖ್ಯೆಗಳು ಸೇರಿಲ್ಲ. ಆಗಿನ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನ ಒಂದರಲ್ಲೆ 5000ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಬಂಧನಗಳೂ 25ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಸಾವುಗಳಾದವು. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಮೇಲೆ ಕೊಟ್ಟ ಅಂಕಿಸಂಖ್ಯೆಯ ಅಸಮರ್ಪಕತೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ದೇಶಾದ್ಯಂತ ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿಯಂತೆ ಸ್ಫೋಟಿಸಿದ ಈ ಚಳವಳಿ ಸುಮಾರು ಎರಡು ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಸಾಗಿ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದ ಒಂದು ಮೈಲಿಗಲ್ಲಾಯಿತು. ಹಾಗೂ ಈ ದೇಶವನ್ನು ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದು ಕಷ್ಟಸಾಧ್ಯವೆಂಬ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಮನವರಿಕೆ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು.

ಕರ್ನಾಟಕ: 1799ರಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಪತನ, 1818ರಲ್ಲಿ ಪೇಶ್ವೆಯ ಸೋಲು ಹಾಗೂ ನಿಜಾಮ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸಹಾಯಕ ಸೇನಾ ಮೈತ್ರಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದು, ಈ ಘಟನೆಗಳ ಅನಂತರ ಕರ್ನಾಟಕವು ಪೂರ್ತಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಶವಾಯಿತು. ಕೊಡಗಿನ ರಾಜರು ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಪತನಕ್ಕೆ ಮೊದಲೇ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಅಧಿರಾಜತ್ವ ಒಪ್ಪಿದ್ದರು.

ಆದರೆ ಕನ್ನಡಿಗರು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಅಧಿರಾಜತ್ವ ಹಾಗೆಯೇ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. 1800–1802 ರ ನಡುವೆ ಧೋಂಡಿಯಾ ವಾಘ್ ಮತ್ತು ಬಲಂನ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪ ನಾಯಕ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಬಂಡೆದ್ದರು. 1819 ರಲ್ಲಿ ಕೊಪ್ಪಳದಲ್ಲಿ ವೀರಪ್ಪ ದೇಸಾಯಿ, 1820ರಲ್ಲಿ ಬೀದರ್ ಜಿಲ್ಲೆಯ ದೇಶಮುಖರು, 1824 ರಲ್ಲಿ ಸಿಂದಗಿಯ ಬಂಡಾಯ, ಅದೇ ವರ್ಷ ಕಿತ್ತೂರ ರಾಣಿ ಚನ್ನಮ್ಮನ ಬ್ರಿಟಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಸಮರವೆಸಗಿದುದು, 1829ರಲ್ಲಿ ಸಂಗೊಳ್ಳಿ ರಾಯಣ್ಣನ ಹೋರಾಟ, 1830–31 ರಲ್ಲಿ ಕೆನರಾ ಮತ್ತು ನಗರ ಬಂಡಾಯ, 1837ರಲ್ಲಿ ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿ ದಂಗೆ ಉಲ್ಲೇಖನೀಯ.

ಆದರೆ ಅದಲ್ಲದೆ 1857ರ ಸರಣಿಯಲ್ಲಿ ಹಲಗಲಿಯ ಬೇಡರು, ಸುರಪುರದ ವೆಂಕಟಪ್ಪ (ಫೆಬ್ರವರಿ 1858), ನರಗುಂದದ ಬಾಬಾ ಸಾಹೇಬ, ಮುಂಡರಗಿ ಭೀಮರಾಯ ಹಾಗೂ ಹಮ್ಮಿಗೆ ಕೆಂಚನಗೌಡ (ಜೂನ್ 1858) ನಡೆಸಿದ ಹೋರಾಟ ಸ್ಮರಣೀಯ. 1858–59 ಸೂಪಾ, ಖಾನಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕುಗಳಲ್ಲಿ ಗೋವೆಯಿಂದ ಬಂದ ಸಾವಂತ ಸೋದರರು ಸೂಪಾದ ಫಡ್ನೀಸ್ ಸೋದರರು ಸಿದ್ಧಿಗಳೂ ನಡೆಸಿದ ಹೋರಾಟ ದೀರ್ಘಕಾಲದ್ದು.

ಆದರೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆ ಚಳವಳಿ ಚಿಗುರಲು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮತ್ತು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣಗಳೇ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣ. ಇಲ್ಲಿಯ ಗುಡಿಕೈಗಾರಿಕೆಗಳ ನಾಶದಿಂದ ಜನ ನರಳಿ ಕೆರಳಿದ್ದೂ ಇನ್ನೊಂದು ಕಾರಣ. ಆಲೂರು ವೆಂಕಟರಾಯರು, ಗಳಗನಾಥ, ಶಾಂತಕವಿ, ಕೆರೂರು ವಾಸುದೇವಾಚಾರ್ಯ, ಸುಬೋಧ ರಾಮರಾಯ, ಬಿ. ವೆಂಕಟಾಚಾರ್ಯ ಮತ್ತಿತರರು ಆರಂಭ ಹಂತದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಬರೆಹಗಳಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಬಿತ್ತಿದರು. ವೃತ್ತಪತ್ರಿಕೆಗಳೂ ತಮ್ಮ ಪಾಲಿನ ಕೊಡುಗೆ ನೀಡಿದುವು.

ಟಿಳಕರು ಮತ್ತು ಅವರ ಕೇಸರಿ ಪತ್ರಿಕೆ ಬೀರಿದ ಪ್ರಭಾವ ಗಮನಾರ್ಹ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಮುಂಬೈ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದ ಕನ್ನಡನಾಡಿಗೆ ಈ ಮಾತು ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತದೆ.

1885ರಲ್ಲಿ ಮುಂಬೈನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಇಂಡಿಯನ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಕರ್ನಾಟಕದಿಂದ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿಗೆ ಬೆಳಗಾವಿ ಮತ್ತು ಬಳ್ಳಾರಿ ಕಡೆಯ ಎರಡು ತಂಡಗಳು ಹೋಗಿದ್ದವು. ಮುಂದೆ ಮುಂಬಯಿ, ಚೆನ್ನೈ ಮತ್ತು ಅಲಹಾಬಾದ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅಧಿವೇಶನಗಳಿಗೂ ತಂಡಗಳು ಹೋದುವು.

1893ರಲ್ಲಿ ಧಾರವಾಡ ಮತ್ತು ಬೆಳಗಾಂವಿಗಳಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತ ರಾಜಕೀಯ ಸಮಾವೇಶಗಳನ್ನು ಉದ್ದೇಶಿಸಿ ಎ. ಒ. ಹ್ಯೂಮ್ ಅವರು ಮಾತನಾಡಿದ್ದರು (ದಿನ್‌ಷಾಆ ವಾಚಾ ಅವರು ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆ ವಹಿಸಿದ್ದರು). 1895ನೆಯ ವರ್ಷ ಬೆಳಗಾಂವಿಯಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತ ರಾಜಕೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನ ನಡೆಯಿತು. ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ 1903 ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಇಂಥ ಸಮ್ಮೇಳನಕ್ಕೆ ಟಿಳಕ್ ಮತ್ತು ಫಿರೋಜ್‌ಷಾ ಮೆಹ್ತಾ ಬಂದಿದ್ದರು.

ಬಂಗಾಲವನ್ನು ವಿಭಜಿಸಿದಾಗ ನಡೆದ ವಂಗಭಂಗ ಚಳವಳಿಯ ನೆರಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ಮೇಲೂ ಬಿದ್ದಿತು. ಧಾರವಾಡ, ಬೆಳಗಾಂವಿ, ಅಳಣಾವರ, ಗದಗ, ಬಾಗಲಕೋಟೆ, ಕಿತ್ತೂರು ಮುಂತಾದ ಕಡೆ ಪ್ರತಿಭಟನಾ ಸಭೆಗಳು ನಡೆದವು. ಇದನ್ನೇ ಸ್ವದೇಶಿ ಆಂದೋಲನದ ಉಗಮ ಎಂದು ಕರೆಯಬಹುದು. ಬಂಧನಗಳೂ ಆದುವು. ಗಂಗಾಧರರಾವ್ ದೇಶಪಾಂಡೆ ಅವರು ಬೆಳಗಾಂವಿಯಲ್ಲಿ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಸ್ಕೂಲನ್ನು ತೆರೆದರು. ಅಲ್ಲಿನ ಶಿಕ್ಷಕರ ಪೈಕಿ ಕಾಕಾ ಕಾಲೇಲ್ಕರ್ ಸಹಾ ಒಬ್ಬರು. ಹಲವು ಕಡೆ ಇಂಥ ಶಾಲೆಗಳು ಆರಂಭವಾದುವು. ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಶಾಲೆ ಆರಂಭಿಸಿದವರು ಆಲೂರರು.

1907ರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸೂರತ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಧಾರವಾಡದಿಂದ ಆಲೂರು ವೆಂಕಟರಾವ್ ಮತ್ತು ಅಣ್ಣಾಚಾರ್ಯ ಹೊಸಕೇರಿ, ವಿಜಾಪುರದಿಂದ ಶ್ರೀನಿವಾಸರಾವ್ ಕೌಜಲಗಿ, ಬೆಳಗಾವಿಯಿಂದ ಗಂಗಾಧರರಾವ್ ದೇಶಪಾಂಡೆ ಹೋಗಿದ್ದರು. ಆಗ ಘರ್ಷಣೆ ನಡೆದು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಒಡೆದಾಗ ಕರ್ನಾಟಕದ ನಾಯಕರು ಟಿಳಕ್ ಮತ್ತು ಇತರ ತೀವ್ರಗಾಮಿಗಳ ಜೊತೆಗಿದ್ದರು. ಟಿಳಕರು ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಆಗಾಗ ಸಂಚರಿಸುತ್ತಿ ದ್ದರು. 1905ರಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಾರಿಗೆ ಹಾಗೂ 1906ರಲ್ಲಿ ಬೆಳಗಾಂವಿ ಮತ್ತು ಗುರ್ಲಹೊಸೂರು ಇಲ್ಲಿಗೆ ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು. ಹೋಂರೂಲ್ ಲೀಗ್‌ನ ಶಾಖೆಗಳನ್ನು ತೆರೆಯುವ ಸಲುವಾಗಿ 1916ರಲ್ಲಿ ಬೆಳಗಾಂವಿ, ಸಂಕೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ನಿಪ್ಪಾಣಿಗಳಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದರು. ಧಾರವಾಡ, ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿ, ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡದ ಸಿದ್ದಾಪುರ ಮತ್ತು ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡದ ಮುಲ್ಕಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಹಾ ಶಾಖೆಗಳು ಇದ್ದವು. ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಹೋಂ ರೂಲ್ ಲೀಗ್ ಘಟಕ ನೀಡಿದ್ದರು. ದತ್ತೋಪಂತ ಬೆಳವಿ ಇದರ ಅಧ್ಯಕ್ಷರು.

ಮುಂಬಯಿ ಪ್ರಾಂತ ರಾಜಕೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನವು 1916ರಲ್ಲಿ ಬೆಳಗಾಂವಿಯಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ 1918ರಲ್ಲಿ ವಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ನಡೆದಾಗ ಎರಡಕ್ಕೂ ಗಾಂಧೀಜಿ ಬಂದಿದ್ದರು. ಹೈದರಾಬಾದ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಜಾಗೃತಿ ಮೂಡಿಸುವಲ್ಲಿ ಆರ್ಯಸಮಾಜ ಮುಖ್ಯವಾದ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿತ್ತು. ಚಿಂಚೋಳಿ, ಕಲ್ಬುರ್ಗಿ, ರಾಯಚೂರು ಮತ್ತು ಕುಕನೂರುಗಳಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಾಲೆಗಳು ಆರಂಭವಾದುವು. ರಾಯಚೂರಿನ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗಾಗಿ 1920ರಲ್ಲಿ ಪಂಡಿತ್ ತಾರಾನಾಥರನ್ನು ಹೈದರಾಬಾದ್ ಪ್ರಾಂತದಿಂದ ಹೊರದೂಡಲಾಗಿತ್ತು. ಹಳೆಯ ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಅನಿಬೆಸಂಟರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಥಿಯಸಾಫಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿ ಹರಡಿಕೊಂಡು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಭಾವನೆಗೆ ಪುಷ್ಟಿ ಕೊಡುತ್ತಿತ್ತು. 1917ರಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಹೈಸ್ಕೂಲನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ್ದು ಆ ಸಂಸ್ಥೆಯೇ. 1919ರಲ್ಲಿ ಇದರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಭೆಯು ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಒತ್ತಾಯಿಸಿತು. ಡಿ.ವಿ.ಗುಂಡಪ್ಪ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸರಕಾರದ ವಿಚಾರ ಸತತ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡಿದರು.

1920ರಲ್ಲಿ ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ರಾಜಕೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯನ್ನು ಮೈಸೂರಿನ ಮಾಜಿ ದಿವಾನ್ ವಿ. ಪಿ. ಮಾಧವರಾವ್ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಂಡ ನಿರ್ಣಯದ ಫಲವಾಗಿ 800 ರಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳು ಅದೇ ವರ್ಷ ನಾಗಪುರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನಕ್ಕೆ ಹೋದರು. ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಪ್ರದೇಶ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಇಲ್ಲಿ ಅನುಮತಿ ದೊರಕಿದಾಗ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಿಂಹ ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಗಂಗಾಧರರಾವ್ ದೇಶಪಾಂಡೆ ಅವರು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. ಅದರ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಇಡೀ ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನವನ್ನು ಒಂದು ಜಿಲ್ಲೆಯಾಗಿ ಪರಿಗಣಿಸಿ ಒಂದು ಜಿಲ್ಲಾ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿಯನ್ನು ಜಸ್ಟಿಸ್ ಸೆಟ್ಲೂರ್ ಅವರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಅದರ ಸ್ಥಳೀಯ ಸಮಿತಿಗಳು ಬೆಂಗಳೂರು, ಮೈಸೂರು, ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಮತ್ತು ತುಮಕೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದುವು.

ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಕರ್ನಾಟಕದ ಅಭಿಮಾನವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿದರೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸುವುದು ಸುಲಭವೆಂದು ಮನಗಂಡವರೆಂದರೆ ಆಲೂರು ವೆಂಕಟರಾಯರು. ಏಕೀಕರಣ ಚಳವಳಿ ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದು ಆಗಲೇ. ಅವರು ಕರ್ನಾಟಕದ ಗತವೈಭವವನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದು 1917ರಲ್ಲಿ.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ 1920 ಮತ್ತು 1921 ರಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಅವರು ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿದಾಗ ಅಲಿ ಸೋದರರು ಅವರ ಜೊತೆಗಿದ್ದರು. ಖಿಲಾಫತ್ ಚಳವಳಿ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸನ್ನು ಸೇರಿದರು. ಗಾಂಧೀಜಿ ಅವರು ಮಂಗಳೂರು, ಬೆಂಗಳೂರು, ಬೆಳಗಾಂವಿ, ಹಳಿಯಾಳ, ಧಾರವಾಡ ಮತ್ತು ಗದಗಗಳಿಗೆ ಆ ವೇಳೆ ಭೇಟಿ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು.

ಕಚೇರಿ, ಶಾಲಾಕಾಲೇಜು ಮತ್ತು ಕೋರ್ಟುಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಬೇಕೆಂದು ಗಾಂಧೀಜಿ ಅವರು ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ ಕರೆಗೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಭಾರೀ ಪುರಸ್ಕಾರ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಬೆಳಗಾಂವಿಯಲ್ಲಿ ಕೇಶವರಾವ್ ಗೋಖಲೆ, ದಾದಾಕಾಳೆ, ಬಾಬುರಾವ್ ಠಾಕೂರ್, ಅನಂತರಾವ್ ಚಿಕ್ಕೋಡಿ ಮತ್ತಿತರರು ಕಾಲೇಜು ತ್ಯಜಿಸಿದರು. ದತ್ತೋಪಂತ ಮಜಲಿ, ಕೃಷ್ಣರಾವ್ ಕರಗುಪ್ಪಿ, ನಾರಾಯಣರಾವ್ ಜೋಷಿ ಮತ್ತು ಅಜರೇಕರ್ ಅವರು ವಕೀಲ ವೃತ್ತಿ ಕೈಬಿಟ್ಟರು. ಅದೇ ರೀತಿ ವಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ವಕೀಲರಾದ ಶ್ರೀನಿವಾಸರಾವ್ ಕೌಜಲಗಿ, ಜಯರಾವ್ ನರಗುಂದ, ರಂಗರಾವ್ ತಿಲಗುಳ, ಜನಾಬ್ ಜಾನವೇಕರ್ ಮತ್ತು ಹಣಮಂತರಾವ್ ಕೌಜಲಗಿ ಅವರು ಕೋರ್ಟುಗಳಿಂದ ಹೊರ ಬಂದರು. ಗದಗ್‌ನ ಅನಂತರಾವ್ ಜಾಲಿಹಾಳ ಮತ್ತು ವೆಂಕಟೇಶ್ ಕುಲಕರ್ಣಿ, ಮಂಗಳೂರಿನ ಕಾರ್ನಾಡ ಸದಾಶಿವರಾವ ಮತ್ತು ಕೆ.ಆರ್.ಕಾರಂತ, ಹೊನ್ನಾವರದ ಎಸ್.ಎಸ್.ಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಸಿರಸಿಯ ಕೊಲ್ಲಾಳಿ ವಾಸುದೇವರಾವ್, ಧಾರವಾಡದ ಮಧ್ವರಾವ್ ಕಬ್ಬೂರು, ವೆಂಕಟರಾವ್ ಮುದುವೀಡಕರ್ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿಗೆ ಧುಮುಕಿದ ವಕೀಲರಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದರು.

1921–22ರಲ್ಲಿ ವಿದೇಶಿ ವಸ್ತುಗಳ ಹೋಳಿ, ಸಭೆ ಮೆರವಣಿಗೆಗಳನ್ನು ಕಂಡ ಕರ್ನಾಟಕದ 70ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಜನರು ಬಂಧಿತರಾದರು. ಸರ್ಕಾರದ ದಮನ ಕಾರ್ಯ ತೀವ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಮದ್ಯದಂಗಡಿಯ ಪಿಕೆಟಿಂಗ್‌ಗಾಗಿ ಜನ ಮುತ್ತಿದಾಗ ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ 1921 ಜುಲೈ 1 ರಂದು ಗೋಲಿಬಾರ್ ನಡೆದು ಮಾಲಿಕಸಾಬ, ಗೌಸ್ ಸಾಬ ಮತ್ತು ಚುಗ್ತಾಯಿ ಅವರು ಹುತಾತ್ಮರಾದರು. ಆಗ ಆರ್.ಆರ್. ದಿವಾಕರ, ವಾಮನರಾವ್ ಜಠಾರ್ ಮತ್ತು ನರಸಿಂಗರಾವ್ ಭಿಸೆ ಸೇರಿದಂತೆ 29 ಜನರನ್ನು ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. ಹಲವರ ಮೇಲೆ ತಪ್ಪು ಹೊರಿಸಿ ಜೈಲು ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಲಾಯಿತು.

1922ರ ನವೆಂಬರ್ 18 ರಂದು ಬೆಂಗಳೂರು ದಂಡು ಪ್ರದೇಶದ ಕಮರ್ಷಿಯಲ್ ಸ್ಟ್ರೀಟ್ ನಲ್ಲಿ ಮದ್ಯದಂಗಡಿಗೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ ಯುವಕರ ಮೇಲೆ ಪೊಲೀಸರು ಬಾಯೊನೆಟ್ ಪ್ರಯೋಗಿಸಿ ಇಬ್ಬರು ಮುಸ್ಲಿಮರು ಸತ್ತರು.

ನವಲಗುಂದದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚೋದನಕಾರಿ ಭಾಷಣ ಮಾಡಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ 1921ರಲ್ಲಿ ಗಂಗಾಧರರಾವ್ ದೇಶಪಾಂಡೆ ಅವರನ್ನು ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. ವಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಜಯರಾವ್ ನರಗುಂದ, ಶ್ರೀನಿವಾಸರಾವ್ ಹಣಮಂತರಾವ್ ಕೌಜಲಗಿ, ಹಣಮಂತರಾವ್ ಮೊಹರೆ ಮತ್ತಿತರರನ್ನು ವಿದ್ರೋಹಕಾರಿ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ, ಭಾಷಣ ಮಾಡಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಬಂಧಿಸಿದರು.

ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ಧಾಪುರದ ಚೌಡನಾಯಕ ಎಂಬ ರೈತ ಮೊದಲ ರಾಜಕೀಯ ಬಂದಿ ಆದರು. ಶಿರಸಿಯ ಹೆಡ್ಮಾಸ್ತರ್ ಹುದ್ದೆಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿ ಅಲ್ಲಿನ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಸ್ಕೂಲೊಂದನ್ನು ಸೇರಿದ್ದ ತಿಮ್ಮಪ್ಪ ನಾಯಕ ಜೈಲು ಸೇರಿದರು. ಆದರೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯನ್ನು

ಬಿತ್ತುವ ಕಾರ್ಯವು ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಾಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅವ್ಯಾಹತವಾಗಿ ನಡೆದಿತ್ತು. ಮಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ 1921ರಲ್ಲಿ ಕಾರ್ನಾಡರು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಶಾಲೆ, ಧಾರವಾಡದಲ್ಲಿ ಆಲೂರರ ಶಾಲೆ, ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಬುರ್ಸೆ ಅವರ ಶಾಲೆ ಇವು ಸೇರಿದಂತೆ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 50 ಇಂಥ ಶಾಲೆಗಳಿದ್ದುವು. ಬೆಳಗಾಂವಿ, ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಮತ್ತು ವಿಜಾಪುರ ಶಾಲೆಗಳೂ ಇದೇ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದುವು.

ನಿಷೇಧಾಜ್ಞೆಯನ್ನು ಮುರಿದಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಬಳ್ಳಾರಿಯಲ್ಲಿ ಟೇಕೂರು ನಾರಾಯಣ ಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಕಲ್ಲೂರು ಸುಬ್ಬರಾವ್ ಮತ್ತು ಸಾಂಗ್ಲಿ ಭೀಮಸೇನರಾವ್ ಅವರು ಆರು ತಿಂಗಳ ಶಿಕ್ಷೆಗೆ ಗುರಿ ಆದರು. ಬೆಳಗಾಂವಿ ಮತ್ತು ಗೋಕಾಕ್‌ಗಳಲ್ಲೂ ಇದೇ ವಿದ್ಯಮಾನ.

ಚೌರಿಚೌರ ಪ್ರಕರಣದ ಅನಂತರ ದೇಶದ ಮಿಕ್ಕೆಲ್ಲ ಕಡೆ ಚಟುವಟಿಕೆ ಸ್ತಬ್ಧಗೊಂಡಂತೆ ಆಗಿದ್ದರೂ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಹಾಗಿರಲಿಲ್ಲದುದು ಗಮನಾರ್ಹ. 1922ರಲ್ಲಿ ಕಾರ್ನಾಡ ಸದಾಶಿವರಾಯರು ಮಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದ ಎರಡನೆಯ ರಾಜಕೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನವನ್ನು ಕರೆದಾಗ ಸರೋಜಿನಿ ನಾಯ್ಡು ಅವರು ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಗೋಕರ್ಣದಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಸಮ್ಮೇಳನ ನಡೆಸಿದಾಗ ದ್ವಾರಕಾಪೀಠದ ಶಂಕರಾಚಾರ್ಯರು ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ನಾಗಪುರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಧ್ವಜ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಕರ್ನಾಟಕದಿಂದ ಸಾಕಷ್ಟು ಮಂದಿ ಸ್ವಯಂಸೇವಕರು ಹೋಗಿದ್ದರು. ನಾಗಪುರದಲ್ಲಿ ಜೈಲು ಸೇರಿದವರ ಪೈಕಿ, ಎನ್. ಎಸ್.ಹರ್ಡೀಕರ್ ಸಹಾ ಇದ್ದರು. ಅವರು ಹಿಂದುಸ್ತಾನಿ ಸೇವಾದಳ ರಚಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. ಅದರ ಕೇಂದ್ರ ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿಯಾಯಿತು. ಜವಹರಲಾಲ್ ನೆಹರು ಅದರ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. ಬೆಳಗಾಂವಿಯಲ್ಲಿ 1924ರ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಾವೇಶಗೊಂಡಾಗ ಹರ್ಡೀಕರರಿಂದ ತರಬೇತಿ ಪಡೆದ 1700 ಸ್ವಯಂಸೇವಕರು ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಗೆ ಸಂದ ಯಶಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಸೇವಾದಳದ ಪಾಲು ಕಡಿಮೆಯೇನಲ್ಲ.

ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅಖಿಲ ಭಾರತ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನವನ್ನು ನಡೆಸುವ ಅವಕಾಶ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಲಭಿಸಿದ್ದು ಒಮ್ಮೆ ಮಾತ್ರವೇ. ಆಗ ಮಹಾತ್ಮಾ ಗಾಂಧಿ ಅವರೇ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆ ವಹಿಸಿದ್ದು ವಿಶೇಷ. ಬೆಳಗಾಂವಿಯ 1924ರ ಈ ಮಹಾನ್ ಸಮಾವೇಶಕ್ಕೆ ಇನ್ನೊಂದು ಮಹತ್ತ್ವವೂ ಉಂಟು. ಈ ಅಧಿವೇಶನದ ಅನಂತರ ಅದೇ ಸ್ಥಳದಲ್ಲೇ ಕರ್ನಾಟಕ ಏಕೀಕರಣ ಸಮ್ಮೇಳನವೂ ನಡೆಯಿತು. ಅನಾರೋಗ್ಯದಿಂದ ಗಾಂಧೀಜಿ ಅವರು 1927ರಲ್ಲಿ ನಂದಿಬೆಟ್ಟದಲ್ಲಿ ತಂಗಿದ್ದರು. ಖಾದಿಯನ್ನು ಜನಪ್ರಿಯಗೊಳಿಸಲು ಅವರು ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರವಾಸ ಮಾಡಿದರು. ಮೈಸೂರು, ಶಿವಮೊಗ್ಗ, ಹಾಸನ, ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಮತ್ತು ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವರು ಹೋದೆಡೆಯೆಲ್ಲ ವಿದ್ಯುತ್ ಸಂಚಾರವಾದಂತೆ ಆಯಿತು. 1928 ಮತ್ತು 1929 ರಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನ ಪೇಟೆ ಗಣಪತಿ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸರ್ಕಾರವು ಬಲಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಬಲವೃದ್ಧಿ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. 1917ರಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಹೈಸ್ಕೂಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆ. ಸಂಪದ್ಗಿರಿರಾವ್ ಅವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆ ಬಲವಾಗಿತ್ತು.

1930ರ ಆಗಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಹಾವೇರಿಯಲ್ಲಿ ಹರ್ಡೇಕರ ಮಂಜಪ್ಪ ಅವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದ ವೀರಶೈವ ಮಹಾಸಭಾ ವೀರಶೈವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸೇರಬೇಕೆಂದು ನಿರ್ಣಯ ಕೈಗೊಂಡಿತು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸೆಂದರೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಪಕ್ಷವೆಂಬ ಅಪವಾದದಿಂದ ಪಾರಾಗಲು ಇದರಿಂದ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಮುಂದೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಜನಸಮುದಾಯಗಳ ಪಕ್ಷವೆನಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಹಾವೇರಿಯ ಸಿದ್ದಪ್ಪ ಹೊಸಮನಿ ಅವರು ಕೆಪಿಸಿಸಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು.

1930ರಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಆರಂಭಿಸಿದ ಕಾನೂನು ಭಂಗ ಚಳವಳಿಯು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಒಂದಿಲ್ಲೊಂದು ಬಗೆಯ ಪ್ರತಿರೋಧಕ್ಕೆ ದಾರಿ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಕಾನೂನು ಭಂಗ ಮಾಡಿದ್ದ ನೂರಾರು ಮಂದಿ ಜೈಲು ತುಂಬಿದರು. 1930ರ ಜನವರಿ 26ರಂದು ಬೆಂಗಳೂರು, ತುಮಕೂರು, ಮೈಸೂರು ಸೇರಿದಂತೆ ಹಳೆಯ ಮೈಸೂರಿನ ಹಲವು ಕಡೆ ರಾಷ್ಟ್ರಧ್ವಜವನ್ನು ಹಾರಿಸುವ ಸಮಾರಂಭಗಳು ನಡೆದುವು. 1930 ಏಪ್ರಿಲ್ 13ರಂದು ಎಂ. ಪಿ. ನಾಡಕರ್ಣಿ ಮತ್ತಿತರರು 30 ಸಹಸ್ರಕ್ಕೂ ಅಧಿಕ ಜನರನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಅಂಕೋಲದಲ್ಲಿ ಉಪ್ಪಿನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ನಡೆಸಿದರು. ಇದು 45 ದಿನಗಳ ಕಾಲ ನಡೆಯಿತು. ಕೆ.ಪಿ.ಸಿ.ಸಿ.ಯು ತನ್ನೆಲ್ಲ ಸಂಘಟನಾ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಕ್ರೋಡಿಕರಿಸಿತ್ತು. ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡದ ಮಂಗಳೂರು, ಕುಂದಾಪುರ, ಪಡುಬಿದರೆ, ಉಡುಪಿ, ಕಾರ್ಕಳ, ಪುತ್ತೂರು, ಮಲ್ಪೆ, ಕಾಪು, ಮಂಜೇಶ್ವರ, ವಿಜಾಪುರದ ಬಿಸನಾಳ, ಧಾರವಾಡದ ಕಿರೇಸೂರು ಮತ್ತು ಯಾವಗಲ್ ಮುಂತಾದ 30 ಕಡೆ ಉಪ್ಪಿನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ನಡೆಯಿತು. ಅಂಕೋಲದಲ್ಲಿ ಏಪ್ರಿಲ್ 25 ಮತ್ತು 27 ರಂದು ಹಾಗೂ ಮೇ 3 ರಂದು ಉಪ್ಪಿನ ಮಾರಾಟ ಏರ್ಪಡಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ತೆರಿಗೆ ನೀಡದೆ ನೂರಾರು ಮೂಟೆ ಉಪ್ಪನ್ನು ಮಾರಾಟ ಮಾಡಲಾಯಿತು. ಈ ಚಳವಳಿ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಎಕ್ಸೈಜ್ ನಿಯಮ ಮೂಲೆ ಗುಂಪಾಯಿತು. ಇದೊಂದು ಚಳವಳಿ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಘಟನೆ.

ಉಪ್ಪಿನ ಚಳವಳಿ ಅನಂತರ ಅರಣ್ಯ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಮತ್ತು ಮದ್ಯ ಮಾರಾಟಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿರೋಧ ಇವು ಜನಮನ ಸೆಳೆದುವು. ಜನರು ಅರಣ್ಯ ಕಾಯದೆ ಭಂಗ ಮಾಡಿ ಮೀಸಲು ಅರಣ್ಯಗಳ ಒಳಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿದರು. ಉರವಲು (ಕಟ್ಟಿಗೆ) ಮತ್ತು ದನಕ್ಕೆ ಮೇವು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ತಂದರು. ಬಂಧನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದರು. ಮದ್ಯದ ಅಂಗಡಿಗಳ ಮುಂದೆ ಪ್ರದರ್ಶನ, ಈಚಲು ಮರಗಳ ಧ್ವಂಸ, ಹೆಂಡದ ಅಂಗಡಿ ಹರಾಜು ವಿರುದ್ಧ ಪ್ರದರ್ಶನ ನಡೆದವು.

ಗುಜರಾತಿನ ಬರ್ಡೋಲಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕರನಿರಾಕರಣೆ ಚಳವಳಿಯ ಪ್ರಯೋಗ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ ಅನಂತರ ಹಮ್ಮಿಕೊಂಡ ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಿರೇಕೆರೂರು, ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡದ ಅಂಕೋಲ, ಸಿರ್ಸಿ ಮತ್ತು ಸಿದ್ದಾಪುರ–ಈ ನಾಲ್ಕು ತಾಲ್ಲೂಕುಗಳನ್ನು ಕರನಿರಾಕರಣ ಚಳವಳಿಗೆ ಆಯ್ದುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿತ್ತು. ವೀರನಗೌಡ ಪಾಟೀಲ, ಟಿ.ಆರ್.ನೆಸ್ವಿ, ಕೆ.ಎಫ್. ಪಾಟೀಲ ಮತ್ತು ಹಳ್ಳಿಕೇರಿ ಇವರಿಂದಾಗಿ ಹಿರೇಕೆರೂರಿನಲ್ಲಿ ಚಳವಳಿ ಸಂಪೂರ್ಣ ಯಶಸ್ವಿ ಆಯಿತು. ಸಿದ್ಧಾಪುರ ಮತ್ತು ಅಂಕೋಲಗಳಲ್ಲಿ ದಮನ ಕಾರ್ಯ ಬಲವತ್ತರವಾಗಿದ್ದರೂ ಚಳವಳಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಯಿತು.

ಕೆಪಿಸಿಸಿ ಪ್ರಕಟಣೆ ಪ್ರಕಾರ 1930–31 ಈ ಒಂದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಬಂಧಿತರಾದ ಸಂಖ್ಯೆ; ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳ ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆ 442, ಧಾರವಾಡ 202, ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ 159, ವಿಜಾಪುರ 158, ಬಳ್ಳಾರಿ 77 ಮತ್ತು ಕೊಡಗು 20. ಸಭೆ ಮೆರವಣಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದಕ್ಕೆ, ಈಚಲು ಮರ ಕಡಿದಿದ್ದಕ್ಕೆ, ಮದ್ಯದಂಗಡಿ ಮತ್ತು ವಿದೇಶಿ ಬಟ್ಟೆಗಳ ಮಾರಾಟದ ವಿರುದ್ಧ ಪ್ರದರ್ಶನ ನಡೆಸಿದ್ದಕ್ಕೆ ಸರ್ಕಾರಿ ಜಮೀನಿನಿಂದ ಕೊಯ್ದುಕೊಂಡು ಬಂದ ಹುಲ್ಲಿಗಾಗಿ ತೆರಿಗೆ (ಹುಲ್ಲುಬನ್ನಿ) ಪಾವತಿ ಮಾಡದೇ ಇದ್ದುದಕ್ಕೆ, ಗಂಧದ ಮರ ಕಡಿದಿದ್ದಕ್ಕೆ, ಉರುವಲು ಮುಂತಾದ ಅರಣ್ಯ ಉತ್ಪನ್ನ ಸಾಗಿಸಿ ತಂದಿದ್ದಕ್ಕೆ, ಭೂಕಂದಾಯ ಮತ್ತಿತರ ಕರ ತೆರದೇ ಹೋದುದಕ್ಕೆ ಎಂಬ ಕಾರಣಗಳ ಮೇಲೆ ವಿಧಿಸಿದ ನಾನಾ ಅವಧಿಯ ಜೈಲು ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳು ಅನುಭವಿಸಬೇಕಾಯಿತು.

ಗಾಂಧಿ–ಇರ್ವಿನ್ ಒಪ್ಪಂದದ ಕಾರಣ 1931ರಲ್ಲಿ ಚಳವಳಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ಸ್ತಬ್ಧಗೊಂಡಿತು. 1932ರಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ಕರ ನಿರಾಕರಣ ಚಳವಳಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡದ ಅಂಕೋಲ ಮತ್ತು ಸಿದ್ದಾಪುರ ತಾಲೂಕುಗಳ ಜನರು ಮಾಡಿದ ತ್ಯಾಗ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟ ಬವಣೆಗಳನ್ನು ಸುವರ್ಣಾಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆದಿಡಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಅಂಕೋಲೆಯ ಅನಕ್ಷರಸ್ಥ ನಾಡವರು; ಸಿದ್ದಾಪುರದ ಸಂಪ್ರದಾಯವಾದಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಹವ್ಯಕರು, ತೆರಿಗೆ ಕೊಡದೆ ಉಳಿದಿದ್ದೇ ಅಲ್ಲದೆ ಮುಟ್ಟಗೋಲು ಕಾರಣ ತಮ್ಮ ಜಮೀನು ಮತ್ತು ಮನೆಮಾರು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಸಿದ್ಧರಾದರು. ಅವರ ಪಾತ್ರೆ ಪಗಡಿ, ಜಾನುವಾರು ಕೂಡಾ ಜಪ್ತಿ ಆದವು. ಅವನ್ನು ಹರಾಜಿಗೆ ಇಟ್ಟಾಗ ಕೊಳ್ಳುವವರೇ ಇರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಕೆಲವರು ಸರ್ಕಾರಿ ನೌಕರರು ಮತ್ತು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಜಸತ್ತೆಗೆ ನಿಷ್ಠರಾಗಿ ಉಳಿದವರು ಅವನ್ನು ಕೊಂಡ ಪ್ರಸಂಗಗಳೂ ಇದ್ದುವು. ಇಂಥವರ ಮನೆ ಮುಂದೆ ಮಹಿಳಾ ಸ್ವಯಂಸೇವಕರು ನಿರಶನ ಕೂತರು. ಆ ವೇಳೆ ಅವರ ಅವಹೇಳನ, ಭರ್ತ್ಸನೆಗಳು ನಡೆದುವು. ಅವರ ಮೇಲೆ ಕಸಕಡ್ಡಿ ತಿಪ್ಪೆ ಎಸೆದರು. ಬೈಗುಳ ಹೇರಿದರು. ಅವರ ಮೇಲೆ ಗೂಂಡಾಗಳನ್ನು ಹರಿಬಿಟ್ಟರು. ಆದರೆ ಆ ಮಹಿಳೆಯರು ದಿಟ್ಟತನ ತೋರಿದರು. ನಿರಶನ ಬಿಡಲಿಲ್ಲ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಈ ಉಪವಾಸ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ವಾರಗಳ ಪರ್ಯಂತ ನಡೆದಿದ್ದೂ ಉಂಟು. ಪೋಲೀಸರೂ ಈ ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ಹಿಂಸೆ ಕೊಟ್ಟರು. ಚಾವಟಿ ಬೀಸಿದರು. ಹೀಗಾದರೂ ಚರಾಸ್ತಿಗಳನ್ನು ಆಯಾ ಮಾಲೀಕರಿಗೆ ವಾಪಸು ಕೊಟ್ಟ ಮೇಲೆಯೇ ಅವರು ನಿರಶನ ನಿಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸುಮಾರು 30 ಮಂದಿ ಮಹಿಳೆಯರಲ್ಲಿ ಗೌರಮ್ಮ ವೆಂಕಟರಾಮಯ್ಯ, ಕಮಲಮ್ಮ ಚಂದೂರ್, ಕಲ್ಲಾಳ ಕಾವೇರಮ್ಮ, ಮಹಾದೇವತಾಯಿ ದೊಡ್ಡಮನೆ, ಸುಬ್ಬಮ್ಮ ಜೋಯಿಸ್, ಲಕ್ಷ್ಮೀಬಾಯಿ ಪೈ ಮತ್ತು ಸೀತಬಾಯಿ ಪೈ ಸಹಾ ಸೇರಿದ್ದರು.

ತೆರಿಗೆ ಕೊಡದೇ ಹೋದಾಗ ಇಡೀ ಕುಟುಂಬಗಳನ್ನೇ ಬಂಧಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮನೆಗಳಿಗೆ ಬೀಗ ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ತಪಾಸಣೆ ಮಾಡುವ ನೆಪದಲ್ಲಿ ಪೋಲೀಸರು ಇಡೀ ಮನೆಯನ್ನು ಹಾಳುಗೆಡವುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೆಲೆ ಬಾಳುವ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಹುಗಿದಿಡುತ್ತಾರೆಂದು ಶಂಕಿಸಿ ಮನೆಗಳ ಒಳಗೆ ನೆಲವನ್ನು ತೋಡಿ ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ದೊಡ್ಡವರನ್ನೆಲ್ಲ ಬಂಧಿಸಿ ಒಯ್ದಾಗ ಕಿರಿಯರ ಸ್ಥಿತಿ ಅನಾಥರಂತೆ ಆಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅವರ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಬಾಲಕಾಶ್ರಮಗಳನ್ನು ತೆರೆಯುವ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಯಿತು. ಕಾರವಾರ ಮತ್ತು ಶಿವಮೊಗ್ಗಗಳಲ್ಲಿ 60ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಮಕ್ಕಳು ಇಂಥ ಬಾಲಕಾಶ್ರಮಗಳನ್ನು ಸೇರಿದ್ದುವು. ಜೈಲಿನಿಂದ ಹೊರ ಬಂದ ನಂತರ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ತಮ್ಮ ಮನೆಮಾರು ಜರ್ಝರಿತವಾಗಿ ಕುಸಿದು ಬಿದ್ದುದನ್ನು ಕಂಡರು; ಬಿಸಿಲು ಮಳೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಅವು ಪೋಲೀಸ್ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಿಂದಾಗಿ ಸಹಾ ಕುಸಿದಿದ್ದವು. 1932–33ರ ಒಂದು ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ಸಿದ್ದಾಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಸು.30 ಕುಟುಂಬಗಳು ತಮ್ಮ ಸರ್ವಸ್ವವನ್ನೂ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಅವರನ್ನು ಸಾಗರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಮುಂಬೈನಲ್ಲಿ 1937–38ರಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸರ್ಕಾರ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೇಲೆಯೇ ಮುಟ್ಟುಗೋಲಾದ ಇವರ ಜಮೀನು ಮರಳಿ ದಕ್ಕಿದ್ದು.

ಚಳವಳಿ 1930–31ಕ್ಕಿಂತ 1931–33ರಲ್ಲಿ ತೀವ್ರಗೊಂಡಿತ್ತು. 1932ರ ಮೇ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಗಲಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ರಾಜಕೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆ ವಹಿಸಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಎಚ್.ಆರ್.ಪುರೋಹಿತ ಅವರು ಬಂಧನಕ್ಕೊಳಗಾದರು. ಸಮ್ಮೇಳನಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆಯೇ ಸರ್ಕಾರ ಅದನ್ನು ನಿಷೇಧಿಸಿ ಆಜ್ಞೆ ಹೊರಡಿಸಿತ್ತು. ನೂರಾರು ಮಂದಿ ಸೆರೆಯಾದರು. ಜೂನ್‌ನಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲಾ ರಾಜಕೀಯ ಸಮ್ಮೇಳನ ನಡೆದಾಗ ಇದೇ ರೀತಿ ಖಂಡಿಗೆ ಕೃಷ್ಣಭಟ್ ಮತ್ತಿತರ ನೂರಾರು ಮಂದಿ ಸೆರೆ ಸೇರಿದರು. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ

ಆ ವರ್ಷ ಒಟ್ಟು 3000 ಜನ ಬಂಧನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದರು. ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯೊಂದರಲ್ಲೇ 1000 ಜನ ಹೀಗೆ ಕಾರಾಗೃಹ ವಾಸಕ್ಕೆ ನಡೆದರು. ಆದರೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಚಳವಳಿಗಳೂ ಕೊಡಗು ಸಹ ಸೇರಿದಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ನೇರ ಆಳಿಕೆ ಇದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದವು.

ಮುಂಬೈ ಮತ್ತು ಮದರಾಸು ಶಾಸನ ಸಭೆಗಳಿಗೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಂದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಉಮೇದುವಾರರಾಗಿ ಸ್ಪರ್ಧಿಸಿದ ಬಹುತೇಕ ಎಲ್ಲರೂ ಗೆದ್ದು ಬಂದರು. ಈ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸರ್ಕಾರಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬಂದುವು. ಈ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಜಿಲ್ಲಾ ಮಟ್ಟ ಮತ್ತು ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಸಹ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ವಶಕ್ಕೆ ಬಂದುವು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರವು ಎರಡನೇ ವಿಶ್ವ ಸಮರದಲ್ಲಿ ಭಾರತವನ್ನು ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಲು ಹೊರಟಾಗ ಅದನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ 1939ರಲ್ಲಿ ಈ ಸರ್ಕಾರಗಳು ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದುವು. 1940–41ರಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು 1700 ಮಂದಿ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಕ್ಕೆ ಇಳಿದರು. ಯುದ್ಧ ವಿರೋಧಿ ಘೋಷಣೆಗಳನ್ನು ಕೂಗಿದ ಅಪರಾಧಕ್ಕಾಗಿ ಮೂರು ತಿಂಗಳಿನಿಂದ ಒಂದು ವರ್ಷದವರೆಗಿನ ವಿವಿಧ ಅವಧಿಯ ಜೈಲು ಶಿಕ್ಷೆಗೆ ಗುರಿಯಾದರು.

ಹಳೆಯ ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ಊರು ನಗರಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಮಿತಿಗಳಿದ್ದುವು. ಆದರೂ ಚಳವಳಿ ನಡೆಸಲು ಗಾಂಧೀಜಿ ಅವರು ಅನುಮತಿ ನೀಡಿರಲಿಲ್ಲ. ರಾಜರುಗಳು ಭಾರತೀಯರೇ ಆದುದರಿಂದ ಅವರ ಆಳಿಕೆಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಚಳವಳಿ ಬೇಡ ಎನ್ನುವುದು ಅದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ, ಖಾದಿ, ಹಿಂದೀ ಪ್ರಚಾರ, ಹರಿಜನೋದ್ಧಾರ, ಗೋರಕ್ಷಣ ಮುಂತಾದ ರಚನಾತ್ಮಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ಅನೇಕ ಮಂದಿ ಯುವಕರು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ತೆರಳಿ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. 1930–31ನೇ ಮತ್ತು 1932–34ರಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಅನೇಕರು ಬಂಧನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದರು.

ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಜಾ ಮಿತ್ರಮಂಡಲಿ (1917), ಪ್ರಜಾ ಪಕ್ಷ (1930), ಪ್ರಜಾ ಸಂಯುಕ್ತ ಪಕ್ಷ (1934) ಎಂಬ ಪಕ್ಷಗಳ ಅಡಿ ಜನವರ್ಗಗಳು ಸಂಘಟಿತವಾಗಿದ್ದುದೂ ಉಂಟು. ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಪ್ರಜಾ ಸಂಯುಕ್ತ ಪಕ್ಷ ಮೊದಲ ಎರಡು ಪಕ್ಷಗಳ ವಿಲೀನದಿಂದ ರೂಪುಗೊಂಡಿದ್ದು. ಅದು ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸರ್ಕಾರ ಬೇಕೆಂದು ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಿದ್ದರೂ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಜೊತೆ ಸಹಕರಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಪಕ್ಷವೆಂಬ ಹಣೆಪಟ್ಟಿ ಇದ್ದುದೇ ಅದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. 1937ರಲ್ಲಿ ಮದರಾಸು ಮತ್ತು ಬೊಂಬಾಯಿಗಳಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರ ರಚಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಈ ಪ್ರಜಾಪಕ್ಷ ನಾಯಕರ ನಿಲುವು ಬದಲಾಗುತ್ತಾ ಬಂದಿತು. ಅನಂತರ ಅದೇ ವರ್ಷ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮತ್ತು ಪ್ರಜಾ ಸಂಯುಕ್ತ ಪಕ್ಷ ಇವೆರಡೂ ವಿಲೀನಗೊಂಡವು. ಮೈಸೂರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಪಡೆಯಿತು. ಸದಸ್ಯರನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಾಗ ಮೈಸೂರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ಗೆ ಹಾಗೂ ಎಐಸಿಸಿಗೆ ಎಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಸದಸ್ಯತ್ವ ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಈ ಏಕೀಕೃತ ಪಕ್ಷದ ಮೊದಲ ಸಮ್ಮೇಳನ 1938 ಏಪ್ರಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಶಿವಪುರದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಟಿ. ಸಿದ್ಧಲಿಂಗಯ್ಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಸಾಹುಕಾರ್ ಚೆನ್ನಯ್ಯ ಸ್ವಾಗತ ಸಮಿತಿ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಎಚ್.ಕೆ.ವೀರಣ್ಣಗೌಡ ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ. ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯ ಆತಂಕ ಕಂಡು ಕೇಳರಿಯದಂಥ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಸಮಾವೇಶವಾಗಿತ್ತು ಅದು. ತ್ರಿವರ್ಣ ಧ್ವಜವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಂಧಕ ಆಜ್ಞೆ ಮುರಿದು ಏರಿಸಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಸ್ಥಳದಲ್ಲೇ ಹಲವಾರು ನಾಯಕರನ್ನು ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. ಮುಂದೆ ರಾಜ್ಯದಾದ್ಯಂತ ಇದೇ ರೀತಿ ಧ್ವಜ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ನಡೆದು ನೂರಾರು ಜನ ಜೈಲು ಕಂಡರು. 1938 ಏಪ್ರಿಲ್ 28ರಂದು ವಿದುರಾಶ್ವತ್ಥದಲ್ಲಿ ತ್ರಿವರ್ಣ ಧ್ವಜ ಹಾರಿಸಿದ ವೇಳೆ ಪೊಲೀಸರು ಗುಂಡು ಹಾರಿಸಿದರು. ಒಬ್ಬ ಮಹಿಳೆಯೂ ಸೇರಿದಂತೆ 10 ಮಂದಿ ಯಾತ್ರಾರ್ಥಿಗಳು ಗುಂಡಿಗೆ ಆಹುತಿಯಾದರು. ಅದು ವಿದುರಾಶ್ವತ್ಥ (**ನೋಡಿ**) ದುರಂತ ಎನಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಮೈಸೂರು ಜನರು ಇದನ್ನು ತಮ್ಮ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಜಲಿಯನ್ ವಾಲಾಬಾಗ್ ಮಾದರಿ ದುರಂತ ಎಂದೇ ಭಾವಿಸಿದರು. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ ರಾಜರ ಬಗೆಗಿನ ಗೌರವ ಕುಗ್ಗಿತು. 1939ರಲ್ಲಿ ಅರಸೀಕೆರೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮೈಸೂರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಚಳವಳಿ ನಡೆಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಯಿತು. ಕೆ. ಟಿ. ಭಾಷ್ಯಂ, ತಾಳಕೆರೆ ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯಂ, ಯಶೋಧರಾ ದಾಸಪ್ಪ, ಎಚ್. ಸಿ. ದಾಸಪ್ಪ, ಕೆ. ಸಿ. ರೆಡ್ಡಿ, ಬಿ. ಎನ್. ಗುಪ್ತ, ಎಚ್. ಕೆ. ವೀರಣ್ಣಗೌಡ, ಕೆ. ಹನುಮಂತಯ್ಯ, ಎಚ್. ಸಿದ್ದಯ್ಯ, ಪಾರ್ಥನಾರಾಯಣ ಪಂಡಿತ, ಸಾಹುಕಾರ್ ಚೆನ್ನಯ್ಯ, ಎಸ್. ನಿಜಲಿಂಗಪ್ಪ, ಎಂ. ಎನ್. ಜೋಯಿಸ್ ಮೊದಲಾದ ಧುರೀಣರು ಚಳವಳಿ ನಿರ್ಣಯ ಕೈಗೊಂಡವರಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ್ದರು.

1939 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ತುರುವನೂರಿನಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿಗೆ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸರ್ಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಒತ್ತಾಯಿಸುವ ಅರಣ್ಯ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಈಚಲು ಮರಗಳನ್ನು ಕಡಿದಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಎಸ್.ನಿಜಲಿಂಗಪ್ಪ ಸಹ ಸೇರಿದಂತೆ 14 ಜನರನ್ನು ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ಅನೇಕ ಕಡೆ ನಡೆದ ಅರಣ್ಯ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲಿ 1200ಕ್ಕೂ ಅಧಿಕ ಜನರ ಬಂಧನವಾಯಿತು. 1939 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 1ರಂದು ಅದನ್ನು ಬೆಂಗಳೂರು ಬನಪ್ಪ ಪಾರ್ಕ್‌ನಲ್ಲಿ ನಿಷೇಧಾಜ್ಞೆ ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಟಿ. ಸಿದ್ಧಲಿಂಗಯ್ಯ ಅವರ ಬಂಧನವಾಯಿತು. ಅನಂತರ ರಾಜ್ಯಾದ್ಯಂತ ನಿಷೇಧಾಜ್ಞೆ ಉಲ್ಲಂಘನೆಗಾಗಿ ಸು.700 ಜನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳನ್ನು ಸೆರೆ ಹಿಡಿದರು. ಈ ಪ್ರಬಲ ಚಳವಳಿಯನ್ನು 1940 ಫೆಬ್ರುವರಿಯಲ್ಲಿ ಹಿಂತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಚುನಾವಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಮೈಸೂರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮುಂದಾಗಿ ಒಟ್ಟು 173 ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿ ಆಯಿತು. 1941ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಜಾಪ್ರತಿನಿಧಿ ಸಭೆ (ಅಸೆಂಬ್ಲಿ) ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ಸಹ ಕಾಂಗ್ರೆಸಿಗೆ ಗಮನಾರ್ಹ ವಿಜಯ ಲಭಿಸಿತು. ಬೆಂಗಳೂರು, ಮೈಸೂರು, ಭದ್ರಾವತಿ, ಕೆಜಿಎಫ್ ಮತ್ತು ಇತರ ಕೈಗಾರಿಕಾ ನಗರಗಳ ಕಾರ್ಮಿಕರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನಡಿ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಘಟನೆ ಸಾಧಿಸಿದ್ದರು.

ಹೈದರಾಬಾದು ಕರ್ನಾಟಕ ಪರಿಷತ್ತು 1934ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಹಮ್ಮಿಕೊಂಡಿತು. ಮುಂದೆ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸ್ಥಾಪನೆ ಆಗಿದ್ದು 1938ರಲ್ಲಿ. ಜಿ. ರಾಮಾಚಾರ್ಯ, ರಾಮಾನಂದ ತೀರ್ಥ, ಮೇಲುಕೋಟೆ, ಅಣ್ಣಾರಾವ್ ಗಣಮುಖಿ, ಶರಣಗೌಡ ಇನಾಂದಾರ್, ವೀರಭದ್ರಪ್ಪ ಶಿರೂರು, ಎ. ಶಿವಮೂರ್ತಿ ಸ್ವಾಮಿ ಮತ್ತಿತರರು ಹೈದರಾಬಾದ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶದ ಮುಂದಾಳುಗಳು.

ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆಂದೂ ಇಲ್ಲದಂಥ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದ ಜನ ಜಾಗೃತಿ ಮೂಡಿದ್ದು 1942ರ ಕ್ವಿಟ್ ಇಂಡಿಯ ಚಳವಳಿಯ ವೇಳೆ. ಮಹಾತ್ಮಾ ಗಾಂಧಿ ಅವರು 1942 ಆಗಸ್ಟ್ 8ರಂದು ಮುಂಬೈ ಎಐಸಿಸಿ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಕ್ವಿಟ್ ಇಂಡಿಯ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಘೋಷಿಸುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಎಲ್ಲ ಪ್ರಮುಖ ಮುಖಂಡರ ಬಂಧನವಾಯಿತು. ಚಳವಳಿ ಧುರೀಣವಿಹೀನವಾಯಿತು. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಪ್ರಜೆ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿ ಸ್ವಯಂಸೇವಕನೂ ತನಗೆ ತಾನೇ ನಾಯಕನೆಂದು ಭಾವಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಅಹಿಂಸಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಮುಂದುವರೆಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಬೇಕೆಂದೂ ಮಹಾತ್ಮಾ ಗಾಂಧಿ ಕರೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರು. ಇದು ಕಟ್ಟಕಡೆಯ ಚಳವಳಿ ಎಂದೂ ಅವರು ಹೇಳಿದರು. ಮಾಡು ಇಲ್ಲವೆ ಮಡಿ ಎಂದು ಕರೆಕೊಟ್ಟರು. ನಾಯಕರೆಲ್ಲ ಬಂಧಿತರಾಗಿದ್ದರೂ ಚಳವಳಿ ಮುಂದುವರೆಸಬೇಕೆಂದು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿಗರಿಗೆ ಕರೆ ನೀಡಿದ್ದರು. ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಕಟ್ಟಾ ಅನುಯಾಯಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಕಾಕಾ ಕಾಲೇಲ್ಕರ್ ಮತ್ತು ಮಶ್ರುವಾಲ ಅವರು ಹರಿಜನ ಸಾಪ್ತಾಹಿಕದಲ್ಲಿ, ಸರ್ಕಾರವು ನಿಷ್ಕ್ರಿಯಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ವಿಧ್ವಂಸಕ ಕೃತ್ಯಗಳನ್ನು ನಡೆಸಬೇಕೆಂದೂ ದೈಹಿಕವಾಗಿ ಹಿಂಸೆ ನೀಡುವ ಕಾರ್ಯ ಕಿಂಚಿತ್ತೂ ನಡೆಯಬಾರದೆಂದೂ ಅವರು ಸೂಚಿಸಿದ್ದರು.

ಕೆಪಿಸಿಸಿಯು ಕ್ರಿಯಾ ಸಮಿತಿ ರಚಿಸಿತ್ತು. ವಿಜಾಪುರದ ಸಿ.ಜೆ.ಅಂಬಲಿ ಅವರು ಅಧ್ಯಕ್ಷರು; ಆರ್.ಆರ್.ದಿವಾಕರ್ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ; ಯು.ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಮಲ್ಯ, ಡಿ.ಪಿ.ಕರಮರಕರ ಮತ್ತು ಆರ್.ಎಸ್.ಹುಕ್ಕೇರಿಕರ ಸದಸ್ಯರು ಆಗಿದ್ದರು. ಕೇಂದ್ರ ಕಛೇರಿ ಮುಂಬೈಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಚಳವಳಿ ಬೆಳಗಾಂವಿ, ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಬೆಂಗಳೂರು ನಗರದಲ್ಲಿ ಉಗ್ರ ಸ್ವರೂಪ ತಳೆದಿತ್ತು. ಬೆಳಗಾಂವಿ ಮತ್ತು ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಗ್ರಾಮ ಚಾವಡಿಗಳನ್ನು ಸುಡಲಾಯಿತು. ಗ್ರಾಮ ಲೆಕ್ಕಪತ್ರಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಬೆಂಕಿ ಹಚ್ಚಲಾಯಿತು. ತಾರು ತಂತಿ ಕಡಿದು ರೈಲು ಹಳಿಗಳನ್ನು ಕೀಳಲಾಯಿತು. ರೈಲ್ವೆ ನಿಲ್ದಾಣ ಮತ್ತು ಸರ್ಕಾರಿ ಕಛೇರಿಗಳಿಗೆ ಬೆಂಕಿ ಇಡಲಾಯಿತು. ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಣ್ಣು ಗುರೂಜಿ, ಚನ್ನಪ್ಪವಾಲಿ, ವಾಮನರಾವ್ ಬಿದರಿ, ಚಿನ್ಮಯಸ್ವಾಮಿ ಓಂಕಾರ ಮಠ, ಜಯದೇವರಾವ್ ಕುಲಕರ್ಣಿ, ರಾಮಚಂದರ ವಡವಿ ಮತ್ತು ಇತರರು; ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕರಿಯಪ್ಪ ಸಂಗೂರು, ಮೈಲಾರ ಮಹಾದೇವಪ್ಪ, ತಿಮ್ಮನಗೌಡ ಮೆಣಸಿನಹಾಳ, ವಿ.ಟಿ. ಮಾಗಡಿ, ಎನ್.ಟಿ.ದಾಬಡೆ ಮತ್ತು ಬಿಂದುಮಾಧವ ಬುರ್ಲಿ; ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ರಾಮಚಂದ್ರ ಪ್ರಭು, ಶ್ರೀಧರ ಬಾಳಿಗ ಮತ್ತು ಕೆ.ಜಿ.ಜೋಷಿ; ವಿಜಾಪುರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸಿ.ಜೆ. ಅಂಬಲ, ಇವರು ಭೂಗತ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಮುಂಚೂಣಿಯಲ್ಲಿ ಇದ್ದವರು.

ಹಳೆಯ ಮೈಸೂರು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರು, ಭದ್ರಾವತಿ, ಕೆಜಿಎಫ್, ದಾವಣಗೆರೆ ಮತ್ತಿತರ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಮತ್ತಿತರ ನಾಯಕರ ಬಂಧನವನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿ ಕಾರ್ಮಿಕರು ಮುಷ್ಕರ ನಡೆಸಿದರು. ಅನೇಕ ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಮುಷ್ಕರಗಳು ನಡೆದುವು. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಸಹ ಚಳವಳಿ ಮಾರ್ಗ ಹಿಡಿದು ತರಗತಿಗಳಿಂದ ಹೊರ ಬಂದರು. ಮೈಸೂರು ಮತ್ತು ಬೆಂಗಳೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಮೂರು ತಿಂಗಳ ಕಾಲ ಶಾಲೆ ಕಾಲೇಜುಗಳನ್ನು ಮುಚ್ಚಲಾಗಿತ್ತು. ವಿಧ್ವಂಸಕ ಕೃತ್ಯಗಳಿಂದಾಗಿ ಬೆಂಗಳೂರು ಮತ್ತು ಗುಂತಕಲ್ ನಡುವಣ ರೈಲು ಮಾರ್ಗ ಎರಡು ವಾರ ಕಾಲ ಬಂದ್ ಆಗಿತ್ತು.

ಕ್ವಿಟ್ ಇಂಡಿಯ ಚಳವಳಿಯ ಆರಂಭ ಹಂತದಲ್ಲೇ ಹಿರಿಯ ನಾಯಕರೆಲ್ಲರ ದಸ್ತಗಿರಿ ಆದ ಕಾರಣ ಭೂಗತ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ನೇತೃತ್ವವನ್ನು ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಕೆ.ಎ.ವೆಂಕಟರಾಮಯ್ಯ, ಎ.ಜಿ.ರಾಮಚಂದ್ರರಾವ್, ಎನ್. ಡಿ. ಶಂಕರ್, ಮಗನ್ ಲಾಲ್ ಷಾ, ಎಚ್. ಎಸ್. ದೊರೆಸ್ವಾಮಿ, ಕಡಿದಾಳ್ ಮಂಜಪ್ಪ, ಕೊಟ್ರೆ ನಂಜಪ್ಪ, ಆರ್. ಎಸ್. ಆರಾಧ್ಯ ಮತ್ತಿತರರು ವಹಿಸಿದ್ದರು.

ಕ್ವಿಟ್ ಇಂಡಿಯ ಚಳವಳಿ ಕನಿಷ್ಠ ಮೂರು ತಿಂಗಳ ಕಾಲವಾದರೂ ಉಗ್ರ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲೇ ಮುಂದುವರೆದಿತ್ತು. ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ತಣ್ಣಗಾದರೂ ಮುಂಬೈ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಎರಡು ವರ್ಷ ಕಾಲ ಚಳವಳಿ ಬಿರುಸಾಗಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ನೇರ ಆಳಿಕೆ ಇದ್ದ ಕಡೆ ಸತತವಾಗಿ ಬಿರುಸಾದ ವಿಧ್ವಂಸಕ ಚಳವಳಿ ನಡೆದ ಮಾದರಿಯು ಕರ್ನಾಟಕದ ಮಾದರಿ ಎಂದೇ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾದುದು ಒಂದು ವಿಶೇಷ. ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ 25 ರೈಲ್ವೆ ನಿಲ್ದಾಣಗಳು ಹಾನಿಗೊಳಗಾದವು, ಇಲ್ಲವೇ ಅಗ್ನಿ ಸ್ಪರ್ಶಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದವು. ಪೂರ್ತಿ ಧ್ವಂಸಗೊಂಡ ಅಂಚೆ ಕಛೇರಿಗಳೆಂದರೆ ಬೆಂಗಳೂರು ಮತ್ತು ನಿಪ್ಪಾಣಿ. ಸರ್ಕಾರಿ ಕಛೇರಿಗಳನ್ನೂ ಸಬ್ ರಿಜಿಸ್ಟ್ರಾರ್

ಕಛೇರಿಯನ್ನೂ ಸುಟ್ಟಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ನಿಪ್ಪಾಣಿಯಲ್ಲಿ 2 ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿಗೂ ಅಧಿಕ ಪುಂಡುಗಂದಾಯವನ್ನು ಸಾರ್ವಜನಿಕರಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. ತಂತಿ ಸಂಪರ್ಕ ಕಡಿದು, ರಸ್ತೆ, ಸೇತುವೆಗಳಿಗೆಲ್ಲ ಡೈನಮೈಟ್ ಇಟ್ಟು ಸಿಡಿಸಿದ್ದರು. ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡದ ಸಿದ್ದಾಪುರ ದೇಶದ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಂಪರ್ಕವಿಹೀನಗೊಂಡಿತ್ತು. ಗಂಗಾವಳಿ ಮತ್ತು ಹಟ್ಟಿಕೇರಿ ಸರ್ಕಾರಿ ಮರಮಟ್ಟು ಡಿಪೋಗಳು ಭಸ್ಮವಾದುವು. ಗಂಗಾವಳಿ ಡಿಪೋಗೆ ಬೆಂಕಿ ಹಾಕಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಗೋಕರ್ಣ ಜನರ ಮೇಲೆ ಪುಂಡುಗಂದಾಯ ವಿಧಿಸಿ 30 ಸಾವಿರ ರೂಪಾಯಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದರು. 1942 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ ತಿಂಗಳ ಮಂಗಳೂರಿನ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತನಾಡಿದ ಎಂ.ಡಿ. ಅಧಿಕಾರಿ ಅವರನ್ನು ಬಡಿದು ಹಾಕಿದರು. ಭಾರೀ ಜನಸ್ತೋಮದ ಮೇಲೆ ಲಾಠಿ ಪ್ರಹಾರ ಬಹಳ ಭೀಕರವಾಗಿತ್ತು.

ಅದೇ ವರ್ಷ ಆಗಸ್ಟ್ 15 ರಂದು ಜೈಲಿನಲ್ಲಿ ಮಹಾದೇವ ದೇಸಾಯಿ ಅವರು ಸತ್ತ ಸುದ್ದಿ ತಲುಪಿದ ಅನಂತರ ಬೆಂಗಳೂರು ನಗರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಗಲಭೆಗಳ ವೇಳೆ ಒಟ್ಟು 11 ಮಂದಿ ಸಾವಿಗೀಡಾದರು. ಮೈಸೂರು ಬ್ಯಾಂಕ್ ಚೌಕ ಮತ್ತು ಆಸುಪಾಸಿನ ಬೀದಿ ಮತ್ತು ಗಲ್ಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಪೊಲೀಸರು ಜನರ ಬೆನ್ನಟ್ಟಿ ಜನರನ್ನು ಬಡಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. 1943 ಏಪ್ರಿಲ್ 1 ರಂದು ಧಾರವಾಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹೊಸರಿತಿಯಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರಿ ಖಜಾನೆ ಲೂಟಿ ಯತ್ನದಲ್ಲಿದ್ದ ಮೈಲಾರ ಮಹಾದೇವಪ್ಪ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿಬ್ಬರು ಹುತಾತ್ಮರಾದರು.

ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಈಸೂರು ರೈತರು ತಮ್ಮ ಗ್ರಾಮವನ್ನು ಸ್ವತಂತ್ರ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಿದರು. 1942 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದ ಇಬ್ಬರು ಸರ್ಕಾರಿ ಅಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನು ಕೊಂದು ಹಾಕಿದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತೀಕಾರವಾಗಿ 1943 ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಈಸೂರಿನ ಐವರು ರಾಷ್ಟ್ರಪ್ರೇಮಿ ಯುವಕರನ್ನು ನೇಣು ಹಾಕಲಾಯಿತು. ಪೊಲೀಸ್ ಗೋಲಿಬಾರ್‌ನಿಂದಾಗಿ ದಾವಣಗೆರೆಯಲ್ಲಿ ಐವರು ಮತ್ತು ಬೈಲಹೊಂಗಲದಲ್ಲಿ ಏಳು ಮಂದಿ ಮೃತಪಟ್ಟರು. ವಾರದ ಸಂತೆ, ಜಾತ್ರೆಗಳು, ಸಂತೆ ಸುಂಕ ಕೊಡದಂತೆ ಪಿಕೆಟಿಂಗ್ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗುತ್ತಿದ್ದುವು. ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ವಾರದ ಸಂತೆ ಎಂದರೆ ಚಳವಳಿ ಕಾರ್ಯಕ್ಕೆ ಮೀಸಲು ಎಂಬಂತೆ ಆಗಿತ್ತು. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ ಸಂತೆಯಲ್ಲಿ ಪೊಲೀಸರು ಗುಂಡು ಹಾರಿಸಿದಾಗ ಆರು ಜನ ಸತ್ತರು. ಸರ್ಕಾರಿ ಖಜಾನೆ ಲೂಟಿ ಯತ್ನದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೊಲ್ಹಾಪುರ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಗಾರಗೋಟಿಯಲ್ಲಿ ನಿಪ್ಪಾಣಿ ತಾಲೂಕಿನ ಏಳು ಮಂದಿ ಕಾರ್ಯಕರ್ತರು ಸತ್ತರು. ನಿಪ್ಪಾಣಿ ಪೇಟೆಯಲ್ಲಿ ಶಾಲಾ ಬಾಲಕನೊಬ್ಬ ಸತ್ತ.

ತಿಪಟೂರು ರೈಲ್ವೆ ನಿಲ್ದಾಣಕ್ಕೆ ಜನ ನುಗ್ಗಿದ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ಗುಂಡೇಟಿನಿಂದ ಒಬ್ಬಾತ ಅಸು ನೀಗಿದ. ಜೈಲಿನಲ್ಲಿ ಪೊಲೀಸರ ದೌರ್ಜನ್ಯಕ್ಕೆ ಹಾಗೂ ಅನೇಕ ಬಂದಿಖಾನೆಗಳಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ ಸಾಂಕ್ರಾಮಿಕ ರೋಗಗಳಿಗೆ ಬಲಿಯಾಗಿ ಸತ್ತವರ ಸಂಖ್ಯೆ ಅನೇಕ.

1942–43ರಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದಾದ್ಯಂತ ಜೈಲು ಸೇರಿದವರ ಸಂಖ್ಯೆ 15000. ಅದರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಭಾಗದವರೇ 10 ಸಹಸ್ರ ಮಂದಿ. ಎಲ್ಲ ಕಡೆ ಜೈಲುಗಳು ತುಂಬಿ ಹೋಗಿದ್ದವು. ರಾಜಕೀಯ ಬಂದಿಗಳನ್ನು ಇಡಲೆಂದೇ ಬ್ಯಾರಕ್ಕುಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ರಾಷ್ಟ್ರಪ್ರೇಮದಲ್ಲಿ ತ್ಯಾಗ ಬಲಿದಾನಗಳಿಗೆ ಮುಂದಾಗುವಲ್ಲಿ ದೇಶದ ಇತರ ಭಾಗಗಳವರಿಗಿಂತ ತಾವು ಎಷ್ಟು ಮಾತ್ರವೂ ಕಡಿಮೆಯವರಲ್ಲ ಎಂದು ಕರ್ನಾಟಕದ ಜನ ತೋರಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಅಂಥವರ ಪೈಕಿ ಮಹಿಳೆಯರೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಇದ್ದರು. ಕಮಲಾದೇವಿ ಚಟ್ಟೋಪಾಧ್ಯಾಯ, ಕೃಷ್ಣಬಾಯಿ ಪಂಜೇಕರ್, ನಾಗಮ್ಮ ಪಾಟೀಲ್, ಸಿದ್ದಮ್ಮ ಬಳ್ಳಾರಿ, ಉಮಾಬಾಯಿ ಕುಂದಾಪುರ, ಯಶೋಧರಾ ದಾಸಪ್ಪ, ಸುಬ್ಬಮ್ಮ ಜೋಯಿಸ್ ಮೊದಲಾದವರನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. 1944 ಆಗಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ದಿವಾಕರ್, ಅಂಬಲಿ ಮತ್ತಿತರ ಭೂಗತ ನಾಯಕರು ಪ್ರಕಟಕ್ಕೆ ಬಂದು ಪೊಲೀಸರಿಗೆ ಶರಣಾದ ಮೇಲೆ ಚಳವಳಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಭಾರತ ಸ್ವತಂತ್ರಗೊಂಡ ಮೇಲೆ ಭಾರತ ಒಕ್ಕೂಟದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಳ್ಳಲು ಮೈಸೂರು ಮಹಾರಾಜರು ಒಪ್ಪಿದರಾದರೂ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸರ್ಕಾರ ರಚನೆಗೆ ಒಪ್ಪದೆ ಹೋದಾಗ ಮೈಸೂರು ಚಲೋ ಚಳವಳಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. 1947ರ ಚಳವಳಿಗಳೆಂದರೆ, ಮೈಸೂರು ಅರಮನೆ ಎದುರು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಹಾಗೂ ತಾಲ್ಲೂಕು ಕಚೇರಿಗಳ ಪಿಕೆಟಿಂಗ್ ನಡೆಸುವುದು ಪ್ರಮುಖವಾದವು. ಚಳವಳಿಕಾರರ ಮೇಲೆ ಭಾರೀ ದಮನ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಯಿತು. ಆಗ ಅನೇಕರು ಹುತಾತ್ಮರಾದರು 4000 ಮಂದಿ ಬಂಧನಕ್ಕೊಳಗಾದರು; ಸೆರೆಮನೆ ಸೇರಿದರು. ಅದರಲ್ಲಿ ರೈಲ್ವೆ ಕಾರ್ಮಿಕರು, ವಿವಿಧ ಕಾರ್ಖಾನೆಗಳ ಕಾರ್ಮಿಕರು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಪೊಲೀಸರು ಸಹಾ ಇದರಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಂಡರು. ಕಡೆಗೂ ಮಹಾರಾಜರು ಚಳವಳಿಗೆ ತಲೆಬಾಗಿ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸರ್ಕಾರ ರಚಿಸಲು ಸಮ್ಮತಿಸಿದರು. 1947 ಅಕ್ಟೋಬರ್ 24ರಂದು ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸರಕಾರದ ಪ್ರಥಮ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿ ಕೆ.ಸಿ.ರೆಡ್ಡಿ ಅವರ ಸಂಪುಟ ಸೇರಿದ ಹಿರಿಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರರೆಂದರೆ ಎಚ್.ಸಿ.ದಾಸಪ್ಪ, ಕೆ.ಟಿ.ಭಾಷ್ಯಂ, ಎಚ್.ಸಿದ್ದಯ್ಯ ಮತ್ತು ಆರ್.ಚೆನ್ನಿಗರಾಮಯ್ಯ.

1948 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಪೊಲೀಸ್ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ನಡೆದ ಮೇಲೆಯೇ ಹೈದರಾಬಾದ್‌ನ ನಿಜಾಮ್ ಸಂಸ್ಥಾನ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನಗೊಂಡಿದ್ದು. ರಜಾಕಾರರ ದಮನಕಾರಿ ಆಳಿಕೆ ವಿರುದ್ಧ ಜನರು ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಲು ಹೈದರಾಬಾದಿನ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರೂ ಆಗಿದ್ದ ಕನ್ನಡಿಗ ಮುಂದಾಳು ಸ್ವಾಮಿ ರಮಾನಂದತೀರ್ಥ ಅವರು ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ನೀಡಿದರು. (ಎಸ್.ಎನ್.ಕೆ.)

ಈ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರಪಾಲೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿದ್ದುರಿಂದ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರು ಇದನ್ನು ಸುವರ್ಣಾಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲರ್ಹವಾದುದೆಂದು ಉದ್ಗರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವಸ್ತುತಃ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಪ್ರವೇಶದ ಅನಂತರವೇ ಚಳವಳಿ ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಮುಕ್ತವಾಗಿದ್ದು, ಸ್ತ್ರೀ ಶಕ್ತಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ವರೂಪ ನೀಡುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಗಾಂಧೀಪೂರ್ವ ಯುಗದಲ್ಲೇ ಆರಂಭವಾಗಿತ್ತು. ಮಹಿಳೆಯರ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಕುರಿತಂತೆ ರಾಷ್ಟ್ರವ್ಯಾಪಿ ಚರ್ಚೆಗಳು ನಡೆದದ್ದು ಇದೇ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲೆ. ಈ ಚರ್ಚೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ಅರಿವಿತ್ತು. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೂ ಸದಸ್ಯತ್ವ ಮುಕ್ತವಾಗಿಡಲಾಯಿತು. ಈ ಕಾಲದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾದಿ ಸಾಹಿತ್ಯವೂ ಮಹಿಳೆಯರ ಮೇಲೆ ಅಪಾರ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತು. ಕೆಲವು ಮಹಿಳೆಯರು ಐಎನ್‌ಸಿ ಸದಸ್ಯರಾದರು. ಅವರೆಲ್ಲರೂ ಬಹುತೇಕ ಪುರುಷ ಸದಸ್ಯರ ಸಂಬಂಧಿಗಳೇ ಆಗಿದ್ದರು. ಈ ಆರಂಭದ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ನೀತಿನಿರೂಪಣೆ ಇಲ್ಲವೇ ಚರ್ಚೆಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಿಕೆ ಇರಲಿಲ್ಲ.

20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕರ್ಜನ್‌ನ ಬಂಗಾಲ ವಿಭಜನೆ ನಿರ್ಧಾರದ ವಿರುದ್ಧದ ಸ್ವದೇಶಿ ಚಳವಳಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಅಧ್ಯಾಯವನ್ನೇ ಆರಂಭಿಸಿತೆನ್ನಬಹುದು. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಬಂಗಾಲ ಪ್ರಾಂತ್ಯಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದ ಚಳವಳಿ ಅನಂತರದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ತೀವ್ರಗಾಮಿ ನಾಯಕತ್ವದ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರವ್ಯಾಪಿ ಹೋರಾಟದ ಸ್ವರೂಪ ಪಡೆಯಿತು. ಬಂಗಾಲಿ ಮಹಿಳೆಯರು ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಪುರುಷರ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಸ್ವದೇಶಿ ಚಳವಳಿ ಸೇರಿ ವಿಭಜನೆಯನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದರು. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸ್ಥಳ, ವರ್ಗದ ಮಹಿಳೆಯರು ವಿವಿಧ ಸಂಘಟನೆಗಳ ಮೂಲಕ ಚಳವಳಿಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ಚಳವಳಿ ಬಂಗಾಲದಿಂದ ಮುಂಬಯಿ (ಬಾಂಬೆ), ಚೆನ್ನೈ(ಮದ್ರಾಸ್)ಗಳಿಗೆ ಹಬ್ಬಿತು. ಸ್ವದೇಶಿ ವಸ್ತುಪ್ರದರ್ಶನ, ಸ್ವದೇಶಿ ವಸ್ತುಭಂಡಾರಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ ಪ್ರಚಾರ, ಚರಕಗಳ ಬಳಕೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿರುವುದೇ ಹೆಚ್ಚು. ಈ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಮಹಿಳೆಯರು ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ತತ್ತ್ವಗಳೆಡೆಗೆ ಸಹಾನುಭೂತಿ ಹೊಂದಿದ್ದರಲ್ಲದೆ, ಕೆಲವರು 1920–30 ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಹಿಂಸಾತ್ಮಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲೂ ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ಆದರೆ ಮಹಾತ್ಮ ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಪ್ರವೇಶದೊಂದಿಗೆ ಚಳವಳಿಯ ದಿಕ್ಕು ಬದಲಾಯಿತು. ಹಾಗೆಯೇ ಮಹಿಳಾ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಿಕೆ ದಿಕ್ಕು ಕೂಡಾ. ಆದರೂ ಒಟ್ಟು ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಿಕೆ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಹಿಳೆಯರು ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತರೇ ಆಗಿದ್ದರು. ಕರ್ನಾಟಕದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಿಕೆಯನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಡುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯ.

ಭಾರತದ ಬೇರೆಲ್ಲಾ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಿಗಿಂತ ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದವು. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಮರಣಾನಂತರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಶಾಹಿಗಳು ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಅನುಕೂಲಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ವಿಂಗಡಿಸಿದ್ದರು. ಕನ್ನಡಿಗರು ಆಗಿನ ಬಾಂಬೆ, ಮದರಾಸು ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿಗಳಲ್ಲಿ (ಇಂದಿನ ಗುಜರಾತ್–ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ–ಕರ್ನಾಟಕದ ವಾಯವ್ಯಭಾಗ ಮತ್ತು ತಮಿಳುನಾಡು) ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಮೈಸೂರು, ಆಂಧ್ರ ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಅನೇಕ ದೇಶೀಯ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಹಂಚಿಹೋಗಿದ್ದರು. ಹೈದರಾಬಾದ್‌ನ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಿದ್ದರೆ, ದೇಶಿ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಪೈಕಿ ಮೈಸೂರೊಂದೇ ಅತ್ಯಂತ ಹೆಚ್ಚು ಕನ್ನಡಿಗರನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಸಂಸ್ಥಾನವಾಗಿತ್ತು.

ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ನಗರಗಳಾದ ಬೊಂಬಾಯಿ, ಮದರಾಸುಗಳು ತೀವ್ರ ತೆರನಾದ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಇಲ್ಲಿ ಏಳಿಗೆಯಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಣೆ ಚಳವಳಿಗಳಾಗಲಿ, ರಾಜಕೀಯ ಚಳವಳಿಗಳಾಗಲಿ. ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಈ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿಗಳಿಗೆ ಜೋಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಅದರಲ್ಲೂ ಸದರನ್ ಮರಾಠ ಕಂಟ್ರಿ ಎಂದೇ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದ ಬಾಂಬೆ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿಯಲ್ಲಿ ಈ ತೆರನಾದ ಪ್ರಭಾವ ತೀವ್ರವಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಶೈಕ್ಷಣಿಕವಾಗಿ ಹಿಂದುಳಿದಿದ್ದರಿಂದ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣ ಆಕಾಂಕ್ಷಿಗಳು ಮುಂಬೈ (ಬಾಂಬೆ), ಪೂನಾ (ಪುಣೆ) ಇಲ್ಲವೆ ಮದರಾಸು (ಚೆನ್ನೈ)ಗಳಿಗೆ ಹೋಗಬೇಕಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿಯ ತೀವ್ರ ತೆರನಾದ ರಾಜಕೀಯ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಚಳವಳಿಗಳು, ಕನ್ನಡಿಗ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಮೇಲೆ ಅಷ್ಟೇ ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಪ್ರಭಾವಬೀರುತ್ತಿದ್ದುವು. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಬಾಂಬೆ, ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರ, ಅದರಲ್ಲೂ ವಿಧವಾ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಂಡು ಅನೇಕ ಸುಧಾರಕರು ಹೊರಹೊಮ್ಮಿದರು. ಗುಲ್ವಾಡಿ ವೆಂಕಟರಂಗೋಕಟ್ಟಿ ಮೊದಲಾದವರು ಬರಿಯ ಬೋಧನೆಯನ್ನಷ್ಟೆ ಮಾಡದೇ ಅನೇಕ ವಿಧವಾ ಪುನರ್ ವಿವಾಹಗಳನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿ ಬಹಿಷ್ಕಾರಕ್ಕೂ ಒಳಗಾಗಿದ್ದರು. ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸಂಘಟಿತವಾದ ಸ್ವದೇಶಿ ಚಳವಳಿಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಭೂತಪೂರ್ವ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ದೊರಕಿತು. ಸ್ವದೇಶಿ ಬಳಕೆಯೇ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆ ಎಂಬ ತಿಲಕರ ಭಾಷಣಗಳು ಜನರ ಮೇಲೆ ತೀವ್ರ ತೆರನಾದ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿದ್ದವು. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯತೆಯ ಜೊತೆಯಲ್ಲೇ ಸ್ವದೇಶಿ ಚಳವಳಿ ಕನ್ನಡಿಗರಲ್ಲಿ ಸ್ವಭಾಷಾ ಅಭಿಮಾನವನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿತು. ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ನಗರಗಳು ಸುದೀರ್ಘ ಕಾಲದಿಂದ ಅನ್ಯಭಾಷೆಗಳ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದು ಕನ್ನಡಿಗರಲ್ಲಿ, ಅದರಲ್ಲೂ ಮರಾಠಿ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಗೆ ತುತ್ತಾಗಿದ್ದ ಬಾಂಬೆ, ಕರ್ನಾಟಕದ ಕನ್ನಡಿಗರಲ್ಲಿ ಸ್ವದೇಶಿ ಕನ್ನಡತನವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿತು.

ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಪ್ರಗತಿ ಹಾಗೂ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮದ ಏಳಿಗೆಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿತ್ತಲ್ಲದೆ, ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೂ ಸಹಾಯಕವಾಗಿತ್ತು. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಹರಡಲು ದೇಶಭಾಷೆ ಗಳನ್ನು ಬಳಸುವುದು ಅಗತ್ಯವೆಂಬ ತಿಲಕರ ನಿಲುವು ಹೊಸ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಭಾವನೆಗಳಿಗೆ ಭೀಮಬಲ ತಂದುಕೊಟ್ಟಿತು. ಈ ಯುಗದ ಬಹುತೇಕ ಕನ್ನಡಿಗ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯವಾದಿಗಳು ತಿಲಕ್‌ವಾದಿಗಳೂ ಆಗಿದ್ದರಿಂದ ಸ್ವದೇಶಿಯತೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿತ್ತು. ದೇಶದ ಇತರೆಡೆಗಳಂತೆ ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಂತಗಳ ಮಹಿಳೆಯರೂ ಈ ಎಲ್ಲ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ಸ್ಪಂದಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸ್ಥಾನ–ಮಾನಗಳ ಸುಧಾರಣೆಗಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಮತ್ತು ಆ ಕುರಿತ ಬಿಸಿಬಿಸಿ ಚರ್ಚೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅವರಿಗೆ ಅರಿವಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು ಮಹಿಳಾ ನಾಯಕತ್ವ ಇಲ್ಲದೇ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ಇದರೊಂದಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ ನಾಯಕತ್ವ ಕೂಡ ಮಹಿಳಾ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯದ ಬಗ್ಗೆ ಯಾವುದೇ ಪ್ರಯತ್ನ ನಡೆಸಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದ ಮನೆಯ ನಾಲ್ಕು ಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಈಚೆಗೆ ಬಾರದಿದ್ದ, ಮಹಿಳೆಯರು ಈಗ ಸ್ವದೇಶೀ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳತ್ತ ಆಸಕ್ತಿ ತಾಳಿದರು. ಅವರು ದೊಡ್ಡ ಸಮೂಹವಾಗಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳದಿದ್ದರೂ ತಮ್ಮದೇ ಮಿತಿಯಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ವಿದೇಶಿ ಬಳೆ, ಬಟ್ಟೆ, ಸಕ್ಕರೆ, ಕರ್ಪೂರ, ಚಹ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಸ್ವದೇಶಿ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿದರು. ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ಸ್ವದೇಶಿ ಚಳವಳಿಗೆ ಬೆಂಬಲಿಸಲು ಕೋರುವ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ನಾಯಕರು ವಿದೇಶಿ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಬಳಸುವ ಮಹಿಳೆಯರು ಡಾಕಿಣಿಗೆ ಸಮಾನ ಎಂದೂ ಕರೆದಿದ್ದರು.

ಆದರೆ 1920 ರ ಅನಂತರದ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರ ಪಾಲುಗೊಳ್ಳುವಿಕೆ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. 1921 ರ ಅಹಮದಾಬಾದ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಉಮಾಬಾಯಿ ಕುಂದಾಪುರ ಅವರಂಥ ಕೆಲವು ಮಹಿಳೆಯರು ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರು. ಕೆಲವು ಮಹಿಳೆಯರು ಖಾದಿ ಪ್ರಚಾರ ಮಾಡಿದರಲ್ಲದೆ, ಸ್ವದೇಶಿಯತೆ ಕುರಿತು ನಾಟಕಗಳನ್ನು ಬರೆದು ನಟಿಸಿದರು ಕೂಡ. ಉಮಾಬಾಯಿ ಕುಂದಾಪುರ ಅವರು ತನ್ನ ಗಂಡನ ಮರಣಾನಂತರ ತಮ್ಮ ಮಾವ ಆನಂದರಾವ್ ಜೊತೆ ಸೇರಿ ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿಯಲ್ಲೇ ನೆಲೆಸಿದರು. ಅಲ್ಲಿ ಟಿಳಕ್ ಕನ್ಯಾಶಾಲಾ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾಗಿ ಉಮಾಬಾಯಿ ಅದರ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕಿಯಾಗಿದ್ದರು. ಸೇವಾದಳ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ ಎನ್.ಎಸ್.ಹರ್ಡೀಕರ್‌ರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿದ್ದ ಇವರು, ಸೇವಾದಳ ಮಹಿಳಾ ಘಟಕದ ನಾಯಕಿಯೂ ಆಗಿದ್ದರು. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿ ರಂಗದ ಮೇಲೆ ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಪ್ರವೇಶ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿತು. ಸಮಾಜದ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗದ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಿಕೆಯ ಧ್ಯೇಯ ಹೊಂದಿದ್ದ ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಹೋರಾಟದ ವಿಧಾನದಿಂದ ಚಳವಳಿ ತನ್ನ ಹಿಂದಿನ ಪರಿಮಿತಿಗಳಿಂದ ಹೊರಬಂತು. ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಪುರುಷ ಚಳವಳಿಗಾರರು ಬಂಧಿತರಾಗಿ ಸೆರೆಮನೆ ಸೇರಿದ್ದರಿಂದ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಮುಂದುವರಿಸಲು ಮಹಿಳಾ ಚಳವಳಿಗಾರರ ಆವಶ್ಯಕತೆಯೂ ಉಂಟಾಗಿತ್ತು. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಈ ಚಳವಳಿಗಳ ಮೂಲಕ ಗಾಂಧೀಜಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಕೊನೆಗಾಣಿಸುವ ಉದ್ದೇಶ ಮಾತ್ರ ಹೊಂದಿರದೆ, ಅದನ್ನು ಸಾಮಾಜಿಕ ಪುನರುತ್ಥಾನದ ಮಾರ್ಗವನ್ನಾಗಿಯೂ ಬಳಸಲು ಯೋಜಿಸಿದ್ದರು. ಸ್ವರಾಜ್ ಮತ್ತು ಸರ್ವೋದಯ ಪರಿಕಲ್ಪನೆಯನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಬೇಕಾದರೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ದೋಷಗಳನ್ನು ಅದರಲ್ಲೂ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಅವಗಣನೆಯನ್ನು ತೊಡೆದುಹಾಕಿದರೆ ಮಾತ್ರ ಸಾಧ್ಯ ಎಂದು ಗಾಂಧೀಜಿ ನಂಬಿದ್ದರು. ಅವರ ಅಹಿಂಸಾ ತತ್ತ್ವದ ನಂಬಿಕೆ, ಹೋರಾಟದ ವಿಧಾನ, ಸ್ತ್ರೀತತ್ತ್ವದ ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯುವಿಕೆ, ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಸಂಕೇತಗಳ ಬಳಕೆ, ಪಾರಂಪರಿಕ ಮಹಿಳಾವಾದದ ಬಳಕೆ ಭಾರತೀಯ ಭಾವನೆಗಳಿಗೆ ಪೂರಕವಾಗಿದ್ದವು.

ತನ್ನ ಹಿಂದಿನ ಕೇಂದ್ರಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಖಾದಿಯನ್ನು ತರುವುದು, ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದ ಗಾಂಧೀಜಿ ಖಾದಿ ನೂಲುವಿಕೆಗೆ ಒತ್ತು ನೀಡಿದರು. ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳಾವಕಾಶವನ್ನು ಒದಗಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಗಾಂಧೀಜಿ ಪ್ರಣೀತ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ವಾವಲಂಬನೆ, ಸ್ವದೇಶಿ ಅಥವಾ ಸ್ವರಾಜ್ಯ ಇಲ್ಲವೆ ಇವೆರಡರ ನಡುವಿನ ಅಂತರ್‌ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ವಿವಿಧ ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಮಹಿಳೆಯರು ವಿಭಿನ್ನ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಥೈಸಿಕೊಂಡರೂ ಆದ ಪರಿಣಾಮ ಮಾತ್ರ ಘನವಾಗಿತ್ತು. ಮಹಿಳೆಯರು ವಿದೇಶಿ ಬಟ್ಟೆ ಮತ್ತು ಮದ್ಯದಂಗಡಿಗಳ ಪಿಕೆಟಿಂಗ್ ಮತ್ತು ಚರಕಗಳ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ಹಾಗಾಗಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಚಳವಳಿಯ ಪಾವಿತ್ರ್ಯವನ್ನು ಮಹಿಳೆಯರು ಅರ್ಥೈಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ ಮತ್ತು ಭಾರತದ ಪಾವಿತ್ರ್ಯ ಮಹಿಳೆಯ ಪಾವಿತ್ರ್ಯ ತಿರುಗುವ ಚರಕದ ಸಂಗೀತದಲ್ಲಿದೆ ಎಂದು ಘೋಷಿಸಿದ್ದರು. ನೂಲುವಿಕೆ ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ಗೃಹಕೃತ್ಯದಿಂದ ವಿಮುಖಗೊಳಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಮನೆಯ ಗಂಡಸರು ಇದನ್ನು ಒಪ್ಪಿದರು. ಜೊತೆಗೆ ಕಾರ್ಮಿಕರು, ಮಹಿಳೆಯರು ಮತ್ತು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಸಮಾಜದ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗಗಳೊಂದಿಗೆ ಗಾಂಧೀಜಿ ತಮ್ಮನ್ನು ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು, ಹೋರಾಟವನ್ನು ಸಮೂಹ ಚಳವಳಿಯನ್ನಾಗಿಸಿದ್ದರು. ಈ ಕುರಿತು ಸುಚೇತಾಕೃಪಲಾನಿ ಗಾಂಧೀಜಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಮಹಿಳೆಯರಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ಅವರ ಪೋಷಕರಲ್ಲಿ, ಗಂಡಂದಿರಲ್ಲಿ, ತಂದೆ ಹಾಗೂ ಸಹೋದರರಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಂಬಿಕೆಯನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿತು ಎಂದಿರುವುದು ಸೂಕ್ತವಾಗಿದೆ.

ಅಸಹಕಾರ ಚಳವಳಿ ಆರಂಭಿಸಿದಾಗ ಗಾಂಧೀಜಿಯವರ ಕರೆಗೆ ವಿವಿಧ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಮಹಿಳೆಯರು ಸ್ಪಂದಿಸಿದರು. ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿ ಹೇಳುವುದಾದರೆ, ದೇಶಿ ಸಂಸ್ಥಾನವಾದ ಮೈಸೂರಿಗಿಂತ ಬ್ರಿಟಿಷ್–ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಮಹಿಳೆಯರ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ತೀವ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಮಹಿಳೆಯರು ಮನೆಮನೆಗೆ ತೆರಳಿ ಸ್ವದೇಶಿ ಬಟ್ಟೆ ಪ್ರಚಾರ ಹಾಗೂ ವಿದೇಶಿ ವಸ್ತು ಬಹಿಷ್ಕಾರದ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಹರಡಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ನೂಲುವಿಕೆ, ವಿದೇಶಿ ವಸ್ತುಗಳ ಪಿಕೆಟಿಂಗ್ ಮತ್ತು ರಚನಾತ್ಮಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಕೊಂಡರು. ಖಾದಿ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರದರ್ಶನ, ಭಾಷಣಗಳು ನಡೆದವು. ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಂಡ ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಪ್ರವಾಸ ಈ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಉತ್ತೇಜಿಸಿತು. ಖಾದಿ ಪ್ರಯೋಜನಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಮೈಸೂರಿನಲ್ಲಿ ಭಾಷಣ ಮಾಡುವಾಗ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಚಳವಳಿಗಾರ್ತಿ ಗೌರಮ್ಮನವರು ಭಾರತದ ಸಂಪತ್ತಿನ ಸೋರುವಿಕೆ ಕುರಿತು ಮಾತನಾಡಿದ್ದರು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಜೀವನ–ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶ ಮಾಡಿದರು.

1924ರಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿರವರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳಗಾಂವಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನ ನಡೆದಾಗ ಸು.150 ಮಹಿಳಾ ಸ್ವಯಂಸೇವಕಿಯರನ್ನು ನೇಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇಲ್ಲಿ ಎನ್.ಎಸ್.ಹರ್ಡೀಕರ್ ಮತ್ತು ಉಮಾಬಾಯಿ ಕುಂದಾಪುರ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ನಿರ್ವಹಿಸಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪಿಕೆಟಿಂಗ್ ಮತ್ತು ಪ್ರಭಾತ ಫೇರಿಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಿಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ರಮಾಬಾಯಿ ಕಲ್ಯಾಣಪುರ, ಭವಾನಿ ನಾಡಕರ್ಣಿ, ಕುಮುದ ಕುಲಕರ್ಣಿ, ಕ್ಯಾಪ್ಟನ್ ಅಂಬಾ ಎಂದೇ ಖ್ಯಾತರಾಗಿದ್ದ ಅಂಬಾಬಾಯಿ ಶ್ಯಾನುಭಾಗ ಮೊದಲಾ ದವರು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ಶಿರಸಿ, ಗೋಕರ್ಣ, ಹೊನ್ನಾವರ ಮತ್ತಿತರ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಜಾತ್ರೆಗಳು ನಡೆದಾಗ ಸ್ವದೇಶಿ ವಸ್ತುಭಂಡಾರಗಳು ತೆರೆಯಲ್ಪಟ್ಟು ಸಾಕಷ್ಟು ಜನಪ್ರಿಯವೂ ಆದವು. ಇಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಮಹಿಳೆಯರ ಪಾತ್ರ ಹೆಚ್ಚಾಗಿತ್ತು.

1930ರ ವೇಳೆಗೆ ಆರಂಭವಾದ ಕರನಿರಾಕರಣ ಚಳವಳಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಘಟ್ಟ. ವಸಾಹತುಶಾಹಿಯ ಆರ್ಥಿಕ ನೀತಿಗಳು, ಕ್ಷಾಮಗಳು, ಭೂಫಲವತ್ತತೆಯ ಕುಸಿತ, ಮತ್ತಿತರ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಭಾರತದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ರೈತರು ದಿವಾಳಿಯ ಅಂಚು ತಲುಪಿದ್ದರು. ಆದರೂ ಸರ್ಕಾರ ಕಂದಾಯ ರದ್ದು ಮಾಡುವುದಾಗಲೀ ಇಲ್ಲವೆ ಕಡಿತಗೊಳಿಸುವುದಾಗಲೀ ಮಾಡಲಿಲ್ಲ. ಇಂಥ ಸಂದಿಗ್ಧ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀಜಿ ಕರನಿರಾಕರಣೆ ಚಳವಳಿಗೆ ಕರೆ ನೀಡಿದರು. ಉಪವಾಸ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಕ್ಕಿಂತಲೂ ಈ ಚಳವಳಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಜನಸಮೂಹವನ್ನು ಸೆಳೆಯಿತು. ಅಂಕೋಲದಲ್ಲಿ ಉಪ್ಪಿನ ಕಾನೂನು ಭಂಗ ಚಳವಳಿ ಅಭೂತಪೂರ್ವ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ಕಂಡಿತು. ಶ್ರೀಮತಿ ಆರ್.ಆರ್.ದಿವಾಕರ್ ಅವರಂಥ ಕೆಲವು ಮಹಿಳಾ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳು ಅಂಕೋಲಕ್ಕೆ ಧಾವಿಸಿದರು. ಕಾನೂನು ಭಂಗ ಮಾಡಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಅನೇಕ ನಾಯಕರು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳು ಬಂಧಿತರಾಗಿದ್ದು ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ಚಳವಳಿಗೆ ಇಳಿಯಲು ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿತು. ಸೀತಾಬಾಯಿ, ಷರೀಫ್, ಆನಂದೀಬಾಯಿ ಮೊದಲಾದ ಮಹಿಳೆಯರು ಮುಂಚೂಣಿಗೆ ಬಂದು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡು ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ಹುರಿದುಂಬಿಸಿದರು. ತೀವ್ರ ತೆರನಾದ ಪಿಕೆಟಿಂಗ್, ಹರತಾಳ, ಮೆರವಣಿಗೆ, ಕರನಿರಾಕರಣೆ, ರಕ್ಷಿತ ಅರಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮರಕಡಿಯುವಿಕೆ ಮೊದಲಾದ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರು ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ಕೆಲವೆಡೆ ಅರಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮರಕಡಿದು ತಮ್ಮನ್ನು ಬಂಧಿಸಬೇಕೆಂದು ಪೊಲೀಸರನ್ನು ಒತ್ತಾಯಿಸಿದ ಘಟನೆಗಳೂ ನಡೆದವು.

ದಿನಕಳೆದಂತೆ ಕರನಿರಾಕರಣ ಚಳವಳಿ ತೀವ್ರವಾಯಿತು. ಕೃಷ್ಣಾಬಾಯಿ ಪಂಜೇಕರ ಅವರು ಆರ್. ಆರ್. ದಿವಾಕರ ಮತ್ತು ಕರ್‌ಮರ್‌ಕರ ಜೊತೆ ಸೇರಿ ಬಾಂಬೆ, ಕರ್ನಾಟಕದ ಅನೇಕ ತಾಲ್ಲೂಕುಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಗೊಂಡರು. ಶಿರಸಿ, ಸಿದ್ಧಾಪುರ ಮತ್ತು ಅಂಕೋಲ ಗಳಲ್ಲಿ ಕರನಿರಾಕರಣ ಚಳವಳಿ ವಿಶೇಷ ಮಹತ್ತ್ವ ಪಡೆಯಿತು. ಹಿಂದೆಯೇ ಪೊಲೀಸರ ದಮನಕಾರಿ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆ ತೀವ್ರಗೊಂಡಿದ್ದರಿಂದ ರೈತರು ಭೂಗತರಾಗಬೇಕಾದ ಮತ್ತು ಪೊಲೀಸರ ಜಪ್ತಿಯಿಂದ ಬೆಲೆಬಾಳುವ ಸಾಮಾಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸಿಡುವ ಅನಿವಾರ್ಯತೆ ಎದುರಾಯಿತು. ಜಪ್ತಿ ಮಾಡಿದ ಸಾಮಾಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಗ್ರಾಮದಿಂದ ಹೊರಗೆ ಸಾಗಿಸಲು ಹಳ್ಳಿಯವರು ಸರ್ಕಾರದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಸಹಕಾರ ನೀಡಲಿಲ್ಲ.

ಚಳವಳಿ ತೀವ್ರವಾದಂತೆ ಮಹಿಳೆಯರು ಮಕ್ಕಳು ಸಂದೇಶವಾಹಕರಾಗಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಕರಪತ್ರಗಳನ್ನು ಹಂಚಿದರು. ವಿಧವೆಯರು ಮನೆಯಿಂದ ಹೊರಬಂದು ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ಮನೆಯ ಗಂಡಸರು ಜೈಲಿನಲ್ಲಿ, ಶಿಬಿರಗಳಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಮಹಿಳೆಯರು ಮತ್ತು ಮಕ್ಕಳು ಹೇಳಲಾಗದ ಕಷ್ಟ–ಸಂಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದ್ದರು. ಪೊಲೀಸರ ಲಾಠಿ–ಬೂಟಿನ ಏಟು, ಅವಾಚ್ಯ ಬೈಗುಳಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದರು. ಪೊಲೀಸರ ಕ್ರೌರ್ಯ ಗರ್ಭಿಣಿಯರನ್ನೂ ಬಿಡಲಿಲ್ಲ. ಕೆಲವರು ಹಸುಗೂಸುಗಳೊಂದಿಗೆ ಜೈಲಿಗೂ ಹೋದರು.

ಕಂದಾಯ ನಿರಾಕರಿಸಿದವರ ಆಸ್ತಿಯನ್ನು ಸರ್ಕಾರ ಮುಟ್ಟುಗೋಲು ಹಾಕಿಕೊಂಡು ಹರಾಜು ಹಾಕಿತು. ಆದರೆ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಹರಾಜಿನಲ್ಲಿ ಕೊಂಡವರ ಮನೆಗಳ ಮುಂದೆ ಮಹಿಳೆಯರು ಧರಣಿ ನಡೆಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಮೂಲ ಮಾಲೀಕರಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದು ಈ ಚಳವಳಿಯ ವಿಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಹಚ್ಚೆ ಎಂಬ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಗೌರಮ್ಮ, ಲಕ್ಷ್ಮಮ್ಮ, ಕಾವೇರಮ್ಮ ಮೊದಲಾವರು ಇಂಥ ಧರಣಿಯ ನೇತೃತ್ವ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಈ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಆ ಹಳ್ಳಿಯ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನ ಮಗಳೂ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದು ವಿಶೇಷ.

ಇನ್ನೊಂದು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಗೌರಮ್ಮ, ಲಕ್ಷಮ್ಮ, ಗಂಗೆ ಕೃಷ್ಣಪ್ಪ, ಸರಸಮ್ಮ ಅಪ್ಪಕಂಠು, ಗಂಗಮ್ಮ ಶರ್ಮೇಮನೆ ಮೊದಲಾದವರ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಮಹಿಳೆಯರು ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಭಾವಚಿತ್ರದೊಡನೆ ಧರಣಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ಪೊಲೀಸರಿಂದ ಹಲ್ಲೆಗೊಳಗಾದರೂ ಗೌರಮ್ಮನವರು ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಫೋಟೋ ಬಿಡಲು ನಿರಾಕರಿಸಿದ ಘಟನೆಯೂ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲೆ ಹರಿಜನರ ದೇವಿ ತನ್ನ ಪ್ರಾಣವನ್ನೇ ಒತ್ತೆ ಇಟ್ಟು ತನ್ನ ಒಡೆಯರ ನಗ-ನಾಣ್ಯವನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಿದ್ದು.

ತಿಗಣೆ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಮಹಿಳೆಯರ ಸ್ಥೈರ್ಯ, ಸಾಹಸ ಪ್ರದರ್ಶನದ ಮತ್ತೊಂದು ಉದಾಹರಣೆ. ನಿರಂತರ ಸುರಿಯುತ್ತಿದ್ದ ಮಳೆಯಲ್ಲೆ ಕೈಗೂಸಿನೊಂದಿಗೆ ಮಹಿಳಾ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳು ಧರಣಿ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಹಳ್ಳಿಯ ಮುಖಂಡನ ಕಡೆಯ ಗೂಂಡಾಗಳ ಹಲ್ಲೆಯಿಂದ ತಮ್ಮನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಚಾಕುವನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದು ಈ ಮಹಿಳೆಯರ ಸ್ಥೈರ್ಯಕ್ಕೆ ಹಿಡಿದ ಕನ್ನಡಿಯಾಗಿತ್ತು. ಮಾವಿನಗುಂಡಿ, ಕಲ್ಬಾಳಗಳಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮಮ್ಮ, ಭುವನೇಶ್ವರಮ್ಮ ಮೊದಲಾದವರು ಹರಾಜು ಹಾಕಲಾಗಿದ್ದ ದನಗಳಿಗಾಗಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ನಡೆಸಿದರು. ಇನ್ನೊಂದು ಘಟನೆಯಲ್ಲಿ ಗಂಗಮ್ಮ, ದೇವಮ್ಮ, ಸೀತಮ್ಮ, ಭಾಗೀರತಮ್ಮ ಮೊದಲಾದವರು ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ನಡೆಸಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಬೈಗುಳ, ನಿಂದನೆಗಳಿಗೆ ಒಳಗಾದರು. ಅಂಕೋಲದ ಮಹಿಳಾ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಪೋಲೀಸ್ ದೌರ್ಜನ್ಯ ಮಿತಿಮೀರಿತ್ತು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರು ತೋರಿದ ಧೈರ್ಯ-ಸ್ಥೈರ್ಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ನಾಯಕರ ಪ್ರಶಂಸೆಗೆ ಪಾತ್ರವಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಕುರಿತು ಮಾತನಾಡುತ್ತಾ ಸರ್ದಾರ್ ವಲ್ಲಭಾಯಿ ಪಟೇಲರು ಅವರ ಸಾಹಸ ಹಾಗೂ ತ್ಯಾಗಗಳ ಕಥೆಗಳು ನನ್ನಲ್ಲಿ ಹೆಮ್ಮೆ ಉಂಟುಮಾಡಿದೆ. ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅವರು ಅನುಭವಿಸಿದ ಸಂಕಷ್ಟಗಳು ನನ್ನನ್ನು ಘಾಸಿಗೊಳಿಸಿವೆ ಎಂದಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಇಡೀ ರಾಷ್ಟ್ರದ ಗಮನ ಸೆಳೆದಿದ್ದ ಇಂಥ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಬಾಂಬೆ, ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಮಹಿಳೆಯರಿಂದ ಪ್ರೇರಣೆ ಪಡೆದ ಮೈಸೂರಿನ ಮಹಿಳೆಯರು ಸಹಜವಾಗಿಯೇ ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಮಹಿಳೆಯರ ಧೈರ್ಯಕ್ಕೆ ಬಹುಮುಖ್ಯ ಉದಾಹರಣೆ ಶಿವಪುರ ಧ್ವಜ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ. ಮಂಡ್ಯ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಮದ್ದೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಶಿವಪುರದಲ್ಲಿ ಧ್ವಜ ಹಾರಿಸುವಿಕೆ ಮತ್ತು ಧ್ವಜವಂದನೆಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲು ಮೈಸೂರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ತೀರ್ಮಾನಿಸಿತು. ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಕರೆಯ ಮೇರೆಗೆ ನಿಗದಿಯಾದ ದಿನದಂದು ಶಿವಪುರದಲ್ಲಿ 20-30 ಸಾವಿರ ಮಂದಿ ಸಂಸ್ಥಾನದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಬಂದು ಸೇರಿದರು. ಇದರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯನ್ನು ಟಿ.ಸಿದ್ಧಲಿಂಗಯ್ಯ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಕಾನೂನು ಮುರಿದ ಅಪರಾಧಕ್ಕಾಗಿ ಎಲ್ಲ ಪುರುಷ ನಾಯಕರು ಬಂಧನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದಾಗ ಮಹಿಳೆಯರು ನಾಯಕತ್ವ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಬಳ್ಳಾರಿ ಸಿದ್ಧಮ್ಮನವರಂತೂ ಅಹಿಂಸಾ ಮಾರ್ಗ ಬಿಡದೆ ರಾಷ್ಟ್ರಧ್ವಜದ ಗೌರವವನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಹುತಾತ್ಮರಾಗಲೂ ಸಿದ್ಧರಾಗಿ ಎಂದು ಯುವಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹುರಿದುಂಬಿಸಿದರು. ಯಶೋಧಮ್ಮ ದಾಸಪ್ಪ, ಸುಬ್ಬಮ್ಮ ಜೋಯೀಸ್, ಬಳ್ಳಾರಿ ಸಿದ್ಧಮ್ಮ, ಟಿ.ಸುನಂದಮ್ಮ, ಕಲ್ಯಾಣಮ್ಮ, ವೆಂಕಮ್ಮ, ಸಾವಿತ್ರಮ್ಮ ಹೀಗೆ ಸಾಲು ಸಾಲು ಮಹಿಳೆಯರು ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಸರ್ಕಾರದ ರಚನೆಯೂ ಸೇರಿದಂತೆ 18 ನಿಲುವಳಿಗಳನ್ನು ಈ ಸಭೆ ಅಂಗೀಕರಿಸಿತು. ಶಿವಪುರ ಧ್ವಜ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದ ಬೆನ್ನಲ್ಲೇ ನಡೆದದ್ದು ವಿದುರಾಶ್ವಥ ದುರಂತ. ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗೌರಿಬಿದನೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ವಿದುರಾಶ್ವಥದಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದ ನಿರ್ಬಂಧಗಳನ್ನು ಧಿಕ್ಕರಿಸಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಾಯಕರು, ಧ್ವಜ ಹಾರಾಟ ಹಾಗೂ ಭಾಷಣಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ಅನಂತರ ಚದುರುತ್ತಿದ್ದ ಅಮಾಯಕರ ಮೇಲೆ ಪೋಲಿಸರು ಗೋಲಿಬಾರ್ ನಡೆಸಿದ್ದರಿಂದ ಗರ್ಭಿಣಿಯೊಬ್ಬಳು ಸೇರಿದಂತೆ ಕನಿಷ್ಠ 40 ಮಂದಿ ಸಾವಿಗೀಡಾದರು. ಜಲಿಯನ್‌ವಾಲಾಬಾಗ್ ದುರಂತದೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಲಾಗಿರುವ ಈ ದುರಂತ ಸಂಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ತೀವ್ರವಾಗಿಸಿತು. ಈ ವೇಳೆಗಾಗಲೇ ಚಳವಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಿಕೆ ನಿರಂತರವಾಗಿತ್ತು. ಇದು ಹ್ಯಾಮಿಲ್ಟನ್ ಮತ್ತು ಅರಣ್ಯ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಗಳಲ್ಲೂ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ದೊಡ್ಡಪೇಟೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಸದಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಪೊಲೀಸ್ ಠಾಣೆ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಅಂದಿನ ಕ್ರೂರಿ ಐಜಿಪಿ ಎಂದೇ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದ ಹ್ಯಾಮಿಲ್ಟನ್ ಹೆಸರಿಡಲು ಸರ್ಕಾರ ಉದ್ದೇಶಿಸಿದ್ದನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ 1939ರಲ್ಲಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ನಡೆಯಿತು. ಯಶೋಧಮ್ಮ ದಾಸಪ್ಪ ಮತ್ತು ಟಿ.ಸುನಂದಮ್ಮ ಮೊದಲಾದವರು ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ಹಾಗೇ 1939ರಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಅರಣ್ಯ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲೂ ಮಹಿಳೆಯರು ಮರಗಳನ್ನು ಕಡಿದರು. 1939 ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ತಿರುವಾನೂರು ಅರಣ್ಯ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದಲ್ಲೂ ಇಲ್ಲಿ ಹೆಸರಿಸಲೇಬೇಕು. ಬಳ್ಳಾರಿ ಸಿದ್ಧಮ್ಮ ಮತ್ತು ನಾಗರತ್ನಮ್ಮ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿದ್ದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ನೇರವಾಗಿ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ಚಿತ್ರದುರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯೊಂದರಲ್ಲೆ ಪುರುಷ-ಮಹಿಳೆಯರು ಸೇರಿ 5 ಸಾವಿರ ಮರ ಕಡಿದರು. ಇದೇ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಾರಿ ಸಿದ್ಧಮ್ಮನವರು ಬಂಧನಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಿ 18 ತಿಂಗಳು ಸೆರೆವಾಸ ಅನುಭವಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಚಳವಳಿ ದಾವಣಗೆರೆ, ತುಮಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗೂ ಹರಡಿತು. ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ ಬೆನ್ನಲ್ಲೇ ಅಪಾರ ಪ್ರಮಾಣದ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳು ಬಂಧಿತರಾದರು. ಮುಂದಿನ 2-3 ವರ್ಷ ಗುಪ್ತಗಾಮಿನಿಯಾಗಿ ಹರಿಯುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯದ ಅಭೀಪ್ಸೆ 1942ರ ಭಾರತ ಬಿಟ್ಟು ತೊಲಗಿ ಚಳವಳಿಯ ಕರೆಯೊಂದಿಗೆ ಮಹಾಪ್ರವಾಹವಾಯಿತು. ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಬಹಿಷ್ಕಾರ, ಪ್ರಭಾತ ಫೇರಿಗಳು ದಿನನಿತ್ಯದ ಮಾತಾಯಿತು. ಯಾವುದೇ ಅಳುಕಿಲ್ಲದೆ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಿಯರು, ಮಹಿಳೆಯರು ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು.

ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಾಯಕರ ಬಂಧನದಿಂದ ಬೆಂಗಳೂರು, ಮೈಸೂರು ಮೊದಲಾದ ಕಡೆ ಅನಾಯಕತ್ವ ಉಂಟಾಯಿತು. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ತರಗತಿಗಳನ್ನು ಬಹಿಷ್ಕರಿಸಿ ಹೋರಾಟದಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ಪೊಲೀಸರು ಕೂಡಾ ಭೇದ-ಭಾವವಿಲ್ಲದೆ ದಮನಕಾರಿ ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಂಡರು. ಗೋಲಿಬಾರ್‌ಗಳು ನಡೆದವು. ಮೈಸೂರಿನ ಮಹಾರಾಣಿ ಕಾಲೇಜಿನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಿಯರು ಚಳವಳಿಗಿಳಿದಿದ್ದರಿಂದ ಗಾಬರಿಗೊಂಡ ಆಡಳಿತ ಮಂಡಳಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಿಯರನ್ನು ಮನೆಗೆ ಕರೆದೊಯ್ಯುವಂತೆ ಪೋಷಕರಿಗೆ ಸೂಚಿಸಿತು. ಆದರೆ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಿಯರು ಉಪವಾಸ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ ಕೈಗೊಂಡರು. ಉಪನ್ಯಾಸಕಿ ಕೇಸರಿಕೋಶನ್ ತಮ್ಮ ಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿದರು. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಿಯರ ಮುಖಂಡತ್ವ ವಹಿಸಿದ್ದು ಮೀನಾಕ್ಷಿ, ಪೊನ್ನಮ್ಮ, ಕುಂತಳ ಸೇತುರಾವ್, ಕೋಮಲ ಮೊದಲಾದವರು. ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳ ಪಿಕೆಟಿಂಗ್ ಹಾಗೂ ಗ್ರಾಮಾಂತರ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಚಳವಳಿಯ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಹರಡುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಯಿತು. ಬಹುತೇಕ ಎಲ್ಲ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಿಗೂ ಚಳವಳಿ ಹರಡಿ ಮಹಿಳೆಯರು ಪಾಲ್ಗೊಂಡರು. ದಾವಣಗೆರೆ, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳ ಮತ್ತು ಈಸೂರುಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂಸಾಕೃತ್ಯಗಳು ನಡೆದವು. ಅದರಲ್ಲಿ ಈಸೂರು ದುರಂತ ಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಹೋರಾಟ ಹಿಂಸೆಗೆ ತಿರುಗಿದ್ದರಿಂದ ಪೊಲೀಸ್ ಮತ್ತು ಸೈನ್ಯ ಹಳ್ಳಿಯನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದವು. ಕಾಡುಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆಮರೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದವರನ್ನು ಹುಡುಕಿ ಬಂಧಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲೇ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಮಹಿಳೆಯರು ಮತ್ತು ಯುವತಿಯರ ಮೇಲೆ ದೌರ್ಜನ್ಯ, ದೈಹಿಕ ಆಕ್ರಮಣಗಳೂ ನಡೆದವು. ಹಾಲಮ್ಮ, ಪಾರ್ವತಮ್ಮ ಮತ್ತು ಸಿದ್ಧಮ್ಮ ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲೇ ಜೀವಾವಧಿ ಶಿಕ್ಷೆಗೆ ಒಳಗಾದ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಿಗಳ ಪೈಕಿ ಸೇರಿದ್ದರು. ಕಾರ್ಮಿಕ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಮಹಿಳೆಯರು ಪುರುಷರೊಡನೆ ಕೈಜೋಡಿಸಿದ್ದರು. 1942ರಲ್ಲಿ ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಬಿನ್ನಿ, ಮಹಾರಾಜ ಮತ್ತು ಮಿನರ್ವ ಮಿಲ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ತೀವ್ರತರನಾದ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹಗಳು ನಡೆದವು. ಮೆರವಣಿಗೆ, ಪ್ರತಿಕೃತಿ ದಹನ ಮೊದಲಾದ ಕ್ರಮಗಳ ಮೂಲಕ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ವ್ಯಕ್ತವಾಯಿತು. ಭಾರತ ರಕ್ಷಣಾ ಕಾಯ್ದೆ ಜಾರಿಗೆ ತಂದು ಕಾರ್ಮಿಕ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಬಗ್ಗು ಬಡಿಯಲು ಸರ್ಕಾರ ಯತ್ನಿಸಿತು. ಅಣುಕು ಶವಯಾತ್ರೆ ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿದ್ದಕ್ಕಾಗಿ ಭಾಗೀರಥಮ್ಮ, ಚಂಗಲಾರಾಧ್ಯ ಬಂಧಿತರಾಗಿ ಶಿಕ್ಷೆಗೊಳಗಾದರು. ಕುಂತಳಾ ಅವರ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಿಯರು ಮುಷ್ಕರ ನಿರತ ಕಾರ್ಮಿಕರಿಗೆ ಅನೇಕ ಪರಿಹಾರ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಬಂಧಕಾಜ್ಞೆಗಳನ್ನು ಧಿಕ್ಕರಿಸಿ ಕೈಗೊಂಡರು. ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ನಾಗಮ್ಮ ಪಾಟೀಲ್, ಪದ್ಮಾವತಿ ಬಾದಾಮಿ, ಲೀಲಾವತಿ ಮಾಗಡಿ, ಇಂದುಮತಿ ಗುಣಾಜಿ ಮತ್ತಿತರರು ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡು ಸೆರೆವಾಸಕ್ಕೀಡಾದರು. ಎಲ್ಲ ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ, ಹೈದರಾಬಾದ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಿಕೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಡಿಮೆ ಎನ್ನಬಹುದು. ಇದಕ್ಕೆ ಅಲ್ಲಿನ ರಾಜಕೀಯ ಸನ್ನಿವೇಶ ಕಾರಣ. ಈ ತೆರನಾದ ಹಿನ್ನೆಡೆಗಳು, ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ವೈವಿಧ್ಯತೆಗಳು ಏನೇ ಇದ್ದರೂ ಒಟ್ಟು ಚಳವಳಿಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಹಿಳೆಯರ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಿಕೆ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಪೋಲಿಸರ ದಮನಕಾರಿ ಕ್ರಮಗಳ ನಡುವೆಯೇ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ, ಹರತಾಳ, ಪಿಕೆಟಿಂಗ್‌ಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿ ಜೈಲು ಕಂಡರು. ಈ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಅವರು ತೋರಿದ ನಾಯಕತ್ವದ ಗುಣಗಳು ಕೂಡ ಗಮನಾರ್ಹ. ಮೇಲ್ವರ್ಗ ಮತ್ತು ಮಧ್ಯಮ ವರ್ಗದ ಮಹಿಳೆಯರ ಪಾತ್ರ ಎದ್ದುಕಂಡರೂ ಎಲ್ಲ ಸ್ತರಗಳ ಮಹಿಳೆಯರೂ ಇಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡು ತಮ್ಮದೇ ರೀತಿ ಚಳವಳಿಗೆ ಕಾಣಿಕೆ ನೀಡಿದರು. ಹೀಗಾಗಿ ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಅಂಶಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗ, ಸ್ತರ, ಜಾತಿ ಹಿನ್ನೆಲೆಗಳ ಮಹಿಳೆಯರ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಿಕೆಯಿಂದ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಗೆ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆ ಲಭ್ಯವಾಯಿತು ಎನ್ನಬಹುದು. (ಜೆ.)

ಹ

ಹಂಪಿ: ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹೊಸಪೇಟೆ ತಾಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕೇಂದ್ರ. ಬೆಂಗಳೂರಿಗೆ 360 ಕಿಮೀ, ಬಳ್ಳಾರಿಗೆ 77 ಕಿಮೀ ಹಾಗೂ ಹೊಸಪೇಟೆಗೆ 13 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಮುಂಚಿನಿಂದಲೂ ಪಂಪಾಕ್ಷೇತ್ರ, ಪಂಪಾತೀರ್ಥ, ಭಾಸ್ಕರಕ್ಷೇತ್ರ, ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಮಹಾಕ್ಷೇತ್ರ ಮತ್ತು ಕಿಷ್ಕಿಂಧೆ ಮೊದಲಾದ ನಾಮಗಳಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಹೊಂದಿ ಜನಮನದಲ್ಲಿ ಆಳವಾಗಿ ಬೇರೂರಿದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಸ್ಥಾಪನೆಯಿಂದ ದಖನ್ ಭಾಗದ ಹಿಂದು ಮಹಾನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದೆನಿಸಿತು. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ, ಸಂಗಮ,ಸಾಳುವ, ತುಳುವ, ಅರವೀಡು ರಾಜವಂಶಸ್ಥರ ಆಳಿಕೆಯ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ದೇಶ-ವಿದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿ ಗಳಿಸಿತು.

ಇದರ ಉಚ್ಛ್ರಾಯದ ವೈಭವವನ್ನು ಅನೇಕ ವಿದೇಶಿ ಪ್ರವಾಸಿಗರು, ರಾಯಭಾರಿಗಳು ಹಾಗೂ ಚರಿತ್ರೆಕಾರರು ಮುಕ್ತಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಂಥ ದೊಡ್ಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ವಿದೇಶಗಳಿಂದ ಬಂದುಹೋದವರ ಸಂಖ್ಯೆ ಅಪರಿಮಿತ. 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧದಿಂದ ಈ ಯಾತ್ರೆ ಆರಂಭವಾಗಿ, ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅವನತಿಯ ಅನಂತರವೂ ಕಳೆದ ಶತಮಾನದವರೆಗೂ

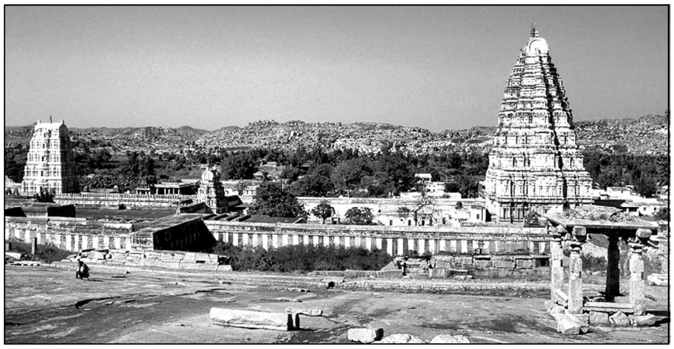

ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಸ್ಥಾನ

ಭೇಟಿ ನೀಡಿದವರ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆಯೇನಿಲ್ಲ. ಅವರಲ್ಲಿ ನಿಕೊಲೊ-ಡಿ-ಕೊಂಟಿ, ಅಬ್ದುಲ್ ರಜಾಕ್, ದುಆರ್ತೆ, ಬಾರ್ಬೋಸ, ಡೊಮಿಂಗೊ ಪೆಯಿಸ್, ನ್ಯೂನಿಜ್ ಮೊದಲಾದವರು ತಾವು ಕಂಡು ಕೇಳಿದ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಹಂಪಿ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ನಿಸರ್ಗನಿರ್ಮಿತ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಬಂಡೆಗಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಹೊತ್ತ ಬೆಟ್ಟಗಳು, ನೀರಿನ ಸರಬರಾಜು, ಮಾನವನ ವಾಸಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿದ್ದರಿಂದ, ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಬೆಳೆದು ಬರಲು ಕಾರಣವಾಯಿತು. ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಕರೆಯುತ್ತಿರುವ ಮಸಳಯ್ಯನ ಗುಡ್ಡ, ಕಮಲಾಪುರ ಹತ್ತಿರದ ಹಳ್ಳದಲ್ಲಿ ಆದಿಶಿಲಾಯುಗದ ಅವಶೇಷಗಳು ಹಾಗೂ ಹಂಪಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ 14 ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. ಆದಿ ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಗವಿವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳು ಬೆಟ್ಟಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ 1-2 ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಬ್ರಾಹ್ಮಿಲಿಪಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ತಾರಸ ಪುತಸ ದಾನಮ್ ಎಂದು ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಬುದ್ಧನ ಜಾತಕ ಕಥೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಐದು ಫಲಕಗಳು ಸನ್ನತಿ, ಲಿಂಗಸುಗೂರು ಬೌದ್ಧಾವಶೇಷಗಳ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಹಂಪಿ ನಗರಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಕಮಲಾಪುರದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಎರಡು ಗಚ್ಚು ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ, ಒಂದು ತೆಳುವಾದ ಉಡುಗೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿ ಗಾಂಧಾರ ಶಿಲ್ಪ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಹಂಪಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿರುವ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳು ಮತ್ತು ಇಲ್ಲಿಯ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಪ್ರಸ್ತುತ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹಂಪಿ, ಉತ್ತರದ ಸನ್ನತಿ, ದಕ್ಷಿಣದ ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ, ವಾಯವ್ಯದ ವಡಗಾಂವ್-ಮಾಧವಪುರ, ಕೊಲ್ಹಾಪುರಗಳಲ್ಲದೆ ಬಹುದೂರದ ಗಾಂಧಾರ ಪ್ರದೇಶಗಳೊಂದಿಗೆ ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಂಪರ್ಕ ಪಡೆದಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಐದು ಫಲಕಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡರಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಒಂದರಲ್ಲಿ ಧಾನ್ಯಕಟಕವೆಂಬ ಸ್ಥಳದ ಒಬ್ಬ ವರ್ತಕನ ಮಗ ದಮ್ಮನೆಂಬುವವನು ತನ್ನ ತಂದೆ, ತಾಯಿ, ಹೆಂಡತಿ, ಮಗ, ಮೊಮ್ಮಗ, ಸ್ನೇಹಿತರು, ಸಂಬಂಧಿಕರು ಮತ್ತು ವರ್ತಕ ಸಮುದಾಯದವರು ಇಲ್ಲಿಯ ಚೈತ್ಯಕ್ಕೆ ದಾನ ಕೊಟ್ಟ ವಿಷಯವಿದೆ. ಬುದ್ಧನ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಇನ್ನೊಂದು ಫಲಕದಲ್ಲಿ ಶಾಸನ ತೀರ ಹಾಳಾಗಿದೆ. ವನಿಯ, ಅತೆ ವಾಸನಿಯ, ಪವಚಿತಯ, ಬಿಕುಣಿ, ದಮ್ಮ ಮೊದಲಾದ ಪದಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಉತ್ಖನನ: ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿಯ ವಿಜಯ ವಿಠ್ಠಲ ದೇವಾಲಯದ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿನ ಬೆಟ್ಟದ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಮಸಳಯ್ಯನ ಗುಡ್ಡದ ಒಂದು ಭಾಗದ ಸಮತಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ನವ ಶಿಲಾಯುಗ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣ ಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಒಂದು ನೆಲೆಯನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಗುರುತಿಸಿತು. ಈ ಇಲಾಖೆ 2003 ರಲ್ಲಿ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅನುಕ್ರಮ ಹಂತಗಳು ಮತ್ತು ಸ್ಥೂಲವಾದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ 1ಮೀ ಮಂದದ ಪದರದಲ್ಲಿ ಐದು ಸ್ತರಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಯಿತು. ಮೊದಲ ಮೂರು ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಒಟ್ಟೊಟ್ಟಿಗೆ ಇರುವುದು ಕಂಡುಬಂದಿತು. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಆರಂಭವು ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಕನ್ನೆ ನೆಲದ ಮೇಲಿದ್ದ ಐದನೆಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ-ಶಿಲಾಯುಗ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದ ನವಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅವಶೇಷಗಳು ಮಾತ್ರ ಇದ್ದವು. ಮೊದಲ ಎರಡು ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನರ ಮಕ್ಕಳ ಎರಡು ಶವಕುಣಿಗಳು ಒಂದೊಂದರಂತೆ ಇದ್ದವು. ಎರಡನೆಯ ಸ್ತರದ ಶವಕುಣಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದು ಬಟ್ಟಲಿನಲ್ಲಿ ಒಳಗೆ ಮತ್ತು ಹೊರಗೆ ಅಸ್ಥಿ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದವು ಮತ್ತು ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಮಡಕೆಯ ಕಂಠ ಭಾಗದ ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸಣ್ಣ ಗುಮ್ಮಟಗಳನ್ನು ಅಂಟಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಇವು ಪ್ರಾಯಶಃ ಮಾತೃತ್ವದ ಸಂಕೇತವಾಗಿರಬಹುದು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇದೊಂದು ಅಪರೂಪ ಮಾದರಿಯ ಪಾತ್ರೆ. ಇದರ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು ಬಣ್ಣದ ದೊಡ್ಡ ಗಡಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪು-ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣದ ಬಟ್ಟಲಿದ್ದಿತು. ಪಾತ್ರೆಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಕಲ್ಲು ಚಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಗಿತ್ತು. ಮೂರನೆಯ ಸ್ತರದ ತಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ನೆಲದ ತುಣುಕುಗಳು ಕಂಡುಬಂದವು. ಬಹುಶಃ ಇವು ವಾಸದ ಮನೆಯ ಅವಶೇಷಗಳಾಗಿರಬೇಕು. ಮೊದಲ ಎರಡು ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದವು. ನವಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು ತೀರಾ ಕಡಿಮೆ. ಮೂರನೆಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಸಮಾನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದ್ದವು. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ನವ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದ್ದುವು. ಐದನೆಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಅಭ್ರಕ ಮಿಶ್ರಿತ ಹೊಳಪಿನ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ. ಉಬ್ಬು ಹೊಟ್ಟೆಯ ಮಡಕೆಗಳು, ಬಟ್ಟಲುಗಳು, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಲಾಳಿಕೆ ಆಕಾರದ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪಾತ್ರೆ ಪ್ರಕಾರಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿವೆ. ಒಂದೆರಡು ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಮಸುಕಾದ ಬಿಳಿ ವರ್ಣದ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ನವ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಹೆಚ್ಚು, ಕೆಂಪುವರ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕಡಿಮೆ. ಚಿಳ್ಳಿಯ ಬಟ್ಟಲು, ತಟ್ಟೆಗಳು, ನಳಿಕೆಯುಳ್ಳ ಉಬ್ಬುಹೊಟ್ಟೆ ಪಾತ್ರೆಗಳು, ಬಹು ರಂಧ್ರಗಳುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಇವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತಿರುಗುವ ಹಲಗೆಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ಮೂರನೆಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ತಗ್ಗು ನೀಳ ಪಟ್ಟಿಗಳುಳ್ಳ ಮತ್ತು ಒಂದು ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಸಮತಲವುಳ್ಳ ತಿರುಳುಗಲ್ಲು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪದರಿನಲ್ಲಿಯೇ ಇಂತಹ ತಿರುಳುಗಲ್ಲು ಸಮಾನಾಂತರ ಅಂಚುಳ್ಳ ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ತೆಳ್ಳನೆಯ ಅಲಗುಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿದ್ದವು. ಎರಡು ಮತ್ತು ಮೂರನೆಯ ಪದರಿನಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಆಕಾರವನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾರದ ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು ಇದ್ದವು. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಕಿಟ್ಟವು ದೊರಕಿರುವುದು. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ಗಣಿಗಾರಿಕೆ, ಲೋಹ ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿಯೇ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಇನ್ನಿತರ ಗಮನಾರ್ಹ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ

ಚಿತ್ರಸಹಿತ ಪಿಂಗಾಣಿ ಪಾತ್ರೆಗಳು

ದಪ್ಪ ಉಂಗುರಗಳು ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದು. ಮೂರು ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಇಬ್ಬದಿ ಸ್ಫಟಿಕ ಆಕೃತಿಯ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿ ಹಾಗೂ ಚಿಪ್ಪಿನ ಮಣಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಒಂದನೆಯ ಪದರಿನಲ್ಲಿ ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆ ದೊರೆತಿದೆ. ಎಲ್ಲ ಪದರಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಎಲುಬುಗಳು ಇದ್ದವು. ಇನ್ನೊಂದು ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಅಧಿಕ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅಭ್ರಕವುಳ್ಳ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಚಕ್ಕೆಗಳು ಗಣನೀಯ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ.

ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಇತರ ಸಮಕಾಲೀನ ನೆಲೆಗಳ ಆರಂಭದ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಇಂಗಾಲ-14ರ ತಂತ್ರದಿಂದ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1800 ಎಂದು ನಿಗದಿಪಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ನೆಲೆ ಕೂಡ ಇದೇ ಕಾಲದ್ದಾಗಿರಬಹುದು. ಇದಕ್ಕೂ ಪೂರ್ವದಿಂದಲೇ ಇಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ಆರಂಭವಾಗಿರುವ ಸೂಚನೆಗಳೂ ಇವೆ. ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತಲೂ ಸು.2000 ವರ್ಷಕ್ಕೂ ಹಿಂದಿನಿಂದ ಈ ಉತ್ಖನನ ಹಂಪಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಜನಸಮುದಾಯಗಳು ನೆಲೆಸಿದ್ದವೆಂದು ಈ ಉತ್ಖನನ ತೋರಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದೆ.

ಐತಿಹ್ಯದ ಪ್ರಕಾರ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೂ ಮುನ್ನ ಇಲ್ಲಿ ಪಂಪಾಕ್ಷೇತ್ರವೆಂಬ ಒಂದು ಪಟ್ಟಣವಿತ್ತು. ಪಂಪಾಮಹಾತ್ಮೆಯಲ್ಲಿ ಹಂಪಿಯ ಪರಿಸರ ಹಾಗೂ ಕ್ಷೇತ್ರ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ಸಾಂಗವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೇಮಕೂಟದ ಉತ್ತರಕ್ಕಿರುವ ವಿಪ್ರಕೂಟವೆಂಬ ಪರ್ವತದ ಬಳಿಯ ಸರೋವರದ (ಪಂಪಾ ಸರೋವರ - ದಡದಲ್ಲಿ ಪಂಪಾದೇವಿ ತಪಸ್ಸನ್ನಾಚರಿಸಿ, ಶಿವನನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗುತ್ತಾಳೆ. ಅನಂತರ ಇದು ಪಂಪಾದೇವಿ, ಪಂಪಾವತಿ, ಪಂಪಾಕ್ಷೇತ್ರ, ಪಂಪಾಸರೋವರ, ಪಂಪಾಪುರ ಮೊದಲಾದ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಖ್ಯಾತಿಯಾಯಿತು.

ಈ ಪಂಪಾಪುರಕ್ಕೆ ವಿರೂಪಾಕ್ಷನೇ ಒಡೆಯನಾಗಿದ್ದ. ಮಹಾಮಂಡಳೇಶ್ವರರು ಆತನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಈ ಕ್ಷೇತ್ರವನ್ನು ಪಾಲಿಸುತ್ತಿರುವುದಾಗಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹಂಪಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತ ಸ್ಥಳೀಯ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ, ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ದಾನ-ದತ್ತಿ ಬಿಡುವಾಗ ಪಂಪಾಕ್ಷೇತ್ರದ ವಿರೂಪಾಕ್ಷನ ಸನ್ನಿಧಿಯನ್ನು ನೆನೆಯಲಾಗಿದೆ. 12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ವೇಳೆಗೆ ಹಂಪಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಮುಖ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ರೂಪ ತಳೆಯಿತು. ಅದರ ಒಡೆಯ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಕವಿವರ್ಯರಿಂದಲೂ ಸ್ತುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. ಕನ್ನಡದ ಸುಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಿಗಳಾದ ಹರಿಹರ, ರಾಘವಾಂಕರು ತಮ್ಮ ಅನೇಕ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪಂಪಾವಿರೂಪಾಕ್ಷನ ಸ್ತುತಿಯಿಂದ ಹಂಪಿಯಾಳ್ದ ಇಲ್ಲವೆ ಹಂಪಿಯರಸನೆಂದು ಕೊಂಡಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಕಲ್ಲಿನ ರಥ

ಪಂಪಾಕ್ಷೇತ್ರದಂತೆ ಅದರ ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖವಾಗಿ ಹಂಪಿ, ರಾಮಾಯಣದ ಕಿಷ್ಕಿಂಧೆಯೆಂದು ಹೆಸರು ಪಡೆಯಿತು. ಕಥೆ, ಪುರಾಣ ಹಾಗೂ ಶಾಸನಗಳು ಕಿಷ್ಕಿಂಧೆ ನಗರವನ್ನು ವರ್ಣಿಸುತ್ತವೆ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗೋಡೆ, ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ರಾಮಾಯಣದ ಅನೇಕ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಘಟನೆಗಳಂತೆ ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸ್ಥಳಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆ, ಋಷ್ಯಮೂಕ, ಕಿಷ್ಕಿಂಧಾದ್ರಿ, ಹೇಮಕೂಟ, ವಿಪ್ರಕೂಟ, ಗಂಧರ್ವಗಿರಿ, ಸೋಮಪರ್ವತ, ಮಣಿಭದ್ರೇಶ್ವರ ಪರ್ವತ ಮೊದಲಾದವು ಹಂಪಿಯ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿವೆ. ರಾಮಾಯಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಾನರ ಸಹೋದರರಾದ ವಾಲಿ, ಸುಗ್ರೀವರ ರಾಜಧಾನಿ ಇದು. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದು ಶ್ರೀರಾಮನು ದರ್ಶನವಿತ್ತನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿ ಎರಡೂ ದಂಡೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಪಂಪಾವನ, ಮಾನಸ ಸರೋವರ, ಶಬರಿಗುಹೆ, ಅಂಜನಾದ್ರಿ, ವಾಲಿಭಂಡಾರ, ಸುಗ್ರೀವಗುಹೆ, ಸೀತೆಯ ಸೆರಗು, ಮತಂಗ ಪರ್ವತ, ಹೇಮಕೂಟ, ರತ್ನಕೂಟ ಮೊದಲಾದವು ರಾಮಾಯಣದ ಕಿಷ್ಕಿಂಧಾ ನಗರವಾಗಿತ್ತೆನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟಿ ನೀಡುತ್ತವೆ.

ಹಂಪಿಯ ಮುಖ್ಯದೇವತೆ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ, ವಿಜಯನಗರ ಅರಸರ ಕುಲದೈವ. ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಬರುವ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೇ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಅಥವಾ ಪಂಪಾಪತಿ ಹೆಚ್ಚು ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದುದನ್ನು ಶಾಸನಗಳು ದೃಢಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಮೊದಲೇ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದ್ದ ಈ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಸೇರ್ಪಡೆಗಳಾದವೆಂದು ವಾಸ್ತುತಜ್ಞರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ (**ನೋಡಿ-ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ**). (ಎಂ.ವಿ.ವಿ.)

ಹತ್ತುಸ: ಟರ್ಕಿಯ ರಾಜಧಾನಿ. ಅಂಕಾರದ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ 200 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಾಚೀನ ಹಿಟೈಟ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ರಾಜಧಾನಿ. ಇದು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮಹತ್ತ್ವದ ಕೊರುಮ್ ಪ್ರಾಂತದ ಬೊಗಸ್‌ಕೊಯ್ (ಇಂದಿನ ಬೊಗಸ್ಕ) ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಶ.ಪೂ.2000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಇದ್ದ ಸ್ಥಳೀಯ ಜನರನ್ನು ಹಟ್ಟಿ ಜನ ಸಮುದಾಯ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಜನ ವಾಸ್ತವ್ಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.6 ಸಹಸ್ರಮಾನ ಹಿಂದಿನದು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.19 ಮತ್ತು 18ನೆಯ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ಅಪ್ಪುರ್‌ನಿಂದ ಬಂದ ವರ್ತಕರು ಇಲ್ಲಿಯ ನಗರದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಪಾರದ ಕೋಠಿಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಇವರ ವ್ಯಾಪಾರ ಕೇಂದ್ರವಾದ ಕನೆಷ್ (ನೆಷ್) ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ ಕುಲ್ಟೆಪೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿರುವ ಕಯ್‌ಸೆರಿ ಹತ್ತಿರವಿದೆ. ವರ್ತಕರು ತಮ್ಮ ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಗದ ಪತ್ರಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವರು ತಮ್ಮ ಬೆಣೆಲಿಪಿಯನ್ನು ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಚಾಲನೆಗೆ ತಂದರು.

ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1700ರಲ್ಲಿ ಕುಷಾರ್‌ನ ರಾಜ ಅನಿತ್ತ ಈ ನಗರವನ್ನು ಸುಟ್ಟುಹಾಕಿ ಇಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಒಂದು ಶಾಪಶಾಸನವನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿಸಿದ. ಅದು ಹೀಗಿದೆ: ನಾನು ರಾತ್ರಿಯಲ್ಲಿ ಈ ನಗರವನ್ನು ನನ್ನ ಬಲದಿಂದ ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಳೆ ಬೀಜಗಳನ್ನು ಬಿತ್ತಿದೆ. ನನ್ನ ಅನಂತರ ಮುಂದೆ ಯಾವ ರಾಜನಾದರೂ ಇದನ್ನು ಮತ್ತೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಪಡಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದಲ್ಲಿ ಸ್ವರ್ಗದ ವಾಯುದೇವ ಅವನನ್ನು ನಾಶಮಾಡಲಿ.

ಆದರೆ ಕೇವಲ ಒಂದು ತಲೆಮಾರಿನ ಅನಂತರ ಹಿಟೈಟ್ ಭಾಷೆ ಮಾತನಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಕುಸೆರ ಪ್ರಾಂತದ ರಾಜ ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಅರಮನೆ ಕಟ್ಟಿಸಿ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಸ್ಥಳೀಯ ಹ್ಯಾಟಿಕ್ ಭಾಷೆ ಮೂಲೆಗುಂಪಾಗಿ ಹಿಟೈಟ್ ಭಾಷೆ ಪ್ರಧಾನವಾಗುತ್ತ ಬಂತು. ಹ್ಯಾಟಿಕ್ ಭಾಷೆಯ ಹತ್ತುಸ್ ಆಯಿತು. ಹಿಟೈಟ್ ಭಾಷೆಯ ಮತ್ತು ರಾಜನು ಹತ್ತುಸಿಲಿ 1 ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟುಕೊಂಡ. ಇವನ ವಂಶದ 27 ಜನ ರಾಜರು ರಾಜ್ಯವಾಳಿದರು. ಆದರೆ ಇವರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಣೆ ದೊರೆಯುವುದಿಲ್ಲ. ಈ ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಕಸ್‌ಕಸ್ ಜನರು ಈ ನಗರಕ್ಕೆ ಎರಡು ಬಾರಿ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದ್ದರಿಂದ ತಮ್ಮ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಪದೇ ಪದೇ ಬದಲಾಯಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮುವತಲ್ಲಿ 11 ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ದಕ್ಷಿಣದ ತರ್‌ಹುನ್ ತಸ್ಸು ಎಂಬಲ್ಲಿಗೆ ಬದಲಾಯಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಹತ್ತುಸ ನಗರಕ್ಕೆ ಹತ್ತುಸಲಿ 111ಯನ್ನು ರಾಜ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ. ಮುರ್ಸಿಲಿ 111 ಕಾಲದಿಂದ ಇವರ ವಂಶ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1400-1190ರ ವರೆಗೂ ಹತ್ತುಸದಿಂದ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಮಾಡಿತು.

ಈ ನಗರ ಸು.1.8 ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದ್ದು, ಎರಡು ಸುತ್ತಿನ ಕೋಟೆಯಿಂದ ಆವೃತ್ತವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಸುಪ್ಪಿಲುಲಿಯುಮ 1 (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1375-1335) ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಇದು 0.8 ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿತ್ತು. ಕೋಟೆಯೊಳಗೆ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಆಡಳಿತ ಕಛೇರಿ ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳಿದ್ದವು. ಇದರ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಸು.1 ಕಿಮೀ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಇನ್ನೊಂದು ನಗರವಿದ್ದಿತು. ದೊಡ್ಡ ಸ್ಪಿಂಕ್ಸ್ (ಹೆಂಗಸಿನ ತಲೆ, ಸಿಂಹದ ದೇಹ, ರೆಕ್ಕೆಗಳು ಇದ್ದ ಒಂದು ಪ್ರಾಣಿ), ಸಿಂಹ, ಯೋಧರು ಮುಂತಾದ ದೊಡ್ಡ ಶಿಲ್ಪದಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಮಹಾದ್ವಾರಗಳಿದ್ದವು. ಇದರೊಳಗೆ ಇದ್ದ ನಾಲ್ಕು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ಬೃಹತ್ ದೇವಾಲಯವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ವಾಸದ ಮನೆಗಳು, ಕೋಟೆಯ ಹೊರಗೆ ಸ್ಮಶಾನಭೂಮಿಯಿದ್ದು ದಹನ ಸಂಸ್ಕಾರದ ಗುರುತುಗಳಿವೆ. ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಹಂತದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಇಲ್ಲಿ ಸು.40 -50 ಸಾವಿರ ಜನಸಂಖ್ಯೆ ಇದ್ದಿರಬಹುದೆಂದು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಾಸದ ಮನೆಗಳನ್ನು ಮಣ್ಣಿನ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಮತ್ತು ಮರಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲಾಗಿತ್ತು. ಅರಮನೆ ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಲ್ಲಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು.

ಕಂಚಿನ ಯುಗದ ಅವನತಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1200) ಈ ನಗರ ಹಾಳಾಗಿ ಹಿಟೈಟ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಮಧ್ಯದವರೆಗೂ ಇಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರ ಫ್ರಿಜಿಯನರು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿ ಜನಜೀವನ ಹೆಲೆನಿಸ್ಟಿಕ್(ಪ್ರಶ.ಪೂ.3-1) ಯುಗದ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಹೀಗೆ ಬೆಳೆದುಬಂದಿತು. ಗೆಲತಿಯನ್ ಎಂಬ ಕೆಲ್ಟಿಕ್ ಬುಡಕಟ್ಟಿನ ಆಕ್ರಮಣಕಾರರು ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿ ರೋಮನ್ ಮತ್ತು

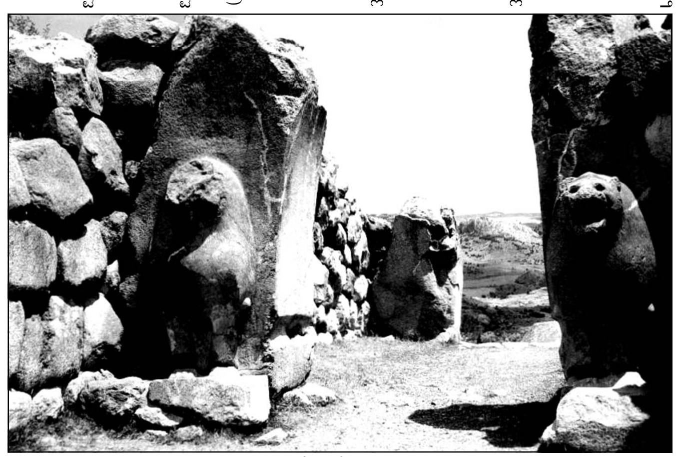

ಕೋಟೆದ್ವಾರ

ಕ್ರೈಸ್ತರ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ಮುಂದಕ್ಕೆ ಪ್ರಶ. 18ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬೊಗಸ್‌ಕೊಯಿ ಗ್ರಾಮ ಸ್ಥಾಪನೆಯವರೆಗೂ ಇಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆಯನ್ನು ಮೊದಲು ನೋಡಿದವ ಫ್ರಾನ್ಸ್‌ನ ಚಾರ್ಸಲ್ ಟೆಕ್ಸಿಯರ್. ಈ ನೆಲೆಯಿಂದ 1.5 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಎಲಿಕಯ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಒಂದು ಶಿಲಾ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಮತ್ತು ನಗರದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ.

1893ರಲ್ಲಿ ಅರ್ನೆಸ್ಟ್ ಚಂತ್ರೆ ಆಗ ಬೊಗಜ್‌ಕೊಯ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾದ ಈ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ. 1906ರ ಅನಂತರ ಮತ್ತೆ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಯಿತು. ಅನಂತರ ಜರ್ಮನ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್‌ನವರು ಉತ್ಖನನ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಅತಿ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾದ ಶೋಧನೆ ಎಂದರೆ ಅರಮನೆಯ ಪತ್ರಾಗಾರ. ಅದರಲ್ಲಿ ಬೆಣೆಯಾಕಾರದ ಬರೆವಣಿಗೆಯುಳ್ಳ ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳು, ಆಡಳಿತ ಪತ್ರಗಳು, ಕಾನೂನು, ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಬ್ಬಗಳು ನಡೆಸುವ ರೀತಿ, ಭವಿಷ್ಯವಾಣಿ, ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅವಶೇಷಗಳಿದ್ದವು. ಇದರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ನಾಗರಿಕತೆಯ ರ್‍ಯಾಮ್ಸೆಸ್ II (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1283) ಮತ್ತು ಹಿಟೈಟ್

ರಾಜರ ನಡುವೆ ಆದ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರತಿ ಅತಿ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದು. ಪ್ರಪಂಚದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಒಪ್ಪಂದಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಮೊದಲನೆಯದು. ಇದರ ಪ್ರತಿಯನ್ನು ಈಗ ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್‌ನ ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಕಛೇರಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದುವರೆಗೆ ಸು.30,000 ಮಣ್ಣಿನ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೆಚ್ಚಿನ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳು ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವು.

ಈ ಮಹತ್ತ್ವದ ನೆಲೆಯನ್ನು ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆ 1986 ರಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವ ಪರಂಪರೆಯ ಸ್ಮಾರಕವೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಹತ್ನೋರ: ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಹೊಷಂಗಾಬಾದ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ನರ್ಮದ ನದಿಯ ದಂಡೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಹಿಮಯುಗದ ಮಾನವನ ಅಸ್ಥಿಪಳೆಯುಳಿಕೆಯ ನೆಲೆ. 1982 ಡಿಸೆಂಬರ್ 5 ರಂದು ಭಾರತೀಯ ಭೂವಿಜ್ಞಾನ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಅರುಣ್ ಸೊನಾಕಿಯ ಅವರು ಇಲ್ಲಿ ನರ್ಮದ ನದಿಯ ಸ್ತರದಲ್ಲಿ ತಲೆಬುರುಡೆಯ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಯನ್ನು ಶೋಧಿಸುವ ಮೂಲಕ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಆದಿಮಾನವನ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ದೊರೆಯುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯನ್ನು ಶ್ರುತ ಪಡಿಸಿದರು. ಇಂಥ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ಮುಂಚೆ ದೊರಕದಿದ್ದುದು ಪ್ರಾಗ್ಜೀವಶಾಸ್ತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೌತುಕವನ್ನೇ ಸೃಷ್ಟಿಸಿತ್ತು. ಈ ಬುರುಡೆ ಸು.6–7 ಲಕ್ಷವರ್ಷ ಹಿಂದೆ ಜೀವಿಸಿದ್ದ 30ರ ವಯಸ್ಸಿನ ಹೋಮೋ ಎರೆಕ್ಟಸ್

ತಲೆಬುರುಡೆಯ ಪಳೆಯುಳಿಕೆ

ಮಾನವನದೆಂಬುದು ಇವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ನಶಿಸಿದ ಸ್ತನಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳೂ ಮಚ್ಚುಗತ್ತಿ, ಕೈಗೊಡಲಿ, ಸೀಳುಗತ್ತಿ, ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ ಮುಂತಾದ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾ ಯುಗದ ಉಪಕರಣಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. 1983 ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಎ.ಕೆ.ಶರ್ಮ ಅವರು ರೇಖಾಚಿತ್ರದ ಮೂಲಕ ಈ ಪಾರ್ಶ್ವ ಬುರುಡೆಯನ್ನು ಪುನಾರಚಿಸಿ ದರು. ಹಿಂಚಾಚಿದ ಹಣೆ, ಉಬ್ಬಿದ ಹುಬ್ಬು, ದಪ್ಪ ಎಲುಬು ಮುಂತಾದ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಈ ಮಾನವ ಹೋಮೋ ಎರೆಕ್ಟಸ್ ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಜಾವ ಮಾನವನನ್ನು ಹೋಲುವನೆಂದೂ ಇವನ ಕಾಲಮಾನ ಸು.2.5–3 ಲಕ್ಷವರ್ಷವೆಂದೂ ಇವರು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಆದಿಮಾನವನ ತಲೆಬುರುಡೆ ಎಂಬುದು ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ಮಾನವ ವಿಕಸನ ವೃಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಇವನ ಸ್ಥಾನಮಾನದ ಬಗೆಗೆ ಸಂಶಯವಿದೆ. ಜಿ.ಎಲ್. ಬಾದಾಮ್, ಕೆನೆತ್ ಕೆನಡಿ ಮೊದಲಾದವರ ಪ್ರಕಾರ ಈ ಬುರುಡೆ ಹೋಮೋ ಎರೆಕ್ಟಸ್‌ಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇದರ ಮುಂದಿನ ಹಂತವಾದ ಹೋಮೋ ಸೇಪಿಯನ್ಸ್ (ಆಧುನಿಕ ಮಾನವ) ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. 1990ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಬುರುಡೆ ದೊರೆತ ಸ್ಥಳದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಪಕ್ಕೆಲುಬು ಹಾಗೂ ಕೊರಳೆಲುಬುಗಳ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಯನ್ನು ಭಾರತೀಯ ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಶೋಧಿಸಿತು. 25–35 ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಿನ ಗಿಡ್ಡಆಕೃತಿಯ ಮಹಿಳೆಯದಾದ ಈ ಮೂಳೆಗಳು 2–5 ಲಕ್ಷವರ್ಷ ಹಳೆಯವೆಂದು ಇವುಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿದ ಎ.ಆರ್. ಸಾಂಖ್ಯನ್ ಅಂದಾಜುಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಇವಳು ವಿಕಸನದ ಯಾವ ಹಂತಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವಳೆಂಬುದು ಒಂದು ರಹಸ್ಯವಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಹಮುರಬಿ: ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.1792–50. ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ದೊರೆ. ಪ್ರಪಂಚದ ಮೊದಲ ಕಾನೂನು ತಜ್ಞ, ಅಮೋರಿಟಿ ವಂಶದವನು. ಇವನು ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಏಕ ಚಕ್ರಾಧಿಪತ್ಯ ಒದಗಿಸಿದ. ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರ, ರಾಜನೀತಿಜ್ಞನಾದ ಈತ ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪರ್ಷಿಯದ ಕೊಲ್ಲಿವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಸುಮೇರಿಯ ಮತ್ತು ಅಕ್ಕಾಡಿಯ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ದಕ್ಷ ಸೇನೆ ಮತ್ತು ಅಧಿಕಾರ ಬಲದಿಂದ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಸಂಯುಕ್ತ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಹಲವು ಪ್ರಾಂತಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ರಾಜ್ಯಪಾಲರಿಗೆ ವಹಿಸಿದ. ಇವನು ಕೃಷಿ, ನೇಯ್ಗೆ ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲನೆಗಳನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದ. ಬ್ಯಾಬಿಲಾನ್ ನಗರವನ್ನು ಸುಂದರಗೊಳಿಸಿದ. ಇವೆಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮಿಗಿಲಾಗಿ ಇವನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಕಾನೂನುಗಳಿಂದ ಈತ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಹೆಸರಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು ಜಾರಿಗೆ ತಂದ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಹಮುರಬಿ ಕೋಡ್ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಹಿಂದಿನ ಸುಮೇರಿಯನ್, ಅಕ್ಕಾಡಿಯನ್ನರ ಕಾನೂನುಗಳಿಂದ ಪಡೆದು, ಅವನ್ನು ಮತ್ತಷ್ಟು ಸುಧಾರಿಸಿ ತನ್ನದೇ ಆದ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿದ. ಇವನ್ನು ಸೂರ್ಯದೇವ ಷಮಾಷ್‌ನಿಂದ ಪಡೆದವುಗಳೆಂದೂ ಇವುಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ 285ರಷ್ಟು ಇತ್ತೆಂದೂ ಪ್ರತೀತಿ. ಈ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು 2.40ಮೀ ಶಿಲೆಯ ಮೇಲೆ ಕೆತ್ತಿಸಿ ಬ್ಯಾಬಿಲಾನಿನ ಮಾರ್ಡುಕ್ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ.

ಹಮುರಬಿ ಶಾಸನ

ಈ ಕಾನೂನುಗಳು ವಿವಾಹ, ಆಸ್ತಿ, ಹಣಕಾಸು, ದರೋಡೆ, ಶ್ರಮ, ಬ್ಯಾಂಕ್ ವ್ಯವಹಾರ, ಅಪರಾಧ, ಕೊಲೆ ಮತ್ತು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ನೀತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವು. ಇವು ಸರಳವೂ ನ್ಯಾಯಯುತವೂ ಆಗಿದ್ದುವು. ಸ್ತ್ರೀಯರಿಗೆ, ಕಾರ್ಮಿಕರಿಗೆ, ಅನಾಥರಿಗೆ ಮತ್ತು ಬಡವರಿಗೆ ನ್ಯಾಯ ದೊರಕಿಸಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದುವು. ಮುಯ್ಯಿಗೆ ಮುಯ್ಯಿ ಅಥವಾ ಸೇಡಿಗೆ ಪ್ರತಿಸೇಡು ಇಂಥ ತತ್ತ್ವದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ರೂಪಿತವಾಗಿದ್ದುವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ವೈದ್ಯನೊಬ್ಬ ಶಸ್ತ್ರ ಚಿಕಿತ್ಸೆಯಲ್ಲಿ ವಿಫಲನಾದರೆ ಅವನ ಕೈಗಳನ್ನು ಕತ್ತರಿಸುವುದು, ದಾದಿಯ ಅಲಕ್ಷ್ಯದಿಂದ ಮಗು ಸತ್ತರೆ ಅವಳ ಮಗುವನ್ನು ಸಾಯಿಸುವುದು, ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಣ್ಣು, ರಕ್ತಕ್ಕೆ ರಕ್ತ ಇತ್ಯಾದಿ. ಈ ಕಾಯಿದೆಗಳು ಕೊಲೆ ಪಾತಕಿಗಳಿಗೆ, ಭ್ರಷ್ಟ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ, ದುರ್ನಡತೆಯ ಪೂಜಾರಿಗಳಿಗೆ, ಅಳತೆಮೀರಿ ಖರ್ಚು ಮಾಡುವ ಹೆಂಡತಿಯರಿಗೆ, ಬೇಜವಾಬ್ದಾರಿ ವೈದ್ಯರಿಗೆ ಮರಣ ದಂಡನೆ ವಿಧಿಸಬೇಕೆಂದು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಶಿಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ದಂಡದ ರೂಪದಲ್ಲೂ ವಿಧಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಗಂಡ, ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಹೆಂಡತಿ ವಿವಾಹ ವಿಚ್ಛೇದನ ಪಡೆದು ಲಗ್ನದ ವೇಳೆ ಕೊಟ್ಟ ವರದಕ್ಷಿಣೆಯನ್ನು ಮರಳಿ ಪಡೆಯಬಹುದಿತ್ತು. ಇದೇ ರೀತಿ ಗಂಡನ ಸೇವೆ ಮಾಡದ ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ಬಾವಿಗೆ ತಳ್ಳುವ ಹಕ್ಕು ಗಂಡನಿಗಿತ್ತು. ಹಮುರಬಿಯ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಆಧುನಿಕ ಕಾನೂನು ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಬರ್ಬರ ಕಾನೂನುಗಳೆಂದು ಕರೆಯುವುದಿದೆ. *

ಹಯವದನರಾವ್, ಸಿ. : 1865–1946. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಿದ್ವಾಂಸರು. ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಕೃಷ್ಣಗಿರಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಹೊಸೂರಿನಲ್ಲಿ 1865 ಜುಲೈ 10ರಂದು ಜನಿಸಿದರು. ಇವರ ತಂದೆ ರಾಜಾರಾವ್. ಹಯವದನರಾಯರು ಹೊಸೂರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಾಲೆಯ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನೂ ಮದರಾಸಿನ ಹಿಂದು ಹೈಸ್ಕೂಲಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರೌಢಶಾಲಾಭ್ಯಾಸವನ್ನೂ ಮುಗಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಮದರಾಸಿನ ಪ್ರೆಸಿಡೆನ್ಸಿ ಕಾಲೇಜು ಮತ್ತು ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಕಾಲೇಜುಗಳಲ್ಲಿ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿ ಬಿ.ಎ. ಮತ್ತು ಬಿ.ಎಲ್. ಪದವಿ ಪಡೆದರು. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ದೆಸೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಇವರು ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ತಳೆದಿದ್ದರು. ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ಮದರಾಸಿನ ಸರ್ಕಾರಿ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕ್ಯೂರೇಟರ್ ಆಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. ಅದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಮದರಾಸ್ ಟೈಮ್ಸ್ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಪಾದಕತ್ವ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅನಂತರ ಅಲಹಾಬಾದಿಗೆ ತೆರಳಿ ದಿ ಲೀಡರ್ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಪಾದಕರಾಗಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಪಡೆದರು. ಇವರ ಖ್ಯಾತಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಎಂ.ವಿಶ್ವೇಶ್ವರಯ್ಯನವರು ಇವರನ್ನು ಮೈಸೂರಿಗೆ ಆಹ್ವಾನಿಸಿ ದಿ ಮೈಸೂರ್ ಎಕನಾಮಿಕ್ ಜರ್ನಲ್ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಪಾದಕರಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದರು. ಇವರು ತಮ್ಮ ಜೀವಿತದ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಈ ಪತ್ರಿಕೆಯೊಡನೆ ಸಂಪರ್ಕವಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರು.

ಬೆಂಗಳೂರು ಪ್ರೆಸ್‌ನ ಸ್ಥಾಪನೆಗೂ ಇವರೇ ಮುಖ್ಯ ಕಾರಣಕರ್ತರು. ಅದರ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ಮತ್ತು ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿ ದುಡಿದು ಆ ಮುದ್ರಣಾಲಯದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದರು. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಪುರಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಬಹುಕಾಲ ಚುನಾಯಿತ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿದ್ದ ಇವರು ಈಗಿನ ಗವಿಪುರ ಗುಟ್ಟಹಳ್ಳಿ ಬಡಾವಣೆಯ ನಿರ್ಮಿತಿಗೆ ಕಾರಣರಾದರು. ಇವರು ಮೈಸೂರು ವಿಧಾನ ಪರಿಷತ್ತಿನ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು (1934–40). ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಅಕಾಡೆಮಿಕ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಮತ್ತು ಸೆನೆಟ್ ಸದಸ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಶ್ರೀ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಸಿಲ್ವರ್ ಜ್ಯೂಬಿಲಿ ಟೆಕ್ನಲಾಜಿಕಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್‌ನ ಸ್ಥಾಪನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಇವರ ಪಾತ್ರವಿತ್ತು. ಕೆಲಕಾಲ ಇವರು ಆಮ್ಕೊಬ್ಯಾಟರೀಸ್ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸ್ಥಾಪಕ–ನಿರ್ದೇಶಕರಾಗಿ ದ್ದರು. ಬೆಂಗಳೂರಿನ ರೆಡ್‌ಕ್ರಾಸ್ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿ ಮತ್ತು ಕೋಶಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿದರು. ಇಂಡಿಯನ್ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ರೆಕಾರ್ಡ್ಸ್ ಕಮಿಷನ್‌ನ ಸದಸ್ಯರಾಗಿಯೂ ಅದರ ವ್ಯಾವಹಾರಿಕ ಸದಸ್ಯರಾಗಿಯೂ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದರು. ಇಂಡಿಯನ್ ಪಿ.ಇ.ಎನ್. ಸದಸ್ಯರಾಗಿಯೂ ಗ್ರೇಟ್ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ರಾಯಲ್ ಆಂಥ್ರೊಪೊಲಾಜಿಕಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟಿನ ಸದಸ್ಯರಾಗಿಯೂ ರಾಯಲ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಎಕನಾಮಿಕ್ಸ್‌ನ ಫೆಲೊ ಆಗಿಯೂ ಆಯ್ಕೆಯಾಗಿದ್ದರು.

ಇವರು ಬಹುಭಾಷಾ ಜ್ಞಾನವುಳ್ಳ ವಿದ್ವಾಂಸರಾಗಿದ್ದರು. ಇಂಗ್ಲಿಷ್, ಲ್ಯಾಟಿನ್, ಫ್ರೆಂಚ್, ಜರ್ಮನ್, ಸಂಸ್ಕೃತ, ಕನ್ನಡ, ತೆಲುಗು, ಮರಾಠಿ, ತಮಿಳು ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವರಿಗೆ ಅಪಾರ ಪರಿಶ್ರಮವಿತ್ತು. ಇವರು ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದಲ್ಲಿ ತೆಲುಗು ಭಾಷೆಯ ಪರೀಕ್ಷಕರಾಗಿದ್ದರು.

ಕರ್ನಾಟಕ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಇವರದು ದೊಡ್ಡ ಹೆಸರು. ಆಗಿನ ಮೈಸೂರು ಪ್ರಾಂತದ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಗೆ ಇವರೇ ನಾಂದಿ ಹಾಡಿದವರು. ಇವರು ಸಂಪಾದಿಸಿರುವ ಮೈಸೂರು ಗೆಜೆಟಿಯರ್ಸ್ ಹೆಬ್ಬೊತ್ತಿಗೆಗಳು ಇತಿಹಾಸ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ, ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಪ್ರಮಾಣ ಗ್ರಂಥಗಳಾಗಿವೆ. ಲೂಯಿ ರೈಸ್ ಅವರು ರಚಿಸಿದ ಗೆಜೆಟಿಯರ್ ಅನ್ನು ನವೀಕರಿಸಲು ಮೈಸೂರು ಸರ್ಕಾರ 1924ರಲ್ಲಿ ಇವರನ್ನು ಸಂಪಾದಕರನ್ನಾಗಿ ನಿಯಮಿಸಿತು. ಇವರು ಈ ಕೆಲಸವನ್ನು ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ಮಾಡಿ ಏಳು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಗೆಜೆಟಿಯರ್ ಮಾಲೆಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದರು. ಇತಿಹಾಸ, ನಾಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ, ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ, ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ಈ ಸಂಪುಟಗಳು ಕರ್ನಾಟಕ ಇತಿಹಾಸದ ಅಭ್ಯಾಸಿಗಳಿಗೆ ಅಮೂಲ್ಯ ಆಕರಗಳಾಗಿವೆ. ಇವರು ರಚಿಸಿದ ಇನ್ನೊಂದು ಗ್ರಂಥ ಮೂರು ಸಂಪುಟಗಳ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಮೈಸೂರ್ (1399–1799). ಮೈಸೂರು ಒಡೆಯರ ರಾಜವಂಶಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಈ ಕೃತಿ 2,840 ಪುಟಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಶ್ರೀಪತಿ ಪಂಡಿತಾಚಾರ್ಯರು ರಚಿಸಿದ ಶ್ರೀಕರಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಬರೆದ ದೀರ್ಘವ್ಯಾಖ್ಯಾನ (ಸು. 885 ಪುಟ) ಇವರ ಮತ್ತೊಂದು ಕೃತಿ. ಈ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲದೆ ಇವರು ಅನೇಕ ಪ್ರೌಢಲೇಖನಗಳನ್ನೂ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ.

ಇವರಿಗೆ ಅನೇಕ ಗೌರವ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳು ದೊರಕಿವೆ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ 1911ರಲ್ಲಿ ರಾವ್ ಸಾಹೇಬ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿತು. ಲಾರ್ಡ್ ಲಿನ್‌ಲಿತ್‌ಗೊ ಇವರಿಗೆ ರಾವ್‌ಬಹದ್ದೂರ್ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿದ. ನಾಲ್ವಡಿ ಕೃಷ್ಣರಾಜ ಒಡೆಯರು ಇವರಿಗೆ ರಾಜಚರಿತವಿಶಾರದ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ನೀಡಿ ಗೌರವಿಸಿದರು. ಇವರು 1946ರಲ್ಲಿ ನಿಧನಹೊಂದಿದರು. (ಎ.ಪಿ.ಎಸ್.)

ಹರಪ್ಪ: ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪ್ರಮುಖ ನೆಲೆ. ಈಗ ಇದು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಪಂಜಾಬಿನ ಮಾಂಟಿಗೊಮರಿ ಜಿಲ್ಲಾ ಕೇಂದ್ರದಿಂದ ವಾಯವ್ಯಕ್ಕೆ ಸು.25 ಕಿಮೀ ಹಾಗೂ ಲಾಹೋರ್‌ನಿಂದ 187ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ರಾವಿನದಿ ಎಡದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಈ ನಾಗರಿಕತೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. 1826ರಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕದ ಎಂಜಿನಿಯರ್ ಚಾರ್ಲ್ಸ್ ಮಾಸನ್ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ದಿಬ್ಬ ಇರುವುದಾಗಿ ವರದಿ ಮಾಡಿದ್ದ. 1862ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಶೋಧನಾಧಿಕಾರಿ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶೋಧನೆ ಕೈಗೊಂಡು ಕೆಲವು ಮುದ್ರಿಕೆ ಹಾಗೂ ಚಿತ್ರಲಿಪಿ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿ 1875ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವರದಿ ಮಾಡಿದ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಾನಿರ್ದೇಶಕ ಸರ್ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್‌ನ ನಿರ್ದೇಶನದಲ್ಲಿ ಇವನ ಸಹೋದ್ಯೋಗಿ ದಯಾರಾಮ್ ಸಾಹ್ನಿ ಇದನ್ನು ಮೊದಲು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು (1921). ಅನಂತರ ಜಾನ್ ಮಾರ್ಷಲ್ 1924 ಸೆಪ್ಟಂಬರ್ 20 ರಂದು ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ವಿಶಿಷ್ಟ

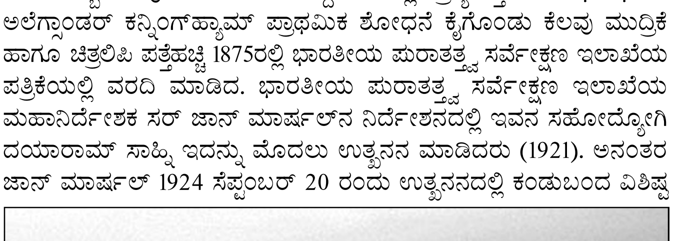

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದ ಕಟ್ಟಡಾವಶೇಷ

ನಾಗರಿಕತೆಯ ಸ್ಥೂಲ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಇಲಸ್ಟ್ರೇಟೆಡ್ ಲಂಡನ್ ನ್ಯೂಸ್ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿ ಜಾಹಿರುಗೊಳಿಸಿದ. ಇಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಕಟ್ಟಡಗಳು, ಉಗ್ರಾಣ, ಸಮಾಧಿಗಳು, ಮುದ್ರೆಗಳು, ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ನಾಗರಿಕ ಜೀವನದ ಇತರ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಬ್ಬ ಚಿಕ್ಕದಿದ್ದು ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣವಾಗಿ 450 ಮೀ, ಪೂರ್ವ ಪಶ್ಚಿಮವಾಗಿ 196 ಮೀ ಉದ್ದದ ಕೋಟೆಗೋಡೆ ನಾಶವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ, ಪಹರೆ ಕೋಣೆ, ಕಾವಲುಗಾರರ ವಸತಿಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಕಟ್ಟಡಗಳನ್ನು ಸುಟ್ಟ ದಪ್ಪ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ 6 ಬಾರಿ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆ, ಎರಡು ಅಥವಾ ಹೆಚ್ಚು ಅಂತಸ್ತುಳ್ಳ ಮನೆ, ಮೆಟ್ಟಿಲು ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳಿವೆ. ಕೋಟೆಯ ಹೊರಗೆ ಕೂಲಿಮನೆಗಳು ಮತ್ತು 275ಚ.ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣದ ಆದರೆ ಮೊಹೆಂಜೋದಾರೊದಲ್ಲಿ ಉಗ್ರಾಣ ಕೋಟೆಯ ಒಳಗಿದೆ. ಉಗ್ರಾಣದಲ್ಲಿ 15.24×6.10 ಮೀ ಅಳತೆಯ ಒಂದೊಂದು ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ 6ರಂತೆ 2 ಸಾಲುಗಳ 12 ಉಗ್ರಾಣಗಳಿವೆ. ಈ ಉಗ್ರಾಣಗಳ ಮಧ್ಯದ ದಾರಿ 7.01ಮೀ ಇದ್ದು, ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಗೂ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ 1.22 ಮೀ ಎತ್ತರದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿದೆ. ಉಗ್ರಾಣಕ್ಕೆ ನದಿಯ ಉತ್ತರದ ಕಡೆ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರವಿದ್ದು ಧಾನ್ಯ ಸಾಗಿಸಲು ದೋಣಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿದಂತಿದೆ.

ಗೀರುರೇಖೆಗಳುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು

ಕಾರ್ಮಿಕರ ಮನೆಗಳು ಬಿಡಿ ಬಿಡಿಯಾಗಿ ಎರಡು ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ಪ್ರತಿ ಮನೆಯೂ 18×8ಮೀ ಇದೆ. ಮನೆಗಳನ್ನು ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ 2 ಕೋಣೆಗಳು ಹಾಗೂ ವಿಶಾಲವಾದ ಅಂಗಳಗಳಿವೆ. ಈ ಮನೆಗಳ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಯೇ ಕಣಜವಿದ್ದು ಧಾನ್ಯಗಳ ಹೊಟ್ಟನ್ನು ತೆಗೆಯಲು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದ ವೃತ್ತಾಕಾರ ಕಣಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. 16 ಕುಲುಮೆಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು, ಕಂಚು ಮತ್ತಿತರ ಲೋಹಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧವಸ್ತುಗಳಾಗಿ ಇಲ್ಲಿಯ ಜನರು ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿ ಮಡಕೆ, ಚರ್ಟ್ ಕಲ್ಲು, ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಂಚಿನ ಸಲಕರಣೆ, ಸುಡಾವೆ ಮಣ್ಣಿನ ಗೊಂಬೆಗಳು ಮತ್ತು ಮುದ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿದ್ದು, ಇವು ಸಿಂಧೂ–ಸರಸ್ವತಿ ನಾಗರಿಕತೆಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯಗಳಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ 891 ಮುದ್ರೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಯಕ್ಷ, ನಗ್ನ ಪುರುಷನ ಕೆಂಪು ಕಲ್ಲಿನ ವಿಗ್ರಹ, ನೃತ್ಯಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಚಿತ್ರ, ಹಲವಾರು ಪ್ರಾಣಿಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಕುಳಿತ ಯೋಗಿಯ ಮುದ್ರಾ ಶಿಲ್ಪಗಳು ದೊರೆತಿವೆ.

ಹರಪ್ಪ ಕೋಟೆಗೋಡೆಯ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ 67 ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದ. ಶವವನ್ನು ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ತಲೆಮಾಡಿ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟು ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಅವಶ್ಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಮಡಕೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟು ಹೂಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಮಾಧಿ ಗುಂಡಿಯನ್ನು 15ರಿಂದ 120 ಮಡಕೆಗಳನ್ನಿಡುವಷ್ಟು ವಿಶಾಲವಾಗಿ ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲದೆ 12 ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಚಿನ ಕನ್ನಡಿಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಫಟಿಕಾಕೃತಿಯ ಮೂಲ ಲೋಹದ ಕಡ್ಡಿ, ಮುತ್ತಿನ ಚಿಪ್ಪು, ತಾಮ್ರದ ಕನ್ನಡಿ, ಕತ್ತಿನ ಸರ, ಬೆರಳುಂಗುರ, ಪಾತ್ರೆ, ಮಣಿ, ಬಳೆ ಇತ್ಯಾದಿ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಸ್ತ್ರೀ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರದಲ್ಲಿ ಆಭರಣ ದೊರೆತಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಒಂದು ಜೋಡಿನ ಹೊದಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚಲ್ಪಟ್ಟ ದೇಹ ಮರದ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದ್ದು ಇದು ಹರಪ್ಪ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಸಮಕಾಲೀನ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಪದ್ಧತಿಯಾಗಿದ್ದು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ದೇಶದ ಒಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯ ಇಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. ಇದರ ಮೇಲಿನ ಪದರದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಂಗಡಿಬೀಜ, ಸುಟ್ಟ ಬಟಾಣಿ, ಎಳ್ಳು, ಗೋದಿ, ಬಾರ್ಲಿ ಧಾನ್ಯಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ.

1940ರಲ್ಲಿ ವತ್ಸ್, 1962ರಲ್ಲಿ ಮಾರ್ಟಿಮರ್ ವೀಲರ್, 1966ರಲ್ಲಿ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆಯ ಮಹಮದ್ ರಫೀಕ್ ಮುಗಲ್ ಉತ್ಖನನ ಕೈಗೊಂಡರು. ಇದರ ಕ್ರಮಬದ್ಧ ಬಹುಶಿಸ್ತೀಯ, ಮೊದಲ ಉತ್ಖನನ 1986–90ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಹರಪ್ಪ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಪ್ರಾಜೆಕ್ಟ್ ಜಾರ್ಜ್ ಎಫ್ ಡೇಲ್ಸ್ ಮತ್ತು ಜೆ.ಮಾರ್ಕ್ ಕೆನೊಯರ್ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ರಿಚರ್ಡ್ ಎಚ್.ಮಿಡೊಸ್ ಸಹ–ನಿರ್ದೇಶಕನಾಗಿದ್ದ. ಇದನ್ನು ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಮತ್ತು ಕ್ಯಾಲಿಫೋರ್ನಿಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಬರ್ಕ್‌ಲಿ ತಂಡ ಜಂಟಿಯಾಗಿ ನಡೆಸಿತು. ಹರಪ್ಪದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದ ಹೊಸ ಶೋಧನೆಗಳು (1995–98) ಎಂಬ ವರದಿಯನ್ನು ಫೆಬ್ರವರಿ 1999ರಲ್ಲಿ ಬಿ.ಬಿ.ಸಿ. ವಾರ್ತೆ ಬಿತ್ತರಿಸಿತು. ಸೀತಾ ಎಸ್.ರೆಡ್ಡಿ, ಎಂ.ಎಲ್.ಮಿಲ್ಲರ್, ರೊನಾಲ್ಡ್ ಅಮುಂಡ್‌ಸನ್, ಇಲಿಸೆ ಪೆಂಡಲ್, ಬ್ರೈನ್.ಇಹೆಮ್‌ಪಿಲ್, ಜಾನ್.ಆರ್.ಲೂಕಾಕ್ಸ್, ಕೆ.ಎ.ಕೆನಡಿ ಮೊದಲಾದವರು ಇಲ್ಲಿ ಸಂಶೋಧನೆ ಮಾಡಿ ಹಲವಾರು ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಹೊರಗೆಡವಿದರು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.3500ರ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಬರೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ಮಡಕೆಯ ಚೂರೊಂದರಲ್ಲಿ ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚಿದರು. ಇಲ್ಲಿ

ಸಂಶೋಧನೆಗೆ ಅಗತ್ಯವಿರುವ ಹಲವಾರು ವಿಷಯಗಳಿವೆ. ಬಹುಪಾಲು ಪ್ರಾಕ್ತ ಸಂಶೋಧಕರು ಪ್ರಾಚೀನ ಹರಪ್ಪ, ಮೇಲಣ ಸಿಂಧೂ ಪ್ರದೇಶದ ನಗರ ಸಿಂಧೂ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಪ್ರಮುಖ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಭಾವಿಸಿದ್ದಾರೆ.

2001–03ರಲ್ಲಿ ಕೆನೊಯರ್ ಹರಪ್ಪದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನವನ್ನು ಮುಂದುವರೆಸಿ ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಹಂತಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪೂರ್ವದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿದ್ದು ಇದನ್ನು ರಾವಿ ಹಂತವೆಂದು ಕರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಇದುಮಟ್ಟಿಗೆ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದ ಹಾಕ್ರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಹಂತದ ವಸ್ತುಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣಗಳಂತಿವೆ. ಇತ್ತೀಚೆಗೆ 2005–07ರಲ್ಲಿ ಹರಿಯಾಣ ರಾಜ್ಯದ ಭಿರಡಾಣದಲ್ಲಿಯೂ (**ನೋಡಿ**) ಆದಿ ಹರಪ್ಪ ಹಂತದ ಪೂರ್ವದ ಹಾಕ್ರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತವನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಬಿ.ಆರ್.ಎಸ್.)

ಹರ್ಮನ್ ಮೋಗ್ಲಿಂಗ್: 1811–81. ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗಾಗಿ ದುಡಿದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸ. ಜರ್ಮನಿಯ ಫ್ರಾಕನ್ ಹೈಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಈತ ತನ್ನ ಎಳವೆಯಲ್ಲಿಯೇ ತಾಯಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ. 1829ರಲ್ಲಿ ಟ್ಯೂಬಿಂಗೆನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಐದು ವರ್ಷ ವ್ಯಾಸಂಗ ಮಾಡಿ ಡಾಕ್ಟೊರೇಟ್ ಪದವಿ ಪಡೆದ. 1836ರಲ್ಲಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಮೊದಲಿಗೆ ಈತ ಧಾರವಾಡ, ಮಂಗಳೂರು, ಕೊಡಗು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಪ್ರಸಾರ, ಶಿಕ್ಷಣಾಭಿವೃದ್ಧಿ ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಕೆಲಸ ಮಾಡತೊಡಗಿದ. ಈ ಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿ ಈತ ರಚಿಸಿದ ಜಾತಿ (ಮತ) ವಿಚಾರಣೆ (1845), ದೇವ ವಿಚಾರಣೆ (1852) ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕಗಳು ಹೊಸಗನ್ನಡದ ಆದ್ಯಪ್ರಬಂಧಗಳೆಂದು ಹೆಸರು ಪಡೆದಿವೆ. ಹೆಬಿಕ್ ಎಂಬುವನ ಜೊತೆಗೂಡಿ 1842ರಲ್ಲಿ ಹೃದಯದರ್ಪಣ ಎಂಬ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ. ಈತನ ಈರಾರು ಪತ್ರಿಕೆ 12 ಪತ್ರಗಳ ಪುಟ್ಟಪುಸ್ತಕ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆನಂದರಾಯ ಕೌಂಡಿನ್ಯನೆಂಬಾತ ಮತಾಂತರ ಹೊಂದಿದ್ದನ್ನು ಕಥನರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸುತ್ತದೆ. ನೈಗಲ್ ಎಂಬುವನೊಡನೆ ಕೆಲವೊಂದು ಕ್ರೈಸ್ತಗೀತೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಪಿಲ್‌ಗ್ರಿಮ್ಸ್ ಪ್ರೋಗ್ರೆಸ್ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಯಾತ್ರಿಕನ ಸಂಚಾರ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡಕ್ಕೆ ಅನುವಾದಿಸಿದ. ಚಿಕ್ಕವನಾದ ಹೆನ್ರಿಯೂ ಅವನ ಬೋಯಿಯೂ (1849), ದೇವವಾಕ್ಯ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ, ಬಾಸೆಲ್ ಮಿಶನ್ನಿನ ಸಭಾಕ್ರಮ–ಈತನ ಇತರ ಕೃತಿಗಳು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಕೃತಿಗಳು ಪುನರ್‌ಮುದ್ರಣಗೊಂಡಿವೆ.

ಈತ ಹಳಗನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಗ್ರಂಥಸಂಪಾದನೆಯ ಮೂಲಕ ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದು ಗಮನೀಯ. ಬಿ.ಎಲ್.ರೈಸ್ ಅವರಿಗಿಂತಲೂ ಮೊದಲೇ ಬಿಬ್ಲಿಯೋತಿಕ ಕರ್ಣಾಟಿಕ ಮಾಲೆಯನ್ನಾರಂಭಿಸಿ 1848ರಲ್ಲಿ ಜೈಮಿನಿ ಭಾರತವನ್ನೂ (ಅಪೂರ್ಣ) 1849ರಲ್ಲಿ ತೊರವೆ ರಾಮಾಯಣವನ್ನೂ ಅಚ್ಚುಮಾಡಿದ. 1850ರಲ್ಲಿ ನೂರು ಹಾಡುಗಳುಳ್ಳ ದಾಸರ ಪದಗಳು ಎಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು ತಂದ. ಅನಂತರ ಕನಕದಾಸರ ಹರಿಭಕ್ತಿಸಾರ, ಕುಮಾರವ್ಯಾಸ ಭಾರತ, ಬಸವಪುರಾಣ, ಚೆನ್ನಬಸವಪುರಾಣ ಈ ಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ಅಚ್ಚುಮಾಡಿದ. 1847ರ ವೇಳೆಗೆ ಕನ್ನಡ ಗಾದೆಗಳು ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಇದರಲ್ಲಿ 3,547 ಗಾದೆಗಳಿದ್ದುವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕನ್ನಡ ಜಾನಪದ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಇವನ ಹೆಸರು ಸ್ಮರಣೀಯ ವಾದದ್ದು. 1843 ಜುಲೈ 1ರಲ್ಲಿ ಈತ ಪ್ರಕಟಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದ ಮಂಗಳೂರ ಸಮಾಚಾರ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆ ಕನ್ನಡ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮಕ್ಕೆ ನಾಂದಿ ಹಾಡಿತು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈತ ಕನ್ನಡ ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮರಂಗದ ಜನಕನೆಂಬ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾದ. 8 ತಿಂಗಳ ಅನಂತರ ಮಂಗಳೂರ ಸಮಾಚಾರವೇ ಕನ್ನಡ ಸಮಾಚಾರವೆಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಬಳ್ಳಾರಿಯಿಂದ ಹೊರಡಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಅನಂತರ 1857ರಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಸುವಾರ್ತಿಕ ಎಂಬ ಪತ್ರಿಕೆ ಯನ್ನು ಹೊರಡಿಸಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಇದು ಕನ್ನಡದ ಎರಡನೆಯ ಪತ್ರಿಕೆ. ಮೈಸೂರಿನಿಂದ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಕರ್ನಾಟಕ ವಾಗ್ವಿಧಾಯಿನಿ, ಉಡುಪಿಯಿಂದ ಬರುತ್ತಿದ್ದ ಕ್ರೈಸ್ತ ಸಭಾಪತ್ರ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲೂ ಇವನ ಪಾತ್ರವಿತ್ತು. 1854ರಲ್ಲಿ ಈತ ರಾಜೇಂದ್ರನಾಮೆ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ. ಕೊಡಗಿನ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಈತನಿಗಿದ್ದ ಆಸಕ್ತಿಗೆ ಇದು ಕುರುಹಾಗಿದೆ. 1852ರಲ್ಲಿ ಕೂರ್ಗ್ ಮೆಮೊರೀಸ್ ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಈತ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದು ಈ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಮರಣೀಯ.

ಈತ 1860ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸ್ವದೇಶವಾದ ವರ್ಟೆಂಬರ್ಗ್‌ಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದನಾದರೂ ಕನ್ನಡದ ಕೆಲಸವನ್ನು ಅವ್ಯಾಹತವಾಗಿ ಕೈಗೊಂಡ. ದಾಸರ ಪದಗಳು ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕದಿಂದ 24 ಪದಗಳನ್ನು ಆಯ್ದುಕೊಂಡು ಅವುಗಳನ್ನು ಜರ್ಮನ್ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುವಾದಿಸಿ ಪೀಠಿಕೆ ಯೊಂದಿಗೆ (ಜಡ್‌ಡಿಎಂಜಿ) ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದು ಈತನ ಕನ್ನಡ ಪ್ರೇಮಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ತುಳು ಪಾಡ್ದನಗಳನ್ನೂ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ್ದ. ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿ ಸುಧಾರಣೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಇವನಿಗೆ ತೀವ್ರವಾದ ಕಾಳಜಿ ಇತ್ತು. ಕನ್ನಡ ಲಿಪಿ ಸುಧಾರಕರಲ್ಲಿ ಈತನಿಗೆ ಗಣ್ಯಸ್ಥಾನವಿದೆ ಎಂಬುದು ಹೊಸಗನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಚರಿತ್ರಕಾರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. (ಎನ್.ಎಸ್.ಟಿ.)

ಹರ್ಷಚರಿತ: ಥಾನೇಶ್ವರ ಮನೆತನದ ಹರ್ಷನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಮತ್ತು ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವ ಒಂದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾವ್ಯ. ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಗದ್ಯದಲ್ಲಿದೆ. ಆಖ್ಯಾಯಿಕೆಯ ಮಾದರಿಯ ಕಾವ್ಯ. ಇದರ ಕರ್ತೃ ಬಾಣ. ಇವನು 7ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಪಂಡಿತ–ಕವಿ. ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಬಾಣ ತನ್ನ ಆಶ್ರಯದಾತನಾದ ಹರ್ಷವರ್ಧನನ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ವಸ್ತುವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಇದು 8 ಅಧ್ಯಾಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಮೊದಲೆರಡು ಅಧ್ಯಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಣನ ವಂಶದ ಮತ್ತು ಜೀವನದ ವಿವರವಿದೆ. ಇವನು ತನ್ನ ವಂಶ ದಧೀಚ ಮತ್ತು ಸರಸ್ವತಿಯಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತೆಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾನೆ. ತನ್ನ ಪೂರ್ವಿಕರ ಹೆಸರುಗಳನ್ನೂ, ಅವರ ಧರ್ಮನಿಷ್ಠೆ ಮತ್ತು ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಗೌರವದಿಂದ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ತಾಯಿ ರಾಜ್ಯದೇವಿ ಇವನು ಮಗುವಿದ್ದಾಗಲೇ ನಿಧನಳಾದಳು. ಇವನು 14 ವರ್ಷದವನಿದ್ದಾಗ ತಂದೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ಅನಂತರ ಇವನ ವೃತ್ತಿ ಮತ್ತು ಸಂಗಡಿಗರು, ಹರ್ಷನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಆಹ್ವಾನಿತವಾದ ವಿಚಾರದ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಮೂರು ಮತ್ತು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಥಾನೇಶ್ವರ ಮನೆತನದ ಹರ್ಷನ ಪೂರ್ವಿಕರ ಇತಿಹಾಸವಿದೆ. ಹರ್ಷನ ತಂದೆ ಪ್ರಭಾಕರವರ್ಧನ, ತಾಯಿ ಯಶೋಮತಿ, ಅಣ್ಣ ರಾಜ್ಯವರ್ಧನ, ತಂಗಿ ರಾಜ್ಯಶ್ರೀ. ರಾಜ್ಯಶ್ರೀಯನ್ನು ಕನೌಜ್‌ನ (ಕನ್ಯಾಕುಬ್ಜ) ಮೌಖರಿ ದೊರೆ ಗೃಹವರ್ಮನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ವಿವಾಹ ಮಾಡಿದ್ದರು. 604ರಲ್ಲಿ ಹರ್ಷ ರಾಜ್ಯವರ್ಧನನೊಡನೆ ಹೂಣರನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಹೋದಾಗ, ತಂದೆ ಪ್ರಭಾಕರವರ್ಧನ ಮೃತನಾದ ವಾರ್ತೆ ತಿಳಿದು ಹಿಂದಿರುಗಿದ. ತಾಯಿ ಯಶೋಮತಿ ಸಹಗಮನ ಮಾಡಿದಳು. ಐದನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ತಂದೆ ತಾಯಿಗಳ ವಿಯೋಗದಿಂದ ಚೇತರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವಾಗಲೇ ಮೌಖರಿ ದೊರೆ ಗೃಹವರ್ಮನನ್ನು ಮಾಳವದ ದೊರೆ (ದೇವಗುಪ್ತ) ಕೊಂದು ಆತನ ಪತ್ನಿಯಾದ ರಾಜ್ಯಶ್ರೀಯನ್ನು ಬಂಧಿಸಿದ ಆಘಾತದ ವಾರ್ತೆ ತಿಳಿಯಿತು. ಇದನ್ನು ತಿಳಿದು ರಾಜ್ಯವರ್ಧನ ಮಾಳವ ರಾಜನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದ. ಆದರೆ ಮಾಳವ ರಾಜ ಮೋಸದಿಂದ ರಾಜ್ಯವರ್ಧನನನ್ನು ಉಪಾಯದಿಂದ ಕೊಲ್ಲಿಸಿದ. ಇದನ್ನು ತಿಳಿದು ಹರ್ಷ ಅಣ್ಣನ ಕೊಲೆಗೆ ಕಾರಣನಾದ ಮಾಳವ ರಾಜನನ್ನು ಕೊಲ್ಲುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಸೈನ್ಯ ಸಮೇತನಾಗಿ ಹೊರಟ. ಅಷ್ಟರೊಳಗೆ ಹರ್ಷನ ಆಪ್ತನಾದ ಭಂಡಿ ಎಂಬಾತ ಮಾಳವ ರಾಜನನ್ನು ಕಂಡು ಹರ್ಷನ ಬಳಿಗೆ ಬಂದು ರಾಜ್ಯಶ್ರೀ ಸೆರೆಮನೆಯಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಸುದ್ದಿ ತಿಳಿಸಿದ. ಆರು ಮತ್ತು ಏಳನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಹರ್ಷನ ಯುದ್ಧಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ದಿಗ್ವಿಜಯವನ್ನು ಬಾಣ ವಿವರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕೊನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ವಿಂಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶದ ಅರಣ್ಯದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವ ಅನೇಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ಪಂಥಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸೆರೆಮನೆಯಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡ ತಂಗಿಯನ್ನು ಹುಡುಕಲು ಹೊರಟು ವಿಂಧ್ಯಾರಣ್ಯದಲ್ಲಿ ಬೌದ್ಧ ಸನ್ಯಾಸಿ ದಿವಾಕರ ಮಿತ್ರನ ಆಶ್ರಮವನ್ನು ತಲುಪಿದ. ಅಲ್ಲಿ ವಿಷಯ ತಿಳಿಸುವ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಯುವಕನೊಬ್ಬ ಓಡಿ ಬಂದು ಒಬ್ಬ ಯುವತಿ ಅಗ್ನಿಪ್ರವೇಶ ಮಾಡುತ್ತಿರುವುದಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದ. ಹರ್ಷ ಅದನ್ನು ಕೇಳಿ ಅವಳು ತಂಗಿಯೇ ಇರಬಹುದೆಂದು ಭಾವಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅವಳನ್ನು ಸಂತೈಸಿ ಕರೆತಂದು ಬೌದ್ಧ ಸನ್ಯಾಸಿಯ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಅವಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು, ಮಾಳವ ರಾಜನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋದ. ಶತ್ರುಗಳಿಂದ ಕಪ್ಪಕಾಣಿಕೆಗಳನ್ನು ಪಡೆದು, ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ಮಗನಿಗೆ ವಹಿಸಿ, ಅನಂತರ ದಿವಾಕರ ಮಿತ್ರನ ಆಶ್ರಯಕ್ಕೆ ಹಿಂದಿರುಗಿ ತಂಗಿಯ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಧ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ. ಕೊನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಐದು ದೀರ್ಘ ವಿವರಣೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಿಂದ ಅಂದಿನ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ರಾಜಕೀಯ ಜೀವನವನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಹರ್ಷವರ್ಧನನಿಗೆ ಎಷ್ಟೇ ಕಷ್ಟನಷ್ಟಗಳಾದರೂ ಮನಃಸ್ಥೈರ್ಯ, ಸಮಾಧಾನಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲವೆಂಬ ಆದರ್ಶವನ್ನು ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಿದೆ. ಕೊನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯ ಮುಸ್ಸಂಜೆಯ ವರ್ಣನೆಯೊಡನೆ ಕೊನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. (ಎನ್.ಎಲ್)

ಹಸರ್‌ಗುಂಡಿಗಿ: ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ಸನ್ನತಿಗೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಸ್ತೂಪನೆಲೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಕೆ.ಪಿ. ಪೂಣಚ್ಚ ಅವರ ತಂಡ ಇಲ್ಲಿ 1993–94ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. 625ಚ.ಮೀ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪದ ಭಗ್ನಾವಶೇಷಗಳು ಹರಡಿದ್ದವು.

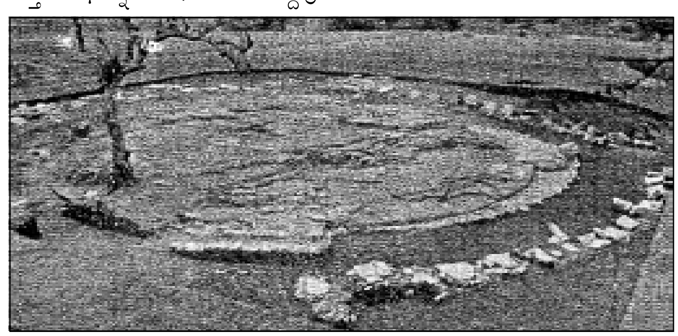

ಬೌದ್ಧಸ್ತೂಪ ತಳಪಾಯ

ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ (13.7ಮೀ ವ್ಯಾಸ) ತಳವಿನ್ಯಾಸದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಸುಟ್ಟ ಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಅರೆಗೋಲಾಕಾರದ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ತಳಪಾಯದಲ್ಲಿ ಕರಿಮಣ್ಣು ಮತ್ತು ಆಯತಾಕಾರದ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲು ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ಹಾಸಲಾಗಿತ್ತು. ಸ್ತೂಪದ

ಗೋಡೆಯ ಒಳ ಮೈಗೆ ಮಣ್ಣಿನ ಲೇಪನವೂ ಹೊರ ಮೈಗೆ ಸುಣ್ಣದ ಲೇಪನವೂ ಇದ್ದಿತ್ತು. ಸ್ತೂಪದ ಸುತ್ತಲೂ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ 2.85ಮೀ ಅಗಲದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾಪಥ ಇತ್ತು. ನಾಲ್ಕೂ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಸ್ತೂಪಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿದಂತೆ ಆಯಕ ವೇದಿಕೆಯಿತ್ತು. ವೇದಿಕೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಭವ್ಯ ಕಟಕಟೆಯೂ ಇದ್ದಿತ್ತು. ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಕಟಕಟೆಯಲ್ಲಿ ಆಯಕ ವೇದಿಕೆಗೆ ಎದುರಾಗಿ ಕಮಲದ ಫಲಕಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾದ ತೋರಣಗಳಿದ್ದವು. ಆನೆ, ಗೂಳಿ, ಕರಡಿ, ಹುಲಿ, ಕುದುರೆ, ಜಿಂಕೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಉಬ್ಬುಕೆತ್ತನೆಗಳಿರುವ ಬಿಡಿ ಫಲಕಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದ್ದು ಇವು ಮೂಲತಃ ಸ್ತೂಪವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದ ಭಾಗಗಳಾಗಿರಬಹುದು. ಸ್ತೂಪದ ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಅಗೆದ ಸಣ್ಣ ಪರೀಕ್ಷೆಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಸೀಸ ಮತ್ತು ತವರದ ನಾಣ್ಯಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಸವೆದ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಶಂಖದ ಬಳೆಗಳು, ನೂರಾರು ಹೆಂಚಿನ ಚೂರುಗಳು ಸಿಕ್ಕವು. ಕೆಲವು ನಾಣ್ಯಗಳ ಒಂದು ಮುಖದ ಮೇಲೆ ಸಾತವಾಹನರದಾದ ಉಜ್ಜಯನಿ ಚಿಹ್ನೆಯಿದ್ದುದು ಸ್ತೂಪ ಸಾತವಾಹನರ ಕಾಲದ್ದೆಂಬುದನ್ನು ದೃಢಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿನ ಅವಶೇಷಗಳು ಸನ್ನತಿ ಪ್ರದೇಶದ ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಹಸ್ತಿನಾಪುರ: ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ರಾಜ್ಯದ ಮೇರಠ್ ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಮಹಾಭಾರತದ ಕೌರವರ ರಾಜಧಾನಿ. ಗಂಗಾನದಿಯ ಪುರಾತನ ಪಾತ್ರದ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ದಿಬ್ಬ 18ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು 400×800 ಮೀ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಹೊಂದಿದೆ. ಇದರ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ 1 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಹರಿಯುವ ಬುಧಿ ಗಂಗೆಯ (ಹಳೆ ಗಂಗಾ) ದಂಡೆಯ ಮೇಲೆ ಮಹಾಭಾರತದ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುವ ದ್ರೌಪದಿ ಘಾಟ್ ಮತ್ತು ಕರ್ಣ ಘಾಟ್ ಎಂಬ ಎರಡು ಸ್ಥಳಗಳಿವೆ. ಶಾಂತಿನಾಥ, ಕುಂಥನಾಥ ಮತ್ತು ಅರನಾಥರೆಂಬ ಮೂವರು ಜೈನತೀರ್ಥಂಕರರು ಹಸ್ತಿನಾಪುರದೊಂದಿಗೆ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದರು ಎಂಬ ಪ್ರತೀತಿಯಿದೆ. ಈಗ ಇಲ್ಲಿ ಶ್ವೇತಾಂಬರ ಮತ್ತು ದಿಗಂಬರ ಪಂಥಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಎರಡು ಜೈನ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ.

ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ 1950–52ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ 5 ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿತು. 1ನೆಯ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಇನ್ನಾವುದೇ ವಸತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ಕಾಣಲಿಲ್ಲ. ಈ ಹಂತದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಜನ ವಸತಿಯನ್ನು ತೊರೆದರು. ಅನಂತರ ಕೆಲಕಾಲ ಇಲ್ಲಿ ಕುರುಚಲು ಕಾಡು ಬೆಳೆದಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. 2ನೆಯ ಹಂತ ಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯದಾಗಿದ್ದು ಇದು ಮಹಾಭಾರತದ ಸಮಕಾಲೀನವೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದೆ. ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿಬಣ್ಣದಲ್ಲಿ ಜ್ಯಾಮಿತೀಯ ವಿನ್ಯಾಸಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಬಟ್ಟಲು ಮತ್ತು ಮಡಕೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯ ಆಕಾರಗಳಾಗಿವೆ. ಕಪ್ಪು ಲೇಪನವುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಪಾತ್ರೆ ಹಾಗೂ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ಹಂತದ ಇತರ ಪಾತ್ರೆ ಪ್ರಕಾರಗಳು. ಮನೆಗಳ ನೆಲಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ತಡಿಕೆ ಗೋಡೆಯ ಭಾಗಗಳು ಮತ್ತು ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆ ಚೂರುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ವ್ಯವಸಾಯ ಮತ್ತು ಪಶುಪಾಲನೆ ಈ ಜನರ ಮುಖ್ಯ ಕಸಬುಗಳು. ಬತ್ತವನ್ನು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹಸು, ಕರು, ಎಮ್ಮೆ ಮತ್ತು ಹಂದಿ ಪ್ರಮುಖ ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಕುದುರೆಯನ್ನೂ ಇವರು ಸಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಮೂಳೆಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು ಇವರು ಮಾಂಸಹಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದರೆಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರ ಮತ್ತು ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಯೋಗ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ತಾಮ್ರದ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಕೊರೆಯುಳಿ, ಮೃದು ಕಂಬಿ ಮತ್ತು ಉಗುರು ಕತ್ತರಿಸುವ ಉಪಕರಣಗಳಿವೆ. ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅತ್ರಂಜಿಖೇಡದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದ ಈ ಜನರು ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಈಟಿಯ ಮೊನೆ, ಕಠಾರಿ ಮುಂತಾದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕಬ್ಬಿಣದಿಂದ ತಯಾರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಹಂತದ ಇತರ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಕಾರ್ನೀಲಿಯನ್, ಅಗೇಟ್ ಮುಂತಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಮೂಳೆ, ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳು, ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಕುದುರೆ ಹಾಗೂ ಗೂಳಿಯ ಗೊಂಬೆಗಳು, ಜಿಂಕೆಕೊಂಬಿನ ಚೂಪು ಮೊನೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ನಾಲ್ಕು ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ 1,2,3,4 ಗುರುತುಗಳಿರುವ ಚೌಕಾಕಾರದ ದಂತದ ದಾಳ ಈ ಜನರಿಗೆ ಚದುರಂಗ ದಾಟ ತಿಳಿದಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ನೆರೆಯಿಂದಾಗಿ ಈ ವಸತಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಕೆಲಕಾಲದ ಅನಂತರ ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪುಪಾತ್ರೆಯನ್ನು ಬಳಸುವ ಜನ ಇಲ್ಲಿ ನೆಲೆನಿಂತರು (3ನೆಯ ಹಂತ). ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯವಿದೆ. ಕಪ್ಪು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಬೂದು, ತಿಳಿನೀಲಿ, ಬೆಳ್ಳಿಯ ಬಿಳಿ ಹಾಗೂ ಚಿನ್ನದ ಬಣ್ಣ–ಈ ಎಲ್ಲ ಛಾಯೆಗಳ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಈ ವರ್ಗದಲ್ಲಿವೆ. ಸಾಮಾನ್ಯ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದುದೆಂದರೆ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಈ ಹಂತದ ಮನೆಗಳು ಹಸಿಇಟ್ಟಿಗೆ ಹಾಗೂ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ (44.4X25.5X7 ಸೆಂಮೀ) ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟವು. ಮನೆಗಳು ಪ್ರಮುಖ ದಿಕ್ಕುಗಳಿಗೆ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿರುವುದು ನಗರ ವಿನ್ಯಾಸದ ಅರಿವು ಇವರಿಗಿತ್ತೆಂಬುದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ನಗರಯೋಜನೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಒಳಚರಂಡಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಿತ್ತು. ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳನ್ನು ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದು ಜೋಡಿಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಇಂಗುಗುಂಡಿಗಳೂ ಬಾವಿಗಳೂ ಧಾನ್ಯಸಂಗ್ರಹಣೆಯ ಕಣಜಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕೃಷಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿತ್ತು. ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳ ಬಳಕೆಯೂ ಅಧಿಕವಾಗಿತ್ತು. ನೇಗಿಲಿನ ಕುಳ, ಕುಡುಗೋಲು, ಕೊಡಲಿ ಮತ್ತು ಬಾಚಿಗಳಲ್ಲದೆ ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಈಟಿ ಮೊನೆ, ಮೊಳೆ, ಲೋಹದ ಹಾಗೂ ಬಳೆ ಮುಂತಾದ ವಸ್ತುಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಈ ಹಂತದ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ತಾಮ್ರ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ತಾಮ್ರದವೂ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಇತರ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಸುಡಾವೆಮಣ್ಣಿನ ಮನುಷ್ಯ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಗೊಂಬೆಗಳು, ಗಾಜಿನ ಹಾಗೂ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ತಾಮ್ರದ ಬಳೆಗಳು ಮತ್ತು ಉಂಗುರಗಳು. ಈ ವಸತಿ ಅಗ್ನಿ ಅನಾಹುತದಿಂದ ನಾಶವಾಯಿತು.

ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಇದರ ಕೆಳಗಿನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಮಥುರ ನಾಣ್ಯಗಳು ಮತ್ತು ಶುಂಗರ ಕಾಲದ ಮಣ್ಣಿನಗೊಂಬೆಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳು ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ್ದಾಗಿದ್ದು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಮುದ್ರಿತ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಮನೆಗಳು ಉತ್ತರ–ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವ–ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಸುಟ್ಟಇಟ್ಟಿಗೆಗಳಿಂದ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಮನೆಯೊಂದರ ಒಳಗೆ ಮಣ್ಣಿನ ಬಳೆಗಳ ಬಾವಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಕಟ್ಟಡಗಳು ಏಳು ಹಂತಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಮಧ್ಯದ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಯೌಧೇಯರ ನಾಣ್ಯಗಳೂ (ಪ್ರ.ಶ. ಆರಂಭಿಕ ಕಾಲ) ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಕುಷಾಣ ರಾಜ ವಾಸುದೇವನ (2–3ನೆಯ ಶತಮಾನ) ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಹೋಲುವ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಹಂತದ ಮೇಲ್‌ಸ್ತರಗಳಿಂದ ದೊರೆತ ಪ್ರಾಚ್ಯಾವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ– ಬೀಸುವಕಲ್ಲು, ಹರಕೆ ತಟ್ಟೆ, ಮಣ್ಣುಗಾರೆಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಬೋಧಿಸತ್ವ ಮೈತ್ರೇಯನ ಶಿಲ್ಪ. ಕೊನೆಯದು ಮಥುರಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಹಂತದ ಅನಂತರ ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಜನವಸತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಮತ್ತೆ ವಸತಿ ಆರಂಭವಾಯಿತು (5ನೆಯ ಹಂತ). ಈ ಕಾಲದ ಮನೆಗಳು ಹಿಂದಿನ ಹಂತಗಳ ಇಟ್ಟಿಗೆಚೂರುಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ಕಟ್ಟಲ್ಪಟ್ಟವು. ಮಂದ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಮುದ್ರೆ ಮತ್ತು ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿವೆ. ನೀಲಿ, ಕಂದು ಮತ್ತು ಹಸುರು ಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಿಗಳ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಬಲ್ಬನ್‌ನ (1266–77) ನಾಣ್ಯಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಈ ಹಂತ ಸು. 15ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತು.

ಮೊದಲು ಈ ಹಂತಗಳ ಕಾಲಮಾನವನ್ನು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ, ನಾಣ್ಯ ಹಾಗೂ ಸ್ತರಕ್ರಮಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ಈಗ ಈ ಹಂತಗಳಿಗೆ ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲಮಾನಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗಿವೆ. ಇದರಂತೆ 1ನೆಯ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.2ನೆಯ ಸಹಸ್ರಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. 2ನೆಯ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 11–8ನೆಯ ಶತಮಾನ; 3ನೆಯ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 6–3ನೆಯ ಶತಮಾನ; 4ನೆಯ ಹಂತ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನ–ಪ್ರ.ಶ.3ನೆಯ ಶತಮಾನ; 5ನೆಯ ಹಂತ 11ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅಂತ್ಯ–15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪೂರ್ವಾರ್ಧ.

ಪುರಾಣಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಹಸ್ತಿನಾಪುರ ಪಟ್ಟಣ ಗಂಗೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಚ್ಚಿಹೋದ ಅನಂತರ ನಿಚಕ್ಷು ರಾಜ ಈ ಊರನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಕೌಶಾಂಬಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಆರಂಭಿಸಿದ. ಹಸ್ತಿನಾಪುರ ಹಾಗೂ ಕೌಶಾಂಬಿ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಪಾತ್ರೆಗಳು ದೊರಕಿರುವುದು ಈ ಘಟನೆಯನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುವಂತಿದೆ. ಈ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಮಹಾಭಾರತದ ಈ ಘಟನೆಯನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.9ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸಮೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎಸ್.ಪಿ.ಐ.)

ಹಳೇಬೀಡು: ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬೇಲೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಸ್ಥಳ. ಬೇಲೂರಿನ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ 16ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಸು.10ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಯಿತೆನ್ನಲಾದ ದೊಡ್ಡ ಕೆರೆಯಿಂದಾಗಿ ಈ ಊರಿಗೆ ದೋರಸಮುದ್ರ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿತೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಊರಿಗೆ 950ರ ವೇಳೆಗೆ ದ್ವಾರಾವತಿ ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿದ್ದುದಾಗಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಊರು ಬಸದಿ, ದೇವಾಲಯಗಳಿಂದ ತುಂಬಿ ಅತಿ ವೈಭವದಿಂದ ವಿಜೃಂಭಿಸಿದ ನಗರವಾಗಿತ್ತು. ಮುಮ್ಮಡಿ ಬಲ್ಲಾಳನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಊರು ಅತ್ಯಂತ ವಿಸ್ತಾರಗೊಂಡು ಸಂಪದ್ಭರಿತ ನಗರವಾಗಿ ವೈಭವದ ಪರಾಕಾಷ್ಠತೆಯನ್ನು ಮುಟ್ಟಿತ್ತು. ಆದರೆ 1310ರಲ್ಲಿ ಅಲಾಉದ್ದೀನನ ದಂಡನಾಯಕ ಮಲ್ಲಿಕ್‌ಕಾಫರ್ ಈ ನಗರವನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಬಲ್ಲಾಳನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆದಾಗ ತತ್ತರಿಸಿಹೋದ ಈ ಊರು ಮತ್ತೆ ಚೇತರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಈ ಊರು ಹಳೇಬೀಡು ಎಂಬ ಹೆಸರು ಪಡೆಯಿತು. ಇಲ್ಲಿ ಈಗ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದುದೆಂದರೆ ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ (**ನೋಡಿ– ಹೊಯ್ಸಳ ವಂಶ; ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ**). ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಪಂಚಲಿಂಗೇಶ್ವರ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲ್ಪಡುವ ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸಮೂಹ, ಇಂದಿನ ಹಳೇಬೀಡು ಗ್ರಾಮದ ಪ್ರವಾಸಿ ಬಂಗಲೆಯ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ಅದರ ಪೌಳಿ ಗೋಡೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಇದೆ. ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಇಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಐದು ಮಣ್ಣಿನ ದಿಬ್ಬಗಳಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರರಲ್ಲಿ ಶಿವಲಿಂಗದ ಪಾಣಿಪೀಠ ಕಂಡಿದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಾಯಶಃ ಪಂಚಲಿಂಗೇಶ್ವರ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. *

1986–87ರಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಇಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಅಲಂಕೃತ ಶೈಲಿಯ, ಮಹಾದ್ವಾರ ಸಹಿತ, ದಕ್ಷಿಣೋತ್ತರವಾಗಿ ಆಯೋಜಿಸಿದ, ಪೂರ್ವಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಮೂರು ಶೈವ ದೇಗುಲಗಳನ್ನೂ ಅಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಾಕಾರದ ಹೊರಗಿನ ಗೋಡೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಪಶ್ಚಿಮಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಹೆಚ್ಚು ಭಗ್ನಗೊಂಡ ಸೋಮನಾಥ ವಜ್ರೇಶ್ವರ (ಅಪ್ರಕಟಿತ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆ) ಎಂಬ ಜೈನ ದೇವಾಲಯದ ಅವಶೇಷಗಳನ್ನೂ ಹೊರತೆಗೆದು ಸಂರಕ್ಷಿಸಿದೆ.

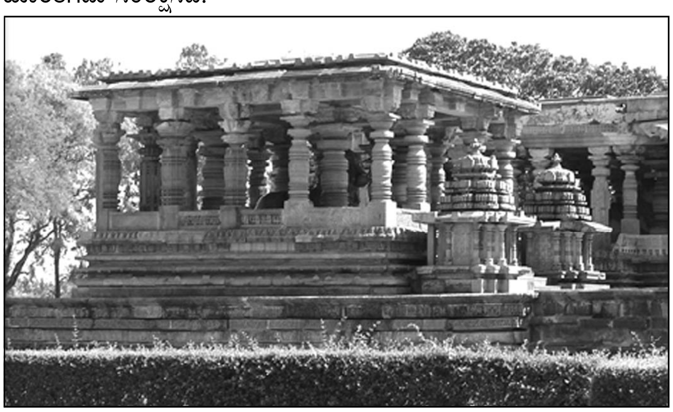

ನಂದಿ ಮಂಟಪ, ಹಳೇಬೀಡು

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಎದುರಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿರುವ ದೇವಾಲಯ ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದ್ದು ತನ್ನದೇ ಆದ ಬೃಹತ್ ನಂದಿಮಂಟಪವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಪ್ರಾಯಶಃ ಹಳೇಬೀಡಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಗೊಂಡ ನಖರೇಶ್ವರ ಅಥವಾ ನಗರೇಶ್ವರ ದೇಗುಲವಿರಬಹುದು. ಈ ದೇಗುಲಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಇನ್ನೆರಡು ಶೈವ ದೇವಾಲಯಗಳಿವೆ. ಈ ಎರಡು ಗುಡಿಗಳಿಗೂ ನಂದಿಮಂಟಪಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿಲ್ಲ.

ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ದೇಗುಲಗಳ ಜಗತಿ ಮತ್ತು ಮೂಲ ದೇವಾಲಯದ ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿನ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಮಾತ್ರ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ದೇವಾಲಯದ ಏಳು ಸ್ತರದ ಅಲಂಕೃತ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಆನೆ, ಕುದುರೆ, ಸಿಂಹ, ಲತಾ ವರ್ತುಲಗಳು, ಮಕರ ಮತ್ತು ಹಂಸ ಮುಖ್ಯವಾಗಿದ್ದು, ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಕೇದಾರೇಶ್ವರ, ಬ್ರಹ್ಮೇಶ್ವರ (ವಿರಕ್ತಮಠ) ಕೆತ್ತನೆಗಳನ್ನು ಮೀರಿಸುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರದ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿಗಿಂತ ತುಸುವೇ ಕಿರಿದಾದರೂ ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿವೆ. ಈ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಜೊತೆಗೆ ರಾಮಾಯಣ ಹಾಗೂ ಮಹಾಭಾರತ ಕಾವ್ಯಗಳಿಂದ ಆಯ್ದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಹಾಗೂ ಉತ್ತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಲವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ರೂಪಿಸಿ ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಥಾನಕಗಳು ಉಳಿದ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವಂತೆ ಮಹಾಮಂಟಪದ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿನಿಂದ ಶುರುವಾಗಿ ಸುಕನಾಸಿ, ಗರ್ಭಗೃಹವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಅದೇ ಮಹಾಮಂಟಪದ ವಾಯವ್ಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿವೆ. ಪ್ರಸ್ತುತ ಉಳಿದಿರುವ ರಾಮಾಯಣದ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಿಷ್ಕಿಂಧಾ ಕಾಂಡದಲ್ಲಿ ಬರುವ ವಾನರರ ಸೀತಾನ್ವೇಷಣೆ, ಹನುಮಂತನ ಲಂಕಾ ದಹನ, ಯುದ್ಧ ಕಾಂಡದ ರಾಕ್ಷಸ ಸಂಹಾರ ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರಮುಖವಾದುವು. ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಗೋಗ್ರಹಣ, ಅರ್ಜುನ ಸಂಪ್ತಕರೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಕಾವ್ಯಗಳಿಂದ ಕಾಣಬಹುದು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಶಿಲ್ಪವನ್ನೂ ಬಹು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ, ಜಾಣ್ಮೆಯಿಂದ ಕೆತ್ತಿರುವುದು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಹೊಸತನ ಅಚ್ಚರಿ ಮೂಡಿಸುತ್ತದೆ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇತರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಈ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿಯೂ ವಿವಿಧ ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವದ ಮೂರ್ತಿಗಳೂ ಮದನಿಕೆ ಮತ್ತಿತರ ಭಿತ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಇವೆ. ಎಲ್ಲ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಗರ್ಭಗೃಹ ಭಾಗದ ಜಗತಿಯಲ್ಲಿ, ನಕ್ಷತ್ರದ ಮೊನೆಗಳಿಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ದಿಗ್ಗಜಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿಸಿದ್ದು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಅದೇ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಎರಡು ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಈಗಲೂ ಶಿವಲಿಂಗ ಪೀಠವನ್ನು ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ದೇಗುಲದ ಎದುರು ಸು.5ಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಸಮಪ್ರಮಾಣದ ಎರಡು ಭಾಗಗಳಿಂದಾದ ದ್ವಾರಮಂಟಪವಿದೆ. ಈ ಮಂಟಪವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ಮತ್ತು ನಡುವಿನ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಆವರಿಸುವಂತೆ ಇದ್ದ ಪ್ರಾಕಾರದ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರಕಿದ್ದು ಈ ಪ್ರಾಕಾರದ ಒಳಗೆ ಆಗ್ನೇಯ ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಪಾಕಶಾಲೆಯ(?) ಅವಶೇಷಗಳೂ ಇವೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸಗಾರರಿಗೆ ಕುಡಿಯುವ ನೀರಿನ ಅನುವು ಮಾಡಿಕೊಡಲು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದ ನೀರ್ಗಾಲುವೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳ ಭಿತ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳು ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದಲ್ಲಿರುವ ಸ್ಥಳೀಯ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿದ್ದು, ಕೆತ್ತನೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ದೇಗುಲಗಳ ಕಾಲವನ್ನು ಸು.1121–75ರ ಒಳಗೆ ಎಂದು ನಿರ್ಣಯ ಮಾಡಬಹುದು. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿಯೇ ದೊರೆತ ಎರಡನೆಯ ನರಸಿಂಹನ (1220–35) ಕಾಲದ ಶಾಸನವೊಂದು ಜೈನದೇಗುಲದ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ ದಾನಗಳ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುವುದರಿಂದ ಮತ್ತು ನಗರೇಶ್ವರ ದೇಗುಲಗಳ ಹೊರಗಿನ ಜೈನ ದೇವಾಲಯದ ಶಾಸನವಾದುದರಿಂದ ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದ ಕಾಲವನ್ನು ನಿರ್ಣಯ ಮಾಡಬಹುದು. (ಕೆ.ಟಿ.ಎಂ.)

ಹಳ್ಳೂರು: ಹಾವೇರಿ ಜಿಲ್ಲೆ ಹಿರೇಕೆರೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದೀತೀರದಲ್ಲಿರುವ ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ; ರಾಣೆಬೆನ್ನೂರಿಗೆ 45 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಶಾಸನೋಕ್ತ ಹಳ್ಳವೂರು, ವಿಜಯಸಮುದ್ರ, ವಿಜಯಪುರವನ್ನು ಹಳ್ಳೂರೆಂದು ಊಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶ ಬೆಳಗುತ್ತಿ ಸಿಂದರ ಆಧಿಪತ್ಯ ಸ್ಥಳವಾಗಿತ್ತು. ಹೊಯ್ಸಳರ ಅಧೀನ ಅರಸರಾಗಿದ್ದ ಇವರು ಹಳ್ಳೂರನ್ನು ಒಂದು ಸೈನಿಕ ಠಾಣೆಯಾಗಿಟ್ಟು ಕೊಂಡಿರಬೇಕು. ಈ ಊರಿನಲ್ಲಿ ಶ್ರೀರಂಗನಾಥ ದೇವಾಲಯವಿದೆ.

ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದಾಗಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಿಂದ ಮೊದಲುಗೊಂಡು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯವರೆಗಿನ ಚಿತ್ರಣ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿದೆ. ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಆದಿಭಾಗ (ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.1710) ಹಾಗೂ ಅಂತ್ಯಭಾಗ (ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.1425–1195) ಎಂದು ಎರಡು ಹಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಆದಿಭಾಗದ ಪದರದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳೂ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಅಲಂಕರಣೆಗಳೂ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳೂ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ನೇರಳೆಬಣ್ಣದ ಅಲಂಕರಣೆಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳು ಈ ಪದರದಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. ಕಟ್ಟಡಗಳ ಅವಶೇಷಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. ಕ್ವಾರ್ಟ್ಜ಼್ ಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ಉದ್ಯಮದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸಿಗುವ ಅಲಗುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಆದರೆ ಲೋಹದ ವಸ್ತುಗಳಾವುವೂ ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲ.

ಅಂತ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಚಿತ್ರಣ ಇನ್ನೂ ಸ್ಪಷ್ಟ. ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡದ ತಳಪಾಯ, ದಮ್ಮಸು ಮಾಡಿದ ನೆಲದ ಭಾಗ, ಒಲೆ, ಬೆಂಕಿ ಉರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ಥಳ ಇತ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಕಟ್ಟಡದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕುಣಿಗಳು ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ನೆಟ್ಟಕಂಬದ ಮೇಲೆ ಇಳಿಜಾರಾದ ಮಾಡು ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿತ್ತು. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಯಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೊಡಲಿಗಳೂ ತಲೆಗೆ ಊರೆಯಾಗಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಿರಬಹುದಾದ ತಲೆಯಾಸರೆ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮಡಕೆ ಕುಡಿಕೆಗಳೂ ಶವಸಂಸ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಮಣ್ಣಿನ ದೊಡ್ಡ ಪಾತ್ರೆಗಳೂ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇಂಥ ಪಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಎಲುಬುಗಳನ್ನಿಟ್ಟು, ಅವುಗಳ ಬಾಯಿಗಳನ್ನು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಸೇರಿಸಿಬಿಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಸುಟ್ಟ ಮಣಿಗಳೂ ಚಿಪ್ಪಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಹಾಗೂ ಸಾಬೂನುಗಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಮಣಿಗಳೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಎಲುಬಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ದಬ್ಬಳದಂಥ ಉಪಕರಣಗಳೂ ದೊರೆತಿವೆ. ಎರಡು ಅಲಗುಳ್ಳ ತಾಮ್ರದ ಕೊಡಲಿ (ಪರಶುವಿನಂಥ ಕೊಡಲಿ), ಮೀನು ಹಿಡಿಯಲು ಬಳಸುವ ಗಾಳಗಳೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಸುಟ್ಟ ಎಲುಬಿನ ಚೂರುಗಳೂ ಸುಟ್ಟ ರಾಗಿಕಾಳುಗಳೂ ದೊರೆತಿದ್ದು ಇವು ಆ ಕಾಲದ ಜನರ ಆಹಾರ ವಿಧಾನದ ಬಗೆಗೆ ವಿಶೇಷ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತವೆ (ರಾಗಿಯ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಳುಗಳು ದೊರೆತದ್ದು ಈ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಎಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬೇಕು: ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.1600). ಈ ಎಲ್ಲ ವಸ್ತು ವಿಶೇಷಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದ ನವಶಿಲಾಯುಗದ ಜನರ ಜೀವನಕ್ರಮ, ಆಹಾರ ಪದ್ಧತಿ, ಪ್ರಾಣಿ ಸಾಕಣೆ, ಕೃಷಿ, ಕೈಗಾರಿಕೆ, ಚಾಪೆ ಹೆಣಿಗೆ, ಮೀನುಗಾರಿಕೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಚಿತ್ರಿಸಬಹುದು. ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಆ ಜನರಿಗೆ ಬಹುಶಃ ಪುನರ್ಜನ್ಮದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆಯಿದ್ದಿರಬೇಕು. ನವಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅನಂತರ ಪ್ರಶ.ಪೂ.ಸು.1000ರಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗೀನ ಜನಜೀವನ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಸಮಾಧಿ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಬಳಸುವುದು, ವಿವರಪೂರ್ಣವಾದ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿ, ಚಕ್ರದ ಮೇಲಿಟ್ಟು ರಚಿಸಿದ ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ಮಡಕೆ ಕುಡಿಕೆಗಳ ಬಳಕೆ, ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳ ಉಪಯೋಗ (ಬಾಣದ ಮೊನೆ, ಭರ್ಜಿ, ಚಾಕು ಇತ್ಯಾದಿ) ಮುಂತಾದವು ಇಲ್ಲಿಯ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗೀನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಇವಲ್ಲದೆ ಹಳ್ಳೂರಿನಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳಿಗೆ ಅಂಟಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಬತ್ತದ ಹೊಟ್ಟು ಪತ್ತೆಯಾಗಿದ್ದು, ಇದರಿಂದ ಆ ಕಾಲದ ಆಹಾರ ಪದ್ಧತಿಯ ಬಗೆಗೆ ಮಾಹಿತಿ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಬ್ಬಿಣದ ಆಯುಧೋಪಕರಣಗಳ ಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1000. (ಎಚ್.ಆರ್.ಆರ್.ಬಿ.)

ಹಾಲಿನ್‌ಷಿಡ್, ರ್‍ಯಾಫೆಲ್: 1580. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಇತಿಹಾಸ ಬರೆಹಗಾರ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಷೆಫೈರ್‌ನಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ. ಲಂಡನ್‌ನಲ್ಲಿ ರೆಜಿನಲ್ಡ್ ವುಲ್ಫ್ ಎಂಬ ಜರ್ಮನ್ ಮುದ್ರಣಕಾರನ ಬಳಿ ಅನುವಾದಕನಾಗಿ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ. ಜಾನ್‌ಲಿಲೆಂಡ್ (1506–52) ಎಂಬಾತ ಶೇಖರಿಸಿದ ಸಾಮಗ್ರಿಯನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಇಂಗ್ಲೆಂಡ್, ಸ್ಕಾಟ್ಲೆಂಡ್ ಮತ್ತು ಐರ್ಲೆಂಡಿನ ವೃತ್ತಾಂತಗಳು (ಕ್ರಾನಿಕಲ್ಸ್) ಎಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ (1578). ಹಾಲಿನ್‌ಷಿಡ್‌ನ ವೃತ್ತಾಂತಗಳು ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಕೃತಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು

ಇತರರು ಬರೆದರು. ನೊವಾನ ಯುಗದಿಂದ ಸಮಕಾಲೀನ ಯುಗದವರೆಗಿನ ಚರಿತ್ರೆ ಇದರ ವಸ್ತು. ತಾನು ಬಳಸುವ ಅಂಶಗಳ ಮೂಲವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿ ವಿಪುಲವಾದ ಸಾಮಗ್ರಿಯನ್ನು ನೀಡುವ ಈ ಕೃತಿ ಜನಪ್ರಿಯವಾಯಿತು. ಸ್ಪೆನ್ಸರ್‌ನನ್ನೊಳಗೊಂಡು ಅನೇಕ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಸಾಹಿತಿಗಳು ಈ ಕೃತಿಯ ಸಾಮಗ್ರಿಯನ್ನು ತಮ್ಮ ಕೃತಿಗಳಿಗೆ ಆಕರವಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡರು. ವಿಲಿಯಮ್ ಷೇಕ್‌ಸ್ಪಿಯರ್‌ನ ಐತಿಹಾಸಿಕ ನಾಟಕಗಳಿಗೆ ಈ ಗ್ರಂಥ ಮೂಲ ಸಾಮಗ್ರಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸಿದೆ. ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟೆಂಟ್ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತವಾಗಿ ರಚಿತವಾದ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಗ್ರಂಥವಿದು. ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಪದಗಳ ಮೋಹ ಕಂಡುಬಂದರೂ ಸ್ಪಷ್ಟತೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. (ಎಲ್.ಎಸ್.ಎಸ್.)

ಹಾಲೇರಿ ಮನೆತನ: ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿ ಸು.1633–1834ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜಮನೆತನ. ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ ಮಡಿಕೇರಿ. ಮೊದಲು ಹಾಲೇರಿ, ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲ ನಾಲ್ಕುನಾಡು ರಾಜಧಾನಿಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಈ ವಂಶದ ರಾಜರು ತಾವು ಚಂದ್ರವಂಶದವರು, ಆಶ್ವಲಾಯನಸೂತ್ರ ಋಕ್ ಶಾಖೆಯವರು, ವೀರಶೈವಮತ ಧುರೀಣರು ಎಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಅರಸರೂ ಒಡೆಯರು ಎಂಬ ಉತ್ತರನಾಮವನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ವಂಶದ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ (1780–1809) ಬರೆಯಿಸಿದ ರಾಜೇಂದ್ರನಾಮೆ ಮತ್ತು ಹಲವು ಬ್ರಿಟಿಷರ ಬರೆಹಗಳು ಈ ವಂಶದ ಚರಿತ್ರೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ.

17ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆದಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ವೀರರಾಜನೆಂಬ ಇಕ್ಕೇರಿಯ ರಾಜಕುಮಾರ ಜಂಗಮ ವೇಷದಲ್ಲಿ ಕೊಡಗಿಗೆ ಬಂದು ಮಡಿಕೇರಿ ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿರುವ ಹಾಲೇರಿಯಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ. ಇವನೇ ಹಾಲೇರಿ ವಂಶದ ಮೂಲಪುರುಷ. ಅಪ್ಪಾಜಿರಾಜನ ಮಗ ಮುದ್ದುರಾಜ 1633–87ರ ವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಇವನು 1681ರಲ್ಲಿ ಮಡಿಕೇರಿಯಲ್ಲಿ ಅರಮನೆಯನ್ನೂ ಅದರ ಸುತ್ತ ಕೋಟೆಯನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಹುಶಃ ಬಲಯುತ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ ಈತ ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣ ಮೈಸೂರು ಅರಸರಿಂದ ಧಾಳಿಗೆ ಒಳಗಾದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಮನಸ್ಸು ಮಾಡಿದ್ದ. ಮುದ್ದುರಾಜನಿಗೆ ದೊಡ್ಡವೀರಪ್ಪ (1687–1736), ಅಪ್ಪಾಜಿರಾಜ ಮತ್ತು ನಂದರಾಜ ಎಂಬ ಮೂವರು ಮಕ್ಕಳಿದ್ದರು. ದೊಡ್ಡವೀರಪ್ಪ ತಂದೆಯ ಮರಣಾನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಈತ ಕೊಟ್ಟಾಯಂ ಅರಸ ವೀರವರ್ಮನನ್ನು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸಿ ಕೊಂದ. ಬಿದನೂರ ಸೋಮಶೇಖರನಾಯಕನೊಡನೆ ಮೈತ್ರಿ ಸಾಧಿಸಿದ. 49 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಈತ ದಕ್ಷತೆಯಿಂದ ಆಳಿ ಅನೇಕ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಕೆಲಸಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ ತನ್ನ 78ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಮರಣಹೊಂದಿದ. ಇವನ ಅನಂತರ ಆಳಿದವನು ಚಿಕ್ಕವೀರಪ್ಪ (1736–66). ಇವನು ದುರ್ಬಲನಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ, ಏಳುಸಾವಿರ ಸೀಮೆ, ಬೆಮ್ಮತ್ತಿ, ಮಲ್ಲಿಪಟ್ಟಣ ಮತ್ತು ಹೊಸೂರು ಹೋಬಳಿಗಳನ್ನು ಹೈದರ್‌ಅಲಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಚಿಕ್ಕವೀರಪ್ಪನ ಅನಂತರ ಹಾಲೇರಿಯ ಮುದ್ದುರಾಜ ಮತ್ತು ಹೊರಮಲೆಯ ಮುದ್ದಯ್ಯ ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಸಮರಸದಿಂದ 1766–70ರ ವರೆಗೆ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದರು. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಂಜ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಾರೆಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ಕೊಡಗು ವಿಸ್ತರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಮುದ್ದಯ್ಯನ ಮಗ ದೇವಪ್ಪರಾಜ 4 ವರ್ಷ ಆಳಿದ ಅನಂತರ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಯಿತು. ಹೊರಮಲೆಯವರು ದೇವಪ್ಪನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೇರಿಸಿದರೂ ಹಾಲೇರಿಯ ಒಂದನೆಯ ಲಿಂಗರಾಜೇಂದ್ರ (1774–80) ಐಗೂರಿಗೆ ಹೋಗಿ ಹೈದರನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಸಿಂಹಾಸನ ಪಡೆದ. ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮಲೆಯಾಳಕ್ಕೆ (ಕೇರಳ) ಸೇರಿಹೋಗಿದ್ದ ಕಲ್ವಾತಿಯವರೆಗೆ ಕೊಡಗಿನ ಹಕ್ಕನ್ನು ಸಾಧಿಸಿಪಡೆದ. ಹೈದರನಿಗೆ ಹಣವನ್ನು ನೀಡಿ ಅದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಫಲವಾಗಿ ಕೆಲವು ಸೀಮೆಗಳನ್ನು ಪಡೆದು ಕೊಡಗಿನ ಗಡಿಗಳನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ಇವನು 1780ರಲ್ಲಿ ನಿಧನಹೊಂದಿದ. ಇವನ ಮಕ್ಕಳು ಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಕರಾಗುವತನಕ ಅವರ ಪೋಷಕನಾಗುವ ನೆಪದಲ್ಲಿ ಹೈದರ್ ಕೊಡಗನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ರಾಜಕುಮಾರರನ್ನು ಮೊದಲು ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗೊರೂರಿನಲ್ಲಿಯೂ ಅನಂತರ ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿಯೂ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟಿದ್ದ. 1782ರಲ್ಲಿ ಕೊಡಗರು ದಂಗೆಯೆದ್ದರು. ಅದೇ ವರ್ಷ ಹೈದರನೂ ಮರಣಹೊಂದಿದ.

ಹೈದರನ ಅನಂತರ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್ ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಕೊಡಗಿನಲ್ಲಿ ದಂಗೆಗಳುಂಟಾದಾಗ ಆ ದಂಗೆಗಳನ್ನು ಅಡಗಿಸಿ ಸೆರೆಸಿಕ್ಕವರನ್ನು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಕಳಿಸಿದ. ಕೊಡಗು ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಮುಸ್ಲಿಂ ಜಮೀನ್ದಾರರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಉಳಿದ ಕೊಡಗರನ್ನೆಲ್ಲ ಕೊಡಗಿನಿಂದ ಉಚ್ಚಾಟಿಸುವಂತೆ ತಿಳಿಸಿದ. ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ತನ್ನ ಪತ್ನಿ ಮತ್ತು ಸಹೋದರರೊಡನೆ ಪಿರಿಯಾಪಟ್ಟಣದಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಸ್ವಲ್ಪ ಅಧಿಕಾರ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆದ. ಟಿಪ್ಪುವಿನೊಡನೆ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಸಹಾಯದಿಂದ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ಪುನಃ ಸಿಂಹಾಸನವೇರಿದ. 1792ರಲ್ಲಿ ಲಾರ್ಡ್ ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲೀಸ್ ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣಕ್ಕೆ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕಿದಾಗ ಅನೇಕ ಜನ ಕೊಡಗರು ಕೊಡಗಿಗೆ ಹಿಂದಿರುಗಿದರು. ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ಕೊಡಗಿನ ರಾಜರಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಮುಖನಾಗಿದ್ದವ. ಭೂಹಿಡುವಳಿಗಳನ್ನು ವಿಂಗಡಿಸಿ, ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ಶಿಸ್ತು ಆಡಳಿತ ಸುಧಾರಣೆಗೆ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ಹುಕುಂನಾಮಾ ನಿರೂಪ ನೀಡಿದ. ಚಾರಿತ್ರಿಕ ದಾಖಲೆಯಾಗಿ ವಂಶಚರಿತ್ರೆಯಾದ ರಾಜೇಂದ್ರನಾಮೆಯನ್ನು ಖಾಸಾರಹಸ್ಯದ ಶಂಭಯ್ಯನಿಂದ ಬರೆಸಿದ. 1795ರಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕುನಾಡು ಅರಮನೆಯನ್ನೂ 1805ರಲ್ಲಿ ಮಡಿಕೇರಿಯ ಹೊಸ ಅರಮನೆಯನ್ನೂ ಕಟ್ಟಿಸಿದ. ಈತ ಟಿಪ್ಪುವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕುಶಾಲನಗರ, ಬೆಪ್ಪುನಾಡು, ಭಾಗಮಂಡಲ– ಈ ಮೂರು ಕೋಟೆಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ.

1790ರಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾದಾಗ ತಲಚೇರಿಯಲ್ಲಿದ್ದ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಮುಖಂಡ ರಾಬರ್ಟ್ ಟೇಲರ್ ಕೊಡಗಿನ ರಾಜನೊಡನೆ ಸಂಧಾನ ಆರಂಭಿಸಿ, ವ್ಯಾಪಾರ ಸೌಕರ್ಯಗಳನ್ನು ಪಡೆದ. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಕಂಪನಿ ಕೊಡಗಿನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ರಕ್ಷಿಸಲು ಒಪ್ಪಿತು. ಇದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಯುದ್ಧ ಮಾಡಿದರೆ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಕೊಡುವುದಾಗಿ ಟಿಪ್ಪು ಹೇಳಿಕಳಿಸಿದ. ಆದರೆ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಆಹ್ವಾನವನ್ನು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಸಿದ್ದೇಶ್ವರದ ಬಳಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸೈನ್ಯ ಬೀಡುಬಿಟ್ಟಿದ್ದಾಗ ವೀರರಾಜ ನೀಲ್ ಅಬರ್‌ಕ್ರಾಂಬಿಯನ್ನು ಭೇಟಿಮಾಡಿದ. ಇದರ ನೆನಪಿಗಾಗಿ 1792ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪಟ್ಟಣ ಕಟ್ಟಿಸಿ, ಅದಕ್ಕೆ ವೀರರಾಜಪೇಟೆ ಎಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟ. 1793ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರೊಡನೆ ಪುನಃ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅವರಿಗೆ ವರ್ಷಕ್ಕೆ 24,000 ರೂಪಾಯಿ ಪೊಗದಿ ಕೊಡಲು ಸ್ವಯಂಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದ ಒಪ್ಪಿದ. ಮೊದಲ ರಾಣಿಗೆ ಗಂಡು ಮಕ್ಕಳಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ 1796 ಫೆಬ್ರವರಿಯಲ್ಲಿ ಮಹದೇವಮ್ಮಾಜಿಯನ್ನು ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಮೈಸೂರು ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಈತ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಟಿಪ್ಪು ಮಡಿದಾಗ ಅವನ ಯುದ್ಧಾಶ್ವ, ಪಲ್ಲಕ್ಕಿ ಮತ್ತು ಅಂಬಾರಿಗಳು ವೀರರಾಜೇಂದ್ರನಿಗೆ ಬಹುಮಾನವಾಗಿ ದೊರೆತವು. ಟಿಪ್ಪುವಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳ ಹಂಚಿಕೆಯ ಅನಂತರ ಮೈಸೂರು ಮತ್ತು ಕೊಡಗುಗಳ ಗಡಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟವು.

ವೀರರಾಜೇಂದ್ರನ ಸಹೋದರ ಎರಡನೆಯ ಲಿಂಗರಾಜೇಂದ್ರ 1811–20ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ. ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಡಿಕೇರಿಯ ಅರಮನೆ (1812), ಓಂಕಾರೇಶ್ವರ ದೇವಸ್ಥಾನ (1820) ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ಓಂಕಾರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ ಶಿವಲಿಂಗವನ್ನು ಕಾಶಿಯಿಂದ ತರಿಸಿ 1820 ಮಾರ್ಚ್ 26ರಂದು ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸಿದ.

ಇವನ ಮಗ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ II ಹಾಲೇರಿ ವಂಶದ ಹಾಗೂ ಕೊಡಗಿನ ಕೊನೆಯ ದೊರೆ (1820–34). ಇವನು ಅನೇಕ ಕೊಲೆಗಳಿಗೆ ಕಾರಣನಾಗಿದ್ದುದರ ಫಲವಾಗಿ ವಿಚಾರಣೆ ಮಾಡಲು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದಾಗ ರಾಜ ಅದನ್ನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಿದ. ಸೋದರಿ ದೇವಮ್ಮಾಜಿಯೂ ಆಕೆಯ ಗಂಡ ಚನ್ನಬಸಪ್ಪನೂ 1831ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರಿಗೆ ಓಡಿಹೋಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷರ ರಕ್ಷಣೆ ಕೋರಿದರು. ಬ್ರಿಟಿಷರು ವೀರರಾಜನನ್ನೂ ಆತನ ಕುಟುಂಬದವರನ್ನೂ ವಾರಾಣಸಿಗೆ ಕಳಿಸಿದರು. 1852ರಲ್ಲಿ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ಮತ್ತು ಅವನ ಪುತ್ರಿ ಗೌರಮ್ಮ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಹೋದರು. ಭಾರತದಿಂದ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಪ್ರಯಾಣ ಮಾಡಿದ ರಾಜರುಗಳಲ್ಲಿ ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ ಮೊದಲನೆಯವನು. ಗೌರಮ್ಮ ಕ್ರೈಸ್ತಧರ್ಮ ಅವಲಂಬಿಸಿ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿಯೋರ್ವನನ್ನು ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಂಡಳು. ವೀರರಾಜೇಂದ್ರ 1859 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 24ರಂದು ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ. ಅವನ ದೇಹವನ್ನು ವಾರಾಣಸಿಗೆ ತಂದು ಅಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು.

ಹಾಲೇರಿ ರಾಜರ ವಂಶಾವಳಿ:

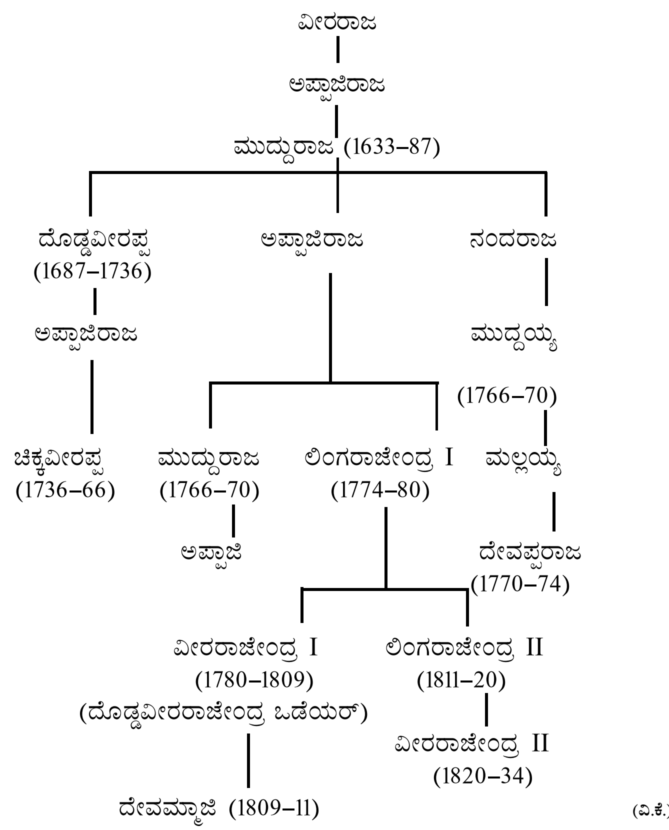

(ವಿ.ಕೆ.)

ಹಿಂದು ಇಸ್ಲಾಂ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ: 15ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ದೆಹಲಿಯ ತುಗಲಕ್ ವಂಶ ಕೊನೆಗೊಂಡು ಕೇಂದ್ರದ ಅಧಿಕಾರ ಆಡಳಿತಗಳು ಶಕ್ತಿಗುಂದಿ, ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಅಧೀನರಾಗಿ ಆಡಳಿತ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸುಬೇದಾರರು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಪ್ರಾಂತಾಧಿಕಾರಿಗಳಾಗಿದ್ದಾಗ ತಮ್ಮ ನಿರ್ಲಕ್ಷ್ಯ, ನಿರಾಸಕ್ತಿಯಿಂದ ದುರಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದ ಇವರು ಸ್ವತಂತ್ರರಾದ ಮೇಲೆ ಆಸಕ್ತಿ ವಹಿಸಿ, ಆಡಳಿತವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿ ಪ್ರಬಲರಾದರು. ಇದರಿಂದ ಭಾರತದ ಮೂಲೆ ಮೂಲೆಯ ಇಸ್ಲಾಂ ಆಡಳಿತ ಮುಂದುವರೆಯಲು ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಒಳಪ್ರಾಂತಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮ, ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಪ್ರಸರಣ, ಸಂವರ್ಧನೆಗೆ ಹೊಸ ಚೈತನ್ಯ, ಉತ್ಸಾಹ ಒದಗಿತು. ಈ ಮೊದಲು ದೆಹಲಿಯೊಂದಿಗೆ ನೇರಸಂಪರ್ಕವಿದ್ದ ಕೆಲವೇ ಸ್ಥಳ ಇಸ್ಲಾಂ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಕಲೆ, ವಿದ್ವತ್ತಿನ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದರೆ, ಸ್ಥಳೀಯ ಆಡಳಿತ ತೊಡಗಿದ ಮೇಲೆ ಅಹಮದಾಬಾದ್, ಗೌರ್, ಪಾಂಡುವಾ, ಗುಲ್ಬರ್ಗ, ಬಿಜಾಪುರ ಮುಂತಾದ ಹಲವಾರು ಪ್ರಾಂತೀಯ ರಾಜಧಾನಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಜೀವನ ಶೈಲಿ, ಕಲೆಗಳು ಹೊಸ ಲವಲವಿಕೆಯಿಂದ ಅರಳತೊಡಗಿದವು. ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಅಲ್ಪಸಂಖ್ಯಾತ ಮುಸ್ಲಿಮರು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ಸ್ಥಳೀಯರ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅವಲಂಬಿತರಾದಂತೆಲ್ಲ ತಮ್ಮ ನಿಷ್ಠುರ ಮೂಲಭೂತವಾದಿ ಧೋರಣೆಯನ್ನು ಮೃದುಗೊಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಒಂದು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಾಮರಸ್ಯ, ಸಮನ್ವಯ ಮನೋಭಾವ ಮೂಡಬಲ್ಲ ವಾತಾವರಣವೂ ಬಲಿಯಿತು.

ಸ್ಥಳೀಯ ರಾಜ್ಯಗಳಿಗೆ ದೆಹಲಿಗಿದ್ದಂತಹ ಗಡಿನಾಡಿನ ಧಾಳಿ, ಆಗಾಗ ಉಂಟಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಒಳಜಗಳ, ದಂಗೆಗಳ ಬಾಧೆಯಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ತಮ್ಮ ಉಳಿವು, ಭದ್ರತೆಗೆ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಇದೇ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಬೇರೂರಿ ತಮ್ಮ ಮುಂದಿನ ಬದುಕನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದ ಅನಿವಾರ್ಯತೆಯನ್ನೂ ಮನಗಂಡ ಸ್ಥಳೀಯ ಅರಸರು ಆಯಾಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಕೋಟೆಕೊತ್ತಲಗಳನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿ, ಹಲವು ತೆರನಾದ ಜನಪರ ಕಾರ್ಯಗಳಿಂದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸುಭಿಕ್ಷಗೊಳಿಸಿದರು. ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಳೀಯರಿಗೆ ಸೂಕ್ತ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯ ಕಲ್ಪಿಸಿ ಅವರನ್ನು ಒಲಿಸಿಕೊಂಡರು. ಜೊತೆಗೆ ಪರರಾಜ್ಯ ಲೂಟಿ, ಕರಸಂಗ್ರಹಗಳಿಂದ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿದ ಅಪಾರ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ದೆಹಲಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸದೆ, ಅದನ್ನೇ ಬಳಸಿ ಸ್ಥಳೀಯರ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಜೀವನ, ಕಲಾಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು ಶ್ರೀಮಂತಗೊಳಿಸಲು ಶ್ರಮಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ, ಗುಜರಾತ್, ಜೌನಪುರ, ಮಾಳವ, ಕಾಶ್ಮೀರಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಗೀತಕಲೆ ಅನನ್ಯವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯ ಬದಲಿಗೆ ಸ್ಥಳೀಯ ಭಾಷೆ ಆಡಳಿತ ಭಾಷೆಯಾಯಿತು. ಉತ್ತಮ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕೃತಿಗಳ ಪರಸ್ಪರ ಅನುವಾದಗಳಾಗಿ ಎರಡೂ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮಂತ ಸಾಹಿತ್ಯ ರೂಪುಗೊಂಡವು. ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಸೊಗಡಿನ ಚಿತ್ರಕಲಾಶೈಲಿಗಳು ರಾಜಾಶ್ರಯ ಪಡೆದು ಮುಖ್ಯವಾಹಿನಿಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿದವು. ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಬದಲಾವಣೆ ಆದವು. ಜನಪ್ರಿಯವೂ ಪ್ರಚಲಿತವೂ ಆಗಿದ್ದ ಸ್ಥಳೀಯ ವಾಸ್ತು ಹಾಗೂ ಇಸ್ಲಾಂ ಶೈಲಿಯ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಆಯ್ಕೆ, ಮಾರ್ಪಾಡು, ರೂಪಾಂತರ ಹಾಗೂ ಹದವರಿತ ಅಳವಡಿಕೆಗಳಿಂದ ಅಪೂರ್ವ ಸೌಂದರ್ಯದ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಹಿಂದು–ಇಸ್ಲಾಂ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿಗಳ ಶ್ರೇಣಿಯೇ ಉಗಮಿಸಿತು.

ಒಂದೆಡೆ ಆಕ್ರಮಿತ ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣತ ಕಲಾವಿದರ ತಂಡ ನಿರಾಶ್ರಿತವಾಗಿ ಬವಣೆಪಡುತ್ತಿತ್ತು. ಇನ್ನೊಂದೆಡೆ ಹೊಸದಾಗಿ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಯ ಅಮಲಿನಲ್ಲಿ ತೇಲುತ್ತಿದ್ದ ದೊರೆಗಳು ತಮ್ಮ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆ, ವ್ಯಕ್ತಿ, ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ, ಮನದಾಳದಲ್ಲಿ ಹುದುಗಿದ್ದ ಇಸ್ಲಾಂ ಧರ್ಮದ ಪಾರಮ್ಯವನ್ನು ವಿನೂತನವಾಗಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿ, ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿ ಮೆರೆಸಲು ತುಡಿಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವರ ಪರಸ್ಪರ ಅನಿವಾರ್ಯತೆ, ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳಿಂದಾಗಿ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಶೈಲಿಗಳು ರೂಪುಗೊಂಡವು. ಅಪೂರ್ವ ಸೌಂದರ್ಯದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಸೃಜಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಲಾವಿದರು ತಮ್ಮೆಲ್ಲ ಕಲಾಪ್ರೌಢಿಮೆಯನ್ನು ಮೆರೆದು, ವೈಯಕ್ತಿಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ಒಲವುಗಳನ್ನು ಅದುಮಿ, ಹೊಸ ಆಶ್ರಯದಾತರು ಸೂಚಿಸಿದ ಕಟ್ಟಡಗಳ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ತಮ್ಮ ಸೃಜನಶೀಲ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ, ಕಲ್ಪನೆ, ಜಾಣ್ಮೆಗಳನ್ನು ಧಾರೆಯೆರೆದುದರಿಂದ, ವಿಶಿಷ್ಟ ಸೊಬಗಿನ ಶೈಲಿಗಳು ಅರಳಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು.

ಹೀಗೆ 1150–1686ರ ವರೆಗಿನ ಐದು ಶತಮಾನಗಳಿಗೂ ಮೀರಿದ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಂದಿನ ಅಖಂಡ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕಲಾತ್ಮಕ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಂದ ಕಂಗೊಳಿಸುವ ಏಳು ಪ್ರಾಂತೀಯ ಶೈಲಿಗಳು ಉಗಮಿಸಿದವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು ಪ್ರಸ್ತುತ ಪಾಕಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿರುವ ಲಾಹೋರ್, ಮುಲ್ತಾನ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅರಳಿದ ಪಂಜಾಬ್‌ಶೈಲಿ, ಇನ್ನುಳಿದವು ಬಂಗಾಲ (ಸು.1336–1756), ಜೌನಪುರ (1394–1478), ಗುಜರಾತ್ (1396–1583), ಮಾಳವ (1401–1531), ಕಾಶ್ಮೀರ (1346–1589) ಹಾಗೂ ದಖನಿ (1347–1686) ಶೈಲಿಗಳು. ಸಹಜವಾಗಿ ಇವೆಲ್ಲ ಆಯಾಪ್ರಾಂತದ ಕಲಾವಿದರು ಹಲವು ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ತಾವು ಪಳಗಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ಮೇಲಿನ ಹಿಡಿತ; ಕಲ್ಪನೆ, ಸೃಜನಶೀಲತೆಗಳಿಂದ ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದ ಅಲಂಕರಣ ವಿನ್ಯಾಸ ವೈಖರಿ–ಇವನ್ನು ಹೊಸ ಧರ್ಮದ ಕಟ್ಟಡಗಳಿಗೆ ಎರಕ ಹೊಯ್ದ ಪರಿಣಾಮಗಳೇ. ವಾಸ್ತು ಕಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಇಸ್ಲಾಂಧರ್ಮದ ನಿಷ್ಠುರ ನೀತಿ, ನಿಯಮಾವಳಿಯ ಹಿಡಿತ ಕಡಿಮೆಯಾದಂತೆಲ್ಲ ಪ್ರಾಂತೀಯ ಶೈಲಿಗಳು ಬೆಳೆದು, ಇವುಗಳ ಸ್ವಂತಿಕೆ, ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ ಬಲಿತವು.

ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದಖನಿ ಶೈಲಿಯೆಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವ ಶೈಲಿ ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದ್ದೇ ಕೊಡುಗೆ. ಇದು ಗುಲ್ಬರ್ಗದಲ್ಲಿ ಬೇರೂರಿ, ಕುಡಿಯೊಡೆದು, ಬೀದರ್‌ನಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಿಯಾಗಿ ಟಿಸಿಲೊಡೆದು, ಬಿಜಾಪುರದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸರ್ವಾಂಗಸುಂದರ ಕುಸುಮಗಳಾಗಿ ಅರಳಿತು. ಇಲ್ಲಿ ರೂಪುಗೊಂಡ ಕೆಲವು ವಿಶಿಷ್ಟಲಕ್ಷಣಗಳು ಅಹ್ಮದ್‌ನಗರ, ಬೀರಾರ್, ಗೋಲ್ಕೊಂಡಗಳಲ್ಲಿನ ಶೈಲಿಗಳನ್ನು ಗಾಢವಾಗಿ ಪ್ರಭಾವಿಸಿದವು. ಈ ಶೈಲಿಯ ಕಲಾವಂತಿಕೆಯ ಸೊಗಡನ್ನು ಆಯಾ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿನ ರಕ್ಷಣಾವಾಸ್ತು, ಪೌರ ಅಥವಾ ನಾಗರಿಕ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಾಸ್ತುವಿನ ವಿನ್ಯಾಸ ಹಾಗೂ ಅಲಂಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು (**ನೋಡಿ–ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ಇಸ್ಲಾಮಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ**). (ಎಂ.ವಿ.ವಿ.)

ಹಿಟ್ಟೈಟರು: ಪ್ರಶ.ಪೂ.2000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಏಷ್ಯಮೈನರ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ್ದ ಒಂದು ಜನವರ್ಗ. ಇವರ ಉತ್ಕರ್ಷಕಾಲ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 1400 ರಿಂದ 1200. ಇವರು ಟಾರಸ್ ಪರ್ವತ ಶ್ರೇಣಿಯನ್ನು ದಾಟಿ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಸಿರಿಯದ ಕೆಲವು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಯೂಫ್ರಟೀಸ್ ನದೀಬಯಲಿನ ಕೆಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನೂ ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಈಜಿಪ್ಟ್ ಮತ್ತು ಅಸ್ಸೀರಿಯ ರಾಜ್ಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಇವರು ಕಾದಾಡುತ್ತಲೇ ಇದ್ದರು. ಹತ್ತುಸ ಇವರ ರಾಜಧಾನಿ (ಈಗಿನ ಹೆಸರು ಬೋಗಾಸ್ ಕೊಯ್). ಇವರು ಲೋಹವಿದ್ಯೆಯನ್ನರಿತಿದ್ದರು. ಟಾರಸ್ ಪರ್ವತಗಳ ಗಣಿಯಿಂದ ಬೆಳ್ಳಿಯನ್ನು ತೆಗೆದು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಯೋಗವೂ ಇವರಿಗೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿದಿತ್ತು. ಕಬ್ಬಿಣ ಬಳಸಿದ ಪ್ರಾಚೀನ ಜನವರ್ಗಗಳಲ್ಲಿ ಇವರೇ ಮೊದಲಿಗರು. ಬ್ಯಾಬಿಲಾನ್ ಹಾಗೂ ಅಸ್ಸೀರಿಯ ಜನರಿಗಿಂತ ಅನೇಕ ಶತಮಾನಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಇವರು ಕುದುರೆ ಗಾಡಿಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸರಕಾರ ಊಳಿಗಮಾನ್ಯ ಪದ್ಧತಿಗನುಸಾರವಾಗಿತ್ತು. ದೊರೆಗೆ ಆಡಳಿತ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಲಹೆ ನೀಡುವುದಕ್ಕೆ ರಾಜಸಂಬಂಧಿಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಒಂದು ಸಮಿತಿಯಿತ್ತು. ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರ ಮುಂತಾದ ಮುಖ್ಯ ರಾಜಕೀಯ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆ ಈ ಸಮಿತಿಯ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಪಡೆಯುವುದು ಅವಶ್ಯಕವಾಗಿತ್ತು. ಪ್ರಜೆಗಳ ರಕ್ಷಣೆಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ರಾಜನದಾಗಿತ್ತು. ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಇವನದೇ ನಾಯಕತ್ವ. ರಾಜ ನಿಷ್ಪಕ್ಷಪಾತ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನ್ಯಾಯತೀರ್ಮಾನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ನಿರಂಕುಶಾಧಿಕಾರವಿರಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನ ಜೀವಿತ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೊರೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರಂತೆಯೇ ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟು, ಸತ್ತ ಮೇಲೆ ದೇವತೆಗಳ ಪಂಕ್ತಿಗೆ ಸೇರಿ ಗೌರವ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ವಿನಾಕಾರಣ ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ, ಸೆರೆ ಸಿಕ್ಕಿದವರೆಲ್ಲ ಗುಲಾಮರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು ಅವರ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರಲ್ಲಿ ಷುಬ್ಬಿಲು ಮಾಸ್ ಎಂಬ ದೊರೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದ. ಇವನು ಈಜಿಪ್ಟ್ ದೊರೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಮೈತ್ರಿ ಬೆಳೆಸಿದ. ಅಖ್ನಾಟನ್ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಅವನಿಗೆ ಶುಭಾಶಯಗಳನ್ನು ಕೋರಿ ಬಹುಮಾನಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಆದರೆ ಆತನ ಮರಣಾನಂತರ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನೊಂದಿಗೆ ಯುದ್ಧಮಾಡುವ ಪ್ರಸಂಗ ಬಂದಿತು. ಹಿಟ್ಟೈಟ್ ಸೈನ್ಯ ನೈಲ್‌ನದಿ ಮುಖಜ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ನುಗ್ಗಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಸೋಲಿಸಿತು. ಅಪಾರ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆ ಹೊಡೆಯಿತು. ಷುಬ್ಬಿಲು ಮಾಸ್‌ನ ಅನಂತರ ಆಳಿದ ದೊರೆಗಳು ಈಜಿಪ್ಟಿನೊಡನೆ ಆಗಾಗ ಯುದ್ಧಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ಫ್ರಿಜಿಯನ್ ಜನರ ಆಕ್ರಮಣಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾಗಿ ಹಿಟ್ಟೈಟ್ ರಾಜ್ಯ ನಾಶವಾಯಿತು. ಅಸ್ಸೀರಿಯದ ಎರಡನೆಯ ಸಾರ್ಗನ್ ದೊರೆ ಹಿಟ್ಟೈಟ್ ಪಂಗಡವನ್ನು ಹೇಳಹೆಸರಿಲ್ಲದಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಪಶ್ಚಿಮ ಏಷ್ಯದ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಟೈಟ್ ಜನರಿಗೆ ಗಣನೀಯವಾದ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಪೂರ್ವದಿಂದ ನುಗ್ಗಿಬರುತ್ತಿದ್ದ ಜನರ ಧಾಳಿಯನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಿ ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ ಮತ್ತು ಸಿರಿಯ ನಾಗರಿಕತೆಗಳು ಬೆಳೆಯಲು ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದರು. ಇವರಿಂದ ಈಜಿಪ್ಟ್ ರಾಜ್ಯ ಪೌರ್ವಾತ್ಯ ದೇಶಗಳಿಗೆ ಹರಡದಂತೆ ಆದದ್ದು, ಕಬ್ಬಿಣವನ್ನು ತಮ್ಮ ಗಣಿಗಳಿಂದ ಹೇರಳವಾಗಿ ಒದಗಿಸಿದ್ದೂ ಅಲ್ಲದೆ ಅದರ ಉಪಯೋಗವನ್ನೂ ಬೇರೆಯವರಿಗೆ ಹೇಳಿಕೊಟ್ಟದ್ದು ಇವರ ದೊಡ್ಡ ಸಾಧನೆ. ಇವರಿಂದ ಅಸ್ಸೀರಿಯನ್ನರು ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಕಲಿತರು. (ಎ.ಎಮ್.)

ಹಿಟ್ಲರ್, ಅಡಾಲ್ಫ್: ನಾಜ಼ಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ (ನ್ಯಾಷನಲ್ ಸೋಶಿಯಲಿಸ್ಟ್ ವರ್ಕರ್ಸ್ ಪಾರ್ಟಿ). ಈತ 1933ರಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಛಾನ್ಸಲರ್‌ನೂ 1934 ರಿಂದ ಕೊನೆಯುಸಿರು ಇರುವವರೆಗೂ ಜರ್ಮನಿಯ ನಾಯಕನೂ ಆಗಿದ್ದ.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಸೋಲು ಹಾಗೂ ಯುದ್ಧದ ಅನಂತರ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ಜರ್ಮನಿಯ ವಾತಾವರಣವನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಅಧಿಕಾರಿಯಾದ. ಈತ ಅದ್ವಿತೀಯ ಭಾಷಣಕಾರನಾಗಿದ್ದು, ತನ್ನ ಆರ್ಥಿಕ ಬೇಡಿಕೆಗಳ ಕುರಿತು ಇವನು ನೀಡಿದ ಭಾಷಣಕ್ಕೆ ಮಧ್ಯಮ ಮತ್ತು ಕೆಳವರ್ಗದ ಜನರು ಮಾರುಹೋದರು. ಇಟಲಿಯ ಫ್ಯಾಸಿಸಂ ನಂತೆ, ಜರ್ಮನಿಯ ಆರ್ಥಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಪುನಾರಚಿಸಿ, ಜರ್ಮನಿಯನ್ನು ಸೈನಿಕವಾಗಿ ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಿ, ಪೂರ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದ ನಾಜಿ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಬೆಳೆಯುತ್ತಿರುವ ಜರ್ಮನ್ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ವಿಶಾಲ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ದೊರಕಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು, ಕಠಿಣ ವಿದೇಶಾಂಗನೀತಿಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಇದು ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ದಾರಿಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿತು. ಜರ್ಮನಿಯ ನಾಜಿಯ ಅಧಿಕಾರ ಉತ್ತುಂಗದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ, ಯುರೋಪಿನ ಬಹುಭಾಗವನ್ನು ಅದು ಆವರಿಸಿತ್ತು. ಆದರೆ ಕ್ರಮೇಣವಾಗಿ, ಜರ್ಮನಿ ಮತ್ತು ಆಕ್ಸಿಸ್

ಪಕ್ಷದ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ವೈರಿ ಪಕ್ಷದವರಿಂದ ಸೋಲಿಸಲ್ಪಟ್ಟರು. ಹಿಟ್ಲರ್ ಜನಾಂಗ ನೀತಿ ಸುಮಾರು ಹನ್ನೊಂದು ಮಿಲಿಯನ್ ಜನರನ್ನು ನಾಶಮಾಡಿತು. ಅವರಲ್ಲಿ ಆರು ಮಿಲಿಯನ್ ಜನರು ಯಹೂದಿ ಜನಾಂಗದವರಾಗಿದ್ದರು. ಇದನ್ನು ಪೂರ್ಣಾಹುತಿ ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ.

ಹಿಟ್ಲರ್ 1889 ಏಪ್ರಿಲ್ 20 ರಂದು ಆಸ್ಟ್ರಿಯದ ಬ್ರಾನಾಮ್ ಎಂಬ ಸಣ್ಣ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಈತನ ತಂದೆ ಅಲೋಯಿಸ್ ಹಿಟ್ಲರ್ ಸುಂಕದ ಇಲಾಖೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ದರ್ಜೆಯ ನೌಕರನಾಗಿದ್ದ. ಈತನ ತಾಯಿ ಕ್ಲಾರಪೋಲ್‌ಜಲ್. ಹಿಟ್ಲರ್‌ನ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಏಳಿಗೆ ಕಂಡರೂ ಹೈಸ್ಕೂಲಿನ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಉತ್ತಮವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಈತನ ಗುರುಗಳು ಈತನಿಗೆ ಕಲಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯಿಲ್ಲ ಎಂದೂ ದೂರಿದ್ದರು. ಹಿಟ್ಲರ್ ತನ್ನ 16ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ವಿದ್ಯಾರ್ಹತೆಯಿಲ್ಲದೇ ಶಾಲೆಯನ್ನು ತೊರೆದ. ಈತನ ಆತ್ಮಚರಿತ್ರೆ ಚಿತ್ರಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಈತನಿಗಿದ್ದ ಆಸಕ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕುಚೆಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ವಿಯನ್ನದ ಚಿತ್ರಕಲಾ ಅಕಾಡೆಮಿ ಎರಡು ಸಲ ಈತನನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿತು. ತದನಂತರ ಈತ ಪೋಸ್ಟ್‌ಕಾರ್ಡ್‌ಗಳ ಮೇಲೆ ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತಾ ತನ್ನ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಪಾರಸ್ಥರಿಗೆ, ಪ್ರವಾಸಿಗರಿಗೆ ಮಾರಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಹಣ ಸಂಪಾದಿಸಿದ. 1909ರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯಪಡೆದ. ಹಾಗೇ 1910 ರಲ್ಲಿ ಬಡಕೆಲಸಗಾರರಿಗೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾದ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರವಾಗಿ ನೆಲೆಸಿದ.

ಹಿಟ್ಲರ್ ವಿಯನ್ನದಲ್ಲಿ ಸೆಮಿಟಿಕ್ ಜನಾಂಗದ ವಿರೋಧಿಯಾಗಿದ್ದ. ಜನಾಂಗ ಸಿದ್ಧಾಂತಿಗಳ ಮತ್ತು ಸೆಮಿಟ್ ವಿರೋಧಿಗಳಾದ ಲಾಜ್–ವಾನ್–ಲೀಬಿನ್‌ಫಿಲ್ಸ್ ಹಾಗೂ ಫೋಲಿಮಿಸ್‌ರ ಬರೆವಣಿಗೆಯಿಂದ ಪ್ರೇರೇಪಿತನಾಗಿದ್ದ. ಅಲ್ಲದೆ, ರಾಜಕಾರಣಿಗಳಾದ ಕಾರ್ಲ್‌ಲಿಯುಗರ್, ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಸಮಾಜ ಪಕ್ಷದ ಸ್ಥಾಪಕ ಮತ್ತು ಜಾರ್ಜ್ ರಿಟರ್ ವಾನ್ ಸ್ನೂನರ್ ಪಾನ್ ಜರ್ಮನಿಯ, ರೋವಿನಿಂದ ಹೊರಗೆ ಚಳವಳಿಯ ನಾಯಕರಿಂದಲೂ ಪ್ರೇರೇಪಿತನಾಗಿದ್ದ. ಹಿಟ್ಲರ್ ತನ್ನ ಮೇನ್‌ಕೆಂಫ್ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಯಹೂದಿಗಳು, ಆರ್ಯ ಜನಾಂಗದ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಶತ್ರುಗಳೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ.

1913ರಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಲರ್ ಮ್ಯೂನಿಚ್‌ಗೆ ತೆರಳಿದ. ಜರ್ಮನಿ ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದಾಗ, ಹಿಟ್ಲರ್ ರಾಜ ಮೂರನೆಯ ಲಾರ್ಡ್ ವಿಗ್‌ನಿಂದ ಬವೇರಿಯ ರೆಜಿಮೆಂಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಸೇವೆ ಮಾಡಲು ಒಪ್ಪಿಗೆ ಪಡೆದ. ಹಾಗಾಗಿ ಹಿಟ್ಲರ್‌ನ ಹೆಸರು ಬವೇರಿಯದ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ನೇಮಕಗೊಂಡಿತು. ಜರ್ಮನಿ ಸರ್ಕಾರ ಇವನು ಯುದ್ಧಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಿದ ಧೈರ್ಯ ಸಾಹಸಗಳಿಗಾಗಿ ಈತನಿಗೆ ಎರಡು ಸಲ ಐರನ್ ಕ್ರಾಸ್ ಪದಕವನ್ನು ನೀಡಿತು.

1920ರಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಲರ್ ಸೇನೆಯಿಂದ ಹೊರಬಂದು, 1921ರಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿ ಕಾರ್ಮಿಕರ ಪಕ್ಷದ ಸದಸ್ಯನಾದ. ತದನಂತರ ಈತನು ತನ್ನದೇ ಆದ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಸೋಷಿಯಲಿಸ್ಟ್ ಜರ್ಮನ್ ವರ್ಕರ್ಸ್ ಪಾರ್ಟಿಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಜರ್ಮನ್ ಗಣರಾಜ್ಯದ ವಿರುದ್ಧ ಸಂಚು ನಡೆಸಿದ ಕಾರಣ ಇವನನ್ನು ಬಂಧಿಸಿ ಐದು ವರ್ಷಗಳ ಸೆರೆಮನೆ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಿ ಲ್ಯಾಂಡ್‌ಬರ್ಗ್ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿರಿಸಲಾಯಿತು. ಆದರೆ ಸರ್ಕಾರ ಒಂದು ವರ್ಷ ತುಂಬುವುದರೊಳಗೆ ಶಿಫಾರಸ್ಸಿನ ಮೇಲೆ ಈತನನ್ನು ಸೆರೆಮನೆಯಿಂದ ಬಿಟ್ಟಿತು. ಹಿಟ್ಲರ್ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ತನ್ನ ರಾಜಕೀಯ ಗ್ರಂಥ ಮೇನ್‌ಕೆಂಫ್ (ನನ್ನ ಹೋರಾಟ) ವನ್ನು ಡೆಪ್ಯುಟಿ ರೂಡಾಲಹೆಸ್‌ನಿಗೆ ಅರ್ಪಿಸಿದ. ಈ ಕೃತಿ ಹಿಟ್ಲರ್‌ನ ಆತ್ಮಕಥೆಯಾಗಿರುವುದಲ್ಲದೇ ಈತನ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ. ಈ ಕೃತಿಯನ್ನು 1925 ಮತ್ತು 1926ರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿಸಲಾಯಿತು.

1930 ರಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಟ್ಟಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೇ ಈ ಕಾಲಾವಧಿ ಹಿಟ್ಲರ್‌ನ ಜೀವನದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಘಟ್ಟವೂ ಆಗಿದೆ. 1932ರಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಲರ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಪಾಲ್‌ವಾನ್ ಹಿಂಡೇನ್‌ಬರ್ಗ್‌ನ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಆಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಆದರೆ ಹಿಟ್ಲರ್‌ಗೆ ಜರ್ಮನಿಯ ಪೌರತ್ವ ದೊರಕಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಬರ್ನ್ಸ್‌ವಿಕ್‌ನ ರಾಜ್ಯ ಸರ್ಕಾರ ಹಿಟ್ಲರನನ್ನು ಒಂದು ಸಣ್ಣ ಆಡಳಿತ ಹುದ್ದೆಗೆ ನೇಮಕಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವಾಗ, ಈತನಿಗೆ ಜರ್ಮನಿಯ ಪೌರತ್ವವನ್ನು ನೀಡಿತು. ಆದರೆ ಅಷ್ಟುಹೊತ್ತಿಗೆ ಅಧಿಕಾರ ಹಿಂಡೇನ್‌ಬರ್ಗ್‌ನ ಪಾಲಾಗಿತ್ತು. 1932 ಜುಲೈಯಲ್ಲಿ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಗಲಭೆಗಳಿಂದ ಮರು ಚುನಾವಣೆ ನಡೆದು, ಚುನಾವಣೆಯಲ್ಲಿ ನಾಜಿ ಪಕ್ಷ ರೀಕ್‌ಸ್ಟಾಗ್ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಪಕ್ಷವಾಯಿತು.

1934 ಆಗಸ್ಟ್ 2ರಂದು ಅಧ್ಯಕ್ಷ ಹಿಂಡೇನ್‌ಬರ್ಗ್ ಕಾಲವಾದ ಕಾರಣ, ಮಂತ್ರಿಮಂಡಲ ಹೊಸ ಕಾನೂನನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿ ಹಿಟ್ಲರನಿಗೆ ಅಧ್ಯಕ್ಷಪದವಿ ಹಾಗೂ ರಾಜ್ಯದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ, ರಾಜ್ಯದ ಪ್ರಮುಖ ಕಚೇರಿಯ ಅಧಿಕಾರ ಮತ್ತು ವಾಯುಯನ್ನು ವಹಿಸಲಾಯಿತು. ಅಲ್ಲದೇ ಮಿಲಿಟರಿ ಮತ್ತು ಪಕ್ಷದ ವಾಯುಯನ್ನು ಈತನಿಗೆ ನೀಡಲಾಯಿತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಕಾನೂನು ಪ್ರತಿಭಟಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಹಿಟ್ಲರ್ ಹೊಂದಿದ್ದ.

ಜರ್ಮನಿ ಕೈಗಾರಿಕಾ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆಂದೂ ಕಾಣದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ, ಉತ್ಪಾದನೆ ಹೆಚ್ಚಳವನ್ನು ಹಿಟ್ಲರನ ಆಡಳಿತ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡಿತು. ಇದರಿಂದ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲೂ ಮಿಲಿಟರಿ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲೂ ಸುಧಾರಣೆಗಳಾದವು. ನಾಜಿ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಮಹಿಳೆಯರು ಮನೆಯಲ್ಲೇ ಇರಲು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿತು.

ಮೂರನೆಯ ರೀಚ್‌ನ ಸರ್ಕಾರ ಅಧಿಕವಾಗಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿತು. ಅಲ್ಲದೇ 1936 ರಲ್ಲಿ ಬರ್ಲಿನ್‌ನಲ್ಲಿ ಬೇಸಗೆಯ ಒಲಂಪಿಕ್ ಕ್ರೀಡೆಯನ್ನು ನಡೆಸಿತು. 1935 ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಲರ್ ಜರ್ಮನಿಯಲ್ಲಿ ಬಲಾತ್ಕಾರದಿಂದ ರಾಷ್ಟ್ರಸೇವೆಗಾಗಿ ಜನರನ್ನು ಸೇನೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರ ಮುಖಾಂತರ ವರ್ಸೆಲ್ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿದ. ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ಮಿಲಿಟರಿ ಯಂತ್ರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ, ನೌಕಾದಳ ಮತ್ತು ವಿಮಾನ ಬಲವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲಾಯಿತು. ಹೊಸ ಮಿಲಿಟರಿ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಂಗಸರು ಮತ್ತು ಗಂಡಸರನ್ನು ನೇಮಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಮುಖಾಂತರ ನಿರುದ್ಯೋಗ ಸಮಸ್ಯೆಯನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸಿದ. ಆದರೆ ಇದು ಜರ್ಮನಿಯ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಹದಗೆಡಿಸಿತು. 1936 ಮಾರ್ಚ್‌ನಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಲರ್‌ನ ಜರ್ಮನ್ ಸೈನ್ಯ ಲೊಕಾರ್ನೊ ಒಪ್ಪಂದವನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿ ನಿಶಸ್ತ್ರೀಕರಣಗೊಂಡಿದ್ದ ರೈನ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿತು. ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮೌನ ತಾಳಿದ್ದರಿಂದ ಹಿಟ್ಲರ್ ಇನ್ನೂ ಬಲಶಾಲಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆದ. 1936ಜುಲೈ ನಲ್ಲಿ ಸ್ಪೇನ್‌ನಲ್ಲಿ ಆಂತರಿಕ ಯುದ್ಧ ನಡೆದು, ಹಿಟ್ಲರ್ ಜನರಲ್ ಫ್ರಾಂಕೊಗೆ ನೆರವು ನೀಡಲು ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. 1940 ರಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿ, ಜಪಾನ್ ಮತ್ತು ಇಟಲಿಯ ನಡುವೆ ತ್ರಿಪಕ್ಷ ಒಪ್ಪಂದ ನಡೆಯಿತು. ಅನಂತರದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಹಂಗೇರಿ, ರೊಮೇನಿಯ ಮತ್ತು ಬಲ್ಗೇರಿಯ ಸೇರಿತು. ಈ ಕೂಟಕ್ಕೆ ಆಕ್ಸಿಸ್ ಒಪ್ಪಂದ ಎಂತಲೂ ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಹಿಟ್ಲರನ ಸಾಮಾಜಿಕ ನೀತಿಗಳ ತಳಪಾಯವೆಂದರೆ ಜನಾಂಗ ಪರಿಶುದ್ಧತೆಯಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆಯಿಟ್ಟಿರುವುದು.

1938 ಮಾರ್ಚ್ 12 ರಂದು ತನ್ನ ದೇಶಿ ನಿವಾಸಿಗಳಾದ ಆಸ್ಟ್ರಿಯನ್ನರನ್ನು ಜರ್ಮನಿ ರಾಜ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳಲು ಒತ್ತಾಯಿಸಿ, ಅನಂತರ ಜಯಶೀಲವಾಗಿ ವಿಯನ್ನವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸಿದ. ಇದಾದನಂತರ ಹಿಟ್ಲರ್ ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯದ, ಜರ್ಮನ್ ಭಾಷೆ ಮಾತನಾಡುವ ಸಡೆಟನ್ ಪ್ರದೇಶದ ಜರ್ಮನರಿಗೆ ಎಲ್ಲ ನೆರವನ್ನಿತ್ತು ದಂಗೆಯೇಳುವಂತೆ ಮಾಡಿದ. ಇದರಿಂದ 1938 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 29 ರಂದು ಮ್ಯೂನಿಚ್ ಒಪ್ಪಂದ ನಡೆದು, ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯ ಸಡೆಟನ್ ಜರ್ಮನ್ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಅಕ್ಟೋಬರ್ 10ರ ಒಳಗೆ ಜರ್ಮನಿಗೆ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬೇಕಾಯಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಪ್ರಧಾನಿ ನೆವಿಲ್ ಚೇಂಬರ್ ಲೈನ್ ಈ ಒಪ್ಪಂದದ ಬಗ್ಗೆ ನಮ್ಮ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಕಾಪಾಡಿದೆ ಎಂದೂ ಹೇಳುವುದರ ಮೂಲಕ ತನ್ನ ಪೂರ್ಣ ಸಮಾಧಾನ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದ. ಆದರೆ ಚೆಕೊಸ್ಲೊವಾಕಿಯವನ್ನು ಹಿಟ್ಲರ್‌ನ ಅನುಕಂಪಕ್ಕೆ ಬಿಡಲಾಯಿತು. 1939 ಆಗಸ್ಟ್ 23 ರಂದು ಹಿಟ್ಲರ್ ಗುಪ್ತವಾಗಿ ರಷ್ಯದ ಸ್ಟಾಲಿನ್‌ನೊಂದಿಗೆ ಅನಾಕ್ರಮಣ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿ ಹಾಕಿದ. ಬಹುಶಃ ಈ ಒಪ್ಪಂದದ ಪ್ರಕಾರ ರಷ್ಯ ಮತ್ತು ನಾಜಿ ಜರ್ಮನಿ ಪೋಲೆಂಡನ್ನು ವಿಭಜಿಸಿ ರಷ್ಯ ಪೂರ್ವಪೋಲೆಂಡನ್ನೂ ಜರ್ಮನಿ ಪಶ್ಚಿಮ ಪೋಲೆಂಡನ್ನೂ ಹೊಂದಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿತು. 1940 ಮೇ ನಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಲರ್ ಫ್ರಾನ್ಸ್ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಲು ತನ್ನ ಪಡೆಗೆ ಆದೇಶವಿತ್ತ ಹಾಗೂ ನೆದರ್ಲೆಂಡ್, ಲಕ್ಸಂಬರ್ಗ್ ಮತ್ತು ಬೆಲ್ಜಿಯಂ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಈ ವಿಜಯಗಳಿಂದಾಗಿ ಹಿಟ್ಲರ್‌ನ ಜೊತೆಗಾರ ಬೆನಿಟೋ ಮುಸ್ಸೋಲಿನಿ ತೃಪ್ತಿಪಟ್ಟು 1940 ಮೇ ನಲ್ಲಿ ಹಿಟ್ಲರ್‌ನ ಪರವಾಗಿ ಯುದ್ಧಮಾಡಲು ಈತನ ಸೈನ್ಯ ಸೇರಿದ. ಆಗ ಹಿಟ್ಲರ್ ಬ್ರಿಟನ್ನಿನ ವಿಮಾನ ಪಡೆಯನ್ನು ನಾಶಮಾಡಲು ಆದೇಶವಿತ್ತ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಬ್ರಿಟನಿನ ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಾಯುಪಡೆ ಶತ್ರುಗಳ ಅನೇಕ ವಿಮಾನಗಳನ್ನು ಹೊಡೆದುರುಳಿಸಿತು. ಹಿಟ್ಲರ್ 1940–41ರ ಚಳಿಗಾಲದ ರಾತ್ರಿ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್ ಮತ್ತಿತರ ನಗರಗಳ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿಮಾಡಲು ಜರ್ಮನರಿಗೆ ಆದೇಶಿಸಿದ.

1941 ಜೂನ್ 22 ರಂದು ಹಿಟ್ಲರ್ ರಷ್ಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಲು ಜರ್ಮನ್ ಪಡೆಗೆ ಆದೇಶಿಸಿದ. ಆದರೆ ಹಿಟ್ಲರ್ ಎಣಿಸಿದಂತೆ ಜಯ ಲಭಿಸಲಿಲ್ಲ. ರಷ್ಯದ ಹಿಮಪಾತ ದೊಡ್ಡ ತೊಡಕಾಯಿತು ರಷ್ಯನರು ಜರ್ಮನಿಯ ಪಡೆಯನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಎದುರಿಸಿದರು. ಹಿಟ್ಲರ್ ಅಮೆರಿಕನ್ನರ ಮೇಲೆಯೂ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಘೋಷಿಸಿದ. ಆದರೆ 1943ರ ಅನಂತರ ಹಿಟ್ಲರ್‌ನ ಸೈನ್ಯ ತನ್ನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಹಿಟ್ಲರ್‌ನ ಆರೋಗ್ಯವೂ ಕ್ಷೀಣಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಈತ ಪಾರ್ಕಿನ್‌ಸನ್ ಕಾಯಿಲೆಯಿಂದ ಬಳಲುತ್ತಿದ್ದ.

1945 ಏಪ್ರಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ರಷ್ಯದ ಸೈನ್ಯ ಬರ್ಲಿನ್ ಗೇಟಿನ ಬಳಿ ಬಂದಿರುವ ಸುದ್ದಿತಿಳಿದ ಹಿಟ್ಲರ್ 1945 ಏಪ್ರಿಲ್ 30 ರಂದು ತನ್ನ ಮಡದಿ ಈವಾಬ್ರೌನ್ ಜೊತೆ ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಹಿಟ್ಲರನ ಮರಣದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಜರ್ಮನಿಯ ಪ್ರಮುಖ ರಾಜ್ಯಗಳೆಲ್ಲವೂ ನಾಶವಾಗಿದ್ದವು.

(ಎಸ್‌ಯು.ಎಸ್.)

ಹಿಯೆನಸ್: ದಕ್ಷಿಣ ಕೊರಿಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಗಿಯೊಂಗ್‌ಸಂಗ್ ಪ್ರಾಂತದ ಗಯ ಪರ್ವತದ ಮೇಲಿರುವ ಬೌದ್ಧ ದೇವಾಲಯ. ಕೊರಿಯದ ತ್ರಿರತ್ನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದೂ ಒಂದು. ಕೊರಿಯದ ತ್ರಿಪಿಟಕವನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಲಾದ 81,258 ಮರದ ಅಚ್ಚುಗಳನ್ನು 1398ರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಅಚ್ಚುಗಳನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಾಗಿರುವ ಸಭಾಂಗಣದ ಕಾಲ ಅನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ಇದನ್ನು ರಾಜ ಸೆಜೊ 1457ರಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಜೀರ್ಣೋದ್ಧಾರ ಮಾಡಿಸಿದ. ಈ ಅಚ್ಚುಗಳಿರುವ ಕಟ್ಟಡದಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ನಾಲ್ಕು ಸಭಾಂಗಣಗಳಿವೆ. ಉತ್ತರ ಸಭಾಂಗಣವನ್ನು ಧರ್ಮ ಸಭಾಂಗಣವೆಂದೂ (ಬೆಪ್ ಜೊಜೆಂಗ್) ದಕ್ಷಿಣದ್ದನ್ನು ಸೂತ್ರಗಳು ಸಭಾಂಗಣವೆಂದೂ (ಸುದರಜಂಗ್) ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿರುವ ಸಭಾಂಗಣಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ಗ್ರಂಥಾಲಯಗಳಿವೆ. ಈ ಮರದ ಅಚ್ಚುಗಳ ಸಂರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಕಟ್ಟಡವನ್ನು ಸಮುದ್ರಮಟ್ಟದಿಂದ 655ಮೀ ಎತ್ತರ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸಿ ತೇವದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಆಗ್ನೇಯಗಾಳಿ ಹೊಡೆತ ತಪ್ಪಿಸಲು ನೈರುತ್ಯಾಭಿಮುಖವಾಗಿ ಕಟ್ಟಲಾಗಿದೆ. ಸಭಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಗಾಳಿ ಸಂಚಲನಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ವಿವಿಧ ಅಳತೆಗಳ ಕಿಟಕಿಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಗರಿಷ್ಠ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಗಾಳಿ ಸಂಚಲನ ಮತ್ತು ಹವಾಗುಣದ ಸಮತೋಲನವನ್ನು ಕಾಯ್ದುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಮಣ್ಣಿನ ನೆಲಕ್ಕೆ ಇದ್ದಿಲು, ಕ್ಯಾಲ್ಸಿಯಂ ಆಕ್ಸೈಡ್, ಉಪ್ಪು, ಸುಣ್ಣ ಮತ್ತು ಮರಳು ಮಿಶ್ರಣವನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ನೆಲದ ತೇವ ಮಳೆಗಾಲದಲ್ಲಿ ಕಡಿಮೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಕಟ್ಟಡದ ಯಾವ ಭಾಗವೂ ನೆರಳಿನ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಹಾಗೆ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿಲ್ಲ. ಈ ರೀತಿಯ ಸಂರಕ್ಷಣ ಕ್ರಮದಿಂದಾಗಿ 500 ವರ್ಷಗಳಿಂದಲೂ ಈ ಮರದ ಅಚ್ಚುಗಳಿಗೆ ಧಕ್ಕೆಯಾಗದದೆ ಉಳಿದಿದೆ. 1970ರಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಆಧುನಿಕ ಸಂರಕ್ಷಣ ತಂತ್ರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಲಾಯಿತು. ಇದರ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಪರೀಕ್ಷಿಸಲು ಇದರೊಳಗೆ ಕೆಲವು ಮರದ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ಇಡಲಾಯಿತು. ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ತುಂತುರು ಹನಿಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡದ್ದರಿಂದ ಹೊಸ ಯೋಜನೆ ಕೈಬಿಟ್ಟು ಅವುಗಳನ್ನು ಮೊದಲಿದ್ದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿಯೇ ಸಂರಕ್ಷಿಸಲಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್;ಎಸ್.ಎಲ್)

ಹಿರೆಬೆನಕಲ್ಲು: ಕೊಪ್ಪಳ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗಂಗಾವತಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ನೆಲೆ. ಸುತ್ತಲೂ ಎತ್ತರದ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಸಾಲುಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಬೃಹತ್ ಬಂಡೆಗಳ ರಾಶಿಯ ಈ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಗವಿಗಳು, ಕಲ್ಲಾಸರೆಗಳಿವೆ. ಈ ಬೆಟ್ಟಗಳ ಸುತ್ತೆಲ್ಲ ವಿಶಾಲವಾದ ಬಯಲು ಭೂಮಿಯಿದೆ. ಗ್ರಾಮದ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ 1½ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಕಿಟ್ಟದಂಥ ಬೂದಿಗುಡ್ಡೆಯಿದ್ದು ಅದು ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಪೂರ್ಣ ನೆಲಸಮವಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾತಾಮ್ರಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಚೂರುಗಳು, ಚರ್ಟ್, ಜಾಸ್ಪರ್ ಮುಂತಾದ ಕಲ್ಲುಗಳ ಚಕ್ಕೆ ಉಪಕರಣಗಳು, ಅರೆಬರೆ ಪಳೆಯುಳಿಕೆಗಳಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಎಲುಬುಗಳು ಮುಂತಾದ ಜನವಸತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅವಶೇಷಗಳಿವೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿಯ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳಿಗೆ ಈ ನೆಲೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ನೆಲೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಮೊದಲು ಸೂಚನೆ ಕೊಟ್ಟವನು ಕೀಸ್. 1915ರಲ್ಲಿ ಎಲ್. ಮನ್ ಇಲ್ಲಿಯ ಬೆಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಗೋರಿ ನೆಲೆಯ ಸಮೀಪ ಮೂರು ಗವಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಶೋಧಿಸಿದ. ಈ ಎಲ್ಲ ಶೋಧನೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದ ಹಿಂದಿನ ಹೈದರಾಬಾದ್ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಈ ನೆಲೆಯನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸಲು ಕ್ರಮ ಕೈಗೊಂಡಿತು. 1956ರಿಂದ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಇದನ್ನು ಸಂರಕ್ಷಿಸುತ್ತಿದೆ.

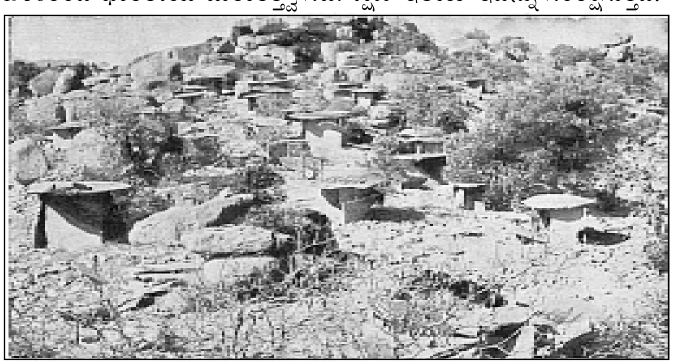
ಕಲ್ಗೋರಿಗಳು

1964–68ರಲ್ಲಿ ಅ.ಸುಂದರ ಅವರು ನೆಲೆ ಪರಿಶೀಲನೆಯಲ್ಲಿ ಸು.8 ಗವಿಚಿತ್ರಗಳನ್ನೂ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಜನರ 2 ವಸತಿ ನೆಲೆಗಳನ್ನೂ ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದರು. 2003–04ರಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ವಸತಿ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು.

ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ದುರ್ಗದ ದಡಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುವ ಬಿಳಿ–ಬೂದುವರ್ಣದ ಕಲ್ಲಿನ ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಸು.1½ ಕಿಮೀ ಉದ್ದಗಲದಷ್ಟು ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಸಮತಟ್ಟಿನ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ 300ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳಿವೆ. ಸ್ಥಳೀಯರು ಈ ಕಲ್ಮನೆಗಳನ್ನು ಮೋರಿಯರ ಮನೆಗಳು ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಪಶ್ಚಿಮದಿಂದ ಮೊದಲನೆಯ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಅರ್ಧ ಹುಗಿದ ವೃತ್ತ ಕಂಡಿ ಇರುವ ಆಯತಾಕಾರದ ಕಲ್ಗೋರಿಗಳಿದ್ದರೆ ಅದರ ಮುಂದಿನದರಲ್ಲಿ ನೆಲದ ಮೇಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಾಕಾರದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಮಾಣದ ಚೌಕೋನ ಕಂಡಿ ಕಲ್ಮನೆಗಳಿವೆ. ಇದರ ಮುಂದಿನ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಅರ್ಧ ಹುಗಿದ ಚೌಕೋನದ ಕಂಡಿ ಮನೆಗಳಿವೆ. ಈ ಮೂರು ಪ್ರಕಾರದ ಕಲ್ಮನೆಗಳು ಕಲ್ಲು ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ.

ಒಂದು ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಮನೆಯನ್ನು ನೆಲದ ಮೇಲೆಯೆ ಸ್ವಸ್ತಿಕ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ವೃತ್ತ, ಅರ್ಧ ವೃತ್ತಾಕಾರ ಅಥವಾ ತ್ರಿಕೋಣ, ಚೌಕೋನಾಕಾರದ ಸಣ್ಣ ದೊಡ್ಡ ಕಂಡಿ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿಯೋ ಇಲ್ಲವೆ ಮೇಲಿನ ಅಥವಾ ಕೆಳಅಂಚಿನಲ್ಲಿ, ಪೂರ್ವ ಅಥವಾ

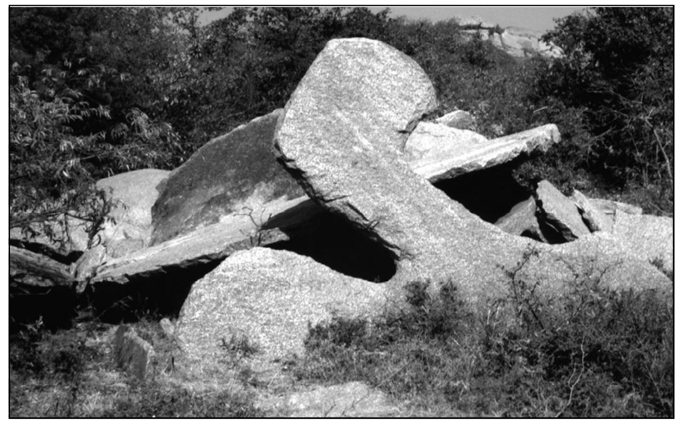
ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಯ ಕಲ್ಗೊಂಬೆ ಸಹಿತ ಕಲ್ಗೋರಿ

ಪಶ್ಚಿಮ ಬದಿಯ ನಿಲುಗಲ್ಲಿನಲ್ಲಿರಬಹುದು. ಕಲ್ಮನೆಯ ಹೊರಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ಕಲ್ಲುತುಂಡುಗಳನ್ನು ಪೇರಿಸಿ ಅದರ ಸುತ್ತಲೂ ಒಂದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲೊಂದರಂತೆ ಮೇಲಿನ ಅಡ್ಡಚಪ್ಪಡಿಗೆ ಆನಿಸಿ ದೊಡ್ಡ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಹೀಗೆ ನಿಲ್ಲಿಸಿದ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕೈಯನ್ನು ಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿದ ಮನುಷ್ಯನ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಹಿರೆ ಬೆನಕಲ್ಲಿನ ಕಲ್ಮನೆಗಳಲ್ಲೊಂದರಲ್ಲಿ ವಿರುದ್ಧ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಅಡ್ಡ ಬಾಗಿದ ಎರಡು ಕೊಂಬೆಯ ದೊಡ್ಡ ನಿಲಸಕಲ್ಲು ಒಂದು ಕಲ್ಮನೆಗೆ ಒರಗಿ ನಿಂತಿದೆ. ಈ ಮಾದರಿಯ ಕಲ್ಮನೆಗಳಿರುವ ನೆಲೆಗಳು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವಿರಳ. ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಇಂಥ ಕಲ್ಮನೆಯೊಳಗೆ ಏನೂ ಇಲ್ಲದಿರುವುದು ಕುತೂಹಲಕಾರಿಯಾಗಿದೆ.

ಇವಲ್ಲದೆ, ಅಪರೂಪದ ಇನ್ನೆರಡು ಪ್ರಕಾರದ ಕಲ್ಮನೆಗಳಿವೆ. ತುಂಡುಕಲ್ಲುಗಳನ್ನು ಒಂದರಮೇಲೊಂದು ಇಟ್ಟು ಸು.60 ಸೆಂಮೀ ಎತ್ತರದ ಕಂಬಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಅಡ್ಡಾದಿಡ್ಡಿಯಾಕಾರದ ದಪ್ಪದ ಚಪ್ಪಡಿಯನ್ನು ಅಡ್ಡಲಾಗಿ ಇಡಲಾಗಿದೆ. ಇವು ಯಾವುದೇ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಸ್ಥಳೀಯರ ಪ್ರಕಾರ ಇಂಥ ಕಲ್ಮನೆಗಳನ್ನು ಹಿಂದೆ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಹಿಡಿಯಲು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇನ್ನೊಂದು ಸಣ್ಣ ಗವಿಯ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ತುಂಡುಕಲ್ಲಿನ ಗೋಡೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಮನೆಯನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇವು ನೆಲೆಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಣನೀಯ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರಿದವೆಂದು ಹೇಳಲು ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ಖಚಿತ ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲ. ಈ ನೆಲೆಯ ಸಮೀಪ ಮತ್ತು ಇದರ ಸಮೀಪ ಬೆಟ್ಟದ ತಪ್ಪಲಿನ ತಳವಾರನ ಮೂಲೆ ಎಂಬ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಜನವಾಸ್ತವ್ಯದ ನೆಲೆಗಳಿರುವುದನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಗ್ರಾಮದ ಸುತ್ತ ಮುತ್ತಲಿನ ಬಿಳೆಭಾವಿ, ಶಿವಪುರ, ಮಲ್ಲಾಪುರ, ಚಿಕ್–ರಾಮಪುರ, ಅಂಜನಹಳ್ಳಿ, ಆನೆಗೊಂದಿ, ಹಂಪಿ ಮುಂತಾದ ಗ್ರಾಮಗಳ ಬೆಟ್ಟದ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತ ಗವಿಗಳು, ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಲ್ಮನೆಗಳು ಅಧಿಕವಾಗಿವೆ. ಹಿರೆಬೆನಕಲ್ಲಿನ ಗವಿ ಚಿತ್ರಗಳೆಲ್ಲವೂ ಕೆಮ್ಮಣ್ಣಿನ ಬಣ್ಣದವು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಈ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ವರ್ಗಗಳನ್ನಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು: 1. ನೆರಳಿನಾಕೃತಿಯ ಅಥವಾ ಬಾಹ್ಯ ರೇಖಾಕೃತಿಯ ಈ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಗವಿಯೊಳಗಿನ, ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದ ಮತ್ತು ಚಾವಣಿಯ ಒರಟು ಮೇಲ್ಮೈಯ ಬಂಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಡಿ ಬಿಡಿಯಾಗಿ, ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಾಲಘಟ್ಟಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಚಿಕ್ಕ ಮಕ್ಕಳು ಸೇರಿದಂತೆ ಕೈ–ಕೈ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಕುಣಿತಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧರಾಗಿ ವೃತ್ತ ಅಥವಾ ನೇರ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ನಿಂತ ಮನುಷ್ಯರ ಸಾಲು, ಕುದುರೆ ಸವಾರರು, ಕತ್ತಿ, ಬಿಲ್ಲು ಬಾಣ ಮುಂತಾದ ಆಯುಧಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ನಿಂತವರು, ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸುತ್ತಿರುವ ಕುದುರೆ ಮೇಲಿರುವ ಬೇಟೆಗಾರರು, ಸಂಭೋಗದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವ ಜೋಡಿ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಕಟ್ಟಲೆಗನುಗುಣವಾಗಿ ಮೈತುಂಬ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿ ವಿಶಿಷ್ಟ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ನಗ್ನ ಮನುಷ್ಯ; 2. ನವಿಲು, ಆನೆ, ಹುಲಿ, ಚಿರತೆ, ಜಿಂಕೆ, ಜಿಂಕೆಗಳ ಸಾಲು, ದನ ಗೂಳಿ ಮುಂತಾದ ಪಶು–ಪಕ್ಷಿಗಳು; 3. ಜನಸಮುದಾಯದ ಕಟ್ಟುಕಟ್ಟಳೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ರೇಖಾಮಂಡಲಗಳು. ಇವಲ್ಲದೆ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಹಿರೆಬೆನಕಲ್ಲಿನ 2ನೆಯ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿ

ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಕರಡಿಯಿಂದ ಹಿಂಬಾಲಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಜೀವಭಯದಿಂದ ಓಡುತ್ತಿರುವ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರ ತುಂಬ ಸಹಜವಾಗಿದೆ. 3ನೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಮೈತುಂಬ ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತನಾದ, ಎರಡೂ ಕೈಗಳನ್ನು ಅರ್ಧಕ್ಕೆ ಮೇಲೆತ್ತಿ ದೊಗ್ಗಾಲಿನಲ್ಲಿ ನಿಂತ, ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧ, ಸು.2ಮೀ ಎತ್ತರದ ನಗ್ನ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರ ತಲೆಯ ಮೇಲಿನ ಬಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಅಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟು ಪ್ರಮಾಣಬದ್ಧವಾಗಿ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲು ಹೇಗೆ ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತೆಂಬುದು ಕುತೂಹಲ ಕಾರಿಯಾದ ವಿಷಯ. ಜಿಂಕೆಗಳ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಜಿಂಕೆಗಳೂ ಒಂದೆ ಪ್ರಮಾಣ ಮತ್ತು ಆಕಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಒಂದು ಅಗಲವಾದ ದಪ್ಪ ಎಲೆಯಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆ ಆಕೃತಿಯನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿಕೊಂಡು ಅದನ್ನು ಬಂಡೆಯ ಮೇಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಒಂದರ ಪಕ್ಕದಲ್ಲೊಂದರಂತೆ ಬಿಡಿಸಿರಬೇಕೆಂದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈಗಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ಟೆನ್ಸಿಲ್ ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ಬರೆದಂತೆ. ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ತಲೆಗೆ

ಜೋಡಿ ಕಲ್ಗೋರಿ

ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಟೋಪಿಯನ್ನು ಹಾಕಿಕೊಂಡ ಒಬ್ಬ ನಗ್ನ ವ್ಯಕ್ತಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಟ್ಟಳೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವನ ಬದಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಕಲನ ಚಿಹ್ನೆಯುಳ್ಳ ವೃತ್ತವಿದೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ಸಂಕೇತ ಸಿಂಧೂ ಲಿಪಿಯಲ್ಲೂ ಇದೆ. ರೇಖಾ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮೂಲೆಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಬಾಹುಗಳ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಗುಣುಸುಗಳುಳ್ಳ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಛೇದಿಸುವ ಎರಡು ಚತುರ್ಭುಜಾಕೃತಿ, ಮೂರು ಸಾಲಿನ ಒಂಬತ್ತು ಚುಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಉದ್ದ ಅಡ್ಡ ಗೆರೆಗಳಿಂದ ಸೇರಿಸಿ ಉಂಟಾದ ನಾಲ್ಕು ಚತುರ್ಭುಜಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಛೇದಿಸುವ ಕರ್ಣರೇಖೆಗಳ ಮಂಡಲಗಳಿವೆ. ಇವು ಕೂಡ ಹರಪ್ಪ ಮುದ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿವೆ. ಹೀಗೆ ಆಯಾಯ ಕಾಲದ ಜನಸಮುದಾಯದ ಕಸಬು, ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಟ್ಟುಕಟ್ಟಳೆಗಳು, ಮನರಂಜನೆ, ಪರಿಸರ, ಜನರ ಸೌಂದರ್ಯ ಪ್ರಜ್ಞೆ, ವರ್ಣಚಿತ್ರಕಲೆ ಮುಂತಾದ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ ವಿಷಯಗಳಿಂದ ಈ ಗವಿಚಿತ್ರಗಳು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣ ಹಾಗೂ ಮಹತ್ತ್ವದ್ದಾಗಿವೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

ಒಂದನೆಯ ಗವಿಯ ಪೂರ್ವಬದಿಯಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಮುಂಡದಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಅಭಿಮುಖವಾಗಿ ನಿಂತಿರುವ ದನಗಳ ಚಿತ್ರ ವಿಶೇಷವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ದಕ್ಷಿಣಬದಿಯಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಕೈ, ಕೈ ಹಿಡಿದು ಸಾಲಾಗಿ ನಿಂತು ನೃತ್ಯ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ 10 ಜನರ, 13 ಜನರ ತಂಡಗಳ ಚಿತ್ರಗಳು ಆ ಕಾಲದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಸಮೂಹ ನೃತ್ಯದಲ್ಲಿ ತಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಗೆರೆಗಳನ್ನು ಎಳೆದು ಅವರನ್ನು ಸ್ತ್ರೀಯರೆಂದು ಸೂಚಿಸಿರುವುದು ಕಲಾವಿದರ ರೂಪ ಗ್ರಹಿಕೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಅಶ್ವಸವಾರ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಸವಾರರು ಕೊಡಲಿಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುವುದು, ಹುಲಿಯೊಂದಕ್ಕೆ ಭಲ್ಲೆ ಎಸೆಯುತ್ತಿರುವ ಮನುಷ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಬೇಟೆಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಎರಡನೆಯ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯ ಚಿತ್ರಿತಭಾಗ ಸು.20ಮೀ ಅಗಲ ಮತ್ತು 18ಮೀ ಎತ್ತರವಾಗಿದ್ದು, ಉಳಿದೆಲ್ಲ ಚಿತ್ರಗಳಿಗಿಂತ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಕೆಳಗೆ ಎರಡು ಬೃಹತ್ ಹೆಬ್ಬಾವುಗಳನ್ನು ಮನುಷ್ಯರು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಹೆಬ್ಬಾವುಗಳಲ್ಲಿ ಅರೆವೃತ್ತಾಕಾರದ ತಲೆ (ಹೆಡೆ) ಅದರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಣ್ಣು, ಬಾಯಿಯಿಂದ ಹೊರಬಂದ ಸೀಳುನಾಲಗೆ, ದಪ್ಪನಾದ ದೇಹ ಮತ್ತು ಬಾಲ ಎಲ್ಲ ಅಂಗಗಳನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹೆಬ್ಬಾವುಗಳ ಮೇಲೆಲ್ಲಾ ಕೆಲವು

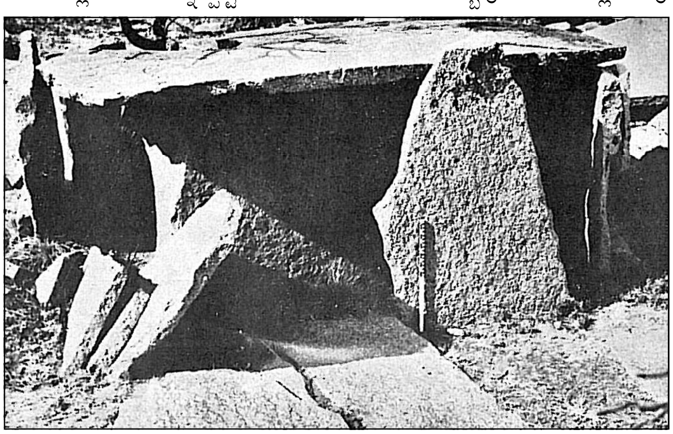

ಕಲ್ಗೋರಿ

ಮನುಷ್ಯರು ನಿಂತು ತುಳಿಯುತ್ತಿರುವಂತಿದೆ. ಸುತ್ತೆಲ್ಲ ಗರ್ಭಿಣಿ ಸ್ತ್ರೀ, ಹಸು, ಹಂದಿಯ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಈವರೆಗೆ ತಿಳಿದಂತೆ ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶದ ರಾಯ್‌ಸೇ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಗೋರಾಗಂಜ್‌ನ ಸನಕುಸ್ ಮತ್ತು ಭಾಗವಾನಿ ನದಿಗಳ ನಡುವೆ ಇರುವ ಜವರ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯ 3.60 ಮೀ ಉದ್ದದ ಕೋಣದ ಚಿತ್ರವನ್ನು ದೇಶದ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಅತ್ಯಂತ ದೊಡ್ಡ ಚಿತ್ರವೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ 12ಮೀ ಉದ್ದದ ಹಿರೇಬೆನಕಲ್ಲಿನ 2ನೆ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯ ಹೆಬ್ಬಾವಿನ ಚಿತ್ರಗಳೇ ದೇಶದ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ಚಿತ್ರಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ.

ನಾಲ್ಕನೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡು ಕಾಲುಗಳನ್ನು ಸೊಟ್ಟಗೆ ಮಾಡಿನಿಂತ ಪುರುಷನ ನಗ್ನ ಚಿತ್ರವಿದೆ. ಎರಡೂ ಕೈಗಳನ್ನು ಅರ್ಧಮೇಲಕ್ಕೆತ್ತಿದ್ದು ಹಸ್ತ, ಕಣ್ಣು, ಕಿವಿಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಿಲ್ಲ. ಶಿಶ್ನವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮೈತುಂಬ ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ, ವಜ್ರಾಕೃತಿಯ ರೇಖೆಯನ್ನು ಎಳೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಮಾಂತ್ರಿಕ ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ನಿರತನಾದ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರವೆಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಸಾಕಷ್ಟು ಮಾಸಿದ್ದು, ನವಿಲು, ಅಶ್ವ ಸವಾರರು, ಚಿಗರೆಯ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಐದನೆಯ ಗವಿಯ ಮನುಷ್ಯ ಚಿತ್ರವೊಂದು ಗಮನಸೆಳೆ ಯುತ್ತದೆ. ಡೊಂಕು ಡೊಂಕಾದ ಕೋಡುಗಳುಳ್ಳ ಜಿಂಕೆಗಳ ಹಿಂಡಿನ ಮಧ್ಯ ಅವನು ನಿಂತಿದ್ದು, ತಲೆಗೆ ಜಿಂಕೆ ರೀತಿಯ ಕೋಡುಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಸೊಂಟಕ್ಕೆ ಬಾಲವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡಿ ದ್ದಾನೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮಗ್ರಹಿಕೆಯ ಪ್ರಾಣಿಗಳಾದ ಜಿಂಕೆಗಳನ್ನು ಅವುಗಳಂತೆಯೇ ನಟಿಸಿ ಆಹಾರಕ್ಕಾಗಿ ಸೆರೆ ಹಿಡಿಯುವ ತಂತ್ರವಾಗಿರಬಹುದೆಂದು ಈ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಗ್ರಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಆರನೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಲ್ಲು ಬಾಣಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದ ಮನುಷ್ಯರ, ಭರ್ಜಿಗಳನ್ನಿಡಿದ ಅಶ್ವಸವಾರರ, ಕೆಚ್ಚಲುಳ್ಳ ಆಕಳು, ನವಿಲು, ಗೂಳಿಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಕುದುರೆ ಸವಾರನು ಚಿಗರಿಯನ್ನು ಹಿಡಿಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿರುವ ಹುಲಿಯ ಕಡೆಗೆ ಬಿಲ್ಲಿಗೆ ಹೂಡಿದ ಬಾಣದಿಂದ ಹೊಡೆಯುತ್ತಿರುವಂತಿದೆ.

ಕಲ್ಗೋರಿ

ಏಳನೆಯ ಗವಿ ಇರುವ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಮ್ಯಾದರಬಂಡೆ ಎಂದು ಹೆಸರು. ಇಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ಗೂಳಿಗಳ, ನವಿಲಿನ ಚಿತ್ರಗಳು, ಎಂಟರಲ್ಲಿ ಹುಲಿಗಳ, ಒಂಬತ್ತರಲ್ಲಿ ಹುಲಿ ಮತ್ತು ರೇಖಾಕೃತಿಗಳ, ಹತ್ತರಲ್ಲಿ ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಉದ್ದ ಕತ್ತಿಗಳನ್ನು, ಬಿಲ್ಲು ಬಾಣಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ನಿಂತ ಮನುಷ್ಯರ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಕೈ–ಕೈ ಹಿಡಿದು ನೃತ್ಯ ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಮನುಷ್ಯರ ನೇರ ಹಾಗೂ ವೃತ್ತಸಾಲುಗಳಿವೆ. ಆಯಾ ಮನುಷ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳ ಕೆಳಗೆ ನೇರವಾಗಿ ಮತ್ತು ದ್ವಿಅರೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಗೆರೆಗಳಿವೆ. ಮನುಷ್ಯ ಜೋಡಿಯ ಸಂಭೋಗ, ಗೂಳಿಗಳ ಮತ್ತು ಜಿಂಕೆಗಳ ಸಾಲು ಚಿತ್ರಗಳು ಕೂಡ ಇಲ್ಲಿವೆ.

ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಕೈ–ಕೈ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ಸಾಲಾಗಿ ನಿಂತು ನೃತ್ಯಮಾಡುತ್ತಿರುವ 27 ಜನರ ತಂಡದ ಚಿತ್ರ, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯ ಗೆರೆಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತ ಹನ್ನೆರಡು ಜನರ ಮತ್ತೊಂದರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯ ಒಂದು ಗೂಳಿಯನ್ನು ಚಪ್ಪರಿಸುತ್ತಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಇನ್ನೊಂದೆಡೆ ಇಪ್ಪತ್ತೂರು ಕುದುರೆ ಸವಾರರ ಸಾಲು, ಹದಿನಾಲ್ಕು ಜಿಂಕೆಗಳ ಸಾಲು, ಆಯುಧ ಪಾಣಿಯಾದ ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಹದಿಮೂರನೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಎತ್ತುಗಳ, ಜಿಂಕೆಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯ ನೆಲೆ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಮಾಧಿಗಳ ಕೋಣೆಗಳಿರುವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ಶಿಲಾ ಕೋಣೆಯ ಹಲಗೆಗಳ ಮೇಲೆ ತಿಳಿ ಕೆಂಪು ವರ್ಣದ ಮೂರು ಜಿಂಕೆಗಳ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಹದಿನೈದನೆಯ ಕಲ್ಲಾಸರೆಯಲ್ಲಿ ಅರ್ಥವಾಗದ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಆಕೃತಿ ಇದೆ. ಹದಿನಾರರಲ್ಲಿ ಮೀನು ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯನ ಚಿತ್ರಗಳಿವೆ. ಐದು ಉಡಗಳಿದ್ದು ದೇಹದ ಮೇಲೆಲ್ಲಾ ಅನೇಕ ವಜ್ರಾಕೃತಿಯ ರೇಖೆಗಳಿವೆ. ಮೀನಿನ ದೇಹದ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ರೆಕ್ಕೆಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹದಿನೇಳನೆಯ ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಮನುಷ್ಯ ಹಾಗೂ ಹಲ್ಲಿಯಾಕಾರದ ಎರಡು ಆಕೃತಿಗಳಿವೆ. ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿ 5 ಮೀ ಉದ್ದವಿದ್ದು ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ತಲೆ, ಬೆನ್ನು ಬಾಗಿಸಿದ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಎಡಗೈ ತುಂಡಾದಂತೆ ಇದೆ. ಮೈಮೇಲೆಲ್ಲಾ ಅಡ್ಡಗೆರೆಗಳಿದ್ದು, ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಅದೇ ಆಕಾರದ ಚಿಕ್ಕ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿ ಇದೆ. ಹಲ್ಲಿಯಾಕಾರದ ಇನ್ನೊಂದು ಚಿತ್ರ 7ಮೀ ಉದ್ದವಾಗಿದ್ದು ವೃತ್ತಾಕಾರದ ತಲೆ, ಮುಂಡ, ಉದ್ದವಾದ ಬಾಲಗಳಿವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಗವಿವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳು ಕಾಲಮಾನದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುತ್ತವೆ. ಚಿತ್ರಿತ ಗವಿಗಳ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಿಸರ, ಚಿತ್ರಗಳ ಶೈಲಿ, ಪ್ರಮಾಣ, ಕಾಲನಿರ್ಧರಿತ ಚಿತ್ರಗಳೊಡನೆ ಹೋಲಿಕೆ ಮುಂತಾದ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಅನುಲಕ್ಷಿಸಿ

ಇಲ್ಲಿಯ ಚಿತ್ರಗಳು ಪ್ರಾಯಶಃ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಯುಗದ–ಆದಿ ಮಧ್ಯ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1000–500) ಭಾಗಕ್ಕೆಸೇರುತ್ತವೆ ಎಂದು ಅ. ಸುಂದರ ಅವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಚಿತ್ರಗಳು ವಿಷಯ ವೈವಿಧ್ಯತೆ ಹಾಗೂ ತಾಂತ್ರಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಮನಸೆಳೆಯುತ್ತವೆ. ಪ್ರಾಣಿ ಚಿತ್ರಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿದ್ದರೂ ಮನುಷ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳೇನೂ ವಿರಳವಾಗಿಲ್ಲ. ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಜಿಂಕೆ, ಹಸು, ಗೂಳಿ, ಹುಲಿ, ನಾಯಿ, ಕೋಣ, ಕುದುರೆ, ನವಿಲು, ಹಾವು, ಉಡ, ಮೀನು ಹೀಗೆ ವೈವಿಧ್ಯತೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮನುಷ್ಯ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಡಿ ಮತ್ತು ಗುಂಪುಗಳಿವೆ. ಗುಂಪುಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕೈ–ಕೈ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ಸಾಲಾಗಿ ನಿಂತು ನರ್ತಿಸುತ್ತಿರುವ ಸ್ತ್ರೀ–ಪುರುಷರನ್ನೊಳಗೊಂಡ ತಂಡಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 4–27 ಜನರಿದ್ದಾರೆ. ಜೊತೆಗೆ ಪಶುಪಾಲನೆ, ಬೇಟೆಗಾರಿಕೆಯಂತಹ ದೃಶ್ಯಚಿತ್ರಗಳೂ ಇವೆ. ಚಿತ್ರಗಳು ಸಂಖ್ಯಾತ್ಮಕವಾಗಿ ವಿಪುಲವಾಗಿರುವಂತೆ ಅವುಗಳ ಅಳತೆಯಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯತೆ ಇಲ್ಲ. ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಚಿತ್ರಗಳ ಜೊತೆಗೆ 5–12ಮೀ ವರೆಗಿನ ಬೃಹತ್ ಪ್ರಮಾಣದ ಚಿತ್ರಗಳಿರುವುದು ಹಿರೆಬೆನಕಲ್ಲಿನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ 17ನೆಯ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ದೇಶದ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಗವಿವರ್ಣ ಚಿತ್ರಗಳಲ್ಲೇ ಅತ್ಯಂತ ಬೃಹತ್ ಪ್ರಮಾಣದ ಚಿತ್ರಗಳೆಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. (ಎಸ್.ಬಿ.ಕೆ.)

ಹಿರೋಡಾಟಸ್: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 484–424. ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಕ್ ಇತಿಹಾಸಕಾರ. ಗತಕಾಲದ ಘಟನೆಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಮತ್ತು ಅವಲೋಕನವನ್ನು ಇತಿಹಾಸವೆಂದು ಬಗೆದಿದ್ದ ಈತ ಇತಿಹಾಸದ ಪಿತಾಮಹನೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈತ ಏಷ್ಯಮೈನರ್‌ನ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಹಾಲಿಕಾರ್ನಾಸಸ್ ಎಂಬ ಗ್ರೀಕ್ ವಸಾಹತು ನಗರದಲ್ಲಿ ಪ್ರ..ಶ.ಪೂ.ಸು.484ರಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಯುವಕನಾಗಿದ್ದಾಗ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಶ್ರದ್ಧೆಯುಳ್ಳವನಾಗಿ ಇಟಲಿ, ಫೊನೀಷಿಯ, ಈಜಿಪ್ಟ್, ಲಿಬಿಯ, ಮೆಸಪೊಟೇಮಿಯ, ಅರೇಬಿಯ, ಸಿರಿಯ ಮುಂತಾದ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಚರಿಸಿ ವಿಪುಲ ಅನುಭವ ಪಡೆದ. ಈತ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವಿಷಯದಲ್ಲೂ ಕುತೂಹಲವುಳ್ಳವನಾಗಿದ್ದ. ತನಗೆ ತಿಳಿಯದ ವಿಷಯವನ್ನು ಇತರರಿಂದ ಕೇಳಿ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ತಾನು ಸಂಚರಿಸಿದ ದೇಶಗಳ ಜನರ ಬಗೆಗೆ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿ ವಿಷಯ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ. ಅಥೆನ್ಸ್‌ನ ದೊರೆ ಪೆರಿಕ್ಲಿಸ್‌ನಿಗೆ ಇವನ ಮೇಲೆ ವಿಶೇಷ ಅಭಿಮಾನವಿತ್ತು. ಈತ ಸು. 40ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸಿನವನಾಗಿದ್ದಾಗ ಅಥೆನ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ನಾಟಕಕಾರ ಸಾಫೋಕ್ಲೀಸ್‌ನನ್ನು ಭೇಟಿಯಾಗಿದ್ದ.

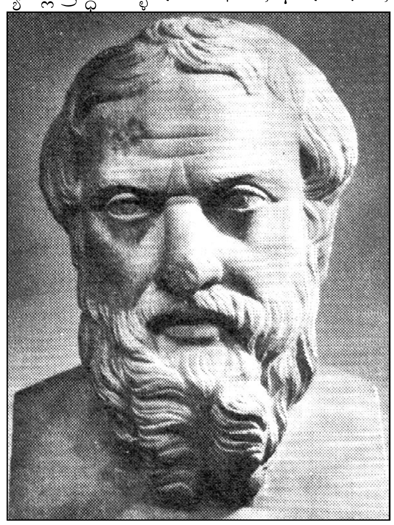

ಈತನ ಬರೆಹಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದ ನಗರಗಳ ಪ್ರಗತಿ, ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಉದಯ, ಗ್ರೀಸಿನ ಮೇಲೆ ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಆಕ್ರಮಣ, ಆಕ್ರಮಣಕಾರರನ್ನು ಎದುರಿಸಿದ ಗ್ರೀಕ್ ವೀರರ ಶೌರ್ಯದ ವರ್ಣನೆಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಮತ್ತು ಪರ್ಷಿಯನ್ನರ ಸಮರ ದ್ವೇಷವನ್ನು ಪುರಾಣಕಾಲದವರೆಗೆ ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಬರೆಹಗಳು ಭೂಮಧ್ಯ ಮೆಡಿಟರೇನಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ಪೂರ್ವಭಾಗದ ದೇಶಗಳ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಮೂಲ ಆಕರಗಳಾಗಿವೆ. ಈತ ಒಂಬತ್ತು ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದೇಶಗಳ ಜನರ ನಡವಳಿಕೆ, ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ನಂಬಿಕೆ, ಮೂಢನಂಬಿಕೆ, ಅಂಧಶ್ರದ್ಧೆ, ಪವಾಡಗಳಂಥ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವಿವರಗಳನ್ನೂ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈತ ಪ್ರತಿಭಾಶಾಲಿ ಬರೆಹಗಾರ. ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ಯುದ್ಧ ಸಂಬಂಧೀ ಕಥೆಗಳಿಗೆ ಇವನ ಕೃತಿ ಅಮೂಲ್ಯ ಆಧಾರ ಗ್ರಂಥವಾಗಿದೆ. ಈತ ತಾನು ಕೇಳಿದ ದಂತಕಥೆಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಘಟನೆಗಳೆಂದೇ ಭಾವಿಸಿ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಕೇಳಿದ್ದನ್ನೆಲ್ಲ ನಿಜವೆಂದು ಈತ ನಂಬುತ್ತಿದ್ದ. ಇದರಿಂದ ಕೆಲವರು ಇವನನ್ನು ಸುಳ್ಳುಗಳ ಜನಕ ಎಂದೂ ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ನೀತಿಬೋಧನೆಯ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಈತ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆಂದೂ ಹೇಳುವರು.

ಈತ ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಅಥೆನ್ಸ್ ಮತ್ತು ಒಲಂಪಿಯ ನಗರಗಳಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಮುಂದೆ ಓದಿ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದ. ಇವನ ವರ್ಣನೆಗಳನ್ನು ಕೇಳಿ ಉತ್ತೇಜಿತರಾದ ಗ್ರೀಸಿನ ಜನರು ಇವನಿಗೆ ನಿಧಿ ಅರ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗತಕಾಲದ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಬರವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ದಾಖಲಿಸಿ ಈತ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಯ ಜನಕನೆಂದು ಹೆಸರಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇವನ ಕೃತಿಗಳು ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಕರ ಐತಿಹ್ಯದ ಅಮೂಲ್ಯ ಭಂಡಾರವಾಗಿವೆ. (ಎನ್.ಎಲ್.)

ಹಿರೋಷಿಮ: ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಹಾಕಿದ ಅಣುಬಾಂಬಿಗೆ ತುತ್ತಾದ ಜಪಾನಿನ ಎರಡು ನಗರಗಳಲ್ಲೊಂದು; ಇನ್ನೊಂದು ನಾಗಾಸಾಕಿ. ಈ ನಗರ ಜಪಾನಿನ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿನ ಹಾನ್ ಷ್ಯೂ ದ್ವೀಪದ ಪಶ್ಚಿಮಕ್ಕೆ ನದಿ ಮುಖಜಭೂಮಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಹಿಂದೆ ಹಿರೋಷಿಮ ಜಪಾನಿ ಬೆಸ್ತರ ಒಂದು ಹಳ್ಳಿಯಾಗಿತ್ತು. ಮುಂದೆ ಅಸಾನೊ ಕುಟುಂಬದವರ ಕೋಟೆಪಟ್ಟಣವೆನಿಸಿ ದೊಡ್ಡನಗರವಾಗಿ (1600–1868) ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರ ಸ್ಥಳವಾಗಿಯೂ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿತು. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲಕ್ಕೆ (1939–45) ಇದೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಮಿಲಿಟರಿ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತು. ಜಪಾನ್ ಅಮೆರಿಕದ ಪರ್ಲ್‌ಹಾರ್ಬರ್ ಬಂದರಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ 1945 ಆಗಸ್ಟ್ 6 ರಂದು ಹಿರೋಷಿಮ

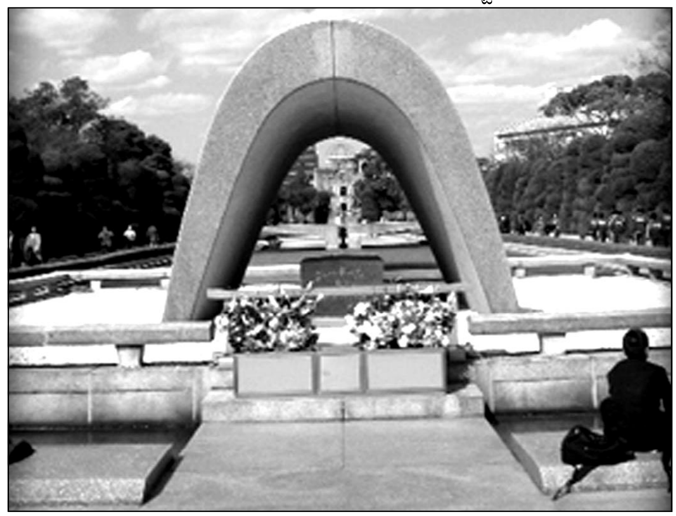

ಶಾಂತಿ ವನ

ನಗರದ ಮೇಲೆ ಅಮೆರಿಕ ಅಣುಬಾಂಬನ್ನು ಹಾಕಿತು. ಆಗ ಈ ನಗರದ 13 ಚ.ಕಿಮೀ ಪ್ರದೇಶ ಸಂಪೂರ್ಣ ನಾಶವಾಯಿತು. ಸು.1 ಲಕ್ಷ ಮಂದಿ ಸತ್ತರು; ಲಕ್ಷಾಂತರ ಜನ ಅಣುವಿಕಿರಣಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದರು; ಗಾಯಗೊಂಡರು, ವಿಕಲಾಂಗರಾದರು. ಮೂರು ದಿನಗಳ ಬಳಿಕ (1945 ಆಗಸ್ಟ್ 9) ನಾಗಾಸಾಕಿ ನಗರದ ಮೇಲೆ ಅಣುಬಾಂಬನ್ನು ಹಾಕಲಾಯಿತು. 1945 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 2ರಂದು ಜಪಾನ್ ಯುದ್ಧ ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಶರಣಾಯಿತು.

ಅನಂತರದ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ನಗರ ಕ್ರಮೇಣ ಚೇತರಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಈಗ ಮೊದಲಿಗಿಂತಲೂ ಸುಂದರವಾಗಿ, ಹೆಚ್ಚು ಜನಸಂಖ್ಯೆಯುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ ದೊಡ್ಡಕೈಗಾರಿಕಾ ನಗರವಾಗಿದೆ. ಆಟೊಮೊಬೈಲ್, ವಿವಿಧ ಯಂತ್ರಗಳು, ಹಡಗು ನಿರ್ಮಾಣ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿದೆ. ಬಾಂಬ್ ಬಿದ್ದ ಕೇಂದ್ರಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಶಾಂತಿವನ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿವರ್ಷ ಆಗಸ್ಟ್ 6ರಂದು ಶಾಂತಿಸಭೆ ಸೇರುತ್ತದೆ. ಅಣುಬಾಂಬಿಗೆ ತುತ್ತಾದ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ಕಟ್ಟಡದ ಅವಶೇಷವನ್ನು ಬಾಂಬಿನ ವಿನಾಶದ ಗುರುತಾಗಿ, ಭವಿಷ್ಯದ ಜನಾಂಗಕ್ಕೆ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಾಗಿ ಹಾಗೆಯೇ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. (ಎ.ಡಿ.)

ಹುಣಸಗಿ: ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸುರಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಒಂದು ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ನೆಲೆ. 1974–78ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನ ಕೆ.ಪದ್ದಯ್ಯನವರು ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸೇರುವ 15 ನೆಲೆಗಳ ಸಂಕೀರ್ಣವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಶೋಧಿಸಿದರು. ಈ ನೆಲೆಗಳು ಹಳ್ಳಿಯ 2ಕಿಮೀವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿವೆ. ಇವು ಹುಣಸಗಿ ಹಳ್ಳ (ಕೃಷ್ಣೆಯ ಉಪನದಿ) ಮತ್ತು ಇದನ್ನು ಸೇರುವ ಇತರ ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ಹಳ್ಳಗಳ ದಂಡೆಗಳ ಮೇಲಿವೆ. ಬಹುತೇಕ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪದರ ಅದರ ಯಥಾಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಉಪಕರಣಗಳು ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಸ್ಥಳೀಯ ಭೀಮಾ ಶಿಲಾ ಶ್ರೇಣಿಯ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ.

ಈ ನೆಲೆಗಳ ಪೈಕಿ, ನೆಲೆ–5ರಲ್ಲಿ ಪದ್ದಯ್ಯನವರು 1975–76ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಹಳ್ಳಿಯ ಒಂದು ಕಿಮೀ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ ಹುಣಸಗಿ ಹಳ್ಳದ ಎಡದಂಡೆ ಮೇಲೆ ಈ ನೆಲೆಯಿದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಭೂಮಿಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಗ್ರಾನೈಟ್ ದಿಣ್ಣೆಗಳಿವೆ. ಭೂಸ್ತರಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಪದರದ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಖಚಿತಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಹಲವಾರು ಪರೀಕ್ಷೆ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಮೂರು ಕ್ರಮಬದ್ಧ ಗುಂಡಿಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಅಗೆಯಲಾಯಿತು. ಗುಂಡಿ–3ರಲ್ಲಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಪದರ ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂತು. ಈ ಗುಳಿಯ ಸ್ತರಕ್ರಮ ಹೀಗಿದೆ. ಮೇಲಿನ ಕಾರಿ ಮಣ್ಣಿನ ಪದರ 30 ಸೆಮೀ ದಪ್ಪವಿದೆ. ಇದರ ಕೆಳಗಿರುವ 2ನೆಯ ಪದರ ಸಡಿಲವಾಗಿದ್ದು ಸು. 70 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪವಿದೆ; ಎತ್ತರದ ಇಳಿಜಾರು ಪ್ರದೇಶದಿಂದ ಉರುಳಿಬಂದ ಮಣ್ಣು–ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಆದಂತಹ ಪದರವಿದು. ಈ ಪದರದ ಕೆಳಗೆ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪದರವಿದೆ. 5–30 ಸೆಂಮೀ ದಪ್ಪವಿರುವ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಪದರದ ಕೆಳಗೆ ಅರೆಸವೆದ ಗ್ರಾನೈಟ್ ಶಿಲಾಸ್ತರವಿದೆ. ಅಶೂಲಿಯನ್ ಪದರ ಸಾಂದ್ರವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಈಗಷ್ಟೇ ತಯಾರಾದಂತಿರುವ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು ಹಾಗೂ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲಿನ ಚಪ್ಪಡಿ–ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲುಗಳಿವೆ. ಈ ಶಿಲಾವಶೇಷಗಳು ಗ್ರಾನೈಟಿನ ಸವೆಯುವಿಕೆಯಿಂದ ಉಂಟಾದ ತಿಳಿಗಂದುಬಣ್ಣದ ಗರಸುಮಣ್ಣಿನೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆತಿವೆ. ಒಟ್ಟು 63 ಚ.ಮೀ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಅವಶೇಷಗಳು ಹರಡಿವೆ.

ಈ ಜಾಗದ ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ನೈಸರ್ಗಿಕವಾಗಿ ರಚಿತವಾದ ಗ್ರ್ಯಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲಿನ ಸಣ್ಣತುಂಡುಗಳ ಸಾಲಿವೆ. ಉತ್ತರದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಆದಿಮಾನವರೇ ರಚಿಸಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಸಾಲು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಗ್ರ್ಯಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ರಕ್ಷಿತವಾದ ಆವರಣವನ್ನು ಆದಿಮಾನವರು ತಮ್ಮ ಕಾರ್ಯಕ್ಷೇತ್ರದ ನೆಲೆಯಾಗಿ ಆಯ್ದುಕೊಂಡಿರಬೇಕು. ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಅಥವಾ ಅಂಡಾಕಾರದ ಗುಡಿಸಲುಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುವಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಕಲ್ಲಿನ ವೃತ್ತದ ತಳಪಾಯ ಆವಶ್ಯಕ.

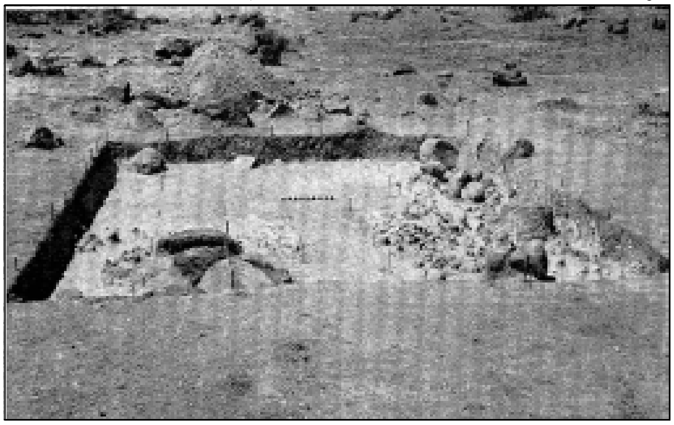

ಉತ್ಖನನ ಗುಂಡಿ, ನೆಲೆ 5

ಈ ಗುಂಡಿಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣಗಳು, ತ್ಯಾಜ್ಯಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಚಕ್ಕೆಚೂರುಗಳು 900ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಕಲ್ಲಿನ ಚಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಉಪಕರಣಗಳು ಹರಿತವಾಗಿದ್ದು ಪದರ ಯಥಾಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಇರುವುದನ್ನು ದೃಢಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ವಸತಿ ಹಾಗೂ ಉಪಕರಣ ತಯಾರಿಕೆಯ ಸ್ಥಳ ಇದಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಈ ಮೂಲಕ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಉಪಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಕೈಗೊಡಲಿ, ಚೂರಿ, ಪಿಕಾಸಿ ತರಹದ ಹಾಗೂ ಕೊಚ್ಚುವ ಉಪಕರಣಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು.

ಈ ನೆಲೆಗೆ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ನೆಲೆ–6ರಲ್ಲಿ ಪದ್ದಯ್ಯನವರು 1977ರಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿದರು. ಇಲ್ಲಿಯೂ ನೆಲೆ–5ರ ಫಲಿತಾಂಶವೇ ದೊರಕಿದೆ. 1986ರಲ್ಲಿ ಇವರು ಹುಣಸಗಿ ಬಯಲಿಗೆ ತಾಗಿ ಇರುವ ಬೈಚಬಾಳು ಬಯಲಿನಲ್ಲಿರುವ ಯಡಿಯಾಪುರ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ಈ ನೆಲೆ ಫತೇಪುರ ಹಳ್ಳದ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ 15–20 ಸೆಮೀ ದಪ್ಪದ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಹೂಳುಮಣ್ಣಿನ ಪದರದ ಕೆಳಗೆ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪದರವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸುಣ್ಣಕಲ್ಲು ಮತ್ತು ಗ್ರ್ಯಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲನ್ನು ಉಪಕರಣಗಳ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. (ಪಿ.ಕೆ.)

ಹಲ್ಷ್: 1857–1927. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಶಾಸನತಜ್ಞ, ಭಾಷಾ ವಿದ್ವಾಂಸ, ದಕ್ಷ ಆಡಳಿತಗಾರ. ಇವನು ಜರ್ಮನಿ ದೇಶದ ಡ್ರೆಸ್ಡನ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ 1857 ಮಾರ್ಚ್ 29ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ಇವನ ಪೂರ್ಣ ಹೆಸರು ಯುಜಿನ್ ಜೂಲಿಯಸ್ ಥಿಯೊಡರ್ ಹಲ್ಷ್. ಲೆಪ್‍ಜಿಗ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಿಂದ ಪದವೀಧರನಾಗಿ, ಬಾನ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಪೌರಸ್ತ್ಯ ಭಾಷೆಗಳನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಪರಿಣತಿ ಹೊಂದಿದ. ಆನ್‍ಫ್ರೆಚ್ ಮತ್ತು ಬ್ಯೂಲರ್ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಜರ್ಮನ್ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದಿಂದ ಅಭಿಜಾತ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಚ್ಯತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಅಧ್ಯಯನ ನಡೆಸಿ ಪದವಿಪಡೆದ. ವಿಯೆನ್ನ ನಗರದಲ್ಲಿ ಬ್ಯೂಲರ್ ಹಾಗೂ ಆನ್‍ಫ್ರೆಚ್‍ರ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾದನಲ್ಲದೇ ತಾನೂ ಅವರಂತೆ ಸಂಶೋಧನ ಕಾರ್ಯ ಕೈಗೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಕಾರ್ಯ ಪ್ರವೃತ್ತನಾದ.

ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಭಾರತದ ಮದರಾಸು ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ 1881ರಲ್ಲಿ ಹೊಸದಾಗಿ ಸಂಘಟಿತವಾಗಿದ್ದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ನಿರ್ದೇಶಕನಾಗಿದ್ದ ಜೇಮ್ಸ್ ಬರ್ಜೆಸ್ ಎಂಬಾತ ಮದರಾಸು ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಪಾಲಿ ಹಾಗೂ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಂಡಿತ್ಯವುಳ್ಳ ಶಾಸನತಜ್ಞನನ್ನು ನೇಮಿಸಲು ಸರ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಶಿಫಾರಸು ಮಾಡಿದ. ಇದರ ಫಲವಾಗಿ 1886 ನವೆಂಬರ್ 21ರಂದು ಹಲ್ಷ್ ಈ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಶಾಸನತಜ್ಞನಾಗಿ ನೇಮಕಗೊಂಡ. ಇಲ್ಲಿ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ. ತರುವಾಯ ಇವನು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಶಾಸನತಜ್ಞ ಹುದ್ದೆಗೆ ಪದೋನ್ನತಿಯನ್ನು ಪಡೆದು ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದ. ಆಮೇಲೆ ಇವನು ಜರ್ಮನಿಯ ಹಾಲ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕನಾಗಿಯೂ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ.

ಇವನು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಮಹತ್ತ್ವದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದು, ಅವುಗಳನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ (ಅನುವಾದ, ಪಾಠ, ಸಾರಾಂಶ, ಟಿಪ್ಪಣಿ ಇತ್ಯಾದಿ) ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಹೀಗೆ ದೇಶದ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಹೊಸದಾಗಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ತರುತ್ತಿದ್ದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಒಂದೆಡೆ ಕಲೆಹಾಕಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದರೆ ಇತಿಹಾಸ ತಜ್ಞರಿಗೆ, ಸಂಶೋಧಕರಿಗೆ, ಶಾಸನಾಧ್ಯಯನಾಸಕ್ತರಿಗೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಇಂಡಿಕ (1886) ಎಂಬ ತ್ರೈಮಾಸಿಕವನ್ನೂ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಇನ್‍ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ ಎಂಬ ಶಾಸನ ಸಂಪುಟಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಯಿತು. ಇವನು ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಇಂಡಿಕ ಸಂಪುಟ–1ರ ಉಪಸಂಪಾದಕನಾಗಿ, ತರುವಾಯ 2–9ನೆಯ ಸಂಪುಟದವರೆಗೂ ಸಂಪಾದಕನಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದ. ಇದರಂತೆ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಇನ್‍ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ ಸಂಪುಟ 1 ಮತ್ತು 2 (ಭಾಗ–1) ಹಾಗೂ 3–ಇವುಗಳ ಸಂಪಾದಕ ಹಾಗೂ ಅನುವಾದಕನಾಗಿಯೂ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ.

ಇವನು ಮದರಾಸು ಪ್ರಾಂತದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಮಹತ್ತ್ವದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಬೆಳಕಿಗೆ ತಂದ. ಇವುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಇಂಡಿಕ ಸಂಪುಟಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಸಂಪುಟಗಳ ಪ್ರಕಟಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಇವನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಕೃತ ಭಾಷೆಗಳ ಪಾಂಡಿತ್ಯ, ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಮಿಳಿನ ಬಗ್ಗೆ ಇವನಿಗಿದ್ದ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಕನ್ನಡ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಟಿ.ಎಸ್.ವೆಂಕಣ್ಣಯ್ಯ ಎ.ಆರ್.ಕೃಷ್ಣಶಾಸ್ತ್ರೀ ಇವನ ಸಹಾಯಕರಾಗಿದ್ದರು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ, ಚಾಳುಕ್ಯ, ಚೋಳ, ಪಾಂಡ್ಯ,ಚೇರ ಮೊದಲಾದ ರಾಜಸಂತತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳ ಬಗ್ಗೆಯೂ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲಿದ.

ಇವನು ಮದರಾಸು ಪ್ರಾಂತದ (ತಮಿಳುನಾಡು) ತಮಿಳು ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಶಾಸನಗಳನ್ನೂ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಸರ್ಕಾರಿ ಶಾಸನತಜ್ಞ ಹುದ್ದೆಯಿಂದ ನಿವೃತ್ತನಾದ ತರುವಾಯ ಈತ ಸಂಪಾದಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ (1925) ಕಾರ್ಪಸ್ ಇನ್‍ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನಮ್ ಇಂಡಿಕಾರಮ್ ಸಂಪುಟ–1 ಇದು ಮೌರ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಟ ಅಶೋಕನ ಶಾಸನಗಳ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಬಹು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಾಕೃತ, ಸಂಸ್ಕೃತ, ತಮಿಳು, ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದ ಇವನು ಬೋಧಾಯನನ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ ಕೃತಿಯನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸಿದ(1884). ಇದೇ ರೀತಿ ಕಾಳಿದಾಸನ ಮೇಘದೂತ ಕಾವ್ಯವನ್ನೂ ವಲ್ಲಭದೇವನ ಭಾಷ್ಯದೊಡನೆ ಸಂಪಾದಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಪಾರಿಜಾತ ಮಂಜರಿ, ತರ್ಕಸಂಗ್ರಹ, ತರ್ಕಕೌಮುದಿ, ಪ್ರಾಕೃತ ರೂಪಾವತಾರ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ವಿದ್ವತ್‍ಪೂರ್ಣ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇವನು ಜರ್ಮನಿಯ ಹಲ್ಲೆ(ಸಾಳೆ) ಎಂಬಲ್ಲಿ 1927 ಜನವರಿ 16ರಂದು ನಿಧನಹೊಂದಿದ. (ಕೆ.ಜಿ.ಕೆ.;ಎ.ಎನ್.ಎಚ್.)

ಹೆಗ್ಗಡೆಹಳ್ಳಿ: ಕೊಡಗು ಜಿಲ್ಲೆ ಸೋಮವಾರಪೇಟೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಮಾಧಿ ನೆಲೆ. ಇದನ್ನು ಪಾಂಡವ ಪರೆ, ಪಾಂಡವ ಬಂಡೆ ಎಂದೂ ಕರೆಯುವರು. ಕೆ.ಕೆ.ಸುಬ್ಬಯ್ಯನವರು 1971ರಲ್ಲಿ 200 ಗೋರಿಗಳನ್ನು ಶೋಧಿಸಿದರು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾದ ನಾಲ್ಕು ಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. 1975ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಇನ್ನಷ್ಟು ವಿಸ್ತೃತ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕಾಗಿ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳನ್ನು ಉತ್ಖನನಕ್ಕೊಳಪಡಿಸಿತು. 1995ರಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ವಿಭಾಗ 11 ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಿತು. ಇಲ್ಲಿನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಒರಟು ಕಲ್ಲುಗುಂಡುಗಳಿಂದ ದುಂಡಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ ಗೋರಿಗಳು, ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ ಸಹಿತ ನೆಲಕೋಣೆ ಗೋರಿಗಳು, ನಿಲಸುಗಲ್ಲುಗಳು ಈ ಮೂರು ಬಗೆಯ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಒಂದು ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ಮಾದರಿಯ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳು ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿವೆ. ಮೊದಲನೆಯ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುವೃತ್ತಗಳ ಕೇಂದ್ರದಲ್ಲಿ ಶವಕುಣಿಗಳಿವೆ. ವೃತ್ತದೊಳಗಿನ ಭಾಗವನ್ನು ಕಲ್ಲುತುಂಡುಗಳಿಂದ ತುಂಬಲಾಗಿದೆ. ಶವಕುಣಿಗಳು ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವಕ್ಕೆ ತಳದಲ್ಲಿ ಚಪ್ಪಡಿಗಳಿವೆ. ನೆಲಕೋಣೆ ಗೋರಿಯಲ್ಲಿ ಆಯತಾಕಾರದ ಶವಕುಣಿಯನ್ನು ತೋಡಿ ಅದರ 4 ಬದಿಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರ್ಯಾನೈಟ್ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಿ ಮತ್ತೊಂದು ಚಪ್ಪಡಿಕಲ್ಲಿನಿಂದ ಅದನ್ನು ಮುಚ್ಚಲಾಗಿದೆ. ತಳದಲ್ಲಿ ಚಪ್ಪಡಿಗಲ್ಲನ್ನು ಹಾಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಗೋರಿಗಳು ವಿರಳವಾಗಿವೆ. ಪೂರ್ವದಿಕ್ಕಿನ ಕಲ್ಲುಚಪ್ಪಡಿಯ ಮೇಲೆ U ಮಾದರಿಯ ಕಿಂಡಿ ಇದೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಎರಡು ನಿಲಸುಗಲ್ಲುಗಳಿವೆ; ಇವು ಗಾತ್ರದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದಾಗಿದ್ದು ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಂದು ಭಾಗವೋ ಅಥವಾ ಸ್ಮಾರಕ ಶಿಲೆಯೋ ಎನ್ನುವುದು ಅವುಗಳ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಮಾತ್ರ ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯ. ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದ ಶಿಲಾಗೋರಿಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಶಂಕುವಿನಾಕಾರದ ಹೊಳಪಿನ ಕಪ್ಪುಬಣ್ಣದ ಮಡಕೆಗಳು, ಚಿಕ್ಕ ತಟ್ಟೆ–ಲೋಟಗಳು, ಬಿಳಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರವಿರುವ

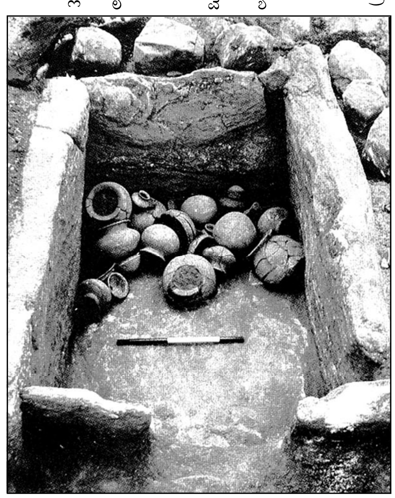

ಯು ಆಕಾರದ ಕಂಡಿಕೋಣೆ ಗೋರಿ

ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಡಕೆಗಳು, ಕೆಂಪುಬಣ್ಣದ ದೊಡ್ಡ ಮಡಕೆ, ನಳಿಕೆ ಬಾಯಿ ಮತ್ತು ಮೂರು ಕಾಲುಗಳುಳ್ಳ ಮಡಕೆ, ಬತ್ತದ ಹೊಟ್ಟು ಮತ್ತು ರಾಗಿ ತುಂಬಿದ ಪಾತ್ರೆ, ತಟ್ಟೆ, ಲೋಟ, ಹೂಜಿಗಳು, ಬಿಳಿ ರೇಖೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಕಾರ್ನೇಲಿಯನ್ ಮತ್ತು ಜೇಡಿಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಿದ ಮಣಿಗಳು, ಸಣ್ಣ ದುಂಡನೆಯ ನಾಣ್ಯದ ಮಾದರಿಯ ಆಭರಣ ಮತ್ತು ಮಾನವನ ಎಲುಬು, ಹಲ್ಲು, ಕಬ್ಬಿಣದ ವಸ್ತುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಅವಶೇಷಗಳ ತೌಲನಿಕ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಿಂದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಕಾಲವನ್ನು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.1000–600 ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ್ದಾರೆ. (ಜಿಜಿ.ಎಸ್.;ಟಿ.ಎಸ್.ಜಿ.)

ಹೆನ್ರಿ, ರಾಲಿನ್‌ಸನ್: 1810–95. ಪೌರಾತ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ, ಅಸ್ಸೀರಿಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವದ ಪಿತಾಮಹನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧ. 1827ರಿಂದ ಸೈನ್ಯದ ಸೇವೆಯನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯ ಅಧೀನದಲ್ಲಿದ್ದ ಸೈನಿಕ ಕಾಲೇಜು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. 6 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಸೇನೆಯೊಡನೆ ಇರಾನ್‌ಗೆ ಕಳುಹಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. ಅಲ್ಲಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತನಾದ. ಜೊತೆಗೆ ಶಾಸನಗಳ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿ ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡ. 2 ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ ಬೆಹಿಸ್ತಾನದಲ್ಲಿಯ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.5ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಪರ್ಷಿಯ ಮತ್ತು ಮೆಡೆಸ್ ರಾಜ 1ನೆಯ ಡೇರಿಯಸ್‌ನ ಶಾಸನ ಓದಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ. ಇದು ಬೆಣೆ ಲಿಪಿಯ ಹಳೆ ಪರ್ಷಿಯನ್, ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಮತ್ತು ಎಲಮೈಟ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಪರ್ಷಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿರುವ ಭಾಗವನ್ನು ತೌಲನಿಕವಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದ. ಇದರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಉಳಿದ 2 ಭಾಷೆಯ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಓದಿದ. ಇದರಿಂದ ಅದುವರೆಗೆ ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದರೂ ಓದಲಾಗದಿದ್ದ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯದ ಬೆಣೆಯಾಕಾರದ ಲಿಪಿಯ ಶಾಸನವನ್ನು ಪ್ರಥಮ ಬಾರಿಗೆ ಓದುವುದರಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ. ತಾನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ, ಸಸೇನಿಯ, ಸಬನಿಯದ ಪ್ರಾಚೀನ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಕ್ಕೆ ಕೊಟ್ಟ. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಅವರು ಲಯರ್ಡ್ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ ಮತ್ತು ಅಸ್ಸೀರಿಯ ಉತ್ಖನನ ನಡೆಸಲು ಹಣ ಕೊಟ್ಟರು. 1876ರಿಂದ ತನ್ನ ಬದುಕಿನ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ಟ್ರಸ್ಟಿಯಾಗಿದ್ದ. 1874–75 ಮತ್ತು 1878–81ರಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಜಿಯಾಗ್ರಾಫಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿ ಮತ್ತು ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿಯ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾಗಿದ್ದ. ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ಮತ್ತು ಎಡಿನ್‌ಬರೊ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳು ಇವನಿಗೆ ಗೌರವ ಪದವಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿದವು. 1862ರಲ್ಲಿ ಲೂಯಿಸ್ ಕರೋಲಿನ ಹರ್ಕೋರ್ಟ್‌ಸೆಮೊರ್ ಎಂಬಾಕೆಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದ. 1852ರಿಂದ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾಗಿದ್ದ. 1844ರಲ್ಲಿ ಕಂಪ್ಯಾನಿಯನ್ ಆಫ್ ದಿ ಬಾತ್ (ಸಿ.ಬಿ), 1855ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರದ ನೈಟ್ ಕಮಾಂಡರ್ ಆಫ್ ದಿ ಬಾತ್ (ಕೆ.ಸಿ.ಬಿ) ಎಂಬ ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳನ್ನು ಇವನಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಗೌರವಿಸಲಾಯಿತು. ಇವನ ಕೆಲವು ಗ್ರಂಥಗಳು: ದಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕ್ಯೂನಿಫಾರಂ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್‌ಶನ್ ಅಟ್ ಬೆಹಿಸ್ತಾನ್ (1846–51), ಔಟ್‌ಲೈನ್ ಆಫ್ ದಿ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಅಸ್ಸೀರಿಯ (1852), ನೋಟ್ಸ್ ಆನ್ ದಿ ಅರ್ಲಿ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಬ್ಯಾಬಿಲಾನ್ (1854). ಇವನು 1895ರಲ್ಲಿ ಲಂಡನ್‌ನಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಹೆಮ್ಮಿಗೆ: ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಒಂದು ಹಳ್ಳಿ. ಕಸಬೆಯ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ 11 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿ ಕಾವೇರಿಯ ಬಲದಂಡೆಯ ಮೇಲಿದೆ. ಈ ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಬಹು ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸವಿದೆ. ತಲಕಾಡಿಗೆ ನದಿ ದಾಟಿಹೋಗಲು ಮುಖ್ಯವಾದ ಹಾಯ್ಗಡದ ಬಳಿಯೇ ಬೆಳೆದ ಈ ಊರಿನಲ್ಲಿ ಫಲವತ್ತಾದ ಭೂಮಿ, ಕಾವೇರಿಯ ನಿರಂತರವಾದ ನೀರಿನ ಅನುಕೂಲವಿದ್ದು, ಚರಿತ್ರಪೂರ್ವಕಾಲದಿಂದಲೂ ಇಲ್ಲಿ ಜನವಸತಿ ಇದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಗಂಗರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಪೆಮೊಗೆ ಎಂದಿದ್ದರೆ ಮುಂದೆ ವಿಜಯನಗರ ಮತ್ತು ಅನಂತರದ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಮ್ಮುಗೆ, ಹೆಮ್ಮುಗರೆ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಊರು ಪ್ರಮುಖವಾದ ಹಾಯ್ಗಡಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಂಡು ಇದ್ದುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಹೆಮ್ಮೊಗೆ ಎಂದರೆ ಹಿರಿಯ ಮೊಗೆ ಅಥವಾ ಹಾಯ್ಗಡ ಎಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಕರೆದಿರಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಆ ಕಾಲದ ಅವಶೇಷಗಳು, ಗಂಗ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ರೀತಿಗೆ ಸೇರಿದ ಸೂರ್ಯನ ವಿಗ್ರಹ, ಕಂಬಗಳು ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಗಂಗರು ಇಲ್ಲಿ ಆಳಿದ್ದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಚೋಳರು ಈ ಪ್ರದೇಶವನ್ನಾಕ್ರಮಿಸಿ ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಆಡಳಿತ ವಹಿಸಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ಇಲ್ಲಿನ ವರದರಾಜಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯದ ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿ ಅದರ ಮುಂದಿನ ಊರು ಬೆಳೆದಿರಬೇಕು. ಚೋಳರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದಿರಬಹುದಾದ ತೋರಣಗಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪವೂ ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿದೆ. ವರದರಾಜಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯ ಮಾತ್ರ ಮುಂದೆ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪುನರ್‌ನಿರ್ಮಾಣವಾದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಬಹುಶಃ ಹೊಯ್ಸಳ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ತಲಕಾಡಿನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದು ಚೋಳರನ್ನು ಓಡಿಸಿದಾಗ ಇಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಈ ಊರು ನಾಶವಾಗಿರಬೇಕು. ಮುಂದೆ ವಿಜಯನಗರದ ಇಮ್ಮಡಿ ಹರಿಹರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, 1397ರಲ್ಲಿ ಹೆಮ್ಮಿಗೆಯನ್ನು ಅಗ್ರಹಾರವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿ ಹರಿಹರರಾಜೇಂದ್ರಪುರವೆಂದು ಹೆಸರಿಟ್ಟರು. ಸುಮಾರು ಇದೇ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಲಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ ಮಾಧವಮಂತ್ರಿ ಹಾಯ್ಗಡಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿದಂತೆ ಕಾವೇರಿ ನದಿಗೆ ಒಂದು ಅಡ್ಡಕಟ್ಟೆ ಹಾಕಿಸಿದ. ಇದು ಈಗಲೂ ಮಾಧವ ಮಂತ್ರಿ ಅಣೆಕಟ್ಟು ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಈಗ ಅದನ್ನು ಹೆಮ್ಮಿಗೆ ಹೊಸಹಳ್ಳಿ ಎಂದು ಕರೆದಿರುವುದು ಈ ಊರನ್ನು ಹೊಸದಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. 1526ರಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣದೇವರಾಯ ಇದೇ ಹೆಮ್ಮುಗೆಯನ್ನು ಮತ್ತೆ ದತ್ತಿಯಾಗಿ ಬಿಟ್ಟ. ಈಗ ಉಳಿದು ಬಂದಿರುವ ವರದರಾಜಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯ ಎತ್ತರವಾದ ಜಗತಿಯ ಮೇಲೆ ಕಟ್ಟಿರುವ ವಿಜಯನಗರದ ಕಾಲದ ಸರಳವಾದ ಗುಡಿ. ಮೂಲವಿಗ್ರಹ ಮಾತ್ರ ಚೋಳರ ಕಾಲದ ಸುಂದರವಾದ ಮೂರ್ತಿಯಾಗಿದ್ದು ಊರಿನಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ವೀರಗಲ್ಲುಗಳೂ ಇವೆ.

1964ರಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ ನಡೆಸಿದ ಉತ್ಖನನಗಳಿಂದ ಚರಿತ್ರ ಪೂರ್ವ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಇಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಜನವಸತಿ ಇದ್ದುದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಊರಿನ ಮುಂದೆ ಮತ್ತು ಮಾಧವಮಂತ್ರಿ ಅಣೆಕಟ್ಟಿನ ಬಳಿ (ಈಗ ದ್ವೀಪವಾಗಿರುವ ಆದಿಯನ ತಿಟ್ಟು ಎಂಬ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ) ನಡೆದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗ ಹಾಗೂ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗಗಳಿಗೆ ಸೇರಿದ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದುಬಂದಿರುವುದು ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಆದಿಯನ ತಿಟ್ಟು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಇದರ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮಣ್ಣಾತ್ರೆಗಳು ಕೈಯಿಂದ ಮಾಡಿದುವು. ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಅವಕ್ಕೆ ತೆಳುಬಣ್ಣ ಲೇಪಿಸಿ ಉಜ್ಜಿ ಹೊಳಪು ಬರಿಸಿರುವುದುಂಟು. ಇದರಿಂದ ಬೂದು, ಮಾಸಲು ಕೆಂಪು ಅಥವಾ ಕಂದುಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಅವು ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗುಂಡಾದ, ದೊಡ್ಡ ಬಾಯುಳ್ಳ, ಅಗಲವಾದ ಹೊರಮುಖ ಕಂಠಗಳನ್ನುಳ್ಳ ಮಡಕೆಗಳು, ಗುಂಡು ತಳವುಳ್ಳ, ಕಂಠವಿಲ್ಲದ ಆದರೆ ನಾಲಗೆಯಂತೆ ಚಾಚಿರುವ ಮೂತಿಯಿರುವ ಬೋಗುಣಿಗಳು, ಬಟ್ಟಲುಗಳು ಇವುಗಳೊಂದಿಗೆ ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿರುವ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಮಣ್ಣಿನ ತಲೆಯಾಸರೆ ದೊರೆತಿದೆ. ಕಲ್ಲಿನ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ನವಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಉಜ್ಜಿ ಹರಿತಗೊಳಿಸಿದ ಕಲ್ಕೊಡಲಿಗಳು. ಅವುಗಳ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಶಿಲಾ ಉದ್ಯಮಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮೂಲ ಶಿಲೆ, ಅದರಿಂದ ಚಕ್ಕೆ ಎಬ್ಬಿಸಿದ ಕಿರುಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೂ ದೊರೆತಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿಯ ವಿಶೇಷ. ಈ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ತೀರ ಕಿರುಪ್ರಮಾಣದವು. 1–2 ಸೆಂ.ಮೀಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಉದ್ದವಾಗಿಲ್ಲ, ಅಷ್ಟೇನೂ ಕ್ರಮಬದ್ಧವಾಗಿ ಚಕ್ಕೆ ಎಬ್ಬಿಸಿದವೂ ಅಲ್ಲ. ಮೂಲಶಿಲೆ ಉತ್ತಮ ಜಾತಿಯದೂ ಅಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇವುಗಳನ್ನು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಪಿಕ್ಲಿಹಾಳ, ಮಸ್ಕಿ ಮೊದಲಾದ ಕಡೆ ದೊರೆತ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲೋಪಕರಣಗಳೊಡನೆ ಹೋಲಿಸಲಾಗದು. ಬಹುಶಃ ನವಶಿಲಾಯುಗಕ್ಕೆ ಮುಂಚಿನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದ ಶಿಲಾ ಉದ್ಯಮ ಈ ನವಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದುದನ್ನು ಇದು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಆದಿಯನ ತಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಲ್ಲದೆ ಊರ ಮುಂದಿನ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿಯೂ ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಿನಸ್ತರಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಭೂಪದರದ ಮೇಲೆಯೇ ಇಟ್ಟಂತಿದ್ದ ನವಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಮಡಕೆಗಳು, ಬೋಗುಣಿಗಳು, ಮಣ್ಣಿನ ತಲೆಯಾಸರೆ, ನಾಳವುಳ್ಳ ಗಿಂಡಿ ರಾಶಿಯಾಗಿದ್ದುದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಜನ ಹೆಚ್ಚುಕಾಲ ವಾಸ ಮಾಡಿದ ಕುರುಹುಗಳೇನೂ ಉಳಿದಿಲ್ಲ. ಬಹುಶಃ ಜನ ಇಲ್ಲಿ ವಾಸಕ್ಕೆ ಆರಂಭಿಸಿದ ಸ್ವಲ್ಪಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರವಾಹ ಬಂದದ್ದರಿಂದ ಅವರು ತಮ್ಮ ವಸತಿಯನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಸ್ವಲ್ಪವೂ ಒಡೆಯದ ಮಡಕೆಗಳು ರಾಶಿಯಾಗಿದ್ದುದನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಯಾವುದಾದರೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಧಿಯನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಿದ್ದಿರಬಹುದೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ಈ ಹಂತದ ಅನಂತರ ಈ ನಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ವಸತಿಹೀನ ಸ್ತರಗಳಿದ್ದು ಮೇಲಿನ ಎರಡು ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಪ್ರಸಕ್ತಶಕದ ಆರಂಭಕಾಲದ್ದು ಎನ್ನಬಹುದಾದ ವಸ್ತುಗಳು ದೊರೆತಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು–ಕಪ್ಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಡಕೆಗಳು, ಅಂಥ ಮಡಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣದಿಂದ ಅಲೆಯಲೆಯಾಗಿ, ಚುಕ್ಕೆಗಳ ಸಾಲುಗಳಾಗಿ ಹಾಗೂ ಇತರ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿರುವ ಚಿತ್ರಗಳು, ಶಂಖದ, ಗಾಜಿನ ಬಳೆಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಮಣಿಗಳು, ಕದಿರಿನ ತೂಕಗಳು, ಕಬ್ಬಿಣದ ಉಪಕರಣಗಳು ದೊರೆತಿದ್ದು ಚಂದ್ರವಳ್ಳಿ, ಬ್ರಹ್ಮಗಿರಿ, ಮಸ್ಕಿ ಮೊದಲಾದ ಕಡೆ ದೊರೆತ ಇಂಥ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಹೋಲುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಅವು ದೊಡ್ಡ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿಲ್ಲ. ನವಶಿಲಾ ಯುಗಕ್ಕೆ ಮುಂಚೆಯೂ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಯಶಃ ಅಲೆಮಾರಿ ಜನವಸತಿ ಇದ್ದುದಕ್ಕೆ ಹೊಳೆಯ ದಡದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಹಲವು ಶಿಲೋಪಕರಣಗಳು ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಉತ್ಖನನದಿಂದ ಕಾವೇರಿ ಜಲಾನಯನದ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಬೆಳೆದುಬಂದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರಂಪರೆಯ ಬಗೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬೆಳಕು ಬಿದ್ದಿದೆ. ತಿರುಮಕೂಡಲು ನರಸೀಪುರದ ಉತ್ಖನನಗಳಲ್ಲಿ ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಸೂಚಿತವಾಗಿದ್ದ ಕೆಲವು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಮಜಲುಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟಗೊಂಡಿವೆ. (ಎಮ್.ಎಚ್.)

ಹೇಮಾದ್ರಿ: ಸೇವುಣ ದೊರೆ ಮಹಾದೇವನ (1260–71) ಆಸ್ಥಾನ ವಿದ್ವಾಂಸ. ಇವನ ತಾತ ವಾಸುದೇವ, ತಂದೆ ಕಾಮದೇವ. ಪಾಂಡಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾಗಿದ್ದ ಈತ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ವ್ರಾತಖಂಡ ಇವನ ಪ್ರಥಮ ಕೃತಿ. ಚತುರ್ವರ್ಗಚಿಂತಾಮಣಿ, ಕಾಲನಿರ್ಣಯ, ತಿಥಿನಿರ್ಣಯ, ಪರ್ಜನ್ಯ ಪ್ರಯೋಗ, ದಾನವಾಕ್ಯಾವಳಿ, ಆಯುರ್ವೇದ ರಸಾಯನ ಮೊದಲಾದವು ಇವನಿಂದ ರಚಿತವಾದ ಇತರ ಗ್ರಂಥಗಳು. ವ್ರಾತಖಂಡದಲ್ಲಿ ಸೇವುಣರ ಪ್ರಾರಂಭದ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಅನೇಕ ಉಪಯುಕ್ತ ಘಟನೆಗಳನ್ನೂ ತನ್ನ ಪೋಷಕನಾದ ಮಹಾದೇವನ ಯುದ್ಧ ವಿಜಯಗಳನ್ನೂ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಮಹಾದೇವ ಗುಜರಾತಿನ ವಾಘೇಲರನ್ನೂ ಮಾಳವದ ಪರಮಾರರನ್ನೂ ತೆಲಂಗಾಣದ ಕಾಕತೀಯರನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿದುದಾಗಿ ಇವನ ವರ್ಣನೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಈತನ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಚತುರ್ವರ್ಗಚಿಂತಾಮಣಿ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದುದು. ಈ ಗ್ರಂಥ ಮತೀಯ ನಿಯಮಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ವ್ರತಖಂಡ, ದಾನಖಂಡ, ತೀರ್ಥಖಂಡ, ಮೋಕ್ಷಖಂಡ ಮತ್ತು ಪರಿಶಿಷ್ಟಖಂಡ ಎಂಬ ಭಾಗಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಈತ ಮರಾಠಿ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಮೋಡಿ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಆಚರಣೆಗೆ ತಂದ. ಹೇಮದ್ ಪಂತ್ ಎಂಬ ಶೈಲಿಯ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಈತ ನಿರ್ಮಿಸಿದನೆಂದೂ ಇವನಿಗೆ ಹೇಮದ್ ಪಂತ್ ಎಂಬ ಹೆಸರೂ ಪ್ರಚಲಿತವಿತ್ತೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.)

ಹೇಲಿಯೋಡೋರಸ್‌ನ ಶಾಸನ: ಇಸ್ರೇಲಿನ ಅತಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಗ್ರೀಕ್ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲೊಂದು. ಮ್ಯಾಕಬೀಸ್‌ನ ಎರಡನೆಯ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ (ಯಹೂದಿ ಚರಿತ್ರೆ ಮತ್ತು ದೇವತಾಶಾಸ್ತ್ರದ 4 ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲೊಂದು) ನಿರೂಪಿತವಾಗಿರುವ ಹೇಲಿಯೋಡೋರಸ್‌ನ ವೃತ್ತಾಂತ ಹಾಗೂ ಜೆರುಸಲೇಂ ದೇವಾಲಯದ ಮೇಲೆ ಈ ಶಾಸನ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.2ನೆಯ ಶತಮಾನ) ಹೊಸ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಮ್ಯಾಕಬೀಸ್ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ದಾಖಲಾಗಿರು ವಂತೆ ಜೆರುಸಲೇಂ ದೇವಾಲಯದ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಕೊಳ್ಳೆಹೊಡೆಯಲು ನಾಲ್ಕನೆಯ ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್ ದೊರೆಯ ಅಧಿಕಾರಿ ಹೇಲಿಯೋಡೋರಸ್‌ನು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದಾಗ ಒಬ್ಬ ಅಶ್ವಾರೋಹಿ ಹಾಗೂ ಅವನ ಇಬ್ಬರು ಬಲಿಷ್ಠ ಸಹಚರರು ಹೇಲಿಯೋಡೋರಸ್‌ನ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ವಿಫಲ ಗೊಳಿಸಿದರು. ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಅನಂತರ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.169) ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್‌ನ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿ ಯಾದ ಆಂತಿಯೋಕಸ್ ಈಪಿಫನೀಜ಼್‌ನು ತನ್ನ ಸೈನ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಜೆರುಸಲೇಂ ಪಟ್ಟಣವನ್ನು ಮುತ್ತಿ, ಪ್ರಜೆಗಳ ಕಗ್ಗೊಲೆ ಮಾಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಜೆರುಸಲೇಂ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಲೂಟಿ ಮಾಡಿ ಅಪವಿತ್ರ ಗೊಳಿಸಿದ. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರತ್ಯುತ್ತರವಾಗಿ ಮೆಕಾಬಿಗಳು (ಯಹೂದಿಗಳು) ಗ್ರೀಕರ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆ ಯೆದ್ದರು. ಇದೇ ಮೆಕಾಬಿ ದಂಗೆ. ಈ ದಂಗೆಯಲ್ಲಿ ಯಹೂದಿಗಳು ಜಯಗಳಿಸಿದರು. ಈ ಗೆಲುವಿನ ಸ್ಮರಣಾರ್ಥವಾಗಿ ಇಂದಿಗೂ ಇವರು ಹಾನೂಕ ಎಂಬ ಹಬ್ಬವನ್ನು ಆಚರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಈ ಶಾಸನ ಮೆಕಾಬಿ ದಂಗೆಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಒಂದು ರಾಜಕೀಯ ಘಟನೆಯನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸು ತ್ತದೆ. ಸೆಲ್ಯೂಸಿಡ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.187–175) ಹೇಲಿಯೋಡೋರಸ್‌ನಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದ ಒಕ್ಕಣೆಯನ್ನು ಈ ಶಾಸನ ನಮೂದಿಸುತ್ತದೆ. ಇಸ್ರೇಲ್ ಒಳಗೊಂಡಂತೆ ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದೊಳಗಿರುವ ಪವಿತ್ರ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಿಂದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗುವ ಆದಾಯ ಮತ್ತು ಬೊಕ್ಕಸಕ್ಕೆ ಅದರಿಂದ ಸಲ್ಲಬೇಕಾದ ತೆರಿಗೆಯ ನಿರ್ವಹಣೆಗಾಗಿ ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿ ಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ್ದಾಗಿ ಸೆಲ್ಯೂಕಸ್ ತನ್ನ ಆದೇಶದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ರಾಜಕೀಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯೇ ಯಹೂದಿಗಳ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕೆ ಕುತ್ತಾಯಿತು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಯಹೂದಿಗಳ ಧಾರ್ಮಿಕ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರ ಹಸ್ತಕ್ಷೇಪ ಆರಂಭವಾದುದನ್ನು ಈ ಶಾಸನ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಹೊರಡಿಸಿದ 3 ಆದೇಶಗಳ ಸಾರಾಂಶವಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು ಹಾಗೂ ಮಹತ್ತ್ವವಾದದ್ದು ಹೇಲಿಯೋಡೋರಸ್‌ನಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿದ ಆದೇಶ. ಇದರ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯ ಭಾಗವಷ್ಟೇ ಇಂದು ಉಳಿದಿದೆ. ಮತ್ತೆರಡು ಆದೇಶಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 178ರಲ್ಲಿ ರವಾನಿಸಿದ ಒಕ್ಕಣೆಗಳಾಗಿದ್ದು ಇವನ್ನು ಹೇಲಿಯೋ ಡೋರಸ್‌ನು ತನ್ನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿರುವ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಮುಟ್ಟಿಸಬೇಕಿತ್ತು. ಈ ಶಾಸನವನ್ನು ಓದಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದವರೆಂದರೆ ಜೆರುಸಲೇಂನ ಹೀಬ್ರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಹ್ಯಾನ ಕಾಟನ್ ಮತ್ತು ಮ್ಯೂನಿಕ್‌ನ ಜರ್ಮನ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟಿನ ಮೈಕಲ್ ವೊಯರ್ಲ್. (ವಿ.ಎಸ್.)

ಹೇಸ್ಟಿಂಗ್ಸ್, ವಾರನ್: 1732–1818. ಭಾರತದ ಪ್ರಥಮ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್(1773–85). 1732ರಲ್ಲಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಷೈರ್‌ನ ಚರ್ಚಿಲ್‌ನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಇವನು ತನ್ನ 17ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ ಕಂಪನಿಯಲ್ಲಿ ಗುಮಾಸ್ತನಾಗಿ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದ. ಕಂಪನಿ ಸರ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಹಲವಾರು ಹುದ್ದೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿ ಬಂಗಾಲದ ರಾಜ್ಯಪಾಲನಾಗಿ ನೇಮಕವಾದ(1772). ಅನಂತರ ರೆಗ್ಯುಲೇಟಿಂಗ್ ಕಾಯಿದೆ ಪ್ರಕಾರ ಬಂಗಾಲದ ಪ್ರಥಮ ಗವರ್ನರ್ ಜನರಲ್ ಆದ (1773). ಇವನ ಆಡಳಿತಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಗಮನಾರ್ಹ ಸುಧಾರಣೆಗಳನ್ನು ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿದ. ಕಂಪನಿ ವ್ಯವಹಾರಗಳನ್ನು ಒಂದುಗೂಡಿಸಿದ. ಬಂಗಾಲದ ದ್ವಿಸರ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿ ರದ್ದುಪಡಿಸಿದ. ಕಂಪನಿ ಖಜಾನೆಯನ್ನು ಮುರ್ಷಿದಾಬಾದ್‌ನಿಂದ ಕಲ್ಕತ್ತಕ್ಕೆ ವರ್ಗಾಯಿಸಿದ. ಕಂದಾಯ ಸುಧಾರಣೆಗೊಳಿಸಿ ಐದು ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಗೆ ಕಂದಾಯ ನಿಗದಿ ಪಡಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಹರಾಜಿನಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಹಣಕೊಡುವ ಶ್ರೀಮಂತರಿಗೆ ನೀಡಿದ. ಪುನಃ ಈ ಅವಧಿಯನ್ನು ಎರಡು ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಇಳಿಸಿದ(1771). ಜಿಲ್ಲಾಧಿಕಾರಿ ಹಾಗೂ ಇತರ ಕಂದಾಯ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ನೇಮಕಮಾಡಿದ. ನ್ಯಾಯಾಂಗ ಕ್ಷೇತ್ರ ಸುಧಾರಣೆಗೊಳಿಸಿ ಜಿಲ್ಲಾಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ದಿವಾನಿ ಮತ್ತು ಫೌಜುದಾರಿ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ಸಾದರ್‌ದಿವಾನಿ ಮತ್ತು ನಿಜಾಮತ್ ಅದಾಲತ್ ನ್ಯಾಯಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಕಾನೂನು, ಶಿಸ್ತು ಕಾಪಾಡಲು ಪ್ರತಿ ಜಿಲ್ಲೆಗೆ ಪೊಲೀಸ್ ಸೂಪರಿಂಟೆಂಡೆಂಟರನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಹಿಂದು ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ಕ್ರೋಡೀಕರಣಗೊಳಿಸಿದ.

ಇವನು ಪರ್ಷಿಯನ್, ಬಂಗಾಲಿ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣತಿ ಪಡೆದಿದ್ದ. ಐರೋಪ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ, ಮುದ್ರಣಾಲಯಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಕಲ್ಕತ್ತದಲ್ಲಿ ಮದರಸಾ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ರಾಯಲ್ ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಇವನಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಇವನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ರೋಹಿಲ್ಲಾ ಯುದ್ಧ(1774), ಮೊದಲ ಬ್ರಿಟಿಷ್–ಮರಾಠಯುದ್ಧ (1778–82), ಎರಡನೆಯ ಬ್ರಿಟಿಷ್–ಮರಾಠಯುದ್ಧ(1803–04), ಎರಡನೆಯ ಬ್ರಿಟಿಷ್–ಮೈಸೂರುಯುದ್ಧ (1880–84) ಮೊದಲಾದ ಯುದ್ಧಗಳು

ನಡೆದವು. ಇವನು ಪಿಟ್ಸ್‌ಇಂಡಿಯ ಕಾಯಿದೆ ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿದ. ಮೀರ್ ಜಾಫರನ ವಿಧವೆ ರಾಣಿಯಿಂದ (ಮೂರುವರೆ ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿ) ಹಾಗೂ ಯುವರಾಣಿಯಿಂದ (ಒಂದುವರೆ ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿ) ಬಹುಮಾನವೆಂದು ಲಂಚ ಪಡೆದು ದಕ್ಕೆ ಮಹಾರಾಜ ನಂದಕುಮಾರ್ ಇವನ ವಿರುದ್ಧ ಕಂಪನಿಗೆ ಆಪಾದಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ಕುಪಿತನಾದ ಈತ ನಂದ ಕುಮಾರ ಮತ್ತು ಅವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳ ಮೇಲೆ ಸುಳ್ಳು ಆಪಾದನೆ ಹೊರಿಸಿ ಬಂಧಿಸಿ, ಕೊಲೆ ಮಾಡಿಸಿದ(1775). ಈ ಘಟನೆ ಇವನ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಕಪ್ಪುಚುಕ್ಕೆಯಾಗಿ ಉಳಿಯಿತು. ಅನೇಕ ಆಪಾದನೆಗಳಿಗೆ ಗುರಿಯಾದ ಈತ ಕಡೆಗೆ ತನ್ನ ಹುದ್ದೆಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ನೀಡಿ ಸ್ವದೇಶಕ್ಕೆ ಮರಳಿದ(1785). ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟ್ ಇವನ ಮೇಲಿನ ಮೊಕ್ಕದಮೆಗಳನ್ನು ಆರು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆಸಿ ನಿರ್ದೋಷಿ ಎಂದು ತೀರ್ಪು ನೀಡಿತು. ಇತಿಹಾಸ ವಿಮರ್ಶಕ ಪಿ.ಇ.ರಾಬರ್ಟ್ಸ್ ಇವನನ್ನು ಶ್ರೇಷ್ಠ ರಾಜತಂತ್ರಜ್ಞ ಎಂದು ಹೊಗಳಿದ್ದಾನೆ. ಈತ 1818ರಲ್ಲಿ ನಿಧನ ಹೊಂದಿದ. (ಡಿ.ಎಸ್.)

ಹೈಗುಂದ: ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹೊನ್ನಾವರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನಲ್ಲಿ ನಡುಗಡ್ಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಆದಿ ಇತಿಹಾಸಕಾಲದ ಒಂದು ನೆಲೆ. ಹಲವಾರು ಇಟ್ಟಿಗೆ ಕಟ್ಟಡ, ಬಾವಿ, ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ, ಕೆಂಪು ಮತ್ತು ಕಪ್ಪು ವರ್ಣದ ನಾನಾ ಪ್ರಕಾರದ ಮಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರೆಗಳ ಅವಶೇಷಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಹರಡಿವೆ. ಒಂದು ಬಾವಿ ಚೌಕೋನ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದೆ. ಅತಿ ಮಹತ್ತ್ವದ ಅವಶೇಷಗಳೆಂದರೆ ಸು.2 ಮೀ ಎತ್ತರದ ಯಕ್ಷ ಮೂರ್ತಿ, ಒಂದು ಕುಬ್ಜ ಯಕ್ಷ ಮೂರ್ತಿ, ನಿಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿಯ ಎರಡು ಬುದ್ಧ ಮೂರ್ತಿಗಳು (1.12ಮೀ ಮತ್ತು 1.40ಮೀ ಎತ್ತರ). ಸಮಭಂಗದಲ್ಲಿರುವ ಚತುರ್ಭುಜ ಮಹಾವಿಷ್ಣುಮೂರ್ತಿ ಇತ್ಯಾದಿ. ಮೊದಲೆರಡು ಮೂರ್ತಿಗಳು ಸು. 1–2ನೆಯ ಶತಮಾನದ್ದಾದರೆ, ಉಳಿದ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಸು.5ನೆಯ ಶತಮಾನದವು. ಎಲ್ಲವೂ ದುಂಡು ಶಿಲ್ಪಗಳು. ದ್ವಿಭುಜ ಬೃಹತ್ ಯಕ್ಷ ಮೂರ್ತಿಯ ಬಲಗೈ ಸೊಂಟದ ಮೇಲಿದ್ದು ಎಡಗೈ ಮುರಿದಿದೆ. ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಿಯುಳ್ಳ ಶಿರಸ್ತ್ರಾಣವಿದೆ. ಇದು ನೆತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಉಷ್ಣೀಷದಂತೆ ಉಬ್ಬಿದೆ. ಎಡಬುದಿಯಲ್ಲಿ ನವಿಲು ಗರಿಯೋಪಾದಿಯ ಅಲಂಕರಣ ಪಟ್ಟಿಯಿದೆ; ಮುತ್ತಿನ ಕಂಠಾಭರಣ, ತೋಳಬಂದಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ನಡುಪಟ್ಟಿಯಿಂದ ಬಿಗಿದ ಧೋತ್ರವನ್ನು ಉಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆಯತಾಕಾರದ ಸರಳ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಈ ಮೂರ್ತಿಯಿದೆ. ಬೌದ್ಧ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಇದನ್ನು ಯಕ್ಷನೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕುಬ್ಜ ಯಕ್ಷಮೂರ್ತಿಯ ಹಿಂಭಾಗ ಒಡೆದುಹೋಗಿದೆ. ಗಿಡ್ಡ ಹಾಗೂ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿರುವ ಈ ಮೂರ್ತಿ ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ದೀಪವನ್ನು ಹೊತ್ತಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದು ದೀಪಧಾರಿ ಯಕ್ಷಮೂರ್ತಿ ಇರಬಹುದು. ಸಮಭಂಗದಲ್ಲಿಯ ಬುದ್ಧಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಲಗೈ ಅಭಯ ಮುದ್ರೆಯಲ್ಲಿದ್ದಿರಬಹುದು; ಈಗ ಒಡೆದು ಹೋಗಿದೆ. ಎಡಗೈ ಇಳಿಬಿಟ್ಟಿದೆ. ನೆತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಉಷ್ಣೀಷವಿದೆ. ಧೋತ್ರ ಮತ್ತು ಬ್ರಹ್ಮವಸ್ತ್ರವನ್ನು ಧರಿಸಿದಂತೆ ಬಿಂಬಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗಂಭೀರ ವದನ, ಉದ್ದನೆ ಕಿವಿಗಳು, ವಿಶಾಲವಾದ ಎದೆ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಮಹಾವಿಷ್ಣುಮೂರ್ತಿ ಮಿತವಾಗಿ ಸಾಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಹಿಂದಿನ ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಯೋಗ ಚಕ್ರ, ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಶಂಖವಿದ್ದು ಮುಂದಿನ ಎಡಗೈ ಗದೆಯ ಮೇಲೆಯೂ ಬಲಗೈ ಕಟಿಯ ಮೇಲೆಯೂ ಇವೆ. ಬುದ್ಧ, ವಿಷ್ಣು ಮತ್ತು ಯಕ್ಷ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ 5 ಮತ್ತು 1–2 ಶತಮಾನದ ಶಿಲ್ಪವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ನಿಂತ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಬುದ್ಧನ ದುಂಡು ಶಿಲ್ಪ ದೊರೆತಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿಯೆ ಮೊದಲು.

ಈ ಹಿಂದೆ ಹೊನ್ನಾವರದ ಕೇಕೆಯ ಅಶಂಕಿತನವರ್ಮ ಅರಸನ ತಾಮ್ರಪಟಗಳು ಅರಸನು ಪೈಯ್ವಗುಂದದಲ್ಲಿ (ಹೈಗುಂದ) ಒಂದು ಬೌದ್ಧ ವಿಹಾರ ನಿರ್ಮಿಸಿ ತನ್ನ ರಾಜ (ಬನವಾಸಿ) ಕದಂಬ ಮೃಗೇಶವರ್ಮನಿಂದ ಭೂಮಿ ದಾನ ಪಡೆದನೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಈಗ ಈ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಬುದ್ಧನಮೂರ್ತಿಗಳು ದೊರೆತಿರುವುದು ಶಾಸನ ಉಲ್ಲೇಖಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎಸ್.ಎಲ್.)

ಹೈದರ್ ಅಲಿ: 1721–82. ಮೈಸೂರು ಸಂಸ್ಥಾನದ ಸುಲ್ತಾನ. 1721ರಲ್ಲಿ ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಬೂದಿಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ. ಇವನ ತಂದೆ ಫತೆ ಮಹಮ್ಮದ್ ಶಿರಾದ ನವಾಬನ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿದ್ದ. ಹೈದರ್ ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿ ಶಾಲೆಗೆ ಹೋಗದೆ ಜೀವನವಿಡೀ ನಿರಕ್ಷರಕುಕ್ಷಿಯಾಗುಳಿದ.

ಮುಂದೆ ಇವನು ಮೈಸೂರು ದಳವಾಯಿ ನಂಜರಾಜನ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೇರಿದ. 1749ರಲ್ಲಿ ದೇವನಹಳ್ಳಿ ಮುತ್ತಿಗೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಈತ ತೋರಿಸಿದ ಶೌರ್ಯವನ್ನು ಕಂಡು ಸುಪ್ರೀತನಾದ ದಳವಾಯಿಯ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಿಂದ ಬಹುಬೇಗ ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗೇರಿದ. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಮತ್ತು ಫ್ರೆಂಚರ ನಡುವೆ ನಡೆದ ಕರ್ನಾಟಿಕ್(ಈಗಿನ ತಮಿಳುನಾಡು ಭಾಗ) ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ತಿರುಚಿರಾಪಳ್ಳಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುವ ಆಸೆಯಿಂದ ನಂಜರಾಜ ಕರ್ನಾಟಕದ ನವಾಬ ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಲಿಯನ್ನು ಬೆಂಬಲಿಸಿದ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಲು ಹೈದರ್ ಅಲಿಯ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಸೈನ್ಯದ ತುಕಡಿಯೊಂದನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಮಹಮ್ಮದ್ ಅಲಿ ತನ್ನ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಸೋಲಿಸಲು ಹೈದರ್ ಅವನಿಗೆ ನೆರವಾದ. ಮೈಸೂರಿನವರು ಫ್ರೆಂಚರ ಕಡೆ ಸೇರಿಕೊಂಡು ಇಂಗ್ಲಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡುತ್ತಾ ಹೈದರ್ ಈ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚುಕಾಲ ಪಾಲ್ಗೊಂಡು ಸೈನಿಕ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಪಾರ ಅನುಭವಗಳಿಸಿದ. ಅಲ್ಲದೆ ಗಾಡಿಗಟ್ಟಲೆ ಚಿನ್ನ, ತುಪಾಕಿಗಳು, ಮತ್ತಿತರ ಯುದ್ಧ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳನ್ನು ಸಾಗಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದ. ಈ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಇವನು 500 ಜನ ಸಿಪಾಯಿಗಳುಳ್ಳ 200 ಅಶ್ವಗಳ ಸಣ್ಣ ಸೈನ್ಯವೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿ, ಅದಕ್ಕೆ ಫ್ರೆಂಚ್ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ತರಬೇತುಕೊಟ್ಟ. ಮೈಸೂರು ಸೈನ್ಯದ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ ನಂಜರಾಜ ದಿವಾಳಿ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡು ಮೈಸೂರು ರಾಜ್ಯದ ಬಹುತೇಕ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಆಡಳಿತಗಾರನಾದ. ನಂಜರಾಜ ಹಾಗೂ ಅವನ ಸೋದರ ದಳವಾಯಿ ದೇವರಾಜರನ್ನು ಅಧಿಕಾರದಿಂದ ಕೆಳಗಿಳಿಸಿ ಹೈದರ್ ಮೈಸೂರಿನ ದಳವಾಯಿಯಾದ.

ವರ್ಣಚಿತ್ರ

ಹೈದರ್ ತನ್ನ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಮೇಲೆ ರಾಜ್ಯದ ಸರಹದ್ದುಗಳನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸುವತ್ತ ಗಮನ ಹರಿಸಿದ. 1761ರಲ್ಲಿ ಇವನು ಆದೋನಿಯ ಬಸಾಲತ್ ಜಂಗ್‌ನೊಡನೆ ಕೂಡಿಕೊಂಡು ಶಿರಾವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ತರುವಾಯ ಬಸಾಲತ್ ಜಂಗನಿಗೆ ಮೂರು ಲಕ್ಷ ರೂಪಾಯಿಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟು ಶಿರಾವನ್ನು ಪಡೆದ. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಸಮಗ್ರ ಮೊಗಲ್ ಪ್ರಾಂತದ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ಶಿರಾ ವಶವಾದ ಕೂಡಲೆ ಅದರ ಸುತ್ತುಮುತ್ತಲ ವಿಸ್ತಾರ ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಹೈದರ್ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಬಹುಬೇಗ ಹೊಸಕೋಟೆ, ದೊಡ್ಡಬಳ್ಳಾಪುರ, ಚಿಕ್ಕಬಳ್ಳಾಪುರ, ಪೆನುಗೊಂಡ, ಮಡಕಶಿರಾ, ನಂದಿದುರ್ಗ, ಹರಪನಹಳ್ಳಿ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರದುರ್ಗವನ್ನು ಜಯಿಸಿದ. ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಸಂಪನ್ಮೂಲ ಹೊಂದಿದ್ದ ಬಿದನೂರನ್ನು ಗೆದ್ದಿದ್ದು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವನು ಗಳಿಸಿದ ವಿಜಯಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅತಿಮುಖ್ಯವಾದುದು. ಹೊನ್ನಾವರದಿಂದ ಮಂಗಳೂರಿನವರೆಗಿನ ಪಶ್ಚಿಮ ತೀರಪ್ರದೇಶ ಇವನ ಸ್ವಾಧೀನವಾಯಿತು. ಇವನು ಸೋಂದವನ್ನು ಸಹ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ತಾನು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಮೂರು ವರ್ಷಗಳೊಳಗೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೋವದವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ.

1765ರಲ್ಲಿ ಮರಾಠರೊಡನೆ ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಹೈದರ್ ಮಲಬಾರಿನ ದಿಗ್ವಿಜಯ ಕೈಗೊಂಡ. ಇವನು ಬಿದನೂರು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗೆದ್ದದ್ದು ಮಲಬಾರನ್ನು ಸ್ವಾಧೀನಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅನುಕೂಲವಾಯಿತು. ಡಚ್ಚರ ನೆರವಿನಿಂದ ಹೈದರ್ ತನ್ನ ನೌಕಾಪಡೆಯನ್ನು ಬಲಗೊಳಿಸಿ ಯುದ್ಧಾಕಾಂಕ್ಷಿ ನಾಯರ್ ಅಧಿಪತಿಗಳನ್ನು ಸದೆಬಡಿದು ಮಲಬಾರನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ.

ಹೈದರ್ ಅಲಿಯ ರಾಜಕೀಯ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ನುಂಗಲಾರದ ತುತ್ತಾಯಿತು. ಮೈಸೂರಿನ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ವಿರೋಧಿಗಳಾದ ಮರಾಠರ ಜೊತೆಗೂಡಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಹೈದರಾಬಾದ್ ನಿಜಾಮನೊಂದಿಗೆ ಪ್ರಬಲ ಒಕ್ಕೂಟ ರಚಿಸಿ ಹೈದರನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ನಡೆಸಿದರು. ಆದರೆ ತನ್ನ ಚಾಣಾಕ್ಷತನದಿಂದ ಹೈದರ್ ಈ ಒಕ್ಕೂಟವನ್ನು ಒಡೆದು ಇಂಗ್ಲಿಷರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವರನ್ನು ಶಾಂತಿ ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಬರುವಂತೆ ಮಾಡಿ 1770ರಲ್ಲಿ ಮದರಾಸು ಒಪ್ಪಂದಕ್ಕೆ ಸಹಿಹಾಕಿಸಿದ. ಇದು ಬ್ರಿಟಿಷರಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಅಪಮಾನದ ಒಪ್ಪಂದವಾಗಿತ್ತು. ಹೈದರ್ ಅಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಇವನ ಘನತೆ ಬಹುವಾಗಿ ಹೆಚ್ಚಿತು. 1770 ಜನವರಿಯಲ್ಲಿ ಮರಾಠರು ಇವನ ರಾಜ್ಯದ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಇವನು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪಡೆಗಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸುವಂತೆ ಇಂಗ್ಲಿಷರನ್ನು ಕೇಳಿದ. ಇಂಗ್ಲಿಷರು ಇದನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿ ತಮ್ಮ ಷರತ್ತನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದಾಗ ಅವರು ಭಾರಿ ಬೆಲೆ ತೆರಬೇಕಾಯಿತು.

ಮರಾಠರು 1770ರಲ್ಲಿ ಹೈದರ್‌ನ ಮೇಲೆ ದಂಡೆತ್ತಿ ಬಂದಾಗ ಅವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕೃಷ್ಣನದಿಯ ತನಕ ತನ್ನ ಎಲ್ಲೆಯನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿದನಲ್ಲದೆ ಕೊಡಗನ್ನು ತನ್ನ ವಶಕ್ಕೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡ. 1780ರಲ್ಲಿ ಹೈದರ್ ಅಲಿ ಇಂಗ್ಲಿಷರ ವಿರುದ್ಧ ದೇಶಿಯ ಮೈತ್ರಿಕೂಟವನ್ನು ರಚಿಸಿ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ದುಮುಕಿದ. ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ವಿಜಯಶಾಲಿಯಾದ. ಆದರೆ ಈತ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಬಾಳಲಿಲ್ಲ. 1782 ಡಿಸೆಂಬರ್ 16ರಂದು ಬೆನ್ನುಫಣಿ ರೋಗದಿಂದ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಇವನ ಪಾರ್ಥಿವ ಶರೀರವನ್ನು ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣದ ಗುಂಬಜ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸಮಾಧಿ ಮಾಡಲಾಯಿತು. (ಎ.ವಿ.ಎನ್.;ಬಿ.ಎಸ್.ಎ.)

ಹೈಹಯರು: ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ 1085 ರಿಂದ ಸು.150ವರ್ಷ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮಹಾಮಂಡಳೇಶ್ವರರು. ಮಾಹಿಷ್ಮತಿ ಪಟ್ಟಣಾಧಿಪತಿಗಳೆಂದು ಹೆಸರಾದ ಇವರ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ಉಲ್ಲೇಖ ನಾಗಾಯಿ ಮತ್ತು ಹಂದರ್ಶಿ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿದೆ (1122). ಹೈಹಯವಂಶದ ದೊರೆಗಳೆಂದರೆ ಐಚ I, ಲೋಕರಸ IV, ಐಚ II, ಆನೆಗ II, ಲೋಕರಸ V, ಅಲ್ಲಪುಲಿಯರಸ, ಅಯ್ಯಣದೇವ ಮೊದಲಾದವರು.

ಈ ಮನೆತನದ ಮೂಲಪುರುಷ Iನೆಯ ಐಚ ಮಿರಿಂತೆನಾಡಿಗೆ ಅಧಿಪತಿಯಾಗಿದ್ದ. ಮಿರಿಂತೆ ಇಂದಿನ ವರ್ತೂರು ಎಂಬ ಊಹೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ನಿರಾಧಾರವಾದುದಲ್ಲ. 1085ರ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿಯೆ ಎರಗ I ಎಂಬಾತ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ. ಈತನ ಮಗ ಚೌಟ್ಟಿನಾಯ್ಕರಸ ಆಗಿರಬೇಕು. ಈ ನಾಯ್ಕರಸನ ಮಗನೆ ಐಚ I. 1096ರ ವರೆಗೆ ಈತ ಆಳಿದ. ಇವನು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಮಹಾಮಂಡಳೇಶ್ವರನಾಗಿ ಅರಲು 300, ಮಿರಿಂತೆ 300 ಅನ್ನು ಬೀಳಾನುವೃತ್ತಿಯಿಂದ ಆಳಿರುವನು. ಐಚಭೂಪನ ಮಗ ಲೋಕರಸ. ಈತನ ಆಳಿಕೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ದಾಖಲೆಗಳಿಲ್ಲ. ಲೋಕರಸನ ಸೋದರನಾದ ಬಾಚನ ಮಗ ಆನೆಗ. ಈತ 1094ರಲ್ಲಿ ಅರಲು 300, ಮಿರಿಂತೆ 300 ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಆಳಿದನೆಂದು ಹಂದರ್ಶಿ (1122) ಶಾಸನ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಬಾಚನ ಮಗ ಆನೆಗಮರಸ ಎಂದು ಹಂದರ್ಶಿ ಶಾಸನ ಗುರುತಿಸಿದರೆ ನಾಗಾಯಿಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಬಾಚಿಗನಂಕಕಾರ ಎಂದಿದೆ. ಒಬ್ಬ ಆನೆಗಮರಸನ ಆಳಿಕೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಹಿಂದೆಯೆ ಆಗಿಹೋಗಿರುವುದರಿಂದ, ಇಲ್ಲಿಯ ಆನೆಗಮರಸ ಎರಡನೆಯ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. ಆನೆಗಮರಸನ ಹೆಂಡತಿ ಮಹಾದೇವಿ. ಇವರ ಪುತ್ರನೇ Vನೆಯ ಲೋಕರಸ. ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಇವರ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಆಸ್ಥೆ ವಹಿಸಿದ್ದರಿಂದ ಅರಲು 300 ಮತ್ತು ಮಿರಿಂತೆ 300 ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಎಡಬಿಡದೆ ಇದೇ ಮನೆತನದವರು ಆಳಿದ್ದು ವಿದಿತವಾಗುತ್ತದೆ.

Vನೆಯ ಲೋಕರಸನ ಪ್ರಥಮ ಉಲ್ಲೇಖ 1107ರ ದಿಗ್ಗಾವಿ ಶಾಸನದಲ್ಲಿದೆ. ಈತ ತನ್ನ ಹಿರಿಯರು ಆಳಿದ ಅರಲು ಮತ್ತು ಮಿರಿಂತೆಯ ರಾಜ್ಯಭಾರ ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದ. ಈತನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿ 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಪಟ್ಟಮಹಾದೇವಿ ಮಲಯಮತಿ ಮಹದೇವಿಯ ಆಜ್ಞೆಯ ಮೇರೆಗೆ ದಿಗ್ಗದಿಗೆಯಲ್ಲಿ ದಾವಣಭಟ್ಟರು ಮಾಡಿಸಿದ ಶ್ರೀ ಸ್ವಯಂಭೂದೇವರಿಗೆ ಇದೆಮ್ಮ ಮನೆಯರ ಧರ್ಮವೆಂದು ಅನುರಾಗದಿಂದ ದಾನ ಬಿಟ್ಟಿರುವರು.

1077ರ ಗುಲ್ಬರ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆಯ ವಡಗೇರಿ ಶಾಸನ ಅಲ್ಲಪುಲಿಯರಸನನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದೆ. ಚಕ್ರವರ್ತಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ತನ್ನ ಪಟ್ಟಬಂಧೋತ್ಸವದ ನಿಮಿತ್ತ ಹಲವಾರು ದಾನಗಳನ್ನು ಕೊಡುವಾಗ ಮಂಡಳಿಕ ದಾಯಿಮಯ್ಯನ ಬಿನ್ನಪದ ಮೇರೆಗೆ ಸಾಸವಿ ಒಡಂಗೆರೆಯಲ್ಲಿ ಮಂಡಳಿಕ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ದಾಯಿಮೇಶ್ವರದೇವರಿಗೆ ಭೂದಾನ ಬಿಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಈತನ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರದೇಶ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಯಾವುದೇ ವಿಷಯದ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿಲ್ಲ.

ಈ ವಂಶದ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ದೊರೆ ಅಯ್ಯಣದೇವ. ಆದರೆ ಹೈಹಯ ವಂಶಾವಳಿಯಲ್ಲಿ ಇವನ ಉಲ್ಲೇಖವಿಲ್ಲ. ಇವನು ಹೈಹಯವಂಶದ ಬೇರೊಂದು ಶಾಖೆಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಿರಬೇಕು. ಇವನು ತನ್ನನ್ನು ಮಹಾರಾಣಿ ಮಲಯಮತಿಯ ಸೇವಕನೆಂದು ಕರೆದುಕೊಂಡು ಆಕೆಗೆ ತನ್ನ ಗೌರವವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿರುವನು. (ಸಿ.ಪಿ.)

ಹೊದಿಗೆರೆ: ದಾವಣಗೆರೆ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಚನ್ನಗಿರಿ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಪೂರ್ವಕ್ಕೆ 9 ಕಿಮೀ ದೂರದಲ್ಲಿರುವ ಗ್ರಾಮ. ಇಲ್ಲಿ ಸು. 17ನೆಯ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಭವಾನಿ ದೇವಾಲಯ, ಬಸವೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಕಲ್ಲೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಹಾಳಾದ ಕೋಟೆ ಹಾಗೂ ರಾಚಿರಾಂ ಬಾವಿ ಇವೆ. ಮರಾಠಿ ಇತಿಹಾಸದ ಪ್ರಕಾರ 1664 ಜನವರಿ 23ರಂದು ಶಿವಾಜಿಯ ತಂದೆ ಶಹಾಜಿ ಇಲ್ಲಿ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ. ಶಹಾಜಿಯ ಗೋರಿಯ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಶಾಸನವಿದ್ದು ಶ್ರೀ ಶಹಾಜಿ ರಾಜನ ಸಮಾಧಿ ಎಂದು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಹೊದಿಗೆರೆ ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಹಿಂದೆ ಕೇದಿಗೆರೆ ಎಂಬ ಹೆಸರಿತ್ತೆಂಬುದಾಗಿ ಮೆಕೆಂಜಿಯವರ ಕೈಫಿಯತ್‌ನಿಂದ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರಿನ ಇಮ್ಮಡಿ ಕೆಂಗಾ ಹನುಮಪ್ಪ ನಾಯಕ 1492 ರಲ್ಲಿ ಕೆರೆಯೊಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ್ದ. ಮುಂದೆ ಇದು ಕೆಳದಿ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ, ಮೈಸೂರು ಮುಂತಾದ ರಾಜರ ಆಳಿಕೆಗೊಳಪಟ್ಟಿತ್ತು. (ಎಸ್.ಎನ್.ಎ.)

ಹೊನ್ನಾಳಿ ನವಾಬರು: ನೋಡಿ–ಕರ್ನಾಟಕದ ಕಿರು ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು

ಹೊಯ್ಸಳ ವಂಶ: 10ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದಿಂದ 14ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದವರೆಗೆ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಲಿನ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಳಿದ ರಾಜಮನೆತನ. ಈ ವಂಶದ ಅರಸರ ರಾಜಧಾನಿ ಮೊದಲು ಶಶಕಪುರ ಅಥವಾ

ಸೊಸೆವೂರು (ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆ, ಮೂಡಿಗೆರೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಅಂಗಡಿ). ಅನಂತರ ಬೇಲೂರು ಮತ್ತು ದೋರಸಮುದ್ರ (ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆ). ಮಲೆನಾಡಿನ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಪಾಳೆಯಪಟ್ಟಾಗಿ ಆರಂಭವಾಗಿ, ತತ್ಕಾಲೀನ ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತ ರಾಜಕೀಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಲಾಭಪಡೆದು, ಮೊದಲು ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತರಾಗಿ ನೆಲೆಗೊಂಡು, ಮುಂದೆ ಶೌರ್ಯ ಹಾಗೂ ಸ್ವಸಾಮರ್ಥ್ಯದಿಂದ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತಾರ ಮಾಡಿ, ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿ, ಸುಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ತಮಿಳುನಾಡಿಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿ, ನಾಡಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ರಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಉನ್ನತ ಸಾಧನೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿ, ಸುಮಾರು ಮೂರು ಶತಮಾನಗಳಿಗೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ವೈಭವೋಪೇತವಾಗಿ ಮೆರೆದ ಈ ರಾಜವಂಶದ ಇತಿಹಾಸ ಕರ್ನಾಟಕ ಇತಿಹಾಸದ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಅಧ್ಯಾಯ.

ರಾಜಕೀಯ ಇತಿಹಾಸ: ಹೊಯ್ಸಳರು ಯಾದವವಂಶದವರೆಂದೂ ಇವರ ಆದ್ಯನಾದ ಸಳ ಎಂಬುವನು ತನ್ನ ಗುರುವಾದ ಜೈನಯತಿ ಸುದತ್ತಾಚಾರ್ಯನೊಡನೆ ಶಶಕಪುರದ ಬಳಿಯ ವಾಸಂತಿಕಾ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ದೇವತೆಯ ಅರ್ಚನೆಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದಾಗ ಒಂದು ದಿನ ಹುಲಿಯೊಂದು ಅವರತ್ತ ಜಿಗಿದು ಬಂದಿತೆಂದೂ ಜೈನ ಮುನಿಗಳು ತನ್ನ ಕೈಯಲ್ಲಿದ್ದ ಕೋಲನ್ನು ಸಳನ ಕೈಗಿತ್ತು ಪೊಯ್ ಸಳ ಎಂದು ಅಪ್ಪಣೆ ಮಾಡಿದನೆಂದೂ ಸಳನು ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಹುಲಿಯನ್ನು ಕೊಂದನೆಂದೂ ಇದರಿಂದ ಸುಪ್ರೀತನಾದ ಮುನಿ ತನ್ನ ಶಿಷ್ಯನು ರಾಜನಾಗುವಂತೆ ದೇವತೆಯಿಂದ ವರ ಪಡೆದು ಸಳನನ್ನು ಹರಸಿದನೆಂದೂ ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಅವನ ವಂಶಕ್ಕೆ ಪೊಯ್ಸಳ ಎಂದು ಹೆಸರಾಯಿತೆಂದೂ ಹೊಯ್ಸಳರ ಶಾಸನಗಳು ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಈ ಕಥೆಗಳೆಲ್ಲ ಅನೇಕ ಮೂಲ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳೊಡನೆ ಕೇವಲ 12 ಮತ್ತು ಅನಂತರದ ಶತಮಾನಗಳಲ್ಲಷ್ಟೇ ಕಂಡುಬರುವುದರಿಂದ ಇವೆಲ್ಲ ಹೊಯ್ಸಳರು ರಾಜ್ಯ ಸಾಧಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಆ ವಂಶದ ಹೆಸರನ್ನು ವಿವರಿಸಲು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡ ಕಟ್ಟುಕಥೆಗಳೆಂದು ಅನೇಕ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಆದ್ಯನೆಂದು ಹೇಳುವ ಸಳ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿ ಎಂಬುದು ಸಹ ಅನುಮಾನಾಸ್ಪದ. ಆದರೆ ಹೊಯ್ಸಳರು ಮೊದಲಿಗೆ ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ ಮಾಡಿದ ಈಗಿನ ಅಂಗಡಿ ಗ್ರಾಮ ದಟ್ಟಡವಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಒಬ್ಬ ಯುವಕ ಹುಲಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಕೊಂದಿರುವುದು ಅಸಂಭವವಲ್ಲ. ಇಂತಹ ಪ್ರಕರಣ ಬೇಲೂರುನಾಯಕರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಈ ಮಲೆನಾಡಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದಿದ್ದು ಹುಲಿ ಕೊಂದವನು ರಾಜನ ಪ್ರಶಂಸೆಗೆ ಪಾತ್ರನಾದುದು ಆ ಕಾಲದ ಶಾಸನವೊಂದರಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಆದ್ಯ ಸಳನಿಗೂ ಅಂಗಡಿಯ ವಾಸಂತಿಕಾದೇವಿಗೂ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ ಮತ್ತು ಅತಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಶಾಸನಗಳೆಲ್ಲ ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಮತ್ತು ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲೇ ದೊರೆಯುವುದರಿಂದ ಇವರು ಮೂಲತಃ ಮಲೆನಾಡಿನವರು ಎಂದು ಸುಲಭವಾಗಿ ಊಹಿಸಬಹುದು. ಮೊದಮೊದಲು ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಇತರ ತುಂಡು ರಾಜರ ಮೇಲೆ ವಿಜಯಗಳಿಸಿ ಇವರು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬಂದಿರಬೇಕೆಂದು ಮಲೆವರ ಮಾರಿ, ಮಲೆಪರೊಳ್ ಗಂಡ ಮುಂತಾದ ಇವರ ಬಿರುದುಗಳು ತೋರಿಸುತ್ತವೆ. ಇತ್ತೀಚಿನ ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಪಟ್ಟಣದ ಸಮೀಪದ ಉಪ್ಪವಳ್ಳಿ ಅಥವಾ ಉಪ್ಪಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಶಾಸನವನ್ನು ಶಾಸನತಜ್ಞ ಎಚ್.ಎಂ.ನಾಗರಾಜರಾವ್‌ರವರು ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಶಾಸನವನ್ನು 1136ರಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಾಕಿಸಿದ್ದರೂ ಅದರಲ್ಲಿ 1083ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೆಯ ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹಾಕಿಸಿದ್ದ ಶಾಸನದ ಮೂಲ ಪಾಠದ ಭಾಗವೂ ಇದೆ. ಇದು ಇದುವರೆಗೆ ತಿಳಿಯದಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜರ ಸ್ಪಷ್ಟ ಚಿತ್ರಣ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಆ ಪ್ರಕಾರ ಮಾರವೊಯ್ಸಳ ದೇವ, ಉಪ್ಪಿಡಿವೊಯ್ಸಳ, ಎರೆಯಂಗ ವೊಯ್ಸಳ, ತಳೆಕಾಡುವೊಯ್ಸಳ, ಉದಯಾದಿತ್ಯ, ಕುಂಟ ವಿನಯಾದಿತ್ಯ, ನೃಪಕಾಮ ಹಿರಿಯ ಪೊಯ್ಸಳದೇವ– ಇವರು ವಿನಯಾದಿತ್ಯನಿಗಿಂತ ಮೊದಲು ಆಳಿದ ರಾಜರು. ಮೂಡಿಗೆರೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕೆಸವೊಳಲು ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೊಸ ಶಾಸನ ದೊರೆತಿದ್ದು ಅದನ್ನು ಡಿ.ಎಸ್. ಜಯಪ್ಪಗೌಡ ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿದ್ದು ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕದ ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಸಂಪುಟದಲ್ಲಿ ಬೆಳಕು ಕಂಡಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಚಾಳುಕ್ಯರ ನಾಲ್ಕನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಮಗ ಶೋಭನರಸ ಅಥವಾ ಶೋಭನಯ್ಯ ಸೊಸೆವೂರ ಅಂದರೆ ಈಗಿನ ಅಂಗಡಿ ಗ್ರಾಮದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳರಲ್ಲಿ ಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಿಯಾಗಿದ್ದದ್ದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಚಾಳುಕ್ಯ ಎರಡನೆಯ ತೈಲಪ 973ರಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದಾಗ ಆತನಿಗೆ ಚೋಳರ ವಿರುದ್ಧ ಹೊಯ್ಸಳರ ಬೆಂಬಲ ಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಅವನು ಸಹೋದರ ಶೋಭನರಸನನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ ಪ್ರತಿನಿಧಿಯಾಗಿ ಕಳುಹಿಸಿದ್ದ. ಈ ಶೋಭನರಸ 980ರ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿ ಮಹಾಮಂಡಲೇಶ್ವರನಾಗಿದ್ದದ್ದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದಲೂ ಹೊಯ್ಸಳರು ಹತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯಭಾಗದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ದೃಢವಾಗಿ ಮಲೆನಾಡಿನ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕ ರಾಜ್ಯದ ಅಧಿಪತಿಗಳಾಗಿದ್ದದ್ದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡುತ್ತದೆ. ಸು.978ರಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಚಾವುಂಡರಾಯ ಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲನಾಗಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜನ ಕೂಟವನ್ನು ಮಾರಸಿಂಹ ಸೋಲಿಸಿದ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಸ್ತಾಪವಿದೆ. ಇದು ಈ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಸಮರ್ಥನೆ ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ.

ಇತಿಹಾಸಕಾರರು 1006ರ ತಿರುಮಕೂಡಲುನರಸೀಪುರ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಕಲಿಯೂರು ಶಾಸನದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಹತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಹೊಯ್ಸಳರು ಆಗತಾನೇ ಚೋಳರ ಧಾಳಿಯಿಂದ ಕಣ್ಮರೆಯಾಗಿದ್ದ ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ತಲೆ ಎತ್ತಿದರೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಪೂರ್ವೋಕ್ತ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲದೆ ಮೂಡಿಗೆರೆ ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ಅಂಗಡಿ ಮತ್ತು ಉಗ್ಗೇಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಶಾಸನಗಳು ಹಾಗೂ ಬೇಲೂರು ತಾಲ್ಲೂಕಿನ ತೊಳಲು ಗ್ರಾಮದ ಒಂದು ವೀರಗಲ್ಲು ಹೊಯ್ಸಳ ಮಾರೆಯ, ಮಾರನೃಪತಿ ಮತ್ತು ಕಾಮವೊಯ್ಸಳರ ಬಗ್ಗೆ ಮಾಹಿತಿ ನೀಡುತ್ತವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಹೆಸರುಗಳು ಒಂದೇ ವ್ಯಕ್ತಿಯದೋ ಅಲ್ಲವೋ ಎಂಬ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪರಿಶೀಲನೆಯ ಅಗತ್ಯವಿದೆ. ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ತಾಲ್ಲೂಕು ಉಪ್ಪವಳ್ಳಿಯ ಒಂದನೆಯ ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ಶಾಸನ 1012ಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು. ಆದರೆ ಒಂದನೆಯ ವಿನಯಾದಿತ್ಯ ಇರಲೇ ಇಲ್ಲ ಎಂಬ ಕಲ್ಪನೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಶಾಸನತಜ್ಞರು ಈ ಶಾಸನದ ಕಾಲವನ್ನು ಅರವತ್ತು ವರ್ಷ ಮುಂದೂಡಿದ್ದರು. ಈಗ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿರುವ ಆಧಾರಗಳ ಮೇಲೆ ಒಂದನೆಯ ವಿನಯಾದಿತ್ಯ ಇದ್ದ ಬಗ್ಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ ಹೊಯ್ಸಳರಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪ್ರಾರಂಭದ ಅರಸರು ಆಳಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಗಂಗರ ಸಮಕಾಲೀನನಾಗಿ ಆಳಿದ ಕಾಮವೊಯ್ಸಳ ರಾಜಮಲ್ಲ ಪೆರ್ಮಾಡಿ ಎಂದು ಬಿರುದು ಧರಿಸಿದ್ದ. ರಕ್ಕಸಗಂಗ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನೂ ಈ ವಂಶದ ರಾಜರು ಧರಿಸಿದ್ದು ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳ ಮನೆತನ ಪ್ರಾರಂಭದ ಅರಸರು ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗ ಮನೆತನದೊಂದಿಗೆ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧ ಹೊಂದಿದ್ದುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಕಲಿಯೂರು ಕದನ ಹೊಯ್ಸಳರ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮೈಲಿಗಲ್ಲಾಯಿತು. ಅವರು ಆಗತಾನೇ (1004) ಗಂಗವಾಡಿಯ ಮೇಲೆ ಆಧಿಪತ್ಯ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ ಚೋಳರನ್ನು ಎದುರಿಸಿದ್ದರು. ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಈ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ಕರ್ನಾಟಕದ ಅನೇಕ ತುಂಡರಸರು ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿದ್ದರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಈ ಮೈತ್ರಿಕೂಟ ಸೋತರೂ ಚೋಳರ ವಿಸ್ತರಣಾ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗೆ ದೊಡ್ಡ ಪೆಟ್ಟು ಬಿದ್ದಿತು. ಚಾಳುಕ್ಯರಿಗೆ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಭದ್ರಪಡಿಸಲು ಇದು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹದಾಯಕವಾಯಿತು. ನೃಪಕಾಮ ಹೊಯ್ಸಳರ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಮುಖ ದೊರೆ ಎನಿಸಿದ. ಇವನ ಕಾಲವನ್ನು ಸು.1020–45 ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಲ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಮಾತ್ರ ಇವನ ಆಳಿಕೆಗೆ ಒಳಪಟ್ಟಿರಬೇಕೆಂದು ಇವನ ಶಾಸನಗಳ ಸೀಮಿತ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಆದರೆ ತನ್ನ ಕಿರುರಾಜ್ಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚೋಳಾಶ್ರಿತರಾದ ಕೊಂಗಾಳ್ವರನ್ನು ಎದುರಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ (1022, 1026) ಯಾವುದೋ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬನವಾಸಿಯ ಮೇಲೆ ನಡೆದ (1027) ಧಾಳಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಅಲ್ಲಿಯ ಅರಸರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. ಅಂದರೆ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಪ್ರಭಾವ ಏರುಗತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಿತೆಂದು ಊಹಿಸಲು ಅವಕಾಶವಿದೆ.

ಮುಂದಿನ ದೊರೆ ಎರಡನೆಯ ವಿನಯಾದಿತ್ಯನಿಗೂ (ಸು.1045–98) ನೃಪಕಾಮನಿಗೂ ಸಂಬಂಧವೇನೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅನಂತರದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಇವರು ತಂದೆ–ಮಕ್ಕಳಿರಬೇಕೆಂದು ಊಹಿಸುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇದೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ವಿನಯಾದಿತ್ಯನನ್ನೇ ವಂಶಾದ್ಯನಾಗಿ ವಿವರಿಸುತ್ತವೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಾಯಶಃ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯ, ನೃಪಕಾಮನ ಪಾಳೆಯಗಾರಿಕೆ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಮೀರಿ, ಮೊದಲಿಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿರಬೇಕು. ಎರಡನೆಯ ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ಆಳಿಕೆ ಹಾಸನ, ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳನ್ನೂ ಮೀರಿ ಸುತ್ತಣ ತುಮಕೂರು ಮತ್ತು ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಭಾಗಗಳಿಗೂ ಹಬ್ಬಿದ್ದಿತು. ಒಂದು ಶಾಸನದ ಪ್ರಕಾರ ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಕೊಂಕಣ, ಆಳ್ವಖೇಡ, ವೈನಾಡು ಮತ್ತು ತಲಕಾಡು ಗಡಿಪ್ರದೇಶಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಆಗಿನ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಪ್ರಭಾವೀ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಮತ್ತು ಚೋಳರ ರಾಜ್ಯಗಳ ನಡುವೆ ಇವನು ಆಳಬೇಕಾದ್ದರಿಂದ ಈತ ತನ್ನ ನಡೆಯಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಜಾಗರೂಕತೆಯನ್ನು ವಹಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಹಳೆಯ ಗಂಗವಾಡಿಯ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಇವನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಸ್ಥಳೀಯರೊಡನೆ ಇವನ ಸಂಬಂಧ ನಿಕಟವಾಗಿದ್ದು ಚೋಳರೊಡನೆ ಸ್ನೇಹ ಬೆಳೆಸುವ ಸಾಧ್ಯತೆಯೇ ಇರಲಿಲ್ಲವಾಗಿ, ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರ ಭದ್ರತೆಗಾಗಿ ಚಾಳುಕ್ಯರೊಡನೆ ರಕ್ತಸಂಬಂಧ ಮತ್ತು ರಾಜಕೀಯ ಬಾಂಧವ್ಯವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿ, ಹೊಯ್ಸಳರ ಮೂಲೋದ್ದೇಶವಾದ ಚೋಳೋತ್ಪಾಟನೆಗಾಗಿ ಶಕ್ತಿ ಸಂಚಯ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿದ. ಉದ್ದಿಶ್ಯ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದ್ದರೂ ಇನ್ನೂ ತಾನಿದ್ದ ಅಬಲ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಚೋಳರ ಮೇಲೆ ಬೀಳುವುದು ಅಪಾಯಕರವೆಂದು ವಿನಯಾದಿತ್ಯ ಅರಿತಿರಬೇಕು. ಇವನ ಅರ್ಧ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಅವರೊಡನೆ ನೇರವಾಗಿ ಸೆಣಸಿಲ್ಲದಿರುವುದಕ್ಕೆ ಇದೇ ಕಾರಣ. ಆದರೆ ಚಾಳುಕ್ಯ 2ನೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯರೊಡನೆ ಉತ್ತಮ ಬಾಂಧವ್ಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಮಗ ಎರೆಯಂಗನನ್ನೂ ಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳಾದ ಒಂದನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ, ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನರನ್ನೂ ಚಾಳುಕ್ಯರ ದಂಡೆಯಾತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡಿ, ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದ ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಯುದ್ಧತಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ನಿಷ್ಣಾತರಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಬೆಂಬಲವನ್ನೂ ಗಳಿಸಿಕೊಂಡ. ಈ ರಾಜಕೀಯ ಮುತ್ಸದ್ದಿತನ ಮುಂದೆ ಹಲವೇ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಫಲನೀಡಿತು. ಚೋಳರ ಉಚ್ಚಾಟನೆ, ಹೊಯ್ಸಳರ ಬೃಹತ್ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆ ನೆರವೇರಿತು. ವಿನಯಾದಿತ್ಯನ ಅನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅವನ ಮಗ ಎರೆಯಂಗನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲ (ಸು.1098–1100) ಗಮನಾರ್ಹವಾದುದೇನಲ್ಲ. ಈ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಇವನ ಮಕ್ಕಳಾದ ಒಂದನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ, ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನರು ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥರಾಗಿದ್ದರು.

ಒಂದನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳನ (ಸು.1100–1108) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ತಿರುವು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಹಿಂದಿನ ದೊರೆಗಳಂತೆ ಈತನೂ ತ್ರಿಭುವನಮಲ್ಲ ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮಂತತ್ವವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿದ್ದರೂ ಪ್ರಾಯಶಃ ಚಾಳುಕ್ಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ತಪ್ಪು ನಡೆಯಿಂದಾಗಿ ಅವನ ಮಿತ್ರ ಸಾಮಂತ ಹೊಯ್ಸಳರ ಮೇಲೆರಗಿ ಬಂದು ಚಾಳುಕ್ಯ–ಹೊಯ್ಸಳ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಕಲಕಿದ. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಶೌರ್ಯದಿಂದ ಹೋರಾಡಿ ವಿಜಯಿಗಳಾದ ಬಲ್ಲಾಳ–ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನರಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಧೈರ್ಯ, ಹುಮ್ಮಸ್ಸು ಬೆಳೆದುಬಂದು ಸುತ್ತಣ ಚೆಂಗಾಳ್ವ, ಆಳುಪ ರಾಜ್ಯಗಳನ್ನೇ ಅಲ್ಲದೆ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತರಾದ ಉಚ್ಚಂಗಿಯ ಪಾಂಡ್ಯರ ಮೇಲೂ ಜಯಗಳಿಸಿದರು. ಇದು ಮಂಡಲೇಶ್ವರರಾಗಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳರು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸಾಧಿಸುವತ್ತ ಇಟ್ಟ ಮೊದಲ ಹೆಜ್ಜೆ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ 34 ವರ್ಷಗಳ ಆಳಿಕೆ (ಸು. 1108–42) ಹೊಯ್ಸಳ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣವಾದುದು. ಚಿಕ್ಕ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಪದವನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ತಾನು ಪಟ್ಟವೇರುವ ಮೊದಲೇ ತಂದೆ ಎರೆಯಂಗ ಮತ್ತು ಅಣ್ಣ ಬಲ್ಲಾಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧ ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾಗಿದ್ದು ಅಪಾರ ಅನುಭವವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ್ದ. ಇದರ ಪೂರ್ಣ ಉಪಯೋಗವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡು, ಆ ಪ್ರದೇಶದ ಶೂರ ಯೋಧರನ್ನು ಕಲೆಹಾಕಿ, ಗಂಗವಾಡಿಯನ್ನು ಪರಕೀಯ ಆಳಿಕೆಯಿಂದ ಮುಕ್ತಗೊಳಿಸಿ, ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಚಾಳುಕ್ಯಾಧೀನತ್ವದಿಂದ ಪಾರುಮಾಡುವ ಎರಡು ಗುರಿಗಳನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಕಾರ್ಯಾರಂಭ ಮಾಡಿದ. ಚೋಳರೂ ಚಾಳುಕ್ಯರೂ ಪ್ರಬಲ ಸಾಮ್ರಾಟರಾದ್ದರಿಂದ ಅವರನ್ನು ಮೊದಲು ಎದುರಿಸುವುದು ಆತ್ಮಘಾತಕವಾದೀತೆಂದು ಭಾವಿಸಿ, ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಾಡಳಿತದ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿಗೆ ರಾಜ್ಯದ ಸುತ್ತಲಿದ್ದ ಚಿಕ್ಕಪುಟ್ಟ ತುಂಡರಸರನ್ನು ಮೆಟ್ಟಿ ತನ್ನ ಸೈನ್ಯಬಲ ಹಾಗೂ ಕೋಶವನ್ನು ವೃದ್ಧಿಸಿಕೊಂಡ. ಈ ಕಾರ್ಯಾಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವ, ಕೊಂಗಾಳ್ವರೂ ಆಳುಪರೂ ಪ್ರಾಯಶಃ ಉಚ್ಚಂಗಿಯ ಪಾಂಡ್ಯರೂ ಪೆಟ್ಟು ತಿಂದರು. ಇವರುಗಳ ಮೇಲೆ ಗಳಿಸಿದ ಜಯ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಕೆಚ್ಚನ್ನು ಒದಗಿಸಿತು. ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಚೋಳನು ವೆಂಗಿಯ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಮಗ್ನನಾಗಿದ್ದ ಸುಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಂಡು ತಲಕಾಡಿನ ಮೇಲೆ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ (1116) ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಆದಿಯಮನೆಂಬ ಚೋಳಪ್ರತಿನಿಧಿಯನ್ನೂ ಇನ್ನಿತರ ಚೋಳಾಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನೂ ಓಡಿಸಿ ತಲಕಾಡನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡದ್ದೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಅದೇ ಭರದಲ್ಲಿ ಅವರುಗಳನ್ನು ಅಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡು ಘಟ್ಟದ ಮೇಲೆ ಈಗಿನ ಕೋಲಾರ, ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪ್ರದೇಶಗಳು ಹಾಗೂ ಘಟ್ಟದ ಕೆಳಗಿನ ಕೊಯಮತ್ತೂರು, ಸೇಲಂ, ಧರ್ಮಪುರಿ, ಉತ್ತರ ಆರ್ಕಾಟು ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಭಾಗಗಳ ಮೇಲೂ ಧಾಳಿ ಮಾಡಿ, ಪ್ರಾಯಶಃ ಕಾಂಚೀಪುರದವರೆಗೂ ಮುನ್ನಡೆದ. ಇದೇ ಹುರುಪಿನಲ್ಲೇ ಉಚ್ಚಂಗಿಯ ಪಾಂಡ್ಯರನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿದ. ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಅಧೀನ ರಾಜ್ಯದ ಚಿಕ್ಕ ಅರಸೊಬ್ಬ ಬೃಹತ್ ಚೋಳ ಸಾಮ್ರಾಟನ ಮೇಲೆ ಜಯ ಗಳಿಸಿದುದು ನಿಜಕ್ಕೂ ಮಹತ್ತ್ವದ ಸಂಗತಿ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸಾಧನೆಗಳಿಂದ 1117ರ ಒಂದು ಶಾಸನ ವಿವರಿಸುವಂತೆ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಚೇರಮನ ಮಲೆ, ಕೊಂಗು ವಿಷಯದಿಂದ ಹಿಡಿದು (ನೀಲಗಿರಿ, ಕೊಯಮತ್ತೂರು ಭಾಗಗಳು) ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಸಾವಿಮಲೆಯ (ಸಂಡೂರು ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆ)ವರೆಗೂ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಸಂಗಲಿಘಟ್ಟದಿಂದ (ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆ ಮುಳಬಾಗಲು ಬಳಿಯ ನಂಗಲಿ) ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ಬಾರಕನೂರು ಘಟ್ಟದ (ಸಹ್ಯಾದ್ರಿಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಅಂಚು) ವರೆಗೂ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತೃತವಾಯಿತು. ಹಿಂದೆ ಗಂಗರ ಅನೂಚಾನ ಆಧಿಪತ್ಯಕ್ಕೊಳಪಟ್ಟಿದ್ದ ರಾಜ್ಯವೆಲ್ಲ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಏಕಚ್ಛತ್ರದಡಿಗೆ ಬಂದು, ಹೊಯ್ಸಳರು ಗಂಗವಾಡಿ 96000ದ ನಾಯಕರೆಂಬ ಹೇಳಿಕೆಯೂ ಇವನ ವೀರಗಂಗನೆಂಬ ಬಿರುದೂ ಸಫಲವಾದುವು. ಚಾಳುಕ್ಯ 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ ಮೊದಲಿಗೆ ತನ್ನ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದ ಈ ಹೊಯ್ಸಳರ ಏಳ್ಗೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸುತ್ತಲೇ ಬಂದಿದ್ದ. ಅವನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಪ್ರಬಲವಾಗುತ್ತಿದ್ದುದಲ್ಲದೆ ಹಿಂದೆ ಉಂಟಾದ ಚಾಳುಕ್ಯ–ಹೊಯ್ಸಳ ವಿರಸದಿಂದ ಹೆಚ್ಚುಕಡಿಮೆ ಸ್ವತಂತ್ರರಂತೆಯೇ ವರ್ತಿಸುತ್ತ, ನಿಷ್ಠಾವಂತ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮಂತರಾಗಿದ್ದ ಉಚ್ಚಂಗಿಯ ಪಾಂಡ್ಯರ ಮೇಲೂ ಹೊಯ್ಸಳರ ಧಾಳಿ ನಡೆದದ್ದನ್ನು ಸಹಿಸಲಿಲ್ಲ. 1118ರಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ್ನು ಬಗ್ಗಿಸಲು ಬೃಹತ್ ಸೈನ್ಯವೊಂದನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದಾಗ ಹೊಯ್ಸಳ ದಂಡನಾಯಕರು ಶೌರ್ಯದಿಂದ ಎದುರಿಸಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಬಲವನ್ನು ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟಿಸಿದರು. ಚಾಳುಕ್ಯ ಶೃಂಖಲೆ ಮುರಿಯಿತು. ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವ ಸಿದ್ಧವಾಯಿತು. ಮುಂದಿನ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ತಾನು ಗಳಿಸಿದ ನಾಡಿನ ಸುವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಗಮನಕೊಟ್ಟುದಲ್ಲದೆ ಅವಕಾಶ ಒದಗಿದಾಗ ಚಾಳುಕ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ಒಳಕ್ಕೂ ತನ್ನ ಆಧಿಪತ್ಯವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. ಈ ಕೆಲಸ ಸುಲಭ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆತ ಪ್ರತಿ ಹೆಜ್ಜೆಯಲ್ಲೂ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಮತ್ತು ಅವರ ನಿಷ್ಠ ಸಾಮಂತರೊಡನೆ ಸತತ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಬೇಕಾಯಿತು. 6ನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಅನಂತರ ಬಂದ ಭೂಲೋಕಮಲ್ಲ ಅಷ್ಟೇನೂ ಶಕ್ತನಾಗಿರಲಿಲ್ಲವಾಗಿ ಅವನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲೇ ಸ್ವಹಿತ ಸಾಧಕರು ಬೆಳೆದಿದ್ದು, ಸ್ವಲ್ಪಮಟ್ಟಿಗೆ ವಿಷಮ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯೂ ಇದ್ದಿತಾದ್ದರಿಂದ ವಿಷ್ಣವರ್ಧನ ಹಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಹಾನಗಲ್ಲಿನ ಕದಂಬರು ಮೊದಲಾದವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕೃಷ್ಣಾ ನದಿಯವರೆಗೂ ಮುನ್ನಡೆದನಲ್ಲದೆ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ಕೊನೆಯ ಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಬೆಳ್ವೊಲ ಪ್ರಾಂತವನ್ನೆಲ್ಲ ಆಕ್ರಮಿಸಿ, ಬಂಕಾಪುರವನ್ನು ನೆಲೆವೀಡಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿದ್ದ ಚೋಳರೂ ಬಲಗುಂದಿದ್ದು ಅತ್ತ ಕಡೆಯಿಂದ ಆಕ್ರಮಣ ಭಯವೂ ಇಲ್ಲದ್ದು, ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯದ ವಿಸ್ತರಣೆಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿರಬೇಕು. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಶೌರ್ಯ, ರಾಜಕೀಯ ಮುತ್ಸದ್ದಿತನ, ಇವನ ದಂಡನಾಯಕರು ಮತ್ತು ಸಾಮಂತರ ಅಚಲ ನಿಷ್ಠೆ–ಇವುಗಳಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳರು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯದ–ಚೋಳ–ಚಾಳುಕ್ಯರ ಜೊತೆಗೆ–ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯ ಬಲವಾಗಿ ನೆಲೆಗೊಂಡರು.

ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನಿಗೆ ಕುಮಾರ ಬಲ್ಲಾಳ ಮತ್ತು ನರಸಿಂಹರಲ್ಲದೆ ವಿಜಯನಾರಾಯಣನೆಂಬ ಮಗನೂ ಇದ್ದನೆಂದು ಉಪ್ಪವಳ್ಳಿ ಶಾಸನದಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಮರಣಾನಂತರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಅವನ ಮಗ ಒಂದನೆಯ ನರಸಿಂಹ (1142–73) ಇನ್ನೂ ಬಾಲಕನಾಗಿದ್ದುದರಿಂದಲೂ ಪ್ರಾಪ್ತವಯಸ್ಕನಾದ ಮೇಲೂ ಸ್ವಭಾವತಃ ಅಶಕ್ತನೂ ಸುಖಲೋಲುಪನೂ ಆಗಿದ್ದುದರಿಂದಲೂ ಚಾಳುಕ್ಯ ಜಗದೇಕಮಲ್ಲ ಮತ್ತು ಹಿಂದೆ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನಿಂದ ಪೆಟ್ಟು ತಿಂದಿದ್ದ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮಂತರು, ಹರಿಹರದಿಂದ ಉತ್ತರಕ್ಕಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳರ ಗಳಿಕೆಯನ್ನೆಲ್ಲ ಕಬಳಿಸಿದರು. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಚೋಳರೂ ಈಗಿನ ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಗವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಿದರು. ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಚೆಂಗಾಳ್ವರು ಸಂದರ್ಭದ ಲಾಭ ಪಡೆಯಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರೂ ಅದು ಸಫಲವಾಗಲಿಲ್ಲ. ನರಸಿಂಹನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಂದೆಯ ಬಾಹುಬಲದಿಂದ ವೃದ್ಧಿಸಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯ ಸಂಕುಚಿತವಾಯಿತು. ನರಸಿಂಹ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನೂ ಒಪ್ಪಬೇಕಾಯಿತು. ಪ್ರಾಯಶಃ ಈ ವಿಷಮ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯ ಛಿದ್ರವಾಗದಿದ್ದುದು ಕೆಲವು ನಿಷ್ಠಾವಂತ ಹೊಯ್ಸಳ ದಂಡನಾಯಕರಿಂದಾಗಿ ಎನ್ನಬಹುದು. ಅಲ್ಲದೆ ಇವನ ಆಳಿಕೆಯ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಗನಾದ ಎರಡನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡಿದ್ದೂ ಕಾರಣವಾಗಿರಬಹುದು. ಶಕ್ತನಾದ ಬಲ್ಲಾಳ ತಂದೆಯ ದುರ್ಬಲ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಸಹಿಸದೆ ದಂಗೆಯೆದ್ದು 1173ರಲ್ಲಿ ತಾನೇ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನೇರಿದ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಲಾಂಛನ ಶಿಲ್ಪ

ಎರಡನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ (1173–1220) ತನ್ನ ತಾತನಾದ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಗುರಿಯಾಗಿದ್ದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸುವ ಸಂಕಲ್ಪ ಮಾಡಿದ. ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಕೂಡಲೇ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ತಲೆದೋರಿದ್ದ ಅರಾಜಕತೆಯನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿ ವಿಸ್ತರಣಾ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಮಂತನಾಗಿ, ನರಸಿಂಹನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ ಚೆಂಗಾಳ್ವ ರಾಜನನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿ (1173), 1177ರಲ್ಲಿ ಉಚ್ಚಂಗಿಯನ್ನು ಮುತ್ತಿ ಪಾಂಡ್ಯ ಕಾಮದೇವನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಕಳಚುರಿಗಳ ಮೇಲೆ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ತುಂಗಭದ್ರಾ ನದಿಯ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ. ಅದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸಿಂಧರಾಜನನ್ನೂ ಸಾಂತರರನ್ನೂ ಹಾನುಗಲ್ಲಿನ ಕದಂಬರನ್ನೂ ತುಳುರಾಜನನ್ನೂ ಸೋಲಿಸಿದ. ಈ ವೇಳೆಗೆ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತ ಪಕ್ಷವನ್ನು ವಹಿಸಿದ್ದ ಉಚ್ಚಂಗಿ ಕಾಮದೇವ ಪಾಂಡ್ಯನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ (1187).

ಸೋಮೇಶ್ವರನು ಪುನಃ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಅಧಿಕಾರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರೂ ಕುಂತಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಅವನತಿಯ ಕುರುಹುಗಳು ಕಾಣಬಂದದ್ದರಿಂದ ವೀರಬಲ್ಲಾಳ 1189ರಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣಿಯವರೆಗೂ ದಂಡೆತ್ತಿ ಹೋಗಿ ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಪ್ರಧಾನ ದಂಡನಾಯಕನಾದ ಬ್ರಹ್ಮದಂಡೇಶನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಚಾಳುಕ್ಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾಗದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯೆಂಬ ಬಿರುದನ್ನು ಧರಿಸಿದ. ಅನಂತರ ಕುಂತಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದ ಒಡೆತನಕ್ಕಾಗಿ ದೇವಗಿರಿಯ ಸೇವುಣರಿಗೂ ಹೊಯ್ಸಳರಿಗೂ ಯುದ್ಧಗಳು ಪ್ರಾರಂಭವಾದವು. ಸೇವುಣ ರಾಜನಾದ ಭಿಲ್ಲಮ ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ಮುನ್ನುಗ್ಗಿದಾಗ ಬಲ್ಲಾಳ ಅವನನ್ನು ಸೊರಟೂರಿನ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಎದುರಿಸಿ ಓಡಿಸಿದ (1190). ಸುತ್ತಲಿನ ಯಲಬುರ್ಗಿಯ ಸಿಂಧರೇ ಮೊದಲಾದ

ಕಿರುದೊರೆಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಮಲಪ್ರಭಾ, ಕೃಷ್ಣಾನದಿಗಳವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ. ತನ್ನ ಸಾಮ್ರಾಟ ಪದವಿಯ ಕುರುಹಾಗಿ 1192ರಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಶಕವೊಂದನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. 1173–92 ಬಲ್ಲಾಳನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಿರಂತರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಕಾಲ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಕಳಚುರಿಗಳು ಮತ್ತು ಚಾಳುಕ್ಯರು ಇತಿಹಾಸದಿಂದ ಮರೆಯಾದರಷ್ಟೆ. ಇದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಉದ್ಭವವಾದ ರಾಜಕೀಯ ಶೂನ್ಯತೆಯನ್ನು ಬಲ್ಲಾಳ ಚಾಕಚಕ್ಯತೆಯಿಂದ ತನಗೆ ಲಾಭದಾಯಕವಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಅನಂತರದಲ್ಲಿ ಬಲ್ಲಾಳನ ಮುನ್ನಡೆ ಕುಂಠಿತವಾಯಿತು. ಮೊದಲಿಗೆ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಅನೇಕ ಚಿಕ್ಕ ರಾಜಮನೆತನಗಳೂ ಬಲ್ಲಾಳನಂತೆಯೇ ತತ್ಕಾಲದ ಸಾರ್ವಭೌಮಶೂನ್ಯತೆಯನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟು ಸ್ವಲಾಭ ನಿರತವಾಗಿದ್ದವು. ಹೊಸದಾಗಿ ಆ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಾಲಿಟ್ಟಿದ್ದ ಬಲ್ಲಾಳನ ಸಾರ್ವಭೌಮತ್ವವನ್ನು ಸಹಿಸಲು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಸಾಧ್ಯವಾದಷ್ಟುಮಟ್ಟಿಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜರಾಗಿರಲು ಅಲ್ಲಿನ ಅರಸರು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಲ್ಲದೆ ದೇವಗಿರಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಘಣ ಕ್ರಮೇಣ ಬಲಯುತನಾಗುತ್ತಿದ್ದ. ಬೆಳ್ವೊಲ, ಬನವಾಸಿ ಪ್ರಾಂತದಲ್ಲಿದ್ದ ಕೆಲವು ಚಿಕ್ಕ ರಾಜಮನೆತನಗಳಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡುವ ನೆವದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣ ದಂಡಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಕೈಗೊಂಡ. ಬೆಳ್ವೊಲ–ಬನವಾಸಿ ಪ್ರಾಂತದ ಆಧಿಪತ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ದಖನಿನ ಎರಡು ಬಲಿಷ್ಠ ರಾಜರು ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ನಿಂತರು. ಬಲ್ಲಾಳನಿಗೆ ಈ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಅನುಕೂಲಕರವಾಗಿರಲಿಲ್ಲವಾಗಿ ತಾನು ಗಳಿಸಿದ ಉತ್ತರ ಕರ್ನಾಟಕದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದೇ ಪ್ರಯಾಸವಾಯಿತು. 1212ರವರೆಗೆ ಆ ನೆಲವನ್ನೆಲ್ಲ ಹಿಡಿತದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರೂ ಮುಂದೆ 1215ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸಿಂಘಣನ ಪ್ರಾಬಲ್ಯದಿಂದ ಬಲ್ಲಾಳ ತುಂಗಭದ್ರೆಯ ಉತ್ತರದ ಭಾಗವನ್ನೆಲ್ಲ ಕಳೆದುಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯ ಭದ್ರವಾದ ಬುನಾದಿಯ ಮೇಲೆ ನಿಂತಿತ್ತು. ಸಿಂಘಣನಂಥ ಶೂರನ ಪ್ರಯತ್ನಗಳು, ಅದರ ಹೊರ ಎಲ್ಲೆಯನ್ನಷ್ಟೇ ಮುಟ್ಟಲು ಸಾಧ್ಯವಾಯಿತು.

ಈ ವೇಳೆಗೆ ಶಕ್ತಿಯುತವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಹೊಸ ವಿಸ್ತರಣ ಅವಕಾಶಗಳು ಬೆಳೆದುಬಂದುವು. ಈ ಹಿಂದೆಯೇ ರಕ್ತಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದ್ದ ಚೋಳರೊಡನೆ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಬೆಳೆಸಲಾಯಿತು. ಮೂರನೆಯ ಕುಲೋತ್ತುಂಗ ಚೋಳ ತನ್ನ ಸಾಮಂತರಾದ ಪಾಂಡ್ಯರಿಂದ ಪರಾಜಿತನಾದಾಗ, ತನ್ನ ದುಃಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಬಲ್ಲಾಳನ ಸಹಾಯವನ್ನು ಯಾಚಿಸಿದ. ಬಲ್ಲಾಳ ತನ್ನ ಕುಮಾರ ಎರಡನೆಯ ನರಸಿಂಹನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕುಲೋತ್ತುಂಗನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿದ. ನರಸಿಂಹ ರಾಜರಾಜನ ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಅವನನ್ನು ಚೋಳ ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕೂರಿಸಿದ. ಇದರಿಂದ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕೈವಾಡದ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು. ಬಲ್ಲಾಳ ಪಾಂಡ್ಯರಾಜ ಗಜಕೇಸರಿ, ಚೋಳರಾಜ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನಾಚಾರ್ಯ ಎಂಬ ಬಿರುದುಗಳನ್ನು ಧರಿಸಿದ.

ಇಮ್ಮಡಿ ವೀರಬಲ್ಲಾಳ (1173–1220) ಹೊಯ್ಸಳ ಸಂತತಿಯ ಸಾಮ್ರಾಟರಲ್ಲೆಲ್ಲ ಅತ್ಯಂತ ಪರಾಕ್ರಮಿ. ನರಸಿಂಹನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮುದುರಿಹೋಗಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ತನ್ನ ಬಾಹುಬಲಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಹಾಗೂ ದೂರದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ವಿಸ್ತರಿಸಿ, ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ವಂಶವನ್ನು ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿ ರೂಪಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಈತನದು.

ಇವನ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ನರಸಿಂಹನ (1220–35) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಈ ಹಿಂದೆ ಬಲ್ಲಾಳ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ್ದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಭದ್ರಪಟ್ಟುದಲ್ಲದೆ ಅಂದು ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ಚೋಳರು ಬಹಳ ಬಲಹೀನರಾಗಿ, ಪಾಂಡ್ಯರೇ ಮೊದಲಾದವರಿಂದ ಪೀಡಿತರಾಗಿದ್ದು, ಹಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನೂ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಬಲ್ಲಾಳನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಬೆಳೆದುಬಂದಿದ್ದ ಚೋಳ–ಹೊಯ್ಸಳ ರಕ್ತಸಂಬಂಧ ಮತ್ತು ತತ್ಕಾಲೀನ ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಚಾಕಚಕ್ಯತೆಯಿಂದ ಬಳಸಿಕೊಂಡ ನರಸಿಂಹ, ಹಲವು ಬಾರಿ ತಮಿಳುನಾಡಿಗೆ ನುಗ್ಗಿ ಚೋಳವೈರಿಗಳನ್ನು ಸದೆಬಡಿದು ಚೋಳರಿಗೆ ರಾಜ್ಯ ದಕ್ಕಿಸಿಕೊಟ್ಟ. ಚೋಳರು ಕೃತಜ್ಞತೆಯಿಂದ ಪ್ರಾಯಶಃ ನರಸಿಂಹನ ರಾಜಕೀಯ ಚಾತುರ್ಯದಿಂದಲೂ ಇರಬಹುದು, ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಕೊಯಮತ್ತೂರು, ತಿರುಚ್ಚಿರಾಪಳ್ಳಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಹಲವು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳರಿಗೆ ವಹಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ನರಸಿಂಹನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯ ತಮಿಳುನಾಡಿಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿತು. ಇತ್ತ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಣೆಯಾದರೂ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಸೇವುಣರ ಧಾಳಿಗಳು ಮುಂದುವರಿ ಯುತ್ತಲೇ ಇದ್ದವು. ಆದರೂ ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರ ದಕ್ಷಿಣದ ಎರಡು ಕಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಸೈನ್ಯಾಚರಣೆಯಲ್ಲಿ ನಿರತನಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿ ಉಳಿಸಿದ್ದಲ್ಲದೆ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದು ಎರಡನೆಯ ನರಸಿಂಹನ ಮುಖ್ಯ ಸಾಧನೆ. ಈ ಕಾಲದಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳ ಪ್ರಭಾವ ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಭದ್ರವಾಗಿ ನೆಲೆಯೂರಿದ್ದೂ ಗಮನಾರ್ಹ ಅಂಶ.

ನರಸಿಂಹನ ಮಗ ಸೋಮೇಶ್ವರ (1235–53) ತತ್ಕಾಲೀನ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವ ಚಾಕಚಕ್ಯತೆಯನ್ನೇನೂ ತೋರಿಸಲಿಲ್ಲ. ಇವನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲೇ ಇರುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಸೇವುಣರು ಸಾಕಷ್ಟು ಬಲಸಂವರ್ಧನೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೇನೂ ಹೆಚ್ಚು ಧಕ್ಕೆಯಾಗಲಿಲ್ಲ. ಲಾಭವಂತೂ ಸಾಧ್ಯವೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಅಂದಿನ ರಾಜಕೀಯ ಸಮತೋಲನ ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತವಾದ್ದರಿಂದ ಹಲವು ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ಈತ ಭಾಗವಹಿಸಬೇಕಾಯಿತು. ಇವನು ಚೋಳರೊಡನೆಯೇ ಅಲ್ಲದೆ ಅವರ ವೈರಿಗಳಾಗಿದ್ದ ಪಾಂಡ್ಯರೊಡನೆಯೂ ರಕ್ತಸಂಬಂಧ ಬೆಳೆಸಿದ್ದ. ಈ ಎರಡು ವಂಶದವರ ಶಾಸನಗಳೂ ಸೋಮೇಶ್ವರನನ್ನು ಮಾವ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಇದನ್ನೇ ಲಾಭ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಇಬ್ಬರಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧವಾದಾಗ ಯಾವ ಒಂದು ಕಡೆಗೂ ಒಲವು ತೋರಿಸದೆ, ಇಬ್ಬರನ್ನೂ ನಿಗ್ರಹಿಸಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಸುಮಾರು ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹರಡಿ, ಆ ದೇಶದ ಪ್ರಬಲಶಕ್ತಿಯಾದದ್ದು ಇವನ ಮುಖ್ಯ ಸಾಧನೆ. ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯ ಬಹು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದಲೂ ಇವನ ಮಕ್ಕಳಾದ 3ನೆಯ ನರಸಿಂಹ ಮತ್ತು ರಾಮನಾಥರಲ್ಲಿ ಸಾಮರಸ್ಯವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದಲೂ ಸೋಮೇಶ್ವರ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ಕಡೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಇಬ್ಭಾಗ ಮಾಡಿ ಹಂಚಿದ.

ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯದ ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾಗವನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ 3ನೆಯ ನರಸಿಂಹನ (1253–92) ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇವನಿಗೂ ಇವನ ಮಲತಮ್ಮನಾದ ವೀರ ರಾಮನಾಥನಿಗೂ ನಡೆದ ದಾಯಾದಿ ಕಲಹಗಳಷ್ಟೇ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಹಲವು ಬಾರಿ ಸೇವುಣ ರಾಮಚಂದ್ರ ಮತ್ತು ಮಹಾದೇವ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಬಳಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರಾದರೂ ಅದನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಅವಕಾಶ ಕೊಡದಿದ್ದುದಷ್ಟೇ ಈ ನರಸಿಂಹನ ಸಾಧನೆ.

ವಿಕ್ರಮಪುರದಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯದ ತಮಿಳು ಭಾಗಗಳನ್ನು ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ವೀರರಾಮನಾಥ (1253–95) ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ಪ್ರಾರಂಭದಲ್ಲೇ ಮದುರೆಯ ಜಟಾವರ್ಮನ್ ಸುಂದರಪಾಂಡ್ಯನಿಂದ ಪರಾಜಿತನಾಗಿ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಹೊಸೂರು ಬಳಿಯ ಕುಂದಾಣಿಯನ್ನು ರಾಜಧಾನಿಯಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ಸಹೋದರ ನರಸಿಂಹನಿಗೆ ಸೇರಿದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಅನೇಕ ವೇಳೆ ಮುತ್ತುವುದಷ್ಟೇ ಅವನು ಜೀವನಪರ್ಯಂತ ನಡೆಸಿದ ಕೆಲಸ. ರಾಮನಾಥ ಮತ್ತು ನರಸಿಂಹರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರು ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಮೇಲೆ ಹೊಂದಿದ್ದ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕೆ ಚ್ಯುತಿ ಬಂದಿತು.

3ನೆಯ ನರಸಿಂಹನ ಮಗ ಮೂರನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳನ (1292–1343) ಆಳಿಕೆಯ ಮೊದಲೆರಡು ದಶಕಗಳು ಆಶಾದಾಯಕವಾಗಿದ್ದವು. ಈತ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಕೂಡಲೇ ದಾಯಾದಿ ಕಲಹದಿಂದ ಅಧೋಗತಿಗೆ ಇಳಿದಿದ್ದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸುಭದ್ರಸ್ಥಿತಿಗೆ ತರಲು ಯತ್ನಿಸಿದ. 1301ರ ವೇಳೆಗೆ ರಾಮನಾಥನ ಆಡಳಿತದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋಳಾಗಿದ್ದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಒಂದುಗೂಡಿಸಿದ. 1302ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸೇವುಣರ ಮೇಲೂ ಯುದ್ಧ ಹೂಡಿ ರಾಜ್ಯದ ಉತ್ತರದ ಗಡಿಯನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿ, ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯದ ಹಿಂದಿನ ಪ್ರಭಾವೀಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿದ. ಆದರೆ ಬಲ್ಲಾಳನ ಕಾಲ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಸಂದಿಗ್ಧ ಕಾಲ. ಅತ್ತ ಉತ್ತರ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಮುಸಲ್ಮಾನ ಅರಸರು ಪ್ರಬಲರಾಗಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಮೇಲೂ ಕಣ್ಣು ಹಾಯಿಸುವ ಸ್ಥಿತಿಗೇರಿದ್ದರು.

1310ರ ವೇಳೆಗೆ ಅಲಾಉದ್ದೀನ್‌ನ ಅಪ್ಪಣೆಯ ಮೇರೆಗೆ ಅವನ ದಂಡನಾಯಕನಾದ ಮಲ್ಲಿಕ್ ಕಾಫರ್ ದೇವಗಿರಿಯ ಸೇವುಣರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಕರ್ನಾಟಕ ಮತ್ತು ತಮಿಳುನಾಡುಗಳನ್ನು ಜಯಿಸಿ ಅಪರಿಮಿತ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ದೋಚುವುದಕ್ಕಾಗಿ ದೋರಸಮುದ್ರದತ್ತ ಮುಂದುವರಿದ. ಇವನು ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯದ ಗಡಿಗಳನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಬಲ್ಲಾಳ ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವ ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಯತ್ನದಲ್ಲಿದ್ದ. ಹಲವು ಭಾಗಗಳು ಶತ್ರುಗಳ ಧಾಳಿಗೆ ಸಿಕ್ಕಿ ಪಾಳುಬಿದ್ದವು. ಬಲ್ಲಾಳ ಈ ವಿಷಮ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯಿಂದ ಪಾರಾಗಲು ಕಾಫರನಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ನೀಡಿ ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಂಡ. ಮಹಮ್ಮದೀಯ ಧಾಳಿ ಕೇವಲ ಆಕಸ್ಮಿಕವೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದ ಬಲ್ಲಾಳ ಪುನಃ ಹಳೆಯ ರಾಜಕೀಯ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ. ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪಾಂಡ್ಯವಂಶದ ಈರ್ವರು ಅಧಿಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಕಚ್ಚಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಒಬ್ಬನಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ನೀಡಿ ಅವನಿಗೆ ರಾಜ್ಯ ದಕ್ಕಿಸಿಕೊಟ್ಟು, ಇದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ತಿರುವಣ್ಣಾಮಲೈ ಮತ್ತು ಸುತ್ತಲಿನ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡ. ಆದರೆ ಮಹಮ್ಮದೀಯರ ಉತ್ಕರ್ಷವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ತಮ್ಮ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಭದ್ರಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ಸತತ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ನಡೆಸಬೇಕಾಗಿದ್ದ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿ ಎಲ್ಲರೂ ಬಲಹೀನರಾಗುತ್ತಿದ್ದುದು ಮುಂದಿನ ರಾಜಕೀಯ ದುರಂತಕ್ಕೆ ದಾರಿಯಾಯಿತು. 1325ರಲ್ಲಿ ಪುನಃ ಉತ್ತರದಿಂದ ಉಪದ್ರವ ತಲೆದೋರಿತು. ಆ ವೇಳೆಗೆ ದೆಹಲಿಯ ಸಾಮ್ರಾಟನಾಗಿದ್ದ ಮಹಮ್ಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕ್ ದಖನ್ ಪ್ರಸ್ಥಭೂಮಿಯವರೆಗೂ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಿದ್ದ. ತನ್ನ ವಿರುದ್ಧ ದಂಗೆಯೆದ್ದ ಬಹಾಉದ್ದೀನನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿಯಲು ಮಹಮ್ಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕ್ ಕಳುಹಿಸಿದ ಸೈನ್ಯದಿಂದ ವಾರಂಗಲ್ ಮತ್ತು ಕಂಪಿಲಿಯ ರಾಜಮನೆತನಗಳು ನಿರ್ನಾಮವಾದವು. ಬಹಾಉದ್ದೀನನನ್ನು ಮಹಮ್ಮದ್ ಬಿನ್ ತುಗಲಕನ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸಿ ವೀರಬಲ್ಲಾಳ ಮಹಮದೀಯರ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಪಾರುಮಾಡಿದ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ವಂಶಾವಳಿ:

- ಸಳ
  - ಮಾರ– (ನೃಪಕಾಮ)
    - ಉಪ್ಪಿಡಿವೊಯ್ಸಳ
    - ಎರೆಯಂಗ
    - ತಳೆಕಾಡುವೊಯ್ಸಳ
    - ಉದಯಾದಿತ್ಯ
    - ಕುಂಟವಿನಯಾದಿತ್ಯ/ವಿನಯಾದಿತ್ಯI (1006–20)
  - ನೃಪಕಾಮ II (ಸು. 1000–45)
    - ವಿನಯಾದಿತ್ಯ II (ಸು. 1045–98)
    - ಎರೆಯಂಗ (ಸು. 1098–1100)
      - ಬಲ್ಲಾಳ I (ಸು.1100–1108)
      - ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ (ಸು.1108–42)
        - ಬಲ್ಲಾಳದೇವ
        - ನರಸಿಂಹ I (1142–73)
          - ಬಲ್ಲಾಳ II (1173–1220)
          - ನರಸಿಂಹ II (1220–35)
          - ಸೋಮೇಶ್ವರ (1235– ಸು. 53)
            - ನರಸಿಂಹ III (ಸು. 1253–92)
              - ಬಲ್ಲಾಳ III (1292–1343)
              - ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಬಲ್ಲಾಳ IV (1343–ಸು. 46)
            - ರಾಮನಾಥ (ಸು.1253–95)
        - ವಿಜಯನಾರಾಯಣ
      - ಉದಯಾದಿತ್ಯ II

ಅನಂತರ ಬಲ್ಲಾಳ ಮಹಮದೀಯ ರಾಜ್ಯಗಳ ನಿಜಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಅರಿತಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಮುಂದೆ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದ ಗಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಉಪರಾಜಧಾನಿಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಸೈನ್ಯದ ತುಕಡಿಗಳನ್ನು ನೇಮಿಸಿದ. ಇವನು ಶಕ್ತಿಯುತನಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮ–ಪೂರ್ವ ಸಮುದ್ರ ಪರ್ಯಂತದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿದ್ದರೂ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ದೇವಗಿರಿಯಲ್ಲೂ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಮದುರೆಯಲ್ಲೂ ಮುಸಲ್ಮಾನ ರಾಜ್ಯಗಳು ನೆಲೆಗೊಂಡಿದ್ದುವು. ಮುಂದೆ ದೊಡ್ಡ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸ್ಥಾಪನೆಗೆ ರಾಜಧಾನಿಯಾದ ವಿಜಯನಗರ ಅಥವಾ ಹಂಪಿಯಲ್ಲೂ ತನ್ನ ಬಲವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಬಲ್ಲಾಳ ಉತ್ತರದಿಂದ ಬಂದ ಈ ಹೊಸ ರಾಜಕೀಯ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಇಲ್ಲಿ ಉಳಿದಿದ್ದ ಏಕೈಕ ರಾಜನಾಗಿದ್ದ. ಆದರೆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಹೊಸ ರಾಜನೀತಿಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಇವನ ಕ್ರಮ ಬಹು ತಡವಾಗಿ ಹುಟ್ಟಿತು.

ಬಲ್ಲಾಳ ಅಪರಿಮಿತ ಸೈನ್ಯದೊಡನೆ 1342ರಲ್ಲಿ ತಮಿಳುನಾಡಿಗೆ ಹೋದ. ಕೊಪ್ಪಂ ಕಣ್ಣಾನೂರಿನ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಮದುರೆಯ ಸುಲ್ತಾನನ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೂ ಹೊಯ್ಸಳ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೂ ಕದನ ನಡೆದು ಮಹಮದೀಯ ಸೈನ್ಯ ಸೋಲನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದರೂ ಶತ್ರುಗಳ ಕುತಂತ್ರದಿಂದ ಬಲ್ಲಾಳ ಅವರ ಸೆರೆಯಾಗಿ, ಕೊನೆಗೆ ಬಲಿಯಾದ (1343). ಹೊಯ್ಸಳ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಅಸ್ತಂಗತವಾಯಿತು. ಇವನ ಮಗ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಪಟ್ಟವೇರಿದರೂ ತನ್ನ ದುರ್ಬಲತೆಯಿಂದಾಗಿ ಕೆಲವೇ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯದಿಂದ ಕಣ್ಮರೆಯಾದ. ಆದರೆ ಮೂರನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳ ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯ ಕೊನೆಯ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಹಿಂದು ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲು ಹೊಂದಿದ್ದ ಉದ್ದೇಶದ ಬೀಜ ಬಲವಾಗಿ ಬೇರೂರಿದ್ದು 1336ರಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ವಿಜಯನಗರ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಫಲ ನೀಡಿತು. (ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್)

ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ: ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಆಡಳಿತ ಮತ್ತು ಅಂದಿನ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳನ್ನು ಕುರಿತಂತೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುವ ಹಲವಾರು ಶಾಸನ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯಾಧಾರಗಳಿವೆ. ಇವರ ಕಾಲದ ಆಡಳಿತ ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದ ರಾಜ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕನುಗುಣವಾದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಾಗಿತ್ತು. ಅಧಿಕಾರ ರಾಜನಲ್ಲಿಯೇ ಕೇಂದ್ರೀಕರಣಗೊಂಡಿದ್ದು ರಾಜನೇ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿಯಾಗಿದ್ದ. ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಹಲವಾರು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಮಾಡಲಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಮಹಾಮಂಡಲಾಧಿಕಾರಿಗಳು, ಯುವರಾಜ, ದಂಡನಾಯಕರು, ಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಿಗಳು ಮೊದಲಾದ ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿದ್ದರು. ಹಣಕಾಸಿನ ಆಡಳಿತ ಶ್ರೀಕರಣ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರಿ ಎಂಬ ಲೆಕ್ಕಪತ್ರ ಮುಖ್ಯಸ್ಥನ ನಿಯಂತ್ರಣದಲ್ಲಿತ್ತು. ಹೊಯ್ಸಳ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠ ದರ್ಜೆಯವನೇ ದಂಡನಾಯಕ. ಇವನಿಗೆ ಮಹಾಪ್ರಧಾನ ಸಲಹೆಗಾರನಾಗಿದ್ದ. ಭಂಡಾರಿ, ಸೇನ, ಬೋವ, ಪೆರ್ಗಡೆ, ಹೆಗ್ಗಡೆ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಸಹಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ಪ್ರಮುಖ ದಂಡನಾಯಕರಲ್ಲಿ ಪೆರುಮಾಳ ದೇವ, ಸೋಮೆಯ, ಚಾವುಂಡರಾಯ, ಗಂಗರಾಜ, ಮರಿಯಾನೆ, ಕೇತಯ್ಯ, ಮಲ್ಲಯ್ಯ ಮುರಾರಿ, ಭೋಗಯ್ಯ, ಚಂದ್ರಮೌಳಿ ಪುಣಿಸಮಯ್ಯ ಬಿಟ್ಟಿಮಯ್ಯ, ರಾಯಣ ದಂಡನಾಥ, ಶಂಕರ ನಾಡದಂಡನಾಥರನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಸೈನ್ಯ ಚತುರಂಗ ಬಲದಿಂದ ಕೂಡಿತ್ತು. ಇವು–ಕಾಲ್ದಳ, ರಥದಳ, ಗಜದಳ ಮತ್ತು ಅಶ್ವದಳ. ಅಶ್ವಗಳನ್ನು ಸಿಂಧ್, ಅರೇಬಿಯ, ಕಾಂಭೋಜಗಳಿಂದ ಆಮದು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೇಡರು ಮತ್ತು ಲೆಂಕರು ಕಾಲ್ದಳದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿದ್ದರು. ಗರುಡರು ಅಥವಾ ಅಂಗರಕ್ಷಕರು ರಾಜರಕ್ಷಣೆಗೆ ಮುಂದಾಗಿದ್ದು ರಾಜ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಕಾದಾಡಿ ಮಡಿದಾಗ ತಾವು ಆತನೊಂದಿಗೆ ಆತ್ಮಾಹುತಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ಮಹಾಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಿ, ಸಂಧಿವಿಗ್ರಹಿ ವಿದೇಶಾಂಗ ಸಚಿವರಾಗಿದ್ದು ಯುದ್ಧ ಮತ್ತು ಶಾಂತಿ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾಗಿದ್ದರು. ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಮಡಿದವರ ಕುಟುಂಬಕ್ಕೆ ಪರಿಹಾರವಾಗಿ ನೆತ್ತರು ಕೊಡುಗೆ ರಕ್ತ ಕೊಡುಗೆ ಎಂಬ ಭೂದಾನ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಜ್ಯದ ರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲೂ ದುರ್ಗ ಅಥವಾ ಕೋಟೆ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಗವಾಗಿತ್ತು. ಹೊಯ್ಸಳ ವೀರಗಲ್ಲು ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಸೈನಿಕರನ್ನು ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ. ಅವರು ಧರಿಸಿರುವ ಆಭರಣ, ಉಡುಗೆ ತೊಡುಗೆಗಳಿಂದ ಸೈನಿಕರ ವೇಷಭೂಷಣ, ಆಯುಧಗಳನ್ನು ಅಂದಾಜು ಮಾಡಬಹುದು. ಕತ್ತಿ ಗುರಾಣಿ, ಈಟಿ ಭರ್ಜಿ, ತೋಮರ, ಶೂಲ, ಶಲ್ಯ ಶಕ್ತಿ ಮುದ್ಗರ, ಮೂಸಲ, ಮುಸಂದಿ, ಪರಿಘ, ಪಲಗೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಆಯುಧಗಳನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರು ದುಷ್ಟ ಶಿಕ್ಷಕ ಶಿಷ್ಟಪರಿಪಾಲಕರಾಗಿದ್ದರು. ಸ್ಥಳೀಯ ಸಮುದಾಯಗಳು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಕಟ್ಟಲೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದವು. ಮೊಕದ್ದಮೆಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ಸ್ಥಳೀಯರು, ಸ್ಥಾನಿಕರು, ದಂಡನಾಯಕರು, ರಾಜರು ನ್ಯಾಯ ತೀರ್ಮಾನ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ದಂಡ, ತಪ್ಪು ಶಿಕ್ಷೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಹೊಯ್ಸಳರು ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟುವುದಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರು, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರು, ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರುಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಅಧಿಕಾರ ಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿದ್ದುದು ದಾಖಲೆಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಪ್ರಾರಂಭಿಕ ಅರಸುಗಳಿಂದಲೂ ಇವರಿಗೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ನಡೆಸಿ ಕೊಂಡು ಹೋಗುವುದು ಕರತಲಾಮಲಕವಾಗಿದ್ದಿತು. ರಾಜನಿಗೆ ಕೇಂದ್ರಾಡಳಿತದಲ್ಲಿ ನೆರವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಅಧಿಕಾರ ವರ್ಗವನ್ನು ಮಾನಸೋಲ್ಲಾಸದಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇವರು ರಾಜಗುರು ಅಥವಾ ಪುರೋಹಿತ, ಅಮಾತ್ಯ (ಮಂತ್ರಿ), ಮಂತ್ರಿ (ಸಲಹೆಗಾರ) ಮಹಾಮಂಡ ಲೇಶ್ವರ (ರಾಜ್ಯಪಾಲರು), ಸಾಮಂತ ಅಮಾತ್ಯ (ಸಾಮಂತರು), ಕೋಶಾಧಿಕಾರಿನ್, ನಿಷ್ಕಾಧಿಕಾರಿನ್, ಮೂಲ್ಯಧಿಕಾರಿನ್, ಅರ್ಘಾನಿಧಿಕಾರಿನ್, ಕರುಣಾಧಿಕಾರಿನ್, ವಿದ್ಯಾಧಿಕಾರಿನ್ (ಶಿಕ್ಷಣಾಧಿಕಾರಿ), ಶಾಸ್ತ್ರಾಧಿಕಾರಿನ್ (ವೈದ್ಯಕೀಯ, ಖಗೋಳ, ಸಂಗೀತ, ಜಾತಕಶಾಸ್ತ್ರ), ಚಿತ್ರಾಧಿಕಾರಿನ್ (ಚಿತ್ರಶಾಲೆ), ಮೃಗಾಧಿಕಾರಿನ್ (ಜಿಂಕೆ ಅಥವಾ ಇತರ ಪ್ರಾಣಿಗಳೂ), ಪ್ರಾಣಾಧಿಕಾರಿ (ಫಿಜಿಶಿಯನ್ಸ್), ಗಾಸಾಧಿಕಾರಿನ್(ಅರಣ್ಯ ಇಲಾಖೆ), ವಸ್ತ್ರಾಧಿಕಾರಿನ್ (ಉಡುಪು ಇಲಾಖೆ), ಫಲಾಧಿಕಾರಿನ್ (ಉದ್ಯಾನವಿಭಾಗ), ಪರ್ಣಾಧಿಕಾರಿನ್ (ಎಲೆ ಅಡಕೆ ಹಾಗೂ ಇತರ ವಿಭಾಗ), ವರ್ಣಾಧಿಕಾರಿನ್ (ಜಾತಿ ನಡತೆ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕ), ದುಷ್ಟಾಧಿಕಾರಿನ್ (ಸೆರೆಮನೆ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕ), ದುರ್ಗಾಧಿಕಾರಿನ್ (ಕೋಟೆಗಳ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕ), ಅಂಗಾಧಾರಿನ್ (ಅಂಗರಕ್ಷಕರು). ಅರಮನೆಯ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಪಸಾಯಿತ, ಮಹಾಪಸಾಯಿತ, ಅಂತಃಪುರಾಧ್ಯಕ್ಷ ಅಥವಾ ಮೇಲ್ವಿಚಾರಕ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿ ವರ್ಗ ಇದ್ದಿತು. ಆಡಳಿತದ ಅನುಕೂಲಕ್ಕಾಗಿ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮಂಡಲ, ನಾಡು ಮತ್ತು ಊರು ಎಂಬುದಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲಾಗಿತ್ತು. ರಾಜ ರಾಜಧಾನಿಯ ಸುತ್ತಮುತ್ತಲಿನ ವಿಭಾಗಗಳ ಆಡಳಿತವನ್ನು ನೇರವಾಗಿ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಪ್ರತಿ ನಾಡು, ನಾಡಪ್ರಭು ಅಥವಾ ನಾಡಗೌಡಗಳಿಂದ ನಿರ್ವಹಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿತ್ತು. ಊರು ಎಂಬ ಆಡಳಿತ ಘಟಕವನ್ನು ಊರ ಗವುಡ ಅಥವಾ ಪ್ರಭು ಗವುಡ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ.

ಜಿಲ್ಲಾ ಆಡಳಿತ ಘಟಕ ಹೆಗ್ಗಡೆ ಅಥವಾ ಹೆಗ್ಗಡೆ ಕರ್ಣಮ್, ರಾಜ್ಯಾಧ್ಯಕ್ಷ ಕರ್ಣಮ್ ಅಥವಾ ರಾಜ್ಯಾಧ್ಯಕ್ಷ ಹೆಗ್ಗಡೆ ಎಂಬ ಅಧಿಕಾರಿಗಳ ಅಧೀನದಲ್ಲಿತ್ತು. ಇವರು ಭೂಕಂದಾಯ ವಸೂಲಿ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯಪಾಲನೆಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಹೊಂದಿರುತ್ತಿದ್ದರು.

ಆಡಳಿತದ ಕೊನೆಯ ಘಟಕ ಗ್ರಾಮಗಳು. ಗ್ರಾಮಸಭೆ, ಮಹಾಸಭೆ ಎಂಬ ಅನೇಕ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಗ್ರಾಮದ ಮುಖಂಡ ಗೌಡ, ಪ್ರಭು. ಆತನನ್ನು ಪೆರ್ಗಡೆ, ನಾಯಕ, ಮೂಲಿಗ, ಪ್ರಭುಗಾವುಂಡ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಗ್ರಾಮಸಭೆಗಳು ಸ್ವಾಯತ್ತತೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಉದಾ: ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ, ದುರಸ್ತಿ, ವಿಸ್ತರಣೆ, ಕೆರೆಕಟ್ಟೆ ಕಾಲುವೆ, ರಸ್ತೆಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ, ಭೂದಾನ, ಗ್ರಾಮ ಸಭೆಯ ಕಾರ್ಯ ಕಲಾಪಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ. ಸೇನಬೋವ ಲೆಕ್ಕಿಗನಾಗಿದ್ದು ಭೂನಕ್ಷೆ, ಭೂದಾನ, ದತ್ತಿ ದಾಖಲೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಿದ್ದ.

ಆರ್ಥಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ: ಹೊಯ್ಸಳರನಾಡು ಸಂಪದ್ಭರಿತವಾದ ಬೀಡಾಗಿತ್ತು. ಆರ್ಥಿಕ ಬೆನ್ನೆಲುಬಾಗಿದ್ದ ಚಟುವಟಿಕೆಯೆಂದರೆ ಕೃಷಿ. ಕೃಷಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ದೋರಸಮುದ್ರ, ವಿಷ್ಣುಸಮುದ್ರ, ರಾಮಸಮುದ್ರ, ರಂಗಸಮುದ್ರ ಮುಂತಾದ ಬೃಹತ್‌ಕೆರೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ಗ್ರಾಮ ಪಂಚಾಯತಿಗಳು ಕೆರೆಕಟ್ಟೆ, ಕಾಲುವೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಹೊಂದಿರುತ್ತಿದ್ದವು. ಗುಡಿ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು, ವ್ಯಾಪಾರ ಹಾಗೂ ತೆರಿಗೆಗಳು –ಈ ಮೂರು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪೂರಕವಾದ ಘಟಕಗಳು. ಸಾಗುವಳಿ ಜಮೀನು, ಅದರಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯುವ ವಿಭಿನ್ನ ಬೆಳೆಗಳು, ಜಮೀನುಗಳ ವಿಸ್ತಾರ ಮತ್ತು ವಿಂಗಡಣೆ ಕಂದಾಯ ನಿರ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಾಗಿದ್ದವು. ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕಂಬ ಮಾಪನದಿಂದ ಅಳೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಂಬ ಮಾಪನ ಸ್ಥಳದಿಂದ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಭಿನ್ನವಾಗಿತ್ತು. ಜಮೀನನ್ನು ಅಳೆಯಲು ಕಬ್ಬಿಣದ ಸಲಾಕೆ ಮತ್ತು ಸರಪಳಿಯನ್ನು ಸಹ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಂದಾಯ ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಅಳತೆ ಮಾಡಿ ಜಮೀನಿನ ಸರಹದ್ದುಗಳನ್ನು ಶಂಖ, ಚಕ್ರ, ಹನುಮ ಮೊದಲಾದ ಕಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ದವಸ ಧಾನ್ಯಗಳನ್ನು ಅಳೆಯಲು ಕೊಳಗ ಮತ್ತು ಖಂಡುಗಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ರೂಢಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಮಣ್ಣಿನ ಫಲವತ್ತತೆ ಮತ್ತು ಬೆಳೆಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ಪರಿಗಣನೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ಉತ್ಪನ್ನದ 1/6 ಭಾಗವನ್ನು ತೆರಿಗೆಯಾಗಿ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಇದು 1/4 ಭಾಗ ಅಥವಾ 1/12 ಭಾಗವಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಕಂದಾಯವನ್ನು ದವಸದ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪಡೆಯುತ್ತಿದ್ದುದೆ ಹೆಚ್ಚು. ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಸುವರ್ಣ ಅಂದರೆ ಗದ್ಯಾಣ ಮತ್ತು ಪಣಗಳೆಂಬ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯದ ರೂಪದಲ್ಲಿಯೂ ಪಡೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಾನುವಾರು, ಮೇಕೆ ಮತ್ತು ಹುಲ್ಲುಗಾವಲುಗಳು ಹಾಗೂ ಆಸ್ತಿಯ ಮೇಲೂ ತೆರಿಗೆಗಳನ್ನು ಹಾಕಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ವಿವಿಧ ವೃತ್ತಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಅಗಸರು, ದನಗಾಹಿಗಳು, ನಾಯಿಂದರು, ವೇಶ್ಯೆಯರು ಮತ್ತು ಇತರ ವರ್ಗಗಳಿಗೆ ತೆರಿಗೆ ಬೀಳುತ್ತಿದ್ದಿತು. ಮರಗೆಲಸದವರಿಗೆ, ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳಿಗೆ, ಜಟ್ಟಿಗಳಿಗೆ ಸಹ ತೆರಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಉಪ್ಪು ತಯಾರಿಕೆ, ಕುಂಬಾರಿಕೆ, ಕಮ್ಮಾರಿಕೆ ವೃತ್ತಿಗಳು ತೆರಿಗೆಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದವು. ವಿವಿಧ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ನೀಡುವ ತೆರಿಗೆ ಸರ್ಕಾರದ ಮುಖ್ಯ ಆದಾಯ ಮೂಲಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾಗಿತ್ತು. ಎಣ್ಣೆ ಕಾಳುಗಳಿಗೆ, ಮಗ್ಗಗಳಿಗೆ ಕವಕಶೇಷೆ, ಆನೆಯ ಶೇಷೆ, ಮನೆದೆರೆ, ಕುದುರೆಯ ಹದಿಕೆ ಮುಂತಾದ ತೆರಿಗೆಗಳಿದ್ದವು. ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಟಂಕಸಾಲೆಗೆ ಮುದ್ರೆಮನೆ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ನಾಣ್ಯಗಳು: ಹೊಯ್ಸಳರ ರಾಜ್ಯ ಸಮೃದ್ಧವಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ಇವರ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಾಣ್ಯಗಳ ಚಲಾವಣೆ ತಕ್ಕಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚಾಗಿಯೇ ಇದ್ದಿರಬೇಕು. ದಾನದತ್ತಿ ಬಿಡುವಾಗ ಭೂಮಿಯ ಹುಟ್ಟುವಳಿಯನ್ನು ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದುದಕ್ಕೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾದ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪೂಜೆಪುನಸ್ಕಾರಗಳಿಗಾಗಿ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ದತ್ತಿಯಾಗಿ ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದು ಅದರ ಬಡ್ಡಿಯಿಂದ ಕೈಂಕರ್ಯಗಳನ್ನು ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದುದನ್ನು ಬೇಲೂರಿನ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಹಳೇಬೀಡಿನ ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲಿನ ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಗದ್ಯಾಣ, ಪಣ ಎಂಬ ಎರಡು ನಾಣ್ಯಗಳ ಹೆಸರು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಗದ್ಯಾಣವೇ ದೊಡ್ಡ ನಾಣ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಪಣ ಅದರ 1/10 ರಷ್ಟಿತ್ತೆಂಬುದು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಸೂಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ. ಗದ್ಯಾಣವು ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಎಷ್ಟೋ ವೇಳೆ ಅದನ್ನು ಹೊನ್ನು ಎಂಬ ಪದದಿಂದಲೇ ವ್ಯವಹರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಎರಡು ಹೆಸರುಗಳಲ್ಲದೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡ, ಹಾಗ, ಬೇಳೆ, ವೀಸ, ಕಾಣಿ ಎಂಬ ಪದಗಳು ನಾಣ್ಯದ ಅನೇಕ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಲು ಬಂದಿವೆ. ಇವು ಅವುಗಳ ಹೆಸರೇ ಸೂಚಿಸುವಂತೆ ಪಣದ 1/2, 1/4, 1/8, 1/16, 1/64 ಎಂಬುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದಿದ್ದು ಈ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪ್ರಮಾಣದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದುವೇ ಎಂಬುದು ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ.

ಈಗ ಖಚಿತವಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಉಳಿದು ಬಂದಿರುವುದು ತೀರ ಕಡಿಮೆ. ಇವುಗಳ ಪರಿಶೀಲನೆಯಿಂದ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಸಂಗತಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಚಾಳುಕ್ಯರ ಸಾಮಂತರಾಗಿ ಅನಂತರ ಸ್ವತಂತ್ರರಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳರು ರಾಜ್ಯವಾಳಲು ಉಪಕ್ರಮಿಸಿದರೂ ನಾಣ್ಯಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದಂತೆ ತೋರುವುದಿಲ್ಲ. ಚಾಳುಕ್ಯರ ನಾಣ್ಯಗಳು 58 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವಿದ್ದರೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ನಾಣ್ಯಗಳು 63 ಗ್ರೇನ್ ತೂಗುತ್ತವೆ. ಚೋಳರ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಇದೇ ರೀತಿ 63 ಗ್ರೇನ್ ತೂಗುವುದರಿಂದ ತೂಕದ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೊಯ್ಸಳರು ಚೋಳರ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನನುಸರಿಸಿದರು. ಚಾಳುಕ್ಯರ ಕಡಿಮೆ ತೂಕದ ನಾಣ್ಯಗಳೂ ಹೊಯ್ಸಳ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಚಲಾವಣೆಯಲ್ಲಿದ್ದಿರಬೇಕೆನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಚನೆ ಇದೆ. ಬೇಲೂರಿನ ಶಾಸನವೊಂದರಲ್ಲಿ 65 ಗದ್ಯಾಣಗಳಿಗೆ ಬಂದ ರೊಕ್ಕ 54 ಗದ್ಯಾಣ ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮೊದಲನೆಯದು ಚಾಳುಕ್ಯ ನಾಡಿನ ಗದ್ಯಾಣಗಳಾಗಿದ್ದು ಅವಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಯಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಗದ್ಯಾಣಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಲಾಯಿತು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿರಬಹುದು. ಹೀಗೆಯೇ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿರುವ ಲೊಕ್ಕಿ ಗದ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ನಾಣ್ಯವಾಗಿರಬಹುದು.

ಹೊಯ್ಸಳರ ನಾಣ್ಯಗಳಿಗೆ ಎರಡು ಕಡೆಯೂ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಮುದ್ರೆಯೊತ್ತಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಒಂದು ಕಡೆ ಮೂರ್ತಿಯ ಗುರುತೂ ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಅಂಕನವೂ ಇದ್ದು ಇಂಥ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳರು ಹೊಸದಾಗಿ ಆರಂಭಿಸಿದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈಗ ದೊರೆತಿರುವ ನಾಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದರ ಮೇಲೆ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮುಂದಿನ ಕಾಲೊಂದನ್ನು ಎತ್ತಿ ನಿಂತಿರುವ ಸಿಂಹ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಅದೇ ರೀತಿಯ ಮತ್ತೊಂದು ಸಿಂಹ, ಅದರ ಎರಡು ಕಡೆಯೂ ಚಂದ್ರಸೂರ್ಯರು, ದೊಡ್ಡ ಸಿಂಹದ ಎದುರಿಗೆ ಒಂದು ದಂಡವೂ ಇದೆ. ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀತಳಕಾಡುಗೊಣ್ಡ ಎಂಬ ಅಂಕನ ಮೂರು ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಅಕ್ಷರದಲ್ಲಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಸಿಂಹ ಮತ್ತು ದಂಡ ಹೊಯ್ಸಳರು ಲಾಂಛನವಾಗಿ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ ಹುಲಿ ಮತ್ತು ಬೆತ್ತವಾಗಿರಬೇಕು. ಶಾರ್ದೂಲ ಲಾಂಛನ ಸಿಂದಪಟದಲ್ಲಿ ಹೊನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಸಲೆನಿಲೆ ಸಂದುದು ಎಂದು ಶಾಸನವೊಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಮೇಲಿನ ಚಿಕ್ಕ ಸಿಂಹ ದುರ್ಗಿಯನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವ, ಆ ದೇವತೆಯ ವಾಹನವಾಗಿರಬಹುದು, ತಳಕಾಡುಗೊಣ್ಡ ಎಂಬುದು ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ತಲಕಾಡನ್ನು ಗೆದ್ದ ಅನಂತರ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡ ಬಿರುದಾದ್ದರಿಂದ ಈ ನಾಣ್ಯ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನದಾಗಿರಬೇಕು. ಇದೇ ರೀತಿ ಮತ್ತೊಂದು ನಾಣ್ಯದ ಮೇಲೆ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅದೇ ಸಿಂಹಗಳ ಲಾಂಛನವಿದ್ದರೂ ಅದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲದೆ ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿದೆ. ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಮತ್ತೊಂದು ಬಿರುದಾದ ನೊಳಂಬವಾಡಿ ಗೊಣ್ಡ ಎಂಬ ಮೂರು ಸಾಲಿನ ಅಂಕನವಿರುವುದರಿಂದ ಇದೂ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನದೇ ಆಗಿರಬೇಕು. ಮೂರನೆಯ ಬಗೆಯ ನಾಣ್ಯಗಳ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಂಖಚಕ್ರಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದ, ಸಿಂಹವಾಹಿನಿಯಾದ ದುರ್ಗಾ ಮತ್ತು ಹಿಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಪ್ರತಾಪನಾರಸಿಂಹ ಎಂಬ ಅಂಕನ ಇವೆ. ಇದು ಬಹುಶಃ ಒಂದನೆಯ ನರಸಿಂಹನ ಕಾಲದ್ದಾಗಿರಬಹುದು. ಉಳಿದಂತೆ ಬೇರೆ ರಾಜರ ಅಂಕನಗಳುಳ್ಳ ನಾಣ್ಯಗಳು ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಇವು ಸು. 63 ಗ್ರೇನ್ ತೂಕವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದ್ದು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿರುವ ಗದ್ಯಾಣಗಳಾಗಿರಬೇಕು. ಸು. ಇದರ 1/10 ಭಾಗದಷ್ಟು ತೂಕವುಳ್ಳ ಚಿಕ್ಕ ಚಿನ್ನದ ನಾಣ್ಯಗಳು ಕೆಲವು ದೊರೆತಿದ್ದು ಒಂದು ಕಡೆ ಸಿಂಹದ ಸಾಂಕೇತಿಕ ಚಿಹ್ನೆಯೂ ಮತ್ತೊಂದೆಡೆ ವರಾಹದ ಸಾಂಕೇತಿಕ ಚಿಹ್ನೆಯೂ ಇದ್ದು ಸಿಂಹದ ಆಕೃತಿ ಇರುವೆಡೆ ವೀರರೇಖೆಯಂತೆ ಚಿಹ್ನೆಯೊಂದಿರುವುದರಿಂದ ಅಂಥ ನಾಣ್ಯಗಳನ್ನು ವೀರರಾಯಿಪಣಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇವು ಮೂರನೆಯ ವೀರಬಲ್ಲಾಳನ ನಾಣ್ಯಗಳಿರಬಹುದೆಂದು ಎಂ.ಎಚ್. ಕೃಷ್ಣ ಅವರು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಆದರೂ ಅವುಗಳನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ್ದೆಂದು ನಿಖರವಾಗಿ ಹೇಳಲು ಖಚಿತ ಆಧಾರಗಳು ಸಾಲದಾಗಿವೆ.

ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿ: ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳ ಸಮನ್ವಯ ಕಾಲ. ಜೈನ, ವೈಷ್ಣವ, ಶೈವ ಮತ್ತು ವೀರಶೈವ ಧರ್ಮಗಳು ಕೂಡಿ ಬಾಳಿದವಲ್ಲದೆ ಉನ್ನತಿಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಇವರು ಎಲ್ಲ ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಸಮಾನವಾಗಿ ನೋಡಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ರಾಜಧರ್ಮ ನೀತಿಯನ್ನು ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ಪಾಲಿಸಿದರು. ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಬಂದ ಧರ್ಮೋ ರಕ್ಷತಿ ರಕ್ಷಿತಾಃ ಎಂಬ ಪ್ರಾಚೀನ ವಾಣಿಯನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಜನ ಪಾಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ದೇವಾಲಯಗಳು ಹಾಗೂ ಬಸದಿಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಮೋಕ್ಷ ಸಾಧನೆಗೆ ಮಾರ್ಗ ಎಂಬ ದೃಢವಾದ ನಂಬಿಕೆಯಿತ್ತು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜೈನ, ವೈಷ್ಣವ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಶ್ರೀ ವೈಷ್ಣವ ಪಂಥಗಳ ಸಂತರು, ವಿದ್ವಾಂಸರು ರಾಜಾಶ್ರಯವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಮಿಳುನಾಡಿನಿಂದ ಬಂದ ರಾಮಾನುಜಾಚಾರ್ಯರು ಹೊಯ್ಸಳ ನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಪತ್ತಿ (ಶರಣಾಗತಿ) ತತ್ತ್ವಗಳ ಮೂಲಕ ಕೈಗೊಂಡ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸುಧಾರಣಾ ಕಾರ್ಯಗಳು ಜನಪ್ರಿಯವಾದವು. ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತಾ ನಿವಾರಣೆ, ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಪ್ರವೇಶ ಮೊದಲಾದ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಕ ಸುಧಾರಣೆಗಳು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ಮೇಲುಕೋಟೆ, ತೊಣ್ಣೂರು, ಪಾಂಡವಪುರ, ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ, ಮೈಸೂರು, ಬೇಲೂರು, ಹಳೇಬೀಡು ಮೊದಲಾದ ಶ್ರೀವೈಷ್ಣವ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬಂದವು. ಅಲ್ಲದೆ ಪುಣ್ಯ ಪ್ರಾಪ್ತಿಗಾಗಿ ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಕಾಶ್ಮೀರಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ನೆಲೆಸುವಿಕೆಯಿಂದಾಗಿ ಕಾಶ್ಮೀರಿಶೈವಪಂಥ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾಗಿತ್ತು. ರಾಮಾನುಜಾಚಾರ್ಯರು ತಮಿಳುನಾಡಿನಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳನಾಡಿಗೆ ಬಂದು ವೈಷ್ಣವ ಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರು. ಲಕುಲೀಶಪಂಥ ಗುಜರಾತಿನಿಂದ ಕರ್ನಾಟಕಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶ ಪಡೆದಿತ್ತು. ಅಂದು ಶ್ರೀಶೈಲ ಕಾಳಾಮುಖ ಕಾಪಾಲಿಕ, ಲಕುಲೀಶ ಪಾಶುಪತ ವೀರಶೈವ ಪಂಥಗಳ ಸಹಬಾಳ್ವೆಯ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು. ಕಲ್ಯಾಣ ವೀರಶೈವರ ಕೇಂದ್ರವಾಗಿತ್ತು.

ಜಾತಿ ಮತ್ತು ವರ್ಣ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿತವಾಗಿದ್ದ ಸಮಾಜ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಹಾಗೆಯೇ ಮುಂದುವರೆದಿತ್ತು. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು, ಕ್ಷತ್ರಿಯರು, ವೈಶ್ಯರು ಮತ್ತು ಭೂ ಮಾಲೀಕರು ಪ್ರಭಾವಿಶಾಲಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಬ್ರಾಹ್ಮಣರು ಸಮಾಜದ ವಿವಿಧ ಉನ್ನತ ಹುದ್ದೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಹಾಗೂ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ದಂಡನಾಯಕರಾಗಿಯೂ ಮಹಾಪ್ರಧಾನರಾಗಿಯೂ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದುದುಂಟು. ಆದರೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರ ಮುಖ್ಯ ವೃತ್ತಿ ವೇದಾಧ್ಯಯನ, ಪೌರೋಹಿತ್ಯ, ಜೋತಿಷ್ಯ ಮತ್ತು ಶಾನುಭೋಗಿಕೆಯಾಗಿತ್ತು. ಹೊಯ್ಸಳರು ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದರು. ವೈಶ್ಯರು ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ವೃತ್ತಿಗಳ ಸಮುದಾಯಗಳು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಸ್ಥಾನಗಳನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಅವರು ವೃತ್ತಿ ಸಂಘಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮ ಸಂಘದ ಸದಸ್ಯರ ಕ್ಷೇಮಾಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಶ್ರಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಂದಿನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಸ್ಥಾನಮಾನದ ಬಗ್ಗೆ ಅನೇಕ ಮಾಹಿತಿಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ.

ರಾಜಮನೆತನದವರಿಂದ ಹಿಡಿದು ಸಾಮಾನ್ಯ ಕುಟುಂಬಗಳವರೆಗೆ ಮಹಿಳೆಯರು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದುದರ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರು ಸಾಕಷ್ಟು ಸಾಮಾಜಿಕ ಮತ್ತು ಧಾರ್ಮಿಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಸ್ತ್ರೀಯರು ಕಲೆ, ಸಂಗೀತ, ನೃತ್ಯ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಯನಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರು. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಪತ್ನಿ ಶಾಂತಲೆ ಸಂಗೀತ ನಾಟ್ಯ ಸರಸ್ವತಿ ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಳಾಗಿದ್ದಳು. ಕೆಲವು ಸ್ತ್ರೀ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಇದ್ದರು. ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವಾರಾಂಗನೆಯರು ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಇತ್ತು. ದೇವಾಲಯಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಕೇಂದ್ರಗಳಾಗಿ ಜನರಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕವಾಗಿದ್ದವು. (ಡಿ.ಟಿ.)

ಶಾಸನಗಳು: ಹೊಯ್ಸಳರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲ ಶಾಸನಗಳ ರಚನೆಯ ಸಮೃದ್ಧಿಯ ಕಾಲ. ಕರ್ನಾಟಕದ ಶಾಸನಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಲವನ್ನು ಸುವರ್ಣಯುಗವೆನ್ನಬಹುದು. ಶಾಸನಗಳ ರಚನೆಯ ಕಲೆಗಾರಿಕೆಯಲ್ಲಾಗಲೀ, ಲಿಪಿಯ ಸೌಂದರ್ಯದಲ್ಲಾಗಲೀ, ಭಾಷೆ ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಸಮೃದ್ಧಿಯಲ್ಲಾಗಲೀ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸರಿತೂಗುವ ಶಾಸನಗಳು ಅಪರೂಪ. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಹತ್ತ್ವದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಈ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸುವಂತಿಲ್ಲ. ಹೊಯ್ಸಳರು ಆಳಿದ ಸು.300 ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ 2,000ಕ್ಕೂ ಮೀರಿ ಶಾಸನಗಳು ಹುಟ್ಟಿಕೊಂಡಿವೆ. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಮುನ್ನ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸುವಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟು ಸಮೃದ್ಧಿಯಾಗಲೀ ವೈವಿಧ್ಯತೆಯಾಗಲೀ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಶಾಸನಗಳು ಕಗ್ಗಲ್ಲಿನ ಮೇಲೋ ಒರಟುಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೋ ದಪ್ಪ ಅಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿದ್ದು ವಿವರಗಳು ಬಹು ಕಡಿಮೆ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಾಸನಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಿದ್ಧರೂಪವನ್ನು ಕೊಡಲು, ವೈವಿಧ್ಯವನ್ನು ತರಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದ್ದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಒಂದು ವೈಲಕ್ಷಣ್ಯವೆಂದರೆ ಅವರು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸುವಲ್ಲಿ ಒಂದು ಕಡೆ ಚೋಳರನ್ನು ಅನುಕರಿಸಿದ್ದರೆ ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಚಾಳುಕ್ಯರ ಮೇಲ್ಪಂಕ್ತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿರುವುದು. ಚೋಳರು ಆಕ್ರಮಿಸಿದ್ದ ಗಂಗವಾಡಿಯ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದ ಕೋಲಾರ, ಬೆಂಗಳೂರು, ಮಂಡ್ಯ, ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಗಳ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆದ ಮೇಲೆ ಬಹುಕಾಲ ಆ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರೂ ತಮಿಳಿ ನಲ್ಲಿಯೇ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸಿದರು. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಚೋಳರಂತೆ ಇವರೂ ದೇವಾಲಯದ ತಳಪಾದಿ ಕಲ್ಲುಗಳು, ಗೋಡೆಗಳು, ಕಂಬಗಳನ್ನೇ ಶಾಸನ ಹಾಕಿಸಲು ಬಳಸಿದರು. ಚೋಳರನ್ನು ಓಡಿಸಿ ತಲಕಾಡನ್ನು ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು, ಅಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಕಟ್ಟಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿನಾರಾಯಣಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯದ ತಳಪಾದಿಯ ಮೇಲೆ ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಮತ್ತು ದತ್ತಿ ಕೊಟ್ಟುದನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳಿರುವುದು ತಮಿಳಿನಲ್ಲಿಯೇ, ಇಂಥ ನೂರಾರು ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಅಗರದ ರಾಮೇಶ್ವರ, ನರಸಿಂಹ, ದುರ್ಗಾ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮೇಲೆ, ಮಾರೆಹಳ್ಳಿ ನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯದ ಮೇಲೆ, ಬೆಳಗೊಳದ ಜನಾರ್ದನಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯದ ತಳಪಾದಿಯ ಮೇಲೆ, ತೊಣ್ಣೂರಿನ ನಾರಾಯಣ, ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ, ನರಸಿಂಹಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಹಳೇಬೀಡಿನ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವ ನರಸೀಪುರದ ನರಸಿಂಹಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಸ್ತುನಿಷ್ಠವಾದ ಕಿರುಗದ್ಯ ಶಾಸನಗಳು. ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದರೆ ಇಂಥ ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಬಹು ಕಡಿಮೆ ಎನ್ನಬಹುದು, ಹೊಯ್ಸಳರ ಒಟ್ಟು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಈ ತಮಿಳು ಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಬಹು ಕಡಿಮೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರು ಹೇರಳವಾಗಿ ಹಾಕಿಸಿರುವ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾ ದುವು. ಸೊಸೆವೂರಿನ ಆಸುಪಾಸಿನಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವ ಇವರ ಮೊದಮೊದಲ ಶಾಸನಗಳು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಮೈಲಿಗಲ್ಲುಗಳಾಕಾರದ ಶಿಲಾ ಹಲಗೆಯ ಮೇಲೆ ರಚಿಸಿದವುಗಳಾಗಿವೆ. ಮುಂದೆ ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಹಾಕಿಸುವ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿದರೂ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಬೇರೆಯಾಗಿ ಶಿಲಾಫಲಕಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಯಿತು. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನ ಬೇಲೂರಿನಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಾರಾಯಣಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದಾಗ ಅದರ ವಿವರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ದೀರ್ಘವಾದ ಶಾಸನವನ್ನು ಆ ದೇವಾಲಯದೊಳಗಿನ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಹಾಕಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಹಳೇಬೀಡಿನ ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಒಳಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಹದಿನಾರು ದತ್ತಿ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಶಾಂತಿಗ್ರಾಮದ ನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂಭಾಗದ ಗೋಡೆಯ ತುಂಬ ಕಂಡರಿಸಿರುವ ಶಾಸನಗಳನ್ನೂ ನಿಟ್ಟೂರಿನ ಜೈನಬಸದಿಯ ಮುಂಭಾಗದ ಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಆ ಬಸದಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿಸಿದ ವಿವರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಶಾಸನವನ್ನೂ ನೋಡಬಹುದು. ಗೋಡೆಗಳನ್ನೂ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ತುಂಬಿಸುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಮತ್ತು ಕಾರ್ನಿಸುಗಳೂ ಅಲಂಕರಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಅವುಗಳ ಮೇಲೆ ಶಾಸನ ಹಾಕಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಕೈಬಿಟ್ಟು ಹೋಗಿರಬೇಕು. ಇದರ ಬದಲು ಕೆಲವು ವೇಳೆ ಕಂಬದ ಬುಡದ ಮುಖಗಳ ಮೇಲೋ ಅಡ್ಡತೊಲೆಗಳ ಮೇಲೋ ದತ್ತಿಶಾಸನಗಳಿರುವುದುಂಟು, ನರಸೀಪುರದ ನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯ, ಹೆಗ್ಗೆರೆಯ ಜೈನಬಸದಿ, ಹಿರೇನಲ್ಲೂರಿನ ಈಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಬಗ್ಗವಳ್ಳಿಯ ನರಸಿಂಹ ದೇವಾಲಯಗಳ ಮುಖಮಂಟಪ ಅಥವಾ ನವರಂಗದ ತೊಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ಈ ರೀತಿಯ ಶಾಸನಗಳಿವೆ. ಆದರೆ ಇವರ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾದುವೂ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದುವೂ ಎಂದರೆ ದೇವಾಲಯ ಬಸದಿಗಳ ಮುಂದೆ ಬೇರೆಯಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿರುವ ಶಾಸನ ಕಲ್ಲುಗಳು, ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಶಾಸನ ಲೇಖನವೂ ಒಂದು ಕಲೆಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. ಸುಂದರವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಹಲಗೆ, ಅದರ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಕಮಾನಾಗಿದ್ದು ಅದಕ್ಕೆ ಬಳ್ಳಿಸುರುಳಿಯ ಅಂಚು; ಆ ಕಮಾನಿನ ಕೆಳಗೆ ಆಯಾ ದೇವಾಲಯ, ಬಸದಿಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ದೇವತಾಮೂರ್ತಿಗಳು–ಶಿವದೇವಾಲಯವಾದರೆ ಲಿಂಗ, ನಂದಿ, ಪೂಜಾರಿ ಭಕ್ತಮೂರ್ತಿಗಳು; ವಿಷ್ಣುದೇವಾಲಯವಾದರೆ ಆ ದೇವಾಲಯದ ಮೂಲಮೂರ್ತಿಗಳಾದ ಕೇಶವ ಅಥವಾ ನರಸಿಂಹ ಅಥವಾ ವೇಣುಗೋಪಾಲ, ಬಸದಿಯಾದರೆ ಮುಕ್ಕೊಡೆಯ ಕೆಳಗೆ ಜಿನಮೂರ್ತಿ–ಅಲ್ಲಿಂದ ಕೆಳಗೆ ಮಟ್ಟಸವಾಗಿ ನುಣುಪಾಗಿ ಮಾಡಿರುವ ಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಗುಂಡಾಗಿ ಒಂದೇ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಅಂದವಾಗಿ ಕೊರೆದಿರುವ ಪಂಕ್ತಿಗಳು, ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಮೊದಲ ಮತ್ತು ಕಡೆಯ ಸಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆಕಟ್ಟನ್ನೋ ಒತ್ತಕ್ಷರವನ್ನೋ ದೀರ್ಘವನ್ನೋ ಬಳ್ಳಿಸುರುಳಿಯಂತೆ, ಎಲೆಯಂತೆ, ಹಕ್ಕಿಯಂತೆ, ಗರಿಯಂತೆ ಬೆಳೆಸಿರುವಲ್ಲಿ ಬರೆದವನ ಅಥವಾ ಕೊರೆದವನ ಕಲೆಗಾರಿಕೆಯ ಸೊಗಸು ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ, ಪಂಚಲಿಂಗ ದೇವಾಲಯದ ಶಾಸನಗಳು, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಅಕ್ಕನ ಬಸದಿಯ ಶಾಸನ, ತಿಪ್ಪೂರಿನ ಗಂಗರಾಜನ ಶಾಸನ, ಗೋವಿಂದನಹಳ್ಳಿ, ಕೆರೆಸಂತೆ, ವರಾಹನಾಥ ಕಲ್ಲಹಳ್ಳಿಯ ಶಾಸನಗಳು ಈ ಮೊದಲಾದುವು ಇಂಥ ಸುಂದರವಾದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಮಾದರಿಗಳು.

ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡರಿಸಿರುವ ಮೂರ್ತಿಗಳ, ಪೀಠಗಳ ಮೇಲೆ ಅವುಗಳ ಹೆಸರನ್ನೋ ಅಥವಾ ಕಂಡರಿಸಿದ ರೂವಾರಿಯ ಹೆಸರನ್ನೋ ತಿಳಿಸುವ–ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ, ಸಂಕ್ರಂದನ, ಅಚ್ಯುತ ಅಥವಾ ಮಲ್ಲಿತಂಮ, ಮಸಣ, ಮಾಬ, ಮಾಣಿಬಲಕಿ ಇತ್ಯಾದಿ– ಒಂದೇ ಪದದ ಪೀಠಶಾಸನಗಳಿಂದಾರಂಭಿಸಿ, ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸಲೆಂದೇ ತಯಾರಿಸಿದ ಸುಂದರವಾದ ಶಿಲಾಫಲಕಗಳ ಮೇಲಿನ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ದೇವತಾಸ್ತುತಿ, ರಾಜಮನೆತನದ ಪೀಳಿಗೆಯ ವರ್ಣನೆ, ರಾಜನ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ, ಅವನ ಕೈಕೆಳಗಿನ ಸಾಮಂತ ಅಥವಾ ಅಧಿಕಾರಿಯ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ, ಅವನ ವಂಶ, ಅವನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ದೇವಾಲಯ, ಬಿಟ್ಟ ದತ್ತಿ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ವರ್ಣನೆ, ದತ್ತಿ ಪಡೆದವರ ವಂಶಾವಳಿ, ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಶಪನ ಮುಂತಾದ ಹತ್ತಾರು ವಿವರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ದೀರ್ಘವಾದ ಶಾಸನಗಳವರೆಗೂ ವಿಷಯ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯುಂಟು. ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜರಂತೆ ಅವರ ಪ್ರಧಾನಿಗಳು, ದಂಡನಾಯಕರು, ಇತರ ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅವುಗಳಿಗೆ ದತ್ತಿಬಿಟ್ಟ ಶಾಸನಗಳು ಹೀಗೆ ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಗಂಗರಾಜ, ಪುಣಿಸ, ಹುಳ್ಳ, ಚಂದ್ರಮೌಳಿ, ಬೂಚಿರಾಜ, ಗೋವಿಂದ, ಪೋಲಾಳ್ವ, ಸೋಮನಾಥ ಮೊದಲಾದವರು ಹಾಕಿಸಿರುವ ಇಂಥ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ವಿವರಗಳನ್ನು ಗದ್ಯಪದ್ಯಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಚಂಪೂ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕೊಡುವುದು ಪದ್ಧತಿ. ಅಂದವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಕಂಡರಣೆ, ಸುಂದರವಾದ ಲಿಪಿಗಳಿರುವಂತೆ ಉತ್ತಮ ಸಾಹಿತ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನೂ ಈ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಚಿದಾನಂದ ಬುಧ, ಜನ್ನ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕವಿಗಳೂ ಇಂಥ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ರಾಜರ ಪೀಳಿಗೆಯನ್ನು ಕೊಡುವಲ್ಲಿ, ಅವರ ಗುಣಗಾನ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ಒಂದೇ ಬಗೆಯ ಪದ್ಯಗಳನ್ನು ಹಲವಾರು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಬಹುಶಃ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಪಂಡಿತರಿಂದ ರಾಜವಂಶ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯನ್ನು ಬರೆಸಿಟ್ಟಿದ್ದು ಹೊಸ ಹೊಸ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವಾಗ ಆ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯಿಂದ ಕೆಲ ಪದ್ಯಗಳನ್ನು ಆಯ್ದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಧರ್ಮಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು, ಪುಣ್ಯಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು, ದಾನದತ್ತಿಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುವುದೇ ಈ ಶಾಸನಗಳ ಉದ್ದೇಶವಾದರೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಆಯಾ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಳುತ್ತಿದ್ದ ರಾಜನ ವಂಶ ಮತ್ತು ಪ್ರಶಸ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೊಡುವ ಪದ್ಧತಿ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿಷಯಗಳು ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ತುಂಬಿರುತ್ತವೆ. ಅನೇಕ ಶಾಸನಗಳು ಆ ಕಾಲದ ಜನಜೀವನ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿತಿ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆ, ಮತಗಳಲ್ಲಿನ ಸೌಹಾರ್ದ ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತವೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಬಹು ಕಡಿಮೆ. ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹಾಕಿಸುತ್ತಿದ್ದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಕೈಬಿಟ್ಟು ಹೊಯ್ಸಳರು ಚೋಳರನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ತಾಮ್ರದ ಹಲಗೆಗಳನ್ನು ದಪ್ಪವಾಗಿಯೂ ಅಗಲವಾಗಿಯೂ ಇರುವಂತೆ ಮಾಡಿದರು.

ಮೂರರಿಂದ ಏಳರವರೆಗೆ ಈ ಹಲಗೆಗಳಿದ್ದು ದಪ್ಪನಾದ ಬಳೆಗೆ ಅವುಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಬಳೆಗೆ ಹುಲಿಯ ಗುರುತಿನ ಮುದ್ರೆ ಹಾಕಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಓಲೆಯ ಗರಿಯಂತೆ ಅಡ್ಡಡ್ಡಲಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದ ತಾಮ್ರ ಶಾಸನಗಳು ಈಗ ಉದ್ದುದ್ದವಾಗಿದ್ದು ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಉಂಗುರ ಮುದ್ರೆಗಳು ಸೇರಿದುವು. ಶಿಲಾಶಾಸನಗಳಂತೆ ಅಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಅತಿ ಗುಂಡಾಗಿ ಕೊರೆದು ಮೇಲಿನ ಮತ್ತು ಕೆಳಗಿನ ಸಾಲುಗಳ ಅಕ್ಷರಗಳಿಗೆ ಬಗೆಬಗೆಯ ಅಲಂಕರಣ ಮಾಡಿರುವುದುಂಟು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಾದರಿಯಾದುದು ಬೇಲೂರಿನ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ ಬಗೆಗೆ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೊಡುವ ತಾಮ್ರಶಾಸನ. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳೇ ಕರ್ನಾಟಕದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಹೆಚ್ಚು ವಿಸ್ತಾರವಾದುವೂ ತೂಕವುಳ್ಳವೂ ಆಗಿವೆ. ಇವರು ಮೊದಮೊದಲಿನ ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತ–ಈ ಎರಡೂ ಭಾಷೆ ಹಾಗೂ ಲಿಪಿಯನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದುಂಟು. ಅನಂತರದ ತಾಮ್ರಶಾಸನಗಳು ನಾಗರಿಲಿಪಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿಯೇ ಇವೆ.

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳೂ ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಗಂಗರ ಕಾಲದ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿರುವ ಈ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳಲ್ಲಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಒಂದು ಆಕಾರ ಬಳಕೆಗೆ ಬಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಗಂಗರ ವೀರಗಲ್ಲುಗಳ ಮೇಲೆ ಕಾಣುವ ಕೆಚ್ಚು ಕಸುವು ಅಷ್ಟಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲಕ್ಕೇ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಕೆಲವು ಶಾಸನಗಳುಂಟು. ಈ ರಾಜರಿಗೆ ನಿಷ್ಠರಾಗಿದ್ದ ಲೆಂಕರು ತಮ್ಮ ರಾಜ ಕಾಲವಾದಲ್ಲಿ ತಾವೂ ಉಳಿಯುವುದಿಲ್ಲವೆಂಬ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಮಾಡಿ ಅದೇ ರೀತಿ ಪ್ರಾಣ ಬಿಟ್ಟ ಉದಾಹರಣೆಗಳಿವೆ. ಇಂಥವರನ್ನು ಗರುಡರೆಂದು ಶಾಸನಗಳು ಕರೆದಿವೆ. ಇಂಥ ಗರುಡರ ನೆನಪಿಗಾಗಿ ಹಾಕಿಸಿದ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅದಕ್ಕೇ ಮೀಸಲಾದ ಕಂಬಗಳ ಬುಡದ ಮುಖಗಳ ಮೇಲೆ ಕಂಡರಿಸಿ ದೇವಾಲಯಗಳ ಬಳಿ ನಿಲ್ಲಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಗರುಡಗಂಬಗಳೆಂದು ಕರೆಯಬಹುದು. ಅಗ್ರಹಾರ ಬಾಚಹಳ್ಳಿಯ ಹುಣಸೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮುಂದೆ ನಿಂತಿರುವ ಮೂರು ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನಗಳು ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಜರಿಗೆ ಗರುಡರಾದ ಲೆಂಕರ ಒಂದು ಪೀಳಿಗೆಯನ್ನೇ ಕೊಡುತ್ತವೆ. ಈ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಆನೆಯನ್ನೇರಿದ ವೀರ ತನ್ನ ಹೆಂಡತಿ ಮತ್ತು ಹಿಂಬಾಲಕರೊಂದಿಗಿದ್ದು ಗರುಡನೊಡನೆ ಹೋಗುತ್ತಿರುವ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಗರುಡಶಾಸನವೆಂದರೆ ಹಳೇಬೀಡಿನ ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಆವರಣದಲ್ಲಿರುವ, ಕುವರಲಕ್ಷ್ಮನು ಇಮ್ಮಡಿ ಬಲ್ಲಾಳನಿಗೆ ಗರುಡನಾದುದನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಸ್ತಂಭಶಾಸನ. ಅವನೊಂದಿಗೆ ಅವನ ಸಾವಿರ ಜನ ಭಟರೂ ಅವರ ಹೆಂಡಿರೂ ಪ್ರಾಣ ತೆತ್ತುದನ್ನು ಇದು ವರ್ಣಿಸುತ್ತದೆ. ಕಂಬದ ಸುತ್ತಲೂ ಇರುವ ಶಿಲ್ಪ ಅವರು ಆತ್ಮಾರ್ಪಣೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ರೀತಿಯನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುತ್ತದೆ. ಅದೇ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ತೊಲೆಯೊಂದಕ್ಕೆ ಊರೆಯಾಗಿ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಪ್ರೌಢರಾಯನ ಕಂಬವೂ ಇಂಥ ಒಬ್ಬ ಗರುಡನ ನೆನಪಿಗೆ ಹಾಕಿಸಿರುವ ಶಾಸನವೇ. ಒಂದನೆಯ ನರಸಿಂಹನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಗಮಕಿಗಳು ವರ್ಣಿಸಿದ ಬಾವನ್ನವೀರರ ವೀರಾಲಾಪನವನ್ನು ಕೇಳಿದ ರವಳಬೋವನೆಂಬ ವೀರನು ಅಲ್ಲಿಯೇ ಆತ್ಮಾರ್ಪಣೆ ಮಾಡಿ ವೀರವನ್ನು ಮೆರೆದುದನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವ ಈ ಅಪರೂಪದ ರೋಮಾಂಚಕರ ಶಾಸನಗಳನ್ನು ಕಣ್ಣಾರೆ ಕಂಡು ವರ್ಣಿಸಿದವನು ಮಾಧವ ವಿಬುಧ. ಕಲೆ, ಲಿಪಿ, ಭಾಷೆ, ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಮೃದ್ಧಿ, ವೈವಿಧ್ಯ– ಹೀಗೆ ಯಾವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡಿದರೂ ಹೊಯ್ಸಳರ ಶಾಸನಗಳು ಕರ್ನಾಟಕ ಶಾಸನಸಂಪತ್ತಿಗೆ ಮೆರುಗನ್ನು ನೀಡಿವೆ ಎನ್ನಬಹುದು. (ಎಂ.ಎಚ್.)

ಸಾಹಿತ್ಯ: ಹೊಯ್ಸಳರು ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೂ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ನೀಡಿದರು. ಹರಿಹರ, ರಾಘವಾಂಕ, ನಾಗಚಂದ್ರ, ಜನ್ನ, ಕೆರೆಯ ಪದ್ಮರಸ, ಕೇಶಿರಾಜ, ವಿದ್ಯಾ ಚಕ್ರವರ್ತಿ ಹೀಗೆ ಅನೇಕರು ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರು. ಸಂಸ್ಕೃತ ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದಿತು. ಗದ್ಯಾಕರ್ಣಾಮೃತ ಎಂಬ ಕೃತಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಮಾಹಿತಿಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮ ದರ್ಶನ, ಪುರಾಣ, ಗಣಿತ, ವೈದ್ಯ, ವ್ಯಾಕರಣ ಮುಂತಾದ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲದೆ ಹಲವು ಕಾವ್ಯಗಳು ಚಂಪು, ರಗಳೆ, ಷಟ್ಪದಿ, ದ್ವಿಪದಿ ವಚನ ನಾಟಕ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪ್ರಾಕೃತ ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದವು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾದ ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯ ಗ್ರಂಥಗಳು ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಗಳು, ನಂಬಿಕೆ ಮತ್ತು ನಡವಳಿಕೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಮಾಹಿತಿಯನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತವೆ.

ಶಿಕ್ಷಣ ಪ್ರಸಾರದಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಹಾರಗಳು, ಮಠಗಳು ಬ್ರಹ್ಮಪುರಿಗಳು, ಘಟಿಕಾಸ್ಥಾನಗಳು ಮತ್ತು ದೇವಾಲಯಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಹೊಯ್ಸಳ ಅರಸರು, ಅಧಿಕಾರಿಗಳು ಹಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಹಾರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಉದಾ: ವೀರಬಲ್ಲಾಳನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ನೇಮಿಚಂದ್ರ, ರುದ್ರಭಟ್ಟ, ಜನ್ನ, ಆಚಣ್ಣ, ಪೋಲಾಳ್ವ ದಂಡನಾಥ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿದ್ದರು. ಜೈನಕವಿಗಳು, ವಚನಕಾರರು, ಆಚಾರ್ಯರು, ಸಾರಸ್ವತ ಲೋಕವನ್ನು ಸಮೃದ್ಧಿಗೊಳಿಸಿದರು.

ಅಭಿನವ ಪಂಪ ಅಥವಾ ನಾಗಚಂದ್ರ ಪಂಪರಾಮಾಯಣ ಅಥವಾ ಮಲ್ಲಿನಾಥ ಪುರಾಣ ರಚಿಸಿದ್ದ. ಕಂತಿಯು ಅಭಿನವ ವಾಗ್ದೇವಿ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಧರಿಸಿದ್ದಳು. ಕೀರ್ತಿವರ್ಮ ಗೋವೈದ್ಯ, ಬ್ರಹ್ಮಶಿವ ಸಮಯ ಪರೀಕ್ಷೆ, ಕಂದವೃತ್ತ ಕೃತಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಇದು ಅಂದಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ ನಂಬಿಕೆಗಳ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತದೆ. ನಯಸೇನನ ಧರ್ಮಾಮೃತ ಹೊಸ ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಚಂಪೂ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ನೈತಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿದೆ. ಸಮಕಾಲೀನನಾದ ಮೌಕ್ತಿಕ ಕವಿ ಚಂದ್ರನಾಥ ಅಷ್ಟಕವನ್ನು ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ವಾದಿ ಕುಮುದ ಚಂದ್ರ ಜೈನಧರ್ಮದ ಮೇಲೆ ಕನ್ನಡ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಜಿನ ಸಂಹಿತೆ ಕೃತಿಯಲ್ಲೂ ಕರ್ಣಾಪಾರ್ಯನು ಚಂಪೂಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ನೇಮಿನಾಥ ಪುರಾಣವನ್ನು, ಜನ್ನನ ಗುರು ಎರಡನೆಯ ನಾಗವರ್ಮ ಕಾವ್ಯಾವಲೋಕನವನ್ನು, ವ್ಯಾಕರಣ, ಕರ್ನಾಟಕ ಭಾಷಾ ಭೂಷಣ ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಕನ್ನಡ ವ್ಯಾಕರಣ ಹಾಗೂ ವಸ್ತು ಕೋಶ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕರ್ಣಟಕ ನಿಘಂಟು ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಅರ್ಪಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಚೋಳರಾಜ ಮನೆತನದ ಉದಯಾದಿತ್ಯ ಉದಯಾದಿತ್ಯಾಲಂಕಾರವನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ.

ನರಸಿಂಹನ ಕಾಲದಲ್ಲಿದ್ದ ಹರಿಹರ 63 ಮಂದಿ ಶೈವ ಸಂತರು ಅಥವಾ ಪುರಾತನರನ್ನು ಪ್ರಶಂಸಿಸಿ ಶಿವ ಗಣದ ರಗಳೆ, ಗಿರಿಜಾ ಕಲ್ಯಾಣ ಮತ್ತು ರಕ್ಷಾಶತಕವನ್ನೂ ನೇಮಿಚಂದ್ರ ಅರ್ಧನೇಮಿ ಪುರಾಣ, ಲೀಲಾವತಿ ಕೃತಿಯನ್ನು, ರುದ್ರಭಟ್ಟ ವಿಜಯನಾಥವಿಜಯವನ್ನು ಚಂಪೂಶೈಲಿಯಲ್ಲೂ ಅಗ್ಗಳ ಚಂದ್ರಪುರಾಣ, ಆಚಣ್ಣ ವರ್ಧಮಾನಪುರಾಣ, ಬಂಧುವರ್ಮ ಹರಿವಂಶಾಭ್ಯುದಯ, ಕವಿಕಾಮ ಶೃಂಗಾರ ರತ್ನಾಕರವನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ (ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಭಾವ ಅಥವಾ ರಸಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಹಾಗೂ ಪ್ರಥಮಕೃತಿ). ಎರಡನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಜೈನಕವಿಗಳಲ್ಲಿ ಜನ್ನ ಕವಿಚಕ್ರವರ್ತಿ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಧರಿಸಿದ್ದು ಯಶೋಧರ ಚರಿತೆ ಮತ್ತು ಅನಂತನಾಥಪುರಾಣವನ್ನು ಚಂಪೂ ಕಾವ್ಯ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದನ್ನು. ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಪಂಡಿತ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ 23ನೆಯ ತೀರ್ಥಂಕರನ ಕುರಿತು ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಪುರಾಣವನ್ನು ಜನ್ನನ ತಂದೆ ಕಟಕೋಪಾಧ್ಯ ಅಥವಾ ಸುಮನೋಬಾಣನು ಎರಡನೆಯ ನರಸಿಂಹನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದು ಜೈನ ಪುರಾಣವನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಶಿಶುಮಾಯಣ ಎಂಬ ಜೈನಕವಿ ಸಾಂಗತ್ಯದಲ್ಲಿ ತ್ರಿಪುರದಹನ ಸಾಂಗತ್ಯ ಮತ್ತು ಅಂಜನಾ ಚರಿತೆಯನ್ನು, ಪೊಲಾಳ್ವ ದಂಡನಾಥ ಷಟ್ಪದಿಯಲ್ಲಿ ಹರಿಚರಿತೆಯನ್ನು ಎರಡನೆಯ ವೀರಬಲ್ಲಾಳ ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯ ವೀರ ನರಸಿಂಹನ ಮಂತ್ರಿಯಾಗಿದ್ದು ರಚಿಸಿರುವನು. ಆಂಡಯ್ಯ ಚಂಪೂ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಕಬ್ಬಿಗರ ಕಾವ ಅಥವಾ ಮದನ ವಿಜಯವನ್ನು, ಗುಣವರ್ಮ ಜನ್ನನ ಸಮಕಾಲೀನನಾಗಿದ್ದು ಪುಷ್ಪದಂತ ಪುರಾಣವನ್ನು ಚಂಪೂಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರನಾಥಾಷ್ಟಕವನ್ನು ತ್ರಿಭುವನ ಜಿನಾಲಯದ ಚಂದ್ರನಾಥನನ್ನು ಪ್ರಶಂಶಿಸಿ ಪದ್ಯ ರಚಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಜೈನ ಕವಿ ಕಮಲಾಭವ ಶಾಂತಿನಾಥ ಪುರಾಣವನ್ನು ಕೇಶಿರಾಜನ ತಂದೆ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನನ ಸೂಕ್ತಿ ಸುಧಾರ್ಣವ, ಕೇಶಿರಾಜ ಶಬ್ದಮಣಿದರ್ಪಣವನ್ನು ಸೋಮೇಶ್ವರನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿರುವರು (ಕನ್ನಡ ವ್ಯಾಕರಣಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕೃತಿ). ಮಹಾಬಲ ಕವಿ ವಿರಚಿತ ನೇಮಿನಾಥ ಪುರಾಣ ಹರಿವಂಶ ಮತ್ತು ಕುರುವಂಶದ ಕಥೆಯನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತದೆ. ಕುಮುದೇಂದು ರಚಿಸಿದ ಕುಮುದೇಂದು ರಾಮಾಯಣ ಷಟ್ಪದಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ವಾಲ್ಮೀಕಿ ರಾಮಾಯಣದ ಜೈನ ಕೃತಿಯಾಗಿದೆ. ರಟ್ಟ ಕವಿ ಅಥವಾ ಅರ್ಹದ್ದಾಸ ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಜೈನ ಕವಿಯಾಗಿದ್ದು ರಟ್ಟಶಾಸ್ತ್ರ ಅಥವಾ ರಟ್ಟಮತ ಅರೆ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಕೃತಿಯಾಗಿದ್ದು ಮಳೆ, ಭೂಕಂಪ, ಮಿಂಚು, ಪ್ರಾಣಿ–ಪಕ್ಷಿಗಳು, ಗ್ರಹಗಳು ಹಾಗೂ ಇತರ ಭೂಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟದ್ದು ರೈತರಿಗೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಚಾವುಂಡರಸ ಅಭಿನವ ದಶಕುಮಾರ ಚರಿತೆ ಮತ್ತು ನಳಚರಿತೆಯನ್ನೂ ನಾಚಿರಾಜ ಅಮರಕೋಶಕ್ಕೆ ಕನ್ನಡ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನೂ ನರಹರಿತೀರ್ಥರು ರಘುಕುಲ ತಿಲಕವನ್ನೂ ಪದ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿ ಬರೆದಿರುವರು.

ವೀರಶೈವ ಆಂದೋಲನದಿಂದಾಗಿ ವಚನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಬೆಳೆವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿತು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ವಿಚಾರಗಳು ಈ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿದೆ. ಸೊನ್ನಲಿಗೆಯ ಸಿದ್ಧರಾಮ, ಕಪಿಲಸಿದ್ಧ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನನ ನಾಮಾಂಕಿತದಲ್ಲಿ ಬಸವ ಸ್ತೋತ್ರ ತ್ರಿವಿಧಿ, ಅಷ್ಟಾವರ್ಣ ತ್ರಿವಿಧಿ, ಮಿಶ್ರ ಸ್ತೋತ್ರದ ತ್ರಿವಿಧಿ ಮತ್ತು ಕಾಲಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪ್ರಭುದೇವ ಅಥವಾ ಅಲ್ಲಮಪ್ರಭು ಗುಹೇಶ್ವರ ನಾಮಾಂಕಿತದಲ್ಲಿ ಗುಹೇಶ್ವರ ವಚನಗಳು, ಬೆಡಗಿನ ವಚನ, ಸೃಷ್ಟಿಯ ವಚನ, ಶೂನ್ಯಸಂಪಾದನೆ ಮತ್ತು ಮಂತ್ರಗೋತ್ರ ಕೃತಿಗಳು ಮೂಡಿಬಂದಿವೆ. ಕೊಂಡಗುಳಿ ಕೇಶಿರಾಜ ಷಡಕ್ಷರ ಕಂದವನ್ನೂ ಅಕ್ಕಮಹಾದೇವಿ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನನ ನಾಮಾಂಕಿತದಲ್ಲಿ ಯೋಗಾಂಗ ತ್ರಿವಿದಿ, ಸೃಷಿಯ ವಚನ, ಅಕ್ಕಗಳ ಪೀಠಿಕೆಯನ್ನೂ ಘಟ್ಟಿವಾಳಯ್ಯ ಕಾಲಜ್ಞಾನವನ್ನೂ ಪಾಲ್ಕುರಿಕೆ ಸೋಮನಾಥ, ಗುರುಲಿಂಗಯ್ಯ, ಗೊಬ್ಬೂರು ಸಂಗಣ್ಣ, ಮಲ್ಲಿನಾಥ, ಚನ್ನರಾಮರನ್ನು ವೀರಶೈವ ವಚನಕಾರರನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು.

ವಾರಂಗಲ್ ಮತ್ತು ದ್ವಾರಸಮುದ್ರದ ರಾಜಾಶ್ರಯ ಪಡೆದಿದ್ದ ಹಂಪೆಯ ರಾಘವಾಂಕ ವೀರಶೈವ ಕವಿಗಳ ಪ್ರಶಂಸೆಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿದ್ದ. ಷಟ್ಪದಿಯಲ್ಲಿ ಹರಿಶ್ಚಂದ್ರಕಾವ್ಯವನ್ನು, ಹರಿಶ್ಚಂದ್ರನ ಕುರಿತು ವಾರ್ಧಕ ಷಟ್ಪದಿಯಲ್ಲಿ ಸೋಮನಾಥ ಚರಿತೆಯನ್ನು, ಪುಲಿಗೆರೆ ಸೋಮನಾಥನ ಬಗ್ಗೆ ಸೊನ್ನಲಿಗೆ ಸಿದ್ಧರಾಮನ ಕುರಿತು ಸಿದ್ಧರಾಮಪುರಾಣವನ್ನು ಹಾಗೂ ವೀರಶೈವ ಚರಿತೆ ಮತ್ತು ಶರಭ ಚರಿತೆಯನ್ನು ಸಾಹಿತ್ಯ ಕ್ಷೇತ್ರಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ್ದಾನೆ. ಕೆರೆಯ ಪದ್ಮರಸನ ಸಂಸ್ಕೃತದ ವಾದ್ವೈತವನ್ನು ರಗಳೆಯಲ್ಲಿ ದೀಕ್ಷಾ ಬೋಧವನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು. ಪಾಲ್ಕುರಿಕೆ ಸೋಮನಾಥನ ಸೋಮೇಶ್ವರ ಶತಕ, ಸಹಸ್ರ ಗಣ ನಾಮಾವಳಿ, ಪಂಚರತ್ನ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲದೆ ತೆಲುಗಿನ ಪಂಡಿತಾರಾಧ್ಯ ಚರಿತಮು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕೃತಿಯಾಗಿದೆ (ವಿವಿಧ ಸಂಗೀತ ವಾದ್ಯಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ). ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಸಮಕಾಲೀನರಾದ ರಾಮಾನುಜಾಚಾರ್ಯರು ಮೂರನೆಯ ನರಸಿಂಹ ಮತ್ತು ಮೂರನೆಯ ಬಲ್ಲಾಳನ ಸಮಕಾಲೀನರಾಗಿದ್ದ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ರಚಿಸಿದ ಕೃತಿಗಳು ತಾತ್ತ್ವಿಕ ವಿಚಾರವನ್ನು ಆಧರಿಸಿದ್ದು ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿವೆ. ಕನ್ನಡ ಕವಿಗಳು

ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲೂ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಪಡೆದಿದ್ದು ಉಭಯ ಕವಿ ಎಂಬ ಬಿರುದು ಪಡೆದಿದ್ದರು. ವೈದಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಬುಗ್‌ಭಾಷ್ಯಾ ವಿದ್ಯಾತೀರ್ಥರ ರುದ್ರಪ್ರಸನ್ನ ಭಾಷ್ಯಾ ಗಮನಾರ್ಹ. ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಭಾಗವತ ತಾತ್ಪರ್ಯ ನಿರ್ಣಯ ವಿಷ್ಣುಚಿತ್ತರ ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ರಚಿಸಿದ ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣ, ಪರಾಶಭಟ್ಟನ ಗುಣರತ್ನ ಕೋಶ, ಶ್ರೀ ಮಾಧ್ವರ ಸದಾಚಾರ ಸ್ಮೃತಿ, ತಂತ್ರಸಾರ, ದ್ವಾದಶಸ್ತೋತ್ರ, ಕೃಷ್ಣಾಮೃತ ಮಹಾರ್ಣವ, ಸಣ್ಣ ಕೃತಿಗಳು, ಶ್ರೀ ಭಾಷ್ಯಾವೃತ್ತಿ, ರಾಮಾನುಜರ ಆಶಯದಂತೆ ರಾಮಮಿಶ್ರ ದೇಶಿಕ ವತ್ಸ ವರದರ ತತ್ತ್ವಸಾರ, ವರದನಾರಾಯಣ ಭಟ್ಟಾರಕನ ಪ್ರಾಗ್ಯ ಪರಿತ್ರಾಣ ಮತ್ತು ಪರಾಶರರ ತತ್ತ್ವ ರತ್ನಾಕರವನ್ನು ಹೆಸರಿಸಬಹುದು.

ವಿಷ್ಣುಚಿತ್ತರ ಪ್ರಮೇಯ ಸಂಗ್ರಹ ಸಂಗತಿ ಮಾಲಾ ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ದ್ವೈತ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಶ್ರೀ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು 32 ಕೃತಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದು ಬ್ರಹ್ಮ ಸೂತ್ರಕ್ಕೆ ಭಾಷ್ಯ ಅಣುಭಾಷ್ಯ, ಅಣುವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮತ್ತು ನ್ಯಾಯ ವಿವರ್ಣ ಎಂದು ನಾಲ್ಕು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಕರ್ಮ ನಿರ್ಣಯ ಮತ್ತೊಂದು ಕೃತಿ. ಮಧ್ವರ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಕ್ಕೆ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮ ಪಂಡಿತ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಪ್ರಮುಖ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಪದ್ಮನಾಭ ತೀರ್ಥರು 14 ಕೃತಿ ರಚಿಸಿದ್ದು ಸತರ್ಕ ರತ್ನಾವಳಿ ಮತ್ತು ಸನ್ಮಯ ರತ್ನಾವಳಿ ಮುಖ್ಯವಾದವು. ಮತ್ತೊಬ್ಬ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಶ್ರೀ ನರಹರಿ ತೀರ್ಥರು ಗೀತಾ ಭಾಷ್ಯದ ಮೇಲೂ ಯಮಕ ಭಾರತ ವಿಷ್ಣು ತತ್ತ್ವ ನಿರ್ಣಯ ಮತ್ತು ಕರ್ಮ ನಿರ್ಣಯ ಕುರಿತು ಬರೆದಿರುವರು.

ಈ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅದ್ವೈತ ಶಾಖೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಆನಂದಬೋಧ ಭಟ್ಟಾಚಾರ್ಯರು ನ್ಯಾಯ ಮಾರ್ಕಾಂಡ, ನ್ಯಾಯ ದೀಪಾವಳಿ, ಪ್ರಮಾಣಮಾಲಾ, ಆನಂದಜ್ಞಾನರ ತತ್ತ್ವಲೋಕ, ಪ್ರಕಾಶಾತ್ಮರ ಪಂಚಪಧಿಕಾ ವಿವರ್ಣ, ಅಖಂಡಾನಂದರ ತತ್ತ್ವೋದ್ದೀಪನ, ವಾಧೀಂದ್ರ ಮಹಾವಿದ್ಯಾವಿಡಂಬನ ಶ್ರೀಕರನಂದರ ಗೀತಾ ತಾತ್ಪರ್ಯ ಬೋಧಿನಿ ಮತ್ತು ಉಪನಿಷತ್ ರತ್ನ ಮುಖ್ಯವಾದವು.

ಗಣಿತಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ರಾಜಾದಿತ್ಯನ ಲೀಲಾವತಿ ವ್ಯವಹಾರ ಗಣಿತ, ವ್ಯವಹಾರ ರತ್ನ, ಎರಡನೆಯ ಭಾಸ್ಕರನ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಶಿರೋಮಣಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಬಹುದು.

ಲಲಿತ ಕಲೆಗಳು: ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಕಲೆ, ಸಂಗೀತ ಮತ್ತು ನೃತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಮತ್ತು ಶಾಸನಗಳಿಂದ ಇವರ ಕಾಲದ ಲಲಿತ ಕಲೆಯ ಬೆಳೆವಣಿಗೆಯನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ದೇವಾಲಯಗಳು ನೃತ್ಯ ಮಾದರಿಗಳಿಂದಲೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದಲೂ ಅಂಕೃತವಾಗಿವೆ. ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಾಕೃತಿಗಳು ವೀಣೆ, ಕೋಲು, ತಾಳ ಮದ್ದಲೆ ಮತ್ತು ಇತರ ಕಂಕೇವಾದ್ಯಗಳ ಸಹಿತವಾಗಿ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಜನರು ಸಂಗೀತ ಮತ್ತು ನೃತ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಭಿರುಚಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಹೆಚ್ಚು ಸಹಕಾರಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಬೇಲೂರು, ಹಳೇಬೀಡು ಮತ್ತು ಸೋಮನಾಥಪುರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿರುವ ನೃತ್ಯಕಲಾ ಶಿಲ್ಪಗಳು ರಸ ರಾಗವನ್ನು ಧ್ವನಿಸುತ್ತವೆ. ವಿಷ್ಣುವರ್ಧನನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಶಾಂತಿನಾಥ ಬಸದಿಯ ಭಿತ್ತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಚಾವಣಿಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಚಿತ್ರಗಳ ಕುರುಹುಗಳಿವೆ. (ಡಿ.ಟಿ.)

ವಾಸ್ತು, ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ ಕಲೆ: ಹೊಯ್ಸಳರು 11ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಸ್ವತಂತ್ರ ಆಳಿಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಾರಂಭಿಸುವ ಸಮಯಕ್ಕಾಗಲೇ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತು–ಶಿಲ್ಪಕಲೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಪ್ರವರ್ಧಮಾನವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಮರಳುಗಲ್ಲು ಮತ್ತು ಕಣಶಿಲೆಯ ಬಳಕೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಮೃದುತರ ಬಳಪದಕಲ್ಲನ್ನು (ಕ್ಲೋರೈಟಿಕ್ ಶಿಸ್ಟ್) ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಬಳಸಿದ್ದರು. ಈ ಬದಲಾವಣೆಯಿಂದಾಗಿ ದೇವಾಲಯದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ, ಅಲಂಕರಣೆಯಲ್ಲಿ ಬಹಳಷ್ಟು ಆಕರ್ಷಣೆ ಬಂದಿತ್ತು. ಜೊತೆಗೆ ಅವರು ಒಂದೇ ಕಟ್ಟಡದ ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಐದು ಗುಡಿಗಳವರೆಗಿನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದರು. ಹಾಗೆಯೇ ಕೆಲವೊಂದು ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಸಹ ರೂಪಿಸಿದ್ದರು. ಈ ಎಲ್ಲ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಕೈಗೊಂಡಿದ್ದರೂ ಮೂಲಭೂತವಾಗಿ, ಕೆಲವೊಂದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು, ಇವರ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳೂ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯಲ್ಲೇ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದವು. ಈ ಪರಂಪರೆಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಶೈಲಿಗಳು, ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ, ಅಲಂಕರಣೆಗಳಿಂದ, ಸುಂದರ–ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಮತ್ತು ಹೊಸ–ಹೊಸ ಆವಿಷ್ಕಾರಗಳಿಂದಾಗಿ ಶ್ರೀಮಂತವಾದ ಮತ್ತು ವೈಭವೋಪೇತವಾದ ಶೈಲಿಯಾಗಿ ಕಂಗೊಳಿಸಿತು.

ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿಯ ಶ್ರೀಮಂತಿಕೆಗೆ ಮತ್ತೊಂದು ಕಾರಣವೂ ಇದೆ. ಅದೇ ಹೊಯ್ಸಳ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಪ್ರಗತಿಪರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಭಾವನೆಗಳು, ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಂಪರೆಯ ಪರ್ವಕಾಲ. ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಗೀತ, ಧರ್ಮ, ವಿದ್ಯೆ, ವಿಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಸಂಬಂಧಿತ ಇನ್ನಿತರ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉಂಟಾದ ಪ್ರಗತಿ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಪರಂಪರೆಯ ಮೇಲೂ ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿತ್ತು. ಪ್ರಗತಿಪರ ಸಮಾಜದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗವಾಗಿದ್ದ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಈ ಪ್ರಗತಿಯನ್ನು ತಮ್ಮ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವಿಜ್ಞಾನದ ಅಂಗಗಳಾಗಿದ್ದ ವಾಸ್ತುಶಾಸ್ತ್ರ, ತಂತ್ರಜ್ಞಾನ, ಖಗೋಳ, ಗಣಿತ, ಲೋಹಶಾಸ್ತ್ರ, ಶಿಲಾಶಾಸ್ತ್ರ ಮುಂತಾದ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಆದ ಪ್ರಗತಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಿ ಒದಗಿತು. ಸಾಹಿತ್ಯ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಉತ್ತಮ ಕೃತಿಗಳು, ಅವುಗಳಲ್ಲಿಯ ಸೌಂದರ್ಯೋಪಾಸನೆ, ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆ, ವೀರ್ಯ, ಶೌರ್ಯ, ಪರಾಕ್ರಮಗಳು, ವಿರಹ ವೇದನೆಗಳು, ಶೃಂಗಾರ ರಸಗಳು ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಭಾವಗಳು ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಿಗಳಿಗೆ ಪ್ರೇರಣೆಗಳಾದವು. ಲಯಬದ್ಧ, ನಿರರ್ಗಳ ಕಾವ್ಯಶೈಲಿ ಬಳ್ಳಿ ಸುರುಳಿ, ಹಂಸ–ವ್ಯಾಳ ಮಾಲೆಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡವು. ವಾಸ್ತುಕ್ಷೇತ್ರದ ವಿವಿಧ ಗಣಗಳ, ಸಂಘಗಳ, ಗುಂಪುಗಳ ಸ್ಥಾಪನೆ, ಶಿಲ್ಪಿಗಳಲ್ಲೇ ಪರಸ್ಪರ, ಪೈಪೋಟಿಗೆ, ಸ್ಪರ್ಧೆಗಳಿಗೆ ಆಸ್ಪದವಾಯಿತು. ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಒಂದು ಸುಂದರ ದೇವಾಲಯಗಳು, ಶಿಲ್ಪಗಳು, ವಿನ್ಯಾಸಗಳು, ರಚನೆಗಳು ವಿವಿಧ ಪ್ರಯೋಗಗಳಿಗೆ ಎಡೆಮಾಡಿತು. ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೊಸತನ, ಹುರುಪು, ಅಭಿರುಚಿ, ಅನ್ವೇಷಣೆ, ಆವಿಷ್ಕಾರ, ಕುಶಲತೆ, ಪ್ರಗತಿ ಪರತೆಗಳು ಮೂಡಿಬಂದು ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿಯೆಂದು ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಬಹುದಾದ ಶೈಲಿಯೊಂದರ ಉದಯ ವಾಯಿತು. ಇಂತಹ ಅಗಣಿತ ಹೊಸತನಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಕಲಾ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ನೂರಾರು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು, ಸಹಸ್ರಾರು ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ, ಬೇಲೂರು

ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿಯೆಂದರೆ ವೇಸರ ಶೈಲಿ ಎನ್ನುವ ತಪ್ಪು ಕಲ್ಪನೆ ಇದೆ. ಇವುಗಳು ನೋಡುವುದಕ್ಕೆ ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಒಂದೇ ರೀತಿಯದಂತಿದ್ದರೂ ಇವುಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯ, ಭಿನ್ನತೆ ಇದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯ ವಿಭಿನ್ನ ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿಯನ್ನು ತಿಳಿಯುವುದು ಸೂಕ್ತವೆನ್ನಬಹುದು. ಹೊಯ್ಸಳರು ತಮ್ಮ ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಾಣಗಳಿಗೆ ವಿವಿಧ ವಾಸ್ತು ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ, ಹಾಗೆಯೇ ತಮಗನಿಸಿದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಆ ಶೈಲಿಗಳ ರೂಢಿಗಳಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಹೊಯ್ಸಳರು ಬಳಸಿದ ಮುಖ್ಯ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಗಳೆಂದರೆ ವೇಸರ, ದ್ರಾವಿಡ, ಕದಂಬ ನಾಗರ ಮತ್ತು ಭೂಮಿಜ ಪ್ರಕಾರಗಳು. ಇವುಗಳ ಅಲಂಕರಣೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿ, ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಛಾಪನ್ನು ಹೊಂದಿರುವಂತೆ ಮಾಡಿರುವುದರಿಂದ, ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯ ಶೈಲಿ ವಿಭಿನ್ನತೆಯಲ್ಲಿ ಏಕತೆಯ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸುತ್ತದೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯ ಈ ವಿಶಿಷ್ಟ ಲಕ್ಷಣ ಆ ಶೈಲಿಗೆ ಹೇಗೆ ಬಂದಿತು ಎನ್ನುವುದನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕಾದರೆ ಹೊಯ್ಸಳರು ರೂಪಿಸಿ ಮೂಡಿಸಿದ ವಿವಿಧ ಶಿಲ್ಪ ಭಾಗಗಳ ಒಂದು ಸ್ಥೂಲ ವಿವರಣೆ ಆವಶ್ಯಕ.

ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳ ವೈಭವದ ಕೆತ್ತನೆ, ಆಕರ್ಷಣೆ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಮುಖ್ಯ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಆ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಬಳಸಿದ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಧ್ಯಮ. ಇವರು ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳೀಯವಾಗಿ ದೊರೆಯುವ ಕಲ್ಲನ್ನು (ಕ್ಲೋರೈಟಿಕ್ ಶಿಷ್ಟ್) ಅತ್ಯಧಿಕವಾಗಿ ಬಳಸಿದರು. ಈ ಶಿಲೆ ಬಹಳ ಮೃದು, ನುಣುಪು ಹಾಗೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವಂಥದ್ದು. ಇದರ ಬಣ್ಣ ದಟ್ಟ ಧೂಮ್ರವರ್ಣದಿಂದ ಹಿಡಿದು ತೆಳು ನೀಲಿ/ಹಸಿರು ವರ್ಣಗಳವರೆಗಿನ ವರ್ಣಗಳ ಪ್ರಭೇದಗಳಾಗಿದ್ದು, ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಇವುಗಳಿಗಿಂತ ಸ್ವಲ್ಪ ವಿಭಿನ್ನವೂ ಆಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ (ಕರ್ನಾಟಕ ವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಈ ಶಿಲೆ ಹೊಯ್ಸಳರಿಗಿಂತ ಮುಂಚೆಯೂ ಉಪಯೋಗದಲ್ಲಿತ್ತು. ಆದರೆ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರು ಮತ್ತು ಹೊಯ್ಸಳರು ಈ ಶಿಲೆಯನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಅಧಿಕವಾಗಿ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದರು). ಸುಲಭವಾಗಿ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡಲು ಸಾಧ್ಯವಿರುವುದರಿಂದ, ಈ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತಿಗೊಂಡ ಎಲ್ಲ ಕಲಾಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ, ಹೆಚ್ಚಿನ ಹಾಗೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಗಳು, ಅಲಂಕರಣ–ಆಭರಣಗಳು, ನುಣುಪು, ಹೊಳಪು ಮುಂತಾದವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಲಾಕೃತಿಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಆಕರ್ಷಣೆ, ಚೆಲುವು ಮೂಡಿಬಂದಿದೆ. ಕಲ್ಲುಕುಟಿಗರ ಸುತ್ತಿಗೆ, ಉಳಿಗಳಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಬಡಗಿಗಳ ಉಪಕರಣಗಳಾದ ಬಾಚಿ, ಮರದ ಸುತ್ತಿಗೆ, ಭೈರಿಗೆ, ದಬ್ಬಳ ಮುಂತಾದವು ಬಳಸಲ್ಪಟ್ಟವು. ಕಲಾಕೃತಿಗಳು ದಂತದ, ಗುಡಿಗಾರರ, ಅಕ್ಕಸಾಲಿಗರ ಕೆಲಸವನ್ನು ಹೋಲುವಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಕಂಗೊಳಿಸಿದವು ಎಂದರೆ ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿಯಲ್ಲ. ಬಳಪದಕಲ್ಲಿನ ಮೃದು ಸ್ವಭಾವದಿಂದಾಗಿ ವಾಸ್ತು ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾ ದವು. ಈ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಉದ್ದವಾದ ತೊಲೆಗಳು ದೊರೆಯುವುದು ಕಡಿಮೆ, ಲಭ್ಯವಾದರೂ ಅವುಗಳಿಗೆ

ಭಾರವಾಹಕ ಶಕ್ತಿ ಕಡಿಮೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ತಾರಸಿಯ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ–ಸಣ್ಣ ತೊಲೆಗಳ ಬಳಕೆಯಾಯಿತು. ಈ ಕಾರಣ ಹಜಾರ, ಮಂಟಪಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕಂಬಗಳು ಬಳಕೆಯಾದವು. ಕೆತ್ತನೆ ಸುಲಭವಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕಾರ ಜಾಸ್ತಿಯಾಯಿತು. ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕರಣೆ ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಬಂದಿತು. ಈ ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕರಣೆ ಕಾಣುವಂತೆ ಮಾಡಲು ಚಾವಣಿಯ ಎತ್ತರವನ್ನು ಇಳಿಸಲಾಯಿತು. ಹೊರಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಭದ್ರತೆಗಾಗಿ ಹಾಗೂ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕಾಗಿ ಹಿಂದೆ–ಮುಂದೆ ಸರಿತಗಳು ವಿಪರೀತವಾಯಿತು. ಇವುಗಳ ವಿಸ್ತೀರ್ಣಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ

ಕೇದಾರೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಹಳೇಬೀಡು

ಹಾಗೂ ಭಿತ್ತಿಯ ಎತ್ತರ ಪರಿಮಾಣಬದ್ಧವಾಗಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹಾಗೂ ಇತರೆ ಅಲಂಕರಣಗಳು ರೂಪುಗೊಂಡವು. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಭಿತ್ತಿಯ ಎತ್ತರವೂ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು – ದೇವಾಲಯ ಕುಳ್ಳಾಯಿತು. ದೇವಾಲಯದ ಎತ್ತರವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಜಗತಿ/ಜಗಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು. ಒಳಪ್ರದಕ್ಷಿಣಕ್ಕಿಂತ ಹೊರಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥ ಹೆಚ್ಚು ಉಪಕಾರಿ, ಆರೋಗ್ಯಕಾರಿ ಎನಿಸಿತು. ದೇವಾಲಯದ ಜಗತಿಯೇ ಹೊರ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥ ಆಗುವಂತೆ ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು.

ಬಳಪದಕಲ್ಲನ್ನಲ್ಲದೆ ಹೊಯ್ಸಳರ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಕಣಶಿಲೆಯಲ್ಲೂ ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಾಣವಾಗಿದೆ. ಈ ರಚನೆಗಳು ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯಲ್ಲೂ ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನ ದೇಗುಲಗಳನ್ನೇ ಬಹಳ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಹೋಲುವುದಾದರೂ ಅಲಂಕರಣ ಮಾತ್ರ ಮಾಧ್ಯಮದ ಕಠಿಣತೆಯಿಂದಾಗಿ ಸರಳವೂ ಕಡಿಮೆಯೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರು ತಮ್ಮ ಕಲೆಯ ಛಾಪನ್ನು ಮೂಡಿಸಲು ನವರಂಗದ ಮಧ್ಯಭಾಗಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ, ಹೊಯ್ಸಳ ಪ್ರಕಾರದ ಕಂಬಗಳನ್ನೇ ಕೂಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.ತಲಕಾಡಿನ ಕೀರ್ತಿನಾರಾಯಣ, ತೊಣ್ಣೂರಿನ ನಂಬಿ ನಾರಾಯಣ, ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಮೇಲಿನ ಕೆಲವು ಬಸದಿಗಳು ಇತ್ಯಾದಿ ಈ ಮಾಧ್ಯಮಗಳ ಬಳಕೆಗೆ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆಗಳು. ಕಲ್ಲಿನ ಜೊತೆಗೇ ಇಟ್ಟಿಗೆ, ಗಾರೆಯನ್ನು ಬಳಸಿ ಹೊಯ್ಸಳರು ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದುದರ ಉದಾಹರಣೆಗಳೂ ಇವೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಚಂದ್ರಗಿರಿಯ ಮೇಲಿನ ಶಾಸನ ಬಸದಿ ಈ ಮಿಶ್ರಮಾಧ್ಯಮ ಬಳಕೆಗೆ ಒಂದು ಉದಾಹರಣೆ. ಬಸದಿಯ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಕಂಬಗಳು ಮತ್ತು ಚಾವಣಿ ಕಣಶಿಲೆಯದಿದ್ದರೆ, ಗೋಡೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಇಟ್ಟಿಗೆ ಗಾರೆಯವು.

ಜಗತಿ: ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾದ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಹಲವು ಹೊಯ್ಸಳರ ವಾಸ್ತುಮಾದರಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಫಲನಗೊಂಡಿವೆ. ವಾಸ್ತುಕೃತಿಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಹೊಸತನ, ಹುರುಪು, ಚೈತನ್ಯ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ (ಈ ಹೊಸರೂಪುಗಳು ಆಗಿನ ಸಮಾಜದ ಸೌಂದರ್ಯ ಪ್ರಜ್ಞೆ, ಪರಿಕಲ್ಪನಾ ಶಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಸಮಾಜದ ಸಂತೋಷ ಗೆಲುವುಗಳ ಪ್ರತೀಕವೆನಿಸುತ್ತವೆ). ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಾಣುವುದು ಜಗತಿಯ ನಿರ್ಮಾಣ. ಜಗತಿ ಎಂದರೆ ಎತ್ತರವಾದ ಜಗಲಿ ಅಥವಾ ಪೀಠ. ಇದರ ಉದ್ದೇಶ ಕಟ್ಟಡಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಭದ್ರತೆ ಮತ್ತು ಭವ್ಯತೆಯನ್ನು ನೀಡುವುದೇ ಆಗಿತ್ತು. ಜಗತಿಯ ಎತ್ತರ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸು. 1–2ಮೀ ವರೆಗೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಜಗತಿಯ ಮೇಲೇರಲು ಬೇಕಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಸೋಪಾನಗಳಿವೆ. ಜಗತಿಯ ಹೊರವಲಯ ದೇವಾಲಯದ ತಳವಿನ್ಯಾಸದ ಹೊರವಲಯಕ್ಕೆ ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ದೇವಾಲಯದ ವಿಸ್ತೀರ್ಣಕ್ಕಿಂತ ಜಗತಿಯ ವಿಸ್ತೀರ್ಣ ಜಾಸ್ತಿ ಇರುವುದರಿಂದ ದೇಗುಲದ ಸುತ್ತಲೂ ಅಗಲವಾದ (1.50–2.50ಮೀ) ಪಥವನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಜಗತಿಗಳಿಲ್ಲದ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇಗುಲಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯೂ ಸಾಕಷ್ಟಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಜಗತಿ ನಿರ್ಮಾಣ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಿಗೆ ಬಿಟ್ಟ ವಿಷಯವಾಗಿತ್ತು. ಜಗತಿಯ ಹೊರಮುಖವನ್ನು ವಿವಿಧಾಕಾರದ ದಿಂಡುಗಳಿಂದ, ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸುವ ಪರಿಪಾಠವೂ ಇತ್ತು. ಜಗತಿಯ ಮೇಲ್ಮುಖ ಕಲ್ಲುಹಾಸಿನಿಂದ ಮುಚ್ಚಿರುತ್ತದೆ.

ತಳವಿನ್ಯಾಸ: ದೇವಾಲಯದ ತಳವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ರಚಿಸುವಾಗ ಹೊಯ್ಸಳರು ವಿವಿಧ ಪರೀಕ್ಷಾ ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದೇ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಒಂದರಿಂದ ಐದರವರೆಗಿನ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳನ್ನು ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಪ್ರತೀ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲೂ ಒಂದೊಂದು ಪ್ರಾಸಾದಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ಏಕಕೂಟ, ದ್ವಿಕೂಟ, ತ್ರಿಕೂಟ, ಚತುಷ್ಕೂಟ ಮತ್ತು ಪಂಚಕೂಟ ಆಲಯಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಗರ್ಭಗೃಹಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ವಿವಿಧ ಮಾದರಿಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನೀಕರಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ತಲನಕ್ಶೆಗಳನ್ನು ವಿನ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಗರ್ಭಗೃಹಗಳೆಲ್ಲವೂ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚೌಕ ಅಥವಾ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ವೃತ್ತ, ಅರ್ಧವೃತ್ತ ಅಥವಾ ಇನ್ಯಾವುದೇ ಆಕೃತಿಯ ಗರ್ಭಗೃಹ ಹೊಯ್ಸಳ ವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ತಳನಕ್ಷೆಯ ಹೊರವಲಯ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವಿಪರೀತವಾದ ಹಿಂದೆ–ಮುಂದೆ ಸರಿತಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತದೆ. ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಗಳಂತೆ ಭದ್ರ, ಪ್ರತಿಭದ್ರ, ಕರ್ಣ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಉಪಯೋಗವೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ವೇಸರ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಳಕಟ್ಟನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಕೌಶಲದಿಂದ, ಆಕೃತಿಯಲ್ಲೇ ಸಾಕಷ್ಟು ಉಪಪ್ರಭೇದಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಕೇವಲ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ ಮೀಸಲಾಗಿರುವುದು. ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಈ ನಕ್ಷೆ ಮುಂದಿನ ರಂಗಮಂಟಪದಲ್ಲಿಯೂ ಉಪಯೋಗವಾಗಿದೆ (ಅರಸೀಕೆರೆ). ಗರ್ಭಗೃಹದ ಸುತ್ತಲೂ ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಕತ್ತಲೆ ಬಸದಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು, ಒಳಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂದುಗಡೆ ಶುಕನಾಸ ಅಥವಾ ಅರ್ಧಮಂಟಪ, ನವರಂಗ ಮುಂತಾದವು ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಸಾಮಾನ್ಯ. ನವರಂಗಕ್ಕೆ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳು ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ನವರಂಗದ ಮುಂದಿನ ಅರ್ಧಭಾಗ ತೆರವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ನವರಂಗದ ದ್ವಾರಗಳಿಗೆ ಮುಖಮಂಟಪಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ಮಾನಸೂತ್ರಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿರುವಂತೆ ವಿಶಾಲವಾದ ತೆರೆದ ರಂಗಮಂಟಪವನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅರಸೀಕೆರೆ, ಬಸ್ತಿಹಳ್ಳಿ, ಹಳೇಬೀಡು ಮತ್ತು ಅಮೃತಾಪುರ ಮುಂತಾದೆಡೆ ಈ ರೀತಿಯ ರಂಗಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಮಂಟಪದ ತೆರನಾಗಿರುವ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸುತ್ತಲೂ ಕಕ್ಷಾಸಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇರುತ್ತದೆ. ದೇವಸ್ಥಾನದ ಸುತ್ತಲೂ ಪ್ರಾಂಗಣ, ಎತ್ತರವಾದ ಪೌಳಿಗೋಡೆ, ದ್ವಾರ ಮಂಟಪಗಳು, ಪರಿವಾರ ದೇವತಾಗೃಹಗಳು, ಕೈಸಾಲೆಗಳು, ಪುಷ್ಕರಿಣಿ, ಭಾವಿ, ಧ್ವಜಸ್ತಂಭ, ಮಾನಸ್ತಂಭ, ಬಲಿಪೀಠ ಇತ್ಯಾದಿಗಳು ಇರುವ/ಇದ್ದ ನಿದರ್ಶನಗಳೂ ಸಾಕಷ್ಟಿವೆ. ನವರಂಗದ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳಾದವು. ಕೆಲವು ನವರಂಗಗಳು ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ

ಅಮೃತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಅಮೃತಾಪುರ

ತೆರೆದಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಮತ್ತೆ ಕೆಲವದರಲ್ಲಿ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳಿರುತ್ತಿತ್ತು. ನವರಂಗಕ್ಕೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಗಾಳಿ–ಬೆಳಕನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದು ಈ ವಿನ್ಯಾಸದ ಉದ್ದೇಶ. ಕಾರಣ ಆದಿ ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯ ಹಲವಾರು ಸಾಮಾಜಿಕ ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಗಳ ಆಗರವಾಗಿತ್ತು. ಸಂಗೀತ ಕಚೇರಿ, ನೃತ್ಯ, ನಾಟಕ ಮುಂತಾದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು ಭಕ್ತಿ ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ದೇವರ ಸೇವೆಗಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು. ಅಂತೆಯೇ ಗಾಳಿ–ಬೆಳಕು–ಆಸನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು ನವರಂಗದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳಾದವು. ಕತ್ತಲು–ಮಸುಕಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದ ಹಜಾರ ಪ್ರಕಾಶಮಾನವಾದ ಸಭಾಂಗಣವಾಯಿತು. ಸರಳವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದ ಹಜಾರದ ಒಳಭಾಗ ವಿವಿಧಾಲಂಕಾರದ, ವಿನ್ಯಾಸದ ಭುವನೇಶ್ವರಿಗಳಿಂದ, ಕಂಬಗಳಿಂದ, ಸಾಲಭಂಜಿಕೆಯರಿಂದ, ಸಣ್ಣ–ಸಣ್ಣ ಗುಡಿ–ಕೋಷ್ಠಗಳಿಂದ ವಿಜೃಂಭಿಸಿದವು. ನವರಂಗದ ಮಧ್ಯದ ಅಂಕಣದಲ್ಲಿ ನೆಲಮಟ್ಟದಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪ ಏರಿದಂತೆ ರಂಗಸ್ಥಳವೂ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಯಿತು. ಹಜಾರದ ಸುತ್ತಲೂ ಆಸನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೂ (ಕಕ್ಷಾಸನ) ನಿರ್ಮಾಣವಾಯಿತು.

ತಳವಿನ್ಯಾಸದ ಹೊರಆಕೃತಿಗೆ ಬರುವುದಾದರೆ ಭದ್ರತೆ ಮತ್ತು ಸೌಂದರ್ಯಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗೋಡೆಯ ಹೊರವಲಯದ ರಚನೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಗೋಡೆಯ ಹೊರಮುಖದಲ್ಲಿ ವಿಪರೀತವಾದ ಹಿಂದೆ–ಮುಂದೆ ಸರಿತಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ರಚನೆಗೆ ಹಲವಾರು ಕಾರಣಗಳಿದ್ದವು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ನೇರ ಗೋಡೆಯ ಏಕತಾನತೆಯನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸುವುದು, ಗೋಡೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ದೃಢತೆಯನ್ನು ಕೊಡುವುದು,

ಶಿಲ್ಪ ಕೆತ್ತನೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸ್ಥಳಾವಕಾಶ ಮಾಡಿಕೊಡುವುದು ಮತ್ತು ಕೊನೆಯದಾಗಿ ಭಿತ್ತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ನೆರಳು–ಬೆಳಕಿನ ಹೊನಲಾಟದ ಮೂಲಕ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಕರ್ಷಣೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸುವುದು. ಕೊನೆಯ ಈ ಲಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಇಟಾಲಿಯನ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ಯಾರಸ್–ಕ್ಯೂರೊ ಎನ್ನಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಯುರೋಪಿಯನ್ ಚಿತ್ರಕಲೆಯ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಹಾಗೂ ಪ್ರಬುದ್ಧ ಕಲಾ ಲಕ್ಷಣ. ಈ ಲಕ್ಷಣ ಯುರೋಪಿಯನ್ ವರ್ಣಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ 16ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಆವಿಷ್ಕಾರ.

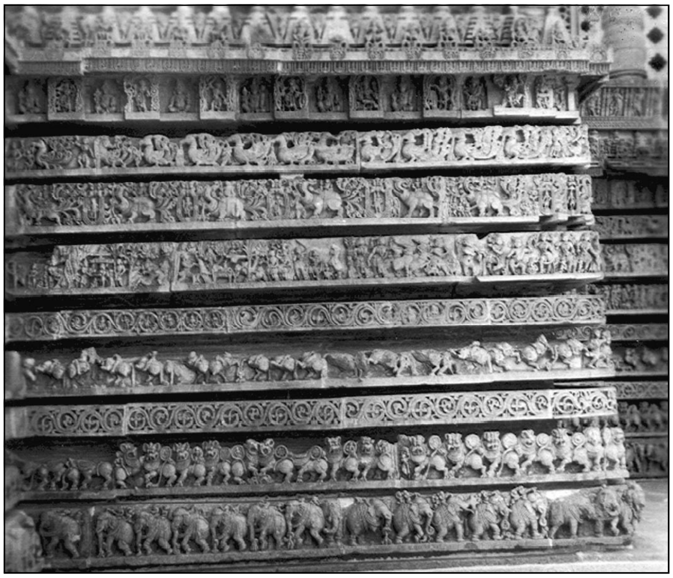

ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಹಳೇಬೀಡು

ಹೊಯ್ಸಳರು ಈ ಒಂದು ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಸು.500 ವರ್ಷಗಳಿಗೆ ಮುಂಚೆಯೇ ತಮ್ಮ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯಲ್ಲಿ ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆಂಬ ಅಂಶ ಮೆಚ್ಚಬೇಕಾದದ್ದೇ. ನೆರಳು ಬೆಳಕಿನ ಹೊನಲಾಟದಿಂದ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಭಾವನೆಗಳಲ್ಲಿ ಏರಿಳಿತಗಳು ಕಾಣಬರುವಂತೆ ಮಾಡಿ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸೌಂದರ್ಯ, ಅರ್ಥ, ಮಹತ್ತ್ವಗಳ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಡುವುದು ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು.

ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಸಾದವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದು ಅಂದಿನ ವಾಸ್ತು ಶೈಲಿಯ ರೂಢಿಯಾಗಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಗೋಡೆಗಳು ಹೆಚ್ಚು ದೃಢವಾಗಿರಬೇಕಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ನಿಯಮಾನುಸಾರ ಕೆಲವು ಪ್ರಕಾರದ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಗೋಡೆಯ ಬದಿಯ ಸುಭದ್ರಗಳಿರುವ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳಿರಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಗೋಡೆಯ ದಪ್ಪವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಗೋಡೆಗೆ ದೃಢತೆಯೂ ಹೆಚ್ಚುತ್ತದೆ. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳು ಈ ಪ್ರಕಾರದವು (ಬೇಲೂರು). ಭಿತ್ತಿಯ ಹೊರಮುಖದ ಎಲ್ಲ ಅಂಗಗಳೂ ಕೆತ್ತನೆಗಳೂ ಈ ಗುಡಿಗಳ ಮೇಲ್ಮೈಯಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆದು, ಈ ಗುಡಿಗಳೂ ದೇವಾಲಯದ ಏರುವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಲೀನವಾಗಿ ಉತ್ತಮ ನೋಟವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದವು.

ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಲಕ್ಷಣಗಳೆಲ್ಲವೂ ಹೆಚ್ಚು–ಕಡಿಮೆ ಎಲ್ಲ ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿಯ ಗುಡಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೆಡೆ ಮಾತ್ರ ಕಾಣುವ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಣವೆಂದರೆ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸ. ಇದು ವೇಸರ ಶೈಲಿಯ ಒಂದು ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗ. ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಗುಡಿಗೆ ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರ ಅಥವಾ ವಲಯಾಕಾರವನ್ನು ನೀಡುವುದು ಅಸಾಧ್ಯ. ಹೀಗಾಗಿ ವೇಸರ ಮಾದರಿಯ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಿಗೆ ಹೊಯ್ಸಳರು ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಆವಶ್ಯಕತೆಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ನಕ್ಷತ್ರದ ಮೂಲೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚೂ–ಕಡಿಮೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಗರ್ಭಗೃಹವನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸ ಇನ್ನುಳಿದ ಭಾಗಗಳಿಗೆ ಕಾಣಬರುವುದು ಅಪರೂಪ. ಕೇವಲ ಅರಸೀಕೆರೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ರಂಗಮಂಟಪಕ್ಕೆ ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಉಪ–ಪ್ರಭೇದಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ತಮ್ಮ ಚಾಣಾಕ್ಷತೆಯನ್ನು ಮೆರೆದಿದ್ದಾರೆ. ನಕ್ಷತ್ರದ ಚೂಪು ತುದಿಗಳನ್ನು ಹಾಗೆಯೇ ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು (ರಾಮನಾಥಪುರ, ಭದ್ರಾವತಿ), ಚೂಪು ತುದಿಗಳನ್ನೇ ಒಂದು ಬಿಟ್ಟು ಒಂದನ್ನು ಚಿಕ್ಕದು–ದೊಡ್ಡದು ಮಾಡುವುದು, ನಕ್ಷತ್ರದ ಮುಂದಿನ ತುದಿಗಳನ್ನು ವಲಯಾಕಾರವಾಗಿ ರೂಪಿಸುವುದು (ಸೋಮನಾಥಪುರ), ಕೆಲವನ್ನು ಚೂಪಾಗಿ ಉಳಿಸಿ ಇನ್ನು ಕೆಲವನ್ನು ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿ ರೂಪಿಸುವುದು (ಬೆಳ್ಳೂರು), ನಕ್ಷತ್ರಾಕೃತಿಯ ಮಧ್ಯೆ ಭದ್ರಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದು (ಮೂಲೆಶಂಕರ–ತುರುವೇಕೆರೆ), ಭದ್ರ–ನಕ್ಷತ್ರ ಚಾಚುಗಳನ್ನು ಪರ್ಯಾಯವಾಗಿ ರೂಪಿಸುವುದು (ಅರಸೀಕೆರೆ) ಹೀಗೆ ವಿವಿಧ ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಅಪರೂಪವಾಗಿ ನಕ್ಷತ್ರ ಮತ್ತು ಚೌಕಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಒಂದೇ ಬಹುಕೂಟ ದೇವಾಲಯದ ವಿವಿಧ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿಗೆ ಬಳಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು (ಶೆಟ್ಟಿಕೆರೆ).

ಅಧಿಷ್ಠಾನ: ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯದ ಒಂದು ಆಕರ್ಷಕ ಅಂಗ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಗೆಗಳುಂಟು. ಒಂದು ಸಾಧಾರಣ, ಇನ್ನೊಂದು ಸಾಲಂಕೃತ. ಸಾಧಾರಣ ರೀತಿಯದರಲ್ಲಿ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯ ದಿಂಡುಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ದ್ರಾವಿಡ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಉಪಾನ, ಜಗತಿ, ಕುಮುದ, ಕಂಠ, ಕಪೋತ ಪಟ್ಟಿಕಾ ಮತ್ತು ಪ್ರತಿ–ಇವುಗಳ ಅಡ್ಡ ದಿಂಡುಗಳು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಕುಮುದವು ದಪ್ಪನಾದ, ಅರ್ಧವಲಯಾಕಾರದ ಬದಲಾಗಿ ತೆಳುವಾದ, ಚೂಪಾದ, ನಾಜೂಕಾದ, ದಿಂಡಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಕಪೋತ ತೆಳುವಾಗಿಯೂ ಅಸಂಪ್ರದಾಯಕವೂ ಆಗಿದ್ದು ದೂರ–ದೂರದಲ್ಲಿ ದಂತುರಗಳನ್ನು (ಡೆಂಟಿಕ್) ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಪಟ್ಟಿಕೆ ಭಾಗ ನಿಬಿಡವಾಗಿ ಕೆತ್ತಿದ ದಂತುರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ದಂತುರಗಳನ್ನು ನೆಗೆಯುತ್ತಿರುವ ಸಣ್ಣ–ಸಣ್ಣ ವ್ಯಾಳಗಳ ರೀತಿ ಕೆತ್ತಿರುವುದೂ ಉಂಟು. ಉಳಿದಂತೆ ಇತರ ಭಾಗಗಳು ಸರಳ ಸಾಮಾನ್ಯ. ಸಾಲಂಕೃತ ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧಾಕೃತಿಯ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ದಿಂಡುಗಳ ಬದಲಾಗಿ ಅನೇಕ ಸಮಾನಾಂತರ ಚಿತ್ರ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪಟ್ಟಿಕೆಯೂ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಪ್ಪಟೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಎರಡು ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ನಡುವೆ ಕಿರಿದಾಗಿ, ಆಳವಾದ ಸಂಧಿಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಎಲ್ಲ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಮೇಲೂ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ರೀತಿಯ ಅಲಂಕರಣ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿರುತ್ತವೆ.

ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ಅಲಂಕರಣದಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಅದೇ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಮಾದರಿಯ ಅಲಂಕರಣ ಪದ್ಧತಿ, ಎಲ್ಲ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಶಿಲ್ಪ ವಿಧಾನ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಪದ್ಧತಿಯ ಪ್ರಕಾರ ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಿನ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಸಾಲಿನ ಶಿಲ್ಪದ ಕೆತ್ತನೆ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಅದರ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಕುದುರೆ ಸಾಲಿನ ಪಟ್ಟಿ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಪೌರಾಣಿಕ ಕಥಾನಕ ಶಿಲ್ಪ ಸಾಲಿನ ಪಟ್ಟಿ–ಇವು ಮೂರು ಮಾತ್ರ ಇದೇ ಕ್ರಮದಲ್ಲೇ ಇರಬೇಕು. ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಎತ್ತರವನ್ನು ಏರಿಸಲು ಇವುಗಳ ಮಧ್ಯೆ–ಮಧ್ಯೆ ಮತ್ತು ಮೇಲ್ಗಡೆ ಲತಾಪಟ್ಟಿಕೆ, ವ್ಯಾಳಪಟ್ಟಿಕೆ, ಹಂಸಪಟ್ಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಆವಶ್ಯಕತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ ಮಾಡುವಾಗ ಪೌರಾಣಿಕ ಶಿಲ್ಪ ಪಟ್ಟಿಕೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಆಬಾಲವೃದ್ಧರಾದಿಯಾಗಿ, ನೋಡುಗರ ಶ್ರಮವಿಲ್ಲದ ನೋಟಕ್ಕೆ ಅನುಕೂಲವಾದ ಎತ್ತರದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಎಚ್ಚರಿಕೆ ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಾರಣ ಈ ಪಟ್ಟಿಕೆ ಸಮಾಜದ ಎಲ್ಲ ವರ್ಗದವರಿಗೂ ವಯಸ್ಸಿನವರಿಗೂ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾಣ ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀಡುವುದಕ್ಕೆಂದೇ ನಿರ್ಮಿತವಾದ ಪಟ್ಟಿಕೆ. ಈ ಪಟ್ಟಿಕೆ ದೃಶ್ಯ ಮಾಧ್ಯಮದ ಮೂಲಕ ಸಮಾಜದ ಸಮಸ್ತ ಜನರಿಗೂ ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತ,

ಸೋಪಾನ ಕೂಟ, ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ, ಬೇಲೂರು

ಭಾಗವತ, ಪುರಾಣ, ಪಂಚತಂತ್ರ, ದಶಾವತಾರ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಜ್ಞಾನ ನೀಡುತ್ತಿತ್ತು. ಇಂತಹ ಪೌರಾಣಿಕ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯ, ಪ್ರಹ್ಲಾದನ ಕಥೆ, ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನ ಬಾಲಲೀಲೆಗಳು, ಪಂಚತಂತ್ರ ಮುಂತಾದವು ಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಕಾರಣ ಕಿರಾತಾರ್ಜುನೀಯದ ಕಥೆಯ ಮೂಲಕ ಯುವಕರಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಕೆಚ್ಚು, ಪೌರುಷ, ಧೈರ್ಯ–ಸ್ಥೈರ್ಯ ಮನೋಭಾವವನ್ನು ತುಂಬುವುದು. ಪ್ರಹ್ಲಾದನ ಕಥೆಯ ಮೂಲಕ ಬಾಲಕರಲ್ಲಿ ದೈವ ಭಕ್ತಿಯನ್ನು ವರ್ಧಿಸುವುದು, ಪಂಚತಂತ್ರ ಕತೆಗಳ ಮೂಲಕ ಸರ್ವರಿಗೂ ನೀತಿ ಬೋಧನೆ, ಲೌಕಿಕ ಚತುರತೆ ಇತ್ಯಾದಿ ಹೀಗೆ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಸಹ ಸಮಾಜ

ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನೂ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗಿ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನಲ್ಲದೆ ಜನರಿಗೆ ಮನರಂಜನೆಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದ ಮಹತ್ತ್ವದ ಚಿತ್ರಕೋಶವಾಗಿತ್ತು. ಆನೆಯ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಲಾಗಿ ಆನೆಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಆನೆಯ ಸಹಜವಾದ ಲೀಲಾ ವಿನೋದಗಳು, ಭಾವ ಭಂಗಿಗಳು, ಭಯಂಕರ ಕಾಳಗಗಳು, ಆಟ–ಪಾಠಗಳು, ದೇಹ ಸೌಷ್ಠವ, ಆನೆಗಳ ಬಳಕೆ, ಉಪಯೋಗ, ಅವುಗಳಿಗೆ ಮಾಡುವ ಅಲಂಕಾರ, ಹಾಕುವ

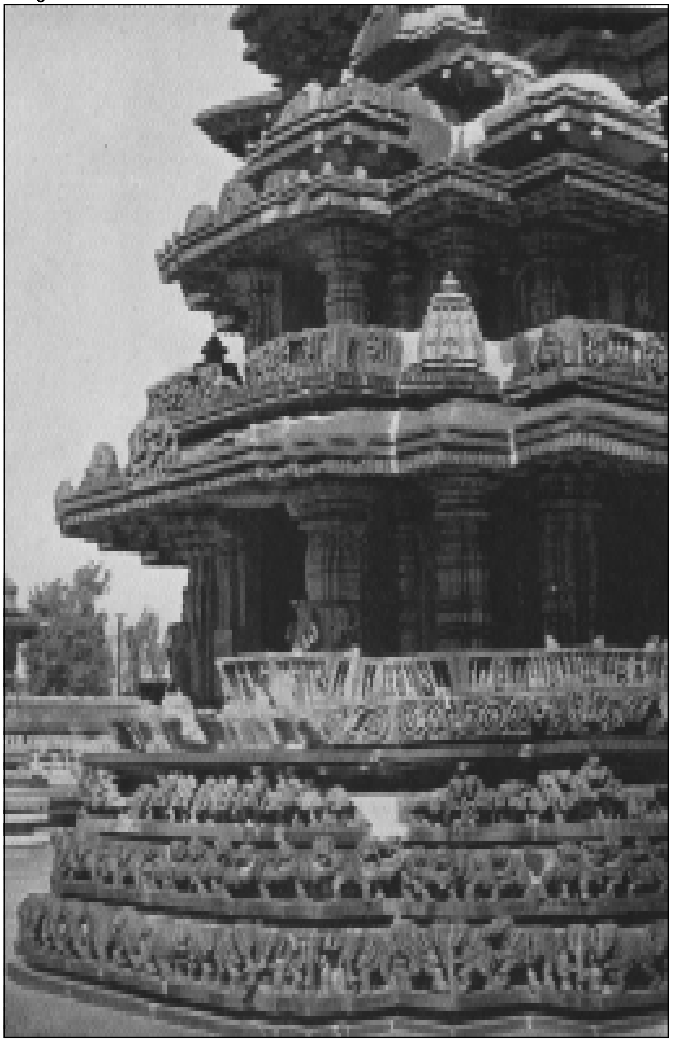

ಭಿತ್ತಿ ದೇವಕೋಷ್ಠಗಳು, ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ, ಬೇಲೂರು

ವಸ್ತ್ರಾಭರಣಗಳು, ಅವುಗಳ ಸವಾರಿ–ಹೀಗೆ ಅನೇಕಾನೇಕ ವಿಷಯಗಳು ಈ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಲ್ಲಿರುತ್ತವೆ. ಆನೆಯ ಜೀವನದ ವಿವಿಧ ಮುಖಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಬೇಕಾದರೆ ಅರಣ್ಯಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿಯೇ ಈ ಅಧ್ಯಯನದಲ್ಲಿ ತೊಡಗಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಪಟ್ಟಿಕೆಯನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ಸಾಕು, ಆನೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಎಲ್ಲ ವಿಷಯಗಳೂ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ ಎನ್ನುವಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಈ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಶೈಕ್ಷಣಿಕವಾಗಿವೆ. ಅಂತೆಯೇ ಕುದುರೆ, ಕುದುರೆ ಸವಾರರ ಪಟ್ಟಿ. ಇಲ್ಲೂ ಕುದುರೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸರ್ವರೀತಿಯ ವಿಷಯಗಳೂ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಜೊತೆಗೆ ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದ ಅಶ್ವದಳದ ಸಂಪೂರ್ಣ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಆಲಂಕಾರಿಕ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿರಂತರವಾದ ಸುರುಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಇಡೀ ದೇವಾಲಯವನ್ನೇ ಆವರಿಸಿರುವ ಲತಾಪಟ್ಟಿಕೆ, ವ್ಯಾಳ–ಹಂಸಮಾಲೆಗಳು ಶಿಲ್ಪಿಯ ಕಲ್ಪನಾ ಲೋಕದ ಪರಾಕಾಷ್ಠತೆಯನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವುದಲ್ಲದೆ, ಇವುಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿ ಬೆಳೆದಿದ್ದ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಶೈಲಿಯ ವೈಭವದ ನಿರೂಪಣಾ ವೈಖರಿಗೆ ಪ್ರತಿಸ್ಪರ್ಧಿಯಾಗಿ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗಿದ್ದ, ಶಿಲ್ಪ ಕಲಾವಿದರ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ಎಂದರೆ ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿಯಲ್ಲ. ಯಾವ ವಿವಿಧ ರಸಗಳನ್ನು ಕವಿಗಳು ಕಾವ್ಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿಗಳಿಂದ, ಅಲಂಕಾರಗಳಿಂದ, ವಿಜೃಂಭಣೆಯಿಂದ ವಿವರಿಸಿದ್ದರೋ ಆ ವಸ್ತುವನ್ನೇ ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಕಟ್ಟುವ ದೃಶ್ಯಕಾವ್ಯದಂತೆ ರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು. ಅಂತಹ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಮಾಜದ ಕೆಲವು ಮುಖ್ಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುವ ಕನ್ನಡಿಯೇ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳ ಈ ಸಚಿತ್ರ ಅಧಿಷ್ಠಾನಗಳು.

ಭಿತ್ತಿ: ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳ ಭಿತ್ತಿ ಸ್ವರೂಪ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯದೇ ಆಗಿದೆ. ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ಅರೆಗಂಬಗಳಿಂದಲೂ (ಭಿತ್ತಿಪಾದ) ಕೋಷ್ಠಗಳಿಂದಲೂ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದಲೂ ಅಲಂಕರಿಸುವ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳರು ಹಲವು ಬದಲಾವಣೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಅಧ್ಯಯನದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯ ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ಮೂರು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು, ಅವುಗಳೆಂದರೆ ನಿರಾಲಂಕೃತ ಭಿತ್ತಿ, ಅಲ್ಪಾಲಂಕೃತ ಭಿತ್ತಿ ಮತ್ತು ಸಾಲಂಕೃತ ಭಿತ್ತಿ. ನಿರಾಲಂಕೃತ ಭಿತ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕಾಣಬಹುದು. ಉದಾ: ಬಸ್ತಿಹಳ್ಳಿಯ (ಹಳೇಬೀಡು) ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥ ಬಸದಿ ಈ ಬಸದಿಯ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ತೆಳ್ಳನೆಯ ಭಿತ್ತಿಪಾದಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಕಾಣಬಹುದು. ಬಹುಪಾಲು ಸಮಕಾಲೀನ ಬಸದಿಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಇದೆ. ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಭಿತ್ತಿ ನಿರೂಪಣೆಗೆ ಯಾವುದೇ ಮತ–ಪಂಥಗಳ ಭೇದವಿಲ್ಲ. ಕೆಲವು ವೇಸರ ಮಾದರಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಕಾಣುತ್ತದೆ (ರಾಮನಾಥಪುರ, ನುಗ್ಗೇಹಳ್ಳಿ). ಅಲ್ಪಾಲಂಕೃತ ಭಿತ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತು ಅಂಗಗಳಿಗೂ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕರಣಕ್ಕೂ ಸಮಾನ ಗಮನ ಹರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣದಲ್ಲಿ ಮೆಚ್ಚುವಂತಹ ಕೌಶಲ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಭಿತ್ತಿಯ ಹಿಂದೆ–ಮುಂದೆ ಚಾಚುಗಳು ವಿಸ್ತೀರ್ಣದಲ್ಲಿ ಚಿಕ್ಕದಾಗಿದ್ದು ಭಿನ್ನವಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಮುಂಚಾಚುಗಳಲ್ಲಿ ಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನು, ಹಿಂಚಾಚುಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭ ಪಂಜರ, ತೋರಣ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ವಾಸ್ತು ಅಲಂಕರಣಗಳ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಾಲಂಕರಣವೂ ಇರಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ, ಮೇಲಿನಿಂದ ಕೆಳಗಿನವರೆಗೆ ಸಸ್ಯಾಲಂಕಾರದ ಪಟ್ಟಿಗಳೂ ಇರಬಹುದು (ಅಮೃತಾಪುರ ಇತ್ಯಾದಿ).

ಸಾಲಂಕೃತ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಪೋತವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ಎರಡು ಸಮಾನಾಂತರ ಭಾಗಗಳಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒತ್ತೊತ್ತಾಗಿ ಸಾಲುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಕಂಡರಿಸಿ, ಕಪೋತದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಕೆತ್ತಿರುತ್ತಾರೆ. ಕೆಳಭಿತ್ತಿ ಹೆಚ್ಚು ರಮಣೀಯ ಮತ್ತು ಆಕರ್ಷಕ ಭಾಗ. ದೇವಾಲಯದ ಪಂಥಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಸಮೂಹ ಇಲ್ಲಿಯ ಶಿಲ್ಪ ವಿಷಯ. ಮಧ್ಯೆ–ಮಧ್ಯೆ ಸಮಾಜೋ–ಧಾರ್ಮಿಕ, ಲೌಕಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಇಲ್ಲದಿಲ್ಲ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದೇ ಎತ್ತರ, ಗಾತ್ರ, ಅಲಂಕರಣ, ನೋಟವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಈ ಶಿಲ್ಪಸಾಲಿನ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಶಿಲ್ಪಕ್ಕೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಚೌತಿ–ಚಂದ್ರಾಕಾರದ ಲತಾಕುಂಜವನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಂಡರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಇದರ ಬದಲಾಗಿ ವಾಸ್ತು ರೂಪಣೆಯೂ ವಳ್ಳಿಮಾಲೆಯೂ ಇಲ್ಲದಿಲ್ಲ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸ್ಥಾನಕ, ಆಸೀನ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಶಯನ ಮೂರ್ತಿಗಳಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಸ್ಥಾನಕ ಮೂರ್ತಿಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಅಕ್ಕ–ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಹಿಂಬಣಿ–ಮುಂಬಣಿಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ಅನುಚರರು, ಸಹಚರರು, ಆಯುಧ ಪುರುಷರು, ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಸೂಕ್ತ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ನಿಗದಿತ ಸಣ್ಣ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಡೆದಿರುತ್ತಾರೆ. ಕೆಲವೆಡೆ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಾಲಿನ ಬಳಿಯೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಹಿಂಬಣಿ–ಮುಂಬಣಿಗಳಿಗನುಗುಣವಾಗಿ ವಿವಿಧ ದಿಕ್ಕುಗಳತ್ತ ಮುಖಮಾಡಿರುವ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಮುಖಭಾವಗಳು ನೆರಳು ಬೆಳಕಿನ ಹೊನಲಾಟದಿಂದಾಗಿ ವಿವಿಧ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು, ದಿನದ ವಿವಿಧ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಹೊರಹೊಮ್ಮುತ್ತವೆಂದು ಕಲಾವಿಮರ್ಶಕರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಭಿತ್ತಿಯ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ತೆಳುವಾದ, ಉದ್ದವಾದ ಆಂಗ್ಲ ಅಕ್ಷರ ಎಸ್ ಆಕಾರದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಾಗುಳ್ಳ ಕಪೋತವನ್ನು ಕೂಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಸಾಲಂಕೃತವಾದ ಈ ಕಪೋತ ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ಎರಡು ಭಾಗಗಳನ್ನಾಗಿ ಕಾಣಿಸುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಭಿತ್ತಿಯ ಏಕತಾನತೆಯ ನೋಟವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಭಿತ್ತಿಗೆ ಮೇಖಲದ ರೀತಿಯ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನೂ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಕಪೋತದ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಸಾಲಾಗಿ ಭಿತ್ತಿಪಾದಗಳು ಮತ್ತು ಆಲಂಕಾರಿಕ ಶಿಖರಗಳ ಸರಮಾಲೆಯೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳು ಕೆಳಗಿನ ಶಿಲ್ಪಗಳ ನೇರದಲ್ಲಿ, ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ಇದ್ದು ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿ ಭಿತ್ತಿ ಕೋಷ್ಠ, ಶಿಲ್ಪ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತು ತೋರಣದ, ವೈಭವೀಕೃತ ನಿರೂಪಣೆ ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಭಿತ್ತಿಯ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎಲ್ಲ ಸಾಲಂಕೃತ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಭಿತ್ತಿಯ ಅಲಂಕರಣವನ್ನು ಕುರಿತು ಯಾವುದೇ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ನಿಯಮವನ್ನು ಪಾಲಿಸಿದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ನಿರಾಲಂಕೃತ, ಅಲ್ಪಾಲಂಕೃತ ಮತ್ತು ಸಾಲಂಕೃತ ಭಿತ್ತಿಗಳನ್ನು ಇವರು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದೇ ದೇವಾಲಯ ಸಮುಚ್ಚಯದಲ್ಲಿ ಬಗೆ–ಬಗೆಯಾದ ಅಲಂಕರಣವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಉದಾ: ಬೆಳವಾಡಿಯ ವೀರನಾರಾಯಣ ದೇವಾಲಯ ತ್ರಿಕೂಟಾಲಯ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನ ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿ ಅಲ್ಪಾಲಂಕೃತವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಮುಂದಿನ ಎಡ ಮತ್ತು ಬಲ ಪಾರ್ಶ್ವದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಲಂಕೃತ ಭಿತ್ತಿಯಿದೆ. ದ್ರಾವಿಡ, ವೇಸರ ಮಾದರಿಗಳೆಂಬ ಭೇದವೂ ಭಿತ್ತಿ ಅಲಂಕರಣದ ನಿಯಮದಲ್ಲಿರಲಿಲ್ಲ. ಭಿನ್ನ ರೀತಿಯ ಭಿತ್ತಿ ಅಲಂಕರಣೆಗಳು ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ ವಿವಿಧ ಗರ್ಭಗೃಹಗಳಿಗೆ ಮಾಡಿರುವುದು ಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಕಪೋತ: ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲ್ತುದಿಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಕಪೋತವನ್ನು ನಾಜೂಕಾಗಿಯೂ ನವಿರಾಗಿಯೂ ರೂಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯದ ಕಪೋತಗಳು ದ್ರಾವಿಡ ಕಪೋತಗಳಿಗಿಂತ ವಿಭಿನ್ನ. ಇವು ತೆಳುವಾಗಿಯೂ ಹೆಚ್ಚು ಅಗಲವಾಗಿಯೂ ಎರಡು

ಬಾಗುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದಾಗಿಯೂ ಇವೆ. ಕಪೋತದ ಕೆಳಮುಖ ಆಳವಾಗಿದ್ದು, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹೆಂಚಿನ ಚಾವಣಿಯ ಸೂರಿನ ಕೆಳಭಾಗದ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಮರದ ತೊಲೆ ಅಡ್ಡ ಪಟ್ಟಿಗಳು, ಕೂಡುವ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಗುಬ್ಬಿ ಗಂಟುಗಳು, ಗುಬುಟುಗಳೂ ಮುಂತಾದ ಅಲಂಕರಣೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಕಪೋತದ ಮೇಲ್ಭಾಗ ಎರಡು ಬಾಗಿನ ಇಳಿಜಾರು ಕಪೋತದ ಮುಂದಿನ ಅಂಚಿಗೆ ಕಸೂತಿಯನ್ನು ಹೋಲುವ ಮುಕ್ತಾಗ್ರಾಸಗಳ ಅಲಂಕರಣವೂ ಉಂಟು. ತೆರೆದ ಮಹಾಮಂಟಪ, ರಂಗಮಂಟಪಗಳ ಸುತ್ತಲೂ ಹೆಚ್ಚು ಮುನ್‌ಚಾಚಿದ ಕಪೋತಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ಕಪೋತವನ್ನು ಅಮೃತಾಪುರದ ಅಮೃತೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ವಿಜಯನಗರ ದೇವಾಲಯಗಳ ತೆರೆದ ಮಂಟಪಗಳ ಸುತ್ತಲಿನ ಎರಡು ಬಾಗುಳ್ಳ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ಕಪೋತಗಳ ಮುನ್–ಮಾದರಿಗಳಿವು ಎಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳು, ಹಳೇಬೀಡು

ಹಾರ: ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯದ ಹಾರಗಳು (ಕೈಪಿಡಿಗೋಡೆ) ಅತಿ ಕ್ಲಿಷ್ಟವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಂಡಿದೆ. ಆದರೆ ಇವು ವಾಸ್ತು ರೀತಿಯ ಆವಶ್ಯಕತೆಯಾಗಿತ್ತು. ಹಿಂದೆಯೇ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿದಂತೆ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಅಸಂಖ್ಯಾತ, ನಿಬಿಡ ಹಿಂದೆ–ಮುಂದೆ ಚಾಚುಗಳು ಇರುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ದ್ರಾವಿಡ ಮಾದರಿಯಂತೆ ನೇರವಾಗಿ ಶಾಲಕೂಟ, ಪಂಜರಗಳ ಸಾಲನ್ನು ಪ್ರಭಾವಯುತವಾಗಿ ಕಂಡರಿಸಲು ಪ್ರಸ್ತರ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅವಕಾಶವಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದರ ಬದಲಿಗೆ ದಿಂಡುಗಳುಳ್ಳ ವೇದಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಸಾಲಂಕೃತ, ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಕೂಡುಗಳನ್ನು ಕಡೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಕೂಡುಗಳು ಅತಿಶಯವಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಪ್ರಧಾನವಾದ ಕೀರ್ತಿಮುಖವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಕೀರ್ತಿಮುಖಗಳು ಕೈಪಿಡಿಯ ವೇದಿಕೆಯಮೇಲೆ ಸಾಲಾಗಿ ಶಿಖೆಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಇವುಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ ಇವು ಶಾಲಕೂಟ, ಪಂಜರ ಮಂಟಪಗಳ ನಾಸಿಗಳ ಮೇಲ್ತುದಿಗಳೆಂಬುದಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಈ ಕೂಡುಗಳ ಗಾಡಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ–ಸಣ್ಣ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳಿರುತ್ತವೆ.

ಸುಕನಾಸಿ: ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲಿನ ಪ್ರಾಸಾದದಿಂದ ಮುಂದಕ್ಕೆ ಚಾಚಿರುವ ಪಂಜರ ರೀತಿಯ ಬೆನ್ನು, ಮುಖವುಳ್ಳ ಸುಕನಾಸಿಗಳನ್ನು ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಅಂಗ ದ್ರಾವಿಡ, ನಾಗರ, ವೇಸರ–ಮೂರೂ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಾಸಾದಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಪಾರ್ಶ್ವ ಅಲಂಕರಣ, ಪ್ರಾಸಾದದ ಅದೇ ಮಟ್ಟದ ಅಲಂಕರಣಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋಲುತ್ತದೆ. ಮುಖ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡದಾದ ಕೂಡು (ಮಹಾನಾಸಿ) ಇರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗುಡಿಯ ಮೂರ್ತಿಯ ಕಿರಿದಾದ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಈ ಕೂಡುವಿನಲ್ಲಿ ಕಂಡರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಸುಕನಾಸಿಯ ಇಳಿಜಾರು ಬೆನ್ನಿನ ಮೇಲೆ, ಹೊಯ್ಸಳ ಲಾಂಛನವಾದ ಹುಲಿಯನ್ನು ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿರುವ ಸಳನ ಶಿಲ್ಪವಿರುತ್ತದೆ.

ದ್ವಾರ ಬಂಧಗಳು: ದೇವಾಲಯ ಯಾವುದೇ ಶೈಲಿಯ ವಾಸ್ತುವಾಗಿರಲೀ, ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳ ದ್ವಾರ ಬಂಧಗಳು ಅತಿ ಆಕರ್ಷಕ ಭಾಗಗಳು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಭಿತ್ತಿಪಾದ, ತೊಲೆ, ಕಪೋತ, ಹಾರ ಮುಂತಾದವುಗಳು ದ್ವಾರಬಂಧದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಕೆತ್ತನೆಗಳು. ಜೊತೆಗೆ ದ್ವಾರದ ನಿಲುವು ಪಟ್ಟಿ ಮತ್ತು ತೊಲೆಗಳ ಮೇಲೆ ವಿವಿಧಾಲಂಕಾರದ ಪಟ್ಟಿಗಳು (ಶಾಖೆಗಳೂ) ಸಾಮಾನ್ಯ. ಹೆಚ್ಚು ಅಲಂಕೃತವಾದರೆ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚು ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಪಟ್ಟಿಗಳು ಮತ್ತು ಮೇಲೆ ಮಕರತೋರಣ ಇರುತ್ತದೆ. ಶಾಖೆಗಳಲ್ಲಿ ರತ್ನ ಪಟ್ಟಿ, ಮಣಿಮಾಲೆಗಳು, ಸರಗಳು, ಗಂಟೆಗಳು, ಕುಚ್ಚುಗಳು, ರಂಧ್ರಗಳು, ಗುಬುಟಗಳು, ಗಾಡಿಗಳು, ಅಂಚುಗಳು, ಏಣುಗಳು – ಹೀಗೆ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಕೆತ್ತನೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ನಿಲುವು ಪಟ್ಟಿಯ ಪಾರ್ಶ್ವಗಳಲ್ಲಿ ಜಾಲಂಧ್ರಗಳೂ ಇರಬಹುದು. ಬುಡದಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಚಾಮರಧಾರಿಗಳೂ ನದಿ ದೇವತೆಗಳೂ ದಾನಿಗಳೂ ಇತ್ಯಾದಿ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಸಾಲಾಗಿ ಕಂಡರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ನಿಜಗಾತ್ರದ ದ್ವಾರಪಾಲಕರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಹ ಇಲ್ಲದಿಲ್ಲ (ಹಳೇಬೀಡು). ಹೊಯ್ಸಳ ದ್ವಾರ ಬಂಧದ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಶೇಷವೆಂದರೆ ಸವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡಿದ ಮಕರ ತೋರಣಗಳು. ಇದರ ಕೆತ್ತನೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಚಾಣಾಕ್ಷ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಮ್ಮೆಯ ಕೆಲಸಗಳೂ ಆಗಿವೆ (ಹಳೇಬೀಡು). ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ, ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ, ವೈಭವೋಪೇತವಾಗಿ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡಿದ ಮುಖಾಮುಖಿ ಮಕರಗಳು, ಇವುಗಳ ಮಧ್ಯೆ ನರ್ತಿಸುತ್ತಿರುವ ನಟರಾಜ ಅಥವಾ ವಿಷ್ಣು ಅಥವಾ ಇಂದ್ರ ಅಥವಾ ತ್ರಿಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಈ ಲೀಲೆಯನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸುತ್ತಿರುವ ಇತರ ದೇವ–ದೇವತೆಗಳು ಇಲ್ಲಿಯ ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಶಿಲ್ಪಗಳೊಡಗೂಡಿದ ಜಾಲಂಧ್ರ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಭಾಗವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಕರ ತೋರಣದ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಬೇಲೂರು, ಹಳೇಬೀಡುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಕಂಬಗಳು: ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿಯ ಕಂಬಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಕಂಭ ತಯಾರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷ ಪರಿಣತಿಯನ್ನೇಗಳಿಸಿದ್ದರು, ಬೆರಗು ಮೂಡಿಸುವಷ್ಟು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ, ನಿಖರವಾಗಿ, ಸಮಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳು ತಯಾರಾಗಿವೆ. ಕೆತ್ತನೆಯ ನಿಖರತೆ, ಸೂಕ್ಷ್ಮತೆ ಎಷ್ಟಿದೆಯೆಂದರೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಬರಿಗೈಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸುವುದು ಅಸಾಧ್ಯದ ಮಾತೇ ಸರಿ. ಯಾವುದೇ ಒಂದು ತಿರುಗಣಿ ಯಂತ್ರದ ಮೇಲೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ, ತಿರುಗಿಸಿ ಕಡೆದು ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡಿದಂತಿದೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಈ ಕಂಬಗಳನ್ನು ತಿರುಗಣಿ ಅಥವಾ ರಾಟೆ ಯಂತ್ರದ ಕಂಬಗಳೆಂದೇ ಕರೆಯುವುದು ವಾಡಿಕೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ಕಂಬಗಳ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಧಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಮೊದಲನೆಯದು ಸಮಾನಾಂತರ ಕೆತ್ತನೆ ಅಂಗಗಳುಳ್ಳ, ರಾಟೆಯಲ್ಲಿ ತಯಾರಿಸಿ ಹೊಳಪು ಮಾಡಿದ ಕಂಬಗಳು ಮತ್ತು ಎರಡನೆಯದು ಇದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ತಯಾರಿಸಿದ ಕಂಬದ ದಿಂಡನ್ನು ಮತ್ತೆ ಲಂಬ ಗಾಡಿಗಳನ್ನು ಕೊರೆಯುವುದರ ಮೂಲಕ ಬಹು ಮೂಲೆಯ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ಕಂಬಗಳನ್ನಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿಸಿರುವುದು. ಮೊದಲನೆಯ ವಿಧದ ಕಂಬಗಳು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಎರಡನೆಯ ವಿಧಾನ ಕಂಬಗಳು ವಿರಳವಾಗಿದೆ. ಚತುರಸ್ರಾಕಾರದ ದಿಂಡುಳ್ಳ ಕಂಬಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಭದ್ರಕ (ಗೋಡೆ) ಕಂಬಗಳನ್ನಾಗಿ ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯ ಕಂಬಗಳಿಗೂ ನಿಯಮವೆಂಬಂತೆ ಚೌಕಾಕಾರದ ಪೀಠ ಮತ್ತು ಬುಡಭಾಗವಿರುತ್ತವೆ.

ಮೊದಲನೆಯ ವಿಧದ ಕಂಬಗಳು ಚೌಕಾಕಾರದ ಬುಡದ ಮೇಲೆ ಉರುಳೆಯಕಾರದ ದಿಂಡನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಉರುಳೆ ದಿಂಡಿನ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಾಣುವಂತೆ ಗಂಟೆಯಾಕೃತಿಯ ಭಾಗವಿರುತ್ತದೆ. ಗಂಟೆಯಾಕಾರದ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಕೆಳಗಿನ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ, ಒತ್ತೊತ್ತಾಗಿ ಕೊರೆದ ಅನೇಕ ಸಂಖ್ಯೆಯ ನಿಮ್ನ, ಪೀನ, ಸುರುಳಿ, ಉರುಳೆ, ಪಟ್ಟಿ ಆಕಾರದ, ವಿವಿಧ ಆಳ–ಅಗಲದ ಕೊರೆತಗಳು, ಊರ್ಧ್ವ–ಅಧಃಪದ್ಮಗಳು, ಹಗ್ಗ–ಸರಪಣಿ ಮುಂತಾದ ಕೆತ್ತನೆಗಳು ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಈ ದಿಂಡಿನ ಮೇಲೆ ದಿಂಬಿನಾಕಾರದ ಅಥವಾ ಜಾರೇಣುಳ್ಳ ಅಥವಾ ಮೊನಚಾದ ಮುಖವುಳ್ಳ ಬೋದಿಗೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ದ್ರಾವಿಡ ರೀತಿಯ (ಪಲಗೈ) ಫಲಕ ಕೂಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಮೇಲಿನ ಚಾಚು ಪೀಠಗಳು, ಸುರುಳಿಯಾಕಾರದ ತುದಿಯುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದ್ದು (ಮುಷ್ಟಿ ಬಂಧ) ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಪದ್ಮದಳದೊಂದಿಗೆ, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ವ್ಯಾಘ್ರಮುಖದೊಂದಿಗೆ, ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಭಾರವಾಹಕರೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿರುತ್ತವೆ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಈ ಕಂಭಗಳ ಆಕರ್ಷಣೆ ಎಂದರೆ ಹೊಳಪಾದ ಮೇಲ್ಮೈ, ಕಡೆತದ ಸೂಕ್ಷ್ಮತೆ, ನಿರ್ದಿಷ್ಟತೆ ಮತ್ತು ಏಕ ರೀತಿಯ ಅಲಂಕರಣೆ. ಇವುಗಳನ್ನು ಕಡೆಯಲು ಯಾವ ರೀತಿಯ ರಾಟೆ ಯಂತ್ರಗಳನ್ನು ಅವರು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದರ ಮಾಹಿತಿ ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ರಾಟೆ ಯಂತ್ರಗಳನ್ನು ಬಳಸಿರುವುದಂತೂ ನಿಜ. ರಾಟೆಗಳ ಮೇಲೆ ದಿಂಡುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಅನಂತರ ಬೇಕಾದ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತನೆಯ ಕೆಲಸವನ್ನು ಮಾಡಿರುವ ನಿದರ್ಶನಗಳೂ ಸಾಕಷ್ಟಿವೆ. ಎರಡನೆಯ ಬಗೆಯ ಕಂಬಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವಾಗ ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಆವಶ್ಯಕ ಗಾತ್ರದ ದಿಂಡನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ಲಂಬವಾಗಿ ಸಮಾನಾಂತರ ಗಾಡಿಗಳನ್ನು ಮೇಲಿನಿಂದ ಕೆಳಗಿನವರೆಗೂ ಕೈಯಿಂದಲೇ ಕತ್ತರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ವೈವಿಧ್ಯಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಲಂಬಕೊರೆತಗಳು ನೋಡುವುದಕ್ಕೆ ಸಮಾನಾಂತರವಾಗಿ ಕಂಡರೂ ರಾಟೆಯಂತ್ರದ ಸೂಕ್ಷ್ಮತೆ, ನಿಖರತೆ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ.

ಭುವನೇಶ್ವರಿಗಳು: ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಭುವನೇಶ್ವರಿಗಳ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ನವರಂಗ, ರಂಗಮಂಟಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಭುವನೇಶ್ವರಿಯ ವಿನ್ಯಾಸ, ನಿರ್ಮಾಣ ತಂತ್ರದ ಒಂದು ಆವಶ್ಯಕತೆಯಿಂದಾಗಿ ಉಂಟಾಗಿದೆ. ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನ ಉದ್ದವಾದ

ಚಪ್ಪಡಿಗಳು, ಅವುಗಳ ಮೃದುತ್ವದಿಂದಾಗಿ ಬಾಳಿಕೆ ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ಅದೇ ಕಲ್ಲಿನ ತುಂಡು-ತುಂಡು ಚಪ್ಪಡಿಗಳನ್ನು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ, ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಜೋಡಿಸಿ ಗುಮ್ಮಟಾಕಾರದ ಅಥವಾ ನಾಭಿ ಛಂದ ರೀತಿಯ ಚಾವಣಿ ನಿರ್ಮಿಸಿ, ಅದರ ಒಳಮುಖವನ್ನು ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡಿ, ನಯನ ಮನೋಹರವಾದ ಭುವನೇಶ್ವರಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆಕರ್ಷಣೆಯಲ್ಲದೆ ಈ ಭುವನೇಶ್ವರಿಗಳಿಂದ ಮತ್ತೊಂದು ಉಪಯೋಗವೂ ಇದೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಸೇರಿದಂತೆ ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ದೇಗುಲಗಳ ವಿಶಾಲ ರಂಗಮಂಟಪ ಗಳಲ್ಲಿ, ನವರಂಗಗಳಲ್ಲಿ, ದೇವರ ಸೇವೆಗಾಗಿ ವಿಶೇಷ ಪೂಜಾವಿಧಿಗಳು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು ಜರುಗುತ್ತಿದ್ದುದು ತಿಳಿದಿರುವ ವಿಷಯವೇ ಆಗಿದೆ. ಜೋರಾದ ಘಂಟಾನಾದ, ಜಾಗಟೆಯ ಸದ್ದು, ಓಲಗ, ಡಮರು, ಡೋಲು, ನಗಾರಿ, ಕೊಂಬು, ಕಹಳೆ ಮುಂತಾದ

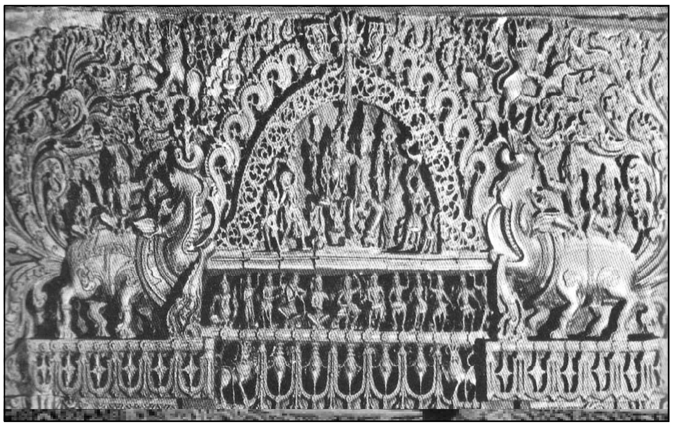

ಮಕರ ತೋರಣ, ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ, ಬೇಲೂರು

ವಾದ್ಯಗಳ ಕಿವಿಗಡಚಿಕ್ಕುವ ಶಬ್ದ ರಂಗಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮಟ್ಟವಾದ ಮೇಲ್ಚಾವಣಿ ಯಿದ್ದಲ್ಲಿ ಈ ಭಾರೀ ಶಬ್ದ ಪ್ರತಿಧ್ವನಿಸಿ ವಾದ್ಯದ ನಿಜವಾದ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆಯುಂಟಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅಂತಹ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಗುಮ್ಮಟಾಕಾರದ ಭುವನೇಶ್ವರಿಗಳು ಇದ್ದಲ್ಲಿ ಶಬ್ದವನ್ನು ಪ್ರತಿಧ್ವನಿಸದೆಯೇ ಶಬ್ದವನ್ನು ಹೀರಿ, ಪ್ರತಿಧ್ವನಿಯನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಇದು ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿ ರುಜುವಾತು ಪಡಿಸಬಹುದಾದ ವಿಷಯ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಮಟ್ಟವಾದ ಚಾವಣಿ ಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಬಾಳಿಕೆ ಬರುವ, ಸುಂದರವಾದ ಪ್ರತಿಧ್ವನಿಯನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವ ಭುವನೇಶ್ವರಿಗಳು ಮಧ್ಯಕಾಲೀನ ದೇಗುಲಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಜನಪ್ರಿಯವಾದವು. ಭುವನೇಶ್ವರಿಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಣೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಣದ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಲ್ಲ, ಕಾಣದ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಿಲ್ಲ, ಕಾಣದ ಧಾರ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳಿಲ್ಲ ವೆಂಬ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ವಸ್ತು ವೈವಿಧ್ಯತೆ ಇದೆ, ತಾಂತ್ರಿಕ ಪರಿಣತಿ ಇದೆ, ರಚನಾಕೌಶಲ್ಯ ವಿದೆ ಮತ್ತು ಶಿಲ್ಪಿಯ ಫಲವತ್ತಾದ ಕಲ್ಪನೆಯ ಪರಾಕಾಷ್ಠತೆ ಇದೆ.

ಶಿಲ್ಪಗಳು: ಹೊಯ್ಸಳ ಕಲಾ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಪರಿಪೂರ್ಣತೆಯನ್ನು, ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾಗಿ ಅವರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ದೇವಾಲಯ ಭಿತ್ತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುವ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಅವುಗಳ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ, ನಿಲುವಿಗೆ, ಲಾಲಿತ್ಯಕ್ಕೆ, ವೈಭವಕ್ಕೆ, ಒನಪು-ವಯ್ಯಾರಗಳಿಗೆ, ಸೂಕ್ಷ್ಮಾತಿಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ವೈವಿಧ್ಯತೆಗಳಿಗೆ ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಹಾಗೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಸ್ಥಾನಪಡೆದಿವೆ. ವಾಸ್ತು ಅಂಗಗಳಂತೆ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನ ಕೃತಿಗಳು ಹೊಯ್ಸಳ ವಾಸ್ತು ಕೃತಿಗಳು ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಲ್ಲದೆ, ಕಣಶಿಲೆಯಲ್ಲೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿವೆ. ಆದರೆ ಬಳಪದ ಕಲ್ಲಿನದಲ್ಲದ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮಾತ್ರ ದುರ್ಲಭ. ಮೃದು ಮಾಧ್ಯಮದಿಂದಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪ ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ಆಡಂಬರ ದುಂದುತನ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಎರಡು ಬಗೆಯದಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು: ದುಂಡು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಮತ್ತು ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳು. ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಪೂಜಾ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಮದನಿಕಾ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಕೆಲವು ದ್ವಾರಪಾಲಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ನಂದಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಸಳನ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಕೆಲವು ವಿಶೇಷ ಕಲ್ಪನೆಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಪೂಜಾ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕಂಡರಣೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರತಿಮಾಶಾಸ್ತ್ರದ ನಿಬಂಧನೆಗಳಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಕೆತ್ತನೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನೆಂಬ ಅಂಶ ರುಜುವಾತಾಗಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇವುಗಳ ಕಂಡರಣೆಯಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯ ಕಡಿಮೆ, ನಿಬಂಧನೆ ಜಾಸ್ತಿ. ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಅಪಾರ. ದೇವಾಲಯಗಳ ಭಿತ್ತಿಗಳ ಮೇಲೆ ನೂರಾರು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಇವು ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಧಾರ್ಮಿಕ, ಲೌಕಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ಪ್ರಾಣಿ, ಪಕ್ಷಿ ಮುಂತಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಇವು ಒಳಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆಯಾದರೂ ಧಾರ್ಮಿಕ, ಪೌರಾಣಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳೇ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಧರ್ಮಬೋಧನೆಗೆ, ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ, ಪ್ರವರ್ಧನೆಗೆ ಮತ್ತು ಸಮೂಹ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಕಡೆದಂತಹ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಇವು ಪೂಜಾ ವಿಧಿಗಳಾಗಿ ಮಾಡಿದಂಥವುಗಳಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಇವುಗಳ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ, ರೂಪಣೆಯಲ್ಲಿ ವೈವಿಧ್ಯ ಇದೆ. ಶಿಲ್ಪಿಯ ನಿರೂಪಣಾ ಕೌಶಲವಿದೆ. ರಚನಾ-ರೂಪಣಾ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿದೆ. ಧಾರ್ಮಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಕಂಡರಣೆಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ವಿಧಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ ಸ್ಥಾಣಕ, ಆಸೀನ ಮತ್ತು ಶಯನ ಮೂರ್ತಿಗಳು. ಮೂರನೆಯದು ಅಪರೂಪ. ಕೇವಲ ವಿಷ್ಣು ಮಾತ್ರ ಈ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತಾನೆ. ಸ್ಥಾಣಕ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಮತ್ತು ಆಸೀನ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಡಿಮೆ. ಹಿಂದು, ಜೈನ ಪಂಥದ ಸಕಲ ದೇವಾಧಿದೇವತೆಗಳು, ಉಪದೇವತೆಗಳು, ಯಕ್ಷ ಗಂಧರ್ವ, ಅಪ್ಸರೆ, ಗಣ, ಕಿನ್ನರ ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಎಲ್ಲರೂ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತಾರೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ಅನೇಕ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅರೆಧಾರ್ಮಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೂ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತಾರೆ.

ಶಿಲ್ಪಗಳ ವಸ್ತು ವಿಷಯ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿದ್ದರೂ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಲಕ್ಷಣ, ಅಂಗರಚನೆ, ಅಲಂಕರಣ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದೇ ಶೈಲಿಯ ಛಾಪನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಶೈಲಿಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಆದರೆ ಇದೇ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಶಿಲ್ಪದ ಕಾಲವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವುದು ಕಷ್ಟ. ಶುದ್ಧವೋ-ಅಶುದ್ಧವೋ ಅಲಂಕೃತವೋ ನಿರಾಲಂಕೃತವೋ ಸುಂದರವೋ ಅಲ್ಲವೋ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಹಾಗೂ ಅಭಿರುಚಿಯನ್ನು ಅರಿಯಲು ಸಹಕಾರಿಯಾಗುವುದು.

ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಅಂಗರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿ ಕಾಣಬರುವ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಪುರುಷ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಪೌರುಷ, ಗಾಂಭೀರ್ಯದಿಂದಲೂ ಸ್ತ್ರೀ ರೂಪಗಳು ಲಾಲಿತ್ಯದಿಂದಲೂ ಕೂಡಿರುವುದು. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಲ್ಲವೂ ಕೆಲವು ಸಾಮಾನ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಎಲ್ಲ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಮುಖಗಳೂ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ವೃತ್ತಾಯತಾಕಾರದ ಮುಖವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತವೆ. ಕಿರಿದಾದ ನೀಳನೇತ್ರ, ಉದ್ದವಾದ ಬಿಲ್ಲಿನಾಕಾರದ ಹುಬ್ಬು, ಮೊನಚಾದ ನಾಸಾದಂಡ, ಸ್ಥೂಲೋಷ್ಠ, ಸಣ್ಣ ಬಾಯಿ, ಗಿಡ್ಡಾದ ದಪ್ಪ ಕುತ್ತಿಗೆ, ಮಿತ ಕಟಿಯುಳ್ಳ ದಷ್ಟ-ಪುಷ್ಟವಾದ ದೇಹ ಮುಂತಾದವು ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಮುಖ್ಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು. ಸಾಲಭಂಜಿಕೆಯರನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಇತರ ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೂ ಮೇಲಿನ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಅನ್ವಯಿಸುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ದೇಹಸೌಷ್ಠವ ಮಾತ್ರ ಸ್ವಲ್ಪ ತೆಳ್ಳಗೂ ಲಾಲಿತ್ಯ, ಲಾವಣ್ಯಪೂರ್ಣವೂ ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ಆಭರಣಾಲಂಕಾರಗಳು ಎಲ್ಲ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೂ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕವೂ ಸಮರೀತಿಯವೂ ಮತ್ತು ಸಿರಿವಂತಿಕೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದವೂ ಆಗಿರುತ್ತವೆ. ದೈವೀ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಎತ್ತರ ವಾದ ಕಿರೀಟ ಅಥವಾ ಕೇಶಾಲಂ ಕಾರ, ಕುಂಡಲಗಳು, ಅಡ್ಡಿಕೆ ಗಳು, ಹಾರಗಳು, ತೋಳ್ಬಂದಿಗಳು, ಬಳೆಗಳು, ಉಂಗುರಗಳು, ಒಡ್ಯಾಣಗಳು ಅಥವಾ ಕಟಿಬಂಧಗಳು, ಕಡಗಗಳು, ಗೆಜ್ಜೆಗಳು, ಪಾದಸರಗಳು, ಕಾಲುಂಗುರಗಳು ಮುಂತಾದ ಸಕಲಾಭರಣಗಳಿಂದ ಭೂಷಿತವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಸಾಂಪ್ರದಾ ಯಿಕ ಒಡವೆಗಳೊಂದಿಗೆ ವೈಜಯಂತಿ ಎಂಬ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಹಾರ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಾಗಿ ಎಲ್ಲ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಬರು ತ್ತದೆ. ಯಜ್ಞೋಪವೀತದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪದ ಹೆಗಲಿನಿಂದ ಮೊಣಕಾಲಿನ ವರೆಗೂ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಕಾಣುವ ಹಾರ ಇದು. ಎಲ್ಲ ದೇವ-ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿ ಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಲ್ಲ ಒಂದು ರೀತಿ ಈ ಮಾಲೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ವೈಜಯಂತಿ, ಮಣಿ ಮುತ್ತುಗಳಿಂದ, ಪುಷ್ಪದಳಗಳಿಂದ, ಪದಕ-ಸರಪಳಿಗಳಿಂದ, ಗೆಜ್ಜೆಗಳಿಂದ, ಅಪರೂಪವಾಗಿ ರುಂಡಗಳಿಂದ (ಶಾಕ್ತ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ) ರಚನೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ.

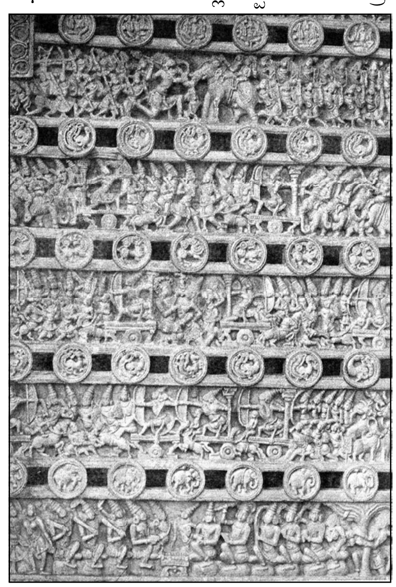

ಜಾಲಂಧ್ರ, ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಬಂದಳಿಕೆ

ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ವಸ್ತ್ರಾಲಂಕರಣಕ್ಕಿಂತ ಆಭರಣಾಲಂಕಾರವೇ ಹೆಚ್ಚು. ವಸ್ತ್ರಗಳು ಸೂಚ್ಯವಾಗಿಯೂ ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿಯೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಉತ್ತರೀಯ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಾಣುವು ದಿಲ್ಲ. ಅಂತರೀಯದ ಇಕ್ಕೆಲದ ಗಂಟುಗಳು ಮತ್ತು ಕುಚ್ಚುಗಳು ಮಾತ್ರ ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಅಂತರೀಯವು ಕಟಿಯಿಂದ ಮೊಣಕಾಲಿನವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಬಹುದು. ಕೀರ್ತಿಮುಖವುಳ್ಳ ಕೊಂಡಿಪದಕ, ಸರಪಳಿ, ಮಣಿಹಾರ, ಮಣಿಗೊಂಚಲು, ಕುಚ್ಚುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ಅಂತರೀಯವು ಆಭರಣಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ತುಂಡು-ಲಂಗದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸೀರೆ ಅಥವಾ ಧೋತಿಯನ್ನು ಬಿಗಿಯಾಗಿ ಉಟ್ಟಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತವೆ.

ನೆರಿಗೆಯ ಕಸೂತಿಯ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನೂ ವಸ್ತ್ರಗಳ ಮೇಲೆ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಆಯಾಯ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಮದಂತೆ ವಿಶೇಷಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದಿರುತ್ತವೆ. ಈ ವಿಶೇಷಗಳು ಆಯುಧಗಳೇ ಆಗಿರಬಹುದು ಅಥವಾ ಇನ್ನಾವುದೇ ವಸ್ತುವಾಗಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವಿಶೇಷವೂ ಅತಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮತೆಯಿಂದ, ಬೆಡಗಿನಿಂದ ಕಂಡರಣೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಉದಾ: ಕಮಲ ಪುಷ್ಪ, ಶಂಖ, ಚಕ್ರ, ಗದೆ, ತ್ರಿಶೂಲ, ಡಮರು ಇತ್ಯಾದಿ ಎಲ್ಲವಕ್ಕೂ ಉದ್ದವಾದ ಮಣಿ ಕುಚ್ಚುಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಮೇಲ್ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಕೀರ್ತಿಮುಖಗಳೂ ಇರಬಹುದು. ಹೀಗೆ ಆಯುಧಗಳು, ವಿಶೇಷಗಳು ತಮ್ಮ ನಿಜ ಸ್ವರೂಪವನ್ನೇ ಕಳೆದುಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇನ್ನುಳಿದ ವಿಶೇಷಗಳಾದ ಬಿಲ್ಲು, ಬಾಣ, ಖಡ್ಗ, ಖೇಟಕ, ಮೃಗ, ಪುಸ್ತಕ, ವಜ್ರ, ವೀಣೆ, ಕೊಳಲು, ಅಕ್ಷಮಾಲೆ, ಕಳಶ ಇತ್ಯಾದಿ ಸುತ್ತಲಿನ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ರಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತದೆ.

ಭಿತ್ತಿಶಿಲ್ಪ, ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಹಳೇಬೀಡು

ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳ ವಸ್ತು–ವಿಷಯಗಳು ವೈವಿಧ್ಯಮಯವಾಗಿವೆ. ಧಾರ್ಮಿಕ, ಪೌರಾಣಿಕ, ಲೌಕಿಕ, ಹೂವು, ಬಳ್ಳಿ–ಪ್ರಾಣಿ–ಪಕ್ಷಿ ಹಾಗೂ ಆಲಂಕಾರಿಕ ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಒಂದಕ್ಕೊಂದು ಪೂರಕವಾಗಿ ನಿರರ್ಗಳವಾಗಿ ಕಾಣಬರುತ್ತವೆ. ಯಾವುದೇ ಅಲಂಕರಣಕ್ಕೂ ಸ್ಥಳ ನಿರ್ದಿಷ್ಟತೆ ಇದ್ದಂತೆ ಕಾಣುವುದಿಲ್ಲ. ಕೆಲವೊಂದನ್ನು ಬಿಟ್ಟು, ಎಲ್ಲವೂ ಎಲ್ಲ ಕಡೆ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಮಿಥುನ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು, ಪ್ರಧಾನ ಭಿತ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನಾಗಿ ಕಂಡರಿಸಿರುವುದು ಅಪರೂಪ. ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪ ಸಾಲಿನಲ್ಲಿ ಅತಿಹೆಚ್ಚು ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಕಂಡರಣೆಯಾಗಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದರೆ, ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲಿನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಶಿಲ್ಪಗಳು. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ದೇವತೆಯ ಶಿಲ್ಪವೂ ಒಂದೊಂದು ವಸ್ತು. ಈ ದೇವತೆಗಳು ತಮ್ಮ ಸ್ತ್ರೀಯೊಂದಿಗೆ ಮತ್ತು ಸಹಚರ, ಅನುಚರರೊಂದಿಗೆ, ಪರಿವಾರಗಳೊಂದಿಗೆ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತಾರೆ. ಪರಿವಾರ ದೇವತೆ, ಸಹಚರ, ಅನುಚರರು,ಪ್ರಧಾನ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಸ್ವಲ್ಪ ಸಣ್ಣ ಆಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಪಾದದ ಬಳಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮಾಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿಗಳು ಸ್ಥಾಣಕ, ಆಸೀನ, ನೃತ್ತ, ಸಂಹಾರ, ಅಪರೂಪವಾಗಿ ಶಯನ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ. ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಗಳು ದೈವ ದಂಪತಿಗಳದ್ದಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಉದಾ: ಉಮಾ–ಮಹೇಶ್ವರ, ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ, ಸರಸ್ವತಿ–ಬ್ರಹ್ಮ, ರತಿ–ಮನ್ಮಥ, ಅಷ್ಟದಿಕ್ಪಾಲಕರು ಇತ್ಯಾದಿ. ಇವರು ತಮ್ಮ ಪತ್ನಿಯರೊಡಗೂಡಿ ಸಿಂಹಾಸನ/ವಾಹನಾರೂಢರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ ಅಥವಾ ನಿಂತಿರುತ್ತಾರೆ ಅಥವಾ ದುಷ್ಟ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಗೆಲ್ಲುವ ಪಾರಮ್ಯದ ದ್ಯೋತಕವಾಗಿ ಶಿವ, ವಿಷ್ಣು, ದುರ್ಗಾ, ಸರಸ್ವತಿ, ಗಣೇಶ ಮುಂತಾದ ಮೂರ್ತಿಗಳನ್ನು ಸಂಹಾರ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ, ನೃತ್ಯ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಿರುವುದು ಸಾಮಾನ್ಯ. ಈ ನೃತ್ಯಮೂರ್ತಿಗಳು ಆ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಕಲೆಗಿದ್ದ ಜನಪ್ರಿಯತೆಯನ್ನು ತೋರಿಸುವುದಲ್ಲದೆ, ಶಿಲ್ಪ ಸಾಲಿನ ಜಡತೆಯನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಭಾವನೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರ್ತಿಯ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಅಂಗವೂ ಒಡವೆಯೂ ಆಯುಧ, ವಸ್ತ್ರ, ಅಲಂಕರಣ ನಿರೂಪಣೆ ಶಿಲ್ಪಕರ್ಮಿಯ ಕಾರ್ಯನೈಪುಣ್ಯವನ್ನೂ, ಕೌಶಲ್ಯವನ್ನೂ, ಪ್ರಬುದ್ಧತೆಯನ್ನೂ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಭಾಗದ ಮೇಲೂ ಕಾಣುವ ಅಲಂಕರಣಗಳು, ಕೆತ್ತನೆಗಳು, ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳಿಗೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯ ಮೇಲಿದ್ದ ವ್ಯಾಮೋಹ ಮತ್ತು ಗೀಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುತ್ತವೆ.

ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯಲ್ಲಿ ನಮ್ಯತೆಯನ್ನು ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಭಾವಯುತವಾಗಿ, ಉತ್ಕೃಷ್ಟವಾಗಿ ಪ್ರದರ್ಶಿಸುವ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದರೆ ಸಾಲಭಂಜಿಕೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಸೂಚ್ಯವಾಗಿ ಮದನಿಕೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣ ಶಿಲ್ಪವಾಗಿದ್ದು, ಕೆಲವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ, ಸ್ತ್ರೀ ಸೌಂದರ್ಯದ ಆಡಂಬರ, ಬೆಡಗು, ಬಿನ್ನಾಣದ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳನ್ನೂ ಮುಖಗಳನ್ನೂ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತವೆ. ಲತಾಕುಂಜದ ಕಮಾನಿನ ಪ್ರಭಾವಳಿಯ ಛಾಯೆಯಲ್ಲಿ, ವಿವಿಧ ಭಾವ_ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಸುಂದರ ತರುಣಿಯರು ರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಈ ತರುಣಿಯರು ಹೊರಹೊಮ್ಮಿಸುವ ರಸ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಶೃಂಗಾರ, ಜೊತೆಗೆ ಸ್ತ್ರೀ ಸೌಂದರ್ಯ ಲಾವಣ್ಯ. ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವು ನಗ್ನವಾಗಿದ್ದರೂ ಕಾಮುಕವಾಗಿಲ್ಲ, ಭೋಗಲಾಲಸೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದರೂ ಅಶ್ಲೀಲವಾಗಿಲ್ಲ. ಇವುಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯ ಪ್ರಧಾನ ವಸ್ತು ಸೌಂದರ್ಯವೇ ಹೊರತು ಮೈಥುನ ಭಾವವಲ್ಲ. ಸಾಲಭಂಜಿಕೆಯರ ಈ ಶಿಲ್ಪಗಳು ನಿಸ್ಸಂದೇಹವಾಗಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಓಜರ ಮೇರು ಕೃತಿಗಳೇ ಹೌದು. ಇವರು ತಮ್ಮ ಈ ಸೃಷ್ಟಿಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಹಸ್ತಾಕ್ಷರಗಳನ್ನು ಹಾಕಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಸುಂದರ ವಿಗ್ರಹಗಳು ಹೊಯ್ಸಳ ಕಲಾಕೂಟದ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಕೆತ್ತನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಕ್ಲುಪ್ತ ಅಲಂಕರಣ, ನಾಜೂಕಾದ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಗಳು, ಸ್ತ್ರೀ ಮೈಮಾಟದ ಆಕರ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ನಮ್ಯತೆ, ಬೆಡಗು–ಬಿನ್ನಾಣಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಈ ಮದನಿಕೆಯರ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಕಲಾ ಕೂಟಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಸ್ಥಾನ ನೀಡಿವೆ.

ಶಿಲ್ಪಿಗಳು: ತಮ್ಮ ಸೃಜನ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯದಿಂದ, ಶಿಲೆಯಲ್ಲಿ ಅದ್ಭುತ ಕಲಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ ಕುಶಲ ಶಿಲ್ಪಿಗಳನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸದಿದ್ದರೆ ಹೊಯ್ಸಳ ಕಲಾ ಇತಿಹಾಸವೇ ಅಪೂರ್ಣವೆನಿಸುವುದು. ಅದೃಷ್ಟವಶಾತ್ ಈ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ತಾವು ಕೊರೆದ ಶಿಲ್ಪಗಳ, ವಾಸ್ತುಭಾಗಗಳ ಅಡಿಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ಕೊರೆದಿರುವುದರಿಂದ ಕೆಲವಾರು ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳು, ಅವರ ಕಲಾ ಕೂಟಗಳು, ಶ್ರೇಣಿ, ಸಂಘಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಅಲ್ಪ–ಸ್ವಲ್ಪ ಮಾಹಿತಿ ದೊರಕುತ್ತದೆ. ದಾಸೋಜ ಮತ್ತು ಅವನ ಮಗ ಚಾವಣ, ಹಾಗೆಯೇ ಕೇದಾರೋಜ, ಕಾಳಿದಾಸ, ದೇಮೋಜ ಮಾಬಣ, ಚಂದಯ್ಯ, ಇತ್ಯಾದಿ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳು ಉಳಿದಿವೆ. ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ತಮ್ಮ ಹೆಸರಿನ ಜೊತೆಗೆ ತಮ್ಮ ಸಂಘದ ಹೆಸರನ್ನೂ ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಹರಿಪನೆಂಬ ಶಿಲ್ಪಿ ಸರಸ್ವತೀಸರಣದಾಸನಾಗಿದ್ದ. ಅಂದರೆ ಸರಸ್ವತೀ ಗಣಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದವನು. ಈ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಹೊಸ–ಹೊಸ ಕಾರ್ಯಗಳ, ಕೆಲಸಗಳ, ಒಪ್ಪಂದಗಳ ಮೇರೆಗೆ ಸ್ಥಳದಿಂದ–ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ವಲಸೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು. ದಾಸೋಜ ಬಳ್ಳಿಗಾವೆಯವನು. ಚಿಕ್ಕಮಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಅಮೃತಾಪುರದಲ್ಲಿ 1197ರಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಮಲ್ಲಿತಂಮ ಸು.1250 ರಲ್ಲಿ ಜಾವಗಲ್ಲು, ಗೋವಿಂದನಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ನಿರ್ವಹಿಸಿ, 1268ರಲ್ಲಿ ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಧಾನ ಶಿಲ್ಪಿಯಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಿದ. 1170 ರ ಹಾರಹಳ್ಳಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಈತ ಕಡೆದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಹಸ್ತಾಕ್ಷರವಿರಲೀ ಇಲ್ಲದಿರಲೀ ಒಬ್ಬ ಓಜನ ಕೆಲಸಕ್ಕೂ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಓಜನ ಕೆಲಸಕ್ಕೂ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಗುರುತಿಸುವುದು ಕಷ್ಟ. ಶಿಲ್ಪ ಕಂಡರಣೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಛಾಪಿಗಿಂತಲೂ ಶೈಲಿ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಒತ್ತು ಕೊಡುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಾಣವಾದ ದೇಗುಲಗಳು, ಬಸದಿಗಳು ಅವರ ರಾಜ್ಯದ ಉದ್ದಗಲಕ್ಕೂ ಹರಡಿವೆ. ಮೂರು ಶತಮಾನಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಹೊಯ್ಸಳರು ರಚಿಸಿರುವಷ್ಟು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು, ಚೋಳರನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಭಾರತದ ಇನ್ನಾವುದೇ ರಾಜವಂಶ ಕಟ್ಟಿಸಿಲ್ಲ ಎನ್ನುವುದು ಗಮನಿಸಬೇಕಾದ ಅಂಶ. ಶೆಟ್ಟರ್ ಅವರ ಪ್ರಕಾರ ಹೊಯ್ಸಳರು ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಸು.200 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ (1100–1300) ನಿರಂತರವಾಗಿ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಕಾರ್ಯ ನಡೆಯಿತು. ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ 1521 ದೇಗುಲಗಳ ನಿರ್ಮಾಣವಾದವು. ಅಂದರೆ ವರ್ಷವೊಂದಕ್ಕೆ ಸರಾಸರಿ ಎಂಟು ದೇವಾಲಯಗಳು ನಿರ್ಮಾಣಗೊಂಡವು. ಈ ದೇವಾಲಯಗಳು ಶೈವ, ವೈಷ್ಣವ ಮತ್ತು ಜೈನ ಪಂಥಗಳದ್ದಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ 965 ಶಿವನಿಗೂ 293 ವಿಷ್ಣುವಿಗೂ 173 ಜೈನರಿಗೂ 54 ಶಾಕ್ತ ದೇವತೆಗೂ 12 ಸೂರ್ಯನಿಗೂ 11 ಹರಿಹರನಿಗೂ ಮತ್ತು 5 ಬ್ರಹ್ಮನಿಗೂ ಅರ್ಪಿತವಾಗಿವೆ. ಇಷ್ಟು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಸ್ತುತ 434 ದೇವಾಲಯಗಳು ವಿವಿಧಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 238 ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಉಳಿದುಬಂದಿವೆ.

(ಎಂ.ಎಸ್.ಕೆ.)

ಮಾನಸೋಲ್ಲಾಸ: ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿಯ ಶಿಲಾಬಾಲಿಕಾ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಬಗೆಗೆ ಮಾನಸೋಲ್ಲಾಸ ಗ್ರಂಥದಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಅರ್ಥಗರ್ಭಿತ ವಿವರಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆ ರಾಣಿಯರು ಶೌರ್ಯವರ್ಧಿಸುವ ಉತ್ಸಾಹ ತುಂಬುವ ಬಿಲ್ಲುವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತರಾಗಿದ್ದರು. ಧನುರ್ವಿದ್ಯೆ ಯುದ್ಧವಿದ್ಯೆಯ ಒಂದು ಭಾಗ. ಕ್ರೀಡೆಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ರಾಜರ ಜೊತೆ ರಾಣಿಯರೂ ಬೇಟೆಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಅವರಿಗೆ ಬಿಲ್ಲು ಬಾಣಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕಲಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬಾಣ ಹೂಡುತ್ತಿರುವ ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಚಾಳುಕ್ಯ ಹಾಗೂ ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಪ್ರಿಯ ವಸ್ತುವಾಗಿತ್ತು. ರಾಣಿಯರ ಬಿಲ್ಲು ವಿದ್ಯೆಯ ಚತುರತೆಯನ್ನು ಕೇಂದ್ರ ಗುರಿಗೆ ಬಾಣಹೊಡೆಯುವ ಹಾಗೂ ಚಲಿಸುವ ವಾಹನದಿಂದ ಗುರಿಸಾಧಿಸುತ್ತಿರುವ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಮೂಲಕ ತಿಳಿಯಪಡಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದರ ಒಂದು ಉದಾಹರಣೆಯನ್ನು ಬೇಲೂರು ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ ಅಪ್ಸರ ಶಿಲಾಬಾಲಿಕೆಯ ವಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ವೀರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿ ಅಪ್ಸರೆ ಹಕ್ಕಿಗಳಿಗೆ ಬಾಣಯೊಡೆಯುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯ ಮತ್ತು ಮೂರ್ತಿಯ ಕೆಳಗಿರುವ ಕುಬ್ಜ ಪರಿಚಾರಿಕೆಯ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಬತ್ತಳಿಕೆ ಹಿಡಿದಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಬೇಟೆ (ಶಿಕಾರಿ): ಈ ಗ್ರಂಥದ 5ನೆಯ ಪ್ರಕರಣದ 292 ಶ್ಲೋಕಗಳು 21 ಪ್ರಕಾರದ ಚಳಿಗಾಲದ ಕ್ರೀಡಾಬೇಟೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಣೆ ನೀಡುತ್ತವೆ. ರಾಜ ಪರಿವಾರದವರು ರಾಜಧಾನಿಯಿಂದ ದೂರವಲ್ಲದ ರಕ್ಷಿತ ಅರಣ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ದುಷ್ಟ ಹಾಗೂ ಕ್ರೂರ ಮೃಗಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಮೃದುಸ್ವಭಾವದ ಜಿಂಕೆ, ಕಡವೆ, ಮೊಲ, ನವಿಲು ಮತ್ತು ಅನೇಕರೀತಿಯ ಪಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಸ್ತ್ರೀಯರು ದ್ವಿಪದಿಗಳೆಂಬ ಹಸುರು ಬಣ್ಣದ ಚಲ್ಲಣವನ್ನು ಧರಿಸಿ ಬೇಟೆಯಕ್ರೀಡೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಾನಸೋಲ್ಲಾಸದಲ್ಲಿ ದೀಪಮೃಗವೆಂಬ ಬೇಟೆಯ ಕ್ರೀಡೆಯನ್ನು ವರ್ಣಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ದೀಪ ಎಂದರೆ ಪ್ರಕಾಶಿಸುವುದು, ಉದ್ರೇಕಿಸುವುದು, ಉತ್ತೇಜಿಸುವುದು ಎಂಬ ಅರ್ಥವಿದೆ. ಪುಷ್ಟವಾದ ಸುಂದರಕಣ್ಣುಗಳುಳ್ಳ, ಚಿಕ್ಕ ಪ್ರಾಯದ ಹೆಣ್ಣುಜಿಂಕೆಯನ್ನು ಶಬ್ದದ ಸಂಜ್ಞೆಗಳಿಗೆ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಲು ತರಬೇತು ಕೊಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಮತ್ತು ಅದನ್ನು ದೀಪಮೃಗವೆಂದು ಗುರುತಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ಜಿಂಕೆಗೆ ಕುದುರೆಗೆ ಹಾಕುವಂತೆ ಕಡಿವಾಣ ಹಾಕಿ ಬೇಟೆಗೆ ಕರೆದೊಯ್ಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಮಿಷವಾಗಿ ಇದನ್ನು ಒಡ್ಡಿ ಕಾಡಿನ ಜಿಂಕೆಗಳೊಂದಿಗೆ ಬೆರೆಯಲು ಬಿಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಸನ್ನೆಯ ಕೂಗು ಕೇಳಿದಾಕ್ಷಣ, ಯಜಮಾನನಲ್ಲಿಗೆ ಓಡಿಬಂದಾಗ, ಅದನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸಿಬಂದ ಕಾಡುಜಿಂಕೆಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು.

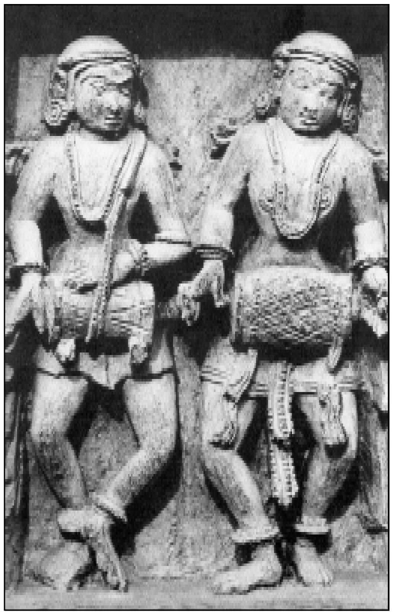

ಡೋಲು ಬಾರಿಸುವವರು, ಹಳೇಬೀಡು

ದೀಪಮೃಗ ಬೇಟೆಯಾಡುವಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿರುವ ರಾಣಿ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬಳು ಸ್ತ್ರೀ ಬಾಣ ಬಿಡುತ್ತಿರುವುದನ್ನೂ ದೀಪಮೃಗವನ್ನು ಕಡಿವಾಣದೊಂದಿಗೆ ಎಡಗೈಲಿ ಹಿಡಿದು, ಬಲಗೈಯಲ್ಲಿ ಬಾಣಗಳ ಬತ್ತಳಿಕೆಯನ್ನು ಹಿಡಿದ ಪರಿಚಾರಿಕೆಯ ಕುಬ್ಜ ಸಖಿಯವಿಗ್ರಹ ಈ ಮೂವರನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಇಬ್ಬರು ಸ್ತ್ರೀಯರೂ ಧರಿಸಿರುವ ಚಿಕ್ಕ ದ್ವಿಪದಿ ಚಲ್ಲಣದಲ್ಲಿ ಎಲೆಗಳ ಕೆತ್ತನೆ ಇದ್ದು, ಹಸುರುಬಣ್ಣದ್ದು ಎಂದು ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮುಖ್ಯ ವಿಗ್ರಹದ ಸ್ತ್ರೀ ಮೇಲ್ದರ್ಜೆಯವಳು ಎಂದು ತೋರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರವನ್ನು (ಯಜ್ಞೋಪವೀತ) ಬಿಡಿಸಿದ್ದಾರೆ ಮತ್ತು ಕೆಳಗಿರುವ ಸಖಿ ಇದನ್ನು ಧರಿಸಿಲ್ಲ.

ಪಾನೀಯಜ ಮತ್ತೊಂದು ಕ್ರೀಡೆ. ಬೆಳದಿಂಗಳ ರಾತ್ರಿಯಲ್ಲಿ ರಾಣಿ ತನ್ನ ಸಖಿಯರೊಡನೆ ಕೆರೆ ಅಥವಾ ನದಿಯ ದಡದಲ್ಲಿ ಮರದ ಪೊಟರೆಯಲ್ಲಿ ಅವಿತಿರುತ್ತಿದ್ದಳು. ನೆನೆಸಿದ ಕಾಳುಗಳನ್ನೂ ಸೊಪ್ಪನ್ನೂ ಹರಡಿ ಜಿಂಕೆಗಳನ್ನು ಆಕರ್ಷಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ನೀರು ಕುಡಿಯಲು ಅಥವಾ ಕಾಳು ತಿನ್ನಲು ಬಂದ ಜಿಂಕೆಗಳನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಬೇಟೆಯಾಟದಲ್ಲಿ ಆದ ಕಾಲಿನ ಗಾಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರಥಮ ಚಿಕಿತ್ಸೆ ನೀಡುತ್ತಿರುವ ಸಖಿ ಮತ್ತು ಕೊಂದ ಮೃಗಗಳನ್ನು ಕೋಲಿಗೆ ಕಟ್ಟಿ ಸಾಗಿಸುವ ದೃಶ್ಯಗಳನ್ನು ಇಂತಹ ಧನುರ್ವಿದ್ಯೆಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು.

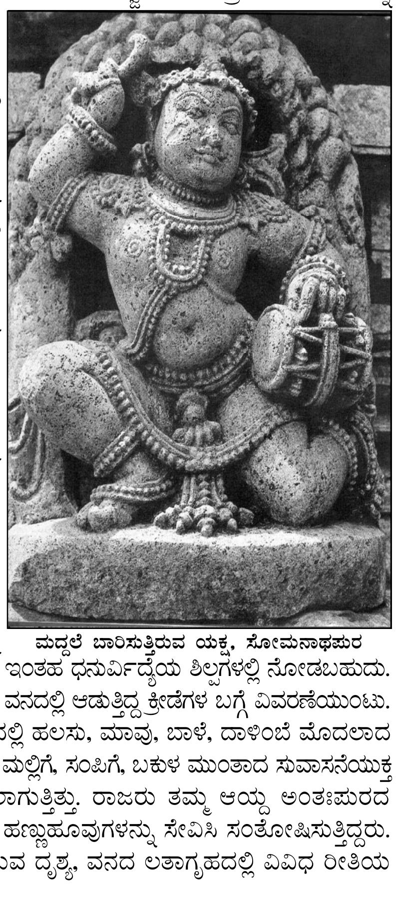

ಮದ್ದಲೆ ಬಾರಿಸುತ್ತಿರುವ ಯಕ್ಷ, ಸೋಮನಾಥಪುರ

ವನಕ್ರೀಡೆ: ರಾಜ ಮನೆತನದವರು ವನದಲ್ಲಿ ಆಡುತ್ತಿದ್ದ ಕ್ರೀಡೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಣೆಯುಂಟು. ಅರಮನೆಯಿಂದ ಸ್ವಲ್ಪದೂರದ ವನದಲ್ಲಿ ಹಲಸು, ಮಾವು, ಬಾಳೆ, ದಾಳಿಂಬೆ ಮೊದಲಾದ ಆಯ್ದರೀತಿಯ ಫಲವೃಕ್ಷಗಳು ಹಾಗೂ ಮಲ್ಲಿಗೆ, ಸಂಪಿಗೆ, ಬಕುಳ ಮುಂತಾದ ಸುವಾಸನೆಯುಕ್ತ ಗಿಡಮರಗಳನ್ನು ವನದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಜರು ತಮ್ಮ ಆಯ್ದ ಅಂತಃಪುರದ ಸ್ತ್ರೀಯರೊಡನೆ ವಿಹರಿಸಿ, ಇಚ್ಛಿಸಿದ ಹಣ್ಣುಹೂವುಗಳನ್ನು ಸೇವಿಸಿ ಸಂತೋಷಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಪ್ಸರೆಯಂಥ ಸ್ತ್ರೀ ಹಣ್ಣು ಕೀಳುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯ, ವನದ ಲತಾಗೃಹದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಹೂಬಳ್ಳಿಗಳಿದ್ದು, ವಸಂತ ಋತುವಿನಲ್ಲಿ ರಾಣಿಯರು ಹೂಗಳನ್ನು ಕಿತ್ತು ಮಾಲೆ ಮತ್ತು ಹೂಗುಚ್ಛಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸಿ ತಮ್ಮನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಜನ ಕಿವಿ, ಕೈ, ಕೂದಲು, ಕುತ್ತಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೂವಿನಮಾಲೆಯಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಒಬ್ಬಳು ಸುಂದರಿ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹೂವೊಂದನ್ನು ಹಿಡಿದು ಅದು ಕಿವಿಯ ಆಭರಣವಾಗಿ ಹೇಗೆ ಕಾಣುತ್ತದೆಂದು ನೋಡಲು ಉತ್ಸುಕಳಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಹಣೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲೂ ಹೂವಿನಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾಳೆ. ಬಲಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಪರಿಚಾರಿಕೆ ಅವಳಿಗೆ ಕನ್ನಡಿಯನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ ಹಾಗೂ ಎಡಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಪರಿಚಾರಿಕೆ ರಾಣಿಯ ಅಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ಮಾಲೆಯನ್ನೂ ಹಿಡಿದು ನಿಂತಿದ್ದಾಳೆ. ಸಿಂಗಾರದ ಅನಂತರ ವನದಲ್ಲಿ ಕಣ್ಣುಮುಚ್ಚಾಲೆ ಹಾಗೂ ಉಯ್ಯಾಲೆಯಾಟ ಆಡಿ ಆನಂದಿಸುತ್ತಿದ್ದರು.

ಜಲಕ್ರೀಡೆ: ಗ್ರೀಷ್ಮ ಋತುವಿನ ಬೇಸಗೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಜಪರಿವಾರದವರ ಜಲಕ್ರೀಡೆಗಾಗಿ ಕೃತಕ ಜಲಪಾತ ಮತ್ತು ಸರೋವರವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇಂತಹ ಧಾರಾಗೃಹಗಳನ್ನು ಪರದೆಗಳಿಂದ ಹೇಗೆ ಆವೃತಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂಬ ಬಗೆಯನ್ನು ಮಾನಸೋಲ್ಲಾಸದಲ್ಲಿ ವಿಶದವಾಗಿ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸೋಪಾನಬಾವಿಗಳಲ್ಲಿ ಧಾರಾಗೃಹಕ್ಕೆ ಆವಶ್ಯಕವಾದ ನೀರನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಣಿಯರ ಮನರಂಜನೆಗೆ ಯಂತ್ರಚಾಲಿತ ನೀರಿನ ಬುಗ್ಗೆಗಳು, ಕೃತಕ ಜಲಪಾತ ಗಳು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಯಾಕೃತಿಯ ಮೂಲಕ ನೀರಿನ ಪ್ರವಾಹ ಹರಿದು ಬರುವಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಬೇಸಗೆಯ ಮತ್ತೊಂದು ಕ್ರೀಡೆ–ಸೇಚನಕ್ರೀಡೆ. ಈ ಕ್ರೀಡೆಗೆ ರಾಜ ಉನ್ನತ ಪದವಿಯ ಗೌರವಪೂರ್ಣ ಅತಿಥಿಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಅಂತಃಪುರದ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಆಹ್ವಾನಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಸುಗಂಧಿತ ಶೀತಲ ಜಲವನ್ನು ಚಿನ್ನ ಹಾಗೂ ಬೆಳ್ಳಿಯ ದೊಡ್ಡ ಬೋಗುಣಿಯಲ್ಲಿ ತುಂಬಿಸಿಟ್ಟು, ನೀರೆರೆಚಲು, ಚಿನ್ನ, ಬೆಳ್ಳಿಯ ಪಿಚಕಾರಿಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಹಸುವಿನ ಕೊಂಬುಗಳನ್ನು ಅಣಿಯಾಗಿಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಕ್ರೀಡೆಯ ಪ್ರಾರಂಭೋತ್ಸವವನ್ನು ಸುಂದರ ಯೌವ್ವನೆಯರು ಹಳದಿ, ಕೆಂಪು, ಚಂದನ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಗಂಧದ ನೀರನ್ನು ರಾಜನಿಗೆ ಎರಚುವುದರ ಮೂಲಕ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿ ಅನಂತರ ಸರ್ವರೂ ನೀರೆರಚುವ ಸೇಚನ ಕ್ರೀಡೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಣಿಯೊಬ್ಬಳು ನೀರನ್ನು ಪಿಚಕಾರಿಯಿಂದ ಹೊಡೆಯುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು. ಎಡಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಪುರುಷ ನೀರನ್ನು ಪಿಚಕಾರಿಗೆ ತುಂಬುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಬಲಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಪುರುಷ ಒಂದು ಪಾತ್ರೆಯಿಂದ ರಾಣಿಗೆ ನೀರೆರಚುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷರು ಸಂಕೋಚವಿಲ್ಲದೆ ಮುಕ್ತವಾಗಿ, ನೀರೆರಚಿ ಆನಂದಿಸುತ್ತಾ ಗ್ರೀಷ್ಮದ ಬೇಗೆಯನ್ನು ತಣಿಸುತ್ತಿರುವ ದೃಶ್ಯ ಕುತೂಹಲವನ್ನು ಕೆರಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಕ್ರೀಡೆಯನ್ನೆ ತೋರಿಸುವ ಬೇಲೂರಿನ ಮತ್ತೊಂದು ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ರಾಣಿ ತನ್ನ ಕೂದಲಿನ ನೀರನ್ನು ತೆಗೆಯುತ್ತಿರುವ ಹಾಗೂ ಅವಳ ಸಖಿಯರು ಕನ್ನಡಿ ಮತ್ತು ಹೂವಿನ ಮಾಲೆಯೊಂದಿಗೆ ನಿಂತಿರುವುದನ್ನೂ ಶಿಲ್ಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರಂತೆ ರಾಜಪರಿವಾರದವರು ಮತ್ತು ಸಾಮಾನ್ಯ ಪ್ರಜೆಗಳು ಸೇರಿ ಕೋಳಿ, ಟಗರು, ಕೋಣನ ಕಾಳಗಗಳು ಮತ್ತು ಬಯಲುರಂಗದಲ್ಲಿಯ ಕೋಲಾಟಗಳಿಂದ ಪರಸ್ಪರ ಒಡನಾಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ಸಾಲಭಂಜಿಕೆಯರ ಪರಿಚಾರಕರು, ಬೇಲೂರು

ಮುದ್ದಿನ ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳು: ಮುದ್ದು ಸಾಕುಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ಬೆಳೆಸುವುದು ರಾಣಿವಾಸದವರ ಮತ್ತೊಂದು ಪ್ರಿಯ ಹವ್ಯಾಸವಾಗಿತ್ತು. ಹಲವಾರು ಶಿಲಾಬಾಲಿಕೆಯ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ರಾಣಿ ತನ್ನ ಗಿಣಿಯೊಡನೆ ಮಾತಾಡುವ ದೃಶ್ಯ ಹಾಗೂ ಅದಕ್ಕೆ ದಾಸಿಯರು ನೀಡುತ್ತಿರುವ ಚಿಕ್ಕ ಹಣ್ಣಿನ ಗೊಂಚಲು ಮತ್ತು ರಾಣಿಯ ಹಾರದೊಡನೆ ಆಟವಾಡುತ್ತಿರುವ ಗಿಣಿ ಮುಂತಾದ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಸುಂದರವಾಗಿ ಕಲ್ಲಿನಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಮಾನಸೋಲ್ಲಾಸದಲ್ಲಿ ಸಂದೇಶವಾಹಕ ಪಾರಿವಾಳದ ಬಗ್ಗೆಯೂ ವಿವರಗಳಿವೆ. ಪಳಗಿದ ಗಂಡುಪಾರಿವಾಳದ ಕುತ್ತಿಗೆಗೆ ಲಕೋಟೆಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಹಾರಿಬಿಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಸಂದೇಶ ತಲುಪಬೇಕಾದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಅದರ ಸಹಪಾಟಿ ಹೆಣ್ಣು ಪಾರಿವಾಳವನ್ನು ಇಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ರಾಣಿಯ ಬಲಗೈ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಪಾರಿವಾಳವನ್ನು ಮತ್ತು ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ದಾರದೊಂದಿಗಿರುವ ಲಕೋಟೆಯನ್ನೂ ನೋಡಬಹುದು. ಸಣ್ಣ ಪ್ರಾಯದ ಸಖಿಯೊಬ್ಬಳು ಬಿಗಿಯಾದ ಚಲ್ಲಣತೊಟ್ಟು, ರಾಣಿಯ ಲಕೋಟೆಯ ದಾರವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲು ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಳೆ. ಹಲವಾರು ಶಿಲಾಬಾಲಿಕೆಯರಲ್ಲಿ ಸಾಕಿದ ಕೋತಿಯೊಂದಿಗಿರುವ ರಾಣಿಯ ಚಿತ್ರಣವನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದು.

ಲಲಿತಕಲೆಗಳು: ಪ್ರಕರಣದ 10–34ನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದಲ್ಲಿ ಗೀತ ವಿನೋದದ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಗೀತವಿನೋದ, ಸಂಗೀತ, ನೃತ್ಯ, ನಾಟಕ, ಸಾಹಿತ್ಯ–ಈ 4 ವಿಧದ ಸಂಗೀತ ವಾದ್ಯಗಳು, ರಾಗ–ತಾಳಗಳ ವೈವಿಧ್ಯತೆಗಳು, ವಾದ್ಯಗಳ ತಾಡನಕ್ರಮ ಇವೆಲ್ಲದರ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. 950–1400 ಶ್ಲೋಕದ ವರೆಗೆ 450 ಶ್ಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯದ ಕ್ಲಿಷ್ಟ ಚಲನೆಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಣೆ ಇದೆ. ರಾಜರು ಮತ್ತು ರಾಣಿಯರು ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು ಹಾಗೂ ಈ ದೈವಿಕ ಕಲೆಗಳನ್ನೂ ಆಸ್ವಾದಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ನರ್ತಕಿಯರು ತತ ಹಾಗೂ ಅವನದ್ಧ ವಾದ್ಯಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದು ಲೀಲಾ ಜಾಲವಾಗಿ ನರ್ತಿಸುತ್ತ ನುಡಿಸುತ್ತಿರುವ ಅನೇಕ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು.

ಕಥಾವಿನೋದ: ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾಗಿರುವಂತೆ ರಾಜಮನೆತನದವರು ಕಥಾವಿನೋದಗಳಲ್ಲಿ ತಲ್ಲೀನರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಣಿಯರು ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ನಾಟಕೀಯ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು ಅಭಿನಯಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ರಾಜ ತನ್ನ ರಾಣಿಯರ ಮೂಲಕ ಪೌರಾಣಿಕ ಮತ್ತು ದಂತಕಥೆಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯನ್ನು ಕೇಳಿ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಇದು ಇಬ್ಬರ ಸಂಭಾಷಣೆಯ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ದ್ವಿವಕ್ತ್ರ ಎಂದು ನಾಲ್ಕು ಜನರು ಮಂಡಿಸಿದಾಗ ಚತುರ್ಮುಖ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿತ್ತು. ಒಬ್ಬ ನರ್ತಕಿ ಭೈರವಿಯಂತೆ ಅಲಂಕರಿಸಿಕೊಂಡು, ಇದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಕಥಾಭಾಗವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ನರ್ತಕಿಯರ ಜೊತೆ ಕುಶೀಲವ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಚತುರ ವಾದ್ಯ ಕಲಾವಿದರು ಸಹಕಾರ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಚಾಳುಕ್ಯ ಹಾಗೂ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಣಿಯರು ಬೌದ್ಧಿಕ ಚರ್ಚೆ ಮತ್ತು ವಾದವಿವಾದದಲ್ಲೂ ಸಕ್ರಿಯವಾಗಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಮಾನಸೋಲ್ಲಾಸದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ರಾಣಿಯೊಬ್ಬಳು ತಾಳಪತ್ರಗಳನ್ನು ಎಡಗೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದು, ಗ್ರಂಥ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿರುವ ಹಾಗೆ ಕೆತ್ತಲಾಗಿದೆ.

ಉಮಾಮಹೇಶ್ವರ, ಹಳೇಬೀಡು

ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿರುವ ರಾಜ ಮನೆತನದ ಸ್ತ್ರೀಯರ ಜೀವನಶೈಲಿ, ಕಲಾಪ್ರೇಮ, ಪ್ರಕೃತಿ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಣಿಪ್ರೇಮ, ವಿರೋಚಿತ ಕ್ರೀಡೆಗಳು ಮತ್ತು ಇತರ ಆಮೋದ ಪ್ರಮೋದಗಳ ದೃಶ್ಯರೂಪವನ್ನು ಬೇಲೂರು ಚನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯ ಹಾಗೂ ಇತರ ಚಾಳುಕ್ಯರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ರಾಜನ ಅಂತಃಪುರದಲ್ಲಿ ಬಹುಪತ್ನಿತ್ವ ಇದ್ದು, ಒಬ್ಬಳು ನರ್ತಕಿಯಾಗಿದ್ದರೆ, ಮತ್ತೊಬ್ಬಳು ಗಾಯಕಿ, ಇನ್ನೊಬ್ಬಳು ಬಿಲ್ಲುವಿದ್ಯೆಯ ನಿಷ್ಣಾತೆ, ಮಗದೊಬ್ಬಳು ರಾಜನನ್ನು ಜಲ–ವನಕ್ರೀಡೆಗಳಲ್ಲಿ ರಂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. (ಆರ್.ಆರ್.)

ದೇವನರ್ತಕಿಯರು: ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಕಲಾವಿದರು. ದೇವಾಲಯದ ಸಂಸ್ಕಾರ ಶಾಸ್ತ್ರವಿಧಿಗಳು ವಿಸ್ತಾರವಾದಾಗ ದೇವರಿಗೆ ಎರಡು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕೈಂಕರ್ಯವನ್ನು ನಡೆಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು: ಅಂಗಭೋಗ, ರಂಗಭೋಗ. ಈ ಪದ್ಧತಿ ಹಿಂದಿನಿಂದ ಇದ್ದರೂ 11–12ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಹೊತ್ತಿಗೆ ವೈಭವದ ಉಚ್ಛ್ರಾಯ ಘಟ್ಟವನ್ನು ಕಂಡಿತು. ಅಂಗಭೋಗವೆಂದರೆ ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿಗೆ ಅಭಿಷೇಕ, ಅಲಂಕರಣ, ಧೂಪ ದೀಪಾರ್ಚನೆ ಮತ್ತು ನೈವೇದ್ಯವನ್ನು ಸಂಪನ್ನಗೊಳಿಸುವುದು. ರಂಗಭೋಗವೆಂದರೆ ಪೂಜಾರಿಗಳು ಹೂಕಾರರು ಕಲಾವಿದರು ಮೊದಲಾದವರ ಸಹಾಯದಿಂದ ನಿರ್ವಹಿಸಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಸೇವೆ. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸಂಗೀತನರ್ತನಾದಿ ಸೇವೆ. ದೇವಾಲಯದ ದೇವರನ್ನು ದೇವ ಅತಿಥಿ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿ ಅಂಗಭೋಗ ರಂಗಭೋಗಗಳನ್ನು ನಡೆಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ರಂಗಭೋಗವನ್ನು ಅರ್ಪಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ಥಳ ನವರಂಗ. ಇದರ ಆಯಾಮವನ್ನು ಸ್ವಲ್ಪ ಎತ್ತರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು, ಸೇವೆಗಳನ್ನು ವೀಕ್ಷಿಸಲು ಜನರಿಗೋಸ್ಕರ ಕಕ್ಷಾಸನಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ರಂಗಭೋಗ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೇನೂ ನಡೆಯುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ರಂಗಭೋಗ ನಡೆಯುವ ದೇವಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಭಾನ್ವಿತ ಸಂಗೀತ, ನೃತ್ಯ ರಂಗ ಕಲಾವಿದರು ಇರಬೇಕಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯದ ರಂಗಮಂಟಪಗಳು ಪ್ರಮುಖ ದೇವಾಲಯದ ಪ್ರಾಂಗಣದ ಒಳಗೇ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿವೆ. ನಾಟ್ಯಶಾಲಾ, ನೃತ್ಯ ಮಂಟಪ, ನೃತ್ಯ ಗೀತೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ಕೆಲವು ಶಾಸನೋಲ್ಲೇಖಗಳಿವೆ. ದೇವಾಲಯದ ಕಲಾವಿದರನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರೆಂದು ಕರೆದಿರುವುದುಂಟು. ಉದಾ: ಮಂಡುಬ್ಬೆ ಸಿದ್ಧನಾಥನ ದೇವಾಲಯದ ಶಿಲಾಶಾಸನದಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯಕಲಾವಿದರನ್ನು ಲಚ್ಚನಿ ಎಂದೂ ಸಂಗೀತ ಕಲಾವಿದರನ್ನು ಪಾಡುವಿನರ್ ಎಂದೂ ತಾಡನವಾದ್ಯಕಾರರನ್ನು ಸವಗನಿ ಎಂದೂ ಕೊಳಲು ವಾದಕರನ್ನು ಪಾತ್ರ ಎಂದೂ ಕರೆದಿದೆ.

ರಂಗಭೋಗದ ಸೇವೆ ಪ್ರಾಯಶಃ ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ನೃತ್ಯಕಲಾವಿದರಿಗೆ ಸಂಗೀತಗಾರರಾಗುವ ಅಥವಾ ಮತ್ತಾವುದಾದರೂ ಕೈಂಕರ್ಯ ನಡೆಸುವ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಇತ್ತು. ರಂಗಭೋಗ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರಕ್ಕೆ ಗಾಯಕರು ಹಾಗೂ ವಾದಕರಿಗೆ ಗೌರವದ ಸ್ಥಾನ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಇತ್ತು. ಯುವಾನ್ ಚಾಂಗ್ ದೇವಾಲಯ ನರ್ತಕಿಯರ ಬಗ್ಗೆ ದಾಖಲಿಸಿದ್ದಾನೆ. ನಟುವ (ನಟುವಾಂಗ ಕಲಾವಿದ) ಪ್ರಮುಖ ಗುರುವಾಗಿದ್ದು ಕಾರ್ಯಕ್ರಮ ಅವನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಈತ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಘನ ವಿದ್ವಾಂಸನಾಗಿರಬೇಕಾಗಿತ್ತು.

ನೃತ್ಯ ಸಂಗೀತ ಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಣಾತರಾಗಿದ್ದ ಹೊಯ್ಸಳ ರಾಣಿಯರಿಂದ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ ಕಲೆಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಮತ್ತು ಉತ್ತೇಜನ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿರುವ ಶಿಲಾಬಾಲಿಕೆಯರ ಕೆತ್ತನೆ ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯಕ್ಕೆ ಇದ್ದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ವಿಶದಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರಸಿದ್ಧ ರಾಣಿ ಶಾಂತಲದೇವಿ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಂಗೀತ ನೃತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಶಾರದೆಯಾಗಿದ್ದಳು. ಶಾಸನವೊಂದು ಈಕೆಯನ್ನು ಭರತಾಗಮಭವನನಿಹಿತಮಹನೀಯ ಮತಿ ಪ್ರದೀಪೆ ಎಂದು ಬಣ್ಣಿಸುತ್ತದೆ. ಶ್ರವಣಬೆಳಗೊಳದ ಶಿಲಾಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಗೀತ ವಾದ್ಯ ನೃತ್ಯ ಸೂತ್ರಧಾರಿ ಎಂದು ಕರೆದಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಶಾಂತಲದೇವಿ ಸ್ವತಃ ಕಲಾವಿದಳಾಗಿರುವ ಜೊತೆಗೆ ನೃತ್ಯ ಸಂಗೀತ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳ ವ್ಯವಸ್ಥಾಪಕಳೂ ಆಗಿದ್ದಳೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ರಾಜಮನೆತನದವರು ನೃತ್ಯ ಸಂಗೀತ ಕಲಾವಿದರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಲೆ ಅವರಲ್ಲಿ ಒಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪಾರಂಪರಿಕವಾಯಿತು. ಹೀಗಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹೇರಳವಾಗಿದ್ದು ರಾಜಪರಿವಾರದವರ ಕಲಾಸಕ್ತಿಯನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ಪಾತ್ರ ಎಂದರೆ ನೃತ್ಯ ಮತ್ತು ಸಂಗೀತದಲ್ಲಿ ಪರಿಣಿತಿ ಪಡೆದ ವ್ಯಕ್ತಿ ದೇವತಾ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ನಿರ್ವಹಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಶುಭ್ರವಾಗಿ ಅಲಂಕರಿಸುವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಸೂಳೆ ನಿರ್ವಹಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ರಂಗಸೇವೆ ಮಾಡಲು ಬಂದವರನ್ನು ಪಾತ್ರ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರಳನ್ನು ದಿವ್ಯ ಸ್ತ್ರೀ ಎನ್ನುತ್ತಿದ್ದರು. ಏಕೆಂದರೆ ಅವಳ ಜೀವನ ಭಗವಂತನ ಸೇವೆಗೆ ಮುಡಿಪಾಗಿತ್ತು. ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳಲ್ಲಿ ನೃತ್ಯ ಮತ್ತು ಸಂಗೀತಸೇವೆಯೇ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿತ್ತು. ನರ್ತಕಿ ಪುರಾಣಕಥೆಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಆರಿಸಿಕೊಂಡು ನಾಟ್ಯಾಂಶವನ್ನು ಅಭಿನಯಿಸುತ್ತ ದೇವರಿಗೆ ಪೂಜೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದಳು. ಕಥೆಯ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಅವಳೊಬ್ಬಳೇ ಅಭಿನಯಿಸುತ್ತ ನರ್ತಿಸುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಪಾತ್ರ ಎಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಪಡೆದಳು. ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ದಿನಕ್ಕೆ ಎರಡು ಅಥವಾ ಮೂರು ಬಾರಿ ದೇವರಿಗೆ ನೃತ್ಯ ಸೇವಾ ಕೈಂಕರ್ಯ ನಡೆಸುವುದು ಅವರ ಕೆಲಸವಾಗಿತ್ತು. ನರ್ತಕಿಯರು ಮದ, ಚಾಮರ, ಪಾತ್ರ, ಕಂಬ, ಓಲಗ ಮೊದಲಾದ ಸೇವಾ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ನಿಯುಕ್ತಿಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ನಗವಾಸದ (ನರ್ತಿಸುವುದು, ಚಾಮರ ಬೀಸುವುದರ ಬಗ್ಗೆ ತರಬೇತಿ ನೀಡುವ ಜಾಗ) ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸನವೊಂದು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ನಗವಾಸದ ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯವಸ್ಥಾಪಕಿಯನ್ನು ಮೊಖರೀತಿ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿ ದ್ದರು. ನಗವಾಸಕ್ಕೆ ದೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದ 300 ಗದ್ಯಾಣದಲ್ಲಿ ಮೊಖರೀತಿಗೆ 30 ಗದ್ಯಾಣಗಳು ಸಂದಾಯವಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ನಂದಿಕೇಶ್ವರನ ಅಭಿನಯ ದರ್ಪಣದಲ್ಲಿ ನಾಟ್ಯಮ್ ಕನ್ನಾಟಕಂ ಚೈವ ಪೂಜ್ಯಂ ಪೂರ್ವ ಕಥಾಯುತಂ ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ. ನಾಟ್ಯದಲ್ಲಿ ಪುರಾಣ ಉಪನಿಷತ್ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಅಭಿನ ಯಿಸಬೇಕು ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ದೇವನರ್ತಕಿಯರು ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರ ತದ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಅಭಿನಯಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಾಗೆಯೇ ಶಿವಲೀಲ, ಕೃಷ್ಣಲೀಲ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಸಹಿತ ಅಭಿನಯಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಕಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ಭಕ್ತಿ ಮತ್ತು ವೇದಾಂತಸಾರಗಳನ್ನು ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ನೃತ್ಯ ಸಂಗೀತದ ಮೂಲಕ ಅರ್ಥೈಸುತ್ತಿದ್ದರು. ನೃತ್ಯ ಸಂಬಂಧಿತ ಶಿಲಾ ಫಲಕಗಳು ನರ್ತಕಿ ಜನ ಸಮೂಹದೆದುರು ನರ್ತಿಸುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. (ಆರ್.ಇ.)

ಮದನಿಕಾ ಶಿಲ್ಪ

ಸ್ವಾರಸ್ಯ: ಕಲೆ ಮತ್ತು ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳರ ಕೊಡುಗೆ ಅಪಾರ. ಇವರ ಕಾಲದ ನಿರ್ಮಿತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಂದು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದ ದ್ರಾವಿಡ ಶೈಲಿಯ ಮತ್ತು ರೇಖಾ–ನಾಗರ–ಪ್ರಾಸಾದ ಶೈಲಿಯ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಹಿತಮಿತವಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮದೇ ಆದ

ವಿಶಿಷ್ಟ ಅಲಂಕರಣ ಚಾತುರ್ಯದೊಂದಿಗೆ ಸುಲಲಿತವಾಗಿ ಸಿಂಗರಿಸಿರುವುದನ್ನು ಅವರ ಅನೇಕ ಅಲಂಕೃತ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಉಳಿದ ರಾಜಮನೆತನಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸಿದಲ್ಲಿ ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸು.400ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂಖ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಶೈಲಿಯ ಅಥವಾ ಅವರ ಕಾಲದ ಸಾಧಾರಣ ಮತ್ತು ಅಲಂಕೃತ ದೇಗುಲಗಳು ವಿವಿಧ ಸಂರಕ್ಷಿತ ಹಂತದಲ್ಲಿವೆ. ಕಾಲ, ನೆಲೆ, ಮಾಧ್ಯಮ ಮತ್ತು ವಸ್ತು ಇವರ ಕಲೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಅಗಾಧ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಬೀರಿವೆ.

ಸ್ಥಳೀಯ ಮತ್ತು ನೆರೆಯ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ರಾಜ್ಯದಿಂದ ಬಂದಿದ್ದ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಮತ್ತು ಕುಶಲಕರ್ಮಿಗಳು ಒಂದು ಕಡೆ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಳುಕ್ಯರ ವಾಸ್ತುಶೈಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಕಡೆ ಗಂಗರ ಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯ ರೂಪುರೇಷೆ, ಅಲಂಕರಣ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ವಿಶಿಷ್ಟ ಪೂರ್ವಯೋಜಿತ ತಲ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಅಲಂಕರಣ ಚಾತುರ್ಯದಿಂದ ದೇಗುಲಗಳ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿದರು. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲುಕುಟಿಗನ ಚಿಮ್ಮಟಿಗೆಯ ಹೊಡೆತಕ್ಕಿಂತ ಒಡಗಿಯ ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸವೇ ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಈ ಶೈಲಿಯ ನಿರ್ಮಿತಿಯಲ್ಲಿ ಬಹುತೇಕವಾಗಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿದ ನುಣುಪಾದ ಹಾಗೂ ಮೃದುವಾದ ಬಳಪದ ಕಲ್ಲು (ಶಿಸ್ಟ್) ಕೆತ್ತನೆಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಮೃದುವಾಗಿದ್ದು ಅನಂತರ ಪೆಡಸಾಗುತ್ತದೆ.

ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯದ ಮಾದರಿಗಳನ್ನು ಅವಲೋಕಿಸಿದಾಗ, ಅವುಗಳ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ದೇಗುಲಗಳಿಗೆ ಅಡಿಪಾಯ-ಔನ್ನತ್ಯ ನೀಡುವ ಜಗತಿ, ಗರ್ಭಗೃಹ, ಮಹಾಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮುಖ ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿರುವ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ಅಥವಾ ಮೂಲೆ ಮುರಿದ ಚೌಕಾಕಾರದ ತಲವಿನ್ಯಾಸ, ಮುಖ್ಯ ದೇವಾಲಯದ ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿರುವ ಅಲಂಕೃತ ಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು, ತಲ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಭಿತ್ತಿ ಇತರ ಶೈಲಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾಗಿವೆ. ಸುಂದರ ಭಿತ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಮಳೆ, ಬಿಸಿಲಿನಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಲು ಅಳವಡಿಸಿರುವ ಉಪ-ಕಪೋತ ಅದರ ಮೇಲೆ ಅನೇಕ ಬಗೆಯ ಅಲಂಕೃತ ಶಿಖರ ಮಾದರಿಗಳಿಂದ ಕೆತ್ತಲ್ಪಟ್ಟ ಉಳಿದ ಭಿತ್ತಿ ಮತ್ತದರ ಮೇಲೆ ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸಲಾದ ಭಾರವಾದ ಸಜ್ಜಾ ದೇಗುಲದ ಉನ್ನತ ಪರಿಮಾಣವನ್ನು ಪೂರೈಸುತ್ತದೆ. ಗರ್ಭಗೃಹದಿಂದ ಸುಕನಾಸಿಯವರೆಗೆ, ಶಿಖರದ ಮೊದಲನೆಯ ತಳವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿರುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಶಿಖರದ ಇತರ ತಳಗಳನ್ನು ಅರ್ಪಿತ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಯೋಜಿಸಿ ಅದರ ಮೇಲೆ ವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಸ್ತೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ಕಲಶಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅನೇಕ ದೇಗುಲಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಖರದ ಪ್ರಥಮ ತಳವನ್ನು ಮಹಾಮಂಟಪ ಹಾಗೂ ಮುಖ ಮಂಟಪದ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಯವರೆಗೂ ವಿಸ್ತರಿಸಿ ಅದರ ಶಾಲ, ಕೂಟ ಮತ್ತು ಪಂಜರದ ಗುಡುಗಳಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷ, ಯಕ್ಷಿ, ಮತ್ತಿತರ ದೇವಾನುದೇವತೆಗಳ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಶಿಲ್ಪಗಳ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಶಿಖರದಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಬಹುದು. ದೇಗುಲದ ಹೊರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಪ್ರೌಢಿಮೆಯನ್ನು ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಮೂಲ ದೇವತಾ ವಿಗ್ರಹದಲ್ಲಿ, ಬಾಗಿಲುವಾಡದ ದ್ವಾರಶಾಖೆಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ನಿಂತ ತೋಳೆಗಳಲ್ಲಿ, ಬಹು ಅಲಂಕೃತ ಚಾವಣಿಗಳಲ್ಲಿ/ಮಿತಾನಗಳಲ್ಲಿ (ಭುವನೇಶ್ವರಿ), ಆಭರಣಗಳ ಭಂಡಾರದಂತಿರುವ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ವಿಗ್ರಹಗಳಲ್ಲಿ, ಬಗೆ ಬಗೆಯ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಂಡಿರುವ ಯಾಂತ್ರೀಕೃತ ಸ್ತಂಭಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಕಡೆಯದಾಗಿ ಮಹಾಮಂಟಪದ ಗೋಡೆಗಳಿಗಾನಿಸಿ

ಮದನಿಕಾ ಶಿಲ್ಪ

ನಿರ್ಮಿಸಿರುವ ಪರಿವಾರ ದೇವತೆಗಳ ದೇವಕೋಷ್ಠಕದಲ್ಲಿ ಮೆರೆದಿದ್ದು ವಿಸ್ಮಯಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಶೈಲಿಯ ಮಾದರಿಗಳಾದ ಬೇಲೂರಿನ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ಮತ್ತು ಹಳೇಬೀಡಿನ ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಅನುಪಮ ಕಲಾ ಸಿರಿವಂತಿಕೆ ಬೇಲೂರು ಒಳ ನೋಡು, ಹಳೇಬೀಡು ಹೊರನೋಡು ಎಂಬ ನಾಣ್ಣುಡಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿದೆ. ಇವರ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ದೇಗುಲಗಳ ಹೊರನೋಟಕ್ಕೆ ಸಾಧಾರಣವೆನಿಸಿದರೂ ಒಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮನೋಹರವಾದ ಕೆತ್ತನೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ತಳ ವಿನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಆ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಬೆಳೆದಿದ್ದ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡು ಏಕ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು, ತಮ್ಮ ಅಗಾಧ ಪರಿಶ್ರಮದಿಂದ ಅನೇಕ ಮಾರ್ಪಾಟುಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ ಬಗೆ ಬಗೆಯ ಏಕಕೂಟ (ಚೆನ್ನಕೇಶವ, ಬೇಲೂರು), ದ್ವಿಕೂಟ (ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ, ಹಳೇಬೀಡು), ತ್ರಿಕೂಟ (ಕೇಶವ, ಸೋಮನಾಥಪುರ),ಚತುಷ್ಕೂಟ (ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿ, ದೊಡ್ಡಗದ್ದವಳ್ಳಿ) ಮತ್ತು ಪಂಚಕೂಟ (ಗೋವಿಂದನಹಳ್ಳಿ) ಪ್ರಕಾರಗಳಲ್ಲಿ ಸವಿಸ್ತಾರವಾದ ವೈಭವೋಪೇತ ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಿರುವುದು ಇಂದಿಗೂ ಅಚ್ಚರಿ ಮೂಡಿಸುತ್ತವೆ.

ಮದನಿಕಾ ಶಿಲ್ಪ

ಹೊಯ್ಸಳ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ನೈಪುಣ್ಯತೆಯಿಂದ ಅನೇಕ ದೇಗುಲಗಳನ್ನು ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡ ನಕ್ಷತ್ರಾಕಾರದ ತಳವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಡಂಬಳದ ದೊಡ್ಡ ಬಸವಣ್ಣ ದೇವಾಲಯ, ಅರಸೀಕೆರೆಯ ಈಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿರುವಂತೆ ಮುಖಮಂಟಪಕ್ಕೂ ಅಳವಡಿಸಿ ಒಂದು ಅದ್ವಿತೀಯ ತಳವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ನೀಡಿದ್ದಾರೆ.

ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ನಿಪುಣ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಸುಸಂಘಟಿತವಾದ ಒಕ್ಕೂಟವಿದ್ದು (ಗಿಲ್ಡ್) ಸಂದರ್ಭಕ್ಕೆ, ತಲವಿನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ, ಪರಿಸರಕ್ಕೆ, ಒದಗಿಸಿದ ಕಲ್ಲಿಗೆ ಮತ್ತು ನಿರ್ಮಾತೃಗಳ ಹಣದ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಕಲಾಪ್ರೌಢಿಮೆಯನ್ನು ಮೆರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಒಂದಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ದೇವಾಲಯಗಳ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಭಾಗವಹಿಸಿದ್ದರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಅವರು ರೂಪಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಗಳ ನಾಮಫಲಕ ಶಾಸನಗಳೇ ಸಾಕ್ಷಿ. ಅವರವರ ಪರಿಣತಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಅನೇಕ ಬಿರುದುಗಳಿಗೂ ಅವರು ಪಾತ್ರರಾಗಿದ್ದರು. ಅಂದಿನ ಕಾಲಕ್ಕಾಗಲೇ ಕ್ರೋಡೀಕರಿಸಿದ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ವೈಖಾನಸ, ಪಾಂಚರಾತ್ರ, ಶೈವ ಆಗಮನಗಳಿದ್ದು ವಾಸ್ತು ನಿರ್ಮಿತಿಯಲ್ಲಿ ಅಂದಿನ ರಚನೆಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿ, ವೈಭವೀಕರಿಸಿದ ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ, ವಾಸ್ತು ಚಿತ್ರಣದಲ್ಲಿ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ನವಿರಾಗಿ ಮೇಳೈಸಿ ನವರಸ, ಹಾವ, ಭಾವ ಮತ್ತು ಬಹು ಪ್ರಚಲಿತವಿದ್ದ ನರ್ತನದೊಂದಿಗೆ ಸಿಂಗರಿಸಿ ನ ಭೂತೋನ ಭವಿಷ್ಯತಿ ಎಂಬಂತೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಕೆತ್ತನೆಯಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ಸರಿಸಾಟಿಯಿಲ್ಲ ಎಂಬುದನ್ನು ಸಾಧಿಸಿ ಆಚಂದ್ರಾರ್ಕ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕ ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ್ದಾರೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ಶಿಲ್ಪಿಗಳು, ಬೇಲೂರಿನ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ (1117) ಸ್ತಂಭಗಳು, ದ್ವಾರಬಂಧಗಳು, ಚಾವಣಿಯಲ್ಲಿನ ಮದನಿಕೆಯರು, ಹಳೇಬೀಡಿನ ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರ (1121), ಕೇದಾರೇಶ್ವರ (1120), ನಗರೇಶ್ವರ (1150-75) ಭಿತ್ತಿ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಹೊಯ್ಸಳೇಶ್ವರದ ಬೃಹತ್ ನಂದಿ ವಿಗ್ರಹಗಳು, ಅಮೃತಾಪುರದ ಅಮೃತೇಶ್ವರ ದೇಗುಲದ (1286) ಮುಖ ಮಂಟಪದ ಕೆತ್ತನೆಗಳು, ಸೋಮನಾಥಪುರದ ಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ (1268) ಶಿಖರ ಮತ್ತು ವಿತಾನಗಳಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಿರುವ ಸೃಜನಶೀಲ ಕೆತ್ತನೆ ಅಮೋಘ. ಇವುಗಳೆಲ್ಲಕ್ಕೂ ಕುಂದಣವಿಟ್ಟಂತೆ ಹಾಗೂ ಎಣೆಯಿಲ್ಲದ ಶಿಲ್ಪಗಳು, ಅವರು ರೂಪಿಸಿದ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೂರ್ತಿಗಳು, ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನ ಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನೂ ಮೀರಿಸುವಂಥವೆಂದರೆ ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿಯಲ್ಲ. (ಟಿ.ಎಂ.ಕೆ.)

ಹೊಹೆನ್‌ಜಲರನ್: ಸು.17-18ನೆಯ ಶತಮಾನ. ಪ್ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಸ್ಥಾಪಕ. ಈ ಮನೆತನ ಪ್ರಬಲ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಕೀರ್ತಿ ಪಡೆಯುವುದೆಂಬ ಮುನ್ಸೂಚನೆಯನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದವರಲ್ಲಿ ಒಂದನೆಯ ಫ್ರೆಡ್ರಿಕ್ ವಿಲಿಯಮ್(1640) ಮೊದಲನೆಯವನು. ಇವನನ್ನು ಗ್ರೇಟ್ ಎಲೆಕ್ಟರ್ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಈತ ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಮಗ ಒಂದನೆಯ ಫ್ರೆಡ್ರಿಕ್‌ನನ್ನು ಪ್ರಷ್ಯದ ರಾಜನೆಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. ಈತನ ಮೊಮ್ಮಗ ಎರಡನೆಯ ಫ್ರೆಡ್ರಿಕ್ ವಿಲಿಯಮ್ ಒರಟು ಸ್ವಭಾವದವ. ತನ್ನ ಸೈನಿಕ ಬಲವನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿ ಜಿಪುಣನಂತೆ ಜೀವಿಸಿ ಸಾಯುವ ವೇಳೆಗೆ ಹೇರಳವಾಗಿ ಹಣ ಕೂಡಿಸಿ ತನ್ನ ಮಗ ಎರಡನೆಯ ಫ್ರೆಡ್ರಿಕ್‌ನಿಗೆ ಬಿಟ್ಟು ಹೋದ. ಎರಡನೆಯ ಫ್ರೆಡ್ರಿಕ್ ಮಹಾಶಯ ಎಂಬುದಾಗಿ ಖ್ಯಾತಿ ಪಡೆದ. ಈತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಷ್ಯ ರಾಜ್ಯ ವಿಸ್ತರಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಏಳಿಗೆಗೆ ಬಂತು. ಈತ ಆಸ್ಟ್ರಿಯ ಮತ್ತು ಪೋಲೆಂಡಿನ ಸ್ವಲ್ಪ ಭಾಗವನ್ನು ಗೆದ್ದ. ಪ್ರಷ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ಜನಸಂಖ್ಯೆಯೂ ಹೆಚ್ಚಿತು. 200,000 ಸೈನಿಕರಿದ್ದ ಪ್ರಬಲ ಸೈನ್ಯ ಸಿದ್ಧವಾಯಿತು ಹಾಗೂ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಸುಸಜ್ಜಿತವಾದ ಮತ್ತು ದಕ್ಷತೆಯುಳ್ಳ ಸೈನ್ಯವೆಂದು ಹೆಸರು ಪಡೆಯಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನೊಡನೆ ಸಖ್ಯ ಬೆಳೆಸಿ ಫ್ರೆಂಚರ ವಿರುದ್ಧ 1756-63ರ ತನಕ ಯುದ್ಧಮಾಡಿ ಜಯಗಳಿಸಿದ. ತನ್ನ ಆಳಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಈತ ಅನೇಕ ಉಪಯುಕ್ತ ಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ. ಪೋಟ್ಸ್‌ಡಾಮ್ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ವಿಶಾಲ ಅರಮನೆಯನ್ನೂ ಸಾನ್‌ಸೌಸಿ ಎಂಬ ಉದ್ಯಾನವನ್ನೂ ರಾಜಮಾರ್ಗ

ಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಿದ. ಶಿಲ್ಪಕಲೆಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೂ ವಿಶೇಷ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ಕೊಟ್ಟ. ಫ್ರೆಂಚ್ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿ ವಾಲ್ಟೇರನಿಗೆ ಈತ ಆಶ್ರಯ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದ. ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಮತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ನೀಡಿದ. ಕಿರುಕುಳ ಸಹಿಸಲಾರದೇ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಿಂದ ಓಡಿಬಂದ ಪ್ರಾಟೆಸ್ಟಂಟರಿಗೆ ತನ್ನ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಕೊಟ್ಟ. *

ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ. ಗುಜರಾತಿನ ರಂಗ್‌ಪುರ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಕಂಡುಬಂದದ್ದರಿಂದ ಈ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಯನ್ನಾಧರಿಸಿದ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ರಂಗ್‌ಪುರ್ ಎಂದೇ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಉತ್ಖನನಕಾರರಾದ ಎಸ್.ಆರ್.ರಾವ್ ಅವರು ಈ ಪಾತ್ರೆಗೆ ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆ (ಲಸ್ಟರಸ್ ರೆಡ್ ವೇರ್) ಎಂದು ಹೆಸರು ಕೊಟ್ಟರು. ಅಂತ್ಯ ಹರಪ್ಪ–ತಾಮ್ರ ಶಿಲಾಯುಗ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಸಂಕ್ರಮಣ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಈ ಪಾತ್ರೆಯ ಕೇಂದ್ರಸ್ಥಾನ ಗುಜರಾತಿನ ಕಾಥೇವಾಡ್ ಪ್ರಾಂತ. ಅಪರೂಪಕ್ಕೆ ಮಧ್ಯ ಭಾರತ ಮತ್ತು ದಖನ್ ಪ್ರದೇಶದ ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಪಾತ್ರೆಯ ಭಾಗಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಇವು ನಯವಾದ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ತಿಗುರಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾಡಿದ, ಚೆನ್ನಾಗಿ ಸುಟ್ಟ ಪಾತ್ರೆಗಳು. ಅರ್ಧ ಒಣಗಿದ ಮೇಲೆ ಹೆಮಟೈಟ್ ಉಂಡೆಯಿಂದ ಉಜ್ಜಿ ಮೇಲ್ಮೈಗೆ ಹೊಳಪನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಬಟ್ಟಲು, ಕಾಲಿನ ತಟ್ಟೆ, ಉದ್ದ ಕತ್ತಿನ ಸಂಗ್ರಹಣೆ ಜಾಡಿ, ಆಳ ತಟ್ಟೆ, ಮಟ್ಟ ಜಾಡಿ ಮುಂತಾದ ಆಕಾರಗಳಲ್ಲಿರುವ ಈ ಪಾತ್ರೆಯ ಕಾಲಮಾನ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.1100–800. ಹೊರಮೈ ಮೇಲೆ ತ್ರಿಕೋಣ, ವರ್ತುಲ, ನೇರ–ಅಡ್ಡ ಗೆರೆ ಮುಂತಾದ ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ಅಥವಾ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಜಿಂಕೆ–ಗೂಳಿ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿರುತ್ತೆ. ಪಾತ್ರೆಯನ್ನು ಸುಟ್ಟ ಅನಂತರ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬರೆದಿರುವಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. (ಡಿ.ಕೆ.ಎನ್.)

ಹೋಚೀಮಿನ್: 1890–1969. ಸ್ವತಂತ್ರ ಸ್ಥಾಪಕ, ಉತ್ತರ ವಿಯಟ್ನಾಮ್‌ನ ಮೊದಲ ಅಧ್ಯಕ್ಷ. ಇವನ ನಿಜವಾದ ಹೆಸರು ಗುಯೆನ್ ಥಟ್ ಥಾ. ಹ್ವಾಂಗ್ ಟು ಎಂಬಲ್ಲಿ 1890 ಮೇ 19ರಂದು ಜನಿಸಿದ. ಬಡತನದಲ್ಲೇ ಬೆಳೆದ ಈತ ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಉಪಾಧ್ಯಾಯನಾಗಿ, ನಾವಿಕನಾಗಿ, ಕಾರ್ಮಿಕನಾಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿದ. ಫ್ರಾನ್ಸಿನಲ್ಲಿರುವಾಗಲೇ (1917–23) ಕಮ್ಯೂನಿಸಮ್ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೊಳಗಾದ. ಪ್ಯಾರಿಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ವಿಯಟ್ನಾಮಿನ ಮಾರ್ಕ್ಸಿಸ್ಟ್ ಗುಂಪೊಂದನ್ನು 1917ರಲ್ಲೆ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿದ. 1920ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಸೋವಿಯತ್ ರಷ್ಯಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ವಿಧಾನಗಳನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಿಕೊಂಡ. ಅಲ್ಲಿಂದ ಚೀನಕ್ಕೆ ಬಂದು ಕ್ಯಾಂಟನ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಚೀನದ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರು ಹಾಗೂ ರಷ್ಯದ ಸಲಹೆಗಾರರ ನೆರವಿನಿಂದ ಯುವ ಕ್ರಾಂತಿ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಇದೇ ಮುಂದಿನ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷದ ಉದಯಕ್ಕೆ ನಾಂದಿಯಾಯಿತು. ರಷ್ಯದ ಬೋರೋಡಿನ್‌ನ ಸಹಾಯಕನಾಗಿ ಕೆಲಸಮಾಡಿದ ಈತ ವಿಯಟ್ನಾಮ್‌ನಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರವರ್ತಕನಾದ. ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಸಿದ್ಧಾಂತದಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತನಾಗಿ ವಿಯಟ್ನಾಮ್‌ನ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಮರದಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಧೋರಣೆಯಿಂದ ಹೋರಾಡಿ ಕೊನೆಗೆ ಉತ್ತರ ವಿಯಟ್ನಾಮಿನಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ಅದರ ಮೊದಲ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾದ. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ವಿವೇಕಶಾಲಿ ನಾಯಕತ್ವ ತೋರಿ ಜಪಾನೀಯರನ್ನು, ಫ್ರೆಂಚರನ್ನು ಉತ್ತರ ವಿಯಟ್ನಾಮಿನಿಂದ ಓಡಿಸಿ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತ್ವಪೂರ್ಣ ವ್ಯಕ್ತಿ ಎನಿಸಿಕೊಂಡ. 20ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಗಣನೀಯ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ನಾಯಕರಲ್ಲಿ ಹೋ ಚೀಮಿನ್‌ನ ಹೆಸರು ಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು.

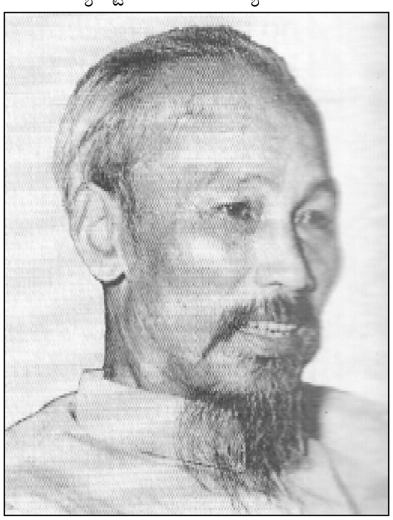

1930ರಲ್ಲಿ ಹಾಂಕಾಂಗಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಮಹಾಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಈತ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಚೆದುರಿ ಹೋಗಿದ್ದ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರಿ ಪಕ್ಷಗಳೆಲ್ಲವೂ ಈ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ವಿಲೀನವಾದವು. ರೈತರ ಹಿತರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಚಳವಳಿಗಳು ಮೆರವಣಿಗೆಗಳು ನಡೆದವು. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣಮಟ್ಟ ದಂಗೆಗಳಾದವು. ಫ್ರೆಂಚ್ ಸರ್ಕಾರ ಈ ಚಳವಳಿಗಳನ್ನು ನೆಲಸಮ ಮಾಡಿತು. 1931ರಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷರು ಹಾಂಕಾಂಗಿನಲ್ಲಿ ಈತನನ್ನು ಭೂಗತ ಕಾರ್ಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗಾಗಿ ಬಂಧಿಸಿ ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸೆರೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟರು. ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ವಿಮೋಚನಾ ಚಳವಳಿಯ ನಾಯಕತ್ವವನ್ನು ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಪಕ್ಷ ವಹಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಉತ್ತರ ವಿಯಟ್ನಾಮಿನಲ್ಲಿ ಜನಾಡಳಿತ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ಪ್ರಯತ್ನ ವಿಫಲಗೊಂಡಾಗ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟರು ಚೀನದ ಕ್ವಾಂಗ್ಸಿ ಪ್ರಾಂತದ ಲ್ಯೂಜೊನಲ್ಲಿ ಸಭೆ ಸೇರಿದರು. ಹೋ ಚೀಮಿನ್‌ನ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಸ್ವತಂತ್ರ ಪಕ್ಷ ಅಥವಾ ವಿಯಟ್ನಾಮಿನ್ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಯಿತು. ವಿಯಟ್ನಾಮಿನ ಇತರ ದೇಶಪ್ರೇಮಿ ಗುಂಪುಗಳು ಇದರೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಡಲು ಸಿದ್ಧವಾದವು. 1941ರ ಮೇ ತಿಂಗಳಲ್ಲಿ ರೂಪುಗೊಂಡ ಈ ಪಕ್ಷದ ರೂಪುರೇಷೆಗಳು ಅಕ್ಟೋಬರ್ ಹೊತ್ತಿಗೆ ತೀವ್ರ ಪ್ರಸಾರ ಹೊಂದಿದವು. ಮಾವೋ ಹೇಳಿದ ಹೊಸ ಪ್ರಜಾತಂತ್ರದ ಮಾದರಿಯಲ್ಲೇ ವಿಸಂಯುಕ್ತ ಬೂರ್ಜ್ವಾ–ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ಕ್ರಾಂತಿಗಾಗಿ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿದರು. ವಿಯಟ್ನಾಮಿನ್ ಪಕ್ಷದ ಗುರಿ ಜಪಾನೀಯರನ್ನೂ ಫ್ರೆಂಚರನ್ನೂ ವಿಯಟ್ನಾಮಿನಿಂದ ಓಡಿಸುವುದು; ಎಲ್ಲ ವರ್ಗಗಳ ಶೋಷಿತರನ್ನೂ ಕ್ರಾಂತಿಕಾರರನ್ನೂ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ ವಸಾಹತುಶಾಹಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದು; ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವತ್ರಿಕ ಚುನಾವಣೆ, ಪ್ರಜಾತಂತ್ರ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ನೀಡಿ ಉಳುವವನಿಗೇ ಭೂಮಿ ಹಾಗೂ ಖಾಸಗೀ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನ ನೀಡುವುದು. ಇಂಥ ಘೋಷಣೆಗಳಿಂದಾಗಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಭಾವನೆ ಜಾಗೃತಗೊಂಡಿತು. ಎಲ್ಲ ವರ್ಗಗಳಿಗೂ ಚೇತನ ದೊರಕಿ ಒಂದುಗೂಡಿದವು. ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಗೆರಿಲ್ಲಾ ಹೋರಾಟ ಆರಂಭಿಸಿ ಅನೇಕ ಪ್ರದೇಶಗಳನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸತೊಡಗಿತು.

1945ರ ವೇಳೆಗೆ ಜಪಾನಿನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹದಗೆಟ್ಟಾಗ ಅದು ಇಂಡೋಚೀನದ ನೇರ ನಿಯಂತ್ರಣಕ್ಕೆ ತೊಡಗಿತು. ವಿಯಟ್ನಾಮಿನ ವಸಾಹತು ಸ್ಥಿತಿ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತೆಂದು ಘೋಷಿಸಿ, ಕೈಗೊಂಬೆ ಸರ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. ಅನ್ನಾಮಿನ ಹಿಂದಿನ ದೊರೆ ಬೋಡೆಯನ್ನು ಪುನಃ ಸ್ಥಾಪಿಸಿತು. 1946ರ ಆಗಸ್ಟ್‌ನಲ್ಲಿ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಸ್ವತಂತ್ರ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಯಿತು. ಹೋ ಚೀಮಿನ್ ಅದರ ಪ್ರಥಮ ಅಧ್ಯಕ್ಷನಾದ. ಫ್ರೆಂಚರು ಈ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಲಿಲ್ಲ. 1946ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಫೌಂಟನ್ ಬ್ಲೂ ಒಪ್ಪಂದ ನಡೆಯಿತು. ಹೋಚೀಮಿನ್ ಹೊಂದಾಣಿಕೆಗೆ ಸಿದ್ಧವಿದ್ದರೂ ಫ್ರೆಂಚರ ಬಿಗಿ ವರ್ತನೆಯಿಂದಾಗಿ ಒಪ್ಪಂದ ಮುರಿಯಿತು. 1946ರ ಕೊನೆಗೆ ಯುದ್ಧ ಪ್ರಾರಂಭವಾಯಿತು. ಸು.8 ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ (1954) ನಡೆದ ಗೆರಿಲ್ಲ ಯುದ್ಧ ಎರಡೂ ಕಡೆಯಲ್ಲೂ ಅಪಾರ ಹಾನಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡಿತು. ಯುದ್ಧಕಾಲದಲ್ಲಿ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಪೂರ್ಣ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್‌ಧೋರಣೆ ಹೊಂದಿತು. 1954ರ ಜಿನೀವ ಒಪ್ಪಂದ ಯುದ್ಧವನ್ನು ಕೊನೆಗೊಳಿಸಿತು. ಆದರೆ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಎರಡು ಭಾಗವಾಗಿ ಒಡೆಯಿತು. ಉತ್ತರ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ಹೋ ಚೀಮಿನ್ನನ ನೇತೃತ್ವದಲ್ಲಿ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ರಾಷ್ಟ್ರವಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿತು. 1960ರ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಉತ್ತರ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣ ವಿಯಟ್ನಾಮ್ ನಡುವೆ ಪುನಃ ಯುದ್ಧ ಆರಂಭವಾಯಿತು. ಹೋಚೀಮಿನ್ ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಇದರ ಹೊಣೆ ಹೊತ್ತ. ಈ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಆರೋಗ್ಯ ಕ್ಷೀಣಿಸಿ 1969 ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್ 3ರಂದು ಹೃದಯಾಘಾತದಿಂದ ನಿಧನನಾದ.

ಈತ ಕಮ್ಯೂನಿಸ್ಟ್ ವಿಯಟ್ನಾಮಿನ ಪಿತಾಮಹ. ಎರಡನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ರಾಜಕೀಯ ನಿಪುಣತೆ, ವಿವೇಕ ಮತ್ತು ಯುಕ್ತ ನಾಯಕತ್ವದಿಂದ ಜಪಾನೀಯರನ್ನೂ ಫ್ರೆಂಚರನ್ನೂ ಉತ್ತರ ವಿಯಟ್ನಾಮಿನಿಂದ ಓಡಿಸಿದ. ಈತನ ಸರಳತೆ, ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತೆ, ಸ್ಥಿರತೆ ಜನರ ಮೆಚ್ಚುಗೆಗೆ ಪಾತ್ರವಾದವು. ಇವನ ನೆನಪಿನಲ್ಲಿ ಸೈಗಾನ್ ನಗರವನ್ನು ಹೋ ಚೀಮಿನ್ ನಗರವೆಂದು (1975) ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಈತ ಜೈಲಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ನೋಟ್ ಬುಕ್ ಫ್ರಮ್ ಪ್ರಿಸನ್ ಎಂಬ ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಬರೆದ. ಈತ ಒಮ್ಮೆ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಭೇಟಿನೀಡಿದ್ದ. (ಎಸ್.ಎಮ್.ವಿ.)

ಹೋಪ್‌ವೆಲ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.200 – ಪ್ರ.ಶ.500ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅಮೆರಿಕ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಈಶಾನ್ಯ–ಮಧ್ಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿಯ ನದಿಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಹರಡಿದ್ದ, ವಸ್ತು ವಿನಿಮಯ ಮತ್ತು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವ್ಯಾಪಾರ ಜಾಲದ ಮೂಲಕ ಪರಸ್ಪರ ಸಂಬಂಧವಿದ್ದ, ವಿವಿಧ ಅಮೆರಿಕ ಜನಸಮುದಾಯಗಳ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಂಶಗಳ ಒಂದು ಸಂಕೀರ್ಣ. ಇದು ಯಾವುದೇ ಒಂದು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದಿಲ್ಲ.

ವಸ್ತು ವಿನಿಮಯ ಜಾಲ ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗದಿಂದ ಕೆನಡದ ಆಗ್ನೇಯ ಭಾಗದ ಒಂಟಾರಿಯೊ ಸರೋವರದವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಿತ್ತು. ಸಂಯುಕ್ತ ಸಂಸ್ಥಾನಗಳ ಎಲ್ಲೆಡೆಗಳಿಂದ ಪಡೆದ ಕಚ್ಚಾ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ಉತ್ತಮ ಗುಣಮಟ್ಟದ ಆಕರ್ಷಕ ವಿವಿಧ ಉತ್ಪನ್ನಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧಮಾಡಿ ಬಹಳ ದೂರದವರೆಗೂ ನಿರ್ಯಾತ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ವಸ್ತುಗಳು ಮಧ್ಯ ಪಶ್ಚಿಮ ಪ್ರದೇಶದ ಹೊರಗಡೆಯಲ್ಲಿಯ ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬಂದಿವೆ. ಈ ಸಮುದಾಯಗಳ ಮೂಲ ವಿವಾದಾಸ್ಪದವಾಗಿದೆ. ಪಶ್ಚಿಮ ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್ ಇಲ್ಲವೆ ಪಶ್ಚಿಮ ಇಲಿನಾಯ್ಸ್‌ದಿಂದ ಓಹಿಯೊ ಪ್ರದೇಶದ ಕಡೆಗೆ ಇವರ ಧರ್ಮಗುರುಗಳ ಸೂಚನೆಯಂತೆ ವಲಸೆ ಹೋಗಿರಬಹುದೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪ್ರಾಯಶಃ ಹಿಂದಿನ ಅಡೆನ ಪೂರ್ವಜರಿಂದ ಈ ಸಮುದಾಯಗಳು ಸ್ತರೀಕೃತ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಮತ್ತು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ನಡುವಿನ ಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಬಲಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದನ್ನೂ ಆಹಾರ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳ ಹೊಂದಾಣಿಕೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದನ್ನೂ ಪಡೆದುಕೊಂಡಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಶವದಹನ ಪದ್ಧತಿ ಸಾಮಾನ್ಯ. ಗಣ್ಯವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹೂಳಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇವರಲ್ಲಿ ಬೇಟೆಗಾರರಿಗೆ

ಉನ್ನತ ಸ್ಥಾನವಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲರು ತಮ್ಮ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಹಾಗೂ ಧರ್ಮ ಮತ್ತು ವ್ಯಾಪಾರ ವ್ಯವಹಾರ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಮಾಡುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವುಳ್ಳ ಜನರು ಸಮಾಜದ ಗಣ್ಯ ನಾಯಕರಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದರು.

ಈ ಸಮುದಾಯಗಳು ನಿರ್ಮಿಸಿದ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮತ್ತು ಶವ ಸಂಸ್ಕಾರದ ನಾನಾ ರೇಖಾವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿರುವ ದಿಬ್ಬಗಳು ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಓಹಿಯೊ ನದಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿಯ ದಿಬ್ಬಗಳು ಗಮನಾರ್ಹ. ಬ್ರಾಡ್ಲೆ ಲೆಪ್ಪರ್ ಅವರು ಅಷ್ಟಬಾಹು ದಿಬ್ಬವು ಚಾಂದ್ರಮಾನ ವೀಕ್ಷಣ ನೆಲೆಯಾಗಿತ್ತು 18–6 ವರ್ಷ ಚಕ್ರದಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರೋದಯ ಮತ್ತು ಅಸ್ತಮಾನವನ್ನು ಗೊತ್ತುಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ವಿಶ್ಲೇಷಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ರೆಹಿವ್ಲೆ ಮತ್ತು ರಾಬರ್ಟ್ ಹಾರ್ನ್ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ಪ್ರಾಚೀನ ಖಗೋಳಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ನಿಯಾರ್ಕ್, ಚಿಲ್ಲಿಕೋತ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲಿಯ ಇಂಥ ದಿಬ್ಬಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಂದ ಸೂರ್ಯ–ಚಂದ್ರ ಗತಿಗಳಿಗೆ ಇವು ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆಯೆಂದು ತರ್ಕಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಇವರ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಕರಕುಶಲ ಕೃತಿಗಳು ಹೆಸರುವಾಸಿಯಾಗಿದ್ದುವು. ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಇವು ಧಾರ್ಮಿಕ ಅರ್ಥವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿದ್ದುವು. ಬೂದುಕರಡಿಯ ಹಲ್ಲು, ಶಾರ್ಕ್‌ಮೀನಿನ ಹಲ್ಲು, ಸಿಹಿನೀರಿನಮುತ್ತು, ತಾಮ್ರ ಮುಂತಾದವುಗಳಿಂದ ಮಾಡಿದ ಅತಿ ಸುಂದರವಾದ ಆಲಂಕಾರಿಕ ಆಭರಣಗಳು ಜನಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದವು. ಇವರು ಪಕ್ಷಿ, ಪ್ರಾಣಿ ಮುಂತಾದ ಆಕೃತಿಗಳ ಕೆತ್ತನೆಯುಳ್ಳ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳ ತಂಬಾಕಿನ ಆಕರ್ಷಕ ಚುಂಗಾಣಿಗಳನ್ನು ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಎತ್ತಿದ ಕೈ. ಮೌಂಡ್ ಸಿಟಿನಲ್ಲಿಯ ಮೌಂಡ್ ಆಫ್ ಪೈಪ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಸು.200ಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚು ತಂಬಾಕಿನ ಚುಂಗಾಣಿಗಳು, ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಶಿಲ್ಪಗಳು ಸಿಕ್ಕಿವೆ. ಒಂದು ಚುಂಗಾಣಿಯಂತೂ ಎಲುಬಿನ ಕುಂಠಿತ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಿಂದಾದ ಕುಬ್ಜಮನುಷ್ಯನೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಇದೇ ದಿಬ್ಬದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಮನುಷ್ಯನ ತಲೆಬುರುಡೆಯನ್ನು ಮುಖವಾಡವನ್ನಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡಿಸಿದ ಕಲಾಕೃತಿ ಇವರ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕುಸುರಿ ಕೆತ್ತನೆಗೆ ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ.

ಮೂರ್ತಿಗಳಲ್ಲಿಯ ವೇಷ–ಭೂಷಣ, ಆಭರಣ, ಕೇಶಾಲಂಕಾರ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಅತಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಭ್ರಕದ ಹಾಳೆಯಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದ ಮನುಷ್ಯ ಹಸ್ತ ನಿಜಕ್ಕೂ ಇವರ ಕರಕುಶಲತೆಗೆ ಕೈಗನ್ನಡಿ. ಈ ರೀತಿಯ ಸಾಮಾನ್ಯ ಪರಂಪರೆಯುಳ್ಳ ವಿವಿಧ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಮುದಾಯಗಳು ಓಹಿಯೊ ಹೋಪ್ ವೆಲ್, ಮಾರ್ಕ್ಸ್‌ವಿಲ್ಲೆ, ಸ್ವಿಫ್ಟ್‌ಕ್ರೀಕ್ ಕೊಪೆನ, ಕ್ರ್ಯಾಬ್ ಆರ್ಚರ್ಡ್ ಮುಂತಾದವು.

ಈ ಪರಂಪರೆ ಯಾವ ಕಾರಣಗಳಿಂದ ಕೊನೆಗೊಂಡಿತೆಂಬುದು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿಲ್ಲ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ತಜ್ಞರಲ್ಲಿ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿವೆ. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಚಳವಳಿ: ಭಾರತ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಜರುಗಿದ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಚಳವಳಿ. ಇದರ ಸಂಘಟಕರು ಡಾ. ಆನಿಬೆಸೆಂಟ್. ಇವರು ಐರ್ಲೆಂಡ್ ದೇಶದವರು. ಈ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಭಾರತದಲ್ಲಿ 1916ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಲಾಯಿತು. ಆನಿಬೆಸೆಂಟ್ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಹಾಗೂ ಜಾರ್ಜ್ ಅರುಂಡೇಲ್ ಸಂಘಟನಾ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಯಾಗಿ ನಿಯುಕ್ತರಾದರು. ಐರ್ಲೆಂಡ್‌ನಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದ ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಚಳವಳಿಯ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿ ಸಂಘಟಿಸಿದವರು ಆನಿಬೆಸೆಂಟ್ ಹಾಗೂ ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕ್. ಇದರ ಉದ್ದೇಶ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಸ್ವಯಂ ಆಡಳಿತ ಪಡೆಯುವುದಾಗಿತ್ತು.

ಒಂದನೆಯ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಚಳವಳಿಗೆ ತೀವ್ರ ಹಿನ್ನಡೆಯುಂಟಾಗಿತ್ತು. ಮಂದಗಾಮಿ ನಾಯಕತ್ವದಲ್ಲಿ ತೃಪ್ತಿಕರವಾದ ಸಾಧನೆಗಳೇನೂ ಆಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದರೊಂದಿಗೆ ಮಹಾಯುದ್ಧದ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಜಾರಿಗೊಳಿಸಿದ ತೀವ್ರ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ ನೀತಿಯಿಂದ ಭಾರತೀಯರು ಅಸಮಾಧಾನಗೊಂಡರು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕರ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಯಿತು (1914). ಐರ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಐರಿಷರು ಆಡಳಿತ ಸುಧಾರಣೆಗಾಗಿ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಚಳವಳಿ ಮಾದರಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತದಲ್ಲೂ ಆಡಳಿತ ಸುಧಾರಣೆಗಾಗಿ ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಅಥವಾ ಸ್ವಯಂ ಆಡಳಿತಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಟ ನಡೆಸಬೇಕಾದ ಅವಶ್ಯಕತೆಯಿದೆ ಎಂದು ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕರು ಘೋಷಿಸಿದರು. 1916 ಏಪ್ರಿಲ್ 28ರಂದು ಬೆಳಗಾಂವಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಬಾಂಬೆ ಪ್ರಾಂತಿಯ ಸಮ್ಮೇಳನದಲ್ಲಿ ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಲೀಗ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಯಿತು. ಇದೇ ವೇಳೆಯಲ್ಲಿ ಆನಿಬೆಸೆಂಟರು ಸ್ವರಾಜ್ಯ ಹಾಗೂ ಸ್ವಯಂ ಆಡಳಿತವನ್ನು ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಚಳವಳಿಯಿಂದ ಮಾತ್ರ ಪಡೆಯಬಹುದೆಂದು, ಭಾರತವನ್ನು ದಾಸ್ಯದಿಂದ ಪಾರುಮಾಡಬಹುದೆಂದು ನ್ಯೂ ಇಂಡಿಯಾ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆದರು. ಶೀಘ್ರದಲ್ಲಿಯೇ ಬೇರೊಂದು ಹೋಮ್‌ರೂಲ್‌ಲೀಗನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವ ಉದ್ದೇಶವಿರುವುದಾಗಿ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದರು. ಹೋಮ್‌ರೂಲ್‌ಲೀಗ್‌ನ ಸ್ಥಾಪನೆಯಾದ ಅನಂತರ ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕರಿಗೂ ಆನಿಬೆಸೆಂಟರಿಗೂ ಹೋರಾಟದ ವಿಧಾನ, ಆಲೋಚನೆಗಳಲ್ಲಿ ತಾತ್ತ್ವಿಕ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯ ಏರ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ಎರಡೂ ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಲೀಗ್‌ಗಳು ಒಂದುಗೂಡಲಿಲ್ಲ. ಈ ರೀತಿ ಆನಿಬೆಸೆಂಟರ ಹೋಮ್ ರೂಲ್ ಫಾರ್ ಇಂಡಿಯ ಲೀಗ್ ಹಾಗೂ ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕರ ಇಂಡಿಯನ್ ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಲೀಗ್ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿದುವು. ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕರ ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಲೀಗ್ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ ಹಾಗೂ ಕರ್ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಿದರೆ, ಆನಿಬೆಸೆಂಟರದು ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತಾದ್ಯಂತ ವ್ಯಾಪಿಸಿತಲ್ಲದೆ ಬಿಹಾರ, ಬಂಗಾಲ, ಗುಜರಾತ್ ಮುಂತಾದೆಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿತು.

ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕರು 1918ರ ವೇಳೆಗೆ 32,000 ಸದಸ್ಯರನ್ನು ಒಳಗೊಂಡ ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಲೀಗಿನ ಆರು ಶಾಖೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಕರಪತ್ರ ಹಂಚುವುದು, ಬರೆಹಗಳು ಹಾಗೂ ಭಾಷಣಗಳ ಮೂಲಕ ಜನರಲ್ಲಿ ಜಾಗೃತಿ ಮೂಡಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಜೊತೆಗೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸೇವಾಕಾರ್ಯಗಳನ್ನು ಹಮ್ಮಿಕೊಳ್ಳಲಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ತೀವ್ರವಾಗಿ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಿದ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಬಾಲಗಂಗಾಧರ ಟಿಳಕರಿಗೆ ಷೋಕಾಸ್ ನೋಟೀಸನ್ನು ನೀಡಿ 60 ಸಾವಿರ ರೂಪಾಯಿ ಭದ್ರತಾ ಠೇವಣಿಯಾಗಿಡಬೇಕೆಂದು ಆದೇಶ ನೀಡಿತು. ಟಿಳಕರ ಪರವಾಗಿ ಭಾರತೀಯ ವಕೀಲರು ನ್ಯಾಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹೋರಾಡಿ ತಡೆಯಾಜ್ಞೆ ತಂದರು.

ಆನಿಬೆಸೆಂಟರ ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಲೀಗಿನ 200 ಶಾಖೆಗಳು ದೇಶಾದ್ಯಂತ ತಲೆಎತ್ತಿದುವು. ರಾಜಕೀಯ, ಶಿಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ಚರ್ಚೆಗಳ ಮೂಲಕ ಜಾಗೃತಿ ಮೂಡಿಸಿ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಪ್ರಮುಖ ಜನಾಂದೋಲನವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಜೊತೆಗೆ ಸಮಾಜ ಸೇವಾ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಇದು ರಾಜಕೀಯ ಸಮಾವೇಶಗಳ ಮೂಲಕ ಜನರನ್ನು ಸಂಘಟಿಸುವ ಪ್ರಮುಖ ಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಿಯೂ ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಹಿಸಿತು.

1916ರ ಕೊನೆಯ ವೇಳೆಗೆ ಈ ಚಳವಳಿ ತೀವ್ರಗೊಂಡಿತು. 1916ರ ಲಖನೌ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಮಂದಗಾಮಿ ಹಾಗೂ ತೀವ್ರಗಾಮಿಗಳು ಒಂದುಗೂಡಿದರು. ಮುಸ್ಲಿಮ್ ಲೀಗ್ ಹಾಗೂ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ನಡುವೆ ಒಪ್ಪಂದ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತು. ಈ ಅಧಿವೇಶನದಲ್ಲಿ ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಲೀಗಿನ ಸದಸ್ಯರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಸದಸ್ಯರಾದರು. ಲಖನೌ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಅನಂತರ ಟಿಳಕರು ಹಾಗೂ ಆನಿಬೆಸೆಂಟರು ಭಾರತಾದ್ಯಂತ ಸಂಚರಿಸಿ ಬೆಂಬಲಗಳಿಸಿದರು. ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಸಮಗ್ರ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿಯೇ ಹೊಸ ವಿಚಾರಕ್ರಾಂತಿಯ ಬಿರುಗಾಳಿ ಬೀಸಿತು. ಈ ಚಳವಳಿಯ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಬಲಗೊಂಡಿತು. ಬ್ರಿಟಿಷರ ನಿಲುವಿನಲ್ಲಿ ಸೌಮ್ಯ (ಮಂದಗಾಮಿ)ವಾದಿಗಳಿಗೆ ನಂಬಿಕೆ ಹುಟ್ಟಲಿಲ್ಲ. ಮಹಾಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಟರ್ಕಿ ಜರ್ಮನಿ ಪರ ಇದ್ದುದರಿಂದ ಭಾರತೀಯ ಮುಸಲ್ಮಾನರಿಗೆ ಬ್ರಿಟಿಷರ ಬಗ್ಗೆ ಸಹಾನುಭೂತಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಇದೇ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಟಿಳಕರು ಶ್ರಮವಹಿಸಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಮತ್ತು ಮುಸ್ಲಿಂ ಲೀಗ್ ಎರಡನ್ನು ಒಂದುಗೂಡಿಸಿದರು. ಎಲ್ಲರಿಂದಲೂ ಈ ಚಳವಳಿಗೆ ಬೆಂಬಲ ದೊರಕಿತ್ತಲ್ಲದೆ, ಮೋತಿಲಾಲ್ ನೆಹರು ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶದ ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಲೀಗಿನ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು.

ಚಳವಳಿ ತೀವ್ರವಾಗುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ಉಗ್ರಕ್ರಮ ಕೈಗೊಳ್ಳಲಾರಂಭಿಸಿತು. ಆನಿಬೆಸೆಂಟ್, ಜಾರ್ಜ್ ಅರುಂಡೇಲ್ ಮುಂತಾದ ನಾಯಕರ ಬಂಧನವಾಯಿತು. ಈ ಬಂಧನದ ವಿರುದ್ಧ ಭಾರತಾದ್ಯಂತ ತೀವ್ರ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ನಡೆಸಲಾಯಿತು. ಮಂದಗಾಮಿಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಈ ಲೀಗಿನ ಸದಸ್ಯರಾದರು. ಭಾರತೀಯರಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಭಟನೆ ತೀವ್ರವಾಗುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರ ತನ್ನ ಧೋರಣೆಯನ್ನು ಬದಲಿಸಿಕೊಂಡಿತು. ಅಂದಿನ ಸೆಕ್ರೆಟರಿ ಆಫ್ ಸ್ಟೇಟ್ ಆಗಿದ್ದ ಮಾಂಟೆಗೊ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನ ಪಾರ್ಲಿಮೆಂಟಿನಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಾನಂತರ ಆಡಳಿತ ಸುಧಾರಣೆಗಳ ಭರವಸೆ ನೀಡಿ ಕ್ರಮೇಣ ಸ್ವಯಂ ಆಡಳಿತ ನೀಡುವುದೇ ಸರ್ಕಾರದ ಗುರಿ ಎಂದು 1917ರ ಆಗಸ್ಟ್‌ರಂದು ಘೋಷಿಸಿದ. 1917ರ ಸೆಪ್ಟೆಂಬರ್‌ನಲ್ಲಿ ಆನಿಬೆಸೆಂಟರ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಯಿತು. ಇದೇ ವರ್ಷ ಕಲ್ಕತ್ತ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದ ಅಧ್ಯಕ್ಷೆಯಾಗಿ ಆನಿಬೆಸೆಂಟ್ ಆಯ್ಕೆಗೊಂಡರು(1917). 1918ರ ವೇಳೆಗೆ ಹೋಮ್‌ರೂಲ್ ಚಳವಳಿಯ ತೀವ್ರತೆ ಕಡಿಮೆಯಾಯಿತು. ಈ ಚಳವಳಿ ಹಳ್ಳಿ–ಪಟ್ಟಣಗಳಲ್ಲಿದ್ದ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರನ್ನು ಜಾಗೃತಗೊಳಿಸಿ ಮುಂಬರುವ ಗಾಂಧೀಯುಗದ ಜನಾಂದೋಲನಕ್ಕೆ ಭೂಮಿಕೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸಿತು. (ಬಿ.ಪಿ.ಐ.)

ಹೋಮರ್: ಗ್ರೀಕ್ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳಾದ ಇಲಿಯಡ್ ಮತ್ತು ಒಡಿಸಿಗಳನ್ನು ಸಂಯೋಜಿಸಿದವನೆಂದು ತಿಳಿಯಲಾದ ಮಹಾಕವಿ. ಈತನ ಬಗ್ಗೆ ವಿಶೇಷ ಮಾಹಿತಿಗಳು ಲಭ್ಯವಿಲ್ಲ. ಕೆಲವರು ಈತ ಏಜಿಯನ್ ಸಮುದ್ರದ ಪೂರ್ವ ತೀರದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕ್ ಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುವ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದೂ ಅಥವಾ ಕಿಯೋಸ್ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿದ್ದಿರಬೇಕೆಂದೂ ಹೇಳಿದರೆ ಇನ್ನೂ ಕೆಲವರು ಈತ ಇದ್ದನೆಂಬುದನ್ನೇ ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಐತಿಹ್ಯಗಳ ಪ್ರಕಾರ ಈತ ಅಂಧನಾಗಿದ್ದ.

ಇವನ ಎರಡು ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳು ಟ್ರೋಜನ್ ಯುದ್ಧಾವಧಿ ಹಾಗೂ ಅನಂತರದ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿವೆ. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 1200ರಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸ್ ಮತ್ತು ಟ್ರಾಯ್ ನಗರಗಳ ನಡುವೆ ನಡೆದ ಯುದ್ಧ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಇವು ಪ್ರಾಯಃ ಆಧರಿಸಿವೆ. ಈ ಕಾವ್ಯಗಳು ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ. 800–700ರ ಅವಧಿಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗಳನ್ನು ಹೇಳುವುದರಿಂದ ಈ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇವು ಸಂಯೋಜನೆಗೊಂಡಿರಬೇಕೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಪಡುತ್ತಾರೆ. ಈ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಲಾದ ಕೆಲವು ಸಂಗತಿಗಳಿಗೆ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಆಧಾರ ಒದಗಿಸುವಂಥ ಪುರಾವೆಗಳನ್ನು ಟ್ರಾಯ್ ಮತ್ತು ಗ್ರೀಸ್ ಅವಶೇಷಗಳಲ್ಲಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞರು ಪತ್ತೆಹಚ್ಚಿದ್ದಾರೆ. ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿರುವ ಪಾತ್ರ ಮತ್ತು ಘಟನೆಗಳು ಭಾಗಶಃ ನಿಜವಾದ ವ್ಯಕ್ತಿ ಮತ್ತು

ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿದ್ದರೂ ಜನಪದ ಗಾಯಕರಿಂದಲೂ ಕಥೆಗಳಿಂದಲೂ ಶತಮಾನಗಳಿಂದ ಪರಿಷ್ಕರಣೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿವೆ. ಜನಪದ ಗಾಯಕರು (ಬಾರ್ಡ್ಸ್) ಟ್ರೋಜನ್ ಯುದ್ಧ ವಿವರಗಳನ್ನು ಸರಣಿಯೋಪಾದಿ ಸೃಷ್ಟಿಸಿ ಹಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಇವೆರಡು ಕಾವ್ಯಗಳು ಮಾತ್ರ ಉಳಿದು ಬಂದಿವೆ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಈತನ ಕಾಲಾನಂತರ ಗ್ರೀಸಿನ ಧಾರ್ಮಿಕ ಮಹೋತ್ಸವಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಕಾವ್ಯಗಳ ಪಠಣ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರೀಸಿನ ಐತಿಹ್ಯ ಹಾಗೂ ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಲು ಮತ್ತು ಓದು ಕಲಿಯಲು ಈ ಕಾವ್ಯಗಳು ಗ್ರೀಕ್ ಮಕ್ಕಳ ಮೂಲ ಪಠ್ಯಗಳಾಗಿದ್ದುವು. ಇದರ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಹೋಮರ್‌ನ ದೇವಾನುದೇವತೆಗಳ ಚಿತ್ರಣದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಕರು ತಮ್ಮ ಧಾರ್ಮಿಕ ರೀತಿನೀತಿಗಳನ್ನು ರೂಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಂತಾಯಿತು. ಈತನ ಕಾವ್ಯಗಳು ಮಹಾನ್ ದುರಂತ ನಾಟಕಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ ಪ್ರಶ.ಪೂ. ಸು. 400ರ ಈಸ್ಕಿಲಸ್, ಯೂರಿಪಿಡೀಸ್ ಮತ್ತು ಸಾಫೋಕ್ಲೀಸರ ಮೇಲೆ ಅಗಾಧ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಿದುವು.

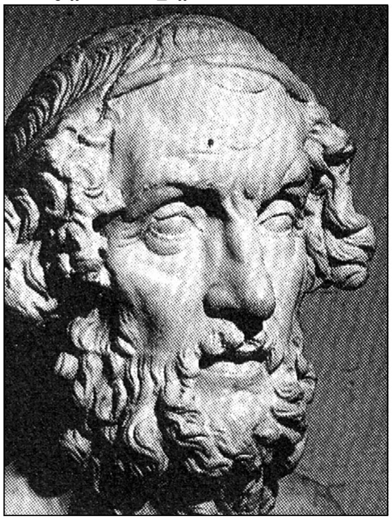

ಈ ಕಾವ್ಯಗಳ ಶ್ರವಣ ಹಾಗೂ ಲಿಖಿತ ಪ್ರತಿಗಳ ಪಠಣಗಳಿಂದ ಗ್ರೀಕರು ಹೋಮರ್‌ನ ಬಗ್ಗೆ ಅರಿಯಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುವಾಗ ತಪ್ಪುಗಳನ್ನೂ ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನೂ ಬರೆಹಗಾರರು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಪ್ರಶ.ಪೂ. 300ರ ವೇಳೆಗೆ ಗ್ರೀಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಇಲಿಯಡ್ ಮತ್ತು ಒಡಿಸಿಗಳ ಭಿನ್ನ ಪಾಠಗಳು ಲಭ್ಯವಿದ್ದುವು. ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 300–100ರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್‌ನ ಗ್ರೇಟ್ ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡ್ರಿಯನ್ ಗ್ರಂಥಾಲಯದ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಎರಡೂ ಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸಲು ಹಾಗೂ ಅವುಗಳ ಮೂಲ ರೂಪವನ್ನು ಕಾಯ್ದಿಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು ಈ ಕಾವ್ಯಗಳು ಇಬ್ಬರು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕವಿಗಳಿಂದ ರಚಿತವಾದುವೆಂದು ನಂಬಿದರು. ಈ ವಿದ್ವಾಂಸರನ್ನು ಭಿನ್ನಮಾರ್ಗಿಗಳೆಂದು ಕರೆಯಲಾಯಿತು. ಭಾಷೆ, ದೃಷ್ಟಿಕೋನ ಹಾಗೂ ವಸ್ತುಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಇವೆರಡೂ ಕಾವ್ಯಗಳು ಒಬ್ಬನಿಂದಲೇ ರಚಿತವಾಗಿದ್ದರೆ ಇಷ್ಟೊಂದು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ ಎಂದು ಇವರು ವಾದಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಏಕಕರ್ತೃತ್ವದ ಪ್ರತಿಪಾದಕರು ವಿಶ್ಲೇಷಕ ಪಂಥದವರನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿ ಈ ಕಾವ್ಯಗಳು ಪ್ರತಿಭಾವಂತ ಏಕ ಕವಿಯ ಸೃಷ್ಟಿಗಳೇ ಆಗಿವೆ; ಹೆಚ್ಚೆಂದರೆ ಇಬ್ಬರಿರಬಹುದು ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇವರು ಕಥೆಯ ಏಕ ಸೂತ್ರತೆಯನ್ನೂ ನಿಶ್ಚಿತ ಪಾತ್ರ ಚಿತ್ರಣವನ್ನೂ ತಮ್ಮ ವಾದಕ್ಕೆ ಸಮರ್ಥನೆಯಾಗಿ ನೀಡುತ್ತಾರೆ. ಈ ಎರಡು ಪಂಥದವರ ವಾದ ವಿವಾದಗಳು ಹೋಮರಿಕ್ ಸಮಸ್ಯೆ ಎಂದೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ.
*

ಹೋವರ್ಡ್ ಕಾರ್ಟರ್: 1874–1939. ಆಂಗ್ಲ ಈಜಿಪ್ಟಾಲಜಿಸ್ಟ್, ಪ್ರಪಂಚ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಟುಟಂಕಮನ್ ಪಿರಮಿಡ್ ಹಾಗೂ ರಾಣಿ ಹಟ್‌ಷೆಪ್‌ಸುಳ ಸಮಾಧಿಯ ಶೋಧಕ. ತನ್ನ 17ನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ನಾಗರಿಕತೆಯ ವರ್ಣಚಿತ್ರ ಹಾಗೂ ಶಾಸನಗಳ ಅಧ್ಯಯನ ಆರಂಭಿಸಿದ. 1891ರಲ್ಲಿ ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು. 2000 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನ ಈಜಿಪ್ಟ್ ನಾಗರಿಕತೆಯ ರಾಜಕುಮಾರರ ಸಮಾಧಿ ನೆಲೆಯಾದ ಬೆನಿ ಹಸನ್ ಉತ್ಖನನದಲ್ಲಿ ಭಾಗಿಯಾಗಿದ್ದ. ಅನಂತರ ವಿಲಿಯಂ ಫ್ಲಿಂಡರ್ಸ್ ಪೆಟ್ರಿಯ ಶಿಷ್ಯನಾದ. 1907 ರಲ್ಲಿ ಗಣ್ಯ ಲಾರ್ಡ್ ಕಾರ್ನರ್‌ವೋನ್‌ನ ಪರಿಚಯವಾಯಿತು. ಆತ ಟುಟಂಕಮನ್ ಪಿರಮಿಡ್‌ನ ಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ನಿರತನಾಗಿದ್ದ ಕಾರ್ಟರ್‌ಗೆ ಧನಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ. ಹಲವಾರು ವಿಫಲ ಪ್ರಯತ್ನಗಳ ಅನಂತರ 1922 ನವೆಂಬರ್ 4ರಂದು ಸಮಾಧಿಯ ಮೆಟ್ಟಿಲಿರುವ ಜಾಗವನ್ನು ಗುರುತಿಸುವಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಟರ್ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ. ಸುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಸಂರಕ್ಷಿತವಾಗಿರುವ ಸಮಾಧಿ ಇದೆಂಬುದು ಇವನ ಅರಿವಿಗೆ ಬಂದಿತು. 1922 ನವೆಂಬರ್ 11 ರಂದು ಇವನು ಕಾರ್ನರ್‌ವೋನ್ ಹಾಗೂ ಅವನ ಮಗಳೊಂದಿಗೆ ಸಮಾಧಿಯ ಬಾಗಿಲಿನ ಎಡ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಕಿಂಡಿಯೊಂದನ್ನು ಮಾಡಿ ಮೇಣದ ಬತ್ತಿಯ ಬೆಳಕಿನಲ್ಲಿ ಒಳಗೆ ಇಣುಕಿದಾಗ ಆಶ್ಚರ್ಯ ಕಾದಿತ್ತು. ಚಿನ್ನ ಹಾಗೂ ಕರಿಮರದ ಅನರ್ಘ್ಯ ವಸ್ತುಗಳು ಅಲ್ಲಿದ್ದವು. ದ್ವಾರಬಂಧದಲ್ಲಿ ದ್ವಾರಪಾಲಕ ವಿಗ್ರಹಗಳಿದ್ದುದರಿಂದ ಇದು ಕೇವಲ ನಿಕ್ಷೇಪಗಳಿರುವ ಕೋಣೆಯಲ್ಲವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿತ್ತು. 1923 ಫೆಬ್ರವರಿ 16ರಂದು ಬೀಗಮುದ್ರೆಯೊತ್ತಿದ್ದ ಸಮಾಧಿ ಕೋಣೆಯ ಬಾಗಿಲನ್ನು ಕಾರ್ಟರ್ ತೆರೆದ. ಹೀಗೆ ಟುಟಂಕಮನ್ ಸಮಾಧಿ ಬೆಳಕು ಕಂಡಿತು. ಸಮಾಧಿಯ ಈ ಶೋಧನೆ ಈಜಿಪ್ಟ್ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಒಂದು ಪ್ರಮುಖ ಮೈಲಿಗಲ್ಲಾಯಿತು. ಕಾರ್ಟರ್‌ನು ಸಮಾಧಿಯನ್ನು ಹೊಕ್ಕಾಗ 150 ಚಿನ್ನದ ತಾಯತಗಳು ಹಾಗೂ 11 ಕಿಗ್ರಾಂ ತೂಕದ ಚಿನ್ನದ ಮುಖವಾಡ ಅಲ್ಲಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿದ್ದ ವಸ್ತುಗಳ ಸಮಗ್ರ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಈತ ತಯಾರಿಸಿದ. 1924ರಲ್ಲಿ ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್ ನಗರದಲ್ಲಿ ಈತ ಚಿತ್ರಸಹಿತ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳನ್ನು ನೀಡುವುದರ ಮೂಲಕ ಜನರಲ್ಲಿ ಈಜಿಪ್ಟ್ ನಾಗರಿಕತೆಯ ಬಗ್ಗೆ ತೀವ್ರ ಆಸಕ್ತಿ ಮೂಡಿಸಿದ. 1939 ಮಾರ್ಚ್ 2 ರಂದು ಈತ ಲಂಡನ್ನಿನಲ್ಲಿ ನಿಧನನಾದ. ಇವನ ಸಮಾಧಿ ಈ ನಗರದ ಪುಟ್ನವೇಲ್ ಸ್ಮಶಾನಭೂಮಿಯಲ್ಲಿದೆ. (ಎ.ಎಸ್.)

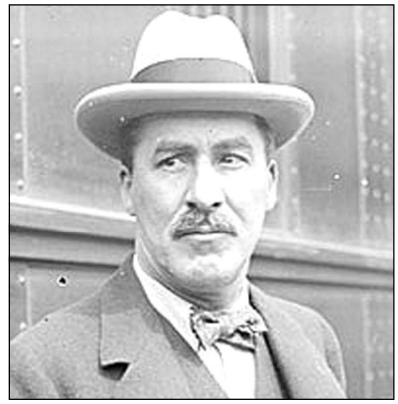

ಹ್ಯಾರಿಸ್ ಮ್ಯಾಟ್ರಿಕ್ಸ್ ಪದ್ಧತಿ: ನೋಡಿ– ಪುರಾತತ್ತ್ವ

ಹ್ಯಾಲ್‌ಸ್ಟಾಟ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ: ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.ಸು.8–6ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮಧ್ಯ ಯುರೋಪಿನ ಕಬ್ಬಿಣಯುಗದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ. ಇದು ಕಂಚಿನಯುಗದ ಅರ್ನ್‌ಫೀಲ್ಡ್ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (**ನೋಡಿ**) ಹಾಗೂ ಲಾ ತೆನೆ ಸಂಸ್ಕೃತಿ (**ನೋಡಿ**) ಇವುಗಳ ನಡುವಿನದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಎರಡು ಉಪಹಂತಗಳಿವೆ–ಹ್ಯಾಲ್‌ಸ್ಟಾಟ್ ಸಿ ಮತ್ತು ಹ್ಯಾಲ್‌ಸ್ಟಾಟ್ ಡಿ. 1846ರಲ್ಲಿ ಜಿ.ಜಿ.ರಾಮಸೌರ್ ಆಸ್ಟ್ರಿಯದಲ್ಲಿಯ ಸಾಲ್ಸ್‌ಬರ್ಗಿನ ಆಗ್ನೇಯಕ್ಕಿರುವ ಹ್ಯಾಲ್‌ಸ್ಟಾಟ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರಾಗೈತಿಹಾಸಿಕ ಸ್ಮಶಾನ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಕಂಡುಹಿಡಿದು ಉತ್ಖನನ ಮಾಡಿದರು. ಕ್ರಮೇಣ ಇಲ್ಲಿ 1045 ಶವಕುಣಿಗಳನ್ನು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಲಾಯಿತು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವಸ್ತುಗಳ ಶೈಲಿ ಮತ್ತು ಅಲಂಕರಣ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಈ ಪ್ರದೇಶದ ಜನರು ಉಪ್ಪಿನ ಉದ್ಯಮ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದರು (ಈಗಿನ ವೆಲ್ಷ್ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಹೇಲನ್ ಎಂದರೆ ಉಪ್ಪು ಎಂದರ್ಥ). ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯವೆಂದರೆ ಕಂಚಿನ ಖಡ್ಗಗಳೊಂದಿಗೆ ಕಬ್ಬಿಣದ ಖಡ್ಗಗಳು ಇರುವುದು. ಹೂಳುವುದು ಮತ್ತು ದಹನ ಕ್ರಿಯೆ ಇವರ ಶವಸಂಸ್ಕಾರ ಪದ್ಧತಿಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಎರಡನೆಯ ಉಪಹಂತದ ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಠಾರಿಗಳಷ್ಟೆ ಇದ್ದುವು. ಇವೆರಡು ಉಪಹಂತಗಳಲ್ಲಿಯ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ ಮತ್ತು ತಲೆಗೆ ಸಿಕ್ಕಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಬಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ.

ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ವಸ್ತು ಅವಶೇಷಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಭೌಗೋಳಿಕ ವಿಸ್ತಾರವನ್ನು ಪೂರ್ವ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗಗಳೆಂದು ವಿಂಗಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಪೂರ್ವಭಾಗದ ಗಣ್ಯವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಶವಕುಣಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಡಲಿಗಳು ಹಾಗೂ ಸೈನಿಕ ಉಡುಪು ಧರಿಸಿದ ಶವಗಳಿದ್ದರೆ, ಪಶ್ಚಿಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಠಾರಿ ಇಲ್ಲವೆ ಖಡ್ಗ ಮತ್ತು ರಥಗಳಿದ್ದವು. ಇನ್ನು ಕೆಲವು ಸಮಾಧಿಗಳಲ್ಲಿ ಕುದುರೆ ಜೀನಿನ ಭಾಗಗಳು, ರಥದ ನೊಗ, ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸವುಳ್ಳ ಕಂಚು ಮತ್ತು ಚಿನ್ನದ ಆಭರಣಗಳು, ಕಲ್ಲಿನ ಫಲಕಗಳು ಇದ್ದುವು. ರೊಮೇನಿಯದಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಕಂಚಿನ ವಸ್ತುಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಅತಿ ದೊಡ್ಡ ನಿಕ್ಷೇಪ. ಇವರ ವಾಸ್ತವ್ಯ ನೆಲೆಗಳು ಗುಡ್ಡಗಳ ನೆತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಇದ್ದುವು. ಇಂಥ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಡ್ಯಾನ್ಯೂಬ್ ನದಿಯ ಮೇಲ್ದಂಡೆಯ ಹೌನ್‌ಬರ್ಗ್, ಪೂರ್ವ ಫ್ರಾನ್ಸಿನ ಮೊಂಟ್ ಲಸ್ಸೊಯಿ ಮುಂತಾದವು ಪ್ರಮುಖವಾದುವು. ರಕ್ಷಣಾಗೋಡೆಗಳಿಂದ ಸುತ್ತುವರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಈ ನೆಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಚು, ಬೆಳ್ಳಿ, ಚಿನ್ನದ ಕಸಬುಗಳ ಚಿನಿವಾರರಿದ್ದರು. ಇವರ ವ್ಯಾಪಾರ–ವ್ಯವಹಾರ ಐಬೀರಿಯ ಪರ್ಯಾಯ ದ್ವೀಪ, ಬ್ರಿಟನ್ ಮತ್ತು ಐರ್ಲೆಂಡ್‌ವರೆಗೆ ಹಾಗೂ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ಗ್ರೀಸ್ ದೇಶದವರೆಗೆ ಹಬ್ಬಿತ್ತು. (ಎ.ಎಸ್.;ಎನ್.ಎಲ್.)

ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಕಿತ್ಸಾ ವಿಧಾನ

ಚಿತ್ರ: 1. ಆಹಾರ ಪಚನ ಸಂಬಂಧಿ ಚಿಕಿತ್ಸೆ

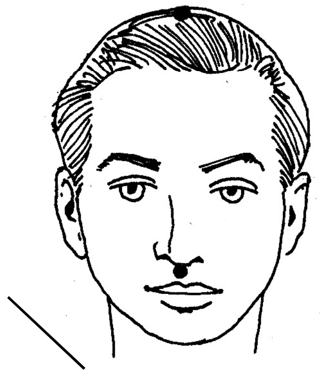

ಚಿತ್ರ: 1 ಎ. ಮೇಲ್ತುಟಿಯ ಮೇಲೆ ಸೂಜಿಬಿಂದು

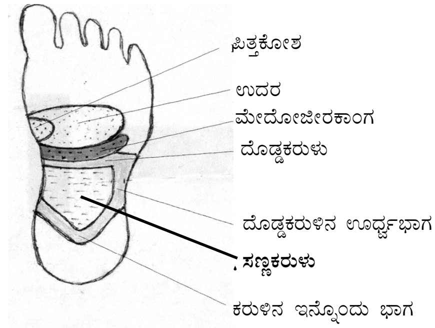

ಚಿತ್ರ: 1 ಬಿ. ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಾ ವಿಜ್ಞಾನ ಬಿಂದುಗಳು

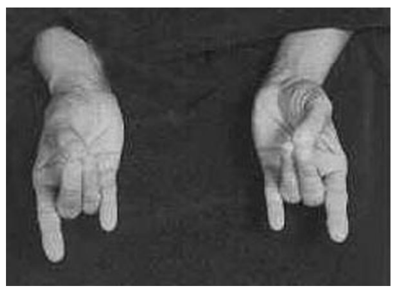

ಚಿತ್ರ: 1 ಸಿ. ಪೃಥ್ವಿ ಮುದ್ರೆ

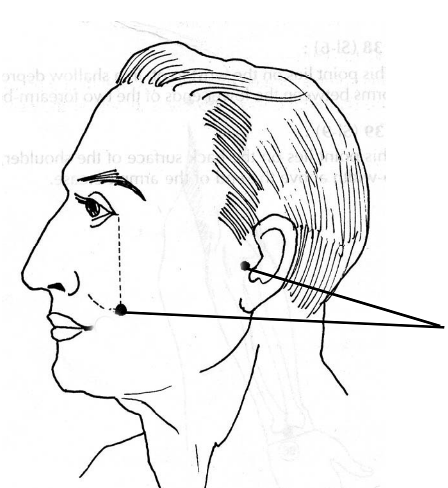

ಚಿತ್ರ: 2ಎ. ಚಿಕಿತ್ಸೆಯ ಕಿವಿ ಬಿಂದು

ಚಿತ್ರ: 2. ಕಿವಿಯ ಬಳಿ ಚಿಕಿತ್ಸಾ ವಿಧಾನವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತಿರುವ ಅಪ್ಸರೆ

ಭಾರತೀಯ ಶಿಲ್ಪಗಳಲ್ಲಿ ಚಿಕಿತ್ಸಾ ವಿಧಾನ

ಚಿತ್ರ: ಎದೆಶೂಲೆ ನಿವಾರಿಸುವ ಸೂಜಿ ಬಿಂದುಗಳನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತಿರುವ ಅಪ್ಸರೆ

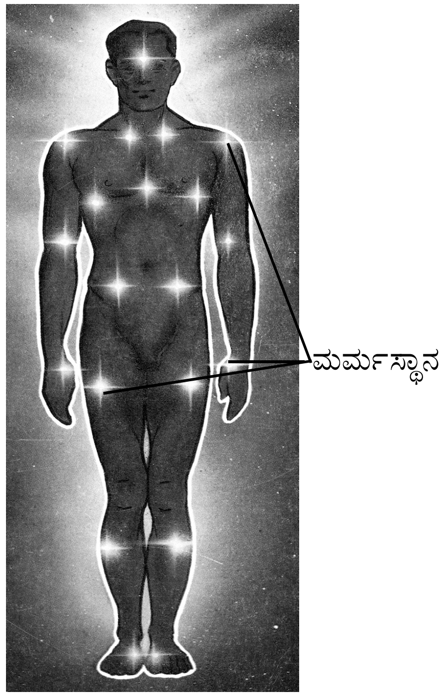

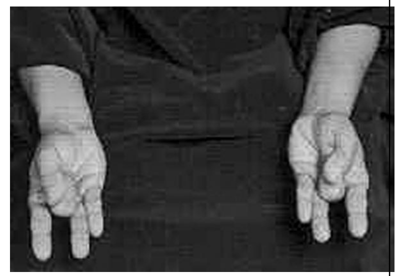

ಶೂನ್ಯಮುದ್ರೆ

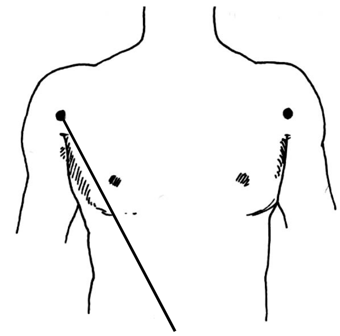

ಚಿತ್ರ: ಬಿ. ಭುಜದ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿಯ ಸೂಜಿ ಬಿಂದುಗಳು

ಚಿತ್ರ: 3 ಎ 1

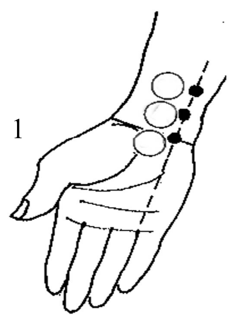

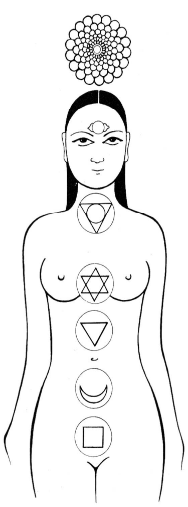

ಮನುಷ್ಯನ ದೇಹದಲ್ಲಿ ಚಕ್ರ ಸ್ಥಾನಗಳು

ಅಪಾನಮುದ್ರೆ

ಚಿತ್ರ: 4. ಶರೀರ ಮತ್ತು ಚಿತ್ತಶುದ್ಧಿಯನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತಿರುವ ಅಪ್ಸರೆ

ಪಾರಿಭಾಷಿಕ ಪದಗಳು

Abbevillian – ಅಬೆವೀಲ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಮಾದರಿ ಉಪಕರಣ
Absolute Dating – ನಿರಪೇಕ್ಷ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ
Acheulian – ಸೇಂಟ್ ಅಶೂಲ್ ಎಂಬಲ್ಲಿ ದೊರೆತ ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಮಾದರಿ ಉಪಕರಣ
Aerial photography – ವ್ಯೋಮ ಛಾಯಾಗ್ರಹಣ
Agate – ಒಂದು ಬಗೆಯ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲು
Akshamala – ಜಪಮಾಲೆ, ಜಪಸರ
Alindo – ಇಕ್ಕೆಲದ ಹಜಾರಗಳು, ಎರಡುಬದಿಯ ಮೊಗಸಾಲೆ
Amalak – ರೇಖಾನಾಗರ, ಪೀಡಾ ಮಾದರಿಗಳ ದೇವಾಲಯದ ಶಿಖರದ ತುದಿಯಲ್ಲಿರುವ ನೆಲ್ಲಿಕಾಯಿಯಾಕಾರದ ಭಾಗ
Amphora – ಮಧುಪಾತ್ರೆ / ಮದ್ಯಜಾಡಿ
Andambara – ಹೊಸ್ತಿಲು
Anga – ದೇವಾಲಯದ ಸಮಾನಾಂತರ ಅಥವಾ ಲಂಬಾಕಾರದ ಭಾಗಗಳು; ಭದ್ರ, ಪ್ರತಿರಥ, ಕರ್ಣ ಮುಂತಾದವು
Antarapatta – ಅಲಂಕಾರದ ಪಟ್ಟಿಕೆ ನಡುವಿನ ಹಿನ್‌ಸರಿತದ ಭಾಗ
Antennae sword – ಜಿರಳೆ ಮೀಸೆಯಂತೆ ಇಬ್ಬದಿ ಬಾಗಿದ ಹಿಡಿಕೆಯುಳ್ಳ ಉದ್ದ ಕತ್ತಿ
Anthropomorph – ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಯ ಕಲ್ಗೊಂಬೆ
Anvil – ಬಡಿಗಲ್ಲು
Apasmara purusa – ಅಜ್ಞಾನದ ಸಾಂಕೇತಿಕ ಕುಬ್ಜರಾಕ್ಷಸ
Appliqué design – ಮಣ್ಣುಮೆತ್ತಿ ಮಾಡಿದ ಅಲಂಕರಣ
Archaeo magnetism – ಪುರಾಕಾಂತೀಯತೆ
Area excavation – ಕ್ಷೇತ್ರ ಉತ್ಖನನ
Arrow head – ಬಾಣದ ಮೊನೆ
Artefact – ಮಾನವ ನಿರ್ಮಿತ ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಸ್ತುಗಳು
Ash mound – ಬೂದಿದಿಬ್ಬ
Ashtamangala – ಪ್ರಾಚೀನ ಶಿಲ್ಪ ಫಲಕಗಳಲ್ಲಿಯ 8 ಮಂಗಳ ಚಿಹ್ನೆಗಳು: ಸ್ವಸ್ತಿಕ, ದೀಪ, ಜೋಡಿ ಮೀನು, ಆಸನ, ಶ್ರೀವತ್ಸ, ಶಂಖ, ಗ್ರಂಥಪೀಠ
Assemblage – ಸಮುಚ್ಚಯ / ಸಂಚಯ
Aurex – ಕಾಡೆತ್ತು
Axe with cross ring fastner – ಹುರಿ ಬಿಗಿದ ಕೊಡಲಿ
Ayudhapurusha – ಶಂಖ ಚಕ್ರ ಮೊದಲಾದ ಆಯುಧಗಳ ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಗಳು
Backed blade – ಬದಿ ಮೊಂಡಾಗಿಸಿದ ಅಲಗು
Bahyashakha – ಹಲವಾರು ಶಾಖೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಅತ್ಯಂತ ಹೊರ ಬದಿಯ ಶಾಖೆ
Balipeeta – ಆಗಮ ಶಾಸ್ತ್ರರೀತ್ಯ ಕಟ್ಟಿದ ದೇವಾಲಯದ ಧ್ವಜಸ್ತಂಭದ ಮುಂದೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ರೂಪಿಸಿರುವ ಕಟ್ಟೆ
Balustra – ಕೈಪಿಡಿ, ಕಟಾಂಜನ
Barbed arrowhead – ಮುಳ್ಳಿರುವ ಬಾಣದ ಮೊನೆ
Basic map – ಮೂಲನಕ್ಷೆ
Basin – ಬೋಗುಣಿ
Battle axe – ಗಂಡುಗೊಡಲಿ
Baulk – ಅಡ್ಡಗೋಡೆ
Bead making – ಮಣಿಗಾರಿಕೆ
Biface – ದ್ವಿಮುಖ ಉಪಕರಣ
Black and Red ware – ಕಪ್ಪು–ಕೆಂಪು ದ್ವಿವರ್ಣ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ
Blade – ಸಮಾನಾಂತರ ಅಂಚಿನ ನೀಳ ಚಕ್ಕೆ, ಅಲಗು
Bond – ಬಂಧ
Borer – ಕೊರೆಯುಳಿ
Bos namadicus – ನಶಿಸಿಹೋದ ಕಾಡುದನ
Bronze Age – ಕಂಚಿನಯುಗ
Bruising – ಕುಟ್ಟಿ ಮೂಡಿಸಿದ ಚಿತ್ರ
Bulb of percussion – ಶಿಲೋಪಕರಣದ ಒಳಮೈಯಲ್ಲಿ ಹೊಡೆತದಿಂದ ಉಂಟಾದ ಉಬ್ಬು
Burin – ಕೊರೆಯುಳಿ, ಕಲ್ಲುಳಿ
Burnished Gray ware – ಉಜ್ಜಿದ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ
Burrow – ಸಮಾಧಿ ದಿಬ್ಬ
Button seal – ಗುಂಡಿಯಾಕಾರದ ಮುದ್ರೆ
Cairn circle – ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ ವೃತ್ತ
Calibrated date – ಪರಿಷ್ಕೃತ ಕಾಲಮಾನ
Carbon-14 dating – ಇಂಗಾಲ–14 ಕಾಲನಿರ್ಣಯ
Carnelian – ಮಂದಗೆಂಪಿನ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲು
Cave Art – ಗವಿಚಿತ್ರ, ಗುಹಾಚಿತ್ರ
Ceramics – ಕುಂಬಾರಿಕೆ, ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಕಲೆ
Chalcedony – ಒಂದು ಬಗೆಯ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲು
Chalcolithic – ತಾಮ್ರ–ಶಿಲಾಯುಗ
Chandrika – ಶಿಖರದ ಮೇಲಿನ ಕಳಶ ಮತ್ತು ಆಮಲಕದ ನಡುವಿನ ವಾಸ್ತುರಚನೆ
Chapakara – ಕಮಾನು ಗೂಡಿನಾಕಾರದ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿ
Chatushki – ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳ ನಡುವಿನ ಭಾಗ
Chauri – ಚಮರೀ ಮೃಗದ ಕೂದಲಿನಿಂದ ಮಾಡಿದ ಚಾಮರ
Chert – ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲು
Chopper – ಮಚ್ಚು
Cist with cairn – ನೆಲಕೋಣೆ ಸಹಿತವಾದ ಕಲ್ಗುಪ್ಪೆ
Citadel – ದುರ್ಗ
Clactonian – ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗದ ಮಾದರಿ ಉಪಕರಣ
Cleaver – ಸೀಳುಗತ್ತಿ/ಕಡಿಕತ್ತಿ
Colonialism – ವಸಾಹತುಶಾಹಿ ನೀತಿ
Conglomerate – ಹೆಂಟೆಶಿಲೆ

Copper hoard – ತಾಮ್ರೋಪಕರಣ ಗುಡ್ಡೆ
Copper ingots – ತಾಮ್ರದ ಗಟ್ಟಿ
Cord impressed ware – ಹುರಿಯೊತ್ತಿ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಪಾತ್ರೆ
Core – ತಿರುಳುಗಲ್ಲು, ಮೂಲಶಿಲೆ
Crouched burial – ಕೈಕಾಲು ಮಡಿಸಿದ ಭಂಗಿಯ ಸಮಾಧಿ
Crusades – ಧಾರ್ಮಿಕ ಯುದ್ಧಗಳು
Cultural overlap – ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಸಮ್ಮಿಶ್ರಣ; ಒಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯು ಇನ್ನೊಂದು ಸಂಸ್ಕೃತಿಯೊಳಗೆ ವ್ಯಾಪಿಸುವುದು
Cultural sequence – ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅನುಕ್ರಮ
Culture Sequence dating – ಸಂಸ್ಕೃತಿಗಳ ಅನುಕ್ರಮ ವಿಧಾನದ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ
Cursive script – ಮೋಡಿ ಬರವಣಿಗೆ
Dead Sea scrolls – ಮೃತ ಸರೋವರದ ಸುರುಳಿಗಳು
Debitage – ತ್ಯಾಜ್ಯ ಚಕ್ಕೆಗಳು
Deposit – ಸ್ತರ / ಪದರ / ಸಂಚಯನ
Devakoshta – ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗೃಹ ಮತ್ತು ಸಭಾ ಮಂಟಪದ ಹೊರಗೋಡೆಯ ಮೇಲೆ ಸ್ತಂಭಸಹಿತ ವಿವಿಧ ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿಗಳಿರುವ ಗೂಡು
Dictatorship – ನಿರಂಕುಶ ಪ್ರಭುತ್ವ
Discoid – ಚಕ್ರಾಕಾರದ ಕಲ್ಲಿನ ಉಪಕರಣ, ಬಿಲ್ಲೆಯಾಕಾರದ ಉಪಕರಣ
Dish-on-stand – ಕಾಲಿರುವ ತಟ್ಟೆ
Dockyard – ಬಂದರುಕಟ್ಟೆ, ಹಡಗುಕಟ್ಟೆ
Dolmen – ಕಲ್ಮನೆ
Dolmenoid cist – ಕಲ್ಮನೆ ಕೋಣೆ
Drill bits – ಬೈರಿಗೆ ಮೊಳೆ
Dvarabandha – ದೇವಾಲಯದ ಬಾಗಿಲು ಚೌಕಟ್ಟು
Early Historical – ಆದಿಚಾರಿತ್ರಿಕ, ಆದಿಇತಿಹಾಸ
Engraving – ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರ
Environment – ಪರಿಸರ
Eolith – ಪ್ರಾಕೃತಿಕವಾಗಿ ದೊರೆತ, ಮಾನವ ಬಳಸಿದ ಕಲ್ಲು
Epipalaeolithic – ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗೋತ್ತರ
Etched bead – ಎಚ್ಚಿದ; ನಿಕ್ಷಾರಿಸಿದ ಮಣಿ/ಕುಂದಣಿಸಿದ
Evolution Theory – ವಿಕಾಸವಾದ
Excavation – ಉತ್ಖನನ
Exploration – ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಪರಿಶೋಧನೆ/ಅನ್ವೇಷಣೆ/ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ
Extended burial – ನೇರಭಂಗಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸಮಾಧಿ
Fertile Crescent – ಬಾಲಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯ ಭೂಭಾಗ
Fish scale design – ಉರುಪೆ ವಿನ್ಯಾಸ
Flake-Blades – ಚಕ್ಕೆ–ಅಲಗುಗಳು
Flint – ಚಕಮಕಿ ಕಲ್ಲು
Fossil wood – ವೃಕ್ಷಶಿಲೆ
Fossil – ಪಳೆಯುಳಿಕೆ, ಜೀವ್ಯವಶೇಷ, ಸಸ್ಯ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಣಿ ಅವಶೇಷ
Four spouted pot – ಪಂಚಮುಖಿ ಪಾತ್ರೆ
Funnel shaped lid – ಆಲಿಕೆಯಾಕಾರದ ಮುಚ್ಚಳ
Gadhadevi – ಸ್ತ್ರೀ ಆಕೃತಿಯಲ್ಲಿರುವ ವಿಷ್ಣುವಿನ ಗದೆ
Gaja/Hasti Prishta – ಗಜ/ಹಸ್ತಿ ಪೃಷ್ಠ, ಹಿಂಬದಿಯಲ್ಲಿ ಆನೆಯ ಹಿಂಬದಿಯಂತೆ ಕಾಣುವ ಅರ್ಧವೃತ್ತಾಕಾರದ ವಿನ್ಯಾಸ
Gajatara – ಅಧಿಷ್ಠಾನದಲ್ಲಿಯ ಅಡ್ಡಪಟ್ಟಿಕೆಗಳಲ್ಲೊಂದರಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಭಂಗಿಗಳಲ್ಲಿಯ ಆನೆಗಳ ಸಾಲು ಪಟ್ಟಿಕೆ. ಹೊಯ್ಸಳ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಸಾಮಾನ್ಯ
Genocide – ಜನಾಂಗ ಹತ್ಯೆ
Ghanadwara – ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳ (ಗರ್ಭಗುಡಿಯ) ಹೊರಗೋಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ, ದಕ್ಷಿಣ ಮತ್ತು ಪಶ್ಚಿಮಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖಮಂಟಪದಂತೆ ಇರುವ ಒಂದು ಮಂಟಪ. ಇದರಲ್ಲಿ ಬೃಹತ್ ಶಿಲ್ಪವಿರುತ್ತದೆ
Ghanta – ಘಂಟೆ
Glacial period – ಹಿಮಘಟ್ಟ
Glazed ware – ಮೆರುಗಿನ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ
Goblet – ಪಾನಪಾತ್ರೆ
Godhasana – ಉಡದ ಆಸನ, ಪಾರ್ವತಿಯ ಒಂದು ರೂಪ
Gopura – ದೇವಾಲಯದ ಮಹಾದ್ವಾರದ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡ
Graffiti – ಗೀರು ರೇಖಾಚಿತ್ರ
Grasa – ಘೋರರೂಪಿ ಶಿಲ್ಪ
Gravel – ಜಲ್ಲಿಕಲ್ಲು
Griva – ಕತ್ತು, ಶಿಖರಕ್ಕೂ ಮತ್ತು ಆಮಲಕದ ನಡುವಿನ ಭಾಗ
Gudha Mantapa – ಉತ್ತರ ಭಾರತ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗುಡಿ ಮತ್ತು ಸಭಾಮಂಟಪದ ನಡುವಿನ ಮುಚ್ಚಿದ ಮಂಟಪ. ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಈ ಭಾಗವನ್ನು ಅರ್ಧಮಂಟಪ ಅಥವಾ ಕುರುನಾಸಿ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ
Hand axe – ಕೈಗೊಡಲಿ
Harpoon – ಈಟಿಗಾಳ
Heritage Tourism – ಪರಂಪರೆ ಪ್ರವಾಸೋದ್ಯಮ
Hilted arrowhead – ತೊಟ್ಟುಳ್ಳ ಬಾಣದ ಮೊನೆ
Holocene – ಭೂವಿಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಈಗಿನ ಯುಗ
Hood stone – ಹೆಡೆ ಕಲ್ಲು
Horizontal excavation – ವಿಸ್ತೃತ ಉತ್ಖನನ
Implements – ಉಪಕರಣ, ಸಲಕರಣೆ, ಸಾಮಗ್ರಿ
Infinite series – ಅನಂತ ಮಾಲಿಕೆ
Intaglio – ಉತ್ಕೀರ್ಣ ಮುದ್ರಿಕೆ
Jangha – (ಉತ್ತರ ಭಾರತ) ದೇವಾಲಯದ ಗೋಡೆ
Jasper – ಒಂದು ವರ್ಗದ ಅರೆಪ್ರಶಸ್ತ ಕಲ್ಲು

Jujube – ಬಾರೆಹಣ್ಣು, ಎಲಚಿಹಣ್ಣು
Kadalika Karana – ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರದ ಚಾಚುಫಲಕಗಳಿಂದ ಚಾವಣಿಯನ್ನು 2–3 ಸುತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಮುಚ್ಚುವ ತಂತ್ರ.
Kakshasana – ದೇವಾಲಯದ ಸಭಾ ಮಂಟಪದ ಅಂಚಿನಲ್ಲಿ ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ಮಾಡಿದ ಒರಗು ಕಟ್ಟೆ
Kalpavalli – ಅಪೇಕ್ಷೆಯನ್ನು ಪೂರೈಸುವ ಬಳ್ಳಿ
Kambhanda – ಉದರದೊಳಗೆ ಮುಖವುಳ್ಳ ಗಣ
Karna – ಮೂಲೆ (ರೇಖಾನಾಗರ ಮಾದರಿ ದೇವಾಲಯ); ಶಿಖರದ ಪ್ರತಿ ಹಂತದ ಮೇಲಂಚಿನ ಮೂಲೆ. ಇಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಆಮಲಕವಿರುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಕರ್ಣಾಮಲಕ.
Khura – ವೇದಿಬಂಧ ಮಾಧರಿಯ (ಒರಿಸ್ಸ ದೇವಾಲಯ) ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಅತ್ಯಂತ ಕೆಳಗಿನ ಅಡ್ಡ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ಕುದುರೆಯ ಗೊರಸಿನಂತೆ ಮಾಡಲಾಗಿರುತ್ತದೆ.
Kiln – ಆವಿಗೆ
Kinnara – ದೇವಲೋಕದ ಸಂಗೀತಗಾರ
Kiritamakuta – ಶಂಕುವಿನಾಕೃತಿಯ ಕಿರೀಟ
Kirtimukha – ಗ್ರಾಸಮುಖ
Kudyastambha – ಗೋಡೆಯ ಹೊರಮೈಯಲ್ಲಿಯ ಅಲಂಕಾರಿಕ ಅರ್ಧಗಂಭ
Kumbhaka – ಮಡಕೆಯಾಕೃತಿಯ ಕಂಬದ ಪೀಠ
Lapidary – ಮಣಿಗಾರ
Lapis Lazuli – ನೀಲವರ್ಣದ ಕಲ್ಲು, ವೈಡೂರ್ಯ
Last supper – ಕೊನೆಯ ಭೋಜನ (ಸಂಗಡಿಗರೊಡನೆ ಏಸುಕ್ರಿಸ್ತನ)
Lasuna – ಸ್ತಂಭದ ಬೋದಿಗೆ ಮೇಲಿನ ಕುಂಭದಾಕೃತಿಯ ಭಾಗ
Late Historical – ಉತ್ತರಕಾಲೀನ ಇತಿಹಾಸ ಕಾಲ
Laterite – ಜಂಬಿಟ್ಟಿಗೆ
Latina – ಉತ್ತರ ಭಾರತದ ರೇಖಾನಾಗರ ಮಾದರಿ ದೇವಾಲಯದ ಒಂದು ಪ್ರಕಾರ
Layer – ಪದರ, ಸ್ತರ, ವರಸೆ
Lipped bowl – ಚುಳ್ಳಿ ಇರುವ ಬಟ್ಟಲು
Lower Early Palaeolithic – ಆದಿ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ
Lower town – ಕೆಳ ನಗರ
Lunate – ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯ ಶಿಲೋಪಕರಣ
Lustrous red ware – ಹೊಳಪಿನ ಕೆಂಪು ಪಾತ್ರೆ
Madhyabandha – ಲತಿನ ಶಿಖರದ (ರೇಖಾನಾಗರ) ಮಧ್ಯದ ಊರ್ಧ್ವಪಟ್ಟಿಕೆ
Magnetic survey – ಕಾಂತೀಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ
Mahadvara – ದೇವಾಲಯ ಸುತ್ತು ವರಿದಿರುವ ಪೌಳಿ ಗೋಡೆಯ ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವುದಾದರೂ ಒಂದು ದಿಕ್ಕಿನ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ಬೃಹತ್ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ
Mahanasi – ದೇವಾಲಯದ (ವೇಸರಮಾದರಿ) ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡದ ಮುಂಬದಿಯಲ್ಲಿರುವ ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ಸುಕನಾಸಿ
Makara Pranala – ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಎಡಬದಿಯ ಹೊರಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಮೊಸಳೆಯಾಕಾರದ ಅಭಿಷೇಕದ ಜಲಧಾರಿ
Makara Torana – ಎದುರು ಬದರಾಗಿರುವ ಮೊಸಳೆಗಳು ಅಲೆಅಲೆಯಾಕಾರದ ಹಾರದ ಎರಡೂ ತುದಿಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದಿರುವಂತೆ ತೋರಿಸಿರುವ ತೋರಣ
Malasthana – ಬೋದಿಗೆಯ ಕೆಳಗೆ ಹೂವಿನ ತೋರಣದಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿದ ಕಂಬದ ಭಾಗ
Mala Vidyadhara – ಹಾರವನ್ನು ಹಿಡಿದು ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ಹಾರುವ ದೇವತೆಗಳ ಒಂದು ವರ್ಗ
Mammoth – ಹಿಮಆನೆ
Manchika – ಶಿಲ್ಪಗಳ ಆಧಾರಕ್ಕೆ ವೇದಿಕೆ ರೀತಿಯ ಪಟ್ಟಿಕೆ
Mandala – ವರ್ತುಲಾಕಾರವಾದ ರೇಖಾ ವಿನ್ಯಾಸ
Mandaraka – ಮುಂಚಾಚಿದ ಅಲಂಕಾರಮಯವಾದ ಕಲ್ಲಿನ ಮಧ್ಯಭಾಗ
Manibandha – ವಜ್ರಾಕೃತಿ ಮತ್ತು ಹೂ ಒಂದಾದ ಅನಂತರ ಒಂದು ಜೋಡಣೆಗೊಂಡಿರುವ ಪಟ್ಟಿಕೆ
Manjari – ಪಿರಿಮಿಡ್ಡಿನಾಕಾರದ ಗೋಪುರದ ಭಾಗ, ಶೃಂಗ
Marine Archaeology – ಸಾಗರ ಪುರಾತತ್ತ್ವ
Medieval – ಮಧ್ಯಯುಗದ, ಮಧ್ಯಯುಗೀನ ಕಾಲದ
Megalith – ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಮಾಧಿ
Megalithic culture – ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿ
Menhir – ನಿಲಸಗಲ್ಲು ಗೋರಿ ಇಲ್ಲವೆ ಸ್ಮಾರಕಶಿಲೆ
Mesolithic – ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಶಿಲಾಯುಗ
Metallurgy – ಲೋಹವಿಜ್ಞಾನ
Middle Palaeolithic – ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ
Misraka – ಚೌಕಾಕೃತಿಯಿಂದ ವೃತ್ತಾಕಾರದವರೆಗಿನ ಕಂಬದ ಮಾದರಿ
Mithunasakha – ರಸಿಕ ದಂಪತಿಗಳ ಕಿರುಶಿಲ್ಪ ಸಾಲುಳ್ಳ ದ್ವಾರಬಂಧದ ಒಂದು ಪ್ರಕಾರದ ಶಾಖೆ
Mud brick – ಹಸಿ ಇಟ್ಟಿಗೆ
Mukhachatushki – ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳುಳ್ಳ ದ್ವಾರಮಂಟಪ
Mulamanjare – ಪ್ರಧಾನ ಶಿಖರ
Murram – ಕೆಂಪು ಗರಸುಮಣ್ಣು
Nabhichhanda – ಸಮಾನಕೇಂದ್ರ ಆಳವಾದ ಪಟ್ಟಿಯಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಚಾವಣಿ
Nagapasa – ಹೆಣೆದುಕೊಂಡ ಜೋಡಿ ಸರ್ಪಗಳ ವಿನ್ಯಾಸ
Nail parer – ಅರ
Nakulaka – ಒಂದು ಮಾದರಿಯ ಚೀಲ
Nasta’liq – ಅಲಂಕಾರಿಕ ಅರೇಬಿಕ್ ಲಿಪಿ

Neolithic age – ನವಶಿಲಾಯುಗ

Neolithic - Chalcolithic – ನವ ಶಿಲಾ–ತಾಮ್ರಯುಗ

New Archaeology – ನವ ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ

Nirandhara – ಪ್ರದಕ್ಷಿಣ ಪಥವಿಲ್ಲದ(ದೇವಾಲಯ)

Northern Black Polished Ware – ಔತ್ತರೇಯ ಮೆರುಗಿನ ಕಪ್ಪು ಪಾತ್ರೆ

Ochre Coloured Pottery – ಕಾವಿಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ

Painted Grey Ware – ಚಿತ್ರಿತ ಬೂದುಬಣ್ಣದ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ

Palaeontology – ಪ್ರಾಗ್ಜೀವವಿಜ್ಞಾನ, ಪ್ರಾಗ್ಜೀವಶಾಸ್ತ್ರ

Palaeo – economy – ಪುರಾ ಆರ್ಥಿಕತೆ

Palaeo-environment – ಪುರಾ ವಾತಾವರಣ

Palaeolithic – ಹಳೆ ಶಿಲಾಯುಗ

Panjara – ಪಂಜರ, ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಗುಚ್ಛವಿರುವ ಅರ್ಧಗೋಲಾಕೃತಿಯ ಸಣ್ಣಗೂಡು

Parasu – ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕೃತಿಯ ಕೊಡಲಿ

Paricharika – ಸೇವಕಿ

Passage chamber – ಬೃಹತ್ ಶಿಲಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹಾದಿ ಕೋಣೆ ಗೋರಿ

Patika – ಚಾಚು ಪೀಠದ ಬೋದಿಗೆ

Peat – ಸಸ್ಯಾಂಗಾರ

Pedya – ದ್ವಾರಬಂಧದ ಶಾಖೆಗಳ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚಾಮರ ಸೇವಕಿ, ದ್ವಾರಪಾಲ ಮೊದಲಾದವರನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಭಾಗ

Period – ಹಂತ, ಅವಧಿ, ಘಟ್ಟ

Phalaka - Abacus – ಕಂಬದ ತುದಿಯಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡಲಾಗಿರುವ ಚೌಕಾಕೃತಿಯ ಕಲ್ಲು ಹಲಗೆ

Phamsakara – ಪಿರಮಿಡ್ ಮಾದರಿಯ ಪಟ್ಟಿಗಳು

Phamsakuta – ಗೋಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಪಿರಮಿಡ್ ಮಾದರಿಯ ಗೂಡು

Phase – ಉಪಹಂತ

Pinched design – ಚಿವುಟಿ ಮಾಡಿದ ವಿನ್ಯಾಸ

Pit burial – ಶವಕುಣಿ

Pit hearth – ಗುಳಿ ಒಲೆ

Pit silo – ಧಾನ್ಯ ಸಂಗ್ರಹಣ ಗುಂಡಿ, ಹಗೇವು

Pithika – ವಿಗ್ರಹದ ಪೀಠ

Pleistocene – ಹಿಮಯುಗ

Pluvial – ವರ್ಷಾಕಾಲ

Point – ಮೊನೆ, ಚೂಪು

Pollen analysis – ಪರಾಗ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ, ಸಸ್ಯರೇಣು ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ

Portable art – ಒಂದೆಡೆಯಿಂದ ಮತ್ತೊಂದೆಡೆಗೆ ಸಾಗಿಸಬಹುದಾದ ಕಲಾಕೃತಿ

Port-holed cist – ಕಂಡಿಕೋಣೆ ಗೋರಿ

Post hole – ಕಂಬದ ಗುಳಿ

Pottery yard – ಮಣ್ಪಾತ್ರೆಗಳ ಅಂಕಣ

Pottery – ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ

Pounder (muller) – ಕುಟ್ಟಾಣಿ

Prabhamandala – ವಿಗ್ರಹದ ತಲೆಯ ಸುತ್ತಲೂ ತೋರಿಸಿರುವ ದಿವ್ಯ ವೃತ್ತ

Prabhavali – ತೇಜೋವಲಯ, ಪ್ರಕಾಶಬಿಂಬ

Pragriva – ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮುಂಚಾಚಿದ ಮುಂಭಾಗ

Prakara – ದೇವಾಲಯವನ್ನು ಆವರಿಸಿದ ಪೌಳಿಗೋಡೆ

Pranala – ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವ ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿಯ ಅಭಿಷೇಕದ ನೀರು ಎಡ ಬದಿಯ ಗೋಡೆಯ ಮೂಲಕ ಹಾದು ಹೋಗುವಂತೆ ಮಾಡಿರುವ ನಾಳ

Prasada – ದೇವಾಲಯದ ಭವ್ಯ ಸಭಾಂಗಣ

Pratibhadra – ಗೋಡೆಯ ಮಧ್ಯದ ಪಾರ್ಶ್ವದಲ್ಲಿರುವ ಒಂದು ಶಾಖೆ

Pratihara – ದ್ವಾರಪಾಲ

Pratima – ವಿಗ್ರಹ, ಮೂರ್ತಿ

Pratoli – ಕಾವಲು ಮನೆ, ಮಹಾದ್ವಾರದ ಬಳಿಯ ಮನೆ

Prepared core techniqe – ಸಿದ್ಧ ಶಿಲಾತಂತ್ರ (ಮಧ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ)

Pressure technique – ಒತ್ತಡ ಅಥವಾ ಅದುಮಿಕೆ ತಂತ್ರ

Protohistoric – ಪೂರ್ವಭಾವಿ ಇತಿಹಾಸ

Punch marked coin – ಮುದ್ರಾಂಕಿತ ನಾಣ್ಯ, ಆಹತ

Purnakumbha – ಎಲೆ–ಹೂವುಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಕುಂಭ

Quadrant excavation – ಚತುರ್ಭಾಗ ಉತ್ಖನನ

Quartz – ಬೆಣಚುಕಲ್ಲು

Quaternary – ಚತುರ್ಥಯುಗ

Radio active – ರೇಡಿಯೋ ವಿಕಿರಣ

Rangamantapa – ತೆರೆದ ಸ್ತಂಭ ಸಭಾಮಂಟಪ

Rathika – ಚೌಕಟ್ಟು ಉಳ್ಳ ಗೋಡೆಯ ಗೂಡು

Relative dating – ಸಾಪೇಕ್ಷ ಕಾಲನಿರ್ಣಯ

Relic casket – ಕರಂಡಿಕೆ

Remote sensing – ದೂರಸಂವೇದನೆ

Ring stone – ಉಂಗುರ ಕಲ್ಲು / ತೂತಿರುವ ವರ್ತುಲಾಕಾರದ ಕಲ್ಲು

Rock art – ಶಿಲಾ ಚಿತ್ರಕಲೆ, ಬಂಡೆಗಲ್ಲು ಚಿತ್ರಕಲೆ

Rock-cut caves – ನೆಲದಡಿಯ ಕಲ್ಲುಗೆಗಳು (ಸಮಾಧಿ ಪ್ರಕಾರ)

Rouletted ware – ರೌಲೆಟ್ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ

Ruchaka – ಚೌಕೋನ ಮಾದರಿಯ ಕಂಬ; ಬ್ರಹ್ಮಕಂಡ

Rudrakantha – ವೃತ್ತಾಕಾರ ಮಾದರಿಯ ಕಂಬ(ದ್ರಾವಿಡ)

Rupasakha – ಅಲಂಕಾರಿಕ ಚಿಕಣಿ ಮೂರ್ತಿಗಳುಳ್ಳ ಪಟ್ಟಿ

Russet-coated painted ware – ಕಾವಿ ಲೇಪನದಡಿ ಬಿಳಿ ಚಿತ್ರವುಳ್ಳ ಮಣ್ಪಾತ್ರೆ

Sala-bhanjika – ಬೃಹತ್ ತೋರಣದಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಿ ಅಥವಾ ಮರವನ್ನು ಹಿಡಿದು ನಿಂತ ಸ್ತ್ರೀವಿಗ್ರಹ

Salilantara – ಚಾವಣಿ ಮೇಲಿನ ನೀರು ಹರಿದು ಹೋಗುವ ನಾಳಗಳ ನಡುವಿನ ಅಂತರ

Samabhanga – ನೆಟ್ಟಗೆ ನಿಂತಿರುವ ಭಂಗಿ. ಇದಕ್ಕೆ ಖಡ್ಗಾಸನವೆಂದೂ ಹೆಸರಿದೆ

Sandhara – ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಸುತ್ತಲಿರುವ ಮುಚ್ಚಿದ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣಾ ಪಥ
Sankhanidhi – ಶಂಖದಿಂದ ಹರಿಯುವ ನಿಧಿ (ರತ್ನಗಳು)
Sankhapurusha – ಮನುಷ್ಯಾಕೃತಿಯ ಶಂಖ
Sarcophagus – ಶವಪೆಟ್ಟಿಗೆ
Sardula – ಘೋರರೂಪದ ಸಿಂಹ
Sarvatobhadra – ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವ ದೇವತಾ ಮೂರ್ತಿಯನ್ನು ನಾಲ್ಕು ದಿಕ್ಕುಗಳಿಂದಲೂ ನೋಡುವಂತಾಗುವ ವಾಸ್ತು ವಿನ್ಯಾಸ
Scraper – ಹೆರೆಚಕ್ಕೆ
Screw driver – ಬೈರಿಗೆ
Section – ಉತ್ಖನನ ಗುಂಡಿಯ ಒಂದು ಪಾರ್ಶ್ವ
Sedentary site – ಸ್ಥಾಯಿ ನೆಲೆ
Semi-sedentary – ಅರೆವಲಸೆ
Shale – ಜೇಡಿಪದರಗಲ್ಲು
Shikha – ಜುಟ್ಟು/ಗರ್ಭಗೃಹದ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡದ ತುದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸ್ತೂಪಿ
Shukanasi – ವೇಸರ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯದ ಶಿಖರದ ಮುಂಭಾಗದಿಂದ ಚಾಚಿಕೊಂಡಿರುವ ಭಾಗ ಹಾಗೂ ಇದರ ಕೆಳಗಿನ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮುಂಭಾಗ
Simha mukha/lalata – ವಿಗ್ರಹದ ಸ್ತಂಭ ತೋರಣದ ತುದಿಯಲ್ಲಿಯ ಸಿಂಹಮುಖ; ಕೀರ್ತಿಮುಖ
Sirsha, Sirshaka – ಕಂಬದ ಚಾಚುಪೀಠ
Skin rubber – ಮೈಯುಜ್ಜುವ ಬಿಲ್ಲೆ
Sling ball – ಕವಣೆ ಕಲ್ಲು
Sopana – ಮೆಟ್ಟಿಲು
Spear head – ಈಟಿ ಮೊನೆ
Spindle whorl – ಕದಿರಣಿಗೆ / ತಕಲಿ
Split based point – ಸೀಳಿದ ತೊಟ್ಟಿನ ಮೊನೆ
Spouted jar – ಗಿಂಡಿ / ನಳಿಕೆಯುಳ್ಳ ಪಾತ್ರೆ
Sprinkler – ನೀರುದಾನಿ
Srivatsa – ಸಿರಿಸಂಪತ್ತಿನ ಒಂದು ಮಂಗಳ ಚಿಹ್ನೆ
Stone circle – ಕಲ್ಲುವೃತ್ತ ಸಮಾಧಿ
Stone weight – ಕಲ್ಲಿನ ತೂಕದಬಟ್ಟು
Storage bin – ಕಣಜ
Stratigraphy – ಪದರಗಳ ಕ್ರಮ, ಸ್ತರವಿಜ್ಞಾನ
Stupi – ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡದ ತುದಿಯಲ್ಲಿರುವ, ಕವುಚಿ ಹಾಕಿದ ಬೋಗುಣಿಯಂತಿರುವ ಭಾಗ
Subsistence economy – ಆಹಾರ ಆರ್ಥಿಕತೆ
Superimposition – ಅಧ್ಯಾರೋಪನ
Surasena, Surasenaka – ಕಟ್ಟಡದ ಮುಂಭಾಗದ ಮೇಲ್ಗಡೆ ಚೈತ್ಯ ಕಿಟಕಿಯ ವಿನ್ಯಾಸ ರಚನೆ
Survey – ಸರ್ವೇಕ್ಷಣೆ
Tala – ದ್ರಾವಿಡ ವಿಮಾನ ಮಾದರಿಯ ದೇವಾಲಯದ ಗರ್ಭಗುಡಿಯ ಮೇಲಿನ (ಅಧಿಷ್ಠಾನ ಹೊರತುಪಡಿಸಿ) ಒಂದು ಅಥವಾ ಒಂದರ ಮೇಲೆ ಒಂದರಂತಿರುವ ಮೇಲ್ಕಟ್ಟಡ
Tell – ಪ್ರಾಚೀನ ಅವಶೇಷಗಳಿಂದಾದ ಕೃತಕ ದಿಬ್ಬ
Temple model – ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತು ಮಾದರಿ
Terrorism – ಭಯೋತ್ಪಾದನೆ
The Great Hedge – ಬೃಹತ್ ಸುಂಕದ ಬೇಲಿ
Thermoluminescence dating – ಉಷ್ಣತಾದೀಪ್ತಿ ಕಾಲಮಾನ / ಔಷ್ಣದೀಪ್ತಿ
Three Age system – ತ್ರಿಯುಗ ಸಿದ್ಧಾಂತ
Trace elements – ಅಣಿಮ ಧಾತುಗಳು
Transepted cist – ವಿಭಜಿತ ನೆಲಕೋಣೆ
Trapezoid – ವಿಷಮ ಚತುರ್ಭುಜ ಉಪಕರಣ
Tree-ring dating (Dendro chronology) – ವೃಕ್ಷವಾರ್ಷಿಕ ವರ್ತುಲ ಕಾಲಗಣನೆ
Trial trench – ಉತ್ಖನನ ಪೂರ್ವದ ಪರಿಕ್ಷಾಗುಂಡಿ
Tripod – ಮುಕ್ಕಾಲು ಮಣೆ/ ತ್ರಿಪಾದಿ/ ಅಡ್ಡಣಿಗೆ
Tula – ಗೋಡೆಯಿಂದ ಗೋಡೆಗೆ ಹಾಕಿದ ತೊಲೆ ತೂಗುವ ತಕ್ಕಡಿ
Typology – ಆಕೃತಿಗಳ ಅಧ್ಯಯನ
Tyrrany – ಪೀಡಕ ಪ್ರಭುತ್ವ
Tyuere – ಗಾಳಿಗೊಳವೆ
Uchchalaka – ಗ್ರೀಕ್ ಶೈಲಿಯ ಕಂಬ
Upper palaeolithic – ಅಂತ್ಯ ಹಳೆಶಿಲಾಯುಗ
Urn burial – ಅಸ್ಥಿಮಡಕೆ / ಅಸ್ಥಿಪಾತ್ರೆ
Ushnisha – ನೆತ್ತಿಯ ಮೇಲಿನ ಗುಮ್ಮಟ ಅಥವಾ ಬೇಲಿಯ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲಿನ ಟೋಪಿ
Utkutikasana – ಸೊಂಟದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಭಂಗಿ
Uttaranga – ಬಾಗಿಲ ಮೇಲಿನ ಹಾಸುಗಲ್ಲು, ತೊಲೆ
Vedibandha – ಗೋಡೆಯ ಆಧಾರದ ಪಟ್ಟಿ, ತಳಹದಿಯ ಪಟ್ಟಿ
Venukosa – ಬಿದಿರಿನ ಗಂಟು
Vertical excavation – ಲಂಬ ಉತ್ಖನನ
Visnucchandasikhara – ಅಷ್ಟಕೋನಾಕೃತಿಯ ಶಿಖರದ ಮಾದರಿ (ದ್ರಾವಿಡ)
Vitana – ಗುಮ್ಮಟಾಕಾರದ ಚಾವಣಿಯ ಒಂದು ಪ್ರಕಾರ.
Vyalasakha – ದ್ವಾರಬಂಧದ ವ್ಯಾಳ ಪ್ರಾಣಿ ಶಿಲ್ಪ ಹೊಂದಿರುವ ಊರ್ಧ್ವ ಶಾಖೆ
Wattle and daub – ತಡಿಕೆಗೋಡೆ (ಮಣ್ಣು ಮೆತ್ತಿದ ಬಿದಿರಿನ ಗೋಡೆ)
Wavelength – ಅಲೆದೂರ
Wedge shaped brick – ಬೆಣೆಯಾಕಾರದ ಇಟ್ಟಿಗೆ
Wheel – ತಿಗರಿ
Yogapatta – ಯೋಗದಲ್ಲಿ ಮಂಡಿಯ ಸುತ್ತ ಕಟ್ಟುವ ಉದ್ದನೆಯ ಬಟ್ಟೆ

ಅಗ್ರವಾಲ್, ಡಿ.ಪಿ.; **ಏನ್ಷಿಯೆಂಟ್ ಮೆಟಲ್ ಟೆಕ್ನಾಲಜಿ ಅಂಡ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯ**, ಆರ್ಯನ್ ಬುಕ್ಸ್ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್, ನ್ಯೂ ಡೆಲ್ಲಿ, 2000

ಅಗ್ರವಾಲ್, ಡಿ.ಪಿ. ಮತ್ತು ಚಕ್ರಬರ್ತಿ, ಡಿ.ಕೆ.; **ಎಸ್ಸೇಸ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಪ್ರೋಟೋ ಹಿಸ್ಟರಿ**, ಬಿ.ಆರ್. ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 1979

ಅಗ್ರವಾಲ್, ಡಿ.ಪಿ.; **ದಿ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ**, ಸ್ಕಾಂಡಿನೇವಿಯ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಏಷ್ಯನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್; ಸ್ಕಾಂಡಿನೇವಿಯ, ನಂ 46, 1982

ಅಗರ್‌ವಾಲ್, ಜಗನ್ನಾಥ.; **ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ಹರಿಯಾಣ, ಹಿಮಾಚಲ ಪ್ರದೇಶ್, ಪಂಜಾಬ್, ಕಾಶ್ಮೀರ್ ಅಂಡ್ ಅಡ್‌ಜಾಯನಿಂಗ್ ಹಿಲ್‌ಟ್ರ್ಯಾಕ್ಟ್ಸ್**, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2001

ಅಗ್ರವಾಲ್, ವಿ.ಎಸ್.; **ಗುಪ್ತ ಆರ್ಟ್**, ಲಕ್ನೋ, 1948

ಅಟ್‌ಕಿನ್ಸ್, ಎಲ್.; **ದಿ ಹ್ಯಾಂಡ್ ಬುಕ್ ಆಫ್ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ**, ಕಾನ್‌ಸ್ಟೇಬಲ್, ಲಂಡನ್, 1998

ಅನಂತರಾಮು, ಟಿ.ಆರ್.; **ಸರಸ್ವತೀ ನದಿ; ಪುರಾಣ–ಇತಿಹಾಸ–ವಿಜ್ಞಾನ**, ನವಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಕಾಶನ, ಬೆಂಗಳೂರು, 2005

ಅನ್ಸಾರಿ, ಝಡ್.ಡಿ. ಮತ್ತು ಧವಳೀಕರ್, ಎಂ.ಕೆ.; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಟ್ ಕಯಥ**, ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜ್ ಪೋಸ್ಟ್‌ಗ್ರ್ಯಾಜುಯೇಟ್ ಅಂಡ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ (ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ), ಪುಣೆ, 1973

ಅನ್ನಾದಲ್ಲಪಿಕೋಲ (ಸಂ); **ವಿಜಯನಗರ–ಸಿಟಿ ಅಂಡ್ ಎಂಪೈರ್**, ನ್ಯೂ ಕರೆಂಟ್ಸ್ ಆಫ್ ರಿಸರ್ಚ್ (ಸಂಪುಟ–1), ಸ್ಟುಟ್‌ಗರ್ಟ್, 1985

ಅಪರ್ಣ, ಕೂ.ಸ.; **ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತು ಶಿಲ್ಪ ಪರಿಚಯ**, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ, 2000

ಅಮರೇಂದ್ರನಾಥ್; **ರಾಖಿಗಡಿ ಎ ಹರಪ್ಪನ್ ಮೆಟ್ರೋಪೋಲಿಸ್ ಇನ್ ದಿ ಸರಸ್ವತಿ – ದೃಶದ್ವತಿ ಡಿವೈಡ್**, ಪುರಾತತ್ತ್ವ–28, ಬುಲೆಟಿನ್ ಆಫ್ ದಿ ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿ, ನ್ಯೂ ಡೆಲ್ಲಿ, 1997–98

ಅಲೆಕ್ಸಾಂಡರ್, ರೀ.; **ಚಾಲುಕ್ಯನ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಇನ್‌ಕ್ಲೂಡಿಂಗ್ ಟೆಂಪಲ್ಸ್ ಫಾರ್ಮ್ಸ್, ಬಳ್ಳಾರಿ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್**, ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ (ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ.), ನವದೆಹಲಿ, 1896

ಅಲ್ತೇಕರ್, ಎ.ಎಸ್.; **ಎಜುಕೇಶನ್ ಇನ್ ಏನ್ಷಿಯೆಂಟ್ ಇಂಡಿಯ**, ವಾರಣಾಸಿ, 1965

ಅಹಮದ್ ನಾಸಿರ್, ಎ.; **ಕಿತಾಬ್–ಎ–ನವರಸ್**, ಭಾರತೀಯ ಕಲಾಕೇಂದ್ರ, ದೆಹಲಿ, 1956

ಆಚಾರ್ಯ, ಪಿ.ಕೆ.; **ಎ ಸಮ್ಮರಿ ಆಫ್ ದಿ ಮಾನಸಾರ**, ಮುನ್ಷಿರಾಮ್ ಮನೋಹರ್‌ಲಾಲ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1918

ಅಲ್ಚಿನ್, ಎಫ್.ಆರ್.; **ನಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಕ್ಯಾಟಲ್–ಕೀಪರ್ಸ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ**, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್, 1963

ಅಲ್ಚಿನ್, ಬಿ. ಮತ್ತು ಅಲ್ಚಿನ್, ಎಫ್.ಆರ್.; **ದಿ ರೈಸ್ ಆಫ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ ಅಂಡ್ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್**, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್, 1982

ಅಲ್ಚಿನ್, ಬಿ. ಮತ್ತು ಅಲ್ಚಿನ್, ಎಫ್.ಆರ್.; **ಆರಿಜನ್ಸ್ ಆಫ್ ಎ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್: ದ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟರಿ ಅಂಡ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯ**, ಪೆಂಗ್ವಿನ್ ಬುಕ್ಸ್, 1997

ಅಲ್ಚಿನ್, ಎಫ್.ಆರ್.; **ದಿ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ಅರ್ಲಿ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯ, ಸಂಪುಟ–2**, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್, 1995

ಇನ್ ಪ್ರೈಸ್ ಆಫ್ ಹೊಯ್ಸಳ ಆರ್ಟ್, ಮಾರ್ಗ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಶನ್ಸ್, 1979

ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್; **ಕರ್ನಾಟಕ: ಟೆಂಪಲ್ಸ್ ದೇರ್ ರೋಲ್ ಇನ್ ಸೋಷಿಯೋ–ಎಕನಾಮಿಕ್ ಲೈಫ್**, ಸಂದೀಪ್ ಪ್ರಕಾಶನ, ನವದೆಹಲಿ, 1994

ಈಯನ್ ಕ್ಯುಜಿತ್; **ಲೈಫ್ ಇನ್ ನಿಯೋಲಿತಿಕ್ ಫಾರ್ಮಿಂಗ್ ಕಮ್ಯೂನಿಟೀಸ್: ಸೋಷಿಯಲ್ ಆರ್ಗನೈಜೇಷನ್, ಐಡೆಂಟಿಟಿ ಅಂಡ್ ದಿ ಡಿಫರೇಷನ್**, ಸ್ಪಿಂಗರ್ ಪ್ರೆಸ್, 2000

ಎಡ್ವಿನ್ ಬ್ರಿಯಾನ್.; **ದಿ ಕ್ವೆಸ್ಟ್ ಫಾರ್ ದಿ ಆರಿಜನ್ಸ್ ಆಫ್ ವೇದಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್, ದಿ ಇಂಡೊ–ಆರ್ಯನ್ ಮೈಗ್ರೇಷನ್ ಡಿಬೇಟ್**, ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್, 2001

ಎಡ್ವರ್ಡ್ ಎಂ.ಕುಕ್; **ಸಾಲ್ವಿಂಗ್ ದಿ ಮಿಸ್ಟ್ರೀಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಡೆಡ್ ಸೀ ಸ್ಕ್ರೋಲ್ಸ್, ನ್ಯೂಲೈಟ್ ಆನ್ ದಿ ಬೈಬಲ್**, ಗ್ರ್ಯಾಂಡ್ ರ್ಯಾಪಿಡ್ಸ್, ಜೋರ್ಡಾನ್, 1994

ಎನ್‌ಸೈಕ್ಲೊಪೀಡಿಯ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ, ಇಂಡಿಯನ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಆಫ್ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ರಿಸರ್ಚ್, ನವದೆಹಲಿ.

ಎನ್‌ಸೈಕ್ಲೊಪೀಡಿಯ ಬ್ರಿಟಾನಿಕ ಸಂಪುಟಗಳು

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

ಎನ್‌ಸೈಕ್ಲೊಪೀಡಿಯ ಆಫ್ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟರಿ (8 ಸಂಪುಟಗಳು) ಪೆರಿಗ್ರೇನ್ ಪಿ.ಎನ್. ಮತ್ತು ಎಂಬರ್ ಎಂ.ಎಂ. (ಸಂ), ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್ ಅಕಾಡೆಮಿಕ್ ಪಬ್ಲಿಷರ್ಸ್, 2000

ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಇಂಡಿಕ ಸಂಪುಟಗಳು, ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ.

ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕ ಸಂಪುಟಗಳು 1–14, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಮೈಸೂರು

ಎಬರ್‌ಹಾರ್ಡ್. ಎ.; **ಎ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಚೈನ**, ಬರ್ಕ್ಲಿ, 1977

ಐಕೇನ್ಸ್, ಸಿ.ಎಮ್ ಮತ್ತು ರ್‍ಹಿಸನ್(ಸಂ).; **ಪೆಸಿಫಿಕ್ ನಾರ್ತ್ ಈಸ್ಟ್ ಏಷ್ಯ ಇನ್ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟರಿ**, ವಾಷಿಂಗ್‌ಟನ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಪ್ರೆಸ್, ವಾಷಿಂಗ್‌ಟನ್, 1992

ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವಕೋಶ ಮಾಲಿಕೆ ಸಂಪುಟ 4: ಚರಿತ್ರೆ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ

ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವಕೋಶ, 14 ಸಂಪುಟಗಳು (1968–2004), ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಮೈಸೂರು

ಕರ್ನಾಟಕ: ಕನ್ನಡ ವಿಷಯ ವಿಶ್ವಕೋಶ (ಪರಿಷ್ಕೃತ ಸಂಪುಟ 1 ಮತ್ತು 2), ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, 2007

ಕರ್ನಾಟಕ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಸಂಪುಟಗಳು 1–6, ಕನ್ನಡ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ

ಕಲಬುರ್ಗಿ, ಎಂ.ಎಂ. (ಸಂ); **ಕರ್ನಾಟಕದ ಕೈಫಿಯತ್ತುಗಳು**, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ –

ಕಲಬುರ್ಗಿ, ಎಂ.ಎಂ. ಮತ್ತಿತರರು.; **ಕೆಳದಿ ಸಂಸ್ಥಾನ ಸಮಗ್ರ ಅಧ್ಯಯನ**, ವೀರಶೈವ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ, ಬೆಕ್ಕಿನಕಲ್‌ಮಠ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ.

ಕಲಬುರ್ಗಿ, ಎಂ.ಎಂ.(ಸಂ.); **ಪ್ರಾಚೀನ ಕರ್ನಾಟಕದ ಆಡಳಿತ ವಿಭಾಗಗಳು**, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ

ಕಲಬುರ್ಗಿ, ಎಂ.ಎಂ.(ಸಂ.); **ಮಾನಸೋಲ್ಲಾಸ**, ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ, 1998

ಕವಿತಾ, ಆರ್.; **ರೀಜನಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ: ದಿ ಸ್ಟಡಿ ಆಫ್ ನಿಡುಗಲ್ ಚೋಳಾಸ್ ಅಂಡ್ ದೇರ್ ಟೈಮ್ಸ್**, ಚೇತನ ಬುಕ್ ಹೌಸ್, ಮೈಸೂರು, 2006

ಕಾಮತ್, ಜೋತ್ಸ್ನಾ.; **ಕರ್ನಾಟಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಪರಂಪರೆ**, ಮುಂಬಯಿ, 1988

ಕಾಮತ್, ಸೂರ್ಯನಾಥ, ಯು.; **ಜಿಲ್ಲಾ ಗೆಜೆಟಿಯರ್‌ಗಳು**, ಕರ್ನಾಟಕ ಗೆಜೆಟಿಯರ್ ಡಿಪಾರ್ಟ್‌ಮೆಂಟ್, ಬೆಂಗಳೂರು

ಕ್ಯಾಸಲ್, ಜಿ.ಎಂ.; **ಅಮ್ರಿ**, 2 ಸಂಪುಟಗಳು, ಪ್ಯಾರಿಸ್, 1964

ಕ್ಲಾರ್ಕ್ ಗ್ರಹಾಮ್; **ವರ್ಲ್ಡ್ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟರಿ ಇನ್ ನ್ಯೂ ಪರ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟಿವ್**, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್, 1977

ಕ್ಲಾರ್ಕ್, ಜೆ.ಡಿ.; **ದಿ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಆಫ್ರಿಕ**, ಲಂಡನ್ ಅಂಡ್ ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್, 1970

ಕ್ಲಾರ್ಕ್ ಡೇವಿಡ್; **ಅನಲಿಟಿಕಲ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಾಜಿ**, ಲಂಡನ್, 1968

ಕುಪ್ಪಸ್ವಾಮಿ, ಜಿ.ಆರ್.; **ಎಕನಾಮಿಕ್ ಕಂಡಿಶನ್ಸ್ ಇನ್ ಕರ್ನಾಟಕ** (ಸು.573–1333), ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ, 1975

ಕುಮಾರಸ್ವಾಮಿ, ಎ.ಕೆ.; **ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಅಂಡ್ ಇಂಡೊನೇಷಿಯನ್ ಆರ್ಟ್**, ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್, 1927

ಕುಮಾರಸ್ವಾಮಿ, ಎ.ಕೆ.; **ದಿ ಯಕ್ಷಾಸ್**, ಐ.ಜಿ.ಎನ್.ಸಿ.ಎ., ದೆಹಲಿ, 1993

ಕುಲಕರ್ಣಿ, ಆರ್.ಎಚ್.; **ಪ್ರಿ ಅಂಡ್ ಅರ್ಲಿ ಚಾಲುಕ್ಯ ಆರ್ಟ್ ಇನ್ ಕರ್ನಾಟಕ**, ಹರ್ಮನ್ ಪಬ್ಲಿಷರ್ಸ್, ನವದೆಹಲಿ, 2009

ಕುಶಾಲಪ್ಪಗೌಡ ಮತ್ತು ಚಿನ್ನಪ್ಪಗೌಡ.; **ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕೈಫಿಯತ್ತು**ಗಳು, ಧರ್ಮಸ್ಥಳ –

ಕೃಷ್ಣಯ್ಯ, ಡಿ.ಎನ್.; **ಕೊಡಗಿನ ಇತಿಹಾಸ**, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಮೈಸೂರು, 1975

ಕೃಷ್ಣದೇವ; **ಟೆಂಪಲ್ಸ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ**, ಸಂ 1 ಮತ್ತು 2, ಆರ್ಯನ್ ಬುಕ್ಸ್ ಇಂಟರ್ ನ್ಯಾಷನಲ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1999

ಕೃಷ್ಣಾನಂದ ಕಾಮತ್; **ಕಾವಿಕಲೆ**, ಕರ್ನಾಟಕ ಲಲಿತಕಲಾ ಅಕಾಡಮಿ, ಬೆಂಗಳೂರು, 1993

ಕೆನೆತ್ ಕೆನಡಿ; **ಗಾಡ್–ಏಪ್ ಅಂಡ್ ಫಾಸಿಲ್‌ಮಾನ್: ಪೇಲಿಯೋ ಆಂಥ್ರೋಪಾಲಜಿ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯ**, ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಆಫ್ ಮಿಶಿಗನ್, 2003

ಕೆನೋಯರ್, ಜೆ.ಎಮ್.; **ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಸಿಟೀಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಇಂಡಸ್ ವ್ಯಾಲಿ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್**, ಕರಾಚಿ, ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಪ್ರೆಸ್ ಅಂಡ್ ಅಮೆರಿಕನ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್, 1998

ಕೋನಾರ್ಡ ಸ್ಪಿಂಡ್ಲರ್; **ದಿ ಮ್ಯಾನ್ ಇನ್ ಐಸ್**, ಲಂಡನ್, 1994

ಕೋಲ್ಸ್, ಜಿ.ಎಂ. ಮತ್ತು ಹಾರ್ಡಿಂಗ್, ಎಫ್.; **ದಿ ಬ್ರಾಂಜ್ ಏಜ್ ಇನ್ ಯುರೋಪ್**, ಲಂಡನ್, 1979

ಕೋನ್, ಸಿ.ಎಸ್.; **ಎ ಪ್ರಿಲಿಮಿನರಿ ರಿಪೋರ್ಟ್**, ಸಂಪುಟ 10, ಕಾಬೂಲ್, ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ್, 1955

ಕೊಯ್ಲೊ, ಡಬ್ಲ್ಯು.; **ದಿ ಹೊಯ್ಸಳ ವಂಶ**, ಇಂಡಿಯನ್ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್, ಸೇಂಟ್ ಜೇವಿಯರ್ಸ್ ಕಾಲೇಜ್, ಮುಂಬೈ, 1950

ಕೋಲೆಯರ್ ಕೆಲ್ಲೆಸನ್.; **ದಿ ಹೊಯ್ಸಳ ಆರ್ಟಿಸ್ಟ್ಸ್ ಅಂಡ್ ದೇರ್ ಐಡೆಂಟಿಟಿ**, ಡೈರೆಕ್ಟರೇಟ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಅಂಡ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ, ಮೈಸೂರು, 1990

ಕೋಸಾಂಬಿ, ಡಿ.ಡಿ.; **ಎನ್ ಇನ್‌ಟ್ರೊಡಕ್ಷನ್ ಟು ದಿ ಸ್ಟಡಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ**, ಪೀಪಲ್ಸ್ ಬುಕ್ ಹೌಸ್, ಮುಂಬೈ, 1950

ಕೋಸಾಂಬಿ, ಡಿ.ಡಿ.; **ಮಿಥ್ ಅಂಡ್ ರಿಯಾಲಿಟಿ, ಸ್ಟಡೀಸ್ ಇನ್ ದಿ ಫಾರ್ಮೇಶನ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಕಲ್ಚರ್**, ಪಾಪ್ಯುಲರ್ ಪ್ರಕಾಶನ, ಮುಂಬೈ, 1962.

ಕೌಲದಿಂಬಿ, ಬಿ.ಕೆ.; **ಕಾರ್ಪಸ್ ಆಫ್ ಶಾರದ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ಕಾಶ್ಮೀರ್**, ಡೆಲ್ಲಿ, 1982

ಕೌಲದಿಂಬಿ, ಬಿ.ಕೆ.; **ಹಿಸ್ಟರಿ ಅಂಡ್ ಕಲ್ಚರ್ ಆಫ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಗಾಂಧಾರ ಅಂಡ್ ವೆಸ್ಟರ್ನ್ ಹಿಮಾಲಯ**, 1985

ಕೌಲದಿಂಬಿ, ಬಿ.ಕೆ.; **ಶಾರದಾ ಅಂಡ್ ಟಾಕರೀ ಆಲ್ಫಬೆಟ್ಸ್, ಆರಿಜನ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಡೆವಲಪ್‌ಮೆಂಟ್**, ಡೆಲ್ಲಿ, 2007

ಖತ್ರಿ, ಜೆ.ಎಸ್. ಮತ್ತು ಆಚಾರ್ಯ, ಎಂ.; **ಕುನಾಲ್ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್–ನ್ಯೂ ಲೈಟ್ ಆನ್ ದಿ ಆರಿಜಿನ್ ಆಫ್ ಹರಪ್ಪನ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್**, ಆರ್ಯನ್ ಬುಕ್ಸ್ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್, ನ್ಯೂ ಡೆಲ್ಲಿ, 2005

ಖಜಾಂಚಿ, ಆರ್.ಎನ್.; **ದಿ ನಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ ಆಫ್ ಕಾಶ್ಮೀರ್, ಎಸ್ಸೆನ್ಸ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಪ್ರೋಟೋ ಹಿಸ್ಟರಿ**, ಡಿ.ಪಿ. ಅಗ್ರವಾಲ್ ಮತ್ತು ಡಿ.ಕೆ. ಚಕ್ರಬರ್ತಿ(ಸಂ.) ಬಿ.ಆರ್. ಪಬ್ಲಿಶಿಂಗ್ ಕಾರ್ಪೊರೇಶನ್, ದೆಹಲಿ, 1979

ಖಾನ್, ಎಫ್.ಎ.; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ಕೋಟ್‌ದಿಜಿ**, ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ, ಇಸ್ಲಾಮಾಬಾದ್, 1965

ಗಣೇಶ್. ಕೆ.ಆರ್. ಮತ್ತಿತರರು; **ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶದ ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳು**, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ, 2001

ಗಣಪತಿರಾವ್, ಐಗಳ.; **ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ**, ಉಡುಪಿ, 2004

ಗ್ರೀನ್‌ಫಿಲ್ ಮತ್ತು ಹಂಟ್, ಎ. (ಸಂ); **ಆಕ್ಸಿರಿಂಕಸ್ ಪಾಪಿರಸ್**, ಭಾಗ 3, ಲಂಡನ್, 1903

ಗುಂಡಾಜೋಯಿಸ್, ಕೆ; **ಕ್ಯಾಟಲಾಗ್ ಆಫ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ತಿಗಳಾರಿ ಪಾಮ್ ಲೀಫ್ ಮ್ಯಾನ್ಯುಸ್ಕ್ರಿಪ್ಟ್ಸ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ**, ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರ, ದೆಹಲಿ

ಗುರುರಾಜರಾವ್, ಬಿ.ಕೆ.; **ಮೆಗಲಿಥಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ ಇನ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ**, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಮೈಸೂರು, 1972

ಗುಲಾಟಿ, ಎ.ಎಸ್., ದೇವ್, ಎಸ್.ಬಿ. ಮತ್ತು ಅನ್ಸಾರಿ, ಜಡ್.ಡಿ.; **ಚಾಲ್ಕೋಲಿಥಿಕ್ ಚಂದೋಲಿ**, ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 1965.

ಗೆರಾಲ್ಡ್ ಫೊಕುಮ.; **ಚಾಲುಕ್ಯನ್ ಟೆಂಪಲ್ಸ್**, 3 ಸಂಪುಟಗಳು, ಮುನ್ಷಿಲಾಲ್ ಬನಾರಸಿದಾಸ್, ದೆಹಲಿ, 2004

ಗೇಜವರಮಿಸ್.; **ದಿ ಕಂಪ್ಲೀಟ್ ಡೆಡ್ ಸೀ ಸ್ಕ್ರೋಲ್ಸ್ ಇನ್ ಇಂಗ್ಲಿಷ್**, ಪೆಂಗ್ವಿನ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್ಸ್, ಲಂಡನ್, 1998

ಗೇಟ್ಸ್, ಚಾರ್ಲ್ಸ್.; **ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಸಿಟೀಸ್, ದಿ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ಅರ್ಬನ್ ಲೈಫ್ ಇನ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ನಿಯರ್ ಈಸ್ಟ್ ಅಂಡ್ ಈಜಿಪ್ಟ್**, ಗ್ರೀನ್ ಲೆಂಡ್, ರೋಮ್, 2003

ಗ್ರೋವರ್, ಬಿ.ಎಲ್. ಮತ್ತು ಗ್ರೋವರ್, ಎಸ್.; **ಎನ್ ಔಟ್‌ಲುಕ್ ಆನ್ ಮಾರ್ಡನ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ**, ಎಸ್.ಚಾಂದ್ ಅಂಡ್ ಕಂಪನಿ, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2007

ಗೋಖಲೆ, ಶೋಭನಾ; **ಇಂಡಿಯನ್ ನ್ಯೂಮರಲ್ಸ್**, ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 1966

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

ಗೋರ್ಡನ್, ಡಿ.ಎಚ್ ಮತ್ತು ಗೋರ್ಡನ್, ಎಂ.ಇ.; **ದಿ ಆರ್ಟಿಸ್ಟಿಕ್ ಸೀಕ್ವೆನ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ರಾಕ್ ಪೇಂಟಿಂಗ್ಸ್ ಆಫ್ ಮಹಾದೇವ್ ಹಿಲ್ಸ್**, ಕಲ್ಕತ್ತ, 1939

ಗೋಪಾಲ, ಆರ್.; **ಕಲ್ಚರಲ್ ಸ್ಟಡಿ ಆಫ್ ಹೊಯ್ಸಳ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್**, ಡೈರಕ್ಟರೇಟ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಜಿ ಅಂಡ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ, ಮೈಸೂರು, 2000

ನಾಗರಾಜರಾವ್, ಎಂ.ಎಸ್. (ಸಂ); **ದಿ ಚಾಲುಕ್ಯಾಸ್ ಆಫ್ ಕಲ್ಯಾಣ**, ಮಿಥಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ, ಬೆಂಗಳೂರು, 1983

ಗೋಪಾಲ್, ಬಿ.ಆರ್.; **ಕಾರ್ಪಸ್ ಆಫ್ ಕದಂಬ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್** (ಸಂಪುಟ–1), ಕದಂಬ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್, ಶಿರಸಿ, 1985

ಗೋಪಾಲ್, ಬಿ.ಆರ್.; **ಮೈನರ್ ಡೈನಾಸ್ಟಿಸ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ** (ಸಂಪುಟ–1), ನ್ಯೂ ಎರ ಪಬ್ಲಿಕೇಶನ್ಸ್, 1982

ಗೋಪಾಲ್, ಬಿ.ಆರ್.; **ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ** (ಸಂಪುಟ–1), ಮೈಥಿಲಿ ಪ್ರಕಾಶನ, 1987

ಗೋಪಾಲಚಾರಿ, ಕೆ.; **ಅರ್ಲಿ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಆಂಧ್ರ ಕಂಟ್ರಿ**, ಚೆನ್ನೈ, 1976

ಗೋಪಾಲರಾವ್, ಎಚ್.ಎಸ್.; **ಶಾಸನಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಕಲ್ಯಾಣ ಚಾಲುಕ್ಯ ದೇವಾಲಯಗಳು ಒಂದು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನ**, ಡೈರಕ್ಟರೇಟ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಅಂಡ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ, ಮೈಸೂರು.

ಗೌರ್, ಆರ್.ಸಿ.; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ಅತ್ರಂಜಿಖೇಡ: ಅರ್ಲಿ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಆಫ್ ದಿ ಅಪ್ಪರ್ ಗಂಗಾ ವ್ಯಾಲಿ**, ಅಲಿಗಡ್ ಮುಸ್ಲಿಂ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, 1983

ಗೌಶರ್, ಸಿ. ಮತ್ತು ಲಿಂಡ ವಾಲ್ಟನ್, **ವರ್ಲ್ಡ್ ಹಿಸ್ಟರಿ**, ರೌಟ್‌ಲೆಜ್, 2008

ಘೋಷ್, ಎ.; **ಅಜಂತ ಮ್ಯೂರಲ್ಸ್**, ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ನ್ಯೂ ಡೆಲ್ಲಿ, 1967

ಘೋಷ್, ಎ.; **ದಿ ಸಿಟಿ ಇನ್ ಅರ್ಲಿ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ಇಂಡಿಯ**, ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಅಡ್ವಾನ್ಸ್ಡ್ ಸ್ಟಡೀಸ್, ಸಿಮ್ಲ, 1973

ಘೋಷ್ ಮನಮೋಹನ್.; **ದಿ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ** (2 ಸಂಪುಟಗಳು), ಮನಿಷ ಪಬ್ಲಿಕೇಶನ್ಸ್, ಕಲ್ಕತ್ತ, 1995

ಚಕ್ರವರ್ತಿ, ಎ. ಮತ್ತು ಎಸ್.ಕೆ. ಬಿಸ್ವಾಲ್; **ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಮಾಡರ್ನ್ ಇಂಡಿಯ**, ಅರ್ರೈಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2007

ಚಕ್ರಬರ್ತಿ, ದಿಲೀಪ್, ಕೆ.; **ದಿ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಸಿಟೀಸ್**, ಡೆಲ್ಲಿ, 1995

ಚಕ್ರಬರ್ತಿ, ದಿಲೀಪ್, ಕೆ.; **ದಿ ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಕಂಪ್ಯಾನಿಯನ್ ಟು ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ**, ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಪ್ರೆಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 2006

ಚನ್ನಕ್ಕ ಎಲಿಗಾರ್; **ಕರ್ನಾಟಕದ ಪ್ರಾಚೀನ ರಾಣಿಯರು**, ಚನ್ನಗಂಗಾ ಪ್ರಕಾಶನ, ಧಾರವಾಡ

ಚಾಡ್‌ವಿಕ್ ಜಾನ್.; **ದಿ ಡಿಸೈಫರ್‌ಮೆಂಟ್ ಆಫ್ ಲೀನಿಯರ್–ಬಿ**, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, 1990

ಚಾಬ್ರ, ಜಿ.ಎಸ್.; **ಅಡ್ವಾನ್ಸ್‌ಡ್ ಸ್ಟಡಿ ಇನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಮಾರ್ಡನ್ ಇಂಡಿಯ** (ಸಂ.2), ಸ್ಟರ್ಲಿಂಗ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಶನ್ಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2005

ಚಿಟ್ನಿಸ್, ಕೆ.ಎನ್.; **ಮೆಡೀವಲ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ**, ಸುಜಾತ ಪಬ್ಲಿಕೇಶನ್ಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1995

ಚಿಟ್ನಿಸ್, ಕೆ.ಎನ್.; **ಕೆಳದಿ ಪಾಲಿಟಿ**, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ, 1974

ಚಿನ್ನಪ್ಪಗೌಡ, ಕೆ.; **ಭೂತಾರಾಧನೆ, ಒಂದು ಜಾನಪದೀಯ ಅಧ್ಯಯನ**, ಮಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಮಂಗಳಗಂಗೋತ್ರಿ, 1990

ಚಿದಾನಂದಮೂರ್ತಿ, ಎಂ.; **ಕನ್ನಡ ಶಾಸನಗಳ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನ**, ಸಪ್ನ ಬುಕ್‌ಹೌಸ್, ಬೆಂಗಳೂರು, 2002

ಚೈಲ್ಡ್, ವಿ.ಜಿ.; **ಸೋಶಿಯಲ್ ಎವಲ್ಯೂಶನ್**, ಶೂಮನ್, ಲಂಡನ್, 1951

ಜಗದೀಶ ಶೆಟ್ಟಿ, ಬಿ.; **ತುಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು: ಸೂರಾಲಿನ ತೊಳಹರು**, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಹಂಪಿ, 2000

ಜಯಸ್ವಾಲ್, ವಿ.; **ಪೇಲಿಯೋ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ**, ಆಗಮಕಲಾ ಪ್ರಕಾಶನ, ಡೆಲ್ಲಿ, 1984

ಜಾನ್ ಕಾಲಿಸ್; **ದಿ ಯೂರೋಪಿಯನ್ ಐರನ್ ಏಜ್**, ಲಂಡನ್, 1980

ಜಾರಿಜ್, ಜೆ.ಎಫ್.; **ಎಕ್ಸ್ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ಮೆಹರ್‌ಗಡ್ ದೇರ್ ಸಿಗ್ನಿಫಿಕೆನ್ಸ್ ಫಾರ್ ಅಂಡರ್‌ಸ್ಟ್ಯಾಂಡಿಂಗ್ ದಿ ಬ್ಯಾಕ್‌ಗ್ರೌಂಡ್ ಆಫ್ ದಿ ಹರಪ್ಪನ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್,** ಹರಪ್ಪನ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಇನ್ ರೀಸೆಂಟ್ ಪರ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟಿವ್, (ಸಂ.) ಪೋಶೆಲ್, ಜಿ.ಎಲ್., ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್– ಐಬಿಎಚ್, 1993

ಜೆ. ಬರ್ಜೆಸ್; **ರಿಪೋರ್ಟ್ ಆನ್ ದಿ ಬುದ್ಧಿಸ್ಟ್ ಕೇವ್ ಟೆಂಪಲ್ಸ್ ಅಂಡ್ ದೇರ್ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್,** ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಸರ್ವೇ ಆಫ್ ವೆಸ್ಟರ್ನ್ ಇಂಡಿಯ, ಲಂಡನ್, 1883.

ಜೆಬ್ರೋಸ್ಕಿ ಮಾರ್ಕ್; **ಡೆಕ್ಕನೀ ಪೇಂಟಿಂಗ್ಸ್,** ರೋಲಿ ಬುಕ್ಸ್ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್, ನ್ಯೂ ಡೆಲ್ಲಿ, 1983

ಜೈನ್, ಕೆ.ಸಿ.; **ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟರಿ ಅಂಡ್ ಪ್ರೋಟೊ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ,** ಆಗಮ್ ಪ್ರಕಾಶನ, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1979

ಜೋನ್ಸ್‌ಮಾರ್ಟಿನ್; **ದಿ ಮಾಲಿಕ್ಯೂಲ್ ಹಂಟ್: ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಅಂಡ್ ದಿ ಸರ್ಚ್ ಫಾರ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಡಿ.ಎನ್.ಎ.,** ಆರ್ಕಿಡ್ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್, ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್, 2002

ಜೋಶಿ, ಜೆ.ಪಿ. ಮತ್ತು ಆಸ್ಕೊ ಪರ್ಪೋಲ.; **ಕಾರ್ಪಸ್ ಆಫ್ ಇಂಡಸ್ ಸೀಲ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್,** (3 ಸಂಪುಟಗಳು), ಹೆಲ್ಸಿಂಕಿ, 1987

ಜೋಶಿ, ಎನ್.ಪಿ.; **ಲೈಫ್ ಇನ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಉತ್ತರಾಪಥ,** ಆತ್ಮರಾಮ್ ಅಂಡ್ ಸನ್ಸ್, ವಾರಣಾಸಿ, 1967

ಜೋಶಿ, ಆರ್.ವಿ.; **ಪ್ಲಿಸ್ಟೋಸೀನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್ ಇನ್ ದಿ ಮಲಪ್ರಭಾ ಬೇಸಿನ್,** ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ – ಧಾರವಾಡ, 1955

ಜೋಶಿ, ಆರ್.ವಿ.; **ಸ್ಟೋನ್‌ಏಜ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಆಫ್ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಇಂಡಿಯ,** ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 1978

ಟೈಲ್‌ಕೋಟ್, ಆರ್.ಎಫ್.; **ಎ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಮೆಟಲರ್ಜಿ,** ಮ್ಯಾನೆ, ಲಂಡನ್, 1979

ಡಗ್ಲಸ್, ಟಿ.; ಪ್ರೈಸ್ ಮತ್ತು ಗ್ಯಾರಿ ಎಫ್. ಫಿನ್‌ಮಾನ್; **ಇಮೇಜಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಪಾಸ್ಟ್,** ಮ್ಯಾಗ್ರಹಿಲ್, ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್, 2008

ಡಿಬ್ಬಲ್, ಎಚ್.ಎಲ್.; ದಿ ಇಂಪ್ಲಿಕೇಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ಸ್ಟೋನ್ ಟೂಲ್ ಟೈಪ್ಸ್ ಫಾರ್ ದಿ ಪ್ರೆಸೆನ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಲಾಂಗ್ವೇಜ್ ಡ್ಯೂರಿಂಗ್ ದಿ ಲೋಯರ್ ಅಂಡ್ ಮಿಡಲ್ ಪೇಲಿಯೋಲಿಥಿಕ್, **ದಿ ಹ್ಯೂಮನ್ ರೆವಲ್ಯೂಷನ್,** (ಸಂ) ಮಿಲ್ಲರ್ಸ್, ಪಿ. ಮತ್ತು ಸ್ಟ್ರಿಂಜರ್, ಸಿ., ಎಡಿನ್‌ಬರ್ಗ್ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಪ್ರೆಸ್, 1989

ಡಿರಿಂಜರ್, ಡಿ.; **ದಿ ಆಲ್ಫಬೆಟ್,** ಲಂಡನ್, 1968

ಡಿರಿಂಜರ್, ಡಿ.; **ರೈಟಿಂಗ್,** ಥೇಮ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಹಡ್ಸನ್, ಲಂಡನ್, 1962

ಡರ್ರೆಟ್, ಜೆ. ಮತ್ತು ಡಂಕನ್, ಎಂ.; **ದಿ ಹೊಯ್ಸಳಾಸ್: ಎ ಮೆಡೀವಲ್ ಇಂಡಿಯನ್ ರಾಯಲ್ ಫ್ಯಾಮಿಲಿ,** ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಯುನಿವರ್ಸಿಟಿ ಪ್ರೆಸ್, ಲಂಡನ್, 1957

ಡೆಲ್ಲಾಡೊ, ಜೆ.ಪಿ.; **ಎನ್‌ಸೈಕ್ಲೊಪೀಡಿಯ ಆಫ್ ಅಂಡರ್‌ವಾಟರ್ ಅಂಡ್ ಮಾರಿಟೈಮ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ,** ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ, 1997

ಡೇನಿಯಲ್ ಗ್ಲಿನ್; **ಒನ್‌ಹಂಡ್ರಡ್ ಫಿಫ್ಟಿ ಇಯರ್ಸ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ,** ಹಾರ್ವರ್ಡ್ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ, 1976

ಡೇನಿಯಲ್ ಎಲ್ಟನ್.; **ದಿ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇರಾನ್,** ಗ್ರೀನ್‌ವುಡ್ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ವೆಸ್ಟ್‌ಪೋರ್ಟ್, 2000

ತಿಯೋಡರ್, ಎಚ್. ಗ್ಯಾಸ್ಟರ್.; **ದಿ ಡೆಡ್ ಸೀ ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಟ್ಸ್,** ಪೀಟರ್ ಸ್ಮಿತ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್, 1976

ತ್ರಿಪಾಠಿ, ವಿಭಾ; **ದಿ ಏಜ್ ಆಫ್ ಐರನ್ ಇನ್ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯ: ಲೆಗೆಸಿ ಅಂಡ್ ಟ್ರಡಿಶನ್,** ಆರ್ಯನ್ ಬುಕ್ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2001

ತ್ರಿಪಾಠಿ, ವಿಭಾ.; **ದಿ ಪೇಂಟೆಡ್ ಗ್ರೇ ವೇರ್: ಎನ್ ಐರನ್ ಏಜ್ ಕಲ್ಚರ್ ಆಫ್ ನಾರ್ತ್ ಇಂಡಿಯ,** ಕಾನ್ಸೆಪ್ಟ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಶನ್ಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1976

ಥಪ್ಲಿಯಾಲ್, ಕೆ.ಕೆ.; **ವಿಲೇಜ್ ಅಂಡ್ ವಿಲೇಜ್ ಲೈಫ್ ಇನ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ,** ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2004

ಥಾಪರ್, ಬಿ.ಕೆ.; **ರೀಸೆಂಟ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಡಿಸ್ಕವರೀಸ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ, ಪ್ಯಾರಿಸ್ ಅಂಡ್ ಟೋಕಿಯೋ,** ದಿ ಯುನೈಟೆಡ್ ನೇಷನ್ಸ್ ಎಜುಕೇಶನಲ್ ಸೈಂಟಿಫಿಕ್ ಅಂಡ್ ಕಲ್ಚರಲ್ ಆರ್ಗನೈಸೇಶನ್ ಅಂಡ್ ದಿ ಸೆಂಟರ್ ಫಾರ್ ಈಸ್ಟ್ ಏಷ್ಯನ್ ಕಲ್ಚರಲ್ ಸ್ಟಡೀಸ್, ಯುನೆಸ್ಕೋ, 1985

ದಾಸಗುಪ್ತ, ಪಿ.ಸಿ.; **ದಿ ಎಕ್ಸ್ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ಪಾಂಡುರಾಜರ್ ದೀಬಿ, ಪಶ್ಚಿಮಬಂಗಾಳ,** ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ, ಕಲ್ಕತ್ತ, 1964

ದಿವಾರೆ, ಟಿ.ಎನ್.; **ಎ ಶಾರ್ಟ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಲಿಟರೇಚರ್,** ನವರೋಜಿ ವಾಡಿಯ ಕಾಲೇಜ್, 1961

ದಿಲೀಪ್ ರಾಜ್‌ಗೋರ್; **ಪಂಚ್‌ಮಾರ್ಕ್‌ಡ್ ಕಾಯಿನ್ಸ್ ಆಫ್ ಅರ್ಲಿ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಇಂಡಿಯ,** ರೀಶಾ ಬುಕ್ಸ್ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್, ಕ್ಯಾಲಿಫೋರ್ನಿಯ, 2001

ದೀಕ್ಷಿತ್, ಜಿ.ಎಸ್. ಮತ್ತು ಇತರರು, **ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಕೆರೆ ನೀರಾವರಿ**

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

ದೀಕ್ಷಿತ್, ಜಿ.ಎಸ್.; **ಲೋಕಲ್ ಸೆಲ್ಫ್ ಗೌರ್ನಮೆಂಟ್ ಇನ್ ಮೆಡೀವಲ್ ಕರ್ನಾಟಕ,** ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ, 1964

ದೀಕ್ಷಿತ್, ಜಿ.ಎಸ್.; **ಬೆಳವಡಿ ಅರಸು ಮನೆತನ,** ಸಾರಂಗಶ್ರೀ ಸ್ಮರಣ ಸಂಪುಟ, ಸಿಂದಗಿ, 1996

ದೇಬಲ ಮಿತ್ರ; **ಭುವನೇಶ್ವರ,** ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1978

ದೇವ್, ಎಸ್.ಬಿ.; **ಇಂಡಿಯನ್ ಬೀಡ್ಸ್, ಎ ಕಲ್ಚರಲ್ ಅಂಡ್ ಟೆಕ್ನಲಾಜಿಕಲ್ ಸ್ಟಡಿ,** ಪುಣೆ, 2000

ದೆಗ್ಲೂರ್ಕರ್, ಜೆ.ಬಿ.; **ಟೆಂಪಲ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಅಂಡ್ ಸ್ಕಲ್ಪ್‌ಚರ್ ಆಫ್ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ,** ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ನಾಗಪುರ, 1974

ದೆಗ್ಲೂರ್ಕರ್, ಜೆ.ಬಿ. ಮತ್ತು ಲಾಡ್.ಜಿ; **ಮೆಗಲಿಥಿಕ್ ರಾಯ್‌ಪುರ್,** ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 1992

ದೆರಣಿಯಂಗಳ, ಎಸ್.ಯು.; **ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್ ಡ್ಯೂರಿಂಗ್ ದಿ ಪ್ಲಿಸ್ಟೋಸೀನ್ ಇನ್ ಶ್ರೀಲಂಕ,** ಶ್ರೀಲಂಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣಾ ಇಲಾಖೆ, 1991

ದೆರಣಿಯಂಗಳ, ಎಸ್.ಯು.; **ದಿ ಪ್ರಿ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಶ್ರೀಲಂಕ: ಎನ್‌ಏಕಲಾಜಿಕಲ್ ಪರ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟಿವ್,** ಶ್ರೀಲಂಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣಾ ಇಲಾಖೆ, ಪುರಾವಿದ್ಯ ಡಿಪಾರ್ಟ್‌ಮೆಂಟ್, 1992

ದೇವರ ಕೊಂಡಾರೆಡ್ಡಿ; **ತಲಕಾಡಿನ ಗಂಗರ ದೇವಾಲಯಗಳು: ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ,** ಕರ್ನಾಟಕ ಶಿಲ್ಪ ಕಲಾ ಅಕಾಡೆಮಿ, ಬೆಂಗಳೂರು, 1995

ದೇವರ ಕೊಂಡಾರೆಡ್ಡಿ; **ಕೊಪ್ಪಳ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಶಾಸನ** (ಸಂಪುಟ–2), ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ, 1999

ದೇವರ ಕೊಂಡಾರೆಡ್ಡಿ; **ಲಿಪಿಯ ಹುಟ್ಟು ಮತ್ತು ಬೆಳೆವಣಿಗೆ,** ಕನ್ನಡ ಪುಸ್ತಕ ಪ್ರಾಧಿಕಾರ, ಬೆಂಗಳೂರು, 2002

ದೇವ್, ಎಸ್.ಬಿ.(ಸಂ); **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಟ್ ಭೋಕರ್ದನ್ – 1973,** ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಮತ್ತು ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ನಾಗಪುರ, ಔರಂಗಬಾದ್, 1974

ದೇವ್, ಎಸ್.ಬಿ. ಮತ್ತು ಧವಳೀಕರ್, ಎಂ.ಕೆ.; **ಪೌಣಾರ್ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್,** ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ನಾಗಪುರ, 1968

ದೇವ್, ಎಸ್.ಬಿ.; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ತಕಲ್‌ಘಾಟ್ ಅಂಡ್ ಖಾಪ (1966–68),** ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ನಾಗಪುರ, 1970

ದೇವ್, ಎಸ್.ಬಿ.; **ಮಾರ್ಕಂಡಿ ಟೆಂಪಲ್ಸ್,** ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ನಾಗಪುರ, 1973

ದೇವ್, ಎಸ್.ಬಿ. ಮತ್ತಿತರರು.; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ನಾಯ್‌ಕುಂಡ್,** ಡಿಪಾರ್ಟ್‌ಮೆಂಟ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಅಂಡ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ, ಮುಂಬೈ, 1982

ದೇವ್, ಎಸ್.ಬಿ. ಮತ್ತು ಪದ್ದಯ್ಯ, ಕೆ.; (ಸಂ) **ರೀಸೆಂಟ್ ಅಡ್ವಾನ್ಸಸ್ ಇನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ,** ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 1985

ದೇವರಾಜ್,ಡಿ.ವಿ. ಮತ್ತಿತರರು.; **ಹೆಗ್ಗಡೆಹಳ್ಳಿ, ಎ ರಿಪೋರ್ಟ್ ಆನ್ ಮೆಗಲಿಥಿಕ್ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್,** ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ವ ಮತ್ತು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ಇಲಾಖೆ, ಮೈಸೂರು, 1995

ದೇಸಾಯಿ, ಪಿ.ಬಿ.; **ಜೈನಿಸಂ ಇನ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ ಅಂಡ್ ಸಮ್ ಜೈನ ಎಪಿಗ್ರಾಫ್ಸ್,** ಸೋಲಾಪುರ, 1957

ದೇಸಾಯಿ, ಪಿ.ಬಿ. ಮತ್ತು ಇತರರು.; **ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಕರ್ನಾಟಕ,** ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ, 1970

ಧನಂಜಯಕರ್.; **ಬಿ.ಆರ್.ಅಂಬೇಡ್ಕರ್, ಎ ಸ್ಟಡಿ ಇನ್ ಸೋಶಿಯಲ್ ಡೆಮಾಕ್ರಸಿ,** ಪಾಪ್ಯುಲರ್ ಪ್ರಕಾಶನ, ಮುಂಬೈ, 1977

ಧವಳೀಕರ್, ಎಂ.ಕೆ.; **ಸಾತವಾಹನ ಆರ್ಟ್,** ಶಾರದ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 2004

ಧವಳೀಕರ್, ಎಂ.ಕೆ.; **ದಿ ಫಸ್ಟ್ ಫಾರ್ಮರ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಡೆಕ್ಕನ್,** ರವೀಶ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್ಸ್, ಪುಣೆ, 1988

ಧವಳೀಕರ್, ಎಂ.ಕೆ.; **ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ,** ಬುಕ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಬುಕ್ಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1999

ಧವಳೀಕರ್, ಎಂ.ಕೆ.; **ಕುಂತಾಸಿ: ಎ ಹರಪ್ಪನ್ ಪೋರ್ಟ್ ಇನ್ ವೆಸ್ಟರ್ನ್ ಇಂಡಿಯ,** ಸೌತ್ ಏಷ್ಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ, 1989

ಧವಳೀಕರ್. ಎಂ.ಕೆ.; **ಇಂಡಿಯನ್ ಪ್ರೋಟೋ ಹಿಸ್ಟರಿ,** ಬುಕ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಬುಕ್ಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1997

ಧವಳೀಕರ್, ಎಂ.ಕೆ. ಮತ್ತಿತರರು.; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ಇನಾಮ್‌ಗಾಂವ್,** (ಭಾಗ 1 ಮತ್ತು 2), ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 1988

ಧಾಕಿ, ಎಂ.ಎ. ಮತ್ತು ಇತರರು (ಸಂ); **ಎನ್‌ಸೈಕ್ಲೊಪೀಡಿಯ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಟೆಂಪಲ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್**, 6 ಸಂಪುಟಗಳು, ಅಮೆರಿಕನ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್, ದೆಹಲಿ

ನಂದಗೋಪಾಲ್ ಚೂಡಾಮಣಿ; **ಡ್ಯಾನ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಮ್ಯೂಸಿಕ್ ಆಸ್ ರೆಪ್ರೆಸೆಂಟೆಡ್ ಇನ್ ಕರ್ನಾಟಕ ಸ್ಕಲ್ಪ್‌ಚರ್ಸ್**, ಆಗಮ್ ಪ್ರಕಾಶನ, ದೆಹಲಿ, 1993

ನರಸಿಂಹಮೂರ್ತಿ, ಎ.ವಿ. (ಸಂ); **ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ಕರ್ನಾಟಕ**, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಮೈಸೂರು, 1975

ನರಸಿಂಹಮೂರ್ತಿ.ಎ.ವಿ.; **ಗಡಿಯಾಚೆ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ**, ಭಾರತೀಯ ವಿದ್ಯಾಭವನ, ಬೆಂಗಳೂರು, 2002

ನರಸಿಂಹಮೂರ್ತಿ, ಸಿ.ಎನ್.; **ಜೈನಿಸಮ್ ಇನ್ ದಿ ಕೆನರ ಕೋಸ್ಟ್**, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, 1983

ನರಸಿಂಹಯ್ಯ, ಬಿ.; **ನಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಅಂಡ್ ಮೆಗಲಿಥಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಇನ್ ತಮಿಳುನಾಡು**, ಸಂದೀಪ ಪ್ರಕಾಶನ, ಡೆಲ್ಲಿ, 1980

ನರಸಿಂಹನ್, ಎ.ಎಲ್. ಮತ್ತು ಮರಿಶಾಮಾಚಾರ್ (ಸಂ); **ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಶಿಲ್ಪಕಲೆ**, ಶಿಲ್ಪಕಲಾ ಪ್ರಪಂಚ, ಲಲಿತಕಲಾ ಅಕಾಡೆಮಿ, ಬೆಂಗಳೂರು, 1994

ನಾಗಯ್ಯ, ಜೆ.ಎಂ.; **ಆರನೆಯ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಶಾಸನಗಳು: ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ**, ವೀರಶೈವ ಅಧ್ಯಯನ ಶ್ರೀ ನಾಗನೂರು ರುದ್ರಾಕ್ಷಿಮಠ, ಬೆಳಗಾಂವಿ, 1992

ನಾಗರಾಜು, ಎಸ್.; **ಬುದ್ಧಿಸ್ಟ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಆಫ್ ವೆಸ್ಟರ್ನ್ ಇಂಡಿಯ**, ಆಗಮ್ ಪ್ರಕಾಶನ, ಡೆಲ್ಲಿ, 1981

ನಾಗರಾಜ್, ಎಂ.ಜಿ.; **ಕೊಡಗಿನ ಅರಸರು**, ಜಗದ್ಗುರು ಶ್ರೀ ಶಿವರಾತ್ರೀಶ್ವರ ಗ್ರಂಥಮಾಲೆ, ಮೈಸೂರು, 2003

ನಾಗರಾಜ್, ಎಂ.ಜಿ.; ನಾಯಕರ ಆಡಳಿತ, **ಕೋಲಾರ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ**, ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ಇಲಾಖೆ, ಮೈಸೂರು, 2004

ನಾಗರಾಜ್, ಎಂ.ಜಿ.; **ಕೊಡಗಿನ ಹಾಲೇರಿ ರಾಜವಂಶ**, ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ಇಲಾಖೆ, ಮೈಸೂರು, 2004

ನಾಗರಾಜರಾವ್, ಎಂ.ಎಸ್. ಮತ್ತು ಕೆ.ಸಿ.ಮಲ್ಹೋತ್ರ; **ದಿ ಸ್ಟೋನ್‌ಏಜ್ ಹಿಲ್‌ಡ್ವೆಲರ್ಸ್ ಆಫ್ ತೆಕ್ಕಲಕೋಟ**, ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 1965

ನಾಗರಾಜರಾವ್, ಎಂ.ಎಸ್.; ಗ್ರೇವ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಅರ್ಲಿ ಐರನ್–ಯೂಸಿಂಗ್ ಪೀಪಲ್ ಅಟ್ ಕೊಮಾರನಹಳ್ಳಿ – ರೀಸೆಂಟ್ ಎವಿಡೆನ್ಸ್, **ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ಕರ್ನಾಟಕ**, ಅ.ಸುಂದರ (ಸಂ), ಮೈಸೂರು, 1990

ನಾಗರಾಜರಾವ್, ಎಂ.ಎಸ್.; **ವಿಜಯನಗರ ಪ್ರೋಗ್ರೆಸ್ ಆಫ್ ರಿಸರ್ಚ್**, 1979–83 ಹಾಗೂ 1983–84, ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಇಲಾಖೆ

ನಾಗರಾಜರಾವ್, ಎಂ.ಎಸ್.; **ಪ್ರೋಟೊ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ತುಂಗಭದ್ರ ವ್ಯಾಲಿ**, ಧಾರವಾಡ, 1970

ನಾಗಸ್ವಾಮಿ, ಆರ್.; **ದಿ ಆರ್ಟ್ ಆಫ್ ತಮಿಳುನಾಡು**, ಸಂದೀಪ್ ಪ್ರಕಾಶನ, ದೆಹಲಿ, 1972

ನಾರಾಯಣನ್, ಎಂ.ಜಿ.ಎಸ್.; **ಇಂಡೆಕ್ಸ್ ಟು ಚೇರ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್**, ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಆಫ್ ಕೇರಳ, ತಿರುವನಂತಪುರ, 1972

ನಿಗಮ್, ಎಂ.ಎಲ್.; **ಸ್ಕಲ್ಪ್‌ಚರಲ್ ಹೆರಿಟೇಜ್ ಆಫ್ ಆಂಧ್ರದೇಶ**, ಬುಕ್‌ಲಿಂಕ್ಸ್ ಕಾರ್ಪೋರೇಷನ್, ಹೈದರಾಬಾದ್, 1975

ನಿಗಮ್, ಎಲ್.ಎಸ್.; **ರಿಡಲ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಐಕೊನಾಗ್ರಫಿ: ಛೆಟೆಟಿಕ್ ಆನ್ ರೇರ್ ಐಕನ್ ಫ್ರಮ್ ತಾಲಾ**, ಶಾರದ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 1999–2000

ನೀಲಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಕೆ.ಎ.; **ಎ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ**, ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್ಸ್, ದೆಹಲಿ

ನ್ಯೂಮೇಯರ್, ಇ.; **ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಇಂಡಿಯನ್ ರಾಕ್ ಪೇಟಿಂಗ್ಸ್**, ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಪ್ರೆಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1983

ನ್ಯೂಮೇಯರ್, ಇ.; ರಾಕ್ ಆರ್ಟ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ, **ರಾಕ್ ಆರ್ಟ್ ಇನ್ ದಿ ಓಲ್ಡ್ ವರ್ಲ್ಡ್**, ಇಂದಿರಾಗಾಂಧಿ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಸೆಂಟರ್ ಫಾರ್ ದಿ ಆರ್ಟ್ಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1992

ನ್ಯೂಮೇಯರ್, ಇ.; **ಲೈನ್ಸ್ ಆನ್ ಸ್ಟೋನ್: ದಿ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ರಾಕ್ ಆರ್ಟ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ**, ಮನೋಹರ್ ಪಬ್ಲಿಷರ್ಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1993

ಪಂತ್, ಪಿ.ಸಿ.; **ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ್, ಎ ಸ್ಟಡಿ ಆಫ್ ಓಲ್ಡ್ ಸ್ಟೋನ್‌ಏಜ್**, ಆಗಮ್ ಕಲಾ ಪ್ರಕಾಶನ, ಡೆಲ್ಲಿ, 1982

ಪದ್ದಯ್ಯ, ಕೆ. ಮತ್ತು ಇ.ಜೆ.ಬ್ರಿಲ್ (ಸಂ): ಇನ್ವೆಸ್ಟಿಗೇಶನ್ಸ್ ಇನ್ ಟು ದಿ ನಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ ಆಫ್ ದಿ **ಶೋರಾಪುರ್ ದೋಆಬ್, ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ**, ಲಿಡನ್, 1973

ಪದ್ದಯ್ಯ, ಕೆ.; **ದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಕಲ್ಚರ್ ಆಫ್ ದಿ ಹುಣಸಗಿ ವ್ಯಾಲಿ (ಪೆನಿನ್ಸುಲಾರ್ ಇಂಡಿಯ): ಎ ಸೆಟ್ಲ್‌ಮೆಂಟ್ ಸಿಸ್ಟಮ್ ಪರ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟಿವ್**, ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 1982

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

ಪದ್ದಯ್ಯ, ಕೆ.; **ದಿ ನ್ಯೂ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಅಂಡ್ ಇಟ್ಸ್ ಆಫ್ಟರ್‌ಮತ್,** ರವೀಶ್ ಪಬ್ಲಿಷರ್ಸ್, ಪುಣೆ, 1990

ಪದ್ದಯ್ಯ, ಕೆ.; **ರೀಸೆಂಟ್ ಸ್ಟಡೀಸ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ,** ಮುನ್ಷಿರಾಮ್ ಮನೋಹರ್‌ಲಾಲ್ ಪಬ್ಲಿಷರ್ಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2002

ಪಪ್ಪು, ಆರ್.ಎಸ್.; **ಅಶೂಲಿಯನ್ ಕಲ್ಚರ್ ಇನ್ ಪೆನಿನ್‌ಸುಲಾರ್ ಇಂಡಿಯ: ಎನ್ ಎಕಲಾಜಿಕಲ್ ಪರ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟಿವ್,** ಡಿ.ಕೆ.ಪ್ರಿಂಟ್ ವರ್ಲ್ಡ್, ನ್ಯೂ ಡೆಲ್ಲಿ, 2001

ಪ್ರಕಾಶ್, ಬಿ. ಮತ್ತು ತ್ರಿಪಾಠಿ, ವಿಭ.; **ಐರನ್ ಟೆಕ್ನಾಲಜಿ ಇನ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ,** ಮೆಟಲ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಮೆಟೀರಿಯಲ್ಸ್, 1986

ಪ್ರಧಾನ್, ಎಸ್.; **ರಾಕ್ ಆರ್ಟ್ ಇನ್ ಒರಿಸ್ಸ,** ಆರ್ಯನ್ ಬುಕ್ಸ್ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್, ನ್ಯೂ ಡೆಲ್ಲಿ, 2001

ಪ್ರಭಾಕರ, ಎಂ.ಎಸ್.; **ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತು ಚಂದ್ರಿಕೆ,** ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ, 2000

ಪರ್ಪೊಲ, ಆಸ್ಕೊ.; **ಡಿಸೈಫರಿಂಗ್ ದಿ ಇಂಡಸ್ ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಟ್,** ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್, 1994

ಪರ್ಸಿ ಬ್ರೌನ್, **ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ (ಬುದ್ಧಿಸ್ಟ್ ಅಂಡ್ ಹಿಂದು),** ಮುಂಬೈ, 1942

ಪಾಂಡೆ, ಎಸ್.ಕೆ.; **ಇಂಡಿಯನ್ ರಾಕ್ ಆರ್ಟ್,** ಆರ್ಯನ್ ಬುಕ್ಸ್ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1993

ಪಾಂಡೆ, ಎಸ್.ಎನ್.; **ಎಕನಾಮಿಕ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಮಾಡರ್ನ್ ಇಂಡಿಯ (1757–1947),** ರೀಡ್‌ವರ್ದಿ, ಡೆಲ್ಲಿ, 2008

ಪಾಟ್ಸ್, ಡಿ.ಟಿ.; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಟ್ ತೆಪೆ–ಯಾಹ್ಯ– ಇರಾನ್, 1967–75,** ಕೇಂಬ್ರಿಜ್, 2001

ಪಾಟೀಲ್, ಸಿ.ಎಸ್.; **ಟೆಂಪಲ್ಸ್ ಆಫ್ ಬಳ್ಳಾರಿ ಅಂಡ್ ರಾಯಚೂರು ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್ಸ್, ಕರ್ನಾಟಕ (1000–1325),** ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಇಲಾಖೆ, ಮೈಸೂರು, 1992

ಪ್ರಿಂಗಲ್ ಕೆನಡಿ; **ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಗ್ರೇಟ್ ಮೊಗಲ್ಸ್**

ಪೀಟರ್ ಎನ್. ಸ್ಟಯರ್ನ್ಸ್ (ಸಂ); **ಎನ್‌ಸೈಕ್ಲೊಪೀಡಿಯ ಆಫ್ ವರ್ಲ್ಡ್ ಹಿಸ್ಟರಿ,** ಹಾರ್ಕೋರ್ಟ್, ಹೂಟನ್ ಮಿಫ್ಲಿನ್, 2002

ಪೀಟರ್ ಹಾರ್ಡಿ – **ಹಿಸ್ಟೋರಿಯನ್ಸ್ ಆಫ್ ಮೆಡೀವಲ್ ಇಂಡಿಯ**

ಪುಟ್ಟಣ್ಣ, ಎಂ.ಎಸ್.; **ಗುಮ್ಮನಾಯಕನ ಪಾಳೆಯಗಾರರು,** ಬೆಂಗಳೂರು, 1976

ಪುರುಷೋತ್ತಮ ಬಿಳಿಮಲೆ; **ಕರಾವಳಿ ಜಾನಪದ,** ಮಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಮಂಗಳಗಂಗೋತ್ರಿ, 1990

ಪೆಟ್ರಾಗ್ಲಿಯ, ಮೈಕೆಲ್ ಮತ್ತು ಕೋರಿಶೆಟ್ಟರ್, ಆರ್.; **ಅರ್ಲಿ ಹ್ಯೂಮನ್ ಬಿಹೇವಿಯರ್ ಇನ್ ಗ್ಲೋಬಲ್ ಕಾಂಟೆಕ್ಸ್ಟ್,** ರೌಟ್ಲೇ ಪಬ್ಲಿಶರ್ಸ್, ಲಂಡನ್, 1998

ಪೋಶೆಲ್, ಜಿ.ಎಲ್.; **ರೇಡಿಯೊ ಕಾರ್ಬನ್ ಡೇಟ್ಸ್ ಫಾರ್ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ,** ಪೆನ್ಸಿಲ್‌ವೇನಿಯ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಫಿಲಡೆಲ್ಫಿಯ, 1990

ಪೋಶೆಲ್, ಜಿ.ಎಲ್ ಮತ್ತು ರಿಸಮನ್.; **ಕ್ರೊನಾಲಜೀಸ್ ಇನ್ ಓಲ್ಡ್ ವರ್ಲ್ಡ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ (ಸಂಪುಟ–1),** ದಿ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಆಫ್ ಶಿಕಾಗೊ, ಶಿಕಾಗೊ ಅಂಡ್ ಲಂಡನ್, 1992

ಪೋಶೆಲ್, ಜಿ.ಎಲ್.; **ಹರಪ್ಪನ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್: ಎ ರೀಸೆಂಟ್ ಪರ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟಿವ್,** ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಅಂಡ್ ಐ.ಬಿ.ಹೆಚ್., ನವದೆಹಲಿ, 1993

ಫುಟ್, ಆರ್.ಬಿ.; **ದಿ ಫುಟ್ ಕಲೆಕ್ಷನ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಅಂಡ್ ಪ್ರೋಟೊ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಆಂಟಿಕ್ವಿಟೀಸ್: ದೇರ್ ಏಜಸ್ ಅಂಡ್ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಬ್ಯೂಷನ್ಸ್,** ಗೌರ್ನಮೆಂಟ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ, ಮದ್ರಾಸ್, 1916

ಫೇರ್ ಸರ್ವಿಸ್ (ಜೂ). ಡಬ್ಲ್ಯೂ. ಎ.; **ದಿ ರೂಟ್ಸ್ ಆಫ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ,** ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಆಫ್ ಶಿಕಾಗೊ, 1975

ಭಟ್‌ಸೂರಿ, ಕೆ.ಜಿ.; **ಆರ್ಟ್ ಅಂಡ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಕೆನರ,** (ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪ್ರಬಂಧ), ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಮೈಸೂರು, 1987

ಬರ್ಟನ್ ಸ್ಟೀನ್; **ಎ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ,** ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1998

ಬಕ್ಷಿ, ಎಸ್.ಆರ್.; **ಅಡ್ವಾನ್ಸ್ಡ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಮೆಡೀವಲ್ ಇಂಡಿಯ(3 ಸಂಪುಟಗಳು),** ಅನ್‌ಮೋಲ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್ಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 2003

ಬ್ಯಾಡ್ಜ್. ಎ.ಎ.ಡಬ್ಲ್ಯೂ.; **ದಿ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ದಿ ಗ್ರೇಟ್**, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್, 1890

ಬಾದ್ರಿ, ಕೆ.ಎಂ.; **ಎ ಕಲ್ಚರಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ನಾರ್ದರನ್ ಇಂಡಿಯ**

ಬೆಲ್‌ವುಡ್ ಪೀಟರ್: **ಫಸ್ಟ್ ಫಾರ್ಮರ್ಸ್: ದಿ ಆರಿಜನ್ಸ್ ಆಫ್ ಅಗ್ರಿಕಲ್ಚರಲ್ ಸೊಸೈಟಿ**, ವಿಲ್ಲಿ, ಬ್ಲಾಕ್‌ವೆಲ್, 2004

ಬ್ಯಾನರ್ಜಿ, ಎನ್.ಆರ್.; **ಐರನ್ ಏಜ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ**, ಮೋತಿಲಾಲ್ ಬನಾರಸಿದಾಸ್ ಪಬ್ಲಿಷರ್ಸ್, ದೆಹಲಿ, 1965

ಬ್ಯಾನರ್ಜಿ, ಎನ್.ಆರ್.; **ನಾಗ್ದ**, ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1986

ಬಾಲಸುಬ್ರಮಣ್ಯ; **ಮರೆಯಲಾಗದ ಮಹಾಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ** (ಅನುವಾದ), ಸೂರ್ಯನಾರಾಯಣರಾವ್. ಬಿ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ, 2000

ಬಿನ್‌ಫರ್ಡ್ ಲೂಯಿಸ್, ಆರ್.; **ಎನ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಪರ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟಿವ್**, ಸೆಮಿನಾರ್ ಪ್ರೆಸ್, ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್, 1972

ಬಿನ್‌ಫರ್ಡ್, ಲೂಯಿಸ್, ಆರ್.; **ಇನ್ ಪರ್ಸ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ದಿ ಪಾಸ್ಟ್**, ಥೇಮ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಹಡ್‌ಸನ್, ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್, 1983

ಬ್ರಯಾನ್ ಫಗನ್.; **ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಕಂಪಾನಿಯನ್ ಟು ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ**, ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಪ್ರೆಸ್, ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್, 1996

ಬಿಲೆ, ಟಿ.ಡಬ್ಲ್ಯೂ.; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಟ್ ತೆಪೆಯಾಹ್ಯಾ, ಇರಾನ್, ದಿ ಅರ್ಲಿ ಪೀರಿಯಡ್ಸ್ (1967–75)**, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್, 1986

ಬಿಷ್ಟ್, ಆರ್.ಎಸ್.; ಸ್ಟ್ರಕ್ಚರಲ್ ರಿಮೇನ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಟೌನ್ ಪ್ಲಾನಿಂಗ್ ಆಫ್ ಬನಾವಳಿ, **ಫ್ರಾಂಟಿಯರ್ಸ್ ಆಫ್ ದ ಇಂಡಸ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್**, ಬಿ.ಬಿ. ಲಾಲ್ ಮತ್ತು ಎಸ್.ಪಿ. ಗುಪ್ತ (ಸಂ), ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1984

ಬ್ರುವೋಸ್, ಎಸ್.ಎಮ್.; **ದಿ ಬರೀಡ್ ಸಿಟೀಸ್ ಆಫ್ ಸಿಲೋನ್, ಎ ಗೈಡ್‌ಬುಕ್ ಟು ಅನುರಾಧಪುರ ಅಂಡ್ ಪೋಲನ್ನಾರುವ**, 1999

ಬ್ಯೂಲರ್, ಜಿ.; **ಇಂಡಿಯನ್ ಪೇಲಿಯೋಗ್ರಫಿ**, ಮುನ್ಷಿರಾಮ್ ಮನೋಹರ್‌ಲಾಲ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2004

ಭೈರವಿ ಪ್ರಸಾದ್; **ಐರನ್ ಅಂಡ್ ಸೋಶಿಯಲ್ ಚೇಂಜ್ ಇನ್ ಅರ್ಲಿ ಇಂಡಿಯ**, ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಯುನಿವರ್ಸಿಟಿ ಪ್ರೆಸ್, 2006

ಬ್ರೆಬಿಯ, ಸಿ.ಎ. ಮತ್ತು ಗಂಬಿನ್ (ಸಂ).; **ದಿ ಮಾರಿಟೈಮ್ ಅಂಡ್ ಅಂಡರ್ ವಾಟರ್ ಹೆರಿಟೇಜ್**, ವೆಸೆಕ್ಸ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಟೆಕ್ನಾಲಜಿ, ಸೌಥ್ ಹಾಂಪ್ಟನ್, 2003

ಬೋರ್ಡ್ಸ್, ಎಫ್. (ಸಂ); **ದಿ ಆರಿಜನ್ ಆಫ್ ಹೋಮೋಸೇಪಿಯನ್ಸ್**, ಯುನೆಸ್ಕೊ, ಪ್ಯಾರಿಸ್, 1972

ಬೋರ್ಡ್ಸ್, ಎಫ್.; **ದಿ ಓಲ್ಡ್ ಸ್ಟೋನ್ ಏಜ್**, ಮ್ಯಾಗ್ರಾಹಿಲ್, ಲಂಡನ್–ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್, 1968

ಬೋನರ್, ಆಲೈಸ್.; **ಪ್ರಿನ್ಸಿಪಲ್ಸ್ ಆಫ್ ಕಂಪೋಸಿಷನ್ ಇನ್ ಹಿಂದು ಸ್ಕಲ್ಪ್‌ಚರ್ಸ್**, ಮೋತಿಲಾಲ್ ಬನಾರಸಿದಾಸ್, ದೆಹಲಿ, 1990

ಬೋಸ್, ಡಿ.ಎಮ್. (ಸಂ); **ಎ ಕನ್‌ಸೈಜ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಸೈನ್ಸ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ**, ಡೆಲ್ಲಿ, 1971

ಭಟ್ಟ, ಗುರುರಾಜ, ಪಿ.; **ಸ್ಟಡೀಸ್ ಇನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಅಂಡ್ ಕಲ್ಚರ್ ಆಫ್ ತುಳುನಾಡು**, ಕಲ್ಯಾಣಪುರ, 1975

ಭಟ್ ಸೂರಿ, ಕೆ.ಜಿ.; **ಗೇರುಸೊಪ್ಪೆಯ ಜೈನ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಮೂರ್ತಿ ಶಿಲ್ಪ**, ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಮತ್ತು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯಗಳ ಇಲಾಖೆ, ಮೈಸೂರು, 1996

ಮಜುಂದಾರ್, ಬಿ.; **ಎ ಗೈಡ್ ಟು ಸಾರನಾಥ್**, ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ನವದೆಹಲಿ, 1937

ಮಜುಂದಾರ್, ಎನ್.ಜಿ.; **ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ಲೋರೇಶನ್ಸ್ ಇನ್ ಸಿಂಧ್**, ಮೆಮಾಯರ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಸರ್ವೇ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ, ನಂ.48, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1934

ಮಣಿ, ಬಿ.ಆರ್.; **ಥ್ರೆಶೋಲ್ಡ್ ಆಫ್ ದಿ ಓರಿಯೆಂಟ್, ಸ್ಟಡೀಸ್ ಇನ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಇನ್‌ವೆಸ್ಟಿಗೇಶನ್ಸ್**, ಆರ್ಯನ್ ಬುಕ್ಸ್ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 1997

ಮಟ್ಪಾಲ್, ವೈ.; **ರಾಕ್ ಆರ್ಟ್ ಇನ್ ಕುಮಾವ್ ಹಿಮಾಲಯ**, ಆರ್ಯನ್ ಬುಕ್ಸ್ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1995

ಮರುಳಯ್ಯ, ಸಾ.ಶಿ., **ಕೆಳದಿ ಅರಸರು ಮತ್ತು ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ**, ಬೆಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಮಹದೇವ, ಸಿ.; **ವಿಜಯನಗರದ ಗಾರೆ ಶಿಲ್ಪಗಳು**, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ, 2000

ಮಹದೇವ, ಸಿ. ಮತ್ತು ಇತರರು; **ಕರ್ನಾಟಕ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕೋಶ** (ಹಾವೇರಿ ಜಿಲ್ಲೆ), ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ, 1999

ಮಹದೇವನ್, ಐ.; **ದ ಇಂಡಸ್ ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಟ್ ಟೆಕ್ಸ್ಟ್, ಕನ್‌ಕಾರ್ಡೆನ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಟೇಬಲ್ಸ್,** ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1977

ಮಹದೇವನ್, ಐ.; **ಕಾರ್ಪಸ್ ಆಫ್ ದಿ ತಮಿಳ್ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್,** ತಮಿಳುನಾಡು ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ, ಮದ್ರಾಸು, 1966

ಮಹಮ್ಮದ್ ಎಸ್. ಹುಸೇನ್ ಮತ್ತು ನಯನಾರ್.; **ಅರಬ್ ಜಿಯಾಗ್ರಾಫರ್ಸ್: ನಾಲೆಜ್ ಆಫ್ ಸದರ್ನ್ ಇಂಡಿಯ** (ಸಂಪುಟ–6), ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಆಫ್ ಮದ್ರಾಸ್, ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಸೀರೀಸ್, ಮದ್ರಾಸ್

ಮಹಾಜನ್, ವಿ.ಡಿ.; **ಇಂಡಿಯ ಸಿನ್ಸ್ 1526,** ಎಸ್.ಚಾಂದ್ ಗ್ರೂಪ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 1969

ಮಹಾಲಿಂಗಮ್, ಟಿ.ವಿ.; **ಅರ್ಲಿ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಪೇಲಿಯೋಗ್ರಫಿ,** ಮದ್ರಾಸ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಮದ್ರಾಸ್, 1974

ಮಹಾಲಿಂಗಮ್, ಟಿ.ವಿ.; **ಅಡ್ಮಿನಿಸ್ಟ್ರೇಶನ್ ಅಂಡ್ ಸೊಸೈಟಿ ಅಂಡರ್ ದಿ ವಿಜಯನಗರ (ಸಂಪುಟ–1),** ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಆಫ್ ಮದ್ರಾಸ್, ಮದ್ರಾಸ್, 1969

ಮಹಾಲಿಂಗಮ್, ಟಿ.ವಿ.; **ರಿಪೋರ್ಟ್ ಆಫ್ ದಿ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಇನ್ ದಿ ಲೋಯರ್ ಕಾವೇರಿ ವ್ಯಾಲಿ (ತಿರುಕಾಂಪುಲಿಯೂರ್ ಅಂಡ್ ಅಳಗರೈ) 1962–64,** ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಆಫ್ ಮದ್ರಾಸ್, ಮದ್ರಾಸ್, 1970

ಮಾರ್ಕೋಗ್ಲೇನ್, ಇ.; **ದಿ ಫಿನಿಷಿಯನ್ಸ್,** ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಆಫ್ ಕ್ಯಾಲಿಫೋರ್ನಿಯ, 2000

ಮಾರ್ಕೋನಿ, ಸಿ.ಬಿ.ಎಂ.; **ದಿ ಸ್ಟೋನ್ ಏಜ್ ಆಫ್ ನಾರ್ದನ್ ಆಫ್ರಿಕ,** ಪೆಂಗ್ವಿನ್ ಬುಕ್ಸ್, ಹಾರ್ಡ್ಸ್‌ವರ್ಥ್, 1960

ಮಾರ್ಟನ್ ಪ್ರಯಡ್; **ದಿ ಎವಲೂಶನ್ ಆಫ್ ಪೊಲಿಟಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿ,** ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್, 1967

ಮಾಲತಿ ಮಹಾಜನ್; **ಎ ಗೇಟ್ ಟು ಏನ್ಸಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್,** ಶಾರದ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 2004

ಮ್ಯಾನಿಯ, ಡಿ. ಮತ್ತು ಮ್ಯಾನಿಯ, ಯು.; **ಡೆಲಿಬರೇಟ್ ಎನ್‌ಗ್ರೇವಿಂಗ್ಸ್ ಆನ್ ಬೋನ್ ಆರ್ಟಿಫಾಕ್ಟ್ ಆಫ್ ಹೋಮೋ ಎರೆಕ್ಟಸ್,** ರಾಕ್ ಆರ್ಟ್ ರಿಸರ್ಚ್, 2005

ಮ್ಯಾನಿಯ, ಡಿ. ಮತ್ತು ಮ್ಯಾನಿಯ, ಯು.; **ಹೋಮೋ ಎರೆಕ್ಟಸ್ ಇನ್ ಕಲ್ಚರ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವೈರ್ನಮೆಂಟ್,** ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ರಿಪೋರ್ಟ್, 2003

ಮಿತ್ರ, ಡಿ.; **ಬುದ್ಧಿಸ್ಟ್ ಮಾನ್ಯುಮೆಂಟ್ಸ್,** ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ನವದೆಹಲಿ, 1971

ಮಿಶ್ರ, ವಿ.ಡಿ.; **ಇನ್ವೆಸ್ಟಿಗೇಷನ್ಸ್ ಇನ್ ಟು ದಿ ಮೆಗಾಲಿಥಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಆಫ್ ಅಲಹಾಬಾದ್ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್,** ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಅಲಹಾಬಾದ್, 2000

ಮಿಶ್ರ, ವಿ.ಡಿ.; **ಮೆಸೋಲಿಥಿಕ್ ಇಂಡಿಯ,** ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಅಲಹಾಬಾದ್, 2002

ಮಿಶ್ರ, ವಿ.ಡಿ.; **ಸಮ್ ಆಸ್ಪೆಕ್ಟ್ಸ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ,** ಪ್ರಭಾತ್ ಪ್ರಕಾಶನ, ಅಲಹಾಬಾದ್, 1977

ಮಿಶ್ರ, ವಿ.ಡಿ.; **ಲೋಯರ್ ಅಂಡ್ ಮಿಡಲ್ ಪೇಲಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಆಫ್ ನಾರ್ದನ್ ವಿಂಧ್ಯಾಸ್,** ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಅಲಹಾಬಾದ್, 1980

ಮಿಶ್ರ, ವಿ.ಡಿ.; **ಆರಿಜಿನ್, ಕ್ರೊನಾಲಜಿ ಅಂಡ್ ಟ್ರಾನ್ಸ್‌ಫರ್ಮೇಶನ್ ಆಫ್ ದಿ ಮೆಸೋಲಿಥಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ,** ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, 2002

ಮಿಶ್ರ, ವಿ.ಎನ್.; **ಪ್ರಿ ಅಂಡ್ ಪ್ರೋಟೊ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ದಿ ಬೆರಾಚ್ ಬೇಸಿನ್,** ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 1967

ಮಿಶ್ರ, ವಿ.ಎನ್., ಮಟ್ಪಾಲ್, ವೈ. ಮತ್ತು ಮಾಲತಿ ನಾಗರ್.; **ಭೀಂಬೇಟ್ಕ – ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಹಿಸ್ ಆರ್ಟ್ ಇನ್ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಇಂಡಿಯ,** ಎಗ್ಸಿಬಿಷನ್ ಸೊವನಿಯರ್, ಪುಣೆ, 1977

ಮಿರಾಶಿ, ವಿ.ವಿ.; **ಲಿಟರರಿ ಅಂಡ್ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ಸ್ಟಡೀಸ್ ಇನ್ ಇಂಡಾಲಜಿ,** ಮೋತಿಲಾಲ್ ಬನಾರಸಿದಾಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 1974

ಮುಗಲ್, ಎಂ.ಆರ್.; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ಜಲೀಲ್‌ಪುರ,** ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ, ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಸರ್ವೇ ಆಫ್ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್, 1972

ಮುಜಫರ್ ಆಲಮ್ ಮತ್ತು ಸಂಜಯ್ ಸುಬ್ರಮಣ್ಯನ್; **ದಿ ಮೊಗಲ್ ಸ್ಟೇಟ್ 1526–1750,** ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್ಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1998

ಮುಜೀಬ್, ಎಂ. ಮತ್ತು ಮೊಹಿಬುಲ್ ಹಸನ್.; ಹಿಸ್ಟೋರಿಯನ್ಸ್ ಆಫ್ ಮೆಡೀವಲ್ ಇಂಡಿಯ

ಮುನ್‌ಸ್ಲೋ ಅಲನ್; **ದಿ ರೌಟ್‌ಲೆಜ್ ಕಂಪ್ಯಾನಿಯನ್ ಟು ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ಸ್ಟಡೀಸ್,** ರೌಟ್‌ಲೆಜ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್ಸ್, ಲಂಡನ್, 2000

ಮೂರ್ತಿ, ಯು.ಎಸ್.; **ಮೆಗಲಿಥಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ, ಸೋಶಿಯೋ ಎಕನಾಮಿಕ್ ಪರ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟಿವ್ಸ್,** ಗಂಗ ಕಾವೇರಿ ಪಬ್ಲಿಷರ್ಸ್, ವಾರಣಾಸಿ, 1994

ಮೆಹ್ತ, ಆರ್.ಎನ್.; **ಪ್ರಿ ಬುದ್ಧಿಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ,** ಮುಂಬೈ, 1939

ಮೊಹಾಪಾತ್ರ, ಜಿ.ಸಿ.; **ದಿ ಸ್ಟೋನ್ ಏಜ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಆಫ್ ಒರಿಸ್ಸ,** ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 1962

ರಂಗಾಚಾರ್ಯ ಆದ್ಯ.; **ಭರತಮುನಿ ವಿರಚಿತ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ,** ಅಕ್ಷರ ಪ್ರಕಾಶನ, ಹೆಗ್ಗೋಡು, 2003

ರಮೇಶ್, ಕೆ.ವಿ.; **ತುಳುನಾಡಿನ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು ಮತ್ತು ಧರ್ಮಸಮನ್ವಯ,** ಉಜಿರೆ, 1985

ರಮೇಶ್, ಕೆ.ವಿ.; **ಎ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಕೆನರ,** ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ, 1970

ರಹಮತ್ ತರೀಕೆರೆ.; **ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸೂಫಿ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳು,** ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ

ರಾಜನ್, ಕೆ.; **ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಗೆಜೆಟಿಯರ್ ಆಫ್ ತಮಿಳುನಾಡು,** ತಮಿಳು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ತಂಜಾವೂರು, 1997

ರಾಜನ್, ಕೆ.; **ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ತಮಿಳುನಾಡು (ಕೊಂಗು ಕಂಟ್ರಿ),** ಬುಕ್ ಇಂಡಿಯ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಕಂಪನಿ, ಡೆಲ್ಲಿ, 1994

ರಾಜುಕಾಲಿದೋಸ್; ಎನ್‌ಸೈಕ್ಲೊಪೀಡಿಯ ಆಫ್ ಹಿಂದು ಐಕೊನಾಗ್ರಫಿ(4 ಸಂಪುಟಗಳು), (ಅರ್ಲಿ–ಮೆಡೀವಲ್ ಪೀರಿಯಡ್)

ರಾಜರಾಮ್ ಹೆಗ್ಗಡೆ (ಸಂ).; **ಮಲೆ ಕರ್ನಾಟಕದ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು,** ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ

ರಾಜರಾಮ ಹೆಗ್ಡೆ; **ಶುಂಗ ಆರ್ಟ್: ಕಲ್ಚರಲ್ ರಿಫ್ಲೆಕ್‌ಷನ್ಸ್,** ಶಾರದ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 2001–02

ರಾಜಶೇಖರ್, ಎಸ್.; **ಮಾಸ್ಟರ್ ಪೀಸಸ್ ಆಫ್ ವಿಜಯನಗರ ಆರ್ಟ್,** ಡಿ.ಬಿ.ತಾರಾಪೊರೆವಾಲ ಸನ್ಸ್ ಕಂಪನಿ ಪ್ರೈವೇಟ್ ಲಿಮಿಟೆಡ್, ಮುಂಬೈ, 1983

ರಾಜೇಂದ್ರವರ್ಮ.; ದಿ ವರ್ಲ್ಡ್ ಆಫ್ ವೇದಿಕ್ ಲೈಫ್ ಅಂಡ್ ಕಲ್ಚರ್

ರಾಧಾಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ.; **ಎ ಕಲ್ಚರಲ್ ಸ್ಟಡಿ ಆಫ್ ಶಿವತತ್ತ್ವರತ್ನಾಕರ,** ಕೆಳದಿ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಕೆಳದಿ.

ರಾಮ್, ಎಸ್. ಮತ್ತು ಆರ್. ಕುಮಾರ್; (ಸಂ) **ಎನ್‌ಸೈಕ್ಲೊಪೀಡಿಯ ಆಫ್ ಗ್ರೇಟ್ ಮೆನ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ (20 ಸಂಪುಟಗಳು),** ಕಾಮನ್‌ವೆಲ್ತ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2008

ರಾಮಚಂದ್ರ ಮೂರ್ತಿ, ಎನ್.ಎಸ್.; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ಕೋಟಲಿಂಗ, ಕರೀಮ್‌ನಗರ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್ 1982–83,** ಡೈರೆಕ್ಟರೇಟ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಅಂಡ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ಸ್, ಹೈದರಾಬಾದ್

ರಾಮಚಂದ್ರ ಮೂರ್ತಿ, ಪಿ.; **ಮೆಗಲಿಥಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ ಆಫ್ ದಿ ಗೋದಾವರಿ ಬೇಸಿನ್**, ಶಾರದ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 1999–2000

ರಾಮಚಂದ್ರರಾವ್, ಎಸ್.ಕೆ.; **ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ, ನೆಲೆ–ಹಿನ್ನೆಲೆ,** ಬೆಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಬೆಂಗಳೂರು, 1975

ರಾಮಚಂದ್ರರಾವ್, ಎಸ್.ಕೆ.; **ಪ್ರತಿಮಾ ಕೋಶ ಸಂಪುಟಗಳು** (1–6), ಶ್ರೀ ಸತ್ಯನ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಶನ್ಸ್, ದೆಹಲಿ, 2003

ರಾಮಭಟ್ಟ ಉಪ್ಪಂಗಳ.; **ಕನ್ನಡ ವೈಯ್ಯಾಕರಣಿ ಭಟ್ಟಾಕಳಂಕ**, ಅಕಳಂಕ ಪ್ರಕಾಶನ, ಉಡುಪಿ, 1986

ರಾಮಭಟ್ಟ ಬಿ.ಎಸ್.; **ಬೆಳಗುತ್ತಿ ಅರಸೊತ್ತಿಗೆ**

ರಾಮರಾವ್, ಎಂ.; **ಕರ್ನಾಟಕ – ಆಂಧ್ರ ರಿಲೇಶನ್ಸ್**, ಕನ್ನಡ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ, 1974

ರಾಯ್, ಟಿ.ಎನ್.; **ದಿ ಗ್ಯಾಂಜೆಸ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್**, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1983

ರಾಯ್‌ಚೌಧರಿ, ಎಚ್.ಸಿ.; **ಪೊಲಿಟಿಕಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ**, ಕಲ್ಕತ್ತ, 1996

ರಾಯ್ನಲ್, ಜೀನ್–ಪಾಲ್; **ದಿ ಅರ್ಲಿಯೆಸ್ಟ್ ಆಕ್ಯುಪೇಶನ್ ಆಫ್ ಅಟ್ಲಾಂಟಿಕ್ ಮೊರಾಕ್ಕೊ**, ಯುನಿವರ್ಸಿಟಿ ಆಫ್ ಲೀಡನ್, ಲೀಡನ್, 1995

ರಾವ್, ಎಸ್.ಆರ್.; **ದಿ ಡಿಸೈಫರ್‌ಮೆಂಟ್ ಆಫ್ ದಿ ಇಂಡಸ್ ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಟ್,** ದಿ ಏಷ್ಯ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1992

ರಾವ್, ಎಸ್.ಆರ್.; **ಡಾನ್ ಅಂಡ್ ಡೆವಲ್ಯೂಷನ್ ಆಫ್ ದಿ ಇಂಡಸ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್**, ಆದಿತ್ಯ ಪ್ರಕಾಶನ, ನವದೆಹಲಿ, 1991

ರಾವ್, ಎಸ್.ಆರ್.; **ಲೋಥಲ್ ಅಂಡ್ ದಿ ಇಂಡಸ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್,** ಏಷ್ಯ ಪಬ್ಲಿಕೇಶನ್ ಹೌಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1973

ರಿಜ್ವಿ, ಎಸ್.ಎ.ಎ.; **ವಂಡರ್ ದಟ್ ವಾಸ್ ಇಂಡಿಯ (2ಸಂ),** ಪಿಕಡಾರ್ ಇಂಡಿಯ, 1996

ರೆನ್‌ಫ್ರ್ಯೂ ಮತ್ತಿತರರು; **ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ, ಥಿಯರೀಸ್, ಮೆಥೆಡ್ ಅಂಡ್ ಪ್ರಾಕ್ಟಿಸ್,** ಥೇಮ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಹಡ್‌ಸನ್, ಲಂಡನ್, 1991

ರೇ, ನಿಹಾರಂಜನ್; **ಮೌರ್‍ಯ ಅಂಡ್ ಶುಂಗ ಆರ್ಟ್,** ಕಲ್ಕತ್ತ, 1947

ರೈಸ್, ಬಿ.ಎಲ್.; **ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕ** ಸಂಪುಟಗಳು, ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಮತ್ತು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಇಲಾಖೆ, ಮೈಸೂರು, ಪರಿಷ್ಕೃತ ಸಂಪುಟಗಳು 1–14, (ಪ್ರಕಟಣೆ) ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಮೈಸೂರು

ರೋಜ್‌ನ್ಯೆಪಿ; **ಆರ್ಟ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಈಸ್ಟ್ ಏಷ್ಯ,** ಥೇಮ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಹಡ್‌ಸನ್, ಲಂಡನ್, 1967

ರೋಮಿಲ ಥಾಪರ್; **ಎ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ**(ಸಂಪುಟ–1), ಪೆಂಗ್ವಿನ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಶನ್, 1966

ರೋಮಿಲ ಥಾಪರ್; **ಅಶೋಕ ಅಂಡ್ ಡಿಕ್ಲೈನ್ ಆಫ್ ದಿ ಮೌರ್‍ಯಾಸ್,** ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಪ್ರೆಸ್, 1961

ರೋಮಿಲ ಥಾಪರ್; **ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಸೋಷಿಯಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ,** ಓರಿಯಂಟ್ ಲಾಂಗ್‌ಮನ್, 1978

ರೋಮಿಲ ಥಾಪರ್; **ಅರ್ಲಿ ಇಂಡಿಯ; ಫ್ರಮ್ ದಿ ಆರಿಜನ್ಸ್ ಟು ಎ.ಡಿ.1300,** ಪೆಂಗ್ವಿನ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 2002

ರೌಕ್ಸ್, ಜಾರ್ಜಸ್.; **ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇರಾಕ್,** ಪೆಂಗ್ವಿನ್, ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್

ಲಾಲ್. ಬಿ.ಬಿ.; **ದಿ ಸರಸ್ವತಿ ಫ್ಲೋಸ್ ಆನ್,** ಆರ್ಯನ್ ಬುಕ್ಸ್ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಶನಲ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2002

ಲಾಲ್. ಬಿ.ಬಿ. ಮತ್ತು ಇತರರು.; **ದಿ ಅರ್ಲಿ ಹರಪ್ಪನ್ಸ್,** ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಸರ್ವೇ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ ಮತ್ತು ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್, 2002

ಲಾಲ್, ಬಿ.ಬಿ.; **ದಿ ಅರ್ಲಿಯಸ್ಟ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯ,** ಆರ್ಯನ್ ಬುಕ್ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1997

ಲಾಲ್, ಮಖನ್; **ಸೆಟ್ಲ್‌ಮೆಂಟ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಅಂಡ್ ರೈಸ್ ಆಫ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಇನ್ ಗಂಗ–ಯಮುನ ದೋಆಬ್,** ಡೆಲ್ಲಿ, 1984

ಲಿಲೊ; **ದಿ ಚೈನೀಸ್ ನಿಯೋಲಿಥಿಕ್,** ಕೇಂಬ್ರಿಜ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಕೇಂಬ್ರಿಜ್, 2005

ಲೆಶ್‌ನಿಕ್, ಎಲ್.ಎಸ್.; **ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಮೆಗಲಿಥಿಕ್ ಬರಿಯಲ್ಸ್, ದಿ ಪಾಂಡುಕಲ್ ಕಾಂಪ್ಲೆಕ್ಸ್,** ವೀಸ್‌ಬೀಡನ್, ಫ್ರಾಂಜ಼್ ಸ್ಟೇನೆಲ್ ವೆರ್‌ಲ್ಯಾಗ್ ಬುಕ್ ಹೌಸ್, 1974

ವತ್ಸ್, ಎಂ.ಎಸ್.; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಟ್ ಹರಪ್ಪ (2 ಸಂಪುಟಗಳು),** ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ನವದೆಹಲಿ, 1940

ವರ್ಮ, ಕೆ.ಎಂ.; **ಟೆಕ್ನಿಕ್ ಆಫ್ ಗಾಂಧಾರನ್ ಅಂಡ್ ಇಂಡೊ–ಆಫ್ಘನ್ ಸ್ಟಕೊ ಇಮೇಜಸ್,** ಮೋತಿಲಾಲ್ ಬನಾರಸಿದಾಸ್ ಪಬ್ಲಿಷರ್ಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1987

ವಸಂತ, ಆರ್. ಮತ್ತು ಮನ್ನನ್ ಬಾಷ, ಎಂ.ಎ.; **ಇಸ್ಲಾಮಿಕ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಆಫ್ ಡೆಕ್ಕನ್ (ವಿದ್ ಸ್ಪೆಷಲ್ ಎಂಫಸಿಸ್ ಟು ರಾಯಲ್ ಸೀಮ ರೀಜನ್),** ಶಾರದ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 2004

ವಸಂತ, ಆರ್. ಮತ್ತು ಪುರುಷೋತ್ತಂ ರೆಡ್ಡಿ, ಪಿ.; **ಸಿಮೆಟ್ರಿ ಅಂಡ್ ಪ್ರೊಪೋರ್ಷನ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯನ್ ವಾಸ್ತು ಅಂಡ್ ಶಿಲ್ಪ,** ಶಾರದ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 2004

ವಸಂತ ಮಾಧವ, ಕೆ.ಜಿ.; **ಪೊಲಿಟಿಕಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಕೆನರ,** ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ, 1975

ವಸಂತ ಮಾಧವ, ಕೆ.ಜಿ.; **ರಿಲಿಜನ್ಸ್ ಇನ್ ಕೋಸ್ಟಲ್ ಕರ್ನಾಟಕ,** ಇಂಟರ್ ಇಂಡಿಯ, ದೆಹಲಿ, 1985

ವಾಕಣ್‌ಕರ್, ವಿ.ಎಸ್. ಮತ್ತು ಬ್ರೂಕ್ಸ್,ಆರ್.; **ಸ್ಟೋನ್ ಏಜ್ ಪೇಂಟಿಂಗ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ,** ಡಿ.ಬಿ. ಬುಕ್ಸ್ ಅಂಡ್ ತಾರಾಪೊರೆವಾಲ ಸನ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಕಂಪನಿ, ಮುಂಬೈ, 1976

ವಾತ್ಸಾಯನ, ಕಪಿಲ; **ಭರತ ಅಂಡ್ ದಿ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ,** ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಕಾಡೆಮಿ, ದೆಹಲಿ, 1996

ವ್ಯಾಡಲ್ ಜಾನ್.; **ದಿ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ಐರ್ಲೆಂಡ್,** ಗಿಲವೇ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ, 1998

ವಿಜಯವೇಣುಗೋಪಾಲ, ಜಿ.; **ಪ್ರಿ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಕೇವ್ ಪೇಂಟಿಂಗ್ಸ್ ಇನ್ ಸಿರುಮಲೈ,** ತಮಿಳ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್

ವಿವೇಕ ರೈ, ಬಿ.ಎ.; **ತುಳು ಜನಪದ ಸಾಹಿತ್ಯ,** ಬೆಂಗಳೂರು, 1985

ವೀಣದತ್ತ; **ಚಾಲ್ಕೋಲಿಥಿಕ್ ಪಾಟರಿ ಪೇಂಟಿಂಗ್ಸ್ (ವಿದ್ ಸ್ಪೆಷಲ್ ರೆಫರೆನ್ಸ್ ಟು ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಇಂಡಿಯ ಅಂಡ್ ಡೆಕ್ಕನ್),** ಶಾರದ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 1999–2000

ವುಡ್, ಬಿ.; **ಹ್ಯೂಮನ್ ಎವಲೂಷನ್, ಎ ಶಾರ್ಟ್ ಇಂಟ್ರೊಡಕ್ಷನ್,** ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ, ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್, 2005

ವೈಟ್, ಟಿ.ಡಿ. ಮತ್ತಿತರರು; **ಪ್ಲಿಸ್ಟೋಸೀನ್ ಹೋಮೋ ಸೇಪಿಯನ್ಸ್ ಫ್ರಮ್ ಮಿಡ್ಲ್ ಅವಾಶ್, ಇಥಿಯೋಪಿಯ,** 2003

ವೈಟ್, ಡಬ್ಲ್ಯೂ.ಸಿ.; **ಬ್ರಾಂಜ್ ಏಜ್ ಕಲ್ಚರ್ ಆಫ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಚೈನ,** ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಆಫ್ ಟೋರಂಟೊ, ಟೋರಂಟೊ, 1956

ವೆಂಕಟೇಶ; **ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಫ್ಯುಡೇಟರಿ ಡೈನಸ್ಟೀಸ್,** ಶಾರದ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 1999–2000

ವೆಂಕಟೇಶ ಜೋಯಿಸ್, ಕೆ.; **ಕೆಳದಿ ಶಾಸನ ಸಂಪುಟ,** ಗದಗ ತೋಂಟದಾರ್ಯ ಮಠ, ಗದಗ, 1991

ವೋಗೆಲ್, ಜೆ.ಪಿಎಚ್.; **ದಿ ಯೂಪ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ ಆಫ್ ಮೂಲವರ್ಮನ್ ಫ್ರಮ್ ಕೋಟೈ,** ಬಿಜ್‌ದ್ರಜೆನ್ ಟೋಟ್ ದೆ ತಾಲ್, 74, 1918

ಶಂಕರನಾರಾಯಣನ್, ಎಸ್.; **ವಿಷ್ಣುಕುಂಡಿನ್ಸ್ ಅಂಡ್ ದೇರ್ ಟೈಮ್ಸ್**

ಶರ್ಮ, ಎ.ಕೆ.; **ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಬರಿಯಲ್ಸ್ ಆಫ್ ಕಾಶ್ಮೀರ್,** ಆಗಮ್ ಕಲಾ ಪ್ರಕಾಶನ್, ದೆಹಲಿ, 1998

ಶರ್ಮ, ಎ.ಕೆ.; **ಅರ್ಲಿ ಮ್ಯಾನ್ ಇನ್ ಜಮ್ಮು ಕಾಶ್ಮೀರ್ ಅಂಡ್ ಲಡಾಕ್,** ಆಗಮ್ ಕಲಾ ಪ್ರಕಾಶನ, ದೆಹಲಿ, 2000

ಶರ್ಮ, ಜಿ.ಆರ್ ಮತ್ತು ಮಿಶ್ರ, ಬಿ.ಬಿ.; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಟ್ ಚೋಪನಿಮಾಂಡೊ,** ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಅಲಹಾಬಾದ್, 1980

ಶರ್ಮ, ಜಿ.ಆರ್.; **ಹಿಸ್ಟರಿ ಟು ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟರಿ, ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ದಿ ಗಂಗಾ ವ್ಯಾಲಿ ಅಂಡ್ ದಿ ವಿಂಧ್ಯಾಸ್,** ಅಲಹಾಬಾದ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಅಲಹಾಬಾದ್, 1980

ಶರ್ಮ, ಜಿ.ಆರ್. ಮತ್ತಿತರರು; **ಬಿಗಿನಿಂಗ್ಸ್ ಆಫ್ ಅಗ್ರಿಕಲ್ಚರ್: ಎಪಿಪೇಲಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಟು ನಿಯೋಲಿಥಿಕ್: ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಟ್ ಚೋಪನಿಮಾಂಡೊ, ಮಹದಹ ಅಂಡ್ ಮಹಗರ,** ಅವಿನಾಶ್ ಪ್ರಕಾಶನ, ಅಲಹಾಬಾದ್, 1980

ಶರ್ಮ, ಬಿ.ಎನ್.ಕೆ.; **ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ದ್ವೈತ ವೇದಾಂತ ಅಂಡ್ ಇಟ್ಸ್ ಲಿಟರೇಚರ್,** ಮೋತಿಲಾಲ್ ಬನಾರಸಿದಾಸ್ ಪ್ರಕಾಶನ, ದೆಹಲಿ, 1981

ಶರ್ಮ, ವೈ.ಡಿ.; **ಡೆಲ್ಲಿ ಅಂಡ್ ಇಟ್ಸ್ ನೈಬರ್‌ಹುಡ್,** ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ದೆಹಲಿ, 1994

ಶ್ಯಾಮಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಆರ್.; **ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ,** ಓರಿಯಂಟಲ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಮೈಸೂರು, 1905

ಶಾ,ಯು.ಪಿ. ಮತ್ತು ಧಾಕಿ. ಎಂ.ಎ.; (ಸಂ) **ಆಸ್‌ಪೆಕ್ಟ್ಸ್ ಆಫ್ ಜೈನ ಆರ್ಟ್ ಅಂಡ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್,** ಸಂಸ್ಮರಣ ಗ್ರಂಥ, ಅಹಮದಾಬಾದ್, 1975

ಶಾಂತಕುಮಾರಿ, ಎಸ್.ಎಲ್.; **ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ದಿ ಅಗ್ರಹಾರಾಸ್,** ನ್ಯೂಎರ ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್, ಚೆನ್ನೈ, 1986

ಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಎ.ಕೆ.; **ಎ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಶೃಂಗೇರಿ,** ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ, 1982

ಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಎ.ಎಂ. (ಸಂ); **ದಿ ಏಜ್ ಆಫ್ ದಿ ವಾಕಾಟಕಾಸ್,** ಹರ್ಮನ್ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ನ್ಯೂ ಡೆಲ್ಲಿ, 1982

ಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಬಿ.ಎಸ್.; **ಸ್ಟಡೀಸ್ ಇನ್ ಇಂಡೊ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಹಿಸ್ಟರಿ,** ಬೆಂಗಳೂರು, 1981

ಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಬಿ.ಎಸ್.; **ಕಮರ್ಷಿಯಲ್ ರಿಲೇಶನ್ಸ್ ಬಿಟ್ವೀನ್ ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಅಂಡ್ ಸೋಂದಾ ಚೀಫ್ಸ್,** 1989

ಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಬಿ.ಎಸ್.; **ಪೋರ್ಚುಗೀಸ್ ಸೋರ್ಸಸ್ ಫಾರ್ ಸ್ಟಡಿ ಆಫ್ ಸ್ವಾದಿ ಹಿಸ್ಟರಿ,** ತೋಂಟದಾರ್ಯ ಶ್ರೀ ಸಿದ್ಧಲಿಂಗೇಶ್ವರ ಮಠ, ಗದಗ, 1990

ಶಾಸ್ತ್ರೀ, ಟಿ.ವಿ.ಜಿ.; **ವೀರಾಪುರಂ–ಎ ಟೈಪ್‌ಸೈಟ್ ಫಾರ್ ಕಲ್ಚರಲ್ ಸ್ಟಡೀಸ್ ಇನ್ ಕೃಷ್ಣ ವ್ಯಾಲಿ,** ಬಿರ್ಲಾ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್, ಹೈದರಾಬಾದ್, 1984

ಶಿಂಧೆ, ವಿ.ಎಸ್.; ಪಾದ್ರಿ: ದಿ ಅರ್ಲಿ ಹರಪ್ಪನ್ ಸೈಟ್ ಇನ್ ಗುಜರಾತ್, **ಅರ್ಲಿ ಹರಪ್ಪನ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಇಂಡಸ್ ಸರಸ್ವತಿ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್** (ಸಂ. ಡಿ.ಪಿ.ಶರ್ಮ ಮತ್ತು ಮಾಧುರಿ ಶರ್ಮ), ಕಾವೇರಿ ಬುಕ್ಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2006

ಶಿವತತ್ವರತ್ನಾಕರ.; ಕನ್ನಡ ಭಾಷಾಂತರ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

ಶಿವ್ ಗಜ್ರಾನಿ ಮತ್ತು ಎಸ್. ರಾಮ್; (ಸಂ) **ಎನ್‌ಸೈಕ್ಲೊಪೀಡಿಯ ಆಫ್ ಗ್ರೇಟ್ ಮೆನ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ (20 ಸಂಪುಟಗಳು)**, ಕಾಮನ್‌ವೆಲ್ತ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2008

ಶಿವಣ್ಣ, ಕೆ.ಎಸ್.; **ಆಧುನಿಕ ಚೀನ,** ಸುರುಚಿ ಪ್ರಕಾಶನ, ಮೈಸೂರು, 1974

ಶಿವರಾಮ ಮೂರ್ತಿ, ಸಿ.; **ನಟರಾಜ ಇನ್ ಆರ್ಟ್, ಥಾಟ್ ಅಂಡ್ ಲಿಟರೇಚರ್,** ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್, ದೆಹಲಿ, 1934

ಶಿವರಾಮಮೂರ್ತಿ, ಸಿ.; **ಇಂಡಿಯನ್ ಸ್ಕಲ್ಪ್‌ಚರ್,** ಅಲೈಡ್ ಪಬ್ಲಿಷರ್ಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1961

ಶಿವರಾಮಮೂರ್ತಿ, ಸಿ.; **ಇಂಡಿಯನ್ ಎಪಿಗ್ರಫಿ ಅಂಡ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಟ್ಸ್,** ಸರ್ಕಾರಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಮದ್ರಾಸ್, 1948

ಶ್ರೀಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಎಸ್.; **ಹೊಯ್ಸಳ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ,** ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಮೈಸೂರು, 1965

ಶ್ರೀಕಂಠಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಎಸ್.; **ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಶೋಧನೆ,** ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಮೈಸೂರು, 1960

ಶ್ರೀಧರನ್, ಇ.; **ಎ ಟೆಕ್ಸ್ಟ್ ಬುಕ್ ಆಫ್ ಹಿಸ್ಟರಿಯೋಗ್ರಫಿ (500–2000),** ಓರಿಯಂಟ್ ಲಾಗ್‌ಮನ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2004

ಶ್ರೀನಿವಾಸ ರಿತ್ತಿ,; **ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಫ್ರಂ ನಾಂದೇಡ್,** ಯಶವಂತ್ ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯ, 1968

ಶ್ರೀನಿವಾಸ ರಿತ್ತಿ ಮತ್ತು ಬಿ.ಆರ್. ಗೋಪಾಲ್ (ಸಂ); **ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ವಿಜಯನಗರ ರೂಲರ್ಸ್,** ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಪರಿಷದ್, ನವದೆಹಲಿ, 2004

ಶ್ರೀನಿವಾಸನ್, ಸಿ.ಆರ್.; **ಕಾಂಚೀಪುರಂ ಥ್ರೂ ದಿ ಏಜಸ್,** ಆಗಮ್ ಕಲಾ ಪ್ರಕಾಶನ, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1979

ಶ್ರೀವಾಸ್ತವ, ವಿ.ಸಿ.; **ದಿ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ್, ಎ ಸೋರ್ಸ್ ಬುಕ್,** ಇಂಡಲಾಜಿಕಲ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್, ಅಲಹಾಬಾದ್, 1982

ಶೆಟ್ಟರ್, ಎಸ್.; **ಹೊಯ್ಸಳ ಟೆಂಪಲ್ಸ್,** ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಧಾರವಾಡ, 1991

ಶೆಟ್ಟರ್, ಎಸ್. ಮತ್ತು ರವಿ ಕೋರಿಶೆಟ್ಟರ್; **(ಸಂ) ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಇನ್ ರೆಟ್ರೊಸ್ಪೆಕ್ಟ್** (4 ಸಂ), ಐಸಿಎಚ್‌ಆರ್ ಮತ್ತು ಮನೋಹರ, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2002

ಶೇರ್‌ವಾನಿ, ಎಚ್.ಕೆ. ಮತ್ತು ಪಿ.ಎಮ್. ಜೋಶಿ.; **ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಮೆಡೀವಲ್ ಡೆಕ್ಕನ್,** ಹೈದರಾಬಾದ್, 1973

ಶೇಷಾದ್ರಿ, ಎಂ.; **ದಿ ಸ್ಟೋನ್ ಯೂಸಿಂಗ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಆಫ್ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಅಂಡ್ ಪ್ರೋಟೊ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಮೈಸೂರು,** ಲಂಡನ್, 1956

ಷಡಕ್ಷರಯ್ಯ, ರು.ಮ.; **ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಸಿದ್ಧಮಠ ಪೀಠದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನ,** ಉಜ್ಜಯಿನಿ, 2003

ಷೇಕ್ ಅಲಿ ಮತ್ತು ಇತರರು (ಸಂ); **ಕರ್ನಾಟಕ ಚರಿತ್ರೆ ಸಂಪುಟಗಳು(1–7),** ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ, 1997

ಷೇಕ್ ಅಲಿ, ಬಿ. (ಸಂ).; **ಹೊಯ್ಸಳ ಡೈನಾಸ್ಟಿ,** ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ಮೈಸೂರು, 1972

ಷೇಕ್ ಅಲಿ, ಬಿ.; **ಹಿಸ್ಟರಿ: ಇಟ್ಸ್ ಥಿಯರಿ ಅಂಡ್ ಮೆಥೆಡ್,** ಮ್ಯಾಕ್‌ಮಿಲನ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್ಸ್, ದೆಹಲಿ, 1978

ಸರ್ಕಾರ್, ಡಿ.ಸಿ.; **ಇಂಡಿಯನ್ ಎಪಿಗ್ರಫಿ,** ಮೋತಿಲಾಲ್ ಬನಾರಸಿದಾಸ್, ದೆಹಲಿ, 1965

ಸತೀಶ್ ಗಂಜೂ.; **ಡಿಕ್ಷನರಿ ಆಫ್ ಹಿಸ್ಟರಿ,** ಅನ್‌ಮೋಲ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್ಸ್, ನವದೆಹಲಿ, 1992

ಸತೀಶ್‌ಚಂದ್ರ.; **ಮೆಡೀವಲ್ ಇಂಡಿಯ (ಭಾಗ–1), ಡೆಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತನೇಟ್, 1206–1526,** ಹರ್ ಆನಂದ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಶನ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1997

ಸತೀಶ್‌ಚಂದ್ರ.; **ಮೆಡೀವಲ್ ಇಂಡಿಯ (ಭಾಗ–2), ದಿ ಮೊಗಲ್ಸ್ (1526–1748),** ಹರ್ ಆನಂದ್ ಪಬ್ಲಿಕೇಶನ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1999

ಸತೀಶ್‌ಚಂದ್ರ.; **ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಮೆಡೀವಲ್ ಇಂಡಿಯ,** ಓರಿಯೆಂಟ್ ಲಾಂಗ್‌ಮನ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2007

ಸರ್ವಿಸ್, ಎಫ್. ಮತ್ತು ಇತರರು; **ಆರಿಜನ್ ಆಫ್ ಸೆಟಲ್‌ಮೆಂಟ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಕ್ರೊನಾಲಾಜಿ ಆಫ್ ಪೇಲಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಇನ್ ಸೌತ್‌ಈಸ್ಟ್ ಏಷ್ಯ,** ಪ್ಯಾರಿಸ್, 2001

ಸಲೀಮ್ ಮೊಹಮ್ಮದ್.; **ದಿ ಮಿಡಲ್ ಸ್ಟೋನ್ ಏಜ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಆಫ್ ನಾರ್ದನ್ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್,** ಖುದ್ಯೆ, ವಿಆಜ್ಞಮ್ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ, ಇಸ್ಲಾಮಾಬಾದ್, 1986

ಸಾಂಕಳಿಯ, ಎಚ್.ಡಿ. ಮತ್ತು ಇತರರು; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ಅಹಾರ್,** ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 1969

ಸಾಂಕಳಿಯ, ಎಚ್.ಡಿ.; **ರಿಪೋರ್ಟ್ ಆನ್ ದಿ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ನಾಸಿಕ್ ಅಂಡ್ ಜೋರ್ವೆ,** ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 1955

ಸಾಂಕಳಿಯ, ಎಚ್.ಡಿ. ಮತ್ತು ಇತರರು; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ಮಹೇಶ್ವರ್ ಅಂಡ್ ನವ್ದತೋಲಿ (1952–53),** ಪುಣೆ ಮತ್ತು ಬರೋಡ, 1958

ಸಾಂಕಳಿಯ, ಎಚ್.ಡಿ.; **ದಿ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟರಿ ಅಂಡ್ ಪ್ರೋಟೊ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ ಅಂಡ್ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್,** ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ ಪುಣೆ, 1974

ಸಾಂಕಳಿಯ, ಎಚ್.ಡಿ. ಮತ್ತು ಇತರರು; **ಫ್ರಮ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಟು ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟರಿ ಅಟ್ ನೆವಾಸ, 1954–56,** ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 1960

ಸಾಂಕಳಿಯ, ಎಚ್.ಡಿ.; **ನ್ಯೂ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ: ಇಟ್ಸ್ ಸ್ಕೋಪ್ ಅಂಡ್ ಅಪ್ಲಿಕೇಶನ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ,** ಎತ್ನೋಗ್ರಾಫಿಕ್ ಅಂಡ್ ಫೋಕ್ ಕಲ್ಚರ್ ಸೊಸೈಟಿ, ಲಕ್ನೊ, 1975

ಸಾಂಕಳಿಯ, ಎಚ್.ಡಿ.; **ಸ್ಟೋನ್ ಏಜ್ ಟೂಲ್ಸ್: ದೇರ್ ಟೆಕ್ನಿಕ್ಸ್, ನೇಮ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಪ್ರಾಬಬಲ್ ಫಂಕ್ಷನ್ಸ್,** ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 1964

ಸಾನ್‌ಸನ್ ಆರ್ಲ್; **ಲಿಥಿಕ್ ಟೆಕ್ನಾಲಜಿ: ಮೇಕಿಂಗ್ ಅಂಡ್ ಯೂಸಿಂಗ್ ಸ್ಟೋನ್ ಟೂಲ್ಸ್,** ದಿ ಹೇಗ್ ಮೌಂಟನ್ ಪಬ್ಲಿಶರ್ಸ್, 1975

ಸಾಲಿ, ಎಸ್.ಎ.; **ದೈಮಾಬಾದ್ 1976–1979,** ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1986

ಸಾಲಿ, ಎಸ್.ಎ.; **ದಿ ಅಪ್ಪರ್ ಪೇಲಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಅಟ್ ಪಾಟ್ನೆ, ಜಳಗಾಂವ್ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ,** ಡಿಸಿಪಿ – ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ.

ಸಾಲೆತೊರೆ, ಬಿ.ಎ.; **ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಕರ್ನಾಟಕ: ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ತುಳುವ,** ಪುಣೆ, 1937

ಸಾಹ್ನಿ, ಡಿ.ಆರ್; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಟ್ ಬೈರಾಟ್,** ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್ ಸ್ಕೀಮ್, ಜೈಪುರ್, 1999

ಸ್ಕಾಫ್, ಡಬ್ಲ್ಯೂ.ಎಚ್.; **ದಿ ಪೆರಿಪ್ಲಸ್ ಆಫ್ ಎರಿತ್ರಿಯನ್ ಸೀ,** ಫಿಲಡೆಲ್ಫಿಯ, 1912

ಸ್ವಿಶರ್, ಸಿ.ಸಿ.; **ಏಜ್ ಆಫ್ ದಿ ಅರ್ಲಿಯೆಸ್ಟ್ ನೋನ್ ಹೋಮಿನಿಡ್ಸ್ ಇನ್ ಜಾವ, ಇಂಡೋನೇಷ್ಯ,** 1994

ಸಿಂಗ್, ಎಮ್.ಕೆ.; (ಸಂ) **ಎನ್‌ಸೈಕ್ಲೊಪೀಡಿಯ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ವಾರ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಪೆಂಡೆನ್ಸ್,** ಅನ್‌ಮೋಲ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2009

ಸಿಂಗ್, ಪುರುಷೋತ್ತಮ್.; **ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಶನ್ ಅಟ್ ನರಹನ್,** ಬನಾರಸ್ ಹಿಂದೂ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ, 1994

ಸ್ಮಿತ್, ವಿ.ಎ.; **ದಿ ಅರ್ಲಿ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ,** ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್, 1914

ಸುಂದರ, ಎ.; ಇಂಡಿಯನ್ ಮೆಗಲಿಥ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಐರನ್, **ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಸೈನ್ಸ್, ಫಿಲಾಸಫಿ ಅಂಡ್ ಕಲ್ಚರ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಶನ್,** ಸಂಪುಟ–4, ಸೆಂಟರ್ ಫಾರ್ ಸ್ಟಡೀಸ್ ಇನ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಶನ್, ನ್ಯೂ ಡೆಲ್ಲಿ 1999

ಸುಂದರ, ಎ.; **ಅರ್ಲಿ ಚೇಂಬರ್ ಟೂಂಬ್ಸ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ,** ಕಾನ್ಸೆಪ್ಟ್ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಕಂಪೆನಿ, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1975

ಸುಸಾನ್, ಎಲ್. ಹಂಟಿಂಗ್‌ಟನ್; **ದಿ ಆರ್ಟ್ ಆಫ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ,** ವೆದರ್‌ಹಿಲ್, ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್, 1985

ಸುಂದರ, ಎ.; **ಕರ್ನಾಟಕ: ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ ಕಾಲದ ಕಲೆ,** ಕರ್ನಾಟಕ ಲಲಿತ ಕಲಾ ಅಕಾಡೆಮಿ, ಬೆಂಗಳೂರು, 1994

ಸುಂದರ, ಎ.; **ಕೆಳದಿ ಕಾಲದ ವಾಸ್ತು ಮತ್ತು ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ: ರಾಜಕೀಯ ಮತ್ತು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆ,** ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಮತ್ತು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಇಲಾಖೆ, ಮೈಸೂರು, 1985

ಸುಬೋದ್ ಕಪೂರ್; **ದಿ ಹಿಂದೂಸ್– ಎನ್‌ಸೈಕ್ಲೊಪೀಡಿಯ ಆಫ್ ಹಿಂದೂಯಿಸಂ (5 ಸಂಪುಟಗಳು),** ಕಾಸ್ಮೊ ಪಬ್ಲಿಕೇಷನ್ಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2000

ಸುಬ್ಬಯ್ಯ, ಕೆ.ಕೆ.; **ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ಕೂರ್ಗ್: ವಿತ್ ಸ್ಪೆಷಲ್ ರೆಫರೆನ್ಸ್ ಟು ಮೆಗಲಿತ್ಸ್,** ಗೀತಾಬುಕ್ ಹೌಸ್, ಮೈಸೂರು, 1978

ಸುಬ್ಬರಾವ್, ಬಿ.; **ಸ್ಟೋನ್ ಏಜ್ ಕಲ್ಚರ್ ಆಫ್ ಬಳ್ಳಾರಿ,** ಡಿಸಿಪಿ– ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 1948

ಸುಬ್ರಮಣ್ಯಂ, ಆರ್.; **ಸಾಲಿಹುಂಡಮ್: ಎ ಬುದ್ಧಿಸ್ಟ್ ಸೈಟ್ ಇನ್ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ,** ಹೈದರಾಬಾದ್, ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಸೀರಿಸ್ ನಂ.17, 1964

ಸುಬ್ರಮಣ್ಯಂ, ಆರ್. (ಸಂ.); **ನಾಗಾರ್ಜುನಕೊಂಡ,** 1954–60, ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ನ್ಯೂ ಡೆಲ್ಲಿ, 1975

ಸುರೇಶ್ ಚಂದ್ರ ಬ್ಯಾನರ್ಜಿ.; **ಕಲ್ಚರಲ್ ರೆಸಿಪ್ರೋಕೇಷನ್ ಬಿಟ್ವೀನ್ ಇಂಡಿಯ ಅಂಡ್ ದಿ ವರ್ಲ್ಡ್,** ಶಾರದ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 1999–2000

ಸ್ಟುವರ್ಟ್ ಗಾರ್ಡನ್; **ದಿ ಮರಾಠ,** ಫೌಂಡೇಶನ್ ಬುಕ್ಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1998

ಸೂರ್ಯನಾಥ ಯು. ಕಾಮತ್ (ಸಂ).; **ಕರ್ನಾಟಕ ಸ್ಟೇಟ್ ಗೆಜ಼ೆಟಿಯರ್ಸ್,** ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ, ಗೆಜ಼ೆಟಿಯರ್ ಇಲಾಖೆ, ಬೆಂಗಳೂರು, 1959

ಸೂರ್ಯನಾಥ ಯು. ಕಾಮತ್.; **ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಂಗ್ರಾಮದ ಸ್ಮೃತಿಗಳು,** ಗೀತಾ ಬುಕ್ ಹೌಸ್, ಮೈಸೂರು

ಸೆನವಿರತ್ನೆ, ಎಸ್.; **ಏನ್ಷಿಯೆಂಟ್ ಅನುರಾಧಪುರ, ದಿ ಮೊನಾಸ್ಟಿಕ್ ಸಿಟಿ,** ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಡಿಪಾರ್ಟ್‌ಮೆಂಟ್ ಆಫ್ ಶ್ರೀಲಂಕ, 1994

ಸ್ಟೆಲ್ಲಾ ಕ್ರಾಮ್ರಿಶ್.; **ದಿ ಆರ್ಟ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ, ಟ್ರೆಡಿಶನ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಸ್ಕಲ್ಪ್‌ಚರ್, ಪೇಂಟಿಂಗ್ ಅಂಡ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್,** ಕಲ್ಕತ್ತ, ವೈ.ಎಂ.ಸಿ.ಎ. ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, 1933

ಸೇಕ್ರಡ್ ಬುಕ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಈಸ್ಟ್; ಮಾಲಿಕೆ, 1982

ಸೇಟೂ, ವೈ.ಐ.; **ಆರಿಜನ್ ಆಫ್ ರೈಸ್ ಅಂಡ್ ಇಟ್ಸ್ ಕಲ್ಟಿವೇಷನ್ ಬೇಸ್ಡ್ ಆನ್ ಡಿ.ಎನ್.ಎ. ಅನಾಲಿಸಿಸ್,** ಎನ್.ಎಚ್.ಕೆ. ಬುಕ್ಸ್, ಟೋಕಿಯೋ, 1996

ಸೌಂದರರಾಜನ್, ಕೆ.ವಿ.; **ಇಂಡಿಯನ್ ಟೆಂಪಲ್ ಸ್ಟೈಲ್ (ದಿ ಪರ್ಸನಾಲಿಟಿ ಆಫ್ ಹಿಂದು ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್),** ಮುನ್ಷಿರಾಮ್ ಮನೋಹರಲಾಲ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1972

ಸೌಂದರರಾಜನ್, ಕೆ.ವಿ.; **ದಿ ಆರ್ಟ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ–ತಮಿಳ್‌ನಾಡು ಅಂಡ್ ಕೇರಳ,** ಸಂದೀಪ್ ಪ್ರಕಾಶನ, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1978

ಸೌಂದರ ರಾಜನ್, ಕೆ.ವಿ.; **ಕಾವೇರಿಪಟ್ಟಣಂ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ (ಎ ಪೋರ್ಟ್ ಸಿಟಿ ಆನ್ ದಿ ತಮಿಳುನಾಡು ಕೋಸ್ಟ್),** ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ನವದೆಹಲಿ, 1994

ಸೌಂದರರಾಜನ್, ಕೆ.ವಿ.; **ಮೆಕ್ಯಾನಿಕ್ಸ್ ಆಫ್ ಸಿಟಿ ಅಂಡ್ ವಿಲೇಜ್ ಇನ್ ಏನ್ಷಿಯೆಂಟ್ ಇಂಡಿಯ,** ಸಂದೀಪ್ ಪ್ರಕಾಶನ, ಡೆಲ್ಲಿ, 1986

ಸೌಂದರರಾಜನ್, ಜೆ.; **ನಟರಾಜ ಇನ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಟ್,** ಶಾರದ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 2004

ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ ಸಂಪುಟಗಳು (1 ರಿಂದ 22), ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ದೆಹಲಿ

ಸ್ಕರ್ರೆ, ಸಿ (ಸಂ).; **ದಿ ಹ್ಯೂಮನ್ ಪಾಸ್ಟ್,** ಥೇಮ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಹಡ್‌ಸನ್, ಲಂಡನ್, 2005

ಹರಿಪಾದ ಚಕ್ರವರ್ತಿ.; **ಹಿಂದು ಇಂಟರ್‌ಕಾಸ್ಟ್ ಮ್ಯಾರೇಜ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ– ಎನ್ಷಿಯಂಟ್ ಅಂಡ್ ಮಾಡ್ರನ್,** ಶಾರದ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್, ಡೆಲ್ಲಿ, 1999–2000

ಹರಿಶ್ಚಂದ್ರ, ಬಿ.ಡಬ್ಲ್ಯು.; **ದಿ ಸೇಕ್ರೆಡ್ ಸಿಟಿ ಆಫ್ ಅನುರಾಧಪುರ,** ಏಷ್ಯನ್ ಎಜುಕೇಶನಲ್ ಸರ್ವಿಸ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 1998

ಹಾಲೋ, ಡಬ್ಲ್ಯು. ಮತ್ತು ಸಿಮ್ಸನ್ ಡಬ್ಲ್ಯು.; **ದಿ ಏನ್ಷಿಯೆಂಟ್ ನಿಯರ್ ಈಸ್ಟ್,** ಹಾರ್‌ಕೋರ್ಟ್ ಜೊವಾನ್ವಿಚ್, ನ್ಯೂಯಾರ್ಕ್, 1971

ಹಿರೇಮಠ, ಬಿ.ಆರ್.; **ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕರ್ನಾಟಕದ ವರ್ತಕರು,** ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ, 1986

ಹುಲ್ಲೂರು ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಜೋಯಿಸ; **ಚಿತ್ರದುರ್ಗದ ಬಖೈರು,** ಮೈಸೂರು, 1968

ಹೆಂಡರ್‌ಸನ್, ಜಿ.ಆರ್.; **ದಿ ಕಾಯಿನ್ಸ್ ಆಫ್ ಹೈದರ್ ಅಲಿ ಅಂಡ್ ಟಿಪ್ಪುಸುಲ್ತಾನ್,** ಸರ್ಕಾರಿ ಮುದ್ರಣಾಲಯ, ಮದ್ರಾಸ್, 1921

ಹೆನ್ರಿ ಕಸಿನ್ಸ್; **ದಿ ಚಾಲುಕ್ಯನ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಆಫ್ ದಿ ಕ್ಯಾನರೀಸ್ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್,** ಕಲ್ಕತ್ತ, 1926

ಹೆನ್ರಿ ಕಸಿನ್ಸ್; **ದಿ ಬಿಜಾಪುರ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್,** ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., 1916

ಹೆನ್ರಿ ರಾಲಿನ್‌ಸನ್; **ದಿ ಲಾಸ್ಟ್ ಲಾಂಗ್ವೇಜಸ್ ಆಫ್ ಬ್ಯಾಬಿಲೋನಿಯ,** ಥಾಮಸ್ ಮನ್ ಬುಕ್ಸ್, 2004

ಎಸ್.ಡಿ.ಶೆಟ್ಟಿ (ಸಂ); **ಕರ್ನಾಟಕ ಅರಸು ಮನೆತನಗಳು,** ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ

ಹರ್ಲೆ, ಜೆ.ಸಿ.: **ಆರ್ಟ್ ಅಂಡ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್ ಆಫ್ ದಿ ಇಂಡಿಯನ್ ಸಬ್–ಕಾಂಟಿನೆಂಟ್,** ಪೆಲಿಕಾನ್, 1986

ಪರಾಮರ್ಶನ ಲೇಖನಗಳು

ಅಂಬೇಡ್ಕರ್, ಬಿ.ಆರ್.; ಕಾಸ್ಟ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ, ಇಂಡಿಯನ್ ಆಂಟಿಕ್ವೆರಿ, 1917

ಅಮರೇಂದ್ರನಾಥ್.; ಫರ್ದರ್ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ರಾಖಿಗಡಿ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ 29, 1998–99

ಆನ್ಯುಯಲ್ ರಿಪೋರ್ಟ್ಸ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಎಪಿಗ್ರಫಿ, ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ನವದೆಹಲಿ

ಅಲ್ಚಿನ್, ಎಫ್.ಆರ್.; ದಿ ಸಿಟಿ ಅಂಡ್ ಸ್ಟೇಟ್ ಫಾರ್ಮೇಶನ್ ಇನ್ ಅರ್ಲಿ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯ, ಸೌತ್ ಏಷ್ಯನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್, 1–16

ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಎ ರಿವ್ಯೂ 1963–64 ರಿಂದ 2002–03, ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ದೆಹಲಿ

ಇತಿಹಾಸ ದರ್ಶನ 20 ಸಂಪುಟಗಳು, ಕರ್ನಾಟಕ ಇತಿಹಾಸ ಅಕಾಡೆಮಿ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಎಟ್ಲರ್‌ಡೆನಿಸ್, ಎ.; ಎ ಫಾಸಿಲ್ ಎವಿಡೆನ್ಸ್ ಫಾರ್ ಹ್ಯೂಮನ್ ಎವಲೂಷನ್ ಇನ್ ಏಷ್ಯ, ಆನ್ಯುಯಲ್ ರಿವ್ಯೂ, ಆಂಥ್ರೋಪಾಲಜಿ 25, 1966

ಓಟ, ಎಸ್.ಬಿ.; ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಇನ್ವೆಸ್ಟಿಗೇಷನ್ಸ್ ಇನ್ ದಿ ಸಬ್‌ಮರ್ಜನ್ಸ್ ಏರಿಯ ಆಫ್ ನರ್ಮದ ಸಾಗರ್ ಡ್ಯಾಮ್, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ, ಎ ರೆಕನೈಸ್ಸಾನ್ಸ್ ಸರ್ವೇ, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್ XVII(1): 97–103

ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್, ಎ.; ಆನ್ಯುಯಲ್ ರಿಪೋರ್ಟ್ಸ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಾಜಿಕಲ್ ಸರ್ವೆ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ, ಸಂಪುಟ–1 ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., ನವದೆಹಲಿ

ಕಮಿಯಡೆ, ಎಲ್.ಎ. ಮತ್ತಿತರರು; ಫ್ರೆಶ್‌ಲೈಟ್ ಆನ್ ದಿ ಸ್ಟೋನ್‌ಏಜ್ ಇನ್ ಸೌತ ಈಸ್ಟ್ ಇಂಡಿಯ, ಆಂಟಿಕ್ವಿಟಿ 4, 1930

ಕಾಕ್, ಎಸ್.; ಇಂಡಸ್ ರೈಟಿಂಗ್, ದಿ ಮ್ಯಾನ್‌ಕೈಂಡ್ ಕ್ವಾಟರ್ಲಿ–30, 1989

ಕಾಕ್, ಎಸ್.; ಎನ್ ಇಂಡಸ್–ಸರಸ್ವತಿ ಸೈನ್‌ಬೋರ್ಡ್, ಕ್ರಿಪ್ಟೋಲಾಜಿಯ 20, 1996

ಕಾಕ್, ಎಸ್.; ಎವಲೂಷನ್ ಆಫ್ ಅರ್ಲಿ ರೈಟಿಂಗ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ಸೈನ್ಸ್–29, 1994

ಕಾಜಳೆ, ಎಂ.ಡಿ.; ಕರೆಂಟ್ ಸ್ಟೇಟಸ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಪೇಲಿಯೊ ಎತ್ನೊ–ಬಾಟನಿ, ಜೆ. ರೆಸ್ಫಕಿಫ್(ಸಂ) ನ್ಯೂ ಲೈಟ್ ಆನ್ ರೀಸೆಂಟ್ ಡೆವಲಪ್‌ಮೆಂಟ್ಸ್ ಇನ್ ಪೇಲಿಯೋ ಎತ್ನೊ ಬಾಟನಿ, ಎಡಿನ್ ಬರೊ 1991

ಕ್ಲಾರ್ಕ್, ಜೆ.ಜೆ.ಡಿ. ಮತ್ತು ಇತರರು; ಸ್ಟ್ರಾಟಿಗ್ರಾಫಿಕ್, ಕ್ರೊನಲಾಜಿಕಲ್ ಅಂಡ್ ಬಿಹೇವಿಯರಲ್ ಕಾಂಟೆಕ್ಸ್ಟ್ ಆಫ್ ಪ್ಲಿಸ್ಟೋಸೀನ್ ಹೋಮೋ ಸೇಪಿಯನ್ಸ್ ಫ್ರಮ್ ಮಿಡ್ಲ್ ಅವಾಶ್, ಇಥಿಯೋಪಿಯ, ನೇಚರ್–423, 2003

ಕ್ಲಾರ್ಕ್, ಜೆ.ಜೆ.ಡಿ. ಮತ್ತು ವಿಲಿಯಮ್ಸ್ ಎಂ.ಎ.ಜೆ.; ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಎಕಾಲಜಿ, ರಿಸೋರ್ಸ್ ಸ್ಟ್ರಾಟಜೀಸ್ ಅಂಡ್ ಕಲ್ಚರ್ ಚೇಂಜ್ ಇನ್ ದಿ ಸೋನ್ ವ್ಯಾಲಿ, ನಾರ್ದನ್ ಮಧ್ಯ ಪ್ರದೇಶ್, ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಇಂಡಿಯ. ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್ XV(1); 1990

ಕುಮಾರ್, ಜಿ.; ರಾಕ್ ಆರ್ಟ್ ಆಫ್ ಅಪ್ಪರ್ ಚಂಬಲ್ ವ್ಯಾಲಿ, ಸಮ್ ಅಬ್ಸರ್ವೇಶನ್ಸ್, ಪುರಾಕಲಾ, 1991–1992

ಕುಮಾರ್, ಎಂ.; ಅಶೂಲಿಯನ್ ಎಲಿಮೆಂಟ್ಸ್ ಫ್ರಮ್ ಹೊಶಿಯಾರ್‌ಪುರ್ ರೀಜನ್, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್–10, 1986

ಕೃಷ್ಣ, ಎಂ.ಎಚ್.; ದಿ ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ಟೆಂಪಲ್, ಶೃಂಗೇರಿ, ವಿಜಯನಗರ ಸೆಕ್–ಸೆಂಟಿನರಿ ಕಮೆಮೊರೇಷನ್ ವಾಲ್ಯೂಮ್, ಧಾರವಾಡ–1936 (289–95)

ಕೃಷ್ಣಸ್ವಾಮಿ, ವಿ.ಡಿ.; ಸರ್ವೈವಲ್ ಅಂಡ್ ಕಲ್ಚರ್ ಚೇಂಜಸ್ ಆಫ್ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಮ್ಯಾನ್, ಮದ್ರಾಸ್ ಜಿಯೋಗ್ರಾಫಿಕ್ ಅಸೋಸಿಯೇಷನ್ 13, 1938

ಕೃಷ್ಣಸ್ವಾಮಿ, ವಿ.ಡಿ.; ಮೆಗಲಿಥಿಕ್ ಟೈಪ್ಸ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ, ಏನ್ಷಿಯೆಂಟ್ ಇಂಡಿಯ 5, 1945

ಕೆಂಟ್‌ಪ್ಲೆನರಿ.; ದಿ ಆರಿಜಿನ್ಸ್ ಆಫ್ ವಿಲೇಜ್ ಅಂಡ್ ಸೆಟಲ್‌ಮೆಂಟ್ ಟೈಪ್ ಇನ್ ಮೆಸೊಅಮೆರಿಕ ಅಂಡ್ ನಿಯರ್ ಈಸ್ಟ್, ಯುಕೊ, ಆರ್.; ಟ್ರಿಂಗ್ ಹ್ಯಾಮ್ ಮತ್ತು ಜಿ.ಡಬ್ಲ್ಯೂ.ಡಿಂಬಲ್‌ಬೈ (ಸಂ) ಮ್ಯಾನ್, ಸೆಟಲ್‌ಮೆಂಟ್ ಅಂಡ್ ಅರ್ಬನೈಜೇಷನ್, ಲಂಡನ್, 1972

ಕೈಲತ್, ಎ.ಜಿ. ಮತ್ತು ಇತರರು; ಎಲಕ್ಟ್ರಾನ್ ಸ್ಪಿನ್ ರೆಸೊನೆನ್ಸ್ ಕ್ಯಾರೆಕ್ಟರೈಜೇಶನ್ ಆಫ್ ಕ್ಯಾಲ್‌ಕ್ರೆಟ್ಸ್ ಫ್ರಮ್ ಥಾರ್ ಡೆಸರ್ಟ್ ಫಾರ್ ಡೇಟಿಂಗ್ ಅಪ್ಲಿಕೇಶನ್ಸ್, ರೇಡಿಯೇಷಿನ್ ಮೆಶರ್‌ಮೆಂಟ್ಸ್ ನಂ.32–2000

ಕನ್ನಿಂಗ್‌ಹ್ಯಾಮ್, ಆರ್.ಎ.ಇ.; ದಿ ಆರಿಜನ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಟ್ ರಿಕನ್ಸಿಡರ್ಡ್ – ದಿ ನ್ಯೂ ಎವಿಡೆನ್ಸ್ ಫ್ರಂ ಅನುರಾಧಪುರ, ಮಿನರ್ವ, ಸಂಪುಟ–8, ಭಾಗ–2, 1995

ಕೊರ್ವಿನಸ್, ಜಿ.; ಎ ನೋಟ್ ಆನ್ ದಿ ಡಿಸ್ಕವರಿ ಆಫ್ ಹ್ಯಾಂಡ್ ಆ್ಯಕ್ಸಸ್ ಇನ್ ನೇಪಾಲ್, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್–15, 1990

ಕೋಸಾಂಬಿ, ಡಿ.ಡಿ.; ದಿ ಬಿಗಿನಿಂಗ್ ಆಫ್ ಐರನ್ ಏಜ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ, ದಿ ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ಎಕನಾಮಿಕ್ ಆಂಡ್ ಸೋಷಿಯಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ದಿ ಓರಿಯಂಟ್ 5: 1963

ಖತ್ರಿ, ಎ.ಪಿ; ಮಹದೇವಿಯನ್ ಅಂಡ್ ಓಲ್ಡೊವಾನ್ ಪೆಬಲ್ ಕಲ್ಚರ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ, ಏಷಿಯನ್ ಪರ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟಿವ್ 6, 1962

ಖತ್ರಿ, ಎ.ಪಿ; ಸ್ಟೋನ್‌ಏಜ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಆಫ್ ಮಾಳವ, ಅಪ್ರಕಟಿತ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಮಹಾಪ್ರಬಂಧ, ಪುಣೆ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, 1958

ಗಣಪತಿ ಗೌಡ, ಎಸ್.; ಮೈನರ್ ಡೈನಾಸ್ಟಿಸ್ ಆಫ್ ನಾರ್ತ್ ಕೆನರ, ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಮಹಾಪ್ರಬಂಧ, ಕರ್ನಾಟಕ ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ, ಧಾರವಾಡ, 1993

ಗುಪ್ತ, ಚಂದ್ರಶೇಖರ್.; ಕಲ್ಚರಲ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಆಫ್ ವಿದರ್ಭ (ಪ್ರ.ಶ.ಪೂ.600–ಪ್ರ.ಶ.600), ಅಪ್ರಕಟಿತ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಮಹಾಪ್ರಬಂಧ, ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ನಾಗಪುರ, 1976

ಗುಪ್ತ, ಪಿ.ಎಲ್.; ಅರ್ಲಿ ಬೈಜಾಂಟೀಯನ್ ಸೋಲಿ ಫ್ರಮ್ ಕರ್ನಾಟಕ; ನ್ಯೂಮಿಸ್‌ಮ್ಯಾಟಿಕ್ ಡೈಜೆಸ್ಟ್, 1988

ಗುರವ್, ಆರ್.ಎನ್.; ದಿ ಕದಂಬಾಸ್ ಆಫ್ ಗೋವ ಅಂಡ್ ದೇರ್ ಇನ್ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ಸ್ (ಅಪ್ರಕಟಿತ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಮಹಾಪ್ರಬಂಧ) ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ, 1969

ಗೌಡಿಲ್ಲರ್, ಡಿ.ಎಲ್ ಮತ್ತು ರವಿ ಕೋರಿಶೆಟ್ಟರ್.; ದಿ ಫಸ್ಟ್ ಡಿಸ್ಕವರಿ ಆಫ್ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಬೈಫೇಸಸ್ ಇನ್ ಗೋವ, ಇಂಪ್ಲಿಕೇಶನ್ಸ್ ಫಾರ್ ದಿ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ದಿ ವೆಸ್ಟ್ ಕೋಸ್ಟ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್–18, 1993

ಘೋಷ್, ಎ.ಕೆ.; ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ರಿಲಿಜನ್ ಫ್ರಮ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಮೆಗಲಿಥ್ಸ್, ವಲ್ಕಮೋನಿಕ ಸಿಂಪೋಸಿಯಮ್–72, ಕೆಪೊಡಿ ಪಾಂತೆ, 1975

ಘೋಷ್, ಎನ್.ಸಿ.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಟ್ ಸತನಿಕೋಟ 1977–80, ಮೆಮಾಯರ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿಕಲ್ ಸರ್ವೇ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ, ನಂ.82, ನ್ಯೂ ಡೆಲ್ಲಿ, 1986

ಚಂಪಕಲಕ್ಷ್ಮಿ, ಆರ್.; ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಅಂಡ್ ತಮಿಳ್ ಲಿಟರರಿ ಟ್ರೆಡಿಷನ್, ಪುರಾತತ್ತ್ವ 8:1, 1975–76

ಚಟ್ಟೋಪಾಧ್ಯಾಯ ಪ್ರಣಬ್, ಕೆ., ಆರಿಜಿನ್ ಆಫ್ ಐರನ್ ಟೆಕ್ನಾಲಜಿ ಇನ್ ಈಸ್ಟರ್ನ್ ಇಂಡಿಯ ಅಂಡ್ ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶ್, ಸಂಪುಟ–8, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ಬೆಂಗಾಲ್ ಆರ್ಟ್, ದಿ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್ ಸೆಂಟರ್ ಫಾರ್ ಸ್ಟಡಿ ಆಫ್ ಬೆಂಗಾಲ್ ಆರ್ಟ್, ಡಾಕಾ, ಬಾಂಗ್ಲಾದೇಶ, 2003

ಚತುರ್ವೇದಿ, ಎಸ್.ಎಸ್.; ಅಡ್ವಾನ್ಸ್ ಆಫ್ ವಿಂಧ್ಯನ್ ನಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಅಂಡ್ ಚಾಲ್ಕೋಲಿಥಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಟು ದಿ ಹಿಮಾಲಯ ಟೆರ್ರೈನ್ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಂಡ್ ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ಲೋರೇಷನ್ ಇನ್ ದಿ ಸರಯೂಪಾರ ರೀಜನ್ ಆಫ್ ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್ 9:101–108, 1985.

ಜಯಸ್ವಾಲ್, ವಿ.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಆಫ್ ಎ ಪೇಂಟೆಡ್ ರಾಕ್ ಶೆಲ್ಟರ್ ಅಟ್ ಲಹರಿಯದಿಹ್, ಮಿರ್ಜಾಪುರ್ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್ , ಭಾರತಿ–1, 1983

ಜ್ಯು ಆರ್.ಎಕ್ಸ್, ಮತ್ತಿತರರು; ನ್ಯೂ ಎವಿಡೆನ್ಸ್ ಆನ್ ದಿ ಅರ್ಲಿಯಸ್ಟ್ ಹ್ಯೂಮನ್ ಪ್ರೆಸೆನ್ಸ್ ಅಟ್ ಹೈ ನಾರ್ದರ್ನ್ ಲ್ಯಾಟಿಟ್ಯೂಡ್ಸ್ ಇನ್ ನಾರ್ತ್ ಈಸ್ಟ್ ಏಷ್ಯ, ನೇಚರ್ 431, 2004

ಜಾರ್ಜ್ ಮಿಚೆಲ್; ಡೇಟಿಂಗ್ ದಿ ವಿದ್ಯಾಶಂಕರ ಟೆಂಪಲ್ ಅಟ್ ಶೃಂಗೇರಿ, ಶ್ರೀ ನಾಗಾಭಿನಂದನಂ; (ಎಂ.ಎಸ್.ನಾಗರಾಜರಾವ್ ಅಭಿನಂದನ ಗ್ರಂಥ) ಬೆಂಗಳೂರು, 2001

ಜೋನ್ಸ್‌ಮಾರ್ಟಿನ್ ಅಂಡ್ ಟೆರ್ರಿಬ್ರೌನ್; ಅಗ್ರಿಕಲ್ಚರಲ್ ಆರಿಜನ್ಸ್, ದಿ ಎವಿಡೆನ್ಸ್ ಆಫ್ ಮಾಡರ್ನ್ ಅಂಡ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಡಿ.ಎನ್.ಎ., ಹಾಲೊಸೀನ್ 10, ಭಾಗ–6, 2000

ಟರ್ಕ್‌ಸೈ, ಸಿಎಸ್.ಎಂ, ಬ್ರಿಡ್ ಎಂ.ಐ, ಶೇಫಿಲ್ಡ್ ಎಲ್.ಕೆ, ರಾಬರ್ಟ್ ಆರ್.ಜಿ, ಸಿ.ಇ.ಎಂ ಸ್ಮಿತ್ ಮತ್ತು ಇತರರು: ಅರ್ಲಿ ಹ್ಯೂಮನ್ ಆಕ್ಯುಪೇಶನ್ ಅಟ್ ಡೆವಿಲ್ಸ್ ಲೇಕ್, ಸೌತ್ ವೆಸ್ಟರ್ನ್ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ 50,000 ಇಯರ್ ಎಗೊ, ಕ್ವಾಟರ್ನರಿ ರಿಸರ್ಚ್, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ್ 2001

ಡುಪ್ರಿ, ಎಲ್.; ಎನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಾಜಿಕಲ್ ಸರ್ವೇ ಆಫ್ ನಾರ್ತ್ ಆಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ್ ದಶ್ತ್–ಇ–ನಹಾರ್, ಸಂಪುಟ 15, ಕಾಬೂಲ್, 1960

ಡುಪ್ರಿ, ಎಲ್.; ದಿ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಪೀರಿಯಡ್ ಆಫ್ ಅಫ್ಘಾನಿಸ್ತಾನ್, ದಶ್ತ್–ಇ–ನಹಾರ್, ಸಂಪುಟ 20, ಕಾಬೂಲ್, 1967

ಡುಪ್ರಿ, ಎಲ್. ಮತ್ತಿತರರು; ನ್ಯೂ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಲೊಕಾಲಿಟಿ ಇನ್ ದಶ್ತ್–ಇ–ನಹಾರ್, ಸಂಪುಟ 29, ಕಾಬೂಲ್, 1976

ಡೆನಲ್, ಆರ್.ಡಬ್ಲ್ಯೂ. ಮತ್ತಿತರರು; ಅರ್ಲಿ ಹೋಮಿನಿಡ್ ಲ್ಯಾಂಡ್‌ಸ್ಕೇಪ್ ಇನ್ ನಾರ್ದರ್ನ್ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್: ಇನ್ವೆಸ್ಟಿಗೇಶನ್ಸ್ ಇನ್ ದಿ ಪಬಿಹಿಲ್ಸ್, ಬಿ.ಎ.ಆರ್. ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್ ಸೀರೀಸ್ 1265, 2005

ಡೆನಲ್, ಆರ್.ಡಬ್ಲ್ಯೂ.; ಹೋಮಿನಿಡ್ ಡಿಸ್ಪರ್ಸಲ್ ಅಂಡ್ ಏಷ್ಯನ್ ಬಯೋಜಿಯಾಗ್ರಫಿ ಡ್ಯೂರಿಂಗ್ ದಿ ಲೋಯರ್ ಅಂಡ್ ಅರ್ಲಿ ಮಿಡ್ಲ್ ಪ್ಲಿಸ್ಟೋಸೀನ್, ಏಷ್ಯನ್ ಪರ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟಿವ್ಸ್ – 43, 2004

ಡೆರ್ರಿಕೋರ್ಟ್ ರಾಬಿನ್; ಗೆಟಿಂಗ್ ಔಟ್ ಆಫ್ ಆಫ್ರಿಕ: ಸೀ ಕ್ರಾಸಿಂಗ್, ಲ್ಯಾಂಡ್ ಕ್ರಾಸಿಂಗ್ ಅಂಡ್ ಕಲ್ಚರ್ ಇನ್ ದಿ ಹೋಮಿನಿಡ್ ಮೈಗ್ರೇಶನ್ಸ್, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ವರ್ಲ್ಡ್ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟರಿ, 2005

ತಂಗರಾಜ್, ಕೆ. ಮತ್ತಿತರರು.; ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಡಿ.ಎನ್.ಎ.: ಚಾಲೆಂಜ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಯುಟಿಲಿಟೀಸ್, ಇರಾವತಿ ಕರ್ವೆ ಬರ್ತ್‌ಸೆಂಟಿನರಿ ಸೆಮಿನಾರ್, ಆಂಥ್ರೊಪಾಲಜಿ ಫಾರ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ, ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 2005

ತಿವಾರಿ, ಆರ್. ಮತ್ತಿತರರು.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಟ್ ಹುಲಸಖೇಡ 1978–79 – 1986–87 (ಎ ಪ್ರಿಲಿಮಿನರಿ ರಿಪೋರ್ಟ್), ಪ್ರಾಗ್ಧಾರ, ಸಂಪುಟ–6, ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ ಸ್ಟೇಟ್ ಡಿಪಾರ್ಟ್‌ಮೆಂಟ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ, ಲಕ್ನೋ, 1996

ತಿವಾರಿ, ಆರ್.; ಟ್ರಯಲ್ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ಮೂಸನಗರ್ 1995, ಪ್ರಾಗ್ಧಾರ, ಸಂಪುಟ–6 1996

ತಿವಾರಿ, ಆರ್.; ಇನ್ ಕ್ವೆಸ್ಟ್ ಆಫ್ ಅರ್ಲಿ ಐರನ್ ಏಜ್ ಸೈಟ್ಸ್ ಇನ್ ಕರ್ಮನಾಶ ವ್ಯಾಲಿ, ಪ್ರಾಗ್ಧಾರ–8, 1998.

ತಿವಾರಿ, ಆರ್. ಮತ್ತಿತರರು.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಟ್ ರಾಜಾ ನಲ್ ಕ ಟೀಲ (1996–97) ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್ ಸೋನ್‌ಭದ್ರ, ಯು.ಪಿ: ಪ್ರಿಲಿಮಿನರಿ ಅಬ್ಸರ್ವೇಷನ್, ಪ್ರಾಗ್ಧಾರ, 1997

ತಿವಾರಿ, ಆರ್. ಮತ್ತಿತರರು.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ಮಲ್ಹಾರ್ 1998–99, ಪ್ರಾಗ್ಧಾರ–10, 2000

ತಿವಾರಿ, ಆರ್. ಮತ್ತಿತರರು.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ದಾದುಪುರ್, ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್ ಲಕ್ನೋ 1999–2001 ಪ್ರಾಗ್ಧಾರ–12, 2002

ತಿವಾರಿ, ಆರ್.; ದಿ ಆರಿಜಿನ್ಸ್ ಆಫ್ ಐರನ್–ವರ್ಕಿಂಗ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ: ನ್ಯೂ ಎವಿಡೆನ್ಸ್ ಫ್ರಮ್ ದಿ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಗಂಗಾ ಪ್ಲೇನ್ ಅಂಡ್ ದಿ ಈಸ್ಟರ್ನ್ ವಿಂಧ್ಯಾಸ್, ಪ್ರಾಗ್ಧಾರ–13, 2003

ತಿವಾರಿ, ಆರ್.; ನಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಸೆರಾಮಿಕ್ಸ್ ಅಟ್ ಲಹುರದೇವ, ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್ ಸಂತ ಕಬೀರ್‌ನಗರ್ 2005 – ಇಂಟರ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಸಿಂಪೋಸಿಯಂ ಆನ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಸಿರಾಮಿಕ್ಸ್ ಇಟ್ಸ್ ಸೈಂಟಿಫಿಕ್ ಅಂಡ್ ಟೆಕ್ನಿಕಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್, ಶಾಂಘೈ, ಚೈನ

ತಿವಾರಿ, ಆರ್.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಟ್ ಲಹುರದೇವ, ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್ ಸಂತ ಕಬೀರನಗರ್, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ–32, 2002

ಥಾಪರ್, ಬಿ.ಕೆ.; ಎ ಚಾಲ್ಕೋಲಿಥಿಕ್ ಸೈಟ್ ಇನ್ ತಪತಿ ವ್ಯಾಲಿ, ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ–11, ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ., 1995

ದಾನಿ, ಎ.ಹೆಚ್.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಇನ್ ದಿ ಗೋಮಾಲ್ ವ್ಯಾಲಿ, ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ, 1970

ದೀಕ್ಷಿತ್ ಕೆ.ಎನ್. ಮತ್ತು ರಾಮಚಂದ್ರನ್ ಕೆ.ಎಸ್.; ಎ ಹರಪ್ಪನ್ ಮೆಟ್ರೊಪೋಲಿಸ್ ಇನ್ ದಿ ಸರಸ್ವತಿ – ದೃಶದ್ವತಿ ಡಿವೈಡ್, ಪುರಾತತ್ತ್ವ – 28, 1997–98

ದುರಾನಿ, ಎಫ್.ಎ.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಇನ್ ಗೋಮಲ್ ವ್ಯಾಲಿ, ರೆಹೆಮಾನ್ ದೇರಿ, ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ, 1988

ದೇವರಾಜ್, ಡಿ.ವಿ. ಮತ್ತು ಇತರರು.; ದಿ ವಟಗಲ್ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಎನ್ ಇಂಟೆರಿಮ್ ರಿಪೋರ್ಟ್, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್, ಸಂಪುಟ 20, ಸಂಖ್ಯೆ 2, 57–74

ನಾಗರಾಜರಾವ್, ಎಂ.ಎಸ್.; ಅರ್ಲಿಯೆಸ್ಟ್ ಐರನ್ ಯೂಸಿಂಗ್ ಪೀಪಲ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ ಅಂಡ್ ದಿ ಮೆಗಲಿಥ್ಸ್, ರೀಸೆಂಟ್ ರಿಸರ್ಚಸ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಾಜಿ ಅಂಡ್ ಆರ್ಟ್ ಹಿಸ್ಟರಿ (ಶ್ರೀ ಎಂ.ಎನ್.ದೇಶಪಾಂಡೆ ಫೆಲಿಸಿಟೇಶನ್ ಸಂಪುಟ), ಆಗಮ್ ಪ್ರಕಾಶನ, ನವದೆಹಲಿ, 1981

ನಾರ್ಟನ್, ಸಿ.ಜಿ.; ಮಿಡ್ಲ್ ಪ್ಲಿಸ್ಟೋಸೀನ್ ಹ್ಯಾಂಡ್–ಆ್ಯಕ್ಸಸ್ ಫ್ರಮ್ ದಿ ಕೊರಿಯನ್ ಪೆನಿನ್ಸುಲಾ, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ಹ್ಯೂಮನ್ ಎವಲೂಷನ್ 51, 2006

ನೋಟಲ್ಯೆ ಟೋಬರ್ಟ್; ಆನೆಗುಂದಿ, ಅಪ್ರಕಟಿತ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಮಹಾಪ್ರಬಂಧ, ಡಿಸಿಪಿ–ಆರ್‌ಐ, ಪುಣೆ, 2000

ಪಂಚಮುಖಿ, ಆರ್.ಎಸ್.; ಪ್ರೋಗ್ರೆಸ್ ಆಫ್ ಕನ್ನಡ ರೀಸರ್ಚ್ ಇನ್ ಬಾಂಬೆ ಪ್ರಾವಿನ್ಸ್ 1939–40, 41–46 ಮತ್ತು 47–56. ಕನ್ನಡ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ

ಪಟೇಲ್, ಅಂಬಿಕ; ಕನ್ಸರ್ವೇಷನ್ ಅಂಡ್ ರೆಸ್ಟೋರೇಶನ್ ಆಫ್ ಕಾಪರ್ ಆಬ್ಜೆಕ್ಟ್ಸ್ ಫ್ರಮ್ ಬಗಸ್ರ, ಎ ಮೆಚ್ಯೂರ್ ಹರಪ್ಪನ್ ಸೈಟ್, ಪುರಾತತ್ತ್ವ, 2006

ಪದ್ದಯ್ಯ, ಕೆ.; ಅಶೂಲಿಯನ್ ವರ್ಕ್‌ಶಾಪ್ ಅಟ್ ಇಸಾಂಪುರ್, ಹುಣಸಗಿ ವ್ಯಾಲಿ, ಕರ್ನಾಟಕ, ಎ ಪ್ರಿಲಿಮಿನರಿ ರಿಪೋರ್ಟ್, ಬುಲೆಟಿನ್ ಆಫ್ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜ್ ಪೋಸ್ಟ್ ಗ್ರಾಜುಯೇಟ್ ಅಂಡ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್, 1996–97

ಪದ್ದಯ್ಯ, ಕೆ. ಮತ್ತು ಬ್ಲ್ಯಾಕ್‌ವೆಲ್. ಬಿ.ಎ.ಬಿ.; ರೀಸೆಂಟ್ ಫೈಂಡಿಂಗ್ಸ್ ಆನ್ ದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಆಫ್ ದಿ ಹುಣಸಗಿ ಅಂಡ್ ಬೈಚ್‌ಬಾಳ ವ್ಯಾಲೀಸ್, ಕರ್ನಾಟಕ, ವಿತ್ ಸ್ಪೆಷಲ್ ರೆಫರೆನ್ಸ್ ಟು ಇಸಾಂಪುರ್ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಂಡ್ ಇಟ್ಸ್ ಡೇಟಿಂಗ್, ಕರೆಂಟ್ ಸೈನ್ಸ್–83, 2002

ಪದ್ದಯ್ಯ, ಕೆ.; ದಿ ಟ್ರಾನ್ಸಿಶನ್ ಫ್ರಮ್ ಲೋಯರ್ ಟು ಮಿಡ್ಲ್ ಪೇಲಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಇನ್ ಹುಣಸಗಿ ವ್ಯಾಲಿ, ಪೆನಿನ್ಸುಲರ್ ಇಂಡಿಯ, ಬಿ.ಆರ್. ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್ ಸೀರಿಸ್. 151, ಆಕ್ಸ್‌ಫರ್ಡ್

ಪದ್ದಯ್ಯ, ಕೆ.; ಜಲ್ದಿಯಾಲ್, ಆರ್.; ಪೇಟ್ರಾಗ್ಲಿಯ, ಎಂ.ಡಿ.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಆಫ್ ಎನ್ ಅಶೂಲಿಯನ್ ವರ್ಕ್‌ಶಾಪ್ ಅಟ್ ಇಸಾಂಪುರ್, ಕರ್ನಾಟಕ, ಇಂಡಿಯ, ಆಂಟಿಕ್ವಿಟಿ 74, 2000

ಪಪ್ಪು, ಎಸ್.; ಎ ಸ್ಟಡಿ ಆಫ್ ನ್ಯಾಚುರಲ್ ಸೈಟ್ ಫಾರ್ಮೇಶನ್ ಪ್ರೋಸೆಸ್ ಇನ್ ದಿ ಕೋರ್ತಲಯಾರ್ ಬೇಸಿನ್, ಜಿಯೋಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ, 1999

ಪಪ್ಪು, ಎಸ್. ಮತ್ತಿತರರು.; ಪ್ರಿಲಿಮಿನರಿ ರಿಪೋರ್ಟ್ ಆನ್ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ದಿ ಪೇಲಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಸೈಟ್ ಆಫ್ ಅತ್ತಿರಂಪಾಕಂ, ತಮಿಳುನಾಡು, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್, 2004

ಪಪ್ಪು, ಎಸ್.; ಇನ್‌ವೆಸ್ಟಿಗೇಷನ್ ಆಫ್ ದಿ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ರೆಕಾರ್ಡ್ ಇನ್ ದಿ ಕೋರ್ತಲಯಾರ್ ಬೇಸಿನ್, ತಮಿಳುನಾಡು, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್, 21(1), 1–23, 1996

ಪ್ರಸಾದ್, ಎ.ಕೆ.; ಇಂಪಾರ್ಟೆಂಟ್ ಡಿಸ್ಕವರೀಸ್ ಆಫ್ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ರಾಕ್ ಪೇಂಟಿಂಗ್ಸ್, ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇನ್‌ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ ಅಂಡ್ ಸ್ಟೋನ್ ಏಜ್ ಟೂಲ್ಸ್ ಇನ್ ಸದರ್ನ್ ಬಿಹಾರ್ ಅಂಡ್ ಅಡ್ಜಾಯಿನಿಂಗ್ ಜಾರ್ಖಂಡ್, ಪುರಾತತ್ತ್ವ 34

ಪಾಬೂ, ಎಸ್.; ಮಾಲಿಕ್ಯುಲಾರ್ ಕ್ಲೋನಿಂಗ್ ಆಫ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಈಜಿಪ್ಷಿಯನ್ ಮಮ್ಮಿ ಡಿ.ಎನ್.ಎ, ನೇಚರ್–312, 1985

ಪಾಲ್, ಜೆ.ಎನ್., ವಿಲಿಯಮ್ಸ್, ಎಂ.ಎ.ಜಿ., ಜಯಸ್ವಾಲ್, ಎಂ., ಸಿಂಗ್ವಿ, ಎ.ಕೆ.; ಇನ್‌ಫ್ರಾರೆಡ್ ಸ್ಟಿಮ್ಯುಲೇಟೆಡ್ ಲೂಮಿನಿಸೆನ್ಸ್ ಏಜಸ್ ಫಾರ್ ಪ್ರಿ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಇನ್ ಸೋನ್ ಅಂಡ್ ಬೇಲನ್ ವ್ಯಾಲಿಸ್, ನಾರ್ತ್ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಇಂಡಿಯ, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ಇಂಟರ್‌ಡಿಸಿಪ್ಲಿನರಿ ಸ್ಟಡೀಸ್ ಇನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಅಂಡ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ, 2004

ಪಾಲ್. ಜೆ.ಎನ್.; ಮೈಕ್ರೋಲಿಥಿಕ್ ಇಂಡಸ್ಟ್ರಿ ಅಟ್ ದಮ್‌ದಮ–ಪ್ರತಾಪಗಡ್, ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ, ಎ ಪ್ರಿಲಿಮಿನರಿ ಅನಾಲಿಸಿಸ್, ಪುರಾತತ್ತ್ವ 16:1–5, 1985–86

ಪಾಲ್.ಜೆ.ಎನ್.; ಮೆಸೋಲಿಥಿಕ್ ಹ್ಯೂಮನ್ ಬರಿಯಲ್ಸ್ ಇನ್ ದಿ ಗಂಗಾವ್ಯಾಲಿ, ನಾರ್ತ್ ಇಂಡಿಯ, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್ –XVII (3): 35–44, 1992

ಪಾಲ್. ಜೆ.ಎನ್.; ಮೆಸೋಲಿಥಿಕ್ ಸೆಟ್ಲಮೆಂಟ್ ಇನ್ ದಿ ಗಂಗಾ ಪ್ಲೇನ್, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವೈರ್ನಮೆಂಟ್ XIX (1–2): 91–101, 1994

ಪೆಟ್ರಾಗ್ಲಿಯ ಮೈಕೆಲ್. ಡಿ; ದಿ ಲೋಯರ್ ಪೇಲಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಆಫ್ ದಿ ಅರೇಬಿಯನ್ ಪೆನಿನ್‌ಸುಲ: ಆಕ್ಯುಪೇಶನ್, ಅಡಾಪ್ಟೇಶನ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಡಿಸ್ಪೆರ್‌ಸಲ್, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ವರ್ಲ್ಡ್ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟರಿ, 2003

ಫಾಸೆಟ್, ಎಫ್.; ನೋಟ್ಸ್ ಆನ್ ದಿ ರಾಕ್ ಕಾರ್ವಿಂಗ್ಸ್ ಇನ್ ದಿ ಎಡಕಲ್ ಕೇವ್, ವೈನಾಡ್, ದಿ ಇಂಡಿಯನ್ ಆಂಟಿಕ್ವೆರಿ, 1901

ಬಾರ್, ಯೂಸುಫ್.; ದಿ ಲೋಯರ್ ಪೇಲಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಆಫ್ ದಿ ನಿಯರ್ ಈಸ್ಟ್, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ವರ್ಲ್ಡ್ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟರಿ, 1994

ಬಾಸ, ಕೆ.ಕೆ. ಮತ್ತು ಮೊಹಂತಿ, ಆರ್.ಕೆ.; ಪೇಲಿಯೊ ಡೆಮಾಗ್ರಾಫಿ ಆಫ್ ದ ಮೆಗಲಿಥಿಕ್ ಬರಿಯಲ್ಸ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ ಇನ್ ಮೆಗಲಿಥಿಕ್ ಟ್ರೆಡಿಷನ್ ಇನ್ ಎತ್ನೊಗ್ರಾಫಿ ಅಂಡ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ (ಸೆಮಿನಾರ್ ಪೇಪರ್ ಆಫ್ ಮೆಗಲಿಥಿಕ್ ಟ್ರೆಡಿಷನ್ಸ್ ಇನ್ ಎತ್ನೊಗ್ರಾಫಿ ಅಂಡ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ, ನವೆಂಬರ್, 2005, ಇಂದಿರಾಗಾಂಧಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಾನವ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಭೋಪಾಲ್)

ಬಿಷ್ಟ್, ಆರ್.ಎಸ್.; ಬನಾವಳಿ – ಎ ನ್ಯೂ ಹರಪ್ಪನ್ ಸೈಟ್ ಇನ್ ಹರಿಯಾಣ, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್, 1978

ಬ್ಯೂಮಾಂಟ್ ಮತ್ತಿತರರು; ಆನ್ ಎ ಟೈಮ್ ಸ್ಕೇಲ್ ಫಾರ್ ದಿ ಫಸ್ಟ್ ಮಿಲಿಯನ್ ಇಯರ್ಸ್ ಆಫ್ ಹ್ಯೂಮನ್ ಹಿಸ್ಟರಿ ಇನ್ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಸೌತ್ ಆಫ್ರಿಕ, ಸೌತ್ ಆಫ್ರಿಕ, ಸೌತ್ ಆಫ್ರಿಕನ್ ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ಸೈನ್ಸ್, 2006

ಮಣಿ, ಬಿ.ಆರ್.; ಪ್ರಿ ಹರಪ್ಪನ್ ವಿಲೇಜ್ ಸೆಟ್ಲ್‌ಮೆಂಟ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಅರ್ಲಿ ಫಾರ್ಮಿಂಗ್ ಕಮ್ಯೂನಿಟಿಸ್ ಇನ್ ನಾರ್ದನ್ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ–35, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2005

ಮಣಿ, ಬಿ.ಆರ್.; ರಾಕ್ ಆರ್ಟ್ಸ್ ಆಫ್ ಲಡಾಕ್: ಗ್ಲಿಮ್ಸಸ್ ಆಫ್ ಎಕನಾಮಿಕಲ್ ಅಂಡ್ ಕಲ್ಚರಲ್ ಲೈಫ್, ಪುರಾಕಲಾ 11, ರಾಕ್ ಆರ್ಟ್ ಸೊಸೈಟಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ, 2000–2001

ಮಲೂನೆ, ಸಿ.ಟಿ.; ದಿ ಎಫೆಕ್ಟ್ ಆಫ್ ಅರ್ಲಿ ಕೋಸ್ಟಲ್ ಟ್ರಾಫಿಕ್ ಇನ್ ದಿ ಡೆವಲಪ್‌ಮೆಂಟ್ ಆಫ್ ಸಿವಿಲೈಜೇಷನ್ ಇನ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ದಿ ಆರ್.ವಿ.ಎಸ್. (ಸಿ.ಬಿ), ನ್ಯೂ ಪ್ಯಾರೀಸ್, ಸಂಪುಟ–6

ಮಿಶ್ರ, ಎಸ್.; ದಿ ಏಜ್ ಆಫ್ ದಿ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ, ಕರೆಂಟ್ ಆಂಥ್ರೋಪಾಲಜಿ 33, 1992

ಮಿಶ್ರ, ಎಸ್. ಮತ್ತಿತರರು.; ಅರ್ಲಿಯೆಸ್ಟ್ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಇಂಡಸ್ಟ್ರಿಸ್ ಫ್ರಮ್ ಪೆನಿನ್‌ಸುಲರ್ ಇಂಡಿಯ, ಕರೆಂಟ್ ಆಂಥ್ರೋಪಾಲಜಿ 36, 1995

ಮಿಶ್ರ, ಎಸ್. ಮತ್ತಿತರರು.; ಕ್ರೋನಾಲಜಿ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಸ್ಟೋನೇಜ್; ದ ಇಂಪ್ಯಾಕ್ಟ್ ಆಫ್ ರೀಸೆಂಟ್ ಆಬ್‌ಸಲ್ಯೂಟ್ ಡೇಟಿಂಗ್ ಅಟೆಮ್ಟ್ಸ್, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್, ಸಂಪುಟ XX, ಸಂಖ್ಯೆ 2, 1995

ಮಿಶ್ರ, ವಿ.ಎನ್.; ಬಾಲಾಥಲ್ ಎ ಚಾಲ್ಕೋಲಿಥಿಕ್ ಸೆಟ್ಲ್‌ಮೆಂಟ್ ಇನ್ ಮೇವಾರ್, ರಾಜಸ್ತಾನ್, ಏಷಿಯನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್ 13, 1997

ಮಿಶ್ರ, ವಿ.ಎನ್. ಮತ್ತು ಇತರರು.; ಅಶೂಲಿಯನ್ ಆಕ್ಯುಪೇಶನ್ ಅಂಡ್ ಇವಾಲ್ವಿಂಗ್ ಲ್ಯಾಂಡ್‌ಸ್ಕೇಪ್ ಅರೌಂಡ್ ದಿದ್ವಾನ ಇನ್ ದಿ ಥಾರ್ ಡೆಸರ್ಟ್, ಇಂಡಿಯ, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್ 6, 1982

ಮುಖರ್ಜಿ, ಬಿ.ಎನ್.; ಡಿಸೈಫರ್‌ಮೆಂಟ್ ಆಫ್ ಖರೋಷ್ಠಿ, ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಟ್, ಏಷ್ಯಾಟಿಕ್ ಸೊಸೈಟಿ ಬುಲೆಟಿನ್, ಸಂಪುಟ XVIII, ನಂ.8, 1989

ಮೂರ್ತಿ, ಎಂ.ಎಲ್.ಕೆ.; ಸ್ಟೋನ್ ಏಜ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಆಫ್ ಚಿತ್ತೂರ್ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್, ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಮಹಾಪ್ರಬಂಧ, ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ ಆಫ್ ಪುಣೆ, ಪುಣೆ

ಮೋರ್‌ವುಡ್, ಎಂ.ಜೆ. ಮತ್ತು ಇತರರು.; ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಅಂಡ್ ಏಜ್ ಆಫ್ ದಿ ನ್ಯೂ ಹೋಮಿನಿಡ್ ಫ್ರಮ್ ಪ್ಲೋರೆಸ್ಟ್ ಇನ್ ಈಸ್ಟರ್ನ್ ಇಂಡೋನೇಷ್ಯ, ನೇಚರ್–431, 2004

ಮೋವಿಯಸ್ ಮತ್ತು ಹ್ಯಾಲಮ್, ಎಲ್. (ಜ್ಯೂ).; ದಿ ಲೋಯರ್ ಪೇಲಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಆಫ್ ಸದರನ್ ಅಂಡ್ ಈಸ್ಟರ್ನ್ ಏಷ್ಯ, ಟ್ರ್ಯಾನ್‌ಸಾಕ್ಷನ್ಸ್ ಆಫ್ ದಿ ಅಮೆರಿಕನ್ ಫಿಲಸಾಫಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿ, ನ್ಯೂ ಸೀರಿಸ್ – 38, 1948

ಮೊಹಾಪಾತ್ರ, ಜಿ.ಸಿ.; ಸೊಹಾನಿಯನ್, ಅಶೂಲಿಯನ್ ರಿಲೇಶನ್‌ಶಿಪ್, ಬುಲೆಟಿನ್ ಆಫ್ ದಿ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜ್, ಪೋಸ್ಟ್ ಗ್ರಾಜುಯೆಟ್ ಅಂಡ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ 49, 1990

ಮೊಹಾಪಾತ್ರ, ಜಿ.ಸಿ.; ಪ್ರಿಲಿಮಿನರಿ ರಿಪೋರ್ಟ್ ಆಫ್ ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ಲೊರೇಷನ್ ಅಂಡ್ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಇನ್ ಈಸ್ಟ್ ಪಂಜಾಬ್, ಬುಲೆಟಿನ್ ಆಫ್ ದಿ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್, 221–37, 1966

ಯೊಡ್ಲಡ್ ಕಾರ್ಬೂನೆಲ್ ಮತ್ತು ಇತರರು.; ದಿ ಫಸ್ಟ್ ಹ್ಯೂಮನ್ ಸೆಟ್ಲಮೆಂಟ್ ಆಫ್ ಯುರೋಪ್, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ಆಂಥ್ರೊಪಲಾಜಿಕಲ್ ರಿಸರ್ಚ್, ನಂ. 52, 1996

ರಾಬರ್ಟ್ ಆರ್.ಎಂ. ಮತ್ತು ಇತರರು.; ಎನ್ ಆಪ್ಟಿಕಲ್ ಅಂಡ್ ರೇಡಿಯೋ ಕಾರ್ಬನ್ ಡೇಟಿಂಗ್ ಅಟ್ ಮಿಮೌ ರಾಕ್ ಶೆಲ್ಟರ್ ಇನ್ ಆಸ್ಟ್ರೇಲಿಯ, ನೇಚರ್ 393:358–62, 1998

ರಾಮಿರೆಡ್ಡಿ ವಿ.; ರಾಕ್ ಪೇಂಟಿಂಗ್ಸ್ ಅಂಡ್ ಬ್ರುಯಿಸಿಂಗ್ಸ್ ಇನ್ ಆಂಧ್ರ ಪ್ರದೇಶ, ದಿ ಈಸ್ಟರ್ನ್ ಆಂಥ್ರೋಪಾಲಜಿಸ್ಟ್–24, 1971

ರಾಯ್ ಬ್ರೋಯಸ್ ವಿಲ್, ಮತ್ತಿತರರು; ದಿ ಅರ್ಲಿಯೆಸ್ಟ್ ಆಕ್ಯುಪೇಶನ್ ಆಫ್ ಯುರೋಪ್: ಎ ಶಾರ್ಟ್ ಕ್ರೊನಾಲಜಿ, ಆ್ಯಂಟಿಕ್ವಿಟಿ, 68, 1994

ರಾಲಿನ್‌ಸನ್, ಹೆನ್ರಿ, ಸಿ.; ದಿ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕ್ಯೂನಿಫಾರ್ಮ್ ಇನ್ಸ್ಕ್ರಿಪ್ಷನ್ ಅಟ್ ಬೆಹಿಸ್ತಾನ್(1846–51), ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ

ರಾವ್, ಎಸ್.ಆರ್; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಟ್ ರಂಗಪುರ ಅಂಡ್ ಫರ್ದರ್ ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ಲೋರೇಷನ್ ಇನ್ ಗುಜರಾತ್, ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ – 18–19, 1962–63

ರಾವ್, ಎಸ್.ಆರ್.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಆಫ್ ದಿ ಲೆಜೆಂಡರಿ ಸಿಟಿ ಆಫ್ ದ್ವಾರಕ ಇನ್ ದಿ ಅರೇಬಿಯನ್ ಸೀ, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ಮರೀನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ, ಸಂಪುಟ–1, 1990

ರಾವ್, ಎಲ್.ಎಸ್.; ರೀಸೆಂಟ್ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಡಿಸ್ಕವರೀಸ್ ಫ್ರಮ್ ದಿ ವೆಸ್ಟ್ ಕೋಸ್ಟ್ ಆಫ್ ಕರ್ನಾಟಕ, ಪ್ರೊಸೀಡಿಂಗ್ಸ್ ಆಫ್ ಆರ್.ಬಿ. ಫುಟ್ ಮೆಮೋರಿಯಲ್ ನ್ಯಾಶನಲ್ ಸೆಮಿನಾರ್, ಅ.ಸುಂದರ (ಸಂ), ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ನಿರ್ದೇಶನಾಲಯ, ಮೈಸೂರು, 2003

ರಾವ್, ಎಲ್.ಎಸ್.; ನ್ಯೂ ಲೈಟ್ ಆನ್ ದಿ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಆಫ್ ಹರಪ್ಪನ್ ಸೈಟ್ ಅಟ್ ಭಿರಡಾಣ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ 35, 2004–2005

ರಾವ್, ಎಲ್.ಎಸ್.; ದಿ ಹರಪ್ಪನ್ ಸ್ಪೋಕ್ಡ್ ವೀಲ್ಸ್ ರ್‍ಯಾಟಲ್ಡ್ ಡೌನ್ ಇನ್ ದಿ ಸ್ಟ್ರೀಟ್ಸ್ ಆಫ್ ಭಿರಡಾಣ, ಹರಿಯಾಣ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ 36, 2005–06

ರಾವ್, ಎಲ್.ಎಸ್.; ಎನ್ ಅರ್ಲಿ ಹರಪ್ಪನ್ ಸೆಟ್ಲ್‌ಮೆಂಟ್ ಅಟ್ ಭಿರಡಾಣ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ 34, 2003–2004

ರಾವ್.ಎಲ್.ಎಸ್. ಮತ್ತಿತರರು.; ಭಿರಡಾಣ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್, ಪುರಾತತ್ತ್ವ 36, 2005–06

ರಾವ್, ಎಸ್.ಎನ್.; ಸ್ಟೋನ್ ಏಜ್ ಕಲ್ಚರ್ ಆಫ್ ನಾಲಂದ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್, ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಪ್ರಬಂಧ, ಪುಣೆ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಪುಣೆ, 1968–69

ರಾವ್, ಎಸ್.ಎನ್.; ರೀಜನಲ್ ವೇರಿಯೇಷನ್ ಇನ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಮಿಡಲ್ ಸ್ಟೋನ್ ಏಜ್ ಕಲ್ಚರ್ ವಿತ್ ಸ್ಪೆಷಲ್ ರೆಫರೆನ್ಸ್ ಟು ನಲ್ಗೊಂಡ ಇನ್ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ: 2, 13–15, 1966

ರಾವ್ ಸುರೇಂದ್ರ, ಬಿ.; ಪ್ರೋಸೆಸಿಂಗ್ ಅಂಡ್ ಅನಾಲಿಸೀಸ್ ಆಫ್ ಡೇಟ, ವಿತ್ ರೆಫರೆನ್ಸ್ ಟು ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ರಿಸರ್ಚ್, ಓಲಿಂದ ಪಿರಿಯ ಮತ್ತು ಇತರರು (ಸಂ) ರಿಸರ್ಚ್ ಮೆಥಡಾಲಜಿ ಇನ್ ಸೋಷಿಯಲ್ ಸೈನ್ಸ್, ಮಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಪ್ರಸಾರಾಂಗ, 1982

ರಾವ್, ಜೆ.ವಿ.ಪಿ. ಮತ್ತು ಇತರರು; ರಿಪೋರ್ಟ್ ಆನ್ ದಿ 2000 ಸೀಸನ್ ಆಫ್ ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಟ್ ಚಂದೋರ್, ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಸರ್ವೇ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ ಮತ್ತು ದಿ ಸೊಸೈಟಿ ಫಾರ್ ಸೌತ್ ಏಷ್ಯನ್ ಸ್ಟಡೀಸ್, 17, 2001

ರೆಂಡಲ್, ಎಚ್.ಎಂ. ಮತ್ತು ಡೆನಲ್ ಆರ್.ಡಬ್ಲ್ಯೂ.; ಡೇಟೆಡ್ ಲೋಯರ್ ಪೇಲಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಆರ್ಟಿಫ್ಯಾಕ್ಟ್ ಫ್ರಮ್ ನಾರ್ದರ್ನ್ ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್, ಕರೆಂಟ್ ಆಂಥ್ರೊಪಾಲಜಿ, 26 – 1985

ಲಾಲ್, ಬಿ.ಬಿ.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ ಅಟ್ ಹಸ್ತಿನಾಪುರ ಅಂಡ್ ಅದರ್ ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ಲೋರೇಶನ್ಸ್ ಇನ್ ದ ಅಪ್ಪರ್ ಗಂಗಾ ಅಂಡ್ ದ ಸಟ್ಲೇಜ್ ಬೇಸಿನ್ಸ್ 1950–52, ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ ನಂ. 10–11, 1954–55

ಲಾಲ್, ಬಿ.ಬಿ.; ಫರ್ದರ್ ಕಾಪರ್ ಹೋರ್ಡ್ಸ್ ಫ್ರಮ್ ದಿ ಗ್ಯಾಂಜೆಟಿಕ್ ಬೇಸಿನ್ ಅಂಡ್ ಎ ರಿವ್ಯೂ ಆಫ್ ದಿ ಪ್ರಾಬ್ಲಮ್, ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ 7, 1951

ಲಾಲ್, ಬಿ.ಬಿ.; ಪೇಲಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಫ್ರಂ ಬಿಯಾಸ್ ಅಂಡ್ ಬನಗಂಗಾ ವ್ಯಾಲಿ, ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ, 12, 1956

ಲಾಲ್, ಬಿ.ಬಿ.; ದಿ ಗಂಗಾ–ಬಿಯಾಸ್ ಪೆಲಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಇಂಡಸ್ಟ್ರಿ: ಎ ಲುಕ್–ಬ್ಯಾಕ್, ಪುರಾತತ್ತ್ವ, 11, 1979–80

ವರ್ಮ, ಆರ್.ಕೆ.; ದಿ ಮೆಸೋಲಿಥಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ 13 ಮತ್ತು 14, 1981–83

ವರ್ಮ, ಆರ್.ಕೆ.; ಸಬ್ಸಿಸ್ಟೆನ್ಸ್ ಎಕಾನಮಿ ಆಫ್ ದಿ ಮೆಸೋಲಿಥಿಕ್ ಫೋಕ್ ಆಸ್ ರಿಫ್ಲೆಕ್ಟೆಡ್ ಇನ್ ದಿ ರಾಕ್ ಪೇಂಟಿಂಗ್ ಆಫ್ ದಿ ವಿಂಧ್ಯನ್ ರೀಜನ್, ಕಲೋಕ್ವಿಯಂ 33, ಬಯೋ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ಮೆಸೋಲಿಥಿಕ್ ಇಂಡಿಯ, ಇಂಟರ್ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಯೂನಿಯನ್ ಆಫ್ ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಅಂಡ್ ಪ್ರೋಟೋ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಸೈನ್ಸ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್, ಫ್ಲೋರಿ, ಇಟಲಿ, 1996

ವಸಂತ ಶೆಟ್ಟಿ, ಬಿ.; ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡದ ಪ್ರಾಗಿತಿಹಾಸ, ಸಂಶೋಧನೆ: (ಡಾ. ಚಿದಾನಂದಮೂರ್ತಿ ಗೌರವ ಸಂಪುಟ), ಬೆಂಗಳೂರು, 1991

ವಾಕಣಕರ್, ವಿ.ಎಸ್.; ಭೀಂಬೇಟ್ಕ; ದಿ ಪ್ರಿ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಪ್ಯಾರಡೈಸ್, ಪ್ರಾಚ್ಯಪ್ರತಿಭ, ಸಂಪುಟ 3, 1975

ವ್ಯಾನ್ ರಿಯಟ್ ಲೋವೆ, ಸಿ.; ದಿ ವಾಲ್ ರಿವರ್ ಕ್ರೊನಾಲಜಿ ಎನ್ ಅಪ್ ಟು ಡೇಟ್ ಸಮ್ಮರಿ, ಸೌತ್ ಆಫ್ರಿಕನ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಬುಲೆಟಿನ್, 1952

ವೆಂಕಟೇಶಯ್ಯ, ಎಸ್.ವಿ. ಮತ್ತಿತರರು.; ಎ ನ್ಯೂ ಕಿಂಗ್ ಆಫ್ ಮಹಾರಠಿಸ್ ಫ್ರಮ್ ಮಲಪ್ರಭಾ ವ್ಯಾಲಿ ಆಫ್ ಕೃಷ್ಣಾ ಬೇಸಿನ್, ಕೃಷ್ಣಶರ್ಮ ವಾಲ್ಯೂಮ್, ಗೌರ್ನಮೆಂಟ್ ಆಫ್ ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ, ಹೈದರಾಬಾದ್ 2004

ವೋರಾ, ಕೆ.ಎಚ್.; ಎ ನೋಟ್ ಆನ್ ಜಿಯೋಫಿಸಿಕಲ್ ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ಲೋರೇಶನ್ಸ್ ಫಾರ್ ಮೆರಿನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ತಮಿಳುನಾಡು ಕೋಸ್ಟ್, ಇಂಡಿಯ, ಸಂಪುಟ–16, ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್ ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ನಾಟಿಕಲ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ, 1982

ಶರ್ಮ, ಎ.ಕೆ.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಶನ್ ಅಟ್ ಗುಫ್‌ಕ್ರಾಲ್ 1981 ಪುರಾತತ್ತ್ವ 11, 1979–80

ಶರ್ಮ, ಜಿ.ಆರ್.; ಸ್ಟೋನ್ ಏಜ್ ಇನ್ ದಿ ವಿಂಧ್ಯಾಸ್ ಅಂಡ್ ದಿ ಗಂಗಾವ್ಯಾಲಿ. ರೇಡಿಯೋಕಾರ್ಬನ್ ಅಂಡ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ, ಟಾಟ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಫಂಡಮೆಂಟಲ್ ರಿಸರ್ಚ್, ಮುಂಬೈ, 1973

ಶರ್ಮ, ವೈ.ಡಿ.; ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ಲೋರೇಷನ್ ಆಫ್ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕಲ್ ಸೈಟ್ಸ್, ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಇಂಡಿಯ, ಭಾ.ಪು.ಸ.ಇ. ನಂ. 9, 1953

ಶಿಂಧೆ, ವಿ.ಎಸ್.; ಹ್ಯೂಮನ್ ರೆಸ್ಪಾನ್ಸ್ ಟು ಹಾಲೋಸಿನ್ ಕ್ಲೈಮೇಟ್ ಚೇಂಜಸ್, ಎ ಕೇಸ್ ಸ್ಟಡಿ ಆಫ್ ವೆಸ್ಟರ್ನ್ ಇಂಡಿಯ ಬಿಟ್ವೀನ್ 5 ಅಂಡ್ 3 ಮಿಲೆನಿಯ. ಬಿ.ಸಿ., ಮಾನ್‌ಸೂನ್ ಅಂಡ್ ಸಿವಿಲೈಸೇಶನ್ (ಸಂ. ಯೊಶಿನೊರಿ ಯಸುದ ಮತ್ತು ವಸಂತ್ ಶಿಂಧೆ), ರೋಲಿ ಬುಕ್ಸ್ ಪ್ರೈವೇಟ್ ಲಿಮಿಟೆಡ್, ನ್ಯೂಡೆಲ್ಲಿ, 2004

ಶಿವಕುಮಾರ್, ಎಸ್. ಮತ್ತು ಇತರರು.; ಕರೆಂಟ್ ಟ್ರೆಂಡ್ಸ್ ಇನ್ ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಡಿ.ಎನ್.ಎ ಸ್ಟಡೀಸ್, ಕರೆಂಟ್ ಸೈನ್ಸ್ 76, 1999

ಶಿವತಾರಕ್ ಕೆ.ಬಿ.; ತುಮಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಕುರುಹುಗಳು – ಒಂದು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನ, ಅಪ್ರಕಟಿತ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಮಹಾಪ್ರಬಂಧ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ 1999

ಶುಭ್ರ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕ್; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಶನ್ ಅಟ್ ಜುನಿಕುರಣ್ ಎ ಪ್ರಿಲಿಮಿನರಿ ರಿಪೋರ್ಟ್, ಪುರಾತತ್ತ್ವ 2004

ಶಿಲಾ ತ್ರಿಪಾಠಿ ಮತ್ತಿತರರು.; ಮೆರಿನ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಎಕ್ಸ್‌ಪ್ಲೋರೇಶನ್ಸ್ ಇನ್ ದಿ ಕಾವೇರಿ ಪೂಂಪಟ್ಟಿಣಂ ರೀಜನ್; ಫ್ರೆಶ್ ಲೈಟ್ ಆನ್ ದಿ ಸ್ಟ್ರಕ್ಚರಲ್ ರಿಮೇನ್ಸ್, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್, ಸಂಪುಟ 21, 1996

ಶಿಲಾ ತ್ರಿಪಾಠಿ ಮತ್ತಿತರರು.; ಮೆರಿನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಇನ್ ಇಂಡಿಯ, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್, ಸಂಪುಟ 29. 2004

ಶೋಭಾ, ವಿ.; ಅರ್ಲಿ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಆಫ್ ದಿ ಅಪ್ಪರ್ ಕಾವೇರಿ ಬೇಸಿನ್ ವಿತ್ ಸ್ಪೆಷಲ್ ರೆಫರೆನ್ಸ್ ಟು ದಿ ಡಿಸ್ಟ್ರಿಕ್ಟ್ ಆಫ್ ಮೈಸೂರು, (ಅಪ್ರಕಟಿತ ಪಿಎಚ್.ಡಿ ಮಹಾಪ್ರಬಂಧ), ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ, ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜ್, ಪುಣೆ

ಸಂಗೋಡೆ, ಎಸ್.; ಮ್ಯಾಗ್ನೆಟೋಸ್ಟ್ರಾಟಿಗ್ರಫಿ ಆಫ್ ಕ್ವಾಟರ್ನರಿ ಸೆಡಿಮೆಂಟ್ಸ್ ಅಸೋಸಿಯೇಟೆಡ್ ವಿತ್ ಸಮ್ ತೂಫ ಆಶ್ ಅಂಡ್ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಆರ್ಟಿಫ್ಯಾಕ್ಟ್ ಬೇರಿಂಗ್ ಲೊಕಾಲಿಟಿಸ್ ಇನ್ ವೆಸ್ಟರ್ನ್ ಅಂಡ್ ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಇಂಡಿಯ, ಗೊಂಡ್ವಾನ ಮ್ಯಾಗ್ಸೈನ್, 2007

ಸಂಪತ್ ಐಯ್ಯಂಗಾರ್, ಪಿ.; ಎ ಪೇಲಿಯೋಲಿಥಿಕ್ ಸೆಟ್ಲ್‌ಮೆಂಟ್ ಅಂಡ್ ಫ್ಯಾಕ್ಟರಿ ಇನ್ ಮೈಸೂರು ಸ್ಟೇಟ್, (ಇಂಡಿಯನ್ ಸೈನ್ಸ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್) ಇಂಡಿಯನ್ ಸೈನ್ಸ್ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಸೋಸಿಯೇಷನ್, ಕಲ್ಕತ್ತ, 1924

ಸಾಲೆತೊರೆ, ಬಿ.ಎ.; ಸೋಷಿಯಲ್ ಅಂಡ್ ಪೊಲಿಟಿಕಲ್ ಲೈಫ್ ಇನ್ ದಿ ವಿಜಯನಗರ ಎಂಪೈರ್ (ಫ್ರಮ್ 1346 ಇಂದ 1646 ಎ.ಡಿ) ಸಂ.1 ಮತ್ತು 2, ಲಿಯೊನೆಟ್ ದ್ರಾವಿಡ್ ಏಕನಾಥ, ಚೆನ್ನೈ 1933 ಮತ್ತು 1944

ಸಿಂಗ್, ಯು.ಎಸ್.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ಏರಣ್, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ಎಂ.ಪಿ. ಇತಿಹಾಸ ಪರಿಷತ್ ನಂ.4. 1962.

ಸಿನ್ಹಾ, ಬಿ.ಕೆ.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ಗೋಲ್‌ಬಾಯ್, ಪುರಿ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ 23. 1992–93,

ಸುಂದರ, ಅ.; ವಾರ್ಷಿಕ ವರದಿಗಳು (1885–1905), ಕರ್ನಾಟಕ ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಮತ್ತು ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಇಲಾಖೆ, ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ, ಮೈಸೂರು – 1989

ಸುಂದರ, ಎ.; ಪ್ರಿಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಅಂಡ್ ಪ್ರೋಟೊ ಹಿಸ್ಟಾರಿಕ್ ಕಲ್ಚರ್ಸ್ ಆಫ್ ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ, ಪರ್ಸ್‌ಪೆಕ್ಟಿವ್ಸ್ ಆನ್ ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಅಂಡ್ ಕೊಡಗು, ಡೆಸೀನಿಯಲ್ ಸಂಪುಟ. ಮಂಗಳೂರು ಯೂನಿವರ್ಸಿಟಿ 1991

ಸುಂದರ, ಎ.; ಮಳಖೇಡ್, ದಿ ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟ ಕ್ಯಾಪಿಟಲ್: ಇಟ್ಸ್ ಪ್ರಿ ಹಿಸ್ಟರಿ, ಬಿ.ಆರ್.ಗೋಪಾಲ್ ಕಮೆಮೊರೇಷನ್ ವಾಲ್ಯೂಮ್, ಧಾರವಾಡ, 1998

ಸುಂದರೇಶ್ ಮತ್ತಿತರರು; ಅಂಡರ್‌ವಾಟರ್ ಇನ್‌ವೆಸ್ಟಿಗೇಶನ್ಸ್ ಆಫ್ ಮಹಾಬಲಿಪುರಂ, ತಮಿಳ್‌ನಾಡು, ಇಂಡಿಯ, ಕರೆಂಟ್ ಸೈನ್ಸ್ –86, 2004

ಸೆಮವ್, ಎಸ್.; ದಿ ವರ್ಲ್ಡ್ಸ್ ಓಲ್ಡೆಸ್ಟ್ ಆರ್ಟಿಫ್ಯಾಕ್ಟ್ಸ್ ಇನ್ ಗೋನ, ಇಥಿಯೋಪಿಯ: ದೇರ್ ಇಂಪ್ಲಿಕೇಶನ್ಸ್ ಫಾರ್ ಅಂಡರ್‌ಸ್ಟ್ಯಾಂಡಿಂಗ್ ಸ್ಟೋನ್ ಟೆಕ್ನಾಲಜಿ ಅಂಡ್ ಪ್ಯಾಟರ್ನ್ ಆಫ್ ಹ್ಯೂಮನ್ ಎವಲೂಶನ್ ಬಿಟ್ವೀನ್ 2.6–2.5 ಮಿಲಿಯನ್ ಇಯರ್ ಎಗೋ, ಜರ್ನಲ್ ಆಫ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಸೈನ್ಸ್ 27, 2000

ಸೋನಾವಣೆ, ವಿ.ಎಚ್. ಮತ್ತು ಇತರರು.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ಬಗಸ್ರ: ಎ ಪ್ರಿಲಿಮಿನರಿ ರಿಪೋರ್ಟ್, ಮ್ಯಾನ್ ಅಂಡ್ ಎನ್‌ವಿರಾನ್‌ಮೆಂಟ್, 1996–ಸಂಪುಟ 28, ಭಾಗ–2, 2003

ಹಲಿಮ್, ಎಂ.ಎ.; ಎಕ್ಸ್‌ಕವೇಷನ್ಸ್ ಅಟ್ ಸರೈ ಕೋಲಾ, ಪಾಕಿಸ್ತಾನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ, 7 ಮತ್ತು 8, 1970

ಹ್ಯೊ ಯಾಮಿ ಮತ್ತಿತರರು.; ಮಿಡ್ ಪ್ಲಿಸ್ಟೋಸೀನ್ ಅಶೂಲಿಯನ್ ಲೈಕ್ ಸ್ಟೋನ್ ಟೆಕ್ನಾಲಜಿ ಆಫ್ ದಿ ಬೋಸ್ ಬೇಸಿನ್, ಸೌತ್ ಚೈನ, ಸೈನ್ಸ್ 287, 2000

ಹೇಗ್ಲ್‌ಬರ್ಗ್, ಇ.; ಏನ್ಷಿಯಂಟ್ ಡಿ.ಎನ್.ಎ ಸ್ಟಡೀಸ್, ಎವಲೂಷನ್ ಆಂಥ್ರೊಪಾಲಜಿ, 1993–94

ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು
ಛಾಯಾಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ರೇಖಾಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿದವರು

ಅರುಣಿ, ಎಸ್.ಕೆ.
ಸಹಾಯಕ ನಿರ್ದೇಶಕ
ಐ.ಸಿ.ಎಚ್.ಆರ್. ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಕೇಂದ್ರ
ಮೈಸೂರು ಬ್ಯಾಂಕ್ ಸರ್ಕಲ್, ಬೆಂಗಳೂರು

ಅಮರೇಶ ಯತಗಲ್
ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಸರ್ಕಾರಿ ಪದವಿಪೂರ್ವ ಕಾಲೇಜು
ಲಿಂಗಸೂರು – 584122

ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಗುಪ್ತ
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ)
546/ಎ, ನಂದಭವನ್, ನವಿಸುಕ್ರವರಿ
ನಾಗಪುರ – 440032

ದೇಸಾಯಿ, ಎಚ್.ಆರ್.
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಉಪ ಅಧೀಕ್ಷಕ
ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ, ಔರಂಗಬಾದ್ ವೃತ್ತ,
ಬೀಬಿ–ಕ–ಮಕ್ಬರ, ಔರಂಗಬಾದ್ – 431004

ಗುರುಬಾಗಿ
ಸಹಾಯಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ
ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ
ಗೋವ ವೃತ್ತ, ಪಣಜಿ – 403001

ಸರ್ವಮಂಗಳ, ಜಿ.
ಅಧ್ಯಾಪಕಿ, ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ
ಕುವೆಂಪು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಶಂಕರಘಟ್ಟ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ – 577451

ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು

ಕಲ್ಲಾಪುರ, ಜಿ.ವಿ.
ಕೆಳದಿ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಕೆಳದಿ
ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ – 577401

ಜಯದೇವಪ್ಪ ಜೈನಕೇರಿ
87, ಶಾಂತಲ, ಕುವೆಂಪು ರಸ್ತೆ
ಶಿವಮೊಗ್ಗ – 577201

ಭಟ್‌ಸೂರಿ, ಕೆ.ಜಿ.
ಶಾಸನತಜ್ಞ, ಶಾಸನ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ
ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ
ಹಂಪಿ – 583276

ಖಂಡೋಬರಾವ್, ಎಚ್.
ಸಹನ, ಗಾಂಧಿನಗರ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ
ಶಿವಮೊಗ್ಗ

ಲಕ್ಷ್ಮಣಸಿಂಗ್, ಆರ್. ರಾಥೋಡ್
ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಅನ್ವಯಕಲೆ ವಿಭಾಗ
ಚಾಮರಾಜೇಂದ್ರ ದೃಶ್ಯಕಲಾ ಕೇಂದ್ರ ಅಕಾಡೆಮಿ
ಮೈಸೂರು – 570001

ರಾವ್, ಎಲ್. ಎಸ್. (ದಿ)
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅಧೀಕ್ಷಕ
ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ
ಓಲ್ಡ್ ಹೈಕೋರ್ಟ್ ಬಿಲ್ಡಿಂಗ್ಸ್
ನಾಗಪುರ – 440001

ವಿಶ್ವೇಶ್ವರ, ಎಂ. ವಿ.
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಅಧಿಕಾರಿ
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ
ಗೋಳಗುಮ್ಮಟ ಆವರಣ, ಬಿಜಾಪುರ

ನಾಗನೂರು, ಎ. ವಿ.
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ
(ಧಾರವಾಡ ವೃತ್ತ), ಆರ್.ಎಸ್. ಶೆಟ್ಟಿ
ಕ್ರೀಡಾಂಗಣ ಹತ್ತಿರ, ಧಾರವಾಡ – 580001

ಕುಲಕರ್ಣಿ, ಆರ್. ಎಚ್.
ಚಿತ್ರಕಲಾ ಪರಿಷತ್, ಕುಮಾರಕೃಪ ರಸ್ತೆ
ಬೆಂಗಳೂರು – 560001

ಷಡಕ್ಷರಯ್ಯ, ಆರ್. ಎಂ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಕನ್ನಡ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆ
ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಧಾರವಾಡ – 580003

ರೇಖಾರಾವ್
13, ಸುರೇಖ, ಎ.ಇ.ಸಿ.ಎಸ್. 2ನೆಯ ಹಂತ
1ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ, ಇಸ್ರೋ ಮುಖ್ಯ ಕಚೇರಿ ಹತ್ತಿರ
ಸಂಜಯನಗರ, ಬೆಂಗಳೂರು – 560094

ಶರಣಬಸಪ್ಪ ಕೋಲ್ಕರ್
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಕೆ.ಎಸ್.ಸಿ. ಕಾಲೇಜು
ಗಂಗಾವತಿ – 583227

ಶೋಭಾ, ಟಿ.
140, 2ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ
ಶೇಷಾದ್ರಿಪುರಂ, ಬೆಂಗಳೂರು – 560020

ಸುಮತೀಂದ್ರ ನಾಡಿಗ್
ಪತ್ರಿಕಾ ವರದಿಗಾರ
ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರು – 577552

ವಾಸುದೇವ ಬಡಿಗೇರ
ಪ್ರವಾಚಕ, ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ
ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ – 583276

ವೆಂಕಟೇಶಯ್ಯ, ಎಸ್. ವಿ.
ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಅಧೀಕ್ಷಕ
ಭಾರತೀಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ
ಭೂಪಾಲ್ ವೃತ್ತ, ಜಿ. ಟಿ. ಬಿ. ಕಾಂಪ್ಲೆಕ್ಸ್
ಬಿ–ಬ್ಲಾಕ್, ನ್ಯೂಮಾರ್ಕೆಟ್, ಟಿ. ಟಿ. ನಗರ
ಭೂಪಾಲ್ – 462003

ಲಲಿತಾ, ಎನ್.
614, ಎಂ. ಐ. ಜಿ.
ಬಾಲಗಣೇಶ ದೇವಾಲಯದ ಹತ್ತಿರ
ಶಾರದಾದೇವಿನಗರ, 3ನೆಯ ಹಂತ
ಮೈಸೂರು – 570022

ನಿರ್ದೇಶಕರು
ಇಂಡಿಯನ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ರಿಸರ್ಚ್ ಇನ್
ನ್ಯೂಮಿಸ್ ಮ್ಯಾಟಿಕ್ ಸ್ಟಡೀಸ್, ಅಂಜನೇರಿ
ನಾಸಿಕ್, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ

ಕೃಷ್ಣದೇವ್
ಟೆಂಪಲ್ಸ್ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯ–ಸಂಪುಟ 2
ಆರ್ಯನ್ ಬುಕ್ಸ್ ಇಂಟರ್‌ನ್ಯಾಷನಲ್, ನವದೆಹಲಿ

ಅಪರ್ಣ, ಕೆ. ಎಸ್.
1676, 5ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ
10ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ಬನಶಂಕರಿ 2ನೆಯ ಬ್ಲಾಕ್
ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತ, ಬೆಂಗಳೂರು – 560050

ವಸಂತಲಕ್ಷ್ಮಿ, ಕೆ.
1676, 5ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ
10ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ಬನಶಂಕರಿ 2ನೆಯ ಬ್ಲಾಕ್
ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತ, ಬೆಂಗಳೂರು – 560050

ಮಾರ್ಗಬಂಧು
16, ವೀನಸ್ ಅಪಾರ್ಟ್‌ಮೆಂಟ್ಸ್
ನ್ಯೂ ರೋಹತಕ್ ರೋಡ್
ಸುಂದರ ವಿಹಾರ್, ನವದೆಹಲಿ

ಎ.ಎ. ಅಪ್ಪಾದೊರೈ, ಎ.
ನಿರ್ದೇಶಕ, ಇಂಡಿಯನ್ ಕೌನ್ಸಿಲ್ ಆಫ್ ವರ್ಲ್ಡ್ ಅಫೇರ್ಸ್,
ನವದೆಹಲಿ

ಎಎ. ಅಶ್ವಿನಿ ಅಗ್ರವಾಲ್
593, ಸೆಕ್ಟರ್ 18ಬಿ
ಚಂಡೀಗಡ, ಪಂಜಾಬ್ 160014

ಎ.ಎ.ಸಿ. ಅಲ್ಲಯ್ಯನವರಮಠ, ಎ.ಸಿ.
ಶ್ರೀ ಎನ್. ಎ. ಮುತ್ತಣ್ಣ ಸ್ಮಾರಕ ಪೊಲೀಸ್
ಮಕ್ಕಳ ವಸತಿಶಾಲೆ, ಪಿ.ಎಚ್. ಕ್ಯೂ
ಧಾರವಾಡ–580003

ಎ.ಬಿ.ಎಂ. ಮುಖರ್ಜಿ, ಎ.ಬಿ.
ಪ್ರವಾಚಕ, ಭೂಗೋಳವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ
ಪಂಜಾಬ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಚಂಡೀಗಡ

ಎ.ಡಿ. ಅರುಣದಾಸ್
ಭೂಗೋಳವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎ.ಡಿ.ಪಿ. ಪುಸಾಲ್ಕರ್, ಎ.ಡಿ, (ದಿ)
ಸಹಾಯಕ ನಿರ್ದೇಶಕ ಮತ್ತು ಮುಖ್ಯಸ್ಥ
ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಭಾರತೀಯ ವಿದ್ಯಾಭವನ, ಹಂದೇರಿ, ಮುಂಬೈ

ಎ.ಎಚ್.ಎಸ್. ಅನಂತಾಚಾರ್, ಎಚ್.ಎಸ್.
709, ಕತ್ವಾಡಿಪುರ ಅಗ್ರಹಾರ
ಕೆ.ಆರ್.ಮೊಹಲ್ಲ, ಮೈಸೂರು

ಎ.ಕೆ. ಕುಮಾರಸ್ವಾಮಿ, ಎ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ(ವಿ), ಭೂಗೋಳವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ
ಮಹಾರಾಣಿ ಮಹಿಳಾ ಕಲಾ ಕಾಲೇಜು,
ಮೈಸೂರು–570005

ಎ.ಕೆ.ಎಸ್. ಅಪರ್ಣ, ಕೆ.ಎಸ್.
c/o ಕೆ. ವಸಂತಲಕ್ಷ್ಮಿ
1676, 5ನೆಯ ಎ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ
10ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ಬನಶಂಕರಿ 2ನೆಯ ಬ್ಲಾಕ್
ಮೊದಲನೆಯ ಹಂತ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಎ.ಕೆ.ಎಸ್ಎಚ್ಎ. ಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಎ.ಕೆ.
ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಕಲಾ ಮತ್ತು ವಿಜ್ಞಾನ ಕಾಲೇಜು
ಶಿರಸಿ (ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ)

ಎ.ಎಲ್.ಎಸ್. ಶಿವರುದ್ರಪ್ಪ, ಎ.ಎಲ್.
ಪ್ರವಾಚಕ, ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ,
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎ.ಎಂ. ಮೈಲಾರರಾವ್, ಎ.(ದಿ)
ಮಾನವಿಕ ಸಂಪಾದಕ
ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವಕೋಶ ವಿಭಾಗ
ಕುವೆಂಪು ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎ.ಎಂ.ಎ. ಅಣ್ಣಿಗೇರಿ, ಎ.ಎಂ.(ದಿ)
ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕ ಪ್ರಕಾಶನ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ–580003

ಎ.ಎಂ.ಆರ್. ರಾಜಶೇಖರಯ್ಯ, ಎ.ಎಂ.
ಪ್ರವಾಚಕ, ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ, ಕರ್ನಾಟಕ
ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ–580003

ಎ.ಎಂ.ಎಸ್. ಅನಿತ, ಎಂ.ಎಸ್.
ಎ. 01–03, ಎ.ಐ.ಐ.ಎಸ್.ಎಚ್. ಲೇಔಟ್
ಬೋಗಾದಿ 2ನೆಯ ಹಂತ, ಮೈಸೂರು

ಎ.ಎನ್. ಅಶ್ವತ್ಥನಾರಾಯಣ
ಪ್ರವಾಚಕ, ಇತಿಹಾಸ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎ.ಎನ್.ಎಚ್. ಅಪ್ಪಣ್ಣ ನರಸಪ್ಪ ಹಂಜೆ
ಸಂಶೋಧನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ–580003

ಎಆರ್. ಅರುಣರಾಜ್
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಉಪ ಅಧೀಕ್ಷಕ
ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ
9, ಸೇಂಟ್ ಜಾರ್ಜ್ ಫೋರ್ಟ್, ಚೆನ್ನೈ – 600009

ಎ.ಎಸ್. ಅ. ಸುಂದರ
ಹಿಮಶೃಂಗಕೃಪ, ಶಾರದನಗರ, ಶೃಂಗೇರಿ – 577139

ಎ.ಎಸ್.ಕೆ. ಅರುಣಿ, ಎಸ್.ಕೆ.
ಸಹಾಯಕ ನಿರ್ದೇಶಕ
ಐ.ಸಿ.ಎಚ್.ಆರ್. ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಕೇಂದ್ರ
ಮೈಸೂರು ಬ್ಯಾಂಕ್ ಸರ್ಕಲ್, ಬೆಂಗಳೂರು

ಎ.ಎಸ್.ಎನ್. ಸತ್ಯನಾರಾಯಣ, ಎ.
ಸಹಾಯಕ ಅಧೀಕ್ಷಕ, ಮ್ಯೂಸಿಯಾಲಜಿಸ್ಟ್
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಹಂಪಿ

ಎಟಿ. ಆಲೋಕ್ ತ್ರಿಪಾಠಿ, ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ
ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ, ಮರೀನ್, ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ
ಬ್ರಾಂಚ್, ಜನಪತ್, ನವದೆಹಲಿ–110011

ಎ.ವಿ. ಅನುರಾಧ, ವಿ.
c\o ಎಂ.ಎಸ್. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ
2977/ಬಿ. ರಶ್ಮಿ, 5ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ
ವಾಣಿವಿಲಾಸಪುರಂ, ಮೈಸೂರು

ಎ.ವಿ.ಎನ್. ನರಸಿಂಹಮೂರ್ತಿ, ಎ.ವಿ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ(ವಿ)
ದೇವಗಿರಿ, ಗೋಕುಲಂ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ
ಜಯಲಕ್ಷ್ಮೀಪುರಂ, ಮೈಸೂರು–570012

ಎ.ವಿ.ಎನ್ಎ. ನಾವಡ, ಎ.ವಿ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ
ಕರ್ನಾಟಕ ತಿಯೊಲಾಜಿಕಲ್ ಸಂಶೋಧನ ಕೇಂದ್ರ
ಬಲ್ಮಠ, ಮಂಗಳೂರು–575001

ಎ.ವಿ.ವಿ. ವೆಂಕಟರತ್ನಂ, ಎ.ವಿ.(ದಿ)
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎವೈ. ಅಮರೇಶ ಯತಗಲ್
ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಸರ್ಕಾರಿ ಪದವಿ ಪೂರ್ವ ಕಾಲೇಜು
ಲಿಂಗಸೂರು–584122

ಬಿ.ಸಿ.ಎಸ್. ಸುರೇಶ್, ಬಿ.ಸಿ.
ಸಂಶೋಧನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ
ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಬಿ.ಜಿ.ಎಸ್. ಸಿದ್ಧಲಿಂಗಮ್ಮ, ಬಿ.ಜಿ.
ಸಂಶೋಧನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಿ
ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ
ಕುವೆಂಪು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಶಂಕರಘಟ್ಟ
ಶಿವಮೊಗ್ಗ–577451

ಬಿ.ಎಚ್.ಎಸ್. ಶ್ರೀಧರ, ಬಿ.ಎಚ್. (ದಿ)
ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲ, ಮಾರ್ಕೆಟ್‌ಯಾರ್ಡ್
ಶಿರಸಿ, (ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ)

ಬಿ.ಕೆ.ಜಿ.	ಗುರುರಾಜರಾವ್, ಬಿ.ಕೆ. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ) ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಬಿ.ಕೆ.ಕೆ.	ಕೌಲದಿಂಬಿ, ಬಿ.ಕೆ. ಮಧುರವಿಹಾರ, ನವಾಬಿರಸ್ತೆ ಹಲ್‌ದ್ವನಿ, ನೈನಿತಾಲ್–203134
.ಕೆ.ಎಂ.	ಬಾದ್ರಿ, ಕೆ.ಎಂ. 481, ಪರಿಮಳ, 29ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ ಬಿ ಬ್ಲಾಕ್, 1ನೆಯ ಹಂತ ಜೆ.ಪಿ. ನಗರ, ಮೈಸೂರು
ಬಿ.ಎಂ.	ಮುದ್ದಾಚಾರಿ, ಬಿ.(ದಿ) ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಬಿ.ಎನ್.	ನರಸಿಂಹಯ್ಯ, ಬಿ. ಎ3–ಸಾಯಿಚಂದ್ರ, ಅರ್ಧನಾರೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ ಸಮೀಪ, ಜೆ.ಕೆ. ಅಪಾರ್ಟ್‌ಮೆಂಟ್ಸ್, 39ನೆಯ ರಸ್ತೆ ಪಡುವನಂಗಲ್ಲೂರು, ಚೆನ್ನೈ–600061
ಬಿ.ಎನ್.ಎಸ್.	ಸರ್ವಮಂಗಳ, ಬಿ.ಎನ್. ಸಂಶೋಧನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಬಿ.ಪಿ.	ಭೋಜರಾಜ ಪಾಟೀಲ್ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲ (ವಿ) ಹಂಸಬಾವಿ–581109 ಹಿರೆಕೆರೂರು ತಾಲ್ಲೂಕು, ಹಾವೇರಿ ಜಿಲ್ಲೆ
ಬಿ.ಪಿ.ಐ.	ಇಂದಿರಾ, ಬಿ.ಪಿ. 221/ಎ, ಸಮೀರ 12ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ಸರಸ್ವತಿಪುರಂ ಮೈಸೂರು–570009
ಬಿ.ಆರ್.ಜಿ.	ಗೋಪಾಲ್, ಬಿ.ಆರ್. (ದಿ) ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತೀಯ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ ಕುವೆಂಪು ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಬಿ.ಆರ್.ಎಂ.	ಮಣಿ, ಬಿ.ಆರ್. ನಿರ್ದೇಶಕರು (ಪ್ರಕಟಣ ವಿಭಾಗ) ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಜನಪತ್ ನವದೆಹಲಿ–110011
ಬಿ.ಆರ್.ಪಿ.	ಪ್ರಾಣೇಶರಾವ್, ಬಿ.ಆರ್. (ದಿ) ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಶಾರದಾವಿಲಾಸ ಕಾಲೇಜು ಮೈಸೂರು
ಬಿ.ಆರ್.ಎಸ್.	ಬಿಷ್ಟ್, ಆರ್.ಎಸ್. ಅಡಿಷನಲ್ ಡೈರೆಕ್ಟರ್ ಜನರಲ್(ವಿ) ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ 9/19, ಸೆಕ್ಟರ್ III, ರಾಜೇಂದ್ರನಗರ ಶಾಹಿದಾಬಾದ್, ಗಜಿಯಾಬಾದ್–201005
ಬಿ.ಆರ್.ವಿ.	ವಿಜಯೇಂದ್ರ, ಬಿ.ಆರ್. ಭಾರತೀಯ ಮಾನವ ವಿಜ್ಞಾನ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಮಾನವ ಭವನ, ಬೋಗಾದಿ, ಮೈಸೂರು
ಬಿ.ಎಸ್.ಎ.	ಷೇಕ್ ಅಲಿ, ಬಿ. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಬಿ.ಎಸ್.ಎಚ್.	ಶಾಮಸುಂದರ, ಬಿ. ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವಕೋಶ ವಿಭಾಗ ಕುವೆಂಪು ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಬಿ.ಎಸ್.ಕೆ.	ಕೃಷ್ಣಸ್ವಾಮಿ ಅಯ್ಯಂಗಾರ್, ಬಿ.ಎಸ್. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಬಿ.ಎಸ್.ಎನ್.	ಸುಬ್ಬನರಸಿಂಹಶಾಸ್ತ್ರಿ ಭಾಸ್ಕರ ಪಂತ್, 227, 5ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ 2ನೆಯ ಬ್ಲಾಕ್, ಜಯನಗರ, ಬೆಂಗಳೂರು
ಬಿ.ಎಸ್.ಪಿ.	ಪಾಟೀಲ್, ಬಿ.ಎಸ್. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ, ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರು–570005
ಬಿ.ಎಸ್.ಆರ್.ಆರ್.	ರಾಮರಾವ್, ಬಿ.ಎಸ್. ಪ್ರಜಾವಾಣಿ, ಮಹಾತ್ಮಗಾಂಧಿ ರಸ್ತೆ, ಮೈಸೂರು
ಬಿ.ಎಸ್.ಎಸ್.	ಸೀತಾರಾಮಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಬಿ. ಪ್ರವಾಚಕ (ವಿ), ಗಣಿತವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ ಬೆಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಬೆಂಗಳೂರು
ಬಿ.ಟಿ.	ಬುದ್ಧರಖ್ಖಿತಥೇರ ಅಧ್ಯಕ್ಷ, ಮಹಾಬೋಧಿ ಸೊಸೈಟಿ, ಗಾಂಧಿನಗರ ಬೆಂಗಳೂರು
ಬಿ.ವಿ.ಎಸ್.	ಸುಧಾಮಣಿ, ಬಿ.ವಿ. 299, 12ನೆಯ ಅಡ್ಡ ರಸ್ತೆ ವಿಜಯನಗರ ರೈಲ್ವೆ ಬಡಾವಣೆ ವಿಜಯನಗರ, ಮೈಸೂರು–570016
ಸಿ.ಎ.ಜಿ.	ಗುರುದತ್ತ, ಸಿ.ಎ. 2734, 4ನೆಯ ಮುಖ್ಯ ರಸ್ತೆ, ವಿ.ವಿ.ಪುರಂ ಮೈಸೂರು
ಸಿ.ಬಿ.ಆರ್.	ರಾಮಚಂದ್ರ, ಸಿ.ಬಿ. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರು–570005
ಸಿ.ಬಿ.ಟಿ.	ಚಂದ್ರಶೇಖರ, ಬಿ. ತಾಬೋಜಿ. ಸಂಶೋಧನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಧಾರವಾಡ–580003
ಸಿ.ಜಿ.	ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಗುಪ್ತ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ) 546/ಎ, ನಂದಭವನ್, ನವಿಸುಕ್ರವರಿ ನಾಗಪುರ–440032
ಸಿ.ಜಿ.ಪಿ.	ಪುರುಷೋತ್ತಮ, ಸಿ.ಜಿ. ಪ್ರವಾಚಕ (ವಿ), ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರು–570005
ಸಿ.ಜಿ.ಎಸ್.	ಗುರುಸಿದ್ದಯ್ಯ, ಸಿ. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಸಿ.ಎಚ್.ಪಿ.	ಛಾಯಾಪತಿ ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಾಪಕ ಸೇಂಟ್ ಫಿಲೋಮಿನ ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರು
ಸಿ.ಕೆ.	ಕೃಷ್ಣ, ಸಿ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗಾಧಿಕಾರಿ, ಟಿ.ಟಿ.ನಗರ ಭೂಪಾಲ್, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ

ಸಿ.ಕೆ.ಎಂ.	ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ, ಸಿ. 1262, ಗಾನಸುಧಾ, 8ನೆಯ ಬಿ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ 1ನೆಯ 'ಇ' ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ಗಿರಿನಗರ, 2ನೆಯ ಹಂತ, ಬೆಂಗಳೂರು–560085
ಸಿ.ಕೆ.ಎನ್.	ನಾಗರಾಜರಾವ್, ಸಿ.ಕೆ. 649, 11ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ಜಯನಗರ 5ನೆಯ ಬ್ಲಾಕ್, ಬೆಂಗಳೂರು
ಸಿ.ಕೆ.ಆರ್.	ರೇಣುಕಾಚಾರ್ಯ, ಸಿ.ಕೆ. ಪ್ರವಾಚಕ, ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಸಿ.ಕೆ.ವೈ.ಡಿ.	ದೀಕ್ಷಿತ್, ಸಿ.ಕೆ.ವೈ. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಡಿ.ಆರ್.ಎಂ. ಕಾಲೇಜು, ದಾವಣಗೆರೆ
ಸಿ.ಎಂ.	ಮಹದೇವ್, ಸಿ. ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ ಹಂಪಿ–583276
ಸಿ.ಎಂ.ಎನ್.	ಚೂಡಾಮಣಿ ನಂದಗೋಪಾಲ್ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ ಎಂ.ಐ.ಸಿ.ಕ್ಯಾಂಪಸ್, ಮಾಧವ ನಗರ ಮಣಿಪಾಲ್–576104
ಸಿ.ಎನ್.ಸಿ.	ಚಂದ್ರಮೌಳಿ, ಎನ್.ಸಿ. ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಪಾಂಡಿಚೇರಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಪಾಂಡಿಚೇರಿ
ಸಿ.ಪಿ.	ಚೆನ್ನಕ್ಕ ಪಾವಟೆ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕಿ ಡಾ.ಆರ್.ಸಿ ಹಿರೇಮಠ ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಕೇಂದ್ರ ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ–580003
ಸಿ.ಪಿ.ಕೆ.	ಕೃಷ್ಣಕುಮಾರ್, ಸಿ.ಪಿ. ಕನ್ನಡ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ) 226/1, ಭಾರತಿ, 6ನೆಯ ಕ್ರಾಸ್, 4ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ವಿನಾಯಕನಗರ, ಮೈಸೂರು
ಸಿ.ಆರ್ಎ.	ರಾಮಾಚಾರಿ, ಸಿ. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಸಿ.ಆರ್.ಎಸ್.	ಚುಳಕಿ, ಆರ್.ಎಸ್. ನಂ.27, ಕೆ.ಎಚ್.ಬಿ. ಕಾಲೋನಿ ಸೋಲಾಪುರ ರಸ್ತೆ, ಬಿಜಾಪುರ
ಸಿ.ಎಸ್.ವಿ.	ವಾಸುದೇವನ್, ಸಿ.ಎಸ್. ಪುರಾತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ, ಹಂಪಿ–583276
ಸಿ.ವಿ.ಆರ್.	ರಂಗಸ್ವಾಮಿ, ಸಿ.ವಿ. ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ, ಜೆ.ಟಿ.ಕಾಲೇಜು ಇನಾಂದಾರ್ ಕಾಂಪೌಂಡ್, ಗದಗ
ಡಿ.	ದಯಾಳನ್ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಉಪ ಅಧೀಕ್ಷಕ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಆಗ್ರ ವೃತ್ತ, 22, ಮಾಲ್ ರಸ್ತೆ, ಆಗ್ರ–282001
ಡಿಇ.ಕೆ.ಆರ್.	ದೇವರಕೊಂಡರೆಡ್ಡಿ. C/o ಸ್ಮಿತಾ ರೆಡ್ಡಿ, ಅನುವಾದಕಿ ಭಾಷಾಂತರ ನಿರ್ದೇಶನಾಲಯ, 3ನೆಯ ಮಹಡಿ ಎಫ್ ಬ್ಲಾಕ್, ಕಾವೇರಿ ಭವನ ಬೆಂಗಳೂರು–560009
ಡಿ.ಎಚ್.ಕೆ.	ಕೊಪ್ಪರ್, ಡಿ.ಎಚ್. ಕ್ಯೂರೇಟರ್, ಲೇಡಿ ವಿಲ್ಸನ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಮ್ ಧರ್ಮವರ್, ಸೂರತ್ ಜಿಲ್ಲೆ, ಗುಜರಾತ್
ಡಿ.ಎಚ್.ಆರ್.	ದೇಸಾಯಿ, ಎಚ್.ಆರ್. ಉಪ ಅಧೀಕ್ಷಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಔರಂಗಬಾದ್ ವೃತ್ತ, ಬೀಬಿ–ಕ–ಮಕ್ಬರ ಔರಂಗಬಾದ್–431004, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ
ಡಿ.ಕೆ.ಎನ್.	ದೀಕ್ಷಿತ್, ಕೆ.ಎನ್. ಜನರಲ್ ಸೆಕ್ರೆಟರಿ, ಇಂಡಿಯನ್ ಆರ್ಕಿಯಲಾಜಿಕಲ್ ಸೊಸೈಟಿ, ಬಿ–17, ಕುತುಬ್ ಇನ್ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಷನಲ್ ಏರಿಯ ಸೌತ್ ಆಫ್ ಐ.ಐ.ಟಿ., ನವದೆಹಲಿ–110016
ಡಿ.ಎಂ.ಜಿಬಿ.	ಮುತ್ತೇಗೌಡ, ಡಿ. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ, ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ಸಂಜೆ ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರು–570005
ಡಿ.ಎಂ.ಕೆ.	ಧವಳಿಕರ್, ಎಂ.ಕೆ. 33, ಶ್ರೀವತ್ಸ ನವಕೇತನ ಸೊಸೈಟಿ ಪುಣೆ–411029
ಡಿ.ಎಂ.ಎಸ್.	ಸವಿತಾಕುಮಾರಿ, ಡಿ.ಎಂ. ಸಂಶೋಧನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಿ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಡಿ.ಎನ್.	ಧ್ರುವನಾರಾಯಣ ಎಲ್.ವಿ.ಡಿ. ಕಾಲೇಜು, ರಾಯಚೂರು
ಡಿ.ಆರ್ಎಎನ್.	ರಂಗನಾಥ್, ಡಿ. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ, ಮಹಾರಾಣಿ ಮಹಿಳಾ ಕಲಾ ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರು–570005
ಡಿ.ಎಸ್.ಜಿ.	ಗುರುಬಸವಪ್ಪ, ಡಿ.ಎಸ್. ನಿರ್ದೇಶಕ (ವಿ), ಸರ್ಕಾರಿ ಮುದ್ರಣಾಲಯ ಬೆಂಗಳೂರು
ಡಿ.ಎಸ್.ಜೆ.	ಜಯಪ್ಪಗೌಡ, ಡಿ.ಎಸ್. 57, 1ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ, ಟಿ.ಕೆ.ಬಡಾವಣೆ 4ನೆಯ ಹಂತ, ಮೈಸೂರು–570023
ಡಿ.ಎಸ್ಆರ್.	ಸ್ಮಿತಾರೆಡ್ಡಿ, ಡಿ. ಅನುವಾದಕಿ, ಭಾಷಾಂತರ ನಿರ್ದೇಶನಾಲಯ 3ನೆಯ ಮಹಡಿ, ಎಫ್ ಬ್ಲಾಕ್ ಕಾವೇರಿಭವನ, ಬೆಂಗಳೂರು–560009
ಡಿ.ಎಸ್.ಎಸ್.	ಶಿವಪ್ಪ, ಡಿ.ಎಸ್. (ದಿ) 413, ಜಯನಗರ, 5ನೆಯ ಬ್ಲಾಕ್ ಬೆಂಗಳೂರು
ಡಿ.ಟಿ.	ದಯಾನಂದ ಪಟೇಲ್, ಟಿ. 206, ದಿವ್ಯದೀಪಕ, 9ನೆಯ ಮುಖ್ಯ ರಸ್ತೆ 3ನೆಯ ಹಂತ, ಗೋಕುಲಂ, ಮೈಸೂರು–570002
ಡಿ.ವಿ.ಡಬ್ಲ್ಯೂ.	ಡಿಸೋಜ ವೆಲೇರಿಯನ್ ವಿಲಿಯಂ ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ ಸೇಂಟ್ ಫಿಲೋಮಿನ ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರು
ಇ.ಎನ್.ಎಸ್.ಜೆ.	ಎಡ್ವರ್ಡ್ ನೊರೋನ್ಹಾ, ಎಸ್.ಜೆ. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಕುವೆಂಪು ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ, ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಜಿ.ಎ.	ಅಶ್ವತ್ಥನಾರಾಯಣ, ಜಿ. ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಸರ್ಕಾರಿ ಕಾಲೇಜು ಮಂಡ್ಯ–571401

ಜಿಬಿ.	ಗುರುಬಾಗಿ ಸಹಾಯಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ, ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ, ಗೋವ ವೃತ್ತ ಪಣಜಿ–403001, ಗೋವ
ಜಿ.ಸಿ.ಆರ್.	ಗೋವಿಂದರಾಜು, ಸಿ.ಆರ್. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ, ಹಂಪಿ–583276
ಜಿ.ಡಿ.	ಗಾಯಿತ್ರಿದೇವಿ ಗಣಿತವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ, ಗಾರ್ಡನ್ ಸಿಟಿ ಕಾಲೇಜು 16ನೆಯ ಕೆ.ಎಂ. ಹಳೇ ಮದ್ರಾಸ್‌ರಸ್ತೆ ಬೆಂಗಳೂರು–560049
ಜಿ.ಡಿಐ.	ಗ್ರೆಗರಿ, ಡಿಸೋಜ ಪ್ರವಾಚಕ, ಕ್ರೈಸ್ತತತ್ತ್ವ, ಪುಷ್ಪಾಶ್ರಮ ಎನ್.ಆರ್.ಮೊಹಲ್ಲ, ಮೈಸೂರು
ಜಿಜಿ.ಎಸ್.	ಗಣಪತಿಗೌಡ, ಎಸ್. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಫೀಲ್ಡ್ ಮಾರ್ಷಲ್ ಕೆ.ಎಂ.ಕಾರಿಯಪ್ಪ ಕಾಲೇಜು ಮಡಿಕೇರಿ–571201
ಜಿ.ಎಚ್.	ಹನುಮಂತರಾವ್, ಜಿ. ಪ್ರವಾಚಕ (ವಿ), ಅಧ್ಯಕ್ಷ, ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಉಪಸಮಿತಿ ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವಕೋಶ, ಮೈಸೂರು–570006
ಜಿ.ಎಚ್.ಆರ್.	ರಾಮರಾವ್, ಜಿ.ಎಚ್. (ದಿ) ಮೈಸೂರು ಪ್ರಿಂಟಿಂಗ್ ಅಂಡ್ ಪಬ್ಲಿಷಿಂಗ್ ಹೌಸ್ ಮೈಸೂರು
ಜಿ.ಎಚ್.ಎಸ್.	ಗೋಪಾಲರಾವ್,ಎಚ್.ಎಸ್. ಸ್ವಸ್ತಿಶ್ರೀಸ್ಕಂದ, ಅರಶಿನಕುಂಟೆ–562123 ಬೆಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆ
ಜಿ.ಎಲ್.	ಲಕ್ಷ್ಮಮ್ಮ, ಜಿ. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕಿ (ವಿ), ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಜಿ.ಎಂ.	ಮರುಳ ಸಿದ್ದಯ್ಯ, ಜಿ. (ದಿ) ನಿರ್ದೇಶಕ, ಪ್ರಾಚ್ಯವಿದ್ಯಾಸಂಶೋಧನಾಲಯ ಮೈಸೂರು
ಜಿ.ಎಂ.ಎಸ್.	ಶ್ರೀನಿವಾಸಯ್ಯ, ಜಿ.ಎಂ. ಪ್ರವಾಚಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ, ಸರ್ಕಾರಿ ಕಾಲೇಜು ಹಾಸನ
ಜಿ.ಎನ್.	ನಂಜುಂಡಯ್ಯ, ಜಿ. 23, ನಂದಿದುರ್ಗ ರಸ್ತೆ, ಬೆಂಗಳೂರು
ಜಿ.ಎನ್.ಕೆ.	ಕುರ್ಡಿ, ಜಿ.ಎನ್. (ದಿ) ಅಡ್ವೊಕೇಟ್, 67/ಬಿ, ಸರಸ್ವತಿಪುರಂ ಹೊಸಬಡಾವಣೆ, ಮೈಸೂರು – 570009
ಜಿ.ಎನ್.ಎಸ್.	ಶರ್ಮಾ, ಜಿ.ಎನ್. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ, ಮರಾಠವಾಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಔರಂಗಬಾದ್
ಜಿ.ಎನ್.ಎಸ್‌ಆರ್‌ಐ.	ಗೀತಾನಾವಲ್ ಶ್ರೀನಿವಾಸ್ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕಿ, ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ, ಸರ್ಕಾರಿ ಪ್ರಥಮ ದರ್ಜೆ ಕಾಲೇಜು, ಶ್ರೀರಂಗಪಟ್ಟಣ
ಜಿ.ಆರ್.	ರಾಮನಾಥಭಟ್, ಜಿ. 5, ಜೆ ಬ್ಲಾಕ್, ಸರ್ವಜ್ಞ ರಸ್ತೆ ಕುವೆಂಪುನಗರ, ಮೈಸೂರು–570023
ಜಿ.ಆರ್.ಎ.	ಗೊರೂರು ರಾಮಸ್ವಾಮಿ ಅಯ್ಯಂಗಾರ್ (ದಿ) ಗೊರೂರು, ಹಾಸನ ಜಿಲ್ಲೆ
ಜಿ.ಆರ್.ಕೆ.	ಕುಪ್ಪಸ್ವಾಮಿ ಅಯ್ಯಂಗಾರ್, ಜಿ.ಆರ್. ಕೆನರ ಕಾಲೇಜು, ಕುಮಟ
ಜಿಆರ್‌ಕೆ.	ಗಿರಿರಾಜ್‌ಕುಮಾರ್ c/o ಕಲಾವಿಭಾಗ ದಯಾಲ್‌ಭಾಗ್ ಎಜುಕೇಷನಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ದಯಾಲ್‌ಭಾಗ್, ಆಗ್ರ–282005
ಜಿ.ಆರ್.ಆರ್.	ರಂಗಸ್ವಾಮಯ್ಯ, ಜಿ.ಆರ್. (ದಿ) ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಜಿ.ಎಸ್.	ಗುರುರಾಜಾಚಾರ್,ಎಸ್. ನಂ. 87/41, 15ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ ಪದ್ಮನಾಭನಗರ, ಬೆಂಗಳೂರು
ಜಿ.ಎಸ್.ಡಿ.	ದೀಕ್ಷಿತ್, ಜಿ.ಎಸ್. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ–580003
ಜಿ.ಎಸ್.ಎಂ.	ಸರ್ವಮಂಗಳ, ಜಿ. ಅಧ್ಯಾಪಕಿ, ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ, ಕುವೆಂಪು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಶಂಕರಘಟ್ಟ–577451, ಶಿವಮೊಗ್ಗ
ಜಿ.ಎಸ್.ಎಸ್.ಐ.	ಸಿದ್ಧಲಿಂಗಯ್ಯ, ಜಿ.ಎಸ್. ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲ (ವಿ) ಮಹಾರಾಣಿ ಕಾಲೇಜು, ಬೆಂಗಳೂರು
ಜಿ.ಟಿ.ಎಸ್.	ಸೋಮಶೇಖರ್, ಜಿ.ಟಿ. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಜಿ.ವಿ.	ವಸಂತರಾವ್, ಜಿ. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ, ಆಚಾರ್ಯ ಪಾಠಶಾಲಾ ಕಾಲೇಜು, ಬೆಂಗಳೂರು
ಜಿ.ವಿ.ಕೆ.	ಕಲ್ಲಾಪುರ, ಜಿ.ವಿ. ಕೆಳದಿ ವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಕೆಳದಿ–577401 ಸಾಗರ ತಾಲ್ಲೂಕು, ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ
ಜಿ.ವಿ.ಎನ್.	ನಾರಾಯಣಮೂರ್ತಿ, ಜಿ.ವಿ. ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮಿ, ಚಿಕ್ಕನಾಯಕನಹಳ್ಳಿ ತುಮಕೂರು ಜಿಲ್ಲೆ
ಜಿ.ವಿ.ಆರ್.	ರಂಗಸ್ವಾಮಿ, ಜಿ.ವಿ. ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲ, ಜಿ.ಟಿ. ಕಾಲೇಜು, ಗದಗ
ಎಚ್.ಸಿ.ಕೆ.	ಕಪಿನೀಪತಿಭಟ್ಟ, ಎಚ್.ಸಿ. ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲ (ವಿ) ಎಸ್.ಜೆ. ಪಾಲಿಟೆಕ್ನಿಕ್ ಕಾಲೇಜು, ಬೆಂಗಳೂರು
ಎಚ್.ಡಿ.ಎಲ್.ಎ.	ಏಬ್ರಹಾಂ, ಎಚ್.ಡಿ.ಎಲ್. ಚರ್ಚ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ, ಬಳ್ಳಾರಿ
ಎಚ್.ಜಿ.	ಗಣೇಶ ಐತಾಳ್, ಎಚ್. ಸಹಾಯಕ ಅನುವಾದಕ (ವಿ) ಅನಿಕೇತನ ರಸ್ತೆ, 7ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ ಕುವೆಂಪುನಗರ, ಮೈಸೂರು–570023
ಎಚ್.ಜಿ.ಆರ್.	ರಂಗಸ್ವಾಮಿ ಐಯ್ಯಂಗಾರ್, ಎಚ್.ಜಿ. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ, ಸರ್ಕಾರಿ ಕಾಲೇಜು, ಮಂಡ್ಯ
ಎಚ್.ಜಿ.ಎಸ್.	ಸುಬ್ಬರಾವ್, ಎಚ್.ಜಿ. 2359/16, ಶ್ರೀ ಸಾಯಿಕೃಪ ಸಿಹಿನೀರು ಕಟ್ಟೆಬೀದಿ 11ನೆಯ ಅಡ್ಡ ರಸ್ತೆ, ಬಸವೇಶ್ವರ ರಸ್ತೆ ಹಳೇ ಅಗ್ರಹಾರ, ಮೈಸೂರು

ಎಚ್.ಕೆ.ಬಿ. ಕೃಷ್ಣಭಟ್ಟ, ಎಚ್.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಮಾನವಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಚ್.ಕೆ.ಆರ್. ರಾಮಚಂದ್ರಮೂರ್ತಿ, ಎಚ್.ಕೆ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ವಿಭಾಗ, ನ್ಯಾಷನಲ್
ಕಾಲೇಜು, ಬೆಂಗಳೂರು

ಎಚ್.ಕೆ.ಆರ್.ಜಿ. ರಾಜೇಗೌಡ, ಎಚ್.ಕೆ.
4, ಹನುಮನಹಳ್ಳಿ, ಸಂತೇಬಾಚಹಳ್ಳಿ ಅಂಚೆ
ಮಂಡ್ಯ ಜಿಲ್ಲೆ

ಎಚ್.ಎಂ.ಎಂ. ಮರುಳಸಿದ್ದಯ್ಯ, ಎಚ್.ಎಂ.
ಭಾರತೀಯ ಮಾನವ ವಿಜ್ಞಾನ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ
ಮಾನವಭವನ, ಬೋಗಾದಿ, ಮೈಸೂರು

ಎಚ್.ಎಂ.ಎನ್.ಆರ್. ನಾಗರಾಜರಾವ್, ಎಚ್.ಎಂ.
ಸಹಾಯಕ ಶಾಸನತಜ್ಞ (ವಿ)
278, ನೆರಳು, 5ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ
ಎಚ್ ಬ್ಲಾಕ್, ರಾಮಕೃಷ್ಣನಗರ
ಮೈಸೂರು–570022

ಎಚ್.ಆರ್. ರಾಮಲಿಂಗಪ್ಪ, ಎಚ್.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಸರ್ಕಾರಿ ಕಾಲೇಜು, ತುಮಕೂರು

ಎಚ್.ಆರ್.ಡಿ. ದಾಸೇಗೌಡ, ಎಚ್.ಆರ್.
ಉಪ ಪರೀಕ್ಷಾಧಿಕಾರಿ (ವಿ)
ಬೆಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಎಚ್.ಆರ್.ಡಿ.ಜಿ. ದಾಸೇಗೌಡ, ಎಚ್.ಆರ್.
ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲ, ವಿದ್ಯೋದಯ ಕಾಲೇಜು
ತುಮಕೂರು

ಎಚ್.ಆರ್.ಆರ್.ಬಿ. ರಘುನಾಥಭಟ್ (ದಿ)
c/o ಶಾಲಿನಿ ರಘುನಾಥಭಟ್, ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಧಾರವಾಡ–580003

ಎಚ್.ಆರ್.ಆರ್.ಐ. ರಂಗಸ್ವಾಮಿ ಐಯ್ಯಂಗಾರ್, ಎಚ್.ಆರ್.
5ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ವಾಣಿವಿಲಾಸ ಮೊಹಲ್ಲ
ಮೈಸೂರು

ಎಚ್.ಎಸ್. ಸುಮಿತ್ರ, ಎಚ್.
ಪಾದ್ರಿ, ಚರ್ಚ್ ಆಫ್ ಸೌತ್ ಇಂಡಿಯ, ಬಳ್ಳಾರಿ

ಎಚ್.ಎಸ್.ಕೆ. ಕೃಷ್ಣಸ್ವಾಮಿ ಅಯ್ಯಂಗಾರ್, ಎಚ್.ಎಸ್. (ದಿ)
41, 6ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ಸರಸ್ವತಿಪುರಂ
ಮೈಸೂರು–570009

ಎಚ್.ಎಸ್.ಆರ್. ರಾಮಚಂದ್ರೇಗೌಡ, ಎಚ್.ಎಸ್.
ನಿರ್ದೇಶಕರು (ವಿ)
ಕುವೆಂಪು ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಚ್.ಎಸ್.ಎಸ್.ಬಿ. ಶಾರದಾಬಾಯಿ, ಎಚ್.ಎಸ್.
ಅಧ್ಯಾಪಕಿ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಎ.ಪಿ.ಎಸ್. ಕಾಲೇಜು, ಬೆಂಗಳೂರು

ಎಚ್.ವಿ.ಎಂ. ಮಂಜುನಾಥ್, ಎಚ್.ವಿ.
ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಎಮ್.ಇ.ಎಸ್.ಕಾಲೇಜು, ಮಲ್ಲೇಶ್ವರಂ
ಬೆಂಗಳೂರು–560003

ಎಚ್.ವಿ.ಎಸ್.ಎಂ. ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಮೂರ್ತಿ, ಎಚ್.ವಿ.
ಅಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಬೆಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಐ.ಕೆ. ಇಸ್ಮಾಯಿಲ್ ಕಲೇಲು
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ
ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ
ನಾಗಪುರ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ನಾಗಪುರ

ಐ.ಪಿ. ಈರಣ್ಣ ಪತ್ತಾರ್
ಪ್ರವಾಚಕ, ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಚ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ–580003

ಜೆ. ಜಮುನ
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕಿ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಬೆಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಜ್ಞಾನಭಾರತಿ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಜೆ.ಎಬಿ. ಜಗದೀಶ್ ಅಗಸಿಬಾಗಿಲು
ಕಾರ್ಯನಿರ್ವಾಹಕ ಅಭಿಯಂತರ
ಹೊಸಮನೆ ಬಡಾವಣೆ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ

ಜೆಎ.ಕೆ. ಜಾಮ್‌ಖೇಡಕರ್
ಗೌರವ ನಿರ್ದೇಶಕ, ಕೆ.ಜಿ. ಸೋಮಯ್ಯ ದಕ್ಷಿಣ
ಹಾಗೂ ಆಗ್ನೇಯ ಏಷ್ಯ ಅಧ್ಯಯನ ಕೇಂದ್ರ
2ನೆಯ ಮಹಡಿ, ವಿದ್ಯಾವಿಹಾರ, ಮುಂಬೈ–400077

ಜೆ.ಜೆ. ಜಯದೇವಪ್ಪ ಜೈನಕೇರಿ
87, ಶಾಂತಲ, ಕುವೆಂಪು ರಸ್ತೆ
ಶಿವಮೊಗ್ಗ–577201

ಜೆ.ಎಂ. ಜಯಲಕ್ಷಮ್ಮಣ್ಣಿ, ಎಂ. (ದಿ)
ನಿರ್ದೇಶಕಿ, ಕಾಲೇಜು ಶಿಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ
ಬೆಂಗಳೂರು

ಜೆ.ಎಂ.ಎನ್. ನಾಗಯ್ಯ, ಜೆ.ಎಂ.
ಪ್ರವಾಚಕ, ಡಾ.ಆರ್.ಸಿ.ಹಿರೇಮಠ ಕನ್ನಡ
ಅಧ್ಯಯನ ಪೀಠ, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಧಾರವಾಡ–580003

ಜೆ.ಎನ್.ಪಿ. ಪಾಲ್, ಜೆ.ಎನ್.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ
ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ, ಅಲಹಾಬಾದ್
ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಅಲಹಾಬಾದ್, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ

ಜೆ.ಪಿ.ಪಿ. ಜೋಗಳೇಕರ್, ಪಿ.ಪಿ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ, ಡೆಕ್ಕನ್
ಕಾಲೇಜು, ಪುಣೆ–411006

ಜೆಆರ್. ಜೀವನ್‌ರಾವ್
C/o ಒಕ್ಕಲಿಗರ ಪತ್ರಿಕೆ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಜೆ.ಆರ್.ಪಿ. ಜಯತೀರ್ಥರಾಜ ಪುರೋಹಿತ (ದಿ)
ವಿಶೇಷ ಜಿಲ್ಲಾಧಿಕಾರಿ, ಚಿತ್ರದುರ್ಗ

ಜೆಎಸ್.ಬಿ . ಜಗದೀಶಶೆಟ್ಟಿ, ಬಿ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಎಂ.ಜಿ.ಎಂ. ಕಾಲೇಜು, ಕುಂಜಿಬೆಟ್ಟು, ಉಡುಪಿ

ಜೆ.ಎಸ್.ಸಿ. ಶಶಿಕಲಾ ಚಂದ್ರಶೇಖರ್, ಜೆ.
C/o ದೇ. ಜವರೇಗೌಡ, ಕುಲಪತಿ (ವಿ)
ಜಯಲಕ್ಷ್ಮಿಪುರಂ, ಮೈಸೂರು

ಜೆ.ಎಸ್.ಪಿ.ಎಂ. ಪರಶಿವಮೂರ್ತಿ, ಜೆ.ಎಸ್.
ನಿರ್ದೇಶಕ (ವಿ), ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಮುಕ್ತ
ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ
ಮೈಸೂರು–570006

ಜೆ.ಎಸ್.ಎಸ್. ಸಾಯಿನಾಥ್, ಜೆ.ಎಸ್.
ಸಹಾಯಕ ಗ್ರಂಥಪಾಲಕ (ವಿ)
ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ಗ್ರಂಥಾಲಯ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಜೆ.ವಿ.ಜಿ. ಗಾಯತ್ರಿ, ಜೆ.ವಿ.
ನಿರ್ದೇಶಕಿ, ಪಾರಂಪರಿಕ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ, ಅರಮನೆ ಆವರಣ
ಮೈಸೂರು–570001

ಕೆ. ಕೃಷ್ಣ
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅಧಿಕಾರಿ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ
ಇಲಾಖೆ, ಕೇಂದ್ರೀಯ ಸದನ, 5ನೆಯ ಮಹಡಿ
ಎಫ್ ಬ್ಲಾಕ್, 17ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ
ಕೋರಮಂಗಲ, ಬೆಂಗಳೂರು–16

ಕೆ.ಎ. ಅನಂತರಾಮಯ್ಯ, ಕೆ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ವಿಭಾಗ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಕೆ.ಬಿ.ಆರ್. ರಾಮಕೃಷ್ಣರಾವ್, ಕೆ.ಬಿ. (ದಿ)
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಕೆ.ಜಿ. ಗೋಪಾಲ್, ಕೆ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಭೌತವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಕೆ.ಜಿ.ಬಿ. ಭಟ್‌ಸೂರಿ, ಕೆ.ಜಿ.
ಶಾಸನ ತಜ್ಞ, ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ
ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ
ಹಂಪಿ–583276

ಕೆ.ಜಿ.ಜೆ. ಕೆಳದಿ ಗುಂಡಾಜೋಯಿಸ್
ಕೆಳದಿ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ, ಕೆಳದಿ–577401
ಸಾಗರ ತಾಲ್ಲೂಕು, ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ

ಕೆ.ಜಿ.ಕೆ. ಕೃಷ್ಣನ್, ಕೆ.ಜಿ.
ಅಧೀಕ್ಷಕ ಶಾಸನತಜ್ಞ
ಮುಖ್ಯ ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ಕಚೇರಿ, ಮೈಸೂರು

ಕೆ.ಎಚ್. ಖಂಡೋಬರಾವ್, ಎಚ್.
ಸಹನ, ಗಾಂಧಿನಗರ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ

ಕೆ.ಜೆ. ಜೀವಣ್ಣರಾವ್, ಕೆ.
ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮಿ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಕೆ.ಕೆ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ, ಕೆ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಭಾಗ, ಕರ್ನಾಟಕ
ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ – 580003

ಕೆ.ಕೆ.ಕೆ. ಕೃಷ್ಣ ಕೊಲ್ಹಾರ್ ಕುಲಕರ್ಣಿ
633, ಮಹಿಪತಿ, ಕೀರ್ತಿನಗರ
ಬಿಜಾಪುರ–586101

ಕೆ.ಕೆ.ಎಂ. ಮೊಹಮ್ಮದ್, ಕೆ.ಕೆ.
ಅಧೀಕ್ಷಕ, ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ
ಇಲಾಖೆ, ಸಫ್‌ದರ್‌ಜಂಗ್ ಟೆಕಾಫ್ ಕಾಂಪ್ಲೆಕ್ಸ್
ನವದೆಹಲಿ–110003

ಕೆ.ಕೆಎಂ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ, ಕೆ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ
ಶ್ರೀಸತ್ಯಸಾಯಿ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಹೈಯರ್
ಲರ್ನಿಂಗ್, ಪ್ರಶಾಂತಿ ನಿಲಯ, ಆಂಧ್ರಪ್ರದೇಶ

ಕೆ.ಕೆ.ಎಸ್‌ಯು. ಸುಬ್ಬಯ್ಯ, ಕೆ.ಕೆ. (ದಿ)
ಪ್ರವಾಚಕ, ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ
ವಿಭಾಗ, ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ
ಮೈಸೂರು–570006

ಕೆ.ಎಂ.ಬಿ. ಕೃಷ್ಣಮಂಜಭಟ್ಟ
ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ
ಮಹಾರಾಜ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಾಠಶಾಲೆ, ಮೈಸೂರು

ಕೆ.ಎಂ.ಎನ್. ಕಡಪಟ್ಟಿ, ಎಂ.ಎನ್.
ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಕ.ರಾ. ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹೊಳೆ ಆಲೂರು
ರೋಣ ತಾಲ್ಲೂಕು, ಗದಗ ಜಿಲ್ಲೆ

ಕೆ.ಎಂ.ಎಸ್. ಮಹಮದ್ ಶರೀಫ್, ಕೆ.
ಶಾಸನ ಸಹಾಯಕ (ವಿ), 649, 13ನೆಯ
ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, 4ನೆಯ ಹಂತ, ಟಿ.ಕೆ. ಬಡಾವಣೆ
ಮೈಸೂರು–570009

ಕೆ.ಎಂ.ಎಸ್‌ಯು. ಸುರೇಶ್, ಕೆ.ಎಂ.
ನಿರ್ದೇಶಕ, ಪ್ರಾಚ್ಯವಸ್ತು ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ
ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ,
ಹಂಪಿ–583276

ಕೆ.ಎಂ.ವಿ. ಕೃಷ್ಣಪ್ಪ, ಎಂ.ವಿ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ
ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಕೆ.ಎನ್. ನಾಗರಾಜ್, ಕೆ.
ಉಪಸಂಪಾದಕ, ಸುಧಾ ವಾರಪತ್ರಿಕೆ
ಮಹಾತ್ಮಗಾಂಧಿ ರಸ್ತೆ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಕೆ.ಎನ್.ಐ. ನಾರಾಯಣ ಐಯ್ಯಂಗಾರ್, ಕೆ.
146, 6ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ, ವಿಲ್ಸನ್‌ಗಾರ್ಡನ್
ಬೆಂಗಳೂರು

ಕೆ.ಎನ್.ಎಸ್. ಶಿವಪ್ಪ, ಕೆ.ಎನ್.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ
ಮಹಾರಾಣಿ ಮಹಿಳಾ ಕಲಾ ಕಾಲೇಜು
ಮೈಸೂರು

ಕೆ.ಪಿ. ಪದ್ಮಾವತಮ್ಮ, ಕೆ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕಿ (ವಿ), ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಮಹಿಳಾ ಕಾಲೇಜು, ಮಂಡ್ಯ

ಕೆ.ಆರ್. ಕಲ್ಯಾಣರಾಮನ್
3, ಟೆಂಪಲ್ ಅವಿನ್ಯೂ, ಶ್ರೀನಗರ
ಕಾಲೋನಿ, ಚೆನ್ನೈ–600015

ಕೆಆರ್. ಕ್ಯಾತನಹಳ್ಳಿ ರಾಮಣ್ಣ
ಸಂಶೋಧನ ಸಹಾಯಕ (ವಿ)
111, ಬೋಗಾದಿ ಗ್ರಾಮ, ಮೈಸೂರು

ಕೆ.ಆರ್.ಎ. ರಾಜನ್, ಕೆ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ
ಪಾಂಡಿಚೇರಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಪಾಂಡಿಚೇರಿ

ಕೆ.ಆರ್.ಬಿ. ಬಸವರಾಜು, ಕೆ.ಆರ್.
ಪ್ರವಾಚಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ–580003

ಕೆ.ಆರ್.ಎಂ. ಮೆಳವಂಕಿ, ಕೆ.ಆರ್.
ಸವಣೂರ ಬಿಲ್ಡಿಂಗ್, ಸಪ್ತಾಪುರ 1ನೆಯ ಕ್ರಾಸ್
ಧಾರವಾಡ

ಕೆ.ಆರ್.ಎಸ್. ಶ್ರೀಕಂಠಮೂರ್ತಿ, ಕೆ.ಆರ್.
ಸಹ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಸರ್ಕಾರಿ ಆಯುರ್ವೇದ
ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರು

ಕೆ.ಎಸ್. ಶಿವೋತ್ತಮರಾವ್, ಕಲ್ಲೆ
ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮಿ ಮತ್ತು ಲೇಖಕ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಕೆ.ಎಸ್.ಎ. ಆಮೂರ್, ಕೆ.ಎಸ್.
ಗಣಿತವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಧಾರವಾಡ–580003

ಕೆ.ಎಸ್.ಡಿ.	ಧರಣೇಂದ್ರಯ್ಯ, ಕೆ.ಎಸ್. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ ಸೇಂಟ್ ಫಿಲೋಮಿನ ಕಾಲೇಜು ಮೈಸೂರು
ಕೆ.ಎಸ್ಡಿ.	ಸದಾಶಿವ, ಕೆ. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಕೆ.ಎಸ್.ಜಿ.ಆರ್.	ಸಂಪತ್‌ಗಿರಿರಾವ್, ಕೆ. ಮಾಧವನಗರ, ಬೆಂಗಳೂರು
ಕೆ.ಎಸ್.ಆರ್.ಜಿ.	ರಾಮೇಗೌಡ, ಕೆ.ಎಸ್. ನಿರ್ದೇಶಕ, ನಗರ ಯೋಜನಾ ವಿಭಾಗ ಲೋಕೋಪಯೋಗಿ ಇಲಾಖೆ ಆನಂದರಾವ್ ವೃತ್ತ, ಬೆಂಗಳೂರು
ಕೆ.ಎಸ್.ಎಸ್.	ಸದಾನಂದ, ಕೆ.ಎಸ್. ಅಸಿಸ್ಟೆಂಟ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಟ್, ಬೆಂಗಳೂರು
ಕೆ.ಟಿ.ಎಂ.	ಕೇಶವನ್, ಟಿ.ಎಂ. ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಉಪ ಅಧೀಕ್ಷಕ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಕಮಲಾಪುರ, ಹೊಸಪೇಟೆ ತಾಲ್ಲೂಕು ಬಳ್ಳಾರಿ ಜಿಲ್ಲೆ
ಕೆ.ಟಿ.ಆರ್.	ರಾಮಸ್ವಾಮಿ, ಕೆ.ಟಿ. ಪ್ರವಾಚಕ (ವಿ), ಬೆಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಬೆಂಗಳೂರು
ಕೆ.ವಿ.	ಕರುಣವಿಜಯೇಂದ್ರ 64, 2ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ, ಗವಿಪುರಂ ಬೆಂಗಳೂರು–560019
ಕೆವಿ	ಕೃಷ್ಣವೇಣಿ ಶಾಸನ ಸಹಾಯಕಿ (ವಿ) ಎಪಿಗ್ರಾಫಿಯ ಕರ್ನಾಟಿಕ ಕುವೆಂಪು ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಕೆ.ವಿಇ.	ವೆಂಕಟರಾಜಪ್ಪ, ಕೆ. (ದಿ) ಶ್ರೀದತ್ತಕೃಪ, 29, ಬಾಲಕೃಷ್ಣರಾವ್ ರಸ್ತೆ ಚಾಮರಾಜಪುರಂ, ಮೈಸೂರು
ಕೆ.ವಿ.ಜೆ.	ಕೆಳದಿ ವೆಂಕಟೇಶ ಜೋಯಿಸ್ ಕ್ಯೂರೇಟರ್, ಕೆಳದಿ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಕೆಳದಿ–577401, ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ
ಕೆ.ವಿ.ಆರ್.	ವೀರಭದ್ರರಾವ್, ಕೆ. ಅಧೀಕ್ಷಕ, ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ, ಔರಂಗಬಾದ್ ವೃತ್ತ, ಬೀಬಿ–ಕ–ಮಕ್ಬರ್ ಔರಂಗಬಾದ್–431004, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರ
ಕೆ.ವಿ.ಆರ್ಎ	ರಾಮನ್, ಕೆ.ವಿ. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ, ಮದರಾಸು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಮದರಾಸು
ಕೆ.ವಿ.ಆರ್ಎಮ್.	ರಮೇಶ್, ಕೆ.ವಿ. ಮುಖ್ಯ ಶಾಸನತಜ್ಞ (ವಿ) ಮುಖ್ಯ ಶಾಸನತಜ್ಞರ ಕಚೇರಿ, ಮೈಸೂರು
ಕೆ.ವಿ.ಎಸ್.ಎಂ.	ಸಾಂಬಮೂರ್ತಿ, ಕೆ.ವಿ. ಪ್ರಾಚ್ಯ ವಿದ್ಯಾಸಂಶೋಧನಾಲಯ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಮೈಸೂರು–570005
ಕೆ.ವಿ.ಎಸ್‌ಯು.	ಸುಬ್ಬರಾಯ, ಕೆ.ವಿ. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಬಸವೇಶ್ವರ ಕಾಲೇಜು, ಬಾಗಲಕೋಟೆ
ಕೆವಿಟಿ.	ಕೇಶವನ್ ವೇಲುತಟ್ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಕರತೂರ್ ಕೊಡಕಲ್, ತಿರೂರ್–676108 ಕೇರಳ
ಕೆ.ವಿ.ವಿ.	ಕೃಷ್ಣಶಾಸ್ತ್ರಿ, ವಿ.ವಿ. ನಿರ್ದೇಶಕ (ವಿ), ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಫ್ಲಾಟ್ ನಂ 2, ಪ್ರಶಾಂತನಗರ ಸೈದಬಾದ್, ಹೈದರಾಬಾದ್–500059
ಎಲ್.ಎನ್.ಎಸ್.	ಸ್ವಾಮಿ, ಎಲ್.ಎನ್. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಎಸ್.ಡಿ.ಎಂ. ಕಾಲೇಜು, ಉಜಿರೆ ಮಂಗಳೂರು ಜಿಲ್ಲೆ
ಎಲ್.ಆರ್.	ರಾಜಶೇಖರಯ್ಯ, ಎಲ್. ಪ್ರವಾಚಕ, ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಎಲ್.ಆರ್.ಕೆ.	ಕುಲಕರ್ಣಿ, ಎಲ್.ಆರ್. ಬಿ.ವಿ.ವಿ. ಕಾಲೇಜು, ಬೀದರ್
ಎಲ್.ಆರ್.ಆರ್.	ಲಕ್ಷ್ಮಣಸಿಂಗ್, ಆರ್. ರಾಥೋಡ್ ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಅನ್ವಯ ಕಲೆ ವಿಭಾಗ ಚಾಮರಾಜೇಂದ್ರ ದೃಶ್ಯಕಲಾ ಅಕಾಡೆಮಿ, ಮೈಸೂರು–570001
ಎಲ್.ಎಸ್.ಜಿ.	ಸಿದ್ದವೀರೇಗೌಡ, ಎಲ್. (ದಿ) ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಪ್ರಾಣಿವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಎಲ್.ಎಸ್.ಕೆ.	ಲೀಲಾಶಾಂತಕುಮಾರಿ ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಧಾರವಾಡ–580003
ಎಲ್.ಎಸ್.ಆರ್.	ರಾವ್.ಎಲ್.ಎಸ್. (ದಿ) ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅಧೀಕ್ಷಕ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಓಲ್ಡ್ ಹೈಕೋರ್ಟ್ ಬಿಲ್ಡಿಂಗ್ಸ್, ನಾಗಪುರ–440001
ಎಲ್.ಎಸ್.ಎಸ್.	ಶೇಷಗಿರಿರಾವ್, ಎಲ್.ಎಸ್. 267, ಜ್ಯೋತಿ, 3ನೆಯ ಬ್ಲಾಕ್, ಜಯನಗರ ಬೆಂಗಳೂರು–560011
ಎಲ್.ಟಿ.	ಲಕ್ಷ್ಮಣ ತೆಲಗಾವಿ. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ) ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ವಿದ್ಯಾರಣ್ಯ, ಹಂಪಿ–583276
ಎಂ.	ಮಾರ್ಗಬಂಧು 16, ವಿನಸ್ ಅಪಾರ್ಟ್‌ಮೆಂಟ್ಸ್ ನ್ಯೂ ರೋಹಕ್ ರೋಡ್, ಸುಂದರ ವಿಹಾರ್ ಪಿ.ಓ., ನವದೆಹಲಿ
ಎಂ.ಎ.	ಮಿರ್ಜಿ ಅಣ್ಣಾರಾಯ (ದಿ) ಶೇಡಬಾಳ, ಬೆಳಗಾಂವಿ ಜಿಲ್ಲೆ
ಎಂ.ಬಿ.ಆರ್.	ರಾಮಚಂದ್ರರಾವ್, ಎಂ.ಬಿ. 669, 3ನೆಯ ಬ್ಲಾಕ್, ರಾಜಾಜಿನಗರ ಬೆಂಗಳೂರು–560010

ಎಂಇ.ಎಸ್.ಕೆ. ಮೇಲಕಾರ್, ಎಸ್.ಕೆ.
ಮ್ಯೂಜಿಯಂ ಕ್ಯೂರೇಟರ್
ಕನ್ನಡ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆ,
ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಧಾರವಾಡ–580003

ಎಂ.ಜಿ. ಮಾದೇಗೌಡ
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಂ.ಜಿ.ಬಿ. ಬಸವರಾಜು, ಎಂ.ಜಿ.
ಪ್ರವಾಚಕ, ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಮಂಡ್ಯ ಸ್ನಾತಕೋತ್ತರ ಕೇಂದ್ರ
ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ, ತೂಬಿನಕೆರೆ
ಮಂಡ್ಯ ಜಿಲ್ಲೆ

ಎಂ.ಜಿ.ಕೆ.ಎಂ. ಮೂರ್ತಿ, ಎಂ.ಜಿ.ಕೆ.
ಕರಣಿಕ್ ರಸ್ತೆ
ಶಂಕರಪುರಂ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಎಂ.ಜಿ.ಎನ್. ನಂಜುಂಡಾರಾಧ್ಯ, ಎಂ.ಜಿ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ)
ಮಹಾರಾಜ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರು

ಎಂ.ಎಚ್. ಹನುಮಂತರಾವ್, ಎಂ. (ದಿ)
ಕಾಳಿದಾಸ ರಸ್ತೆ, ಜಯಲಕ್ಷ್ಮೀಪುರಂ
ಮೈಸೂರು–570012

ಎಂ.ಎಚ್.ಎ. ಮುಜಫ್ಫರ್, ಎಚ್. ಆಸಾದಿ
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ,
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಂ.ಕೆ.ಬಿ. ಕೇಶವಭಟ್, ಎಂ.
ಶುಭದ, 166, ಜಯನಗರ, 5ನೆಯ ಬ್ಲಾಕ್
ಬೆಂಗಳೂರು

ಎಂ.ಕೆ.ಎಂ. ಮಾಲತಿ, ಕೆ. ಮೂರ್ತಿ
ಮುಖ್ಯಸ್ಥರು, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಮಹಾತ್ಮಗಾಂಧಿ ಮೆಮೋರಿಯಲ್ ಕಾಲೇಜು
ಉಡುಪಿ–576102

ಎಂ.ಕೆ.ಆರ್. ಕೃಷ್ಣಾರೆಡ್ಡಿ, ಎಂ.
ಅಧ್ಯಾಪಕ, ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ಸಂಜೆ ಕಾಲೇಜು,
ಮೈಸೂರು–570005

ಎಂ.ಕೆ.ಎಸ್. ಮುನೇಗೌಡ, ಕೆ.ಎಸ್.
ಪ್ರವಾಚಕ(ವಿ), ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಂ.ಎಲ್.ಕೆ.ಎಂ. ಮೂರ್ತಿ, ಎಂ.ಎಲ್.ಕೆ.
8, ಸುನಯನ ಟವರ್
ಏರ್‌ಲೈನ್ಸ್ ಕಾಲೋನಿ, ಬಾಪೂಜಿ ನಗರ
ನ್ಯೂ ಭುವನಪಲ್ಲಿ, ಸಿಕಂದರಾಬಾದ್

ಎಂ.ಎಂ.ಕೆ. ಕಲಬುರ್ಗಿ, ಎಂ.ಎಂ.
ಕುಲಪತಿ (ವಿ), ಕಲ್ಯಾಣನಗರ, ಧಾರವಾಡ

ಎಂ.ಎಂ.ಕೆಎ. ಮಾಧವಿ, ಎಂ.ಕೆ.
1125, 6ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ಕೆ. ಬ್ಲಾಕ್
ರಾಮಕೃಷ್ಣನಗರ, ಮೈಸೂರು–570023

ಎಂ.ಎಂ.ಪಿ. ಮಹದೇವಯ್ಯ, ಎಂ.ಪಿ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ
ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಂ.ಎಂ.ಪಿಆರ್‌ಎ. ಪ್ರಭು, ಎಂ.ಎಂ.
ಕದ್ರಿ, ಬಜ್ಜೆ, ಹೊಸರಸ್ತೆ, ಮಂಗಳೂರು

ಎಂ.ಎನ್.ಕೆ. ಮಾಧವ ಎನ್. ಕಟ್ಟಿ
ಮುಖ್ಯ ಶಾಸನತಜ್ಞ
ಮುಖ್ಯ ಶಾಸನತಜ್ಞರ ಕಚೇರಿ, ಮೈಸೂರು

ಎಂ.ಎನ್.ಎಂಎ. ಮಹಿಷಿ, ಎಂ.ಎನ್.
ಪ್ರಧಾನ ಉಪಸಂಪಾದಕ
ಕಸ್ತೂರಿ ಕನ್ನಡ ಮಾಸಪತ್ರಿಕೆ, ಹುಬ್ಬಳ್ಳಿ

ಎಂ.ಎನ್.ಎನ್. ನಂಜುಂಡರಾಜೇ ಅರಸ್, ಎಂ.ಎನ್.
ಅಧ್ಯಾಪಕ, ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಂ.ಎನ್.ವಿ.ಆರ್. ವೆಂಕಟರಮಣಪ್ಪ, ಎಂ.ಎನ್.
ಮುಖ್ಯಸ್ಥ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಸರ್ಕಾರಿ ಕಾಲೇಜು, ಮಡಿಕೇರಿ

ಎಂ.ಆರ್.ಎಎನ್. ಆನವಟ್ಟಿ, ಎಂ.ಆರ್.
ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಮಹಾತ್ಮಗಾಂಧಿ ಶತಾಬ್ದಿ ಕಾಲೇಜು
ಸಿದ್ದಾಪುರ (ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ)

ಎಂ.ಎಸ್. ಮೀರಾ ಸೆಬಾಸ್ಟಿಯನ್
ಅಧ್ಯಾಪಕಿ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಂ.ಎಸ್.ಬಿ. ಮುತ್ತೇಗೌಡ, ಎಸ್.ಬಿ. (ದಿ)
ಆಡಳಿತಾಧಿಕಾರಿ, ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಂ.ಎಸ್‌ಎಚ್‌ಎ. ಶಂಕರ್, ಎಂ.
ಸಹಾಯಕ ನಿರ್ದೇಶಕ (ವಿ)
ಆಕಾಶವಾಣಿ ಕೇಂದ್ರ, ಯಾದವಗಿರಿ, ಮೈಸೂರು

ಎಂ.ಎಸ್.ಕೆ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ, ಎಂ.ಎಸ್.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ)
2977/1 ಬಿ, ರಶ್ಮಿ, 5ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ
ವಾಣಿವಿಲಾಸಪುರಂ, ಮೈಸೂರು–570002

ಎಂ.ಎಸ್.ಎಂ. ಮುಧೋಳ್, ಎಂ.ಎಸ್.
73, ರಾಸ್‌ಬಿಹಾರ್, I ಪಿ, ಪಟ್‌ಪರ್ ಗಂಜ್
ನವದೆಹಲಿ–110092

ಎಂ.ಎಸ್.ಎನ್. ನಾಗರಾಜರಾವ್, ಎಂ.ಎಸ್.
ನಿರ್ದೇಶಕ (ವಿ)
ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ
ಗಂಗೋತ್ರಿ ಬಡಾವಣೆ, ಮೈಸೂರು–570009

ಎಂ.ಟಿ.ಕೆ. ಕಾಂಬಳೆ, ಎಂ.ಟಿ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಚ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಧಾರವಾಡ–580003

ಎಂ.ಯು. ಉಮಾಪತಿ, ಎಂ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಂ.ವಿ.ಐ. ಮಾಸ್ತಿವೆಂಕಟೇಶಅಯ್ಯಂಗಾರ್ (ದಿ)
ಸಾಹಿತಿ, 11ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ, ಗವಿಪುರಂ ಬಡಾವಣೆ
ಬೆಂಗಳೂರು–560019

ಎಂ.ವಿ.ಕೆ. ಕೃಷ್ಣರಾವ್, ಎಂ.ವಿ. (ದಿ)
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ
ಮೈಸೂರು–570006

ಎಂ.ವಿ.ಎಸ್.	ಸೀತಾರಾಮಯ್ಯ, ಎಂ.ವಿ. (ದಿ) ಅರವಿಂದ, 54, 3ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ ಗವೀಪುರಂ ಬಡಾವಣೆ, ಬೆಂಗಳೂರು–560019
ಎಂ.ವಿ.ಎಸ್ಆರ್.	ಶ್ರೀನಿವಾಸ್, ಎಂ.ವಿ. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಸರ್ಕಾರಿ ಕಲಾ ಕಾಲೇಜು, ಬೆಂಗಳೂರು
ಎಂ.ವಿ.ವಿ.	ವಿಶ್ವೇಶ್ವರ, ಎಂ.ವಿ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಅಧಿಕಾರಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಗೋಳಗುಮ್ಮಟ ಆವರಣ, ಬಿಜಾಪುರ
ಎಂ.ವೈ.	ಯಾಮುನಾಚಾರ್ಯ, ಎಂ. (ದಿ) ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಎಂ.ವೈ.ಎಸ್.	ಸಾವಂತ್,ಎಂ.ವೈ. ಪ್ರವಾಚಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಕಿಟ್ಟೆಲ್ ಕಾಲೇಜು, ಧಾರವಾಡ
ಎನ್.	ನಾಗೇಂದ್ರ. ಪ್ರವಾಚಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಗೋವ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಪಣಜಿ, ಗೋವ
ಎನ್.ಎಆರ್.	ಅನಂತರಂಗಾಚಾರ್ (ದಿ) 1ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ಸರಸ್ವತಿಪುರಂ ಮೈಸೂರು–570009
ಎನ್.ಎ.ವಿ.	ನಾಗನೂರು, ಎ.ವಿ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ (ಧಾರವಾಡ ವೃತ್ತ), ಆರ್.ಎಸ್.ಶೆಟ್ಟಿ ಕ್ರೀಡಾಂಗಣ ಹತ್ತಿರ, ಧಾರವಾಡ – 580001
ಎನ್.ಜಿ.ಎಸ್.	ಶುಭವಾಣಿ, ಎನ್.ಜಿ. ಅಧ್ಯಾಪಕಿ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಸರ್ಕಾರಿ ಕಲಾ ಮತ್ತು ವಿಜ್ಞಾನ ಮಹಿಳಾ ಕಾಲೇಜು ಮಂಡ್ಯ
ಎನ್.ಎಚ್.ಎಂ.	ಹುಚ್ಚಪ್ಪ ಮಾಸ್ತರ್, ಎನ್. ಚೂರಿಕಟ್ಟೆ, ಹ್ಯಾಲಿಪ್ಯಾಡ್ ಹಿರೇಮನೆ ಸಾಗರ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ
ಎನ್ಎ.ಎಚ್.ಎಂ.	ನಾಗರಾಜು, ಎಚ್.ಎಂ. ಸಂಶೋಧನ ಸಹಾಯಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಎನ್.ಎಲ್.	ಲಲಿತ, ಎನ್. ಎಂ.ಐ.ಜಿ–614, ಬಾಲಗಣೇಶ ದೇವಾಲಯ ಹತ್ತಿರ ಶಾರದಾದೇವಿ ನಗರ, 3ನೆಯ ಹಂತ ಮೈಸೂರು – 570022
ಎನ್.ಎಲ್.ಆರ್.	ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣರಾವ್, ಎನ್. ಶಾಸನಾಧಿಕಾರಿ (ವಿ), ರವಿನಗರ, ನಾಗಪುರ
ಎನ್.ಎಂ.ಜಿ.	ನಾಗರಾಜ್, ಎಂ.ಜಿ. 221, 68ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ, 5ನೆಯ ಬ್ಲಾಕ್ ರಾಜಾಜಿನಗರ, ಬೆಂಗಳೂರು–560010
ಎನ್.ಎಂ.ಎಸ್.	ಮಹದೇವಸ್ವಾಮಿ, ಎನ್. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಜೆ.ಎಸ್.ಎಸ್. ಕಾಲೇಜು, ನಂಜನಗೂಡು
ಎನ್ಆರ್.	ನಿರ್ಮಲರಾಜು ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರು–570005
ಎನ್.ಆರ್.ಎಂ.	ನಂಬಿರಾಜನ್, ಎಂ. ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅಧೀಕ್ಷಕ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ತ್ರಿಕೂರ್ ವೃತ್ತ, ತ್ರಿಶೂರ್ (ಕೇರಳ)
ಎನ್.ಎಸ್.	ಸರಸ್ವತಿ, ಎನ್. ಪ್ರವಾಚಕಿ, ಇತಿಹಾಸ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಎನ.ಎಸ್ಎ.	ಸಾವಿತ್ರಿ, ಎನ್. ಮುಖ್ಯಸ್ಥೆ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಮರಿಮಲ್ಲಪ್ಪ ಕಾಲೇಜು, ರಮಾವಿಲಾಸ ರಸ್ತೆ ಮೈಸೂರು
ಎನ್.ಎಸ್.ಎಸ್.	ನಾಯಕ್, ಎಸ್.ಎಸ್. ಉಪ ಅಧೀಕ್ಷಕ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವಸರ್ವೇಕ್ಷಣಾಲಯ ಆರ್.ಎನ್.ಶೆಟ್ಟಿ ಕ್ರೀಡಾಂಗಣ ಹಿಂದೆ ಧಾರವಾಡ–580001
ಎನ್.ಎಸ್.ಎಸ್.ಪಿ.	ಶಾರದಾಪ್ರಸಾದ್, ಎನ್.ಎಸ್. ಸಹಾಯಕ ಭಾಷಾಂತರಕಾರ (ವಿ) ಕುವೆಂಪು ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಎನ್.ಎಸ್.ಟಿ.	ತಾರಾನಾಥ್, ಎನ್.ಎಸ್. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಕುವೆಂಪು ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಎನ್.ಎಸ್.ವಿ.	ವೀರಪ್ಪ, ಎನ್.ಎಸ್. (ದಿ) ಗೌರವ ಸಂಪಾದಕ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವಕೋಶ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಎನ್.ಯು.ಆರ್.	ಉಷಾರಾಣಿ, ಎನ್. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕಿ, ಪತ್ರಿಕೋದ್ಯಮ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಎನ್.ವಿ.ಆರ್.	ವೆಂಕೋಬರಾವ್, ಎನ್. ಅಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಡಿ.ಬನುಮಯ್ಯ ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರು
ಎನ್.ವೈ.ಎಚ್.	ನಾಯಕವಾಡಿ, ವೈ.ಎಚ್. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಪಿ.ಬಿ.	ಬೋರೇಗೌಡ, ಪಿ. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಭೂಗೋಳವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಪಿ.ಬಿ.ಬಿ.	ಬಡಿಗೇರ, ಪಿ.ಬಿ. (ದಿ) ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಜೈನಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ಮೈಸೂರು–570006
ಪಿ.ಬಿ.ಡಿ.	ದೇಸಾಯಿ, ಪಿ.ಬಿ. (ದಿ) ಸಪ್ತಾಪುರ, ಶ್ರೀನಿಕೇತನ, ಧಾರವಾಡ
ಪಿ.ಬಿ.ಕೆ.	ಪ್ರಮೀಳಾದೇವಿ, ಬಿ.ಕೆ. ಅಧ್ಯಾಪಕಿ, ಸರ್ಕಾರಿ ಪ್ರಥಮ ದರ್ಜೆ ಕಾಲೇಜು ಹೊಳೆನರಸೀಪುರ
ಪಿ.ಸಿ.ಎ.	ಪದ್ಮನಾಭಶಾಸ್ತ್ರಿ, ಸಿ.ಎ. ಅಧೀಕ್ಷಕ, ಶಾಸನತಜ್ಞ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ವಿಜಯನಗರ, ಮೈಸೂರು

ಪಿ.ಸಿ.ಬಿ.	ಪಾಟೀಲ್, ಸಿ.ಬಿ. ಉಪ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣಾಧಿಕಾರಿ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಕೇಂದ್ರೀಯ ಸದನ, 5ನೆಯ ಮಹಡಿ ಎಫ್ ಬ್ಲಾಕ್, 17ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ ಕೋರಮಂಗಲ, ಬೆಂಗಳೂರು–560016
ಪಿ.ಜಿ.ಬಿ.	ಗುರುರಾಜಭಟ್ಟ, ಪಿ. (ದಿ) ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲ, ಮಿಲಾಗ್ರೇಸ್ ಕಾಲೇಜು ಕಲ್ಯಾಣಪುರ, ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆ
ಪಿ.ಜಿಬಿ.	ಗಣಪಯ್ಯಭಟ್, ಪಿ. ಪ್ರವಾಚಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ, ಧವಳ ಕಾಲೇಜು ಮೂಡಬಿದಿರೆ, ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆ
ಪಿಎಚ್.	ಪ್ರಮೋದ್ ಹೆಗಡೆ ಹೆಗ್ಡೆ–ಅಂಚೆ, ಕಡೆಕೇರಿ–581390 ಕುಮಟ ತಾಲ್ಲೂಕು, ಉತ್ತರ ಕನ್ನಡ
ಪಿ.ಕೆ.	ಪದ್ದಯ್ಯ, ಕೆ. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜು, ಪುಣೆ–411006
ಪಿಎಲ್.	ಪ್ರಮೀಳಲೋಚನ ಟಿ–63, 34ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ, 16ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ 4ನೆಯ ಟಿ ಬ್ಲಾಕ್, ಜಯನಗರ ಬೆಂಗಳೂರು–560041
ಪಿ.ಎಲ್.ಜಿ.	ಗುರುಮೂರ್ತಿ, ಪಿ.ಎಲ್. ಉಪಸಂಪಾದಕ, ಪ್ರಜಾವಾಣಿ 16, ಮಹಾತ್ಮಗಾಂಧಿ ರಸ್ತೆ, ಬೆಂಗಳೂರು–560001
ಪಿ.ಎಂ.ಎಲ್.	ಪ್ರಭಾ, ಎಂ.ಎಲ್. 462, 17ಜಿ, ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, 6ನೆಯ ಬ್ಲಾಕ್ ಕೋರಮಂಗಲ, ಬೆಂಗಳೂರು
ಪಿ.ಎನ್.ಎನ್.	ನರಸಿಂಹಮೂರ್ತಿ, ಪಿ.ಎನ್. ಗುರುಕೃಪ, 2031, 10ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ ಕಲ್ಲಹಳ್ಳಿ, ವಿ.ವಿ.ನಗರ, ಮಂಡ್ಯ–571401
ಪಿ.ಆರ್.ಟಿ.	ತಿಪ್ಪೇಸ್ವಾಮಿ, ಪಿ.ಆರ್. (ದಿ) ಕ್ಯೂರೇಟರ್, ಜಾನಪದ ವಸ್ತುಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಕುವೆಂಪು ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಪಿ.ಎಸ್.	ಪುಲ್ಲಮತಿ ಶಾಮರಾವ್ ವಕೀಲರು, ಬಳ್ಳಾರಿ
ಪಿ.ಎಸ್.ಜೆ.	ಜೋಶಿ, ಪಿ.ಎಸ್. ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ವಿದಿಶ, 27/7 ದಬನುಕರ್ ಕಾಲೋನಿ, ಕೊತ್‌ರೂಡ್ ಪುಣೆ–411038
ಪಿ.ಎಸ್.ಎಸ್.	ಶ್ರೀರಾಮನ್, ಪಿ.ಎಸ್. ಸಹಾಯಕ ಅಧೀಕ್ಷಕ ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ ಚೆನ್ನೈ ವೃತ್ತ, 9, ಸೇಂಟ್ ಜಾರ್ಜ್ ಫೋರ್ಟ್ ಚೆನ್ನೈ–600009
ಆರ್.	ರಾಚಯ್ಯ ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರು–570005
ಆರ್ಎಪಿ.	ರಾಧಾಪಟೇಲ್ 206, ದಿವ್ಯದೀಪಕ್, 9ನೆಯ ಅಡ್ಡ ರಸ್ತೆ 3ನೆಯ ಹಂತ ಗೋಕುಲಂ, ಮೈಸೂರು
ಆರ್.ಬಿ.ಎಸ್.	ರಾಮಭಟ್, ಬಿ.ಎಸ್. ಪದ್ಮಶ್ರೀ, 139 ಇ, 3ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ ಗೋಪಾಲಗೌಡ ಬಡಾವಣೆ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ–577204
ಆರ್.ಸಿ.	ಚಕ್ರವರ್ತಿ, ಆರ್. ಬೆಂಗಳೂರು
ಆರ್.ಸಿ.ಬಿ.	ಭೂಸನೂರಮಠ, ಆರ್.ಸಿ. ಉಪನಿರ್ದೇಶಕ (ವಿ), ಆಕಾಶವಾಣಿ, ಬೆಂಗಳೂರು
ಆರ್.ಡಿ.ಆರ್.	ದಿನೇಶ್‌ರಾವ್, ಆರ್. ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಭೂಗೋಳ ವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ಸಂಜೆ ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರು–570005
ಆರ್ಡಿಆರ್.	ರಾಮದಾಸರೆಡ್ಡಿ ಎಂ.112, 7ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ ಬೋಗಾದಿ 2ನೆಯ ಹಂತ ದಕ್ಷಿಣ ಪ್ರಗತಿ ಕಾನ್ವೆಂಟ್ ಹತ್ತಿರ, ಮೈಸೂರು–570023
ಆರ್.ಇ.	ರೋಹಿತ್ ಈಶ್ವರ್ 984, ಇ ಮತ್ತು ಎಫ್ ಬ್ಲಾಕ್, ಪಂಚಮಂತ್ರ ರಸ್ತೆ, ಕುವೆಂಪುನಗರ, ಮೈಸೂರು–570023
ಆರ್.ಜಿ.ಎಸ್.	ಶಿವಣ್ಣ, ಆರ್.ಜಿ. (ದಿ) ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006
ಆರ್.ಎಚ್.	ರಾಜಾರಾಮ್ ಹೆಗಡೆ ಮುಖ್ಯಸ್ಥ, ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಚ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ ಕುವೆಂಪು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಶಂಕರಘಟ್ಟ–577451 ಶಿವಮೊಗ್ಗ
ಆರ್.ಎಚ್.ಕೆ.	ಕುಲಕರ್ಣಿ, ಆರ್.ಎಚ್. ಚಿತ್ರಕಲಾ ಪರಿಷತ್, ಕುಮಾರಕೃಪ ರಸ್ತೆ ಬೆಂಗಳೂರು–560001
ಆರ್.ಐ.ಟಿ.ಎಸ್.	ರಾಜಗೋಪಾಲ್ ಐಯ್ಯಂಗಾರ್, ಟಿ.ಎಸ್. ಅಡ್ವೋಕೇಟ್, ಕೃಷ್ಣಕುಟೀರ್ ಸಯ್ಯಾಜಿರಾವ್ ರಸ್ತೆ, ಮೈಸೂರು
ಆರ್.ಕೆ.	ಕವಿತ, ಆರ್. ಸಿ.ಎಚ್. 46, 6ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ 6ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ, ಸರಸ್ವತಿಪುರಂ, ಮೈಸೂರು–570009
ಆರ್ಕೆ.	ರವಿಕುಮಾರ್ ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ಸಂಜೆ ಕಾಲೇಜು ಮೈಸೂರು–570005
ಆರ್.ಕೆ.ಎಂ.	ಮೊಹಂತಿ, ಆರ್.ಕೆ. ಪ್ರವಾಚಕ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜು, ಪುಣೆ–411006
ಆರ್ಕೆ.ಎಸ್.	ರವಿಕೋರಿ ಶೆಟ್ಟರ್ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ–580003
ಆರ್.ಎಂ.ಬಿ.	ರಜನಿ, ಎಂ.ಬಿ. 305–ಎ–ಸಂಗೀತ ಅಪಾರ್ಟ್‌ಮೆಂಟ್ಸ್ 5ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ, ಮಲ್ಲೇಶ್ವರಂ ಬೆಂಗಳೂರು–560003
ಆರ್.ಎಂ.ಕೆ.	ರಾಮಕೃಷ್ಣ, ಆರ್. ಪ್ರವಾಚಕ, ಭಾಷಾವಿಜ್ಞಾನ ಕುವೆಂಪು ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಆರ್.ಎಂ.ಎಸ್. ಷಡಕ್ಷರಯ್ಯ, ಆರ್.ಎಂ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಕನ್ನಡ ಸಂಶೋಧನ ಸಂಸ್ಥೆ
ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ–580003

ಆರ್.ಎನ್.ಎಸ್. ರಂಗರಾಜು, ಎನ್.ಎಸ್.
ಮುಖ್ಯಸ್ಥ, ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು ಪುರಾತತ್ತ್ವ
ವಿಭಾಗ, ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ
ಮೈಸೂರು–570006

ಆರ್ಓ. ರೋಹಿಣಿಪಾಂಡೆ
ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ
ಗೋವ ವೃತ್ತ, ಸೇಂಟ್ ಇನೆಜ಼್ ರಸ್ತೆ
ಪಣಜಿ – 403001

ಆರ್.ಪಿ. ರಾಜೇಂದ್ರನ್. ಪಿ.
ಸಹ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ
ಕೇರಳ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಕರಿವಟ್ಟಂ
ಕೇರಳ – 695581

ಆರ್.ಪಿಎ. ಪರಿಮಳ, ಆರ್.
ಅಧ್ಯಾಪಕಿ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಎಂ.ಇ.ಎಸ್. ಕಾಲೇಜು, ಬೆಂಗಳೂರು

ಆರ್.ಆರ್. ರಾಜಣ್ಣ, ಆರ್.
ಮುಖ್ಯಸ್ಥ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಆರ್ಆರ್. ರೇಖಾರಾವ್
13, ಸುರೇಖ, ಎ.ಇ.ಸಿ.ಎಸ್. 2ನೆಯ ಹಂತ
1ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ, ಇಸ್ರೋ ಮುಖ್ಯ ಕಛೇರಿ ಹತ್ತಿರ
ಸಂಜಯನಗರ, ಬೆಂಗಳೂರು–560094

ಆರ್.ಆರ್.ಎ. ಆತಗೂರ್, ಆರ್.ಆರ್.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಗ್ರಂಥಾಲಯ ಮತ್ತು ಮಾಹಿತಿ ವಿಜ್ಞಾನ
ವಿಭಾಗ, ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಧಾರವಾಡ–580003

ಆರ್.ಎಸ್. ರಾಜಶೇಖರಶೆಟ್ಟಿ
ಭೂಗೋಳವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಆರ್.ಎಸ್.ಬಿ. ಭೂಸನೂರಮಠ, ಆರ್.ಎಸ್.
ಪ್ರವಾಚಕ, ಭೌತವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ವಿಜ್ಞಾನ ಕಾಲೇಜು, ಧಾರವಾಡ

ಆರ್.ಎಸ್.ಪಿ. ಪಂಚಮುಖಿ, ಆರ್.ಎಸ್. (ದಿ)
ಬೆಂಗಳೂರು

ಆರ್ಎಸ್.ಎಸ್. ರಾಜಶೇಖರ್.ಎಸ್.
ಶ್ರೀಗಣೇಶ ದೇವಾಲಯದ ಎದುರು
ರಾಣಿ ಚೆನ್ನಮ್ಮನಗರ, ಧಾರವಾಡ

ಆರ್.ಟಿ. ರಾಕೇಶ್‌ತಿವಾರಿ
ನಿರ್ದೇಶಕ, ರಾಜ್ಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಇಲಾಖೆ
ರೋಶನ್ ಉದ್ ದೌಲಕೋಠಿ, ಕೈಸರ್‌ಭಾಗ್
ಲಖನೌ–226001, ಉತ್ತರ ಪ್ರದೇಶ

ಆರ್.ಟಿ.ಎಸ್. ರವಿಶಂಕರ್, ಟಿ.ಎಸ್.
ಉಪನಿರ್ದೇಶಕ, ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ಕಚೇರಿ, ಭಾರತೀಯ
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ, ವಿಜಯನಗರ
ಮೈಸೂರು

ಎಸ್. ಶೋಭನಗೋಖಲೆ
14 ಸಿ, ಅಭಿಜಿತ್, ಅನಿಕೇತನ ಸೊಸೈಟಿ
ಸ್ವಾಮಿವಿವೇಕಾನಂದ ರಸ್ತೆ, ಬಿಬ್ವೆವಾಡಿ
ಪುಣೆ–411037

ಎಸ್.ಎ.ಕೆ. ಆನಂದಕುಮಾರ್, ಎಸ್.
ಕರ್ನಾಟಕ ಥಿಯೊಲಾಜಿಕಲ್ ಕಾಲೇಜು
ಬಲ್ಮಠ, ಮಂಗಳೂರು

ಎಸ್ಎ.ಕೆ. ಸಾವಿತ್ರಿ, ಕೆ.
ಕಸ್ತೂರಿನಿವಾಸ, ಕಂಕನಾಡಿ, ಮಂಗಳೂರು–2

ಎಸ್ಎಆರ್ . ಸರಸ್ವತಿ
ಅಧ್ಯಾಪಕಿ, ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಸರ್ಕಾರಿ ಕಾಲೇಜು, ಮಡಿಕೇರಿ

ಎಸ್.ಬಿ. ಸತ್ಯಭಾಮ ಬದರಿನಾಥ್
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅಧೀಕ್ಷಕಿ, ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ
ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ, ಚೆನ್ನೈ ವೃತ್ತ
9, ಸೇಂಟ್ ಜಾರ್ಜ್ ಫೋರ್ಟ್, ಚೆನ್ನೈ–600009

ಎಸ್ಬಿಎಚ್ಎ. ಶ್ಯಾಮ್‌ಭಟ್
ಪ್ರವಾಚಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಗೋವ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಪಣಜಿ, ಗೋವ

ಎಸ್.ಬಿಐ. ಶ್ರೀಪಾದ ಬಿಚ್ಚುಗತ್ತಿ
ಯಲಸಿ ಗ್ರಾಮ, ಹಳೇ ಸೊರಬ ಅಂಚೆ–577429
ಸೊರಬ ತಾಲ್ಲೂಕು, ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ

ಎಸ್.ಬಿ.ಕೆ . ಶರಣಬಸಪ್ಪ ಕೋಲ್ಕರ್
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಕೆ.ಎಸ್.ಸಿ
ಮಹಿಳಾ ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯ, ಗಂಗಾವತಿ–583227

ಎಸ್.ಬಿ.ಎಸ್. ಸುಬ್ಬರಾವ್, ಬಿ.ಎಸ್.
ಅಕ್ಷಯ ನಿಲಯ, ಮೊದಲನೆಯ ಮಹಡಿ
ಹೆಬ್ಬಾಳ್ ಪೋಲಿಸ್ ಸ್ಟೇಷನ್ ಹಿಂದೆ
ಹೆಬ್ಬಾಳ್, ಬೆಂಗಳೂರು–560024

ಎಸ್.ಸಿ.ಎಸ್. ಶೇಷಾದ್ರಿ, ಸಿ.ಎಸ್.
ಸಹಾಯಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ, ಭಾರತೀಯ
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ, ಕೇಂದ್ರೀಯ
ಸದನ, 5ನೆಯ ಮಹಡಿ, ಎಫ್ ಬ್ಲಾಕ್
17ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ಕೋರಮಂಗಲ
ಬೆಂಗಳೂರು–560016

ಎಸ್.ಡಿ.ಎಂ. ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿ, ಎಸ್.
ಅಧ್ಯಾಪಕ, ರಾಜ್ಯಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಸ್.ಜಿ.ಎಂ. ಸೈಯದ್ ಘೌಸ್ ಮೊಹಿಯುದ್ದೀನ್
ಸಂಪಾದಕ, ಅಲ್‌ಕಲಾಂ, ಕಲಾಸಿಪಾಳ್ಯಂ
ಬೆಂಗಳೂರು

ಎಸ್ಎಚ್ಎ.ಬಿ. ಶಶಿಶೇಖರನ್, ಬಿ.
ದಿ ನ್ಯಾಷನಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಓಷನ್
ಟೆಕ್ನಾಲಜಿ, ಚೆನ್ನೈ–601302

ಎಸ್ಎಚ್ಐ. ಶಿವಣ್ಣ
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಸ್ಎಚ್ಓ.ಟಿ. ಶೋಭ, ಟಿ.
140, 2ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ
ಶೇಷಾದ್ರಿಪುರಂ, ಬೆಂಗಳೂರು–560020

ಎಸ್ಎಚ್.ಆರ್. ಶೈಲಜ ರಾಯ್
2ಬಿ/173, ವಿಂಡರ್‌ಮಿಯರ್
ನ್ಯೂ ಲಿಂಕ್ ರೋಡ್, ಓಶಿವಾರ ಪೊಲೀಸ್
ಠಾಣೆ ಹತ್ತಿರ, ಆಜ಼ಾದ್ ನಗರ, ಅಂಧೇರಿ
ಮುಂಬಯಿ – 400053

ಎಸ್.ಜೆ. ಸೆಬಾಸ್ಟಿಯನ್ ಜೋಸೆಫ್
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಸ್.ಜೆವಿ. ಸೀತಾರಾಮ ಜಾಗೀರದಾರ್
ಸಹಾಯಕ ಶಾಸನತಜ್ಞ (ವಿ)
ಕಲ್ಪ, 406 ಬಿ, 3ನೆಯ ಮುಖ್ಯ ರಸ್ತೆ
ಸರಸ್ವತಿಪುರಂ, ಮೈಸೂರು–570009

ಎಸ್.ಜೆ.ಎಸ್. ಸಾಮಕ್, ಎಸ್.ಜೆ.
ಸುಮಿತ್ರ, 3ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, 3ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ
ಪ್ರಿಯದರ್ಶಿನಿ ಬಡಾವಣೆ, ಶಿವಮೊಗ್ಗ – 577206

ಎಸ್.ಜೆ.ಎಸ್ಎ. ಸಮರ್ಥ, ಎಸ್.ಜೆ.
16, ಮಿಲ್ಲರ್ ರಸ್ತೆ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಎಸ್.ಕೆ. ಶಿವಾನಂದ ಕುಲಕರ್ಣಿ
ಅಧೀಕ್ಷಕ ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ
ಬರೋಡ ವೃತ್ತ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಭವನ, ಮಾಂಡವಿ
ವಡೋದರ–390001, ಗುಜರಾತ್

ಎಸ್.ಕೆ.ಬಿ. ಶಿವತಾರಕ, ಕೆ.ಬಿ.
ಮುಖ್ಯಸ್ಥ, ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ, ಎಸ್.ಎಂ.ಎಸ್. ಕಾಲೇಜು
ಬ್ರಹ್ಮಾವರ–576213

ಎಸ್.ಕೆ.ಜೆ. ಜೋಶಿ, ಎಸ್.ಕೆ.
60, ಶ್ರೀಕೃಪ, ಸಿಲ್ವರ್ ಆರ್ಚರ್ಡ್
ಶ್ರೀರಂಗಮಾರ್ಗ (ಕೆಳಗೇರಿ ರಸ್ತೆ), ಧಾರವಾಡ–580001

ಎಸ್.ಕೆ.ಕೆ. ಕಿಟ್ಟಮ್ಮ, ಎಸ್.ಕೆ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕಿ (ವಿ), ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಮಹಾರಾಣಿ ಮಹಿಳಾ ಕಲಾ ಕಾಲೇಜು, ಬೆಂಗಳೂರು

ಎಸ್.ಕೆಒ. ಶ್ರೀನಿವಾಸ ಕೊರಟಿ
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ
ಆಚಾರ್ಯ ಪಾಠಶಾಲಾ ಕಾಲೇಜು
ಬೆಂಗಳೂರು

ಎಸ್.ಕೆ.ಆರ್. ರಾಮಚಂದ್ರರಾವ್, ಎಸ್.ಕೆ.
12/305, 1ನೆಯ ಬ್ಲಾಕ್, 6ನೆಯ ತಿರುವು
ಜಯನಗರ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಎಸ್.ಕೆ.ಎಸ್. ಶಿವಣ್ಣ, ಕೆ.ಎಸ್.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಸ್.ಎಂ. ಶೇಷಾದ್ರಿ, ಎಂ. (ದಿ)
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ, ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ
ಮೈಸೂರು–570006

ಎಸ್.ಎಂ.ಎ. ಆಲಿ, ಎಸ್.ಎಂ.
ಮುಖ್ಯಸ್ಥ, ಭೂಗೋಳವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ
ಸೌಗರ್ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಮಧ್ಯಪ್ರದೇಶ

ಎಸ್.ಎಂ.ಎಚ್. ಹುಣಶ್ಯಾಳ, ಎಸ್.ಎಂ.
ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲ
ಹಮ್‌ದರ್ದ್ ಹೈಸ್ಕೂಲ್, ರಾಯಚೂರು

ಎಸ್.ಎಂಐ. ಶೀಲಾ ಮಿಶ್ರ
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕಿ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ
ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜು, ಪುಣೆ–411006

ಎಸ್.ಎಂ.ವಿ. ಶ್ರೀನಿವಾಸ್, ಎಂ.ವಿ.
ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲ
ಸರ್ಕಾರಿ ಕಲಾ ಕಾಲೇಜು, ಸಿಂಧನೂರು

ಎಸ್.ಎನ್. ನಾಗರಾಜು, ಎಸ್.
ಎ/5, ಸಾಯಿ ಗಣೇಶ ರೆಸಿಡೆನ್ಸ್
39, ರಾಮಾಂಜನೇಯ ಲೇಔಟ್
ಚಿಕ್ಕಸಂದ್ರ, ಬೆಂಗಳೂರು–560061

ಎಸ್.ಎನ್ಎ. ಸುಮತೀಂದ್ರ ನಾಡಿಗ್
ಪತ್ರಿಕಾ ವರದಿಗಾರ, ಸಂತೆಬೆನ್ನೂರು–577552

ಎಸ್.ಎನ್ಎಆರ್. ನಾರಾಯಣ, ಎಸ್.
ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಭೂಗೋಳವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ
ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜು, ಮೈಸೂರು–570005

ಎಸ್.ಎನ್.ಕೆ. ಕೃಷ್ಣಾ ಜೋಯಿಸ್, ಎಸ್.ಎನ್.
ಸಂಶೋಧನ ಸಹಾಯಕ (ವಿ)
ಕುವೆಂಪು ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಸ್ಎನ್.ಕೆ. ಸೂರ್ಯನಾಥ ಕಾಮತ್
798, ಕೀರ್ತಿ, 11ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ
6ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ, ಹನುಮಂತನಗರ
ಬೆಂಗಳೂರು–560019

ಎಸ್ಎನ್.ಎಸ್. ಸ್ವಾಮಿನಾಥನ್, ಎಸ್.
ಅಧೀಕ್ಷಕ ಶಾಸನತಜ್ಞ
639, 4ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ, ಐ ಬ್ಲಾಕ್
ರಾಮಕೃಷ್ಣನಗರ, ಮೈಸೂರು–570022

ಎಸ್.ಪಿ. ಶಾಂತಿಪಪ್ಪು
ಫ್ಲಾಟ್ ನಂ.2, ಮೋತಿಮಹಲ್ ಬಿಲ್ಡಿಂಗ್
ಆಳಂದಿ ರಸ್ತೆ, ಪುಣೆ–411015

ಎಸ್.ಪಿ.ಐ. ಶೆಲ್ವಪಿಳ್ಳೈ ಐಯ್ಯಂಗಾರ್
ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಡಿ.ದೇವರಾಜ್ ಅರಸು ಸರ್ಕಾರಿ ಪ್ರಥಮ ದರ್ಜೆ
ಕಾಲೇಜು, ಹುಣಸೂರು

ಎಸ್.ಆರ್. ಶ್ರೀನಿವಾಸರಿತ್ತಿ
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಭಾರತಿ
ನವೋದಯ ನಗರ, ಧಾರವಾಡ–580003

ಎಸ್.ಆರ್ಎಎನ್. ರಂಗಾಚಾರ್, ಎಸ್. (ದಿ)
ಸಂಸ್ಕೃತ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ
1040, ಚಾಮರಾಜಪುರಂ, ಮೈಸೂರು

ಎಸ್ಆರ್ಐ.ಬಿ. ಶ್ರೀಪಾದಭಟ್ಟ
ಅಧ್ಯಾಪಕ, ಜಾನಪದ ವಿಭಾಗ
ಕುವೆಂಪು ಕನ್ನಡ ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಸ್.ಆರ್.ಆರ್ಎ. ರಾಮಸ್ವಾಮಿ, ಎಸ್.ಆರ್.
8, 4ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ
ಚಾಮರಾಜಪೇಟೆ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಎಸ್.ಆರ್.ಆರ್.ಐ. ರಂಗಸ್ವಾಮಿ ಐಯ್ಯಂಗಾರ್, ಎಸ್.ಆರ್.
5ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ವಿ.ವಿ.ಪುರಂ, ಮೈಸೂರು

ಎಸ್.ಎಸ್. ಶೆಟ್ಟರ್, ಎಸ್.
ನಿರ್ದೇಶಕರು
ಇಂದಿರಾಗಾಂಧಿ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಲಾ ಕೇಂದ್ರ
ಜೆ.ಸಿ. ರಸ್ತೆ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಎಸ್.ಎಸ್ಐ. ಸಿಲ್ವ, ಎಸ್.
ವಕೀಲರು, ಹಿಲ್‌ಸೈಡ್, ಕಾರವಾರ

ಎಸ್ಎಸ್‌ಬಿ. ಸ್ಮಿತಾಸುರೆಬಾನಕರ್
690, 5ನೆಯ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ, ಭಾಗ್ಯನಗರ
ಬೆಳಗಾವಿ–590006

ಎಸ್.ಎಸ್.ಆರ್. ಸುಬ್ಬರಾಮನ್, ಎಸ್.
2, ಸಾಹುಕಾರ್ ಚನ್ನಯ್ಯರಸ್ತೆ
ಗಂಗೋತ್ರಿ ಬಡಾವಣೆ, 2ನೆಯ ಹಂತ
ಮೈಸೂರು–570023

ಎಸ್.ಎಸ್.ಆರ್.ವಿ. ರಾಘವಾಚಾರ್, ಎಸ್.ಎಸ್. (ದಿ)
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಸ್.ಟಿ. ಶೀಲಾ ತ್ರಿಪಾಠಿ
ಮೇರಿನ್ ಆರ್ಕಿಯಾಲಜಿ ಸೆಂಟರ್
ನ್ಯಾಷನಲ್ ಇನ್ಸ್‌ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಓಷನೊಗ್ರಾಫಿ
ದೋನ ಪೌಲ, ಗೋವ–403004

ಎಸ್.ಯು.ಡಿ. ದೆರಣಿಯಂಗಲ, ಎಸ್.ಯು.
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ, ಶ್ರೀಲಂಕ

ಎಸ್‌ಯು.ಎಸ್. ಸುಗೀತ ಸುವರ್ಣ
ಪ್ರವಾಚಕಿ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಎಸ್.ಎಸ್.ವಿ. ಸುನಂದ ಶ್ರೀವಾಸ್ತವ
ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಉಪ ಅಧೀಕ್ಷಕ
ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ
ಜನಪತ್, ನವದೆಹಲಿ–110011

ಎಸ್.ವಿ.ಡಿ. ವೆಂಕಟದೇಶಿಕಾಚಾರ್, ಎಸ್.
5, ಕಾರ್ನ್‌ವಾಲೀಸ್ ರಸ್ತೆ, ನವದೆಹಲಿ

ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ. ಶ್ರೀನಿವಾಸ, ವಿ. ಪಾಡಿಗಾರ
ಮುಖ್ಯಸ್ಥ, ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸ
ಮತ್ತು ಶಾಸನಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ, ಕರ್ನಾಟಕ
ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಧಾರವಾಡ–580003

ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ.ಎಚ್. ಹಳಕಟ್ಟಿ, ಎಸ್.ವಿ.ಪಿ.
ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಅಧೀಕ್ಷಕ
ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ
ಕೇಂದ್ರೀಯ ಸದನ, 5ನೆಯ ಮಹಡಿ
ಎಫ್ ಬ್ಲಾಕ್, 17ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ
ಕೋರಮಂಗಲ, ಬೆಂಗಳೂರು–560016

ಎಸ್.ವಿ.ಆರ್. ರಂಗಣ್ಣ, ಎಸ್.ವಿ. (ದಿ)
ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ
ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ
ಮೈಸೂರು–570006

ಎಸ್.ವಿ.ಎಸ್.ಎಲ್. ಸ್ವರ್ಣಲತಾ, ಎಸ್.ವಿ.
25, ನವೋದಯ ಸಾಹಿತ್ಯ ಮಂದಿರ
ಕಾಂತರಾಜೇ ಅರಸ್ ರಸ್ತೆ, ಮೈಸೂರು

ಎಸ್.ವೈ.ಎ. ಸೈಯದ್ ಅಜಂ
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಟಿ.ಎಲ್.ಕೆ. ಕಾಂತಮ್, ಟಿ.ಎಲ್.
725, 11ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ
ಮಲ್ಲೇಶ್ವರಂ, ಬೆಂಗಳೂರು–560003

ಟಿ.ಎಸ್. ಸತ್ಯಮೂರ್ತಿ, ಟಿ.
26/43, ಜಾನಕಿರಾಮನ್ ರಸ್ತೆ
ಮಾಂಬಲಂ ಪೂರ್ವ, ಚೆನ್ನೈ–600033

ಟಿ.ಎಸ್.ಆರ್.ಜಿ. ರಾಜಗೋಪಾಲ್, ಟಿ.ಎಸ್.
ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ, ಮಿಲಾಗ್ರೇಸ್ ಕಾಲೇಜು
ಕಲ್ಯಾಣಪುರ, ಉಡುಪಿ

ಟಿ.ಎಸ್.ಎಸ್. ಸುಬ್ಬರಾಯ, ಟಿ.ಎಸ್.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಭೌತವಿಜ್ಞಾನ ವಿಭಾಗ
ಬೆಂಗಳೂರು

ಟಿ.ಟಿ.ಎಸ್. ತಿರುಮಲೆ ತಾತಾಚಾರ್ಯಶರ್ಮ (ದಿ)
54, ಶಂಕರವನ, ಶಂಕರಪುರಂ, ಬೆಂಗಳೂರು

ಟಿ.ವಿ.ಜಿಯು. ವೆಂಕಣ್ಣಗುಡ್ಡ, ಟಿ. (ದಿ)
ಪ್ರವಾಚಕ, ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ಟಿ.ವಿ.ಎಸ್. ಶಿವರುದ್ರಪ್ಪ, ಟಿ.ವಿ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಎಂ.ಐ.ಜಿ. 11, ರವಿನಿಕೇತನ
ಗಂಗೋತ್ರಿ ಬಡಾವಣೆ, ಮೈಸೂರು

ಟಿ.ವಿ.ವಿ. ವೆಂಕಟಾಚಲಶಾಸ್ತ್ರೀ, ಟಿ.ವಿ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಬ್ರಾಹ್ಮೀ, ಆಶ್ರಮರಸ್ತೆ
ಜಯಲಕ್ಷ್ಮೀಪುರಂ, ಮೈಸೂರು–570012

ಯು.ಬಿಐ. ಉಮೇಶ ಬಿಚ್ಚುಗತ್ತಿ
c/o ಶ್ರೀಪಾದ ಬಿಚ್ಚುಗತ್ತಿ, ಯಲಸಿ ಗ್ರಾಮ, ಹಳೇ
ಸೊರಬ ಅಂಚೆ–577429, ಸೊರಬ ತಾಲ್ಲೂಕು
ಶಿವಮೊಗ್ಗ ಜಿಲ್ಲೆ

ಯು.ಎಸ್. ಉದಯಶಾಸ್ತ್ರಿ
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಅಧಿಕಾರಿ, ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ
ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ, ಓಲ್ಡ್ ಹೈಕೋರ್ಟ್ ಕಟ್ಟಡ
ನಾಗಪುರ–440001

ವಿ.ಬಿ. ವಾಸುದೇವ ಬಡಿಗೇರ
ಪ್ರವಾಚಕ, ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ, ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಹಂಪಿ–583276

ವಿ.ಸಿ.ಕೆ. ವಿಶ್ವನಾಥ್, ಸಿ.ಕೆ.
ಮಹಾರಾಣಿ ಮಹಿಳಾ ವಿಜ್ಞಾನ ಕಾಲೇಜು
ಮೈಸೂರು

ವಿ.ಡಿ.ಎಚ್. ಹೆಗಡೆ, ವಿ.ಡಿ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಹಿಂದಿ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ವಿ.ಡಿ.ಎಂ. ಮಿಶ್ರ, ವಿ.ಡಿ.
39ಸಿ, ಸ್ಟಾನ್‌ಲಿ ರೋಡ್
ಅಲಹಾಬಾದ್–211002, ಉತ್ತರಪ್ರದೇಶ

ವಿಇ.ಎಸ್.ವಿ. ವೆಂಕಟೇಶಯ್ಯ, ಎಸ್.ವಿ.
ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಅಧೀಕ್ಷಕ
ಭಾರತೀಯ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ
ಭೂಪಾಲ್ ವೃತ್ತ, ಜಿ.ಟಿ.ಬಿ, ಕಾಂಪ್ಲೆಕ್ಸ್
ಬಿ–ಬ್ಲಾಕ್, ನ್ಯೂ ಮಾರ್ಕೆಟ್, ಟಿ.ಟಿ. ನಗರ
ಭೂಪಾಲ್–462003

ವಿ.ಜಿ.ಕೆ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ, ವಿ.ಜಿ. (ದಿ)
ಕೃಷ್ಣಾಲಯ, 12ನೆಯ ತಿರುವು
ವಾಣಿವಿಲಾಸಪುರಂ, ಮೈಸೂರು

ವಿ.ಎಚ್. ವಿಜಯಹರನ್
ನಿರ್ದೇಶಕಿ, ಆಕಾಶವಾಣಿ, ಮೈಸೂರು

ವಿ.ಕೆ. ವೀರತ್ತಪ್ಪ, ಕೆ.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ (ವಿ), ಇತಿಹಾಸ ವಿಭಾಗ
ಬೆಂಗಳೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಜ್ಞಾನ ಭಾರತಿ
ಬೆಂಗಳೂರು

ವಿ.ಕೆ.ಜಿ. ವಸಂತಮಾಧವ, ಕೆ.ಜಿ.
ಆರಾಧನ, ಪಾವಂಜೆ, ಹಳೆಯಂಗಡಿ–574148
ಮಂಗಳೂರು ತಾಲ್ಲೂಕು ಹಾಗೂ ಜಿಲ್ಲೆ

ವಿಎಲ್.ಕೆ. ವಸಂತಲಕ್ಷ್ಮಿ, ಕೆ.
1676, 5ನೆಯ ಎ ಅಡ್ಡರಸ್ತೆ, 10ನೆಯ
ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, 1ನೆಯ ಬ್ಲಾಕ್, ಬನಶಂಕರಿ
2ನೆಯ ಹಂತ, ಬೆಂಗಳೂರು–560050

ವಿ.ಎನ್.ಎಸ್. ಶೇಷಗಿರಿರಾವ್, ವಿ.ಎನ್.
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ತತ್ತ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು–570006

ವಿ.ಎಸ್. ಶೋಭಾ, ವಿ.
ಅಧ್ಯಾಪಕಿ, ಪ್ರಾಚೀನ ಇತಿಹಾಸ ಮತ್ತು
ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ, ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ
ಮೈಸೂರು–570006

ವಿ.ಎಸ್.ಬಿ. ಬಡಿಗೇರ, ವಿ.ಎಸ್.
ಪುರಾತತ್ತ್ವಜ್ಞ ಉಪ ಅಧೀಕ್ಷಕ
ಭಾರತೀಯ ಪುರಾತತ್ತ್ವ ಸರ್ವೇಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ
ಔರಂಗಬಾದ್ ವೃತ್ತ, ಬೀಬಿ–ಕ–ಮಕ್ಬರ
ಔರಂಗಬಾದ್–431004

ವಿ.ಎಸ್.ಎಚ್. ವಸಂತ ಶಿಂಧೆ
ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ, ಪುರಾತತ್ತ್ವ ವಿಭಾಗ
ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜು, ಪುಣೆ–411006

ವಿ.ಎಸ್.ಎನ್. ನಾರಾಯಣರಾವ್, ವಿ.ಎಸ್.
ಪ್ರಚಾರಕ, ವಿಚಾರ ಸಾಹಿತ್ಯ, ಬೆಂಗಳೂರು

ವಿ.ಎಸ್.ಪಿ. ಪಾಟೀಲ, ವಿ.ಎಸ್.
ಕಲಾ ಮತ್ತು ವಿಜ್ಞಾನ ಕಾಲೇಜು, ಇಳಕಲ್ಲು
ಬಾಗಲಕೋಟೆ ಜಿಲ್ಲೆ

ವಿ.ಎಸ್.ಎಸ್. ಸಂಪತ್ಕುಮಾರಾಚಾರ್ಯ, ವಿ.ಎಸ್.
1402/ಎ, 8ನೆಯ ತಿರುವು
ಕೆ.ಆರ್.ಮೊಹಲ್ಲ, ಮೈಸೂರು

ವೈ.ಸಿ.ಬಿ. ಭಾನುಮತಿ, ವೈ.ಸಿ.
ಸಂಶೋಧನ ಸಹಾಯಕಿ, ಕುವೆಂಪು ಕನ್ನಡ
ಅಧ್ಯಯನ ಸಂಸ್ಥೆ, ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ
ಮೈಸೂರು–570006

ವೈ.ಎಂ. ಯೋಗೇಶ್, ಎಂ.
426, 5ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ
ರೂಪಾನಗರ, ಬೋಗಾದಿ, ಮೈಸೂರು

ವಿಷಯ ಸೂಚಿ

ಈ ಸೂಚಿಯಲ್ಲಿರುವ ಶೀರ್ಷಿಕೆಗಳ ಮುಂದೆ ಇರುವ ಸಂಖ್ಯೆ ಪುಟವನ್ನೂ ಎ, ಬಿಗಳು ಅನುಕ್ರಮವಾಗಿ ಪುಟದ ಎಡಭಾಗ ಮತ್ತು ಬಲಭಾಗವನ್ನೂ ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ

ವಿಷಯ ಸೂಚಿ